EL-KEŞŞÂF 'AN HAKÂ'IKI ĞAVÂMIDI'T-TENZÎL
VE 'UYÛNİ'L-EKÂVÎL Fİ VUCÛHİ'T-TE'VÎL

KEŞŞÂF TEFSİRİ

ZEMAHŞERÎ

1

EL-KEŞŞÂF

Keşşâf Tefsiri

ZEMAHŞERÎ

1. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 70

Dinî İlimler Serisi : 7

Kitabın Adı : EL-KEŞŞÂF ‘AN HAKĀ’IKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL
Keşşâf Tefsiri 1. Cilt; (6 Cilt)

Müellifi : Ebu’l-Kāsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hārizmî ez-Zemahşerî (ö.538/1144)

Özgün Dili : Arapça

Çeviri : Yrd. Doç. Dr. Muhammed Coşkun [Mukaddime, Fâtiha, Bakara 1-102, 253-286, Âl-i İmrân 1-83]
Prof. Dr. Ömer Çelik [Bakara 103-141]
Prof. Dr. Necdet Çağıl [Bakara 142-252]
Prof. Dr. Adil Bebek [Âl-i İmrân 84-200]

Editör : Prof. Dr. Murat Sülün
Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı (Tefsir), Öğretim Üyesi

Yapım : Yüksel Yücel

Baskı : Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş. Cihangir Mh. Güvercin Cd. No:3/1 Baha İş Mrk. A Blok Kat: 2 34310 Avcılar / İstanbul
Tel.: 0212 412 17 00 Sertifika No: 12026

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2016

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Zemahşerî
el-Keşşâf, Keşşâf Tefsiri

1. Kur’ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Keşşâf, 4. Zemahşerî, 5. Tîbî

ISBN: 978-975-17-3840-0 (Takım) 978-975-17-3841-7 (1. Cilt)

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*’na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

EL-KEŞŞÂF

‘AN HAKĀ’İKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL

KEŞŞÂF TEFSİRİ

(METİN - ÇEVİRİ)

ZEMAHŞERÎ
(ö. 1144)

Çeviri
Muhammed Coşkun
Ömer Çelik
Necdet Çağıl
Adil Bebek

Editör
Murat Sülün

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşâ edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kahire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buhara'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşâ edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

SUNUŞ

Kendi özgün ilmî paradigmasını kurmuş olan medeniyetlerde temayüz eden üç önemli ayırıcı vasıftan bahsetmek mümkündür. Bunlardan birincisi bu medeniyetin kendine özgü bireysel prototipi tanımlayan ve daha önceki medeniyetlerin prototiplerinden farklılaşan bir ben idrakinin oluşması; ikincisi, bu medeniyetlerin bilgi boyutunu şekillendiren farklı bir ilmî önderlik prototipinin ortaya çıkışı; üçüncüsü ise o medeniyetin tevarüs ettiği bilgi birikimini yeniden kuran özgün bir sistemleştirme faaliyetinde bulunmuş olmasıdır. Bu üç vasıf nazar-ı dikkate alındığında böyle bir medeniyet perspektifine sahip olmak, medeniyetlerin kuruluşunu, yükselişini ve muhtemel meydan okumalara karşı direnebilmesini sağlayan temel unsur olacaktır.

İslâmî paradigmanın esasını teşkil eden varlık-bilgi-değer sistemleri arasındaki bütünlük ve tutarlılık, İslâm medeniyet birikiminin tarihî sürekliliğinin ve günümüzdeki geçerliliğinin en temel unsurudur. Bugün yeniden yorumlamak ve üretmek zorunda olduğumuz İslâmî paradigmatik zeminin teorik ve metodolojik temelleri ancak ve ancak bu tarihî birikim ve geleneğin süreklilik unsurlarının berrak bir şekilde anlaşılmasıyla mümkün olabilir. Zira medeniyetimizin kadîm medeniyet birikimleriyle karşılaşma sürecinde âlimlerin gösterdiği gayretler sonucu ortaya konan paradigmatik sistemleşmenin bir benzerini bugün yaşadığımız çağda ortaya koymamız bir gerekliliktir.

Bu bağlamda; İskenderiye'den başlayıp Suriye, Irak ve İran üzerinden Horasan'a çekilecek bir jeo-kültürel hat, İslâmî dünya görüşünün kadîm medeniyet birikimi ile girdiği alışveriş ve hesaplaşma ilişkisine sahne olmuştur. İslâm düşünce birikiminin en özgün yanı varlık-bilgi-değer düzlemlerinde ortaya koyduğu son derece tutarlı ve dayanaklı algılama biçimidir.

Bu yüzden İslâm medeniyetinin çağlar boyu ortaya koymuş olduğu varlık-bilgi-değer bütünlüğünün adeta somut belgeleri olan ve yazma halinde kütüphanelerimizde bulunan nadide eserlerimizi neşrederek, kültür tarihimiz hakkında daha kapsamlı bir bakış açısını yakalamamız gerekmektedir. Nitekim bu eserlerin müellifleri, eserlerinde sadece kendi düşüncelerini ortaya koymamışlar, aynı zamanda dönemlerinin entelektüel, sosyal, siyasi, ekonomik ve sanatsal atmosferi hakkında da eşsiz kıymetteki bilgilerin bize kadar gelmesini sağlamışlardır.

Kültür ve Turizm Bakanlığımıza bağlı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, bilim, kültür ve sanat alanında kaleme alınmış olan bu eşsiz eserlere halkımızın ulaşmasını temin etmekte ve modern usullerle bu eserleri neşretmektedir. Şüphesiz kültürel bilincimiz, bu kıymetli eserler sayesinde geliştikçe ve yeni nesiller güçlü bir tarih bilinciyle yetiştikçe, sadece tarihi değil bugünü ve geleceği de daha iyi bir şekilde anlayıp anlamlandıracağımız muhakkaktır. Yeni nesiller bu çalışmalar sayesinde tarih bilinçlerini artırdıkça hem içinde bulunduğumuz çağı hem de geleceği daha iyi anlamlandıracağımız açıktır.

Ahmet Davutoğlu
Başbakan

ÖNSÖZ

Bilim, kültür ve sanat alanında İslâm medeniyetinin üretmiş olduğu büyük mirasın önemli bileşenlerinden Selçuklu ve Osmanlı medeniyeti birikimini tevarüs etmiş bir milletiz. Bunun doğal bir neticesi olarak dünyada en zengin yazma eser kütüphaneleri ve koleksiyonları bizim topraklarımızda bulunmaktadır. Hem milletimizin hem de mirasına sahip olduğumuz medeniyetlerin entelektüel hafızasını ve bilincini temsil eden bu eserler, bilimsel açıdan taşıdığı temel önemin yanında kültür, sanat, tarih, edebiyat gibi pek çok alan açısından da kıymet taşımaktadır.

Şüphesiz, medeniyetlerin hem inşasını hem de gelişmesini sağlayan en büyük etkenlerden birisi milletlerarası bilimsel ve kültürel etkileşimdir. Medeniyetler tarihine baktığımız zaman birbirinden etkilenmemiş, birbirini etkilememiş herhangi bir medeniyetin olmadığı rahatlıkla müşahede edilebilir. Zira her büyük medeniyet diğer milletlerin tecrübelerinden kendisi için dersler çıkararak gelişimini sürdürmüştür. İslâm medeniyetinin pek çok din ve kültürün yanında çeşitli milletlerin tecrübelerinden de istifade ederek ortaya koyduğu sentezi tevarüs eden Osmanlı, bu birikimi hem özümsemiş hem geliştirmiş hem de onun farklı coğrafyalara ve milletlere ulaşmasına katkı sağlamıştır. İşte bu etkileşim ve tecrübenin adeta yazılı belgeleri mahiyetinde olan yazma eserlerimiz, kültür tarihimizin ihmal edilmemesi gereken en önemli kaynaklarıdır.

Kültürel hafıza ve kimliğimizin yazılı vesikaları konumunda bulunan yazma eserlerin özveriyle korunması, gelecek nesillere layıkıyla aktarılması ve günümüz insanı için erişilebilir kılınması hayati önem arz etmektedir. Bu görevi kendisine temel hedef edinmiş bulunan Kültür ve Turizm

Bakanlığımıza bağlı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, medeniyet mirasımıza ait eserlere sahip çıkarak bu eserlerin etkin bir şekilde yeniden inşasını amaçlamaktadır. İslâm kültür ve medeniyetimizin klasik eserlerini, çeviri, çeviri yazı ve tıpkıbasım çalışmalarının yanında içerik incelemeleri ile beraber yayınlayarak bu eserlerin ihtiva ettiği bilgi ve değerlerin bilimsel, kültürel ve toplumsal düzlemde anlaşılması ve yeniden yorumlanmasına katkı sağlayacak yayınlar yapmak, ülkemizdeki kültürel bilinci yeniden canlandırmayı temin edecektir.

Horasan'dan Bosna'ya, Kırım'dan Yemen'e, İstanbul'dan Kahire'ye kadar geniş kültürel coğrafyamızda bilim, sanat, felsefe, din, tarih ve diğer pek çok alanda ortaya konulan eserleri milletimizle buluşturmak, ülke olarak bize yeni bir kültürel ivme ve bilimsel zenginlik sağlayacaktır.

Mahir Ünal
Kültür ve Turizm Bakanı

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRÜN ÖNSÖZÜ

Hazret-i Muhammed *Aleyhisselâm* ve sosyo-kültürel çevresinin seviyesine *tenezzül* ederek, Zâtına özgü *mutlak* kelâmını Arap dili süzgecinden geçirerek tüm insanlığın idrak seviyesine indiren Hak Teâlâ ve Tekaddes'e hamdü senalar ederiz. Kur'ân-ı Kerîm şeklinde tecelli eden bu ilâhî kılavuzu örnek hayatıyla bizzat canlandırıp insanlığa mal eden Peygamber *Aleyhisselâm*'a inancımızı, bağlılık ve desteğimizi arz ederiz. Vahiy zincirinin son ve en parlak halkasını bizlere aynen -kaynağından geldiği şekilde- ulaştıran *kur'ân-ı nâtık*lara, yani Hazret-i Peygamber'in dâva arkadaşlarına, Yüce Allah'tan rahmet diler, sevgi ve saygılarımızı sunarız.

Cârullah ez-Zemahşerî gibi çok yönlü bir dehaya ait bu şaheserin Türkçe neşrini bize nasip eden Hak Teâlâ ve Tekaddes'e ne kadar şükretsek azdır. Çünkü bu eserin -hakkıyla çevrilmesi bir yana- ne dediğini tam anlamak bile istisnai bir iştir. Bu sebeple, çeviri kadrosu, alanında yetkin uzmanlardan oluşmaktadır. Mütercimlerin çevirileri elbette ham halleri ile kalmamakta; gerekli kontroller, edisyon ve redaksiyon işlemleri yapıldıktan sonra kontrol edilerek neşir aşamasına getirilmektedir. *Ve bi'llahi't-tevfîk*.

"Hātemu'l-Mu'tezile" Zemahşerî'nin cesaretle savunduğu farklı görüşleri sebebiyle bu çeviriye tepkiler geleceği anlaşılmaktadır. En azından, "*Keşşâf* metninin Türkçesini anlayabilen, Arapçasını da anlar!" denilecektir. İlim erbabının bile anlamakta güçlük çektiği dil açıklamalarıyla ve derinlikli ilmî terimlerle dolu olan *Keşşâf* gibi bir eseri Türkçeye çevirmenin kitlelere ne gibi bir faydası olabileceği de sorgulanacaktır şüphesiz.

Oysa *Keşşâf*'ı *Keşşâf* yapan, Arap dili ve edebiyatı çerçevesinde Kur'ân-ı Kerîm'e getirdiği şahane açıklamalar, dakik kelime ve kavram analizleridir; Mu'tezilî oluşu değildir. Tarih boyu Sünnîyi de, Şiîyi de bu şahesere muhtaç kılan budur. Kaldı ki, Müslüman Türk toplumu oldukça gelişmiş, aydınlanmıştır; insanlar dinî sorunlara yer yer din adamlarından daha ihâtalı bakabilmekte; dinin esasına dayalı farklı çözümler önerebilmektedirler. Toplumu okuma yazma bilmeyen ümmîlerden ve ümmî imişcesine kitaptan uzak duranlardan ibaret görmek son derece yanıltıcıdır. Aynı korumacı yaklaşım, tarih boyu bizzat Kur'ân'ın Türkçeye çevrilmesi karşısında da gösterilmiştir. Ancak bu tavrın olumsuz yansımaları olumlu etkilerinden fazla olmuştur.

Bu bakımdan, meseleye her şeyden evvel "klasik tefsirlere kaynaklık eden şaheser bir tefsiri anlama ve aktarma çabası" olarak yaklaşılmalı ve bu gayret tebrik edilmelidir. Hakkında müspet menfi çok sayıda görüş ortaya atılan bir şahsiyet ve esere; kendisinden uzak duruldukça, bir yandan sevenleri tarafından perestîş edilirken, diğer yandan ondan nefret edenler de onun özellik ve güzelliklerine kendilerini kapatmış olmaktadırlar. Yani insanlar bir kişiye karşı hak etmediği bir hayranlık besleyebildikleri gibi, *el-insânu ʿaduvvun li-mâ cehile* fehvasınca, tanımadıklarına karşı da tamamen taklide dayalı bir düşmanlık sergileyebilmektedir. Bazen, gözünde çok büyüttüğü kişileri yakından tanıdığında, tıpkı *tesmeʿu bi'l-muʿaydiyyi hayrun min en terâhu* vecizesinde belirtildiği gibi hayal-kırıklıkları yaşayabilmektedir. Dolayısıyla, *Keşşâf* gibi bir hazinenin Türklere açılması ile bu gibi yanlış anlamalara son verilmiş olacağı muhakkaktır.

Şunu da hatırlatalım ki, tercüme faaliyeti zor olduğu kadar nankör de bir iştir. Zorlu bir metnin çevirisinde -mutlaka- rastlanabilecek yanlışlıklar, o eserin vücuda gelmesi için sarf edilen emeklerin bir çırpıda harcanmasına yol açmamalı, resmin tümüne bakılmalıdır. *Ve ʿaynur-ridā ʿan kulli ʿaybin kelîletun ve lâkinne ʿayne's-suhtı tubdi'l-mesâviyâ.*

* Çevirinin Arapça-Türkçe karşılıklı neşrinden de anlaşılacağı üzere, *Keşşâf* metnindeki her şey Türkçeye aktarılmıştır.

* Âyet çevirileri editör tarafından yapılmış olup, çeviri metni boyunca ifade ve üslup birliğinin korunmasına olumlu katkısı olduğu muhakkaktır.

* Arapça metinle çeviri metni karşılaştırılırken, tercümenin -genelde- Arapça metnin izlediği sıraya göre değil, Türkçe meal metnine göre yapıldığı unutulmamalıdır.

* Çeviride köşeli parantez içerisinde verilen ifadeler *Keşşâf* metnine ait olmayıp, açıklama amaçlı olarak ya mütercim ya da editör tarafından -genelde- mezkûr hâşiye esas alınarak eklenmiştir.

* Gerek *Keşşâf*'ın Arapça metni oluşturulurken gerekse çeviri esnasında Tîbî'nin (v.743/1342) *Futûhu'l-gayb* adlı hâşiyesinden yararlanılmıştır.

* İstişhâd âyetleri, normalde salt mealleriyle, gerek görüldüğünde ise ilgili kısmın Arapça orijinaliyle arz edilmiş; âyetlerin sûre ve âyet numaraları gösterilmiştir.

* Şahit olarak kullanılan şiirlerin orijinal Arapça metinleri Arapça metninde yer aldığından Türkçe kısımda ayrıca verilmemiştir. Bu bakımdan, istişhâd noktasını görme adına şiirin karşı sayfadaki orijinaline bakılması tavsiye edilir.

* Eserde adına atıf yapılan şahsiyetler meşhur adlarıyla sunulmuş; isimlerinin yanında vefat tarihleri gösterilmeye çalışılmıştır.

* Tarihsel 'bilgi'lerin aktarımında oldukça toleranslı olduğu görülen üstadın aktardığı rivayetler -özellikle *ruviye* ve *hukiye* kalıbıyla verdikleri- başlı başına bir mesele olup, -Zeyla'î'nin (v.762/1360) *Tahrîc*'i vb.- müstakil çalışmalara konu edilmiştir.[1]

*Çok gerekli görülen yerlerde dipnotlarına da yer verilmiştir. Kur'ân'ın mucizevî belâğatinin anlaşılmasına çok büyük katkı sağladığı muhalif muvafık herkesçe kabul edilen bu eser, aslında daha 'arîz, amîk açıklamalarla' neşredilmeyi hak etmektedir. Bu izahlarda; gramer, sentaks ve retorik incelikleri okura yansıtılmalı; *sevâd-ı âzam*ın genel anlayışına aykırı gözüken kısımlara dikkat çekilmeli, her iki perspektifin kalkış noktası da gösterilerek tercih okuyucuya bırakılmalıdır. Ancak bu, *Keşşâf* çevirisinde nispeten sonraki aşamayı teşkil eder ve Allah'ın izniyle ileride gerçekleştirilebilir. Burada önceliğimiz, Zemahşerî'nin Kur'ân'ı nasıl anlayıp, anlattığıdır.

Sizleri *Keşşâf* Tefsiriyle başbaşa bırakmadan evvel, eserin basımını gerçekleştiren Türkiye Yazma Eserler Kurumu başkanı Prof. Dr. Muhittin Macit ve Çeviri Yayım Dairesi başkanı Yrd. Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı'ya, metni dikkatle kontrol eden yazma eser uzmanı arkadaşlara teşekkür ederim.

Prof. Dr. Murat SÜLÜN
Üsküdar, 2016

---

1 *el-Keşşâf*'ta yer verilen hadis rivayetleri Arş. Gör. Ayşenur Duman tarafından kontrol edilerek kaynak gösterilmiş; *Kütüb-i Tis'a*'da bulunamayan rivayetler için ise [KT.b] rumuzu kullanılmıştır.

GİRİŞ

CÂRULLĀH EZ-ZEMAHŞERÎ VE ÖLÜMSÜZ ŞAHESERİ *EL-KEŞŞÂF*

Vahiy zincirinin son ve en parlak halkası olan Kur'ân-ı Kerîm; *kitâbu hidâye ve i'câz*, yani "mucizevî kılavuz" olarak tanımlanmaktadır. Eski-yeni hiçbir edebî türe benzemeyen Kur'ân-ı Kerîm ne düzyazı ne de şiirdir, türü kendisiyle sınırlı bir vahiy koleksiyonudur. "Yüce Allah'ın eşi-benzeri olmadığı gibi, Kur'ân'ın da eşi-benzeri yoktur" denilse yeridir.

Kur'ân-ı Kerîm'de murad-ı ilâhî, Arap dilinin kalıplarıyla iletilmiştir. Cahiliyye devrinin olgu ve olayları esas alınarak indirilen Kur'ân'ın gücü evrensel ruhunda, yani ilâhî içeriğinde yatmaktadır; siyasî - ekonomik güç odaklarını ve bunların hizmetindeki dil ve edebiyat ustalarını sarsan Kur'ân'ın kalıbından ziyade içeriğidir. Ağzı iyi lâf yapan [hasīmun mubîn] bu ustalar, Arap dilinin kalıplarında olmakla birlikte hiç de aşina olmadıkları yepyeni bir söylemle karşı karşıya olduklarını anlamışlar, fakat onu nasıl tanımlayacaklarında anlaşamamışlardır; "şiir", "sihir", "kehanet", "rüya", "mitoloji" vb. suçlamalardan hiçbiri Kur'ân-ı Kerîm hakkında kâfirlerin nihaî hükmü olamamıştır.

Şirke dayalı zalim statükoyu sarsan bu içerik neydi? Kur'ân'la bir hak-hukuk mücadelesi yürütülmekteydi; hukuksuzluğa, adaletsizliğe ve toplumu kasıp kavuran gelir uçurumuna dikkat çekilmekte, bunu gidermenin yolları gösterilmekteydi. Ancak bu içeriğin sunulduğu kalıplar ve bunların dizilişi de son derece önemliydi. Çünkü ruhsuz beden gibi, bedensiz ruh da bir anlam ifade etmez.

Kur'ân'ın cazibiyetinde; onun devrim niteliğindeki mesajları kadar, bu evrensel içeriği en etkili biçimde taşıyıp ileten Kur'ânî fesâhat, belâğat, şiiriyet ve müzikalite, yani benzer mazmunları net ve etkili biçimde iletebilecek arı duru kelimeler; âyetlerin sağa sola sapmadan bir ırmak misali gürül gürül akışı ve Kur'ân'da konuşan Zât'ın kendinden son derece emin üst perdeden konuşmasının da payı vardır[2].

---

2 Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *Kur'ân Kılavuzu Mutlak Gerçeğin Sesi -Kaynağı, Şeklî Yapısı, Mahiyeti, Muhtevası, Okunuşu-*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.

I. EBÜ'L-KĀSIM MAHMÛD B. ÖMER B. AHMED EL-HĀRİZMÎ EZ-ZEMAHŞERÎ [v.538/1144][3]

Kendi deha ve özelliklerinin farkında olan bu büyük Türk'ün; "Ey Araplar! Gelin, atalarınızın dilini benden öğrenin!" diye -adeta- meydan okuyabilmesi ve tefsiri boyunca -lisan-ı haliyle ve bazan açıkça- "Allah'ın kelâmı öyle değil işte böyle anlaşılır!" şeklindeki tutumu, bilimsel muhitlerde hayranlık uyandırdığı kadar muhalif gruplarda da belli belirsiz bir nefret oluşturmuştur. "Tefsirde akılcı söylemin temsilcisi" olarak son derece aklî hareket ettiği sanılan bu zâtın, "İlimlerin en üstünü Ehl-i Adalet ve Tevhid'in [yani Mu'tezile'nin] geliştirdiği Kelâm ilmidir" diyebilmesi; muhaliflerini boşkafalı vb. sıfatlarla anması, sorunlu rivayetleri hiç akıl ve ilim süzgecinden geçirmeden olduğu gibi vermesi de bu nefrette etkili olmuş gözükmektedir.

Bütün büyük şahsiyetler gibi, hakkında lehde ve aleyhde tutumlar geliştirilen Zemahşerî'ye ve eserine daha yakından bakalım:

1.1. HAYATI, TAHSİLİ VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

el-Keşşâf'ın yanı sıra Arap dili ve edebiyatına dair çeşitli çalışmaları ile ün kazanan Zemahşerî, Tefsir, Hadîs, Fıkıh ve Kelâm âlimi bir edib ve şâir olup, 467 / 1075'de Hārizm bölgesinde -şu an Türkmenistan'ın Daşoğuz ili Köroğlu ilçesine bağlı- Zemahşer'de doğmuştur. Son dönemlerini Beytullah'da geçirdiğinden *Cârullāh* [Tanrı komşusu] diye anılan müfessir, Hārizm nüfusunun büyük çoğunluğunun Türklerden oluşması vb. sebeplerle Türk sayılmakta; Arap diline büyük vukufu sebebiyle *Şeyhu'l-'arabiyye*; mensup bulunduğu bölgenin övünç kaynağı sayıldığı için de *Fahr-i Hārizm* lakabıyla anılmaktadır.

3 İslamî İlimler Araştırma Vakfı'ndaki (İSAV) 12 yıllık *Keşşaf* okumalarım ve üstlendiğim editoryal faaliyet, bu giriş metnini hazırlarken temel kılavuzum olmuş; müfessir ve eseri hakkındaki bilgilerin çatısı, aşağıdaki kaynaklar tarafımdan bizzat görülerek *DİA* "Zemahşerî" maddesi çerçevesinde oluşturulmuş; Zemahşerî hakkında verilen bilgiler anonimleştiğinden, beher bilgi için ayrı ayrı kaynak verme cihetine gidilmemiştir: Ebu'l-Abbâs İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ'u ebnâ'i'z-zamân,* thk. İhsan Abbas, Beyrut: Daru Sādır, ts. V, 168-174; Şemseddin ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ',* thk. Şuayb el-Arnaut -Muhammed N. el-Araksûsî, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1985, XX, 151-156; Kâtip Çelebi / Hacı Halife, *Keşf el-zunûn,* İstanbul: MEB, II, 1475-1484; İbn İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb,* hzr. Ahmed İbrahim Muhammed, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990, 194-198; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kāmûsu terâcim li-eşheri'r-ricâli ve'n-nisâ' mine'l-'arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrıkîn,* Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002, V, 178; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn terâcimu musannifi'l-kütübi'l-'arabiyye,* Beyrut: er-Risâle, 1993, III, 822; Nuri Yüce, "Zemahşerî", *İA,* MEB; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi,* II, 466-467; Ali Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri,* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006, a.mlf., "el-Keşşâf", *DİA*; Mustafa Öztürk - Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *DİA*; Ali Ekber Babaî, *Tefsir Ekolleri*, çev. Kenan Çamurcu, İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014. Özellikle; Fethi Ahmet Polat, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2009

Kaynaklarda Zemahşerî'nin bir bacağının takma olduğu, bu yüzden uzun elbise giydiği belirtilir. Topal kalmasının sebebi olarak da, bir seyahati sırasında şiddetli soğuktan ayağının donarak kesilmek zorunda kalması gösterilir ve bu elîm hadise, çocukluk çağında bir kuşcağızı çekerken ayağının kopmasına yol açtığı için annesinin; "Allah da senin ayağını kopartsın!" diye beddua etmesine bağlanır. Zemahşerî, kesik bacağı sebebiyle insanların kendisi hakkında yanlış düşüncelere kapılmasını istemediği için "ayağının şiddetli soğuktan donması yüzünden kesildiği"ne dair birçok kişinin şahitliğini de içeren bir belge düzenlemiştir. Zemahşerî -muhtemelen kesik bacağı sebebiyle- önce terzilik mesleğine verilmiş, fakat ilim tahsili yönündeki ısrarı üzerine medreseye gönderilmiştir. Nitekim o muazzam ilmine rağmen, vefatından birkaç yıl öncesine kadar beğendiği çeşitli âlimlerden icazet almaya devam ettiği bilinmektedir. Bu da onun, genel kanaatin aksine, tevazuunun kanıtıdır.

Zemahşerî'nin gençlik devresi, ilmî ve edebî faaliyetleri teşvik ve himaye eden Sultan Melikşâh (v.485/1092) ile veziri Nizāmülmülk'ün (v.485/1092) zamanına (1072-1092) rastlar. Zemahşerî, Selçuklu Veziri Nizāmülmülk'e yazdığı bir şiirde; kabiliyet ve özelliklerini överek, lâyık olduğu yüksek bir makama getirilmesini istemiş, fakat -Mu'tezilî oluşu ve bu şiirde üst perdeden konuşması sebebiyle- beklediği ilgiyi görememiştir. Bunun üzerine Hārizm'den ayrılarak Horasan'a gidip bazı devlet adamlarıyla görüşmüş; Mücîru'ddevle'yi bir kasideyle övmüş ve ona *Şerhu ebyâti Sîbeveyhi* ile *el-Unmûzec* adlı eserlerini sunmuş; ardından Isfahan'a geçmiş; burada da Selçuklu hakanı Melikşah'ın oğlu Muhammed'le yakın ilişki kurup onu öven şiirler yazmıştır.

1118 yılında şiddetli bir hastalığa yakalanan Zemahşerî, gördüğü bir rüya üzerine bir daha devlet adamlarına methiye yazmamaya, onlardan ihsan ve makam talep etmemeye karar verdi; sağlığına kavuştuktan sonra Mekke'ye gitmek üzere yola çıktı; Bağdat'a uğrayıp buradaki âlimlerle görüştü, onların derslerine katıldı. Mekke'ye ulaştığında, Zeydiyye'nin imamı İbn Vehhâs tarafından karşılandı. -Yakın dostu ve hâmisi olan bu zât, Zemahşerî'ye hem hocalık hem de öğrencilik yapmıştır.- Bu arada Arap yarımadasının birçok bölgesini dolaşma imkânı buldu; Arapçanın incelikleri ve farklı lehçeleri hakkında geniş bilgi edindi. Mekke'de 2 yıllık ikametinin ardından Hārizm'e döndü. Burada -Hārizmşahlar hanedanının kurucusu- Kutbeddin Muhammed (v.522/1128) ile oğlu Atsız (v.551/1156) ona büyük itibar gösterdi. Hārizm'e dönüşünden 10 yıl kadar sonra tekrar Mekke'ye hareket etti. Şam'a uğrayıp Tâcülmülûk Böri b. Tuğtekin (v.526/1132) ile görüştü; onu ve oğlunu

Bâtınîlere ve Haçlılara karşı mücadelelerinden dolayı övdü. Muhtemelen birkaç yıl Şam'da kaldı. Ardından gittiği Mekke'de Îsâ b. Vehhâs'tan yine sıcak ilgi gördü. Bu arada bazı Mu'tezile âlimlerinin talepleri ve İbn Vehhâs'ın teşvikiyle meşhur tefsiri *el-Keşşâf*'ı yazmaya başladı ve birkaç yıl sonra memleketine dönmeye karar verdi. 1138 yılına rastlayan bu seyahati sırasında bir defa daha Bağdat'a uğradı; burada hem ders verdi hem de Nizāmiye medresesi müderrislerinden el-Cevâlîkī'nin (v.540/1145) derslerine katılıp 66 yaşında iken ondan icazet aldı. Ardından Hārizm'e giderek Özbekistan sınırları içindeki Ürgenç'e yerleşti. 9 Zilhicce 538 / 13 Haziran 1144 tarihinde arefe gecesi burada vefat etti. Bu tarihten yaklaşık 2 asır sonra Ürgenç'e uğrayan İbn Battūta (v.770/1369), Hārizm'in dışında Ceyhun ırmağı kenarında Zemahşerî'nin kubbeli kabrini gördüğünü nakletmiştir.

Zemahşerî'nin yaşadığı dönemde Hārizm, canlı bir ilim ve kültür merkezi idi ve daha sonra büyük sufi Mevlâna Celâleddin (v.672/1273) ve çok yönlü âlim Fahreddin er-Râzî (v.606/1209) gibi üstadlar yetiştirecek münbit bir topraktı. Ancak Zemahşerî'nin ilmî hayatında, Bağdat'taki meşhur Nizamiye medresesinin mühim bir yeri vardır. Gençlik yıllarından itibaren Hārizm, Buhara ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde birçok âlimin derslerine katılan Zemahşerî'nin ilmî şahsiyetinin oluşmasında en büyük pay Lugat, Nahiv, Tıp gibi alanlarda döneminin en büyük âlimlerinden kabul edilen Mu'tezilî Ebû Mudar Mahmûd ed-Dabbî'ye (v.508/1114) aittir. Hārizm'de Mu'tezile'nin görüşlerini yaydığı söylenen bu zât, Zemahşerî'yi yetiştirmesinin yanında ona her türlü maddî ve manevî yardımda bulunup, bazı devlet adamlarıyla tanışmasına vesile olmuştur. Zemahşerî'nin Mu'tezile düşüncesiyle irtibatını sağlayan iki hocasından daha söz edilmektedir. Bunlar; Zeydî-Mu'tezilî müfessir, Fıkıh ve Kelâm âlimi Hâkim el-Cüşemî (v.494/1101) ile kendisine kelâmda (usul) hocalık, tefsirde öğrencilik yapan, son dönemin en önemli Mu'tezile kelâmcısı kabul edilen Rükneddin İbnü'l-Melâhimî'dir (v.536/1141). Bağdat'ta edebî ilimlerin yanı sıra, Hadis ve Fıkıh; Mekke'de Nahiv ve Edebiyat tahsil eden Zemahşerî, Hārizm, Bağdat, Mekke gibi şehirlerde birçok öğrenci yetiştirmiş; talebe seçiminde ve icazet verme hususunda çok titiz davranmıştır.

Hiç evlenmediği anlaşılan Zemahşerî, kendini tamamen ilme vermiş; böylelikle kısa zamanda sahasının en önde gelen âlimlerinden biri olmuştur; Hārizm, Horasan, Irak ve Hicaz'da bilhassa, dil ve Tefsir sahalarında verdiği dersler büyük bir alâka ile dinlenmiştir. Ebû Hanîfe'nin (v.150/767) menâkıbına dair *Şakā'iku'n-Nu'mân* adlı bir eser kaleme alan Zemahşerî, Hanefî fakihleri arasında sayılmış ve "asrının imamı" olarak nitelenmiştir. Hadis rivayet ettiği bilinen

Zemahşerî'den İbn Şehrâşûb (v.588/1192) gibi bazı Şi'î âlimleri rivayette bulunmuştur. Çağdaşı Abdüsselâm b. Muhammed el-Enderesbânî, Zemahşerî'nin Hārizm'de Hadis ilmini ihya eden ilk kişi olduğunu ve Irak'tan hadis kitapları getirtip insanları bunları okumaya teşvik ettiğini, Hadis ilminin bölgede bu sayede yayıldığını söyler. Zehebî (v.748/1348) ve İbn Hacer (v.852/1449) hadis rivayeti konusunda Zemahşerî'yi *sālih* olarak nitelendirmişlerdir.

Zemahşerî hayatının ilk 45 yılında makam ve mevki peşinde koşan, şöhret düşkünü, hırçın ve kibirli bir şahsiyet olarak bilinmektedir. Bu nitelikleri birçok şiirine de yansımıştır. Devlet adamlarına methiyeler yazmasını fakirlik içinde büyümüş olmasıyla açıklamak, ayrıca sakatlığının kendisi için sadece mahcubiyet değil, aynı zamanda hırs ve azim kaynağı da olduğunu, kendisinden ve eserlerinden övgüyle söz etmesinin bunlardan kaynaklandığını düşünmek mümkündür. 45 yaşında iken yakalandığı hastalıktan sonra âdeta bir durulma ve olgunlaşma sürecine girmiş, ömrünün sonuna kadar kanaatkâr ve mütevazı bir âlim olarak yaşamıştır.

Zemahşerî itikatta Mu'tezile mezhebine mensup olup *Hātemu'l-Mu'tezile* [Son büyük Mu'tezilî] diye anılır. Bununla birlikte dil âlimi ve müfessir olarak tanınmış, muhtasar bir eser olan *el-Minhâc* dışında kelâma dair bir eser yazmamıştır. Mu'tezile kelâmı açısından etkili bir isim olmadığı gibi Mu'tezile içinde mensup bulunduğu ekolü kesin olarak belirlemek de mümkün görünmemektedir.

Son olarak; Zemahşerî'nin Şi'î olduğu da iddia edilmişse de, *Hasā'isu'l-'aşerati'l-kirâmi'l-berara* adlı bir eseri bulunan müellifin, *el-Keşşâf*'ın birçok yerinde Hazret-i Ebû Bekr ile Ömer'den övgüyle söz etmesi söz konusu iddiayı çürütmektedir.

1.2. ESERLERİ[4]

Zemahşerî Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm, Nahiv, Lügat, Edebiyat, Aruz, Biyografi vb. çeşitli mevzularda pek çok eser yazmıştır. Sonradan öğrendiği Arapçadan başka, Türkçe ve Farsçayı da çok iyi bildiği halde, eserlerini umumiyetle Arapça olarak kaleme almış; hatta eserleriyle bu dile hizmet etmeyi şeref saymıştır.

Zemahşerî'nin eserlerinin sayısını 30 olarak tespit edenler bulunduğu gibi sayıyı 65'e kadar çıkaranlar da vardır. Bu farklılık, bazı kitapların çeşitli bölümlerinin müstakil eser sayılmasından veya bir kısım eserlerinin değişik isimlerle anılmasından kaynaklanmış olmalıdır.

---

4 Eserler hakkında geniş mâlûmât için bkz. Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, s. 57 vdd.

A. TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ

1. *el-Keşşâf ʿan hakāʾikı ğavâmidıʾt-tenzîl ve ʿuyûniʾl-ekāvîl fî vucûhiʾt-teʾvîl*.
2. *Nüketüʾl-iʿrâb fî ğarîbiʾl-iʿrâb*.
3. *el-Keşf fiʾl-kırâʾât*. / *el-Keşf fiʾl-kırâʾâtiʾl-ʿaşr*.
4. *el-Fâʾik fî ğarîbiʾl-hadîs*.
5. *el-Muhtasar min Kitâbiʾl-Muvâfaka beyne Ehliʾl-beyt veʾs-sahâbe*.
6. *Ruʾûsüʾl-mesâʾil*.
7. *el-Minhâc fî usūliʾd-dîn*.

B. DİL, LUGAT VE EDEBİYAT

1. *el-Mufassal fî sınâʿatiʾl-iʿrâb*.
2. *el-Ünmûzec* [*el-Mufassal*'ın kısaltması].
3. *el-Müfred veʾl-müʾellef* / *el-Müfred veʾl-mürekkeb*.
4. *Mesʾele* (*Risâle*) *fî kelimetiʾş-şehâde*.
5. *el-Muhâcât* (*el-Muhâccât*) *biʾl-mesâʾiliʾn-nahviyye* (*el-Ehâciʾn-nahviyye*).
6. *Şerhu ebyâti Kitâbi Sîbeveyhî*.
7. *Mukaddimetüʾl-edeb*.
8. *Esâsüʾl-belâğa*.
9. *Kitâbüʾl-Cibâl veʾl-emkine veʾl-miyâh*.
10. *Dîvânüʾş-Şiʿr* / *Dîvânüʾl-edeb*.
11. *Aʿcebüʾl-ʿaceb fî şerhi Lâmiyyetiʾl-ʿArab*.
12. *el-Müstaksā fiʾl-emsâl* / *el-Müstaksā fî emsâliʾl-ʿArab*.
13. *Nevâbiğuʾl-kelim* / *el-Kelimüʾn-nevâbiğ*.
14. *ed-Dürruʾd-dâʾir el-müntehab fî kinâyâti veʾstiʿârâti ve teşbîhâtiʾl-ʿArab*.
15. *el-Kıstāsüʾl-müstakīm fiʾl-ʿarûz*.
16. *Kasîde fî süʾâliʾl-Ğazzâlî*.

C. DİĞER ESERLERİ

1. *Atvâkuʾz-zeheb fiʾl-mevâʿiz veʾl-hutab* (*en-Nasâʾihuʾs-sığâr*).
2. *Makāmât* / *en-Nasâʾihuʾl-kibâr*.
3. *Rebîʿuʾl-ebrâr ve nusūsuʾl-ahbâr* / *fusūsuʾl-ahbâr*.
4. *Nüzhetüʾl-müteʾennis ve nühzetüʾl-muktebis*.
5. *Hasâʾisuʾl-ʿaşeratiʾl-kirâmiʾl-berare*.
6. *el-Kasîdetüʾl-baʿûdiyye ve tahmîsühâ*.
7. *Taʿlîmüʾl-mübtedî ve irşâdüʾl-muktedî*.
8. *Şâfiʾl-ʿayy min Kelâmiʾş-Şâfiʿiyy*[5].

---

5 "Şâfiʿînin Dilinden Dilsize Şifa" anlamındaki bu eserinden Zemahşerî Nisâ 4/3'deki *teʿûlû* fiilinin tefsirinde, Şâfiʿîden yaptığı alıntıyı gerekçelendirirken bahsetmektedir.

Kaynaklarda başka eserleri de zikredilen Zemahşerî'ye dair pek çok kitap ve makale yayımlanmış; tez çalışmaları yapılmıştır.

Zemahşerî daha ziyade *el-Keşşâf* adlı tefsiriyle tanınmıştır:

II. ***EL-KEŞŞÂF*** *'AN HAKĀ'İKI ĞAVÂMİDI'T-TENZÎL VE 'UYÛ-Nİ'L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ'T-TE'VÎL*

إن التفاسير في الدنيا بلا عدد وليس فيها لَعَمري مثل كشافي

إن كنتَ تبغي الهدى فالزم قرائته فالجهل كالداء والكشاف كالشافي[٦]

2.1. GENEL OLARAK

Kur'ân-ı Kerîm'in *sehl-i mümtenî* niteliğindeki anlatımını, güzellik ve inceliklerini ortaya koymak için çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Elinizdeki ölümsüz eser ise bunlar arasında müstesna bir yere sahiptir. Kendisinden sonraki bütün tefsirleri etkileyen bu muhteşem kitapla Türk toplumunun *doğrudan* buluşamamış olması ilginçtir. *el-Keşşâf* üzerine çok sayıda açıklama yapılmışsa da bunlar, erbabının bile anlamakta güçlük çektiği çok detay konularda yoğunlaşmakta; genelde Zemahşerî ile boy ölçüşme, ona lâf yetiştirme amacı gütmektedir. Bu, müfessirin İslâm dünyasına hükmeden genel anlayışa bağlı olmayışından kaynaklandığı kadar, müellifin zaman zaman muhaliflerine karşı kullandığı dilden de kaynaklanmaktadır. Bu sebeple, *el-Keşşâf*'ın hâkim mezhep esasları doğrultusunda rafine edilmiş başarılı birer taklidi sayabileceğimiz Beydâvî'nin (v.685/1286) eş'arî, şâfi'î *Envâru't-tenzîl'i* ile Nesefî'nin (v.710/1310) mâturidî, hanefî *Medârikü't-tenzîl* aldı tefsirleri Türkler arasında daha fazla revaç bulmuş; elit tabakalar değilse de ana kitle Zemahşerî'den uzak durmuştur. Oysa *Keşşâf*'ı *Keşşâf* yapan, "Hātemu'l-Mu'tezile" Zemahşerî'nin bağlı olmakla övündüğü Ehl-i Adalet ve Tevhid akidesi değil, "Arapçanın pîri" olarak bu dile olan müthiş hâkimiyetidir. *el-Keşşâf*'ı mu'tezilî bir tefsir olmaktan ziyade Kur'ân diline tercüman olan zirve eser haline getiren de budur; ehline "Şu topal ile kör olmasaydı Allah kitabının eşsiz güzelliği doğru dürüst anlaşılamayacaktı!" dedirten de budur. Nitekim Osmanlı medrese eğitiminde en son okutulan ders Tefsir; bu derste takip edilen metin de *el-Keşşâf* idi.

---

6 Dünyada sayısız tefsir var gerçi amma; hayatıma and içerim ki, yok içlerinde benim *Keşşâf*'ım gibisi Doğrunun peşinde isen onu mutlaka okumalısın. Çünkü bilgisizlik hastalık gibidir; *Keşşâf*'tadır şifası.

el-Keşşâf adlı Kur'ân tefsirini Zemahşerî Mekke'deki son ikameti sırasında, Mekke şerîfi İbn Vehhâs'ın teşvik ve ısrarı ile yazmağa başlamış ve hayatının sonlarına doğru Ürgenç'de bitirmiştir. Zemahşerî'den önceki müfessirler genelde rivayet yolunu izledikleri halde o, dirayet yolunu tercih etmiş ve Ma'ânî, Beyân ve Bedî' ilimlerindeki üstün bilgi - birikimi sayesinde Kur'ân'ın dilindeki üstünlük ve incelikleri iyi tespit ederek bu alanda zirveyi yakalamıştır. Gerçi daha evvel Ebû Mansûr el-Mâturidî (v.333/944) *Te'vîlâtu'l-Kur'ân*'da, Zeccâc (v.311/923) *Ma'âni'l-Kur'ân*'da bu dirayet metodunu ustalıkla uygulamışlarsa da bu alanda *el-Keşşâf*'ın yeri bambaşkadır.

Türk kütüphanelerinde *el-Keşşâf*'ın çok sayıda yazma nüshası olup bunlar arasında aşağıdakiler öne çıkmaktadır:

Zemahşerî eserini yazarken belli başlı kaynaklardan yararlanmıştır. Kıraat ilimlerinde Abdullah b. Mes'ûd, Hâris b. Süveyd ve Übeyy b. Kâ'b mushafları; dil ve edebiyat alanında Sîbeveyhî'nin (v.180/796) *el-Kitâb*'ı, Müberred'in (v.286/900) *el-Kâmil*'i, Ebû Ali el-Fârisî'nin (v.377/987) *el-Hucce*'si ile *el-Halebiyyât*'ı, Câhiz'ın (v.255/869) *el-Hayevân*'ı; rivayetler konusunda ise Mücâhid b. Cebr (v.103/721), Amr b. Ubeyd (v.144/761), Ebû Bekr el-Asamm'ın (v.200/816) yanı sıra Müşebbihe, Râfıza ve mutasavvifeye ait tefsirler *el-Keşşâf*'ın kaynakları arasında yer almaktadır. Zeccâc'ın (v.311/923) *Ma'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh* adlı eseri ile Rummânî'nin (v.384/994) *el-Câmi'u'l-kebîr*'inin *el-Keşşâf*'taki etkisinin daha belirgin olduğu söylenebilir.

Eserin girişinde; Tefsir ilminin perişan bir duruma düştüğünden ve -bırakın, Ma'ânî ve Beyân ilimlerine vâkıf olmayı- Tefsir için gerekli asgarî müktesebâta bile sahip olmayan kimselere kaldığından yakınan Zemahşerî "İlimler içerisinde çok zor elde edilebilecek olağanüstü nükteleri ve esrarengiz yönleri ile insan zihnini en ziyade kuşatan, bilgi dağarcığını en çok dolduran ilim **Tefsir**[7] olup, her ilim sahibi bu ilmin hakkını veremez." dedikten sonra, Tefsir ilminin ve iyi bir müfessirin özelliklerini göstermekte[8] ve Bakara 15'i tefsir ederken şöyle demektedir:

7 Krş. *el-Keşşâf*, Bakara 2/255 hk. (Zikre mevzu olacak, izzetin Rabbi olan Yüce Allah'tan daha muazzam varlık yoktur, dolayısıyla onun zikredildiği âyet, elbette diğer şeylerin zikredildiği âyetlerden daha faziletli olacaktır. Böylece anlaşılmaktadır ki, ilimlerin en şereflisi ve Allah katında üstün konumda olanı, Ehl-i Adl ve Tevhid'in [yani Mu'tezile'nin kurup geliştirdiği Kelâm] ilmidir.) *el-Keşşâf*'ın mukaddimesinde Tefsir'in önemini vurgulayan Zemahşerî, Âyete'l-kürsî'nin Kur'ân âyetlerinin sultanı oluşunu açıklarken, Kelâm'ın şerefine dikkat çekmektedir. Çünkü ilki Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması bağlamında; ikincisi ise Allah Teâlâ'nın tanınması bağlamındadır. Zâtıyla, sıfâtıyla yüce Allah'ı tanımak elbette daha önemlidir, ancak bu, -kâinat kitabının, akıl ve bilimin ışığında, Tefsir ilkeleriyle, kaide ve zabıtalarıyla anlaşılması gereken- Kur'ân-ı Kerîm sayesinde gerçekleşmektedir.

8 *el-Keşşâf*, Mukaddime.

"… Oysa doğru olan mâna, lafza uygun ve lafız tarafından desteklenen mânadır. Aksi takdirde lafız ile anlam, "kel başa şimşir tarak / altı kaval üstü şeşhane" [lafzen "dağ keçisi ile devekuşu gibi" birbiri ile tamamen alakasız] olur! Allah'ın şu muhteşem kitabını, şu mu'cizevî kelâmını tefsir eden kişinin, ilâhî nazmın güzelliğini, belâgatin eksiksizliğini ve muhataplarına her tür itirazdan uzak biçimde meydan okumakta olduğunu yorumlarında göstermesi gerekir. Müfessir daha kelimelerin dildeki karşılıklarına bile dikkat etmiyorsa, Kur'ân'ın belâgat ve nazım inceliklerinden tabiî ki fersah fersah uzak kalacaktır!"[9]

2.2. *EL-KEŞŞÂF*'TA DİL İNCELİKLERİ

Hadis, Fıkıh, Kelâm gibi ilimlerde de geniş bilgiye sahip bulunan Zemahşerî, özellikle Arap dili ve edebiyatı konusunda otorite kabul edilmiş ve aslen Arap olmamasına rağmen *şeyhu'l-'arabiyye* [Arapçanın pîri] diye nitelendirilmiş; Arap dilindeki tartışmasız otoritesinden dolayı edebiyatta birçok darbımesele konu olmuştur.[10] Zemahşerî Gramer'de Bağdat ekolünün önde gelen temsilcilerinden biridir. İslâmiyet'in Arap olmayan unsurlar arasında yayılmasıyla birlikte, Arap dilinde bazı hatalar görülmeye başlamış; bunları düzeltmek üzere Hazret-i Ali'nin gayretleriyle başlatılan çalışmalar Emevî döneminde de devam etmiş; Abbasîlerin ilk döneminde ise daha da yoğunlaşmıştır. Bu esnada ortaya çıkan Basra ve Kûfe ekolleri, çalışmalara ayrı bir önem kazandırmıştır. IX. yüzyıldan itibaren ise Bağdat'ta bu iki farklı görüşü seçmeci bir metotla uzlaştırmaya çalışan İbn Keysân (v.320/932), İbn Cinnî (v.392/1002) ve Zemahşerî gibi Gramer âlimleri ortaya çıkmış; bunlara Bağdat ekolü adı verilmiştir. Bu ekolün en önemli temsilcilerinden biri olan Zemahşerî, kendisinden önceki pek çok dil âliminin görüşlerini inceleyerek, bunların bir kısmını desteklemiş; hatalı gördüklerini de eleştirmiştir. Görüş ve tercihlerini ifade etmesi, orijinal fikirleri, hadislerle istişhâdda bulunması ve *el-Mufassal* adlı eserinin, gerek plan ve tertibindeki düzgünlük gerekse anlatımındaki kolaylık ve muhtevasındaki zenginlik dolayısıyla, kendi zamanına kadar Arap gramerine dair yazılmış eserlerin en mükemmeli kabul edilmesi onun bu alandaki otoritesini göstermesi bakımından önemlidir.

Zemahşerî dil ilimlerindeki otoritesinin pek âlâ farkındadır ve bunu zaman zaman hissettirir. Örneği: Mâide 4'deki مُكَلِّبِينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ ifadesini tefsir ederken, bir bakıma kendi özelliklerine işaret eder:

---

9 *el-Keşşâf*, Bakara 2/15 hk.

10 Harun Özel'in Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri adlı YL tezinde (KSİÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014) belirttiği veçhile

> "Bunda açık bir nükte vardır; şöyle ki: Bir ilimde ilerlemek isteyen kimse, -bunun için devesinin ciğerlerini susuzluktan yakacak meşakkatli yolculuklara katlanması gerekse bile- o ilmi mutlaka en büyük uzmanından, ilmi tüm yönleriyle ihata eden, her tür incelik ve nüktesini içselleştirmiş olan kimseden almalıdır. İlmi uzmanından almayan nice insanlar vardır ki, günlerini beyhude yere geçirmiş ve sonra da gerçek ilim adamlarıyla karşılaşınca geçirdikleri zamana yanarak parmaklarını ısırmışlardır!"[11]

Aslında kendisini anlattığı şu ifadeler ne kadar da cesurca ve tespitleri ne kadar yerindedir:

> "Bil ki, bütün ilimlerin temelinde ve sanatların omurgasında âlimler hemen hemen birbirine eşit, sanatkârlar da aşağı yukarı aynı konumdadır. Bir âlim bir âlimden önde ise, ancak birkaç adım öne geçmiştir; bir sanatçı ile diğeri arasındaki mesafe de uzak değildir. Âlim ve sanatkârlardan 'bir'ini 'bin'ine denk kılacak derecede arayı açan ve mertebe farkına sebep olan, yarış ve mücadelelere konu olan esas husus ise; ilim ve sanatlardaki güzel nükteler, dakik mânalar, derin sırlar ve perdeler ardındaki gizli noktalardır. Ve bunlar, ancak dikkatli ve ince bir düşünme ile ortaya çıkarılabilir; seçkin âlimlerin çok ender bulunan en seçkinlerinden, önde gelenlerinden ve parmakla gösterilenlerinden başkası tarafından tespit edilemez; âlimlerin geneli bunları idrak etmekten uzak birer 'kör'; kafasındaki taklit zincirlerini kıramamış birer 'esir'dir."[12]

Zemahşeri, baştan sona *fe-in kulte kultü* [yani sen şöyle dersen / sorarsan ben de şöyle derim / cevap veririm] üslubunu kullanmakta; ilgili âyette akla takılan, hatta takılması muhtemel bulunan sorulara bizzat cevap verdiğini göstermektedir ki zaman zaman *fe-in kīle kīle* şeklinde benzer bir üsluba yer veren[13] İmam Mâturidî (v.333/944) gibi dehalardan farkı budur. Örneği:

---

11 *el-Keşşâf*, Mâide 3/4 hk. وفيه فائدة جليلة ، وهي أن على كلّ آخذ علماً أن لا يأخذهُ إلا من أقتل أهله علماً وأنحرهم دراية وأغوصهم على لطائفه وحقائقه ، وإن احتاج إلى أن يضرب إليه أكباد الإبل ، فكم من آخذ عن غير متقن ، قد ضيع أيامه وعضّ عند لقاء النحارير أنامله

12 *el-Keşşâf,* Mukaddime.

13 Bkz. *Te'vîlâtu'l-Kur'ân*, IX. cilt, tahkik: Murat Sülün, ed. Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınları, 2007. Örneği:

فإن قيل: كيف علموا أن ما أخبرهم الرسل حق؟ إذ كانوا لا ينكرون أن وعد الله حق، ولكن يظنون أن ما وعدهم الرسل ويخبرونهم إنما هو اختراع منهم لا وعد من الله وخبر عنه. قيل: علموا أن ذلك حق بوجوه. أحدها... (Kehf 18/21)

فإن قيل: إنما أمر بالثنيا في العِدَة لما لعله سيموت قبل أن يفعل ما وعد أو يذهب عنه القدرة فيعجِز عما وعد. قيل: إن الأوهام لا ترجع إلى ذلك، بل الإمكان مشروط فيه وإن لم يذكر... (Kehf 18/23)

فإن قيل: بنفسه صار كذلك، قيل: لئن جاز ذا جاز حدوث الأشياء بنفسها... (Kehf 18/57)

> Şayet; "Arapların *'afâ eserahû* [İzini sildi; yok etti] sözleri sabit olduğuna göre âyetin mânası; 'Ama her kimin lehine kardeşi tarafından bir şey silinirse' şeklinde yapılanması gerekmez miydi?" dersen, şöyle derim: [Böyle bir ibare] kendi mekânına sıkıntı verir. Hâlbuki suçların "affedilmesi" Kitap'ta, Sünnet'te ve insanların kullanımında yaygın, bilinen bir ibaredir, dolayısıyla bu ibareden kendi mekânıyla uyumsuz ve sıkıntılı olan bir başka ibareye dönülmez. Sen bu ilmi birbirlerine sunan pek çok kimse görürsün ki, bunlar -Allah'ın kelâmıyla ilgili belli bir şekle ait bir vecih ortaya koyması kendisine müşkül gelince- herhangi bir lügat yakıştırmaya ve Arab'a hiç tanımadığı bir şeyi yamamaya cüret ederler! İşte bu, Allah'a sığınılacak bir cüretkârlıktır.[14]

Zehebî'nin (v.1977) *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*'da dediği gibi, Kur'ân'ın güzelliği ve büyüleyici belağati üzerindeki perdeyi Zemahşerî'den başkası kaldıramazdı. Çünkü o, İslamî ilimlerde uzman olduğu gibi Arap dilinin inceliklerine de bütünüyle vâkıftı; Arap şiirini iyi tanıyordu; Edebiyat, Belağat, Gramer, Beyân ilimlerini tam anlamıyla bilmekteydi. Bu ilim ve edebiyat dehası, *el-Keşşâf* tefsirine bütün âlimlerin dikkatini çeken, müfessirlerin gönlünü fetheden çok güzel bir elbise giydirmiştir. Bununla birlikte, zaman zaman 'tefsir'in çerçevesini zorlayacak -âyetlerdeki ilâhî muradı keşfetme amacının ötesine geçen- açıklamalara daldığı da olmaktadır.[15]

2.3. *EL-KEŞŞÂF*'TA LUĞAVÎ AÇIKLAMA ÖRNEKLERİ[16]

Zemahşerî Arap dilindeki kelimelerin üst düzey mecazî anlamlarını sunan *Esâsü'l-belâğa*[17] gibi bir eserin yazarıdır. Bu bakımdan, bir edebiyat şaheseri olan Kur'ân'daki kelime ve ifadelerin hakiki - mecazî anlamları çerçevesinde getirdiği izahlar Tefsir ilmi bakımından son derece önemli olup, *el-Keşşâf*'ın belki de en değerli kısmını oluşturmaktadır. -Ve sadece bu kısım müstakil olarak yayımlansa yeridir.- Örneği:

إن قيل: إن إبراهيم لم يحتجَّ عليهم أن كيف تعبدون من دون الله ما لا ينطق، ولكن قال: أ فتعبدون من دون الله ما لا ينفعكم شيئا ولا يضركم؟ قيل: قد كان احتجَّ عليهم من ذلك النوع حيث قال... (Enbiyâ 21/66)

Matüridî'nin *fe-in kīle* (şayet denilirse ki) ifadesine karşılık, doğrudan *kulnâ* [şöyle deriz (Enbiyâ 21/29)], *kāle'l-hasen* [Hasan-ı Basrî şöyle der (Meryem 19/18)], *kāle ba'du ehli'l-edeb* [edebiyatçı müfessirlerden biri şöyle der (Kehf 18/25)] vb. şekillerde de cevapları söz konusudur.

14 *el-Keşşâf,* Bakara 2/178 (فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ) hk. Ayrıca bkz. *el-Keşşâf,* Fâtiha 1/7; Bakara 2/1-2, 4, 15 ve 24 hk.

15 Örneği: *el-Keşşâf,* Besmele'nin Bâ'sı, Bakara ve Âl-i İmrân'ın başındaki Elif-Lâm-Mîm hk.

16 Bu giriş yazısında verilen örnek metinlerin Türkçesi, *el-Keşşâf* çeviri heyetine aittir.

17 Geniş bilgi için bkz. Ali Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri,* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.

Nefs bir şeyin bizzat kendisi, hakikati anlamındadır. Nitekim "yanımda şu kadar *nefs* (şey) var" denilir. Daha sonra *kalb*e *nefs* denilmiştir, çünkü nefs, kalple kaimdir. Nitekim meşhur bir deyişte, "Kişi iki küçük organından (kalbinden ve dilinden) ibarettir" denilmiştir. Aynı şekilde ruh ve kan için de *nefs* ismi kullanılmıştır, çünkü nefsi canlı tutan, yani canı taşıyan kandır. Yine, *nefs* kendisine şiddetle ihtiyaç duyduğu için suya da *nefs* denmiştir. Nitekim *"Biz canlı olan her şeyi sudan yarattık."* [Enbiyâ 21/30] buyrulmuştur. *Nufise'r-racul*^{u} ifadesinin hakiki anlamı, '*kişiye* bir şey isabet etmiş' olduğudur. Tıpkı *sudire'r-racul* [adam öne çıktı] ifadesindeki gibi. Yine, insan iki düşünce arasında kararsız kaldığı, hangisini tercih edeceğini bilemediği zaman, *fulân*^{ün} *yuâmiru nefseyhi* [Falanca, iki 'nefs'i ile kapışıyor.]" derler. Bu sözde sanki insan nefsindeki iki farklı ses ve düşünce kastedilmiş ve bunlara *nefs* adı verilmiştir. Bunun sebebi ise bu iki ses ve düşüncenin ya nefsten sādır olması ya da insana emreden, ona ne yapacağını gösteren konumunda olmalarıdır. Bu sebeple bu ikisi birer zâta benzetilmiş ve onlara nefs denmiştir. Âyette *enfusehum* ifadesinden maksat, "kendi zâtları"dır; kendilerini aldatmalarıyla kastedilen ise, aldatma eyleminin onlardan başkasına zarar vermeyeceği, zararın kendileriyle sınırlı kalacağıdır. Ayrıca, *enfusehum* ifadesi ile onların "kalpleri", "görüşleri" ve onları bu davranışlara sevk eden iç dürtüleri de kastedilmiş olabilir[18].

2.4. *EL-KEŞŞÂF*'TA KIRAATLER

İbn Mes'ûd ve Übeyy b. Kâ'b mushaflarının yanı sıra, Hicaz, Irak, Kûfe, Şam mushaflarına vâkıf olduğu anlaşılan Zemahşerî için kıraatin *mütevâtir* olup olmadığından ziyade, Arap dili kuralları açısından doğru olup olmadığı önemlidir. Nitekim mütevâtir kıraatler dışında çok sayıda zevata[19] nispet edilen *şâz* okuyuşlar da nakletmiştir. Bunların en ilginci herhalde Hazret-i Peygamber'e nispet edilen -fakat mütevatir kıraatlerde yer almayan- kıraatlerdir.

18 *el-Keşşâf,* Bakara 2/9 hk. Ayrıca, fsd: *el-Keşşâf,* Bakara 2/11 hk.; Hlv: *el-Keşşâf,* Bakara 2/14 hk.; s'ak: *el-Keşşâf,* Bakara 2/19 hk.

19 İbn Mes'ûd, Übeyy b. Kâ'b, İbn Abbâs, Zeyd b. Sâbit, Hazret-i Fâtıma, Hazret-i Ali, Hazret-i Âişe, Hazret-i Ömer, Mu'âz b. Cebel, Hâtıb b. Ebû Belte'a, Abdullah b. Zübeyr, Ebû Hüreyre, Zeyd b. Ali, Hasan-ı Basrî, A'meş, İbn Muhaysın, Mücâhid, Atâ', Âmir eş-Şa'bî, Dahhâk, Katâde, Naha'î, Sa'îd b. Cübeyr, Ebû Hâtim, Ebû Hanife, Şâfi'î, Yezid b. Hârun es-Sülemî, Ömer b. Abdulaziz, Halife Mansur, Zeccâc, Ebu'l-Hasen, Amr b. Ubeyd, İbn Ebî Able, Seleme b. Muhârib, Mesleme b. Muhârib, Mervan, Süleyman b. Erkam, Ebu's-simal, Ebû Recâ, Ebû Zeyd, Ebû Şa'sâ, Ebû Hayve, İbn Hâleveyhi, Şiblî, Ferrâ', Mâlik b. Dînar, Ebû Hubeyş, Sîbeveyhi, Yahyâ b. Vessâb, Talha b. Musarrif, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, Humeyd b. Kays el-A'rec, İbn Ebî İshak, Yezîdî, İbn Şenbûz, Ebû Ubeyde, Vâhidî, Eşheb, Ezherî, Abdurrahman b. Hürmüz, Süleyman b. Erkam vb.

Örneği:

> "Hasan-ı Basrî (v.110/728) Dal'ı, ardından kesreli Lâm geldiği için kesre ile, *el-hamdi li'llâhi* şeklinde okumuştur. İbrahim b. Ebî Able (v.151/768) ise *Allāh* lafzının başındaki Lâm'ı, öncesinde gelen *hamd*^u^ kelimesinin Dal'ını takip ettiği için ötre yaparak *el-hamdu lu'llāhi* şeklinde okumuştur. Oysa bir harfin, kendisini takip eden harfe göre okunması, *munhuduru'l-cebel*^i^ [dağ yamacı] ve [aslı *muğîratun* olan] *miğîrat*^un^ kelimelerinde olduğu gibi, ancak aynı kelime içerisindeki harflerde söz konusu olur. Hasan-ı Basrî ve İbrahim b. Ebî Able'yi bu okuyuşa cesaretlendiren şey, bu iki kelimenin, sıklıkla bir arada kullanıldıkları için, tek bir kelime mesabesine gelmiş olmasıdır. Bu iki okuyuş içerisinde İbrahim b. Ebî Able'ninki daha şayan-ı tercihtir; çünkü Hasan-ı Basrî'nin okuyuşunun aksine bu okuyuşta, kelimenin yapısı gereği aldığı hareke, daha güçlü olan i'râb harekesine tâbi kılınmıştır."[20]

Zemahşerî'nin tenkit edildiği noktalardan biri de kıraatlere yaklaşımıdır. Bilindiği gibi, Kur'ân kelimelerine ait tüm okuyuşlar, genel olarak mütevâtir ve şâz şeklinde ikiye ayrılmış; kıraatlere buna göre anlam ve değer atfedilmiştir. [Ancak mütevâtir kıraatlerin; önce Kırâât-ı Seb'a [7], sonra Kırâât-ı Aşere [10] ve en son -fazla kabul kabul görmese de- Kırâât-ı Erba'ate Aşere [14] şeklinde belirlenmesinden de anlaşılabileceği üzere, bunun belli Kıraat otoritelerine ait -itibarî / içtihadî- değerlendirmeler olduğu ve zamanla cumhurdan hüsn-i kabul gördüğü söylenebilir.] Zemahşerî ise tıpkı Taberî (v.310/923) gibi, bütün kıraatleri değerlendirmektedir. Onun, bu farklı okuyuşları sadece bir anlam zenginliği olarak değil, aynı zamanda ilâhî maksadın bir nevi tecellîgâhı olarak, Kur'ân mânalarının taşıyıcısı olarak da gördüğü anlaşılmaktadır[21]. Hasan-ı Basrî'ye isnat edilen *-şâz-* bir okuyuşun âyetin anlamına sağlayabileceği katkı aşikârdır. Nitekim mütevâtir olup olmadığına bakmaksızın tüm dikkat çekici okuyuşları *tevcîh* etmeye -yani nasıl olup da bu şekilde okunabildiğini açıklamaya- çalışmaktadır. Hatta dili ve edebî zevki öncelediğinden, zaman zaman mütevâtir kıraatlere eleştiri getirebilmektedir. Örneği:

> "İbn 'Âmir'in (v.118/736) *katl* kelimesini *şurekâ'* kelimesine izafe edip, zarf olmaksızın ikisinin arasını ayırarak *katlu evlâdehum şurekâ'ihim* [ortaklarının onların çocuklarını öldürmesi] şeklinde okumasına gelince, bu öyle bir şeydir ki, şâirin *zecce'l-kalûs*^a^ *Ebî Mezâde* [Genç deveyi Ebû

20 *el-Keşşâf,* Fâtiha 1/1 hk. Ayrıca bkz. *yahtafu*: Bakara 2/20 hk.; *lâ tudārra*: *el-Keşşâf,* Bakara 2/233 hk.; *yusavvirukum*: Âl-i İmrân 6 hk.; *deraste*: En'âm 6/105 hk.

21 Örn. *el-Keşşâf,* A'râf 7/57'deki *buşran*. Ayrıca A'râf 7/105'deki *hakîkun 'alâ* kıraatinin tevcihi.

> Mezâde'nin dürtüp yaralaması misali…][22] beytinde olduğu gibi, zaruret yerlerinde bile olsa çirkin ve merdut sayılırken; nasıl olur da mensur bir sözde, hele hele nazmının güzelliği ve cezâletiyle mu'ciz bir kelâm olan Kur'ân'da çirkin ve merdut sayılmaz?! İbn Âmir'i âyeti böyle okumaya iten şey, mushaflardan birinde *şurekâ'ihim* kelimesinin Yâ ile *şurakâyihim* şeklinde yazıldığını görmesidir. Eğer *evlâd* ve *şurakâ'* kelimelerinin ceri ile *evlâdihim şurakâ'ihim* ["evlâtlarını, yani ortaklarını öldürmek…" şeklinde] okusaydı -çünkü çocuklar mallarında onların ortağıdır- böyle bir suçu işlemekten kurtulup farklı bir alternatif bulmuş olurdu."[23]

2.5. *EL-KEŞŞÂF'*TA FARKLI GÖRÜŞLER

Müfessirler âyetteki farklı görüşleri verirken bazan tercihte bulunmakta bazan bunları alt alta sıralamakla yetinmektedirler. -Taberî'nin (v.310/923) *asvebu'l-kırâ'âti* ya da *evle'l-ârâ'i 'indî* vb. tercih ifadeleri gibi- herhangi bir kanaat belirtmedikleri yerlerde müfessirlerin, ilk sırada zikrettikleri görüşü tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Örneği:

> "Sırf aralarındaki kıskançlıktan dolayı" yani onların bu şekilde ihtilâfa düşmeleri ve içlerinden bir grubun şu görüşe, diğer grubun ise bu görüşe destek olmaları, İslâm'dan şüphe duymalarından değil, aksine sırf aralarındaki haset yüzünden ve liderlik istekleri, dünya menfaatleri ve her bir grubun kendine daha çok taraftar toplama gayretine düşmeleri sebebiyle olmuştur. Bir görüşe göre; bu, onların Hazret-i Muhammed (s.a.)'in peygamberliği konusundaki ihtilâfıdır, zira içlerinden kimi ona inanmış; kimi de inanmamıştır. Bir başka görüşe göre; bu, onların peygamberler iman konusundaki ihtilâflarıdır, zira kimi Musa (a.s.)'a inanmış, kimi de İsa (a.s.)'a inanmıştır. Bir diğer görüşe göre; bunlar Yahudilerdir, ihtilâfları ise şöyledir: Musa (a.s.) vefat edeceği zaman İsrailoğullarının din adamlarından yetmiş kişiye Tevrat'ı emanet etmiş ve onları Tevrat'ın koruyucuları olarak tayin etmiş; Hazret-i Yuşa'yı ise kendisinden sonra halife tayin etmiştir. Aradan asırlar geçtikten sonra, bu yetmiş kişinin soylarından gelenler Tevrat ilmine sahip oldukları halde dünya menfaati ve liderlik gibi hususlarda birbirlerini çekemedikleri için anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Bir başka görüşe göre; bunlar Hıristiyanlardır, ihtilâfları ise, İsa (a.s.)'ın Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna dair bilgiye sahip olduktan sonra onun hakkında düştükleri ihtilâftır.[24]

---

22 Beytin aslı, *Zecce Ebî Mezâde'l-kalûsa* şeklindedir.

23 *el-Keşşâf,* En'âm 6/137 hk. Bununla birlikte, "mütevâtir bir kıraatin herhalde Arap dili zevkine uygun olacağı, Zemahşerî'nin ise ana dili Arapça olmadığından bunu zevk edemediği" de söylenmiştir.

24 *el-Keşşâf,* Âl-i İmrân 3/19 hk. Ayrıca, *es-salâtu'l-vustā* terkibi hk. bkz. *el-Keşşâf,* Bakara 2/238.

2.6. *EL-KEŞŞÂF*'TA BİD'AT YORUMLAR İFADESİ

Tefsir kitaplarında, Tefsir ilminin ilkelerine, kaide ve zabıtalarına uymayan çok sayıda yoruma rastlanmaktadır. Âlimler, genel anlama ve yorumlama ilkelerine ters bu tür hevâî, indî, işarî açıklama denemelerini, belli şartları taşıdıkları takdirde reddetmeme eğiliminde iseler de bu, onların yine de bir "tefsir bid'ati" olmasını engellemez. Zemahşerî de zaman zaman bu tür "tefsir"lere dikkat çekmiştir. **Örneği:**

> Âyetin tefsiri sadedinde; "مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ ifadesi, 'aslında biz kendimize göre Müşrik değildik ve inancımızda bir hata üzere olduğumuzu da bilmiyorduk' demektir; *'Bak; nasıl kendi aleyhlerine yalan söylediler!'* [En'âm 6/24] ifadesindeki yalanı da dünyada söylemişlerdir" diyenlerin görüşü, kurnazlıktan öte gitmeyen zorlama bir yorumdur; son derece fasih bir sözü âciz ve çaresiz hale sokan bir tahriftir. Çünkü zâhip oldukları mâna, söz konusu âyetin ne ifade ettiği ne de uygun düştüğü bir anlamdır ve âyetin bildirdiği ile son derece alakasızdır. Tefsiri böyle olan biri, "Bile bile yalan yere yemin ederler." [Mücâdile 58/14] âyetinden sonra gelen "Allah'ın, tamamını diriltileceği ve tıpkı bugün size yemin ettikleri gibi, bir başarı elde edecekleri vehmiyle O'na da yemin ede(rek mazeret ürete)cekleri gün... Bakınız; bunlardır işte yalancılar!" [Mücâdile 58/18] âyeti hakkında ne gibi ustalıklar sergiler acaba?! Bilemiyorum doğrusu! Zira Yüce Allah, münafıkların âhiretteki yalanlarını dünyadaki yalanlarına benzetmiştir[25].

Örnek 2: *Fe-tüzekkira* ifadesi, kadın şahitlerden biri diğerini 'erkek kılsın', yani "iki kadın bir araya geldiğinde bir erkek konumunda olurlar" şeklindeki açıklama, Tefsire sonradan dâhil edilen (bid'at) yorumlardandır[26].

Örnek 3: *"Ve Allah'ın sizin için yazıp takdir ettiği şeyi arayın."* (…) Katâde'nin bu âyeti: "Allah'ın, yasaklamanın ardından mubah kılıp sizin için emrettiği şeyi talep edin" şeklinde yorumladığı rivayet edilmiştir. İbn Abbâs [وابتغوا yerine] واتَّبِعُوا [*Ardına düşün!*], A'meş (v.148/765) ise وَأْتُوا [*Yapın!*] şeklinde okumuştur. Bu ifadenin; "Kadir gecesini arayın ve bulup ibadetle geçirdiğiniz takdirde Allah'ın sizin için yazdığı sevabı talep edin" *mâna*sına geldiği de söylenmişse de bu, Tefsire sonradan dâhil edilen (bid'at) yorumlara yakın durmaktadır[27].

---

25 *el-Keşşâf,* En'âm 6/23-24 hk.

26 *el-Keşşâf,* Bakara 2/283 hk.

27 *el-Keşşâf,* Bakara 2/187 hk.

Örnek 4: *"Binlerle ifade edildikleri halde..."* ifadesi pek çok "bin"i göstermektedir. Bu konuda ihtilaf edilmiştir: Bunun on bin veya otuz bin yahut yetmiş bin olduğu söylenmiştir. قَاعِدٌ kelimesinin çoğulu قُعُودٌ olduğu gibi, [وهم ألوف ifadesindeki] أُلُوفٌ kelimesinin de, آلِفٌ [ülfet eden] lâfzının çoğulu olmak üzere "birbirleriyle ülfet peyda edenler" anlamına geldiği şeklindeki açıklama Tefsire sonradan dahil edilen (bid'at) bir yorumdur[28].

Örnek 5: [قالت رب ifadesindeki] "Ya Rabbi!"nin, Cebrail (a.s.)'a yönelik bir nida olduğu ve "Efendim!" anlamına geldiği, Tefsire sonradan dâhil edilen (bid'at) yorumlardan biridir[29].

Bid 'at yorum tabirine yer vermemekle birlikte, aşağıdaki örnekte de benzer bir yaklaşım söz konusudur:

Denilmiştir ki; "[وَاهْجُرُوهُنَّ فِى الْمَضَاجِعِ ifadesi], 'Onları bağlayıp cimaya zorlayın" anlamındadır. Çünkü *hecera'l-ba'îra* 'devenin ön ve arka ayaklarını köstekledi' demektir." Bu, kaba saba adamlara ait bir yorumdur[30].

2.7. *EL-KEŞŞÂF'*TA TARİHÎ, SİYASÎ ŞAHSİYETLERE YAKLAŞIM

Zemahşerî Peygamber'e ve getirdiği ilkelere bağlı hakkaniyetli bir âlim olarak her Türk gibi Ehl-i Beyt sevgisiyle meşbudur: Örneği:

> Nakledildiğine göre Haccâc [v.95/714], Hasan-ı Basrî'ye "Ebû Turâb [Hazret-i Ali] hakkındaki görüşün nedir?" diye sorunca, Hasan-ı Basrî âyetin *"(Bu kıble değişikliği gerçekten ağır bir şey); ama Allah'ın doğru yolu gösterdiği kimseler için hiç de öyle değil"* kısmını okumuş ve akabinde: "Ali de onlardandır; üstelik o, Rasûlullah (s.a.)'in amcazadesi ve kızını verdiği damadıdır, ona insanların en yakını ve en sevgili olanıdır" demiş[31].

Hazret-i Ebû Bekr, Ömer ve Âişe hakkında son derece nezih bir dil kullanır. Hazret-i Ali'ye isyan edenleri genelde hoş karşılamasa da bir Şi'î ifrâtı göstererek onları tekfîr ya da tenfîk etmez. Devlet yönetecek siyasîlerde, *adalet* ve *emr-i bi'l-ma'ruf...* ilkeleri doğrultusunda çeşitli özellikler arar[32].

---

28 *el-Keşşâf,* Bakara 2/243 hk.

29 *el-Keşşâf,* Âl-i İmrân 3/47 hk.

30 *el-Keşşâf,* Nisâ 4/34 Ayrıca bkz. Al-i 'İmran 3/61 (Mübahele Âyeti) hk.

31 *el-Keşşâf,* Bakara 2/143 hk.

32 Fâsık, zalim bir kişinin devlet başkanı olamayacağı hakkında Ebû Hanife'nin tutumunu da yansıtan

2.8. *EL-KEŞŞÂF* VE MU'TEZİLE

> "Peki, nasıl olur da Hâbil kardeşinin ebedi mutsuzluğunu (*şakāvet*) ve ona ateşle azap edilmesini ister?!" dersen, şöyle derim: Çünkü Kābil zalim idi; zâlimin cezalandırılması güzel bir şey olup bunu istemek de caizdir. Dikkat edilirse, Yüce Allah; 'ki budur zâlimlerin cezası!' buyurmuştur. Bunu Allah'ın irade etmesi caiz ise kulun irade etmesi de caizdir. Çünkü Allah Teâlâ ancak güzel olan şeyi murat eder."[33]

Mu'tezile'nin dine yaklaşımı İslâm düşünce geleneğinde "akılcı söylem" diye özetlenmektedir. Oysa bu tabir kendilerini Kur'ân mucizesini ispata adamış bu mü'min muvahhit kişilere değil, daha ziyade, zamanın bilim ve felsefesini esas alan, yani dünyayı da Kur'ân'ı da Yunan felsefesi doğrultusunda açıklamaya çalışan *felâsife* ve benzerleri için geçerlidir[34]. Mu'tezile ise sadece Kur'ân'ın doğru anlaşılmasında değil, henüz İlâhiyat'ı oluşmamış İslâmiyet'in diğer köklü din ve sistemlere karşı savunulmasında da büyük paya sahibi olup, felsefeyi "düşmanın silahıyla silahlanmak" kabilinden ele almaktaydı. Çünkü bir İslâm muhalifiyle salt dinî ilimlerle cedel yapmak mümkün değildir. Dolayısıyla, akılcı söylem ifadesiyle Mu'tezile'nin kastedilmesi isabetli değildir. Bu yakıştırma muhtemelen, diğer İslamî akımların aksine, akla hak ettiği değeri verdikleri, nasları belli kaide ve zabıtalar çerçevesinde anlayıp tefsir ettikleri için mübalağa ile söylenmektedir. Bununla birlikte, Mu'tezile'nin Kur'ân'ın tefsirinde müstesna bir yeri bulunan Hazret-i Ömer damarından beslenen Ebû Hanîfe [v.150/767] gibi ehl-i rey âlimlerin izinden gittiği aşikârdır.

Mu'tezile'nin Kur'ân okumaları da, *usūl-i hamse* adı verilen *tevhîd, adalet, el-menzile beyne'l-menzileteyn*[35]*, va'd -va'îd* ve *emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i 'ani'l-münker* ilkeleri etrafında şekillenmiştir. -Nitekim kendilerini Ehl-i Tevhîd ve Ehl-i Adl gibi adlarla anarlardı.- Buna göre, hiçbir âyet bu 5 ilkeye aykırı anlaşıla-

---

güzel bir örnek için bkz. *el-Keşşâf,* Bakara 2/124-125 hk.

33 *el-Keşşâf,* Mâide 5/29 hk.

34 Oysa Zemahşerî'ye göre; Bakara 102'deki *"Ve kendilerine fayda vermeyen, zarar veren şeyler öğreniyorlardı"* ifadesinde sihirden uzak durmanın en sağlıklı yol olduğuna dair bir delâlet vardır ki, felsefe öğrenmek de böyledir; zira felsefenin kişiyi azgınlığa sürüklemeyeceğinden emin olunamaz."

35 *el-Keşşâf,* Bakara 2/26 hk. Genelde pek anlaşılmayan bu tabir, müfessir tarafından şöyle açıklanmaktadır: Şeriatta *fâsık*, büyük günah işleyerek Allah'ın emrinden çıkan kimse demektir. Böyle biri iki konum, yani mü'min ile kâfir konumları arasında bulunmaktadır [*el-menzile beyne'l-menzileteyn*]. Bu tanımı ilk yapan kimsenin Ebû Huzeyfe Vâsıl b. Atā [v.131/748] olduğu söylenmiştir; Allah ondan ve takipçilerinden razı olsun! Kişinin bu iki konum arasında bulunması şu demektir: Bu kimse zahirde mü'min muamelesi görür; nikâh ve miras işlemlerinde, cenazesinin yıkanması, cenaze namazının kılınması,

maz; zahiren bu ilkelere aykırı düşen âyetler ise tevil edilir. Yani Kur'ân'daki herhangi bir ifadeyi anlamaya çalışırken, Yüce Allah'ın bir / tek tanrı olduğu ve bu imanı zedeleyebilecek hiçbir inanışa konu edilemeyeceği; O'nun, mutlak adaletiyle iyileri mutlaka ödüllendirip kötüleri de mutlaka cezalandıracağı, asla kullarının aleyhine edimlere imza atmayacağı, her hâlükârda onların iyiliğini isteyeceği; şer, dalâlet vs. istenmeyen durumlar ortaya çıktığında ise Allah'ın bu kişilere re'sen / bizzat kötülük etmediği, sadece -kendi tutum ve davranışları sebebiyle- onlardan *tevfîk*ini esirgediği (*hızlân*); vaat ve tehditlerine -hâşa- *hulf* ederek keyfî davranamayacağı; Allah'ın insanoğluna pekala yapabileceği şeyler emrettiği ve bunların kolektif akla uygun olduğu; insanın yaptığı her şeyi bizzat -yani kendi tercihiyle özgürce- gerçekleştirdiği, nitekim yaptıklarının tamamından sorumlu olduğu ve zaten bu sayede -yani iyiliğe ya da kötülüğe *mecbûr* olmaksızın iyilik / kötülük edebildiği için- ödüllendirilip cezalandırılabildiği, insanların doğru yolda giderek, iyi işler yapmasını sağlayacak peygamber, kutsal kitap, akıl vb. kılavuzlarla desteklediği, aydınlattığı, yol gösterdiği (*hidâyet*) halde nasıl olup da onları saptırdığının söylenebileceği; Allah'ın emir - fermanlarını dinlemeyen fâsıkların ne tam anlamıyla mü'min ne de tam anlamıyla kâfir oldukları, hangi suça / günaha bulaşmışlarsa o isimle -sözgelimi *kâtil, zânî, hırsız* diye- anılmaları gerektiği, aklen ve dinen mâkul ve meşru olan şeyleri yaygınlaştırıp, özellikle siyasî alanda zulüm niteliğindeki yadırgatıcı (*münker*) icraatları, tutum ve davranışları yok etmeye çalışmak gerektiği daima göz önünde bulundurulmalıdır. Aksi takdirde, Allah kelâmı doğru anlaşılmış olmaz. Türlü evirti çevirtilerle herkes kendine göre bir anlam çıkartır.

Kur'ân âyetlerine yaklaşımda müteşabihlerin muhkemlere irca edilmesi de önemli bir metod olmakla birlikte, bu iki tür âyetin tespiti müfessirden müfessire değişmektedir. Zemahşerî'ye göre *muhkem;* çok anlamlılık (ihtimal) ve anlam karışıklığından uzak, sabit anlamlı, net âyetler; *müteşâbih* ise benzeşen, farklı anlamlara gelebilen âyetlerdir. Muhkemler "kitabın anası, aslı, esası" olup müteşabihler bunlara hamledilir. Örneği: "Gözler onu idrak edemez"

Müslüman kabristanına defnedilmesi gibi hususlarda mü'min kabul edilir. Ancak kendisinin zemmedilmesi, lânetlenmesi, kendisinden ve inancından berî olunması, inancına düşmanlık ızhar edilmesi, şahitliğinin kabul edilmemesi gibi hususlarda kâfir muamelesi görür. Mâlik b. Enes'in mezhebine ve Zeydiyye'ye göre arkasında namaz kılınmaz. Asi ve inatçı kâfirlere de *fâsık* denilir. Allah'ın kitabında bu iki kullanım da yer almıştır. Birincisine örnek; "Ne kötü bir yaftadır imandan sonra fâsıklık!" [Hucurât 49/11] âyetidir -ki fâsıklık derken, lakap takmayı ve kınayıp küçümsemeyi kastediyor- ikincisine örnek ise "Gerçekten, fâsığın ta kendisidir münafıklar!" (Tevbe 9/67) âyetidir. Konuyla ilgili etraflı mâlûmât için bkz. Murat Sülün, *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

[En'âm 6/103] âyeti muhkem, إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ [Kıyâmet 75/23] âyeti müteşabihtir; "Allah kötülüğü emretmez" [A'râf 27/7] âyeti muhkem; "Oranın müreffehlerine *emr*ederiz[36]" [İsrâ 17/16] âyeti de müteşabihtir[37].

"Hātemu'l-Mu'tezile" diye anılsa da, Zemahşerî *el-Keşşâf*'ında Mu'tezilî düşünce biçimini yansıtmaktan ziyade, Kur'ân güzelliklerini, kelâmullahın net anlaşılmayan ince yönlerini [*ğavâmid ve dekā'ık*] engin dil becerisiyle açıklamayı hedeflemektedir. Zemahşerî elbette, yeri geldiğinde sözünü esirgemez; taşı gediğine koyarak, muhaliflerini acımasızca eleştirir, ancak bunu tefsirinin hâkim karakteri haline getirmez. Örneği: Şayet "cennet el'ân yaratılmış mıdır yaratılmamış mıdır?" dersen, şöyle derim: Bu konuda ihtilâf edilmiştir. Yaratılmıştır diyen, Hazret-i Âdem ve Havvâ'nın cennette iskân edilmiş olmasını ve Kur'ân'da çoğunlukla cennet kelimesinin *en-nebî, er-rasûl, el-kitâb* kelimeleri misali var olan ve herkesçe bilinen bir şeyin ismi gibi zikredilmiş olmasını delil gösterirler[38]. Oysa Nesefî'nin *Metn-i Akā'id*'inde belirtildiği üzere, Mu'tezile'ye göre; Cennet ve Cehennem el'ân yaratılmış değildir. Ve müfessir bu görüşü savunmamakta, diğer görüşün mesnetlerini belirtmekle yetinmektedir. Zemahşerî'nin muhalled eserini "kelâmî nitelikli" olmaktan çıkartan da galiba budur. Nitekim Ürdün Kraliyet ailesince Kur'ân âyetlerinin her tür tefsirden yararlanılarak anlaşılması için hazırlanan altafsir.com adlı tefsir sitesinde *el-Keşşâf*'a büyük bir isabetle; Taberî (v.310/923), Râzî (v.606/1209), Kurtubî (v.671/1273), Beydāvî (v.685/1286), İbn Kesir (v.774/1373), *Celâleyn* ve Şevkânî (v.1250/1834) tefsirleri ile birlikte "ana tefsirler" kategorisinde yer verilmiştir.

Hanefî olmakla birlikte; yer yer Şâfi'î'nin (v.204/820) görüşünü tercih etmesi de onun fanatizmden uzak olduğunu göstermektedir. Örneği:

> يَطْهُرْنَ [temizleninceye kadar] ifadesi, يَطَّهَّرْنَ [tertemiz oluncaya kadar] şeklinde şeddeli de okunmuş olup, açılımı يَتَطَهَّرْنَ şeklindedir. Bunun delili de فَإِذَا تَطَهَّرْنَ *[Artık iyice temizlendikleri vakit]* ifadesidir. İbn Mes'ûd (v.32/652), حَتَّى يَتَطَهَّرْنَ ve şeddesiz olarak حَتَّى يَطْهُرْنَ şeklinde okumuştur. *Tatahhur* yıkanmak, *tuhr* ise "âdet kanının ke-

36 Bu örnek, أمرنا مترفيها ففسقوا فيها ifadesinin "Allah kodamanlara emreder, onlar da fıskufucura dalarlar" şeklinde yanlış anlaşılmasına dayanmaktadır. Oysa âyette anlatılan şudur: Allah kodamanlara kutsal kitaptaki hak ve hakikatleri, fert ve toplum yararına olan adalet, infak, zekât vb. hususları emrettiği halde, onlar *fısk* etmektedirler, yani kelimenin kendi / luğavî anlamıyla, ilâhî emruferman sınırlarının dışına çıkmaktadırlar.

37 *el-Keşşâf,* Âl-i İmrân 3/7 hk.

38 *el-Keşşâf,* Bakara 2/25 hk.

> silmesi" anlamındadır. Her iki kıraat de amel edilmesi gereken türdendir: Ebû Hanîfe *Rahimehullah* hayzın ekseri müddetinde [on günün bitiminde] kanın kesilmesinin ardından, kadın yıkanmasa dahi; [bu müddetin altında kalan] hayzın minimum sınırları içerisinde ise kadın yıkanınca veya üzerinden bir namaz vakti geçince kocasının onunla ilişkiye girebileceği görüşündedir. Şâfi'î'ye göre ise kadın; hem kanın kesilmesi hem de yıkanma olmak üzere iki temizliği birleştirmedikçe kocasıyla ilişkiye giremez. Âyetin zahiri bu olup, "İyice temizlendikleri vakit..." ifadesi de bunu desteklemektedir[39].

Aşağıdaki ifadeleri de ulemaya örnek bir tutum olarak kayda geçirilmelidir:

> Zeccac [v.311/923] şöyle demiştir: *sa'îd* kelimesi toprak olsun başka bir şey olsun yeryüzünü ifade eder. Üzerinde hiç toprak bulunmayan bir kaya olsa bile. Teyemmüm alacak kişi elini kayaya vurup, yüzünü ve ellerini meshetse bu onu temizlemiş olur. Bu Ebû Hanife Rahimehullah'ın *Rahimehullāh* [v.767/150] görüşüdür. Şayet "Mâide sûresindeki 'Yüzünüzü ve ellerinizi *ondan* mesh edin.' [6. âyet] ifadesi ile bunu nasıl uzlaştırıyorsun? *Ondan* [مِنْهُ] demek, onun bir kısmından demektir. Bu ise üzerinde toprak bulunmayan kayada gerçekleşmiyor" dersen, şöyle derim: [مِنْهُ'daki] Min'in [ba'zıyet değil] ibtidâ için [yani kayadan başlayarak meshedin] olduğunu söylemişlerdir. Şayet, "Min'in ibtidâ için olduğu ifadesi zorlama bir görüştür. *Mesahtu bi-re'sihî mine'd-duhni ve mine'l-mâ'i ve mine't-turâbi* [başımı yağla, suyla ve toprakla meshettim] ifadesinden hiçbir Arap, ba'ziyetten başka bir şey anlamaz" dersen; ben de, aynen söylediğin gibidir. Hakkı kabul etmek tartışmaktan daha uygundur, derim[40].

Bununla birlikte, Zemahşerî'de güçlü bir "biz ve öteki" bilinci olduğu aşikârdır. Örneği:

> Dinde aşırılık iki kısımdır: Birincisi; haklı aşırılık olup -Allah kendilerinden razı olsun!- Ehl-i Adl ve't-Tevhîd kelâmcıların yaptığı gibi, dinin en ince ve derin mânalarını araştırmak ve onun kanıtlarını tahsil için çaba göstermektir. İkincisi ise bâtıl aşırılıktır ki bu da delillerden yüz çevirip şüphelerinin peşine takılarak hakka tavır almak, hakkı çiğneyip geçmektir. Tıpkı hevasını esas alan ehl-i bid'atın yaptığı gibi![41].

---

39 *el-Keşşâf,* Bakara 2/222 hk. Ayrıca, *"Nikâh düğümü elinde bulunan kimse"*nin, kadının kocası değil velisi olduğu görüşünü tercih edişi hk. bkz. *el-Keşşâf,* Bakara 2/237 hk.

40 *el-Keşşâf,* Nisâ 4/43 hk.

41 *el-Keşşâf,* Mâide 5/77 hk.

Yine bazı i'tizâlî görüşleri Kur'ân'a dayandırmak amacıyla kimi zaman zorlama te'viller yapmaktan da geri durmamıştır. Örneği:

> Nahl 90'daki إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالإِحْسَانِ [Allah adaleti ve ihsanı emreder] ifadesinde *el-'adl* kelimesinin vacip / gerekli anlamında olduğunu, çünkü Allah'ın farzlarda / vaciplerde herkesi eşit tuttuğunu, farzların insanların pek âla takat getirebilecekleri şeyler olduğunu, [aksi takdirde kullarına *cevr*etmiş olacağını], *el-ihsân* ifadesinin ise mendup / nafile anlamına geldiğini söylemekte; "Pekiyi, o zaman neden her ikisi hakkında da 'emreder' ifadesi kullanıldığı", sorusuna da, "Çünkü farzların ifasında mutlaka kusur ve eksiklik meydana gelecek ve mendup / nafile ameller bunları tamir edecektir" şeklinde cevap vermektedir[42].

Oysa âyette 3 genel emir [adalet, ihsan -yaptığı her şeyi en güzel, en kaliteli biçimde yapmak- ve yakınlarını gözetmek]; 3 de genel yasak [yüz kızartıcı cinsel suçlar, aklen ve dînen yadırganan eylemler ve haddini bilmemek] söz konusu olup, İbn Mes'ûd'un (v.32/652) dediği gibi âyet, Kur'ân'ın hayrı ve şerri ortaya koyan en kapsamlı âyetidir [هي أجمع آية في القرآن للخير والشر]. Beydāvī (v.685/1286) de "Kur'ân'da bundan başka âyet olmasaydı, -bir sonraki âyette dikkat çekildiği üzere- Kur'ân her şeyi -anahatlarıyla- net biçimde açıklamış ve tüm insanlık için merhametli bir kılavuz olmuş olurdu!" [ولو لم يكن في القرآن غير هذه الآية لصدق عليه أنه تبيان لكل شيء وهدى ورحمة للعالمين] demiştir. Zemahşerî burada mezhebinin *el-'adliyye* ya da *ehl-i 'adl* şeklindeki adına uygun biçimde *el-'adl* kelimesinin anlamını daraltmakta; adaletin, "insanlara gücünün üstünde bir şey yüklememek olduğunu, aksi takdirde bunun Allah açısından zulüm / cevir olacağını ihsas etmektedir. Allah'ın adaletini açıklama sadedinde sahih bir görüş de olsa, bu âyetin tefsirinde isabetli gözükmemektedir[43].

2.9. *EL-KEŞŞÂF'*TA TEFSİR İLMİ AÇISINDAN SORUNLU YAKLAŞIMLAR

*el-Keşşâf'*ta -nadiren de olsa- Tefsir ilmi açısından sorunlu yaklaşımlar sergilendiği dikkatten kaçmamakta ve bunların rivayetler çerçevesinde yoğunlaştığı görülmektedir.

---

42 *el-Keşşâf,* Nahl 16/90 hk.

43 Buna karşılık, aynı çerçevede, Âl-i İmrân 3/170 hk. söyledikleri isabetli gözükmektedir: يَسْتَبْشِرُونَ kelimesi tekrarlanmış ve böylece; أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ ifadesinin açıklaması niteliğindeki nimet ve lütfu; bunun, onların imanının karşılığı olduğu, yani Allah'ın *adalet* ve hikmetinin "mutlaka verilmesini, yani boşa gitmemesi"ni gerekli kıldığı bir mükâfat olduğu ifade edilmektedir.

Sûre sonlarında o sûrenin fazileti hakkında naklettiği rivayetlerin hemen tamamı sorunlu olan Zemahşerî, âyetleri açıklarken de yer yer sağlam olmayan rivayetler aktarmaktadır -ki bilindiği üzere *kıyle / ruviye / hukiye* denilerek aktarılan mesnetsiz rivayetler tefsirlerin yumuşak karnıdır. [Ve Zemahşerî'nin "akılcı söylem" adı altında kategorize edilemeyecek olmasının bir gerekçesi de budur.]

Aşağıdaki örnekler müfessirin rivayet kullanımına dair ilginç örneklerdir:

Örnek 1: "Doğan hiçbir çocuk yoktur ki şeytan doğar doğmaz ona temas etmesin ve o da bu temas sebebiyle çığlık atmasın. Bunun tek istisnası Meryem ve oğludur.' [*Buhārî*, "Tefsîr", 59; *Müslim*, "Fedâ'il", 40] şeklinde bir hadis rivayet edilmiştir. Bu sözün gerçekten hadis olup olmadığını Allah bilir, eğer sahih bir hadis ise anlamı; 'şeytan, doğan her çocuğu saptırmak için yanıp tutuşur, Meryem ve oğlu hariç; çünkü onlar masumdur' şeklindedir."[44] *Buhārî* ve *Müslim*'de ittifakla sahih kabul edilen bir ifade hakkında -evet, ilmî bir sâikle- şüphe ızhar eden Zemahşerî, "rivayete göre" diyerek kaynağı belirsiz efsanevî 'bilgi'ler nakletmekte cömert davranmaktadır[45]. Zemahşerî gibi bir şahsiyetin bu tür rivayetlere nasıl yer verebildiği kolay anlaşılacak bir şey değildir. Çünkü bizzat kendisi [*Atvâku'z-zeheb*'de] şöyle demektedir:

> "Falancadan, filancadan gelen rivayetlerle yetinme; dininde akıl sultanının bayrağı altında yürü. Çünkü kendi evindeki bir aslan, hasmı karşısında güçlü deliller ortaya koyan adamdan daha aziz olmadığı gibi, nemli kuzey rüzgârlarına mâruz kal[arak k.çı yandıkça yanan zift sürülmüş] uyuz bir keçi bile, içeriği sağlam rivayetleri kullanarak delilli mesnetli konuşan birinin karşısındaki taklitçiden daha zelil değildir. Çünkü elinde kendisini savunacak bir belge yoktur; aklını kullanamamakta, sırtına yüklendiği 'odun'la kendi belini çökertmektedir!"

Muhtemelen, tefsire dair eserlerde âyetlerin mazmununu açıklarken ya da insanları Kur'ân okumaya teşvik ederken sorunlu / mesnetsiz rivayetler kullanılabileceği yönünde genel bir kanaat bulunmaktadır. Yoksa Zemahşerî, -aynı zamanda- kendisinden rivayet edilmeye elverişli (*sālih*) bir Hadis âlimidir.

Örnek 2: "Şayet, '*Ellezî* ve *elletî*nin sıla cümlelerinin muhatap tarafından mâlûm bir anlatı / kıssa olması gerekir; pekiyi, bu durumda bu kimseler âhiretteki ateşin insanlar ve taşlarla tutuşan bir ateş olduğunu nereden bilecekler?' dersen, derim ki: Bunu daha önce Ehl-i Kitap'tan duymuş olmaları veya

44 *el-Keşşâf,* Âl-i İmrân 3/36 hk.

45 Örnek olarak bkz. Asāyı vurunca, 12 pınarın aktığı taş meselesi: *el-Keşşâf,* Bakara 2/60 hk.

Peygamber (s.a.)'den işitmiş ya da 'Yakıtı insanlar ve taşlar olan ateş' [Tahrim 66/6] âyetini duymuş olmaları imkânsız değildir. Şayet, 'Bu cümle ile nitelendirilen ateş neden Tahrim sûresindeki âyette nekre olarak kullanıldı da, burada ma'rife olarak kullanıldı?' dersen, derim ki: O âyet Mekke'de nâzil olmuştu; böylece muhataplar bu niteliklere sahip ateşi tanıyıp bilmiş oldular, daha sonra Medine'de ise bu âyet nâzil oldu ve önceden öğrenmiş oldukları o ateşe işaret etti."[46]

Görüldüğü gibi, Bakara 24'teki Ateş'in kâfirler açısından nasıl mâlûm bir ateş olabileceğini açıklamak isterken, bunu Tahrim 7'deki Ateş'e bağlayarak bu sûrenin Mekke'de nâzil olduğu, dolayısıyla böyle bir ateşten haberdar oldukları şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Yani Hazret-i Âişe ve Hafsa'nın, Hazret-i Peygamber'in Maria Validemiz'e teveccühü karşısında tutuldukları kıskançlık krizi çerçevesinde yaşanan -tamamen Medine devrine ait- olayları konu alan bir âyetin, Mekke'de inmiş olamayacağı müfessirin gözünden kaçmıştır. Oysa Mekke'den hiç bahsetmeden "daha evvel nâzil olan" deseydi, sorun çıkmayacaktı. Yine, YâSîn 18'de "Bu uğursuzluk başımıza sizin yüzünüzden geldi" ifadesini açıklarken, Mısırlılardan bahisle; "Başlarına bir kötülük geldiğinde, Musa ve beraberindekilere uğursuzluk yüklerlerdi." [A'râf 7/131] âyetini naklettikten sonra, Mekke Müşriklerinin de "başlarına bir kötülük gelse, '(Ey Muhammed!) Senin yüzünden böyle oldu!" [Nisâ 4/78] dediklerini nakletmektedir. Oysa ikinci ifade, Müşriklere değil, Uhud savaşı kaçkınlarına aittir.

Örnek 3: "Mâna; 'Vefat edip de geriye eş bırakanların yapması gereken, ölüme yakalanmalarından önce eşlerinin kendilerinden sonra tam bir yıl geçinmelerini vasiyet etmeleridir' şeklinde takdir edilir. Yani bıraktıkları maldan onlara harcanmasını ve onların da meskenlerinden çıkmamalarını vasiyet etmeleridir. Bu İslâm'ın ilk yıllarındaydı; bu süre daha sonra '... dört ay on gün beklerler' [Bakara 2/234] âyetiyle neshedilmiştir. Söz konusu sürenin bu miktar üzere ziyade olanının neshedildiği de söylenmiştir."[47]

Oysa Bakara 240'daki konu ile onu neshettiğini söylediği Bakara 234'ün konuları farklıdır. 234. âyette eşi vefat eden kadının bir başkasıyla evlenmek için geçirmesi gereken zaman / iddet belirlenmekte, 240. âyette ise vefat edeceğini anlayan bir kocanın, eşini koruyup kollama adına onu bir yıl süreyle imkânlarından yararlandırması yani akriba-i taallukatına bu yönde vasiyette

46 *el-Keşşâf,* Bakara 2/24 hk.
47 *el-Keşşâf,* Bakara 2/240 hk.

bulunması gerektiğinden bahsedilmektedir.

Örnek 4: "İkrime'den şöyle bir rivayette bulunulmuştur: [Hāricî lideri] Nâfi' b. Ezrak (v.65/685), İbn Abbâs (r. anhumâ)'ya (v.68/687); 'Bre gözü de kör kalbi de kör olan adam! Yüce Allah 've oradan çıkacak değillerdir' buyururken, bir topluluğun [büyük günah işleyenlerin] cehennemden çıka*rtıla*caklarını mı iddia ediyorsun sen?!' dedi. İbn Abbâs: 'Yazıklar olsun sana! Yukarısını da okusana!.. Bu kâfirler içindir!' dedi. Bu haber Mücbire'nin düzmecelerindendir ve bu onların ilk yalanları ve iftiraları da değildir. Bunun böyle olduğuna İbnu'l-Ezrak'ın Hazret-i Peygamber'in amcaoğluyla, üstelik de Kureyşli destekçileri, Abdulmuttalib oğullarından yakınları ve dostları arasında iken dünya ehlinden hiç kimsenin cesaret edemeyeceği bir üslupla karşı karşıya getirilmesi yeterli delildir. Kaldı ki, o bu ümmetin âlimidir, deniz gibi engin ve derin müfessiridir. Ayrıca, haberin [İbn Abbâs'ın azatlısı] İkrime'ye (v.105/723) dayandırılması, -yani bu iki delil- rivayetin net bir uydurma olduğunu göstermektedir."[48]

Müfessir, rivayeti mantıkî bir ölçütle değerlendirmekte; İbn Abbâs gibi biri ile bu üslupla konuşulmuş olamayacağını iddia etmektedir. Ancak bu diyalog Mekke'de; İbn Abbâs'ın destekçi ve adamlarının yanında değil, İbnu'l-Ezrak'ın ordugâhında ve savaş hengâmında gerçekleşmiş de olabilir. Bilindiği gibi, İbn Abbâs hakem / tahkîm olayı sonrası Hazret-i Ali (r.a.)'ın murahhas adamı olarak Hāricîlerin yanına gitmiş; Ali'yi ve bütün askerleri tekfir ederek ordugâhtan ayrılan İbnu'l-Ezrak ve diğerlerini, akıllarını başlarına devşirip Ali ordusuna geri dönmeleri konusunda ikna etmeye çalışmıştı. İşte, Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak için ciddi çabaları bulunan İbnu'l-Ezrak, anlayamadığı 'yabancı' Kur'ân kelimeleri veya yukarıdakine benzer çetrefil konular hakkında aklına takılan noktaları İbn Abbâs'a sorma fırsatı bulmuştur[49].

Son olarak; Zemahşerî, -genelde değilse de nihaî hakikate erdiğine inandığı konularda- yadırgatıcı bir üslupla muhaliflerini hevâ ehli, cebrî, bid'atçi, cahil ve boş kafalı kişiler olarak nitelemekte sakınca görmemektedir[50].

---

48 *el-Keşşâf,* Mâide 5/37 hk.

49 Literatüre *Mesâ'ilu Nâfi' b. el-Ezrak* diye geçen metin bu diyaloğun meyvesidir. Muhammed Fuad Abdulbaki tarafından garip Kur'ân kelimelerine dair *Buharî* hadislerinin konu alındığı *Mu'cemu Ğarîbi'l-Kur'ân mustahracen min Sahîhi'l-Buhārî* (İstanbul: Tebliğ Yayınları, 1985, s. 234 - 292) adlı eserin sonunda neşredilmiştir.

50 *el-Keşşâf,* Bakara 2/26 hk. Yine;
Va'd ve va'îd hk. hâkim mezhebin eleştirisi: Âl-i İmrân 3/128 hk.
Kadim din mensuplarının Kur'ân tarafından reddedilen şefaat anlayışları ile Haşviyye ve Mücbire'nin aynı çerçevedeki inanışı arasında kurduğu paralellik: Âl-i İmrân 3/24 hk.

Hasılı; Zemahşeri Türk zekâsının en mükemmel mümessillerinden biri olup, engin ilmi, etkili yazıları, üslubundaki azamet ve fikrindeki metanet her türlü takdirin üstündedir. Bu vb. nitelikleri bir yana, o; her şeyden evvel mü'min, muvahhit, dindar ve müttaki bir şahsiyettir. Zemahşerî'nin bütün eserlerinde Allah korkusunu ve samimi kulluğunu aksettiren ifadeleri vardır. Nitekim zaman zaman tefsir ettiği âyetlerin etkisiyle içtenlikle dua ettiği görülmektedir:

> *Allah'ım! Bizleri takva giysisi ile süsle; Bakara sûresine kendilerini zikrederek başladığın kimseler zümresinde haşreyle.*[51]
>
> *Allah'ım! Bizleri azabından muhafaza buyur; bize gazabınla muamele etme ey mağfireti geniş olan*![52]
>
> *Allah bizleri engin rahmeti ile bu ateşten muhafaza buyursun*![53]
>
> *Allah'ım! Senin günahlarımızı örtmen [e itimad edip gevşeklik göstermek]ten sana sığınırız!* [54]
>
> *Allah'ım! Âhirette, katında kendisiyle kurtuluşa ereceğimiz amellere*

Müşebbihe ve Mücbire diye nitelediği hâkim mezhep mensuplarının aslında İslâmiyet üzere olmadıkları: Âl-i İmrân 3/18 hk.

Hâkim mezhep mensuplarının, çokluklarını doğruluklarına delil getirmelerini red bağlamında bkz. *el-Keşşâf,* Mâide 5/100 hk.

Allah'ın irade ve meşieti hk. hâkim mezhebin mensuplarını "Müşrik kardeşleri" ile tamamen aynı düşüncede olmakla suçlaması: Zuhruf 43/20 hk. [وزعمهم أن عبادتهم بمشيئة الله، كما يقول إخوانهم المجبرة] ve En'âm 148 [يعنون بكفرهم وتمردهم أن شركهم وشرك آبائهم وتحريمهم ما أحلّ الله، بمشيئة الله وإرادته؛ ولولا مشيئته لم يكن شيء من ذلك، كمذهب المجبرة بعينه].

Ayrıca şu ifadeler: "Zatını çirkin şeyleri murat etme ve onlara razı olma özellikleri ile tavsif edenleri derhal cezalandırmayan Allah ne kadar yücedir!" (Âl-i İmrân 3/108 hk.); "Yok olup gitsin Allah'ı yaratıklarına benzetenler! Yıldırımlar yağsın üzerlerine!.." (Nisâ 153 hk.)

İlahî aşk kavramının tahrifi hk. kullandığı aşağılayıcı ifadeler: Âl-i İmrân 3/31; Mâide 5/54 hk. [Konunun ilgilileri tarafından Türkçeye tam çevril-e-mediğini gözlemlediğimiz bu ifadeler, son derece yadırgatıcıdır. Ancak bunlar, Tasavvufî - ahlakî bir içeriği bulunan *Atvâku'z-zeheb* gibi bir eser yazmış olan müfessirin, İslamî anlamda bir Tasavvufa ve ârif ve zahit şahsiyetlere karşı olduğunu göstermez. Nitekim kâh mutesavvife diyerek kâh "salih bir zât" / "zâhid bir kişi" diyerek Tasavvuf büyüklerinden tefsirinde iktibasta bulunmaktadır ve sufilerin pîri sayılabilecek Hasan-ı Basrî başta gelen kaynaklarından biridir. Bu, Zemahşerî'nin toptancı değil, seçmeci bir yaklaşım sergilediğini gösterir ki gerçekten, Tasavvuf da yekpare / homojen bir yaklaşım; disiplin / ilim değildir; nakşibendîsinden alevîsine herkes kendi dinî anlayışını bu kavramla ifade etmektedir; âlimi vardır, cahili vardır. Kişiyi hakka - hakikate uçuran, sahih bir ilimle tutarlı bir irfan, yani zahir ve mâna boyutlarıdır; dil ve din ilimlerindeki yetersizliğini görmeden tek kanatla uçmaya çalışmak -ki "kişi noksanını bilmek gibi irfan olmaz" denmiştir- ve İslâm âlimlerini "zâhir / rusûm" uleması vb. sıfatlarla tezyif etmek; Tefsir, Hadis, Fıkıh ve hele Kelâm ilimlerine -güya- alternatif imiş gibi davranmak, işte Zemahşerî vb. âlimleri "Tasavvuf karşıtı" söylemlere iten bunlardır. Şu da unutulmamalıdır ki; Zemahşerî gibileri hasımları karşısında sert ve net konuşmaya iten, biraz da özgüvenleridir. Nihaî hakikati bulmak, yani bulduğuna inanmak, insanı bağnazlaştırmaktadır.]

51 *el-Keşşâf,* Bakara 2/5 hk.

52 *el-Keşşâf,* Bakara 2/7 hk.

53 *el-Keşşâf,* Bakara 2/24 hk.

54 *el-Keşşâf,* Âl-i İmrân 3/29 hk.

> *bizi muvaffak eyle!* [55]
>
> *Bâtılın ve bâtıl ehlinin karanlıklarından Allah'a ve O'nun engin rahmetine sığınırız*[56].
>
> *Allah bizi kendisine yaklaştıracak şeylere muvaffak kılarak bizlere o gölgelerin altında gölgelenmeyi nasip etsin!* [57]

Bu takva eserinin her yerinde hissedilmekte, insanları Allah Teâlâ karşısında lâkayt olmaktan uzaklaştırmaya çalışmaktadır: Ebû Hanîfe Rahimehullah'a göre, en ağır tehdit içeren Kur'ân âyeti *"Allah'tan sakının ki felâha eresiniz"* âyetidir. Zira Allah Teâlâ burada iman edenleri, yasaklarından kaçınma hususunda kendisinden sakınmamaları halinde kâfirler için hazırladığı ateşle tehdit etmekte; ek olarak, iman edenlerin O'nun rahmetini ancak kendisine ve Resulüne itaat etmek sûretiyle umabileceklerini ifade etmektedir. Bu ve benzeri âyetler üzerinde düşünenler, Allah'tan yana boş ümit ve kuruntulara kapılmazlar. Allah Teâlâ'nın bu gibi durumlarda عسى ev لعل [umulur ki, ola ki] kelimelerine yer vermesi, insanlar ne derse desin, zeki irfan sahiplerinin dikkatinden kaçmayacağı üzere, takva yolunun ne kadar ince bir yol, Allah rızasını elde etmenin ne kadar zor bir şey ve O'nun rahmet ve mükâfatına nail olmanın ne derece şerefli bir mazhariyet olduğunu göstermektedir[58].

Zemahşerî, Peygamber'ine son derece bağlı ve sevgi doludur. Sözgelimi Bakara 253'te Hazret-i Muhammed'in peygamberlerin "en büyüğü" olduğuna dair çıkarsamalar yaptıktan sonra, "*Allah'ım! Kıyamet günü bizlere onun şefaatini nasip et."* demektedir. Müfessirin "Şefâat ya Rasûlâllah!" yerine neden bu ifadeyi kullandığı açıktır.

İslâm âlimleri arasında müstesna bir yeri bulunan Zemahşerî, Tefsir sahasında büyük bir inkılâp meydana getirmiş; ölümsüz bir şöhret kazanmıştır. Bakara 2'nin tefsirinde *"Allah bizleri kelâmının esrârını daha iyi anlamaya, nüktelerini fark etmeye ve muhtevasınca amel etmeye muvaffak kılsın!"* diye dua eden Zemahşerî, dirâyet tefsiri alanında eşsiz kabul edilen *el-Keşşâf*'ında; dilin bütün imkânlarını kullanmakla kalmamış; aklın ilkelerine de büyük önem vermiştir. Özellikle, Kur'ân'daki tasvir, temsil ve mecazlarla ilgili anlam takdirlerinde son

---

55 *el-Keşşâf,* Âl-i İmrân 3/185.
56 *el-Keşşâf,* Âl-i İmrân 3/106.
57 *el-Keşşâf,* Nisâ 4/57 hk.
58 *el-Keşşâf,* Âl-i İmrân 3/130 hk.

derece başarılıdır. Daha evvel, müfessirler genelde yalnız rivayet metodunu takip ediyor; dirayet metoduna ikinci derecede önem veriyor veya bu yönü ihmal ediyorlardı. Zemahşerî ise Kur'ân vahyinin pek dikkat çekmeyen gizli noktalarını ortaya koyma gayesiyle farklı bir metod izleyerek, Kur'ân'ın bir belâğat harikası olduğunu ispata çalışmış; belâğat ve fesâhatçe bütün edebî eserlerin fevkinde olduğunu göstermiş; Kur'ân'daki latif nükte ve işaretleri ortaya koymuştur.

Örnek 1: Şayet, "Neden burada [yani Bakara 7'de] mühürleme fiili Allah'a isnat edilmiştir, oysa bu fiilin Allah'a isnat edilmesi, onun hakkı kabul etmekten, yolları ile hakka ulaşmaktan men ettiğine delâlet eder ki böyle bir şey çirkindir, Yüce Allah ise çirkin şeyleri yapmaktan münezzehtir, zira o hem çirkin olan şeyin çirkinliğini bilir hem de ondan müstağni olduğunu bilir. Kaldı ki bizzat Yüce Allah'ın kendisi, "Ben, asla kullara zulmedici değilimdir." [Kāf 50/29]; "Ama onlara Biz zulmetmemişizdir; zalim olan kendileridir." [Zuhruf 43/76] ve "Yüz kızartıcı bir şeyi Allah emretmez." [A'râf 7/28] gibi âyetlerde zâtını tenzih etmiştir. Kur'ân'da buna benzer daha pek çok âyet vardır?" dersen şöyle derim: Bundan maksat, kalplerin adeta mühürlenmiş gibi olduğunu ifade etmektir. Mühürleme fiilinin Allah'a isnat edilmesinin sebebi ise, onların kalplerindeki bu sıfatın adeta sonradan kazanılmış ârızî bir nitelik değil de doğuştan gelen bir nitelikmiş gibi yerleşmiş ve güçlü olduğuna dikkat çekmektir. Nitekim "falancanın cibilliyeti / karakteri şöyledir", "şu fıtrat üzere yaratılmıştır" gibi ifadeler kullanıldığında, o kişinin söz konusu hususta son derece sabit olduğu belirtilmiş olmaktadır. Hem, senin vehmettiğin şey nasıl tahayyül edilebilir ki?! Zira bu âyetler kâfirlerin hatalarını yüzlerine vurmak, onların sıfatlarının çirkinliğini ve hallerinin kötülüğünü ortaya koymak üzere inzâl edilmiş, sonunda ise yine kâfirlere büyük bir azap uyarısı yapılmıştır. İkinci ihtimal olarak; خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ [Kalplerini Allah mühürlemiştir] cümlesinin bütün olarak bir mesel (benzetme) olması da mümkündür. Bu tıpkı ölüp giden biri ya da yok olan bir şey için, *sâle bi-hi'l-vâdî* [Vadi sel olup onu götürdü] denilmesi, uzun süre ortalardan kaybolan biri için, *tārat bi-hi'l-'ankā'u* [Ankā kuşu onu alıp götürdü] denilmesi gibidir. Aslında söz konusu kişinin ölümünde vadinin, ya da uzun süre ortadan kaybolmasında Ankā kuşunun herhangi bir fiili yoktur, bu sadece bir temsildir. Ölen kişinin hali, temsil yoluyla, sanki vadinin sel suyu ile alıp götürdüğü kişinin haline; uzun süre kaybolan kişinin hali ise Ankā'nın alıp götürdüğü kişinin haline benzetilmiştir. İşte âyette de buna benzer şekilde kâfirlerin kalpleri, hakka karşı duyarsız ve taşlaşmış olduğu için, anlama konu-

sunda tıpkı hayvanlar gibi olan sağır ve dilsizlerin ya da doğrudan hayvanların kalpleri gibi Allah tarafından mühürlenmiş kalplere benzetilmiştir. Ya da sanki Allah tarafından mühürlenmişçesine anlayışsız ve düşüncesiz olan kalplere benzetilmiştir. Yoksa onların kalplerinin hakka karşı taşlaşmış olmasında, hakkı kabule yanaşmamasında Yüce Allah'ın herhangi bir fiili söz konusu değildir. Allah bundan münezzehtir[59].

Örnek 2: *Kürsî*, üzerinde oturulan, oturan kimsenin oturduğu yerden daha yüksek olmayan şeydir. وَسِعَ كُرْسِيُّهُ ifadesi dört şekilde açıklanabilir: Birincisine göre; burada onun *kürsî*sinin genişliği ve kapsamlılığı ile gökleri ve yeri kuşatmaktan âciz olmadığı anlatılmaktadır. Bu ifade onun azametini ifade eden bir tasvir ve canlandırmadan [tahyîl] başka bir şey değildir. Yoksa ortada ne bir kürsî vardır, ne oturma, ne de oturan. Nitekim bu durum, *"Buna rağmen, Allah'ı hakkıyla takdir edememişlerdir. Oysa Kıyamet günü Arz'ın tamamı O'nun 'avuc'unun içinde olacak, gökler de O'nun 'sağ eli'nde dürülmüş olacaktır."* [Zümer 39/67] âyetinde de ifade edilmiştir. Burada da herhangi bir avuç, sağ el ve dürme tasavvuru söz konusu değildir. Aksine bu O'nun şanının yüceliğine dair bir canlandırma ve duyusal bir benzetmeden ibarettir. "Allah'ı hakkıyla takdir edememişlerdir" ifadesine dikkat ediniz. İkincisine göre; onun ilmi kuşatmıştır. İlim, mekânı ile isimlendirme kabilinden, kürsî olarak isimlendirilmiştir ki bu da âlimin kürsîsidir. *Üçüncüsüne* göre onun mülkü kuşatmıştır. Mülkün kürsî olarak isimlendirilmesi de, mekânı ile isimlendirilmesi kabilindendir ki bu da mülk kürsîsidir. Dördüncüsüne göre, rivayet edildiği üzere, Yüce Allah bir kürsî yaratmıştır, bu kürsî Arş'ın önünde olup onun altında gökler ve yer vardır. Arş'a kadar o, en küçük bir şey gibidir. [Yalnız] Hasan-ı Basrî'den, "Kürsî Arş'tır" sözü nakledilmiştir[60].

Örnek 3: Ğâfir 7'deki *"Arş'ı yüklenen ve bir de Arş'ın çevresinde bulunan melekler, Rablerine hamdederek O'nu tesbih ederler; O'na iman ederler"* ifadesinde; gerek Arş'ın taşıyıcısı olan meleklerin gerekse Arş'ın etrafındaki meleklerin *mü'min* olduğu aşikâr olmasına rağmen, bunun ayrıca belirtilmesinin Zemahşerî'ye göre iki faydası vardır: (i) İmanın ne kadar şerefli ve üstün bir rütbe olduğunu göstermek ve imana teşvik etmek ki peygamberlerin pek çok yerde *sâlih*lik vasfıyla yadedilmeleri de aynı gayeye mâtuftur. (ii) Allah'a cisim atfedenlerin (Mücessime) görüşünü reddetmek. *Çünkü durum bunların dediği* gibi olsaydı, "Arş'ı ta*şıyan" melekler Allah'ı bizzat gören, O'nu müş*ahede eden var-

59 *el-Keşşâf,* Bakara 2/7 hk. Zemahşerî'nin bu iki açıklamaya ek üç açıklaması daha vardır. İlgili yere bkz.
60 *el-Keşşâf,* Bakara 2/255 hk.

lıklar olacaktı; dolayısıyla da *iman* ile tavsif edilmeyeceklerdi, zira ancak gayb alanına ait *ş*eylere iman edilebilir. Bu meleklerin "iman" ettikleri belirtildiğine göre, şu anlaşılmış oluyor ki gerek onların gerek yeryüzündekilerin gerekse Arş'tan gaibde bulunanların imanı 'nazar ve istidlâle dayalı olmak bakımından' eşittir[61]. İmam Fahreddin er-Râzî'nin[62] (v.606/1209) dediği gibi; *Keşşâf* sahibi [Zemahşerî], kitabında bu incelikten başka hiçbir şey tespit edememiş olsaydı, sadece bu bile şeref olarak, övünme vesilesi olarak *Ke*şşâf'a yeterdi. Çünkü yakaladığı bu incelik sayesinde Allah'a cisim atfeden Mücessime / Müşebbihe akımının Allah algısını kökünden sarsmıştır.

Son olarak; Osmanlı Devlet-i Aliyyesinin medrese programında dinî ilimlerin zirvesinde Tefsir yer alırken, Zemahşerî ve Beydāvî'nin tefsirleri esas alınmaktaydı. Osmanlı padişahlarının 'huzur'unda devrin en büyük âlimlerinin, kadı ve müfessirlerinin katılımıyla Ramazan aylarında gerçekleştirilen ve yaklaşık 3 yüzyıl devam eden "huzur dersleri"nde yine Beydâvî tefsiri üzerinden Kur'ân-ı Kerîm tefsir edilmekte idi. Bu tefsir ise *el-Keşşâf*'tan hem daha veciz, hem de daha ortodoks, yani genel eğilim açısından nispeten daha sorunsuz idi ve omurgasını *el-Keşşâf* teşkil etmekteydi. Zemahşerî'ye İslâm âleminde büyük bir şöhret kazandıran *el-Keşşâf*, kendinden sonra yazılan tefsirler için temel kaynak olmuş; kendisinin de pek beğendiği bu eser, daha sonra Fahreddîn er-Râzî (v.606/1209), Kādī Beydâvî (v.685/1286) ve Ebussuud Efendi (v.982/1574) gibi büyük müfessirler tarafından da takdir edilmiştir. *el-Keşşâf*, Malikîlerce beğenilmediği halde, yine bir Mâlikî olan İbn Haldun (v.808/1406) tarafından dirayet tefsirlerinin en güzeli sayılmıştır[63]. Yalnız, her büyük şahsiyet gibi Zemahşerî de tenkit oklarından kurtulamamıştır. Kādī İyâz (v.544/1149), İbnü'l-Müneyyir (v.683/1284), İbn Teymiyye (v.728/1328) ve Ebû Hayyân el-Endelüsî (v.745/1344) gibi birçokları Zemahşerî'yi tenkit etmiş; kıraatleri tercihte -rivayete değil- Kur'ân'ın üslûbuna ve dil kurallarına uygunluk ilkesine riayet ettiği, Mu'tezile'nin temel prensiplerine uygun içerikteki âyetleri muhkem, diğerlerini müteşâbih olarak değerlendirdiği, muhaliflerini *Mücbire* [Cebirciler], *Haşviyye* [Boşkafalılar] gibi sıfatlarla andığı ve özellikle sûrelerin faziletleri hakkında zayıf ve uydurma rivayetlere yer verdiği için eleştirmişlerdir.

61 *el-Keşşâf,* Ğâfir 40/7 hk.

62 Bkz. *Mefâtîhu'l-ğayb,* Ğâfir 7 hk. [ورحم الله صاحب «الكشاف» فلو لم يحصل في كتابه إلا هذه النكتة لكفاه فخراً وشرفاً.]; Ö.N. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi,* II, 466-467.

63 Bkz. *Mukaddime*, s. 192 [http://www.mohamedrabeea.com/books/book1_3227.pdf] Zemahşerî'ye kadar müfessirlerin gafil olduğu mâna ve incelikleri Ma'ânî - Beyân - Bedî' ilimlerine dayanarak Zemahşerî'nin ortaya koyduğunu kabul eden (s. 264) İbn Haldûn, "Her bilgi sahibinin fevkinde bir bilen vardır!" âyetine atıfla, Kur'ân'ın mucizevî belâgatının Mu'tezile'nin değil Ehl-i Sünnet'in anlayışları doğrultusunda daha net ortaya çıktığını söylemektedir (s. 192).

2.10.EL-KEŞŞÂF'I AÇIKLAMA ÇABALARI; HÂŞİYE, ŞERH VE TA'LÎKLER[64]

el-Keşşâf'ın yazıldığı tarihi takip eden yüzyıldan başlamak üzere, takriben XIX. asra kadar telhis, hâşiye, ta'lîk ve hâmişi yapılmış; ayrıca içindeki hadîsler tahric edilmiş; hakkında tenkit ve takdir vadisinde eserler yazılmış ve nihayet mukaddimesi ile içindeki beyitler şerhedilmiştir. Bu vb. eserlerde; *Keşşâf* özetlenmekte, tefsirde yer verilen 'şâhit'ler / şiirler açıklanmakta, âyetlerin i'râb vecihleri gösterilip şerhedilmekte, hâkim mezhebin anlayışına aykırı [i'tizâlî] fikirler kâh ayıklanıp kâh reddedilmekte; hadisler tahrîc edilmektedir. -Ayrıca belirtelim ki, Beydāvî'nin (v.685/1286) *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl* adlı eseri üzerine yapılan 300'e yakın şerh, hâşiye ve ta'lîk, bu eserin omurgasını oluşturan *el-Keşşâf*'ın anlaşılmasında da kullanılabilir.

KEŞŞÂF MUHTASARLARI

Muhammed Sıddık Hasan Han (v. 1307), *Hulâsatü'l-Keşşâf*.

İzz b. Abdüsselam (v. 660), *Muhtasaru'l-Keşşâf*.

Muhammed İbn Âbid el-Fâsî el-Gırnatî (v. 662), *Muhtasaru'l-Keşşâf*.

Safiyyüddin Mes'ud İbn Ebi'l-Hayr (v. 678), *Tehzîbü'l-Keşşâf*.

Şihabeddin İbn Cebbâra (v. 728), *Muhtasaru'l-Keşşâf*.

Kutbuddin Muhammed es-Sayrafî (v. 712), *Takrîbu't-Tefsîr / Muhtasaru'l-Keşşâf*.

Abdullah b. el-Hâdî (v. 810), *el-Cevheru'ş-Şeffâf el-Mültekat min Muğâsâti'l-Keşşâf*.

Cemaleddin Ali İbn Ebi'l-Kāsım el-Yemenî (v. 837), *Tecrîdü'l-Keşşâf*.

Mevlânâzade el-Hanefî (v. 859), *Muhtasaru'l-Keşşâf*.

Ömer b. Davud b. Süleyman el-Fârisî el-Acemî, *Telhīsu'l-Keşşâf*.

Abdülevvel İbn Hüseyin Ümmü Veled (v. 950), *Keşşâf telhīsi*.

Şeyh Muhammed İbn Ali el-Ensārî (v. 662), *Keşşâf telhīsi*. Alâeddin Ali et-Tūsî (v. 816), *Keşşâf telhīsi*.

KEŞŞÂF HÂŞİYELERİ

Fazl b. Hasan et-Tabersî (v. 550), *el-Kâfi'ş-Şâfî mine'l-Keşşâf*.

İbnü'l-Esir el-Cezerî, 606, *el-İnsâf fi'l-Cem'i beyne'l-Keşf li's-Sa'lebî ve'l-Keşşâf*.

Ebu'l-Bakā el-Ukberî (v. 616), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*.

64 Bu liste, Dr. Muhammed Abay'ın Osmanlı Tefsir geleneğinde hâşiyeler üzerine oluşturmaya çalıştığı bir veri tabanından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Abdüllatif el-Hamevî (v. 629), *Hâşiye ʻale'l-Keşşâf.*

İbnü'l-Münir el-İskenderî (v. 683), *el-İntisāf mine'l-Keşşâf.*

Alemuddin el-Irakî (v. 704), *el-İnsāf mine'l-İntisāf fî mesâ'ili'l-hilâf beyne'l-Keşşâf ve'bni'l-munîr*.

Ebû Ali es-Sükunî (v. 717), *et-Temyiz li-ma evdeʻahu'z-Zemahşerî mine'l-iʻtizâl fî Tefsîri Kitâbillâhi'l-ʻazîz*.

İbnü'l-Benna (v. 721), *Hâşiye ʻale'l-Keşşâf.*

Şerefüddin Muhammed et-Tayyibî (v. 743), *Fütûhu'l-ğayb fi'l-Keşf ʻan Kınâ'i'l-ğayb*.

el-Behbehani el-Kazvinî, Ömer İbn Abdurrahman (v. 745), *el-Keşf ʻale'l-Keşşâf.*

el-Çarperdi, Fahreddin Ahmed (v. 746), *Hâşiye ʻale'l-Keşşâf.*

İmadüddin el-Alevi el-Yemenî (v. 750), *Tuhfetü'l-eşrâf bi-keşfi ğavâmidı'l-Keşşâf.*

İmadüddin el-Alevi el-Yemenî (v. 750), *Düreru'l-asdâf fî halli ʻakdi'l-Keşşâf.*

Takiyyüddin es-Sübkî (v. 756), *Sebebü'l-İnkifâf ʻan Kırâ'eti'l-Keşşâf.*

Cemaleddin İbn Hişam (v. 761), *Muhtasaru'l-İntisāf ve'l-İnsāf min Tefsîri'l-Keşşâf.*

Muhlis ed-Dihlevî (v. 764), *Keşfü'l-Keşşâf.*

İftiharuddin ed-Dameganî (v. 775), *Kâşifetü's-Sicâf ʻan Vechi'l-Keşşâf.*

el-Kutb eş-Şirazi et-Tahtânî (v. 776), *Tuhfetü'l-Eşrâf fî Şerhi'ş-Şerh*; (TāHâ sûresine kadar).

Cemaleddin el-Aksarayî (v. 776), *Hâşiye ʻalâ Hâşiyeti'l-Kutb et-Tahtanî*.

Şemseddin el-Kirmanî (v. 786), *Enmûzecü'l-Keşşâf.*

Kemaleddin el-Babertî (v. 786), *Hâşiye ʻale'l-Keşşâf*, (Zehrâveyn'e kadar).

Ekmelüddin el-Babertî (v. 786), *Hâşiye ʻale'l-Keşşâf*, (Âl-i İmran sûresinin sonuna kadar).

Ahmed el-Kassar et-Tûnisî (v. 790), *Hâşiye ʻale'l-Keşşâf.*

Cemaleddin Aksarayî (v. 791), *Hâşiye ale'l-Keşşâf.* (Çandarlı Kara Halil Paşa'ya ithafen 738/1381'de yazılmıştır).

Sa'deddîn et-Teftâzânî (v. 792), *Hâşiye ʻale'l-Keşşâf.* (Tîbî hâşiyesinin özet ve ikmali; Feth'e kadar).

Bahâeddin el-Alevî en-Necefî (v. 800), *el-İnsāf fi'r-reddi ʻalâ Sāhibi'l-Keşşâf.*

Bahâeddin el-Alevî en-Necefî (v. 800), *el-Cuzâf min kelâmi Sāhibi'l-Keşşâf.*

Celâleddin el-Hocendî (v. 802), *Hâşiye ʻale'l-Keşşâf.*

İzzeddin el-Halvaî (v. 804), *Hâşiye ʻale'l-Keşşâf.*

Sirâceddin Ömer el-Bulkīnî (v. 805), *el-Keşşâf ʻale'l-Keşşâf.*

el-Cürcânî (v. 816), *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

el-Fîrûzâbâdî (v. 816), *Katfetü'l-haşşaf ʿalâ Hutbeti'l-Keşşâf.*

el-Fîrûzâbâdî (v. 816), *Nuğbetu'r-reşşâf ʿalâ Hutbeti'l-Keşşâf.*

Muhammed el-Hüseyni ed-Dihlevî (v. 825), *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

Veliyyüddin Ebû Zür'a İbnü'l-Irâkī (v. 826), *el-İnsāf ʿale'l-Keşşâf.*

Abdülkerim et-Tebrizî (v. 831), *el-Muhâkemât/Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

Bedreddin el-Aynî (v. 855), *Hâşiye ʿalâ Tefsîri'l-Keşşâf.*

İbn Bint el-Aksarayî (v. 859), *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

Mevlânâzâde (v. 859), *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

el-Kâzerûnî (v. 860), *Letā'ifü'l-Eltāf fî Tahkīki't-Tefsîr ve Nakdı'l-Keşşâf.*

Hayâlî (v. 862), *Hâşiye ale'l-Keşşâf.* (Âl-i İmran 118'den başlayıp Nisâ 17'de bitmektedir. Eser kelâm ağırlıklıdır).

Musannifek (v. 875), *Hâşiyetü'l-Keşşâf.*

Kafiyeci (v. 879), *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

Hafîdü't-Teftâzânî (v. 916), *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

Celâleddin ed-Devvânî (v. 918), *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

Kara Kemal (v. 920), *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

Molla Hanefi (Karabaği Hanefi) (v. 942), *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf/Hâşiye ʿalâ Tefsîri'l-Keşşâf.*

Gıyaseddin ed-Deştekî (v. 948), *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

Atufî (v. 948), *Hâşiye ale'l-Keşşâf.* (Amme cüz'ü üzerinedir).

Ümmüveledzâde/İbn Ümmi Veled (v. 950), *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

Muhammed es-Sa'dî el-Yemenî (v. 957), *et-Tekmîlü'ş-Şâf ʿale'l-Keşşâf.*

Ebû Abdillah el-Hanefi el-Bilal (v. 957), *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

el-Ermiyunî (v. 958), *el-İthâf bi-Temyîzi mâ tebi'a fî-hi'l-Kādī Sāhibe'l-Keşşâf.*

Kınalızâde (v. 979), *Hâşiye ʿalâ Tefsîri'l-Keşşâf.*

Kınalızâde (Hınnavizâde) (v. 979), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*-Kaynaklarda bu isimde bir eseri zikredilmekle beraber kütüphanelerde nüshasına rastlanılmamıştır.

Talik, Taşkendi (Hoca Hafız el-Kehkehi) (v. 980), *Talîka ʿalâ Tefsîri Sahibi'l-Keşşâf bi Kavlihi Teâlâ "Hatta iza lakiye gulamen..."*, 18/Kehf 74 âyetinin Tefsîrine yazılmıştır.

Ebu's-Suud (v. 982), *Ma'akidü't-Tırâf fî Evveli Sûrati'l-Feth mine'l-Keşşâf.*

el-Mar'aşî (v. 983), *Muhâkemât beyne'l-Kādī ve Sāhibi'l-Keşşâf.*

Zekeriya Efendi, 1001, *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

Muhammed el-Mağribî (v. 1005), *Gayetü'l-İthaf fima Hafiye min Kelâmi'l-Kadı ve'l-Keşşâf.*

Ahîzâde (v. 1013), *Hâşiye ale'l-Keşşâf ve'l-Beydāvî.*

Şevâhid, Muhibbuddin Muhammed b. Ebû Bekr el-Alevî (v. 1016), *Tenzîlü'l-Âyât ale'ş-Şevâhid ve'l-Ebyâat.*

Şeyhulislam Sunullah el-İmadî (v. 1021), *Hâşiye 'alâ Evaili'l-Keşşâf.*

Sunullah el-İmadî (v. 1021), *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, Baş kısımlar üzerinedir.

İbrahim el-Hemezanî, 1026, *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Radiyyüddin el-Makdisî (v. 1028), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Bahauddin el-Amili el-Harisî (v. 1031), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Kutbuddin el-Larî (v. 1050), *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf.*

Salih b. Davud el-Anesi el-Hadekî (v. 1062), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Abdülhakim es-Sileykutî (v. 1067), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Şihabüddin el-Hafacî (v. 1069), *el-Keşf 'ani'l-Keşşâf.*

Minkarizade (v. 1088), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Ahmed b. Salih b. Ebu'r-Rical (v. 1092), *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf.*

Hamid b. Mustafa el-Aksarayi el-Konevî (v. 1098), *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf.*

Salih b. Mehdi b. Ali el-Mukbili el-Yemenî (v. 1108), *el-İthaf li-Talebeti'l-Keşşâf.*

Saçaklızade (v. 1145), *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf*. (Bakara sûresi üzerine yazılmıştır).

Muhammed Emin Efendi (v. 1149), *Risale fî Tevcihi Kelami'l-Keşşâf fî "İze'l-mev'udetü süilet...".*

ed-Dârendevî, Muhammed b. Ömer b. Osman (v. 1152), *Ta'lîku'd-Dârendevi 'alâ Âyât min Tefsîri'l-Keşşâf ve'l-Beydāvî.*

Dârendevî (v. 1152), *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Keşşâf fî Kavlihî Te'âlâ "Kāle'l-mele'u...".*

el-İmâdî, Hamid b. Ali b. İbrahim ed-Dımeşkî (v. 1171), *el-İthaf fî Şerhi Hutbeti'l-Şerh* ismi kullanılmış.

Abdülbaki b. Molla Halil el-Hacı Derviş, *Kâşifü'l-Keşşâf.*

el-Erdebilî, *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Muhammed b. Muhammed Rıza b. İsmail b. Cemaleddin el-Kummî, *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

İbrahim ez-Zahidî, *Kâşifü'l-ğavâş Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

Ali b. Ömer el-Erzincanî, *Tavzîhu Müşkilâti'l-Keşşâf (Tavzīhu Müşkilâti't-Takrîb), Keşşâf*'ın Sayrafî telhîsinin şerhi.

Ebû Muhammed Şerefüddin Mevlana Nizamüddin el-Elmâliğî, *Hakā'iku'l-Keşşâf.*

er-Rehavî, *Hâşiyetü'r-Rehavî 'ale'l-Keşşâf.*

Yusuf b. Hasan b. Ali el-Kuraşî el-Hanefi el-Antākî, *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf.*

el-Kırımî (Ahmed b. Abdullah (v. 879)), *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

Antālî, *Risâle ʿalâ Keşfi'l-Keşşâf.*

Bahşî, *Hâşiye ʿalâ Tefsîri'l-Keşşâf.*

Alâ'eddin Ali el-Behlevan, *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

Cerrahzade, *Hâşiye ʿalâ Tefsîri'l-Keşşâf.*

Devrekî, *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

Elmalığî, *Hakāʾiku'l-Keşşâf.*

Hoca Çelebi, *Hâşiye ʿale'l-Keşşâf.*

Molla Hüsrev (v. 885), *Hâşiye ʿalâ Sûrati'l-Enʿâm mine'l-Keşşâf ve Baʿzı'l-Kādī.* Sultanın isteği üzerine kaleme alınan bu eserde, çoğunlukla *Keşşâf* üzerine hâşiyeler çıkılmıştır. Müellif/Muhaşşî, her iki âlimin görüşlerini zikrettikten sonra kendi görüşlerine yer vermiştir. Enʿâm 158'de bitmektedir.

Saʿîdzâde (v. 983), *el-Muhâkeme beyne'l-Keşşâf ve Envâri't-Tenzîl.*

Hocazâde, *İsʿâfu'l-İthâf fî Muʿâveneti'l-Kādī ve'l-Keşşâf.*

KEŞŞÂF HÂŞİYE HÂŞİYELERİ

Kemalpaşazâde/İbn Kemal, *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti'l-Keşşâf*, Seyyid Şerif Cürcanî Hâşiyesinin baş kısımlarına yazılmıştır. Müellifin en güzel eserlerinden sayılmaktadır.

Hasan Çelebi (v. 886), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li's-Seyyid eş-Şerif.*

Hatibzâde (v. 901), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li's-Seyyid eş-Şerif.*

Abdülkerim Efendi (v. 874), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li's-Seyyid eş-Şerif.*

Abdülkerim er-Rûmî (v. 874), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti's-Seyyid.*

Musannifek (v. 875), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti's-Seyyid.*

Alâeddin et-Tūsî el-Betarkanî (v. 877), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti's-Seyyid.*

Kırımî (v. 879), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti's-Seyyid ʿale'l-Keşşâf.*

Hasan Çelebi (v. 886), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti'l-Cürcanî.*

Hatibzâde (v. 901), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti's-Seyyid.*

Kara Kemal (v. 920), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti's-Seyyid ale'l-Keşşâf.*

İbn Arabşah (v. 945), *Havaş ale'l-Hâşiyeti'l-Cürcâniyye.*

Pir Muhammed el-Kirmani (v. 951), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti's-Seyyid.*

Taşköprîzâde (v. 968), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti's-Seyyid.*

Taşköprîzâde (v. 968), *Hâşiye ʿalâ Tefsîri'l-Keşşâf,* Cürcani Hâşiyesi üzerine.

Adududdin, *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti's-Seyyid.*

Ali Kuşçu (v. 879), *Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti Saʿdeddîn/Hâşiye ʿalâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li't-Taftazanî.*

Burhaneddin Haydar el-Herevî (v. 820), *Hâşiye ʻalâ Hâşiyeti'l-Keşşâf / Hâşiye ʻalâ Hâşiyeti Sa'deddîn.*

Hızır Bey Çelebî (v. 863), *Hâşiye ʻalâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li't-Teftazanî/Tekārîr ʻalâ Hâşiyeti Sa'deddîn.*

Mevlânâzâde Hatā'î (v. 901), *Hâşiyetü'l-Hatā'î ʻalâ Hâşiyeti Saʻdeddîn.*

Muhammed es-Senûsî (v. 890), *Muhtasaru Hâşiyeti't-Teftâzânî.*

Şeyhülislâm Yahya et-Teftâzânî (v. 887), *Hâşiye ʻalâ Evâ'ili Hâşiyeti Saʻdeddîn.*

Sa'dî Çelebi (v. 945), *Hâşiye ʻalâ Hâşiyeti'l-Keşşâf.*

Hasan b. Ahmed el-Celal (v. 1084), *Minahu'l-Eltāf bi-Tekmileti Hâşiyeti'l-Keşşâf.*

Şemseddin el-Hayâlî (v. 862), *Hâşiye ʻalâ Şerhi'l-Keşşâf li'l-Çarperdî.*

Cemaleddin Aksarayî (v. 791), *İʻtirâdāt ʻalâ Şerhi'l-Keşşâf li-Kutb et-Tahtânî.*

İbn Kemal (v. 940), *Hâşiye ʻalâ Hâşiyeti't-Tebrizî.*

el-Mar'aşî (v. 983), *Ta'lîkāt ʻalâ Şerhi'l-Keşşâf.*

Kutbeddin Mahmud eş-Şîrâzî (v. 710), *el-İnsāf Şerhu'ş-Şerh,* 2 mücelled.

Muhibbuddin İbnü'ş-Şihne el-Halebî (v.810), *Şerhu'ş-Şerh.*

***KEŞŞÂF'*A YAPILAN TAʻLÎKLER**

Fikari (Efkari) (v. 957), *Taʻlîka ʻale'l-Keşşâf.*

Zekeriya Efendi (Bayramzade; Meyli) (v. 1000), *Taʻlîkāt ʻale'l-Keşşâf.*

Molla Fenarî (v. 834), *Taʻlîkāt ʻalâ Tefsîri'l-Keşşâf,* 2/Bakara 133 âyetine kadar.

el-Bulkīnî (v. 868), *Taʻlîk ale'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî.*

el-İspirî el-Halebi Muhammed b. Yusuf b. Yaʻkūb (v. 1194), *Taʻlîkāt ʻale'l-Keşşâf.*

Rodosluzâde Mustafa, *Taʻlîk ale'l-Keşşâf.*

Mehdi eş-Şîrâzî er-Rûmî (v. 956), *Taʻlîk ʻale'l-Keşşâf.*

***KEŞŞÂF'*TAKİ ŞAHİTLERE DAİR**

Hızır b. Atā'ullāh el-Mevsılî (v. 1007), *el-İs'âf fî Şerhi Şevâhidi'l-Kādī ve'l-Keşşâf.*

Muhammed b. et-Tayyib eş-Şarkî el-Fâsî (v. 1170), *Şerhu Şevâhidi'l-Keşşâf.*

Abdullah b. Abdülkerim Ebû Tālib el-Yemenî (v. 1308), *el-İthâf el-Münteza' mine'l-İs'âf.*

***KEŞŞÂF* HADİSLERİNİN TAHRİCİ**

ez-Zeyle'î (v. 562), *Tahrîcü Ehâdîsi'l-Keşşâf.*

Ahmed b. Ali el-Garyanî (v. 763), *Tahrîcu Ehâdîsi'l-Keşşâf.*

Muhammed b. Muhammed b. Ammâr (v. 844), *el-Fethu'ş-Şâf fî Tahrîci Ehâdisi'l-Keşşâf.*

İbn Hacer el-Askalânî (v. 852), *el-Kâfi'ş-Şâf fî Tahrîci Ehâdîsi'l-Keşşâf.*

ÇEŞİTLİ TEZLER

Abdulcelil Bilgin, Kur'ân'daki Deyimler ve Zemahşerî'nin Keşşâf'ı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2007.

Enes Erdim, Zemahşerî ve İbn Atiyye'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2010.

Recep Orhan Özel, Keşşâf Tefsirinin Kur'ân İlimleri Yönünden İncelenmesi, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora, 2012.

İsmail Bayer, Keşşâf Tefsiri'nde Belâgat Uygulamaları, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2013.

Mustafa Kılıç, Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Kıraat Olgusu, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2014.

Mehmet Kaya, İ'râb Değerlendirmelerinin Kur'ân'ın Anlaşılmasındaki Rolü: Zemahşerî Örneği, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2014.

Halis Ören, Keşşâf ve Nesefî Tefsirlerinde Hazret-i Musa ile İlgili İsrailiyyat, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 1988.

M. Selman Koç, Nuğbetu'r-Raşşâf min Hutbeti'l-Keşşâf'ın Tahkiki, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 1990.

Musa Alp, Zemahşeri'nin Keşşâf'ında Mu'tezilî Görüşlere Filolojik Yaklaşımlar, Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 1998.

Mehmet Altın, Mu'tezile Görüşüne Temel Teşkil Eden Âyetlerin Tahlili (Keşşâf ve Medarik Örneği), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 2008.

Şule Akman, Keşşâf'ta Mütevatir Olmayan Kıraatlar ve Tefsir İlişkisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 2010.

Bekir Özkızıl, Zemahşerî'nin Keşşâf Tefsiri'nde Peygamber Tefsiri Uygulamaları, Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 2012.

Aziz Çınar, Cârullah ez-Zemahşerî'nin el-Keşşâf İsimli Tefsirinde Ehl-i Kitap, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 2013.

Hasan Çelik, Tefsir Geleneğinde İntihal Olgusu: Medarik - Keşşâf Örneği, Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 2013.

Mustafa Başkan, Keşşâf'ta Fıkhu'l-luga Uygulamaları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 2014.

Şerif Gedik, Keşşâf Tefsirine Göre Âyet ve Sûreler Arasındaki Münasebet ve Âhenk, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL, 2014.

Mesut Kaya, Şerh ve Haşiyeleri Bağlamında el-Keşşaf'ın Tefsire Etkileri; Tefsir Tarihine Bibliyografik Bir Katkı, Ankara: İlahiyat 2015.

Abdurrahman Harbi, Te'vîlâtu Ehli's-Sünne İle Keşşâf Tefsirlerinin Kur'an İlimleri Açısından Mukayesesi, Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora (devam ediyor)

Sedat Sağdıç, Zemahşerî'nin Keşşâf'ında Temsilî Anlatım, İstanbul Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora (devam ediyor).

Mustafa Soykök, Zemahşerî'nin Keşşâf'ı ile Ebussuud'un İrşâdü'l-'akli's-selim Adlı Tefsirinin Karşılaştırılması, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora (devam ediyor).

MAKALELER

İsmail Bayer, "Gramer Kurallarının Hayat Anlayışına Yansıtılması: Ez-Zemahşerî'nin Nahiv Makāmesi Örneği", Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013, sayı: 3, s. 211-226.

M. Edip Çağmar, "ez-Zemahşerî ve el-Makāmât Adlı Eseri", Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002, cilt: IV, sayı: 1, s. 77-98.

Enes Erdim, "Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Beyân İlminin Yeri", Hikmet Yurdu, 2011, cilt: IV, sayı: 8, s. 83-96; a.mlf., "Zemahşeri'nin el-Keşşaf'ında Ma'ânî İlminin Yeri", Dinî Araştırmalar, 2011, cilt: XIV, sayı: 38, s. 75-94; a.mlf., "Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Bedî' Sanatlarının Kullanılışı, Hikmet Yurdu, 2011, cilt: IV, sayı: 8, s. 71-82.

İsmail Cerrahoğlu, "Zamahşerî ve Tefsiri", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1983, cilt: XXVI, s. 59-96.

Mesut Kaya, "el-Keşşâf'ta Gizli İ'tizâl: ez-Zemahşerî'nin Tefsir Mukaddimesi Üzerinden Halku'l-Kur'an Tartışmaları", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2015, cilt: LVI, sayı: 1, s. 107-135.

Mustafa Kılıç, "Zemahşerî'nin Kıraatleri Kabul Şartları", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2015, sayı: 48, s. 149-184.

Hüseyin Küçükkalay, "Keşşaf Tefsîri", İslâm'ın İlk Emri Oku, 1969, VIII, sayı: 94, s. 14-15.

Lutpi İbrahim, "Allah'ın Sıfatları Hakkında Zemahşerî ve Beydāvî Arasındaki Münakaşalar", çev. Selahattin Eroğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1987, cilt: XXIX, s. 303-312.

Lutpi İbrahim, "ez-Zemahşerî ve el-Beydâvî'ye Göre İlahî Adalet Kavramı", çev. Emrullah Yüksel - Ömer Aydın, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, sayı: 3, s. 197-208.

Ömer Pakiş, "Rü'yetullah ile İlişkilendirilen Âyetlerin Mu'tezilî Okuma Biçimi (Kādî Abdülcebbâr ve Zemahşerî Örneği)", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001/2, sayı: 21, s. 55-79.

Mustafa Sönmez, "Zemahşerî'nin Keşşâf"ında Cennetle İlgili İfadelerin Tahlîli, EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-, 2009, cilt: XIII, sayı: 38, s. 137-158.

Sahiron Syamsuddin, "Âl-i İmrân Sûresi'nin 7. Âyetindeki Muhkemât ve Müteşabihât'a İlişkin Taberî ve Zemahşerî'nin Görüşlerinin Analitik Bir İncelemesi", çeviren Zülfikar Durmuş, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2002, cilt: II, sayı: 3, s. 265-281 [Krş. a.mlf., çev. Yavuz Fırat çevirisi, "Muhkem ve Müteşabih: Kur'an'ı Kerim'in 3. Sûre 7. Âyeti Hakkında Taberî ve Zemahşerî'nin Yorumları Üzerine Analitik Bir Çalışma", Bilimname Düşünce Platformu, 2007/1, cilt: V, sayı: 12, s. 201-219].

Hüseyin Yaşar, "Selçuklular Devrinde Akılcı Bir Müfessir Zemahşerî ve Düşünce Dünyamıza Etkisi", II. Uluslar arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce (19-21 Ekim 2011 Konya), 2013, cilt: I, s. 3-14.

Ayrıca, Davut Ağbal, "Abdulcelil Bilgin, Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşerî'nin Keşşaf'ı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008, 352 s.", İslâm Araştırmaları Dergisi, 2013, sayı: 30, s. 130-135.

KAYNAKLAR

Babaî, Ali Ekber, *Tefsir Ekolleri,* çev. Kenan Çamurcu, İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014.

Beyhakī (ö. 468/1066), *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân,* I-XIV, thk. Abdül'alî Abdülhamid, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi.*

Buhārî (v.256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-IX, thk. Muhammed Züheyr, basım yeri ve tarihi yok (Dâru Turuki'n-Necât).

Dârimî (ö. 255/869), *Sünen,* thk. Huseyn Selim Esed, Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 1420.

Ebû Dâvûd (v.275/889), *Sünen,* thk. Nâsırüddîn el-Elbânî, Riyâd: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1424.

İbn Mâce (v.273/887), *Sünen,* I-VI, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1998.

Mâlik b. Enes (v.179/795), *el-Muvatta',* I-IV, thk. Ebû Üsâme el-Hilâlî, Dubai: Mecmû'atü'l-Furkān et-Ticâriyye, 2003.

Matürîdî, Ebû Mansūr, *Te'vîlâtu'l-Kur'ân*, IX. cilt, tahkik: Murat Sülün, ed. Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınları, 2007.

Müslim (v.261/875), *Sahîh,* I-VIII, thk. M. Fuâd Abdülbâkî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.

Nesâi (v.303/915), *Sünen,* Riyâd: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1417.

Özek, Ali, "el-Keşşâf" md., *DİA.*

_____, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri,* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006,

Öztürk, Mustafa - Mertoğlu, Mehmet Suat, "Zemahşerî" md., *DİA.*

Polat, Fethi Ahmet, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.

er-Râzî, Fahreddin, *Mefâtîhu'l-ğayb*.

Sülün, Murat, *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

_____, *Kur'ân Kılavuzu Mutlak Gerçeğin Sesi -Kaynağı, Şeklî Yapısı, Mahiyeti, Muhtevası, Okunuşu-*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.

Tirmizî (v.279/892), *Sünen,* thk. Nâsırüddîn el-Elbânî, Riyâd: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1417.

Yüce, Nuri, "Zemahşerî" md. *İA*, MEB.

EL-KEŞŞÂF

’AN HAKĀ’İKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL

VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL

EZ-ZEMAHŞERÎ

EBU’L-KĀSIM CÂRULLAH MAHMÛD BİN ÖMER
BİN MUHAMMED EL-HĀRİZMÎ

Allah’ın rahmeti onun üzerine olsun.

الكشاف

عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل

الزمخشري

أبو القاسم جار الله محمود بن عمر بن محمد الخوارزمي

رحمة الله عليه

MUKADDİME

Bismillâhirrahmânirrahîm

[1] Allah'a hamd olsun ki, Kur'ân'ı muazzam bir dizgi ve uyuma sahip muhteşem bir söz olarak inzâl etmiş; insanların maslahatlarına göre parça parça indirmiş; Allah'a hamd ile 'baş'latıp O'na sığınmayı emrederek 'son'landırmış; muhkem ve müteşabih iki kısım olarak vahyedip sûre ve âyetler halinde bölümlemiş; bunların arasını da fâsıla ve sınırlarla ayırmıştır. Bütün bunlar, bir başlangıcı bulunan eşsiz bir eserin vasıflarıdır; yoktan var edilip vücuda getirilen bir şeye ait özelliklerdir. Çünkü ilklik ve ezelîlik vasıflarını kendisine özgü kılarak, kendisi dışındaki varlıklara 'yok iken var olma' damgası vuran Zât, her türlü noksanlıktan münezzehtir.

[2] O, Kur'ân'ı; açıklayışı net ve parlak, kanıtları kesin olan bir kitap, apaçık delil ve belgelerle konuşan bir vahiy, eğrilik [tutarsızlık vb.] namına hiçbir şey taşımayan Arapça bir Kur'ân, dinî dünyevî her tür iyiliğin anahtarı, önündeki semavî kitapları doğrulayan, diğer mucizelerin tamamının fevkinde olarak her zaman bâki bir mucize, kutsal kitaplar arasında her yerde ve her dilde okunan yegâne kitap olarak inşâ etmiştir. ["Madem vahye dayanmıyor, haydi siz de benzerini getirin!" diyerek] boy ölçüştüğü safkan Arapları onunla susturmuş; değme hatiplere meydan okuyup onlara dillerini yutturmuştur. Vadiler dolusu çakıl taşından, çöldeki kum taneciklerinden daha fazla olmalarına rağmen, en fasih olanlarından bir tanesi bile ortaya çıkıp ona denk yahut yakın bir şey ortaya koyamamış; en beliğ hatiplerinden hiçbiri onun en kısa sûresi kadarına bile nazire getirmeye kalkışmamış; asabiyet damarları harekete geçmemiştir. Oysa uğradığı zarara misliyle karşılık verme ve muhalifini alt etme konusundaki aşırılıkları ile meşhur idiler; gurur ve itibar yarışında onurları için mücadele ederken ellerinden geleni artlarına koymazlar, bu hususta sınır tanımazlardı. Biri karşılarına çıkıp kendini övecek olsa, kat kat fazlasıyla karşılık verirler; biri onlara tek bir kahramanlık hikâyesi anlatacak olsa, kahramanlık destanlarıyla karşılık verirlerdi.

[3] Oysa Allah bunları iki seçenekle karşı karşıya bırakmıştı; ya inkârlarını haklı gösteren deliller getireceklerdi ya da kılıçla karşı koyacaklardı. Bunlar ise -sadece- kılıçla karşı koymayı tercih ettiler. Halbuki keskin kılıç, kesin delillerle bileylenmedikçe çelik çomak oynayan birinin elindeki sopa gibidir. Kur'ân'a delille karşı koyamamalarının tek sebebi vardı; biliyorlardı ki, kabaran Kur'ân deryası, 'bahçe'lerini sular altında bırakmış; doğan Kur'ân güneşi 'yıldız'larını söndürmüştür.

مقدمة

بسم الله الرحمن الرحيم

[١] الحمد لله الذي أنزل القرآن كلاما مؤلفا منظما، ونزَّله بحسب المصالح منجَّما؛ وجعله بالتحميد مفتتحا وبالاستعاذة مختتما؛ وأوحاه على قسمين متشابها ومحكما؛ ٥ وفصله سورا وسوره آيات، وميز بينهن بفصول وغايات. وما هي إلا صفات مبتدئ مبتدع، وسمات منشئ مخترع. فسبحان من استأثر بالأولية والقدم، ووسم كل شيء سواه بالحدوث عن العدم.

[٢] أنشأه كتابا ساطعا تبيانه، قاطعا برهانه، وحيا ناطقا ببينات وحجج قرآنا عربيا غير ذي عوج؛ مفتاحا للمنافع الدينية والدنيوية، مصداقا لما بين يديه من الكتب ١٠ السماوية، عجزا باقيا دون كل معجز على وجه كل زمان، دائرا من بين سائر الكتب على كل لسان في كل مكان، أفحم به من طولب بمعارضته من العرب العرباء، وأبكم به من تحدى به من مصاقع الخطباء، فلم يتصد للإتيان بما يوازيه أو يدانيه واحد من فصحائهم، ولم ينهض لمقدار أقصر من سورة منه ناهض من بلغائهم؛ على أنهم كانوا أكثر من حصى البطحاء، وأوفر عددا من رمال الدهناء، ولم ينبض منهم ١٥ عرق العصبية، مع اشتهارهم بالإفراط في المضادة والمضارة، وإلقائهم الشراشر على المعازة والمعارة، ولقائهم دون المناضلة عن أحسابهم الخطط وركوبهم في كل يرومونه الشطط، إن أتاهم احد بمفخرة أتوه بمفاخر، وإن رماهم بمأثرة رموه بمآثر.

[٣] وقد جرد لهم الحجة أولا والسيف آخرا، فلم يعارضوا إلا السيف وحده على أن السيف القاضب مخراق لاعب، إن لم تمض الحجة حده فما أعرضوا عن معارضة ٢٠ الحجة إلا لعلمهم أن البحر قد زخر فطم على الكواكب، وأن الشمس قد أشرقت فطمست نور الكواكب.

[4] Hâşim oğlu Abdulmuttalip oğlu Abdullah'ın oğlu *Ebu'l-Kāsım* Muhammed'e ve tertemiz hanedanına, hısım ve akrabaları olan halifelerine ve tüm Ensar ve Muhacirlere salât u selâm eder; bağlılıklarımızı, sevgi ve saygılarımızı sunarız. Hazret-i Muhammed ki; Allah'ın sevdiğidir; vahiy lütfuna mazhar olanların en hayırlısıdır, Lüey oğulları içerisinde yükselen sancağın ve Abdimenaf b. Kusay boyu içerisinde öne çıkan zirve soyun sahibidir, *ismet*le desteklenmiş, *hikmet*le güçlendirilmiştir; alnı pak, yüzü aktır; Tevrat ve İncil'de adı yazılı olan ümmî peygamberdir.

[5] Bil ki, bütün ilimlerin temelinde ve sanatların omurgasında âlimler hemen hemen birbirine eşit, sanatkârlar da aşağı yukarı aynı konumdadır. Bir âlim bir âlimden önde ise, ancak birkaç adım öne geçmiştir; bir sanatçı ile diğeri arasındaki mesafe de uzak değildir. Âlim ve sanatkârlardan 'bir'ini 'bin'ine denk kılacak derecede arayı açan ve mertebe farkına sebep olan, yarış ve mücadelelere konu olan esas husus ise; ilim ve sanatlardaki güzel nükteler, dakik mânalar, derin sırlardır ve perdeler ardındaki gizli noktalardır. Ve bunlar, ancak dikkatli ve ince bir düşünme ile ortaya çıkarılabilir; seçkin âlimlerin çok ender bulunan en seçkinlerinden, önde gelenlerinden ve parmakla gösterilenlerinden başkası tarafından tespit edilemez; âlimlerin geneli bunları idrak etmekten uzak birer 'kör'; kafasındaki taklit zincirlerini kıramamış birer 'esir'dir.

[6] Ayrıca, ilimler içerisinde çok zor elde edilebilecek olağanüstü nükteleri ve esrarengiz yönleri ile insan zihnini en ziyade kuşatan, bilgi dağarcığını en çok dolduran ilim Tefsir olup, her ilim sahibi bu ilmin hakkını veremez. Ebû Amr Osman b. Bahr el-Câhız'ın [v.255/869] *Nazmu'l-Kur'ân* adlı eserinde ifade ettiği gibi; bir fakih ahkâm ve fetva ilimlerinde akranları arasında öne çıksa da, kelâmcı söz sanatında bütün dünyadakilerin fevkinde olsa da, kıssa ve rivayetleri ezberleyen biri, [Eyyûb b. Zeyd] İbnü'l-Kırriye'den [v.84/703] daha iyi ezberlemiş olsa da, vâiz Hasan-ı Basrî'den [v.110/728] daha etkili vaazlar yapsa da, nahivci Nahv'i Sîbeveyhi'den [v.180/796] daha iyi bilse de, dilci bütün dillerde bülbül gibi şakısa da, bu uzmanlardan hiçbiri; Kur'ân'a özgü Ma'ânî ve Beyân ilimlerinde iyice uzmanlaşmadıkça, bu iki ilme uzunca zaman ayırıp onları didik didik etmek için tüm gayretini sarfetmedikçe, Allah kanıtının [Kur'ân'ın] inceliklerini öğrenme gayreti ile işe koyulup bu iki zaruri ilmi elde etmek için elinden geleni yapmadıkça, Allah Resulü'nün mucizesini [Kur'ân'ı] iyiden iyiye anlamaya gayret etmedikçe bu yola giremez; söz konusu hakikatlerden en ufak bir şekilde nasiplenemez.

[٤]والصلاة والسلام على خير من أوحي إليه حبيب الله أبي القاسم محمد بن عبد الله بن عبد المطلب بن هاشم ذي اللواء المرفوع في بني لؤي، وذي القرع المنيف في عبد مناف بن قصي، المثبت بالعصمة المؤيد بالحكمة الشادخ الغرة، الواضح التحجيل، النبي الأمي المكتوب في التوراة والإنجيل، وعلى آله الأطهار وخلفائه من الأختان والأصهار، وعلى جميع المهاجرين والأنصار.

[٥]اعلم أن متن كل علم وعمود كل صناعة طبقاتُ العلماء فيه متدانية وأقدام الصناع فيه متقاربة أو متساوية، إن سبق العالم العالم لم يسبقه الا بخطا يسيرة، أو تقدم الصانع الصانع لم يتقدمه إلا بمسافة قصيرة. وإنما الذي تباينت فيه الرتب وتحاكت فيه الركب، ووقع فيه الاستباق والتناضل، وعظم فيه التفاوت والتفاضل حتى انتهى الأمر إلى أمد من الوهم متباعد، وترقى إلى أن عد ألف بواحد، ما في العلوم والصناعات من محاسن النكت والفقر، ومن لطائف معان يدق فيها مباحث للفكر ومن غوامض أسرار محتجبة وراء أستار لا يكشف عنها من الخاصة إلا أوحدهم وأخصهم، وإلا واسطتهم وفصهم، وعامتهم عماة عن إدراك حقائقها بأحداقهم، عناة في يد التقليد لا يمن عليهم بجز نواصيهم وإطلاقهم.

[٦]ثم إن أملأ العلوم بما يغمر القرائح وأنهضها بما يبهر الألباب القوارح من غرائب نكت يلطف مسلكها ومستودعات أسرار يدق سلكها علم التفسير الذي لا يتم لتعاطيه وإجالة النظر فيه كل ذي علم كما ذكر الجاحظ في كتاب نظم القرآن؛ فالفقيه وإن برز علم الأقران في علم الفتاوي والأحكام، والمتكلم وإن برز أهل الدنيا في صناعة الكلام، وحافظ القِصص والأخبار وإن كان من ابن القِرِّية أحفظ، والواعظ وإن كان من الحسن البصري أوعظ، والنحوي وإن كان أنحى من سيبويه، واللغوي وإن علك اللغات بقوة لحييه، لا يتصدى منهم أحد لسلوك تلك الطرائق ولا يغوص على شيء من تلك الحقائق إلا رجل قد برع في علمين مختصين بالقرآن، وهما علم المعاني وعلم البيان، وتمهل في ارتيادهما آونة، وتعب في التنقير عنها أزمنة،

Ancak bu kişinin önce diğer tüm ilimlerde bir behresi olmalı; gerekli mâlûmâtı hıfz ettiği gibi, bunları [taklitçi değil] araştırmacı bir metotla ele almalı, meseleleri çokça mütalaa edip gözden geçirmeli, sık sık ehil âlimlere başvurup neticede kendisine başvurulan bir âlim olmalı; i'râb ilminde mahir olmalı, Allah kelâmını yüklenenlerin önünde gelmelidir. Yanı sıra, yaradılış itibariyle kolay anlamalı, çok hızlı ve net kavramalı; uyanık ve dikkatli olmalı; anlaşılması en zor meseleleri bile ilk bakışta algılayabilmeli, çok gizli sembolleri dahi fark edebilmeli; anlayışsız, idraksiz ve kalın kafalı olmamalıdır; nazım ve nesir üsluplarına hâkim olmalı, öncül fikirleri aşılayıp bunlardan 'meyve' elde etme hususunda çırak değil usta olmalı; ne kadar ayağını kaydıracak zor ve çetrefil ibare ile karşılaşırsa karşılaşsın, kelâmın nasıl tertip, telif, tanzim ve tahkîm edildiğini, yani 'söz'lerin nasıl birbiriyle uyumlu biçimde sıralanıp dizilerek sağlam bir biçimde söylendiğini bilmelidir.

[7] Gördüm ki fırka-i nâciye olan Ehl-i Adalet'e mensup önde gelen din kardeşlerimiz -ki Arap dilinin yanı sıra usûl-i din ilimlerine de vâkıftılar- herhangi bir âyetin tefsiri için her ne zaman bana başvurdular ve ben de ne zaman âyetin gizli hakikatlerinden bazılarını kendilerine gösterdi isem, etrafımda pervane olurlar ve benden bu tür hakikatleri ihtiva eden bir eser yazmamı talep ederlerdi. Nihayet, toplu bir şekilde yanıma geldiler ve benden kendilerine "İndirilen Kur'ân vahyinin içerdiği sırların hakikatlerini ve belli başlı te'vil vecihlerini kendilerine net biçimde açacak" bir kitap [*el-Keşşâf 'an hakāikı ğavâmidı't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekāvîl fî vucûhi't-te'vîl*] yazdırmamı istediler. Ben affımı istirham ettiysem de gidip gelmeye devam ettiler ve din büyüklerini ve Ehl-i 'adl ve't-tevhid'e mensup büyük din âlimlerini araya sokarak taleplerini sürdürdüler. Bu durum da benim teklifi geri çevirmemi zorlaştırdı; üstelik bu isteğe cevap vermenin boynumun borcu olduğunu da biliyordum. Çünkü böyle bir işe girişmek farz-ı ayın idi, zira yaşadığım dönemde Tefsir ilmi perişan bir duruma düşmüş ve -değil Ma'ânî ve Beyân ilimlerine dayanan Belâğat ilmine vâkıf olmak- Tefsir için gerekli asgarî müktesebâta dahi sahip olmayan kimselerin eline kalmıştı. Bu sebeple, teklifi getiren dostlarıma, sûrelerin başında bulunan hurûf-i mukatta'a ile ilgili bir meseleyi ve Bakara sûresinin hakikatlerine dair birtakım hususları imla ettirdim. Bunlar soru cevap tarzında yazılmıştı ve meseleleri oldukça geniş bir şekilde ele alıyor, uzunca izahları ihtiva ediyordu. Orada asıl amacım, bu ilmin nüktelerinin ne kadar çok olduğuna dikkat çekmek ve dostlarıma tefsirde örnek alacakları, yollarını aydınlatacak bir rehber sunmaktı.

وبعثته على تتبع مظانهما همة في معرفة لطائف حجة الله، وحرص على استيضاح معجزة رسول الله، بعد أن يكون آخذا من سائر العلوم بحظ جامعا بين أمرين تحقيق وحفظ، كثير المطالعات طويل المراجعات قد رجع زمانا وردع إليه ورد ورد عليه فارسا في علم الإعراب مقدما في حملة الكتاب، وكان مع ذلك مسترسل الطبيعة ٥ منقادها، مشتعل القريحة وقّادها، يقظان النفس دراكا للمحة، وإن لطف شأنها منتبها على الرمزة، وإن خفي مكانها لا كزا جاسيا ولا غليظا جافيا، متصرفا ذا دراية بأساليب النظم والنثر، مرتاضا غير ريض بتلقيح بنات الفكر قد علم كيف يرتب الكلام ويؤلف وكيف ينظم ويرصف طالما دفع إلى مضايقه ووقع في مداحضه ومزالقه.

[٧] ولقد رأيت إخواننا في الدين من أفاضل الفئة الناجية العدلية الجامعين بين علم ١٠ العربية والأصول الدينية كلما رجعوا إلي في تفسير آية فأبرزت لهم بعض الحقائق من الحجب أفاضوا في الاستحسان والتعجب واستطيروا شوقا إلى مصنف يضم أطرافا من ذلك، حتى اجتمعوا الي مقترحين أن أملي عليهم الكشف عن حقائق التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل، فاستعفيت فأبوا إلا المراجعة والاستشفاع بعظماء الدين وعلماء العدل والتوحيد، والذي حداني على الاستعفاء على علمي أنهم طلبوا ١٥ ما الإجابة إليه علي واجبة؛ لأنه الخوض فيه كفرض العين ما أرى عليه الزمان من رثاثة أحواله وركاكة رجاله وتقاصر هممهم عن أدنى عدد هذا العلم، فضلا أن تترقى إلى الكلام المؤسس على علمي المعاني والبيان، فأمليت عليهم مسألة في الفواتح وطائفة من الكلام في حقائق سورة البقرة، وكان كلاما مبسوطا كثير السؤال والجواب طويل الذيول والأذناب. وإنما حاولت به التنبيه على غزارة نكت هذا العلم، وان ٢٠ يكون لهم منارا ينتحونه ومثالا يحتذونه.

[8] Daha sonra, Allah'ın [evi sayılan Kâbe'nin] 'komşu'su olmaya, Allah'ın 'harem'ine yerleşmeye karar verince Mekke'ye doğru yola koyuldum. Yolculuk esnasında uğradığım her beldede, daha evvel yazdırdığım bu tefsirin bir nüshasını edinmek isteyen, bunun için adeta yanıp tutuşan akıllı adamlar
5 gördüm ki böyleleri çok azdır, işte bu beni kendime getirdi ve hareketsizliğimi sona erdirdi. Mekke'ye varıp yükümü indirdiğimde, kendimi kökü Hazret-i Hasan (r.a.)'a giden ulu bir 'çınar'ın büyük bir 'dal'ının altında; Peygamber ailesinin onuru, şerîf, imam Ebu'l-Hasen Ali b. Hamza b. Vehhâs'ın [v.506/1112] -Allah izzetini daim eylesin- huzurunda buldum. Bu zât,
10 Hazret-i Hasan'ın mübarek soyundan gelmekteydi ve hakkında pek çok menkıbeler bulunan bu soy içerisinde dahi parmakla gösterilen önder bir şahsiyetti. İnsanlar arasında benim tefsirime en çok rağbet gösteren, benden böyle bir eser yazmamı en çok isteyen oydu. Hatta Hicaz dışında olduğum sırada, onca meşgalesine rağmen kendi kendine "dağları dereleri aşıp
15 tâ Harzem'e gitsem de bu işi kendilerinden istirham etsem!" diyormuş. İşte bunu duyduğumda; "Artık af dileyip geri çekilmek mümkün değil, başka çare yok; öne sürecek bir mazeret de kalmadı" dedim. Fakat dişim dökülmüş; gücüm tükenmiş, derim buruşmuştu; Arapların ölüm dönemi dedikleri altmışlı yaşlara varmıştım. Bu sebeple, nice faydalar ihtiva etmekle ve nice
20 sırlar ortaya koymakla beraber, önceki tefsirden daha kısa tutarak yazmaya başladım. Ve 30 yıldan daha az bir zamanda tamamlanamayacağı düşünülen bu tefsir, Allah'ın tevfiki ve doğrultması sayesinde Ebû Bekr (r.a.)'ın hilâfet süresi kadar kısa bir sürede [2 sene 4 ay] tamamlandı. Bu tamamen, Allah'ın saygın Ev'inin mucizelerinden bir mucize ve tazime lâyık bu mekânın be-
25 reketlerinden benim üzerime akıtılan bir bereket idi. Allah'tan niyazım, bu uğurdaki emeklerimi kurtuluşuma sebep kılması ve Sırat'dan geçerken önümü ve sağımı aydınlatacak bir nur kılmasıdır. Kendisinden bir şey istenecek en iyi Zât O'dur.

[٨] فلما صمم العزم على معاودة جوار الله والإناخة بحرم الله فتوجهت تلقاء مكة وجدت في مجتازي بكل بلد من فيه مسكة من أهلها، وقليل ما هم عطشى الكباد إلى العثور على ذلك المملى، متطلعين إلى إيناسه حراصا على اقتباسه، فهز ما رأيت من عطفي وحرك الساكن من نشاطي. فلما حططت الرحل بمكة إذا أنا بالشعبة ٥ السنية من الدوحة الحسنية الأمير الشريف الإمام شرف آل رسول الله أبي الحسن علي بن حمزة بن وهاس أدام الله مجده، وهو النكتة والشامة في بني الحسن مع كثرة محاسنهم وجموم مناقبهم، أعطش الناس كبدا وألهبهم حشى، واوفاهم رغبة حتى ذكر أنه كان يحدث نفسه في مدة غيبتي عن الحجاز، مع تزاحم ما هو فيه من المشادة بقطع الفيافي وطي المهامه والوفادة علينا بخوارزم ليتوصل إلى إصابة هذا الغرض؛ ١٠ فقلت: قد ضاقت على المستعفي الحيل، وعيت به العلل، ورأيتني قد أخذت مني السن وتقعقع الشن، وناهزت العشر التي سمتها العرب دقاقة الرقاب؛ فأخذت في طريقة أخصر من الأولى مع ضمان التكثير من الفوائد، والفحص عن السرائر، ووفقه الله وسدده ففرغ منه في مقدار مدة خلافة أبي بكر الصديق ﵁، وكان يقدر تمامه في أكثر من ثلاثين سنة. وما هي الا آية من آيات هذا البيت المحرم، وبركة أفيضت ١٥ علي من بركات هذا الحرم المعظم. اسأل الله أن يجعل ما تعبت فيه منه سببا ينجيني ونورا على الصراط يسعى بين يدي وبيميني ونعم المسؤول.

FÂTİHA SÛRESİ

[9] Fâtiha sûresi mekkîdir; bir görüşe göre ise hem Mekkî hem Medenîdir, çünkü bir kez Mekke'de, bir kez de Medine'de nâzil olmuştur. Bu sûreye *ümmü'l-Kur'ân / Kur'ân'ın özü* ismi verilmiştir. Bunun sebebi ise sûrenin, Kur'ân'da yer alan; Yüce Allah'ı layık olduğu şekilde övme, ilâhî emir ve yasaklara uyarak Allah'a kulluk etme ve Allah'ın vaat ve tehditleri gibi mânaları ihtiva ediyor olmasıdır. Sûreye *Kenz / Hazine* ve *Vâfiye / Eksiksiz* isimleri de bu sebeple verilmiştir. Sûreye *Hamd* sûresi ismi ve namazın her rekâtında tekrarlandığı için *Mesânî* ismi de verilmiştir. Bir diğer ismi de *Salât / Namaz* sûresidir, çünkü namaz bu sûre okunduğunda faziletli olmakta ya da [diğer görüşe göre] ancak bu sûre okunduğunda geçerli olmaktadır. Sûrenin diğer iki ismi ise *Şifa* sûresi ve *Şâfiye* / Şifa Veren'dir.

[10] [Bu sûrenin 7 âyet olduğu hususunda ittifak vardır. Ancak bazıları Besmele'yi bu sûrenin başında bir âyet olarak saymayıp صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ cümlesini müstakil bir âyet sayarken diğerleri bunun tam aksi görüştedir. Yani Besmele'yi müstakil âyet sayıp صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ifadesini son âyetin bir bölümü kabul ederler.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

[11] Medine, Basra ve Şâm kıraat imamları ve fakihlerine göre; Besmele Fâtiha sûresinin bir âyeti olmadığı gibi diğer sûrelerden de bir âyet değildir. Her önemli işe başlanırken Besmele çekildiği gibi, bereketinden yararlanmak ve sûreleri birbirinden ayırmak için [sûrelerin başına da] Besmele yazılmıştır. Bu, Ebû Hanîfe *Rahimehullāh* [v.150/767] ve takipçilerinin görüşüdür. Bu sebeple, Hanefî mezhebinde namazda Fâtiha'nın başında Besmele sesli olarak okunmamaktadır. Mekke ve Kûfe kıraat imamlarına ve fakihlerine göre ise gerek Fâtiha'nın gerekse diğer sûrelerin tamamının başında bulunan Besmele âyettir. Şâfi'î *Rahimehullāh* [v.204/820] ve takipçileri de bu görüştedir. Bu sebeple Şâfi'îler namazda Besmele'yi sesli olarak okurlar. Bu görüşte olanlar delil olarak şöyle demişlerdir: İlk Müslümanlar Besmele'yi mushafa yazmışlardır. Oysa Kur'ân'dan olmayan hiçbir şeyi mushafa yazmamayı ilke edinmişlerdi; *Âmîn!* ifadesini de bundan dolayı mushafa yazmamışlardır. Besmele Kur'ân'dan olmasaydı onu da yazmazlardı. Nitekim İbn Abbâs (r.a.)'ın [v.68/688]; "Kim Besmele'yi terkederse Allah Teâlâ'nın kitabından 114 âyeti terketmiş olur." [Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân*, IV, 24] dediği rivayet edilmiştir[1].

1 Oysa sadece 113 sûrede Besmele bulunmaktadır, ya rivayetin kendisi ya da Zemahşerî'nin nakli sorunludur. / ed.

سورة الفاتحة

[٩] مكية. وقيل مكية ومدنية، لأنها نزلت بمكة مرة وبالمدينة أخرى. وتسمى أمّ القرآن لاشتمالها على المعاني التي في القرآن من الثناء على الله تعالى بما هو أهله، ومن التعبد بالأمر والنهى، ومن الوعد والوعيد؛ وسورة الكنز والوافية لذلك؛ وسورة ٥ الحمد والمثاني لأنها تثنى في كل ركعة؛ وسورة الصلاة لأنها تكون فاضلة أو مجزئة بقراءتها فيها؛ وسورة الشفاء والشافيةَ.

[١٠] وهي سبع آيات بالاتفاق، إلا أن منهم من عد {أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ} دون التسمية، ومنهم من مذهبه على العكس.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٠ [١١] قرّاء المدينة والبصرة والشام وفقهاؤها على أن التسمية ليست بآية من الفاتحة ولا من غيرها من السور، وإنما كتبت للفصل والتبرك بالابتداء بها، كما بدئ بذكرها في كل أمر ذي بال، وهو مذهب أبي حنيفة - رحمه الله - ومن تابعه، ولذلك لا يجهر بها عندهم في الصلاة. وقرّاء مكة والكوفة وفقهاؤهما على أنها آية من الفاتحة ومن كل سورة، وعليه الشافعي وأصحابه رحمهم الله، ولذلك يجهرون بها. ١٥ وقالوا: قد أثبتها السلف في المصحف مع توصيتهم بتجريد القرآن، ولذلك لم يثبتوا {آمِين} فلولا أنها من القرآن لما أثبتوها. وعن ابن عباس: «من تركها فقد ترك مائة وأربع عشرة آية من كتاب الله تعالى.»

[12] **Şayet** "Besmele'deki Bâ harf-i ceri neye taalluk etmektedir [yani "Allah'ın adıyla…" ifadesinin ilişkili olduğu fiil nedir?] **dersen, şöyle derim:** Bu harf, hazfedilmiş bir "Kıraat / tilavet ederim" fiiline taalluk etmektedir. Bu fiil takdir edildiğinde cümle, "Allah'ın adıyla okurum" ya da "Allah'ın adıyla tilavet ederim" şeklinde olur. Çünkü burada Besmele'nin hemen ardından gelen şey, 'okuma' fiiline konu olan bir şeydir. Nitekim yolcu bir yerde konakladığı ya da yola koyulacağı zaman *Bismillâhi ve'l-berakât* [Allah'ın adıyla ve bereketlerle] der. Böylece sanki "Allah'ın adıyla konaklıyorum", "Allah'ın adıyla yola koyuluyorum" demiş olur. Yine hayvan kesen ya da herhangi bir iş yapmaya başlayan kimse, işe başlarken önce *Bismillâh* [Allah'ın adıyla] der ve hangi işi yapıyorsa o işi Allah'ın adıyla yaptığını söylemek ister; başında Besmele çektiği işi ayrıca zikretmez.

[13] Harf-i cerin ilişkili olduğu fiilin bu şekilde hazfedildiği bir diğer örnek, فِي تِسْعِ آيَاتٍ إِلَى فِرْعَوْنَ وَقَوْمِهِ [Neml 27/12] âyeti olup "dokuz *mucize* içerisinde" ifadesi, "dokuz *mucize* ile birlikte git" anlamındadır. Yine Arapların damat için ["Allah bir yastıkta kocatsın; hayırlı evlatlar versin!" anlamında kullandıkları] *bir-rifâ'i ve'l-benîn* ifadesi ve bedevînin "Uğur ve bereketle" şeklindeki sözü de böyledir. Bu ifadelerde de "eş olasın, nikâhlayasın" şeklinde bir fiil hazfedilmiştir. Şâirin şu sözünde de aynı örnek söz konusudur:

> "Yemeğe!.." dedim de, içlerinden biri şöyle dedi:
> Biz, yemek konusunda insanları kıskanan bir grubuz.

[14] Peki, "Hazfedilmiş olan fiili neden *Bismillâh* ifadesinden sonra takdir ettin?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü burada fiil ve fiile taalluk eden harf-i cer ikilisi içerisinde daha önemli olanı, fiile taalluk eden harf-i cerdir. Çünkü Cahiliye Müşrikleri işlerine ilâhlarının isimlerini zikrederek başlar; *Bismi'l-lât* [Lât'ın adıyla], *Bismi'l-'uzzâ*" [Uzzâ'nın adıyla] derlerdi. Bu yüzden de tevhit inancını benimsemiş olan mü'minin, Allah'ın ismini başlama fiilinden önce zikrederek, [işin başında bu gibi putların değil] sadece Allah'ın isminin zikredilmesi gerektiği anlamını kastetmesi gerekli olmuştur. Nitekim aynı durum إِيَّاكَ نَعْبُدُ [yalnız sana kulluk ederiz] ifadesinde de söz konusudur. Burada da ibadetin sadece Allah'a yapılacağı anlamını ifade etmek maksadıyla isim fiilin öncesinde zikredilmiştir. بِسْمِ اللهِ مَجْرَيهَا وَمُرْسَيهَا ["Allah'ın adıyladır onun akıp gitmesi de durması da." (Hûd 11/41)] şeklindeki âyet de buna delildir.

[١٢] فإن قلت: بم تعلقت الباء؟ قلت: بمحذوف تقديره بسم الله اقرأ أو أتلو؛ لأنّ الذي يتلو التسمية مقروء، كما أنّ المسافر إذا حل أو ارتحل فقال: بسم الله والبركات، كان المعنى بسم الله أحل وبسم الله أرتحل؛ وكذلك الذابح وكل فاعل يبدأ في فعله؛ بـ{بِسْمِ اللهِ} كان مضمرًا ما جعل التسمية مبدأ له.

٥ [١٣] ونظيره في حذف متعلق الجار قوله عز وجل: {فِي تِسْعِ آيَاتٍ إِلَى فِرْعَوْنَ وَقَوْمِهِ} [النمل: ١٢]، أي اذهب في تسع آيات. وكذلك قول العرب في الدعاء للمعرس: بالرفاء والبنين، وقول الأعرابي باليمن والبركة، بمعنى أعرست، أو نكحت. ومنه قوله:

فقُلْتُ إلى الطَّعام فقَالَ مِنْهُم ۞ فَرِيقٌ نحْسُدُ الإِنْسَ الطَّعَامَا

١٠ [١٤] فإن قلت: لم قدّرت المحذوف متأخرًا؟ قلت: لأن الأهم من الفعل والمتعلق به هو المتعلق به؛ لأنهم كانوا يبدءون بأسماء آلهتهم فيقولون: باسم اللات، باسم العزى؛ فوجب أن يقصد الموحد معنى اختصاص اسم الله عزّ وجلّ بالابتداء، وذلك بتقديمه وتأخير الفعل كما فعل في قوله {إِيَّاكَ نَعْبُدُ}، حيث صرح بتقديم الاسم إرادة للاختصاص. والدليل عليه قوله {بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَيهَا وَمُرْسَيهَا} [هود: ٤١].

[15] Eğer buna karşılık, "Fakat Allah Teâlâ, اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ ["Rabbinin adıyla oku" (Alâk 96/1)] âyetinde fiili öne almış?" diye itiraz edecek olursan, şöyle derim: Orada fiilin öne alınması [anlam itibariyle] daha etkilidir, çünkü Alâk sûresi ilk inzâl edilen sûredir; bu yüzden orada okumanın emredilmesi ['okuma fiilinin Allah'ın adıyla' olmasından] daha önemlidir.

[16] **Şayet** "Allah'ın isminin okuma ile ilişkilendirilmesi ne anlama gelmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Burada iki yorum söz konusudur. Birincisi Allah'ın isminin okumaya taallukunun, tıpkı "kalemle yazdım" sözünde kalemin yazma fiiline taalluku tarzında olmasıdır. Buna göre Peygamber (s.a.), "Allah'ın ismi ile başlanmayan her önemli iş, eksiktir; sonuçsuzdur!" [*İbn Mâce*, "Nikâh", 32] buyurmuş olduğu için mü'min yaptığı fiilin şeriatta muteber sayılması ve sünnete uygun olmasının, ancak başında Allah'ın ismini zikretmesi ile mümkün olacağına, aksi takdirde o fiilin yok hükmünde sayılacağına inanır ve bu yüzden de tıpkı yazma fiili kalem ile yapıldığı gibi, kendi fiilini Allah'ın isminin nesnesi yapar. İkincisi ise Allah'ın isminin okuma ile ilşkisinin, تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ ["Yağla biter / yetişir." (Mü'minûn 23/20)] âyetinde 'yağ'ın 'bitme' ile ilişkisi, yani ağacın "yerden biterken" değil, "çok daha sonra yağ vermesi şeklinde olmasıdır. Bu durumda mâna, "Allah'ın isminden bereket umarak okuyorum" şeklinde olur. Damada *bir-rifâ'i ve'l-benîne* şeklinde dua eden kimsenin bu sözü de, "Berekete ve hayırlı evlâtlara kavuşmak için evlenmiş olasın" anlamındadır. Bu ikinci yorum Arap diline daha uygun ve daha güzeldir.

[17] **Şayet** "Allah Teâlâ nasıl 'Allah'ın isminden bereket umarak okuyorum' demiş olabilir ki?" **dersen, şöyle derim:** Tıpkı insanın bir başkasının dilinden şiir söylemesi gibi, bu ifade de kulların dilinden söylenmiştir. "Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun!" [Fâtiha 1/1] ifadesinden sûrenin sonuna kadar olan âyetler ve hatta Kur'ân'ın birçok âyeti böyledir. Bunun anlamı ise Allah Teâlâ'nın kullarına, kendi ismi ile nasıl teberrük edeceklerini, kendisine nasıl hamd edeceklerini, O'nun ululuğunu, şan ve şerefini nasıl ifade edeceklerini yani *ta'zîm* ve *temcîd*i öğretmesidir.

[18] **Şayet** "Tek bir harf olarak belli bir anlam ifade eden harfler -meselâ teşbih Kâf'ı, atıf Vav'ı ve Fâ'sı ile başlama Lâm'ı- sükûnun kardeşi kabul edilen fetha üzere mebni oldukları, [*ke, ve, fe, le* şeklinde okundukları] halde izafet Lâm'ı ve izafet Bâ'sı neden kesre üzere mebnidir [*bi, li* şeklinde okunmaktadır]?" **dersen, şöyle derim:** İzafet Lâm'ının kesre üzere mebni olmasının sebebi, ibtidâ Lâm'ından ayırt edilmesini sağlamaktır. İzâfet Bâ'sı ise sadece harf olduğundan ve sadece cer işlevi gördüğünden, kesre üzere mebnîdir.

[١٥] فإن قلت: فقد قال: { اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبّكَ} [العلق: ١]، فقدّم الفعل. قلت: هناك تقديم الفعل أوقع، لأنها أوّل سورة نزلت؛ فكان الأمر بالقراءة أهم.

[١٦] فإن قلت: ما معنى تعلق اسم الله بالقراءة؟ قلت: فيه وجهان: أحدهما أن يتعلق بها تعلق القلم بالكتبة في قولك: كتبت بالقلم، على معنى أن المؤمن لما ٥ اعتقد أن فعله لا يجيء معتدًا به في الشرع، واقعًا على السنة حتى يصدر بذكر اسم الله، لقوله عليه الصلاة والسلام: ''كل أمر ذي بال لم يبدأ فيه باسم الله فهو أبتر'' إلا كان فعلا كلا فعلٍ، جعل فعله مفعولًا باسم الله كما يفعل الكتب بالقلم. والثاني أن يتعلق بها تعلق الدهن بالإنبات في قوله {تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ} [المؤمنون: ٢٠] على معنى: متبرّكًا بسم الله أقرأ، وكذلك قول الداعي للمعرس: بالرفاء والبنين، معناه ١٠ أعرست ملتبسًا بالرفاء والبنين؛ وهذا الوجه أعرب وأحسن.

[١٧] فإن قلت: فكيف قال الله تبارك وتعالى: متبركًا باسم الله أقرأ؟ قلت: هذا مقول على ألسنة العباد، كما يقول الرجل الشعر على لسان غيره، وكذلك: {اَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} إلى آخره، وكثير من القرآن على هذا المنهاج،؛ ومعناه تعليم عباده كيف يتبركون باسمه، وكيف يحمدونه ويمجدونه ويعظمونه.

١٥ [١٨] فإن قلت: من حق حروف المعاني التي جاءت على حرف واحد أن تبنى على الفتحة التي هي أخت السكون، نحو كاف التشبيه ولام الابتداء وواو العطف وفائه وغير ذلك، فما بال لام الإضافة وبائها بنيتا على الكسر؟ قلت: أما اللام فللفصل بينها وبين لام الابتداء، وأما الباء فلكونها لازمة للحرفية والجر.

[19] اسْمٌ [*isim*] kelimesi, ilk harfi sükûn üzere mebni olan on kelimeden biridir. Araplar söze bu kelimelerle başlayacakları zaman başına Hemze eklerler; böylece cümle başının sakin harf ile olmamasını sağlarlardı. Çünkü Arapların bu hususta genel uygulamaları; başlangıçta harekeli harf, sonda ise sakin harf kullanmak şeklindedir. Çünkü dilleri her tür telaffuz hatası ve nahoşluktan salim olup, son derece sağlam ve güçlü bir şekilde vaz' edilmiştir. Fakat [ilk harfi sakin olan] bu kelimeler cümlenin başında değil de, içerisinde kullanıldıkları zaman, başına herhangi bir şey ilave etmeye ihtiyaç duyulmaz. Bazı Araplar bunların başına Hemze eklemez; onun yerine, sakin olan ilk harfe hareke verir, *ism* kelimesi yerine *sim* ve *süm* kelimelerini kullanırlar. Şairin şu beyti buna örnektir:

Her sûrede adı bulunan Zât'ın adıyla…

[20] Yine *ism* kelimesi, 'son harfi hazfedilen' *yed* [el] ve *dem* [kan] gibi kelimelerden olup, aslı *simv*[un]dur; bunun delili de *isim* kelimesinin *esmâ'*[un], *sümeyy*[un], *semmeytu* gibi türevlerinin bulunmasıdır. Kelimenin türediği kök, [yücelik ifade eden] *sümüvv*[un] köküdür; zira bir şeye isim vermek, onu yükseltmek demektir. Bu kabilden olmak üzere, lakap takma için نَبَز kelimesi kullanılmıştır; bu kelime, sesi 'yükseltme' anlamındaki *nebr* mânasındaki *nebz* kökünden gelmektedir; *nibz* de hurmanın 'üst' kabuğu anlamındadır.

[21] **Şayet** "*İsm* kelimesinin başındaki Elif, neden بِاسْمِ رَبِّكَ [Alâk 96/1] âyetinde yazıldığı halde Besmele'de hazfedilmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Besmele'nin sık tekrar edilen bir ifade olmasından dolayı, Besmele'de Elif'i hazf ederken *ism*in baştaki [Hemze'li] kullanılışını değil, aradaki kullanılışını esas almışlardır. Nitekim "Besmele'de Elif'in hazfini telafi etmek için Bâ harfi uzatılarak yazıldı" demişlerdir. Ömer b. Abdülaziz'in [v.101/720] de, kâtibine "Bâ'yı uzun, Sin'in dişlerini belirgin, Mîm'i de dairevi yaz" dediği rivayet edilir.

[22] *Allah* kelimesinin aslı "ilâh"tır. Şair şöyle demiştir:

Sevgilimi bir ceylan olarak nitelemekten Mutlak İlâh'a sığınırım...

Nâs da *Allah* lâfzı gibidir; onun aslı da *unâs*tır. Şair şöyle demiştir:

Ölümler, kendilerini güvende hisseden insanları gelip bulur.

Yani baştaki Hemze hazfedilip, onun yerine harf-i tarif getirilmiştir [*el-lâh*]. Bu sebepledir ki, [*el-lâh*'ın Hemze'si hazfedilmeden] tıpkı *yâ ilâh* der gibi, katı' Hemze'siyle *yâ Allāh* diye nida edilmektedir.

[١٩] والاسم أحد الأسماء العشرة التي بنوا أوائلها على السكون، فإذا نطقوا بها مبتدئين زادوا همزة، لئلا يقع ابتداؤهم بالساكن؛ إذ كان دأبهم أن يبتدئوا بالمتحرك ويقفوا على الساكن، لسلامة لغتهم من كل لكنة وبشاعة، ولوضعها على غاية من الإحكام والرصانة، وإذا وقعت في الدرج لم تفتقر إلى زيادة شيء. ومنهم من لم يزدها
٥ واستغنى عنها بتحريك الساكن، فقال: سم وسم. قال:

بِاسْمِ الذِي في كلِّ سُورةٍ سِمُهْ ۞

[٢٠] وهو من الأسماء المحذوفة الأعجاز: كيد ودم، وأصله: سمو، بدليل تصريفه: كأسماء، وسمي، وسميت، واشتقاقه من السمو، لأنّ التسمية تنويه بالمسمى وإشادة بذكره، ومنه قيل للقب النبز: من النبز بمعنى النبر، وهو رفع الصوت. والنبز
١٠ قشر النخلة الأعلى.

[٢١] فإن قلت: فلم حذفت الألف في الخط وأثبتت في قوله {بِاسْمِ رَبِّكَ}؟ [العلق: ١] قلت: قد اتبعوا في حذفها حكم الدرج دون الابتداء الذي عليه وضع الخط لكثرة الاستعمال، وقالوا: طُوِّلَتِ الباء تعويضًا من طرح الألف. وعن عمر بن عبد العزيز أنه قال لكاتبه: طوّل الباء وأظهر السنات ودوّر الميم.

١٥ [٢٢] و{اللّٰه} أصله الإله. قال:

مَعَاذَ الْإلهِ أَنْ تَكُونَ كظَبْيَةٍ ۞

ونظيره: الناس، أصله الأناس. قال:

إنَّ المَنايَا يَطَّلِعْ ۞ نَ عَلَى الأنَاسِ الآمِنِينَا

فحذفت الهمزة وعوّض منها حرف التعريف، ولذلك قيل في النداء: يا أللّٰه
٢٠ بالقطع، كما يقال: يا إله.

[23] *el-İlâh* kelimesi "adam" ve "at" kelimeleri gibi cins ismi olup hak bâtıl her tür mabud için kullanılır, ancak daha sonra sadece hak mabud için kullanılması yaygınlaşmıştır. *Necm* kelimesinin tüm yıldızlar için kullanılırken daha sonra ağırlıklı olarak Süreyya / Ülker için kullanılması, *sene* kelimesinin özellikle "kıtlık yılı" için kullanılması, *beyt* [ev] kelimesinin Kâbe için kullanılması, *el-Kitâb* kelimesinin de özellikle Sîbeveyhi'nin [v.180/796] eseri için kullanılması da böyledir. *İlâh* kelimesinin başındaki Hemze'nin hazfedilmesi ile oluşan *Allah* kelimesi ise, hak olan mabuda mahsus bir isim olup ondan başkasına verilmez. *Te'ellehe* [çok ibadet etmek], *ellehe* [ilâhlaştırmak] ve *iste'lehe* [ilâhlaşmak / ilâh edinmek] fiilleri bu kelimeden türemiştir. Tıpkı *nâka* [deve] kelimesinden türetilen *istenvaka* ['yaşlı bir dişi deve'ye dönüşmek] fiili ile *hacer* [taş] kelimesinden türetilen *istahcera* ['taş'laşmak] fiili gibi.

[24] **Şayet** "*Allah* kelimesi isim midir, sıfat mıdır?" **dersen, şöyle derim:** Bu kelime sıfat değil, isimdir. Dikkat edersen, onu mevsuf yaparsın, fakat sıfat yapmazsın [yani onu bir kelime ile nitelersin, ama onunla başka bir şeyi nitelemezsin]. Sözgelimi tıpkı "Şu, 'adam bir şey'dir" demediğin gibi "Şu, 'ilâh bir şey'dir" de demezsin. Buna karşılık, "Hayırlı ve kerim adam" dediğin gibi, "Tek ilâh, Samed ilâh" dersin. Yine Allah Teâlâ'nın özelliklerinin, bir mevsufu [yani *Allah*'ı] niteliyor olmaları gerekir; ilâhî isimlerin tamamı *sıfat* kabul edilecek olursa, o zaman bu sıfatlar belli bir mevsufun sıfatı olmamış olurlar ki bu da muhaldir.

[25] **Şayet** "Bu ismin herhangi bir kökten türemesi söz konusu mudur?" **dersen, şöyle derim:** Türeme, aynı anlamın iki ya da daha fazla kalıpta / *sıyga*da belli bir düzen içerisinde bulunmasıdır. Nitekim *ilâh* kelimesinin kalıbı ile hayret etme, şaşırma anlamındaki *elihe* kelimesi arasında -ki *delihe* ve *'alihe* [دَلِهَ ve عَلِهَ] de ona benzer- bu birliği ve intizamı sağlayan şey, "şaşırma" ve "dehşet" anlamıdır. Zira mabudu [Allah'ı] bilme konusunda akıllar hayrete düşmekte; zekâlar dehşete kapılmaktadır. Bu sebeple de, sapkınlık çoğalmış, bâtıl yaygınlaşmış, doğru ve sağlam düşünce pek nadir görülür olmuştur.

[26] **Şayet** "*Allah* kelimesinin Lâm'ı kalın olarak mı telaffuz edilir?" **dersen derim ki:** Evet. Nitekim Zeccâc [v.311/923] bu Lâm'ın kalın okunmasının sünnet olduğunu söylemiştir ki bütün Araplar bu konuda müttefiktir. Arapların bu konuda ittifak etmiş olması, bunu nesilden nesile tevârüs etmiş olduklarının delilidir.

[٢٣] والإله من أسماء الأجناس كالرجل والفرس، اسم يقع على كل معبود بحق أو باطل، ثم غلب على المعبود بحق، كما أن النجم اسم لكل كوكب ثم غلب على الثريا، وكذلك السنة على عام القحط، والبيت على الكعبة، والكتاب على كتاب سيبويه. وأما ''الله'' بحذف الهمزة فمختص بالمعبود بالحق، لم يطلق على غيره. ومن هذا الاسم اشتق تأله، وأله، واستأله. كما قيل: استنوق، واستحجر، في الاشتقاق من الناقة والحجر.

[٢٤] فإن قلت: أاسم هو أم صفة؟ قلت: بل اسم غير صفة، ألا تراك تصفه ولا تصف به، لا تقول: شيء إله، كما لا تقول: شيء رجل. وتقول: إله واحد صمد، كما تقول: رجل كريم خير. وأيضًا فإنّ صفاته تعالى لا بدّ لها من موصوف تجرى عليه، فلو جعلتها كلها صفات بقيت غير جارية على اسم موصوف بها، وهذا محال.

[٢٥] فإن قلت: هل لهذا الاسم اشتقاق؟ قلت: معنى الاشتقاق أن ينتظم الصيغتين فصاعدًا معنى واحد، وصيغة هذا الاسم وصيغة قولهم: أله، إذا تحير، ومن أخواته: دله وعله، ينتظمهما معنى التحير والدهشة، وذلك أنّ الأوهام تتحير في معرفة المعبود وتدهش الفطن، ولذلك كثر الضلال، وفشا الباطل، وقل النظر الصحيح.

[٢٦] فإن قلت: هل تفخم لامه؟ قلت: نعم قد ذكر الزجاج أن تفخيمها سنة، وعلى ذلك العرب كلهم، وإطباقهم عليه دليل أنهم ورثوه كابرًا عن كابر.

[27] *Rahmân* [mutlak merhamet sahibi], *rahume* kelimesinin *fa'lân*^{u} veznindeki formudur; tıpkı *sekrân*ın *sekera* fiilinden, *ğadbân*ın da *ğadıbe* fiilinden fa'lân vezninde türemesi gibi. *Rahîm* kelimesi ise [hastalanmak anlamındaki] *merida* ve *sekame* fiillerinden gelen *marīd* ve *sakīm* kelimeleri gibi olup, *rahume* fiilinin fa'îl veznindeki formudur. *Rahmân*da, *rahîm*de bulunmayan bir mübalağa vardır. Bu sebeple, Allah Teâlâ hakkında; "dünya ve ahiretin Rahmân'ı", "dünyanın ise Rahîm'i" deyimi kullanılır. Dilbilimciler lafızdaki harf fazlalığının anlam fazlalılığından kaynaklandığını söylerler. Zeccâc [v.311/923], fa'lân veznindeki *ğadbân*ın "öfke dolu kimse" anlamına geldiğini söylemiştir. Vaktiyle kulağıma çalınan bir Arap fıkrasında üzerine bindikleri hevdeçlerden birine *şukduf* diyorlardı. Bu, Irak bölgesinin hevdeçleri gibi ağır olmayan, hafif sıklet hevdeç idi. Bir defasında Tāif istikametinde yolculuk yaparken bunlardan birine; -Irak hevdecini / mahfesini kastederek- "Şu hevdece ne ad veriliyor?" diye sordum. "Hafif sıklet hevdece *şukduf* denmiyor mu?" dedi. Ben "evet" deyince, "Tamam işte, bunun ismi de *şıkındâf*tır" dedi. müsemmâdaki fazlalığı ifade etmek için isme bir harf ilave etmişti.

[28] *Allah* kelimesi sadece Allah Teâlâ için kullanılan bir ism-i gâlip olduğu gibi, *rahmân* da, *deberân, 'ayyûk* ve *sa'ik* kelimeleri gibi sıfât-ı gâlibedendir [yani sıfatken zamanla isim gibi kullanılır olmuştur]; sadece Allah için kullanılır. Hanîfe oğullarının, yalancı peygamberleri Müseylime [v.12/633] hakkında "Yemame'nin Rahmân'ı" ifadesini kullanmaları ve şairlerinin onun için;

Sen halkın imdadına yetişen bir yağmursun, daima Rahmân kalasın!

şeklinde bir beyit irat etmiş olması ise, tamamen inkârdaki inatçılıklarının bir neticesidir!

[29] **Şayet** "[Allah Rahmân'dır mealindeki] اللّٰه رَحْمَن ifadesini nasıl telaffuz ediyorsun, yani *rahmân*ı munsarif mi okuyorsun gayr-i munsarif mi?" **dersen, şöyle derim:** Bu kelimeyi *'atşân* [çok susamış], *ğarsân* [çok acıkmış], *sekrân* [sarhoş] gibi benzerlerine kıyaslayıp gayr-i munsarif kabul ediyorum.

[30] **Şayet** "Fa'lân veznindeki bir kelimenin gayr-i munsarif kabul edilebilmesi için, dişil formunun fa'lâ vezninde olması şart koşulmuştur; oysa *rahmân*ın Allah'a özgü olması, onun dişil fa'lâ vezninin müzekker formu olmasını mahzurlu kılmaktadır; o halde *rahmân*ı neden gayr-i munsarif kabul ediyorsun?" **dersen,**

[٢٧] والرحمن فعلان من رحم، كغضبان وسكران، من غضب وسكر، وكذلك الرحيم فعيل منه، كمريض وسقيم، من مرض وسقم؛ وفي الرحمن من المبالغة ما ليس في الرحيم، ولذلك قالوا: رحمن الدنيا والآخرة، ورحيم الدنيا؛ ويقولون: إنّ الزيادة في البناء لزيادة المعنى. وقال الزجاج في الغضبان: هو الممتلئ غضبًا. ومما ٥ طنّ على أذني من ملح العرب أنهم يسمون مركبًا من مراكبهم بالشقدف؟ وهو مركب خفيف ليس في ثقل محامل العراق، فقلت في طريق الطائف منهم لرجل ما اسم هذا المحمل؟ أردت المحمل العراقي، فقال: أليس ذاك اسمه الشقدف؟ قلت: بلى، فقال: هذا اسمه الشقنداف؛ فزاد في بناء الاسم لزيادة المسمى.

[٢٨] وهو من الصفات الغالبة كالدبران، والعيوق، والصعق، لم يستعمل في غير ١٠ الله عزّ وجلّ، وكما أنّ الله من الأسماء الغالبة. وأما قول بني حنيفة في مسيلمة: رحمان اليمامة، وقول شاعرهم فيه:

وأَنْتَ غَيْثُ الوَرَى لا زِلْتَ رَحْمَانَا ۞

فباب من تعنتهم في كفرهم.

[٢٩] فإن قلت: كيف تقول: الله رحمن، أتصرفه أم لا؟ قلت: أقيسه على أخواته ١٥ من بابه، أعني: نحو عطشان وغرثان وسكران، فلا أصرفه.

[٣٠] فإن قلت: قد شرط في امتناع صرف فعلان أن يكون فعلان فعلى، واختصاصه بالله يحظر أن يكون فعلان فعلى، فلم تمنعه الصرف؟

şöyle derim: *Rahmân*ın *'atşâ* gibi fa'lâ vezninde dişil formunun bulunması mahzurlu olduğu gibi, *nedmâne* gibi fa'lâne vezninde dişil formunun olması da mahzurludur. O halde [gayr-i munsarif kabul edilip edilmemesi noktasında] dişil formunun olmamasına bakılmaz, zira kelime sonradan hususileştirilmiş, yani Allah'a özgü olarak sonradan kullanılır olmuştur. Bu sebeple, hususileşme öncesindeki aslî haline müracaat etmek, yani benzeri diğer kelimelerle mukayese etmek gerekmektedir.

[31] **Şayet** "*Rahmet* kelimesi şefkat, sevgi besleme, üzerine eğilme ve acıma anlamına gelir, nitekim *rahîm*, içerisinde barındırdığı şeye eğilip sevgi gösterdiği için bu ismi almıştır; o halde [bu tür beşerî özelliklerden münezzeh olan] Allah'ın rahmet sıfatı ile nitelendirilmesi ne anlama gelir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, Allah'ın, kullarına nimet vermesini ifade eden bir mecazdır; çünkü padişah, reâyâsına sevgi ve yumuşaklık gösterdiğinde onlara güzel davranır, nimet ihsan eder; sertleşip katılaştığında ise sert davranır, ihsan ve nimetlerini onlardan esirger.

[32] **Şayet** "Neden bu iki vasıftan [*rahmân*, *rahîm*] daha derin olanı önce zikredilmiştir; oysa "falanca âlimdir, büyük üstattır", "cesurdur, kahramandır", "cömerttir, çok büyük ihsan sahibidir" örneklerinde olduğu gibi, kıyas gereği önce daha alt düzeyde olanın, daha sonra üst düzeyde olanın zikredilmesi gerekmez miydi?" **dersen, şöyle derim:** Allah Teâlâ *rahmân* diyerek nimetlerin en üstünlerini, büyüklerini ve asıllarını ifade edince, daha ince ve gizli nimetleri ifade etmek üzere *rahîm* sıfatını onun peşinden tamamlayıcı ve artçı olarak getirmiştir.

1.Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun.

2. Rahmân, Rahîm;

[33] *Hamd* ve *medh* kelimeleri kardeş olup, anlamları nimet vb. güzel şeylere karşı övmek ve övgü dolu sözlerle seslenmektir. Nitekim "nimetine karşılık falancaya övgüde bulundum" ve "hasbîliği ve cesareti sebebiyle onu övdüm" denilir. *Şükr* ise sadece nimete karşılık olup kalp, dil ve uzuvlarla yapılır. Şair şöyle demiştir:

Bu nimetler, tarafımdan üç şeyi size minnettar kılmıştır:

Elimi, dilimi ve gözden ırak bulunan gönlümü.

قلت: كما حظر ذلك أن يكون له مؤنث على فعلى كعطشى فقد حظر أن يكون له مؤنث على فعلانة كندمانة؛ فإذًا لا عبرة بامتناع التأنيث للاختصاص العارض، فوجب الرجوع إلى الأصل قبل الاختصاص وهو القياس على نظائره.

[٣١] فإن قلت: ما معنى وصف الله تعالى بالرحمة ومعناها العطف والحنوّ ومنها الرحم لانعطافها على ما فيها؟ قلت: هو مجاز عن إنعامه على عباده؛ لأن الملك إذا عطف على رعيته ورق لهم أصابهم بمعروفه وإنعامه، كما أنه إذا أدركته الفظاظة والقسوة عنف بهم ومنعهم خيره ومعروفه. ٥

[٣٢] فإن قلت: فلم قدّم ما هو أبلغ من الوصفين على ما هو دونه، والقياس الترقي من الأدنى إلى الأعلى كقولهم: فلان عالم نحرير، وشجاع باسل، وجواد فياض؟ قلت: لما قال الرَّحْمَن فتناول جلائل النعم وعظائمها وأصولها، أردفه الرَّحِيم كالتتمة والرديف ليتناول ما دقّ منها ولطف. ١٠

١-﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

٢- ﴿الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ﴾

[٣٣] الحمد والمدح أخوان، وهو الثناء والنداء على الجميل من نعمة وغيرها. تقول: حمدت الرجل على إنعامه، وحمدته على حسبه وشجاعته. وأمّا الشكر فعلى النعمة خاصة وهو بالقلب واللسان والجوارح، قال: ١٥

أَفَادَتْكُمُ النَّعْمَاءُ مِنّي ثَلَاثَةً ❁ يَدِي وِلِسَانِي والضَّمِيرَ الْمُحَجَّبَا

[34] *Hamd*, *şükr*ün bir bölümünden ibaret olup sadece dil ile yapılır. Nitekim Peygamber (s.a.); “Hamd şükrün başıdır, Allah’a hamd etmeyen kul, O’na şükretmiş olmaz.” [Beyhakī, *Şu‘abu’l-îmân* 33/1] buyurmuştur. Hazret-i Peygamber’in hamdi şükrün başı olarak ifade etmesinin sebebi şudur: Nimeti dil ile zikretmek ve nimet sahibine övgüde bulunmak, kalben övmeye ve uzuvlarla övmeye nazaran daha yaygın olup meramı daha iyi ifade edicidir. Çünkü kalp ile olan övme gizlidir, uzuvlarla yapılan övgü ise başka anlamlara da gelebilir. Oysa dilin ameli olan konuşma böyle değildir; o, gönülde gizli olan her şeyi açıkça ifade eder ve farklı anlamlara gelmesi muhtemel karışıklıkları açıklığa kavuşturur.

[35] *Hamd* kötülemenin, *şükr* ise nankörlüğün karşıtıdır.

[36] *el-Hamd*^{ü} kelimesinin merfû‘ oluşu mübteda olmasından dolayıdır. Haberi ise, لِلّٰه [Allah’adır] şeklindeki zarftır. Aslolan, *el-hamd* kelimesinin gizli bir fiil ile mansup olmasıdır -nitekim bazı kıraatlerde de bu şekilde okunmuştur- zira *hamd* mastarı Arapların haber anlamında bir fiili gizli kabul ederek mansup kıldıkları mastarlardan biridir; *şükr*^{an}, *küfr*^{an}, *aceb*^{an} mastarları ile *sübhâneke* [Seni tenzih ederim], *ma‘âzallâh* [Allah’a sığınırım!] ifadeleri de böyledir. Araplar bu mastarları fiilleri gibi değerlendirip, onların yerine kullanırlar. Bu sebeple de bunların fiillerini mastarları ile birlikte kullanmaz, bu şekilde fiil ile mastarının birlikte kullanılmasını neshedilmiş bir şeriat gibi [artık geçersiz bir kullanım] sayarlar. Bu mastarları mansupluktan başlangıç merfû‘luğuna çevirmek, anlamın sabit ve yerleşik olduğunu göstermek içindir. Allah Teâlâ’nın قالُوا سَلاماً قالَ سَلامٌ [“İbrahim’e elçilerimiz ‘Selâm ederiz!” demişler, o da ‘selâm olsun!’ demişti.” (Hûd 11/69)] âyetinde de İbrahim (a.s.)’ın onlara, onların verdiğinden daha güzel bir selâm ile karşılık vermiş olduğunu ifade etmek üzere [ikinci *selâm*] merfû‘ kılınmıştır. Çünkü kelimenin merfû‘ kılınması, verilen selâmın ara ara yenilenerek meydana geldiğini değil, devamlı ve sabit olduğunu ifade eder.

[37] [*Hamd* kelimesinin başında bir fiil takdir edildiğinde] âyetin anlamı, *nahmedu’llâhe hamd*^{en} [Allah’a hamdeder dururuz] şeklindedir. Bu sebeple, “Yalnız sana kulluk eder, yalnız senden yardım dileriz.” [Fâtiha 1/4] âyetinin kulların Allah’a nasıl hamd edeceklerini gösteren bir açıklama olduğu belirtilmiştir. Burada sanki kullara, “Allah’a nasıl hamd edersiniz?” diye sorulmuş; onlar da “Yalnız sana kulluk ederiz” şeklinde cevap vermişlerdir.

[٣٤] والحمد باللسان وحده، فهو إحدى شعب الشكر، ومنه قوله عليه السلام: "الحمد رأس الشكر، ما شكر الله عبد لم يحمده." وإنما جعله رأس الشكر؛ لأنّ ذكر النعمة باللسان والثناء على موليها، أشيع لها وأدلّ على مكانها من الاعتقاد وإدآب الجوارح لخفاء عمل القلب، وما في عمل الجوارح من الاحتمال، بخلاف عمل ٥ اللسان وهو النطق الذي يفصح عن كلّ خفي ويجلي كل مشتبه.

[٣٥] والحمد نقيضه الذمّ، والشكر نقيضه الكفران.

[٣٦] وارتفاع {الْحَمْدُ} بالابتداء وخبره الظرف الذي هو «لله»، وأصله النصب الذي هو قراءة بعضهم بإضمار فعله على أنه من المصادر التي تنصبها العرب بأفعال مضمرة في معنى الإخبار، كقولهم: شكرًا، وكفرًا، وعجبًا، وما أشبه ذلك، ومنها: ١٠ سبحانك، ومعاذ الله؛ ينزلونها منزلة أفعالها ويسدّون بها مسدّها، لذلك لا يستعملونها معها ويجعلون استعمالها كالشريعة المنسوخة، والعدل بها عن النصب إلى الرفع على الابتداء للدلالة على ثبات المعنى واستقراره. ومنه قوله تعالى { قَالُوا سَلاَمًا قَالَ سَلاَمٌ} [هود: ٦٩]، رفع السلام الثاني للدلالة على أن إبراهيم عليه السلام حياهم بتحية أحسن من تحيتهم؛ لأن الرفع دال على معنى ثبات السلام لهم دون تجدّده وحدوثه.

١٥ [٣٧] والمعنى: نحمد الله حمدًا، ولذلك قيل: {إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ}؛ لأنه بيان لحمدهم له، كأنه قيل: كيف تحمدون؟ فقيل: إياك نعبد.

[38] **Şayet** "Buradaki *hamd* kelimesinin ma'rife olarak kullanılması ne anlama gelmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu tıpkı [Lebîd'in; v.41/661] "Onları didiştikleri o mâlûm hal üzere bıraktı / salıverdi" ifadesinde olduğu gibi, 'kelimenin cins ifade etmek üzere ma'rife yapılması' kabilindendir. Anlamı ise herkesin bildiği ma'rûf ve mâlûm *hamd*e, ma'rûf ve mâlûm "didişmeye" işaret etmek, diğer fiil cinsleri içerisinde hususen bu cinsi ifade etmektir. Pek çok kimsenin *hamd* kelimesinin ma'rife olmasının sebebini tüm hamdleri kapsaması (istiğrâk) olarak değerlendirmeleri yanılgıdır.

[39] Hasan-ı Basrî [v.110/728] Dal'ı, ardından kesreli Lâm geldiği için kesre ile *el-hamdi li'llâhi* şeklinde okumuştur. İbrahim b. Ebî Able [v.151/768] ise *Allāh* lafzının başındaki Lâm'ı, öncesinde gelen *hamdu* kelimesinin Dal'ını takip ettiği için ötre yaparak *el-hamdu lu'llāhi* şeklinde okumuştur. Oysa bir harfin, kendisini takip eden harfe göre okunması, *munhuduru'l-cebel*[i] [dağ yamacı] ve [aslı *muğîrat*[un] olan] *miğîrat*[un] kelimelerinde olduğu gibi, ancak aynı kelime içerisindeki harflerde söz konusu olur. Hasan-ı Basrî ve İbrahim b. Ebî Able'yi bu okuyuşa cesaretlendiren şey, bu iki kelimenin, sıklıkla bir arada kullanıldıkları için, tek bir kelime mesabesine gelmiş olmasıdır. Bu iki okuyuş içerisinde İbrahim b. Ebî Able'ninki daha şayan-ı tercihtir; çünkü Hasan-ı Basrî'nin okuyuşunun aksine bu okuyuşta, kelimenin yapısı gereği aldığı harekeyi, daha güçlü olan i'rab harekesine tâbi kılmıştır.

[40] *Rab*, efendi/sahip anlamına gelir. Nitekim Safvân b. Ümeyye'nin [v.19/640] Ebû Süfyan'a [v.31/652] söylediği, "Kureyşli bir adamın bana *rab* [efendi] olması, bana göre, Hevâzinli birinin *rab* olmasından daha makbuldür." [*Ahmed b. Hanbel*, III, 386] ifadesinde *rab* bu anlamdadır. Nitekim bu anlamda *rab; rabbe - yerubbu* fiilinin ism-i fâilidir; *nemme - yenummu* fiilinin ism-i fâili de *nemm*[un] şeklinde gelmektedir. Yalnız, *rab* kelimesinin tıpkı *'adl* gibi, mübalağa ifade etmek üzere sıfat olarak kullanılmış bir masdar olması da mümkündür. *Rab* [sahip ve efendi] kelimesi mutlak kullanıldığında Allah Teâlâ'ya özgüdür. Başkaları için ise ancak, *rabbü'l-beyt*[i] [ev sahibi], *rabbü'n-nâkat*[i] [devenin sahibi] ifadelerinde olduğu gibi, izafet terkibi içerisinde kullanılır. Yüce Allah'ın, ارجِعْ اِلَى رَبِّكَ ["Efendine dön" (Yusuf 12/50)] ve إِنَّهُ رَبّى أَحْسَنَ مَثْوَايَ ["O benim sahibimdir; bana iyi bakmıştır." (Yusuf 12/23)] âyetlerinde de bu mânada kullanılmıştır.

[41] Zeyd b. Ali (r.a.) [v.122/740] övgü ifade etme üslubuyla *rabbe'l-'âlemîn* şeklinde mansup okumuştur. Bir görüşe göre, *rab* kelimesi الْحَمْدُ لِلهِ ifadesinin delâlet ettiği şeyden dolayı böyle okunmuştur; adeta, *nahmedu'llāh*[e] *rabbe'l-'âlemîn* [Âlemlerin rabbi Allah'a hamdederiz] denmektedir.

[٣٨] فإن قلت: ما معنى التعريف فيه؟ قلت: هو نحو التعريف في ''أرْسَلَهَا الْعِرَاكَ''، وهو تعريف الجنس؛ ومعناه الإشارة إلى ما يعرفه كل أحد من أنّ الحمد ما هو، والعراك ما هو، من بين أجناس الأفعال. والاستغراق الذي يتوهمه كثير من الناس وهمٌ منهم.

٥ [٣٩] وقرأ الحسن البصري الحمدِ لِلَّهِ بكسر الدال، لإتباعها اللام. وقرأ إبراهيم بن أبي عبلة الحمدُ لُلَّهِ بضم اللام لإتباعها الدال، والذي جسرهما على ذلك، والإتباع إنما يكون في كلمة واحدة كقولهم منحدر الجبل ومغيرة، تنزل الكلمتين منزلة كلمة لكثرة استعمالهما مقترنتين؛ وأشف القراءتين قراءة إبراهيم حيث جعل الحركة البنائية تابعة للإعرابية التي هي أقوى، بخلاف قراءة الحسن.

١٠ [٤٠] الرب: المالك؛ ومنه قول صفوان لأبي سفيان: لَأن يربَّني رجل من قريش أحب إليّ من أن يربني رجل من هوازن. تقول: ربه يربه فهو رب، كما تقول: نمّ عليه ينمّ فهو نمّ. ويجوز أن يكون وصفًا بالمصدر للمبالغة كما وصف بالعدل. ولم يطلقوا الرب إلا في الله وحده، وهو في غيره على التقيد بالإضافة، كقولهم: رب الدار، ورب الناقة، وقوله تعالى {اِرْجِعْ إِلَى رَبِّكَ} [يوسف: ٥٠]،
١٥ {إِنَّهُ رَبِّى أَحْسَنَ مَثْوَايَ} [يوسف: ٢٣].

[٤١] وقرأ زيد بن علي ﵁ رَبَّ الْعَالَمِينَ بالنصب على المدح، وقيل: بما دل عليه الحمد لله كأنه قيل: نحمد الله رب العالمين.

[42] *ʿÂlem*, ilim sahibi olanlara yani melek, insan ve cinlere verilen bir isimdir. Bir görüşe göre *ʿâlem*; yaratıcının, sayesinde bilindiği / tanındığı bütün cisim ve arazlardır. **Şayet** "*ʿÂlem* kelimesi âyette neden çoğul olarak kullanılmıştır?" dersen, ʿâlem olarak isimlendirilen her cinsi ihtiva etsin diye böyle kullanılmıştır, derim. Eğer "*ʿÂlem* kelimesi sıfat değil, isimdir; sadece akıl sahibi varlıkları niteleyen sıfatlar ya da bu hükümde olan özel isimler, sonlarına Vav ve Nun getirilerek çoğul yapılır; *ʿâlem* böyle olmadığı halde neden bu şekilde çoğul yapılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** *ʿÂlem*deki sıfat anlamı sebebiyle bu caizdir; sıfat anlamı ise onun *ʿilm* mânasına delâlet etmesidir.

3.Yargılanma gününün tek sahibi.

[43] مَلك [padişah] مَالِكِ [sahip] şeklinde ve Lâm hafifletilerek مَلْكِ şeklinde okunmuştur. Ebû Hanîfe [v.150/767] مَلك kelimesini fiil olarak; يَوْمَ kelimesini de nasp ederek مَلَكَ يَوْمَ الدِّينِ şeklinde okumuştur. Ebû Hüreyre (r.a.) [v.58/678] مَالِكَ şeklinde, başkaları ise مَلِكَ şeklinde okumuşlardır. Bu okuyuşta, medh sebebiyle kelime mansup yapılmıştır. مَالِكٌ şeklinde merfûʿ olarak okuyanlar da vardır. Tercihe şayan olan, [*mülk* kökünden padişah anlamındaki] مَلِكِ okuyuşudur, çünkü bu, Haremeyn ehlinin okuyuşudur. لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ["Kimin bugün hükümranlık?" (Ğâfir 40/16)] ve مَلِكِ النَّاسِ ["İnsanların hükümdarına" (Nâs 114/2)] âyetleri de bu okuyuşu destekler. Ayrıca *milk* / sahiplik herkes için söz konusu olabilir; *mülk* / hükümranlık ise özeldir.

[44] يوم الدين "karşılıkların verildiği gün" demektir. Nitekim *dîn* kelimesi *ke-mâ tedînü tüdânü* [Nasıl cezalandırırsan öyle cezalandırılırsın / Ne ekersen onu biçersin] deyişinde böyle kullanılmıştır. [Örneği] şu hamaset beyti:

> "[Şer (koparan kılıç) bütün çıplaklığıyla ortaya çıkıp da] geriye sadece düşmanlık kaldı / bize n'aptılarsa biz de onlara yaptık aynısını.

[45] **Şayet** "Bu [مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ] nasıl bir tamlamadır?" **dersen, şöyle derim**: Burada, *yevm* zarfı mecazen [mefʿûlün fîh değil de] mefʿûlün bih yerinde kullanılarak ism-i fâil, zarfa izafe edilmiştir. Benzeri, *yâ sârikaʾl-leyleti ehleʾd-dâr* [Ey gece vakti hane halkını soyan!] ifadesidir. [Mot-a-mot: Ey hane halkına gece hırsızı!] Burada anlam, "yargılanma günü"ndeki zarflık üzerine bina edilmiştir. İfadenin anlamı; لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ["Bugün mülk kimindir?" Ğâfir 40/16] âyetinde olduğu gibi, "yargılanma günü *her şeyin* sahibi" şeklindedir.

[٤٢] العالم: اسم لذوي العلم من الملائكة والثقلين، وقيل: كل ما علم به الخالق من الأجسام والأعراض. فإن قلت: لم جمع؟ قلت: ليشمل كل جنس مما سمي به. فإن قلت: هو اسم غير صفة، وإنما تجمع بالواو والنون صفات العقلاء أو ما في حكمها من الأعلام؟ قلت: ساغ ذلك لمعنى الوصفية فيه وهي الدلالة على ٥ معنى العلم.

٣-﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾

[٤٣] قرئ مَلِكِ يوم الدين، ومَالِكِ ومَلْكِ بتخفيف اللام. وقرأ أبو حنيفة ﵁ مَلَكَ يومَ الدين، بلفظ الفعل ونصب اليوم، وقرأ أبو هريرة ﵁ مَالِكَ بالنصب. وقرأ غيره مَلِكَ، وهو نصب على المدح؛ ومنهم من قرأ مَالِكُ، بالرفع. ومَلِكِ هو الاختيار، ١٠ لأنه قراءة أهل الحرمين، ولقوله {لِمَنِ المُلْكُ الْيَوْمَ} [غافر: ١٦]، ولقوله {مَلِكِ النَّاسِ} [الناس: ٢]، ولأن المِلْك يعم والمُلْك يخص.

[٤٤] ويوم الدين: يوم الجزاء، ومنه قولهم: كما تدين تدان، وبيت الحماسة:

ولَمْ يَبْقَ سِوَى العُدْوَا ۞ نِ دِنَّاهمْ كما دَانُوا

[٤٥] فإن قلت: ما هذه الإضافة؟ قلت: هي إضافة اسم الفاعل إلى الظرف ١٥ على طريق الاتساع، مُجرى مجرى المفعول به كقولهم: يا سارق الليلةِ أهلَ الدار، والمعنى على الظرفية. ومعناه: مالك الأمر كله في يوم الدين، كقوله {لِمَنِ المُلْكُ الْيَوْمَ} [غافر: ١٦].

[46] **Şayet** "İsm-i fâilin tamlamada kullanılması hakiki olmayan bir izafet şeklidir, dolayısıyla bu tür bir izafet ism-i fâile maʻrifelik katmaz; o halde burada ism-i fâil nasıl maʻrife bir kelimenin [*Allah*] sıfatı olarak kullanılmış olabilir?" **dersen, şöyle derim:** İsm-i fâil ile yapılan izafetin hakiki olmaması sadece ism-i fâil ile hal ya da gelecek anlamı kastedildiği zaman söz konusudur. Çünkü bu durumda izafet gibi görünen ifade, aslında iki ayrı ifade konumunda olacaktır. Örneği: *Mâlikü's-sâ'ati ev-ğaden* [Şu ânın sahibi] ya da [yarının sahibi] gibi tamlamalarda bu durum söz konusudur. Fakat ism-i fâil ile geçmiş zaman ya da geniş zaman anlamı kastedildiğinde, مولى العبيد [kölelerin efendisi] ifadesinde olduğu gibi izafet hakiki olur. Örneği: "O, (dün) kölesinin sahibiydi" ya da "Zeyd köle sahibidir" ifadeleri. İşte, مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ [Yargılanma gününün sahibi] âyetinde de anlam böyledir. Anlamın, "yargılanma günü her şeye sahip oldu" şeklinde olması da mümkündür. Bu tıpkı وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ ["Cennet *sahipleri* / cennettekiler seslendi" (A'râf 7/44)], وَنَادَى أَصْحَابُ الأَعْرَافِ ["A'râf *sahipleri* / A'râftakiler seslendi." (A'râf 7/48)] âyetlerindeki izafet gibidir. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'ın [v.150/767] مَلَكَ يَوْمَ الدِّينِ şeklindeki kıraati de buna delildir.

[47] Allah Teâlâ hakkında kullanılan bütün bu nitelikler; yani *Rab* oluşu, '*âlem*lerin sahibi oluşu, hiç kimsenin O'nun egemenlik ve *Rab*lığının dışına çıkamaması, irili ufaklı, görünür görünmez bütün nimetleri verenin O olması, akıbette sevap ve ceza günü bütün her şeye, her işe O'nun sahip olması ve bunların öncesinde الحمد لله ifadesiyle *hamd*in sadece O'na ait olduğunun bildirilmesi; bütün bu niteliklerin sahibi olan Zât dışında hiç kimsenin, hakkıyla hamd u sena edilmeye lâyık olmadığının delilidir.

4-Yalnız sana kulluk eder, yalnız senden yardım dileriz.

[48] إِيَّا mansub munfasıl bir zamirdir; *iyyâke*, *iyyâhu*, *iyyâye* ifadelerinde olduğu üzere bu zamire eklenen Kâf, Hâ ve Yâ harfleri, bu zamirin muhataba mı, gâip şahsa mı yoksa konuşan kişiye mi işaret ettiğini açıklar. إِيَّا ifadesinin i'râbda mahalli yoktur. Nitekim أَرَأَيْتَكَ ifadesindeki Kâf zamirinin de i'râbda mahalli yoktur. Bunlar zamirle ifade edilen (gizli) isimler değildir. Bu, Ahfeş'in [v.215/830] görüşü olup muhakkik âlimler tarafından da kabul edilir. Halil b. Ahmed el-Ferahidî'nin [v.175/791] bir Araptan naklettiği *izâ beleğa'r-raculu's-sittîne fe-iyyâhu ve iyye'ş-şevâbbi* [Erkek altmış yaşına vardığı zaman aman genç kadınlardan uzak dursun!] şeklindeki söz, kuraldışı bir kullanım olup, esas alınmaz.

[٤٦] فإن قلت: فإضافة اسم الفاعل إضافة غير حقيقة فلا تكون معطية معنى التعريف، فكيف ساغ وقوعه صفة للمعرفة؟ قلت: إنما تكون غير حقيقية إذا أريد باسم الفاعل الحال أو الاستقبال، فكان في تقدير الانفصال، كقولك: مالك الساعة، أو غدًا. فأمّا إذا قصد معنى الماضي، كقولك: هو مالك عبده أمس، أو زمان مستمرّ، كقولك:

٥ زيد مالك العبيد، كانت الإضافة حقيقية، كقولك: مولى العبيد، وهذا هو المعنى في {مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ}، ويجوز أن يكون المعنى: ملك الأمور يوم الدين، كقوله {وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ} [الأعراف: ٤٤]، {وَنَادَى أَصْحَابُ الْأَعْرَافِ} [الأعراف: ٤٨]، والدليل عليه قراءة أبي حنيفة مَلَكَ يومَ الدين.

[٤٧] وهذه الأوصاف التي أجريت على الله سبحانه من كونه ربًّا مالكًا للعالمين

١٠ لا يخرج منهم شيء من ملكوته وربوبيته، ومن كونه منعمًا بالنعم كلها الظاهرة والباطنة والجلائل والدقائق، ومن كونه مالكًا للأمر كله في العاقبة يوم الثواب والعقاب بعد الدلالة على اختصاص الحمد به وأنه به حقيق في قوله {اَلْحَمْدُ لِلَّهِ} دليل على أنّ من كانت هذه صفاته لم يكن أحد أحق منه بالحمد والثناء عليه بما هو أهله.

٤-﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾

١٥ [٤٨] {إِيَّا} ضمير منفصل للمنصوب، واللواحق التي تلحقه من الكاف والهاء والياء في قولك: إياك، وإياه، وإياي، لبيان الخطاب والغيبة والتكلم؛ ولا محل لها من الإعراب، كما لا محل للكاف في أرأيتك، وليست بأسماء مضمرة، وهو مذهب الأخفش وعليه المحققون. وأما ما حكاه الخليل عن بعض العرب: «إذا بلغ الرجل الستين فإياه وإيا الشواب!» فشيء شاذ لا يعوّل عليه.

[49] Âyette mef'ûlun [إِيَّاكَ] fiilden önce zikredilmesi, kulluğun *sadece* Allah'a yapılacağını vurgulamak içindir. Aynı durum şu âyetlerde de söz konusudur: قُلْ أَفَغَيْرَ اللهِ تَأْمُرُونِّي أَعْبُدُ ["De ki: Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi emrediyorsunuz siz bana!? (Zümer 39/64)] قُلْ أَغَيْرَ اللهِ أَبْغِي رَبًّا ["De ki: Hiç, Allah'tan başka bir Rab arar mıyım ben?!" (En'âm 6/164)] Anlam, "Yalnız sana kulluk eder, yalnız senden yardım dileriz" şeklindedir.

[50] إِيَّاكَ ifadesi, Yâ'nın şeddesinin hafifletilmesiyle, *iyâke* şeklinde; Hemze'nin fethası ve Yâ'nın şeddesi ile *eyyâke* şeklinde ve Hemze'yi He harfine dönüştürerek *hiyyâke* şeklinde de okunmuştur. Şair Tufeyl el-Ğanevî [v. tkr.610] şöyle demiştir:

Girişi rahat olup da çıkışı sana sıkıntı verecek işten uzak dur!

[51] *'İbâdet* kelimesi boyun eğme ve zillet gösterme halinin nihai noktasıdır. Nitekim bir elbise son derece sık ve kuvvetli dokunmuş ise ona *sevb*^*ün*^ *zû 'abede*^*tin*^ denilir. Bu sebeple, sadece Allah Teâlâ'ya boyun eğmeyi ifade etmek için kullanılır, zira en büyük nimetleri veren O olduğundan, boyun eğmenin zirvesine O lâyıktır.

[52] **Şayet** "Buraya kadar gâib sıygası [üçüncü şahıs kipi] kullanıldığı halde bu âyette neden muhatap sıygasına geçilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Buna Beyân ilminde *iltifat* denilir. İltifat bazen gâib sıygasından muhatap sıygasına, bazen muhatap sıygasından gâib sıygasına bazen de gâib sıygasından mütekellim sıygasına dönülerek yapılır. Örneği: Şu âyetlerde bu durum söz konusudur: "Gemide bulunduğu*nuz* sırada, gemi *kendilerini* hoş bir rüzgârla götürürken..." [Yunus 10/22]; "*Allah* O'dur ki; rüzgârlar göndermekte, onlar bulutları kaldırmakta, *Biz* de onu ölü bir memlekete sevk edip..." [Fâtır 35/9] İmru'ü'l-Kays [v. tkr.540] da üç beyitte üç *iltifat* yapmıştır:

Esmud'da *geçirdiğin* gece uzadıkça uzadı. Gamsız uyudu kaldı, ama *sen* uyumadın

O geceledi; gece de onunla birlikte geceledi. Tıpkı ağrılı gözlerle geceleyen bir uykusuzun gecesi gibi

Sebebi *bana gelen* bir haberdi, Ebu'l-Esved[in vefatı] hakkında aldığı*m*

Bu, Arapların sözü farklı üsluplarla ve sanatkârane şekilde söyleme âdetleri gereğince başvurdukları bir uygulamadır. Söz bir üsluptan diğerine intikal ettiğinde, bu durum dinleyenin dikkatini çekme ve pür dikkat kulak vermesini sağlama açısından, tekdüze bir üslup kullanılmasından daha etkili olur.

[٤٩] وتقديم المفعول لقصد الاختصاص، كقوله تعالى {قُلْ أَفَغَيْرَ اللهِ تَأْمُرُونّى أَعْبُدُ} [الزمر: ٦٤]، {قُلْ أَغَيْرَ اللهِ أَبْغِى رَبًّا} [الأنعام: ١٦٤]. والمعنى نخصك بالعبادة، ونخصك بطلب المعونة.

[٥٠] وقرئ إِيَاك بتخفيف الياء، وأَيَاك بفتح الهمزة والتشديد، وهياك بقلب الهمزة هاء. قال طفيل الغنوي:

فهِيَّاكَ والأَمْرَ الَّذِي إنْ تَرَاحَبَتْ ❁ مَوَارِدُهُ ضاقَتْ عليْكَ مَصادِرُهْ

[٥١] والعبادة أقصى غاية الخضوع والتذلل. ومنه ثوب ذو عَبَدَةٍ إذا كان في غاية الصفاقة وقوّة النسج، ولذلك لم تستعمل إلا في الخضوع لله تعالى، لأنه مولي أعظم النعم، فكان حقيقًا بأقصى غاية الخضوع.

[٥٢] فإن قلت: لم عدل عن لفظ الغيبة إلى لفظ الخطاب؟ قلت: هذا يسمى الالتفات في علم البيان؛ قد يكون من الغيبة إلى الخطاب، ومن الخطاب إلى الغيبة، ومن الغيبة إلى التكلم، كقوله تعالى {حتى إِذَا كُنتُمْ في الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ} [يونس: ٢٢]. وقوله تعالى {وَاللهُ الَّذِى أَرْسَلَ الرِّيَاحَ فَتُثِيرُ سحابا فَسُقْنَاهُ} [فاطر: ٩]. وقد التفت امرؤ القيس ثلاث التفاتات في ثلاثة أبيات:

تَطَاوَلَ لَيْلُكَ بالأَثْمُدِ ❁ ونَامَ الخَلِيُّ ولَم تَرْقُدِ
وبَاتَ وباتَتْ لَهُ لَيْلَةٌ ❁ كلَيْلَةِ ذِي الْعَائِرِ الْأرْمَدِ
وذلك مِنْ نَبَإٍ جَاءَني ❁ وخُبِّرْتُهُ عنْ أَبِي الْأَسوَدِ

وذلك على عادة افتتانهم في الكلام وتصرفهم فيه، ولأن الكلام إذا نقل من أسلوب إلى أسلوب، كان ذلك أحسن تطرية لنشاط السامع وإيقاظًا للإصغاء إليه، من إجرائه على أسلوب واحد.

[53] İltifat sanatının kullanıldığı yerlerde pek çok faydası vardır. Bu sûreye özgü olanlardan biri de şudur: Sûrede önce gerçekten hamde lâyık olan Zât-tan söz edilip, kendisi hakkında bu yüce sıfatlar kullanılınca, sena edilmeye ve karşısında boyun eğilmeye lâyık olan ve önemli hususlarda kendisinden medet umulacak *bilinen* bir varlık bulunduğu anlaşılmış ve söz konusu niteliklerin yegâne sahibi olan bu *mâlûm* varlık [gaiplikten çıkartılıp bizzat] muhatap alınarak: "Sen ey bütün bu yüce vasıfların sahibi olan! Sadece Sana kulluk eder, sadece Senden yardım dileriz; Senden başkasına kulluk etmez, senden başkasından yardım dilemeyiz!" denmiştir. Böylece muhatap sıygası; kulluğun O'na sırf bu mümeyyiz vasıflarından dolayı yapıldığını, bir varlığın, kulluk edilmeye ancak bu özelliklerle lâyık olacağını daha güçlü bir şekilde göstermiştir.

[54] **Şayet** "Burada neden kulluk etme ile yardım dileme birlikte zikredildi?" **dersen, şöyle derim:** Kulların Rablerine yakınlaşmalarına vesile olacak şey ile O'ndan isteyecekleri, ihtiyaç duyup talep edecekleri şey bir arada ifade edilsin diye birlikte zikredilmiştir.

[55] **Şayet** "Peki, neden kulluk etme, yardım dilemeden önce zikredildi?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü ihtiyaç duyulan şeyin talep edilmesinden önce vesilenin zikredilmesi, talebe cevap verilmesini gerektirir.

[56] **Şayet** "Neden burada yardım dileme mutlak olarak zikredilmiş [de yardımın türü bildirilmemiş]?" **dersen, şöyle derim:** Bu, istenebilecek her tür yardımı kapsasın diyedir. Daha güzeli; yardım dilemekten maksadın, 'O'nun, kulluğu yerine getirme konusundaki tevfikini dilemek' olmasıdır ki bu durumda اهْدِنَا [bizi ilet] ifadesi bu talebi açıklamış olmaktadır. Adeta "Size nasıl yardım edeyim?" denilmiş; onlar da; اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ [Bizi dosdoğru yola ilet] şeklinde cevap vermişlerdir. Bu yorumun daha güzel olmasının sebebi, ifadenin uygunluğu ve içerdiği sözlerin birbiriyle uyumlu olmasıdır.

[57] Zirr bin Hubeyş [v.83/702] نَسْتَعِينُ ifadesini, *Nûn*'un kesresi ile *niste'î-nu* şeklinde okumuştur.

5- Bizi dosdoğru yola ilet

[58] *Hedâ* fiili aslında Lâm ya da İlâ harf-i ceri ile mef'ûl alır. Nitekim şu âyetlerde böyle kullanılmıştır: إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ ["Şüphesiz bu Kur'ân, en doğru olana iletir." (İsrâ 17/9)]; وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ["Sen gerçekten dosdoğru bir yola iletiyorsun." (Şûrâ 42/52)] Ancak bu âyetteki *hidayet* kökü-ne وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ ["Musa, kavmin*den* yetmiş kişi seçti" (A'râf 7/155)] âyetindeki اخْتَارَ fiiline uygulanan hazf u îsāl kaidesi uygulanmış, [yani من hazfedilerek, mânası fiile ulaştırılmış]tır.

[٥٣] وقد تختص مواقعه بفوائد. ومما اختص به هذا الموضع: أنه لما ذكر الحقيق بالحمد، وأجرى عليه تلك الصفات العظام، تعلق العلم بمعلوم عظيم الشأن حقيق بالثناء وغاية الخضوع والاستعانة في المهمات، فخوطب ذلك المعلوم المتميز بتلك الصفات، فقيل: إياك يا من هذه صفاته نخص بالعبادة والاستعانة، لا نعبد غيرك ولا ٥ نستعينه، ليكون الخطاب أدل على أن العبادة له لذلك التميز الذي لا تحق العبادة إلا به.

[٥٤] فإن قلت: لم قرنت الاستعانة بالعبادة؟ قلت: ليجمع بين ما يتقرّب به العباد إلى ربهم وبين ما يطلبونه ويحتاجون إليه من جهته.

[٥٥] فإن قلت: فلم قدّمت العبادة على الاستعانة؟ قلت: لأنّ تقديم الوسيلة قبل طلب الحاجة ليستوجبوا الإجابة إليها.

١٠ [٥٦] فإن قلت: لم أطلقت الاستعانة؟ قلت: ليتناول كل مستعان فيه، والأحسن أن تراد الاستعانة به وبتوفيقه على أداء العبادة، ويكون قوله {اِهْدِنَا} بيانًا للمطلوب من المعونة، كأنه قيل: كيف أعينكم؟ فقالوا: {اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ}، وإنما كان أحسن لتلاؤم الكلام وأخْذ بعضه بحجزة بعض.

[٥٧] وقرأ ابن حبيش: نِستعين، بكسر النون.

١٥ ## ٥-﴿اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾

[٥٨] هدى أصله أن يتعدى باللام أو بإلى، كقوله تعالى {إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ} [الإسراء: ٩]، {وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ} [الشورى: ٥٢]، فعومل معاملة اختار في قوله تعالى {وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ} [الأعراف: ١٥٥].

[59] Hidayeti talep eden kimselerin zaten hidayette oldukları halde hidayet talep etmeleri, hidayetin ilâhî lütuf ile artmasının talep edilmesi anlamındadır. Nitekim şu âyetlerde de bu durum söz konusudur: "O, doğru yolda gidenlerin hidayetini artırmaktadır." [Muhammed 47/17]; "Uğrumuzda uğraşıp didinenleri Biz elbette yollarımıza iletiriz." [Ankebut 29/69] Bu sebepledir ki, Hazret-i Ali ve Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] (r. anhumâ)'nın "Bizi dosdoğru yola ilet" ifadesini ["Bizi dosdoğru yolda sabit kıl" anlamında] اِهْدِنَا ثَبِّتْنَا şeklinde oku[yarak tefsir et]tikleri aktarılmıştır.

[60] Emir kipi ile dua kipi aynıdır, çünkü her ikisi de taleptir. Farklılıkları ise [kendisinden talepte bulunulan zâtın] mertebe[si] açısındandır.

[61] İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652] ise اهْدِنَا ifadesini أَرْشِدْنا şeklinde okumuştur.

[62] *es-Sırât* cadde anlamındadır. "Yolun, içine giren yolcuları yutması" anlamında *seretaş-şey*e denilir. Yola *lekam*un denilmesi de bu sebepledir; zira yol içindekileri adeta yutmaktadır. الصِّرَاط ise, السراط kelimesinin sonunda Tā bulunduğu için, başındaki Sin'in Sād'a dönüştürülmesi ile oluşmuştur. Tıpkı مسيطر kelimesinin مصيطر şeklinde telaffuz edilmesi gibi. Bazen Sād keskin Ze harfini andıracak şekilde de okunur. الصِّرَاط her üç şekilde de okunmuştur. En fasih okuyuş الصِّرَاط şeklinde olandır, çünkü Kureyş lehçesi böyledir; İmam Mushaf'ta da bu şekilde yazılmıştır. Tıpkı *kitâb* kelimesinin çoğulunun *kütüb* olarak gelmesi gibi bu kelimenin çoğulu da *sürut* şeklindedir. *Sırât* kelimesi de tıpkı, *tarîk* ve *sebîl* gibi müzekker ve müennes kalıplarına girmektedir. *Sırât-ı müstakīm*den maksat hak yol, yani İslâm dinidir.

6-7- Nimete erdirdiklerinin yoluna ilet; gazabına uğrayanların ve yoldan çıkanlarınkine değil!

[63] صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ [nimete erdirdiklerinin yoluna] ifadesi, *sırât-ı müstakīm*den bedeldir. Bu, âmilin [اهْدِ] tekrarı mahiyetinde olup adeta şöyle denmektedir: "Bizi dosdoğru yola ilet; bizi nimete erdirdiklerinin yoluna ilet." Burada âmilin tekrar edilmesi, لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ [güçsüz görülenlere, yani onların arasındaki mü'minlere… (A'râf 7/75)] âyetindeki gibidir.

[64] **Şayet** "Buradaki *bedel*in faydası nedir; doğrudan 'Bizi nimete erdirdiklerinin yoluna ilet' denilemez miydi?" **dersen, şöyle derim:** Faydası, tekrar ve ikileme yoluyla mânayı pekiştirmek, dosdoğru yolun "Müslümanların yolu" olduğunu açıkça ildirmektir. Böylece ifade, Müslümanların yolunun dosdoğru yol olduğuna dair en açık ve güçlü delil olmaktadır. Nitekim "Sana insanların en cömert ve faziletlisini göstereyim mi? O, falan kimsedir" dersin ve bu şekildeki kullanım,

[٥٩] ومعنى طلب الهداية وهم مهتدون، طلب زيادة الهدى بمنح الألطاف، كقوله تعالى {وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى} [محمد: ١٧]، {وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا} [العنكبوت: ٦٩]. وعن علي وأبيّ رضي الله عنهما: اهدنا ثَبِّتْنا.

[٦٠] وصيغة الأمر والدعاء واحدة، لأنّ كل واحد منهما طلب، وإنما يتفاوتان ٥ في الرتبة.

[٦١] وقرأ عبد الله: أرشدنا.

[٦٢] السِّراط الجادّة، من سرط الشيء، إذا ابتلعه؛ لأنه يسترط السابلة إذا سلكوه، كما سمي: لقمًا، لأنه يلتقمهم. والصراط من قلب السين صادًا لأجل الطاء، كقوله مصيطر، في مسيطر، وقد تشم الصاد صوت الزاي، وقرئ بهنّ جميعًا، وفصحاهنّ ١٠ إخلاص الصاد، وهي لغة قريش وهي الثابتة في الإمام، ويجمع سرطًا، نحو كتاب وكتب، ويذكر ويؤنث كالطريق والسبيل. والمراد طريق الحق وهو ملة الإسلام.

٦-٧-﴿صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلا الضَّالِّينَ﴾

[٦٣] {صِرَاطَ الذين أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ} بدل من الصراط المستقيم، وهو في حكم تكرير العامل، كأنه قيل: اهدنا الصراط المستقيم، اهدنا صراط الذين أنعمت عليهم، ١٥ كما قال: {لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ} [الأعراف: ٧٥].

[٦٤] فإن قلت: ما فائدة البدل؛ وهلا قيل: اهدنا صراط الذين أنعمت عليهم؟ قلت: فائدته التوكيد لما فيه من التثنية والتكرير، والإشعار بأنّ الطريق المستقيم بيانه وتفسيره صراط المسلمين؛ ليكون ذلك شهادة لصراط المسلمين بالاستقامة على أبلغ وجه وآكده، كما تقول: هل أدلك على أكرم الناس وأفضلهم؟ فلان؛

o şahsın cömertlik ve fazilet sıfatları ile nitelendirilmesi konusunda "Sana en değerli, fâzıl falanca şahsı göstereyim mi?" şeklindeki ifadeden daha güçlü ve vurgulu olur. Çünkü ilk ifadede söz konusu şahıs öncekinde özetle, ikincisinde ise açıkça olmak üzere iki kez zikredilmiştir. "O falan kimsedir" ifadesi "en cömert ve fâzıl" ifadesinin izah ve tefsiri olmakta, böylece o kimsenin ismi adeta cömertlik ve fazilet hususunda simge bir isim kılınmaktadır. Sanki şöyle denilmiş olmaktadır: Kim bu iki hasleti bir arada bulunduran birini görmek istiyorsa, falan kimseye baksın! Zira o, bu iki hasleti bir arada bulundurma konusunda 'tartışmasız müşahhas örnek' haline gelmiştir.

[65] الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ [nimete erdirdiklerin] ifadesinden maksat, mü'minlerdir. Nimetlendirme fiili bütün nimetleri kapsasın diye sınırlandırılmadan zikredilmiştir. Çünkü kendisine Müslüman olma (*islâm*) nimeti bahşedilen kişinin, elde etmediği, nail olmadığı nimet kalmamış demektir. İbn Abbâs (r.a.)'a [v.68/688] göre ise bu kimseler, [Tevrat'ı] değiştirmeden önceki [İsrailoğulları, yani] Musa (a.s.)'ın ashabıdır. Bir diğer görüşe göre de, peygamberlerdir.

[66] İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652] bu ifadeyi [aynı mânada olmak üzere] صراطَ مَنْ أنعمتَ عليهم şeklinde okumuştur.

[67] غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ ifadesi الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ifadesinden bedel olup, anlam şöyledir: Kendilerine nimet verilen kimseler, Allah'ın gazabından ve sapkınlıktan sâlim bulunanlardır. Yalnız, غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ ifadesi الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ifadesinin sıfatı da olabilir. Bu durumda anlam şöyle olur: Bunlar mutlak iman nimeti ile Allah'ın gazabından ve sapkınlıktan sâlim olma nimetini bir araya getiren, her ikisine de sahip olan kimselerdir.

[68] **Şayet** "غَيْرِ ma'rife kelimelere muzâf olduğunda bile ma'rife olamadığı halde nasıl ma'rife bir kelimenin sıfatı olabilir?" **dersen, şöyle derim:** الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ifadesinde herhangi bir vakit sınırlaması söz konusu değildir; tıpkı şairin şu beytindeki gibi:

> Hakkımda ileri geri konuşan bir çirkefin yanından geçtiğimde [yoluma devam eder ve şöyle derim: Umurumda değil… Ben değilim çünkü kastettiği!]

Gazaba uğrayanlar ve yoldan çıkanlar, kendilerine nimet verilenlerin dışında olduğu için, غَيْرِ kelimesinde ma'rife olmasını engelleyecek bir belirsizlik söz konusu değil demektir.

[69] غَيْرِ kelimesi, hal olarak mansup, yani غَيْرَ şeklinde de okunmuştur. Bu, Peygamber (s.a.) ve Ömer (r.a.)'ın okuyuşu olup İbn Kesir'den [v.120/737] de rivayet edilmiştir. Bu durumda, hâli belirtilen [zi'l-hâl], عَلَيْهِمْ deki zamir; âmil ise أَنْعَمْتَ fiili olmaktadır.

فيكون ذلك أبلغ في وصفه بالكرم والفضل من قولك: هل أدلك على فلان الأكرم الأفضل، لأنك ثنيت ذكره مجملًا أوّلًا ومفصلًا ثانيًا، وأوقعت فلانًا تفسيرًا وإيضاحًا للأكرم الأفضل فجعلته علمًا في الكرم والفضل، فكأنك قلت: من أراد رجلًا جامعًا للخصلتين فعليه بفلان، فهو المشخص المعين لاجتماعهما فيه غير مدافع ولا منازع.

٥ [٦٥] و{الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ} هم المؤمنون، وأطلق الإنعام ليشمل كل إنعام؛ لأن من أُنعم عليه بنعمة الإسلام لم تبق نعمة إلا أصابته واشتملت عليه. وعن ابن عباس: هم أصحاب موسى قبل أن يغيروا، وقيل هم الأنبياء.

[٦٦] وقرأ ابن مسعود صراطَ مَنْ أنعمت عليهم.

[٦٧] {غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ} بدل من {الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ}، على معنى أنّ ١٠ المنعم عليهم هم الذين سلموا من غضب الله والضلال، أو صفة على معنى أنهم جمعوا بين النعمة المطلقة وهي نعمة الإيمان، وبين السلامة من غضب الله والضلال.

[٦٨] فإن قلت: كيف صح أن يقع {غَيْرِ} صفة للمعرفة وهو لا يتعرّف وإن أضيف إلى المعارف؟ قلت: {الذين أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ} لا توقيت فيه كقوله:

وَلَقَدْ أَمُرُّ على اللَّئِيمِ يَسُبُّني ❁

١٥ ولأنّ المغضوب عليهم والضالين خلاف المنعم عليهم، فليس في غير إذًا الإبهام الذي يأبى عليه أن يتعرّف.

[٦٩] وقرئ بالنصب على الحال؛ وهي قراءة رسول الله ﷺ وعمر بن الخطاب، ورويت عن ابن كثير، وذو الحال الضمير في عليهم، والعامل أنعمت.

[70] Bir görüşe göre "gazaba uğrayanlar" Yahudilerdir. Zira Yahudilerden, "Allah'ın lânetlediği, gazap ettiği kimseler" (Mâide 5/60)] diye bahsedilmiştir; "yoldan çıkanlar"dan maksat ise Hıristiyanlardır, zira onlar hakkında, "daha önce yoldan çıkmışlardı" (Mâide 5/77)] buyrulmuştur.

5 [71] **Şayet** "[Herhangi bir şeye öfkelenmekten münezzeh olan] Allah'ın *gazap* etmesinin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** İsyankârlara hak ettikleri cezayı verme ve elinin altındakilere kızan bir sultanın yaptığı şeyi isyankârlara yapma iradesini göstermesidir. Allah Teâlâ'nın gazabından kendisine sığınır, rahmet ve rızasını niyaz ederiz!

10 [72] **Şayet** "[Âyette iki kez kullanılan] عَلَيْهِمْ ifadesinin ilki ile ikincisi arasında ne fark var?" **dersen, şöyle derim:** Birincisi mef'ûl olarak mahallen mansup; ikincisi ise fâil olarak mahallen merfû'dur.

[73] **Şayet** "وَلَا الضَّالِّينَ ifadesinin başında neden Lâ'ya yer verilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** غَيْرِ kelimesinde olumsuzlama anlamı bulunduğundan
15 yer verilmiştir. Adeta لا المغضوبَ عليهم ولا الضالين [Ne gazaba uğrayanların ne de yoldan çıkanların…] denmektedir. Sözgelimi *ene Zeyd^en mislü dārib^in* [Ben Zeyd'e vuranın 'misl'iyim] denmezken, *ene Zeyd^en ğayru dārib^in* [Ben Zeyd'e vuranın 'gayr'iyim] ifadesi kullanılabilmektedir, çünkü bu, *ene Zeyd^en lâ dârib^un* [Zeyd'e vuran ben değilim] konumundadır. -Allah her ikisinden de razı olsun-
20 Hazret-i Ömer ve Hazret-i Ali'nin وغَيْرِ الضالين şeklinde okudukları rivayet edilmiştir. Eyyûb es-Sahtiyânî [v.131/749] Hemze ile ولا الضألين şeklinde okumuştur ki bu, Amr b. Ubeyd'in [v.144/761] وَلَا جَانٌّ [Rahmân 55/39] ifadesini ولا جأن şeklinde okuması gibidir. Bu, sakin iki harfin peş peşe gelmesi durumundan kaçınmakta titizlik gösterenlerin telaffuzudur. Ebû Zeyd el-Ensārî'nin
25 [v.215/830] naklettiği شأبة، ودأبة şeklindeki kullanım da bu kabildendir.

[74] *Âmîn* ifadesi "icabet eyle, kabul buyur" mânasında bir ism-i fiildir. *Helumme, hayyehele, ruveyde* gibi kelimeler de, "bekle, yavaş ol, süre tanı" kelimesi yerine kullanılan fiil isimleridir. İbn Abbâs'ın [v.68/688] şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Peygamber (s.a.)'e, *âmîn* kelimesinin mânasını sordum; 'Yap /
30 eyle mânasındadır' dedi." [KT.b] *Âmîn* kelimesi iki şekilde okunmakta; ilkinde kelimenin başındaki Hemze uzatılmakta, ikincisinde ise uzatılmamaktadır. Şair şöyle demiştir;

Allah rahmet eylesin "Âmîn" diyen kula

Ve şöyle demiştir:

35 Amîn! Allah aramızdaki uzaklığı artırsın

[٧٠] وقيل المغضوب عليهم هم اليهود، لقوله عز وجل: {مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ} [المائدة: ٦٠]. والضالون: هم النصارى، لقوله تعالى {قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ} [المائدة: ٧٧].

[٧١] فإن قلت ما معنى غضب الله؟ قلت: هو إرادة الانتقام من العصاة، وإنزال العقوبة بهم، وأن يفعل بهم ما يفعله الملك إذا غضب على من تحت يده. نعوذ بالله من غضبه، ونسأله رضاه ورحمته.

[٧٢] فإن قلت: أي فرق بين {عَلَيْهِمْ} الأولى و{عَلَيْهِمْ} الثانية؟ قلت: الأولى محلها النصب على المفعولية، والثانية محلها الرفع على الفاعلية.

[٧٣] فإن قلت: لم دخلت لا في {وَلَا الضَّالِّينَ}؟ قلت: لما في غير من معنى النفي، كأنه قيل: لا المغضوب عليهم ولا الضالين. وتقول: أنا زيدًا غير ضارب، مع امتناع قولك أنا زيدًا مثل ضارب، لأنه بمنزلة قولك: أنا زيدًا لا ضارب. وعن عمر وعلي رضي الله عنهما أنهما قرآ: وغير الضالين. وقرأ أيوب السختياني: ولا الضألين بالهمزة، كما قرأ عمرو بن عبيد: ولا جأن؛ وهذه لغة من جدّ في الهرب من التقاء الساكنين. ومنها ما حكاه أبو زيد من قولهم: شأبة ودأبة.

[٧٤] آمين: صوت سمي به الفعل الذي هو استجب، كما أنّ رويد، وحيهل، وهلم أصوات سميت بها الأفعال التي هي أمهل، وأسرع، وأقبل. وعن ابن عباس: سألت رسول الله ﷺ عن معنى آمين فقال: "افعل." وفيه لغتان: مدّ ألفه، وقصرها. قال:

وَيَرْحَمُ اللَّهُ عَبْدًا قالَ آمِينَا ۞

وقال:

أَمِينَ فَزَادَ اللَّهُ ما بَيْنَنَا بُعْدَا ۞

[75] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Cebrail bana Fâtiha sûresini bitirdiğimde "Âmîn" dememi telkin etti." [KT.b] Yine Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Âmin, tıpkı mektuba mühür basmak gibidir." [KT.b]

5 [76] *Âmîn* Kur'ân'dan değildir, bunun delili ise, mushaflara yazılmamış olmasıdır. Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728] şöyle dediği rivayet edilir: İmam namaz esnasında *âmîn* demez, çünkü duayı okuyan odur. Benzer bir ifade Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'dan [v.150/767] da rivayet edilmiştir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin ve Hanefîlerin meşhur görüşüne göre *âmîn* ifadesi sessiz okunur. Bu görüş Ab-
10 dullah b. Muğaffel [v.59/679] ve Enes b. Malik [v.93/712] tarafından Peygamber (s.a.)'den de nakledilmiştir [*İbn Mâce,* "İkāme", 13]. Şâfi'î'ye [v.204/820] göre ise *âmîn* ifadesi namazda sesli söylenir. Vâ'il b. Hucr'un [v.51/671] naklettiğine göre Peygamber (s.a.) [Fâtiha'yı bitirip] وَلاَ الضَّالِّينَ dedikten sonra, yüksek sesle *âmîn* demiştir. [İlgili hadisler için bkz. *Müslim*, "Salât", 732-76; *İbn Mâce* "İkāme", 14]

15 [77] Peygamber (s.a.)'in Übeyy b. Kâ'b'a [v.33/654] şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Tevrat, İncil ve Kur'ân'da bir benzeri inzâl edilmemiş olan bir sûreyi sana haber vereyim mi?" Übeyy b. Kâ'b; "Tabiî ya Rasûlâllāh" deyince, "O, Fâtihatü'l-kitâb'tır. [Hicr 15/87'ye göre] bana verilmiş olan *kur'ân-ı 'azīm ve seb-'i mesânî* de odur." [*Nesâî,* "İftitah", 26]

20 [78] Huzeyfe b. el-Yemân'dan [v.36/656] rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Bir toplum hakkında kesinleşen azap Allah tarafından tam üzerlerine gönderilecekken, içlerinden bir çocuk الحمد لله رب العالمين'i okur; Allah da bunu işitip azabı onlardan tam kırk sene erteler." [KT.b]

[٧٥] وعن النبي ﷺ : ''لقنني جبريل عليه السلام آمين عند فراغي من قراءة فاتحة الكتاب.'' وقال: ''إنه كالختم على الكتاب.''

[٧٦] وليس من القرآن بدليل أنه لم يثبت في المصاحف. وعن الحسن: لا يقولها الإمام لأنه الداعي. وعن أبي حنيفة رحمه الله مثله؛ والمشهور عنه وعن أصحابه أنه ٥ يخفيها. وروى الإخفاء عبد الله بن مغفل وأنس عن رسول الله ﷺ . وعند الشافعي يجهر بها. وعن وائل بن حجر أن النبي ﷺ كان إذا قرأ {وَلَا الضَّالِّينَ}، قال آمين ورفع بها صوته.

[٧٧] وعن رسول الله ﷺ قال لأبيّ بن كعب: ''ألا أخبرك بسورة لم ينزل في التوراة والإنجيل والقرآن مثلها؟'' قلت: بلى يا رسول الله. قال: ''فاتحة الكتاب؛ إنها ١٠ السبع المثاني والقرآن العظيم الذي أوتيته.''

[٧٨] وعن حذيفة بن اليمان أن النبي ﷺ قال: ''إنّ القوم ليبعث الله عليهم العذاب حَتْمًا مَقْضِيًّا فيقرأ صبيّ من صبيانهم في الكتاب {الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} فيسمعه الله تعالى فيرفع عنهم بذلك العذابَ أربعين سنة.''

BAKARA SÛRESİ

Medenî'dir [Yani hicretten sonra nâzil olmuştur]. 286 âyettir.
Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1- ElifLâmMîm

[79] "Elif, Lâm, Mîm." Bil ki müstakil birer isim olarak hece hece okunan bu lafızlar *isim* olup, müsemmâları sözü oluşturan basit harflerdir. Örneği: Dāt, -hecelendiği vakit- *darabe* kelimesinin başındaki D^{ah}'ın ismidir; *Râ* ve *Bâ* da R^{eh} ve B^{eh} harflerinin isimleridir. Bu isimlendirmede şöyle bir incelik gözetilmiştir: Müsemmâ olan harfler tıpkı onlara işaret eden isimler gibi birer lafız olup; ancak müsemmâlar tek tek harfler iken isimleri en az üç harfli olunca [Araplar] bu durumu dikkate alıp isimlendirmede müsemmâyı [onun lafzına uygun lafızlarla] gösterme yoluna gitmişler ve gördüğün gibi müsemmâ olan harfleri onlara işaret eden isimlerin başına koymuşlardır. Bunun tek istisnası Elif'tir; Araplar Elif'i isim olarak koyarken onun müsemmâsı olan harf yerine Hemze'yi ödünç almışlar [ismin başına bu harf yerine Hemze'yi koymuşlardır]; çünkü Elif'in müsemmâsı olan harf hareke almaz, sadece sakin olarak kullanılır. Lafzın [fonetiği itibariyle] anlamına delâlet edecek şekilde kullanımı konusunda buna benzer örnekler arasında *tehlîl*,[2] *havkale*,[3] *hay'ale*,[4] *besmele* gibi isimleri saymak mümkündür.

[80] Bu kelimeler, kendilerini etkileyen bir âmil gelmediği [gramer gereği belli bir hareke almalarını gerektiren fiil, mübtedalık, haberlik, harf-i cer gibi bir unsurla birleşmedikleri] sürece, son harfleri harekesiz olur ve tıpkı sayı isimlerinde olduğu gibi bunlarda da son harf üzerinde durulur. Örneği: [*Vâhid*^{ün} değil] *vâhid* [bir], [*isnâni* değil] *isnân*, [*selâset*^{ün} değil] *selâse* denildiği gibi [*Elif*^{ün} değil] Elif, [*Lâm*^{un} değil] Lâm, [*Mîm*^{un} değil] Mîm denilir. [Yani son harf harekesiz olarak telaffuz edilir.] Fakat bu kelimelere etki eden bir âmil gelirse, o zaman bunların son harfleri de i'râba tâbi olur. Bu durumda sözgelimi, *hâzihî elif*^{ün} [bu Elif'tir], *ketebtü elif*^{en} [Elif yazdım], *nazartü ilâ elif*^{in} [Elif'e baktım] şeklinde kullanım söz konusu olur. Aynı şekilde sadece bizzat kendisi ifade edilmek istenen her isim, harekesine etki edecek bir âmilin müdahil olmasından önce, son harfi harekesiz ve son harf üzerinde durularak telaffuz edilir.

---

2 Tehlil; "Allah'dan başka ilâh tanımamak" anlamında *lâ ilâhe illellâh* demek. / ed.

3 Havkale; "Allah sayesinde elde edilenden başka güç ve potansiyel yoktur" anlamında *lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh* demek. / ed.

4 Hay'ale; kāmet esnasında müezzinin insanları "Haydin namaza!" [*hayye 'ale's-salât] ve "Haydin felâha!"* [*hayye 'ale'l-felâh*] diye çağrıması. / ed.

سورة البقرة

مدنية وهي مائتان وست وثمانون آية

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١ -﴿الم﴾

٥ [٧٩] {الم} اعلم أن الألفاظ التي يتهجى بها أسماء، مسمياتها الحروف المبسوطة التي منها ركبت الكلم، فقولك ضاد اسم سمي به ضه من ضرب إذا تهجيته، وكذلك: را، با اسمان لقولك: ره، به؛ وقد روعيت في هذه التسمية لطيفة، وهي أن المسميات لما كانت ألفاظا كأساميها وهي حروف وُحْدَانٌ والأسامي عدد حروفها مرتق إلى الثلاثة، اتجه لهم طريق إلى أن يدلوا في التسمية على المسمى فلم
١٠ يغفلوها، وجعلوا المسمى صدر كل اسم منها كما ترى، إلا الألف فإنهم استعاروا الهمزة مكان مسماها؛ لأنه لا يكون إلا ساكنًا. ومما يضاهيها في إيداع اللفظ دلالة على المعنى: التهليل، والحوقلة، والحيعلة، والبسملة.

[٨٠] وحكمها ما لم تلها العوامل أن تكون ساكنة الأعجاز موقوفة كأسماء الأعداد، فيقال: ألف لام ميم، كما يقال: واحد اثنان ثلاثة؛ فإذا وليتها العوامل أدركها الإعراب.
١٥ تقول: هذه ألفٌ، وكتبت ألفًا، ونظرت إلى ألف؛ وهكذا كل اسم عمدت إلى تأدية ذاته فحسب، قبل أن يحدث فيه بدخول العوامل شيء من تأثيراتها، فحقك أن تلفظ به موقوفًا.

Nitekim hesap yapan bir kimseye, yaptığı hesapta dikkate alması için farklı cinslerde şeyler söyleyecek olduğun zaman, bu kelimeleri iʿrâb özelliğinden arındırır ve son harflerini harekesiz olarak telaffuz edersin. Böyle bir durumda; sözgelimi *dâr* [ev], *ğulâm* [çocuk/köle], *câriye* [cariye], *sevb* [elbise], *bisât* [yaygı] dersin. Eğer bu kelimeleri iʿrâb kurallarına göre son harfleri harekeli olarak kullanacak olursan, saçmalamış olursun.

[81] **Şayet** "Neden bu lafızların isim olduğunu söyledin? Geçmiş dönemdeki âlimlerin ibarelerinde geçtiği üzere, sen de bunların harf olduğunu söyleseydin olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim**: Bunların harf değil, isim olduklarını gayet açıklayıcı delillerle izah ettim. Böylece anlamış olmaktasın ki geçmiş dönemdeki âlimlerin ibarelerinde bunlara *harf* denilmesi, bir tesâmuh olarak değerlendirilebilir. Nitekim önceki âlimlerin, isim olduklarında sorun bulunmayan zarf vd. bazı isimleri de harf olarak nitelerken müsamahalı davrandıklarını biliyoruz. Onlar bu gibi durumlarda *harfi kelime* mânasında kullanmışlardır. Zira Elif kelimesinin قال ve قام fiillerinin ortalarındaki harfe delâlet etmesi *feres*^{ün} [at] kelimesinin mâlûm hayvana delâlet etmesi gibidir; bu iki delâlet arasında isimlik açısından bir üstünlük yoktur [yani o isimse bu da isimdir]. Zaten dikkat edersen, 'harf' kendi dışında bir mânaya delâlet eden şeydir; bunlar ise gördüğün üzere, [isimlerdeki gibi] kendi içlerinde bir mânaya delâlet etmektedir. Ayrıca bunlar *Bâ* ve *Tâ* örneklerinde olduğu gibi uzatılarak [imale ile], *Yâ* ve *Hâ* örneklerinde olduğu gibi *tefhīm* ile okunabildiği gibi, duruma göre maʿrife, nekire, çoğul, ism-i tasğîr olabilmekte; sıfat, isnat, izafet şeklinde kullanılabilmekte, yani sarf kurallarına tâbi olan isimlerin bütün niteliklerini taşımaktadır. Kaldı ki Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin [v.175/791] bu konuyla ilgili şöyle bir beyanını da bulmuştum:

[82] Sibeveyhi [v.180/796] şöyle demiştir: Bir gün Halil b. Ahmed öğrencilerine; "*Le-ke* kelimesindeki Kâf'ı ve *darabe* kelimesindeki Bâ'yı telaffuz etmek istediğinizde ne diyorsunuz?" diye sormuş; onlar da Bâ ve Kâf diyoruz" diye cevap vermişlerdi. Bunun üzerine Halil b. Ahmed, "O zaman siz harfi telaffuz etmemiş, onun yerine isim kullanmış oluyorsunuz. Oysa ben *Ke*^{h} ve *Be*^{h} derim" şeklinde cevap vermişti.

ألا ترى أنك إذا أردت أن تلقى على الحاسب أجناسًا مختلفة ليرفع حسبانها، كيف تصنع وكيف تلقيها أغفالًا من سمة الإعراب؟ فتقول: دار، غلام، جارية، ثوب، بساط. ولو أعربت ركبت شططًا.

[٨١] فإن قلت: لم قضيت لهذه الألفاظ بالإسمية؛ وهلا زعمت أنها حروف كما وقع في عبارات المتقدّمين؟ قلت: قد استوضحت بالبرهان النير أنها أسماء غير حروف، فعلمت أن قولهم خليق بأن يصرف إلى التسامح، وقد وجدناهم متسامحين في تسمية كثير من الأسماء التي لا يقدح إشكال في اسميتها كالظروف وغيرها، بالحروف، مستعملين الحرف في معنى الكلمة، وذلك أن قولك: «ألف» دلالته على أوسط حروف قال، وقام دلالة «فرس» على الحيوان المخصوص، لا فضل فيما يرجع إلى التسمية بين الدلالتين. ألا ترى أن الحرف: ما دلّ على معنى في غيره، وهذا كما ترى دال على معنى في نفسه؛ ولأنها متصرف فيها بالإمالة كقولك: با، تا. وبالتفخيم كقولك: يا، ها. وبالتعريف، والتنكير، والجمع والتصغير، والوصف، والإسناد، والإضافة، وجميع ما للأسماء المتصرفة. ثم إني عثرت من جانب الخليل على نص في ذلك:

[٨٢] قال سيبويه: قال الخليل يومًا وسأل أصحابه: كيف تقولون إذا أردتم أن تلفظوا بالكاف التي في ''لك''، والباء التي في ضرب؟ فقيل: نقول: باء، كاف؛ فقال: إنما جئتم بالإسم، ولم تلفظوا بالحرف؛ وقال: أقول: كه، به.

[83] Ebû Ali el-Fârisî [v.377/987] *el-Hücce* isimli eserinde; *YâSîn* kelimesindeki Yâ'nın uzatılarak okunması konusunda, Arapların *yâ Zeyd*ü gibi nida ifadelerinde, nida için kullandıkları kelime harf olmasına rağmen onu uzattıklarını zikretmekte ve şöyle demektedir: Onlar uzatılmayacak olan harfleri bile Yâ sebebiyle uzattıklarına göre, bir isim olan *YâSîn* kelimesinde uzatma yapmak haydi haydi mümkündür. Dikkat edersen, bu harfler lafız olarak seslendirdikleri şeylerin isimleridir.

[84] **Şayet** "Bunlar ne tür isimlerdir, mebnî mi mu'râb mı?" **dersen, şöyle derim:** Bunlar mu'râb isimlerdir, sonlarının sakin olması ise Zeyd, Amr vb. isimlerin sonlarının sakin / harekesiz olması gibidir. Zira bunlar i'râbı gerektiren herhangi bir âmilin etkisinde olmadıkları için sonları sakindir. Bu isimlerin son harflerinin sakin olması mebnî olduklarını göstermez, aksine bu bir tür vakıftır. Bunun delili şudur: Eğer bunlar mebnî olsalardı o zaman keyfe [nasıl], hâulâi [onlar], eyne [nerede] kelimelerinde olduğu gibi, belli bir hareke üzere mebni olurlardı; Nûn, Kāf, Sād örneklerinde olduğu gibi iki sakin harf bir arada olacak şekilde telaffuz edilmezlerdi.

[85] **Şayet** "Bu harfleri tek tek okuyan kimse, neden sonunda Elif olanları Â sesiyle [maksūr olarak] okuyor da i'râb kurallarına tâbi olduklarında *hâzihî hâ*ün [bu Hâ'dır], *hâzihî yâ*ün [Bu Yâ'dır], *hâzihî bâ*ün [bu Bâ'dır] [*hâ*un, *yâ*un, *bâ*un] şeklinde Elif-i memdûde ile okuyor? Bu durumda, mezkûr harflerin vezinlerinin Lâ'da olduğu gibi sonları Â sesiyle okunduğu, fakat isim haline geldiklerinde sonları Elif-i Memdûde ile yazıldığı, sözgelimi *ketebtü lâ*en [bir Lâ harfi yazdım] denildiği akla geliyor?" **dersen, şöyle derim:** Bu düşünce, özet olarak ifade ettiğim deliller karşısında zayıf kalır. Bu isimlerin tek tek okundukları zaman sonlarının Â sesiyle, i'râb kurallarına tâbi olduklarında ise Elif-i Memdûde ile okunuyor olmasının sebebi, bunların hecelenerek okunmalarının hafiflik ve kısaltmaya daha uygun olması ve bu şekilde / hece olarak kullanımlarının çok olmasıdır.

[86] **Şayet** "Bunların alfabedeki harflerin isimleri olduğu ve i'râb kurallarına tâbi oldukları, fakat tek tek telaffuz edildiklerinde son harflerinin salt *vakıf* (durma) sebebiyle sakin olduğu anlaşıldı; pekiyi, bunların sûrelerin başında bu şekilde yer almalarının mânası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu konuda birkaç açıklama vardır. Birincisi -ki çoğunluk bu görüşte mutabakat halindedir- bunların sûrelerin isimleri olduğu şeklindedir. *el-Kitab* müellifi Sîbeveyhi [v.180/796], gayr-ı munsarifler çerçevesinde bunları zikretmek için tahsis ettiği bölümünü "sûre *isimlerine* dair bab" diye adlandırmıştır. Bunlar sûre isimleri olarak yorumlandığı zaman, iki kısma ayrılır; birinci kısımda *Elif-Lâm-Mîm-Râ* ve *Kâf-Hâ-Yâ-'Ayn-Sād* gibi i'râba elverişli olmayanlar,

[٨٣] وذكر أبو علي في كتاب الحجة في يس: وإمالة يا، أنهم قالوا: يا زيد، في النداء؛ فأمالوا وإن كان حرفًا، قال: فإذا كانوا قد أمالوا ما لا يمال من الحروف من أجل الياء، فلأن يميلوا الاسم الذي هو يس أجدر. ألا ترى أن هذه الحروف أسماء لما يلفظ بها؟

٥ [٨٤] فإن قلت: من أي قبيل هي من الأسماء، أمعربة أم مبنية؟ قلت: بل هي أسماء معربة، وإنما سكنت سكون زيد وعمرو وغيرهما من الأسماء حيث لا يمسها إعراب لفقد مقتضيه وموجبه. والدليل على أن سكونها وقف وليس ببناء أنها لو بنيت لحذى بها حذو كيف، وأين، وهؤلاء؛ ولم يقل: ص، ق، ن مجموعًا فيها بين الساكنين.

١٠ [٨٥] فإن قلت فلم لفظ المتهجي بما آخره ألف منها مقصورا، فلما أعرب مدّ فقال هذه باء، وياء، وهاء؛ وذلك يخيل أن وِزَانَها وزان قولك ''لا'' مقصورة؛ فإذا جعلتها اسمًا مددت فقلت: كتبت لاء؟ قلت: هذا التخيل يضمحل بما لخصته من الدليل؛ والسبب في أن قصرت متهجاة، ومدّت حين مسها الإعراب: أن حال التهجي خليقة بالأخف الأوجز، واستعمالها فيه أكثر.

١٥ [٨٦] فإن قلت: قد تبين أنها أسماء لحروف المعجم، وأنها من قبيل المعربة، وأن سكون أعجازها عند الهجاء لأجل الوقف، فما وجه وقوعها على هذه الصورة فواتح للسور؟ قلت: فيه أوجه: أحدها وعليه إطباق الأكثر: أنها أسماء السور. وقد ترجم صاحب الكتاب الباب الذي كسره على ذكرها في حد ما لا ينصرف بـ''باب أسماء السور'' وهي في ذلك على ضربين: أحدهما ما لا يتأتى فيه إعراب، نحو: كهيعص، والمر.

ikinci kısımda ise iʿrâba elverişli olanlar yer alır. Bunlar da ya *Sād*, *Kāf*, *Nûn* gibi tek tek isimler şeklinde ya da *HâMîm*, *TāSîn*, *YâSîn* gibi birkaç ismin müfred vezinde birleşmiş hali şeklindedir. Bunlar *kābîl* ve *hâbîl* veznindedir. Benzer şekilde *Tā-Sîn-Mîm*'de de Sin [*TāSîn^{e}Mîm* şeklinde] fethalı okunabilir; bu durumda sondaki Mîm, *TāSîn^e*'ye birleştirilmiş ve tıpkı *DârâBcird* gibi iki kelimeden oluşan bir tek kelime halini almış olabilir. Bunlardan ilk türde olanlar sadece mahkîdir [lafzın, sûreti muhafaza edilerek hikâye şeklinde anlatımdır], ikinci türde olanlarda ise hem iʿrâb hem de [ilk türde olduğu gibi] *hikâye* olma durumu mümkündür. Muhammed b. Talha es-Seccâd'ı [v.36/656] öldüren Şurayh b. Evfâ el-Absî şu beyti irat etmiştir:

> Mızrak böğrüne saplanmış; bana HâMîm'i[5] hatırlatıyor
> [Mübareze için] öne atılmadan evvel okusaydı ya *HâMîm*'i

Görüldüğü üzere şair burada HâMîm ifadesini iʿrâb kurallarına tâbi tutmuş; gayr-i munsarif kelime olarak kullanmıştır. İʿrâb kurallarına tâbi buna benzer diğer kelimeler de hem özel isim hem de müennes olma özellikleri sebebiyle gayr-i munsarif olurlar.

[87] *Hikâye*; bir lafzın [cümledeki i'râbı dikkate alınmayıp] ilk sûreti korunarak nakledilmesidir. Sözgelimi *yekfîke temretâni* "Sana iki hurma yeter" diyen birine *daʿnî min temretâni* "bırak 'temratân'ı / iki hurmayı", *bede'tü bi'l-hamdülillâh* [Elhamdülillah ile başladım], *kara'tü sûrat^{ün} enzelnâhâ* [Sûrat^{ün} Enzelnâhâ'yı okudum] ifadelerinde bu durum söz konusudur. Şairin şu beyti de buna örnektir:

> Temim oğullarının kitabında gördük ki,
> Mahmuz darbesine en müstahak at, sağa sola kıç atandır.

Zürrumme [v.117/735] de şöyle demiştir:

> "İnsanlar yağmur duasına çıkıyorlar" diye işittim
> Ve [devem] Saydah'a dedim ki, "Sen (asıl, Basra valisi) Bilal geri gelsin diye dua et!"

Bir başka şair de şöyle demiştir:

> Dostlarım "Yarın yola çıkılacak!" dediler
> Ben de onlarlayım yola çıktıklarında

er-Rahîl hem mansup olarak hem de mecrur olarak rivayet edilmiş [olup mansup rivayeti hikâyeye örnek]tir.

---

5 HâMîm'den maksat, bir görüşe göre, HâMîm-i Şûra sûresinin 23. âyetidir. Bu âyet, 'Peygamber'in yakınlarını sevmenin öğütlendiği' şeklinde anlaşılmış; Talha b. Ubeydullah'ın oğlu Muhammed de, Cemel savaşında Peygamber'in akrabası olarak bu âyeti düşman askerine hatırlatmıştır. Ancak kendisinin savaştığı kişi, Hazret-i Ali idi…

والثاني: ما يتأتى فيه الإعراب، وهو إما أن يكون اسما فردا كص، وق، ون، أو أسماء عدّة مجموعها على زنة مفرد كحم وطس ويس؛ فإنها موازنة لقابيل وهابيل، وكذلك طسم يتأتى فيها أن تفتح نونها، وتصير ميم مضمومة إلى طس فيجعلا اسما واحدا؛ كدارا بجرد؛ فالنوع الأول محكي ليس إلاّ؛ وأما النوع الثاني فسائغ فيه الأمران: ٥ الإعراب، والحكاية؛ قال قاتل محمد بن طلحة السجاد وهو شريح بن أوفى العبسي:

يُذَكِّرُنِي حَامِيمَ وَالرُّمْحُ شَاجِرٌ ۞ فَهَلَا تَلَا حَامِيمَ قَبْلَ التَّقَدُّمِ

فأعرب حاميم ومنعها الصرف، وهكذا كل ما أعرب من أخواتها؛ لاجتماع سببي منع الصرف فيها، وهما: العلمية، والتأنيث.

[٨٧] والحكاية أن تجيء بالقول بعد نقله على استبقاء صورته الأولى. كقولك: ١٠ دعني من تمرتان، وبدأت بـ{الْحَمْدُ لِلَّهِ}، وقرأت: {سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا} [النور: ١] قال:

وَجَدْنا في كِتَابِ بَني تَمِيم ۞ أَحَقُّ الْخَيْلِ بالرَّكْضِ الْمُعَارُ

وقال ذو الرمّة:

سَمِعْتُ النَّاسُ يَنْتَجِعُونَ غَيثًا ۞ فَقُلْتُ لِصَيْدَح انْتَجِعي بِلَالَا

وقال آخر:

١٥ تَنَادَوْا بالرَّحِيلَ غَدًا ۞ وَفِي تِرْحَالِهِمْ نَفْسِي

وروى منصوبًا ومجرورًا.

[88] Hicazlılar *ra'eytü Zeyd*^{en} [Zeyd'i gördüm] diyen kişiye onun hangi Zeyd olduğunu soracakları zaman, [*men Zeyd*^{ün} değil] *men Zeyd*^{en} derlermiş. Sîvebeyhi şöyle demiştir: "Arapların *lâ min eyne yâ fetâ* ["Nerelisin?" değil, delikanlı!..][6] dediklerini işittim."

[89] **Şayet** "Sûrelerin başındaki Nûn, Sād, Kāf isimlerini fethalı olarak [*Sād*^{e}, *Kāf*^{e}, *Nûn*^{e} şeklinde] okuyanların okuyuşunun gerekçesi nedir?" **dersen, şöyle derim:** En iyisi bunun fetha değil, nasp olduğunu söylemektir. Bu harflerin bu okuyuşta tenvinli olmamasının sebebi ise, daha önce ifade ettiğimiz üzere, gayr-i munsarif olmalarıdır. Mansup olmalarının sebebi, اذكر [hatırla / hani] mânasında bir gizli fiilin takdir edilmesidir. Sîbeveyhi [v.180/796] *YâSîn*, *HâMîm*, *TāSîn* için, -bu şekilde bir kıraat mevcut olsaydı- aynı şeyi mümkün görmüştür. Ebû Sa'îd es-Sîrâfî [v.368/978] *YâSîn*^{e} şeklinde bir okuyuş olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bunun وَلَا الضَّالِّينَ [*Ve le'd-dāllîn*^{e}] okuyuşunda olduğu gibi, iki sakin harf bir araya geldiği için harfe hareke verilmesi kabilinden bir okuyuş olması da mümkündür.

[90] Şöyle bir soru sorulabilir: "Bunların kendisiyle yemin edilen şeyler [*muksemun-bihâ*] olduğunu ve tıpkı *ni'ama'l-lāh*^{i} *le-ef'alenne* [Allah'ın nimetlerine yemin olsun ki mutlaka yapacağım!] ve *âya'l-lāh*^{i} *le-ef'alenne* [Allah'ın âyetlerine yemin olsun ki kesinlikle yapacağım!] ifadelerinde olduğu gibi harf-i cerin hazfedilmesi ve kasem fiilinin ameli ile mansup olduğunu söyleseydin daha doğru olmaz mıydı; nitekim Zürrumme [v.117/735] şöyle demiştir:

> Bakın, kalbimin sevgi dolu olduğu nice kimseler var -yemin olsun-!

Bir şair de şöyle demiştir:

> Allah'ın emanetine yemin olsun ki işte tirit diye buna denir

[91] Şayet böyle bir soru soracak olursan **şöyle derim**: Sûre başlarında geçen bu isimlerin ardından gelen "Kur'ân" ve "Kalem" gibi ifadeler, üzerine yemin edilen şeylerdir. Eğer senin yukarıda söylediğini söyleyecek olsam, o zaman iki yemin ifadesinin aynı şeye yemin etmek için kullanıldığını söylemiş olurdum ki Araplar bunu hoş karşılamazlar. Sözgelimi Halil b. Ahmed [v.175/791], وَاللَّيْلِ إِذا يَغْشى وَالنَّهارِ إِذا تَجَلَّى وَما خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثى ["Yemin ederim bürüyüp kaplıyorken geceye; iyice açıldığında gündüze, erkeği ve dişiyi yaratan güce ki..." (Leyl 92/1-3)] âyetleri hakkında şöyle demiştir:

6 "Nereli olduğumu, soyumu sopumu sorma, asıl kişiliğime bak" anlamında.

[٨٨] ويقول أهل الحجاز في استعلام من يقول رأيت زيدًا: مَنْ زيدًا؟ وقال سيبويه: سمعت من العرب: لا من أين يا فتى.

[٨٩] فإن قلت: فما وجه قراءة من قرأ ص، وق، ون مفتوحات؟ قلت: الأوجه أن يقال: ذاك نصب وليس بفتح، وإنما لم يصحبه التنوين لامتناع الصرف على ما ذكرت.
٥ وانتصابها بفعل مضمر. نحو: اذكر؛ وقد أجاز سيبويه مثل ذلك في: حم، وطس، ويس لو قرئ به. وحكى أبو سعيد السيرافي أنّ بعضهم قرأ: يس. ويجوز أن يقال: حرّكت لالتقاء الساكنين، كما قرأ من قرأ ولا الضالينَ.

[٩٠] فإن قلت: هلا زعمت أنها مقسم بها وأنها نصبت قولهم: نعم اللهِ لأفعلن، وآي اللهِ لأفعلن، على حذف حرف الجر وإعمال فعل القسم؟

١٠ وقال ذو الرمة:

أَلا رُبَّ مَنْ قَلْبي لَهُ اللَّهَ نَاصِحٌ ۞

وقال آخر:

فَذَاكَ أَمَانَةَ اللّهِ الثَّرِيدُ ۞

[٩١] قلت: إنّ القرآن والقلم بعد هذه الفواتح محلوف بهما، فلو زعمت ذلك
١٥ لجمعت بين قسمين على مقسم واحد، وقد استكرهوا ذلك. قال الخليل في قوله عزّ وجلّ: {وَاللَّيْلِ إِذا يَغْشَى وَالنَّهارِ إِذا تَجَلَّى وَما خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثى} [الليل: ١-٣]:

Buradaki üç Vav'dan son ikisi, ilki ile aynı konumda değildir; bunlar tıpkı *Merartü bi-Zeyd*[in] *ve 'Amr*[in] [Zeyd'e ve Amr'a uğradım] ifadesindeki Vav gibi [atıf Vav'ı]dır; ilk Vav ise Bâ ve Tâ gibi [kasem Vav'ı]dır. Sîbeveyhi [v.180/796] de şöyle demiştir: Halil b. Ahmed'e, "Neden son iki Vav ilki ile aynı konumda değildir?" diye sordum; şöyle dedi: "Allah Teâlâ burada sayılan şeylerin hepsi ile aynı hususa yemin etmektedir. Eğer ilk Vav ile yemin ifadesi bitecek olsaydı, o zaman ikinci Vav ile yeni bir cümlenin başlaması mümkün olurdu. Tıpkı *billâhi le-ef'alenne* [Allah'a yemin olsun ki mutlaka yapacağım!], *billâhi le-ahrucenne'l-yevme* [Allah'a yemin olsun bugün mutlaka çıkacağım!] gibi. Bu noktada *ve hakkike ve hakki Zeyd*[in] *le-ef'alenne* [Senin hakkın ve Zeyd'in hakkı için! Mutlaka yapacağım!] ifadesi bu görüşü kuvvetlendirmez; zira buradaki son Vav'ın kasem Vav'ı olarak görülmesi, ancak nahoş bir uygulama olarak caiz görülür. Nitekim *ve hayâtî sümme hayâtike le-ef'alenne* [Kendi hayatım, sonra da senin hayatın üzerine yemin olsun ki yapacağım] ifadesindeki *sümme* [sonra], Vav [ve] konumundadır. Bununla birlikte, *mânahnufihi*miz olan asıl konuda [yani "ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ gibi huruf-ı mukatta'adan sonraki kasem ifadelerinde] Vav'ın atıf harfi olarak düşünülmesi zaten mümkün değildir, çünkü ikinci ifade ile ilk ifadenin i'râbı farklıdır.

[92] **Şayet** "Bunları [yani "Nûn", "Sād" ve "Kāf" gibi lafızları] kasem Vav'ının hazfiyle mansup değil de Vav'ın idmârıyla mecrûr kabul et; nitekim Araplar *Allāhi le-ef'alenne* [Allah'a yemin olsun ki yapacağım] ifadesinde olduğu gibi, yemin ifadesini mecrur kullanırlar. Yine *lâhe ebûke* [Allah için senin baban...] örneği de söz konusudur; ancak burada *lâhe* [لاهِ] gayr-i munsarif olduğu için, mecrur olduğu halde fetha almıştır- aradaki Vav'ı da atıf harfi yap; eğer böyle yaparsan, işaret etmiş olduğun sonuca gitmen daha kolay olur" **dersen, şöyle derim**: Bu doğru olabilir. İbn Abbâs'dan [v.68/688] rivayet edilen "Allah Teâlâ bu harflerle yemin etmiştir" ifadesi de bunu desteklemektedir.

[93] **Şayet** "Sûrelerin başındaki *Sād* ve *Kāf* isimlerini kesre ile [*Sād*[i], *Kāf*[i] şeklinde] okuyanların okuyuşunun gerekçesi nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun sebebi, daha önce zikretmiş olduğumuz üzere, iki sakin harfin bir araya gelmesidir. Burada harfe hareke veren kimsenin şöyle bir gerekçe bulması da mümkündür: Bu kelimelerin son harflerinde sürekli vakıf yapıldığı [ve harekesiz okundukları] zaman, bu durum bunların son iki harfi sakin olan mebnî kelimelere benzemesine ve bu sebeple bazen الآنَ [şimdi] kelimesi gibi, bazen de هؤلاء [onlar] kelimesi gibi muamele görmesine neden olur.

الواوان الأخريان ليستا لمنزلة الأولى، ولكنهما الواوان اللتان تضمان الأسماء إلى الأسماء في قولك: مررت بزيد وعمرو، والأولى بمنزلة الباء والتاء. قال سيبويه: قلت للخليل: فلم لا تكون الأخريان بمنزلة الأولى؟ فقال: إنما أقسم بهذه الأشياء على شيء، ولو كان انقضى قسمه بالأوّل على شيء لجاز أن يستعمل كلامًا آخر، ٥ فيكون كقولك بالله لأفعلنّ، بالله لأخرجنّ اليوم، ولا يقوى أن تقول: وحقك وحق زيد لأفعلنّ. والواو الأخيرة واو قسم لا يجوز إلا مستكرهًا؛ قال: وتقول وحياتي ثم حياتك لأفعلنّ؛ فثم هاهنا بمنزلة الواو. هذا ولا سبيل فيما نحن بصدده إلى أن تجعل الواو للعطف؛ لمخالفة الثاني الأول في الإعراب.

[٩٢] فإن قلت: فقدّرها مجرورة بإضمار الباء القسمية لا بحذفها، فقد جاء ١٠ عنهم: الله لأفعلن مجرورًا، ونظيره قولهم: لاه أبوك؛ غير أنها فتحت في موضع الجر لكونها غير مصروفة، واجعل الواو للعطف حتى يستتب لك المصير إلى نحو ما أشرت إليه. قلت: هذا لا يبعد عن الصواب، ويعضده ما رووا عن ابن عباس رضي الله عنهما أنه قال: أقسم الله بهذه الحروف.

[٩٣] فإن قلت: فما وجه قراءة بعضهم ص وق بالكسر؟ قلت: وجهها ما ذكرت ١٥ من التحريك لالتقاء الساكنين، والذي يبسط من عذر المحرّك أن الوقف لما استمرّ بهذه الأسامي، شاكلت لذلك ما اجتمع في آخره ساكنان من المبنيات، فعوملت تارة معاملة "الآن" وأخرى معاملة "هؤلاء".

[94] **Şayet** “Mahkî isimlerde de, iʿrâba tâbi olan isimler gibi yemin mânasının kastedildiğini söyleyebilir miyiz?” **dersen, şöyle derim:** Bu mümkündür; bu durumda حم وَالْكِتابِ الْمُبِينِ [HâMîm. Kitâb-ı Mübîn’e yemin olsun ki…” (Duhān 44/1-2)] âyetinde olduğu gibi başında gizli bir kasem Vav’ı takdir edebilirsin. Bu durumda adeta anlam şöyle olmaktadır; “Bu sûreye ve bu Kitâb-ı Mübîn’e yemin olsun ki...” Peygamber (s.a.)’in [herhangi bir sûre ile ilişkili olmaksızın kullandığı] حم لَا يُنْصَرُونَ [“HâMîm; zafere eremesinler!” (*Tirmizî,* “Cihâd”, 11)] ifadesinde geçen *HâMîm*’in ise -cer harfinin hazfedildiği de gizlendiği de söylenerek- mecrur olduğuna da mansup olduğuna da hükmedilebilir [ilk ihtimalde mansup, ikincisinde mecrur sayılır].

[95] **Şayet** “Sûrelerin hususen bu lafızlarla isimlendirilmesinin mânası nedir?” **dersen, şöyle derim:** Sanki burada mâna, hakkı bâtıldan ayıran kitabın [Furkān/Kur’ân] tamamen bu Arapça kelimelerden, yani bu lafızların müsemmâları olan harflerden terkip edilmiş olan kelimelerden müteşekkil olduğunu bildirmektir. Nitekim “Arapça bir Kur’ân olarak.” [Yusuf 12/2] âyetinde de bu durum ifade edilmiştir.

[96] “Peki, bunlar neden mushafta isimleriyle değil de, salt harf olarak yazılmıştır?” **dersen, şöyle derim:** [Öncelikle;] kelimeler bizzat harflerden mürekkep oldukları ve süregelen âdet gereği konuşma ya da bir kâtibe yazdırma esnasında “şöyle şöyle yaz” denilerek isimleriyle telaffuz edildikleri ve yazıda bu harflerin bizzat kendileri yazıldığı için, bu alışılagelen uygulama mushaflarda sûre başlarındaki harflerin yazımında da devam etmiştir. Yine bunların çok yaygın olarak biliniyor olması, siyahisinden beyazına herkesin lisanında mevcut olması, bunları tek tek heceleyerek değil de birbirine birleştirerek telaffuz edecek olan kimsenin bu okuyuştan herhangi bir anlam çıkaramayacak olması ve bazı sûrelerin başında sadece tek bir harfin bulunması ve bu tek harflerin müstakil bir kelime olarak anlaşılmasından başka bir seçeneğin akla gelmemesi gibi sebeplerden dolayı, bunların isim şeklinde değil de harf şeklinde yazılması herhangi bir karışıklığa sebep olmamaktadır. Kaldı ki, mushaf hattında, hat ve hece ilimlerinin temelinde yer alan dilbilimsel kıyasa aykırı başka hususlar da bulunmaktadır, fakat bunlar herhangi bir zarar ya da eksikliğe neden olmaz. Çünkü lafızlar en nihayetinde doğru telaffuz edilmektedir ve Kur’ân, hafızalarda ezber olarak mevcuttur. Dolayısıyla, mushafın hattına uymak, onu takip etmek, kimsenin muhalefet etmediği bir gelenek olmuştur. Abdullah b. Dürüsteveyhi [v.347/958], hat ve hece alanındaki

[٩٤] فإن قلت: هل تسوغ لي في المحكية مثل ما سوّغت لي في المعربة من إرادة معنى القسم؟ قلت: لا عليك في ذلك، وأن تقدّر حرف القسم مضمرًا في نحو قوله عز وجل: {حم وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ} [الدخان: ٢]، كأنه قيل: أقسم بهذه السورة وبالكتاب المبين: {إِنَّا جَعَلْنَاهُ}. وأما قوله ﷺ: «حم لا يُنصَرون» فيصلح أن يقضى له بالجرّ والنصب جميعًا على حذف الجار وإضماره.

[٩٥] فإن قلت: فما معنى تسمية السور بهذه الألفاظ خاصة؟ قلت: كأن المعنى في ذلك الإشعار بأن الفرقان ليس إلا كلما عربية معروفة التركيب من مسميات هذه الألفاظ، كما قال عز من قائل: {قُرْآنًا عَرَبِيًّا} [يوسف: ٢].

[٩٦] فإن قلت: فما بالها مكتوبة في المصحف على صور الحروف أنفسها، لا على صور أساميها؟ قلت: لأنّ الكلم لما كانت مركبة من ذوات الحروف، واستمرّت العادة متى تهجيت ومتى قيل للكاتب: اكتب كيت وكيت أن يلفظ بالأسماء وتقع في الكتابة الحروف أنفسها، عمل على تلك الشاكلة المألوفة في كتابة هذه الفواتح. وأيضًا فإن شهرة أمرها، وإقامة ألسن الأسود والأحمر لها، وأنّ اللافظ بها غير متهجاة لا يحلى بطائل منها، وأنّ بعضها مفرد لا يخطر ببال غير ما هو عليه من مورده أمنت وقوع اللبس فيها؟ وقد اتفقت في خط المصحف أشياء خارجة عن القياسات التي بني عليها علم الخط والهجاء؛ ثم ما عاد ذلك بضير ولا نقصان؛ لاستقامة اللفظ وبقاء الحفظ، وكان اتباع خط المصحف سنة لا تخالف. قال عبد الله بن درستويه في كتابه:

el-Mutercim bi-kitâbi'l-küttâb el-mutemmim[7] adlı eserinde şöyle demiştir: "İki hat kıyas kuralları ile değerlendirilmez. Birincisi mushaf hattıdır, çünkü bu gelenektir. İkincisi ise aruz hattı olup, bu hatta telaffuzda sabit kalan şey sabitlenir, sabit kalmayan şey ise atılır."

5 [97] [ii] Bu isimlerin bu şekilde art arda tek tek harfler olarak tâdat edilmiş olmasından, Kur'ân'la ve onun nazmının farklılığı ile kendilerine meydan okunanların dikkatini çekmek, kendilerine okunan ve benzerini getirmekten yediden yetmişe hepsinin âciz kaldığı bu kitabın aslında onların belli bir nazım içerisinde söz söylerken kullandıkları harflerden müteşekkil bir kelâm olduğu-
10 nu göstermek, onları bu noktada düşünmeye sevk etmek kastedilmiş olabilir. Böylece onların bu konuda düşünmeleri istenmiş; kendileri söz sanatının ustaları, diyalog ve konuşmanın öncüleri oldukları, birbirlerine karşı her alanda övünme, etkili konuşmalar yapma hususunda çok hırslı oldukları; kaside ve recez türü edebî sanatlarda adeta kendilerini paraladıkları halde, yine de Kur'ân
15 karşısında kudretlerinin yetmemesinin, uzun çabalar neticesinde de olsa onun bir benzerini ortaya koymaktan âciz kalmalarının; ortaya koydukları sözlerin Kur'ân'ın belâgat seviyesine -ki bu herkesin belâgat seviyesini aşmaktadır- erişememiş, fasih kimselerin kudretlerinin çerçevesi dışına çıkamamış, basiret sahibi kimselerin ulaşabilecekleri noktaları aşamamış, dolayısıyla Kur'ân'a karşı
20 koyamamış olmalarının tek sebebinin, Kur'ân'ın beşer kelâmı olmayıp bütün güç ve kudretin yaratıcısı olan Allah'ın kelâmı olması olduğunu kesin olarak anlamalarını sağlamak murad edilmiştir.

[98] Bu görüş oldukça kuvvetli olup kabule değerdir. Bu görüşü destekleyen kimsenin öncelikli olarak şöyle söyleme imkânı vardır: Kur'ân Arapla-
25 rın dili ile inzâl edilmiş, onların üslup ve kullanımlarını esas almıştır. Araplar isim belirlerken en fazla iki şeyin toplamından oluşan bir ismi kullanırlar; üç, dört veya beş isimden müteşekkil bir isim vermezler. Dolayısıyla bu harflerin sûrelerin hakiki anlamda isimleri olduğunu söylemek, burada, Arap dilinde bulunmayan bir kullanım bulunduğu anlamına gelir ve isim ile müsemmânın
30 aynı olması sonucuna götürür. Bunun uzun zamandan beri nakledilegelen bir görüş olduğunu, dolayısıyla reddedilemeyeceğini söyleyerek itiraz edecek olursan, buna cevaben bu görüşün başka şekilde yorumlanabileceği söylenebilir.

7 Bu eser *Kitâbü'l-küttâb*, *Edebu'l-kâtib*, *el-Kitâbu'l-mutemmim fi'l-hatt ve'l-hicâ'*, *Elfâzu'l-küttâb fi'l-hatt ve'l-hicâ'*, *el-Elfâz li'l-küttâb* adlarıyla da anılmaktadır (M.Reşit Özbalıkçı, "İbn Dürüsteveyhi" md. *DİA*) / ed.

المترجم بكتاب الكتاب المتمم في الخط والهجاء: خطان لا يقاسان؛ خط المصحف لأنه سنة، وخط العروض لأنه يثبت فيه ما أثبته اللفظ ويسقط عنه ما أسقطه.

[٩٧] الوجه الثاني: أن يكون ورود هذه الأسماء هكذا مسرودة على نمط التعديد كالإيقاظ وقرع العصا لمن تحدّى بالقرآن وبغرابة نظمه؛ وكالتحريك للنظر في أن هذا ٥ المتلو عليهم وقد عجزوا عنه عن آخرهم كلام منظوم من عين ما ينظمون منه كلامهم ليؤديهم النظر إلى أن يستيقنوا أن لم تتساقط مقدرتهم دونه، ولم تظهر معجزتهم عن أن يأتوا بمثله بعد المراجعات المتطاولة، وهم أمراء الكلام وزعماء الحوار، وهم الحرّاص على التساجل في اقتضاب الخطب، والمتهالكون على الافتنان في القصيد والرجز، ولم يبلغ من الجزالة وحسن النظم المبالغ التي بزت بلاغة كل ناطق، وشقت ١٠ غبار كل سابق، ولم يتجاوز الحدّ الخارج من قوى الفصحاء، ولم يقع وراء مطامح أعين البصراء؛ إلا لأنه ليس بكلام البشر، وأنه كلام خالق القوى والقُدر.

[٩٨] وهذا القول من القوة والخلاقة بالقبول بمنزل، ولناصره على الأوّل أن يقول: إن القرآن إنما نزل بلسان العرب مصبوبًا في أساليبهم واستعمالاتهم، والعرب لم تتجاوز ما سموا به مجموع اسمين، ولم يسم أحد منهم بمجموع ثلاثة أسماء وأربعة وخمسة، ١٥ والقول بأنها أسماء السور حقيقة: يخرج إلى ما ليس في لغة العرب، ويؤدّي أيضًا إلى صيرورة الاسم والمسمى واحدًا. فإن اعترضت عليه بأنه قول مقول على وجه الدهر وأنه لا سبيل إلى ردّه، أجابك بأن له محملًا سوى ما يذهب إليه، وأنه نظير قول الناس:

Örneği: “Falanca *kıfâ nebki* ve *ʿafeti'd-diyâr*^{u} şiirlerini rivayet ediyor”[8] sözünde veya kişinin arkadaşına “Ne okudun?” diye sorduğu zaman onun cevap olarak; بَرَاءَةٌ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ [Tevbe 9/1] okudum; يُوصِيكُمُ اللّٰهُ فِي أَوْلَادِكُمْ [Nisâ 4/11] okudum; اللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ [Nur 24/35] okudum gibi cevaplar vermesinde bu durum söz konusudur. Bu cevaplarda geçen âyet bölümleri, o sûrelerin ya da âyetlerin isimleri değildir. Kastedilen şey, bu ifadelerle başlayan kasidenin ya da sûre veya âyetlerin okunduğudur. Ancak isim maksadıyla bunların söylenmesi ve isimden anlaşılan şeyin bunlardan anlaşılması bir üslup olarak kullanıldığı için, bu tür ifadeler hakiki anlamda değil, fakat mecaz anlamda kullanılır.

[99] Bu iki itiraza cevap vermek isteyen kişi öncelikle şöyle diyebilir: Evet, üç ve daha fazla ismi birleştirerek isim koymak gerçekten de hoş değildir ve yeminle belirtmek gerekir ki bu, Arap dili kurallarının dışına çıkmaktır; fakat bu durum *Hadramevt* kelimesinde olduğu gibi iki kelimenin *birleştirilerek* tek kelime haline getirilmesi halinde söz konusudur. Ancak eğer tıpkı sayı isimlerinde olduğu gibi çok sayıda isim, birleştirilmeksizin yan yana zikredilirse, bunun yadırganacak bir tarafı yoktur, çünkü bu, hikâye olarak [uzunca] anlatılması gereken şeyi isimlendirerek ifade etmek sayılır. Örneği: *Te'ebbeta şerr*^{an} [şerri koltuğunun altına aldı][9], *berika nahruhû* [gövdesi parladı] ve *şâbe karnâhâ* [boynuzları yaşlandı / saç örgüleri ağardı][10] gibi ifadeler hikâye olarak nakledilir ve cümledeki durumu ne olursa olsun, harekeleri değişmez. Aynı şey *Zeyd*^{ün} *muntalik*^{un} [Zeyd ayrıldı / ayrılandır] ya da *beytü şiʿr*^{in} [şiir beyti] ifadeleri için de söz konusu olabilir. Kaldı ki Sîbeveyhi'nin [v.180/796] cümleyle ya da şiir beyti ile isim vermeyi alfabedeki harflerden bir grubu ile isim vermekle aynı tutması da, bunun doğruluğunu gösteren kesin bir delildir. Bütün sûrelerin ilk harfleri ile isimlendirilmesi konusuna gelince, bu durumda isim ile müsemmânın aynı olması söz konusu olmaz, çünkü bu tür isimlendirmelerde, bütünü parçasıyla isimlendirme durumu söz konusudur ki bütün ile parça aynı şey değildir. Dikkat edersen, Araplar harfleri isimlendirirken önce harfin kendisini, daha sonra da ona ilave başka iki harfi kullanırlar. Örneği: [ص harfi için] *Sād* derken böyle yapmışlardır ve bu da isim ile müsemmâyı aynı yapmak olmamıştır. Zira burada isim birkaç harften mürekkep iken müsemmâ tek bir şeydir.

---

8 Bunlar meşhur iki şiirde geçen ifadelerdir. İlki İmru'ü'l-Kays'a, ikincisi Lebîd'e aittir. / çev.

9 تَأَبَّطَ شَرًّا ifadesi, belalı bir Arap şairinin (lakabı) ismidir. / çev.

10 Bu ifade bir kadının özel ismi olarak kullanılmış, daha sonra bu kadının soyu olan kabilenin ismi haline gelmiştir. / çev.

فلان يروي «قِفَا نَبْكِ»، و«عَفَتِ الدِّيَارُ». ويقول الرجل لصاحبه: ما قرأت؟ فيقول: {اَلْحَمْدُ لِلَّهِ} [الفاتحة: ١] و{بَرَاءَةٌ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ} [التوبة: ١] و {يُوصِيكُمُ اللّٰهُ فِى أَوْلَادِكُمْ} [النساء: ١١] و{اَللّٰهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} [النور: ٣٥]. وليست هذه الجمل بأسامي هذه القصائد وهذه السور والآي، وإنما تعني رواية القصيدة التي ذاك ٥ استهلالها، وتلاوة السورة أو الآية التي تلك فاتحتها. فلما جرى الكلام على أسلوب من يقصد التسمية، واستفيد منها ما يستفاد من التسمية، قالوا ذلك على سبيل المجاز دون الحقيقة.

[٩٩] وللمجيب عن الاعتراضين على الوجه الأول أن يقول: التسمية بثلاثة أسماء فصاعدًا مستنكرة لعمري وخروج عن كلام العرب، ولكن إذا جعلت اسمًا ١٠ واحدًا على طريقة حضرموت، فأما غير مركبة منثورة نثر أسماء العدد فلا استنكار فيها؛ لأنها من باب التسمية بما حقه أن يحكى حكاية، كما سموا: بتَأَبَّطَ شَرًّا، وبَرِقَ نَحْرُهُ، وشَابَ قَرْنَاهَا. وكما لو سمي: بزيد منطلق، أو بيت شعر. وناهيك بتسوية سيبويه بين التسمية بالجملة والبيت من الشعر، وبين التسمية بطائفة من أسماء حروف المعجم، دلالة قاطعة على صحة ذلك. وأما تسمية السورة كلها بفاتحتها ١٥ فليست بتصيير الاسم والمسمى واحدًا، لأنها تسمية مؤلف بمفرده، والمؤلف غير المفرد. ألا ترى أنهم جعلوا اسم الحرف مؤلفًا منه ومن حرفين مضمومين إليه، كقولهم: صاد، فلم يكن من جعل الاسم والمسمى واحدًا حيث كان الاسم مؤلفًا والمسمى مفردًا.

[100] Üçüncü olarak; sûrelerin başında bu harflerin bulunması sûrenin kulağa ilk gelen sesinin müstakil bir i'râb türüne ait olması bir tür i'câz alameti teşkil etmesi amacına yöneliktir. Zira bizzat bu harflerin kendilerini kullanarak konuşma konusunda ister ümmî olsun ister kitap ehli olsun bütün Araplar aynı seviyede idiler. Oysa harflerin isimlerini bilme konusunda durum böyle değildir. Bu bilgi sadece okuma yazma bilenler ve Ehl-i Kitap ile ilişkiye geçip onlardan bir şeyler öğrenmiş olanlara mahsus idi. Dolayısıyla ümmî bir kişi olan Peygamber (s.a.) nasıl okuma yazma bilmiyorsa, bu harflerin isimlerini de [kendiliğinden] bilip kullanması garip karşılanması gereken uzak bir igtimaldir Nitekim Allah Teâlâ, "Sen daha önce kitap da okumuyordun; (yazı namına) sağ elinle bir çizgi de çekmiyordun. Öyle olsaydı, mutlaka şüphelenirlerdi bâtıl taraftarları." [Ankebut 29/48] buyurmuştur. Dolayısıyla, sûrelerin başında bu harflerin zikredilmesi Hazret-i Peygamber'in Ehl-i Kitap'dan herhangi bir bilgi öğrenmediğinin herkes tarafından biliniyor olması ile birlikte düşünüldüğünde, tıpkı Kur'ân'da geçen kıssalar gibi, Kureyşlilerin ve onların dinini benimsemiş olanların daha önce bilmedikleri şeyler kapsamına girmekte ve bütün bunların Hazret-i Peygamber'e Allah tarafından vahyedilmiş olduğunu gösterme ve onun gerçekten peygamber olduğunu kanıtlama hususunda kıssalarla ortaklık arz etmektedir. Sûrelerin başında bu harflerin bu şekilde bulunması, onun, herhangi bir kimseden bir şey öğrenmediği halde anlaşılması güç ifadeler kullandığı anlamına gelir [ki bu da nübüvvetine delâlet eder.]

[101] Bil ki Allah Teâlâ'nın sûre başlarında bu isimleri kullanmış olması üzerinde düşündüğün zaman, bu [isimlerin müsemmâları olan] harflerin alfabedeki yirmi dokuz harfin tam sayı olarak yarısı kadar, yani on dört tane olduğunu görürsün. Bunlar Elif, Lâm, Mîm, Sād, Râ, Kâf, He, Yâ, 'Ayn, Tā, Sîn, Hâ, Kāf ve Nûn harfleridir. Sonra bu on dört harf üzerinde düşündüğün zaman, bunların harf cinslerinin tamamını ihtiva ettiğini görürsün. Bunu şöyle açıklayabiliriz: Bunlar içerisinde;

* *Hurûf-i mehmûse* adı verilen [fısıltı şeklinde zayıfça seslendirilen, telaffuz esnasında nefesin aktığı] harflerden yarısı, yani Sād, Kāf, He, Sîn ve Hâ;

[١٠٠] الوجه الثالث: أن ترد السور مصدّرَةً بذلك ليكون أوّل ما يقرع الأسماع مستقلًا بوجه من الإعراب، وتقدمة من دلائل الإعجاز. وذلك أنّ النطق بالحروف أنفسها كانت العرب فيه مستوية الأقدام: الأميون منهم وأهل الكتاب، بخلاف النطق بأسامي الحروف. فإنه كان مختصًا بمن خط وقرأ وخالط أهل الكتاب وتعلم منهم، ٥ وكان مستغربًا مستبعدًا من الأمي التكلم بها استبعاد الخط والتلاوة، كما قال عز وجل: {وَمَا كُنْتَ تَتْلُو مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ إِذًا لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ} [العنكبوت: ٤٨]. فكان حكم النطق بذلك مع اشتهار أنه لم يكن ممن اقتبس شيئًا من أهله حكم الأقاصيص المذكورة في القرآن، التي لم تكن قريش ومن دان بدينها في شيء من الإحاطة بها، في أن ذلك حاصل له من جهة الوحي، وشاهد بصحة نبوته، ١٠ وبمنزلة أن يتكلم بالرطانة من غير أن يسمعها من أحد.

[١٠١] واعلم أنك إذا تأملت ما أورده الله عزّ سلطانه في الفواتح من هذه الأسماء وجدتها نصف أسامي حروف المعجم أربعة عشر سواء، وهي: الألف، واللام، والميم، والصاد، والراء، والكاف، والهاء، والياء، والعين، والطاء، والسين، والحاء، والقاف، والنون في تسع وعشرين سورة على عدد حروف المعجم. ثم إذا نظرت في ١٥ هذه الأربعة عشر وجدتها مشتملة على أنصاف أجناس الحروف، بيان ذلك أن فيها:

من المهموسة نصفها: الصاد، والكاف، والهاء، والسين، والحاء.

* *Hurûf-i mechûre* adı verilen [güçlü ve yüksek sesle ifade edilen ظل قو ربض إذا غزا جند مطيع harfleri] harflerden yarısı, yani Elif, Lâm, Mîm, Râ, ‘Ayn, Tā, Kāf, Yâ ve Nûn;

* *Şiddetli* harflerin yarısı, yani Elif, Kâf, Tā ve Kāf;

5 * *Yumuşak* [rihvet] harflerin yarısı, yani Lâm, Mîm, Râ, Sād, He, ‘Ayn, Sîn, Hâ, Yâ ve Nûn;

* *Itbâk* harflerinin yarısı, yani Sād ve Tā;

* *İnfitah* harflerinin yarısı, yani Elif, Lâm, Mîm, Râ, Kâf, He, Yâ, ‘Ayn, Sîn, Hâ, Kāf ve Nûn;

10 * *İsti‘lâ* harflerinin yarısı, yani Kāf, Sād ve Tā;

* *İnce* [istif’âl] harflerden yarısı, yani Elif, Lâm, Mîm, Râ, Kâf, İnce He, Yâ, ‘Ayn, Sîn, kalın Hâ, Nûn;

* *Kalkale* harflerinin yarısı, yani Kāf ve Tā bulunmaktadır.

[102] Sonra kelime ve terkipleri incelediğin zaman, Allah Teâlâ’nın bütün 15 bu harf cinsleri içerisinde, zikretmiş olduklarının zikretmemiş olduklarından daha fazla olduğunu görürsün. Her şeyde hikmetleri gizli olan Allah Teâlâ her türlü noksanlıktan münezzehtir. Bildiğin gibi, bir şeyin büyük kısmı onun tamamı konumundadır. İşte bu, Kur’ân’ın muhtasar ifadelerine ve inceliklerine mutabık bir durumdur. Sanki Allah Teâlâ bu şekilde Araplara, sözlerini 20 oluşturdukları harfleri tâdat ederek onlara meydan okumuş, kendilerini ilzam etmiştir.

[103] Allah Teâlâ’nın bu harfleri hususen ve belli bir maksada binaen zikretmiş olduğunun bir delili de, kelâmın terkibinde en çok bu harflerin yer almasıdır. Örneği: Elif ve Lâm harflerinin çok sık yer aldığı sûrelerin başında bu 25 harfler tekrar edilmiştir. Bunlar Bakara, Âl-i İmrân, Rûm, Ankebût, Lokmân, Secde, A‘râf, Ra‘d, Yunus, İbrahim, Hûd, Yusuf ve Hicr sûreleridir.

ومن المجهورة نصفها: الألف، واللام، والميم، والراء، والعين، والطاء، والقاف، والياء، والنون.

ومن الشديدة نصفها: الألف، والكاف، والطاء، والقاف.

ومن الرخوة نصفها: اللام، والميم، والراء، والصاد، والهاء، والعين، والسين، والحاء، والياء، والنون. ٥

ومن المطبقة نصفها: الصاد، والطاء.

ومن المنفتحة نصفها: الألف، واللام، والميم، والراء، والكاف، والهاء، والعين، والسين، والحاء، والقاف، والياء، والنون.

ومن المستعلية نصفها: القاف، والصاد، والطاء.

١٠ ومن المنخفضة نصفها: الألف، واللام، والميم، والراء، والكاف، والهاء، والياء، والعين، والسين، والحاء، والنون.

ومن حروف القلقلة نصفها: القاف، والطاء.

[١٠٢] ثم إذا استقريت الكلم وتراكيبها رأيت الحروف التي ألغى الله ذكرها من هذه الأجناس المعدودة مكثورة بالمذكورة منها، فسبحان الذي دقت في كل شيء ١٥ حكمته. وقد علمت أن معظم الشيء وجله ينزل منزلة كله، وهو المطابق للطائف التنزيل واختصاراته، فكأن الله عزّ اسمه عدّد على العرب الألفاظ التي منها تراكيب كلامهم، إشارة إلى ما ذكرت من التبكيت لهم وإلزام الحجة إياهم.

[١٠٣] ومما يدل على أنه تغمد بالذكر من حروف المعجم أكثرها وقوعًا في تراكيب الكلم، أن الألف واللام لما تكاثر وقوعهما فيها جاءتا في معظم هذه الفواتح ٢٠ مكرّرتين. وهي فواتح سورة البقرة، وآل عمران، والروم، والعنكبوت، ولقمان، والسجدة؛ والأعراف، والرعد، ويونس، وإبراهيم، وهود، ويوسف، والحجر.

[104] **Şayet** "Bu harflerin tamamı Kur'ân'ın başında toplu olarak sayılamaz mıydı; neden değişik sûrelerin başında parça parça olarak yer almış?" **dersen, şöyle derim:** Muhataplara benzerini getirmeleri için meydan okunan şeyin başka bir şey değil de bu harflerden müteşekkil bir kelâm olduğuna farklı farklı sûrelerde tekrar tekrar dikkat çekmek, maksada ulaşma konusunda daha etkili, kulaklar ve kalpler üzerinde daha tesirlidir. Kur'ân'da geçen diğer bütün 'tekrar'lar için de bu durum söz konusudur. Bütün bu tekrarlarda, tekrar edilen hususun gönüllerde iyice yerleşmesi hedeflenmektedir.

[105] **Şayet** "Bunlar hep aynı düzen içerisinde zikredilemez miydi; neden bazı sûrelerin başında Sād, Kāf ve Nûn gibi tek harf şeklinde, bazılarında TāHâ, TāSîn, YâSîn, HâMîm gibi iki harf şeklinde, bazılarında Elif-Lâm-Mîm, Elif-Lâm-Râ, Tā-Sîn-Mîm gibi üç harf şeklinde, bazılarında Elif-Lâm-Mîm-Sād, Elif-Lâm-Mîm-Râ gibi dört harf şeklinde ve bazılarında da Kâf-Hâ-Yâ-'Ayn-Sâd ve Hâ-Mîm-'Ayn-Sîn-Kāf gibi beş harf şeklinde kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü Arap dilinin kelime yapısı asgari üç harf, azami beş harften müteşekkil olduğu gibi Arapların sözü ifade ederken kullandıkları üsluplar da çeşitlilik arz eder. Işbu sebeple, sûre başlarındaki harflerde de bu çeşitlilik üslubu izlenmiştir.

[106] **Şayet** "Bu hurûf-i mukatta'adan her birinin hususen tam da başında bulunduğu sûreye tahsis edilmiş olmasının sebebi nedir?" **dersen, şöyle derim:** Maksat dikkat çekmek olduğu için -ki aralarında ayrım olmaksızın bütün bu harflerin tamamı bu maksadı hâsıl etmek içindir- hurûf-i mukatta'adan herhangi birinin belli bir sûreye tahsis edilmiş olmasının hususi bir sebebini aramak gerekmez. Bu tıpkı insanın çocuklarından birini Zeyd, diğerini Amr diye isimlendirmesine benzer. Bu kişiye, "Neden bu çocuğuna Zeyd ismini, şuna da Amr ismini verdin?" diye sorulmaz, çünkü isimlendirmeden maksat bir şeyi diğerinden ayırt etmektir ve hangisine hangi isim verilirse verilsin, her hâlükârda bu ayırt etme gerçekleşmiş olmaktadır. Bu sebeple de "neden şu cinse *insan*, bu cinse *at* denildi; neden dayanmaya *darb*, dikilmeye *kıyâm*, bunun tersine ise *ku'ûd* denildi" gibi sorular anlamlı değildir.

[107] **Şayet** "Neden bu hurûf-i mukatta'adan bazıları müstakil âyet sayılırken diğer bazıları sayılmamaktadır?" **dersen, şöyle derim:** Bu, tıpkı sûreleri bilmek gibi tevkīfî [vahye dayalı] bir bilgidir ve bu alanda kıyasa yer yoktur. ElifLâmMîm, bulunduğu altı sûrenin başında müstakil âyettir. Aynı şekilde Elif-Lâm-Mîm-Sād ve Elif-Lâm-Mîm-Râ birer âyet değildir. Elif-Lâm-Râ da, başında bulunduğu beş sûrede bir âyet değildir.

[١٠٤] فإن قلت: فهلا عدّدت بأجمعها في أوّل القرآن؟ وما لها جاءت مفرقة على السور؟ قلت: لأن إعادة التنبيه على أن المتحدّى به مؤلف منها لا غير، وتجديده في غير موضع واحد أوصل إلى الغرض وأقرّ له في الأسماع والقلوب من أن يفرد ذكره مرة، وكذلك مذهب كل تكرير جاء في القرآن فمطلوب به تمكين المكرر في ٥ النفوس وتقريره.

[١٠٥] فإن قلت: فهلا جاءت على وتيرة واحدة؟ ولم اختلفت أعداد حروفها فوردت ص و ق و ن على حرف؛ وطه و طس و يس و حم على حرفين؛ والم والر وطسم على ثلاثة أحرف؛ والمص والمر على أربعة أحرف؛ وكهيعص وحم عسق على خمسة أحرف؟ قلت: هذا على إعادة افتنانهم في أساليب الكلام، وتصرفهم فيه ١٠ على طرق شتى ومذاهب متنوّعة. وكما أن أبنية كلماتهم على حرف وحرفين إلى خمسة أحرف لم تتجاوز ذلك، سلك بهذه الفواتح ذلك المسلك.

[١٠٦] فإن قلت: فما وجه اختصاص كل سورة بالفاتحة التي اختصت بها؟ قلت: إذا كان الغرض هو التنبيه والمبادئ كلها في تأدية هذا الغرض سواء لا مفاضلة كان تطلب وجه الاختصاص ساقطًا، كما إذا سمى الرجل بعض أولاده زيدًا والآخر ١٥ عمرًا، لم يقل له: لم خصصت ولدك هذا بزيد وذاك بعمرو؟ لأنّ الغرض هو التمييز وهو حاصل أية سلك؛ ولذلك لا يقال: لم سمي هذا الجنس بالرجل وذاك بالفرس؛ ولم قيل للاعتماد الضرب، وللانتصاب القيام، ولنقيضه القعود؟

[١٠٧] فإن قلت: ما بالهم عدّوا بعض هذه الفواتح آية دون بعض؟ قلت: هذا علم توقيفي لا مجال للقياس فيه كمعرفة السور. أمّا الم فآية حيث وقعت من السور المفتتحة ٢٠ بها، وهي ست. وكذلك المص آية، والمر لم تعدّ آية، والر ليست بآية في سورها الخمس،

Tā-Sîn-Mîm ise, başında bulunduğu iki sûrede âyettir. TāHâ ve YâSîn de âyettir. TāSîn âyet değilken HâMîm, başında bulunduğu bütün sûrelerden bir âyettir. HâMîm 'Ayn-Sîn-Kāf" iki âyet, Kâf-Hâ-Yâ-'Ayn-Sād ise bir âyettir. Sād, Kāf ve Nûn'dan hiçbiri âyet değildir. Bu Kûfe kıraat imamlarının görüşüdür. Diğerleri ise bunların hiçbirini müstakil âyet saymazlar.

[108] **Şayet** "Tek bir kelime hükmünde olan bir şey nasıl âyet sayılıyor?" **dersen, şöyle derim:** Nasıl الرَّحْمَنُ [Rahmân 55/1] ve مُدْهَامَّتَانِ [İkisi de yemyeşil" (Rahmân 55/63)] ifadeleri bir kelime oldukları halde âyet sayılıyorsa, bunlar da öyle, yani tevkīfî olarak âyet sayılmaktadır.

[109] **Şayet** "Vakıf açısından bunların hükmü nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunlar devamındaki kelimelerden bağımsız ve müstakil mâna sahibi kelimeler olarak düşünülürse, o zaman her birinde tam vakıf yapmak gerekir. Tabiî bu, mezkûr harfleri sûrelerin isimleri olarak düşünmeyip sadece ['şişşt', 'hey' vb.] seslerle birinin dikkatini çekme kabilinden birer harf olarak düşünme ya da gizli bir mübtedanın haberi olarak görme durumunda söz konusudur. Örneği: [Âl-i İmran 3/1-2'de] sanki önce; الم [Bu Elif-Lâm-Mîm'dir] deniliyor; daha sonra yeni bir cümle başlatılarak اَللّٰهُ لاَ إِلٰه إِلاَّ هُوَ [Allah'tan başka tanrı yoktur] buyruluyor.

[110] **Şayet** "Sûre başlarındaki bu harflerin i'râbda mahalli var mıdır?" **dersen, şöyle derim:** Evet, bu harfleri sûrelerin isimleri olarak kabul edenlere göre bunların i'râbda mahalli vardır, çünkü bu düşüncede olan kimseye göre bunlar tıpkı diğer özel isimler gibidir.

[111] **Şayet** "Bunların i'râbdaki mahalli nedir?" **dersen, şöyle derim:** Üç ihtimale de açıktır; şöyle ki, mübteda olarak merfû' olabilecekleri gibi daha önce ifade edildiği üzere kasem harfi olarak mecrur ya da mansup da olabilirler. Yani bunlar şiirde الله lafzının farklı iki lehçede mecrur ve mansup olmasına benzer şekilde mecrur ve mansup olabilirler. Bu harfleri sûrelerin isimleri olarak görmeyenlerin mezhebinde ise, bunların tıpkı yeni başlayan cümleler ve [hesap için] teker teker sayılan müfret kelimeler gibi, i'râbda mahallinin olması düşünülemez.

وطسم آية في سورتيها، وطه ويس آيتان، وطس ليست بآية، وحم آية في سورها كلها، و حم عسق آيتان، وكهيعص آية واحدة، وص و ق و ن ثلاثتها لم تعدّ آية. هذا مذهب الكوفيين؛ ومن عداهم لم يعدّوا شيئًا منها آية.

[١٠٨] فإن قلت: فكيف عدّ ما هو في حكم كلمة واحدة آية؟ قلت: كما عدّ ٥ {الرَّحْمَنُ} [الرحمن: ١] وحده و{مُدْهَامَّتَانِ} [الرحمن: ٦٤] وحدها آيتين على طريق التوقيف.

[١٠٩] فإن قلت: ما حكمها في باب الوقف؟ قلت: يوقف على جميعها وقف التمام إذا حملت على معنى مستقل غير محتاج إلى ما بعده، وذلك إذا لم تجعل أسماء للسور ونعق بها كما ينعق بالأصوات أو جعلت وحدها أخبار ابتداء محذوف ١٠ كقوله عز قائلًا: {الم} أي هذه الم ثم ابتدأ فقال: {اَللّٰهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ} [آل عمران: ١-٢].

[١١٠] فإن قلت: هل لهذه الفواتح محل من الإعراب؟ قلت: نعم، لها محل فيمن جعلها أسماء للسور، لأنها عنده كسائر الأسماء الأعلام.

[١١١] فإن قلت: ما محلها؟ قلت: يحتمل الأوجه الثلاثة. أما الرفع فعلى ١٥ الابتداء، وأما النصب والجرّ، فلما مرّ من صحة القسم بها وكونها بمنزلة: الله والله على اللغتين. ومن لم يجعلها أسماء للسور، لم يتصوّر أن يكون لها محل في مذهبه، كما لا محل للجمل المبتدأ وللمفردات المعدّدة.

2. İşbu şüphe götürmez kitap müttakiler için kılavuzdur.

[112] **Şayet** “Uzak bir şeye işaret için kullanılan ذٰلِكَ [O] kelimesi ile uzak olmayan bir şeye işaret etmek nasıl doğru olabilir?” **dersen, şöyle derim:** Burada ذٰلِكَ ile, telaffuz edilmiş ve bitmiş olan الم [Elif-Lâm-Mîm] ifadesine işaret edilmektedir. Telaffuz edilmiş ve bitmiş olan kelime ise uzak olan şey hükmündedir. ذٰلِكَ kelimesi, kişinin konuşup bitirdiği ve ardından “Bunda kuşku yoktur” demek istediği her durumda kullanılır. Aynı şekilde hesap yapan kimse hesabı bitirdiği zaman, “İşte bu şöyle şöyledir” der. Allah Teâlâ da لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ [“Ne çok kart, ne de çok körpedir; bu ikisinin ortası dinç bir sığırdır.” (Bakara 2/68)] ve ذَلِكُمَا مِمَّا عَلَّمَنِي رَبِّي [“İşte bu, Rabbimin bana öğrettiği şeylerdendir.” (Yusuf 12/37)] âyetlerinde ذٰلِكَ kelimesini bu şekilde kullanmıştır. Ayrıca Kur’ân, gönderenden gönderilene ulaştığında artık uzak konumunda olacaktır. Örneği: Bir dostuna daha önce bir şey vermişsen, احتفظ بذلك [onu muhafaza et] dersin. [Yani o şeyi dostuna vermiş olduğu için artık uzak sayılır ve ona “bu” zamiri ile değil, “o” zamiri ile işaret edersin.]

[113] Bir görüşe göre ise ifade, “kendilerine vaat edilen kitap” anlamındadır.

[114] **Şayet** “Neden işaret edilen şey, yani sûre müennes olduğu halde, ona işaret için kullanılan ism-i işaret müzekker kullanılmıştır?” **dersen, şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir: Âyette geçen *kitâb* kelimesi ya ذٰلِكَ’nin haberi olacaktır ya da sıfatı olacaktır. Eğer haberi olduğunu var sayarsam, o zaman bu işaret ismi, kitap mânasında olacak, her ikisinin müsemmâsı aynı olacaktır. Bu sebeple de, tıpkı *men kânet ümmeke* [Senin annen kimdi?] cümlesinde müenneslik hükmü geçerli olduğu gibi, burada da *kitâb* kelimesinin müzekkerliğinin işaret isminde de geçerli olması caiz olacaktır. Eğer işaret isminin *kitâb* kelimesinin haberi değil de sıfatı olduğunu var sayarsam, o zaman bu ifade ile açık bir şekilde kitaba işaret etmiş olurum. Zira işaret ismi ile kendisine sıfat olarak gelen cins isme işaret edilir. Örneği: *Hind*ün *zâlike’l-insân*ü *ev zâlike’ş-şahs*u *fe’ale kezâ* [Hint, şu insan (ya da şu şahıs) şunu yaptı] denilir. [Nâbiğa] ez-Zübyânî [v.604] şöyle demiş:

> (Sevdiğim) Nu’mâ’nın ayrılıktan dolayı beni kınadığını haber aldım
> Allah yar ve yardımcısı olsun şu kızgın, kınayıcı Nu‘mâ’nın!

٢-﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ لا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾

[١١٢] فإن قلت: لم صحت الإشارة بذلك إلى ما ليس ببعيد؟ قلت: وقعت الإشارة إلى الم بعد ما سبق التكلم به وتقضى، والمقضى في حكم المتباعد، وهذا في كل كلام. يحدّث الرجل بحديث ثم يقول: وذلك ما لا شك فيه؛ ويحسب الحاسب ثم يقول: فذلك كذا وكذا. وقال الله تعالى: {لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ} [البقرة: ٦٨]. وقال: {ذَلِكُمَا مِمَّا عَلَّمَنِى رَبِّى} [يوسف: ٣٧]، ولأنه لما وصل من المرسل إلى المرسل إليه وقع في حد البعد، كما تقول لصاحبك وقد أعطيته شيئًا: احتفظ بذلك.

[١١٣] وقيل: معناه ذلك الكتاب الذي وعدوا به.

[١١٤] فإن قلت: لم ذكّر اسم الإشارة والمشار إليه مؤنث، وهو السورة؟ قلت: لا أخلو من أن أجعل الكتاب خبره أو صفته. فإن جعلته خبره، كان ذلك في معناه ومسماه مسماه، فجاز إجراء حكمه عليه في التذكير، كما أجرى عليه في التأنيث في قولهم: من كانت أمّك. وإن جعلته صفته، فإنما أشير به إلى الكتاب صريحًا؛ لأنّ اسم الإشارة مشار به إلى الجنس الواقع صفة له. تقول: هند ذلك الإنسان، أو ذلك الشخص فعل كذا. وقال الذبياني:

نُبِّئْتُ نُعْمَى على الهِجْرَانِ عاتِبةً ۞ سُقْيًا ورُعْيًا لِذَاكَ العاتِبِ الزَّارِي

[115] **Şayet** “ذٰلِكَ الْكِتابُ ile الم arasında nasıl bir irtibat vardır?” **dersen, şöyle derim:** Eğer الم’in sûrenin ismi olduğunu kabul edersen, o zaman bu ikisi arasındaki dilbilimsel irtibata dair birkaç ihtimal vardır. Birincisi الم’in mübteda, ism-i işaret olan ذٰلِكَ’nin ikinci mübteda, الْكِتابُ’ın ise haber olmasıdır. ذٰلِكَ الْكِتابُ cümlesi ise (cümle olarak), ilk mübtedanın yani الم’in haberidir. Buna göre anlam; “İşte bu, kâmil mânada kitaptır (kitap dediğin budur)” şeklinde olur. Sanki burada, diğer kitapların bu kitaba mukayese edildiğinde eksik oldukları, kitap adını almaya layık olmadıkları kastedilmiş gibidir. Nitekim *hüve'r-racul[ü]* [adam dediğin odur] ifadesinde de, söz edilen kimsenin erkeklerde bulunan bütün iyi hasletleri kendisinde topladığı, kâmil mânasıyla bir erkek/adam olduğu kastedilmiş olmaktadır. Şair şöyle demiştir:

Ey Halid’in anası! Kavim dediğin bunlardır; kelimenin tam anlamıyla…

[116] İkinci ihtimal, الْكِتابُ kelimesinin sıfat olmasıdır. Bu durumda anlam, “o vaat edilmiş kitap” şeklindedir. Bir başka ihtimal, الم’in hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olmasıdır. Buna göre cümle, *hâzihî ElifLâmMîm* [Bu, ElifLâmMîm’dir] şeklindedir ve ذٰلِكَ ikinci haber ya da bedeldir ki bu durumda الْكِتابُ kelimesi sıfat olur. Bir diğer ihtimal *hâzihî ElifLâmMîm* [Bu, Elif-Lâm-Mîm’dir] ifadesinin bir cümle, ذٰلِكَ الْكِتابُ ifadesinin ise diğer bir cümle olmasıdır.

[117] Bu ihtimaller, الم sûrenin ismi olduğunda söz konusudur. Fakat الم’in sadece bir ses konumunda olduğu kabul edilirse, o zaman ذٰلِكَ mübteda, الْكِتابُ ise haber olur. Buna göre anlam, “Kitap dediğin, işbu inzâl edilen kitaptır” şeklindedir. Ya da الْكِتابُ sıfat, devamındaki cümle ise haber olur. Veya hazfedilmiş bir mübteda takdir edilir ki bu mübteda “o” zamiridir. “O” zamiri, “bu harflerden müteşekkil olan şey” anlamına gelir ve cümle, “işte o, bu kitaptır” şeklinde olur.

[118] İbn Mes‘ûd (r.a.) [v.32/652] bu âyeti الم تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لاَ رَيْبَ فِيهِ [ElifLâmMîm. Kitabın peyderpey indirilişinde hiçbir kuşku yoktur] şeklinde okumuştur; bu okunuşta cümlenin unsurları arasındaki irtibat açıktır.

[١١٥] فإن قلت: أخبرني عن تأليف {ذَلِكَ الْكِتَابُ} مع {الم}. قلت: إن جعلت {الم} اسمًا للسورة ففي التأليف وجوه: أن يكون {الم} مبتدأ، و{ذَلِكَ}. مبتدأ ثانيًا، و{الْكِتَابُ} خبره، والجملة خبر المبتدأ الأوّل؛ ومعناه: أن ذلك الكتاب هو الكتاب الكامل، كأن ما عداه من الكتب في مقابلته ناقص، وأنه الذي يستأهل أن يسمى كتابًا؛ ٥ كما تقول: هو الرجل، أي الكامل في الرجولية، الجامع لما يكون في الرجال من مرضيات الخصال. وكما قال:

هُمُ الْقَوْمُ كلُّ الْقَوْمِ يا أُمَّ خَالِدِ ۞

[١١٦] وأن يكون الكتاب صفة. ومعناه: هو ذلك الكتاب الموعود، وأن يكون {الم} خبر مبتدأ محذوف، أي هذه الم، ويكون ذلك خبرًا ثانيًا أو بدلًا، على أن ١٠ الكتاب صفة، وأن يكون: هذه الم جملة، وذلك الكتاب جملة أخرى.

[١١٧] وإن جعلت {الم} بمنزلة الصوت، كان ذلك مبتدأ خبره الكتاب، أي ذلك الكتاب المنزل هو الكتاب الكامل. أو الكتاب صفة والخبر ما بعده، أو قدّر مبتدأ محذوف، أي هو يعني المؤلف من هذه الحروف ذلك الكتاب.

[١١٨] وقرأ عبد الله: {الم تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ}؛ وتأليف هذا ظاهر.

[119] *Rayb*, *râbe* fiilinin mastarıdır. İçinde bir kararsızlık oluştuğunda, buna *rayb* denir. İçeride oluşan kararsızlık ise insan nefsinin endişeli ve sıkıntılı bir hal almasıdır. Hasan (r.a.) bu mânada Hazret-i Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: "Seni şüphelendiren [rahatsız eden] şeyi bırak, şüphelendirmeyene yönel. Zira kuşkusuz şek huzursuzluk, doğruluk ise mutmainliktir." [*Tirmizî,* "Sıfatu'l-kıyâme", 60]. Yani bir işin şüpheli olması, insanın nefsini endişe ve kararsızlığa sevk eder, sahih ve doğru olması ise kalbin mutmain olup sükûn bulmasına sebep olur. Bu meyanda insanı endişeye düşüren, kalpleri yerinden çıkaracak gibi korkuya sebep olan felaketlere *raybu'z-zamân* denilmiştir. Yine rivayete göre; Hazret-i Peygamber gölgelik bir yerde kıvrılıp uyuyan bir geyik görünce, لا يُرِبْه أحدٌ بشيء [Hiç kimse herhangi bir şekilde onu işkillendirmesin." (Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 723)] buyurmuştur.

[120] **Şayet** "Allah Teâlâ burada 'şüphe'yi nasıl mutlak mânada, tamamen nefyetmiş? Halbuki Kur'ân hakkında şüphe duyan nice insan var" **dersen, şöyle derim:** Burada Allah Teâlâ herhangi bir kimsenin Kur'ân hakkında şüphe duyabileceği ihtimalini nefyetmemiş; aksine Kur'ân'ın bizzat kendisinin şüphe mahalli olmadığını, zira son derece açık delillere ve kesin kanıtlara sahip olduğunu, böylece hiçbir kimsenin ondan şüphelenmemesi gerektiğini, onu bu konuda eleştiremeyeceğini ifade etmiştir. "Kulumuza indirdiğimizden yana şüpheniz varsa, haydi, siz de buna benzer bir sûre getirin." [Bakara 2/23] âyetinde de benzer bir kullanım söz konusudur, zira burada kendilerine seslenilen Müşriklerin Kur'ân'dan şüphe duydukları reddedilmemekte; aksine onlara bu şüpheyi ortadan kaldıracak yol öğretilmektedir ki bu yol da onların bütün belâgat güçlerini bir araya getirip Kur'ân karşısında bu gücün yeterli olup olmadığına bakmaları, âciz kaldıklarında ise artık şüpheye yer olmadığından emin olmalarıdır.

[121] **Şayet** "Bu âyette de tıpkı لا فِيها غَوْلٌ [o içkide sersemleticilik yoktur." (Sâffât 37/47)] âyetinde olduğu gibi, zarf, yani فيه ifadesi رَيْب kelimesinden önce zikredilemez miydi?" **dersen, şöyle derim:** رَيْبَ kelimesinin başında nefy harfi olan Lâ'nın zikredilmesinin maksadı, Kur'ân'ın hak ve doğru olduğunu ortaya koymak ve Müşriklerin iddia ettiği üzere onda şüphe olduğu düşüncesini nefyetmektir. Eğer önce zarfı zikretseydi, o zaman bu maksattan uzaklaşmış, yani sanki başka bir kitapta [diğer semavi kitaplarda] şüphe olduğu mânası ortaya çıkmış olurdu. Nitekim لا فِيها غَوْلٌ [O içkide sersemleticilik yoktur." (Sâffât 37/47)] ifadesinde, cennet içkisinin dünya içkisinden daha üstün olduğu, zira onun dünya içkisi gibi aklı baştan götürmediği ifade edilmekte; adeta, "onda diğerlerindeki gibi ayıp ve kusurlar yoktur" denilmektedir.

[١١٩] والريب: مصدر رابني، إذا حصل فيك الريبة. وحقيقة الريبة: قلق النفس واضطرابها. ومنه ما روى الحسن بن علي قال: سمعت رسول الله ﷺ يقول: ''دع ما يريبك إلى ما لا يريبك، فإن الشك ريبة، وإنّ الصدق طمأنينة.'' أي فإن كون الأمر مشكوكًا فيه مما تقلق له النفس ولا تستقرّ؛ وكونه صحيحًا صادقًا مما تطمئن له ٥ وتسكن. ومنه ريب الزمان، وهو ما يقلق النفوس ويشخص بالقلوب من نوائبه. ومنه: أنه مر بظبي حاقف فقال: ''لا يربه أحد بشيء.''

[١٢٠] فإن قلت: كيف نفى الريب على سبيل الاستغراق، وكم من مرتاب فيه؟ قلت: ما نفى أن أحدًا لا يرتاب فيه وإنما المنفي كونه متعلقًا للريب ومظنة له؛ لأنه من وضوح الدلالة وسطوع البرهان بحيث لا ينبغي لمرتاب أن يقع فيه. ألا ترى إلى قوله ١٠ تعالى {وَإِنْ كُنْتُمْ فِى رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ} [البقرة: ٢٣]، فما أبعد وجود الريب منهم؟ وإنما عرفهم الطريق إلى مزيل الريب، وهو أن يحزروا أنفسهم ويروزوا قواهم في البلاغة، هل تتم للمعارضة أم تتضاءل دونها؟ فيتحققوا عند عجزهم أن ليس فيه مجال للشبهة ولا مدخل للريبة.

[١٢١] فإن قلت: فهلا قدّم الظرف على الريب، كما قدّم على الغَوْل في قوله ١٥ تعالى {لَا فِيهَا غَوْلٌ} [الصافات: ٤٧]؟ قلت: لأن القصد في إيلاء الريب حرف النفي نفي الريب عنه، وإثبات أنه حق وصدق لا باطل وكذب كما كان المشركون يدّعونه، ولو أولى الظرف لقصد إلى ما يبعد عن المراد، وهو أنّ كتابًا آخر فيه الريب، كما قصد في قوله {لَا فِيهَا غَوْلٌ} تفضيل خمر الجنة على خمور الدنيا بأنها لا تغتال العقول كما تغتالها هي، كأنه قيل: ليس فيها ما في غيرها من هذا العيب والنقيصة.

[122] Ebu'ş-Şa'sâ' [Süleym b. el-Esved el-Muhâribî; v.82/701] bu ifadeyi merfû' olarak لَا رَيْبٌ فِيهِ şeklinde okumuştur. Bu okuyuş ile meşhur kıraat arasındaki fark şudur; meşhur okuyuş, "şüphe namına hiçbir şey bulunmadığını" ifade ederken, bu okuyuş, "hiçbir şüphe olmadığı" anlamını zorunlu değil, mümkün kılmaktadır. Meşhur olan, فيه üzerinde durmaktır. Nâfi' [v.169/785] ve Âsım'ın [v.127/745] ise لَا رَيْبَ ifadesinde durdukları rivayet edilmiştir. Ancak bu durumda cümlenin haberinin [فيه ifadesinin] niyette takdir edilmesi gerekmektedir. Bunun bir benzeri لا ضَيْرَ ["zararı yok" (Şu'arâ 26/50)] âyetinde ve Arapların kullandığı لا بأس [sorun değil] ifadesinde söz konusudur. Hicazlıların lisanlarında bu tür ifadeler çoktur. Bu şekilde vakıf yapıldığında cümlenin takdiri yine لَا رَيْبَ فِيهِ şeklinde olmaktadır.

[123] *el-Hüdâ* kelimesi, *es-sürâ* ve *el-bükâ* gibi fu'al vezninde mastar olup, insanı amacına ulaştıran, *delâlet* [kılavuzluk] demektir. *Dalâlet* kelimesinin zıttı olması da bunu gösterir. Allah Teâlâ "Bunlardır işte, hidayet karşılığı dalâleti satın alanlar!.." [Bakara 2/16] ve "Kimin doğru yolda, kimin de dalâlette olduğu…" [Sebe' 34/24] buyurmuştur.

[124] Yine övgü makamında -mühtedin denildiği gibi- mehdiyyun denilir; ayrıca, ihtedâ fiili hedânın mutāvi'i olup, mutāvi' olan bir fiil aslına ters bir anlamda olamaz. Nitekim aynı durum *ğammehû fa'ğtemme* [Onu üzdü; o da üzüldü] ve *keserahû fe'nkesera* [Onu kırdı; o da kırıldı] cümlelerinde de söz konusudur.

[125] **Şayet** "Burada neden müttakiler için hidayettir" denilmiştir; muttakiler zaten hidayete ermiş değiller mi?" **dersen, şöyle derim:** Bu, tıpkı izzet ve kerem sahibi bir insana, "Allah sana izzet ve kerem versin!" diye dua etmek gibidir; zaten var olan bir şeyin artması ve devam etmesi talep edilmektedir. Aynı durum اهْدِنَا الصِّراطَ الْمُسْتَقِيمَ [Bizi doğru yola ilet." (Fâtiha 1/6)] âyetinde de söz konusudur.

[126] Diğer bir açıklama da şudur: Burada Allah mü'minleri, takva elbisesini giymek üzere oldukları durumda, "müttakiler" olarak isimlendirmiştir. Aynı durum Hazret-i Peygamber'in, "Kim bir *ölü* öldürürse, üzerindeki ganimet onundur" [*Buhārî*, "Fardu'l-humus", 17] sözünde de söz konusudur. Yine İbn Abbâs'dan [v.68/688] rivayet edildiğine göre Hazret-i Peygamber şöyle buyurmuştur:

[١٢٢] وقرأ أبو الشعثاء لَا رَيْبٌ فِيهِ بالرفع؛ والفرق بينها وبين المشهورة أنّ المشهورة توجب الاستغراق وهذه تجوّزه. والوقف على {فِيهِ} هو المشهور. وعن نافع وعاصم أنهما وقفا على {لَا رَيْبَ}، ولا بد للواقف من أن ينوي خبرًا. ونظيره قوله تعالى {قَالُوا لَا ضَيْرَ} [الشعراء: ٥٠]، وقول العرب: لا بأس، وهي كثيرة في ٥ لسان أهل الحجاز. والتقدير: لَا رَيْبَ فِيهِ.

[١٢٣] {فِيهِ هُدًى} الهدى مصدر على فعل، كالسرى والبكى، وهو الدلالة الموصلة إلى البغية، بدليل وقوع الضلالة في مقابلته. قال الله تعالى: {أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى} [البقرة: ١٦]. وقال تعالى: {لَعَلَى هُدًى أَوْ فِى ضَلَالٍ مُبِينٍ} [سبأ: ٢٤].

١٠ [١٢٤] ويقال: مهدي، في موضع المدح كمهتد؛ ولأن اهتدى مطاوع هدى، ولن يكون المطاوع في خلاف معنى أصله، ألا ترى إلى نحو: غمه فاغتم، وكسره فانكسر، وأشباه ذلك.

[١٢٥] فإن قلت: فلم قيل: {هُدًى لِلْمُتَّقِينَ} والمتقون مهتدون؟ قلت: هو كقولك للعزيز المكرم: أعزك الله وأكرمك، تريد طلب الزيادة إلى ما هو ثابت فيه ١٥ واستدامته، كقوله {اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ} [الفاتحة: ٥].

[١٢٦] ووجه آخر، وهو أنه سماهم عند مشارفتهم لاكتساء لباس التقوى: متقين، كقول رسول الله ﷺ: ''من قتل قتيلًا فله سلبه.'' وعن ابن عباس:

"İçinizden biri hac yapmak istediğinde acele etsin, zira *hasta* hastalanır, sapıtan sapıtır, ihtiyaçlar alıkoyar." [*İbn Mâce,* "Menâsik", 1] Hazret-i Peygamber ölmek üzere olan kimseyi "ölü", hastalanması veya sapması mümkün olan kimseyi de "hasta" ve "sapıtan" diye isimlendirmiştir. وَلا يَلِدُوا إِلَّا فاجِراً كَفَّاراً ["Bunların fâcir ve kâfirden başka çocukları olmaz!" (Nuh 71/27)] âyetinde de bu durum söz konusudur; zira burada "gelecekte fâcir ve kâfir olacak kimseler" denilmek istenmiştir.

[127] **Şayet** "Burada 'sapkınlar için hidayettir' denilemez miydi?" **dersen, şöyle derim:** Sapkınlar iki gruptur. Birinci grup, dalâlet üzere kalacakları bilinen kimselerdir. Bunların kalpleri mühürlüdür. İkinci grup ise hidayete erecekleri bilinen kimselerdir. Bu durumda, Kur'ân'ın sapkınlıkta kalacakları bilinen gruba hidayet olması söz konusu olmayacağı için, geriye ikinci grup kalmaktadır. İşte bu durum açıkça ifade edilecek olsaydı şöyle denilirdi: "Sapkınlıktan sonra hidayete erecek olanlar için hidayettir." Böyle demek yerine, yukarıda zikrettiğimiz tarzda bir üslup kullanılarak aynı husus daha özlü bir şekilde ifade edildi ve "muttakiler için hidayettir" denildi. Böylece bu ifadeyle, *Zehrâveyn* olarak isimlendirilen [Bakara ve Âl-i İmrân] sûrelerin[in] ilki olan ve yine Kur'ân'ın Zirvesi olarak isimlendirilen ve *Mesânî* sûrelerinin ilki olan Bakara sûresinin başlangıcında Allah dostları ve onun razı olduğu kullar zikredilerek başlanmış, sûreye bu şekilde bir giriş basamağı yapılmış oldu.

[128] *Müttakî* kelimesi sözlükte ism-i fâil olup *vekāhu fe'ttekā* [onu korudu, o da korundu] kökünden türemiştir. *Vikāye*, koruma konusunda aşırı hassas davranmak demektir. Bu meyanda at, toynağına yerden sert ve canını acıtacak bir şeyler batmasın diye ayağını koruduğu zaman *ferasün vâkın* [dikkatli at], ve *hâzihi'd-dâbbetü takıyyun* [bu hayvan kendini sakınır] denir. Şeriatta *ittikā'* kişinin kendisini cezaya müstahak kılacak fiil ya da terk gibi eylemlerden sakınması demektir. Küçük günahlardan sakınmanın buna dâhil olup olmadığı hususunda ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre doğru olan, takvanın küçük günahlardan sakınmayı içermediğidir, çünkü büyük günahlardan kaçınan kimsenin küçük günahları örtülür, silinir. Bir görüşe göre insana, zahir hali esas alınarak *mü'min* denir, ancak *müttakî* ismi sadece kişinin belli bir denemeden geçmesinden sonra verilir. Bu tıpkı "âdil" vasfının ancak adaletli olup olmadığı denenmiş, tecrübe edilmiş kimseye verilmesi, bunun dışında verilmemesi gibidir.

"إذا أراد أحدكم الحج فليعجل، فإنه يمرض المريض وتضل الضالة، وتكون الحاجة." فسمى المشارف للقتل والمرض والضلال قتيلًا ومريضًا وضالًّا. ومنه قوله تعالى {وَلَا يَلِدُوا إِلَّا فَاجِرًا كَفَّارًا} [نوح: ٢٧]، أي صائرًا إلى الفجور والكفر.

[١٢٧] فإن قلت: فهلا قيل هدى للضالين؟ قلت: لأن الضالين فريقان: فريق علم بقاؤهم على الضلالة وهم المطبوع على قلوبهم، وفريق علم أن مصيرهم إلى الهدى؛ فلا يكون هدى للفريق الباقين على الضلالة، فبقى أن يكون هدى لهؤلاء؛ فلو جيء بالعبارة المفصحة عن ذلك لقيل: هدى للصائرين إلى الهدى بعد الضلال، فاختصر الكلام بإجرائه على الطريقة التي ذكرنا، فقيل: {هُدًى لِلْمُتَّقِينَ}. وأيضًا فقد جعل ذلك سلمًا إلى تصدير السورة التي هي أُولى الزهراوين وسنام القرآن وأول المثاني، بذكر أولياء الله والمرتضَينَ من عباده.

[١٢٨] والمتقي في اللغة اسم فاعل، من قولهم وقاه فاتقى. والوقاية فرط الصيانة. ومنه فرس واق، وهذه الدابة تقي من وجاها، إذا أصابه ضلع من غلظ الأرض ورقة الحافر، فهو يقي حافره أن يصيبه أدنى شيء يؤلمه. وهو في الشريعة: الذي يقي نفسه تعاطي ما يستحق به العقوبة من فعل أو ترك. واختلف في الصغائر؛ وقيل: الصحيح أنه لا يتناولها، لأنها تقع مكفرة عن مجتنب الكبائر. وقيل: يطلق على الرجل اسم المؤمن لظاهر الحال، والمتقي لا يطلق إلا عن خبرة، كما لا يجوز إطلاق لعدل إلا على المختبر.

[129] هُدًى لِلْمُتَّقِينَ [müttakîler için hidayet] ifadesinin i'râbdaki mahalli ref'tir, zira hazfedilmiş bir mübtedanın haberi ya da لا رَيْبَ فِيهِ ile birlikte ذلك'nin haberidir. Öncesinde geçen zarf [فيه], haber kabul edildiği takdirde, هُدًى لِلْمُتَّقِينَ cümlesinin mübteda olması da mümkündür. Yine هُدًى لِلْمُتَّقِينَ ifadesinin hal olarak mansup olması da mümkündür, bu durumda âmil, buradaki işaret mânası ya da zarftır [فيه].

[130] Belâgat ilmi açısından daha esaslı ve köklü olan ise, bu cümlenin i'râbdaki mahalli meselesinin bir kenara bırakılması ve şöyle denilmesidir: الم müstakil bir cümledir ya da alfabedeki bir grup harften müteşekkil müstakil bir ifadedir. ذلِكَ الْكِتابُ ikinci bir cümledir. لا رَيْبَ فِيهِ üçüncü cümle, هُدًى لِلْمُتَّقِينَ ise dördüncü cümledir. Bu dört cümlenin belli bir tertip üzere bu şekilde gelmesi ile belâgatin tam odak noktasına isabet edilmiş, nazmın güzelliğinin gereği uygulanmıştır. Zira burada cümleler arada herhangi bir bağlantı harfi kullanılmaksızın, birbirleri ile gayet uyumlu ve bağlantılı bir şekilde zikredilmiştir. Çünkü cümleler birbirleri ile irtibatlı bir şekilde, her biri bir öncekine bağlı olarak gelmiştir. İkinci cümle birinci cümleye bağlı, üçüncüsü ikinciye, dördüncüsü de üçüncüye bağlıdır:

[131] Bunu şöyle izah edebiliriz: Allah Teâlâ burada öncelikle Kur'ân'ın, kendisi ile meydan okunan bir kelâm olduğuna dikkat çekmiş; ardından bu kelâma, kemal mertebelerinin son noktasına olma niteliğine sahip bir kitap olarak işaret edilmiştir ki bu durum onun meydan okuma özelliğinin onaylanması, desteklenmesi demektir. Daha sonra ona herhangi bir şekilde bir şüphenin ârız olması nefyedilmiştir. Bu da onun kemaline dair tescil ve tanıklıktır, zira hak ve yakînden daha üstün bir mükemmellik, bâtıl ve şüpheden daha beter bir eksiklik olamaz. Nitekim ehl-i ilimden bir zâta, "Neyden lezzet alırsın?" diye sorulmuş da; "Gittikçe açık seçik hale gelen delilden ve gittikçe zayıflayan şüpheden" diye cevap vermiş. Daha sonra Allah Teâlâ Kur'ân'ın müttakîler için hidayet olduğunu bildirmiş, böylece onun kesin olduğunu, hiçbir şüphenin onun etrafını saramayacağını; hak olduğunu ve önünden ya da ardından bâtılın ona gelemeyeceğini ifade etmiştir.

[١٢٩] ومحل {هُدًى لِلْمُتَّقِينَ} الرفع، لأنه خبر مبتدإ محذوف، أو خبر مع {لَا رَيْبَ فِيهِ} لذلك، أو مبتدأ إذا جعل الظرف المقدّم خبرًا عنه. ويجوز أن ينصب على الحال، والعامل فيه معنى الإشارة أو الظرف.

[١٣٠] والذي هو أرسخ عرقًا في البلاغة أن يضرب عن هذه المحالّ صفحًا ٥ وأن يقال: إن قوله {الم} جملة برأسها، أو طائفة من حروف المعجم مستقلة بنفسها، و{ذَلِكَ الْكِتَابُ} جملة ثانية، و{لَا رَيْبَ فِيهِ} ثالثة، و {هُدًى لِلْمُتَّقِينَ} رابعة. وقد أصيب بترتيبها مفصل البلاغة وموجب حسن النظم، حيث جيء بها متناسقة هكذا من غير حرف نسق، وذلك لمجيئها متآخية آخذًا بعضها بعنق بعض. فالثانية متحدة بالأولى معتنقة لها، وهلم جرًّا إلى الثالثة والرابعة.

١٠ [١٣١] بيان ذلك أنه نبه أولًا على أنه الكلام المتحدّى به، ثم أشير إليه بأنه الكتاب المنعوت بغاية الكمال؛ فكان تقريرًا لجهة التحدي، وشدًّا من أعضاده، ثم نفى عنه أن يتشبث به طرف من الريب، فكان شهادة وتسجيلًا بكماله، لأنه لا كمال أكمل مما للحق واليقين، ولا نقص أنقص مما للباطل والشبهة. وقيل لبعض العلماء: فيم لذتك؟ فقال: «في حجة تتبختر اتضاحًا، وفي شبهة تتضاءل افتضاحًا.» ثم أخبر عنه ١٥ بأنه هدى للمتقين، فقرّر بذلك كونه يقينًا لا يحوم الشك حوله، وحقًا لا يأتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه.

[132] Ayrıca bu dört cümlenin böyle harika bir şekilde sıralanmasından ve muazzam bir nazımla dizilmesinden başka, cümlelerden her birinin ihtiva ettiği türlü apaçık nükteler de mevcuttur. Şöyle ki: İlk cümlede [mübteda] hazfedilmiş, maksada en latif ve hoş bir şekilde işaret edilmiştir. İkinci cümlede ma'rifelik, anlama yücelik katmaktadır. Üçüncü cümlede رَيْبَ [şüphe] kelimesinin فِيهِ zarfına takdim edilmesi, ondan önce zikredilmesi söz konusudur [ki bu, hem Kur'ân'dan şüpheyi mutlak olarak ve bütünüyle nefyetmeyi hem de başka semavî kitapları şüphe töhmeti altında bırakmamayı ifade etmiştir]. Dördüncü cümlede hem hazif vardır hem de هدى kelimesi mastar olduğu halde "hidayete erdiren" anlamında sıfat yerine kullanılmıştır. Yine هدى kelimesinin nekre olarak gelmesinde ve ["mü'minler" yerine] "muttakiler"in zikredilmesinde de açık nükteler bulunmaktadır.

[133] Allah bizleri kelâmının esrârını daha ziyade anlamaya, onun nüktelerini fark etmeye ve muhtevasınca amel etmeye muvaffak eylesin!

3. Onlar ki; gayba iman ederler, namazı dosdoğru kılarlar ve kendilerine Bizim nasip ettiğimiz şeylerden infak ederler.

[134] الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ [iman edenler] ifadesi bir ihtimale göre الْمُتَّقِينَ [muttakîler] ifadesine bağlıdır. Bu durumda ya sıfat olarak mecrurdur ya övgü ifadesi olarak ya da başında bir "kastediyorum" fiili takdir edilerek mansuptur veya "onlar" zamiri takdir edilerek merfû'dur. Diğer bir ihtimale göre ise الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ [iman edenler] ifadesi الْمُتَّقِينَ [muttakîler] ifadesine bağlı olmayıp ayrı bir cümledir ve mübteda olarak merfû'dur. Haberi ise, أُولَئِكَ عَلَى هُدًى [işte bunlardır hidayet üzere olanlar] cümlesidir. Eğer الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ [iman edenler] ifadesi الْمُتَّقِينَ [muttakîler] ifadesine bağlı ise, الْمُتَّقِينَ ifadesi üzerinde durmak / vakıf yapmak caizdir; fakat bağlı değilse o zaman الْمُتَّقِينَ ifadesinde vakf-ı tâm vardır.

[135] Şayet "Bu, ne tür bir sıfattır; الْمُتَّقِينَ ifadesini beyân mı etmektedir, ona bağlı olup anlamını mı tahsis etmektedir, yoksa Allah Teâlâ'nın sıfatlarının ona övgü olarak zikredilmesi gibi salt övgü olarak mı zikredilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bu sıfatın keşif ve beyân için gelmiş olması muhtemeldir, zira muttakilerin güzel fiilleri yapıp kötülerini terketme hallerinin dayandığı temeli [*ittikā*] göstermektedir.

[١٣٢] ثم لم تخل كل واحدة من الأربع، بعد أن رتبت هذا الترتيبَ الأنيق، ونظمت هذا النظم السري، من نكتة ذات جزالة؛ ففي الأولى الحذف والرمز إلى الغرض بألطف وجه وأرشقه، وفي الثانية ما في التعريف من الفخامة، وفي الثالثة ما في تقديم الريب على الظرف، وفي الرابعة الحذف ووضع المصدر الذي هو {هُدًى} ٥ موضع الوصف الذي هو هادٍ، وإيراده منكرًا، والإيجاز في ذكر المتقين.

[١٣٣] زادنا الله إطلاعًا على أسرار كلامه، وتبيينًا لنكت تنزيله، وتوفيقًا للعمل بما فيه.

٣-﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾

[١٣٤] {اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ} إما موصول بالمتقين على أنه صفة مجرورة، أو مدح ١٠ منصوب، أو مرفوع؛ بتقدير أعني الذين يؤمنون، أو هم الذين يؤمنون. وإما مقتطع عن المتقين مرفوع على الابتداء مخبر عنه بـ{أُولَئِكَ عَلَى هُدًى}. فإذا كان موصولًا، كان الوقف على المتقين حسنًا غير تامّ. وإذا كان مقتطعًا، كان وقفًا تامًا.

[١٣٥] فإن قلت: ما هذه الصفة، أواردةٌ بيانًا وكشفًا للمتقين، أم مسرودة مع المتقين تفيد غير فائدتها، أم جاءت على سبيل المدح والثناء كصفات الله الجارية عليه ١٥ تمجيدًا؟ قلت: يحتمل أن ترد على طريق البيان والكشف لاشتمالها على ما أسست عليه حال المتقين من فعل الحسنات وترك السيئات.

[136] Muttakilerin hallerinden olan "güzel fiilleri yapma"nın kapsamına, iyiliklerin temeli ve dayanağı olan imanın zikredilmesi ve *salât* ve *zekât*ın zikredilmesi dâhildir. Zira bu ikisi bedenî ve mâlî ibadetlerin anası olup diğer ibadetlerin ölçütüdür. Nitekim Hazret-i Peygamber "Namaz dinin direğidir" buyurmuş [*Tirmizî*, "İman" 8] ve iman ile küfür arasındaki sınırın namazın terkedilmesi olduğunu [*Müslim,* "İman", 146] ifade etmiştir. Yine zekâtı da "İslâm'ın köprüsü" olarak isimlendirmiştir. [KT.b] Ayrıca Allah Teâlâ, وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ "Şu Müşriklere yazıklar olsun ki; *arınmak için* vermezler..." [(Fussilet 41/6-7)] buyurmuştur. İşte namaz ve zekât bu derece önemli olduğu için diğer ibadetler bunları takip eder. Bu yüzden de âyette bütün ibadetler tek tek tâdat edilmeyip sadece bu ikisi tüm ibadetleri ifade eden bir isim ve mevcut olduğu takdirde diğerlerinin de muhakkak bunlarla birlikte olacağı ibadetler olarak muhtasar bir şekilde zikredilmiştir. Ayrıca burada bu iki ibadetin önem ve fazileti de açıkça ifade edilmiş olmaktadır. Müttakilerin hallerinden olan "kötü fiilleri terk" de böyledir. Nitekim Allah Teâlâ, "[Dosdoğru eda edilen bir] namaz yüz kızartıcı suçtan ve yadırgatıcı işlerden kesinlikle alıkoyar." [Ankebut 29/45] buyurmuştur.

[137] Ancak الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ [iman edenler] ifadesinin الْمُتَّقِينَ [muttakîler] ifadesinin beyânı olmaması, ibadetlere delâlet eden müstakil bir sıfat olması da mümkündür. Bu durumda "müttakîler"den maksat, günahlardan kaçınanlardır. Yine, الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ ifadesinin, takva sahibi olmakla nitelenen kimselere yönelik bir övgü olması da mümkündür. Burada hususi olarak gayba iman, namazı dosdoğru kılma ve zekât verme fiillerinin zikredilmiş olması, bunların "güzel fiiller" isminin kapsamına girecek diğer şeylere nazaran daha üstün ve faziletli olduğunu göstermeye yöneliktir.

[138] *İman*, *emn* kökünden if'âl vezninde türemiş bir kelimedir. Bu meyanda kelime *âmentühû* [ona güvendim] ve *âmentuhû ğayrî* [başkası beni kendine güvendirdi] şeklinde kullanılır. Sonra biri diğerini tasdik ettiği zaman da, *âmenehû* denilir. Bunun hakikat anlamı ise, "yalanlamayacağı ve muhalefet etmeyeceği konusunda ona güvence verdi" şeklindedir. *İman*ın, mef'ûlünü Bâ harf-i ceri ile almasının sebebi ise, bu kelimede "onaylıyorum" ve "itiraf / kabul ediyorum" anlamının bulunmasıdır. Ebû Zeyd el-Ensârî'nin [v.215/830] Araplardan naklettiği *mâ âmentü en ecide sahâbet[en]* [Arkadaş bulacağıma güvenemedim] ifadesinde geçen *iman*ın aslı ise güvenmek, sükûn bulmak ve mutmain olmaktır. يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ ifadesi için her iki yorum da uygun ve güzeldir. Zira anlam, "onlar gaybı kabul ederler" veya "gerçek olduğu konusunda ona güvenirler" şeklindedir.

[١٣٦] أما الفعل فقد انطوى تحت ذكر الإيمان الذي هو أساس الحسنات ومنصبها، وذكر الصلاة والصدقة؛ لأنّ هاتين أُمّا العبادات البدنية والمالية، وهما العيار على غيرهما. ألم تر كيف سمى رسول الله ﷺ الصلاة عماد الدين؟ وجعل الفاصل بين الإسلام والكفر ترك الصلاة؟ وسمى الزكاة قنطرة الإسلام؟ وقال الله
٥ تعالى: {وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَوةَ} [فصلت: ٧-٦]. فلما كانتا بهذه المثابة كان من شأنهما استجرار سائر العبادات واستتباعها. ومن ثم اختصر الكلام اختصارًا، بأن استغنى عن عدّ الطاعات بذكر ما هو كالعنوان لها، والذي إذا وجد لم تتوقف أخواته أن تقترن به، مع ما في ذلك من الإفصاح عن فضل هاتين العبادتين. وأما الترك فكذلك. ألا ترى إلى قوله تعالى {إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ}
١٠ [العنكبوت: ٤٥]؟

[١٣٧] ويحتمل أن لا تكون بيانًا للمتقين، وتكون صفة برأسها دالة على فعل الطاعات، ويراد بالمتقين الذين يجتنبون المعاصي. ويحتمل أن تكون مدحًا للموصوفين بالتقوى، وتخصيصًا للإيمان بالغيب وإقام الصلاة وإيتاء الزكاة بالذكر؛ إظهارًا لإنافتها عن سائر ما يدخل تحت حقيقة هذا الاسم من الحسنات.

١٥ [١٣٨] والإيمان: إفعال من الأمن. يقال: آمنته، وآمنته غيري. ثم يقال: آمنه إذا صدّقه. وحقيقته آمنه التكذيب والمخالفةَ. وأما تعديته بالباء فلتضمينه معنى أقرّ واعترف. وأما ما حكى أبو زيد عن العرب: ما آمنت أن أجد صحابة، أي ما وثقت، فحقيقته صرت ذا أمن به، أي ذا سكون وطمأنينة. وكلا الوجهين حسن في {يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ}، أي يعترفون به أو يثقون بأنه حق.

[139] بِالْغَيْبِ kelimesinin *iman*a bağlı olmayıp [yani iman edilecek şey anlamında olmayıp], hal konumunda olması da mümkün olup anlam, "iman ettikleri şey kendileri açısından gayb olduğu halde ona iman ederler" şeklindedir. Bu durumda [*iman* ile *gayb* arasındaki ilişkinin] hakikati; "onlar gayb halinde iken iman giysisini giyerler" şeklindedir. Nitekim الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ ["Rablerinden gayb halinde haşyet duyanlar." (Fâtır 35/18)] ve لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ ["Gıyabında asla kendisine hıyanet etmediğimi bilmesi için…" (Yusuf 12/52)] âyetlerinde de bu durum söz konusudur. Bunu destekleyen bir husus da şudur: İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v.32/652] talebeleri, sahabeden ve onların imanından söz ettikleri vakit, İbn Mes'ûd şöyle demiş: "Peygamber (s.a.)'in peygamberliği kendisini görenler için ayan beyan idi. Kendisinden başka ilâh olmayan Allah'a yemin ederim ki, hiçbir mü'min gayben iman etmekten daha faziletli bir imana sahip olabilmiş değildir." İbn Mes'ûd bu sözü söyledikten sonra işbu âyeti okumuştur.

[140] **Şayet** "Buradaki بِالْغَيْبِ kelimesini iman ile ilişkilendirmek ya da hal olarak düşünmek seçeneklerinde, bu kelimeden kastedilen murad nedir?" **dersen, şöyle derim:** Eğer بِالْغَيْبِ kelimesini "iman edilecek şey" anlamında kabul edersen, o zaman anlamı "gaib olan şey" şeklindedir. Bu durumda بِالْغَيْبِ ya mastarın isim şeklinde kullanmış hali olmaktadır ya da *fey'al* veznine sokulmuş, fakat [şeddeli harflerinden biri atılarak] hafifletilmiş hali olmaktadır. İlk durumda, yani بِالْغَيْبِ kelimesinin mastarın isim şeklinde kullanmış hali olması durumunda, bu kelime غاب الشيء غيبا şeklindeki kullanıma benzer. Buna benzer şekilde *şehâdet* kelimesi de "şâhit" anlamında kullanılır. Nitekim Allah Teâlâ عالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهادَةِ [Zümer 39/46] âyetinde *gayb*ı gâib, *şehâdet*i de şâhit anlamında kullanmıştır. Ayrıca Araplar biraz alçakça, çukurca olan yerlere *gayb* ismini vermişlerdir. Nadr b. Şümeyl'in [v.204/820] şöyle dediği nakledilir:

Develer, böbrek çukurlarını suya boğacak kadar içtiler

Burada "gayb/guyûb" kelimesi ile böbrek bölgesinde bulunan ve deve su doldurduğu zaman çatlayacak olan midecik" kastedilmiştir.

بِالْغَيْبِ kelimesi fey'il veznine sokulmuş, fakat [şeddeli harflerinden biri atılarak] hafifletilmiş hali olması da mümkündür. Bunun örneği *kayyil*ün kelimesinin *kayl*ün şeklinde hafifletilmiş olmasıdır.

[١٣٩] ويجوز أن لا يكون {بِالْغَيْبِ} صلة للإيمان، وأن يكون في موضع الحال، أي يؤمنون غائبين عن المؤمن به. وحقيقته ملتبسين بالغيب، كقوله {الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ} [فاطر: ١٨]، {لِيَعْلَمَ أَنِّى لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ} [يوسف: ٥٢]. ويعضده ما روى أن أصحاب عبد الله ذكروا أصحاب رسول الله ﷺ وإيمانهم، فقال ٥ ابن مسعود: إنّ أمر محمد كان بينًا لمن رآه؛ والذي لا إله غيره، ما آمن مؤمن أفضل من إيمان بغيب. ثم قرأ هذه الآية.

[١٤٠] فإن قلت: فما المراد بالغيب إن جعلته صلة، وإن جعلته حالًا؟ قلت: إن جعلته صلة كان بمعنى الغائب؛ إمّا تسمية بالمصدر، من قولك: غاب الشيء غيبًا، كما سمي الشاهد بالشهادة، قال الله تعالى: {عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ} [الحشر: ٢٢]. ١٠ والعرب تسمي المطمئن من الأرض غيبًا؛ وعن النضر بن شميل:

شَرِبَت الإِبِلُ حَتَّى وَارَتْ غُيُوبَ كُلَاهَا ۞

يريد بالغيب: الخمصة التي تكون في موضع الكلية، إذا بطنت الدابة، انتفخت.

وإما أن يكون فيعلا فخفف، كما قيل: قَيْل وأصله: قيّل.

[141] *Gayb*dan murat, her şeyden haberdar olan Allah'ın ilmi dışında hiçbir ilmin nüfuz edemediği gizli şeydir. Biz gayba dair ancak Allah Teâlâ'nın bize bildirdiği ya da bilmemiz için delillerini gözümüzün önüne [tabiata] dikmiş olduğu şeyleri bilebiliriz. Bu sebeple de herhangi bir kimsenin mutlak mânada gaybı bildiğini söylemek caiz değildir. Yüce yaratıcının zâtı, sıfatları, nübüvvet ve ona ilişkin hususlar, diriliş, mahşer, hesap, vaat, vaîd ve benzeri hususlar *gayb*ın kapsamına girer. بِالْغَيْبِ kelimesini hal kabul ettiğin takdirde ise anlamı, "gaybet, gizlilik" olur.

[142] **Şayet** "Sahih iman nedir?" **dersen, şöyle derim:** Sahih iman, kişinin hakka kalben inanması, onu dili ile ifade etmesi ve amelleri ile tasdik etmesidir. Kalben inanmayı ihlal eden kişi dili ile şehadet getirip amel etse dahi, münafıktır. Şehadeti ihlal eden kişi kafirdir; ameli ihlal eden kişi ise fâsıktır.

[143] *Salât*ı *ikāme* etmenin mânası, [i] rükünlerinin doğru düzgün eda edilmesi; farzlarında, sünnetlerinde ve âdâbında herhangi bir kusur olmasından sakınılmasıdır. *İkāme* kelimesinin bu kullanımı, bir sopayı dik bir şekilde koyan kimse için kullanılan *ekāme'l-ʿûde* ifadesinden gelmektedir. *İkāme*nin mânası, [ii] namaza devam etmek, onu muhafaza etmek de olabilir. Bu mânada Allah Teâlâ "Onlar ki; berdevamdırlar namazlarına" [Ma'âric 70/23] ve "Onlar ki; namazlarını, üzerine titreyerek eda ederler." [Mü'minûn 23/9] buyurmuştur. Kelimenin bu mânada kullanımı, pazara getirilen ticarî metâlar tükendiği [yani pazar iyi kazandırdığı] zaman söylenen *kāmeti's-sûku* ifadesinden gelmektedir; biri pazarda iyi kazandığında *ekāme's-sûka* denir. Nitekim şair şöyle demiştir:

Vuruşma pazarını tam bir yıl canlı tuttu Gazâle, Irakeyn[11] halkı için!

Zira namaz; muhafaza edilip devamlı kılındığı zaman, muhassılların / alıcı tüccarların kendisi için rekabet ettiği çok rağbet edilen değerli bir ürün gibi olmakta; kılınmayıp zayi edildiği zaman ise kazandırmayan, rağbet de görmeyen ürün gibi olmaktadır.

[144] *İkāme*, [iii] namazı edâ etmek için kolları sıvayıp kararlılık göstermek, namaz kılan kimsede herhangi bir gevşeklik ve önemsemezlik halinin bulunmaması anlamına da gelebilir. Nitekim bu mânada *kāme bi'l-emri* [işi (sıkı bir şekilde) yaptı] ve *kāmet el-harbü ʿalâ sâkıhâ* [savaş kızıştı] denilir. Bunun aksi mânada, yani insan bir işi yapmakta tembellik gösterdiği, ağırdan aldığı zaman da *kaʿade ʿani'l-emri* [işten kaytardı] denilir.

11 Irakeyn Basra ve Kûfe demektir. Gazâle, Hâricî liderlerinden birinin karısı olup, bir yıl süren savaşın sonunda Haccâc tarafından katledilmiştir. / ed.

[١٤١] والمراد به الخفي الذي لا ينفذ فيه ابتداء إلا علم اللطيف الخبير، وإنما نعلم منه نحن ما أعلمناه، أو نصب لنا دليلًا عليه. ولهذا لا يجوز أن يطلق فيقال: فلان يعلم الغيب. وذلك نحو الصانع وصفاته، والنبوّات وما يتعلق بها، والبعث والنشور والحساب والوعد والوعيد، وغير ذلك. وإن جعلته حالًا كان بمعنى الغيبة والخفاء.

٥ [١٤٢] فإن قلت: ما الإيمان الصحيح؟ قلت: أن يعتقد الحق ويعرب عنه بلسانه، ويصدّقه بعمله. فمن أخل بالاعتقاد وإن شهد وعمل فهو منافق؛ ومن أخل بالشهادة فهو كافر؛ ومن أخل بالعمل فهو فاسق.

[١٤٣] ومعنى إقامة الصلاة تعديل أركانها وحفظها من أن يقع زيغ في فرائضها وسننها وآدابها؛ من أقام العود، إذا قوّمه. أو الدوام عليها والمحافظة عليها، كما قال ١٠ عزّ وعلا: {الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ} [المعارج: ٢٣]، {وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَوَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ} [المؤمنون: ٩] من قامت السوق، إذا نفقت، وأقامها. قال:

أَقَامَتْ غَزَالَةُ سُوقَ الضِّرَابِ ۞ لِأَهْلِ العِرَاقَيْنِ حَوْلًا قَمِيطَا

لأنها إذا حوفظ عليها كانت كالشيء النافق الذي تتوجه إليه الرغبات ويتنافس فيه المحصلون. وإذا عطلت وأضيعت، كانت كالشيء الكاسد الذي ١٥ لا يرغب فيه.

[١٤٤] أو التجلد والتشمر لأدائها، وأن لا يكون في مؤدّيها فتورٌ عنها ولا توانٍ، من قولهم: قام بالأمر، وقامت الحرب على ساقها. وفي ضدّه: قعد عن الأمر، وتقاعد عنه إذا تقاعس وتثبَّط.

[145] *İkāme*den [iv] namazın edâ edilmesi de kastedilmiş olabilir. Bu durumda namazın iç rükünlerinden biri kıyam olduğu için, tamamı hakkında bu ifade kullanılmış olmaktadır. Nitekim namazın tamamını ifade etmek üzere *kunût* -ki kıyâm anlamındadır- *rükû* ve *secde* kelimeleri de kullanılmaktadır. Yine, namazda tesbih bulunduğu için, namaz kılan kimse hakkında "tesbih etti" de denilir. Nitekim Allah Teâlâ فَلَوْلا أَنَّهُ كانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ [Sāffât 37/143] âyetinde *tesbîh*i bu mânada kullanmıştır.

[146] *Salât* kelimesi *sallâ* fiilinden *fa'let*[un] veznidir; tıpkı *zekkâ - zekât*[en] denildiği gibi. [الصلوة şeklinde] Vav ile yazılması ise, Lâm'ın kalın okunması içindir. صَلَّى fiilinin asıl anlamı, kalçaları hareket ettirmektir. Nitekim namaz kılan kişi rukû ve secde esnasında bunu yapar. Buna benzer bir fiil de, Yahudilerin karşılarındakine saygı göstermek için başlarını eğerek eğilmeleri durumunda kullanılan كَفَّرَ kelimesidir. Çünkü Yahudi bu hareketi yaparken kasıkları üzerine eğilir ki kasıklara da *kâfiret*[un] denir. Dua edene de, huşû itibariyle rükû ve secde eden kimseye benzediği için *musallî* denmektedir.

[147] Allah Teâlâ'nın âyette *rızk*ı kendisine izafe etmesinin sebebi, insanların Allah'a izafe edilmeyi ve "O'nun nasip ettiği şey" diye adlandırılmayı hak eden mutlak helalleri *infâk* ettiklerini bildirmektir. Cümlede kısmilik anlamı veren Min harf-i cerinin bulunması ise, mü'minlerin israftan ve yasak olan saçıp savurmadan muhafaza edilmeleri içindir. Fiilin mef'ûlünü fiilden önce zikretmesinin sebebi, onun daha önemli olduğunu göstermektir. Bu durumda sanki şöyle demiş olmaktadır; "Onlar helal mallarından bazılarını hususi olarak sadaka için tahsis ederler."

[148] Bununla farz olan *zekât*ın kastedilmiş olması da mümkündür, zira bu ifade zekâtın kardeşi ve ikizi olan namaz ile birlikte zikredilmiştir. Ayrıca bu ifade ile farz olan zekât dışında hayır yolunda yapılan diğer infaklar da kastedilmiş olabilir, zira kelime, her türlü infakı kapsayabilecek şekilde herhangi bir kayıt olmaksızın, mutlak olarak kullanılmıştır.

[149] *Nefeka* fiili ile *nefede* [tükenme] fiili kardeştir. Ya'kūb b. İshak es-Sikkît'den [v.244/858] *enfeka* [harcadı] fiili ile *enfede* [tüketti] fiilinin bir olduğu nakledilmiştir. Dikkatlice düşündüğün zaman görebilirsin ki, ilk harfi Nûn, ikinci harfi ise Fâ olan bütün fiiller çıkmak, gitmek vb. bir anlama delâlet eder.

[١٤٥] أو أداؤها، فعبر عن الأداء بالإقامة، لأنّ القيام بعض أركانها؛ كما عبر عنه بالقنوت والقنوت القيام وبالركوع وبالسجود؛ وقالوا: سبح، إذا صلى، لوجود التسبيح فيها. {فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ} [الصافات: ١٤٣].

[١٤٦] والصلاة: فعلة من صلى، كالزكاة من زكى. وكتابتها بالواو على لفظ المفخم. وحقيقة صَلَّى: حرّك الصلوين؛ لأن المصلي يفعل ذلك في ركوعه وسجوده. ونظيره كفر اليهودي، إذا طأطأ رأسه وانحنى عند تعظيم صاحبه؛ لأنه ينثني على الكاذتين وهما الكافرتان. وقيل للداعي مصلّ، تشبيهًا في تخشعه بالراكع والساجد.

[١٤٧] وإسناد الرزق إلى نفسه للإعلام بأنهم ينفقون الحلال الطلق الذي يستأهل أن يضاف إلى الله، ويسمى رزقًا منه. وأدخل من التبعيضية صيانة لهم وكفًّا عن الإسراف والتبذير المنهي عنه. وقدّم مفعول الفعل دلالة على كونه أهم، كأنه قال: ويخصون بعض المال الحلال بالتصدّق به.

[١٤٨] وجائز أن يراد به الزكاة المفروضة، لاقترانه بأخت الزكاة وشقيقتها، وهي الصلاة؛ وأن تراد هي وغيرها من النفقات في سبيل الخير، لمجيئه مطلقًا يصلح أن يتناول كل منفَق.

[١٤٩] وأنفق الشيء وأنفده أخوان. وعن يعقوب: نفق الشيء ونفد واحد. وكل ما جاء مما فاؤه نون وعينه فاء، فدالّ على معنى الخروج والذهاب ونحو ذلك إذا تأملت.

4. Onlar ki; senden önce indirilmiş olana da sana indirilene de iman ederler; Ahirete yakinen iman edenler de onlardır.

[150] Şayet dersen ki; "İman edenler" ifadesi ile kastedilenler önceki âyet-tekilerle aynı mıdır yoksa farklı kimseler midir? Çünkü atıf harfi olan Vav, 'o cesurdur ve cömerttir' gibi farklı nitelik bildiren ifadeler arasında kullanılır. Şairin;

> Kerem sahibi hükümdara ve hükmü geçerli büyük sultanın oğluna,
> Ve savaş meydanında ordu birliklerinin aslanına...

ifadesinde ve;

> Vah babam Zeyyâbe'ye! Sabah sabah baskın verip, ganimet alarak geri dönen [ve bu şekilde bana kahramanlık taslayan şu adamı duysa kahrolurdu]

ifadesinde olduğu gibi.

[151] Cevaben şöyle derim: Buradaki ifade ile Abdullah b. Selâm [v.43/664] vb. Ehl-i Kitap mü'minleri kastedilmiş olabilir; bunlar iman edince, imanları Allah tarafından inzâl edilen bütün vahiyleri kapsar hale gelmiş; ahirete öylesine kesin bir şekilde iman etmişlerdir ki, daha önce sahip oldukları inançlar yok olmuştur. Daha evvel; Yahudi veya Hıristiyan olmayanların cennete giremeyeceğine; cehennem ateşinin kendilerine ancak sayılı birkaç gün dokunacağına vs. inanmaktaydılar. Böylece, yeniden dirilişe, ruhların tekrar bedenlerine gönderileceğine inanmakta [Müslümanlarla] birleşiyorlar, fakat şu konuda ayrışıyorlardı: Bir grup âhirette insanların yiyeceklerden, içeceklerden faydalanmaları ve cinsel hayatları gibi konulardaki durumunun dünyadaki gibi devam edeceğine inanırken, diğeri bunu reddediyor ve bu tür şeylere sadece dünya hayatında ve salt bedenlerin gelişimi, nesillerin çoğalması için ihtiyaç duyulduğunu, cennet ehlinin bunlardan müstağni olduğunu ve onların ancak bir kokuyla, hoş bir esintiyle, güzel bir ses dinlemeyle huzur bulacaklarını söylüyorlardı. Ahiret hayatının ebedî olup olmadığı konusunda da ihtilâf içerisindeydiler. [İşte, inançları farklı olduğundan] 'atfedilenler' ile 'atfedildikleri' birbirinin aynı olmamaktadır.

[152] "İman edenler" ifadesi, önceki âyette geçen aynı ifadenin vasfı da olabilir. Bu durumda aralarında atıf harfinin bulunması, onların önceki âyette zikredilen vasıflarla bu âyette zikredilen vasıfları bir araya getirmiş oldukları anlamına gelmektedir.

٤-﴿وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ﴾

[١٥٠] فإن قلت: {وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ} أهم غير الأوّلين أم هم الأوّلون؟ وإنما وسط العاطف كما يوسط بين الصفات في قولك هو الشجاع والجواد، وفي قوله:

إِلَى الْمَلِكِ الْقَرْمِ وَابْنِ الْهُمَامِ ۞ وَلَيْثِ الْكَتِيبَةِ فِي الْمُزْدَحَمْ

٥ وقولِه:

يَا لَهْفَ زَيَّابَةَ لِلْحَارِثِ الصْـ ۞ ـصَابِحِ فَالْغَانِمِ فَالْآيِبِ

[١٥١] قلت: يحتمل أن يراد بهؤلاء مؤمنو أهل الكتاب كعبد الله بن سلام وأضرابه من الذين آمنوا، فاشتمل إيمانهم على كل وحي أنزل من عند الله، وأيقنوا بالآخرة إيقانًا زال معه ما كانوا عليه من أنه لا يدخل الجنة إلا من كان هودًا أو ١٠ نصارى وأنّ النار لن تمسهم إلا أيامًا معدودات، واجتماعهم على الإقرار بالنشأة الأخرى وإعادة الأرواح في الأجساد؛ ثم افتراقهم فرقتين، منهم من قال: تجري حالهم في التلذذ بالمطاعم والمشارب والمناكح على حسب مجراها في الدنيا؛ ودفعه آخرون فزعموا أن ذلك إنما احتيج إليه في هذه الدار من أجل نماء الأجسام ولمكان التوالد والتناسل، وأهلُ الجنة مستغنون عنه، فلا يتلذذون إلا بالنسيم والأرواح العبقة ١٥ والسماع اللذيذ والفرح والسرور، واختلافهم في الدوام والانقطاع، فيكون المعطوف غير المعطوف عليه.

[١٥٢] ويحتمل أن يراد وصف الأوّلين، ووسط العاطف على معنى أنهم الجامعون بين تلك الصفات وهذه.

[153] "Eğer iki âyetteki iki ifade ile aynı kimseler kastediliyorsa, o zaman bunların hepsi müttakîler olarak nitelenen kimselere dâhil midir, değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Eğer bu âyetteki وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ ifadesini önceki âyetteki "onlar gayba iman ederler" ifadesine atıf olarak düşünürsen, o zaman onlar da "muttakiler" olarak nitelenen kimselere dâhildirler; bu durumda takva sıfatı hem Ehl-i Kitap mü'minlerini hem diğerlerini kapsar. Fakat eğer doğrudan "müttakiler" ifadesine atfedersen, o zaman bu âyette sözü edilen kimseler "müttakîler" ifadesinin kapsamına dâhil olmaz. Bu durumda sanki şöyle denilmiş olur: "O, hem müttakiler için hem de gerek sana inzâl edil[mekte olan]a gerekse daha önce inzâl edilmiş olanlara iman edenler için hidayettir."

[154] "Peki, 'sana inzâl edilen' ifadesi ile Kur'ân'ın ve şeriatın tamamı kastediliyorsa, nasıl geçmiş zaman kullanılabilmiş? Zira bu kimseler iman ettiklerinde henüz Kur'ân ve şeriat tamamlanmamıştı. Eğer 'sana inzâl edilen' ifadesiyle Kur'ân'ın o zamana kadar inzâl edilmiş olan kısmı kastediliyorsa, o zaman bunların imanı, inzâl edilmiş olanın bir kısmına iman etmekten ibarettir; oysa imanın hem o zamana kadar inzâl edilmiş olanları hem de gelecekte inzâl edilecek olanları kapsaması zorunludur" **dersen, şöyle derim:** "Sana inzâl edilen" ifadesi ile Kur'ân'ın tamamı kastedilmiştir. O dönemde henüz Kur'ân'ın tamamı inzâl edilmemiş olduğu halde, geçmiş zaman kipi kullanılarak "inzâl edilen" denilmiş olması, mevcut olanı galip unsur kabul edip mevcut olmayanı ona dâhil etmektir ki bu, *tağlîb* adı verilen bir kullanımdır. *Tağlîb* bir şeyin bir kısmını, tamamı olarak değerlendirmektir. Örneği: "Ben ve sen yaptık" denilirken mütekellim sıygası muhatap sıygasına, "Sen ve Zeyd yapıyorsunuz" derken muhatap sıygası gâib sıygasına tağlîb yoluyla tercih edilir. Ayrıca Kur'ân'ın bir kısmı inzâl edilmiş, diğer bir kısmı ise inzâli beklenir durumda olduğu için, tamamı inzâl edilmiş ve inzâli tamamlanmış gibi değerlendirilmiştir. "Biz, Musa'dan sonra *indirilen* bir kitap dinledik." [Ahkāf 46/30] âyetinde de bu durum söz konusudur. Çünkü onlar kitabın tamamını dinlememişlerdi, zira o dönemde tamamı inzâl edilmemişti. Ancak burada da tağlîb sıygası kullanılmıştır. Buna benzer şekilde "falancanın *söylediği* her kelime fasihtir", "*konuştuğu* her şey ender hususlardır" gibi ifadelerde de geçmiş zaman sıygası kullanılsa da, sadece geçmiş zamanda yapılan fiiller değil, geçmiş - gelecek bütün fiiller kastedilir.

[١٥٣] فإن قلت: فإن أريد بهؤلاء غير أولئك، فهل يدخلون في جملة المتقين أم لا؟ قلت: إن عطفتهم على {اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ} [البقرة: ٣] دخلوا وكانت صفة التقوى مشتملة على الزمرتين من مؤمني أهل الكتاب وغيرهم. وإن عطفتهم على الْمُتَّقِينَ لم يدخلوا. وكأنه قيل: هُدًى لِلْمُتَّقِينَ، وهدى للذين يؤمنون بما أنزل إليك.

٥ [١٥٤] فإن قلت: قوله {بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ} إن عنى به القرآن بأسره والشريعة عن آخرها، فلم يكن ذلك منزلًا وقت إيمانهم، فكيف قيل أنزل بلفظ المضيّ؟ وإن أريد المقدار الذي سبق إنزاله وقت إيمانهم فهو إيمان ببعض المنزل، واشتمال الإيمان على الجميع سالفه ومترقبه واجب. قلت: المراد المنزل كله؛ وإنما عبر عنه بلفظ المضيّ وإن كان بعضه مترقبًا، تغليبًا للموجود على ما لم يوجد، كما يغلب المتكلم ١٠ على المخاطب، والمخاطب على الغائب فيقال: أنا وأنت فعلنا، وأنت وزيد تفعلان. ولأنه إذا كان بعضه نازلًا وبعضه منتظر النزول جعل كأن كله قد نزل وانتهى نزوله. ويدل عليه قوله تعالى {إِنَّا سَمِعْنَا كِتَابًا أُنْزِلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى} [الأحقاف: ٣٠] ولم يسمعوا جميع الكتاب، ولا كان كله منزلًا، ولكن سبيله سبيل ما ذكرنا. ونظيره قولك: كل ما خطب به فلان فهو فصيح، وما تكلم بشيء إلا وهو نادر. ولا تريد بهذا الماضي ١٥ منه فحسب دون الآتي، لكونه معقودًا بعضه ببعض، ومربوطًا آتيه بماضيه.

[155] Yezîd b. Kutayb [v.120/737] أُنْزِلَ fiilini; بِما أَنْزَلَ إِلَيْكَ وَما أَنْزَلَ مِنْ قَبْلِكَ [O'nun sana indirdiklerine ve senden evvel indirdiklerine] şeklinde fâili belirtilmiş olarak okumuştur.

[156] Burada وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ [Ahirete yakinen iman edenler de onlardır] cümlesinde, önce وَبِالْآخِرَةِ ifadesinin zikredilmesi ve يُوقِنُونَ [yakinen iman ederler] fiilinin هُمْ [onlar] zamirinin ardından getirilmesi, Ehl-i Kitab'a ve onların ahiret hayatı konusundaki gerçeğe aykırı inanışlarına bir gönderme olup, bu tür inanç ve sözlerinin yakīnî bir inançtan sādır olmadığı, kesinliğin ancak Hazret-i Muhammed'e ve daha önce indirilenlere iman eden kimsenin inancında bulunduğu vurgusu söz konusudur.

[157] الإيقان her tür şek ve şüpheden uzak bir şekilde, sağlamca inanmak demektir.

[158] *Âhiret*, -*evvel* kelimesinin zıttı olan- *âhir*in müennes formudur. Ahiret تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ ["o ahiret yurdu" (Kasas 28/83)] âyetinde olduğu gibi, *dâr* / yurt kelimesinin sıfatı olup, *dünyâ* kelimesi gibi mevsufundan müstakil olarak kullanılan sıfatlar türündendir. Nâfi'in [v.169/785] وَبِالْآخِرَةِ ifadesini, دَابَّةُ الَارْضِ [Sebe' 34/14] ifadesinde olduğu gibi, Hemze'yi hazf edip harekesini Lâm'a vererek [*ve bilâhıreti* şeklinde] okuduğu rivayet edilmiştir. Ebû Hayye en-Nümeyrî [v.170/786?] يُوقِنُونَ kelimesini Hemze ile يُؤْقِنُونَ şeklinde okumuştur. Bu okuyuşta Nümeyrî, Vav'ın ötresini yanındaki harfe vermiş, Vav'ı da tıpkı وُجُوهٌ، وُقِّتَتْ vb. kelimelerde olduğu gibi, dönüştürmüştür. Benzeri şudur:

> Çok sevdirildi bana ateş yakan şu ikisi, [yani evlatlarım] Mu'sa
> Ve Ca'de… Yakıt[ın saçtığı alevler] aydınlatınca yüzlerini

5. Bunlardır işte, Rablerinden gelen hidayet üzere olanlar… Bunlardır işte, felaha erecekler…

[159] Eğer الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ [gayba iman edenler] cümlesi mübteda kabul edilirse, أُولئِكَ عَلى هُدًى cümlesi mahallen merfû'dur; aksi takdirde bu cümlenin i'râbda mahalli yoktur. Her iki durumda da buradaki âyetlerdeki söz dizimi (nazım) şu şekildedir: [i] الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ cümlesi mübteda kabul edildiğinde yeni bir cümlenin başı sayılmış olur. Zira هُدًى لِلْمُتَّقِينَ ifadesinde Kur'ân'ın hususen muttakiler için hidayet olduğu ifade edilince insanın aklına, "Acaba Kur'ân neden herkes için değil de hususen muttakiler için kılavuz kılınmıştır?" gibi bir soru gelmektedir. İşte, الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ cümlesi bu muhtemel soruya cevap olarak gelmiş,

[١٥٥] وقرأ يزيد بن قطيب بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ وَمَا أَنْزَلَ مِنْ قَبْلِكَ، على لفظ ما سمي فاعله.

[١٥٦] وفي تقديم {وَبِالْآخِرَةِ} وبناء {يُوقِنُونَ} على {هُمْ} تعريض بأهل الكتاب وبما كانوا عليه من إثبات أمر الآخرة على خلاف حقيقته، وأنّ قولهم ليس بصادر عن إيقان، وأن اليقين ما عليه من آمن بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ. ٥

[١٥٧] والإيقان: إتقان العلم بانتفاء الشك والشبهة عنه.

[١٥٨] والآخرة تأنيث الآخِرِ الذي هو نقيض الأوّل، وهي صفة الدار بدليل قوله {تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ} [القصص: ٧٧] وهي من الصفات الغالبة، وكذلك الدنيا. وعن نافع أنه خففها بأن حذف الهمزة وألقى حركتها على اللام، كقوله {دَابَّةُ الْأَرْضِ} [سبأ: ١٤] وقرأ أبو حية النميري يؤقنون بالهمز، جعل الضمة في جار الواو كأنها فيه، فقلبها قلب واو وجوه ووقتت. ونحوه: ١٠

لَحُبَّ الْمُؤْقِدَانِ إِلَيَّ مُؤْسَى ۞ وَجَعدَةُ إِذْ أَضَاءَهُمَا الْوَقُودُ

٥-﴿أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

[١٥٩] {أُولَئِكَ عَلَى هُدًى} الجملة في محل الرفع إن كان اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ مبتدأ؛ وإلا فلا محلّ لها. ونظم الكلام على الوجهين: أنك إذا نويت الابتداء بالذين يؤمنون بالغيب فقد ذهبت به مذهب الاستئناف. وذلك أنه لما قيل: {هُدًى لِلْمُتَّقِينَ} [البقرة: ٢] واختصّ المتقون بأنّ الكتاب لهم هدى، اتجه لسائل أن يسأل فيقول: ما بال المتقين مخصوصين بذلك؟ فوقع قوله {اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ} [البقرة: ٣] إلى ساقته كأنه جواب لهذا السؤال المقدّر. ١٥

başka kimselerin değil de, hususi olarak muttakilerin bu lütfa nail olmasını gerektiren özelliklerini de kapsayan bir niteleme yapılmıştır. Bu durumda anlam şöyledir: İşbu inanç ve amellere sahip olanlar, Allah tarafından hidayete erdirilmeye ve kurtuluş lütfuna nail olmaya layık kimselerdir. "Peygamber (s.a.), kendisine kol kanat geren, başındaki sıkıntıları savuşturan Ensar'ı sevmiştir; çünkü sevilmeye layıktırlar bunlar.". İfadesi de buna benzer. [ii] الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ cümlesinin, هُدىً لِلْمُتَّقِين ifadesine tâbi (sıfat) olduğunu düşünürsen; o zaman أُولئِكَ عَلى هُدىً ifadesi cümle başlangıcı olur. Sanki "Neden hidayet sadece bu sıfatlara sahip olan kimselere ait gösterildi?" diye sorulmuş ve "diğer insanlar değil, bu özellikleri taşıyan insanların, dünyada hidayeti, âhirette ise felâhı elde etmeleri hiç de uzak bir ihtimal değildir" diye cevap verilmiştir.

[160] Bil ki, kendisinden önceki ifadelerle ilişkili olduğu halde yeni bir cümle olarak başlayan istinaf cümlelerinin bu türünde bazen "Zeyd'e ihsanda bulundum; Zeyd ihsana layıktır" cümlesinde olduğu gibi kendisinden söz edilen şey yeni cümlede bizzat isim olarak tekrar edilir, bazen de "Zeyd'e ihsanda bulundum; senin bu kadim dostun ihsana layıktır" cümlesinde olduğu gibi, sıfatları tekrar edilir. İsti'nâfın sıfatın tekrarı ile yapılması daha güzel ve edebî olur, çünkü bu, ihsanı neyin gerektirdiği sorusuna cevap barındırmakta ve bunu özetle bildirmektedir.

[161] **Şayet** "İlk sıla cümlesi, yani الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ [onlar ki iman ederler] ifadesi "muttakiler"in sılası olması, ikinci sıla cümlesinin ise mübteda olarak merfû' olması, haberinin de أُولئِكَ olması mümkün müdür?" **dersen, şöyle derim:** Evet, hidayet ve kurtuluşun muttakilere tahsis edilmesi, Hazret-i Muhammed'in nübüvvetine inanmadıkları halde kendilerini hidayet ehli zanneden ve Allah katında kurtuluş uman Ehl-i Kitab'a göndermedir. Nitekim işaret ismi olan أُولئِكَ ifadesinde; kendisinden sonra zikredilen şeyi, yani kurtuluşu, elde etmeye ehil olan kimselerin, sayılan hasletlerinden dolayı daha önce zikredilen mü'min kimseler olduğu anlamı vardır. Bu kullanıma benzer şekilde şair Hâtem-i Tā'î [v.578] önce, "Allah'ın öyle bir yoksul kulu var ki!" diye söze başlamış; ardından ona ait pek çok üstün sıfat sayıp, şu dizeleri ile sıfatları saymaya devam etmiştir:

> İşte böyle biri; ölecek olsa onun övgüsü yeter bana
> Asla kınanacak zayıf bir hale düşmez yaşarsa da

وجيء بصفة المتقين المنطوية تحتها خصائصهم التي استوجبوا بها من الله أن يلطف بهم، ويفعل بهم ما لا يفعل بمن ليسوا على صفتهم، أي الذين هؤلاء عقائدهم وأعمالهم أحقاء بأن يهديهم الله ويعطيهم الفلاح. ونظيره قولك: أحبّ رسول الله ﷺ الأنصار الذين قارعوا دونه، وكشفوا الكرب عن وجهه، أولئك أهل للمحبة.

٥ وإن جعلته تابعًا للمتقين، وقع الاستئناف على أولئك؛ كأنه قيل: ما للمستقلين بهذه الصفات قد اختصوا بالهدى؟ فأجيب بأنّ أولئك الموصوفين، غير مستبعد أن يفوزوا دون الناس بالهدى عاجلًا، وبالفلاح آجلًا.

[١٦٠] واعلم أنّ هذا النوع من الاستئناف يجيء تارة بإعادة اسم من استؤنف عنه الحديث، كقولك: قد أحسنت إلى زيد، زيد حقيق بالإحسان؛ وتارة بإعادة صفته،

١٠ كقولك أحسنت إلى زيد صديقك القديم أهل لذلك منك؛ فيكون الاستئناف بإعادة الصفة أحسن وأبلغ، لانطوائها على بيان الموجب وتلخيصه.

[١٦١] فإن قلت: هل يجوز أن يجري الموصول الأوّل على المتقين، وأن يرتفع الثاني على الابتداء وأولئك خبره؟ قلت: نعم على أن يجعل اختصاصهم بالهدى والفلاح تعريضًا بأهل الكتاب الذين لم يؤمنوا بنبوّة رسول الله ﷺ، وهم ظانون

١٥ أنهم على الهدى وطامعون أنهم ينالون الفلاح عند الله. وفي اسم الإشارة الذي هو {أُولَئِكَ} إيذان بأن ما يرد عقيبه فالمذكورون قبله أهل لاكتسابه من أجل الخصال التي عدّدت لهم، كما قال حاتم: "ولله صُعْلُوكٌ" ثم عدّد له خصالًا فاضلة، ثم عقب تعديدها بقوله:

فَذَلِكَ إنْ يَهْلِكْ فحَسْبي ثَنَاؤُهُ ۞ وَإنْ عاشَ لَمْ يَقْعُدْ ضَعِيفًا مُذَمَّمَا

[162] عَلى هُدىً [hidayet üzere] ifadesindeki عَلى harf-i cerinin verdiği "üzere olma anlamı" (isti'lâ), sözü edilen kimselerin hidayete sahip olma imkânları ve hidayet üzere kalma konusundaki istikrarlarını anlatan bir mesel anlamındadır. Onların bu durumu, bir şeyin üzerine çıkan, ona binen kimsenin durumuna benzetilmiştir. "O, hak üzeredir", "O, bâtıl üzeredir" şeklindeki ifadelerde de aynı durum söz konusudur. Nitekim *ce'ale'l-ğivâyete merkeb*[en] [azgınlığı binek edindi], *imtetā el-cehl*[e] [cehaleti binek edindi], *ikte'ade ğâribe'l-hevâ* [hevasının semerine oturdu] gibi meşhur Arap deyimlerinde bu benzetme açıkça yapılmıştır.

[163] هُدىً مِنْ رَبِّهِمْ [Rablerinden bir hidayet] ifadesi, onlara bu hidayetin Allah tarafından verildiği, O'nun lütfu ve muvaffakiyeti olduğu, mü'minlerin bu lütuf ve muvaffakiyet sayesinde hayırlı ameller işlemeye, fazilet basamaklarında yükselmeye nail oldukları anlamına gelmektedir. هُدىً [hidayet] kelimesinin nekre (belirsiz) olarak kullanılması bu kelimeye künhüne erişilmez, değeri takdir edilemez bir tür müphemlik vermek içindir. Sanki burada, "falancayı görecek olsan, adam görmüş olurdun" ifadesinde olduğu gibi bir anlam kastedilmekte, "hem de ne hidayet!" denilmiş olmaktadır. el-Hüzelî şöyle demiş:

Ey kuşluk vakti Halid'in cesedi üzerine çöken akbaba!

Gerçekten büyük bir ziyafete kondun!

[164] مِنْ رَبِّهِمْ ifadesindeki Nûn, ğunneli ve ğunnesiz olarak idğâm yapılmak sûretiyle okunur. Kisâî [v.189/805], Hamza [v.156/773], Yezîd [v.120/737], Verş [v.197/812] -bir rivayetinde- ve İbn Kesir'in [v.120/738] ravilerinden Haşimî [v.216/831] ğunnesiz okurken diğer imamlar ğunneli okumuşlardır. Ebû Amr'dan [v.154/771] ise her iki okuyuş da rivayet edilmiştir.

[165] أُولئِكَ [Bunlardır işte] ifadesinin tekrarı ile; hidayet ayrıcalığı nasıl mü'minlere tahsis edilmişse kurtuluşun da yine onlara tahsis edilmiş olduğuna dikkat çekilmektedir. Ancak bu iki ayrıcalıktan her biri, tek başına zikredilmesi durumunda dahi yeterli, başlı başına bir ayrıcalık ifade edecek şekilde getirilmiştir.

[166] **Şayet** "Âyette geçen ikinci أُولئِكَ neden atıf harfi ile öncekine atfedilmiştir; أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ ["Onlar (nereye gideceğini bilemeyen) davarlar gibidir, hatta daha şaşkın haldedirler. Onlardır işte gafiller."] [A'râf 7/179] âyetindeki ifade tarzı ile buradaki arasında ne fark vardır?" **dersen, şöyle derim:** Burada أُولئِكَ ifadesinin kullanıldığı iki cümlede, birbirinden farklı iki haber söz konusudur; bu yüzden atıf harfi kullanılmıştır.

[١٦٢] ومعنى الاستعلاء في قوله {عَلَى هُدًى} مثل لتمكنهم من الهدى، واستقرارهم عليه، وتمسكهم به. شبهت حالهم بحال من اعتلى الشيء وركبه. ونحوه: هو على الحق، وعلى الباطل. وقد صرّحوا بذلك في قولهم: جعل الغواية مركبًا، وامتطى الجهل واقتعد غارب الهوى.

٥ [١٦٣] ومعنى {هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ} أي منحوه من عنده وأوتوه من قبله، وهو اللطف والتوفيق الذي اعتضدوا به على أعمال الخير، والترقي إلى الأفضل فالأفضل. ونكر {هُدًى} ليفيد ضربًا مبهمًا لا يبلغ كنهه، ولا يقادر قدره؛ كأنه قيل: على أي هدى، كما تقول: لو أبصرت فلانًا لأبصرت رجلًا. وقال الهذلي:

فَلَا وَأَبِي الطَّيْرِ المُرِبَّةِ بالضُّحَى ۞ عَلى خالِدٍ لَقدْ وَقَعْتِ عَلَى لَحَم

١٠ [١٦٤] والنون في {مِنْ رَبِّهِمْ} أدغمت بغنة وبغير غنة؛ فالكسائي، وحمزة، ويزيد، وورش في رواية، والهاشمي عن ابن كثير لم يُغِنُّوها. وقد أغنها الباقون إلا أبا عمرو. فقد روى عنه فيها روايتان.

[١٦٥] وفي تكرير {أُولَئِكَ} تنبيه على أنهم كما ثبتت لهم الأثرة بالهدى، فهي ثابتة لهم بالفلاح؛ فجعلتْ كلّ واحدة من الأثرتين في تمييزهم بالمثابة التي لو انفردت
١٥ كفت مميزة على حيالها.

[١٦٦] فإن قلت: لم جاء مع العاطف؟ وما الفرق بينه وبين قوله {أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ} [الأعراف: ١٧٩]؟ قلت: قد اختلف الخبران ههنا فلذلك دخل العاطف،

Oysa örnek olarak verdiğin âyette iki haber farklı değildir, zira orada sözü edilen kimselerin gafil oldukları tescil edilmekte ve kendileri davara benzetilmektedir ki bu ikisi aynı şeydir. Dolayısıyla ikinci cümle, ilkinde ifade edilen hususun onaylayıcısı olarak gelmiştir. Bu durumda atıf harfine gerek yoktur.

5 [167] Âyetteki هُمْ [onlar], fasıl zamiridir. Cümleye katkısı ise, kendisinden sonra gelen ifadenin sıfat değil, haber olduğunu göstermektir. Ayrıca, yüklemin anlamının sadece öznede mevcut olup başkasında olmadığı vurgusunu katar, anlamı pekiştirir. Ya da هُمْ mübteda, الْمُفْلِحُونَ haber olup, هُمُ الْمُفْلِحُونَ cümlesi أُولَئِكَ'nin haberi de olabilir.

10 [168] الْمُفْلِحُونَ ifadesinin ma'rife olarak kullanılması iki anlama gelebilir. Ya bu muttakilerin, âhirette kurtuluşa ereceğine dair sana daha evvel bilgi ulaşmış insanların ta kendisi olduğunu göstermektir; -nitekim yaşadığın beldeden bir kimsenin tevbe etmiş olduğunu öğrensen ve onun kim olduğunu sorsan, cevap olarak sana "Zeyd'dir o tevbekâr" denilir.- Ya da müttakilerin, -kurtuluşa 15 erenlerin sıfatı gerçekleşse ve bunu bizzat tahakkuk ettirip onların hakiki sûretine bürünebilseler- söz konusu hakikatin dışında bir vasfa sahip olmadıklarını göstermektir. Tıpkı arkadaşına, "Aslanı ve onun cibilliyetindeki aşırı atılganlığı bilir misin? İşte Zeyd odur!" demen gibi.

[169] Bak, Allah Teâlâ başka hiç kimsenin nail olamadığı şeylere mutta-20 kilerin nail olduğuna dikkat çekerken nasıl da birbirinden farklı ifadeler kullanmış. Önce işaret ismini kullanmış ve bunu tekrar etmiş; ardından الْمُفْلِحُونَ [kurtuluşa erenler] kelimesini ma'rife kullanmış; bu kelime ile اولئك [bunlardır işte] arasında bir fasıl zamiri koymuş ve böylece onların mertebelerini göstermiş; seni onların istediği şeyi istemeğe teşvik etmiş; onların sunduğu şeyi sun-25 man konusunda seni harekete geçirmiş; seni boş tamahtan geri durmaya, ilâhî hikmetin gereği olmayan şeyleri Allah hakkında temenni etmekten ve kendisinin vaat etmediği şeyleri O'ndan beklemekten uzak durmaya sevk etmiştir. Allah'ım! Bizleri takva giysisi ile süsle; Bakara sûresine kendilerini zikrederek başladığın kimseler zümresinde haşreyle.

30 [170] *el-Muflih* "amacına ulaşmış kimse" demektir; adeta önünde murad kapısı açılmış, zafer yolları kapanmamıştır. Son harfi Cim olan *el-muflic* kelimesi de bu anlamdadır. Bu mânada olmak üzere, boşama ifadesi olarak kadına, *isteflihî bi-emrik* [başının çaresine bak] denilirken, kelime hem Hâ ile hem de Cim ile [*isteflicî bi-emrik*] kullanılır. Bu kelime yapısı; ayrılma, açılma gibi an-35 lamlara delâlet eder. İlk iki harfi aynı olan فلق، فلذ، فلى gibi kelimelerde de bu anlam bulunmaktadır.

بخلاف الخبرين ثمة فإنهما متفقان؛ لأن التسجيل عليهم بالغفلة وتشبيههم بالبهائم شيء واحد، فكانت الجملة الثانية مقرّرة لما في الأولى فهي من العطف بمعزل.

[١٦٧] و{هُمْ} فصل، وفائدته الدلالة على أن الوارد بعده خبر لا صفة؛ والتوكيد، وإيجاب أن فائدة المسند ثابتة للمسند إليه دون غيره. أو هو مبتدأ والمفلحون خبره، ٥ والجملة خبر أولئك.

[١٦٨] ومعنى التعريف في {الْمُفْلِحُونَ} الدلالة على أن المتقين هم الناس الذين عنهم بلغك أنهم يفلحون في الآخرة، كما إذا بلغك أن إنسانًا قد تاب من أهل بلدك، فاستخبرت من هو؟ فقيل زيد التائب، أي هو الذي أخبرت بتوبته. أو على أنهم الذين إن حصلت صفة المفلحين وتحققوا ما هم، وتصوّروا بصورتهم الحقيقية، فهم ١٠ هم لا يعدون تلك الحقيقة. كما تقول لصاحبك: هل عرفت الأسد وما جبل عليه من فرط الإقدام؟ إن زيدًا هو هو.

[١٦٩] فانظر كيف كرّر الله عزّ وجلّ التنبيه على اختصاص المتقين بنيل ما لا يناله أحد على طرق شتى، وهي: ذكر اسم الإشارة، وتكريره، وتعريف المفلحين، وتوسيط الفصل بينه وبين أولئك؛ ليبصرك مراتبهم ويرغبك في طلب ما طلبوا، ١٥ وينشطك لتقديم ما قدموا، ويثبطك عن الطمع الفارغ والرجاء الكاذب والتمني على الله ما لا تقتضيه حكمته ولم تسبق به كلمته. اللهمّ زينا بلباس التقوى، واحشرنا في زمرة من صدرت بذكرهم سورة البقرة.

[١٧٠] والمفلح: الفائز بالبغية كأنه الذي انفتحت له وجوه الظفر ولم تستغلق عليه. والمفلج بالجيم مثله. ومنه قولهم للمطلقة: استفلحي بأمرك بالحاء والجيم. ٢٠ والتركيب دال على معنى الشق والفتح، وكذلك أخواته في الفاء والعين، نحو: فلق، وفلذ، وفلى.

6. (Resûlüm!) Sen o nankörce inkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar açısından farketmez; iman etmezler.

[171] Buraya kadarki âyetlerde Allah Teâlâ *velî*lerini, seçkin kullarını zikretmiş, onları Allah katında yakınlığa nail olmaya ehil kılan sıfatlardan söz etmiş; kitabın hususen onlar için hidayet ve lütuf olduğunu beyan etmiş olduğu için; bunun ardından, bu kimselerin zıttı bir konumda olanları, yani kendilerine ilâhî lütfun ve hidayetin fayda etmediği, kitabın gönderilip gönderilmemesi ve peygamberin uyarıp uyarmaması kendileri için eşit olan inatçı ve isyankâr kâfirleri zikretmiştir.

[172] **Şayet** "*İyiler şüphesiz Cennet'tedir ve cayır cayır yanan Ateş'tedir 'günahkârlar.'* [İnfitār 82/13-14] âyetlerinde ve daha pek çok âyette olduğu gibi, neden burada da kâfirlerin kıssası araya bir atıf harfi konularak öncesindeki mü'minlerin kıssasından ayrılmamış?" **dersen, şöyle derim:** Buradaki iki farklı kıssanın durumu, senin zikrettiğin kıssadakı gibi değildir. Çünkü burada ilk kıssa kitapla ilgilidir, kitabın muttakiler için hidayet olduğundan söz edilmektedir. Ardından ise ikinci kıssa gelmiş ve kâfirlerin şöyle şöyle nitelikleri olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla, iki cümle arasında amaç ve üslup farklılığı bulunmaktadır. Bu sebeple arada atıf harfi kullanmayı gerektirecek bir durum söz konusu değildir.

[173] **Şayet** "Bu söylediğin ancak önceki âyetlerdeki "iman edenler"i "muttakiler" ile ilişkili düşündüğün zaman geçerlidir; fakat "iman edenler" ifadesi ile yeni bir cümle başladığını ve devamındaki ifadelerin de mü'minlerin sıfatı olduğunu, ardından da onların zıttı olan kimselerin nitelikleri ile ilgili ifadelerin geldiğini düşünürsen, o zaman bu âyetler de tıpkı okunan âyetlerde [İnfitār 82/13-14)] olduğu gibi olmalı, yani arada atıf harfi olmalı değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Daha önce ifade ettiğim üzere "muttakiler"den sonraki "iman edenler" ifadesi yeni bir cümle başıdır ve varsayılmış bir soru üzerine bina edilmiştir. Ancak anlam olarak "muttakiler"e bağlıdır, onunla aynı hükümdedir. "İman edenler" ifadesi, lafız itibariyle yeni bir cümle olsa da hakikatte "muttakiler"in özelliğinden söz etmektedir.

[174] الَّذِينَ كَفَرُوا ifadesindeki ma'rifelik, *'ahd* ifade edebilir, yani bununla Ebû Leheb, Ebû Cehl, Velîd b. Muğîre vb. mâlûm bazı kâfirler kastedilmiş olabilir. Diğer taraftan, bu ma'rifelik *cins* de ifade edebilir; bu durumda bu ifade, küfründe -bir daha asla vazgeçmeyecek şekilde- son derece kararlı olan kafirleri de diğerlerini de kapsayabilir. Âyetin ısrarcı kâfirlerden söz ettiğine delâlet eden bir husus, onları uyarmakla uyarmamanın eşit olduğunun söylenmiş olmasıdır.

٦-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لا يُؤْمِنُونَ﴾

[١٧١] لما قدّم ذكر أوليائه وخالصة عباده بصفاتهم التي أهلتهم لإصابة الزلفى عنده، وبين أن الكتاب هدى ولطف لهم خاصة، قفى على أثره بذكر أضدادهم؛ وهم العتاة المردة من الكفار الذين لا ينفع فيهم الهدى، ولا يجدي عليهم اللطف، وسواء ٥ عليهم وجود الكتاب وعدمه، وإنذار الرسول وسكوته.

[١٧٢] فإن قلت: لم قطعت قصة الكفار عن قصة المؤمنين ولم تعطف كنحو قوله {إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ} [الانفطار ١٤- ١٣] وغيره من الآي الكثيرة؟ قلت: ليس وِزان هاتين القصتين وزان ما ذكرت؛ لأن الأولى فيما نحن فيه مسوقة لذكر الكتاب وأنه هدى للمتقين، وسيقت الثانية لأن الكفار من صفتهم ١٠ كيت وكيت، فبين الجملتين تباين في الغرض والأسلوب، وهما على حدّ لا مجال فيه للعاطف.

[١٧٣] فإن قلت: هذا إذا زعمت أن الذين يؤمنون جار على المتقين، فأمّا إذا ابتدأته وبنيت الكلام لصفة المؤمنين، ثم عقبته بكلام آخر في صفة أضدادهم، كان مثل تلك الآي المتلوّة. قلت: قد مرّ لي أن الكلام المبتدأ عقيب المتقين سبيله ١٥ الاستئناف، وأنه مبنيّ على تقدير سؤال، فذلك إدراج له في حكم المتقين وتابع له في المعنى؛ وإن كان مبتدأ في اللفظ فهو في الحقيقة كالجاري عليه.

[١٧٤] والتعريف في {الذين كَفَرُوا} يجوز أن يكون للعهد وأن يراد بهم ناس بأعيانهم كأبي لهب وأبي جهل والوليد بن المغيرة وأضرابهم، وأن يكون للجنس متناولًا كل من صمم على كفره تصميمًا لا يرعوي بعده وغيرَهم، ودل على تناوله ٢٠ للمصرين الحديث عنهم باستواء الإنذار وتركه عليهم.

[175] سَواءٌ eşitlik anlamında bir isimdir, diğer mastarlar gibi bu da sıfat olarak kullanılmıştır. Benzer şekilde bu kelime, تَعالَوْا إِلى كَلِمَةٍ سَواءٍ بَيْنَنا وَبَيْنَكُمْ ["Haydi, sizinle bizim aramızda eşit olan bir ilkeye gelin." (Âl-i İmrân 3/64)] ve فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَواءً لِلسَّائِلِينَ [Dört 'gün' içinde, istemeyi bilen herkes için eşit olarak" (Fussilet 41/10)] âyetlerinde de bu şekilde, yani istivâ mânasında kullanılmıştır. سَواءٌ kelimesi إِنَّ'nin haberi olarak merfû'dur. أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ [uyarsan da uyarmasan da] cümlesi fâil mânasında olduğu için merfû'dur. Sanki cümle إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مُسْتَوٍ عَلَيْهِمْ إِنْذَارُكَ وَعَدَمُهُ şeklindedir. Bu, *inne Zeyd*^en^ *muhtasım*^un^ *ahūhu ve'bnu 'ammihî* [Zeyd, kardeşleri ve amcaoğlu husumet içindedir] cümlesi gibidir. Bir diğer ihtimal de, أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ [uyarsan da uyarmasan da] cümlesinin mübteda, سَواءٌ kelimesinin ise öne geçmiş haber olmasıdır. Bu durumda cümle سَواءٌ عَلَيْهِم إِنْذارُكَ وَعَدَمُهُ şeklinde olmaktadır ve bu cümle, İnne'nin haberidir.

[176] **Şayet** "Fiil her zaman haber olur, hiçbir zaman mübteda olmaz, bu âyette fiilin mübteda olması nasıl mümkün olmaktadır?" **dersen, şöyle derim:** Bu, lafız yönü terkedilip mâna yönü esas alınan türden bir sözdür. Arapların bazı sözleri bu şekilde anlamlarını esas almak şeklinde açık tercihleri olduğunu biliyoruz. Örneği: ["Hem balık yiyip hem de süt içme" anlamındaki] *lâ te'küli's-semek*[e] *ve teşrabe'l-leben*[e] "Senden; balık yeme ve süt içme filleri -birlikte- sādır olmasın" anlamındadır. Burada lafzın zahirine göre ismin fiile atfedilmesi mümkün olmasa da, böyle bir kullanım mevcuttur.

[177] أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ [onları uyarsan da uyarmasan da] cümlesindeki Hemze ve أَمْ edatı, sadece eşitlik anlamı verir. Dolayısıyla bu iki edatın soru anlamı burada söz konusu değildir. Sîbeveyhi [v.180/796] şöyle demiştir: "Bu durum nida harfi için geçerli olduğu gibi istifhâm harfi için de geçerlidir. Örneği: اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَنا أَيَّتُها العِصابَةُ [Allah'ım! Bizi, şu grubu bağışla!] cümlesinde bu durum söz konusudur." Yani burada soru harfi olan Hemze ve أَمْ edatı, sûret olarak soru harfi olsa da, mâna olarak ortada bir soru yoktur. Tıpkı أَيَّتُها ifadesinde nida anlamının olmaması gibi.

[178] *İstivâ*, yani eşitlik ise, eşitliğin iki tarafının soruyu soran nezdinde eşit olmasıdır, zira o, bu iki durumdan (yani uyarma ve uyarmama durumlarından) hangisinin gerçekleşeceğini değil, fakat birinin gerçekleşeceğini bilmektedir. Bu durumlardan her ikisi de onun katında, belirgin olmayan bir ilimle bilinmektedir.

[١٧٥] و{سَوَاءٌ} اسم بمعنى الاستواء وصف به كما يوصف بالمصادر. ومنه قوله تعالى {تَعَالَوْا إلى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ} [آل عمران: ٦٤]، {فِى أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِلسَّائِلِينَ} [فصلت: ١٠] بمعنى مستوية. وارتفاعه على أنه خبر لإنّ، و{أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ} في موضع المرتفع به على الفاعلية؛ كأنه قيل: إن الذين كفروا مستو ٥ عليهم إنذارك وعدمه. كما تقول: إنّ زيدًا مختصم أخوه وابن عمه. أو يكون {أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ} في موضع الابتداء، و{سَوَاءٌ} خبرًا مقدّمًا بمعنى سواء عليهم إنذارك وعدمه، والجملة خبر لإنّ.

[١٧٦] فإن قلت: الفعل أبدًا خبر لا مخبر عنه، فكيف صح الإخبار عنه في هذا الكلام؟ قلت: هو من جنس الكلام المهجور فيه جانب اللفظ إلى جانب المعنى، وقد ١٠ وجدنا العرب يميلون في مواضع من كلامهم مع المعاني ميلًا بينًا، من ذلك قولهم: لا تأكل السمك وتشربَ اللبن، معناه لا يكن منك أكل السمك وشرب اللبن، وإن كان ظاهر اللفظ على ما لا يصح من عطف الاسم على الفعل.

[١٧٧] والهمزة وأم مجرّدتان لمعنى الاستواء وقد انسلخ عنهما معنى الاستفهام رأسًا. قال سيبويه: جرى هذا على حرف الاستفهام كما جرى على حرف النداء ١٥ قولك: اللهمّ اغفر لنا أيتها العصابة، يعني أنّ هذا جرى على صورة الاستفهام ولا استفهام، كما أن ذلك جرى على صورة النداء ولا نداء.

[١٧٨] ومعنى الاستواء استواؤهما في علم المستفهم عنهما، لأنه قد علم أن أحد الأمرين كائن؛ إمّا الإنذار وإمّا عدمه، ولكن لا بعينه، فكلاهما معلوم بعلم غير معين.

[179] أَأَنْذَرْتَهُمْ ifadesi, her iki Hemze'nin de açıkça ve net biçimde okunmasıyla [yani *tahkikle; eenzertehum*] okunmuştur. Ancak Hemze'lerin birini hafifleterek okumak Arap diline daha uygundur ve daha yaygındır. Nitekim bir başka kıraatte, ikinci Hemze hafifletilerek yani, *beyne beyne* [*ehenzertehum*] okunmuştur. Bir başka kıraatte Hemze'lerden her ikisi de tahkik edilmiş, ancak aralarına bir Elif konulmuştur [*Âenzertehum*]. Bir kıraatte de araya Elif konulup ikinci Hemze tahkik teshil arası bir okuyuşla [*âhenzertehum*] okunmuş, bir başka kıraatte istifham harfi olan Hemze hazfedilmiş [*enzertehum*]; bir diğerinde قَدَ افْلَحَ [*ka**de**fleha*] ifadesinde olduğu gibi bu Hemze hazfedildikten sonra harekesi bir önceki kelimenin sakin olan son harfine nakledilerek okunmuştur.

[180] **Şayet** "İkinci Hemze'yi Elif'e dönüştürerek [*Ânzertehum*] okuyanın okuyuşu hakkındaki görüşün nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu okuyuş yanlıştır ve iki sebeple Arap dili kurallarına aykırıdır. Birincisi, iki sakin harfi, kuraldışı bir şekilde bir araya getirmektedir. Zira iki sakin harfin bir araya geliş kuralı, الضالين، وخُوَيْصَّةٍ kelimelerinde olduğu gibi, bunların ilkinin harf-i lîn, ikincisinin ise idğâm edilmiş harf olmasıdır. İkincisi ise, hafifletme metodunun yanlış olmasıdır. Çünkü makabli fethalı olan harekeli Hemze'nin hafifletilmesinin yolu, *beyne beyne* telaffuz edilmesidir. Hemze'nin Elif'e dönüştürülmesi ise, رأس kelimesindeki gibi, öncesinde fethalı harf bulunan sakin Hemze'nin [*râs* şeklinde] hafifletilmesidir.

[181] Âyette sözü edilen *inzâr* / uyarma, Allah'ın azabı ile korkutup günahlardan uzaklaştırmak demektir.

[182] **Şayet** "لا يُؤْمِنُونَ ifadesinin cümledeki konumu nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ya öncesindeki cümlenin tekidi olan bir cümledir ya da İnne'nin haberidir. Bu durumda öncesindeki cümle, ara cümle olur.

7. (Çünkü) kalplerini ve kulaklarını Allah mühürlemiştir; gözlerinin üzerinde de perde vardır... Büyük bir azaptır bunların hakkı!

[183] *el-Hatm* [mühürleme] ve *el-ketm* [gizleme] kardeş kelimelerdir, çünkü bir şeyi üzerini kapatıp mühürleyerek örtüp gizlemenin amacı, onu güvenceye almak, ona ulaşılmasını engellemektir. *el-Ğişâve* [perde], örttü anlamındaki *ğaşşâhu* fiilinden *fi'âle* vezninde türemiş olup, örtü/perde anlamına gelir. Bu vezin *el-'imâme* / sarık ve *el-'isābe* / topluluk kelimelerinde olduğu gibi, kapsama anlamı verir.

[١٧٩] وقرئ أَأَنْذَرْتَهُمْ بتحقيق الهمزتين، والتخفيفُ أعرب وأكثر؛ وبتخفيف الثانية بين بين، وبتوسيط ألف بينهما محققتين، وبتوسيطها والثانية بين بين، وبحذف حرف الاستفهام، وبحذفه وإلقاء حركته على الساكن قبله، كما قرئ قَدَ أفْلَحَ.

[١٨٠] فإن قلت: ما تقول فيمن يقلب الثانية ألفاً؟ قلت: هو لاحن خارج عن كلام العرب خروجين: أحدهما الإقدام على جمع الساكنين على غير حدّه وحدّه أن يكون الأوّل حرف لين والثاني حرفًا مدغمًا نحو قوله الضالين، وخويصّة؛ والثاني: إخطاء طريق التخفيف؛ لأن طريق تخفيف الهمزة المتحرّكة المفتوح ما قبلها أن تخرج بين بين؛ فأما القلب ألفًا فهو تخفيف الهمزة الساكنة المفتوح ما قبلها كهمزة رأس.

[١٨١] والإنذار: التخويف من عقاب الله بالزجر عن المعاصي.

[١٨٢] فإن قلت: ما موقع {لَا يُؤْمِنُونَ}؟ قلت: إمّا أن يكون جملة مؤكدة للجملة قبلها، أو خبرًا لإنّ والجملة قبلها اعتراض.

٧-﴿خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

[١٨٣] الختم والكتم أخوان؛ لأن في الاستيثاق من الشيء بضرب الخاتم عليه كتمًا له وتغطية لئلا يتوصل إليه ولا يطلع عليه. والغشاوة: الغطاء، فعالة من غشاه إذا غطاه، وهذا البناء لما يشتمل على الشيء كالعصابة والعمامة.

[184] **Şayet** “Kalplere ve kulaklara mühür vurmak ve gözlere perde çekmek ne anlama gelir?” **dersen, şöyle derim:** Hakikatte mühür vurma ve perde çekme diye bir şey söz konusu değildir, aksine bu ifade bir mecaz türü olup mecazın her iki türünden de (isti‘âre ve temsîl) olması mümkündür. [i] *İsti‘âre* olduğu düşünülürse burada; onların kalplerinin ve kulaklarının sanki mühürle kapatılmış gibi olduğu, gözlerine ise adeta bir perdenin çekilmiş ve idrak ile aralarına engel konulmuş gibi olduğu belirtilmiş olmaktadır. Zira onların kalpleri haktan yüz çevirip onu kabul etme ve inanma konusunda büyüklük taslamış, dolayısıyla hak onların kalplerine ulaşıp sirayet edememiştir. Yine onların kulakları hakkı dinlemekten imtina etmiş, hakka karşı sağır kesilmiş ve onun sesini duyamamışlardır. Gözleri ise önlerinde serili olan ilâhî âyet ve delilleri basiret sahibi ve ibret alan kimselerin gördüğü gibi görmemiştir. [ii] Âyetteki mühür ve perde çekme ifadelerinin *temsil* olduğu düşünülürse; o zaman burada onların durumları, mühürlenerek ya da perdelenerek engellenmiş, faydalanılması imkânsız hale getirilmiş şeylere benzetilmiş olmaktadır. Zira onlar hakkı dinleyip de ondan mükellef oldukları ve hatta yaratılış gayeleri olan dinî maksatlar hususunda istifade edememişlerdir. Mazinlilerden biri dildeki tutukluk ve zorlanmayı 'dilin mühürlenmesi' olarak nitelemiş ve şöyle demiştir:

> Mutlak İlâh, Uzâfir’in diline öyle bir mühür vurdu ki, artık konuşamıyor
> Konuşmak istediğinde dili, tıpkı bir şahinin gagaladığı et parçası gibi hareket ediyor

[185] **Şayet** “Neden burada mühürleme fiili Allah’a isnat edilmiştir, oysa bu fiilin Allah’a isnat edilmesi, O’nun hakkı kabul etmekten, yolları ile hakka ulaşmaktan men ettiğine delâlet eder ki böyle bir şey çirkindir; Allah Teâlâ ise çirkin şeyleri yapmaktan münezzehtir, zira o hem çirkin olan şeyin çirkinliğini bilir hem de ondan müstağni olduğunu bilir. Kaldı ki, bizzat Allah Teâlâ, “Ben, asla kullara zulmedici değilimdir.” [Kāf 50/29]; “Ama onlara Biz zulmetmemişizdir; zalim olan kendileridir.” [Zuhruf 43/76] ve “Yüz kızartıcı bir şeyi Allah emretmez.” [A‘râf 7/28] gibi âyetlerde zâtını tenzih etmiştir. Kur’ân’da buna benzer daha pek çok âyet vardır?” **dersen, şöyle derim:** Bundan maksat, kalplerin adeta mühürlenmiş gibi olduğunu ifade etmektir. Mühürleme fiilinin Allah’a isnat edilmesinin sebebi ise, onların kalplerindeki bu sıfatın adeta sonradan kazanılmış ârızî bir nitelik değil de doğuştan gelen bir nitelikmiş gibi yerleşmiş ve güçlü olduğuna dikkat çekmektir. Nitekim “falancanın cibilliyeti / karakteri şöyledir”, “şu fıtrat üzere yaratılmıştır” gibi ifadeler kullanıldığında, o kişinin söz konusu hususta son derece sabit olduğu belirtilmiş olmaktadır.

[١٨٤] فإن قلت: ما معنى الختم على القلوب والأسماع وتغشية الأبصار؟ قلت: لا ختم ولا تغشية ثم على الحقيقة، وإنما هو من باب المجاز؛ ويحتمل أن يكون من كلا نوعيه وهما الاستعارة والتمثيل. أما الاستعارة فأن تجعل قلوبهم لأن الحق لا ينفذ فيها ولا يخلص إلى ضمائرها من قبل إعراضهم عنه واستكبارهم عن قبوله واعتقاده، ٥ وأسماعهم لأنها تمجه وتنبو عن الإصغاء إليه وتعاف استماعه كأنها مستوثق منها بالختم، وأبصارهم لأنها لا تجتلي آيات الله المعروضة ودلائله المنصوبة كما تجتليها أعين المعتبرين المستبصرين كأنما غطي عليها وحجبت، وحيل بينها وبين الإدراك. وأمّا التمثيل فأن تمثل حيث لم يستنفعوا بها في الأغراض الدينية التي كلفوها وخلقوا من أجلها بأشياء ضرب حجاب بينها وبين الاستنفاع بها بالختم والتغطية. وقد جعل ١٠ بعض المازنيين الحبسة في اللسان والعيّ ختمًا عليه فقال:

خَتَمَ الْإلَهُ عَلَى لِسَانِ عُذَافِرٍ ❁ خَتْمًا فلَيْسَ عَلى الْكَلَامِ بقَادِرِ

وَإِذَا أَرَادَ النُّطْقَ خِلْتَ لِسَانَهُ ❁ لَحْمًا يُحَرِّكُهُ لِصَقْرٍ نَاقِرِ

[١٨٥] فإن قلت: فلم أسند الختم إلى الله تعالى وإسناده إليه يدل على المنع من قبول الحق والتوصل إليه بطرقه وهو قبيح، والله يتعالى عن فعل القبيح علوًّا كبيرًا ١٥ لعلمه بقبحه وعلمه بغناه عنه. وقد نص على تنزيه ذاته بقوله {وَمَا أَنَا بظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ} [ق: ٢٩]، {وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا هُمُ الظَّالِمِينَ} [الزخرف: ٧٦]، {إِنَّ اللهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ} [الأعراف: ٢٨] ونظائر ذلك مما نطق به التنزيل؟ قلت: القصد إلى صفة القلوب بأنها كالمختوم عليها. وأما إسناد الختم إلى الله عزّ وجلّ، فلينبه على أنّ هذه الصفة في فرط تمكنها وثبات قدمها كالشيء الخلقي غير العرضي. ألا ترى ٢٠ إلى قولهم: فلان مجبول على كذا ومفطور عليه، يريدون أنه بليغ في الثبات عليه.

Hem, senin vehmettiğin şey nasıl tahayyül edilebilir ki?! Zira bu âyetler kâfirlerin hatalarını yüzlerine vurmak, onların sıfatlarının çirkinliğini ve hallerinin kötülüğünü ortaya koymak üzere inzâl edilmiş, sonunda ise yine kâfirlere büyük bir azap uyarısı yapılmıştır.

5 [186] [İkinci ihtimal olarak] خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ [kalplerini adeta Allah mühürlemiştir] cümlesinin bütün olarak bir mesel (benzetme) olması da mümkündür. Bu tıpkı ölüp giden biri ya da yok olan bir şey için, *sâle bi-hi'l-vâdî* [Vadi sel olup onu götürdü] denilmesi, uzun süre ortalardan kaybolan biri için, *tārat bi-hi'l-ʿankāu* [Ankā kuşu onu alıp götürdü] denilmesi gibidir. Aslında söz konusu kişinin
10 ölümünde vadinin ya da uzun süre ortadan kaybolmasında Ankā kuşunun herhangi bir fiili yoktur, bu sadece bir temsildir. Ölen kişinin hali, temsil yoluyla, sanki vadinin sel suyu ile alıp götürdüğü kişinin haline; uzun süre kaybolan kişinin hali ise Ankā'nın alıp götürdüğü kişinin haline benzetilmiştir. İşte âyette de buna benzer şekilde kâfirlerin kalpleri, hakka karşı duyarsız ve taşlaşmış
15 olduğu için, anlama konusunda tıpkı hayvanlar gibi olan sağır ve dilsizlerin ya da doğrudan hayvanların kalpleri gibi Allah tarafından mühürlenmiş kalplere benzetilmiştir. Ya da sanki Allah tarafından mühürlenmişçesine anlayışsız ve düşüncesiz olan kalplere benzetilmiştir. Yoksa onların kalplerinin hakka karşı taşlaşmış olmasında, hakkı kabule yanaşmamasında Allah Teâlâ'nın herhangi
20 bir fiili söz konusu değildir. Allah bundan münezzehtir.

[187] [Üçüncü olarak;] bu isnadın bizzat kendisinde, Allah'tan başkasına atfedilen bir hususun isti'âre yoluyla Allah'a atfedilmesi, O'nun hakkında kullanılmış olması da caizdir. Bu durumda mühürlemenin Allah'ın ismine isnad edilmesi mecazî olur. Ancak mühürleme fiili, Allah'tan başkası hakkında kulla-
25 nıldığında hakiki anlamda kullanılmış olur. Bunun izahı şöyledir: Fiilin ilişki içerisinde olduğu birçok unsur vardır. Fâil, mef'ûl, mastar, zaman, mekân ve sebep bunlardan bazılarıdır. Fiilin bunlar içerisinde sadece fâile isnadı hakiki mânadadır; ancak diğerlerine mecaz yoluyla isnat edilebilir ki buna isti'âre denilir. Fiilin fâil dışındaki diğer unsurlara isnat edilmesi, onların fiil ile ilişki konusunda fâil
30 ile benzerlik arz etmeleridir. Benzer şekilde insan cesareti itibariyle aslana benzeyebilir; bu sebeple de aslan ismi insan için isti'âre olarak kullanılır. Yine sözgelimi عِيشَةٌ رَاضِيَةٌ ["razı olunan yaşam" (Kāri'a 101/7)] ve مَاءٌ دَافِقٌ ["fışkırtılan su" (Tārık 86/6)] ifadelerinde olduğu gibi, anlam olarak mef'ûl olan şeye fiil isnat edilebilir.

وكيف يتخيل ما خيل إليك وقد وردت الآية ناعية على الكفار شناعة صفتهم وسماجة حالهم، ونيط بذلك الوعيد بعذاب عظيم؟

[١٨٦] ويجوز أن تضرب الجملة كما هي، وهي ختم الله على قلوبهم مثلًا كقولهم: سال به الوادي، إذا هلك. وطارت به العنقاء، إذا أطال الغيبة، وليس للوادي ولا للعنقاء عمل في هلاكه ولا في طول غيبته؛ وإنما هو تمثيل مثلت حاله في هلاكه بحال من سال به الوادي، وفي طول غيبته بحال من طارت به العنقاء؛ فكذلك مثلت حال قلوبهم فيما كانت عليه من التجافي عن الحق بحال قلوب ختم الله عليها نحو قلوب الأغتام التي هي في خلوّها عن الفطن كقلوب البهائم، أو بحال قلوب البهائم أنفسها، أو بحال قلوب مقدّر ختم الله عليها حتى لا تعي شيئًا ولا تفقه، وليس له عزّ وجلّ فعل في تجافيها عن الحق ونبوّها عن قبوله، وهو متعال عن ذلك.

[١٨٧] ويجوز أن يستعار الإسناد في نفسه من غير الله لله، فيكون الختم مسندًا إلى اسم الله على سبيل المجاز، وهو لغيره حقيقة. تفسير هذا: أنّ للفعل ملابسات شتى؛ يلابس الفاعل والمفعول به والمصدر والزمان والمكان والمسبب له؛ فإسناده إلى الفاعل حقيقة، وقد يسند إلى هذه الأشياء على طريق المجاز المسمى استعارة. وذلك لمضاهاتها للفاعل في ملابسة الفعل، كما يضاهي الرجل الأسد في جراءته فيستعار له اسمه، فيقال في المفعول به: عيشة راضية، وماء دافق؛

Bunun tam aksi şekilde *seylün müf'amün* [dolup taşmış sel] ifadesinde fâil mef'ûl olarak kullanılmıştır. Yine mastara fiil isnadına [mastarın fâil olarak kullanımına] örnek olarak *şi'run şâ'irun* [şairâne şiir] ve *zeylun zâ'ilun* [sarkan kuyruk] örneklerini; zamana isnadına örnek olarak *nehâruhû sā'imun ve leylühû kā'imün* [gündüzü sāim, gecesi kāim] ifadesini, mekâna isnadın örneği olarak *tarîkun sâ'irun* [giden yol] ve *nehrun câri*n [akarsu] ifadelerini verebiliriz. Mekkeliler *salle'l-makāmu* [makām dua etti] derler. Fiilin sebebe isnadına örnek olarak da *bene'l-emîru'l-medînete* [şehri komutan inşâ etti] ve *nâkatun dabûsun* [ضَبُوثٌ; mahpus deve] ve *nâkatun halûbun* [süt veren deve] örnekleri verilebilir. Şair şöyle demiştir:

Kazanın dibindeki artık, kendisini ödünç isteyene "olmaz" dediğinde...[12]

Hakikatte kalbe mühür vuran şeytan ya da kâfirdir, ancak şeytana da kâfire de bu kudret ve imkânı veren Allah olduğu için, fiilin sebebe isnat edilmesinde olduğu üzere burada da fiil Allah'a isnat edilmiştir.

[188] Dördüncü bir ihtimal şudur: Burada sözü edilen kimselerin iman etmeyecekleri, âyet ve uyarıların kendilerine fayda etmeyeceği, kendilerinde imanı hâsıl edecek ya da onları imana sevk edecek olan ilâhî lütuf ihsan edilecek olsa bile herhangi bir yarar sağlamayacağı, gönüllü olarak imana gelmelerinin hiçbir mümkün yolu olmadığı kesin olarak ortaya çıkmış ve anlaşılmış olduğu için geriye sadece onları zorlayarak, cebren iman ettirme seçeneği kalmıştır. Böyle bir durumda Allah Teâlâ, teklifteki maksat ihlal edilmiş olmasın diye onları imana zorlamamıştır. Bu yüzden de onları zorlamamış olmasını ifade etmek üzere "kalplerinin mühürlendiği" ifadesini kullanmış; böylece onların ancak zorlama ve cebr yolu ile sona erecek, başka hiçbir şekilde sona ermeyecek bir inat ve ısrar ile küfre saplanmış olduklarını bildirmek istemiştir. Âyette kullanılmış olan bu ifade, onların azgınlık ve sapkınlığa batmış olduklarını belirtmek için kullanılabilecek en mükemmel ifadedir.

[189] Beşinci ihtimal; âyette, bizzat kâfirler tarafından kullanılmış olan bazı sözlerin alaycı bir şekilde ifade edilmiş olmasıdır. Nitekim onlar قُلُوبُنا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونا إِلَيْهِ، وَفِي آذانِنا وَقْرٌ، وَمِنْ بَيْنِنا وَبَيْنِكَ حِجابٌ [Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz kılıflıdır; kulaklarımızda da ağırlık vardır. Seninle bizim aramızda bir perde var!" (Fussilet 41/5)] vb. ifadeler kullanmışlardır. Kâfirlerin sözlerinin alay ve tehekküm maksadıyla nakledildiği bir diğer âyet de şudur: "Ehl-i Kitap'dan olsun, Müşriklerden olsun nankörce inkâr edenlerin tamamı, kendilerine apaçık kanıt gelinceye kadar güya, (ittifak ettikleri inkârcılıktan) ayrılacak değillerdi!" [Beyyine 93/1]

12 Kıtlık dönemlerinde Araplar, pişirdikleri yemeğin bir kısmını kazanın dibinde soğutup ilerisi için saklamayı tercih ederler; bu yüzden kazanı ödünç isteyene, dibindeki artan yemeği göstererek mazeret beyan ederlermiş. / çev.

وفي عكسه: سيل مفعم؛ وفي المصدر: شعر شاعر، وذيل ذائل؛ وفي الزمان نهاره صائم، وليله قائم؛ وفي المكان: طريق سائر، ونهر جار؛ وأهل مكة يقولون: صلى المقام؛ وفي المسبب: بنى الأمير المدينة، وناقة ضبوث وحلوب. وقال:

إِذَا رَدَّ عَافِي الْقِدْرِ مَنْ يَسْتَعِيرُها ۞

٥ فالشيطان هو الخاتم في الحقيقة أو الكافر؛ إلا أنّ الله سبحانه لما كان هو الذي أقدره ومكنه، أسند إليه الختم كما يسند الفعل إلى المسبب.

[١٨٨] ووجه رابع: وهو أنهم لما كانوا على القطع والبت ممن لا يؤمن ولا تغني عنهم الآيات والنذر، ولا تجدي عليهم الألطاف المحصلة ولا المقربة إن أعطوها. لم يبق بعد استحكام العلم بأنه لا طريق إلى أن يؤمنوا طوعًا واختيارًا طريق إلى إيمانهم ١٠ إلا القسر والإلجاء، وإذا لم تبق طريق إلا أن يقسرهم الله ويلجئهم ثم لم يقسرهم ولم يلجئهم لئلا ينتقض الغرض في التكليف، عبر عن ترك القسر والإلجاء بالختم، إشعارًا بأنهم الذين ترامى أمرهم في التصميم على الكفر والإصرار عليه إلى حدّ لا يتناهون عنه إلا بالقسر والإلجاء، وهي الغاية القصوى في وصف لجاجهم في الغي واستشرائهم في الضلال والبغي.

١٥ [١٨٩] ووجه خامس: وهو أن يكون حكاية لما كان الكفرة يقولونه تهكمًا بهم، من قولهم: {قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ فَاعْمَلْ إِنَّنَا عَامِلُونَ} [فصلت: ٥] ونظيره في الحكاية والتهكم قوله تعالى {لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ مُنْفَكِّينَ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ الْبَيِّنَةُ} [البينة: ١]

[190] **Şayet** “Âyette kullanılan lafızlar, kulakların hem mühürlenme ifadesinin kapsamına hem de perdelenme ifadesinin kapsamına girmesine imkân vermektedir, bu durumda hangisi esas alınacaktır?” **dersen, şöyle derim:** Mühürlemenin kapsamına girme ihtimali esas alınacaktır, çünkü “Kulağını ve kalbini mühürleyip gözüne perde çektiği…” [Câsiye 45/23] âyetinde bunun böyle olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca kıraat imamları âyette وَعَلى سَمْعِهِمْ ifadesinde vakıf yapmışlar, fakat وَعَلى قلوبهم ifadesinde vakıf yapmamışlardır.

[191] **Şayet** “وَعَلى سَمْعِهِمْ ifadesinde عَلى harf-i cerinin tekrar edilmiş olmasının ne faydası vardır?” **dersen, şöyle derim:** Bu harf-i cer tekrarlanmasaydı o zaman mühürleme fiilinin nesneleri olan “kalpler” ve “kulak” tek harf-i cerle nesne olmuş olacaktı. Harf-i cer her bir nesnede tekrarlanınca, her birinin mühürlenmiş olduğu daha güçlü bir şekilde ifade edilmiş oldu.

[192] [Kalpler ifadesi çoğul olarak kullanıldığı halde] kulağın tekil olarak kullanılması, “*Karnı*nızın tamamını değil, bir kısmını doldurun, böylece sağlıklı olursunuz” ifadesindeki kullanım tarzındadır. Araplar, herhangi bir anlam karmaşasına düşme riski olmadığı zaman, çoğul yerine tekil kullanırlar, fakat çoğul kastedilirken *feresuhum* [onların atı] ve *sevbuhum* [onların elbisesi] ifadesi kullanıldığında, bunu reddederler. Burada, ayrıca “kulak” [işitme] kelimesinin aslında mastar olduğunu ve mastarların çoğul yapılmadığını, burada da kelimenin aslının esas alındığını söyleyebilirsin. Nitekim “Kulaklarımızda ağırlık var…” [Fussilet 41/5] ifadesinde kulak kelimesinin çoğul kullanılması buna delâlet eder. Bir başka seçenek olarak, burada hazfedilmiş bir muzāf kelime takdir edebilirsin. Bu durumda ifade; “ve işitme duyularına” şeklinde olur. İbrahim b. Ebî Able [v.151/768] bu ifadeyi وعلى أسماعهم [ve kulaklarına] şeklinde okumuştur.

[193] **Şayet** “أَبْصارِهِمْ kelimesinde isti‘lâ harfi olan Sād bulunduğu için, Ebû Amr [v.154/771] ve Kisâî’nin [v.189/805] bu kelimede imâle yapmamaları gerekmez miydi?” **dersen, şöyle derim:** Kesreli Râ, tekrar ve adeta iki kesre gibi olduğu için, isti‘lâ harfine galip gelir. Bu ise kelimenin imâle ile okunmasına ve hatta imâle ile okunmayacak olanın bile imâle ile okunmasına çok yardımcı olur.

[194] *Basar*, gözün nurudur; gören kimsenin kendisi ile gördüğü ve görülen şeyleri idrak ettiği vasıtadır. *Basīret* de kalbin nuru olup derin düşünüp kavramaya vesile olur. Bu ikisi sanki Allah Teâlâ’nın kavramayı ve görmeyi sağlayan iki alet olarak kalpte ve gözde yarattığı iki latif cevherdir.

[١٩٠] فإن قلت: اللفظ يحتمل أن تكون الأسماع داخلة في حكم الختم وفي حكم التغشية، فعلى أيهما يعوّل؟ قلت: على دخولها في حكم الختم، لقوله تعالى {وَخَتَمَ عَلَى سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلَى بَصَرِهِ غِشَاوَةً} [الجاثية: ٢٣] ولوقفهم على سمعهم دون قلوبهم.

٥ [١٩١] فإن قلت: أيّ فائدة في تكرير الجارّ في قوله {وَعَلَى سَمْعِهِمْ}؟ قلت: لو لم يكرّر لكان انتظامًا للقلوب والأسماع في تعدية واحدة؛ وحين استجدّ للأسماع تعدية على حدة، كان أدل على شدة الختم في الموضعين.

[١٩٢] ووحد السمع كما وحد البطن في قوله: «كلوا في بعض بطنكم تعفوا»؛ يفعلون ذلك إذا أمن اللبس؛ فإذا لم يؤمن كقولك: فرسهم، وثوبهم، وأنت تريد ١٠ الجمع رفضوه. ولك أن تقول: السمع مصدر في أصله، والمصادر لا تجمع. فلمح الأصل يدل عليه جمع الأذن في قوله {وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ} [فصلت: ٥] وأن تقدّر مضافًا محذوفًا: أي وعلى حواس سمعهم. وقرأ ابن أبي عبلة: وعلى أسماعهم.

[١٩٣] فإن قلت: هلا منع أبا عمرو والكسائي من إمالة أبصارهم ما فيه من حرف الاستعلاء وهو الصاد؟ قلت: لأنّ الراء المكسورة تغلب المستعلية، لما فيه من ١٥ التكرير كأن فيها كسرتين، وذلك أعون شيء على الإمالة وأن يمال له ما لا يمال.

[١٩٤] والبصر نور العين، وهو ما يبصر به الرائي ويدرك المرئيات. كما أن البصيرة نور القلب، وهو ما به يستبصر ويتأمل. وكأنهما جوهران لطيفان خلقهما الله فيهما آلتين للإبصار والاستبصار.

[195] *Ğişâvet*^{un} kelimesi;

-ilk harfi kesreli ve kelimenin nasb edilmesi sûretiyle *ğişâvet*^{en} şeklinde;

-ilk harf ötreli ve kelime merfû‘ kılınarak *ğuşâvet*^{ün};

-ilk harf fethalı ve kelime mansup kılınarak *ğaşâvet*^{en};

-ilk harf kesreli ve kelime merfû‘ kılınarak *ğişvet*^{ün};

-ilk harf fethalı ve kelime merfû‘ kılınarak *ğaşvet*^{ün};

-ilk harf kesreli ve kelime mansup kılınarak *ğişvet*^{en};

-ilk harf ‘Ayın; kelime de merfû‘ kılınarak ‘*ışâvet*^{ün} şeklinde okunmuştur. Bu son okuyuşta kelime, [“ışık yetersizliğinden az / alaca görmek” anlamına gelen] *el-‘işâ* kökünden türetilmiş olmaktadır.

[196] *‘Azâb*, hem anlam hem de yapı olarak *nekâl* kelimesine benzer. Zira bir kimse kendini bir şeyden geri tuttuğu zaman onu ifade etmek için *a‘zebe ‘ani’ş-şey*^{i} denildiği gibi *nekel ‘anhu* da denilir. Tuzlu suyun aksine tatlı su insanın susuzluğunu giderip yatıştırdığı için, ona ‘*azb* denmiştir. -Tuzlu su ise susuzluğu daha da artırır, kızıştırır. Tatlı suya, susuzluğu kırdığı için نقاخ ismi vermeleri de, buna delâlet etmektedir. Tatlı suya, kalp açısından susuzluğu kırıp yok ettiğinden *furât* da denilmiştir.- Ancak daha sonra kelime anlam genişlemesine uğramış ve suç işleyeni suçu tekrarlamaktan caydırmak üzere verilen cezalandırma [*nekâl*] şeklinde olmasa da, her türlü ağır cezaya *azap* denmiştir.

[197] *‘Azīm* ve *kebîr* kelimeleri arasındaki fark şudur: ‘*Azīm,* [basit / önemsiz anlamındaki] *hakīr*in zıttı, *kebîr* ise küçüğün / *sağîr*in zıttıdır; *hakīr*, *sağîr*den daha küçüğünü ifade ettiği gibi, [ciddi, önemli, muazzam anlamındaki] *‘azīm* de *kebîr*in fevkindedir. Bu iki kelime hem fizikî hem de soyut büyüklüğü ifade eder. Örneği: “Falanca ‘*azīm* ve *kebîr*dir” dediğin zaman, onun fiziksel büyüklüğünü kastettiğin gibi, değerinin büyüklüğünü de kastetmiş olursun.

[198] غِشاوَةٌ ve عَظِيمٌ kelimelerinin nekre kullanılmasının anlamı; onların gözlerinde insanların bildiğinden farklı türde bir perde bulunduğudur ki bu da, Allah’ın âyetlerine karşı körlük yapma, onları görmezden gelme perdesidir. Buna karşılık onlara büyük azap türleri içerisinden “öylesine büyük bir azap” vardır ki, bu azabın künhünü Allah’tan başkası bilmez. Allah’ım! Bizleri azabından muhafaza buyur; bize gazabınla muamele etme ey mağfireti geniş olan!

[١٩٥] وقرئ غشاوة بالكسر والنصب؛ وغُشاةٌ: بالضم والرفع؛ وغَشاوةً: بالفتح والنصب؛ وغِشوةٌ: بالكسر والرفع؛ وغَشوةٌ: بالفتح والرفع والنصب؛ وعشاوةٌ: بالعين غير المعجمة والرفع، من العشا.

[١٩٦] والعذاب: مثل النكال بناء ومعنى؛ لأنك تقول: أعذب عن الشيء، إذا ٥ أمسك عنه. كما تقول: نكل عنه. ومنه العذب؛ لأنه يقمع العطش ويردعه، بخلاف الملح فإنه يزيده. ويدل عليه تسميتهم إياه نقاخًا؛ لأنه ينقخ العطش أي يكسره. وفراتًا، لأنه يرفته على القلب. ثم اتسع فيه فسمى كل ألم فادح عذابًا، وإن لم يكن نكالًا، أي عقابًا يرتدع به الجاني عن المعاودة.

[١٩٧] والفرق بين العظيم والكبير، أن العظيم نقيض الحقير، والكبير نقيض ١٠ الصغير؛ فكأن العظيم فوق الكبير، كما أن الحقير دون الصغير. ويستعملان في الجثث والأحداث جميعًا. تقول: رجل عظيم وكبير، تريد جثته أو خطره.

[١٩٨] ومعنى التنكير أن على أبصارهم نوعًا من الأغطية غير ما يتعارفه الناس، وهو غطاء التعامي عن آيات الله. ولهم من بين الآلام العظام نوع عظيم لا يعلم كنهه إلا الله. اللَّهم أجرنا من عذابك ولا تبلنا بسخطك يا واسع المغفرة.

8. Öyle insanlar da var ki, "Allah'a ve 'Son Gün'e iman ettik" diyorlar, ama mü'min değiller!

[199] Allah Teâlâ bu sûreye başlarken önce dinlerini tamamen Allah'a halis kılan, dilleri ve gönülleri, söylem ve eylemleri, gizli ve açık tüm halleri birbirine uyan tevhid ehli mü'minlerden söz etmiş, ardından zahir ve batınları, gönülleri ve dilleri itibariyle tamamen kâfir olanlardan söz etmiş, üçüncü olarak ise dilleri ile iman ettiklerini söyleyen, fakat kalpleri iman etmemiş olan, zahirdeki hallerinin aksi bir durumu içlerinde gizleyen kimselerden söz etmeye başlamıştır. Bunlar hakkında Allah Teâlâ bir başka âyette, "Onlara da bunlara da iltihâk etmeksizin; ikisi arasında bocalayarak..." [Nisâ 4/143] buyurmuş, onları *münafık* olarak isimlendirmiştir. Bu kimseler Allah katında kâfirlerin en kötüleri, ilâhî gazap ve öfkeye en fazla müstahak olanlarıdır, çünkü saptırma ve bulandırma maksadıyla iman ile küfrü birbirine karıştırmışlar, alay ve aldatma maksadıyla imanı şirke bulamışlardır. Bu sebeple de Allah Teâlâ onlar hakkında, "Şüphesiz münafıklar Ateş'in en alt tabakasındadırlar..." [Nisâ 4/145] âyetini inzâl etmiş, kâfirlerin hallerini iki âyet ile betimlerken, münafıkların hallerini on üç âyet ile betimlemiş; onların aldatmaca, tuzak ve çirkefliklerini ortaya çıkarmış; kendilerini rezil rüsva etmiş; cahilliklerini yüzlerine vurup onlarla istihza etmiş; davranışlarını alaycı bir dille tenkit etmiş; azgınlıklarını tescil etmiş; onların kör, sağır ve dilsiz olduklarını ifade ederek haklarında en ağır ve kötüleyici benzetmeleri yapmıştır.

[200] Burada münafıkların anlatıldığı bölüm baştan sona bir bütün olarak, bir cümlenin diğerine atfedilmesi gibi, daha önceki âyetlerde kâfirlerin kıssalarının anlatıldığı bölüme atıftır.

[201] *Nâs* kelimesinin aslı *ünâs*tır. Kelimenin aslındaki Hemze, hafifletme maksadıyla hazfedilmiştir. Bu tıpkı, *elûka* kelimesindeki Hemze'nin hazfedilerek *lûka* şeklini alması gibidir. Başına ma'rifelik Lâm'ı olan "el" takısı geldiğinde ise, Hemze'nin hazfedilmesi neredeyse zorunluluk arz eder. Nitekim *el-ünâs* şeklinde bir kullanım hiç yoktur. Ayrıca *insân*, *ünâs*, *enâsiyy*[u] ve *ins* kelimeleri, kökenin bu olduğuna delâlet eder. İnsan cinsinin bu şekilde isimlendirilmesi, onların zahir, açık olmaları, görünürlükleri sebebiyledir; nitekim cinler de, gizli oldukları için *cin* diye isimlendirilmişlerdir. Yine insanlara *beşer* ismi de aynı nedenle verilmiştir.

٨-﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ﴾

[١٩٩] افتتح سبحانه بذكر الذين أخلصوا دينهم لله وواطأت فيه قلوبهم ألسنتهم، ووافق سرهم علنهم، وفعلهم قولهم. ثم ثنى بالذين محضوا الكفر ظاهرًا وباطنًا قلوبًا وألسنة. ثم ثلث بالذين آمنوا بأفواههم ولم تؤمن قلوبهم، وأبطنوا خلاف ما أظهروا؛ ٥ وهم الذين قال فيهم: {مُذَبْذَبِينَ بَيْنَ ذَلِكَ لَا إِلَى هَؤُلَاءِ وَلَا إِلَى هَؤُلَاءِ} [النساء: ١٤٣] وسماهم المنافقين، وكانوا أخبث الكفرة وأبغضهم إليه وأمقتهم عنده؛ لأنهم خلطوا بالكفر تمويهًا وتدليسًا، وبالشرك استهزاء وخداعًا. ولذلك أنزل فيهم {إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرْكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ} [النساء: ١٤٥] ووصف حال الذين كفروا في آيتين، وحال الذين نافقوا في ثلاث عشرة آية، نعى عليهم فيها خبثهم ومكرهم، ١٠ وفضحهم وسفههم، واستجهلهم واستهزأ بهم، وتهكم بفعلهم، وسجل بطغيانهم، وعمههم ودعاهم صمًّا بكمًا عميًا، وضرب لهم الأمثال الشنيعة.

[٢٠٠] وقصة المنافقين عن آخرها معطوفة على قصة الذين كفروا، كما تعطف الجملة على الجملة.

[٢٠١] وأصل «ناس» أناس، حذفت همزته تخفيفًا كما قيل: لوقة، في ألوقة. ١٥ وحذفها مع لام التعريف كاللازم لا يكاد يقال الأناس. ويشهد لأصله إنسان وأناس وأناسيّ وإنس. وسموا لظهورهم وأنهم يؤنسون أي يُبصَرون، كما سمي الجنّ لاجتنانهم؛ ولذلك سموا بشرًا.

[202] *Nâs* kelimesi *fu'âl* veznindedir. Zira kelimelerin vezinleri, asılları esas alınarak bulunur. Nitekim [korumak anlamındaki *vakā* kelimesinden emir fiili türetmek istendiğinde] قِه vezninde emir fiili yapılır, oysa burada kelimenin aslının sadece orta harfi bulunmaktadır. *Ünâs*, kuralsız çoğul değil, رخال [çepişler] kelimesi gibi topluluk isimlerindendir. *Nüveys* (insancık) kelimesi ise, *üneysiyân*[un] ve *ruveycil*[un] [insancık / adamcık] kelimeleri gibi, ism-i tafdil formunun tersine göre yapılan küçültme ismidir. *en-Nâs* kelimesindeki ma'rifelik Lâm'ı, cins ifade eder; ancak [*ahd* için de olabilir, yani] mâlûm bazı insanları ifade ediyor da olabilir. Burada, daha önce zikredilmiş olan kâfirlere işaret edilmekte ve "işbu kâfirlerden bazıları da şöyle derler" denilmiş olmaktadır. Bunlar Abdullah b. Übeyy [v.9/631] ve arkadaşları ile münafıklıkta ısrar konusunda onlar gibi olan kimselerdir. *en-Nâs* kelimesinin cümledeki konumu, *nezeltu bi-benî fulân*[in] *felem yakrûnî ve'l-kavmu li'âm*[un] [Falan oğullarının bölgesinde konakladım, ama hiçbiri beni misafir etmedi. Ne biçim bir kavimmiş bunlar!..] cümlesindeki *kavim* kelimesinin konumu ile aynı olup "falan oğulları"ndan bahsetmektedir.

[203] مَنْ يَقُولُ ifadesindeki مَنْ sıfat ile betimlenen kelimedir. [الناس kelimesindeki] Lâm cins anlamında kabul edilirse, "insanlar içinde öyle insanlar var ki…" denilmiş olacaktır. Aynı durum, مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ ["Mü'minlerden öyle 'er'ler vardır ki" (Ahzab 33/23)] ifadesinde de söz konusudur. Fakat Lâm, ahd (bilinirlik) anlamında kabul edilirse, o zaman مَنْ ism-i mevsûl olur; tıpkı وَمِنْهُمُ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ ["İçlerinde Peygambere eziyet edenler de var" (Tevbe 9/61)] âyetinde olduğu gibi.

[204] **Şayet** "Münafıklar -kalpleri mühürlenmiş kimselerden olmadıkları halde- nasıl bunlardan bir kısım olarak ifade edilmişlerdir?" **dersen, şöyle derim:** Küfür bu iki grubu birleştirmiş, tek bir cins haline getirmiştir. Münafıkların bu cinsin kapsamındaki iki türden biri olmaları -ve küfrün yanı sıra aldatma ve alay gibi özelliklere de sahip olmak sûretiyle kâfirlerden daha beter durumda olmaları- onları kâfirlerle aynı cinsin bir türü olmaktan çıkarmaz. Aynı cinsin kapsamındaki şeyler, aralarındaki farklılıklardan dolayı türlere ayrılırlar. Bu farklılıklar onların türlerinin ayrışmasına neden olur, fakat aynı cinsin kapsamında yer almalarına engel teşkil etmez.

[205] **Şayet** "Neden burada hususen 'Allah'a iman' ve 'son güne iman' zikredildi?" **dersen, şöyle derim:** Bu iki hususun özellikle zikredilmiş olması onların fâsıklık ve çirkeflikte ne kadar ileri gitmiş olduklarını ortaya koymaktadır. Zira bu kimseler aslen Yahudidirler, ancak Yahudilerin Allah'a imanları gerçek iman değildir,

[٢٠٢] ووزن ناس فُعال؛ لأن الزنة على الأصول. ألا تراك تقول في وزن «قِهْ» افعل، وليس معك إلا العين وحدها؟ وهو من أسماء الجمع كرخال. وأما نويس فمن المصغر الآتي على خلاف مكبره كأنيسيان ورويجل. ولام التعريف فيه للجنس؛ ويجوز أن تكون للعهد، والإشارة إلى الذين كفروا المارّ ذكرهم. كأنه ٥ قيل: ومن هؤلاء من يقول. وهم عبد الله بن أبيّ وأصحابه ومن كان في حالهم من أهل التصميم على النفاق. ونظير موقعه موقع القوم في قولك: نزلت ببني فلان فلم يقروني، والقوم لئام.

[٢٠٣] ومن في {مَنْ يَقُولُ} موصوفة، كأنه قيل: ومن الناس ناس يقولون كذا، كقوله {مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ} [الفتح: ٢٥] إن جعلت اللام للجنس. وإن جعلتها للعهد ١٠ فموصولة، كقوله {وَمِنْهُمُ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ} [التوبة: ٦١].

[٢٠٤] فإن قلت: كيف يجعلون بعض أولئك والمنافقون غير المختوم على قلوبهم؟ قلت: الكفر جمع الفريقين معًا وصيرهم جنسًا واحدًا. وكون المنافقين نوعًا من نوعي هذا الجنس - مغايرًا للنوع الآخر بزيادة زادوها على الكفر الجامع بينهما من الخديعة والاستهزاء - لا يخرجهم من أن يكونوا بعضًا من الجنس؛ فإن الأجناس ١٥ إنما تنوّعت لمغايرات وقعت بين بعضها وبعض. وتلك المغايرات إنما تأتي بالنوعية ولا تأبى الدخول تحت الجنسية.

[٢٠٥] فإن قلت: لم اختص بالذكر الإيمان بالله والإيمان باليوم الآخر؟ قلت: اختصاصهما بالذكر كشف عن إفراطهم في الخبث وتماديهم في الدعارة؛ لأن القوم كانوا يهودًا، وإيمان اليهود بالله ليس بإيمان،

çünkü “Üzeyir Allah’ın oğludur” [Tevbe 9/30] demişlerdir. Onların ahirete imanları da gerçek iman değildir. Zira ahirete, hakiki niteliklerinin gerektirdiği gibi değil, bunun aksi istikamette iman etmişlerdir. Bu sebeple de bu kimselerin “Allah’a ve son güne iman ettik” demiş olmaları katmerli bir çirkeflik ve ikiyüzlülük ihtiva eden bir küfürdür, çünkü bu sözleri, kendilerinden münafıkça değil de gerçek inançları olarak sādır olsaydı bile yine iman değil küfür olurdu; fakat onlar bunu Müslümanları aldatmak ve onlarla alay etmek maksadıyla münafıkça söyledikleri ve kendilerini gerçek iman konusunda onlar gibi göstermeye çalıştıkları zaman bu, çirkeflik üstüne çirkeflik ve küfür üstüne küfür olmaktadır. Yine onlar böyle söyleyerek kendilerinin imanın iki önemli rüknünü kabul ettikleri, inancın iki temel umdesine sarıldıkları şeklinde bir yanılgı oluşturmak istemişlerdir. Nitekim Bâ harf-i cerini hem ‘Allah’ hem de ‘son gün’ ifadesinin başında tekrar etmeleri, onların bu iki hususun her birine sıhhatli ve sağlam bir şekilde iman iddiasında bulunduklarını ifade etmek içindir.

[206] **Şayet** “Âyette geçen ‘Ama mü’min değiller!’ ifadesi ile onlardan nakledilen ‘Allah’a ve son güne iman ettik’ ifadesi nasıl uyumlu olabilir? Zira ‘Allah’a ve son güne iman ettik’ ifadesi fâilden değil fiilden -yani münafıklardan değil, onların sözlerinden- bahsetmekte; ‘Ama mü’min değiller!’ ifadesi ise fiilden değil fâilden söz etmektedir?” **dersen, şöyle derim:** Maksat onların iddialarını red ve inkâr etmektir, bunun için maksada ulaştırma noktasında en etkili yol seçilmiştir. Yine burada, cümleyi başka türlü kurma durumunda ortaya çıkmayacak olan bir tekit ve mübalağa söz konusudur. Zira Allah Teâlâ onların hallerinin imana giren kimselerin hallerine aykırı olduğunu bildiği için, onları mü’minler grubundan saymamakta, bu grubun dışında tutmaktadır. Nitekim onların bu nitelikte olduğuna dair ilâhî şehadet ifade edilince, kendileri için iddia ettikleri iman niteliğinin kesin ve şüphesiz bir şekilde reddedilmesi de bu ilâhî şehadetin kapsamına dâhil olmaktadır. Buna benzer bir durum, “Ateş’ten çıkmak isterler, ama oradan çıkacak değillerdir.” [Mâide 5/37] âyetinde de söz konusudur. Bu ifade, “oradan çıkamayacaklardır” demekten daha etkilidir.

[207] **Şayet** “İman kelimesi ilk seferinde [آمَنَّا بِاللهِ] neye iman edildiği belirtilerek geçtiği halde, ikincisinde [وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ] neden mutlak olarak geçmiştir?” **dersen, şöyle derim:** İkincisinde de mukayyet anlamın kastedilmiş olması, fakat daha önce zikredildiği için tekrara ihtiyaç duyulmamış olması muhtemeldir. Ayrıca onların; Allah’a, son güne ya da bunlardan başka bir şeye iman etmek şöyle dursun, imanın zerresine dahi sahip olmadıklarını ifade etmek üzere mutlak kullanım murad edilmiş de olabilir.

لقولهم: {عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ} [التوبة: ٣٠]. وكذلك إيمانهم باليوم الآخر، لأنهم يعتقدونه على خلاف صفته، فكان قولهم: {آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ} خبثًا مضاعفًا وكفرًا موجهًا، لأن قولهم هذا لو صدر عنهم لا على وجه النفاق وعقيدتهم عقيدتهم، فهو كفر لا إيمان. فإذا قالوه على وجه النفاق خديعة للمسلمين واستهزاء بهم، وأروهم
٥ أنهم مثلهم في الإيمان الحقيقي، كان خبثًا إلى خبث، وكفرًا إلى كفر. وأيضًا فقد أوهموا في هذا المقال أنهم اختاروا الإيمان من جانبيه، واكتنفوه من قطريه، وأحاطوا بأوّله وآخره. وفي تكرير الباء أنهم ادعوا كل واحد من الإيمانين على صفة الصحة والاستحكام.

[٢٠٦] فإن قلت: كيف طابق قوله {وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ} قولهم: {آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ
١٠ الْآخِرِ} والأول في ذكر شأن الفعل لا الفاعل، والثاني في ذكر شأن الفاعل لا الفعل؟ قلت: القصد إلى إنكار ما ادعوه ونفيه، فسلك في ذلك طريق أدّى إلى الغرض المطلوب. وفيه من التوكيد والمبالغة ما ليس في غيره، وهو إخراج ذواتهم وأنفسهم من أن تكون طائفة من طوائف المؤمنين، لما علم من حالهم المنافية لحال الداخلين في الإيمان. وإذا شهد عليهم بأنهم في أنفسهم على هذه الصفة، فقد انطوى تحت
١٥ الشهادة عليهم بذلك نفى ما انتحلوا إثباته لأنفسهم على سبيل البت والقطع. ونحوه قوله تعالى {يُرِيدُونَ أَنْ يَخْرُجُوا مِنَ النَّارِ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا} [المائدة: ٣٧] هو أبلغ من قولك: وما يخرجون منها.

[٢٠٧] فإن قلت: فلم جاء الإيمان مطلقًا في الثاني وهو مقيد في الأوّل؟ قلت: يحتمل أن يراد التقييد ويترك لدلالة المذكور عليه، وأن يراد بالإطلاق أنهم ليسوا من
٢٠ الإيمان في شيء قط، لا من الإيمان بالله وباليوم الآخر، ولا من الإيمان بغيرهما.

[208] **Şayet** "Son günden maksat nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bununla sonu olmayan, kesintiye uğramayan vakit, ebedilik kastedilmiş olabilir. Zira bu ebedi zaman, geçip gitmiş bütün zamanların ardında yer alır. Yine bu ifade ile belli bir vaktin, yani diriliş anından cennet ehlinin cennete, cehennem eh- 5 linin de cehenneme girecekleri zamana kadar olan süre de kastedilmiş olabilir. Çünkü bu süre, sınırı belli olan sürelerin sonuncusudur, bundan sonra vaktin herhangi bir sınırı yoktur.

9. Allah'ı ve iman edenleri aldatmaya çalışıyorlar. Oysa kendilerinden başkasını aldatmıyorlar; ama farkında değiller...

10 [209] الخدع [aldatma]; kişinin arkadaşına, ona karşı içinden geçirdiği kötülüklerin tam aksini izhar etmesidir. Nitekim avcı elini yuvasına sokup kertenkeleyi yakalamaya çalışırken kertenkele sanki ona doğru gelir gibi yapıp da başka bir delikten kaçınca, ona *dabb^{ün} hâdi$^{'un}$* [sahtekâr kertenkele] ifadesi kullanıldığı gibi aynı mânada *dabb^{ün} hedi$^{'ün}$* ifadesi de kullanılır.

15 [210] **Şayet** "Allah ve mü'minlerin aldatması ya da aldatılması nasıl olabilir; zira her şeyi bilen, kendisinden hiçbir şeyin gizli kalmadığı Allah asla aldatılamaz; ayrıca çirkin işleri asla yapmayan hikmet sahibi Allah başkasını da aldatmaz; mü'minler ise aldatılabilir olsalar da, başkalarını aldatmazlar; nitekim Ferezdak'ın [v.114/732] şu sözünde;

20 > Her isteyene aldanan ve ihsan eden Kureyş'ten isteyin; [yağmur misali ihsan yağdıracaklardır]

ve Zürrumme'nin [v.117/735] şu sözünde;

> Ağırbaşlı, yumuşak huylu kişiyle mü'min, her söylenene inanacak denli saftır

25 "Mü'minin niteliği olarak 'aldatmak' değil, 'aldatılmak' ifadesi kullanılmış?" **dersen, şöyle derim:** Bunun birkaç açıklaması vardır. İlk olarak şöyle denebilir: Münafıkların Allah'a karşı davranışları şekil itibariyle aldatıcı kimselerin davranışına benzemektedir. Çünkü aslında kâfir oldukları halde iman etmiş görünmektedirler. Allah'ın onlara karşı tavrı da aldatıcı kimselerin davranışına sûret 30 olarak benzemiştir, zira onlar Allah katında kâfirlerin en kötüleri ve cehennemin en alt tabakasına müstahak kimseler oldukları halde, Allah yine de onlara Müslümanların ahkâmının uygulanmasını, dünya hayatında Müslüman muamelesine tâbi tutulmalarını emretmiştir. Aynı şekilde, Müslümanların onlara karşı tutumları da görünüş itibariyle böyledir, zira onlar da münafıklar hakkın- 35 daki ilâhî emre uyarak onlara bu hükümleri uygulamışlardır.

[٢٠٨] فإن قلت: ما المراد باليوم الآخر؟ قلت: يجوز أن يراد به الوقت الذي لا حدّ له، وهو الأبد الدائم الذي لا ينقطع، لتأخره عن الأوقات المنقضية؛ وأن يراد الوقت المحدود من النشور إلى أن يدخل أهل الجنة الجنة وأهل النار النار، لأنه آخر الأوقات المحدودة الذي لا حدّ للوقت بعده.

٥ ٩-﴿يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ﴾

[٢٠٩] والخدع: أن يوهم صاحبه خلاف ما يريد به من المكروه. من قولهم: ضب خادع وخَدِع، إذا أمرَّ الحارش يده على باب جحره أوهمه إقباله عليه، ثم خرج من باب آخر.

[٢١٠] فإن قلت: كيف ذلك ومخادعة الله والمؤمنين لا تصح لأن العالم الذي ١٠ لا تخفى عليه خافية لا يخدع، والحكيم الذي لا يفعل القبيح لا يخدع، والمؤمنون وإن جاز أن يخدعوا لم يجز أن يخدعوا، ألا ترى إلى قوله:

واستَمْطِروا مِنْ قُرَيْشٍ كلَّ مُنْخَدِعِ ❁

وقول ذي الرمّة:

إنَّ الحَليمَ وذَا الإِسْلامِ يُخْتَلَبُ ❁

١٥ فقد جاء النعت بالانخداع ولم يأت بالخدع. قلت: فيه وجوه. أحدها؛ أن يقال كانت صورة صنعهم مع الله حيث يتظاهرون بالإيمان وهم كافرون، صورة صنع الخادعين. وصورة صنع الله معهم - حيث أمر بإجراء أحكام المسلمين عليهم وهم عنده في عداد شرار الكفرة وأهل الدرك الأسفل من النار - صورة صنع الخادع، وكذلك صورة صنع المؤمنين معهم حيث امتثلوا أمر الله فيهم ٢٠ فأجروا أحكامهم عليهم.

[211] **İkinci** olarak; bu ifadeler onların Allah'ı kandırabileceklerine dair düşünce ve zanlarının tercümesi de olabilir. Zira Allah'a iman ettiğini söyleyen, fakat bunu söylerken münafıklık yapan kimse, aslında Allah'ın zâtını ve sıfatlarını; onun zâtının her mâlûma taalluk ettiğini, çirkin işleri yapmaktan müstağni olduğunu bilmiyor demektir. Dolayısıyla, böyle bir kimsenin Allah'ın aldanabileceği, gizli bir yolla ona zarar verilebileceği gibi bir vehme kapılması mümkündür. Yine bu vehimde olan kimsenin Allah'ın kullarını aldatabileceği, onların yollarını şaşırtıp kafalarını karıştırabileceği gibi düşünceleri benimsemesi de mümkündür.

[212] **Üçüncü** olarak; burada Allah Teâlâ'nın ismi zikredilmiş, fakat Peygamber (s.a.) kastedilmiş olabilir. Zira Peygamber onun yeryüzündeki halifesidir, kullarına O'nun emir ve yasaklarını bildiren kişidir. Nitekim sultanın kendisi değil de veziri ya da maiyetindeki kimselerden bazıları tarafından söylenen sözler "Sultan şöyle dedi; şöyle ferman buyurdu" gibi cümlelerle nakledilir. Allah Teâlâ'nın "(Rıdvan ağacının altında) sana biat edenler, aslında Allah'a biat etmişlerdir. (Senin elin değil) Allah'ın elidir ellerinin üstündeki..." [Fetih 48/10] ve "Resul'üne itaat eden Allah'a itaat etmiş olur." [Nisâ 4/80] âyetleri de bunu doğrulamaktadır.

[213] **Dördüncü** olarak bu ifade, Arapların "Zeyd'in cömertliği beni hayran bıraktı" demek isterken kullandıkları *a'cebenî Zeyd*^ün^ *ve keremuhû* ifadesi gibi olabilir. Bu durumda anlam, "Onlar Allah'a iman etmiş olan mü'minleri aldatırlar" şeklinde olur. Bu ifade biçiminin kullanılmasının faydası, hususi vurguyu kuvvetlice yapmaktır. Zira mü'minler Allah nazarında değerli oldukları için, onların aldatılması "Allah'ı aldatma" olarak ifade edilmiştir. Benzer bir ifade, "Asıl Allah ve Resulünü razı etmeleri gerekirdi..." [Tevbe 9/62] âyetinde ve "Allah ve Resulünü incitenler..." [Ahzâb 33/57] âyetinde de söz konusudur. Yine Arapların *'alimtü Zeyd*^en^ *fâdıl*^an^ [Zeyd'i faziletli olarak bildim] şeklindeki sözlerinde de böyle bir durum söz konusudur. Bu sözde maksat, Zeyd'in kendisinin biliniyor olduğunu ifade etmek değil, onun faziletinin bilindiğini ifade etmektir. Çünkü Zeyd zaten bilinmektedir. Bu durumda sanki, "Zeyd'in faziletini bildim" denilmiş olmaktadır. Ancak önce *'alimtü Zeyd*^en^ [Zeyd'i bildim] demek sûretiyle, onun faziletinden söz etmek için bir girizgâh yapılmış olmaktadır.

[٢١١] والثاني: أن يكون ذلك ترجمة عن معتقدهم وظنهم أن الله ممن يصح خداعه؛ لأن من كان ادعاؤه الإيمان بالله نفاقًا لم يكن عارفًا بالله ولا بصفاته، ولا أن لذاته تعلقًا بكل معلوم، ولا أنه غني عن فعل القبائح؛ فلم يبعد من مثله تجويز أن يكون الله في زعمه مخدوعًا ومصابًا بالمكروه من وجه خفي، وتجويز أن يدلس على ٥ عباده ويخدعهم.

[٢١٢] والثالث: أن يذكر الله تعالى ويراد الرسول ﷺ؛ لأنه خليفته في أرضه، والناطق عنه بأوامره ونواهيه مع عباده، كما يقال: قال الملك كذا ورسم كذا؛ وإنما القائل والراسم وزيره أو بعض خاصته الذين قولهم قوله ورسمهم رسمه. مصداقه قوله {إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللهَ يَدُ اللهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ} [الفتح: ١٠] وقوله {مَنْ ١٠ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللهَ} [النساء: ٨٠].

[٢١٣] والرابع: أن يكون من قولهم: أعجبني زيد وكرمه، فيكون المعنى يخادعون الذين آمنوا بالله. وفائدة هذه الطريقة قوة الاختصاص، ولما كان المؤمنون من الله بمكان سلك بهم ذلك المسلك. ومثله: {وَاللهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضُوهُ} [التوبة: ٦٢] وكذلك: {إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللهَ وَرَسُولَهُ} [الأحزاب: ٥٧]؛ ونظيره في كلامهم: علمت ١٥ زيدًا فاضلًا، والغرض فيه ذكر إحاطة العلم بفضل زيد لا به نفسه؛ لأنه كان معلومًا له قديمًا؛ كأنه قيل: علمت فضل زيد؛ ولكن ذكر زيد توطئة وتمهيد لذكر فضله.

[214] **Şayet** “Aldatmanın tek taraflı yapılması halinde, (işteşlik bildiren, yani fiilin karşılıklı yapıldığını belirten) خَادَعْتَ formunun kullanılmasının sahih sayılacağı bir izah var mı?” **dersen, şöyle derim:** Bunun izahı, burada فعلت [yaptın] denilmek istendiği halde, (işteşlik bildiren) فاعلت formunun kullanılmış olduğunu söylemektir. Çünkü bu form, aslında yarışma ve yenişme anlamı taşımaktadır. Bir fiilin fâil tarafından yapılışı “sanki biri onu yenmeye çalışıyormuş gibi” anlatıldığı zaman, yarışan ve yenişen biri olmadığı zamanki formundan daha beliğ ve daha sağlam bir mâna ifade eder. Çünkü fiilin saikinin kuvveti artmış olmaktadır. İfadeyi; يَخْدَعُونَ اللّٰهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا şeklinde okuyanın -yani Ebû Hayye en-Nümeyrî’nin [v.170/786?]- kıraati de bunu teyit etmektedir.

[215] يُخَادِعُونَ [aldatmaya çalışıyorlar] ifadesi, وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ ifadesindeki يَقُولُ [söyler] fiilinin beyânıdır; ancak yeni bir cümle başı olması da mümkündür. Burada sanki “Neden yalan söyleyerek iman ettiklerini iddia ediyorlar, bundan kazançları ne?” diye sorulmuş ve cevaben; “aldatmaya çalışıyorlar” denmiştir.

[216] “Peki, bunları ‘aldatma’ya iten nedir?” **dersen, şöyle derim:** Onların Müslümanları aldatmaya çalışmalarının altında birtakım maksat ve hedefler bulunmaktadır. Bunlardan biri, Müslümanların onları rahat bırakmalarını, kendileri ile savaşmamalarını ve gayrimüslimlere yönelik muamelelerini onlara yöneltmemelerini sağlamak; bir diğeri Müslümanların birbirlerine karşı ikram ve ihsanlarından ve ganimet vb. menfaatlerden faydalanmak; bir diğeri ise Müslümanların arasında yaşamak sûretiyle onların sırlarını öğrenmektir ki Müslümanların bu sırlarını düşmana bildirme konusunda son derece istekli ve gayretli idiler.

[217] **Şayet** “Onlar mü’minleri kandırarak bu amaçlarına ulaşmasınlar diye, Allah onları Müslümanlara açık açık bildirseydi ya!” **dersen, şöyle derim**: Allah Teâlâ, kendisi tarafından bilinen birtakım yararları temin için münafıkları açığa çıkarmamış, mü’minlere bildirmemiştir. Aksini yapsaydı yarar ve çıkar umulan bu hususlar, bozucu, zararlı şeylere dönüşürdü. Kaldı ki, İblis ve soyunun hayatta tutulması, onların münafıkları yoldan çıkarıp kendilerine nifakı telkin etmelerine müsaade edilmesi bundan daha öte bir durumdur, ancak bütün bunların sebebi, Allah katında mâlûm olan maslahatlardır.

[٢١٤] فإن قلت: هل للاقتصار بخادعتَ على واحد وجه صحيح؟ قلت: وجهه أن يقال: عنى به فعلتَ إلا أنه أخرج في زنة فاعلتَ، لأن الزنة في أصلها للمغالبة والمباراة، والفعل متى غولب فيه فاعله جاء أبلغ وأحكم منه إذا زاوله وحده من غير مغالب ولا مبارٍ لزيادة قوة الداعي إليه. ويعضده قراءة من قرأ: {يَخْدَعُونَ اللهَ وَالَّذِينَ ٥ آمَنُوا} وهو أبو حيْوَة.

[٢١٥] و{يخادعون} بيان ليقول؛ ويجوز أن يكون مستأنفًا، كأنه قيل: ولم يدعون الإيمان كاذبين وما رفقهم في ذلك؟ فقيل: يخادعون.

[٢١٦] فإن قلت: عمّ كانوا يخادعون؟ قلت: كانوا يخادعونهم عن أغراض لهم ومقاصد؛ منها متاركتهم وإعفاؤهم عن المحاربة، وعما كانوا يطرقون به من سواهم ١٠ من الكفار. ومنها اصطناعهم بما يصطنعون به المؤمنين من إكرامهم والإحسان إليهم وإعطائهم الحظوظ من المغانم ونحو ذلك من الفوائد؛ ومنها اطلاعهم - لاختلاطهم بهم - على الأسرار التي كانوا حراصًا على إذاعتها إلى منابذيهم.

[٢١٧] فإن قلت: فلو أظهر عليهم حتى لا يصلوا إلى هذه الأغراض بخداعهم عنها. قلت: لم يظهر عليهم لما أحاط به علمًا من المصالح التي لو أظهر عليهم ١٥ لانقلبت مفاسدَ واستبقاءُ إبليس وذرّيته ومتاركتهم وما هم عليه من إغواء المنافقين وتلقينهم النفاق أشدُّ من ذلك، ولكن السبب فيه ما علمه تعالى من المصلحة.

[218] **Şayet** "وَما يُخادِعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ kıraatinden[13] murad nedir?" **dersen, şöyle derim:** Burada maksad şu olabilir: Birbirlerini aldatan kimselerin davranışlarına benzeyen bu muamelelerini sadece kendilerine yapıyorlar! Çünkü vermek istedikleri zarar sadece kendilerine dokunuyor ve kurdukları tuzak başlarına çöküyor. Nitekim *fulânün yudārru fülânen ve mâ yudārru illâ nefsehû* [Falan kişi falancaya zarar vermeye çalışıyor, ama sadece kendisine zarar veriyor] -yani ona zarar vermek için kurduğu tuzak, onu es geçmiyor, kendisine dönüyor- denilir. Ayrıca "karşılıklı aldatma" anlamı hakiki olarak da kastedilmiş olabilir. Bu durumda anlam şöyle olur: Bunu yaparken kendilerini aldatmaktadırlar; zira bu esnada, onlar kendi nefislerini birtakım kuruntulara daldırmakta; buna karşılık nefisleri de onları benzer kuruntulara daldırmaktadır. Bir başka ihtimal ise, burada herhangi bir "karşılıklı aldatma" anlamı olmadığı halde, salt mübalağa için يُخادِعُونَ formunun kullanılmış olmasıdır.

[219] Bu ifade; وَما يَخْدَعُونَ ["Oysa sadece kendilerini aldatıyorlar"], وما يُخَدِّعُونَ ["... aldattıkça aldatıyorlar"], -Yâ'nın fethası ile وما يَخَدِّعُونَ [aslı يَخْتَدِعُونَ ; "Oysa birilerinin etkisiyle sadece kendilerini aldatıyorlar"] şeklinde ve fâil belirtilmeksizin وما يُخْدَعُونَ ["Oysa sadece kendileri aldanıyor"] ve وما يُخَادَعُونَ ["... aldatılıyor"] şeklinde okunmuştur.

[220] *Nefs* bir şeyin bizzat kendisi, hakikati anlamındadır. Nitekim "yanımda şu kadar *nefs* (şey) var" denilir. Daha sonra *kalb*e *nefs* denilmiştir, çünkü nefs, kalple kaimdir. Nitekim meşhur bir deyişte, "Kişi iki küçük organından (kalbinden ve dilinden) ibarettir" denilmiştir. Aynı şekilde ruh ve kan için de *nefs* ismi kullanılmıştır, çünkü nefsi canlı tutan, yani canı taşıyan kandır. Yine, *nefs* kendisine şiddetle ihtiyaç duyduğu için suya da *nefs* denmiştir. Nitekim "Biz canlı olan her şeyi sudan yarattık." [Enbiyâ 21/30] buyrulmuştur.

[221] *Nüfise'r-racul* ifadesinin hakiki anlamı, 'kişiye bir şey isabet etmiş' olduğudur. Tıpkı *sudire'r-racul* [adam öne çıktı] ifadesindeki gibi. Yine, insan iki düşünce arasında kararsız kaldığı, hangisini tercih edeceğini bilemediği zaman, *fulânun yu'âmiru nefseyhi* [Falanca, iki 'nefs'i ile kapışıyor.] derler. Bu sözde sanki insan nefsindeki iki farklı ses ve düşünce kastedilmiş ve bunlara *nefs* adı verilmiştir. Bunun sebebi ise bu iki ses ve düşüncenin ya nefsten sādır olması ya da insana emreden, ona ne yapacağını gösteren konumunda olmalarıdır. Bu sebeple bu ikisi birer zâta benzetilmiş ve onlara nefs denmiştir.

13 Zemahşerî burada Kıraat imamlarından Nâfî, İbn Kesir ve Ebû Amr'ın okuyuşunu esas alarak bu soruyu sormuş ve cevaplamıştır. Dikkat edileceği üzere bu okuyuşta fiil يُخادِعُونَ şeklinde kullanılmıştır. Fiilin bu formu, "aldatma" eyleminin karşılıklı olması anlamına gelmektedir. Oysa âyette, "onlar sadece kendilerini aldatırlar" denilmektedir. Bu durumda insanın kendisini aldatması, neden karşılıklı aldatma olarak ifade edilmiştir gibi bir soru akla gelmektedir. İşte Zemahşerî'nin değindiği husus budur. İbn Âmir, Âsım, Hamza ve Kisâî gibi kıraat imamlarının okuyuşu ise وَما يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ şeklindedir. / çev.

[٢١٨] فإن قلت: ما المراد بقوله {وَمَا يُخَادِعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ}؟ قلت: يجوز أن يراد: وما يعاملون تلك المعاملة المشبهة بمعاملة المخادعين إلا أنفسهم، لأن ضررها يلحقهم ومكرها يحيق بهم، كما تقول: فلان يضارّ فلانًا، وما يضارّ إلا نفسه، أي دائرة الضرار راجعة إليه وغير متخطية إياه. وأن يراد حقيقة المخادعة أي وهم في ٥ ذلك يخدعون أنفسهم حيث يمنونها الأباطيل ويكذبونها فيما يحدثونها به، وأنفسهم كذلك تمنيهم وتحدّثهم بالأماني. وأن يراد: وما يخدعون فجيء به على لفظ يفاعلون للمبالغة.

[٢١٩] وقرئ وما يَخْدَعون، ويُخَدِّعون من خدَّع؛ ويَخِدِّعون - بفتح الياء - بمعنى يَخْدَعون؛ ويُخْدَعون، ويُخادَعون على لفظ ما لم يسم فاعله.

١٠ [٢٢٠] والنفس: ذات الشيء وحقيقته؛ يقال عندي كذا نفسًا. ثم قيل للقلب: نفس؛ لأن النفس به. ألا ترى إلى قولهم: المرء بأصغريه. وكذلك بمعنى الروح، وللدم نفس؛ لأن قوامها بالدم. وللماء نفس، لفرط حاجتها إليه. قال الله تعالى: {وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ} [الأنبياء: ٣٠].

[٢٢١] وحقيقة نُفِس الرجلُ بمعنى عِينَ، أصيبت نفسه؛ كقولهم: صُدِر الرجلُ، ١٥ وقولهم: فلان يؤامر نفسيه إذا تردّد في الأمر واتجه له رأيان وداعيان لا يدري على أيهما يعرِّج؛ كأنهم أرادوا داعيي النفس، وهاجسي النفس فسموهما: نفسين؛ إما لصدورهما عن النفس، وإما لأن الداعيين لما كانا كالمشيرين عليه والآمرين له، شبهوهما بذاتين فسموهما نفسين.

[222] Âyette *enfusehum* ifadesinden maksat, "kendi zâtları"dır; kendilerini aldatmalarıyla kastedilen ise, aldatma eyleminin onlardan başkasına zarar vermeyeceği, zararın kendileriyle sınırlı kalacağıdır. Ayrıca, *enfusehum* ifadesi ile onların "kalpleri", "görüşleri" ve onları bu davranışlara sevk eden iç dürtüleri de kastedilmiş olabilir.

[223] Âyette وَمَا يَشْعُرُونَ [farkında değiller] ifadesinde geçen *şuʿûr*, bir şeyi duyu bilgisi ile bilmek anlamında olup, *şiʿâr* kökünden türemiştir; *meşâʿiru'l-insân*, insanın duyu organları demektir. Âyetteki anlamı şöyledir: "Bunun onlara yönelik zararı, duyularla hissedilir şeyler gibi apaçıktır. Ancak onlar öylesine gaflete gark olmuşlardır ki, adeta duyularını kaybetmiş gibidirler."

10. Kalplerinde hastalık var; hastalıklarını Allah daha da artırmakta... Yalan söyleyip durduklarından dolayı, can yakıcı bir azap var onlara!

[224] Kalp ile birlikte hastalık kelimesinin kullanılması hakiki anlamda da olabilir, mecaz da olabilir. Hakiki anlamda kullanılmışsa maksat, acı duymalarıdır. Nitekim "onun karnında bir hastalık/ağrı var" denilir. Mecaz anlamda kullanmışsa, kalbin kendisi değil, kötü düşünceleri, hasedi, kini, günahlara meyli, günahta ısrarı, arzularının, korkularının ve zayıflığın etkisinde kalması gibi hastalığa benzer fesat ve âfetlerden olan şeyler kastedilmiş, kalp kelimesi bunlar için istiʿâre yoluyla kullanılmış olabilir. Nitekim bunların zıttı olan şeyler için de sıhhat ve selamet kelimeleri kullanılır. Âyette kullanılan kalp ifadesi ile kastedilen şey ise, onların kalplerindeki kötü düşünceler ve küfür ya da haset, kötülük ve kindir. Çünkü onların kalpleri Peygamber (s.a.)'e ve mü'minlere karşı kin ve nefretle doluydu, onlara büyük bir öfke besliyorlardı. Allah Teâlâ bu durumu, "Öfkeleri ağızlarından taşmaktadır; sinelerinin gizlediği ise daha büyüktür." [Âl-i İmrân 3/118] şeklinde açıklamıştır. Yine onlar Müslümanlara karşı haset de beslemektedirler. Bu hususta da Allah Teâlâ, "Size bir iyilik dokunsa, bu onları üzer" [Âl-i İmrân 3/120] buyurmuştur. Ayrıca rivayete göre Saʿd b. Ubâde [v.14/635], münafıkların reisi olan Abdullah b. Übeyy [v.9/631] hakkında Peygamber (s.a.)'e şöyle demiştir; "Ya Rasûlâllah! Onu bağışla, görmezden gel; Vallahi, Allah sana bahşettiği bu nimeti bahş ettiğinde, bölge halkı onu kendilerine lider olarak seçme konusunda anlaşmışlardı. Ancak Allah Teâlâ, sana ihsan ettiği hak ile bu fırsatı onun elinden alınca, buna çok öfkelendi." [*Buhârî,* "İsti'zân", 20]

[٢٢٢] والمراد بالأنفس ههنا ذواتهم. والمعنى بمخادعتهم ذواتهم؛ أن الخداع لاصق بهم لا يعدوهم إلى غيرهم ولا يتخطاهم إلى من سواهم. ويجوز أن يراد قلوبهم ودواعيهم وآراؤهم.

[٢٢٣] والشعور علم الشيء علم حس، من الشعار؛ ومشاعرُ الإنسان ٥ حواسه. والمعنى أن لحوق ضرر ذلك بهم كالمحسوس، وهم لتمادي غفلتهم كالذي لا حسّ له.

١٠ -﴿فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ﴾

[٢٢٤] واستعمال المرض في القلب يجوز أن يكون حقيقة ومجازًا؛ فالحقيقة ١٠ أن يراد الألم، كما تقول: في جوفه مرض. والمجاز أن يستعار لبعض أعراض القلب، كسوء الاعتقاد والغل والحسد والميل إلى المعاصي والعزم عليها واستشعار الهوى والجبن والضعف وغير ذلك مما هو فساد وآفة شبيهة بالمرض كما استعيرت الصحة والسلامة في نقائض ذلك. والمراد به هنا ما في قلوبهم من سوء الاعتقاد والكفر، أو من الغل والحسد والبغضاء، لأن صدورهم كانت تغلي على رسول الله ﷺ ١٥ والمؤمنين غِلّا وحنقًا ويبغضونهم البغضاء التي وصفها الله تعالى في قوله {قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ} [آل عمران: ١١٨] ويتحرقون عليهم حسدًا {إِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ} [آل عمران: ١٢٠]. وناهيك مما كان من ابن أبيّ وقول سعد بن عبادة لرسول الله ﷺ: اعف عنه يا رسول الله واصفح، فوالله لقد أعطاك الله الذي أعطاك؛ ولقد اصطلح أهل هذه البُحيرة أن يعصِّبوه بالعِصابة، فلما ردّ ٢٠ الله ذلك بالحق الذي أعطاكه شَرِق بذلك.

[225] Bu 'hastalık' ile onların kalbine girmiş olan korku ve zafiyet de kastedilmiş olabilir, çünkü onlar önce İslâm'ın rüzgârının kısa bir süre estikten sonra dineceğini, dalgalanan sancağının bir süre sonra ineceğini düşünüyorlar, bunu temenni ediyorlardı ve o dönemde kalpleri (moralleri) kuvvetliydi; ancak Allah Teâlâ peygamberine zafer nasip edip hak dini diğer tüm dinlere karşı muzaffer kılınca, onları bir karamsarlık kapladı ve kalpleri zayıfladı, korkuyla kaplandı. Daha önce kalplerinin kuvvetli olmasının sebebi, savaş konusundaki cüret ve cesaretleri de olabilir; ancak Müslümanların güç ve kararlılıklarını, meleklerin ilâhî yardımla geldiklerini gördüklerinde ve Allah tarafından kalplerine korku salındığında bu kuvvetleri ortadan kalkmış, zayıflamışlardı. Nitekim Peygamber (s.a.), "Allah'ın yardımıyla; bir aylık yürüme mesafesinden adımı duyan korkar." buyurmuştur [*Buhârî,* "Teyemmüm", 1].

[226] Allah Teâlâ'nın onların hastalığını artırmasının anlamı şudur: Peygamber (s.a.)'e Allah her vahiy indirdiğinde onlar bu vahyi dinleyip inkâr ettiler; böylece kâfirlikleri artarak devam etti. Böylece fiilin sebebine isnat edilmesi sûretiyle, sanki onların artırdıkları bu küfür, Allah tarafından artırılmış gibi ifade edildi. Nitekim başka bir âyette "Kalplerinde hastalık bulunanların ise murdarlığına murdarlık katar (inkârlarını iyice pekiştirir)." [Tevbe 9/125] onların küfürlerinin artması *sûre*ye isnat edilmiştir, çünkü küfürlerinin artmasının sebebi, sûrenin inzâl edilmesidir. Ya da Allah Teâlâ, Peygamber (s.a.)'e zafer verip hâkimiyet alanının genişlemesine, hasımlarının hâkimiyet alanlarının daralmasına vesile oldukça onların haset, kin ve nefretleri artmış; kalpleri daha zayıf ve güçsüz duruma düşmüş; önceden besledikleri ümit ve temenniler giderek zayıflamış, korkuya dönüşmüştür. Hastalığın artması ile "tabiat"ın kastedilmiş olması da muhtemeldir.

[227] Ebû Amr [v.154/771] -râvilerinden Asma'î'nin rivayetine göre- bu kelimeyi Râ'nın sükûnu ile مَرْضٌ ve مَرْضًا şeklinde okumuştur.

[228] أَلِيمٌ kelimesi, *elime* [acı duydu] fiilinden türemiştir; etimolojik olarak *veci'a* kelimesinden türeyen *vecî'* kelimesi gibidir. Azabın "çok acı" diye nitelenmesi, şu şiirdeki gibi bir kullanımdır:

Aralarındaki selam, acı bir darbeden ibaret!

Burada Arapların *cedde ciddühû* şeklindeki deyişlerine benzer bir kullanım söz konusudur. Zira *cidd*[ün] kelimesi *câdd*[ün] kelimesini yani ciddiyet gösteren kişiyi nitelediği gibi *elîm* de aslında azabı değil, 'acı çeken'i nitelemektedir.

[٢٢٥] أو يراد ما تداخل قلوبهم من الضعف والجبن والخور، لأن قلوبهم كانت قوية، إما لقوة طمعهم فيما كانوا يتحدثون به: أن ريح الإسلام تهب حينًا ثم تسكن، ولواءه يخفق أيامًا ثم يَقِرّ، فضعفت حين ملكها اليأس عند إنزال الله على رسوله النصر وإظهار دين الحق على الدين كله؛ وإما لجراءتهم وجسارتهم في الحروب فضعفت ٥ جبنًا وخورًا حين قذف الله في قلوبهم الرعب وشاهدوا شوكة المسلمين وإمداد الله لهم بالملائكة. قال رسول الله ﷺ: «نُصرْت بالرُّعْب مسيرةَ شهر.»

[٢٢٦] ومعنى زيادة الله إياهم مرضًا أنه كلما أنزل على رسوله الوحي فسمعوه كفروا به فازدادوا كفرًا إلى كفرهم، فكأن الله هو الذي زادهم ما ازدادوه إسنادًا للفعل إلى المسبب له، كما أسنده إلى السورة في قوله {فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إلى رِجْسِهِمْ} ١٠ [التوبة: ١٢٥] لكونها سببًا. أو كلما زاد رسوله نصرة وتبسطًا في البلاد ونقصًا من أطراف الأرض ازدادوا حسدًا وغِلًّا وبغضًا وازدادت قلوبهم ضعفًا وقلة طمع فيما عقدوا به رجاءهم وجبنًا وخورًا. ويحتمل أن يراد بزيادة المرض الطبع.

[٢٢٧] وقرأ أبو عمر في رواية الأصمعي: مرْض، ومرْضًا، بسكون الراء.

[٢٢٨] يقال: ألِمَ فهو أَلِيمٌ، كوجع فهو وجيع. ووصف العذاب به نحو قوله:

١٥ تحِيَّةُ بَيْنَهِمْ ضَرْبٌ وَجِيعُ ۞

وهذا على طريقة قولهم: جدَّ جِدُّه. والألم في الحقيقة للمؤلم كما أنّ الجدّ للجادّ.

[229] Onların yalanlarından maksat, "Allah'a ve 'Son Gün'e iman ettik" şeklindeki sözleridir. Burada yalanın çirkinliğine ve iğrençliğine sembolik bir gönderme yapılmıştır, münafıkların acı azaba duçar olma sebebinin yalancılıkları olduğu ima edilmiştir. Buna benzer bir durum; "Kendi yanlışları yüzünden suda boğuldular." [Nuh 71/25] âyetinde de söz konusudur. Zira tufanda boğulan kavim zaten kâfirdir, ama âyette onların boğulma sebebi olarak "hatalarının" hususen zikredilmiş olması, bu hataların büyüklüğüne dikkat çekmek ve işlenmesinden nefret edilmesini sağlamak içindir.

[230] Yalan; herhangi bir şey hakkında, olduğunun aksini haber vermek demektir. Yalanın bütünü çirkindir. İbrahim (a.s.)'ın üç kez yalan söylemiş olduğuna dair rivayetlerde [*Buhārî,* "Ehâdîsü'l-enbiyâ", 8] kastedilen şey ise, "yalan" değil, tarizdir. Ancak tariz şeklindeki bu ifadeler sûret itibariyle yalan gibi olduğu için, yalan olarak isimlendirilmiştir. Ebû Bekr (r.a.)'ın -ki bu ifade merfû' olarak, Peygamber (s.a.)'den de nakledilmiştir- "Yalandan uzak durunuz; çünkü yalan iman dairesinin dışındadır" [Beyhakī, *Şu'abü'l-îmân*, 34/1] dediği rivayet edilmiştir.

[231] Bir kıraatte bu kelime يُكَذِّبُونَ şeklinde okunmuştur ki bu durumda kelime ya "tasdik etme"nin zıttı olan "yalanlama" anlamındadır ya da yalan söylemede mübalağa ifade eder. Nitekim aynı durum, "doğru söyledi" anlamındaki *sadeka* fiilinin mübalağalı halinin *saddeka* şeklinde olmasında da söz konusudur. Yine *bâne* [açık / net olmak] fiilinin mübalağa ifade etmek üzere *beyyene* şekline ve *kalesa* [çekmek / büzülmek] fiilinin aynı nedenle *kallesa* şekline gelmesi de aynıdır. يُكَذِّبُونَ okuyuşu, "yalanın çokluğu" anlamını da ifade edebilir. *Mevvetet el-behâim^ü* [hayvanlar teker teker öldü] ve *berraket el-ibil^ü* [develer birer birer çöktü] ifadelerinde de bu durum söz konusudur. Bu [münafıkların "yalancılık" ile tavsifi], birkaç adım belli bir tarafa doğru yürüyüp sonra arkasına bakmak üzere duraksayan yabani hayvanın davranışını ifade etmek üzere söylenen *kezzebe'l-vahşiyy^ü* ifadesi gibidir. Zira münafık, duraksama halindedir; ne yapacağına karar verememektedir. Bu sebepledir ki, *müzebzeb* [bir o yana, bir bu yana] diye nitelendirilmiştir [Nisâ 4/143]. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Münafığın durumu, iki sürü arasında kalmış; bir o sürüye bir bu sürüye yönelen koyunun durumu gibidir." [*Müslim,* "Sıfâtü'l-münâfıkīn", 50]

[٢٢٩] والمراد بكذبهم قولهم آمنا بالله وباليوم الآخر. وفيه رمز إلى قبح الكذب وسماجته، وتخييل أن العذاب الأليم لاحق بهم من أجل كذبهم. ونحوه قوله تعالى {مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ أُغْرِقُوا} [نوح: ٧١] والقوم كفرة؛ وإنما خصت الخطيآت استعظامًا لها وتنفيرًا عن ارتكابها.

٥ [٢٣٠] والكذب: الإخبار عن الشيء على خلاف ما هو به وهو قبيح كله. وأمَّا ما يروى عن إبراهيم عليه السلام أنه كذب ثلاث كذبات، فالمراد التعريض، ولكن لما كانت صورته صورة الكذب سمى به. وعن أبي بكر ﵁ وروى مرفوعًا: «إياكم والكذب، فإنه مجانب للإيمان.»

[٢٣١] وقرئ يُكذِّبون، من كذّبه الذي هو نقيض صدّقه؛ أو من كذّب الذي ١٠ هو مبالغة في كذِب، كما بولغ في صدَق فقيل: صدّق. ونظيرهما: بان الشيء وبيَّن، وقلص الثوب وقلص. أو بمعنى الكثرة كقولهم: موَّتتِ البهائم، وبرَّكت الإبل، أو من قولهم: كذب الوحشي إذا جرى شوطًا ثم وقف لينظر ما وراءه؛ لأن المنافق متوقف متردّد في أمره، ولذلك قيل له مذَبْذَب. وقال عليه السلام: «مثل المنافق كمثل الشاة العائرة بين الغنمين، تعير إلى هذه مرة وإلى هذه مرة.»

11. Onlara; "Yeryüzünde bozuculuk yapmayın!" denildiğinde, "Biz düzelticiyiz; ara bulucuyuz (tamamen asayiş yanlısıyız) " diyorlar.

12. Bakınız; bunlar tam bir bozucudur, fakat farkında değiller.

13. Onlara; "İnsanlar iman ettiği gibi siz de iman edin" denince, 5 "Biz hiç o beyinsizler gibi iman eder miyiz?" diyorlar. Bakınız; asıl beyinsiz kendileridir, fakat bilmezler.

14. İman edenlere rastladıklarında; "İman ettik" diyorlar. Kendi 'şeytan'ları ile başbaşa kaldıklarında ise "Biz asıl sizinle beraberiz, onlarla sadece alay etmekteyiz!" diyorlar.

10 **15. Asıl, Allah onlarla 'alay' ediyor; onları taşkınlıklarında şaşkın şaşkın dolaşmaları için teçhiz ediyor.**

16. Bunlardır işte, hidayet karşılığı dalâleti satın alanlar! Ama bu alış-verişlerinden kâr edememişler; doğru yolu bulamamışlardır.

[232] وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ ifadesi, يكذبون ifadesine atıftır; يَقُولُ آمَنَّا ifadesine atıf 15 olması da mümkündür, zira "İnsanlardan öyleleri vardır ki, onlara bozuculuk yapmayın dendiğinde..." desen doğru olur. Ama ilk seçenek daha uygundur.

[233] *Fesad* / bozuculuk, bir şeyin istikamet halinden, faydalı olmaktan çıkmasıdır. Tersi *salâh*tır ki o da müstakîm ve faydalı hal üzere olmaktır. "Yeryüzünde bozuculuk etmek" demek, savaş ve fitne kışkırtıcılığı yapmak demektir. 20 Çünkü böyle bir şey, yeryüzünde fesada sebebiyet verir; insanların, ekinlerin, dinî ve dünyevî menfaatlerin zarara uğramasına, bozulmasına sebep olur. Allah Teâlâ, "Yanından ayrılınca, yeryüzünde bozuculuk yapmaya, ekini ve nesli yok etmeye çalışır!" [Bakara 2/205] ve "Yeryüzünde bozuculuk yapacak, kan dökecek birini mi meydana getiriyorsun?!" [Bakara 2/30] âyetlerinde *fesad* kelimesini bu 25 şekilde kullanmıştır. Yine Tay kabilesinin iki kolu arasında yaşanan bir savaşa da [taraflar birbirlerine *müsle* yaptıkları, yani insanların kulak ve burunlarını kestikleri için] *fesad* harbi denilmiştir.

[234] Münafıkların yeryüzünde çıkardıkları fesat, kâfirlere meyilli olmaları, Müslümanların sırlarını onlara taşımak ve onlara karşı kırkırtmak sûretiyle 30 kâfirleri onlara karşı doldurmaları şeklindeydi ki bütün bu davranışlar, taraflar arasında fitnelerin çıkmasına sebep oluyordu. Onların bu davranışları fesada sebep olduğu için de kendilerine, "fesat çıkarmayın, bozuculuk yapmayın" denmiştir. Nitekim bir kimse sonu kötü olan şeylere yöneldiği zaman, ona "kendi elinle kendini öldürme, kendini ateşe atma" denilir.

١١-﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لا تُفْسِدُوا فِي الأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ﴾

١٢-﴿أَلا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لا يَشْعُرُونَ﴾

١٣-﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لا يَعْلَمُونَ﴾

٥ ١٤-﴿وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِءُونَ﴾

١٥-﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾

١٦-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلالَةَ بِالْهُدَى فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ﴾

١٠ [٢٣٢] {وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ} معطوف على {يَكْذِبُونَ} [البقرة: ١٠]؛ ويجوز أن يعطف على {يَقُولُ آمَنَّا} [البقرة: ٨]، لأنك لو قلت: ومن الناس من إذا قيل لهم لا تفسدوا، كان صحيحًا، والأوّل أوجه.

[٢٣٣] والفساد: خروج الشيء عن حال استقامته وكونه منتفعًا به، ونقيضه الصلاح، وهو الحصول على الحال المستقيمة النافعة. والفساد في الأرض: هَيْج

١٥ الحروب والفتن، لأن في ذلك فساد ما في الأرض وانتفاء الاستقامة عن أحوال الناس والزروع والمنافع الدينية والدنيوية. قال الله تعالى: {وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ} [البقرة: ٢٠٥] {أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ} [البقرة: ٣٠]. ومنه قيل لحرب كانت بين طيّءٍ حرب الفساد.

[٢٣٤] وكان فساد المنافقين في الأرض أنهم كانوا يمايلون الكفار ويمالئونهم على

٢٠ المسلمين بإفشاء أسرارهم إليهم وإغرائهم عليهم، وذلك مما يؤدّي إلى هَيْج الفتن بينهم، فلما كان ذلك من صنيعهم مؤديًا إلى الفساد قيل لهم: {لَا تُفْسِدُوا}، كما تقول للرجل: لا تقتل نفسك بيدك، ولا تُلق نفسك في النار، إذا أقدم على ما هذه عاقبته.

[235] إِنَّمَا edatı bir hükmü belli bir şeye hasretmek ya da bir şeyi belli bir hükme hasretmek için kullanılır. Birincinin örneği, *innemâ yentıku Zeyd*[ün] [başkası değil, sadece Zeyd konuşuyor] cümlesi, ikincisinin örneği ise *innema Zeyd*[ün] *kâtib*[ün] [Zeyd başka bir şey değil, sadece yazardır] cümlesidir.

5 [236] Münafıkların "Biz sadece düzelticiyiz; ara bulucuyuz." ifadesinin mânası; "düzelticilik niteliği sadece bize aittir, bunda hiçbir şüphe yoktur, herhangi bir fesat türünün bu niteliğe şaibe düşürmesi söz konusu değildir" şeklindedir.

[237] أَلَا [Bakın] ifadesi soru Hemze'si ve olumsuzluk Lâm'ının bir araya 10 gelmesi ile oluşmuş olup devamındaki ifadelerde geçen hususun tahakkukuna dikkat çekmek için kullanılır. "… kādir değil mi?!" [Kıyamet 75/40] âyetinde de olduğu gibi, soru Hemze'si olumsuzluk harfi ile birleştiği zaman tahakkuk anlamı ifade eder. أَلَا ifadesi böylesi bir tahakkuk ifade etme konumunda olduğu için, devamında gelen cümle neredeyse her zaman yemin ifadelerine benzer 15 şekilde başlar. Nitekim أَلَا ifadesinin benzeri olan أَمَا da yemin cümlelerinin başlangıcı olarak kullanılır. Örneği:

> Bakın yemin ederim, kendisinden başka kimsenin gaybı bilmediği Zât adına;
> Bakın yemin ederim, ağlatan ve güldüren adına…

[238] Allah Teâlâ münafıkların, kendilerini "düzelticiler" cümlesinden say-20 ma iddialarına en açık bir şekilde cevap vermiş ve onların büyük bir öfkeye maruz kalacaklarına en güçlü şekilde delâlet eden ifadeler kullanmıştır. Cümledeki mübalağa unsurları şunlardır: Cümlenin isti'nâf şeklinde başlaması, أَلَا ve إِنَّ kelimelerindeki tekit, haberin ma'rife olarak gelmesi, arada fasıl zamirinin kullanılması ve sonunda "fakat farkında değiller" ifadesinin yer alması.

25 [239] Müslümanlar münafıklara nasihat babında iki hususu ifade etmişlerdir. İlk olarak; davranışlarının yanlış olması, fitne ve fesada sebep olması sebebiyle çirkin olduğunu ifade etmişler; ikinci olarak da akıl sahiplerinin izlediği doğru yolu göstermiş, bu yolu takip edip onların aralarına girmelerini tavsiye etmişlerdir. Münafıklar ise kendileri cahil ve beyinsiz oldukları için, buna ceva-30 ben Müslümanların cahil ve beyinsiz olduğunu söylemişlerdir. Âyetlerdeki bu ifadelerde, ilim sahibi insanın cahillerden işiteceği sözler karşısında bir teselli de söz konusudur.

[٢٣٥] و {إِنَّمَا} لقصر الحكم على شيء، كقولك: إنما ينطق زيد، أو لقصر الشيء على حكم،كقولك: إنما زيد كاتب.

[٢٣٦] ومعنى {إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ} أن صفة المصلحين خلصت لهم وتمحضت من غير شائبة قادح فيها من وجه من وجوه الفساد.

٥ [٢٣٧] و{ألآ} مركبة من همزة الاستفهام وحرف النفي، لإعطاء معنى التنبيه على تحقق ما بعدها، والاستفهام إذا دخل على النفي أفاد تحقيقًا كقوله {أَلَيْسَ ذَلِكَ بِقَادِرٍ} [القيامة: ٤٠]. ولكونها في هذا المنصب من التحقيق لا تكاد تقع الجملة بعدها إلا مصدّرة بنحو ما يتلقى به القسم. وأختها التي هي أمَا من مقدّمات اليمين وطلائعها:

١٠ أَمَا والَّذِي لا يَعْلَمُ الغَيْبَ غيْرُهُ ...

أَمَا والَّذِي أَبْكَى وأَضحَكَ ...

[٢٣٨] ردّ الله ما ادعوه من الانتظام في جملة المصلحين أبلغ ردّ وأدله على سخط عظيم، والمبالغةُ فيه من جهة الاستئناف وما في كلتا الكلمتين ألا وإن من التأكيدين، وتعريفِ الخبر وتوسيطِ الفصل وقوله {لَا يَشْعُرُونَ}.

١٥ [٢٣٩] أتوهم في النصيحة من وجهين: أحدهما تقبيح ما كانوا عليه لبعده من الصواب وجرّه إلى الفساد والفتنة. والثاني: تبصيرهم الطريق الأسدَّ من أتباع ذوي الأحلام، ودخولهم في عدادهم؛ فكان من جوابهم أن سفَّهوهم لفرط سفههم، وجهلوهم لتمادي جهلهم. وفي ذلك تسلية للعالم مما يلقى من الجهلة.

[240] **Şayet** "Âyette قِيلَ [denildi] ifadesi nasıl, "bozuculuk yapmayın" ve "iman edin" fiillerine isnat edilmiştir; fiilin fiile isnat edilmesi yanlış değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Yanlış olan, fiilin fiil mânasına isnat edilmesidir. Oysa burada fiil, sadece fiilin lafzına isnat edilmiş ve adeta; "Onlara bu söz, bu kelâm söylendiğinde..." denmiştir. Nitekim *Elif*[ün] *darb*[ün] *min selaseti ehruf*[in] [Elif -ismi- üç harften müteşekkildir] ve *ze'amû metıyyetü'l-kezib* ["iddia ederler" -ifadesi- ortada bir yalan olduğu anlamını içerir] cümlelerinde de bu durum söz konusudur.

[241] *Kemâ*'daki Mâ, *rubbemâ*nın Mâ'sı gibi [harfin i'râb ve amelini engelleyen] Mâ-i Kâffe olabileceği gibi, بِما رَحُبَتْ ["bütün genişliği ile" (Tevbe 9/25)] ifadesindeki gibi mastar Mâ'sı da olabilir.

[242] *en-Nâs* kelimesindeki Lâm-ı ta'rîf ahd (bilinirlik) ifade eder; yani "Allah'ın 'peygamberi ve beraberindekiler'in iman ettiği gibi" anlamına gelir ki bunlar mâlûm kimselerdir. Ya da Abdullah b. Selâm [v.43/664] ve onun gibi bilinen kişiler kastedilmiş olabilir, zira bu kimseler onların soydaşlarıdır. Bu durumda onlara, "işte bu kardeşleriniz, dostlarınız gibi siz de iman edin" denilmiş olmaktadır. Ayrıca *en-nâs* kelimesindeki Lâm-ı ta'rîfin cins ifade etmesi de mümkündür. Bu durumda anlam, "kâmil insanların iman ettiği gibi siz de iman edin" şeklinde olur. Ya da bu durumda mü'minler 'hakiki insan' kabul edilmiş, diğerleri ise hak ile bâtılı ayırt edememelerinden dolayı adeta hayvanlar zümresinden sayılmışlardır.

[243] "İman eder miyiz?" ifadesindeki soru, inkâr anlamı taşır. السُّفَهاءُ [beyinsizler] kelimesindeki Lâm-ı ta'rîf , daha önce işaret edilen "insanlar"a göndermedir. Nitekim bir dostuna; "Zeyd senin aleyhinde kötü konuştu" dediğinde, "Yapmış mı beyinsiz!?" diye cevap verir. Lâm-ı ta'rîfin cins ifade etmesi ve bu cinsin kapsamına -onların iddiasına göre- 'beyinsiz' kapsamına giren kimselerin dâhil olması da mümkündür. Çünkü münafıklara göre mü'minler insanlar içerisinde en beyinsiz olanlardır.

[244] **Şayet** "Mü'minler son derece akl-ı selîm insanlar oldukları halde münafıklar nasıl olup da onları akılsız ve beyinsiz olarak nitelemişlerdir?" **dersen, şöyle derim:** Cehaletleri ve gözlem ve insafı terketmiş olmaları sebebiyle, kendi inançlarının hak olduğunu ve ondan gayrısının bâtıl olduğunu düşünmüşler ve bâtıl bir inancı benimseyenlerin de beyinsiz olduğunu iddia etmişlerdir. Ayrıca onlar toplum içerisinde lider, önder konumda idiler;

[٢٤٠] فإن قلت: كيف صح أن يسند {قِيلَ} إلى {لَا تُفْسِدُوا}، و{آمِنُوا}؛ وإسناد الفعل إلى الفعل مما لا يصح؟ قلت: الذي لا يصح هو إسناد الفعل إلى معنى الفعل، وهذا إسناد له إلى لفظه، كأنه قيل: وإذا قيل لهم هذا القول وهذا الكلام. فهو نحو قولك: ألِفٌ ضربٌ من ثلاثة أحرف. ومنه: «زعموا» مطيَّةُ الكذب.

٥ [٢٤١] وما في «كما» يجوز أن تكون كافة مثلها في ربما، ومصدرية مثلها في {بِمَا رَحُبَتْ} [التوبة: ٢٥].

[٢٤٢] واللام في «الناس» للعهد، أي كما آمن رسول الله ﷺ ومن معه. أو هم ناس معهودون كعبد الله بن سلام وأشياعه، لأنهم من جِلْدَتهم ومن أبناء جنسهم، أي كما آمن أصحابكم وإخوانكم. أو للجنس أي كما آمن الكاملون في الإنسانية؛ أو ١٠ جعل المؤمنون كأنهم الناس على الحقيقة، ومن عداهم كالبهائم في فقد التمييز بين الحق والباطل.

[٢٤٣] والاستفهام في {أَنُؤْمِنُ} في معنى الإنكار. واللام في {السُّفَهَاءُ} مشار بها إلى الناس، كما تقول لصاحبك: إن زيدًا قد سعى بك، فيقول: أوَ قد فعل السفيهُ؟ ويجوز أن تكون للجنس، وينطوي تحته الجاري ذكرهم على زعمهم واعتقادهم؛ ١٥ لأنهم عندهم أعرق الناس في السفه.

[٢٤٤] فإن قلت: لم سفَّهوهم واستركُّوا عقولهم، وهم العقلاء المراجيح؟ قلت: لأنهم لجهلهم وإخلالهم بالنظر وإنصاف أنفسهم، اعتقدوا أن ما هم فيه هو الحق وأن ما عداه باطل؛ ومن ركب متن الباطل كان سفيهًا؛ ولأنهم كانوا في رياسة وسطة في قومهم ويسار،

buna karşılık, mü'minlerin çoğunluğu fakir idi, hatta içlerinde Suheyb [v.38/659], Bilal [v.20/641] ve Habbâb [v.37/658] gibi köleler de vardı. İşte bu yüzden mü'minleri, sırf hakaret olsun diye, beyinsiz diye nitelemişlerdir. Ya da kendi dinlerini terkedip Müslüman olmuş, böylece onları öfkelendirmiş, güçlerini kırmış olan
5 Abdullah b. Selâm [v.43/664] vb. kimseleri kastetmiş de olabilirler. Aslında bu kimselerin asla beyinsiz olmadığını bildikleri halde, sırf alay ve nefret sebebiyle böyle söylemişlerdir. *Sefeh*; akıl zayıflığı, basiretsizlik demektir.

[245] **Şayet** "Neden bu [13.] âyet لَا يَعْلَمُونَ [bilmezler] ile biterken bir önceki âyet لَا يَشْعُرُونَ [farkında değiller] şeklinde bitirilmiştir?" **dersen, şöyle derim:**
10 Çünkü *din* meselesi; yani mü'minlerin hak, onların ise bâtıl üzere olduğunun bilinmesi gözlem ve istidlâl gerektirir; gözlemleyen kişi böylece bilgiye ulaşır. Münafıklık ve yeryüzünde fitne ve fesada sebep olacak azgınlıklar ise dünyevî bir mesele olup âdetlere dayalı bir konudur; insanlar nezdinde, özellikle de Cahiliye Arapları nezdinde mâlûm bir meseledir. Zira Cahiliye Arapları ara-
15 sındaki gruplaşmalar, bölünmeler, savaşlar, gece vakti baskın yapıp birbirlerini boğazlayacak kadar ileri gitmiş olan çatışmalar, adeta duyu organları ile müşahede edilen bilgiler gibi açık ve kesindir. Ayrıca cehalet anlamı taşıyan *sefeh* kelimesi zikredilince, aynı âyet içerisinde '*ilm* kelimesinin zikredilmesi, âyetin akışı açısından daha uygun olmuştur.

20 [246] Bu [14.] âyetin söyleniş amacı, münafık kıssasının anlatılmaya başladığı [8.] âyetinkinden farklı olup onun tekrarı değildir. Zira orada onların görüşleri beyan edilmiş, münafıklıkları ifade edilmiştir. Burada ise onların mü'minlere karşı muameleleri, mü'minleri yalanlamaları, onlarla alay etmeleri, onlarla birlikte iken iman edip kendi düzenbaz dostlarının yanına varınca
25 kalplerinde olanı açığa vurmaları ifade edilmiştir.

[247] Rivayete göre Abdullah b. Übeyy [v.9/631] ve (münafık) dostları bir gün Peygamber (s.a.)'in ashabı ile karşılaşmışlardı. Abdullah b. Übeyy, "Bakın, şu beyinsizleri şimdi nasıl sizden uzaklaştıracağım!" dedi ve Ebû Bekr (r.a.)'ın elini tutup "Merhaba ey Sıddîk, ey İslâm'ın büyüğü, Teym oğullarının efendisi,
30 Allah'ın peygamberi ile mağarada bulunan, malını ve canını Allah'ın peygamberi uğruna feda eden!" dedi. Daha sonra Ömer (r.a.)'ın elini tuttu ve "Merhaba ey Adiyy oğullarının efendisi, Allah'ın dininde kuvvetli, hakkı bâtıldan ayıran, malını ve canını Allah'ın peygamberi uğruna feda eden!" dedi. Ardından Hazret-i Ali'nin elini tuttu ve "Merhaba ey Peygamberin amcasının oğlu
35 ve damadı, -peygamber dışında- Haşimoğullarının efendisi!" dedi. Ardından ayrıldılar ve Abdullah b. Übeyy arkadaşlarına, "Nasıl yaptım gördünüz mü?" dedi, onlar da "bravo" dediler. Bunun üzerine bu âyetler nâzil oldu.

وكان أكثر المؤمنين فقراء ومنهم موالٍ كصهيب وبلال وخباب، فدعوهم سفهاء تحقيرًا لشأنهم. أو أرادوا عبد الله بن سلام وأشياعه ومفارقتهم دينهم وما غاظهم من إسلامهم وفَتَّ في أعضادهم. قالوا ذلك على سبيل التجلد توقيًا من الشماتة بهم مع علمهم أنهم من السفه بمعزل، والسفه سخافة العقل وخفة الحلم.

٥ [٢٤٥] فإن قلت: فلم فصلت هذه الآية بـ{لَا يَعْلَمُونَ}، والتي قبلها بـ{لَا يَشْعُرُونَ}؟ قلت: لأن أمر الديانة والوقوف على أن المؤمنين على الحقّ وهم على الباطل يحتاج إلى نظر واستدلال حتى يكتسب الناظر المعرفة. وأما النفاق وما فيه من البغي المؤدّي إلى الفتنة والفساد في الأرض فأمر دينويّ مبني على العادات، معلوم عند الناس، خصوصًا عند العرب في جاهليتهم وما كان قائمًا بينهم من التغاور ١٠ والتناحر والتحارب والتحازب، فهو كالمحسوس المشاهد؛ ولأنه قد ذكر السفه وهو جهل فكان ذكر العلم معه أحسن طباقًا له.

[٢٤٦] مساق هذه الآية بخلاف ما سيقت له أوّل قصة المنافقين فليس بتكرير، لأن تلك في بيان مذهبهم والترجمة عن نفاقهم، وهذه في بيان ما كانوا يعملون عليه مع المؤمنين من التكذيب لهم والاستهزاء بهم ولقائهم بوجوه المصادقين وإيهامهم ١٥ أنهم معهم، فإذا فارقوهم إلى شُطّار دينهم صدقوهم ما في قلوبهم.

[٢٤٧] وروي أن عبد الله بن أبيّ وأصحابه خرجوا ذات يوم فاستقبلهم نفر من أصحاب رسول الله ﷺ، فقال عبد الله: انظروا كيف أردّ هؤلاء السفهاء عنكم، فأخذ بيد أبي بكر فقال: مرحبًا بالصدّيق سيد بني تيم وشيخ الإسلام وثاني رسول الله في الغار، الباذل نفسه وماله لرسول الله! ثم أخذ بيد عمر فقال: مرحبًا بسيد بني عديّ ٢٠ الفاروق القويّ في دين الله، الباذل نفسه وماله لرسول الله! ثم أخذ بيد عليّ فقال: مرحبًا بابن عم رسول الله وخَتَنه، سيد بني هاشم ما خلا رسول الله! ثم افترقوا، فقال لأصحابه: كيف رأيتموني فعلت؟ فأثنوا عليه خيرًا، فنزلت.

[248] Birine yaklaşıp onu karşıladığında, [sülâsî ve müfâ‘aleden] *lekıytühû* ve *lâkeytuhû* denir. Bu kelimede *mülâkı*[yye] [karşımdaki] ve *murâvıkī* [avlusu avluma bakan] kelimelerinin anlamı caridir. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh* [v.150/767] bu ifadeyi وإذا لاقوا şeklinde okumuştur.

5 [249] *Halevtü bi fülân*[in] ve *halevtü ileyhi* “biri ile yalnız kalmak” demektir. Bu kelimenin *madā* [geçip gitti] anlamındaki *halâ* fiilinden gelmiş olması da mümkündür. *halâke zemm*[ün] ifadesi, “Kınama seni geçti, kınanmaktan kurtuldun” anlamına gelir; *el-kurûnu’l-hâliye* [geçmiş çağlar] ifadesi bu anlamdandır. İfadenin alay etmek mânasındaki *halevtü bihi* kullanımından türemiş olması da mümkündür. Bu anlamda *halâ fülân*[ün] *bi ‘ırzi fülân*[in] *ya‘besü bi-hî* [Falan kimse, falancanın ırzına, namusuna dil uzattı] denilir. Âyetteki anlamı şöyledir: Mü’minlerle alay etmelerini kendi şeytanlarına iletmişler, onlara bu tür şeyleri anlatmışlardır. Buna benzer şekilde, “sana falancayı hamd ederim; sana falanı zemmederim” gibi ifadeler [إلى harfiyle] kullanılır.

15 [250] “Şeytanları”ndan maksat, küfürdeki inatçılıkları itibariyle şeytanlara benzeyen kimselerdir. Sîbeveyhi [v.180/796], *el-Kitâb* isimli eserinin bir yerinde, *şeyâtīn* [şeytanlar] kelimesindeki Nûn’un kelimenin aslından olduğunu, bir başka yerinde ise, bu harfin *şeyâtīn* kelimesine ilave edilmiş zâid bir harf olduğunu ifade eder. Nûn’un *şeyâtīn* kelimesinin aslından olduğunun delili, *teşeytane* [şeytanlaştı] fiilidir. Nitekim kelimenin etimolojik kökü, *şatane* kelimesidir ki bu da uzaklaşmak demektir. Şeytan da ıslah ve iyilikten uzak olduğu için bu ismi almıştır. Fakat Nûn’u zâid kabul edecek olursan, o zaman *şeytān* kelimesi, “bâtıl oldu” anlamındaki *şâta* fiilinden türemiş olur. Nitekim şeytanın isimlerinden biri de “bâtıl”dır.

25 [251] إِنَّا مَعَكُمْ [biz gerçekten sizinle beraberiz], yani biz sizin dininize muvafakat ediyoruz, size dostuz. **Şayet** “Neden münafıkların mü’minlere hitabı fiil cümlesi ile ifade edilirken, şeytanları ile diyalogu İnne ile tekit edilmiş bir isim cümlesi ile ifade edilmiştir?” **dersen, şöyle derim:** Onların mü’minlere hitapla söyledikleri, vurgulu bir şekilde nakledilmeyi hak eden daha dikkate değer bir ifade değildir, çünkü kendilerinde iman bulunduğunu, kalplerinde imanın yeşerdiğini iddia ediyorlar, fakat bu konuda biricik oldukları, kimsenin kendilerine yetişemeyeceğini iddia etmiyorlardı. Zira ya nefisleri böyle bir iddia konusunda kendilerine yardımcı olmuyordu -çünkü kendilerini inanmaya sevk eden güçlü duygu ve etkin sebepleri yoktu ki gönülden, yürekten ve tam bir inanç ve sadâkatle söylenmeyen her söz böyledir- ya da bunu büyük bir mübalağa ve tekit ile ifade ettikleri takdirde pek de inandırıcı olmayacağını biliyorlardı.

[٢٤٨] ويقال لقيته ولاقيته إذا استقبلته قريبًا منه، وهو جارِي مُلاقي ومراوقي. وقرأ أبو حنيفة: وإذا لاقَوْا.

[٢٤٩] وخلوت بفلان وإليه، إذا انفردت معه. ويجوز أن يكون من خلا بمعنى مضى، وخلاك ذمّ؛ أي عداك ومضى عنك. ومنه: القرون الخالية، ومن خلوت به، ٥ إذا سخرت منه. وهو من قولك: خلا فلان بعرض فلان يعبث به. ومعناه: وإذا أنهوا السخرية بالمؤمنين إلى شياطينهم وحدّثوهم بها. كما تقول: أحمد إليك فلانًا، وأذمّه إليك.

[٢٥٠] وشياطينهم: الذين ماثلوا الشياطين في تمرّدهم. وقد جعل سيبويه نون الشيطان في موضع من كتابه أصليةً، وفي آخر زائدة. والدليل على أصالتها قولهم: ١٠ تشيطن، واشتقاقه من شَطَنَ، إذا بعد؛ لبعده من الصلاح والخير. ومن شاط، إذا بطل إذا جعلت نونه زائدة؛ ومن أسمائه الباطل.

[٢٥١] {إِنَّا مَعَكُمْ} إنا مصاحبوكم وموافقوكم على دينكم. فإن قلت: لم كانت مخاطبتهم المؤمنين بالجملة الفعلية، وشياطينهم بالإسمية محققة بإن؟ قلت: ليس ما خاطبوا به المؤمنين جديرًا بأقوى الكلامين وأوكدهما، لأنهم ١٥ في ادعاء حدوث الإيمان منهم ونشئه من قبلهم، لا في ادعاء أنهم أوحديون في الإيمان غير مشقوق فيه غبارهم، وذلك إما لأن أنفسهم لا تساعدهم عليه، إذ ليس لهم من عقائدهم باعث ومحرّك، وهكذا كل قول لم يصدر عن أريحية وصدق رغبة واعتقاد. وإما لأنه لا يروج عنهم لو قالوه على لفظ التوكيد والمبالغة.

Kaldı ki, Tevrat ve İncil'de övgü dolu ifadelerle anlatılan Ensār ve Muhacir sahâbîlerin arasında iken nasıl böyle sözleri büyük bir inanç ve kararlılıkla söyleyebilir ve bunların kabul görmesini bekleyebilirlerdi ki?! Allah Teâlâ mü'minlerin sözlerini; "Rabbimiz, bizler *gerçekten* iman ettik" [Âl-i İmrân 3/16] şeklinde nakletmiştir. Münafıkların kendi dostlarına yönelik hitapları ise sadık, istekli bir konuşmacının iç dünyasını yansıtacak, gönlünden geçenleri ifade edecek şekildedir. Zira onlar bu hitaplarında tam da gönüllerinde olanı, yani Yahudilik üzere sebat ettiklerini, küfür inancında istikrar gösterdiklerini, bundan en ufak bir sapma göstermekten uzak olduklarını ifade etmektedirler. İşte onların bu meyandaki sözleri kendileri adına kabul görmüş, revaç bulmuş, bu sebeple de tahkik ve tekit üslubu ile nakledilmiştir.

[252] **Şayet** "إِنَّما نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ [biz sadece alay ediyoruz] ifadesi إِنَّا مَعَكُمْ [biz sizinle birlikteyiz] ifadesine nasıl bağlanabilir?" **dersen, şöyle derim:** إِنَّما نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ [biz sadece alay ediyoruz] ifadesi إِنَّا مَعَكُمْ ifadesinin tekididir, çünkü إِنَّا مَعَكُمْ ifadesinin anlamı, onların Yahudilikte sebat ediyor olduklarıdır. إِنَّما نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ ifadesi ise İslâm'ın reddi anlamına gelmektedir. Zira bir şeyi hafife alıp onunla alay eden kimse onu inkâr etmiş, geçerliliğini reddetmiş demektir. Bir şeyin zıttını reddetmek ise, kendisinin sebatını ifade eden bir tekittir. Ya da إِنَّما نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ ifadesi إِنَّا مَعَكُمْ ifadesinden bedel olabilir, çünkü İslâm'ı tahkir eden kimse, küfrü tazim etmiş olur. Ayrıca bu ifade yeni bir cümle de olabilir. Sanki burada onlar "biz sizinle birlikteyiz" dediklerinde "eğer bizimle birlikte olduğunuz doğruysa o zaman neden Ehl-i İslâm'a muvafakat ediyorsunuz?" diye sorulmuş, onlar da buna cevaben; "biz sadece alay ediyoruz" demişlerdir.

[253] *İstihzâ'* alay etmek, hafife almak demektir. Kök anlamı hafiflik olup, [işkence etmeden] hızla öldürmek anlamındaki hüz'den gelmektedir. Bu ise, hızlıca öldürmek anlamına gelir. *Heze'e - yehze'ü* olduğu yerde düşüp ölmek anlamına gelir. Arapların *meşeytü fe-leğebtü fe-zanentü le-ehze'enne 'alâ mekânî* [yürüdüm, bitkin düştüm, olduğum yere yığılıp, öleceğimi sandım] şeklinde bir deyişleri nakledilir. *Tehze'u bi-hî nâkatûhü* "devesi onu yük olarak hafif buldu; süratle götürüyor" demektir.

[254] "Allah hakkında 'alay etti' ifadesini kullanmak, yani Allah'ın alay etmesi, caiz değildir; çünkü Allah Teâlâ çirkin fiil işlemekten münezzehtir, alay etmek ise bir kusur ve cehalet sayılır. Nitekim "[İsrailoğulları]; 'Sen bizimle alay mı ediyorsun?!' demişlerdi de Musa: 'Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım!' demişti." [Bakara 2/67] âyetinde istihzanın cahillik olduğu ifade edilmiştir. O halde, 'Allah'ın onlarla alay etmesi' ne demektir?" **dersen**, **şöyle derim:** Allah'ın onlarla alay etmesinin mânası, onlara zillet ve alçaklık musibetini indirmesidir.

وكيف يقولونه ويطمعون في رواجه وهم بين ظهراني المهاجرين والأنصار الذين مثلهم في التوراة والإنجيل. ألا ترى إلى حكاية الله قول المؤمنين: {رَبَّنَا إِنَّنَا آمَنَّا} [آل عمران: ١٩٦]. وأما مخاطبة إخوانهم، فهم فيما أخبروا به عن أنفسهم من الثبات على اليهودية والقرار على اعتقاد الكفر، والبعد من أن يزلوا عنه على صدق رغبة ووفور ٥ نشاط وارتياح للتكلم به، وما قالوه من ذلك فهو رائج عنهم متقبل منهم، فكان مظنة للتحقيق ومَئِنَّة للتوكيد.

[٢٥٢] فإن قلت: أنى تعلق قوله {إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِءُونَ} بقوله {إِنَّا مَعَكُمْ}؟ قلت: هو توكيد له، لأن قوله {إِنَّا مَعَكُمْ} معناه الثبات على اليهودية؛ وقوله {إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِءُونَ} ردّ للإسلام ودفع له منهم، لأن المستهزئ بالشيء المستخف به ١٠ منكر له ودافع لكونه معتدًّا به، ودفع نقيض الشيء تأكيد لثباته أو بدل منه، لأن من حقر الإسلام فقد عظم الكفر. أو استئناف، كأنهم اعترضوا عليهم حين قالوا لهم: {إِنَّا مَعَكُمْ}، فقالوا: فما بالكم إن صح أنكم معنا توافقون أهل الإسلام؟ فقالوا: إنما نحن مستهزئون.

[٢٥٣] والاستهزاء: السُّخْرِية والاستخفاف، وأصل الباب الخفة من الهزء وهو ١٥ القتل السريع وهزأ يهزأ: مات على المكان. عن بعض العرب: مشيت فلغبت فظننت لأهزأنّ على مكاني. وناقته تهزأ به: أي تسرع وتخف.

[٢٥٤] فإن قلت: لا يجوز الاستهزاء على الله تعالى، لأنه متعال عن القبيح، والسخرية من باب العيب والجهل. ألا ترى إلى قوله {قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ أَعُوذُ بِاللهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الجَاهِلِينَ} [البقرة: ٦٧]، فما معنى استهزائه بهم؟ قلت: معناه إنزال الهوان والحقارة بهم،

Çünkü alay eden kimsenin amacı, alay ettiği kimseyi aşağılamak, küçük düşürmek, onu hafife alıp değersizleştirmektir. Daha önce zikrettiğimiz üzere *istihzâ* kelimesinin etimolojisi de bu anlama delâlet etmektedir. Nitekim Allah Teâlâ'nın kelâmında kâfirlere yönelik bu tür *tehekküm* (küçümseme) ifadeleri çokça yer alır. Bu ifadelerden maksat, onların içinde bulundukları durumun küçümsenmesi, sahip olduğu düşüncelerin alaycıların alayına, hakaretine müstehak durumda olduğunun ifade edilmesidir. Yine burada, daha önce يُخادِعُونَ ["aldatmaya çalışıyorlar" (Bakara 2/9)] ifadesinde geçtiği üzere, Allah'ın zahirde onlara Müslümanlara ilişkin hükümleri icra etmesi, fakat onlar hakkında murad-ı ilâhi olan şeyin (azabın) gizli tutulması da kastedilmiş olabilir. Bir görüşe göre; alay etmenin karşılığı olarak verilen ceza, "alay etmek" olarak isimlendirilmiştir. Nitekim "Kötülüğün karşılığı, dengi bir kötülüktür" [Şûra 42/40] ve "Size saldırana siz de aynı saldırı tarzıyla mukabele edin" [Bakara 2/194] âyetlerinde bu durum ifade edilmiştir.

[255] **Şayet** "اللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ ["Asıl, Allah onlarla 'alay' ediyor" (Bakara 2/15)] ifadesi nasıl olup da önceki cümleye atıf yapılmaksızın yeni bir cümle başlangıcı olarak gelmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifadenin yeni bir cümle olarak başlamış olması, edebi açıdan son derece üstün ve mükemmel bir ifadedir. Zira burada asıl onlarla alay edenin Allah olduğu, onların alaylarının bu alay karşısında dikkate dahi alınmayacak kadar küçük ve değersiz olduğu, zira Allah'ın alayının onlara aşağılama, zillet, ibretlik ceza olarak inmiş olduğu ifade edilmiş olmaktadır. Yine burada onların alaylarına karşılık mü'minlerin vereceği cevabı bizzat Allah'ın üstlenmiş olduğu, mü'minlerin onlara benzer bir alayla karşılık vermelerine ihtiyaç kalmayacağı anlamı da bulunmaktadır.

[256] **Şayet** "إِنَّما نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ ifadesi ile lafzan uyumlu olması açısından الله مستهزئ بهم [Allah da onlarla alay edip durmaktadır] denilmesi gerekmez miydi?" **dersen, şöyle derim:** Âyette fiil olarak kullanılan يَسْتَهْزِئُ kelimesi, istihzânın an be an yenilenerek devam ettiği anlamını vermektedir. Nitekim Allah'ın onlara verdiği ceza ve belalar bu şekildedir. "Görmüyorlar mı ki, her yıl bir veya iki kez belaya çarptırılıp deneniyorlar?!" [Tevbe 9/126] âyetinde bu husus ifade edilmiştir. Maskelerinin düşmesi, sırlarının ortaya saçılması, haklarında bir âyet nâzil olması korkusunu ve endişesini yaşamadan geçirdikleri bir an dahi olmamıştır. Nitekim Allah Teâlâ bu konuda şöyle buyurmuştur: "Münafıklar kalplerindekini haber verecek bir sûrenin kendilerine indirilmesinden çekinirler. De ki: Siz alay edin edin! O çekindiklerinizi Allah yakında ortaya çıkaracak!.." [Tevbe 9/64].

لأنّ المستهزئ غرضه الذي يرميه هو طلب الخفة والزراية ممن يهزأ به، وإدخال الهوان والحقارة عليه، والاشتقاق كما ذكرنا شاهد لذلك. وقد كثر التهكم في كلام الله تعالى بالكفرة. والمراد به تحقير شأنهم وازدراء أمرهم، والدلالة على أن مذاهبهم حقيقة بأن يسخر منها الساخرون ويضحك الضاحكون. ويجوز أن يراد به ما مر في ٥ {يُخَادِعُونَ} [البقرة: ٩] من أنه يجري عليهم أحكام المسلمين في الظاهر، وهو مبطن بادِّخار ما يراد بهم، وقيل: سمي جزاء الاستهزاء باسمه، كقوله {وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا} [الشورى: ٤٠]، {فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ} [البقرة: ١٩٤].

[٢٥٥] فإن قلت: كيف ابتدئ قوله {اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ} ولم يعطف على الكلام قبله؟ قلت: هو استئناف في غاية الجزالة والفخامة؛ وفيه أن الله عزّ وجلّ ١٠ هو الذي يستهزئ بهم الاستهزاء الأبلغ، الذي ليس استهزاؤهم إليه باستهزاء ولا يُؤْبَهُ له في مقابلته، لما ينزل بهم من النكال ويحل بهم من الهوان والذل. وفيه أن الله هو الذي يتولى الاستهزاء بهم انتقامًا للمؤمنين، ولا يحوج المؤمنين أن يعارضوهم باستهزاءٍ مثله.

[٢٥٦] فإن قلت: فهلا قيل: الله مستهزئ بهم، ليكون طبقًا لقوله {إِنَّمَا نَحْنُ ١٥ مُسْتَهْزِءُونَ}؟ قلت: لأن {يَسْتَهْزِئُ} يفيد حدوث الاستهزاء وتجدده وقتًا بعد وقت؛ وهكذا كانت نِكايات الله فيهم وبلاياه النازلة بهم {أَوَ لَا يَرَوْنَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِى كُلِّ عَامٍ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ} [التوبة: ١٢٦] وما كانوا يخلون في أكثر أوقاتهم من تهتُّك أستار وتكشُّف أسرار، ونزول في شأنهم واستشعار حذر من أن ينزل فيهم؛ {يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ أَنْ تُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ تُنَبِّئُهُمْ بِمَا فِي قُلُوبِهِمْ قُلِ اسْتَهْزِئُوا إِنَّ اللَّهَ مُخْرِجٌ مَا ٢٠ تَحْذَرُونَ} [التوبة: ٦٤].

[257] وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيانِهِمْ [onları taşkınlıklarında teçhiz ediyor]; orduyu takviye edip donatma halinde, [sülâsî ve if'âlden] *medde'l-ceyş*[e] *ve emeddehû* denilir. Yine hokkanın mürekkebe batırılmasını ifade etmek için *medde'd-devât*[e] *ve emeddehâ* denilir. Kandili fitille, araziyi de yağ ve gübre ile uygun hale getirdiğin zaman, *mededtü's-suruc*[e] *ve'l-ard*[a] denilir. Şeytan insana vesvese verip onu azgınlığa sevk eder; iyice içerisine batmasını sağlarsa, bu durumda da *meddehu'ş-şeytān*[u] *fi'l-ğayy*[i] *ve emeddehû* denilir.

[258] **Şayet** "Neden bu kelimenin süre verme, mühlet tanıma, ömür verme mânasındaki *medd* kökünden değil de *meded* kökünden geldiğini iddia ettin?" **dersen, şöyle derim:** İbn Kesir [v.120/738] ve İbn Muhaysın'ın [v.123/741] وَيُمِدُّهُمْ şeklindeki kıraatları ve Nâfi'nin [v.169/785] وَإِخْوانُهُمْ يُمِدُّونَهُمْ [A'râf 7/202] şeklindeki kıraati buna delil olarak yeterlidir. Kaldı ki "süre verdi, mühlet tanıdı" anlamındaki fiil, mef'ûlünü Lâm harf-i ceri ile alır.

[259] **Şayet** "Allah'ın onları azgınlık konusunda teçhiz etmesi nasıl mümkün olabilir; bu şeytanların fiili değil mi; Allah Teâlâ da وَإِخْوانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الغَيِّ ["Kardeşleri onları azgınlığa sürükler" (A'râf 7/202)] âyetinde böyle dememiş midir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifadenin bir yorumu şöyle olabilir: Allah Teâlâ mü'minlere bahşetmiş olduğu lütfu onlardan men edip, onları küfürleri ve inkârdaki ısrarları sebebiyle mahrumiyete maruz bıraktığı için, onların kalpleri tıpkı mü'minlerin kalplerinin sürekli açılma ve nurlanmasında olduğu gibi, sürekli olarak kararmıştır. Bu yüzden, kalplerindeki bu kararmanın artışı "Allah tarafından artırılmak" olarak isimlendirilmiş ve Allah'a isnat edilmiştir. Çünkü bu durum, onların küfürleri sebebiyle Allah'ın kendilerine ettiği muamelenin neticesidir. Bir diğer yorum ise, Allah'ın onları zorla ve mecbur bırakarak hidayete erdirmemiş olması ya da şeytanın fiilinin Allah'a isnat edilmesi şeklinde olabilir. Çünkü fiiller Allah'ın vermiş olduğu imkan ve kudret ile gercekleşmekte ve şeytanın insanları yoldan çıkarmasına Allah engel oolmamaktadır.

[260] **Şayet** "Müfessirleri وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيانِهِمْ ifadesini süre vermek şeklinde tefsir etmeye sevkeden nedir, zira ifade etmiş olduğun üzere dil buna pek imkân vermemektedir?" **dersen, şöyle derim:** Şeytana isnat edilen fiilleri Allah'a isnat etme endişesi onları böyle bir değerlendirmeye sevk etmiştir. Oysa doğru mâna, lafza uygun ve lafız tarafından desteklenen mânadır. Aksi takdirde lafız ile anlam, "kel başa şimşir tarak / altı kaval üstü *şeş*hane" kabilinden [mot-a-mot "dağ keçisi ile devekuşu gibi" tamamen alakasız] olur! Allah'ın şu muhteşem kitabını, şu mucizevî kelâmını tefsir eden kişinin, ilâhî nazmın güzelliğini,

[٢٥٧] ﴿وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ﴾ من مدّ الجيش وأمده، إذا زاده وألحق به ما يقويه ويكثره. وكذلك مدّ الدواة وأمدها، زادها ما يصلحها؛ ومددت السُّرُج والأرض، إذا استصلحتهما بالزيت والسَّماد؛ ومده الشيطان في الغي وأمدّه، إذا واصله بالوساوس حتى يتلاحق غيه ويزداد انهِماكًا فيه.

٥ [٢٥٨] فإن قلت: لم زعمت أنه من المدد دون المد في العمر والإملاء والإمهال؟ قلت: كفاك دليلًا على أنه من المدد دون المد قراءة ابن كثير وابن محيصن وَيُمِدُّهُمْ؛ وقراءة نافع وإخوانهم يُمِدُّونَهُمْ [الأعراف: ٢٠٢] على أن الذي بمعنى أمهله إنما هو مدَّ له مع اللام، كأملى له.

[٢٥٩] فإن قلت: فكيف جاز أن يوليهم الله مددًا في الطغيان وهو فعل الشياطين؟ ١٠ ألا ترى إلى قوله تعالى ﴿وإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِى الْغَيِّ﴾ [الأعراف: ٢٠٢] قلت: إما أن يحمل على أنهم لما منعهم الله ألطافه التي يمنحها المؤمنين، وخذلهم بسبب كفرهم وإصرارهم عليه، بقيت قلوبهم بتزايد الرين والظلمة فيها، تزايد الإنشراح والنور في قلوب المؤمنين فسمى ذلك التزايد مددًا؛ وأسند إلى الله سبحانه لأنه مسبب عن فعله بهم بسبب كفرهم. وإما على منع القسر والإلجاء وإما على أن يسند فعل الشيطان إلى ١٥ الله لأنه بتمكينه وإقداره والتخلية بينه وبين إغواء عباده.

[٢٦٠] فإن قلت: فما حملهم على تفسير المدّ في الطغيان بالإمهال، وموضوع اللغة كما ذكرت لا يطاوع عليه؟ قلت: استجرّهم إلى ذلك خوف الإقدام على أن يسندوا إلى الله ما أسنِدَ إلى الشياطين، لكن المعنى الصحيح ما طابقه اللفظ وشهد لصحته، وإلا كان منه بمنزلة الأرْوَى من النَّعام. ومن حق ٢٠ مفسر كتاب الله الباهر وكلامه المعجز، أن يتعاهد في مذاهبه بقاء النظم على حسنه

belâgatin eksiksizliğini ve muhataplarına her tür itirazdan uzak biçimde meydan okumakta olduğunu yorumlarında göstermesi gerekir. Müfessir daha kelimelerin dildeki karşılıklarına bile dikkat etmiyorsa, Kur'ân'ın belâgat ve nazım inceliklerinden tabiî ki fersah fersah uzak kalacaktır! Nitekim Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728] bu kelimenin tefsiri sadedinde; "Onlar gittikçe artan mütemadî bir sapkınlık içindedirler; 'kalbi mühürlenen'ler de bunlardır" demesi de bunu teyit eder.

[261] [Taşkınlık anlamındaki] *tuğyân*, küfürde aşırılık; Allah'a karşı gelmekte haddi aşmak demektir. [Hazret-i Hüseyin'in torunu] Zeyd b. Alî (r. a.) [v.122/740], Tā'nın kesresi ile فِي طِغْيَانِهِمْ şeklinde okumuştur. *Tuğyân* ve *tığyân*, tıpkı *lukyân - likyân* ve *ğunyân - ğınyân* gibi aynı kelimenin iki farklı lehçesidir. **Şayet** "Tuğyânın onlara izafe edilmesinde ne gibi bir nükte vardır?" **dersen, şöyle derim:** Buradaki nükte şudur: Taşkınlık ve mütemadiyen yanlış yolda gitme bizzat kendi işledikleri, kendi elleriyle yaptıkları şeylerdir; Allah bunlardan berîdir. Bu ifade ile, "Allah dileseydi şirk koşmazdık." [En'âm 6/148)] diyen kâfirlerin düşünceleri reddedildiği gibi, onları daha donanımlı hale getirenin Allah olduğunun belirtilmesinden yola çıkarak, *tuğyân*ı da -kendisine izafe edilmeyecek olsa- Allah'ın fiili zannedebilecek kimselerin bu düşüncesinin yanlış olduğu da gösterilmektedir. Teçhiz / donatma -zikretmiş olduğumuz mânada- Allah'a izafe edilince, *tuğyân* onlara izafe edilmiştir ki, şüpheleri kökünden söküp atsın; Allah'ın sıfatlarını sağa sola çekenlerin bu düşüncelerini bertaraf etmiş olsun. وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الغَيِّ ["kardeşleri onları azgınlığa sürükler" (A'râf 7/202)] âyetinde, techiz 'şeytan'lara izafe edildiği için *el-ğayy* [azgınlık] kelimesinin herhangi bir şeye izafe edilmeden mutlak olarak kullanılması da bunu doğrulamaktadır.

[262] *'Ameh*, '*amâ* [العَمَى / körlük] kelimesine benzer; ancak '*amâ* görme ve [aklî] görüşü kapsayan bir kullanıma sahipken, '*ameh* sadece görme konusunda kullanılır. Anlamı ise şaşkınlık, hayret, tereddüt, nereye gideceğini bilememedir. [Arapların Ru'be b. Accâc'a (145/762) ait] şu sözleri de bu anlamdadır:

> [… herhangi bir ışık ve alametten uzak öyle bir yol ki] yolda yön tayininden anlamayanları doğru yol konusunda adeta 'kör' eder

el-'Ummeh, yollarla ilgili herhangi bir bilgi ve becerileri olmayanları ifade etmektedir. *Seleke ard*[an] *'amhâ*[٤] "ışıksız bir yola girdi" demektir.

والبلاغة على كمالها وما وقع به التحدّي سليمًا من القادح، فإذا لم يتعاهد أوضاع اللغة فهو من تعاهد النظم والبلاغة على مراحل. ويعضد ما قلناه قول الحسن في تفسيره: في ضلالتهم يتمادون، وأن هؤلاء من أهل الطبع.

[٢٦١] والطغيان: الغلو في الكفر، ومجاوزة الحدّ في العتوّ. وقرأ زيد بن علي

٥ رضي الله عنه: {فِي طِغْيَانِهِمْ} بالكسر وهما لغتان، كلقيان ولقيان، وغنيان وغنيان. فإن قلت: أي نكتة في إضافته إليهم؟ قلت: فيها أن الطغيان والتمادي في الضلالة مما اقترفته أنفسهم واجترحته أيديهم، وأن الله بريء منه ردًّا لاعتقاد الكفرة القائلين: لو شاء الله ما أشركنا، ونفيًا لو هم من عسى يتوهم عند إسناد المدّ إلى ذاته لو لم يضف الطغيان إليهم ليميط الشبه ويقلعها ويدفع في صدر من يلحد في صفاته. ومصداق ذلك أنه

١٠ حين أسند المدّ إلى الشياطين، أطلق الغيّ ولم يقيده بالإضافة في قوله {وإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِى الْغَيّ} [الأعراف: ٢٠٢].

[٢٦٢] والعمه: مثل العمى، إلا أن العمى عامّ في البصر والرأي، والعمه في الرأي خاصة؛ وهو التحير والتردّد، لا يدري أين يتوجه. ومنه قوله: «أعْمَى الْهُدَى بِالجَاهِلِينَ العُمَّهِ»، أي الذين لا رأي لهم ولا دراية بالطرق؛ وسلك أرضًا عمهاء:

١٥ لا منار بها.

[263] [16. âyette ifade edildiği üzere] *hidayet* karşılığında *dalâlet*in satın alınması; dalâletin hidayete tercih edilmesi, onunla değiştirilmesi anlamında olup, satın alma fiili isti'âre yoluyla kullanılmıştır. Zira satın alma fiilinde bir bedel ödeme ve başka bir şeyi alma söz konusudur. Şair şöyle demiştir:

> Aldım sırma saçlı yar yerine kel ihtiyarı;
> İnci dişli yerine sadece azı dişleri kalanı;
> Gencecik yerine yaşlı başlıyı!..
> Tıpkı Hıristiyanlaşan 'Müslüman'ın alış-verişi gibi!

Vehb b. Münebbih'in [v.114/732] şöyle dediği rivayet edilmiştir: Allah Teâlâ İsrailoğullarını kınama sadedinde şöyle buyurmuştur: Dinî ilimlerde derinleşmek istersiniz, ama din için değil; öğrenim görürsünüz, ama uygulamak için değil; 'ahirete yönelik' amelleriniz de dünyayı satın almak içindir!..

[264] **Şayet** "Nasıl hidayet karşılığı dalâleti satın almış olabilirler, hiç hidayet ehli olmamışlardı ki?" **dersen, şöyle derim:** Hidayete ulaşma imkânına sahip oldukları halde ondan yüz çevirmiş oldukları için, sanki hidayet ellerindeyken onu terkedip dalâlete yönelmiş, hidayeti ellerinden kaçırmış, onu dalâletle değiştirmiş gibi değerlendirilmişlerdir. Dosdoğru din, Allah'ın insanları yaratırken onlara vermiş olduğu ilâhî fıtrat olduğu için, yanlış yolda giden herkes fıtratı 'fıtrata aykırı olan' ile değiştirmiş olmaktadır.

[265] *Dalâlet*; amaçtan sapmak, yolu kaybetmek demektir. Evinin yolunu kaybeden kimse için *dalle menzilehu* denilir. Yine fare yolunu şaşırdığında, *dalle durays*^{un} *nefekahû* [fare yuvasının deliğini kaybetti] denilirken, din konusunda doğru olandan ayrılmayı ifade etmek için isti'âre yoluyla kullanıl[maya başla]mıştır.

[266] *Ribh*, ana malın üzerine gelen fazlalık, yani kâr demektir; *eş-şeff* diye isimlendirilmesi bundandır; kişi evlatlarından birini diğerlerine üstün tuttuğu zaman, *eşeffe ba'da veledihi 'alâ ba'd*^{in} denilir; *li-hâzâ 'alâ hâzâ şeff*^{un} [Bunun diğerine üstünlüğü var] demektir.

[267] *Ticaret*, tüccarın, yani kâr elde etmek için mal alıp satan kimsenin sanatıdır. Adeta kendini sattıracak kadar güzel ve bakımlı olan deveye *nâkat*^{un} *tâcirat*^{un} denmiştir. İbn Ebî Able [v.151/768] bu kelimeyi, تِجَارَاتُهُمْ şeklinde okumuştur.

[268] **Şayet** "Âyette zarar etme fiili nasıl ticarete izafe edilmiş, aslında zarar eden tüccar değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Bu mecazî bir isnattır; bu isnat şeklinde fiil hakikatte ne ile ayrılmaz bir birliktelik arz ediyorsa ona isnat edilir; ticaret de alışveriş yapanlarla ayrılmaz birliktelik arz etmektedir.

[٢٦٣] ومعنى اشتراء الضلالة بالهدى: اختيارها عليه واستبدالها به، على سبيل الاستعارة، لأنّ الاشتراء فيه إعطاء بدل وأخذ آخر. ومنه:

أَخَذْتُ بالجُمَّةِ رَأْسًا أَزْعَرَا ❁ وبالثَّنَايَا الْوَاضِحَاتِ الدَّرْدَرَا

وبالطَّوِيلِ العُمْرِ عُمْرًا جَيْذَرَا ❁ كما اشْتَرَى الْمُسْلِمُ إذ تَنَصَّرَا

٥ وعن وهب: قال الله عزّ وجلّ فيما يعيب به بني إسرائيل: «تفقهون لغير الدين، وتعلمون لغير العمل، وتبتاعون الدنيا بعمل الآخرة!»

[٢٦٤] فإن قلت: كيف اشتروا الضلالة بالهدى وما كانوا على هدًى؟ قلت: جُعلوا لتمكنهم منه وإعراضه لهم كأنه في أيديهم، فإذا تركوه إلى الضلالة فقد عطلوه واستبدلوها به، ولأن الدين القيم هو فطرة الله التي فطر الناس عليها، فكل من ضل
١٠ فهو مستبدل خلاف الفطرة.

[٢٦٥] والضلالة الجور عن القصد وفقد الاهتداء. يقال: ضلّ منزله، وضل دُرَيصٌ نفَقَه؛ فاستعير للذهاب عن الصواب في الدين.

[٢٦٦] والربح: الفضل على رأس المال، ولذلك سمي: الشف، من قولك: أشف بعض ولده على بعض، إذا فضله؛ ولهذا على هذا شفٌّ.

١٥ [٢٦٧] والتجارة: صناعة التاجر، وهو الذي يبيع ويشتري للربح. وناقة تاجرة: كأنها من حسنها وسمنها تبيع نفسها. وقرأ ابن أبي عبلة تجاراتهم.

[٢٦٨] فإن قلت: كيف أسند الخسران إلى التجارة وهو لأصحابها؟ قلت: هو من الإسناد المجازي، وهو أن يسند الفعل إلى شيء يتلبس بالذي هو في الحقيقة له، كما تلبست التجارة بالمشترين.

[269] **Şayet** "Mecazî isnat olarak 'kölen kâr etti', 'cariyen zarar etti' gibi ifadeler kullanılabilir mi?" **dersen, şöyle derim:** Evet, hal anlama delâlet ediyorsa kullanılabilir. Zaten mecazî isnadın sıhhat şartı, halin delâletidir. Atılgan birini kastederek *ra'eytu esed*[en] [Bir aslan gördüm] diyebilmenin şartı da budur. Yani hal buna delâlet etmezse, o zaman bu isnat sahih olmaz.

[270] **Şayet** "Hidayet karşılığı dalâleti satın almanın, 'birini öbürü ile değiştirmek' anlamında mecazî bir ifade olduğunu kabul ettik diyelim, pekiyi sanki ortada gerçek bir alışveriş varmış gibi kâr ve ticaretten söz edilmesinin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, mecazın zirveye ulaştığı harika bir söz sanatıdır. Şöyle ki, bu mecaz türünde önce bir kelime mecaz anlamda kullanılır; ardından onun türlü şekilleri, benzerleri zikredilir. Bunlar bir araya geldiklerinde öylesine güzel bir söz ortaya çıkar ki, ondan daha düzgün bir dokuya, dizgeye ve hoşluğa sahip ifade göremezsin. İşte bu, mecaz-ı müreşşahtır. Buna örnek olarak Arapların anlayışsız, kalın kafalı kimse için kullandıkları, "Sanki kalbinin kulakları şapşal!" sözü verilebilir. Burada anlayışsız ve kalın kafalı kimse önce merkebe benzetilmiş; daha sonra kalınkafalılığını vurgulamak maksadıyla *terşîh* yapılarak kalbinin iki kulağı olduğu ifade edilmiş ve bu kulakların merkep kulağı gibi iri ve şapşal olduğu söylenmiştir. Böylece kişinin kalın kafalılığı merkebin kalın kafalılığına bizzat görünür, müşahede edilir bir benzerlik yoluyla benzetilmiştir. Buna benzer bir durum şairin şu dizelerinde de mevcuttur:

> Akbabanın (yani yaşlılığın) kargaya (gençliğe) galip geldiğini
> ve iki yuvasına (saçına sakalına) tünediğini gördüğümde, yüreğim burkuldu

Burada şair yaşlılığı akbabaya, kapkara saçları da kargaya benzetmiş; ardından da yuva ve yuvaya yerleşmekten söz etmiştir. Bunun bir benzeri de, Arapların meşhur eşkıyalarından birinin, annesi hakkındaki şu mısralarında söz konusudur:

> Ümmü Rudeyn 'iyi'lerin ahlâkından bîhaber, haddini bilmez biriyse
> kafasını oyup çifte urganla çıkartırız Şeytan'ı, kafasına girdiğinde!..

Yani kafasına şeytan girdiğinde onu iki katlı, sağlam urganla çeker çıkarırız. Burada şöyle denilmek isteniyor: Eğer Ümmü Rudeyn öfkelenip ahlâksızlık ederse, öfkesini dindirmeye ve yaptığı ahlâksızlığı bertaraf etmeye çalışırız. Şair önce; şeytanın kafaya girmesini ifade etmek için [tavlanın yuvasını oyup içine girmesi mânasındaki] *taksī'* fiilini isti'âre olarak kullanmış; ardından da *tenaffuk* [tünel açıp çıkma] fiilini ve çift katlı urgan ifadesini kullanmıştır.

[٢٦٩] فإن قلت: هل يصح: ربح عبدك، وخسرت جاريتك، على الإسناد المجازي؟ قلت: نعم إذا دلت الحال. وكذلك الشرط في صحة: رأيت أسدًا، وأنت تريد المقدام؛ إن لم تقم حال دالة لم يصح.

[٢٧٠] فإن قلت: هب أنّ شراء الضلالة بالهدى وقع مجازًا في معنى الاستبدال، فما معنى ذكر الربح والتجارة؛ كأن ثمّ مبايعة على الحقيقة؟ قلت: هذا من الصنعة البديعة التي تبلغ بالمجاز الذروة العليا، وهو أن تساق كلمة مساق المجاز، ثم تقفى بأشكال لها وأخوات، إذا تلاحقن لم تر كلامًا أحسن منه ديباجة وأكثر ماء ورونقًا، وهو المجاز المرشّح. وذلك نحو قول العرب في البليد: كأنَّ أذُنَي قلبِه خَطْلاوان؛ جعلوه كالحمار، ثم رشحوا ذلك روما لتحقيق البلادة، فادعوا لقلبه أذنين، وادعوا لهما الخطل، ليمثلوا البلادة تمثيلًا يلحقها ببلادة الحمار مشاهدة معاينة. ونحوه

وَلَما رَأَيْتُ النَّسْرَ عَزَّ ابْنَ دَأْيَةٍ ۞ وعَشَّشَ في وَكْرَيْهِ جَاشَ لهُ صَدْرِي

لما شبه الشيب بالنسر، والشعر الفاحم بالغراب أتبعه ذكر التعشيش والوكر. ونحوه قول بعض فتاكهم في أمّه:

فما أُمُّ الرُّدَيْنِ وإنْ أَدَلَّتْ ۞ بِعالِمَةٍ بأَخْلاقِ الْكِرَامِ

إذَا الشّيْطانُ قَصّعَ في قَفَاها ۞ تَنفَّقْناهُ بالحَبْلِ التُّؤَامِ

أي إذا دخل الشيطان في قفاها استخرجناه من نافقائه بالحبل المثنى المحكم. يريد: إذا حردت وأساءت الخلق اجتهدنا في إزالة غضبها وإماطة ما يسوء من خلقها. استعار التقصيع أوّلًا، ثم ضم إليه التنفق، ثم الحبل التؤام.

Aynı şekilde Allah Teâlâ da önce alışverişten söz ettiği için, devamında alışverişle ilgili olan ve konuyu tamamlayıcı nitelikteki kavramları kullanarak, onların zarar ve ziyanlarını temsilî olarak anlatmış; *hüsrân*ın hakikatini tasvir etmiştir.

[271] **Şayet** "فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ [Ama bu alış-verişlerinden kâr edememişler; doğru yolu bulamamışlardır] âyetinin mânası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Tüccarların ticari işlemlerde elde etmek istedikleri iki şey vardır. Birincisi ana malı muhafaza etmek, ikincisi kâr etmek. İşbu münafıklar ise ikisini de elde edememişlerdir. Çünkü ana malları hidayettir, fakat dalâlete düştükleri için artık ellerinde hidayet de kalmamıştır. Ellerinde dalâletten başka bir şey kalmamış olduğu için de, her ne kadar birtakım dünyevi maksatlarına ermiş olsalar da, kârlı olarak nitelendirilmemişlerdir. Çünkü hem dalâlet ehli kimse büyük bir hüsrandadır, hem de ana malını muhafaza edememiş olan kimseye kârlı denilemez; doğru yolu bulamamışlardır, yani kârı - zararı iyi bilen mahir tüccarların izledikleri yolu bulamamışlardır.

17. Durumları, ateş yakmaya çalışan biri (ile etrafındakiler) nin durumuna benzer: Ateş onun çevresini her aydınlattığında, Allah onların nurunu gidermekte ve onları karanlıklar içinde; göremez halde bırakmaktadır.

18. Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler... Dönemezler.

[272] Allah Teâlâ münafıkların özelliklerini önce hakiki olarak anlattıktan sonra şimdi de durumlarını daha da netleştirip açıklığa kavuşturmak için, onların özelliklerini bir örnekle anlatmaktadır. Arapların bu tür darb-ı meseller kullanmaları ve âlimlerin bu darb-ı mesellere vb. kullanımlara eserlerinde yer vermeleri anlaşılması zor hususların, gizli ve incelikli anlamların tebarüz ettirilmesi ve hakikatlerin üzerindeki örtünün açılması noktasında faydası gayet açık olan bir husustur. Nitekim bu darb-ı meseller sana; hayalî olanı gerçek gibi, soyut olanı somut gibi, uzakta olanı göz önündeymiş gibi düşünüp tasavvur etme imkânı verir. Yine bu darb-ı mesellerin inatçı ve amansız hasımları susturmak, hiçbir delille ikna olmayan yobazları ikna etmek gibi özelliği vardır. Bu gibi darb-ı meseller Allah Teâlâ'nın kitabı olan Kur'ân'da olduğu gibi diğer ilâhî kitaplarda da çokça yer almakta, gerek Muhammed (s.a.)'in gerek diğer peygamberân-ı 'izāmın ve filozofların sözlerinde yaygın bir şekilde bulunmaktadır.

فكذلك لما ذكر سبحانه الشراء أتبعه ما يشاكله ويؤاخيه وما يكمل ويتم بانضمامه إليه، تمثيلًا لخسارهم وتصويرًا لحقيقته.

[٢٧١] فإن قلت: فما معنى قوله {فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ}؟ قلت: معناه أنّ الذي يطلبه التجار في متصرفاتهم شيئان: سلامة رأس المال، والربح. ٥ وهؤلاء قد أضاعوا الطلبتين معًا، لأن رأس مالهم كان هو الهدى، فلم يبق لهم مع الضلالة. وحين لم يبق في أيديهم إلا الضلالة، لم يوصفوا بإصابة الربح، وإن ظفروا بما ظفروا به من الأغراض الدنيوية؛ لأن الضال خاسر دامر، ولأنه لا يقال لمن لم يسلم له رأس ماله: قد ربح. وما كانوا مهتدين لطرق التجارة كما يكون التجار المتصرفون العالمون بما يربح فيه ويخسر.

١٠ ١٧-﴿مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لا يُبْصِرُونَ﴾

١٨-﴿صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لا يَرْجِعُونَ﴾

[٢٧٢] لما جاء بحقيقة صفتهم عقّبها بضرب المثل زيادة في الكشف وتتميمًا للبيان. ولضرب العرب الأمثال واستحضارِ العلماء المُثُل والنظائر شأنٌ ليس بالخفي ١٥ في إبراز خبيات المعاني، ورفع الأستار عن الحقائق، حتى تريك المتخيل في صورة المحقق، والمتوهم في معرض المتيقن، والغائب كأنه مشاهَد؛ وفيه تبكيت للخصم الألدّ، وقمع لسَوْرة الجامح الأَبِيّ، ولأمرٍ ما أكثر الله في كتابه المبين وفي سائر كتبه أمثاله، وفشت في كلام رسول الله ﷺ وكلام الأنبياء والحكماء.

Allah Teâlâ şöyle buyurur: “Bizim insanlara verdiğimiz bu temsilleri, sadece bilenler anlar.” [Ankebut 29/43] Nitekim İncil’deki sûrelerden birinin adı da meseller sûresidir[14].

[273] *Mesel* kelimesinin kökü [‘benzer’ anlamındaki] *misl*dir. *Şibh, şebeh* ve *şebîh* kelimelerinde olduğu gibi, *misl*, *mesel* ve *mesîl* denir. Daha sonra halk arasında yaygın olarak kullanılan ve kıssası ile hissesi uyumlu olan sözlere darb-ı mesel denmiştir. Darb-ı mesel olarak kullanılan, bu kadar yaygın ve etkili bir şekilde kabul görmüş olan sözlerde mutlak birçok sıradışı yön bulunur. Bu yüzden bu sözler muhafaza edilir, değiştirilmeksizin korunur.

[274] **Şayet** “Durumları, ateş yakmaya çalışan birinin durumuna benzer” ifadesinin anlamı nedir; münafıkların ve ateş yakmaya çalışan kimsenin durumu nedir ki bunlar birbirine benzetilmiştir?” **dersen, şöyle derim:** Burada *mesel* kelimesi, tıpkı aslan kelimesinin atılgan ve cesur kimse için kullanılmasında olduğu gibi, isti‘âre yoluyla durum, özellik ya da kıssa anlamında kullanılabilir; ancak o durum, özellik ya da kıssa, belli bir hususiyet ve sıradışılık arz ediyorsa… Burada sanki şöyle denilmektedir: “Onların sıra dışı halleri tıpkı ateş yakan bir kimsenin durumu gibidir.” Aynı şekilde مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِى وُعِدَ الْمُتَّقُونَ [“Müttakîlere va‘dedilen Cennet’in durumu şöyledir.” (Ra‘d 13/35)] âyetinde de bu kullanım vardır. Yani burada, “sana anlatmış olduğumuz sıradışı kıssalar içerisinde, cennetin sıradışı kıssası da yer almaktadır” denilmekte; ardından bu sıradışı özelliklerin beyanına başlanılmaktadır. وللهِ المَثَلُ الأعلى [Nahl 16/60] ifadesi, “azamet ve celal arz eden nitelikler Allah’a aittir” anlamına gelir. مَثَلُهُمْ فِي التَّوْراةِ [Fetih 48/29], “Onların Tevrat’taki sıradışı nitelikleri” demektir. *Mesel* kelimesinde sıradışılık anlamı mevcut olduğu için, *fülân^{ün} müslet^{ün} fi’l-hayri ve’ş-şerr^{i}* [Falan kimse hayırda ve şerde nümunedir] denilir. Yani *mesel* kelimesinden *müsle* kelimesi, [savaşta insanların kulağını, burnunu vs. kesme anlamı ile] sıradışı iş ve durumlar için kullanılan bir sıfat olarak türetilmiştir.

[275] **Şayet** “Âyette nasıl bir topluluk olan münafıklar ateş yakan bir tek kişiye benzetilmiştir?” **dersen, şöyle derim:** Burada الذي ism-i mevsūlü الذين yerine kullanılmıştır. Bunun bir benzeri وَخُضْتُمْ كَالَّذِي خاضُوا [“Onların daldığı şeyin benzerine siz de daldınız!” (Tevbe 9/69)] âyetinde söz konusudur. *Kāim* kelimesinin *kāimîne* yerine ve buna benzer sıfatların tekillerinin çoğul yerine kullanılmasına imkân vermeyip sadece *ellezî* ism-i mevsūlünün الذين yerine kullanılmasını mümkün kılan iki şey vardır:

14 İnciller’de İsa Mesih’e ait temsilî anlatımlar yaygın olarak bulunmakla birlikte Zemahşerî, İncil’i değil, Hıristiyanlarca kutsal kabul edilen Kitab-ı Mukaddes’deki -Yahudi kutsal kitabı- Ahd-i Atik’e ait bölümlerden biri olan “Süleyman’ın Meselleri”ni kastediyor olmalıdır. Bu kısımda binlerce mesel / özdeyiş vardır. / ed.

قال الله تعالى: {وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ} [العنكبوت: ٤٣] ومن سور الإنجيل سورة الأمثال.

[٢٧٣] والمَثَل في أصل كلامهم بمعنى المِثْل، وهو النظير. يقال: مثل ومثل ومثيل، كشبه وشبه وشبيه. ثم قيل للقول السائر الممثَّل مضربُه بمورده: مَثل. ولم ٥ يضربوا مثلًا، ولا رأوه أهلا للتسيير، ولا جديرًا بالتداول والقبول، إلا قولًا فيه غرابة من بعض الوجوه. ومن ثمّ حوفظ عليه وحُمي من التغيير.

[٢٧٤] فإن قلت: ما معنى مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا؛ وما مثل المنافقين ومثل الذي استوقد نارًا حتى شبه أحد المثلين بصاحبه؟ قلت: قد استعير المثل استعارة الأسد للمقدام، للحال أو الصفة أو القصة، إذا كان لها شأن وفيها غرابة، ١٠ كأنه قيل: حالهم العجيبة الشأن كحال الذي استوقد نارًا. وكذلك قوله {مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ} [الرعد: ٣٥] أي وفيما قصصنا عليك من العجائب قصةُ الجنة العجيبة، ثم أخذ في بيان عجائبها؛ {وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَى} [النحل: ٦٠]: أي الوصف الذي له شأن من العظمة والجلالة؛ {مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَاةِ} [الفتح: ٢٩]، أي صفتهم وشأنهم المتعجب منه. ولما في المثل من معنى الغرابة قالوا: فلان مثلة ١٥ في الخير والشر، فاشتقوا منه صفة للعجيب الشأن.

[٢٧٥] فإن قلت: كيف مثلت الجماعة بالواحد؟ قلت: وضع الذي موضع الذين، كقوله {وَخُضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا} [التوبة: ٦٩] والذي سوّغ وضع الذي موضع الذين، ولم يجز وضع القائم موضع القائمين ولا نحوه من الصفات، أمران؛

Birincisi şudur; *ellezî* ma'rife kelimelerin cümle ile nitelenmesini sağlayan sıla (birleştirme) ifadesi olduğu ve dilde çok sık kullanıldığı için hafifletilmesi sezadır; işbu sebeple Araplar harflerini hazf ederek bu kelimenin yapısını ihlal etmişlerdir. Önce kelimenin sonundaki Ya'yı hazf etmişler, sonra Zel'in kesresini hazf etmişler, daha sonra da fâil ve mef'ûl isimlerinde sadece Lâm ile yetinir olmuşlardır. İkincisi de şudur: Bu kelimenin çoğulu, diğer çoğullarda olduğu gibi, sonuna Vav ve Nûn [Yâ ve Nûn] harfleri getirilerek yapılmış değildir. Aksine bu kelimenin sonundaki Yâ ve Nûn, anlamdaki ziyadeyi gösteren bir alamettir. Nitekim diğer bütün ism-i mevsûller çoğul ismidir. İçlerinde çoğul ismi olmayan bir tek الذي vardır. Bir diğer ihtimal ise, burada "ateş yakan kimse"nin cins olarak kastedilmiş olması veya ateş yakanlar "topluluğu", "grubu" gibi bir anlamın kastedilmiş olmasıdır. Kaldı ki âyette birbirine benzetilen şeyler münafıkların kendileri ile ateş yakan kimselerin bizzat kendileri değildir, Bu sebeple, âyetteki ifadeden topluluğun tek kişiye benzetilmiş olduğu sonucu çıkmaz. Buna benzer bir kullanım; مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْراةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوها كَمَثَلِ الْحِمارِ يَحْمِلُ أَسْفاراً ["Tevrat kendilerine yüklendiği halde, onu taşıyamayanların durumu; 'koca koca kitaplar taşıyan merkeb'in durumuna benzer!" (Cum'a 62/5)] ve يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ ["… sana tıpkı ölüm döşeğindeki biri gibi baygın baygın bakmaya başladılar!" (Muhammed 47/20)] âyetlerinde de söz konusudur.

[276] وُقود النار [ateşin yanması]; ateşin parlayıp ışık saçması demektir. Buna benzer bir kullanım, dağın üzerine çıkan, dağa doğru yükselen kimse için *vekale fi'l-cebel* denilmesidir.

[277] *Nâr* [ateş] ışık veren, aydınlatıcı, yanan ve yakan bir latif cevherdir. *Nûr* ise ateşin ve aydınlatıcı olan her şeyin ışığıdır. *Nûr*, zulmetin zıttıdır. *Nâra - yenûru* kökünden türemiş olup *nefere* (harekete geçti, yola koyuldu) anlamını taşır. Zira *nâr*da da hareket ve titreme olur. *Nûr* da bundan türemiştir. الإضاءة ifadesi, aşırı aydınlatma anlamına gelir. Nitekim هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِياءً وَالْقَمَرَ نُوراً ["Güneş'i ışık, Ay'ı da nur kılan O'dur" (Yunus 10/5)] âyetinde bu anlamda kullanılmıştır. Bu âyette bu kelime müteaddi/geçişli olarak kullanılmıştır. Ancak geçişsiz olduğu; ما حوله [etrafı] ifadesine isnat edilmiş olduğu da düşünülebilir; kelimenin müennes olması ise, 'anlam'a hamledilmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü ateşi yakan kimsenin çevresinde bulunan şeyler birtakım nesneler ve yerlerdir [bunlar da müennes olarak ifade edilir.] İbn Ebî Able'nin [v.151/768] bu kelimeyi ["aydınlandı" anlamında geçişsiz] ضاءت şeklinde okumuş olması da bunu teyit eder. Bir başka değerlendirme ise, burada fiilde *nâr* kelimesine işaret eden gizli bir zamirin bulunduğunu düşünmektir.

أحدهما أنّ {اَلَّذِي} لكونه وصلة إلى وصف كل معرفة بجملة، وتكاثر وقوعه في كلامهم، ولكونه مستطالًا بصلته، حقيق بالتخفيف؛ ولذلك نهكوه بالحذف فحذفوا ياءه ثم كسرته ثم اقتصروا به على اللام وحدها في أسماء الفاعلين والمفعولين. والثاني: أن جمعه ليس بمنزلة جمع غيره بالواو والنون. وإنما ذاك علامة لزيادة الدلالة. ألا ترى أن سائر الموصولات لفظ الجمع، والواحد فيهن واحد. أو قصد جنس المستوقدين. أو أريد الجمع أو الفوج الذي استوقد نارًا. على أنّ المنافقين وذواتهم لم يشبهوا بذات المستوقد حتى يلزم منه تشبيه الجماعة بالواحد؛ إنما شبهت قصتهم بقصة المستوقد. ونحوه قوله {مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرَاةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا} [الجمعة: ٥]، وقوله {يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ} [محمد: ٢٠].

[٢٧٦] ووقود النار: سطوعها وارتفاع لهبها. ومن أخواته: وَقَلَ في الجبل، إذا صعد وعلا.

[٢٧٧] والنار: جوهر لطيف مضيء حارّ محرق. والنور: ضوءها وضوء كل نير، وهو نقيض الظلمة. واشتقاقها من نار ينور، إذا نفر؛ لأنّ فيها حركة واضطرابًا، والنور مشتق منها. والإضاءة: فرط الإنارة. ومصداق ذلك قوله {هُوَ الَّذِى جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا} [يونس: ٥]، وهي في الآية متعدية. ويحتمل أن تكون غير متعدية مسندة إلى ما حوله. والتأنيث للحمل على المعنى؛ لأنّ ما حول المستوقد أماكن وأشياء. ويعضده قراءة ابن أبي عبلة ضاءت. وفيه وجه آخر، وهو أن يستتر في الفعل ضمير النار.

Bu durumda ateşin ışığının çevresini aydınlatması, bizzat ateşin aydınlatması olarak düşünülmüş olacaktır. Yine bu durumda ما حوله ifadesindeki Mâ ya zaid kabul edilecek ya da ism-i mevsūl kabul edilip ما حوله ifadesi "mekânlar" anlamında değerlendirilecektir. *Havlehû*, zarf olarak mansuptur; anlamı deveran ve dönmedir. Yıl (sene) Arapçada *havl* olarak isimlendirilir, çünkü sürekli deveran eder.

[278] **Şayet** "Âyetteki *Lemmâ*'nın cevabı nerededir?" **dersen, şöyle derim:** Bu konuda iki şey söylenebilir. Birincisi, *Lemmâ*'nın cevabının ذَهَبَ اللّٰهُ بِنُورِهِمْ [Allah nurlarını giderdi] ifadesi olduğudur. İkincisi ise *Lemmâ*'nın cevabının, tıpkı فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ ["onu götürdüklerinde" (Yusuf 12/15)] âyetinde olduğu gibi hazfedilmiş olduğudur. Cevabın hazfedilmesinin mümkün olmasının sebebi, sözün uzamış olması ve hazif durumunda herhangi bir anlam karmaşasına düşme endişesinin bulunmamasıdır. Bu durumda hazfetmek etmemekten daha evladır, çünkü böylece hem ifade daha veciz olur hem de ateşi yakan kimsenin özellikleri hazfedilmeden anlatılma durumuna göre daha beliğ bir şekilde ifade edilmiş olur. Sanki şöyle denilmiştir: "Ateş çevresini aydınlatınca sönüverdi ve onlar karanlık içerisinde ışıklarını kaybeder etmez şaşkın, çaresiz, perişan bir şekilde kaldılar; ateşin kendilerini ihya etmiş olmasının ardından hayal kırıklığına uğradılar."

[279] **Şayet** "*Lemmâ*'nın cevabı hazfedilmiş olarak takdir edilecekse, o zaman ذَهَبَ اللّٰهُ بِنُورِهِمْ ifadesi neye taalluk edecek?" **dersen, şöyle derim:** Bu durumda bu ifade yeni bir cümle başlangıcıdır. Sanki onların durumları ateş yakan ve ateşi sönüveren kimsenin durumuna benzetilince itiraz olarak, "Onların nesi var da durumları böyle bir kimseye, yani ateşi sönen kimseye benzetiliyor?" diye sorulmuş ve buna cevaben "Allah onların nurlarını giderdi" denilmiştir. Ya da bu ifade temsil cümlesinin beyân kabilinden bedeli olabilir.

[280] **Şayet** "Bu yorumu kabul ettiğimizde بِنُورِهِمْ kelimesindeki zamir münafıklara işaret etmektedir, pekiyi önceki yorumu kabul edince bu zamir neye işaret etmiş olacak?" **dersen, şöyle derim:** Bu durumda zamir, الَّذِي اسْتَوْقَدَ [ateşi yakan kimse] ifadesine işaret eder, çünkü الَّذِي topluluk mânasındadır. بِنُورِهِمْ kelimesindeki zamir çoğul olmasına karşılık حوله kelimesindeki zamirin tekil olmasının sebebi ise, bir yerde anlamın diğer yerde ise lafzın esas alınmasıdır.

ويجعل إشراق ضوء النار حوله بمنزلة إشراق النار نفسها، على أنّ ما مزيدة أو موصولة في معنى الأمكنة. و{حَوْلَهُ} نصب على الظرف وتأليفه للدوران والإطافة. وقيل للعام: حول، لأنه يدور.

[٢٧٨] فإن قلت: أين جواب لما؟ قلت: فيه وجهان: أحدهما أن جوابه {ذَهَبَ
٥ اللّهُ بِنُورِهِمْ}. والثاني: أنه محذوف كما حذف في قوله {فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ} [يوسف: ١٥]. وإنما جاز حذفه لاستطالة الكلام مع أمن الإلباس للدالّ عليه، وكان الحذف أولى من الإثبات، لما فيه من الوجازة، مع الإعراب عن الصفة التي حصل عليها المستوقد بما هو أبلغ من اللفظ في أداء المعنى، كأنه قيل: فلما أضاءت ما حوله خمدت فبقوا خابطين في ظلام، متحيرين متحسرين على فوت الضوء، خائبين بعد
١٠ الكدح في إحياء النار.

[٢٧٩] فإن قلت: فإذا قدّر الجواب محذوفًا فبم يتعلق {ذَهَبَ اللّهُ بِنُورِهِمْ}؟ قلت: يكون كلامًا مستأنفًا. كأنهم لما شبهت حالهم بحال المستوقد الذي طفئت ناره، اعترض سائل فقال: ما بالهم قد أشبهت حالهم حال هذا المستوقد؟ فقيل له: ذهب الله بنورهم. أو يكون بدلًا من جملة التمثيل على سبيل البيان.

١٥ [٢٨٠] فإن قلت: قد رجع الضمير في هذا الوجه إلى المنافقين فما مرجعه في الوجه الثاني؟ قلت: مرجعه الذي استوقد، لأنه في معنى الجمع. وأما جمع هذا الضمير وتوحيده في {حَوْلَهُ}، فللحمل على اللفظ تارة، وعلى المعنى أخرى.

[281] **Şayet** “ذَهَبَ اللّٰهُ بِنُورِهِمْ [Allah nurlarını giderdi] ifadesinde fiilin Allah’a isnat edilmiş olması ne anlama gelmektedir?” **dersen, şöyle derim:** Ateş; rüzgâr ve yağmur gibi semavî bir sebeple sönünce onu Allah söndürmüş ve ateş yakanın ışığını gidermiş demektir. Bir diğer yorum ise, ateş yakan kimsenin, Allah’ın razı olmadığı bir ateşi tutuşturmuş olmasıdır. Bu durumda ateş, fitne ve İslâm düşmanlığı ateşi gibi mecazî olabilir ki bu ateş sınırlıdır, yanma süresi de azdır. Nitekim Allah Teâlâ “Bunlar her ne zaman bir savaşın ateşini körüklemişse, Allah onu söndürmüştür.” [Mâide 5/64] buyurmuştur. Ayrıca bu ateş, sapkın ve azgın kimselerin bazı günahları işlerken kullanmak, kötülük ve abes yolunda ilerlerken önlerini aydınlatmak için tutuşturdukları gerçek bir ateş de olabilir; bu durumda Allah bu ateşi söndürmüş, onların emellerini boşa çıkarmış olmaktadır.

[282] **Şayet** “Mecazî ateşin, tutuşturan kimsenin çevresini aydınlatmakla nitelendirilmesi nasıl mümkün olabilir?” **dersen, şöyle derim:** Bu, mecaz-ı müreşşah tarzındadır, bu sebeple bunu dikkatlice düşünüp incelemelisin.

[283] **Şayet** “Ateş çevrelerini aydınlattığında’ ifadesi ile uyumlu olması için, ‘Allah onların aydınlığını giderdi’ denilemez miydi?” **dersen, şöyle derim:** Bunun yerine *nûr* kelimesinin zikredilmiş olması daha beliğdir, çünkü “ışık” anlamındaki الضوء kelimesi, ışığın fazlalığına delâlet eder. Eğer *nûr* kelimesi değil de bu kelime kullanılsaydı, o zaman fazla olan ışığın giderildiği, fakat *nûr* olarak isimlendirilen şeyin geride kalmış olabileceği şeklinde bir yanlış anlaşılma mümkün olurdu. Oysa burada amaç, onların büsbütün nursuz / ışıksız kaldıkları, tamamen karanlığa gömüldükleridir. Nitekim dikkat edersen, bu ifadelerin ardından Allah Teâlâ “onları karanlıklarda terketmiştir” buyurmaktadır. *Zulmet*, ışığın yokluğu, sönmesidir. Allah Teâlâ’nın bu âyette zulmet kelimesini *zulümât* şeklinde nasıl çoğul yapıp nasıl nekre olarak kullandığına ve ardından bu zulmetin müphem, belirsiz ve zifiri bir karanlık olduğunu ifade etmek üzere nasıl لَا يُبْصِرُونَ [görmezler] buyurduğuna dikkat ediniz.

[284] **Şayet** “Peki, o zaman neden nur kelimesi aydınlatmak kelimesi ile nitelendi?” **dersen, şöyle derim:** Bu, Arapların “Bâtılın tek bir hamlesi olur, ardından zayıflayıp gider”, “Dalâlet rüzgârının tek bir esmesi olur, sonra diner” şeklindeki deyişlerine benzer bir kullanımdır. *Nâru’l-ʿarfec* [saman alevi] ifadesi her türlü kötü arzunun [öfkenin, ani ve geçici] kabarmasını anlatmak üzere kullanılan bir temsildir.

[٢٨١] فإن قلت: فما معنى إسناد الفعل إلى الله تعالى في قوله {ذَهَبَ اللهُ بِنُورِهِمْ}؟ قلت: إذا طفئت النار بسبب سماوي، ريح أو مطر، فقد أطفأها الله تعالى وذهب بنور المستوقد. ووجه آخر وهو أن يكون المستوقد في هذا الوجه مستوقد نار لا يرضاها الله. ثم إما أن تكون نارًا مَجازيّة كنار الفتنة والعداوة ٥ للإسلام، وتلك النار متقاصرة مدّة اشتعالها قليلة البقاء. ألا ترى إلى قوله {كُلَّمَا أَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللهُ} [المائدة: ٦٤]، وإما نارًا حقيقية أوقدها الغُواة ليتوصلوا بالاستضاءة بها إلى بعض المعاصي، ويتهدَّوا بها في طرق العيث، فأطفأها الله وخيّب أمانيَّهم.

[٢٨٢] فإن قلت: كيف صح في النار المجازيّة أن توصف بإضاءة ما حول ١٠ المستوقد؟ قلت: هو خارج على طريقة المجاز المرشح فأحسِنْ تدبره.

[٢٨٣] فإن قلت: هلا قيل ذهب الله بضوئهم؟ لقوله {فَلَمَّا أَضَاءَتْ}؟ قلت: ذكر النور أبلغ، لأنّ الضوء فيه دلالة على الزيادة. فلو قيل: ذهب الله بضوئهم، لأوهم الذهاب بالزيادة وبقاء ما يسمى نورًا، والغرض إزالة النور عنهم رأسًا وطمْسه أصلًا. ألا ترى كيف ذكر عقيبه {وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ} والظلمة عبارة عن عدم النور ١٥ وانطماسه، وكيف جمعها، وكيف نكرها، وكيف أتبعها ما يدل على أنها ظلمة مبهمة لا يتراءى فيها شبحان وهو قوله {لَا يُبْصِرُونَ}.

[٢٨٤] فإن قلت: فلم وصفت بالإضاءة؟ قلت: هذا على مذهب قولهم: للباطل صولة ثم يضمحل. ولريح الضلالة عصفة ثم تخفت، ونار العرفج مثل لنَزْوة كل طمَّاح.

[285] *Ezhebehû* [onu götürdü] ile *zehebe bi-hî* [onunla gitti] arasındaki fark şudur. Birincisinin mânası "onu izale etti, onu gider kıldı" şeklindedir. Ancak kişi götürdüğü şeye eşlik ediyor ve onunla gidiyorsa, o zaman *zehebe bi-hî* denilir. *Zehebe's-sultānu bi-mâlihî* ifadesi, "sultan onun malını aldı" anlamına gelir. فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ ["onu götürdüklerinde" (Yusuf 12/15)] ve إِذاً لَذَهَبَ كُلُّ إِلهٍ بِما خَلَقَ ["o zaman, her tanrı kendi yarattığını alıp götürürdü" (Mü'minûn 23/91)] âyetlerinde bu kullanım söz konusudur. *Zehebet bi-hi'l-huyelâ'ü* [kibir onu alıp götürmüş!] ifadesi de bu kullanıma örnektir. Âyette mâna, "Allah onların nurunu aldı, tuttu" şeklindedir. Bu mânada Allah Teâlâ, "O'nun tuttuğunu da O'ndan sonra salıverecek yoktur." [Fâtır 35/2] buyurmaktadır. Fiilin bu şekilde kullanımı, *ezhebehû* kullanımından daha etkili bir anlam ifade eder. Maamafih, [Muhammed b. es-Semeyfa'] el-Yemânî [v.215/830] bu ifadeyi أذهب الله نورهم şeklinde okumuştur.

[286] ترك fiili tek bir nesne aldığı zaman bırakmak, atmak anlamlarına gelir. Örneği: *terekehû terke zabyin zıllehû* [onu tıpkı ceylanın, gölgeliğini terkettiği gibi (bir daha dönmemek üzere) terketti] ifadesi böyledir. Ancak bu fiil iki nesne aldığı zaman "yaptı, kıldı" anlamına gelir ve ef'âl-i kulûb olarak bilinen fiiller kapsamına girer. Antere'nin [v.614] şu beytinde fiil böyle kullanılmıştır:

Ben de parçalasınlar diye yırtıcılara bıraktm o [koyu]nu!

وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُماتٍ ["onları karanlıklarda bıraktı" (Bakara 2/17)] âyeti de böyledir. Bu ifadenin aslı, هُمْ فِي ظُلُماتٍ [onlar karanlıklardadır] şeklindedir, ancak daha sonra başına تَرَكَ fiili gelmiş ve cümlenin iki bölümünü (hem *hum* zamirini hem de *fi'z-zulümât* ifadesini) nasb etmiştir. *Zulmet*, *nur* yokluğudur. *Nûr*un zıttı bir araz olduğu da söylenmiştir. Kelimenin türeyişi, *mâ zalemeke en tef'ale kezâ* [Şöyle şöyle yapmaktan seni alıkoyan ne?] şeklindeki kullanıştan gelir. Karanlık gözü engellediği, görmesine mani olduğu için, böyle denilmiştir. Hasan-ı Basrî [v.110/728], Lâm'ın sükûnu ile ظُلْمَات şeklinde, el-Yemânî [v.215/830] ise ظُلْمَةٍ şeklinde tekil olarak okumuştur.

[287] لا يبصرون [göremezler] ifadesinin hazfedilmiş olan mef'ûlü (nesnesi), önemsenmediği için zikredilmeyen hususlar kabilindendir, niyette takdir edilerek hazfedilmiş değildir. Sanki fiil hiç geçişli değilmiş (hiç nesne almıyormuş) gibi nesnesiz kullanılmıştır. Aynı durum وَيَذَرُهُمْ فِي طُغْيانِهِمْ يَعْمَهُونَ ["bunları da kendi hallerine bırakıyor; yuvarlanıp gidiyorlar taşkınlıkları içinde!.. " (A'râf 7/ 186)] âyetindeki يَعْمَهُونَ fiili için de söz konusudur.

[٢٨٥] والفرق بين أذهبه وذهب به أن معنى أذهبه: أزاله وجعله ذاهبًا؛ ويقال: ذهب به، إذا استصحبه ومضى به معه. وذهب السلطان بماله: أخذه {فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ} [يوسف: ١٥]، {إِذًا لَذَهَبَ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ} [المؤمنون: ٩١]. ومنه: ذهبتْ به الخُيَلاءُ. والمعنى: أخذ الله نورهم وأمسكه، {وَمَا يُمْسِكْ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ} [فاطر: ٢]
٥ فهو أبلغ من الإذهاب. وقرأ اليماني: أذهب الله نورهم.

[٢٨٦] وترك بمعنى طرح وخلى، إذا علق بواحد، كقولهم: تركه ترك ظبي ظله. فإذا علق بشيئين كان مضمنًا معنى صير، فيجري مجرى أفعال القلوب كقول عنترة:

فَتَرَكْتُهُ جَزَرَ السِّبَاعِ يَنُشْنَهُ ❁

ومنه قوله {وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ} أصله: هم في ظلمات، ثم دخل ترك
١٠ فنصب الجزأين. والظلمة عدم النور؛ وقيل: عرض ينافي النور. واشتقاقها من قولهم: ما ظلمك أن تفعل كذا: أي ما منعك وشغلك، لأنها تسدّ البصر وتمنع الرؤية. وقرأ الحسن ظلْمات بسكون اللام؛ وقرأ اليماني في ظلمة، على التوحيد.

[٢٨٧] والمفعول الساقط من {لَا يُبْصِرُونَ} من قبيل المتروك المطرح الذي لا يلتفت إلى إخطاره بالبال، لا من قبيل المقدر المنويّ، كأنّ الفعل غير متعدّ أصلًا، نحو
١٥ يَعْمَهُونَ في قوله {وَيَذَرُهُمْ فِى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ} [الأعراف: ١٨٦].

[288] **Şayet** “Onların hali ateş yakan kişinin durumuna hangi açıdan benzetilmiştir?” **dersen, şöyle derim:** Benzerliğin kurulduğu husus; bunların, aydınlanmanın hemen ardından karanlığa yakalanmış, şaşkınlık içerisinde bocalamaya başlamış olmalarıdır.

[289] **Şayet** “Münafığın hali söz konusu olduğunda, aydınlık nerededir? Münafık zaten sürekli küfür karanlıkları içerisinde şaşkın şaşkın bocalamakta değil mi?” **dersen, şöyle derim:** Burada kastedilen şey, onların sadece dilleri ile söyledikleri iman kelimesinden kısa bir süre istifade etmiş olmalarıdır. Nitekim bu kelimenin nuru ile aydınlanmalarının yerini nifak kelimesinin karanlığı almıştır ve bu da onları Allah’ın gazabının ve ebedî azabın karanlığına gark eylemiştir. Yine, ateş yakan kimsenin ışığını Allah’ın gidermiş olmasına benzetilen şey; Allah’ın onların gizli sırlarını, mü’minler arasında çirkince yaptıkları münafıklıkları bilmesi de olabilir. Ama en uygun yorum, burada onların tabiatlarının kastedilmiş olmasıdır. Zira “Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler” [Bakara 2/18] âyeti buna delâlet etmektedir. Âyetin farklı bir tefsiri de şöyledir: Bunlar hidayet karşılığında dalâleti satın almakla nitelendirilince, bunu takiben bu âyetlerde de onların dalâleti almak için sattıkları hidayet, ateş yakan kimsenin çevresini aydınlatan ışığa benzetilmiş, satın aldıkları ve Allah tarafından kalplerine bir tabiat gibi nakşedilen dalâlet ise, Allah tarafından ışıklarının giderilmesine ve karanlıklar içerisinde terkedilmelerine benzetilmiştir. Âyette *nâr* kelimesinin nekre olarak kullanılması tazim ifade eder. Aslında bu münafıkların duyu organları sağlıklıdır, fakat kulakları hakka kulak verme noktasında tıkalı, dilleri hakkı söyleme noktasında bağlı, gözleri de hakkı görme noktasında kör gibi olduğu için sanki duyu organları fizikî bir afete uğramış, his ve idrak güçlerinin temelinde yer alan bu organları işlemez hale gelmiş gibi nitelendirilmişlerdir. Şu ifade/ler gibi:

“Sağır kesilirler hakkımda bir hayır söylendiğinde,
Ama hakkımda kötü bir şey söylenecek olsa kulak kesilirler!”
“İşitir işitmesine de; işine gelmeyene sağır kesilir”
“İşime gelmeyene sağır davranırım
Canım istediğinde ise Allah’ın en iyi işiten kuluyumdur!”
“Kör buldum, sağır gördüm Amr’ı
cömertliğim konusunda; o iftihar günü”

[٢٨٨] فإن قلت: فيم شبهت حالهم بحال المستوقد؟ قلت: في أنهم غِبّ الإضاءة خَبَطوا في ظلمة وتورّطوا في حيرة.

[٢٨٩] فإن قلت: وأين الإضاءة في حال المنافق؟ وهل هو أبدًا إلا حائر خابط في ظلماء الكفر؟ قلت: المراد ما استضاءوا به قليلًا من الانتفاع بالكلمة المجراة على ألسنتهم، ووراء استضاءتهم بنور هذه الكلمة ظلمة النفاق التي ترمي بهم إلى ظلمة سخط الله وظلمة العقاب السرمد. ويجوز أن يشبه بذهاب الله بنور المستوقد اطلاع الله على أسرارهم وما افتضحوا به بين المؤمنين واتسموا به من سمة النفاق. والأوجه أن يراد الطبع. لقوله {صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ}. وفي الآية تفسير آخر: وهو أنهم لما وُصفوا بأنهم اشتروا الضلالة بالهدى، عقب ذلك بهذا التمثيل ليمثل هداهم الذي باعوه بالنار المضيئة ما حول المستوقد، والضلالة التي اشتروها وطبع بها على قلوبهم بذهاب الله بنورهم وتركه إياهم في الظلمات. وتنكير النار للتعظيم. كانت حواسهم سليمة ولكن لما سدّوا عن الإصاخة إلى الحق مسامعهم، وأبوا أن ينطقوا به ألسنتهم، وأن ينظروا ويتبصروا بعيونهم جعلوا كأنما إيفَتْ مشاعرهم وانتقضت بناها التي بنيت عليها للإحساس والإدراك كقوله:

صُمٌّ إذا سَمِعُوا خَيْرًا ذُكِرْتُ بِهِ ۞ وإنْ ذُكِرْتُ بُسوءٍ عِنْدَهُمْ أَذِنُوا

أَصَمُّ عَمَّا سَاءَهُ سَمِيعُ ۞

أَصَمُّ عَنِ الشَّيْءِ الَّذِي لا أرِيدُهُ ۞ وأسمعُ خلقِ اللهِ حين أريدُ

فأصْممتُ عَمرًا وأعميْتُه ۞ عَنِ الجُودِ والفَخْرِ يَوْمَ الفِخَارْ

[290] **Şayet** "Beyân âlimleri nezdinde bu husus hangi yolla ifade edilir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, onların cesur kimseler için "onlar aslandır" demeleri ve cömert kimseler için "deryadırlar" demeleri gibidir. Fakat bunlar sıfatlarda, âyette ifade edilenler ise isimlerde söz konusu olan bir benzetmedir. İsti'âre isimlerde, sıfatlarda ve fiillerde kullanılabilmektedir. Örneği: "Aslanlar gördüm", "Hayra sağır birini gördüm", "İslâm perde oldu / korudu", "hak aydınlattı" gibi ifadeler böyledir.

[291] **Şayet** "Âyetteki kullanım isti'âre olarak isimlendirilebilir mi?" **dersen, şöyle derim:** Bu konuda ihtilâf vardır. Muhakkik âlimler bunu isti'âre olarak değil, teşbîh-i belîğ olarak isimlendirirler. Çünkü burada kendisi için isti'âre yapılan [müste'ârun leh] zikredilmiştir ki *münafıklar*dır. İsti'âre ise, müste'ârun leh zikredilmeden yapılan benzetmeye denilir. İsti'ârede müste'ârun leh zikredilmez ve ifadede, eğer halin delâleti ya da sözün genel dokusu [*fahve'l-kelâm*] olmasa, hem mecaz anlam (*menkūl ileyh*) hem de hakiki anlam (*menkūl 'anh*) kastedilmiş olabilir. Şair Züheyr b. Ebû Sülmâ'nın [v.609] şu beyti buna örnektir:

> Tırnakları kesilmemiş, yelesi kat kat keçeleşmiş
> "iri yarı"nın yerine pürsilâh bir 'aslan'ın yanında[yım]

Dolayısıyla söz sanatının ustaları ve büyüleyici şiirler yazan şairlerin benzetmeleri artık neredeyse hakikat gibi gördüklerini, benzetme olduğunu adeta unutmuş gibi davrandıklarını görebilirsin. Nitekim Ebû Temmâm [v.231/846] şöyle demiştir:

> (Övülen kişi) öyle bir mertebeye yükseliyor ki, bilmeyen
> onun gökte bir ihtiyacı olduğunu zanneder

Bir şair de şöyle demiştir:[15]

> Sanmayın ki elbisesinin içinde bir insan var;
>
> Aksine, sebil gibi bereket saçan bir yağmur ve yavrusunu kollayan haşmetli bir aslan var!

[292] Buna itiraz olarak "burada mübteda hazfedilmiş, bu yüzden münafıklar zikredilmemiştir, dolayısıyla burada isti'âre olduğu sonucunu çıkarabilirim" denilemez. Çünkü burada hazfedilmiş olan mübteda, hazfedilmemiş (*mantūk*) hükmündedir. Bunun bir benzeri şairin Haccâc'a [v.95/714] hitaben söylediği şu mısralardır:

15 Bu "bir şair", Zemahşerî'nin kendisidir. / çev.

[٢٩٠] فإن قلت: كيف طريقته عند علماء البيان؟ قلت: طريقة قولهم هم لُيُوثٌ، للشجعان؛ وبحور، للأسخياء. إلا أنّ هذا في الصفات، وذاك في الأسماء؛ وقد جاءت الاستعارة في الأسماء والصفات والأفعال جميعًا. تقول: رأيت ليوثًا، ولقيت صمًّا عن الخير، ودَجا الإسلامُ، وأضاء الحقُّ.

٥ [٢٩١] فإن قلت: هل يسمى ما في الآية استعارة؟ قلت: مختلف فيه. والمحققون على تسميته تشبيهًا بليغًا لا استعارة؛ لأنّ المستعار له مذكور وهم المنافقون. والاستعارة إنما تطلق حيث يطوى ذكر المستعار له، ويجعل الكلام خلوًا عنه صالحًا لأن يراد به المنقول عنه والمنقول إليه، لولا دلالة الحال أو فحوى الكلام، كقول زهير:

١٠ لَدَى أَسَدٍ شَاكِي السِّلاَحِ مُقَذَّفٍ ۞ لَهُ لِبَدٌ أَظْفَارُهُ لَمْ تُقَلَّمِ

ومن ثم ترى المفلقين السحرة منهم كأنهم يتناسون التشبيه ويضربون عن توهمه صفحًا. قال أبو تمام:

ويُصْعِدُ حتَّي يَظُنَّ الجَهُولُ ۞ بأَنَّ لهُ حَاجَةً في السَّمَاءْ

وبعضهم:

١٥ لا تَحْسَبُوا أَنَّ في سِرْبَالِهِ رَجُلًا ۞ ففِيهِ غَيْثٌ وَلَيْثٌ مُسْبِلٌ مُشْبِلْ

[٢٩٢] وليس لقائل أن يقول: طوى ذكرهم عن الجملة بحذف المبتدأ فأتسلق بذلك إلى تسميته استعارة لأنه في حكم المنطوق به، نظيره قول من يخاطب الحجاج:

Benim karşımda aslan kesilirsin, savaşta ise devekuşu
Hem de en ufak bir çıtırtıdan ürken zarif bir devekuşu!

[293] لَا يَرْجِعُونَ ifadesinin anlamı, "onlar hidayeti satıp dalâleti aldıktan sonra bir daha hidayete dönemezler" ya da "dalâleti satın aldıktan sonra artık ondan dönemezler" şeklinde olup, onların kalplerinin mühürlendiğini tescil etmektedir. Veya oldukları yerde adeta cansız bir nesne gibi donup kalan, ileriye mi geriye mi gideceğini bilmeyen, başladığı noktaya nasıl döneceğini de kestiremeyen şaşkın kimseler oldukları da kastedilmiş olabilir.

19. Ya da gökten yağan öyle bir sağanak gibi ki; içinde, karanlıklar, gök gürültüsü ve şimşek barındırıyor... Onlar da yıldırımlardan dolayı ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkıyorlar... Oysa, inkârcı nankörleri Allah çepeçevre kuşatmış!..

20. Şimşek neredeyse gözlerini alacak... Onları her aydınlattığında, onun ışığında yürüyorlar; karanlık bastırınca da kalakalıyorlar... Allah dileseydi, onların işitme kabiliyetlerini ve gözlerini felç ederdi. Allah, elbette her şeye kadirdir.

[294] Sonra Allah Teâlâ münafıkların durumunu ardı ardına ortaya koymak, maskelerini peş peşe düşürmek için haklarında ikinci bir temsil yapmaktadır. Sözü sanatkârane söyleyen (belîğ) bir kimse genel ve veciz konuşulması gereken yerde genel ve veciz ifadeleri kullanmak durumunda olduğu gibi, teferruata girip genişçe anlatmak icap eden yerde de konuyu tafsilatlı bir şekilde anlatmak durumundadır. Bu hususta Câhız [v.255/869] şöyle demiştir:

Kâh uzun uzun nutuk atarlar; kâh
Kaş göz işaretiyle anlaşırlar; gözcülerden korkan biri gibi

[295] Kur'ân'da temsilin bu şekilde ardı ardına kullanıldığı yerlerden biri de şu âyetlerdir: "Kör ile gören de eşit olmuyor. Karanlıklarla aydınlık da... Gölgelikle sıcaklık da..." [Fâtır 35/19-21] Yine şair Zürrumme [v.117/735] şu kasidesinde bak nasıl kullanmıştır:

Bu yaban eşeği mi benim deveme benziyor, yoksa dizden aşağısı alaca beneklerle süslü yaban öküzü mü?

Bu mu benim devem kadar hızlı koşacak; yoksa bacakları düzlükteki otlakta kızarıp morarmış şu devekuşu mu?

أَسَدٌ عَلَيَّ وفي الحُرُوبِ نَعَامَةٌ ۞ فَتْخاءُ تَنْفُرُ مِنْ صَفِيرِ الصَّافِرِ

[٢٩٣] ومعنى {لَا يَرْجِعُونَ} أنهم لا يعودون إلى الهدى بعد أن باعوه، أو عن الضلالة بعد أن اشتروها، تسجيلًا عليهم بالطبع، أو أراد أنهم بمنزلة المتحيرين الذين بقوا جامدين في مكانهم لا يبرحون، ولا يدرون أيتقدّمون أم يتأخرون؟ وكيف ٥ يرجعون إلى حيث ابتدءوا منه؟

١٩-﴿أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ﴾

٢٠-﴿يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

١٠ [٢٩٤] ثم ثنّى الله سبحانه في شأنهم بتمثيل آخر ليكون كشفًا لحالهم بعد كشف، وإيضاحًا غب إيضاح. وكما يجب على البليغ في مظانّ الإجمال والإيجاز أن يجمل ويوجز؛ فكذلك الواجب عليه في موارد التفصيل والإشباع أن يفصل ويشبع. أنشد الجاحظ:

يُوحُونَ بالخُطَبِ الطِّوَالِ وتَارَةً ۞ وَحْيَ المُلاَحِظِ خِيفةَ الرُّقَبَاءِ

١٥ [٢٩٥] ومما ثنى من التمثيل في التنزيل قوله {وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُ وَلَا الظِّلُّ وَلَا الْحَرُورُ وَمَا يَسْتَوِي الْأَحْيَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ} [فاطر: ١٩-٢٢] وألا ترى إلى ذي الرمّة كيف صنع في قصيدته؟

أَذَاكَ أَمْ نَمِشٌ بالْوَشْيِ أَكْرُعُه ۞ ...

أَذَاكَ أَمْ خَاضِبٌ بالسِّيّ مَرْتَعُهُ ۞ ...

[296] **Şayet** “İlk temsilde münafık, ateş yakan kimseye, onun zahirde Müslüman görünmesi ateşin aydınlatmasına, ondan faydalanmasının sona ermesi de ateşin sönmesine benzetilmişti; pekiyi ikinci temsilde sağanak yağmurlara, karanlıklara, gök gürültüsüne, şimşeğe ve yıldırıma benzetilen nedir?” **dersen, şöyle derim:** Burada şöyle denebilir: İslâm dini sağanak yağmura benzetilmiştir, çünkü nasıl ki toprak yağmurla hayat buluyorsa kalpler de İslâm ile hayat bulur. Kâfirlerin şüpheleri karanlıklara, ilâhî uyarı ve müjdeler (va‘d ve va‘îd) gök gürültüsü ve şimşeğe, Müslümanlar eliyle kâfirlerin başına gelen korkular, belalar ve sıkıntılar ise yıldırımlara benzetilmiştir. Bu durumda أَوْ كَصَيِّبٍ ifadesinin anlamı; “ya da sağanak yağmura tutulan kimsenin durumu gibi” şeklinde olur. Maksat, gökyüzünden bu şekil ve nitelikte şiddetli bir yağmura tutulan ve başlarına türlü belalar gelen bir topluluğun halini örnek olarak vermektir.

[297] **Şayet** “Burada bazı şeyler diğer bazı şeylere benzetilmiş; pekiyi benzetilenler nerede zikredilmişti? Bunlar “Ne kör ile gören ne de iman edip salih amel işleyenler ile kötülük eden bir oluyor.” [Ğâfir 40/58] âyetinde ve İmru’ü’l-Kays’ın [v. tkr. 540];

> [Kartal] yuvaya girdiğinde, kuşların -didiklediği- yaş ve kuru vaziyetteki kalpleri adeta adi birer hurma ve hünnap meyvesi gibiydi

beytinde olduğu gibi, sarih bir şekilde zikredilemez miydi?” **dersen, şöyle derim:** Benzetilen, bazen bu örneklerde olduğu üzere sarih bir şekilde ifade edilebileceği gibi bazen de öteden beri devam eden isti‘âre kuralları gereği benzetilen açık bir şekilde zikredilmez. Örneği: Şu âyetlerde, benzetilen sarih olarak zikredilmemiştir: “İki su kaynağı bir olmuyor. Biri tatlıdır; susuzluğu keser, içimi kolaydır; diğeri ise tuzludur, acıdır.” [Fâtır 35/12]; “Allah size, (şirkin anlamsızlığını gösteren) bir temsil daha getiriyor: ‘Hangimiz iş yaptıracağız’ diye birbiriyle çekişip duran birtakım efendileri bulunan bir adamcağız ile yalnız bir tek efendisi olan bir (başka) adam düşünün.” [Zümer 39/29].

[298] Beyân âlimlerinin bir nevi kırmızı çizgi olarak benimseyip asla geçmedikleri doğru şudur: Bu iki temsilin her ikisi de müferrak (ayrık) değil, mürekkeb temsil kapsamına girer; temsillerden benzetmeye konu edilen şeylerin her biri teker teker ele alınıp hangisinin hangisine benzediğini belirlemek gibi bir zorlamaya gidilmez. İşbu konudaki en açık ve net görüş, en sağlıklı yaklaşım da budur. Bunu şöyle izah edebiliriz: Araplar birbirinden bağımsız olan ve aralarında herhangi bir irtibat bulunmayan birçok şeyi bir araya getirip bunları benzerleri ile benzeştirebilirler.

[٢٩٦] فإن قلت: قد شبه المنافق في التمثيل الأوّل بالمستوقد نارًا، وإظهاره الإيمان بالإضاءة، وانقطاع انتفاعه بانطفاء النار، فما ذا شبه في التمثيل الثاني بالصيب وبالظلمات وبالرعد وبالبرق وبالصواعق؟ قلت: لقائل أن يقول: شبه دين الإسلام بالصيب، لأنّ القلوب تحيا به حياة الأرض بالمطر. وما يتعلق به من شبه الكفار ٥ بالظلمات. وما فيه من الوعد والوعيد بالرعد والبرق. وما يصيب الكفرة من الأفزاع والبلايا والفتن من جهة أهل الإسلام بالصواعق. والمعنى: أو كمثل ذوي صيب. والمراد كمثل قوم أخذتهم السماء على هذه الصفة فلقوا منها ما لقوا.

[٢٩٧] فإن قلت: هذا تشبيه أشياء بأشياء فأين ذكر المشبهات؟ وهلا صرح به كما في قوله {وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا ١٠ الْمُسِيءُ} [غافر: ٥٨]، وفي قول امرئ القيس:

كأَنَّ قُلُوبَ الطَّيْرِ رَطْبًا ويابِسًا ۞ لَدَى وَكْرِها العُنَّابُ والحَشَفُ البَالِي

قلت: كما جاء ذلك صريحًا فقد جاء مطويًا ذكره على سنن الاستعارة، كقوله تعالى {وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ} [فاطر: ٢١]، {ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلًا فِيهِ شُرَكَاءُ مُتَشَاكِسُونَ وَرَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍ} ١٥ [الزمر:٩٢].

[٢٩٨] والصحيح الذي عليه علماء البيان لا يتخطونه: أنّ التمثيلين جميعًا من جملة التمثيلات المركبة دون المفرّقة، لا يتكلف الواحد واحد شيء يقدر شبهه به، وهو القول الفحل والمذهب الجزل. بيانه: أنّ العرب تأخذ أشياء فرادى، معزولًا بعضها من بعض، لم يأخذ هذا بحجزة ذاك فتشبهها بنظائرها،

Yukarıda âyette ve İmru'ü'l-Kays'ın [v. tkr.540] şiirinde durum budur. Yine Araplar bir araya gelmiş ve adeta tek bir şey gibi olmuş bir grup şeyin toplamından hâsıl olan bir niteliği yine aynı şekilde bir başka grup şeyin toplamından hâsıl olan bir başka niteliğe benzetirler. Bunun örneği de, "Tevrat kendilerine yüklendiği halde, onu taşıyamayanların durumu; koca koca kitaplar taşıyan merkebin durumuna benzer!" [Cum'a 62/5] âyetidir. Bu âyette maksat, Yahudilerin, beraberlerindeki Tevrat ve onun apaçık kanıtları konusundaki cehaletleri ile ilgili durumunu, merkebin taşıdığı hikmet (bilgelik) kitapları konusundaki cahil haline, taşıdığı kitapların bilgelik kitabı olması ile diğer herhangi bir yük olmasının merkep nezdinde eşit olmasına, merkebin bunların arasındaki farkı hissetmeyip sadece taşıdığı yükün kendisine verdiği yorgunluğu, sırtının kenarlarında duyduğu acıyı hissetmesine benzetmektir. Yine bu tür teşbihe bir diğer örnek de, "Dünya hayatının durumunu onlara şu temsille anlat: (Bu hayat) gökten indirdiğimiz öyle bir su gibi(dir) ki; toprağın bitirdiği şeyler onunla karışıp yeşerir..." [Kehf 18/45] âyetidir. Burada maksat; dünya hayatının güzelliğinin kalıcılığının tıpkı bir yeşilliğin kalıcılığı kadar az olduğunu anlatmaktır. Bu tür teşbihlerde benzeyen ile benzetilen arasında, tek tek bütün unsurların birbirine benzetilmesi ve ikisinin tek bir şey gibi düşünülmesi söz konusu değildir. Benzer şekilde, münafıkların sapkınlığa düşmeleri ve sapkınlık içerisinde iken yakalanmış oldukları hayret, dehşet ve bocalama durumu, bu durumun onlar için ağırlığı, tıpkı gecenin karanlığında bir ateş yakan, fakat ateşi sönüveren kimsenin içine düştüğü duruma benzetilmiştir. Yine münafıkların aynı durumu, kapkaranlık bir gecede gök gürültüsü, şimşek ve yıldırımların korkusu altında kalmış olan kimsenin durumuna benzetilmiştir.

[299] **Şayet** "أَوْ كَصَيِّبٍ ifadesinin anlamını 'ya da sağanak yağmura tutulan kimsenin durumu gibi' şeklinde takdir edip burada muzāfın hazfedildiği müferrak bir teşbih bulunduğunu varsaymıştın; pekiyi, aynı takdiri mürekkeb teşbihte de yapıyor musun?" **dersen, şöyle derim:** Eğer "parmaklarını kulaklarına tıkıyorlar" ifadesindeki zamirin nereye işaret ettiğini tespit etmek gerekmeseydi, böyle bir takdirde bulunmaya ihtiyaç duymazdım. Çünkü ben burada kelâmın toplamından elde edilen keyfiyeti dikkate alıyorum; yoksa teşbih harfinin peşinden kendisi ile teşbihin yapılacağı tekil bir kelime gelmiş mi gelmemiş mi, çok da önemsemiyorum. Dikkat edersen; "Dünya hayatının durumu, gökten indirdiğimiz öyle bir su gibidir ki.." [Yunus 10/24] âyetinde "su" kelimesi teşbih harfi olan Kâf'ı takiben kullanılmış; oysa burada maksat dünyanın suya ya da takdir edilmesi muhtemel bir başka şeye benzetilmesi değildir [burada bir 'durum' başka bir duruma benzetilmektedir]. Bu meyanda gayet açık bir örnek de Lebîd'in [v.41/660] şu satırlarıdır:

كما فعل امرؤ القيس وجاء في القرآن، وتشبه كيفية حاصلة من مجموع أشياء قد تضامّت وتلاصقت حتى عادت شيئًا واحدًا بأخرى مثلها كقوله تعالى {مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرَاةَ} [الجمعة: ٥] الآية. الغرض تشبيه حال اليهود في جهلها بما معها من التوراة وآياتها الباهرة، بحال الحمار في جهله بما يحمل من أسفار الحكمة، ٥ وتساوي الحالتين عنده من حمل أسفار الحكمة وحمل ما سواها من الأوقار، لا يشعر من ذلك إلا بما يمرّ بدفّيه من الكدّ والتعب. وكقوله {وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ} [الكهف: ٤٥] المراد قلة بقاء زهرة الدنيا كقلة بقاء الخضر. فأما أن يراد تشبيه الأفراد بالأفراد غير منوط بعضها ببعض ومصيرة شيئًا واحدًا، فلا. فكذلك لما وصف وقوع المنافقين في ضلالتهم وما خبطوا فيه ١٠ من الحيرة والدهشة شبهت حيرتهم وشدّة الأمر عليهم بما يكابد من طفئت ناره بعد إيقادها في ظلمة الليل، وكذلك من أخذته السماء في الليلة المظلمة مع رعد وبرق وخوف من الصواعق.

[٢٩٩] فإن قلت: الذي كنت تقدّره في المفرّق من التشبيه من حذف المضاف وهو قولك: «أو كمثل ذوي صيب»، هل تقدّر مثله في المركب منه؟ قلت: لولا طلب ١٥ الراجع في قوله تعالى {يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ} ما يرجع إليه لكنت مستغنيًا عن تقديره؛ لأني أراعي الكيفية المنتزعة من مجموع الكلام فلا عليّ أوَلِيَ حرف التشبيه مفرد يتأتى التشبيه به أم لم يله. ألا ترى إلى قوله {إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا} [يونس: ٢٤] الآية، كيف ولي الماء الكاف، وليس الغرض تشبيه الدنيا بالماء ولا بمفرد آخر يتمحل لتقديره. ومما هو بين في هذا قول لبيد:

İnsanlar da tamamen beldelere benzer
Halkı içindeyken şen şakrak, yarın onlar göçüp gittiğinde ise ıpıssız!

Burada şair insanları beldelere benzetmiş değildir; aksine insanların dünyadaki mevcudiyetlerini, dünyadan hızlıca göçüp gidecek olmalarını, bir beldenin halkının orada yerleşmesine ve kısa bir süre sonra orayı terkedip ıpıssız bırakmasına benzetmiştir.

[300] **Şayet** "Peki, bu temsillerden hangisi daha beliğ, yani daha yerinde ve daha sanatkâranedir?" **dersen, şöyle derim:** İkincisidir, çünkü münafıkların içinde bulundukları şaşkınlık durumunun ne kadar vahim boyutlarda olduğunu, durumun onlar için ne kadar zor ve korkunç olduğunu daha iyi anlatmaktadır. Bu sebeple de ilkinden sonra zikredilmiştir. Nitekim Araplar bu tür benzetmeleri hafiften ağıra doğru bir sıralama içerisinde yaparlar.

[301] **Şayet** "Bu temsillerden biri diğerine atfedilirken neden şüphe ifade eden أو [veya] harfi kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bu harf aslında iki ya da daha fazla şeyin şüphe konusunda eşit durumda olduğunu ifade eder, ancak daha sonra anlam genişlemesine uğramış ve herhangi bir şüphenin söz konusu olmadığı durumlarda da iki şey arasında eşitlik ifade etmek için (isti'âre yoluyla) kullanılır olmuştur. Örneği: *Câlisi'l-Hasen evi'bne Sîrîn* [İster Hasan-ı Basri'nin meclisine katıl ister İbn Sîrîn'in] sözünde, meclislerine katılmanın doğruluğu konusunda bu ikisinin de eşit olduklarını ifade etmek istersin. وَلا تُطِعْ مِنْهُمْ آثِماً أَوْ كَفُوراً ["Onlardan hiçbir günahkâr ya da nanköre itaat etme." (İnsan 76/24)] âyeti de buna örnektir. Bu âyette, günahkâr ve nankörün, kendisine itaat etmemenin gerekliliği konusunda eşit oldukları ifade edilmiş olmaktadır. İşte "ya da sağanak yağmura tutulan kimsenin durumu gibi" âyetindeki أَوْ كَصَيِّبٍ ifadesinde de bu durum vardır. Âyetteki bu teşbihin anlamı şudur: Münafıkların kıssasının keyfiyeti, işte bu iki kıssadaki keyfiyete benzemektedir ve bu iki kıssanın her biri müstakil olarak aynı benzerliğe sahiptir; hangisini mesel olarak versen isabet etmiş olursun; mesel olarak ikisini birden vermen de doğru olur.

[302] *Sayyib* kelimesi; *savb* eden, yani "inen, düşen" yağmur demektir. Buluta da *sayyib* denilir. Şemmâh [v.30/650], bir bulutu nitelerken şöyle demiştir:

İyice alçalmış bir karabulut; boşuna gürlemiyor, yağmur yüklüdür.

*Sayyib*in âyette nekire olarak gelmesi, tıpkı ilk örnekte *nâr* kelimesinin nekire gelmesindeki gibi, tür bildirmek içindir, yani burada çok şiddetli bir yağmur türü, sağanak yağış kastedilmiştir. Bu ifade كصائب şeklinde de okunmuştur. Ancak كَصَيِّبٍ daha beliğdir.

وما النَّاسُ إلا كالدِّيَارِ وأَهْلُهَا ۞ بِهَا يَوْمَ حَلُّوهَا وغَدْوًا بَلاَقِعُ

لم يشبه الناس بالديار، وإنما شبه وجودهم في الدنيا وسرعة زوالهم وفنائهم، بحلول أهل الديار فيها ووشك نهوضهم عنها، وتركها خلاء خاوية.

[٣٠٠] فإن قلت: أي التمثيلين أبلغ؟ قلت: الثاني، لأنه أدل على فرط الحيرة وشدّة الأمر وفظاعته، ولذلك أُخر، وهم يتدرجون في نحو هذا من الأهون إلى الأغلظ.

[٣٠١] فإن قلت: لم عطف أحد التمثيلين على الآخر بحرف الشك؟ قلت: أو في أصلها لتساوي شيئين فصاعدًا في الشك، ثم اتسع فيها فاستعيرت للتساوي في غير الشك، وذلك قولك: جالس الحسن أو ابن سيرين، تريد أنهما سيان في استصواب أن يجالَسا، ومنه قوله تعالى {وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ آثِمًا أَوْ كَفُورًا} [الإنسان: ٢٤]، أي الآثم والكفور متساويان في وجوب عصيانهما، فكذلك قوله {أَوْ كَصَيِّبٍ}، معناه أن كيفية قصة المنافقين مشبهة لكيفيتي هاتين القصتين، وأن القصتين سواء في استقلال كل واحدة منهما بوجه التمثيل؛ فبأيتهما مثلتها فأنت مصيب، وإن مثلتها بهما جميعًا فكذلك.

[٣٠٢] والصيِّب: المطر الذي يصوّب، أي ينزل ويقع. ويقال للسحاب: صيب أيضًا. قال الشماخ:

وأَسْحَمُ دَانٍ صَادِقُ الرَّعْدِ صَيِّبُ ۞

وتنكير صيب لأنه أريد نوع من المطر شديد هائل؛ كما نكرت النار في التمثيل الأول. وقرئ كصائب، والصيب أبلغ.

[303] *Semâ'* kelimesi, üzerimizi örten şu gölgeliktir. Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728], *semâ*nın "düşmesi engellenen bir dalga / katman" olduğunu söylediği rivayet edilmiştir.

[304] **Şayet** "Âyetteki "gökten" ifadesinin anlama katkısı nedir, zira yağmur zaten gökten yağmaz mı?" **dersen, şöyle derim:** Bunun anlama katkısı, *semâ* kelimesinin Lâm-ı ta'rîf ile ma'rife yapılarak kullanılmış olmasındadır. Böylece onun herhangi bir semâ değil, belli bir semâ olduğu, yani sadece bir ufuktan geldiği ifade edilmiştir. Zira ufukların her birine semâ denilir. Nitekim Allah Teâlâ'nın "Her bir semânın işini kendisine vahyetti" [Fussilet 41/12] âyetinde de gökteki tabakaların her birine semâ denmiştir. Şairin şu sözü de buna delildir:

Yakınırım aramızdaki yerin ve göğün uzaklığından!

Âyette mâna, bu bulutun hem yağmur getirdiği hem de semanın ufuklarını kaplamış katman katman bir bulut olduğu şeklindedir. Burada hem cümle yapısı (terkib) hem kelime yapısı (bina) hem de nekire olarak kullanılması itibariyle mübalağa ifade eden *sayyib* ifadesi kullanılmış, ardından da "karanlıklar, gök gürültüsü ve şimşek ihtiva ediyor" denilerek bu bulutun katman katman olduğu bildirilmiştir. Yine burada yağmurun suyunu denizlerden aldığını iddia edenlerin aksine, gökten indiği, suyunu gökten aldığı da ifade edilmektedir. Allah Teâlâ'nın "O; 'dolu' yüklü bulut dağlarını gökten indirip..." [Nûr 24/43] âyeti de buna delâlet etmektedir.

[305] **Şayet** "*Zulümât*^{un} kelimesini merfû' kılan nedir?" **dersen, şöyle derim:** Onu merfû' kılan, mevsufa itimadı sebebiyle, zarf, yani *fî-hi* ifadesidir ki bu hususta ittifak vardır.

[306] *Ra'd* buluttan duyulan ses demektir. Sanki bulutun cüssesi sıkışıyor, rüzgâr ona isabet ettikçe titriyor ve bu sarsıntıdan bir ses çıkıyor gibidir. *Berk* ise bir şey parladığında kullanılan *beraka'ş-şey*^{u} *berîk*^{an} ifadesinden; buluttan çıkan ışık demektir.

[307] **Şayet** "Âyette sağanak yağmur (*sayyib*), karanlıkların mekânı olarak ifade edilmektedir; bu durumda bununla ya bulut ya da yağmur kastedilmiş olmalıdır; bunlardan hangisi kastedilmiştir ve karanlığından maksat nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bulutların karanlığı, onların katman katman olup yağmur dolu karabuluta dönüştüğü durumda, katmanlarından ve yağmur dolu olmasından kaynaklanan bir karanlıktır ve buna ilaveten bir de gecenin karanlığı söz konusudur. Yağmurun karanlığı ise, damlaların çok sık bir şekilde art arda düşmesinden, yağmur bulutlarının karanlığından ve buna ilaveten gecenin karanlığından kaynaklanmaktadır.

[٣٠٣] والسماء: هذه المظلة. وعن الحسن: أنها موج مكفوف.

[٣٠٤] فإن قلت: قوله {مِنَ السَّمَاءِ} ما الفائدة في ذكره؟ والصيب لا يكون إلا من السماء. قلت: الفائدة فيه أنه جاء بالسماء معرفة فنفى أن يتصوّب من سماء، أي من أفق واحد من بين سائر الآفاق، لأنّ كل أفق من آفاقها سماء، كما أن كل طبقة من الطباق سماء في قوله {وَأَوْحَى فِى كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا} [فصلت: ١٢]. الدليل عليه قوله:

ومِنْ بُعْدِ أَرْضٍ بَيْنَنَا وسَمَاءِ ۞

والمعنى أنه غمام مطبق آخذ بآفاق السماء، كما جاء بصيب. وفيه مبالغات من جهة التركيب والبناء والتنكير. أمدَّ ذلك بأن جعله مطلقًا. وفيه أن السحاب من السماء ينحدر ومنها يأخذ ماءه؛ لا كزعم من يزعم أنه يأخذه من البحر. ويؤيده قوله تعالى {وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ} [النور: ٣٤]

[٣٠٥] فإن قلت: بم ارتفع ظلمات؟ قلت: بالظرف على الاتفاق لاعتماده على موصوف.

[٣٠٦] والرعد: الصوت الذي يسمع من السحاب، كأن أجرام السحاب تضطرب وتنتفض إذا حدتها الريح فتصوّت عند ذلك من الارتعاد. والبرق الذي يلمع من السحاب، من برق الشيء بريقًا، إذا لمع.

[٣٠٧] فإن قلت: قد جعل الصيب مكانًا للظلمات فلا يخلو من أن يراد به السحاب أو المطر، فأيهما أريد فما ظلماته؟ قلت: أما ظلمات السحاب فإذا كان أسحم مطبقًا فظلمتا سجمته وتطبيقه مضمومة إليهما ظلمة الليل. وأما ظلمات المطر فظلمة تكاثفه وانتساجه بتتابع القطر، وظلمة إظلال غمامه مع ظلمة الليل.

[308] **Şayet** “Yağmur nasıl şimşek ve gök gürültüsünün mekânı olabilir, bu ikisinin mekânı bulut değil mi?” **dersen, şöyle derim:** Eğer gök gürültüsü ve şimşek yağmurun üzerinde ya da yağdığı yerde ise, genel anlamda onunla birleşikse, onun içinde sayılırlar. Nitekim “falan kişi şehirdedir” dersin, oysa kişi şehrin içerisinde sadece belli bir yerde, cirmi kadar bir yerde bulunmaktadır.

[309] **Şayet** “Âyette *ra‘d* ve *berk* kelimeleri, daha beliğ olanı kullanma usulü gereği çoğul olarak kullanılsa olmaz mıydı; nitekim Buhturî’nin şu şiirinde böyle kullanılmıştır:

> Ey giysi olarak dolu taneciklerine bürünen
> şimşekleri ve gök gürültüleri arasında böbürlenen bulut!

Ayrıca “Âyette *zulümât* kelimesi de çoğul kullanılmış”? **dersen, şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. Birincisi şöyledir: Burada gök gürültüsü ve şimşeğin bizzat kendileri kastedilmiş olabilir. Ancak bu kelimeler asıl itibariyle mastar oldukları için -nitekim رَعَدَت السماءُ رَعْداً وبَرَقَتْ بَرْقاً [gökyüzü bir gürlemedir gürledi, bir şimşektir çaktı!] ifadelerinde bu kelimeler mastar olarak kullanılmıştır- çoğul anlamı kastedilse de, çoğul kipleri bırakılıp asıllarının hükmü gözetilerek tekil olarak kullanılmışlardır. İkincisi de şöyledir: Burada gök gürültüsü ve şimşek hadisesi kastedilmiş; adeta *ra‘d* denilirken *ir‘âd* [gürleme], *berk* denilirken de *ibrâk* [çakma] kastedilmiştir. Bu kelimelerin nekre olarak kullanılmasının sebebi ise, bunların türlerinin kastedilmiş olmasıdır. Sanki “onda zifiri karanlıklar, gürleyen gök gürültüsü ve göz alacak şiddette çarpan şimşek vardır” denilmektedir. يجعلون fiilindeki zamir, sağanak yağmura tutulan kimselere işaret etmektedir. Her ne kadar bu yağmura tutulan kimseler açıkça zikredilmeyip, sadece *sayyib* [sağanak yağmur] kelimesi ile ifade edilmiş olsa da, fiildeki zamir ona işaret etmektedir. Benzer şekilde أَوْ هُمْ قائِلُونَ [“ya da öğlen vakti dinlenirlerken...” (A‘râf 7/4)] âyetinde de böyle bir kullanım söz konusudur. Zira hazfedilmiş kelimenin her ne kadar lafzı metinde bulunmasa da, anlamı bakidir. Nitekim Hassân [b. Sâbit (r.a.); v.60/680], hazif durumunda anlamın baki kalmasına itimad ederek şöyle demiştir:

> “[O güzel insanlar] huzurlarına çıkmak üzere Berîs'e varanlara
> bakraç bakraç içirirler o berrak, içimi hoş Beradâ suyundan

Burada şair *yusaffiku* fiilini müzekker olarak kullanmıştır, çünkü bu fiilin lafzen fâili *Beradâ* olsa da, anlam olarak fâil, *mâ’u beradâ* [Beradâ suyu] ifadesidir. يجعلون ifadesinin i‘râbda mahalli yoktur, çünkü yeni başlayan [müste’nef] bir sözdür.

[٣٠٨] فإن قلت: كيف يكون المطر مكانًا للبرق والرعد وإنما مكانهما السحاب؟ قلت إذا كانا في أعلاه ومصبّه وملتبسين في الجملة فهما فيه. ألا تراك تقول: فلان في البلد، وما هو منه إلا في حيز يشغله جرمه.

[٣٠٩] فإن قلت: هلا جمع الرعد والبرق أخذًا بالأبلغ كقول البحتري:

٥ يَا عَارِضًا مُتَلفِّعًا بُبُرودِهِ ۞ يَخْتَالُ بَيْنَ بُرُوقِهِ ورُعُودِهِ

وكما قيل ظلمات؟ قلت: فيه وجهان: أحدهما أن يراد العينان، ولكنهما لما كانا مصدرين في الأصل يقال: رعدت السماء رعدًا وبرقت برقًا، روعي حكم أصلهما بأن ترك جمعهما وإن أريد معنى الجمع. والثاني: أن يراد الحدثان كأنه قيل: وإرعاد وإبراق. وإنما جاءت هذه الأشياء منكرات، لأن المراد أنواع منها، كأنه قيل: فيه ١٠ ظلمات داجية، ورعد قاصف، وبرق خاطب. وجاز رجوع الضمير في يجعلون إلى أصحاب الصيب مع كونه محذوفًا قائمًا مقامه الصيب، كما قال: {أَوْ هُمْ قَائِلُونَ} [الأعراف: ٤]. لأن المحذوف باق معناه وإن سقط لفظه. ألا ترى إلى حسّان كيف عوّل على بقاء معناه في قوله:

يَسْقُونَ مَنْ وَرَدَ الْبَرِيصَ عَلَيْهِمُ ۞ بَرَدَى يُصَفَّقُ بالرَّحِيقِ السَّلْسَلِ

١٥ حيث ذكر يصفق، لأن المعنى ماء بردى. ولا محل لقوله {يَجْعَلُونَ} لكونه مستأنفًا،

Zira Allah Teâlâ önce gök gürültüsü ve şimşeği insanın aklına şiddet ve dehşeti getirecek şekilde zikretmiş, bu durumda sanki biri, "Peki, böylesi bir gök gürültüsü anında onların hali nicedir?" diye sormuş; buna cevaben de, يَجْعَلُونَ أَصابِعَهُمْ فِي آذانِهِمْ [parmaklarını kulaklarına tıkıyorlar] denilmiştir. Ardından da sanki "Peki, böylesi bir şimşek esnasında durumları nicedir?" diye sorulmuş, buna cevaben de, يَكادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصارَهُمْ [şimşek neredeyse gözlerini alacak] denilmiştir.

[310] **Şayet** "Kulağa tıkanan parmaklar değil, parmak uçlarıdır; dolayısıyla âyette parmaklar yerine parmak uçları denilmeli değil miydi?" **dersen, şöyle derim:** Bu, dilde sayılamayacak kadar çok olan ve adına *ittisâ'* [anlam genişlemesi] denilen bir kullanımdır. فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ ["yüzlerinizi ve ellerinizi yıkayın" (Mâide 5/6)] ve فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُما ["ellerini kesin!" (Mâide 5/38)] âyetlerinde de bu kullanım vardır. İlkinde el ifadesi ile elin bir kısmı, yani dirseğe kadar olan kısmı, ikincisinde ise bileğe kadar olan kısmı kastedilmiştir. Ayrıca parmak kelimesinin kullanılması, parmak ucu kelimesinin kullanımının ifade etmediği bir mübalağa da ifade etmektedir.

[311] **Şayet** "Kulaklara bütün parmaklar değil, belli parmaklar [işaret parmağı] tıkanmıştır, öyleyse neden hususen o parmaklar değil de, umumi olarak parmaklar ifadesi kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü işaret parmağı anlamındaki *sebbâbe* kelimesi, *sebb* [küfretme] kelimesinden *fa"âle* vezninde türemiştir. Bu sebeple bu kelimeyi kullanmaktan kaçınmak Kur'ân adabı açısından daha uygun olmuştur. Nitekim Araplar bu kelimeyi [*sebbâbe*] çirkin bulmuş ve onun yerine *müsebbiha*, *sâbiha*, *mühellile* ve *de"â'e* gibi başka isimler kullanmışlardır. **Şayet** "Peki, âyette neden bu isimlerden biri kullanılmamıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bu isimler Kur'ân'ın nüzûl döneminde insanların bilmediği, sonraki devirlerde ihdas edilmiş olan isimlerdir.

[312] مِنَ الصَّواعِقِ ifadesi, يجعلون fiilinin müteallakıdır, yani "yıldırımlardan dolayı parmaklarını kulaklarına tıkamışlardır" anlamı vardır. Buradaki Min harf-i cerinin kullanımı tıpkı, *sekāhu mine'l-'aymet[i]* [canı çok süt çektiği için, ona süt verdi] ifadesindeki kullanım gibidir. *es-Sā'ika* [yıldırım] kelimesi, beraberinde bir ateş parçasının parladığı çok şiddetli gök gürültüsüdür. Bazı kimseler bunun, bulutlar çarpıştığı zaman bulutun bir parçasının kopmasından kaynaklandığını söylemişlerdir. Bu, şeffaf, keskin, ısı derecesi çok yüksek bir ateş olup temas ettiği her şeyi helâk eder; ancak ısı derecesinin çok yüksek olmasına rağmen çabuk söner. Anlatıldığına göre; bir hurma ağacına yıldırım çarpmış, ağacın yarısını yakmış, sonra sönmüştür.

لأنه لما ذكر الرعد والبرق على ما يؤذن بالشدّة والهول، فكأن قائلًا قال: فكيف حالهم مع مثل ذلك الرعد؟ فقيل: {يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِى آذَانِهِمْ} ثم قال: فكيف حالهم مع مثل ذلك البرق؟ فقيل: يكاد البرق يخطف أبصارهم.

[٣١٠] فإن قلت: رُؤَيْس الأصبع هو الذي يجعل في الأذن، فهلا قيل أناملهم؟ قلت: هذا من الاتساعات في اللغة التي لا يكاد الحاصر يحصرها، كقوله {فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ} [المائدة: ٦]، {فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا} [المائدة: ٣٨] أراد البعض الذي هو إلى المرفق والذي إلى الرسغ. وأيضًا ففي ذكر الأصابع من المبالغة ما ليس في ذكر الأنامل.

[٣١١] فإن قلت: فالأصبع التي تسدّ بها الأذن أصبع خاصة، فلم ذكر الاسم العام دون الخاص؟ قلت: لأن السبابة فعالة من السب فكان اجتنابها أولى بآداب القرآن. ألا ترى أنهم قد استبشعوها فكنوا عنها بالمسبحة والسباحة والمهللة والدّعّاءة. فإن قلت: فهلا ذكر بعض هذه الكنايات؟ قلت: هي ألفاظ مستحدثة لم يتعارفها الناس في ذلك العهد، وإنما أحدثوها بعد.

[٣١٢] وقوله {مِنَ الصَّوَاعِقِ} متعلق بيجعلون، أي من أجل الصواعق يجعلون أصابعهم في آذانهم، كقولك: سقاه من العَيمة. والصاعقة: قصفة رعد تنقض معها شقة من نار، قالوا: تنقدح من السحاب إذا اصطكت أجرامه، وهي نار لطيفة حديدة. لا تمرّ بشيء إلا أتت عليه، إلا أنها مع حدتها سريعة الخمود. يحكى أنها سقطت على نخلة فأحرقت نحو النصف ثم طفئت.

Bir yıldırım bir şeyi helâk ettiği zaman, bunu ifade etmek üzere *sa'ikat-hu's-sā'ikāt*[ü] [onu yıldırım yıldırımladı] denilir. فَصُعِقَ ifadesi ise "yıldırım sesinin ya şiddetinden ya da ateşinden dolayı öldü" demektir. وَخَرَّ مُوسى صَعِقاً ["Musa da bayılarak yere düştü" (A'râf 7/143)] âyetindeki *sa'ika* fiili de bu kökten türemiştir.

5 [313] Hasan-ı Basrî [v.110/728], من الصواقع şeklinde okumuştur. Ancak bu okuyuştaki *savâkı'* kelimesi, *savâ'ık* kelimesinin harflerinin yer değiştirmesi şeklinde türetilmemiştir. Çünkü her iki kelime de sarf kurallarına tâbi olma açısından eşittir. Dolayısıyla biri diğerinin dönüştürülmüş hali değil, her biri müstakil kelimelerdir. Nitekim *sa'akahû 'alâ ra'sihî* [onu tepesi üzerine yıktı]; *sa-*
10 *ka'a'd-dîk*[u] [horoz düşüp can verdi] ve *hatîb*[un] *miska'*[un] [gür sesli hatip] şeklindeki kullanımlarda görüleceği [yani kelimenin farklı etimolojik türevler almasından anlaşılacağı] üzere, *saka'a* kelimesi, *sa'aka* kelimesinin kalb edilmiş hali değildir. Aynı şey, *cebeze* ve *cezebe* fiilleri için de söz konusudur. Çünkü bu fiillerin her ikisi de sarf kurallarına tâbi olma açısından eşit durumadır.

15 [314] Yapı itibariyle ise *es-sā'ikat*[ü] kelimesi ya gök gürültüsünün çıkardığı şiddetli sesin sıfatı ya da doğrudan *ra'd* [gök gürültüsü] kelimesinin sıfatıdır. Bu durumda kelimenin sonundaki Tâ, tıpkı *râviyet*[ün] kelimesinde olduğu gibi, mübalağa ifade eder. Veya bu Tâ'nın *el-kâzibet*[ü] ve *el-'âfiyet*[ü] kelimelerindeki gibi, mastar ifade eden Tâ olması da mümkündür. İbn Ebû Leylâ [v.83/702]
20 *hazera'l-mevt*[i] ifadesini *hizâra'l-mevt*[i] şeklinde okumuştur. حَذَرَ الْمَوْتِ ifadesi mef'ûlün leh [sebep bildiren nesne] olduğu gerekçesiyle mansuptur. Bunun bir benzeri şairin şu beytinde de söz konusudur:

> Cömert ve değerli kişinin kem sözünü bağışlarım; gün gelir, ihtiyacım olur çünkü

25 [315] *Mevt* [ölüm]; canlı varlığın bünyesinin fesada uğramasıdır. Bir görüşe göre ölüm, hayatı takip eden ve beraberinde artık herhangi bir duyunun kalmadığı bir arazdır.

[316] "Allah'ın kâfirleri çepeçevre kuşatması" mecaz olup, ifade; "nasıl kuşatılan bir şey kendisini kuşatanı aşıp kaçma imkânına sahip değilse, onlar da
30 Allah'tan kurtulma imkânına sahip değildir" anlamındadır. Bu cümle bir ara cümle olup i'râbda mahalli yoktur.

[317] *el-Hatf*[u] [الخطف] "hızlıca akmak, alıvermek" demektir. Mücâhid b. Cebr [v.103/721], bu ifadeyi Tâ'nın kesresi ile يَخْطِفُ şeklinde okumuştur. Ancak Tâ'nın fethası ile okumak daha fasih ve üstündür.

ويقال: صعقته الصاعقة، إذا أهلكته؛ فصعق، أي مات إما بشدة الصوت أو بالإحراق. ومنه قوله تعالى {وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا} [الأعراف: ١٤٣].

[٣١٣] وقرأ الحسن من الصواقِع؛ وليس بقلب للصواعق، لأنّ كلا البنائين سواء في التصرف، وإذا استويا كان كل واحد بناء على حياله. ألا تراك تقول: صقعه على رأسه، وصقع الديك، وخطيب مِصْقَع: مجهر بخطبته. ونظيره جبَذَ في جذَبَ، ليس بقلبه لاستوائهما في التصرف.

[٣١٤] وبناؤها إما أن يكون صفة لقصفة الرعد أو للرعد، والتاء مبالغة كما في الراوية؛ أو مصدرًا كالكاذبة والعافية. وقرأ ابن أبي ليلى: حذار الموت، وانتصب على أنه مفعول له كقوله:

وأَغْفِرُ عَوْرَاءَ الكَرِيمِ ادِّخَارَهُ ۞

[٣١٥] والموت فساد بنية الحيوان. وقيل: عرض لا يصح معه إحساس معاقب للحياة.

[٣١٦] وإحاطة الله بالكافرين مجاز. والمعنى أنهم لا يفوتونه كما لا يفوت المحاط به المحيط به حقيقة. وهذه الجملة اعتراض لا محل لها.

[٣١٧] والخطف: الأخذ بسرعة. وقرأ مجاهد يخطف بكسر الطاء، والفتح أفصح وأعلى،

İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v.32/652] يَخْتَطِفُ şeklinde, Hasan-ı Basrî'nin ise Yâ ve Hā' harflerinin fethası ile يَخَطِّفُ şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir; aslı يَخْتَطِفُ şeklindedir. Yine Hasan-ı Basrî'nin Yâ ve Hā'nın kesresi ile يِخِطِّفُ şeklinde okuduğu da rivayet edilmiştir. Burada Yâ, Hā'ya tâbi kılınmıştır. Zeyd b. Ali (r.a.)'nın [v.122/740] de kelimeyi *hattafe* kökünden يُخَطِّفُ şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir. Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654] da; يُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ ["çevrelerinden insanlar zorla kapılıp götürülürken" (Ankebût 28/67)] âyetindeki gibi, يَتَخَطَّفُ şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir.

[318] كُلَّما أَضاءَ لَهُمْ [onları her aydınlattığında] ifadesi, üçüncü kez yeni bir cümle başlangıcıdır. Sanki burada, "Şimşeğin bir çakıp bir dinmesi esnasında bunlar ne yapıyorlar?" şeklindeki bir soruya cevap verilmektedir. Bu, durumun münafıklar için ne kadar şiddetli ve zor olduğunu anlatmak üzere yapılmış bir temsil olup onların durumunun zorluğu, geceleyin sağanak yağmura tutulan kimselerin düştüğü şaşkınlık ve ne yapacağını bilememe durumuna benzetilmiştir. Zira gece vakti sağanağa yakalanan bu kimseler şimşek çakarken bir taraftan şimşeğin gözlerini almasından korkmakta, fakat diğer taraftan şimşeğin ışığını fırsat bilip küçük de olsa bir kaç adım ilerlemeye çalışmaktadırlar. Ancak şimşek çakması bir süre durduğunda, oldukları yere çakılıp kalmaktadırlar.

[319] "Eğer Allah dileseydi" bu gök gürültüsünün şiddetini onlar için daha da artırır ve kulaklarını sağır ederdi ya da şimşeğin ışığını artırıp gözlerini kör ederdi.

[320] أَضاءَ fiili geçişli olabilir; bu durumda anlam, "onlara yürüyecekleri yeri, yolu her aydınlattığında o yolu yürürler" şeklinde olur. Yine bu durumda fiilin mef'ûlü (nesnesi) hazfedilmiş olur. Ancak bu fiil geçişsiz (nesnesiz) de olabilir. Bu durumda anlam, "şimşek her çaktığında onun aydınlattığı, ışığının vurduğu yerde yürürler" şeklinde olur. İbn Ebî Able'nin [v.151/768] كُلَّما ضاءَ لَهُمْ şeklindeki okuyuşu bunu teyit eder.

[321] *Meşy* [yürüme], mâlûm hareket şeklidir, hızlı olduğunda buna *sa'y* [koşar adım yürüme] denir. Daha da hızlı olduğunda '*adv* [koşma] denir. **Şayet** "Neden aydınlatmadan söz edilirken, كُلَّما [her ne zaman] ifadesi, karartmadan söz edilirken إذا [...dığı zaman] ifadesi kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü onların bütün amaçları yürüyebilmektir; bunda çok hırslı ve gayretlidirler. Bu yüzden, ne zaman bir aydınlık görseler derhal fırsatı değerlendirip yürümeye çalışırlar. Oysa yerlerinde durmaları, çakılıp kalmaları böyle değildir.

وعن ابن مسعود: يختطف. وعن الحسن: يخطف، بفتح الياء والخاء، وأصله يختطف. وعنه: يخطف، بكسرهما على إتباع الياء الخاء. وعن زيد بن علي: يُخَطِّف، من خطَّف. وعن أبيّ يتخطف، من قوله {وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ} [العنكبوت: ٦٧].

[٣١٨] {كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ} استئناف ثالث كأنه جواب لمن يقول: كيف يصنعون في تارتي خفوق البرق وخفيته؟ وهذا تمثيل لشدة الأمر على المنافقين بشدته على أصحاب الصيب وما هم فيه من غاية التحير والجهل بما يأتون وما يذرون، إذا صادفوا من البرق خفقة، مع خوف أن يخطف أبصارهم، انتهزوا تلك الخفقة فرصة فخطوا خطوات يسيرة، فإذا خفي وفتر لمعانُه بقوا واقفين متقيدين عن الحركة.

[٣١٩] ولو شاء الله لزاد في قصيف الرعد فأصمهم، أو في ضوء البرق فأعماهم.

[٣٢٠] وأضاء: إما متعد بمعنى: كلما نوّر لهم ممشى ومسلكًا أخذوه والمفعول محذوف. وإما غير متعد بمعنى: كلما لمع لهم {مَشَوْا} في مطرح نوره وملقى ضوئه. ويعضده قراءة ابن أبي عبلة: كلما ضاء لهم.

[٣٢١] والمشي: جنس الحركة المخصوصة. فإذا اشتد فهو سعي؛ فإذا ازداد فهو عدْو. فإن قلت: كيف قيل مع الإضاءة: كلما، ومع الإظلام: إذا؟ قلت: لأنهم حراص على وجود ما همهم به معقود من إمكان المشي وتأتيه، فكلما صادفوا منه فرصة انتهزوها، وليس كذلك التوقف والتحبس.

[322] *Azleme* [أظلم] fiili geçişsiz olabilir, daha güçlü ve açık olan ihtimal budur, diğer bir ihtimal ise bunun *zalime'l-leylü* kullanımından naklen, geçişli olmasıdır. Yezid b. Kutayb'ın [v.120/737] bu kelimeyi edilgen olarak *uzlime* şeklinde okumuş olması da bunu teyit eder. Habîb b. Evs'in [Ebû Temmam; v.231/846] şiirinde şöyle bir kullanım geçer:

> Bu ikisi (yani bana yol gösteren akıl ve beni tedip eden zaman) önce iki halimi (gençlik ve yaşlılık) kararttılar; sonra da ihtiyar kösenin yüzünden bu (yol açtıkları) karanlıklarını giderdiler

Habîb b. Evs her ne kadar şiirleri tefsirde delil olmayacak sonraki dönem şairlerinden olsa da, kendisi Arap dilini iyi bilenlerdendir. Öyleyse onun bu sözlerini, [geçmiş şairlerden] naklettiği rivayetler gibi değerlendiriver! Dikkat edersen âlimler, "Bunun delili *hamâset* beytidir" derler ve gerek rivayetine gerek sağlamlığına güvendikleri için o söze itimad ederler.

[323] قامُوا "oldukları yerde durup kaldılar" anlamına gelir. Nitekim pazar hareketsiz, durgun olduğu zaman, *kāmet es-sûk*[u] [pazar durdu]; su donduğu zaman da *kāme'l-mâ'*[ü] derler. شاءَ (dilemek) fiilinin nesnesi hazfedilmiştir, çünkü verilen cevap, nesneye zaten delâlet etmektedir. Anlam şöyledir: Allah onların işitme ve görme hislerini gidermek isteseydi, giderirdi. *Şâ'e* ve *erâde* fiillerinde bu hazif çokça yapılır; hatta bu fiillerin nesneleri, birkaç kuraldışı, garip kullanım dışında, hiçbir zaman açıkça zikredilmez. Bu istisnalardan biri şairin şu sözüdür:

> Kan ağlamayı dileseydim, ağlardım elbet

Bu, لَوْ أَرَدْنا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْواً لاتَّخَذْناهُ مِنْ لَدُنَّا ["Eğer eğlence edinmeyi murad etseydik kendi katımızdan edinirdik" (Enbiyâ 21/17)] ve لَوْ أَرادَ اللّٰهُ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَداً ["Eğer Allah evlat edinmeyi murad etseydi" (Zümer 39/4)] âyetlerinde de söz konusudur. [*Şâ'e* fiilinin nesnesi gibi لَذَهَبَ (elbette giderirdi) fiilinin müteallakı da hazfedilmiştir.] "Allah dileseydi onların işitmelerini gök gürültüsünün şiddeti ile, görmelerini de şimşeğin parıltısı ile giderirdi" demek istemiştir. İbn Ebî Able لأذهب بأسماعهم şeklinde [hem geçişli] hem de Bâ harf-i ceriyle okumuştur; [normalde ikisinden biri yeterlidir]. Bunun benzeri وَلا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ [Bakara 2/195] âyetinde söz konusudur.

[324] *Şey'* "bilinebilen ve kendisinden haber verilebilen" demektir. Sîbeveyhi [v.180/796], *el-Kitab*'ında, Arap dilinde kelime sonlarının geliş kurallarına tahsis ettiği bölümde şöyle der: Müenneslik ancak müzekkerlikten çıkarılır; dikkat edersen, *şey'* kelimesi, müzekker mi yoksa müennes mi olduğu bilinmeden önce, kendisinden haber verilebilen her varlık için kullanılır. Oysa [lafız olarak] *şey'* kelimesi müzekkerdir.

[٣٢٢] وأظلم: يحتمل أن يكون غير متعد وهو الظاهر، وأن يكون متعديًا منقولًا من ظلم الليل. وتشهد له قراءة يزيد بن قطيب: أُظلِم، على ما لم يسم فاعله. وجاء في شعر حبيب بن أوس:

هُمَا أَظْلَمَا حالَيَّ ثُمَّتَ أَجْلَيَا ۞ ظَلاَمَيْهُمَا عنْ وَجْهِ أَمْرَدَ أَشْيَبِ

٥ وهو وإن كان محدثًا لا يستشهد بشعره في اللغة، فهو من علماء العربية، فاجعل ما يقوله بمنزلة ما يرويه. ألا ترى إلى قول العلماء: الدليل عليه بيت الحماسة، فيقتنعون بذلك لوثوقهم بروايته وإتقانه.

[٣٢٣] ومعنى {قَامُوا} وقفوا وثبتوا في مكانهم. ومنه: قامت السوق، إذا ركدت؛ وقام الماء: جمد. ومفعول {شَاءَ} محذوف، لأن الجواب يدل عليه، والمعنى: ولو ١٠ شاء الله أن يذهب بسمعهم وأبصارهم لذهب بها، ولقد تكاثر هذا الحذف في شاء وأراد لا يكادون يبرزون المفعول إلا في الشيء المستغرب كنحو قوله:

فَلَوْ شِئْتُ أَنْ أَبْكِي دَمًا لَبَكَيْتُهُ ۞

وقوله تعالى {لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْوًا لَاتَّخَذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا} [الأنبياء: ٧١] {لَوْ أَرَادَ اللهُ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا} [الزمر: ٤]. وأراد: ولو شاء الله لذهب بسمعهم بقصيف ١٥ الرعد، وأبصارهم بوميض البرق. وقرأ ابن أبي عبلة: لأذهب بأسماعهم، بزيادة الباء كقوله {وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ} [البقرة: ٥٩١].

[٣٢٤] والشيء: ما صح أن يعلم ويخبر عنه. قال سيبويه في ساقة الباب المترجم بباب مَجاري أواخر الكلم من العربية: وإنما يخرج التأنيث من التذكير. ألا ترى أن الشيء يقع على كل ما أخبر عنه من قبل أن يعلم أ ذكر هو أم أنثى؟ والشيء: مذكر،

Nasıl *Allah* kelimesi hususi kelimelerin en hususi olanı ise, bu kelime de, umumi ifadelerin en umumisidir; hem cisim için hem araz için hem kadîm için kullanılır. *Şeyᵘⁿ lâ ke'l-eşyâ'ⁱ* [şey, ama şeyler gibi değil] dersin ki; "mâlûm, ama diğer mâlûmlar gibi değil" anlamındadır. *Şey'* kelimesi maʻdûm [yok][16] ve muhâl [imkânsız] için de kullanılır.

[325] **Şayet** "Nasıl *'Allah her şeye kādirdir'* denilmiştir; zira imkânsız olan şeyler ve '*kendisi gibi bir başka kādir varlık yaratmak*' gibi bazı hususlar kudretin taalluk alanı dışında değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Kudret sahibinin tanımında, fiilin imkânsız olmaması şartı vardır. Dolayısıyla, kudret sahibinin 'her' şeye kādir olduğu söylendiği zaman, imkânsız olan şeyler doğrudan bundan istisna olur. Burada sanki "mümkün olan her şeye kādirdir" denilmiştir. Bunun benzeri, "falan kimse insanların emîridir" ifadesinde söz konusudur. Bu ifade kullanıldığında, "falan kimse insanlar içerisinde kendi emri altında olanların emîridir" anlamı kastedilir, o kimsenin bizzat kendisi de insanlar ifadesinin kapsamına dâhil olsa da, burada kastedilenler içinde yer almaz.

[326] Fiilin kudret sahibi iki varlık [Allah ve kul] itibariyle arz ettiği durum, yani aynı fiile iki farklı kudretin taalluk edip edemeyeceği ise ihtilâflı bir meseledir.

[327] **Şayet** "*Kadîr* kelimesi nereden türemiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bu kelime *takdîr*den türemiştir. Zira *kadîr,* fiilini kuvvet ve istitâʻati 'oran'ında ve âcizden ayrıldığı özellik 'miktar'ınca gerçekleştirir.

21. Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk edin ki, (Allah'ın azabından) sakınasınız.

[328] Allah Teâlâ [bundan önceki âyetlerde] mükellef grupları, yani mü'min, kâfir ve münafıkları tâdat edip bunların hallerini, sıfatlarını, akıbetlerini ve her birinin Allah katında *saʻîd* / cennetlik veya *şakī* / cehennemlik olmasına sebep olacak hususiyetleri anlattıktan sonra, bu âyette hepsine birden hitapta bulunmaktadır. Bu, daha önce "Yalnız sana kulluk eder, yalnız senden yardım dileriz." [Fâtiha 1/4] âyetinin tefsirinde anlatmış olduğumuz *iltifat* sanatı olup oldukça sık kullanılır ve dinleyicinin dikkatini, ilgisini çeker. Sözgelimi muhatabına üçüncü bir kişiyi anlatırken; "Falancanın başından şöyle şöyle şeyler geçmiş" deyip o üçüncü kişinin hikâyesinin eksik / nâkıs yönlerini anlatırsın; daha sonra da hitabı [kendisinden gıyaben bahsettiğin] o üçüncü kişiye çevirerek;

---

16 Muʻtezile, varlığı mevcut ve maʻdûm olarak ikiye ayırıp maʻdûmun varlık tasnifinde bir yer tuttuğunu, yani onun bir *şey'* olduğunu kabul ederken, Eşʻarî ve Mâtürîdîler âlemin kıdemi düşüncesine yol açabileceği düşüncesi ile bunun aksini kabul ederler. / çev.

وهو أعم العام؛ كما أن الله أخص الخاص، يجري على الجسم والعرض والقديم. تقول: شيء لا كالأشياء؛ أي معلوم لا كسائر المعلومات، وعلى المعدوم والمحال.

[٣٢٥] فإن قلت: كيف قيل: {عَلَى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ} وفي الأشياء ما لا تعلق به للقادر كالمستحيل وفعل قادر آخر؟ قلت: مشروط في حد القادر أن لا يكون الفعل مستحيلًا؛ فالمستحيل مستثنى في نفسه عند ذكر القادر على الأشياء كلها، فكأنه قيل: على كل شيء مستقيمٍ قديرٌ. ونظيره: فلان أمير على الناس، أي على من وراءه منهم، ولم يدخل فيهم نفسه وإن كان من جملة الناس.

[٣٢٦] وأما الفعل بين قادرين فمختلف فيه.

[٣٢٧] فإن قلت: ممّ اشتقاق القدير؟ قلت: من التقدير، لأنه يوقع فعله على مقدار قوّته واستطاعته وما يتميز به عن العاجز.

٢١-﴿يَأَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

[٣٢٨] لما عدّد الله تعالى فِرق المكلفين من المؤمنين والكفار والمنافقين، وذكر صفاتهم وأحوالهم ومصارف أمورهم، وما اختصت به كل فرقة مما يسعدها ويشقيها، ويحظيها عند الله ويرديها، أقبل عليهم بالخطاب، وهو من الالتفات المذكور عند قوله {إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ} [الفاتحة: ٤]، وهو فنّ من الكلام جزل، فيه هزّ وتحريك من السامع، كما أنك إذا قلت لصاحبك حاكيًا عن ثالث لكما: إنّ فلانًا من قصته كيت وكيت، فقصصت عليه ما فرط منه، ثم عدلت بخطابك إلى الثالث فقلت:

"Ey falanca! İşinde, gücünde doğru yoldan ayrılmamalı; kazanırken de harcarken de doğru yolu izlemelisin" dersin. Bu şekilde hitabı o kişiye yönlendirerek (iltifat) muhatabın dikkatini daha fazla çekmiş; tavsiyelerine, irşatlarına daha çok kulak vermesini sağlamış olursun. Görürsün ki muhatabının yanında söylediğin bu sözleri, eğer üçüncü kişiye hitaben değil de, doğrudan kendisine hitaben söyleyecek olsan, tabiatı gereği, söylediklerinden ürperecek [ve seni dinlemek istemeyecek]; doğrudan kendisine değil de üçüncü bir kişiye hitaben söylediğin kadar sana kulak vermeyecektir. İşte, bu tür söz sanatlarını kullanmak, söz esnasında birinden diğerine intikal etmek muhatabın kulak kabartmasına, gönlünü açıp kabule meyyal hale gelmesine sebep olur.

[329] Sahih bir senetle bize rivayet edildiğine göre İbrahim en-Neha'î [v.96/714], Alkame b. Kays'dan [v.62/682] şöyle nakletmiştir; "Kur'ân'da içerisinde يا أَيُّهَا النَّاسُ [Ey İnsanlar!] ifadesi bulunan her [sûre] mekkî, içinde يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا [Ey İman edenler!] ifadesi bulunan her sûre ise medenîdir. Buna göre; "Ey insanlar! Rabbinize kulluk edin" hitabı da, Mekke müşriklerine yönelik olmaktadır.

[330] *Yâ*, aslında uzakta olana seslenmek için belirlenmiş olan nida harfidir; insanın seslendiği kimseye hitaben kullandığı bir sestir. Yakında olan kimseye seslenmek için ise *ey* ve sadece Hemze [yani *E*] kullanılır. Ancak *Yâ* daha sonra, yakında da olsa, yanılan ve gaflete düşen kimseye [uyarı maksadıyla] seslenmek için kullanılır olmuştur. Bu durumda, yakında olan kişi, uzakta olan kişi konumunda değerlendirilmiştir. Hem yakında bulunan hem de herhangi bir yanılgı ve gaflet içinde bulunmayan kimseye bu harfle seslenildiği zaman, devamında gelen hitabın ciddi anlamda kastedildiği vurgulanmak istenir.

[331] **Şayet** "Peki, Allah Teâlâ insana şahdamarından daha yakın olduğu ve her şeyi en mükemmel şekilde işitip gördüğü halde, neden O'ndan medet uman kimse 'Ya Rabbi!' ve 'Ya Allah!' gibi ifadeler kullanmaktadır?" **dersen, şöyle derim:** Kul bu ifadeyi kullanmak sûretiyle kendini küçültmekte, yani kendisinin Allah'a yakın, O'nun rızasına nail olmuş mukarreb kimselerden olduğu düşüncesinden uzak durmakta; kendini küçük görerek, Allah katında kendisine değer biçmemiş olmakta; yanı sıra Allah'ın davetine icabet etme ve O'nun çağrısına kulak verme konusundaki gayretini göstermektedir.

[332] أَيُّ kelimesi, başında Lâm-ı ta'rîf bulunan bir muhataba seslenmek için kullanılan bir sıla ifadesidir. Benzer şekilde *zû* ve *ellezî* kelimeleri de cins isimlerini ve cümle olarak ma'rife olan ifadeleri nitelemek üzere kullanılan bağlaçlardır.

يا فلان من حقك أن تلزم الطريقة الحميدة في مجاري أمورك، وتستوي على جادّة السداد في مصادرك ومواردك. نبهته بالتفاتك نحوه فضل تنبيه، واستدعيت إصغاءه إلى إرشادك زيادة استدعاء، وأوجدته بالانتقال من الغيبة إلى المواجهة هازًّا من طبعه ما لا يجده إذا استمررت على لفظ الغيبة، وهكذا الافتنان في الحديث والخروج فيه ٥ من صنف إلى صنف، يستفتح الآذان للاستماع، ويستهش الأنفس للقبول.

[٣٢٩] وبلغنا بإسناد صحيح عن إبراهيم، عن علقمة: أنّ كل شيء نزل فيه: «يا أيها الناس» فهو مكي، و «يا أيها الذين آمنوا» فهو مدني. فقوله {يَأَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ} خطاب لمشركي مكة.

[٣٣٠] و{يَا} حرف وضع في أصله لنداء البعيد، صوت يهتف به الرجل بمن ١٠ يناديه. وأما نداء القريب فله أي والهمزة، ثم استعمل في مناداة من سها وغفل وإن قرب، تنزيلًا له منزلة من بعد؛ فإذا نودي به القريب المفاطن فذلك للتأكيد المؤذن بأن الخطاب الذي يتلوه معنيّ به جدًا.

[٣٣١] فإن قلت: فما بال الداعي يقول في جؤاره: يا رب، ويا ألله، وهو أقرب إليه من حبل الوريد، وأسمِعْ به وأبصِرْ؟ قلت: هو استقصار منه لنفسه، واستبعاد لها ١٥ من مظانّ الزلفى وما يقرّبه إلى رضوان الله ومنازل المقرّبين، هضمًا لنفسه وإقرارًا عليها بالتفريط في جنب الله، مع فرط التهالُك على استجابة دعوته والإذن لندائه وابتهاله.

[٣٣٢] و{أَيُّ} وصلة إلى نداء ما فيه الألف واللام، كما أنّ ذو والذي وصلتان إلى الوصف بأسماء الأجناس ووصف المعارف بالجمل.

أَيُّ müphem bir kelime olup kendisini izah edecek, müphemliğini giderecek bir ifadeye ihtiyaç duyar. Bu yüzden de peşinden ya bir cins isminin veya onun yerine geçecek [ism-i işaret vb.] bir kelimenin gelmesi ve onu nitelemesi gerekir. Böylece, seslenme (nida) ifadesinden kimin kastedildiği açıklığa kavuşmuş olacaktır. *Yâ Zeydü'z-zarîfu* [Ey zarif Zeyd!] örneğinde olduğu üzere, nida harfinin mamulü أَيُّ kelimesidir, devamındaki isim ise onun sıfatıdır. Ancak أَيُّ cümledeki *Zeyd* gibi müstakil olmadığı için mutlaka sıfat almak durumundadır. Bu şekilde müphemlikten açıklığa doğru aşama aşama ilerleme, bir tür tekit ve teyit anlamı taşımaktadır.

[333] Sıfat ve mevsufu arasında bulunan tenbih kelimesi [Elif] iki işlev görür: Birincisi nida harfini pekiştirmek, onun anlamını tekit etmek; ikincisi ise أَيُّ harfinin normalde alması gereken [fakat bu kullanımda almamış olduğu] muzāfun ileyhin telafisini sağlamaktır.

[334] **Şayet** "Neden Allah'ın kitabında bu tür nida ifadeleri, diğer eserlerde olmadığı kadar çok kullanılmaktadır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü Kur'ân, kendine mahsus birtakım tekit ve mübalağa üsluplarına sahiptir; zira Allah'ın kullarına nida ederek bildirdiği bütün emirleri, yasakları, öğütleri, sakındırmaları, vaatleri, uyarıları, geçmiş toplumlara dair kıssaları ve kitapta bahsettiği bundan başka hususlar son derece önemli meseleler olup kulların bu konularda tam bir teyakkuz halinde olmaları, kalpleri ve basiretleriyle tamamen buna yönelmeleri gerekmektedir. Oysa kullar bu durumdan gafildirler. İşte bu durum; onlara en tekitli ve en mübalağalı ifadelerle seslenilmesini gerektirmiştir.

[335] **Şayet** "Alkame [v.62/682] ve Hasan-ı Basrî'den [v.110/728] nakledilen rivayetlere göre buradaki kulluk emri ya hem mü'minlere hem kâfirlere yönelik ya da hususen Mekkeli kâfirlere yönelik olmalıdır; pekiyi, mü'minler zaten Rablerine kulluk ediyorlarken onlara kulluk etmelerinin emredilmesi nasıl mümkün olmaktadır; böyle bir ifadenin şairin şu mısralarından ne farkı vardır?

> Eğer bunu yapacak [Allah'tan isteyecek] olsam, 'zaten ayakta iken, ayağa kalkmasını istediğin kişi' gibi olurum.

Kâfirler zaten Allah'ı bilmemekte, O'nu kabul etmemektedirler, bu durumda Allah'a nasıl kulluk edecekler?" **dersen, şöyle derim:** Mü'minlerin Allah'a kulluk etmelerinden maksat, kullukta derecelerinin artması, onda sebat etmeleridir.

وهو اسم مبهم مفتقر إلى ما يوضحه ويزيل إبهامه، فلا بد أن يردفه اسم جنس أو ما يجري مجراه يتصف به حتى يصح المقصود بالنداء، فالذي يعمل فيه حرف النداء هو {أَيُّ} والاسم التابع له صفته، كقولك: يا زيدُ الظريفُ؛ إلا أن أيًّا لا يستقل بنفسه استقلال زيد فلم ينفك من الصفة. وفي هذا التدرّج من الإبهام إلى التوضيح ضرب ٥ من التأكيد والتشديد.

[٣٣٣] وكلمة التنبيه المقحمة بين الصفة وموصوفها لفائدتين: معاضدة حرف النداء ومكانفته بتأكيد معناه، ووقوعها عوضًا مما يستحقه أيّ من الإضافة.

[٣٣٤] فإن قلت: لم كثر في كتاب الله النداء على هذه الطريقة ما لم يكثر في غيره؟ قلت: لاستقلاله بأوجه من التأكيد وأسباب من المبالغة؛ لأن كل ما نادى الله ١٠ له عباده من أوامره ونواهيه وعظاته وزواجره ووعده ووعيده، واقتصاص أخبار الأمم الدارجة عليهم وغير ذلك مما أنطق به كتابه أمور عظام، وخطوب جسام، ومعان عليهم أن يتيقظوا لها، ويميلوا بقلوبهم وبصائرهم إليها، وهم عنها غافلون؛ فاقتضت الحال أن ينادَوا بالآكد الأبلغ.

[٣٣٥] فإن قلت: لا يخلو الأمر بالعبادة من أن يكون متوجهًا إلى المؤمنين ١٥ والكافرين جميعًا، أو إلى كفار مكة خاصة، على ما روي عن علقمة والحسن، فالمؤمنون عابدون ربهم فكيف أمروا بما هم ملتبسون به؟ وهل هو إلا كقول القائل:

فلَو أنّي فعلتُ كُنْتُ مَنْ تَسْـ ۞ ـأَلُهُ وهُوَ قائمٌ أنْ يَقُومَا

وأما الكفار فلا يعرفون الله، ولا يقرّون به فكيف يعبدونه؟ قلت: المراد بعبادة المؤمنين: ازديادهم منها وإقبالهم وثباتهم عليها.

Kâfirlerin kulluğu ise öncelikle Allah'ı kabul/ikrar etme şartına bağlıdır. Namaz emrine muhatap olan kişinin öncelikle namazın abdest, niyet ve diğer şartlarını yerine getirmek durumunda olması da buna benzer. Bütün bu ön şartlar, açıkça zikredilmemiş olsalar da, emrin kapsamına dâhildirler. Zira bu emirler, ancak bu şartlarla birlikte yerine getirilebilirler. Bu yüzden bu ön şartlar, söz konusu emrin levazımındandır. Kaldı ki Mekke Müşrikleri Allah'ı bilmekte, O'nu kabul etmekte idiler. Allah Teâlâ, "Bunlara, kendilerini kimin yarattığını sorsan, kesinlikle; 'Allah' derler." [Zuhruf 43/87] buyurmaktadır.

[336] **Şayet** "Senin açıklamana göre âyetteki 'kulluk edin' ifadesi hem kulluk etme emrini hem de kullukta ziyadeyi (derecenin artmasını) ihtiva ediyor olmaktadır" **dersen, şöyle derim**: Kullukta ziyade, kulluğun ta kendisidir, ondan başka bir şey değildir.

[337] **Şayet** "Rabbiniz ifadesinden maksat nedir?" **dersen, şöyle derim:** Müşrikler iki rububiyet inancına sahiptiler. Birincisi Allah'ın rabliği, ikincisi ise putlarının rabliği idi. Eğer buradaki hitap hususen Mekke Müşriklerine yönelik ise, o zaman "Rabbiniz"den maksat, "göklerin, yerlerin ve onların *rab* diye adlandırdıkları ilâhların Rabbi" mânasıdır. Bu durumda "sizleri yaratan" ifadesi, ayırt edici ve izah edici bir sıfat olmaktadır. Eğer âyetteki hitap bütün fırkalara [mü'minlere, kâfirlere ve münafıklara] yönelik ise, o zaman "Rabbiniz" ile hakiki anlam kastedilmiş olur. Bu durumda "sizleri yaratan" ifadesi, övgü ve tazim ifade eden bir sıfat olur. Hitabın hususen kâfirlere yönelik olma ihtimali de bu yorumu imkânsız kılmaz. Ancak yine de birinci ihtimal daha açık ve daha sahihtir.

[338] الخلق [yaratma]; bir şeyi düzenleyerek, ölçüp biçerek vücuda getirmek demektir. Sözgelimi ayakkabıyı belli bir ölçüye göre yapan kimse için *haleka'n-na'l'e* denilir. Ebû Amr [v.154/771] *halâkküm* şeklinde idğam ile okumuştur. İbnü's-Semeyfa' [el-Yemânî v.215/830] bu ifadeyi وخلق مَن قبلكم [ve sizden evvelkileri yaratan] şeklinde okumuştur. Zeyd b. Ali'nin [v.122/740] kıraatinde ise وَالَّذِينَ مِن قَبْلَكُمْ ifadesi yer alır. Ancak bu, problemli bir okuyuştur [çünkü iki ism-i mevsûle karşılık bir tek sıla vardır]. Buna rağmen, bu okuyuşu şöyle izah etmek mümkündür: Burada ilk ism-i mevsūl tekit maksadıyla, birincisi ile sılası arasına sıkıştırılmıştır. Nitekim;

Ey Teym! Adiyy oğullarının Teym'i! Babasız kalasıcalar!..

şiirinde Cerîr [v.110/728], ikinci *Teym*'i birinci *Teym* ile muzāfun ileyh arasına mukham olarak girmiştir. Aynı durum, [أبا kelimesini tenvinsiz okuduğun] لا أبَا لَكَ ifadesinde muzāf ile muzāfun ileyh arasına girmiş olan izafet Lâm'ında da söz konusudur.

وأما عبادة الكفار فمشروط فيها ما لا بد لها منه وهو الإقرار، كما يشترط على المأمور بالصلاة شرائطها من الوضوء والنية وغيرهما وما لا بد للفعل منه، فهو مندرج تحت الأمر به وإن لم يذكر، حيث لم ينفعل إلا به، وكان من لوازمه. على أنّ مشركي مكة كانوا يعرفون الله ويعترفون به {وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللهُ} [الزخرف: ٨٧].

٥ [٣٣٦] فإن قلت: فقد جعلت قوله {اُعْبُدُوا} متناولًا شيئين معًا؛ الأمر بالعبادة، والأمر بازديادها. قلت: الازدياد من العبادة عبادة وليس شيئًا آخر.

[٣٣٧] فإن قلت: {رَبَّكُمُ} ما المراد به؟ قلت: كان المشركون معتقدين ربوبيتين؛ ربوبية الله، وربوبية آلهتهم. فإن خصوا بالخطاب فالمراد به اسم يشترك فيه رب السماوات والأرض والآلهة التي كانوا يسمونها أربابًا، وكان قوله {اَلَّذِى خَلَقَكُمْ}
١٠ صفة موضحة مميزة. وإن كان الخطاب للفِرق جميعًا، فالمراد به ربكم على الحقيقة؛ و{اَلَّذِى خَلَقَكُمْ} صفة جرت عليه على طريق المدح والتعظيم. ولا يمتنع هذا الوجه في خطاب الكفرة خاصة. إلا أن الأول أوضح وأصح.

[٣٣٨] والخلق: إيجاد الشيء على تقدير واستواء. يقال: خلق النعل، إذا قدره وسواها بالمقياس. وقرأ أبو عمرو: {خَلَقكُّمْ} بالإدغام. وقرأ ابن السميفع: وخلق
١٥ من قبلكم. وفي قراءة زيد بن علي: والذين مِن قَبْلِكُمْ؛ وهي قراءة مشكلة. ووجهها على إشكالها أن يقال: أقحم الموصول الثاني بين الأول وصلته تأكيدًا، كما أقحم جرير في قوله:

يا تَيْمُ تَيْمَ عَدِيٍّ لَا أَبَا لَكُمُ ۞

«تيمًا» الثانيَ بين الأول وما أضيف إليه؛ وكإقحامهم لام الإضافة بين المضاف
٢٠ والمضاف إليه في «لا أبا لك».

[339] لَعَلَّ beklenti ve şefkat ifade eder. Sözgelimi *le'alle Zeyd^en yükrimunî* [umulur ki Zeyd bana değer verir] ve *le'allehû yühînunî* [belki bana değer vermez] denilir. Allah Teâlâ لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشى ["belki düşünüp ders çıkarır ya da saygılı olur" (TāHâ 20/44)] ve لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ ["(Kıyamet) saat(i) belki de yakındır" (Şûrâ 42/17)] âyetlerinde böyle kullanmıştır. Dikkat edersen, وَالَّذِينَ آمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْها ["İman edenler ondan yana kaygılıdır." (Şûrâ 42/18)] âyetinde de ifade edildiği üzere, Kur'ân'ın birçok yerinde bu ifade teşvik maksadıyla kullanılmıştır. Fakat bu teşvik ve özendirme ifadeleri mutlak kerem ve mutlak rahmet sahibi [Allah] tarafından kullanılmış olduğu için, bu ifadelerde geçen teşvikler, gerçekleşeceği kesin olan şeyler konumundadır. Bu yüzden de Allah'ın teşviki, kesin olan bir şeyin haber verilmesi anlamındadır. Kimi de لعل'nin كى [için] anlamında olduğunu söylemiştir. Oysa bu doğru değildir; doğru olan, yukarıda ifade etmiş olduğumuz husustur. Yine sultanların âdeti ve bulundukları konumun teâmülü, vaatte bulundukları ve kesin olarak yapmaya gönüllü oldukları şeyleri söylerken; "belki", "umulur" vb. kısa ifadeler kullanmak ya da imalı bir şekilde onay vermek, gülümsemek veya sıcak bir şekilde bakmak şeklindedir. Sultan bunlardan herhangi birini yaptığı zaman, istek sahibinin içinde, istediğini elde ettiğine dair artık hiçbir kuşku kalmaz. İşte sultanlar sultanı, mutlak izzet ve kibriyanın sahibi Allah Teâlâ'nın kelâmında da لعل ifadesi bu şekilde kullanılmıştır. Bir başka ihtimal ise, لعل'nin kesinlik değil, umut verme anlamında kullanılmış olmasıdır ki bunun sebebi de, kulların tembelliğe düşmelerine engel olmaktır. Nitekim şu âyette bu durum söz konusudur: "Ey iman edenler! Samimi bir tevbe ile Allah'a tevbe edin. Belki Rabbiniz, kötülüklerinizi örter." [Tahrim 66/8)]

[340] **Şayet** "Bu âyetteki لعل'nin mânası ve âyetteki konumu nedir?" **dersen, şöyle derim:** Anlamı, yukarıda söz ettiklerimizden hiçbiri değildir, çünkü خَلَقَكُمْ ... لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ifadesinin, "Allah'ın, kullarının takvasını ümit ettiği" şeklinde anlaşılması mümkün değildir, zira ümit etmek, gaybı ve şehadeti bilen Allah hakkında düşünülmesi caiz olmayan bir fiildir. Yine bu âyetin, "kullar Allah tarafından, takva ümidi taşır halde yaratılmışlardır" şeklinde anlaşılması da mümkün değildir. Ancak âyetteki لعل hakiki değil, mecaz anlamda kullanılmıştır. Çünkü Allah Teâlâ kullarını, kendilerine yüklemiş olduğu mükellefiyet gereği kulluk etsinler diye yaratmış; onları hem akıl hem de şehvet ile donatmış; kudretlerini her türlü illetten (eksiklikten) arındırmış; onlara imkân vermiş, kendilerine hayır ve şer yollarını göstermiş, 'tercih' yularını kendi ellerine bırakmış ve hayır ve takvayı tercih etmelerini murad etmiştir.

[٣٣٩] ولعل للترجي أو الإشفاق؛ تقول: لعل زيدًا يكرمني، ولعله يهينني. وقال الله تعالى: {لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى} [طه: ٤٤]، {لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ} [الشورى: ١٧]. ألا ترى إلى قوله {وَالَّذِينَ آمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَا} [الشورى: ١٨]. وقد جاءت على سبيل الإطماع في مواضع من القرآن، ولكن لأنه إطماع من كريم رحيم، إذا أطْمع ٥ فَعل ما يُطمع فيه لا محالة، لجري إطماعه مجرى وعده المحتومِ وفاؤُه به. قال من قال: إن لعل بمعنى كي، ولعل لا تكون بمعنى كي. ولكن الحقيقة ما ألقيت إليك. وأيضًا فمن ديدن الملوك وما عليه أوضاع أمرهم ورسومهم أن يقتصروا في مواعيدهم التي يوطِّنون أنفسهم على إنجازها على أن يقولوا: عسى، ولعل، ونحوهما من الكلمات أو يخيِّلوا إخالة؛ أو يظفر منهم بالرمزة أو الابتسامة أو النظرة الحلوة، ١٠ فإذا عثر على شيء من ذلك منهم، لم يبق للطالب ما عندهم شك في النجاح والفوز بالمطلوب. فعلى مثله ورد كلام مالك الملوك ذي العز والكبرياء. أو يجيء على طريق الإطماع دون التحقيق لئلا يتكل العباد، كقوله {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ} [التحريم: ٨].

[٣٤٠] فإن قلت: فلعلَّ التي في الآية ما معناها وما موقعها؟ قلت: ليست ١٥ مما ذكرناه في شيء، لأن قوله {خَلَقَكُمْ}، {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ}، لا يجوز أن يحمل على رجاء الله تقواهم، لأن الرجاء لا يجوز على عالم الغيب والشهادة، وحمله على أن يخلقهم راجين للتقوى ليس بسديد أيضًا. ولكن لعل واقعة في الآية موقع المجاز لا الحقيقة، لأن الله عزّ وجلّ خلق عباده ليتعبدهم بالتكليف، وركّب فيهم العقول والشهوات، وأزاح العلة في أقدارهم وتمكينهم وهداهم ٢٠ النَّجدين، ووضع في أيديهم زمام الاختيار، وأراد منهم الخير والتقوى.

Bu durumda onlar, artık takva sahibi olmaları umulacak kimseler sûretindedirler. Çünkü durumları buna müsaittir; herhangi bir fiili yapıp yapmamak arasında muhayyer olan kimsenin durumu gibi, bunlar da Allah'a itaat ve isyan arasında muhayyerdirler. Şu âyet de bunu doğrulamaktadır: "Hanginizin daha güzel amel sergileyeceğini sına(yıp bunu herkese açıkça göster)mek için.." [Hûd 11/7)]. Aslında imtihan edip denemek sadece işlerin akıbetini bilmeyenlerin yapacağı iştir, fakat burada kulların durumunun *ihtiyar* üzere bina edilmiş olması, imtihana benzetilmiştir.

[341] **Şayet** "Allah Teâlâ nasıl bu âyete muhatap olan kimseleri takva sahibi olmaları ümidi üzere yaratmışsa onlardan öncekileri de aynı şey için yaratmıştır; o halde bu âyette 'umulur ki sakınırsınız' ifadesi neden sadece muhataplara hasredilmiş, neden öncekileri de bu hitaba dâhil etmemiştir?" **dersen, şöyle derim:** Allah burada hitabı sadece muhataplara hasretmiş değildir, aksine sadece *tağlîb* kuralı gereği, lafzan muhatap sıygası kullanmıştır, ama mâna, hepsini ihtiva eder.

[342] **Şayet** "Âyette söz diziminin (*nazm*) uyumu açısından, اعْبُدُوا anlamını ifade etmek için تعبدون veya تتقون yerine اتقوا lafzı kullanılsa [yani ikisi de emir ya da ikisi de fiil olsa] olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Sakınma kulluktan farklı bir şey değildir ki bu durum sözün ahenginin bozulmasına neden olsun. Aksine takva, kulluk eyleminde bulunan kimsenin davranışının zirve noktası, gayretinin son haddidir. Dolayısıyla, Allah Teâlâ ibadetin en zirve noktalarını ifade etmek üzere "Sizi yaratan Rabbinize kulluk edin" buyurduğu zaman, bu ifade kulları kulluğa teşvik ve ilzam etmekte, ibadetin gönüllerde daha sağlam bir şekilde yer etmesini sağlamakta daha etkili olmuştur. Bunun benzeri, kölene; "Şu kitap tomarlarını taşı bakalım; ben seni sırf yükümü taşıyasın diye köle edindim" demen gibidir; "Seni kitap tomarlarını taşıyasın diye köle edindim" demiş olsaydın, kölenin gönlünde aynı etkiyi oluşturmazdı.

22. O ki; Arz'ı sizin için döşek, göğü de muazzam bir yapı kılmış; gökten su indirip onunla size rızık olarak türlü türlü meyveler çıkarmıştır. Dolayısıyla, bunu bile bile Allah'a 'denk' şeyler ihdas etmeyin.

[343] Allah Teâlâ önce kulların kendisine kulluk etmelerini gerektiren, mahlûkātın kendisine şükretmesini gerektiren şeyleri belirtmiş; bu meyanda, ilk olarak onları canlı ve kudret sahibi varlıklar olarak yarattığını ifade etmiştir.

فهم في صورة المرجوّ منهم أن يتقوا يترجح أمرهم وهم مختارون بين الطاعة والعصيان كما ترجحت حال المرتجي بين أن يفعل وأن لا يفعل، ومصداقه قوله عز وجل: {لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا} [هود: ٧؛ الملك: ٢]. وإنما يبلو ويختبر من تخفى عليه العواقب؛ ولكن شبه بالاختبار بناء أمرهم على الاختيار.

٥ [٣٤١] فإن قلت: كما خلق المخاطبين لعلهم يتقون فكذلك خلق الذين من قبلهم لذلك، فلم قصره عليهم دون من قبلهم؟ قلت: لم يقصره عليهم، ولكن غلب المخاطبين على الغائبين في اللفظ والمعنى على إرادتهم جميعًا.

[٣٤٢] فإن قلت: فهلا قيل تعبدون لأجل «اعبدوا»، أو اتقوا لمكان «تتقون»؛ ليتجاوب طرفا النظم؟ قلت: ليست التقوى غير العبادة حتى يؤدّي ذلك إلى تنافر ١٠ النظم. وإنما التقوى قصارى أمر العابد ومنتهى جهده. فإذا قال: {اُعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِى خَلَقَكُمْ} للاستيلاء على أقصى غايات العبادة كان أبعث على العبادة، وأشدّ إلزامًا لها، وأثبت لها في النفوس. ونحوه أن تقول لعبدك: احمل خريطة الكتُب فما ملكتُك يميني إلا لجرّ الأثقال. ولو قلت: لحمل خرائط الكتب، لم يقع من نفسه ذلك الموقع.

١٥ ٢٢-﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

[٣٤٣] قدّم سبحانه من موجبات عبادته وملزمات حق الشكر له خلقهم أحياء قادرين أوّلًا،

Çünkü bu, diğer bütün nimetlerin başı ve temeli; kulluk ve şükür gibi her şeyi yapabilmenin ön sebebidir. Ardından Allah Teâlâ, kulların kaçınılmaz olarak ihtiyaç duydukları mesken ve yaşam yeri olan yeryüzünü yaratmış olduğunu ifade etmekte, daha sonra da bu sabit yaşam yerinin üzerini bir çadır veya kubbe gibi örten *semâ*yı yarattığını bildirmekte; gök ve yer arasında adeta bir nikâh gibi tesis ettiği ilişkiyi, gökten yere doğru suyu indirmesini, tıpkı canlılardan nesillerin üremesi gibi yerin bağrından su ile türlü meyveleri insanlar için rızık olarak çıkardığını beyan etmektedir. Böylece, bütün bunların kullar için ibret vesilesi, tevhid ve imana ulaştıracak nazar düzeyine yükselme basamağı, hakkıyla itiraf edip gereken şükrünü edâ edecekleri bir nimet olmasını, kulların hem kendi yaratılışları hem de üstlerindeki ve altlarındaki varlıkların yaratılışı üzerinde tefekkür etmelerini, bütün bu mahlûkāttan hiçbirinin herhangi bir şey yaratmaya kādir olmadığını düşünmelerini ve neticede mahlûkātı yaratmış olan ve mahlûkāta benzemeyen bir yaratıcının varlığına yakînen iman etmelerini ve bu yaratıcının kādir olduğu şeylere kādir olmadığını bildikleri 'var'lıkları Allah'a ortak koşmamalarını murad etmiştir.

[344] Âyetteki ism-i mevsūl ve onun sıla cümlesi [الَّذِي جَعَلَ ifadesi] ya önceki âyette geçen الذي خلقكم ifadesinin sıfatı olarak veya övgü ve tazim ifadesi olarak nasb mahallindedir ya da mübtedâ olarak merfû'dur. Ancak merfû' olması halinde bile, mansup olduğu durumdaki övgü mânasını taşır.

[345] فِراشاً [yatak] kelimesini; Yezîd eş-Şâmî بساطا [yaygı]; Talha b. Musarrıf [v.112/730] ise مهادا [beşik] şeklinde okumuştur. Yeryüzünün insanlar için bir yaygı, beşik ya da döşek kılınmasının anlamı; onların yer üzerinde oturuyor, yatıyor; tıpkı yatak, yaygı ve beşik üzerinde hareket eder gibi onun üzerinde hareket ediyor olmalarıdır.

[346] **Şayet** "Bu âyette yeryüzünün kürevî değil de düz olduğuna dair bir delil var mıdır?" **dersen, şöyle derim:** Burada sadece insanların yer üzerine tıpkı yaygı ve yatak üzerinde yayıldıkları gibi yayıldıkları anlamı vardır; yer ister düz ister küre şeklinde olsun, üzerinde yayılmak her hâlükârda imkânsız değildir, çünkü hacmi çok büyük ve geniştir, iki tarafı arasındaki uzaklık çok fazladır. İnsan yeri çakılı tutan 'kazık'lar olan dağlardan birinin üzerinde yerleşip yayılabiliyorsa, geniş ve uzun olan düz yeryüzünde bunu yapması çok daha kolaydır.

[347] Âyette geçen *binâ*; ev, kubbe, çadır gibi 'yapı'ların ismi olarak kullanılan bir mastardır. "Arapların binaları" ifadesinden onların çadırları kastedilir. Arapların kullandığı *benâ 'alâ imraetihî* [hanımı için izdivaç çadırı/binası inşa etti] ifadesi de bu kabildendir, zira onlar evlendikleri zaman hanımları için husussi bir çadır kurarlardı.

لأنه سابقة أصول النعم ومقدمتها، والسبب في التمكن من العبادة والشكر وغيرهما؛ ثم خلْقَ الأرض التي هي مكانهم ومستقرّهم الذي لا بدّ لهم منه، وهي بمنزلة عرصة المسكن ومتقلبه ومفترشه؛ ثم خلق السماء التي هي كالقبة المضروبة والخيمة المطنِّبة على هذا القرار، ثم ما سوّاه عزّ وجل من شبه عقد النكاح بين المُقِلَّة والمُظِلَّة بإنزال الماء منها عليها. والإخراج به من بطنها أشباه النسل المنتج من الحيوان من ألوان الثمار رزقًا لبني آدم، ليكون لهم ذلك معتبرًا ومتسلقًا إلى النظر الموصل إلى التوحيد والاعتراف؛ ونعمة يتعرفونها فيقابلونها بلازم الشكر، ويتفكرون في خلق أنفسهم وخلق ما فوقهم وتحتهم، وأن شيئًا من هذه المخلوقات كلها لا يقدر على إيجاد شيء منها، فيتيقنوا عند ذلك أن لا بدّ لها من خالق ليس كمثلها، حتى لا يجعلوا المخلوقات له أندادًا وهم يعلمون أنها لا تقدر على نحو ما هو عليه قادر.

[٣٤٤] والموصول مع صلته إمّا أن يكون في محل النصب وصفًا كـ{الَّذِى خَلَقَكُمْ}، أو على المدح والتعظيم. وإمّا أن يكون رفعًا على الابتداء وفيه ما في النصب من المدح.

[٣٤٥] وقرأ يزيد الشامي: بساطًا؛ وقرأ طلحة: مهادا. ومعنى جعلها فراشًا وبساطًا ومهادًا للناس أنهم يقعدون عليها وينامون ويتقلبون، كما يتقلب أحدهم على فراشه وبساطه ومهاده.

[٣٤٦] فإن قلت: هل فيه دليل على أنّ الأرض مسطَّحة وليست بكريّة؟ قلت: ليس فيه إلا أن الناس يفترشونها كما يفعلون بالمفارش، وسواء كانت على شكل السطح، أو شكر الكرة، فالافتراش غير مستنكر ولا مدفوع، لعظم حجمها واتساع جرمها وتباعد أطرافها. وإذا كان متسهلًا في الجبل وهو وتد من أوتاد الأرض، فهو في الأرض ذات الطول والعرض أسهل.

[٣٤٧] والبناء مصدر سمي به المبنى بيتًا كان أو قبة أو خباء أو طرافًا؛ وأبنية العرب: أخبيتهم، ومنه بنى على امرأته، لأنهم كانوا إذا تزوجوا ضربوا عليها خباء جديدًا.

[348] **Şayet** “Meyvelerin topraktan su ile çıkarılması ne anlama gelmektedir; aslında onlar Allah’ın dilemesi ve kudreti ile çıkmakta değil midir?” **dersen, şöyle derim:** Bunun mânası Allah Teâlâ’nın tıpkı çocuğun yaratılmasında erkek spermini sebep ve madde kılması gibi suyu da meyvelerin çıkması için sebep ve madde kılmış olmasıdır. Bununla beraber Allah Teâlâ, tıpkı cinslerin ve maddelerin bizzat kendilerini yaratmış olduğu gibi, bütün cinslere dâhil olan varlıkları hiçbir sebep ve madde olmadan da yaratmaya kādirdir. Ancak onun varlıkları yaratma -onları aşamalı bir şekilde bir halden diğerine, bir mertebeden diğerine intikal ettirme- konusunda türlü hikmet ve gerekçeleri vardır ki, varlığı bu hikmet ve gerekçeler uyarınca sürekli olarak yeniler. Bu yenilenme de melekler ve basiret nazarı ile bakmasını bilen kullar için ibret ve sahih tefekkür vesilesi olur; onları daha ziyade mutmain olmalarına, ilâhî kudretin muazzamlığı ve ilâhî hikmetin esrarengizliği konusunda kalplerinin daha bir huzur içinde olmasına sebep olur. İşte bütün bunlar varlığı ani bir şekilde, hiçbir aşama ve hiyerarşik düzen olmaksızın yaratma durumunda söz konusu olmayacak hikmetlerdir.

[349] مِنَ الثَّمَراتِ ifadesindeki *Min*, kısmîlik (ba‘ziyyet) ifade eder ki فَأَخْرَجْنا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَراتِ [“her türlü mahsulü onunla çıkarırız” (A‘râf 7/57)] âyeti ve فَأَخْرَجْنا بِهِ ثَمَراتٍ [“Biz de onunla ... meyveler çıkartmaktayız” (Fâtır 35/27)] âyeti de buna delildir. Ayrıca nekre olarak kullanılmış olan ماء [su] ve رزقا [rızık] kelimeleri bu kısmîlik mânasını barındırmaktadır. Zira bu kelimelerin nekre olarak kullanılmasından kısmîlik mânası kastedilmiştir. Burada sanki “gökten suyun bir kısmını indirdik ve onun meyvelerinin bazılarını çıkardık ki bu sizin rızkınızın bir kısmı olsun” anlamı kastedilmiştir. İşte buradaki anlamın sıhhatine uygun olan görüş budur. Zira Allah Teâlâ bütün suyu gökten indirmemiş; bütün meyveleri yağmurla çıkarmamış; bütün rızkı meyvelerden ibaret kılmamıştır. Yine مِنَ الثَّمَراتِ ifadesindeki Min’in, *enfaktü mine’d-derâhimi elf*^{en} [dirhemlerden binini harcadım] ifadesinde olduğu gibi, beyân ifade eden Min harfi olması [min-i beyâniyye] da mümkündür.

[350] **Şayet** “رزقا kelimesini nasb eden nedir?” **dersen, şöyle derim:** Eğer مِنَ الثَّمَراتِ’taki مِنَ kısmîlik ifade ediyorsa, o zaman رزقا kelimesi sebep bildiren mef‘ûl (mef‘ûlün leh) olarak mansuptur; fakat eğer مِنَ beyân ifade ediyorsa o zaman رزقا kelimesi أَخْرَجَ fiilinin mef‘ûlü olarak mansuptur.

[٣٤٨] فإن قلت: ما معنى إخراج الثمرات بالماء وإنما خرجت بقدرته ومشيئته؟ قلت: المعنى أنه جعل الماء سببًا في خروجها ومادّة لها، كماء الفحل في خلق الولد، وهو قادر على أن ينشئ الأجناس كلها بلا أسباب ولا موادّ كما أنشأ نفوس الأسباب والموادّ، ولكن له في إنشاء الأشياء مدرجًا لها من حال إلى حال، وناقلًا من مرتبة ٥ إلى مرتبة حكَما ودواعي يجدد فيها لملائكته والنُّظَّار بعيون الاستبصار من عباده عبرًا وأفكارًا صالحة، وزيادة طمأنينة، وسيكون إلى عظيم قدرته وغرائب حكمته، ليس ذلك في إنشائها بغتة من غير تدريج وترتيب.

[٣٤٩] ومِن في {مِنَ الثَّمَرَاتِ} للتبعيض بشهادة قوله {فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ} [الأعراف: ٥٧]، وقوله {فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ} [فاطر: ٢٧]. ولأن المنكَّرَين ١٠ أعني ماء، ورزقًا يكتنفانه. وقد قصد بتنكيرهما معنى البعضية؛ فكأنه قيل: وأنزلنا من السماء بعض الماء، فأخرجنا به بعض الثمرات، ليكون بعض رزقكم. وهذا هو المطابق لصحة المعنى، لأنه لم ينزل من السماء الماء كله، ولا أخرج بالمطر جميع الثمرات، ولا جعل الرزق كله في الثمرات. ويجوز أن تكون للبيان كقولك: أنفقت من الدراهم ألفًا.

١٥ [٣٥٠] فإن قلت: فيم انتصب {رِزْقًا}؟ قلت: إن كانت من للتبعيض كان انتصابه بأنه مفعول له؛ وإن كانت مبنية، كان مفعولًا لأخرج.

[351] **Şayet** "Gökten inen suyla çıkan meyveler pek çoktur; o halde bu durumu ifade etmek üzere neden الثمر ya da الثمار şeklindeki [cem-'i kesret] çoğullar kullanılmadı da, الثَّمَراتِ kullanıldı?" **dersen, şöyle derim:** Bu konuda iki değerlendirme yapılabilir. İlkine göre الثَّمَراتِ kelimesi ile *fülân*[ün] *edreket semerete büstânihi* [falanca bostanının meyvelerini devşirdi] ifadesindeki ثَمَرَةَ'nin [ki bu ثَمَرَةَ kelimesi الثمار anlamındadır] çoğulu kastedilmiştir. Bunun bir benzeri Şair Huveydira'nın meşhur kasidesine, bu kasidenin bütünü adeta tek bir kelime gibi bütünlük arz ettiği için *Kelimetu'l-Huveydira* [Huveydira'nın *kelime*si] denilmesi ve köy/kent için *mederat*[un] [kerpiç] denilmesidir; oysa köy birbirine eklenmiş kerpiçlerden [*meder*[un]] oluşmaktadır. İkincisine göre ise çoğullar birbirlerinin yerine kullanılabilirler; çünkü hepsi çoğul olmakta kesişmektedirler. Nitekim كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ ["Nice bağlar bıraktılar; nice pınarlar" (Duhān 44/25)] ve ثَلاثَةَ قُرُوءٍ ["üç âdet müddeti" (Bakara 2/228)] âyetlerinde bu durum söz konusudur. Muhammed b. es-Semeyfa' [el-Yemânî]'nin [v.215/830] bu ifadeyi من الثمرة şeklinde tekil olarak okumuş olması birinci değerlendirmeyi desteklemektedir.

[352] Eğer *rızık* kelimesi ile rızkın bizzat kendisi kastediliyorsa, o zaman لَكُمْ [sizin için] ifadesi *rızık* kelimesinin sıfatı olur. Eğer *rızık* kelimesi, rızkın bizzat kendisinin değil de, rızıklandırma fiilinin anlamının ismi ise, o zaman لَكُمْ [sizin için] ifadesi mef'ûl (nesne) olur ve sanki "size rızık" anlamı kastedilmiş olur.

[353] **Şayet** "Âyetteki فَلا تَجْعَلُوا [dolayısıyla ortak koşmayınız] ifadesi neye taalluk etmektedir [dolayısıyla anlamı, nereden gelmektedir]?" **dersen, şöyle derim:** Bu konuda üç değerlendirme yapmak mümkündür. Birincisi; bunun emir fiili olan "Rabbinize kulluk ediniz" ifadesine taalluk etmesi ve "Rabbinize kulluk ediniz, dolayısıyla ortak koşmayınız " anlamına gelmesidir. Zira kulluğun aslı - esası tevhittir, Allah'a eş ve ortak koşmamaktır. İkincisi; bunun لَعَلَّ ifadesine taalluk etmesidir. Bu durumda تَجْعَلُوا fiili, لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبابَ أَسْبابَ السَّماواتِ فَأَطَّلِعَ إِلى إِلٰهِ مُوسى ["… belki o yollara; göklerin yollarına ulaşırım da Musa'nın tanrısına muttalî olurum." (Ğâfir 40/36-37)] âyetinin Âsım kıraatinin Hafs [v.180/796] rivayetindeki okunuşunda فَأَطَّلِعَ [muttali olurum] fiilinin mansup olmasındaki gibi mansup olur. Bu durumda anlam, "sizi sakınasınız, azabından korkasınız ve onu yarattıklarına benzetmeyesiniz diye yarattı" şeklinde olur. Üçüncüsü ise, bunun الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ ifadesine taalluk etmesidir. Tabiî, bu الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ ifadesinin mübteda kabul edilmesi durumunda söz konusudur. Bu durumda anlam, "sizi bu muazzam âyetlerle/kanıtlarla, Allah'ın birliğine dair apaçık aydınlatıcı delillerle donatan O'dur, o halde siz de ona ortak koşmayın" şeklindedir.

[٣٥١] فإن قلت: فالثَّمَر المخرَج بماء السماء كثير جمّ فلم قيل الثمرات، دون الثَّمَر والثِّمار؟ قلت: فيه وجهان، أحدهما أن يقصد بالثمرات جماعة الثمرة التي في قولك: فلان أدركت ثمرةُ بستانه، تريد ثماره. ونظيره قولهم: كلمة الحويدرة، لقصيدته. وقولهم للقرية: الْمَدَرَة، وإنما هي مَدَر متلاحق. والثاني: أنّ الجموع يتعاور ٥ بعضها موقع بعض لالتقائها في الجمعية، كقوله {كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ} [الدخان: ٢٥] و {ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ} [البقرة: ٢٢٨]. ويعضد الوجه الأوّل قراءة محمد بن السميفع: من الثمرة، على التوحيد.

[٣٥٢] و{لَكُمْ} صفة جارية على الرزق إن أريد به العين، وإن جعل اسمًا للمعنى فهو مفعول به، كأنه قيل: رزقًا إياكم.

١٠ [٣٥٣] فإن قلت: بم تعلق {فَلَا تَجْعَلُوا}؟ قلت: فيه ثلاثة أوجه: أن يتعلق بالأمر، أي اعبدوا ربكم فلا تجعلوا له {أَندَادًا}، لأنّ أصل العبادة وأساسها التوحيد، وأن لا تجعل لله ندّ ولا شريك. أو بلعل، على أن ينتصب تجعلوا انتصابَ فَأَطَّلِعَ في قوله عز وجل: {لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ أَسْبَابَ السَّمَاوَاتِ فَأَطَّلِعَ إِلَى إِلَهِ مُوسَى} [غافر: ٣٦ ٣٧] في رواية حفص عن عاصم، أي خلقكم لكي تتقوا وتخافوا عقابه فلا تشبهوه ١٥ بخلقه. أو بالذي جعل لكم، إذا رفعته على الابتداء، أي هو الذي خصكم بهذه الآيات العظيمة والدلائل النيرة الشاهدة بالوحدانية، فلا تتخذوا له شركاء.

[354] *en-Nidd* denk demektir; ancak sadece karşıt denge *nidd* denilir. Cerîr [v.110/728] şöyle demiştir:

> Siz bana bir Teym'liyi mi denk tutuyorsunuz?!
> Oysa hiçbir soyluya denk değildir, Teym'liler!..

Nâdedtü'r-racül^{e} ifadesi, "adama muhalefet ettim, ondan uzaklaştım, nefret ettim" anlamına gelir. Kökü *nedde - nüdûd*^{en} şeklindedir. *Leyse li'llâhi nidd*^{ün} *ve lâ zıdd*^{ün} [Allah'ın ne dengi vardır ne de zıttı] sözünün anlamı, O'nun yerini alabilecek ya da O'nu yok kılacak bir şeyin olmadığıdır.

[355] **Şayet** "Müşrikler putlarını Allah'ın ismi ile [*ilâh* diye] isimlendiriyor ve Allah'a yaklaştıracak tazim hareketleriyle onlara tazim ediyorlardı, ancak putların Allah'a zıt ya da denk olduğunu iddia ediyor değillerdi" **dersen, şöyle derim:** Onlar putlara kurbanlar sundukları, onlara tazim ettikleri ve onlara *ilâh* dedikleri için, durumları tıpkı "putların gerçekten Allah'a muhalefet ve karşıtlık etme kudretine sahip ilâhlar olduğuna" inanan kimsenin durumuna benzetilmiş ve kendilerine bir tür tehekküm [alay] maksadıyla böyle [Allah'a denk varlıklar ihdas ettikleri] söylenmiştir. *Nidd* lafzının kullanımında da onlara yönelik bir tehekküm ve kınama söz konusudur. Zira *nidd*in âyette çoğul kullanılması sûretiyle; haddizatında bir tek eşi, ortağı dahi bulunmayan Allah'a birçok ortak koştukları söylenmiş ve böylece onların durumlarının çirkinliği ifade edilmiştir. Nitekim [Haniflerden] Zeyd b. Amr b. Nüfeyl [v.606], halkının dinini terkettiğinde şöyle demiştir:

> Bir tek Rab mı edineyim yoksa bin tane Rab mı
> İşler taksim edilip karar bana bırakıldığında?!

Muhammed b. es-Semeyfa' [v.215/830] bu ifadeyi فلا تجعلوا لله نِدًّا şeklinde okumuştur.

[356] **Şayet** "وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ne anlama gelmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun mânası şöyledir: Sizler sahih ile fasidi ayırt edebilme kudretine, en ince ve titiz işleri, gizli meseleleri öğrenebilme, gayet isabetli kararlar alabilme kudretine, dehâ ve fetânete sahip insanlar olarak yine de Allah'a şirk koşuyorsanız, artık savunulamayacak bir konumdasınız demektir. -Gerçekten de Araplar, özellikle Harem bölgesinin sakini olan Kureyş ve Kinâne Arapları, her işte sağlam bilgi edinme ve her meseleyi enine boyuna kuşatma konusunda başkalarının kendilerine erişemeyeceği, ellerindeki meşaleyi kapamayacağı bir konumdaydılar.-

[٣٥٤] والند: المثل؛ ولا يقال إلا للمثل المخالف المناوئ. قال جرير:

أَتَيْمًا تجعَلُون إلَيَّ نِدًّا ۞ وما تَيْمٌ لِذِي حَسَبٍ نَدِيدُ

ونادت الرجل: خالفته ونافرته، من ندّ ندودًا إذا نفر. ومعنى قولهم: ليس لله ندّ ولا ضدّ، نفى ما يسدّه مسدّه، ونفى ما ينافيه.

٥ [٣٥٥] فإن قلت: كانوا يسمون أصنامهم باسمه ويعظمونها بما يعظم به من القرب، وما كانوا يزعمون أنها تخالف الله وتناويه. قلت: لما تقرّبوا إليها وعظموها وسموها آلهة، أشبهت حالهم حال من يعتقد أنها آلهة مثله، قادرة على مخالفته ومضادّته؛ فقيل لهم ذلك على سبيل التهكم، كما تهكم بهم بلفظ الندّ، شنع عليهم واستفظع شأنهم بأن جعلوا أندادًا كثيرة لمن لا يصح أن يكون له ندّ قط. وفي ذلك

١٠ قال زيد بن عمرو بن نفيل حين فارق دين قومه:

أَرَبًّا واحِدًا أَمْ أَلْفَ رَبٍّ ۞ أَدِينُ إِذَا تَقَسَّمَتِ الأُمُورُ

وقرأ محمد بن السميفع: فلا تجعلوا لله نِدًّا.

[٣٥٦] فإن قلت: ما معنى {وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ}؟ قلت: معناه وحالكم وصفتكم أنكم من صحة تمييزكم بين الصحيح والفاسد، والمعرفة بدقائق الأمور وغوامض الأحوال،

١٥ والإصابة في التدابير، والدهاء والفطنة، بمنزل لا تدفعون عنه. -وهكذا كانت العرب، خصوصًا ساكنو الحرم من قريش وكنانة، لا يُصطَلى بنارهم في استحكام المعرفة بالأمور وحسن الإحاطة بها.-

[357] تَعْلَمُونَ [biliyorsunuz] fiilinin mef'ûlü ifade edilmemiş adeta [genel olarak]; "sizler ilim ve ma'rifet ehli insanlarsınız" denilmek istenmiştir. Bu ifadedeki kınama muhtevası gayet açık ve vurguludur, yani şöyle denilmiştir: Sizler her şeyi çok iyi bilen, temyiz kabiliyetine sahip insanlarsınız; ama din işinde Allah'a ortak koşuyor olmanız cehaletin, akılsızlığın son noktasıdır. تَعْلَمُونَ fiilinin mef'ûlü olarak "O'nun benzersiz olduğunu" veya "O'nunla putlar arasındaki farkı" ya da "Allah'ın yaptıklarını putların yapamayacağını" ifadesinin takdir edilmesi de mümkündür. Nitekim şu âyette de bu durum ifade edilmiştir; "Sizin 'ortak'larınız arasında, bunlardan birini yapabilen var mı?!" [Rûm 30/40]

23. Kulumuza indirdiğimizden yana şüpheniz varsa, haydi, siz de Allah dışındaki şahitlerinizi çağırıp (Muhammed gibi birinden) buna benzer bir sûre getirin; doğru söylüyorsanız...

[358] Allah Teâlâ vahdaniyeti kesin bir şekilde ispat eden, şirki çürütüp yerle bir eden kanıtları ortaya koyup, bu hususların nasıl delillendirileceğini öğretmiş; şirk koşan kimsenin aslında bizzat kendi aklına karşı büyüklük taslamış ve Allah tarafından kendisine bahşedilmiş olan bilgi ve temyiz kudretini köreltmiş olduğunu bildirmişti. Şimdi buna ilave olarak, Peygamber (s.a.)'in peygamberliğini ispat edecek kanıtları ortaya koymakta; Kur'ân'ın mucize olduğu konusundaki şüpheleri çürütmekte ve onun, Peygamber (s.a.)'in iddia ettiği üzere Allah katından mı geldiğini yoksa kendilerinin iddia ettiği üzere kendi kafasından uydurulmuş bir şey mi olduğunu nasıl anlayacaklarını göstermektedir. Bu meyanda, Kur'ân Hazret-i Peygamber ile aynı kabileye, aynı ırka mensup olan bu muhataplara, [onunkinin bir benzerini getirme konusunda] ellerinden geleni yapmalarını, bütün güçlerini ortaya koymalarını söylemekte, onlara meydan okurcasına bu yolu göstermektedir.

[359] **Şayet** "Âyette neden *tenzîl* mastarından مِمَّا نَزَّلْنَا ifadesi kullanıldı da *inzâl* mastarından *enzelnâ* ifadesi kullanılmadı?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü burada murat, Kur'ân'ın tedricî olarak, parçalar halinde indirilmesidir ki onun bu şekilde indirilmesi, meydan okuma açısından daha etkilidir. Çünkü Müşrikler şöyle diyorlardı: Eğer bu Kur'ân Allah katından olsaydı ve insanların bildiği sözlerden farklı olsaydı, o zaman bu şekilde, tıpkı hatiplerin ve şairlerin âdeti olduğu üzere parça parça, ardı ardına sûreler ve âyetler halinde, olayların ve hadiselerin gelişimine göre inmezdi. Nitekim şair ve hatipler her an yaşanan yeni hadiselerden ve baş gösteren ihtiyaçlardan hareketle, aklına geldikçe azar azar, bölümler halinde yazar.

[٣٥٧] ومفعول {تَعْلَمُونَ} متروك، كأنه قيل: وأنتم من أهل العلم والمعرفة. والتوبيخ فيه آكد، أي أنتم العرّافون المميزون. ثم إنّ ما أنتم عليه في أمر ديانتكم من جعل الأصنام لله أندادًا، هو غاية الجهل ونهاية سخافة العقل. ويجوز أن يقدر: وأنتم تعلمون أنه لا يماثل؛ أو وأنتم تعلمون ما بينه وبينها من التفاوت؛ أو وأنتم تعلمون ٥ أنها لا تفعل مثل أفعاله. كقوله {هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكُمْ مِنْ شَيْءٍ} [الروم:٤٠].

٢٣-﴿وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[٣٥٨] لما احتج عليهم بما يثبت الوحدانية ويحققها، ويبطل الإشراك ويهدمه، ١٠ وعلم الطريق إلى إثبات ذلك وتصحيحه، وعرفهم أنّ من أشرك فقد كابر عقله وغطى على ما أنعم عليه من معرفته وتمييزه، عطف على ذلك ما هو الحجة على إثبات نبوّة محمد ﷺ، وما يدحض الشبهة في كون القرآن معجزة، وأراهم كيف يتعرفون أهو من عند الله كما يدعي، أم هو من عند نفسه كما يدعون. بإرشادهم إلى أن يحزروا أنفسهم ويذوقوا طباعهم وهم أبناء جنسه وأهل جلدته.

١٥ [٣٥٩] فإن قلت: لم قيل: {مِمَّا نَزَّلْنَا} على لفظ التنزيل دون الإنزال؟ قلت: لأن المراد النزول على سبيل التدريج والتنجيم، وهو من مَحَازّه لمكان التحدي، وذلك أنهم كانوا يقولون: لو كان هذا من عند الله مخالفًا لما يكون من عند الناس، لم ينزل هكذا نجومًا سورة بعد سورة وآيات غب آيات، على حسب النوازل وكفاء الحوادث وعلى سنن ما نرى عليه أهل الخطابة والشعر، من وجود ما يوجد منهم مفرقًا حينًا ٢٠ فحينًا، وشيئًا فشيئًا حسب ما يعنّ لهم من الأحوال المتجددة والحاجات السانحة،

Hiçbir şair ya da hatip, şiirlerinden oluşan divanını ya da risalelerini tek seferde oluşturmaz. Eğer Allah kitabını bu şekilde tek seferde inzâl etmiş olsaydı, işte bu âdete muhalefet etmiş olurdu. İşte, kâfirlerin bu itirazlarını Allah Teâlâ şöyle nakletmiştir: "Nankörce inkâr edenler; 'Kur'ân ona bir kerede topluca indirilmeli değil miydi?!' dediler" [Furkān 25/32]. Onların bu itirazına karşılık şöyle denildi: "Eğer bu şekilde tedricî olarak inzâl edilen Kur'ân hakkında şüphede iseniz, o zaman sizde onun tek seferde indirilen bölümlerinden bir tekini getirin, onun sûreleri içerisinden en kısa olanlarından biri ya da birkaç âyet miktarınca bir bölümünü getirin!" İşte Kur'ân'ın bu cevabı, onların bahanelerini tüketme ve kendilerini tekdir etmenin en son noktasıdır.

[360] عَلٰى عَبْدِنا [kulumuza] ifadesi على عبادنا [kullarımıza] şeklinde de okunmuştur. Bu durumda Peygamber (s.a.) ve ümmeti kastedilmiş olur.

[361] *Sûre*; Kur'ân'ın en az üç âyetten müteşekkil bölümüne denir. السورة kelimesindeki Vav eğer kelimenin aslından ise, kelimenin anlamı ile ilgili şu ihtimaller söz konusudur: *Sûre*, şehri çevreleyen duvar ve *sur*lar anlamında kullanılmış olabilir, çünkü Kur'ân sûreleri de tıpkı surlarla çevrili bir belde gibi sınırları belli ve müstakil bölümlerdir. Ya da Kur'ân sûreleri de tıpkı surlarla çevrili bir şehrin birçok şeyi ihtiva etmesi gibi türlü ilimleri ve anlamları ihtiva ederler. Yine *sûre* kelimesi rütbe, mertebe anlamında da kullanılmış olabilir. Nâbiğa [v.604] şöyle demiştir:

> [Esed oğullarından] Harrâb ve Kadd'ın grupları var ya; hem şeref konusunda yüksek mertebe (sûre) sahibidirler hem de hiç kargaları uçmaz [beldeleri metruk değildir, bereketlidir]

Bu durumda sûre iki mânadan birine gelir. Zira sûre, varılacak menziller ve ulaşılacak mertebeler konumundadır; okuyucu bu mertebeleri geçerek yükselir. Ayrıca Kur'ân sûreleri kendi içinde belli bir tertip arz eder; bazıları uzun, bazıları orta, bazıları ise kısadır. Ya da sûreler dinde çok değerli bir konuma ve öneme sahip oldukları için onlara sûre adı verilmiştir.

[362] Eğer السورة / *es-sûre* kelimesindeki Vav kelimenin aslından değil de Hemze'den dönüştürülmüş kabul edilirse, o zaman Kur'ân sûrelerine bu ismin verilmesi, bunların Kur'ân'ın parçası olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim سُؤْرة bir şeyin arta kalanı, fazlası demektir.

[363] **Şayet** "Kur'ân'ın sûreler halinde bölümlere ayrılmasındaki fayda nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun pek çok faydası vardır. Hem Allah Teâlâ Tevrat'ı, İncil'i, Zebûr'u ve diğer peygamberlere gönderdiği kitapları da

لا يلقى الناظم ديوان شعره دفعة، ولا يرمي الناثر بمجموع خطبه أو رسائله ضربة؛ فلو أنزل الله لأنزله خلاف هذه العادة جملة واحدة، قال الله تعالى: {وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ القُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً} [الفرقان: ٣٢]، فقيل: إن ارتبتم في هذا الذي وقع إنزاله هكذا على مهل وتدريج، فهاتوا أنتم نوبة واحدة من نوبه، وهلموا نجمًا ٥ فردًا من نجومه؛ سورة من أصغر السور، أو آيات شتى مفتريات. وهذه غاية التبكيت، ومنتهى إزاحة العلل.

[٣٦٠] وقرئ على عبادنا، يريد رسول الله ﷺ وأمته.

[٣٦١] والسورة: الطائفة من القرآن المترجَمة التي أقلها ثلاث آيات. وواوها إن كانت أصلًا، فإما أن تسمى بسورة المدينة وهي حائطها، لأنها طائفة من القرآن ١٠ محدودة محوّزة على حيالها، كالبلد المسوّر، أو لأنها محتوية على فنون من العلم وأجناس من الفوائد، كاحتواء سورة المدينة على ما فيها؛ وإما أن تسمى بالسورة التي هي الرتبة؛ قال النابغة:

ولِرَهْطِ حَرَّابٍ وقَدٍّ سُورَةٌ ۞ في المَجْدِ لَيْسَ غُرَابُهَا بمُطَارِ

لأحد معنيين؛ لأن السور بمنزلة المنازل والمراتب يترقى فيها القارئ: وهي ١٥ أيضًا في أنفسها مترتبة: طوال وأوساط وقصار، أو لرفعة شأنها وجلالة محلها في الدين.

[٣٦٢] وإن جعلت واوها منقلبة عن همزة، فلأنها قطعة وطائفة من القرآن، كالسورة التي هي البقية من الشيء والفضلة منه.

[٣٦٣] فإن قلت: ما فائدة تفصيل القرآن وتقطيعه سورًا؟ قلت: ليست الفائدة في ٢٠ ذلك واحدة، ولأمر ما أنزل الله التوراة والإنجيل والزبور وسائر ما أوحاه إلى أنبيائه

sûreler halinde tasnif etmiştir. Her sanat alanında eser yazanlar, kitaplarını müstakil başlıklar taşıyan bölümlere ayırırlar. Eseri bölümlere ayırmanın bazı faydaları şunlardır: Türler ait oldukları cinsin altında ve sınıflar da ait oldukları türün altında tasnif edildiği zaman, hepsinin tek bölüm olmasından daha iyi ve açık olur. Okuyucu bir sûreyi ya da kitaptaki bir bölümü okuyup bitirdiği ve bir diğerine başladığı zaman şevki yeniden canlanır; daha aktif ve canlı bir şekilde okumaya başlar, bütün kitap tek bir bölüm olsa bu şekilde dikkatli inceleme yapamaz. Sözgelimi yolcu belli bir süre yol aldıktan sonra bir mola noktasında durup dinleneceğini bilirse, bu onu daha canlı ve diri tutar. Nitekim bu sebeple kıraatçiler Kur'ân'ı cüzlere, hiziplere, aşırlara taksim etmişlerdir. Yine Kur'ân hafızı bir sûreyi iyi okuyup ezberlediği zaman Allah'ın kitabından başı sonu belli müstakil bir sûreyi hafızasına almış olduğunu bilir ve o zaman ezberlemiş olduğu sûreye dair tazimi artar; onu daha çok önemser. Bu meyanda Enes (r.a.)'ın [v.93/712] "İçimizden biri Bakara ve Âl-i İmrân'ı ezbere okuduğu zaman gözümüzde büyür; kendisine çok değer verirdik" dediği rivayet edilmiştir [KT.b]. Dolayısıyla, namaz esnasında bir sûreyi baştan sona tam olarak okumak [sûrenin belli bir bölümünü okumaktan] daha faziletlidir. Yine Kur'ân'ın sûrelere ayrılmış olması, birbiri ile benzerlik ve çelişki arz eder gibi görünen ifadelerin bir arada bulunmasına, böylece anlamın daha kolay mülahaza edilebilmesine, nazmın uyumlu olmasına ve daha nice faydalara sebep olur.

[364] مِنْ مِثْلِهِ ifadesi, *sûrat*ᵘⁿ kelimesinin sıfatıdır, yani "onun benzeri bir sûre" demektir. مِثْلِهِ'deki zamir, مَا نَزَّلْنا ifadesine de, عَلى عَبْدِنا ifadesine de işaret ediyor olabilir [yani "Bizim indirdiklerimize benzer bir sûre" / "Kulumuz Muhammed gibi ümmî birinden gelen bir sûre"]. Yine مِنْ مِثْلِهِ ifadesinin فَأْتُوا ifadesine taalluk etmesi de mümkündür ki bu durumda مِثْلِهِ'deki zamir عَلى عَبْدِنا [kulumuza] ifadesine işaret ediyor olacaktır.

[365] **Şayet** "Kur'ân'ın misli nedir ki, onlar bu misli getirsinler?" **dersen, şöyle derim:** Bunun anlamı şöyledir; siz de nazım güzelliği, mertebe üstünlüğü ve sıra dışı beyân sahibi olması gibi nitelikleri ile bunun gibi olan, bu niteliklere sahip olan bir sûre getirin. Veya anlamın, "siz de bunun halinde olan, yani herhangi bir kitap okumamış, âlimlerden bilgi edinmemiş, ümmî bir Arap ve beşer olan birinden böyle bir sûre getirin" şeklinde olması da mümkündür. Bunlar dışında, *misl* kelimesi ile onun benzeri ya da dengi kastedilmiş değildir. Aksine bu ifade [el-Ğadbân b.] Kaba'serâ'nın, kendisini *le-ahmilenneke 'ale'l-edhem*ⁱ [seni *edhem*e (kara zincire) vuracağım] diye tehdit eden

على هذا المنهاج مسوّرة، مترجَمة السورِ. وبوّب المصنفون في كل فنّ كتبهم أبوابًا موشحة الصدور بالتراجم. ومن فوائده: أنّ الجنس إذا انطوت تحته أنواع، واشتمل على أصناف، كان أحسن وأنبل وأفخم من أن يكون بيانًا واحدًا. ومنها أن القارئ إذا ختم سورة أو بابًا من الكتاب ثم أخذ في آخر كان أنشط له وأهزَّ لعطفه، وأبعث على ٥ الدرس والتحصيل منه لو استمر على الكتاب بطوله. ومثله المسافر، إذا علم أنه قطع ميلًا، أو طوى فرسخًا، أو انتهى إلى رأس بريد نفَّس ذلك منه ونشَّطه للسير. ومن ثم جزأ القرّاء القرآن أسباعًا وأجزاء وعشورًا وأخماسًا. ومنها أن الحافظ إذا حذق السورة اعتقد أنه أخذ من كتاب الله طائفة مستقلة بنفسها لها فاتحة وخاتمة، فيعظم عنده ما حفظه، ويجل في نفسه ويغتبط به. ومنه حديث أنس رضي الله عنه: «كان الرجل إذا ١٠ قرأ البقرة وآل عمران جدّ فينا.» ومن ثمة كانت القراءة في الصلاة بسورة تامة أفضل. ومنها أنّ التفصيل سبب تلاحق الأشكال والنظائر وملاءمة بعضها لبعض؛ وبذلك تتلاحظ المعاني ويتجاوب النظم، إلى غير ذلك من الفوائد والمنافع.

[٣٦٤] {مِنْ مِثْلِهِ} متعلق بسورة صفة لها، أي بسورة كائنة من مثله. والضمير لما نزلنا، أو لعبدنا. ويجوز أن يتعلق بقوله {فَأْتُوا} والضمير للعبد.

١٥ [٣٦٥] فإن قلت: وما مثله حتى يأتوا بسورة من ذلك المثل؟ قلت: معناه فأتوا بسورة مما هو على صفته في البيان الغريب وعلو الطبقة في حسن النظم. أو فأتوا ممن هو على حاله من كونه بشرًا عربيًا أو أميًا لم يقرأ الكتب ولم يأخذ من العلماء، ولا قصد إلى مثْلٍ ونظيرٍ هنالك. ولكنه نحو قول القبعثرى للحجاج –وقد قال له «لأحملنّك على الأدهم!»–:

Haccâc'a [v.95/714] verdiği *mislü'l-emîr*[i] *hamele 'ale'l-edhem*[i] *ve'l-eşheb*[i] [bir insan emirse, elbette insanı kara ata (*edhem*) da, ak ata da bindirir!] şeklindeki cevaba[17] benzemektedir. [el-Ğadbân b.] Kaba'serâ *mislü'l-emîr*[i] ifadesi ile, Haccâc'a denk kıldığı herhangi bir kimseyi değil, saltanat, kudret ve cömertlik sahibi herhangi bir emîri kastetmiştir.

[366] مِثْلِهِ'deki zamirin, مَا نَزَّلْنا [indirdiğimiz] ifadesine râci olması daha uygundur, zira hem "…onun misli bir sûre getirin!" [Yûnus 10/38]; "ve onun misli on tane sûre getirin" [Hûd 11/13] ve "Kur'ân'ın mislini ortaya koymak üzere bir araya gelseler, onun mislini ortaya koyamazlar." [İsrâ 17/88] âyetleri bunu destekler hem de Kur'ân'ın en sağlam üslup ve sağlıklı tertib üzere değerlendirilmesi gerekir. مِثْلِهِ'deki zamirin, مَا نَزَّلْنا [indirdiğimiz] ifadesine râci olması durumunda kelâmın tertibi daha güzel olacaktır; zira burada konu, kendisine kitap indirilen kişi değil, indirilen şeydir. Sözün akışı onunla ilgili, irtibatlıdır, bu sebeple de zamirin başka bir şeye irca edilerek konunun başka bir yöne çevrilmemesi gerekir. Dikkat edersen, âyetin mânası; "Eğer Kur'ân'ın Allah katından inzâl edilmiş olduğu konusunda şüphede iseniz o zaman siz de onun misli ve cinsinden olan bir şey getirin" şeklindedir. Zamirin Peygamber (s.a.)'e râci olduğunu kabul edersek, âyetin tertibi, "Eğer Muhammed'in Allah tarafından kendisine vahiy inzâl edilen bir peygamber olduğundan şüphede iseniz o zaman siz de onun gibi bir Kur'ân getirin" şeklinde olacaktır. Hem onlar kalabalık bir zümre oldukları halde kendilerine içlerinden biri olan Peygamber (s.a.)'in getirdiği Kur'ân'ın en küçük bir bölümü kadarını getirmeleri şeklinde meydan okunması, "içinizden bir başkası bu bir kişinin [yani Peygamber'in] getirdiğinin mislini getirsin" şeklinde meydan okumaktan çok daha etkilidir. Ayrıca Allah Teâlâ'nın وَادْعُوا شُهَداءَكُمْ [şahitlerinizi de çağırın] ifadesine uygun olan da bu tefsirdir.

[367] الشهداء *şehîd* kelimesinin çoğulu olup şahitlik anında hazır bulunan ya da şahitlik eden kimse anlamına gelir. *Dûne* kelimesi ise, bir şeyin mekân itibariyle altıdır. *eş-Şey'ü'd-dûn*[u] hakîr, bayağı ve değersiz şey demektir. Bu kökten türeyen *devvene* kelimesi, kitapları toplamak anlamında *devvene'l-kütüb*[e] şeklinde kullanılır. Çünkü bir şeyleri toplamak demek, onları birbirlerine yaklaştırmak, aralarındaki mesafeyi azaltmak demektir. Bir şey diğerinden azıcık daha aşağı, değersiz ise, "bu şunun *dûn*udur / *dûn*undadır" denilir.

17 *Edhem*, hem 'kara zincir' hem de 'siyah at' demektir. İbnü'l-Kaba'serâ, Haccâc'ın "Seni *edhem*e vuracağım!" tehdidindeki *edhem* kelimesini üslûb-ı hakîm ile ikinci mânasına hamledip, *hamele 'alâ* fiiline de "ata bindirme" anlamı vererek, bir tür kelime oyunuyla, emirin kararını değiştirmeye çalışmış ve -verdiği diğer cevaplarla nihayet- bunda başarılı olmuştur. / çev.

«مثل الأمير حمل على الأدهم والأشهب.» أراد من كان على صفة الأمير من السلطان والقدرة وبسطة اليد. ولم يقصد أحدًا يجعله مثلًا للحجاج.

[٣٦٦] وردّ الضمير إلى المنزَّل أوجَه، لقوله تعالى {فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ} [يونس: ٣٨]، {فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوَرٍ مِثْلِهِ} [هود: ١١]، {عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ} [الإسراء: ٨٨]؛ ولأن القرآن جدير بسلامة الترتيب والوقوع على أصح الأساليب، والكلام مع ردّ الضمير إلى المنزَّل أحسن ترتيبًا. وذلك أن الحديث في المنزَّل لا في المنزَّل عليه؛ وهو مسوق إليه ومربوط به، فحقه أن لا يُفَكّ عنه بِرد الضمير إلى غيره. ألا ترى أن المعنى: وإن ارتبتم في أنّ القرآن منزَّل من عند الله فهاتوا أنتم نُبَذًا مما يماثله ويجانسه. وقضية الترتيب لو كان الضمير مردودًا إلى رسول الله ﷺ أن يقال: وإن ارتبتم في أنّ محمدًا مُنزَّل عليه فهاتوا قرآنًا من مثله. ولأنهم إذا خوطبوا جميعًا وهم الجم الغفير بأن يأتوا بطائفة يسيرة من جنس ما أتى به واحد منهم، كان أبلغ في التحدّي من أن يقال لهم: لِيأتِ واحد آخرُ بنحو ما أتى به هذا الواحد. ولأنّ هذا التفسير هو الملائم لقوله {وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ}.

[٣٦٧] والشهداء جمع شهيد بمعنى الحاضر أو القائم بالشهادة. ومعنى {دُونِ} أدنى مكان من الشيء. ومنه الشيء الدون، وهو الدنيّ الحقير؛ ودوّن الكتب، إذا جمعها، لأن جمع الأشياء إدناء بعضها من بعض وتقليل المسافة بينها. يقال: هذا دون ذاك، إذا كان أحط منه قليلًا.

Dûneke hâzâ [şunu al] ifadesinin aslı, "Bunu yakınına al, yani sana en yakın olan yere al" şeklindedir. İşte bu kelime bu anlamdan isti'âre yoluyla hal ve rütbe farklılığı ifade anlamına intikal ettirilmiştir. Böylece "Zeyd Amr'ın şeref ve ilim itibariyle dûnundadır" denilmiştir. Yine kişi riyakârca kendisini öven düşmanına, "Ben bu sözlerin *dûn*unda; ama senin benim hakkımda içinde beslediğin düşüncenin de fevkindeyim" der. Daha sonra kelime anlam genişlemesine uğramış ve bir sınırdan diğerine geçme, bir hükümden diğerine intikal etme durumlarının tümü için kullanılır olmuştur. لا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكافِرِينَ أَوْلِياءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ ["Mü'minler mü'minleri bırakıp da inkârcı nankörleri velî edinmesinler." (Âl-i İmrân 3/28)] âyetinde bu kelime böyle kullanılmıştır; yani mü'minler mü'minlerin velâyetini bırakıp da kâfirlerin velâyetine geçmesinler denilmek istenmiştir. Ümeyye b. Ebi's-Salt [v.8/630] şöyle demiştir:

Ey Nefis! Allah dışında koruyucun yok.

Yani, eğer Allah'ın korumasının sınırlarını aşarsan başkası seni koruyamaz.

[368] مِنْ دُونِ اللهِ [Allah'tan başka] ifadesi, ya "çağırın"a ya da "şahitleriniz"e taalluk eder. Eğer "şahitleriniz" ifadesine taalluk ettiğini düşünürsen, o zaman mânası şöyledir: "Allah'tan gayrı ilâh edindiğiniz ve kıyamet günü sizin hak üzere olduğunuza dair şahitlik edeceklerini iddia ettiğiniz 'var'lıkları çağırın." Ya da "Allah'ın huzurunda sizin lehinize şahitlik edecek olanları çağırın" şeklinde olur. A'şâ'nın [v.7/629] şu mısraları da bunu teyit eder:

Kadeh, tozu sana önündeymiş gibi gösterir, oysa o tozun önündedir.

Yani kadeh öylesine ince ve saydamdır ki sana tozu sanki önündeymiş gibi gösterir, oysa arkasındadır.

Müşriklere Kur'ân'ın fesâhati ile meydan okumasına karşı cevap vermek üzere konuşamayan cansız varlıklardan dahi yardım istemelerinin söylenmesi, onları aşağılamanın en nihai noktasıdır.

[369] Diğer bir yoruma göre وَادْعُوا شُهَداءَكُمْ مِنْ دُونِ اللهِ ifadesi, "Allah'ın dostlarından ve mü'minlerden başka şahitlerinizi çağırın da bu şahitler sizin onun bir mislini getirmiş olduğunuza şahitlik etsinler" anlamına gelebilir. Bu ifade onlara karşı meydan okurken kendilerinden istenen şey konusunda çıtayı düşürmek, işi kolaylaştırmaktır; burada onların şahitleri olan ve toplum içerisinde sözü dinlenen, önde gelen, saygın kimselerin bile, açıkça fasit ve yanlış olduğunu bildikleri şeye şehadet etmekten, kendi akıllarıyla imkânsızlığını açıkça gördükleri bir şeyin doğru olduğunu söylemekten tabiatları, insanlıkları ve gururları gereği imtina edecekleri ifade edilmiş olmaktadır.

ودونك هذا: أصله خذه من دونك، أي من أدنى مكان منك، فاختصر واستعير للتفاوت في الأحوال والرتب فقيل زيد دون عمرو في الشرف والعلم. ومنه قول من قال لعدوّه وقد راءاه بالثناء عليه: أنا دون هذا وفوق ما في نفسك، واتسع فيه فاستعمل في كل تجاوز حدّ إلى حدّ وتخطّي حكم إلى حكم. قال الله تعالى: {لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ} [آل عمران: ٢٨] أي لا يتجاوزوا ولاية المؤمنين إلى ولاية الكافرين. وقال أمية:

يا نَفْسُ مالَكِ دُونَ اللَّهِ مِنْ وَاقِي ۞

أي إذا تجاوزتِ وقاية الله ولم تناليها لم يقِكِ غيره.

[٣٦٨] و{مِنْ دُونِ اللهِ} متعلق بادعوا أو بشهداءكم. فإن علقته بشهداءكم فمعناه: ادعوا الذين اتخذتموهم آلهة من دون الله وزعمتم أنهم يشهدون لكم يوم القيامة أنكم على الحق. أو ادعوا الذين يشهدون لكم بين يدي الله من قول الأعشى:

تُرِيكَ القَذَى مِنْ دُونِهَا وَهْيَ دُونَهُ ۞

أي تريك القذى قُدّامها وهي قدّام القذى، لرقّتها وصفائها.

وفي أمرهم أن يستظهروا بالجماد الذي لا ينطق في معارضة القرآن بفصاحته غاية التهكم بهم.

[٣٦٩] {وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ}، أي من دون أوليائه ومن غير المؤمنين، ليشهدوا لكم أنكم أتيتم بمثله. وهذا من المساهلة وإرخاء العِنان والإشعار بأنّ شهداءهم وهم مَدارِه القوم، الذين هم وجوه المشاهد وفرسان المقاولة والمناقلة، تأبى عليهم الطباع وتجمح بهم الإنسانية والأنفة أن يرضوا لأنفسهم الشهادة بصحة الفاسد البين عندهم فساده واستقامة المحال الجلي في عقولهم إحالته.

Bu şekilde yorumlandığı zaman مِنْ دُونِ اللّٰهِ [Allah'tan başka] ifadesinin "çağırın" ifadesine taalluk etmesi mümkündür, bu durumda anlam, "Allah dışında şahitlerinizi çağırın, yani Allah'ı şahit tutmayın, iddiasını ispatlamaktan âciz bir kişinin yaptığı gibi 'söylediğimizin doğruluğuna Allah şahittir' demeyin; şahitlikleri yargıçlar nezdinde kanıt kabul edilen insanlar içerisinden kendinize şahit bulun" şeklindedir. Bununla, onların âciz bırakıldığı, delil getirmekten âciz kaldıkları, söyleyecek bir sözleri olmadığının, sadece "Allah şahittir ki doğru söylüyoruz" diyebildikleri gösterilmiş olmaktadır. Aslında onların böyle söylemeleri de çaresiz ve âciz olduklarının kendileri tarafından tescilidir.

[370] Anlatıldığına göre; kendisine nesebi sorulan bir Arap "Kureyş'tenim *elhamdülillâh*" demiş; bunun üzerine kendisine, "böyle bir soruya cevap verirken *elhamdülillâh* demen şüphe alametidir" denilmiş.

[371] مِنْ دُونِ اللّٰهِ [Allah'tan başka] ifadesinin "çağırın" ifadesine taalluk etmesi durumunda muhtemel bir diğer anlam da şöyledir: Allah'tan başka şahitlerinizi çağırın, yani Allah sizin şahidinizdir, çünkü o size şah damarınızdan daha yakındır, sizinle binmiş olduğunuz bineğin boynu arasındadır, cinler ve insanlar da şahidinizdir. O halde, size şahitlik edecek herkesi çağırın, insanlardan ve cinlerden destek isteyin; sadece Allah hariç. Zira diğer şahitlerinizin aksine, bunun bir mislini getirmeye kādir olan yegâne şahit Allah'tır. Bu, "De ki: İnsanlar ve cinler bu Kur'ân'ın mislini ortaya koymak üzere bir araya gelseler, birbirlerine yardımcı da olsalar, onun mislini ortaya koyamazlar." [İsrâ 17/88] âyetinin de mânasıdır.

24. Fakat yapamazsanız ki yapamayacaksınız, o halde, yakıtı insanlarla taşlar olan öyle bir Ateş'ten sakının ki, inkârcı nankörler için hazırlanmıştır.

[372] Allah Teâlâ onların Peygamber (s.a.)'in ve getirmiş olduğu şeyin durumunu, yani hak olup olmadığını, hakikatini ve sırrını öğrenmek için hangi yolu izleyeceklerini gösterdikten sonra onlara şöyle demektedir: Eğer Kur'ân'a karşı koyamadıysanız, bu konuda istediğinizi elde edemediyseniz, artık onun mu'cize olduğunu iyice anlamış olmalısınız. Artık hak bütün saflığı ve açıklığıyla ortaya çıkmıştır ve onu kabul etmeniz zorunludur; o halde ona iman edin, onu yalanlayan kimse için hazırlanmış olan azaptan korkun.

[373] Burada nübüvvetin ispatına dair iki delil bulunmaktadır. Birincisi, kendisi ile meydan okunan şeyin mucize olduğunun doğruluğu, ikincisi ise onların Kur'ân'ın meydan okumasına cevap veremeyeceklerinin baştan söylenmesidir ki bu, sadece Allah'ın bilebileceği gayb meselesidir.

وتعليقه بالدعاء في هذا الوجه جائز؛ وإن علقته بالدعاء فمعناه: ادعوا من دون الله شهداءكم، يعني لا تستشهدوا بالله ولا تقولوا: الله يشهد أنّ ما ندعيه حق، كما يقوله العاجز عن إقامة البينة على صحة دعواه؛ وادعوا الشهداء من الناس الذين شهادتهم بينة تصحح بها الدعاوى عند الحكام. وهذا تعجيز لهم وبيان لانقطاعهم وانخذالهم.
٥ وأنّ الحجة قد بهرتهم ولم تبق لهم متشبثًا غير قولهم: الله يشهد أنا صادقون. وقولهم هذا تسجيل منهم على أنفسهم بتناهي العجز وسقوط القدرة.

[٣٧٠] وعن بعض العرب أنه سئل عن نسبه فقال: قرشيّ والحمد لله. فقيل له: قولك الحمد لله في هذا المقام ريبة.

[٣٧١] أو ادعوا من دون الله شهداءكم: يعني أنّ الله شاهدكم لأنه أقرب إليكم من
١٠ حبل الوريد، وهو بينكم وبين أعناق رواحلكم. والجن والإنس شاهدوكم فادعوا كل من يشهدكم واستظهروا به من الجن والإنس إلا الله تعالى، لأنه القادر وحده على أن يأتي بمثله دون كل شاهد من شهدائكم، فهو في معنى قوله {قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ...} [الإسراء: ٨٨] الآية.

٢٤-﴿فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ
١٥ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ﴾

[٣٧٢] لما أرشدهم إلى الجهة التي منها يتعرّفون أمر النبي ﷺ وما جاء به حتى يعثُروا على حقيقته وسرّه وامتياز حقه من باطله، قال لهم: فإذا لم تعارضوه ولم يتسهل لكم ما تبغون وبان لكم أنه معجوز عنه، فقد صرح الحق عن محضه ووجب التصديق؛ فآمنوا وخافوا العذاب المعدّ لمن كذب.

٢٠ [٣٧٣] وفيه دليلان على إثبات النبوّة: صحة كون المتحدى به معجزًا، والإخبار بأنهم لن يفعلوا وهو غيب لا يعلمه إلا الله.

[374] **Şayet** "Onların Kur'ân'ın misli bir sûre getiremeyecekleri kesindir, bu durumda neden فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا ifadesinde kesinlik bildiren *İzâ* [...dığında] edatı değil de şüphe bildiren *İn* [eğer] edatı kullanıldı?" **dersen, şöyle derim:** Burada iki değerlendirme söz konusudur. Birincisi şöyledir: Sözün akışı, meselenin onların bakış açıları, hesap ve istekleri üzerinden anlatım şeklindedir. Onların bu meydan okuma karşısında âciz kalacak olması, üzerinde düşünülmeden önce, onlar açısından şüpheli bir durum gibidir. Zira onlar söz sanatlarındaki kudretlerine ve fesâhatlerine güvenmektedirler. İkincisi şöyledir: Burada onlarla bir nevi alay edilmiştir, tıpkı kendisine çok güvenen, galip geleceğinden kesinlikle emin olan birinin karşısındakine, "eğer seni yenersem hiç merhamet etmem" demesi gibidir. Oysa bu sözü söyleyen kimse, hasmını yeneceğini bilmekte, hem de kesin olarak bilmektedir, fakat bu üslubu onunla alay etmek için kullanmaktadır.

[375] **Şayet** "Neden onların Kur'ân'ın bir mislini getirmeleri, 'yapmak' fiili ile ifade edilmiş de, 'getirme' fiili terkedilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** 'Getirme' de bir fi'ildir / 'yapma'dır. Sözgelimi "Falancayı getirdim" dersin ve cevaben sana; "ne iyi yaptın" denilir. Âyetteki bu kullanımın faydası ise, meseleyi kinayeli bir şekilde anlatarak sözü uzatmaktan kaçınıp kısa ve özlü ifade sağlamaktır. Sözgelimi biri sana, "Zeyd'i falanca yerde, falanca şekilde dövdüm; ona sövüp saydım, onu ibretlik yaptım!" dese, ona yaptıklarını tek tek sayıp dökse, sen bunun karşılığında kısaca; "Ne kötü yapmışsın!" dersin, fakat onun kullandığı ifadeleri tek tek sayıp dökecek olsan, sözü çok uzatmış olursun. İşte aynı şekilde eğer âyette "yapmak" fiili yerine "getirmek" fiili kullanılsaydı, yani "Fakat yapamazsanız ki yapamayacaksınız" denilmeyip de, "fakat Kur'ân'ın misli bir sûre getiremezseniz ki Kur'ân'ın misli bir sûre getiremeyeceksiniz" denilseydi söz çok uzamış olacaktı.

[376] **Şayet** "وَلَنْ تَفْعَلُوا [ki yapamayacaksınız] ifadesinin i'râbda mahalli nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun i'râbda mahalli yoktur, çünkü ara cümledir. **Şayet** "nefy (olumsuzlama) açısından *Len* edatının hakikati nedir?" **dersen, şöyle derim:** *Lâ* ve *Len*, gelecek zaman için kullanılan olumsuzlama ifadesi olma noktasında kardeştir; ancak *Len* daha bir tekit ve vurgu ifade eder. Sözgelimi arkadaşına, *lâ ukīmu ğad^en^* [yarın kalmayacağım] dersin, fakat seni yadırgar, kalman için ısrar ederse, o zaman *len ukīme ğad^en^* [yarın kesinlikle kalmayacağım] dersin. Aynı şey "kalacağım" anlamındaki *ene mukīm^un^* ve *innî mukīm^un^* ifadelerinde de söz konusudur. -Kendisine dayandırılan iki rivayetten birinde- Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî'ye [v.175/791] göre *Len* edatının aslı *Lâ-En*'dir.

[٣٧٤] فإن قلت: انتفاء إتيانهم بالسورة واجب، فهلا جيء بإذا الذي للوجوب دون إن الذي للشك. قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يساق القول معهم على حسب حسبانهم وطمعهم، وأن العجز عن المعارضة كان قبل التأمّل كالمشكوك فيه لديهم لاتّكالهم على فصاحتهم واقتدارهم على الكلام. والثاني: أن يتهكم بهم كما يقول ٥ الموصوف بالقوة الواثق من نفسه بالغلبة على من يقاويه: إن غلبتك لم أُبْقِ عليك، وهو يعلم أنه غالبه ويتيقنه، تهكمًا به.

[٣٧٥] فإن قلت: لم عبر عن الإتيان بالفعل وأي فائدة في تركه إليه؟ قلت: لأنه فعل من الأفعال؛ تقول: أتيت فلانًا. فيقال لك: نعمَ ما فعلت. والفائدة فيه أنه جار مجري الكناية التي تعطيك اختصارًا ووجازة تغنيك عن طول المكنيِّ عنه. ألا ترى ١٠ أنّ الرجل يقول: ضربت زيدًا في موضع كذا على صفة كذا، وشتمته ونكلت به؛ ويعد كيفيات وأفعالًا، فتقول: بئسما فعلت. ولو ذكرت ما أنبْتَه عنه لطال عليك. وكذلك لو لم يعدل عن لفظ الإتيان إلى لفظ الفعل، لاستطيل أن يقال: فإن لم تأتوا بسورة من مثله، ولن تأتوا بسورة من مثله.

[٣٧٦] فإن قلت: {وَلَنْ تَفْعَلُوا} ما محلها؟ قلت: لا محل لها، لأنها جملة اعتراضية. ١٥ فإن قلت: ما حقيقة لن في باب النفي؟ قلت: لا ولن أختان في نفي المستقبل، إلا أن في لن توكيدًا وتشديدًا. تقول لصاحبك: لا أقيم غدًا، فإن أنكر عليك قلت: لن أقيم غدًا؛ كما تفعل في: أنا مقيم، وإني مقيم، وهي عند الخليل في إحدى الروايتين عنه أصلها «لا أن»،

[Yahyâ b. Ziyâd] el-Ferrâ'ya [v.207/822] göre ise Lâ'nın sonundaki Elif, Nûn'a dönüştürülmüş; böylece *Len* oluşmuştur. Sîbeveyhi'ye [v.180/796] ve Halil b. Ahmed'den gelen diğer rivayete göre ise *Len*, gelecek zaman için olumsuzlama bildirmek üzere kullanılan mürtecel [türetilmemiş] bir kelimedir.

[377] **Şayet** "*Ki yapamayacaksınız*' ifadesinin gayba dair bir haber olduğunu nereden biliyorsun da buradan bunun mucize olduğunu çıkarıyorsun?" **dersen, şöyle derim:** Eğer Kur'ân'ın meydan okuyuşuna herhangi bir şekilde cevap vermiş olsalardı, insanların bunu nesilden nesile intikal ettirerek getirmeleri gerekirdi, zira böyle bir şeyin gizlenip saklanmış olması, normalde imkânsızdır; hele de Kur'ân'a saldırmak isteyenlerin onu savunmak isteyenlerden daha çok olduğu bir dönemde bunun gizlenmesi iyice imkânsızdır. O halde, böyle bir haber nakledilmediğine göre, *"ki yapamayacaksınız*" ifadesinin geleceği olduğu gibi haber vermek kapsamına girdiği anlaşılmış olur ve bu da bir mucize sayılır.

[378] **Şayet** "Âyette '*yapamazsanız... ateşten sakının*' denilmesi, yani onların ateşten sakınmaları neden Kur'ân sûrelerinin birinin mislini getirememelerine bağlanmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bunu getiremedikleri ve mu'âraza yapmaktan âciz oldukları anlaşıldığı zaman, artık Peygamber (s.a.)'in gerçekten peygamber olduğunu anlamış olacaklardır. Bunu anladıktan sonra, teslim olup iman etmek yerine inadı bırakmaz ve inkâra devam ederlerse, 'ateş'le cezalandırılmaya müstahak olurlar. Bu yüzden onlara, "madem acziyetinizi anlamış bulunuyorsunuz, o halde inadı bırakın" denilmek istenmiş, bunun yerine "ateşten sakının" ifadesi kullanılmıştır. Çünkü ateşten sakınmanın vazgeçilmez koşulu, inadı bırakmaktır; zira biri diğerinin neticesidir, ateşten sakınan, inadı bırakır. Bunun bir benzeri sultanın maiyetindekilere, "Eğer benim nezdimde saygın olmak istiyorsanız öfkemden sakınınız" demesidir. Sultan bu sözü ile, "bana itaat edin, emrime tâbi olun, sonuçları öfkeden sakınmak olan şeyler yapın" demek istemiştir. Bu, belağat şubelerinden biri olan kinaye sanatıdır. Kinayenin faydası, Kur'ân'ın da süsü olan vecizliktir. Buradaki kinaî anlatımın; küfürde inat etme yerine "ateşten sakınma" ifadesinin kullanılması ve inadın ateşten sakınma sûretinde gösterilmesi, bu arada, ateşin ürkütücü bir şekilde nitelendirilmesi sûretiyle inadın vahametini ortaya koymak gibi bir faydası da söz konusudur.

[379] الوقود [*vakūd*], ateşi harlandıran şey anlamındadır. Mastarı *vukūd* şeklindedir, fakat *vakūd* şeklinde kullanıldığı da olabilir. Sîbeveyhi [v.180/796] şöyle demiştir:

وعند الفراء «لا» أبدلت ألفها نونًا. وعند سيبويه وإحدى الروايتين عن الخليل: حرف مقتضب لتأكيد نفي المستقبل.

[٣٧٧] فإن قلت: من أين لك أنه إخبار بالغيب على ما هو به حتى يكون معجزة؟ قلت: لأنهم لو عارضوه بشيء لم يمتنع أن يتواصفه الناس ويتناقلوه، إذ خفاء مثله فيما عليه مبنى العادة محال، لا سيما والطاعنون فيه أكثف عددًا من الذابّين عنه، فحين لم ينقل علم أنه إخبار بالغيب على ما هو به، فكان معجزة.

[٣٧٨] فإن قلت: ما معنى اشتراطه في اتقاء النار انتفاء إتيانهم بسورة من مثله؟ قلت: إنهم إذا لم يأتوا بها وتبين عجزهم عن المعارضة، صح عندهم صدق رسول الله ﷺ؛ وإذا صح عندهم صدقه ثم لزموا العناد ولم ينقادوا ولم يشايعوا، استوجبوا العقاب بالنار؛ فقيل لهم: إن استَبَنْتم العجز فاتركوا العناد؛ فوضع {فَاتَّقُوا النَّارَ} موضعه، لأنّ اتقاء النار لَصيقه وضميمه تركُ العناد، من حيث أنه من نتائجه؛ لأنّ من اتقى النار ترك المعاندة. ونظيره أن يقول الملك لحَشَمه: إن أردتم الكرامة عندي فاحذروا سخطي. يريد: فأطيعوني واتبعوا أمري، وافعلوا ما هو نتيجة حذر السخط. وهو من باب الكناية التي هي شعبة من شعب البلاغة. وفائدته الإيجاز الذي هو من حلية القرآن، وتهويل شأن العناد بإنابة اتقاء النار منابه وإبرازه في صورته، مشيَّعًا ذلك بتهويل صفة النار وتفظيع أمرها.

[٣٧٩] والوَقود: ما ترفع به النار؛ وأمّا المصدر فمضموم، وقد جاء فيه الفتح. قال سيبويه:

Araplar içerisinde *vakadtü'n-nâr^a^ vakûd^en^ 'âliy^en^* [ateşi yüksek alevli olacak şekilde alevlendirdim] diyen kimseleri duydum. Ama *vukûd* kullanımı daha çoktur. *Vakûd* ise "odun / yakacak" demektir. İsâ b. Ömer el-Hemdânî [v.149/766] bunu, mastarın isim olarak kullanılması şeklinde, ötre ile okumuştur. Mastarın isim olarak kullanılması *Fülân^ün^ fahr^u^ kavmihî ve zeyn^u^ beledihî* [falan kimse kavminin iftiharı, beldesinin süsüdür] örneğinde de vardır. Yine *hayâtü'l-misbâh^i^ el-selît^u^* yani kandilin hayatı tamamen yağla kaimdir, adeta yağ kandilin kendisidir.

[380] **Şayet** "*Ellezî* ve *elletî*nin sıla cümlelerinin muhatap tarafından mâlûm bir anlatı / kıssa olması gerekir; pekiyi, bu durumda bu kimseler âhiretteki ateşin insanlar ve taşlarla tutuşan bir ateş olduğunu nereden bilecekler?" **dersen, şöyle derim:** Bunu daha önce Ehl-i Kitap'dan duymuş olmaları veya Peygamber (s.a.)'den işitmiş ya da "Yakıtı insanlar ve taşlar olan ateş" [Tahrim 66/6] âyetini duymuş olmaları imkânsız değildir.

[381] **Şayet** "Bu cümle ile nitelendirilen ateş neden Tahrim sûresindeki âyette nekre olarak kullanıldı da, burada ma'rife olarak kullanıldı?" **dersen, şöyle derim:** O âyet Mekke'de[18] nâzil olmuştu; böylece muhataplar bu niteliklere sahip ateşi tanıyıp bilmiş oldular, daha sonra Medine'de ise bu âyet nâzil oldu ve önceden öğrenmiş oldukları o ateşe işaret etti.

[382] **Şayet** "Yakıtı insanlar ve taşlar olan ateş ne demektir?" **diye sorarsan şöyle derim:** Bunun mânası, bu ateşin diğer ateşlerden farklı olduğu, sadece insanlar ve taşlar ile tutuştuğudur. Buna göre; diğer ateşler eğer insanların yakılması ya da taşların tutuşturulması için yakılıyorsa önce başka yakıtlarla tutuşturulup ardından esas yakılması istenen şeyler oraya atılıyorken, bu ateş -Allah bizleri engin rahmeti ile bu ateşten muhafaza buyursun- bizzat içerisinde yanacak olan şeylerle tutuşturulmaktadır. Yine bu ateş, sıcaklığının şiddeti ve keskinliği sebebiyle, alevlenmeyecek şeye dahi temas etse onu bile alev alev yakacak bir ateştir.

[383] **Şayet** "Cehennem ateşinin tamamı insan ve taşlarla mı tutuşturulur yoksa orada bunun yanı sıra başka tür ateşler de var mıdır?" **dersen, şöyle derim:** Aksine orada türlü ateşler vardır ve bunlardan biri insanlar ve taşlarla tutuşan ateştir. Nitekim "Kendinizi ve ailenizi öyle bir ateşten koruyun ki…" [Tahrim 66/6] ve "İşte sizi, alev saçan öyle bir ateşe karşı uyarmış oldum ki…" [Leyl 92/14] âyetlerinde ateş kelimesinin belirtisiz olarak kullanılması buna delâlet etmektedir. Belki de cinlerin kafir ve şeytan olanları için başka bir ateş vardır ve nasıl insan kâfirlerin ateşinin yakıtı insanlar ise onların ateşi de, yakıtı cin ve şeytanlar olan bir ateştir. Böylece her cins için kendine uygun bir azap olmaktadır.

18 Tahrim sûresi tamamen medenî olgularla ilgili medenî bir sûredir. "Mekke'de" ifadesiyle Zemahşerî, "Bakara 24'den evvel" demek istiyor olmalıdır. / ed.

وسمعنا من العرب من يقول: وقدت النار وَقودًا عاليًا. ثم قال: والوُقود أكثر، والوَقود الحطب. وقرأ عيسى بن عمر الهمدانيّ بالضم تسمية بالمصدر، كما يقال: فلان فخر قومه وزين بلده. ويجوز أن يكون مثل قولك: حياة المصباح السليطُ، أي ليس حياته إلا به؛ فكأنّ نفس السليط حياته.

٥ [٣٨٠] فإن قلت: صلة الذي والتي يجب أن تكون قصة معلومة للمخاطب، فكيف علم أولئك أن نار الآخرة توقد بالناس والحجارة؟ قلت: لا يمتنع أن يتقدّم لهم بذلك سماع من أهل الكتاب، أو سمعوه من رسول الله ﷺ، أو سمعوا قبل هذه الآية قولَه تعالى في سورة التحريم: {نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ} [التحريم: ٦]

[٣٨١] فإن قلت: فلم جاءت النار الموصوفة بهذه الجملة منكَّرة في سورة ١٠ التحريم، وههنا معرّفة؟ قلت: تلك الآية نزلت بمكة، فعرفوا منها نارًا موصوفة بهذه الصفة؛ ثم نزلت هذه بالمدينة مشارًا بها إلى ما عرفوه أوّلًا.

[٣٨٢] فإن قلت: ما معنى قوله تعالى {وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ}؟ قلت: معناه أنها نار ممتازة عن غيرها من النيران، بأنها لا تتَّقد إلا بالناس والحجارة، وبأن غيرها إن أريد إحراق الناس بها أو إحماء الحجارة أوقدت أوّلا بوقود ثم طرح فيها ما يراد ١٥ إحراقه أو إحماؤه؛ وتلك -أعاذنا الله منها برحمته الواسعة- توقد بنفس ما يحرق ويحمي بالنار، وبأنها لإفراط حرّها وشدّة ذكائها إذا اتصلت بما لا تشتعل به نار، اشتعلت وارتفع لهبها.

[٣٨٣] فإن قلت: أنار الجحيم كلها موقدة بالناس والحجارة، أم هي نيران شتى منها نار بهذه الصفة؟ قلت: بل هي نيران شتى، منها نار توقد بالناس والحجارة، يدل على ٢٠ ذلك تنكيرها في قوله تعالى {قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا} [التحريم: ٦]، {فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى} [الليل: ١٤] ولعل لكفار الجن وشياطينهم نارا وقودها الشياطين، كما أنّ لكفرة الإنس نارًا وقودها هم، جزاء لكل جنس بما يشاكله من العذاب.

[384] **Şayet** "Neden taşlar insanlarla birlikte zikredilmiş ve onlarla birlikte ateşin yakıtı kılınmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü insanlar dünya hayatında taşları kendileri ile birleştirmişler, onlardan putlar yapıp Allah'a ortak koşmuşlar, Allah'tan başka bir de bunlara kulluk etmişlerdir. Allah Teâlâ, "Şüphesiz, hem siz hem de Allah'tan başka taptıklarınız Cehennem odunusunuz;" [Enbiyâ 21/98] buyurmuştur. Bu âyet, incelemekte olduğumuz âyeti tefsir edici niteliktedir. Zira bu âyette "hem siz hem de Allah'tan başka taptıklarınız" ifadesi, insanlar ve taşlar mânasındadır. "Cehennem odunu" ifadesi ise "cehennem yakıtı" mânasındadır. Kâfirler Allah'tan gayrı tapındıkları taştan putların kendileri için şahit ve şefaatçi olacaklarına ve kendilerinden zarar ve kötülükleri def edeceklerine inandıkları için, Allah da bu taşları o kâfirler için azap kılmış, onları da kendileri ile birlikte cehennem ateşinde kor yakıt kılmış, böylece kâfirlerin elemini iyice artırmak, onları iyiden iyiye hüsrana gark etmek istemiştir. "Altın ve gümüşü stoklayan, cimrilik edip onları paylaşmayan, hakkını vermeyen kimselerin yüzlerinin, böğürlerinin ve sırtlarının cehennem ateşinde kızdırılan bu gümüş ve altınlarla dağlanacak" [Tevbe 9/35'e telmih] olmasında da benzer bir durum söz konusudur.

[385] Bu taşların kibrit taşı olduğu da söylenmiştir, ancak bu, delile dayanmayan bir tahsistir, Kur'ân'ın diğer âyetleri ile delillendirilmiş olan sahih mânadan sapmaktır.

[386] أُعِدَّتْ ifadesi, hazırlandı, onların azabı için malzeme kılındı demektir. İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652] bunu أُعْتِدَتْ şeklinde okumuştur ki bu durumda kelime, hazırlık, azık mânasındaki *el-'atad* kelimesinden türemiş olur.

25. İman edip salih amel işleyenleri; altından ırmakların aktığı öyle cennetlerle müjdele ki; bunlardan kendilerine her ne zaman bir meyve takdim edilse: "(Â...) bu bize daha evvel ikram edilenin aynısı!.." derler; oysa onun bir benzeri verilmiştir. Orada tertemiz eşlere sahiptirler ve orada kalıcıdırlar.

[387] Allah Teâlâ'nın kitabındaki âdetlerinden biri, özendirme ve teşvik ifadelerini korkutma ifadeleri ile birlikte zikretmesi, müjde ve uyarıyı bir arada yapmasıdır. Böylece Allah Teâlâ kulların kendisine yaklaşacakları şeyleri elde etme konusunda daha canlı olmalarını, kendilerini telef edecek şeylerden de geri durmalarını murad etmiştir. Burada da Allah Teâlâ önce kâfirleri ve onların amellerini zikredip kendilerini azap ile uyarınca, hemen ardından iman ve salih ameli birleştiren, hem itaat fiilini yerine getirip hem de günahlardan kaçınan, amellerini küfür ve büyük günahlarla boşa çıkmaktan muhafaza eden kullarını sevapla müjdelemektedir.

[٣٨٤] فإن قلت: لم قرن الناس بالحجارة وجعلت الحجارة معهم وَقودًا. قلت: لأنهم قرنوا بها أنفسهم في الدنيا، حيث نحتوها أصنامًا وجعلوها لله أندادًا أو عبدوها من دونه. قال الله تعالى: {إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ} [الأنبياء: ٩٨] وهذه الآية مفسرة لما نحن فيه. فقوله {إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ} في معنى الناس والحجارة، و{حَصَبُ جَهَنَّمَ} في معنى وَقودها. ولما اعتقد الكفار في حجارتهم المعبودة من دون الله أنها الشفعاء والشهداء الذين يستشفعون بهم ويستدفعون المضارّ عن أنفسهم بمكانهم، جعلها الله عذابهم فقرنهم بها محماة في نار جهنم، إبلاغًا في إيلامهم وإعراقًا في تحسيرهم، ونحوهم ما يفعله بالكانزين الذين جعلوا ذهبهم وفضتهم عدّة وذخيرة فشحُّوا بها ومنعوها من الحقوق، حيث يُحْمَى عليها في نار جهنم فتُكْوَي بها جِباهُهم وجنوبهم.

[٣٨٥] وقيل: هي حجارة الكبريت، وهو تخصيص بغير دليل، وذهاب عما هو المعنى الصحيح الواقع المشهود له بمعاني التنزيل.

[٣٨٦] {أُعِدَّتْ}، هيئت لهم وجعلت عدّة لعذابهم. وقرأ عبد الله أعتدت، من العَتاد بمعنى العُدّة.

٢٥-﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[٣٨٧] من عادته عز وجل في كتابه أن يذكر الترغيب مع الترهيب، ويشفع البشارة بالإنذار إرادة التنشيط، لاكتساب ما يزلف، والتثبيط عن اقتراف ما يتلف. فلما ذكر الكفار وأعمالهم وأوعدهم بالعقاب، قفاه ببشارة عباده الذين جمعوا بين التصديق والأعمال الصالحة من فعل الطاعات وترك المعاصي، وحمَوْها من الإحباط بالكفر والكبائر بالثواب.

[388] **Şayet** "Âyetteki 'müjdele' emrinin muhatabı kimdir?" **dersen, şöyle derim:** Bu emrin muhatabı Peygamber (s.a.) olabileceği gibi her mü'min de olabilir. Nitekim Hazret-i Peygamber bu mânada şöyle buyurmuştur: "Karanlıkta mescit yolunda yürüyenleri kıyamet günü tam bir nûr ile müjdeleyin" [*Tirmizî* "Mevâkîtü's-salât", 53] Peygamber (s.a.) bu sözüyle belli bir kişiye emir vermiş değildir, aksine herkes bu emirle memurdur. Bu ifadenin en güzel yorumu budur, çünkü burada, söz konusu hususun, müjdeleyebilecek herkes tarafından müjdelenmeyi hak edecek kadar önemli ve muazzam bir husus olduğu iması söz konusudur.

[389] **Şayet** "Bu emrin öncesinde kendisine atfedilebileceği herhangi bir emir ya da nehiy yoktur, o halde, bu emir nereye atfedilmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu emrin atfedilmesi için öncesinde ille de bir başka emrin bulunması gerekmez; aksine buradaki atıfta asıl itimad edilen şey, mü'minlerin alacakları sevabı anlatan cümledir ki bu cümle de kâfirlerin alacakları cezayı anlatan cümleye atıftır. Bu tıpkı, "Zeyd zincire vurulmakla, ağır bir eziyete maruz kalmakla cezalandırılacaktır; Amr'ı ise bağışlanma ve serbest bırakılmakla müjdele" cümlesine benzer. Ayrıca bu emir cümlesinin daha önceki âyetlerde geçen فَاتَّقُوا [sakının] emrine atıf olduğunu da söyleyebilirsin. Bu da tıpkı, "Ey Temîm oğulları! İşlediğiniz suçların cezasından sakının; ey falanca, sen de Esed oğullarını kendilerine olan ihsanımla müjdele" cümlesine benzer.

[390] Zeyd b. Ali (r. a.)'ın [v.122/740] kıraatinde bu emir fiili, daha önceki أُعِدَّتْ [hazırlandı] fiiline atıf olarak, meçhul fiil formunda وَبُشِّرَ [müjdelendi] şeklinde okunmuştur.

[391] *Beşâret* / müjdeleme; haberi alan kimsenin sevincini ortaya çıkaracak şeyi haber vermektir. Bu sebeple âlimler şöyle demişlerdir; "Bir kimse kölelerine, 'hanginiz bana falancanın gelişini müjdelerse hürdür' dese ve kölelerin her biri tek tek müjdeyi verse, ilk müjdeyi veren hür olur, çünkü sözü edilen kişinin geliş haberi ile efendisini sevindiren, diğerleri değil odur. Fakat adam "kim müjdelerse" yerine kim haber verirse demiş olsaydı, o zaman kölelerin tümü özgür olurlardı, çünkü haberi hepsi vermiştir." Yine bu kökten türemiş bir kelime olarak, derinin yüzeyine *beşere* denilir. Sabahın ilk ışıklarına *tebâşîrü's-subh* denilir. فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ["onlara acı bir azabı müjdele" (Âl-i İmrân 3/21)] âyetindeki "müjdele" ifadesi ise söz olarak söylenenin aksinin kastedilmesi şeklinde olup alay edilen kimsenin öfke, keder ve acısını artıracak türden bir alay ifadesi olarak isti'âre şeklinde kullanılmıştır.

[٣٨٨] فإن قلت: من المأمورُ بقوله تعالى {وَبَشِّرِ}؟ قلت: يجوز أن يكون رسول الله ﷺ، وأن يكون كل أحد. كما قال عليه الصلاة والسلام: «بشر المشَّائين إلى المساجد في الظُّلَم بالنور التام يوم القيامة.» لم يأمر بذلك واحدًا بعينه. وإنما كل أحد مأمور به، وهذا الوجه أحسن وأجزل، لأنه يؤذن بأن الأمر لعظمه وفخامة شأنه ٥ محقوق بأن يبشِّر به كل من قدر على البشارة به.

[٣٨٩] فإن قلت: علام عطف هذا الأمر ولم يسبق أمر ولا نهي يصح عطفه عليه؟ قلت: ليس الذي اعتمد بالعطف هو الأمر حتى يطلب له مُشاكل من أمر أو نهي يعطف عليه؛ إنما المعتمد بالعطف هو جملة وصف ثواب المؤمنين، فهي معطوفة على جمة وصف عقاب الكافرين، كما تقول: زيد يعاقَب بالقيد والإرهاق، وبشر عمرًا ١٠ بالعفو والإطلاق. ولك أن تقول: هو معطوف على قوله {فَاتَّقُوا}، كما تقول: يا بني تميم احذروا عقوبة ما جنيتم، وبشر يا فلان بني أسد بإحساني إليهم.

[٣٩٠] وفي قراءة زيد بن عليّ رضي الله عنه: وَبُشِّرَ على لفظ المبنيّ للمفعول عطفًا على {أُعِدَّتْ}.

[٣٩١] والبشارة: الإخبار مما يظهر سرور المخبر به. ومن ثم قال العلماء: ١٥ إذا قال لعبيده: أيكم بشرني بقدوم فلان فهو حرّ، فبشروه فرادى، عتق أوّلهم؛ لأنه هو الذي أظهر سروره بخبره دون الباقين. ولو قال مكان «بشرني»: أخبرني عتقوا جميعًا، لأنهم جميعًا أخبروه. ومنه البشرة لظاهر الجلد. وتباشير الصبح ما ظهر من أوائل ضوئه. وأما {فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ} [آل عمران: ٢١] فمن العكس في الكلام الذي يقصد به الاستهزاء الزائد في غيظ المستهزَإ به وتألمه واغتمامه،

İnsanın düşmanına, *ebşir bi-katli zürriyetike ve nehbi mâlike* [müjdeler olsun, soyun sopun öldü, malın mülkün talan edildi] demesi de buna benzerdir. Şairin şu mısrasında da bu örnek vardır:

> [Temîm kabilesi, müttefikleri ile savaştığımız için bizi kınadı, ama]
> Kınamalarına son verildi keskin kılıçlarımızla

[392] *Sāliha* kelimesi, isim olarak kullanılma hususunda *hasene* kelimesi gibidir. Şair Hutay'a şöyle demiştir:

> Le'm oğullarından gıyabımda dahi bana daima ihsan ve hayır gelirken ben onları nasıl hicvederim?!

"Salih ameller" akıl, Kitap ve Sünnetin deliline uygun bir şekilde müstakim olarak yapılan bütün amellerdir. Başındaki Lâm-ı ta'rîf, cins bildirmek içindir. **Şayet** "Cins bildiren Lâm-ı ta'rîfin tekil kelimenin başına gelmesi ile çoğul kelimenin başına gelmesi arasında ne fark vardır?" **dersen, şöyle derim:** Lâm-ı ta'rîf tekil kelimenin başına geldiği zaman cins ifade edip o cinsin kapsamındaki her şeyi ihtiva etmesi ya da [bir karinenin bulunması durumunda] cinsin bir kısmını kastetmesi ve bu "bir kısm"ın o cins içerisinden sadece bir tek ferde kadar inmesi mümkündür. Ancak Lâm-ı ta'rîf çoğul kelimenin başına geldiği zaman, ya cinsin tümünü kasteder ya da bir kısmını; fakat hiçbir zaman tek bir ferdine kadar inmez. Çünkü çoğul vezninde esas nazar-ı itibara alınan husus, cinsteki çoğulluk mânasıdır. Lâm-ı ta'rîf almış tekil kelime nasıl cins anlamı ifade ediyorsa, Lâm-ı ta'rîf almış çoğul kelime de, formu itibariyle çoğulluk ifade eder. Çünkü [cinsteki] çoğulluk cins içerisindeki çoğulların (toplamların) çoğulluğu olup, tek tek fertlerin çoğulluğu değildir.

[393] **Şayet** "Peki, buradaki Lâm-ı ta'rîf almış çoğul kelime ile [*es-sālihât*] ne murad edilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Kastedilen şey, mü'min insanın mükellefiyeti gereği yaptığı, dinde sahih ve doğru kabul edilen amellerin toplamıdır.

[394] *Cennet*; sık ağaçlı ve ağaç dallarının sıklığı sebebiyle gölgesi yoğun olan hurmalık ve ağaçlardan oluşan bahçedir. Şair Züheyr şöyle demiştir:

> Uzun ağaçlarla dolu bir hasbahçeyi sular...

Şair burada *cennet* kelimesi ile uzun hurma ağaçlarının bulunduğu hurmalığı kastetmiştir. *Cennet* kelimesinin harflerinin terkibi, örtme anlamı etrafında deveran eder. Bahçeye sanki ağaçlarının ve gölgesinin sıklığı sebebiyle *cennet* ismi verilmiştir ki bu kelime örttü anlamındaki *cenne* kelimesinin teklik, adet bildiren mastar kalıbıdır. Sanki ağaçlar çok sıkı ve iç içe geçmiş olduğu için tek bir örtü gibi kabul edilmiştir. Âhiretteki sevap diyarına Cennet denilmesi ise, orada bahçeler bulunmasından dolayıdır.

كما يقول الرجل لعدوّه: أبشر بقتل ذرّيتك ونهب مالك. ومنه قوله:

... فَأُعْتِبُوا بِالصَّيْلَم ۞

[٣٩٢] والصالحة نحو الحسنة في جريها مجرى الاسم. قال الحطيئة:

كيْفَ الهِجَاءُ وما تَنْفَكُّ صَالِحَةٌ ۞ مِنْ آلِ لَأْمٍ بظَهْرِ الغَيْبِ تَأْتِينِي

٥ والصالحات: كل ما استقام من الأعمال بدليل العقل والكتاب والسنة، واللام للجنس. فإن قلت: أي فرق بين لام الجنس داخلة على المفرد، وبينها داخلة على المجموع؟ قلت: إذا دخلت على المفرد كان صالحًا لأن يراد به الجنس إلى أن يحاط به، وأن يراد به بعضه إلى الواحد منه؛ وإذا دخلت على المجموع، صلح أن يراد به جميع الجنس، وأن يراد به بعضه لا إلى الواحد منه؛ لأن وِزَانَه ١٠ في تناول الجمعية في الجنس وزان المفرد في تناول الجنسية، والجمعية في جمل الجنس لا في وُحْدَانه.

[٣٩٣] فإن قلت: فما المراد بهذا المجموع مع اللام؟ قلت: الجملة من الأعمال الصحيحة المستقيمة في الدين على حسب حال المؤمن في مواجب التكليف.

[٣٩٤] والجنة: البستان من النخل والشجر المتكاثف المظلل بالتفاف أغصانه. ١٥ قال زهير:

تَسقِي جَنَّةً سُحُقَا ۞

أي نخلًا طوالًا. والتركيب دائر على معنى الستر، وكأنها لتكاثفها وتظليلها سميت بالجنة التي هي المرّة من مصدر جنَّهُ، إذا ستره؛ كأنها سترة واحدة لفرط التفافها. وسميت دار الثواب جنةً لما فيها من الجنان.

[395] **Şayet** "cennet el'ân yaratılmış mıdır yaratılmamış mıdır?" **dersen, şöyle derim:** Bu konuda ihtilâf edilmiştir. Yaratılmıştır diyenler, Hazret-i Âdem ve Havvâ'nın cennette iskân edilmiş olmasını ve Kur'ân'da çoğunlukla *cennet* kelimesinin *en-nebî, er-resûl, el-kitâb* kelimeleri misali var olan ve herkesçe bilinen bir şeyin ismi gibi zikredilmiş olmasını delil gösterirler.

[396] **Şayet** "Cennet kelimesinin çoğul ve nekre olarak kullanılmasının anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Cennet sevap diyarının tamamının ismidir. Sevap diyarında da birçok cennet yani hasbahçe vardır ki bu hasbahçeler kendi içlerinde, onları hak eden kimselerin mertebelerine göre sıralanırlar. Bu kimselerden her tabaka için o hasbahçelerden biri vardır.

[397] **Şayet** "Sevabı hak etmek için iman ve salih amelin şart koşulması ile birlikte, mükellefin iman ve salih amelini küfür ve büyük günahlarla boşa çıkarmaması, itaat fiillerini işlediği ve günahtan kaçındığı için sonradan pişman olmaması gibi şartlar da koşulsaydı olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Allah Teâlâ sevabı hak etmek için iman ve salih ameli şart koşmuş, müjdeyi bu iki şeyi yerine getirenlere tahsis etmiş; bununla birlikte insanların akıllarına da şu hususu yerleştirmiştir: İhsan ancak, 'ihsanı hak eden fiiller işleyip daha sonra da bunu ifsad edecek şeyler yapmayan' kimseler tarafından hak edilir. Bunu ifsat edecek şeylerle birlikte artık ihsan da kalmaz. Yine Allah Teâlâ, insanlar içerisinde kendisi için en aziz ve değerli olan elçisi Peygamber (s.a.)'a bile "Şayet (Allah'a) ortak koşarsan, amellerin kesinlikle boşa gider!" [Zümer 39/65] buyurmuş, mü'minlere de "Birbirinizle bağıra-çağıra konuştuğunuz gibi, onunla da konuşmaya kalkmayın. Yoksa, hiç farkına varmadan amelleriniz boşa gider!.." [Hucurât 49/2] buyurmuştur. Böylece, iman ve salih amelin bunlardan, yani dinden dönme ve amelleri boşa çıkaracak şeyler yapmak gibi durumlardan muhafaza edilmesinin şart koşulması, zaten iman ve salih amelin zikredilmesi kapsamında yer almış gibidir.

[398] **Şayet** "Nehirlerin cennetin altından akması nasıl bir şeydir?" **dersen, şöyle derim:** Bu tıpkı akarsuların, derelerin kenarlarında yetişmiş olan ağaçlar gibidir. Mesrûk b. Ecda'ın [v.63/683], "Cennetin nehirleri, dere yatağı olmadan akan nehirlerdir" dediği rivayet edilmiştir. Manzarası en güzel ve nezih olan bahçe, ağaçların gölgelediği, aralarından da nehirlerin aktığı bahçelerdir. Doğrusu akarsular büyük bir nimet ve mutluluk verir. Bir bahçe ne kadar güzel olursa olsun, içinden su geçmedikçe, güzel manzarasıyla insanın içini alan, gönlünü okşayan, ruhunu cezbeden bir mekân olamazdı;

[٣٩٥] فإن قلت: الجنة مخلوقة أم لا؟ قلت: قد اختلف في ذلك؛ والذي يقول إنها مخلوقة يستدل بسكنى آدم وحواء الجنة وبمجيئها في القرآن على نهج الأسماء الغالبة اللاحقة بالأعلام، كالنبي والرسول والكتاب ونحوها.

[٣٩٦] فإن قلت: ما معنى جمع الجنة وتنكيرها؟ قلت: الجنة اسم لدار الثواب ٥ كلها، وهي مشتملة على جنان كثيرة مرتبة مراتب على حسب استحقاقات العاملين، لكل طبقة منهم جنات من تلك الجنان.

[٣٩٧] فإن قلت: أمَا يُشترط في استحقاق الثواب بالإيمان والعمل الصالح أن لا يُحبِطهما المكلف بالكفر والإقدام على الكبائر؛ وأن لا يندم على ما أوجده من فعل الطاعة وترك المعصية؛ فهلا شرط ذلك؟ قلت: لما جعل الثواب مستحقًا بالإيمان ١٠ والعمل الصالح، والبشارة مختصة بمن يتولاهما، وركز في العقول أن الإحسان إنما يستحق فاعله عليه المثوبة والثناء، إذا لم يتعقبه بما يفسده ويذهب بحسنه، وأنه لا يُبقِي مع وجود مُفسده إحسانًا، وأعلَمَ بقوله تعالى لنبيه ﷺ وهو أكرم الناس عليه وأعزهم: {لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ} [الزمر: ٦٥]، وقال تعالى للمؤمنين: {وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَنْ تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ} [الحجرات: ٢] كان ١٥ اشتراط حفظهما من الإحباط والندم كالداخل تحت الذكر.

[٣٩٨] فإن قلت: كيف صورة جري الأنهار من تحتها؟ قلت: كما ترى الأشجار النابتة على شواطئ الأنهار الجارية. وعن مسروق: أن أنهار الجنة تجري في غير أُخْدود. وأنزه البساتين وأكرمها منظرًا ما كانت أشجاره مظللة، والأنهار في خلالها مطردة. ولولا أن الماء الجاري من النعمة العظمى واللذة ٢٠ الكبرى، وأن الجنان والرياض وإن كانت آنَق شيء وأحسنه لا تروق النواظر ولا تُبهِج الأنفس ولا تجلب الأريحيَّة والنشاط حتى يجري فيها الماء؛

su olmadığı takdirde en büyük sevinç, lezzet ve ünsiyetten mahrum kalır, tıpkı ruhsuz birer heykel, hayatsız birer sûret gibi olurdu. Böyle olmasaydı, Allah Teâlâ ne zaman cennetlerden söz etse hemen altlarından akan nehirlerden söz etmez; bu ikisini birbirinden ayrılmaz ikili olarak, adeta tek bir şey gibi 5 zikretmez; hasbahçelerin diğer bütün özelliklerinden önce bu özelliğini ifade etmezdi.

[399] *Nehr*, geniş su akıntısı demektir; dereden büyük, denizden ise küçüktür. Beradâ nehrine "Şam Nehri", Nil'e ise "Mısır Nehri" denilmiştir. Fasih ve seçkin dilde *neher* şeklindedir. *Nhr* [نهر] kökü daima genişlik anlamı ifade 10 eder. Akma fiilinin nehirlere isnat edilmesi, mecazi isnattır; tıpkı *benû fülân*[in] *yata'uhum et-tarîk*[u] "falanca oğullarını yol çiğnemiş" [çok cömerttirler, her misafir onlara gelir] ve *sīde 'aleyhi yevmâni* / iki gün ava maruz kaldı [iki gün vahşi hayvan saldırısına uğradı] ifadelerindeki mecazî isnat gibidir.

[400] **Şayet** "Neden cennetler [*cennât*] nekre olarak, nehirler [*el-enhâr*] ise 15 ma'rife olarak kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Cennetlerin neden nekre olarak kullanıldığını zikretmiştik. Nehirlerin ma'rife olarak kullanılması ise, cins anlamının kastedilmesindendir. Sözgelimi, "falancanın öyle bir bahçesi var ki içinde akan su, incir, üzüm, türlü meyveler var" der ve muhatabın biliyor olduğu meyve cinslerine işaret edersin. Ya da izafet şeklinde "oranın nehirleri" 20 anlamı kastedilmiş, fakat izafetle ma'rife kılma yerine Lâm-ı ta'rîf ile ma'rife kılınmıştır. Bunun bir örneği de; وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْباً ["...başım da ihtiyarlıktan parıl parıl parlamakta" (Meryem 19/4)] ve فِيها أَنْهارٌ مِنْ ماءٍ غَيْرِ آسِنٍ، وَأَنْهارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ ["Orada kokusu ve tadı bozulmayan su ırmakları, tadı değişmeyen süt ırmakları var" (Muhammed 47/15)] âyetleridir.

25 [401] كُلَّما رُزِقُوا [kendilerine her ne zaman rızık verilse] ifadesi ya "cennetler" ifadesinin ikinci bir sıfatıdır ya hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir ya da yeni başlayan bir cümledir. Çünkü âyette أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ [onlara cennetler vardır] denilince, dinleyen kimsenin aklına muhakkak, "acaba bu cennetlerin meyveleri dünya cennetlerindeki (bahçelerindeki) meyveler gibi midir yoksa bunlara 30 benzemeyen farklı cinste bir meyve midir?" sorusu gelir. İşbu soruya cevaben, "oranın meyveleri dünya bahçelerinin meyvelerinin benzeridir, yani cins olarak aynıdır, fakat ancak Allah'ın bileceği bir noktaya kadar farklılık arz ederler.

وإلا كان الأنس الأعظم فائتًا، والسرور الأوفر مفقودًا، وكانت كتماثيلَ لا أرواح فيها، وصورٍ لا حياة لها؛ لَمَا جاء الله تعالى بذكر الجنات مشفوعًا بذكر الأنهار الجارية من تحتها مسوقين على قِران واحد كالشيئين لا بد لأحدهما من صاحبه، ولَمَا قدّمه على سائر نعوتها.

٥ [٣٩٩] والنهر: المجرى الواسع فوق الجدْول ودون البحر. يقال لبَرَدَى: نهر دمشق، وللنيل: نهر مصر. واللغة العالية النهر بفتح الهاء. ومدار التركيب على السعة، وإسناد الجري إلى الأنهار من الإسناد المجازي كقولهم: بنو فلان يطؤهم الطريق، وصِيدَ عليه يومان.

[٤٠٠] فإن قلت: لم نكِّرت الجنات وعرّفت الأنهار. قلت: أما تنكير الجنات ١٠ فقد ذكر؛ وأما تعريف الأنهار فأن يراد الجنس، كما تقول: لفلان بستان فيه الماء الجاري والتين والعنب وألوان الفواكه، تشير إلى الأجناس التي في علم المخاطب. أو يراد أنهارها، فعوّض التعريف باللام من تعريف الإضافة كقوله {وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا} [مريم: ٤]. أو يشار باللام إلى الأنهار المذكورة في قوله {فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ} [محمد: ١٥] الآية.

١٥ [٤٠١] وقوله {كُلَّمَا رُزِقُوا} لا يخلو من أن يكون صفة ثانية لجنات، أو خبر مبتدأ محذوف، أو جملة مستأنفة؛ لأنه لما قيل إن لهم جنات لم يخلُ خَلَدُ السامع أن يقع فيه أثمار تلك الجنات أشباه ثمار جنات الدنيا، أم أجناس أخر لا تشابه هذه الأجناس؟ فقيل إنّ ثمارها أشباه ثمار جنات الدنيا، أي أجناسها وإن تفاوتت إلى غاية لا يعلمها إلا الله.

[402] **Şayet** "Âyetteki مِنْ ثَمَرَةٍ ifadesinin cümledeki konumu nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu tıpkı, "bostanından, oradaki narlardan her ne zaman yesem sana teşekkür ettim" cümlesindeki "oradaki narlardan" ifadesi gibidir. Adeta burada, "onlara o cennetlerde her ne zaman herhangi bir meyveden; elmasından narına, üzümünden diğer meyvelerine, herhangi bir meyveden rızık verilse" denilmiştir. Dolayısıyla, [مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ ifadesindeki] Min harf-i cerlerinden ikisi de, ibtidâ-i gâye ifade eder, yani sözü edilen rızık cennetten başlar, oradan çıkar; cennetten çıkan rızık ise önce onun meyvelerinden başlar. Bu tıpkı, "falanca bana rızık verdi" dediğinde, "Nereden verdi?" diye sorulması ve buna cevaben, "bostanından" demen; sonra da "Bostanın*dan* hangi meyve*den*?" diye sorulması ve senin de, "nardan" diye cevap vermen gibidir. Dolayısıyla, burada رزقوا [rızık verildi] ifadesi önce mutlak olarak, cennet kelimesine işaret eden zamirden ayrı olarak zikredilmiş, daha sonra da مِنْ ثَمَرَةٍ denilerek cennet kelimesine işaret eden zamir ile kayıtlanmak sûretiyle mübteda olarak zikredilmiştir. Bu yoruma göre; burada *semere* (meyve) kelimesi ile tek bir elma ya da tek bir nar kastedilmiş değildir. Aksine maksat, bu meyvelerin türüdür. Diğer bir yorum ise, مِنْ ثَمَرَةٍ ifadesinin, tıpkı "sende bir aslan gördüm" ifadesinde olduğu gibi, beyân anlamında olmasıdır. Zira burada, "sen aslansın" anlamı kastedilmektedir. Buna göre *semere* ifadesi ile meyve cinsinin ve tek bir meyve tanesinin kastedilmiş olması mümkündür.

[403] **Şayet** "Âyette nasıl, هذَا الَّذِي رُزِقْنا مِنْ قَبْلُ [Bize daha evvel ikram edilen, budur] denilmiştir, yani cennette onlara ikram edilen şey nasıl, dünyada ikram edilmiş olanın aynısı olabilir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun anlamı, "bu bize daha önce ikram edilmiş olanın misli ya da benzeridir" şeklindedir. Nitekim وَأُتُوا بِهِ مُتَشابِهاً ifadesi buna delâlet etmektedir. Bu tıpkı, "Ebû Yusuf Ebû Hanîfe (demek)tir" sözü gibidir. Bu sözle, aralarındaki güçlü benzerlik ifade edilmek istenmekte; adeta, onun da öbürünün aynı olduğu söylenmektedir.

[404] **Şayet** "وَأُتُوا بِهِ ifadesindeki zamir nereye işaret etmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu zamir, dünyada ve âhirette verilmiş olan rızıkların hepsine işaret eder, çünkü هذَا الَّذِي رُزِقْنا مِنْ قَبْلُ [Bu bize daha evvel ikram edilmişti] ifadesi, onlara hem dünyada hem de âhirette verilmiş olan rızkı ihtiva eder. Bunun bir benzeri "zengin de olsalar fakir de olsalar, Allah bu ikisine (yani, fakirlere ve zenginlere) sizden daha yakındır" [Nisâ 4/135] âyetinde söz konusudur. Yani burada zenginler ve fakirler cins olarak kastedilmiştir. Zira "zengin ya da fakir" ifadesi, iki cinse delâlet etmektedir. Eğer zamir mütekellime işaret etseydi, "bu ikisine…" yerine "*ona* daha yakındır" denilirdi.

[٤٠٢] فإن قلت: ما موقع {مِنْ ثَمَرَةٍ}؟ قلت: هو كقولك: كلما أكلت من بستانك من الرمان شيئًا حمدتُك. فموقع {مِنْ ثَمَرَةٍ} موقع قولك من الرمان، كأنه قيل: كلما رزقوا من الجنات من أي ثمرة كانت من تفاحها أو رمّانها أو عنبها أو غير ذلك رزقًا قالوا ذلك. فمنِ الأولى والثانية كلتاهما لابتداء الغاية، لأنّ الرزق قد ابتدئ ٥ من الجنات، والرزق من الجنات قد ابتدئ من ثمرة. وتنزيله تنزيل أن تقول: رزقني فلان، فيقال لك: من أين؟ فتقول: من بستانه، فيقال: من أي ثمرة رزقك من بستانه؟ فتقول: من رمّان. وتحريره أن {رُزِقُوا} جعل مطلقًا مبتدأ من ضمير الجنات، ثم جعل مقيدًا بالابتداء من ضمير الجنات، مبتدأ من ثمرة، وليس المراد بالثمرة التفاحة الواحدة أو الرمانة الفذة على هذا التفسير؛ وإنما المراد النوع من أنواع الثمار. ووجه ١٠ آخر: وهو أن يكون {مِنْ ثَمَرَةٍ} بيانًا على منهاج قولك: رأيت منك أسدًا. تريد أنت أسد. وعلى هذا يصح أن يراد بالثمرة النوع من الثمار، والجنات الواحدة.

[٤٠٣] فإن قلت: كيف قيل: {هَذَا الَّذِى رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ} وكيف تكون ذات الحاضر عندهم في الجنة هي ذات الذي رزقوه في الدنيا؟ قلت: معناه هذا مثل الذي رزقناه من قبل. وشبهه بدليل قوله وأتوا به متشابهًا، وهذا كقولك: أبو يوسف أبو ١٥ حنيفة؛ تريد أنه لاستحكام الشَّبه كأن ذاته ذاته.

[٤٠٤] فإن قلت: إلام يرجع الضمير في قوله {وَأُتُوا بِهِ}؟ قلت: إلى المرزوق في الدنيا والآخرة جميعًا؛ لأنّ قوله {هَذَا الَّذِى رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ} انطوى تحته ذكر ما رزقوه في الدارين. ونظيره قوله تعالى {إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقَيرًا فَاللهُ أولَى بِهِمَا} [النساء: ١٣٥] أي بجنسي الغني والفقير، لدلالة قوله {غَنِيًّا أَوْ فَقَيرًا} على الجنسين. ولو رجع ٢٠ الضمير إلى المتكلم به لقيل: أولى به، على التوحيد.

[405] **Şayet** "Neden cennet meyveleri dünya meyvelerinin benzeridir; neden farklı bir cinste değildir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü insan alışkın olduğu şeye kendisini daha yakın hisseder, daha meyilli olur. Alışmadığı bir şey gördüğü zaman, tabiatı gereği ondan uzak durur. Yine insan daha önceden biliyor olduğu cinsten bir şey elde ettiği ve bunun önceden bildiğinden daha farklı meziyet ve faziletlere sahip olduğunu gördüğü zaman, ona olan hayranlığı ve beğenisi çok daha fazla ve uzun süreli olur; böylece ondaki gizli nimet yönü açığa çıkmış, anlaşılmış, gıpta edilecek özellik tahakkuk etmiş olur. Fakat elde ettiği şey çok üstün de olsa, eğer önceden bilmediği bir şey ise, o zaman o şeyin zaten ancak o vasıfta olabileceğini, başka türlü olamayacağını düşünür ve ondaki gizli olan nimet yönünü anlamamış, gıpta edilecek özelliği görememiş olur. İnsan dünyada nar meyvesini bildiği, boyutlarının en fazla küçük bir karpuz kadar olabileceğini görmüş olduğu için, daha sonra cennetteki nar tanesinin bir ev halkını doyuracak büyüklükte olduğunu gördüğünde ya da Arabistan kirazını dünyada tanımış, büyüklüğünün hurma tanesi kadar olduğunu görmüş olduğu için cennetteki sidre meyvesinin [Bahreyn'deki] iri taneli Hecer kullesi kadar büyük olduğunu gördüğünde veya dünyadaki ağaçlardan herhangi birinin gölgesinin ne kadar olduğunu bilen bir insan cennetteki ağaçların bir tanesinin gölgesinin bir süvarinin yüz yıl boyunca kat edemeyeceği kadar uzun bir mesafe olduğunu gördüğünde, bu durum o kimsenin bu narı, sidre meyvesini ya da ağaç gölgesini cins olarak daha önce hiç görmeyip ilk kez orada görmesi ihtimaline nazaran çok daha etkili olacaktır; bu durumda bu nimetlerin fazilet ve meziyetleri çok daha bariz bir şekilde ortaya çıkacak, insanı daha çok sevindirecektir. Nitekim cennet ehlinin her bir nimetten istifade ettikçe bu sözü söylemeleri, söz konusu nimetlerin meziyet ve faziletlerinin en nihai derecede tebarüz etmiş olduğunu ve onların beğenisine neden olan şeyin işte aradaki bu farklılık olduğunu göstermektedir. Rivayete göre Mesrûk b. Ecda' [v.63/683] şöyle demiştir: "Cennet hurması [sadece tepesinde istiflenmiş değildir] kökünden dallarına kadar istif istiftir; meyveleri de Hecer kulleleri gibidir, içinden bir tane alındığında hemen diğeri onun yerine geçer. Cennetin nehirleri, dere yatağı olmadan akar. Salkımları on iki zirâ' [dirsek boyu] kadardır."

[406] وَأُتُوا بِهِ ifadesindeki zamirin; tıpkı هذَا الَّذِي رُزِقْنا مِنْ قَبْلُ ifadesindeki هذَا [bu] ism-i işareti gibi, "rızk"a işaret etmesi de mümkündür. Bu durumda mâna, "onlara rızık olarak ikram edilen cennet meyveleri, birbirleri ile aynı cinstendir" şeklindedir. Nitekim rivayet edildiğine göre Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: Cennetliklerden birine meyve tabağı ikram edilir ve o da onu yer, daha sonra bir başka tabak daha verilir. O da, "bu bize daha önce verilmiş olandır" der. Bunun üzerine melek şöyle der: "Ye, bunların renkleri aynıdır, ama tatları farklıdır."

[٤٠٥] فإن قلت: لأي غرض يتشابه ثمر الدنيا وثمر الجنة، وما بال ثمر الجنة لم يكن أجناسًا أخر؟ قلت: لأنّ الإنسان بالمألوف آنَس، وإلى المعهود أميَل، وإذا رأى ما لم يألفه نفر عنه طبعه وعافته نفسه، ولأنه إذا ظفر بشيء من جنس ما سلف له به عهد وتقدّم معه ألف، ورأى فيه مزية ظاهرة، وفضيلة بينة، وتفاوتًا بينه وبين ما عهد بليغًا، ٥ أفرط ابتهاجه واغتباطه، وطال استعجابه واستغرابه، وتبين كنه النعمة فيه، وتحقق مقدار الغبطة به. ولو كان جنسًا لم يعهده وإن كان فائقًا، حسب أنّ ذلك الجنس لا يكون إلا كذلك، فلا يتبين موقع النعمة حق التبين. فحين أبصروا الرمانة من رمان الدنيا ومبلغها في الحجم، وأن الكبرى لا تفضل عن حدّ البطيخة الصغيرة، ثم يبصرون رمّانة الجنة تشبع السكن. والنَّبِقة من نَبِق الدنيا في حجم الفَلْكة، ثم يرون نَبِق الجنة كقِلال هَجَر، ١٠ كما رأوا ظل الشجرة من شجر الدنيا وقدر امتداده، ثم يرون الشجرة في الجنة يسير الراكب في ظلها مائة عام لا يقطعه، كان ذلك أبين للفضل، وأظهر للمزية، وأجلب للسرور، وأزيد في التعجب من أن يفاجئوا ذلك الرمان وذلك النبق من غير عهد سابق بجنسهما. وترديدهم هذا القول ونطقهم به عند كل ثمرة يُرزَقونها، دليل على تناهي الأمر وتمادي الحال في ظهور المزية وتمام الفضيلة، وعلى أنّ ذلك التفاوت العظيم هو ١٥ الذي يستملي تعجبهم، ويستدعي تبجحهم في كل أوان. عن مسروق: نخل الجنة نضيد من أصلها إلى فرعها، وثمرها أمثال القلال؛ كلما نزعت ثمرة عادت مكانها أخرى؛ وأنهارها تجري في غير أخدود، والعنقود إثنا عشر ذراعاً.

[٤٠٦] ويجوز أن يرجع الضمير في {أُتُوا بِهِ} إلى الرزق، كما أن هذا إشارة إليه، ويكون المعنى: أن ما يرزقونه من ثمرات الجنة يأتيهم متجانسًا في نفسه؛ كما يحكى ٢٠ عن الحسن: يؤتى أحدهم بالصحفة فيأكل منها، ثم يؤتى بالأخرى فيقول: هذا الذي أتِينا به من قبل، فيقول الملك: كل، فاللون واحد والطعم مختلف.

[407] Rivayete göre Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Muhammed'in nefsini elinde tutan Allah'a yemin olsun ki, cennet ehlinden bir adam yemek için eline bir meyveyi alır, onu daha ağzına götürmeden Allah o meyveyi yenisi ile tebdil eder." [KT.b] İşte bu şekilde meyvenin daha önce yedikleri ile aynı olduğunu gören cennet ehli de, هٰذَا الَّذِي رُزِقْنا مِنْ قَبْلُ [Bu bize daha evvel ikram edilmişti] derler.

[408] Ancak bu ifadenin doğru tefsiri, ilk tefsirdir.

[409] **Şayet** "Âyetin nazmı içerisinde وَأُتُوا بِهِ مُتَشابِهاً ifadesinin yeri nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu tıpkı, "falan kimse filancadan daha iyidir; ne kadar iyi yapmıştır, şöyle şöyle düşünmüştür ki bu da doğru çıkmıştır" şeklindeki ifadeye benzer. Yine, "… ora halkının şerefli olanlarını zelil kılarlar" [Neml 27/34] âyetinde de bu kullanım vardır. Bu vb. cümleler, sözün akışı içerisinde, sözü takrir etmek için kullanılmış ara cümlelerdir.

[410] Cennette eşlerin tertemiz olmasından maksat, onların kadınlara mahsus hayız, nifas gibi şeylerden ve kadınlara mahsus olmayan kir ve pisliklerden temiz olmalarıdır. Yine bu ifadede "temizlik" kelimesinin mutlak anlamda kullanılmış olması ve karakter kirliliğini, dünya kadınlarının bizzat kendilerinin kesbetmiş olduğunda kötü huyları, ayıpları, kusurları, hasetlikleri, fesatlıkları ve tuzakları ihtiva etmesi de mümkündür.

[411] **Şayet** "Burada sıfat da tıpkı mevsuf gibi çoğul kullanılamaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Bunlar ikisi de fasih olan kullanımlardır. Sözgelimi [kadınlar yaptı] ifadesi çoğul olarak النساء فعلن، وهنّ فاعلات وفواعل şeklinde söylendiği gibi النساء فعلت، وهي فاعلة şeklinde müfret de söylenir. Şairin hamaset türündeki şu beyti de buna örnektir:

> Bakirelerin yüzü dumanla peçelenip
> Tencereleri bir an önce kurmaya çalışarak, usanç gösterdiklerinde...

أزواج مطهَّرة ifadesinin anlamı, "tertemiz kadınlar topluluğu"dur. Zeyd b. Ali [v.122/740] çoğul olarak, مُطَهَّرات şeklinde okumuş, Ubeyd b. Umeyr ise [tefe'ulden] مطَّهَّرَةٌ şeklinde okumuştur. Arapların, *mâ ahvecenî ilâ beyti'llâh, fe-etetahhara bi-hî't-tahhurat*[en] [Allah'ın evine gitmeye ne çok ihtiyacım var; gidip de orayla tertemiz olmaya!] şeklinde bir deyimleri vardır ki aslı, … *fe-etetahhara bi-hî tetahhurat*[en] şeklindedir.

[٤٠٧] وعنه ﷺ: «والذي نفس محمد بيده، إن الرجل من أهل الجنة ليتناول الثمرة ليأكلها فما هي بواصلة إلى فيه حتى يبدّل الله مكانها مثلها.» فإذا أبصروها والهيئة هيئة الأولى قالوا ذلك.

[٤٠٨] والتفسير الأوّل هو هو.

٥ [٤٠٩] فإن قلت: كيف موقع قوله {وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا} من نظم الكلام؟ قلت: هو كقولك: فلان أحسن بفلان، ونعم ما فعل؛ ورأى من الرأي كذا، وكان صوابًا. ومنه قوله تعالى {وَجَعَلُوا أَعِزَّةَ أَهْلِهَا أَذِلَّةً وَكَذَلِكَ يَفْعَلُونَ} [النمل: ٣٤]، وما أشبه ذلك من الجمل التي تساق في الكلام معترضة للتقرير.

[٤١٠] والمراد بتطهير الأزواج: أن طُهِّرْن مما يختص بالنساء من الحيض ١٠ والاستحاضة، وما لا يختص بهنّ من الأقذار والأدناس. ويجوز لمجيئه مطلقًا أن يدخل تحته الطهر من دنس الطباع وطبع الأخلاق الذي عليه نساء الدنيا، مما يكتسبن بأنفسهنّ، ومما يأخذنه من أعراق السوء والمناصب الرديئة والمناشئ المفسدة، ومن سائر عيوبهنّ ومثالهنّ وخبثهنّ وكيدهنّ.

[٤١١] فإن قلت: فهلا جاءت الصفة مجموعة كما في الموصوف؟ قلت: هما ١٥ لغتان فصيحتان؛ يقال: النساء فعلن، وهنّ فاعلات وفواعل، والنساء فعلت، وهي فاعلة. ومنه بيت الحماسة:

وإذَا العَذَارَى بالدُّخَانِ تَقَنَّعَتْ ۞ واسْتَعْجَلَتْ نَصْبَ القُدُورِ فمَلَّتِ

والمعنى وجماعة أزواج مطهرة. وقرأ زيد بن علي مطَهَّرَاتٌ؛ وقرأ عبيد بن عمير: مطَّهَّرَةٌ، بمعنى متطهرة. وفي كلام بعض العرب: ما أحوجني إلى بيت ٢٠ الله. فأَطَّهِّر به أَطَّهُّرَةً. أي فأتطهَّر به تَطَهُّرَةً.

[412] **Şayet** "Burada *tāhiratün* denilse olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Kadınların nitelendirilmesi noktasında *mutahhara* kelimesinde *tāhiratün* kelimesinde bulunmayan bir yücelik vurgusu söz konusudur. Bu da, onları bir temizleyicinin temizlemiş olduğu vurgusudur ki bu temizleyici, salih kullarına hazırlamış olduğu bütün meziyetleri lütfetmek isteyen Allah Teâlâ'dan başkası değildir.

[413] *Huld*; daimi sebat, kesintisiz *bekā* demektir. Allah Teâlâ, وَما جَعَلْنا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخالِدُونَ ["Senden önce hiçbir insana ölümsüzlük bahşetmedik; şimdi, sen öleceksin de bunlar baki mi kalacak?!" (Enbiyâ 21/34)] buyurmuştur. İmru'ü'l-Kays öyle demiştir:

Hayırlı sabahlar ey köhne virane!
Ah! Hiç geçmiş asırlardakiler konforlu yaşar mı?
Kim konforlu yaşar ki, mutlu ve ebedî olandan başka
Tasası az olan ve korkuyla uykusu kaçmayandan başka!

26. Allah bir sivrisineği, hatta onun ötesindeki bir şeyi bile, temsil olarak kullanmaktan utanmaz. İman edenler, onun Rablerinden gelen bir gerçek olduğunu pekâlâ bilirler. Nankörce inkâr edenler ise "(yüceler yücesi) Allah bu misali vermekle ne murad eder ki?!" derler. Allah onunla birçoğunu saptırmakta,* birçoğunu da yola getirmektedir. Ama O, bununla sadece fâsıkları saptırıyor fâsıkları!..

27. Onlar ki, Allah'la yaptıkları ahdi, hem de iyice pekiştirdikten sonra, bozarlar; birleştirilmesini emrettiği şeyi koparırlar, yeryüzünde bozuculuk yaparlar... Hüsrana uğrayacaklar da bunlardır.

[414] Bu âyet, cahil ve beyinsiz ya da inatçı ve tartışmacı olan kâfirlerin yadırgadıkları şeyin, yani onların garip karşıladığı küçücük şeylerin misal olarak verilmesinin hiç de yadırganıp garip karşılanacak bir şey olmadığını beyan etmek üzere inzâl edilmiş olup, *temsil*in sırf maksadın anlaşılması, anlamın açılıp ortaya çıkması ve vehimde olanın görünürde olana yakınlaştırılması amacına ma'tūf olduğunu, temsile bunun için başvurulduğunu anlatmaktadır. Buna göre temsil ile anlatılmak istenen husus büyük bir şey ise, verilen misal de öyle olur; aksine temsil ile anlatılmak istenen şey bayağı ise, misal de öyle olur. O halde büyüklük ve bayağılık, verilen misale bakılarak ölçülmez, bu ancak temsil ile anlatılmak istenen şeyin gerektirdiği bir durumdur. Örneği veren kişi buna göre hareket eder. Nitekim dikkat edersen, apaçık ortada olan hakikati anlatmak için "ışık" ve "nûr" gibi misaller verilirken, tam aksi nitelikte olan bâtıl için "karanlık" misali verilir.

[٤١٢] فإن قلت: هلا قيل طاهرة؟ قلت: في {مُطَهَّرَةٌ} فخامة لصفتهنّ ليست في طاهرة، وهي الإشعار بأن مطهرًا طهَّرهن. وليس ذلك إلا الله عزّ وجلّ المريد بعباده الصالحين أن يخوّلهم كلّ مزية فيما أعدّ لهم.

[٤١٣] والخلد: الثبات الدائم والبقاء اللازم الذي لا ينقطع. قال الله تعالى: {وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ} [الأنبياء: ٣٤]. وقال امرؤ القيس:

الا انْعَمْ صَبَاحًا أيُّها الطَّلَلُ البَالِي ۞ وهَلْ يَنْعَمَنْ مَنْ كانَ في العُصُرِ الخَالِي

وهَلْ يَنْعَمَنْ إلَّا سَعيدٌ مُخَلّدٌ ۞ قَليلُ الهُمُومِ مَا يَبِيتُ بأوْجَالِ.

٢٦-﴿إِنَّ اللَّهَ لا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلا الْفَاسِقِينَ﴾

٢٧-﴿الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الأَرْضِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾

[٤١٤] سيقت هذه الآية لبيان أنَّ ما استنكره الجهلة والسفهاء وأهل العناد والمِراء من الكفار واستغربوه من أن تكون المحقَّرات من الأشياء مضروبًا بها المثلُ، ليس بموضع للاستنكار والاستغراب، من قبل أن التمثيل إنما يصار إليه لما فيه من كشف المعنى ورفع الحجاب عن الغرض المطلوب، وإدناء المتوهّم من المشاهَد. فإن كان المتمثل له عظيمًا كان المتمثل به مثله، وإن كان حقيرًا كان المتمثل به كذلك. فليس العظم والحقارة في المضروب به المثلُ إذًا إلا أمرًا تستدعيه حال المتمثل له وتستجرّه إلى نفسها، فيعمل الضارب للمثل على حسب تلك القضية. ألا ترى إلى الحق لما كان واضحًا جليًا أبلج، كيف تمثل له بالضياء والنور؛ وإلى الباطل لما كان بضد صفته،

Kâfirlerin Allah'a ortak koştukları putlar, daha aşağısı ve bayağısı olmayan bir halde oldukları için, zayıflık ve gevşeklik konusunda örümcek ağı onları anlatmak üzere [Ankebut 29/41'de] misal olarak kullanılmış, putların sinekten daha küçük ve değersiz olduklarını anlatmak için onlara "sivrisinek ve ondan da küçüğü" benzetmesi yapılmıştır. Durum böyle olduğu için, verilen bu misal yadırganamaz, türedi bir şeymiş gibi garip karşılanamaz; misali verene; "sivrisinek örneği vermekten hayâ et!" denilmez, zira böyle bir örneği veren kimse söylediğinde haklıdır, verdiği örnek gayet yerindedir; benzetilenle benzeyen tamamen uyumlu ve denk düşmüş, maksadını hâsıl etmiştir.

[415] Yine bu âyet, genel âdetleri üzere insaf sahibi olan, adalet ve eşitlik prensiplerine göre hareket eden, meselelere akıl gözüyle bakan mü'minlerin bu tür temsilleri işittikleri zaman bunun, yanına zerre şüphenin varamayacağı kesin bir hakikat olduğunu, etrafında hatanın yer alamayacağı bir doğru olduğunu bileceklerini; buna karşılık akıllarına cehalet hâkim olmuş, gözlerini cehalet gaspetmiş olan kâfirlerin ise fetanetli davranıp temsili kavramadıklarını, zihinlerini çalıştırmadıklarını veya verilen misalin hak olduğunu anladıkları halde liderlik sevdaları ve alışageldikleri şeyi terketmeme arzularının onları insaflı olmaktan alıkoyduğunu, bu yüzden de temsili işittiklerinde inat ve kibirlilik edip temsilin bâtıl olduğunu iddia ettiklerini, ona inkârla mukabele ettiklerini ve bu durumun mü'minlerin hidayetlerinin artmasına, fâsıkların ise iyice sapkınlık ve günaha dalmalarına vesile olduğunu beyan etmek üzere inzâl edilmiştir. Haddizatında kâfirlerin bu temsili yadırgamış olmaları çok şaşırılacak bir şeydir; zira insanlar öteden beri hayvanları, kuşları, yılan vb. hayvanları, haşere türlerini, sürüngenleri kullanarak örnekler, benzetmeler yapmaktadırlar. Araplar arasında gerek şehirlerde gerek kırsal bölgelerde bu tür misaller oldukça yaygındır, hatta bu misallerde en hakir şeyleri örnek vermiş, mesela "zerreden daha derli toplu", "sivrisinekten daha cesur", "balıkçıldan daha iyi işitir", "çekirgeden daha çok üşür", "kelebekten daha zayıf", "güveden daha kemirgen" gibi deyimler kullanmışlardır. Hatta sivrisinekle ilgili olarak, "sivrisinekten daha zayıf", "sivrisinek beyninden daha nadir", "bana bir sivrisinek beynine patladı" gibi deyişler vardır. Böyle hakir şeylerin misal olarak kullanılması İncil'de de söz konusudur. Bunlar içerisinde delice otu, kepek, hardal tanesi, çakıl, beyaz karınca, kurtçuk, eşek arısı gibi şeyler yer alır. Bunları ve daha küçük şeyleri misal olarak vermenin doğruluğu, en ufak bir kavrayışa sahip olan kimse nezdinde tartışılmaz olup herhangi bir delile ihtiyaç duymaz.

كيف تمثل له بالظلمة؟ ولما كانت حال الآلهة التي جعلها الكفار أندادًا لله تعالى لا حال أحقر منها وأقلّ، ولذلك جعل بيت العنكبوت مثلها في الضعف والوهن، وجعلت أقلّ من الذباب وأخس قدرًا، وضربت لها البعوضة فالذي دونها مثلا لم يُستنكَر ولم يُستبدَع، ولم يُقَل للمتمثل: استحي من تمثيلها بالبعوضة، لأنه مصيب في ٥ تمثيله، محق في قوله.

[٤١٥] سائق للمثل على قضية مضربه، محتذ على مثال ما يحتكمه ويستدعيه، ولبيان أنّ المؤمنين الذين عادتهم الإنصاف والعمل على العدل والتسوية والنظر في الأمور بناظر العقل، إذا سمعوا بمثل هذا التمثيل علموا أنه الحق الذي لا تمرّ الشبهة بساحته، والصواب الذي لا يرتع الخطأ حوله. وأن الكفّار الذين غلبهم الجهل على ١٠ عقولهم، وغصبهم على بصائرهم فلا يتفطنون ولا يلقون أذهانهم، أوعرفوا أنه الحق إلا أنّ حبّ الرّياسة وهوى الألف والعادة لا يخليهم أن ينصفوا، فإذا سمعوه عاندوا وكابروا وقضوا عليه بالبطلان، وقابلوه بالإنكار، وأن ذلك سبب زيادة هدى المؤمنين وانهماك الفاسقين في غيّهم وضلالهم. والعجب منهم كيف أنكروا ذلك وما زال الناس يضربون الأمثال بالبهائم والطيور وأحناش الأرض والحشرات والهوامّ، وهذه ١٥ أمثال العرب بين أيديهم مسيرة في حواضرهم وبواديهم قد تمثّلوا فيها بأحقر الأشياء فقالوا: أجمع من ذرّة، وأجرأ من الذباب، وأسمع من قراد، وأصرد من جرادة، وأضعف من فراشة، وآكل من السوس. وقالوا في البعوضة: أضعف من بعوضة، وأعز من مخ البعوض، وكلفتني مخ البعوض. ولقد ضربت الأمثال في الإنجيل بالأشياء المحقَّرة، كالزوان والنخالة وحبة الخردل، والحصاة، والأرضة، والدود، والزنابير. والتمثيل ٢٠ بهذه الأشياء وبأحقر منها مما لا تغني استقامته وصحته على من به أدنى مسكة،

Ancak hiçbir delile tutunamayan, ikna edici hiçbir kanıt ortaya koyamayan kimselerin daima yaptıkları şey, böylesi açık ve dosdoğru şeyleri red ve inkâr edebilmek için herhangi bir çare bulamayıp şaşkınlık ve acziyet içine düşmek ve derhal demagojiye / muğâlataya itimad etmek, gerçeği değil üste çıkmayı hedeflemektir [*mükâbere*]. Çünkü bu kimseler bundan gayrı dayanacak bir şey bulamazlar.

[416] Hasan-ı Basrî [v.110/728] ve Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v.117/735] şöyle dedikleri rivayet edilmiştir: Allah Teâlâ kitabında sinek ve örümcekten bahsedip bunları müşrikler için misal olarak kullanınca Yahudiler alay ettiler ve "Bu misaller hiç Allah kelâmına benzemiyor!" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu âyeti inzâl etti.

[417] *Hayâ*, insanın, kınanma ve zemmedilme sebebi olan bir şeyden duyduğu endişe sebebiyle onu kaplayan bir kırgınlık ve yüz değişimidir. *Hayat* kelimesinden türemiştir. Sözgelimi ayak damarları ağrıyan kimse için *nesiye'r-racul*[u]; bağırsakları ağrıyan hayvan için *haşiye'l-feres*[ü], incik kemiği kırılan hayvan için *şazıye'l-feres*[u] denilir. [Aslında *nesâ, heşâ* ve *şezâ* organ isimleridir.] Bunun gibi, *hayiye'r-recul*[u] de denilir. Yani bu organlarında bir hastalık ve rahatsızlık bulunan kimsenin durumu doğrudan bu organ isimlerinden fiil türetilerek ifade edildiği gibi, insanın yaşadığı kırgınlık ve yüz değişimini ifade etmek için de, *hayat* kelimesinden türetilen *hayâ* kelimesi, kuvvetinin kırılması, hayatının eksilmesi mânasında kullanılır. Sözgelimi, "falan kimse, şu meseleden hayâ ettiği için helâk oldu", "hayâsından öldü", "yüzünde hayânın şiddetinden, helâki gördüm", "hayâdan eriyip gitti", "utancından yerinde donup kaldı" gibi deyişler kullanılır.

[418] **Şayet** "Kadîm Teâlâ'nın *hayâ* ile nitelendirilmesi nasıl caiz olabilir, zira onun hakkında değişim, korku ve kınama gibi şeyler düşünmek caiz değildir; kaldı ki Selmân-ı Farsî'den [v.35/655] nakledilen hadiste Peygamber (s.a.), "Muhakkak Allah *Hayy*'dır, *Kerîm*'dir; kul ona ellerini açıp dua ettiğinde onu boş çevirmekten *hayâ* eder ve onun ellerine hayır lütfeder." [*İbn Mâce,* "Duâ", 13] buyurmuştur?" **dersen, şöyle derim:** Burada temsilî bir kullanım söz konusudur. Bu temsilde Allah Teâlâ'nın kulun duasına icabet etmemeyi terketmesi ve onun elini boş çevirip kereminden ona hiçbir lütufta bulunmamayı terketmesi; kendisine el açan muhtacın halinden hayâ edip onu geri çevirmeyi reddeden kimsenin durumuna benzetilmiştir. Aynı şekilde bu âyetteki إِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلاً ifadesinin mânası da böyledir. Yani burada, "Allah bir sivrisineğin küçük ve hakir oluşuna bakıp onu misal olarak göstermekten utanan kimsenin yaptığı gibi yapmaz, sivrisineği misal göstermekten hayâ etmez" denilmek istenmiştir.

ولكن ديدن المحجوج المبهوت الذي لا يبقى له متمسك بدليل ولا متشبث بأمارة ولا إقناع، أن يرمي لفرط الحيرة والعجز عن إعمال الحيلة بدفع الواضح وإنكار المستقيم والتعويل على المكابرة والمغالطة إذا لم يجد سوى ذلك معوّلًا.

[٤١٦] وعن الحسن وقتادة: لما ذكر الله الذباب والعنكبوت في كتابه وضرب للمشركين به المثل، ضحكت اليهود وقالوا: ما يشبه هذا كلام الله، فأنزل الله عزّ وجلّ هذه الآية. ٥

[٤١٧] والحياء تغير وانكسار يعتري الإنسان من تخوف ما يعاب به ويذم. واشتقاقه من الحياة. يقال: حيي الرجل، كما يقال: نسي وحشي؛ وشظي الفرس، إذا اعتلت هذه الأعضاء، جعل الحيي لما يعتريه من الانكسار والتغير، منتكس القوّة منتقص الحياة، كما قالوا: هلك فلان حياء من كذا، ومات حياء، ورأيت الهلاك في ١٠ وجهه من شدّة الحياء. وذاب حياء، وجمد في مكانه خجلًا.

[٤١٨] فإن قلت: كيف جاز وصف القديم سبحانه به ولا يجوز عليه التغير والخوف والذم، وذلك في حديث سلمان قال: قال رسول الله ﷺ: «إن الله حيي كريم يستحيي إذا رفع إليه العبد يديه أن يردّهما صفرًا حتى يضع فيهما خيرًا.» قلت: هو جار على سبيل التمثيل مثل تركه تخييب العبد وأنه لا يردّ يديه صفرًا من عطائه لكرمه ١٥ بترك من يترك ردّ المحتاج إليه حياء منه. وكذلك معنى قوله {إِنَّ اللهَ لَا يَسْتَحْيِى}، أي لا يترك ضرب المثل بالبعوضة ترك من يستحيي أن يتمثل بها لحقارتها.

[419] Ayrıca, bu sözün kâfirlerin ağzından çıkmış olması, onları “Muhammed’in Rabbi sinekleri, örümceği misal olarak vermekten utanmıyor mu?” demiş olmaları da mümkündür. Bu durumda âyetteki ifadede, onların sorusundaki kelimeler kullanılarak cevap verilmiş, yani önceki ile uyumlu bir tekabül [*mukābele*[19]] sağlanmıştır. Bu, Arapların bildikleri oldukça muhteşem bir sanat, sıra dışı bir tarzdır. Şair Ebû Temmâm’ın [v.231/846] şu dizelerinde de bu sanat vardır:

Kim iletir Ya‘rub kabilesinin gariplerine;
Evden önce komşu satın aldığımı

[420] Anlatıldığına göre; Kadı Şurayh’ın [v.80/699] huzurunda adamın biri şahitlik etmiş, Şurayh da ona “Sen şahitlik konusunda pek cömertsin [ikide bir şahitlik ediyorsun]” demiş, adam da, “Ama şahitlik de bana hiç cimri davranmıyor” diye cevap vermiş. Bunun üzerine Şurayh, “Seni yetiştiren memlekete helal olsun!” deyip adamın şahitliğini kabul etmiş. Ebû Temmâm’ın şiirinde “komşu satın alma” ifadesinin ve Şurayh’ın huzurunda şahitlik eden adamın konuşmasında “şahitliğin cimri olmaması” ifadesinin kullanılmasına imkân veren şey, müşâkele sanatının gözetilmesidir. Eğer “ev satın alma” olmasaydı, “komşu satın alma” ifadesi de kullanılamazdı. Yine “şahitliğin cömertliği” deyişi olmasaydı, “… cimriliği” deyişi de olmazdı.

[421] Bak, şu Kur’ân-ı Kerîm’e; bu söz sanatlarını nasıl kullanıyor; belâgatin bütün sanatlarını nasıl kuşatıyor! Öyle ki bu sanatlardan Kur’ân’da en mükemmel ve en doğru şekilde kullanılmamış bir tekini dahi bulamıyorsun.

[422] *Hayâ* kelimesi, isti‘âre yoluyla, normalde kullanılması doğru olmayan anlamlarda da kullanılabilir. Mütenebbî’nin [v.354/965] bu mısraları buna örnektir:

Kendini arz eden bol suyu reddetmekten hayâ ettiklerinde [develer]
“Deri kırbaya gül doldurur gibi” nazikâne alırlar suyu ağızlarına [süze süze, yavaşça içerler]

[423] Ravilerinden Şibl’in rivayetine göre, İbn Kesîr [v.120/737] يستحى ifadesini tek Yâ ile *yestehî* şeklinde okumuştur. Bu kelimede iki farklı lügat (lehçe) söz konusudur; birinde harf-i cer ile nesne alır; diğerinde ise harf-i cersiz nesne alır. Birincisini kullananlar *istahyeytu minhu* derler; ikincisini kullananlar ise *istahyeytuhû* derler. Burada bunların her ikisi de muhtemeldir.

---

19 Zemahşerî *mukābele* kelimesini terim anlamında değil, devamındaki *ıtbâk* kelimesinin de gösterdiği üzere, uyum ve tekabül anlamında kullanmıştır. Çünkü buradaki sanat, şarih Tîbî’nin de kaydettiği üzere *müşâkele*dir. [bkz. et-Tîbî, Şerefüddîn el-Hüseyn b. Abdullah, *Fütûhü’l-ğayb fi’l-keşf ‘an kınâ‘i’r-rayb*, Abû Dabi, 2013, II, 381] *Müşâkele*; muhataba cevap verirken onun kullandığı ifadeleri kullanmak şeklinde icra edilen bir sanattır. *Mukābele* ise, iki zıt şeyi bir arada kullanmaktır. Bununla beraber âyetteki ifadenin *müşâkele* olarak değerlendirilmesi de tartışmalıdır. / çev.

[٤١٩] ويجوز أن تقع هذه العبارة في كلام الكفرة، فقالوا: أما يستحيي رب محمد أن يضرب مثلًا بالذباب والعنكبوت، فجاءت على سبيل المقابلة وإطباق الجواب على السؤال. وهو فنّ من كلامهم بديع، وطراز عجيب، منه قول أبي تمام:

مَنْ مُبْلغٌ أَفْنَاءَ يَعْرُبَ كُلَّها ۞ أَنِّي بَنَيْتُ الجَارَ قَبْلَ المَنْزِلِ

٥ [٤٢٠] وشهد رجل عند شريح فقال: إنك لسَبْط الشهادة؛ فقال الرجل: إنها لم تجعد عني. فقال: لله بلادك، وقبل شهادته. فالذي سوغ بناء الجار وتجعيد الشهادة هو مراعاة المشاكلة؛ ولولا بناء الدار لم يصح بناء الجار، وسبوطة الشهادة لامتنع تجعيدها.

[٤٢١] ولله درّ أمر التنزيل وإحاطته بفنون البلاغة وشعبها، لا تكاد تستغرب منها
١٠ فنًا إلا عثرت عليه فيه على أقوم مناهجه وأسدّ مدارجه.

[٤٢٢] وقد استعير الحياء فيما لا يصحّ فيه:

إِذَا مَا اسْتَحَيْنَ المَاءَ يَعْرِضُ نَفْسَهُ ۞ كرَعْنَ بِسبْتٍ في إناءٍ مِنَ الوَرْدِ

[٤٢٣] وقرأ ابن كثير في رواية شبل يستحي بياء واحدة. وفيه لغتان التعدّي بالجارّ والتعدي بنفسه. يقولون: استحييت منه، واستحييته؛ وهما محتملتان ههنا.

[424] *Darbu'l-mesel*, tıpkı *darabe'l-leben*[e] [kerpiç bastı] ve *darabe'l-hâtem*[e] [yüzük/mühür bastı] ifadelerinde olduğu gibi, misal üretmek, örnek vermek anlamına gelir. Bir hadis-i şerîfte "Peygamber (s.a.)'in altın bir yüz bastırdığı / yaptırdığı" [*Müslim,* "el-Libâs ve'z-ziyne", 1185] ifade edilmiştir.

[425] مَثَلًا مَا ifadesindeki *Mâ*, müphemlik ifade eden Mâ'dır; bu Mâ, nekre bir kelime ile birleştiği zaman onu tamamen müphemleştirir ve ona umûmîlik mânası ilave eder. Sözgelimi أعطنى كتابا مّا dediğinde, "bana bir kitap ver" demiş, fakat "hangi kitap olursa olsun fark etmez, bir kitap ver" anlamını kastetmiş olursun. Bir diğer ihtimal ise bu Mâ'nın فَبِما نَقْضِهِمْ مِيثاقَهُمْ ["Sözlerini tutmamaları sebebiyle..." (Nisâ 4/155)] âyetindeki Mâ gibi, tekit için kullanılan sıla Mâ'sı olması da mümkündür. Bu durumda sanki; "Allah bir sivrisineği örnek vermekten kesinlikle çekinmez" denilmiş olmaktadır. Tabiî bu, âyetteki بَعُوضَةً [sivrisinek] kelimesini mansup olarak düşündüğün zaman böyledir. Fakat eğer bu kelimeyi merfû' olarak düşünürsen, o zaman Mâ ism-i mevsûl olur, sıla cümlesi de devamındaki cümle olur. Çünkü bu durumda takdir, هو بعوضةٌ [o bir sivrisinektir] şeklinde olacaktır. Yani bu durumda cümlenin başı, tıpkı تَماماً عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ ["ihsan üzere hareket edenler için eksiksiz olarak" (En'âm 6/154)] âyetinde olduğu gibi, hazfedilmiş demektir. Bir başka yorum daha mümkündür ki bu yorum oldukça güzeldir. Buna göre buradaki Mâ, istifham/soru mânasındadır, zira muhataplar Allah Teâlâ'nın putlar için hakir şeyleri temsil olarak göstermesini yadırgamışlardır. Bu yüzden de Allah Teâlâ onlara şöyle demiştir: "Allah putlar için dilediği en hakir şeyleri dahi örnek verebilir; sivrisinekmiş daha küçüğüymüş fark etmez!" Bu tıpkı, "falan kimse verdiğini hiç umursamaz; bir dinarmış, iki dinarmış hiç düşünmez" ifadesine benzer. Anlam şöyledir: Allah, kendisine ortak koşulan putları anlatan misal olarak dilediği en küçük ve hakir şeyleri misal olarak verir, bölünemeyen en küçük parçayı [*cevher-i ferd*], Allah'tan başka kimsenin göremeyeceği kadar küçük olan şeyleri, hatta varlık sahnesine çıkmamış ma'dûm şeyleri dahi örnek olarak verebilir. Sözgelimi Araplar, *fulân*[un] *ekallu min lâ-şey*[in] *fi'l-'aded* [falan kimse, sayıca yoktan bile azdır] derler. Bu mânada Allah Teâlâ إِنَّ اللهَ يَعْلَمُ ما يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ ["Allah; kendisinden başka dua ettikleri şeyleri elbette bilmekte!" (Ankebut 29/42)] buyurmuştur. Bu okunuş [yani بَعُوضَةً kelimesinin بَعُوضَةٌ şeklinde merfû' olarak okunuşu] Ru'be b. el-Accâc'a [v.145/762] atfedilir ki kendisi koyun otu ve yavşan otu çiğnemiştir, yani halis bedevidir; dilinin fasih olduğuna herkes tanıklık etmiştir. İnsanlar onu Hasan-ı Basrî'ye benzetmişlerdir. Onun bu yorumu bizim izah ettiğimiz şekilde benimsemiş olduğunu düşünüyorum, zira kendisinin fesâhatine uyan da budur.

[٤٢٤] وضرب المثل: اعتماده وصنعه من ضرب اللبن، وضرب الخاتم. وفي الحديث: «اضطرب رسول الله ﷺ خاتمًا من ذهب.»

[٤٢٥] و {ما} هذه إبهامية وهي التي إذا اقترنت باسم نكرة أبهمته إبهامًا وزادته شياعًا وعمومًا، كقولك: أعطني كتابًا ما، تريد أيّ كتاب كان. أو صلة للتأكيد، كالتي

٥ في قوله {فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ} [النساء: ١٥٥] كأنه قيل: لا يستحيي أن يضرب مثلًا حقًّا، أو البتة. هذا إذا نصبت {بَعُوضَةً}، فإن رفعتها فهي موصولة، صلتها الجملة؛ لأن التقدير: هو بعوضة، فحذف صدر الجملة كما حذف في {تَمَامًا عَلَى الَّذِى أَحْسَنَ} [الأنعام: ١٥٤] ووجه آخر حسن جميل، وهو أن تكون التي فيها معنى الاستفهام لما استنكفوا من تمثيل الله لأصنامهم بالمحقَّرات قال: إنّ الله لا يستحيي

١٠ أن يضرب للأنداد ما شاء من الأشياء المحقّرة مثلًا، بَلْهَ البعوضة فما فوقها. كما يقال: فلان لا يبالي بما وهب ما دينار وديناران. والمعنى: أن لله أن يتمثل للأنداد وحقارة شأنها بما لا شيء أصغر منه وأقل، كما لو تمثل بالجزء الذي لا يتجزأ، وبما لا يدركه لتناهيه في صغره إلا هو وحده بلطفه، أو بالمعدوم، كما تقول العرب: فلان أقل من لا شيء في العدد. ولقد ألم به قوله تعالى {إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ}

١٥ [العنكبوت: ٤٢] وهذه القراءة تعزى إلى رؤبة بن العجاج، وهو أمضغ العرب للشيح والقيصوم والمشهود له بالفصاحة. وكانوا يشبّهون به الحسن. وما أظنه ذهب في هذه القراءة إلا إلى هذا الوجه، وهو المطابق لفصاحته

[426] بَعُوضَةً kelimesi, مَثَلًا kelimesine atf-ı beyân olarak mansuptur ya da يضرب fiilinin mef'ûlü olarak mansuptur. مَثَلًا ise nekra olan بَعُوضَةً'in hali olup ondan önce gelmiştir ya da بَعُوضَةً ve مَثَلًا de يضرب'nun mef'ûlleridir ki bu durumda يضرب fiili جعل fiili gibi iki mef'ûl alan fiiller tarzında kullanılmış olur.

5 [427] البَعُوض kelimesi البَعْض kelimesinden türemiştir, البَضْعُ ve العَضْبُ kelimeleri de böyledir. Sözgelimi, بَعَضَهُ البَعُوضُ [sinek onu ısırdı] denilir. Şair şöyle demiştir:

> Yaz gecelerinde halkın bir kısmını sivrisinek korkusu sardığında
> Ne de güzel olur Ebû Disâr'ın evi [tül perde ile sineklerden korunmuş çadır!]

10 Yine بَعْض الشيء [bir şeyin bazısı] kullanımı da böyledir, çünkü "bazı" ifadesi, bir şeyin bir parçası anlamındadır. Aslında البَعُوض kelimesi, tıpkı القَطُوع gibi, fe'ûl vezninde sıfattır, fakat daha sonra sıfat-ı galibe olduğu için isim olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde الخموش kelimesi de bu anlamdadır.

[428] فَما فَوْقَها ifadesinde iki mâna vardır. Birincisi; "örnek olarak verilen 15 şeyi aşan ve ondan öteye geçen" demektir ki bu da, azlık ve hakirlik itibariyle verilen örneği aşmaktır. فلان أسفل الناس وأنذلهم؛ هو فوق ذاك [falan kimse insanların en sefil ve adisidir; daha da ötedir] ifadesi de böyledir. Burada "o, sefillik ve adilik vasıflarından çok daha derin ve beter haldedir" denilmek istenmiştir. İkincisine göre ise فَما فَوْقَها ifadesi, "ondan daha büyük hacimli" demektir. 20 Sanki bu şekilde, onların sinek ve örümceğin misal verilişini yadırgamaları reddedilmek istenmektedir. Çünkü sinek ve örümcek, sivrisinekten daha büyük hacimlidirler. Sözgelimi bir arkadaşın, cimri olarak tanıdığın biri hakkında; "Bir iki dirhemi bile esirger" dediği zaman, sen de ona, "yarım dirhem esirgemiş, daha fazlasını esirgemiş; onun için hiç fark etmez!" dersin; bununla şunu 25 demek istersin; "O, değil bir iki dirhemi, yarım dirhemi bile esirger!"

[429] فَما فَوْقَها ifadesinde zikrettiğimiz bu iki ihtimal, *Sahîh-i Müslim*'de İbrahim en-Neha'î [v.96/714] ve el-Esved b. Yezîd [v.75/694] kanalıyla nakledilen şu hadiste de söz konusudur: Kureyşli bir grup genç, Mina'da bulunan Hazret-i Âişe'nin [v.58/678] yanına gülerek gelirler. Hazret-i Âişe onlara, "Sizi böyle güldüren 30 nedir?" diye sorar, onlar da; "Falan kimsenin ayağı çadırın ipine takıldı ve düştü, neredeyse boynu kırılacak ya da gözü kör olacaktı" derler. Bunun üzerine Hazret-i Âişe şöyle der; "Gülmeyin, zira ben Peygamber (s.a.)'in şöyle dediğini duydum:

[٤٢٦] وانتصب {بَعُوضَةً} بأنها عطف بيان لـ{مَثَلًا}. أو مفعول ليضرب، و{مَثَلًا} حال عن النكرة مقدمة عليه؛ أو انتصبا مفعولين فجرى ضرب مجرى جعل.

[٤٢٧] واشتقاق البعوض من البعض وهو كالقطع، كالبضع والعضب. يقال: بعضه البعوض. وأنشد:

٥ لَنِعْمَ البَيْتُ بَيْتُ أَبي دِثارٍ ۞ إذَا مَا خافَ بَعْضُ القَوْمِ بَعْضَا

ومنه: بعض الشيء لأنه قطعة منه. والبعوض في أصله صفة على فعول كالقطوع فغلبت، وكذلك الخموش.

[٤٢٨] {فَمَا فَوْقَهَا} فيه معنيان: أحدهما؛ فما تجاوزها وزاد عليها في المعنى الذي ضربت فيه مثلًا، وهو القلّة والحقارة، نحو قولك لمن يقول فلان أسفل الناس وأنذلهم: هو فوق ذاك، تريد هو أبلغ وأعرق فيما وصف به من السفالة والنذالة. ١٠ والثاني: فما زاد عليها في الحجم، كأنه قصد بذلك ردّ ما استنكروه من ضرب المثل بالذباب والعنكبوت، لأنهما أكبر من البعوضة. كما تقول لصاحبك وقد ذمّ من عرفته يشح بأدنى شيء فقال: فلان بخل بالدرهم والدرهمين: هو لا يبالي أن يبخل بنصف درهم فما فوقه؛ تريد بما فوقه ما بخل فيه وهو الدرهم والدرهمان، كأنك قلت: فضلًا عن الدرهم والدرهمين. ١٥

[٤٢٩] ونحوه في الاحتمالين ما سمعناه في صحيح مسلم عن إبراهيم عن الأسود قال: دخل شباب من قريش على عائشة رضي الله عنها وهي بمنى وهم يضحكون. فقالت: ما يضحككم؟ قالوا: فلان خرّ على طنب فسطاط فكادت عنقه أو عينه أن تذهب. فقالت: لا تضحكوا. إني سمعت رسول الله ﷺ قال:

Ayağına batan bir dikenden ya da daha ötesinden (*fe-mâ fevkahâ*) eziyet gören hiçbir mü'min yoktur ki, bu yüzden ona bir derece yazılmasın ve bir hatası silinmesin." [*Müslim,* "el-Birr ve's-sıla", 59] *Fe-mâ fevkahâ* ifadesi, "mü'mine isabet eden hiçbir kötü şey yoktur ki onun hatalarına kefaret olmasın, bir küçük karınca ısırması bile olsa bu böyledir!" [KT.b] hadisinde de olduğu gibi, bir dikenden daha az, daha küçük şey anlamına gelebileceği gibi, çadırın ipine takılıp düşmek gibi dikenden daha büyük ve acıtıcı bir şey anlamına da gelebilir.

[430] **Şayet** "Sivrisinek zaten olabilecek en küçük şeydir, ondan daha küçük şeyle nasıl misal verilebilir ki?" **dersen, şöyle derim:** Bu doğru değil, çünkü sivrisineğin kanadı, kendisinden daha küçüktür ve Peygamber (s.a.) sivrisinek kanadını dünya için misal göstermiştir. [*Tirmizî*, "Zühd", 13] Ayrıca Allah'ın yaratmış olduğu mahlûkāt içerisinde sivrisinekten daha küçük hayvanlar da mevcuttur. Eskilere ait kitaplardan birinden okuduğuma göre canlılar içerisinde o kadar küçük bir canlı vardır ki, ancak hareket ettiği zaman görülebilir, durduğu zaman görülemeyecek kadar küçüktür. Elini yaklaştırsan hemen kaçıp kaybolur, elinden zarar görmekten kaçınır. Böylesine küçücük canlıları yaratan, bunların sûretlerini ve iç ve dış organlarını bütün tafsilatı ile bilen, gözlerini gören, gönüllerinden haberdar olan Allah, yüceler yücesidir, her türlü noksanlıktan münezzehtir. Belki de onun yarattığı mahlûkāt içerisinde bundan çok çok daha küçükleri vardır. "Her tür eksik ve kusurdan münezzehtir yerin bitirdiklerinden, kendilerinden ve bilmedikleri daha başka şeylerden bütün eşleri yaratan!" [YâSîn 36/36]

[431] Bir şaire[20] ait şu sözler döküldü ağzından:

Ey sivrisineğin kanat çırpmasını dahi gören;
Hem de zifiri gecenin karanlığında…
Boynunun altındaki damarları ve
Şu zayıf kafatası kemiklerinin arkasından beynini gören [Yüce Allah'ım!]
İlk döneminde kendisinden sadır olan
Hatalarından tevbe eden şu kulunu sen bağışla!

[432] أَمَّا, şart anlamı içeren bir harftir, bu yüzden de cevabı Fâ ile birlikte gelir. Cümle içerisinde kullanılmasının anlama katkısı ise, ilave bir tekit sağlamasıdır. Nitekim Zeyd'in gideceğini anlatmak istediğinde, *Zeyd*^{ün} *zâhib*^{un} dersin, ama bunu tekid ederek Zeyd'in mutlaka gideceğini ve gitmekte kararlı olduğunu belirtmek istediğinde;

20 Bu şair, Zemahşerî'nin kendisidir. / çev.

«ما من مسلم يشاك شوكة فما فوقها إلا كتبت له بها درجة ومحيت بها عنه خطيئة.» يحتمل فما عدا الشوكة وتجاوزها في القلة وهي نحو نخبة النملة في قوله عليه الصلاة والسلام: «ما أصاب المؤمن من مكروه فهو كفارة لخطاياه حتى نخبة النملة» وهي عضتها. ويحتمل ما هو أشد من الشوكة وأوجع كالخُرور على طُنُب الفسطاط.

٥ [٤٣٠] فإن قلت: كيف يضرب المثل بما دون البعوضة وهي النهاية في الصغر؟ قلت: ليس كذلك، فإن جناح البعوضة أقل منها وأصغر بدرجات، وقد ضربه رسول الله ﷺ مثلًا للدنيا، وفي خلق الله حيوان أصغر منها ومن جناحها، ربما رأيت في تضاعيف الكتب العتيقة دُوَيْبَّة لا يكاد يجليها للبصر الحادّ إلا تحركها، فإذا سكنت فالسكون يواريها، ثم إذا لوحتَ لها بيدك حادت عنها وتجنبت مضرتها. فسبحان من
١٠ يدرك صورة تلك وأعضاءها الظاهرة والباطنة وتفاصيل خلقتها ويبصر بصرها ويطلع على ضميرها! ولعل في خلقه ما هو أصغر منها وأصغر؛ {سُبْحَانَ الَّذِى خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ وَمِنْ أَنْفُسِهِمْ وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ} [يس: ٣٦]

[٤٣١] وأنشدت لبعضهم:

يَا مَنْ يَرَى مَدَّ البَعُوضِ جَنَاحَها ❁ في ظُلْمَة اللَّيْلِ البَهِيمِ الأَلْيَلِ

١٥ وَيَرى عُرُوقَ نِيَاطِها في نَحرِها ❁ والمُخَّ في تِلْكَ العِظَامِ النُّحَّلِ

اغْفِرْ لِعَبْدٍ تابَ مِنْ فَرَطاتِه ❁ ما كانَ مِنْهُ في الزَّمانِ الاوَّلِ

[٤٣٢] {وَأَمَّا} حرف فيه معنى الشرط، ولذلك يجاب بالفاء. وفائدته في الكلام أن يعطيه فضل توكيد. تقول: زيد ذاهب. فإذا قصدت توكيد ذاك وأنه لا محالة ذاهب، وأنه بصدد الذهاب، وأنه منه عزيمة؛ قلت:

emmâ Zeyd^ün^ *fe-zâhib*^un^ [Zeyd'e gelince, mutlaka gidecek] dersin. Bu sebeple Sîbeveyhi [v.180/796] bunun izahında; "Her ne olursa olsun Zeyd gidecektir" demiştir. Bu izah iki fayda celp etmektedir; ilki onun tekid anlamı ihtiva etmesi, ikincisi de şart anlamı ihtiva etmesidir. Âyette; فالذين آمنوا يعلمون، والذين كفروا يقولون [iman edenler … bilirler; inkâr edenler ise … derler] buyrulmayıp, iki cümlenin أَمَّا ile başlatılmış olmasında; mü'minlerin haline yönelik büyük bir övgü, burada verilen misalin hak olduğunu onların bildiğinin ifade edilmesi, buna karşılık kâfirlerin inatçı, ve nasiplerinden gafil bulunuşlarının ve ahmakça konuştuklarının belirtilmesi söz konusudur.

[433] *Hak*; inkârı mümkün olmayan sabit şeydir. Bir şey sabit olup hak olarak yerleşince, onu ifade etmek üzere *hakka'l-emr*^u^ denilir. حَقَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ ["Böylece, Rabbinin sözü gerçekleşmiş oldu." (Gâfir 40/6)] âyetinde de bu anlam vardır. Çok sıkı ve sağlam dokunmuş elbiseye de *sevb*^un^ *muhakkak*^un^ denilir.

[434] ماذا ifadesinin iki yorumu vardır: *Zâ*, *ellezî* anlamında ism-i mevsūl olabilir, bu durumda *mâzâ*, iki kelimeden mürekkep olur. Ya da *zâ*, *mâ* ile birleştirilip tek bir kelime haline getirilmiş olabilir. Birinci ihtimalde kelime mübteda olarak ref' mahallindedir; haberi de, devamındaki sıla cümlesi ile birlikte *zâ*dır. İkinci ihtimale göre ise kelime, sadece *mâ* hükmünde olup [yani ifade ما أراد الله şeklinde olup] mahallen mansuptur. [Bir şart cümlesi olan bu cümlenin] cevabının ise, birinci ihtimale göre mahallen merfû', ikinci ihtimale göre ise mahallen mansup olması gerekir. Zira soru ile cevabın birbirine [i'râb konusunda] mutabık olması gerekir. Ama bunun aksini de caiz görmüşlerdir. Nitekim *mâ ra'eyte* [ne gördün?] sorusuna karşı; *hayr*^un^ [iyilik] cevabının verilmesi böyledir; burada [mübteda haber cümlesiyle] "görülen şey iyiliktir" denilmek istenmiştir. *Me'llezî ra'eyte* [gördüğün nedir?] sorusuna cevap olarak; *hayr*^an^ [iyiliktir] denilebilir ki burada da [fiil cümlesiyle] *ra'eytu hayr*^an^ [iyilik gördüm] denilmek istenmiş olur. Nitekim يَسْئَلُونَكَ ماذا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْو [Bakara 2/219] âyetindeki الْعَفْو kelimesi bu iki ihtimale binaen, merfû' olarak da mansup olarak da okunmuştur.

[435] *İrâde*, kerahetin zıddıdır. Nefsin bir şeyi arzu ettiği ve gönlün ona meylettiği zaman, *eradtu'ş-şey'e* [şu şeyi murad ettim] dersin; işte irade bu *erâde* fiilinin mastarıdır. Kelâmcıların tanımlamasına göre *irâde*; hayat sahibinde bulunan ve fiilin şu şekilde değil de bu şekilde sadır olmasını gerektiren bir haldir. Allah'ın iradesi meselesinde ihtilâf etmişlerdir. Bazıları yüce yaratıcının, tıpkı içimizden irade sahibi birinin bir şeye yönelmesi, onu kasdetmesi misali irade sahibi olduğunu savunmuştur. Buna göre irade, Allah'ın âlim ve yanılmaz oluşuna ilave bir durumdur.

أمّا زيد فذاهب. ولذلك قال سيبويه في تفسيره: مهما يكن من شيء فزيد ذاهب. وهذا التفسير مدْلٍ بفائدتين: بيان كونه توكيدًا، وأنه في معنى الشرط. ففي إيراد الجملتين مصدّرتين به وأن لم يُقل: فالذين آمنوا يعلمون، والذين كفروا يقولون إحمادٌ عظيم لأمر المؤمنين، واعتداد بعلمهم أنه الحق، ونعي على الكافرين إغفالهم ٥ حظهم وعنادهم ورميهم بالكلمة الحمقاء.

[٤٣٣] و{الحقُّ} الثابت الذي لا يسوغ إنكاره. يقال: حقّ الأمر، إذا ثبت ووجب؛ وحقّت كلمة ربك، وثوب محقق: محكَم النَّسج.

[٤٣٤] و{مَاذَا} فيه وجهان؛ أن يكون ذا اسمًا موصولًا بمعنى الذي، فيكون كلمتين. وأن يكون ذا مركبة مع ما مجعولتين اسمًا واحدًا، فيكون كلمة واحدة؛ فهو ١٠ على الوجه الأوّل مرفوع المحل على الابتداء، وخبره ذا مع صلته. وعلى الثاني منصوب المحل في حكم {ما} وحده لو قلت: ما أراد الله. والأصوب في جوابه أن يجيء على الأوّل مرفوعًا، وعلى الثاني منصوبًا؛ ليطابق الجواب السؤال. وقد جوّزوا عكس ذلك؛ تقول في جواب من قال «ما رأيتَ؟»: خيرٌ، أي المرئي خير. وفي جواب «ما الذي رأيتَ؟»: خيرًا، أي رأيت خيرًا. وقرئ قوله تعالى: {يَسْئَلُونَكَ مَاذَا يُنفِقُونَ قُلْ ١٥ الْعَفْو} [البقرة: ٢١٩] بالرفع والنصب على التقديرين.

[٤٣٥] والإرادة نقيض الكراهة، وهي مصدر أردت الشيء، إذا طلبتْه نفسُك، ومال إليه قلبك. وفي حدود المتكلمين الإرادة معنى يوجب للحيّ حالًا لأجلها يقع منه الفعل على وجه دون وجه. وقد اختلفوا في إرادة الله، فبعضهم على أنّ للباري مثلَ صفة المريد منا التي هي القصد، وهو أمر زائد على كونه عالمًا غير ساهٍ.

Bazıları ise Allah'ın kendi fiillerini irade etmesinin, o fiilleri herhangi bir ikrah altında olmaksızın ve yanılmadan yapması anlamına geldiğini savunmuş; Allah'ın başkasının fiillerini irade etmesinin anlamının, o fiilleri emretmesi olduğunu söylemişlerdir.

5 [436] أَنَّهُ الْحَقُّ [onun hak olduğunu] ifadesindeki zamir, mesel kelimesine ya da أَنْ يَضْرِبَ fiiline işaret eder. Kâfirlerin "Allah bu misali vermekle ne murad eder ki?!" şeklindeki ifadelerinde bir küçümseme, hafife alma bulunmaktadır. Buradaki küçümseme iması tıpkı Hazret-i Âişe (r.a.)'nın [v.58/678; kadınların, gusül alırken saçlarını çözmeleri gerektiğini söyleyen] Amr b. el-Âs'ın oğlu Abdullah
10 [v.65/685] hakkında; *yâ 'aceb*^en^ *li'bni 'Amr*^in^ *hâzâ* [Bak sen şu Amr'ın oğluna!] demesindeki [*Müslim*, "Hayz", 63] küçümseme gibidir.

[437] مَثَلاً kelimesi temyiz olduğu için mansuptur. Bu tıpkı, kötü bir cevap verene *mâzâ eradte bi-hâzâ cevâb*^en^ [Bu da cevap mı şimdi, bu cevapla ne kastettin?] demen ya da işe yaramaz bir silah taşıyan kimseye *keyfe tentefi'u bi-hâzâ*
15 *silâh*^an^ [bu da silah mı şimdi, ne işine yarayacak ki!] demen gibidir. Ya da tıpkı هٰذِهِ نَاقَةُ اللّٰهِ لَكُمْ آيَةً ["Bu, Allah'ın devesidir, sizin için bir mucize olarak gönderilmiştir" (A'râf 7/73)] âyetindeki gibi, hal olarak mansuptur.

[438] يُضِلُّ بِهِ كَثِيراً وَيَهْدِي بِهِ كَثِيراً [Allah onunla birçoğunu saptırmakta, birçoğunu da yola getirmektedir] cümlesi, أَمَّا ile başlayan önceki iki cümlenin tefsir ve
20 beyânı mahiyetinde olup, verilen örneğin hak olduğunu bilen grup ile örnekle alay eden cahiller güruhunun her ikisinin de çoklukla nitelenebileceğini, örneğin hak olduğuna dair bilginin mü'minlerin nurlarını artırdıkları türden bir *hidayet* olduğunu, buna karşılık örneğin yerli yerince olduğunu kavrama konusundaki cehaletin ise cahil kâfirlerin karanlıkları içerisinde bocalama du-
25 rumlarını iyice artıran bir tür *dalâlet* olduğunu ifade etmektedir.

[439] **Şayet** "Neden hidayete erdirilmiş olanlar çok olmakla nitelendirildiler, aslında "Kullarımdan pek azı şükredicidir" [Sebe 34/13] ve "… ama onlar da pek azdır." [Sād 38/24] âyetlerinde ve "İnsanlar, içlerinde yol şartlarına dayanıklı bir tane sağlam binek bulamayacağın yüz deve gibidir!" (*Müslim,* "Fedā'il", 60)] hadisinde ve
30 "İnsanlara baktım da, hemen hiçbiri sınandığında sağlam çıkacak gibi değil!" [*vecedtu'n-nâse'hbur takluhu*] vecizesinde de ifade edildiği üzere, onlar az değiller midir?" **dersen, şöyle derim:** Hidayette olanlar haddizatında çoktur, 'az' olarak nitelendirildiklerinde dalalettekilere kıyasla böyle nitelenmektedirler. Aynı şekilde sayıca az olan hidayet ehli, görünüşte az olsalar da hakikatte çokturlar.
35 Bu sebeple de hakikat durumu esas alınarak "çok" diye nitelendirilmişlerdir. Şair şöyle demiştir:

وبعضهم على أن معنى إرادته لأفعاله هو أنه فعلها وهو غير ساه ولا مكرَهٍ. ومعنى إرادته لأفعال غيره أنه أمر بها.

[٤٣٦] والضمير في {أَنَّهُ الْحَقُّ} للمثل، أو لـ{أنْ يَضْرِبَ}. وفي قولهم: {مَاذَا أَرَادَ اللهُ بِهَذَا مَثَلًا} استرذال واستحقار، كما قالت عائشة رضي الله عنها في عبد الله بن عمرو ٥ بن العاص: يا عجبًا لابن عمرو هذا؟

[٤٣٧] {مَثَلًا} نصب على التمييز كقولك لمن أجاب بجواب غث: ماذا أردت بهذا جوابًا. ولمن حمل سلاحًا رديًا: كيف تنتفع بهذا سلاحًا؟ أو على الحال، كقوله {هَذِهِ نَاقَةُ اللهِ لَكُمْ آيَةً} [الأعراف: ٧٣].

[٤٣٨] وقوله {يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا} جار مجرى التفسير والبيان ١٠ للجملتين المصدّرتين بأما، وأن فريق العالمين بأنه الحق وفريق الجاهلين المستهزئين به كلاهما موصوف بالكثرة، وأنّ العلم بكونه حقًا من باب الهدى الذي ازداد به المؤمنون نورًا إلى نورهم، وأنّ الجهل بحسن مورده من باب الضلالة التي زادت الجهلة خبطًا في ظلماتهم.

[٤٣٩] فإن قلت: لم وصف المهديون بالكثرة والقلة صفتهم، {وَقَلِيلٌ مِنْ ١٥ عِبَادِيَ الشَّكُورُ} [سبأ: ١٣]، {وَقَلِيلٌ مَا هُمْ} [ص: ٢٤]؛ «الناس كإبل مائة لا تجد فيها راحلة»، «وجدت الناس اخْبُرْ تقْلُه»؟ قلت: أهل الهدى كثير في أنفسهم، وحين يوصفون بالقلة إنما يوصفون بها بالقياس إلى أهل الضلال. وأيضًا فإنّ القليل من المهديين كثير في الحقيقة وإن قلّوا في الصورة، فسمّوا ذهابًا إلى الحقيقة كثيرًا:

İyiler çoktur dünyada, sayıca az olsalar da.

Diğerleri ise azdır, her ne kadar ‘bol’salar da!..

[440] “Saptırma / dalâlete düşürme” fiilinin Allah’a atfedilmesi, fiilin sebebe atfı türündendir. Çünkü Allah bir misal verip de bir grup insan o misal sebebiyle sapıtmış; bir grup insan da hidayete ermiş olduğu için, bu misal ilk grubun sapmasına, ikincisinin de hidayetine sebep olmuştur. Anlatıldığına göre; Mâlik b. Dînâr *Rahimehullāh* [v.131/748’den önce] bir defasında, kendisinin malını çaldığı için zincire vurulan bir mahkûmun yanına girmiş. Mahkûm; “Ey Ebû Yahyâ! Halimizi görüyor musun; bak nasıl zincire vurulmuşuz!” demiş. Mâlik başını kaldırıp “Şu sepet kimin?” diye sormuş; “Benim” deyince, oradan indirilmesini istemiş; bakmışlar ki bir tavuk ve değişik etler. Bunun üzerine Mâlik, “Ayaklarına zinciri geçiren işte bu!” demiş.

[441] Zeyd b. Ali (r. a.) [v.122/740], يُضَلُّ به كثيرٌ [onunla birçoğu *saptırılmakta*] şeklinde okumuştur. Yine Zeyd b. Ali, وما يَضِلُّ به إلا الفاسقون [Ama O, bununla sadece fâsıkları saptırıyor fâsıkları!] ifadesini de وما يُضَلُّ به إلا الفاسقون [Ama bununla sadece fâsıklar *saptırılıyor* fâsıklar!] şeklinde okumuştur.

[442] *Fısk*; doğru yoldan çıkmak demektir. Ru‘be b. el-Accâc [v.145/762] şöyle demiştir:

[Necid yollarında] yoldan çıkan, zalim develer...

Şeriatta *fâsık*, büyük günah işleyerek Allah’ın emrinden çıkan kimse demektir. Böyle biri iki konum, yani mü’min ile kâfir konumları arasındadır [*el-menzile beyne’l-menzileteyn*]. Bu tanımı ilk yapan kimsenin Ebû Huzeyfe Vâsıl b. Atā [v.131/748] olduğu söylenmiştir; Allah ondan ve takipçilerinden razı olsun! Kişinin bu iki konum arasında bulunması şu demektir: Bu kimse zahirde mü’min muamelesi görür; nikâh ve miras işlemlerinde, cenazesinin yıkanması, cenaze namazının kılınması, Müslüman kabristanına defnedilmesi gibi hususlarda mü’min kabul edilir. Ancak kendisinin zemmedilmesi, lânetlenmesi, kendisinden ve inancından berî olunması, inancına düşmanlık ızhar edilmesi, şahitliğinin kabul edilmemesi gibi hususlarda kâfir muamelesi görür. Mâlik b. Enes’in [v.179/795] mezhebine ve Zeydiyye’ye göre; arkasında kılınan namazla namaz vecibesi yerine getirilmiş olmaz.

[443] Asi ve inatçı kâfirlere de *fâsık* denilir. Allah’ın kitabında bu iki kullanım da yer almıştır. Birincisine örnek; “Ne kötü bir yaftadır imandan sonra fâsıklık!” [Hucurât 49/11] âyeti -ki fâsıklık derken, lakap takmayı ve kınayıp küçümsemeyi kastediyor- ikincisine örnek ise “Gerçekten, fâsığın ta kendisidir münafıklar!” [Tevbe 9/67] âyetidir.

إنَّ الكِرَام كثيرٌ في البِلادِ وإنْ ❁ قَلُّوا كَمَا غَيْرُهُمْ قُلٌّ وإنْ كَثُروا

[٤٤٠] وإسناد الإضلال إلى الله تعالى إسناد الفعل إلى السبب، لأنه لما ضرب المثل فضلَّ به قوم واهتدى به قوم، تسبب لضلالهم وهداهم. وعن مالك بن دينار رحمه الله أنه دخل على محبوس قد أخذ بمال عليه وقيّد، فقال: يا أبا يحيى، أما ترى ما نحن فيه من القيود؟ فرفع مالك رأسه فرأى سلّة. فقال: لمن هذه السلّة؟ فقال: لي، فأمر بها تنزل، فإذا دجاج وأَخْبِصَة، فقال مالك: هذه وضعت القيود على رجلك.

[٤٤١] وقرأ زيد بن علي: يُضَلُّ بِهِ كَثِيرٌ؛ وكذلك: وَمَا يُضَلُّ بِهِ إِلَّا الفاسقون.

[٤٤٢] والفسق: الخروج عن القصد. قال رؤبة:

فَوَاسِقًا عَنْ قَصْدِها جَوَائرًا ❁

والفاسق في الشريعة الخارج عن أمر الله بارتكاب الكبيرة، وهو النازل بين المنزلتين أي بين منزلة المؤمن والكافر، وقالوا: إن أوّل من حدّ له هذا الحدّ أبو حذيفة واصل بن عطاء رضي الله عنه وعن أشياعه. وكونه بين بين: أنّ حكمه حكم المؤمن في أنه يناكَح ويوارَث ويغسل ويصلى عليه ويدفن في مقابر المسلمين؛ وهو كالكافر في الذمّ واللعن والبراءة منه واعتقاد عداوته، وأن لا تقبل له شهادة. ومذهب مالك بن أنس والزيدية: أنّ الصلاة لا تجزئ خلفه.

[٤٤٣] ويقال للخلفاء المردة من الكفار: الفسقة. وقد جاء الاستعمالان في كتاب الله. {بِئْسَ الِاسْمُ الفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ} [الحجرات: ١١]. يريد اللمز والتنابز؛ {إِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ} [التوبة: ٦٧].

[444] النقض fesh etmek, terkibi bozmak demektir. **Şayet** "Ahdi iptal etme durumunu ifade etmek için *nakz* ifadesinin kullanılmasının gerekçesi nedir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü Araplar ahdi, isti'âre yolu ile, ip olarak isimlendirmişlerdir; zira ahit, ahitleşen kimseler arasındaki bağlantının [*vuslat*] sabit olduğunu ifade eder. Nitekim sahabeden Ebu'l-Heysem Mâlik b. et-Teyyihân el-Ensārî'nin [v.20/641] Akabe biatinde söylediği şu söz de buna örnektir: "Ya Rasûlâllah! Bizimle kavmin [Kureyş] arasında 'ip'ler var ve o ipleri kesip atmaktayız; ancak endişemiz odur ki, yarın Yüce Allah seni aziz ve muzaffer kılarsa, bizi bırakıp kavmine geri dönersin."

[445] Bu, Belâgat ilminin inceliklerinden, esrar ve latifelerinden biridir. Zira burada kendisi için isti'âre yapılan şeyi zikretmezler; sonra onun müteradifi [eş anlamlısı] olan kelimelerden biri ile ona remzen işaret ederler. Sözgelimi "Cesurdur; akranlarını parçalar", "âlimdir; insanlar kendisinden avuç avuç su alır" dersin. Yine "bir kadınla evleneceksen, yumuşak olanını seç" dersin. Bu ifadeleri kullanmak için önceden muhakkak "cesur", "âlim" ve "kadın" kelimeleri ile "aslan", "deniz" ve "yatak" demek istediğine remzen işaret etmiş olman gerekir.

[446] العهد anlaşma demektir. "Ona şu konuda ahit verdi" demek, ona o konuda vasiyette bulundu, güvence verdi demektir. Birine bir şey şart koştuğu ve güvence aldığı zaman, *ista'hedtu minhu* denilir.

[447] Burada "Allah'ın ahdini bozan kimseler"den maksat, inatçı Yahudi âlimleri veya Yahudi münafıkları ya da bütün kâfirlerdir.

[448] **Şayet** "Allah'ın ahdinden murad nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bundan murat, Allah'ın insanların akıllarına yerleştirmiş olduğu tevhit delilleridir. Adeta, Allah bunları insanlara tevdî etmiş, bu konuda onlardan güvence almıştır. "Onları kendi aleyhlerine şahit tutarak; 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' demişti de; 'Elbette... (Buna) şahitlik etmekteyiz.' demişlerdi..." [A'râf 7/172] âyetindeki mâna da budur. Ya da kendilerine Allah tarafından mucizelerle tasdik edilmiş bir peygamber geldiğinde, "ona iman edip kendisine tâbi olacakları, onun geçmişte kendilerine inzâl edilmiş olan kitaplarda zikredilmişliğini gizlemeyecekleri" hususunda Allah'ın onlardan söz almış olmasıdır. Nitekim "Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki, Ben de size verdiğim sözü yerine getireyim." [Bakara 2/40] âyetinde ve Allah Teâlâ'nın İncil'de İsa (a.s.)'a söylediği şu sözlerde de bu durum söz konusudur: "Sana bir kitap inzâl edeceğim ki, onda İsrailoğullarının haberleri, kendilerine göstermiş olduğum mucizeler, verdiğim nimetler, daha önce kendilerinden söz alınmış konularda ahdi bozmuş olmaları,

[٤٤٤] النقض: الفسخ وفكُّ التركيب. فإن قلت: من أين ساغ استعمال النقض في إبطال العهد؟ قلت: من حيث تسميتهم العهد بالحبل على سبيل الاستعارة، لما فيه من ثبات الوصلة بين المتعاهدين. ومنه قول ابن التيهان في بيعة العقبة: «يا رسول الله، إنّ بيننا وبين القوم حِبالًا ونحن قاطعوها؛ فنخشى إنِ اللهُ عزّ وجلّ أعزّك وأظهرك أن ترجع إلى قومك.»

[٤٤٥] وهذا من أسرار البلاغة ولطائفها أن يسكتوا عن ذكر الشيء المستعار، ثم يرمزوا إليه بذكر شيء من روادفه، فينّبهوا بتلك الرمزة على مكانه. ونحوه قولك: شجاع يفترس أقرانه، وعالم يغترف منه الناس، وإذا تزوّجت امرأة فاستوثرها. لم تقل هذا إلا وقد نبهت على الشجاع والعالم بأنهما أسد وبحر، وعلى المرأة بأنها فراش.

[٤٤٦] والعهد: الموثق. وعهد إليه في كذا: إذا وصاه به ووثقه عليه. واستعهد منه: إذا اشترط عليه واستوثق منه:

[٤٤٧] والمراد بهؤلاء الناقضين لعهد الله أحبار اليهود المتعنتون، أو منافقوهم، أو الكفار جميعًا.

[٤٤٨] فإن قلت: فما المراد بعهد الله؟ قلت: ما ركز في عقولهم من الحجة على التوحيد كأنه أمر وصاهم به ووثقه عليهم، وهو معنى قوله تعالى {وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتَ بِرَبّكُمْ قَالُوا بَلَى} [الأعراف: ١١٢] أو أخذ الميثاق عليهم بأنهم إذا بُعِثَ إليهم رسول يصدقه الله بمعجزاته صدقوه واتبعوه، ولم يكتموا ذكره فيما تقدمه من الكتب المنزلة عليهم، كقوله {وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ} [البقرة: ٤٠]. وقوله في الإنجيل لعيسى صلوات الله عليه: «سأنزل عليك كتابًا فيه نبأ بني إسرائيل، وما أريتُه إياهم من الآيات، وما أنعمت عليهم وما نقضوا من ميثاقهم الذي واثقوا به،

Allah'ın, ahdine sadık kalıp vefa gösterenlere karşı iyi muamelesi, onları muzaffer kılması, buna karşılık hainlik edip ahdi ve misakı bozan ve vefa göstermeyenlere nasıl azap indirip onlardan intikam aldığı gibi hususlar yer almaktadır." Çünkü Yahudiler vaktiyle İsa (a.s.)'a ne yaptılarsa Peygamber (s.a.)'e de aynısını yapmışlar; onun hakkında kendi kitaplarında yer alan ifadeleri tahrif etmişler, onu inkâr etmişler; İsa'yı reddettikleri gibi onu da reddetmişlerdir.

[449] Bir görüşe göre de "Allah'ın ahdi"nden maksat, Allah'ın Yahudilerden; kanlarını akıtmayacakları, birbirlerine saldırmayacakları, akrabalık bağlarını kopartmayacakları konusunda almış olduğu ahittir.

[450] Bir başka görüşe göre Allah'ın kullarına üç ahdi söz konusudur. Birinci ahit, Âdem (a.s.)'ın bütün zürriyetinden alınmış olan 'rububiyeti ikrar ve kabul' ahdidir ki, "Hani senin Rabbin; Âdemoğullarının sulblerinden soylarını çıkartırken, (yani, maddî/dünyevî varlıklarının daha başlangıcında) onları kendi aleyhlerine şahit tutarak..." [A'râf 7/172] âyetinde bu ahitten söz edilmektedir. İkinci ahit sadece peygamberlere mahsus olup [Şûra 42/13'te bildirildiği üzere] onlardan 'risaleti tebliğ etmeleri, dini dosdoğru yaşamaları, dinde tefrikaya düşmemeleri' konusunda alınmıştır. Bu da, şu âyette söz konusu edilmiştir; "Hani, Biz peygamberlerden ahitlerini almıştık..." [Ahzâb 33/7] Üçüncü ahit ise sadece âlimlerden alınan ahit olup şu âyette ifade edilmiştir: "Hani, Allah; 'Kitabı mutlaka insanlara açıklayacaksınız, gizlemeyeceksiniz!' diyerek kitap verilenlerden söz almıştı. Ama onlar bunu kulak ardı ettiler." [Âl-i İmrân 5/187].

[451] ميثاقه ifadesindeki zamir, '*ahd*e işaret eder; mâna ise, "onlar Allah'ın ahdini kabul edip kendilerini ilzâm edecek şekilde yüklendikten sonra" şeklindedir. Buradaki misak kelimesinin "tevsîk" [güvence vermek] anlamında olması da mümkündür. Bu tıpkı *mî'âd* ve *mîlâd* kelimelerinin *va'd* ve *vilâde* [yani vaat ve doğum] anlamında kullanılmasına benzer. Yine söz konusu zamirin Allah Teâlâ'ya işaret etmesi de mümkündür, bu durumda anlam, "onlar Allah'a söz verdikten sonra" ya da "onun ahdini; yani âyetlerini, kitaplarını, peygamberlerinin uyarılarını kabul edip güvence verdikten sonra" anlamına gelir.

[452] Onların, "Allah'ın bağlanmasını emrettiği şeyi kopartmış olmaları"ndan maksat ise, akrabalık bağlarını ve mü'minlerle olan dostluklarını koparmalarıdır. Bir görüşe göre; peygamberler arasındaki birlik ve bütünlüğü, hak üzere bir olma halini bozmaları, bazı peygamberlere inanırken bazılarını inkâr etmeleridir.

وما ضيعوا من عهده إليهم.» وحسن صنعه للذين قاموا بمثياق الله تعالى وأوفوا بعهده، ونصره إياهم، وكيف أنزل بأسه ونقمته بالذين غدروا ونقضوا ميثاقهم ولم يوفوا بعهده. لأنّ اليهود فعلوا باسم عيسى ما فعلوا باسم محمد ﷺ من التحريف والجحود وكفروا به كما كفروا بمحمد ﷺ.

٥ [٤٤٩] وقيل هو أخذ الله العهد عليهم أن لا يسفكوا دماءهم، ولا يبغي بعضهم على بعض، ولا يقطعوا أرحامهم.

[٤٥٠] وقيل: عهد الله إلى خلقه ثلاثة عهود: العهد الأوّل الذي أخذه على جميع ذرية آدم، الإقرار بربوبيته وهو قوله تعالى {وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ} [الأعراف: ١٧٢]، وعهدٌ خص به النبيين أن يبلغوا الرسالة ويقيموا الدين ولا يتفرّقوا فيه، وهو قوله تعالى {وَإِذْ ١٠ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ} [الأحزاب: ٧]، وعهدٌ خصّ به العلماء، وهو قوله {وَإِذْ أَخَذَ اللهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ} [آل عمران: ١٨٧].

[٤٥١] والضمير في ميثاقه للعهد، وهو ما وثقوا به عهد الله من قبوله وإلزامه أنفسهم. ويجوز أن يكون بمعنى توثقته، كما أنّ الميعاد والميلاد بمعنى الوعد والولادة. ويجوز أن يرجع الضمير إلى الله تعالى، أي من بعد توثقته عليهم، أو من ١٥ بعد ما وثق به عهده من آياته وكتبه وإنذار رسله.

[٤٥٢] ومعنى قطعهم ما أمر الله به أن يوصل قطعُهم الأرحام وموالاةَ المؤمنين، وقيل: قطعهم ما بين الأنبياء من الوصلة والاتحاد والاجتماع على الحق، في إيمانهم ببعض وكفرهم ببعض

[453] **Şayet** "*Emir* nedir?" **dersen, şöyle derim:** Emir; senden daha alt konumda olan birinden bir fiili talep etmen, onu o fiile yöneltmendir. İş, kasıt mânasındaki *umûr* kelimesinin tekili olan *emr* kelimesi de, bu yüzden bu şekilde kullanılmıştır. Çünkü belli bir maksat ve işi kişinin üstlenmesine sebep olan şey, bir amirin emrine benzetilmiş, bu yüzden, sanki o emredilmiş bir şeymiş gibi, mef'ûlün mastar ile isimlendirilmesi yoluyla ona *emir* denilmiştir. Aynı şekilde emre *şe'n* [شأن] de denilir. Nitekim *şe'entü şe'nehû* ifadesi, "onun kasdına yöneldim" mânasında kullanılır.

[454] "Hüsrana uğrayacaklar da bunlardır"; çünkü onlar ahde vefayı ahdi bozmakla, Allah'ın birleştirilmesini emrettiği şeyi bir tutmayı onu koparmakla, salahı fesatla, ilâhî sevabı da ilâhî cezayla değiştirmişlerdir.

28. Siz Allah'ı nasıl inkâr edebiliyorsunuz ki, birer ölü iken size O hayat verdi; sonra sizi öldürecek, sonra tekrar diriltecek ve en sonunda O'na döndürüleceksiniz.

29.Yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yaratan, daha sonra göğe yönelip orayı yedi gök halinde düzenleyen O'dur. O, her şeyi bilir.

[455] كَيْفَ [nasıl] kelimesi [aslında soru ve cevap ifade eder ve gizli bir soru Hemze'si ihtiva eder, işbu] Hemze'nin mânası, inkâr ve hayret ifade etmektir. Buna göre burada, "Yanınızda sizi nankörce inkâr etmekten alıkoyacak ve imana sevk edecek şeyler varken nasıl Allah'ı nankörce inkâr edersiniz?!" şeklindedir. Bunun bir benzeri, "Kanatsız uçacaksın öyle mi? Pekiyi nasıl uçacaksın kanatsız?!" ifadesinde söz konusudur. **Şayet** "Kanatsız uçacaksın öyle mi?" sorusu uçabilecek olmanın inkârıdır, çünkü kanatsız uçmak imkânsızdır, oysa *küfr*, yani "nankörce inkâr etmek", âyette zikredilen hayat verme ve öldürme nimetlerine rağmen, yine de imkânsız değildir!" **dersen, şöyle derim:** Burada *küfr* adeta imkânsız sûretinde ele alınmıştır, çünkü insanı *küfür*den alıkoyup imana sevk edecek şeyler çok güçlüdür.

[456] **Şayet** "كَيْفَ [nasıl] kelimesindeki Hemze'nin durumu anlaşıldı; ayrıca buradaki Hemze'nin kâfirlerin inkârının yadırganması anlamına geldiği, insanı inkârdan alıkoyacak gerekçelerin güçlülüğü ya da inkârın bizzat muhal oluşu sebebiyle adeta imkânsız görülmesi anlamını kattığı anlaşılmış oldu. Peki, onların fiilî olarak içinde bulunduğu hal olan küfrün yadırganıp reddedilmesi konusunda bu كَيْفَ [nasıl] kelimesini nasıl değerlendireceksin?" **dersen, şöyle derim:** Bir şeyin hali, onun zâtına tâbidir. Bir şeyin zâtının sübûtu imkânsız ise, halinin sübûtunun imkânsızlığı da buna tâbi olarak ortaya çıkar.

[٤٥٣] فإن قلت: ما الأمر؟ قلت: طلب الفعل ممن هو دونك وبعثه عليه. وبه سمي الأمر الذي هو واحد الأمور؛ لأن الداعي الذي يدعو إليه من يتولاه شبه بآمر يأمره به، فقيل له: أمر، تسمية للمفعول به بالمصدر كأنه مأمور به، كما قيل له شأن، والشأن الطلب والقصد. يقال: شأنت شأنه، أي قصدت قصده.

٥ [٤٥٤] {هُمُ الْخَاسِرُونَ} لأنهم استبدلوا النقض بالوفاء، والقطع بالوصل، والفساد بالصلاح وعقابها بثوابها.

٢٨-﴿كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

٢٩-﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ ١٠

[٤٥٥] معنى الهمزة التي في {كَيْفَ} مثله في قولك: أتكفرون بالله ومعكم ما يصرف عن الكفر ويدعو إلى الإيمان، وهو الإنكار والتعجب. ونظيره قولك: أتطير بغير جناح، وكيف تطير بغير جناح؟ فإن قلت: قولك: أتطير بغير جناح إنكار للطيران، لأنه مستحيل بغير جناح، وأما الكفر فغير مستحيل مع ما ذكر من الإماتة والإحياء. قلت: ١٥ قد أخرج في صورة المستحيل لما قوى من الصارف عن الكفر والداعي إلى الإيمان.

[٤٥٦] فإن قلت: فقد تبين أمر الهمزة وأنها لإنكار الفعل والإيذان باستحالته في نفسه، أو لقوة الصارف عنه، فما تقول في {كَيْفَ} حيث كان إنكارًا للحال التي يقع عليها كفرهم؟ قلت: حال الشيء تابعة لذاته، فإذا امتنع ثبوت الذات تبعه امتناع ثبوت الحال؛

Burada kâfirlerin hallerinin, küfrün ve eş anlamlısı olan şeylerin tabiî sonucu olarak ortaya çıkmış olduğu için yadırganmış olması, küfrün bizzat kendisinin kinaye yoluyla yadırganması demektir ki bu, küfrü yadırgama ve red noktasında çok daha kuvvetli ve belîğ (edebî/etkili) bir yoldur. Bir başka deyişle; onların küfürlerinin, üzerinde var olacağı bir hâlin bulunduğu reddedilince, bu yadırgama ve redle aslında küfrün varlığı burhânî yolla yadırganmış olmuştur; zira her varlığın vucuda geliş, var oluş esnasında muhakkak bir hal ve sıfat üzere olacağı, halden ve sıfattan ârî olmayacağı mâlûmdur.

[457] وَكُنْتُمْ أَمْواتاً ifadesindeki Vav hâl ifade eder. **Şayet** "Buradaki كُنْتُمْ fiil-i mazi olduğu halde, Vav nasıl hâl Vav'ı olabilir? Zira *ci'tu ve kāme'l-emîr[u]* [Ben geldim ki emîr kalktı] denmez; bunun yerine *ci'tu ve kad kāme'l-emîr[u]* [Tam ben geldim ki, emîr kalkmış] denir. O halde, burada Vav'ın ardından gizli bir قد takdir edilmeden bunun hal olduğu nasıl düşünülebilir?" **dersen, şöyle derim:** Buradaki hâl Vav'ı sadece كُنْتُمْ أَمْواتاً ifadesinin başına değil, âyetin sonundaki تُرْجَعُونَ ifadesine kadar olan bütün bir cümlenin başına gelmiştir. Sanki şöyle denilmiştir: Sizler ölü iken, babalarınızın sulbünde nutfe iken, Allah sizi hayat sahibi kılmış; sonra bu hayatın ardından sizi öldürecek ve ardından ölümden sonra diriltip hesaba çekecek olan Allah iken, kıssanız bu iken, nasıl Allah'ı nankörce inkâr edersiniz?!

[458] **Şayet** "Âyette ifade edilen kıssanın bir kısmı geçmişte yaşanmış, bir kısmı ise gelecekte yaşanacak şeylerdir; mazi ile müstakbel bir arada hâl olamazlar, zira hâl-i hâzırda hâl olarak bulunan durumda bu ikisinin birlikte vuku bulması söz konusu değildir. Peki, burada an itibariyle hâl olarak vâki olan nedir?" **dersen, şöyle derim:** Hâl-i hâzırda hâl olarak vâki olan, kıssaya dair ilimdir. Onlara sanki şöyle denilmiştir: Bu kıssanın başından sonuna hepsini biliyor olduğunuz halde nasıl nankörce inkâr ediyorsunuz?!"

[459] **Şayet** "Senin bu söylediğine göre âyetin mânası, 'Siz bu kıssayı başından sonuna bildiğiniz halde, hangi hâl üzere nankörce inkâr ediyorsunuz?!' şeklinde olmaktadır. Pekiyi bu mânanın sıhhatinin izahı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Daha önce söylediğimiz üzere كيف'deki soru mânası yadırgama ve red vurgusu taşır. Hâlin yadırganması da, kinaye yoluyla zâtın yadırganmasını ihtiva eder. Bu durumda, adeta şöyle denmiş olmaktadır: Şu halinizi biliyor olmakla beraber nankörce bir inkâr içinde olmanız ne kadar yadırganacak bir durumdur!

فكان إنكار حال الكفار لأنها تَبيعُ ذاتِ الكفر ورديفُها إنكارًا لذات الكفر، وثباتها على طريق الكناية، وذلك أقوى لإنكار الكفر وأبلغ. وتحريره: أنه إذا أنكر أن يكون لكفرهم حال يوجد عليها، وقد علم أنّ كل موجود لا ينفكّ عن حال وصفةٍ عند وجوده. ومحال أن يوجد بغير صفة من الصفات كان إنكارًا لوجوده على الطريق البرهاني.

٥ [٤٥٧] والواو في قوله {وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا} للحال. فإن قلت: فكيف صح أن يكون حالًا وهو ماض، ولا يقال جئت وقام الأمير، ولكن وقد قام، إلا لأن يضمر قد؟ قلت: لم تدخل الواو على {كُنْتُمْ أَمْوَاتًا} وحده، ولكن على جملة قوله {كُنتُمْ أَمْوَاتًا} إلى {تُرْجَعُونَ}؛ كأنه قيل: كيف تكفرون بالله وقصتكم هذه وحالكم أنكم كنتم أمواتًا نطفًا في أصلاب آبائكم فجعلكم أحياء، ثم يميتكم بعد هذه الحياة، ثم يحييكم بعد
١٠ الموت، ثم يحاسبكم.

[٤٥٨] فإن قلت: بعض القصة ماض وبعضها مستقبل، والماضي والمستقبل كلاهما لا يصح أن يقعا حالًا حتى يكون فعلًا حاضرًا وقت وجود ما هو حال عنه، فما الحاضر الذي وقع حالًا؟ قلت: هو العلم بالقصة، كأنه قيل: كيف تكفرون وأنتم عالمون بهذه القصة بأولها وآخرها.

١٥ [٤٥٩] فإن قلت: فقد آل المعنى إلى قولك: على أي حال تكفرون في حال علمكم بهذه القصة؛ فما وجه صحته؟ قلت: قد ذكرنا أنّ معنى الاستفهام في {كَيْفَ} الإنكار، وأنّ إنكار الحال متضمن لإنكار الذات على سبيل الكناية، فكأنه قيل: ما أعجب كفرَكم مع علمكم بحالكم هذه!

[460] **Şayet** “Diyelim ki, onlar başlangıçta ölü iken Allah’ın kendilerine hayat verdiğini ve sonunda öldüreceğini biliyorlar; ancak Allah’ın onları ikinci kez dirilteceğine dair bir ‘bilgi’leri yok ki?” **dersen, şöyle derim:** Kendilerini her iki konudaki ilme ulaştıracak deliller sayesinde bu imkâna sahipler. Dolayısıyla, sanki bu ilme sahip gibi değerlendirilmişlerdir. Kaldı ki, içlerinden çoğu bunu bildikleri halde inat etmekte idiler.

[461] *Emvât* kelimesi *meyt*in çoğuludur, tıpkı *kayl*in çoğulu *akvâl* olduğu gibi. **Şayet** “Onlar daha önce henüz yaratılmamış ve cansız oldukları halde neden ‘ölü’ oldukları söylenmiştir; oysa *meyt* / ölü kelimesi, hayat sahibi olması mümkün olan yapılar için kullanılır?” **dersen, şöyle derim:** Aksine *meyt* / ölü kelimesi, hayat sahibi olmayan kimse için kullanılır. Nitekim بَلْدَةً مَيْتاً [“ölü belde” (Furkān 25/49)], وَآيَةٌ لَهُمُ الْأَرْضُ الْمَيْتَةُ [“Onlar için, ölü toprak bir âyettir” (YâSîn 36/33)] ve أَمْواتٌ غَيْرُ أَحْياءٍ [“Diri değil, ölüdürler.” (Nahl 16/21)] âyetlerinde bu mânada kullanılmıştır. Ayrıca cansız varlıklarla hayat sahibi olması mümkün varlıklar “ruhsuz” ve “duyusuz” olma noktasında müşterek oldukları için, burada *meyt* kelimesinin isti‘âre olarak kullanılmış olması da mümkündür.

[462] **Şayet** “İkinci *ihyâ* [hayat verme] ile anlatılmak istenen nedir?” **dersen, şöyle derim:** *İhyâ* ile kabirde hayat vermenin, *rucû* ile de kabirlerden dirilip çıkmanın kastedilmiş olması mümkün olduğu gibi, *ihyâ* ile kabirlerden dirilip çıkmanın, *rucû* ile de âhiretteki karşılığı almaya varmanın kastedilmiş olması da mümkündür.

[463] **Şayet** “Âyette neden ilk atıf Fâ ile yapılmış da, ardından *sümme* [sonra] ile takip edilmiştir?” **dersen, şöyle derim:** Çünkü ilk *ihyâ*, “mevti” [ölümü] takip etmiştir ve bu ikisi arasında hiç süre yoktur. Oysa *ihyâ* ile ölüm arasında süre vardır. Aynı şekilde eğer ikinci *ihyâ* ile kabirden dirilip çıkış kastediliyorsa, o zaman ölüm ile ikinci ihyâ arasında da açık bir süre söz konusudur. Fakat eğer ikinci ihyâ ile kabirdeki diriliş kastediliyorsa, o zaman, burada *sümme*nin kullanılmış olmasından ölüm ile kabirdeki diriliş arasında da bir sürenin bulunduğuna dair bilgi elde edilir. Yine kabirden diriltilip çıkmak ile ceza görmek arasında da süre söz konusudur.

[464] **Şayet** “Onların inkâr etmiş olmaları ile âyette anlatılan hususların bir arada bulunması neden yadırganmıştır; anlatılan hususlar onları küfürden alıkoyacak açık âyetler / deliller içerdiği için mi, yoksa kendilerine mutlaka şükürle karşılık verilmesi, kesinlikle nankörlük edilmemesi gereken muazzam nimetleri içerdiği için mi bu yadırgama yapılmıştır?” **dersen, şöyle derim:** Her iki ihtimal de söz konusudur, çünkü âyette sayılan hususlar hem birer delildir hem de bununla beraber en muazzam nimetlerdendir.

[٤٦٠] فإن قلت: إن اتصل علمهم بأنهم كانوا أمواتًا فأحياهم ثم يميتهم، فلم يتصل بالإحياء الثاني والرجوع؟ قلت: قد تمكنوا من العلم بهما بالدلائل الموصلة إليه، فكان ذلك بمنزلة حصول العلم. وكثير منهم علموا ثم عاندوا.

[٤٦١] والأموات: جمع مَيْت، كالأقوال في جمع قَيْل. فإن قلت: كيف قيل لهم ٥ أموات في حال كونهم جمادًا، وإنما يقال ميت فيما يصح فيه الحياة من البُنَى؟ قلت: بل يقال ذلك لعادم الحياة، كقوله {بَلْدَةً مَيْتًا} [الفرقان: ٤٩]، {وَآيَةٌ لَهُمُ الْأَرْضُ الْمَيْتَةُ} [يس: ٣٣]، {أَمْوَاتٌ غَيْرُ أَحْيَاءٍ} [النحل: ٢١]. ويجوز أن يكون استعارة لاجتماعهما في أن لا روح ولا إحساس.

[٤٦٢] فإن قلت: ما المراد بالإحياء الثاني؟ قلت: يجوز أن يراد به الإحياء في ١٠ القبر، وبالرجوع النشورُ؛ وأن يراد به النشور، وبالرجوع المصيرُ إلى الجزاء.

[٤٦٣] فإن قلت: لم كان العطف الأوّل بالفاء والإعقاب بثم؟ قلت: لأنّ الإحياء الأوّل قد تعقب الموت بغير تراخٍ، وأما الموت فقد تراخَى عن الإحياء. والإحياء الثاني كذلك متراخٍ عن الموت إن أريد به النشور تراخيًا ظاهرًا. وإن أريد به إحياء القبر فمنه يكتسب العلم بتراخيه والرجوع إلى الجزاء أيضًا متراخ عن النشور.

١٥ [٤٦٤] فإن قلت: من أين أنكر اجتماع الكفر مع القصة التي ذكرها الله، ألأنها مشتملة على آيات بينات تصرِفُهم عن الكفر، أم على نِعمٍ جِسامٍ حقُّها أن تُشكر ولا تكفر؟ قلت: يحتمل الأمرين جميعًا، لأنّ ما عدّده آيات وهي مع كونها آيات من أعظم النعم.

[465] لَكُمْ "sizin için, sizin dünyevî ve dinî menfaatiniz için" demektir. Sözü edilen şeylerin [yeryüzündeki her şeyin yaratılmasının] dünyevî faydası açıktır, dinî faydası ise şunlardır: Bu yaratılanlar üzerinde, bunların kudret ve hikmet sahibi bir yaratıcıya delâlet eden muazzam yaratılışları üzerinde gözlemde bulunmak dinî bir faydadır. Oradaki türlü yiyeceklerin, içeceklerin, meyvelerin, eşlerin, bineklerin, güzel manzaraların verdiği ünsiyet, lezzet üzerinde tefekkür etmek ve yine orada bulunan ateş, yıldırım, yırtıcı hayvanlar, zehirler, gam-keder ve korkular gibi türlü kötülüklerin verdiği meşakkat üzerinde tefekkür etmek insana ahiret hayatındaki sevap ve cezayı hatırlatıcı özelliktedir.

[466] خَلَقَ لَكُمْ [sizin için yarattı] ifadesinden yola çıkarak bazı kimseler, aklen sakıncalı şeyler arasında olmayan ve insana fayda sağlayabilecek şeylerin asıl itibariyle mutlak olarak mubah olduğunu, bu şekilde yaratılmış olduğunu, herkesin onlardan faydalanabileceğini savunmuştur.

[467] **Şayet** "Bu âyete, 'Yer'i ve içindekileri / üzerindekileri sizin için yarattı' şeklinde mâna vermenin doğru bir gerekçesi var mıdır?" **dersen, şöyle derim:** Eğer *Arz* [الأرض] kelimesi ile sadece Yer'in yüzeyini değil de "aşağı istikametteki yönleri" kastediyorsa [tıpkı *semâ* ile yukarı yönlerin kastedilmesi gibi] o zaman bu mâna caizdir. Zira Yer'in yüzeyi ve onda bulunanlar, aşağı (süflî) istikamette bulunurlar.

[468] جَمِيعاً kelimesi, ikinci ism-i mevsūlün [مَا فِي الْأَرْضِ ifadesinin] hâli olarak mansuptur. *İstivâ*; i'tidal ve istikamet demektir. Bir çubuk ya da başka bir şey düz ve dik durduğu zaman, bu durum *istevâ* fiili ile ifade edilir. Yine bir şey, herhangi başka bir şeye bulaşmadan, doğrudan hedefine yönelmişse, onun için *istevâ ileyhi* [ona yöneldi] denir. ثُمَّ اسْتَوى إِلَى السَّماءِ ifadesi de bundan isti'âre olarak kullanılmıştır. Anlamı, "yerdekileri yarattıktan sonra, irade ve meşîeti ile doğrudan, ikisi arasında herhangi başka bir şey yaratmayı murad etmeksizin, *semâ*ya yöneldi" şeklindedir. *Semâ*dan murat, ulvî cihetlerdir. Sanki şöyle denilmiştir: Sonra yukarı yöneldi.

[469] فَسَوَّاهُنَّ [ve orayı düzenledi] ifadesindeki zamir müphem olup سَبْعَ سَماواتٍ [yedi gök halinde] ifadesi ile tefsir edilmiştir. Bu kullanım, *rabbehû racul*^en^ [onu bir adam olarak eğitti, yani "eğitti, adam etti"] ifadesine benzer. Bir görüşe göre; فَسَوَّاهُنَّ'deki zamir, cins mânası ifade eden *semâ*ya işaret etmektedir. Bir görüşe göre *semâ*, *semâ'et*^un^ kelimesinin çoğuludur. Ancak Arap diline uygun olan, ilk görüştür. Allah Teâlâ'nın *semâ*yı düzenlemesinin mânası, orayı mutedil bir şekilde yaratmış, her türlü sapma ve eğrilikten ârî bir şekilde var etmiş, yaratılışını tamamlamış olmasıdır.

[٤٦٥] {لَكُمْ} لأجلكم ولانتفاعكم به في دنياكم ودينكم. أما الانتفاع الدنيوي فظاهر؛ وأمّا الانتفاع الديني فالنظر فيه وما فيه من عجائب الصنع الدالة على الصانع القادر الحكيم، وما فيه من التذكير بالآخرة وبثوابها وعقابها، لاشتماله على أسباب الأنس واللذة من فنون المطاعم والمشارب والفواكه والمناكح والمراكب والمناظر الحسنة البهية؛ وعلى أسباب الوحشة والمشقة من أنواع المكاره كالنيران والصواعق والسباع والأحناش والسموم والغموم والمخاوف.

[٤٦٦] وقد استدل بقوله {خَلَقَ لَكُمْ} على أنّ الأشياء التي يصح أن ينتفع بها ولم تجر مجرى المحظورات في العقل خلقت في الأصل مباحة مطلقًا لكل أحد أن يتناولها ويستنفع بها.

[٤٦٧] فإن قلت: هل لقول من زعم أنّ المعنى خلق لكم الأرض وما فيها وجهُ صحة؟ قلت: إن أراد بالأرض الجهات السفلية دون الغَبْراء كما تذكر السماء وتراد الجهات العلوية، جاز ذلك؛ فإنّ الغبراء وما فيها واقعة في الجهات السفلية.

[٤٦٨] و{جَمِيعًا} نصب على الحال من الموصول الثاني. والاستواء: الاعتدال والاستقامة. يقال: استوى العود وغيره، إذا قام واعتدل، ثم قيل: استوى إليه كالسهم المرسل إذا قصده قصدًا مستويًا، من غير أن يلوي على شيء. ومنه استعير قوله {ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ}، أي قصد إليها بإرادته ومشيئته بعد خلق ما في الأرض، من غير أن يريد فيما بين ذلك خلق شيء آخر. والمراد بالسماء جهات العلوّ، كأنه قيل: ثم استوى إلى فوق.

[٤٦٩] والضمير في {فَسَوَّاهُنَّ} ضمير مبهم، و{سَبْعَ سَمَوَاتٍ} تفسيره، كقولهم: ربه رجلًا. وقيل: الضمير راجع إلى السماء، والسماء في معنى الجنس. وقيل: جمع سماءة، والوجه العربي هو الأوّل. ومعنى تسويتهنّ تعديل خلقهنّ، وتقديمه، وإخلاؤه من العوج والفطور، أو إتمام خلقهنّ.

[470] وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ [O, her şeyi bilir]; dolayısıyla orayı muhkem, her türlü çarpıklıktan uzak, düzgün bir şekilde yaratmıştır. Bunun yanı sıra, Yer'de olanları da Yeryüzündekilerin ihtiyaçları, menfaat ve maslahatları doğrultusunda yaratmıştır. **Şayet** "Allah'ın *semâ*ya *istivâ* etmesine dair yapmış olduğun tefsir, âyetteki *sümme* [sonra] ifadesi ile çelişmektedir, zira *sümme* arada bir süre geçmiş olduğu anlamına gelir" **dersen, şöyle derim:** Buradaki *sümme*, zaman itibariyle arada bir süre bulunduğuna değil, iki yaratma arasındaki derece farkına, *semâvât*ın / göklerin yaratılmasının Yer'in yaratılmasına olan üstünlüğüne delâlet der. "*Ayrıca [sümme]*, iman edip birbirlerine sabrı tavsiye edenlerden, birbirlerine merhameti tavsiye edenlerden olmaktır." [Beled 90/17] âyetinde de benzer bir durum söz konusudur. Kaldı ki *sümme* zaman itibariyle bir sonralık anlamına gelse dahi, yapmış olduğun itiraza mesnet teşkil etmez, çünkü bu durumda da mâna, "O semâya yöneldiği zaman, bu arada başka bir şey yaratmadı" şeklinde olur.

[471] **Şayet** "Peki, bu görüş "Bundan *sonra* da Arz'ı (hayata elverişli şekilde) yaymıştır" [Nâzi'ât 79/30] âyeti ile çelişmiyor mu?" **dersen, şöyle derim:** Hayır çelişmiyor, çünkü Yer'in fizikî olarak var edilmesi, semânın yaratılmasından öncedir; ama hayata elverişli şekilde düzenlenmesi (*dahv*) ondan sonradır. Rivayet edildiğine göre; Hasan-ı Basrî şöyle demiştir; "Allah Teâlâ yeryüzünü Beyt-i Makdis'in mekânında, üzerinde bir duman tabakası yapışık bulunan bir kaya şeklinde yarattı. Daha sonra dumanı yükseltti ve ondan gökleri yarattı, kayayı ise yerinde tuttu ve ondan yeryüzünü yaydı. İşte 'Gökler ve Yer bitişik idi' [Enbiyâ 21/30] âyetindeki bitişiklik, bu yapışıklıktır."

30. Hani senin Rabbin, meleklere; "Ben yeryüzünde bir halife yaratmaktayım" demişti de melekler; "Biz Seni, daima hamd ile tenzih ve takdis ederken, yeryüzünde bozuculuk yapacak, kan dökecek birini mi meydana getiriyorsun?!" demişlerdi. "Ben sizin bilmediklerinizi bilirim" buyurdu.

31. Ve Adem'e bütün isimleri öğretti... Sonra onları meleklere göstererek; "Doğru söylüyorsanız, şunların adlarını bana söyleyin" dedi.

32. "Seni tenzih ve takdis ederiz! Senin bize öğrettiklerinden başka bilgimiz yok. Sadece Sensin 'mutlak ilim ve hikmet sahibi' (Alîm, Hakîm)." dediler.

33. "Ey Adem! Şunların isimlerini onlara söyle" dedi. Adem isimlerini onlara söyleyince; "Ben size demedim mi ki; Ben göklerin ve yerin gaybını bilirim; sizin gizli-aşikâr bütün yaptıklarınızı da bilirim?" dedi.

[٤٧٠] {وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} فمن ثم خلقهنّ خلقًا مستويًا محكمًا من غير تفاوت، مع خلق ما في الأرض على حسب حاجات أهلها ومنافعهم ومصالحهم. فإن قلت: ما فسرت به معنى الاستواء إلى السماء يناقضه {ثُمَّ} لإعطائه معنى التراخي والمهلة. قلت: {ثُمَّ} ههنا لما بين الخلقين من التفاوت وفضل خلق السماوات على ٥ خلق الأرض، لا للتراخي في الوقت كقوله {ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا} [البلد: ١٧]. على أنه لو كان لمعنى التراخي في الوقت لم يلزم ما اعترضت به، لأن المعنى أنه حين قصد إلى السماء لم يُحدِث فيما بين ذلك، أي في تضاعيف القصد إليها، خلقًا آخر.

[٤٧١] فإن قلت: أما يناقض هذا قوله {وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا} [النازعات: ٣٠]؟ قلت: لا؛ لأن جرم الأرض تقدم خلقه خلق السماء؛ وأمّا دحوُها فمتأخر. وعن ١٠ الحسن: خلق الله الأرض في موضع بيت المقدس كهيئة الفهر، عليها دخان ملتزق بها، ثم أصعد الدخان وخلق منه السماوات، وأمسك الفهر في موضعها وبسط منها الأرض، فذلك قوله {كَانَتَا رَتْقًا} [الأنبياء: ٣٠] وهو الالتزاق.

٣٠-﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ ١٥ مَا لا تَعْلَمُونَ﴾

٣١-﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٣٢-﴿قَالُوا سُبْحَانَكَ لا عِلْمَ لَنَا إِلا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾

٣٣-﴿قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي ٢٠ أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ﴾

[472] وَإِذْ ifadesi, اذكر [zikret/hatırla] şeklindeki gizli bir fiil ile mansuptur. Gizli bir قَالُوا [dediler] fiili ile mansup olması da mümkündür.

[473] *Melâ'ike* asıl itibariyle *mel'ek* kelimesinin çoğuludur. Yapı olarak, *şem'el* kelimesinin çoğulu olan *şemâ'il* kelimesine benzer. Sonundaki Tâ, çoğul kelimenin müennes (dişil) yapılması içindir.

[474] جاعِلٌ kelimesi, iki mef'ûl alan *ce'ale*den gelmekte olup burada mübteda ve haberden oluşan bir cümlenin başına gelmiştir. Bu mübteda ve haber ise, فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً [yeryüzünden halife] ifadesi olup, bu iki kelime *ce'ale*-nin iki mef'ûlü olmuştur. Anlamı, "yeryüzünden halife meydana getireceğim" şeklindedir.

[475] *Halîfe*, başkasının ardından gelen, ona halef olan kimsedir. Âyette anlam, "size halife" şeklindedir, çünkü yeryüzünün önceki sakinleri onlar idi; Âdem ve zürriyeti onlara halife oldu. **Şayet** "Burada halifeler anlamında *halâ'if* ya da *hulefâ'* şeklinde çoğul kullanılsaydı olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Burada *halîfe* ile Âdem kastedilmiş, onun zikredilmesinden sonra artık soyunun zikredilmesine ihtiyaç kalmamıştır. Nitekim Mudar, Hâşim gibi ifadelerde, sadece kabilenin babasının ismi söylenir, ama tüm kabile kastedilir. Ya da burada "size halife olacak kimse" anlamı veya "size halife kılacağımız bir halef" anlamı da kastedilmiş; bu sebeple tekil kullanılmış olabilir. Bu kelime Kāf ile *halîkat*[en] [bir mahlûk] şeklinde de okunmuştur.

[476] Bununla birlikte, ["Yeryüzünde daha önce yaşayanların yerine gelen" değil de] "benim halifem" mânası da kastedilmiş olabilir, çünkü Âdem (a.s.) Allah'ın yeryüzündeki halifesidir. Aynı şekilde diğer bütün peygamberler de öyledir. Nitekim "Seni Arz'da halife kıldık" [Sād 38/29] âyetinde bu durum ifade edilmiştir.

[477] **Şayet** "Allah Teâlâ onlara bunu ne amaçla haber vermiştir?" **dersen, şöyle derim:** Meleklerin bu soruyu sorması ve almış oldukları cevabı duyup, onun daha yaratılmadan önce halife kılınmasındaki hikmeti öğrenmeleri murad edilmiş; böylece, hilafet vakti geldiğinde şüpheye düşüp itiraz etmekten korunmaları istenmiştir. Bir görüşe göre; Allah Teâlâ ilmi ve hikmetiyle her türlü istişareden müstağni olsa da, kullarına; yaptıkları işlere girişmeden önce meşverette bulunmayı, içlerinden güvenilir ve akıllı, ileri görüşlü olanlara meseleleri arz etmelerini öğretmek maksadıyla bu soruyu meleklere sormuştur.

[٤٧٢] {وَإِذْ} نصب بإضمار اذكر. ويجوز أن ينتصب بقالوا.

[٤٧٣] والملائكة: جمع ملأك على الأصل، كالشمائل في جمع شمأل؛ وإلحاق التاء لتأنيث الجمع.

[٤٧٤] و{جَاعِلٌ} من جعل الذي له مفعولان، دخل على المبتدأ والخبر وهما
٥ قوله {فِى الْأَرْضِ خَلِيفَةً} فكانا مفعوليه. ومعناه مُصَيّرٌ في الأرض خليفة.

[٤٧٥] والخليفة من يخلف غيره. والمعنى خليفة منكم، لأنهم كانوا سكان الأرض فخلفهم فيها آدم وذريته. فإن قلت: فهلا قيل خلائف، أو خلفاء؟ قلت: أريد بالخليفة آدم. واستغني بذكره عن ذكر بنيه كما استغنى بذكر أبي القبيلة في قولك: مضر وهاشم. أو أريد من يخلفكم، أو خلفًا يخلفكم، فوحد لذلك. وقرئ
١٠ خليقة بالقاف.

[٤٧٦] ويجوز أن يريد: خليفة مني، لأنّ آدم كان خليفة الله في أرضه، وكذلك كلّ نبي {إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ} [ص: ٢٦].

[٤٧٧] فإن قلت: لأي غرض أخبرهم بذلك؟ قلت: ليسألوا ذلك السؤال ويجابوا بما أجيبوا به فيعرفوا حكمته في استخلافهم قبل كونهم، صيانة لهم عن اعتراض
١٥ الشبهة في وقت استخلافهم. وقيل: ليعلم عباده المشاورة في أمورهم قبل أن يُقْدموا عليها، وعرضها على ثقاتهم ونصائحهم، وإن كان هو بعلمه وحكمته البالغة غنيا عن المشاورة.

[478] أَتَجْعَلُ فِيها ifadesi bir hayret ifadesidir, zira onlar, Allah Teâlâ sadece hayrı yapan ve sadece hayrı murad eden hikmet sahibi bir yaratıcı olduğu halde neden itaatli kullar yerine masiyet ehli kulları halife kılıyor diye hayrete düşmüşlerdir.

5 [479] **Şayet** "Melekler insanın kan dökeceğini ve fesat çıkaracağını nereden biliyorlardı ki, böyle hayret ettiler? Bu gayba dair bir bilgi değil mi?" **dersen, şöyle derim:** Onlar bunu ya Allah'ın bildirmesiyle ya da Levh-i Mahfuz'dan öğrenmişlerdir. Veya sadece meleklerin günahlardan korunmuş / masum varlıklar olduğunu, mahlûkāttan hiçbirinin bu nitelikte olmadığını biliyorlardır. Ya da 10 meleklerden önce yeryüzünden yaşayan ve orada fesat çıkarmış olan diğer canlı türünü insana kıyaslamışlardır.

[480] يسفك Fâ'nın ötresi ile *yesfükü*; [ifʿâlden] *yüsfikü* [kan döktüren] ve *seffeke*den *yüseffikü* [kan döküp duran] şeklinde de okunmuştur.

[481] وَنَحْنُ kelimesindeki Vav hal ifade eder. Benzer şekilde, *e-tuhsinu ilâ* 15 *fulânin ve ene ahakku minhu bi'l-ihsân* [Ben ihsana ondan daha layık iken sen falancaya mı ihsanda bulunuyorsun?"] denilir.

[482] *Tesbîh*; Allah Teâlâ'nın kötülükten tenzih edilmesidir. *Takdîs* de bu anlamdadır. Nitekim yerde veya suda gitmek, uzaklaşmak anlamında *sebeha fi'l-ard* ve *sebeha fi'l-mâ'* denir.

20 [483] بِحَمْدِكَ hal konumunda olup anlam şöyledir: Bizler sana hamd eder vaziyette, sana hamdi kuşanmış olarak seni tesbih ediyoruz, çünkü eğer sen bizlere nimet lütfedip bizi muvaffak kılmasaydın, biz sana kulluk etme imkânına sahip olamazdık.

[484] أَعْلَمُ ما لا تَعْلَمُونَ; yani bu konuda sizin için gizli olan maslahatları 25 bilirim. **Şayet** "Onlara bu maslahatları beyan etseydi olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Allah'ın fiillerindeki güzellik ve hikmet vechesi kendileri için gizli olsa dahi, kulların Allah'ın bütün fiillerinin güzel ve hikmetli olduğunu bilmeleri onlar için yeterlidir. Kaldı ki, devamında gelen "Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti" gibi ifadelerde bu hikmet ve maslahatlardan bazılarını beyan etmiştir.

30 [485] *Âdem* kelimesini *edme* kökünden ve *edîmü'l-ard* ifadesindeki *edîm*den türetmeleri, tıpkı Yaʿkūb'u *ʿakıb* kelimesinden, İdrîs'i *ders* kelimesinden ve İblîs'i *iblâs* kelimesinden türetmelerine benzemektedir. Oysa *Âdem* yabancı bir isimdir. En büyük ihtimalle bu kelime tıpkı Âzer, Âzer, Âber, Şâleh, Fâleğ kelimeleri gibi *fâʿal* veznindedir.

[٤٧٨] {أَتَجْعَلُ فِيهَا} تعجب من أن يستخلف مكان أهل الطاعة أهل المعصية، وهو الحكيم الذي لا يفعل إلا الخير ولا يريد إلا الخير.

[٤٧٩] فإن قلت: من أين عرفوا ذلك حتى تعجبوا منه وإنما هو غيب؟ قلت: عرفوه بإخبار من الله، أو من جهة اللوح، أو ثبت في علمهم أن الملائكة وحدهم هم ٥ الخلق المعصومون، وكل خلق سواهم ليسوا على صفتهم، أو قاسوا أحد الثقلين على الآخر حيث أُسكِنوا الأرض فأَفسَدوا فيها قبل سكنى الملائكة.

[٤٨٠] وقرئ يسفُك، بضم الفاء، ويُسْفِك، ويُسفِّك، من أسفك وسفّك.

[٤٨١] والواو في {وَنَحْنُ} للحال، كما تقول: أتحسن إلى فلان وأنا أحق منه بالإحسان.

١٠ [٤٨٢] والتسبيح: تبعيد الله عن السوء، وكذلك تقديسه، من سبَح في الأرض والماء، وقدس في الأرض: إذا ذهب فيها وأبعد.

[٤٨٣] و{بِحَمْدِكَ} في موضع الحال، أي نسبح حامدين لك وملتبسين بحمدك؛ لأنه لولا إنعامك علينا بالتوفيق واللطف لم نتمكن من عبادتك.

[٤٨٤] {أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ} أي أعلم من المصالح في ذلك ما هو خفي عليكم. ١٥ فإن قلت: هلا بين لهم تلك المصالح؟ قلت: كفى العباد أن يعلموا أن أفعال الله كلها حسنة وحكمة، وإن خفي عليهم وجه الحسن والحكمة. على أنه قد بين لهم بعض ذلك فيما أَتبعه من قوله {وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا}.

[٤٨٥] واشتقاقهم {آدَمَ} من الأدمة، ومن أديم الأرض، نحو اشتقاقهم يعقوبَ من العقب، و إدريسَ من الدرس، و إبليس من الإبلاس. وما آدم إلا اسم أعجمي؛ ٢٠ وأقرب أمره أن يكون على فاعَل، كآزر، وعازر، وعابر وشالخ، وفالغ، وأشباه ذلك.

[486] الْأَسْماءَ كُلَّها [bütün isimleri] ifadesi, bütün müsemmâların isimleri anlamındadır. Ancak burada muzāfun ileyh [*müsemmâ* kelimesi], *esmâ*nın zikredilmesi ile kendisine delâlet edilmiş olduğu ve mâlûm olduğu için hazfedilmiştir. Çünkü her ismin muhakkak bir müsemmâsı olur. Bu *müsemmâ* kelimesi hazfedilince, onun telafisi olarak *esmâ* kelimesinin başına, tıpkı وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ ["başım da ihtiyarlıktan parıl parıl parlamakta" (Meryem 19/4)] âyetinde olduğu gibi, Lâm-ı ta'rîf getirilmiştir.

[487] **Şayet** "Burada muzāf hazfedilmiş, muzāfun ileyh onun yerine ikame edilmiştir; 'cümlenin aslı, وعلم آدم مُسَمَّيَاتِ الأسماء [ve Âdem'e isimlerin müsemmâlarını öğretti] şeklindedir' deseydin olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** [Hayır olmazdı, çünkü] öğretme fiilinin müsemmâlara değil, isimlere taalluk etmesi gerekmektedir, zira أَنْبِئُونِي بِأَسْماءِ هؤُلاءِ [bana şunların isimlerini haber verin] ve أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمائِهِمْ، فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمائِهِمْ [onlara isimlerini haber ver dedi, o da onlara isimlerini haber verince...] âyetleri bunu gerektirmektedir. Nasıl ki bu âyetlerde "haber verme" fiili müsemmâlara değil de isimlere taalluk ettirilmiş ve "bana şunları haber verin", "onlara şunları haber ver" denilmemişse, aynı şekilde "bildirme, öğretme" fiilinin de müsemmâlara değil isimlere taalluk etmesi gerekir.

[488] **Şayet** "Allah'ın Âdem'e müsemmâların isimlerini öğretmesi ne mânaya gelir?" **dersen, şöyle derim:** Allah ona yaratmış olduğu mahlûkātın cinslerini göstermiş ve "şunun ismi attır", "şunun ismi devedir", "şunun ismi şudur" şeklinde öğretmiş; aynı şekilde ona bu cinslerin hallerini ve dinî-dünyevî faydalarını da öğretmiştir.

[489] ثُمَّ عَرَضَهُمْ ifadesi, "sonra müsemmâları arz etti" demektir. عَرَضَهُمْ fiilindeki zamirin müzekker kılınmasının sebebi ise, müsemmâlar içerisinde akıl sahiplerinin de bulunmasıdır. Böylece tağlîb kuralı gereğince zamir müzekker kılınmıştır. Aslında Allah onların "Haydi haber verin" şeklindeki bir soruya cevap vermekten âciz olduklarını bildiği halde, sırf onları kınamak için bu soruyu sormuştur.

[490] إِنْ كُنْتُمْ صادِقِينَ ifadesi, benim yeryüzünde fesatçı ve kan dökücü kimseleri halife kılacağım yönündeki iddianızda "doğru iseniz" demektir. Burada onlara reddiyede bulunmak istemiş ve halife kıldığı varlıklar içerisinde bütün faydaların aslı olan birtakım dinî faydalara ehil olan ve bu sebeple de halife kılınmaya layık olan kimselerin bulunduğunu ifade etmiş; böylece onlara "ben sizin bilmediklerinizi bilirim" ifadesinde genel ve kapalı olarak ifade edilmiş olan bazı maslahatları beyan etmiştir.

[٤٨٦] {اَلْأَسْمَاءَ كُلَّهَا} أي أسماء المسمَّيات، فحذف المضاف إليه لكونه معلومًا مدلولًا عليه بذكر الأسماء، لأن الاسم لا بد له من مسمى، وعوض منه اللام كقوله {وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ} [مريم: ٤].

[٤٨٧] فإن قلت: هلا زعمت أنه حذف المضاف وأقيم المضاف إليه مقامه، وأن الأصل: وعلم آدم مسميات الأسماء؟ قلت: لأن التعليم وجب تعليقه بالأسماء لا بالمسميات، لقوله {أَنْبِئُونِى بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ}، {أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنبَأَهُم بِأَسْمَائِهِم}؛ فكما علق الإنباء بالأسماء لا بالمسميات ولم يقل: أنبئوني بهؤلاء، وأنبئهم بهم، وجب تعليق التعليم بها.

[٤٨٨] فإن قلت: فما معنى تعليمه أسماء المسميات؟ قلت: أراه الأجناس التي خلقها، وعلمه أن هذا اسمه فرس، وهذا اسمه بعير، وهذا اسمه كذا، وهذا اسمه كذا؛ وعلمه أحوالها وما يتعلق بها من المنافع الدينية والدنيوية.

[٤٨٩] {ثُمَّ عَرَضَهُمْ} أي عرض المسميات. وإنما ذكّر لأن في المسميات العقلاء فغلّبهم. وإنما استنبأهم وقد علم عجزهم عن الإنباء على سبيل التبكيت.

[٤٩٠] {إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} يعني في زعمكم أني أستخلف في الأرض مفسدين سفاكين للدماء إرادة للرد عليهم، وأن فيمن يستخلفه من الفوائد العلمية التي هي أصول الفوائد كلها، ما يستأهلون لأجله أن يستخلفوا. فأراهم بذلك وبين لهم بعض ما أجمل من ذكر المصالح في استخلافهم.

[491] “Ben size demedim mi ki; ben göklerin ve yerin gaybını bilirim” ifadesi meleklere söylediği “Ben sizin bilmediklerinizi bilirim” ifadesini zaten akla getirmektedir. Ancak bunu, daha geniş ve açıklamalı olsun diye getirmiştir. عَلَّمَ آدَمَ ifadesi, meçhul olarak, عُلِّمَ آدمُ şeklinde okunmuştur. İbn Mes‘ûd (r.a.) [v.32/652], عَرَضَهُمْ ifadesini عرضهن şeklinde; Übeyy b. Kâ‘b [v.33/654] ise عرضها şeklinde okumuştur. Bu son 2 okuyuşa göre anlam, “onlara müsemmâlarını arz etti” şeklindedir. Çünkü ‘*arz*, isimler için kullanılmaz.

[492] أَنْبِئْهُمْ ifadesi, Hemze’nin Yâ’ya dönüştürülmesi sûretiyle *enbîhim* şeklinde ve Hemze’nin hazfedilmesi ve Hâ’nın kesresi ile *enbihim* şeklinde de okunmuştur.

34. Hani, meleklere; “Âdem’e secde edin” demiştik de hemen secde etmişlerdi. Sadece İblis büyüklük taslayarak şiddetle kaçınmıştı; inkârcı nankörlerden idi...

35. Ve demiştik ki: “Ey Âdem! Eşinle birlikte Cennet’te otur. Orada istediğiniz her şeyi âfiyetle, bol bol yiyin; fakat şu ‘ağac’a yaklaşmayın, yoksa zulmedenlerden olursunuz!”

36. Nihayet, ondan dolayı ikisinin de ayaklarını kaydırdı ve içinde bulundukları yerden ikisini de çıkardı. Biz de; “Birbirinize düşman olarak hepiniz birden inin. Yeryüzünde sizin için bir zamana kadar bir yerleşim ve faydalanma vardır!” dedik.

[493] *Secde* Allah Teâlâ’ya ibadet maksadıyla, başkalarına ise saygı ve hürmet maksadıyla yapılır. Meleklerim Âdem (a.s.)’a *secde*si ve ebeveyni ile ağabeylerinin Yusuf (a.s.)’a *secde*leri [Yusuf 12/100] bu şekildedir. Secdenin şekil ve zamanının toplumdan topluma farklılık göstermesi mümkündür. Ebû Ca‘fer, لِلْمَلائِكَةِ اسْجُدُوا ifadesindeki *melâ’ike*nin sonundaki Tâ’yı, takip eden kelimeye uygun bir şekilde ötreli olarak, لِلْمَلائِكَةُ اسْجُدُوا şeklinde okumuştur. Ancak i‘râbdan kaynaklanan bir harekenin, bu şekilde, takip eden kelimeye uygun olsun diye (itbâ’ kuralı gereği) değiştirilmesi, الْحَمْدِ لِلّٰهِ okuyuşunda olduğu gibi ancak çok zayıf bir dil tercihidir.

[494] إِلَّا إِبْلِيسَ ifadesi muttasıl istisnadır, çünkü İblis, binlerce melek içerisinde tek kalmış bir cindir. Bu sebeple, tağlîb kullanımı gereği önce فَسَجَدُوا [secde ettiler] denilmiş, ardından da tek bir şeyin istisnası kabilinden olmak üzere إِلاَّ إِبْلِيسَ ifadesiyle İblis istisna edilmiştir. Bu istisnanın munkatı’ istisna olarak düşünülmesi de mümkündür.

[٤٩١] في قوله {إِنّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ}. وقرئ وعُلم آدم، على البناء للمفعول. وقرأ عبد الله عرضهن. وقرأ أُبيّ عرضها. والمعنى عرض مسمياتهن أو مسمياتها، لأن العرْض لا يصح في الأسماء. وقوله {أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} استحضار لقوله لهم: {إِنّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ}، إلا أنه جاء به على وجه ٥ أبسط من ذلك وأشرح.

[٤٩٢] وقرئ أنْبِيهِم بقلب الهمزة ياء، وأنْبِهِم بحذفها، والهاء مكسورة فيهما.

٣٤-﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلائِكَةِ اسْجُدُوا لآدَمَ فَسَجَدُوا إِلا إِبْلِيسَ أَبَى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ﴾

٣٥-﴿وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا ١٠ وَلا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ﴾

٣٦-﴿فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ﴾

[٤٩٣] السجود لله تعالى على سبيل العبادة، ولغيره على وجه التكرمة كما سجدت الملائكة لآدم، وأبوَا يوسف وإخوته له ويجوز أن تختلف الأحوال والأوقات ١٥ فيه. وقرأ أبو جعفر للملائكةُ اسجدوا، بضم التاء للإتباع. ولا يجوز استهلاك الحركة الإعرابية بحركة الإتباع إلا في لغة ضعيفة، كقولهم: الحمدِ لِله.

[٤٩٤] {إِلَّا إِبْلِيسَ} استثناء متصل، لأنه كان جنّيًّا واحدًا بين أظهر الألوف من الملائكة مغمورًا بهم، فغلبوا عليه في قوله {فَسَجَدُوا} ثم استثنى منهم استثناء واحد منهم. ويجوز أن يجعل منقطعًا.

[495] أَبى [şiddetle kaçındı] ifadesi; kendisine emredilen şeyi yapmaktan imtina etti anlamına; اِسْتَكْبَرَ ise, kendisine emredileni yapma konusunda kibirlendi, anlamına gelir. "İnkârcı nankörlerden idi..." yani cin ve şeytan kâfirlerinin cinsinden olduğundan, kendisine emredileni yapmaktan kaçındı, kibirlendi. Bu durum "O ise cinlerden olduğu için Rabbinin emrinden çıkmıştı." [Kehf 19/50] âyetinde de ifade edilmiştir.

[496] [Yerleşip oturma anlamındaki] *süknâ*, [hareketsizlik mânasındaki] *sükûn*dan gelmektedir; zira o da bir tür kalma ve istikrardır. أَنْتَ [sen] kelimesi, اسْكُنْ [yerleş/otur] emrindeki gizli 'sen'i tekid etmekte; atıf böylece mümkün olmaktadır.

[497] رَغَداً; mastarın sıfatıdır, yani "bolca ve rahat rahat yiyin" demektir. حَيْثُ; müphem mekân ifade eder, yani "cennetin neresinde isterseniz orasında" anlamına gelir.

[498] شِئْتُما [dilediğiniz]: Cennette o ikisine mutlak mânada izin verilmiş, diledikleri şeylerden yiyebilecekleri ifade edilmiş; akıllarına hiçbir yiyecek ya da cennette yiyeceklerle dolu hiçbir bölge takılıp kalmaması murad edilmiş; böylece bütün bu sayısız ağaç içerisinden gidip sadece birinden yeme konusunda mazeretlerinin kalmaması istenmiştir. Denildiğine göre, bu ağaç buğday veya üzüm ya da incirdir. *Ve lâ tikrabâ* şeklinde, Tâ'nın kesresi ile bir okuyuş vardır. *Hâzihî* kelimesi *hâzî*; *eş-şecerat*[e] kelimesi de Şın'ın kesresi ile *eş-şicerate* ve hem Şın'ın hem de Yâ'nın kesresi ile *eş-şîrat*[e] şeklinde okuyuşlar vardır. Ebû Amr'ın [v.154/771] bu okuyuşları hoş görmediği ve "Bunlar Mekke'nin Berberîlerinin ve zencilerinin okuyuşudur" dediği nakledilmiştir.

[499] مِنَ الظَّالِمِينَ; Allah'a isyan etmek sûretiyle kendilerine zulmedenler anlamına gelir. فَتَكُونا ifadesi, تَقْرَبا fiiline [nehiy ifadesine] atıf olarak meczûmdur ya da bu nehiy fiilinin cevabı olarak mansuptur. عَنْها'daki zamir, "ağac"a işaret eder; anlam, "şeytan onların, ağaç yüzünden, ağaç sebebiyle ayaklarını kaydırdı" şeklindedir. Yani şeytan onların ayaklarını kaydırmayı, ağacı bahane ederek başarmıştır. 'An harf-i ceri, tıpkı وَما فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي ["Ben bunları kendiliğimden yapmadım." (Kehf 18/82)] âyetindeki ve şairin şu beytindeki gibidir:

Çok yiyip içtiklerinden, zirveye çıktılar şişmanlıkta!

[500] Bir görüşe göre, şeytanın onların ayaklarını kaydırıp cennetten çıkarması, onları oradan çıkarıp uzaklaştırması anlamındadır. Nitekim زلّ عن مرتبته [mertebesinden uzaklaştı], زل عنى ذاك [elimden çıkıp gitti], زل من الشهر كذا [Ay'ın şu kadar günü gitti] gibi ifadelerde kelime bu mânadadır. فَأَزَلَّهُمَا [ayaklarını kaydırdı] ifadesi فأزالهما [onları izale etti / onlara zeval verdi] şeklinde de okunmuştur.

[٤٩٥] {أَبَى} امتنع مما أمر به {وَاسْتَكْبَرَ} عنه. {وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ} من جنس كفرة الجن وشياطينهم، فلذلك أبى واستكبر ،كقوله {كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ} [الكهف: ٥٠].

[٤٩٦] السكنى من السكون، لأنها نوع من اللبث والاستقرار. و{أَنْتَ} تأكيد للمستكن في {اسْكُنْ} ليصح العطف عليه.

[٤٩٧] و{رَغَدًا} وصف للمصدر، أي أكلا رغدًا واسعًا رافهًا. و{حَيْثُ} للمكان المبهم، أي أيّ مكان من الجنة.

[٤٩٨] {شِئْتُمَا} أطلق لهما الأكل من الجنة على وجه التوسعة البالغة المزيحة للعلة، حين لم يحظر عليهما بعض الأكل ولا بعض المواضع الجامعة للمأكولات من الجنة، حتى لا يبقى لهما عذر في التناول من شجرة واحدة بين أشجارها الفائتة للحصر، وكانت الشجرة فيما قيل: الحنطة أو الكرمة أو التينة. وقرئ ولا تِقربا بكسر التاء. و«هذي»، و«الشِّجرة»، بكسر الشين، و«الشيرة» بكسر الشين والياء. وعن أبي عمرو أنه كرهها، وقال: يقرأ بها برابرة مكة وسودانها.

[٤٩٩] {مِنَ الظَّالِمِينَ} من الذين ظلموا أنفسهم بمعصية الله، {فَتَكُونَا} جزم عطف على {تَقْرَبَا} أو نصب جواب للنهى. الضمير في {عَنْهَا} للشجرة. أي فحملهما الشيطان على الزلة بسببها. وتحقيقه: فأصدر الشيطان زلتهما عنها. و عَنْ هذه، مثلها في قوله تعالى {وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِى} [الكهف: ٨٢]، وقولِه:

يَنْهُونَ عَنْ أَكْلٍ وعَنْ شُرْبِ ۞

[٥٠٠] وقيل: فأزلهما عن الجنة بمعنى أذهبهما عنها وأبعدهما، كما تقول: زلّ عن مرتبته، وزل عنى ذاك: إذا ذهب عنك، وزل من الشهر كذا. وقرئ فأزالهما.

[501] مِمَّا كانا فِيهِ; içinde bulundukları nimet ve saygınlık mânasına ya da -eğer عَنْها ifadesindeki zamir, "ağac"a işaret ediyorsa- "cennet" mânasına gelir. İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652] فوسوس لهما الشيطان عنها [nihayet, ondan dolayı ikisine de vesvese verdi] şeklinde okumuştur ki, bu da عَنْها'daki zamirin "ağac"a işaret ettiğinin delilidir; çünkü mâna, "şeytanın vesvesesi ondan sādır oldu" şeklindedir.

[502] **Şayet** "Şeytana "Öyleyse çık oradan; artık kovulmuş birisin!" (Hicr "15/34)] denilmiş olduğu halde, onun Âdem (a.s.)'a ve Havvâ'ya vesvese vermeyi ve onların ayaklarını kaydırmayı başarması nasıl mümkün olmuştur?" **dersen, şöyle derim:** Şeytanın cennete girişinin yasaklanması, oraya melekler gibi saygın ve Allah'a yakın olarak girmesinin yasaklandığı anlamında olabilir. Bu durumda, onun Âdem ve Havvâ'ya imtihan olsun diye vesvese vermek üzere cennete girmiş olması imkânsız değildir. Şeytanın göğe yaklaştığı ve oradan onlarla konuştuğu da söylenmiştir. Bir görüşe göre de cennetin kapısında dikilmiş ve onlara oradan seslenmiştir. Yine bir rivayete göre, şeytan cennete girmek istemiş, fakat bekçiler ona izin vermemiş, o da bir yılanın ağzına girip onunla birlikte, bekçilere fark ettirmeden cennete girmiştir! Bir görüşe göre اهْبِطُوا [inin] emri Âdem, Havvâ ve İblis'in üçüne de verilmiş bir emirdir. Bir görüşe göre emrin muhatapları içerisinde yılan da vardır. Doğru olan görüş, bu emrin Âdem ve Havvâ'ya yönelik olduğu, o ikisinin ve zürriyetlerinin kastedildiğidir. [Zamir çoğul kullanılmıştır], zira onlar insanların aslı, ataları oldukları için, bütün insanlar gibi değerlendirilmişlerdir. Bunun delili de şu âyetlerdir: "Buyurdu ki: İkiniz de inin oradan; hepiniz birbirinize düşmansınız..." [TāHâ 20/123]; "Tarafımdan size bir kılavuz gelir de, kim Benim kılavuzuma uyarsa, artık onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir. Nankörce inkâr edip âyetlerimizi yalanlayanlar... Bunlardır işte Ateş'in sahipleri. Hem de kalıcı olarak..." [Bakara 38-39] ifadeleridir. Bu, aslında bütün insanları kapsayan bir hükümdür. "Hepiniz birbirinize düşmansınız" ifadesinin mânası, insanlar arasındaki düşmanlık, karşılıklı saldırganlık ve birbirlerini saptırma çabalarıdır.

[503] الهبوط yere iniş; مُسْتَقَرٌّ istikrar yeri ya da istikrar; ومَتاعٌ yaşamdan istifade etmektir. إِلى حِينٍ ise, kıyamet gününe kadar demektir. Bir görüşe göre bu ifade, "ölüme kadar" anlamına gelir.

[٥٠١] {مِمَّا كَانَا فِيهِ} من النعيم والكرامة، أو من الجنة إن كان الضمير للشجرة في {عنها}. وقرأ عبد الله فوسوس لهما الشيطان عنها؛ وهذا دليل على أن الضمير للشجرة، لأن المعنى صدرت وسوسته عنها.

[٥٠٢] فإن قلت: كيف توصل إلى إزلالهما ووسوسته لهما بعدما قيل له: {فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ} [ص: ٧٧]. قلت: يجوز أن يمنع دخولها على جهة التقريب والتكرمة كدخول الملائكة، ولا يمنع أن يدخل على جهة الوسوسة ابتلاء لآدم وحواء. وقيل: كان يدنو من السماء فيكلمهما. وقيل: قام عند الباب فنادى. وروى أنه أراد الدخول فمنعته الخزنة، فدخل في فم الحية حتى دخلت به وهم لا يشعرون. قيل: {اهْبِطُوا} خطاب لآدم وحواء وإبليس. وقيل: والحية. والصحيح أنه لآدم وحواء، والمراد هما وذريتهما، لأنهما لما كانا أصل الإنس ومتشعبهم جعلا كأنهما الإنس كلهم. والدليل عليه قوله {قَالَ اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ} [طه: ١٢٣] ويدل على ذلك قوله {فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ} [البقرة: ٣٨-٣٩]. وما هو إلا حكم يعم الناس كلهم، ومعنى {بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ} ما عليه الناس من التعادي والتباغي وتضليل بعضهم لبعض.

[٥٠٣] والهبوط النزول إلى الأرض. {مُسْتَقَرٌّ} موضع استقرار أو استقرار {وَمَتَاعٌ} وتمتُّع بالعيش {إِلَى حِينٍ} يريد إلى يوم القيامة. وقيل: إلى الموت.

37. Sonuçta, Âdem, Rabbinden birtakım (Tevbe ve dua) kelimeler(i) belleyip aldı. Rabbi de onun tevbesini kabul etti. O'dur çünkü tevbeleri daima kabul eden, merhametli (Tevvâb, Rahîm).

38. Dedik ki; "Hepiniz birden inin oradan; tarafımdan size bir kılavuz gelir de, kim Benim kılavuzuma uyarsa, artık onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir."

39. Nankörce inkâr edip âyetlerimizi yalanlayanlar... Bunlardır işte Ateş'in sahipleri. Hem de kalıcı olarak...

[504] Kelimelerin *telakkī* edilmesinin anlamı, onların alınıp kabul edilmesi ve öğrenildikten sonra onlarla amel edilmesidir. فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِماتٍ ifadesi Âdem kelimesi nasb edilerek ve *kelimât* ref' edilerek فَتَلَقَّى آدَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِماتٌ şeklinde de okunmuştur. Buna göre kelimeler Âdem'e tebliğ edilip ulaştırılmış, ona yönelmiştir.

[505] Şayet "Bu kelimeler nelerdir?" **dersen, şöyle derim:** Bunlar "Ya Rabbi! Kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamazsan, bize merhamet etmezsen, kesinlikle hüsrana uğrayanlardan olacağız." [A'râf 7/23] ifadeleridir. İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v.32/652] şöyle dediği nakledilmiştir: Allah'a en sevimli olan sözler atamız Âdem'in hata işlediği zaman söylediği şu sözlerdir:

> Allah'ım! Sen her türlü noksan sıfattan münezzehsin, sana hamd ederiz. Senin ismin mübarektir, şanın çok yücedir. Senden başka ilâh yoktur. Ben nefsime zulmettim, beni bağışla, zira günahları senden başka bağışlayacak yoktur.

[506] İbn Abbâs'dan [v.68/688] nakledildiğine göre, Âdem (a.s.) ile Allah Teâlâ arasında şöyle bir diyalog yaşanmış:

-Ya Rabbi! Sen beni ellerinle yaratmadın mı?

-Evet.

-Ya Rabbi! Sen bana 'ruh'undan üflemedin mi?

-Evet.

-Ya Rabbi! Senin rahmetin gazabını geçmemiş midir?

-Evet.

-Beni cennetine yerleştirmedin mi?

-Evet.

-Ya Rabbi! Ben tevbe eder ve durumumu düzeltirsem beni tekrar cennete döndürür müsün?

-Evet.

٣٧-﴿فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾

٣٨-﴿قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَاتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

٣٩-﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[٥٠٤] معنى تلقي الكلمات استقبالها بالأخذ والقبول والعمل بها حين علمها. وقرئ بنصب آدم ورفع الكلمات؛ على أنها استقبلته بأن بلغته واتصلت به.

[٥٠٥] فإن قلت: ما هنّ؟ قلت: قوله تعالى {رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا...} الآية [الأعراف: ٢٣]. وعن ابن مسعود ﷺ: «إن أحب الكلام إلى الله ما قاله أبونا آدم حين اقترف الخطيئة؛

سبحانك اللّهم وبحمدك وتبارك اسمك وتعالى جدّك، لا إله إلا أنت ظلمت نفسي فاغفر لي إنه لا يغفر الذنوب إلا أنت.»

[٥٠٦] وعن ابن عباس رضي الله عنهما قال: «يا رب! ألم تخلقني بيدك؟ قال: بلى. قال: يا رب! ألم تنفخ فيّ الروح من روحك؟ قال: بلى. قال: يا رب! ألم تسبق رحمتك غضبك؟ قال: بلى. قال: ألم تسكني جنتك؟ قال: بلى. قال: يا رب! إن تبت وأصلحت أَراجعِيّ أنت إلى الجنة؟ قال: نعم.»

[507] Âyette sadece Âdem'in tevbesinin zikredilmesi ile yetinilmiş, Havvâ'nın tevbesi zikredilmemiştir; çünkü o da Âdem'e tâbidir, nitekim benzer şekilde Kur'ân'ın ve hadislerin çoğu yerinde kadınlar erkeklere tâbi kılınmış ve ayrıca zikredilmemiştir. Ancak şu âyette zikredilmiştir: "İkisi dedi ki: Ya Rabbi! Kendimize zulmettik." [A'râf 7/23]

[508] فَتَابَ عَلَيْهِ; Allah da ona tevbesini kabul ederek ve rahmet ederek döndü demektir.

[509] **Şayet** "قُلْنَا اهْبِطُوا [dedik ki inin] ifadesi âyette neden tekrarlanmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Hem tekit için hem de devamında gelen "tarafımdan size bir kılavuz gelirse…" ifadesine girizgâh olarak tekrarlanmıştır. **Şayet** "Bu şartın cevabı hangisidir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun cevabı, cevabı ile birlikte ikinci şarttır [yani "kim Benim kılavuzuma uyarsa, artık onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir" ifadesidir]. Bunun bir benzeri, "eğer bana gelirsen, gücüm yeterse sana ihsanda bulunurum" cümlesinde söz konusudur. Âyette mâna, "sizlere gönderdiğim bir peygamber ve ona inzâl ettiğim bir kitap ile benden size bir hidayet gelirse" şeklindedir. Bunun delili ise, âyette " Nankörce inkâr edip âyetlerimizi yalanlayanlar" ifadesinin " kim Benim kılavuzuma uyarsa" ifadesine karşıt olarak kullanılmış olmasıdır.

[510] **Şayet** "Âyette neden 'eğer gelirse' denilerek şüphe ihtiva eden bir ifade kullanılmıştır; oysa hidayetin geleceği kesin değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun sebebi, Allah'a ve tevhide imanın peygamberlerin gönderilmesi ve kitapların inzâl edilmesi şartına bağlı olmadığını, Allah hiçbir peygamber göndermeyecek ve hiçbir kitap inzâl etmeyecek olsa dahi kendisine ve tevhide iman etmenin, Allah tarafından insanlara verilmiş olan akıl ve tabiata yerleştirilmiş olan deliller, insanlara verilmiş olan nazar ve istidlal imkânı sebebiyle, zorunlu olduğunu bildirmektir.

[511] **Şayet** "Âdem (a.s.)'ın cennetten indirilmesine sebep olan günah eğer büyük günahsa, peygamberlerin büyük günah işlemesi caiz değildir; küçük bir günahsa, o zaman neden küçük bir günah karşılığında, tıpkı İblis'in gördüğü muameleyi görmüş; elbiselerinden mahrum bırakılmış, cennetten çıkarılmış ve semâdan indirilmiş; kendisinin azgın, isyankâr olduğu, ahdi unuttuğu, azimet sahibi olmadığı ve tevbeye muhtaç olduğu ifade edilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Onun günahı, kalbindeki pek çok ihlaslı amel içerisinde ve amellerin ve itaatlerin en büyüğü olan salih fikirler arasında kalmış olan küçücük bir günahtan öte bir şey değildir.

[٥٠٧] واكتفى بذكر توبة آدم دون توبة حواء، لأنها كانت تبعًا له، كما طوى ذكر النساء في أكثر القرآن والسنة لذلك. وقد ذكرها في قوله {قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا} [الأعراف: ٢٣].

[٥٠٨] {فَتَابَ عَلَيْهِ} فرجع عليه بالرحمة والقبول.

٥ [٥٠٩] فإن قلت: لم كرر: {قُلْنَا اهْبِطُوا}؟ قلت: للتأكيد ولما نيط به من زيادة قوله {فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّى هُدًى}. فإن قلت: ما جواب الشرط الأول؟ قلت: الشرط الثاني مع جوابه كقولك: إن جئتني فإن قدرت أحسنت إليك. والمعنى: فإما يأتينكم مني هدى برسول أبعثه إليكم وكتاب أنزله عليكم؛ بدليل قوله {وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا} في مقابلة قوله {فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ}.

١٠ [٥١٠] فإن قلت: فلم جيء بكلمة الشك وإتيانُ الهدى كائن لا محالة، لوجوبه؟ قلت: للإيذان بأنّ الإيمان بالله والتوحيد لا يشترط فيه بعثة الرسل وإنزال الكتب. وأنه إن لم يبعث رسولًا ولم ينزل كتابًا، كان الإيمان به وتوحيده واجبًا؛ لما ركب فيهم من العقول ونصب لهم من الأدلة ومكَّنهم من النظر والاستدلال.

[٥١١] فإن قلت: الخطيئة التي أهبط بها آدم إن كانت كبيرة فالكبيرة لا تجوز ١٥ على الأنبياء، وإن كانت صغيرة، فلم جرى عليه ما جرى بسببها من نزع اللباس والإخراج من الجنة والإهباط من السماء كما فعل بإبليس ونسبته إلى الغيّ والعصيان ونسيان العهد وعدم العزيمة والحاجة إلى التوبة؟ قلت: ما كانت إلا صغيرة مغمورة بأعمال قلبه من الإخلاص والأفكار الصالحة التي هي أجل الأعمال وأعظم الطاعات.

Bu günah karşısında gördüğü muamele ise, işlediği günahın ne kadar kötü ve vahim olduğunun gösterilmesine yöneliktir. Bu da, hatadan kaçınmaları ve günahtan sakınmaları için hem kendisine hem de zürriyetine yonelik bir lütuftur; onlara "Âdem küçücük bir günah sebebiyle cennetten çıkarılmıştır; büyük günah işleyenler oraya nasıl girebilir?!" mesajının verilmesi içindir.

[512] فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ ifadesi Hüzeyl kabilesinin lehçesine göre فمن تبع هُدَىَّ şeklinde de okunmuştur. فَلَا خَوْفٌ ifadesi ise فَلَا خَوْفَ şeklinde fetha ile okunmuştur.

40. Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetimi hatırınızdan çıkartmayın. Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki, Ben de size verdiğim sözü yerine getireyim. Sadece Benden korkun.

41. Elinizdekini (yani Tevrat'ı) doğrulayıcı olarak indirdiğime (Kur'ân'a) iman edin. Onu nankörce inkâr eden ilk kişiler siz olmayın. Âyetlerimizi az bir paha karşılığı satmayın. Evet, sadece Benden çekinin.

[513] *İsrâ'îl* Ya'kūb (a.s.)'dır; kelime bu zâtın lakabı olup, -onların dilindeki- anlamı; "Allah'ın seçkin kulu"dur. Bir görüşe göre anlamı, "Allah'ın kulu"-dur. Kelime *İbrâhîm* ve *İsmâ'îl* kelimeleri ile aynı olup, tıpkı bu iki kelime gibi gayr-ı munsariftir, çünkü hem özel isimdir hem de yabancı kelimedir. Âyette bu kelime إسرائِلَ / *İsrâ'il*[e] ve إسرائَلَّ / *İsrâ'ill*[e] şeklinde okunmuştur.

[514] Nimeti hatırdan çıkartmamalarının istenmesinden maksat, bu nimetlere önem vermeleri, tazim etmeleri, şükrünü edâ etmekten geri durmamaları ve o nimetleri veren kudrete itaat etmeleridir. Bu 'nimet'lerle atalarına verilmiş olanlar kastedilmiştir. Bunlar da; Firavun'dan kurtarılmaları, Firavun'un boğularak cezalandırılması, buzağıyı ilâh edinme suçlarının affedilmiş olması, tevbelerinin kabulü vb. nimetlerdir. Yine, bu nimetler içerisinde onların Tevrat ve İncil'de müjdelenmiş olan Peygamber (s.a.)'in peygamberlik zamanına ulaşmış olmaları, o zamanda yaşamaları da yer alır.

[515] *'Ahd* kelimesi hem ahdi yapana hem de ahde konu olan şeye izafe edilebilir. Sözgelimi "Ahdime vefa ettim" ifadesi, "üzerinde söz verdiğim şeye vefa gösterdim" anlamına gelir. "Kim ahdini Allah'tan daha fazla yerine getirebilir ki?" [Tevbe 9/111] âyetinde kullanım böyledir. Yine "senin ahdine vefa ettim" denilir ve "seninle ahitleşmiş olduğumuz şeye vefa ettim" anlamı kastedilir. Bu âyetteki وَأَوْفُوا بِعَهْدِي ifadesinin mânası ise, "bana vermiş olduğunuz söze, yani bana iman ve itaat etme sözüne vefa gösterin" şeklindedir. Bunun bir benzeri; "Kim de Allah'la yaptığı anlaşmaya vefa gösterirse..." [Fetih 48/10]; "İçlerinde .... Allah'a and vermiş olanlar da var." [Tevbe 9/75] ve "Öyle 'er'ler vardır ki; Allah'la yaptıkları ahde sadâkat göstermişlerdir..." [Ahzâb 33/23] âyetlerinde söz konusudur.

وإنما جرى عليه ما جرى، تعظيمًا للخطيئة وتفظيعًا لشأنها وتهويلًا، ليكون ذلك لطفًا له ولذريّته في اجتناب الخطايا واتقاء المآثم، والتنبيه على أنه أخرج من الجنة بخطيئة واحدة، فكيف يدخلها ذو خطايا جمّة.

[٥١٢] وقرئ فمن تبع هُدَيَّ، على لغة هذيل، فَلَا خَوْفَ، بالفتح.

٥ ٤٠-﴿يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ﴾

٤١-﴿وَآمِنُوا بِمَا أَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ وَلا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلا وَإِيَّايَ فَاتَّقُونِ﴾

[٥١٣] {إسرائيل} هو يعقوب عليه السلام، لقب له، ومعناه في لسانهم: صفوة ١٠ الله، وقيل: عبد الله. وهو بزنة إبراهيم وإسماعيل غير منصرف مثلهما لوجود العلمية والعجمة. وقرئ إسرائل وإسرائلّ.

[٥١٤] وذكرهم النعمة: أن لا يخلو بشكرها، ويعتدوا بها، ويستعظموها، ويطيعوا مانِحَها. وأراد بها ما أنعم به على آبائهم مما عدّد عليهم من الإنجاء من فرعون وعذابه ومن الغرق، ومن العفو عن اتخاذ العجل، والتوبة عليهم، وغير ذلك؛ وما أنعم به ١٥ عليهم من إدراك زمن محمد ﷺ المبشر به في التوراة والإنجيل.

[٥١٥] والعهد يضاف إلى المعاهِد والمعاهَد جميعًا؛ يقال أوفيت بعهدي، أي عاهدت عليه، كقوله {وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللهِ} [التوبة: ١١١]، وأوفيت بعهدك، أي بما عاهدتك عليه. ومعنى {وَأَوْفُوا بِعَهْدِى} وأوفوا بما عاهدتموني عليه من الإيمان بي والطاعة لي، كقوله {وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهُ اللهَ} [الفتح: ١٠]، {وَمِنْهُمْ مَنْ ٢٠ عَاهَدَ اللهَ} [التوبة: ٧٥]، {رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللهَ عَلَيْهِ} [الأحزاب: ٢٣].

[516] أُوفِ بِعَهْدِكُمْ yani size ahd etmiş, söz vermiş olduğum şeyi yerine getireyim, iyiliklerinize karşılık güzelce sevap vereyim. "Yalnız benden korkun" dolayısıyla da ahdimi bozmayın. Buradaki ifade tarzı, *zeyd[en] rahibtuhû* [sadece Zeyd'den korktum] cümlesindeki gibi olup, ihtisas açısından إِيَّاكَ نَعْبُدُ ["sadece sana kulluk ederiz" (Fâtiha 1/4)] ifadesinden daha güçlüdür. أوفِ kelimesi şeddeli olarak أوَفِّ şeklinde de okunmuştur. Bu durumda anlam, "ahdinize eksiksiz, hatta fazlasıyla vefa gösteririm" şeklinde olur. Bu mâna, "Kim bir iyilik getirmişse ona ondan daha iyisi vardır" [Neml 27/89] âyetinde de ifade edilmiştir.

[517] "Bana verdiğiniz sözü yerine getirin" ifadesi ile onların rahmet peygamberine ve mu'ciz kitaba, yani insanları âciz bırakan Kur'ân'a iman edeceklerine dair sözlerine vefa göstermeleri de kastedilmiş olabilir. Nitekim devamındaki "Elinizdekini (yani Tevrat'ı) doğrulayıcı olarak indirdiğime (Kur'ân'a) iman edin. Onu nankörce inkâr eden ilk kişiler siz olmayın" ifadesi de buna delâlet etmektedir. Buradaki "ilk kişiler", onu inkâr eden ilk grup anlamında olabileceği gibi, "içinizden herhangi biri onu ilk inkâr eden olmasın" anlamında da olabilir. Sözgelimi *kesânâ hullet[en]* [bize cüppe giydirdi] ifadesi, her birimize giydirdi anlamına gelir.

[518] Burada ince bir gönderme vardır, yani onların, Peygamber (s.a.) ve özellikleri hakkında bilgi sahibi olmaları, ona vahiy gönderileceği zamanın geldiği müjdesini verenlerin ve [Araplara karşı] onun gelişiyle zafer kazanacaklarını söyleyenlerin kendileri olması sebebiyle, ona ilk inanması gereken kimseler oldukları ifade edilmektedir. Zira onlar tüm insanlar içerisinde bu peygambere inanacak ilk kimseler sayılırken, peygamber gönderilince davranışları tam aksi istikamette olmuştur. Şu âyetlerde de bu durum ifade edilmiştir: "Ehl-i Kitap'tan olsun, Müşriklerden olsun nankörce inkâr edenlerin tamamı, kendilerine apaçık kanıt -yani dosdoğru mesajlar içeren birtakım kutsal sahîfeler okuyan bir resûl- gelinceye kadar güya, (ittifak ettikleri inkârcılıktan) ayrılacak değillerdi!.. Oysa kendilerine kitap verilenler ancak kendilerine böyle bir kanıt geldikten sonra parçalanmışlardı..." [Beyyine 98/1-4]; "İşte, o aşina oldukları şey kendilerine gelince, onu inkâr ediverdiler." [Bakara 2/89]

[519] Ayrıca "onu ilk inkâr eden gibi olmayın, yani Mekke Müşrikleri gibi olmayın" anlamı da kastedilmiş olabilir. Yani, "sizler onun Tevrat'ta vasıflarıyla zikredilmiş olduğunu biliyorsunuz, o halde onu bu şekilde bilmeyen, herhangi bir kitaba sahip olmayan müşrik kimse gibi davranmayın" denilmiştir. Bir görüşe göre به [onu] ifadesindeki zamir "elinizdeki" ifadesine işaret etmektedir. Zira onlar, ellerinde olan [Tevrat]ın tasdik ettiği peygamberi inkâr ettikleri zaman, aslında Tevrat'ı da inkâr etmiş olmaktadırlar.

[٥١٦] {أُوفِ بِعَهْدِكُمْ} بما عاهدتكم عليه من حسن الثواب على حسناتكم {وَإِيَّاىَ فَارْهَبُونِ} فلا تنقضوا عهدي. وهو من قولك: زيدًا رهبته. وهو أوكد فى إفادة الاختصاص من {إِيَّاكَ نَعْبُدُ} [البقرة: ٤]. وقرئ وأُوَفِّ بالتشديد، أي أبالغ في الوفاء بعهدكم، كقوله {مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا} [النمل: ١٨٩].

٥ [٥١٧] ويجوز أن يريد بقوله {وَأَوْفُوا بِعَهْدِى} ما عاهدوا عليه ووعدوه من الإيمان بنبيّ الرحمة والكتاب المعجز. ويدل عليه قوله {وَآمِنُوا بِمَا أَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ}، أوّل من كفر به، أو أوّل فريق أو فوج كافر به، أو ولا يكن كل واحد منكم أوّل كافر به؛ كقولك: كَسَانَا حلة، أي كل واحد منا.

[٥١٨] وهذا تعريض بأنه كان يجب أن يكونوا أوّل من يؤمن به لمعرفتهم به ١٠ وبصفته. ولأنهم كانوا المبشَّرين بزمان من أوحي إليه والمستفتِحين على الذين كفروا به. وكانوا يعدون أتباعه أول الناس كلهم. فلما بعث كان أمرهم على العكس، كقوله {لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ مُنْفَكِّينَ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ الْبَيِّنَةُ} إلى قوله {وَمَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَةُ} [البينة: ١-٤]، {فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ} [البقرة: ٨٩].

١٥ [٥١٩] ويجوز أن يراد: ولا تكونوا مثل أول كافر به، يعني من أشرك به من أهل مكة. أي ولا تكونوا وأنتم تعرفونه مذكورًا في التوراة موصوفًا، مثل من لم يعرفه وهو مشرك لا كتاب له. وقيل: الضمير في {به} لما معكم، لأنهم إذا كفروا بما يصدّقه فقد كفروا به.

[520] Burada "satın alma" fiili, "dalalete karşılık hidayeti satın aldılar" [Bakara 2/6] âyetinde olduğu gibi, isti'âre olarak değiştirme anlamında kullanılmıştır. Şairin şu sözü de buna örnektir:

Tıpkı Hıristiyanlaşan 'Müslüman'ın alış-verişi gibi!..

Ve şu ifade:

Bil ki senden sonra cehaleti bırakıp ağırbaşlılığı satın aldım.

Yani âyette denilmek istenen şudur: Benim âyetlerimi hiçbir paha karşılığında değiştirmeyin. Yoksa kendisi ile alışveriş yapılan şey zaten paha/bedeldir. Âyette sözü edilen "az bir paha", onların toplumları içerisinde sahip oldukları ve Peygamber (s.a.)'e tâbi olmaları durumunda kaybetmekten korktukları liderlikleridir. Bu sebeple onlar, değil böyle küçük ve hakir bir şeyin, her "çok"un dahi karşısında az sayılacağı, her "büyük"ün dahi karşısında basit kalacağı Allah'ın âyetleri ve hakikat karşılığında işte bu liderliği [bu küçük ve hakir şeyi] tercih etmişlerdir. Bir görüşe göre, Yahudiler din adamlarına ekinlerinden ve meyvelerinden pay verir, onlara hediyeler takdim eder, kendileri için zor gelen şeriat kurallarını kolaylaştırmaları ve kelimeleri tahrif etmeleri karşılığında onlara rüşvet verirlerdi. Hakikati gizlemeleri ya da tahrif etmeleri için kralları onlara bol bol mal-mülk ve imkân sağlardı.

42. Hakkı bâtıla bulayıp da, bile bile gerçeği gizlemeyin.

43. (Sözde değil, özde; gerçek birer dindar olarak) namazı dosdoğru kılın, benliğinizi arıtmak için vermeye bakın ve rükû edenlerle birlikte rükû edin (Hak karşısında saygıyla eğilin).

[521] بِالْبَاطِلِ ifadesindeki Bâ, eğer *lebestuş-şey'e biş-şey'i* [bir şeyi diğerine karıştırdım] ifadesindeki gibi ise, o zaman mâna, "Tevrat'a ondan olmayan şeyleri yazıp da Allah tarafından inzâl edilmiş olan hakkı kendi yazmış olduğunuz bâtıl ile karıştırmayın. Zira bu durumda ondaki hak ile size ait olan bâtıl birbirinden ayırt edilemez olur" şeklindedir. Eğer Bâ *ketebtu bi'l-kalemi* [Kalemle yazdım] ifadesinde olduğu gibi, yardım alma anlamında ise o zaman âyetin mânası, "hakkı kendi yazmış olduğunuz bâtıl kılığına sokup ona benzetmeyin" şeklinde olur.

[522] وَتَكْتُمُوا ifadesi, nehiy fiilinin kapsamında olup meczumdur, yani anlam "gizlemeyin" şeklindedir. Ya da bu ifade, başında gizli bir *En* edatı olduğu düşünülerek mansuptur. Başındaki Vav birliktelik mânası verir, yani hakkı bâtıla karıştırmakla hakkı gizlemeyi birleştirmeyin, bu iki fiili birlikte yapmayın. Tıpkı, *lâ te'kuli's-semeke ve teşrabe'l-lebene* [hem balık yiyip hem de süt içme] ifadesindeki gibidir.

[٥٢٠] والاشتراء استعارة للاستبدال، كقوله تعالى {إِشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى} [البقرة: ١٦]، وقوله:

كَمَا اشْتَرَى المُسْلِمُ إِذْ تَنَصَّرَا ❁

وقولِه:

٥ فإِنّي شَرَيْتُ الحِلْمَ بَعْدَك بالجَهْلِ ❁

يعني ولا تستبدلوا بآياتي ثمنًا، وإلا فالثمن هو المشترى به. والثمن القليل الرياسة التي كانت لهم في قومهم، خافوا عليها الفوات لو أصبحوا أتباعًا لرسول الله ﷺ، فاستبدلوها وهي بدل قليل ومتاع يسير بآيات الله وبالحق الذي كل كثير إليه قليل، وكل كبير إليه حقير، فما بال القليل الحقير! وقيل: كانت عامتهم ١٠ يعطون أحبارهم من زروعهم وثمارهم، ويُهْدون إليهم الهدايا، ويَرْشونهم الرِّشا على تحريفهم الكلم، وتسهيلهم لهم ما صعب عليه من الشرائع. وكان ملوكهم يُدِرّون عليهم الأموال ليكتموا أو يحرّفوا.

٤٢-﴿وَلا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

٤٣-﴿وَأَقِيمُوا الصَّلاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ﴾

١٥ [٥٢١] الباء التي في {بِالْبَاطِلِ} إن كانت صلة مثلها في قولك: لبَسْت الشيء بالشيء، خلطته به، كان المعنى: ولا تكتبوا في التوراة ما ليس منها فيختلطَ الحق المنزل بالباطل الذي كتبتم، حتى لا يميز بين حقها وباطلكم. وإن كانت باء الاستعانة كالتي في قولك: كتبت بالقلم، كان المعنى: ولا تجعلوا الحق ملتبسًا مشتبهًا بباطلكم الذي تكتبونه.

٢٠ [٥٢٢] {وَتَكْتُمُوا} جزم داخل تحت حكم النهي، بمعنى ولا تكتموا. أو منصوب بإضمار أن، والواو بمعنى الجمع، أي ولا تجمعوا لبس الحق بالباطل وكتمان الحق، كقولك: لا تأكل السمك وتشربَ اللبن.

[523] **Şayet** “onların hakkı bâtıla karıştırmaları ve hakkı gizlemeleri birbirinden ayrı iki fiil değildir ki, bu iki fiili birleştirmeleri yasaklanmış olsun; çünkü onlar hakkı bâtıla karıştırdıkları zaman zaten hakkı gizlemiş olmaktadırlar” **dersen, şöyle derim:** Hayır, aksine bu ikisi birbirinden ayrı şeylerdir. Çünkü hakkı bâtıla karıştırmaları ile daha önce zikretmiş olduğumuz üzere Tevrat’a onda olmayan şeyleri yazmaları ayrı ayrı şeylerdir. Onların hakkı gizlemeleri “Tevrat’ta Muhammed’in sıfatını ya da şu hükmü bulamıyoruz” demeleri veya bu hükmü silmeleri ya da olduğundan farklı şekilde yazmalarıdır. İbn Mes‘ûd mushafında bu ifade وتكتمون şeklindedir ki bu durumda anlamı “hakkı gizleyerek” olur.

[524] “Bile bile” yani hakkı bâtıla karıştırıp gizlediğinizi bildiğiniz halde. Bu, onlar için çok daha kötü bir durumdur, çünkü kötünün kötü olduğunu bilmemek, fâili için bir mazeret sayılabilir.

[525] وَأَقِيمُوا الصَّلاةَ ifadesi, “Müslümanların namazını kılın ve zekâtını verin”; وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ de, “mü’minlerin rukû edenleri ile birlikte rukû edin” anlamındadır. Çünkü Yahudilerin namazları yoktur. Bir görüşe göre “rükû”, onların Allah’ın dini konusunda üzerlerine düşen şeyleri yapmak üzere boyun eğip teslim olmaları anlamındadır. *Rukû‘* kelimesi ile namazın kastedilmiş olması da mümkündür, nitekim *secde* kelimesi de namaz anlamında kullanılır. Bir başka ihtimal de, burada onlara Müslümanlarla birlikte, yani cemaatle namaz kılmalarının emredilmiş olmasıdır. Bu durumda adeta şöyle denilmiş olmaktadır; namazı, tek başına değil, namaz kılanlarla birlikte kılın.

44. ‘İyi’liği insanlara emrederken, kendinizi unutuyor musunuz? Hem de kitabı okuduğunuz halde!.. Hâlâ, akletmeyecek misiniz?!

45. Sabrederek ve namaz kılarak yardım isteyin. Bu gerçekten ağır bir şeydir ama, huşû sahiplerine değil...

46. Onlar ki; “Rableri ile mutlaka karşı karşıya gelecekleri; sonunda kesinlikle O’na dönecekleri” kanaatindedirler.

[526] أَتَأْمُرُونَ ifadesindeki Hemze, hem onaylama hem de kınama ve hallerine hayret etme anlamına gelir. *Birr*, hayır ve iyiliğin bolluğu demektir. *Berr* de, bolluğu sebebiyle kullanılır. Bu kelime, her türlü hayrı içine alır. Nitekim *sadakte ve berirte* [doğru söyledin ve iyi ettin] ifadesi de bu mânadadır.

[٥٢٣] فإن قلت: لبسهم وكتمانهم ليسا بفعلين متميزين حتى يُنْهَوْا عن الجمع بينهما، لأنهم إذا لبسوا الحق بالباطل فقد كتموا الحق؟ قلت: بل هما متميزان، لأن لبس الحق بالباطل ما ذكرنا من كتبهم في التوراة ما ليس منها. وكتمانهم الحق أن يقولوا: لا نجد في التوراة صفة محمد ﷺ، أو حكمَ كذا. أو يمحوا ذلك. أو يكتبوه على خلاف ما هو عليه. وفي مصحف عبد الله. «وتكتمون»، بمعنى كاتمين.

[٥٢٤] {وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ} في حال علمكم أنكم لابسون كاتمون، وهو أقبح لهم، لأنّ الجهل بالقبيح ربما عذر راكبه.

[٥٢٥] {وَأَقِيمُوا الصَّلاَةَ وآتُوا الزَّكَاةَ} يعني صلاة المسلمين وزكاتهم {وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ} منهم، لأنّ اليهود لا ركوع في صلاتهم. وقيل: الركوع الخضوع والانقياد لما يلزمهم في دين الله. ويجوز أن يراد بالركوع الصلاة، كما يعبر عنها بالسجود، وأن يكون أمرًا بأن تصلى مع المصلين، يعني في الجماعة، كأنه قيل: وأقيموا الصلاة وصلُّوها مع المصلين، لا منفردين.

٤٤-﴿أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلا تَعْقِلُونَ﴾

٤٥-﴿وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلا عَلَى الْخَاشِعِينَ﴾

٤٦-﴿الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُو رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾

[٥٢٦] {أَتَأْمُرُونَ} الهمزة للتقرير مع التوبيخ والتعجيب من حالهم. والبِرّ سعة الخير والمعروف، ومنه البَرّ لسعته، ويتناول كل خير. ومنه قولهم: صدقت وبررت.

[527] Yahudi din adamları kendi akrabaları ve diğer insanlara gizlice öğüt verdiklerinde onlara Peygamber (s.a.)'e tâbi olmalarını söyler, fakat bunu kendileri yapmazlardı. Denildiğine göre, onlar insanlara sadaka vermelerini söyler, fakat kendileri sadaka vermezlerdi. Kendilerine dağıtmaları için sadakalar getirildiğinde ise hainlik eder, onları âdil dağıtmazlardı. Muhammed b. Vâsi'in [v.123/741] şöyle dediği nakledilmiştir: Bana rivayet edildiğine göre; cennettekilerden bazıları cehennemdeki bazı kimselerle karşılaşıp ve onlara; 'Siz bize birtakım şeyler emrediyordunuz, biz de onları yaptık ve cennete girdik' diyeceklermiş. Cehennemdekiler ise, 'Biz onları size emrediyorduk, fakat kendimiz farklı şeyler yapıyorduk' diyeceklermiş.

[528] وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ yani kendinizi iyilik konusunda adeta unutulmuş halde terkediyorsunuz. وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتابَ ifadesi tıpkı وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ gibi bir kınamadır. Yani, "siz Tevrat'ı okuyorsunuz ki onda Muhammed (s.a.)'in sıfatları var ya da orada emanete hıyanet etmenin, iyiliği terketmenin ve söz ile davranışın birbirinden farklı olmasının cezasına dair uyarılar vardır" denilmek istenmektedir. أَفَلا تَعْقِلُونَ ifadesi çok büyük bir kınama ifadesidir. Anlam ise, "yaptığınız şeyin çirkin olduğuna akıl erdiremiyor musunuz da, bu fiillerin kötülüğü sizi onları yapmaktan alıkoymuyor? Adeta akılları örtülmüş kimseler gibisiniz, çünkü akıl bu tür şeylerden kaçınır, bunları reddeder" şeklindedir. Bunun bir benzeri "Yazıklar olsun size de, Allah'ı bırakarak taptıklarınıza da!.. Hâlâ, aklınızı başınıza almayacak mısınız?" [Enbiyâ 21/67] âyetinde mevcuttur.

[529] وَاسْتَعِينُوا ihtiyaç duyduğunuz şey için Allah'tan yardım isteyin; بِالصَّبْرِ وَالصَّلاةِ sabır ve namazla, yani ikisini birleştirerek ve namaz mükellefiyetinin zorluklarına sabrederek; namazda gerekli olan ihlâs, sağlam niyet, vesveseyi def etme, edebe riayet, mekruhlardan korunma, Allah karşısında saygı ve alçakgönüllülük, azap ve öfkesinin bağından azat eylemesi için göklerin kralı olan Allah'ın huzurunda bulunma ânı olduğunu hatırından çıkartmadan namazı kılmak, bunlara tahammül etmektir. Bunun bir benzeri de, "Ehline (yani, ailene ve mü'minlere) namazı emret; kendin de sabırla ona tahammül et." [TāHâ 20/132] âyetinde söz konusudur.

[530] İfadenin, "bela ve sıkıntılar karşısında namaz ile Allah'tan yardım dileyip, namaz vakti geldiğinde namaza sığınarak sabredin" anlamında olması da mümkündür. Rivayete göre; Peygamber (s.a.), herhangi bir konuda sıkıntıya düştüğü zaman namaza sığınırdı. [*Ebû Dâvûd*, "Salât", 312] Yine rivayete göre İbn Abbâs [v.68/688], bir yolculuk esnasında iken kardeşi Kusem'in [v.57/676] vefat haberini almış; yoldan geri dönüp yolun bir kenarına çekilerek iki rekât namaz kılmış; namazı esnasında uzunca teşehhüdde bulunmuş, ardında kalkıp bineğine doğru yürürken "sabır ve namazla yardım dileyiniz" âyetini okumuştur.

[٥٢٧] وكان الأحبار يأمرون من نصحوه في السر من أقاربهم وغيرهم باتباع محمد ﷺ ولا يتبعونه. وقيل: كانوا يأمرون بالصدقة ولا يتصدّقون، وإذا أتوا بصدقات ليفرّقوها خانوا فيها. وعن محمد بن واسع: بلغني أنّ ناسًا من أهل الجنة اطلعوا على ناس من أهل النار فقالوا لهم: قد كنتم تأمروننا بأشياء عملناها فدخلنا ٥ الجنة. قالوا: كنا نأمركم بها ونخالف إلى غيرها.

[٥٢٨] {وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ} وتتركونها من البر كالمنسيات {وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ} تبكيت مثل قوله {وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ} يعني تتلون التوراة وفيها نعت محمد ﷺ، أو فيها الوعيد على الخيانة وترك البر ومخالفةِ القول العملَ {أَفَلَا تَعْقِلُونَ} توبيخ عظيم بمعنى: أفلا تفطنون، لقبح ما أقدمتم عليه حتى يصدكم استقباحه عن ارتكابه، وكأنكم ١٠ في ذلك مسلوبو العقول، لأن العقول تأباه وتدفعه. ونحوه: {أُفٍّ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ} [الأنبياء: ٦٧].

[٥٢٩] {وَاسْتَعِينُوا} على حوائجكم إلى الله {بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ} أي بالجمع بينهما، وأن تصلوا صابرين على تكاليف الصلاة، محتملين لمشاقّها وما يجب فيها من إخلاص القلب، وحفظ النيات، ودفع الوساوس ومراعاة الآداب، والاحتراس ١٥ من المكاره مع الخشية والخشوع، واستحضار العلم بأنه انتصاب بين يدي جبار السماوات، ليسأل فك الرقاب عن سخطه وعذابه. ومنه قوله تعالى {وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا} [طه: ١٣٢].

[٥٣٠] أو {وَاسْتَعِينُوا} على البلايا والنوائب بالصبر عليها والالتجاء إلى الصلاة عند وقوعها. وكان رسول الله ﷺ إذا حزَبَه أمر فزِع إلى الصلاة. وعن ابن عباس أنه ٢٠ نُعِيَ إليه أخوه قُثَم وهو في سفر، فاسترجع وتنحى عن الطريق فصلى ركعتين أطال فيهما الجلوس، ثم قام يمشي إلى راحلته وهو يقول: واستعينوا بالصبر والصلاة.

[531] Bir görüşe göre; burada *sabır*dan maksat oruçtur, zira oruç insanın kendisini helal olan şeylerden uzak tutmasıdır. Bu sebeple Ramazan ayına sabır ayı denmiştir. *Salât* kelimesi ile de *duâ*nın kastedilmiş olması, belalar karşısında sabır ile yardım dilenmesi ifadesinden ise duaya sığınmanın; belaları def etme konusunda Allah'a iltica etmenin kastedilmiş olması da mümkündür.

[532] وَإِنَّها'daki zamir namaza ya da yardım dilemeye işaret eder. Ayrıca bu zamirin, [40. âyetteki] "Benim nimetimi hatırınızdan çıkartmayın" ifadesinden [bu âyetteki] "yardım dileyin" ifadesine kadar İsrailoğullarına emredilip, yasaklanan şeylerin toplamına da işaret etmesi mümkündür. لَكَبِيرَةٌ; "gerçekten zordur, ağırdır." Bu tıpkı, *kebura 'aleyye hâze'l-emr*[u] [bu iş bana ağır geldi] ifadesindeki ve كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ ما تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ ["Kendilerini davet ettiğin ilke, Müşriklere ağır geliyor" (Şûrâ 42/13)] âyetindeki kullanım gibidir.

[533] **Şayet** "Namaz neden huşû sahiplerine ağır gelmemektedir, haddizatında huşûnun kendisi ağır değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü huşû sahipleri, namazın zorluklarına sabreden kimseler için hazırlanmış olan mükâfatı beklemektedirler ve bu durum onlara namazın ağırlığını hafifletmektedir. Nitekim "Rableri ile karşılaşacakları kanaatindedirler" buyrulmaktadır ki buradaki *zann*, onun sevabına nail olmayı, katındaki nimetleri elde etmeyi beklediklerini, bunu umduklarını ifade eder. Nitekim يظنون ifadesi, İbn Mes'ûd mushafında يعلمون [bilirler] şeklindedir, yani ceza günü ile mutlaka karşı karşıya geleceklerini bilirler ve buna göre amel ederler. Bu sebeple, يَظُنُّونَ ifadesi "kesin olarak inanırlar" şeklinde tefsir edilmiştir. Ceza günü ile karşılaşacağına kesin olarak inanmayan, sevap ümidi taşımayan bir kişi için namaz; salt meşakkat olur ve tıpkı amelleri ile kendilerini Müslüman göstermeye çalışan münafıklara geldiği gibi ona da zor gelir. Bunu şöyle örneklendirmek mümkündür: Bir kimseye, belli işler karşılığında, çalıştığının karşılığı olan ücretten çok daha yüksek bir ücret vaat edilecek olsa, o kimsenin yaptığı işe büyük bir gayret ve şevkle sarıldığını, işini yaparken yanındakilere karşı daima yüzünün güldüğünü, içinin ferah olduğunu, adeta yaptığı işten zevk aldığını görürsün. Oysa herhangi bir ücret karşılığı olmadan aynı işi yapacak olan kimse ise, adeta üzerini karanlık bürümüş gibi olur. Bu sebeple Peygamber (s.a.), "Benim mutluluğum namazdadır" [*Nesâî*, "İşratü'n-nisâ", 1] buyurmuştur. Yine Peygamber (s.a.), "Bilal! Haydi, [ezan oku da] bizi rahatlat" [*Ebû Dâvûd,* "Edeb", 78] buyurmuştur.

[٥٣١] وقيل: الصبر الصوم، لأنه حبس عن المفطِّرات. ومنه قيل لشهر رمضان: شهر الصبر. ويجوز أن يراد بالصلاة الدعاء، وأن يستعان على البلايا بالصبر، والالتجاء إلى الدعاء، والابتهال إلى الله تعالى في دفعه.

[٥٣٢] {وَإِنَّهَا} الضمير للصلاة أو للاستعانة. ويجوز أن يكون لجميع الأمور التي أمر بها بنو إسرائيل ونُهُوا عنها من قوله {اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ} إلى {وَاسْتَعِينُوا}. {لَكَبِيرَةٌ} لشاقة ثقيلة، من قولك: كبر عليّ هذا الأمر، {كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ} [الشورى: ١٣].

[٥٣٣] فإن قلت: ما لها لم تثقل على الخاشعين والخشوع في نفسه مما يثقل؟ قلت: لأنهم يتوقعون ما ادّخر للصابرين على متاعبها فتهُون عليهم. ألا ترى إلى قوله تعالى {اَلَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُم مُلَاقُوا رَبِّهِمْ} [البقرة: ٤٦] أي يتوقعون لقاء ثوابه ونيل ما عنده، ويطمعون فيه. وفي مصحف عبد الله: يعلمون؛ ومعناه: يعلمون أن لا بد من لقاء الجزاء فيعملون على حسب ذلك. ولذلك فسر {يَظُنُّونَ} بيتيقنون. وأما من لم يوقن بالجزاء ولم يرجُ الثواب، كانت عليه مشقة خالصة فثقلت عليه كالمنافقين والمرائين بأعمالهم. ومثله من وعد على بعض الأعمال والصنائع أجرة زائدة على مقدار عمله، فتراه يزاوله برغبة ونشاط وانشراح صدر ومضاحكة لحاضريه، كأنه يستلذ مزاولته، بخلاف حال عامل يتسخره بعض الظَّلَمة. ومن ثمّ قال رسول الله ﷺ «وجعلت قرّة عيني في الصلاة.» وكان يقول: «يا بلال، روّحنا.»

[534] *Huşû‘* gönülden boyun eğme ve mutmainlik demektir. Bu anlamdan türetilerek basık kumlara *huş‘a* denilmiştir. *Hudū‘* [خضوع] ise, boyun eğip teslim olmak ve yumuşamak demektir. Kadın, sesini yumuşak ve hoş bir şekilde çıkartarak albenili konuştuğu zaman *hada‘at bi-kavlihâ* denir.

5 **47. Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetimi ve sizi (zamanında) herkese tercih ettiğimi unutmayın.**

48. Ve öyle bir günden sakının ki, o gün kimsenin kimseye faydası olmaz; kimsenin şefaati kabul edilmez, kimseden bedel alınmaz; hâsılı, hiç kimseye yardım edilmez.

10 [535] أَنِّي فَضَّلْتُكُمْ ifadesi, نِعْمَتِيَ ifadesine atıf olarak mansuptur. Yani, "nimetimi ve sizi tercih ettiğimi unutmayın" demektir. عَلَى الْعالَمِينَ "çok büyük insan topluluklarına" demektir. Bu kelime "Âlemler için bereketli kıldığımız topraklara..." [Enbiyâ 21/71] âyetinde de böyle kullanılmıştır. Yine, *ra'eytu 'âlemen mine'n-nâsi* [bir âlem insan gördüm] ifadesinde, *'âlem* kelimesi ile çok sayıda

15 insan kastedilir. يَوْماً; kıyamet günü demektir. لا تَجْزِي yani ona ait haklardan hiçbirini ödemiş olmaz.

[536] Peygamber (s.a.)'in; [Sahabeden] Ceze'a b. Niyâr'ın daha bir yaşını doldurmamış *çepiş*i [dişi keçi, yani kurban edilip edilmeyeceği] hakkındaki *teczî 'anke ve lâ teczî an ahadin ba'dek* ["Tamam senin için geçerli; ama senden sonra hiç kimse için

20 geçerli değil" (*Buhārî,* "Îdeyn", 10)] ifadesinde de bu mânada kullanılmıştır.

[537] شَيْئاً kelimesi mef'ûldür, mastar konumunda da olabilir. Yani, "az bir karşılık" anlamına gelebilir. Nitekim وَلا يُظْلَمُونَ شَيْئاً ["en ufak bir haksızlığa uğratılmadan" (Meryem 19/60)] âyetinde de bu kullanım vardır. Bu ifadeyi لا تُجْزِئُ şeklinde okuyan kimsenin kıraatinde anlam, "az bir karşılık" olur. Ebu's-Sirâr

25 el-Ğanevî bu ifadeyi, لا تُجْزِئُ نَسَمَةٌ عن نَسَمَةٍ شيئا şeklinde okumuştur. Bu cümle يَوْماً kelimesinin sıfatı olup cümle olarak i'râbda mahalli yoktur. **Şayet** "bu ifadenin mevsufa raci olan âid zamiri nerededir?" **dersen, şöyle derim:** Bu zamir hazfedilmiş olup لا تجزى فيه şeklinde takdir edilir. Ebû Ali'nin inşad ettiği şu ifade de buna benzer:

30 Beni şöyle güzel bir öğlen uykusu çekebileceğim bir yere götür.

Şair burada *ecdera bi-en tekīlî fî-hi* demek istemiş, ancak *fî-hi* ifadesini hazf etmiştir. Bazıları ise buradaki hazifleri[21] şöyle değerlendirir: Burada anlam genişlemesi olmuş, fiil mef'ûl konumunda kullanılmış, önce harf-i cer daha sonra da zamir hazfedilmiştir. Bu tıpkı *em mâlün esābû* [yoksa çok zenginleştiler de

35 ondan mı (böyle değiştiler)!] ifadesi gibidir.

21 Cümlenin aslı إئتني مكانا أجدر بأن تقيلى فيه [Al beni, şöyle güzel bir öğlen uykusu çekeceğim bir yere götür] şeklindedir. Ancak önce تَرَوَّحِي fiilinin delâleti nedeniyle إئتني hazf edilmiş, sonra sıfatı bulunduğundan, مكانا hazf edilmiş; ardından Bâ, sonra zarf [في] ve nihayet âid zamiri [فيه deki ه] hazf edilmiş ve cümle son halini almıştır. Böylece cümlede beş hazif yapılmıştır. / çev.

[٥٣٤] والخشوع. الإخبات والتطامن. ومنه: الخشعة للرملة المتطامنة. وأما الخضوع فاللين والانقياد. ومنه: خضعت بقولها إذا لينته.

٤٧-﴿يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾

٥ **٤٨-﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا لا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلا هُمْ يُنْصَرُونَ﴾**

[٥٣٥] {وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ} نصبٌ عُطف على {نِعْمَتِيَ} أي اذكروا نعمتي وتفضيلي {عَلَى الْعَالَمِينَ} على الجم الغفير من الناس، كقوله تعالى {بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ} [الأنبياء: ٧١]. يقال: رأيت عالَما من الناس، يراد الكثرة. {يَوْمًا} يريد يوم القيامة {لَا

١٠ تَجْزِى} لا تقضي عنها شيئًا من الحقوق.

[٥٣٦] ومنه الحديث في جَذَعة بن نِيار: «تجزي عنك ولا تجزي عن أحد بعدك.»

[٥٣٧] و{شَيْئًا} مفعول به، ويجوز أن يكون في موضع مصدر، أي قليلًا من الجزاء، كقوله تعالى {وَلَا يُظْلَمُونَ شَيْئًا} [مريم: ٦٠] ومن قرأ لا تُجْزِئ، من أجزأ

١٥ عنه، إذا أغنى عنه، فلا يكون في قراءته إلا بمعنى شيئًا من الإجزاء. وقرأ أبو السِّرار الغنوي لا تجزي نسمة عن نسمة شيئاً. وهذه الجملة منصوبة المحل صفة لـ{يَوْماً}. فإن قلت: فأين العائد منها إلى الموصوف؟ قلت: هو محذوف تقديره: لا تجزي فيه. ونحوه ما أنشده أبو علي:

تَرَوَّحِي أَجْدَرَ أَنْ تَقِيلِي ۞

٢٠ أي ماء أجدر بأن تقيلي فيه. ومنهم من ينزل فيقول: اتسع فيه، فأجرى مجرى المفعول به فحذف الجار ثم حذف الضمير كما حذف من قوله: أمْ مالٌ أصابوا.

[538] نَفْسٌ ve شَيْئاً kelimelerinin nekre olması, "hiçbir kimse hiçbir şeye sahip olamaz" anlamı katmakta; böylece, bütün arzu ve beklentiler boşa çıkarılmakta, ümitler tamamen kesilmektedir. وَلا يُقْبَلُ مِنْها شَفاعَةٌ وَلا يُؤْخَذُ مِنْها عَدْلٌ [kimsenin şefaati kabul edilmez, kimseden bedel alınmaz] ifadesi de böyledir. عَدْلٌ fidye anlamındadır, çünkü fidye, karşılığı olarak verildiği şeyin muâdili / dengidir. "Ondan *sarf* ve *ʿadl*, yani dönüş yapması ve fidye vermesi kabul edilmez" [*Buhārî,* "Fedāʾilü'l-Medîne", 1] hadisi de böyledir. Katâde b. Diʿâme es-Sedûsî [v.117/735] bu ifadeyi etken fiil şeklinde, ولا يَقْبَلُ منها شفاعةً olarak okumuştur. Buna göre anlam, "Allah ondan şefaat kabul etmez" şeklindedir.

[539] Söylendiğine göre; Yahudiler peygamber atalarının kendilerine şefaat edeceğini iddia etmekteydiler; [bu âyetle] işbu umutları kırılmak istendi.

[540] **Şayet** "Burada günahkârlar için şefaatin kabul edilmeyeceğine delil var mıdır?" **dersen, şöyle derim:** Evet vardır, çünkü burada umumi bir olumsuzlama vardır ki, bu da hiç kimsenin hiç kimse adına bir fiili işleme ya da terketme türünde bir fidye veremeyeceği; hiçbir şefaatçinin şefaatinin kabul edilmeyeceği anlamını gerektirir. Bundan, şefaatin günahkârlar için de kabul edilmeyeceği anlaşılmaktadır.

[541] **Şayet** "وَلا يُقْبَلُ مِنْها ifadesindeki zamir iki *nefs* kelimesinden ["hiç kimse hiç kimseden"] hangisine işaret ediyor?" **dersen, şöyle derim:** Kendisi için şefaatin kabul edilmeyeceği ikinci kişiye, yani günahkâra, kendisinden fidye kabul edilmeyecek olan kişiye işaret eder. "Ondan şefaat kabul edilmez" ifadesinin anlamı, "eğer kendisine şefaat edecek bir şefaatçi getirecek olursa, bu ondan kabul edilmez" anlamına gelir. Ancak zamirin ilk kişiye işaret etmesi de mümkündür; bu durumda anlam, "eğer o kişi diğerine şefaat edecek olsa, şefaati kabul edilmez, hatta hiçbir şey kabul edilmez, onun için fidye verecek olsa o da kabul edilmez" anlamındadır.

[542] "Onlar yardım da görmezler" ifadesindeki "onlar" zamiri, öncesinde geçen ve nekre olarak ifade edilen *nefs*in ifade ettiği "çok sayıda kimse"ye işaret eder; [*Nefs*ler müennes olduğu halde, onlara işaret eden هُمْ zamirinin] müzekker olması ise, "kullar" ve "insanlar" anlamının esas alınmasındandır. Nitekim ثلاثة أنفس [üç nefs] ifadesinde de bu durum söz konusudur.

[٥٣٨] ومعنى التنكير أن نفسًا من الأنفس لا تجزي عن نفس منها شيئًا من الأشياء. وهو الإقناط الكلي القَطّاع للمطامع. وكذلك قوله {وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ} أي فدية، لأنها معادلة للمفديّ. ومنه الحديث: «لا يقبل منه صرف ولا عدل» أي توبة ولا فدية. وقرأ قتادة ولا يَقْبَلُ منها شفاعةً، على بناء الفعل للفاعل وهو الله عزّ وجلّ، ونصب الشفاعة.

[٥٣٩] وقيل: كانت اليهود تزعم أن آباءهم الأنبياء يشفعون لهم فأويسوا.

[٥٤٠] فإن قلت: هل فيه دليل على أنّ الشفاعة لا تقبل للعصاة؟ قلت: نعم، لأنه نفى أن تقضي نفس عن نفس حقًا أخلت به من فعل أو ترك، ثم نفى أن يقبل منها شفاعة شفيع، فعلم أنها لا تقبل للعصاة.

[٥٤١] فإن قلت: الضمير في {وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا} إلى أي النفسين يرجع؟ قلت: إلى الثانية العاصية غير المجزي عنها، وهي التي لا يؤخذ منها عدل؛ ومعنى {وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ} إن جاءت بشفاعة شفيع لم يقبل منها. ويجوز أن يرجع إلى النفس الأولى، على أنه لو شفعت لها لم تقبل شفاعتها، كما لا تجزئ عنها شيئًا، ولو أعطت عدلًا عنها لم يؤخذ منها.

[٥٤٢] {وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ} يعني ما دلت عليه النفس المنكرة من النفوس الكثيرة والتذكير بمعنى العباد والأناسي، كما تقول: ثلاثة أنفس.

49. Hani, oğullarınızı teker teker boğazlatıp kadınlarınızı sağ bırakarak, sizi işkencenin en kötüsüne uğratan Firavun hanedanından sizi kurtarmıştık... ki sizin için bunda Rabbiniz tarafından muazzam bir imtihan vardı.

5 [543] *Âl* kelimesinin aslı, *ehl*dir; ism-i tasğîri bu sebeple *üheyl* şeklinde gelir. *Ehl* kelimesindeki Hâ, Elif ile değiştirilerek *âl* kelimesi türetilmiştir. Bu kelime hususen, krallar ve benzeri kimseler gibi özel bir önem ve değer sahibi kimseler için kullanılır. Sözgelimi "ayakkabıcılar ehli" ya da "hacamatçılar ehli" gibi bir ifade kullanılmaz.

10 [544] *Fir'avn* kelimesi Amâlika krallarının özel ismidir. Tıpkı Rumların kralına *kayser*, Farsların kralına *kisrâ* denildiği gibi, onların kralına da *fir'avn* denir. Firavunlar çok azgın oldukları için, zorbalık yapan ve inat eden kimse için *tefer'ane fulân*[un] "falanca firavunlaştı" ifadesi türetilmiştir. Şair şöyle demiştir:

Kendisine "Allah'ın konuştuğu Musa" geldi,
15 Ama bu onun firavunluğunu ve şiddetini artırdı.

[545] نَجَّيْناكُمْ [sizi teker teker kurtarmıştık] ifadesi أنجيناكم [sizi kurtarmıştık] ve نجيتكم [sizi kurtarmıştım] şeklinde de okunmuştur.

[546] يَسُومُونَكُمْ fiili, zulmetmek, aşağılamak anlamındaki *sâmehu hasf*[en] ifadesinden türemiştir. Amr b. Külsûm [v.584?] şöyle demiştir;

20 Hükümdar insanları zulme uğrattığında;
Asla rıza göstermeyiz bu haksızlığa!

Bunun aslı, "malı talep etti" anlamındaki *sâme's-sil'at*[e] ifadesinden gelir; sanki "o sizin için en ağır azabı araştırıyor, istiyordu" anlamındadır.

[547] سُوءَ kelimesi, السيىء [kötü] kelimesinin mastarıdır; *e'ûzü bi'llâh*[i] *min*
25 *sû'i'l-huluk*[i] *ve sûi'l-fi'l*[i] [kötü ahlak ve kötü fiilden Allah'a sığınırım] denilir. Burada سُوءَ kelimesi ile "çirkin" anlamı kastedilir. سُوءَ الْعَذابِ ifadesindeki سُوءَ kelimesi ise azabın en şiddetlisi ve fenasıdır. Sanki azap dışındaki şeylere nispetle çirkin olduğu ifade edilmiştir.

[548] ويُذَبِّحُونَ ifadesi يَسُومُونَكُمْ fiilinin beyânıdır. Bu sebeple de aralarında
30 atıf harfi kullanılmamıştır. يُضاهِؤُنَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا ["Nankörce inkâr eden öncekilerin sözünü taklit ediyorlar" (Tevbe 9/30)] âyetinde de aynı kullanım vardır. Zührî [v.124/742] bu kelimeyi يَذْبَحُونَ şeklinde okumuştur. Nitekim tıpkı *kata'a* fiili; *kata'tü's-siyâbe* ve *katta'tühâ* şeklinde iki türlü kullanıldığı gibi ذَبَح fiili de *zebaha* ve *zebbeha* şeklinde kullanılır. İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652] ويُذَبِّحُونَ
35 fiilini يُقَتِّلُونَ şeklinde okumuştur.

٤٩-﴿وَإِذْ نَجَّيْنَاكُم مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ﴾

[٥٤٣] أصل {آل} أهل، ولذلك يصغر بأهيل، فأبدلت هاؤه ألفًا. وخصّ استعماله بأولي الخطر والشأن كالملوك وأشباههم، فلا يقال آل الإسكاف والحَجَّام.

٥ [٥٤٤] و{فِرْعَوْنُ} علم لمن مَلَك العمالقة، كقيصر لِمَلِك الروم، وكسرى لملك الفرس. ولِعُتُوّ الفَراعِنة اشتَقُّوا تَفرْعَن فلان، إذا عتا وتجبّر. وفي مُلَحِ بعضهم:

قَدْ جَاءَهُ الْمُوسَى الْكَلُومُ فَزَادَ فِي ۞ أَقْصَى تَفَرْعُنِهِ وَفَرْطِ عُرَامِهِ

[٥٤٥] وقرئ أنْجيناكم ونجيتكم.

[٥٤٦] {يَسُومُونَكُمْ} من سامه خسفًا، إذا أولاه ظلمًا. قال عمرو بن كلثوم:

١٠ إِذَا مَا الْمَلْكُ سَامَ النَّاسَ خَسْفًا ۞ أَبَيْنَا أَنْ يَقِرَّ الْخَسْفُ فِينَا

وأصله من سام السلعة، إذا طلبها، كأنه بمعنى يبغونكم {سُوءَ الْعَذَابِ} ويريدونكم عليه.

[٥٤٧] والسوء: مصدر السيىء: يقال: أعوذ بالله من سوء الخلق وسوء الفعل، يراد قبحهما. ومعنى {سُوءَ الْعَذَابِ} والعذاب كله سيّىء أشدّه وأفظعه، كأنه قبحه ١٥ بالإضافة إلى سائره.

[٥٤٨] و{يُذَبِّحُونَ} بيان لقوله {يَسُومُونَكُمْ}، ولذلك ترك العاطف، كقوله تعالى {يُضَاهِئُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا} [التوبة: ٢٠]. وقرأ الزهري يذبحون بالتخفيف، كقولك: قطعت الثياب وقطعتها. وقرأ عبد الله يقتلون.

[549] Firavunların İsrailoğullarına bunu yapmasının sebebi, kâhinlerin Firavunu, doğacak bir çocuğun kendisinin helâkine sebep olacağı hususunda uyarmasıdır. Aynı uyarı Nemrut için de yapılmıştır. Ancak ikisinin de bundan korunmak için aldıkları önlemler kendilerini kurtaramamış; Allah'ın dilediği gerçekleşmiştir.

[550] Eğer ذٰلِكُمْ ifadesi, Firavunun yaptıklarına işaret ediyorsa, *belâ*ᵘⁿ kelimesi, mihnet, sıkıntı anlamındadır. Fakat eğer ذٰلِكُمْ onların Firavundan kurtarılmasına işaret ediyorsa, o zaman *belâ*ᵘⁿ kelimesi nimet anlamına gelir.

50. Hani, bir de sizin için denizi yararak sizi kurtarmış; Firavun hanedanını ise gözlerinizin önünde boğmuştuk.

[551] فَرَقْنَا "arasını açtık, bir kısmını diğerinden ayırdık, böylece sizin için orada bir geçiş yolu oldu" anlamındadır. Bir kıraatte bu kelime فَرَّقْنَا şeklinde okunmuştur ki bu durumda, "iyice ayırdık" anlamına gelir. "İki şey arasını ayırdı" denilmek istendiği zaman *feraka*; "daha çok şey arasını ayırdı" denilmek istendiği zaman ise *ferraka* ifadesi kullanılır. Zira denizde ayrılan yollar, İsrailoğullarının boylarının sayısına uygun olarak, on iki tane idi.

[552] **Şayet** "بِكُمْ ifadesi ne anlama geliyor?" **dersen, şöyle derim:** Bu hususta iki değerlendirme söz konusudur. İlkine göre; onların suya girdikleri ve girmeleri ile birlikte suyun ayrıldığı, yani onların suya girmesiyle, -adeta bir şeyin içine girip onu ortadan ikiye ayıran bir başka şey gibi- su ayrılmıştır. İkincisine göre ise "onu sizin sebebinizle, sizi kurtarmak için ayırdık" şeklinde bir anlam söz konusudur. Bu durumda بِكُمْ ifadesi hal konumundadır. Yani, "onu sizin için yardık" anlamındadır. Şairin şu satırlarında da bu kullanım vardır:

> 'Baş'ları ve toprağı eziyordu bizimle atlarımız

Yani, atlarımız biz sırtlarında iken [düşman] başlarını ve toprağını eziyordu.

[553] Rivayet edildiğine göre İsrailoğulları [suyu geçerken] Musa (a.s.)'a, "Hani, dostlarımız nerede? Onları göremiyoruz!" demişler; "Siz yürüyün, onlar da sizin gibi bir yoldan yürüyorlar" diye cevap vermiş; fakat onlar, "Hayır, onları görmeden razı olmayız" diye tutturmuşlar; bunun üzerine Musa (a.s.); "Allah'ım! Şunların kötü ahlâkına karşı bana yardım et" diye dua etmiş. Bunun üzerine; "Asânı şöyle bir 'konuş'tur" diye vahyedilmiş; o da asasını aralarındaki duvarlara vurunca, su içindeki yollar birleşmiş ve birbirlerini görüp konuşabilmişler. وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ yani, sizler bunu görüyor, şahitlik ediyordunuz, herhangi bir şüpheniz kalmamıştı.

[٥٤٩] وإنما فعلوا بهم ذلك لأنّ الكَهَنة أنذروا فرعون بأنه يولد مولود يكون على يده هلاكُه، كما أنذر نمروذ؛ فلم يغن عنهما اجتهادهما في التحفظ، وكان ما شاء الله.

[٥٥٠] والبلاء المحنة إن أشير بـ{ذَلِكُمْ} إلى صنيع فرعون. والنعمة إن أشير به ٥ إلى الإنجاء.

٥٠-﴿وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ﴾

[٥٥١] {فَرَقْنَا} فصلنا بين بعضه وبعض حتى صارت فيه مسالك لكم. وقرئ فرّقنا، بمعنى فصلنا. يقال: فرق بين الشيئين، وفرّق بين الأشياء؛ لأن المسالك كانت اثني عشر على عدد الأسباط.

١٠ [٥٥٢] فإن قلت: ما معنى {بِكُمْ}؟ قلت: فيه أوجه؛ أن يراد أنهم كانوا يسلكونه، ويتفرّق الماء عند سلوكهم، فكأنما فرق بهم كما يفرق بين الشيئين بما يوسط بينهما، وأن يراد فرقناه بسببكم، وبسبب إنجائكم، وأن يكون في موضع الحال بمعنى فرقناه ملتبسًا بكم، كقوله:

تَدُوسُ بِنَا الْجَمَاجِمَ وَالتَّرِيبَا ۞

١٥ أي تدوسها ونحن راكبوها.

[٥٥٣] وروى أنّ بني إسرائيل قالوا لموسى: أين أصحابنا لا نراهم؟ قال: سيروا فإنهم على طريق مثل طريقكم. قالوا: لا نرضى حتى نراهم. فقال: اللّهم أعني على أخلاقهم السيئة. فأوحى إليه: أن قل بعصاك هكذا، فقال بها على الحيطان، فصارت فيها كُوًى، فتراءَوْا وتسامعوا كلامهم {وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ} إلى ذلك وتشاهدونه لا تشكون ٢٠ فيه.

51. Hani, Musa ile kırk geceliğine vaatleşmiştik. Siz de onun arkasından birer zalim olarak o buzağıyı (tanrı) edinmiştiniz!..

52. Bundan sonra, şükredesiniz diye sizi affetmiştik.

[554] İsrailoğulları Firavunun helâkinden sonra Mısır'a [?] girdiklerinde, ellerinde müracaat edecekleri bir kitapları yoktu. Allah da Musa (a.s.)'a Tevrat'ı inzâl edeceğini vaat etmiş; bunun için kendisine Zilka'de ayını ve Zilhicce ayının on gününü vakit olarak tayin etmişti. Âyette "kırk gece" denilmiştir, çünkü aylar gecelere göre hesap edilir.

[555] واعَدْنا [vaatleşmiştik] ifadesi وعَدْنا [vaat etmiştik] şeklinde de okunmuştur. Zira Allah Teâlâ ona vahyi ve Tūr'a gelmeyi vaat etmiştir. "Onun arkasından" yani Tūr'a gidişinden sonra. وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ yani şirk koştuğunuz için "birer zalim olarak".

[556] "Bundan sonra" yani bu büyük hatayı işlemenizden, buzağıyı ilâh edinmenizden sonra tevbe ettiğinizde, "şükredesiniz diye" yani af nimetine karşılık şükretmenizi isteyerek, "sizi affetmiştik."

53. Hani, doğru yolu bulasınız diye, Musa'ya hakkı bâtıldan ayıran o kitabı vermiştik.

54. Hani Musa, kavmine: "Ey kavmim! Buzağıyı (tanrı) edinmekle kendi kendinize zulmetmiş oldunuz! Hemen Yaradanınıza tevbe edin ve birbirinizi öldürün!.. Yaradanınız katında bu (fecî eylem) sizin için daha hayırlıdır!" demişti. (Siz bu emre uyunca) Allah da tevbenizi kabul etmişti. O'dur çünkü tevbeleri daima kabul eden, merhametli (Tevvâb, Rahîm).

[557] *Kitâb* ve *furkān* ifadeleri, onun hem Allah katından inzâl edilmiş yazılı bir belge (kitap) olduğunu hem de hak ile bâtılı ayırt eden bir kıstas (*furkān*) olduğunu, bu iki vasfı birlikte taşıdığını ifade eder. Bununla Tevrat kastedilmiştir. Bu şekilde bir kullanım örneği olarak, cömertlik ve cesaret vasıflarını birleştiren kimseyi kastederek; "Yağmur bulutu ve aslanı gördüm" dersin. "Biz hakkı bâtıldan ayıran o kitabı Musa ile Harun'a; ışık olarak ve müttakîler için öğüt olarak verdik." [Enbiyâ 21/48] âyetinde de aynı durum söz konusudur. Yani *furkān*, ışık ve öğüt olma vasıflarını kendisinde birleştiren kitap demektir. Ya da Tevrat'ın yanı sıra, iman ile küfür arasını ayıran kanıtlar kastedilmiştir ki bu kanıtlar arasında ʿasā, el vb. mucizeler vardır. Bir diğer ihtimal de helal ve haramı birbirinden ayırt edici olan şeriatın kastedilmiş olmasıdır. Bir görüşe göre *furkān*; denizin ikiye ayrılmasıdır. Bir başka görüşe göre *furkān*; onunla düşmanlarının arasını ayıran zaferdir. Nitekim Allah Teâlâ Bedir gününü "[Hak ile bâtılın ayrıldığı] furkān günü" [Enfâl 8/41] olarak nitelemiştir.

٥١-﴿وَإِذْ وَاعَدْنَا مُوسَى أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ﴾

٥٢-﴿ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[٥٥٤] لما دخل بنو إسرائيل مصر بعد هلاك فرعون ولم يكن لهم كتاب ينتهون إليه، وعد الله موسى أن ينزل عليه التوراة، وضرب له ميقاتًا ذا القعدة وعشر ذي الحجة. وقيل {أَرْبَعِينَ لَيْلَةً} لأن الشهور غررها بالليالي.

[٥٥٥] وقرئ {وَعَدْنَا} لأن الله تعالى وعده الوحي ووعد المجيء للميقات إلى الطور {مِنْ بَعْدِهِ} من بعد مضيه إلى الطور {وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ} بإشراككم.

[٥٥٦] {ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ} حين تبتم {مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ} من بعد ارتكابكم الأمر العظيم وهو اتخاذكم العجل {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} إرادة أن تشكروا النعمة في العفو عنكم.

٥٣-﴿وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾

٥٤-﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُوا إِلَى بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾

[٥٥٧] {الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ} يعني الجامع بين كونه كتابًا منزلًا، وفرقانًا يفرق بين الحق والباطل، يعني التوراة، كقولك: رأيت الغيث والليث، تريد الرجل الجامع بين الجود والجراءة. ونحوه قوله تعالى {وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى وَهَارُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءً وَذِكْرًا} [الأنبياء: ٤٨] يعني الكتاب الجامع بين كونه فرقانًا وضياء وذكرًا. أو التوراة، والبرهان: الفارق بين الكفر والإيمان من العصا واليد وغيرهما من الآيات؛ أو الشرع الفارق بين الحلال والحرام. وقيل الفرقان: انفراق البحر. وقيل: النصر الذي فرّق بينه وبين عدوّه، كقوله تعالى {يَوْمَ الْفُرْقَانِ} [الأنفال: ٤١] يريد به يوم بدر.

[558] Âyetteki فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ifadesi zahirine göre anlaşılmıştır ki kendini paralamak, helâk etmek demektir. Bir görüşe göre ise, birbirlerini öldürmeleri anlamında olup, buzağıya tapınmayanların tapınanları öldürmeleri emredilmektedir. Rivayete göre; bu emre muhatap olup da buzağıya tapınanları öldürmek durumunda olan kimse, evlâdını, babasını, yakınlarını onların içinde görüp bu yüzden Allah'ın emrini uygulayamaz, geri dururmuş. Bunun üzerine, Allah bir kara bulut ve simsiyah toz bulutu gönderip ortalığı karartmış; böylece kimse kimseyi göremez olmuş. Sonra herkesin evlerinin avlusunda toplanmasını, buzağıya tapınmayanların ellerine kılıçlarını almalarını emretmiş; ardından da "Sabredin; kim kendini kaçırırsa, eliyle ya da ayağıyla kendini muhafaza etmeye kalkışırsa Allah'ın lâneti onun üzerine olsun!" buyurmuştur. Onlar da hep bir ağızdan "Âmin!" demişler; sonra akşama kadar buzağıya tapınanları öldürmüşlerdir. Nihayet Musa ve Harun (a.s.) ellerini açarak; "Allah'ım! İsrailoğulları helâk oldu; geriye kalanları affet" diye dua etmişler. Bunun üzerine bulut açılmış; tevbenin kabul edildiği anlaşılmış; yalın kılıçları ellerinden düşüvermiş… Öldürülen İsrailoğullarının sayısı ise yetmiş bini bulmuş imiş.

[559] **Şayet** "Âyette art arda kullanılan Fâ'lar arasındaki fark nedir?" **dersen, şöyle derim:** [فَتُوبُوا إِلى بارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا ... فتابَ عَلَيْكُمْ ifadesinde] birinci Fâ sadece sebep Fâ'sıdır, çünkü tevbenin sebebi, zulümdür. İkincisi ise takip Fâ'sıdır, çünkü anlam "Tevbede kararlılık gösterin ve birbirinizi öldürün" şeklindedir. Yani Allah Teâlâ onların tevbelerini, birbirlerini öldürmeleri kılmıştır. Bu öldürmenin onların tevbelerinin tamamı olması da mümkündür. Böylece mâna, "Tevbenizin tamamlanması olarak, tevbeyi takiben birbirinizi öldürün" şeklinde olur. Üçüncü Fâ ise, hazfedilmiş bir kelimeye müteallıktır. Bu ifade de ya Musa (a.s.)'ın onlara söylemiş olduğu söz içerisinde yer almaktadır -ki bu durumda hazfedilmiş bir şarta taalluk eder ve cümle sanki "Siz böyle yaparsanız, O da tevbenizi kabul eder" şeklindedir- ya da Allah Teâlâ'dan onlara yönelik bir hitap olup; "Musa'nın size emrettiği şeyi yaptınız, yaradanınız da sizi affetti" anlamındadır.

[560] **Şayet** "Neden burada Allah Teâlâ'dan özellikle *el-Bârî* ismiyle bahsedildi?" **dersen, şöyle derim:** *el-Bârî* ismi, "Rahmân'ın yaratışında bir düzensizlik göremezsin." [Mülk 67/3)] âyetinde ifade edildiği üzere, mahlûkātı en ufak bir pürüz olmaksızın, farklı şekil ve sûretlerle birbirinden ayırt eden demektir. Bu ifadenin kullanılması, onların kendilerini lütfu ve hikmeti ile farklı şekillerde ve her türlü pürüzden, istenmeyen durumdan uzak bir şekilde yaratmış olan mutlak bilgi ve hikmet sahibi Allah'a kulluk etmeyi bırakıp, O'nun yerine bir buzağıya,

[٥٥٨] حمل قوله {فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ} على الظاهر وهو البخع. وقيل: معناه قتل بعضهم بعضًا؛ وقيل: أمر من لم يعبد العجل أن يقتلوا العبَدَة. وروي أن الرجل كان يبصر ولده، ووالده وجاره وقريبه، فلم يمكنهم المضي لأمر الله، فأرسل الله ضبابة وسحابة سوداء لا يتباصرون تحتها، وأمروا أن يحْتَبوا بأفنية بيوتهم، ويأخذ الذين ٥ لم يعبدوا العجل سيوفهم، وقيل لهم: اصبروا، فلعن الله من مدّ طرفه أو حلّ حُبْوته أو اتقى بيد أو رجل، فيقولون: آمين، فقتلوهم إلى المساء حتى دعا موسى وهارون وقالا: «يا رب! هلكت بنو إسرائيل، البقيةَ البقيةَ!» فكشفت السحابة ونزلت التوبة. فسقطت الشِّفار من أيديهم، وكانت القتلى سبعين ألفًا.

[٥٥٩] فإن قلت: ما الفرق بين الفاآت؟ قلت: الأولى للتسبيب لا غير، لأن الظلم ١٠ سبب التوبة. والثانية للتعقيب، لأن المعنى فاعزموا على التوبة فاقتلوا أنفسكم، من قِبَلِ أن الله تعالى جعل توبتهم قتل أنفسهم. ويجوز أن يكون القتل تمام توبتهم. فيكون المعنى: فتوبوا، فأتبعوا التوبة القتل تتمة لتوبتكم. والثالثة متعلقة بمحذوف، ولا يخلو إما أن ينتظم في قول موسى لهم فتتعلق بشرط محذوف، كأنه قال: فإن فعلتم فقد تاب عليكم. وإمّا أن يكون خطابًا من الله تعالى لهم على طريقة الالتفات. فيكون التقدير: ١٥ ففعلتم ما أمركم به موسى، فتاب عليكم بارؤكم.

[٥٦٠] فإن قلت: من أين اختص هذا الموضع بذكر البارئ؟ قلت: البارئ هو الذي خلق الخلق بريئًا من التفاوت {مَا تَرَى فِى خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَاوُتٍ} [الملك: ٣]، ومتميزًا بعضه من بعض بالأشكال المختلفة والصور المتباينة، فكان فيه تقريع بما كان منهم من ترك عبادة العالم الحكيم الذي برأهم بلطف حكمته على الأشكال ٢٠ المختلفة أبرياء من التفاوت والتنافر، إلى عبادة البقرة التي هي مثل في الغباوة والبلادة؛

Arapların “sığırdan daha ahmak” şeklindeki özdeyişlerinde olduğu üzere, ahmaklıkta darbımesel olan bir hayvana kulluk etmeleri, bu sebeple Allah’ın gazabına maruz kalmaları, böylesine muazzam yaratılışta olmalarının şükrünü eda etmedikleri, bunlardan hiçbirine kādir olmayan bir şeye tâzim ettikleri için sahip oldukları muazzam yaratılışın bozulduğu, sûret ve şekillerinin dağıldığı ifade edilmektedir.

55. Bir de, hani siz: “Ey Musa! Biz Allah’ı açık-seçik görünceye kadar sana iman edip bağlanmayacağız!” demiştiniz de, göz göre göre sizi yıldırım çarpmıştı.

56. Sonra, şükredesiniz diye (bu) ‘ölüm’ünüzün ardından sizi diriltmiştik.

57. Ayrıca sizi bulutlarla gölgeledik; üzerinize kudret helvası ve bıldırcın indirdik. “Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin hoş ve güzel olanlarından yiyin.” (dedik.) Onlarsa, Bize değil sadece kendilerine zulmediyorlardı (bize karşı gelirken)!..

[561] Bu sözü söyleyenlerin yıldırım çarpmasına maruz kalan o yetmiş kişi [A‘râf 7/155] olduğu söylenmiştir. Bir görüşe göre bunlar, içlerinden on bin kişidir. جَهْرَةً ayan beyan, açık-seçik demektir. Bu, *cehera bi’l-kırâ’et*^{i} *ve bi’d-du‘â*$^{'i}$ [sesli sesli okudu, dua etti] ifadesindeki *cehera*nın mastarıdır. Gözle gören kişi sanki cehrî olarak, açık seçik görmüş; kalp ile gören kişi ise gizli saklı olarak görmüş kabul edilmiştir. Kelimenin mansup olma sebebi mastar olmasıdır, zira bu, bir tür görmedir, bu sebeple “görme” fiili ile [نَرَى] nasp edilmiştir. Bu tıpkı *el-kurfusâ’* [köpek oturuşu] kelimesinin “oturma” fiili ile nasp edilmesine benzer. Bir başka ihtimal de جَهْرَةً kelimesinin, *zevî cehratin* [cehrîlik sahibi] anlamında hal olarak mansup olmasıdır. Bu kelime He’nin fethası ile *ceherat*^{en} şeklinde de okunmuştur. Bu durumda bu kelime ya *câhir*^{un} kelimesinin çoğulu ya da mübalağa ifade eden mastar olur.

[562] Bu ifadede Musa (a.s.)’ın İsrailoğullarının sözlerine cevap verdiğine, onlara Hak Teâlâ’nın görülmesinin imkânsız olduğunu öğrettiğine dair bir delil bulunmaktadır. Zira belli bir cihette bulunması mümkün olmayan bir şeyin görülmesi imkânsızdır ve Allah’ın görülmesini mümkün gören kimse, onu cisim ve araz kategorisinde değerlendirmiş olur. İşte, Musa (a.s.) onlara bu şekilde delil ve kanıtları göstererek tekliflerini reddetmiş; ancak onlar tıpkı buzağıya tapınanlar gibi küfürde iyice derine gitmişler; bunun üzerine de Allah tıpkı buzağıya tapınanlara birbirlerini öldürme cezası verdiği gibi bunlara da yıldırım çarpmasını musallat etmiş, böylece iki kâfir güruhu birbirine eşitlemiştir. Yine bu ifadede, onlara verilen cezanın büyüklüğünden, işledikleri şeyin büyüklüğünü gösteren bir delil de mevcuttur.

في أمثال العرب: أبلد من ثور؛ حتى عرضوا أنفسهم لسخط الله ونزول أمره بأن يفك ما ركبه من خلقهم، وينثر ما نظم من صورهم وأشكالهم، حين لم يشكروا النعمة في ذلك، وغمطوها بعبادة من لا يقدر على شيء منها.

٥٥-﴿وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ﴾ ٥

٥٦-﴿ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

٥٧-﴿وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوَى كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَمَا ظَلَمُونَا وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

[٥٦١] قيل: القائلون السبعون الذين صعقوا. وقيل: قاله عشرة آلاف منهم.

١٠ {جَهْرَةً} عيانًا. وهي مصدر من قولك: جهر بالقراءة وبالدعاء، كأنَّ الذي يرى بالعين جاهر بالرؤية، والذي يرى بالقلب مخافت بها. وانتصابها على المصدر، لأنها نوع من الرؤية فنصبت بفعلها كما تنصب القُرْفُصاء بفعل الجلوس، أو على الحال بمعنى ذوي جهرة. وقرئ جهَرة بفتح الهاء، وهي إما مصدر كالغلبة، وإما جمع جاهر.

[٥٦٢] وفي هذا الكلام دليل على أن موسى عليه الصلاة والسلام رادَّهم القول

١٥ وعرّفهم أن رؤية ما لا يجوز عليه أن يكون في جهة محالٌ وأن من استجاز على الله الرؤية فقد جعله من جملة الأجسام أو الأعراض، فرادّوه بعد بيان الحجة ووضوح البرهان، ولجُّوا فكانوا في الكفر كعبدة العجل، فسلط الله عليهم الصعقة كما سلط على أولئك القتل تسوية بين الكفرين ودلالة على عظمهما بعظم المحنة.

[563] الصَّاعِقَةُ onları çarpan, yani öldüren şey demektir. Bir görüşe göre bu, gökten gelip onları yakan bir ateş; bir başka görüşe göre gökten gelen bir çığlıktır. Bir diğer görüşe göre ise Allah onlara ordular göndermiş, onlar da orduların gelişini duyunca cansız yere yığılmışlar; bir gün ve gece ölü gibi kalmışlardır. Ancak Musa (a.s.)'ın yere yığılması ölüm şeklinde değil, bayılma şeklinde olmuştur. "Ayıldığı vakit" [A'râf 7/143] âyeti buna delildir. Âyetten açıkça anlaşılan odur ki; onlar, bizzat gördükleri bir şeye maruz kalmışlardır. Zira وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ [göz göre göre] ifadesi buna delâlet etmektedir. Ali (r.a.) bu ifadeyi, فَأَخَذَتْكُمُ الصَّعْقَةُ [ve o çarpış sizi yakalamıştı] şeklinde okumuştur.

[564] "Şükredesiniz diye" yani ölümden sonra diriltilme nimetine şükredesiniz diye ya da küfre düştükten sonra Allah'ın size yıldırımlar göndermesi ve ölümü tattırması şeklindeki cezalarını görmenizin ardından nail olduğunuz nimete şükredesiniz diye.

[565] "Gölgeledik", yani bulutu üzerinize gölge yaptık. Bu olay çölde gerçekleşmiştir; Allah bulutu onlara âmade kılmış, bulut da onlarla beraber hareket edip sürekli onları güneşten korumuş, geceleyin de dikey bir ateş ışığı indirip yollarını görmelerini sağlamıştır. Yine Allah'ın nimeti sayesinde elbiseleri kirlenmemiş, tanyerinin ağarmasından güneşin doğuşuna kadar gökten kendilerine, her birine bir ölçek düşecek kadar kar gibi *menn* [kudret helvası] yağmış, Allah'ın gönderdiği güney rüzgârları sayesinde bol bol bıldırcın kuşları gelmiş ve herkes kendine yetecek kadar olanı kesip yemiştir.

[566] "Yiyiniz" ifadesinin başında bir "dedik ki" mahzuftur. "Bize zulmetmediler" [وما ظَلَمُونا] ifadesi, bu nimetlere nankörlük etmek sûretiyle bize zulmetmiş olmadılar, anlamında ise de وَما ظَلَمُونا ifadesi maksada yeterince delâlet ettiği için, söz ihtisar edilmiştir.

58. Hani; "Şu şehre girin ve orada, istediğinizi afiyetle ve istediğiniz kadar yiyin. Kapısından da alçakgönüllülükle girin ve 'Bizi bağışla' deyin ki yanlışlarınızı bağışlayayım. İhsan üzere hareket edenlere (ihsanımızı) daha da arttıracağız" demiştik.

59. Buna karşılık, (tamamı değilse de) zulmedenler, o sözü kendilerine söylenenden başka bir şekle çevirdiler. Biz de fâsıklık edip durmalarından dolayı bu zalimlerin üstüne gökten pis bir azap indirdik.

[567] "Şehir" Beyt-i Makdis'tir. Bir görüşe göre Suriye civarındaki şehirlerden Erîhâ'dır. Çölden çıktıktan sonra oraya girmeleri emredilmiştir. "Kapı" şehrin kapısıdır. Bunun onların kıblegâhı olan kubbe kapısı olduğu söylenmiştir. Musa (a.s.)'ın sağlığında Beyt-i Makdis'e girememişlerdir.

[٥٦٣] و{الصَّاعِقَةُ} ما صعقهم، أي أماتهم. قيل: نار وقعت من السماء فأحرقتهم. وقيل: صيحة جاءت من السماء. وقيل: أرسل الله جنودًا سمعوا بحسِّها فخرُّوا صعقين ميتين يومًا وليلة. وموسى عليه السلام، لم تكن صعقتُه موتًا ولكن غشية، بدليل قوله {فَلَمَّا أَفَاقَ} [الأعراف: ١٤٣]. والظاهر أنه أصابهم ما ينظرون إليه، ٥ لقوله {وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ}. وقرأ عليّ رضي الله عنه فَأَخَذَتْكُم الصَّعْقَة.

[٥٦٤] {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} نعمة البعث بعد الموت، أو نعمة الله بعدما كفرتموها إذا رأيتم بأس الله في رميكم بالصاعقة وإذاقتكم الموت.

[٥٦٥] {وَظَلَّلْنَا} وجعلنا الغمام يظلكم. وذلك في التيه؛ سخر الله لهم السحاب يسير بسيرهم يظلهم من الشمس؛ وينزل بالليل عمود من نار يسيرون في ضوئه، ١٠ وثيابهم لا تتسخ ولا تبلى، وينزل عليهم {الْمَنّ} وهو التَّرَنْجَبِين مثل الثلج، من طلوع الفجر إلى طلوع الشمس؛ لكل إنسان صاع. ويبعث الله الجنوب فتحشر عليهم {السَّلْوَى} وهي السُّمانَى فيذبح الرجل منها ما يكفيه.

[٥٦٦] {كُلُوا} على إرادة القول {وَمَا ظَلَمُونَا} يعني فظلموا بأن كفروا هذه النعم وما ظلمونا، فاختصر الكلام بحذفه لدلالة {وَمَا ظَلَمُونَا} عليه.

١٥ ٥٨-﴿وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ﴾

٥٩-﴿فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ﴾

[٥٦٧] {الْقَرْيَةَ} بيت المَقْدِس. وقيل: أريحاء من قرى الشام. أمروا بدخولها ٢٠ بعد التِّيه. {الْبَابَ} باب القرية. وقيل: هو باب القبة التي كانوا يصلون إليها. وهم لم يدخلوا بيت المقدس في حياة موسى عليه الصلاة والسلام.

[568] Kapıya vardıklarında Allah'a şükür ve alçakgönüllülük için secde etmeleri emredilmiştir. Bir görüşe göre "secde"den maksat, kapıdan girerken eğilmeleri, yere kapanmaları, böylece girişlerinin tevazu ve boyun eğme hali üzere olmasıdır. Bir başka görüşe göre; kapı onlar için alçaltılmış, böylece girerken boyunlarını eğmeleri istenmiştir, ancak onlar boyun eğmek yerine, kalçalarının üzerine sürünerek içeri girmişlerdir. حِطَّةٌ kelimesi الحط kelimesinden tıpkı *cilset*[un] ve *rikbet*[un] kelimeleri gibi *fi'let*[un] vezninde türemiştir. Bu, hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir, yani ifade, *mes'eletuna / emrunâ hittat*[un] [isteğimiz / senin işin *hitta*dır, yani günahlarımızın düşürülmesidir] şeklindedir. Aslolan, bu ifadenin mansup olmasıdır. Bu durumda ifade, *hutta 'annâ zunûbenâ hittat*[en] [günahlarımızı üzerimizden düşür] şeklindedir. Ancak sebat anlamı vermek için kelime merfû' yapılmıştır. Bu, şairin şu beytindeki uygulamasına benzer:

Güzelce sabret [be hey garip devem], ikimizin de başı belada!

Burada صَبْرٌ aslında صبراً olup, اصبر صبراً şeklindedir. -İbn Ebî Able [v.151/768] kelimeyi aslı üzere; mansup olarak حِطَّةً şeklinde okumuştur.- Bir görüşe göre mâna, "işimiz bu şehirde yerleşip kalmaktır" şeklindedir.

[569] **Şayet** "Nasp ederek حِطَّةً şeklinde okuyan kimsenin bunu gizli bir 'deyin' fiili ile nasp etmesi, yani ifadenin 'bu kelimeyi söyleyin' şeklinde olması mümkün müdür?" **dersen, şöyle derim:** Bu, uzak bir ihtimal değildir, ama daha düzgün olan, gizli fiille nasp edilmesi ve bu gizli fiilin de "deyin" fiili ile mahallen mansup olmasıdır.

[570] Bir kıraatte; نَغْفِرْ لَكُمْ [sizi bağışlayalım] ifadesi edilgen olarak, يُغْفَر لَكُمْ [siz bağışlanın] şeklinde okunmuştur.

[571] "İhsan üzere hareket edenlere ihsanımızı artıracağız" yani içinizden kim *güzel* tutum ve davranışlar içinde ise bu kelimeyi söylemesi sevabını artıracak, kim de kötü tutum ve davranış sahibi ise bu kelime ona tevbe ve mağfiret olacaktır. "Ancak zulmedenler çevirdiler", yani حِطَّةٌ kelimesinin yerine başka bir kelime koydular. Yani onlara anlamı tevbe ve istiğfar olan bir kelimeyi söylemeleri emredilmişti, ama onlar buna muhalefet ettiler ve mânası tevbe ve istiğfar olmayan başka bir kelime söylediler. Böylece Allah'ın emrine bağlı kalmamış oldular. Maksat onların hususen belli bir lafzı, yani حِطَّةٌ kelimesini söylemelerinin emredildiği, fakat onların bunun yerine başka bir kelime kullanmış olduklarını anlatmak değildir. Çünkü başka bir müstakil kelime kullanıp da kendilerine söylemeleri emredilen mânayı ifade etmiş olsalardı, sözgelimi حِطَّةٌ yerine, "sana istiğfar ediyor, tevbe ediyoruz" ya da

[٥٦٨] أمروا بالسجود عند الانتهاء إلى الباب شكرًا لله وتواضعًا، وقيل: السجود أن ينحنوا ويتطامنوا داخلين، ليكون دخولهم بخشوع وإخبات. وقيل: طُوطِىء لهم البابُ ليخفضوا رؤوسهم فلم يخفضوها، ودخلوا متزحفين على أوراكهم. {حِطَّةٌ} فعلة من الحط كالجلسة والركبة. وهي خبر مبتدأ محذوف، أي مسألتنا حطة، أو ٥ أمرك حطة. والأصل: النصب بمعنى حُطَّ عنا ذنوبَنَا حطةً. وإنما رفعت لتعطي معنى الثبات، كقوله:

صَبْرٌ جَمِيلٌ فَكِلاَنَا مُبْتَلَى ۞

والأصل صبرًا، على: اصبر صبرًا.

وقرأ ابن أبي عبلة بالنصب على الأصل. وقيل معناه: أمرنا حطة، أي أن نحط ١٠ في هذه القرية ونستقرّ فيها.

[٥٦٩] فإن قلت: هل يجوز أن تنصب حطة في قراءة من نصبها بـ{قُولُوا}، على معنى قولوا هذه الكلمة؟ قلت: لا يبعد. والأجود أن تنصب بإضمار فعلها، وينتصب محل ذلك المضمر بـ{قُولُوا}.

[٥٧٠] وقرئ يُغفَر لكم على البناء للمفعول، بالياء والتاء.

١٥ [٥٧١] {وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ} أي من كان محسنًا منكم كانت تلك الكلمة سببًا في زيادة ثوابه، ومن كان مُسيئًا كانت له توبة ومغفرة. {فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا} أي وضعوا مكان حطة {قَوْلًا} غيرها. يعني أنهم أمروا بقولٍ معناه التوبة والاستغفار، فخالفوه إلى قول ليس معناه معنى ما أمروا به، ولم يمتثلوا أمر الله. وليس الغرض أنهم أمروا بلفظ بعينه وهو لفظ الحطة فجاءوا بلفظ آخر، لأنهم لو جاءوا بلفظ آخر مستقل ٢٠ بمعنى ما أمروا به، لم يؤاخذوا به. كما لو قالوا مكان حطة: نستغفرك ونتوب إليك؛

"Allah'ım! Bizi affet" vb. bir şey söylemiş olsalardı, bu şekilde hesaba çekilmez, kınanmazlardı. Bir görüşe göre; حِطَّةٌ yerine *hınta* [buğday], bir başka görüşe göre Nabatça olarak *hıttā sümekāsâ* yani "kızıl buğday" demişler, böylece verilen emri alaya almak, ilâhî emri kendi dünyevî isteklerine tebdil etmek istemişlerdir.

[572] Âyette "zulmedenler" ifadesinin tekrarlanmasında, onların durumlarının çirkinliğini daha güçlü bir şekilde ortaya koyma ve başlarına gelen azabın kendi zulümleri yüzünden olduğunu ifade etme anlamı vardır. A'râf sûresinde bu durum, onların "zulmedenler" oldukları ifade edilmeyerek, sadece "…onlara gönderdik…" [A'râf 7/133] denilerek ifade edilmiştir.

[573] *Ricz*; azap anlamına gelir. Râ'nın ötresi ile [*rucz*] de okunmuştur. Rivayete göre bu azap onlara inince derhal içlerinden yirmi dört bin kişi vebadan ölmüştür. Bir görüşe göre bu sayı yetmiş bin kişidir.

60. Hani Musa, kavmi için su ararken; "Asânla taşa vur" demiştik de, ondan on iki pınar fışkırmıştı; herkes su alacağı yeri biliyordu. "Allah'ın rızkından yiyin-için; ama bozucular gibi yeryüzünde bozuculuk yapmayın." (denmişti.)

[574] İsrailoğulları çölde susuz kalmışlar, Musa (a.s.) da onlara su aramaya başlamıştı; bunun üzerine kendisine, "Asânla taşa vur" denildi. الحجر'in başındaki Elif Lâm, burada mâlûm bir taştan söz edildiği anlamına gelmektedir. Rivayete göre bu, Tûr'a ait bir taş olup Musa (a.s.) bunu yanında taşırmış. Dört köşeli, dört taraflı bir taşmış ve her bir tarafından üç pınar fışkırırmış. İsrailoğullarının boylarından her birinin bir pınarı varmış ve o pınardan çıkan su, bir kanal üzerinden onların olduğu yere akarmış. İsrailoğullarının sayıları altı yüz bin kişi, karargâhlarının genişliği ise on iki mil kadarmış. Bir başka görüşe göre bu taşı Âdem (a.s.) cennetten inerken beraberinde indirmiş; insanlar nesilden nesile bu taşı tevârüs etmişler, nihayet Şu'ayb Peygamber'e kadar gelmiş, o da asā ile birlikte onu Musa (a.s.)'a vermiştir. Bir diğer görüşe göre bu taş, vaktiyle Musa (a.s.)'ın iğdiş edilmiş olduğunu iddia ettikleri olayda, yıkanmak için suya girdiğinde elbisesini üzerine serdiği ve elbisesini alıp kaçıran taştır. Cebrail (a.s.) Musa (a.s.)'a şöyle demiş: "Allah sana diyor ki; bu taşı kaldır, benim o taş üzerinde kudretim, senin ise onda mucizen var." Musa (a.s.) da o taşı heybesinde taşımaya başlamış.

أو اللَّهم اعف عنا، وما أشبه ذلك. وقيل: قالوا مكان حطة: حنطة. وقيل: قالوا بالنبطية: «حِطًّا سُمَقَاثَا» أي حنطة حمراء، استهزاء منهم بما قيل لهم، وعدولًا عن طلب ما عند الله إلى طلب ما يشتهون من أغراض الدنيا.

[٥٧٢] وفي تكرير {الَّذِينَ ظَلَمُوا} زيادة في تقبيح أمرهم وإيذان بأنّ إنزال الرجز عليهم لظلمهم. وقد جاء في سورة الأعراف {فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ} [الأعراف: ١٣٣] على الإضمار.

[٥٧٣] والرجز: العذاب. وقرئ بضم الراء. وروى: أنه مات منهم في ساعة بالطاعون أربعة وعشرون ألفًا. وقيل: سبعون ألفًا.

٦٠-﴿وَإِذِ اسْتَسْقَى مُوسَى لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ وَلا تَعْثَوْا فِي الأَرْضِ مُفْسِدِينَ﴾

[٥٧٤] عطشوا في التيه، فدعا لهم موسى بالسقيا فقيل له: {اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ}. واللام إمّا للعهد والإشارة إلى حجر معلوم. فقد روي أنه حجر طوري حمله معه، وكان حجرًا مربعًا له أربعة أوجه كانت تنبع من كل وجه ثلاث أعين، لكل سبط عين تسيل في جدول إلى السبط الذي أمر أن يسقيهم؛ وكانوا ستمائة ألف، وسعة المعسكر اثنا عشر ميلًا. وقيل: أهبطه آدم من الجنة فتوارثوه، حتى وقع إلى شعيب، فدفعه إليه مع العصا. وقيل: هو الحجر الذي وضع عليه ثوبه حين اغتسل إذ رموه بالأُدْرَة، ففرَّ به، فقال له جبريل: يقول لك الله تعالى ارفع هذا الحجر، فإنّ لي فيه قدرة ولك فيه معجزة، فحمله في مِخْلاته.

[575] Bir diğer ihtimal ise الْحَجَرَ [taş] kelimesinin başındaki Elif Lâm'ın cins ifade etmesi, yani "taş denilen şeye vur" denilmiş olmasıdır. Hasan-ı Basrî'nin "Allah ona hususen belli bir taşa vurmasını emretmemiştir" dediği rivayet edilir. Bu, kudretin tezahürü açısından daha açık ve güçlü bir ihtimaldir. 5 Rivayete göre İsrailoğulları, "Hiç taşın olmadığı bir yere gidersek ne yaparız?!" demişler, Musa (a.s.) da heybesine bir taş koymuş, her konakladıkları yerde onu çıkarmıştır. Bir görüşe göre Musa (a.s.) ona asâsı ile vurunca ondan su fışkırır, bir daha vurunca da su kesilirmiş. Bunun üzerine İsrailoğulları, "Eğer Musa bu taşı kaybedecek olursa susuzluktan ölür gideriz!" demişler, Allah Teâlâ 10 da Musa (a.s.)'a, "bu sefer taşa vurma, onunla konuş, sana itaat edecektir, böylece umulur ki kavmin ibret alır" diye vahyetmiştir. Bir başka görüşe göre bu taş mermer olup her tarafı bir dirsek boyu ölçüsündeymiş. Bir diğer görüşe göre taşın büyüklüğü insan başı kadarmış. Bir görüşe göre bu taş cennetin temellerinden olup uzunluğu Musa (a.s.)'ın boyu ile eşit, on dirsek boyu ka- 15 darmış. Karanlıkta parlayan iki dalı varmış. Musa (a.s.) bu taşı bir merkep sırtında taşırmış.

[576] فَانْفَجَرَتْ kelimesindeki Fâ, hazfedilmiş bir "vurdu" kelimesine taalluk eder, yani cümle "vurdu ve fışkırdı" şeklindedir. Ya da "vuracak olursan fışkırır" şeklindedir. Bu hususu فَتابَ عَلَيْكُمْ [Bakara 2/54] âyetinde zikretmiştik. 20 Bu durumda bu Fâ, ancak çok üst düzey edebî ifadelerde yer alan fasih bir kullanımdır.

[577] عَشْرَةَ kelimesi Şın'ın kesresi ile عَشِرَةَ şeklinde de okunmuştur. Kelimenin bu iki okunuşu iki ayrı lehçedir. كُلُّ أُناسٍ her kol; مَشْرَبَهُمْ su içecekleri pınar demektir.

25 [578] كُلُوا [yeyiniz] ifadesinin başında bir "dedik ki" ifadesi mahzuftur. مِنْ رِزْقِ اللهِ Allah'ın sizlere rızık olarak verdiği yiyecekler demektir ki bu da kudret helvası, bıldırcın ve kayadan çıkan sudur. Bir görüşe göre su, ekinlerin ve meyvelerin kendisi ile bitip yetiştiği, dolayısıyla yenilen ve içilen bir rızıktır.

[579] [تَعْثَوْا kelimesinin kökü olan] العَثْىُ kelimesi, fesadın en şiddetli hali de- 30 mektir. Dolayısıyla onlara, "fesat halinizde iyice aşırıya gitmeyin" denilmiştir, zira onlar bu konuda gerçekten iyice haddi aşmış durumda idiler.

[٥٧٥] وإمّا للجنس، أي اضرب الشيء الذي يقال له الحجر. وعن الحسن: لم يأمره أن يضرب حجرًا بعينه. قال: وهذا أظهر في الحجة وأبين في القدرة. وروى أنهم قالوا: كيف بنا لو أفضينا إلى أرض ليست فيها حجارة، فحمل حجرًا في مِخْلاته فحيثما نزلوا ألقاه. وقيل: كان يضربه بعصاه فينفجر، ويضربه بها فييبس. فقالوا: إن فقد موسى عصاه مُتْنا عطشًا، فأوحى إليه: لا تقرع الحجارة، وكلِّمها تُطعْك، لعلهم يعتبرون. وقيل: كان من رخام وكان ذراعًا في ذراع. وقيل: مثل رأس الإنسان. وقيل: كان من أُسِّ الجنة طوله عشرة أذرع على طول موسى، وله شعبتان تتَّقدان في الظلمة، وكان يحمل على حمار.

[٥٧٦] {فَانْفَجَرَتْ}، الفاء متعلقة بمحذوف، أي فضرب فانفجرت. أو فإن ضربت فقد انفجرت، كما ذكرنا في قوله {فَتَابَ عَلَيْكُمْ} [البقرة: ٥٤]. وهي على هذا فاء فصيحة لا تقع إلا في كلام بليغ.

[٥٧٧] وقرئ عشرة بكسر الشين وبفتحها، وهما لغتان. {كُلُّ أُنَاسٍ} كل سبط {مَشْرَبَهُمْ} عينهم التي يشربون منها.

[٥٧٨] {كُلُوا} على إرادة القول. {مِنْ رِزْقِ اللّهِ} مما رزقكم من الطعام وهو المنّ والسلوى ومن ماء العيون. وقيل: الماء ينبت منه الزروع والثمار، فهو رزق يؤكل منه ويشرب.

[٥٧٩] والعَثْيُ: أشدّ الفساد، فقيل لهم: لا تتمادوا في الفساد في حال فسادكم، لأنهم كانوا متمادين فيه.

61. Hani; "Ey Musa, biz bir çeşit yemeğe artık dayanamayacağız! Rabbine dua et de, bizim için toprakta yetişen sarımsak, sebze, acur, mercimek ve soğan çıkarsın" demiştiniz, Musa da; "Siz hayırlı olanı bayağı olanla mı değiştirmek istiyorsunuz?! Öyleyse inin (envâ-i çeşit işkenceye uğradığınız Mısır gibi) bir şehre! İstediğiniz şeyler orada vardır!.." demişti. İşte, böyle böyle vuruldu üzerlerine bu aşağılık ve düşkünlük!.. Böyle böyle uğradılar Allah'ın gazabına. Allah'ın âyetlerini inkâr edip durmaları ve haksız yere peygamberlerini öldürmeleri yüzünden... Sürekli karşı çıkmaları ve haddi aşmaları yüzünden...

[580] İsrailoğulları tarımla uğraşan bir toplum idi, [çöl yolculuğuna girdiklerinde] alışmış oldukları yaşamlarını özlediler ve içinde bulundukları nimetlere burun kıvırmaya başladılar. Artık canları [eski hayatlarına karşılık] sıkıntıya razı idi. "Bir çeşit yemeğe" ifadesi ile çölde kendilerine rızık olarak verilen kudret helvası ve bıldırcın etini kastetmişlerdir. **Şayet** "Burada iki yemekten söz edildiği halde neden 'bir çeşit yemek' ifadesi kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bir çeşit ifadesiyle, değişmeyen, farklılık arz etmeyen yemeği kastetmişlerdir. Bir kişinin sofrasında türlü yemekler olsa, fakat her gün sürekli olarak aynı yemekleri yese, onun için, "falan kimse tek çeşit yemek yiyor" denilir. Bununla onun yediği yemekleri hiç değiştirmediği kastedilir. Yine onların bir çeşit yemek ifadesiyle, "tek tür yemek" anlamını kastetmiş olmaları da mümkündür, çünkü kudret helvası ve bıldırcın, damak zevki olan seçkin kimselerin yediği bir yemek türüdür. Oysa onlar "bizler çiftçilik yapan bir toplumuz, eker biçeriz, bu yüzden sadece hububat ve bakliyat gibi alışkın olduğumuz farklı şeyleri yemek isteriz" demişlerdir.

[581] "Bizim için çıkarsın" yani, bizim için ortaya koysun; vücuda getirsin. *Bakl*^{un} yerde biten yeşillikler demektir. Bundan maksat, insanların yedikleri nane, kereviz, pırasa ve benzeri lezzetli yeşilliklerdir.

[582] وقِثائها kelimesi ötre ile وقُثائها şeklinde de okunmuştur. الفوم buğday demektir, bu kelimeden türetilerek kullanılan *fevvimû le-nâ* ifadesi, "bizim için ekmek pişirin" anlamındadır. Yine bu anlamda الثوم da denilmiştir. İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v.32/652] وَثُومِهَا şeklindeki okuyuşu bunu teyit eder. Bu okuyuş, soğan, sarımsak gibi kelimeler açısından daha uygundur.

[583] الَّذِي هُوَ أَدْنى daha düşük konumda, daha aşağı değerde olan demektir. Alçaklık ve yakınlık, değer düşüklüğü anlamında kullanılır. Sözgelimi *huve dâni'l-mahall*^{i} *ve karîbu'l-menzilet*^{i} [o aşağı mahalde, yakın konumdadır] denilir.

٦١-﴿وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ﴾ ٥

[٥٨٠] كانوا فلاحة فنزعوا إلى عِكْرِهم فأَجموا ما كانوا فيه من النعمة وطلبت أنفسهم الشقاء {على طَعَامٍ وَاحِدٍ} أرادوا ما رزقوا في التيه من المنّ والسلوى. فإن قلت: هما طعامان فما لهم قالوا على طعام واحد؟ قلت: أرادوا بالواحد ما لا يختلف ولا يتبدّل، ولو كان على مائدة الرجل ألوان عدة يداوم عليها كل يوم لا يبدلها، قيل: لا يأكل فلان إلا طعامًا واحدًا، يراد بالوحدة نفي التبدّل والاختلاف. ويجوز أن يريدوا أنهما ضرب واحد، لأنهما معًا من طعام أهل التلذذ والترف، ونحن قوم فلّاحَة أهل زراعات، فما نريد إلا ما ألفناه وضرينا به من الأشياء المتفاوتة كالحبوب والبقول ونحو ذلك. ١٠

[٥٨١] ومعنى {يُخْرِجْ لَنَا} يظهر لنا ويوجد. والبقل ما أنبتته الأرض من الخُضَر. والمراد به أطايب البقول التي يأكلها الناس كالنعناع والكَرَفْس والكرّاث وأشباهها. ١٥

[٥٨٢] وقرئ وقُثائها بالضم. والفوم: الحنطة. ومنه فَوِّمُوا لنا، أي اخبزوا. وقيل: الثوم، ويدل عليه قراءة ابن مسعود وثومها، وهو للعدس والبصل أوفق.

[٥٨٣] {الَّذِى هُوَ أَدْنَى} الذي هو أقرب منزلة وأدون مقدارًا. والدنوّ والقرب يعبر بهما عن قلة المقدار فيقال: هو داني المحل وقريب المنزلة،

Benzer şekilde uzaklık ifadesi ile bunun tam tersi kastedilir. Sözgelimi *huve ba'îdü'l-mahall[i] ve ba'îdü'l-himmet[i]* [o uzak konumda, uzak himmet sahibi biridir] der ve bununla onun üstünlük ve yüceliğini kastederler. Züheyr el-Furkubî [el-Kisâî; v.155/771] bu ifadeyi Hemze ile, الدناءة kökünden türeterek أَدْنَأُ şeklinde okumuştur.

[584] اهْبِطُوا مِصْراً ifadesi, ötre ile اُهبُطوا şeklinde de okunmuştur. Anlam, çölden oraya inin şeklindedir. Vadiden aşağı inen kişi için *hebeta'l-vâdiy[e]* ifadesi, vadiden yukarı çıkan için ise *hebeta minhu* ifadesi kullanılır. Çöl bölgesi Beyt-i Makdis'den [Şam civarındaki] Kınnesrîn bölgesine kadar olan 12'ye 8 fersahlık alandır. [i] مِصْراً kelimesi ile özel isim [Mısır] da kastedilmiş olabilir ki bu durumda iki sebep, yani ma'rifelik ve müenneslik sebepleri bir araya geldiği halde kelimenin munsarif [sonu tenvinli] olarak gelmiş olması ortasındaki harfin, tıpkı وَنُوحًا [Örn. Enbiyâ 21/76] ve وَلُوطًا [Örn. Enbiyâ 21/74] ifadelerinde olduğu gibi sakin olması sebebiyledir; bu iki kelimede de yabancılık ve ma'rifelik söz konusu olduğu halde bunlar da gayr-i munsarif değildir. [ii] مِصْراً kelimesi ile ülke/şehir [cinsi] kastedilmişse o zaman kelimede bir tek sebepten başka gayr-ı munsariflik sebebi kalmamaktadır; herhangi bir şehrin kastedilmiş olması halinde de durum aynıdır. İbn Mes'ûd mushafında -ki A'meş [v.148/765] de böyle okumuştur- tenvinsiz bir şekilde, tıpkı ادخلوا مصر [Yûsuf 12/99] âyetinde olduğu gibi, اهْبِطُوا مِصْر olarak yer alır. Bir görüşe göre, kelimenin aslı *Mısrâîm* olup daha sonra Arapçalaşmıştır.

[585] "Üzerlerine zillet vuruldu", yani zillet onları kuşatır ve kaplar oldu, artık onlar tıpkı bir kafeste hapsedilmiş gibi zillete mahkûmdurlar ya da duvara vurulan çamur gibi zillet onların üzerine yapıştırılmış durumdadır. Bu yüzden Yahudiler zillet içinde, perişan durumdadırlar; daima düşkün, yoksul ve toz toprak içerisindedirler. Onlar ya gerçekten bu durumdadırlar ya da Müslümanlar kendilerinden iki kat cizye almasın diye kendilerini fakir ve perişan göstermektedirler.

[586] وَباؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللهِ ifadesindeki باؤ kelimesi, tıpkı bir kişi diğerine eşdeğer ve denk olduğu ve onun ölümü karşılığında öldürülecek durumda olduğu zaman söylenen *bâ'e fülân[ün] bi-fülân[in]* ifadesindeki gibidir. Yani bu ifade, "onlar Allah'ın gazabına müstehak oldular" demektir. ذلِكَ, daha önce zikredilen zillet, meskenet, gazaba maruz kalma gibi hususlara işarettir. Anlam, "bu, onların küfürleri ve peygamberleri öldürmeleri sebebiyledir" şeklindedir. Bilindiği üzere Yahudiler -Allah onlara lânet etsin-, Şa'yâ [İşaya], Zekeriya ve Yahya peygamberleri öldürmüşlerdir.

كما يعبر بالبعد عن عكس ذلك فيقال: هو بعيد المحل وبعيد الهمة، يريدون الرفعة والعلوّ. وقرأ زهير الفرقبي: أدنأ، بالهمزة من الدناءة.

[٥٨٤] {اهْبِطُوا مِصْرًا} وقرئ اهبُطوا بالضم؛ أي انحدروا إليه من التيه. يقال: هبط الوادي، إذا نزل به، وهبط منه، إذا خرج. وبلاد التيه: ما بين بيت المقدس إلى ٥ قِنَّسْرِين، وهي اثنا عشر فرسخًا في ثمانية فراسخ. ويحتمل أن يريد العلَم؛ وإنما صرفه مع اجتماع السببين فيه وهما التعريف والتأنيث، لسكون وسطه كقوله {وَنُوحًا...} [الأنبياء: ٧٦]، {وَلُوطًا...} [الأنبياء: ٧٤]؛ وفيهما العجمة والتعريف. وإن أريد به البلد فما فيه إلا سبب واحد؛ وأن يريد مصرًا من الأمصار. وفي مصحف عبد الله، وقرأ به الأعمشُ اهبطوا مصرَ، بغير تنوين، كقوله {ادْخُلُوا مِصْرَ} [يوسف: ٩٩]. ١٠ وقيل: هو مِصْرائِيم فعرِّب.

[٥٨٥] {وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ} جعلت الذلة محيطة بهم مشتملة عليهم، فهم فيها كما يكون في القبة من ضربت عليه. أو ألصقت بهم حتى لزمتهم ضربة لازب، كما يضرب الطين على الحائط فيلزمه، فاليهود صاغرون أذلاء أهل مسكنة ومَدْقَعة، إما على الحقيقة وإما لتصاغرهم وتفاقرهم، خيفة أن تُضاعف عليهم الجزية.

١٥ [٥٨٦] {وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللهِ} من قولك: باء فلان بفلان، إذا كان حقيقًا بأن يقتل به، لمساواته له ومكافأته، أي صاروا أحقاء بغضبه. {ذَلِكَ} إشارة إلى ما تقدّم من ضرب الذلة والمسكنة والخلاقة بالغضب، أي ذلك بسبب كفرهم وقتلهم الأنبياء؛ وقد قتلت اليهود -لُعِنوا- شَعْيَا وزكريا ويحيى وغيرهم.

[587] **Şayet** "Peygamberleri öldürmek zaten ancak haksız yere olabilir, o halde neden âyette haksız yere kaydına yer verilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun anlamı, onların peygamberleri kendi açılarından dahi haksızca öldürmüş olduklarıdır. Çünkü peygamberler ne insan öldürmüşler ne de yeryüzünde fesat çıkarmışlardır; dolayısıyla ölüm cezasını hak edecek hiçbir şey yapmamışlardır. Aksine onlar Yahudilere nasihatte bulunmuşlar, onları kendilerine fayda verecek şeylere davet etmişlerdir. Onlar ise peygamberleri öldürmüşlerdir. Eğer durumu soruştursalar ve insaflıca düşünselerdi, onları öldürmek için ellerinde hiçbir sebep bulunmadığını göreceklerdi.

[588] Ali (r.a.) ويقتلون [öldürürler] ifadesini şedde ile وَيُقَتِّلُونَ [teker teker öldürürler / öldürür dururlar] şeklinde okumuştur.

[589] [Âyetin sonundaki] ذٰلِكَ [Bu] daha önceki ism-i işaretin tekrarıdır. "isyan etmeleri sebebiyle" yani Allah'ın âyetlerini inkâr edip peygamberlerini öldürmeleri ile birlikte türlü suçlar, günahlar işlemiş ve her konuda Allah'ın sınırlarını ihlal etmiş olmaları yüzünden. Bir görüşe göre bu, onların Cumartesi yasağını çiğnemeleridir. ذٰلِكَ ile onların küfürlerine ve peygamberleri öldürmelerine işaret edilmiş olması, yani isyankarlıkları ve had bilmezlikleri sebebiyle küfre batmış ve peygamberleri öldürmüş olduklarının ifade edilmiş olması da mümkündür. Zira onlar küfre iyice batmışlar ve neticede kalpleri katılaşmış, Allah'ın âyetlerini inkâr edecek ve peygamberlerini öldürecek kadar cüret sahibi olmuşlardır. Bir başka ihtimal de ذٰلِكَ ile "bu küfür ve peygamber öldürme, onların isyankârlıkları ile birliktedir" anlamının kastedilmiş olmasıdır.

62. İman edenlerden, Yahudi, Hıristiyan ve Sābiîlerden; Allah'a ve 'Son Gün'e iman edip salih amel işleyen herkesin, Rabbi katında mükâfatı vardır; onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir.

[590] "İman edenler" yani kalpleri onaylamadığı halde sadece dilleri ile iman eden münafıklar, وَالَّذِينَ هادُوا Yahudiler, Yahudiyim diyenler demektir. Kökü *hâde - yehûdu* şeklindedir. Kişi Yahudiliğe girdiği zaman, *tehevvede* [Yahudi oldu] denilir. Çoğulu *hûd* şeklindedir. *Nasārâ*, *nasrân* kelimesinin çoğulu olup *racul*[ün] *nasrân*[ün] [Hıristiyan kişi] ve *imra'et*[ün] *nasrânet*[ün] [Hıristiyan kadın] ifadeleri kullanılır. Şair, *nasrânet*[ün] *lem tehannef* [Hanif kalmamış Hıristiyan kadın] ifadesini kullanmıştır. *Nasrânî* kelimesinin sonundaki Yâ, tıpkı *ahmerî* kelimesindeki gibi, mübalağa ifade etmek içindir. Bunlar Mesih'e yardım ettikleri için [yardımcılar anlamında] bu isimle isimlendirilmişlerdir. الصَّابِئِينَ ise

[٥٨٧] فإن قلت: قتل الأنبياء لا يكون إلا بغير الحق فما فائدة ذكره؟ قلت: معناه أنهم قتلوهم بغير الحق عندهم لأنهم لم يقتلوا ولا أفسدوا في الأرض فيقتلوا. وإنما نصحوهم ودعوهم إلى ما ينفعهم فقتلوهم، فلو سئلو وأنصفوا من أنفسهم لم يذكروا وجهًا يستحقون به القتل عندهم.

٥ [٥٨٨] وقرأ عليّ رضي الله عنه ويقتّلون بالتشديد.

[٥٨٩] {ذَلِكَ} تكرار للإشارة {بِمَا عَصَوْا} بسبب ارتكابهم أنواع المعاصي واعتدائهم حدود الله في كل شيء، مع كفرهم بآيات الله وقتلهم الأنبياء. وقيل: هو اعتداؤهم في السبت. ويجوز أن يشار بـ{ذَلِكَ} إلى الكفر وقتل الأنبياء، على معنى أن ذلك بسبب عصيانهم واعتدائهم؛ لأنهم انهمكوا فيهما وغلَوْا حتى قست قلوبهم

١٠ فجسروا على جحود الآيات وقتل الأنبياء، أو ذلك الكفر والقتل مع ما عصوا.

٦٢-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

[٥٩٠] {إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا} بألسنتهم من غير مواطأة القلوب، وهم المنافقون {وَالَّذِينَ هَادُوا} والذين تهوّدوا. يقال: هاد يهود، وتهوّد، إذا دخل في اليهودية،

١٥ وهو هائد، والجمع هودٌ. {وَالنَّصَارَى} وهو جمع نصرانُ. يقال: رجل نصرانُ، وامرأة نصرانةٌ، قال: نصرانةٌ لم تحنَّف. والياء في نصرانيّ للمبالغة كالتي في أحمريّ. سموا لأنهم نصروا المسيح. {وَالصَّابِئِينَ} وهو من صبأ،

“dinden çıkmak” anlamındaki *sabe'e* kökünden gelir. Sābiîler Yahudilik ve Hıristiyanlığın dışında, meleklere tapınan bir gruptur. مَنْ آمَنَ [iman eden] yani bu kâfirler içerisinde halis bir şekilde iman eden ve İslâm dinine aslî olarak giren, katılan kimse demektir. “Salih amel işlerse, mükâfatı vardır”; bu onların iman ve amelleri ile kazanmış oldukları mükâfattır.

[591] **Şayet** “مَنْ آمَنَ ifadesinin i‘râbdaki mahalli nedir?” **dersen, şöyle derim:** Bu ifadenin mahalli ref‘tir; eğer mübteda olduğu kabul edilirse haberi de, فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ ifadesidir. Ancak İnne'nin isminden bedel ya da ona atıf olduğu kabul edilirse, o zaman mahalli nasptır. Birinci ihtimalde İnne'nin haberi, bütünüyle cümledir; ikinci ihtimalde ise فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ ifadesidir. فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ ifadesindeki Fâ, مَنْ ifadesinin şart mânası ihtiva etmesinden dolayı gelmiştir.

63. Hani, Tūr'u üstünüze kaldırarak sizden sapasağlam söz almıştık: Size verdiklerimize kuvvetle sarılın; onun muhtevası üzerinde iyice düşünün ki, sakınasınız.

64. Sonra bu sözü müteakip yine yüz çevirdiniz! Eğer üstünüzde Allah'ın fazl u rahmeti olmasaydı, kesinlikle hüsrana uğrayanlardan olacaktınız!

65. İçinizden, cumartesi günü sınırı aştıkları için kendilerine: “Aşağılık birer maymun olun!” dediğimiz kimseleri de bilirsiniz elbette!..

66. Biz bunu, önündekilere ve ardındakilere ibretlik bir ceza; müttakîler için de bir öğüt kıldık.

[592] “Hani, o dağı üstünüze kaldırarak” Tevrat'ta olanlarla amel edeceğinize dair “sizden sapasağlam söz almıştık;” kabul etmiş ve söz vermiştiniz. Musa (a.s.) onlara levhaları getirmiş; onlar da bu levhalarda yazılı olan ağır ve zor hükümleri görmüşler, bunları ağır ve zor buldukları için de kabul etmek istememişlerdir. Bunun üzerine, Cebrail'e emir verilmiş; o da dağı [Tūr'u] kökünden söküp kaldırarak üzerlerine gölgelik gibi dikmişti. Bu sırada Musa (a.s.) onlara, “ya kabul edersiniz ya da dağ üzerinize bırakılır” dedi; onlar da kabul ettiler.

[593] “Size verdiğimize” yani verdiğimiz kitaba, “kuvvetle” azim ve kararlılıkla “sarılın [dedik].” خُذُوا ifadesinin başında قلنا şeklinde bir hazif vardır. “Onun muhtevası üzerinde iyice düşünün” yani kitapta olanları muhafaza edin, onu inceleyin, unutmayın, ondan gafil kalmayın “ki, sakınasınız.” Yani hakkınızda umulan odur ki muttakî olursunuz ya da size; muttaki olasınız diye

إذا خرج من الدين؛ وهم قوم عدلوا عن دين اليهودية والنصرانية وعبدوا الملائكة {مَنْ آمَنَ} من هؤلاء الكفرة إيمانًا خالصًا ودخل في ملة الإسلام دخولًا أصيلًا {وَعَمِلَ صالحا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ} الذي يستوجبونه بإيمانهم وعملهم.

[٥٩١] فإن قلت: ما محل من آمن؟ قلت: الرفع إن جعلته مبتدأ خبره {فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ}؛ والنصب إن جعلته بدلًا من اسم إنّ المعطوف عليه. فخبر إنّ في الوجه الأول الجملة كما هي، وفي الثاني {فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ}. والفاء لتضمُّن {مَنْ} معنى الشرط.

٦٣-﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

٦٤-﴿ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَلَوْلا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

٦٥-﴿وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ﴾

٦٦-﴿فَجَعَلْنَاهَا نَكَالا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ﴾

[٥٩٢] {وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ} بالعمل على ما في التوراة {وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ} حتى قبلتم وأعطيتم الميثاق. وذلك أن موسى عليه السلام جاءهم بالألواح فرأوا ما فيها من الآصار والتكاليف الشاقة، فكبرت عليهم وأبوا قبولها، فأمر جبريل فقلع الطور من أصله، ورفعه وظلّله فوقهم، وقال لهم موسى: إن قبلتم وإلا أُلقي عليكم، حتى قبلوا.

[٥٩٣] {خُذُوا} على إرادة القول {مَا آتَيْنَاكُمْ} من الكتاب {بِقُوَّةٍ} بجدّ وعزيمة {وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ} واحفظوا ما في الكتاب وادرُسوه ولا تنسوه ولا تغفلوا عنه {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} رجاء منكم أن تكونوا متقين،

"Kitaba kuvvetle sarılın ve muhtevası üzerinde düşünün" dedik. -خذوا ما آتَيْتُكُم [Size verdiklerimi alın] واذَّكَّرُوا [hatırlayın] ve تَذَكَّرُوا [düşünüp ders çıkartın] şeklinde okuyuşlar da vardır.- "Sonra sözünüzden döndünüz, vefa göstermediniz. Allah'ın fazl u rahmeti olmasaydı", sizi tevbeye muvaffak kılma sûretiyle size rahmet etmeseydi, o zaman hüsrana uğrardınız.

[594] *es-Sebt*, Yahudilerin Cumartesi gününü tazimlerini ifade eden *sebetet* kelimesinden mastardır. Yahudilerden bazı insanlar bu yasağı çiğnemiş, o günün sadece ibadete adanması, tazim edilmesi şeklindeki yasağı ihlal etmiş, avlanmakla meşgul olmuşlardı. Zira Allah Teâlâ onları imtihan etmekteydi, Cumartesi günü geldiğinde bütün balıklar su yüzüne doğru çıkıyordu, o gün geçtiğinde ise hepsi dağılıp kayboluyordu. Bu husus "Cumartesi günleri balıkları sürüyle geliyor, cumartesi tatili yapmadıkları gün ise gelmiyordu; onları işte böyle imtihan ediyorduk!" [A'râf 7/163] âyetinde ifade edilmiştir. Bu yüzden Yahudiler deniz kenarında havuz oluşturdular ve denizden havuzlara doğru kanallar açtılar; balıklar [cumartesi] bu kuyulara giriyorlar; onlar da pazar günü bu balıkları avlıyorlardı. Yasağı balıkları böyle havuzlara hapsederek çiğnemiş oluyorlardı.

[595] قِرَدَةً خاسِئِينَ ifadeleri كونوا ifadesinin iki haberidir. Yani, "maymunluk ve aşağılık vasıflarının her ikisi de sizde olsun" demektir ki bu da küçüklük ve kovulma/ötelenmedir. "Onu" yani bu maymunlaşmayı, "önündekilere ve sonrasındakilere" yani milletlere, çağlara "caydırıcı ibretlik bir ceza kıldık" itibar edenlerin uzak duracağı bir ibret haline getirdik. -Kelepçe anlamındaki *nikl* de bu kökten gelmektedir.- Zira onların maymuna dönüşmesi kadim kitaplarda zikredilmiş ve ibret olmuştur. Onlar ve naklettikleri sonraki nesiller de bu ibreti almışlardır. "Önündekiler" ifadesi ile, o gün yaşayan milletler ve beldeleri kastedilmiştir. Bir görüşe göre; bu *nekâl* [ibretlik ceza], önündekilere geçmiş ve gelecek günahları yüzünden tenkil edici bir ceza demektir. "Müttakîler için", yani toplumun salihlerinden olup da onları yasağı çiğnemekten alıkoymaya çalışan kimseler ya da bu ibreti işiten bütün müttakîler "için bir öğüt kıldık."

أو قلنا خذوا واذكروا إرادة أن تتقوا. -وقرئ خذوا ما آتيتُكم، وتَذَكّروا واذَّكَّروا.- {ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ} ثم أعرضتم عن الميثاق والوفاء به {فَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ} بتوفيقكم للتوبة لخسرتم.

[٥٩٤] والسَّبْت مصدر سبتت اليهود، إذا عظَّمت يوم السبت. وإن ناسًا منهم اعتدَوا فيه، أي جاوزوا ما حدّ لهم فيه من التجرّد للعبادة وتعظيمه، واشتغلوا بالصيد. وذلك أن الله ابتلاهم فما كان يبقى حوت في البحر إلا أخرج خرطومه يوم السبت، فإذا مضى تفرّقت. كما قال: {تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعًا وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ لَا تَأْتِيهِمْ كَذَلِكَ نَبْلُوهُم} [الأعراف: ١٦٣] فحفروا حياضًا عند البحر وشرعوا إليها الجداول، فكانت الحيتان تدخلها فيصطادونها يوم الأحد. فذلك الحبس في الحياض هو اعتداؤهم.

[٥٩٥] {قِرَدَةً خَاسِئِينَ} خبران، أي كونوا جامعين بين القردية والخسوء، وهو الصَّغار والطرد {فَجَعَلْنَاهَا} يعني المسْخة {نَكَالًا} عبرة تنكِّل من اعتبر بها، أي تمنعه. ومنه النكل، القيد. {لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا} لما قبلها {وَمَا خَلْفَهَا} وما بعدها من الأمم والقرون، لأن مسختهم ذكرت في كتب الأولين فاعتبروا بها، واعتبر بها من بلغتهم من الآخرين. أو أريد بما بين يديها ما بحضرتها من القرى والأمم. وقيل نكالًا: عقوبة منكِّلة لما بين يديها لأجل ما تقدّمها من ذنوبهم وما تأخر منها {وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ} للذين نهوهم عن الاعتداء من صالحي قومهم، أو لكل متقٍ سمعها.

67. Hani Musa, kavmine: "Allah, size bir sığır boğazlamanızı emrediyor" demişti de: "Sen bizimle alay mı ediyorsun?!" demişlerdi. Musa da: "Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım!" demişti.

68. "Bizim için Rabbine dua et de onu bize iyice bildirsin" demişlerdi. Musa da: "Allah; 'O ne çok kart, ne de çok körpedir. İkisinin ortası dinç bir sığırdır' buyuruyor. Haydi, artık o memur olduğunuz şeyi yapın!" demişti.

69. "Bizim için Rabbine dua et de, bize onun rengini açıklasın." dediler. O da: "Rabbim; 'O, bakanlara ferahlık veren, parlak renkli sarı bir inektir' diyor" dedi.

70. Dediler ki: "Rabbine dua et de bize onun niteliğini daha açık bir şekilde bildirsin. Çünkü bize sığırlar birbirine benzer geliyor. Allah dilerse, elbette doğruyu bulanlardan olacağız."

71. "Rabbim; onun, henüz boyunduruğa koşulup tarla sürmemiş, ekin sulamamış salma bir inek olduğunu, alacası da bulunmadığını söylüyor." dedi. "İşte, şimdi hakkıyla anlattın!" dediler ve onu boğazladılar... Ama neredeyse yapmayacaklardı.

72. Hani, siz birinin canına kıymıştınız da; sonra o konuda birbirinizle çekişmeye başlamıştınız. Oysa Allah gizlediklerinizi açığa çıkaracaktı!

73. Nitekim "Onun bir parçasını buna vurun!" demiştik... İşte Allah ölüleri böyle diriltir. O size âyetlerini böyle gösteriyor ki, aklınızı başınıza alasınız.

[596] [Anlatıldığına göre] İsrailoğulları içerisinde varlıklı bir ihtiyar vardı; bir gün bu ihtiyarın oğlunu, mirasına sahip olmak için yeğenleri öldürmüş ve şehrin kapısına atıvermişler; ardından da gelip diyetini istemişlerdi. Allah da bir inek kurban etmelerini ve ineğin bir uzvu ile maktule vurmalarını emretmişti, böylece maktul dirilecek ve katilin kim olduğunu haber verecekti.

[597] قالُوا أَتَتَّخِذُنا هُزُوًا ; bizleri alay edilecek bir şey ya da alay edilecek kimseler yerine mi koyuyorsun veya bizimle alay mı ediyorsun. Veya alayda aşırılığı ifade etmek üzere, "bizi alay mı belledin" denilmiştir. مِنَ الْجاهِلِينَ; zira böyle bir konuda alay etmek, cehalet ve beyinsizlik sayılır. Bir kıraatte iki ötre ile هُزُؤًا şeklinde okunmuş, bir başka kıraatte Ze'nin sükûnu ile هُزْءًا şeklinde okunmuştur. Bu iki okuyuş كُفُؤًا ve كُفْؤًا gibidir. Hafs [v.180/796] iki ötre ve Vav ile هُزُوًا şeklinde okumuştur.

٦٧-﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ إِنَّ اللهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ أَعُوذُ بِاللهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ﴾

٦٨-﴿قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لا فَارِضٌ وَلا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ﴾

٥ ٦٩-﴿قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِينَ﴾

٧٠-﴿قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ﴾

٧١-﴿قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لا ذَلُولٌ تُثِيرُ الأَرْضَ وَلا تَسْقِي الْحَرْثَ مُسَلَّمَةٌ
١٠ لا شِيَةَ فِيهَا قَالُوا الآنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ﴾

٧٢-﴿وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَّارَأْتُمْ فِيهَا وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ﴾

٧٣-﴿فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا كَذَلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَى وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾

[٥٩٦] كان في بني إسرائيل شيخ موسِرٌ فقَتل ابنَه بنو أخيه ليرثوه، وطرحوه على
١٥ باب مدينة ثم جاءوا يطالبون بديته، فأمرهم الله أن يذبحوا بقرة ويضربوه ببعضها ليحيا فيخبرهم بقاتله.

[٥٩٧] {قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا} أتجعلنا مكان هزو، أو أهل هزو، أو مهزوا بنا، أو الهزو نفسه لفرط الاستهزاء. {مِنَ الْجَاهِلِينَ} لأن الهزو في مثل هذا من باب الجهل والسفه. وقرى هزوًاً بضمتين. وهُزْءًا بسكون الزاي، نحو كفُؤا وكفْؤًا.

Aynı şekilde Hafs, كُفُوًا olarak okumuştur. أَعُوذُ باللهِ ifadesindeki العياذ ile اللياذ aynı anlamı ifade ederler. İbn Mes'ûd mushafında سَلْ لَنَا رَبَّكَ مَا هِيَ؟ [bizim için Rabbine o nedir diye sor] ifadesi yer alır. Bu, kesilmesi istenen hayvanın hali ve nitelikleri ile ilgili bir sorudur. Zira onlar ölü bir ineğin bir kısmı ile maktule vurulmasını ve maktulün dirilecek olmasını hayretle karşılamışlar ve bu tuhaf, bilinen ineklerden farklı ineğin özelliklerini sormuşlardır. *Fârıd* الفارض yaşlı demektir; *faradat fürûd*[an] *fe-hiye fârıd*[un] şeklinde gelir. [Sahabilerden] Hufâf b. Nüdbe [v.20/640] şöyle demiştir:

> Hayatım üzerine yemin ederim; konuğuna öyle bir yaşlı deve verdin ki
> Ancak ite ite götürülebilir, hatta ayakta durmaya bile mecali yok.

Sanki yaşını bitirmiş, yaşının [ömrünün] sonuna gelmiş olan yaşlı deveye *fârıd* denilir. *el-Bikr* genç anlamına, *el-'avân* ise orta anlamına gelir. Şair [Tırimmâh b. Hakîm; v.II./VII yy. başları] şöyle demiştir:

> [Bu kadınlar] gençlik ve orta yaşlılık arasında döner dururlar [hiç yaşlanmazlar]

Ve kad 'avvenet ifadesi, "orta yaşlı oldu" anlamında kullanılır.

[598] **Şayet** "بين [arasında] ifadesi iki ya da daha fazla şeyin varlığını gerektirir; o halde neden ذلك [bu] ifadesinin başına gelmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü burada ذلك iki şey anlamındadır, bu ifade iki şeye, yani zikri geçen yaşlı ve gence işaret etmek üzere kullanılmıştır. **Şayet** "Peki, bununla nasıl iki müennes şeye işaret edilmiştir; zira ذلك tekil ve müzekker kelimeye işaret için kullanılan bir ifade değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Burada kelâmda ihtisar yapmak için, "daha önce zikredilen şey" anlamına işaret edilmiştir. Bunu bir benzeri de "yaptı" fiilinin kullanımında söz konusudur. Zira muhatabın sana çok sayıda ve çok çeşitli fiillerinden söz etse, uzunca hikâyesini anlatsa da, sen ona "Ne iyi yaptın!", "Ne kadar güzel!" demekle yetinirsin. Bu durumlarda zamir işaret ismi yerinde kullanılır. Ebû Ubeyde [v.209/824] demiş ki:

> Üzerinde siyah - beyaz hatlar var;
> Sanki deride alaca hastalığı iz bırakmış gibi

beyti ile ilgili olarak Ru'be b. el-Accâc'a [v.145/762] şöyle dedim[22]: "Eğer كَأَنَّهُ ifadesindeki zamirden kastın خُطُوطٌ kelimesine işaret ise o zaman كأنها demen gerekirdi. Yok, eğer kastın سَوَادٍ ve بَلَقٌ kelimelerine işaret ise, o zaman da كأنهما demen gerekirdi." Bunun üzerine Ru'be şöyle dedi: "Kastım, كأن ذاك [sanki bunun gibi] demekti, vay sana, bunu da mı anlamadın?!"

22 Vefat tarihlerine dair bilgiler doğruysa bu iki zâtın metinden anlaşıldığı şekilde bizzat görüşmesi çok zordur. / ed.

وقرأ حفص هُزُوًا بالضمتين والواو؛ وكذلك {كُفُوًا} [الإخلاص: ٤]. والعياذ واللياذ من واد واحد. في قراءة عبد الله: سل لنا ربك ما هي؟ سؤال عن حالها وصفتها. وذلك أنهم تعجبوا من بقرةٍ ميتةٍ يُضرب ببعضها ميتٌ فيحيا، فسألوا عن صفة تلك البقرة العجيبة الشأن الخارجة عما عليه البقر. والفارض: المُسِنّة، وقد فرضت فروضًا فهي فارض. قال خفاف بن ندبة:

لَعَمْرِي لَقَدْ أَعْطَيْتَ ضَيْفَكَ فَارِضًا ❁ تُسَاقُ إِلَيْهِ مَا تَقُومُ عَلَى رِجْلِ

وكأنها سميت فارضًا، لأنها فرضت سنها، أي قطعتها وبلغت آخرها. والبكر: الفتية؛ والعوان النصف. قال:

نَوَاعِمُ بَيْنَ أَبْكَارٍ وَعُونِ ❁

وقد عوّنْت.

[٥٩٨] فإن قلت: {بَيْنَ} يقتضي شيئين فصاعدًا، فمن أين جاز دخوله على {ذَلِكَ}؟ قلت: لأنه في معنى شيئين حيث وقع مشارًا به إلى ما ذكر من الفارض والبكر. فإن قلت: كيف جاز أن يشار به إلى مؤنثين، وإنما هو للإشارة إلى واحد مذكر؟ قلت: جاز ذلك على تأويل ما ذكر وما تقدّم، للاختصار في الكلام، كما جعلوا «فعل» نائبًا عن أفعال جمة تذكر قبله: تقول للرجل: نعم ما فعلت، وقد ذكر لك أفعالًا كثيرة وقصة طويلة، كما تقول له: ما أحسن ذلك. وقد يجري الضمير مجرى اسم الإشارة في هذا. قال أبو عبيدة: قلت لرؤبة في قوله:

فِيهَا خُطُوطٌ مِنْ سَوَادٍ وبَلَق ❁ كَأَنَّهُ فِي الجِلْدِ تَوْلِيعُ البَهَقْ

إن أردت الخطوط فقل: كأنها؛ وإن أردت السواد والبلق فقل: كأنهما. فقال: أردت «كأن ذاك» ويلك!

[599] Bu kullanımı güzel kılan şey şudur ki, ism-i işaretlerde ve ism-i mevsūllerdeki tesniyelik, çoğulluk ve müenneslik hakiki değildir. Bu sebeple [müfred] *ellezî* ism-i mevsūlü çoğul mânada da kullanılır.

[600] ما تُؤْمَرُونَ ifadesi, *emertuke'l-hayr*[a] [sana hayrı emrettim] kullanımından, "size emredilmiş olan şeyi" demektir; أمْرَكُمْ yani "size emredileni" anlamında da olabilir ki burada mef'ûl mastar ile isimlendirilmiş olmaktadır. Benzeri *darbu'l-emîr* [emîrin darb ettiği, yani bastırdığı sikke, *madrûb*u] ifadesidir.

[601] الفقوع saf ve koyu sarı demektir. ["Sapsarı" anlamında] tekit sıygası olarak أسودُ حالك و[أسود] حَانِك ; simsiyah anlamında أصفرُ فاقعٌ و[أصفر] وارسٌ; bembeyaz anlamında أبيضُ يققٌ و[أبيض] لَهَقٌ; kıpkırmızı anlamında أحمرُ قانئٌ و[أحمر] ذَرِيحيٌّ; yemyeşil anlamında أخضر ناضرٌ و[أخضر] مدهامٌّ ve مُدْهَامٌّ kelimeleri kullanılır. Yeşile çalan kül rengi için أورقُ خُطْبانيٌّ ; safran gibi kızıla çalan sarı için أرمكُ ردانيّ ifadesi kullanılır.

[602] **Şayet** "Burada فاقعٌ kelimesi, صفراء'nın tekidi olarak değil, لَوْنُها'nın haberi olarak kullanılmıştır" **dersen, şöyle derim:** Hayır, فاقعٌ kelimesi لَوْنُها'nın haberi olarak kullanılmamıştır, aksine صفراء'nın tekidi olarak kullanılmıştır, ancak *levn* kelimesi, fâil gibi onunla merfû' olmuştur. Zira renk, فاقعٌ [koyu sarı] kelimesinin sebebi ve ilişiğidir. Bu sebeple, صفراء فاقعة ifadesi ile صفراء فاقع لونها ifadesi arasında herhangi bir fark yoktur. "Peki, burada صفراء فاقعة denilse olmaz mıydı; tekrar *levn* kelimesinin zikredilmesinin ne faydası vardır?" **dersen, şöyle derim:** Bunun faydası tekittir, çünkü renk, belli bir heyetin (durumun) ismidir, bu heyet de sarılıktır. Burada adeta, "sarısı çok baskın, şiddetli bir sarı" denilmiş olmaktadır. Bu tıpkı, *cedde ciddühû* [ciddiyeti ciddileşti, gayreti gayretlendi "elinden geleni yaptı"] ve *cünûnüke mecnûn*[ün] [cinnetin mecnun olmuş] ifadelerine benzer. Vehb b. Münebbih'in [v.114/732; bu hayvan hakkında] şöyle dediği rivayet edilmiştir; ona baktığında sanki Güneş ışınlarının onun derisinden çıktığını sanırdın."

[603] *Sürûr*, bir faydanın husulü ya da beklenmesi anında kalpte beliren lezzettir. Hazret-i Ali'nin "Kim sapsarı çarık giyerse derdi azalır, zira Allah Teâlâ bu renk hakkında, 'bakanları sevindirir' buyurmuştur" dediği nakledilir. Hasan-ı Basrî'nin de صَفْراءُ فاقِعٌ لَوْنُها ifadesinin tefsirinde "siyah, siyahı çok şiddetli" dediği nakledilir. Muhtemelen bu, devenin sıfatından isti'âre olarak kullanılan bir kelimedir, çünkü devenin rengindeki koyu sarılık, onun siyahlığına baskın gelir. Bu yüzden جِمَالَاتٌ صُفْرٌ âyeti bu şekilde ["simsiyah gemi halatları" şeklinde] tefsir edilmiştir. A'şâ [v.7/629] şöyle demiştir:

[٥٩٩] والذي حسن منه أنّ أسماء الإشارة تثنيتها وجمعها وتأنيثها ليست على الحقيقة، وكذلك الموصولات. ولذلك جاء الذي بمعنى الجمع.

[٦٠٠] {مَا تُؤْمَرونَ} أي ما تؤمرونه بمعنى تؤمرون به من قوله: أمرتك الخير، أو أمركم بمعنى مأموركم، تسمية للمفعول به بالمصدر، كضرْبِ الأمير.

٥ [٦٠١] الفقوع: أشد ما يكون من الصفرة وأنصعُه. يقال في التوكيد: أصفر فاقع ووارس، كما يقال أسود حالك وحانك، وأبيض يقق ولهق. وأحمر قاني وذريحي. وأخضر ناضر ومدهامّ. وأورق خطبانيّ وأرمك ردانيّ.

[٦٠٢] فإن قلت: فاقع ههنا واقع خبرًا عن اللون، فلم يقع توكيدًا لصفراء. قلت: لم يقع خبرًا عن اللون؛ إنما وقع توكيدًا لصفراء، إلا أنه ارتفع اللون به ارتفاعَ الفاعل، ١٠ واللون من سببها وملتبس بها؛ فلم يكن فرق بين قولك صفراء فاقعة، وصفراء فاقع لونها. فإن قلت: فهلا قيل صفراء فاقعة؛ وأي فائدة في ذكر اللون؟ قلت: الفائدة فيه التوكيد، لأن اللون اسم للّهيئة وهي الصفرة، فكأنه قيل: شديدة الصفرة صفرتها، فهو من قولك: جدّ جدّه، وجنونك مجنون. وعن وهب: إذا نظرت إليها خيل إليك أن شعاع الشمس يخرج من جلدها.

١٥ [٦٠٣] والسرور لذة في القلب عند حصول نفع أو توقّعه. وعن علي ﵁ : :من لبس نعلًا صفراء قلّ همُّه، لقوله تعالى تَسُرُّ النَّاظِرِينَ.» وعن الحسن البصري {صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا} سوداء شديدة السواد. ولعله مستعار من صفة الإبل؛ لأن سوادها تعلوه صفرة. وبه فسر قوله تعالى {جِمَالَاتٌ صُفْرٌ} [المرسلات: ٣٣]. قال الأعشى:

Şunlar benim atlarım, şunlar da bineklerim;
Siyaha çalan koyu sarı renkteler, yavruları da kara üzüm tanesi gibi [simsiyah]!

[604] ما هِيَ; bir kez daha kesilecek hayvanın hal ve niteliklerine dair sorunun yenilenmesi ve onun özelliklerinin daha açık beyan edilmesi için ilave bilgi istenmesini ifade eder. Peygamber (s.a.)'in, "Eğer en basit bir ineği kesip arz etselerdi, yeterli olurdu; ancak onlar işi zora soktular, Allah da onlara işi zorlaştırdı" buyurduğu rivayet edilmiştir [KT.b].

[605] Kılı kırk yararcasına soru sormak uğursuz bir iştir. Anlatıldığına göre halifelerden biri valilerinden birine bir ferman yazmış ve fermanda ondan belli bir topluluğun üzerine gitmesini, onların ağaçlarını kesip evlerini yıkmasını istemiş. Vali ise halifeye bir mektup yazıp "önce hangisinden başlayayım?" diye sormuş. Bunun üzerine halife, "Eğer önce ağaçları keserek başla deseydim, bu sefer de, önce hangi tür ağaçları keseyim diye sorardın sen!" demiş. Yine anlatıldığına göre Halife Ömer b. Abdülaziz [v.101/720; bir memuruna] şöyle demiş: "Sana 'Falan kimseye bir küçükbaş hayvan ver' diye emrettiğimde bana; 'Koyun mu vereyim, keçi mi?' dedin. Şimdi ben hangisini vereceğini açıklasam; 'Erkek mi vereyim dişi mi?' diye sorarsın. Onu da söylesem, bu sefer 'Siyah mı vereyim beyaz mı?' diye sorarsın. Sana bir şey emrettiğimde artık bana soru sorma!" Peygamber (s.a.), "İnsanların en ağır cürüm sahibi olanı, haram edilmemiş bir konuda soru sorup da sorusu yüzünden onun haram edilmesine sebep olandır" [*Buhārî,* "İ'tisām", 3] buyurmuştur.

[606] إِنَّ الْبَقَرَ تَشابَهَ عَلَيْنا yani orta yaşlı ve koyu sarı renkli olarak nitelenen çok fazla inek var, hangisini keseceğimiz konusunda durum karmaşıklaştı. *Teşâbehe* kelimesi *teşşâbehu* şeklinde de okunmuştur; aslında *teteşâbehu* olup Tâ atılıp Şîn'e idğam edilmiştir. Yine, *teşâbehet, muteşâbihet*[un] ve *muteşâbih*[un] şeklinde de okunmuştur. Muhammed Zü'ş-şâme[23], Yâ ve şedde ile إِنَّ الْباقِرَ يَشَّابَهُ şeklinde okumuştur.

[607] Hadis-i şerifte, "Eğer İsrailoğulları *inşâallah* [Allah dilerse] diyerek istisnada bulunmasalardı; istedikleri şey kendilerine sonsuza dek beyan edilmeyecekti!" buyrulmuştur [KT.b]. لَمُهْتَدُونَ ifadesinin mânası; [Allah dilerse] "kesilmesi istenen ineği bulacağız" ya da "katilin kim olduğu konusunda bizim için gizli olan şeye ulaşacağız" şeklindedir.

---

23 Muhtemelen, Emevî Yezid b. Abdulmelik b. Mervan'ın Kûfe valisi Muhammed b. Amr Zü'ş-şâme. / ed.

تِلْكَ خَيْلِي مِنْهُ وَتِلْكَ رِكَابِي ❁ هُنَّ صُفْرٌ أَوْلاَدُهَا كَالزَّبِيبِ

[٦٠٤] {مَا هِيَ} مرة ثانية تكرير للسؤال عن حالها وصفتها، واستكشاف زائد ليزدادوا بيانًا لوصفها. وعن النبي ﷺ: «لو اعترضوا أدنى بقرة فذبحوها لكفَتْهم، ولكن شدّدوا فشدّد الله عليهم.»

٥ [٦٠٥] والاستقصاء شؤم. وعن بعض الخلفاء أنه كتب إلى عامله بأن يذهب إلى قوم فيقطع أشجارهم ويهدمَ دُورهم، فكتب إليه: بأيهما أبدأ؟ فقال: إن قلت لك بقطع الشجر، سألتني: بأي نوع منها أبدأ؟ وعن عمر بن عبد العزيز: إذا أمرتك أن تعطي فلانًا شاة، سألتني: أضائن أم ماعز؟ فإن بينت لك قلت: أذكر أم أنثى؟ فإن أخبرتك قلت: أسوداء أم بيضاء؟ فإذا أمرتك بشيء فلا تراجعني! وفي الحديث: «أعظم الناس
١٠ جرمًا من سأل عن شيء لم يحرم، فحرم لأجل مسئلته.»

[٦٠٦] {إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا} أي إن البقر الموصوف بالتعوين والصفرة كثير فاشتبه علينا أيها نذبح. وقرئ تَشَّابهُ، بمعنى تتشابه، بطرح التاء وإدغامها في الشين؛ وتشابهت ومتشابهة ومتشابه. وقرأ محمد ذو الشامة: إن الباقر يشَّابه، بالياء والتشديد.

[٦٠٧] جاء في الحديث: «لو لم يستثنوا لما بيِّنت لهم آخر الأبد»، أي لو لم
١٥ يقولوا إن شاء الله. والمعنى: إنا لمهتدون إلى البقرة المراد ذبحها، أو إلى ما خفي علينا من أمر القاتل.

[608] لا ذَلُولٌ kelimesi *bakara*nın sıfatı olup, "zelûl olmayan", yani toprağı sürmek ve zor işlere koşulmak gibi şeylere mecbur edilmemiş, arazi sulamak için kullanılmamış demektir. Buradaki ilk Lâ olumsuzlama ifade eder; ikincisi ise ilkini tekit etmek için kullanılmış zaid harftir. Zira mâna, "o boyunduruğa koşularak ne tarla sürmüş ne de ekin sulamıştır." Yani tarla sürmek ve ekin sulamak, boyunduruğa koşulan hayvanın [*zelûl*] sıfatıdır. Adeta, "tarla süren ve ekin sulayan bir 'boyunduruklu hayvan' değildir" denilmiştir. Ebû Abdurrahmân es-Sülemî [v.412/1021] لا ذَلُولَ şeklinde okumuştur, bu durumda ifade, "boyunduruğa koşulma diye bir şey söz konusu değildir" mânasına gelir. Bu, hayvanın boyunduruğa koşulmuş olmasını olumsuzladığı gibi, böyle bir sıfatla nitelenmesini de olumsuzlar. Bu yüzden o hayvana *zelûl* [boyunduruğa koşulmuş] denilemez. Bu tıpkı, "bir kavme uğradım ki ne cimri var ne korkak!" ifadesi gibidir. Yani bu ifadede, o kavim içerisinde cimri ve korkak kimsenin bulunmadığı söylenmiş olmaktadır. تَسْقِي kelimesi bir kıraatte Tâ'nın ötresi ile *eskā* fiilinden تُسْقِي şeklinde okunmuştur.

[609] مُسَلَّمَةٌ kelimesi, "Allah kendisini ayıplardan salim kılmıştır" anlamına gelebileceği gibi, sahipleri tarafından işten muaf tutulmuş anlamına da gelir. Şairin şu sözü de böyledir:

Ya da sırtı yükten muaf tutulmuş, semerden uzak kalmıştır,
Sahibi [onun sırtına binerek] ne hacca, ne umreye gitmiştir.

Kelime [مُسَلَّمَةٌ] halis olmak, saf olmak anlamındaki *selime* fiilinden türemiş olup saf renkli, sarılığına diğer hiçbir renk karışmamış anlamına da gelebilir.

[610] لا شِيَةَ فِيها yani renginde hiçbir parlama, sarı renk dışında göze gelen başka hiçbir renk yoktur. Boynuzlarında ve ayaklarında dahi başka herhangi bir renk bulunmayıp bütünüyle sapsarıdır. Buradaki شِيَةَ kelimesi aslında, bir rengi başka bir renkle karıştırmak anlamındaki *veşâ* fiilinden [*veşâhu, veşy^{en} / şiyet^{en}* şeklinde] mastardır. Alaca ayaklı boğaya / öküze *sevr^{un} mevşiyyü'l-kavâ'im^{i}* denilir.

[611] جِئْتَ بِالْحَقِّ ; yani ineğin nitelemesi konusunda hakikati, onun gerçek vasfını getirdin, artık onun hakkında herhangi bir işkâl/problem kalmadı.

[612] فَذَبَحُوها; yani bu vasıfların tamamına sahip olan bir inek buldular ve onu kestiler.

[٦٠٨] {لَا ذَلُولٌ} صفة لبقرة بمعنى بقرة غير ذلول، يعني لم تذلل للكِرَاب وإثارة الأرض، ولا هي من النواضح التي يسنى عليها لسقي الحروث، و«لا» الأولى للنفي، والثانية مزيدة لتوكيد الأولى؛ لأن المعنى: لا ذلول تثير وتسقي. على أنّ الفعلين صفتان لذلول، كأنه قيل: لا ذلول مثيرة وساقية. وقرأ أبو عبد الرحمن السلمي: لا ذلولَ، بمعنى لا ذلول هناك: أي حيث هي، وهو نفي لذلها؛ ولأن توصف به فيقال: هي ذلول. ونحوه قولك: مررت بقوم لا بخيل ولا جبان؛ أي فيهم، أو حيث هم. وقرئ تُسقِي بضم التاء من أسقى.

[٦٠٩] {مُسَلَّمَةٌ} سلمها الله من العيوب، أو معفاة من العمل، سلمها أهلها منها؛ كقوله:

أَوْ مُعْبَرَ الظَّهْرِ يُنْبِي عَنْ وَلِيَّتِه ۞ مَا حَجَّ رَبُهُ فِي الدُّنْيَا وَلَا اعْتَمَرَا

أو مخلصة اللون، من سلم له كذا إذا خلُص له، لم يَشُب صفرتَها شيء من الألوان.

[٦١٠] {لَا شِيَةَ فِيهَا} لا لمعة في نقبتها من لون آخر سوى الصفرة، فهى صفراء كلها حتى قرنها وظلفها. وهي في الأصل مصدر وَشَاهُ وشيا وشية، إذا خلط بلونه لونًا آخر، ومنه ثور مَوْشِيُّ القوائم.

[٦١١] {جِئْتَ بِالْحَقِّ} أي بحقيقة وصف البقرة، وما بقي إشكال في أمرها.

[٦١٢] {فَذَبَحُوهَا} أي فحصلوا البقرة الجامعة لهذه الأوصاف كلها فذبحوها.

[613] وَما كادُوا يَفْعَلُونَ ifadesinde onların sürekli soru sormaları ve işi ağırdan almaları eleştirilmekte, meseleyi fazlaca ağırdan almış ve çok soru sormuş olmaları sebebiyle sanki soruları hiç bitmeyecek, dibe doğru saldıkları ipin sonu hiç gelmeyecek, derine indikçe inecek ve onu hiç kesmeyecek gibi oldukları ifade edilmektedir. Bir görüşe göre onların hayvanı kesmeyecek gibi davranmaları, hayvanın fiyatının yüksek olmasıdır. Bir başka görüşe göre bunun sebebi, katilin ortaya çıkmasıyla rezil olma korkusudur.

[614] Rivayete göre İsrailoğulları içerisinde salih bir ihtiyar varmış ve bunun bir buzağısı varmış. Bir gün bu kişi buzağısını ormana getirmiş ve "Allah'ım! Bu hayvanı ileride oğlumun olması için, büyüyünceye kadar sana tevdi ediyorum" demiş. Derken bu salih kimsenin çocuğu büyüyüp ebeveynine karşı çok lütufkâr bir evlat olmuş; hayvan da büyüyüp genç bir inek olmuş. İnekler içerisinde en güzel ve besili olanı imiş. İsrailoğulları da [bu âyette sözü edilen inek kurbanını yerine getirmek için] bu hayvanı almak üzere yetim çocukla ve annesi ile pazarlığa girişmişler; sonunda onu içi altın dolu bir kap karşılığında satın almışlar. Aslında hayvanın o gün normal fiyatı 3 dinar kadarmış, ama İsrailoğulları bu özelliklerde bir hayvan bulabilmek için tam kırk yıl! aramışlar.

[615] **Şayet** "Kesme emrine konu olan inek [başlangıçta] herhangi bir özelliği olmayan, ortalama bir inek iken daha sonra belli birtakım renk ve özelliklere sahip inek haline gelmiş ve onlar da neticede bu özellikteki ineği kesmişlerdir. Peki, bu durumda ilk ineğin kesilmesi emri ne olmuştur?" **dersen, şöyle derim:** O emir artık özellik sahibi ineğe intikal ettiği için, neshedilmiş olmuştur. Fiilden önce nesih caizdir, kaldı ki başlangıçtaki inek kesme emri müphem olduğu için, işin sonunda kesilmiş olan özellikli ineği de başka inekleri de kapsar. Eğer sonradan yapılan tahsisler yapılmadan önce emir gereği [herhangi bir] sığır kesilmiş olsaydı, nasıl tahsisten sonra geçerli oluyorsa, bu durumda da geçerli olurdu; ilâhî emre uyulmuş olurdu.

[616] Öldürme olayı toplum içerisinde cereyan etmiş olduğu için, "Hani bir cana kıymıştınız." [وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْساً] ifadesinde tüm toplum muhatap alınmıştır. "Ve ihtilâfa düşmüştünüz" [فَادَّارَأْتُمْ] yani cinayet konusunda birbirinize hasım olmuştunuz. [Düşmanlığın def etme anlamındaki *dr'e* kökü ile ifade edilmesi] hasımların birbirlerini def etmelerinden dolayıdır. Veya da anlam, "öldürme suçunu birbirinize atar olmuştunuz" şeklindedir. Bunun sonucunda da üzerine suç atılan kişi, suç atanı def etmeye çalışmıştır. Ya da suç atma işi bizatihi bir def etme (savma) işidir. Veya "birbirinize karşı kendinizi savunuyor, karşı tarafı töhmet altında bırakıyordunuz" anlamındadır.

[٦١٣] وقوله {وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ} استثقال لاستقصائهم واستبطاء لهم، وأنهم لتطويلهم المفرط وكثرة استكشافهم، ما كادوا يذبحونها وما كادت تنتهي سؤالاتهم وما كاد ينقطع خيطُ إسهابِهم فيها وتعمُّقهم، وقيل: وما كادوا يذبحونها لغلاء ثمنها. وقيل: لخوف الفضيحة في ظهور القاتل.

٥ [٦١٤] وروي أنه كان في بني إسرائيل شيخ صالح له عِجلة فأتَى بها الغَيضَة وقال: اللَّهم إني أستودعكها لابني حتى يكبر، وكان برًا بوالديه، فشبت وكانت من أحسن البقر وأسمنه، فساوموها اليتيم وأمّه حتى اشتروها بملء مَسْكِها ذهبًا، وكانت البقرة إذ ذاك بثلاثة دنانير؛ وكانوا طلبوا البقرة الموصوفة أربعين سنة.

[٦١٥] فإن قلت: كانت البقرة التي تناولها الأمر بقرة من شِقِّ البقر غيرَ ١٠ مخصوصة، ثم انقلبت مخصوصة بلون وصفات، فذبحوا المخصوصة، فما فعل الأمر الأوّل؟ قلت: رجع منسوخًا لانتقال الحكم إلى البقرة المخصوصة، والنسخ قبل الفعل جائز. على أنّ الخطاب كان لإبهامه متناولًا لهذه البقرة الموصوفة كما تناول غيرها، ولو وقع الذبح عليها بحكم الخطاب قبل التخصيص لكان امتثالًا له، فكذلك إذا وقع عليها بعد التخصيص.

١٥ [٦١٦] {وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا} خوطبت الجماعة لوجود القتل فيهم {فَادَّارَأْتُمْ} فاختلفتم واختصمتم في شأنها، لأنّ المتخاصمين يدرأ بعضهم بعضًا، أي يدفعه ويزحمه؛ أو تدافعتم، بمعنى طرح قتلَها بعضكم على بعض، فدفع المطروح عليه الطارح. أو لأنّ الطرح في نفسه دفع. أو دفع بعضكم بعضًا عن البراءة واتهمه. {واللهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ} مظهر لا محالة ما كتمتم من أمر القتل لا يتركه مكتومًا.

[617] "Oysa Allah", cinayet konusunda "gizlemekte olduğunuz şeyi kesinlikle açığa çıkaracaktı"; gizli bırakmayacaktı. **Şayet** "Burada nasıl مُخْرِجٌ ifadesi kullanılmıştır, bu ifade mazi/geçmiş zaman anlamına gelmez mi?" **dersen, şöyle derim:** Burada, bu karşılıklı suçlama ve ihtilâf olayının yaşandığı dönem açısından 'gelecek' zaman olan bir şey, [olup bittikten çok zaman sonra, Kur'ân'ın nüzûlü esnasında] hikâye edilmiştir. Bu tıpkı باسِطٌ ذِراعَيْهِ ["köpekleri de ön ayaklarını eşiğe uzatmıştı" (Kehf 18/18)] ifadesinde, olay anında şimdiki zaman durumunda olan bir şeyin hikâye edilmesine benzer.

[618] Bu cümle [وَاللهُ مُخْرِجٌ ما كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ], biri diğerine atfedilmiş olan iki ifade arasında, yani فَادَّارَأْتُمْ ile فَقُلْنا ifadesi arasında yer alan bir ara sözdür.

[619] اضْرِبُوهُ [ona vurun] ifadesindeki zamir ya *nefs* kelimesine -ki bu durumda zamirin müzekker olmasının sebebi bu nefsin insan ya da şahıs anlamında değerlendirilmesidir- ya da maktule işaret eder. Nitekim ما كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ ifadesi buna delâlet eder.

[620] بِبَعْضِها [onun bir kısmıyla] yani ineğin bir kısmıyla. İneğin ölüye vurulan kısmının hangi kısmı olduğu hususunda ihtilâf edilmiştir; dili, sağ baldırı, kuyruğu, kulak ardı kıkırdağı, kulağı, omuzlarının arasındaki et parçası olduğu şeklinde görüşler vardır. Anlam, "onlar vurdular ve maktul dirildi" şeklindedir. Ancak "işte Allah ölüleri böyle diriltir" ifadesinin yeterince delâlet etmesinden dolayı, "maktul dirildi" ifadesi hazfedilmiştir. Rivayete göre; onlar hayvanın parçası ile vurunca maktul, şah damarından kanlar akar vaziyette Allah'ın izni ile ayağa kalkmış ve "beni falan ile filan öldürdü" diyerek amcaoğullarını bildirmiş; sonra da düşüp ölmüştür. Bunun üzerine katiller yakalanıp öldürülmüşler ve bundan sonra artık katile miras verilmez olmuştur.

[621] "İşte Allah ölüleri böyle diriltir" ifadesi, maktulün dirilme olayında hazır bulunup olayı gören kimselere hitap olabilir. Bu durumda anlam; "onlara dedik ki, işte kıyamet günü ölüleri Allah böyle diriltecektir" şeklinde; وَيُرِيكُمْ آياتِهِ ifadesi "O her şeye kadir olduğuna dair delilleri size gösterecektir" şeklinde olur. لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ise, "umulur ki akıllarınızın hükümlerine göre hareket eder, bir kişiyi diriltmeye kadir olanın bütün herkesi diriltmeye kadir olduğunu anlarsınız, zira burada herhangi bir istisna söz konusu değildir, böylece âhiretteki dirilişi inkâr etmezsiniz" anlamındadır. Bir diğer ihtimal de "İşte Allah ölüleri böyle diriltir" ifadesinin Peygamber (s.a.) dönemindeki inkârcılara hitap olmasıdır.

[٦١٧] فإن قلت: كيف أعمل مُخرِج وهو في معنى المضيّ؟ قلت: وقد حكى ما كان مستقبلًا في وقت التدارؤ. كما حكى الحاضر في قوله {بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ} [الكهف: ١٨].

[٦١٨] وهذه الجملة اعتراض بين المعطوف والمعطوف عليه وهما ادَّارَأْتُمْ و فَقُلْنَا.

[٦١٩] والضمير في {اضْرِبُوهُ} إمّا أن يرجع إلى النفس، والتذكير على تأويل الشخص والإنسان، وإمّا إلى القتيل، لما دلّ عليه من قوله {مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ}.

[٦٢٠] {بِبَعْضِهَا} ببعض البقرة. واختلف في البعض الذي ضرب به، فقيل: لسانها، وقيل: فخذها اليمنى، وقيل: عَجْبها، وقيل: العظم الذي يلي الغضروف وهو أصل الأذن، وقيل: الأذن، وقيل: البضعة بين الكتفين. والمعنى: فضربوه فحيي، فحذف ذلك لدلالة قوله {كذلك يُحْيِ الله الموتى}. وروي أنهم لمّا ضربوه قام بإذن الله وأوداجُه تشخب دمًا، وقال: قتلني فلان وفلان، لابني عمه، ثم سقط ميتًا، فأخِذا وقُتِلا؛ ولم يورَّث قاتل بعد ذلك.

[٦٢١] {كَذَلِكَ يُحْيِي اللهُ الْمَوْتَى} إما أن يكون خطابًا للذين حضروا حياة القتيل، بمعنى وقلنا لهم: كذلك يحيي الله الموتى يوم القيامة {وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ} ودلائلَه على أنه قادر على كل شيء {لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ} تعملون على قضية عقولكم؛ وأن من قدر على إحياء نفس واحدة قدر على إحياء الأنفس كلها لعدم الاختصاص حتى لا تنكروا البعث. وإما أن يكون خطابًا للمنكرين في زمن رسول الله ﷺ.

[622] **Şayet** "Allah maktulü baştan diriltseydi ya! Neden bunun için ineğin kesilmesini ve bir parçasıyla maktule vurulmasını şart koştu?" **dersen, şöyle derim:** Sebep ve şartlarda birtakım hikmet ve faydalar vardır. Bu şartların koşulmasının sebebi ise, hayvan kesmenin Allah'a yakınlaşmak, mükellefiyeti yerine getirmek, sevap kazanmak, talebe ulaşmak için bir kurban takdim etmenin güzelliğini hisset(tir)mek gibi hususlara vesile olmasıdır. Ayrıca onların işi zorlaştırmalarına karşılık, kendilerine bu işin zorlaştırılması hem onlar için bir lütuftur hem de diğer insanlar için bu tür zorlaştırmaları terketme ve ilâhî emre doğrudan imtisal etme, birçok soru sorma ve durumu araştırma cihetine gitmeksizin ilâhî emri derhal yerine getirme yönünde bir lütuftur. Yine bu şartların koşulması yetim bir çocuğun ticari olarak kâr sağlamasını temin etmiştir. Bu şekilde, bu durum ana babaya iyi davranmanın ve evlâtlara şefkat göstermenin bereketine delâlet etmiş, insanın künhüne vâkıf olmadıkları, hakikatini bilmedikleri hikmet sahibi kimselere ait sözleri alaya almasının cehalet olduğu belirtilmiş; Rabbine yakınlaşmak isteyen kulun üzerine düşen vazifenin kendisini Allah'a yaklaştıracak olan *kurban*ını seçerken çok titiz davranmak ve kurbanın yaşlı ve zayıf bir hayvan olmayıp genç yaşta, güzel renkli, her türlü kusurdan berî, bakanların hoşuna giden ve fiyatı yüksek bir hayvan olmasına dikkat etmek olduğu beyan edilmiştir. Nitekim rivayete göre; Ömer (r.a.) üç yüz dinara çok güzide bir hayvan kurban etmiştir. [*Ebû Dâvûd*, "Menâsik", 16] Yine bu şartların koşulmuş olması, hitaptaki ziyadenin önceki hitaba yönelik nesih olduğunu ve işi gerçekleştirmeden önce neshedilmesinin caiz olduğunu -ancak fiilin 'vakti' ve gerçekleştirme 'imkânı' öncesinde nesih olmaz, çünkü bu durum *bedâ*ya sebep olur- göstermektedir. Ayrıca bu olayda bir ölünün diğer bir ölüye temas etmesini takiben ölüde hayat hâsıl olması, fiillerde müessir olanın sebepler değil, sebeplerin sahibi Allah Teâlâ olduğunu öğretmektedir. Zira her iki bedende [maktul ve kesilen hayvan] hâsıl olan ölümün bir araya gelmesinin bir hayatı doğuracak olması akla uygun değildir.

[623] **Şayet** "Neden bu kıssa gerçekleşme sırasına göre anlatılmamıştır; zira önce maktulden söz edilmesi, ardından kesilen hayvanın bir parçasıyla ona vurulması zikredilmeli, daha sonra hayvanın kesilmesi emredilmeli değil miydi? Mesela; 'Hani siz bir cana kıymış ve hakkında ihtilâfa düşmüştünüz; Biz de size bir sığır kesin ve bir parçasıyla maktule vurun demiştik' denebilirdi?" **dersen, şöyle derim:** İsrailoğulları ile ilgili kıssaların hepsi aslında onların işlemiş oldukları kötülükleri sayıp dökmek, bu konuda onları eleştirmek, onlara sürekli olarak gösterilen büyük mucizelere işaret etmek için anlatılmıştır.

[٦٢٢] فإن قلت: هلا أحياه ابتداء، ولم شرط في إحيائه ذبح البقرة وضربه ببعضها؟ قلت: في الأسباب والشروط حِكَم وفوائدُ. وإنما شرط ذلك لما في ذبح البقرة من التقرّب وأداء التكاليف واكتساب الثواب والإشعار بحسن تقديم القربة على الطلب؛ وما في التشديد عليهم لتشديدهم من اللطف لهم ولآخرين في ترك التشديد ٥ والمسارعة إلى امتثال أوامر الله تعالى وارتسامها على الفور من غير تفتيش وتكثير سؤال؛ ونفع اليتيم بالتجارة الرابحة؛ والدلالة على بركة البرّ بالوالدين، والشفقة على الأولاد؛ وتجهيل الهازئ بما لا يعلم كنهه ولا يطلع على حقيقته من كلام الحكماء؛ وبيان أنّ من حق المتقرّب إلى ربه أن يتنوّق في اختيار ما يتقرّب به وأن يختاره فتيّ السنِّ غير قحم ولا ضرع حسن اللون بريًا من العيوب، يونق من ينظر إليه، وأن يغالي ١٠ بثمنه، كما يروى عن عمر رضي الله عنه: أنه ضحى بنجيبة بثلاثمائة دينار؛ وأنّ الزيادة في الخطاب نسخ له، وأن النسخ قبل الفعل جائز وإن لم يجز قبل وقت الفعل وإمكانه لأدائه إلى البَدَاء؛ وليعلم بما أمر من مسّ الميت بالميت وحصول الحياة عقيبه أن المؤثر هو المسبِّب لا الأسباب، لأن الموتين الحاصلين في الجسمين لا يعقل أن تتولد منهما حياة.

١٥ [٦٢٣] فإن قلت: فما للقصة لم تقص على ترتيبها، وكان حقها أن يقدّم ذكر القتيل والضرب ببعض البقرة على الأمر بذبحها، وأن يقال: وإذا قتلتم نفسًا فادّارأتم فيها فقلنا: اذبحوا بقرة واضربوه ببعضها؟ قلت: كل ما قصّ من قصص بني إسرائيل إنما قصّ تعديدًا لما وجد منهم من الجنايات، وتقريعًا لهم عليها، ولمّا جدّد فيهم من الآيات العظام.

Buradaki iki kıssa her ne kadar birbirleriyle irtibatlı ve adeta tek bir kıssa gibi olsalar da, bunların her biri müstakil olarak birer tenkit ihtiva etmektedir. Birinci kıssa onların [ilâhî emirle] alay etmelerinin, emri derhal yerine getirmemiş olmalarının ve buna bağlı olarak gelişen durumların eleştirisidir. İkinci kıssa ise Allah'ın haram kıldığı cana kıyma davranışının eleştirilmesi ve buna bağlı olarak onlara gösterilmiş olan büyük mucizenin zikredilmesi içindir. Sığır kesmenin emredildiği kıssanın maktulle ilgili olan kıssadan önce anlatılmış olmasının sebebi ise şudur: Eğer tam ters bir sıralama ile anlatılmış olsaydı, o zaman bunlar tek bir kıssa olacaktı ve iki ayrı hususta onlara eleştiri yöneltme amacı gerçekleşmeyecekti. Burada ikinci kıssa müstakil bir kıssaya başlanır gibi birincinin ardından anlatılırken bir incelik gözetilmiştir. Şöyle ki; iki kıssanın bir olduğuna delâlet etmek üzere ikinci kıssa ilk kıssaya bağlanırken "inek" kelimesi doğrudan zikredilmemiş, اضْرِبُوهُ بِبَعْضِها [onun bir kısmıyla ona vurun] ifadesinde inek kelimesine zamirle işaret edilmiştir. Böylece ikinci kıssanın birincisinden sonra anlatılması ve yeni bir kıssa gibi başlatılması sûretiyle bu iki kıssanın eleştiri, kınama açısından iki farklı kıssa olduklarının, fakat ilk kıssadaki "inek" kelimesine ikinci kıssada zamirle işaret edilmesi sûretiyle de bu ikisinin tek bir kıssa olduğunun anlaşılması sağlanmıştır.

74. Sonra bunun ardından kalpleriniz öyle katılaştı ki, taş gibi hatta daha da katı. -Zira öyle taşlar vardır ki, ondan ırmaklar fışkırır; öyleleri vardır ki, yarılıp ondan su çıkar; öylesi de vardır ki, Allah korkusundan yuvarlanır.- Allah, yaptıklarınızdan asla gafil değildir.

[624] "Sonra kalpleriniz katılaştı" ifadesi, kalbi yumuşatması, inceltmesi gereken bütün bu anlatılardan sonra hâlâ kalplerinin katı olmasının yadırganması anlamına gelir. Bunun bir benzeri de, ثُمَّ أَنْتُمْ تَمْتَرُونَ ["Böyle iken, (kıyamet hakkında) tartışıp duruyorsunuz!" (En'âm 6/2)] âyetinde söz konusudur. Kalplerin kasvet ve katılık ile nitelendirilmesi, ibret almamalarını, öğütlerin onlara tesir etmediğini anlatan bir meseldir. ذٰلِكَ ifadesi, maktulün diriltilmesine ve zikredilen bütün mucizelere işarettir. فَهِيَ كَالْحِجارَةِ yani onlar katılık ve kasvet konusunda tıpkı taşlar gibidir, hatta taşlardan daha şiddetli bir kasvet sahibidir. Buradaki "daha şiddetli" [أَشَدُّ] ifadesi, [كالحجارة'deki] Kâf'a atıftır. Bu da iki anlama gelebilir. İlk ihtimal مثل أشد قسوة [daha şiddetli kasvet sahibi olan gibidir] anlamına gelmesidir ki bu durumda muzāf [*misl*[u]] hazfedilmiş muzāfun ileyh onun yerine ikame edilmiş olur. A'meş'in [v.148/765] bu ifadeyi Dal'ı nasbederek, "taş" kelimesine atıf şeklinde أَشَدَّ olarak okumuş olması da bunu teyit eder.

وهاتان قصتان كل واحدة منهما مستقلة بنوع من التقريع وإن كانتا متصلتين متحدتين. فالأولى لتقريعهم على الاستهزاء وترك المسارعة إلى الامتثال وما يتبع ذلك، والثانية للتقريع على قتل النفس المحرّمة وما يتبعه من الآية العظيمة. وإنما قدمت قصة الأمر بذبح البقرة على ذكر القتيل، لأنه لو عمل على عكسه لكانت قصة واحدة، ولذهب ٥ الغرض في تثنية التقريع. ولقد روعيت نكتة بعدما استؤنفت الثانية استئناف قصة برأسها أن وصلت بالأولى، دلالة على اتحادهما بضمير البقرة لا باسمها الصريح في قوله {اِضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا} حتى تبين أنهما قصتان فيما يرجع إلى التقريع وتثنيتِهِ بإخراج الثانية مخرج الاستئناف مع تأخيرها، وأنها قصة واحدة بالضمير الراجع إلى البقرة.

٧٤-﴿ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً وَإِنَّ مِنَ ١٠ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾

[٦٢٤] معنى {ثُمَّ قَسَتْ} استبعاد القسوة من بعد ما ذكر مما يوجب لين القلوب ورقتها؛ ونحوه: {ثُمَّ أَنتُمْ تَمْتَرُونَ} [الأنعام: ٢]. وصفة القلوب بالقسوة والغلظ مثل لنبوّها عن الاعتبار وأنّ المواعظ لا تؤثر فيها. و{ذَلِكَ} ١٥ إشارة إلى إحياء القتيل، أو إلى جميع ما تقدّم من الآيات المعدودة {فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ} فهي في قسوتها مثل الحجارة {أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً} منها. وأشد معطوف على الكاف، إما على معنى أو مثل أشد قسوة، فحذف المضاف وأقيم المضاف إليه مقامه. وتعضده قراءة الأعمش بنصب الدال عطفًا على الحجارة،

İkinci ihtimal ise “bunun bizzat kendisi daha şiddetli kasvet sahibidir” anlamına gelmesidir. Anlam, “bu kalplerin halini bilen kimse, onları ya taşa ya da taştan daha sert bir şeye, örneğin demir-çeliğe benzetir” ya da “onları bilen kimse taşa benzetir” şeklindedir. Ya da “onlar taştan daha kasvetlidir” denilmiş olabilir.

[625] **Şayet** “Neden أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً [daha kasvetli] denildi, oysa *kasvet*in ism-i tafdil şeklinde bir kullanımı [أَقْسي] ve hayret fiili şeklinde kullanımı da mevcuttur?” **dersen, şöyle derim:** Âyetteki kullanım kasvetin aşırılığına daha açık ve güçlü delâlet ettiği için tercih edilmiştir. Diğer bir izah da şöyledir: Burada “en kasvetli” mânası kastedilmemiş, aksine kasvetin şiddetlilik niteliği ile nitelendirilmesi kastedilmiştir. Sanki “Taşların kasveti çok şiddetlidir, ama onların kalbinin kasveti daha şiddetlidir” denilmek istenmiştir. Bir kıraate göre; قَسَاوَةً şeklinde okunmuştur. Ne’den daha sert olduğunu ifade edecek olan zamirin zikredilmemesi, anlamda bir karışıklık olmamasındandır. Bu tıpkı “Zeyd cömerttir, Amr daha cömerttir” ifadesindeki gibidir.

[626] وَإِنَّ مِنَ الْحِجارَةِ ifadesi, onların kalplerinin kasvetin şiddeti konusunda taşları geride bıraktığının beyanı ve أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً [daha kasvetli] ifadesinin takriri kabilindendir. Bir kıraatte وَإِنَّ ifadesi وَإِنْ şeklinde tahfif ile okunmuştur ki İn, İnne’nin hafifletilmiş hali olup devamında gelen [لَما يَتَفَجَّرُ’daki] Lâm-ı Fârika bunu gerektirir. Bunun bir örneği de وَإِنْ كُلٌّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنا مُحْضَرُونَ [“Tamamı derdest edilip, istisnasız huzurumuza getirilmiş” (YâSîn 36/32)] âyetinde söz konusudur.

[627] التفجر bol bir şekilde çıkma, fışkırma demektir. Mâlik b. Dînâr [v.131/748’den önce], Nûn ile ينفجر [*yenfeciru*] şeklinde okumuştur. يَشَّقَّقُ ifadesi يتشقق [yarılır] anlamına gelir ki A‘meş [v.148/765] de bunu böyle okumuştur. Anlam, “öyle taşlar vardır ki onlarda geniş yarıklar vardır ve oralardan çokça su fışkırır; öyle taşlar da vardır ki, boydan boya ya da enine yarılır ve yine içinden su çıkar” şeklindedir. Dağın zirvesinden yuvarlanır anlamındaki يَهْبِطُ fiili, Yâ’nın ötresi ile يُهْبِطُ şeklinde de okunmuştur. Taşların haşyeti, onların Allah’ın emirlerine boyun eğmiş olduklarını, Allah’ın kendilerine murad ettikleri şeyleri men etmeyen varlıklar olduklarını, buna karşılık bu kimselerin kalplerinin ise Allah’a boyun eğmediğini ve kendilerine emredileni yapmadığını anlatan bir mecazdır. تَعْمَلُونَ ifadesi hem Yâ ile يَعْمَلُونَ [yaptıklarından] şeklinde hem de Tâ ile تَعْمَلُونَ [yaptıklarınızdan] şeklinde okunmuştur. “Allah sizin yaptıklarınızdan gafil değildir.” ifadesi bir va‘îd, yani tehdittir.

وإمَّا على: أو هي في أنفسها أشد قسوة. والمعنى أن من عرف حالها شبهها بالحجارة أو بجوهر أقسى منها وهو الحديد مثلًا. أو من عرفها شبهها بالحجارة، أو قال: هي أقسى من الحجارة.

[٦٢٥] فإن قلت: لم قيل: أشد قسوة، وفعل القسوة مما يخرج منه أفعل التفضيل وفعل التعجب؟ قلت: لكونه أبين وأدلّ على فرط القسوة. ووجه آخر: وهو أن لا يقصد معنى الأقسى ولكن قصد وصف القسوة بالشدة، كأنه قيل: اشتدت قسوة الحجارة، وقلوبهم أشدّ قسوة. وقرئ قَسَاوَةً؛ وترك ضمير المفضل عليه لعدم الإلباس، كقولك: زيد كريم وعمرو أكرم.

[٦٢٦] وقوله {وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ} بيان لفضل قلوبهم على الحجارة في شدّة القسوة، وتقرير لقوله {أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً}. وقرئ وإنْ، بالتخفيف. وهي إن المخففة من الثقيلة التي تلزمها اللام الفارقة. ومنها قوله تعالى {وَإِنْ كُلٌّ لَمَّا جَمِيعٌ} [يس: ٣٣].

[٦٢٧] والتفجر التفتح بالسعة والكثرة. وقرأ مالك بن دينار يَنْفَجِرُ بالنون. {يَشَّقَّقُ} يتشقق؛ وبه قرأ الأعمش. والمعنى إنّ من الحجارة ما فيه خروق واسعة يتدفق منها الماء الكثير الغزير، ومنها ما ينشق انشقاقًا بالطول أو بالعرض فينبع منه الماء أيضًا. {يَهْبِطُ} يتردى من أعلى الجبل. وقرئ بضم الباء. والخشية مجاز عن انقيادها لأمر الله تعالى وأنها لا تمتنع على ما يريد فيها، وقلوب هؤلاء لا تنقاد ولا تفعل ما أمرت به. وقرئ يَعْمَلُونَ بالياء والتاء، وهو وعيد.

75. Hâla bunların size iman edip teslimiyet göstereceğini umuyor musunuz? Bunlardan öyle bir zümre var ki, Allah kelâmını dinliyorlar; onu anladıktan sonra da, bile bile onu tahrif ediyorlar!..

76. Mü'minlerle karşılaştıkları zaman, "İnandık" diyorlar; birbirleriyle baş başa kaldıklarında ise "Allah'ın size açtığı bilgileri, Rabbinizin kitabındaki ifadeler olarak aleyhinizde kanıt göstersinler diye mi onlara anlatıyorsunuz?! Hâla, aklınızı başınıza almayacak mısınız siz?!" diye birbirlerine çıkışıyorlar.

77. Bilmezler mi ki; Allah gizlice yaptıklarını da açıktan yaptıklarını da bilmektedir?

[628] أَفَتَطْمَعُونَ ifadesinde hitap Peygamber (s.a.)'e ve mü'minleredir. أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ "size tâbi olacaklarını, çağrınız sebebiyle iman edeceklerini" anlamına gelir. [Burada *îmân*ın Lâm ile kullanımı] tıpkı فَآمَنَ لَهُ لُوطٌ ["İbrahim'e bir tek Lût tâbi oldu." (Ankebût 29/26)] âyetindeki gibidir. Burada kastedilenler, Yahudilerdir. "Bunlardan" geçmişte "öyle bir grup", öyle bir taife "var"dı "ki, Allah kelâmını", yani okudukları Tevrat'ı "dinliyorlar; sonra" tıpkı Peygamber (s.a.)'in vasıflarını ve recm âyetini tahrif ettikleri gibi, "onu tahrif ediyorlardı." Denildiğine göre [Tûr'a çıkmak üzere] seçilen yetmiş kişiden bir grup, Allah Tûr'da Musa (a.s.) ile konuştuğu vakit Allah'ın kelâmını, emir ve yasaklarını dinlemişler ve sonra şöyle demişlerdir: "Bizler Allah'ın bütün bunlardan sonra şöyle dediğini işittik: Eğer bunları yapabilirseniz yapın, ama istemezseniz yapmayın, sakıncası olmaz." -كَلاَمَ اللهِ [Allah'ın sözünü] ifadesi كَلِمَ اللهِ [Allah'ın kelimelerini] şeklinde de okunmuştur.-

[629] "Onu anladıktan", akılları ile kavradıktan ve sıhhati konusunda hiçbir şüpheleri kalmadıktan "sonra da" kendilerinin yalancı ve iftiracı olduklarını "bile bile… [tahrif etmekteler]!" Yani bu âyetlerde, "Bu çağdaş Yahudiler nankörce inkâr edip Tevrat'ı tahrif ediyorlarsa, [bunda yadırganacak bir şey yoktur, zira] onların daha önce de bu konuda sâbıkaları mevcuttur" şeklinde bir anlam söz konusudur.

[630] "Mü'minlerle karşılaştıkları zaman", yani Yahudiler mü'minlerle karşılaştıklarında, içlerinden münafık olanları; "İnandık", yani sizin hak üzere olduğunuza ve Muhammed'in müjdelenen o peygamber olduğuna iman ettik diyorlar; birbirleriyle yani münafık olmayanlar, münafık olanlarla "baş başa kaldıklarında ise 'Allah'ın" Tevrat'ta "size açtığı bilgileri" yani Muhammed'in sıfatı ile ilgili size beyan ettiği şeyleri "Rabbinizin kitabındaki ifadeler olarak aleyhinizde kanıt göstersinler diye mi onlara anlatıyorsunuz?! Hâla, aklınızı başınıza almayacak mısınız siz?!' diye" onları kınıyorlar.

٧٥-﴿أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾

٧٦-﴿وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلا بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلا تَعْقِلُونَ﴾

٥ ٧٧-﴿أَوَلا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ﴾

[٦٢٨] {أَفَتَطْمَعُونَ} الخطاب لرسول الله ﷺ والمؤمنين {أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ} أن يحدثوا الإيمان لأجل دعوتكم ويستجيبوا لكم، كقوله {فَآمَنَ لَهُ لُوطٌ} [العنكبوت: ٢٦]؛ يعني اليهود. {وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ} طائفة فيمن سلف منهم {يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ} وهو ما يتلونه من التوراة {ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ} كما حرّفوا صفة رسول الله ﷺ ؛ وآية الرجم.

١٠ وقيل: كان قوم من السبعين المختارين سمعوا كلام الله حين كلَّم موسى بالطور وما أمر به ونهى، ثم قالوا: سمعنا الله يقول في آخره: إن استطعتم أن تفعلوا هذه الأشياء فافعلوا، وإن شئتم فلا تفعلوا، فلا بأس. -وقرئ كَلِمَ اللهِ.-

[٦٢٩] {مِن بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ} من بعد ما فهموه وضبطوه بعقولهم ولم تبق لهم شبهة في صحته {وَهُمْ يَعْلَمُونَ} أنهم كاذبون مفترون. والمعنى: إن كفر هؤلاء

١٥ وحرّفوا فلهم سابقة في ذلك.

[٦٣٠] {وَإِذَا لَقُوا} يعني اليهود، {قَالُوا} قال منافقوهم {آمَنَّا} بأنكم على الحق، وأنّ محمدًا هو الرسول المبشر به؛ {وَإِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ} الذين لم ينافقوا {إِلى بَعضٍ} الذين نافقوا {قَالُوا} عاتبين عليهم: {أَتُحَدِّثُونَهُم بِمَا فَتَحَ اللهُ عَلَيْكُمْ} بما بين لكم في التوراة من صفة محمد!؟

Münafıklar bu sözü, kendilerinin dinlerine ne kadar bağlı ve dindar olduklarını göstermek, bu konuda riyakârlık yapmak için söylüyor da olabilirler. أَتُحَدِّثُونَهُمْ ifadesi, onların hem mü'minlere hem Yahudilere karşı münafıklık yapmalarına ve kitaplarındaki herhangi bir şeyi Müslümanlara aktarmalarına yönelik bir kınamadır. لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ, yani "onlar Rabbinizin kitabında inzâl ettiği şeylerle size delil göstersinler, onları size karşı delil olarak kullansınlar, 'Bu Allah katında böyledir, sizin kitabınızda böyledir' desinler diye mi onlara bunu açıyorsunuz?!" demektir. Nitekim "Bu Allah'ın kitabında şöyledir" demekle "Bu Allah katında şöyledir" demek aynı mânadadır.

[631] يَعْلَمُ ما يُسِرُّونَ وَما يُعْلِنُونَ gizlediğiniz ve açığa vurduğunuz her şeyi bilir ki buna onların küfürlerini gizlemeleri ve iman ettiklerini ilan etmeleri de dahildir.

78. Onların içinde de, birtakım kuruntular dışında kitabı bilmeyen ümmîler vardır; sadece zanna göre hareket ederler.

79. Kitabı elleriyle yazıp da, sonra onu az bir pahaya satabilmek için; "Bu Allah katındandır" diyenlere yazıklar olsun!.. Ellerinin yazdıklarından dolayı yazıklar olsun bunlara!. Yazıklar olsun bunlara o kazançları yüzünden!..

[632] "İçlerinde ümmîler vardır", yani yazmayı çok iyi bilmeyen, bu yüzden de Tevrat'ı inceleme ve onda olanları tahkik etme imkânına sahip olmayanlar vardır; "kitabı bilmezler", yani Tevrat'ı bilmezler, "sadece kuruntular", yani sadece zaten bildikleri kuruntuları bilirler; bu kuruntular içinde Allah'ın kendilerini affedeceği, kendilerine rahmet edeceği, hataları yüzünden onları sorgulamayacağı, peygamber atalarının kendilerine şefaat edeceği ve din adamlarının kendilerine verdikleri bir kuruntu olarak, cehennem ateşinin kendilerine sadece sayılı birkaç gün dokunacağı şeklindeki hususlar yer alır. Bir görüşe göre bu ifade, "onlar ancak âlimlerinden duydukları ve taklitçi bir şekilde kabul ettikleri muhtelif yalanları bilirler" anlamına gelir. [İsâ b. Yezîd] İbn De'b'in [v.171/787] söylediği bir söz üzerine bedevînin biri; "Bu senin *rivayet* ettiğin bir şey mi, *temennî* ettiğin [kurduğun] bir şey mi, yoksa *kurguladığın / uydurduğun* bir şey mi?" diye sormuştur. Bir görüşe göre ise إِلَّا أَمانِيَّ ifadesi, "ancak ezbere okuduklarını [bilirler]" anlamı kastedilmiş olup, şairin [Hassân b. Sâbit; v.60/680] şu ifadesindendir:

Gecenin başında Allah'ın kitabını okudu

أو قال المنافقون لأعقابهم يُرُونهم التصلب في دينهم: أتحدّثونهم، إنكارًا عليهم أن يفتحوا عليهم شيئًا في كتابهم، فينافقون المؤمنين وينافقون اليهود {لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ} ليحتجوا عليكم بما أنزل ربكم في كتابه. جعلوا محاجَّتهم به، وقولهم: هو في كتابكم هكذا، محاجةً عند الله. ألا تراك تقول: هو في كتاب الله هكذا، وهو عند ٥ الله هكذا، بمعنى واحد.

[٦٣١] {يَعْلَمُ} جميع {مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ} ومن ذلك إسرارهم الكفر وإعلانهم الإيمان.

٧٨-﴿وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلا أَمَانِيَّ وَإِنْ هُمْ إِلا يَظُنُّونَ﴾

٧٩-﴿فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لِيَشْتَرُوا ١٠ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ﴾

[٦٣٢] {وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ} لا يحسنون الكتْب فيطالعوا التوراة ويتحققوا ما فيها. {لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ} التوراة {إِلَّا أَمَانِيَّ} إلا ما هم عليه من أمانيّهم، وأن الله يعفو عنهم ويرحمهم ولا يؤاخذهم بخطاياهم، وأن آباءهم الأنبياء يشفعون لهم، وما تُمَنِّيهم أحبارهم من أن النار لا تمسهم إلا أيامًا معدودة. وقيل: إلا أكاذيب مختلفة ١٥ سمعوها من علمائهم فتقبلوها على التقليد. قال أعرابي لابن دأب في شيء حدّث به: أهذا شيء رويتَه، أم تمنَّيته، أم اختلقته؟ وقيل: إلا ما يقرؤون؛ من قوله:

تَمَنَّى كِتَابَ اللهِ أَوَّلَ لَيْلَةٍ.

[633] أَمانِيَّ kelimesi, takdir etti anlamındaki *menâ* fiilinden türemiştir. Zira temenni eden kimse kendi içinden temenni ettiği şeyi ölçüp biçer; aynı şekilde, bir şey uyduran ve okuyan kimse de şu kelimenin bu kelimeden sonra geldiğini düşünmek gibi takdir ve ölçümler yapar. Buradaki إِلَّا أَمانِيَّ ifadesindeki istisnâ munkatı'dır.[24] Bir kıraatte tahfif ile *emâniye* şeklinde okunmuştur.

[634] Burada Allah Teâlâ onlar bilerek, hakikatten emin bir şekilde tahrif yapan Yahudi âlimlerini zikretmiş, ardından da onları taklit eden avamdan söz etmiş, bu iki zümrenin sapkınlık konusunda aynı durumda olduklarına dikkat çekmiştir. Çünkü âlime düşen vazife bildiği ile amel etmek, avamdan olan insana düşen vazife ise -aslını öğrenme imkânına sahipken- zan ve taklide rıza göstermemektir.

[635] Tahrif edilmiş "kitab'ı elleriyle yazıyorlar" ifadesindeki 'elleriyle', tekit olup pekiştirme maksadıyla kullanılmış bir mecazdır. Nitekim yazdığı kitaptaki bilgiyi reddeden kimseye; "Be adam! Bunu sen bizzat kendi elinle yazdın!" dersin.

[636] "Kazandıklarından", yani rüşvetle kazandıklarından.

80. "Sayılı günler hariç, asla bize ateş dokunmayacak" demekteler. De ki: Allah katından bir söz mü aldınız? -Eğer öyleyse, Allah asla sözünden caymaz.- Yoksa siz, Allah'a karşı bilmediğiniz bir şey mi söylüyorsunuz?!

81. Hayır! Aksine, her kim kötülük işler de bu yanlışı kendisini çepeçevre kuşatırsa, bunlardır işte, Ateş'in sahipleri... Temelli kalıcı olarak...

82. İman edip salih amel işleyenler; bunlar da Cennet'in sahipleridir... Temelli kalıcı olarak...

[637] "Sayılı günler", yani buzağıya tapındıkları gün sayısı olan 40 gün "hariç." Mücâhid b. Cebr'den [v.103/721] şöyle rivayet edilmiştir: "Onlar şöyle derlerdi: Dünyanın süresi 7000 senedir ve biz her 1000 sene için sadece 1 gün yanacağız."

[638] فَلَنْ يُخْلِفَ اللّٰهُ [Allah asla caymaz] ifadesi hazfedilmiş bir ifadeye muteallıktır, bu ifade, "eğer Allah katında bir ahit edindiyseniz biliniz ki Allah asla ahdinden caymaz" şeklindedir.

24 Yani kuruntular onların bildikleri şey kapsamında değildir, anlam, "onlar kitabı bilmezler, sahip oldukları tek şey kuruntulardır" şeklindedir. / çev.

[٦٣٣] والاشتقاق من مَنَى، إذا قدّر، لأن المتمنّي يقدّر في نفسه ويحزر ما يتمناه، وكذلك المختلق والقارئ يقدر أن كلمة كذا بعد كذا. و{إِلَّا أَمَانِيَّ} من الاستثناء المنقطع. وقرئ أماني بالتخفيف.

[٦٣٤] ذكر العلماء الذين عاندوا بالتحريف مع العلم والاستيقان، ثم العوامّ الذين قلّدوهم، ونبه على أنهم في الضلال سواء، لأن العالم عليه أن يعمل بعلمه، وعلى العامّي أن لا يرضى بالتقليد والظنّ وهو متمكن من العلم.

[٦٣٥] {يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ} المحرّف {بِأَيْدِيهِمْ} تأكيد، وهو من مجاز التأكيد، كما تقول لمن ينكر معرفة ما كتبه: يا هذا! كتبتَه بيمينك هذه.

[٦٣٦] {مِمَّا يَكْسِبُونَ} من الرشا.

٨٠-﴿وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لا تَعْلَمُونَ﴾

٨١-﴿بَلَى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

٨٢- ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[٦٣٧] {إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً} أربعين يومًا، عدد أيام عبادة العجل. وعن مجاهد: كانوا يقولون: مدّة الدنيا سبعة آلاف سنة، وإنما نعذب مكان كل ألف سنة يومًا.

[٦٣٨] {فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ} متعلق بمحذوف تقديره: إن اتخذتم عند الله عهدًا فلن يخلف الله عهده.

[639] أَمْ ya mu'âdiledir, yani "hangisi olursa olsun" anlamındadır, zira hangisinin gerçekleşeceğine dair ilim zaten vakidir; ya da munkatı'adır [yani önceki bildirimden vaz geçilip daha güçlü ve tekitli bir bildirimde bulunmak için kullanılan *hattâ* gibidir].

[640] بَلى olumsuzlama harfinden sonra kullanılan "tabiî ki / elbette" anlamında olumlama kelimesidir. Olumsuzlama ifadesi ise "Ateş bize asla dokunmayacak" ifadesidir. Bu durumda بَلى "ateş size tabiî ki ebediyen dokunacak!" anlamına gelmektedir. Nitekim "onlar orada ebedî kalacaklardır" ifadesi de buna delâlet eder.

[641] "Kim bir kötülük", yani büyük günahlardan herhangi birini "işlerse ve bu hatası kendisini kuşatırsa", onu tıpkı bir düşman gibi kuşatıp ona hâkim olur ve o da bu yüzden tevbe edemezse... خَطِيئَتُهُ kelimesi خطاياه ve خطيئاته şeklinde de okunmuştur. Günahların insanı kuşatmasının, günahların sevaplara galip gelmesi olduğu söylenmiştir.

[642] Adamın biri Hasan-ı Basrî'ye "*Hatî'e* / günah nedir?" sormuş o da, "Fe-subhânallāh! Ki sakalın bile çıkmış, ama *hatî'e* nedir bilmiyorsun, öyle mi?! Mushafa bak, Allah Teâlâ'nın yasaklamış olduğu ve yapanı cehennem ateşine sokacağını söylediği her husus insanı kuşatan bir *hatî'e*dir!" diye cevap vermiştir.

83. Hani, "Allah'tan başkasına kulluk etmeyin; ana - babaya, akrabalara, yetimlere, düşkünlere iyi davranın; insanlara güzel söz söyleyin; namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin" diye İsrailoğullarından söz almıştık. Sonra, pek azınız müstesna yüz çevirerek arkanızı döndünüz!

[643] لَا تَعْبُدُونَ [Kulluk etmeyeceksiniz] ifadesi, "kulluk etmeyin" anlamında bir haberdir. Bu tıpkı "falancaya gider ona şöyle şöyle *söylersin*" sözün gibidir. Bu sözde de emir kastedersin. Bu açıkça emir ve nehiy ifadesi kullanmaktan daha açık ve güçlü bir ifade tarzıdır. Çünkü doğruca verilen emir yerine getirilmiş, yasaktan kaçınılmış da bundan haber verilirmiş gibi ifade edilir. İbn Mes'ûd [v.32/652] ve Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654] لَا تَعْبُدُوا [kulluk etmeyin] şeklinde okumuş olmaları da bunu teyit eder. Bu ifadenin başında bir "deyiniz" ifadesinin murad edilmiş olması gerekir, nitekim devamındaki "deyiniz" ifadesi de bunu teyit eder.

[٦٣٩] و{أَمْ} إمّا أن تكون معادلة بمعنى أي الأمرين كائن، على سبيل التقرير، لأن العلم واقع بكون أحدهما. ويجوز أن تكون منقطعة.

[٦٤٠] {بَلَى} إثبات لما بعد حرف النفي وهو قوله {لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ} أي بلى تمسكم أبدًا، بدليل قوله {هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ}.

٥ [٦٤١] {مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً} من السيئات، يعني كبيرة من الكبائر {وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ} تلك، واستولت عليه، كما يحيط العدوّ، ولم يتفص عنها بالتوبة. وقرئ خطاياه وخطيئاته. وقيل: في الإحاطة: كان ذنبه أغلب من طاعته.

[٦٤٢] وسأل رجل الحسن عن الخطيئة قال: سبحان الله! ألا أراك ذا لحية وما تدري ما الخطيئة؛ انظر في المصحف، فكل آية نهى فيها الله عنها وأخبرك أنه من عمل

١٠ بها أدخله النار فهي الخطيئة المحيطة.

٨٣-﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لا تَعْبُدُونَ إِلا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَأَقِيمُوا الصَّلاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلا قَلِيلا مِنْكُمْ وَأَنْتُمْ مُعْرِضُونَ﴾

[٦٤٣] {لَا تَعْبُدُونَ} إخبار في معنى النهي، كما تقول: تذهب إلى فلان تقول

١٥ له كذا، تريد الأمر. وهو أبلغ من صريح الأمر والنهي، لأنه كأنه سورع إلى الامتثال والانتهاء، فهو يخبر عنه. وتنصره قراءة عبد الله وأبيّ لَا تَعْبُدُوا؛ ولا بدّ من إرادة القول، ويدل عليه أيضًا قوله {وَقُولُوا}.

[644] وَبِالْوالِدَيْنِ إِحْساناً ifadesi ya وتحسنون بالوالدين إحسانا [ebeveyninize ihsan edersiniz] şeklinde ya da أحسنوا [ihsan edin] şeklinde takdir edilir. Bir görüşe göre; bu ifade yemin konumunda değerlendirilen "İsrailoğullarından söz almıştık" ifadesinin cevabıdır. Burada adeta, "onlarla (Allah'tan gayrısına) kulluk etmeyin diye kasem etmiştik" denilmiş olmaktadır. Bir görüşe göre; لا تَعْبُدُونَ'nin mânası, أن لا تعبدوا [kulluk etmeyesiniz diye] şeklindedir. Başındaki أن hazfedilince, merfû' edilmiş [Nun bırakılmış]tır. Bu tıpkı şairin [Tarafe; v.564?] şu beytindeki gibidir:

Be hey savaşın o vahşi ortamına girmemi engellemeye çalışan!

[645] İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v.32/652] bu ifadeyi أن لا تَعْبُدُوا şeklinde okumuş olması da bunu teyit eder. أن لا تَعْبُدُوا'daki أن'in müfessire (açıklayıcı) olması ya da fiille birlikte, önceki ifadedeki *mîsâk*tan bedel olması da mümkündür. Adeta şöyle denmektedir: İsrailoğullarından tevhit inancına bağlı kalacaklarına dair kesin söz almıştık.

[646] تَعْبُدُوا ifadesi, kendilerine hitap edilen kimselerden hikâye olduğu düşüncesiyle; تَعْبُدُوا olarak, söz konusu muhataplar gaib oldukları için de Yâ ile يَعْبُدُوا olarak da okunmuştur.

[647] حُسْناً ifadesi bizzat kendisi itibariyle güzel olan söz demektir. Söz çok güzel olduğu için "güzel söz" şeklinde değil, sadece "güzel" şeklinde ifade edilmiştir. Bir kıraatte bu kelime حَسَناً şeklinde, bir başka kıraatte ise, tıpkı بُشْرَى kelimesi gibi mastar olarak حُسْنَى şeklinde okunmuştur.

[648] "Sonra, pek azınız müstesna" -ki Müslüman olanlardır- "yüz çevirerek arkanızı döndünüz" sözünüzden döndünüz, sözü reddettiniz; çünkü siz öyle bir toplumsunuz ki, işiniz gücünüz sözünden dönmektir. Burada, [gaipten muhataba] iltifat sanatı kullanılmıştır.

[٦٤٤] وقوله {وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا} إمّا أن يقدّر: وتحسنون بالوالدين إحسانًا، أو وأحسِنوا. وقيل: هو جواب قوله {وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ} إجراء له مجرى القسم، كأنه قيل: وإذ أقسمنا عليهم لا تعبدون. وقيل: معناه أن لا تعبدوا، فلما حذفت أن رفع، كقوله:

٥ ألا أَيُّهَذَا الزّاجِرِي أَحْضُرُ الْوَغَى ۞

[٦٤٥] ويدل عليه قراءة عبد الله أنْ لَا تَعْبُدُوا. ويحتمل «أن لا تعبدوا» أن تكون أنْ فيه مفسرة، وأن تكون أن مع الفعل بدلًا عن الميثاق، كأنه قيل: أخذنا ميثاق بني إسرائيل توحيدهم.

[٦٤٦] وقرئ بالتاء حكاية لما خوطبوا به، وبالياء لأنهم غيب.

١٠ [٦٤٧] {حُسْنًا} قولا هو حسن في نفسه، لإفراط حسنه. وقرئ حَسَنًا وحُسْنَى، على المصدر كبشرى. {ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ} على طريقه الالتفات، أي توليتم عن الميثاق ورفضتموه.

[٦٤٨] {إِلَّا قَلِيلًا مِنْكُمْ} قيل: هم الذين أسلموا منهم. {وَأَنْتُمْ مُعْرِضُونَ} وأنتم قوم عادتكم الإعراض عن المواثيق، والتوليةُ.

84. Hani; "Birbirinizin kanını dökmeyeceksiniz, birbirinizi yurdunuzdan sürmeyeceksiniz!" diye sizden söz almıştık. Sonra, siz de bunu ikrar etmiştiniz. -Buna hâlâ şahitlik ediyorsunuz.

85. Ama, siz öyle kimselersiniz ki; hem birbirinizi öldürüyor, içinizden bir zümreyi yurdunuzdan çıkarıyor, onlara karşı günah ve düşmanlıkla birbirinize arka çıkıyorsunuz, hem de esir olarak size geldiklerinde fidyelerini veriyorsunuz! Oysa onları çıkarmak size haram kılınmıştı... Yoksa siz, kitabın bir kısmına iman edip bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? İçinizden böyle yapanların cezası; dünya hayatında rezil rüsvâ olmaktan başka bir şey değildir. Kıyamet günü de azabın en şiddetlisine uğratılacaklardır. Allah, yaptıklarınızdan gafil değildir.

86. Âhiret karşılığında dünya hayatını satın alanlar bunlardır işte! Bu yüzden kendilerinden azap hafifletilmeyecek, kendilerine yardım da edilmeyecektir.

[649] "Hani; 'Birbirinizin kanını dökmeyeceksiniz, birbirinizi yurdunuzdan sürmeyeceksiniz!' diye sizden söz almıştık" yani içinizden bazıları diğer bazılarına bunu yapmayacaktı. Burada insanın kendisinden başkası, eğer soy ve din itibariyle arada bir irtibat varsa, onun kendisi sayılmıştır. Bir görüşe göre insan bir başkasını öldürdüğü zaman sanki kendisini öldürmüş gibi olur, zira bu durumda kısas gereği kendisi de öldürülür. "Sonra ikrar etmiştiniz" yani sonra verdiğimiz bu sözü kabul etmiş, bunu yerine getirmenin üzerinize vecibe olduğunu itiraf etmiştiniz; "ki hâla buna şahitlik ediyorsunuz." Bu ifade, "falan kimse şu konuda kendisi aleyhine ikrarda bulunmakta, buna şahitlik etmektedir" ifadesine benzer. Bir görüşe göre bu ifade, "Ey Yahudi topluluğu! Bugün siz, atalarınızın bu sözü onaylayıp ikrar ettiklerine şahitlik etmektesiniz" anlamına gelmektedir. "Ama sizler öyle kimselersiniz ki" ifadesiyle Yahudiler; kendilerinden alınan sözden ve bu sözü ikrar edip, şahitlik ettikleri halde işledikleri cinayetlerden ve kendi içlerinden bazılarını yurtlarından çıkarma ve düşmanlık gibi davranışlarından ötürü yadırganmaktadır. Mâna şöyledir: "Sonra sizler bu şahitlik edenlerden sonra gelen bir toplumsunuz", yani sizler bu misakı onaylayan kimselerden başka bir toplumsunuz. Burada nitelik değişimi bizzat kişilerin değişimi olarak değerlendirilmiştir. Bu tıpkı "çıkarkenki yüzünden farklı bir yüzle döndün" ifadesine benzer.

[650] تَقْتُلُونَ [öldürüyorsunuz] ifadesi, ثُمَّ أَنْتُمْ هؤُلاءِ [ama siz öyle kimselersiniz ki] ifadesinin beyânıdır. Bir görüşe göre هؤُلاءِ burada *ellezî* mânasında ism-i mevsūldür. تَظَّاهَرون ifadesi Tâ'nın hazf ve idğâmı ile okunduğu gibi, تَتَظَاهَرون şeklinde, Tâ'nın ispatı ile de okunmuştur.

٨٤-﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ وَلا تُخْرِجُونَ أَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ﴾

٨٥-﴿ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَإِنْ يَأْتُوكُمْ أُسَارَى تُفَادُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَمَا جَزَاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذَلِكَ مِنْكُمْ إِلا خِزْيٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَى أَشَدِّ الْعَذَابِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾

٨٦-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالآخِرَةِ فَلا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلا هُمْ يُنْصَرُونَ﴾

[٦٤٩] {لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ أَنْفُسَكُمْ} لا يفعل ذلك بعضكم ببعض. جعل غير الرجل نفسه إذا اتصل به أصلًا أو دينًا. وقيل: إذا قتل غيره فكأنما قتل نفسه، لأنه يقتص منه. {ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ} بالميثاق واعترفتم على أنفسكم بلزومه {وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ} عليها كقولك: فلان مقرّ على نفسه بكذا، شاهد عليها. وقيل: وأنتم تشهدون اليوم يا معشر اليهود على إقرار أسلافكم بهذا الميثاق. {ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ} استبعاد لما أسند إليهم من القتل والإجلاء والعدوان بعد أخذ الميثاق منهم وإقرارهم وشهادتهم. والمعنى ثم أنتم بعد ذلك هؤلاء المشاهِدون، يعني أنكم قوم آخرون غير أولئك المقرّين، تنزيلًا لتغير الصفة منزلةَ تغيُّر الذات، كما تقول: رجعت بغير الوجه الذي خرجت به.

[٦٥٠] وقوله {تَقْتُلُونَ} بيان لقوله {ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ}. وقيل: هؤلاء موصول بمعنى الذي. وقرئ تَظَّاهَرُونَ بحذف التاء وإدغامها، وتَتَظَاهَرُونَ بإثباتها،

تَظْهَرُون ile تَتَظَهَّرُون aynı mânada olup “onlara karşı yardımlaşıyorsunuz” demektir. تُفادُوهُمْ [birbirinizin fidyesini veriyorsunuz] ifadesi bir kıraatte تَفْدُوهم [fidye veriyorsunuz] şeklinde okunmuştur. أُسارى ifadesinde de أسرى şeklinde bir okuyuş vardır.

5 [651] “Oysa bu size haram idi” ifadesindeki ‘bu’ zamiri “durum şudur ki” anlamında şân zamiridir. Bu zamirin [onların çıkarılmaları] ifadesi ile tefsir edilen müphem bir zamir olması da mümkündür.

[652] “Kitabın bir kısmına” yani fidye vermekle ilgili hükümlerine “inanıyor, fakat diğer kısmını” yani savaş ve yurttan çıkarmak ile ilgili hükümleri-
10 ni “inkâr mı ediyorsunuz?” Zira vaktiyle Kurayza oğulları kabilesine mensup Yahudiler Araplardan Evs kabilesiyle, Nadīr oğulları Yahudileri de Hazreç ile müttefik idiler. Her grup müttefiklerinin tarafında savaşıyor, galip geldiklerinde düşman tarafın evlerini, yurtlarını harabeye çevirip onları yurtlarından çıkarıyordu. [Yahudi] gruplardan birinden bir kişi esir düştüğü zaman onun
15 serbest kalması için gerekli olan fidyeyi ödemek üzere iki grup bir araya geliyor, elbirliği ediyordu. Ancak Araplar onları bu davranışları yüzünden ayıpladılar ve “Nasıl oluyor bu? Hem onlarla savaşıyorsunuz hem de daha sonra fidyelerini ödüyorsunuz!” dediler. Onlar ise, “Onların fidyelerini vermemiz bize emredilmiş; onlarla savaşmamız ise yasaklanmıştır. Ancak biz müttefiklerimizi yüz
20 üstü bırakmaktan da hayâ ediyoruz” demişlerdi.

[653] Âyette sözü edilen “rezil-rüsvay olma”, Kurayza oğullarının katledilmesi, Nadīr oğullarının da sürgün edilmesi olayıdır. Bir görüşe göre; rezil rüsvay olmaları, cizye uygulamasıdır. Bu fiilleri işleyenlerin en şiddetli azaba uğratılacak olmasının sebebi ise, onların isyanlarının çok daha şiddetli olmasıdır.

25 [654] يُرَدُّونَ ve تَعْمَلُونَ fiilleri hem Yâ ile hem de Tâ ile okunmuştur [uğratılacaklar / uğratılacaksınız; yaptıklarından / yaptıklarınızdan].

[655] Dünyada “kendilerinden” alınan cizyenin eksiltilmesi şeklinde “azabın hafifletilmesi” söz konusu olmadığı gibi, “onlara hiç kimse yardım da edemeyecektir”; onları savunamayacaktır. Aynı şey ahiret azabı için de geçerlidir.

وتَظَّهَّرُونَ بمعنى تتظهرون، أي تتعاونون عليهم. وقرئ تَفْدُوهم، وتُفَادُوهم؛ وأَسْرى، وأُسَارى.

[٦٥١] {وَهُوَ} ضمير الشأن؛ ويجوز أن يكون مبهمًا تفسيره {إِخْرَاجُهُمْ}.

[٦٥٢] {أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ} أي بالفداء {وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ} أي بالقتال والإجلاء؟! وذلك أنّ قريظة كانوا حلفاء الأوس، والنضير كانوا حلفاء الخزرج؛ فكان كل فريق يقاتل مع حلفائه، وإذا غلبوا خرَّبوا ديارهم وأخرجوهم، وإذا أسر رجل من الفريقين جمعوا له حتى يفدوه. فعيَّرتهم العرب وقالت: كيف تقاتلونهم ثم تفدونهم؟! فيقولون: أمرنا أن نفديهم وحرم علينا قتالهم، ولكنا نستحي أن نذل حلفاءنا.

[٦٥٣] والخزي: قتل بني قريظة وأسرهم وإجلاء بني النضير. وقيل: الجزية. وإنما ردّ من فعل منهم ذلك إلى أشدّ العذاب، لأن عصيانه أشدّ.

[٦٥٤] وقرئ يردّون، ويعملون، بالياء والتاء.

[٦٥٥] {فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ} عذاب الدنيا بنقصان الجزية، ولا ينصرهم أحد بالدفع عنهم. وكذلك عذاب الآخرة.

87. Gerçek şu ki, Musa'ya o kitabı Biz verdik ve ondan sonra birbiri ardına peygamberler gönderdik. Özellikle, Meryemoğlu İsa'yı Rûhul-kudüs'le destekleyerek kendisine açık kanıtlar verdik. Ama (ey İsrailoğulları!) size her ne zaman bir peygamber, işinize gelmeyen bir şey getirmişse, (ona karşı) büyüklük tasladınız! Kimini yalanladınız, kimini ise öldür(meye çalış)ıyorsunuz!..

88. Bir de; "Bizim kalplerimiz perdelidir." demekteler... Aksine, Allah onları inkârlarından dolayı lânetlemiştir; tam mânasıyla [iman edilecek her şeye], iman etmezler.

89. Ne zaman ki Allah'ın katından, ellerindekini doğrulayan bir kitap geldi -ki, daha önce, nankörce inkâr edenlere karşı onun sayesinde fetih umarlardı- işte, o aşina oldukları şey kendilerine gelince, onu inkâr ediverdiler. Allah'ın lâneti inkârcı nankörlerin üzerine!..

[656] "Gerçek şu ki, Musa'ya o kitabı" yani Tevrat'ı "Biz verdik." Allah Teâlâ Tevrat'ı Musa (a.s.)'a tek seferde vermiştir. "[Ve ondan sonra birbiri ardına peygamberler gönderdik.]" وَقَفَّيْنَا ifadesi, bir şey diğerini takip ettiği zaman kullanılan *kaffâhu*, *el-kafâ* ifadesinden gelir. Bu tıpkı *zenb* kelimesinin *zennebehû* fiilinden türemesi gibidir. *Kaffâhu* ifadesinden gelir ki bu da [başın arka kısmını ifade eden] *el-kafa*dan gelmektedir. "onu onun ardından getirdi" demektir. Yani; "Biz onun ardından birçok peygamber gönderdik." Bu husus, "Sonra, peygamberlerimizi peş peşe gönderdik." (Mü'minûn 23/44)] âyeti gibidir. Bu peygamberler Yûşa', Eşmuîl / Samuel, Şem'ûn, Davud, Süleyman, Şa'yâ / İşâyâ, Ermiyâ, Üzeyir, Hezekiel, İlyas, Elyesa', Yûnus, Zekeriya, Yahya ve diğerleridir. Bir görüşe göre *'Îsâ* Süryancada İyşû' şeklindedir. *Meryem* hizmetkâr demektir. Arapçada *meryem* kelimesinin kadınlar için kullanımının, ["kadınlarla çok içli dışlı olan, sürekli onların yanına giden" anlamındaki] *zîr* kelimesinin erkekler için kullanımı[25] gibi olduğu da söylenmiştir. Ru'be b. el-Accâc'ın [v.145/762] şu beyti bu şekilde yorumlanmıştır:

Oynaşı yanına gelmeyen bir zamparaya dedim ki…

[657] Nahivcilere göre *meryem* mef'al veznindedir. Zira kelime yapıları arasında -*'isyer* [toz duman] ve *'ulyeb* [bir vadi] kelimelerinin aksine- ilk harfi fethalı *fa'yel* vezni bulunmamaktadır.

25 Bu iddiaya göre, *meryem* bizdeki *erkek fatma*yı andırmakta, "erkeklerle içli dışlı kız / kadın" anlamındaki *yollu* kelimesi ya da oynaş karşılamaktadır. / ed.

٨٧-﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ أَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لا تَهْوَى أَنْفُسُكُمُ اسْتَكْبَرْتُمْ فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ﴾

٨٨-﴿وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلا مَا يُؤْمِنُونَ﴾

٥ ٨٩-﴿وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾

[٦٥٦] {اَلْكِتَابَ} التوراة، آتاه إياها جملة واحدة. ويقال: قفَّاه، إذا أتبعه، من القفا؛ نحو ذنَّبه، من الذنب. وقفاه به: أتبعه إياه. يعني وأرسلنا على أثره الكثير من

١٠ الرسل. كقوله تعالى {ثُمَّ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا تَتْرَى} [المؤمنون: ٤٤]. وهم يوشع وأشمويل وشمعون وداود وسليمان وشَعْيا وأرميا وعزير وحزقيل وإلياس واليسع ويونس وزكريا ويحيى وغيرهم. وقيل: {عِيسَى} بالسريانية يشوع. و{مَرْيَمَ} بمعنى الخادم. وقيل: المريم بالعربية من النساء، كالزِّير من الرجال. وبه فسر قول رؤبة:

قُلْتُ لِزَيْرٍ لَمْ تَصِلْهُ مَرْيَمُهْ ۞

١٥ [٦٥٧] ووزن مريم عند النحويين مَفْعَل، لأن فعيلًا بفتح الفاء لم يثبت في الأبنية كما ثبت نحو عثير وعليب.

[658] "Özellikle, Meryemoğlu İsa'yı Rûhulkudüs'le destekleyerek kendisine açık kanıtlar verdik." Açık kanıtlar; ölülerin diriltilmesi, alaca hastalarının ve körlerin iyileştirilmesi ve gayba dair şeylerin bildirilmesi gibi açık mucizeler ve deliller demektir. وَأَيَّدْنَاهُ kelimesi آيَدْنَاهُ şeklinde de okunmuştur. Bu mânada takviye etmek anlamında *âcedehu* ifadesi kullanılır. *Âcede* [takviye etmek] fiili *Elhamdü lillâhillezî âcedenî ba'de za'fin ve evcedenî ba'de fakrin* [Zayıflıktan sonra beni güçlendiren, fakirliğin ardından beni varlık sahibi kılan Allah'a hamd olsun!] ifadesinde de bu şekilde kullanılmıştır. "Rûhulkudüs", kutsal ruh demektir. Kelime yapısı olarak *Hâtimü'l-cûdi* ve *raculü sıdkın* ifadeleri gibidir [Mevsūfun, sıfatına izafe edilmesi kabilindedir.] *Ruh*un *kuds* ile nitelendirilmesi "Ondan bir ruh" [Nisâ 4/171] âyetindeki gibidir. *Ruh*un kutsallıkla nitelendirilmesi gibi İsa (a.s.)'ın ruhunun hususiyetle nitelendirilmesi de onun saygınlığını ifade etmek içindir. Bir görüşe göre bunun sebebi, onun ruhunun bir babanın sulbünde de, bir erkekle temas etmiş bir kadının rahminde de bulunmamış olmasıdır. *Rûhulkudüs* bir görüşe göre Cebrail; bir görüşe göre ise İncil'dir. Nitekim Kur'ân hakkında da "emrimizden bir ruh" [Şûrâ 42/52] denilmiştir. Bir başka görüşe göre Rûhulkudüs, İsa (a.s.)'ın kendisini zikrederek ölüleri dirilttiği İsm-i A'zam'dır.

[659] Mana şöyledir: Ey İsrailoğulları! Sizin peygamberlerinize, kendilerine vermiş olduğumuz şeyleri bahşetmiştik. "Size her ne zaman bir peygamber işinize gelmeyen bir şeyi" hak olarak "getirmişse", ona iman etme konusunda "büyüklük tasladınız." Burada Fâ ile [فَكُلَّما] onun mutaallakı [وَلَقَدْ آتَيْنا مُوسَى الْكِتابَ] arasına, onların durumlarını kınama ve bu konuda hayret ifade etme anlamına gelen Hemze girmiştir. Burada "Onlara vermiş olduğumuz şeyleri lütfettik, siz ise bu yaptıklarınızı yaptınız!" mânasının kastedilmiş olması ve sonra da onları bu yaptıkları sebebiyle kınamış olması da mümkündür. [أَفَكُلَّما ifadesinde] Fâ'nın gelmiş olması, bunun mukadder bir ifadeye atıf olmasından dolayıdır.

[660] **Şayet** "Burada وَفَرِيقاً تَقْتُلُونَ [bir kısmını ise katlediyorsunuz] ifadesi yerine وفريقا قتلتم [bir kısmını ise katlettiniz] denilseydi olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Bu iki türlü yorumlanabilir; ya daha önce geçmiş olan halin hikâyesi kastedilmiştir, zira durum çok fecidir, bu yüzden de bu durumun gönüllerde sanki şimdi yaşanıyor gibi resmedilmesi, kalplerde bu şekilde tasvir edilmesi murad edilmiş [bu yüzden muzari fiil kullanılmış]tır ya da "hâla bir kısmını katlediyorsunuz, çünkü Muhammed'i öldürmek için elinizden geleni yapıyorsunuz! Ben onu muhafaza etmesem onu öldürürsünüz, zaten bu sebeple ona sihir yaptınız, ona zehirli koyun eti yedirdiniz!" mânası murad edilmiştir. Nitekim Peygamber (s.a.) vefat ettiği hastalığı esnasında, "Hayber'de yemiş olduğum [zehirli et] bana arada bir acı vermeye devam ediyordu. İşte şahdamarımı kopartıyor şu an!" [*Buhârî,* "Meğâzî", 86; *Ebû Dâvûd*, "Diyât", 6] buyurmuştur.

[٦٥٨] {اَلْبَيِّنَاتِ} المعجزات الواضحات والحجج، كإحياء الموتى وإبراء الأكمه والأبرص والإخبار بالمغيبات. وقرئ وآيدناه. ومنه: آجده بالجيم، إذا قوّاه؛ يقال: الحمد لله الذي آجدني بعد ضعف، وأوجدني بعد فقر. {بِرُوحِ القدس} بالروح المقدسة، كما تقول: حاتم الجود، ورجل صدق. ووصفها بالقدس كما ٥ قال: {وَرُوحٌ مِنْهُ} [النساء: ١٧١] فوصفه بالاختصاص والتقريب للكرامة. وقيل: لأنه لم تضمه الأصلاب، ولا أرحام الطوامث. وقيل: بجبريل. وقيل: بالإنجيل كما قال في القرآن: {وَرُوحًا مِنْ أَمْرِنَا} [الشورى: ٥٢] وقيل: باسم الله الأعظم الذي كان يحيي الموتى بذكره.

[٦٥٩] والمعنى: ولقد آتينا يا بني إسرائيل أنبياءكم ما آتيناهم {أَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ ١٠ رَسُولٌ} منهم بالحق {اِسْتَكْبَرْتُمْ} عن الإيمان به؟! فوسط بين الفاء وما تعلقت به همزة التوبيخ والتعجيب من شأنهم. ويجوز أن يريد: ولقد آتيناهم ما آتيناهم ففعلتم ما فعلتم. ثم وبخهم على ذلك. ودخول الفاء لعطفه على المقدّر.

[٦٦٠] فإن قلت: هلا قيل وفريقًا قتلتم؟ قلت: هو على وجهين: أن تراد الحال الماضية، لأنّ الأمر فظيع؛ فأريد استحضاره في النفوس وتصويره في القلوب. وأن ١٥ يراد: وفريقًا تقتلونهم بعدُ، لأنكم تحومون حول قتل محمد ﷺ لولا أني أعصمه منكم. ولذلك سحرتموه وسممتم له الشاة. وقال ﷺ عند موته: «ما زالت أكلةُ خيبر تعادّني، فهذا أوان قطعت أبهري.»

[661] غُلْفٌ kelimesi *ağlüf* kelimesinin çoğuludur. Bu kelime sünnet edilmemiş uzvun derisi mânasındaki *ağlüf*tan isti'âre olarak kullanılmış olup, burada; "kalplerimiz yaratılış ve cibilliyet olarak öylesine bir örtü ile kaplı ki, Muhammed'in getirdiği şey ona sirayet edemiyor; kalplerimiz onu anlayamıyor" anlamındadır. Aynı mâna "Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz kılıflıdır" [Fussilet 41/5] âyetinde de söz konusudur. Daha sonra Allah Teâlâ onların kalplerinin bu sıfat üzere yaratılmış olduğu iddiasını reddetmektedir, zira kalpler fıtrat üzere, hakkı kabul etme imkânına sahip olarak yaratılmıştır. Oysa Allah onları küfürleri sebebiyle lânetlemiş, kınamıştır; bu sebeple fıtrattan sapma şeklinde bir küfrü kendi kalplerinde ihdas etme sûretiyle kalplerini kılıflayan, böylece iman etmeleri muhtemel kimselere ve mü'minlere yönelik lütuflardan kendilerini mahrum eden, bizzat onların kendileridir.

[662] فَقَلِيلًا ما يُؤْمِنُونَ; "az bir imanla iman ediyorsunuz" anlamında olup Mâ zaittir. Az iman, onların kitabın bazı kısımlarına iman etmeleridir. Buradaki azlık, yokluk anlamında da olabilir.

[663] Bir görüşe göre ise غُلْفٌ kelimesi *ğilâf*in çoğulu olan *ğulüf*, yani kap mânasındadır. Bu durumda ifade, "kalplerimiz ilim kabı şeklindedir, bu yüzden sahip olduğumuz ilim bizi başka ilimlerden müstağni kılmaktadır" anlamına gelmektedir. Ebû Amr'ın [v.154/771] bu ifadeyi iki ötre ile قلوبنا غُلُفٌ şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir.

[664] "Ne zaman ki Allah katından, ellerindekini doğrulayan" yani ellerindeki kitapları tasdik edip ona muhalif olmayan bir kitap" yani Kur'ân "geldi…" مُصَدِّقٌ kelimesi, hal olarak مُصَدِّقاً şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "*Musaddik*^{an} kelimesinin nekre olan *kitâb*^{ün} kelimesinin hali olarak mansup olması nasıl mümkün olur?" **dersen, şöyle derim:** Nekre sıfat aldığı zaman tahsis edilmiş olur ve böylece hal alabilir. Nitekim âyetteki *kitâb*^{ün} kelimesi, *min 'indillâh* [Allah katından] ifadesi ile nitelenmiştir. Lemmâ'nın cevabı ise hazfedilmiştir. Bu cevap "onu yalanladılar", "onun gelişini önemsemediler" ve benzer bir ifade olabilir.

[665] "Ki, daha önce, nankörce inkâr edenlere karşı onun sayesinde fetih umarlardı" yani onlar Müşriklere karşı savaştıkları zaman; "Allah'ım! Bizi sıfat ve niteliklerini Tevrat'ta bulduğumuz âhir zaman peygamberi ile muzaffer kıl" diye dua ederler ve müşrik düşmanlarına; "Söylediklerimizi tasdik ederek çıkacak olan ve onunla birlikte sizi tıpkı Âd ve İrem kavimlerinin öldürüldüğü gibi öldüreceğimiz peygamberin zamanı yaklaştı!" derlerdi.

[٦٦١] {غُلْفٌ} جمع أغلف، أي هي خلقةً وجبلةً مغشّاةٌ بأغطية لا يتوصل إليها ما جاء به محمد ﷺ ولا تفقَهُه، مستعار من الأغلف الذي لم يُختَن، كقولهم: {قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ} [فصلت: ٥]. ثم ردّ الله أن تكون قلوبهم مخلوقة كذلك، لأنها خلقت على الفطرة والتمكن من قبول الحق، بأن الله لعنهم وخذلهم بسبب ٥ كفرهم، فهم الذين غلفوا قلوبهم بما أحدثوا من الكفر الزائغ عن الفطرة وتسببوا بذلك لمنع الألطاف التي تكون للمتوقع إيمانهم وللمؤمنين.

[٦٦٢] {فَقَلِيلًا مَا يُؤْمِنُونَ} فإيمانًا قليلًا يؤمنون. وما مزيدة، وهو إيمانهم ببعض الكتاب. ويجوز أن تكون القلة بمعنى العدم.

[٦٦٣] وقيل: غلْف تخفيف غلُف جمع غِلاف، أي قلوبنا أوعية للعلم فنحن ١٠ مستغنون بما عندنا عن غيره. وروى عن أبي عمرو: قلوبنا غُلُف، بضمتين.

[٦٦٤] {كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ} هو القرآن {مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ} من كتابهم لا يخالفه. وقرئ مصدقاً، على الحال. فإن قلت: كيف جاز نصبها عن النكرة؟ قلت: إذا وصف النكرة تخصص فصح انتصاب الحال عنه، وقد وصف {كِتَابٌ} بقوله {مِنْ عِنْدِ اللهِ}. وجواب لما محذوف، وهو نحو: كذبوا به، واستهانوا بمجيئه، وما أشبه ذلك.

١٥ [٦٦٥] {يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا} يستنصرون على المشركين، إذا قاتلوهم قالوا: اللَّهم انصرنا بالنبي المبعوث في آخر الزمان الذي نجد نعته وصفته في التوراة؛ ويقولون لأعدائهم من المشركين: قد أظل زمان نبيّ يخرج بتصديق ما قلنا، فنقتلكم معه قتل عاد وإرم.

Bir görüşe göre; يَسْتَفْتِحُونَ ifadesi, "onlara açarlar, içlerinden gönderilecek olan peygamberin zamanının yaklaşmış olduğunu öğretirlerdi" anlamındadır. Bu kelimedeki Sin, tıpkı *ista'cebe* [çok hayret etti] ve *isteshara* [iyice alay etti] fiillerinde olduğu gibi, mübalağa ifade eder; "kendileri için onlara karşı fetih dilerlerdi" anlamına gelir; "birbirleri için düşmana karşı zafer niyazında bulunurlardı" anlamına da gelebilir. "O aşina oldukları şey" yani o hakikat "kendilerine gelince" sırf azgınlıklarından, hasetlerinden ve liderlik hırslarından dolayı "onu inkâr ediverdiler!"

[666] "Allah'ın lâneti inkârcı nankörlerin" yani bunların "üzerine olsun!" Burada zahir olan ifade gizli ifade yerinde değerlendirilmiştir; böylece lânetin onlara inkârları yüzünden bulaştığı gösterilmiştir. [*el-Kâfirîn* kelimesinin başındaki] Lâm-ı ta'rîf, bilinen mâlûm kâfirler anlamı verir; cins ifade etmesi de mümkündür ki bu durumda Yahudiler bu ifadenin kapsamına öncelikli olarak dâhildirler.

90. Nefislerini ne kötü bir şey karşılığında sattılar!.. Allah'ın, kullarından dilediği birine fazl ü kereminden (kitap) indirmesini kıskanarak, Allah'ın indirdiklerini nankörce inkâr ettiler! Ve gazap üstüne gazaba uğradılar. Nankörce inkâr edenlere alçaltıcı bir azap vardır.

91. Bir de onlara; "Allah'ın indirdiğine iman edin!" denilince; "Biz, sadece kendimize indirilene iman ederiz!" derler ve onun dışındakileri nankörce inkâr ederler. Oysa o, ellerindekini doğrulayan bir kitaptır. De ki: İnanmış kimseler idiyseniz, neden daha önce Allah'ın peygamberlerini öldürüyordunuz?!

[667] بِئْسَمَا ifadesindeki Mâ nekre olup *bi'se* fiilinin fâilini izah eden mansup bir harftir; "ne kötü bir şeydir" anlamındadır. "Nefislerini ne kötü bir şey karşılığında sattılar!" ifadesinde, kınamaya hususen konu olan şey "inkâr etmeleri"dir. "Allah'ın, kullarından dilediği birine fazl ü kereminden (kitap) indirmesini kıskanarak," yani haset edip kendilerine ait olmayan şeyi istedikleri için… ki satmalarının sebebi budur. أَنْ يُنَزِّلَ ifadesi, *li-en yünezzile* [indirdiği için] ya da *'alâ en yünezzile* [indirmesine karşılık] anlamına gelir. Yani; Allah'ın "fazl ü kereminden dilediği kuluna" vahiy "indirmesine haset ettikleri için" oysa onu peygamber olarak göndermeyi hikmeti gerektirmiştir "gazap üstüne gazaba uğradılar" art arda gelen gazaplara müstahak oldular; çünkü gerçek peygamberi inkâr etmiş, ona karşı azgınlık etmişlerdir.

وقيل معنى {يَسْتَفْتِحُونَ} يفتحون عليهم ويعرفونهم أن نبيًّا يبعث منهم قد قرب أوانه. والسين للمبالغة، أي يسألون أنفسهم الفتح عليهم، كالسين في استعجب واستسخر، أو يسأل بعضهم بعضًا أن يفتح عليهم. {فَلَمَّا جَاءهُمْ مَا عَرَفُوا} من الحق {كَفَرُوا بِهِ} بغيًا وحسدًا وحرصًا على الرياسة.

٥ [٦٦٦] {عَلَى الْكَافِرِينَ} أي عليهم وضعًا للظاهر موضع المضمر للدلالة على أنّ اللعنة لحقتهم لكفرهم. واللام للعهد. ويجوز أن تكون للجنس ويدخلوا فيه دخولًا أوّليًا.

٩٠-﴿بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بَغْيًا أَنْ يُنَزِّلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ فَبَاءُوا بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ﴾ ١٠

٩١-﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِيَاءَ اللَّهِ مِنْ قَبْلُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

[٦٦٧] ما نكرة منصوبة مفسرة لفاعل بئس بمعنى بئس شيئًا {اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ} والمخصوص بالذم {أَنْ يَكْفُرُوا}. واشتروا بمعنى باعوا {بَغْيًا} حسدًا ١٥ وطلبًا لما ليس لهم، وهو علة اشتروا {أَن يُنزّلَ} لأن ينزل أو على أن ينزل، أي حسدوه على أن ينزّل الله {مِنْ فَضْلِهِ} الذي هو الوحي {عَلَى مَنْ يَشَاءُ} وتقتضي حكمته وإرساله {فَبَاءُو بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ} فصاروا أحقاء بغضب مترادف، لأنهم كفروا بنبيّ الحق وبغوا عليه.

[668] Bir görüşe göre bu, "İsa'nın ardından Muhammed'i de inkâr ettiler" anlamında; bir başka görüşe göre ise; "Bunlar; 'Üzeyir Allah'ın oğludur!' 'Allah'ın eli sıkıdır / cimridir!' vb. envâ-i çeşit küfrü söyledikten sonra şimdi de nankörce inkâr ettiler" anlamındadır.

5 [669] "Allah'ın indirdiği bütün kitaplara iman edin dendiğinde, 'Biz, sadece bize indirilene iman ederiz!' derler ve vahyi Tevrat'la sınırlarlar ve onun ötesindekileri nankörce inkâr ederler." Yani Tevrat'ın ötesindekileri inkâr ederek, 'sadece bize indirilene iman ederiz' derler. "Oysa, ellerindekini doğrulayan bir kitaptır" ona muhalif değildir.

10 [670] Bu ifadede onların sözleri reddedilmektedir; zira Tevrat'a uygun bir şeyi inkâr ettikleri zaman, bizzat Tevrat'ı inkâr etmiş olmaktadırlar. Daha sonra, Tevrat'a inandıklarını iddia ettikleri halde, -ki Tevrat peygamber katlini caiz görmez- [nasıl olup da] peygamber öldürebildiklerine itiraz edilmiştir:

92. Gerçek şu ki, Musa size apaçık delillerle geldi; ama daha sonra,
15 **zâlimane bir şekilde onun ardından o buzağıyı (tanrı) edindiniz.**

93. Hani; "Size verdiğimiz şeyi kuvvetle tutun ve kulak verin!" diye Tûr'u tepenize dikmiş ve sizden söz almıştık. "İşittik, ama karşı çıktık!" dediler; çünkü buzağı sevgisi inkârları yüzünden kalplerine işlemişti. De ki: İmanınız size ne kötü şeyler emrediyor? Tabiî, iman etmekte ise-
20 **niz!**

[671] "Zalimane bir şekilde" ifadesi "kulluğu hakkı olmayan bir yere koyarak" anlamında hal de olabilir, "ki siz, işi gücü yanlış yapmak (zulüm) olan bir toplumsunuz!" anlamında bir ara söz de olabilir;

[672] Tûr'un yükseltilmesi burada ikinci kez tekrar edilmiştir, zira bu tek-
25 rarda ilkinde olmayan bir ilave anlam söz konusu olup ayrıca tekit içermektedir. Sözünü "işittik, ama" emrine "karşı çıktık dediler." Peki, verdikleri bu cevap, o söze nasıl mutabık olabilir, **dersen, şöyle derim:** Şu itibarla mutabıktır; onlara "işitin" denilmiştir ama, "işitme kabul ve itaat şeklinde bir işitme olsun" denilmek istenmiştir; onlar ise "işittik, fakat itaat edecek tarzdaki bir işitmeyle
30 değil" demişlerdir.

[673] "Buzağı sevgisi inkârları yüzünden kalplerine işlemişti" yani buzağı sevgisi, buzağıya tapınma hırsı, nasıl boya elbiseye giriyor, onun içine siniyorsa, o şekilde içlerine girmişti. Buradaki "kalplerine" ifadesi, tıpkı "karınlarına aslında ateş yiyorlar!" [Nisâ 4/10] ifadesinde olduğu gibi, içme fiilinin mekânını
35 beyân sadedindedir. Tevrat'a olan "imanınız size ne kötü şeyler emrediyor?"

[٦٦٨] وقيل: كفروا بمحمد بعد عيسى. وقيل: بعد قولهم عزيزٌ ابن الله، وقولهم يد الله مغلولة، وغير ذلك من أنواع كفرهم.

[٦٦٩] {بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ} مطلق فيما أنزل الله من كل كتاب {قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا} مقيد بالتوراة {وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَاءَهُ} أي قالوا: ذلك والحال أنهم يكفرون بما ٥ وراء التوراة {وَهُوَ الحق مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَهُمْ} منها غير مخالف له.

[٦٧٠] وفيه ردّ لمقالتهم، لأنهم إذا كفروا بما يوافق التوراة فقد كفروا بها ثم اعترض عليهم بقتلهم الأنبياء مع ادّعائهم الإيمان بالتوراة والتوراةُ لا تسوّغ قتل الأنبياء.

٩٢-﴿وَلَقَدْ جَاءَكُمْ مُوسَى بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ﴾

١٠ **٩٣-﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاسْمَعُوا قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهِ إِيمَانُكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾**

[٦٧١] {وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ} يجوز أن يكون حالًا، أي عبدتم العجل وأنتم واضعون العبادة غير موضعها، وأن يكون اعتراضًا بمعنى: وأنتم قوم عادتكم الظلم.

١٥ [٦٧٢] وكرّر رفع الطور لما نيط به من زيادة ليست مع الأول مع ما فيه من التوكيد {وَاسْمَعُوا} ما أمرتم به في التوراة {قَالُوا سَمِعْنَا} قولك {وَعَصَيْنَا} أمرك. فإن قلت: كيف طابق قوله جوابهم؟ قلت: طابقه من حيث إنه قال لهم: {اسْمَعُوا} وليكن سماعكم سماعَ تقبل وطاعة، فقالوا: {سَمِعْنَا} ولكن لا سماع طاعة.

[٦٧٣] {وَأُشْرِبُوا فِى قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ} أي تَداخلهم حبه والحرص على عبادته كما ٢٠ يتداخل الثوبَ الصبغُ. وقوله {فِى قُلُوبِهِمْ} بيان لمكان الإشراب كقوله {إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِى بُطُونِهِمْ نَارًا} [النساء: ١٠]. {بِكُفْرِهِمْ} بسبب كفرهم {بِئْسَمَا يَأْمُرُكُم بِهِ إِيمَانُكُمْ} بالتوراة،

Çünkü Tevrat'ta buzağılara tapınma diye bir şey yoktur. Emretme fiilinin imana atfedilmesi, alay ifade eder. Bu tıpkı Şu'ayb Peygamber'in kavminin; "[Atalarımızın tapageldiği şeyleri terketmemizi] sana namazın mı emrediyor!?" [Hûd 11/87] demelerine benzer. İmanın onlara nispet edilmesi de böyledir; "Tabiî, iman etmekte iseniz!" ifadesi, onların imanları konusunda kuşku ortaya koymakta; iman iddialarını eleştirmektedir.

94. De ki; Allah katında Âhiret yurdu diğer insanların değil, yalnız sizinse, haydi ölümü isteyin! Tabiî, samimi iseniz!..

95. Daha önce yaptıkları şeylerden dolayı, bunu hiçbir zaman isteyemezler. Allah çok iyi bilir bu zalimleri!..

96. Bunları, insanların hayata karşı en düşkünü bulacaksın; hatta şirk koşanlardan bile daha çok... Her biri; keşke kendisine bin yıl ömür verilse, diye temenni eder durur. Oysa bu, onu azaptan uzaklaştıracak değildir. Onların yaptıklarını Allah görmektedir!

[674] خالِصَةً ifadesi, الدَّارُ الْآخِرَةُ ifadesinin hali olarak mansuptur. "Ahiret yurdu"ndan kasıt, cennettir; "size mahsus, tamamen size ait, sizden başka hiç kimsenin hakkı olmayacak şekilde" "demektir. Yani sizin "Yahudilerden başkası asla cennete giremez!" sözünüz doğru olsaydı." *en-Nâs* cins ifade eder; bir görüşe göre mâlûm insanları ifade eder ki bunlar da müslümanlardır. "Tabiî, samimi iseniz!.." "...haydi, ölümü isteyin!" Çünkü kendisinin cennet ehli olduğundan kesin olarak emin olan kişi ölümü arzular; bir an önce nimetlere ulaşmayı, sıkıntılar diyarından kurtulmayı temenni eder. Nitekim cennetle müjdelenenlerden bu meyanda şeyler rivayet edilmiştir. Ali (r.a.) zırhsız bir şekilde düşman safları arasına dalmış; oğlu Hazret-i Hasan [v.50/670] kendisine; "İyi ama, bu savaş kıyafeti değil!" deyince, "Evlâdım! Baban ölümün mü kendisinin üzerine çökeceğini yoksa kendisinin mi ölüm üzerine çökeceğini çok umursamıyor" demiştir. Huzeyfe (r.a.)'ın [v.36/656] ölümü temenni ettiği, ölüm gelip çattığında da; "Tam ihtiyaç duyulduğu anda gelen sevgili! [Temennisinden] pişmanlık gösteren kurtuluş bulmasın!" demiştir. Ammâr (r.a.) [v.37/657] Sıffîn savaşında; "İşte şimdi sevdiklerime; Muhammed ve taraftarlarına kavuşacağım" demiştir. Cennetle müjdelenen 10 sahabîden her biri ölümü sever ve arzulardı [KT.b].

[675] Peygamber (s.a.)'in "Yahudiler ölümü temenni etseydi, her biri nefesini tutar ve olduğu yerde ölüp kalırdı; böylece yeryüzünde Yahudi kalmamış olurdu" buyurduğu rivayet edilmiştir [KT.b].

لأنه ليس في التوراة عبادة العجاجيل. وإضافة الأمر إلى إيمانهم تهكم، كما قال قوم شعيب {أَصَلَاتُكَ تَأْمُرُكَ} [هود: ٨٧]. وكذلك إضافة الإيمان إليهم. وقوله {إِنْ كُنْتُم مُؤْمِنِينَ} تشكيك في إيمانهم وقدح في صحة دعواهم له.

٩٤-﴿قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الآخِرَةُ عِنْدَ اللهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ ٥

٩٥-﴿وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ وَاللهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ﴾

٩٦-﴿وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاةٍ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهِ مِنَ الْعَذَابِ أَنْ يُعَمَّرَ وَاللهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ﴾

[٦٧٤] {خَالِصَةً} نصب على الحال من الدار الآخرة، والمراد الجنة، أي سالمة لكم، خاصة بكم، ليس لأحد سواكم فيها حق. يعني إن صحّ قولكم لن يدخل ١٠ الجنة إلا من كان هودًا. و{النَّاسُ} للجنس، وقيل: للعهد وهم المسلمون. {فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ} لأن من أيقن أنه من أهل الجنة اشتاق إليها وتمنى سرعة الوصول إلى النعيم والتخلص من الدار ذات الشوائب، كما روى عن المبشَّرين بالجنة ما روي. كان علي ﷺ يطوف بين الصفين في غلالة، فقال له ابنه الحسن: ما هذا بزيّ المحاربين. فقال: يا بنيّ! لا يبالي أبوك على الموت سقط، أم عليه سقط الموت. وعن حذيفة ﷺ أنه ١٥ كان يتمنى الموت، فلما احتضر قال: حبيب جاء على فاقة، لا أفلح من ندم. يعني على التمني. وقال عمار بصفين: الآن ألاقي الأحبة محمدًا وحزبه. وكان كل واحد من العشرة يحب الموت ويحنّ إليه.

[٦٧٥] وعن النبي ﷺ: «لو تمنوا الموت لغص كل إنسان بريقه فمات مكانه وما بقي على وجه الأرض يهودي.» ٢٠

[676] "Geçmişte yaptıkları" ve kendilerinin ateşe girmesini gerektirecek "şeyler yüzünden", yani Muhammed (s.a.)'i ve ona gelen vahyi inkâr etmeleri, Allah'ın kitabını tahrif etmeleri vb. inkâr ve isyanları sebebiyle "bunu hiçbir zaman isteyemezler." Bu ifade, bir mucizedir; çünkü gaybtan haber vermektedir ve haber verdiği gibi olmuştur. Bu tıpkı [Kur'ân'a nazire getirme bağlamında söylenen] "ki asla yapamayacaksınız" [Bakara 2/24] ifadesi gibidir.

[677] **Şayet** "Bunların ölümü temenni etmediklerini nereden biliyorsun?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü temenni etselerdi, bu da diğer hadiseler gibi bize nakledilirdi; Ehl-i Kitap'dan olsun diğerlerinden olsun bunu nakleden *ehl-i matāʿin* [İslâm düşmanları] havadaki toz zerrelerinden bile fazla olurdu! Oysa bunlardan hiçbiri böyle bir şey nakletmiş değildir.

[678] **Şayet** "*Temennî* kalp fiillerindendir ve gizlidir, kimse bilemez; bu durumda onların bunu temenni edip etmediklerini nereden bilebilirsin?" **dersen, şöyle derim:** *Temennî* kalp fiillerinden değildir, aksine o insanın diliyle "keşke..." demesidir. İnsan bunu dediği zaman onun için "temennide bulundu" ifadesi kullanılır. "Keşke" temenni kelimesidir. Kalplerde, gönüllerde olan bir şeyle onlara meydan okunması muhaldir. Kaldı ki eğer kendilerine meydan okumaya konu olan şey ölümü kalben temenni etmek olsaydı ve onlar da ölümü bu şekilde temenni etmiş olsalardı, "biz ölümü kalben temenni ettik" derlerdi. Oysa onların böyle bir şey söyledikleri de nakledilmemiştir.

[679] **Şayet** "Onlar böyle bir şey söylememişlerdir, çünkü söyleseler de kendilerine inanılmayacağını biliyorlardı" **dersen, şöyle derim**: Onların Müslümanlar hakkında söylediği nice sözler nakledilmiştir. Bunlar içerisinde Müslümanların Allah'a iftira attıkları, Allah'ın kitabını tahrif ettikleri gibi iddialar da yer almaktadır ki onlar bu iddiaların Müslümanlar tarafından tasdik edilmeyeceğini, sadece katıksız yalan kategorisinde değerlendirileceğini ve dikkate alınmayacağını gayet iyi biliyorlardı. Bu durumda onların sözlerinde samimi olma ve içlerindekini doğru bir şekilde ifade etmiş olma ihtimalleri mevcut iken; "Temenni bir kalp fiilidir, biz de kalbimizden bu fiili yerine getirdik" demekten kaçınmış olmaları nasıl mümkün olabilir! Zira kişi iman ettiğini söylediğinde, bu sözün yalana ihtimali olduğu halde, kendisine inanılmaktadır. Zira insanın iman edip etmediği gizli bir durumdur, muttali olunması mümkün değildir.

[680] "Allah çok iyi bilir bu zalimleri!.." ifadesi onlara yönelik bir tehdittir.

[٦٧٦] {بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ} بما أسلفوا من موجبات النار من الكفر بمحمد وبما جاء به، وتحريف كتاب الله، وسائر أنواع الكفر والعصيان. وقوله {وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا} من المعجزات، لأنه إخبار بالغيب وكان كما أخبر به. كقوله {وَلَنْ تَفْعَلُوا} [البقرة: ٢٤].

٥ [٦٧٧] فإن قلت: ما أدراك أنهم لم يتمنوا؟ قلت: لأنهم لو تمنوا لنقل ذلك كما نقل سائر الحوادث، ولكان ناقلوه من أهل الكتاب وغيرهم من أولي المطاعن في الإسلام أكثرَ من الذرّ، وليس أحد منهم نقل ذلك.

[٦٧٨] فإن قلت: التمني من أعمال القلوب، وهو سر لا يطلع عليه أحد؛ فمن أين علمت أنهم لم يتمنوا؟ قلت: ليس التمني من أعمال القلوب، إنما هو قول الإنسان ١٠ بلسانه: ليت لي كذا، فإذا قاله قالوا: تمنى، وليت: كلمة التمني، ومحال أن يقع التحدي بما في الضمائر والقلوب؛ ولو كان التمني بالقلوب وتمنوا لقالوا: قد تمنينا الموت في قلوبنا، ولم ينقل أنهم قالوا ذلك.

[٦٧٩] فإن قلت: لم يقولوه، لأنهم علموا أنهم لا يصدَّقون. قلت: كم حكي عنهم من أشياء قاولوا بها المسلمين من الافتراء على الله وتحريف كتابه وغير ذلك ١٥ مما علموا أنهم غير مصدقين فيه ولا محمل له إلا الكذب البحت ولم يبالوا، فكيف يمتنعون من أن يقولوا إنّ التمني من أفعال القلوب وقد فعلناه، مع احتمال أن يكونوا صادقين في قولهم وإخبارهم عن ضمائرهم، وكان الرجل يخبر عن نفسه بالإيمان فيصدّق مع احتمال أن يكون كاذبًا، لأنه أمر خافٍ لا سبيل إلى الاطلاع عليه.

[٦٨٠] {واللهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ} تهديد لهم.

[681] وَلَتَجِدَنَّهُمْ ifadesi iki mef'ûl alan ve "bildi" anlamına gelen *vecede* fiilinden türemiştir. Tıpkı *vecedtü Zeyd*[en] *ze'l-hifâz*[i] [Zeyd'i tedbirli / dikkatli buldum; böyle olduğunu anladım/gördüm] ifadesi gibidir. Âyette bu ifadenin aldığı iki mef'ûl, *hüm* (onlar) zamiri ve *ahrasa* [en düşkünü] ifadesidir.

5 [682] **Şayet** "عَلى حَياةٍ ifadesi neden nekre olarak kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü hususi bir hayat, yani uzun hayat kastedilmiştir. Bu sebeple de bu şekildeki kıraat, Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654] على الحياة şeklindeki okuyuşundan daha etkilidir. "Hatta şirk koşanlardan bile daha çok" ifadesi, anlama atıftır; çünkü أحرص الناس ifadesi, "insanların en düşkünü" anlamın-
10 dadır. "Şirk koşanlar da insanlar kapsamında değil mi?" **dersen, şöyle derim:** Öyle, ancak onların dünyaya düşkünlükleri çok şiddetli olduğu için ayrıca zikredilmişlerdir. Yine burada *ahrasa minellezîne eşrakû* [şirk koşanlardan bile daha düşkün] anlamı da kastedilmiş; [Min], أحرص الناس ifadesinin delâleti sebebiyle hazfedilmiş de olabilir.

15 [683] Bu ifade onlara yönelik çok büyük bir kınamadır, zira Müşrikler ahirete inanmazlar, sadece dünya hayatını bilirler. Bu yüzden, onların dünya hayatına düşkünlüklerinde yadırganacak bir şey yoktur, çünkü dünya onların cennetidir. Ancak ilâhî bir kitaba iman eden ve âhiretteki karşılığa inanan bir kimsenin dünyaya düşkünlüğü onlardan da fazla olursa, bu durum en büyük
20 kınamaya müstahak olur.

[684] **Şayet** "Onların dünyaya düşkünlükleri neden Müşriklerden daha fazladır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü onlar kendilerini tanıdıkları için kaçınılmaz olarak cehenneme gireceklerini bilmektedirler. Oysa Müşrikler bunu da bilmemektedir. Bir görüşe göre "şirk koşanlar" ifadesi ile Mecusiler kastedilmiştir, zira onlar
25 da kralları için "bin yıl, bin şenlik yaşa" derler. İbn Abbâs'tan [v.68/688] nakledildiğine göre bu onların Farsça زي هَزَارْ سَال [bin yıl yaşa] şeklindeki sözleridir. Bir başka görüşe göre وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا ifadesi yeni bir cümle başlangıcı olup; "onlardan bazı insanlar vardır ki..." anlamında gelmektedir. يَوَدُّ أَحَدُهُمْ ifadesi, mevsufun (nitelenenin) hazfedilmesi şeklinde söylenmiştir. Bu tıpkı, "Bizim her birimizin belli bir yeri
30 vardır." [Sâffât 37/164] âyetindeki gibidir. Buna göre الَّذِينَ أَشْرَكُوا ifadesi ile Yahudilere işaret edilmektedir. Zira onlar "Üzeyir Allah'ın oğludur" demişlerdir. وَما هُوَ ifadesindeki zamir, "içlerinden biri" ifadesine işaret eder. أَنْ يُعَمَّرَ [ömür verilmesi] ifadesi, بمزحزحه ifadesinin fâilidir, yani kendisine ömür verilmesi içlerinden hiçbirini ateşten kurtaracak değildir. Bir görüşe göre zamir, يُعَمَّرَ ifadesinin mastarı itibariyle
35 delâlet ettiği şeye işaret eder. أَنْ يُعَمَّرَ ifadesi de ondan bedeldir. Ayrıca *hüve* zamirinin müphem olması ve أَنْ يُعَمَّرَ ifadesinin onu açıklamış olması da mümkündür. الزحزحة uzaklaştırmak, kenara çekmek demektir.

[٦٨١] {وَلَتَجِدَنَّهُمْ} هو من وجد بمعنى علم المتعدي إلى مفعولين في قولهم: وجدت زيدًا ذا الحفاظ؛ ومفعولاه {هُمْ أَحْرَصَ}.

[٦٨٢] فإن قلت: لم قال: {عَلَى حَيَاةٍ} بالتنكير؟ قلت: لأنه أراد حياة مخصوصة وهي الحياة المتطاولة، ولذلك كانت القراءة بها أوقع من قراءة أبيّ على الحياة.
٥ {وَمِنَ الذين أَشْرَكُوا} محمول على المعنى لأن معنى {أَحْرَصَ النَّاسِ} أحرص من الناس. فإن قلت: ألم يدخل الذين أشركوا تحت الناس؟ قلت: بلى، ولكنهم أفردوا بالذكر لأن حرصهم شديد. ويجوز أن يراد وأحرص من الذين أشركوا، فحذف لدلالة {أَحْرَصَ النَّاسِ} عليه.

[٦٨٣] وفيه توبيخ عظيم، لأنّ الذين أشركوا لا يؤمنون بعاقبة، ولا يعرفون إلا
١٠ الحياة الدنيا، فحرصهم عليها لا يستبعد لأنها جنتهم، فإذا زاد عليهم في الحرص من له كتاب وهو مقرّ بالجزاء كان حقيقًا بأعظم التوبيخ.

[٦٨٤] فإن قلت: لم زاد حرصهم على حرص المشركين؟ قلت: لأنهم علموا لعلمهم بحالهم أنهم صائرون إلى النار لا محالة والمشركون لا يعلمون ذلك. وقيل: أراد بالذين أشركوا المجوس، لأنهم كانوا يقولون لملوكهم: عِشْ ألف نيروز وألف
١٥ مهرجان! وعن ابن عباس رضي الله عنهما: هو قول الأعاجم: زي هَزَارْ سَالْ. وقيل: {وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا} كلام مبتدأ، أي ومنهم ناس {يَوَدُّ أَحَدُهُمْ} على حذف الموصوف، كقوله {وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ} [الصافات: ١٦٤] والذين أشركوا على هذا مشارٌ به إلى اليهود، لأنهم قالوا: عزير ابن الله. والضمير في {وَمَا هُوَ} لأحدهم و{أَنْ يُعَمَّرَ} فاعل {بِمُزَحْزِحِهِ}، أي وما أحدهم بمن يزحزحه من النار تعميرُه. وقيل: الضمير لما دلّ
٢٠ عليه {يُعَمَّرَ} من مصدره، و{أَنْ يُعَمَّرَ} بدل منه. ويجوز أن يكون {هُوَ} مبهمًا، و{أَنْ يُعَمَّرَ} موضحَه. والزحزحة: التبعيد والإنحاء.

[685] **Şayet** "يَوَدُّ أَحَدُهُمْ ifadesinin konumu nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, yeni bir ifade başlangıcı şeklinde, onların dünyaya düşkünlüklerinin fazlalığını açıklamaktadır. **Şayet** "Ömür verilse" ifadesi "her biri ister ki" ifadesi ile nasıl irtibatlandırılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bu, onların isteklerinin hikâye edilmesidir. Buradaki Lev, temenni mânasındadır. Dil kurallarının kıyası gereği *lev u'ammer[a]* [keşke bana ömrü verilse] şeklinde denilmesi gerekirdi, ancak burada ifade, "her biri ister ki" ifadesinden dolayı, gaib sıygası / üçüncü şahıs kipi şeklinde gelmiştir. Bu tıpkı, *halefe bi'llâhi le-yef'alenne* [('yapacağım diyerek' değil de) 'yapacağı'na dair Allah'a yemin etti] sözü gibidir.

97. De ki: Her kim (Muhammed'e vahiy getiren) Cebrail'e düşmansa, şüphesiz, bu mesajı -önündeki (kitap)ları doğrulayıcı ve mü'minlere de kılavuz ve müjde olarak- senin kalbine Allah'ın izniyle indirmektedir.

98. Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine; Cebrail'e ve Mikail'e düşmansa, Allah da elbette inkârcı nankörlerin düşmanıdır.

[686] Rivayet edildiğine göre Fedek bölgesinin Yahudi din adamlarından Abdullah b. Sûriyâ Peygamber (s.a.)'i ziyaret etmiş ve kendisine vahyi kimin getirdiğini sormuş; o da "Cebrail" deyince şöyle cevap vermiştir: "O bizim düşmanımızdır; başka biri getirseydi sana iman ederdik. O bize defalarca düşmanlık etmiştir, en şiddetlisi de şudur: Bizim peygamberimize, 'Beyt-i Makdis Buhtunnasr tarafından tahrip edilecektir' şeklinde vahiy gelmişti; biz de Buhtunnasr'ı öldürmesi için birini Babil'e gönderdik; Buhtunnasr'ı Babil'de zavallı bir delikanlı olarak buldu [rahatça katledebilirdi] ama Cebrail onu savundu ve; 'Rabbiniz sizin helâkinizi buna emrettiyse onu sizin ellerinize teslim etmez; yok eğer o değilse, o zaman bu genci hangi hakla öldüreceksiniz?!' dedi. [KT.b]

[687] Denilir ki [Yahudiler şöyle demiştir;] Allah nübüvveti bize göndermesini Cebrail'e emretti, ama o bizden başkasına götürdü.

[688] Rivayete göre Ömer (r.a.)'ın Medine'nin yukarı tarafında bir arazisi varmış ve arazinin yolu da Yahudilerin medresesinin önünden geçiyormuş. Hazret-i Ömer arazisine giderken onların meclisine uğrar, konuştuklarını dinlermiş. Bir gün kendisine, "Yâ Ömer! Biz seni çok sevdik, keşke bizden olsan diye arzularız" demişler; o da: "Vallahi ben size, sizi sevdiğim için ya da dinimde bir şüphe taşıyıp da bu yüzden size sormak için geliyor değilim.

[٦٨٥] فإن قلت: {يَوَدُّ أَحَدُهُمْ} ما موقعه؟ قلت: هو بيان لزيادة حرصهم، على طريق الإستئناف. فإن قلت: كيف اتصل {لَوْ يُعَمَّرُ} بـ{يَوَدُّ أَحَدُهُمْ}؟ قلت: هو حكاية لودادتهم. و«لو» في معنى التمني، وكان القياس: لو أعمر، إلا أنه جرى على لفظ الغيبة لقوله {يَوَدُّ أَحَدُهُمْ}؛ كقولك: حلف بالله ليفعلنّ.

٥ ٩٧-﴿قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

٩٨-﴿مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ﴾

[٦٨٦] روي أن عبد الله بن صوريا من أحبار فَدَك حاجّ رسول الله ﷺ، وسأله

١٠ عمن يهبط عليه بالوحي، فقال: جبريل؛ فقال: ذاك عدوّنا، ولو كان غيره لآمنا بك؛ وقد عادانا مرارًا، وأشدّها أنه أنزل على نبينا أنّ بيت المقدس سيخربه بختنصّر، فبعثنا من يقتله فلقيه ببابلَ غلامًا مسكينًا، فدفع عنه جبريل وقال: إن كان ربكم أمره بهلاككم فإنه لا يسلطكم عليه، وإن لم يكن إياه فعلى أي حق تقتلونه؟!

[٦٨٧] وقيل: أمره الله تعالى أن يجعل النبوة فينا فجعلها في غيرنا.

١٥ [٦٨٨] وروي أنه كان لعمر رضي الله عنه أرض بأعلى المدينة، وكان ممرّه على مدارس اليهود، فكان يجلس إليهم ويسمع كلامهم؛ فقالوا: يا عمر، قد أحببناك، وإنا لنطمع فيك. فقال: والله ما أجيئكم لحبكم، ولا أسألكم لأني شاكٌّ في ديني،

Sizin yanınıza geliş sebebim, Peygamber (s.a.) hakkında daha basiret sahibi olma, onun izlerini sizin kitabınızda bulma arzusudur" demiş ve onlara Cebrail'i sormuş, onlar da "o bizim düşmanımızdır, sırlarımızı Muhammed'e bildiriyor; her türlü azap ve yıkımın sorumlusudur. Oysa Mikail bereket ve esenlik getirir" demişler. Bunun üzerine Hazret-i Ömer, "Peki, bu ikisinin Allah katındaki konumları nedir?" diye sormuş; onlar da, "Onlar Allah'a en yakın konumdadırlar; Cebrail sağında, Mikail ise solundadır; Mikail Cebrail'e düşmandır" demişler. Ömer (r.a.) ise "Eğer onlar sizin dediğiniz gibi [Allah'a en yakın makamda] iseler o zaman düşman olamazlar; siz merkepten daha nankörsünüz. Bunlardan birine düşman olan diğerine de düşman olur; onlara düşman olan da Allah'a düşman olur!" demiş ve geri dönmüş. Bir de bakmış ki daha kendisi dönmeden Cebrail vahiy getirmiş. Peygamber (s.a.) de ona; "Rabbin sana muvafakat etti ey Ömer!" demiştir. Hazret-i Ömer, "Bu olaydan sonra kendimi Allah'ın dini konusunda kayadan daha sert ve sağlam gördüm" demiştir.

[689] *Cebrail* kelimesi *kafşelîl* vezninde Cebreîl şeklinde, uzatma Yâ'sının hazfi ile Cebreil şeklinde, Hemze'nin hazfi ile Cebrîl şeklinde; *kındîl* vezninde Cibrîl şeklinde, Lâm'ın şeddesi ile Cebrâll şeklinde ve Cebrâ'îl [جبراعيل] ve Cebrâil şeklinde okunmuştur. Bu kelime ma'rife ve yabancı kelime olduğu için gayr-ı munsariftir. Bir görüşe göre mânası "Allah'ın kulu"dur.

[690] "Onu indirdi" ifadesindeki zamir Kur'ân'a işaret eder. Zamirin bu şekilde, yani daha önce zikredilmemiş bir şeye işaret edecek şekilde kullanılması, işaret edilen şeyin yüceliğini ifade eder. Zira bu kullanımda, kendisine işaret edilen şey, bizzat kendisine delâlet edecek kadar şöhret sahibi olarak değerlendirilmiş, isminin daha önce zikredilmesine gerek görülmeksizin sadece sıfatlarından birinin zikredilmesi yeterli görülmüştür. "Kalbine" ifadesi, onu sana ezberletti, anlamanı sağladı demektir. "Allah'ın izni ile" ifadesi, Allah'ın kolaylaştırması ile demektir.

[691] **Şayet** "Burada '*senin kalbine*' yerine '*benim kalbime*' ifadesi kullanılması gerekirdi [çünkü cümleye 'de ki' hitabıyla başlanmıştır]" **dersen, şöyle derim**: Bu ifade Allah kelâmının bizzat Allah'ın konuştuğu şekliyle hikâye edilmesi tarzında kullanılmıştır. Adeta şöyle denilmiştir: "Benim söylediğim şu sözü söyle: Kim Cebrail'e düşman olursa bilsin ki, Kur'ân'ı senin kalbine o indirmektedir."

وإنما أدخل عليكم لأزداد بصيرة في أمر محمد ﷺ، وأرى آثاره في كتابكم. ثم سألهم عن جبريل فقالوا: ذاك عدوّنا يُطْلِع محمدًا على أسرارنا، وهو صاحب كل خسف وعذاب، وإنّ ميكائيل يجيء بالخصب والسلام. فقال لهم: وما منزلتهما من الله تعالى؟ قالوا: أقرب منزلة، جبريل عن يمينه، وميكائيل عن يساره. وميكائيل عدوّ ٥ لجبريل. فقال عمر: لئن كانا كما تقولون فما هما بعدوّين، ولأنتم أكفر من الحمير، ومن كان عدوًا لأحدهما كان عدوًا للآخر، ومن كان عدوًا لهما كان عدّوًا لله! ثم رجع عمر فوجد جبريل قد سبقه بالوحي، فقال النبي ﷺ: لقد وافقك ربك يا عمر. فقال عمر: لقد رأيتني في دين الله بعد ذلك أصلبَ من الحجر.

[٦٨٩] وقرئ جَبْرَئِيل بوزن قفشليل وجَبْرَئِل بحذف الياء، وجَبْرِيل بحذف الهمزة، ١٠ وجِبْرِيل بوزن قنديل، وجبرالّ بلام شديدة. وجَبْرَائيل بوزن جبراعيل. وجَبْرَائِل بوزن جبراعل. ومنع الصرف فيه للتعريف والعجمة. وقيل معناه: عبد الله.

[٦٩٠] الضمير في {نَزَّلَهُ} للقرآن. ونحو هذا الإضمار، أعني إضمار ما لم يسبق ذكره، فيه فخامة لشأن صاحبه، حيث يجعل لفرط شهرته كأنه يدل على نفسه، ويكتفي عن اسمه الصريح بذكر شيء من صفاته. {عَلَى قَلْبِكَ} أي حفَّظه إياك وفهَّمكه {بِإِذْنِ ١٥ اللهِ} بتيسيره وتسهيله.

[٦٩١] فإن قلت: كان حق الكلام أن يقال: على قلبي. قلت: جاءت على حكاية كلام الله تعالى كما تكلم به، كأنه قيل: قل ما تكلمت به من قولي مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ.

[692] **Şayet** “فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ [Kur’ân’ı o indirmektedir] ifadesinin şartın cevabı olması nasıl mümkün olmaktadır?” **dersen, şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. Birincisine göre anlam şudur: Eğer Ehl-i Kitap’dan biri Cebrail’e düşmanlık ediyorsa, bu düşmanlığın hiçbir makul gerekçesi yoktur; insaf edecek olsalar onu severler; kendilerine fayda sağlayacak ve kendilerine inzâl edilmiş olan kitabı tashih edecek bir kitap indirdiği için ona şükran duyarlar. İkincisine göre ise anlam şudur: Eğer biri ona düşmanlık ederse, onun düşmanlığının sebebi, Cebrail’in sana Kur’ân’ı, kendi kitaplarını tasdik edici ve ona muvafakat eden bir kitap olarak indirmesidir; şu halde onlar Kur’ân’ı ve Kur’ân’ın kendi kitaplarına muvafık olmasını hoş karşılamamakta, bu yüzden de onu tahrif etmekte, kendi kitapları ile muvafakat içinde olduğunu inkâr etmektedirler. Bu tıpkı “Falanca sana düşmanlık ediyorsa, doğrusu sen de ona eziyet ve kötülük etmiştin.”

[693] Burada üstünlüklerinden dolayı, sadece iki melek zikredilmiştir. Sanki bunlar başka bir cinstenmiş gibi değerlendirilmiş [diğer meleklerden ayrı zikredilmiştir]. Daha önce belirtildiği üzere burada da, niteliklerdeki farklılık, zâttaki farklılık konumunda değerlendirilmiştir.

[694] *Mîkâîl* kelimesi *kıntār* vezninde *mikyâl* şeklinde; -ميكاعيل gibi- *mîkâîl*, -ميكاعل gibi- *mîkâil*, -ميكعل gibi- *mîkeil* ve -ميكعيل gibi- *mîkeîl* şekillerinde okunmuştur. İbn Cinnî [v.392/1001] “Araplar yabancı bir kelimeyi alıp kullanmaya başladıkları zaman, onu çok karıştırırlar” demiştir.

[695] عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ ifadesinde aslında “onlara düşmandır” denilmek istenmiş, ancak zamir ile “onlar” ifadesi yerine, açıkça kâfirler ifadesi kullanılmıştır. Böylece bu ifadenin, Allah Teâlâ’nın onlara sadece küfürleri sebebiyle düşman olduğuna ve meleklere düşmanlık etmenin küfür olduğuna delâlet etmesi sağlanmıştır. Haddizatında peygamberlere düşmanlık küfür olduğuna göre, onlardan daha değerli (eşref) olan meleklere düşmanlık küfürden gayrı ne olabilir ki? mâna şöyledir: “Kim onlara düşmanlık ederse Allah da ona düşman olur ve onu en şiddetli şekilde cezalandırır.”

[٦٩٢] فإن قلت: كيف استقام قوله {فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ} جزاءً للشرط؟ قلت: فيه وجهان: أحدهما إن عادى جبريلَ أحدٌ من أهل الكتاب فلا وجه لمعاداته حيث نزل كتابًا مصدّقًا للكتب بين يديه، فلو أنصفوا لأحبوه وشكروا له صنيعه في إنزاله ما ينفعهم ويصحح المنزل عليهم. والثاني: إن عاداه أحد فالسبب في عداوته أنه نزل عليك ٥ القرآن مصدّقًا لكتابهم وموافقًا له، وهم كارهون للقرآن ولموافقته لكتابهم، ولذلك كانوا يحرفونه ويجحدون موافقته له، كقولك: إن عاداك فلان فقد آذيتَه وأسأت إليه.

[٦٩٣] أُفرد الملكان بالذكر لفضلهما كأنهما من جنس آخر، وهو مما ذكر أنّ التغاير في الوصف ينزَّل منزلةَ التغاير في الذات.

[٦٩٤] وقرئ مِيكَالَ بوزن قنطار، ومِيكَائِيل كميكاعيل، وميكائل ١٠ كميكاعل.،ومِيكَئِل كميكعل، ومِيكَئِيل كميكعيل. قال ابن جني: العرب إذا نطقت بالأعجمي خلطت فيه.

[٦٩٥] {عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ} أراد: عدوٌّ لهم، فجاء بالظاهر، ليدل على أنّ الله إنما عاداهم لكفرهم، وأن عداوة الملائكة كفر، وإذا كانت عداوة الأنبياء كفرًا فما بال الملائكة وهم أشرف. والمعنى من عاداهم عاداه الله وعاقبه أشدّ العقاب.

99. (Resûlüm!) Biz sana öylesine aşikâr âyetler indirdik ki, onları fâsıklardan başkası inkâr etmiyor.

100. Zaten, bunlar her ne zaman bir sözleşme yapmışlarsa içlerinden bir kavim onu bozup atmadı mı? Hayır, onların çoğu iman etmez.

5 **101. Onlara her ne zaman Allah tarafından ellerindekini doğrulayan bir peygamber gelmişse, kendilerine kitap verilenlerden bir kavim, sanki bilmiyormuş gibi, Allah'ın kitabını arkalarına atıvermiştir.**

[696] "Onları fâsıklardan" yani azgın kâfirlerden "başkası inkâr etmiyor." Hasan-ı Basrî'nin şöyle dediği nakledilmiştir: *Fısk*, günahlardan bir tür hak-
10 kında kullanıldığı zaman, bu türün en büyüğü olan küfür ve benzeri şeyler için kullanılır.

[697] İbn Abbâs'ın [v.68/688] şöyle dediği nakledilmiştir: [Yahudi âlimlerinden] Abdullah b. Sûriyâ, Peygamber (s.a.)'e "Sen bize bildiğimiz bir şey getirmedin ve sana bir mucize verilmedi ki sana inanıp, tâbi olalım" demiş, bunun
15 üzerine bu âyet inzâl edilmiştir [KT.b].

[698] الْفاسِقُونَ kelimesindeki Lâm-ı ta'rîf cins ifade eder; ancak en güzel yorum, bunun Ehl-i Kitab'a işaret ediyor olmasıdır.

[699] أَوَكُلَّما ifadesindeki Vav, hazfedilmiş bir ifadeye atıftır; anlam: "Apaçık âyetleri inkâr mı ediyorlar ve her ne zaman bir sözleşme yapmışlarsa..."
20 şeklindedir. Ebü's-Simâl [el-Adevî; v.160/776] bu ifadeyi Vav'ın sükûnu ile *ev küllemâ* şeklinde okumuştur ki bu durumda الْفاسِقُونَ kelimesi, "fâsıklık edenler" [الذين فسقوا] mânasındadır. Sanki "Onu ancak fâsıklık edenler ya da Allah'ın ahdini çok defa bozanlar inkâr eder" denilmiş olmaktadır.

[700] عَاهَدُوا [antlaştıkları] kelimesi; عُوهِدُوا [kendileriyle antlaşılan] ve عَهِدُوا
25 [söz verdikleri] şeklinde de okunmuştur. Yahudiler adeta ihanet ve ahde riayetsizlik gibi özelliklerle damgalanmışlardır; Allah kendilerinden ve atalarından nice sözler almış, ama hepsini bozmuşlardır. Peygamber (s.a.) onlarla kaç defa sözleşmiş; ama vefa göstermemişlerdir. Nitekim kendileri hakkında "Onlar ki, kendileriyle anlaşma yaptığın halde, hiç korkmadan her defasında ahitleri-
30 ni bozmuşlardır." [Enfâl 8/56] buyrulmuştur.

[701] *Nebz* [نبذ; verdiğin sözün] hürmet ve saygınlığı[nı] bir tarafa atmak, ahdi bozmak demektir. İbn Mes'ûd [v.32/652; atmak anlamındaki *nebezehû* ifadesini, bozmak anlamında] نَقَضَهُ şeklinde okumuştur. "İçlerinden bir kavim" ifadesi hususen kullanılmıştır; çünkü içlerinden bir başka kavim anlaşmayı bozmamıştır.
35 "Hayır, onların çoğu iman etmez", yani Tevrat'a iman etmezler; onların dinle hiçbir ilişkileri yoktur; anlaşmayı bozmayı günah saymaz, hiç önemsemezler.

٩٩-﴿وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَمَا يَكْفُرُ بِهَا إِلا الْفَاسِقُونَ﴾

١٠٠-﴿أَوَكُلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يُؤْمِنُونَ﴾

١٠١-﴿وَلَمَّا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ كِتَابَ اللَّهِ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لا يَعْلَمُونَ﴾

[٦٩٦] {إِلَّا الْفَاسِقُونَ} إلا المتمرّدون من الكفَرة. وعن الحسن: إذا استعمل الفسق في نوع من المعاصي وقع على أعظم ذلك النوع من كفر وغيره.

[٦٩٧] وعن ابن عباس ﵄: قال ابن صوريا لرسول الله ﷺ: ما جئتنا بشيء نعرفه وما أنزل عليك من آية فنتبعك لها، فنزلت.

[٦٩٨] واللام في {الْفَاسِقُونَ} للجنس؛ والأحسن أن تكون إشارة إلى أهل الكتاب.

[٦٩٩] {أَوَ كُلَّمَا} الواو للعطف على محذوف معناه أكفروا بالآيات البينات وكلما عاهدوا. وقرأ أبو السِّمَال بسكون الواو على أنّ {الْفَاسِقُونَ} بمعنى الذين فسقوا، فكأنه قيل: وما يكفر بها إلا الذين فسقوا، أو نقضوا عهد الله مرارًا كثيرة.

[٧٠٠] وقرئ عوهدوا وعهدوا، واليهود موسومون بالغدر ونقض العهود، وكم أخذ الله الميثاق منهم ومن آبائهم فنقضوا. وكم عاهدهم رسول الله ﷺ فلم يفوا؛ {اَلَّذِينَ عَاهَدْتَ مِنْهُمْ ثُمَّ يَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ فِي كُلِّ مَرَّةٍ} [الأنفال: ٥٦].

[٧٠١] والنبذ الرمي بالذمام ورفضه. وقرأ عبد الله نقضه. {فَرِيقٌ مِنْهُمُ} وقال فريق منهم، لأنّ منهم من لم ينقض. {بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ} بالتوراة، وليسوا من الدين في شيء، فلا يعدّون نقض المواثيق ذنبًا ولا يبالون به.

"Allah'ın kitabını arkalarına atıvermiştir" ifadesindeki Allah'ın kitabından maksat Tevrat'tır, çünkü onlar beraberlerindeki kitabı tasdik eden Muhammed (s.a.)'i inkâr ettiklerinde aslında Tevrat'ı inkâr etmiş, arkalarına atmış olmaktadırlar. Bir görüşe göre; Allah'ın kitabından maksat Kur'ân'dır. Onu kabul etmeleri gerekirken arkalarına atmışlardır.

[702] "Sanki bilmiyormuş gibi", onun Allah'ın kitabı olduğunu hiç kuşku götürmez şekilde bilmiyorlarmış gibi davranmışlardır. Yani bu konudaki bilgileri sağlamdır, fakat kibirlenip inat ederek, onu arkalarına atmışlardır.

[703] "Kitabı arkalarına atmışlardır" ifadesi, onların kitabı terketmiş, ondan yüz çevirmiş olmalarını anlatan bir benzetmedir; bu benzetme ile kitap, gerek görülmeyen ve ilgi gösterilmeyen, bu yüzden de arkaya doğru fırlatılıp atılan bir şeye benzetilmiştir. Şa'bî'nin [v.104/722], "Evet, kitap ellerindeydi; okuyorlardı, ama hükmünü fırlatıp atıyor; onunla amel etmiyorlardı" dediği rivayet edilmiştir. Süfyân-ı Sevrî'nin de [v.161/778], "Onlar kitabı ipek ve dîbâlara yazdılar; altınlarla süslediler, ama helalini helal, haramını haram bilmediler!" dediği rivayet edilmiştir.

102. Ve Süleyman'ın krallığı döneminde 'şeytan'ların okudukları şeylerin peşine düşmüşlerdir!.. Hâlbuki Süleyman inkâr etmemişti. Fakat o 'şeytan'lardır ki nankörce inkâr etmişlerdir. Çünkü sihrin yanı sıra, Bâbil'de Hârut ve Mârut adlı iki 'meleğ'e indirilenleri insanlara öğretiyorlardı. Oysa bu ikisi: "Biz tamamen imtihan için gönderildik; sakın küfre düşme!" demedikçe, hiç kimseye öğretmiyorlardı. Onlar, bu ikisinden, koca ile karısının arasını ayıracak şeyleri öğreniyorlardı. -Oysa bu öğrendikleriyle Allah'ın izni olmadıkça hiç kimseye zarar verecek değillerdi.- Ve kendilerine fayda vermeyen, zarar veren şeyler öğreniyorlardı. Aslında, onu satın alan kimsenin Âhirette hiçbir nasibi olmadığını biliyorlardı. Kendilerini sattıkları şeyin ne kötü bir şey olduğunu bir bilselerdi!

[704] "ve" yani Allah'ın kitabını bir kenara atıp, "Süleyman'ın krallığı döneminde 'şeytan'ların" yani sihirbaz ve dolandırıcıların "okudukları" sihir ve abrakadabra kitaplarının "peşine düşmüşlerdir." Zira [cinnî] şeytanlar semavî hükümleri çalmaya çalışıyorlar; sonra da işitebildikleri şeyleri, kendi uydurdukları yalanları da ilave ederek, kâhinlere iletiyorlardı. Kâhinler de bunları kitaplara yazıyor, okuyup insanlara öğretiyorlardı. Süleyman (a.s.) döneminde bu iş yaygınlaştı ve nihayet "cinler gaybı biliyorlar" denilmeye başlandı. İnsanlar, "Bu Süleyman'ın ilmidir, Süleyman bu saltanatı ancak bu şekilde elde etmiştir, bunun sayesinde insanları, cinleri ve emri ile esen rüzgârı kendine amade etmiştir" diyorlardı.

{كِتَابَ اللهِ} يعني التوراة، لأنهم بكفرهم برسول الله المصدق لما معهم كافرون بها، نابذون لها. وقيل: كتاب الله القرآن، نبذوه بعد ما لزمهم تلقيه بالقبول.

[٧٠٢] {كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} أنه كتاب الله لا يدخلهم فيه شك. يعني أن علمهم بذلك رصين، ولكنهم كابروا وعاندوا ونبذوه وراء ظهورهم.

٥ [٧٠٣] مثل لتركهم وإعراضهم عنه، مثل بما يرمى به وراء الظهر استغناء عنه وقلة التفات إليه. وعن الشعبي: هو بين أيديهم يقرءونه، ولكنهم نبذوا العمل به. وعن سفيان: أدرجوه في الديباج والحرير وحلّوه بالذهب، ولم يحلوا حلاله ولم يحرّموا حرامه.

١٠٢-﴿وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُو الشَّيَاطِينُ عَلَى مُلْكِ سُلَيْمَانَ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَلَكِنَّ ١٠ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَقُولا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلا تَكْفُرْ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلا يَنْفَعُهُمْ وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الآخِرَةِ مِنْ خَلاقٍ وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾

١٥ [٧٠٤] {وَاتَّبَعُوا} أي نبذوا كتاب الله واتبعوا {مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ} يعني واتبعوا كتب السحر والشعوذة التي كانت تقرؤها {عَلَى مُلْكِ سُلَيْمَانَ} أي على عهد ملكه وفي زمانه. وذلك أنّ الشياطين كانوا يستَرِقون السمع ثم يضمّون إلى ما سمعوا أكاذيب يلفقونها ويلقونها إلى الكهنة وقد دوّنوها في كتب يقرءونها ويعلمونها الناس، وفشا ذلك في زمن سليمان عليه السلام حتى قالوا: إن الجن تعلم الغيب؛ وكانوا ٢٠ يقولون: هذا علم سليمان، وما تم لسليمان ملكه إلا بهذا العلم، وبه تسخَّر الأنسَ والجن والريح التي تجري بأمره.

[705] "Hâlbuki Süleyman inkâr etmemişti" ifadesi, şeytanları yalanlamakta; onların Süleyman (a.s.) hakkında uydurdukları 'sihre inanma ve sihir yapma' iftiralarını reddetmektedir. Yine bu ifadede Allah Teâlâ bu tür şeyleri küfür olarak nitelemiştir. "Ancak o şeytanlardır ki" sihri kullanarak ve yazarak "inkâr etmişlerdir, çünkü insanlara sihri öğretiyorlardı;" bununla onları yoldan çıkarıp saptırmayı amaçlıyorlardı. "İki meleğe indirilen" ifadesi sihir kelimesine atıftır; yani "iki meleğe indirileni de insanlara öğretiyorlardı." Bir görüşe göre de bu ifade, "okudukları" ifadesine atıftır, yani "onlar iki meleğe indirilene tâbi oldular" anlamındadır. "Hârût ve Mârût" ise iki melek ifadesinin beyânı olup bu iki meleğin özel isimleridir. Bunlara indirilen şey sihir ilmidir ve bu durum Allah'tan insanlara yönelik bir imtihandır. Buna göre; kim bunu öğrenir ve uygularsa kâfir olacak, kim de kaçınır ya da uygulamak için değil, sadece korunmak ve aldanmamak için öğrenirse mü'min olacaktır. Şair şöyle demiştir:

> Kötülüğü öğrendim ama kötülük etmek için değil, sadece ondan korunmak için.

[706] Bunun gibi Tālût'un ordusu da nehirle imtihan edilmişti. "Kim ondan içerse, benden değildir; kim de ondan tatmazsa şüphesiz bendendir." [Bakara 2/249] Hasan-ı Basrî [v.110/728], على الملكين ifadesini Lâm'ın kesresi ile على الملِكين şeklinde okumuştur. Buna göre kendilerine gizli ilimlerin indirildiği iki kişi, Bâbil'deki iki kral olmaktadır.

[707] Bu iki melek "biz sadece bir imtihanız", Allah'ın bir sınama aracıyız; "sakın küfre düşme" bunun hakikat olduğunu düşünerek öğrenme, yoksa küfre düşersin, diye nasihat etmeden, tembihlemeden "hiç kimseye sihir öğretmemişlerdir." فَيَتَعَلَّمُونَ [onlar da öğreniyordu] ifadesindeki zamir, "hiç kimse"-nin delâlet ettiği mefhuma işaret eder, yani insanlar bu iki melekten "koca ile karısını ayıracak şeyleri" öğreniyorlardı; karı kocanın arasını hile ve aldatma yoluyla bozacak sihir ilmini öğreniyorlardı. Bu, düğümlere üflemek ve benzeri şeylerdir ki bu tür durumlarda Allah, sırf imtihan amacı ile, karı koca arasında öfke, dikbaşlılık ve ihtilâf hadiseleri var eder. Yoksa bizzat sihrin kendisi buna kadir değildir. "Oysa bu öğrendikleriyle, Allah'ın izni olmadıkça hiç kimseye zarar verecek değillerdi" ifadesi de buna delildir. Çünkü bu tür şeyler olduğunda Allah, kendi fiillerinden birini yaratabilir de, yaratmayabilir de.

[708] "Ve kendilerine fayda vermeyen, zarar veren şeyler öğreniyorlardı." Çünkü onlar bununla kötülüğü amaçlıyorlardı. Bu âyette sihirden uzak durmanın en sağlıklı yol olduğuna dair bir delâlet vardır ki, felsefe öğrenmek de böyledir; zira felsefenin kişiyi azgınlığa sürüklemeyeceğinden emin olunamaz. Bu Yahudiler biliyorlardı ki bunu satın alan, yani Allah'ın kitabını şeytanların okudukları ile değişen kimsenin "âhirette hiçbir nasibi yoktur."

[٧٠٥] {وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ} تكذيب للشياطين ودفع لما بهتت به سليمان من اعتقاد السحر والعمل به، وسماه كفرًا {وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ} هم الذين {كَفَرُوا} باستعمال السحر وتدوينه {يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ} يقصدون به إغواءهم وإضلالهم {وَمَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ} عطف على السحر، أي ويعلمونهم ما أنزل على الملكين. وقيل: هو عطف على ما تتلو، أي واتبعوا ما أنزل. {هَارُوتَ وَمَارُوتَ} عطف بيان للملكين علمان لهما. والذي أنزل عليهما هو علم السحر ابتلاء من الله للناس؛ من تعلمه منهم وعمل به كان كافرًا، ومن تجنّبه أو تعلّمه لا ليعمل به ولكن ليتوقاه ولئلا يغتر به كان مؤمنًا.

عَرَفْتُ الشَّرَّ لَا لِلشَّرِّ لَكِنْ لِتَوَقِّيهِ ۞

[٧٠٦] كما ابتلى قوم طالوت بالنهر، {فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي} [البقرة: ٢٤٩]. وقرأ الحسن على الملِكين بكسر اللام، على أنّ المنزل عليهما علمُ السحر كانا ملِكين ببابل.

[٧٠٧] وما يعلِّم الملكان أحدًا حتى ينبهاه وينصحاه ويقولا له {إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ} أي ابتلاء واختبار من الله {فَلَا تَكْفُرْ} فلا تتعلم معتقدًا أنه حق فتكفر. {فَيَتَعَلَّمُونَ} الضمير لما دلّ عليه من أحد، أي فيتعلم الناس من الملكين {مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ} أي علم السحر الذي يكون سببًا في التفريق بين الزوجين من حيلة وتمويه، كالنفث في العقد، ونحو ذلك مما يحدث الله عنده الفرك والنشوز والخلافَ ابتلاء منه، لا أنّ السحر له أثر في نفسه؛ بدليل قوله تعالى {وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللهِ}. لأنه ربما أحدث الله عنده فعلًا من أفعاله وربما لم يحدث.

[٧٠٨] {وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ} لأنهم يقصدون به الشر. وفيه أن اجتنابه أصلحُ كتعلم الفلسفة التي لا يؤمَن أن تجرّ إلى الغواية. ولقد علم هؤلاء اليهود أن من اشتراه أي استبدل ما تتلو الشياطين من كتاب الله {مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ} من نصيب.

[709] وَلَبِئْسَ ما شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ ifadesindeki شَرَوْا kelimesi satın almak anlamında olduğu halde, satmak mânası kastedilmiştir.

[710] Âyetteki *şeyâtīnu* kelimesini Hasan-ı Basrî *şeyâtūne* şeklinde okumuştur. Nitekim Arapların; ***bustân**[u]* ***fulân**[in]* ***havlehû besâtûne*** [Falancanın bostanının çevresinde bostanlar var] dedikleri, [yani *besâtîn*[u] yerine *besâtûne* diyerek i'râbı -hareke ile değil- harf ile verdikleri] nakledilir. Bunun izahı daha ileride [Şu'arâ 26/210-212'de] yapılacaktır.

[711] *Hârût*[e] *ve Mârût*[e] ifadelerini Zührî [v.124/742], "onlar Hârut ve Mârut'tur" şeklinde takdir ederek merfû' okumuştur. Bunlar yabancı isimlerdir, gayr-i munsarif olmaları bunun delilidir. Bazı kimselerin iddia ettiği gibi, kırmak anlamındaki *hert* ve *mert* kelimelerinden türemiş olsalardı, o zaman gayr-i munsarif olmazlardı.

[712] Talha [b. Musarrıf; v.112/730] وما يعلمان ifadesini *a'leme*den, وما يُعْلِمَانِ [bildirmezlerdi] şeklinde okumuştur. بَيْنَ الْمَرْءِ ifadesindeki الْمَرْءِ kelimesi Mim'in zammesi ile ve kesresi ile okunmuş; Ayrıca, [Hemze'nin hazfiyle kelimenin] tahfif edildiği ve vakfedildiği düşünülerek المرّ şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuşta tıpkı فرجّ ifadesindeki gibi uygulama yapılmış[26] ve vasıl durumu vakıf gibi değerlendirilmiştir.

[713] [وما هُمْ بِضارّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ ifadesini] A'meş [v.148/765] وَما هُمْ بِضارِّي به مِنْ أَحَدٍ şeklinde, Nûn'u atarak ve ضارِّي kelimesini أَحَدٍ kelimesine muzāf yapıp, aralarını da zarf ile ayırarak okumuştur. **Şayet** "Burada..." أَحَدٍ Min ile mecrur olduğu halde, ضارِّي kelimesi nasıl ona izafe edilebilmiş?" **dersen, şöyle derim:** مِنْ أَحَدٍ ifadesinde harf-i cer, mecrurun bir parçası gibi değerlendirilmiştir.

[714] **Şayet** "Âyette önce kasem tarzı bir tekit ifadesi ile وَلَقَدْ عَلِمُوا denilerek onların "gerçekten bildikleri" ifade edilmiş; daha sonra da لَوْ كانُوا يَعْلَمُونَ ifadesiyle onlar için "Keşke bilselerdi!" denilmiştir. Bu nasıl mümkün olabilir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun mânası, "onlar ilimleri ile amel etselerdi" şeklindedir. Onlar ilimleri ile amel etmedikleri için, Allah Teâlâ onları sanki ilimlerinden sıyrılıp çıkmışlar gibi değerlendirmiştir.

---

26 Bazen isim üzerinde vakıf yapılırken *Hālidd* şeklinde, fiil üzerinde vakıf yapılırken *yec'all* şeklinde son harf şeddeli okunur. / çev.

[٧٠٩] {وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ} أي باعوها.

[٧١٠] وقرأ الحسن الشياطون. وعن بعض العرب: بستان فلانٍ حوله بساتُونَ. وقد ذكر وجهه فيما بعد.

[٧١١] وقرأ الزهري هاروتُ وماروتُ بالرفع على هما هاروت وماروت. وهما ٥ اسمان أعجميان بدليل منع الصرف، ولو كانا من الهرت والمرت، وهو الكسر كما زعم بعضهم، لانصرفا.

[٧١٢] وقرأ طلحة وما يُعْلِمان، من أعلم، وقرئ بين المرء بضم الميم وكسرها مع الهمز؛ والمرِّ بالتشديد على تقدير التخفيف والوقف، كقولهم: فرج، وإجراء الوصل مجرى الوقف.

١٠ [٧١٣] وقرأ الأعمش: وما هم بضاريّ، بطرح النون والإضافة إلى {أَحَدٍ} والفصلِ بينهما بالظرف. فإن قلت: كيف يضاف إلى {أَحَدٍ} وهو مجرور بمن، قلت: جعل الجار جزءًا من المجرور.

[٧١٤] فإن قلت: كيف أثبت لهم العلم أولًا في قوله {وَلَقَدْ عَلِمُوا} على سبيل التوكيد القسمي، ثم نفاه عنهم في قوله {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ}؟ قلت: معناه لو كانوا ١٥ يعملون بعلمهم؛ جعلهم حين لم يعملوا به كأنهم منسلخون عنه.

103. Şayet iman edip sakınmış olsalardı, Allah katında alacakları mükâfat şüphesiz kendileri için daha hayırlı olurdu. Keşke gerçekten bilmiş olsalardı!..

[715] "Şayet" onlar Peygamber (s.a.)'e ve Kur'ân'a "iman edip" Allah'a karşı gelmekten "sakınmış olsalardı", yani Allah'ın kitabını bir kenara bırakıp şeytanların yazdıklarına uymak gibi yapageldikleri yanlışları terketselerdi, "Allah katında alacakları mükâfat şüphesiz kendileri için daha hayırlı olurdu." لَمَثُوبَةٌ kelimesi لَمَثْوَبَةٌ şeklinde de okunmuştur; مَشْوَرَةٌ ve مَشُورَةٌ kelimeleri gibi.

[716] Allah'ın vereceği mükâfatın, içinde bulundukları halden daha hayırlı olduğunu "keşke gerçekten bilmiş olsalardı." Aslında onlar bunu biliyorlardı, fakat Allah, bildikleriyle amel etmedikleri için onları bilmemekle nitelemiştir.

[717] **Şayet** "Neden لَوْ edatının cevabında isim cümlesi fiil cümlesine tercih edildi?" **dersen, şöyle derim:** İsim cümlesinde mükâfatın sebat ve istikrarına delâlet bulunduğu için. Nitekim سَلاَمٌ عَلَيْكُم ifadesindeki سَلاَمٌ kelimesinde nasbdan ref'e dönülmesi de aynı sebepledir.

[718] **Şayet** "Âyette لَمَثُوبَةُ اللّٰهِ خَيْرٌ [Allah'ın mükâfatı elbette daha hayırlıdır] denmesi gerekmez miydi?" **dersen, şöyle derim:** [Böyle denmedi] çünkü mâna, "[Allah katında alacakları] herhangi bir karşılık onlar için daha hayırlı olurdu" şeklindedir. وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا ifadesinin, Allah'ın -onların iman etmelerini ve bunu tercih etmelerini 'dileme'sinden mecaz olarak- imanlarını 'temenni' etmesi anlamında olması da caizdir. Sanki "Keşke iman etmiş olsalardı…" denilmiş, sonra yeni bir cümleye başlanarak "Allah katında alacakları mükâfat kendileri için elbette daha hayırlıdır" buyrulmuştur.

104. Ey iman edenler! "Râ'inâ" demeyin; "Bize bak" deyin ve kulak verin. İnkârcı nankörler için can yakıcı bir azap vardır!

[719] Müslümanlar, kendilerine ilimden [Kur'ân'dan, dinden] bir şey söylediğinde Peygamber (s.a.)'e رَاعِنَا يَا رَسُولَ اللّٰهِ yani "Ey Allah'ın Rasûlü! Bizi gözet, bizi bekle, bize teenni ile davran ki söylediklerini anlayıp ezberleyebilelim" diyorlardı. Yahudilerin de birbirlerine sövmek için kullandıkları İbranca veya Süryanca رَاعِينَا şeklinde bir kelimeleri vardı. Bunlar, mü'minlerin رَاعِنَا sözünü duyunca, bunu fırsat bildiler ve mâlûm sövmeyi kastederek Peygamber (s.a.)'e o kelimeyle hitap ettiler. Bunun üzerine mü'minlere bu kelimeyi söylemek yasaklandı ve o kelimeyle aynı mânaya gelen bir başka kelimeyi söylemeleri emrolundu. Bu da, "onu bekledi" anlamına gelen *nazarahû* kökünden اُنْظُرْنَا kelimesidir.

١٠٣-﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾

[٧١٥] {وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا} برسول الله والقرآن {وَاتَّقَوْا} الله فتركوا ما هم عليه من نبذ كتاب الله واتباع كتب الشياطين {لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ الله خَيْرٌ}. وقرئ لَمَثْوَبَةٌ، كمَشُورَة ومَشْوَرَة.

٥ [٧١٦] {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ} أنّ ثواب الله خير مما هم فيه. وقد علموا، ولكنه جهّلهم لترك العمل بالعلم.

[٧١٧] فإن قلت: كيف أوثِرَت الجملة الإسمية على الفعلية في جواب لو؟ قلت: لما في ذلك من الدلالة على اثبات المثوبة واستقرارها، كما عدل عن النصب إلى الرفع في سلام عليكم لذلك.

١٠ [٧١٨] فإن قلت: فهلا قيل لمثوبة الله خير؟ قلت: لأن المعنى لشيء من الثواب خير لهم. ويجوز أن يكون قوله {وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا} تمنيًا لإيمانهم على سبيل المجاز عن إرادة الله إيمانهم واختيارهم له، كأنه قيل: وليتهم آمنوا؛ ثم ابتدئ لمثوبة من عند الله خير.

١٠٤-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انْظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ ١٥ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[٧١٩] كان المسلمون يقولون لرسول الله ﷺ إذا ألقى عليهم شيئًا من العلم: راعنا يا رسول الله، أي راقبنا وانتظرنا وتأنَّ بنا حتى نفهمه ونحفظه. وكانت لليهود كلمة يتسابّون بها عبرانية أو سريانية وهي «راعينا» فلما سمعوا بقول المؤمنين «راعنا» افترصوه وخاطبوا به الرسول ﷺ وهم يعنون به تلك المسبّة، فنهي المؤمنون عنها ٢٠ وأُمروا بما هو في معناها وهو {انْظُرْنَا} من نظره، إذا انتظره.

[720] Übeyy b. Kâ'b [v.33/654], âyetteki اُنْظُرْنَا kelimesini *nazırat*^{en} kökünden أَنْظِرْنَا şeklinde okumuştur. Yani "bize mühlet ver ki (dediklerini) ezberleyebilelim." İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652], Müslümanların Peygamber (s.a.)'e tazim maksadıyla çoğul sıygasıyla hitap etmelerini dikkate alarak âyetteki رَاعِنَا
5 kelimesini رَاعُونَا şeklinde okumuştur. Hasan-ı Basrî [v.110/728], kelimeyi "ahmaklık, kalın kafalılık" anlamındaki *ra'n*^{en} kökünden tenvinle رَاعِنًا şeklinde okumuştur. Yani رَعَنِيًّا mânasındaki *ra'n*a mensub, o cinsten *kavl-i râ'in* [kaba, kötü söz] söyleyemeyin. رَاعِنٌ kelimesi *dâri'*^{un} [zırhlı] ve *lâbin*^{un} [sütlü] kalıbındadır. Müslümanların *râ'inâ* sözü, Yahudilerin *râ'înâ* sözlerine benzediği ve sövme
10 sebebi olduğu için *ra'n* olarak nitelenmiştir.

[721] وَاسْمَعُوا [dinleyiniz.] Peygamber (s.a.)'in size konuştuğu şeyleri ve size yönelttiği hususları, belleyici kulaklarla ve anlamaya hazır zihinlerle en iyi şekilde dinleyiniz. Ta ki sözün tekrarlanmasını istemeye ve korunup kollanma talebine ihtiyaç duymayasınız. Veya [size söylenenleri] kabullenip gereğini yap-
15 mak üzere dinleyiniz. Sizin dinlemeniz, Yahudilerin dinlemesi gibi olmasın. Zira onlar "İşittik, ama itaat etmiyoruz!" [Bakara 2/93] demişlerdi. Yahut size emredileni ciddiyetle dinleyiniz ki size yasaklanan şeye tekrar dönmeyesiniz. Böylece, bu kelimeyi terketmeleri gerektiği iyice vurgulanmış olmaktadır.

[722] Rivâyete göre Sa'd b. Mu'âz [v.5/627], bu çirkin sözü Yahudilerden
20 duymuş ve:

"- Ey Allah'ın düşmanları! Allah'ın lâneti üzerinize olsun. Canımı elinde tutan Allah'a yemin ederim ki, sizden birinin bu sözü Peygamber (s.a.) için söylediğini duyarsam, onun boynunu vuracağım!" demiş. Onlar:

"- Siz de aynı sözü söylemiyor musunuz?" dediklerinde bu âyet nâzil olmuş.
25 [KT.b]

[723] "İnkârcı nankörler için" yani Peygamber (s.a.)'i küçümseyip ona söven Yahudiler için "can yakıcı bir azap vardır."

[٧٢٠] وقرأ أُبيّ أَنظِرْنا، من النَّظِرة، أي أمهلنا حتى نحفظ. وقرأ عبد الله بن مسعود راعُونا، على أنهم كانوا يخاطبونه بلفظ الجمع للتوقير. وقرأ الحسن: راعنًا، بالتنوين من الرعن، وهو الهَوَج، أي لا تقولوا قولًا راعنًا منسوبًا إلى الرعَن رعَنِيًّا، كدَارِعٍ ولَابِنٍ، لأنه لما أشبه قولهم راعينا، وكان سببًا في السب اتصف بالرعن.

٥ [٧٢١] {وَاسْمَعُوا} وأحسنوا سماع ما يكلمكم به رسول الله ﷺ ويلقي عليكم من المسائل بآذان واعية وأذهان حاضرة، حتى لا تحتاجوا إلى الاستعانة وطلب المراعاة؛ أو اسمعوا سماع قبول وطاعة، ولا يكن سماعكم مثل سماع اليهود حيث قالوا: {سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا} [البقرة: ٩٣]، أو واسمعوا ما أمرتم به بجدّ حتى لا ترجعوا إلى ما نهيتم عنه، تأكيدًا عليهم ترك تلك الكلمة.

١٠ [٧٢٢] وروي أن سعد بن معاذ سمعها منهم فقال: يا أعداء الله، عليكم لعنة الله، والذي نفسي بيده لئن سمعتها من رجل منكم يقولها لرسول الله ﷺ لأضربن عنقه. فقالوا: أولستم تقولونها فنزلت.

[٧٢٣] {وَلِلْكَافِرِينَ} ولليهود الذين تهاونوا برسول الله ﷺ وسبّوه {عَذَابٌ أَلِيمٌ}.

105. Ehl-i Kitap'dan ve Müşriklerden inkârcı nankörler size Rabbinizden bir hayır indirilmesini istemiyorlar. Oysa Allah, rahmetini dilediğine tahsis ediyor. Allah, muazzam bir lütfa sahiptir.

[724] مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ ifadesinde yer alan birinci مِنْ beyân içindir. Çünkü [inkârcı nankörler] cinstir; Ehl-i Kitap ve Müşrikler olmak üzere iki çeşit kâfiri kapsar. Nitekim "Ehl-i Kitap'dan olsun, Müşriklerden olsun nankörce inkâr edenler … ayrılacak değillerdi." [Beyyine 98/1] âyetinde bu taksimata yer verilmiştir. مِنْ خَيْرٍ ifadesinde yer alan ikinci مِنْ hayrın çokluk ve kapsamlılığını anlatmak üzere getirilmiş zait Min'dir. مِنْ رَبِّكُمْ sözündeki مِنْ ise ibtidâ-i gâye içindir. الْخَيْرُ'dan maksat vahiydir. "Senin Rabbinin rahmetini bunlar mı bölüştürüyorlar?!" [Zuhruf 43/32] âyetinde belirtildiği üzere, rahmet kelimesi de vahiy anlamına gelmektedir. Mâna şöyledir: Onlar, vahye nail olmaya kendilerini daha layık görüyorlar da sizi kıskanıyorlar ve vahiyden herhangi bir şeyin size indirilmesini istemiyorlar.

[725] "Oysa Allah rahmetini" nübüvveti "dilediğine tahsis ediyor." Allah ancak hikmetin gerektirdiği şeyi diler. "Allah, muazzam bir lütfa sahiptir." Bu ifade, peygamberlik vermenin muazzam bir lütuf olduğuna işaret etmektedir. Nitekim bu mânada âyet-i kerîmede "Şüphesiz O'nun sana karşı lütfu daima büyük olmuştur." [İsrâ 17/87] buyrulmaktadır.

106. Biz, bir âyeti nesheder ya da unutturursak, daha hayırlısını veya dengini getiririz. Bilmiyor musun ki Allah, gerçekten her şeye kadirdir.

107. Bilmiyor musun ki, göklerin ve yerin mülkü gerçekten Allah'a aittir ve sizin için Allah'tan başka bir velî ve yardımcı yoktur?!

[726] Rivayete göre Yahudiler nesih konusunda [Peygamberimiz'i] ayıplıyor ve: "Şu Muhammed'i görmüyor musunuz? ashabına bir şeyi yapmalarını emrediyor, sonra da bunu yasaklayıp zıttını emrediyor. Bugün bir şey söylüyor, yarın o söylediğinden dönüyor!" diyorlardı. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.

[727] ما نَنْسَخْ [neshetsek] kelimesi if'âlden Nûn'un zammesiyle ما نُنْسِخْ [neshettirsek] şeklinde; نُنْسِها kelimesi de [*nsy* kökünden değil *ns'e* kökünden] نَنْسأْهَا [ertelesek] şeklinde okunmuştur. Bu kelime şedde ile نُنَسِّهَا [tamamen unuttursak] şeklinde de okunmuştur. Yine bu kelime, Peygamber (s.a.)'e hitap etmek üzere تَنْسَهَا [unutsan] ve تُنْسَهَا [o sana unutturulsa] şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd [v.32/652] مَا نُنْسِكَ مِنْ آيَةٍ أَوْ نَنْسَخْهَا [Sana bir âyeti unuttursak veya neshetsek]; Huzeyfe [v.36/656] de مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِكَهَا [Bir âyeti neshetsek veya sana unuttursak…] şeklinde okumuştur.

١٠٥-﴿مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَلا الْمُشْرِكِينَ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ﴾

[٧٢٤] منِ الأولى للبيان لأنّ الذين كفروا جنسٌ تحته نوعان: أهل الكتاب، والمشركون؛ كقوله تعالى {لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ} [البينة: ٥ ١] والثانية مزيدة لاستغراق الخير، والثالثة لابتداء الغاية. والخير الوحي، وكذلك الرحمة كقوله تعالى {أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَةَ رَبِّكَ} [الزخرف: ٣٢]. والمعنى: أنهم يرون أنفسهم أحق بأن يوحى إليهم فيحسدونكم وما يحبون أن ينزل عليكم شيء من الوحي.

[٧٢٥] {واللهُ} يختصّ بالنبوة {مَنْ يَشَاءُ} ولا يشاء إلا ما تقتضيه الحكمة {وَاللهُ ١٠ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ} إشعار بأنّ إيتاء النبوّة من الفضل العظيم؛ كقوله تعالى {إِنَّ فَضْلَهُ كَانَ عَلَيْكَ كَبِيرًا} [الإسراء: ٨٧].

١٠٦-﴿مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

١٠٧-﴿أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ ١٥ مِنْ وَلِيٍّ وَلا نَصِيرٍ﴾

[٧٢٦] روي أنهم طعنوا في النسخ فقالوا: ألا ترون إلى محمد يأمر أصحابه بأمر، ثم ينهاهم عنه ويأمرهم بخلافه؛ ويقول اليوم قولًا ويرجع عنه غدًا؟ فنزلت.

[٧٢٧] وقرئ ما نَنْسَخ من آية، وما نُنْسِخ، بضم النون من أنسخ، أو نَنْسَأْها؛ وقرئ نُنْسِها ونُنَسِّها بالتشديد، وَتنسَها، وتُنسَها، على خطاب رسول الله ﷺ. وقرأ عبد ٢٠ الله ما نُنْسِك من آية أو ننسخْها. وقرأ حذيفة ما نَنْسَخْ من آية أو نُنْسِكَها.

[728] Âyetin *nesh* edilmesi, bir âyeti yerine başka bir âyet getirmek sûretiyle kaldırmak demektir. Âyetin *insâh* edilmesi ise âyetin neshini emretmek, yani neshettirmek anlamına gelir. Bu da şöyle gerçekleşir: Cebrail (a.s.), Peygamber'e, ilgili âyeti neshetmesini ve bunu insanlara böylece bildirmesini emreder. Âyetin *nes'* edilmesi, onu başka bir âyetle değiştirmek değil, te'hir etmek ve ortadan kaldırmak demektir. *İnsâ'* edilmesi ise, ilgili âyetin zihinlerden silinip gitmesidir.

[729] Mâna şöyledir: Maslahatın gerektirdiği istikamette, ister yerine bedel bir âyet gelsin ister bedelsiz olsun, her âyetin, hem lafzı hem de hükmü veya bu ikisinden sadece biri ortadan kaldırılabilir ve bu durumda Biz kullarımız için ondan daha hayırlı bir âyet getiririz, yani öyle bir âyet ki, onunla amel etmek sevap bakımından "öncekinden" daha çok veya ona denktir. "… gerçekten her şeye kadirdir." O'nun gücü, hayra da, daha hayırlısına da hayır bakımından ona denk olana da yeter. "Göklerin ve yerin mülkü gerçekten Allah'a aittir." Bu sebeple O, sizin işlerinizi üstlenir, onları idare eder ve onları sizin faydanıza olacak şekilde icrâ eder. Dolayısıyla O, nâsih ve mensuh [hükümler]den sizi yerine getirmekle sorumlu tutacağı şeyleri de en iyi bilmektedir.

[730] Allah Teâlâ kullarının işlerinin mâliki olduğunu ve âyetleri neshetme vb. şeylerle işleri kullarının maslahatına uygun şekilde idare ettiğini beyan edip de "Bilmiyor musun ki" sözüyle bu gerçeği onlara ikrar ettirince, ardından onlara, haklarında en uygun olan şeyleri indireceği hususunda kendisine güvenmelerini ve Yahudi atalarının Musa'ya karşı, neticesi kendileri hakkında vebal olan isteklerde bulunup; "Onların ilâhları olduğu gibi bizim için de bir ilâh yap!" [A'râf 7/138] ve "Bize Allah'ı apaçık bir şekilde göster!" [Nisâ 4/153] dedikleri gibi Peygamber (s.a.)'e önerilerde bulunmamalarını tavsiye etmek istedi:

108. Yoksa siz de mi peygamberinizden, daha önce Musa'dan istenenlere benzer (olur-olmaz) şeyler istemeyi arzu ediyorsunuz? Kim imanı küfürle değiştirirse, düz yolun ortasında sapmış demektir.

[731] "Kim imanı küfürle değiştirirse;" kim indirilen âyetlere güveni terkeder, bu hususta şüpheye düşer ve başka fikir ileri sürerse "düz yolun ortasında sapmış olur."

[٧٢٨] ونسخ الآية إزالتها بإبدال أخرى مكانها. وإنساخها الأمر بنسخها، وهو أن يأمر جبريل عليه السلام بأن يجعلها منسوخة بالإعلام بنسخها. ونسؤها، تأخيرها وإذهابها. لا إلى بدل. وإنساؤها أن يذهب بحفظها عن القلوب.

[٧٢٩] والمعنى أن كل آية يذهب بها على ما توجبه المصلحة من إزالة لفظها ٥ وحكمها معًا أو من إزالة أحدهما إلى بدل أو غير بدل {نَأْتِ} بآية خير منها للعباد، أي بآية العملُ بها أكثر للثواب. أو مثلها في ذلك. {على كُلِّ شَىْء قَدِيرٌ} فهو يقدر على الخير، وما هو خير منه، وعلى مثله في الخير. {لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} فهو يملك أموركم يدبرها ويُجريها على حسب ما يصلحكم، وهو أعلم بما يتعبدكم به من ناسخ ومنسوخ.

١٠ [٧٣٠] لما بين لهم أنه مالك أمورهم ومدبرها على حسب مصالحهم من نسخ الآيات وغيره، وقررهم على ذلك بقوله {أَلَمْ تَعْلَمْ} أراد أن يوصيهم بالثقة به فيما هو أصلح لهم مما يتعبدهم به وينزل عليهم وأن لا يقترحوا على رسولهم ما اقترحه آباء اليهود على موسى عليه السلام من الأشياء التي كانت عاقبتها وبالًا عليهم كقولهم {اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا} [الأعراف: ١٣٨]، {أَرِنَا اللهَ جَهْرَةً} [النساء: ١٥٣]، وغير ذلك:

١٥ ١٠٨-﴿أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَى مِنْ قَبْلُ وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ﴾

[٧٣١] {وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالإِيمَانِ} ومن ترك الثقة بالآيات المنزلة، وشك فيها، واقترح غيرها {فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ}.

109. Ehl-i Kitap'dan birçoğu, gerçek kendilerince apaçık belli olduktan sonra, hasetlerinden dolayı, imanınızdan sonra sizi inkâra döndürmek isterler. Allah, (haklarındaki nihaî) emrini getirinceye kadar bunları affedin, görmezden gelin. Allah elbette her şeye kadirdir.

[732] Uhud savaşından hemen sonra Finhas b. Âzûrâ, Zeyd b. Kays ve Yahudilerden bir grup, Huzeyfe b. Yemân [v.36/656] ve Ammâr b. Yâsir'e [v.37/657]: "Başınıza geleni görmüyor musunuz? Doğru yolda olsaydınız, hezimete uğramazdınız. Siz, en iyisi bizim dinimize dönün, bu sizin için daha hayırlı ve faziletlidir. Gittiğimiz yol da doğruya sizinkinden daha yakındır" dediler. Ammâr: "Sizde verilen sözü bozmak nasıl bir şeydir?" diye sordu. Onlar da: "Çok kötüdür" dediler. Bunun üzerine Ammâr: "Ben, yaşadığım sürece Hazret-i Peygamber'i yalanlamayacağıma dair söz verdim" dedi. Yahudiler: "Ammâr, ebediyen dönmeyecek şekilde dinimizden çıktı!" dediler. Huzeyfe de: "Ben Rab olarak Allah'ı, peygamber olarak Muhammed'i, din olarak İslâm'ı, rehber olarak Kur'ân'ı, kıble olarak Kâbe'yi ve kardeş olarak da mü'minleri seçtim" dedi. Ammâr ve Huzeyfe daha sonra Peygamber (s.a.)'e gelip durumu haber verdiler. Bunun üzerine Allah Resûlü: "En güzel olanı yapmış ve kurtuluşa ermişsiniz" buyurdu. [KT.b] Bunun üzerine bu [109.] âyet nâzil oldu.

[733] **Şayet** "مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ ibaresi nereye taalluk ediyor?" **dersen, şöyle derim:** Bu hususta iki vecih vardır. Birincisi; bu ibarenin âyetin başındaki وَدَّ fiiline bağlı olmasıdır ki buna göre mâna şöyledir: Onlar sizin, dininizden dönmenizi temenni ettiler. İşte bu temennileri, kendi nefislerinden ve kendi arzu ve istekleri yönündendir; dindarlık ve hakka meyil yönünden değil. Çünkü onlar, sizin hak üzere bulunduğunuz gerçeği kendilerine apaçık bir şekilde ortaya çıktıktan sonra bunu istediler. O halde, bu temennilerinin hak cihetinden sayılması nasıl mümkün olabilir? İkincisi; bu ibarenin حَسَدًا kelimesine bağlı olmasıdır ki, "nefislerinin dibinden kaynaklanan aşırı bir haset sebebiyle" anlamındadır.

[734] "Allah, (haklarındaki nihaî) emrini getirinceye kadar affedin, görmezden gelin." Onlardan gelecek cehalet ve düşmanlıklara karşı siz af ve müsamaha yolunu seçin. Bu emir, Kurayza oğullarının öldürülmesi, Nadîr oğullarının sürgün edilmesi ve tüm Yahudilerin kendilerine cizye mecburiyeti getirilerek zillete düşürülmesidir. "Allah elbette her şeye kadirdir," bunlara hak ettikleri cezayı vermeye de gücü yeter.

١٠٩-﴿وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[٧٣٢] روي أن فنحاص بن عازوراء وزيد بن قيس ونفرًا من اليهود قالوا لحذيفة ٥ بن اليمان وعمار بن ياسر بعد وقعة أحد: ألم تروا ما أصابكم، ولو كنتم على الحق ما هزمتم، فارجعوا إلى ديننا فهو خير لكم وأفضل، ونحن أهدى منكم سبيلًا؛ فقال عمار: كيف نقض العهد فيكم؟ قالوا: شديد. قال: فإني قد عاهدت أن لا أكفر بمحمد ما عشت. فقالت اليهود: أما هذا فقد صبأ. وقال حذيفة: وأما أنا فقد رضيت بالله ربًا، وبمحمد نبيًا، وبالإسلام دينًا، وبالقرآن إمامًا، وبالكعبة قبلة، وبالمؤمنين إخوانًا. ثم ١٠ أتيا رسول الله ﷺ وأخبراه فقال: «أصبتما خيرًا وأفلحتما»، فنزلت.

[٧٣٣] فإن قلت: بم تعلق قوله {مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ}؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يتعلق بوَدَّ، على معنى أنهم تمنّوا أن ترتدوا عن دينكم، وتمنيهم ذلك من عند أنفسهم ومن قِبل شهوتهم، لا من قبل التديّن والميل مع الحق، لأنهم ودّوا ذلك من بعد ما تبين لهم أنكم على الحق، فكيف يكون تمنيهم من قبل الحق؟ وإما أن يتعلق ١٥ بحَسَدًا، أي حسدًا متبالغًا منبعثًا من أصل أنفسهم.

[٧٣٤] {فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا}، فاسلكوا معهم سبيل العفو والصفح عما يكون منهم من الجهل والعداوة {حتى يَأْتِيَ اللّهُ بِأَمْرِهِ} الذي هو قتل بني قريظة وإجلاء بني النضير وإذلالهم بضرب الجزية عليهم {إِنَّ اللّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ}، فهو يقدر على الانتقام منهم.

110. (Gerçek birer dindar olarak) namazı dosdoğru kılın, benliğinizi arıtmak için vermeye bakın. Kendiniz için hayır olarak önden ne gönderirseniz, Allah'ın katında onu bulursunuz. Yaptıklarınızı Allah gerçekten görmektedir.

5 [735] Kendiniz için önden "... hayır" yani namaz, zekât, sadaka ve diğer ibadetlerden iyilik "olarak ne gönderirseniz, onu" yani onun sevabını "Allah'ın katında bulursunuz. Yaptıklarınızı Allah gerçekten görmektedir." Yani bilmektedir, dolayısıyla O'nun katında hiç kimsenin hiçbir ameli zayi olmaz.

111. "Yahudi -ya da Hıristiyan- olanlardan başkası asla Cennet'e
10 **girmeyecek." demekteler bir de... Bu, kendi kuruntularıdır. De ki: Eğer doğru sözlü kimselerseniz, getirin kanıtınızı!**

[736] وَقالُوا [demekteler] fiilindeki zamir, Yahudi ve Hıristiyanlardan oluşan Ehl-i Kitab'a aittir. Âyetin mânası; Yahudiler, "Yahudi olandan başkası cennete girmeyecek"; Hıristiyanlar da, "Hıristiyan olandan başkası cennete
15 girmeyecek" dediler, şeklindedir. Fakat Allah, iki ayrı cümleyi birleştirerek tek cümle haline getirmiştir ki bunun sebebi; dinleyenin her iki grubun görüşünü de sahibine izafe edebileceğine güvenilmesi ve iki grup arasındaki düşmanlık ve her birinin diğerini sapıklıkla suçladığı bilindiği için, karıştırılmayacağından emin olunmasıdır. "Dediler ki: Yahudi -ya da Hıristiyan- olunuz ki doğru yolu
20 bulasınız…" [Bakara 2/135] âyetinde de benzer bir ifade kullanılmıştır.

[737] الهُودُ kelimesi هَائِدٌ kelimesinin çoğuludur. عُوذٌ [sığınanlar] kelimesinin عَائِذٌ [sığınan] ve بُزُلٌ [delip geçenler] kelimesinin de بَازِلٌ [delip geçen] kelimesinin çoğulu oluşu gibi.

[738] **Şayet** "Nasıl oldu da isim tekil iken haber çoğul olarak geldi de كَانَ
25 هُودًا dendi?" **dersen, şöyle derim:** İsmi, مَنْ kelimesinin lafzı üzerine, haberi ise bu kelimenin mânası üzerine hamletmiştir. Nitekim Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728] [اِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحيمِ (Tabiî, Cehennem'e *girecek olan* müstesna) ifadesini] اِلَّا مَنْ هُوَ صَالُو الْجَحيمِ [Sâffât 37/163; "Tabiî, Cehennem'e *girecekler* müstesna"] şeklinde okuması ve [فَاِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فيهَآ اَبَدًا ifadesini] فَاِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدينَ فيهَآ اَبَدًا ["...
30 şüphesiz *onun* için Cehennem ateşi vardır; ebediyen içinde *kalıcı oldukları* halde." (Cin 72/23)] şeklinde okuması gibi. Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] da âyeti; إلا مَنْ كَانَ يَهُودِيًّا أَوْنَصْرَانِيًّا [Yahudi ya da Hıristiyan *olan*dan başkası…] şeklinde okumuştur.

١١٠-﴿وَأَقِيمُوا الصَّلاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَمَا تُقَدِّمُوا لأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

[٧٣٥] {مِنْ خَيْرٍ} من حسنة؛ صلاة أو صدقة أو غيرهما {تَجِدُوهُ عِنْدَ اللّٰهِ} تجدوا ثوابه عند الله {إِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ}، عالم؛ لا يَضِيع عنده عمل عامل.

١١١-﴿وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[٧٣٦] الضمير في {وَقَالُوا} لأهل الكتاب من اليهود والنصارى. والمعنى: وقالت اليهود: لن يدخل الجنة إلا من كان هودًا، وقالت النصارى: لن يدخل الجنة إلا من كان نصارى، فلف بين القولين ثقة بأنّ السامع يردّ إلى كل فريق قوله، وأمنًا من الإلباس، لما علم من التعادي بين الفريقين وتضليل كل واحد منهما لصاحبه. ونحوه: {وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا} [البقرة: ١٣٥].

[٧٣٧] والهود: جمع هائد، كعائذ وعُوذ، وبازل وبُزل.

[٧٣٨] فإن قلت: كيف قيل {كَانَ هُودًا} على توحيد الاسم وجمع الخبر؟ قلت: حمل الاسم على لفظ {مَنْ} والخبر على معناه، كقراءة الحسن إِلَّا مَنْ هُوَ صَالُو الْجَحِيمِ. [الصافات: ١٦٣]، وقوله {فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا} [الجن: ٢٣]. وقرأ أبيّ بن كعب إِلَّا مَنْ كَانَ يَهُودِيًّا أَوْ نَصْرَانِيًّا.

[739] **Şayet** "Onların لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ [Cennete asla giremeyecek…] sözleri sadece bir tek kuruntu iken neden bu, تِلْكَ أَمانِيُّهُمْ [Bu, onların kuruntularıdır] şeklinde çoğul getirilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** "Bununla, buraya kadar zikredilen kuruntulara işaret edilmektedir. Bunlar da; mü'minlere Rablerinden bir hayır indirilmeyeceği, mü'minleri tekrar küfre döndürebilecekleri ve kendilerinden başka hiç kimsenin cennete girmeyeceği şeklindeki kuruntularıdır. İşte bu bâtıl arzu ve istekler, onların kuruntularıdır. "De ki, getirin kanıtınızı…" cümlesi, "Yahudi -ya da Hıristiyan- olanlardan başkası asla Cennet'e girmeyecek" cümlesine bağlıdır. "Bu onların kuruntularıdır" kısmı ise cümle-i mu'terizadır. Veya bu cümle, muzâfın hazfedilip muzāfun ileyhin onun yerine geçmesi ile تِلْكَ أَمْثَالُ أَمَانيهِمْ [Bunlar, onların kuruntularından örneklerdir] anlamındadır. Yani "Yahudi ve Hıristiyan olanlardan başkası cennete girmeyecek" kuruntularında olduğu gibi, onların bütün kuruntuları tamamen boş ve asılsızdır.

[740] الأُمْنِيَةُ kelimesi, *temennî* kelimesinden *ufûlet*^{un} kalıbında bir lafızdır; *udhûket*^{un} [gülünç şey] ve *u'cûbet*^{un} [ilginç şey] lafızları gibi.

[741] "Eğer" iddianızda "doğru sözlü kimselerseniz, getirin kanıtınızı!", yani cennete girmenin sadece size ait bir durum olduğuna dair delilinizi getirin. İşte bu, taklitçilerin mezhebini en çok yerle bir eden ifadedir ve doğruluğuna dair delil olmayan her söz de bâtıldır, sebatı yoktur.

[742] هَاتِ kelimesi, هَاء konumunda ve "getir, ortaya koy" anlamında bir sestir.

112. Elbette (girecek)… Her kim varlığını en güzel bir şekilde Allah'a teslim ederse, Rabbi katında mutlaka mükâfatı olacaktır; onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir.

[743] "Elbette" [بلى] kelimesi, Ehl-i Kitab'ın, kendilerinden başkasının cennete girmeyeceği kuruntusunu reddetmektedir. "Her kim varlığını," amellerini "en güzel bir şekilde" yaparak "Allah'a teslim ederse", yani Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmaksızın kendini O'na kulluğa adarsa, "mutlaka" bu sayede hak ettiği "mükâfatı olacaktır."

[744] **Şayet** "مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ [kim varlığını teslim ederse] ibaresinin âyet içerisindeki yeri nedir?" **dersen, şöyle derim:** بَلٰى kelimesinin, "Bizden başkası cennete girmeyecek" sözünü reddetmek üzere gelmesi; مَنْ أَسْلَمَ ibaresinin de başlangıç cümlesi olması mümkündür. مَنْ edatı, şart mânası içerdiğinden, فَلَهُ أَجْرُهُ kısmı da onun cevabı olarak gelir. Başka bir değerlendirmeye göre; مَنْ أَسْلَمَ mahzûf bir fiilin fâili olabilir. Buna göre mâna بَلٰى يَدْخُلُهَا مَنْ أَسْلَمَ [Elbette.. Varlığını Allah'a teslim eden herkes cennete girecek] şeklinde olur. فَلَهُ أَجْرُهُ kısmı da يَدْخُلُهَا مَنْ أَسْلَمَ cümlesine atfedilen bir söz olur.

[٧٣٩] فإن قلت: لم قيل {تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ}، وقولهم {لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ} أمنية واحدة؟ قلت: أشير بها إلى الأماني المذكورة، وهو أمنيتهم أن لا يُنزَل على المؤمنين خير من ربهم، وأمنيتهم أن يردّوهم كفارًا، وأمنيتهم أن لا يدخل الجنة غيرهم؛ أي تلك الأماني الباطلة أمانيهم. وقوله {قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ} متصل بقولهم {لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى}، و{تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ} اعتراض. أو أريد أمثال تلك الأمنية أمانيهم، على حذف المضاف وإقامة المضاف إليه مقامه. يريد أن أمانيهم جميعًا في البطلان مثل أمنيتهم هذه.

[٧٤٠] والأمنية أفعولة من التمني، مثل الأضحوكة والأعجوبة

[٧٤١] {هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ} هلموا حجتكم على اختصاصكم بدخول الجنة {إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} في دعواكم، وهذا أهدم شيء لمذهب المقلدين، وأن كل قول لا دليل عليه فهو باطل غير ثابت.

[٧٤٢] و هَاتِ صوت بمنزلة هاء، بمعنى أحضر.

١١٢-﴿بَلَى مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

[٧٤٣] {بَلَى} إثبات لما نفَوْه من دخول غيرهم الجنة {مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ} من أخلص نفسه له لا يشرك به غيره {وَهُوَ مُحْسِنٌ} في عمله {فَلَهُ أَجْرُهُ} الذي يستوجبه.

[٧٤٤] فإن قلت: من {أَسْلَمَ وَجْهَهُ} كيف موقعه؟ قلت: يجوز أن يكون {بَلَى} ردًّا لقولهم، ثم يقع {مَنْ أَسْلَمَ} كلامًا مبتدأ، ويكون مَنْ متضمنًا لمعنى الشرط، وجوابه {فَلَهُ أَجْرُهُ}، وأن يكون {مَنْ أَسْلَمَ} فاعلًا لفعل محذوف؛ أي بلى، يدخلها من أسلم، ويكون قوله {فَلَهُ أَجْرُهُ} كلامًا معطوفًا على «يدخلها من أسلم».

113. Yahudiler; "Hıristiyanlar hiçbir şeye dayanmamaktadır." derken, Hıristiyanlar; "Yahudiler hiçbir şeye dayanmamaktadır" demekte... Oysa aynı kitabı okuyorlar... Bilmeyen (müşrik)ler de onlarınkine benzer şeyler söylemekte (kendilerini Allah'ın özel kulları addetmekte) ler. İhtilâf edip durdukları hususlarda Allah, Kıyamet günü aralarında hâkimlik edecektir.

[745] "Hiçbir şeye" yani doğru ve itibara alınabilecek olan hiçbir şeye [dayanmamaktadır.] Bu, gerçekten büyük bir mübalağadır. Çünkü 'imkânsız' ve 'yok' hakkında 'var'lık [*şey*] ismi kullanılmıştır. Onun hakkında şey' [varlık] kavramının kullanılamayacağı belirtildiğinde, onu dikkate almamak gerektiği öyle etkili bir şekilde ifade edilmiş olur ki [bir şeyi yok saymanın] daha ötesi yoktur! Bu, Arapların أَقَلُّ مِنْ لَا شَيْءٍ [Lâ şey'den daha az] sözü gibidir.

[746] وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ [Oysa aynı kitabı okuyorlar] ibaresinde Vâv hal bildirmek, *kitâb* da cins içindir. Yani onlar ilim ehli ve kitapları okuyan kimseler oldukları halde böyle dediler. Tevrat veya İncil'i yahut Allah'ın kitaplarından herhangi birini öğrenen ve ona iman eden kişinin yapması gereken, diğerlerini inkâr etmemektir. Çünkü bu iki kitaptan biri diğerini tasdik etmekte ve onun doğruluğuna tanıklık etmektedir. Allah'ın bütün kitapları da aynı şekilde hep birbirlerini tasdik edici olarak gelmişlerdir.

[747] كَذٰلِكَ yani [Yahudi ve Hıristiyanların birbiri hakkında söylediklerinden] duyduğun biçimde ve aynı tarz üzere, hiçbir ilim ve kitaba sahip olmayanlar, yani putperestler, Mu'attıla[27] vb.leri; her bir din mensubu hakkında "bunlar hiçbir şeye dayanmamaktadır" ifadesini kullandılar. Bu, Yahudi ve Hıristiyanlar için büyük bir azarlamadır. Çünkü ilim sahibi olmakla birlikte kendilerini "bilmeyenler" halkasına dizmişlerdir.

[748] Rivayete göre Necran heyeti Peygamber (s.a.)'in huzuruna çıktıklarında Yahudi âlimleri de oraya geldiler; birbirleriyle tartıştılar, hatta seslerini yükselttiler. Yahudiler, "dinî bakımdan siz hiçbir şeye dayanmamaktasınız" dediler ve Hazret-i İsa'yı ve İncil'i inkâr ettiler. Hıristiyanlar da Yahudilere aynı şeyi söylediler ve Hazret-i Musa'yı ve Tevrat'ı inkâr ettiler [İbn Hişam, *Sîret*, s.304-305].

[749] "Allah, Kıyamet günü" Yahudi ve Hıristiyanlar arasında, iki gruptan her biri için, bizzat hak etmelerine bağlı olarak belirlediği azapla "hükmedecektir." Hasan-ı Basrî'den [v.110/728] nakledildiğine göre, Allah'ın onların arasında vereceği hüküm, onları yalanlayıp cehenneme atmasıdır.

27 Kâinatı yaratıcıdan hâlî kabul edenler ve -Berâhime gibi- nübüvveti inkâr edenler. İslâm dairesinde ise, Allah'ın zâtını sıfatlarından -veya Kitap ve Sünnet'in delâlet ettiği mânalardan- soyutlayanlar. (Bkz. Mustafa Sinanoğlu, "Mu'attıla" md., *DİA*) / ed.

١١٣-﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَى عَلَى شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَى شَيْءٍ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ لا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾

[٧٤٥] {عَلَى شَيْءٍ} أي على شيء يصح ويُعتدُّ به. وهذه مبالغة عظيمة، لأن المحال والمعدوم يقع عليهما اسم الشيء، فإذا نفي إطلاق اسم الشيء عليه فقد بولغ في ترك الاعتداد به إلى ما ليس بعده. وهذا كقولهم: أقل من لا شيء.

[٧٤٦] {وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ} الواو للحال. والكتاب للجنس أي قالوا ذلك وحالهم أنهم من أهل العلم والتلاوة للكتب. وحق من حمل التوراة أو الإنجيل أو غيرهما من كتب الله وآمن به أن لا يكفر بالباقي؛ لأن كل واحد من الكتابين مصدّق للثاني، شاهد بصحته، وكذلك كتب الله جميعًا متواردة على تصديق بعضها بعضًا.

[٧٤٧] {كَذَلِكَ} أي مثل ذلك الذي سمعت به على ذلك المنهاج {قَالَ} الجهلة {الَّذِينَ} لا علم عندهم ولا كتاب، كعبدة الأصنام والمعطِّلة ونحوهم، قالوا لأهل كل دين: ليسوا على شيء. وهذا توبيخ عظيم لهم حيث نظموا أنفسهم مع علمهم في سلك من لا يعلم.

[٧٤٨] وروي أن وفد نجران لما قدِموا على رسول الله ﷺ أتاهم أحبار اليهود فتناظروا حتى ارتفعت أصواتهم، فقالت اليهود: ما أنتم على شيء من الدين، وكفروا بعيسى والإنجيل؛ وقالت النصارى لهم نحوه، وكفروا بموسى والتوراة.

[٧٤٩] {فَاللَّهُ يَحْكُمُ} بين اليهود والنصارى {يَوْمَ الْقِيَامَةِ} بما يقسم لكل فريق منهم من العقاب الذي استحقه. وعن الحسن: حكم الله بينهم أن يكذبهم ويدخلهم النار.

114. (Sizin Kâbe'yi âbad etmenizi engellemeğe çalışarak) Allah'ın mescitlerinde O'nun isminin anılmasını engelleyen ve oraların harap olması için koşturan birinden daha zalimi olabilir mi? Bunlar, buralara ancak korka korka girebilirler. Bunları dünyada rezil rüsvay oluşlarının yanında, Âhirette de büyük bir azap bekliyor!..

[750] أَنْ يُذْكَرَ [anılması] ifadesi, مَنَعَ [engelledi] fiilinin ikinci mef'ûlüdür. Çünkü sen birini bir şeyden engellediğini anlatmak için *mena'tuhû kezâ* ['o'na 'şu'nu engelledim] dersin. Nitekim وَمَا مَنَعَنَا اَنْ نُرْسِلَ بِالْاٰيَاتِ ["Bizim mucizeler göndermemize ancak … engel olmuştur". (İsrâ 17/59)] ve وَمَا مَنَعَ النَّاسَ اَنْ يُؤْمِنُوا ["İnsanların iman etmesine ancak … engel olmuştur." (Kehf 18/55)] âyetlerinde de bu fiille ilgili aynı kullanım söz konusudur. أَنْ edatıyla beraber harf-i cerin hazfedilmesi caizdir. Senin أَنْ يُذْكَرَ ifadesini, [orada Allah'ın isminin anılmasını istemedikleri için mescitlere girilmesini engelleyenler] mânasında mef'ûlun leh olarak nasbetmen de mümkündür.

[751] Âyetin bildirdiği hüküm, cins mânasında Allah'ın bütün mescitlerini ilgilendiren genel bir hükümdür. Dolayısıyla, onlardan herhangi birinde Allah'ın anılmasını engelleyen kimse zulümde son derece ileri gitmiş olur. Sebeb-i nüzûlü şöyledir: Hıristiyanlar Kudüs'te [Beyt-i Makdis] eziyet edici kurallar koyarak insanların dua etmesini engelliyorlardı. Romalılar da Kudüs ahalisine saldırmış; Kudüs'ü yıkıp tahrip etmişler; Tevrat'ı yakmışlar ve insanları öldürüp esir almışlardı. Yine denilmiştir ki; Allah bununla, Müşriklerin Hudeybiye senesinde Peygamber (s.a.)'in Mescid-i Haram'a girmesini engellemelerini murad etmiştir.

[752] **Şayet** "Engelleme ve tahrip etme işi, Beyt-i Makdis veya Mescid-i Haram'dan sadece biri için vâki olduğu halde, nasıl oldu da çoğul olarak 'Allah'ın mescitleri' ifadesi kullanıldı?" **dersen, şöyle derim:** Sebep hususi olsa da hükmün umumi gelmesinde bir sakınca yoktur. Nitekim salih bir insana eziyet eden kimse için: "Salihlere eziyet edenden daha zalimi olabilir mi?!" dersin. Yine hakkında sûre inen kişi Ahnes b. Şerîk [v.15/636?] olduğu halde ondan "Yazıklar olsun insanı arkasından çekiştirenlere de, yüzüne karşı eğlenenlere de!.." [Hümeze 104/1] şeklinde çoğul sıygasıyla bahsedilmesi de bunun gibidir.

[753] Allah'ın zikredilmesini engelleyerek ve binaları tahrip ederek "mescitlerin harap olması için koşturandan…"

١١٤-﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَى فِي خَرَابِهَا أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

[٧٥٠] {أَنْ يُذْكَرَ} ثاني مفعولي منع. لأنك تقول: منعته كذا. ومثله {وَمَا مَنَعَنَا أَنْ نُرْسِلَ} [الإسراء: ٥٩]، {وَمَا مَنَعَ الناسَ أَنْ يُؤْمِنُوا} [الكهف: ٥٥] ويجوز أن يحذف حرف الجر مع أن، ولك أن تنصبه مفعولًا له بمعنى كراهةَ أن يذكر.

[٧٥١] وهو حكم عام لجنس مساجد الله، وأن مانعها من ذكر الله مفرط في الظلم. والسبب فيه أن النصارى كانوا يطرحون في بيت المقدس الأذى ويمنعون الناس أن يصلوا فيه، وأن الروم غزوا أهله فخرّبوه وأحرقوا التوراة وقتلوا وسبَوْا. وقيل: أراد به منع المشركين رسول الله ﷺ أن يدخل المسجد الحرام عام الحديبية.

[٧٥٢] فإن قلت: فكيف قيل مساجد الله وإنما وقع المنع والتخريب على مسجد واحد وهو بيت المقدس أو المسجد الحرام؟ قلت: لا بأس أن يجيء الحكم عامًّا وإن كان السبب خاصًّا، كما تقول لمن آذى صالحًا واحدًا: ومن أظلم ممن آذى الصالحين!؟ وكما قال الله عزّ وجلّ: {وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ} [الهمزة: ١] والمنزول فيه الأخنس بن شَرِيق

[٧٥٣] {وَسَعَى فِى خَرَابِهَا} بانقطاع الذكر أو بتخريب البنيان.

[754] Âyette مَساجِدَ اللّٰهِ [Allah'ın mescitleri] ifadesiyle nasıl umum kastedildiyse مَنْ مَنَعَ [engel olan] ifadesiyle de aynı şekilde umum kastedilmiştir. Dolayısıyla, bundan sadece, insanları mescitlerde zikir ve ibadetten alıkoyan bu Hıristiyan ve Müşrikler murad edilmemiştir.

[755] "Bunlar" yani mescitlerde ibadete mani olanlar, "buralara giremezler." Onların Allah'ın mescitlerine girmesi uygun değildir. Onların mescitlere saldırıp oraları işgal etmeleri ve mü'minleri oralardan menetmeleri bir tarafa, artık oraya "ancak korka korka," ürkek bir şekilde ve mü'minlerin kendilerini yakalamasından son derece korkup titreyerek "girebilirler." Yani, kâfirlerin zulmü ve azgınlıkları olmasa, olması gereken gerçek durum böyledir.

[756] Denildi ki, onlar hakkında Allah'ın hükmünde yazılı durum böyledir. Yani Allah'ın hükmedip Levh-i Mahfûz'a yazdığına göre O, mü'minlere öyle yardım edecek, onları öyle kuvvetlendirecektir ki neticede bu mescit düşmanları oralara ancak korka korka girebilecek bir duruma düşeceklerdir. Rivayete göre [zamanla öyle bir hale gelindi ki] Hıristiyanlardan hiç kimse Beyt-i Makdis'e giremez oldu; ancak tanınmamaya çalışarak, hırsız gibi gizli gizli girebiliyorlardı.

[757] Katâde [v.117/735] der ki: Beyt-i Makdis'de yakalanan bir Hıristiyan, çok kötü bir şekilde dövülür ve pek şiddetli bir biçimde cezalandırılırdı.

[758] Denildiğine göre Peygamber (s.a.) şöyle nidâ etmiştir: "Bu seneden sonra hiçbir müşrik hac yapmasın, Beyti kimse çıplak tavaf etmesin!" [*Buhārî,* "Hac", 67; *Nesâî*, "Menâsikü'l-hac", 161]

[759] خائِفِينَ [korkanlar] kelimesini Ebû Abdullāh, yine aynı mânada olmak üzere خُيَّفًا şeklinde okumuştur ki صُيَّمٌ [oruçlular] kalıbındadır.

[760] Fakihler, kâfirin mescide girmesi hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Ebû Hanîfe [v.150/767] buna cevaz vermiş, Mâlik [v.179/795] bunu caiz görmemiş; Şâfi'î [v.204/820] ise bu konuda Mescid-i Haram'la diğer mescidleri birbirinden ayırmıştır. Âyetin anlamının, kâfirlerin mescide girmelerine imkân tanımamak ve onları mescitten uzak tutmak olduğu da söylenmiştir. Nitekim "Allah Resulüne eziyet etmek size yakışmaz." [Ahzâb 33/53] âyetinde de benzeri bir kullanım ve mâna söz konusudur.

[761] *Hızy*, yani rezil rüsvaylıktan murad ölüm, esaret veya cizye konmasının sebep olduğu zillettir. Bu rüsvaylığın, onların Konstantinopolis, Roma ve Amûriyye[28] gibi şehirlerinin Müslümanlar tarafından fethedilmesi olduğu da söylenmiştir.

28 Bizans'ın ikinci büyük kenti Afyon/Emirdağ'daki Eskihisar / ed.

[٧٥٤] وينبغي أن يراد بمَنْ منع العمومُ كما أريد بمساجد الله، ولا يراد الذين منعوا بأعيانهم من أولئك النصارى أو المشركين.

[٧٥٥] {أُولَئِكَ} المانعون {مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا} أي ما كان ينبغي لهم أن يدخلوا مساجد الله {إِلَّا خَائِفِينَ} على حال التهيّب وارتعاد الفرائص من المؤمنين أن ٥ يبطشوا بهم، فضلًا أن يستولوا عليها ويلوها ويمنعوا المؤمنين منها. والمعنى ما كان الحق والواجب إلا ذلك لولا ظلم الكفرة وعتوّهم.

[٧٥٦] وقيل: ما كان لهم في حكم الله، يعني أن الله قد حكم وكتب في اللوح أنه ينصر المؤمنين ويقوّيهم حتى لا يدخلوها إلا خائفين. روى أنه لا يدخل بيت المقدس أحد من النصارى إلا متنكرًا مسارَقة.

١٠ [٧٥٧] وقال قتادة: لا يوجد نصراني في بيت المقدس إلا أُنهِك ضربًا وأُبلِغ إليه في العقوبة.

[٧٥٨] وقيل: نادى رسول الله ﷺ: «ألا لا يحجنّ بعد هذا العام مشرك، ولا يطوفنّ بالبيت عُريان!»

[٧٥٩] وقرأ أبو عبد الله إلا خُيَّفًا، وهو مثل صيم.

١٥ [٧٦٠] وقد اختلف الفقهاء في دخول الكافر المسجد؛ فجوّزه أبو حنيفة رحمه الله، ولم يجوزه مالك، وفرق الشافعي بين المسجد الحرام وغيره. وقيل: معناه النهي عن تمكينهم من الدخول والتخلية بينهم وبينه، كقوله {وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللهِ} [الأحزاب: ٥٣].

[٧٦١] {خِزْيٌ} قتلٌ وسبيٌ، أو ذلة بضرب الجزية. وقيل: فتح مدائنهم قسطنطينية ٢٠ وروميةَ وعمورية.

115. Doğu da Allah'ındır Batı da... Nereye dönerseniz dönün, Allah'ın varlığı oradadır. Şüphesiz Allah; (lütfuyla, varlığıyla; kısaca her şeyi ile) geniştir, 'mutlak ilim sahibi'dir (Vâsi', Alîm).

[762] "Doğu da Allah'ındır Batı da." Yani doğu tarafta bulunan beldeler, batı tarafta bulunan beldeler ve yeryüzü tümüyle Allah'ındır. Onun sahibi ve yöneticisi Allah'tır. "Nereye dönerseniz" yani hangi mekânda olursa olsun, "Namaz kılarken yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir. Ey mü'minler! Siz de nerede bulunursanız yüzünüzü o yöne çevirin" [Bakara 2/150] âyetinin deliliyle yüzünüzün yönünü kıble tarafına çevirirseniz "Allah'ın varlığı" yani emredip razı olduğu yön "oradadır."

[763] Buna göre âyetin mânası şöyledir: Mescid-i Haram'da veya Beyt-i Makdis'de namaz kılmaktan alıkonulursanız [endişeye kapılmayın, çünkü] Ben yeryüzünün tümünü sizin için mescit yaptım. Onun mevki ve mekânlarından hangisinde isterseniz namazınızı kılınız ve oradan da yönünüzü kıble tarafına döndürünüz. Çünkü bulunulan her mekândan kıbleye dönmek mümkündür. Bunun, bu mescide değil şu mescide, bu mekâna değil şu mekâna tahsis edilmesi söz konusu olamaz. "Şüphesiz Allah" rahmeti "geniş olandır." Kullarına genişlik sağlamak ve onlara işleri kolaylaştırmak ister. "O, mutlak ilim sahibidir." Kullarının maslahatına ve hayrına olan şeyleri çok iyi bilir.

[764] İbn Ömer (r. anhumâ)'dan [v.73/692] nakledildiğine göre bu âyet, binek üzerinde bulunan yolcunun namazı hakkında nâzil olmuştur. O kişi, bineği nereye dönerse kıble olarak oraya yönelir. Atâ'dan [v.114/732] gelen bir açıklamaya göre ise bir topluluk (karanlık sebebiyle) kıblenin ne tarafa olduğunu bilemediler. Farklı yönlere doğru namaz kıldılar. Sabah olunca hata yaptıklarını anladılar. Fakat (bu âyetle) mazeretleri kabul edildi. İfadenin; dua ve zikir için "nereye dönerseniz" mânasında olduğu, Allah'ın bununla namazı murad etmediği de söylenmiştir.

[765] Hasan-ı Basrî [v.110/728], فَأَيْنَما تُوَلُّوا ifadesini, التَّوَلّي sıygasından "kıbleyi ne tarafa çevirirseniz" anlamında فَأَيْنَمَا تَوَلَّوْا şeklinde okumuştur.

116. Bir de "Allah çocuk edindi." demekteler... Hâşa!.. Aksine, göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'na aittir. Her biri O'na gönülden itaat etmektedir.

[766] وَقالُوا kelimesi [bir de] و olmaksızın قالُوا şeklinde de okunmuştur. Bu fiille Allah, "Mesîh Allah'ın oğludur, Üzeyir Allah'ın oğludur ve melekler Allah'ın kızlarıdır" diyenleri kastetmiştir.

١١٥-﴿وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾

[٧٦٢] {وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ} أي بلاد المشرق والمغرب والأرض كلها لله هو مالكها ومتوليها {فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا} ففي أي مكان فعلتم التولية، يعني تولية وجوهكم شطر القبلة، بدليل قوله تعالى {فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُمَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ} [البقرة: ١٥٠]، {فَثَمَّ وَجْهُ اللهِ} أي جهته التي أمر بها ورضيها. ٥

[٧٦٣] والمعنى أنكم إذا منعتم أن تصلّوا في المسجد الحرام أو في بيت المقدس، فقد جعلت لكم الأرض مسجدًا فصلوا في أي بقعة شئتم من بقاعها، وافعلوا التولية فيها، فإن التولية ممكنة في كل مكان لا يختص إمكانها في مسجد دون مسجد ولا في مكان دون مكان. {إِنَّ اللهَ وَاسِع} الرحمةِ؛ يريد التوسعة على عباده والتيسير عليهم {عَلِيمٌ} بمصالحهم. ١٠

[٧٦٤] وعن ابن عمر: نزلت في صلاة المسافر على الراحلة أينما توجهت. وعن عطاء: عميت القبلة على قوم فصلوا إلى أنحاء مختلفة، فلما أصبحوا تبينوا خطأهم فعذروا. وقيل: معناه {فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا} للدعاء والذكر، ولم يرد الصلاة.

[٧٦٥] وقرأ الحسن: فأينما تَولوا، بفتح التاء من التولي، يريد: فأينما توجهوا القبلة. ١٥

١١٦-﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ﴾

[٧٦٦] {وَقَالُوا} وقرئ بغير واو. يريد الذين قالوا المسيح ابن الله وعزير ابن الله والملائكة بنات الله.

[767] سُبْحانَهُ tabiri Allah'ı bütün bu noksan sıfatlardan tenzih etmek ve O'nu bu nevi eksikliklerden uzak tutmak içindir.

[768] "Aksine, göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'na aittir." Onların yaratıcısı ve sahibi O'dur. Melekler, Üzeyir ve Mesih de bunlardandır.

5 [769] "Her biri O'na gönülden itaat etmekte", emrine boyun eğmekte"-dir." Onlardan hiçbiri Allah'ın yaratmasına, takdirine ve meşîetine engel olamaz. Dolayısıyla, bir başka şeyin, böyle bir vasfa sahip olan zâtın cinsinden olması düşünülemez. Oysa çocuğun, babanın cinsinden olması onun özelliklerinden biridir. كُلٌّ [hepsi, her biri] kelimesinin sonundaki tenvin muzāf-ı
10 ileyhden bedel olup كُلُّ ما فِي السَّماواتِ وَالْأَرْضِ [Göklerde ve yerde olanların hepsi] mânasındadır; ancak Allah'a çocuk olarak isnat ettikleri herkesin kastedilmiş olması da caizdir. "Her biri O'na gönülden itaat etmekte", O'na kulluk yapmakta, O'nun rubûbiyetini ikrar etmekte ve kâfirlerin kendilerine izafe ettikleri "Allah'ın çocuğu olma gibi" vasıfları inkâr etmektedirler.

15 [770] **Şayet** "Nasıl oldu da [ilim sahiplerini ifade eden] قانِتُونَ lafzıyla beraber ilim sahibi olmayanlar için kullanılan مَا ism-i mevsūlünü getirdi?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifade *subhâne mâ sehharakunne le-nâ* [(Ey kadınlar! Bu dehanıza, bu fendinize rağmen) sizi bize boyun eğdiren şey (yani *güç*) tüm noksan sıfatlardan münezzehtir!] sözü gibidir. Sanki مَنْ yerine مَا getirmekle, "O'nunla görünmez varlık-
20 lar arasında bir nesep ilişkisidir uydurmuş gidiyorlar!" [Sâffât 37/158] âyetinde olduğu gibi, kendisine çocuk olarak izafe edilen o varlıkları tahkir etmek ve onları küçümsemek istemiştir.

117. O, göklerin ve yerin 'ön örnek'siz yaratıcısıdır. O, bir şeyin olmasını diledi mi, ona sadece "Ol!" der; anında olmaya başlar.

25 [771] Bir şeyin eşsiz, örneksiz, fevkalade güzel olduğunu ifade etmek üzere *bedu'a'ş-şey'u fe-huve bedî'un* denilir. Tıpkı adamın efendi ve şerefli oluşunu anlatmak üzere *bezu'a'r-raculu fe-huve bezî'un* [بزيع] dendiği gibi. Buna göre بَدِيعُ السَّمواتِ tabiri, sıfat-ı müşebbehenin fâiline izafesi kabilinden olup "Allah'ın gökleri ve yeri, eşsiz güzelliktedir, muhteşemdir" anlamındadır. الْبَدِيعُ kelimesi-
30 nin الْمُبْدِعُ [eşsiz biçimde yaratan] mânasında olduğu da söylenmiştir. Tıpkı Amr [b. Ma'dîkerib; v.641]'in;

[٧٦٧] {سبحانه} تنزيه له عن ذلك وتبعيد.

[٧٦٨] {بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ} هو خالقه ومالكه، ومن جملته الملائكة وعزير والمسيح.

[٧٦٩] {كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ} منقادون، لا يمتنع شيء منه على تكوينه وتقديره ومشيئته، ومن كان بهذه الصفة لم يجانس، ومن حق الولد أن يكون من جنس الوالد. والتنوين في {كُلٌّ} عوض من المضاف إليه، أي كل ما في السماوات والأرض. ويجوز أن يراد كلّ من جعلوه لله ولدًا. {لَهُ قَانِتُونَ} مطيعون عابدون مقرون بالربوبية منكرون لما أضافوا إليهم.

[٧٧٠] فإن قلت: كيف جاء بما التي لغير أولي العلم مع قوله قانتون؟ قلت: هو كقوله «سبحان ما سخركنَّ لنا.» وكأنه جاء بما دون مَنْ تحقيرًا لهم وتصغيرًا لشأنهم، كقوله {وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا} [الصافات: ١٥٨].

١١٧-﴿بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَإِذَا قَضَى أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾

[٧٧١] يقال بَدُع الشيء فهو بديع، كقولك بَزُع الرجل فهو بزيع. و{بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ} من إضافة الصفة المشبهة إلى فاعلها، أي بديعٌ سماواتُه وأرضه. وقيل: البديع بمعنى المبدع، كما أنّ السميع في قول عمرو:

Reyhâne'den mi geliyor acaba, [bizi şevke getiren bir kısım sesler] işittiren bu çağırış?

beytinde, السَّمِيعُ kelimesinin الْمُسْمِعُ [işittiren] mânasında oluşu gibi. Ancak bu konuda farklı mülahazalar vardır.

[772] كُنْ فَيَكُونُ [Sadece "Ol!" der; anında olmaya başlar] ifadesinde geçen كَانَ tam fiil olup *uhdus fe-yahdusu* ["Meydana gel!" der; o da anında meydana gelmeye başlar] anlamındadır. Âyetin bahsettiği bu konuşma, mecaz ve temsildir. Burada telaffuz edilip konuşulmuş herhangi bir *söz* yoktur. Tıpkı [Ebu'n-Necm el-Iclî'ye (v.743) ait] şu ifadede olduğu gibi:

[At hızlı gitmeye başlayınca, atın sırtına bağlanan] geniş kayışlar, (sürücünün) karnına: "İyice sarıl, yapış!" dediğinde…

Dolayısıyla âyetin mânası ancak şöyle olur: Allah'ın takdir edip olmasını istediği işler, hiç imtinâ etmeksizin ve beklemeksizin hemen olmaya ve varlık kisvesine bürünmeye başlar. Tıpkı kendisine bir şey emredilen itaatkâr bir memurun, hiç beklemeden, imtinâ etmeden ve isteksizlik göstermeden emredilen şeyi derhal yapmaya başlaması gibi. Allah Teâlâ, bu âyette bahsettiği "gökleri ve yeri eşsiz, ön örneksiz yaratması ve olmasını istediği şeyin hemen olması" gibi vasıflarıyla, kendisinin çocuk edinmekten son derece uzak olduğu gerçeğini iyice tekit etmektedir. Çünkü bu denli yüce bir kudrete sahip olan zâtın durumu, birbirinden doğma/meydana gelme bakımından diğer cisimlerin hallerinden tamamen ayrı olacaktır.

[773] بَدِيعُ السَّماواتِ tabirindeki بَدِيعُ kelimesi, bir önceki âyetteki لَهُ قانِتُونَ [O'na gönülden itaat etmektedirler] ifadesinde yer alan لَهُ'daki zamirden bedel olmak üzere, 'Ayn'ın kesresiyle بَدِيعِ şeklinde de okunmuştur. Yine bu kelimeyi [Ebû Ca'fer] Mansūr [v.158/775] *medih* mânası ifade etmesi için 'Ayn'ın nasbıyla بَدِيعَ şeklinde okumuştur.

أَمِنْ رَيْحَانَةَ الدَّاعِي السَّمِيعُ ۞

بمعنى المسمع؛ وفيه نظر.

[٧٧٢] {كُنْ فَيَكُونُ} من كان التامّة، أي أحدث فيحدث. وهذا مجاز من الكلام وتمثيل ولا قول ثم، كما لا قول في قوله:

٥ إِذْ قَالَتِ الأَنْسَاعُ لِلْبَطْنِ الْحَقِ ۞

وإنما المعنى أنّ ما قضاه من الأمور وأراد كونه، فإنما يتكوّن ويدخل تحت الوجود من غير امتناع ولا توقف، كما أنّ المأمور المطيع الذي يؤمر فيمتثل لا يتوقف ولا يمتنع ولا يكون منه الإباء. أكد بهذا استبعاد الولادة، لأنّ من كان بهذه الصفة من القدرة كانت حاله مباينة لأحوال الأجسام في توالدها.

١٠ [٧٧٣] وقرئ بديعِ السَّمَاوَاتِ مجرورًا على أنه بدل من الضمير في له. وقرأ المنصور بالنصب على المدح.

118. Bilmeyenler de şöyle dediler: "Allah bizimle bizzat konuşsa ya da bize bir mucize gelse ya?!" Onlardan öncekiler de böyle söylemişti; kalpleri birbirine benzemiş! Oysa yakînen iman eden bir toplum için, Biz 'âyet'leri açıklamış bulunuyoruz.

[774] "Bilmeyenler" yani cahil müşrikler "de şöyle dediler…" Bunların, Ehl-i Kitab'dan olduğu ve bildikleriyle amel etmedikleri için cahil olarak nitelendirildikleri de söylenmiştir. Bunlar, kendilerini büyük görerek ve küstahça; "Allah" meleklerle konuşmakta olduğu ve Musa ile konuştuğu gibi "bizimle de bizzat konuşsa ya?!" Ya da kendilerine gelen Allah'ın mucizelerinin mucize olduğunu bile bile inkâr ederek ve bunları küçümseyerek "bize bir mucize gelse ya, dediler."

[775] "Kalpleri birbirine benzemiş!" Yani bunların ve kendilerinden öncekilerin kalpleri (manevî) körlük bakımından birbirine benzemiş!.. Nitekim "(Peygamberlere büyücü/mecnun vs. demeyi önceki ve sonraki toplumlar) birbirlerine vasiyet mi etmişler nedir?" [Zâriyât 52/53)] âyetinde de benzeri bir anlam mevcuttur.

[776] "Oysa biz âyetleri" insaf edip gerçekten bunların mucize olduğunu itiraf etmenin, onlara boyun eğmenin ve başka şeyleri bırakıp bunlarla yetinmenin gerekli olduğuna "yakinî olarak inanmış kimselere açıklamış bulunuyoruz."

119. Şüphesiz, Biz seni müjdeleyici ve korkutucu olarak gerçek ile gönderdik. Sen sorumlu olacak değilsin cayır cayır yanan Ateş'in sahiplerinden!

[777] "Biz seni" müjdeleyesin ve uyarasın diye "gönderdik"; iman etmeye zorlayasın diye değil. Bu hitap, Peygamber (s.a.)'i teselli etmek ve onun üzüntüsünü kalbinden çekip almak içindir. Çünkü o (s.a.), kâfirlerin küfürdeki ısrar ve kararlılıkları yüzünden üzülüyor ve göğsü daralıyordu. Biz seni; tebliğ ettikten ve insanları hakka davette bütün gücünü harcadıktan sonra, onlar niçin iman etmediler diye "cayır cayır yanan Ateş'in sahiplerinden!" sorumlu tutmayacağız. Nitekim bir diğer âyet-i kerîmede bu mânada; "Senin vazifen iletmekten ibarettir; onların hesabını görmek Bize düşer." (Ra'd 13/40)] buyrulmaktadır.

[778] ولا تُسألُ [sorumlu olacak değilsin] kelimesi, ولا تَسْألْ [Sorma!] şeklinde nehy-i hazır olarak da okunmuştur. Rivayete göre; Peygamber (s.a.), "Keşke annemin ve babamın akıbetlerinin ne olduğunu bilebilseydim" deyince,

١١٨-﴿وَقَالَ الَّذِينَ لا يَعْلَمُونَ لَوْلا يُكَلِّمُنَا اللَّهُ أَوْ تَأْتِينَا آيَةٌ كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ قَدْ بَيَّنَّا الآيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ﴾

[٧٧٤] {وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ}، وقال الجهلة من المشركين، وقيل: من أهل الكتاب؛ ونفى عنهم العلم، لأنهم لم يعملوا به. {لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللَّهُ} هلا يكلمنا كما يكلم الملائكةَ وكلّم موسى؛ استكبارًا منهم وعتوًّا {أَوْ تَأْتِينَآ آيَةٌ} جحودًا لأن يكون ما أتاهم من آيات الله آياتٍ، واستهانةً بها.

[٧٧٥] {تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ} أي قلوب هؤلاء ومن قبلهم في العمى، كقوله {أَتَوَاصَوْا بِهِ} [الذاريات: ٥٢].

[٧٧٦] {قَدْ بَيَّنَّا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ} ينصفون فيوقنون أنها آيات يجب الاعتراف بها والإذعان لها والاكتفاء بها عن غيرها.

١١٩-﴿إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلا تُسْأَلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ﴾

[٧٧٧] {إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ} لأن تبشر وتنذر، لا لتجبر على الإيمان. وهذه تسلية لرسول الله ﷺ وتسرية عنه، لأنه كان يغتمّ ويضيق صدره لإصرارهم وتصميمهم على الكفر. ولا نسألك {عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ} ما لهم لم يؤمنوا، بعد أن بلّغتَ وبلَغتَ جهدك في دعوتهم، كقوله {فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَعَلَيْنَا الْحِسَابُ} [الرعد: ٤٠].

[٧٧٨] وقرئ ولا تَسْأَلْ على النهي. روي أنه قال: «ليت شِعري ما فُعل أبواي!»

kâfirlerin hallerini sormaktan ve Allah düşmanlarına ihtimam göstermekten nehyolunmuştur. ولا تَسْأَلْ [Sorma!] ile başlayan cümlenin, kâfirlerin içine düşeceği azabın büyüklüğünü haber vermek üzere geldiği de söylenmiştir. Nitekim büyük bir belaya düşmüş bir kişi hakkında "Falan nasıl?" diye sorduğunda, onun halinin perişanlığını ifade etme sadedinde sana; "Hiç sorma!" denilir. Kâfirlerin düşeceği azabın büyüklüğü, işbu ifadeyle şöyle belirtilmiş oluyor: Haber vermesi istenen kişi, kâfirin içine düştüğü azabı -son derece berbat olması sebebiyle- diline almaya tahammül edemez. Bu sebeple ona bunu sorma ve kendisini rahatsız edip zor durumda bırakacak şeyle onu mükellef tutma. Veya sen ey haber almak isteyen kişi! Dinleyene yabancı olması ve onu rahatsız edici bir mahiyet arzetmesi sebebiyle sen o kâfirin haberini dinlemeye güç yetiremezsin. Dolayısıyla, hiç sorma. Ancak İbn Mes'ûd'un [v.32/652] وَلَنْ تُسْأَلَ [asla sorumlu tutulmayacaksın] kıraati ile Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654] وَمَا تُسْأَلُ [sen sorumlu tutulmuyorsun] kıraati, birinci sırada olan وَلا تُسْأَلُ [Sen sorumlu olacak değilsin] kıraatini desteklemektedir.

120. Sen onların dinine uymadıkça, Yahudiler ve Hıristiyanlar asla senden razı olmazlar! "Hidayet, (size özgü değildir) Allah'ın hidayetidir." de. Şayet sana gelen ilimden sonra, bunların arzu ve ihtiraslarına uyacak olursan, Allah'a karşı senin için ne bir velî bulunur ne de bir yardımcı...

[779] Yahudi ve Hıristiyanlar sanki şöyle diyorlar: "Rızamızı kazanmak için ne kadar uğraşsan da, dinimize tamı tamına uymadıkça biz senden asla razı olmayız." Dolayısıyla, İslâm'a girmeleri hususunda Rasûlullâh (s.a.)'in onlardan ümidini kesmesi için Allah Teâlâ onların bu sözünü nakletmiştir. Yine aynı sebeple ve bu sözlerine cevap niteliğinde olmak üzere; "Hidayet, Allah'ın hidayetidir" buyurmuştur. Yani Allah'ın dosdoğru yolu olan İslâm, gerçek mânada hidayetin ta kendisidir. *Hidayet* olarak isimlendirilmesi doğru olan, sadece budur. O, her şeyiyle ve tamamıyla hidayettir. Öyle ki, onun dışında bir hidayet yoktur. Sizin ittibâ etmek üzere çağırdığınız şey ise hidayet değil ancak *hevâ*dan ibarettir. Dikkat edersen Allah şöyle buyuruyor: "Şayet sen, sana gelen ilimden", yani doğru delillerle sahihliği bilinen dinden "sonra bunların hevâlarına", yani arzu, ihtiras ve bid'atlerden ibaret olan sözlerine "uyacak olursan…"

فنهي عن السؤال عن أحوال الكفرة والاهتمام بأعداء الله. وقيل: معناه تعظيم ما وقع فيه الكفار من العذاب، كما تقول: كيف فلان؟ سائلًا عن الواقع في بلية، فيقال لك: لا تسأل عنه. ووجه التعظيم أن المستخبَر يجزع أن يُجري على لسانه ما هو فيه، لفظاعته، فلا تسأله ولا تكلفه ما يضجره، وأنت يا مستخبِر لا تقدر على استماع ٥ خبره لإيحاشه السامع وإضجاره، فلا تسأل. وتعضد القراءةَ الأولى قراءة عبد الله ولن تسأَل، وقراءة أبيّ وما تسأل.

١٢٠-﴿وَلَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلا النَّصَارَى حَتَّى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَى وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلا نَصِيرٍ﴾

١٠ [٧٧٩] كأنهم قالوا: لن نرضى عنك وإن أبلغت في طلب رضانا، حتى تتبع ملتنا، إقناطًا منهم لرسول الله ﷺ عن دخولهم في الإسلام؛ فحكى الله عزّ وجلّ كلامهم، ولذلك قال: {قُلْ إِنَّ هُدَى اللهِ هُوَ الْهُدَى} على طريقة إجابتهم عن قولهم، يعني أن هدى الله الذي هو الإسلام وهو الهدى بالحق والذي يصح أن يسمى هدى، وهو الهدى كله ليس وراءه هدى، وما تدعون إلى اتباعه ما هو بهدى إنما هو هوًى. ألا ١٥ ترى إلى قوله {وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُم} أي أقوالهم التي هي أهواء وبِدع {بَعْدَ الذي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ} أي من الدين المعلوم صحتُه بالبراهين الصحيحة.

121. Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, onu hakkıyla okuyup izlerler. İşte, buna iman edenler sadece onlardır. Onu nankörce inkâr edenler; bunlardır işte hüsrana uğrayacaklar!

[780] "Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler" ki Ehl-i Kitab'ın mü'minleridir, "onu hakkıyla okuyup izlerler;" onu tahrif etmezler ve Peygamber (s.a.)'in sıfatlarından orada zikredilen gerçekleri değiştirmezler. "Kitaba" gerçekleri tahrif edenler değil, "sadece bunlar iman ederler; bu kitabı nankörce inkâr eden" tahrifçi"ler; bunlardır işte hüsrana uğrayacaklar!" Çünkü hidâyeti verip dalâleti satın almışlardır.

122. Ey İsrailoğulları! Size ihsan etmiş olduğum nimetimi ve sizi âlemlere üstün kıldığımı hatırlayın.

123. Ve öyle bir günden sakının ki; o gün hiç kimsenin hiç kimseye faydası olmaz; hiç kimseden bedel alınmaz, kimsenin şefaati kabul edilmez; hâsılı, hiç kimseye yardım edilmez.

124. (Kâbe neden kıblemiz oldu, açıklayalım:) Hani, Rabbi, İbrahim'i birtakım kelimelerle sınamış; o da bunları eksiksiz yerine getirmişti... "Seni insanlara önder kılacağım" buyurmuş; o; "Soyumdan da mı?" deyince, "Benim ahdim zalimlere erişmez!" buyurmuştu.

[781] "Rabbi, İbrahim'i birtakım kelimelerle sınadı." Yani onu bir kısım emir ve yasaklarla imtihan etti. "Allah'ın kulunu *imtihan* etmesi" mecaz olup, kuluna, biri Allah'ın istediği diğeri kulun hoşuna giden iki işten birini seçmesi için imkân tanımasıdır. Böylece, Allah adeta, kuldan sadır olan şeyle onu imtihan etmiş gibi olmaktadır ki, buna göre kuluna bir karşılık takdir buyursun. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh* [v.150/767] إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ ifadesini, *İbrâhîm*i ref' ile *rabbi* de nasb ile [إِبْرَاهِيمُ رَبَّهُ şeklinde] okumuştur. Ki bu, İbn Abbâs (r.a.)'ın [v.736] kıraatidir. Buna göre mâna şöyle olur: İbrahim, birini deneyen kimsenin yaptığı gibi, acaba icabet edecek mi yoksa etmeyecek mi düşüncesiyle bir kısım dua cümleleriyle Rabbine dua etti.

[782] **Şayet** "Meşhur kıraatte fâil [وَإِذِ ابْتَلٰى رَبُّهُ إِبْرَاهِيمَ şeklinde] fiilin hemen peşinden takdir edilir, dolayısıyla رَبُّهُ kelimesinde İbrahim'e zamir göndermek, henüz *İbrahim* ismi geçmemişken ondan zamirle bahsetmek anlamına gelmektedir" **dersen, şöyle derim:** İsmi henüz zikretmeden ondan zamirle bahsedilmesi, âyetin وَإِذِ ابْتَلٰى رَبُّهُ إِبْرَاهِيمَ şeklinde okunması durumunda söz konusu olur. Ancak وَإِذِ ابْتَلٰى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ ve وَإِذِ ابْتَلٰى إِبْرَاهِيمُ رَبَّهُ okunuşlarının hiçbirinde *ıdmâr kable'z-zikr* yani ismi zikretmeden önce ondan zamirle bahsedilmesi durumu söz konusu değildir.

١٢١-﴿الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلاوَتِهِ أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾

[٧٨٠] {الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ} هم مؤمنون أهل الكتاب {يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلاَوَتِهِ} لا يحرّفونه ولا يغيرون ما فيه من نعت رسول الله ﷺ {أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ} بكتابهم دون المحرفين {وَمنْ يَكْفُرْ بِهِ} من المحرفين {فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ} حيث اشتروا الضلالة بالهدى.

١٢٢-﴿يَا بَنِيَ اِسْرَآءِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِيٓ اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَنّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمينَ﴾

١٢٣- ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ﴾

١٢٤-﴿وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾

[٧٨١] {ابْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ} اختبره بأوامر ونواهٍ. واختبار الله عبده مجاز عن تمكينه عن اختيار أحد الأمرين؛ ما يريد الله، وما يشتهيه العبد، كأنه يمتحنه ما يكون منه حتى يجازيه على حسب ذلك. وقرأ أبو حنيفة رحمه الله وهي قراءة ابن عباس رضي الله عنه: إبراهيمُ ربَّه، رَفَع {إبراهيمَ} ونصَب {ربُّه}. والمعنى: أنه دعاه بكلمات من الدعاء فعْلَ المختبر هل يجيبه إليهنّ أم لا؟

[٧٨٢] فإن قلت: الفاعل في القراءة المشهورة يلي الفعل في التقدير، فتعليق الضمير به إضمار قبل الذكر. قلت: الإضمار قبل الذكر أن يقال: ابتلى ربُّه إبراهيمَ. فأما ابتلى إبراهيمَ ربُّه أو ابتلى ربَّه إبراهيمُ، فليس واحدًا منهما بإضمار قبل الذكر.

Birincisinde zamirin sahibi açık bir şekilde zamirden önce zikredilmiştir. İkincisinde ise إِبْراهِيمُ kelimesinde fâil olması itibariyle mâna bakımından bir öncelik bulunmaktadır. Fakat وَإِذِ ابْتَلٰى رَبُّهُ إِبْراهِيمَ kıraati böyle değildir. Çünkü bunda zamir hem lafız hem de mâna itibariyle öne alınmıştır. Dolayısıyla böyle bir kıraat sahih olmaz.

[783] فَأَتَمَّهُنَّ [onları tamamladı] fiilinin fâili, iki kıraatten birine göre İbrahim (a.s.) olup, "Rabbinin emir ve nehiylerini en güzel şekilde yerine getirdi ve tefrite düşmeksizin ve ihmal etmeksizin onları en güzel şekilde edâ etti" anlamını taşımaktadır. Nitekim "Verdiği sözü yerine getiren İbrahim…" [Necm 53/37] âyetinde de benzer bir mâna dile getirilmektedir. Diğer kıraate göre fiilin fâili Allah Teâlâ olup, "Allah, İbrahim'e istediği her şeyi verdi, ondan hiçbir şeyi eksiltmedi" mânasına gelir. Âyetteki بِكَلِماتٍ [bir takım kelimeler]in tefsiriyle ilgili Mukātil'den [v.150/767]'den nakledilen şu açıklama ikinci kıraati desteklemektedir: Kelimelerden maksat Hazret-i İbrahim'in, Rabbinden istediği; "Ya Rabbi! Burayı güvenli bir belde kıl." [Bakara 2/126]; "Bizi sana teslim olan iki kişi kıl" [Bakara 2/128]; "Ya Rabbi! Onların arasından bir peygamber gönder" [Bakara 2/129] ve "Ya Rabbi! Bunu bizden kabul buyur" [Bakara 2/127] gibi talepleridir.

[784] **Şayet** "وَإِذِ ابْتَلٰى ifadesinin başında bulunan إِذْ zarfındaki âmil nedir?" **dersen derim ki:** Ya gizli bir fiildir; وَاذْكُرْ إِذِ ابْتَلٰى [denediği zamanı hatırla] ve وَإِذِ ابْتَلاهُ كَانَ كَيْتَ وَكَيْتَ [(Rabbi) onu denediği zaman şöyle şöyle oldu] takdirinde olduğu gibi. Veya âmil قالَ إِنِّي جاعِلُكَ [Seni yapacağım, buyurdu] ifadesidir.

[785] **Şayet** "قالَ إِنِّي جاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمامًا [Seni insanlara önder yapacağım, buyurdu] cümlesinin başındaki قالَ fiilinin âyet içindeki yeri nedir?" **dersen, şöyle derim:** وَإِذِ ابْتَلٰى'daki İz'in âmilinin gizli olması durumuna göre قالَ ile başlayan cümle isti'nâf (başlangıç) cümlesidir. Sanki "İbrahim, imtihana tâbi tutulduğu hususları tam olarak yerine getirince Rabbi ona ne buyurdu?" diye sorulmuş, cevaben: "Seni insanlara önder yapacağım, buyurdu" denilmiştir. İkinci ihtimale [yani İz'in âmilinin قالَ إِنِّي جاعِلُكَ olması durumuna] göre ise قالَ ile başlayan cümle, öncesine atfedilen bir cümle olacaktır. Bu cümlenin, ابْتَلٰى [denedi] diye başlayan cümlenin beyânı ve tefsiri olması da caizdir. Buna göre; "birtakım kelimeler"den murat, Allah Teâlâ'nın zikrettiği liderlik, Beytullah'ın temizliği, duvarlarının yükseltilmesi ve bütün bunlardan önce "Rabbi ona: teslimiyet göster, buyurdu" [Bakara 2/131] âyetinde bahsedildiği üzere Allah'a teslimiyet gibi hususlardır.

أما الأوّل فقد ذكر فيه صاحب الضمير قبل الضمير ذكرًا ظاهرًا. وأما الثاني فإبراهيم فيه مقدّم في المعنى، وليس كذلك: ابتلى ربُّه إبراهيمَ، فإن الضمير فيه قد تقدم لفظًا ومعنى، فلا سبيل إلى صحته.

[٧٨٣] والمستكنّ في {فَأَتَمَّهُنَّ} في إحدى القراءتين لإبراهيم، بمعنى: فقام بهنّ حق القيام وأدّاهن أحسن التأدية من غير تفريط وتوان؛ ونحو {وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِى وَفَّى} [النجم: ٣٧]، وفى الأخرى لله تعالى، بمعنى: فأعطاه ما طلبه لم ينقص منه شيئًا. ويعضده ما روي عن مقاتل أنه فسر الكلمات بما سأل إبراهيم ربه في قوله {رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا} [البقرة: ١٢٦]، {وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ} [البقرة: ١٢٨]، {وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ} [البقرة: ١٢٩]، {رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا} [البقرة: ١٢٧].

[٧٨٤] فإن قلت: ما العامل في {إِذْ}؟ قلت: إما مضمر نحو واذكر إذ ابتلى، أو إذ ابتلاه كان كيت وكيت؛ وإما {قَالَ إِنّى جَاعِلُكَ}.

[٧٨٥] فإن قلت: فما موقع قال؟ قلت: هو على الأوّل استئناف، كأنه قيل: فماذا قال له ربه حين أتم الكلمات؟ فقيل: قال إني جاعلك للناس إمامًا. وعلى الثاني جملة معطوفة على ما قبلها. ويجوز أن يكون بيانًا لقوله: ابتَلَى، وتفسيرًا له فيراد بالكلمات ما ذكره من الإمامة وتطهير البيت ورفع قواعده، والإسلام قبل ذلك في قوله {إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ} [البقرة: ١٣١].

[786] "Bir takım kelimeler" ile ilgili şu açıklama da yapılmıştır: [Bunlar on adet olup] beşi başla ilgilidir: Saçları ortadan ikiye bölüp alnı açık bırakmak, bıyıkları kısaltmak, misvak kullanmak, ağzı suyla çalkalamak (*mazmaza*) ve burnu su ile temizlemek (*istinşak*). Beşi de bedenle ilgilidir: Sünnet olmak, kasıkları tıraş etmek, büyük abdest temizliği (istincâ) yapmak, tırnakları kesmek ve koltuk altı tüylerini temizlemek. Denildi ki; Allah İbrahim'i İslâm ahkâmının otuz hükmüyle imtihan etmiştir. Bunların on tanesi Tevbe sûresindeki "Tevbe edenler, ibadet edenler…" [9/112] âyetinde; on tanesi Ahzâb sûresindeki "Teslimiyet gösteren kadın ve erkekler…" [33/35] âyetinde; diğer on tanesi de Mü'minûn sûresi [23/1-9] ile *Se'ele Sâ'il*[un] sûresinin وَالَّذِينَ هُمْ عَلى صَلاتِهِمْ يُحافِظُونَ... [Onlar ki namazlarını muhafaza ederler…] âyetine kadarki bölüm [Ma'âric 69/22-34] arasında yer almaktadır. Bahsedilen "kelimeler"in tavaf, sa'y, şeytan taşlama, ihrâm ve Arafat'ta bulunma gibi hac menâsiki olduğu söylenmiş; yine, Allah'ın İbrahim'i; yıldız, Ay, Güneş, sünnet olma, oğlunu kurban etme, ateşe atılma ve hicret ile imtihan ettiği [yani âyetin bunlarla ilgili olduğu] söylenmiştir.

[787] الإمَامُ [lider/imam], *ilâh* vezninde bir kelime olup önder yapılan kişiye verilen bir isimdir; nitekim peştemal olarak kuşanılan örtüye [aynı vezinden] *izâr* denmektedir. Yani "dinlerini öğrenip yaşama hususunda insanlar seni önder olarak tanıyıp kabul edecekler."

[788] وَمِنْ ذُرِّيَّتِي [Soyumdan da mı?] Bu ifade, جاعِلُكَ [seni kılacağım] sözündeki Kâf'a atfedilmiş olup sanki "Soyumdan bazılarını da önder yapacak mısın?" demiştir. Tıpkı; "Sana ikram edeceğim" denildiğinde, senin: "Zeyd'e de ikram edecek misin?" demen gibi.

[789] "Benim ahdim zalimlere erişmez." Bu cümledeki الظَّالِمِينَ kelimesi, [Benim ahdime zalimler erişemez" mealinde] الظَّالِمُونَ diye de okunmuştur. Yani senin zürriyetinden zalim olan kimse için benim halife kılma ve önder yapma va'dim geçerli olmaz. Benim bu va'dim ancak zulümden tamamen uzak durup âdil olan kimse için geçerlidir.

[790] "Benim ahdim zalimlere erişmez" beyanında, fâsık birinin devlet başkanlığına layık olmadığına delil bulunduğunu söylemişlerdir; yönetmesi ve şahitliği caiz olmayan, itaat edilmesi gerekmeyen, verdiği haber kabul edilmeyen ve namaz kıldırmak üzere öne geçirilmeyen biri nasıl devlet başkanlığına layık olabilir?

[٧٨٦] وقيل في الكلمات: هنّ خمس في الرأس؛ الفرق، وقص الشارب، والسواك، والمضمضة والاستنشاق. وخمس في البدن؛ الختان، والاستحداد، والاستنجاء، وتقليم الأظفار، ونتف الإبط. وقيل: ابتلاه من شرائع الإسلام بثلاثين سهمًا؛ عشر في براءة {اَلتَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ...} [التوبة: ١٢٢]، وعشر في الأحزاب {إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ} [الأحزاب: ٣٥]، وعشر في المؤمنون، وسأل سائل إلى قوله {وَالَّذِينَ هُمْ على صَلاَتِهِمْ يُحَافِظُونَ} [المعارج: ٣٤]. وقيل: هي مناسك الحج، كالطواف والسعي والرمي والإحرام والتعريف وغيرهنّ. وقيل: ابتلاه بالكوكب والقمر والشمس والختان وذبح ابنه والنار والهجرة.

[٧٨٧] والإمام اسم من يؤتم به، على زنة الإله، كالإزار لما يؤتزر به، أي يأتَمُّون بك في دينهم.

[٧٨٨] {وَمِن ذُرِّيَتِى} عطف على الكاف، كأنه قال: وجاعل بعض ذريتي، كما يقال لك: سأكرمك، فتقول: وزيدًا.

[٧٨٩] {لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ} وقرئ الظالمون، أي من كان ظالمًا من ذرّيتك، لا يناله استخلافي وعهدي إليه بالإمامة، وإنما ينال من كان عادلًا بريئًا من الظلم.

[٧٩٠] وقالوا: في هذا دليل على أن الفاسق لا يصلح للإمامة. وكيف يصلح لها من لا يجوز حكمه وشهادته. ولا تجب طاعته؛ ولا يقبل خبره، ولا يقدّم للصلاة.

[791] Ebû Hanîfe *Rahimehullāh* [v.150/767], Zeyd b. Ali (r. anhumâ)'ya [v.122/740] yardım edilmesine, ihtiyacı olan malların kendisine götürülmesine ve [Abbâsi halifesi Mansūr] ed-Devânîkī [v.158/775] ve onun gibi haksız yere imam ve halife adını alan, zorla iktidarı ele geçirmiş bir hırsıza karşı onunla birlikte karşı çıkmaya gizlice fetva verirdi. Bir kadın kendisine; "Oğluma Abdullah b. Hasan'ın [v.145/762] oğulları İbrahim ve Muhammed'le birlikte savaşa çıkmasını söyledin; o da çıktı ve öldürüldü!.." dediğinde, "Keşke oğlunun yerinde ben olsaydım!" demiştir. Ebû Hanîfe, Mansūr ve taraftarları için; "Bunlar bir mescid inşa etmek isteseler ve benden de onun için kerpiç hazırlamamı talep etselerdi, bunu bile yapmazdım!" derdi.

[792] [Süfyan] İbn Uyeyne'nin [v.198/814] şöyle dediği nakledilir: "Zalim asla devlet başkanı olamaz; zalimi devlet başkanlığına getirmek nasıl caiz olabilir ki devlet başkanı, zalimlerin zulmüne engel olmak için vardır!? Bu bakımdan, bizzat kendisi zalim olan biri başa geçirilirse, şu yaygın "Kurttan koyunlara çobanlık etmesini isteyen zinhar zulmetmiş olur!" atasözünün mânası gerçekleşmiş olur.

125. Hani, Biz bu Ev'i (Kâbe'yi) insanlar için toplantı yeri ve güven kaynağı kılmıştık. (İnsanlara) "İbrahim'in makamından namazgâh edinin." (derken) İbrahim ile İsmail'e de; "Tavaf edenler, onun başından ayrılmayanlar, rükû ve secde edenler için Ev'imi temiz tutun." diye ahit vermiştik.

[793] *Beyt* / Ev kelimesi, genel olarak Kâbe'nin ismi olarak kullanılır; yıldız mânasına gelen *necm*in daha çok Ülker yıldızının ismi olarak kullanılması gibi.

[794] مَثابَةً لِلنَّاسِ [insanlar için toplantı yeri] yani hacıların ve mutemirlerin/umre yapanların sürekli dönüp geldikleri yer. Vazifelerini yaptıktan sonra oradan ayrılırlar, sonra tekrar oraya dönüp gelirler. Yani oraya Beytullah'ı ziyaret edenlerin bizzat kendileri veya başkalarından onlar gibi olanlar dönüp gelirler. وَأَمْنًا [güven kaynağı] yani emniyete kavuşulan yer. Bu mânada âyet-i kerîmede "Çevrelerindeki insanlar yakalanıp götürülürken ve malları yağma edilirken, yaşadıkları Mekke'yi can ve mal emniyeti bakımından güvenilir ve mukaddes bir Harem bölgesi kıldığımızı görmezler mi?" [Ankebût 29/67] buyrulmaktadır. Çünkü cânî oraya sığınır, fakat oradan çıkıncaya kadar kendisine dokunulamaz. مَثابَةً kelimesi مَثَابَاتٍ diye de okunmuştur. Çünkü Beytullah, sadece birileri için değil, "yerli veya taşralı eşit olmak üzere" [Hac 22/25] bütün insanlar için bir dönüş yeridir.

[٧٩١] وكان أبو حنيفة رحمه الله يفتي سرًّا بوجوب نصرة زيد بن عليّ رضوان الله عليهما، وحمل المال إليه، والخروج معه على اللص المتغلب المتسمي بالإمام والخليفة، كالدوانيقي وأشباهه. وقالت له امرأة: أشرت على ابني بالخروج مع إبراهيم ومحمد ابنَيْ عبد الله بن الحسن، حتى قتل. فقال: ليتني مكان ابنك. وكان يقول في ٥ المنصور وأشياعه: لو أرادوا بناء مسجد وأرادوني على عدّ آجره لما فعلت.

[٧٩٢] وعن ابن عيينة: لا يكون الظالم إمامًا قط. وكيف يجوز نصب الظالم للإمامة، والإمام إنما هو لكفّ الظلَمة. فإذا نصب من كان ظالمًا في نفسه فقد جاء المثل السائر: من استرعى الذئب ظلم.

١٢٥-﴿وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَأَمْنًا وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى ١٠ وَعَهِدْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ﴾

[٧٩٣] و{البيت} اسم غالب للكعبة، كالنجم للثريا.

[٧٩٤] {مَثَابَةً لِلنَّاسِ} مباءة ومرجعًا للحُجاج والعُمّار، يتفرقون عنه ثم يثوبون إليه أي يثوب إليه أعيان الذين يزورونه أو أمثالهم {وَأَمْنًا} موضع أمن، كقوله {حَرَمًا ١٥ آمِنًا وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ} [العنكبوت: ٦٧] ولأن الجاني يأوي إليه فلا يتعرض له حتى يخرج. وقرئ مثابات، لأنه مثابة لكل من الناس لا يختص به واحد منهم، {سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ} [الحج: ٦٧].

[795] "İbrahim'in makamından namazgâh edinin." Bu ifadede *kavl* / söylemek iradesi mevcut olup, "İbrahim'in makamından, üzerinde namaz kılabileceğiniz bir mekân edinin, dedik" anlamındadır. Bu emir, vaciplik değil tercih ve mübahlık ifade etmektedir.

[796] Peygamber (s.a.)'den rivayet edildiğine göre o, Ömer (r.a.)'ın elinden tutmuş ve; "Burası İbrahim'in makamıdır" buyurmuştur. Ömer; "Orasını namazgâh edinelim mi?" yani "faziletli bir yer oluşu sebebiyle kendisiyle teberrük etmek ve Hazret-i İbrahim'in ayağının bastığı yerden bir hayır ve bereket ummak niyetiyle namaz kılmak için orasını tercih edelim mi?" deyince, Peygamber (s.a.): "Bana bu şekilde bir emir verilmedi" buyurmuştur. Henüz güneş batmamıştı ki bu âyet nâzil oldu. [*Buhārî,* "Tefsir", 2/6]

[797] Câbir b. Abdullah'dan [v.78/697] rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.) Hacer-i Esved'i istilâm etmiş; üç *şavt remle* yapmış (hafif koşarak tavaf yapmış); dört şavt da normal yürümüş. Şavtları bitirince Makām-ı İbrahim'e yönelerek, makamın arka tarafında iki rekât namaz kılmış ve bu "İbrahim'in makamından namazgâh edinin" âyetini okumuştur. [*Müslim,* "Hac" 147]

[798] مُصَلًّى kelimesinin "dua etme yeri" anlamında olduğu da söylenmiştir. مَقامُ إِبْراهِيمَ [İbrahim'in makamı], üzerinde Hazret-i İbrahim'in ayaklarının izinin bulunduğu taş ve ayaklarını üzerine koyduğu taşın bulunduğu mekândır. İşbu ikisi birlikte Makām-ı İbrahim diye isimlendirilen yeri teşkil eder. Rivayete göre Hazret-i Ömer, Muttalib b. Ebû Vedâ'a'ya [v.32/652]; "Makām-ı İbrahim'in ilk yerinin neresi olduğunu biliyor musun?" diye sormuş; o da "evet" deyip, kendisine makamın bugünkü yerini göstermiştir. Atā'dan [v.114/732] nakledildiğine göre, Makām-ı İbrahim'den maksat Arafat, Müzdelife ve Cimâr'dır [Mina'da şeytan taşlama yerleri]. Çünkü Hazret-i İbrahim bu yerlerde bulunmuş ve buralarda dua etmiştir. [İbrahim] en-Neha'î [v.96/714] ise Harem bölgesinin tamamının Makām-ı İbrahim olduğunu belirtmiştir.

[799] وَاتَّخِذُوا emir fiili, âyetin başındaki جَعَلْنَا fiiline atfedilerek وَاتَّخَذُوا şeklinde mazi olarak da okunmuştur. Buna göre mâna şöyle olur: İbrahim'in; verdiği önem ve zürriyetini yakınına yerleştirmesi sebebiyle Makām-ı İbrahim diye adlandırılan bu yeri insanlar, yönelip namaz kılacakları bir kıble edindiler.

[800] "İbrahim ile İsmail'e; 'Evimi temiz tutun' diye ahit vermiştik", yani orasını temizleyin, diye emretmiştik. Bu ifade, "Orasını putlardan, necasetten, cünüp ve hayızlı olanların tavaf etmesinden ve her türlü pislikten temizleyin" veya "orasını sadece adı geçen kimselere tahsis edin de başkaları oraya girip oranın safiyet ve temizliğini bozmasın" anlamındadır.

[٧٩٥] {وَاتَّخِذُوا} على إرادة القول، أي وقلنا: اتخذوا منه موضع صلاة تصلون فيه. وهو على وجه الاختيار والاستحباب دون الوجوب.

[٧٩٦] وعن النبي ﷺ: أنه أخذ بيد عمر فقال: «هذا مقام إبراهيم.» فقال عمر: «أفلا نتخذه مصلى؟» -يريد أفلا نؤثره لفضله بالصلاة فيه تبركًا به وتيمنًا بموطئ قدم إبراهيم.- فقال: «لم أومر بذلك.» فلم تغب الشمس حتى نزلت. ٥

[٧٩٧] وعن جابر بن عبد الله: أنّ رسول الله ﷺ استلم الحِجر ورمل ثلاثة أشواط ومشى أربعة، حتى إذا فرغ، عمد إلى مقام إبراهيم، فصلى خلفه ركعتين، وقرأ {وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى}.

[٧٩٨] وقيل: مصلى مَدْعى. ومقام إبراهيم: الحَجر الذي فيه أثر قدميه، والموضع الذي كان فيه الحَجر حين وضع عليه قدميه، وهو الموضع الذي يسمى مقام إبراهيم. ١٠ وعن عمر رضي الله عنه أنه سأل المطلب بن أبي وداعة: هل تدري أين كان موضعه الأوّل؟ قال: نعم، فأراه موضعه اليوم. وعن عطاء مَقَام إبراهيم: عرفة والمزدلفة والجمار، لأنه قام في هذه المواضع ودعا فيها. وعن النخعي: الحرم كله مقام إبراهيم.

[٧٩٩] وقرئ واتخَذوا بلفظ الماضي عطفا على جعلنا، أي واتخذ الناس من مكان إبراهيم الذي وسم به لاهتمامه به وإسكان ذرّيته عنده قبلةً يصلون إليها. ١٥

[٨٠٠] {عَهِدْنَا} أمرناهما {أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ} بأن طهِّرا، أو أي طهِّرا. والمعنى طهراه من الأوثان والأنجاس وطواف الجنُب والحائض والخبائث كلها، أو أخلصاه لهؤلاء لا يغشاه غيرهم.

[801] الْعاكِفِينَ [Onun başından ayrılmayanlar…], Beytullah'a komşu olup hep onun yanında duranlar, oradan hiç ayrılmayanlar veya i'tikâfa girenler demektir. Allah Teâlâ'nın bununla, "namazda kıyamda duranlar"ı kastetmiş olması da mümkündür. Çünkü bir başka âyet-i kerîmede "Evimi, onu tavaf edecekler, huzurumda ibâdete duracaklar, rukûya varıp secde edecekler için her türlü kirden temiz tut." [Hac 22/26] buyrularak, bu mânaya işaret edilmiştir. Yani bu âyette "Evimi, tavaf edenler ve namaz kılanlar için temiz tut" denmek istenmektedir. Çünkü âyette bahsedilen kıyam, rukû ve secde ifadeleri, namaz kılan kişinin hallerini haber vermektedir.

126. Hani, İbrahim; "Ya Rabbi! Burayı güvenli bir belde kıl ve halkını; yani Allah'a ve 'Son Gün'e iman edenleri, çeşitli mahsullerle rızıklandır." demişti de Allah: "Nankörce inkâr edeni kısa bir süre yaşatıp daha sonra Ateş azabına sürüklerim..." buyurmuştu. Ne kötü dönüş yeri!

[802] رَبِّ اجْعَلْ هذا بَلَداً آمِنًا [Ya Rabbi! Burayı güvenli bir belde kıl] ifadesine iki anlam verilebilir. Birincisi; bu beldeyi veya bu mekânı, عِيشَةٍ راضِيَةٍ ["kendisine nail olanın hoşnut kalacağı bir hayat" (Kāri'a 101/7)] sıfat tamlamasında olduğu gibi, emniyetli, emniyet sahibi bir belde kıl. Yada لَيْلٌ نَائِمٌ [içinde bulunan kişinin uyuduğu gece] sıfat tamlamasında olduğu gibi o belde*de bulunanları* emniyet içinde kıl.

[803] "Onlardan iman edenler" ifadesi, bu cümlenin öncesinde geçen أَهْلَهُ [Mekke ahalisi] tabirinden bedel olup, "Mekke ahalisinden özellikle mü'min olanları rızıklandır" anlamındadır. "İnkârcı nankör kimse" ifadesi, öncesindeki "iman eden kimse" sözüne atfedilmiştir; tıpkı [124. âyetteki] "soyumdan da" sözünün, daha önce geçen "seni kılacağım" ifadesindeki "seni" zamirine [Kâf'a] atfedilmesi gibi.

[804] **Şayet** "İbrahim (a.s.) niçin Allah'tan sadece mü'minleri rızıklandırmasını istedi de bu talebi reddedildi?" **dersen, şöyle derim:** Hazret-i İbrahim, rızkı liderliğe kıyas etti, fakat kendisine bu ikisi arasındaki fark tarif edildi. Çünkü birini halife kılmak, ondan; 'yönettiği kimselerin iyiliğinden başka hiçbir şey istemeyen' birine özgü bir çobanlık beklemek demektir. İnsanların bu özellikten en uzak olanı ise zâlim kimsedir. Fakat rızık konusu böyle değildir. Çünkü bazen bu, rızıklandırılan kişiyi "feci sonuna aşama aşama götürmek" [istidrac] için ve aleyhindeki delili kendisinin de reddedemeyeceği şekilde yavaş yavaş kesinleştirmek [ilzam] için de olabilir. Dolayısıyla mâna; "Ben, inkâr edeni de rızıklandırır, onu kısa bir süre yaşatırım" şeklinde olur.

[٨٠١] {وَالْعَاكِفِينَ} المجاورين الذين عكفوا عنده، أي أقاموا لا يبرحون؛ أو المعتكفين. ويجوز أن يريد بالعاكفين الواقفين، يعني القائمين في الصلاة، كما قال: {لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ} [الحج: ٢٦]، والمعنى: للطائفين والمصلين، لأن القيام والركوع والسجود هيآت المصلي.

٥ ١٢٦-﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلا ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلَى عَذَابِ النَّارِ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾

[٨٠٢] أي اجعل هذا البلد أو هذا المكان {بَلَدًا آمِنًا} ذا أمن، كقوله {عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ} [الحاقة: ٢١]. أو آمنا من فيه، كقوله: ليل نائم.

١٠ [٨٠٣] و{مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ} بدل من أهله، يعني وارزق المؤمنين من أهله خاصة. {وَمَنْ كَفَرَ} عطف على {مَنْ آمَنَ}، كما عطف {وَمِن ذُرِّيَتِى} على الكاف في {جَاعِلُكَ} [البقرة: ١٢٤].

[٨٠٤] فإن قلت: لم خصّ إبراهيم صلوات الله عليه المؤمنين حتى ردّ عليه؟ قلت: قاس الرزق على الإمامة فعُرّف الفرق بينهما، لأن الاستخلاف استرعاء يختص ١٥ بمن ينصح للمرعى، وأبعد الناس عن النصيحة الظالم، بخلاف الرزق، فإنه قد يكون استدراجًا للمرزوق وإلزامًا للحجة له. والمعنى: وأرزقُ من كفر فأمتعه.

[805] وَمَنْ كَفَرَ [Kim nankörce inkâr ederse] kısmının, şart mânasını içinde barındıran mübteda olması, فَأُمَتِّعُهُ [onu yaşatırım] kısmının ise bu şartın cevabı olması da caizdir. "Biri nankörce inkâr ederse yine de ben onu kısa bir müddet yaşatırım" şeklinde.

5 [806] فَأُمَتِّعُهُ [Onu yaşatırım] ifadesi [i] فأمْتِعه فأضطرّه şeklinde de okunmuştur, yani "onu [biraz] yaşatıp, -zorda kalan biri o mecbur kaldığı şeyden kaçamadığı gibi, onu da bir daha çıkamayacağı o ateş azabına- sürüklerim!" [ii] Übeyy b. Kâ'b [v.33/654], âyeti فَنُمَتِّعُهُ قَلِيلاً ثُمَّ نَضْطَرُّهُ [Biz onu az bir müddet yaşatır, sonra cehennem azabına sürükleriz] şeklinde okumuştur. [iii] Yahya b. Vessâb
10 [v.103/721], ثُمَّ أَضْطَرُّهُ [sonra onu sürüklerim] kelimesini Hemze'nin kesresiyle; فَاِضطَرُّهُ [onu sürüklerim] şeklinde okumuştur. [iv] İbn Abbâs [v.68/688] ise emir sıygası üzere; فَأَمْتِعْهُ قَلِيلاً ثُمّ اضْطَرَّهُ [onu az bir müddet yaşat, sonra da cehenneme sürükle] biçiminde okumuştur. Bundan murat, Hazret-i İbrahim'in yaptığı bir dua olup, bu şekilde Rabbine dua etmiş olmaktadır. **Şayet** "Bu kıraate göre sö-
15 zün takdiri nasıl olur?" **dersen, şöyle derim:** قَالَ وَمَنْ كَفَرَ [Dedi ki: Nankörce inkâr edeni…] sözündeki قَالَ fiilinin zamiri İbrahim'e aittir. İbrahim (a.s.), Allah'tan hususiyle mü'minleri rızıklandırmasını istedikten sonra; "(Ya Rabbi!) Nankörce inkâr edenlere gelince, onları az bir müddet yaşat, sonra onları cehennem azabına sürükle" demiş olmaktadır. [v] İbn Muhaysın [v.741], Dāt'ı Tā'ya id-
20 ğam ederek, ama aynı mânada olmak üzere فَاَطَّرُّهُ şeklinde okumuştur. Tıpkı اضْطَجَعَ [yattı, uyudu] kelimesini yine aynı anlamda olmak üzere اطَّجَعَ şeklinde okumaları gibi. Bu, düşük bir okuyuştur. Çünkü Dāt, yakınındaki harflerin kendisine idğam edildiği, fakat kendisi, yakınındaki harflere idğam edilmeyen beş harften biridir. Bunlar, ضُمَّ شُفْرٌ diye özetlenmektedir.

25 **127. Hani İbrahim, İsmail'le birlikte (Kâbe'nin) temelleri(ni) yükseltiyor ve şöyle diyordu: "Ya Rabbi! Bizden kabul buyur. Sensin çünkü gerçekten işiten; 'mutlak ilim sahibi' (Semî', Alîm).**

[807] يَرْفَعُ [Yükseltiyordu] fiili, geçmişte olmuş bir durumu hikâye etmektedir. الْقَوَاعِدُ [temeller] kelimesi, üzerine bina edilecek şeye esas ve asıl olan şey
30 anlamındaki *kā'ide* kelimesinin çoğuludur. *Kā'ide* sıfatken zamanla isim gibi kullanılan [sıfat-ı galibe] bir kelime olup sâbit anlamındadır. Nitekim "Allah seni sabit kılsın" mânasında *ka''adeke'llāh*[u] denmektedir. "Temeli yükseltmek", onun üzerine bir şeyi bina etmek demektir. Çünkü temel üzerine bir şey bina edilince o, alçaklık halinden yükseklik haline nakledilir; kısa iken uzun hale gelir. "Te-
35 meller"den muradın, yapılan duvarın taş veya tuğla katları olması da caizdir.

[٨٠٥] ويجوز أن يكون {وَمَنْ كَفَرَ} مبتدأ متضمنًا معنى الشرط، وقوله {فَأُمَتِّعُهُ} جوابًا للشرط، أي ومن كفر فأنا أمتعه.

[٨٠٦] وقرئ فأُمْتِعُه [قليلا] فَأضطرُّه؛ فألُزُّه إلى عذاب النار. لزّ المضطر الذي لا يملك الامتناع مما اضطُرّ إليه. وقرأ أبيّ فنمتعه قليلًا ثم نضطره. وقرأ يحيى بن وثاب فإضطره، بكسر الهمزة. وقرأ ابن عباس فأَمْتِعْهُ قليلًا ثم اضطرَّه، على لفظ الأمر؛ والمراد الدعاء من إبراهيم دعا ربّه بذلك. فإن قلت: فكيف تقدير الكلام على هذه القراءة؟ قلت: في (قال): ضمير إبراهيم، أي قال إبراهيم بعد مسئلته اختصاص المؤمنين بالرزق: ومن كفر فأمتعه قليلًا ثم اضطره. وقرأ ابن محيصن فأطره، بإدغام الضاد في الطاء، كما قالوا: اطجع، وهي لغة مرذولة، لأنّ الضاد من الحروف الخمسة التي يدغم هي فيها ما يجاورها ولا تدغم هي فيما يجاورها، وهي حروف «ضم شفر».

١٢٧-﴿وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[٨٠٧] {يَرْفَعُ} حكاية حال ماضية. والقواعد جمع قاعدة وهي الأساس والأصل لما فوقه، وهي صفة غالبة، ومعناها الثابتة. ومنه قعّدك الله، أي أسأل الله أن يقعدك، أي يثبتك. ورفعُ الأساس البناءُ عليها، لأنها إذا بني عليها نقلت عن هيئة الانخفاض إلى هيئة الارتفاع، وتطاولت بعد التقاصر. ويجوز أن يكون المراد بها سافاتِ البناء

Çünkü her bir kat, üzerine konulacak diğer kat için bir temel niteliğindedir. Dolayısıyla "temellerin yükseltilmesi", duvarın taş veya tuğlalarla örülerek yükseltilmesi anlamındadır. Zira bir kat tuğla bir önceki katın üzerine konulunca böylece katlar yükselir [ve duvar tamamlanmış olur].

[808] Mânanın şöyle olması da mümkündür: "İbrahim, Beyt'in düz bir halde olan temellerini, onların üzerine duvarlar yapmak sûretiyle yüksek ve yüce bir hale getirdi." Rivâyete göre; Beytullah Hazret-i İbrahim'den önce binâ edilmişti. Dolayısıyla o, önceden kalan temeller üzerine Beytullah'ı yeniden yapmıştır. Rivâyete göre; Allah Teâlâ, Beytullah'ı cennet yakutlarından bir yakut olarak yeryüzüne indirmiş. Biri doğu diğeri batı tarafında olmak üzere zümrütten iki kapısı varmış. Allah, Adem'e: "Arş'ımın etrafında tavaf edildiği gibi etrafında tavaf edilmek üzere senin için bu *beyt*i indirdim" buyurmuş. Bunun üzerine Adem ta Hind diyarından yürüyerek buraya gelmiş. Melekler onu karşılayıp; "Haccın mübarek olsun ey Adem! Senden önce iki bin yıldır biz bu *beyt*i haccediyoruz" demişler. Hazret-i Adem Hindistan'dan Mekke'ye iki ayağı üzere yürüyüp gelerek kırk defa haccetmiş. Tufan zamanında Allah Beytullah'ı dördüncü kat semadaki Beyt-i Ma'mûr'a yükseltinceye kadar onun durumu böylece devam edip gitmiş. Sonra Allah Teâlâ onu yeniden bina etmesini İbrahim'e emretmiş. Cebrail (a.s.) da ona Beytullah'ın mekânının neresi olduğunu öğretmiş. Denildiğine göre, Allah onu gölgeleyecek bir bulut göndermiş ve kendisine; "Beytullah'ı bunun gölgesinde bina et; ona ne fazla bir şey kat, ne de ondan bir şey eksilt. [Tam eski ölçüsüne göre yap]" diye nida edilmiş [KT.b].

[809] Denilmiştir ki; Hazret-i İbrahim Beytullah'ı şu beş dağdan getirdiği taşlarla bina etmiş: Sînâ, Zeytâ, Lübnan, Cûdi ve Hirâ. Hacer-i Esved'i de Cebrail (a.s.) gökten getirmiş. Bir kavle göre de; Ebû Kubeys dağı sarsılıp yarılmış ve Hacer-i Esved oradan çıkmış. Oraya, Nuh tufanı zamanında gizlenmiş imiş. Hacer-i Esved Cennetten inen bembeyaz bir yakut iken Cahiliye döneminde hayızlı kadınlar kendisine dokuna dokuna simsiyah hale gelmiş.

[810] Denilmiştir ki; İbrahim (a.s.) temelleri yükseltiyor, İsmail (a.s.) da ona taş veriyordu. "Ya Rabbi!" yani ikisi de [ya Rabbi] diyorlardı. Bu fiil, hal olarak nasb mahallindedir. Nitekim İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652] bu fiili açıkça okumuştur; "O ikisi 'ya Rabbi!' diyerek temelleri yükseltiyorlardı" anlamında. "Sensin çünkü" dualarımızı "gerçekten işiten"; içimizde gizlediklerimizi ve niyetlerimizi "en iyi bilen."

لأنّ كل ساف قاعدة للذي يبنى عليه ويوضع فوقه. ومعنى رفع القواعد رفعها بالبناء، لأنه إذا وضع سافًا فوق ساف فقد رفع السافات.

[٨٠٨] ويجوز أن يكون المعنى: وإذ يرفع إبراهيم ما قعد من البيت أي استوطأ، يعني جعل هيئته القاعدة المستوطئة مرتفعة عالية بالبناء. وروي أنه كان مؤسسًا قبل
٥ إبراهيم فبنى على الأساس. وروي أن الله تعالى أنزل البيت ياقوتة من يواقيت الجنة له بابان من زمرد؛ شرقي وغربي، وقال لآدم عليه السلام: أهبطت لك ما يطاف به كما يطاف حول عرشي، فتوجه آدم من أرض الهند إليه ماشيًا، وتلقته الملائكة فقالوا: بَرَّ حجك يا آدم، لقد حججنا هذا البيت قبلك بألفي عام وحج آدم أربعين حجة من أرض الهند إلى مكة على رجليه، فكان على ذلك إلى أن رفعه الله أيام الطوفان إلى
١٠ السماء الرابعة فهو البيت المعمور. ثم إن الله تعالى أمر إبراهيم ببنائه وعرّفه جبريل مكانه. وقيل: بعث الله سحابةً أظلته، ونودي أن ابنِ على ظلها لا تزد ولا تنقص.

[٨٠٩] وقيل: بناه من خمسة أجبل طورسينا، وطورزيتا، ولبنان، والجودي، وأسسه من حراء. وجاءه جبريل بالحجر الأسود من السماء. وقيل: تمخض أبو قبيس فانشق عنه، وقد خبئ فيه في أيام الطوفان وكان ياقوتة بيضاء من الجنة، فلما لمسته
١٥ الحيض في الجاهلية اسودّ.

[٨١٠] وقيل: كان إبراهيم يبني وإسماعيل يناوله الحجارة. {رَبَّنَا} أي يقولان ربنا. وهذا الفعل في محل النصب على الحال، وقد أظهره عبد الله في قراءته؛ ومعناه: يرفعانها. قائلين ربنا {إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ} لدعائنا {الْعَلِيمُ} بضمائرنا ونياتنا.

[811] **Şayet** “الْقَواعِدَ مِنَ الْبَيْتِ [Ev’den temeller] ifadesi yerine قَوَاعِدَ الْبَيْتِ [Ev’in temelleri] denmesi gerekmez miydi? Bu iki ibare arasında ne fark vardır?” **dersen, şöyle derim:** الْقَواعِدَ [temeller] kelimesini önce mübhem yapıp bu belirsizlikten sonra onu netleştirmekte, bu kelimeyi *beyt*e izafe ettiğimizde söz konusu olmayan bir anlam bulunmaktadır. Zira bir şeyi önce kapalı geçip daha sonra netleştirmekte, açıklanan şeyin durumunu yüceltme hikmeti bulunmaktadır.

128. Ya Rabbi! Bizi Sana teslim olan iki kişi kıl; ikimizin soyundan da Sana teslim olan kimseler çıkar; ibadet usulümüzü bize göster ve tevbelerimizi kabul et. Çünkü Sensin tevbeleri daima kabul eden, merhametli (Tevvâb, Rahîm).

[812] مُسْلِمَيْنِ لَكَ [sana teslim olan iki kişi] ifadesi, “Her kim varlığını Allah’a teslim ederse” [Bakara 2/112] âyetinden hareketle; “bizi, varlığını sana samimiyetle ve isteyerek teslim eden iki kişi kıl” anlamına gelir. Veya “bizi senin emirlerine boyun eğen iki kişi kıl” demektir. Nitekim bir kişinin boyun eğip itaat ettiğini anlatmak için [if‘âl, tef‘îl ve istif‘âlden] *esleme, selleme* ve *istesleme lehû* denilir. Dolayısıyla âyet; “Bizim ihlâsımızı veya sana olan itaatimizi artır” mânasına gelmiş olur. مُسْلِمَيْنِ kelimesi çoğul olarak مُسْلِمِينَ şeklinde de okunmuştur. Sanki Hazret-i İbrahim ve İsmail, hem kendilerini hem de Hacer’i kasdetmişlerdir. Veya kelimenin tesniye şeklini çoğul hükmünde kullanmışlardır. Çünkü Hacer de İbrahim’dendir.

[813] “İkimizin soyundan da sana teslim olan kimseler” yap. وَمِنْ ذُرِّيَّتِنا sözünün başında yer alan مِنْ harf-i ceri ba‘ziyet / kısmilik bildirmek içindir. Veya “Allah *siz* iman edenlere … va‘detti” [Nûr 24/55] âyetindeki مِنْكُمْ’de olduğu gibi tebyîn (açıklama) içindir.

[814] **Şayet** “Hazret-i İbrahim ve İsmail niçin sadece kendi zürriyetleri için dua ettiler?” **dersen, şöyle derim:** “Kendinizi ve aile fertlerinizi ateşten koruyunuz” [Tahrîm 66/6] âyetinin de ifade ettiği gibi, kişinin kendi ailesi ve zürriyeti şefkat ve nasihate başkalarından daha layıktır. Yine peygamberlerin çocukları salah ehli kimseler olduklarında başkaları da onlar sebebiyle salah bulurlar ve bunlar, insanları hep hayra yönlendirirler. Dikkat edersen, önceki âlimler ve büyük şahsiyetler, kendileri doğru yol üzerinde bulundukları zaman, kendi dışında kalan insanların da doğru yol üzere olmalarına nasıl sebep olmuşlardır.

[٨١١] فإن قلت: هلا قيل قواعد البيت، وأي فرق بين العبارتين؟ قلت: في إبهام القواعد وتبيينها بعد الإبهام ما ليس في إضافتها، لما في الإيضاح بعد الإبهام من تفخيم لشأن المبين.

١٢٨-﴿رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾ ٥

[٨١٢] {مُسْلِمَيْنِ لَكَ} مخلصين لك أوجهنا، من قوله {أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ} [البقرة: ١١٢] أو مستسلمين؛ يقال: أسلم له وسلّم واستسلم، إذا خضع وأذعن. والمعنى: زدنا إخلاصًا أو إذعانًا لك. وقرئ مسلمين على الجمع، كأنهما أرادا أنفسهما وهاجرَ، أو أجرَيا التثنية على حكم الجمع، لأنها منه.

١٠ [٨١٣] {وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا} واجعل من ذرّيتنا {أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ}؛ ومن للتبعيض أو للتبيين، كقوله {وَعَدَ اللهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ} [النور: ٥٥].

[٨١٤] فإن قلت: لم خصّا ذرّيتهما بالدعاء؟ قلت: لأنهم أحق بالشفقة والنصيحة؛ {قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا} [التحريم: ٦]، ولأنّ أولاد الأنبياء إذا صلحوا صلح بهم غيرهم وشايعوهم على الخير. ألا ترى أن المقدَّمين من العلماء والكبراء إذا كانوا

١٥ على السداد، كيف يتسببون لسداد من وراءهم؟

[815] Hazret-i İbrahim'in istediği ümmetten maksadın Muhammed (s.a.)'in ümmeti olduğu da söylenmiştir.

[816] وَأَرِنَا [Bize göster] kelimesi, "gördü ve bildi" mânasına gelen رَأَى fiilinden gelmektedir. Bu sebeple; iki mef'ûlden daha fazlasını almamıştır; "Bize hacda yapacağımız ibadet şekillerimizi göster ve bunları bize tarif et" demektir. Bunun "kurban kesme yerlerimizi bize göster" mânasına geldiğini söyleyenler de olmuştur. وَأَرِنَا kelimesi, فَخِذٌ [but] kelimesinin Hā'nın sükunuyla فَخْذٌ şeklinde okunmasına kıyas edilerek, Râ'nın sükûnuyla وَأَرْنَا şeklinde de okunmuştur. Ancak bu kıraat düşük görülmüştür. Çünkü Râ'nın kesresi, kelimeden düşmüş olan Hemze'den nakledilmiş olup, Hemze'nin varlığına delildir. Dolayısıyla Râ'dan kesreyi kaldırmak haksız bir uygulama olur. Ebû Amr [v.154/771], kelimeyi kesreyi hissettirecek şekilde (işmâm ile) okumuştur. İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652] ise cümleyi وَأَرِهِمْ مَنَاسِكَهُمْ [onlara ibadet şekillerini göster] şeklinde okumuştur.

[817] Bizden sadır olan küçük günahlar [zira peygamberler büyük günah işlemekten masundur] için yaptığımız "tevbemizi kabul et." Burada zürriyetlerinin yapacakları tevbelerin kabul buyrulmasını istemiş de olabilirler.

129. Ya Rabbi! Onların arasında, Senin âyetlerini onlara okuyacak; onlara kitabı ve hikmeti öğretip onları arındıracak bir peygamber gönder. Yalnızca Sensin çünkü 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm)."

[818] "Ya Rabbi! Onlara" yani o *ümmet-i müslime*ye [Sana kayıtsız şartsız teslimiyet gösterecek o millete] "kendilerinden" kendi cinslerinden "bir peygamber gönder." Rivayete göre İbrahim (a.s.)'a; "Duana icabet edildi; o peygamber âhir zamanda gelecek." denildi. Gerçekten de Allah o *ümmet-i müslime*ye Peygamber (s.a.)'i gönderdi. Bu mânada Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Ben, atam İbrahim'in duası [Bakara 2/129], kardeşim İsa'nın müjdesi [Saf 61/6] ve annemin rüyasıyım." [*Ahmed b. Hanbel*, IV, 127]

[819] "Senin âyetlerini onlara okuyacak", senin vahdaniyetinin ve peygamberlerinin doğruluğunun delillerinden kendisine vahyedilenleri onlara tebliğ edecek, "onlara kitabı" yani Kur'ân'ı "ve hikmeti" yani şeriatı ve ahkâmın beyânını "öğretecek ve onları arındıracak" yani "onlara temiz ve hoş şeyleri helal kılıp kötü ve pis şeyleri haram kılacak" [A'râf 7/157] âyetinde bahsedildiği üzere, onları şirkten ve bütün pisliklerden temizleyecek [bir peygamber].

[٨١٥] وقيل: أراد بالأمة أمة محمد ﷺ.

[٨١٦] {وَأَرِنَا} منقول من رأى، بمعنى أبصَر أو عرَّف، ولذلك لم يتجاوز مفعولين، أي وبصِّرنا متعبداتنا في الحج، أو وعرِّفناها. وقيل: مذابحنا. وقرئ وأرْنا، بسكون الراء قياسًا على فخْذ في فخِذ. وقد استرذلت، لأن الكسرة منقولة من الهمزة الساقطة دليل عليها، فإسقاطها إجحاف. وقرأ أبو عمرو بإشمام الكسرة. وقرأ عبد الله وأرهم مناسكهم.

[٨١٧] {وَتُبْ عَلَيْنَا} ما فرط منا من الصغائر، أو استتابًا لذرّيتهما.

١٢٩-﴿رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[٨١٨] {وَابْعَثْ فِيهِمْ} في الأمة المسلمة {رَسُولًا مِنْهُمْ} من أنفسهم. وروى أنه قيل له: قد استجيب لك وهو في آخر الزمان، فبعث الله فيهم محمدًا ﷺ. قال عليه الصلاة والسلام: «أنا دعوة أبي إبراهيم وبشرى أخي عيسى ورؤيا أمي.»

[٨١٩] {يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ} يقرأ عليهم ويبلغهم ما يوحى إليه من دلائل وحدانيتك وصدق أنبيائك {وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ} القرآن {وَالْحِكْمَةَ} الشريعة وبيان الأحكام {وَيُزَكِّيهِمْ} ويطهرهم من الشرك وسائر الأرجاس، كقوله {وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ} [الأعراف: ١٥٧].

130. Bu durumda, kendini bilmezlerden başka kim İbrahim'in dininden yüz çevirir?! Gerçek şu ki; dünyada onu seçmiştik; Âhirette de şüphesiz salihlerdendir o...

[820] وَمَنْ يَرْغَبُ [Kim yüz çevirir] ifadesi, akıllılar arasında apaçık haktan -ki İbrahim'in dinidir- yüz çevirecek birinin bulunmasını inkâr etmekte ve uzak görmektedir. مَنْ سَفِهَ [Kendini bilmez] ifadesi ise يَرْغَبُ fiilinin zamirinden bedel olmak üzere ref' mahallindedir. Bunun bedel olması sahihtir, çünkü وَمَنْ يَرْغَبُ [Kim yüz çevirir] ifadesi olumlu değildir. Tıpkı *hel câ'eke ahad*[un] *illâ Zeyd*[un] [Sana Zeyd'den başka biri geldi mi?] cümlesinde olduğu gibi.

[821] سَفِهَ نَفْسَهُ [kendini bilmeyen] yani nefsini değersizleştiren ve onu alçaltıp küçülten. *Sefeh* kelimesinin lügat mânası hafifliktir. *Zimâm*[un] *sefîh*[un] [hafif yular] tabiri bu kökten gelmektedir. Denilmiştir ki; سَفِهَ نَفْسَهُ [kendini bilmeyen] tabirinde نَفْسَهُ kelimesinin nasbı, temyiz olması sebebiyledir. Tıpkı *ğabine ra'yehû* [görüş bakımından aldandı] ve *elime ra'sehu* [baş cihetinden acı duydu] misallerinde olduğu gibi. Bunun, mümeyyezin ma'rife gelmesinin şaz olduğu misaller içinde değerlendirilmesi de mümkündür. Şâirin [Nâbiğa; v.604];

> Ensesi kıllı Fezâreliler gibi değildir [benim kavmim]

beytinde الرِّقَابَا [enseler] kelimesi temyiz olarak mansuptur.

> [(Nu'man b. Münzir'in (v.602)] ölümüyle yaşadığımız hayat bakımından)
>
> Hörgücü olmayan, sırtı kesilip sonuna gelinmiş, sadece kuyruğu kalmış deve gibi olduk.

beytinde de الظَّهْرَ [sırt] kelimesi temyiz olarak mansuptur.

[822] سَفِهَ نَفْسَهُ [kendini bilmez] sözünün سَفِهَ فِي نَفْسِهِ [nefsi yönünden cahil ve değersiz oldu] mânasında olduğu da söylenmiştir. Tıpkı *Zeyd*[un] *zannî mukim*[un] [kanaatim; Zeyd mukimdir] sözünde *zannî* kelimesinin *fî zannî* anlamında olması gibi. Ancak daha doğru olan birinci سَفِهَ نَفْسَهُ okuyuşudur. Bunun şahidi ise; الْكِبْرُ أَنْ تَسْفَهَ الْحَقَّ وَتَغْمِصَ النَّاسَ ["Kibir, gerçeği görmemen insanları değersiz addetmendir" (*Müslim,* "İman", 168)] hadis-i şerifindeki أَنْ تَسْفَهَ الْحَقَّ kullanımıdır. Böyle… Çünkü eğer bir kişi, akıllı bir kimsenin asla yüz çeviremeyeceği bir şeyden yüz çevirirse, nefsini alçaltma ve onu değersizleştirme bakımından gerçekten son derece ileri gitmiş olur. Zira bu davranışıyla, bütün akıllı kimselere muhalefet etmiş durumdadır.

١٣٠-﴿وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ﴾

[٨٢٠] {وَمَن يَرْغَبُ} إنكار واستبعاد لأن يكون في العقلاء من يرغب عن الحق الواضح الذي هو ملة إبراهيم. و{مَن سَفِهَ} في محل الرفع على البدل من الضمير في يرغب، وصحّ البدل لأنّ «من يرغب» غير موجب، كقولك: هل جاءك أحد إلا زيد.

[٨٢١] {سَفِهَ نَفْسَهُ} امتهنها واستخف بها. وأصل السفه الخفة، ومنه زمام سفيه. وقيل: انتصاب النفس على التمييز، نحو: غبن رأيه وألم رأسه. ويجوز أن يكون في شذوذ تعريف المميز نحو قوله:

وَلَا بِفَزَارَةَ الشُّعُرِ الرِّقَابَا ❁

أَجَبِّ الظَّهْرَ لَيْسَ لَهُ سَنَامُ ❁

[٨٢٢] وقيل معناه: سفه في نفسه، فحذف الجار، كقولهم: زيد ظني مقيم، أي في ظني. والوجه هو الأوّل. وكفى شاهدًا له بما جاء في الحديث: «الكبر أن تَسْفَهَ الحق وتَغْمِص الناس.» وذلك أنه إذا رغب عمَّا لا يرغب عنه عاقل قط فقد بالغ في إذالة نفسه وتعجيزها، حيث خالف بها كل نفس عاقلة.

[823] "Gerçek şu ki; dünyada onu (İbrahim'i) seçmiştik" ifadesi, onun dininden yüz çeviren kimsenin bu görüşünde hatalı olduğunu beyan etmektedir. Çünkü hem dünyada seçilmiş ve hayırlı olan hem de hayırlılık üzere müstakim olduğu hususunda âhirette de hakkında şahitlik yapılan bir kişi olarak, Allah katında iki dünyanın şerefini kendinde barındıran bir zât varken, tabiî ki, yoluna yönelip bağlanmaya ondan daha layık bir kimse olamaz.

131. Hani, Rabbi ona; "Teslimiyet göster (İslâm ol)" buyurduğu zaman; "Âlemlerin Rabbi'ne teslimiyet gösterdim" demişti.

[824] إِذْ قَالَ [Hani demişti] sözündeki إِذْ, bir önceki âyette yer alan اصْطَفَيْنَاهُ [biz onu seçtik] fiilinin zaman zarfıdır. Yani "biz onu işte o vakitte seçmiştik" anlamındadır. Veya buradaki إِذْ, Hazret-i İbrahim'in zikredilen haline şahit göstermek üzere gizli bir اُذْكُرْ fiiliyle mansub olup sanki şöyle denilmiştir: Hazret-i İbrahim'in, -kendisi gibi birinin dininden yüz çevrilmeyecek- seçilmiş ve salih bir kişi olduğunu anlamak için o vakti hatırla.

[825] "Ona: 'Teslimiyet göster' demişti", yani Allah mârifet ve teslimiyete götürecek deliller üzerinde düşünmeyi onun aklına ilham etmişti. "O da; 'Teslimiyet gösterdim' demişti" yani (deliller üzerinde) ibretle düşünmüş ve gerçeği anlamıştı. "Teslimiyet göster" sözünün "boyun eğ, itaat et" demek olduğu da söylenmiştir.

[826] Rivayete göre; Abdullah b. Selâm [v.43/664], yeğenleri Seleme ile Muhâcir'i İslâm'a davet etmiş ve onlara; "Biliyoruz ki Allah Tevrat'ta: 'Ben, İsmail'in çocuklarından ismi Ahmed olan bir peygamber göndereceğim. Kim ona iman ederse hidayete erip doğru yolu bulur; kim de ona iman etmezse mel'ûndur' buyurmaktadır" demişti. Bunun üzerine Seleme müslüman olmuş, fakat Muhâcir İslâm'a girmeyi şiddetle reddetmişti. İşte âyet bu hadise üzerine nâzil oldu.

132. İbrahim de bunu oğullarına emretti Ya'kūb da... "Evlâtlarım! Allah sizin için bu dini (İslâm'ı) seçti; siz de ne yapıp edin, (Allah'a) teslimiyet göstermiş olarak can verin!"

[827] وَوَصَّى [Emretti] kelimesi aynı mânada olmak üzere وَأَوْصٰي şeklinde de okunmuştur. Kelime, Hicaz ve Suriyelilerin mushaflarında bu şekildedir. "Bu" zamiri, bir önceki âyette yer alıp [müennes] "kelime ve cümle" anlamında te'vil edilen *"Âlemlerin Rabbine teslimiyet gösterdim"* ifadesine aittir.

[٨٢٣] {وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ} بيان لخطأِ رأي من رغب عن ملته، لأنّ من جمع الكرامة عند الله في الدارين، بأن كان صفوته وخيرته في الدنيا وكان مشهودًا له بالاستقامة على الخير في الآخرة، لم يكن أحد أولى بالرغبة في طريقته منه.

١٣١-﴿إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

٥ [٨٢٤] {إِذْ قَالَ} ظرف لاصطفيناه، أي اخترناه في ذلك الوقت. أو انتصب بإضمار اذكر استشهادًا على ما ذكر من حاله. كأنه قيل: اذكر ذلك الوقت لتعلم أنه المصطفى الصالح الذي لا يُرغب عن ملةِ مثله.

[٨٢٥] ومعنى قال له أسلم، أخطر بباله النظر في الدلائل المؤدية إلى المعرفة والإسلام. و{قَالَ أَسْلَمْتُ} أي فنظر وعرف. وقيل: أسلمْ، أي أَذعِن وأَطع.

١٠ [٨٢٦] وروي أن عبد الله بن سلام دعا ابني أخيه سلمة ومهاجرًا إلى الإسلام فقال لهما: قد علمنا أنّ الله تعالى قال في التوراة: إني باعث من ولد إسماعيل نبيًا اسمه أحمد، فمن آمن به فقد اهتدى ورشد، ومن لم يؤمن به فهو ملعون. فأسلم سلمة وأبى مهاجر أن يسلم، فنزلت.

١٣٢-﴿وَوَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَا بَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ
١٥ فَلا تَمُوتُنَّ إِلا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾

[٨٢٧] قرئ وأوصى، وهي في مصاحف أهل الحجاز والشام. والضمير في {بِهَا} لقوله {أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ} [البقرة: ١٣١] على تأويل الكلمة والجملة،

Bunun benzeri şudur: "Allah bunu [yani İbrahim'in söylediği bu sözleri] ondan sonra gelenler arasında ebedî kalacak bir düstûr hâline getirdi" [Zuhruf 43/28] âyetinde yer alan "bu" zamiri, öncesindeki "Şüphesiz ben sizin taptıklarınızdan uzağım. Ben, ancak beni yoktan yaratan Allah'a kulluk ederim." [Zuhruf 43/26-27] sözlerine gitmektedir. Buradaki كَلِمَةً باقِيَةً sözü, müennesliğin, İbrahim'in söz konusu ifadelerinin "kelime" olarak te'vil edilmesine dayandığını gösterir.

[828] وَيَعْقُوبُ kelimesi إِبْراهِيمُ üzerine atfedilmiş olup onun hükmüne dahildir ve "Ya'kub da oğullarına aynı şekilde Alemlerin Rabbine teslimiyet göstermeyi emretti" mânasını ifade etmektedir. وَيَعْقُوبُ kelimesi, بَنِيهِ [oğullarına] kelimesine atfedilerek Bâ'nın fethasıyla وَيَعْقُوبَ şeklinde de okunmuş ve "İbrahim, Alemlerin Rabbine teslimiyet göstermeyi oğullarına ve torunu Ya'kūb'a emretti" mânası kastedilmiştir.

[829] Basralılara göre يا بَنِيَّ [evlatlarım] sözünün başındaki قَالَ [dedi ki] fiili hazfedilmiştir. Kûfelilere göre bu, وَوَصّٰى [emretti] fiiline bağlıdır. Çünkü وَوَصّٰى kelimesi "dedi" anlamındadır. Şâirin şu sözünde olduğu gibi:

Dabbe kabilesinden iki adam haber verdi bize;
"Gerçekten çıplak bir adam gördük!" diye.

Kanaatimize göre; beyitteki "haber verme", "söylemek" takdirinde olduğundan, إنّا nın başındaki Hemze kesre ile okunmalıdır. Başkalarına göre ise إنّا kelimesi, "haber vermek" fiiline bağlı [olup Hemze'nin fethasıyla okunmalı]dır.

[830] Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] ve İbn Mes'ûd [v.32/652] kıraati أَنْ يَا بَنِيَّ [(emretti) ki; ey evlâtlarım!] şeklindedir.

[831] "Allah sizin için bu dini seçti", yani size dinlerin en temizi olan bir dini verdi -ki, İslâm dinidir- ve sizi ona uymaya muvaffak kıldı. "O halde, sakın … ölmeyin" yani "ölümünüz sadece ve sadece İslâm dini üzere sabit bulunduğunuz hal üzere olsun." Dolayısıyla gerçekte yasaklanan, öldüklerinde İslâm haline aykırı bir hal üzere bulunmalarıdır; tıpkı *lâ tusalli illâ ve ente hâşi'un* sözünde olduğu gibi; zira bu sözünle o kişiye namaz kılmayı değil, namaz kılarken huşû'u terketmeyi yasaklamaktasındır.

[832] **Şayet** "Yasaklanan şey namaz olmadığı halde nehiy harfini namazın üzerine getirmekte nasıl bir nükte vardır" **dersen, şöyle derim:** Buradaki nükte, içinde huşû bulunmayan namazın, hakikatte namaz olmadığı gerçeğini ortaya koymaktır. Buna göre sanki; "Bu hal üzere kılmadığın takdirde seni namazdan nehyediyorum" demiş olmaktadır. Peygamber (s.a.)'in şu hadisine dikkat ediniz;

ونحوه رجوع الضمير في قوله {وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً} [الزخرف: ٢٨] إلى قوله {إِنَّنِى بَرَاءٌ مِمَّا تَعْبُدُونَ إِلَّا الَّذِى فَطَرَنِى} [الزخرف: ٢٦-٢٧] وقوله كلمة باقية دليل على أن التأنيث على تأويل الكلمة.

[٨٢٨] {وَيَعْقُوبُ} عطف على إبراهيم، داخل في حكمه. والمعنى: ووصى بها يعقوب بنيه أيضًا. وقرئ ويعقوب، بالنصب عطفًا على بنيه. ومعناه ووصى بها إبراهيم بنيه ونافلتَه يعقوبَ.

[٨٢٩] {يَا بَنِيَّ} على إضمار القول عند البصريين. وعند الكوفيين يتعلق بوصى، لأنه في معنى القول. ونحوه قول القائل:

رَجْلاَنِ مِنْ ضَبَّةَ أَخْبَرَانَا ۞ إِنَّا رَأَيْنَا رَجُلًا عُرْيَانَا

بكسر الهمزة: فهو بتقدير القول عندنا. وعندهم يتعلق بفعل الإخبار.

[٨٣٠] وفي قراءة أبيّ وابن مسعود أنْ يَا بَنِيَّ.

[٨٣١] {اِصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ} أعطاكم الدين الذي هو صفوة الأديان وهو دين الإسلام، ووفقكم للأخذ به {فَلَا تَمُوتُنَّ} معناه فلا يكن موتكم إلا على حال كونكم ثابتين على الإسلام. فالنهي في الحقيقة عن كونهم على خلاف حال الإسلام إذا ماتوا؛ كقولك: لا تصلّ إلا وأنت خاشع. فلا تنهاه عن الصلاة، ولكن عن ترك الخشوع في حال صلاته.

[٨٣٢] فإن قلت: فأي نكتة في إدخال حرف النهي على الصلاة وليس بمنهي عنها؟ قلت: النكتة فيه إظهار أن الصلاة التي لا خشوع فيها كلا صلاة، فكأنه قال: أنهاك عنها إذا لم تصلها على هذه الحالة. ألا ترى إلى قوله عليه الصلاة والسلام:

"Mescide komşu olan kişinin namazı ancak mescitte kılındığında sahih olur." [İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, I, 303] Adeta bu senin, mescide komşu olan birine; "Namazını başka yerde değil özellikle mescitte kıl" sözünü açıklar mahiyettedir. Aynı şekilde âyette şu gerçek ortaya konmaktadır: Onların İslâm dini üzere sebat hali dışındaki ölümleri, kendisinde hiçbir hayır bulunmayan bir ölümdür. Bu, âhirette mutlu olacakların ölümü değildir. Dolayısıyla Müslümanların başına böyle kötü bir ölüm gelmemelidir. Yine sen birisine emir sıygasıyla; "Şehit olarak öl" diyebilirsin. Ama burada senin muradın kişiye ölmesini emretmek değil, ona ölürken şehitlerin sıfatı üzere bulunmasını tavsiye etmektir. Bu bakımdan, sen ona ölmeyi ancak, onu ölüme hazırlamak, şehit olarak ölmenin diğer ölümlere olan üstünlüğünü ortaya koymak ve böyle bir ölümün teşvik edilmeye layık bir hakikat olduğunu belirtmek için emretmiş olmaktasın.

133. (Ey Ehl-i Kitap!) Yoksa Ya'kūb'a ölüm geldiğinde siz görgü tanığı mıydınız? Hani, o, oğullarına: "Benden sonra neye kulluk edeceksiniz?" demiş; onlar da: "Senin tanrına ve atalarının; yani İbrahim, İsmail ve İshak'ın tanrısına -tek tanrı olarak- kulluk edeceğiz. Biz teslimiyeti yalnızca O'na gösteren kimseleriz!" demişlerdi.

[833] Âyetin başındaki أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ munkatı'adır. [بَلْ ve Hemze'den oluşmakta; önceki haberden dönerek yeni bir duruma yönelmeyi ifade etmektedir.] أَمْ edatının başındaki Hemze o işin yadırgandığını gösterir. شُهَدَاءَ kelimesi "hazır bulunan" anlamındaki شَهِيدٌ kelimesinin çoğuludur. Yani, "Ya'kūb'a ölüm gelip son nefesini verirken siz orada hazır bulunan görgü tanıkları değildiniz." Hitap mü'minlere olup, "Siz buna tanık olmadınız. Bu konudaki bilginiz vahiy yoluyla gerçekleşti" denilmek istenmiştir. Hitabın Yahudilere olduğu da söylenmiştir. Çünkü onlar; "Ölen her peygamber mutlaka Yahudilik üzere ölmüştür" diyorlardı. Ya'kūb'un ölümüne tanıklık etselerdi, onun evlatlarına neler söylediğini ve evlatlarının da ona nasıl cevap verdiğini duysalardı, o seçkin insanın İslâm dini hususunda nasıl bir hırsa sahip olduğu kendilerine açıkça belli olur ve onun Yahudi olduğunu iddia etmezlerdi. Dolayısıyla, âyet onların bu iddiasını reddetmektedir. O halde, onlara "Yoksa siz Ya'kūb'a ölüm geldiğinde görgü tanığı mıydınız?" diye nasıl sorulabilir? Bu bakımdan, doğru olan, öncesine mahzuf bir cümle takdir edilmek sûretiyle, أَمْ edatının muttasıla olmasıdır. Sanki şöyle denilmiş olmaktadır: "Siz peygamberlerin Yahudi olduğunu mu iddia ediyorsunuz yoksa Ya'kūb'a ölüm geldiğinde siz görgü tanığı mıydınız?" Yani ilk atalarınız olan İsrailoğulları, Ya'kūb'un evlatlarının tevhid inancı ve İslâm dini üzere olmasını isterken görgü tanığı idiler. Siz de bunu pek ala biliyorsunuz, o halde, hangi gerekçe ile, son derece berî oldukları bir şeyi peygamberler hakkında iddia edebiliyorsunuz?!

«لا صلاة لجار المسجد إلا في المسجد.» فإنه كالتصريح بقولك لجار المسجد: لا تصلِّ إلا في المسجد. وكذلك المعنى في الآية إظهار أن موتهم لا على حال الثبات على الإسلام موتٌ لا خير فيه، وأنه ليس بموت السعداء، وأن من حق هذا الموت أن لا يحل فيهم. وتقول في الأمر أيضًا: مت وأنت شهيد. وليس مرادك الأمر بالموت، ٥ ولكن بالكون على صفة الشهداء إذا مات؛ وإنما أمرته بالموت اعتدادًا منك بميتته، وإظهارًا لفضلها على غيرها، وأنها حقيقة بأن يُحَث عليها.

١٣٣-﴿أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَإِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَهًا وَاحِدًا وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾

١٠ [٨٣٣] {أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ} هي أم المنقطعة ومعنى الهمزة فيها الإنكار. والشهداء جمع شهيد، بمعنى الحاضر، أي ما كنتم حاضرين يعقوب عليه السلام إذ حضره الموت، أي حين احْتُضر. والخطاب للمؤمنين بمعنى: ما شاهدتم ذلك، وإنما حصل لكم العلم به من طريق الوحي. وقيل: الخطاب لليهود، لأنهم كانوا يقولون: ما مات نبيٌ إلا على اليهودية، إلا أنهم لو شهدوه وسمعوا ما قاله لبنيه وما قالوه، لظهر لهم ١٥ حرصه على ملة الإسلام، ولما ادعوا عليه اليهودية. فالآية منافية لقولهم، فكيف يقال لهم: {أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ}؟ ولكن الوجه أن تكون أم متصلة على أن يقدر قبلها محذوف، كأنه قيل: أتدّعون على الأنبياء اليهوديةَ، أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ؟ يعني أن أوائلكم من بني إسرائيل كانوا مشاهدين له إذا أراد بنيه على التوحيد وملة الإسلام، وقد علمتم ذلك، فما لكم تدّعون على الأنبياء ما هم منه برآء؟

[834] حَضَرَ [hazır oldu] kelimesi Dāt'ın kesresiyle حَضِرَ olarak da okunmuştur ki bu da ki bu da bir lehçedir.

[835] "Neye", hangi şeye "ibadet edeceksiniz?" ما تَعْبُدُونَ'deki مَا genel anlamlı bir edattır. Bu bilindiğinde, مَا ile مَنْ arasındaki fark da bilinir; âlimlerin; "مَنْ, akıllılar için kullanılır" sözü delil olarak sana yeter. Eğer مَنْ تَعْبُدُونَ denilseydi, [putlardan] sadece ilim sahiplerini kapsardı. "ما تَعْبُدُونَ sözüyle, mabudun sıfatından sual edilmektedir" denilmesi de caizdir. Tıpkı senin, Zeyd'in fakih mi, doktor mu başka bir şey mi olduğunu öğrenmek için مَا زَيْدٌ [Zeyd nedir?] demen gibi.

[836] "İbrahim, İsmail ve İshak", öncesindeki آبائِكَ [ataların] kelimesinin atf-ı beyânıdır. Aslında amcası olduğu halde Hazret-i İsmail'i de ataları arasında saymıştır. Çünkü aynı ipe -ki bu kardeşliktir- bağlı olmaları sebebiyle amca babadır, teyze de anne; aralarında bir fark yoktur. "Amca, babanın dalıdır [*Müslim,* "Zekât", 1115] hadisi de bu mânadadır. Yani hurmanın aynı köke bağlı iki çatalı arasında bir fark olmadığı gibi, bunlar arasında da fark yoktur. Nitekim Peygamberimiz (s.a.), amcası Abbâs [v.32/653] hakkında; "atalarımın bakiyesi" [*Ahmed b. Hanbel*, II, 939] demiştir. Yine [Mekke fethinden bir yıl önce Mekke'ye gönderdiği] Abbâs hakkında: "*Baba*mı bana geri getirin, çünkü Sakīf kabilesinin Urve b. Mes'ûd'a [v.9/630] yaptığını Kureyş'in de ona yapmasından [onu attıkları oklarla delik deşik etmelerinden] korkuyorum!" [İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XIV, 484)] buyurmuştur.

[837] Übeyy b. Kâ'b [v.33/654], آبائِكَ [ataların] kelimesini kaldırıp وَإِلهِ إِبْراهِيمَ [İbrahim'in ilâhı] şeklinde okumuştur. Yine آبائِكَ [ataların] kelimesi أَبِيكَ ['ata'n] şeklinde okunmuştur. Bu iki şekilde izah edilebilir. Birincisi, 'ata'nın tek olmasıdır. Bu durumda Hazret-i İbrahim tek olarak onun atf-ı beyânıdır. İkincisi, Vav ve Nûn ile kelimenin çoğul olmasıdır. Şairin;

> [Esir düşmüş kadınlar bizi sesimizden tanıdıklarında Ağladılar] ve "Babalarımız size feda olsun!" dediler.

beytindeki بالْأَبِينَا kelimesinde olduğu gibi [*eb*, *âbâ'* anlamındadır].

[838] "Tek ilâh olarak" ifadesi, "atalarının ilâhı" sözünden bedeldir. "Biz onu perçeminden yakalayacağız; o yalancı, günahkâr perçeminden!" [Alâk 96/15-16] âyetinde ناصِيَةٍ كاذِبَةٍ kısmının بِالنَّاصِيَةِ kelimesinden bedel olması gibi. Veya "tek ilâh olarak" ifadesi, ihtisas üzere mansubdur. Yani "atalarının ilâhı sözüyle o tek ilâhı kastediyoruz."

[٨٣٤] وقرئ حَضِرَ بكسر الضاد وهي لغة.

[٨٣٥] {مَا تَعْبُدُونَ} أي شيء تعبدون؟ و{مَا} عامّ في كل شيء فإذا علم فرق بما ومن، وكفاك دليلًا قول العلماء: من لما يعقل. ولو قيل: من تعبدون، لم يعم إلا أولي العلم وحدهم. ويجوز أن يقال: {مَا تَعْبُدُونَ} سؤال عن صفة المعبود. كما ٥ تقول: ما زيد؟ تريد: أفقيه أم طبيب أم غير ذلك من الصفات؟

[٨٣٦] و{إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ} عطف بيان لـ{آبَائِكَ}. وجعل إسماعيل وهو عمه من جملة آبائه، لأنّ العمّ أب والخالة أمّ، لانخراطهما في سلك واحد وهو الأخوة، لا تفاوت بينهما. ومنه قوله عليه الصلاة و السلام: «عمّ الرجل صِنْوُ أبيه»، أي لا تفاوت بينهما كما لا تفاوت بين صنوي النخلة. وقال عليه الصلاة والسلام في ١٠ العباس: «هذا بقية آبائي.» وقال: «ردّوا عليّ أبي، فإني أخشى أن تفعل به قريش ما فعلتْ ثقيف بعروة بن مسعود!»

[٨٣٧] وقرأ أبيّ وإلَهَ إبراهيمَ، بطرح آبائِكَ. وقرئ أبيك، وفيه وجهان: أن يكون واحدًا وإبراهيم وحده عطف بيان له، وأن يكون جمعًا بالواو والنون. قال:

وَفَدَّيْنَنَا بِالأَبِينَا ۞

١٥ [٨٣٨] {إِلَهًا وَاحِدًا} بدل من {إِلَهَ آبَائِكَ}، كقوله تعالى {بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ} [العلق: ١٥-١٦] أو على الاختصاص، أي نريد بإله آبائك إلها واحدًا.

[839] “Biz teslimiyeti yalnızca O’na gösteren kimseleriz” ifadesi, “O’na”-daki zamirin kendisine dönmesi sebebiyle “kulluk ederiz” fiilinin fâilinden veya mef‘ûlünden haldir. Bunun “kulluk ederiz” fiiline atfedilmiş bir cümle olması da mümkündür. Yahut bu, tekid için getirilmiş bir parantez cümlesidir. Yani bizim hallerimizden biri de şudur ki, biz teslimiyeti yalnız O’na gösteren, tevhidi O’na has kılan veya yalnız O’na boyun eğen kimseleriz.

134. Bu bir ümmetti; geldi, geçti... Onların yaptıkları kendilerine, sizin yaptıklarınız da size aittir. Onların yapıp ettiklerinden siz mesul (olmadığınız gibi, bir artı değer de kazanacak) değilsiniz.

[840] تِلْكَ [Bu], daha önce zikredilen ümmete işarettir, yani tamamı muvahhit olan Hazret-i İbrahim, Ya‘kūb ve onların evlatlarından oluşan *ümmet*. Âyetin mânası şöyledir: İster önce gelmiş ister sonradan gelecek olsun hiç kimseye başka birinin kazancı bir fayda vermez. Önceden geçmiş ümmetlere ancak kendi kazandıkları fayda vereceği gibi, aynı şekilde size de ancak kendi kazancınız fayda verecektir. Bu ifadenin kullanılmasının sebebi, Yahudilerin daha önce gelmiş geçmiş atalarıyla övünmeleridir. Peygamber (s.a.)’in şu hadisi bunun benzeridir: “Ey Haşim oğulları! İnsanlar bana amelleriyle gelirken siz bana neseplerinizle gelmeyin.” [*Ahmed b. Hanbel*, II, 979]

[841] “Onların yapıp ettiklerinden siz mesul değilsiniz,” yani onların iyilikleri size bir fayda vermeyeceği gibi onların günahlarından da siz sorguya çekilmeyecek ve cezaya çarptırılmayacaksınız.

135. “Yahudi -ya da Hıristiyan- olun ki hidayete eresiniz.” dediler. De ki: Hayır, biz samimi bir muvahhit olan İbrahim’in dinine uyarız -ki o, Müşriklerden de değildi.

[842] بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهيمَ ifadesi, onun dinine bağlı kimselerdeniz, demektir. Adî b. Hâtim’in [v.67/686], “Ben bir dindenim” sözü ile, kendisini “bir dine bağlı kimseler”den sayması gibi. Âyetin, “Hayır, biz İbrahim’in dinine uyarız” mânasına geldiği de söylenmiştir.

[843] مِلَّةَ إِبراهِيمَ sözü, مِلَّةُ إِبْراهِيمَ şeklinde de okunmuş olup, “onun dini bizim dinimizdir veya bizim işimiz onun dinidir yahut biz onun dinine tâbi kimseleriz” gibi anlamlar ifade eder.

[844] حَنِيفًا kelimesi, مِلَّةَ إِبْراهِيمَ tabirinde muzafun ileyh konumunda olan إِبْرَاهِيمَ’den haldir. *Ra’eytu veche Hind*[in] *kā’imet*[en] [Ayakta dururken Hind’in yüzünü gördüm] sözündeki *kā’imet*[en] kelimesinin, muzafun ileyh olan Hind’den hal olması gibi.

[٨٣٩] {وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ} حال من فاعل نعبد، أو من مفعوله، لرجوع الهاء إليه في له. ويجوز أن تكون جملة معطوفة على {نَعْبُدُ}، وأن تكون جملة اعتراضية مؤكدة، أي ومن حالنا أنا له مسلمون مخلصون التوحيد، أو مُذعِنون.

١٣٤-﴿تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلا تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ ٥

[٨٤٠] {تِلْكَ} إشارة إلى الأمة المذكورة التي هي إبراهيم ويعقوب وبنوهما الموحدون. والمعنى: أنّ أحدًا لا ينفعه كسب غيره متقدمًا كان أو متأخرًا، فكما أن أولئك لا ينفعهم إلا ما اكتسبوا، فكذلك أنتم لا ينفعكم إلا ما اكتسبتم. وذلك أنهم افتخروا بأوائلهم. ونحوه قول رسول الله ﷺ: «يا بني هاشم، لا يأتيني الناس بأعمالهم وتأتوني بأنسابكم!» ١٠

[٨٤١] {وَلَا تُسْئَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ} ولا تؤاخذون بسيآتهم كما لا تنفعكم حسناتهم.

١٣٥-﴿وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

١٥ [٨٤٢] {بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ} بل تكون ملة إبراهيم، أي أهل ملته كقول عدّي بن حاتم: «إني من دين»، يريد من أهل دين. وقيل: بل نتبع ملة إبراهيم.

[٨٤٣] وقرئ مِلّةُ إبراهيم بالرفع، أي ملته ملتنا، أو أمرنا ملته، أو نحن ملته بمعنى أهل ملته.

[٨٤٤] و{حَنِيفًا} حال من المضاف إليه، كقولك: رأيت وجه هند قائمة.

الْحَنِيفُ her türlü bâtıl dinden yüz çevirip hak dine samimiyetle dönen kimse demektir. *Hanef*, iki ayakta yaratılıştan bulunan eğrilik / meyildir. Bu bakımdan "meyletti" anlamında *tehannefe* fiili kullanılır. Bu mânada şöyle bir beyit söylenmiştir:

5 Biz yaratıldığımızda, dinimiz bütün dinlerden uzak olduğu halde yaratılmışız.

[845] "O, Müşriklerden de değildi" sözünde Ehl-i Kitab'a ve başkalarına laf dokundurma vardır. Çünkü her ikisi de şirk üzere bulunduğu halde Hazret-i İbrahim'e uyduğunu iddia ediyordu.

10 **136. Deyin ki; "Biz; Allah'a, bize indirilmiş olana, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Ya'kūb'a ve torunlarına indirilmiş olanlara; Musa'ya ve İsa'ya verilenlere, peygamberlere Rableri tarafından verilmiş olanlara iman ettik. Onların hiçbirini diğerinden ayırmayız. Biz sadece O'na teslimiyet gösteren kimseleriz."**

15 [846] "Deyiniz" emri mü'minlere hitaptır; ancak kâfirlere yönelik olması da caizdir. Buna göre, "hak üzere olabilmek için şöyle şöyle deyiniz; aksi takdirde bâtıl üzere kalırsınız" anlamını ifade eder. Aynı durum "Hayır, İbrahim'in dinine" [Bakara 2/135] ifadesi için de söz konusudur [bu da, mü'minlere veya kâfirlere yönelik olabilir]; "Hayır, biz İbrahim'in dinindeniz, onun dinine uyarız" 20 anlamına da, "İbrahim'in dinine uyun; İbrahim'in dinine uyanlardan olun" mânasına da gelir.

[847] السِّبْطُ kelimesi "torun" anlamına gelir. Mesela Hazret-i Hasan [v.49/669] ile Hazret-i Hüseyin [v.61/680] Peygamber (s.a.)'in iki torunu idiler. الأسْباط ise Hazret-i Ya'kūb'un torunları, onun 12 oğlunun zürri-25 yetleridir.

[848] لاَ نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ [Onların hiçbirini diğerinden ayırmayız.] Yahudi ve Hıristiyanların yaptığı gibi, peygamberlerin bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr etme yanlışına düşmeyiz. Buradaki أَحَدٍ kelimesi, cemaat anlamında olduğundan, üzerine بَيْنَ [arasında] kelimesi gelebilmiştir.

والحنيف: المائل عن كل دين باطل إلى دين الحق. والحَنَف: الميل في القدمين. وتحنَّف إذا مال. وأنشد:

وَلَكِنَّا خُلِقْنَا إِذْ خُلِقْنَا ۞ حَنِيفًا دِينُنَا عَنْ كُلِّ دِينِ

[٨٤٥] {وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ} تعريض بأهل الكتاب وغيرهم لأن كلا منهم
٥ يدّعي اتباع إبراهيم وهو على الشرك.

١٣٦-﴿قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى وَمَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾

[٨٤٦] {وَقُولُوا} خطاب للمؤمنين؛ ويجوز أن يكون خطابًا للكافرين، أي
١٠ وقولوا لتكونوا على الحق، وإلا فأنتم على الباطل. وكذلك قوله {بَلْ مِلَّةَ إِبرَاهِيمَ} [البقرة: ١٣٥] يجوز أن يكون على: بل اتبعوا أنتم ملة إبراهيم أو كونوا أهل ملته.

[٨٤٧] والسِّبْط: الحافد. وكان الحسن والحسين سبطي رسول الله ﷺ {وَالْأَسْبَاطِ} حفَدَة يعقوب ذراريّ أبنائه الاثني عشر.

[٨٤٨] {لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ} لا نؤمن ببعض ونكفر ببعض، كما فعلت
١٥ اليهود والنصارى. و{أَحَدٍ} في معنى الجماعة، ولذلك صحّ دخول بَيْنَ عليه.

137. Şayet onlar da sizin iman ettiklerinizin aynısına iman ederlerse, elbette doğru yolu bulmuş olurlar. Ama yüz çevirirlerse, bilsinler ki ayrılık çıkaranlar (siz değil) kendileridir!.. (Çünkü o peygamberlerin yolundan giden, onlar değil sizlersiniz.) Onlara karşı sana Allah yetecektir. O'dur işiten; 'mutlak ilim sahibi' (Semî', Alîm).

[849] "Sizin iman ettiklerinizin aynısına" ifadesi, Yahudi ve Hıristiyanları susturmak için getirilmiştir. Çünkü hak din tektir ve benzeri yoktur; o da İslâm dinidir. Nitekim bu mânada; "Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, şunu bilsin ki, aradığı din ondan asla kabul edilmeyecektir." [Âl-i İmrân 3/85] buyrulmuştur. Bu takdirde, hak olması yönünden İslâm dinine denk olacak başka bir din yoktur ki, bu alternatif dine iman ettiklerinde doğru yolu bulmuş olabilsinler. Bu sebeple, şüphe ifade eden bir üslupla, farz ve takdir etme yoluyla "şayet iman ederlerse" buyrulmuştur. Yani "mümkün değil ama farz-ı muhal, sıhhat ve doğruluk bakımından sizin dininize müsavi başka bir din bulabilirlerse hidayete ererler." Bu ifade içinde, Yahudi ve Hıristiyanların üzerinde bulundukları dinlerin ve bunun dışındaki bütün dinlerin İslâm'a aykırı olduğuna ve asla ona denk olamayacağına dair bir işaret vardır. Çünkü İslâm haktır ve hidayetin ta kendisidir; onun dışındakiler ise bâtıl ve dalalettir. Bunun benzeri, kendisine görüşünü bildirdiğin adama; "İşte bu, en doğru görüştür. Eğer elinde bundan daha doğru bir görüş varsa, sen onunla amel et!" demendir. Oysa sen, senin görüşünden daha doğru görüş olmadığını biliyorsun. Fakat arkadaşını susturmak ve onu, belirttiğin görüşün ötesinde bir görüş olmadığına vâkıf kılmak istiyorsun.

[850] بِمِثْلِ'deki *Bâ*'nın; sıla olmayıp, *ketebtu bi'l-kalem* [kalemle yazdım] ve *'amiltu bi'l-kadûm*[i] [keserle yaptım] cümlelerindeki gibi Bâ-i isti'âne olması da caizdir. Buna göre âyetin mânası şöyle olur: Sizin imana girmek için yaptığınız şehâdet gibi bir şehâdet ile imana girerlerse [elbette doğru yolu bulurlar.]

[851] İbn Abbâs [v.68/688] ve İbn Mes'ûd [v.32/652] بِمِثْلِ ما آمَنْتُمْ بِهِ tabirini بِمَا آمَنْتُمْ بِهِ [iman ettiğiniz şeye]; Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] ise بِالَّذِي آمَنْتُمْ بِهِ [iman ettiğiniz zâta] şeklinde okumuşlardır.

[852] "Ama" kendilerine söylenenlerden "yüz çevirirlerse", hakkı gözetmez ve insaflı davranmazlarsa, "bilsinler ki, kendileri ayrılık içindedirler!" Yan çizmekte ve inat etmektedirler; başka bir şey değil. Yani bu halleriyle, hiçbir şekilde 'hakk'ı talep ediyor değillerdir. Ya da "şayet kelime-i şehadetten ve şehadet getirerek imana girmekten yüz çevirirlerse, onlara karşı sana Allah yetecektir." Bu ifade, Peygamber (s.a.)'i Yahudi ve Hıristiyanlara galip getireceği hususunda Allah'tan bir garantidir.

١٣٧-﴿فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[٨٤٩] {بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ} من باب التبكيت، لأن دين الحق واحد لا مثل له، وهو دين الإسلام {وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ} [آل عمران: ٨٥] فلا يوجد إذًا دين آخر يماثل دين الإسلام في كونه حقًّا، حتى إن آمنوا بذلك الدين المماثل له كانوا مهتدين، فقيل: فإن آمنوا، بكلمة الشك على سبيل الفرض والتقدير، أي فإن حصَّلوا دينًا آخر مثل دينكم مساويًا له في الصحة والسداد فقد اهتدوا. وفيه أنّ دينهم الذي هم عليه وكل دين سواه مغاير له غير مماثل، لأنه حق وهدى وما سواه باطل وضلال. ونحو هذا قولك للرجل الذي تشير عليه: «هذا هو الرأي الصواب، فإن كان عندك رأي أصوب منه فاعمل به!» وقد علمتَ أن لا أصوب من رأيك، ولكنك تريد تبكيت صاحبك، وتوقيفه على أن ما رأيت لا رأي وراءه.

[٨٥٠] ويجوز أن لا تكون الباء صلة وتكون باءَ الاستعانة، كقولك: كتبت بالقلم، وعملت بالقدوم، أي فإن دخلوا في الإيمان بشهادة مثل شهادتكم التي آمنتم بها.

[٨٥١] وقرأ ابن عباس وابن مسعود بما آمنتم به؛ وقرأ أبيّ بالذي آمنتم به.

[٨٥٢] {وَإِنْ تَوَلَّوْا} عما تقولون لهم ولم ينصفوا فما هم إلا {فِى شِقَاقٍ} أي في مناوأة ومعاندة لا غير، وليسوا من طلب الحق في شيء. أو {وَإِنْ تَوَلَّوْا} عن الشهادة والدخول في الإيمان بها. {فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللهُ} ضمانٌ من الله لإظهار رسول الله ﷺ عليهم،

Nitekim Kurayza oğullarının öldürülüp esir edilmesi ve Nadīr oğullarının sürülmesi sûretiyle Allah Teâlâ bu va'dini yerine getirmiştir. فَسَيَكْفِيكَهُمُ [sana yetecektir] fiilindeki Sin, bir zamana kadar gecikse de âyetin haber verdiği gerçeğin mutlaka meydana geleceğini bildirmek içindir.

5 [853] "O'dur işiten; mutlak ilim sahibi" sözü, Yahudi ve Hıristiyanlara bir tehdittir. Yani Allah, onların neler konuştuklarını işitmekte ve içlerinde gizledikleri haset ve kini bilmekte olup onları buna göre cezalandıracaktır. Veya bu ifade, Peygamber (s.a.) için bir müjde olup, "Allah senin yaptığın duaları işitiyor ve hak dinin galibiyeti için gönlünde taşıdığın niyet ve arzuyu biliyor. 10 Dolayısıyla O senin dualarına icabet edecek ve seni muradına ulaştıracaktır" anlamını taşımaktadır.

138. Allah'ın boyasına (iman ettik). Hem boyası Allah'tan daha güzel olan var mı?! Biz yalnızca O'na kulluk eden kimseleriz.

[854] صِبْغَةَ اللّٰهِ terkibi, anlatılan mânayı pekiştiren bir masdar olup, daha 15 önce geçen "Biz Allah'a iman ettik" [Bakara 2/136] ifadesine bağlı olarak mansub kılınmıştır. Tıpkı وَعْدَ اللّٰهِ ["Allah'ın va'di" (Rum 30/6)] ifadesinin, öncesindeki [4-5.] âyetlere bağlı olarak mansub kılınması gibi. صِبْغَةٌ [boya] kelimesi, tıpkı جَلَسَ kökünden gelen *cilset*^{un} gibi, *sabeğa* kökünden *fi'let*^{un} kalıbında bir masdardır; boyama işleminin gerçekleştiği durumu anlatmakta olup, Allah'ın 20 temizlemesi anlamındadır. Zira iman benlikleri temizler. Burada açıklanmak istenen asıl mesele şudur: Hıristiyanlar çocuklarını *ma'mûdiye* diye isimlendirdikleri sarı bir suya [vaftiz suyuna] batırıyorlar ve "bu, onlar için bir temizliktir" diyorlardı. Onlardan biri çocuğuna bu şekilde bir uygulama yaptığında, "işte şimdi gerçek bir Hıristiyan oldu" diyordu. Bu sebeple Müslümanlara, Hıristi- 25 yanlara şöyle demeleri emredildi: "Allah'a iman ettik, deyiniz. Allah iman ile bizi öylesine 'boyadı' ki, bizim boyamız gibi başka bir boya yoktur. Yine bizi öylesine temizledi ki, bizim temizliğimiz gibi başka bir temizlik yoktur." Veya Müslümanlar; "Allah bizi iman sayesinde kendi boyasına boyadı; sizin boyanıza boyanmadık." diyorlar.

30 [855] Âyette الصِّبْغَةُ [boya] lafzı, müşâkele yoluyla [yani farklı bir mânayı kullanılan lafzı değiştirmeden] zikredilmiştir. Bu, senin, ağaç dikmekte olan birine; iyi / efendi insanlar yetiştiren bir adamı kastederek, "falancanın diktiği gibi dik" demen gibidir. ["Yetiştirdiği gibi…" demek istiyorsun.]

وقد أنجز وعده بقتل قريظة وسبيهم وإجلاء بني النضير. ومعنى السين أنّ ذلك كائن لا محالة وإن تأخر إلى حين.

[٨٥٣] {وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ} وعيد لهم، أي يسمع ما ينطقون به، ويعلم ما يضمرون من الحسد والغل، وهو معاقِبُهم عليه. أو وعد لرسول الله ﷺ بمعنى: يسمع ما تدعو به ويعلم نيتك وما تريده من إظهار دين الحق، وهو مستجيب لك وموصلك إلى مرادك.

١٣٨-﴿صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ﴾

[٨٥٤] {صِبْغَةَ اللّٰهِ} مصدر مؤكد منتصب على قوله {آمَنَّا بِاللّٰهِ} كما انتصب {وَعْدَ اللّٰهِ} [الروم: ٦] عما تقدمه. وهي فِعْلة من صبغ، كالجلسة من جلس، وهي الحالة التي يقع عليها الصبغ. والمعنى: تطهير الله، لأن الإيمان يطهر النفوس. والأصل فيه أن النصارى كانوا يَغْمِسون أولادهم في ماء أصفر يسمونه المعمودية، ويقولون: هو تطهير لهم، وإذا فعل الواحد منهم بولده ذلك قال: الآن صار نصرانيًا حقًا، فأمر المسلمون بأن يقولوا لهم: {قُولُوا آمَنَّا بِاللّٰهِ} وصبغَنا اللّٰهُ بالإيمان صبغة لا مثل صبغتنا، وطهّرنا به تطهيرًا لا مثل تطهيرنا. أو يقول المسلمون: صبغنا الله بالإيمان صبغته، ولم نصبغ صبغتكم.

[٨٥٥] وإنما جيء بلفظ الصبغة على طريقة المشاكلة، كما تقول لمن يغرس الأشجار: اغرس كما يغرس فلان، تريد رجلًا يصطنع الكرم.

[856] "Boyası Allah'tan daha güzel olan var mı?!" Yani Allah, kullarını iman boyasıyla boyar ve onları iman sayesinde küfrün bütün pisliklerinden temizler. Dolayısıyla, O'nun boyasından daha güzel boya bulunmaz. "Biz yalnızca O'na kulluk eden kimseleriz" cümlesi "Biz Allah'a iman ettik" [Bakara 2/136] sözüne atfedilmiştir. Bu atıf, صِبْغَةَ اللّٰهِ [Allah'ın boyası] tabirinin "İbrahim'in dini"nden [Bakara 2/135] bedel olduğunu veya "Haydi Allah'ın boyasına Allah'ın!.." anlamında iğrâ' / teşvik yoluyla mansub olduğunu iddia edenlerin görüşünü reddetmektedir. Çünkü bu tür yaklaşımlar nazmı bozar ve sözü uyumlu ve ahenkli olmaktan çıkarır. صِبْغَةَ اللّٰهِ sözü, Sîbeveyhi'nin [v.180/796] söylediğine göre müekked masdar olarak mansubdur ve "Söz Hazâmi'nin sözüdür"[29] [yani itibar edilecek görüş de budur].

139. De ki: O hem bizim hem de sizin Rabbiniz olduğu halde Allah hakkında bizimle tartışıyor musunuz?! Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz size aittir. Biz tamamen O'na bağlıyız (şirksiz ve teslissiz).

[857] Zeyd b. Sâbit [v.45/665], أَتُحَاجُّونَنَا [Bizimle tartışıyor musunuz?] fiilini Nûn'un idğâmıyla أَتُحَاجُّونَّا şeklinde okumuştur. Âyetin mânası şöyledir: "Siz Allah hakkında; ve sizi bırakıp Araplardan bir peygamber seçmesi hakkında bizimle mücadele ediyor, 'Allah kitap indirecek olsaydı, herhalde bize indirirdi' diyerek, kendinizi nübüvvete bizden daha lâyık mı görüyorsunuz?!"

[858] "O hem bizim hem de sizin Rabbinizdir." O'nun kulları olmakta hepimiz birleşiyoruz; O, hepimizin Rabbidir ve rahmet ve lütfunu kullarından dilediğine vermektedir; kullar, bu hususta serbest ve eşittir. Böyle bir şerefe ehil olduğu takdirde, o kişinin Arap mı, acem mi olduğuna bakılmaz.

[859] "Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz size aittir." Yani amel işin esasını teşkil etmekte olup itibar onadır. Size şeref verme veya vermeme konusunda sizin Allah'ın itibar ettiği amelleriniz olduğu gibi, biz de aynı durumdayız. Sonra da "Biz tamamen O'na bağlıyız (şirksiz ve teslissiz)" buyurarak o şerefe nail olmanın sebebini zikretti. Yani Biz sadece Allah'ı bir tanıyor, O'na samimi olarak iman ediyoruz. O halde Allah'ın böyle ihlâslı kullarının peygamberlik şerefine ehil olmasını uzak görmeyin. Yahudi ve Hıristiyanlar ise; "Peygamberliğin bizde olmasına biz daha lâyığız; çünkü biz Ehl-i Kitab'ız, Araplar ise puta tapan kimselerdir" diyorlardı.

---

29 Hazâmi bir kadının ismidir. Kavmini, bir baskına karşı uyarır, ama sözüne itibar etmezler. Baskın gerçekleşince de "Hazâmi doğru söylemiş" derler ve bu söz mesel olur. Nitekim şâir, bir beytinde bunu şöyle dile getirir: إذَا قَالَتْ حَذَامِ فَصَدِّقُوهَا فَإنَّ الْقَوْلَ مَا قَالَتْ حَذَامِ [Hazâmi bir şey söylediğinde onu tasdik ediniz. Çünkü itibar edilecek söz Hazâmi'nin sözüdür.]

[٨٥٦] {وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللهِ صِبْغَةً} يعني أنه يصبغ عباده بالإيمان، ويطهرهم به من أوضار الكفر فلا صبغة أحسن من صبغته. وقوله {وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ} عطف على {آمَنَّا بِاللهِ}. وهذا العطف يردّ قول من زعم أن {صِبْغَةَ اللهِ} بدل من {مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ} [البقرة: ١٣٥] أو نصب على الإغراء بمعنى: عليكم صبغةَ الله، لما فيه من فك النظم ٥ وإخراج الكلام عن التئامه واتّساقه. وانتصابها على أنها مصدر مؤكد هو الذي ذكره سيبويه؛ والقول ما قالت حَذَامِ.

١٣٩-﴿قُلْ أَتُحَاجُّونَنَا فِي اللَّهِ وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ وَلَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ﴾

[٨٥٧] قرأ زيد بن ثابت اتحاجُّونَّا، بإدغام النون، والمعنى: اتجادلوننا في شأن ١٠ الله واصطفائه النبي من العرب دونكم، وتقولون: لو أنزل الله على أحد لأنزل علينا، وترونكم أحقَّ بالنبوة منا.

[٨٥٨] {وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ} نشترك جميعًا في أننا عباده، وهو ربنا، وهو يصيب برحمته وكرامته من يشاء من عباده، هم فوضى في ذلك لا يختص به عجمي دون عربي، إذا كان أهلًا للكرامة.

١٥ [٨٥٩] {وَلَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ} يعني أن العمل هو أساس الأمر وبه العبرة، وكما أن لكم أعمالًا يعتبرها الله في إعطاء الكرامة ومنْعِها فنحن كذلك. ثم قال: {وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ} فجاء بما هو سبب الكرامة، أي ونحن له موحدون نخلصه بالإيمان، فلا تستبعدوا أن يؤهّل أهلَ إخلاصه لكرامته بالنبوّة، وكانوا يقولون: نحن أحقّ بأن تكون النبوّة فينا، لأنا أهل كتاب، والعرب عبَدَة أوثان.

140. De ki: Yoksa siz; "İbrahim, İsmail, İshak, Ya'kūb ve oğulları Yahudi -ya da Hıristiyan- idiler" mi diyorsunuz? Siz mi daha bilgilisiniz yoksa Allah mı? Allah'ın, uhdesindeki bir tanıklığını gizleyenden daha zalimi var mıdır? Sizin yaptıklarınızdan Allah gafil değildir!

5 [860] أَمْ تَقُولُونَ fiilini Tâ ile okuyanlara göre أَمْ edatı, [139. âyetteki] أَتُحَاجُّونَنَا fiilinin başındaki Hemze'ye muadildir. Mâna şöyledir: "Siz şu iki işten hangisini yapıyorsunuz? Allah'ın hikmeti hakkında tartışmak mı, yoksa peygamberler hakkında yahudilik / hıristiyanlık iddiasında bulunmak mı?" Her iki fiilin başındaki istifhamdan maksat, bu iki hususu birlikte inkâr etmektir. Yine Tâ ile olan
10 kıraate göre; أَمْ edatının بَلْ أَتَقُولُونَ [Hayır, yoksa şöyle mi diyorsunuz] anlamında munkatı'a olması da mümkündür. Bu ihtimale göre de Hemze yine yadırgama belirtir. أَمْ تَقُولُونَ fiilini ["Yoksa … mı diyorlar?!" şeklinde] Ya ile okuyanlara göre ise, أَمْ ancak munkatı'a olabilir.

[861] "Siz mi daha bilgilisiniz yoksa Allah mı?" Elbette Allah… Ve Allah;
15 "İbrahim; ne Yahudiydi ne de Hıristiyandı, fakat (O'na) teslimiyet göstermiş samimi bir muvahhitti..." [Âl-i İmrân 3/67] buyurarak peygamberlerin İslâm dininde olduklarına şahitlik etmekte.

[862] "Allah'ın, uhdesindeki bir tanıklığını" yani Allah'ın Hazret-i İbrahim'in hanif bir Müslüman olduğu hususundaki şahitliğini "gizleyenden daha
20 zalimi var mıdır?" Bu ifade iki farklı anlama gelebilir. Birincisi; Ehl-i Kitap'dan daha zalim hiç kimse yoktur. Çünkü onlar, bildikleri halde bu şahitliği gizlemişlerdir. İkincisi; eğer biz bu şahitliği gizlersek, bizden daha zalim hiç kimse olamaz. Dolayısıyla biz onu asla gizlemeyiz. Burada; Peygamber (s.a.)'in peygamberliği hususunda Ehl-i Kitab'ın, Allah'ın kendi kitaplarındaki şahitliğini
25 ve başka hususlardaki şahitliklerini gizlediklerine dair üstü kapalı bir gönderme yapılmaktadır.

[863] شَهادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللّٰهِ ifadesinde yer alan Min harf-i ceri, senin birisi hakkında şahitlik yaptığında; *hâzihî şehâdet*[un] *minnî li-fulân*[in] "Bu, falanca hakkında benden bir şahitliktir" ve بَراءَةٌ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ ["Allah ve Rasûlü'nden bir
30 ültimatom…" (Tevbe 9/1)] âyetindeki Min gibidir.

١٤٠-﴿أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالأَسْبَاطَ كَانُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى قُلْ أَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمِ اللَّهُ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾

[٨٦٠] {أَمْ تَقُولُونَ} يحتمل فيمن قرأ بالتاء أن تكون أم معادلة للهمزة في {أَتُحَاجُّونَنَا} بمعنى أيّ الأمرين تأتون؛ المحاجّة في حكمة الله أم ادّعاء اليهودية والنصرانية على الأنبياء؟ والمراد بالاستفهام عنهما إنكارهما معًا، وأن تكون منقطعة بمعنى: بل أتقولون، والهمزة للإنكار أيضًا. وفيمن قرأ بالياء لا تكون إلا منقطعة.

[٨٦١] {قُلْ أَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمِ اللّٰهُ} يعني أن الله شهد لهم بملة الإسلام في قوله {مَا كَانَ إِبْرَاهِيمُ يَهُودِيًا وَلَا نَصْرَانِيًا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا} [آل عمران: ٦٧].

[٨٦٢] {وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِندَهُ مِنَ اللّٰهِ} أي كتَم شهادة الله التي عنده أنه شهد بها، وهي شهادته لإبراهيم بالحنيفية. ويحتمل معنيين: أحدهما أن أهل الكتاب لا أحد أظلم منهم، لأنهم كتموا هذه الشهادة وهم عالمون بها. والثاني: أنا لو كتمنا هذه الشهادة لم يكن أحد أظلم منا، فلا نكتمها. وفيه تعريض بكتمانهم شهادة الله لمحمد ﷺ بالنبوة في كتبهم وسائر شهاداته.

[٨٦٣] ومِن في قوله {شَهَادَةً عِندَهُ مِنَ اللّٰهِ} مثلها في قولك: هذه شهادة مني لفلان، إذا شهدت له. ومثله {بَرَاءَةٌ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ} [التوبة: ١].

141. Bu bir ümmetti; geldi, geçti... Onların işlediği kendilerine, sizin işledikleriniz de size aittir. Onların yapıp ettiklerinden siz mesul (olmadığınız gibi, bir artı değer de kazanacak) değilsiniz.

142. Şimdi; insanlardan birtakım beyinsizler diyecekler ki: 'Şu âna kadar üzerinde bulundukları kıblelerinden bunları çeviren ne?!' De ki: Doğu da Allah'ındır Batı da... O, dilediklerini doğru bir yola iletiyor.

[864] "Beyinsizler" yani hafifmeşrep, ahmak kişiler "diyecekler ki..." Bunlar [Beyt-i Makdis'ten] Kâbe yönüne dönmeyi yadırgadıkları ve *nesih* diye bir şeye inanmadıkları için bu sıfatla anılan Yahudilerdi. Bunların sataşma ve alay etme saplantıları bulunması sebebiyle münafıklar olduğu da, putperest Müşrikler olduğu da söylenmiştir. Bunlar [Hazret-i Peygamber için]: "Atalarının kıblesinden yüz çevirdi; sonra tekrar oraya döndü; vallahi belli ki, yine onların dinine dönecek!" demişlerdi.

[865] **Şayet** "Onların bu sözlerini henüz vuku bulmamışken haber vermenin faydası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu haberin faydası şudur ki, yadırganan bir şeyin ansızın bastırması daha şedittir; bunun vukuundan önce bilinmesi de, vukuu esnasında oluşacak ızdıraptan daha çok uzak tutacaktır. Çünkü nefis böylece önceden yatıştırılmış olacaktır. Bir de kendisine ihtiyaç duyulmadan önceki hazır cevap hasmı daha iyi susturur ve mugâlatasını daha iyi bertaraf eder. Nitekim oka da atılmadan önce tüy bağlanır.

[866] "Onları kıblelerinden çeviren" yani onları Beyt-i Makdis'den döndüren "nedir"? [diyecekler; de ki:] Doğu da Allah'ındır Batı da" yani Doğu ve Batı beldeleri; yeryüzünün tamamı Allah'ındır. "O dilediklerini" yani yeryüzü halkından dilediği kimseleri "doğru bir yola iletiyor." Bu doğru yol da insanları bir keresinde Beyt-i Makdis'e, diğer bir keresinde de Kâbe'ye yönlendirmekle ilgili olarak hikmet ve maslahatın gerektirdiği şeydir.

١٤١-﴿تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْئَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

١٤٢-﴿سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

[٨٦٤] {سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ} الخفاف الأحلامِ، وهم اليهود، لكراهتهم التوجه إلى الكعبة، وأنهم لا يرون النسخ. وقيل: المنافقون، لحرصهم على الطعن والاستهزاء. وقيل: المشركون، قالوا: رغب عن قبلة آبائه ثم رجع إليها، والله ليرجعَنّ إلى دينهم.

[٨٦٥] فإن قلت: أي فائدة في الإخبار بقولهم قبل وقوعه؟ قلت: فائدته أن مفاجأة المكروه أشدّ، والعلم به قبل وقوعه أبعد من الاضطراب إذا وقع لما يتقدّمه من توطين النفس، وأنّ الجواب العتيد قبل الحاجة إليه أقطع للخصم وأرَدُّ لشغبه، وقبل الرمي يُراش السهمُ.

[٨٦٦] {مَا وَلَّاهُمْ} ما صرفهم {عَنْ قِبْلَتِهِمْ} وهي بيت المقدس. {لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ} أي بلاد المشرق والمغرب والأرض كلها. {يَهْدِى مَنْ يَشَآءُ} من أهلها {إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ} وهو ما توجبه الحكمة والمصلحة، من توجيههم تارة إلى بيت المقدس، وأخرى إلى الكعبة.

143. Böylece sizi mutedil bir ümmet kıldık ki, Peygamber size şahit (model) olsun, siz de insanlara şahit olasınız. Kıbleyi; üzerinde bulunduğun kıbleye, ancak, ʿpeygambere uyanları, ayağının iki ökçesi üzerinde gerisin geri döneceklerden ayırt etmek için' çevirdik. Bu (kıble değişikliği), gerçekten ağır bir şey, ama Allah'ın doğru yolu gösterdiği kimseler için hiç de öyle değil… Allah, (eski kıbleye yönelik) imanınızı da elbette zayi edecek değildir. Allah, insanlara karşı gerçekten şefkatlidir, merhametlidir.

[867] "Böylece sizi" [kıbleyi değiştirmekle ilgili] o hoşa giden eyleme benzer şekilde "mutedil bir ümmet" yani en hayırlılar "kıldık". Bu [*vasat; orta karar / dengeli* betimlemesi] bir şeyin tam ortasını oluşturan ismin sıfatıdır. Bu yüzden, söz konusu vasatlık hususunda tek, çoğul, erkek, dişi müsavidir. Bunun örneği Peygamber (s.a.)'in وأَنْطُوا الثَّبَجَةَ *"…ve vasat olanı verin"* sözüdür [KT.b] ki, o bununla "sırt ortası" (iki omuz arası) anlamındaki الثَّبَج lâfzının betimlemesi olmak üzere: "Zekât olarak semizle zayıf arası; vasat (bir koyun) verin!" (Yahut "zekât olarak vereceğiniz şeyler en kaliteli olanla en düşük olan arasında dengesini bulan, vasat bir şey olsun!)" demek istemiştir. Ne var ki, Hazret-i Peygamber betimlemenin hakkını gözetmek için bu الثَّبَج lâfzının sonuna *müennes (dişil)* alâmeti olarak yuvarlak *tâ* bitiştirmiştir. Nitekim hayırlı şeyler için *vasat* tabiri kullanılır. Çünkü bozulma uç kısımlara çabuk ulaşır. *Vasat* (ortada bulunan) şeyler ise etrafı çevrilip korunma altına alınmıştır. Bu cümleden olarak [Ebû Temmâm] et-Tāʾīʾnin [v.231/846];

> "O (Muʿtasım ordusunun bulunduğu meşelik) korunmuş, vasat bir mekân iken, nihayet hâdiseler onu çepeçevre kuşattı da bir uç hâline dönüverdi (ve hücuma maruz kaldı)"

şiirinde de "vasat" bu anlamda kullanılmıştır. Mekke'de bir bedevînin develerini hac için kiralamıştım da, bedevî [bana]: أَعْطِنى مِنْ سِطاتِهِنَّهْ [Bana onların vasatlarından ver] derken bununla: "Altınların en nefislerinden" demek istemişti. Yahut bu vasat lâfzı âyette "âdil kimseler" anlamında kullanılmıştır. Zira *vasat,* bazısına bazısından daha yakın olmayacak şekilde uçlar arasında adaletin; dengenin sağlanmasıdır.

[868] "İnsanlara birer şahit olasınız diye…" Rivayete göre; kıyamet günü ümmetler peygamberlerinin tebliğini inkâr edince, Allah -kendisi çok iyi bildiği hâlde- peygamberlerden tebliğ vazifelerini yaptıklarına dair açık delil isteyecek de, bunun üzerine Ümmet-i Muhammed gelip şahitlik edecek.

١٤٣-﴿وَكَذَٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقِبَيْهِ وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾

٥ [٨٦٧] {وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ} ومثل ذلك الجعل العجيب جعلناكم {أُمَّةً وَسَطًا} خيارًا، وهي صفة بالاسم الذي هو وسط الشيء. ولذلك استوى فيه الواحد والجمع والمذكر والمؤنث. ونحوه قوله عليه السلام: «وأنطوا الثبجة»، يريد الوسيطة بين السمينة والعجفاء، وصفًا بالثَّبج وهو وسط الظهر، إلا أنه ألحق تاء التأنيث مراعاة لحق الوصف. وقيل للخيار وسط، لأنّ الأطراف يتسارع إليها الخلل، والأعوار

١٠ والأوساط محمية محوّطة. ومنه قول الطائي:

كَانَتْ هِيَ الْوَسَطَ المَحْمِيَّ فَاكْتَنَفَتْ ۞ بِهَا الْحَوَادِثُ حَتَّى أَصْبَحَتْ طَرَفَا

وقد اكتريت بمكة جملَ أعرابيٍّ للحج فقال: أعطني من سِطَاتِهِنّهْ، أراد من خيار الدنانير. أو عدولًا، لأنّ الوسط عدل بين الأطراف ليس إلى بعضها أقرب من بعض.

١٥ [٨٦٨] {لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ} روي أنّ الأمم يوم القيامة يجحدون تبليغ الأنبياء، فيطالب الله الأنبياء بالبينة على أنهم قد بلغوا وهو أعلم، فيؤتى بأمّة محمد ﷺ فيشهدون،

O ümmetler "Nereden bildiniz?" diye sorunca, Ümmet-i Muhammed: "Bunu sadık peygamberinin diliyle konuşan kitabında Allah'ın haber vermesi sayesinde bildik" diyecekler. Bu sefer Muhammed (s.a.) getirilip kendisine ümmetinin hâli sorulacak; o da ümmetini tezkiye edip onların adalet sahibi olduklarına şahitlik edecektir [KT.b]. "(Resûlüm!) Her ümmetten bir şahit getirip şunlara da seni şahit getirdiğimiz zaman hâlleri nice olacak!" [Nisâ 4/41] âyetinde anlatılan budur.

[869] **Şayet** "Âyette [عليكم شهيدا yerine] لكم شهيدا denmesi gerekmez miydi; zira Peygamber (s.a.)'in şahitliği ümmetinin aleyhine değil, lehine olacaktır?" **dersen derim:** Şahitlik yapan, lehine şahitlik yapılacak kimse için gözetleyici ve koruyucu konumunda olduğu için isti'lâ edatı (على) getirilmiştir. Nitekim والله على كل شيئ شهيد ["Allah her şeye şahittir." Mücadele 58/6] ve فلما توفيتنى كنت انت الرقيب عليهم وانت على كل شيئ شهيد ["Ne zaman ki beni vefat ettirdin, onların görüp gözetleyicisi Sen oldun. Zaten Sen her şeye şahitsin." (Mâide 5/117)] âyetlerinde de على edatına yer verilmiştir. -Âyet "İnsanlara dünyada, ancak erdemli ve âdil kimselerin şahitliğiyle anlam kazanacak hususlarda şahitlik yapasınız diye" şeklinde de yorumlanmıştır.- "Ve Resûl de size şahit olsun diye", yani sizi tezkiye etsin ve âdil oluşunuzu öğretsin diye.

[870] **Şayet** "Neden şahitliğin sıla (bağlaç) kısmı önce cümle sonuna bırakılmışken, daha sonra ويكون الرسول عليكم شهيدا şeklinde cümlenin önüne alınmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bunun sebebi birinci cümlede, Ümmet-i Muhammed'in diğer ümmetlere şahitlik yapacağının ispatı amaçlanmışken, ikinci cümlede amaçlanan, bu ümmetin, kendilerine sırf Peygamber (s.a.)'in şahitlik yapacağına dair ayrıcalık kazanmış olmalarıdır. [Çünkü harf-i cerin önce gelmesi mef'ûlün özgünleşmesini sağlar. Yani "Size başkaları değil, sadece Hazret-i Peygamber şahitlik edecektir" demektir ki, bu da bu ümmet için bir ayrıcalıktır.]

[871] التى كنت عليها cümlesi, *kıble*nin sıfatı değil, جعل [kıldı] fiilinin iki mef'ûlünden ikincisidir. Buna göre mâna; "Biz kıbleyi, üzerinde bulunduğun yön -yani Kâbe- kılmadık…" şeklinde takdir edilir. Çünkü Peygamber zaten Mekke'de iken Kâbe'ye doğru namaz kılıyordu. Hicretten sonra ise Yahudilerin gönlünü almak için Beyt-i Makdis'teki kayalığa[30] doğru namaz kılması emredilmiş; daha sonra kıble (tekrar) Kâbe'ye döndürülmüştür. Buna göre; "Yönelmen gereken kıbleyi, daha evvel Mekke'de iken yöneldiğin cihet kılmadık, yani seni ancak insanları sınamak ve denemek için tekrar oraya döndürdük." buyurmuş oluyor.

---

30 *es-Sahra* kelimesi kaya anlamında olup, üzerini örten kubbesiyle Kubbetussahra adlı altın renkli kubbeli mâlûm mekânı akla getirmektedir. Burası Yahudiler için -de- çok kutsal, mübarek bir mekândır. Ancak Kudüs'deki Harem ile kutsal mabedin bulunduğu; şehir yüzeyinden yüksekçe 3 - 4 kilometrekarelik mâlûm tepelik mekânın da *kayalık* bir yer olduğu unutulmamalıdır. / ed.

فتقول الأمم: من أين عرفتم؟ فيقولون: علمنا ذلك بإخبار الله في كتابه الناطق على لسان نبيه الصادق، فيؤتى بمحمد ﷺ فيسأل عن حال أمته، فيزكيهم ويشهد بعدالتهم. وذلك قوله تعالى {فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا} [النساء: ٤١].

٥ [٨٦٩] فإن قلت: فهلا قيل لكم شهيدًا، وشهادته لهم لا عليهم. قلت: لما كان الشهيد كالرقيب والمهيمن على المشهود له، جيء بكلمة الاستعلاء. ومنه قوله تعالى {وَاللهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ} [المجادلة: ٧]، {كُنْتَ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ} [المائدة: ١١٧]. وقيل: لتكونوا شهداء على الناس في الدنيا فيما لا يصح إلا بشهادة العدول الأخيار {وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا} يزكيكم ويعلم ١٠ بعدالتكم.

[٨٧٠] فإن قلت: لم أخرت صلة الشهادة أولًا وقدّمت آخرًا؟ قلت: لأن الغرض في الأول إثبات شهادتهم على الأمم، وفي الآخر اختصاصهم بكون الرسول شهيدًا عليهم.

[٨٧١] {الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا} ليست بصفة للقبلة، إنما هي ثاني مفعولي جعل. ١٥ يريد: وما جعلنا القبلة الجهة التي كنت عليها وهي الكعبة، لأنّ رسول الله ﷺ كان يصلّي بمكة إلى الكعبة، ثم أمر بالصلاة إلى صخرة بيت المقدس بعد الهجرة تألفًا لليهود، ثم حوّل إلى الكعبة؛ فيقول: وما جعلنا القبلة التي تجب أن تستقبلها الجهةَ التي كنت عليها أوّلًا بمكة، يعني: وما رددناك إليها إلا امتحانًا للناس وابتلاء.

[872] لنعلم [bilelim diye] ifadesi, İslâm üzere sabit ve sadık kalanı kenarda durup "ökçeleri üzerine" gerisingeri dönenden seçip ayıralım diye demektir. "Ökçeleri üzerine" ifadesi, kararsızlık; gönül darlığı sebebiyle döneklik yapan kişiyi betimleyen bir ifade olup, "O cehennem meleklerinin sayısını da ancak inkâr edenler için bir imtihan vesilesi kıldık; ta ki…" [Müddessir 74/31] âyeti de benzer bir imtihana yer vermektedir. Âyetin bu kısmının Beyt-i Makdis'in Peygamber (s.a.)'e kıble kılınmasındaki hikmeti açıklayan bir ifade olması da caizdir. Yani senin asıl işin Kâbe'ye yönelmendir. Daha önce Beyt-i Makdis'e yönelmense, amacı bulunan geçici bir durumdu. Senin şu vaktinden önce kıbleyi -ki o Beyt-i Makdis'tir- daha önce üzerinde bulunduğun yöne (Kâbe'ye) çevirme işini ancak insanları sınamak ve içlerinden Resul'e uyanlarla, uymayıp kaçanları görmek için yaptık. İbn Abbâs'dan [v.68/688] rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.)'in Mekke'de iken kıblesi Beyt-i Makdis olmakla birlikte o, Kâbe'yi Beyt-i Makdis ile kendi arasına alırdı [KT.b].

[873] **Şayet** "Allah ezelî bilgisine rağmen nasıl oluyor da 'bilelim diye' buyuruyor?" **dersen, şöyle derim:** Bunun anlamı, "karşılık terettüp edecek bir bilgiyle bilelim" demektir ki, bu da Allah'ın bunu husule gelmiş; vücut bulmuş bir şey olarak bilmesi anlamına gelir. Bunun örneği, "İçinizden cihat edenleri ve sabredenleri Allah ortaya çıkarmadan [Cennet'e girivereceğinizi mi sanmıştınız?]" [Âl-i İmrân 3/142] âyetidir. Bir görüşe göre "bilelim diye" ifadesi "Allah Resulü ve mü'minler bilsin diye" anlamında olup, Allah onların bilgisini kendi zâtına nispet etmiştir. Çünkü onlar O'nun seçkin kulları olup, nezdinde yakınlık kazanmış kimselerdir. Yine bu ifadenin "tâbi olanı dönek olandan seçip ayıralım diye" anlamına geldiği de söylenmiştir. Tıpkı "Böylece Allah murdarı temizden ayırt etmiş; murdar olanların tamamını da üst üste yığıp cehenneme atmış olacak" [Enfâl 8/37] âyetinde olduğu gibi. Böylece "bilme" "ayırt etme" yerine konmuştur; zira ayırt etme ancak bilme sayesinde gerçekleşir.

[874] وان كانت لكبيرة [O kıblenin değiştirilmesi… elbette büyüktür (ağırdır)]. Buradaki إِنْ edatı Lâm-ı Fârika'yı [yani, إِنَّ'nin şeddesiz formu olarak kesinlik ve tekit anlamı ifade eden إِنْ'i, olumsuzluk edatı olan إِنْ'den ayırdığı için, haberin başına gelen Lâm] gerekli kılan İn-i Muhaffefe'dir [yani, tekit edatı olarak aynı işi gören إِنَّ'nin şeddesiz formu]. كانت fiilindeki zamir de ("o"), "(Daha önce) yönelmekte olduğun ciheti ancak ... diye kıble yaptık" ibaresinin delâlet ettiği "dönme", veya "değiştirme" yahut "kılma" fiillerine aittir. Bu zamirin "kıble"ye ait olması da caizdir. "Elbette büyüktür", yani ağır ve meşakkatlidir.

[٨٧٢] {لِنَعْلَمَ} الثابتَ على الإسلام الصادقَ فيه، ممن هو على حرف ينكُص {عَلَى عَقِبَيْهِ} لقلَقِه فيرتدّ؛ كقوله {وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ إِلَّا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا} الآية [المدثر: ٣١]. ويجوز أن يكون بيانًا للحكمة في جعل بيت المقدس قبلته. يعني أنّ أصل أمرك أن تستقبل الكعبة، وأن استقبالك بيت المقدس كان أمرًا عارضًا لغرض.

٥ وإنما جعلنا القبلة الجهة التي كنت عليها قبل وقتك هذا وهي بيت المقدس، لنمتحن الناس وننظر من يتبع الرسول منهم ومن لا يتبعه وينفر عنه. وعن ابن عباس ﵄: (كانت قبلته بمكة بيت المقدس إلا أنه كان يجعل الكعبة بينه وبينه)

[٨٧٣] فإن قلت: كيف قال {لِنَعْلَمَ} ولم يزل عالمًا بذلك؟ قلت: معناه: لنعلمه علمًا يتعلق به الجزاء، وهو أن يعلمه موجودًا حاصلًا. ونحوه: {وَلَمَّا يَعْلَمِ اللهُ الَّذِينَ

١٠ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصابرينَ} [التوبة: ١٦]. وقيل: ليعلم رسول الله والمؤمنون؛ وإنَما أسند علمهم إلى ذاته، لأنهم خواصه وأهل الزلفى عنده. وقيل: معناه لنميز التابع من الناكص، كما قال: {لِيَمِيزَ اللهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ} [الأنفال: ٣٧] فوضع العلم موضع التمييز لأنّ العلم به يقع التمييز به.

[٨٧٤] {وَإِن كَانَتْ لَكَبِيرَةً} هي إنِ المخففة التي تلزمها اللامُ الفارقة. والضمير

١٥ في {كَانَتْ} لما دلّ عليه قوله {وَمَا جَعَلْنَا القبلة التى كُنْتَ عَلَيْهَا} من الردّة، أو التحويلة، أو الجعلة. ويجوز أن يكون للقبلة. {لَكَبِيرَةٌ} لثقيلة شاقة.

[875] "Allah'ın hidayete erdirdikleri hariç" yani Resûl'e tâbi olma hususunda sebat ve sadâkat sergileyen, Allah'ın kendilerine lütufta bulunduğu, O'nun lütfuna ehil ve layık olanlar hariç.

[876] وما كان الله ليضيع إيمانكم [Allah, (eski kıbleye yönelik) imanınızı elbette zayi edecek değildir], yani imanda sebat etmenizi, sürçme ve şüpheye maruz kalmamanızı zayi edecek değildir; bilakis amelinizi beğenmiş ve size büyük mükâfat hazırlamıştır. Âyette: "Allah sizin kıblenizi değiştirmenizi onların (karşı tarafın) bunu (eski kıbleyi) terketmenin sizin imanınızı ifsat ve zayi edeceği şeklindeki bilgilerine terkedecek değildir" şeklinde bir mânanın kastedilmesi de caizdir. Rivayette; "Kim kıblenin değiştirilmesinden önce Beyt-i Makdis'e doğru namaz kıldıysa onun namazı boşa gitmemiştir" denmiştir. İbn Abbâs'dan [v.68/688] rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.) yönünü Kâbe'ye dönünce Müslümanların; "Kıble değişmeden önce ölen kardeşlerimizin durumu ne olacak?" demesi üzerine bu âyet inmiştir [*Tirmizî,* "Tefsir", 32].

[877] "Allah, insanlara karşı gerçekten şefkatlidir, merhametlidir" yani onların ecirlerini zayi etmez, onların işine yarayan şeyleri de terketmez.

[878] Nakledildiğine göre, Haccâc [v.95/714], Hasan-ı Basrî'ye [v.110/728] "Ebû Turâb [Hazret-i Ali] hakkındaki görüşün nedir?" diye sorunca, Hasan-ı Basrî âyetin"[Bu kıble değişikliği gerçekten ağır bir şey]; ama Allah'ın doğru yolu gösterdiği kimseler için hiç de öyle değil" kısmını okumuş ve akabinde: "Ali de onlardandır; üstelik o, Peygamber (s.a.)'in amcazadesi ve kızını verdiği damadıdır, ona insanların en yakını ve en sevgili olanıdır" demiş.

[879] الا لنعلم [Ancak, bilelim diye (böyle yaptık)] cümlesi meçhul (edilgen) sıyga ile الا لِيُعْلَمَ [Ancak, bilinsin diye (böyle yaptık)] şeklinde de okunmuştur. Burada *'ilm*, ma'rifet / tanımak anlamındadır.

[880] ...من يتبع الرسول [Rasûl'e tâbi olanı...] cümlesinin başındaki مَنْ lâfzının "bilme"nin müteallakı olacak şekilde *istifham* (soru) mânası içermesi de caizdir. Tıpkı; أ زيد فى الدار أم عمرو [Evde olan Zeyd mi yoksa Amr mı?] demen gibi.

[881] İbn Ebû İshak [v.117/735] على عَقِبَيْهِ *[ökçeleri üzerine]* kısmını Kāf'ın sükûnuyla على عَقْبَيْهِ şeklinde okumuştur. Yezîdî [v.202/817] de لكبيرةً kelimesini merfû' olarak لكبيرةٌ şeklinde okumuştur ki, bu okuma كان fiilinin (ismini ref', haberini nasbeden âmil olarak değil de) zait olması sebebiyle gerçekleşmiştir. Nitekim Ferezdak'ın [v.114/732];

[٨٧٥] {إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللّٰهُ} إلا على الثابتين الصادقين في اتباع الرسول الذين لطف الله بهم وكانوا أهلًا للطفه.

[٨٧٦] {وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُضِيعَ إِيَمانَكُمْ} أي ثباتكم على الإيمان وأنكم لم تزلّوا ولم ترتابوا، بل شكر صنيعكم وأعدّ لكم الثواب العظيم. ويجوز أن يراد وما كان الله ٥ ليترك تحويلكم، لعلمه أن تركه مفسدة وإضاعة لإيمانكم. وقيل: من كان صلى إلى بيت المقدس قبل التحويل فصلاته غير ضائعة. عن ابن عباس رضي الله عنهما: لما وُجِّه رسول الله إلى الكعبة قالوا: كيف بمن مات قبل التحويل من إخواننا؟ فنزلت.

[٨٧٧] {لَرَؤُوفٌ رَحِيمٌ} لا يضيع أجورهم ولا يترك ما يصلحهم.

[٨٧٨] ويحكى عن الحجاج أنه قال للحسن: ما رأيك في أبي تراب، فقرأ قوله ١٠ {إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللّٰهُ}، ثم قال: وعليٌّ منهم، وهو ابن عم رسول الله ﷺ وختنه على ابنته، وأقرب الناس إليه، وأحبُّهم.

[٨٧٩] وقرئ إلا لِيُعْلَمَ على البناء للمفعول؛ ومعنى العلم المعرفة.

[٨٨٠] ويجوز أن تكون من متضمنة لمعنى الاستفهام معلقًا عنها العلم، كقولك: علمت أزيد في الدار أم عمرو.

١٥ [٨٨١] وقرأ ابن أبي إسحاق على عَقْبيه، بسكون القاف. وقرأ اليزيدي لكبيرةٌ بالرفع. ووجهها أن تكون كان مزيدة، كما في قوله:

> [Bir kavmin yurduna uğradığın vakit nice olur]
> Ve bizim komşularımıza ki çok cömert, değerli adamlardır

beytinde de كان fiili aynı şekilde zait gelmiştir [gramatikal fonksiyon icra etmez]. Buna göre Yezîdî'nin ref' kıraati وإن هى لكبيرةٌ şeklinde yapılanır ki, bu da tıpkı; إنْ زيدٌ لَمُنْطَلِقٌ [Zeyd muhakkak yola koyulacaktır] demen gibidir. Daha sonra bu cümle وإن كانت لكبيرةً şeklinde yapılanmıştır.

[882] لِيُضِيعَ fiili [tef'îl kalıbından] لِيُضَيّعَ şeklinde de okunmuştur.

144. Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu görüyorduk; elbette seni razı olacağın kıbleye çevirecektik... Evet; yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir. Nerede bulunursanız bulunun, yüzlerinizi o tarafa çevirin. Kendilerine kitap verilenler Rablerinden gelen gerçeğin bu olduğunu pekâlâ biliyorlar. (Bilmiyormuş gibi davranırlarsa) Allah, onların yapıp ettiklerinden gafil değildir.

[883] قد نرى "Ne zamandır görüyoruz" demektir ki, bu görmenin çokluğu anlamındadır. Tıpkı Ebû Kebîr el-Hüzelî'nin [v.VII. yüzyıl başları] şu şiirinde görüldüğü gibi:

> Şecaatte bana benzeyeni parmaklarının ucu sapsarı olmuş (ölmüş) hâle getirdiğim çok olmuştur. [Öyle ki elbiseleri böğürtlen suyuna belenmiş (kana belenmiş) vaziyettedir].

[884] تقلب وجهك [Yüzünün çevrildiğini], yani "yüzünün ve bakışlarının (vahye muntazır vaziyette) göğe doğru döndüğünü görüyoruz." Peygamber (s.a.), Rabbinden kendisini Kâbe'ye çevirmesini ümit edip duruyordu. Çünkü Kâbe atası İbrahim'in kıblesiydi ve Arapları imana daha çok motive etme potansiyelini hâizdi. Çünkü Kâbe onların övünç kaynağı, ziyaret ve tavaf mekânlarıydı. Bir de Kâbe Yahudilere muhalefet etmenin sembolüydü. Böylece Hazret-i Peygamber kıblenin değiştirilmesine dair Cebrail (a.s.)'ın inmesini gözlüyordu.

[885] "Seni mutlaka (razı olacağın kıbleye) çevireceğiz" yani o Kâbe'ye yönelme ihsan ve imkânını sana bahşedeceğiz. Bu senin; وَلَّيْتُهُ كذا demene benzer ki, bu "Onu ona yönetici yaptım" anlamına gelir. Yahut "Seni Beyt-i Makdis semtini değil, o Kâbe'nin semtini takip eder kılacağız" anlamındadır.

[886] "Razı olacağın" yani kalbinde gizlediğin ve Allah'ın dileğine ve hikmetine muvafakat ettiğin doğru amaçlar sebebiyle sevip meylettiğin "kıble".

[فَكَيْفَ إذا مَرَرْتَ بِدارِ قَوْمٍ] ❁ وجِيرانٍ لَنَا كانُوا كِرَامِ

والأصل: وإن هي لكبيرةٌ، كقولك: إن زيدٌ لمنطلق ثم وإن كانت لكبيرةً.

[٨٨٢] وقرئ لِيُضَيّعَ بالتشديد.

١٤٤-﴿قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ
٥ **شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا**
الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ﴾

[٨٨٣] {قَدْ نَرَى} ربما نرى، ومعناه: كثرة الرؤية، كقوله:

قَدْ أَتْرُكُ القِرْنَ مُصْفَرًّا أَنَامِلُهُ ❁

[٨٨٤] {تَقَلُّبَ وَجْهِكَ} تردّد وجهك وتصرف نظرك في جهة السماء. وكان
١٠ رسول الله ﷺ يتوقع من ربه أن يحوّله إلى الكعبة، لأنها قبلة أبيه إبراهيم، وأدْعى
للعرب إلى الإيمان، لأنها مفخرتهم ومزارهم ومطافهم، ولمخالفة اليهود فكان يراعي
نزولَ جبريل عليه السلام والوحيَ بالتحويل.

[٨٨٥] {فَلَنُوَلِّيَنَّكَ} فلنعطينّك ولنمكننك من استقبالها، من قولك: ولَّيتُه كذا. إذا
جعلته واليًا له، أو فلنجعلنك تلي سَمتها دون سمتِ بيت المقدس.

١٥ [٨٨٦] {تَرْضَاهَا} تحبها وتميل إليها لأغراضك الصحيحة التي أضمرتها
ووافقت مشيئة الله وحكمته.

[887] "Mescid-i Haram tarafına" yani o yöne. Nitekim;

> Ve [kıtlık zamanında] kavmi[mi] kralların semtine intikal ettiririm [de mahrumiyet çekmezler].

mısraında da شَطْرَ lâfzı bu anlamda kullanılmıştır. Übeyy b. Kâ'b [v.33/654 شطر
5 المسجد الحرام kısmını aynı mânada] تِلْقَآءَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ şeklinde okumuştur.

[888] Berâ' b. Âzib'den [v.71/690] rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.) Medine'ye geldiğinde Beyt-i Makdis'e doğru 16 [veya 17] ay namaz kılmış, sonra Kâbe'ye dönmüştür [*Buhârî,* "Salât", 31]. Söylendiğine göre; bu kıble değişimi Receb ayında, Bedir savaşından iki ay önce ve güneşin zeval vaktinde bulunduğu
10 sırada vuku bulmuştur. Bu esnada Hazret-i Peygamber Seleme oğullarının mescidinde bulunuyordu. Ashabına öğle namazının iki rekâtını kıldırmıştı ki, tam bu sırada namazda iken kıble değişimi gerçekleşti ve Hazret-i Peygamber Kâbe'nin oluğuna doğru yöneldi; böylece erkekler kadınların, kadınlar da erkeklerin yerini almış oldu. Bu yüzden bu mescit *Mescidü'l-kıbleteyn* / Çifte
15 Kıbleli Mescit adını almıştır.

[889] شطر المسجد zarf olması hasebiyle nasb edilmiş olup, bu zarfiyet anlamı doğrultusunda ilgili kısım "Yüzünü döndürme işini Mescid-i Haram tarafına; yani onun yönü ve semti dâhilinde kıl" şeklinde yorumlanır. Zira kıblenin aynına dönmek uzakta bulunan için büyük zorluk içerecektir. Âyette
20 Kâbe yerine Mescid-i Haram ismine yer verilmesi, kıble işinde Kâbe'nin aynına değil de yönüne riayet edilmesinin vacip olduğuna bir delildir.

[890] "(Kendilerine kitap verilenler Rablerinden gelen) gerçeğin bu olduğunu pekâlâ biliyorlar", yani "kıblenin Kâbe'ye dönüştürülmesinin bizzat hak olduğunu biliyorlar. Çünkü bu, Peygamber (s.a.)'in iki kıbleye doğru namaz
25 kılacağı, onların kendi peygamberlerinin müjdesinde mevcuttur.

[891] يعملون Yâ'lı ve Tâ'lı olarak okunmuştur ["onların yapıp ettiklerinden" / "sizin yapıp ettiklerinizden"].

[٨٨٧] {شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} نحوَه. قال:

وَأَظْعَنُ بِالْقَوْمِ شَطْرَ الْمُلُوكِ ۞

وقرأ أبيّ تِلْقَاءَ المسجد الحرام.

[٨٨٨] وعن البراء بن عازب: قدم رسول الله ﷺ المدينة فصلى نحو بيت المقدس ستة عشر شهرًا، ثم وجِّه إلى الكعبة. وقيل: كان ذلك في رجب بعد زوال الشمس قبل قتال بدر بشهرين. ورسول الله ﷺ في مسجد بني سلمة وقد صلّى بأصحابه ركعتين من صلاة الظهر، فتحوّل في الصلاة واستقبل الميزاب، وحوّل الرجال مكان النساء والنساء مكان الرجال، فسمى المسجد مسجدَ القبلتين.

[٨٨٩] و{شَطْرَ الْمَسْجِدِ} نصب على الظرف، أي اجعلْ توليَةَ الوجه تلقاءَ المسجد، أي في جهته وسمته لأن استقبال عين القبلة فيه حرجٌ عظيم على البعيد. وذكر المسجد الحرام دون الكعبة دليل في أنّ الواجب مراعاة الجهة دون العين.

[٨٩٠] {لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ} أن التحويل إلى الكعبة هو الحق، لأنه كان في بشارة أنبيائهم برسول الله أنه يصلّي إلى القبلتين.

[٨٩١] {يَعْمَلُونَ} قرئ بالياء والتاء.

145. "Kendilerine kitap verilmiş olanlara bütün âyetleri getirsen, yine de senin kıblene tâbi olmazlar. Artık sen de onların kıblesine tâbi olacak değilsin. Nitekim onlar da birbirlerinin kıblesine tâbi değiller... Gerçek şu ki, sana gelen ilimden sonra şayet onların arzu ve ihtiraslarına uyacak olursan, o takdirde, şüphesiz zalimlerden olursun."

[892] ما تبعوا [Tâbi olmazlar] ifadesi, şartın cevabı konumunda olan, hazfedilmiş kasemin cevabıdır.

[893] "Bütün âyetleri (getirsen bile)" yani Kâbe'ye yönelmenin bizzat hak olduğunu kesinkes ortaya koyan bütün burhanları (açık delilleri) getirsen de, yine "senin kıblene" tâbi olmayacaklardır. Çünkü onların sana uymayı terketmeleri, senin hüccet getirerek yok edeceğin bir şüpheden kaynaklanmıyor; bu onların, kendi kitaplarında senin hak üzere olduğuna ilişkin vasfını bilmelerine rağmen sırf bir mükâbere ve inattan kaynaklanıyor. "Sen de onların kıblesine tâbi olacak değilsin." Bu ifade ile onların ["tekrar bizim kıblemize dönse!" mealindeki] aşırı istekleri kesilmektedir. Zira onlar bu hususta muzdarip olmuş; "kıblemizde sebat etseydi, beklediğimiz adamımızın o olmasını ümit ederdik" demiş ve tekrar Peygamber (s.a.)'in kendi kıblelerine dönmesini çok istemişlerdi. بِتابعٍ قِبْلَتَهُمْ kısmı izafet üzere بِتابعِ قِبْلَتِهِمْ şeklinde de okunmuştur.

[894] "Nitekim onlar da birbirlerinin kıblesine tâbi değiller" yani onlar sana muhalefet etmede müttefik olmakla beraber, ittifakları ümit edilmeyecek derecede kıble hususunda ihtilâftadırlar; tıpkı sana muvafakat etmelerinin umulmayacağı gibi. Şöyle ki, Yahudiler Beyt-i Makdis'i, Hıristiyanlarsa gün doğusunu kıble edinirler. Allah Teâlâ her bir grubun bulundukları konumlarında katı bir sebat sergilemiş olmalarını haber vermektedir. Dolayısıyla, içlerinden hak ehli olan burhana (açık hüccete) yapıştığı için görüşünden taviz vermezken, bâtıl ehli olan da inadında ayak direttiği için bâtıl işinden kopamamaktadır.

[895] "Gerçek şu ki, (sana gelen ilimden sonra) şayet onların arzu ve ihtiraslarına uyacak olursan..." Yani o kimselerin durumları "Sen de onların kıblesine tâbi olacak değilsin" ifadesi dâhilinde bütün çıplaklığıyla ortaya çıktıktan sonra (onların arzularına uyacak olursan) demektir. Bu "şayet onların arzularına uyacak olursan" ifadesi "varsayım" ve "olasılık" üzere gelmiş bir sözdür ki, bu "Söz gelimi, şayet siz hüccetin açıklığı ve işin içyüzünün kavranmasının ardından (onların arzusuna) uyacak olursan" anlamındadır. "O takdirde, şüphesiz zalimlerden olursun!" yani fahiş derecede zulüm irtikâp edenlerden olursun. Bu ifadede muhataplar için bir lütuf, ziyade bir sakındırma, olanca parlaklığına rağmen delili terkedip tutkularına uyan kişinin şenî hâlinin ortaya konması ve hakta sebat etmenin alevlendirilmesi yer almaktadır.

١٤٥-﴿وَلَئِنْ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّكَ إِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ﴾

[٨٩٢] {مَا تَبِعُوا} جواب القسم المحذوف سدّ مسدّ جواب الشرط.

٥ [٨٩٣] {بِكُلِّ آيَةٍ} بكل برهان قاطع أن التوجه إلى الكعبة هو الحق، ما تبعوا {قِبْلَتَكَ} لأن تركهم اتباعك ليس عن شبهة تزيلها بإيراد الحجة، إنما هو عن مكابرة وعناد مع علمهم بما في كتبهم من نعتك أنك على الحق. {وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ} حسمٌ لأطماعهم، إذ كانوا ماجُوا في ذلك وقالوا: لو ثبت على قبلتنا لكنا نرجو أن يكون صاحبنا الذي ننتظره وطمعوا في رجوعه إلى قبلتهم. وقرئ بتابعِ
١٠ قبلتِهم، على الإضافة.

[٨٩٤] {وَمَا بَعْضُهُم بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ} يعني أنهم مع اتفاقهم على مخالفتك مختلفون في شأن القبلة لا يرجى اتفاقهم، كما لا ترجى موافقتهم لك. وذلك أن اليهود تستقبل بيت المقدس، والنصارى مطلع الشمس. أخبر عز وجل عن تصلُّب كل حزب فيما هو فيه وثباته عليه، فالمحق منهم لا يزِلُّ عن مذهبه لتمسكه بالبرهان،
١٥ والمبطل لا يُقلَع عن باطله لشدة شكيمته في عناده.

[٨٩٥] وقوله {وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ} -بعد الإفصاح عن حقيقة حاله المعلومة عنده في قوله {وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ}- كلام وارد على سبيل الفرض والتقدير، بمعنى: ولئن اتبعتم مثلًا بعد وضوح البرهان والإحاطة بحقيقة الأمر {إِنَّكَ إِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ} المرتكبين الظلم الفاحش. وفي ذلك لطف للسامعين وزيادة تحذير؛ واستفظاع لحال
٢٠ من يترك الدليل بعد إنارته ويتبع الهوى، وتهييج وإلهاب للثبات على الحق.

[896] **Şayet**: "Biri Yahudilerin, diğeri de Hıristiyanların olmak üzere onların iki kıblesi varken, neden Allah Teâlâ (tekil sıyga ile) 'Sen de onların kıblesine tâbi olacak değilsin' buyurmuştur?" **dersen, şöyle derim:** Her iki kıble de bâtıl ve hak kıbleye muhalif olunca, bâtıl olma hususunda tek kıble gibi 5 değerlendirilmişlerdir.

146. Kendilerine kitap verdiklerimiz, öz oğullarına aşina oldukları kadar ona aşinadırlar. Böyle iken, içlerinden bir kavim gerçeği bile bile gizler.

[897] "Ona aşinadırlar" yani Peygamber (s.a.)'i muayyen ve müşahhas sı- 10 fatları sayesinde başkalarından seçip ayırabilecekleri açık bir aşinalıkla tanırlar. "Öz oğullarına aşina oldukları kadar" yani kendi oğullarını başkalarıyla karıştırmayacakları derecede. Ömer (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre müşarünileyh, Abdullah b. Selâm'a [v.43/664] Peygamber (s.a.)'i sormuş, o da: "Ben onu bana göre kendi oğlumdan daha iyi bilirim" demiştir. Ömer (r.a.) "Niçin" diye 15 sorunca, Abdullah "Çünkü ben Muhammed'in bir nebi olduğu hususunda şüpheye düşmemişimdir. Çocuğuma gelince belki annesi hıyanette bulunmuş olabilir" demiş; Ömer de onu başından öpmüştür. Burada ["Kendilerine kitap verdiklerimiz" cümlesinde] daha önce bahse konu olmasa bile Abdullah b. Selâm [ve onun gibiler için] zamir takdir edilmesi caizdir; çünkü söz buna delâlet etmek- 20 te ve bu, muhataba kapalı kalmamaktadır. Bu tür bir zamir takdir etmede [yani ismin gizli tutulmasında] zamire konu olanın tazimi, şöhretli oluşu ve herhangi bir ilâm söz konusu olmaksızın herkesçe tanınır olması yatmaktadır.

[898] ["Ona aşinadırlar" ifadesindeki] o zamirinin, "bilme" veya "Kur'ân" yahut "kıblenin değiştirilmesi"ne ait olduğu da söylenmiştir. Fakat "Öz oğulları- 25 na aşina oldukları kadar" ifadesi ilk görüşün (Hazret-i Peygamber olduğunun) kanıtı olup, Abdullah b. Selâm'dan [v.43/664] gelen hadis de bunu desteklemektedir.

[899] **Şayet** "Niçin burada özellikle oğullar zikredilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü daha meşhur, daha tanınan, babaların sohbetine daha çok de- 30 vam eden ve onların gönüllerinde daha çok yer tutan erkek evlâtlardır.

[900] İçlerindeki iman sahiplerini -ya da haklarında "Bunların bir de ümmî takımı vardır ki, Kitabı (Tevrat'ı) bilmezler" [Bakara 2/78]" buyrulan cahillerini- istisna etmek üzere "içlerinden bir grup" buyurmaktadır.

[٨٩٦] فإن قلت: كيف قال {وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ} ولهم قبلتان؛ لليهود قبلة وللنصارى قبلة؟ قلت: كلتا القبلتين باطلة مخالفة لقبلة الحق، فكانتا بحكم الاتحاد في البطلان قبلة واحدةً.

١٤٦-﴿الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ ٥

[٨٩٧] {يَعْرِفُونَهُ} يعرفون رسول الله ﷺ معرفة جلية يميزون بينه وبين غيره بالوصف المعين المشخص {كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ} لا يشتبه عليهم أبناؤهم وأبناء غيرهم. وعن عمر رضي الله عنه أنه سأل عبد الله بن سلام عن رسول الله ﷺ فقال: أنا أعلم به مني بابني. قال: ولم؟ قال: لأني لست أشك في محمد أنه نبي؛ فأما ولدي، فلعل ١٠ والدته خانت! فقبّل عمر رأسه. وجاز الإضمار وإن لم يسبق له ذكر، لأن الكلام يدل عليه ولا يلتبس على السامع. ومثل هذا الإضمار فيه تفخيم وإشعار بأنه لشهرته وكونه علمًا معلومًا بغير إعلام.

[٨٩٨] وقيل: الضمير للعلم أو القرآن أو تحويل القبلة. وقوله: {كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ} يشهد للأول؛ وينصره الحديث عن عبد الله بن سلام.

١٥ [٨٩٩] فإن قلت: لم اختص الأبناء؟ قلت: لأنّ الذكور أشهر وأعرف، وهم لصحبة الآباء ألزم، وبقلوبهم ألصق.

[٩٠٠] وقال {فَرِيقًا مِنْهُمْ} استثناء لمن آمن منهم، أو لجُهَّالهم الذين قال الله تعالى فيهم: {وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ} [البقرة: ٧٨].

147. Gerçek, senin Rabbinden gelendir; öyleyse sakın şüphecilerden olma!

[901] الحق من ربك cümlesindeki الحق kelimesinin هو الحق [hak O'dur] takdirinde hazfedilmiş bir mübtedânın haberi veya من ربك haberinin mübtedâsı olması muhtemeldir. الحق kelimesindeki Lâm-ı ta'rîf iki türlü yorumlanabilir: Birincisine göre bu dış dünyada tanınma ifade eder [*'ahd-i hāricî*] ki, bununla Peygamber (s.a.)'in, üzerinde bulunduğu *hak* [dava] veya "gerçeği / hakkı bile bile gizlerler" ifadesindeki *hak* kavramına işaret edilmektedir. Bu sonuncuya göre, âyetin ilgili kısmı; "Onların bu gizlemekte oldukları şey Rabbinden gelen gerçeğin ta kendisidir" şeklinde anlamlandırılır. İkinci görüşe göre bu Lâm-ı ta'rîf cins ifade eder ki, bu da hakkın başkasından değil, Allah'tan geldiği şeklinde anlaşılmasıdır. Yani *hak* senin üzerinde bulunduğun [hak dâva] gibi, Allah'tan geldiği sabit olandır; Allah'tan geldiği sabit olmayansa Ehl-i Kitab'ın üzerinde bulunduğu şey gibi bâtıl olan türdür.

[902] **Şayet,** "Sen الحق lâfzını (hazfedilmiş) mübtedânın haberi kıldığın vakit, من ربك'nin i'râb konumu ne olacaktır?" **dersen, şöyle derim:** Bunun haberden sonra gelmiş ikinci bir haber veya hâl olması caizdir. Ali (r.a.) bu âyeti öncesindeki ليكتمون الحقَّ *[gerçeği gizlerler]* cümlesinden bedel olarak, الحَقَّ من ربك şeklinde [mansūb] okumuştur. Buna göre mâna; "Onlar gerçeği; senin Rabbinden gelen gerçeği gizlerler." şeklinde yapılanır.

[903] "Öyleyse sakın şüphecilerden olma!" Yani "Onların bile bile gerçeği gizledikleri hususunda sakın şüphecilerden olma veya bunun Rabbinden geldiği hususunda sakın şüphecilerden olma.

148. Herkesin yöneleceği bir yönü var. Öyleyse, hayırlı işlerde yarışmaya bakın!.. Nerede olursanız olun, Allah hepinizi bir araya getirecektir. Allah elbette her şeye kadirdir.

[904] "Herkesin" yani farklı din mensuplarının "bir yönü" yani bir kıblesi "vardır." -Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654] kıraatinde ise ولكلّ قبلةٌ [Herkesin bir kıblesi var] şeklindedir.- هُوَ مُوَلِّيهَا ifadesi, "yüzünü çeviren" demektir. Böylece iki mef'ûlden biri (وجهه) hazfedilmiştir. Bir görüşe göre bu "çeviren" Allah Teâlâ'dır. Yani "Allah'ın çevireceği (bir yönü vardır)" demektir. Âyet izafet üzere ولكل وجهةٍ şeklinde de okunmuştur ki, buna göre mâna; "Her yöne döndüren Allah'tır" şeklinde olur. Böylece mef'ûl öne geçtiği için Lâm getirilmiştir ki, bu senin لِزيدٍ ضربتُ [Yalnız Zeyd'i dövdüm] ve لِزيدٍ ابوه ضاربُهُ [Babası yalnız Zeyd'i döver] demen gibidir. İbn Âmir (v.118/736) هو مُوَلّاها şeklinde (mef'ûl sıygasıyla) okumuştur. Bu kıraate göre âyet "Herkesin döndürüleceği bir yönü vardır" şeklinde yorumlanır.

١٤٧-﴿اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ﴾

[٩٠١] {اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ} يحتمل أن يكون الحق خبر مبتدأ محذوف، أي هو الحق؛ أو مبتدأ خبرُه {مِنْ رَبِّكَ}. وفيه وجهان: أن تكون اللام للعهد، والإشارة إلى الحق الذي عليه رسول الله ﷺ، أو إلى الحق الذي في قوله {لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ} [البقرة: ١٤٦]. أي هذا الذي يكتمونه هو الحق من ربك؛ وأن تكون للجنس على معنى: الحق من الله لا من غيره، يعني أن الحق ما ثبت أنه من الله، كالذي أنت عليه، وما لم يثبت أنه من الله، كالذي عليه أهل الكتاب، فهو الباطل.

[٩٠٢] فإن قلت: إذا جعلت الحق خبر مبتدأ فما محل {مِنْ رَبِّكَ}؟ قلت: يجوز أن يكون خبرًا بعد خبر، وأن يكون حالًا. وقرأ عليّ رضي الله عنه الحقَّ من ربك، على الإبدال من الأوّل، أي يكتمون الحقَّ الحقَّ من ربك.

[٩٠٣] {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ} الشاكّين في كتمانهم الحق مع علمهم، أو في أنه من ربك.

١٤٨-﴿وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيهَا فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللَّهُ جَمِيعًا إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[٩٠٤] {وَلِكُلٍّ} من أهل الأديان المختلفة {وِجْهَةٌ} قبلة. وفي قراءة أبيّ ولكلٍّ قبلةٌ؛ {هُوَ مُوَلِّيهَا} وجهَه، فحذف أحد المفعولين. وقيل {هُوَ} لله تعالى، أي الله موليها إياه. وقرئ ولكلِّ وجهةٍ على الإضافة؛ والمعنى وكل وجهةٍ اللّهُ موليها، فزيدت اللام لتقدم المفعول، كقولك: لزيدٍ ضربت ولزيدٍ أبوه ضاربه. وقرأ ابن عامر هو مُوَلَّاها، أي هو مُوَلّى تلك الجهةِ، وقد وُلِّيَها.

[905] Mâna şöyledir: Gerek sizden gerek başkalarından; her ümmetin yöneleceği bir kıblesi vardır. "Öyleyse hayırlı işlerde yarışmaya bakın!" Yani hepiniz, kıble vb. hususlarla alâkalı olarak o hayırlı işlerde başkalarıyla yarışın. "Ey Ümmet-i Muhammed! Her birinizin güney veya kuzey yahut doğu ya da batı yönüne olmak üzere namaz kılacağı bir yön vardır; binaenaleyh hayırlı işlerde yarışın!" anlamı da kastedilmiş olabilir. "Nerede olursanız olun" yani [ilâhî emre] uyan uymayan her amelle ilgili karşılık görmek için "Allah hepinizi bir araya getirecektir"; O'nu âciz bırakacak değilsiniz. Mâna şu şekilde de düşünülebilir: Farklılık arz etse bile sonuçta Kâbe'nin semtine bakan bir yöne denk gelecek taşan / artık yön'lere doğru yarışın! Farklı yönlerin neresinde olursanız olun, Allah hepinizi getirip toplayacak ve namazlarınızı tek bir yöne kılınmış gibi sayacaktır; öyle ki, Mescid-i Haram civarında bulunmuş vaziyette kılıyormuşsunuz gibi sayılacaksınız.

149-150. Nereden çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Haram'a doğru çevir. Şüphesiz, Rabbinden gelen gerçek budur. Allah, yaptıklarınızdan gafil değildir. Evet, nereden çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Haram'a doğru çevir. Siz de (ey mü'minler!) nerede olursanız olun, yüzünüzü o tarafa çevirin. Ta ki, -zalim olanlardan başka- insanların, aleyhinizde bir argümanı bulunmasın (zalimler daima takacak bir kulp bulurlar)! Artık onlardan korkmayıp Benden korkun ki, üzerinizdeki nimetimi tamamlayayım; siz de doğru yolda gidebilesiniz.

[906] "Her nereden çıkarsan çık", yani hangi beldeden yolculuğa çıkarsan çık, namaz kıldığın vakit, "yüzünü Mescid-i Haram'a doğru çevir. Şüphesiz [Rabbinden gelen gerçek] budur" yani emredilen bu husustur.

[907] يعملون Tâ'lı ve Yâ'lı olarak okunmuştur ["sizin yaptıklarınızdan" / "onların yaptıklarından"].

[908] "Nereden çıkarsan çık…" ifadesinin tekrarı, kıble meselesinin iyice pekiştirilmesi için olmuştur. Çünkü nesih, bedâ'dan [yani "bilmediği bir hususun Allah'a -güya- sonradan aşikar olması" inanışından] ayrılmasına ihtiyaç bulunan; fitneye, şüpheye ve şeytanın aldatmacalarına açık bir konudur. İşte [kıble meselesi] kendilerine bu sebeple tekrarlanıp sunuldu; ta ki sebat gösterip azimli olsunlar ve işi ciddiye alsınlar. Bir de, bu her bir kişinin bir başkasından farklı alâka kuracağı bir husustur ve bu yüzden kıblenin faydaları muhteliftir.

[909] "İçlerinden zulmedenler müstesna" ifadesi, "insanlar"dan istisna olup, anlam şöyledir: Ta ki, "O, sırf kavminin dinine meylettiği ve memleketini sevdiği için Kâbe'yi bizim kıblemize tercih etti; hak üzere olsaydı, peygamberlerin kıblesinden ayrılmazdı" diyen inatçılar müstesna, Yahudilerden hiç kimsenin (aleyhinize) bir hücceti bulunmasın.

[٩٠٥] والمعنى: لكل أمّة قبلة تتوجه إليها، منكم ومن غيركم {فَاسْتَبِقُوا} أنتم {الخَيْرَاتِ} واستبقوا إليها غيركم من أمر القبلة وغيره. ومعنى آخر وهو أن يراد: ولكل منكم يا أمة محمد وجهة، أي جهة يصلّى إليها جنوبية أو شمالية أو شرقية أو غربية، فاستبقوا الخيرات. {أَيْنَمَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللهُ جَمِيعًا} للجزاء من موافق ومخالف لا تُعجِزونه.

٥ ويجوز أن يكون المعنى: فاستبقوا الفاضلات من الجهات وهي الجهات المسامِتة للكعبة وإن اختلفت، أينما تكونوا من الجهات المختلفة يأت بكم الله جميعًا يجمعكم ويجعل صلواتكم كأنها إلى جهة واحدة، وكأنكم تصلون حاضري المسجد الحرام.

١٤٩-﴿وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَمَا اللهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾ ١٥٠-﴿وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ ١٠ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي وَلِأُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾

[٩٠٦] {وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ} أي ومن أي بلد خرجت للسفر {فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} إذا صليت. {وإنَّهُ} وإن هذا المأمور به.

١٥ [٩٠٧] وقرئ {تَعْمَلُونَ} بالتاء والياء.

[٩٠٨] وهذا التكرير لتأكيد أمر القبلة وتشديده، لأن النسخ من مظانّ الفتنة والشبهة وتسويل الشيطان، والحاجةِ إلى التفصلة بينه وبين البَدَاء فكرر عليهم ليثبُتُوا ويعزموا ويجدّوا؛ ولأنه نيط بكل واحد ما لم يُنَط بالآخر فاختلفت فوائدها.

[٩٠٩] {إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا} استثناء من الناس، ومعناه لئلا يكون حجة لأحد من ٢٠ اليهود إلا للمعاندين منهم القائلين: ما ترك قبلتنا إلى الكعبة إلا ميلًا إلى دين قومه وحبًّا لبلده، ولو كان على الحق للزم قبلة الأنبياء.

[910] **Şayet** “Kıble değiştirilmemiş olsaydı, içlerinden insaflı olanlar için ne tür bir hüccet söz konusu olacaktı da, bu hüccetten sakınılıp, inatçıların hüccetine aldırış edilmeyecekti?” **dersen, şöyle derim:** Bunlar; “Ona ne oluyor da -Tevrat’ta kendisinin bir özelliği olarak anlatıldığı şekilde- atası İbrahim’in kıblesine dönmüyor?!” diyorlardı.

[911] **Şayet** “İnatçıların sözü nasıl hiçbir kayıt getirilmeden *hüccet* diye isimlendiriliyor?” **dersen, şöyle derim:** Çünkü onlar bu sözü hüccet olduğu anlayışıyla sevk etmekteydiler.

[912] Âyetin; “Ta ki; İbrahim ve Arapların atası olan İsmail’in kıblesi Kâbe’ye yönelmeyi terkettiğiniz için, Arapların sizin aleyhinize bir hüccet ve itirazları bulunmasın. Ancak içlerinden zalim olanlar müstesna ki, onlar da ‘Gerçeği gördü de, tekrar atalarının kıblesine döndü; çok sürmez, onların dinine de döner bu!..’ diyen Mekkelilerdir” şeklinde anlamlandırılması da caizdir.

[913] Zeyd b. Ali (r.a.) [v.122/740] أَلَا الذين ظلموا şeklinde okumuş ve حجة kelimesinde vakfetmiş; sonra ألا dikkat çekme ifadesi olarak cümle başlangıcı yapılmıştır. [“Dikkat edin! İçlerinden zalim olanlar var ya, onlardan korkmayın!” anlamında].

[914] “Onlardan korkmayın.” Binaenaleyh, onların sizin kıblenize sataşmalarından korkmayın; zira onlar size zarar veremez demektir. “Benden korkun!” Yani benim emrime ve sizin için yararlı gördüklerime muhalif iş tutmayın!

[915] [ولِأُتِمَّ’nin başındaki] Lâm’ın müteallakı hazfedilmiş olup mâna; “Nimeti size tamamlamam ve hidayet bulmanızı istememden ötürü bunu size emrettim” şeklindedir. Yahut gizli bir sebep üzerine atfedilir ki, buna göre; “Sizi muvaffak kılayım ve nimetimi size tamamlayayım diye benden korkun” denmiş gibi olur. لئلا يكون üzerine atfedildiği de söylenmiştir. Hadiste; *“Nimetin tamamı cennete girmektir”* buyrulmuştur [*Tirmizî,* “De‘avât”, 94]. Yine Ali (r.a.)’ın; “Nimetin tamamı İslâm üzere ölmektir” dediği vârittir.

[٩١٠] فإن قلت: أي حجة كانت تكون للمنصفين منهم لو لم يحوَّل حتى احترز من تلك الحجة ولم يبال بحجة المعاندين؟ قلت: كانوا يقولون ما له لا يحوَّل إلى قبلة أبيه إبراهيم، كما هو مذكور في نعته في التوراة.

[٩١١] فإن قلت: كيف أطلق اسم الحجة على قول المعاندين؟ قلت: لأنهم يسوقونه سياق الحجة.

[٩١٢] ويجوز أن يكون المعنى: لئلا يكون للعرب عليكم حجة واعتراض في ترككم التوجه إلى الكعبة التي هي قبلة إبراهيم وإسماعيل أبي العرب { إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ} وهم أهل مكة حين يقولون: بدا له فرجع إلى قبلة آبائه ويوشك أن يرجع إلى دينهم.

[٩١٣] وقرأ زيد بن علي رضي الله عنه : أَلَا الذين ظلموا منهم، على أن ألا للتنبيه ووقف على حجة ثم استؤنف منبهًا

[٩١٤] {فَلَا تَخْشَوْهُمْ} فلا تخافوا مطاعنهم في قبلتكم، فإنهم لا يضرونكم، {وَاخْشَوْنِي} فلا تخالفوا أمري وما رأيته مصلحة لكم.

[٩١٥] ومتعلق اللام محذوف، معناه: ولإتمامي النعمة عليكم وإرادتي اهتداءكم أمرتكم بذلك؛ أو يعطف على علة مقدرة، كأنه قيل:واخشوني لأوفقكم ولأتم نعمتي عليكم. وقيل: هو معطوف على {لِئَلَّا يَكُونَ}. وفي الحديث: «تمام النعمة دخول الجنة.» وعن علي رضي الله عنه : «تمام النعمة الموت على الإسلام.»

151. Nitekim size; âyetlerimizi size okuyan, sizi arındıran, kitabı ve hikmeti size öğreten ve bilmediğiniz şeyleri size bildiren kendi içinizden bir peygamber gönderdik.

152. Öyleyse siz beni zikredin; Ben de sizi zikredeyim. Bana şükredin! Nankörce inkâr etmeyin Beni.

153. Ey iman edenler! Sabırla ve namazla yardım isteyin. Allah, elbette sabredenlerle beraberdir.

154. Allah yolunda öldürülenlere ölü demeyin. Aksine diridirler, ama siz fark etmezsiniz.

[916] كما ارسلنا [Nitekim... gönderdik] ifadesindeki كَ edatı ya öncesiyle ya da sonrasıyla ilintilidir. Birincisine göre mâna; "Peygamber göndermekle size dünyada nimetimi tamamladığım gibi, âhirette de sevapla size nimetimi tamamlayayım diye" şeklinde olurken, ikincisine göre sonrasına bağlı olup şöyle olacaktır: Peygamber göndermekle ben sizi hatırladığım gibi...

[917] "Öyleyse siz beni" itaat ederek "zikredin; Ben de sizi" sevap vererek "zikredeyim. Bana" yani size verdiğim nimetlere "şükredin! Nankörce inkâr etmeyin Beni", yani nimetlerimi.

[918] Onlar "ölüdür" [demeyin], "aksine, diridirler, ama siz fark etmezsiniz." Yani onların dirilik hâllerinin nasıl olduğunu fark etmezsiniz. Hasan-ı Basrî'den şöyle nakledilmiştir: Şehitler Allah'ın katında diridirler; rızıkları ruhlarına sunulur da, onlara huzur ve ferah ulaşır. Tıpkı Firavun hanedanının ruhlarına sabah akşam ateşin sunulup da kendilerine zahmet ulaştığı gibi. Mücâhid'den [v.103/721] rivayet edildiğine göre şehitler cennette olmamalarına rağmen [kabirlerinde] cennet meyveleriyle rızıklanır ve cennetin kokusunu duyarlar. [Ulemâ] dediler ki, Allah'ın şehidin cüzlerinden, zerre hacminde de olsa, yekpare bir bütün oluşturup, buna hayat vermesi ve nimetleri ona ulaştırması caizdir.

[919] Denildiğine göre âyet Bedir şehitleri hakkında nâzil olmuştur ki, bunlar 14 kişiydiler.

١٥١-﴿كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولا مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ﴾

١٥٢-﴿فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلا تَكْفُرُونِ﴾

١٥٣-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾

٥ ١٥٤-﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ﴾

[٩١٦] {كَمَا أَرْسَلْنا} إما أن يتعلق بما قبله، أي {وَلِأُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ} [البقرة: ١٥٠] في الآخرة بالثواب كما أتممتها عليكم في الدنيا بإرسال الرسول؛ أو بما بعده: أي كما ذكرتكم بإرسال الرسول...

١٠ [٩١٧] {فَاذْكُرُونِي} بالطاعة {أَذْكُرْكُمْ} بالثواب، {وَاشْكُرُوا لِي} ما أنعمت به عليكم {وَلَا تَكْفُرُونِ} ولا تجحدوا نَعْمائي.

[٩١٨] {أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ} هم أموات بل هم أحياء {وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ} كيف حالهم في حياتهم. وعن الحسن: أن الشهداء أحياء عند الله تعرض أرزاقهم على أرواحهم فيصل إليهم الوجع. وعن مجاهد: يرزقون ثمر الجنة ويجدون ريحها

١٥ وليسوا فيها. وقالوا: يجوز أن يجمع الله من أجزاء الشهيد جملة فيحييها ويوصل إليها النعيم، وإن كانت في حجم الذرة.

[٩١٩] وقيل: نزلت في شهداء بدر، وكانوا أربعة عشر.

155-156. Sizi elbette biraz korku, biraz açlık, biraz da mallardan, canlardan ve mahsullerden yana eksiklik ile sınayacağız. Sen şu sabredenleri müjdele ki 'Biz Allah'a aitiz ve yalnız O'na döneceğiz' derler.

[920] "Sizi elbette sınayacağız" yani itaatinizde sabır ve sebat gösterip göstermeyeceğinizi, Allah'ın emrine ve hükmüne teslim olup olmayacağınızı, sınamak için sizin durumlarınızı imtihan edenin yaptığına benzer şekilde sınayacak; bu konularda sizi bir tür musibete duçar edeceğiz. شيء ifadesi "azıcık bir şeyle" demektir, yani tüm bu belâların her birinden azıcık bir şeyle, ucundan [sınayacağız].

[921] "Sabrederek" bela anında istircâ' "edenleri müjdele." Zira istircâ', yani önünde sonunda Allah'a döneceği bilincinde olmak ve bunu ikrar etmek, bir teslimiyettir; boyun eğiştir. Peygamber (s.a.)'in: "Kim musibet anında *İnnâ li'llâhi ve innâ ileyhi râci'ûn* derse Allah onun musibetini şifaya kavuşturur; akıbetini güzel kılar ve (aldığının yerine) kendisine daha elverişli, razı olacağı bir şey verir" dediği rivayet edilmiştir. Yine rivayete göre Peygamber (s.a.), kandili söndüğünde: *"İnnâ lillâh ve innâ ileyhi râci'ûn"* demiştir. Kendisine "Bu da mı musibet?" denilmesi üzerine, "Evet; mü'mine eza veren her şey kendisi için bir musibettir" buyurmuştur [KT.b].

[922] Allah Teâlâ'nın "azıcık bir şeyle" buyurarak [imtihana konu olan hususları] azımsamasının sebebi, insanın başına gelen her bir belânın büyük olsa bile, fevkinde onu azımsatacak başka bir şey bulunacağını belirtmek, onlara [işi] hafifletmek ve kendi rahmetinin her durumda onlarla beraber olup, onlardan hiç ayrılmayacağını kendilerine göstermek içindir. Allah'ın bunu onlara vukuundan önce vaat etmesi iç dünyalarını buna bağlayıp ısındırsınlar diye olmuştur.

[923] ونقص *[Ve birazcık eksilterek]* ifadesi, ya شيء ya da الخوف üzerine atfedilmiş olup, mâna; "mallardan birazcık eksilterek" şeklinde takdir edilir.

[924] "Müjdele" emrindeki hitap, Peygamber (s.a.)'e veya kendisinden müjdeleme beklenebilen herkese mahsustur.

[925] Şâfi'î'den [v.204/820] rivayet edildiğine göre; âyetteki "korku" Allah korkusu, açlık Ramazan ayı orucu, malların eksiltilmesi zekât ve sadakalar, canların eksiltilmesi hastalıklar, meyvelerin eksiltilmesi de evlâtların ölümüdür [çünkü evlât gönül meyvesidir].

١٥٥-﴿وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ﴾

١٥٦-﴿الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾

[٩٢٠] {وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ} ولنصيبنكم بذلك إصابة تُشبه فعل المختبر لأحوالكم، هل تصبرون وتثبُتون على ما أنتم عليه من الطاعة وتُسلِمون لأمر الله وحكمه أم لا؟ {بِشَىْءٍ} بقليل من كل واحد من هذه البلايا وطرف منه.

[٩٢١] {وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ} المسترجعين عند البلاء؛ لأنّ الاسترجاع تسليم وإذعان. وعن النبي ﷺ: «من استرجع عند المصيبة جبَر الله مصيبته وأحسن عقباه وجعل له خلفًا صالحًا يرضاه.» وروي أنه طفئ سراج رسول الله ﷺ فقال: «إنا لله وإنا إليه راجعون» فقيل: أمصيبة هي؟ قال: «نعم كل شيء يؤذي المؤمن فهو له مصيبة.»

[٩٢٢] وإنما قلل في قوله: {بِشَيْءٍ} ليؤذن أن كل بلاء أصاب الإنسان وإن جلّ ففوقه ما يقلّ إليه؛ وليخفف عليهم ويريهم أن رحمته معهم في كل حال لا تزايلهم؛ وإنما وعدهم ذلك قبل كونه ليوطّنوا عليه نفوسهم.

[٩٢٣] {نَقْصٍ} عطف على {شَيْءٍ} أو على الخوف، بمعنى: وشيء من نقص الأموال.

[٩٢٤] والخطاب في {بَشِّرِ} لرسول الله ﷺ، أو لكل من يتأتى منه البشارة.

[٩٢٥] وعن الشافعي رحمه الله في الخوف: خوف الله، والجوع: صيام شهر رمضان، والنقص من الأموال: الزكوات والصدقات، ومن الأنفس: الأمراض، ومن الثمرات؛ موت الأولاد.

[926] Peygamber (s.a.)'den rivayet edilmiştir: "Bir kulun çocuğu öldüğünde Allah Teâlâ meleklere der ki:

"-Kulumun çocuğunu aldınız öyle mi?" Melekler:

"-Evet" derler. Allah Teâlâ:

5 "-Onun gönül meyvesini aldınız öyle mi?" buyurur. Melekler:

"-Evet" derler. Allah Teâlâ:

"-Peki, kulum ne dedi?" diye sorar. Melekler derler ki:

"-Sana hamdetti ve *İnnâ li'llâh ve innâ ileyhi râci'ûn* dedi." Bunun üzerine Allah Teâlâ der ki:

10 "-Kuluma cennette bir ev kurun ve adını *Beytülhamd* (Hamdetme evi) koyun" [*Tirmizî,* "Cenâiz", 36].

157. Bunlar için Rableri tarafından şefkat üstüne şefkat ve rahmet vardır;

[927] [صلوات kelimesinin tekili olan] صلاة meyletmek ve şefkat göstermek 15 anlamında olup, burada *ra'fet* / şefkat mânasında kullanılmış ve *rahmet* lâfzıyla birlikte zikredilmiştir. Tıpkı رأفة ورحمة ["(... Kalplerine) şefkat ve merhamet (yerleştirdik)." (Hadîd 57/27)] ve رؤف رحيم [(Peygamber onlara karşı) cok şefkatli ve merhametlidir." (Tevbe 9/117)] âyetlerindeki gibi. Buna göre mâna; "Onlara şefkat üstüne şefkat, merhamet vardır. Hem ne merhamet!.." şeklinde takdir edilir.

20 [928] "Doğru yolda gidenler de bunlardır", yani *İnnâ lillâh...* demeleri ve Allah'ın emrine teslim olmaları itibariyle doğru yolu bulanlar bunlardır.

158. Safa ile Merve, şüphesiz Allah'ın şiârlarındandır. Dolayısıyla, her kim hac veya umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret ederse, bu ikisini tavaf etmesinde bir sakınca yoktur. Kim gönüllü olarak iyilik yaparsa, Allah; 25 iyilikleri asla karşılıksız bırakmaz, mutlak ilim sahibi'dir (Şâkir, Alîm).

[929] Safâ ve Merve iki dağın özel isimleridir; tıpkı *Sammân* [الصَمّانُ] ve *Mukattam* [المُقَطَّمُ] gibi. شعائر, "alâmet" anlamındaki شعيرة kelimesinin çoğuludur. Yani "[O Safâ ve Merve] Allah'a ibadet için şekillendirilmiş dinî merasimlerden ve kulluk nişanelerindendir" demektir. Hac (الحج) kastetmek, *i'timâr* 30 (الاعتمار) ise ziyaret demek olup, her ikisinde de öne çıkan kullanım o bilinen iki ibadete özgü olmak üzere Beyt'i (Kâbe) amaçlayıp, ziyaret etmektir. Bu ikisi (hac ve umre) anlam itibariyle; nesneler dünyasında 'yıldız' ve 'ev' gibidirler [yani, Arapçada yıldız / necm denince artık nasıl Ülker yıldızı, ev /beyt denince de nasıl Tanrı evi / Beytullah anlaşılıyorsa, hacc / amaçlamak ve umre / ziyaret kelimeleri kullanıl-35 dığında da hac ve 'umre anlaşılır].

[٩٢٦] وعن النبي ﷺ : «إذا مات ولد العبد قال الله تعالى للملائكة: أقبضتم ولد عبدي؟ فيقولون: نعم، فيقول: أقبضتم ثمرة قلبه؟ فيقولون: نعم، فيقول الله تعالى: ماذا قال عبدي؟ فيقولون: حمدك واسترجع، فيقول الله تعالى: ابنوا لعبدي بيتًا في الجنة وسمُّوه بيت الحمد.»

٥ ١٥٧-﴿أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ﴾

[٩٢٧] والصلاة: الحنُوّ والتعطف، فوضعت موضع الرأفة وجمع بينها وبين الرحمة. كقوله تعالى {رَأْفَةً وَرَحْمَةً} [الحديد: ٢٧]، {رَءُوفٌ رَحِيمٌ} [التوبة: ١١٧]. والمعنى: عليهم رأفة بعد رأفة، ورحمة أيّ رحمة.

[٩٢٨] {وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ} لطريق الصواب حيث استرجعوا وسلموا لأمر الله.

١٠ ١٥٨-﴿إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ﴾

[٩٢٩] والصَّفا والمروة علمان للجبلين، كالصَّمَّان والمُقَطَّم؛ والشعائر جمع شعيرة وهي العلامة، أي من أعلام مناسكه ومتعبداته؛ والحج: للقصد؛ والاعتمار: الزيارة، فغلبا على قصد البيت وزيارته للنُّسكين المعروفين، وهما في المعاني كالنجم

١٥ والبيت في الأعيان.

[930] يَطَّوَّفَ aslında يَتَطَوَّفَ olup, [Tâ, Tā harfine] idğâm edilmiştir. Bu kısım طاف fiilinden alınmış olarak أَنْ يَطُوفَ şeklinde de okunmuştur.

[931] Şayet dersen ki, "Önce o ikisinin [Safâ-Merve] Allah'ın şiarlarından olduğu söylenip, daha sonra nasıl *'[hac veya umreye niyet edenin] bu ikisini tavaf etmesinde bir sakınca yoktur'* denebiliyor?" Şöyle derim: Safâ tepesinde İsâf**,** Merve tepesinde ise Nâile isimlerinde iki put vardı. Rivayete göre; bu ikisi Kâbe'de zina eden bir adamla bir kadınmış; bunlar akabinde taşa dönüşmüş ve ibret alınsın diye bu iki tepeye konmuşlar. Nihayet zamanla Allah'ı bırakıp bu ikisine ibadet edilir olmuş. Böylece Cahiliye halkı [bu iki tepe arasında] sa'yettikleri vakit bu iki putu sıvazlarlarmış. Nihayet İslâm gelip de putlar kırılınca, Müslümanlar her ne kadar bu konuda bir günahları olmasa da, Cahiliye fiili olması hasebiyle bu iki tepe arasında tavaf yapmayı yadırgamışlardı. Böylece söz konusu günah kendilerinden kaldırılmış oldu.

[932] *Sa'y* ihtilâflı bir meseledir; [i] bazıları "sakınca yok" ifadesinden ve insanların yapmakla yapmamak arasında muhayyer bırakılmasından hareketle, *sa'y*in nafile bir ibadet olduğunu söylemişlerdir. Aynı âyetin devamındaki "Her kim de gönlünden koparak bir hayır işlerse…" ifadesi de bunu pekiştirmektedir. Aynı üslup şu âyetlerde de söz konusudur: "(Bu koca da) onu boşadığı takdirde onların (eski karı-kocanın) tekrar birbirlerine dönüp evlenmelerinde bir günah yoktur." [Bakara 2/230]; "Bununla birlikte, kim gönülden bir iyilik yaparsa (fidyeyi fazla verirse) bu kendisi için daha hayırlıdır." [Bakara 2/184] Bu görüş Enes, İbn Abbâs [v.68/688] ve İbnü'z-zübeyr'den [v.94/713] nakledilmiş olup, İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v.32/652] فلا جناح عليه أن لا يطوّف بهما [O ikisini tavaf etmemesinde bir günah yoktur] şeklindeki kıraati de bu görüşü desteklemektedir. [ii] Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a [v.150/767] göre ise sa'y, haccın rüknü olmayıp, vaciptir ve terkedene kurban gerekir. Evvelki âlimlere göre terkedene bir şey lâzım gelmez. [iii] Mâlik [v.179/795] ve Şâfi'î'ye [v.204/820] göre ise sa'y haccın bir rüknüdür; zira [İbn Hanbel ve İbn Mace'nin rivayet ettiği bir hadiste] Peygamber (s.a.): "Sa'yediniz! Çünkü Allah sa'yetmeyi size farz kıldı" buyurmuştur.

[933] İlgili fiil ومن يَطَّوَّعَ şeklinde [muzâri'] de okunmuştur ki, açılımı ومن يَتَطَوَّعَ olup, Tâ, Tā'ya idğam edilmiştir. İbn Mes'ûd (r.a.)'ın kıraatinde bu kısım ومن يتطوَّعَ بِخَيْرٍ şeklinde yer almaktadır.

[٩٣٠] وأصل {يَطَّوَّفَ} يتطوّف، فأدغم. وقرئ أن يطُوف من طاف.

[٩٣١] فإن قلت: كيف قيل إنهما من شعائر الله، ثم قيل لا جناح عليه أن يطوف بهما؟ قلت: كان على الصفا إساف، وعلى المروة نائلةُ، وهما صنمان؛ يروى: أنهما كانا رجلًا وامرأة زنيا في الكعبة، فمُسخا حجرين فوضعا عليهما ليُعتبر بهما، فلما ٥ طالت المدّة عُبدا من دون الله، فكان أهل الجاهلية إذا سعوا مسحوهما، فلما جاء الإسلام وكُسرت الأوثان كره المسلمون الطواف بينهما لأجل فعل الجاهلية وأن لا يكون عيهم جناح في ذلك، فرفع عنهم الجناح.

[٩٣٢] واختلف في السعي، فمن قائل: هو تطوّع بدليل رفع الجناح وما فيه من التخيير بين الفعل والترك، كقوله {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا} [البقرة: ٢٣٠]، ١٠ وغير ذلك، ولقوله {وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا} كقوله {فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ} [البقرة: ١٨٤]. ويروى ذلك عن أنس وابن عباس وابن الزبير؛ وتنصره قراءة ابن مسعود: فلا جناح عليه أن لا يطوّف بهما. وعن أبي حنيفة رحمه الله: أنه واجب وليس بركن، وعلى تاركه دمٌ. وعند الأوّلين لا شيء عليه. وعند مالك والشافعي: هو ركن، لقوله عليه السلام: «اسعوا فإن الله كتب عليكم السعي.»

١٥ [٩٣٣] وقرئ ومن يطوّع. بمعنى: ومن يتطوع، فأدغم. وفي قراءة عبد الله ومن يتطوع بخير.

159. İndirdiğimiz açık delilleri ve hidayeti -Biz bunları kitapta insanlara açıkça beyan ettikten sonra- gizleyenleri, elbette Allah da lânetler, lânetçiler de lânetler.

[934] "İndirdiğimiz açık delilleri" yani Tevrat'ta Muhammed (s.a.)'in durumuna tanıklık eden âyetleri "ve hidayeti" yani onun [Tevrat'taki] sıfatları sayesinde insanı kendisine tâbi olmaya ve iman etmeye götüren kılavuzu, "Biz bunları kitapta insanlara açıkça beyan ettikten" yani Tevrat'ta onlardan hiçbirinde herhangi bir kapalılık ve karışıklık bırakmayacak şekilde şerh ettikten "sonra gizleyenleri;" açıklayıp şerh eden bu kitaba kastedip, onu gizleyerek insanların anlayamayacağı bir hâle getirenleri, yani Yahudi hahamlarını "elbette Allah da lânetler, lânetçiler" yani onlara karşı kendilerinden lânet okumaları beklenebilenler "de lânetler" ki, bunlar meleklerin yanı sıra imanlı insan ve cinlerdir.

160. Dönüş yaparak durumlarını düzeltenler ve (kitabın muhtevasını insanlara) açıklayanlar müstesna... Bunların dönüşlerini kabul ederim. Benim zira, 'tevbeleri daima kabul eden', merhametli (Tevvâb, Rahîm).

[935] "Ve durumlarını düzeltenler" yani bozdukları durumlarını düzeltip aşırılıklarını telafi edenler *"ve"* Allah'ın, kendi kitaplarında açıkladığı, fakat kendilerinin gizlediği şeyleri insanlara "açıklayanlar" veya ettikleri tevbeyi insanlara ilan edenler [müstesna] ki, bu sayede üzerlerindeki inkâr damgasını silip, daha önce tanındıklarının tersine tanınarak, başka bozucuların da kendilerine uymasını sağlamış olacaklardır.

161-162. Nankörce inkâr edip de inkârcı olarak ölenler; Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti şüphesiz bunların üzerinedir. Hem de kalıcı olarak... Onlardan ne azap hafifletilir ne de yüzlerine bakılır.

[936] "Nankörce inkâr edenler" yani [Peygamber (s.a.)'in nübüvvetini kendi halkından] gizleyip de tevbe etmeyenler var ya… Burada, onların dirilerine lânet edilmesinin ardından ölülerine de lânet edilmektedir. Hasan-ı Basrî; والملائكةِ والناسِ أجْمَعِينَ kelimelerini; *lâfzatullāh*ın mahalline atfederek والملائكةُ والناسُ أجْمَعُونَ şeklinde merfû' okumuştur; çünkü *lâfzatullāh* [lânet eden olarak] fâil konumunda takdir edilmiştir. Bu tıpkı senin; عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدٍ وعمرٍو [Zeyd ve Amr'ın vuruşuna şaştım!] demen gibidir ki, bununla, عَجِبْتُ مِنْ أنْ ضَرَبَ زَيْدٌ وَ عَمْرٌو [Zeyd ve Amr'ın vurmasından dolayı şaştım] demek istiyorsundur. Böylece âyette; "Bunlar var ya, işte Allah'ın, meleklerin [ve bütün insanların] lâneti bunların üzerine olmuştur" denmiş gibidir.

١٥٩-﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ﴾

[٩٣٤] {إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ} من أحبار اليهود {مَا أَنْزَلْنَا} في التوراة {مِنَ الْبَيِّنَاتِ} من الآيات الشاهدة على أمر محمد ﷺ {وَالْهُدَى} والهداية بوصفه إلى اتباعه و
٥ الإيمان به {مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ} ولخصناه {لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ} في التوراة، لم ندَع فيه موضع إشكال ولا اشتباه على أحد منهم، فعمدوا إلى ذلك المبيَّن الملخص فكتموه ولَبَّسوا على الناس {أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ} الذين يتأتى منهم اللعن عليهم، وهم الملائكة والمؤمنون من الثقلين.

١٦٠-﴿إِلا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنُوا فَأُولَئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَأَنَا التَّوَّابُ
١٠ الرَّحِيمُ﴾

[٩٣٥] {وَأَصْلَحُوا} ما أفسدوا من أحوالهم، وتداركوا ما فرط منهم {وَبَيَّنُوا} ما بينه الله في كتابهم فكتموه، أو بينوا للناس ما أحدثوه من توبتهم ليمحوا سِمة الكفر عنهم، ويُعرَفوا بضدّ ما كانوا يعرفون به، ويقتدي بهم غيرهم من المفسدين.

١٦١-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلائِكَةِ
١٥ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾

١٦٢-﴿خَالِدِينَ فِيهَا لا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلا هُمْ يُنْظَرُونَ﴾

[٩٣٦] {إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا} يعني الذين ماتوا من هؤلاء الكاتمين ولم يتوبوا. ذكر لعنتهم أحياء ثم لعنتهم أمواتًا. وقرأ الحسن والملائكةُ والناسُ أجمعون، بالرفع عطفًا على محل اسم الله، لأنه فاعل في التقدير، كقولك: عجبت من ضرب زيد وعمرو،
٢٠ تريد من أن ضرب زيد وعمرو، كأنه قيل: أولئك عليهم أنْ لعَنَهم اللهُ والملائكة.

[937] **Şayet**, “İnsanlar içerisinde hem Müslüman hem kâfir varken âyette ‘ve bütün insanların lâneti’ denmesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Allah bununla lânet okumasının kāle alınacağı kimseleri kastetmiştir ki, onlar da mü’minlerdir. Yine denildiğine göre Kıyamet Günü bunlar birbirlerine lânet edeceklerdir.

[938] “Orada kalıcı olarak” yani o lânetin içerisinde kalıcı olarak. Denildiğine göre; “o ateşin içinde kalıcıl olarak” anlamı da mevcuttur. Ne var ki, bu durumda “ateş / النار konumun mehabeti ve korkutmak sebebiyle [isim yerine] zamir olarak zikredilmiştir.

[939] وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ifadesinde يُنْظَرُون fiili [نظر kökünden değil] إنْظار kökündendir ve buna göre mâna; “Onlara ne mühlet verilir ne de geciktirilirler” şeklindedir; ancak “Mazeret beyan etmelerine fırsat verilmez ve yüzlerine rahmet nazarıyla bakılmaz” şeklinde de olabilir.

163. (Ey Ehl-i Kitap! Ey Müslümanlar!) Hepinizin tanrısı aynı tanrıdır; O’ndan başka tanrı yoktur; mutlak merhamet sahibidir, bilfiil merhamet eder (Rahmân, Rahîm).

[940] إله واحد yani ilâhlıkta tek olup, hicbir ortağı yoktur; O’ndan başkasının “ilâh ” diye adlandırılması doğru değildir. “O’ndan başka tanrı yoktur” ifadesi, Allah’tan başkasını nefyedip, zâtını ispat etmekle vahdaniyeti ortaya koymaktadır. “Rahmândır, Rahîm’dir”, yani aslî ve fer‘î bütün nimetlerin sahibidir; O’ndan başka hiçbir şey bu sıfata sahip olamaz. Zira O’ndan başka her şey ya nimettir ya da nimet verilendir. Denildiğine göre; Müşriklerin Kâbe çevresinde üç yüz altmış putları vardı. Onlar bu âyeti işitince taaccüp etmiş ve “Eğer doğruysan, bize senin doğruluğunu bilebileceğimiz bir mucize getir” demişlerdi de bunun üzerine şu [müteakip] âyet nâzil olmuştu:

164. Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün peşpeşe gelişinde, insanlara yararlı şeylerle denizde aheste aheste giden gemilerde, Allah’ın gökten indirip -ölümünden sonra- yeryüzünü dirilttiği suda, her türlü canlıyı oraya yaymasında, rüzgârları bir o tarafa, bir bu tarafa estirmesinde, gök ile yer arasında emre amade bekleyen bulutlarda, aklını çalıştıran bir toplum için elbette âyetler [deliller] vardır.

[941] “Gece ile gündüzün peşpeşe gelişinde” ifadesi, gece ve gündüzün birbirinin ardı sıra gelişinde demektir. Zira o ikisinden her biri yekdiğerini takip etmektedir. Tıpkı “Geceyi ve gündüzü birbiri ardınca getiren O’dur” [Furkan 25/62] âyetinde yer aldığı gibi.

[٩٣٧] فإن قلت: ما معنى قوله {وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ} وفي الناس المسلم والكافر. قلت: أراد بالناس من يُعتدّ بلعنه، وهم المؤمنون. وقيل: يوم القيامة يلعن بعضهم بعضًا.

[٩٣٨] {خَالِدِينَ فِيهَا} في اللعنة. وقيل: في النار، إلا أنها أضمرت تفخيمًا لشأنها وتهويلًا.

[٩٣٩] {وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ} من الإنظار أي لا يُمهَلون ولا يؤجَّلون، أو لا ينتظرون ليعتذروا، أولا ينظر إليهم نظر رحمةٍ.

١٦٣-﴿وَإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ لا إِلَهَ إِلا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ﴾

[٩٤٠] {إِلَهٌ وَاحِدٌ} فرد في الإلهية لا شريك له فيها، ولا يصحّ أن يسمى غيره إلها. و{لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ} تقرير للوحدانية بنفي غيره وإثباته. {الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ} المُولِي لجميع النعم أصولِها وفروعِها، ولا شيء سواه بهذه الصفة، فإن كلّ ما سواه إمّا نعمة وإما منعم عليه. وقيل: كان للمشركين حول الكعبة ثلثمائة وستون صنمًا، فلما سمعوا بهذه الآية تعجبوا وقالوا: إن كنت صادقًا فأت بآية نعرف بها صدقك فنزلت.

١٦٤-﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَاخْتِلافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالأَرْضِ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

[٩٤١] {إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَاخْتِلافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ} واعتقابهما، لأنّ كلّ واحد منهما يعقب الآخر، كقوله {جَعَلَ الَّيلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً} [الفرقان: ٦٢].

[942] "İnsanlara yarar sağlayan şeylerle", yani insanlara o gemilerde taşınanlardan yana yarar sağlayan şeylerle veya [doğrudan] insanlara yarar sağlayan şeylerle.

[943] **Şayet** "وبث فيها [ve oraya yaymasında] cümlesi, أنزل [indirdi] fiili üzerine mi yoksa أحيا [diriltti] fiili üzerine mi atfedilir?" **dersen, şöyle derim:** Açık olan, bunun sıla hükmüne dâhil olan أنزل üzerine atfedilmesidir. Çünkü فأحيا به الأرض ifadesi, أنزل üzerine atfedilmiş olup, böylece ona bitişmiş ve bir tek şey gibi yekpareye dönüşmüştür. Adeta "Ve yeryüzüne bir tür su indirip de orada her tür canlıyı yaymasında..." denmiş gibi olmaktadır. Bunun أحيا üzerine atfı da caizdir ki, o zaman mâna: "Ve yağmurla yeryüzünü diriltmesinde ve orada her tür canlıyı yaymasında..." şeklinde olur. Çünkü insanlar bereket sayesinde neşvünema bulur ve yağmur sayesinde yaşarlar.

[944] "Rüzgârları farklı yönlerden estirmesinde", yani onları gündoğusu (saba), günbatısı, kıble, yıldız [ve diğer arayönler olmak üzere] estirmesinde ve sıcak, soğuk, kasırga, meltem, sam ve aşılayıcı rüzgârlar olmak üzere çeşitli pozisyonlarda estirmesinde... Bunların bir keresinde rahmet, diğer bir keresinde de azap getiren rüzgârlar olduğu da söylenmiştir. "Ve amade kılınan bulutlarda", yani kendilerini göğün boşluğunda karşılayan rüzgârlara amade kılınıp, Allah'ın dilemesiyle, O'nun istediği şekilde yağmur yağdıran bulutlarda "elbette aklını çalıştıran" yani akıl gözüyle bakıp, usa vurabilen "bir toplum için âyetler vardır." Çünkü bu âyetler büyük kudretin ve açık hikmetin delilleridir.

[945] Rivayete göre Hazret-i Peygamber; "Âyeti okuyup da damıtamayanlara yazıklar olsun!" buyurmuştur [KT.b] ki, "kafa yorup, o âyetle uslamlama yapamayanlara…" demektir.

[946] Âyet [والفُلْكِ yerine] iki zamme ile والفُلُكِ ve [وتصريف الرياح yerine] müfret sıyga ile وتصريف الريح [ve rüzgârı farklı yönlerden estirmesinde] şeklinde de okunmuştur.

[٩٤٢] {بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ} بالذي ينفعهم مما يحمل فيها، أو ينفع الناس.

[٩٤٣] فإن قلت: قوله {وَبَثَّ فِيهَا} عطف على أنزَل أم أحيا؟ قلت: الظاهر أنه عطف على أنزل داخل تحت حكم الصلة، لأنّ قوله {فَأَحْيَا بِهِ الأَرْضَ} عطف على أنزَل، فاتصل به وصارا جميعًا كالشيء الواحد، فكأنه قيل: وما أنزل في الأرض من ٥ ماء وبثّ فيها من كل دابة. ويجوز عطفه على أحيا، على معنى: فأحيا بالمطر الأرض وبثّ فيها من كل دابة؛ لأنهم ينْمُون بالخِصْب ويعيشون بالحَيا.

[٩٤٤] {وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ} في مهابّها قبولًا، ودبورًا، وجنوبًا، وشمالًا؛ وفي أحوالها حارّة، وباردة، وعاصفة، ولينة؛ وعُقمًا ولواقح. وقيل: تارة بالرحمة، وتارة بالعذاب. {وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ} سخِّر للرياح تقلُّبه في الجو بمشيئة الله يمطر حيث ١٠ شاء {لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ} ينظرون بعيون عقولهم ويعتبرون، لأنها دلائل على عظيم القدرة وباهر الحكمة.

[٩٤٥] وعن النبيّ ﷺ: «ويل لمن قرأ هذه الآية فمجّ بها!» أي لم يتفكر فيها ولم يعتبر بها.

[٩٤٦] وقرئ الفُلُك بضمتين، وتصريف الريح، على الإفراد.

165. Öyle insanlar var ki, Allah'tan başka birtakım şeyleri O'na denk kabul eder ve onları Allah'ı sever gibi severler. İman edenler ise Allah sevgisi bakımından daha sağlamdırlar. Zulmedenler, keşke bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın azabının pek çetin olduğunu bilselerdi!.. Hani, o azabı gördüklerinde öğrenecekleri gibi.

[947] Putları Allah'a "denk" kabul ederler. "Allah'tan başka birtakım şeyler"den maksadın; tâbi olup itaat ettikleri, emir ve yasaklarına göre hareket ettikleri reisleriyle ilgili olduğu da söylenmiş ve "Hani, kendilerine tâbi olunanlar (liderler), kendilerine tâbi olanlardan (avamdan) uzak durduklarında…" [Bakara 2/166] âyeti de buna delil getirilmiştir. "Onları severler" ifadesinin anlamı, sevgiliye karşı sergilenene benzer şekilde onlara tazim ederler ve kendilerine aşırı derecede boyun eğip tevazu gösterirler, demektir. "Allah'ı sever", O'na tazim edip boyun eğer "gibi…" *Hubbu'llāh* ifadesi, mastarın edilgen çatıyla kullanımına göre olup, "Allah'ı sever gibi" demektir. Allah'ı sevenlerin kimler olduğu belli olduğundan, bunları özellikle belirtmeye ihtiyaç duyulmamıştır. [Bununla birlikte,] âyet: "Allah'ın kendilerini sevdiği gibi [onlar da kendi putlarını severler]" şeklinde de tefsir edilmiştir. Yani sevmeleri hususunda Allah ile o putları bir tutarlar. Çünkü onlar Allah'ı ikrar ediyor ve O'na yaklaşma çabası güdüyorlardı. [Ama] "Gemiye bindikleri vakit, dini tamamen Allah'a özgü kılarak sadece O'na dua ederler!" [Ankebût 29/65]

[948] "[İman edenler ise] Allah sevgisi bakımından daha sağlamdırlar." Çünkü onlar Allah'tan başkasına meyletmezler. Müşrikler ise tam tersi, şiddetli musibet anında putlarını bırakıp Allah'a yönelirler, O'na feryat eder, O'na boyun eğer ve o putları kendileriyle Allah arasında vasıta kılarak; "Bunlar Allah katında bizim şefaatçilerimizdir" [Yunus 10/18] derlerdi. Yine onlar bir müddet puta tapar, sonra onu terkedip, başkasına dönerlerdi. Veya *Bâhile* kabilesinin kendi 'ilâh'larını yediği gibi açlık senesinin karışık bir yemek türü olarak o putu yerlerdi.

[949] "Zulmedenler..." [ifadesi] put edinenlere işarettir. Yani ortak koşmaları sebebiyle büyük bir zulüm irtikâp etmiş olan bu kimseler, "keşke" azap ve sevapla ilgili her şeye ilişkin "bütün kudretin", o 'ortak'lara değil de "Allah'a ait olduğunu ve" Kıyamet günü azabı ayan beyan gördükleri vakit "Allah'ın" zalimlere edeceği "azabın çok sert ve şedit olduğunu bilselerdi", nedamet ve üzüntülerinin yanı sıra zulüm ve sapıklıklarının farkına varmakla ilgili öyle halleri olurdu ki, anlatılamaz yani…

١٦٥-﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ﴾

[٩٤٧] {أَنْدَادًا} أمثالًا من الأصنام. وقيل من الرؤساء الذين كانوا يتبعونهم ويطيعونهم وينزلون على أوامرهم ونواهيهم. واستدلّ بقوله {إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا} [البقرة: ١٦٦]. ومعنى {يُحِبُّونَهُمْ} يعظمونهم ويخضعون لهم تعظيم المحبوب {كَحُبِّ اللهِ} كتعظيم الله والخضوع له، أي كما يحب الله تعالى، على أنه مصدر من المبني للمفعول، وإنما استغنى عن ذكر من يحبه لأنه غير ملبس. وقيل: كحبهم الله، أي يسوُّون بينه وبينهم في محبتهم، لأنهم كانوا يقرّون بالله ويتقرّبون إليه. {فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَوُا اللهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ} [العنكبوت: ٦٥].

[٩٤٨] {أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ}، لأنهم لا يعدلون عنه إلى غيره؛ بخلاف المشركين فإنهم يعدلون عن أندادهم إلى الله عند الشدائد فيفزعون إليه ويخضعون له ويجعلونهم وسائط بينهم وبينه، فيقولون: {هَؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللهِ} [يونس ١٨]، ويعبدون الصنم زمانًا ثم يرفضونه إلى غيره، أو يأكلونه كما أكلت باهلة إلهها من حيس عام المجاعة.

[٩٤٩] {الَّذِينَ ظَلَمُوا} إشارة إلى متخذي الأنداد، أي لو يعلم هؤلاء الذين ارتكبوا الظلم العظيم بشركهم، أنّ القدرة كلها لله على كل شيء من العقاب والثواب دون أندادهم، ويعلمون شدّة عقابه للظالمين إذا عاينوا العذاب يوم القيامة، لكان منهم ما لا يدخل تحت الوصف من الندم والحسرة ووقوع العلم بظلمهم وضلالهم.

Burada tıpkı “Âh sen bunları; Ateş’in üzerinde durdukları sırada [“Keşke geri döndürülseydik de Rabbimizin âyetlerini yalanlamasaydık; mü’minlerden olsaydık!” dedikleri zaman] görecektin!” [En‘âm 6/27] âyetinde ve Arapların *lev ra’eyte fulân*[en] *ve’s-siyât*[u] *te’huzuh* [Kırbaçlandıkça kırbaçlanan falanca kişiyi görseydin…] sözünde olduğu gibi cevap cümlesi hazfedilmiştir. وَلَوْ يَرَى [keşke bilselerdi] ifadesi Tâ ile ولو ترى [görseydin] şeklinde de okunmuştur ki, buna göre Peygamber (s.a.)’e ya da her bir muhataba hitap edilmiş olur. Yani “Sen bunu görseydin muazzam bir şey görmüş olurdun!” demektir.

[950] إِذ يَرَوْنَ ifadesi, edilgen sıygayla; إِذ يُرَوْنَ [kendilerine gösterildiği vakit] şeklinde de okunmuştur.

[951] إِذْ gelecek zaman için kullanılır; tıpkı “Cennetlikler cehennemliklere seslendiler (yani seslenecekler)” [A‘râf 7/44] âyetinde olduğu gibi.

166. Hani, kendilerine tâbi olunanlar (liderler), kendilerine tâbi olanlardan (avam kesiminden) uzak durduklarında ve hep birlikte o azabı görüp de ondan asla kurtulamayacaklarını anladıklarında…

[952] اذ تبرأ [uzak durduklarında] kısmı, اذ يرون العذاب [azabı gördüklerinde] cümlesinden bedel olup, mâna; “Kendilerine tâbi olunanlar -ki reislerdir- tâbi olanlardan uzak durdukları vakit” şeklinde yapılanır. Mücâhid [v.104/722] birinci fiili اتَّبَعُوا [tâbi olanlar], şeklinde mâlûm sıyga ile, ikinci fiili ise اتُّبِعُوا [tâbi olunanlar] şeklinde meçhul sıyga ile okumuştur ki, buna göre mâna; “Tebaa, rüesadan uzak durduğu vakit” şeklinde olur.

[953] ورأوا العذاب [Hem de azabı görmüşlerken] cümlesinin başındaki Vav hâl (zarf tümleci) içindir. Yani “Azabı görmüşlerken birbirlerinden uzak duracaklar” demektir. “[Bütün] sebepler koptuğunda” ifadesi, “uzak durduğunda” ifadesine atfedilmiştir. Yani tek bir din üzerinde ittifak etme adına aralarındaki mevcut irtibat, soy sop yakınlığı, ahbaplar, tebaa ve tebaa edinme isteği adına tüm bağlar koptuğunda, demektir. Tıpkı “Artık aranızdaki bağlar tamamen kopmuştur…” [En‘âm 6/94] âyetindeki gibi.

فحذف الجواب كما في قوله {وَلَوْ تَرَى إِذْ وُقِفُوا} [الأنعام: ٢٧]، وقولِهم: لو رأيتَ فلانًا والسِّياط تأخذه. وقرئ ولو ترى بالتاء على خطاب الرسول أو كل مخاطب، أي ولو ترى ذلك لرأيت أمرًا عظيمًا.

[٩٥٠] وقرئ إذ يُرَوْنَ على البناء للمفعول.

٥ [٩٥١] وإذ في المستقبل كقوله {وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ} [الأعراف: ٤٤].

١٦٦-﴿إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَأَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الأَسْبَابُ﴾

[٩٥٢] {إِذْ تَبَرَّأَ} بدل من {إِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ} [البقرن: ١٦٥]، أي تبرأ المَتْبُوعون وهم الرؤساء، من الأتباع. وقرأ مجاهد الأوّل على البناء للفاعل والثاني على البناء

١٠ للمفعول، أي تبرأ الأتباع من الرؤوساء.

[٩٥٣] {وَرَأَوُا الْعَذَابَ} والواو للحال، أي تبرءوا في حال رؤيتهم العذاب. {وَتَقَطَّعَتْ} عطف على تبرأ. و{الْأَسْبَابُ} الوُصَل التي كانت بينهم من الاتفاق على دين واحد، ومن الأنساب، والمحابّ، والأتباع، والاستتباع، كقوله {لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ} [الأنعام: ٩٤].

167. Tâbi olanlar: 'Ah, bize bir fırsat daha verilse de bizden uzak durdukları gibi biz de şunlardan uzak durabilsek!' dediklerinde... Böylece, bütün yaptıklarını Allah onlara birer pişmanlık olarak gösterecektir. Ateşten çıkacak da değillerdir.

[954] لو temenni anlamında olup, bundan dolayı cevabı temenninin cevabında yer alan ف ile sevk edilmiştir; "Keşke bizim için bir kere daha [dünyaya] dönüş olsaydı da onlardan uzak dursaydık" denmiş gibidir. "Böylece" yani amelleri kendilerine çok feci şekilde gösterildiği gibi, "Allah onlara yaptıklarını birer pişmanlık" ve tahassür "olarak gösterecektir." حسراتٍ kelimesi أَرَى'nın üç mef'ûlünden üçüncüsü olup, mâna şöyledir: "Amelleri kendilerine birer pişmanlık konusu olarak verilecektir de, böylece onlar amellerinin yerine sadece ve sadece pişmanlıklar göreceklerdir.

[955] وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ ifadesindeki هم / *onlar* zamiri,

Onlar her hızlı atın üzerine keçe sererler

mısraındaki هُمْ zamiri konumundadır; "ateşten -sadece bunlar- çıkmayacak" değil, "*ateşten -asla- çıkamayacaklar*" buyrulmaktadır.

168. Ey insanlar! Helâl ve temiz olmak kaydıyla yeryüzündeki şeylerden yiyin. Şeytanın adımlarını izle(yerek birtakım helâl yiyecekleri kendinize haram et)meyin. Şüphesiz, o, sizin için aşikâr bir düşmandır.

[956] حلالا [helâl] kelimesi ya كلوا "yiyin!" emir fiilinin mef'ûlü yahut مما فى الأرض [yeryüzündekilerden] ifadesinin hâl tümlecidir. [Birincisine göre mâna; "Yeryüzündeki şeylerin helâl olanını yiyin", ikincisine göre ise "Yeryüzündeki şeylerden helâl olmak kaydıyla yiyin" şeklinde yapılanır.] طيِّبًا [tertemiz ve hoş olarak] ifadesi, her tür şüpheden âri olarak demektir.

[957] "Şeytanın adımlarını izlemeyin!" ki, herhangi bir harama veya şüpheye yahut helâl bir şeyi haram kılma ya da haram bir şeyi helâl kılmaya duçar olmayasınız. "Yeryüzündekilerden" cümlesinin başındaki '-den' edatı kısmîlik ifade eder; zira yeryüzündeki her şey yenilir değildir. خُطُوَاتِ kelimesi; iki zamme ile okunduğu gibi, bir zamme ve bir sükûn ile خُطْوَاتِ, zamme و'ın üzerindeymiş gibi ط'nın üzerine konularak, iki zamme ve bir hemze ile خُطُؤَاتِ, iki fetha ile خَطَوَاتِ ve bir fetha, bir sükûn ile خَطْوَاتِ şeklinde okunmuştur. *Hatve* 'adım'ın bir kerelik yapılmasıdır [adım atmak]. *Hutve* ise adım atanın iki ayağı arasındaki mesafedir.

١٦٧-﴿وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّأَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّءُوا مِنَّا كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ﴾

[٩٥٤] {لَوْ} في معنى التمني، ولذلك أجيب بالفاء الذي يجاب به التمني، كأنه قيل: ليت لنا كرّة فنتبرأ منهم. {كَذَلِكَ} مثل ذلك الإراء الفظيع {يُرِيهِمُ اللهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ} أي ندامات. و{حَسَرَاتٍ} ثالث مفاعيل أرى، ومعناه أنّ أعمالهم تنقلب حسرات عليهم فلا يرون إلا حسرات مكانَ أعمالهم.

[٩٥٥] {وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ}، هُمْ بمنزلته في قوله:

هُمْ يَفْرِشُونَ اللِّبْدَ كُلَّ طِمِرَّةٍ ❁

في دلالته على قوّة أمرهم فيما أسند إليهم، لا على الاختصاص.

١٦٨-﴿يَأَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾

[٩٥٦] {حَلَالًا} مفعول كلوا، أو حال مما في الأرض. {طَيِّبَاتِ} طاهرًا من كل شبهة.

[٩٥٧] {وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ} فتدخلوا في حرام، أو شبهة، أو تحريم حلال، أو تحليل حرام. و {مِنْ} للتبعيض؛ لأن كل ما في الأرض ليس بمأكول. وقرئ خُطُوات بضمتين، وخُطْوات بضمة وسكون، وخُطُؤات بضمتين وهمزة جعلت الضمة على الطاء كأنها على الواو، وخَطَوات بفتحتين، وخَطْوات بفتحة وسكون. والخَطوة: المرة من الخطو. والخُطوة: ما بين قدمي الخاطي.

Böylece *hatve* ve *hutve* sözcükleri; *ğarfe* (bir avuç su almak) ve *ğurfe* (bir avuç su); *kabza* (bir tutam; bir avuç) ve *kubza* (bir avuçluk) kelimeleri gibi iki farklı şekilde telâffuz edilir. *İtteba'a hutuvâtihî* [Adımlarını izledi] ve *vatı'e 'akıbehû* [Ökçesine bastı] denir ki, her iki ibare de "Ona uydu; yolunu yol edindi" demektir.

[958] *"Apaçık"* hiç gizlisi saklısı olmayacak şekilde, düşmanlığı açık olan demektir.

169. O, size yalnızca kötülüğü, yüz kızartıcı suçları ve bilmediğiniz (gerçek dışı) şeyleri Allah'a atfetmenizi emreder.

[959] "O size sadece… emreder" ifadesi, şeytana uymamak gerektiğini, çünkü onun düşmanlığının aşikâr olduğunu açıklamaktadır. Yani o size asla bir hayır emretmez; sadece "kötülüğü" yani çirkini ve "fahşâyı" yani büyük günahlarla ilgili çirkinlikte haddi aşmayı emreder. Hakkında had cezası bulunmayan şeylere "kötülük", had konulan şeylere ise fahşâ' dendiği de söylenmiştir.

[960] "Ve bilginize konu olmayan şeyleri Allah'a atfetmenizi [emreder]." Bu sizin bilgisizce: "Şu helâldir, şu haramdır" demenizdir ki, Allah hakkında caiz olmayan her şeyin O'nun zâtına nispet edilmesi de buna dâhildir.

[961] **Şayet** "Onların üzerinde senin hiçbir hâkimiyetin yoktur" [Hicr 15/42] âyetine rağmen, şeytan nasıl [tüm bu olumsuzlukları] emredici olabilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Onun şerri cazip kılıp ona yönlendirmesi emredenin emretmesine teşbih edilmiştir ki; bu tıpkı senin: "nefsim bana şu şekilde emretti" demen gibidir. Ayrıca, bu ifadenin altında "Siz o şeytana itaat edip, vesveselerini kabullenmeniz sebebiyle sanki onun memurları konumundasınız" şeklinde bir rumuz da yatmaktadır. İşte bu yüzden şeytan; "Onlara mutlaka emredeceğim de (putlara adak için) hayvanların kulaklarını kesecekler ve yine onlara emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler…" [Nisâ 4/119] demiştir. Allah Teâlâ da "Çünkü nefis kötülüğü emreder durur" [Yusuf 12/53] buyurmuştur. Böylece insan nefse itaat edince ona arzuladıklarını vermiş olmaktadır.

170. Onlara; 'Allah'ın indirdiğine uyun' denildiği zaman, 'Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız!' dediler. Peki, ya ataları bir şeyden anlamayan ve doğru yolda olmayan kimselerse?

[962] "Onlara", yani insanlara. Burada; iltifat yapılarak hitap üslubu terkedilmiş ve muhatap alınan kâfirlerden artık gıyaben bahsedilmeye başlanmıştır ki, onların dalâletini haykırmak içindir. Zira mukallitten daha sapkın kimse bulunamaz. Allah Teâlâ adeta akıllılara yönelip; "Şu ahmaklara bakar mısınız; neler söylüyorlar!" demektedir. Bu kişilerin bir görüşe göre Müşrikler,

وهما كالغَرفة والغُرفة، والقَبضة والقُبضة. يقال: اتبع خطواته، ووطئ على عقبه، إذا اقتدى به واستنّ بسنته.

[٩٥٨] {مُبِينٌ} ظاهر العداوة لا خفاء به.

١٦٩-﴿إِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوءِ وَالْفَحْشَاءِ وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لا تَعْلَمُونَ﴾

٥ [٩٥٩] {إِنَّمَا يَأْمُرُكُم} بيان لوجوب الإنهاء عن اتباعه وظهور عداوته، أي لا يأمركم بخير قط؛ إنما يأمركم {بِالسُّوءِ} بالقبيح {وَالْفَحْشَاءِ} وما يتجاوز الحدّ في القبح من العظائم. وقيل: السوء ما لا حدّ فيه، والفحشاء: ما يجب الحدّ فيه.

[٩٦٠] {وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ} وهو قولكم: هذا حلال وهذا حرام، بغير علم. ويدخل فيه كل ما يضاف إلى الله تعالى مما لا يجوز عليه.

١٠ [٩٦١] فإن قلت: كيف كان الشيطان آمرًا مع قوله {لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ} [الحجر: ٤٢]؟ قلت: شبه تزيينه وبعثه على الشر بأمر الآمر، كما تقول: أمرتْني نفسي بكذا. وتحته رمز إلى أنكم منه بمنزلة المأمورين لطاعتكم له وقبولكم وساوسَه؛ ولذلك قال: {وَلَآمُرَنَّهُمْ فَلَيُبَتِّكُنَّ آذَانَ الْأَنْعَامِ وَلَآمُرَنَّهُمْ فَلَيُغَيِّرُنَّ خَلْقَ اللهِ} [النساء: ١١٩] وقال الله تعالى: {إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ} [يوسف: ٥٣] لما كان الإنسان
١٥ يطيعها فيعطيها ما اشتهت.

١٧٠-﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلا يَهْتَدُونَ﴾

[٩٦٢] {لَهُمْ} الضمير للناس. وعدل بالخطاب عنهم على طريقة الالتفات للنداء على ضلالهم، لأنه لا ضالَّ أضل من المقلد، كأنه يقول
٢٠ للعقلاء: انظروا إلى هؤلاء الحمقى ماذا يقولون! قيل: هم المشركون،

bir görüşe göre de Yahudilerden bir grup olduğu söylenmiştir ki, Hazret-i Peygamber onları İslâm'a davet etmiş, onlarsa: "Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız!" demişlerdi [ki, bunun açılımı] "Zira onlar bizden daha hayırlı ve daha bilgilidirler" [şeklindedir].

[963] الفينا ifadesi وجدنا [bulduk] anlamındadır ki, bunun delili "Hayır, biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız" [derler... Lokman 31/21] âyetidir. "Peki, ya ataları…" Burada Vâv hâl için gelmiş olup, Hemze ise reddetme ve taaccübe düşürme anlamındadır. Buna göre mâna; "Peki, ataları din adına hiçbir şeyden anlamayan ve doğruya yol bulamayan kimseler idiyseler onlara yine uyacaklar mı?" şeklinde yapılanır.

171. Nankörce inkâr edenler(le bizim elçimiz)in durumu; bağırıp çağırmadan başka bir şey duymayan (bir davar)a haykıran (çoban)ın durumuna benzer. Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler; akledemezler.

[964] Burada mutlaka hazfedilmiş bir muzāf gerekli olup, bu; "Nankörce inkâr edenleri davet edenin durumu... davara haykıran kişinin durumuna benzer" şeklinde takdir edilir. Yahut [muzâf takdir etmeksizin]; "Nankörce inkâr edenlerin durumu davara haykıran kişinin hayvanlarına benzer" şeklinde takdir edilir ki, buna göre mâna şu şekildedir: Onları imana çağıran kişinin durumu, -onların zihne yerleştirme ve derinlemesine düşünme söz konusu olmaksızın, nağmenin tınısından ve anlamsız bir sesin yankısından başka bir şey duyamayan kimseler olmaları bakımından- çobanın çağırmasından başka bir şey duymayan hayvanlara haykıran (çoban)ın durumu gibidir. Çobanın seslenmesi de, hayvanları yönlendirmek için ıslık gibi sesler çıkarmasından ibaret olup, hayvanlar akıl sahiplerinin anlayıp bellediği gibi bu sesi başka biçimde ne anlayabilir ne de belleyebilirler.

[965] "Duyamayacağı şeyle" ifadesiyle, konuşurken sesini yükseltenin sözünden yana, harfleri anlamaksızın, çağırma ve yankılı bir sesten öte hiçbir şey duyamayan; bütünüyle sağır olan kimsenin kastedilmesi de caizdir. Yine mânanın: "Onların, kendi atalarına tâbi olmaları ve onları taklit etmeleri hususundaki durumları, sesin ancak dışa açılan kısmını duyup, bunun özünü anlayamayan hayvanların durumu gibidir. İşte bunlar da atalarının zahirî hâllerine tâbi olup, onların hak üzere mi yoksa bâtıl üzere mi olduklarını anlayamamaktadırlar" şeklinde olacağı da söylenmiştir. Yine denildiğine göre mâna; "Onların putlara çağırmaları hususundaki durumları [bağırıp çağırmadan başka bir şey] duymayan davara çağıranın durumu gibidir" şeklinde de olabilirse de, şu var ki, "bağırıp çağırmadan başka" ifadesi buna müsaade etmemektedir. Çünkü putlar hiçbir şey duyamazlar.

وقيل: هم طائفة من اليهود دعاهم رسول الله ﷺ إلى الإسلام فقالوا: {بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا} فإنهم كانوا خيرًا منا وأعلم.

[٩٦٣] و{أَلْفَيْنَا} بمعنى وجدنا، بدليل قوله {بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا} [لقمان: ٢١]. {أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ} الواو للحال، والهمزة بمعنى الردّ والتعجيب. ٥ معناه: أيتبعونهم ولو كان آباؤهم لا يعقلون شيئًا من الدين ولا يهتدون للصواب.

١٧١-﴿وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لا يَسْمَعُ إِلا دُعَاءً وَنِدَاءً صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لا يَعْقِلُونَ﴾

[٩٦٤] لا بدّ من مضاف محذوف تقديره: ومثلُ داعي الذين كفروا {كَمَثَلِ الذى يَنْعِقُ}؛ أو ومثل الذين كفروا كبهائم الذي ينعق. والمعنى: ومثل داعيهم إلى الإيمان ١٠ -في أنهم لا يسمعون من الدعاء إلا جرس النغمة ودوِيّ الصوت، من غير إلقاء أذهان ولا استبصار- كمثل الناعق بالبهائم التي لا تسمع إلا دعاء الناعق ونداءه الذي هو تصويت بها وزجر لها، ولا تفقه شيئًا آخر ولا تعي، كما يفهم العقلاء ويعُونَ.

[٩٦٥] ويجوز أن يراد بما لا يسمع: الأصم الأصلخ، الذي لا يسمع من كلام الرافع صوته بكلامه إلا النداء والتصويت لا غير، من غير فهم للحروف. وقيل معناه: ١٥ ومثلهم في اتباعهم آباءهم وتقليدهم لهم كمثل البهائم التي لا تسمع إلا ظاهر الصوت ولا تفهم ما تحته، فكذلك هؤلاء يتبعونهم على ظاهر حالهم ولا يفقهون أهم على حق أم باطل؟ وقيل معناه: ومثلهم في دعائهم الأصنام كمثل الناعق بما لا يسمع، إلا أنّ قوله {إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً} لا يساعد عليه، لأنّ الأصنام لا تسمع شيئًا.

[966] *en-Ne'îk* (النعيق) ıslık çalar gibi ses çıkarmaktır. *Na'aka'l-mu'ezzin*[u] [Duyurucu / tellal haykırdı] ve *na'aka'r-râ'î bi'd-da'n*[i] [Çoban koyuna haykırdı] denir. Ahtal'ın [v.92/711] şu şiirinde de aynı kullanım söz konusudur:

Ey Cerîr! (Övünmeyi bırak da şu kaybolmuş) koyununu çağır!

Zira nefsinin (eşraftan olduğuna dair) sana tenhada verdiği kuruntu, vehimden ibaret!

Nağaka'l-ğurâb[u] [karga 'gak'ladı] ifadesinde ise, Ğayın iledir.

[967] "Sağırdırlar" ifadesi, "onlar sağırdırlar" demektir ki, bu *ref'* [ötre okuma], yergi üzere vuku bulmuştur.

172. Ey iman edenler! Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin temiz olanlarından yiyin ve Allah'a şükredin; yalnızca O'na kulluk ediyorsanız.

[968] "Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin temiz" yani tatlı ve leziz "olanlarından..." Çünkü Allah'ın rızık olarak verdiği her ne varsa, zaten 'helâl'dir [haram, rızık değildir]. Bu temiz şeyleri size rızık olarak veren "Allah'a da şükredin! Yalnızca O'na kulluk ediyorsanız" yani kulluğu sırf O'na özgü kıldığınız ve O'nu nimetlerin sahibi [velinimet] olarak ikrar ettiğiniz doğruysa, demektir.

[969] Peygamber (s.a.)'den rivayet edildiğine göre Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Ben, cinler ve insanlar [hepimizle ilgili] büyük ve önemli bir haber var [cinlere ve insanlara ilâm ediyorum ki]; yaratan benim, hâlbuki başkalarına kulluk ediliyor; rızkı veren benim; oysa başkalarına teşekkür ediliyor!" [KT.b]

173. O size; sadece ölüyü, kanı, domuz etini, Allah'tan başkası için kesileni haram kılmıştır. -Ancak kim mecbur kalırsa, azıtmamak ve sınırı aşmamak şartıyla (bunlardan yararlanmasında bile) bir günah yoktur.- Allah, gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[970] حرم kelimesi; mâlûm / etken sıygayla حَرَّمَ [haram kıldı], meçhul / edilgen sıygayla حُرِّمَ [haram kılındı], hem de كَرُمَ vezninde حَرُمَ [haram oldu] şeklinde okunmuştur.

[971] "Allah'tan başkası adına kesilmiş olan", yani yüksek sesle put adı anılarak kesilen hayvan demektir ki bu, Cahiliye halkının [Bismillâh yerine] *Bismi'l-Lât*[i] *ve'l-'Uzzâ* demeleriydi.

[972] "Azıtmamak" sırf kendisini öne alarak, başka bir çaresizin hakkına tecavüz etmemek "ve sınırı" yani açlık sınırını "aşmamak şartıyla."

[٩٦٦] والنعيق: التصويت. يقال: نعق المؤذن، ونعق الراعي بالضأن. قال الأخطل:

فَانْعِقْ بِضَأْنِكَ يَا جرِيرُ فَإِنَّمَا ۞ مَنَّتْكَ نَفْسُكَ في الخَلاَءِ ضَلاَلَا

وأما «نغق الغراب» فبالغين المعجمة.

[٩٦٧] {صُمٌّ} هم صم، وهو رفع على الذمّ.

٥ ١٧٢-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ﴾

[٩٦٨] {مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ} من مستلذاته، لأنّ كل ما رزقه الله لا يكون إلا حلالًا {وَاشْكُرُوا لِلَّهِ} الذي رزقكموها {إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ} إن صحّ أنكم تخصونه بالعبادة، وتقرّون أنه مُولي النعم.

١٠ [٩٦٩] وعن النبي ﷺ: «يقول الله تعالى: إني والجنّ والإنس في نبأ عظيم؛ أخلقُ ويُعبَد غيري، وأرزق ويُشكَر غيري!»

١٧٣-﴿إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلا عَادٍ فَلا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[٩٧٠] قرئ حَرّم على البناء للفاعل، وحُرّم على البناء للمفعول، وحَرُم بوزن كرم.

١٥ [٩٧١] {أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللهِ} أي رفع به الصوت للصنم، وذلك قول أهل الجاهلية: باسم اللات والعزى!

[٩٧٢] {غَيْرَ بَاغٍ} على مضطرّ آخر بالاستيثار عليه {وَلَا عَادٍ} سدَّ الجَوْعة.

[973] **Şayet** "Ölü hayvanlar içerisinde balık ve çekirge gibi helâl olanlar var; nitekim Hazret-i Peygamber; "Bize iki ölü [balık ve çekirge] ve iki kan [karaciğer ve dalak] helâl kılındı" [*İbn Mâce,* "Sayd", 9] demiştir. Bu rivayet, âyetin genel hükmüyle çelişmiyor mu?" **dersen, şöyle derim:** Allah burada insanların geleneksel olarak müştereken anlayıp bildikleri şeyleri kastetmiştir. Dikkat edersen, birisi "Falanca ölü hayvan yemiş" dediğinde, balık ve çekirge akla gelmez; tıpkı o kişi: "Falanca kan yemiş" dediği vakit karaciğer ve dalak akla gelmeyeceği gibi. Nitekim âdet ve örf icabı olarak [âlimler]: "Kim et yemeyeceğine dair yemin edip, müteakiben bir balık yese, o kişi gerçekte et yemiş olmasına rağmen -çünkü âyette 'Taze et yiyesiniz diye denizi emrinize veren O'dur.' [Nahl 16/14] buyrulmaktadır- yeminini bozmuş olmaz" demişler ve bunu şuna benzetmişlerdir: Kişi, herhangi bir 'dâbbe'ye / canlıya binmeyeceğine yemin edip, daha sonra bir kâfirin sırtına bindiğinde yeminini bozmuş sayılmaz; "Allah katında canlıların en kötüsü inkâr edenlerdir" [Enfâl 8/55] âyetinde Allah he ne kadar kâfiri, 'canlı / *dâbbe*' olarak isimlendirse de…

[974] **Şayet** "Allah hangi gerekçeyle domuzun yağını değil de etini zikretti?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü et zikredildiğinde yağ da anlaşılır; zira ete bağlı olup onun bir niteliğidir. Bunun delili ise *lahm*[un] *semîn*[un] sözüdür ki, bununla yağlı et (شحيم) kastedilir.

174. Allah'ın indirdiği kitabı gizleyip de onu az bir paha karşılığı satanlar, karınlarına ateşten başka bir şey yemiyorlar; Kıyamet günü Allah onlarla (dostâne) konuşmayacak, onları temize çıkarmayacaktır. Can yakıcı bir azaptır bunların hakkı!...

[975] "Karınlarına", yani karın dolusu. Nitekim *ekele fulân*[un] *fî batnihî* [Falanca karın dolusu yedi; tıkındı] ve *ekele fulân*[un] *fî ba'zı batnihî* [Falanca karnının bir kısmına yedi, karnını tam doyurmadı] denir. "Ateşten başka [bir şey yemiyorlar]." Çünkü bu kişi, eninde sonunda kendisine azap olarak dönecek bir "ateş"le içli dışlı olan şeyi yediğinde, sanki doğrudan ateş yemiş olmaktadır. Bununla ilgili olarak Araplar kan bedeli olan diyet parasını yiyen kişi için; *ekele fulân*[un] *ed-dem*[e] [Falanca kan yedi] derler. [Bir bedevînin] söyledi[ği şu şiirde de aynı kullanım söz konusudur]:

> Senin üzerine [hoş kokulu, -ceylan gibi- uzun boyunlu] bir kuma alıp seni korkutmazsam, [anam / babam / evlâdım ölsün de,] kan (parası) yiyeyim!

Yine,

> [Bizim birtakım zayıf eşeklerimiz var ki] her gece palan yerler.

şiirinde de şair "palan" derken, bununla palanın fiyatını kastetmiştir. Şairin bu fiyat bedelini "palan" diye isimlendirmesi, bunun eşek palanıyla ilintili oluşundandır.

[٩٧٣] فإن قلت: في الميتات ما يحل وهو السمك والجراد. قال رسول الله ﷺ: «أحلت لنا ميتتان ودمان.» قلت: قصد ما يتفاهمه الناس ويتعارفونه في العادة. ألا ترى أنّ القائل إذا قال: أكل فلان ميتة، لم يسبق الوهم إلى السمك والجراد، كما لو قال: أكل دمًا، لم يسبق إلى الكبد والطِّحال. ولاعتبار العادة والتعارف قالوا: من حلف لا يأكل لحمًا فأكل سمكًا لم يحنث؛ وإن أكل لحمًا في الحقيقة، قال الله تعالى: {لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا} [النحل: ١٤] وشبهوه بمن حلف لا يركب دابة فركب كافرًا لم يحنث، وإن سماه الله تعالى دابة في قوله {إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللهِ الَّذِينَ كَفَرُوا} [الأنفال: ٥٥].

[٩٧٤] فإن قلت: فما له ذكر لحم الخنزير دون شحمه؟ قلت: لأنّ الشحم داخل في ذكر اللحم، لكونه تابعًا له وصفة فيه، بدليل قولهم: لحم سمين، يريدون أنه شحيم.

١٧٤-﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلا أُولَئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلا النَّارَ وَلا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[٩٧٥] {فِي بُطُونِهِمْ} ملء بطونهم. يقال: أكل فلان في بطنه، وأكل في بعض بطنه {إِلَّا النَّارَ} لأنه إذا أكل ما يلتبس بالنار لكونها عقوبه عليه، فكأنه أكل النار. ومنه قولهم: أكل فلان الدم، إذا أكل الدية التي هي بدل منه. قال:

أَكَلْتُ دَمًا إنْ لَمْ أَرُعْكِ بِضَرَّةٍ [بَعِيدَةِ مَهْوَى القُرْطِ طَيِّبَةِ النَّشْرِ]

وقال:

[إنَّ لَنا أَحْمِرَةً عِجافا] يَأْكُلْنَ كُلَّ لَيْلَةٍ إكافَا

أراد ثمن الإكاف، فسماه إكافًا، لتلبسه بكونه ثمنًا له.

[976] "Ve Allah onlarla konuşmayacaktır." Bu ifade, Allah'ın konuşarak şereflendirdiği ve överek tezkiye ettiği cennetliklerin durumundan bunların mahrum kalacağıyla ilgili bir tarizdir. Söylendiğine göre; konuşma olmayacağının belirtilmesi, bir kimsenin arkadaşına kızıp onunla sözü sohbeti kesmesine benzer şekilde Allah'ın bunlara olan öfkesinden ibarettir. Yine bunun Allah'ın onlarla istedikleri tarzda konuşmayacağı, aksine "Aşağılık içinde sinin orada! Konuşmayın benimle!" [Mü'minûn 23/108] âyetinde yer aldığı tarzda konuşacağı da söylenmiştir.

175. Hidayet karşılığında dalâleti, mağfiret karşılığında da azabı satın alanlar bunlardır işte! Ateşe karşı ne kadar da dayanıklılarmış!..

[977] "Ateşe karşı ne kadar da dayanıklılarmış!" ifadesi onların, ateşi gerektiren şeylerle hiç aldırış etmeden iç içe olmaları karşısındaki hayreti bildirmektedir. Tıpkı, padişahın gazabını gerektiren şeye hedef olan birine: "Zincire ve hapse ne kadar da dayanıklıymışsın!" demen gibi ki, bununla, böyle bir şeye ancak işkenceye dayanıklı olan birinin maruz kalabileceğini kastedersin. فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ ifadesinin, "Onları bu denli sabırlı kılan nedir?" anlamına geldiği de söylenmiştir. Nitekim *asberahû ʿalâ kezâ* ve *sabberahû ʿalâ kezâ* denir ki, her ikisi de "Onu şuna karşı sabırlı kıldı" anlamındadır. Ve taaccüp fiilinin aslî mânası da zaten budur. Kisâ'î'nin [v.189/805] anlattığına göre; Yemen kadısı, Mekke'de iki Arabın bir dava için kendisine geldiklerini ve birinin diğerinin alacağı aleyhine yemin etmesi üzerine, arkadaşının ona; *mâ asberake ʿalellâh* [Allah'a ne kadar da dayanıklıymışsın]! dediğini söylemiştir ki bu ifade, *mâ asberake ʿalâ ʿazâbillâh* [Allah'ın azabına ne kadar da dayanıklıymışsın]! anlamındadır.

176. Bu da Allah'ın, kitabı gerçek olarak indirmiş olması sebebiyledir; Kitap konusunda anlaşmazlığa düşenler ise derin bir ayrılık içindedirler.

[978] "Bu" azap "da Allah'ın," indirdiği kitapları "gerçek olarak indirmiş olması sebebiyledir." Allah'ın kitaplarında "anlaşmazlığa düşenler", yani bazısının hak, bazısınınsa bâtıl olduğunu söyleyenler ise -ki Ehl-i Kitap'tır- haktan "uzak" derin bir "ayrılık" muhalefet "içindedirler." الكتاب kelimesi ilâhî kitap cinsini ifade etmektedir. Veya bu inkârlarının sebebi; Allah'ın Kur'ân'ı -kendilerinin de bildiği gibi- gerçek olarak indirmiş olmasıdır; "Kur'ân hakkında anlaşmazlığa düşenler" ise Müşrikler olup, ona bazısı sihir; bazısı şiir; bazısı da masal / mitoloji demekte idiler. Yani, Ehl-i Kitap anlaşmazlığa düşmese, Müslümanlarla cepheleşmese idi, Müşrikler inkâr etme cesareti gösteremezlerdi.

[٩٧٦] {وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ} تعريض بحرمانهم حال أهل الجنة في تكرمة الله إياهم بكلامه وتزكيتهم بالثناء عليهم. وقيل: نفي الكلام عبارة عن غضبه عليهم كمن غضب على صاحبه فصرمه وقطع كلامه. وقيل: لا يكلمهم بما يحبون، ولكن بنحو قوله {اخْسَئُوا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ} [المؤمنون: ١٠٨].

٥ ١٧٥-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلالَةَ بِالْهُدَى وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ﴾

[٩٧٧] {فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ} تعجب من حالهم في التباسهم بموجبات النار من غير مبالاة منهم، كما تقول لمن يتعرّض لما يوجب غضب السلطان: ما أصبرك على القيد والسجن! تريد أنه لا يتعرض لذلك إلا من هو شديد الصبر على العذاب.

١٠ وقيل: {فَمَا أَصْبَرَهُمْ}، فأي شيء صبَّرهم. يقال: أصبَرَه على كذا وصبَّره بمعنى. وهذا أصل معنى فعل التعجب. والذي روي عن الكسائي أنه قال: قال لي قاضي اليمن بمكة: اختصم إليّ رجلان من العرب فحلف أحدهما على حق صاحبه، فقال له: ما أصبرك على الله! فمعناه: ما أصبرك على عذاب الله.

١٧٦-﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ لَفِي

١٥ شِقَاقٍ بَعِيدٍ﴾

[٩٧٨] {ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ نَزَّلَ} أي ذلك العذاب بسبب أنّ الله نزل ما نزل من الكتب بالحق {وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا} في كتب الله فقالوا في بعضها حق وفي بعضها باطل، وهم أهل الكتاب {لَفِي شِقَاقٍ} لفي خلاف {بَعِيدٍ} عن الحق؛ والكتاب للجنس. أو كفرهم ذلك بسبب أنّ الله نزل القرآن بالحق كما يعلمون، وإن الذين اختلفوا فيه

٢٠ من المشركين -فقال بعضهم: سحر، وبعضهم: شعر، وبعضهم: أساطير- لفي شقاق بعيد. يعني أنّ أولئك لو لم يختلفوا ولم يشاقّوا لما جسر هؤلاء أن يكفروا.

177. Yüzlerinizi Doğu ve Batı tarafına çevirmeniz 'iyi'lik değildir. Asıl 'iyi'lik; Allah'a, 'Son Gün'e, meleklere, kitaplara, peygamberlere iman eden; yakınlarına, yetimlere, düşkünlere, yolda kalmışlara, isteyenlere, kölelere, esirlere seve seve malından veren; (gerçek birer dindar olarak) namazı dosdoğru kılan, benliğini arındırmak için veren, sözleşme yaptığında ahdini yerine getiren; sıkıntıda, hastalıkta ve şiddetli savaş anında sabreden(in yaptığı)dır. İşte ('iyi' olduğu iddiasında) sadık olanlar bunlardır... Bunlardır işte müttakîler...

[979] 'İyi'lik (*birr*) kavramı hayrı, güzelliği ve hoşa giden her tür fiili ifade eder. "Yüzlerinizi Doğu ve Batı tarafına çevirmeniz…" hitabı Ehl-i Kitab'adır. Çünkü Yahudiler Batı'ya; Beyt-i Makdis'e doğru, Hıristiyanlar ise Doğu'ya doğru dua ederler. Bu şundan dolayıdır ki, onlar Peygamber (s.a.) Kâbe'ye çevrildiğinde kıble meselesi hakkında epey ileri geri konuşmuşlar; her iki grup da 'iyi'liğin, kendi kıblelerine dönmek olduğunu iddia etmişlerdi. İşte bunun üzerine [bu iddiaları] suratlarına çarpılıp, "İyilik sizin üzerinde bulunduğunuz şey değildir; zira o hükümsüz bırakılmış; iyiliğin dışında kalmıştır. Asıl iyilik bizim beyan etmekte olduğumuz şeylerdir" denmiş oldu.

[980] Söylendiğine göre; kıble konusunda Müslümanlarla Ehl-i Kitap arasında lehte aleyhte pek çok söz söylenmişti; işte bunun üzerine şöyle buyrulmuş oldu: "Konumunu, iyiliğin diğer şubelerinden ayrı tutmanız gereken o büyük 'iyi'lik kıble konusu değildir; asıl özen gösterilmesi ve gayret sarfedilmesi gereken 'iyi'lik, iman edip şu amelleri hakkıyla ifa edenlerin iyiliğidir.

[981] ليس البرِّ ifadesi, [cumhurun ref' kıraati dışında; Hafs [v.180/796] ve Hamza [v.156/773] tarafından] nasb ile; ليس البرَّ şeklinde kıraat edilmiş olup; البرَّ öne geçmiş haber olmaktadır. İbn Mes'ûd [v.32/652] da tekit için haberin başına Bâ getirerek; بِأَنْ تُوَلُّوا şeklinde okumuştur ki, bu *leyse'l-muntaliku bi-Zeydin* [Yola koyulan Zeyd değildir] demene benzer.

[982] "Asıl iyilik Allah'a… iman eden kimse (…)dir" ifadesi, muzâfın hazfedilmesiyle ilgili yorum üzere yapılanmıştır ki, bu da ولكن البر بِرُّ من آمن... yani, asıl iyilik Allah'a… iman eden kimsenin iyiliğidir" şeklinde tevil edilir. Veya ولكن البر kısmı ولكنَّ ذاالبِرّ من آمن... yani asıl iyilik sahibi, Allah'a… iman eden kimsedir" şeklinde tevil edilir. Yahut [Hansâ'nın, (v.24/645) kardeşi Sahr için inşat ettiği ve kendisini de yavrusunu kaybetmiş bir deveye benzettiği] mersiyesindeki gibidir:

> [Otluyor ölmüş yavrusunu unuttuğunda; hatırladığında] ise tek yaptığı bir ileri gitmek, bir geri![31]

31 Devenin huzursuzluk ve kararsızlığı o kadar fazla ki, adeta deve "ileri-geri hareket ederek sergilenen huzursuzluğun bizzat kendisiymiş" gibi mübalağalı bir anlatıma yer verilmiştir; işte âyette de iman - amel sahibi kişi 'iyi'liğin bizzat kendisiymiş gibi sunulmaktadır. / çev.

١٧٧-﴿لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَالْمَلائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ ٥

[٩٧٩] البر: اسم للخير ولكل فعل مرضيّ {أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ} الخطاب لأهل الكتاب، لأن اليهود تصلي قِبل المغرب إلى بيت المقدس، والنصارى قِبل المشرق. وذلك أنهم أكثروا الخوض في أمر القبلة حين حوِّل رسول الله ﷺ إلى الكعبة، وزعم كل واحد من الفريقين أنّ البرّ التوجه إلى قبلته، فردّ عليهم.

١٠ وقيل: ليس البرّ فيما أنتم عليه، فإنه منسوخ خارج من البرّ، ولكن البرّ ما نبيّنه.

[٩٨٠] وقيل: كثر خوض المسلمين وأهل الكتاب في أمر القبلة، فقيل: ليس البرّ العظيم الذي يجب أن تذهلوا بشأنه عن سائر صنوف البرّ أمر القبلة، ولكن البرّ الذي يجب الاهتمام به وصرف الهمة برّ من آمن وقام بهذه الأعمال.

[٩٨١] وقرئ وليس البرَّ، بالنصب على أنه خبر مقدم، وقرأ عبد الله بِأَنْ تُوَلُّوا، على ١٥ إدخال الباء على الخبر للتأكيد، كقولك: ليس المنطلق بزيد.

[٩٨٢] {وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ} على تأويل حذف المضاف، أي برُّ من آمن، أو بتأول البرّ بمعنى ذي البرّ، أو كما قالت.

[تَرْعَى إذا نَسِيَتْ حَتَّى إذا ذَكَرَتْ] فَإنمَا هِيَ إقْبَالٌ وإدْبَارُ

[983] Nitekim Müberred'in [v.286/900]; "Kıraat imamlarından olsaydım, Bâ'nın fethasıyla; وَلَكِنَّ الْبَرَّ [Asıl iyi] şeklinde okurdum" dediği rivayet edilmiştir ki [şâz bir kıraatte] وَلَكِنَّ الْبَارَّ [Asıl iyilik eden] şeklinde de okunmuştur. İbn Âmir [v.118/736] ve Nâfi' [v.169/785] şeddesiz olarak; وَلَكِنِ الْبِرُّ / *velâkini'l-birr*[u] şeklinde okumuşlardır.

[984] "Ve kitap(lar)a…" Bu, Allah'ın indirdiği kitap cinsi ya da Kur'ân'dır. "Ona" mala "olan sevgisine" ve cimriliğine "rağmen" demektir. Tıpkı İbn Mes'ûd (r.a.)'ın dediği gibi: Yaşama arzusu ve fakirlik endişesiyle dolu sağlıklı, mal delisi biri iken verebilmendir; yani öyle, can boğaza dayanıp da 'falana şu kadar, filana bu kadar verilsin!' diyeceğin zamana kadar ertelememendir. (*İbn Mâce*, "Vesâyâ", 1)

[985] عَلَى حُبِّهِ ifadesinin "Allah'a olan sevgisine binaen…" anlamına geldiği; yine "o malı seve seve -yani gönül hoşluğu içerisinde- vererek" anlamına geldiği de söylenmiştir.

[986] "Yakınlarına [veren]" şeklinde önce yakınların zikrine yer verilmesi bunların [malî yardıma] daha çok lâyık ve müstahak olmaları sebebiyledir. Nitekim Peygamber (s.a.); "Senin yoksula sadaka vermen bir sadaka sayılırken, yakınına vermen iki sadaka sayılır; çünkü bu hem sadaka hem de sıla-i rahimdir" demiştir [*Tirmizî,* "Zekât", 26]. Yine *Aleyhissalâtu Vesselâm*: "Sadakanın en faziletlisi içinde gizli düşmanlık besleyen [biri olsa dahi] yakına verilendir" demiştir [Dârimî, "Zekât", 38].

[987] Âyette "yakınlara ve yetimlere…" şeklinde genel bir ifadeye yer verilmiştir; çünkü bunların sadece fakir olanlarının kastedildiğine dair herhangi bir belirsizlik söz konusu değildir:

[988] *Miskîn* hiçbir şeyi olmaması sebebiyle daimî sûrette insanların birlikteliğine / yardımına muhtaç olan kişi demektir; tıpkı sarhoşluğu devamlılık arz edene [aynı vezinde olmak üzere] *miskîr* dendiği gibi.

[989] "Yolda kalmışa, yani yolculuğu kesintiye uğramış yolcuya… Yolda kalana *ibnu's-sebîl* / yolun oğlu denmesi, daima yolla bağlantılı olması sebebiyledir. Tıpkı yolkesen hırsıza *ibnu't-tarîk* / yolun çocuğu denmesi gibi. *İbnu's-sebîl*in misafir anlamına geldiği de söylenmiştir ki, bunun sebebi yolun, bu kimseyi [mukim olanlara] takdim edip ortaya çıkarmasıdır.

[990] "Dilenenlere…", yani yemeklik bir şeyler isteyenlere... Peygamber (s.a.): "Atının sırtına kurulmuş vaziyette gelse dahi, isteyen için bir hak vardır" demiştir [*Ebû Dâvûd,* "Zekât", 33].

[٩٨٣] وعن المبرّد: لو كنت ممن يقرأ القرآن لقرأت ولكنّ البَرَّ، بفتح الباء. وقرئ ولكن البارّ. وقرأ ابن عامر ونافع ولكنِ البرُّ بالتخفيف.

[٩٨٤] {وَالْكِتَابِ} جنس كتب الله، أو القرآن {عَلَى حُبِّهِ} مع حب المال والشحّ به، كما قال ابن مسعود: «أن تؤتيه وأنت صحيح شحيح، تأمُلُ العيش وتخشى الفقر، ولا تُمهِل حتى إذا بلغت الحلقومَ قلتَ: لفلان كذا ولفلان كذا.» ٥

[٩٨٥] وقيل: على حب الله، وقيل: على حب الإيتاء. يريد أن يعطيه وهو طيب النفس بإعطائه.

[٩٨٦] وقدم ذوي القربى، لأنهم أحق. قال عليه الصلاة والسلام: «صدقتك على المسكين صدقة، وعلى ذي رحمك اثنتان، لأنها صدقة وصِلة.» وقال عليه الصلاة والسلام: «أفضل الصدقة على ذي الرحم الكاشح.» ١٠

[٩٨٧] وأطلق {ذَوِى الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى} والمراد الفقراء منهم، لعدم الإلباس.

[٩٨٨] والمسكين: الدائم السكون إلى الناس، لأنه لا شيء له كالمسكير: للدائم السكر.

[٩٨٩] {وَابْنِ السَّبِيلِ} المسافر المنقطع؛ وجُعل ابنًا للسبيل لملازمته له، كما يقال للص القاطع: ابن الطريق. وقيل: هو الضيف، لأنّ السبيل يرعف به. ١٥

[٩٩٠] {وَالسَّائِلِينَ} المستطعمين. قال رسول الله ﷺ: «للسائل حق، وإن جاء على ظهر فرسه.»

[991] “Kölelere…”, yani boyunlarını esaret bağından kurtar[ıp, özgürlüğe kavuş]maları için yazışmalı kölelere yardım etme uğruna… Bunun kölelerin satın alınıp salıverilmesi ve yine esirlerin azat edilmesi hususuna dair olduğu da söylenmiştir.

[992] **Şayet** “Malın bu [sayılan] yollara verilmesi zikredilip, bilâhare bunu “zekâtın verilişi” izlemiştir. Peki, bu durum malda zekâttan başka herhangi bir hak bulunduğuna delâlet eder mi?” **dersen, şöyle derim:** Bu muhtemeldir. Nitekim Şa‘bî’nin [v.104/722]; “Malda zekâtın dışında bir hak daha vardır” dediği ve bu âyeti okuduğu rivayet edilmiştir. Bunun zekâtın sarfedileceği yerlerin bir açıklaması veya nafile sadakalara ve ihsanlara yönelik bir teşvik olması da muhtemeldir. “Zekât dışında mala terettüp edecek herhangi bir hak yoktur” [*İbn Mâce,* “Zekât”, 3] ve “Zekât her tür sadakayı [yani farziyetini] neshetmiştir” şeklinde rivayetler bulunmaktadır. [KT.b.]

[993] “Ve [ahitlerini] yerine getirenler” kısmı “iman edenler”e atfedilmiştir; والصابرين ifadesi “bilhassa o sabredenler” anlamında olup, hem övgü hem de *ihtisās* üzere mansup olarak; çetin koşullarda, savaş meydanlarında sabretmenin diğer amellere üstünlüğünü ortaya koymak üzere bu atfın dışında bırakılmıştır. Bu kelime, والصابرون şeklinde; والموفون ise والموفِين şeklinde okunmuştur.

[994] “Sıkıntıda” yani fakirlikte ve zorlukta; “hastalıkta”, yani hastalık ve yatağa mahkûm olma durumunda “sabredenler” demektir…

[995] “Sadık olanlar”, yani din konusunda doğru ve ciddî olanlar.

178. Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hür hür ile, köle köle ile, dişi de dişi ile... Ama kim de kardeşi (yani, maktulün velîsi) tarafından affedilirse, örfe uygun olanı esas alarak o da ona güzellikle ödeme yapmalıdır. Bu, Rabbiniz tarafından bir hafifletme ve rahmettir. Ama kim bundan sonra saldırıda bulunursa; can yakıcı bir azaptır onun hakkı!..

[996] -Allah hepsine rahmet eylesin- Ömer b. Abdülaziz [v.101/720], Hasan-ı Basrî [v.110/728], Atā [v.114/732] ve İkrime’den [v.105/723] gelip, aynı zamanda Mâlik [v.179/795] ve Şâfi‘î’nin [v.204/820] de görüşleri olan rivayete göre; bu âyet esas alınarak, [kısasta] köleye karşı hür, kadına karşı da erkek öldürülemez. Bu zevat, âyetin “Cana can…” [Mâide 5/45] âyetindeki müphemliği tefsir ettiği kanaatindeler. Ayrıca, o [yani Mâide 45] Tevrat ehline Tevrat’ta farz kılınan hükmün hikâyesi sadedinde varit olmuş iken, bu [Bakara 178], Müslümanların muhatap alınıp içeriği Müslümanlara farz kılınan bir âyettir.

[٩٩١] {وَفِي الرِّقَابِ} وفي معاونة المكاتَبين حتى يفكّوا رقابهم. وقيل: في ابتياع الرقاب وإعتاقها. وقيل في فك الأسارى.

[٩٩٢] فإن قلت: قد ذكر إيتاء المال في هذه الوجوه، ثم قفاه بإيتاء الزكاة؛ فهل دلّ ذلك على أنّ في المال حقًا سوى الزكاة؟ قلت: يحتمل ذلك. وعن الشعبي: أنّ في المال حقا سوى الزكاة، وتلا هذه الآية. ويحتمل أن يكون ذلك بيان مصارف الزكاة، أو يكون حثا على نوافل الصدقات والمبارّ. وفي الحديث: «نسخت الزكاة كلَّ صدقة»، يعني وجوبها. وروي «ليس في المال حق سوى الزكاة.»

[٩٩٣] {وَالْمُوفُونَ} عطف على من آمن. وأخرج {وَالصَّابِرِينَ} منصوبًا على الاختصاص والمدح، وإظهارًا لفضل الصبر في الشدائد ومواطن القتال على سائر الأعمال. وقرئ والصابرون؛ وقرئ والموفين، والصابرين.

[٩٩٤] و{الْبَأْسَاءِ} الفقر والشدة {وَالضَّرَّاءِ} المرض والزمانة.

[٩٩٥] {صَدَقُوا} كانوا صادقين جادّين في الدين.

١٧٨-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالأُنْثَى بِالأُنْثَى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنِ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[٩٩٦] عن عمر بن عبد العزيز، والحسن البصري، وعطاء، وعكرمة، وهو مذهب مالك والشافعي رحمة الله عليهم: أنّ الحر لا يقتل بالعبد، والذكر لا يقتل بالأنثى، أخذًا بهذه الآية. ويقولون: هي مفسرة لما أبهم في قوله {النَّفْسَ بِالنَّفْسِ} [المائدة: ٥٥]، ولأنّ تلك واردة لحكاية ما كتب في التوراة على أهلها، وهذه خوطب بها المسلمون وكتب عليهم ما فيها.

Sa'îd b. el-Müseyyeb [v.94/713], Şa'bî [v.104/722], [İbrahim] en-Neha'î [v.96/714], Katâde [v.117/735] ve Süfyân-ı Sevrî'den [v.161/778] gelip, aynı zamanda Ebû Hanîfe *Rahimehullāh* [v.150/767] ve ashabının görüşü olan rivayete göre ise bu âyet, "Cana can…" [Mâide 5/45] âyetiyle neshedilmiştir. Dolayısıyla, köle-hür ve
5 kadın-erkek arasında kısas sabittir. Bunlar Peygamber (s.a.)'in; "Müslümanların kanları birbirine denk ve müsavidir." [*Ebû Dâvûd,* Diyât", 11, 31; *İbn Mâce*, "Diyât", 31] sözünü delil getirmişlerdir. Bir de canlarda karşılıklı üstünlük mukayesesine itibar edilmez; bunun delili de bir topluluğun tek kişiyi öldürmesi hâlinde, o topluluğun o tek kişiye karşılık kısas edilebileceği hususudur. Rivayet edildiğine göre;
10 Cahiliye döneminde Arap kabileleri arasında kan davaları olurdu; iki kabileden birinin diğerine karşı güç ve üstünlüğü söz konusu olması hasebiyle; "Vallahi bizim kölemize bedel sizin hür olanınızı, kadınımıza bedel erkeğinizi, bir kişimize bedel iki kişinizi… kısas edeceğiz!" diye yemin ederlerdi. Derken, Allah İslâm'ı getirince Peygamber (s.a.)'in hakemliğine başvurmuşlardı da, nihayet bu âyet nâ-
15 zil olup, Allah kendilerine öldürmede eşit davranmalarını emretmiş oldu [KT.b].

[997] "Ama kim de kardeşinden" kardeşi tarafından bir şekilde [kendisine bir bağışlanmada bulunularak] "affedilirse..." Bu ifade senin; *suyyira bi-Zeyd^in ba'du's-seyr^i (ve tā'ifet^un mine's-seyr^i)"* [Zeyd'e biraz (-veya- bir parça] yol yürütüldü] demene benzer. Dolayısıyla burada *şey^un* kelimesinin mef'ûlün bih [tümleç; nesne] anlamı taşıması
20 sağlıklı olmaz. Çünkü *'afâ* [affetti] fiili herhangi bir vasıtanın yardımı olmadan mef'ûl alamaz. "Kardeşi" ifadesi maktûlün velîsi demektir. Bu kişi [maktûlün] kardeşi diye nitelendirilmektedir; çünkü bu onun " [maktûl adına] diyet ve kısasa yetkili olan velî" olmadan önce kendisiyle iç içe olması sebebiyledir. Bu tıpkı senin bir adama, ikisi arasında minimum ilgi bulunması sebebiyle; *kul li-sāhibike kezâ*
25 [arkadaşına şöyle de] demene benzer. Yahut Kur'ân'ın "kardeşlik" lâfzını zikretmesi, katil ile maktul arasında sabit olan ayniyetin ve Müslümanlığın dile getirilerek, ikisinden birinin, arkadaşına şefkat göstermesini sağlamak içindir.

[998] **Şayet** "Eğer *'afâ* fiili Lâm ile değil de 'An ile geçişli oluyorsa, bu durumda فمن عُفِيَ له ifadesinin münasebeti nedir?" **dersen, şöyle derim:** *'Afâ* fiili-
30 nin geçişli olması suçlu ve suç cihetiyle olur; meselâ *'afevtu 'an fulân^in* [Falancayı affettim] ve *'afevtu 'an zenbih* [suçunu bağışladım] denir. Nitekim Allah Teâlâ عفا الله عنك ["Allah seni affetsin!" (Tevbe 9/43)] ve عفا الله عنها ["Allah o hususları affetmiştir." (Mâide 5/101)] buyurmuştur. Fakat bu fiil suçu ve suçluyu birlikte kapsayacak şekilde geçişli olduğu vakit; *'afevtu li-fulân^in 'ammâ cenâ* [Falanın işlediği
35 suçu affettim] denir. Tıpkı senin *ğafertu le-hû zenbehû* [Onun günahını bağışladım] ve *tecâveztu le-hû 'anhu* [Ondan bütünüyle vazgeçtim; kendisine bağışladım] demen gibidir. Binaenaleyh, âyette sanki; "Her kimin suçu bağışlanırsa" denmiş olup, suçun özellikle zikredilmesine gerek duyulmamıştır.

وعن سعيد بن المسيب، والشعبي، والنخعي، وقتادة، والثوري، وهو مذهب أبي حنيفة وأصحابه: أنها منسوخة بقوله {النَّفْسَ بِالنَّفْسِ} [المائدة: ٥٥] والقصاص ثابت بين العبد والحرِّ، والذَّكر والأنثى. ويستدلون بقوله ﷺ: «المسلمون تتكافأ دماؤهم.» وبأنَّ التفاضل غير معتبر في الأنفس، بدليل أنّ جماعة لو قتلوا واحدًا قتلوا به.

٥ وروي أنه كان بين حيَّين من أحياء العرب دماء في الجاهلية، وكان لأحدهما طَوْلٌ على الآخر، فأقسموا لنقتلنّ الحرّ منكم بالعبد منا، والذكر بالأنثى، والاثنين بالواحد، فتحاكموا إلى رسول الله ﷺ حين جاء الله بالإسلام فنزلت، وأمرهم أن يتباوَءُوا.

[٩٩٧] {فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ} معناه: فمن عفي له من جهة أخيه شيء من العفو، على أنه كقولك: سِيرَ بزيد بعضُ السير، وطائفة من السير. ولا يصحّ أن يكون

١٠ شيء في معنى المفعول به، لأنّ عفا لا يتعدى إلى مفعول به إلا بواسطة. وأخوه: هو وليّ المقتول، وقيل له «أخوه»، لأنه لابسه، من قِبل أنه ولي الدم ومطالبه به، كما تقول للرجل: قل لصاحبك كذا، لمن بينه وبينه أدنى ملابسة؛ أو ذكره بلفظ الأخوة، ليعطف أحدهما على صاحبه بذكر ما هو ثابت بينهما من الجنسية والإسلام.

[٩٩٨] فإن قلت: إن عفى يتعدّى بعن لا باللام، فما وجه قوله {فَمَنْ عُفِيَ لَهُ}؟

١٥ قلت: يتعدى بعن إلى الجاني وإلى الذنب، فيقال: عفوت عن فلان وعن ذنبه. قال الله تعالى: {عَفَا اللهُ عَنْكَ} [التوبة: ٤٣] وقال: {عَفَا اللهُ عَنْهَا} [المائدة: ١٠١] فإذا تعدى إلى الذنب والجاني معًا قيل؛ عفوت لفلان عما جنى، كما تقول: غفرت له ذنبه وتجاوزتُ له عنه. وعلى هذا ما في الآية؛ كأنه قيل: «فمن عفي له عن جنايته»، فاستغنى عن ذكر الجناية.

[999] **Şayet** "*'Ufiye* fiilini *turike* [bırakıldı] mânasında tefsir etseydin de, *şey'un* kelimesi *mef'ûlün bih* [tümleç] olsaydı, olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** *'Afe'ş-şey'e* cümlesinin "onu terketti" anlamına gelmesinin hiçbir hücceti yoktur; fakat [bu mânada, if'âlden kullanılır ve] *a'fâhu* denir; nitekim Aleyhissalâtu Vesselâm'ın [*kussû'ş-şevâribe*] *ve a'fu'l-lihâ* [Bıyıkları kesin, sakalları bırakın. (*Buhârî,* "Libâs", 65)] sözü bu cümledendir. **Şayet** "Arapların *'afâ eserahû* [izini sildi; yok etti] sözleri sabit olduğuna göre âyetin mânası; "Ama her kimin lehine kardeşi tarafından bir şey silinirse" şeklinde yapılanması gerekmez miydi?" **dersen, şöyle derim:** [Böyle bir ibare] kendi mekânına sıkıntı verir. Hâlbuki suçların "*af*fedilmesi" Kitap'ta, Sünnet'te ve insanların kullanımında yaygın, bilinen bir ibaredir, dolayısıyla bu ibareden kendi mekânıyla uyumsuz ve sıkıntılı olan bir başka ibareye dönülmez. Sen bu ilimle alışverişi olan nicelerini görürsün ki -Allah'ın kelâmıyla ilgili problemli bir yeri açıklamakta zorluk çekince- lügat uydurmaya ve Arab'a hiç tanımadığı bir şeyi yamamaya cüret ederler! İşte bu, Allah'a sığınılacak bir cüretkârlıktır.

[1000] **Şayet** "Neden *'af namına azıcık bir şey'* dendi?" **dersen, şöyle derim:** Suçlu için kanın bir kısmından vazgeçilmek sûretiyle ucundan, köşesinden azıcık bir affa gidilmesi veya bazı vârislerin onu affetmesi hâlinde affın tamama ereceği ve kısasın düşüp, sırf diyet gerekeceği konusunda bir imaj uyandırmak içindir.

[1001] "Örfe uygun olanın esas alınması gerekir", yani [bu davranış örfe uygun olanın] esas alınması şeklinde olmalıdır yahut böyle bir durumda, iş örfe uygun olanın esas alınmasıdır. Bu hem affedilen hem de affedene şamil bir tavsiyedir. Yani velî, kendisine sert davranmama ve kendisinden alınması gereken şeyi ancak güzel bir yolla talep etme hususunda katili örfe uygun biçimde izlesin, katil de geciktirme ve eksiltme yapmaksızın, velîye kan bedelini güzellikle ödesin!

[1002] Af ve diyetle ilgili "bu" zikredilen hüküm "Rabbiniz tarafından bir hafifletme ve rahmettir." Çünkü Tevrat ehline kat'i sûrette kısas farz kılınıp, af ve diyet yasaklanmışken, İncil ehline ise af farz kılınıp, kısas ve diyet yasaklanmıştı. Bu ümmet ise kendilerine imkân bahşetme ve kolaylaştırma adına üç şey; kısas, diyet ve af arasında muhayyer bırakılmıştır.

[1003] "Ama kim bu" hafifletmeden "sonra saldırıda bulunur" da, katilden başkasını öldürmek veya Cahiliye devrinde olduğu gibi velînin katile [sırf] diyet kabul edeceğine dair güvence verdikten sonra, bilâhare ona galip gelip öldürmesine benzer şekilde diyetin alınmasının ardından [katilin] öldürülmesiyle ilgili olarak kendisine meşru kılınan [sınır]ı tecavüz eder "ise", âhirette elemi çok çetin olan "can yakıcı bir azap" türüdür "onun hakkı!"

[٩٩٩] فإن قلت: هلا فسرت {عُفِيَ} بتُرِك حتى يكون شيء في معنى المفعول به؟ قلت: لأن عفا الشيء، بمعنى تركه ليس بثبت؛ ولكن أعفاه. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: «وأعْفُوا اللِّحى.» فإن قلت: فقد ثبت قولهم: عفا أثره، إذا محاه وأزاله، فهلا جعلت معناه: فمن محي له من أخيه شيء؟ قلت: عبارة قلقة في مكانها، والعفو في ٥ باب الجنايات عبارة متداولة مشهورة في الكتاب والسنة واستعمال الناس، فلا يعدل عنها إلى أخرى قلقةٍ نابية عن مكانها، وترى كثيرًا ممن يتعاطى هذا العلم يجترئ -إذا أعضل عليه تخريج وجه للمشكل من كلام الله- على اختراع لغة وادعاء على العرب ما لا تعرفه، وهذه جرأة يستعاذ بالله منها.

[١٠٠٠] فإن قلت:لم قيل شيء من العفو؟ قلت: للإشعار بأنه إذا عفي له طرف ١٠ من العفو وبعض منه بأن يعفى عن بعض الدم. أو عفا عنه بعض الورثة تم العفو وسقط القصاص، ولم تجب إلا الدية.

[١٠٠١] {فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ} فليكن اتباع، أو فالأمر اتباع. وهذه توصية للمعفوِّ عنه والعافي جميعًا. يعني فليتبع الولي القاتل بالمعروف بأن لا يعنف به ولا يطالبه إلا مطالبة جميلة؛ وليؤدّ إليه القاتل بدل الدم أداء بإحسان، بأن لا يمطله ولا يبخسه.

١٥ [١٠٠٢] {ذَلِكَ} الحكم المذكور من العفو والدية {تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ} لأن أهل التوراة كتب عليهم القصاص البتة، وحرّم العفو وأخْذ الدية؛ وعلى أهل الإنجيل العفو، وحرّم القصاص والدية. وخيرت هذه الأمّة بين الثلاث: القصاص والدية والعفو، توسعة عليهم وتيسيرًا.

[١٠٠٣] {فَمَنِ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ} التخفيف فتجاوز ما شرع له من قتل غير ٢٠ القاتل، أو القتل بعد أخذ الدية -فقد كان الولي في الجاهلية يؤمِّن القاتل بقبوله الدية، ثم يظفر به فيقتله- {فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ} نوع من العذاب شديد الألم في الآخرة.

Katâde'den [v.117/735] rivayet edildiğine göre; "can yakıcı azap" mutlaka [katilin] öldürülmesi ve kendisinden diyet kabul edilmemesidir. Çünkü Peygamber (s.a.); "Diyet aldıktan sonra öldüren hiç kimseyi affetmem!" [*Ebû Dâvûd, "Diyât", 5*] demiştir.

5 **179. Ey vicdan sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır; böylece sakınırsınız.**

[1004] "Kısasta sizin için hayat vardır" ifadesi, barındırdığı tuhaflığa rağmen fasih bir sözdür, çünkü "öldürmek ve hayata son vermek" demek olan kısas, hayatın içinde gerçekleştiği bir yer ve zarf olarak gösterilmektedir. Âyette 10 *kısas*ın ma'rife kılınıp, *hayat*ın nekre kılınmasında tam bir belâgat isabetliliği vardır. Çünkü mâna; "Kısas denen şu hüküm türünde sizin için büyük bir hayat vardır" şeklindedir. Şöyle ki, Araplar tek kişiye karşılık bir topluluğu öldürebiliyorlardı. Sözgelimi Mühelhil, kardeşi Küleyb [katledilince, onun] adına o kadar adam öldürmüştü ki, az daha Bekr b. Vâil oğullarının kökünü kurutu- 15 yordu! Yani maktule karşılık katil dışında başkaları da öldürülürdü ve böylece fitne ateşi yanar; birbirlerini boğazlar dururlardı. Nihayet İslâm kısas yasasını getirince bu kısas bir nevi hayat barındırır oldu ki, bu da, katilin kısasen katledileceğine dair bilgi sebebiyle öldürmelerden geri durulması sayesinde hâsıl olan hayattır. Çünkü katil, öldürmeyi aklına koyduğu vakit kendisinin kısasen 20 katledileceğini bilip, öldürmeden geri durunca arkadaşı öldürülmeden, kendisi de kısastan selâmet bulmakta; böylece kısas iki canın hayat sebebi olmaktadır.

[1005] Ebu'l-Cevzâ' [v.83/702; şâz olarak] ولكم فى القَصَصِ حياة şeklinde okumuştur ki; "Öldürme ve kısas hükmüyle ilgili size anlatılanlarda hayat vardır" anlamındadır; *el-kasas*ın Kur'ân olduğu da söylenmiştir, yani Kur'ân'da si- 25 zin için kalplere hayat vardır. Tıpkı "İşte sana da emrimizin 'ruh'unu bu şekilde vahyetmekteyiz." [Şûrâ 42/52] ve "hayatta kalan da apaçık bir delil ile yaşayacaktı..." [Enfâl 8/42] âyetlerinde yer aldığı gibi.

[1006] "Böylece sakınırsınız" yani ruhları nasıl kalıcı kılabileceğinize ve canları nasıl koruyabileceğinize dair kısasın getirilerini size gösterdim ki sakına- 30 sınız; kısası titizlikle uygulama ve onunla hükmetme konusunda takva sahipleri gibi davranasınız. [Âyet genel olmakla birlikte] bu son kısım, daha ziyade devlet başkanlarını ilgilendiren özel bir hitaptır.

وعن قتادة: العذاب الأليم أن يقتل لا محالة ولا يقبل منه دية، لقوله عليه السلام: «لا أعافي أحدًا قتل بعد أخذه الدية.»

١٧٩-﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

[١٠٠٤] {وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ} كلام فصيح لما فيه من الغرابة، وهو أنّ القصاص قتل وتفويت للحياة، وقد جعل مكانًا وظرفًا للحياة، ومن إصابة محزّ البلاغة بتعريف القصاص وتنكير الحياة؛ لأن المعنى: ولكم في هذا الجنس من الحكم الذي هو القصاص حياة عظيمة. وذلك أنهم كانوا يقتلون بالواحد الجماعة، وكم قتل مُهَلْهِل بأخيه كُلَيْب حتى كاد يُفنِي بكر بن وائل. وكان يُقتَل بالمقتول غير قاتله فتثور الفتنة ويقع بينهم التناحر، فلما جاء الاسلام بشرع القصاص كانت فيه {حَيَاةٌ} أيّ حياة، أو نوع من الحياة، وهي الحياة الحاصلة بالارتداع عن القتل لوقوع العلم بالاقتصاص من القاتل، لأنّه إذا همّ بالقتل فعلم أنه يقتصّ فارتدع منه سلم صاحبه من القتل، وسلم هو من القود، فكان القصاص سبب حياة نفسَين.

[١٠٠٥] وقرأ أبو الجوزاء ولكم في القَصَص حياة، أي فيما قص عليكم من حكم القتل القصاص. وقيل القصص القرآن، أي ولكم في القرآن حياة للقلوب؛ كقوله تعالى {رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا} [الشورى: ٥٢]، {وَيَحْيَى مَنْ حَيَّ عَن بَيِّنَةٍ} [الأنفال: ٤٢].

[١٠٠٦] {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} أي أرَيتُكم ما في القصاص من استبقاء الأرواح وحفظ النفوس {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} تعملون عمل أهل التقوى في المحافظة على القصاص والحكم به. وهو خطاب له فضل اختصاص بالأئمة.

180. Herhangi birinize ölüm (hâlleri) gelip çattığında; eğer bir mal bırakacak durumdaysa, ana-babaya ve yakın akrabaya örfe uygun bir şekilde (bir pay) vasiyet etmesi -müttakîlere düşen bir görev olarak- üzerinize farz kılınmıştır.

5 [1007] "Sizden birinize ölüm gelip çattığında", ölüm kendisine yaklaşıp, emareleri ortaya çıktığında, "bir hayır" fazla mal [bırakacak durumdaysa]… Âişe (r.a.)'dan [v.58/678] rivayet edildiğine göre; adamın biri vasiyet etmek istemiş; adamın çoluk çocuğu ve dört yüz dinarı [altını] varmış. Hazret-i Âişe; "Ben burada vasiyete konu olacak bir fazlalık görmüyorum" demiş. Yine bir başkası vasiyet etmek istemiş, Âişe ona; "Ne kadar malın var?" diye sormuş. Adam; "Üç bin [dirhem]" demiş. Âişe: "Peki, çoluk çocuğun ne kadar?" diye sormuş. Adam; "Dört kişi" deyince, Âişe; "Allah sadece 'Eğer bir hayır bırakacak durumdaysa' buyurmuştur. Bu [senin bırakacağın] şeyse çok azdır; sen gel, onu çoluk çocuğuna bırak" demiştir [KT.b]. Rivayete göre Ali (r.a.)'ın yedi yüz dirhemi bulunan ve bunu vasiyet etmek isteyen bir azatlısını bundan menedip; "Allah Teâlâ 'Eğer bir hayır bırakacak durumdaysa' buyurmuştur ki, o hayır da fazla maldır. Senin bir malın yok ki" demiştir.

[1008] الوصية kelimesi كُتِبَ fiilinin nâib-i fâilidir. Vasiyetin fiilinin [*kütibe*] müzekker kılınması, araya fâsıla cümlelerinin girmiş olması sebebiyledir. 20 Ayrıca, [müennes *el-vasiyyet*[u] kelimesinin] [müzekker] *en yûsiye* / "vasiyet etmesi" *mâna*sına gelmesinden ötürüdür. Nitekim [181.] فمن بدله بعد ما سمعه âyetinde zamirin müzekker kılınması da bu yüzdendir.

[1009] Mirasçı lehine vasiyette bulunmak İslâm'ın ilk yıllarında mevcutken, bilâhare miras paylaşımını düzenleyen âyetlerle [Nisâ 11-12, 176] ve Peygamber 25 (s.a.)'in; "Şüphesiz Allah her hak sahibine hakkını vermiştir. Dikkat ediniz! Hilehine vasiyet etmek yoktur" [*Ebû Dâvûd,* "Vesāyâ", 6 *Tirmizî*, "Vesâyâ", 5] hadisiyle neshedilmiştir. Bir de ümmetin kabullenip, benimsemiş olmasıyla bu rivayet *âhâd* tarikle gelen hadislerden olmasına rağmen *mütevâtir* konumuna kavuşmuştur. Çünkü bu ümmet ancak rivayeti sahih olan bir hücceti kabullenip benimser.

30 [1010] Denildiğine göre; âyet neshe uğramamıştır; söz konusu her iki âyetin de hükmüne bağlı kalınarak, mirasçı için vasiyet ve miras cemedilebilir. Yine denildiğine göre bu vasiyet âyeti, miras taksimatıyla ilgili âyete aykırı olmayıp, "Çocuklarınız(ın miras hakları) hususunda Allah size şöyle emrediyor…" [Nisâ 4/11] âyeti doğrultusunda; "Allah'ın ana baba ve akrabaların mirasçı kılınmasıyla 35 ilgili tavsiyesi size farz kılındı" veya "Ölmek üzere olan kişiye, Allah'ın kendilerine tamı tamına verilmesini ve paylarından eksiltilmemesini tavsiye ettiği ana baba ve akrabalar için vasiyette bulunması farz kılındı" şeklinde anlamlandırılır.

١٨٠-﴿كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ﴾

[١٠٠٧] {إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ} إذا دنا منه وظهرت أماراته {خَيْرًا} مالًا كثيرًا. عن عائشة ﵂ا: أنّ رجلًا أراد الوصية وله عيال وأربعمائة دينار، فقالت: ما أرى فيه فضلًا. وأراد آخر أن يوصي فسألته: كم مالك؟ فقال: ثلاثة آلاف. قالت: كم عيالك؟ قال: أربعة. قالت: إنما قال الله {إِنْ تَرَكَ خَيْرًا} وإنّ هذا الشيء يسيرٌ فاتركه لعيالك. وعن عليّ ﵁: أنّ مولى له أراد أن يوصي وله سبعمائة فمنعه. وقال: قال الله تعالى {إِن تَرَكَ خَيْرًا}؛ والخير هو المال، وليس لك مال.

[١٠٠٨] والوصية فاعل {كُتِبَ}، وذُكِّر فعلها للفاصل، ولأنها بمعنى أن يوصي، ولذلك ذكِّر الراجع في قوله {فَمَن بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ} [البقرة: ١٨١].

[١٠٠٩] والوصية للوارث كانت في بدء الإسلام فنسخت بآية المواريث، وبقوله عليه السلام: «إنّ الله أعطى كلّ ذي حق حقه؛ ألا، لا وصية لوارث.» وبتلقي الأمّة إياه بالقبول حتى لحق بالمتواتر وإن كان من الآحاد، لأنهم لا يتلقون بالقبول إلا الثبت الذي صحت روايته.

[١٠١٠] وقيل: لم تنسخ، والوارث يجمع له بين الوصية والميراث بحكم الآيتين. وقيل: ما هي بمخالفة لآية المواريث؛ ومعناها: كتب عليكم ما أوصى به الله من توريث الوالدين والأقربين من قوله تعالى {يُوصِيكُمُ اللهُ فِى أَوْلَادِكُمْ} [النساء: ١١] أو كتب على المحتضر أن يوصي للوالدين والأقربين بتوفير ما أوصى به الله لهم عليهم، وأن لا ينقص من أنصبائهم.

[1011] "Örfe uygun bir şekilde", yani adaletli olarak... Bu da [mal sahibinin] fakiri bırakıp, zengin lehine vasiyet etmemesi ve [vasiyetinde malının] 'üçte bir'ini aşmamasıdır.

[1012] حقًا kelimesi pekiştirici mastar olup, "[müttakîlere düşen] bir görev olarak tahakkuk etmiştir" anlamında değerlendirilir.

181. Her kim işittikten sonra bunu değiştirirse, onun günahı tamamen onu değiştirenlerin üzerinedir. Zira Allah gerçekten işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', Alîm).

[1013] Vasiyette bulunanlardan ve şahitlerden "her kim işittikten" ve vasiyetin gerçekleşmesinin ardından "bu" vasiyeti şer'î yasaya uygun olduğu hâlde hedefinden saptırıp, tağyir eder, "değiştirirse, onun günahı tamamen onu değiştirenlerin üzerinedir!" Dolayısıyla, tağyir veya tebdil edilen vasiyetin günahı ancak onu değiştirenlerin üzerine olup, bunların dışındaki "vasiyette bulunan" ve "lehine vasiyette bulunulan" kişilerin üzerine değildir. Çünkü bu ikisi zulümden berîdir, "zira Allah gerçekten işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir." [Vasiyeti] değiştirenin cezasını bilir!

182. Bununla birlikte, kim de vasiyet edenin haksızlığa meyledeceğinden, günaha gireceğinden endişe edip aralarını bulursa, ona da bir günah yoktur. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1014] "Kim endişe ederse" yani kim böyle bir beklenti içinde olur ve bunu bilirse. Bu tür bir kullanım Arapların sözlerinde yaygındır; meselâ *ehāfu en tursile's-semâ'u* [Sağanak yağmur yağacağından korkuyorum!] derler ki, bununla "bilme" yerine geçecek olan beklenti ve baskın zannı kastederler. Yanlış vasiyette bulunarak haktan "meyledeceğinden yahut günaha gireceğinden" yani kasten zulmedeceğinden endişe edip "onların" yani kendileri hakkında vasiyette bulunulan ana-baba ve yakınların "aralarını" haklarını şer'î metoda uygun dağıtarak "bulursa", o vakit "ona bir günah yoktur." Çünkü bu zâtın vasiyeti değiştirmesi, bâtılı hakla değiştirmek demektir. Burada 'haksız' ve 'haklı' değiştirmelerden bahsedilmiştir ki, bütün değiştirmelerin günah olmayacağı bilinsin.

183. Ey iman edenler! Oruç sizden öncekilere farz kılındığı gibi, korunasınız diye size de farz kılınmıştır.

[1015] "Sizden öncekilere" Âdem'den beri sizin zamanınıza değin peygamberlere ve ümmetlere "farz kılındığı gibi..." Ali (r.a.); "Onların [orucun farz kılındığı bu öncekilerin] ilki Âdem'dir" demiş. Yani oruç Allah'ın kendilerine farz kılmada hiçbir ümmeti atlamadığı eski ve aslî bir ibadettir.

[١٠١١] {بِالْمَعْرُوفِ} بالعدل، وهو أن لا يوصي للغني ويدع الفقير ولا يتجاوز الثلث.

[١٠١٢] {حَقًّا} مصدر مؤكد، أي حق ذلك حقًا.

١٨١-﴿فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

٥ [١٠١٣] {فَمَنْ بَدَّلَهُ} فمن غيّر الإيصاء عن وجهه إن كان موافقًا للشرع من الأوصياء والشهود {بَعْدِ مَا سَمِعَهُ} وتحقَّقه {فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ} فما إثم الإيصاء المغيَّر أو التبديل إلا على مبدّليه دون غيرهم من الموصي والموصى له، لأنهما بريآن من الحيف. {إِنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ} وعيد المبدّل.

١٨٢-﴿فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ جَنَفًا أَوْ إِثْمًا فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ١٠

[١٠١٤] {فَمَنْ خَافَ} فمن توقَّع وعلم. وهذا في كلامهم شائع يقولون: أخاف أن ترسل السماء، يريدون التوقع والظنّ الغالب الجاري مجرى العلم {جَنَفًا} ميلًا عن الحق بالخطأ في الوصية {أَوْ إِثْمًا} أو تعمدًا للحيف {فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ} بين الموصى لهم، وهم الوالدان والأقربون، بإجرائهم على طريق الشرع {فَلا إِثْمَ عَلَيْهِ} حينئذ، ١٥ لأنّ تبديله تبديل باطل إلى حق. ذكر من يبدّل بالباطل ثم من يبدّل بالحق، ليعلم أنّ كل تبديل لا يؤثم.

١٨٣-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

[١٠١٥] {كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ} على الأنبياء والأمم من لدن آدم إلى عهدكم. قال ٢٠ عليّ رضي الله عنه: أوّلهم آدم. يعني أنّ الصوم عبادة قديمة أصلية ما أخلى الله أمّة من افتراضها عليهم،

Dolayısıyla, Allah oruç ibadetini sadece size farz kılmış değildir. Oruca devam etme ve köklü, eski oluşu sebebiyle ona gereken özeni gösterme sayesinde "korunasınız diye" veya isyanlardan korunasınız diye, demektir. Çünkü oruç tutan, nefsini kötülüğe düşmekten en iyi engelleyen ve men eden kimsedir. Peygamber (s.a.): "[Gençler! İçinizden kimin evlenme imkanı varsa evlensin! Kimin de böyle bir gücü yoksa] ona da oruç gerekir; zira oruç onun için bir şehvet kırılmasıdır." demiştir [*Buhārî,* "Nikâh", 23]. Yahut müttakîler zümresindeki yerinizi alasınız diye, demektir. Çünkü oruç müttakîlerin şiarıdır. Âyetin mânasının şöyle olduğu da söylenmiştir: Bu oruç, günlerin sayısı hususunda öncekilerin orucu gibidir ki, o da Ramazan ayıdır. Bu Ramazan orucu İncil sahiplerine farz kılınmış; derken, onların arasında muazzam ölümler vuku bulmuş; onlar da, Ramazan'ın öncesine ve sonrasına onar gün ilave ederek bunu 50 gün yapmışlardır. Şu da söylenmiştir: Ramazan ayı şiddetli soğuk ve sıcağa dek geldiğinde, bu onlara yolculukları ve geçimleri hususunda çok zorluk oluşturuyordu; onlar da bu orucu kış ile ilkbahar arasına yerleştirir ve orucun vaktini değiştirmenin bir kefareti olarak da 20 gün ilave ederlerdi. [Bir sonraki âyette gelecek olan] "sayılı günler"in [Muharrem ayının onuncu günü olan] *Aşure* ve her ayın 3 günü olduğu da söylenmiştir ki, bu oruç Peygamber (s.a.)'e hicret ettiği vakit farz kılınmış, daha sonra da Ramazan orucuyla neshedilmiştir. Âyetin mânasının; "Yatsıyı kılıp uyumalarının ardından oruç bozan şeylerden korunmaları öncekilere farz kılındığı gibi, size de farz kılınmıştır." şeklinde olduğu, fakat bu hükmün daha sonra; "(Yalnız, Ramazan ayına dahil olsa da) oruç gecelerinde, cinsel içerikli söz ve davranışlarla kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılınmıştır" [Bakara 2/187] âyetiyle neshedildiği de söylenmektedir.

184. Sayılı günlerde... İçinizden kim hasta olur veya sefere çıkmış bulunursa, diğer günlerde aynı sayıda oruç tutacaktır; oruca zar zor gücü yetenler de bir düşkünü doyuracak kadar fidye verecektir. Bununla birlikte, kim gönüllü olarak bir hayır yap(ıp oruç tut)arsa, bu kendisi için daha hayırlı olur. Oruç tutmanızın sizin için ne kadar hayırlı olduğunu bir bilseniz!..

[1016] "Sayılı" ifadesi, mâlûm bir sayıyla vakti belirlenmiş veya az sayıdaki "günlerde" demektir. Tıpkı "[Onu] birkaç dirheme [yok pahasına (İsmailîlere) sattılar; ona fazla bir değer biçmemişlerdi..." (Yusuf 12/20)] âyetinde olduğu gibi. Bu kullanımın aslı şudur: Az mal, belli bir sayıyla ölçülüp birktirmeye konu olurken, çok mal ölçüsüzce dökülmekte ve bol bol saçılmaktadır.

لم يفرضها عليكم وحدكم {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} بالمحافظة عليها وتعظيمها لأصالتها وقدمها، أو لعلكم تتقون المعاصي، لأنّ الصائم أظلف لنفسه وأردع لها من مواقعة السوء. قال عليه السلام: «فعليه بالصوم فإنّ الصوم له وجاء.» أو لعلكم تنتظمون في زمرة المتقين، لأنّ الصوم شعارهم. وقيل: معناه أنه كصومهم في عدد الأيام وهو ٥ شهر رمضان، كتب على أهل الإنجيل فأصابهم موتانٌ، فزادوا عشرًا قبله وعشرًا بعده. فجعلوه خمسين يومًا. وقيل: كان وقوعه في البرد الشديد والحرّ الشديد، فشقّ عليهم في أسفارهم ومعايشهم فجعلوه بين الشتاء والربيع، وزادوا عشرين يومًا كفارة لتحويله عن وقته. وقيل: الأيام المعدودات: عاشوراء، وثلاثة أيام من كل شهر. كتب على رسول الله ﷺ صيامها حين هاجر، ثم نسخت بشهر رمضان. وقيل: كتب عليكم ١٠ كما كتب عليهم أن يتقوا المفَطِّر بعد أن يصلوا العشاء وبعد أن يناموا، ثم نسخ ذلك بقوله {أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامُ} الآية [البقرة: ٨٧].

١٨٤-﴿أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

١٥ [١٠١٦] ومعنى {مَعْدُودَاتٍ} موقّتات بعدد معلوم، أو قلائل، كقوله {دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ} [يوسف: ٢٠]. وأصله أنّ المال القليل يقدّر بالعدد ويتحكر فيه، والكثير يهال هيلًا ويحثى حثيًا.

[1017] أياماً şeklinde nasb okunması الصيام [oruç] sayesinde gerçekleşmiştir ki, bu tıpkı senin; *neveytu'l-hurûc^{e} yevme'l-cumu'at^{i}* [Cuma günü çıkmaya niyetlendim] demene benzer.

[1018] "Veya sefere çıkmış bulunursa" yani sefer binitiyle yolculuk yapıyorsa, "aynı sayıda oruç tutacaktır"; *fe-'iddet^{un}* ifadesi *fe-'aleyhi 'iddet^{un}* [aynı sayıda oruç tutması gerekir] anlamındadır. Âyet, [şaz olarak] *fe-'iddet^{en}* şeklinde nasb i'râbla da okunmuştur ki, bu da *fe'lyesum 'iddet^{en} [sayılı günler tutsun"]* şeklinde anlamlandırılır. Bu [diğer günlerde oruç tutma] bir ruhsat olmakla birlikte, bunun; "hasta ve yolcuya; [Ramazan'da] oruç tutmayıp diğer günlerde aynı sayıda oruç tutmaları farz kılınmıştır" anlamına geldiği de söylenmiştir.

[1019] Oruç tutmamayı mubah kılan hastalık hakkında ihtilâf edilmiştir. Bazıları, bunun her tür hastalık olduğunu söylemiştir, çünkü Allah Teâlâ şu hastalık değil de bu hastalık diye özel olarak belirtmemiştir; tıpkı şu yolculuk değil de bu yolculuk diye belirtmediği gibi. Yine, mademki her yolcunun oruç tutmama hakkı olduğu gibi, her hasta [nın oruç tutmayabileceği hususu] da bunun gibidir. İbn Sîrîn'den [v.110/729] gelen rivayete göre, kendisi Ramazan'da yemek yiyorken yanına birileri girmiş de, parmağının ağrısını buna gerekçe göstermiştir. Mâlik'e [v.179/795] kendisine şiddetli göz ağrısı veya rahatsız edici baş ağrısı isabet eden ve fakat yatağa düşürecek derecede hiçbir hastalığı bulunmayan kişinin durumu sorulunca, o bu kişinin orucunu açabilme imkânı bulunduğunu söylemiştir. Bazıları da bunun beraberinde oruç tutmanın zor olacağı ve oruç anında artacak olan bir hastalık olduğunu söylemiştir ki, bunun delili Allah Teâlâ'nın; *"Allah size kolaylık diler"* [Bakara 2/185] sözüdür. Şâfi'î'den [v.204/820] gelen rivayete göre ise oruç katlanılamayacak derecede meşakkat vermedikçe kişi orucunu bozamaz.

[1020] Orucun ne şekilde kaza edileceği hususu da ihtilâflıdır. Ulemanın genelinin görüşü bunun muhayyerliğe dayalı olduğu şeklindedir [dileyen peş peşe, dileyen de ayrı ayrı tutar]. Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın [v.18/639]; "Allah hem size oruç tutmama konusunda ruhsat verip hem de kazası hususunda sizi zorlamak istemez; dilersen peş peşe, dilersen ayrı ayrı tut" dediği rivayet edilmiştir [KT.b]. Hazret-i Ali, İbn Ömer [v.73/692], Şa'bî [v.104/722] ve diğerlerinden rivayet edildiğine göre; kişi orucu nasıl peş peşe tutamadıysa, aynı şekilde peş peşe kaza edecektir. Nitekim Übeyy b. Kâ'b'ın kıraati فعدة من أيام أخر متتابعات [diğer günlerde aynı sayıda peş peşe tutacaktır] şeklindedir.

[١٠١٧] وانتصاب {أَيَّامًا} بالصيام كقولك: نويت الخروج يوم الجمعة.

[١٠١٨] {أَوْ عَلَى سَفَرٍ} أو راكب سفر {فَعِدَّةٌ} فعليه عدّة. وقرئ بالنصب بمعنى: فليصم عدّة. وهذا على سبيل الرخصة. وقيل: مكتوب عليهما أن يفطرا ويصوما عدّة {مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ}.

٥ [١٠١٩] واختلف في المرض المبيح للإفطار، فمن قائل: كل مرض، لأنّ الله تعالى لم يخص مرضًا دون مرض كما لم يخص سفرًا دون سفر، فكما أنّ لكل مسافر أن يفطر، فكذلك كل مريض. وعن ابن سيرين أنه دخل عليه في رمضان وهو يأكل فاعتلّ بوجع أصبعه. وسئل مالك عن الرجل يصيبه الرمد الشديد أو الصداع المضر وليس به مرض يضجعه، فقال: إنه في سعة من الإفطار. وقائل: هو المرض الذي ١٠ يعسر معه الصوم ويزيد فيه، لقوله تعالى {يُرِيدُ اللهُ بِكُمُ الْيُسْرَ}. وعن الشافعي: لا يفطر حتى يجهده الجهد غير المحتمل.

[١٠٢٠] واختلف أيضًا في القضاء؛ فعامّة العلماء على التخيير. وعن أبي عبيدة بن الجرّاح رضي الله عنه: «إنّ الله لم يرخص لكم في فطره وهو يريد أن يشق عليكم في قضائه، إن شئت فواتر، وإن شئت ففرّق.» وعن عليّ وابن عمر والشعبي وغيرهم أنه يقضي ١٥ كما فات متتابعًا. وفي قراءة أبيّ فعدّةٌ من أيام أخر متتابعاتٍ.

[1021] **Şayet** “Peki, neden nekre olarak *fe-ʿiddet*un dendi de, *fe-ʿiddetuhâ*, yani *o sayılı günler adedince* denmedi?” **dersen, şöyle derim:** *fe-ʿiddet*un denip, bu da “sayılı” anlamına gelince ve böylece kişinin tutamadığı günlerin yerine sayılı günlerde oruç tutması emredilince, artık hiçbir sayının o sayıyı etkileyemeyeceği bilinmiş ve bu yüzden izafetli bir maʿrifeliğe gerek duyulmamıştır.

[1022] “Oruca güç yetirebilenler” oruca güç yetirebilenler şayet hiçbir özürleri olmadığı halde tutmazlarsa “bir düşkünü doyuracak kadar fidye verecektir” ki, bu da Iraklılara [Hanefîlere] göre buğdaydan yarım sāʾ [takriben 520 dirhem] yahut buğdayın dışındakilerden bir sāʾ [takriben 1040 dirhem] iken, Hicazlılara göre bir müd [takriben 1530 gr.] kadardır. Bu İslâm’ın ilk yıllarındaydı. Oruç Müslümanlara farz kılınınca buna alışamamışlar ve oruç kendilerine çok çetin gelmişti. Bu yüzden, orucun bozulması ve fidye verilmesi hususunda kendilerine ruhsat tanınmıştı.

[1023] İbn Abbâs [v.68/688; يُطِيقُونَهُ fiilini] *tavk*ın tefʿîl kalıbından *yutavvakūnehû* şeklinde okumuştur ki, bu ya tākat ya da “gerdanlık” anlamına gelir. Yani kendilerine ‘Oruç tutun!’ denilerek; “oruç yükümlülüğü getirilir” veya “oruç mükellefiyeti boyunlarına konulup gerekli kılınır. İbn Abbâs’ın *yetetavvakūnehû* şeklinde okuduğu da rivayet edilmiştir ki, “onu üstlenenler” veya “onu boyunlarına alıp yüklenenler” demektir. Tā’nın Tā’ya idğâm edilmesiyle *yattavvakūnehû, yutayyikūnehû* ve *yattayyakūnehû* kıraatleri de mevcut olup, tamamı *yetetavvakūnehû* [boyunlarına alırlar] anlamındadır. [Son iki örnekten] ilki *feyʿale*, ikincisi ise *tefeyʿale* babından gelecek şekilde asılları *yutayvakūnehû* ve *yetetayvekūnehû* şeklinde olup, Yâ -sonradan Yâ’ya dönüşmüş olan- Vâv’a idğâm edilmiştir; hepsi de *tavk* kökünden gelmektedir. Bu, Arapların [Vav’lı bir kelime olan *dâr*dan] *tedeyyera’l-mekân*e demelerine benzer ki, bu “Hiçbir oturanın bulunmadığı bir yeri yurt edindi” demektir. Âyetin mânası iki şekilde değerlendirilir: Birincisi “Oruca güç yetirenler” şeklinde iken, ikincisi “Oruca zorlukla, güç belâ katlananlar” demektir; bunlar da yaşlı erkek ve kadınlardır. Bu kimselerin hükmü orucu bozup, fidye vermektir. Buna göre hüküm sabit olup, neshe uğramamıştır. Bunun, *yutīkūnehû* ifadesinin anlamı olması da caizdir, yani orucu bütün güç, kuvvet ve imkânlarını zorladıkları halde güç belâ tutabilenler.

[1024] “Bununla birlikte, kim gönüllü olarak bir hayır yapar” da fidye miktarını artırır“sa, bu” gönüllü verme işi “kendisi için daha hayırlı” en hayırlısı “olur.” [*Fe-men tetavveʿa* ifadesi, şaz olarak] *fe-men yettavvaʿ* şeklinde de okunmuş olup, açılımı *yetetavvaʿ*dır.

[١٠٢١] فإن قلت: فكيف قيل: {فَعِدَّةٌ} على التنكير، ولم يقل: فعدّتها، أي فعدّة الأيام المعدودات؟ قلت: لما قيل: فعدّة والعدّة بمعنى المعدود فأمر بأن يصوم أيامًا معدودة مكانها، علم أنه لا يؤثر عدد على عددها، فأغنى ذلك عن التعريف بالإضافة.

[١٠٢٢] {وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ} وعلى المطيقين للصيام الذين لا عذر بهم إن أفطروا {فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ} نصف صاع من بُرّ أو صاع من غيره عند أهل العراق، وعند أهل الحجاز مُدّ، وكان ذلك في بدء الإسلام؛ فرض عليهم الصوم ولم يتعوّدوه فاشتدّ عليهم، فرخص لهم في الإفطار والفدية.

[١٠٢٣] وقرأ ابن عباس يُطَوَّقونه، تفعيل من الطوق؛ إما بمعنى الطاقة أو القلادة، أي يكلَّفونه أو يقلدونه ويقال لهم: صوموا. وعنه يتطوّقونه، بمعنى يتكلفونه أو يتقلدونه؛ ويطَّوَّقونه بإدغام التاء في الطاء، ويُطَيِّقونه، ويَطَّيَّقونه بمعنى يتطوقونه، وأصلهما يُطَيْوَقونه ويَتَطَيْوَقونه، على أنهما من فيعل وتفَعْيل من الطوق، فأدغمت الياء في الواو بعد قلبها ياء، كقولهم: تَدَيَّرَ المكانَ وما بها ديَّارٌ. وفيه وجهان: أحدهما نحو معنى يُطِيقونه. والثاني يكلَّفونه أو يتكلفونه على جهد منهم وعسر؛ وهم الشيوخ والعجائز. وحكم هؤلاء الإفطار والفدية. وهو على هذا الوجه ثابت غير منسوخ. ويجوز أن يكون هذا معنى يُطِيقونه، أي يصومونه جهدهم وطاقتهم ومبلغ وسعهم.

[١٠٢٤] {فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا} فزاد على مقدار الفدية {فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ} فالتطوع أخير له أو الخير. وقرئ فمن يَطَّوَّع، بمعنى يتطوّع.

[1025] Ey güç yetirenler yahut yükümlü kılınıp, nefisleri aleyhine ona katlananlar ve bütün güçlerini seferber edenler! "Oruç tutmanız sizin için" fidyeden ve gönüllü olarak fazlaca hayır işlemekten "daha hayırlıdır." Bu hitap zincirine hasta ve yolcunun da aynı şekilde dizilmesi caizdir. Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654] kıraatinde *ve's-sıyâm*[u] *hayr*[un] *le-kum* [sizin için oruç daha hayırlıdır] şeklindedir.

185. Ramazan ayı ki, insanlara doğru yolu gösteren, hak ile bâtılı birbirinden ayırmanın apaçık delilleri olan Kur'ân o ayda indirilmiştir. İşte içinizden her kim bu aya tanık olursa, oruç tutsun. Kim de hasta olur veya sefere çıkmış bulunursa, diğer günlerde aynı sayıda oruç tutacaktır. Allah sizin için zorluk istemez; O, sizin için kolaylık ister. Böylece, sayıyı tamamlamış olacağınız gibi, size bu çareyi gösterdiğinden dolayı Allah'ın büyüklüğünü de görecek ve herhalde şükredeceksiniz.

[1026] رمضان / *Ramadān* kelimesi "yandı" anlamındaki *ramada* fiilinin mastarı olup, bu da *er-ramdâ*[u] ifadesinden alınmadır. İşte o bilinen ay ismi buna izafe edilip özel bir isim kılınmış ve ma'rifelikle birlikte Elif Nûn sebebiyle gayr-i munsarif kılınmıştır. Tıpkı karga için *ibnu de'yet*[in] [deve böğrünün oğlu] denmesi gibi ki, bunun sebebi; deve arkasını döndüğü vakit karganın onun böğrüne çokça konmasıdır.

[1027] **Şayet** "Neden 'Ramazan Ayı' diye isim konmuştur?" **dersen, şöyle derim:** O ayda oruç tutmak kadim bir ibadettir. Bu yüzden Araplar sanki o ayda açlığın hararet ve zahmetinden ötürü yanıp kavrulmaları [*irtimād*] sebebiyle onu bu isimle isimlendirmiş gibidirler. Nitekim Araplar bu ayı kendilerine şiddetli ıstırap verdiği için *nâtık* [ناتق; sıkıntı veren] diye isimlendirmişlerdir. Yine, denildiğine göre Araplar ayların isimlerini eski lügatten naklettiklerinde, bu ayları vuku buldukları zamanlarla isimlendirmişlerdir. Bu ay da sıcağın şiddetli günlerine rastlamıştır.

[1028] **Şayet**, "Mademki isim koymak muzāf ve muzāfun ileyh [yani tamlanan ve tamlayan] ile birlikte vuku bulmaktadır. Peki, Peygamber (s.a.)'in; 'Her kim Ramazan'da inanarak ve sevabını Allah'tan umarak oruç tutarsa [geçmiş günahları bağışlanır.' (*Buhārî,* "Îmân", 2826)] ve 'Ramazan'a ulaşıp da bağışlanmayan [Ramazan'a girip de bağışlanmadan Ramazan'dan çıkan] kimsenin [burnu yere sürtsün! (*Tirmizî,* "De'avât", 100,101)] buyurmasıyla ilgili gelen hadis örneklerinin münasebeti nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu anlam kargaşasından emin olunması sebebiyle bir hazfedilme konusudur. Tıpkı şairin şu şiirindeki gibi:

> [Bana nispet edilen şeye yani görüş isabetliliğine, rağbetiniz var, değil mi? Zira ben]
> [büyük tabip İbn] Hızyem'i yorup âciz bırakan şeylerin [doktoruyum]!

Burada şair [*Hızyem* derken] İbn Hızyem'i kastetmiştir.

[١٠٢٥] {وَأَنْ تَصُومُوا} أيها المطِيقون أو المطوَّقون وحملتم على أنفسكم وجهدتم طاقتكم {خَيْرٌ لَكُمْ} من الفدية وتطوُّعِ الخير. ويجوز أن ينتظم في الخطاب المريض والمسافر أيضًا. وفي قراءة أبيّ والصيامُ خيرٌ لكم.

١٨٥-﴿شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْءَانُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ ٥

[١٠٢٦] الرمضان: مصدر رمض، إذا احترق، من الرمضاء؛ فأضيف إليه الشهر وجعل علمًا، ومنع الصرف للتعريف والألف والنون، كما قيل» ابن دأية للغراب بإضافة الابن إلى دأية البعير، لكثرة وقوعه عليها إذا دبرت. ١٠

[١٠٢٧] فإن قلت: لم سمي شهرَ رمضانَ؟ قلت: الصوم فيه عبادة قديمة، فكأنهم سموه بذلك لارتماضهم فيه من حرّ الجوع ومقاساة شدّته، كما سموه ناتقًا، لأنه كان ينتقهم أي يزعجهم إضجارًا بشدته عليهم. وقيل: لما نقلوا أسماء الشهور عن اللغة القديمة سموها بالأزمنة التي وقعت فيها، فوافق هذا الشهر أيام رمض الحرّ.

١٥ [١٠٢٨] فإن قلت: فإذا كانت التسمية واقعة مع المضاف والمضاف إليه جميعًا، فما وجه ما جاء في الأحاديث من نحو قوله عليه الصلاة والسلام: «من صام رمضان إيمانًا وإحتسابًا»؛ «من أدرك رمضان فلم يُغفَر له»؟ قلت: هو من باب الحذف لأمن الإلباس، كما قال:

[فَهَلْ لَكُمُو فِيما إلَيّ فإنَّنِي ۞ طَبِيبٌ] بِما أعْيا النِّطَاسِيَّ حِذْيَما

٢٠ أراد ابن حذيم.

[1029] شَهْرُ kelimesinin merfû‘ kılınması, kendisinin mübtedâ, الذى انزل فيه القرآن [Kur'ân'ın kendisinde indirildiği] cümlesinin haber olması yahut كتب عليكم الصيامُ [oruç size farz kılınmıştır] âyetindeki الصيامُ kelimesinden bedel düşmesi veya hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olması üzere gerçekleşmiştir. [Şaz olarak] شَهْرَ رمضان şeklinde nasb ile de okunmuştur ki, bu ya صُومُوا شَهْرَ رمضانَ ["Ramazan ayı orucunu tutunuz!"] şeklindeki cümle takdiri veya أياماً معدوداتٍ ["(Oruç) sayılı günlerdedir"]'den bedel kılınma yahut وأن تصوموا ["Oruç tutmanız (sizin için daha hayırlıdır)"] cümlesinin mef'ûlü olmak üzere vuku bulmuştur.

[1030] "Kur'ân o ayda indirilmiştir" ifadesi, Kur'ân'ın o ayda indirilmeye başladığı anlamına gelmektedir ki, bu da Kadir gecesinde olmuştur. Kur'ân'ın [önce] topyekûn dünya semasına, sonra da fragmanlar hâlinde yeryüzüne indirildiği de söylenmiştir. Yine bu ifadenin "O Ramazan ayı ki hakkında Kur'ân inmiştir" anlamına da geldiği söylenmiştir ki, bu da "oruç size farz kılınmıştır" ilâhî sözüdür. Bu tıpkı senin "Ömer hakkında şöyle indirildi; Ali hakkında da böyle indirildi" demen gibidir. Peygamber (s.a.)'in: "İbrahim'in sahifeleri Ramazan'ın ilk gecesinde, Tevrat geçen ilk altı gecesinde, İncil ilk on üç gecesinde, Kur'ân ise geçen yirmi dört gecesinde indirilmiştir" dediği rivayet edilmiştir [*Ahmed b. Hanbel*, IV, 107].

[1031] "İnsanlar için bir hidayet rehberi ve [hak ile bâtılı birbirinden ayırmanın] apaçık delilleri olarak…" Burada [هدىً ve بيناتٍ kelimeleri] hâl tümleci olmak üzere nasbedilmiş olup, âyet; "Kur'ân insanları hakka yönelten bir kılavuz, hakka erdiren, hak ve bâtılı birbirinden ayıran türden açık seçik âyetler olarak indirilmiştir" şeklinde tefsir edilecektir. **Şayet** " [Kur'ân hakkında] 'insanlar için bir hidayet rehberi' dedikten sonra 'doğru yolun apaçık delilleri' demenin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Önce Kur'ân'ın bir hidayet rehberi olduğu, daha sonra da onun Allah'ın, kendi vahyi ve yol gösterip, hidayetle sapkınlığı birbirinden ayıran tüm semavî kitapları adına kendisiyle hidayete erdirdiği şeylerin tümünün apaçık delilleri olduğu zikredilmiştir.

[1032] "İşte içinizden her kim bu aya tanık olur" yani bu ayda yolcu olmaksızın, mukim olur ve hazarda bulunur"sa oruç tutsun" ve orucunu bozmasın! *eş-Şehr*[a] [bu aya] kelimesi zaman zarfı olarak nasbedilmiş olup, فليصمه cümlesindeki ه zamiri için de aynı durum söz konusudur [yani 'bu ay'ı değil 'bu ay'da oruç tutsun]. Dolayısıyla, الشهر kelimesi mef'ûlün bih değildir. Tıpkı senin *şehidtu'l-cumu'at*[e] [cumaya yetiştim] demen gibidir. Çünkü mukim ve yolcu; ikisi de o aya yetişmiş olmaktadırlar.

[١٠٢٩] وارتفاعه على أنه مبتدأ خبره {الَّذِى أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ على أنه بدل من الصيام في قوله {كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ} [البقرة: ١٨٣]، أو على أنه خبر مبتدأ محذوف. وقرئ بالنصب على: صوموا شهرَ رمضان، أو على الإبدال من {أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ}، أو على أنه مفعول {وَأَنْ تَصُومُوا} [البقرة: ١٨٤].

٥ [١٠٣٠] ومعنى {أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ} ابتدئ فيه إنزاله. وكان ذلك في ليلة القدر. وقيل: أنزل جملة إلى سماء الدنيا، ثم نزل إلى الأرض نجوما. وقيل: أنزل في شأنه القرآن، وهو قوله {كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ} كما تقول: أنزل في عمر كذا، وفي عليّ كذا. وعن النبي عليه السلام: «نُزِّلت صحف إبراهيم أوّل ليلة من رمضان، وأنْزِلت التوراة لستٍ مضين، والإنجيل لثلاث عشرة، والقرآن لأربع وعشرين مضين.»

١٠ [١٠٣١] {هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ} نصب على الحال، أي أنزل وهو هداية للناس إلى الحق، وهو آيات واضحات مكشوفات مما يهدي إلى الحق ويفرّق بين الحقّ والباطل. فإن قلت: ما معنى قوله {وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدَى} بعد قوله {هُدًى لِلنَّاسِ}؟ قلت: ذكر أوّلًا أنه هدى، ثم ذكر أنه بينات من جملة ما هَدى به الله، وفرَّق به بين الحق والباطل من وحيه وكتبه السماوية الهادية الفارقة بين الهدى والضلال.

١٥ [١٠٣٢] {فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ} فمن كان شاهدًا، أي حاضرًا مقيمًا غير مسافر في الشهر، فليصم فيه ولا يفطر. والشهر: منصوب على الظرف، وكذلك الهاء في {فَلْيَصُمْهُ} ولا يكون مفعولًا به؛ كقولك: شهدت الجمعة، لأن المقيم والمسافر كلاهما شاهدان للشهر.

[1033] "Allah" size kolaylaştırmayı ve zorlaştırmamayı "ister." Sizden dinî zorluğu kaldırmış ve size, hiçbir ağırlık içermeyen, kolaylıklı ve tevhit esaslı bir dini emretmiştir. Tüm bunlar yolculuk ve hastalık hâlinde oruç bozmanın mubah oluşuna dair size tanınan ruhsat hususlarıdır. İnsanlardan bazıları [Zâhirî mezhebi gibi] hasta ve yolcunun oruç bozmalarının farz olduğu kanısına varmış; hatta bu kişilerin oruç tutması hâlinde oruçlarını iade etmeleri gerektiğini iddia etmişlerdir.

[1034] *el-Yusr*[a] ve *el-'usr*[a] kelimeleri Sin'in zammesiyle *el-yusur*[a] ve *el-'usur*[a] şeklinde okunmuştur.

[1035] "Böylece sayıyı tamamlamış olacağınız gibi, size bu çareyi gösterdiğinden dolayı Allah'ın büyüklüğünü de görecek ve herhalde şükredeceksiniz." Burada [ولتكملوا العدة...] sebep belirten fiil hazfedilmiş olup, bunun delili bir fiil takdir etmenin [varsaymanın] daha önce gerçekleşmiş olmasıdır ki, o da شرع ذلك [Bunu yasalaştırdı] cümlesidir. Yani o ayın orucuna yetişen ve kendisine ruhsat tanınan kişinin durumuyla ilgili olarak, o ayda yediği günlerin sayısına riayet [diğer günlerde kaza etme] ve oruç bozmanın mubah olduğuna dair tüm bu zikredilenleri yasalaştırdı [ki, sayıyı tamamlayasınız ve … şükredesiniz] demektir. "Sayıyı tamamlayasınız" ifadesi, sayıya riayet emrinin gerekçesi iken, "ve Allah'ı yüceltesiniz" ifadesi kazanın nasıl yapılacağını ve oruç bozma mesuliyetinden nasıl kurtulunacağını öğretmesi ile ilgilidir; "ve şükretmeniz içindir" ifadesi de ruhsat verme ve kolaylaştırmanın illetidir. Bu [sıralanış] leff [ü neşr ü müretteb, yani ikinci sırada gelen ifadelerin, ilk sıradaki ifadeleri yer alış sırasına riayet ederek açıklaması] türünden öyle ince bir metoddur ki, bunun açıklamasını Beyân âlimlerinin en araştırmacı ve uzman olanları bile zor yapar. ولتكبروا fiilinin 'Alâ ile geçişli kılınması hamd mânası içermesi sebebiyledir. Böylece sanki; "Size bu çareyi göstermesine karşılık hamdederek Allah'ı yüceltesiniz diye" denmiş olmaktadır. "Ve şükredesiniz diye" yani şükretmeniz isteğiyle. ولتكْملوا ifadesi şeddeli olarak [Şu'be ve Ya'kūb tarafından] *ve-litukemmilû* [eksiksiz tamamlayasınız] şeklinde de okunmuştur.

[1036] **Şayet** "ولتكملوا fiilinin mukadder bir illete atfedilip, adeta; "Yaptıklarınızı bilesiniz ve sayıyı tamamlayasınız diye" denmiş olması ya da *el-yusr*[a] üzerine atfedilip, tıpkı ...يريدون ليطفؤا ["(O küçücük ağızlarıyla) Allah'ın nurunu söndürmek istiyorlar!" (Saf 61/8)] âyetinde olduğu gibi; "Allah sizin için kolaylık ve sayıyı tamamlamanızı diler" denmiş olması sağlıklı mıdır?" **dersen, şöyle derim:** Bu uzak olmamakla beraber, evvelki daha doğru bir vecihtir.

[١٠٣٣] {يُرِيدُ اللهُ} أن يُيَسّر عليكم ولا يعسِّر، وقد نفى عنكم الحرج في الدين، وأمركم بالحنيفية السمحة التي لا إصرَ فيها، و من جملة ذلك ما رخص لكم فيه من إباحة الفطر في السفر والمرض؛ ومن الناس من فرض الفطر على المريض والمسافر، حتى زعم أنّ من صام منهما فعليه الإعادة!

٥ [١٠٣٤] وقرئ اليسُر، والعسُر، بضمتين. الفعل المعلل محذوف مدلول عليه بما سبق تقديره.

[١٠٣٥] {وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} شرع ذلك يعني جملة ما ذكر من أمر الشاهد بصوم الشهر وأمر المرخص له بمراعاة عدة ما أفطر فيه ومن الترخيص في إباحة الفطر، فقوله {لِتُكْمِلُوا} علة الأمر بمراعاة

١٠ العدّة، {وَلِتُكَبِّرُوا} علة ما علم من كيفية القضاء والخروج عن عهدة الفطر، {وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} علة الترخيص والتيسير. وهذا نوع من اللف لطيف المسلك لا يكاد يهتدي إلى تبينه إلا النِّقاب المحدَّث من علماء البيان. وإنما عدّى فعل التكبير بحرف الاستعلاء لكونه مضمنًا معنى الحمد، كأنه قيل: ولتكبروا الله حامدين على ما هداكم. ومعنى {وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} وإرادةَ أن تشكروا. وقرئ ولتكمِّلوا، بالتشديد.

١٥ [١٠٣٦] فإن قلت: هل يصحّ أن يكون {وَلِتُكْمِلُوا} معطوفًا على علة مقدرة، كأنه قيل: لتعلموا ما تعلمون، ولتكملوا العدّة؛ أو على اليسر، كأنه قيل: يريد الله بكم اليسر، ويريد بكم لتكملوا، كقوله {يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا} [الصف: ٨] قلت: لا يبعد ذلك والأوّل أوجَه.

[1037] **Şayet** “Tekbirden maksat nedir?” **dersen, şöyle derim:** Allah’a tazimde bulunmak ve O’nu övmektir. Bu tekbirin Ramazan bayramı gününün tekbiri olduğu veya hac için ihrama girip *Lebbeyk Allāhumme lebbeyk…* denmesi esnasında getirilen tekbir olduğu da söylenmiştir.

186. Kullarım sana Beni sorduklarında şüphesiz Ben yakınımdır; Bana dua ettiği zaman Ben o dua edenin duasına elbette icabet ederim. Öyleyse onlar da Bana icabet etsinler; Bana iman etsinler ki, doğru yolu bulmuş olsunlar.

[1038] “Ben yakınımdır” ifadesi, dua edene Allah Teâlâ’nın kolayca icabet etmesi ve kendisinden isteyenin ihtiyacını çarçabuk karşılaması durumunun, mekânı yakın olanın durumuna benzetilmesiyle ilgili temsilî bir anlatımdır. Binaenaleyh Allah Teâlâ’ya dua edildiğinde, *Lebbeyk* [icabete hazırım] demesi süratle gerçekleşir ki, bunun benzeri; “Biz ona şahdamarından daha yakınız” [Kāf 50/16] âyetidir. Yine *‘Aleyhissalâtu Vesselâm*’ın; “Allah sizinle binek develerinizin boyunları [başları] arasında [imiş gibi size yakın]dır” [*Tirmizî,* “De’avât”, 58] sözü de bunun örneğidir. Rivayet olunduğuna göre bu âyet; bir bedevînin Peygamber (s.a.)’e; “Rabbimiz yakın mıdır, O’na gizlice yakaralım veya uzak mıdır, O’na nida edelim?” diye sorması üzerine nâzil olmuştur.

[1039] “Öyleyse” onlar ihtiyaçları için beni çağırdıklarında onlara icabet ettiğim gibi, onlar da kendilerini iman ve itaate çağırdığımda bana cevap verip, “davetime icabet etsinler.”

[1040] يَرْشُدُونَ kelimesi [şaz olarak] *yerşedûne* ve *yerşidûne* şeklinde; Şın’ın fethasıyla ve kesresiyle okunmuştur.

187. (Yalnız, Ramazan ayına dahil olsa da) oruç gecelerinde, cinsel içerikli söz ve davranışlarla kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılınmıştır. -Çünkü onlar sizin için, siz de onlar için birer zırh mesabesindesiniz.- Allah, (karılar ve kocalar olarak, bu gecelerde) birbirinize hiç de iyi gözlerle bakmadığınızı (karı-koca ilişkisi yaşamak istediğinizi) görmüş ve tevbelerinizi kabul ederek sizi affetmiş bulunuyor. Dolayısıyla, Allah’ın verdiği bu müsaadeden yararlanarak onlarla ilişkiye girebilirsiniz. Ayrıca o simsiyah iple bembeyaz ipi birbirinden ayırıncaya; yani tanyeri ağarıncaya kadar yiyip içebilir; sonra da akşama kadar orucu tamamlarsınız. Yalnız, mescitlerde i’tikâf hâlinde iken eşlerinizle ilişkiye girmeyin. Bunlar Allah’ın sınırlarıdır, onlara yaklaşmayın. Allah, insanlara âyetlerini işte böyle açık-seçik bildiriyor ki (Allah’ın azabından) sakınsınlar.”

[١٠٣٧] فإن قلت: ما المراد بالتكبير؟ قلت: تعظيم الله والثناء عليه. وقيل: هو تكبير يوم الفطر. وقيل: هو التكبير عند الإهلال.

١٨٦-﴿وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ﴾

٥ [١٠٣٨] {فَإِنِّي قَرِيبٌ} تمثيل لحاله في سهولة إجابته لمن دعاه وسرعة إنجاحه حاجة من سأله بحال من قرب مكانه، فإذا دعى أسرعت تلبيته، ونحوه {وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ} [ق: ١٦] وقوله عليه الصلاة والسلام: «هو بينكم وبين أعناق رواحلكم.» وروي أن أعربيًا قال لرسول الله ﷺ: أقريب ربنا فنناجيه، أم بعيد فنناديه؟ فنزلت.

١٠ [١٠٣٩] {فَلْيَسْتَجِيبُوا لِى} إذا دعوتهم للإيمان والطاعة، كما أني أجيبهم إذا دعوني لحوائجهم.

[١٠٤٠] وقرئ يَرشَدون ويَرشِدون، بفتح الشين، وكسرها.

١٨٧-﴿أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ فَالآنَ ١٥ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ وَلا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلا تَقْرَبُوهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ﴾

[1041] [İslâm'ın ilk yıllarında] kişi akşama çıkınca yatsıyı kılacağı veya uyuyacağı ana dek onun için yeme, içme ve cinsel ilişki helâl olurdu. Fakat yatsıyı kıldığı veya uyuyup, orucunu bozmadığı vakit, ertesi günün akşamına kadar ona yeme, içme ve kadın haram olurdu. Ömer (r.a.) yatsı namazından sonra hanımıyla münasebette bulunmuş, nihayet boy abdesti alınca ağlamaya ve kendi kendini kınamaya başlamıştı. Sonunda Peygamber (s.a.)'e gelip; "Ya Rasûlâllah! Nefsimden yana şu suçumun affı için Allah'tan ve senden özür diliyorum" demiş ve yaptığı şeyi kendisine haber vermişti. *'Aleyhissalâtü Vesselâm* da: "Ömer! Sen bunu yapacak adam değilsin / bunu senden beklemezdim!" deyince, başkaları da ayağa kalkıp, yatsıdan sonra yapmış oldukları şeyleri itiraf etmişlerdi de, nihayet bu âyet nâzil olmuştu. [Taberî, II, 218, 220]

[1042] Âyet أَحَلَّ لكم ليلة الصيام الرَفَثَ şeklinde de okunmuştur ki, "Allah [oruç gecesi kadınlara yaklaşmayı size] helâl kılmıştır" anlamına gelmektedir.

[1043] İbn Mes'ûd [v.32/652] *er-rafes*^{u} kelimesini *er-rufûs*^{u} şeklinde okumuş olup, *rfs* kökü kinaye kılınması gereken şeyin açık saçık ifade edilmesi demektir; tıpkı *en-neyk*^{ü} kelimesi gibi. Bu bağlamda *kad arfese'r-racul*^{u} [adam destursuz açık saçık konuştu] denir. Rivayet edildiğine göre İbn Abbâs [v.68/688] ihramlı iken şu *recez*i terennüm ediyormuş:

Sessiz sedasız götürüyor bizi şu [kızışan] dişi develer;
Kuşlar doğru söylüyorsa [yani hislerim beni yanıltmıyorsa] biz de Lemîs'i[32] hallettik demektir!

Bunun üzerine kendisine "Destursuz, açık saçık konuştun!" denince, "Açık saçıklık [*rafes*], ancak kadınların yanında olup da cima için onlara söylenen şeydir" demiş.

[1044] Allah Teâlâ: "[O halde, her kim o aylarda kendisine haccı farz ederse] artık hacda kadına yaklaşmak, günah işlemek [ve tartışmak] yoktur" [Bakara 2/197] buyurmuş olup, *rafes* cimadan kinaye kılınmıştır. Çünkü bu lâfız bu anlamın neredeyse hiçbir şekilde dışında kalmamaktadır. **Şayet** "Birbirinize karılıp katılmışken…' [Nisâ 4/21], 'O (erkek) eşini sarıp sarmalayınca…' [A'râf 7/189], 'Artık eşlerinizle ten tene olabilir [cinsel ilişkiye girebilir]siniz…' [Bakara 2/187], 'yahut kadınlara temasta bulunup da…" [Nisâ 4/43] "... kendileriyle zifafa girdiğiniz…' [Nisâ 4/23], 'Binaenaleyh ekin mahallinize (dilediğiniz biçimde) varın' [Bakara 2/223] '...kendilerine el sürmeden önce…' [Bakara 2/237], 'O halde, onlardan yararlanmanıza karşılık...' [Nisâ 4/24]

32 Lemîs, İbn Abbâs'ın hanımıdır.

[١٠٤١] كان الرجل إذا أمسى حل له الأكل والشرب والجماع إلى أن يصلي العشاء الآخرة أو يرقُد، فإذا صلاها أو رقد ولم يفطر حرُم عليه الطعام والشراب والنساء إلى القابلة. ثم إنّ عمر ﷺ واقَع أهله بعد صلاة العشاء الآخرة، فلما اغتسل أخذ يبكي ويلوم نفسه؛ فأتى النبي ﷺ وقال: يا رسول الله! إني أعتذر إلى الله وإليك ٥ من نفسي هذه الخاطئة. وأخبره بما فعل؛ فقال عليه الصلاة والسلام: «ما كنت جديرًا بذلك يا عمر.» فقام رجال فاعترفوا بما كانوا صنعوا بعد العشاء، فنزلت.

[١٠٤٢] وقرئ أحَلّ لكم ليلة الصيام الرفثَ، أي أحلّ الله.

[١٠٤٣] وقرأ عبد الله الرُّفوث، وهو الإفصاح بما يجب أن يكنَّى عنه، كلفظ النيك، وقد أرفث الرجلُ. وعن ابن عباس ﷺ أنه أنشد وهو محْرِم:

١٠ وهُنَّ يَمْشِينَ بِنَا هَمِيسَا ۞ إنْ تَصْدُقِ الطَّيْرُ نَنِك لَمِيسَا

فقيل له: أرفثت؟ فقال: إنما الرفث ما كان عند النساء.

[١٠٤٤] وقال الله تعالى: {فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ} فكنَّى به عن الجماع، لأنه لا يكاد يخلو من شيء من ذلك. فإن قلت: لم كنَّى عنه ههنا بلفظ الرفث الدال على معنى القبح بخلاف قوله {وَقَدْ أَفْضِى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ} [النساء: ١٥ ٢١]، {فَلَمَّا تَغَشَّاهَا} [الأعراف: ١٨٩]، {بَاشِرُوهُنَّ}، {أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ} [النساء: ٤٣]، {دَخَلْتُم بِهِنَّ} [النساء: ٢٣]، {فَأْتُوا حَرْثَكُمْ} [البقرة: ٢٢٣]، {مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمَسُّوهُنَّ} [البقرة: ٢٣٧]، {فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ} [النساء: ٢٤]،

ve '...temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın' [Bakara 2/222] âyetlerine muhalif olarak, niçin burada yakışıksız bir anlama delâlet eden rafes lâfzı cinsel ilişkiden kinaye kılınmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bunun sebebi [cinsel ilişkinin] mubah kılınmadan önce kendilerinden müstehcen bulunmuş olmasıdır. Tıpkı Kur'ân'ın bunu kendileri için [علم الله أنكم كنتم تختانون أنفسكم... âyetinde yer aldığı şekliyle] *ıhtiyân* [yani eşlerin birbirine 'kötü' gözle bakıp, niyeti bozmaları] diye isimlendirdiği gibi. **Şayet** "Neden rafes fiili İlâ ile geçişli kılınmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü bu ifade, ifdā' [إفضاء; karıp katıştırma] anlamı içermektedir; karı koca birbiriyle sarmaş dolaş olup, biri diğeriyle karılıp katışınca, bu o kişiyi kuşatan bir elbiseye benzetilmiştir. Nitekim Nâbiğa el-Ca'dî'nin [v.685; bir sevişme sahnesini canlandıran] şu şiirinde de bu mâna vardır:

> Yatak arkadaşı, kadının omuzunu tutup çeviriverince,
> kadın ona döndü ve üzerine (onu sarıp sarmalayan) bir 'elbise' oluverdi.

[1045] **Şayet** "...هن لباس لكم [*O kadınlar sizin için (siz de onlar için) birer zırh mesabesindesiniz*]" ifadesinin konumu nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu söz bir istinaf yani başlangıç yapma olup, [cinsel ilişkinin] helâl kılınma sebebinin beyanı gibidir. Böylece âyetin anlamı: " [Ey erkekler!] Sizlerle o kadınlar arasında böylesi bir karılma ve içli dışlı olma mevcutken, sizin onlara tahammül etmeniz minimum seviyeye düşecek ve onlardan uzak kalmanız size zor gelecektir. İşte bu yüzden onlarla buluşup, cinsel ilişki yaşamanıza ruhsat verildi" şeklinde olmaktadır.

[1046] "Birbirinize" nefislerinize zulmederek ve nefislerinizin hayırdan yana nasibini eksilterek "hiç de iyi gözlerle bakmıyorsunuz." *Ihtiyân* lâfzı *hıyânet* kökünden gelmektedir. Tıpkı *kesb* kökünden gelen *iktisâb* gibi ki, bu tür bir kullanımda fazlalık ve şiddet vardır.

[1047] İrtikâp ettiğiniz mahzurlu fiilden ötürü tevbe ettiğinizde "o sizin tevbelerinizi kabul etti."

[1048] "Ve Allah'ın sizin için yazıp takdir ettiği şeyi arayın." Allah'ın cinsel ilişki sayesinde gelecek çocukla ilgili size kısmet ettiği ve Levh-i Mahfuz'da sabit kıldığı şeyi talep edin! Yani sırf şehvetin tatmini için değil; aksine, Allah'ın, nikâhı kendisi için yasal kıldığı neslin bekasına talip olmak için cinsel ilişkide bulunun! Burada, hür kadınlarla ilgili olması sebebiyle *'azl*in [onanizm] yasaklandığı da söylenmiştir. Yine âyetin; "Allah'ın yasaklanmış mahal [anüs] ile ilgili sizin için yazıp takdir etmediği şeye değil, sizin için yazıp takdir ettiği ve helâl kıldığı mahalle [üreme mahalline] talip olun" mânasına geldiği de söylenmiştir.

{وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ} [البقرة: ٢٢٢]؟ قلت: استهجانًا لما وجد منهم قبل الإباحة، كما سماه اختيانًا لأنفسهم. فإن قلت: لم عدى الرفث بإلى؟ قلت: لتضمينه معنى الإفضاء. لما كان الرجل والمرأة يعتنقان ويشتمل كل واحد منهما على صاحبه في عناقه، شبه باللباس المشتمل عليه. قال الجعدي:

٥ إِذَا مَا الضَّجِيعُ ثَنَى عِطْفَهَا ۞ تَثَنَّتْ فَكَانَتْ عَلَيْهِ لِبَاسَا

[١٠٤٥] فإن قلت: ما موقع قوله {هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ}؟ قلت: هو استئناف كالبيان لسبب الإحلال، وهو أنه إذا كانت بينكم وبينهنّ مثل هذه المخالطة والملابسة قلّ صبركم عنهنّ وصعب عليكم اجتنابهنّ، فلذلك رخص لكم في مباشرتهنّ.

[١٠٤٦] {تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ} تظلمونها وتنقصونها حظها من الخير. والاختيان من
١٠ الخيانة، كالاكتساب من الكسب، فيه زيادة وشدة.

[١٠٤٧] {فَتَابَ عَلَيْكُمْ} حين تبتم مما ارتكبتم من المحظور.

[١٠٤٨] {وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللهُ لَكُمْ} واطلبوا ما قسم الله لكم وأثبت في اللوح من الولد بالمباشرة، أي لا تباشروا لقضاء الشهوة وحدها، ولكن لابتغاء ما وضع الله له النكاح من التناسل. وقيل: هو نهي عن العزل لأنه في الحرائر. وقيل: وابتغوا
١٥ المحل الذي كتبه الله لكم وحلّله، دون ما لم يكتب لكم من المحل المحرّم.

Katâde'nin [v.117/735] bu âyeti: "Allah'ın, yasaklamanın ardından mubah kılıp sizin için emrettiği şeyi talep edin" şeklinde yorumladığı rivayet edilmiştir. İbn Abbâs [v.68/688; وابتغوا yerine] واتَّبِعُوا [Ardına düşün!], A'meş [v.148/765] ise وَأْتُوا [Yapın!] şeklinde okumuştur. Bu ifadenin; "Kadir gecesini arayın ve bulup ibadetle geçirdiğiniz takdirde Allah'ın sizin için yazdığı sevabı talep edin" mânasına geldiği de söylenmişse de bu, bid'at türü tefsirlere yakın durmaktadır.

[1049] "Beyaz iplik" ufukta uzun çizgi şeklinde yayılan fecrin ilk belli olduğu vakittir. "Siyah iplik" de gecenin ufukla beraber uzayıp giden nihaî karanlığıdır ki, böylece [fecir vaktiyle, hemen öncesindeki gece karanlığı] beyaz ve siyah; iki ipliğe benzetilmiştir. Ebû Du'âd'ın şu şiiri de benzer bir mânayı içermektedir:

Bir miktar ışık bizi aydınlatıp, sabahın nur saçan [fecir] çizgisi parlayınca...

[1050] من الفجر ifadesi "beyaz ipliğin" açıklaması olup, "siyah ipliğin" [gece karanlığının] açıklanması için bu ifadenin tekrarına ihtiyaç duyulmamıştır. Çünkü bunlardan biri açıklandığında diğeri de açıklanmış olur. Ancak Min'in [beyâniyye değil teb'îdıyye olarak] kısmîlik bildirmesi de caizdir. Çünkü o [şafak sökümü] fecrin bir kısmı olup, ilk başlangıcıdır.

[1051] **Şayet** "Bu [şafağın beyaz ipliğe, karanlığınsa siyah ipliğe benzetilmesi] isti'âreden mi sayılır, yoksa teşbihten mi?" **dersen, şöyle derim:** من الفجر ifadesi bunu isti'âre konusu olmaktan çıkarmıştır. Nitekim senin; "Bir aslan gördüm" demen bir mecaz iken, buna "yani falancayı" ifadesini eklediğinde [*ra'eytu esed*en *min fulân*in] teşbihe dönmüş olacaktır.

[1052] **Şayet** "Neden *fecirden* ifadesi eklenerek bu ifade nihaî kertede teşbihe dönüşmüştür? Bunun teşbihten daha beliğ olan isti'âre ile sınırlandırılıp, fesâhat kapsamına alınması gerekmez miydi?" **dersen, şöyle derim:** Müste'ârın şartlarından biri de durumun veya sözün kendisine delâlet etmesidir. Şayet من الفجر ifadesi zikredilmeseydi, o iki ipliğin müste'âr olduğu bilinmeyecekti. İşte bu yüzden من الفجر ifadesi eklenmek sûretiyle bu beliğ teşbihe dönüşmüş ve isti'âre konusu olmaktan çıkmıştır.

[1053] **Şayet** "Peki, bu beyan mevcutken, nasıl oldu da durum Adî b. Hâtim'e [v.67/686] kapalı kaldı ve sonunda şu söyledikleri vuku buldu? "Ben beyaz ve siyah iki iplik tasarlayıp, onları yastığımın altına koydum ve gece boyu kalkıp bu ipliklere bakıyordum. Fakat benim için beyaz olanı siyah olanından fark edilmiyordu. Nihayet sabaha çıktığımda Peygamber (s.a.)'e vardım ve durumu kendisine haber verdim.

وعن قتادة: وابتغوا ما كتب الله لكم من الإباحة بعد الحظر. وقرأ ابن عباس: واتَّبِعُوا؛ وقرأ الأعمش: وأتوا. وقيل معناه: واطلبوا ليلة القدر وما كتب الله لكم من الثواب إن أصبتموها وقمتموها، وهو قريب من بدع التفاسير.

[١٠٤٩] {اَلْخَيْطُ الْأَبيَضُ} هو أوّل من يبدو من الفجر المعترض في الأفق ٥ كالخيط الممدود، و{الْخَيْطُ الْأَسْوَدُ} ما يمتدّ معه من غبش الليل، شبها بخيطين أبيض وأسود. قال أبو دؤاد:

فَلَمَّا أَضَاءَتْ لَنَا سَدْفَةٌ ۞ وَلاَحَ مِنَ الصُّبْحِ خَيْطٌ أَنَارَا

[١٠٥٠] وقوله {مِنَ الْفَجْرِ} بيان للخيط الأبيض، واكتفى به عن بيان الخيط الأسود، لأنّ بيان أحدهما بيان للثاني. ويجوز أن تكون من للتبعيض، لأنه بعض ١٠ الفجر وأوّله.

[١٠٥١] فإن قلت: أهذا من باب الاستعارة أم من باب التشبيه؟ قلت: قوله {مِنَ الْفَجْرِ} أخرجه من باب الاستعارة، كما أن قولك: رأيت أسدًا مجاز؛ فإذا زدت «من فلان» رجع تشبيهًا.

[١٠٥٢] فإن قلت: فلم زيد {مِنَ الْفَجْرِ} حتى كان تشبيهًا؟ وهلا اقتصر به على ١٥ الاستعارة التي هي أبلغ من التشبيه وأدخل في الفصاحة؟ قلت: لأنّ من شرط المستعار أن يدل عليه الحال أو الكلام، ولو لم يذكر {مِنَ الْفَجْرِ} لم يعلم أن الخيطين مستعاران، فزيد {مِنَ الْفَجْرِ} فكان تشبيهًا بليغًا وخرج من أن يكون استعارة.

[١٠٥٣] فإن قلت: فكيف التبس على عديّ بن حاتم مع هذا البيان حتى قال: عمدت إلى عقالين أبيض وأسود، فجعلتهما تحت وسادتي فكنت أقوم من الليل فأنظر إليهما ٢٠ فلا يتبين لي الأبيض من الأسود، فلما أصبحت غدوت إلى رسول الله ﷺ فأخبرته،

Güldü ve; “Yastığın da gerçekten genişmiş!” -Bir rivayette ise; “Sen gerçekten mankafalı imişsin!- Bu dediğin, gündüzün beyazıyla gecenin siyahlığıdır” buyurdu [*Buhârî,* “Savm”, 16] **Derim ki:** O bu açık ibareyi anlayamamıştı; Peygamber (s.a.)’in onu mankafa addetmesi de bu yüzdendir. Zira bu ifade kişinin kıt anlayışlı oluşuna ve kavrayışının azlığına işaret eden sözlerdendir. Bir bedevî kadın bana inşad ettiği şiirinde bedevî bir adam için şöyle demişti:

> Mankafadır, soluyla tartar; [sattığı] teğeltileri hesap ederken dökülmüştür bıyıkları!

[Şaşkınlığı sebebiyle devamlı üst dudağını ısırdığı için bıyığı falan kalmamıştır]

[1054] **Şayet** “Peki, Sehl b. Sa‘d es-Sâ‘idî (r.a.)’dan gelen şu rivayet hakkında ne dersin? “Bu âyet, من الفجر kısmı olmaksızın inmişti. Bazıları, oruç tutmak isteyince ayağına beyaz ve siyah iki iplik bağlardı; nihayet bunları birbirinden ayırıp seçinceye kadar yemeye içmeye devam ederdi. İşte, sonradan *fecir* kısmı nâzil oldu da, bununla gece ve gündüzden başka bir şey kastedilmediğini öğrenmiş oldular.” [*Buhârî* “Tefsîr”, 28] Bir açıklamanın abese benzer şekilde tehiri nasıl caiz olmuştur? Çünkü bundan maksadın ne olduğu anlaşılmamaktadır. Zira delâlet olmadığından, bu ibare bir isti‘âre olamayacağı gibi, *fecr*in zikredilmesinden önce bir teşbih de değildir. Şu hâlde bundan ancak hakiki mâna anlaşılmakta olup, oysa hakikat de kastedilmemiştir?” **dersen, şöyle derim:** Açıklamanın sonradan gelmesini caiz görmeyenlere gelince; -ki bunlar Fıkıh ve Kelâm âlimlerinin çoğunluğu olup, Ebû Alî [el-Cübbâî; v.303/916] ve [oğlu] Ebû Hâşim’in [v.321/933] görüşü de budur- bunlara göre söz konusu hadis sahih değildir. Bu tehiri caiz görenlere gelince, bunlar bunun abes bir şey olmadığını söylerler. Çünkü muhatap bundan hitabın [hitaba konu olan teklifin] gerekliliğini elde eder ve bununla ne amaçlandığının açık bilgisine ulaştığında bunu yapmaya azmeder.

[1055] “Sonra da akşama kadar orucu tam tutun.” Dediler ki: Bu ifadede Ramazan orucu hakkında gündüz niyet edilebileceğinin ve gusletmenin şafak vaktine kadar ertelenebileceğinin cevazının yanı sıra, *savm-i visâl*in [ara vermeden oruç tutmanın] olumsuzluğuna da bir delil vardır.

[1056] “Mescitlerde devamlı mukim” yani i‘tikâf hâlinde “iken…” İ‘tikâf kişinin kendisini ibadet etmek üzere mescide hapsetmesi demektir. Mübâşeretten maksat da, daha önce geçen “Oruç gecesinde cinsel içerikli söz ve davranışlarla kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılınmıştır” ve “Artık şimdi o kadınlarla ten tene olabilir, ilişkiye girebilirsiniz” ifadelerinin delâletiyle cimadır.

فضحك وقال: «إن كان وسادك لعريضا!» -وروي: إنك لَعريض القفا- إنما ذاك بياض النهار وسواد الليل»؟ قلت: غفل عن البيان، ولذلك عرّض رسولُ الله ﷺ قفاه، لأنه مما يستدل به على بلاهة الرجل وقلة فطنته. وأنشدتني بعض البدويات لبدوي:

عَرِيضُ القَفَا مِيزَانُهُ فِي شِمَالِه ۞ قَدِ انحصّ مِنْ حَسْبِ القَرَارِيطِ شَارِبُهْ

٥ [١٠٥٤] فإن قلت: فما تقول فيما روي عن سهل بن سعد الساعدي: أنها نزلت ولم ينزل {مِنَ الْفَجْرِ} فكان رجال إذا أرادوا الصوم ربط أحدهم في رجله الخيطَ الأبيض والخيط الأسود، فلا يزال يأكل ويشرب حتى يتبينا له، فنزل بعد ذلك {مِنَ الْفَجْرِ} فعلموا أنه إنما يعني بذلك الليل والنهار؟ وكيف جاز تأخير البيان وهو يشبه العبث، حيث لا يفهم منه المراد، إذ ليس باستعارة لفقد الدلالة، ولا بتشبيه قبل ذكر

١٠ الفجر، فلا يفهم منه إذن إلا الحقيقة وهي غير مرادة؟ قلت: أما من لم يجوّز تأخير البيان -وهم أكثر الفقهاء والمتكلمين، وهو مذهب أبي عليّ وأبي هاشم- فلم يصح عندهم هذا الحديث. وأما من يجوّزه فيقول: ليس بعبث، لأن المخاطب يستفيد منه وجوب الخطاب ويعزم على فعله إذا استوضح المراد منه.

[١٠٥٥] {ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى الَّيْلِ} قالوا: فيه دليل على جواز النية بالنهار في

١٥ صوم رمضان، وعلى جواز تأخير الغسل إلى الفجر، وعلى نفي صوم الوصال.

[١٠٥٦] {عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ} معتكفون فيها. والاعتكاف أن يحبس نفسه في المسجد يتعبد فيه. والمراد بالمباشرة الجماع لما تقدم من قوله {أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامُ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ ... فَالْآنَ بَاشِرُوهُنَّ}.

Lâ tubâşirûhunne ifadesinin "O kadınlara şehvetle dokunmayın" mânasında olduğu da söylenmiştir. Cima ve aynı şekilde kişinin [eşine] dokunması ve öpmesi sonucu boşalması da i'tikâfı bozar. Katâde'den [v.117/735] gelen rivayete göre kişi i'tikâfa girdiğinde dışarı çıkıp, eşiyle ilişkiye girer, sonra tekrar mescide dönerdi. İşte Allah [bu âyetle] onları bundan menetmiş oldu.

[1057] Yine dediler ki: Bu âyette i'tikâfın ancak bir mescitte olabileceğine ve bunun sırf şu değil de bu mescide has kılınamayacağına dair delil vardır. Yine, i'tikâfın üç mescitten biri olan Mescid-i Nebevî dışında caiz olmayacağı, ayrıca, ancak en büyük, ana mescitte caiz olacağı da söylenmiştir. Ekser ulema ise bunun herhangi bir cemaat mescidinde caiz olacağı görüşündedir. Mücâhid [v.103/721] [فى المساجد] ifadesini فى المسجد [mescitte] şeklinde okumuştur.

[1058] "Bu" zikredilen hükümler "Allah'ın sınırlarıdır, onlara yaklaşmayın," onları çiğnemeyin! **Şayet** "Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır; onları aşmayın. Kim Allah'ın koyduğu sınırları aşarsa [bunlardır işte zalimler]!" [Bakara 2/229] âyeti mevcutken, nasıl "Bu sınırlara yaklaşmayın" denmiş olmaktadır?" **dersen, şöyle derim:** Kim Allah'a itaat edip, O'nun kanunlarıyla amel ederse o kişi hak mevkiinde tasarruf sahibidir ve bu yüzden onun, o hak mevkiini aşması yasaklanmıştır. Çünkü kim bu hak mevkiini aşarsa bâtıl mevkiine düşmüş olur. Sonra bu hususta mübalağa gözetilip, o kişinin bâtıla yaklaşmaması ve o sınırı geçmek şöyle dursun, onun civarından bile uzak duracak şekilde orta konumda olması için hak ve bâtıl mevkileri arasında engel olan sınıra yaklaşmaktan menedilmiştir. Nitekim Peygamber (s.a.) şöyle demiştir: "Dikkat edin, her kralın bir korusu vardır. Allah'ın korusu [yasak bölgesi] ise O'nun yasaklarıdır. Binaenaleyh, her kim korunun etrafında sürüsünü yayarsa o koruya düşecektir." [*Buhārî,* "Îmân", 39 *Müslim*, "Buyû'", 280]. Şu hâlde, korunun etrafında sürüyü yaymakla onun mevkiine yaklaşmak aynı şeydir. "[İ'tikâfta iken] o kadınlarla ilişkiye girmeyin" ifadesinden dolayı, "Allah'ın sınırları" ile Allah'ın, özellikle haram ve yasaklarını kastetmiş olması da caizdir ki bunlar yaklaşılmayacak sınırlardır.

188. (Bu arada) insanların malvarlığının bir bölümünü -bile bile günah olarak yemek için- hâkimlere götürmek sûretiyle birbirinizin malını aranızda bâtıl vesilelerle yemeyin.

[1059] Birbirinizin malını "bâtıl vesilelerle" Allah'ın mubah ve meşru kılmadığı yollarla yemeyin ve ortaklaşa tahakküm kurarak "insanların malvarlığının bir bölümünü" bir kısmını yalan şahitlikle veya yalan yere yemin ederek yahut lehine karar verilenin zalim olduğunu bile bile anlaşma yaparak "günah olarak yemek için, o mallar"ın iş ve idaresini hâkimlere bırakmayın!

وقيل معناه: ولا تلامسوهنّ بشهوة. والجماع يفسد الاعتكاف، وكذلك إذا لمس أو قبَّل فأنزل. وعن قتادة كان الرجل إذا اعتكف خرج فباشر امرأته ثم رجع إلى المسجد، فنهاهم الله عن ذلك.

[١٠٥٧] وقالوا: فيه دليل على أن الاعتكاف لا يكون إلا في مسجد، وأنه لا ٥ يختصّ به مسجد دون مسجد. وقيل: لا يجوز إلا في مسجد نبيّ، وهو أحد المساجد الثلاثة. وقيل: في مسجد جامع. والعامة على أنه في مسجد جماعة. وقرأ مجاهد في المسجد.

[١٠٥٨] ﴿تِلْكَ﴾ الأحكام التي ذكرت ﴿حُدُودُ اللهِ فَلَا تَقْرَبُوهَا﴾ فلا تغشَوْها. فإن قلت: كيف قيل ﴿فَلَا تَقْرَبُوهَا﴾ مع قوله ﴿فَلَا تَعْتَدُوهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللهِ﴾ [البقرة: ١٠ ٢٢٩]؟ قلت: من كان في طاعة الله والعمل بشرائعه فهو متصرف في حيز الحق؛ فنهى أن يتعداه، لأن من تعداه وقع في حيز الباطل، ثم بولغ في ذلك فنهي أن يقرب الحدّ الذي هو الحاجز بين حيِّزَي الحق والباطل لئلا يداني الباطل، وأن يكون في الواسطة متباعدًا عن الطرف فضلًا عن أن يتخطاه، كما قال رسول الله ﷺ: «إنّ لكل ملك حمى، وحمى الله محارمُه فمن رتع حول الحمى يوشك أن يقع فيه.» فالرتع حول ١٥ الحمى وقربان حيزه واحد. ويجوز أن يريد بحدود الله محارمه ومناهيه خصوصًا، لقوله ﴿وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ﴾ وهي حدودٌ لا تُقرب.

١٨٨-﴿وَلا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

[١٠٥٩] ولا يأكل بعضكم مال بعض ﴿بِالْبَاطِلِ﴾ بالوجه الذي لم يبحه الله ولم يشرعه؛ ﴿وَ﴾ ٢٠ لا ﴿تُدْلُوا بِهَا﴾ ولا تلقوا أمرها والحكومة فيها ﴿إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا﴾ بالتحاكم ﴿فَرِيقًا﴾ طائفة ﴿مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ﴾ بشهادة الزور، أو باليمين الكاذبة، أو بالصلح مع العلم بأن المقضيّ له ظالم.

Rivayet edildiğine göre; Peygamber (s.a.) iki dâvalıya; "Ben ancak bir beşerim; siz de bana husumet sebebiyle mahkeme olmak için başvurmuş bulunuyorsunuz. Olur ki, bazınız bazınıza nispetle hüccetini daha güzel ifade eder de, böylece ben ondan işittiklerimi esas alarak onun lehine hükmetmiş olabilirim. 5 Binaenaleyh, her kimin lehine kardeşinin hakkından bir şey hükmetmişsem, sakın ondan bir şey almasın! Zira benim onun lehine hükmettiğim şey bir ateş parçasıdır!" demiş. Bunun üzerine dâvalıların ikisi de ağlamaya başlamış ve her biri; "Benim hakkım arkadaşımın olsun" demiştir. Bunun üzerine Hazret-i Peygamber; "Gidiniz ve birbirinizi razı etmenin yollarını arayınız; sonra kur'a 10 çekiniz ve her biriniz hakkını her biriniz hakkını arkadaşına helâl etsin" buyurmuştur [*Buhārî,* "Şehâdât", 27, "Ahkâm", 20].

[1060] "O malı hâkimlere götürmek sûretiyle" ifadesinin anlamının "O malın bir kısmını rüşvet kanalıyla kötü hâkimlere bırakmayın" şeklinde olduğu da söylenmiştir. Buna göre وَتُدْلُوا meczum olup, yasaklama kapsamına dâhil- 15 dir; *En* takdir edilerek mansûb da olabilir; tıpkı وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ *[... gerçeği gizlemeyin."* (Bakara 2/42)] âyetinde olduğu gibi. *"Bile bile"* yani bâtıl üzere olduğunuzu ve çirkinliğini bilerek. Çirkin olduğunu bile bile günah irtikâp etmek çok daha çirkindir; bunu yapan kınanmayı çok daha fazla hak eder.

189. Sana hilâlleri soruyorlar. De ki: Onlar insanlar için, özellikle 20 de hac için birer vakit ölçüsüdür. Evlere arka taraflarından girmeniz 'iyi'lik değildir. 'İyi'lik; ancak müttakî olan(ın yaptığı)dır. Evlere kapılarından girin Allah'tan sakının ki, felâha eresiniz.

[1061] Rivayete göre Ensār'dan Mu'âz b. Cebel [v.17/638] ve Sa'lebe b. Ğaneme'nin [v.5/627]; "Ya Rasûlâllah! Bu hilâle ne oluyor ki, önce iplik gibi 25 ipince gözüküyor, sonra büyüyerek tastamam dolunay oluyor ve sonra tekrar eksilmeye başlayıp, nihayet başlangıçtaki durumuna dönüyor ve böylece aynı hâlet üzere kalmıyor?" diye sormaları üzerine bu âyet nâzil olmuştur [Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl,* s. 32].

[1062] "[Onlar] birer vakit ölçüsüdür" yani insanların, sayesinde ziraatleri- 30 nin, ticaretlerinin, borç havalelerinin, oruçlarının ve oruç açmalarının, kadınlarının iddetlerinin, hayız günlerinin, hamilelik vb. müddetlerinin vakitlerini tayin ettikleri ve hac ibadetini öğrenebildikleri bilgi kriterleridir.

وعن النبي ﷺ أنه قال للخصمين: «إنما أنا بشر وأنتم تختصمون إليّ، ولعلّ بعضكم ألحن بحجته من بعض فأقضي له على نحو ما أسمع منه، فمن قضيت له بشيء من حق أخيه فلا يأخذنّ منه شيئًا، فإنما أقضي له قطعة من نار!» فبكيا وقال كل واحد منهما: حقي لصاحبي. فقال: «اذهبا فتوخّيا، ثم استهِما ثم ليحلِّل كل ٥ واحد منكما صاحبه.»

[١٠٦٠] وقيل: {وَتُدْلُوا بِهَا} وتلقوا بعضها إلى حكام السوء على وجه الرشوة، {وَتُدْلُوا} مجزوم داخل في حكم النهي، أو منصوب بإضمار أن، كقوله {وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ} [البقرة: ٤٢]. {وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ} أنكم على الباطل. وارتكابُ المعصية مع العلم بقبحها أقبح، وصاحبه أحق بالتوبيخ.

١٠ ١٨٩-﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الأَهِلَّةِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

[١٠٦١] وروي أن معاذ بن جبل وثعلبة بن غنم الأنصاري قالا: يا رسول الله، ما بال الهلال يبدو دقيقًا مثل الخيط ثم يزيد حتى يمتلئ ويستوي، ثم لا يزال ينقص حتى ١٥ يعود كما بدا؛ لا يكون على حالة واحدة؟ فنزلت.

[١٠٦٢] {مَوَاقِيتُ} معالمُ يوقِّت بها الناس مزارعهم ومتاجرهم ومحالّ ديونهم وصومَهم وفطرهم وعِدَدَ نسائهم وأيامَ حيضهنّ ومُدَدَ حملهنّ وغير ذلك، ومعالمُ للحج يعرف بها وقته.

[1063] Ensār'dan bir grup insan ihrama girdiklerinde, hiçbiri herhangi bir avluya, eve ve çadıra kapısından girmezdi; bu kişiler köylülerden ise evin arkasından bir delik açar ve oradan girip çıkarlardı ya da tırmanacakları bir merdiven edinirlerdi. Şayet bu kişiler göçebe iseler, o takdirde çadırın arkasından çıkarlardı. Bunun üzerine bu kişilere, "iyilik" kapıdan girmekten zorla uzak durmak "değildir; iyilik ancak" Allah'ın haram kıldıklarından "sakınan kimse"-nin iyiliği"dir" denmiş olmaktadır.

[1064] **Şayet** "Bu ifadenin, öncesiyle irtibat durumu nedir?" **dersen, şöyle derim:** Sanki onların hilâllerden ve bu hilâllerin eksilip tamamlanmasının hikmetinden sual etmeleri esnasında kendilerine; "Mâlûmdur ki, Allah Teâlâ'nın yaptığı her şey mutlaka erişilmez bir hikmet ve kulları için bir maslahattır. Şu hâlde bunu [bu kozmik hâdiseyi] sormayı bırakın da, nazarınızı yapmakta olduğunuz ve de iyilik türü bir şey olmadığı hâlde iyilik sandığınız tek bir konuma yoğunlaştırın" denmiş gibidir. Bu ifadenin o hilâllerin hac için birer vakit ölçüsü oldukları zikredildiği için istitrat [yani aslî konunun hemen ardından ilintili başka bir konuya geçiş yapma; parantez açma] tarzı üzere getirilmiş olması da caizdir. Çünkü bu, onların hacla ilgili fiillerindendi. Yine bunun onların suallerini tersyüz etmek ve bu durumlarının evin kapısını bırakıp da arkasından girenin durumuna benzediğini ortaya koymak için temsilî bir anlatım olması da muhtemeldir. Buna göre mâna; "Aksi sorular sormanız hususundaki sabit durumunuz ne iyilik sayılır ne de yakışık alır. Asıl iyilik, bundan sakınıp uzak duran ve bu tür şeylere cüret etmeyen kimsenin iyi fiilidir" şeklindedir.

[1065] "Evlere kapılarından girin!" Yani iş tutarken bunu o işin doğal veçhesine yaraşır biçimde; nasıl gerekiyorsa o şekilde ele alın ve aksi davranış sergilemeyin! Burada amaçlanan şey, Allah'ın bütün fiillerinin hiçbir şek ve şüphe şaibesinin oluşumuna mahal kalmayacak derecede hikmetli ve doğru olduğu inancını nefislere ve gönüllere sağlam biçimde perçinleyip yerleştirmektir. Ta ki bununla ilgili sorular sorulmasın; zira [ilâhî fiillerle ilgili] soru sorma, şüphe şaibesine bulaşmayı barındırır. Oysa "O, yaptığından dolayı sorgulanamaz; fakat onlar sorgulanırlar." [Enbiyâ 21/23]

190. Sizinle savaşanlarla Allah yolunda siz de savaşın. Ancak haddi aşmayın; çünkü haddi aşanları Allah gerçekten sevmez.

[1066] Allah yolunda savaşmak, Allah'ın sözünü yüceltmek ve dini galip kılmak için cihat etmektir. "Sizinle savaşanlarla" engellemeye kalkışanlarla değil de, sizinle doğrudan savaşa tutuşanlarla [savaşın!]. Bu mânaya göre âyet, "Ama Müşrikler nasıl (haram-helâl gözetmeden) topluca sizinle savaşıyorlarsa, siz de onlarla topluca savaşın" [Tevbe 9/36] âyetiyle neshedilmiştir.

[١٠٦٣] كان ناس من الأنصار إذا أحرموا لم يدخل أحد منهم حائطًا ولا دارًا ولا فسطاطًا من باب، فإذا كان من أهل المَدَر نقب نقبًا في ظهر بيته منه يدخل ويخرج، أو يتخذ سُلَّما يصعد فيه؛ وإن كان من أهل الوَبَر خرج من خلف الخباء؛ فقيل لهم: {وَلَيْسَ الْبِرُّ} بتحرّجكم من دخول الباب {وَلَكِنَّ الْبِرَّ} برُّ {مَنِ اتَّقَى} ما حرّم الله.

[١٠٦٤] فإن قلت: ما وجه اتصاله بما قبله؟ قلت: كأنه قيل لهم عند سؤالهم عن الأهلة وعن الحكمة في نقصانها وتمامها: معلومٌ أنّ كل ما يفعله الله عزّ وجلّ لا يكون إلا حكمة بالغة ومصلحة لعباده، فدَعُوا السؤال عنه وانظروا في واحدة تفعلونها أنتم مما ليس من البرّ في شيء وأنتم تحسبونها برًّا. ويجوز أن يجري ذلك على طريق الاستطراد لما ذكر أنها مواقيت للحج، لأنه كان من أفعالهم في الحج. ويحتمل أن يكون هذا تمثيلًا لتعكيسهم في سؤالهم، وأن مَثَلهم فيه كمثل من يترك باب البيت ويدخله من ظهره. والمعنى: ليس البر وما ينبغي أن تكونوا عليه بأن تعكَّسوا في مسائلكم، ولكن البرّ برّ من اتقى ذلك وتجنَّبه ولم يجسر على مثله.

[١٠٦٥] ثم قال: {وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا} أي وباشروا الأمور من وجوهها التي يجب أن تباشَر عليها ولا تعكِّسوا. والمراد وجوب توطين النفوس وربط القلوب على أن جميع أفعال الله حكمة وصواب، من غير اختلاج شبهة ولا اعتراض شك في ذلك حتى لا يسأل عنه؛ لما في السؤال من الاتهام بمقارفة الشك {لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْئَلُونَ} [الأنبياء: ٢١].

١٩٠-﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾

[١٠٦٦] المقاتلة في سبيل الله: هو الجهاد لإعلاء كلمة الله وإعزاز الدين {الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ} الذين يناجزونكم القتال دون المحاجزين. وعلى هذا يكون منسوخًا بقوله {وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً} [التوبة: ٣٦].

Rabî‘ b. Enes (r.a.)'dan [v.140/757] rivayet edildiğine göre, bu âyet Medine'de savaşla ilgili ilk inen âyettir. İşte buna binaen, Peygamber (s.a.) savaşanlarla savaşır; savaştan geri duranlardan da geri dururdu. Yahut âyet; "Karşınıza düşmanca dikilip sizinle savaşanlarla savaşın; ihtiyarlar, çocuklar, din adamları ve kadınlar gibi savaş erbabı olmayanlarla değil" şeklinde yorumlanır. Âyette inkârcıların tümü kastedilmiş de olabilir. Çünkü onlar topluca Müslümanlara muhalif olup, onlarla savaşmayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla, savaşsalar da savaşmasalar da savaş hükmü kapsamına dâhildirler.

[1067] Denildi ki: Müşrikler Hudeybiye senesi Peygamber (s.a.)'i engelleyip, ertesi yıl kaza umresi yapmak için Mekke'yi kendisine üç günlüğüne serbest bırakacakları şartıyla geri dönmesi üzere anlaşma yaptıklarında, Müslümanlar Kureyş'in kendilerine vefasızlık edip kendilerini engelleyeceğinden, Harem mıntıkasında ve haram ayda kendileriyle savaşacağından korkmuş ve bunu yadırgamışlardı. İşte âyet bunun için nâzil olup, Müslümanlar için kendileriyle savaşanlardan olan kimselerle Harem mıntıkasında ve haram ayda savaşmaları genel bir ifadeyle ortaya konmuş ve bu konuda kendilerinden vebal kaldırılmıştır. Savaşı ilkin siz başlatarak veya kadınlar, ihtiyarlar, çocuklar ve aranızda anlaşma bulunanlar gibi kendisiyle savaşmanız yasak olan kimselerle savaşarak yahut *müsle* yaparak [geride kalanlara ibret olmak üzere insan bedeninden parçalar kopartarak] ya da [barışa] davet etmeksizin ansızın baskın yaparak "haddi aşmayın!"

191. Ve onları yakaladığınız yerde öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. (Hangi ayda olursa olsun, farketmez. Çünkü) kargaşa, adam öldürmekten beterdir. Ama onlar sizinle savaşmadıkça, Mescid-i Haram'da siz de onlarla savaşmayın. Ancak onlar sizinle savaşırlarsa, onları öldür(mekten çekin)meyin! İnkârcı nankörlerin cezası budur çünkü!

192. Eğer vazgeçerlerse, Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1068] "Yakaladığınız" Harem dışında veya Harem dâhilinde bulduğunuz "yerde [öldürün onları!]" الثقف / *sakf* yakalama ve galebe çalma üzere vücut bulmak demektir. Bu cümleden olarak, akranlarını süratlice yakalayan kimse için رَجُلٌ ثَقِفٌ / *racul*^{un} *sakif*^{un} denir. Şair şöyle demiştir:

> Beni yakalayabilirseniz şayet, öldürün beni!..
> Çünkü hayatta kalamaz benim yakaladıklarım!

وعن الربيع بن أنس ﵁: هي أول آية نزلت في القتال بالمدينة، فكان رسول الله ﷺ يقاتل من قاتل ويكف عمن كفَّ. أو الذين يناصبونكم القتال دون من ليس من أهل المناصبة من الشيوخ والصبيان والرهبان والنساء. أو الكفرة كلهم لأنهم جميعًا مضادّون للمسلمين قاصدون لمقاتلتهم، فهم في حكم المقاتلة، قاتَلوا أو لم يقاتِلوا.

٥ [١٠٦٧] وقيل: لما صدّ المشركون رسول الله ﷺ عام الحديبية وصالحوه على أن يرجع من قابلَ فيخلوا له مكة ثلاثة أيام فرجع لعمرة القضاء، خاف المسلمون أن لايفي لهم قريش ويصدّوهم ويقاتلوهم في الحرم وفي الشهر الحرام، وكرهوا ذلك؛ نزلت وأطلق لهم قتال الذين يقاتلونهم منهم في الحرم والشهر الحرام، ورفع عنهم الجناح في ذلك. {وَلَا تَعْتَدُوا} بابتداء القتال أو بقتال من نُهيتم عن قتاله من النساء

١٠ والشيوخ والصبيان والذين بينكم وبينهم عهد، أو بالمُثْلة أو بالمفاجأة من غير دعوة.

١٩١-﴿وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ﴾

١٩٢-﴿فَإِنِ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

١٥ [١٠٦٨] {حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ} حيث وجدتموهم في حِلّ أو حرم. والثقف وجود على وجه الأخذ والغلبة. ومنه: رجل ثقف، سريع الأَخذ لأقرانه. قال:

فَإِمَّا تَثْقَفُونِي فَاقْتُلُونِي ❁ فَمَنْ أَثْقَفْ فَلَيْسَ إِلَى خُلُودِ

[1069] "Sizi çıkardıkları yerden" yani Mekke'den. Nitekim Peygamber (s.a.) Mekke fethedildiği gün onlardan Müslüman olmayanlara bunu yapmıştır. "Kargaşa adam öldürmekten beterdir." İnsanın başına gelip, kendisi yüzünden azap çektiği; çetin imtihan konusu olan musibet ve belâ öldürmekten daha beterdir. Filozoflardan birine: "Ölümden daha beter olan nedir?" diye sorulunca, "Ölümü arzulattıran şeydir" demiş ve vatanından çıkarılmayı ölümü arzulattıran fitne ve musibetlerden saymıştır. Bir şairin şu sözü de bu türdendir:

> Vallahi kılıcın keskin ağzıyla öldürülmek daha az acıtır insanın canını
> ayrılığın keskin ağzıyla öldürülmekten!

[1070] Âyetteki fitnenin ahiret azabı olduğu da söylenmiştir ki, bunun delili, "Tadın fitnenizi [sizi sınayacak işbu azâbı]!.." [Zâriyât 51/13] âyetidir. Yine şirkin Harem mıntıkasında cinayet işlemekten daha büyük olduğu da söylenmiştir. Şöyle ki; Harem mıntıkasında cinayeti çok büyük addediyor ve bununla Müslümanları ayıplıyorlardı. İşte bunun üzerine; "İçinde bulundukları şirk hâli onların gözlerinde büyüttüklerinden daha beterdir" denmiş olmaktadır. Âyette "Onların sizi Mescid-i Haram'dan alıkoymaları sebebiyle sizi kargaşaya düşürmeleri sizin onları Harem mıntıkasında öldürmenizden veya sizi öldürmeleri durumunda onların sizi öldürmelerinden daha beterdir. O hâlde, onlarla [Harem'de] savaşmayı önemsemeyin!" şeklinde bir anlam kastedilmesi de caizdir. Âyet ولا تَقْتُلوهُمْ... حتى يَقْتُلُوكُمْ... فإن قَتَلُوكُمْ... [Mescid-i Haram yanında onlar sizi öldürmedikçe, siz de onları öldürmeyin. Eğer sizi öldürürlerse siz de onları öldürün!] şeklinde de okunmuştur. Bu kıraate göre öldürmenin onlardan bazısının başına gelmesi onların tamamının başına gelmiş gibi sayılmaktadır. Meselâ *kateletnâ benû fulân*[in] [Falan oğulları bizi öldürdü] denir. Yine birisi; *Fe-in taktulûnâ nukattilkum* [Siz bizi öldürürseniz biz de teker teker sizi öldürürüz!] demiştir.

[1071] "Eğer" onlar şirkten ve savaştan "vazgeçerlerse..." Tıpkı "Şayet vazgeçerlerse, geçmiş kendilerine bağışlanacaktır" [Enfâl 8/38] âyetinde yer aldığı gibi.

193. Hiçbir kargaşa kalmayıp din Allah'ın oluncaya (yani Hakk'a dayalı hukuk sistemi oturuncaya) kadar onlarla savaşın. Vazgeçerlerse, artık zalimlerden başkasına düşmanlık yoktur.

[1072] "Hiçbir kargaşa" yani şirk "kalmayıp, din" şeytanın, içinde hiçbir payı bulunmayacak derecede tamamen "Allah'ın oluncaya kadar..." Ama şirkten "vazgeçerlerse, artık zalimlerden başkasına düşmanlık yoktur." Vazgeçenlere düşmanlık edip saldırmayın! Çünkü vazgeçenlerle savaşmak, düşmanlık ve zulümdür. Böylece "zalimlerden başkası" ifadesi "vazgeçenler" konumuna konmuştur.

[١٠٦٩] ﴿مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ﴾ أي من مكة. وقد فعل رسول الله ﷺ بمن لم يسلم منهم يوم الفتح. ﴿وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ﴾ أي المحنة والبلاء الذي ينزل بالإنسان يتعذب به أشدُّ عليه من القتل. وقيل لبعض الحكماء: ما أشد من الموت؟ قال: الذي يتمنى فيه الموت! جعل الإخراج من الوطن من الفتن والمحن التي يتمنى عندها الموت. ومنه قول القائل:

لَقَتْلٌ بِحَدِّ السَّيْفِ أَهْوَنُ مَوْقِعًا ❁ عَلَى النَّفْسِ مِنْ قَتْلٍ بِحَدِّ فِرَاقِ

[١٠٧٠] وقيل: الفتنة عذاب الآخرة ﴿ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ﴾ [الذاريات: ١٣]. وقيل: الشرك أعظم من القتل في الحرم، وذلك أنهم كانوا يستعظمون القتل في الحرم ويعيبون به المسلمين، فقيل: والشرك الذي هم عليه أشدّ وأعظم مما يستعظمونه. ويجوز أن يراد: وفتنتهم إياكم بصدّكم عن المسجد الحرام أشدّ من قتلكم إياهم في الحرم، أو من قتلهم إياكم إن قتلوكم فلا تبالوا بقتالهم. وقرئ ولا تَقتُلوهم حتى يَقتُلوكم، فإن قَتَلوكم؛ جعل وقوع القتل في بعضهم كوقوعه فيهم. يقال: قتَلَتْنا بنو فلان. وقال: فإن تَقتُلونا نُقتِّلْكم.

[١٠٧١] ﴿فَإِنِ انْتَهَوْا﴾ عن الشرك والقتال، كقوله ﴿إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ﴾ [الأنفال: ٣٨].

١٩٣-﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنِ انْتَهَوْا فَلا عُدْوَانَ إِلا عَلَى الظَّالِمِينَ﴾

[١٠٧٢] ﴿حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ﴾ أي شرك ﴿وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ﴾ خالصًا ليس للشيطان فيه نصيب ﴿فَإِنِ انْتَهَوْا﴾ عن الشرك ﴿فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ﴾ فلا تعدُوا على المنتهِين لأنّ مقاتلة المنتهين عدوان وظلم؛ فوضع قوله ﴿إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ﴾ موضع على المنتهين.

Veya ifade, "vazgeçmeyen zalimlerden başkasına zulmetmeyin!" demektir. Burada zalimlerin cezasının *zulüm* diye isimlendirilmesi *müşâkele* [andırma sanatı] sebebiyledir. Tıpkı "Binaenaleyh kim size saldırırsa siz de ona *saldırın*!" [Bakara 2/194] âyetindeki gibi. Yahut "şayet vazgeçtikleri halde onlara sataşırsanız siz zalim olursunuz ve Allah size saldıracak olanları başınıza musallat eder" anlamı da kastedilmiş olabilir.

194. Haram ay haram aya karşılıktır. Hürmetler de karşılıklıdır; dolayısıyla size saldırana siz de aynı saldırı tarzıyla mukabele edin. Allah'tan sakının ve Allah'ın müttakîlerle beraber olduğunu bilin.

[1073] Müşrikler Hudeybiye yılında Müslümanlarla haram ayda -ki Zilka'de ayıydı- savaşmıştı; işte kaza umresine çıkıp, savaşmak istemediklerinde -ki yine Zilka'de ayı idi- Müslümanlara şöyle denmiştir: "Haram ay haram aya karşılıktır," yani şu ay o aya, bu ayın hürmetini ihlâl etmek de o ayınkine karşılıktır. Yani onlar sizin aleyhinize olarak o ayın hürmetini ihlâl ettikleri gibi siz de onların aleyhine olarak bu ayın hürmetini ihlâl edebilirsiniz. Çünkü "hürmetler karşılıklıdır" yani herhangi bir hürmetin ihlâlinden ötürü her hürmet bünyesinde kısas caridir: Hangi tür hürmet olursa olsun; o hürmetin ihlâli sebebiyle kısas uygulanır. Dolayısıyla, onlar sizin ayınızın hürmetini ihlâl ettiklerinde onların yaptığının aynısını gibi siz de onlara yapın ve aldırış etmeyin! "Dolayısıyla size saldırana siz de aynı saldırı tarzıyla mukabele edin" ifadesi de bunu tekit etmektedir. Size saldıranları cezalandırmanız durumunda da "Allah'tan sakının;" size helâl olmayan şeylere tecavüz etmeyin!

195. Allah yolunda infak edin (ordu hazırlığı konusunda üzerinize düşeni yapın); -kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın- ve 'ihsan' üzere hareket edin (yani, bu işi en güzel şekilde yapın), ihsan üzere hareket edenleri Allah tabiî ki sever."

[1074] بأيديكم [kendi ellerinizle] ifadesinin Bâ'sı zait olup, -boyun eğip itaat eden kimse için kullanılan- *a'tâ bi-yedihî* [elini verdi] cümlesindekine benzer. Buna göre mâna; "Ellerinizle tehlikeyi avuçlamayın!" Yani adeta ellerinizi kelepçeleyip, sizi ele geçiren bir şey haline getirmeyin, şeklindedir. "Ellerinizi" ifadesinin "kendi canlarınızı" anlamına geldiği; yine mânanın; "kendi ellerinizle kendi canlarınızı tehlikeye atmayın" şeklinde takdir edilebileceği de söylenmiştir. Tıpkı birisinin, kendi kendisinin helâkine sebep olduğu vakit; *ehleke fulânun nefsehû bi-yedihî* [Falanca kendi eliyle kendisini helâk etti] dendiği gibi. Âyette Allah yolunda harcamayı terketmek yasaklanmaktadır, çünkü bu helâk sebebidir. Yahut kendi kendisini fakir kılıp, çoluk çocuğunu ele güne muhtaç edecek derecede harcamada israfa düşmek yasaklanmaktadır. Veya ölümü hiçe sayıp canını tehlikeye atmak ya da düşmana kuvvet vermek anlamına gelecek şekilde gazveyi terketmek yasaklanmaktadır.

أو فلا تظلموا إلا الظالمين غير المنتهين؛ سمي جزاء الظالمين ظلمًا للمشاكلة، كقوله تعالى {فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ} [البقرة: ١٩٤]. أو أريد أنكم إن تعرَّضْتم لهم بعد الانتهاء كنتم ظالمين فيسلّط عليكم من يعدو عليكم.

١٩٤-﴿الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ﴾ ٥

[١٠٧٣] قاتلهم المشركون عام الحديبية في الشهر الحرام وهو ذو القِعدة، فقيل لهم عند خروجهم لعمرة القضاء وكراهتهم القتال وذلك في ذي القعدة: {الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ} أي هذا الشهر بذلك الشهر وهَتْكه بهتكه، يعني تَهْتِكون حرمته عليهم كما هتكوا حرمته عليكم {وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ} أي وكل حرمة يجري فيها القصاص من هتكِ حرمة أيّ حرمة كانت، اقتص منه بأن تُهتك له حرمة، فحين هتكوا ١٠ حرمة شهركم فافعلوا بهم نحو ذلك ولا تبالوا. وأكد ذلك بقوله {فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللهَ} في حال كونكم منتصرين ممن اعتدى عليكم، فلا تعتدوا إلى ما لا يحلّ لكم.

١٩٥-﴿وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾ ١٥

[١٠٧٤] الباء في {بِأَيْدِيكُمْ} مزيدة، مثلها في أعطى بيده للمنقاد. والمعنى: ولا تقبضوا التهلكة بأيديكم، أي لا تجعلوها آخذة بأيديكم مالكة لكم. وقيل: بأيديكم بأنفسكم. وقيل: تقديره ولا تلقوا أنفسكم بأيديكم، كما يقال: أهلك فلان نفسه بيده، إذا تسبب لهلاكها. والمعنى: النهي عن ترك الإنفاق في سبيل الله، لأنه سبب الهلاك، أو عن الإسراف في النفقة حتى يفقر نفسه ويضيع عياله. أو عن الاستقتال والإخطار ٢٠ بالنفس، أو عن ترك الغزو الذي هو تقوية للعدوّ.

[1075] Rivayete göre; Muhacirlerden bir kişi düşman saflarının üzerine atılınca insanlar; "kendisini tehlikeye attı!" diye bağırmışlardı. Bunun üzerine Ebû Eyyûb el-Ensārî [v.49/669] dedi ki: "Biz bu âyetin anlamını daha iyi biliriz. Bu âyet bizim hakkımızda inmiştir. Biz Peygamber (s.a.)'e sahip çıkmış, ona yardım etmiş ve onunla beraber savaş meydanlarında bulunmuştuk. Onu ailemize, mallarımıza ve çocuklarımıza tercih etmiştik. Nihayet İslâm yayılıp, Müslümanlar çoğalınca ve savaş bütünüyle sona erince, bizler tekrar ailelerimizin, mallarımızın ve çocuklarımızın yanına dönüp işlerimizi yoluna koymaya başladık. İşte bu tehlike aile ve malı ikame ve idare edip, cihadı terketmektir." [*Tirmizî,* "Tefsîr", 32]. Ebû Alî el-Fârisî [v.377/987] *el-Halebiyyât* adlı eserinde Ebû Ubeyde'nin [v.209/824]; *et-tehlüke, el-helâk* ve *el-hülk* kelimelerinin aynı mânaya geldiğini hikâye etmiş ve şöyle demiştir: "Ebû Ubeyde'nin bu sözünden *et-tehlüke* kelimesinin mastar olduğu anlamı çıkarılır ki, bunun bir benzeri de Arapların sözüyle ilgili, Sîbeveyhi'nin [v.180/796] naklettiği *et-tadurrah* [التَّضُرَّةُ; zarar vermek] ve *et-tesurrah* [التَّسُرَّةُ; sevindirmek] kelimeleridir. Cevherler âleminde [maddî âlemde] bunun benzeri *et-tendubeh* [التَّنْضُبَةُ; bir ağaç türü] ve *et-tenfuleh* [التَّنْفُلَةُ; tilki eniği] kelimeleridir. *Tehlüke*nin aslının tıpkı *et-tecribeh* [denemek] ve *et-tebsirah* [göstermek, izah etmek] vb. lâfızlardaki gibi *et-tehlikeh* olduğu da söylenebilir ki, bunun dayanağı da *heleke*nin mastarı olup, kesrenin zammeye dönüşmesidir; tıpkı *el-civâr*[u] [komşuluk, himaye] yerine *el-cuvâr*[u] denmesi gibi.

196. Allah için haccı da umreyi de tamamlayın. Fakat alıkonulursanız, kolayınıza gelen bir hediye (kurban) gönderin. Hediye yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. İçinizden her kim hasta olursa veya başında eziyet verici bir şey bulunursa, ona düşen; oruç, sadaka ya da kurbandan biri ile fidye vermektir. Emin olduğunuz vakitte; kim, hac zamanına kadar umre ile faydalanmak isterse, kolayına gelen bir kurban keser. Ama bulamazsa, hac günlerinde üç; döndüğünüz vakit de yedi gün olmak üzere tam on gün oruç tutar. Bu, ailesi Mescid-i Haram'da oturmayanlar içindir. Allah'tan sakının ve bilin ki; Allah'ın cezalandırması gerçekten şiddetlidir!

[1076] "Allah için haccı da umreyi de tamamlayın;" bu ikisini sizden hiçbir kusur ve noksanlık vâki olmaksızın, adap ve merasimlerine, şartlarına riayet ederek, Allah rızası için tam ve kâmil biçimde gerçekleştirin! [Zürrumme; v.117/735] şöyle demiş:

> Haccı [sevgili ziyaretini] eksiksiz eda etmek, peçesiz [dilber] Harkā'nın huzurunda durmasıdır kafilenin[33].

33 İşte, bunun gibi, kâmil mânada haccedebilmek için çölleri aşıp, Allah'ın Harem'ine ulaşan kimsenin, nefsanî tutkularını kesip atarak, kalbindeki engel ve perdeleri yırtarak müşahede makamına vâsıl olması ve O'nun Harem'inden ayrılmadan önce kereminin izlerini görmesi gerekir (Tîbî).

[١٠٧٥] وروي أن رجلًا من المهاجرين حمل على صف العدوّ فصاح به الناس: ألقى بيده إلى التهلكة! فقال أبو أيوب الأنصاري: «نحن أعلم بهذه الآية، وإنما أنزلت فينا، صحبنا رسول الله ﷺ فنصرناه، وشهدنا معه المشاهد، وآثرناه على أهالينا وأموالنا وأولادنا. فلما فشا الإسلام وكثر أهله ووضعت الحربُ أوزارَها، رجعنا إلى أهالينا وأولادنا وأموالنا نصلحها ونقيم فيها. فكانت التهلكة الإقامةَ في الأهل والمال وترك الجهاد.» وحكى أبو علي في الحلَبِيَّات عن أبي عبيدة، التهلُكة والهلاك والهُلْك واحد. قال: فدلّ هذا من قول أبي عبيدة على أن التهلُكة مصدر. ومثله ما حكاه سيبويه من قولهم التضُرَّة والتسُرَّة ونحوها في الأعيان: التنضُبة والتنفُلة. ويجوز أن يقال: أصلها التهلِكة كالتجرِبة والتبصِرة ونحوهما، على أنها مصدر من هلك، فأبدلت من الكسرة ضمة، كما جاء الجُوار في الجِوار.

١٩٦-﴿وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلا تَحْلِقُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

[١٠٧٦] {وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ} ائتوا بهما تامّين كاملين بمناسكهما وشرائطهما لوجه الله من غير توانٍ ولا نقصان يقع منكم فيهما. قال:

تَمَامُ الْحَجِّ أَنْ تَقِفَ الْمَطَايَا ❁ عَلَى خَرْقَاءَ وَاضِعَةِ اللِّثَامِ

Şair, Harkā'nın huzurunda durmayı 'hacc'ın, ancak kendisi sayesinde tamamlanabileceği adap ve merasimlerinden biri gibi kılmıştır. Denildi ki; hac ve umrenin tamama erdirilmesi, ailenin evinden itibaren ihrama girmendir ki, bu Hazret-i Ali, İbn Abbâs [v.68/688] ve İbn Mes'ûd'dan [v.32/652] *-Radıya'llāhu Anhum-* rivayet edilmiştir. Yine denildi ki; [İmam] Muhammed'in [v.189/805]; "Kûfeli bir hac ve Kûfeli bir umre [yani ihrama Kûfe'den girilen hac ve umre] daha faziletlidir" dediği gibi, her biri için müstakil olarak yolculuk yapmandır. Bu ikisinin "tamam"lanmasının; yapılan harcamanın helâl olmasına; yine ticarî ve dünyevî maksatlardan hiçbir şey karıştırmaksızın sırf ibadet amaçlı yapılmasına bağlı olduğu da söylenmiştir.

[1077] **Şayet** "Bunda umrenin vacip oluşuna dair bir delil var mı?" **dersen, şöyle derim:** Bu ancak ikisinin de tamamlanmasına yönelik bir emir olup, bunda o ikisinin vacip veya nafile oluşuna dair hiçbir delil yoktur. Dolayısıyla vacip ve nafile olanın birlikte tamamlanması emredilmiş olabilir. Şu var ki, وأقيموا الحج و العمرة لله [Hac ve umreyi Allah için yerine getirin] şeklindeki [şaz] kıraatin delil olması sadedinde, bu ikisini tamamlamaya ilişkin emrin bunları eda etme emri olduğunu söylememiz müstesnadır. Aslında emir vücûb içindir; ancak " [İhramdan çıkınca isterseniz] avlanın." [Mâide 5/2] ve "[Namaz kılınınca] artık [yeryüzüne] dağılın..." [Cum'a 62/10] vb. âyetlerdeki delâlete benzer şekilde vâcipliğin aksine delâlet eden bir delilin bulunması istisnadır. Dolayısıyla, sana denecektir ki, delilin ortaya koyduğu şey vacip olmamasıdır; o da; "Ya Rasûlâllah! Umre hac gibi gerekli midir?" diye sorulduğunda, 'Hayır, fakat umre yapman senin için hayırlıdır' demiştir." şeklindeki rivayettir [*Tirmizî,* "Hac", 88]. Yine Peygamber (s.a.)'in: "Hac cihattır, umre de nafile [ve sevabı çok] bir ibadettir" dediği kendisinden rivayet edilmiştir. [*İbn Mâce,* "Menâsik", 44]

[1078] **Şayet** "İbn Abbâs'ın [v.68/688]: "Umre şüphesiz haccın yakın arkadaşıdır" dediği; yine bir adamın Ömer (r.a.)'a; "Ben hac ve umrenin bana farz kılındığını buldum ve her ikisi için telbiye getirdim" demesi üzerine, Hazret-i Ömer'in; "Sen, Peygamber'inin sünnetine erdirilmişsin" dediği rivayet edilmiştir [*Nesâî,* "Menâsik", 49]. Hem zaten tamamlamanın emredilmesi hususunda umre hacla birlikte Kur'ân nazmında yer almıştır. Dolayısıyla hac gibi vaciptir, değil mi?" **dersen, şöyle derim:** Umrenin haccın yakın arkadaşı olması, *kırân* haccı yapacak kimsenin bu ikisini birlikte yapması ve bunların; "Falanca hac ve umre yaptı", yine "hacılar ve umreciler" denecek şekilde, birlikte bahse konu olmaları anlamındadır. Bir de umre küçük hac sayıldığı içindir. Bunda umrenin, gereklilik hususunda haccın yakın arkadaşı olduğuna dair hiçbir delil yoktur. Ömer (r.a.) hadisine gelince; söz konusu kişi bu ikisinin "her ikisi için telbiye getirdim" sözüyle kendisine gerekli olduğu yorumunu yapmıştır.

جعل الوقوف عليها كبعض مناسك الحج الذي لا يتم إلا به. وقيل: إتمامهما أن تحرم بهما من دُويرة أهلِك، روى ذلك عن عليّ وابن عباس وابن مسعود ﵃. وقيل: أن تفرد لكل واحد منها سفرًا كما قال محمد: حجة كوفية وعمرة كوفية أفضل. وقيل: أن تكون النفقة حلالًا. وقيل: أن تخلصوهما للعبادة ولا تشوبوهما بشيء من التجارة ٥ والأغراض الدنيوية.

[١٠٧٧] فإن قلت: هل فيه دليل على وجوب العمرة؟ قلت: ما هو إلا أمر بإتمامهما، ولا دليل في ذلك على كونهما واجبين أو تطوّعين، فقد يؤمر بإتمام الواجب والتطوع جميعًا، إلا أن تقول: الأمر بإتمامهما أمر بأدائهما، بدليل قراءة من قرأ وأقيموا الحج والعمرة. والأمر للوجوب في أصله، إلا أن يدلّ دليل على خلاف الوجوب كما دلّ ١٠ في قوله {فَاصْطَادُوا} [المائدة: ٢]، {فَانْتَشِرُوا} [الجمعة: ١٠] ونحو ذلك، فيقال لك: فقد دلّ الدليل على نفي الوجوب، وهو ما روي أنه قيل: يا رسول الله! العمرة واجبة مثل الحج؟ قال: «لا، ولكن أن تعتمر خير لك.» وعنه: «الحج جهاد والعمرة تطوّع.»

[١٠٧٨] فإن قلت: فقد روي عن ابن عباس ﵁ أنه قال: إن العمرة لقرينة ١٥ الحج. وعن عمر ﵁: أن رجلًا قال له: إني وجدت الحجّ والعمرة مكتوبين عليّ، أهللت بهما جميعًا فقال: هُديت لسنة نبيك. وقد نظمت مع الحج في الأمر بالإتمام فكانت واجبة مثل الحج؟ قلت: كونها قرينة للحج أنّ القارن يقرن بينهما، وأنهما يقترنان في الذكر فيقال: حجّ فلان واعتمر والحُجّاج والعمَّار، ولأنها الحجّ الأصغر، ولا دليل في ذلك على كونها قرينة له في الوجوب. وأمّا ٢٠ حديث عمر ﵁ فقد فسر الرجل كونهما مكتوبين عليه بقوله: أهللت بهما،

Nitekim kişi nafile namaz için tekbir aldığında [nafilenin vacibe dönmesi gibi] umre için telbiye getirdiğinde de umre kendisine vacip olur. Zikrettiğimiz delil umreyi vücûb sıfatından çıkarıp, bu vücûb konusunda hac tek başına kalmış olur. Dolayısıyla, bu ikisi senin "Ramazan Ayı'nı ve Şevvâl'in altısını tut" demen gibidir ki, sen bununla hem bir farzı hem de bir nafileyi emretmiş olursun." Hazret-i Ali, İbn Mes'ûd [v.32/652] ve Şa'bî [v.104/722] (r. anhum) وأتموا الحجَّ والعُمْرَةُ لله [Haccı tamamlayın; umre de Allah içindir] şeklinde merfû' okumuşlardır ki, sanki onlar bununla umrenin, haccın vacip olma hükmünün dışında bırakılmasını amaçlamışlardır.

[1079] "Fakat alıkonulursanız..." [فإن أُحصرتم] Herhangi bir kimseyi korku, hastalık veya âcizlik gibi bir durum engellediğinde, *uhsıra fulânun* denir. Nitekim الذين أُحْصِرُوا فى سبيل الله [Allah yoluna adananlar..." (Bakara 2/273)] buyrulmuştur. İbn Meyyâde [v.149/766] de şöyle demiştir:

> Leyla'nın ayrılığı; [bir ihtiyacından ötürü] sana uzak düşmesi ve meşgalelerin seni alıkoyması demek değildir [Asıl ayrılık Leyla'nın isteyerek senden uzaklaşmasıdır].

Herhangi bir düşman bir kimseyi yola gitmekten engellediği veya o kişi hapsedildiği vakit *husıra* denir; hapishane için *el-hasîr* denmesi bu cümledendir. Keza, koruma altında olması sebebiyle kral için de *el-hasîr* denir. Bu, Arapların konuşmalarında çokça yaygındır. أَحْصِرَ ve حُصِرَ her şeye dair "menetme; menedilme" anlamına gelir ki, bunun bir benzeri ["alıkoydu" anlamında hem sülasîden hem de if'âlden] *saddehû* ve *esaddehû* denmesidir. Ferrâ [v.207/822] ve Ebû Amr eş-Şeybânî [v.213/828] da böyle söylemişlerdir ki, Ebû Hanîfe *Rahimehullâh*'ın [v.150/767]; "Kişinin düşman, hastalık vb. herhangi bir engelle karşılaşması, *ihsâr* hükmünün ispatı için geçerlidir" demesi de buna dayanır. Mâlik [v.179/795] ve Şâfi'î'ye [v.204/820] göre ise sadece düşmanın engellemesi *ihsâr* sayılır. Peygamber (s.a.)'in; "Kimin bir yeri kırılır veya topallarsa o kişi ihramdan çıkmış sayılır ve ertesi sene haccetmesi gerekir" dediği rivayet edilmiştir [*Tirmizî,* "Hac", 96].

[1080] "Kolayınıza gelen bir hediye (kurban) gönderin" yani kurbanlık adına kolay bulunanı [gönderin]. Aynı mânada *yesura'l-emru* da *isteysera'l-emru* da denir; tıpkı [zorlaştı anlamında] *sa'ube* ve *istas'abe* denmesi gibi. *el-Hedyu* kelimesi, *hedyetun* lâfzının çoğuludur; tıpkı "eyer altına konan keçe" anlamındaki *cedyetun* lâfzının çoğulunda *cedyun* denilmesi gibi. *Matıyyetun* lâfzının çoğulu olan *matıyyun* örneğindeki gibi *hediyyetun*un çoğulu olarak, şeddeli şekliyle *mine'l-hediyyi* diye de okunmuştur. Şayet hac veya umre için ihrama girmiş olarak Beytullah'a varmanız engellenirse, ihramdan çıkıp haccı sonlandırmak istediğinizde size deve veya sığır yahut koyun cinsinden kolayınıza gelen bir kurban gerekir, demektir.

وإذا أهلّ بالعمرة وجبت عليه كما إذا كبر بالتطوّع من الصلاة. والدليل الذي ذكرناه أخرج العمرة من صفة الوجوب فبقي الحجّ وحده فيها؛ فهما بمنزلة قولك: صم شهر رمضان وستة من شوال، في أنك تأمره بفرض وتطوّع. وقرأ عليّ وابن مسعود والشعبي رضي الله عنهم والعمرةُ لله بالرفع، كأنهم قصدوا بذلك إخراجها عن حكم الحجّ، ٥ وهو الوجوب.

[١٠٧٩] {فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ} يقال: أُحصر فلان، إذا منعه أمر من خوف أو مرض أو عجز. قال الله تعالى: {ٱلَّذِينَ أُحْصِرُوا فِى سَبِيلِ اللهِ} [البقرة: ٢٧٣]. وقال ابن ميادة:

وَمَا هَجْرُ لَيْلَى أَنْ تَكُونَ تَبَاعَدَتْ ❁ عَلَيْكَ وَلَا أَنْ أَحْصَرَتْكَ شُغُولُ

وحُصر: إذا حبسه عدوّ عن المضي، أو سجن. ومنه قيل للمحبس: الحصير. ١٠ وللملك، الحصير، لأنه محجوب. هذا هو الأكثر في كلامهم، وهما بمعنى المنع في كل شيء، مثل صدّه وأصدّه. وكذلك قال الفرّاء وأبو عمرو الشيباني، وعليه قول أبي حنيفة رحمهم الله تعالى، كل منع عنده من عدوّ كان أو مرض أو غيرهما معتبر في إثبات حكم الإحصار. وعند مالك والشافعي منع العدوّ وحده. وعن النبي ﷺ: «من كُسر أو عُرج فقد حلّ وعليه الحج من قابل.»

١٥ [١٠٨٠] {فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ} فما تيسر منه. يقال: يسر الأمر واستيسر، كما يقال: صعب واستصعب. والهدي جمع هدْيَة، كما يقال في جدْيَة السرج جدي، وقرئ من الهدِيّ بالتشديد جمع هدية كمطية ومطيّ. يعني فإن مُنِعتم من المضي إلى البيت وأنتم محرمون بحج أو عمرة، فعليكم إذا أردتم التحلل ما استيسر من الهدي من بعير أو بقرة أو شاة.

[1081] **Şayet** “Bu haccetmesi engellenen kişinin kurbanı nerede ve ne zaman kesilir?” **dersen, şöyle derim:** Bu kişi hacceden biriyse, Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*’a [v.150/767] göre Harem dâhilinde dilediği zaman kurbanı gönderir ve kurbanın kendisiyle gönderildiği kişinin eline [kurbanın Mekke’de kesildiğini bileceği] günü gösteren bir alâmet koyar [kurbanı sevk eden kişiye; “Şu gün kes” der. O gün gelip kurbanı kestiğini tahmin edince ihramdan çıkar]. İmameyn’e göre; kurban kesme günlerinde kesilir. Şayet bu kişi umre yapan biriyse her üç imama göre de Harem dâhilinde her vakit kesebilir.

[1082] ما استيسر mübtedâ olmak üzere merfû‘ olup, cümle فعليه ما استيسر... [“Ona kolayına gelen -bir kurban- gerekir”] şeklinde takdir edilir. Yahut فَاهْدُوا ما استيسر... [“Kolayınıza gelen -bir kurban- sevk edin!”] takdirine göre mansûb kılınmıştır.

[1083] “[Hediye yerine varıncaya kadar] başınızı tıraş etmeyin.” Hitap hacdan alıkonanlaradır. Yani Harem’e gönderdiğiniz kurbanın, kesilmesi gereken “mahalline” vardığını bilinceye dek ihramdan çıkmayın! Borcun mahalli ise onun kazasının vacip olduğu vakittir ki, bu Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*’ın mezhebidir.

[1084] **Şayet** “Peygamber (s.a.) alıkonulduğu yerde kurbanını kesmişti?” **dersen, şöyle derim:** Onun alıkonulduğu mekân Mekke’nin aşağı bölgesine düşen, Hudeybiye tarafıydı ki, burası Harem’den sayılır. Zührî’den [v.124/742] rivayet edildiğine göre; Peygamber (s.a.) kurbanını Harem’de kesmiştir. Vâkıdî [v.207/823], Hudeybiye’nin Harem’in Mekke’ye dokuz mil uzakta bulunan bir nahiyesi olduğunu söyler.

[1085] “İçinizden her kim” kendisini tıraş olmaya mecbur kılan bir hastalık barındıracak şekilde “hasta olursa veya başında eziyet verici bir şey” bit veya yara “bulunur” da tıraş olursa, ona düşen, üç günlük “oruç veya” her yoksula yarım sā‘ [takriben 520 dirhem] buğday düşecek şekilde altı yoksula “sadaka yahut” bir koyundan ibaret “kurban fidyesidir.” Kâ‘b b. Ucre (r.a.)’dan [v.52/672] gelen rivayete göre; Peygamber (s.a.) kendisine; “Galiba bitlerin sana eziyet veriyor” buyurmuş, Kâ‘b da; “Evet Ya Rasûlâllah!” deyince, Hazret-i Peygamber; “Başını usturaya vur, sonra da ya üç gün oruç tut veya altı yoksulu doyur ya da koyun kurban kes!” buyurmuştur [*Buhārî,* “Muhsar”, 5, 6, 8]. Kâ‘b [iftihar ederek]: “Bu âyet benim hakkımda indi” dermiş. Bir rivayete göre ise, Kâ‘b’ın başı yarılmış vaziyette Hazret-i Peygamber kendisine uğramış da, “Bu, [âyette konu edilen] eziyet olarak yeter de artar bile” buyurmuş ve ona tıraş olup, yoksulu doyurmasını veya oruç tutmasını emretmiştir.

[١٠٨١] فإن قلت: أين ومتى يُنحَر هدي المحصَر؟ قلت: إن كان حاجّا فبالحرم متى شاء عند أبي حنيفة؛ يبعث به، ويجعل للمبعوث على يده يوم أمارٍ. وعندهما في أيام النحر. وإن كان معتمرًا فبالحرم في كل وقت عندهم جميعًا.

[١٠٨٢] و{مَا اسْتَيْسَرَ} رفع بالابتداء، أي فعليه ما استيسر؛ أو نصب على: فاهدوا ما استيسر.

[١٠٨٣] {وَلَا تَحْلِقُوا رُءُوسَكُمْ} الخطاب للمحصَرين؛ أي لا تحلوا حتى تعلموا أنّ الهدي الذي بعثتموه إلى الحرم بلغ {مَحِلَّهُ}، أي مكانه الذي يجب نحره فيه. ومحل الدَّين وقت وجوب قضائه، وهو ظاهر على مذهب أبي حنيفة رحمه الله.

[١٠٨٤] فإن قلت: إنّ النبي ﷺ نحر هديه حيث أحصِر؟ قلت: كان مُحصَره طرف الحديبية الذي إلى أسفل مكة وهو من الحرم. وعن الزهري: أنّ رسول الله ﷺ نحر هديه في الحرم. وقال الواقدي: الحديبية هي طرف الحرم على تسعة أميال من مكة.

[١٠٨٥] {فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا} فمن كان به مرض يُحوِجه إلى الحلق {أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ} وهو القمّل أو الجراحة، فعليه إذا احتلق فدية {مِنْ صِيَامٍ} ثلاثة أيام {أَوْ صَدَقَةٍ} على ستة مساكين، لكل مسكين نصف صاع من برّ {أَوْ نُسُكٍ} وهو شاة. وعن كعب بن عُجْرة أنّ رسول الله ﷺ قال له: «لعلك أذاك هوامُّك؟» قال: نعم يا رسول الله. قال: «احلق رأسك وصم ثلاثة أيام، أو أطعم ستة مساكين، أو انسك شاة.» وكان كعب يقول: فيّ نزلت هذه الآية، وروي:أنه مرّ به وقد قَرِحَ رَأْسُهُ فقال: «كفى بهذا أذى.» وأمره أن يحلق ويطعم، أو يصوم.

[1086] *Nüsük* mastardır; *nesîket*[un] kelimesinin çoğulu olduğu da söylenmiştir. Hasan [-ı Basrî] cezimli olarak *ev nusk*[in] şeklinde okumuştur.

[1087] *İhsār*dan "emin olduğunuz vakit" yani alıkonmayıp da güven ve genişlik ortamında bulunduğunuzda "kim, hac zamanına kadar umre ile faydalanmak isterse," hac vaktine değin umre ile faydalanır, o umre sayesinde Allah Teâlâ'ya yaklaşmaya çalışır; bu da onun hac sayesinde Allah'a yaklaşmanın sağladığı faydalanmadan önce gerçekleşir. Bu faydalanmanın o kişinin umre yapıp ihramdan çıktıktan sonra, hac için ihrama gireceği ana dek kendisine yasaklanan şeylerin mubah kılınması sayesinde faydalanması anlamına geldiği de söylenmiştir.

[1088] "Artık kolayına gelen bir kurban keser." Bu kurban [umre ile] faydalanma kurbanı olup, Ebû Hanîfe'ye [v.150/767] göre *nüsük* kurbanı olduğu için kesen kişi bundan yiyebilir. Şâfi'î'ye [v.204/820] göre ise bu kurban cinayetler[e terettüp eden cezalar] yerine geçtiği için, yiyemez. Bize göre kişi bu kurbanı kurban bayramı günü keser. Şâfi'î'ye göre kişi haccetmek üzere ihrama girdiği vakit bu kurbanın kesilmesi caizdir.

[1089] "Ama kim" kurban "bulamazsa," ona gereken "hac günlerinde" yani hac vaktinde "üç gün oruç tutmaktır" ki, bu iki ihramın, yani umre ve hac ihramlarının arasında kalan hac aylarıdır ki, Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'ın mezhebi de budur. En faziletli olanı kişinin terviye [Zilhiccenin sekizinci] ve Arefe günleriyle bu ikisinden önce bir gün oruç tutmasıdır. Şayet kişi bu günü geçirirse ona kurbandan başkası kifayet etmez. Şâfi'î'ye göre bu oruç ancak hac için ihrama girildikten sonra tutulabilir ki, onun bu konuda sarıldığı hüccet "hacda [hac günlerinde] ve döndüğünüz vakit de yedi gün olmak üzere" âyetinin zahirî mânasıdır. Ebû Hanîfe'ye göre bunun anlamı "yolculuğa çıkıp haccın fiillerini bitirdiğiniz vakit" şeklindedir; Şâfi'î'ye göre bu hacıların ailelerinin yanına dönmesidir.

[1090] İbn Ebî Able [v.151/768] ثلاثة أيام lâfzının mahalline [mahallî i'râbına] atfederek *ve seb'at*[en] şeklinde mansûb okumuştur; sanki فَصِيَامُ ثلاثَةَ ايَّامٍ فى الحج وسَبْعَةً denmiş olmaktadır [ثلاثة kelimesi صيام mastarına zarf olmuş, سَبْعَةً kelimesi de bu zarfın üzerine atfedilmiş olmaktadır]. Tıpkı أو إطعامٌ فى يوم ذى مسغبة يتيما... [Yahut şiddetli bir açlık gününde yakınlığı bulunan bir yetimi doyurmaktır." (Beled 90/14-15)] âyetinde olduğu gibi.

[1091] **Şayet** "Peki, sonucu özetlemenin faydası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bazen Vav; *câlisi'l-Hasene ve'bne Sîrîne* [Hasan-ı Basrî'nin de İbn Sîrîn'in de meclisine katılabilirsin] demene benzer şekilde mübahlık bildirmek için gelir. Dikkat edersen, [hitap ettiğin kişi] onların her ikisinin veya sadece birinin meclisine katılmış olsa senin sözünü tutmuş olacaktır.

[١٠٨٦] والنُّسُك مصدر، وقيل: جمع نسيكة. وقرأ الحسن: أو نُسْك، بالتخفيف.

[١٠٨٧] {فَإِذَا أَمِنْتُمْ} الإحصار، يعني فإذا لم تحصَروا وكنتم في أمن وسَعة {فَمَنْ تَمَتَّعَ} أي استمتع {بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ}. واستمتاعه بالعمرة إلى وقت الحج: انتفاعه بالتقرّب بها إلى الله تعالى قبل الانتفاع بتقرّبه بالحج. وقيل: إذا حلّ من عمرته انتفع ٥ باستباحة ما كان محرّمًا عليه إلى أن يُحرِم بالحج.

[١٠٨٨] {فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ} هو، هدي المتعة، وهو نسك عند أبي حنيفة ويأكل منه. وعند الشافعي: يجري مجرى الجنايات ولا يأكل منه، ويذبحه يوم النحر عندنا؛ وعنده يجوز ذبحه إذا أحرم بحجته.

[١٠٨٩] {فَمَنْ لَمْ يَجِدْ} الهدي فعليه {صِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ} أي في وقته ١٠ وهو أشهرهُ ما بين الإحرامين إحرام العمرة وإحرام الحج؛ وهو مذهب أبي حنيفة رحمه الله. والأفضل أن يصوم يوم التروية وعرفة ويومًا قبلهما، وإن مضى هذا الوقت لم يجزئه إلا الدم. وعند الشافعي: لا تصام إلا بعد الإحرام بالحج تمسكًا بظاهر قوله {فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ} بمعنى إذا نفرتم وفرغتم من أفعال الحج عند أبي حنيفة، وعند الشافعي: هو الرجوع إلى أهاليهم.

١٥ [١٠٩٠] وقرأ ابن أبي عبلة وسبعةً بالنصب عطفًا على محل ثلاثة أيام، وكأنه قيل: فصيامُ ثلاثةَ أيام، كقوله {أَوْ إِطْعَامٌ فِى يَوْمٍ ذِى مَسْغَبَةٍ يَتِيمًا} [البلد: ١٥]

[١٠٩١] فإن قلت: فما فائدة الفذلكة؟ قلت: الواو قد تجيء للإباحة في نحو قولك: جالس الحسن وابنَ سيرينَ. ألا ترى أنه لو جالسهما جميعًا أو واحدًا منهما كان ممتثلًا

İşte buna binaen, mübah yanılgısını bertaraf etmek için sonuç özetlenmiştir. Aynı şekilde her hesapta sonucun özetlenmesinin faydası, iki taraflı kuşatıcı bir bilgi sağlanması ve bu sayede bilginin pekiştirilmesi için, sayının tafsilî ve icmalî olarak bilinmesidir. Nitekim Arap darbımesellerinde "İki bilgi bir bilgiden hayırlıdır" ifadesi yer almaktadır. Aynı şekilde "tam [on gün]..." ifadesi de başka bir tekit olup, bunda o [on günlük orucun] tutulması, bu oruçta gevşeklik gösterilmemesi ve sayısının eksiltilmemesi noktasında ziyade bir tavsiye yer almaktadır. Bu tıpkı sence çok önemli olan özen gösterdiğin bir şeyi emredeceğin kişiye; *Allāhe allāhe lâ tukassir* [Allah aşkına! Allah aşkına, şu işi eksik yapma]! demen gibidir.

[1092] Denildi ki, âyet "kurbanlık için sevk edilen hayvandan [*el-hedy*[u]] bedel olarak o kurbanın kâmil mânada gerçekleşmesini ifade etmektedir [*kâmilet*[en], oruçla değil, kurbanlıkla ilgili bir pekiştirmedir].

[1093] Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] kıraatinde; فصيام ثلاثة أيامٍ مُتَتَابِعَاتٍ [peş peşe üç gün oruç tutar] şeklinde yer almıştır.

[1094] "Bu" Ebû Hanîfe [v.150/767] ve ashabına göre *temettu'* haccına işarettir. Çünkü onlara göre Mescid-i Haram civarında olanlar için ne *temettu'* ne de *kırân* haccı vardır. Mescid-i Haram civarında bulunan kimselerden her kim *temettu'* veya *kırân* haccı yaparsa ona kurban gerekir ki, bu da 'cinayet' [ceza] kurbanı olup, sahibi bundan yiyemez. Fakat dışarıdan gelen hacılardan *kırân* ve *temettü'* haccı yapan kimsenin kurbanı *nüsük* [ibadet] kurbanı olup, kendisi bundan yiyebilir. Şâfi'î'ye [v.204/820] göre *"bu"* lâfzı kurbanın veya orucun vücûbuna işarettir ve [Mescid-i Haram civarında bulunanlar *temettu'* veya *kırân* haccı yapmaları hâlinde] bu onlara hiçbir şeyi vacip kılmaz. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a göre Mescid-i Haram civarında bulunanlar, "mîkātlarda ve bunların ötesinde Mekke'ye varıncaya değin o bölgede yaşayanlar" iken, Şâfi'î'ye göre bunlar, Harem halkı ve namazın kısaltılmasını gerektirmeyecek derecede Harem'e yakın mesafede bulunanlardır.

[1095] Din için koyduğu sınırlarını koruma ve hac ile haccın dışındaki konularda size emrettiği ve sizi yasakladığı hususlarda "Allah'tan sakının ve Allah'ın" muhalefet edeni "cezalandırmasının çetin olduğunu bilin" de O'nun cezalandırmasının çetin olduğuna dair bilginiz, takva konusunda sizin için bir lütuf olsun.

197. (Hazırlıklarıyla, yolculuğuyla ve nihaî merasimleriyle) hac bilinen aylar(da)dır. O halde, her kim o aylarda kendisine haccı farz ederse, artık hacda kadına yaklaşmak, günah işlemek ve tartışmak yoktur. Her ne hayır yaparsanız, Allah onu bilir. Bir de (kutsal beldelerde başkalarına yük olmayıp) azık edinin... Azığın en hayırlısı elbette takvadır. Ey vicdan sahipleri! Benden korkun!

ففذلَكْتَ نفيًا لتوهم الإباحة، وأيضًا ففائدة الفذلكة في كل حساب أن يعلم العدد جملة كما علم تفصيلًا ليحاط به من جهتين، فيتأكد العلم. وفي أمثال العرب: علمان خير من علم. وكذلك {كَامِلَةٌ} تأكيد آخر. وفيه زيادة توصية بصيامها وأن لا يتهاون بها ولا ينقص من عددها، كما تقول للرجل إذا كان لك اهتمام بأمر تأمره به وكان منك بمنزل: اللهَ اللهَ لا تقصِّر.

[١٠٩٢] وقيل: كاملة في وقوعها بدلًا من الهدي.

[١٠٩٣] وفي قراءة أبيّ فصيام ثلاثة أيام متتابعات.

[١٠٩٤] {ذَلِكَ} إشارة إلى التمتع عند أبي حنيفة وأصحابه؛ لا متعة ولا قِران لحاضري المسجد الحرام عندهم، ومن تمتَّع منهم أو قرَن كان عليه دم وهو دم جناية لا يأكل منه؛ وأما القارن والمتمتع من أهل الآفاق فدمهما دم نسك يأكلان منه. وعند الشافعي: إشارة إلى الحكم الذي هو وجوب الهدي أو الصيام ولم يوجب عليهم شيئًا. وحاضرو المسجد الحرام: أهل المواقيت، فمن دونها إلى مكة عند أبي حنيفة. وعند الشافعي: أهل الحرم ومن كان من الحرم على مسافة لا تقصر فيها الصلاة.

[١٠٩٥] {وَاتَّقُوا اللهَ} في المحافظة على حدوده وما أمركم به ونهاكم عنه في الحج وغيره {وَاعْلَمُوا أَنَّ اللهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ} لمن خالف، ليكون علمكم بشدة عقابه لطفًا لكم في التقوى.

١٩٧-﴿الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلا رَفَثَ وَلا فُسُوقَ وَلا جِدَالَ فِي الْحَجِّ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللهُ وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى وَاتَّقُونِ يَا أُولِي الأَلْبَابِ﴾

[1096] Yani hac vakti "[bilinen] aylardır." Tıpkı senin "Soğuk iki aydır" demen gibi. Bu bilinen hac ayları Şevval, Zilka'de ve -Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a [v.150/767] göre- Zilhicce'nin on günü iken, Şâfi'î'ye [v.204/820] göre Zilhicce'nin dokuz günüyle kurban bayramının gecesi, Mâlik'e [v.179/795] göre ise 5 bütün bir Zilhicce ayıdır.

[1097] **Şayet** "Hac vaktini bu aylarla belirlemenin faydası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun faydası, hac fiillerinden hiçbir şeyin bu ayların dışında sahih olmayacağıdır. Aynı şekilde Şâfi'î'ye göre hac için ihrama girmek bu ayların dışında kesinlik kazanmaz. Ebû Hanîfe'ye göre ise bu kesinlik kazansa 10 bile, mekruhtur.

[1098] **Şayet** "Peki, [Ebû Hanîfe'nin görüşü doğrultusunda] iki ay ve üçüncü ayın bir kısmı nasıl 'aylar' diye adlandırılabilmektedir [Oysa çoğul kullanabilmek için en az 3 ay gerekir]?" **dersen, şöyle derim:** Çoğul isimde 'bir'den ötesi yer alabilmekte olup, bunun delili; "(Ey Âişe ve Hafsa!) Allah'a tevbe etseniz (iyi olacak)! Çünkü 15 ikinizin de kalpleri yamulmuş bulunuyor!" [Tahrîm 66/4] âyetidir. Şu hâlde böyle bir sualin yeri yoktur. Şayet âyette; "Hac bilinen üç aylardır" denmiş olsaydı, o vakit bu soru yerinde olurdu. Ayın bir kısmının ayın tamamı konumuna konduğu da söylenir. Tıpkı; "Seni şu sene görmüştüm" veya "Seni falancanın devrinde görmüştüm" denilmesi gibi ki, söz konusu devrin yirmi yıl veya daha fazla 20 olması muhtemeldir. Hâlbuki o kişi onu o süre zarfında sadece bir süreliğine görmüştür." **Şayet** "Mâlik'in [v.179/795] -Urve b. Zübeyr'den [v.94/713] rivayet edilen ["Zilhicce'nin tamamı hac aylarına dahildir" şeklindeki] görüşü nasıl açıklanabilir?" **dersen, şöyle derim:** Söylediklerine göre bunun açıklaması, Hazret-i Ömer ve İbn Ömer'e [v.73/692] göre Zilhicce ayında umre yapmanın müstehap görül-25 memesidir. Adeta bu ay tamamen hacca mahsus olup, bu ayda umrenin hiç yeri yoktur. Ömer (r.a.)'ın insanları kırbaçlayıp, o günlerde umre yapmaktan menettiği rivayet olunmuştur. Yine Ömer (r.a.)'ın bir adama; "Eğer beni dinlersen bekleyeceksin; nihayet Muharrem hilâlini gördüğünde [mîkāt yerlerinden] Zâti'ırk'a çıkar ve oradan itibaren umre için telbiye getirirsin" dediği rivayet edilmiştir. 30 Yine dediklerine göre; ziyaret tavafının Zilhicce'nin sonuna dek ertelenebileceği de Urve'nin görüşünden kaynaklanmaktadır.

[1099] [O hac vakti] insanların nezdinde, kendilerine hiç kapalı kalmayacak şekilde tanınıp"bilinen [aylardır]." Bu ifadede; ilâhî yasanın insanların aşina olduğu şeye aykırı olarak gelmediği, ancak onların aşinalığını dillendirecek şekilde 35 geldiği anlamı vardır. "O halde, her kim o aylarda" Ebû Hanîfe'ye [v.150/767] göre telbiye getirerek veya kurbanlık hayvanın boynuna nişan takıp onu sevk ederek,

[١٠٩٦] أي وقت الحج {أَشْهُرٌ} كقولك: البرد شهران. والأشهر المعلومات: شوال وذو القعدة؛ وعشر ذي الحجة عند أبي حنيفة، وعند الشافعي: تسع ذي الحجة وليلة يوم النحر، وعند مالك: ذي الحجة كله.

[١٠٩٧] فإن قلت: ما فائدة توقيت الحج بهذه الأشهر؟ قلت: فائدته أن شيئًا من أفعال الحجّ لا يصحّ إلا فيها، والإحرام بالحج لا ينعقد أيضًا عند الشافعي في غيرها. وعند أبي حنيفة ينعقد، إلا أنه مكروه.

[١٠٩٨] فإن قلت: فكيف كان الشهران وبعض الثالث أشهُرًا؟ قلت: اسم الجمع يشترك فيه ما وراء الواحد. بدليل قوله تعالى {فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا} [التحريم: ٤] فلا سؤال فيه إذن، وإنما كان يكون موضعًا للسؤال لو قيل: ثلاثة أشهر معلومات. وقيل: نُزِّل بعض الشهر منزلة كله، كما يقال: رأيتك سنة كذا، أو على عهد فلان، ولعل العهد عشرون سنة أو أكثر، وإنما رآه في ساعة منها. فإن قلت: ما وجه مذهب مالك وهو مرويّ عن عروة بن الزبير؟ قلت: قالوا إنّ العمرة غير مستحبة فيها عند عمر وابن عمر؛ فكأنها مخلصة للحج لا مجال فيها للعمرة. وعن عمر ﵁ أنه كان يخفق الناس بالدّرة وينهاهم عن الاعتمار فيهنّ. وعن عمر ﵁ قال لرجل: إن أطعتني انتظرت حتى إذا أهللت المحرّم خرجت إلى ذات عرق فأهللت منها بعمرة. وقالوا: لعل من مذهب عروة جوازُ تأخير طواف الزيارة إلى آخر الشهر.

[١٠٩٩] {مَعْلُومَاتٌ} معروفات عند الناس لا يشكِلْن عليهم. وفيه أن الشرع لم يأت على خلاف ما عرفوه، وإنما جاء مقرّرًا له. {فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ} فمن ألزم نفسه بالتلبية أو بتقليد الهَدْي وسوقه عند أبي حنيفة،

Şâfi'î'ye [v.204/820] göre ise niyet ederek, "kendisine haccı farz ederse, artık hacda" haccı ifsat edeceği için "kadına yaklaşmak," cinsel ilişkide bulunmak veya [cinsel içerikli] açık saçık konuşmak, "günah işlemek," şeriat sınırlarının dışına çıkmak, -bir görüşe göre ise- sövmek ve birbirine kötü lâkap takmak "ve" arkadaşlarla, hizmetçilerle ve kiracılarla "tartışmak," mücadele etmek "yoktur." Bütün bunlardan uzak durulması emredilmiştir ki, bu uzak durma her hâlükârda vaciptir. Çünkü bunlar, 'hac'la birlikte çok daha çirkin olmaktadır; tıpkı namazı ipek elbiseyle kılmak ve Kur'ân'ı şarkı okurcasına okumak gibi. ["Hacda, şu şu şu yoktur!" diye] nefyetmekten maksat, bunları yapmamak gerektiği, bunların gerçekleşmemesi gerektiğidir.

[1100] Yapılmaması gerektiği bildirilen üç şey; nasb ve ref' ile de okunmuştur; Ebû Amr [v.154/771] ve İbn Kesir [v.120/737] ilk ikisini [*fe-lâ rafes*^{un} *ve lâ fusûk*^{un} şeklinde] merfû', sonuncusunu ise [*ve-lâ cidâl*^{e} şeklinde] mansûb okumuşlardır. Çünkü ilk ikisini yasaklama anlamında yorumlamışlar. Buna göre; "Sakın herhangi bir açık saçıklık ve günah işleme olmasın!" denmiş olmaktadır. Üçüncüsünü ise tartışmanın olumsuzlaştırılmasının haber verilmesi anlamına hamletmişlerdir; adeta "Hac konusunda asla şüphe ve aykırılık yoktur" denmiş gibidir. Çünkü Kureyş diğer Araplara muhalefet eder ve diğerleri Arafat'ta vakfe yaparken, onlar Meş'ar-i Haram'da vakfe yaparlardı. Yine haccı bir sene öne alır; bir sene de ertelerlerdi ki, bu [Tevbe 9/37'deki] *nesî'* hâdisesidir. Böylece [farklı vakitler] tek vakte, vakfeler de Arafat'a irca edilmekle, Allah Teâlâ hac konusundaki anlaşmazlığın kaldırıldığını haber vermiş oldu.

[1101] Âyette tartışmanın değil de sadece destursuz, açık saçık konuşmanın ve günah işlemenin yasaklandığına Peygamber (s.a.)'in; "Kim hacceder de destursuz, açık saçık konuşmaz ve günaha girmezse, anasından doğduğu günkü gibi tertemiz olur." [*Buhârî*, "Hac", 4] hadisini delil getirmişlerdir ki, Hazret-i Peygamber burada "tartışma" eylemini zikretmemiştir.

[1102] "Her ne hayır yaparsanız, Allah onu bilir." Burada insanlar kötülüğün yasaklanmasının ardından hayra, çirkin söz yerine güzel sözü, günah yerine iyilik ve takvayı ve tartışma yerine muvafakat ve güzel ahlâkı işlevsel kılmaları hususunda teşvik edilmişlerdir. Yahut hayır yapmak, insanların, kendilerine yasaklanan şeylere mahal vermeyecek derecede nefislerine hâkim olmalarından ibarettir. Nitekim Allah Teâlâ'nın: "Azık edinin! Azığın en hayırlısı elbette takvadır" sözü bunu desteklemektedir. Yani ahirete yönelik azığınızı çirkinliklerden korunma azığı kılın. Zira azığın en hayırlısı bu çirkinliklerden sakınmadır.

وعند الشافعي بالنية {فَلَا رَفَثَ} فلا جماع؛ لأنه يفسده، أو فلا فحش من الكلام، {وَلَا فُسُوقَ} ولا خروج عن حدود الشريعة. وقيل: هو السِّباب والتنابز بالألقاب، {وَلَا جِدَالَ} ولا مراء مع الرفقاء والخَدَم والمُكَارِين. وإنما أمر باجتناب ذلك، وهو واجب الاجتناب في كل حال، لأنه مع الحج أسمج كلبس الحرير في الصلاة؛
٥ والتطريبِ في قراءة القرآن. والمراد بالنفي وجوب انتفائها، وأنها حقيقة بأن لا تكون.

[١١٠٠] وقرئ المنفيات الثلاث بالنصب وبالرفع. وقرأ أبو عمرو وابن كثير الأوّلَين بالرفع؛ والآخرَ بالنصب، لأنهما حملا الأوّلين على معنى النهي، كأنه قيل: فلا يكونن رفث ولا فسوق؛ والثالثَ على معنى الإخبار بانتفاء الجدال. كأنه قيل: ولا شك ولا خلاف في الحج. ذلك أنّ قريشًا كانت تخالف سائر العرب فتقف بالمشعر
١٠ الحرام، وسائر العرب يقفون بعرفة؛ وكانوا يقدّمون الحج سنة ويؤخرونه سنة، وهو النسيء، فرّد إلى وقت واحد وردّ الوقوف إلى عرفة، فأخبر الله تعالى أنه قد ارتفع الخلاف في الحج.

[١١٠١] واستدلّ على أن المنهي عنه هو الرفث والفسوق دون الجدال بقوله ﷺ: «من حج فلم يرفث ولم يفسق خرج كهيئةِ يومَ ولدته أمُّه»، وأنه
١٥ لم يذكر الجدال.

[١١٠٢] {وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللَّهُ} حث على الخير عقيب النهي عن الشر؛ وأن يستعملوا مكان القبيح من الكلام الحسن، ومكان الفسوق البرّ والتقوى؛ ومكان الجدال الوفاق والأخلاق الجميلة. أو جعل فعل الخير عبارة عن ضبط أنفسهم حتى لا يوجد منهم ما نهوا عنه. وينصره قوله تعالى {وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى} أي
٢٠ اجعلوا زادكم إلى الآخرة اتقاءَ القبائح، فإن خير الزاد اتقاؤها.

[1103] Denildi ki: Yemenliler [hac yolculuğu esnasında] azık almaz ve "Biz mütevekkil kimseleriz; Allah'ın Evi'ni ziyaret ediyoruz; bizi doyurur herhalde, değil mi?" der ve böylece insanlara yük olurlarmış. İşte bu âyet onlar hakkında inmiştir. Buna göre âyetin mânası; "Azık edinin ve insanlardan yiyecek talep edip, onlara asılıp yük olmaktan sakının, zira azığın en hayırlısı koruyan azıktır" şeklindedir. "Ey vicdan sahipleri! Benden sakının" ve azabımdan korkun! Bu demektir ki, akıllı olup olmamanın ölçütü, Allah'a karşı saygılı olmaktır. Akıl sahibi kimselerden kim Allah'tan sakınmazsa o sanki hiç aklı olmayan kimse gibidir.

198. (Hacda ticarî faaliyette bulunarak) Rabbinizin lütuf ve keremini aramanızda sizin için bir günah yoktur. Arafat'dan akın akın dağıldığınızda, Meş'ar-i Harâm'ın (yani, Müzdelife'deki Kuzah tepesinin) yanında Allah'ı zikredin. O, sizi doğru yola getirdiği gibi siz de O'nu zikredin. Çünkü daha önce siz de yanlış yoldakilerden idiniz.

[1104] "Rabbinizin lütuf ve kereminden", O'nun bağış, bereket ve ihsanından demektir ki, ticarî kâr ve mefaat elde etmektir. Bazı Araplar hac günlerinde ticaret yapmayı günah sayarlar ve [Zilhicce'nin] on günü girince alışverişten uzak dururlardı da, kendileri için hiçbir pazar kurulmazdı. Ticarete çıkanı da *ed-dâcc* [hacılarla birlikte olup, hac amacı taşımayan kişi] diye isimlendirirler ve *hâ'ulâi'd-dâcc*[u] *ve leysû bi'l-hâcc*[i] [Bunlar hacı değil, dacı [tüccar]] derlerdi. Denildi ki, Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz Arapların Cahiliye dönemindeki pazarları olup, hac mevsiminde bu pazarlarda ticaret yaparlardı; geçimleri de bundandı. İslâm gelince, bu ticareti günah sayıp bundan uzak durmuşlardı [*Buhârî,* "Buyû'", 1]. İşte bu konudaki günah kendilerinden kaldırılıp, bu onlara mubah kılındı. Fakat sadece ibadetten alıkoymayan şeyler mubah kılınmıştır. İbn Ömer (r. anhumâ)'dan [v.73/692] rivayet edildiğine göre adamın birinin; "Biz şöyle şöyle kira alan bir topluluğuz; bir grup insan bizim haccımızın asla kabul olmadığını iddia ediyor?" diye sorması üzerine, İbn Ömer: "Biri senin bu sorduğunu Peygamber (s.a.)'e sormuş, o da kendisine herhangi bir cevap vermemişti. Nihayet "(Hacda ticarî faaliyette bulunarak) Rabbinizin lütuf ve keremini aramanızda sizin için bir günah yoktur..." âyeti inince Hazret-i Peygamber o adamı çağırıp; "Siz [gerçek] hacılarsınız" buyurmuştu. Yine, Ömer (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre kendisine; "Siz hacda ticareti yadırgamaz mıydınız?" diye sorulmuş, o da: "Bizim geçim vasıtamız tamamen hacdaki ticaretten değil miydi?" diye cevap vermiş. İbn Abbâs [v.68/688] bu âyeti فضلا من ربكم فى مواسم الحج [Hac mevsimlerinde Rabbinizin lütuf ve keremini aramanızda…] şeklinde okumuştur.

[١١٠٣] وقيل: كان أهل اليمن لا يتزوّدون ويقولون: «نحن متوكلون؛ ونحن نحج بيت الله، أفلا يُطعمنا!؟» فيكونون كَلًّا على الناس، فنزلت فيهم. ومعناه: وتزوّدوا واتقوا الاستطعام وإبرام الناس والتثقيل عليهم، فإن خير الزاد التقوى. {وَاتَّقُونِ} وخافوا عقابي {يَا أُولِي الْأَلْبَابِ} يعني أن قضية اللب تقوى الله، ومن لم يتقه من الألباء فكأنه لا لب له.

١٩٨-﴿لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلا مِنْ رَبِّكُمْ فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدَاكُمْ وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الضَّالِّينَ﴾

[١١٠٤] {فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ} عطاء منه وتفضلًا، وهو النفع والربح بالتجارة. وكان ناس من العرب يتأثمون أن يتَّجِروا أيام الحج، وإذا دخل العشر كفّوا عن البيع والشراء فلم تقم لهم سوق، ويسمون من يخرج بالتجارة الداجَّ؛ ويقولون: هؤلاء الداج وليسوا بالحاج. وقيل: كانت عُكاظ ومَجَنّة وذو المجاز أسواقهم في الجاهلية يتّجرون فيها في أيام الموسم. وكانت معايشهم منها. فلما جاء الإسلام تأثّموا، فرفع عنهم الجناح في ذلك وأبيح لهم. وإنما يباح ما لم يشغل عن العبادة، وعن ابن عمر ﵄: أن رجلًا قال له إنا قوم نُكْرِي في هذا الوجه، وإن قومًا يزعمون أن لا حج لنا. فقال: سأل رجل رسول الله ﷺ عما سألت فلم يردّ عليه، حتى نزل {لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ} فدعا به فقال: أنتم حُجَّاج. وعن عمر ﵁ أنه قيل له: هل كنتم تكرهون التجارة في الحج؟ فقال: وهل كانت معايشنا إلا من التجارة في الحج؟ وقرأ ابن عباس رضي الله عنهما فضلًا من ربكم في مواسم الحج.

[1105] أَنْ تبتغوا [aramanız] kısmı فى أَنْ تبتغوا [aramanızda] takdirindedir.

[1106] Çokluk hâlinde kendinizi yürümeye bırakıp "[Arafat'tan] akın akın dağıldığınızda..." Bu [*efadtum*] *ifâdatu'l-mâ'*^{i} ifadesinden alınma olup, suyun çokça dökülmesi anlamına gelir ve aslı *efadtum enfusekum* [kendi kendinizi Arafat'dan boşalttığınızda] şeklinde iken, *dufi'û min mevdı'-i kezâ ve subbû* [falan yerden kakılıp döküldüler] örneğinde mef'ûl terkedildiği gibi, burada da terkedilmiştir. Ebû Bekr hadisinde geçtiği üzere Ebû Bekr (r.a.) çevgeniyle devesini tırtıklayarak [Bedir yakınlarındaki] Dakrân vadisine doğru akarak inmiştir. *Efâdū fi'l-hadîs* ve *hedabû fi'l-hadîs* denir ki, her ikisi de "söze daldılar" demektir [KT.b].

[1107] "Arafat'tan..." *'Arafât* vakfe yapılan yerin özel ismi olup, *ezri'ât* örneğindeki gibi çoğul olarak isimleşmiştir. **Şayet** "Ma'rifelik ve müenneslikten ibaret iki sebep barındırdığı için gayr-i munsarif olması gerekmez miydi?" **dersen, şöyle derim:** Müenneslik ya açık Tâ ile ya da سعاد örneğindeki gibi gizli Tâ ile gelmenin dışında kalamaz. Açık Tâ gayr-i munsarif kelimedeki müenneslik sebebi sayılmaz; ancak öncesindeki Elif ile beraber cem-'i müennes alâmeti olup, buna gizli bir Tâ takdir etmek sağlıklı değildir; çünkü bu Tâ cem-'i müennese özgü olması sebebiyle gizlenmeye manidir. Tıpkı *bint*^{un} [kız çocuğu] kelimesinde müenneslik Tâ gizlenemeyeceği gibi. Çünkü Vav'dan bedel olan bu Tâ müennesliğe özgü olması sebebiyle müenneslik Tâ'sı gibidir; dolayısıyla gizlenmeye gelmez.

[1108] Dediler ki: *'Arafât* isminin veriliş nedeni; İbrahim (a.s.)'a tavsif edilmiş olması, onun da burayı görünce tanıması [*'arafe*] sebebiyledir. Cebrail (a.s.)'ın İbrahim'i haccın ibadet mahallerinde dolaştırırken Arafat'ı kendisine gösterip, onun; "Evet, tanıdım [*kad 'araftu*]" dediği de söylenmiştir. Yine söylendiğine göre; Âdem ve Havva'nın Arafat'a bırakılıp, orada tanışmış olmalarıdır [*fe-te'ârafâ*]. Yine söylendiğine göre; insanların Arafat'da birbirleriyle tanışmalarıdır [*yete'ârafûne*]. Bunun içyüzünü en iyi Allah bilir. *'Arafât* irticalen konmuş isimlerden olup, [*'arafât*ın müfredi kabul edilmesi faraziyesine binaen] *el-'arafet*^{u} lâfzı, *'ârif*in çoğulu olmanın dışında cins isimlerde tanınmamaktadır.

[1109] Denildiğine göre ["Arafat'tan akın akın dağıldığınızda" ifadesinde] Arafat'ta vakfe yapmanın vacip oluşuna bir delil vardır. Çünkü akın akın dağılmak ancak vakfeden sonra gerçekleşir. Peygamber (s.a.)'in; "Hac Arafat'tır. Binaenaleyh, kim Arafat'a yetişirse hacca yetişmiş demektir" buyurduğu rivayet edilmiştir [*Tirmizî,* "Tefsir", 3 "Hac", 57].

[١١٠٥] {أَنْ تبتغوا} في أن تبتغوا.

[١١٠٦] {أَفَضْتُمْ} دفعتم بكثرة، وهو من إفاضة الماء، وهو صبه بكثرة؛ وأصله أفضتم أنفسكم، فترك ذكر المفعول كما ترك في دَفَعوا من موضع كذا وصَبُّوا. وفي حديث أبي بكر ﵁: صب في دَقْرانَ وهو يَخرِش بعيره بمِحْجَنه. ويقال: أفاضوا في الحديث وهضبوا فيه. و ٥

[١١٠٧] {عَرَفَاتٍ} علم للموقف، سمي بجمع كأذْرِعات. فإن قلت: هلا مُنعت الصرفَ وفيها السببان التعريف والتأنيث؟ قلت: لا يخلو من التأنيث إما أن يكون بالتاء التي في لفظها، وإما بتاء مقدرة كما في سُعاد؛ فالتي في لفظها ليست للتأنيث، وإنما هي مع الألف التي قبلها علامة جمع المؤنث ولا يصح تقدير التاء فيها، لأنّ هذه التاء لاختصاصها بجمع المؤنث مانعة من تقديرها، كما لا يقدر تاء التأنيث في بنت، لأن ١٠ التاء التي هي بدل من الواو لاختصاصها بالمؤنث كتاء التأنيث، فأبت تقديرها.

[١١٠٨] وقالوا: سميت بذلك، لأنها وصفت لإبراهيم عليه السلام فلما أبصرها عرفها. وقيل: إن جبريل حين كان يدور به في المشاعر أراه إياها فقال: قد عرفتُ. وقيل: التقى فيها آدم وحوّاء فتعارفا. وقيل: لأنّ الناس يتعارفون فيها والله أعلم بحقيقة ذلك، وهي من الأسماء المرتجلة، لأنّ العَرَفَةَ لا تعرف في أسماء الأجناس إلا أن ١٥ تكون جمعَ عارف.

[١١٠٩] وقيل: فيه دليل على وجوب الوقوف بعرفة، لأنّ الإفاضة لا تكون إلا بعده. وعن النبي ﷺ: «الحج عرفة؛ فمن أدرك عرفة فقد أدرك الحج.»

[1110] Telbiye [*Lebbeyk Allāhumme lebbeyk...*], tehlîl [*Lâ ilâhe illallah*], tekbir, sena ve dualarla; bir görüşe göre ise akşam ve yatsı namazlarıyla "Allah'ı Meş'ar-i Harâm'ın yanında zikredin." Burası devlet başkanının vakfe yaptığı *Kuzah* ve [Cahiliye halkının, tepesinde ateş yaktığı] *mîkade* denen mekânın bulunduğu dağdır. Yine Meş'ar-i Harâm'ın Arafat'ın iki dar geçidinden itibaren Muhassir vadisine varıncaya dek Müzdelife'nin iki dağ arası olduğu da söylenmiştir. Fakat o iki dar geçit ve Muhassir vadisi Meş'ar-i Harâm'dan sayılmaz. Sağlıklı görüş bunun o dağ [Kuzah] olduğudur. Bunun delili de Câbir (r.a.)'ın [v.78/697] rivayet ettiği; "Peygamber (s.a.) sabah namazını -Müzdelife'de- henüz karanlıkken; erken vakitte kılınca devesine bindi ve nihayet Meş'ar-i Harâm'a gelince dua, tekbir ve tilde bulundu ve ortalık ağarıncaya dek vakfe yapmaya devam etti" hadisidir [*Müslim,* "Hac", 147155]. "Meş'ar-i Harâm'ın yanında" ifadesi, Meş'ar-i Harâm'ın yakınında anlamına gelir ki, bu da Cebel-i Rahmet'e yakınlık gibi bir fazileti barındırması sebebiyledir. Aksi takdirde Muhassir vadisi hariç, bütün Müzdelife vakfe yeridir. Yahut bu Meş'ar-i Harâm Müzdelife'nin yokuşlarından ibaret kılınmıştır ki, bu da yokuşların Meş'ar-i Harâm'a bitişik olup, onun hükmüne dâhil olması sebebiyledir.

[1111] *Meş'ar* "bilinç yeri" anlamına gelir, çünkü o ibadetin bilindiği yeridir. *Harâm* sıfatını alması da saygınlığı sebebiyledir. İbn Abbâs'ın [v.68/688] Müzdelife gecesi insanlara bakıp, "İnsanların bu gece uyumadıklarına muttali oldum" dediği kendisinden rivayet edilmiştir. Denildiğine göre Buraya *Müzdelife* ve *cem'* [bir araya getirme] adlarının verilmesinin sebebi, Âdem *Salevâtu'llâhi 'Aleyh*'in orada Havva ile bir araya gelmesi ve ona yakın olmasıdır [*izdelefe ileyhâ*]. Katâde'den [v.735] rivayet edildiğine göre; bu isimlendirmenin sebebi orada iki namazın *cem-'i te'hir* ile birlikte kılınmasıdır. Yine *Müzdelife*'nin, oradakilerin o yerde vakfe yaparak Allah'a yakınlık kesp etmeleri sebebiyle onların bu fiillerinin sıfatını giymiş olduğu da söylenebilir.

[1112] "O sizi doğru yola getirdiği gibi..." [كما هداكم] ifadesindeki Mâ; ya [cümleyi müfrede indirgeyen] *mâ-i masdariyye* veya [Kâf'ın teşbih anlamını engelleyen] Mâ-i kâffedir. Mâna; "O size nasıl güzel bir hidayet nasip ettiyse siz de aynen bunun gibi O'nu güzelce yâd edin" veya "O'nu, kendisini nasıl anacağınızı size öğrettiği gibi anın ve O'ndan başkasına dönmeyin" şeklinde takdir edilir.

[1113] "Çünkü daha önce" yani hidayetten önce "siz de yanlış yoldakilerden idiniz." O'nu nasıl anacağınızı ve O'na nasıl kulluk edeceğinizi bilmeyecek derecede cahillerdendiniz. وإنْ كنتم ifadesinin başındaki İn, şeddeli İnne'nin şeddeden arınmış hâli olup, لَمِنَ الضَّآلين'nin başındaki *Lâm* ise [bu İn'i İn-i nâfiye'den] ayıran *Lâm*'dır.

[١١١٠] {فَاذْكُرُوا اللّٰهَ} بالتلبية والتهليل والتكبير والثناء والدعوات. وقيل: بصلاة المغرب والعشاء. والمَشْعَرُ الحرام قُزَح، وهو الجبل الذي يقف عليه الإمام وعليه الميقدة. وقيل: المشعر الحرام ما بين جبل المزدلفة من مَأْزِمَي عرفة إلى وادي مُحَسِّر، وليس المأزمان ولا وادي محسر من المشعر الحرام. والصحيح أنه الجبل، لما روى جابر ﵁: أن النبي ﷺ لما صلّى الفجر، يعني بالمزدلفة، بغَلَسٍ ركب ناقته حتى أتى المشعر الحرام فدعا وكبر وهلل، ولم يزل واقفًا حتى أسفر. وقوله تعالى {عِندَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ} معناه مما يلي المشعر الحرام قريبًا منه. وذلك للفضل، كالقرب من جبل الرحمة، وإلا فالمزدلفة كلها موقف إلا وادي محسر. أو جعلت أعقاب المزدلفة لكونها في حكم المشعر ومتصلةً به عند المشعر.

[١١١١] والمشعر: المعلم، لأنه معلم العبادة. ووصف بالحرم لحرمته. وعن ابن عباس ﵄ أنه نظر إلى الناس ليلة جمْعٍ فقال: لقد أدركتُ الناس هذه الليلة لا ينامون. وقيل: سميت المزدلفةَ وجَمْعًا، لأنّ آدم صلوات الله عليه اجتمع فيها مع حواء وازدلف إليها، أي دنا منها. وعن قتادة: لأنه يُجمع فيها بين الصلاتين. ويجوز أن يقال: وصفت بفعل أهلها، لأنهم يزدلفون إلى الله، أي يتقرّبون بالوقوف فيها.

[١١١٢] {كَمَا هَدَاكُمْ} ما مصدرية أو كافة، والمعنى: واذكروهُ ذكرًا حسنًا كما هداكم هداية حسنة أو اذكروه كما علمكم كيف تذكرونه، لا تعدلوا عنه.

[١١١٣] {وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ} من قبل الهدى {لَمِنَ الضَّالِّينَ} الجاهلين، لا تعرفون كيف تذكرونه وتعبدونه. وإِن هي مخففة من الثقيلة، واللام هي الفارقة.

199. Sonra, siz de insanların dağıldıkları yerden dağılın ve sizi bağışlaması için Allah'a dua edin. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1114] "Sonra, siz de insanların dağıldıkları yerden dağılın," dağılmanız Müzdelife'den değil; insanların dağıldığı yerden olsun! Bu [emrin] sebebi, dindar hamaset erbabının, yani Kureyş kabilesi ile aşağı boylarının, insanlara üstünlük ve büyüklük taslamaları, vakfe mahallinde insanlarla aynı seviyede olmayı gururlarına yedirememeleri ve; "Biz Allah adamlarıyız ve O'nun Harem'inin yerlileriyiz. Dolayısıyla oradan çıkmayız!" demeleri ve diğer insanlar Arafat'da vakfe yaparken onların her yerde vakfe yapmalarıydı.

[1115] **Şayet** "Peki, *summe* burada nasıl kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bu tıpkı senin; *ahsin ile'n-nâs[i] summe lâ tuhsin ilâ ğayri kerîm[in]* [İnsanlara iyilik et; sonra (ama) kerem sahibi olmayan hiç kimseye iyilik etme] deyip de, kerem sahibi kimseyle böyle olmayan kimseye yapılan iyiliğin farkını ve uzaklığını ortaya koymak için *sümme* edatı getirmene benzer. İşte, Allah Teâlâ da onlara Arafat'tan dağılmaları esnasında Allah'ı anmayı emrettiğinde; "İki dağılmanın farklılığı sebebiyle [insanların dağıldığı yerden] dağılın; bu iki tür dağılmanın birincisi doğru, ikincisi yanlıştır" demiş gibidir. Âyetin: "Arafat'tan dağıldıktan sonra hamaset erbabının dağıldığı yerden; yani Müzdelife'den Mina'ya doğru dağılın" anlamına geldiği de söylenmiştir. من حيث أفاض الناسِ [*unutan*ın akın ettiği yerden...] şeklinde [şaz] bir kıraat de mevcut olup, bu kıraate göre الناسِ'nin aslı الناسى [unutan] olup, o da Hazret-i Âdem'dir ki, bunun delili; "Gerçek şu ki; Biz daha önce Adem'le de sözleşmiştik, fakat o unutuverdi!..." [TâHâ 20/115] âyetidir. Bu demektir ki, Arafat'tan akın etmek kadim bir kuraldır; artık bu konuda muhalif davranmayın! Cahiliye geleneğinizde yer alan; vakfetmenin mahalli konusundaki muhalefetiniz ve benzeri hususlardan ötürü "sizi bağışlaması için Allah'a dua edin."

200. Hac merasimlerinizi bitirince, atalarınızı andığınız gibi, hatta daha kuvvetli bir anışla Allah'ı zikredin. Öyle insanlar var ki; "Ya Rabbi! Bize dünyada ver" derler. Onların âhirette nasibi yoktur.

[1116] Hac ibadetlerinizi tamamlayıp yola çıkarak "hac merasimlerinizi bitirince, atalarınızı andığınız gibi, hatta daha kuvvetli bir anışla Allah'ı zikredin." Atalarınızı anma, onların övünç vesilesi özellikleri ve devirleri hususunda yaptığınız gibi Allah'ı çokça anın ve bu konuda mübalağa gösterin! Zira onlar hac fiillerini bitirince Mina'daki mescit ile dağın arasında durur ve atalarının faziletlerini, dönemlerinin güzelliklerini sayıp dökerlerdi.

١٩٩-﴿ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١١١٤] {ثُمَّ أَفِيضُوا} ثم لتكن إفاضتكم {مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ} ولا تكن من المزدلفة. وذلك لما كان عليه الحُمُس من الترفع على الناس والتعالي عليهم وتعظُّمِهم عن أن يساووهم في الموقف، وقولهم: نحن أهل الله وقُطَّان حرمه فلا ٥ نخرج منه، فيقفون بجمع وسائرُ الناس بعرفات.

[١١١٥] فإن قلت: فكيف موقع ثم؟ قلت: نحو موقعها في قولك: أحسن إلى الناس ثم لا تحسن إلى غير كريم. تأتي بثم لتفاوت ما بين الإحسان إلى الكريم، والإحسان إلى غيره وبُعد ما بينهما؛ فكذلك حين أمرهم بالذكر عند الإفاضة من عرفات قال: ثم أفيضوا لتفاوت ما بين الإفاضتين، وأن إحداهما صواب والثانية خطأ.
١٠ وقيل: ثم أفيضوا من حيث أفاض الناس وهم الحُمُس، أي من المزدلفة إلى منى بعد الإفاضة من عرفات. وقرئ من حيث أفاض الناسِ بكسر السين، أي الناسي، وهو آدم، من قوله {وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَى آدَمَ مِنْ قَبْلُ فَنَسِيَ} [طه: ١١٥] يعني أن الإفاضة من عرفات شرع قديم فلا تخالفوا عنه {وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ} من مخالفتكم في الموقف، ونحو ذلك من جاهليتكم.

١٥ ٢٠٠-﴿فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ﴾

[١١١٦] {فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ} أي فإذا فرغتم من عباداتكم الحجية ونفرتم {فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ} فأكثروا ذكر الله وبالغوا فيه كما تفعلون في ذكر آبائكم ومفاخرهم وأيامهم. وكانوا إذا قضوا مناسكهم وقفوا بين المسجد بمنى وبين الجبل، ٢٠ فيعدّدون فضائل آبائهم ويذكرون محاسن أيامهم.

[1117] أو أشد ذكرًا ibaresi, كذكركم ibaresinde anmanın izafe edildiği şeye [mecrûr كُمْ zamirine] atfedilmek üzere mahallen mecrûrdur. Bu senin; *ke-zikri Kurayş^in âbâ'ehum ev kavm^in eşedde minhum zikr^an* [Kureyş'in, kendi atalarını anması veya onlardan daha kuvvetli anan bir kavmin anması gibi] demene benzer. Yahut آبَآئَكُمْ üzerine atfedilerek nasb mahallinde değerlendirilir ki, *zikr^an* mastarının 'anılan'ın fiili olmasına binaen, mâna; "babalarınızın anılmasından daha kuvvetli bir anışla..." şeklindedir.

[1118] "Öyle insanlar var ki; Bize dünyada ver," yani bize vereceğini tamamen dünyaya tahsis et "der; onların âhirette nasibi yoktur." Yani hiçbir nasip talepleri yoktur yahut şu [dünyalık için] isteyip duranın âhirette hiçbir nasibi yoktur. Çünkü onun amacı dünyaya münhasırdır. Bunun mânası şudur: Allah'ı anmayı ve O'na dua etmeyi çoğaltınız! Zira zikri az yapanlar arasından bazı insanlar Allah'ı zikretme sayesinde dünyanın geçici menfaatlerinden başka bir şey talep etmezler. Bir de zikri çok yapanlar var ki, onlar her iki dünyanın hayrına taliptirler; işte siz o çok ananlardan olun.

201. Buna karşılık, "Ya Rabbi! Bize dünyada da güzellik ver, âhirette de güzellik ver. Ve bizi Ateş azabından koru" diyen insanlar da var.

[1119] Her iki güzellik sıhhat, gönül zenginliği, hayırda başarı ve âhirette sevaba talip olma adına, salih kulların talep ettiği şeydir. Ali (r.a.)'ın; "Dünyadaki güzellik saliha kadın, âhiretteki güzellik huri, cehennem azabı da kötü kadındır" dediği rivayet edilmiştir.

202. İşte bunların, kazandıkları şeylerden nasipleri vardır. Allah hızlı hesap görür.

[1120] "İşte" iki güzelliği isteyen "bu kimselerin, kazandıkları şeylerden" güzel menfaatler demek olan sevap anlamındaki güzel amellerle ilgili kazandıkları şeylerin cinsinden "nasipleri vardır". Yahut "kazandıklarından ötürü..." demektir ki, bunun örneği "Kendi yanlışları yüzünden suda boğuldular…" [Nuh 71/25] âyetidir. Yahut "İstediklerinin bir kısmından nasipleri vardır ki, biz o istediklerinden dünyada maslahatları, âhirette de hak ettikleri ölçüsünde kazandıklarını kendilerine veririz" demektir. Burada duadan "kazanç / kesp" diye bahsedilmesi, duanın amellerden sayılması sebebiyledir. Ameller de "kazanç" ile sıfatlanır ki, bunun delili " [Başınıza her ne musibet gelirse] kendi kesp ettikleriniz [yaptıklarınız] yüzündendir" [Şûra 42/30] âyetidir. "İşte bunlar" işaret zamirinin her iki fırkaya birden ait olması ve her fırka için kazandıklarının cinsinden nasiplerinin olması da caizdir.

[١١١٧] {أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا} في موضع جر عطف على ما أضيف إليه الذكر في قوله {كَذِكْرِكُمْ} كما تقول كذكر قريش آباءهم، أو قوم أشدّ منهم ذكرًا. أو في موضع نصب عطف على {آبَاءَكُمْ}، بمعنى أو أشدّ ذكرًا من آبائكم، على أن ذكرًا من فعل المذكور.

٥ [١١١٨] {فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ} معناه أكثروا ذكر الله ودعاءه فإنّ الناس من بين مقلٍّ لا يطلب بذكر الله إلا أعراض الدنيا، ومكثرٍ يطلب خير الدارين، فكونوا من المكثرين. {آتِنَا فِي الدُّنْيَا} اجعل إيتاءنا أي إعطاءنا في الدنيا خاصة {وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ} أي من طلبِ خلاق وهو النصيب. أو ما لهذا الداعي في الآخرة من نصيب، لأنّ همه مقصور على الدنيا.

١٠ ٢٠١-﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾

[١١١٩] والحسنتان ما هو طِلْبَةُ الصالحين في الدنيا من الصحة والكفاف والتوفيق في الخير، وطلبتهم في الآخرة من الثواب. وعن علي رضي الله عنه: الحسنة في الدنيا المرأة الصالحة، وفي الآخرة الحوراء. وعذاب النار: امرأة السوء.

١٥ ٢٠٢-﴿أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾

[١١٢٠] {أُولَئِكَ} الداعون بالحسنتين {لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا} أي نصيب من جنس ما كسبوا من الأعمال الحسنة، وهو الثواب الذي هو المنافع الحسنة. أو من أجل ما كسبوا، كقوله {مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ أُغْرِقُوا} [نوح: ٢٥]. أو لهم نصيب مما دعَوا به نعطيهم منه ما يستوجبونه بحسب مصالحهم في الدنيا واستحقاقهم في الآخرة. وسمى الدعاء كسبًا، لأنه ٢٠ من الأعمال، والأعمال موصوفة بالكسب: {فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ} [الشورى: ٣٠]. ويجوز أن يكون {أُولَئِكَ} للفريقين جميعًا، وأن لكل فريق نصيبًا من جنس ما كسبوا.

[1121] “Allah hızlı hesap görür;” kıyameti kurup, kulları hesaba çekmesi yakındır. O hâlde, Allah’ı çokça anmayı ve ahirete talip olmayı hızlandırın! Yahut Allah Teâlâ’nın kendi zâtını, “yarattıklarının hesabını hızlı göreceği” şeklinde betimlemesi onların sayı ve amellerinin çokluğuna binaen olup, bu da O’nun gücünün kemalini ve kendisinden sakınmanın gerekliliğini gösterir. Rivayet edildiğine göre O, mahlûkatı koyunun sağılabileceği kadar bir sürede hesaba çekecektir. Bu sürenin dişi devenin iki kere sağılması arasında geçen zamandan yahut bir göz kırpması kadarlık andan ibaret olacağı da rivayet edilmiştir. [KT.b]

203. O sayılı (teşrik) günler(in)de Allah’ı anın. Takva üzere hareket edenler için; iki gün içinde acele ed(ip Minâ’dan gid)ene günah olmadığı gibi, (tekbirleri üçüncü güne bırakarak) geri kalana da günah yoktur. Allah’tan sakının ve bilin ki; kesinlikle O’na haşredileceksiniz.

[1122] Bu sayılı günler *teşrik* günleri olup, Allah’ın o günlerde anılması namazların sonunda ve şeytan taşlamalarında tekbir getirilmesidir. Ömer (r.a.)’ın Mina’da iken çadırında tekbir getirdiği ve insanların yolda yürürken ve tavaf ederken tekbir getirecekleri derecede, etrafındakilerin de tekbir getirdiği kendisinden rivayet edilmiştir.

[1123] “Kim” yola çıkmada “acele ederse” veya tezden yola çıkmak isterse. *Te‘accele* ve *ista‘cele* fiillerinin ikisi de *‘acile* [acele etti; hızlandı] mânasına gelecek şekilde *te‘accele fi’l-emri ve’sta‘cele* [işte acele etti] örneğindeki gibi, iki edilgen fiil olarak da, *te‘accele’z-zehâbe ve’sta‘celehû* [gitmeyi acele ettirdi; hızlandırdı] örneğindeki gibi, iki etken fiil olarak da gelebilir. Fakat edilgen çatı ومن تأخر [kim de gecikirse] ifadesine daha uygun düşmektedir. Tıpkı şairin;

> Ağırdan alan, bazı ihtiyaçlarını elde edebilir;
> Fakat acelecinin yakasını bırakmaz tökezlemeler![34]

sözünde yer alan *müte’ennî* [ağırdan alan] kelimesinden ötürü [*musta’cil* kelimesinin lâzimî mânada kabul edilmesi gibi].

[1124] “İki gün içinde,” kurban kesme gününün ardından gelen “karar kılma; ikamet etme günü”nde ki, Mekkeliler bunu “Ulular Günü” diye isimlendirirler. Bundan sonraki gün hacı, tıpkı bugün insanların yaptığı gibi şeytan taşlamalarını bitirince yola çıkar ki, bu Şâfi‘î’nin [v.204/820] mezhebidir. Katâde’den [v.117/735] gelen rivayete ve Ebû Hanîfe [v.150/767] ile ashabına göre ise şafak sökmeden önce yola çıkar. “Kim de” üçüncü gün şeytan taşlayacağı ana dek “geri kalırsa…”

34 Erişir menzil-i maksûduna âheste giden / Tîz-reftâr olanın pâyine dâmen dolaşır (Hatemi). / ed.

[١١٢١] {واللهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ} يوشك أن يقيم القيامة ويحاسب العباد، فبادِروا بإكثار الذكر وطلب الآخرة. أو وصف نفسه بسرعة حساب الخلائق على كثرة عددهم وكثرة أعمالهم، ليدلّ على كمال قدرته ووجوب الحذر منه. روي أنه يحاسب الخلق في قدر حلب شاة؛ وروى في مقدار فواق ناقة؛ وروي في مقدار لمحة.

٥ ٢٠٣-﴿وَاذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلا إِثْمَ عَلَيْهِ وَمَنْ تَأَخَّرَ فَلا إِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقَى وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾

[١١٢٢] الأيام المعدودات أيام التشريق، وذكر الله فيها التكبير في أدبار الصلوات وعند الجمار. وعن عمر ﷺ: أنه كان يكبر في فسطاطه بمنى فيكبر من حوله، حتى يكبر الناس في الطريق وفي الطواف.

١٠ [١١٢٣] {فَمَن تَعَجَّلَ} فمن عجّل في النفر أو استعجل النفر. وتعجل، واستعجل يجيئان مطاوعين بمعنى عجّل. يقال: تعجل في الأمر واستعجل؛ ومتعديين، يقال: تعجل الذهاب واستعجله. والمطاوعة أوفق لقوله {وَمَنْ تَأَخَّرَ} كما هي كذلك في قوله:

قَدْ يُدْرِكُ الْمُتَأَنِّي بَعْضَ حَاجَتِه ۞ وَقَدْ يَكُونُ مَعَ الْمُسْتَعْجِلِ الزَّلَلُ

١٥ [١١٢٤] لأجل المتأني {فِي يَوْمَيْنِ} بعد يوم النحر يوم القرّ وهو اليوم الذي يسميه أهل مكة يوم الرؤوس، واليوم بعده ينفر إذا فرغ من رمي الجمار كما يفعل الناس اليوم؛ وهو مذهب الشافعي، ويروى عن قتادة. وعند أبي حنيفة وأصحابه ينفر قبل طلوع الفجر {وَمَنْ تَأَخَّرَ} حتى رمى في اليوم الثالث.

Üçüncü gün şeytan taşlamanın zeval vaktinden önceye alınması Ebû Hanîfe'ye göre caizken, Şâfi'î'ye göre caiz değildir. **Şayet** "Allah Teâlâ hem acele etmede hem geri kalmada; yani her iki durumda da günah olmayacağını nasıl söylemiş?" **dersen, şöyle derim:** Acele etme ve geri kalmanın ikisinin de muhayyer kılındığına delâlet bulunduğu için. Böylece sanki; "İster acele edin ister geri kalın" denmiş olmaktadır. **Şayet** "Geri kalma daha faziletli değil mi?" **dersen, şöyle derim:** Gayet tabiî; faziletli ile en faziletli arasında tercih gözetmek caizdir; tıpkı misafirin oruç tutmak daha faziletliyken, oruç tutmakla tutmamak arasında muhayyer kılınması gibi. Söylendiğine göre; Cahiliye halkı iki fırka idi; içlerinden bir kısmı acele edeni günahkâr sayarken, bir kısmı da geri kalanı günahkâr sayardı. İşte Kur'ân gelip, ikisinde de günah olmadığını belirtmiştir.

[1125] "Takva üzere hareket edenler için," yani bu muhayyerlik ve acele edenle geri kalandan günahın kaldırılması takva üzere hareket eden hacı içindir. Ta ki, bu iki kişiyle ilgili, kalbine en ufak bir şüphe düşüp de o ikisinden birisi diğer arkadaşını, yöneldiği fiil hususunda günahların kapladığını sanmasın. Çünkü takva sahibi kendisine şüphe veren her şeyden alabildiğine sakınan kimsedir ve bir de o Allah katında gerçek mânada hacceden kimsedir. "Allah'tan sakının" ki size değer versin. Bununla şu anlam da kastedilmiş olabilir: Yukarıda geçen hac hükümleri vb. konular "takva üzere hareket edenler için"-dir; çünkü takvanın faydasını gören, başkaları değil, sadece odur. Tıpkı "Allah rızasını arzu edenler için bu daha hayırlıdır" [Rum 30/38] âyetinde olduğu gibi.

204. İnsanlardan öylesi de vardır ki; dünya hayatına dair sözü senin hoşuna gider. Ve kalbinde olan (iman)a Allah'ı şahit tutar. Oysa düşmanların en yamanı odur."

[1126] "Sözü senin hoşuna gider" yani sözü seni hayrete düşürür ve kalbinde heybet oluşturur. Bu mânayla ilgili olarak nefse büyük gelen şey için *eş-şey'u'l-'acîb* [tuhaf; hoş şey] denir. Bu kişi Ahnes b. Şerîk'dir [v.15/636?]; tatlı dilli biriydi. Peygamber (s.a.)'e rastladığında ona yumuşak söz söyler, kendisini sevdiğini ve Müslüman olduğunu iddia eder ve "Allah biliyor ki, ben doğru biriyim" derdi. Bu sözün dilleri tatlı konuşan, fakat kalpleri sumak bitkisinden daha acı olan tüm münafıklar hakkında olduğu da söylenmiştir.

[1127] **Şayet** "فى الحياة الدنيا [dünya hayatında] ifadesi neye taalluk etmektedir?" **dersen, şöyle derim:** "Dünya hayatının anlamına dair söyledikleri senin hoşuna gider" mânasına gelecek şekilde القول [söz] kelimesine taalluk etmektedir. Çünkü o boş sevme iddiasıyla dünya paylarından bir pay talep etmekte olup, muradı ahiret değildir.

والرمي في اليوم الثالث يجوز تقديمه على الزوال عند أبي حنيفة. وعند الشافعي لايجوز. فإن قلت: كيف قال: {فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ} عند التعجل والتأخر جميعًا؟ قلت: دلالة على أنّ التعجل والتأخر مخير فيهما، كأنه قيل: فتعجلوا أو تأخروا. فإن قلت: أليس التأخر بأفضل؟ قلت: بلى، ويجوز أن يقع التخيير بين الفاضل والأفضل كما ٥ خير المسافر بين الصوم والإفطار وإن كان الصوم أفضل. وقيل: إنّ أهل الجاهلية كانوا فريقين: منهم من جعل المتعجل آثمًا، ومنهم من جعل المتأخر آثمًا، فورد القرآن بنفي المأثم عنهما جميعًا.

[١١٢٥] {لِمَنِ اتَّقَى} أي ذلك التخيير، ونفي الإثم عن المتعجل والمتأخر لأجل الحاج المتقي؛ لئلا يتخالج في قلبه شيء منهما فيحسب أنّ أحدهما يَرْهَق صاحبَه آثام ١٠ في الإقدام عليه، لأنّ ذا التقوى حذِرٌ متحرّز من كل ما يريبه، ولأنه هو الحاج على الحقيقة عند الله. ثم قال: {وَاتَّقُوا اللَّهَ} ليعبأ بكم. ويجوز أن يراد ذلك الذي مرّ ذكره من أحكام الحج وغيره لمن اتقى، لأنه هو المنتفع به دون من سواه، كقوله {ذَلِكَ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ} [الروم: ٣٨].

٢٠٤-﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللَّهَ عَلَى مَا فِي ١٥ قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ﴾

[١١٢٦] {مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ} أي يروقك ويعظُم في قلبك. ومنه: الشيء العجيب الذي يعظم في النفس. وهو الأخنس بن شَريق؛ كان رجلًا حلو المنطق، إذا لقي رسول الله ﷺ ألان له القولَ وادعى أنه يحبه وأنه مسلم وقال: يعلم الله أني صادق. وقيل: هو عامّ في المنافقين، كانت تحلو ألسنتهم، وقلوبهم أمرّ من الصَّبِرِ.

٢٠ [١١٢٧] فإن قلت: بم يتعلق قوله {فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا}؟ قلت: بالقول، أي يعجبك ما يقوله في معنى الدنيا؛ لأن ادّعاءه المحبة بالباطل يطلب به حظًّا من حظوظ الدنيا ولا يريد به الآخرة،

Nitekim ahiret de peygambere gerçek iman ve samimi bir sevgi sayesinde istenir. Şu hâlde onun konuşması ahirete değil, dünyaya dairdir. O ifadenin يعجبك [senin hoşuna gider] kısmına taalluk etmesi de caizdir. Yani onun dünyaya dair sözü tatlı ve fasihtir; dolayısıyla senin hoşuna gider de, [o gün] duruşma yerinde kendisini hapsedilme ve kekeleme bürümüş olacağından, âhiretteki sözü senin hoşuna gitmeyecektir. Yahut [o gün] onun konuşmasına izin verilmeyeceği için konuşamayacak ki, konuşması senin hoşuna gitsin.

[1128] "Ve" yemin edip, "Kalbimde sana ve İslâm'a karşı olan sevgime Allah şahittir" diyerek "kalbinde olana Allah'ı şahit tutar." Bu ifade [وَيُشْهِدُ الله...], وَ يَشْهَدُ اللّٰهُ... [Oysa Allah onun kalbindekine şahittir] şeklinde de okunmuştur. Übey [b. Kâ'b]'ın mushafında ise وَ يَسْتَشْهِدُ اللّٰهُ... [Kalbindekine Allah'ı şahit getirmeye çalışır!] şeklindedir.

[1129] "Oysa düşmanların en yamanı odur," Müslümanlara karşı mücadelesi ve düşmanlığı çetindir. Denildiğine göre bu Ahnes ile Sakīf kabilesi arasında bir husumet vardı. Bir gece onlara ansızın baskın yapıp davarlarını telef etmiş ve ekinlerini de yakmıştı. *Hısām,* karşılıklı husumet beslemek anlamındadır. [Yakın mânalı oldukları hâlde] أَلَدُّ kelimesinin الخِصَامِ kelimesine izafetle kullanımı, Arapların *sebtu'l-ğader*[i] [sağlam sebatlı] demesine benzer yahut *hısām* [karşılıklı husumette bulunmak] mübalağa üzere *eledd* [düşmanlığı çok yaman] kılınmıştır. *Sa'b*[un] kelimesinin çoğulu *sı'âb*[un] olduğu gibi *hısām*ın da *hasm*ın çoğulu olduğu söylenmiştir ki, buna göre mâna "husumet yönünden düşmanların en yamanı" şeklindedir.

205. Yanından ayrılınca, yeryüzünde bozgunculuk yapmaya, ekini ve nesli yok etmeye çalışır. Oysa Allah fesadı sevmez.

[1130] Sözü yumuşatıp, konuşmayı tatlılaştırdıktan sonra senin yanından "ayrılıp da" gidince, Sakīf kabilesine yaptığı gibi "yeryüzünde bozuculuk yapmaya çalışır." Âyetin: "Yönetici olunca, yeryüzünde fesat çıkarmak, ekini ve hayvan neslini yok etmekle ilgili, kötü yöneticilerin yaptığını yapar" anlamına geldiği de denmiştir. Yine âyetin [bunun gibilerin] açıktan açığa zulmedip, nihayet zulmünün uğursuzluğu yüzünden, Allah'ın yağmuru engellemesi ve buna bağlı olarak ekinin ve neslin yok olması anlamına hamledildiği de söylenmiştir. Fiilin "ekin" ve "nesil" fâillerine ait kılınması ve سَعَى fiili üzerine atfen merfû' olması esasına binaen و يَهْلِكَ الحَرْثُ و النَّسْلُ [ekinin ve neslin yok olması için] şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî *ve yehleke* şeklinde okumuştur ki, *ebâ - ye'bâ* gibidir. Yine meçhul sıyga ile *ve yuhleke* [ekinin ve neslin mahvedilmesi için] şeklinde bir kıraat de rivayet edilmiştir.

كما تراد بالإيمان الحقيقي والمحبة الصادقة للرسول؛ فكلامه إذًا في الدنيا لا في الآخرة. ويجوز أن يتعلق بيعجبك، أي قوله حلو فصيح في الدنيا فهو يعجبك، ولا يعجبك في الآخرة لما يرهقه في الموقف من الحبسة واللكنة. أو لأنه لا يؤذن له في الكلام فلا يتكلم حتى يعجبَك كلامه.

٥ [١١٢٨] {وَيُشْهِدُ اللهَ عَلَى مَا فِي قَلْبِهِ} أي يحلف ويقول: الله شاهد على ما في قلبي من محبتك ومن الإسلام. وقرئ ويَشهد اللهُ؛ وفي مصحف أبيّ ويستشهد اللهَ.

[١١٢٩] {وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ} وهو شديد الجدال والعداوة للمسلمين. وقيل: كان بينه وبين ثقيف خصومة فبيَّتهم ليلًا وأهلك مواشيهم وأحرق زروعهم. والخصام: المخاصمة. وإضافة الألدّ بمعنى في، كقولهم: ثَبْت الغَدَر. أو جعل الخصام ألدّ على ١٠ المبالغة. وقيل الخصام: جمع خصم، كصعب وصعاب، بمعنى وهو أشدّ الخصوم خصومة.

٢٠٥-﴿وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لا يُحِبُّ الْفَسَادَ﴾

[١١٣٠] {وَإِذَا تَوَلَّى} عنك وذهب بعد إلَانة القول وإحلاء المنطق {سَعَى فِي ١٥ الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا} كما فعل بثقيف. وقيل: {وَإِذَا تَوَلَّى} وإذا كان واليًا فعل ما يفعل ولاةُ السوء من الفساد في الأرض بإهلاك الحرث والنسل. وقيل: يظهر الظلم حتى يمنع الله بشؤم ظلمه القَطر فيهلك الحرث والنسل. وقرئ ويَهْلِكُ الحرثُ والنسلُ، على أن الفعل للحرث والنسل، والرفع للعطف على سعى. وقرأ الحسن بفتح اللام، وهي لغة. نحو: أبى يأبى. وروى عنه ويُهلَك، على البناء للمفعول.

206. Ona; "Allah'tan kork" denilince, gururu kendisini günaha sürükler. Artık ona Cehennem yeter... Ne kötü yatak!

[1131] "Gururu kendisini günaha sürükler." Bu senin; bir şahsı bir şeye motive edip, onu onun yakasına sardığın vakit, *ehaztuhû bi-kezâ* demen gibidir. Yani içinde bulunduğu gurur ve Cahiliye taassubu kendisini yasaklandığı günaha sevk edip, o günahı irtikâp etmeyi onun yakasına sarar da, o günah zararlı ve inatçı biçimde onun yakasını bırakmaz. Yahut gururu kendisini nasihat edenin sözünü reddetmeye motive eder, demektir.

207. İnsanlardan öylesi de vardır ki; Allah rızası için kendisini feda eder. Allah bu kullarına karşı şefkatlidir (Raûf).

[1132] "Kendisini feda eder," yani benliğini [Allah uğruna] satışa çıkarıp, cihada adar. Bunun, öldürülünceye dek ma'rûfu emredip, münkerden alıkoymak anlamına geldiği de söylenmiştir. Denildiğine göre bu âyet Suheyb b. Sinan [v.38/659] hakkında inmiştir. Müşrikler onu Müslümanlığı terketmeye zorlamış ve beraberindeki bir bölük insanı katletmişlerdi. Bunun üzerine Suheyb onlara; "Ben yaşını başını almış biriyim. Sizin maiyetinizde olsam size bir faydam dokunmaz, aleyhinizde olsam size hiçbir zararım olmaz. Gelin, beni hâlimle baş başa bırakın da malımı alın" demiş. Onlar da kendisinin malını kabul etmiş ve Suheyb Medine'ye gelmiştir.

[1133] "Allah" kendilerini cihatla sorumlu tutup, şehitlerin sevabına yöneltmesi itibariyle "kullarına karşı çok şefkatlidir."

208. Ey iman edenler! Hep birden barış ortamına girin; şeytanın adımlarına uymayın. O, sizin için gerçekten apaçık bir düşmandır.

[1134] السلم kelimesi Sîn'in kesresi ve fethasıyla [*silm* ve *selm*] okunur. A'meş [v.148/765] Sîn ve Lâm'ın fethasıyla *fi's-selem*[i] şeklinde okumuş olup, teslimiyet arz edip boyun eğme ve itaat anlamına gelir. Yani hiçbiriniz O'na itaat etmekten el çekmeyerek, "hep birden" Allah'a boyun eğip, O'na itaat edin" demektir. Bunun İslâm olduğu da söylenmiştir ki, buna göre hitap, kendi peygamberlerine ve kitaplarına inanmış olmaları sebebiyle Ehl-i Kitab'a veya dilleriyle iman etmiş olmaları sebebiyle münafıklara aittir.

[1135] *Kâffet*[en] kelimesinin *es-silm*den hâl vâki olması da caizdir. Çünkü *es-silm* kelimesi tıpkı *el-harb* kelimesi gibi müennes kılınır ki, bunun örneği, [Abbâs b. Mirdâs (r.a.)'ın (v.? / Hazret-i Osman devri)]:

> Barıştan istediğin kadar alabilirsin; harpten ise nefes ala ala ihtiyatla yudumladıkların sana yeter [çok acıdır]!

٢٠٦-﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالإِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ﴾

[١١٣١] {أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ} من قولك: أخذته بكذا، إذا حملته عليه وألزمته إياه، أي حملته العزة التي فيه وحمية الجاهلية على الإثم الذي ينهى عنه، وألزمته ارتكابه، وأن لا يخلي عنه ضرارًا ولجاجًا. أو على ردّ قول الواعظ.

٥ ٢٠٧-﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ﴾

[١١٣٢] {يَشْرِي نَفْسَهُ} يبيعها، أي يبذلها في الجهاد. وقيل: يأمر بالمعروف وينهي عن المنكر حتى يقتل، وقيل: نزلت في صهيب بن سنان؛ أراده المشركون على ترك الإسلام وقتلوا نفرًا كانوا معه، فقال لهم: أنا شيخ كبير، إن كنت معكم لم أنفعكم وإن كنت عليكم لم أضرّكم، فخلّوني وما أنا عليه وخذوا مالي. فقبلوا منه ١٠ ماله وأتى المدينة.

[١١٣٣] {وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ} حيث كلفهم الجهاد فعرضهم لثواب الشهداء.

٢٠٨-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾

[١١٣٤] {السّلْمِ} بكسر السين وفتحها. وقرأ الأعمش بفتح السين واللام، وهو: ١٥ الإستسلام والطاعة، أي استسلموا لله وأطيعوه {كَافَّةً} لا يُخرِج أحد منكم يده عن طاعته. وقيل هو الإسلام. والخطاب لأهل الكتاب، لأنهم آمنوا بنبيهم وكتابهم؛ أو للمنافقين لأنهم آمنوا بألسنتهم.

[١١٣٥] ويجوز أن يكون {كَافَّةً} حالا من السلم، لأنها تؤنث كما تؤنث الحرب. قال:

السِّلْمُ تَأْخُذُ مِنْهَا مَا رَضِيتَ بِهِ ❁ وَالحَرْبُ يَكْفِيكَ مِنْ أَنْفَاسِهَا جُرَعُ

şiiridir [ki, iki kelimeye ait zamirler de müennes gelmiştir]. Bu gramatikal mülâhazanın dayanağına göre mü'minler şu ya da bu itaate girip girmemek yerine, itaatlerin tümüne veya hiçbir şeyini ihlâl etmeyecek şekilde İslâm'ın tüm şube ve yasalarına dâhil olmakla memur kılınmışlardır.

5 [1136] [Eski bir Yahudi din adamı olan] Abdullah b. Selâm'dan [v.43/664] rivayet edildiğine göre; kendisi Peygamber (s.a.)'den [Tevrat'a göre] cumartesi gününün saygınlığını sürdürmek ve gece namazlarında Tevrat'tan okumak için izin istemişti [ki bu âyet indi]. [KT. b]

[1137] *Kâffet*[en] [hep birden] ifadesi *el-keff*[u] [el çekmek; imtina etmek] kökünden
10 alınma olup, buna göre sanki mü'minler kendi birliktelikleri sayesinde içlerinden herhangi birinin hariçte kalmasını engellemiş olmaktadırlar.

209. Size aşikâr deliller geldikten sonra ayaklarınız kayacak olursa, bilin ki; Allah gerçekten mutlak izzet ve hikmet sahibidir (Aziz, Hakîm).

**210. Galiba, bunlar Allah'ın buluttan gölgeler içinde, meleklerle
15 birlikte kendilerine gelmesini ve işin bitirilmesini bekliyorlar?! Oysa bütün işler sonunda Allah'a döndürülür.**

[1138] "Size aşikâr deliller" yani girmeye çağrıldığınız şeyin gerçeğin kendisi olduğuna delâlet eden hüccet ve kanıtlar "geldikten sonra ayaklarınız" barış ortamına girmekten "kayacak olursa, bilin ki Allah" sizden intikam almanın aciz
20 bırakamayacağı kadar "mutlak izzet" galibiyet "ve" hak ölçüsü dışında intikam almayacak derecede "hikmet sahibidir." Rivayete göre; bir okuyucu [âyetin sonunu] غفورٌ رحيمٌ şeklinde okuyunca, kendisini işiten ve üstelik Kur'ân okumayan bir bedevi onu yadırgamış ve "Şayet bu Allah'ın kelâmı olsaydı, bu şekilde söylemezdi, zira *Hakîm* [hikmet sahibi] olan, ayak kaymasının ardından bağışlamaya
25 yer vermez; çünkü bu ayağı sürçen kimse için bir teşvik olur" demiş.

[1139] Ebü's-Simâl [el-Adevî; v.160/776] [*zeleltum* fiilini], Lâm'ın kesresiyle *zeliltum* şeklinde okumuştur ki, bu ikisi ظَلَلْتَ ve ظَلِلْتَ örneğindeki gibi iki kullanımdır.

[1140] "Allah'ın gelmesi" Allah'ın emrinin ve azabının gelmesi demektir.
30 Tıpkı "... veya senin Rabbinin [helâk] emrinin gelmesini bekliyorlar." [Nahl 16/33] ve "Hiç olmazsa onlara azabımız geldiği zaman... [En'âm 6/43] âyetlerinde olduğu gibi. Getirilenin hazfedilmiş olması da caiz olup, buna göre mâna; "Allah'ın kendilerine azabını veya cezasını getirmesini mi bekliyorlar?" şeklinde olur ki, "Gerçekten Allah mutlak güç sahibidir" [Bakara 2/209] ifadesi de buna
35 delâlet etmektedir.

على أن المؤمنين أمروا بأن يدخلوا في الطاعات كلها. وأن لا يدخلوا في طاعة دون طاعة. أو في شعب الإسلام وشرائعه كلها، وأن لا يُخلوا بشيء منها.

[١١٣٦] وعن عبد الله بن سلام: أنه استأذن رسول الله ﷺ أن يقيم على السبت وأن يقرأ من التوراة في صلاته من الليل.

٥ [١١٣٧] و{كَافَّة} من الكف، كأنهم كفوا أن يخرج منهم أحد باجتماعهم.

٢٠٩-﴿فَإِنْ زَلَلْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمُ الْبَيِّنَاتُ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

٢١٠-﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلائِكَةُ وَقُضِيَ الأَمْرُ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الأُمُورُ﴾

[١١٣٨] {فَإِنْ زَلَلْتُمْ} عن الدخول في السلم {مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمُ الْبَيِّنَاتُ} أي

١٠ الحجج والشواهد على أنّ ما دعيتم إلى الدخول فيه هو الحق {فَاعْلَمُوا أَنَّ اللهَ عَزِيزٌ} غالب لا يعجزه الانتقام منكم {حَكِيمٌ} لا ينتقم إلا بحق. وروي أنّ قارئًا قرأ غفور رحيم، فسمعه أعرابي فأنكره ولم يقرأ القرآن وقال: إن كان هذا كلام الله فلا يقول كذا الحكيم، لا يذكر الغفران عند الزلل، لأنه إغراء عليه.

[١١٣٩] وقرأ أبو السّمال زَلِلْتم بكسر اللام، وهما لغتان، نحو: ظلَلت وظلِلت.

١٥ [١١٤٠] إتيان الله إتيانُ أمره وبأسه، كقوله {أَوْ يَأْتِيَ أَمْرُ رَبّكَ} [النحل: ٣٣]، {فَجَاءَهُمْ بَأْسُنَا} [الأنعام: ٤٣] ويجوز أن يكون المأتي به محذوفًا، بمعنى أن يأتيهم الله ببأسه أو بنقمته للدلالة عليه بقوله {أَنَّ اللهَ عَزِيزٌ}.

[1141] "[Buluttan] gölgeler içinde..." *Zulel, zulle*nin çoğulu olup, seni gölgelendiren şey demektir. İfade, فى ظِلاَلٍ şeklinde de okunmuş olup, *zılâl*; *zulle* veya *zıll*in çoğuludur, tıpkı قُلَّةٌ kelimesinin çoğulu قِلاَلٌ geldiği gibi.

[1142] والملآئكةُ şeklinde merfû' okunması هل ينظرون الا أن تأتيهم الملآئكةُ "Onlar [iman etmek için] ancak kendilerine meleklerin... gelmesini mi gözlüyorlar?" [En'âm 6/158] âyetine benzer düşerken, [Ebû Ca'fer tarafından] والملآئكةِ şeklinde mecrûr okunması, *fî-zulel*[in] veya *mine'l-ğamâm*[i] kelimesi üzere atfedilmeye binaen gerçekleşmiştir. [İlkinde, Allah'ın ve meleklerin gelmesi; ikincide ise Allah'ın bulutların ve meleklerin arasında gelmesi söz konusu edilmektedir.]

[1143] **Şayet** "Neden azap onlara bulut içerisinde gelsin ki?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü bulut rahmet geleceğine ilişkin zannı besler; dolayısıyla, oradan azap inince durum daha bir şeni ve korkunç hâle gelmiş olur. Zira şer ummadık yerden gelince daha bir kaygı verici olacaktır; tıpkı hayrın ummadık yerden gelmesi durumunda daha çok sürur kaynağı olması gibi. Şu hâlde hayır beklenen yerden şer gelince durum nice olur [var kıyas et]! İşte, yağmurun umulduğu yerden geldiği için yıldırımın şeni addedilen azap türünden sayılması bundandır. Bu yüzdendir ki, "Artık, hiç hesaba katmadıkları şeyler Allah tarafından karşılarına çıkmıştır" [Zümer 39/47] âyeti, Allah'ın kitabı üzerinde derin derin düşünenlere çok çetin gelmiştir.

[1144] "Ve işin bitirilmesini," yani helâk edilip, taş üstünde taş bırakmayacak şekilde mahvedilmeleri işinin bitirilmesini [mi bekliyorlar]? Mu'âz b. Cebel (r.a.) [v.17/638]; والملآئكةُ üzerine atfederek merfû' mastar olması esasına binaen وَقَضَآءُ الأَمْرِ [ve işin bitirilmesinin...] şeklinde okumuştur.

[1145] تُرْجَعُ الْأُمُورُ ifadesi, mâlûm; etken sıygayla تَرْجِعُ الأُمُورُ [işler Allah'a döner] ve meçhul; edilgen sıygayla تُرْجَعُ الأُمُورُ [İşler Allah'a döndürülür] şeklinde okunmuş; ayrıca, يَرْجِعُ ve يُرْجَعُ şeklinde de okunmuştur.

211. İsrailoğulları'na sor; onlara kaç aşikâr kanıt vermişiz? Kim Allah'ın nimetini kendisine geldikten sonra değiştiri(p tahrif eder; şükredeceğine, nankörce inkâr ede)rse, Allah'ın cezalandırması gerçekten şiddetlidir!

[1146] "Sor" emri, Peygamber (s.a.) veya herkese yönelik bir emirdir. Bu sual tıpkı kıyamet gününde inkârcılara sorulacağı şekilde bir kınama sualidir. Kendi mucizeleri olacak şekilde peygamberlerinin elleriyle "onlara kaç aşikâr kanıt vermişiz?" Yahut kitaplarda İslâm dininin sapasağlam oluşuna tanıklık edecek nice âyetler [vermişiz onlara]! "[Kim] Allah'ın nimetini" yani âyetlerini [değiştirirse...] O âyetler dalâletten hidayete erip kurtulmanın sebepleri olduğu için Allah tarafından en yüce birer nimettirler.

[١١٤١] {فِي ظُلَلٍ} جمع ظُلَّة، وهي ما أظلّك. وقرئ ظلال وهي جمع ظُلَّة، كقُلة وقِلال أو جمع ظِل.

[١١٤٢] وقرئ {وَالْمَلَائِكَة} بالرفع كقوله {هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيهُمُ الْمَلَائِكَةُ} [الأنعام: ١٥٨] وبالجر عطف على ظلل، أو على الغمام.

٥ [١١٤٣] فإن قلت: لِمَ يأتيهم العذاب في الغمام؟ قلت: لأنّ الغمام مظنة الرحمة، فإذا نزل منه العذاب كان الأمر أفظع وأهول؛ لأن الشر إذا جاء من حيث لا يحتسب كان أغم، كما أن الخير إذا جاء من حيث لا يحتسب كان أسرّ؛ فكيف إذا جاء الشر من حيث يحتسب الخير. ولذلك كانت الصاعقة من العذاب المستفظع لمجيئها من حيث يتوقع الغيث. ومن ثمة اشتد على المتفكرين في كتاب الله قوله تعالى {وَبَدَا لَهُمْ

١٠ مِنَ اللهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ} [الزمر: ٤٧].

[١١٤٤] {وَقُضِيَ الْأَمْرُ} وأتِمَّ أمر إهلاكهم وتدميرهم وفُرِغ منه. وقرأ معاذ بن جبل ﵁ وقضاءُ الأمرِ، على المصدر المرفوع عطفًا على الملائكة.

[١١٤٥] وقرئ ترجِع، وترجَع، على البناء للفاعل والمفعول، بالتأنيث والتذكير فيهما.

١٥ ٢١١-﴿سَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

[١١٤٦] {سَلْ} أمر للرسول عليه الصلاة والسلام أو لكل أحد، وهذا السؤال سؤال تقريع كما يُسأل الكفرةُ يوم القيامة. {كَمْ آتيناهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ} على أيدي أنبيائهم، وهي معجزاتهم؛ أو من آية في الكتب شاهدة على صحة دين الإسلام.

٢٠ و{نِعْمَةَ اللَّهِ} آياته، وهي أجلّ نعمة من الله، لأنها أسباب الهدى والنجاة من الضلالة.

Onların o âyetleri değiştirmeleri şu demektir ki, Allah kendilerinin hidayet sebebi olsun diye o âyetleri aşikâr kılmışken, onlar tutup bunları "[O indirilen sûre] kalplerinde hastalık bulunanların ise murdarlığına murdarlık katar (inkârlarını iyice pekiştirir)" [Tevbe 9/125] âyetinde ifade edildiği gibi kendi sapkınlıklarının sebebi haline getirmişlerdir. Yahut onlar kitapların Muhammed (s.a.)'in dinine delâlet eden âyetlerini tahrif etmişlerdir.

[1147] **Şayet** "كَمْ lâfzı soru edatı mıdır yoksa haber [nicelik] edatı mı?" **dersen, şöyle derim:** Her ikisine de ihtimali vardır; [soru edatıysa] soru sormada zihne yerleştirecek bir anlatım mevcuttur.

[1148] **Şayet** "[O âyetler] kendisine geldikten sonra' ifadesinin anlamı nedir [zira âyetin değiştirilmesi zaten geldikten sonra vuku bulur]?" **dersen, şöyle derim:** Bu, "o âyetlerin bilgisine imkân bulduktan veya onları anladıktan sonra" anlamına gelir ki, bu da "...onu anladıktan sonra da, [bile bile] onu tahrif ediyorlar!.." [Bakara 2/75] âyetine benzer. Çünkü kişi o âyetin bilgisine imkân bulamaz veya onu anlayamazsa sanki o âyet o kişiden uzaklardaymış gibi olur.

[1149] وَمَنْ يُبْدِلْ [kim temelinden değiştirirse] şeklinde şeddesiz de okunmuştur.

212. Dünya hayatı nankörce inkâr edenlere pek bir süslendi (inkârcı nankörler genelde varlıklı kimselerdir). Bu sebeple, iman edenlerle dalga geçiyorlar. Oysa sakınanlar Kıyamet günü kesinlikle onların üstünde olacaklar. Rızkı Allah dilediklerine hesapsız veriyor.

[1150] Süslü gösteren, şeytandır; dünyayı onlara süsleyip, vesveseleriyle onu onların gözüne güzel göstermiş ve onlara sevdirmiştir; öyle ki, artık ondan başkasını istememektedirler. Süslü gösteren, Allah da olabilir ki, Allah bunları kendi hallerine bıraktığı [*hızlân*] için, dünyayı beğenmekte, sevmektedirler. Yahut süsleyenin [bunlara] mühlet tanıması, süsleme / tezyîn fiiliyle ifade edilmiş de olabilir. زَيَّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا [Nankörce inkâr edenlere dünya hayatını süslemiştir] şeklinde mâlûm sıygayla okuyanın kıraati de buna delildir.

[1151] "Bu sebeple, iman edenlerle dalga geçiyorlar." İnkârcılar İbn Mes'ûd, Ammâr ve Suheyb gibi 'dünya'dan hiçbir nasipleri olmayan mü'minlerle dalga geçerlerdi. Yani o inkârcılar dünya hayatından başkasını istemezler; üstelik de o dünyaya dair hiçbir nasibi olmayan kimselerle dalga geçerler veya dünyadan başkasına talip olanlarla dalga geçerler, demektir.

[1152] "Oysa sakınanlar Kıyamet günü" gökte '*İlliyyûn*'da oldukları için, "kesinlikle onların üstünde olacaklar," çünkü bunlar yerin *Siccîn* tabakasında olacaklar. Yahut izzetli olmaları sebebiyle sakınanların durumu, hor ve hakir olmaları sebebiyle inkârcıların durumu için '*İlliyyûn* mesabesindedir.

وتبديلهم إياها: أن الله أظهرها لتكون أسباب هداهم، فجعلوها أسباب ضلالتهم، كقوله {فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ} [التوبة: ١٢٥] أو حرفوا آيات الكتب الدالة على دين محمد ﷺ.

[١١٤٧] فإن قلت: كم استفهامية أم خبرية؟ قلت: تحتمل الأمرين؛ ومعنى الاستفهام فيها للتقرير. ٥

[١١٤٨] فإن قلت: ما معنى {مِن بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ}؟ قلت: معناه من بعد ما تمكَّن من معرفتها أو عرفها، كقوله {ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ} [البقرة: ٧٥]، لأنه إذا لم يتمكن من معرفتها أو لم يعرفها، فكأنها غائبة عنه.

[١١٤٩] وقرئ {وَمَن يُبْدِلْ} بالتخفيف.

١٠ **٢١٢-﴿زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾**

[١١٥٠] المزين هو الشيطان، زين لهم الدنيا وحسّنها في أعينهم بوساوسه وحبّبها إليهم فلا يريدون غيرها. ويجوز أن يكون الله قد زينها لهم بأن خذلهم حتى استحسنوها وأحبوها؛ أو جعل إمهال المزين له تزيينا؛ ويدل عليه قراءة من قرأ {زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا} على البناء للفاعل. ١٥

[١١٥١] {وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا} كانت الكفرة يسخرون من المؤمنين الذين لا حظّ لهم من الدنيا كابن مسعود وعمار وصهيب وغيرهم، أي لا يريدون غيرها. وهم يسخرون ممن لا حظ له فيها، أو ممن يطلب غيرها.

[١١٥٢] {وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ} لأنهم في علِّيِّينَ من السماء، وهم في سِجِّينٍ من الأرض، أو حالهم عالية لحالهم، لأنهم في كرامة وهم في هوان؛ ٢٠

Veya sakınanlar, inkârcıların fevkinde yüce ve âlâ-yı vâlâ içinde bulunup, onlara güleceklerdir. Tıpkı şu heriflerin dünyada sakınanlara karşı çalım satıp, kendilerini onlardan üstün gördükleri gibi. "İşte bu gün de iman edenler gülecek bu inkârcı nankörlere!" [Mutaffifîn 83/34].

5 [1153] "Rızkı Allah dilediklerine" ölçüye sığmaz şekilde "hesapsız veriyor." Yani Allah, Kārun ve benzerlerine bol bol verdiği gibi hikmetin, bolca verilmesini öngördüğü kimselere bol bol verir. İmdi, size de Allah tarafından verilen bu bolluk, özünde mündemiç bir hikmet sebebiyledir ki, o da sizin nimetle tedricen yıkıma götürülmenizdir. Eğer bu nimet bir keramet olsaydı, elbette O 10 Allah'ın velî kulları olan mü'minler buna sizden daha lâyık olurdu.

[1154] **Şayet** "[Allah] *'iman edenlerle...'* demenin ardından neden [*tekrar* sayılabilecek şekilde] *'sakınanlar'* buyurdu ki?" **dersen, şöyle derim:** Kendi katında ancak müttakî mü'minin bahtiyar olabileceğini göstermek ve mü'minleri bunu işittiklerinde takvaya motive etmek için.

15 **213. İnsanlar tek bir ümmetti ki; Allah müjdeleyici ve korkutucu peygamberler gönderdi ve onlarla beraber -insanların anlaşmazlığa düştükleri hususlarda aralarında hakemlik etsinler diye- gerçek kitaplar indirdi. Bu kitaplar üzerinde sadece, kendilerine kitap verilmiş olanlar -sırf birbirlerini çekemediklerinden dolayı, hem de kendilerine 20 açık deliller geldiği halde- anlaşmazlığa düştüler. İşte Allah, bunların anlaşmazlığa düştükleri o hakka kendi izniyle (Kur'ân'a) iman edenleri iletti. Doğru yola Allah dilediklerini iletiyor.**

[1155] "İnsanlar" İslâm dini üzerinde ittifak eden "tek bir ümmetti ki" ihtilâfa düştüler de bu yüzden "Allah peygamberler gönderdi." Burada "ihtilâfa düş- 25 tüler" kısmı "insanların anlaşmazlığa düştükleri hususlarda aralarında hakemlik etsinler diye..." kısmının delâletiyle hazfedilmiştir. Nitekim İbn Mes'ûd kıraati كان الناس أمة واحدة فاختلفوا فبعث الله... [İnsanlar tek bir ümmet iken, anlaşmazlığa düştükleri için Allah ... gönderdi] şeklinde olup, bunun delili ise izzet ve yücelik sahibi olan Allah'ın; "İnsanlar inanç birliği olan bir topluluktan ibaretken, son- 30 radan ayrılığa düştüler" sözüdür [Yunus 10/19]. -"İnsanlar tek bir *inkârcı* topluluk iken, Allah peygamberler göndermiş ve insanlar bu peygamberlerle anlaşmazlığa düşmüşlerdir" de denmiştir, ancak görüş değeri taşıyan birincisidir.-

[1156] **Şayet** "İnsanlar ne zaman hakta ittifak eden bir topluluktu?" **dersen, şöyle derim:** İbn Abbâs'dan [v.68/688] gelen bir rivayete göre; Hazret-i Âdem 35 ile Hazret-i Nuh arasında on nesil hak bir şeriat üzere iken, bilâhare ihtilâfa düşmüşlerdir. Bunların Nuh ve onunla birlikte gemide bulunanlar olduğu da söylenmiştir.

أو هم عالون عليهم متطاولون يضحكون منهم كما يتطاول هؤلاء عليهم في الدنيا ويرون الفضل لهم عليهم، {فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ} [المطففين: ٣٤]

[١١٥٣] {وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ} بغير تقدير، يعني أنه يوسّع على من توجب الحكمة التوسعةَ عليه كما وسع على قارون وغيره، فهذه التوسعة عليكم من ٥ جهة الله لما فيها من الحكمة وهي استدراجكم بالنعمة. ولو كانت كرامة لكان أولياؤه المؤمنون أحق بها منكم.

[١١٥٤] فإن قلت: لم قال {مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا}، ثم قال {وَالَّذِينَ اتَّقَوْا}؟ قلت: ليريك أنه لا يسعد عنده إلا المؤمن المتقي، وليكون بعثا للمؤمنين على التقوى إذا سمعوا ذلك.

١٠ **٢١٣-﴿كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾**

[١١٥٥] {كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً} متفقين على دين الإسلام {فَبَعَثَ اللهُ النَّبِيِّينَ} ١٥ يريد: فاختلفوا فبعث الله؛ وإنما حذف لدلالة قوله {لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ} عليه. وفي قراءة عبد الله كان الناس أمّة واحدة فاختلفوا فبعث الله. والدليل عليه قوله عز وعلا {وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا} [يونس: ١٩]. -وقيل: كان الناس أمة واحدة كفارًا، فبعث الله النبيين، فاختلفوا عليهم. والأوّل الوجه.-

[١١٥٦] فإن قلت: متى كان الناس أمة واحدة متفقين على الحق؟ قلت: عن ابن ٢٠ عباس رضي الله عنهما: أنه كان بين آدم وبين نوح عشرة قرون على شريعة من الحق فاختلفوا. وقيل: هم نوح ومن كان معه في السفينة.

[1157] *"Ve"* İttifakın ardından ihtilâfa düştükleri hak ve İslâm dini konusunda "anlaşmazlığa düştükleri hususlarda aralarında" Allah veya kitap yahut da kendisine kitap indirilen peygamber "hakemlik etsin diye, onlarla beraber gerçek kitaplar indirdi." Burada *kitap* ile semavi kitap türü kastedilmiş olabileceği gibi, o peygamberlerden her birinin kendi kitabı da kastedilmiş olabilir. "Bunda" yani hak üzerinde "sadece, kendilerine" anlaşmazlığın giderilmesi için "kitap verilenler, birbirlerini çekemedikleri" kıskandıkları, dünyaya aşırı düşkünlük göstererek zulmettikleri ve insafları az olduğu "için anlaşmazlığa düştüler." Yani kendilerine kitap indirilince, anlaşmazlığı daha da artırdılar ve kitabın inişini anlaşmazlığın pekişip kök salmasına sebep kıldılar. "… anlaşmazlığa düştükleri şeye" yani anlaşmazlığa düşenlerin ihtilâf ettiği o gerçeğe / hakka Allah, iman edenleri iletmiştir.

214. Yoksa siz, sizden öncekilerin benzeri sizin de başınıza gelmeden Cennet'e girivereceğinizi mi sanmıştınız? Onları sıkıntı ve darlık sarmakta; öyle bir (zihnî-ruhî) sarsıntıya uğramaktaydılar ki, sonunda peygamber ve beraberindeki mü'minler; "Allah'ın yardımı ne zaman?" demeye başlıyordu. (Şimdi, siz de) bilesiniz ki, Allah'ın yardımı çok yakındır.

[1158] أَمْ edatı sözün öncesiyle sonrasını birbirinden ayıran bir lâfız olup, Hemze'de ise takrir ve sanma eyleminin yadırganıp, uzak görülmesi anlamı mevcuttur. Allah Teâlâ, Peygamber (s.a.) ve mü'minleri Hazret-i Peygamber'le anlaşmazlığa düşen Müşriklerle Ehl-i Kitab'a ve onların Allah'ın âyetlerini inkârlarına ve Peygamber (s.a.)'e düşmanlık etmelerine karşı sabır ve sebata teşvik etmek için, eski milletlerin apaçık delillerin gelmesinin ardından peygamberlere karşı ortaya koydukları ihtilâfı zikredince, pek beliğ bir iltifat [kip değiştirme] tarzı üzere kendilerine; "Yoksa siz ... mi sanmıştınız?" demiştir.

[1159] Henüz "başınıza gelmeden" ifadesinde "beklenti" mânası mevcut olup lemmâ, kesinlik ifade eden kad edatının olumsuzluk bildiren nazîridir. Yani "[sizden önce] geçip gidenlerin" çetinlik hususunda darbımesel olan "durumu"nun sizin başınıza da gelmesi beklenmektedir. "Onlara ... dokunmuştu" ifadesi başlangıç cümlesi olup, söz konusu darbımeselin açıklamasıdır. Sanki birisinin; "Bu darbımesel nasıl oldu?" demesine cevaben; "Onları sıkıntı ve darlık sarıp sarmalamıştı..." denmiş gibidir. "Ve öyle bir sarsıntıya uğramışlardı ki..." yani kendilerini gelip bulan korku ve dehşetler sebebiyle zelzeleye benzer şekilde öyle şiddetli bir ıstıraba maruz kalmışlardı ki!.. "Sonunda peygamber [ve beraberindeki mü'minler] 'Allah'ın yardımı ne zaman?!' demişlerdi."

[١١٥٧] {وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ} يريد الجنس، أو مع كل واحد منهم كتابه {لِيَحْكُمَ} الله، أو الكتاب، أو النبيّ المنزل عليه {فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ} في الحق ودين الإسلام الذي اختلفوا فيه بعد الاتفاق {وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ} في الحق {إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ} إلا الذين أوتوا الكتاب المنزل لإزالة الاختلاف. أي ازدادوا في الاختلاف لما أنزل

٥ عليهم الكتاب، وجعلوا نزول الكتاب سببًا في شدّة الاختلاف واستحكامه {بَغْيًا بَيْنَهُمْ} حسدًا بينهم وظلمًا لحرصهم على الدنيا وقلة إنصاف منهم. و{مِنَ الْحَقِّ} بيان لما اختلفوا فيه، أي فهدى الله الذين آمنوا للحق الذي اختَلف فيه من اختلف.

٢١٤-﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَاءُ وَالضَّرَّاءُ وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصْرُ

١٠ **اللَّهِ أَلَا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ﴾**

[١١٥٨] {أَمْ} منقطعة، ومعنى الهمزة فيها للتقرير وإنكار الحِسبان واستبعادِه. ولما ذكر ما كانت عليه الأمم من الاختلاف على النبيين بعد مجيء البينات -تشجيعًا لرسول الله ﷺ والمؤمنين على الثبات والصبر مع الذين اختلفوا عليه من المشركين وأهل الكتاب وإنكارهم لآياته وعداوتهم له- قال لهم على طريقة الالتفات التي هي

١٥ أبلغ: {أَمْ حَسِبْتُمْ}.

[١١٥٩] {وَلَمَّا} فيها معنى التوقع، وهي في النفي نظيرة قد في الإثبات. والمعنى أن إتيان ذلك متوقع منتظر {مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا} حالهم التي هي مثل في الشدة. و{مَسَّتْهُمْ} بيان للمثل وهو استئناف، كأن قائلًا قال: كيف كان ذلك المثل؟ فقيل: مستهم البأساء {وَزُلْزِلُوا} وأزعِجُوا إزعاجًا شديدًا شبيها بالزلزلة بما أصابهم من الأهوال والأفزاع

٢٠ {حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ} إلى الغاية التي قال الرسول ومن معه فيها {مَتَى نَصْرُ اللَّهِ}

Yani bu sarsıntı peygamber ve beraberindekilerin; "Allah'ın yardımı ne zaman?" dedikleri bir noktaya varmıştı; sabırları tamamen tükenmiş ve ıstırapları bunu -bile- söyleyecekleri bir noktaya gelmişti. Bu ifade ile, zafer temenni edilmekte; şiddet sürecinin çok uzadığı belirtilmektedir. Bu nihaî noktanın belirtilişinde, zorluk ve çetinlikte işin nihaî sınırına ulaştığı ve iyice ciddiyet kesp ettiğine dair bir delil vardır. Çünkü peygamberlerin sebat, tahammül ve kendilerine hâkim olma miktarı, başkalarınınkine benzemez; onlar bile hiçbir sabırları kalmayıp, imdat isteyecek duruma geldiklerine göre, sıkıntıda hiçbir beklentinin kalmadığı zirve noktasına gelinmiş demektir.

[1160] Nasb ile حتى يَقُولَ şeklinde okunurken, أنْ takdir edilmiş ve gelecek zaman anlamı esas alınmıştır. Çünkü أنْ gelecek zamana işaret eder. Ref' ile حتى يَقُولُ okunmasında ise "şimdiki zaman" anlamı esas alınmıştır ki, bu senin *şeribeti'l-ibil*[u] *hattâ yecî'u'l-ba'îr*[u] *yecurru batnahû* [Develer öyle bir su içtiler ki, o deve karnını çekerek gelmekte] demene benzer. Yalnız bu, geçmişi hikâye eden bir "şimdiki zaman" kipidir.

[1161] "Bilesiniz ki, Allah'ın yardımı çok yakındır" ifadesi irâde-i kavl üzere gelmiş; yani acil yardım taleplerine cevap vermek için söylenmiştir.

215. Sana, neyi infak edeceklerini soruyorlar. De ki: Hayır namına her ne infak ederseniz; ana-babanın, akrabanın, yetimlerin, düşkünlerin, yolda kalmışların hakkıdır. Ve her ne hayır işlerseniz, Allah mutlaka onu bilir.

[1162] **Şayet** "De ki: [Hayır namına] her ne infak ederseniz...' şeklindeki cevap, ["Sana, neyi infak edeceklerini soruyorlar" şeklindeki] soruya nasıl mutabık düşer; zira onlar ne infak edeceklerini sorarken, kendilerine nerelere infak edileceğine dair cevap verilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** "Hayır namına her ne infak ederseniz..." ifadesi onların ne infak edeceklerini de içermektedir ki, o da her tür hayırdır. Burada söz en önemli olana göre yapılandırılmış olup, o da harcanacak yerlerdir. Çünkü harcama ancak yerini bulduğunda bir anlam ifade eder. Nitekim şair şöyle demiştir:

> Bir mamul, imalâthanesinin tarzından nasiplenmedikçe [yerli yerince işlenmedikçe] gerçek mamul olmaz. [Bir hayır yerini bulmadıkça gerçek bir hayır sayılmaz.]

[1163] İbn Abbâs'dan [v.68/688] gelen rivayete göre bu âyet; muazzam bir malvarlığı olan kocamış ihtiyar Amr b. Cemûh'un [v.3/625; Peygamber (s.a.)'e]; "Mallarımızdan ne infak edeceğiz ve nereye koyacağız?" diye sorması üzerine inmiştir. Süddî'den [v.127/745] rivayet edildiğine göre bu âyet zekâtın farz oluşuyla neshe uğramıştır. Hasan-ı Basrî'den [v.110/728] gelen rivayette ise âyet nafile infaka dairdir.

أي بلغ بهم الضجر ولم يبق لهم صبر حتى قالوا ذلك. ومعناه طلب الصبر وتمنيه، واستطالة زمان الشدة. وفي هذه الغاية دليل على تناهي الأمر في الشدة وتماديه في العظم، لأنّ الرسل لا يُقادَر قدر ثباتهم واصطبارهم وضبطهم لأنفسهم، فإذا لم يبق لهم صبر حتى ضجُّوا كان ذلك الغاية في الشدة التي لا مطمح وراءها.

٥ [١١٦٠] وقرئ حتى يَقُولَ بالنصب على إضمار أن ومعنى الاستقبال؛ لأنّ أن علم له؛ وبالرفع على أنه في معنى الحال، كقولك: شربتِ الإبلُ حتى يجيءُ البعير يجرُّ بطنه. إلا أنها حال ماضية محكية.

[١١٦١] {أَلَا إِنَّ نَصْرَ اللهِ قَرِيبٌ} على إرادة القول، يعني فقيل لهم ذلك إجابة لهم إلى طِلْبتهم من عاجل النصر.

١٠ **٢١٥-﴿يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالأَقْرَبِينَ وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ﴾**

[١١٦٢] فإن قلت: كيف طابق الجواب السؤال في قوله {قُلْ مَا أَنفَقْتُم} وهم قد سألوا عن بيان ما ينفقون، وأجيبوا ببيان المصرف؟ قلت: قد تضمن قوله {مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ} بيان ما ينفقونه وهو كل خير، وبنى الكلام على ما هو أهم وهو بيان ١٥ المصرف؛ لأنّ النفقة لا يعتد بها إلا أن تقع موقعها. قال الشاعر:

إِنَّ الصَّنِيعَةَ لَا تَكُونُ صَنِيعَةً ۞ حَتَّى يُصَابَ بِهَا طَرِيقُ الْمصنَعِ

[١١٦٣] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: أنه جاء عمرو بن الجموح، وهو شيخ هِمّ وله مال عظيم فقال: ماذا ننفق من أموالنا، وأين نضعها؟ فنزلت. وعن السدي: هي منسوخة بفرض الزكاة. وعن الحسن: هي في التطوّع.

216. Hoşunuza gitmese de size savaş farz kılındı. Ama bakın, bir şey hoşunuza gitmediği halde sizin için hayırlı olabilir; bir şey de hoşunuza gittiği halde sizin için kötü olabilir. Siz bilmezsiniz, Allah bilir.

[1164] "Hoşunuza gitmese de…" Bu *kürh*, *kerâhet*ten gelme olup, bunun delili "bir şey hoşunuza gitmediği halde..." ifadesidir. Sonra bu ya mübalağa amaçlı olarak mastarın sıfat yerine konması esasına göre kerahet anlamına gelir ki; kadın şairin [Hansâ; (v.24/645)];

[Hatırladığında ise] bir ileri gitmek, bir geri![35]

dediğine benzer olarak, onların savaştan hiç hoşlanmamaları sebebiyle sanki savaş "hoşlanmama"nın ta kendisi olmakta, yahut bu hoşlanmama *ḥubz* [ekmek] mastarının *maḥbûz* [pişirilmiş] anlamına geldiği gibi mef'ûl mânasında bir fiil olmaktadır. Yani *"o savaş size mekruh gelse de"* demektir. Sülemî [v.412/1021] *du'f*^{un} ve *da'f*^{un} örneğindeki gibi fetha ile *kerh*^{un} şeklinde okumuş olup, bu kıraat savaşmanın mecburi oluşu anlamına gelmektedir. Bunun mecaz tariki üzere "zorlamak; mecbur kılmak" anlamına gelmesi de caizdir. Buna göre; sanki onlar savaşmaktan hiç hoşlanmamaları ve bunun kendilerine meşakkatli gelmesi sebebiyle buna icbar edilmişlerdir. Allah Teâlâ'nın; حملته امه كُرْهًا ووضعته كُرْهًا [Annesi onu ne zahmetlerle karnında taşıdı ve ne zahmetlerle doğurdu!] [Ahkāf 46/15] buyurması da bu anlamla ilgilidir. Allah Teâlâ'nın "Ama bakın, bir şey hoşunuza gitmediği halde sizin için hayırlı olabilir" buyurması insanların sorumlu kılındıkları şeyin bütününü kapsamaktadır. Zira nefisler sorumlu kılınmayı yadırgayıp, ondan kaçar ve bunun aksini severler. "Allah" sizin için neyin elverişli ve hayırlı olduğunu "bilir, ama siz" bunu "bilemezsiniz."

217. Sana haram aydan; onda savaşmaktan soruyorlar. De ki: Evet, onda savaşmak büyük bir günahtır... Ama Allah'ı nankörce inkâr etmek, O'nun yolundan ve Mescid-i Haram'dan (insanları) alıkoymak, halkını buradan çıkarmak Allah katında daha büyük günahtır. Fitne, adam öldürmekten beterdir. Güçleri yetse, sizi dininizden döndürünceye kadar sizinle 'aralıksız' savaşırlar. Sizden her kim dininden döner de inkârcı bir nankör olarak ölürse, bunların amelleri dünyada da âhirette de boşa gitmiştir. Bunlardır işte, Ateş'in sahipleri... Orada temelli kalacaklardır!

---

35 Yavrusu ölen devenin huzursuzluk ve kararsızlığı o kadar fazla ki, adeta deve "ileri-geri hareket ederek sergilenen huzursuzluğun bizzat kendisiymiş" gibi mübalağalı bir anlatıma yer verilmiştir. / ed.

٦١٢-﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ﴾

[١١٦٤] {وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ} من الكراهة، بدليل قوله {وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا} ثم إما أن يكون بمعنى الكراهة على وضع المصدر موضع الوصف مبالغة، كقولها:

٥ فَإِنَّمَا هِيَ إِقْبَالٌ وَإِدْبَارُ

كأنه في نفسه لفرط كراهتهم له؛ وإما أن يكون فُعلًا بمعنى مفعول كالخبز بمعنى المخبوز، أي وهو مكروه لكم. وقرأ السلمي بالفتح، على أن يكون بمعنى المضموم، كالضَّعف والضُّعف. ويجوز أن يكون بمعنى الإكراه على طريق المجاز، كأنهم أُكرِهوا عليه، لشدة كراهتهم له ومشقته عليهم. ومنه قوله تعالى

١٠ {حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا} [الأحقاف: ٥١]؛ وعلى قوله تعالى {وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا} جميعَ ما كلِّفوه، فإن النفوس تكرهه وتنفر عنه وتحب خلافه {وَاللَّهُ يَعْلَمُ} ما يصلحكم وما هو خير لكم {وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ} ذلك.

٢١٧-﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ

١٥ مِنَ الْقَتْلِ وَلا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتَّى يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ إِنِ اسْتَطَاعُوا وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[1165] Peygamber (s.a.) Abdullah b. Cahş'ı [v.3/624] Bedir harbinden iki ay önce Cemaziyelâhir ayında bir müfrezenin başında, içlerinde Amr b. Abdullah el-Hadramî ve beraberinde üç kişinin bulunduğu bir Kureyş kervanını gözetlemek üzere göndermişti. Bunlar [kervanbaşı] Amr'ı öldürüp, iki kişiyi de esir almış ve içinde Tāif ticaret kervanının da bulunduğu kervanı sürüp götürmüşlerdi. Bu Receb'in ilk günlerinde olmuşken, onlar bunu Cemaziyelâhir sanmışlardı. Bunun üzerine Kureyş: "Muhammed, korkanın güvende olduğu ve insanların bölük bölük maişetlerini tedarik etmeye koşuştuğu bir ay olan haram ayını helâl saydı [yasağını çiğnedi]" demişti. Peygamber (s.a.) kervanı alıkoymuş ve bu durum müfrezenin çok ağırına gitmiş ve "Tevbemizin kabulüne dair âyet inmedikçe yerimizden ayrılmayacağız!" demişlerdi ve Peygamber (s.a.) de kervanı ve esirleri iade etmişti. İbn Abbâs'dan [v.68/688] rivayet edildiğine göre; âyet inince Peygamber (s.a.) ganimeti almıştı. [KT.b] Âyetin mânası: "Sana inkârcılar yahut Müslümanlar haram ayda savaşmanın hükmünü soruyorlar..." şeklindedir [Bkz. İbn Hişâm, *Sîret*, s. 339 vd].

[1166] "O ayda savaşmaktan [soruyorlar]" kısmı, "ay"dan bedel-i iştimâl yani kapsayıcı bedeldir ["Sana haram aydan; 'haram ay' derken, yani o ayda savaşmaktan soruyorlar" şeklinde]. İbn Mes'ûd (r.a.)'ın kıraatinde عَنْ قِتَالٍ فِيهِ şeklinde yer almakta olup, bu tıpkı لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ "[Kavminin büyüklük taslayan ileri gelenleri,] güçsüz görülenlere -yani, onların arasındaki mü'minlere- … dediler." (A'râf 7/75) âyetinde olduğu gibi âmilin [harf-i cerin] tekrarlanması esasına dayanmaktadır. İkrime [v.105/723] ise şöyle okumuştur: … قَتْلٍ فِيهِ قُلْ قَتْلٌ فِيهِ كَبِيرٌ [… o ayda öldürmekten soruyorlar. De ki, evet, o ayda öldürmek büyüktür] yani büyük günahtır. Atā'dan [v.732] gelen rivayete göre kendisine haram ayda savaşmaktan sorulmuş da, Allah'a yemin ederek, insanların Harem mıntıkasında ve haram ayda cenk etmelerinin helâl olmayacağını; ancak bu yerde ve bu ayda kendileriyle savaşılması hâlinin istisna olduğunu; [dolayısıyla] âyetin neshinin söz konusu olmadığını söylemiştir. Ekseriyetin görüşü ise âyetin "... Artık Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün!" [Tevbe 9/5] âyetiyle neshedildiği doğrultusundadır.

[1167] و صدٌّ عن سبيل الله [Allah yolundan alıkoymak] mübtedâ olup, أَكْبَرُ [daha büyük günahtır] ifadesi de onun haberidir. Yani Kureyş büyüklerinin Allah'ın yolundan ve Mescid-i Haram'dan alıkoymaları, Allah'ı inkâr etmeleri ve Mescid-i Haram halkını, yani Allah Resulü ile mü'minleri buradan çıkarmaları "Allah katında" o müfrezenin haram ayda hata yoluyla ve zan esasına göre savaş adına yaptıkları şeylerden "daha büyük günahtır. Fitne" yani [kişiyi haksız yere vatanından] çıkarma ve şirk koşma [da adam öldürmekten beterdir].

[١١٦٥] بعث رسول الله ﷺ عبد الله بن جحش على سرية في جُمادى الآخرة قبل قتال بدر بشهرين ليترصد عيرًا لقريش فيها عمرو بن عبد الله الحضرمي وثلاثة معه، فقتلوه وأسروا اثنين واستاقوا العير وفيها من تجارة الطائف. وكان ذلك أول يوم من رجب وهم يظنونه من جمادى الآخرة، فقالت قريش: قد استحل محمد الشهر الحرام شهرًا يأمن فيه الخائف ويَبْذَعِرّ فيه الناس إلى معايشهم فوقف رسول الله ﷺ العير، وعظم ذلك على أصحاب السرية وقالوا: ما نبرح حتى تنزل توبتُنا. وردّ رسول الله ﷺ العير والأسارى، وعن ابن عباس ﷺ: لما نزلت أخذ رسول الله ﷺ الغنيمة. والمعنى: يسألك الكفار أو المسلمون عن القتال في الشهر الحرام.

[١١٦٦] و{قِتَالٍ فِيهِ} بدل الاشتمال من الشهر. وفي قراءة عبد الله عَنْ قتال فيه، على تكرير العامل، كقوله {لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ} [الأعراف: ٧٥] وقرأ عكرمة قَتْلٍ فيه قل قتلٌ فيه كبير، أي إثم كبير. وعن عطاء: أنه سئل عن القتال في الشهر الحرام؛ فحلف بالله ما يحل للناس أن يغزوا في الحرم ولا في الشهر الحرام إلا أن يقاتَلوا فيه، وما نسخت. وأكثر الأقاويل على أنها منسوخة بقوله {فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ} [التوبة: ٥].

[١١٦٧] {وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللهِ} مبتدأ و{أَكْبَرُ} خبره، يعني وكبائر قريش من صدّهم عن سبيل الله وعن المسجد الحرام، وكفرهم بالله وإخراج أهل المسجد الحرام وهم رسول الله والمؤمنون {أَكْبَرُ عِنْدَ اللهِ} مما فعلته السرية من القتال في الشهر الحرام على سبيل الخطأ والبناء على الظن. {والفتنة} الإخراج أو الشرك.

[1168] والمسجدِ الحرامِ ifadesi, عن سبيلِ اللهِ üzerine atfedilmiş olup, bunun وكفرٌ بهِ'deki zamire atfedilmesi caiz değildir. "...sizinle... aralıksız savaşırlar" ifadesi inkârcıların Müslümanlara olan düşmanlıklarının ve onları dinlerinden döndürünceye *kadar* bundan vazgeçmeyeceklerini haber vermektedir.
5 حَتَّى edatının mânası sebebi beyan etmekte olup, bu tıpkı senin; *fulân*^{un} *ya'budu'llāh*^{e} *hattâ yedhule'l-cennet*^{e} [Falanca cennete gitmek için Allah'a kulluk ediyor] demene benzer. Yani "sizi dininizden döndür*mek için* sizinle savaşacaklardır" demektir. "Güçleri yetse" ifadesiyle, onların güç yetirebilmeleri uzak görülmüş olmaktadır; tıpkı bir kişinin, düşmanına; *in zafirte bî fe-lâ tubkı 'aleyye*
10 [Beni ele geçirirsen, sağ bırakma beni!] demesi gibidir ki, adam bununla düşmanının, asla kendisini ele geçiremeyeceğini ifade etmiş olmaktadır.

[1169] "Sizden her kim" kendi dininden onların dinine "döner" ve döndüğü dine göre onlara boyun eğer "de" mürted olarak "ölürse, bunların amelleri," dünyada İslâm nimetleri ve bu nimetlerin devamlılığının yanı sıra, mürted
15 olarak öldükleri için, mürtedliğin oluşmasına bağlı olarak ahiret sevabı adına Müslümanların lehine olan şeyleri kaçırmaları sebebiyle "dünyada da âhirette de boşa gitmiştir." Şâfi'î *Rahimehullāh*'a [v.204/820] bu âyeti dinden dönmenin, kişi bu hâl üzere ölmedikçe amelleri iptal etmeyeceğine delil getirmiştir. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a [v.150/767] göre ise bu kişi tekrar Müslümanlığa dönse
20 bile dinden dönme amelleri iptal eder.

218. İman edenler, hicret edenler, Allah yolunda cihad edenler; işte bunlar bel bağlarlar Allah'ın rahmetine... Allah da bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1170] "İman edenler, hicret edenler..." Rivayet edildiğine göre Abdullah
25 b. Cahş [3/625] ve arkadaşları [Amr b. Abdullah] el-Hadramî'yi öldürdüklerinde, bir topluluğun onların günahtan kurtulsalar bile hiç sevap alamayacaklarını zannetmeleri üzerine bu âyet inmiştir. "İşte bunlar bel bağlarlar Allah'ın rahmetine..." Katâde'nin [v.117/735] şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bu kimseler şu ümmetin en hayırlılarıdır. Daha sonra Allah onları sizin işittiğiniz gibi Allah'ın
30 rahmetine bel bağlayan kimseler kılmıştır. Şu gerçektir ki, beklentisi olan talip olur, korkan ise kaçar.

219. Sana içkiden ve kumardan soruyorlar. De ki: İkisinde de hem büyük bir günah hem de insanlar için birtakım (zahirî) faydalar vardır. Ama günahı faydasından büyüktür... Ayrıca, sana 'ne'yi infak edecek-
35 **lerini soruyorlar. İhtiyacınızdan arta kalanı, de... Allah size âyetlerini böyle açıklıyor ki düşünesiniz.**

[١١٦٨] {وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} عطف على {سَبِيلِ اللّٰهِ}، ولا يجوز أن يعطف على الهاء في {بِهِ}. {وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ} إخبار عن دوام عداوة الكفار للمسلمين وأنهم لا ينفكون عنها حتى يردّوهم عن دينهم. وحتى معناها التعليل كقولك: فلان يعبد اللّٰه حتى يدخل الجنة، أي يقاتلونكم كي يردّوكم. و{إِنِ اسْتَطَاعُوا} استبعاد لاستطاعتهم، ٥ كقول الرجل لعدوّه: إن ظفرتَ بي فلا تُبقِ عليَّ. وهو واثق بأنه لا يُظفَر به.

[١١٦٩] {وَمَن يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ} ومن يرجع عن دينه إلى دينهم ويطاوعْهم على ردّه إليه {فَيَمُتْ} على الردّة {فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ} لما يفوتهم بإحداث الردة مما للمسلمين في الدنيا من ثمرات الإسلام، وباستدامتها والموت عليها من ثواب الآخرة. وبها احتج الشافعي على أن الردّة لا تُحبِط الأعمال حتى ١٠ يموت عليها؛ وعند أبي حنيفة أنها تُحبِطها، وإن رجع مسلمًا.

٢١٨-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١١٧٠] {إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا} روي أن عبد اللّٰه بن جحش وأصحابه حين قتلوا الحضرمي، ظنّ قوم أنهم إن سلموا من الإثم فليس لهم أجر، فنزلت ١٥ {أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَةَ اللّٰهِ}. وعن قتادة: هؤلاء خِيار هذه الأمّة، ثم جعلهم اللّٰه أهل رجاء كما تسمعون، وإنه من رَجا طلَبَ، ومن خاف هرَبَ.

٢١٩-﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ﴾

[1171] İçki hakkında dört âyet inmiştir: “Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümlerden de hem sarhoş edici bir içki hem de güzel bir rızık elde edersiniz.” [Nahl 16/67] âyeti Mekke’de inmiştir. Zira Müslümanlar bunu içiyorlardı ve bu onlara helâldi. Sonraları Hazret-i Ömer, Mu‘âz [v.17/638] ve bir grup sahabinin; “Ya Rasûlâllah! Şarap hakkında bize fetva verin, çünkü aklı gideriyor, malı yok ediyor.” demeleri üzerine “İkisinde de hem büyük bir günah hem de insanlar için birtakım (zahirî) faydalar vardır” âyeti indi. Bunun üzerine bir grup insan şarabı içti, diğerleri ise bunu bıraktı. Sonra Abdurrahman b. Avf [v.32/652] bir grup insan davet edip, içki içtiler ve sarhoş oldular. Nihayet biri imam olup, قل يا أيها الكافرون أعبد ما تعبدون [De ki: Ey Kâfirler! Ben sizin taptıklarınıza *taparım*] şeklinde okudu. Bunun üzerine “Ey iman edenler! Sarhoşken namaza yaklaşmayın!” [Nisâ 4/43] âyeti indi. Böylece içki içenler bunu azalttılar. Yine bir ara, İtbân b. Mâlik [v.50/670], içlerinde Sa‘d b. Ebû Vakkās’ın [v.55/675] da bulunduğu bir topluluğu davet etmişti. Bunlar içip sarhoş olunca, karşılıklı fahriye [övgü şiirleri] okuyup övünmeye, atışmaya başladılar. Nihayet Sa’d Ensār’ı hicveden bir şiir okuyunca, Ensār’dan biri ona bir deve çene kemiğiyle vurup, kemiği görünecek derecede başını yardı. Sa‘d da Peygamber (s.a.)’e şikâyette bulundu. Bunun üzerine Ömer (r.a.); “Allah’ım! Şarap hakkında bize şifa bahşedecek [apaçık] bir açıklama lütfet!” diye dua etti. Nihayet “Ey iman edenler! İçki, kumar... şeytan işi birer pisliktir … artık vazgeçersiniz herhalde?” [Mâide 5/90-91] âyetleri indi; bunun üzerine Ömer; “Vazgeçtik ya Rab!” demişti. Rivayete göre Ali (r.a.) da; “Bir kuyuya bir damla içki düşse ve o kuyunun yerinde bir *minare* yapılsa o minarede ezan okumam. O damla bir göle düşse, sonra o göl kuruyup, yerinde ot bitse o otu hayvanlarıma otlatmam!” demiştir. İbn Ömer (r. anhumâ)’nın [v.73/692] da: “Eğer parmağımı onun içine soksaydım o parmak bana tâbi [ait] olmazdı [kesip atardım]!” dediği kendisinden rivayet edilmiştir. İşte gerçek iman!.. Onlar Allah’tan hakkıyla sakınan kimselerdi.

[1172] *Hamr* [الخمر] üzüm suyundan elde edilen, kaynayıp yoğunlaşan ve köpüğünü atan şeyin adıdır ki, haramdır. Pişmemiş kuru üzüm ve hurmanın suda ıslatılarak mayalandırılmışı da bunun gibidir. Şayet bunlar üçte ikisi buharlaşıncaya kadar pişirilip, sonra kaynatılır ve yoğunlaşırsa murdarlığı ve şeytanın payı yok olup gider ve Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*’a [v.150/767] göre kişi bunu içmekle eğlence ve şenlik amaçlamadığında, sarhoş etmeyecek kadar içilmesi helâldir. Ebû Hanîfe’nin bir talebesinin; “Bana göre bunun helâl olduğunu defalarca söylemem, haram olduğunu bir kere söylemekten daha hoş gelir. Ama gökten düşüp lime lime olmam, benim için ondan bir katre yudumlamaktan daha hoştur!” dediği rivayet edilmiştir.

[١١٧١] نزلت في الخمر أربع آيات؛ نزلت بمكة {وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا} [النحل: ٦٧] فكان المسلمون يشربونها وهي لهم حلال. ثم إن عمر ومعاذًا ونفرًا من الصحابة قالوا: يا رسول الله، أفتِنا في الخمر، فإنها مذهبة للعقل مسلبة للمال، فنزلت: {فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ}. فشربها قوم وتركها آخرون. ٥ ثم دعا عبد الرحمن بن عوف ناسًا منهم فشربوا وسكروا، فأمّ بعضهم فقرأ: قل يا أيها الكافرون أعبد ما تعبدون، فنزلت: {لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى} [النساء: ٤٣] فقلَّ من يشربها. ثم دعا عِتْبان بن مالك قومًا فيهم سعد بن أبي وقاص فلما سكروا افتخروا وتناشدوا حتى أنشد سعد شعرًا فيه هجاء الأنصار فضربه أنصاري بلَحْي بعير فشجّه مُوضحةً، فشكا إلى رسول الله ﷺ. فقال عمر: اللهم بين لنا في الخمر بيانا ١٠ شافيًا، فنزلت {إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ} إلى قوله {فَهَلْ أَنْتُمْ مُنتَهُونَ} [المائدة: ٩٠-٩١]. فقال عمر رضي الله عنه: انتهينا يا رب. وعن عليّ رضي الله عنه: لو وقعت قطرة في بئر فبنيت مكانها منارة لم أؤذن عليها، ولو وقعت في بحر ثم جفّ ونبت فيه الكلأ لم أرعه. وعن ابن عمر رضي الله عنهما: لو أدخلت أصبعي فيه لم تتبعني. وهذا هو الإيمان حقًّا، وهم الذين اتقوا الله حق تقاته.

١٥ [١١٧٢] والخمر: ما غلى واشتدّ وقَذف بالزَّبَد من عصير العنب، وهو حرام، وكذلك نقيع الزبيب أو التمر الذي لم يطبخ، فإن طبخ حتى ذهب ثلثاه ثم غلى واشتدّ ذهب خُبثه ونصيب الشيطان، وحلّ شربه ما دون السكر إذا لم يقصد بشربه اللّهو والطرَبُ عند أبي حنيفة. وعن بعض أصحابه: «لَأن أقول مرارًا هو حلال، أحبّ إليّ من أن أقول مرة هو حرام، ولَأن أخرّ من السماء فأتقطع قطعًا أحبّ إليّ من أن أتناول منه قطرة!»

Ekseri Fıkıh âlimlerine göre bu da tıpkı içki gibi haramdır. Her içki türünün sarhoş eden tüm oranları da bunun gibidir. İçkinin *hamr* [örtme] diye isimlendirilişi, aklı ve temyiz gücünü perdelediği içindir. Tıpkı bu ikisini engellediği için *sekr* [engelleme] diye de isimlendirilişi gibi. Bunun *hamerahû hamr*^{an} [onu örttü] şeklindeki kullanımdan yola çıkarak mastar sıygasıyla isimlendirilişi sanki mübalağa amaçlıdır. *Meysir* ise *yesera* fiilinin [mimli] mastarı olup, "kumar" demektir. Tıpkı *va'ade* fiilinden *mev'id* ve *race'a* fiilinden *merci'* mastarının gelmesi gibi. *Yesertehû* [onunla kumar oynadın] denir. Bunun *yusr* [kolaylık] kökünden türetilmiş olması, herhangi bir uğraş ve yorulma söz konusu olmaksızın adamın malının kolayca ve suhuletle alınması sebebiyledir. Yahut bunun *yesâr* [zenginlik] kökünden türetilmiş olması o kişinin zenginliğinin soyulup alınması sebebiyledir. İbn Abbâs'dan [v.68/688] rivayet edildiğine göre Cahiliye devrinde insanlar aileleri ve malları üzerine kumar oynarlarmış. Şair;

> Beni bir kumar kazancı gibi aralarında üleşirlerken, dağ geçidinde kendilerine diyordum ki;
>
> [Benim Zehdem'in binicisinin oğlu olduğumu bilmiyor musunuz?]

demiştir ki bu, "Kumarcıların kumar kazancına ettikleri muameleyi bana yaparlarken" demektir.

[1173] **Şayet** " [Âyetin bahsettiği bu] kumar nasıl oynanıyordu?" **dersen, şöyle derim:** On adet fal okları vardı; *fezz, tev'em, rakīb, hils, nâfis, musbil, mu'allâ, menîh, sefîh* ve *vağd*. Bunlardan her birinin, kesip on parçaya -bir görüşe göre de yirmi sekiz parçaya- ayırdıkları bir deveden belli bir payı vardı. Sadece üç tane okun payı olmazdı ki, bunlar da *menîh, sefîh* ve *vağd* idi. Nitekim bir şair şöyle demiştir:

> Benim dünyada birkaç okum var; ama hiçbirinde kâr yok; *vağd, sefîh ve menîh*tir adları!

Bunlardan *fezz* için bir, *tev'em* için iki, *rakīb* için üç, *hils* için dört, *nâfis* için beş, *musbil* için altı, *mu'allâ* içinse yedi hisse tahsis edilmişti. Onlar bu okları bir kabın içine koyup, bunu âdil birinin önüne bırakırlardı. Sonra bu kişi okları karıştırır ve elini daldırıp, tek tek şahıs ismi okuyarak bu okları torbadan çekerdi. Kime nasibi olan oklardan biri çıkarsa o kişi bu okta yazılı olan hisseyi alır; kime de nasipsiz oklardan biri çıkarsa o kişi hiçbir şey alamaz ve bütün bir devenin fiyatını üstlenirdi. Onlar bu hisseleri fakirlere verir, onlardan yemez ve bunu yapmakla övünürlerdi. Kumara katılmayanı da kınar ve onu *berem* [kumar kaçkını] diye isimlendirirlerdi.

وعند أكثر الفقهاء هو حرام كالخمر، وكذلك كل ما أسكر من كل شراب. وسميت خمرًا لتغطيتها العقل والتمييز، كما سميت سكرًا لأنها تسكرهما، أي تحجزهما، وكأنها سميت بالمصدر من خمره خمرًا، إذا ستره، للمبالغة. والميسر: القمار، مصدر من يَسَرَ، كالموعد والمرجع من فعلهما. يقال: يَسَرتُه، إذا قمرته. واشتقاقه من اليسر، لأنه أخذ مال الرجل بيسر وسهولة من غير كدٍّ ولا تعب؛ أو من اليسار، لأنه سلب يساره. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: كان الرجل في الجاهلية يخاطر على أهله وماله قال:

أَقُولُ لَهُمْ بِالشِّعْبِ إِذْ يَيْسِرُونَنِي [أَلَمْ تَيْأَسُوا أَنِّي ابْنُ فَارِسِ زَهْدَمِ]

أي يفعلون بي ما يفعل الياسرون بالميسور.

[١١٧٣] فإن قلت: كيف صفة الميسر؟ قلت: كانت لهم عشرة أقداح، وهي: الأزلام والأقلام، والفَذّ، والتوأم، والرقيب، والحِلْس، والنافِس، والمُسْبِل، والمعلى والمَنِيح والسفيح، والوَغْد. لكل واحد منها نصيب معلوم من جزور ينحرونها ويجزؤنها عشرة أجزاء. وقيل: ثمانية وعشرين إلا لثلاثة، وهي المنيح والسفيح والوغد. ولبعضهم:

لِيَ في الدُّنْيَا سِهَامٌ ❁ لَيْسَ فِيهِنَّ رَبِيحُ

وَأَسَامِيهِنَّ وَغْدٌ ❁ وَسَفِيحٌ وَمنِيحُ

للفذ سهم، وللتوأم سهمان، وللرقيب ثلاثة، وللحلس أربعة، وللنافس خمسة، وللمسبل ستة؛ وللمعلى سبعة؛ يجعلونها في الربابة وهي خريطة، ويضعونها على يدي عَدْل، ثم يُجَلْجِلها ويدخل يده فيُخرج باسم رجلٍ رجلٍ قِدْحا منها. فمن خرج له قدح من ذوات الأنصباء أخذ النصيب المرسوم به ذلك القدحُ. ومن خرج له قدح مما لا نصيب له لم يأخذ شيئًا وغُرِّم ثمنَ الجزور كلَّه. وكانوا يدفعون تلك الأنصباء إلى الفقراء ولا يأكلون منها. ويفتخرون بذلك ويذمون من لم يدخل فيه، ويسمونه البَرَم.

Tavla, satranç vb. kumar türleri de *meysir* hükmündedir. Peygamber (s.a.)'in: "Şu iki uğursuz oyundan sakının! Zira bunlar Acem kumarlarındandır" buyurduğu rivayet edilmiştir [KT.b]. Ali (r.a.)'dan da tavla ve satrancın kumar sayıldığı rivayet edilmiştir. İbn Sîrîn'in [v.110/729]; "Sakınca barındıran her şey bir çeşit kumardır" dediği rivayet olunmuştur [KT.b].

[1174] Âyetin mânası "Sana birbirlerinden alıp verdikleri bu iki şeyi [içki ve kumarı] soruyorlar" şeklinde olup, delili şudur: "De ki: İkisinde de hem büyük bir günah hem de insanlar için birtakım (zahirî) faydalar vardır. Ama bu ikisinin" karşılıklı alınıp verilmesindeki "günahı"n cezası "faydasından büyüktür." Bu fayda da her ikisinde mündemiç bulunan; içki içme, kumar, coşkulu eğlenceler, gençlerle dostluk ve işret etme imkânı bulma, onların yiyecek, içecek ve ikramlarından nasiplenme, kumar sayesinde mal kapma ve kumar kaçkınlarına karşı övünme sayesinde alınan keyiflerdir.

[1175] Âyet peltek Se ile إِثْمٌ كَثِيرٌ [çok günah] şeklinde de okunmuştur. Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654] kıraatinde ise وإثمهما أقْرَبُ... [Ama günahları yararlarından daha yakındır] şeklinde yer almıştır. Günahın çokluğu içkici ve kumarcıların bu ikisinin özünde pek çok yönden günah kazanmaları anlamına gelir.

[1176] "İhtiyacınızdan artakalanı [de!]." *'Afv* meşakkatin karşıtı olup, kişinin yaptığı infakın kendi tarafından meşakkat ve çaba harcama derecesine ulaşmış olmayanıdır. Şair şöyle demiştir:

> Benim huylarımdan kolay ve yumuşak olanı [seçip] al ki, sevgimin devamlılığını sağlamış olasın. Gazaba geldiğimde ise bu hiddetli hâlimde [bana karşı] konuşup durma!

Yumuşak araziye de *'afv* denir. [Âyette] العَفْوُ ve العَفْوَ şeklinde hem ref' hem de nasb ile okunmuştur.

[1177] Rivayet edildiğine göre; bir kişi gazaların birinde payına düşen altın yumurta misali bir şeyi Peygamber (s.a.)'e getirip, "Bunu benden bir sadaka olarak kabul et" demiş, Peygamber ise o kişiden yüz çevirmişti. Adam Peygamber'e sağ taraftan gelip aynısını söylemiş, Peygamber tekrar ondan yüz çevirmişti. Adam bu sefer Peygamber'e sol taraftan gelip, yine aynısını söyleyince, Hazret-i Peygamber ondan yüz çevirmiş ve hiddetli bir şekilde; "Getir onu!" deyip, miğferi almış ve onu adama öyle bir fırlatmıştı ki, adama değseydi mutlaka ya başını yarar veya [bir tarafını] yaralardı. Sonra şöyle buyurdu: "Sizden biriniz bütün malını getirip bağışlıyor ve oturup insanlara avuç açıyor. Sadaka, fazla maldan verilir." [*Ebû Dâvûd,* "Zekât", 39]

وفي حكم الميسر: أنواع القمار، من النرد والشَّطْرَنْج وغيرهما. وعن النبي ﷺ: «إياكم وهاتين اللعبتين المشؤمتين فإنهما من ميسر العجم.» وعن عليّ رضي الله عنه: أنّ النرد والشطرنج من الميسر؛ وعن ابن سيرين: كل شيء فيه خطر فهو من الميسر.

٥ [١١٧٤] والمعنى: يسألونك عما في تعاطيهما، بدليل قوله تعالى {قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ}، {وَإِثْمُهُمَا} وعقاب الإثم في تعاطيهما. {أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا} وهو الالتذاذ بشرب الخمر والقمار، والطرب فيهما، والتوصل بهما إلى مصادقات الفتيان ومعاشرتهم، والنيل من مطاعمهم ومشاربهم وأعطياتهم، وسلب الأموال بالقمار، والافتخار على الأبرام.

١٠ [١١٧٥] وقرئ إثم كثير بالثاء، وفي قراءة أبيّ وإثمهما أقرب. ومعنى الكثرة: أن أصحاب الشرب والقمار يقترفون فيهما الآثام من وجوه كثيرة.

[١١٧٦] {اَلْعَفْو} نقيض الجهد؛ وهو أن ينفق مالًا يبلغ إنفاقه منه الجهد واستفراغ الوسع، قال:

خُذِى العَفْوَ مِنِّى تَسْتَدِيمِى مَوَدَّتِى ۞ وَلاَ تَنْطِقِى فِى سَوْرَتِى حِينَ أَغْضَبُ

١٥ ويقال للأرض السهلة: العفو. وقرئ بالرفع والنصب.

[١١٧٧] وعن النبي ﷺ: أنّ رجلًا أتاه ببيضة من ذهب أصابها في بعض المغازي فقال: خذها مني صدقة، فأعرض عنه رسول الله ﷺ؛ فأتاه من الجانب الأيمن فقال مثله فأعرض عنه، ثم أتاه من الجانب الأيسر فأعرض عنه؛ فقال: «هاتها» مغضبًا، فأخذها فخذفه بها خذفًا لو أصابه لشجه أو عقره، ثم قال: «يجيء أحدكم بماله كله

٢٠ يتصدّق به، ويجلس يتكفف الناس؛ إنما الصدقة عن ظهر غنىً!»

220. Dünyayı da Âhireti de (yani, işin hem önünü hem de sonunu)... Sana yetimlerden de soruyorlar. De ki: Onlar için ıslah (yani, onların işini en uygun biçimde çekip çevirmek, Allah korkusu saikiyle onları kaderlerine terketmekten) daha hayırlıdır. Eğer kendileriyle bir arada yaşıyorsanız, onlar sizin kardeşlerinizdir. Kimin bozucu kimin düzeltici olduğunu Allah bilir!.. Allah dileseydi, sizi mutlaka zahmete sokardı. Allah, gerçekten 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

[1178] Âyet ya [bir önceki âyetin sonu olan] "düşünesiniz" fiiliyle ilintilidir ki, buna göre mâna; "Ta ki, her iki dünyayı ilgilendiren şeyleri düşünesiniz de, -nafaka konusunda kolayca verilenin meşakkatle verilenden daha elverişli olduğunu size açıkladığıma benzer şekilde- sizin için en elverişli olana tutunasınız" şeklinde yahut "Ta ki, her iki dünya hakkında düşünesiniz de bu ikisinin menfaatleri en sürekli ve en çok olanını tercih edesiniz" şeklinde olur. Bunun "Ama günahları yararlarından büyüktür" [Bakara 2/219] ifadesine gönderme olarak, mânanın; "Ama günahları yararlarından büyüktür. Ta ki, günahın âhiretteki cezasını ve dünyadaki yararını düşünesiniz de, böylece peşin menfaati büyük cezalandırmadan kurtulmaya tercih etmeyesiniz" şeklinde olması da caizdir. Veya âyet [yine bir önceki âyette yer alan] "açıklıyor" fiiliyle ilintilidir. Buna göre mâna; "Allah size her iki dünyanın durumu ve bu ikisine taalluk eden hususlara ilişkin âyetleri açıklıyor ki, bu sayede düşünesiniz" şeklinde yapılanır.

[1179] "Haksız yere yetim malı yiyenler..." [Nisâ 4/10] âyeti inince insanlar yetimlerden uzak durup, onlardan sakınır oldular ve onlarla içli dışlı; birlikte yaşamayı, mallarını idare etmeyi ve maslahatlarına özen göstermeyi terkettiler. Bu da onlara ağır gelmiş ve ciddi sıkıntıya sokmuştu. İşte buna binaen şöyle buyruldu: "[Ey Muhammed!] De ki: Onların durumlarını düzeltmek" yani ıslah amaçlı olarak onlara ve mallarına müdahalede bulunmanız onlardan uzak durmanızdan "daha hayırlıdır. Eğer kendileriyle bir arada yaşar" ve onlarla hoş geçinip, kendilerinden uzak durmaz"sanız, onlar da sizin" din "kardeşlerinizdir." Kardeşe düşen ise kardeşiyle iç içe birlikte yaşamasıdır. Burada iç içe birlikte yaşamak hısımlık anlamına hamledilmiştir. "Kimin bozucu kimin düzeltici olduğunu Allah bilir!" Yani onlara ifsat ve ıslah amaçlı müdahalede bulunacak olan kimse Allah'a gizli kalmaz. Allah ona müdahalesine göre karşılığını verecektir. Şu hâlde Allah'tan sakının ve ıslahın dışında bir arayışa girmeyin! "Allah dileseydi, sizi mutlaka zahmete" meşakkate ve zora "sokardı" ve onlara müdahale etmeyi size serbest kılmazdı.

٢٢٠-﴿فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى قُلْ إِصْلاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لأَعْنَتَكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

[١١٧٨] {فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ} إمّا أن يتعلق بتتفكرون، فيكون المعنى: لعلكم تتفكرون فيما يتعلق بالدارين؛ فتأخذون بما هو أصلح لكم؛ كما بينت لكم أنّ العفو أصلح من الجهد في النفقة، أوتتفكرون في الدارين فتؤثرون أبقاهما وأكثرَهما منافع. ويجوز أن يكون إشارة إلى قوله {وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا} لتتفكروا في عقاب الإثم في الآخرة والنفع في الدنيا. حتى لا تختاروا النفع العاجل على النجاة من العقاب العظيم. وإمّا أن يتعلق بِيُبَيِّنُ، على معنى: يبين لكم الآيات في أمر الدارين وفيما يتعلق بهما لعلكم تتفكرون.

[١١٧٩] لما نزلت {إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا} [النساء: ١٠] اعتزلوا اليتامى وتحاموهم وتركوا مخالطتهم والقيامَ بأموالهم والاهتمامَ بمصالحهم، فشقّ ذلك عليهم وكاد يوقعهم في الحرج فقيل: {إِصْلاَحٌ لَهُمْ خَيْرٌ} أي مداخلتهم على وجه الإصلاح لهم ولأموالهم خير من مجانبتهم. {وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ} وتعاشروهم ولم تجانبوهم فهم {إِخْوَانُكُمْ} في الدين، ومن حق الأخ أن يخالط أخاه، وقد حُملت المخالطةُ على المصاهرة. {واللهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ} أي لا يخفى على الله من داخَلَهم بإفساد وإصلاح فيجازيه على حسب مداخلته، فاحذروه ولا تتَحَرَّوا غير الإصلاح {وَلَوْ شَاءَ اللهُ لَأَعْنَتَكُمْ} لحملكم على العَنَتِ وهو المشقة، وأحرجكم فلم يطلق لكم مداخلتهم.

[1180] Tāvûs [b. Keysân; v.106/725] قُلْ إِصْلَاحٌ إِلَيْهِمْ şeklinde okumuş olup, bu okuyuş "salâhı onlara ulaştırmak" anlamına gelir. Yine [şaz olarak] Hemze atılıp, harekesi Lâm'a nakledilerek لَاعْنَتَكُمْ / *le-'netekum* şeklinde de okunmuştur. Nitekim فلاَ إِثْمَ عَلَيْهِ [Bakara 2/173] âyeti de [iki sakin harfin buluşmaması için] benzer şekilde فَلَا اثْمَ عَلَيْهِ / *fe-le'sme 'aleyhi* şeklinde okunmuştur.

[1181] "Allah, gerçekten" kullarını meşakkate ve zora sokmaya gücü yetecek derecede bir galibiyeti haiz olup "mutlak izzet sahibidir ve" fakat O, kullarının takat kapsamı dışında kalan şeyle sorumlu tutmayacak derecede de "hikmet sahibidir."

221. Müşrik kadınları, iman edinceye kadar nikâhlamayın. İmanlı bir cariye müşrik bir kadından o hoşunuza gitse de daha iyidir. Müşrik erkeklere, iman edinceye kadar kız vermeyin. İmanlı bir köle, müşrik bir erkekten o hoşunuza gitse de daha iyidir. Çünkü bunlar (söz, hâl ve hareketleriyle) sizi Ateş'e çağırırlar. Allah ise kendi izniyle (ve izin verdiği elçiler aracılığıyla) Cennet'e ve bağışlanmaya çağırır. O, insanlara âyetlerini açık-seçik bildiriyor ki düşünüp ders çıkarsınlar.

[1182] ولا تَنْكِحُوا [Nikâhlamayın] ifadesi Tâ'nın zammesiyle ولا تُنْكِحُوا şeklinde de okunmuş olup, ilki; "O müşrik kadınlarla evlenmeyin"; diğeri ise "O müşrik kadınları [Müslüman erkeklerle] evlendirmeyin" anlamına gelir. Burada müşrik kadınlar dâr-ı harpte bulunan kadınlar demek olup, âyetin hükmü sabittir [neshedilmemiştir]. Bu müşrik kadınların, dâr-ı harptekilerle Ehl-i Kitab'a ait kadınların yekûnu olduğu da söylenmiştir. Çünkü "Yahudiler; "Üzeyir Allah'ın oğludur." dediler. Hıristiyanlar da "Mesih Allah'ın oğludur." dediler. Bu, onların -nankörce inkâr eden öncekilerin sözünü taklit ederek- ağızlarına persenk ettikleri kendi sözleridir! (Aslı astarı yoktur!) Allah kahretsin bunları! Nasıl da ters-yüz ediliyorlar?! Allah'tan başka haham ve rahiplerini de 'rab' edinmekteler, Meryemoğlu Mesih'i de... Oysa bunlara emredilen, tek tanrıdan başkasına kulluk etmemekti; (o Tanrı ki) kendisinden başka tanrı yoktur; şirk koştukları şeylerden münezzehtir" [Tevbe 9/30-31] âyetlerinden ötürü Ehl-i Kitap şirk ehlinden sayılır. Bu âyet [Ehl-i Kitap kadınlarını kapsaması hâlinde] "sizden önce kitap verilenlerden iffetli kadınlar da… [size helâldir]" [Mâide 5/5] âyetiyle neshedilmiştir. Zira Mâide sûresi bütünüyle sabit / kesin olup, ondan hiçbir şey katiyen neshe uğramamıştır ki, bu İbn Abbâs [v.68/688] ve Evzâ'î'nin [v.157/774] de görüşüdür.

[١١٨٠] وقرأ طاوس قل إصلاح إليهم؛ ومعناه إيصال الصلاح. وقرئ لَاعْنَتَكم، بطرح الهمزة وإلقاء حركتها على اللام، وكذلك {فَلَا اثْمَ عَلَيْهِ}.

[١١٨١] {إِنَّ اللهَ عَزِيزٌ} غالب يقدر على أن يُعنِت عباده ويُحرِجهم ولكنه {حَكِيمٌ} لا يكلف إلا ما تتسع فيه طاقتهم.

٥ ٢٢١-﴿وَلا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمِنَّ وَلأَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَلَوْ أَعْجَبَتْكُمْ وَلا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّى يُؤْمِنُوا وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَلَوْ أَعْجَبَكُمْ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَاللَّهُ يَدْعُوَ إِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِإِذْنِهِ وَيُبَيِّنُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾

[١١٨٢] {وَلَا تَنْكِحُوا} وقرئ بضم التاء، أي لا تتزوّجوهنّ أو لا تُزَوِّجوهن.

١٠ والْمُشْرِكَات الحربيات، والآية ثابتة. وقيل المشركات الحربيات والكتابيات جميعًا، لأن أهل الكتاب من أهل الشرك، لقوله تعالى {وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللهِ} إلى قوله تعالى {سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ} [التوبة: ٣١]، وهي منسوخة بقوله تعالى {وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ} [المائدة: ٥]. وسورة المائدة كلها ثابتة لم ينسخ منها شيء قط. وهو قول ابن عباس والأوزاعي.

[1183] Rivayete göre Peygamber (s.a.) Mersed b. Ebû Mersed el-Ğanevî'yi [v.3/625] bir grup Müslümanı Medine'ye getirmesi için Mekke'ye göndermişti. Mersed Cahiliye devrinde 'Anâk isimli bir kadına âşıktı. Kadın Mersed'e gelerek: "Neden başbaşa kalmıyoruz?" deyince, Mersed; "Allah müstahakkını versin! İslâm aramıza engel koydu!" dedi. Kadın; "Peki, benimle evlenmene bir yol yok mu?" deyince, Mersed; "Evet, var; fakat Peygamber (s.a.)'e dönüp, durumumla ilgili kendisiyle müşaverede bulunmam lâzım" demiş ve nihayet Peygamber (s.a.)'e danışınca bu âyet inmiştir. (*Tirmizî*, "Tefsir", 25)

[1184] "İmanlı bir cariye" ister hür ister köle olsun; imanlı bir kadın, keza imanlı bir köle; bütün insanların erkekli, kadınlı Allah'ın kulları olması sebebiyle "müşrik bir kadından, o hoşunuza gitse de" müşrik bir kadının hoşunuza gitmesi ve sizin onu sevmeniz durumunda dahi "daha iyidir." İmanlı bir cariye buna rağmen o müşrik kadından daha hayırlıdır. "Çünkü bunlar" yani müşrik kadın ve erkekler "küfre" Allah'ı inkâra çağırırlar. Dolayısıyla, onlara yaraşan kendileriyle dostluk ve hısımlık bağı kurulmaması ve onlarla mü'minler arasında vuruşma ve savaştan başka bir şey olmamasıdır. "Oysa Allah" yani Allah'ın velî kulları olan mü'minler "cennete ve bağışlanmaya" yani bu ikisine ulaştıracak olana "çağırır." Dolayısıyla, kendileriyle dostluk ve hısımlık bağı kurulması ve başkalarına tercih edilmemesi gerekenler onlardır. "Kendi izniyle" yani cennet ve mağfiretin, sayesinde hak edileceği ameli Allah'ın müyesser ve muvaffak kılmasıyla. Hasan-ı Basrî merfû' olarak وَالْمَغْفِرَةُ بِإِذْنِهِ şeklinde okumuş olup, buna göre mâna, "Bağışlanma Allah'ın müyesser kılmasıyla elde edilir" şeklindedir.

222. Sana âdet halinden de soruyorlar. De ki: O, bir eziyettir. Onun için, âdet halinde kadınlarınız(a cinsel temas)tan uzak durun; temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. İyice temizlendikleri vakit, Allah'ın size emrettiği yerden onlara varın. Allah elbette tevbekârları sever, tertemiz olanları sever.

[1185] الْمَحِيضُ mastar olup, *hâdat mahîd*[an] [kadın tam anlamıyla âdet gördü] denir ki, bu senin; *câ'e mecî*[en] [bir geldi, ama ne geliş] ve *bâte mebît*[en] [tam anlamıyla geceledi] demene benzer.

[1186] "De ki: O, bir eziyettir" yani murdarlık addedilen ve yakınında bulunanı tiksindiren, yadırgatan, rahatsız eden bir şeydir; "onun için, [âdet halinde] kadınlardan" onlarla cinsel ilişkiden "ayrı kalın;" onlardan uzak durun!

[١١٨٣] وروي أنّ رسول الله ﷺ بعث مَرْثَد بن أبي مرثد الغنوي إلى مكة ليخرج منها ناسًا من المسلمين وكان يهوى امرأة في الجاهلية اسمها عناق، فأتته وقالت: ألا نخلو؟ فقال: ويحكا! إن الإسلام قد حال بيننا. فقالت: فهل لك أن تتزوّج بي؟ قال: نعم، ولكن أرجع إلى رسول الله ﷺ فأستأمره، فنزلت.

٥ [١١٨٤] {وَلَأَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ} ولَامرأة مؤمنة حرّةً كانت أو مملوكة، وكذلك {وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ}، لأنّ الناس كلهم عبيد الله وإماؤه. {وَلَوْ أَعْجَبَتْكُمْ} ولو كان الحال أنّ المشركة تعجبكم وتحبونها، فإنّ المؤمنة خير منها مع ذلك. {أولئك} إشارة إلى المشركات والمشركين، أي يدعون إلى الكفر فحقهم أن لا يوالَوْا ولا يصاهَروا ولا يكون بينهم وبين المؤمنين إلا المناصبة والقتال {وَاللّهُ يَدْعُو إِلَى الْجَنَّةِ} يعني وأولياء ١٠ الله وهم المؤمنون يدعون إلى الجنة {وَالْمَغْفِرَةِ} وما يوصل إليهما؛ فهم الذين تجب موالاتهم ومصاهرتهم، وأن يؤثَروا على غيرهم. {بِإِذْنِهِ} بتيسير الله وتوفيقه للعمل الذي تستحق به الجنة والمغفرة. وقرأ الحسن والمغفرةُ بإذنه، بالرفع، أي والمغفرة حاصلة بتيسيره.

٢٢٢-﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ ١٥ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ﴾

[١١٨٥] {اَلْمَحِيضُ} مصدر، يقال: حاضت محيضًا، كقولك: جاء مجيئًا، وبات مبيتًا.

[١١٨٦] {قُلْ هُوَ أَذًى} أي الحيض شيء يُستقذَر ويؤذِي من يقربه نفرةً منه وكراهة له؛ {فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ} فاجتنبوهنّ؛ يعني فاجتنبوا مجامعتهنّ.

[1187] Rivayet edildiğine göre Cahiliye halkı kadın âdet görünce Yahudi ve Mecusilerin yaptığı gibi onunla birlikte yemez, içmez, aynı yaygı üzerinde birlikte oturmaz ve aynı evde ikamet etmezlerdi. Nihayet bu âyet inince, Müslümanlar kadınlardan ayrı kalınması emrinin dış açılımını esas alarak onları evlerinden çıkarmışlardı. Bunun üzerine bir grup bedevî; "Ya Rasûlâllah! Soğuk şiddetli, elbiselerse az. Şayet elbiseler için onları yeğlersek, diğer ev halkı mahvolacak. Diğerlerini yeğlediğimizde de âdet gören kadınlar mahvolacak?" demesi üzerine, Peygamber Aleyhissalâtu Vesselâm; "Size, âdet gördükleri vakit kadınlarla sadece cinsel ilişki yaşamaktan uzak durmanız emredildi; Allah size, Acemlerin yaptığı gibi onları evlerden çıkarmayı emretmiş değil" buyurdu. [KT.b]

[1188] Söylendiğine göre; Hıristiyanlar kadınlarla [her durumda] cinsel ilişkide bulunup, onların âdet görmelerine aldırış etmezlerken, Yahudiler her hususta onlardan uzak dururlarmış. Bunun üzerine Allah bu iki durum arasında orta yolu emretmiştir.

[1189] Bu uzak durmanın keyfiyeti hususunda fıkıhçılar arasında ihtilâf vardır. Ebû Hanîfe [v.150/767] ve Ebû Yusuf [v.182/798] "etek" kapsamına giren şeylerden uzak durulmasını gerekli görürlerken, Muhammed b. Hasen [eş-Şeybânî; v.189/805] sırf kadının cinsel organından uzak durulmasını gerekli görmüştür. Muhammed, Âişe hadisini rivayet etmiştir ki, o rivayette Abdullah b. Ömer [v.73/692] Hazret-i Âişe'ye [v.58/678] kişinin âdet gören karısıyla elbisesi üzerinden sevişip sevişemeyeceğini sormuş, Hazret-i Âişe de; "Kadın aşağı bölgesine peştemalını bağlar; sonra da adam istediği takdirde onunla [peştamalı üzerinden] sevişir" demiştir [*Muvatta',* "Tahâret", 95]. Zeyd b. Eslem'in [v.136/754] rivayet ettiği hadiste ise adamın biri Peygamber (s.a.)'e; "Âdet görüyorken karımdan benim için ne helâl olur?" diye sorması üzerine, Hazret-i Peygamber; "Üzerine peştemalını bağlasın, sonra da sen onun üstünden faydalanıver!" buyurmuştur [*Muvatta'*, "Tahâret", 93]. Sonra Zeyd; "Bu Ebû Hanîfe'nin görüşüdür" demiştir. Aslında Hazret-i Âişe'den bunun daha fazla ruhsat tanıyan türü de rivayet edilmiştir: "Kanın geldiği 'yer'den [*şi'âru'd-dem*] uzak durur; bundan ötesi onundur." [*Dârimî,* "Tahâret", 107]

[1190] İfade, يَطَّهَّرْنَ [tertemiz oluncaya kadar] şeklinde şeddeli okunmuş olup, açılımı يَتَطَهَّرْنَ'dir; delili de فَإِذَا تَطَهَّرْنَ *[Artık iyice temizlendikleri vakit]* ifadesidir. Nitekim İbn Mes'ûd (r.a.) da حَتَّى يَتَطَهَّرْنَ okumuştur. İfade حَتَّى يَطْهُرْنَ şeklinde de okumuş olup, *tatahhur* yıkanmak, *tuhr* ise "âdet kanının kesilmesi" anlamındadır. Her iki kıraat de amel edilmesi gereken türdendir: Ebû Hanîfe [v.150/767] hayzın ekseri müddetinde [on günün bitiminde] kanın kesilmesinin ardından, kadın yıkanmasa dahi;

[١١٨٧] روي أن أهل الجاهلية كانوا إذا حاضت المرأة لم يؤاكلوها ولم يشاربوها ولم يجالسوها على فُرش ولم يساكنوها في بيت كفعل اليهود والمجوس، فلما نزلت أخذ المسلمون بظاهر اعتزالهنّ فأخرَجوهنّ من بيوتهن، فقال ناس من الأعراب: يا رسول الله، البرد شديد والثياب قليلة، فإن آثرناهن بالثياب هلك سائر أهل البيت؛ ٥ وإن استأثرنا بها هلكت الحيَّضُ. فقال عليه الصلاة والسلام: «إنما أُمِرتم أن تعتزلوا مجامعتهنّ إذا حِضْن، ولم يأمركم بإخراجهنّ من البيوت كفعل الأعاجم.»

[١١٨٨] وقيل: إنّ النصارى كانوا يجامعونهنّ ولا يبالون بالحيض، واليهود كانوا يعتزلونهنّ في كل شيء، فأمر الله بالاقتصاد بين الأمرين.

[١١٨٩] وبين الفقهاء خلاف في الاعتزال، فأبو حنيفة وأبو يوسف: يوجبان ١٠ اعتزال ما اشتمل عليه الإزار، ومحمد بن الحسن لا يوجب إلا اعتزال الفرج، وروى محمد حديث عائشة رضي الله عنها: أنّ عبد الله بن عمر سألها: هل يباشر الرجل امرأته وهي حائض؟ فقالت: تشدّ إزارها على سِفْلَتها، ثم ليباشرْها إن شاء. وما روى زيد بن أسلم: أنّ رجلًا سأل النبيّ ﷺ: ما يحلّ لي من امرأتي وهي حائض؟ قال: «لَتَشُدّ عليها إزارها، ثم شأنك بأعلاها.» ثم قال: وهذا قول أبي حنيفة. وقد جاء ما هو ١٥ أرخص من هذا عن عائشة رضي الله عنها أنها قالت: يجتنب شعارَ الدم، وله ما سوى ذلك.

[١١٩٠] وقرئ يطَّهَّرن بالتشديد، أي يتطهرن، بدليل قوله ﴿فَإِذَا تَطَهَّرْنَ﴾؛ وقرأ عبد الله حتى يتطهرن؛ ويَطْهُرن بالتخفيف. والتطهر: الاغتسال. والطهر: انقطاع دم الحيض. وكلتا القراءتين مما يجب العمل به، فذهب أبو حنيفة إلى أن له أن يقربها في أكثر الحيض بعد انقطاع الدم وإن لم تغتسل،

[bu müddetin altında kalan] hayzın minimum sınırları içerisinde ise kadın yıkanınca veya üzerinden bir namaz vakti geçince kocasının onunla ilişkiye girebileceği görüşündedir. Şâfi'î'ye [v.204/820] göre ise kadın; hem kanın kesilmesi hem de yıkanma olmak üzere iki temizliği birleştirmedikçe kocasıyla ilişkiye giremez. Âyetin zahiri bu olup, "İyice temizlendikleri vakit..." ifadesi de bunu desteklemektedir.

[1191] "Allah'ın size emrettiği yerden [onlara varın]" yani Allah'ın size emrettiği ve helâl kıldığı varış yerinden varın ki, o da kadının cinsel organıdır. "Allah elbette" kendilerine yasaklanan bu tür bir irtikâpla ilgili olarak nadir de olsa vuku bulması muhtemel şeylerden ötürü "çokça tevbe edenleri sever," aşırı çirkin günahlardan uzaklaşıp "tertemiz olanları sever." Yahut Allah tevbe temizliğiyle her günahtan nefislerini arındırıp tertemiz kılan tevbekârlarla hayızlı ve temiz [sırf cünüp olan] kadınla yıkanmadan önce cinsel ilişkiye girmek ve [anal ilişki gibi] mubah olmayan şeylere varmak vb. tüm murdarlıklardan alabildiğine temizlenmiş olanları sever, demektir.

223. Kadınlarınız sizin için bir tarla mesabesindedir. O halde, 'tarla'nıza dilediğiniz gibi varın. Ve birbiriniz için önden hazırlık yapın. Bir de Allah'tan sakının ve bilin ki; O'nunla mutlaka karşı karşıya geleceksiniz. Mü'minleri (O'nun yanında alacakları konusunda) müjdele.

[1192] "Sizin için bir tarla mesabesindedir," yani sizin için ekin mahallidir. Bu bir mecazdır; neslin kendisinden olduğu nutfelerin, rahimlerine bırakılmasının [tarlaya ekilen] tohumlara teşbihi açısından kadınlar tarlaya / ekeneğe benzetilmiştir. "O halde, tarlanıza dilediğiniz gibi varın." Bu temsilî bir anlatımdır. Yani ekmek istediğiniz arazilerinize nasıl varıyorsanız kadınlarınıza da şu veya bu yön gibi [herhangi bir tercihin] size mahzurlu olmayacağı şekilde dilediğiniz yönden varın, demektir. Buna göre mâna; "Ekin mahalli olan varış noktası aynı olduktan sonra onlarla istediğiniz şık üzere cinsel ilişkide bulunun" şeklindedir.

[1193] "O bir eziyettir. Bu yüzden [âdet halinde] kadınlardan uzak durun", "Allah'ın size emrettiği yerden..." ve "O halde, 'tarla'nıza dilediğiniz gibi varın" ifadeleri ince kinayeler ve hoş tarizler cümlesindendir. Allah kelâmındaki bu ve benzeri ifadeler; bunları öğrenip, bunlarla edeplenerek kendi konuşma ve yazışmalarında da benzer ifadeler kullanmaları için mü'minlere yönelik güzel âdâb-ı muaşeret örnekleridir.

وفي أقل الحيض لا يقربها حتى تغتسل أو يمضي عليها وقت صلاة. وذهب الشافعي إلى أنه لا يقربها حتى تطهر وتُطَهَّر، فتجمع بين الأمرين، وهو قول واضح. ويعضده قوله {فَإِذَا تَطَهَّرْنَ}.

[١١٩١] {مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللهُ} من المأتَى الذي أمركم الله به وحلله لكم وهو القُبُل؛ {إِنَّ اللهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ} مما عسى يندر منهم من ارتكاب مانهوا عنه من ذلك {وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ} المتنزهين عن الفواحش، أو إنّ الله يحبّ التوّابين الذين يطهِّرون أنفسهم بطِهْرة التوبة من كل ذنب، ويحب المتطهرين من جميع الأقذار، كمجامعة الحائض والطاهر قبل الغسل، وإتيان ما ليس بمباح، وغير ذلك.

٢٢٣-﴿نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ وَقَدِّمُوا لأَنْفُسِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلاقُوهُ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١١٩٢] {حَرْثٌ لَكُمْ} مواضع الحرث لكم. وهذا مجاز، شُبَّهن بالمحارث تشبيها لما يلقى في أرحامهن من النُّطَف التي منها النسل بالبذور. وقوله {فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ} تمثيل، أي فأتوهن كما تأتون أراضيكم التي تريدون أن تحرثوها من أي جهة شئتم. لا تُحظَر عليكم جهة دون جهة، والمعنى: جامعوهن من أي شق أردتم بعد أن يكون المأتَى واحدًا، وهو موضع الحرث.

[١١٩٣] وقوله {هُوَ أَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ}، {مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللهُ}، {فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ} من الكنايات اللطيفة والتعريضات المستحسنة. وهذه وأشباهها في كلام الله آداب حسنة على المؤمنين أن يتعلموها ويتأدّبوا بها ويتكلفوا مثلها في محاورتهم ومكاتبتهم.

[1194] Rivayet edildiğine göre Yahudiler: “Kim secde -ya da yüzüstü yatar- pozisyonundaki karısıyla arkasından cinsel organına yaklaşacak şekilde ilişkide bulunursa doğacak çocuk şaşı olur” derlerdi. Bu durum Peygamber (s.a.)’e anlatılınca; “Yalan söylüyorlar” buyurmuş ve bu âyet inmiştir. [*Müslim*, “Nikâh”, 133; *Ebû Dâvûd,* “Nikâh”, 45].

[1195] “Ve” takdim edilmesi gereken iyi işleri ve sizi menettiğim şeylerin aksini [emredildiğiniz uygun amelleri] “kendi adınıza önceden hazırlayın [وقَدِّموا لِأنفُسِكم].” Bu ifadenin, çocuk isteme; yine cinsel temasın önü sıra besmele çekilmesi olduğu da söylenmiştir. “Bir de Allah’tan sakının” da yasaklara cüret etmeyin “ve bilin ki; O’nunla mutlaka karşı karşıya geleceksiniz.” Binaenaleyh, rezil rüsva olmayacağınız şeylerle azıklanın! Çirkinlikleri bırakıp, güzellikleri işlemek sayesinde övgü ve tazime namzet olan “mü’minleri müjdele.”

[1196] **Şayet** “Kadınlarınız sizin için birer tarla mesabesindedir” ifadesinin öncesiyle izdüşümü nedir?” **dersen, şöyle derim:** Bunun izdüşümü “Allah’ın size emrettiği yerden onlara varın” ifadesinin beyan ve izahıdır. Yani “Allah’ın size emrettiği varılacak yer, ekin mahallidir” demek olup, bu o sözün bir tür tercüme ve tefsiri, şüphenin giderilmesi ve kadına varmaktaki asıl maksadın şehvet ihtiyacının görülmesi olmayıp, neslin bekasının talebi olduğunu göstermek içindir. O hâlde, o kadınlara ancak bu maksatla ilgili bağı kuracak bir varış mahallinden varınız!”

[1197] **Şayet** “Sana ... soruyorlar” ifadesinin üç kere [Bakara 2/215, 217, 219] Vâv’sız gelip, sonra üç kere de [Bakara 2/219-âyetin ikinci şıkkı-, 220, 222] Vâv’lı gelmesi ne demek oluyor?” **dersen, şöyle derim:** Onların o ilk üç hâdise ile ilgili sualleri farklı konumlarda vuku bulduğu için atıf harfi ile getirilmemiştir. Çünkü o suallerin her biri müstakil bir sualdir. Onlar diğer soruları ise aynı vakitte sormuş olduklarından bu sorulanları bir araya toplayacak *Vav* getirilmiş ve sanki; “Sana içki ve kumarla, infakla, şuna ve buna dair hususlarla ilgili soruları birleştirip, öyle soruyorlar” denmiş gibidir.

224. Yeminlerinizde Allah’ın adını anarak iyilik etmeye, fenalıktan sakınmaya ve insanların arasını bulmaya (bu yemini) engel kılmayın; Allah işitir; ‘mutlak ilim sahibi’dir (Semî‘, Alîm).

[1198] الْعُرْضَةُ kelimesi; الْقُبْضَةُ [bir tutamlık] ve *el-ğurfet*^{u} [bir avuçluk] örneklerinde olduğu gibi mef‘ûl mânası taşıyan, *fu‘let*^{un} kalıbında bir mastar olup, bir şeyin önüne engel kıldığın şeyin ismidir ki bu, odunun kabın önüne siper olup, ona perde ve engel oluşturması anlamında bir kullanımdır. Sen; *fulân*^{un} *‘urdat*^{un} *dûne’l-hayr*^{i} [Falanca hayrın önünde engeldir] dersin. Yine *‘urdat*^{un} bir işe maruz bırakılan demektir. Şair;

[١١٩٤] وروي أن اليهود كانوا يقولون: من جامع امرأته وهي مُجَبِّيَة من دبرها في قُبلها كان ولدها أحول، فذكر ذلك لرسول الله ﷺ فقال: «كذَبَت اليهود»، ونزلت.

[١١٩٥] {وَقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ} ما يجب تقديمه من الأعمال الصالحة وما هو خلاف ما نهيتكم عنه. وقيل: هو طلب الولد، وقيل: التسمية على الوطء. {وَاتَّقُوا اللَّهَ} فلا تجترئوا على المناهي، {وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ} فتزوّدوا ما لا تفتضحون به {وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ} المستوجبين للمدح والتعظيم بترك القبائح وفعل الحسنات.

[١١٩٦] فإن قلت: ما موقع قوله {نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ} مما قبله؟ قلت: موقعه موقع البيان والتوضيح لقوله {فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ}، يعني أنّ المأتى الذي أمركم الله به هو مكان الحرث، ترجمة له وتفسيرًا، أو إزالة للشبهة، ودلالة على أنّ الغرض الأصيل في الإتيان هو طلب النسل لا قضاء الشهوة، فلا تأتوهنّ إلا من المأتى الذي يتعلق به هذا الغرض.

[١١٩٧] فإن قلت: ما بال «يَسْأَلُونَكَ» جاء بغير واو ثلاث مرات، ثم مع الواو ثلاثًا؟ قلت: كان سؤالهم عن تلك الحوادث الأُول وقع في أحوال متفرّقة، فلم يؤت بحرف العطف، لأنّ كل واحد من السؤالات سؤال مبتدأ. وسألوا عن الحوادث الأُخر في وقت واحد، فجيء بحرف الجمع لذلك، كأنه قيل: يجمعون لك بين السؤال عن الخمر والميسر، والسؤال عن الإنفاق، والسؤال عن كذا وكذا.

٢٢٤-﴿وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ أَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[١١٩٨] العرضة: فُعْلة بمعنى مفعول، كالقبضة والغرفة، وهي اسم ما تعرضه دون الشيء من عرض العود على الإناء فيعترض دونه ويصير حاجزًا ومانعًا منه. تقول: فلان عرضةٌ دون الخير. والعرضة أيضًا: المعرض للأمر. قال:

[Bırakın, kumrular gibi çılgınca feryat edeyim!] Kınayanlara hedef kılmayın beni!

demiştir. Birinci yoruma göre âyetin mânası şudur ki, kişi yakın akraba ziyareti, ara bulma, herhangi birine iyilikte bulunma, ibadet vb. bazı hayırları yapmayacağına dair yemin eder; sonra da "Yeminimi bozarsam Allah'tan korkarım" deyip, yemininde sadık kalmak isteğiyle o iyi davranışı terkederdi. İşte buna binaen onlara; "Allah'ı... yeminlerinize" yani yemin ettiğiniz şeye "engel" siper "kılmayın" denmiştir. Üzerine yemin edilenin "yemin" diye isimlendirilmesi o şeyin yeminle iç içe olmasındandır. Nitekim Peygamber (s.a.) Abdurrahman b. Semüre'ye [v.670]; "Herhangi bir 'yemin'e 'yemin' edip de ondan gayrını daha hayırlı gördüğünde o hayırlı olanı yap ve bozduğun yemin için kefaret ver" [*Buhârî,* "Ahkâm", 5; *Ebû Dâvûd,* "el-Eymân ve'n-nüzûr", 8] demiştir ki, "herhangi bir yemin üzerine yemin edip..." ifadesi "yemine konu olan herhangi bir şey üzerine" demektir.

[1199] "İyilik etmeye, fenalıktan sakınmaya ve insanların arasını bulmaya..." ifadesi "yeminlerinize" ifadesinin atf-ı beyânı olup, bu da "iyilik, takva ve insanların arasını düzeltme adına yemine konu olan işlere [Allah'ı siper yapmayın"] demektir. **Şayet:** "لِأَيْمانِكُمْ [yeminlerinize] ifadesinin Lâm'ı ne ile ilintilidir?" **dersen, şöyle derim:** "Kılmayın" fiiliyle ilintilidir, yani Allah'ı yeminlerinize perde ve siper kılmayın. Yine, "siperlenmek" mânasına konu olduğu için عُرْضَةً lâfzıyla ilintili olması da caizdir. Buna göre mâna "Allah'ı iyilikle aranıza giren bir şey kılmayın" şeklinde olup bu, *i'teradanî kezâ* [Beni şu şekilde perdeledi] örneğinden alınmadır. Bu Lâm'ın "sebep bildirme" anlamı taşıyıp, أَنْ تَبَرُّوا ifadesinin لاَ تَجْعَلُوا fiiline veya عُرْضَةً lâfzına taalluk etmesi de caizdir. Yani; yeminlerinize bağlı kalmak için, Allah'ı, O'nun adına yaptığınız yeminlere siper etmeyin." Son yoruma göre ise âyetin mânası; "Allah'ı yeminlerinize hedef kılıp da, ikide bir yemin ederek O'nun adını bol keseden harcama konusu yapmayın" şeklindedir. Bu yüzden; "İtaat etme yemin edip duran hiçbir âdiye!" [Kalem 68/10] âyetinin indiği kimse en şeni bir şekilde kınanmıştır; çünkü "yemin edip duran" ifadesine âyette ilk sırada yer verilmiştir.

[1200] "İyilik etmeye, [fenalıktan sakınmaya ve insanların arasını bulmaya...]" ifadesi söz konusu yasaklamanın hükmî gerekçesidir. Yani iyilik etme, fenalıktan sakınma ve ara bulma isteğiyle... Çünkü ikide bir yemin eden biri, Allah'a karşı cüretkârlık sergileyen, O'na saygısı olmayan kimsedir. Dolayısıyla, böyle biri 'iyi' ve müttakî bir kişi olamaz ve insanlar ona güvenmez; onu kendi içlerine kabul etmez ve aralarının düzeltilmesi işine de karıştırmazlar.

[دَعُونِى أَنُحْ وَجْدًا كَنَوْحِ الْحَمَائِمِ] فَلَا تجْعَلُونِي عُرْضَةً لِلَّوَائِمِ

ومعنى الآية على الأولى: أنّ الرجل كان يحلف على بعض الخيرات، من صلة رحم، أو إصلاح ذات بين، أو إحسان إلى أحد، أو عبادة، ثم يقول: أخاف الله أن أحنث في يميني، فيترك البرّ إرادة البرّ في يمينه، فقيل لهم: {وَلَا تَجْعَلُوا اللهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ} أي حاجزًا لما حلفتم عليه. وسمي المحلوف عليه يمينًا لتلبُّسه باليمين، كما قال النبي ﷺ لعبد الرحمن بن سمرة: «إذا حلفت على يمين فرأيت غيرها خيرًا منها فأت الذي هو خير، وكفِّر عن يمينك»، أي على شيء مما يُحلف عليه.

[١١٩٩] وقوله {أَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا} عطف بيان لأيمانكم، أي للأمور المحلوف عليها التي هي البر والتقوى والإصلاح بين الناس. فإن قلت: بم تعلقت اللام في {لِأَيْمَانِكُمْ}؟ قلت: بالفعل، أي ولا تجعلوا الله لأيمانكم برزخًا وحجازًا. ويجوز أن يتعلق بعُرْضَةً لما فيها من معنى الاعتراض، بمعنى لا تجعلوه شيئًا يعترض البر، من اعترضني كذا. ويجوز أن يكون اللام للتعليل، ويتعلق {أَنْ تَبَرُّوا} بالفعل أو بالعرضة، أي ولا تجعلوا الله لأجل أيمانكم به عرضةً لأن تبروا. ومعناها على الأخرى: ولا تجعلوا الله معرضًا لأيمانكم فتبتذلوه بكثرة الحلف به، ولذلك ذم من أنزل فيه {وَلَا تُطِعْ كُلَّ حَلاَّفٍ مَّهِينٍ} [القلم: ١٠] بأشنع المذامّ، وجعل الحلاف مقدّمتها.

[١٢٠٠] و{أَنْ تَبَرُّوا} علة للنهي، أي إرادة أن تبروا وتتقوا وتصلحوا، لأن الحلَّاف مجترئ على الله، غير معظِّم له، فلا يكون بَرًّا متقيًا، ولا يثق به الناس فلا يُدخلونه في وساطاتهم وإصلاح ذات بينهم.

225. Allah sizi öylesine yaptığınız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz; ancak bilinçli, kararlı yemininizden dolayı sorumlu tutar. Allah bağışlayıcıdır, Halîm'dir.

[1201] *Lâğv* söz ve diğerleri adına değer atfedilmeyen, kıymetsiz şey demektir. Bundan dolayı, diyet konusunda değersiz addedilen deve yavruları için *lâğv* denir. Yeminin *lâğv* denen türü ise yeminler içerisinde değer taşımayanı olup, bağlayıcılığı bulunmayan yemin budur. Bunun delili ise "Fakat bilinçli ettiğiniz yeminlerinizden ötürü sizi sorumlu tutar" ve "ancak bilinçli, kararlı yemininizden dolayı sizi sorumlu tutar" [Mâide 5/89] ifadeleridir.

[1202] "Kararlı yemininizden dolayı..." Bu yeminin mahiyetine dair Fıkıh âlimlerinin farklı görüşleri vardır: Ebû Hanîfe [v.150/767] ve ashabına göre bu, kişinin bir şeye yemin edip, onu yemin ettiği gibi zannetmesi, sonrasında ise onun aksinin ortaya çıkmasıdır. Şâfiʿî'ye [v.204/820] göre ise bu, Arapların "Hayır, vallahi! Evet, öyle vallahi!" diyerek, sözlerini pekiştirdikleri ve akıllarından "yemin" diye bir şeyin geçmediği yemin türüdür. Şayet onlardan birine; "Bugün Mescid-i Haram'da yemin ettiğini işittim" denseydi, o bunu mutlaka inkâr eder ve muhtemelen bin kere; "Vallahi hayır!" derdi. Buna göre âyette iki anlam mevcuttur: (i) "Allah... sizi sorumlu tutmaz" yani Allah içinizden zan üzere yemin eden birinin boş yemini yüzünden sizi cezalandırmaz; ancak bilinçli, kararlı; yani kalplerinizin kasıtlı olarak yalan yere yemin etmeden dolayı kesp ettiği günah sebebiyle sizi cezalandırır ki, bu da kişinin, söylediğinin aksine bile bile yemin etmesidir. İşte bu *yemin-i gamûs*tur. (ii) "Allah... sizi sorumlu tutmaz" yani hiçbir kasıt barındırmayan boş yemin yüzünden size kefareti gerekli kılmaz; ancak bilinçli, kararlı, yani sırf dilin kesp etmesiyle değil, kalplerinizin niyetlenip, kastettiği yeminler yüzünden size kefareti gerekli kılar. "Allah" sizi öylesine yaptığınız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaması itibariyle "bağışlayıcıdır, halimdir."

226. Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenlerin (îlâ yapanların) dört ay beklemeleri gerekir. Eğer (bu süre içinde yeminlerinden) dönerlerse, Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1203] İbn Mesʿûd [v.32/652] آلَوْا مِنْ نِسآئِهِمْ [kadınlarına yaklaşmamaya yemin etmiş olanların...] şeklinde okumuşken, İbn Abbâs [v.68/688] يُقْسِمُونَ مِنْ نِسآئِهِمْ [kadınlarına yaklaşmamaya kasem edenlerin...] şeklinde okumuştur. **Şayet** "يؤلون fiili *ʿAlâ* ile geçişli kılındığı halde burada nasıl Min ile geçişli kılınmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Bu özel yeminin içeriğinde uzaklık mânası mevcut olup, sanki; "Îlâ yaparak veya yemin ederek kadınlarından uzak kalanların..." denmiş gibidir.

٢٢٥-﴿لا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ﴾

[١٢٠١] اللغو: الساقط الذي لا يعتد به من كلام وغيره. ولذلك قيل لما لا يعتد به في الدية من أولاد الإبل لغو. واللغو من اليمين: الساقط الذي لا يعتدّ به في الأَيمان، وهو الذي لا عقد معه. والدليل عليه {ولكن يُؤَاخِذُكُم بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ} [المائدة: ٨٩].

[١٢٠٢] {بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ} واختلف الفقهاء فيه، فعند أبي حنيفة وأصحابه هو أن يحلف على الشيء يظنه على ما حلف عليه، ثم يظهر خلافه. وعند الشافعي: هو قول العرب: لا والله، وبلى والله، بما يؤكدون به كلامهم ولا يخطر ببالهم الحلف. ولو قيل لواحد منهم: سمعتك اليوم تحلف في المسجد الحرام لأنكر ذلك، ولعله قال: لا والله ألف مرة. وفيه معنيان: أحدهما {لَا يُؤَاخِذُكُم} أي لا يعاقبكم بلغو اليمين الذي يحلفه أحدكم بالظن، ولكن يعاقبكم بما كسبت قلوبكم، أي اقترفَتْه من إثم القصد إلى الكذب في اليمين وهو أن يحلف على ما يعلم أنه خلاف ما يقوله وهي اليمين الغموس. والثاني: {لَا يُؤَاخِذُكُمُ} أي لا يلزمكم الكفارة بلغو اليمين الذي لا قصد معه، ولكن يلزمكم الكفارة بما كسبت قلوبكم، أي بما نوت قلوبكم وقصدت من الإيمان، ولم يكن كسب اللسان وحده. {والله غَفُورٌ حَلِيمٌ} حيث لم يؤاخذكم باللغو في أيمانكم.

٢٢٦-﴿لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِنْ فَاءُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٢٠٣] قرأ عبد الله آلَوْا من نسائهم؛ وقرأ ابن عباس يُقسِمون من نسائهم. فإن قلت: كيف عدي بمن، وهو معدى بعلى؟ قلت: قد ضمن في هذا القسم المخصوص معنى البعد، فكأنه قيل: يبعدون من نسائهم مؤلين أو مقسمين.

“Kadınları adına dört ay beklemeleri gerekir” anlamının kastedilmiş olması da caizdir. Tıpkı birisinin; *lî minke kezâ* [Senin namına bana şu gerekir] demesi gibi.

[1204] Kadına *îlâ* yapılması, kişinin; ayların sayısını kayıtlayacak şekilde; “Vallahi sana dört ay -ve üzeri müddetinde- yaklaşmayacağım!” veya ay kaydı koymaksızın; “Vallahi sana yaklaşmayacağım!” demesinden ibarettir. İbrahim en-Neha‘î’den [v.96/714] nakledilen hariç olmak üzere, dört ayın altında *îlâ* olmaz. Bunun hükmü ise kişinin, imkânı olması hâlinde cinsel ilişkiyle, buna güç yetirememesi hâlinde ise sözlü olarak müddet içerisinde kadına döndüğünde bu dönmenin geçerli olup, cinsel ilişkiye güç yetirenin yemininin bozulması ve bu yüzden kendisine yemin kefaret gerekmesi, güç yetiremeyene ise hiçbir kefaret gerekmemesidir. Şayet dört ay geçer [de karısına dönmez] ise Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*’a [v.150/767] göre bir *bâin talâk* ile boş olur. Şâfi‘î’ye [v.204/820] göre ise *îlâ* ancak dört aydan fazla olan müddette olur. Sonrasında *îlâ* edene bekleme hakkı tanınır; ya döner ya da boşar. Şayet buna yanaşmazsa hâkim ona talâk verdirir. “Eğer dönerlerse” ifadesi, “Eğer o aylarda dönerlerse” anlamındadır ki, bunun delili İbn Mes‘ûd (r.a.)’ın [v.32/652] فإن فآؤا فيهن [Eğer o aylar içerisinde dönerlerse] şeklindeki kıraatidir. *“Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir.”* -*Îlâ* yapanların, emzikli çocukları adına endişe duyan kadınların rızasıyla *îlâ* yapmaları da caiz ise de- erkekler *îlâ* yaparken genelde kadına zarar vermesi muhtemel bir girişimde bulunmuş olmaktadırlar; işte Allah bu girişimleri yahut tevbe ettikleri anlamına gelen ‘kadına dönme’lerinden kaynaklanan bazı sebepleri bağışlar.

227. Şayet boşamaya karar verirlerse, Allah gerçekten işitir; ‘mutlak ilim sahibi’dir (Semî‘, Alîm).

[1205] “Şayet boşamaya karar verir” de müddetin bitmesine kadar bekler“-lerse, Allah gerçekten işitir; ‘mutlak ilim sahibi’dir.” Bu ifade erkeklerin [dönmeme] ısrarlarına ve dönmeyi terketmelerine yönelik bir tehdittir. Şâfi‘î *Rahimehullāh*’ın [v.204/820] görüşüne göre âyetin mânası; “Eğer müddetin bitiminden sonra döner ve boşamaya karar verirlerse” şeklindedir. **Şayet** “Dönme, bekleme müddetinin son bulmasından önce olduğuna göre bu [فإن فآؤا’daki] Fâ’nın konumunun keyfiyeti nedir?” **dersen, şöyle derim:** Bu sağlıklı bir konumdur. Çünkü “Eğer dönerlerse” ve “[boşamaya] karar verirlerse” ifadeleri, “Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenlerin...” ifadesi için bir detaylandırmadır. Detaylandırma da detaylananın akabinde gelir. Bu tıpkı senin; “Bu ay sizin misafirinizim; şayet hoşnut kalır, sizi övgüye namzet bulursam ay sonuna kadar kalırım, aksi takdirde -fikrimi değiştirip belirteceğim süre dışında- burada kalmam” demene benzer.

ويجوز أن يراد لهم {مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ} كقوله: لي منك كذا.

[١٢٠٤] والإيلاء من المرأة أن يقول: والله لا أقربك أربعة أشهر فصاعدًا، على التقييد بالأشهر؛ أو لا أقربك، على الإطلاق. ولا يكون في ما دون أربعة أشهر، إلا ما يحكى عن إبراهيم النخعي. وحكم ذلك: أنه إذا فاء إليها في المدة بالوطء إن أمكنه

٥ أو بالقول إن عجز، صح الفيء وحنث القادر ولزمته كفارة اليمين، ولا كفارة على العاجز. وإن مضت الأربعة بانت بتطليقة عند أبي حنيفة. وعند الشافعي: لا يصح الإيلاء إلا في أكثر من أربعة أشهر ثم يوقَف المُولِي، فإما أن يفيء وإما أن يطلق؛ وإن أبى طلق عليه الحاكم. ومعنى قوله {فَإِنْ فَاءُو} فإن فاءوا في الأشهر، بدليل قراءة عبد الله فإن فاءوا فيهن؛ {فَإِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} يغفر للمولين ما عسى يُقْدمون عليه

١٠ من طلب ضرار النساء بالإيلاء وهو الغالب، وإن كان يجوز أن يكون على رضا منهن إشفاقًا منهن على الولد من الغَيْل، أو لبعض الأسباب لأجل الفَيْئة التي هي مثل التوبة.

٢٢٧-﴿وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٢٠٥] {وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ} فتربصوا إلى مُضيّ المدة {فَإِنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ} وعيد على إصرارهم وتركهم الفيئة؛ وعلى قول الشافعي رحمه الله معناه: {فَإِن فَاءُو}،

١٥ {وَإِنْ عَزَمُوا} بعد مُضي المدة. فإن قلت: كيف موقع الفاء إذا كانت الفيئة قبل انتهاء مدّة التربص؟ قلت: موقع صحيح، لأن قوله {فَإِن فَاءُو}، {وَإِنْ عَزَمُوا} تفصيل لقوله {لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ} والتفصيل يعقب المفصل، كما تقول: أنا نَزيلُكم هذا الشهر، فإن أحمدتكم أقمت عندكم إلى آخره، وإلا لم أقم إلا ريثما أتحوّل.

[1206] **Şayet** “Onların boşamaya karar vermesi bilinen ve [fakat] işitilmeyen türden olduğuna göre ‘Allah gerçekten işitir; mutlak ilim sahibidir’ ifadesi hakkında ne diyeceksin?” **dersen, şöyle derim:** Boşamaya, karısına dönmeyi terketmeye ve zarar vermeye kararlı olan kişi mutlaka ya konuşur ya da mırıldanır, yani kendi kendine gizli kapaklı konuşması kaçınılmazdır. İşte bu da Allah’tan başkasının işitemeyeceği bir söz türüdür; tıpkı şeytanın vesvesesini işittiği gibi.

228. Boşanmış kadınlar; kendi kendilerine üç âdet müddeti beklerler. -Allah’a ve ‘Son Gün’e iman ediyorlarsa- Allah’ın, rahimlerinde yarattığını gizlemeleri kendilerine helâl olmaz. Barışmak isterlerse, kocaları onları geri almaya daha lâyıktır. Erkeklerin kadınlar üzerinde hakları olduğu gibi, kadınların da onlar üzerinde hakları vardır. Ancak erkeklerin onların üzerinde bir dereceleri vardır. Allah ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’dir (Azîz, Hakîm).

[1207] “Boşanmış kadınlar” derken, cinsel ilişkide bulunulmuş âdet gören kadınları kastediyor. **Şayet** “Lâfız geneli gerektiriyorken boşanmış kadınlarla özelin kastedilmesi nasıl caiz olmuştur?” **dersen, şöyle derim:** Aksine, söz konusu lâfız “cins” anlamını içermede mutlak / kayıtsız olup, bu cinsin bütününü de bir kısmını da ifade etmeye uygundur. Dolayısıyla bu lâfız -müşterek isimlerde olduğu gibi- kendisi için elverişli olanlardan sadece biri hakkında gelmiş olmaktadır.

[1208] **Şayet** “Peki, o kadınlarla ilgili olarak ‘beklerler’ şeklinde haber sıygasına yer vermenin anlamı nedir?” **dersen, şöyle derim:** Bu, emir mânasına gelen bir haberdir; aslı “Boşanmış kadınlar beklesinler!” şeklinde olup, emrin haber formunda sunulması emri pekiştirmek ve bu emrin, gereğine uygun davranılmasında aceleciliğin kabullenilmesi gerektiği türden olduğu şuurunu kazandırmaktır. Böylece sanki o kadınlar “bekleme” emrine uymuşlar da, Allah Teâlâ bunu mevcutmuş gibi haber vermektedir. Bunun örneği; Arapların dua ederken *rahimekellāh!* [Allah sana merhamet etti!] demeleridir ki, bu dua icabet bulma güvencesiyle “haber” formunda sunulmuştur. Burada sanki rahmet mevcutmuş da o kişi bunu haber vermektedir. والمطلقات [Boşanmış kadınlar] lâfzının mübtedâ / özne olarak yapılanması da kendisine pekiştirme fazlalığı katan türdendir. [Bunun yerine, fiil cümlesi formunda] وَيَتَرَبَّصُ الْمُطَلَّقَاتُ denmiş olsaydı bu denli pekiştirme olmayacaktı.

[١٢٠٦] فإن قلت: ما تقول في قوله {فَإِنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ}، وعزمهم الطلاق مما يعلم ولا يسمع؟ قلت: الغالب أن العازم للطلاق وترك الفيئة والضرار لا يخلو من مقاولة ودمدمة، ولا بد له من أن يحدّث نفسه ويناجيها بذلك، وذلك حديث لا يسمعه إلا الله كما يسمع وسوسة الشيطان.

٥ ٢٢٨-﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلاثَةَ قُرُوءٍ وَلا يَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلاحًا وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

[١٢٠٧] {وَالْمُطَلَّقَاتُ} أراد المدخول بهن من ذوات الأقراء. فإن قلت: كيف جازت إرادتهن خاصة واللفظ يقتضي العموم؟ قلت: بل اللفظ مطلق في تناول ١٠ الجنس صالح لكله وبعضه، فجاء في أحد ما يصلح له كالاسم المشترك.

[١٢٠٨] فإن قلت: فما معنى الإخبار عنهن بالتربص؟ قلت: هو خبر في معنى الأمر. وأصل الكلام: وليتربص المطلقات. وإخراج الأمر في صورة الخبر تأكيد للأمر، وإشعار بأنه مما يجب أن يتلقى بالمسارعة إلى امتثاله، فكأنهن امتثلن الأمر ١٥ بالتربص. فهو يخبر عنه موجودًا. ونحوه قولهم في الدعاء: رحمك الله، أخرج في صورة الخبر ثقة بالاستجابة، كأنما وجدت الرحمة فهو يخبر عنها، وبناؤه على المبتدأ مما زاده أيضًا فضل تأكيد. ولو قيل: ويتربص المطلقات، لم يكن بتلك الوكادة.

[1209] **Şayet** "…dört ay beklemeleri gerekir' denmesine benzer şekilde -burada da- 'üç âdet müddeti beklerler' denmesi gerekmez miydi? 'Kendi kendilerine' ifadesinin zikredilmesi ne anlama geliyor?" **dersen, şöyle derim:** 'Kendileri'nin zikredilmesinde onları beklemeye teşvik ve ziyade bir güdüleme mevcuttur. Zira bu, kadınların çekindiği bir husustur. Böylece Allah Teâlâ onları beklemeye motive etmektedir. Bu da kadınların nefis gözlerinin daima erkeklerin üzerinde olması sebebiyledir. Bu yüzden kendilerine nefislerini erkek aramaya karşı ezip yenmeleri ve beklemeye zorlamaları emredilmiştir.

[1210] الْقُرُوءُ kelimesi âdet görmek anlamındaki الْقَرْءُ lâfzının çoğulu olup, bunun delili Peygamber (s.a.)'in [Fâtıma bint Ebî Hubeyş'e]; دَعِى الصّلاَةَ أَيَّامَ أَقْرآئِكِ [kar' / âdet günlerinde namazı terket!] [KT.b] ve "Cariyenin talâkı iki boşama, iddet beklemesi ise iki hayız süresidir" [*Tirmizî,* "Talâk", 7] deyip, "iki temizlik süresidir" dememiş olmasıdır. Yine Allah Teâlâ'nın; "Şüphe etmekteyseniz hayızdan-nifastan kesilmiş bulunan kadınlarınızın ve henüz âdet görmemiş olanların iddeti üç aydır" [Talâk 65/4] buyurarak, ayları temizlik sürelerinin değil de âdet görmenin yerine koymuş olmasıdır. Bir de iddetteki asıl maksat rahmin temizlenmesidir. Rahmin temizlenmesini sağlayan şeyse temizlik müddeti değil, âdet görmedir. İşte bu yüzden cariyenin temizlenmesi de âdet görme ile ifade edilmiştir. Nitekim kadın âdet gördüğünde *akra'eti'l-mer'et*^{u} denir. Yine böyle bir kadın için *imra'et*^{un} *mukri'*^{un} denir. Ebû Amr b. el-Alâ [v.154/771]; *defe'a fulân*^{un} *câriyetehû ilâ fulânet*^{in} *tukri'uhâ* demiştir. Yani falanca, âdet görüp dölyatağının temiz olup olmadığı anlaşılsın diye cariyesini falanca kadının yanına bıraktı.

[1211] **Şayet** "Ancak temizlik müddeti içerisinde verilen talâk meşru sayılırken, فطَلِّقوهن لِعِدَّتِهن [Talâk 65/1] âyeti hakkında ne diyorsun?" **dersen, şöyle derim:** لعدتهن ifadesi *"iddetlerini karşılayarak"* [yani tamlığını gözeterek] anlamındadır. Tıpkı; *lekītuhû li-selâset*^{in} *bakīne mine'ş-şehr*^{i} [Ayın bitimine üç gün kala ona rastladım] demen gibidir ki, "üç günü karşılayarak" demektir. Kadınların iddeti ise üç hayız / âdettir.

[1212] **Şayet** "A'şâ'nın [v.7/629]:

> … kadınlarının temizlik günlerinden zayi olup gidenler sebebiyle …[36]

sözü hakkında ne diyorsun?" **dersen, şöyle derim:** Şair, "o savaş esnasında kadınlarının iddeti adına zayi olup giden şeyler sebebiyle" demek istiyor.

36 Sen her yıl; en uzak yerlere gitmek için azimkâr sabrını [savaş atı gibi] seferine hazırladığın, muazzam mal kazandıracak; kadınlarının [âdet görmediği] temizlik günlerinden [onlarla cima edememen yüzünden] zayi olup giden [zevkler] sebebiyle kabile içerisinde sana şeref bahşedecek bir gazvenin külfetini yüklenecek misin?

[١٢٠٩] فإن قلت: هلا قيل يتربصن ثلاثة قروء، كما قيل {تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ} وما معنى ذكر الأنفس؟ قلت: في ذكر الأنفس تهييج لهن على التربص وزيادةُ بعث، لأن فيه ما يستنكفن منه فيحملهن على أن يتربصن، وذلك أن أنفس النساء طوامح إلى الرجال، فأمرن أن يقمعن أنفسهن ويغلبنها على الطموح ويجبرنها على التربص.

٥ [١٢١٠] والقروء: جمع قَرء أو قُرء، وهو الحيض، بدليل قوله عليه الصلاة والسلام: «دعي الصلاة أيام أقرائك»، وقولِه: «طلاق الأَمة تطليقتان، وعدَّتُها حيضتان»، ولم يقل: «طهران». وقوله تعالى {وَالَّلائِى يَئِسْنَ مِنَ الْمَحِيضِ مِنْ نِسَائِكُمْ إِنِ ارْتَبْتُمْ فَعِدَّتُهُنَّ ثَلَاثَةُ أَشْهُرٍ} [الطلاق: ٤] فأقام الأشهر مقام الحيض دون الأطهار. ولأن الغرض الأصيل في العدة استبراء الرحم، والحيض هو الذي تستبرأ به الأرحام دون ١٠ الطهر، ولذلك كان الاستبراء من الأَمة بالحيضة. ويقال أقرأت المرأة، إذا حاضت؛ وامرأة مقرئ. وقال أبو عمرو بن العلاء: دفع فلان جاريته إلى فلانة تقرئها، أي تمسكها عندها حتى تحيض للاستبراء.

[١٢١١] فإن قلت: فما تقول: في قوله تعالى {فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ} [الطلاق: ١] والطلاق الشرعي، إنما هو في الطهر؟ قلت: معناه مستقبِلاتٍ لعدتهن، كما تقول: لقيته ١٥ لثلاثٍ بقين من الشهر، تريد مستقبلًا لثلاث، وعدتهنّ الحيض الثلاث.

[١٢١٢] فإن قلت: فما تقول في قول الأعشى:

لِمَا ضَاعَ فِيهَا مِنْ قُرُوءِ نِسَائِكا ۞

قلت: أراد: لما ضاع فيها من عدّة نسائك، لشهرة القروء عندهم في الاعتداد بهن،

Çünkü Araplar nezdinde *kurû'* kadınların âdet görmesi olarak tanınır. Yani kadınların uzun bir süre iddet saymalarına benzer şekilde [savaşçı şahsın] her yıl savaş ve yağmaların getirdiği sıkıntıya katlanma adına ailesinden uzak kaldığı ve kadınların kocalarıyla yatamadıkları bir iddet beklemeye benzer şekilde o kadınların üzerinden geçen uzun bir müddet adına [zayi olup giden şeyler] demektir. "Kadınlarının vakitlerinden [zayi olup giden şeyler]" demek istemiş de olabilir. Zira *kar'* ve *kāri'* vakit anlamına da gelmekte olup, şair ne âdeti ne de temizliği kastetmiştir.

[1213] **Şayet:** "Peki, ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ neye binaen mansûb kılınmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Mef'ûlün bih olmak üzere. Tıpkı; *el-muhtekir*^{u} *yeterabbesu'l-ğalâ*^{e} [muhtekir fiyatın yükselmesini bekler] demen gibi. Yani *yeterabbasne mudiyye selâseti kurû'*^{in} [üç hayız müddetinin geçmesini beklerler] demektir. Yahut zarf olmasına binaen mansûb kılınmış olup, bunun açılımı *yeterabbasne müddet*^{e} *selâset*^{i} *kurû'*^{in} [üç hayız müddeti beklerler] şeklindedir.

[1214] Şayet: "Neden temyiz أَقْرَاءٍ şeklinde azlık bildiren çoğul değil de, çokluk bildiren çoğul sıygası üzere geldi?" **dersen, şöyle derim:** Araplar bu konuda geniş davranıp, bu iki çoğul çeşidinden her birini, çoğullukta ortak olmaları sebebiyle diğerinin yerine kullanmaktadır. بِأَنْفُسِهِنَّ kelimesine dikkat edersen, o pek çok nefislerden başka bir şey değildir. Muhtemelen *kurû'* sıygası *akrâ'* sıygasından daha çok kullanılmakta olup, kullanımı az olanı mühmel [terkedilmiş] konumuna indirmek için ona tercih edilmiş ve böylece Arapların *selâsetu şusû'*^{in} [üç tasma] sözlerinin benzeri olmuştur. Zührî [v.124/742] Hemze'siz olarak *selâsete kuruvv*^{in} şeklinde okumuştur.

[1215] "Allah'ın," çocuk veya âdet kanı adına "rahimlerinde yarattığını..." Bu, kadının kocasından ayrılmak isteyip de -kocası, onu doğum yapmasını beklemeden boşasın; [doğacak] çocuğa acıyıp da onu bırakmaktan vazgeçmesin diye- hamileliğini gizlemesi veya âdet gördüğü hâlde, alelacele boşanma talebiyle bunu gizleyip "temizlendim" demesi hâlidir. Karınlarındaki ceninleri düşürmeyi isteyip, bunu bildirmeyen ve bu sebeple bunu inkâr eden kadınların kastedilmiş olması da caizdir ki, buna göre rahimlerinde olanın gizlenmesi onun düşürülmesinden kinaye kılınmıştır. "Allah'a ve 'Son Gün'e iman ediyorlarsa." Bu ifade kadınların bu 'rahimdekini gizleme' fiilinin büyük bir vebal addedilmesi ve Allah'a ve O'nun cezalandırmasına iman eden kimsenin bu tür büyük günahlara cüret edemeyeceği anlamına gelmektedir.

أي من مدّة طويلة كالمدة التي تعتد فيها النساء، استطال مدة غيبته عن أهله كل عام لاقتحامه في الحروب والغارات، وأنه تمرّ على نسائه مدة كمدة العدة ضائعة لا يضاجعن فيها؛ أو أراد من أوقات نسائك، فإنّ القرء والقارئ جاء في معنى الوقت، ولم يرد لا حيضًا ولا طهرًا.

٥ [١٢١٣] فإن قلت: فعلام انتصب {ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ}؟ قلت: على أنه مفعول به، كقولك: المحتكر يتربص الغلاء؛ أي يتربصن مضيّ ثلاثة قروء. أو على أنه ظرف، أي يتربصن مدة ثلاثة قروء.

[١٢١٤] فإن قلت: لم جاء المميز على جمع الكثرة دون القلة التي هي الأقراء؟ قلت: يتسعون في ذلك فيستعملون كل واحد من الجمعين مكان الآخر ١٠ لاشتراكهما في الجمعية. ألا ترى إلى قوله {بِأَنْفُسِهِنَّ} وما هي إلا نفوس كثيرة، ولعل القروء كانت أكثر استعمالًا في جمع قُرء من الأقراء، فأوثر عليه تنزيلًا لقليل الاستعمال منزلة المهمل، فيكون مثل قولهم: ثلاثة شسوع. وقرأ الزهري ثلاثة قُرُوٍّ، بغير همزة.

[١٢١٥] {مَا خَلَقَ اللّٰهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ} من الولد أو من دم الحيض. وذلك إذا أرادت ١٥ المرأة فِراق زوجها فكتمت حملها لئلا ينتظر بطلاقها أن تضع، ولئلا يشفق على الولد فيترك تسريحها؛ أو كتمت حيضها وقالت وهي حائض: قد طهرت، استعجالًا للطلاق. ويجوز أن يراد اللاتي يبغين إسقاط ما في بطونهن من الأجِنَّة فلا يعترفن به ويجحدنه لذلك، فجعل كتمان ما في أرحامهن كناية عن إسقاطه {إِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ} تعظيم لفعلهن، وأن من آمن بالله وبعقابه لا يجترئ على مثله ٢٠ من العظائم.

[1216] الْبُعُولَةُ kelimesi الْبَعْلُ lâfzının çoğulu olup, Tâ çoğul müennes ekidir. Tıpkı الْحُزُونَةُ ve السُّهُولَةُ örneklerinde olduğu gibi. الْبُعُولَةُ lâfzıyla mastar anlamının kastedilmesi de caiz olup, senin *ba'lun hasenu'l-bu'ûleti* [güzel kocalık yapan bir koca] sözün buna örnektir. Yani "onlara kocalık yapanlar, bunda" bu bekleme süresinde "onları geri almaya" onlara dönmeye "daha lâyıktırlar." Übey b. Kâ'b'ın kıraatinde بِرِدَّتِهِنَّ [onların bir tür dönmelerine] şeklindedir.

[1217] **Şayet:** "Kadınların da bir dönüş hakları varmış gibi kocalar nasıl dönmeye 'daha' lâyık kılınmışlardır?" **dersen, şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: Adam kadının dönmesini istediği hâlde kadın bundan kaçınırsa, adamın sözünün kadının sözüne tercih edilmesi gerekir. Böylece adam [bu konuda] kadından daha çok hak sahibi olmuştur; yoksa bu kadının dönme hakkı bulunduğu anlamına gelmez. Dönme sayesinde kendileriyle o kadınların arasını "bulup, barışmak" ve o kadınlara iyilik etmek "ister" ve onlara zarar vermek istemez"lerse…"

[1218] "Erkeklerin kadınlar üzerinde" gözetilmesi gereken "hakları olduğu gibi, kadınların da onlar üzerinde" gözetilmesi gereken "meşru" yani şer'an ve insanların genel âdetleri itibariyle [yani örfen] yadırganmayacak "hakları vardır." Dolayısıyla, sakın kadınlar kendi hakları olmayan şeyi kocalarına; kocalar da kendi hakları olmayan şeyi o kadınlara yüklemesinler ve eşlerden hiçbiri hayat arkadaşına sert davranmasın! Buradaki karşılıklı denklikten maksat, yapılacak işin cinsi itibariyle değil, işin güzel olmasını gerektirecek türden bir denkliğin gerekliliğidir. Şu hâlde kadın adamın elbisesini yıkadığı veya ona ekmek pişirdiği vakit, adamın da bunun gibi yapması gerekmez; ama [örneğin, odun hazırlamak gibi] erkeklere yaraşır şekilde o fiile mukabil bir şeyler yapar.

[1219] "[Ancak erkeklerin onların üzerinde] hak ve fazilet noktasında "bir dereceleri" yani fazlalıkları "vardır." Denilmiştir ki, erkeğin nail olduğu ne tür lezzet varsa kadın da o lezzete nail olur. Erkeğin üstünlüğü kadını görüp gözetmesi ve onun görülecek iş ve ihtiyaçları için harcama yapmasıdır.

229. Boşama iki keredir; (ondan sonra ise) ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salıvermektir. Onlara verdiklerinizden bir şeyi geri almanız size helâl olmaz; karı-koca, Allah'ın koyduğu sınırlara riayet edemeyeceklerinden korkarlarsa başka... (Üçüncü şahıslar olarak) siz de onların, Allah'ın koyduğu sınırlara riayet edemeyeceklerinden korkarsanız, o halde fidye vermelerinde bir vebal yoktur. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır; onları aşmayın. Kim Allah'ın koyduğu sınırları aşarsa, bunlardır işte zalimler!

[١٢١٦] والبعولة: جمع بعل، والتاء لاحقة لتأنيث الجمع كما في الحزونة والسهولة. ويجوز أن يراد بالبعولة المصدر من قولك: بَعْلٌ حسَنُ البُعولة، يعني وأهل بعولتهن {أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ} برجعتهن -وفي قراءة أبيّ بردّتهن- {فِي ذَلِكَ} في مدة ذلك التربص.

٥ [١٢١٧] فإن قلت: كيف جُعلوا أحق بالرجعة، كأن للنساء حقًا فيها؟ قلت: المعنى أنّ الرجل إن أراد الرجعة وأبتها المرأة وجب إيثار قوله على قولها وكان هو أحق منها، إلا أن لها حقًا في الرجعة {إِنْ أَرَادُوا} بالرجعة {إِصْلَاحًا} لما بينهم وبينهن وإحسانًا إليهن ولم يريدوا مضارّتهنّ.

[١٢١٨] {وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِى عَلَيْهِنَّ} ويجب لهنّ من الحق على الرجال مثل الذي ١٠ يجب لهم عليهنّ {بِالْمَعْرُوفِ} بالوجه الذي لا ينكر في الشرع وعاداتِ الناس فلا يكلفنهم ما ليس لهنّ ولا يكلفونهنّ ما ليس لهم، ولا يعنف أحد الزوجين صاحبه. والمراد بالمماثلة مماثلة الواجب الواجب في كونه حسنة، لا في جنس الفعل، فلا يجب عليه إذا غسلت ثيابه أو خبزت له أن يفعل نحو ذلك، ولكن يقابله بما يليق بالرجال.

١٥ [١٢١٩] {دَرَجَةٌ} زيادة في الحق وفضيلةٌ. قيل: المرأة تنال من اللذة ما ينال الرجل، وله الفضيلة بقيامه عليها وإنفاقه في مصالحها.

٢٢٩-﴿الطَّلاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ وَلا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلا أَنْ يَخَافَا إِلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَلا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلا تَعْتَدُوهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ ٢٠ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

[1220] *Selâm, teslîm* [selâmlama] mânasına geldiği gibi, *talâk* da *tatlîk* [boşama] anlamına gelir. Yani meşru boşama toptan, bir defada salıvermek değil de, ayrı ayrı olmak üzere art arda talâk vermektir. "İki keredir" derken, Allah Teâlâ bununla ikilemeyi değil, tekrarlamayı kastetmiştir. Tıpkı "Sonra, gözünü *bir kez daha, bir kez daha* çevir de [bak]; sana geri dönsün o göz bitkin ve bezgin." [Mülk 67/4] âyetinde iki kere [*kerrateyn*] değil; tekrar tekrar bakmak anlamı kastedildiği gibi. Arapların, bu tür ikilemelerle tekrarın kastedildiği *lebbeyke!* [Sana defalarca itaate hazırım!], *sa'deyke!* [Seni defalarca memnun etmeye hazırım!], *hanâneyke!* [Hep senin merhametini istiyorum!], *hezâzeyke!* [(هَذَاذَيْكَ) Kesip doğramayı hızlandır!] ve *devâleyke!* [Dön dolaş dur! / İşin hep yolunda gitsin!] şeklinde sözleri mevcuttur.

[1221] "Ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salıvermektir" ifadesi, onlara nasıl boşayacaklarını öğretmenin ardından kendilerini ya güzelce geçinecek ve yaşamlarını sağlayacak şekilde kadınları yanlarında tutmaları ya da kendilerine öğrettiği şekilde onları güzelce salıvermeleri arasında muhayyer kılmaktır. Denildi ki, bu, iki kere *ric'î talâk* [kocanın karısına dönme yetkisi bulunan talâk] ile boşama mânasındadır. Zira üçüncü boşamadan sonra asla dönme söz konusu olmaz. "Ya iyilikle" yani dönmekle "tutmak ya da" kişi, iddetinin dolmasıyla birlikte ayrılacağı ana dek karısına dönmeyerek veya kadının iddet süresini uzatıp, ona zarar vermeyi isteyeceği türden kadına dönmeyerek; bir görüşe göre ise kadını üçüncü temizlik süresinde üçüncü kez boşayarak "güzellikle salıvermektir."

[1222] Rivayet edildiğine göre biri Peygamber (s.a.)'e: "Üçüncü talâk nerede?" diye sormuş, Aleyhissalâtu Vesselâm da: "ya da güzellikle salıvermektir" diye cevap vermiştir. Ebû Hanîfe [v.150/767] ve ashabına göre iki ve üç talâkı bir arada vermek bid'attir. Sünnet olan, kişinin kadına temizlik hâlinde bir talâktan fazlasını vermemesidir. Zira İbn Ömer hadisinde rivayet edildiğine göre; Peygamber (s.a.) İbn Ömer'e [v.73/692]; "Sünnet olan ancak temizlik süresini tam olarak karşılayıp, o kadını her bir âdet görme başına bir talâk düşecek şekilde boşayıvermendir" buyurmuştur [KT.b]. Şâfi'î'ye [v.204/820] göre üç talâkı birden vermede hiçbir beis yoktur. Bunun delili de Peygamber (s.a.)'in huzurunda karısıyla lânetleşip [*li'ân*] onu üç talâkla boşaması üzerine Peygamber'in yadırgamadığı [Uveymir] el-Aclânî hadisidir. [*Buhârî,* "Talâk", 31, 34-35]

[1223] Rivayet edildiğine göre; Cemîle bint Abdullah[37] b. Übeyy, Sâbit b. Kays b. Şemmâs'ın [v.12/633] nikâhında bulunuyordu. O, kadını sevdiği hâlde kadın onu sevmiyordu. Kadın Peygamber (s.a.)'e gelip; "Ya Rasûlâllah! Ben ve Sabit aynı yastığa baş koyamıyoruz. Aslında, onu din ve ahlâk konusunda ayıplamıyorum;

37 Metinde bu hanım sahabinin Abdullah b. Übey b. Selûl'ün kızı olduğu söylenmiş olmaktadır, ancak *DİA*'ya -ilgili maddeyi yazan Mücteba Uğur'a- göre doğrusu, kız kardeşi olduğudur. Nitekim ismi de Cemîle bint Übeyy'dir. / ed.

[١٢٢٠] {اَلطَّلَاقُ} بمعنى التطليق، كالسلام بمعنى التسليم، أي التطليق الشرعي تطليقة بعد تطليقة على التفريق دون الجمع والإرسال دفعة واحدة، ولم يرد بالمرتين التثنية ولكن التكرير، كقوله {ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ} [الملك: ٤] أي كرّة بعد كرّة، لا كرّتين اثنتين. ونحو ذلك من التثاني التي يراد بها التكرير قولهم: لبَّيْك وسعديك ٥ وحنانيك وهذاذيك ودواليك.

[١٢٢١] وقوله تعالى {فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ} تخيير لهم بعد أن علمهم كيف يطلقون، بيْن أن يمسكوا النساء بحسن العشرة والقيام بمواجبهنّ وبين أن يسرحوهنّ السَّراح الجميل الذي علّمهم. وقيل: معناه الطلاق الرجعي مرّتان، لأنه لا رجعة بعد الثلاث؛ فإمساك بمعروف أي برجعة، أو تسريح بإحسان، أي بأن ١٠ لا يراجعها حتى تبين بالعدّة، أو بأن لا يراجعها مراجعة يريد بها تطويل العدة عليها وضِرارها. وقيل: بأن يطلقها الثالثة في الطهر الثالث.

[١٢٢٢] وروي أن سائلًا سأل رسول الله ﷺ: أين الثالثة؟ فقال عليه الصلاة والسلام: {أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ}. وعند أبي حنيفة وأصحابه الجمع بين التطليقتين والثلاث بدعة، والسنة أن لا يوقع عليها إلا واحدة في طهر لم يجامعها فيه، لما روي ١٥ في حديث ابن عمر: أنّ رسول الله ﷺ قال له: «إنما السنة أن تستقبل الطهر استقبالًا، فتطلقها لكل قُرء تطليقةً.» وعند الشافعي لا بأس بإرسال الثلاث، لحديث العجلاني الذي لاعنَ امرأته فطلقها ثلاثًا بين يدي رسول الله ﷺ، فلم ينكِر عليه.

[١٢٢٣] روي أن جميلة بنت عبد الله بن أبيّ كانت تحت ثابت بن قيس بن شماس، وكانت تبغضه وهو يحبها. فأتت رسول الله ﷺ فقالت: «يا رسول الله، لا ٢٠ أنا ولا ثابت، لا يجمع رأسي ورأسه شيء، والله ما أعيب عليه في دين ولا خلق،

bir Müslüman olarak kocaya nankörlüğü de yadırgıyorum. Ona kızamıyorum da. Fakat çadırın kenarını kaldırıp, onu bir grup erkek içerisinde karşıdan gelirken gördüm; baktım ki, o grubun en siyahı, en kısa boylusu ve en çirkin yüzlüsü Sabit idi!" demişti. Nihayet bu âyet indi. Sâbit mehir olarak kadına bir bahçe vermişti; kadın bu bahçeyi bedel gösterip Sâbit'den bu mal karşılığında boşanma talebinde bulunup, ayrıldı. İşte İslâm'da ilk *hul'* hâdisesi budur [KT.b].

[1224] **Şayet;** "Onlara verdiklerinizden bir şeyi geri almanız size helâl olmaz' ifadesinde kime hitap edilmektedir? Eğer "'eşlere' **dersen** '(Üçüncü şahıslar olarak) siz de onların, Allah'ın koyduğu sınırlara riayet edemeyeceklerinden korkarsanız...' ifadesi buna uygun düşmemektedir. **Şayet** 'yöneticilere ve hâkimlere' dersen bunlar o kadınlara ne herhangi bir şey veren ne de onlardan bir şey geri alanlardır?" **dersen, şöyle derim:** İlk hitap eşlere, son hitap da yönetici ve hâkimlere ait olacak şekilde her iki durum da caizdir. Bu tür şeyler Kur'ân'da da, onun dışındakilerde de hiç de az değildir. Yahut hitabın tümünün yönetici ve hâkimlere ait olması da caizdir. Çünkü onlar duruşmanın kendilerine havale edilmesi durumunda alıp-verme işini emredecek olanlardır. Böylece onlar sanki [bizzat] alan ve veren kesim olmaktadırlar.

[1225] "Onlara verdiklerinizden" yani onlara verdiğiniz mehirlerden. "Karı-koca" yani eşler, kadının başkaldırması ve kötü huyluluğu adına vuku bulacak şeyler sebebiyle her ikisini bağlayan evlilik görevleri hususunda "Allah'ın koyduğu sınırlara riayet edemeyeceklerinden korkarlarsa başka..." "... o zaman kadının [boşanmak için] fidye vermesinde" bizzat kendisinin, kendisine verilen mehri gönüllü olarak bağışlama karşılığında fidye verip, muhāle'a yapmasında yani mal karşılığında boşanma talebinde bulunmasında "ikisine de bir vebal yoktur;" aldığı konusunda adama, verdiği konusunda da kadına bir günah yoktur. Mehrin üzerinde fazladan bir mal karşılığı boşama hükmen caiz ise de mekruhtur.

[1226] Rivayete göre kadının biri kocasına başkaldırmış ve akabinde Ömer *Radıya'llāhu Anh*'ın huzuruna getirilmişti. Ömer kadını üç gece ahırda bekleттikten sonra çağırıp; "Gecelemeni nasıl buldun?" diye sormuş. Kadın; "Bu herifin yanında bulunduğumdan beri, şu üç geceden daha çok mutluluk verici bir gece geçirmedim!" deyince, Ömer kadının kocasına; "Küpesi karşılığında da olsa onu vereceği mala bedel boşa gitsin!" demiştir. -Katâde [v.117/735; Hazret-i Ömer'in] "kadının bütün malına karşılık..." demek istediğini söyler.- Bu, evlilik hukukunu çiğneyip, başkaldırmanın kadından kaynaklanması hâlinde söz konusudur. Ancak kocadan kaynaklanırsa, kocanın kadından herhangi bir şey alması kendisine mekruhtur [KT.b].

ولكني أكره الكفر في الإسلام، ما أطيقه بغضًا، إني رفعت جانب الخِباء فرأيته أقبل في عدّة فإذا هو أشدهم سوادًا وأقصرهم قامة وأقبحهم وجهًا!» فنزلت. وكان قد أصدقها حديقةً فاختلعت منه بها؛ وهو أوّل خُلْع كان في الإسلام.

[١٢٢٤] فإن قلت: لمن الخطاب في قوله {وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا}؟ إن قلتَ ٥ للأزواج لم يطابقه قوله {فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللهِ}؛ وإن قلتَ للأئمة والحكام فهؤلاء ليسوا بآخذين منهن ولا بمؤتيهن؟ قلت: يجوز الأمران جميعًا؛ أن يكون أوّل الخطاب للأزواج، وآخره للأئمة والحكام، ونحو ذلك غير عزيز في القرآن وغيره؛ وأن يكون الخطاب كله للأئمة والحكام، لأنهم الذين يأمرون بالأخذ والإيتاء عند الترافع إليهم، فكأنهم الآخذون والمؤتون.

١٠ [١٢٢٥] {مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ} مما أعطيتموهنّ من الصدقات {إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللهِ} إلا أن يخاف الزوجان ترك إقامة حدود الله فيما يلزمهما من مواجب الزوجية، لما يحدث من نشوز المرأة وسوء خلقها {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا} فلا جناح على الرجل فيما أخذ ولا عليها فيما أعطت {فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ} فيما فدت به نفسها واختلعت به من بذل ما أوتيت من المهر. والخلع بالزيادة على المهر مكروه وهو ١٥ جائز في الحكم.

[١٢٢٦] وروي أن امرأة نشزت على زوجها فرفعت إلى عمر ﵁، فأباتها في بيت الزبل ثلاث ليال ثم دعاها فقال: كيف وجدت مبيتك؟ قالت: ما بت منذ كنت عنده أقرّ لعيني منهن. فقال لزوجها: اخلعها ولو بقُرْطها. قال قتادة: يعني بمالها كله، هذا إذا كان النشوز منها، فإن كان منه كره له أن يأخذ منها شيئًا.

[1227] أنْ لَا يُقِيمَا [*"o ikisinin riayet edemeyeceklerinden..."*] fiilinin [tesniye] Elif'inden *bedel-i iştimâl* kılacak şekilde edilgen sıyga ile إلاَّ أنْ يُخَافَا [o ikisi adına endişe duyulursa] şeklinde de okunmuştur. Bu tıpkı senin *hīfe Zeyd*[un] *terkuhû ikāmet*[e] *hudûdi'llāh*[i] [Zeyd'in Allah'ın sınırlarına riayet etmemesinden endişe duyuldu] demene benzer. وأسَرُّوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا [... kendi aralarında gizli kapaklı konuşmaktadır, zalim olanları" (Enbiyâ 21/3)] âyeti bunun benzeri olup, İbn Mes'ûd (r.a.)'ın إلا أن تَخَافُوا [korkarsanız başka...] şeklindeki kıraati bunu desteklemektedir. Übey b. Kâ'b'ın kıraati ise إلاَّ أنْ يَظُنَّا [o ikisi kanaat getirirlerse başka] şeklinde olup, "korkma"nın kanaat anlamına gelmesi caizdir. Araplar *ehāfu en yekûne kezâ ve efraku en yekûne...* [Şöyle şöyle olmasından endişe duyuyorum ve şöyle şöyle olmasından korkuyorum] derler ki, bununla "bu kanaatteyim" anlamını kastederler.

230. Koca, karısını (söz konusu iki boşamadan sonra) bir kez daha boşayacak olursa, artık ondan sonra kadın, başka bir koca ile (basbayağı) nikâhlanıp gerdeğe girinceye kadar bir daha ona helâl olmaz. (Hülle bâtıldır; hülleciler yaramaz insanlardır!) Şayet o da onu boşar ve o ikisi (yani, kadın ve eski kocası) Allah'ın koyduğu sınırlara riayet edecekleri kanaatine varırlarsa, tekrar birbirlerine dönmelerinde her ikisi için de bir günah yoktur. Bunlar; Allah'ın, bilen bir toplum için açıkladığı sınırlarıdır.

[1228] "Koca, karısını" Allah Teâlâ'nın "boşama iki keredir" sözünde tekrarla sıfatlanan söz konusu talâkla "bir kez daha boşayacak" ve bu talâk nisabını bütünüyle tamamlayacak "olursa" veya o kadını iki kereden sonra üçüncü kez boşayıverirse "artık ondan sonra" bu boşamadan sonra "kadın, başka bir koca ile (basbayağı) nikâhlanıncaya" evleninceye "kadar bir daha ona helâl olmaz." Nikâhlamak fiili tıpkı evlenme fiili gibi adama nispet edildiği gibi kadına da nispet edilir. [Meselâ] *Fulânet*[un] *nâkih*[un] *fî-benî fulân*[in] [Falanca kadın falan oğullarına nikâhlıdır] denir.

[1229] [Eski kocasına] helâl olma hükmünü nikâh akdine münhasır kılan [yani cinsel ilişkiyi şart görmeyen] kişi -ki Sa'îd b. el-Müseyyeb'dir [v.94/713]- bu âyetin zahirine tutunmaktadır. Cumhurun görüşü ise cinselliğin gerekli olduğudur ki, bunun delili de Urve'nin, [v.713; teyzesi] Hazret-i Âişe'den [v.58/678] rivayet ettiği şu hadistir: "Rıfâ'a'nın [v.42/662] karısı Peygamber (s.a.)'e gelerek: "Rıfâ'a beni boşadı ve talâkım kesinleşti. Abdurrahman b. Zübeyr beni nikâhladı, ama onunki elbise püskülü gibi! Ve bana temas etmeden beni boşayıverdi" dedi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.): "Rıfâ'a'ya dönmek mi istiyorsun? Hayır! Sen onun, o da senin balcığınızı tatmadıkça [cinsel ilişki gerçekleşmedikçe] bu olamaz." buyurmuştur [*Müslim,* "Talâk", 1-5; *Buhārî*, "Talâk", 4].

[١٢٢٧] وقرئ إلا أن يُخَافا، على البناء للمفعول وإبدال أن لا يقيما من ألف الضمير، وهو من بدل الاشتمال، كقولك: خِيف زيدٌ تركَه إقامة حدود الله. ونحوه {وَأَسَرُّوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا} [الأنبياء: ٣] ويعضده قراءة عبد الله إلا أن تخافوا؛ وفي قراءة أبي إلا أن يظنا؛ ويجوز أن يكون الخوف بمعنى الظن. يقولون: أخاف أن ٥ يكون كذا، وأَفْرَق أن يكون، يريدون أظن.

٢٣٠-﴿فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

[١٢٢٨] {فَإِنْ طَلَّقَهَا} الطلاق المذكور الموصوف بالتكرار في قوله تعالى ١٠ {اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِ} [البقرة: ٢٢٩]، واستوفَى نصابَه؛ أو فإن طلقها مرة ثالثة بعد المرّتين {فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ} من بعد ذلك التطليق {حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ} حتى تتزوّج غيره. والنكاح يسنَد إلى المرأة كما يسند إلى الرجل، كما التزوج. ويقال: فلانة ناكح في بني فلان.

[١٢٢٩] وقد تعلق من اقتصر على العقد في التحليل بظاهره وهو سعيد ابن المسيب. ١٥ والذي عليه الجمهور أنه لا بد من الإصابة، لما روى عروة عن عائشة ﵂ : أنّ امرأة رِفاعة جاءت إلى النبي ﷺ فقالت: إن رفاعة طلقني فبَتَّ طلاقي وإن عبد الرحمن بن الزبير تزوّجني، وإنما معه مثل هدبة الثوب وإنه طلقني قبل أن يمسني، فقال رسول الله ﷺ : «أتريدين أن ترجعي إلى رِفاعة؟ لا، حتى تذوقي عُسَيلته ويذوق عُسيلتك!»

Rivayete göre; bu kadın Allah'ın dilediği kadar beklemiş, sonra [Rıfâ'a'ya] dönmüş ve "O [Abdurrahman] bana temasta bulundu" deyince, Hazret-i Peygamber ona; "İlk sözünde yalan söyledin ya; artık diğer sözünde seni tasdik edemem" buyurmuştur. Bu kadın [bir müddet] beklemiş, nihayet Peygamber (s.a.) vefat edince Ebû Bekr *Radıya'llāhu Anh*'a gelmiş ve "İlk kocama döneyim mi?" demiş. Ebû Bekr de "Peygamber (s.a.) sana söyleyeceğini söylediği vakit ben oradaydım. Rıfâ'a'ya dönmeyeceksin!" demişti. Ebû Bekr *Radıya'llāhu Anh* da vefat edince kadın bu sefer, Ömer *Radıya'llāhu Anh*'a da aynı şeyi söylemişti. Ömer "Bu seferki gelişinden sonra bir daha bana gelirsen seni recmederim!" deyip, kadını menetmiştir [KT.b].

[1230] **Şayet** "Hülle şartıyla kıyılan nikâh hakkında ne diyorsun?" **dersen, şöyle derim:** Süfyân, Evzâ'î [v.157/74], Ebû Ubeyd [v.224/838] ve Mâlik [v.179/795] gibiler bunun caiz olmayacağına kāildir. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a [v.150/767] göre bu kerahetle beraber caizdir. [Hatta] Ebû Hanîfe'den rivayet edildiğine göre; kadın ve erkek hülleyi gizleyip, açıklamazlarsa hiçbir kerahet yoktur. Peygamber (s.a.)'in hülle yapanı da hülle yaptıranı da lânetlediği rivayet edilmiştir [*Tirmizî,* "Nikâh", *28*]. Ömer *Radıya'llāhu Anh*'ın: "Bana bir hülle yapan ve yaptıran getirilirse onları kesinlikle recmederim!" dediği rivayet edilmiştir. Osman *Radıya'llāhu Anh*'ın da; "Karşılıklı hileye dayanmayan, [meşru ve] rağbet gören nikâhtan başkasına hayır!" dediği rivayet edilmiştir [KT.b].

[1231] "Şayet o" ikinci koca "da onu boşarsa ve o ikisi (yani, kadın ve eski kocası) Allah'ın koyduğu sınırlara riayet edecekleri" evlilik hukukuna riayet edecekleri "*kanaatine* varırlarsa, tekrar" evlenme konusunda onlardan her birinin [eski hayat] arkadaşına döneceği şekilde "birbirlerine dönmelerinde her ikisi için de bir günah yoktur." Âyette "…riayet edeceklerini *bilirlerse*" buyrulmamasının sebebi bu hususta kesin bilginin her ikisine de kapalı olması ve bunu ancak mutlak izzet ve celâlin tek sahibi Allah'ın bilebileceğidir. Burada kim zannı bilgi diye açıklarsa lâfız ve mâna yolunu şaşırmış demektir. Çünkü sen [meselâ]; *ʿalimtu en yekūme Zeyd*[un] [Zeyd'in ayağa kalkacağını biliyorum] demezsin; *ʿalimtu ennehû yekūmu* [Zeyd'in ayağa kalktığını biliyorum] dersin. Bir de insan yarın ne olacağını bilemez; olsa olsa kanaat getirir.

وروي أنها لبثت ما شاء الله، ثم رجعت فقالت: إنه كان قد مسني، فقال لها: كذبت في قولك الأوّل، فلن أصدّقك في الآخر، فلبثت حتى قُبض رسول الله ﷺ فأتت أبا بكر رضي الله عنه فقالت: أأرجع إلى زوجي الأوّل. فقال: قد عهدتِ رسول الله ﷺ حين قال لك ما قال، فلا ترجعي إليه. فلما قبض أبو بكر رضي الله عنه قالت مثله لعمر رضي الله عنه فقال: إن ٥ أتيتني بعد مرّتك هذه لأرجمنك، فمنعها.

[١٢٣٠] فإن قلت: فما تقول في النكاح المعقود بشرط التحليل؟ قلت: ذهب سفيان والأوزاعي وأبو عبيد ومالك وغيرهم إلى أنه غير جائز، وهو جائز عند أبي حنيفة مع الكراهة. وعنه أنهما إن أضمرا التحليل ولم يصرحا به فلا كراهة. وعن النبي ﷺ : أنه لعن المحلِّل والمحلَّل له. وعن عمر رضي الله عنه : لا أوتى بمحلل ولا محلل له إلا ١٠ رجمتهما! وعن عثمان رضي الله عنه : لا نكاح إلا نكاح رغبة غير مدالسة.

[١٢٣١] {فَإِنْ طَلَّقَهَا} الزوج الثاني. {أَن يَتَرَاجَعَا} أن يرجع كل واحد منهما إلى صاحبه بالزواج {إِن ظَنَّا} إن كان في ظنهما أنهما يقيمان حقوق الزوجية. ولم يقل: إن علمَا أنهما يقيمان، لأنّ اليقين مغيب عنهما لا يعلمه إلا الله عزّ وجلّ. ومن فسر الظن ههنا بالعلم فقد وهم من طريق اللفظ والمعنى، لأنك لا تقول: علمت أن يقوم ١٥ زيد، ولكن: علمت أنه يقوم؛ ولأنّ الإنسان لا يعلم ما في الغد، وإنما يظن ظنًّا.

231. Siz kadınları boşayıp onlar da iddetlerini bitirdiklerinde, artık onları ya iyilikle tutun ya da iyilikle bırakın. Haddinizi aşarak onlara zarar vermek için onları tutmayın. Kim böyle yaparsa, (karısına değil, asıl) kendisine zulmetmiş olur! Allah'ın âyetlerini oyuncak edinmeyin. Allah'ın, üzerinizdeki nimetini; size öğüt vermek için indirdiği kitabı ve hikmeti hatırlayın. Allah'tan sakının ve bilin ki; Allah her şeyi bilir!

[1232] "... onlar da iddetlerini bitirdiklerinde" yani iddetlerinin sonuna ulaşıp, iddetin nihaî sınırına yaklaştıklarında... Ecel [iddet] bütün bir süreye ve sürenin sonuna denk düşen isimdir; insanın ömrüne *ecel* dendiği gibi, bu ömrün, son bulduğu ölüme de *ecel* denir. *Ğâye* [nihaî sınır] ve *emed* [son] kelimeleri de bunun gibidir. Nahiv âlimleri "Min *ibtidâ-i gâye* [en başından itibaren], İlâ ise *intihâ-i gâye* [en son] içindir" derler. Şair şöyle demiştir:

> Her canlı ömrün(ün) müddetini tamamlayacak ve eceli son bulunca yok olup gidecektir

Aynı şekilde "ermek / ulaşmak" anlamında da mecazî bir kullanım söz konusudur. Meselâ kişi şehre iyice yaklaştığı vakit *belağa'l-beled*e [şehre ulaştı] denir; ulaşmayıp da sadece yaklaştığında *kad vasaltu* [ulaşmış bulunuyorum] denir. [Âyetin hükmüyle ilgili olarak] bilinmektedir ki, müddetin bitiminden sonra kadını nikâhta tutmanın hiçbir anlamı yoktur. Çünkü kadın müddetin son bulmasından sonra o adamın karısı değildir ve kadın o adamın sayacağı bir iddetin dışında kalmıştır. Dolayısıyla, adamın o kadına hiçbir şekilde yol bulması söz konusu olamaz. Müracaat ederek zarar verme talebi söz konusu olmaksızın "artık" ya adam kadına dönecek şekilde "onları ya iyilikle tutun ya da" adamın o kadını serbest bırakıp, nihayet kadının iddeti son bulunca ve herhangi bir zarar verme söz konusu olmaksızın kadının ayrılacağı şekilde "iyilikle bırakın."

[1233] "Haddinizi aşarak" onlara zulmederek -bir görüşe göre ise onları fidye ödemeye zorlayarak- "onlara zarar vermek için onları tutmayın. [Cahiliye devrinde] adam kadını boşar ve iddet süresinin bitimi yaklaşıncaya kadar onu terkeder; daha sonra kadına dönerdi. Bunu herhangi bir ihtiyaçtan ötürü değil, kadının iddetini uzun tutmak için yapardı. Bu, zarar verme maksatlı bir tutmaydı. "[Kim böyle yaparsa, (karısına değil, asıl)]" nefsini Allah'ın azabına hedef kıldığı için "kendisine zulmetmiş olur!"

[1234] "Allah'ın âyetlerini oyuncak edinmeyin," yani o âyetlere sımsıkı sarılıp, muhtevasıyla amel etme konusunda ciddi olun ve o âyetlere hakkıyla riayet edin! Aksi takdirde, onları alay ve oyuncak konusu edinmiş olursunuz. İşinde ciddiyetsiz kişiler için;

٢٣١-﴿وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِتَعْتَدُوا وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ وَلا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوًا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

٥ [١٢٣٢] {فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ} أي آخر عدتهن وشارفن منتهاها. والأجل يقع على المدّة كلها، وعلى آخرها، يقال لعمر الإنسان أجل، وللموت الذي ينتهي به أجل، وكذلك الغاية والأمد، يقول النحويون مِن لابتداء الغاية، و إلى لانتهاء الغاية. وقال:

كُلُّ حَيٍّ مُسْتَكْمِلٌ مُدَّةَ الْعُمْـ ❁ ـرِ وَمُودٍ إذَا انْتَهَى أَمَدُهْ

ويُتَّسع في البلوغ أيضًا فيقال: بلغ البلَدَ، إذا شارفه وداناه. ويقال: قد وصلت، ١٠ ولم يصل وإنما شارف. ولأنه قد علم أنّ الإمساك بعد تقضِّي الأجل لا وجه له، لأنها بعد تقضيه غير زوجة له وفي غير عدّة منه، فلا سبيل له عليها. {فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ} فإما أن يراجعها من غير طلب ضرار بالمراجعة {أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ} وإما أن يخليها حتى تنقضي عدّتها وتبين من غير ضرار.

[١٢٣٣] {وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا} كان الرجل يطلق المرأة ويتركها حتى يقرب ١٥ انقضاء عدتها، ثم يراجعها لا عن حاجة، ولكن ليطوّل العدة عليها، فهو الإمساك ضرارًا {لِتَعْتَدُوا} لتظلموهنّ. وقيل: لتُلْجِئوهن إلى الافتداء. {فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ} بتعريضها لعقاب الله.

[١٢٣٤] {وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللهِ هُزُوًا} أي جِدُّوا في الأخذ بها والعمل بما فيها، وارعوها حق رعايتها، وإلا فقد اتخذتموها هزوًا ولعبًا. ويقال لمن لم يجدّ في الأمر:

innemâ ente lâ'ib[un] *ve hâzi'*[un]*"* [Sen; oynayan, dalgacının tekisin!] denir. Yine *kün yahûdiyy*[en] *ve illâ fe-lâ tel'ab bi't-Tevrât*[i] [Doğru dürüst bir Yahudi olacaksan ol; aksi takdirde Tevrat'la oynama!] denir.

[1235] Söylendiğine göre; adam karısını boşar, kölesini azat eder, sonra dönüp evlenir [ve tekrar köleyi tutmaya devam eder] ve "Ben oyun oynadım!" dermiş. Peygamber (s.a.)'in; "Üç şey vardır ki; ciddisi de, şakası da ciddidir: Boşama, nikâh ve [ric'î talâkla boşanmış olan kadına] dönme" buyurduğu rivayet edilmiştir [*Ebû Dâvûd,* "Talâk", 9].

[1236] "Allah'ın," İslâm ve Muhammed (s.a.)'in peygamberliği sayesinde "üzerinizdeki nimetini;" size indirdiği şeylerle "size öğüt vermek için indirdiği kitabı ve hikmeti" Kur'ân ve sünneti "hatırlayın." Bu nimetleri hatırlamaksa onların karşılığında şükretme ve onların hakkını gözetmektir.

232. Siz kadınları boşayıp onlar da iddetlerini bitirdiklerinde, -örfe uygun bir şekilde aralarında anlaştıkları takdirde- (duruma göre; eski ya da müstakbel) kocalarıyla evlenmeleri konusunda engel çıkarmayın. İçinizden Allah'a ve 'Son Gün'e iman etmiş olanlara bu şekilde öğüt veriliyor. Bu, sizin için daha iyi ve daha nezihtir. Siz bilmezsiniz, Allah bilir.

[1237] "... onlar da iddetlerini bitirdiklerinde, [kocalarıyla evlenmeleri konusunda] onlara engel çıkarmayın." Bu hitapla ya haksızlık ederek, ezerek, Cahiliye taassubuyla kadınlarına iddet bittiği halde engel çıkartan; dilediği biriyle evlenmesine mani olan kocalar muhatap alınmaktadır -ki buna göre âyetin mânası; "Arzu ettikleri ve kendilerinin maslahatını gözeten kocalarla evlenmeleri konusunda engel çıkarmayın" şeklindedir- ya da onları kocalarına dönmekten menetme konusunda veliler muhatap alınmaktadır. Rivayete göre; bu âyet kızkardeşine zorluk çıkartarak, ilk kocasına dönmesini engelleyen Ma'kıl b. Yesâr [v.59/679] hakkında inmiştir. Âyetin, amcakızına zorluk çıkartan Câbir b. Abdullah [v.78/697] hakkında indiği de söylenmiştir. Görüş değeri taşıyansa bunun tüm insanlara yönelik bir hitap olduğudur. Yani "Aranızda bu tür bir engelleme vücut bulmasın." Çünkü bu engelleme insanların arasında vücut bulup, onlar da buna razı oldukları vakit insanlar [bizzat] "engelleyenler" hükmüne dâhil olacaklardır. العَضْلُ menetme ve sıkıştırma anlamına gelir. *'Azaleti'd-decâcet*[u] [tavuk yumurtayı çıkaramadı; sıkıştı] tabiri de buradan gelir ki, bu yumurtanın içeride kalıp, henüz çıkmadığı vakit söylenir. Nitekim İbn Herme için şu şiir terennüm edilmiştir:

إنما أنت لاعب وهازئ. ويقال: كن يهوديًا، وإلا فلا تلعب بالتوراة.

[١٢٣٥] وقيل: كان الرجل يطلق ويعتق ويتزوّج ويقول: كنت لاعبًا. وعن النبي ﷺ: «ثلاث جدّهن جدّ وهزلهن جدّ؛ الطلاق والنكاح والرجعة.»

[١٢٣٦] {وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللهِ عَلَيْكُمْ} بالإسلام وبنبوّة محمد ﷺ {وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ} من القرآن والسنة. وذكرها مقابلتُها بالشكر والقيام بحقها {يَعِظُكُمْ بِهِ} بما أنزل عليكم.

٢٣٢-﴿وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ ذَلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ ذَلِكُمْ أَزْكَى لَكُمْ وَأَطْهَرُ وَاللهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ﴾

[١٢٣٧] {فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ} إما أن يخاطب به الأزواج الذين يعضلون نساءهم بعد انقضاء العدة ظلمًا وقسرًا، ولحمية الجاهلية لا يتركونهنّ يتزوّجن مَن شِئْن من الأزواج، والمعنى: أن ينكحن أزواجهن الذين يرغبن فيهم ويصلحون لهنّ؛ وإما أن يخاطب به الأولياء في عضلهنّ أن يرجعن إلى أزواجهنّ. روي أنها نزلت في مَعْقِل بن يسار حين عضَل أختَه أن ترجع إلى الزوج الأوّل. وقيل: في جابر بن عبد الله حين عضل بنت عم له. والوجه أن يكون خطابًا للناس، أي لا يوجد فيما بينكم عَضْل، لأنه إذا وجد بينهم وهم راضون كانوا في حكم العاضلين. والعَضْل: الحبس والتضييق، ومنه: عضلت الدجاجة إذا نشب بيضها فلم يخرج. وأنشد لابن هرمة:

Sana yazdığım kasideler; evlenemeyip *evde kalan* kızlara benzer [bunlar başkalarına varmadığı gibi, benim övgülerim de, sırf sana aittir]. O hâlde gel, [seni methetme işinde] sadece beni istihdam et!

İddetin sona ermesi hakikat anlamında bir kullanımdır. Şâfi'î *Rahimehullāh*'dan [v.204/820] rivayet edildiğine göre; bu iki âyetin konteksti iki iddet bitiminin farklı olduğuna delâlet etmektedir [İddetin son bulması burada hakiki anlamda iken, önceki âyette mecazî olup, iddetin sonuna yaklaşılması kastedilmiştir].

[1238] "Örfe uygun bir şekilde," evlilik şartları cümlesinden olmak üzere din ve mürüvvet konusunda güzel düşecek şekilde evlilik teklifinde bulunanlar ve kadınlar "kendi aralarında anlaştıkları takdirde... "Örfe uygun bir şekilde" ifadesiyle "*mehr-i misil* ile" anlamının kastedildiği de söylenmiştir. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'ın [v.150/767] görüşü cümlesinden olmak üzere kadın mehr-i mislinin en düşüğü ile kendisini nikâhlattığı vakit, velilerin buna itiraz etme hakları vardır.

[1239] **Şayet** "[İçinizden Allah'a ve 'Son Gün'e iman etmiş olanlara] bu şekilde öğüt veriliyor' ifadesindeki hitap kime yöneliktir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun Peygamber (s.a.)'e ve herkese yönelik olması caizdir ki, bir benzeri "... Bu sizin için daha hayırlı ve daha temizdir" [Mücâdile 58/12] âyetidir. "Bu, sizin için daha iyi ve daha nezihtir," yani sizi günah kirlerinden daha iyi temizler. Âyetteki *ezkâ*nın [أزكى] "daha faziletli", *athar*ınsa [أطهر] "daha hoş" anlamına geldiği de söylenmiştir. Bundaki temizlik ve nezaheti "siz bilmezsiniz, Allah bilir" veya hükümler ve şeriatlardan sizin maslahatınıza uygun düşecek; işinize yarayacak olanı Allah bilir, siz bilemezsiniz.

233. Anneler çocuklarını tam iki yıl emzirirler. Bu, emzirmeyi tamamlamak isteyen içindir. Çocuk kendisinden olan kişi; onların (yani, kendisi adına emziren ananın) yiyip içmesini ve giyimini örfe uygun şekilde karşılamakla mükelleftir. Hiç kimse gücünün üstünde bir şeyle mükellef tutulmaz. Ne anne, çocuğu yüzünden ne de baba, çocuğu yüzünden zarara sokulur. Mirasçıya düşen de bunun gibidir. Eğer (karı-koca) karşılıklı rıza ile çocuğu memeden kesmek isterlerse, ikisine de vebal yoktur. (Babalar olarak) çocuklarınızı (bir sütanneye) emzirtmek isterseniz, vereceğinizi güzelce teslim etmek şartıyla size vebal yoktur. Allah'tan sakının ve bilin ki; yaptıklarınızı Allah gerçekten görmektedir.

[1240] "Emzirirler." Bu pekiştirilmiş emir mânasında bir haber olması hususunda [228. âyette geçen] "beklerler" fiili gibidir ["mutlaka emzirsinler" anlamına gelir].

وَإِنَّ قَصَائِدِي لَكَ فَاصْطَنِعْنِي ۞ عَقَائِلُ قَدْ عُضِلْنَ عَنِ النِّكَاحِ

وبلوغ الأجل على الحقيقة. وعن الشافعي رحمه الله: دلّ سياق الكلامين على افتراق البلوغين.

[١٢٣٨] {إِذَا تَرَاضَوْا} إذا تراضى الخُطَّاب والنساء {بِالْمَعْرُوفِ} بما يحسن في الدين والمروءة من الشرائط؛ وقيل: بمهر المثل. ومن مذهب أبي حنيفة رحمه الله أنها إذا زوجت نفسها بأقل من مهر مثلها فللأولياء أن يعترضوا.

[١٢٣٩] فإن قلت: لمن الخطاب في قوله {ذَلِكَ يُوعَظُ بِهِ}؟ قلت: يجوز أن يكون لرسول الله ﷺ، ولكل أحد. ونحوه {ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ وَأَطْهَرُ} [المجادلة: ١٢]. {أَزْكَى لَكُمْ وَأَطْهَرُ} من أدناس الآثام، وقيل: أزكى وأطهر، أفضل وأطيب {وَاللَّهُ يَعْلَمُ} ما في ذلك من الزكاء والطهر {وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ}ه؛ أو: والله يعلم ما تستصلحون به من الأحكام والشرائع وأنتم تجهلونه.

٢٣٣-﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلا وُسْعَهَا لا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلادَكُمْ فَلا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ مَا آتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

[١٢٤٠] {يُرْضِعْنَ} مثل يتربصن في أنه خبر في معنى الأمر المؤكد.

[1241] “Tam iki yıl” ifadesi tıpkı “tam on gün” [Bakara 2/196] ifadesi gibi bir pekiştirmedir. Çünkü bu, müsamaha götürür konulardandır. Meselâ; “Falancanın yanında iki yıl kaldım” dersin; hâlbuki sen o iki yılı tamamlamamışsındır. İbn Abbâs (r.a.) أَنْ يُكَمِّلَ الرَّضَاعَةَ [“emzirmeyi noksansız olarak tamama erdirmek isteyen...”] şeklinde okumuştur. Ayrıca; *er-ridāʿat*[e], *er-radʿat*[e], *en tetimme'r-radāʿat*[u] [“emzirmenin tamamlanmasını isteyen...”] ve tevil konusunda birbirlerine kardeş olmaları sebebiyle En, Mâ'ya benzetilerek, refʿ ile *en yutimm*[u] şeklinde de okunmuştur.

[1242] **Şayet** “ لمن أراد... [emzirmeyi tamamlamak isteyen için] ifadesinin, öncesiyle irtibat keyfiyeti nedir?” **dersen, şöyle derim:** Burada, hükmün kendisine yönelik olduğu kişi açıklanmaktadır. Tıpkı هيت لك [“Haydi gelsene!” (Yusuf 12/23)] ifadesinde olduğu gibi ki, orada da لك ifadesi, kendisi için hazırlanılan kişiyi [yani Züleyha'nın Yusuf için hazır olduğunu] açıklamaktadır. Yani; çocuğun iki tam yıl emzirilmesi hükmü, emzirmenin tamamlanmasını isteyen kimse içindir. Katâde'den [v.117/735] rivayet edildiğine göre; [emzirme müddeti] iki yıl iken, daha sonra Allah kolaylık ve hafifletme hükmünü indirip; “Bu, emzirmeyi tamamlamak isteyen içindir” buyurmuş ve böylece bu süreyi noksan tutmanın da caiz olacağını kastetmiştir. Rivayete göre; Hasan-ı Basrî çocuğun sütten kesilmesinde herhangi bir zarar söz konusu olmadıktan sonra, bunun kısaltılmayacak bir vakit olmadığını söylemiştir.

[1243] لمن أراد'deki Lâm'ın [daha önce geçen] يرضعن [emzirirler] fiiliyle ilintili olduğu da söylenmiştir. Tıpkı senin *erdaʿat fulânet*[un] *li-fulân*[in] *veledehû* [Falanca kadın falancanın çocuğunu onun adına emzirdi] demen gibi ki, buna göre âyetin mânası; “Anneler emzirmeyi tamamlamak isteyen babalar adına [onların hatırı için] çocuklarını iki tam yıl emzirirler” şeklinde olacaktır. Çünkü çocuğun emmesi annenin değil; babanın yükümlülüğüdür ve gerektiğinde çocuğa sütanne tutmak babanın sorumluluğundadır. Ancak annenin gönüllü olarak çocuğu emzirmesi durumu hariçtir ki, bu anne için mendup olup, anne buna zorlanamaz. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a göre [v.150/767] kocasının karısı veya nikâh adına iddet saymakta olduğu sürece anneye emzirme ücreti ödenmesi caiz değildir. Şâfiʿî'ye [v.204/820] göre ise caizdir. Annenin iddeti bitince, ittifakla caizdir.

[1244] **Şayet** “Annelerin kendi çocuklarını emzirmekle emredilmeleri de ne demek oluyor?” **dersen, şöyle derim:** Bu ya müstehaptır ya da çocuğun, kendi annesinin memesinden başkasını kabul etmemesi veya çocuk için bir sütannesinin bulunamaması yahut babanın sütannesi kiralamaya gücünün yetmemesi hâlinde vacip olan bir emir şeklidir.

[١٢٤١] {كَامِلَيْنِ} توكيد كقوله {تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ} [البقرة: ١٩٦]، لأنه مما يتسامح فيه؛ فتقول: أقمت عند فلان حولين، ولم تستكملهما. وقرأ ابن عباس رضي الله عنهما أنْ يكَمِّل الرَّضاعة؛ وقرئ الرِّضاعة بكسر الراء؛ والرضعة، وأن تَتِمَّ الرضاعةُ؛ وأن يُتِمُّ الرضاعةَ، برفع الفعل تشبيهًا لـ«أن» بـ«ما»، لتأخّيهما في التأويل.

٥ [١٢٤٢] فإن قلت: كيف اتصل قوله {لِمَنْ أَرَادَ} بما قبله؟ قلت: هو بيان لمن توجه إليه الحكم، كقوله تعالى {هَيْتَ لَكَ} [يوسف: ٢٣]؛ لك بيان للمُهَيَّتِ به، أي هذا الحكم لمن أراد إتمام الرضاع. وعن قتادة: حولين كاملين، ثم أنزل الله اليسر والتخفيف فقال: {لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ}؛ أراد أنه يجوز النقصان. وعن الحسن: ليس ذلك بوقت لا ينقص منه بعد أن لا يكون في الفطام ضرر.

١٠ [١٢٤٣] وقيل: اللام متعلقة بـ{يُرْضِعْنَ}، كما تقول: أرضعت فلانة لفلانٍ ولده، أي يرضعن حولين لمن أراد أن يتمّ الرضاعة من الآباء، لأنّ الأب يجب عليه إرضاع الولد دون الأم، وعليه أن يتخذ له ظئرًا إلا إذا تطوعت الأم بإرضاعه، وهي مندوبة إلى ذلك ولا تجبر عليه. ولا يجوز استئجار الأم عند أبي حنيفة رحمه الله ما دامت زوجةً أو معتدة من نكاح. وعند الشافعي يجوز. فإذا انقضت عدّتها جاز بالاتفاق.

١٥ [١٢٤٤] فإن قلت: فما بال الوالدات مأمورات بأن يرضعن أولادهنّ؟ قلت: إما أن يكون أمرًا على وجه الندب، وإما على وجه الوجوب إذا لم يقبل الصبي إلا ثدي أمه، أو لم توجد له ظئر، أو كان الأب عاجزًا عن الاستئجار.

Allah Teâlâ'nın, burada boşanmış kadınları kastettiği; [boşanmış kadınlara] nafaka ve giysi tedarikinin çocuğu emzirmeleri sayesinde vacip olduğu da söylenmiştir.

[1245] "Çocuk kendisinden olan kişi" yani çocuğun kendisi adına doğduğu kimse -ki babadır- "… mükelleftir." Dolayısıyla bu وعلى المولود له cümlesinin i'râbı, [nâib-i] fâil olma itibariyle mahallen merfû' olmaktır ki, bunun benzeri المغضوب عليهم ["Gazaba uğrayanlar" (Fâtiha 1/7)] âyetindeki عليهم'dir.

[1246] **Şayet** "Neden baba değil de 'çocuk kendisinden olan kişi' denmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Annenin, çocuğu babası adına doğurduğu bilinsin diyedir. Çünkü çocuklar babalara aittir ve bu yüzden, annelere değil de onlara nispet edilir. Nitekim [Halife] Me'mûn b. [Hârun er-] Reşîd [v.218/833] için şu şiir inşad edilmiştir:

> İnsanların anneleri emanet konulan kaplara benzer [babanın menisi onun rahminde emanettir]; oğullar tamamen babalara aittir.

Dolayısıyla, anneler o babaların çocuklarını emzirdiklerinde, tıpkı sütannelerininki gibi onların rızık ve giysilerini de temin etmek babalara düşmektedir. Dikkat edersen, Allah Teâlâ çocuğu babanın ismiyle zikretmiştir. Hâlbuki "Hiçbir babanın çocuğuna hiçbir yarar sağlayamayacağı, hiçbir çocuğun da babasına hiçbir yarar sağlayamayacağı günden korkun!" [Lokman 31/33] âyetinde bu mâna yoktur.

[1247] "Örfe uygun şekilde" ifadesi, bunun tefsiri akabinde gelmektedir ki, o da ana babadan her birinin gücü dâhilinde olmayan şeyle sorumlu tutulmamaları ve zarara uğratılmamalarıdır.

[1248] Tâ'nın fethasıyla لاَ تَكَلَّفُ (نفسٌ) [Hiç kimse… tekellüf altına sokulamaz] ve Nûn ile لا نُكَلِّفُ (نفسًا) [Biz hiç kimseyi… mükellef tutmayız] şeklinde de okunmuştur.

[1249] [لا تُضَارَّ ifadesi] ihbar sıygasıyla merfû' olarak لا تُضارُّ *[zarara uğratılmaz / uğratmaz]* şeklinde de okunmuştur ki, bu hem fâil hem de mef'ûl çatı ihtimaline açık olup, buna göre fiilin aslı Râ'nın kesresiyle تُضَارِرُ veya fethasıyla تُضَارَرُ şeklindedir. Kıraat imamlarının ekseriyeti ise fetha ile لا تُضآرَّ şeklinde okumuştur. Hasan-ı Basrî nehiy sıygası üzere [لا تُضارِّ] şeklinde okumuştur ki, bu da yine [*fâil* ve *mef'ûl*] iki farklı yapı ihtimaline açık olup, cezimle ve birinci Râ'nın fethasıyla لا تُضَارَرْ ve [yine cezimle ve] birinci Râ'nın kesresiyle لا تُضارِرْ şeklinde okunması da bunu açıklamaktadır. Ebû Ca'fer [Yezîd b. Ka'kā'; v.130/748] vakfetme niyetiyle şeddeli sükûn ile لا تُضارّْ şeklinde okumuştur.

وقيل: أراد الوالدات المطلقات. وإيجاب النفقة والكسوة لأجل الرضاع.

[١٢٤٥] {وَعلَى الْمَوْلُودِ لَهُ} وعلى الذي يولد له وهو الوالد. و{لَهُ} في محل الرفع على الفاعلية، نحو {عَلَيْهِمْ} في {الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ} [الفاتحة: ٧].

[١٢٤٦] فإن قلت: لم قيل المولود له، دون الوالد. قلت: ليعلم أنّ الوالدات إنما
٥ وَلدْن لهم، لأن الأولاد للآباء، ولذلك ينسبون إليهم لا إلى الأمهات. وأنشد للمأمون بن الرشيد:

فَإنمَا أُمَّهَاتُ النَّاسِ أوْعِيَة ❁ مُسْتَوْدَعَاتٌ وَلِلآبَاءِ أبْنَاءُ

فكان عليهم أن يرزقوهن ويكسوهن إذا أرضعن ولدهم، كالأظآر. ألا ترى أنه ذكره باسم الوالد حيث لم يكن هذا المعنى، وهو قوله تعالى {وَاخْشَوْا يَوْمًا
١٠ لَا يَجْزِي وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَنْ وَالِدِهِ شَيْئًا} [لقمان: ٣٣].

[١٢٤٧] {بِالْمَعْرُوفِ} تفسيره ما يعقبه، وهو أن لا يكلف واحد منهما ما ليس في وسعه ولا يتضارّا.

[١٢٤٨] وقرئ لا تَكَلَّف بفتح التاء؛ ولا نُكَلِّف بالنون.

[١٢٤٩] وقرئ لا تضارُّ بالرفع على الإخبار، وهو يحتمل البناء للفاعل
١٥ والمفعول، وأن يكون الأصل: تضارِر بكسر الراء، وتضارَر بفتحها. وقرأ {لَا تُضَارَّ} بالفتح أكثرُ القراء. وقرأ الحسن بالكسر على النهي، وهو محتمل للبناءين أيضًا. ويبين ذلك أنه قرئ لا تضارَرْ، ولا تضارِرْ، بالجزم وفتح الراء الأولى وكسرها. وقرأ أبو جعفر: لا تضارّ، بالسكون مع التشديد على نية الوقف.

A'rec'den [v.117/735] sükûn ile ve şeddesiz olarak لا تُضَارْ şeklinde bir kıraat gelmiş olup, bu ضَارَهُ يَضِيرُهُ *[ona ziyan verdi; veriyor]* fiilinden gelmektedir ki, o da Ebû Ca'fer gibi vakfetme niyetiyle durmuştur veya zammeyi ihtilâs yaparak, yani çok hafif bir ötre ile okumuş, fakat râvî bunu sükûn sanmıştır. Ömer b. Hattāb'ın kâtibinden لا تُضْرَرُ şeklinde bir kıraat de rivayet edilmiştir. mâna; "Hiçbir anne kendi çocuğu yüzünden kocasını zarara sokmasın" şeklinde olup, bu da kadının adama zorluk çıkartması, ondan gıda ve giysi adına âdil olmayan taleplerde bulunması, çocuğun durumu hakkında eksiklik yapacak şekilde babanın kalbini meşgul etmesi, çocuk kendisine ısındıktan sonra; "Ona bir süt anne bul" demesi vb. hususlardır. Çocuk kendisinden olan kişi de kendi çocuğu yüzünden, kadının geçimi ve giysisi adına kendine gerekli olan hiçbir şeyi kadına vermeyerek, kadını zarara sokmayacak, kadın çocuğu emzirmek isterken çocuğu kadından almayacak veya onu emzirmeye zorlamayacaktır. Fiilin mef'ûl sıygası için yapılandırılması durumunda da aynı şekilde; çocuk yüzünden koca tarafından kadına, kadın tarafından da kocaya zarar erişmesi yasaklanmaktadır. تُضَآرَّ fiilinin تُضِرُّ mânasına gelmesi ve [بولدها'daki] Bâ'nın bunun sıla cümlesine dâhil olması da caizdir. Yani hiçbir anne çocuğuna zarar vermesin, onun beslenme ve korunmasında kötü davranmasın, onun için gerekli olan şeyleri eksik bırakmasın ve çocuk kendisine alıştıktan sonra onu babaya bırakmasın! Baba da çocuğu annenin elinden çekip almakla veya annenin hakkını eksik tutup, buna bağlı olarak annenin de o babanın hakkını eksik tutacağı şekilde çocuğa zarar vermesin!

[1250] **Şayet:** "Anne, kendi çocuğu yüzünden; baba da kendi çocuğu yüzünden [zarara uğratılmasın]' diye nasıl söylenebilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Kadın zarara uğratmaktan menedilince, kadını çocuğa karşı merhamete getirmek için ve bir de çocuğun kadına yabancı olmamasının, kadının çocuğa şefkat gösterme hakkını sonuç vermesi sebebiyle çocuk kadına izafe edilmiştir. Baba için de aynı durum söz konusudur.

[1251] "Mirasçıya düşen de [bunun gibidir]." Bu kısım, "Çocuk kendisinden olan kişi; onların (yani, kendisi adına emziren ananın) yiyip içmesini ve giyimini örfe uygun şekilde karşılamakla mükelleftir" ifadesine atıftır. Bu ikisi arasında olan kısımsa ma'tūf ve ma'tūfun aleyh arasına girmiş [parantez içi] yapısıyla *ma'rûf* [örfe uygun] kavramının tefsiridir. Buna göre mâna; "Çocuk kendisinden olan kişinin mirasçısına düşen de o kişiye vacip olan nafaka ve giysinin aynısıdır. Yani çocuğun kendisinden olduğu kişi ölürse, annenin nafakasını ve giysisini *ma'rûf* ve zarardan uzak durma adına belirtilen özel şarta bağlı olarak temin etme hususunda ona mirasçı olanın o kişinin yerini alması lâzım gelir.

وعن الأعرج لا تضارْ بالسكون والتخفيف، وهو من ضارَه يَضِيره؛ ونوى الوقف كما نواه أبو جعفر، أو اختلس الضمة فظنه الراوي سكونا. وعن كاتب عمر بن الخطاب: لا تُضْرَرْ. والمعنى: لا تضارّ والدة زوجها بسبب ولدها، وهو أن تعنف به وتطلب منه ما ليس بعدل من الرزق والكسوة، وأن تشغل قلبه بالتفريط في شأن ٥ الولد، وأن تقول بعد ما ألفها الصبي: اطلب له ظئرًا، وما أشبه ذلك؛ ولا يضارّ مولود له امرأتَه بسبب ولده، بأن يمنعها شيئًا مما وجب عليه من رزقها وكسوتها؛ ولا يأخذه منها وهي تريد إرضاعه، ولا يُكرِهها على الإرضاع. وكذلك إذا كان مبنيا للمفعول فهو نهي عن أن يُلحَق بها الضرارُ من قبل الزوج، وعن أن يلحق بها الضرار بالزوج من قبلها بسبب الولد. ويجوز أن يكون {تُضَارَّ} بمعنى تضر، وأن ١٠ تكون الباء من صلته، أي لا تضرّ والدة بولدها، فلا تسيء غذاءه وتعهده، ولا تفرط فيما ينبغي له، ولا تدفعه إلى الأب بعد ما ألفها. ولا يضرّ الوالد به بأن ينتزعه من يدها أو يقصر في حقها فتقصر هي في حق الولد.

[١٢٥٠] فإن قلت: كيف قيل {بِوَلَدِهَا} و{بِوَلَدِهِ}؟ قلت: لما نهيت المرأة عن المضارة أضيف إليها الولد استعطافًا لها عليه وأنه ليس بأجنبيّ منها، فمن حقها أن ١٥ تشفق عليه، وكذلك الوالد.

[١٢٥١] {وَعَلَى الْوَارِثِ} عطف على قوله {وَعلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ}، وما بينهما تفسير للمعروف معترض بين المعطوف والمعطوف عليه. فكان المعنى: وعلى وارث المولود له مثل ما وجب عليه من الرزق والكسوة، أي إن مات المولود لزم من يرثه أن يقوم مقامه في أن يرزقها ويكسوها بالشريطة التي ذكرت من المعروف ٢٠ وتجنُّبِ الضرار.

[1252] Denildi ki, söz konusu mirasçı, çocuk öldüğü takdirde ona mirasçı olacak olan, çocuğun vârisidir. Bu mirasçı hakkında âlimler ihtilâfa düşmüşlerdir: İbn Ebû Leylâ'ya [v.148/765] göre o, çocuğa mirasçı olacak herkestir. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a göre [*ashâb-ı ferâ'iz* ve '*asabe* dışında kalan ve çoğunlukla ana tarafından gelen] nikâhı çocuğa haram olan yakınlardır. Şâfi'î'ye [v.204/820] göre ise doğum akrabalığı [usul ve füru] dışında kalanlara hiçbir nafaka zorunluluğu yoktur. Bu kişinin dede, erkek kardeş, erkek kardeş oğlu, amca ve amcaoğlu gibi çocuğa mirasçı olacak olan, çocuğun *'asabe*si yani baba tarafından yakınları olduğu da söylenmiştir. Yine bu kişiyle kastedilenin babanın mirasçısı olduğu da söylenmiştir ki, o da çocuğun kendisidir. Şöyle ki; çocuğun babası şayet ölür de çocuk ona mirasçı olursa, çocuğun malı olduğu takdirde çocuğun süt ücreti yine o çocuğun malından karşılanacaktır. Şayet çocuğun malı yoksa anne çocuğu emzirmeye icbar edilecektir. Yine söylendiğine göre; nafaka ve giysi yükümlülüğü ebeveynden geride kalana düşer ki, bu da "Ve onu bizim adımıza mirasçı kıl" [*Tirmizî,* "De'avât", 66] rivayetinden ötürüdür.

[1253] "Eğer (karı-koca) karşılıklı rıza ile" ikisinin kabullenmesinden sâdır olacak şekilde "çocuğu memeden kesmek isterlerse," iki yılı artırsalar da eksiltseler de, bu hususta "ikisine de vebal yoktur." Bu, [emzirme süresini iki yılla] sınırlamanın ardından gelen bir genişletmedir. Denildi ki, bu iki yılın nihaî sınırı hakkında olup, bu sınır aşılamaz. Her ikisinin karşılıklı anlaşması sadece sütten kesme ve danışma hususunda dikkate alınmıştır. Babaya zaten söz yok… Anneye gelince; çünkü o çocuğu yetiştirmeye daha çok hak sahibidir ve çocuğun hâlini en iyi o bilir. فإنْ ارَادَ [eğer baba isterse] şeklinde de okunmuştur.

[1254] إسْتَرْضَعَ [emzirtti] fiili أرْضَعَ [emzirdi] fiilinden nakledilmedir. Meselâ *erda'ati'l-mer'etu's-sabiyy*[e] [kadın çocuğu emzirdi] ve *isterda'tuhâ es-sabiyy*[e] [çocuğu kadına emzirttim] denir. Çünkü bu [sonki] fiil iki mef'ûl alır. Tıpkı senin أنْجَحَ الحَاجَةَ [ihtiyaç gördü] ve إسْتَنْجَحْتُهُ الحَاجَةَ [ihtiyacını gördürdüm] demen gibidir. Âyetin mânası "Şayet çocuklarınızı sütannelerine emzirtmek isterseniz" şeklinde olup, iki mef'ûlun biri, kendisine ihtiyaç duyulmadığı için hazfedilmiştir. Tıpkı senin إسْتَنْجَحْتُ الحَاجَةَ [ihtiyacı gördürdüm] deyip de ihtiyacını gördürdüğün kimseyi belirtmediğin gibi. İşte, birisi ilkinden ibaret olmayan her iki mef'ûlün hükmü bunun gibidir.

[1255] "Verdiğinizi" anlamındaki ما آتيتم ifadesi "vermek istediğinizi" anlamındadır; [bunları] sütannelerine "[güzelce] teslim etmeniz şartıyla [size vebal yoktur]." Bu ifade إذَا قُمْتُمْ إلَى الصَّلَاةِ [Mâide 5/6] âyetine benzemektedir [Namaza 'kalktığınızda' değil, 'kalmak istediğinizde' anlamındadır]. مَا أَتَيْتُمْ şeklinde de okunmuştur ki, birisi birine iyilik ettiğinde kullanılan *etâ ileyhi ihsân*[en] ifadesinden alınmadır.

[١٢٥٢] وقيل: هو وارث الصبي الذي لو مات الصبي ورثه. واختلفوا، فعند ابن أبي ليلى كل من ورثه، وعند أبي حنيفة من كان ذا رَحِم محرَّم منه. وعند الشافعي: لا نفقة فيما عدا الولاد. وقيل من ورثه من عصبته مثل الجد والأخ وابن الأخ والعم وابن العمّ. وقيل: المراد وارث الأب وهو الصبي نفسه، وأنه إن مات أبوه وورثه ٥ وجبت عليه أجرة رضاعه في ماله إن كان له مال، فإن لم يكن له مال أجبرت الأم على إرضاعه. وقيل {عَلَى الْوَارِثِ} على الباقي من الأبوين، من قوله: واجعله الوارث منا.

[١٢٥٣] {فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا} صادرًا {عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا} في ذلك، زادا على الحولين أو نقصا، وهذه توسعة بعد التحديد. وقيل: هو في غاية الحولين لا يتجاوز، وإنما اعتبر تراضيهما في الفصال وتشاورُهما؛ أمّا الأب فلا كلام ١٠ فيه، وأمّا الأمّ فلأنها أحق بالتربية، وهي أعلم بحال الصبي. وقرئ فإن أراد.

[١٢٥٤] استرضع منقول من أرضع؛ يقال: أرضعت المرأة الصبيَّ، واسترضعتها الصبيَّ، لتعديه إلى مفعولين، كما تقول: أنجح الحاجة، واستنجحته الحاجة. والمعنى: أن تسترضعوا المراضع أولادكم، فحذف أحد المفعولين للاستغناء عنه، كما تقول: استنجحت الحاجة ولا تذكر من استنجحته، وكذلك حكم كل مفعولين لم يكن ١٥ أحدهما عبارة عن الأوّل.

[١٢٥٥] {إِذَا سَلَّمْتُمْ} إلى المراضع {مَا آتَيْتُم} ما أردتم إيتاءه، كقوله تعالى {إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ} [المائدة: ٦]. قرئ ما أتيتم، من أتى إليه إحسانًا إذا فعله.

إنه كان وَعْدُهُ مَأْتِيًّا ["O'nun vaadi mutlaka gerçekleşmiştir." (Meryem 19/61)] âyeti de bu cümleden olup, مَأْتِيًّا lâfzı "yapılmış" anlamına gelir. Ayrıca, Şeybân [v.164/781] Âsım'dan [v.127/745] مَا أُوتِيتُمْ kıraatini rivayet etmiştir ki, bu "Allah'ın size verdiği ve o vermeğe kadir kıldığı ücreti [güzelce teslim etmeniz şartıyla]" anlamına gelir. Benzeri "... ve O'nun sizi üzerinde tasarrufa yetkili kıldığı şeylerden infak edin" [Hadîd 57/7] âyetidir. Ücretin teslim edilmesi [hükmün] cevaz ve sıhhat şartı değildir; sadece evleviyet ifade eden, mendup bir iştir. Bunun, içine sinmesi ve razı olması için, sütannesine verilecek şeyin en afiyet verici türden olup, bunun da çocuğun durumunu rehabilite etme ve işini garanti altına alma sonucunu getirmeye yönelik bir motivasyon olması da caizdir. İşte buna binaen bu ücreti acilen ve peşinen vermemiz emredilmiş olup, sanki; "O sütannelerine vereceğiniz şeyi kendilerine peşinen ödemeniz şartıyla" denmiş gibidir. "Örfe uygun biçimde; güzelce..." ifadesinin ilgi alanı "teslim ettiğiniz takdirde" fiilidir. [Buna göre babalar] mümkün mertebe ücretin teslimi esnasında sevinçli bir yüz ifadesi sergileyen, güzel söz konuşan ve sütannelerinin gönlünü hoş tutan kimseler olmakla emredilmişlerdir. Ta ki, sütannelerinin mazeretlerine meydan vermeme sayesinde onların işi eksik tutmalarından emin olunsun.

234. İçinizden ölenlerin geriye bıraktıkları eşler; kendi başlarına (yani evlenmeden) dört ay on gün beklerler. Müddetlerini bitirdiklerinde, onların, kendileri için örfe uygun olanı yapmalarından dolayı size bir günah yoktur. Yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

[1256] "İçinizden ölenlerin..." Muzāfın hazfedilmesi mülâhazasına binaen Allah Teâlâ "İçinizden ölenlerin zevceleri... beklerler" mânasını kastetmiştir. Bunun "Onların ardından beklerler" mânasına geldiği de söylenmiştir. Tıpkı Arapların *es-semn*^{u} *menevâni bi-dirhem*^{in} [bir dirheme iki batman yağ] demesi gibi. Yâ'nın fethasıyla يَتَوَفَّوْنَ şeklinde de okunmuştur ki, mâna; "İçinizden müddetlerini tamamlayanların..." şeklinde olup, Ali (r.a.)'ın kıraatidir. Ebü'l-Esved ed-Dü'elî [v.68/688] bir cenazenin ardında yürürken, adamın birinin ["Ölen kim?" anlamında, *meni'l-muteveffâ* diyecekken] *meni'l-muteveffî* diye sorması üzerine, Ebü'l-Esved'in; "Allah!.." dediğine ilişkin anlatı, -ki Ali (r.a.)'ı Nahiv ilmi hk. Ebü'l-Esved'e bir kitap yazdırmaya iten sebeplerden biri bu olaymış- mezkûr kıraatle çelişmektedir.

[1257] "Kendi kendilerine dört ay on gün beklerler" bu süreyi sayarlar ki, o da dört ay, on gündür. Denildi ki, âyette 10 günün عشرًا diye ifade edilmesi [müennes] gecenin [الليلة] esas alınması sebebiyledir; çünkü günler gece ile birliktedir. Arapların günleri esas alarak günleri müzekker kelime [عشرة] ile ifade ettiklerini asla göremezsin.

ومنه قوله تعالى {إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًّا} [مريم: ٦١]، أي مفعولًا. وروى شيبان عن عاصم ما أُوتِيتم، أي ما آتاكم الله وأقدركم عليه من الأجرة، ونحوه {وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَفِينَ فِيهِ} [الحديد: ٧]. وليس التسليم بشرط للجواز والصحة، وإنما هو ندب إلى الأَولى. ويجوز أن يكون بعثًا على أن يكون الشيء الذي تُعْطَاه المرضع من أهنى ما يكون، لتكون طيبة النفس راضية، فيعود ذلك إصلاحًا لشأن الصبي واحتياطًا في أمره، فأمِرْنا بإيتائه ناجزًا يدًا بيد، كأنه قيل: إذا أدّيتم إليهن يدًا بيد ما أعطيتموهن. {بِالْمَعْرُوفِ} متعلق بسلمتم، أمروا أن يكونوا عند تسليم الأجرة مستبشري الوجوه. ناطقين بالقول الجميل، مطيِّبين لأنفس المراضع بما أمكن، حتى يؤمَن تفريطُهن بقطع معاذيرهن.

٢٣٤-﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

[١٢٥٦] {وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ} على تقدير حذف المضاف، أراد: وأزواج الذين يتوفون منكم يتربصن. وقيل: معناه يتربصن بعدهم، كقولهم: السمن مَنَوَان بدرهم. وقرئ يَتوفَّون بفتح الياء، أي يستوفون آجالهم، وهي قراءة علي ﵁. والذي يحكى أن أبا الأسود الدُّؤَلي كان يمشي خلف جنازة، فقال له رجل: من المتوفي، بكسر الفاء، فقال: الله تعالى! -وكان أحدَ الأسباب الباعثة لعلي ﵁ على أن أمَره بأن يضع كتابًا في النحو- تُناقضُه هذه القراءةُ.

[١٢٥٧] {يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا} يعتددن هذه المدّة وهي أربعة أشهر وعشرة أيام، وقيل {عَشْرًا} ذهابًا إلى الليالي، والأيام داخلة معها. ولا تراهم قط يستعملون التذكير فيه ذاهبين إلى الأيام.

Meselâ *sumtu ʿaşr^an^* [On gün oruç tuttum] dersin. Eğer [عشرة şeklinde] müzekker kılarsan Arap dilinin dışına çıkmış olursun. Hem; إن لبثتم إلا عشرًا ["(Dünyada) sadece on gün kaldınız...] ve sonrasında إن لبثتم إلا يومًا ["Sadece bir gün kaldınız..." [TāHâ 20/103-104] âyeti de bu konuda apaçık bir delildir [Yani müzekker *yevm* kelimesi esas alınarak ʿ*aşrat*en denmemiştir].

[1258] Ey yöneticiler ve Müslümanlar topluluğu! "Müddetlerini bitirdiklerinde," yani iddetleri sona erdiğinde, "onların, kendileri için" evlilik teklifine açık olma adına "örfe uygun olanı" yasanın yadırgamayacağı şekilde "yapmalarından dolayı size bir günah yoktur." Bu şu demektir ki, o kadınlar yadırganan bir şey yaptıkları takdirde onları engellemek yöneticilere düşer. Eğer yöneticiler bu hususta işi eksik tutarlarsa günah onlaradır.

235. Böyle (dul) kadınları nikâhlama isteğinizi taʿrîzen bildirmenizden veya (bu arzuyu) gönüllerinizde saklamanızdan dolayı size bir vebal yoktur; Allah biliyor ki, mutlaka onlardan bahsedeceksiniz. Fakat -örfe uygun konuşmalar bir yana- onlarla gizlice sözleşmeyin; farz olan iddet son bulmadıkça da nikâh akdetmeye kalkışmayın! Ve bilin ki; Allah, gönüllerinizde olanı kesinlikle bilir; o halde, O'ndan sakının. Yine bilin ki; Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1259] *"Taʿrîzen bildirmenizden dolayı..."* Bu, kişinin kadına; "Sen gerçekten güzelsin"; "Sen sâliha bir kadınsın"; "Sen rağbet gören bir kadınsın"; "Evlenmek istiyorum"; "Umarım Allah bana sâliha bir kadın müyesser eder" gibi, o kadının da kendisine rağbet etmesi hâlinde gönlünü sırf ona hasredecek derecede kendisiyle evlenmek istediğini ima eden sözler söylemesidir. Kişi *nikâh* sözcüğünü açıkça ifade edip, sözgelimi; "Seni nikâhlamak istiyorum" veya "Seni eş olarak almak istiyorum" yahut "Sana talibim" vb. demeyecektir. [Abdullah] İbn Mübarek [v.181/797], Abdurrahman b. Süleyman'dan, o da halasından rivayet ettiğine göre bu hanım şöyle demiştir: "Ben iddetimi beklerken Ebû Caʿfer Muhammed b. Ali [v.114/733; el-Bâkır] yanıma geldi ve; "Benim Peygamber (s.a.)'e olan yakınlığımı ve [büyük] dedem Hazreti Ali'nin üzerimdeki hakkını ve Müslümanlıktaki sebatımı biliyorsun" dedi. Ben de: "Allah seni bağışlasın! Sen bu ilmin kaynağı iken bana iddetimde evlenme teklifinde mi bulunuyorsun?!" dedim. O da dedi ki: "Böyle bir şey yaptım mı? Ben sadece sana Peygamber (s.a.)'e olan yakınlığımı ve konumumu haber verdim. Peygamber de, -amcazadesi Ebû Seleme'nin [v.4/625] nikâhında iken onun ölümüyle dul kalmış olan-

تقول: صمت عشرًا، ولو ذكَّرت خرجت من كلامهم. ومن البين فيه قوله تعالى {إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا عَشْرًا} [طه: ١٠٣] ثم {إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا يَوْمًا} [طه: ١٠٤].

[١٢٥٨] {فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ} فإذا انقضت عدّتهن {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ} أيها الأئمة وجماعة المسلمين {فِيمَا فَعَلْنَ فِى أَنْفُسِهِنَّ} من التعرّض للخطاب {بِالْمَعْرُوفِ} بالوجه الذي لا ينكره الشرع. والمعنى أنهن لو فعلن ما هو منكر كان على الأئمة أن يكفُّوهن؛ وإن فرّطوا كان عليهم الجناح.

٢٣٥-﴿وَلا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلَكِنْ لا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا إِلا أَنْ تَقُولُوا قَوْلا مَعْرُوفًا وَلا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتَّى يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي أَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ﴾

[١٢٥٩] {فِيمَا عَرَّضْتُم بِهِ} هو أن يقول لها: إنك لجميلة أو صالحة أو نافقة ومن غرضي أن أتزوّج، وعسى الله أن ييسر لي امرأة صالحة، ونحو ذلك من الكلام الموهم أنه يريد نكاحها حتى تحبس نفسها عليه إن رغبت فيه، ولا يصرح بالنكاح، فلا يقول: إني أريد أن أنكحك، أو أتزوجك، أو أخطبك. وروى ابن المبارك عن عبد الله بن سليمان عن خالته قالت: دخل عليَّ أبو جعفر محمد بن علي وأنا في عدتي فقال: قد علمتِ قرابتي من رسول الله ﷺ وحقَّ جدّي علِيّ وقَدمي في الإسلام، فقلت: غفر الله لك، أتخطبني في عدّتي وأنت يؤخذ عنك؟ فقال: أوقد فعلت! إنما أخبرتك بقرابتي من رسول الله ﷺ وموضعي، قد دخل رسول الله ﷺ على أم سلمة وكانت عند ابن عمها أبي سلمة فتوفي عنها،

Ümmü Seleme (r.a.)'nın [v.62/681] yanına girmiş ve yaslanma şiddetinden ötürü hasırın elinde iz bırakacağı derecede eline dayanmış vaziyette kendisinin Allah katındaki derecesini ona anlatıp durmuştu. Bu bir evlenme teklifi değildi." [KT.b]

5 [1260] **Şayet** "Kinaye ile ta'rîz arasında ne tür bir fark vardır?" **dersen, şöyle derim:** Kinaye senin bir şeyi kendisi için konmuş olan lâfızdan başka bir lâfızla zikretmendir. Örneği: Uzun boylu biri için "Kılıç bağı ve hamaili uzun" ve çok misafir ağırlayan kimse için "Külü çok" demen. Tariz ise bir şeyi zikredip bununla, zikretmediğin bir şey söylemek istemendir. Örneği: Muhtaç 10 bir kişinin, muhtaç olduğu kimseye; "Sana selâm vermeye ve cömert yüzüne bakmaya geldim" demesi. Bunun için şöyle demişlerdir:

[Sabah akşam yanına gelip sana selâm veriyorum]
İhtiyacımı gidermen için kâfidir verdiğim selâm

Sanki *ta'rîz*, sözü amaca delâlet eden bir yöne meylettirmek demektir ki, 15 kişinin istediği şeyi açığa çıkarması sebebiyle *telvîh* diye de isimlendirilir.

[1261] "Veya (bu arzuyu) gönüllerinizde saklamanızdan" ta'rîzde bulunmaksızın ve açıkça belirtmeksizin, kalplerinizde örtüp gizlemenizden ve dillerinizle belirtmemenizden "dolayı [size bir vebal yoktur]. Allah biliyor ki," hiç şüphesiz "mutlaka onlardan bahsedeceksiniz." Onlara karşı istekli ve meyilli 20 olmanız sebebiyle konuşmaktan ayrılamayacak ve konuşmadan edemeyeceksiniz. Bu sözde bir miktar kınama da mevcuttur. Tıpkı "Allah, (karılar ve kocalar olarak, bu gecelerde) birbirinize hiç de iyi gözlerle bakmadığınızı (karı-koca ilişkisi yaşamak istediğinizi) bildiği için..." [Bakara 2/187] âyetinde olduğu gibi.

[1262] **Şayet** "Fakat... onlarla gizlice sözleşmeyin' ifadesinin istidrâk nok- 25 tası yani istisnayı anlaşılır kılan ifade nerede?" **dersen, şöyle derim:** O ifade "onlardan bahsedeceksiniz" ifadesinin delâleti doğrultusunda hazfedilmiş olup, cümlenin kurgulanışı; "Allah biliyor ki, mutlaka onlardan bahsedeceksiniz. Binaenaleyh onlardan bahsedin; fakat onlarla gizlice sözleşmeyin" şeklindedir. [Burada] "gizlilik" cinsel ilişki demek olan *nikâh*tan kinayedir. Çünkü bu gizli 30 tutulacak şeylerden sayılır. Nitekim A'şâ [v.7/629] şöyle demiştir:

Komşu kadına asla yaklaşma! Onunla yaşayacağın gizli - kapaklı bir şey haramdır sana

O hâlde ya onu behemehâl nikâhla ya da ebediyyen uzak dur!"

فلم يزل يذكر لها منزلته من الله وهو متحامل على يده حتى أثَّر الحصير في يده من شدّة تحامله عليها، فما كانت تلك خِطبة.

[١٢٦٠] فإن قلت: أي فرق بين الكناية والتعريض؟ قلت: الكناية أن تذكر الشيء بغير لفظه الموضوع له، كقولك: طويل النِّجاد والحمائل، لطول القامة وكثير الرماد للمِضياف. والتعريض: أن تذكر شيئًا تدل به على شيء لم تذكره، كما يقول المحتاج للمحتاج إليه: جئتك لأسلم عليك، ولأنظر إلى وجهك الكريم. ولذلك قالوا:

وَحَسْبُكَ بِالتَّسلِيمِ مِنّي تَقَاضِيَا ۞

وكأنه إمالة الكلام إلى عرض يدل على الغرض؛ ويسمى التلويحَ، لأنه يلوح منه ما يريده.

[١٢٦١] {أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِى أَنْفُسِكُمْ} أو سترتم وأضمرتم في قلوبكم فلم تذكروه بألسنتكم لا معرّضين ولا مصرحين {عَلِمَ اللّٰهُ أَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ} لا محالة ولا تنفكون عن النطق برغبتكم فيهنّ ولا تصبرون عنه. وفيه طرف من التوبيخ كقوله {عَلِمَ اللّٰهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتانُونَ أَنْفُسَكُمْ} [البقرة: ١٨٧].

[١٢٦٢] فإن قلت: أين المستدرك بقوله {وَلَكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ}؟ قلت: هو محذوف لدلالة {سَتَذْكُرُونَهُنَّ} عليه؛ تقديره: علم الله أنكم ستذكرونهنّ فاذكروهنّ، ولكن لا تواعدوهنّ سرًا. والسر وقع كناية عن النكاح الذي هو الوطء، لأنه مما يسرّ. قال الأعشى:

وَلَا تَقْرَبَنْ مِنْ جارَةٍ إنَّ سِرَّهَا ۞ عَلَيْكَ حَرَامٌ فَانْكِحَنْ أَوْ تَأَبَّدَا

Daha sonra evlilik akdi anlamına gelen *nikâh* “gizlilik” kelimesiyle ifade edilmiş olup, bu da akdin, gizliliğin [cinsel ilişkinin] sebebi olmasındandır. Nitekim *nikâh* için de aynı işlem söz konusudur [yani evlenme akdinin cinsel ilişki anlamına gelen *nikâh* tabiriyle ifade edilmesi onun sebebi olmasından ötürüdür].

5 [1263] “Meşru sözler söylemeniz dışında...” Bu sizin tariz yollu bildiride bulunup, açık ifade kullanmamanızdır. **Şayet** “إِلاَّ istisna edatı neye taallûk etmektedir?” **dersen, şöyle derim:** “Onlarla gizlice sözleşmeyin” ifadesine taallûk etmektedir. Yani “Yadırganır olmayan; örfe uygun olan sözleşmenin dışında asla o kadınlarla başka türlü sözleşmeyin” veya “Örfe uygun bir söz söylemek 10 dışında onlarla sözleşmeyin; yani onlarla ancak tariz yollu sözleşin” demektir.” Bunun سِرًّا lâfzının *munkatı*ʿ istisnası olması caiz değildir. Çünkü bu; “Onlarla tarizin dışında sözleşmeyin” demeye gelecektir. Âyetin “Cinsel ilişki içerikli olarak onlarla randevulaşmayın” anlamına geldiği de söylenmiş olup bu, adamın o kadına; “Seni bir nikâhlayayım; gör, bak neler olacak!” demesidir ki, 15 o kişi bununla yorgan altında kendi aralarında cereyan edecek olanı kastediyordur. “Meşru sözler söylemeniz dışında,” yani cinsel içerikli ve müstehcen olmaksızın. “Onlarla gizlice sözleşmeyin” ifadesinin, “Gizlilik dâhilinde [cinsel içerikli olarak] sözleşmeyin” anlamına geldiği de söylenmiştir ki, buna göre “gizlilik” içeren sözleşme müstehcen addedilen sözleşmeden ibarettir. Çünkü 20 o kadınlarla yapılan gizli görüşme, genelde aşikâre söylenilmesinden kaçınılan şeylerle olur. İbn Abbâs’ın [v.68/688] “Onlarla gizlice sözleşmeyin” ifadesini, her ikisinin başka bir evlilik yapmayacaklarına dair birbirlerine sağlam söz vermeleri anlamında yorumladığı da rivayet edilmiştir.

[1264] “[Farz olan iddet son bulmadıkça da] nikâh akdetmeye kalkışmayın!” 25 Bu عَزَمَ الأمْرَ ve عَزَمَ عَلَى الأمْرِ “İşe azmetti [işe kalkıştı]” şeklindeki kullanımdan gelmektedir. Burada azmin zikredilmesi iddet hâlinde nikâh kıymanın yasaklılığına dair bir mübalağadır. Çünkü işe azmetmek işten önce gelir. Dolayısıyla, azmetme yasaklanınca işin yasaklanması evleviyet kesp edecektir. Buna göre âyetin mânası; “Nikâh akdetmeyi aklınızdan bile geçirmeyin” şeklindedir. mâ- 30 nanın; “Nikâh akdini koparmayın” şeklinde olduğu da söylenmiştir. Çünkü *ʿazm*in hakiki anlamı koparmak olup, bunun delili de Peygamber (s.a)’in; لاَ صِيَامَ لِمَنْ لَمْ يَعْزِمِ الصِّيَامَ مِنَ اللَّيْلِ [Orucu geceden itibaren kesmeyenin orucu yoktur] buyurmasıdır ki, bunun لِمَنْ لَمْ يُبَيِّتِ الصِّيَامَ [orucunu geceletmeyenin] versiyonu da [*Nesâî*, “Sıyâm”, 68; *Tirmizî*, “Sıyâm”, 33] rivayet edilmiştir.

ثم عبر به عن النكاح الذي هو العقد، لأنه سبب فيه كما فعل بالنكاح.

[١٢٦٣] {إِلَّا أَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا} وهو أن تعرّضوا ولا تصرحوا. فإن قلت: بم يتعلق حرف الاستثناء؟ قلت: بـ{لَا تُوَاعِدُوهُنَّ}، أي لا تواعدوهنّ مواعدة قط إلا مواعدة معروفة غير منكرة. أي لا تواعدوهنّ إلا بأن تقولوا، أي لا تواعدوهنّ إلا بالتعريض. ولا يجوز أن يكون استثناءً منقطعًا من {سِرًّا} لأدائه إلى قولك لا تواعدوهنّ إلا التعريض. وقيل معناه: لا تواعدوهن جماعًا، وهو أن يقول لها إن نكحتك كان كيت وكيت، يريد ما يجري بينهما تحت اللحاف؛ {إِلَّا أَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا} يعني من غير رفث ولا إفحاش في الكلام. وقيل: {لا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا} أي في السر على أنّ المواعدة في السرّ عبارة عن المواعدة بما يستهجن، لأن مسارّتهنّ في الغالب بما يستحيا من المجاهرة به. وعن ابن عباس رضي الله عنهما {إِلَّا أَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا} هو أن يتواثقا أن لا تتزوّج غيره.

[١٢٦٤] {وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ} من عزم الأمرَ، وعزم عليه. وذكر العزم مبالغة في النهي عن عقدة النكاح في العدّة، لأن العزم على الفعل يتقدّمه، فإذا نهي عنه كان عن الفعل أنهى. ومعناه: ولا تعزموا عقد عُقدة النكاح. وقيل: معناه ولا تقطعوا عقدة النكاح. وحقيقة العزم: القطع، بدليل قوله عليه السلام: «لا صيام لمن لم يعزم الصيام من الليل.» وروي «لمن لم يبيت الصيام.»

[1265] “Farz olan” yani hükmü yazıya geçen ve farz kılınan “iddet son bulmadıkça.”

[1266] “Allah,” caiz olmayacak şeye kalkışmakla ilgili “gönüllerinizde olanı kesinlikle bilir; o halde, O’ndan sakının” da bu tür bir işe kalkışmayın! “[Allah] gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir.” Sizi cezalandırmada acele etmez.

236. (Cinsel) temasta bulunmadığınız ya da bir mehir belirlemediğiniz sürece, kadınları boşamanızda size bir vebal yoktur. Şu kadar ki; zengin olan, gücü ölçüsünde, eli dar olan da hâlince örfe uygun bir fayda ile onları faydalandırmalıdır. Bu, ihsan üzere hareket edenler üzerine bir borçtur.

[1267] “Onlara temasta bulunmadığınız” onlarla cinsel ilişkide bulunmadığınız “ya da bir mehir belirlemediğiniz sürece,” onlar için bir mehir belirlemeniz hariç yahut mehir belirleyeceğiniz ana dek “kadınları boşamanızda” mehrin gerekliliği adına size bir “vebal” bir takibat “yoktur.” Farizanın farz kılınışı mehrin isim olarak zikredilmesi demektir. Şöyle ki, zifafa girilmeden boşanmış kadın için şayet bir mehir konuşulmuşsa bu mehrin yarısı o kadınındır. Şayet kadın için mehir konuşulmamışsa kadına mehr-i mislin yarısı değil de bir miktar eşya, mal, geçimlik vb. [*mut‘a*] düşer. Vebalin mehrin ardına düşme demek olduğunun delili “Bir mehir belirlediğiniz takdirde, temasta bulunmadan önce onları boşarsanız; takdir ettiğiniz mehrin yarısı onlarındır” [Bakara 2/237] ifadesidir. Allah Teâlâ’nın “takdir ettiğiniz mehrin yarısı onlarındır” sözü orada nefyedilen vebalin ispatıdır. *Mut‘a* Ebû Hanîfe’nin [v.150/767] mezhebinde duruma göre gömlek, çarşaf / manto ve başörtüsüdür. Yalnız kadının *mehr-i misl*i bundan da az ise o takdirde kadına *mehr-i misl*in yarısından ve mut’adan en azı verilir; beş dirhemden daha düşük verilmez. Çünkü mehrin minimum sınırı on dirhem olup, artık bunun yarısından eksik verilemez.

[1268] “Zengin olan,” yani geniş imkânı olan “gücü ölçüsünde, eli dar olan da” yani sıkışık durumda olan da “hâlince...” yani güç yetirebileceği miktarınca... Çünkü gücünün yettiği miktar kişinin tamamen kendisine ait olan şeydir. قَدْرُهُ kelimesi Dal’ın fethasıyla قَدَرُهُ şeklinde de okunmuştur. الْقَدْرُ ve الْقَدَرُ aynı kelimenin iki kullanımıdır.

[1269] Rivayete göre Peygamber (s.a.) bir kadınla onun için herhangi bir mehir belirlemeksizin evlenen ve sonra onu kendisine cinsel ilişkide bulunmadan önce boşayan, Ensâr’dan bir kişiye: “O kadına mut’a verdin mi?” buyurmuş, adamın: “Yanımda [verebileceğim] hiçbir şey yok” demesi üzerine, “[Bari] ona mut‘a olarak külahını ver” buyurmuştur. [KT.b.]

[١٢٦٥] {حَتَّى يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ} يعني ما كتب وما فرض من العدّة.

[١٢٦٦] {يَعْلَمُ مَا فِي أَنْفُسِكُمْ} من العزم على ما لا يجوز {فَاحْذَرُوهُ} ولا تعزموا عليه. {غَفُورٌ حَلِيمٌ} لا يعاجلكم بالعقوبة.

٢٣٦-﴿لا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ﴾

[١٢٦٧] {لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ} لا تَبِعة عليكم من إيجاب مهر {إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ} ما لم تجامعوهن {أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً} إلا أن تفرضوا لهن فريضة، أو حتى تفرضوا. وفرض الفريضة تسمية المهر. وذلك أن المطلَّقة غير المدخول بها إن سمّي لها مهر فلها نصف المسمى، وإن لم يسم لها فليس لها نصف مهر المثل، ولكن المتعة. والدليل على أن الجناح تبعة المهر قوله {وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ} إلى قوله {فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ} فقوله: فنصف ما فرضتم: إثبات للجناح المنفي ثمة. والمتعة درع وملحفة وخمار على حسب الحال عند أبي حنيفة، إلا أن يكون مهر مثلها أقل من ذلك. فلها الأقل من نصف مهر المثل ومن المتعة، ولا ينقص من خمسة دراهم؛ لأن أقل المهر عشرة دراهم، فلا ينقص من نصفها.

[١٢٦٨] و{الْمُوسِعِ} الذي له سعة، و{الْمُقْتِرِ} الضيق الحال. و{قَدَرُهُ} مقداره الذي يطيقه، لأنّ ما يطيقه هو الذي يختص به. وقرئ بفتح الدال. والقدْر والقدَر لغتان.

[١٢٦٩] وعن النبي ﷺ أنه قال لرجل من الأنصار تزوج امرأة ولم يسم لها مهرًا، ثم طلقها قبل أنّ يمسها: «أمتعتَها؟» قال: لم يكن عندي شيء. قال: «متِّعها بقَلَنْسُوتك.»

Bizim Hanefî âlimlerine göre *mut'a* ancak ve sırf âyetteki kadın için gerekli olup, diğer boşanmış kadınlar için vacip değil, müstehaptır. "Örfe" yani şeriat ve insaniyet yönünden güzel olana "uygun bir fayda ile onları faydalandırmalıdır." متاعاً lâfzı مَتِّعُوهُنَّ تَمْتِيعاً [O kadınları tam anlamıyla faydalandırın!] anlamında bir tekittir. "Bu, ihsan üzere hareket edenler" yani mut'a vererek boşanmış kadınlara ihsanda bulunanlar "üzerine bir borçtur." حَقًّا kelimesi مَتَاعاً'in sıfatıdır; yani bu onların üzerine borç olan bir faydalandırmadır. Allah Teâlâ'nın bu kişileri fiilin işlenmesinden önce "ihsan üzere hareket edenler" diye isimlendirmesi, Peygamber (s.a.)'in; "Kim bir maktulü öldürürse, elbisesi ve eşyası onundur" [*Tirmizî*, "Siyer", 13] demesine benzemektedir.

237. Bir mehir belirlediğiniz takdirde, temasta bulunmadan önce onları boşarsanız; takdir ettiğiniz mehrin yarısı onlarındır. Kendileri bağışlarsa -veya nikâh düğümü elinde bulunan kimse bağışlarsa- başka... Ki bağışlamanız takvaya daha yakındır. Aranızda lütufkâr davranışlar sergilemeyi unutmayın. Yaptıklarınızı Allah gerçekten görmektedir.

[1270] "Kendileri bağışlarsa..." Allah Teâlâ bununla boşanmış kadınları kastetmektedir. **Şayet** "الرِّجَالُ يَعْفُونَ ile النِّسَآءُ يَعْفُونَ cümleleri arasında ne fark vardır?" **dersen, şöyle derim:** İlkinde Vav erkeklerin zamiri, Nûn da ref' alâmeti iken, ikincisinde Vav fiilin orta harfi, Nun ise kadınların zamiridir; bu يَعْفُونَ mebni olup, âmilin fiilin lâfzında hiçbir alâmeti yoktur ve fiil nasb mahallindedir [أنْ، يَعْفُونَ fiilini mahallen naspetmiştir. Bu yüzden erkeği anlatan] يَعْفُوَ fiili de o fiilin mahalline atfedilmiştir.

[1271] "Nikâh düğümü elinde bulunan kimse" velidir, yani boşanmış kadınlar kocalarından yana mehirlerini bağışlar da onlardan mehrin yarısını talep etmezlerse o başka... Kadın; "Ne o beni gördü, ne ben ona hizmet ettim, ne de benden faydalandı! Ben ondan nasıl herhangi bir şey alabilirim!" der. Yahut o kadınların nikâh akdini üstlenip yöneten veli bağışlar ki, bu Şâfi'î'nin [v.204/820] mezhebidir. Bu bağışlayacak kişinin koca olduğu da söylenmiştir; kocanın bağışlaması ise mehri tamamen kadına vermesidir ki, bu da Ebû Hanîfe'nin [v.150/767] mezhebidir. Fakat evvelki görüşün sıhhati açıktır.

[1272] Hak [borç] üzere ziyadede bulunmanın "affetme" [bağışlama] diye isimlendirilmesi hususu yoruma açıktır. Ancak şöyle denebilir: Erkeklerin nezdinde baskın olan husus, kişinin evlenme anında mehri kadına vermesidir. Binaenaleyh, adam kadını boşadığında ona verdiği mehrin yarısını geri isteme hakkı vardır. İşte adam bu istemeyi terkettiği vakit bunu o kadına bağışlamış olacaktır. Yahut Allah Teâlâ bunu *müşâkele* sanatıyla "bağışlama" diye isimlendirmiştir.

وعند أصحابنا لا تجب المتعة إلا لهذه وحدها، وتستحب لسائر المطلقات ولا تجب. {مَتَاعًا} تأكيد لـ{مَتِّعُوهُنَّ}، بمعنى تمتيعًا {بِالْمَعْرُوفِ} بالوجه الذي يحسن في الشرع والمروءة. {حَقًّا} صفة لمتاعًا، أي متاعًا واجبًا عليهم. أو حق ذلك حقًا {عَلَى الْمُحْسِنِينَ} على الذين يحسنون إلى المطلقات بالتمتيع، وسماهم قبل الفعل
٥ محسنين كما قال ﷺ . «من قتل قتيلًا فله سَلَبُه.»

٢٣٧-﴿وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ إِلا أَنْ يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوَ الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَلا تَنْسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

[١٢٧٠] {إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ} يريد المطلقات. فإن قلت: أي فرق بين قولك: الرجال
١٠ يعفون، والنساء يعفون؟ قلت: الواو في الأوّل ضميرهم، والنون علم الرفع؛ والواو في الثاني لام الفعل والنون ضميرهنّ، والفعل مبني لا أثر في لفظه للعامل وهو في محل النصب. و{يَعْفُوَ} عطف على محله.

[١٢٧١] و{الَّذِى بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ} الوليّ، يعني إلا أن تعفو المطلقات عن أزواجهن فلا يطالبنهم بنصف المهر، وتقول المرأة: ما رآني ولا خدمته ولا استمتع
١٥ بي فكيف آخذ منه شيئًا، أو يعفو الولي الذي يلي عقد نكاحهن، وهو مذهب الشافعي. وقيل هو الزوج، وعفوه أن يسوق إليها المهر كاملًا، وهو مذهب أبي حنيفة. والأوّل ظاهر الصحة.

[١٢٧٢] وتسمية الزيادة على الحق عفوًا فيها نظر، إلا أن يقال كان الغالب عندهم أن يسوق إليها المهر عند التزوّج، فإذا طلقها استحقّ أن يطالبها بنصف ما
٢٠ ساق إليها، فإذا ترك المطالبة فقد عفا عنها. أو سماه عفوًا على طريق المشاكلة.

Rivayete göre; Cübeyr b. Mut'im [v.59/679] bir kadınla evlenmiş, sonra onu kendisiyle zifafa girmeden önce boşamış ve mehrini tamamıyla verip, "Bağışlamaya ben daha lâyığım" demişti. Yine rivayete göre; Cübeyr, Sa'd b. Ebû Vakkās'ın [v.55/675] yanına gitmişti. Sa'd bir kızını ona teklif etmiş, o da bu kızla evlenmişti. Dışarı çıktığında ise kızı boşamış ve mehrini de kâmilen göndermişti. Bunun üzerine kendisine; "Neden evlendin madem kızla?!" diye sorulması üzerine Cübeyr; "[Sa'd] onu bana teklif edince, onu reddetmiş olmak istemedim" dedi. Bu sefer; "Peki, mehri ne diye gönderdin?!" denince, "O zaman [âyette geçen] 'lütufkâr davranış' nerede kaldı?" dedi. *"Lütufkâr davranışlar sergilemeyi..."* ifadesi, lütufkâr davranmada karşı tarafa fark atmayı demektir. Yani "Bazınız bazınıza daha lütufkâr davranmayı unutmayın, civanmertlik gösterin ve işi fazla eşelemeyin!" [KT.b] Hasan-ı Basrî [v.110/728] Vav'ın sükûnuyla *ev ya'fu'llezî* şeklinde okumuştur. Vav ve Yâ'nın nasb konumunda sakin kılınması bu ikisinin Elif'e teşbih edilmesi sebebiyledir. Çünkü bu ikisi Elif'in kardeşleridir. وأن تَعْفُوا ifadesini Ebû Nehîk, Yâ ile وأن يَعْفُوا *[bağışlamaları]* şeklinde okumuştur. Yine ولا تَنْسَوُا الفَضل ifadesi Vav'ın kesresiyle ولا تَنْسَوِا الفَضل şeklinde de okunmuştur. [ولا تَنْسَوْا'deki Vav cezimli olduğundan, geçiş halinde genel kıraatte ötre ile, bu kıraatte ise -bazı harflerde olduğu gibi- esre ile harekelenmiş olmaktadır; çoğulluk her iki kıraatte de devam etmektedir]

238. Bütün namazları, özellikle de tam aradaki namazı üzerine titreyerek mutlaka eda edin ve Allah'ın huzurunda saygıyla ve içtenlikle durun.

[1273] "Özellikle de tam aradaki namazı..." Yani namazların en ortası olanı veya en faziletlisini, demektir ki, bu ["en faziletlisi" anlamıyla ilgili olarak] Arapların en faziletli olan için "en orta" demelerinden alınmadır. Bu orta namazın müfret gelmesi ve "namazlar" üzerine atfedilmesi üstünlük yönüyle münferit olması sebebiyledir ki, o da ikindi namazıdır. Rivayet edildiğine göre; Peygamber (s.a.) Hendek savaşı günlerinde; "Bizi orta namazdan; ikindi namazından alıkoydular. Allah onların evlerine ateş doldursun!" demiştir [*Buhārî*, "Cihâd", 98]. Yine rivayete göre; Peygamber; "O namaz Davud oğlu Süleyman'ın [yarış atlarının] gözden kaybolup gittikleri ana dek oyalanıp kılamadığı namazdır" demiştir [KT.b]. Yine rivayet edildiğine göre Hazret-i Hafsa [v.45/665] kendisi için mushaf yazan kişiye; "Bu âyete geldiğin vakit onu, ben sana Peygamber (s.a.)'in okuduğunu işittiğim şekliyle yazdırmadıkça yazma!" demiş ve o kişiye; والصلاة الوسطى صَلاَةِ العَصْرِ [özellikle de tam aradaki namazı; ikindi namazını...] şeklinde yazdırmıştır. [*Ebû Dâvûd*, "Salât", 5]

وعن جبير بن مطعم أنه تزوج امرأة وطلقها قبل أن يدخل بها فأكمل لها الصداق وقال: أنا أحق بالعفو. وعنه: أنه دخل على سعد بن أبي وقاص فعرض عليه بنتًا له فتزوّجها، فلما خرج طلقها وبعث إليها بالصداق كاملًا، فقيل له: لم تزوّجتها؟ فقال: عرضها عليّ فكرهت ردّه. قيل: فلم بعثت بالصداق؟ قال: فأين الفضل؟

٥ و{الْفَضْل} التفضل، أي ولا تنسوا أن يتفضل بعضكم على بعض وتتمرَّؤُوا ولا تستقصوا، وقرأ الحسن أن يعفُوْ الذي، بسكون الواو وإسكان الواو والياء في موضع النصب تشبيها لهما بالألف، لأنهما أختاها. وقرأ أبو نَهِيك وأن يعفو، بالياء؛ وقرئ ولا تنسَوِ الفضل، بكسر الواو.

٢٣٨-﴿حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ﴾

١٠ [١٢٧٣] {وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى} أي الوسطى بين الصلوات، أو الفضلى، من قولهم للأفضل: الأوسط. وإنما أفردت وعطفت على الصلاة لانفرادها بالفضل؛ وهي صلاة العصر. وعن النبيّ ﷺ أنه قال يوم الأحزاب. «شغلونا عن الصلاة الوسطى صلاة العصر، ملأ الله بيوتهم نارًا!» وقال عليه الصلاة و السلام. «إنها الصلاة التي شُغل عنها سليمان بن داود حتى توارت بالحجاب.» وعن حفصة أنها قالت

١٥ لمن كتب لها المصحف: إذا بلغت هذه الآية فلا تكتبها حتى أمليها عليك كما سمعت رسول الله ﷺ يقرؤها، فأملت عليه: «والصلاة الوسطى صلاةِ العصر.»

Hazret-i Âişe [v.58/678] ve İbn Abbâs'dan [v.68/688], Vav ile birlikte; والصلاة الوسطى وصَلاَةِ العَصْرِ şeklinde rivayet edilmiştir. Bu kıraate göre özel belirleme iki namaz için söz konusu olup, birincisi ya öğle, ya sabah veya akşam namazı olmak üzere orta namaz, ikincisi ise ikindi namazıdır. Ve denilmiştir ki; bu namazın üstünlüğü insanların ticaret ve maişetleriyle çok meşgul oldukları bir vakitte yer almasındandır.

[1274] İbn Ömer (r. anhumâ)'dan [v.73/692] rivayet edildiğine göre; bu namaz gündüzün ortasında yer alması sebebiyle öğle namazıdır. Peygamber (s.a.) bu öğle namazını sıcağın yoğun olduğu gündüzün ortasında kıldırırdı. Öyle ki, onun ashabına bu namazdan daha çetin gelen başka bir namaz yoktu. Mücâhid'den [v.103/721] rivayet edildiğine göre; bu namaz iki gündüz [öğle ve ikindi] ve iki gece [akşam ve yatsı] namazları arasında yer alması sebebiyle sabah namazıdır. Kabîsa b. Zu'eyb'den [v.88/705] rivayete göre ise bu namaz, gündüzün vitir [üç rekâtli] namazı olması ve sefer esnasında üç rekâtın kısaltılmaması sebebiyle akşam namazıdır.

[1275] İbn Mes'ûd (r.a.) وعلى الصلاة الوسطى şeklinde okurken, Âişe (r.a.) [v.58/678] övgü ve özgünlük anlamı ifade etmek üzere, nasb ile وَالصَّلاَةَ الوُسْطَى [Hele, o cânım orta namazı…] şeklinde okumuştur. Nâfi' [v.169/785; şaz olarak] Sād ile الوصطى şeklinde okumuştur.

[1276] "Ve" namazın içinde "Allah'ın huzurunda" kıyamda iken "saygıyla ve içtenlikle" Allah'ı anarak "durun". القُنُوتُ / Kunût; Allah'ı ayakta anmandır. İkrime'den [v.105/723] rivayet edildiğine göre; Ashab-ı Kiram namazda iken konuşurlardı da, bundan menedilmiş oldular. Mücâhid'den [v.103/721] rivayet edildiğine göre *kunût* sakin ve hareketsiz bir şekilde durmak, elleri ve gözleri meşguliyetten menetmektir. Rivayete göre; onlardan biri namaza kalktığında göz gezdirmek, sağa sola dönmek, [secde yerindeki] taşları düzeltmek veya dünya işleriyle ilgili olarak içinden herhangi bir şey geçirmek hususunda Allah korkusundan tir tir titrerdi.

239. Şayet korkmaktaysanız (can güvenliğiniz tehlikede ise), yaya veya binitli olarak kılın. Güvende olduğunuz vakit de Allah size bilmediğiniz şeyleri öğrettiği gibi siz de O'nu (normal namaz ile) zikredin.

[1277] "Şayet korkmaktaysanız," yani düşman veya başka bir sebepten ötürü korkunuz varsa "o vakit yaya olarak" yayalar hâlinde kılınız! رِجَالاً kelimesi رَاجِلٌ [yaya] lâfzının çoğuludur. Tıpkı *kāim* [ayakta duran] lâfzının çoğulunun *kıyâm* şeklinde gelmesi gibi. Yahut *racul* [kişi] lâfzının çoğuludur. Örneği: *Racul*[un] *racul*[un] [adam adam; tek tek] denir ki, bu da "yaya" anlamına gelir.

وروي عن عائشة وابن عباس رضي الله عنهم: «والصلاة الوسطى وصلاةِ العصر» بالواو. فعلى هذه القراءة يكون التخصيص لصلاتين: إحداهما الصلاة الوسطى، إمّا الظهر، وإمّا الفجر وإمّا المغرب، على اختلاف الروايات فيها، والثانية: العصر، وقيل: فضلها لما في وقتها من اشتغال الناس بتجاراتهم ومعايشهم.

٥ [١٢٧٤] وعن ابن عمر رضي الله عنهما: هي صلاة الظهر، لأنها في وسط النهار، وكان رسول الله ﷺ يصليها بالهاجرة، ولم تكن صلاة أشدّ على أصحابه منها. وعن مجاهد: هي الفجر، لأنها بين صلاتي النهار وصلاتي الليل. وعن قَبِيصة بن ذُؤَيب: هي المغرب، لأنها وتر النهار ولا تنقص في السفر من الثلاث

[١٢٧٥] وقرأ عبد الله وعلى الصلاة الوسطى؛ وقرأت عائشة رضي الله عنها والصلاةَ الوسطى، بالنصب على المدح والاختصاص؛ وقرأ نافع الوصطى، بالصاد. ١٠

[١٢٧٦] {وَقُومُوا لِلَّهِ} في الصلاة {قَانِتِينَ} ذاكرين لله في قيامكم. والقنوت: أن تذكر الله قائمًا. وعن عكرمة كانوا يتكلمون في الصلاة فنُهوا. وعن مجاهد: هو الركود وكف الأيدي والبصر. وروي أنهم كانوا إذا قام أحدهم إلى الصلاة هاب الرحمنَ أن يمدّ بصره أو يلتفت، أو يقلب الحِصا، أو يحدّث نفسه بشيء من أمور الدنيا.

١٥ ٢٣٩-﴿فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالا أَوْ رُكْبَانًا فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَمَا عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ﴾

[١٢٧٧] {فَإِنْ خِفْتُمْ} فإن كان بكم خوف من عدو أو غيره {فَرِجَالًا} فصلوا راجلين، وهو جمع راجل كقائم وقيام؛ أو رَجُل، يقال: رَجُلٌ رَجُلٌ، أي راجل.

Râ'nın zammesiyle فَرُجَالاً ; şeddeli olarak فَرُجّالاً ve فَرَجْلاً şeklinde de okunmuştur. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'dan [v.150/767] rivayete göre [mücahitler savaş esnasında] yürüme hâlinde ve [düşmanla] karşılıklı kılıçla vuruşurken, durmak mümkün olmadığı sürece namaz kılmazlar. Şâfi'î *Rahimehullāh*'a göre ise her hâlükârda kılacaklardır. Binit üzerinde olan ima ile kılacaktır; kıbleye yönelme şartı bu kişiden düşer. "Güvende olduğunuz vakit" korkunuz yok olup gittiğinde "de Allah size" güven içinde kılınan [normal] namazla ilgili "bilmediğiniz şeyleri öğrettiği gibi siz de O'nu (normal namaz ile) zikredin." Yahut güvende olduğunuz vakit, bu güven için Allah'a şükredin ve size şer'î yasaları ve hem korku hem güven hâlinde nasıl namaz kılacağınızı öğreterek size ihsanda bulunduğu gibi, siz de O'nu ibadetle zikredin!

240. İçinizden vefat edip de geride eş bırakanlar; eşlerinin, bir seneye kadar -evlerinden çıkarılmaksızın- geçimlerinin sağlanmasını vasiyet etmiş olsunlar. Şayet kendiliğinden çıkarlarsa, artık onların meşru şekilde yapacaklarından dolayı size vebal yoktur. Allah 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

[1278] Âyetin mânası; وَصِيَّةٌ şeklinde, merfû' okuyanlara göre; "İçinizden vefat edenlerin vasiyeti..." veya "İçinizden vefat edenlerin hükmü eşlerine... vasiyet etmiş olmalarıdır" yahut "İçinizden vefat etmiş olanlar eşlerine vasiyet edecek kimselerdir" şeklinde takdir edilir. Mansûb okuyanlara göre ise âyetin mânası; "İçinizden vefat edenler eşlerine... bir vasiyette bulunsunlar" şeklinde takdir edilir. Bu tıpkı senin تَسِيرُ [yürürsün] fiilini gizleyerek, إِنَّمَا أَنْتَ سَيْرَ البَرِيدِ [Sen ancak ve ancak 1 'berîd'sin (yani 12 mil yürüyebilirsin)] demene benzer. Yahut âyetin mânası; "İçinizden ölenlere eşlerine... vasiyette bulunmalarını mecbur tutuyorum" şeklinde takdir edilir ki, delili; İbn Mes'ûd (r.a.)'ın, والذين يتوفون منكم ... كُتِبَ عَلَيْكُمُ الوَصِيَّةُ ويذرون أزواجاً وصية لأزواجهم متاعاً الى الحول yerine, لِأَزْوَاجِكُمْ مَتَاعًا إِلَى الحَوْلِ [Eşleriniz için bir seneye kadar (evlerinden çıkarılmaksızın) geçimlerinin sağlanmasını vasiyet etmeniz size farz kılındı] şeklinde okumasıdır. Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] مَتَاعٌ لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا [Eşlerinin... geçimlerinin tam olarak sağlanmasını...] şeklinde okumuştur. Übeyy'den فَمَتَاعٌ لِأَزْوَاجِهِمْ kıraati de rivayet edilmiştir. مَتَاعًا kelimesi وَصية ile mansûb kılınmıştır. Ne var ki, يُوصُونَ [vasiyet ederler / etsinler] fiilini gizlersen, o takdirde fiille mansûb kılınmış olur. Übeyy'in kıraatine göre ise bu مَتَاعٌ ,مَتَاعًا ile mansûb kılınmıştır. Çünkü مَتَاعٌ *temtî'* [faydalandırmak] mânasına gelir ki, bu da senin *el-hamdu li'llâhi hamde'ş-şâkirîne* [Şükredenlerin hamdettiği gibi Allah'a hamdolsun!] ve *a'cebenî darb*un *le-ke zeyd*en *darb*en *şedîd*en [Senin Zeyd'e o tür bir şiddetlice vuruşun beni taaccübe düşürdü] demene benzer.

وقرئ فرُجالًا بضم الراء، ورُجّالًا بالتشديد، ورَجْلًا. وعند أبي حنيفة رحمه الله: لا يصلون في حال المشي والمسايفة ما لم يمكن الوقوف. وعند الشافعي رحمه الله: يصلون في كل حال، والراكب يومئ ويسقط عنه التوجه إلى القبلة {فَإِذَا أَمِنْتُمْ} فإذا زال خوفكم {فَاذْكُرُوا اللهَ كَمَا عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ} من صلاة الأمن، أو فإذا أمنتم فاشكروا الله على الأمن، واذكروه بالعبادة، كما أحسن إليكم بما علمكم من الشرائع، وكيف تصلون في حال الخوف وفي حال الأمن.

٢٤٠-﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ فَإِنْ خَرَجْنَ فَلا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

[١٢٧٨] تقديره فيمن قرأ وصيةٌ بالرفع: ووصية الذين يتوفون، أو وحكم الذين يتوفون وصيةٌ لأزواجهم، أو والذين يتوفون أهل وصية لأزواجهم. وفيمن قرأ بالنصب: والذين يتوفون يوصون وصيةً، كقولك: إنما أنت سيْرَ البريدِ، بإضمار تسير. أو والزم الذين يتوفون وصيةً. وتدل عليه قراءة عبد الله كُتِبَ عليكم الوصيةُ لأزواجكم متاعًا إلى الحول، مكان قوله {وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ}. وقرأ أبيّ مَتَاعٌ لأزواجهم متاعًا. وروي عنه فَمَتَاعٌ لأزواجهم. ومتاعًا نصب بالوصية، إلا إذا أضمرت يوصون، فإنه نصب بالفعل. وعلى قراءة أبيّ متاعًا نصب بمتاع، لأنه في معنى التمتيع؛ كقولك: الحمد لله حمدَ الشاكرين، وأعجبني ضرب لك زيدًا ضربًا شديدًا.

[1279] غَيْرَ إِخْرَاجٍ ifadesi ya senin هَذَا الْقَوْلُ غَيْرَ مَا تَقُولُ [Bu senin söyleyeceğin bir söz değil] demene benzer şekilde pekiştirici bir mastardır, ya مَتَاعًا'den bedel yahut لِأَزْوَاجِهِمْ'den hâldir; "evlerinden çıkarılmaksızın" demektir.

[1280] Mâna; "Vefat edip de geriye eş bırakanların yapması gereken, ölüme yakalanmalarından önce eşlerinin kendilerinden sonra tam bir yıl geçinmelerini vasiyet etmeleridir" şeklinde takdir edilir. Yani bıraktıkları maldan onlara harcanmasını ve onların da meskenlerinden çıkmamalarını vasiyet etmeleridir. Bu İslâm'ın ilk yıllarındaydı; bu süre daha sonra "... dört ay on gün beklerler" [Bakara 2/234] âyetiyle neshedilmiştir. Söz konusu sürenin bu miktar üzere ziyade olanının neshedildiği de söylenmiştir. Nafaka zorunluluğu da [kocası ölen ve ondan çocuğunun olup olmamasına göre miras payının şekillendiği dul kadına ait olmak üzere] dörtte bir ve sekizde birlik mirasla [Nisâ 4/12] neshedilmiştir. Kadının barınma hakkı [*süknâ*] konusunda ihtilaf edilmiştir. Ebû Hanîfe [v.150/767] ve ashabına göre böylesi kadınlar için hiç süknâ hakkı yoktur.

[1281] "Artık onların meşru şekilde" şer'an yadırganmayacak şekilde "kendileriyle ilgili olarak" süslenme ve evlilik teklifi için hazırlık yapma adına "yapacaklarından dolayı [size vebal yoktur]".

[1282] **Şayet** "Önceki âyet sonraki âyeti nasıl neshedebilmiş?" **dersen, şöyle derim:** Bazen olur ki, âyet tilâvet konusunda öne geçse bile, indirilme konusunda sonraya bırakılabilir. "Şimdi; insanlardan birtakım beyinsizler diyecekler ki..." [Bakara 2/142] âyetinin, "Biz, senin, yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu görüyorduk..." [Bakara 2/144] âyetiyle olan durumu da böyledir.

241. Boşanmış kadınların geçimi örfe uygun şekilde sağlanmalıdır. Bu, müttakîler üzerine düşen bir vazifedir.

242. Allah, size âyetlerini bu şekilde açıklıyor ki anlayabilesiniz.

[1283] "Boşanmış kadınların geçimi..." Bu, mut'anın gerekliliği hususunda boşanmış kadınları kapsayan bir ifade olup, Allah Teâlâ'nın bu mut'ayı [daha önce] bir tek kadın için gerekli kılmasının ardından gelmiştir ki, o da kendisiyle zifafa girilmeksizin boşanmış kadındır. Allah Teâlâ yukarıda; "Bu, ihsan üzere hareket edenler üzerine bir borçtur" [Bakara 2/236] buyurmuşken, burada "Bu, müttakîler üzerine düşen bir vazifedir" buyurmuştur. Sa'îd b. Cübeyr [v.94/713], Ebu'l-Âliye [v.90/709] ve Zührî'den [v.124/742] rivayet edildiğine göre; bu mut'a tüm boşanmış kadınlar için vaciptir. Bunun hem vacip hem de müstehap olan mut'a vermeyi birlikte kapsadığı da söylenmiştir. Yine buradaki *metâ*'dan [faydalandırmadan] maksadın iddet nafakası olduğu da söylenmiştir.

[١٢٧٩] و{غَيْرَ إِخْرَاجٍ} مصدر مؤكد كقولك: هذا القول غير ما تقول؛ أو بدل من متاعًا، أو حال من الأزواج، أي غيرَ مُخرَجات.

[١٢٨٠] والمعنى أن حق الذين يتوفون عن أزواجهم أن يوصوا قبل أن يُحتضَروا بأن تمتَّع أزواجهم بعدهم حولًا كاملًا، أي يُنفَق عليهنّ من تركتِه ولا يُخرَجن من ٥ مساكنهن. وكان ذلك في أول الإسلام، ثم نسخت المدة بقوله {أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا}. وقيل: نسخ ما زاد منه على هذا المقدار، ونسخت النفقة بالإرث الذي هو الربع والثمن. واختلف في السكنى، فعند أبي حنيفة وأصحابه: لا سكنى لهن.

[١٢٨١] {فِيمَا فَعَلْنَ فِى أَنْفُسِهِنَّ} من التزين والتعرض للخطاب {مِنْ مَعْرُوفٍ} مما ليس بمنكر شرعًا.

١٠ [١٢٨٢] فإن قلت: كيف نسخت الآية المتقدمةُ المتأخرةَ؟ قلت: قد تكون الآية متقدّمة في التلاوة وهي متأخرة في التنزيل، كقوله تعالى {سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ} [البقرة: ١٤٢] مع قوله {قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ} [البقرة: ١٤٤].

٢٤١﴿وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ﴾

٢٤٢﴿كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴾

١٥ [١٢٨٣] {وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ} عم المطلقات بإيجاب المتعة لهن بعد ما أوجبها لواحدة منهن وهي المطلقة غير المدخول بها، وقال: {حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ} كما قال ثمة: {حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ} [البقرة: ٢٣٦]. وعن سعيد بن جبير وأبي العالية والزهري: أنها واجبة لكل مطلّقة. وقيل قد تناولت التمتيع الواجب والمستحب جميعًا. وقيل: المراد بالمتاع نفقة العدة.

243. Şu; binlerle ifade edildikleri halde ölüm korkusuyla yurtlarından çıkanları görmedin mi? Allah onlara; "Ölün!" dedi, sonra da onları diriltti. Allah insanlara karşı gerçekten lütuf sahibidir, ama insanların çoğu şükretmez.

[1284] "Görmedin mi?" ifadesi, Ehl-i Kitap'dan o sözü edilenlerin hayat hikâyelerini ve öncekilerin haberlerini işitenler için bir takrir [açıklayıcı, yerleştirici] olup, durumlarının ne kadar hayret verici olduğu bu ifade ile gösterilmektedir. Bununla [öncekilerin durumunu] ne görmüş ne de işitmiş olanlara hitap edilmesi de caizdir. Çünkü bu söz, hayrete düşürme anlamında olmak üzere darbımesel konumunda zikredilmiştir.

[1285] Rivayet edildiğine göre Dâverdânlılar -ki, bu Vâsıt şehri tarafına düşen bir karyedir- veba hastalığına uğrayınca memleketlerinden kaçmak üzere yola çıkmışlar. Derken, Allah onları öldürüp, sonra diriltmiş ki, Allah'ın hüküm ve kazasından kaçılamayacağını bilip, ibret alsınlar. Söylendiğine göre; [Peygamber] Hezekiel uzun bir zamandan sonra onlara uğramıştı; kemikleri sırıtıyor, uzuvları da dağılmış vaziyette idi. Hezekiel bu gördüklerinden ötürü avurtlarını ve parmaklarını bükmüştü. Kendisine "Onlara 'Allah'ın izniyle kalkın!' diye seslen" şeklinde vahyedildi. O da seslendi. Bir de baktı ki, ayağa kalmış vaziyette; "Allah'ım, seni tesbih ederiz! Sana hamdederiz! Senden gayrı hiçbir mabud yok!" diyorlar... Yine söylendiğine göre bunlar İsrailoğullarından bir kavimdi. Kralları onları cihada çağırmış, onlarsa ölüm korkusuyla kaçmışlardı. Allah da onları sekiz gün öldürüp, sonra diriltmişti.

[1286] "Binlerle ifade edildikleri halde..." Bu ifade pek çok binleri göstermektedir. Bu konuda ihtilaf edilmiştir: Bunun on bin veya otuz bin yahut yetmiş bin olduğu söylenmiştir. قَاعِدٌ kelimesinin çoğulu قُعُودٌ olduğu gibi, [وهم ألوف ifadesindeki] أُلُوفٌ kelimesinin de, آلِفٌ [ülfet eden] lâfzının çoğulu olmak üzere "birbirleriyle ülfet peyda edenler" anlamına geldiği şeklindeki açıklama Tefsire sonradan dahil edilen (bid'at) bir yorumdur.

[1287] **Şayet** "Allah onlara 'Ölün!' dedi" ifadesinin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu "Allah onları öldürdü" anlamındadır. Bunun böylesi bir ibare şeklinde gelmiş olması, onların Allah'ın emri ve dilemesi sayesinde bir tek adamın ölmesi gibi ölmüş olmalarıdır. Bu alışılmışın dışındaki bir tür ölümdür. Sanki onlar bir şeyle emredilmişler de, herhangi bir geri durma ve tereddüt söz konusu olmaksızın, bu emre tam anlamıyla sarılmışlardı. Tıpkı Allah Teâlâ'nın: "Bir şeyi dilediği zaman O'nun emri o şeye ancak 'Ol!' demektir; ânında olmaya başlar." [YâSîn 36/82] sözünde olduğu gibi.

٢٤٣-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَشْكُرُونَ﴾

[١٢٨٤] {أَلَمْ تَرَ} تقرير لمن سمع بقصتهم من أهل الكتاب وأخبار الأوّلين، وتعجيبٌ من شأنهم. ويجوز أن يخاطب به من لم يَرَ ولم يسمع، لأنّ هذا الكلام جرى مجرى المثل في معنى التعجيب.

[١٢٨٥] روي أن أهل دَاوَرْدان -قرية قِبل واسط- وقع فيها الطاعون فخرجوا هاربين، فأماتهم الله ثم أحياهم ليعتبروا ويعلموا أنه لا مفرّ من حكم الله وقضائه. وقيل مرّ عليهم حَزَقْيَل بعد زمان طويل وقد عَرِيت عظامهم وتفرّقت أوصالهم فلوى شِدْقه وأصابعه تعجبًا مما رأى، فأوحى إليه: ناد فيهم أن قوموا بإذن الله، فنادى، فنظر إليهم قيامًا يقولون: سبحانك اللهم وبحمدك لا إله إلا أنت. وقيل: هم قوم من بني إسرائيل دعاهم ملكهم إلى الجهاد فهربوا حذرًا من الموت، فأماتهم الله ثمانية أيام ثم أحياهم.

[١٢٨٦] {وَهُمْ أُلُوفٌ} فيه دليل على الألوف الكثيرة. واختلف في ذلك، فقيل: عشرة، وقيل: ثلاثون، وقيل: سبعون. ومن بدع التفاسير {أُلُوفٌ} متآلفون، جمع آلف كقاعد وقعود.

[١٢٨٧] فإن قلت: ما معنى قوله {فَقَالَ لَهُمُ اللهُ مُوتُوا}؟ قلت: معناه فأماتهم؛ وإنما جيء به على هذه العبارة للدلالة على أنهم ماتوا ميتة رجل واحد بأمر الله ومشيئته، وتلك ميتة خارجة عن العادة، كأنهم أمروا بشيء فامتثلوه امتثالًا من غير إباء ولا توقف، كقوله تعالى {إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ} [يس: ٨٢]

Bu, Müslümanları cihada ve şehitliğe yönelmeye bir teşviktir. Bir de [âyette] ölümün yerini alacak başka bir alternatif olmadığına ve ondan kaçış bir fayda vermeyeceğine göre, bu ölümün Allah yolunda olmasının evleviyet kesp etmesi söz konusudur.

5 [1288] "Allah insanlara karşı gerçekten lütuf sahibidir." Çünkü onların haberlerini anlatmakla şunları ve sizleri basiret sahibi kıldığı gibi, ibret alacakları şeyleri onlara göstermekte, onlar da basiretli olmaktadırlar. Yahut ibret almaları ve kurtuluşa ermeleri için onları diriltmekle insanlara karşı gerçekten lütuf sahibidir. Eğer dileseydi onları diriliş gününe kadar ölü olarak bırakırdı.

10 **244. Allah yolunda savaşın ve bilin ki; Allah gerçekten işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', Alîm).**

[1289] Allah Teâlâ'nın bu kıssayı cihada motive etmek için sevk ettiğinin delili, bunun hemen ardından Allah yolunda savaşma emrini getirmesidir. "Bilin ki; Allah" [cihatta] geri kalanların da öne geçenlerin de ne dediğini "gerçek-
15 ten işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir." Onların kalplerinde gizledikleri şeyi hakkıyla bilir ve O, 'ceza'nın arkasındadır, cihat edenleri de geri kalanları da asla 'karşılık'sız bırakmaz.

**245. Kimdir o ki; Allah'a güzel bir borç verecek, Allah da onu kat kat fazlasıyla kendisine iâde edecek? Allah (kimilerine) sıkıyor, (kimi-
20 lerine ise) saçıyor. Ama sonunda O'na döndürülecek (yoklukta eşitlenecek; size verilenlerin hesabını bir bir verecek)siniz...**

[1290] "Allah'a ödünç verme" tabiri kendisiyle sevap istenen bir amel sunmaya mahsus bir darbımesel olup, *karz-ı hasen* ya bizzat cihat etmektir ya da Allah yolunda harcama yapmaktır.

25 [1291] "Kat kat fazlasıyla..." Bunun 1'e 700 olduğu söylenmiştir. Süddî'den [v.127/745] rivayet edildiğine göre; bu çokluğun künhünü Allah'tan başkası bilemez. "Allah (kimilerine) sıkıyor, (kimilerine ise) saçıyor," yani kullarına [yerine göre] bolca, [yerine göre de] kısıntılı veriyor. Binaenaleyh, size bol bol verdiği şeylerde cimrilik yapmayın ki, Allah genişliğinizi giderip size darlık
30 vermesin. "Ama sonunda O'na döndürüleceksiniz" de, böylece O size ahiret için yapıp gönderdiğiniz amellerin karşılığını verecektir.

وهذا تشجيع للمسلمين على الجهاد والتعرض للشهادة، وأنّ الموت إذا لم يكن منه بدٌّ ولم ينفع منه مفرّ، فأولى أن يكون في سبيل الله.

[١٢٨٨] {لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ} حيث يبصرهم ما يعتبرون به ويستبصرون، كما بصَّر أولئك، وكما بصَّركم باقتصاص خبرهم. أو لذو فضل على الناس حيث أحيى أولئك ليعتبروا فيفوزوا، ولو شاء لتركهم موتى إلى يوم البعث. والدليل على أنه ساق هذه القصة بعثًا على الجهاد ما أتبعه من الأمر بالقتال في سبيل الله.

٢٤٤-﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٢٨٩] {وَاعْلَمُوا أَنَّ اللهَ سَمِيعٌ} يسمع ما يقوله المتخلفون والسابقون {عَلِيمٌ} بما يضمرونه وهو من وراء الجزاء.

٢٤٥-﴿مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

[١٢٩٠] إقراض الله: مثل لتقديم العمل الذي يطلب به ثوابُه. والقرض الحسن: إما المجاهدة في نفسها، وإما النفقة في سبيل الله.

[١٢٩١] {أَضْعَافًا كَثِيرَةً} قيل: الواحد بسبعمائة. وعن السدي: كثيرة لا يعلم كنهها إلا الله {وَاللهُ يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ} يوسَّع على عباده ويقتِّر، فلا تبخلوا عليه بما وسّع عليكم لا يبدلكم الضيقة بالسعة {وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ} فيجازيكم على ما قدّمتم.

246. Musa sonrası bir dönemde [m.ö. 1000'lerde] yaşayan İsrailoğullarından ekâbir bir topluluğu görmedin mi? Hani, peygamberlerine; "Bize bir hükümdar tayin et de Allah yolunda savaşalım!" demişlerdi. Peygamberleri de; "Ya üzerinize savaş farz kılınıp da savaşmazsanız?!" demişti. "Hem yurtlarımızdan, hem de çoluk-çocuğumuzun yanından çıkarılmışken, Allah yolunda neden savaşmayacakmışız ki?!" dediler. Fakat ne zaman ki üzerlerine savaş farz kılındı, içlerinden pek azı müstesna, hepsi vazgeçti! Allah, o zalimleri çok iyi bilmektedir! "[Hani,] peygamberlerine..."

[1292] O peygamber Yûşa' [Yeşu] veya Şem'ûn [Şimon] yahut İşmoil [Samuel]'dir. "Bize bir hükümdar tayin et," bizimle birlikte savaşmak için, savaş hazırlığı yapma noktasında görüşünden besleneceğimiz ve nihaî kararımızı emrine havale edeceğimiz bir komutan görevlendir [demişlerdi]! Peygamber (s.a.)'in, teçhiz ettiği askerler üzerine komutan tayin etmesi, onlara kendisine itaat etmelerini ve emrine sımsıkı sarılmalarını emretmesiyle ilgili yaptıklarının bir benzerini kendi peygamberlerinden talep etmişlerdi. Hazret-i Peygamberin de insanlara, sefere çıktıkları vakit içlerinden birini kendilerine reis yapmalarını emrettiği rivayet edilmektedir.

[1293] نقاتل... [... savaşalım] kelimesi Nun ile ve fiil -cevap olarak- meczûm kılınmak sûretiyle نُقَاتِلْ şeklinde okunduğu gibi, Nun ile ve merfû' kılınarak نُقَاتِلُ şeklinde de okunmuştur ki, ya "onu bize (emrinde) savaşacağımız şekilde hükümdar tayin et." şeklinde hâl olmaktadır ya da bir başlangıç yapılmaktadır. Sanki o peygamber onlara; "Hükümdarı ne yapacaksınız?" demiş, onlar da "Savaşacağız" demiş gibidirler. Yine Yâ ile ve fiilin sonunu meczûm kılarak, cevap olacak şekilde يُقَاتِلْ ["bir hükümdar tayin et de, Allah yolunda savaşsın] şeklinde ve fiilin sonunu merfû' kılarak, ملكاً'in sıfatı olmak üzere يُقَاتِلُ [Allah yolunda savaşacak bir hükümdar...] şeklinde de okunmuştur. عَسَيْتُمْ fiilinin haberi ألاَّ تُقَاتِلُوا cümlesi olup, şart cümlesi [إنْ كُتِبَ...] bu ikisinin arasına girmiştir. mâna; "Savaşmamaya yaklaşmamış mıydınız, yani neredeyse savaşmayacak hâle gelmemiş miydiniz?" şeklindedir. Yani "Durum sizin savaşmayacağınıza dair benim beklentim doğrultusunda değil miydi?" demektir. Böylece peygamber; "Savaşmamanıza ramak kalmıştı" demek istemiştir ki, bu da "Sizin savaştan korktuğunuza dair endişelerim var" anlamındadır. Böylece peygamber kendi nezdinde beklenti ve zan konusu olan şeyi sorup öğreneceği şekilde [sözün başına] هَلْ [soru edatını] getirmiş ve bu soru sorma ile gerçekte, yerleştirmeyi ve beklenenin vuku bulacağını ve kendisinin de bu beklentisinde isabetli çıkacağını sağlamlaştırmak istemiştir.

٢٤٦-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الْمَلإِ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى إِذْ قَالُوا لِنَبِيٍّ لَهُمُ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ أَلَّا تُقَاتِلُوا قَالُوا وَمَا لَنَا أَلَّا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَدْ أُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَأَبْنَائِنَا فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا إِلا قَلِيلا مِنْهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ﴾

[١٢٩٢] {لِنَبِيٍّ لَهُمُ} هو يوشع أو شمعون أو اشمويل {ابْعَثْ لَنَا} أنهض للقتال معنا أميرًا نَصدُر في تدبير الحرب عن رأيه وننتهي إلى أمره، طلبوا من نبيهم نحو ما كان يفعل رسول الله ﷺ من التأمير على الجيوش التي كان يجهزها، ومن أمرهم بطاعته وامتثال أوامره. -وروي أنه أمر الناس إذا سافروا أن يجعلوا أحدهم أميرًا عليهم.-

[١٢٩٣] {نُقَاتِلْ} قرئ بالنون والجزم على الجواب، وبالنون والرفع على أنه حال، أي ابعثه لنا مقدّرين القتال، أو استئناف كأنه قال لهم: ما تصنعون بالملك؟ فقالوا: نقاتلُ. وقرئ يقاتِلْ بالياء والجزم على الجواب، وبالرفع على أنه صفة لـ{مَلِكًا}. وخبر {عَسَيْتُمْ} {أَلَّا تُقَاتِلُوا} والشرط فاصل بينهما. والمعنى: هل قاربتم أن لا تقاتلوا؟ يعني هل الأمر كما أتوقعه أنكم لا تقاتلون؟ أراد أن يقول: عسيتم أن لا تقاتلوا، بمعنى أتوقع جبنكم عن القتال. فأدخل هل مستفهمًا عما هو متوقع عنده ومَظنون. وأراد بالاستفهام التقرير، وتثبيت أنّ المتوقع كائن، وأنه صائب في توقعه،

Nitekim Allah Teâlâ'nın; "İnsanoğlu henüz (insan olarak) anılmazken, üzerinden uzunca bir zaman geçmiştir, değil mi?" [İnsan 76/1] sözünde de böyle bir takrir mânası vardır. Sin'in kesresiyle عَسِيتُمْ şeklinde de okunmuştur; fakat bu zayıf bir kıraattir.

[1294] "Hem yurtlarımızdan, hem de çoluk-çocuğumuzun yanından çıkarılmışken, Allah yolunda neden savaşmayacakmışız ki?" Bizi savaşı terketmeye motive edecek ne var ve bunda bizim ne gibi bir amacımız olabilir? [dediler]." Şöyle ki, Câlût'un / Golyat'ın kavmi [Filistîler], Mısır ile Filistin arasındaki Rum denizinin sahilinde yaşıyorlardı. Bunlar kendi krallarının oğullarından 440 kişiyi esir almışlardı.

[1295] "İçlerinden pek azı müstesna..." Söylendiğine göre onların bu azınlık grubu Bedir Ehli'nin sayısına eşit olarak 313 kişiydiler.

[1296] "Allah, o zalimleri çok iyi bilmektedir!" Bu onların savaşmaktan geri durma ve cihadı terketme noktasında zulümlerine binaen kendileri için bir tehdittir.

247. Peygamberleri (Samuel) onlara: "Şüphesiz, Allah size hükümdar olarak Tālût'u [Saul'u] gönderdi." dedi. "Biz hükümdarlığa ondan daha lâyıkken ve ona malca bolluk da verilmemişken, hükümdarlık nasıl onun olabilir?!" dediler. Peygamberleri dedi ki: "Allah onu size tercih etmiş; ona gerek bilgi gerekse beden bakımından bir üstünlük bahşetmiştir. Allah, mülkünü dilediğine veriyor... Allah; (lütfuyla, varlığıyla; kısaca her şeyi ile) geniştir, 'mutlak ilim sahibi'dir (Vâsi', Alîm)."

[1297] *Tālût* [طَالُوتُ] kelimesi tıpkı *Câlût* ve *Dâvûd* gibi, Arapça olmayan bir isimdir. Gayr-i munsarif oluşunun sebebi ma'rife oluşu ve Arapça olmayışıdır. Bunun, "... gerekse beden bakımından bir üstünlük bahşetmiştir" şeklinde vasfedilmesi sebebiyle طُول / tūl [uzunluk] kökünden alınma olduğu iddiasında bulunmuşlardır ki, şayet bu *tūl* kökünden geliyorsa, o takdirde فَعَلُوتُ *fe'alûtu* vezninden gelmek üzere aslı طَوَلُوتُ *tavelûtu* şeklindedir [Vav illet harfi olup, makabli fethalı olduğu için, طَالُوتُ'a dönüşmüştür]. Ne var ki gayr-i munsarif oluşu, onun bu kökten gelmesini engellemektedir, sadece şu söylenebilir; [İbranca] حِنْطَاءُ kelimesinin حِنْطَةٌ kelimesine ve [İbranca] بِشْمَا لاَهَا رَخْمَانَا رَخِيمَا ifadesinin بسم الله الرحمن الرحيم ifadesine uyması gibi, *tālût* kelimesinin de Arapçaya uygunluk arz eden İbranca bir isim olduğu söylenebilir ki bu durumda *tālût*un *tūl*den gelmesi söz konusu olabilir. Zaten, Arapça olsaydı bile [aynı şey olacaktı]; çünkü söz konusu iki sebepten biri; İbranca yani yabancı bir kelime oluşu idi.

كقوله تعالى {هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ} [الإنسان: ١] معناه التقرير. وقرئ عسِيتم بكسر السين، وهي ضعيفة. {وَمَا لَنَا أَلَّا نُقَاتِلَ} وأيّ داع لنا إلى ترك القتال، وأي غرض لنا فيه.

[١٢٩٤] {وَقَدْ أُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَأَبْنَائِنَا} وذلك أنّ قوم جالوت كانوا يسكنون ساحل بحر الروم بين مصر وفلسطين، فأسَروا من أبناء ملوكهم أربعمائة وأربعين.

[١٢٩٥] {إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ} قيل كان القليل منهم ثلثمائة وثلاثة عشر على عدد أهل بدر.

[١٢٩٦] {واللهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ} وعيد لهم على ظلمهم في القعود عن القتال وترك الجهاد.

٢٤٧-﴿وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا قَالُوا أَنَّى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا وَنَحْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمَالِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ وَاللَّهُ يُؤْتِي مُلْكَهُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٢٩٧] {طَالُوتَ} اسم أعجمي كجالوت وداود. وإنما امتنع من الصرف لتعريفه وعجمته، وزعموا أنه من الطول لما وصف به من البسطة في الجسم. ووزنه إن كان من الطول فَعَلُوتٌ منه، أصله طَوَلُوت، إلا أنّ امتناع صرفه يدفع أن يكون منه، إلا أن يقال: هو اسم عبراني وافق عربيًا، كما وافق حنطاء حنطة، و«بشما لاها رخمانا رخيمًا» بسم الله الرحمن الرحيم، فهو من الطول كما لو كان عربيًا، وكان أحد سببيه العجمة لكونه عبرانيًا.

[1298] أَنَّى “Nasıl?” ve “Nereden?” anlamlarında olup, Tālût’un onlara hükümdar oluşunun yadırgandığını ve uzak bulunduğunu ifade eder. **Şayet** “و نحن أحق... [Biz [hükümdarlığa ondan] daha lâyıkken] ve ولم يؤت... [ve ona (malca bolluk da) verilmemişken...] cümlelerinin başındaki iki Vav arasında ne fark vardır?” **dersen, şöyle derim:** “Birincisi hâl, ikincisi ise cümleyi, hâl düşen ve her iki Vav’ı da hâl bildiren Vav hükmünce tanzim eden cümle üzerine atfetmek içindir. Buna göre mâna; “Hükümdarlığa ondan daha lâyık olanın mevcudiyeti sebebiyle hükümdarlığı hak etmiyorken ve hükümdarın, mutlaka sayesinde kuvvetleneceği bir malı olması gerektiği hâlde kendisi fakirken o bize nasıl hükümdarlık edecek?!” şeklindedir. Onların bunu söylemelerinin sebebi, peygamberliğin Ya‘kūb oğlu Levi’nin, krallığınsa Yahuda’nın soyunda bulunması; Tālût’un ise bu iki soydan hiçbirine ait olmaması ve bir de onun su satan yahut deri tabaklayan fakir bir adam olması sebebiyle idi.

[1299] Rivayete göre; onlar peygamberlerinden bir kral talebinde bulununca, peygamber Allah’a niyazda bulunmuş. Bunun üzerine bir değnek getirilip, kendilerine kral tayin edilecek kimseler bu değnekle ölçülmüş, fakat Tālût’dan başkası bu değneğin boyuna denk gelmemiştir.

[1300] “[Peygamberleri] dedi ki: Allah onu size tercih etmiştir.” Peygamber bu sözle; “Onu size tercih eden Allah’tır ve bu işe içinizden kimin daha elverişli olduğunu en iyi bilen O’dur. Allah’ın hükmüne asla itiraz olmaz!” demek istiyordu. Daha sonra peygamber onların dillendirdiği soyluluk ve maldan daha faydalı olan iki maslahat zikretmiştir ki, bunlar da geniş bilgi ve cüsseli olmaktır. İbareden ilk anlaşılan şudur ki burada; ‘ilim’den maksat harp sanatıyla ilgili istedikleri bilgilerdir; ancak Tālût’un dinî konularda vb. hususlarda âlim olduğu da kastedilmiş olabilir. Ona vahiy geldiği ve peygamber kılındığı da söylenmiştir. Bu, kralın mutlaka ilim erbabından olması gerektiğini göstermektedir. Çünkü cahil hafifmeşreptir; hiçbir fayda getirmez. Yine kralın görünürde göz dolduracak derecede gövdeli olması da gerekir. Çünkü insanların iç dünyalarında daha azametli ve gönüllerinde daha görkemli bir yer bulacaktır. البَسْطَةُ genişlik ve yaygınlık demektir. Rivayet edilir ki, ayakta duran bir adam elini [yukarı] uzatıp, [ancak bu sayede] Tālût’un baş hizasına ulaşabiliyormuş.

[1301] “Allah, mülkünü dilediğine veriyor...” Yani çekişme konusu olmayacak şekilde mülk O’nundur. Dolayısıyla, onu hükümranlığa uygun gördüğü kimselerden dilediğine vermektedir. “Allah” lütfuyla ve vermesiyle “geniştir.” Malî imkânı bulunmayana bol bol verir ve onu fakirliğin ardından zengin kılar. Hükümranlık için seçtiği kimseyi de “iyi bilir.”

[١٢٩٨] {أَنَّى} كيف ومن أين، وهو إنكار لتملُّكه عليهم واستبعاد له. فإن قلت، ما الفرق بين الواوين في {وَنَحْنُ أَحَقُّ}، {وَلَمْ يُؤْتَ}؟ قلت: الأولى للحال، والثانية لعطف الجملة على الجملة الواقعة حالًا، قد انتظمتهما معًا في حكم واو الحال. والمعنى: كيف يتملك علينا والحال أنه لا يستحق التملك لوجود من هو أحق ٥ بالمُلْك، وأنه فقير ولا بدّ للملك من مال يعتضد به. وإنما قالوا ذلك لأنّ النبوّة كانت في سبط لاوِي بن يعقوب والملك في سبط يهوذا ولم يكن طالوت من أحد السبطين، ولأنه كان رجلًا سقّاء أو دبّاغًا فقيرًا.

[١٢٩٩] وروي أن نبيهم دعا الله تعالى حين طلبوا منه ملكًا، فأتى بعصا يقاس بها من يملّك عليهم، فلم يساوها إلا طالوت.

١٠ [١٣٠٠] {قَالَ إِنَّ اللهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ} يريد أنّ الله هو الذي اختاره عليكم، وهو أعلم بالمصالح منكم، ولا اعتراض على حكم الله. ثم ذكر مصلحتين أنفع مما ذكروا من النسب والمال وهما العلم المبسوط والجسامة. والظاهر أنّ المراد بالعلم المعرفة بما طلبوه لأجله من أمر الحرب. ويجوز أن يكون عالمًا بالديانات وبغيرها. وقيل: قد أوحِي إليه ونُبِّئ. وذلك أنّ الملك لا بدّ أن يكون من أهل العلم، فإنّ الجاهل مُزدرًى ١٥ غير منتفع به، وأن يكون جسيمًا يملأ العين جهارة، لأنه أعظم في النفوس وأهيب في القلوب. والبسطة: السعة والامتداد. وروي أن الرجل القائم كان يمدّ يده فينال رأسه.

[١٣٠١] {يُؤْتِي مُلْكَهُ مَنْ يَشَاءُ} أي الملك له غير منازع فيه، فهو يؤتيه من يشاء من يستصلحه للملك {وَاللهُ وَاسِعٌ} الفضل والعطاء، يوسّع على من ليس له سعة من المال ويغنيه بعد الفقر؛ {عَلِيمٌ} بمن يصطفيه للملك.

248. Peygamberleri onlara şunu da söyledi: “Onun gerçekten hükümdar olduğunun alameti; ahit sandığının -melekler yüklenmiş olduğu halde- size gelmesidir ki, onda Rabbinizden sükûnet verici bir huzur ve Musa sülâlesi ile Harun sülâlesinin bıraktıklarından bir kalıntı vardır. İmanlıysanız, elbette bunda sizin için bir âyet vardır.

[1302] *Tâbût* Tevrat’ın konulduğu sandıktır. Musa (a.s.) savaştığı vakit bu sandığı öne alırmış ve İsrailoğullarının ruhları huzur bulup kaçmazlarmış. *Sekînet* ise sükûn ve gönül huzuru demektir. Söylendiğine göre; bu sandık, içinde zebercet yahut yakut bulunan bir resimmiş; kediye benzer bir başı, kuyruğu ve iki kanadı olup, inlermiş. İşbu sandık, düşmana doğru hızlıca hareket eder, onlar da bununla beraber yürür giderlermiş. Sandık durunca onlar da durur ve dinginleşirler ve ilâhî yardım inermiş. Ali (r.a.)’dan rivayet edildiğine göre; bu sandığın insana benzer bir yüzü varmış ve içinde hoş esintili, rahatlatıcı bir rüzgâr mevcutmuş.

[1303] “... Ve [içinde]... bir kalıntı vardır.” Bu kalıntı [Musa’ya verilen taş] levhaların kırıntıları, Musa’nın asası, elbisesi ve Tevrat’tan bir kısım imiş. Musa (a.s.)’dan sonra Allah o sandığı göğe kaldırmış; melekler bu sandığı indirip taşıyor, onlar da buna bakıyorlarmış. İşte, Allah’ın Tālût’u seçtiğinin alâmeti bu imiş. Denildiğine göre; bu sandık Hazret-i Musa’nın ve onun ardından Benî İsrail peygamberlerinin maiyetinde bulunuyormuş ve bu sandıkla fetih talep ediyorlarmış. İsrailoğulları değişince, inkârcılar onları yenip bu sandığı ele geçirmişler ve sandık Câlût’un [Golyat] memleketinde kalmış. Nihayet Allah Tālût’u hükümdar kılmayı murad edince onlara öyle bir belâ isabet ettirmiş ki, beş şehir mahvolmuş. Bunun üzerine onlar; “Bu yıkımın sebebi, şu sandıktır!” diyerek, onu iki öküze yüklemişler; melekler de bu öküzleri Tālût’a doğru sürüp götürmüşler. Yine söylendiğine göre; bu sandık altınla yaldızlanmış olarak şimşir ağacından yapılma olup, 2’ye 3 arşın boyutlarındaymış.

[1304] Übey b. Kâ‘b ve Zeyd b. Sâbit ince Hâ ile, التَّابُوهُ / *et-Tâbûh* şeklinde okumuşlardır ki, bu Ensār’ın lügatidir. **Şayet** “التَّابُوتُ kelimesinin vezni nedir?” **dersen, şöyle derim:** Bu başka değil; ya *fe’alût*^{un} ya da *fâ’ûl*^{un} vezninдedir. Ancak سَلِسَ [kolay oldu] ve قَلِقَ [mustarip oldu] örneklerindeki gibi [baş ve son harfinin aynı olması hasebiyle Arapçada] az bulunur olduğu için [تَبَتَ’den] *fâ’ûl*^{un} vezninde olamaz. Bir diğer sebepse bunun tanınmayan bir terkip olmasıdır. Dolayısıyla, tanınanın buna bırakılması caiz değildir. Şu hâlde bu, “dönmek” anlamındaki *et-tevb* kökünden alınmış olarak *fe‘alût*^{un} veznindedir. Çünkü o, içerisine eşya konup emanet olarak saklanacak bir kaptır.

٢٤٨-﴿وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَى وَآلُ هَارُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلائِكَةُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

[١٣٠٢] {اَلتَّابُوتُ} صندوق التوراة. وكان موسى عليه السلام إذا قاتل قدّمه فكانت تسكن نفوس بني إسرائيل ولا يفرّون. والسكينة: السكون والطمأنينة، وقيل: هي صورة كانت فيه من زبرجد أو ياقوت، لها رأس كرأس الهرّ وذنَب كذنبه وجناحان، فتَئِنّ فيزفّ التابوت نحو العدوّ وهم يمضون معه، فإذا استقرّ ثبتوا وسكنوا ونزل النصر، وعن عليّ رضي الله عنه: كان لها وجه كوجه الإنسان وفيها ريح هفافة.

[١٣٠٣] {وَبَقِيَّةٌ} هي رضاض الألواح وعصى موسى وثيابه وشيء من التوراة، وكان رفعه الله تعالى بعد موسى عليه السلام فنزلت به الملائكة تحمله وهم ينظرون إليه، فكان ذلك آية لاصطفاء الله طالوت. وقيل: كان مع موسى ومع أنبياء بني إسرائيل بعده يستفتحون به. فلما غيّرت بنو إسرائيل غلبهم عليه الكفارُ فكان في أرض جالوت، فلما أراد الله أن يملّك طالوت أصابهم ببلاء حتى هلكت خمس مدائن، فقالوا: هذا بسبب التابوت بين أظهرنا، فوضعوه على ثورين، فساقهما الملائكة إلى طالوت. وقيل كان من خشب الشِّمْشار مموّها بالذهب، نحوًا من ثلاثة أذرع في ذراعين.

[١٣٠٤] وقرأ أبيّ وزيد بن ثابت التابوه بالهاء وهي لغة الأنصار. فإن قلت: ماوزن التابوت؟ قلت: لا يخلو من أن يكون فَعَلوتا أو فاعولًا، فلا يكون فاعولا لقلته، نحو: سلس وقلق، ولأنه تركيب غير معروف فلا يجوز ترك المعروف إليه، فهو إذًا فعلوت من التوب، وهو الرجوع: لأنه ظرف توضع فيه الأشياء وتودعه،

Dolayısıyla, ondan çıkarılacak olan ona bir şekilde döndürülecek demektir. Zira sahibi kendi emanetleriyle ilgili muhtaç olduğu şey hakkında ona geri dönecektir. Hâ ile التَّابُوهُ şeklinde okuyana gelince, bu ona göre فَاعُولٌ *fâ'ûl*[un] vezinindedir; fakat Hâ'yı, -*hems* [ötümsüz ünsüz] sıfatında birleşmeleri ve her ikisinin de zait harflerden olmaları sebebiyle- Tâ'dan bedel kılan kimseye göre. Bu yüzden, müenneslik Tâ'sından bedel olmaktadır.

[1305] Ebü's-Simâl [el-Adevî; v.160/776] Sîn'in fethasıyla ve şeddeli olarak *sekkînet*[un] şeklinde okumuş olup, bu pek tanınmayan bir lügattir. تحمله fiili Yâ ile يَحْمِلُهُ şeklinde de okunmuştur.

[1306] Şayet "Musa sülâlesi ile Harun sülâlesi kimlerdir?" **dersen, şöyle derim:** Ya'kūb oğullarından olup, Musa ve Harun'dan sonra gelen peygamberlerdir. Çünkü İmrân, Ya'kūb oğlu Levi oğlu Kâhis [oğlu Yasher]'in oğludur. Böylece Musa ile Harun'un sülâleleri Ya'kūb'un evlâtlarından ibaret olmaktadır. ["Musa sülâlesi ile Harun sülâlesinin bıraktıkları" ile bizzat] Musa ve Harun'un bıraktığı şeylerin kastedilmesi de caiz olup, *sülâle* tabiri, Musa ve Harun'un şanını tazim için eklenmiş [*mukham*] bir ifadedir.

249. Ne zaman ki Tālût, ordusuyla birlikte ayrıldı, dedi ki: "Allah, sizi bir ırmakla deneyecek: Kim ondan içerse, benden değildir; kim de ondan tatmazsa şüphesiz bendendir. -Sağ eliyle bir avuç alanlar başka...-" Derken, birazı müstesna, ondan kanasıya içtiler. Ne zaman ki, o ve beraberindeki imanlılar nehri geçtiler, bunlar; "Bizim bugün Câlût ve ordusuna karşı duracak gücümüz yok!.." dediler. Allah'la mutlaka karşı karşıya geleceklerine kani olanlar ise dediler ki: "Nice az sayıdaki topluluk, çok sayıdaki nice topluluğu -Allah'ın izniyle- yenmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir."

[1307] "Ayrıldı..." Herhangi bir yerden ayrılıp, onun ötesine geçen kimse için *fasale 'an mevdı'i kezâ* [falanca yerden ayrıldı] denir. Bunun aslı *fasale nefsehû* [kendisini ayırdı] şeklinde iken, bilâhare mef'ûlün hazfedilmesi yaygınlaşmış ve nihayet *infesale* [ayrıldı] fiili gibi geçişsiz fiil durumuna intikal etmiştir. *Fasale 'ani'l-beledi fusūl*[en] [Şehirden tam olarak ayrıldı] denir; *fasalehû fasl*[en] *ve fasale fusūl*[en] demek de caizdir. Nitekim *vakafe* [durdu, durdurdu] ve *sadde* [alıkondu, alıkoydu] fiilleri ve benzerleri için de aynı [lâzım ve müteaddî] durum söz konusudur. Âyetin mânası: "[Ne zaman ki Tālût...memleketinden] ayrıldı..." şeklindedir.

[1308] "Orduyla birlikte..." Rivayete göre Tālût, kavmine; "Bina yapıp da henüz tamamlamamış, ticaretle meşgul ve herhangi bir kadınla evlenip de henüz zifafa girmemiş olan hiçbir adam benimle birlikte savaşa çıkmasın!

فلا يزال يرجع إليه ما يخرج منه، وصاحبه يرجع إليه فيما يحتاج إليه من مودعاته. وأمّا من قرأ بالهاء فهو فاعول عنده، إلا فيمن جعل هاءه بدلًا من التاء، لاجتماعهما في الهمس وأنهما من حروف الزيادة. ولذلك أبدلت من تاء التأنيث.

[١٣٠٥] وقرأ أبو السمال سَكِّينة، بفتح السين والتشديد وهو غريب. وقرئ يحمله، بالياء.

[١٣٠٦] فإن قلت: مَن {آلُ مُوسَى وَآلُ هَارُونَ}؟ قلت: الأنبياء من بني يعقوب بعدهما. لأن عمران هو ابن قاهث بن لاوي بن يعقوب فكان أولاد يعقوب آلَهما. ويجوز أن يراد: مما تركه موسى وهارون والآل مقْحَم لتفخيم شأنهما.

٢٤٩-﴿فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلا قَلِيلا مِنْهُمْ فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ قَالُوا لا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُو اللَّهِ كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾

[١٣٠٧] {فَصَلَ} عن موضع كذا، إذا انفصل عنه وجاوزه، وأصله: فصل نفسه، ثم كثر محذوف المفعول حتى صار في حكم غير المتعدي كانفصل. وقيل: فصل عن البلد فصولًا. ويجوز أن يكون فصله فصلًا، وفصل فصولًا كوقف وصدّ ونحوهما. والمعنى: انفصل عن بلده

[١٣٠٨] {بِالْجُنُودِ} روي أنه قال لقومه: لا يخرج معي رجل بنى بناء لم يفرغ منه، ولا تاجر مشتغل بالتجارة، ولا رجل متزوّج بامرأة لم يبن عليها،

Meşgalesi bulunmayan gönüllü gençlerden başkasını istemiyorum!" demiş ve bunun üzerine, istediği türden seksen bin kişi toplanmıştı. Çok sıcak bir yaz günüydü; bir çölde yol alıyorlardı. Allah'ın kendileri için bir nehir akıtmasını istediler. Bunun üzerine [Tâlût]; "Allah sizi" isteyip durduğunuz bir ırmakla "deneyecek. Kim ondan içerse," ağzıyla nehirden su içmeye başlarsa "benden değildir" bana bağlı ve benimle birlik ve beraberlik içinde değildir "dedi." Bu, Arapların; *fulân^{un} minnî* [Falanca bendendir] sözünden alınmadır ki, sanki o falanca birbirleriyle içli dışlı ve birlikte olmaları sebebiyle o kişinin bir parçasıymış gibi değerlendirilmektedir; "O benim yekûn halkımdan ve taraftarlarımdan değildir" anlamının kastedilmesi de caizdir. "Kim de ondan tatmazsa," yani kim onun tadından tatmazsa. Bu, *ta'ime'ş-şey^{e}* [bir şeyi yedi / tattı] ifadesinden alınmadır ki, bu o kişinin o şeyin tadına bakması hâlinde söylenir. Yine bir şeyin tadına bakmak için kullanılan *ta'mu'ş-şey^{i}* terkibi de buradan gelir. Nitekim şair şöyle demiştir:

> [Ey benim soylu, akıllı zevcem! Eğer sen istersen cenabından başka bütün kadınları kendime yasaklarım, hiç evlenmem]. Sen istersen ne [bir yudum] tatlı, soğuk su tadarım ne de en ufak bir serinlik [misali uyku uyurum]!

[1309] Dikkat edersen, şair "uyku" mânasına gelen *berd* lâfzını nasıl da onun üzerine atfetmiş! Yine; مَا ذُقْتُ غِمَاضًا [Azıcık bir uyku tatmadım] denir. Bu imtihanın bir benzeri de Allah'ın, balıklar sürüler hâlinde gelmesine rağmen avlanmanın terkedilmesiyle ilgili Eyle halkını imtihan etmiş olmasıdır. Hatta bu imtihan o imtihandan da çetin ve zordu. Tâlût bunu ancak bir peygamberin haber vermesi yahut -bazılarından rivayet edildiği gibi- şayet bir peygamber idiyse, o takdirde de vahiy sayesinde bilebilmişti. Sükûn ile [Hâ'nın cezmiyle, şaz olarak] بِنَهْرٍ şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "Sağ eliyle bir avuç alanlar başka...' ifadesi hangi şeyden istisna kılınmıştır?" **dersen, şöyle derim:** "Kim ondan içerse, benden değildir" ifadesinden istisna kılınmıştır. Böylece, ikinci cümle sona bırakılmış cümle hükmünde olmakla birlikte, önemseme amacıyla öne alınmıştır. Nitekim "(Kur'ân'a) iman edenlerden, Yahudi, Sâbiî ve Hıristiyanlardan; Allah'a ve 'Son Gün'e iman edip salih amel işleyen herkesin, (Rabbi katında mutlaka mükâfatı vardır) onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir." [Mâide 5/69] âyetinde "Sâbi'îler" de öne alınmıştır. Âyetin mânası; ağızla / doyasıya içme yerine bir avuç içmeye müsaade edilmiş olmasıdır ki, bunun delili de; "Derken, birazı müstesna, ondan" ağızlarıyla "kanasıya içtiler" ifadesidir. Fetha ile غَرْفَةً şeklinde okunması mastar [avuçlamak] mânasına gelirken, zamme ile غُرْفَةً okunması "bir avuçluk" [mef'ûl] mânasına göredir.

ولا أبتغي إلا الشاب النشيط الفارغ. فاجتمع إليه مما اختاره ثمانون ألفًا، وكان الوقت قَيْظًا وسلكوا مفازة، فسألوا أن يجري الله لهم نهرًا، فـ{قَالَ إِنَّ اللهَ مُبْتَلِيكُم} بما اقترحتموه من النهر {فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ} فمن ابتدأ شربه من النهر بأن كرع فيه {فَلَيْسَ مِنِّي} فليس بمتصل بي ومتحدٍ معي، من قولهم: فلان مني، كأنه بعضه؛ لاختلاطهما ٥ واتحادهما. ويجوز أن يراد فليس من جملتي وأشياعي {وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ} ومن لم يذقه، من طعِم الشيءَ، إذا ذاقه. ومنه طعْم الشيء، لمذاقه. قال:

وَإِنْ شِئْتِ لَمْ أَطْعَمْ نُقَاخًا وَلَا بَرْدَا ۞

[١٣٠٩] ألا ترى كيف عطف عليه البرد وهو النوم. ويقال: ما ذقت غماضًا. ونحوه من الابتلاء ما ابتلى الله به أهل أيلة من ترك الصيد مع إتيان الحيتان شُرَّعًا، بل ١٠ هو أشد منه وأصعب. وإنما عرف ذلك طالوت بإخبار من النبي. وإن كان نبيًا كما يروى عن بعضهم فبالوحي. وقرئ بنهْر بالسكون. فإن قلت: ممَّ استثنى قوله {إِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ}؟ قلت: من قوله {فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي} والجملة الثانية في حكم المتأخرة، إلا أنها قدّمت للعناية كما قدم {وَالصَّابِئُونَ} [المائدة: ٦٩] في قوله {إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ} ومعناه: الرخصة في اغتراف الغرفة باليد دون ١٥ الكروع، والدليل عليه قوله {فَشَرِبُوا مِنْهُ} أي فكرَعوا فيه {إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ}. وقرئ غَرفة بالفتح بمعنى المصدر، وبالضم بمعنى المغروف.

[1310] Übeyy b. Kâ‘b [v.33/654] ve A‘meş [v.148/765] merfû‘ olarak إلاَّ قَلِيلٌ şeklinde okumuşlardır ki, bu, Arapların mânaya meyledip, lâfızdan alabildiğine sarfınazar etmelerindendir ve bu Arapça ilminin muazzam bir konusudur. Şöyle ki, "Ondan içtiler" ifadesi "ona itaat etmediler" anlamına gelince buna hamledilerek, sanki; فَلَمْ يُطِيعُوهُ إلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ [Tâlût'a içlerinden ancak pek azı itaat etmişti] denmiş gibi olmuştur. Bunun bir benzeri, Ferezdak'ın [v.114/732] şu sözüdür:

> [Ey Mervan oğlu Abdülmelik! Kıtlık sebebiyle zaman öyle bir ısırdı (yiyip bitirdi) ki], kökünden sökülen veya yontulup da geriye az bir şey kalan dışında mal namına bir şey bırakmadı!

[1311] Ferezdak adeta لَمْ يَبْقَ مِنَ المَالِ إلاَّ مُسْحَتٌ أوْ مُجَلَّفُ demiştir.

[1312] Denildi ki, Tâlût'un maiyetinde 313 kişiden başka hiç kimse kalmamıştı. "Beraberindeki imanlılar..." yani o azınlık grup, demektir. "[Allah'la mutlaka karşı karşıya geleceklerine] kani olanlar ise," yani içlerinden Allah'la karşılaşacakları günü gözlerinin önünde canlandıran ve O'na kesinkes inanan ihlâs sahibi kimseler yahut çok yakından gözetlenmekte olduklarını ve Allah'la buluşacaklarını yakinen bilenler ise… -Mü'minler şek ve şüphe barındırmayan iman ve parlak, safi bir basiret konusunda farklılık arz ederler.- "Bizim bugün Câlût ve ordusuna karşı duracak gücümüz yok!...' dediler" ifadesindeki zamirin ordudan ayrılan çokluğa ait olduğu; "[Allah'la mutlaka karşı karşıya geleceklerine] kani olanlar"ın ise, Tâlût ile beraber kalıp direnen azınlık kesim olduğu söylenmiştir. Adeta, aralarında ırmak bulunduğu hâlde bu hususta söyleşiyorlardı. Ötekiler ordudan ayrılma konusunda mazeretlerini ortaya koyarken, berikiler de onların mazeret beyan ettikleri şeyi cevap olarak kendilerine iade ediyorlardı. Rivayete göre; [ırmaktan] avuçlamak kişinin içmesi ve matarası için yetiyordu. O ırmaktan kanasıya içenlerinse dudakları morarmış ve susuzlukları iyice artmıştı.

250. Câlût ve askerlerine karşı savaş düzeni aldıkları zaman; "Ya Rabbi! Üzerimize sabır yağdır; ayaklarımıza sebat ver ve bizi inkârcı nankör bir kavme karşı muzaffer kıl." dediler.

251. Ve Allah'ın izniyle onları hezimete uğrattılar. Davud da Câlût'u öldürdü... Ve Allah ona mülk ve hikmet verdi; dilediklerinden öğretti... Şayet Allah'ın insanları birbiriyle savuşturması olmasaydı, yeryüzü kesinlikle bozulurdu. Ancak Allah, âlemler üzerinde lütuf sahibidir.

[١٣١٠] وقرأ أبيّ والأعمش إلا قليلٌ، بالرفع. وهذا من ميلهم مع المعنى والإعراض عن اللفظ جانبًا، وهو باب جليل من علم العربية. فلما كان معنى {فَشَرِبُوا مِنْهُ} في معنى فلم يطيعوه، حمل عليه، كأنه قيل: فلم يطيعوه إلا قليل منهم. ونحوه قول الفرزدق:

٥ [وَعَضَّ زَمَانٌ يَا ابْنَ مَرْوَانَ] لَمْ يَدَعْ ۞ مِنَ الْمَالِ إلاّ مُسْحَتٌ أوْ مُجَلَّفُ

[١٣١١] كأنه قال: لم يبق من المال إلا مسحت أو مجلف.

[١٣١٢] وقيل: لم يبق مع طالوت إلا ثلثمائة وثلاثة عشر رجلًا {وَالَّذِينَ آمَنُوا} يعني القليل {قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ} يعني الخُلّص منهم الذين نصبوا بين أعينهم لقاء الله

١٠ وأيقنوه. أو الذين تيقنوا أنهم يستشهدون عما قريب ويلقون الله، والمؤمنون مختلفون في قوة اليقين ونصوع البصيرة. وقيل: الضمير في {قَالُوا لَا طَاقَةَ لَنَا} للكثير الذين انخذلوا، و{الَّذِينَ يَظُنُّونَ} هم القليل الذين ثبتوا معه، كأنهم تقاولوا بذلك والنهر بينهما؛ يُظهر أولئك عذرهم في الانخذال، ويرد عليهم هؤلاء ما يعتذرون به. وروي أن الغرفة كانت تكفي الرجل لشربه وإداوته. والذين شربوا منه اسودّت شفاههم

١٥ وغلبهم العطش.

٢٥٠-﴿وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ﴾

٢٥١-﴿فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ وَآتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ وَلَوْلا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الأَرْضُ وَلَكِنَّ اللَّهَ

٢٠ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾

[1313] Câlût; Amlîk b. Âd soyundan gelen Amâlika kabilesinin bir zorbası olup, miğferi üç yüz rıtıl [otuz dokuz bin dirhem] değerindeydi.

[1314] "Ayaklarımıza sebat ver!" Savaşın ayakların sürçtüğü kaypak zemininde sebat edebileceğimiz yüreklilik, düşmanın gönlüne korku salma vb. sebepler nasip et bize!..

[1315] Davud'un babası Îşâ, altı oğluyla birlikte Tālût'un ordusundaydı. Davud onların yedincisi olup, koyun güden küçük bir çocuktu. İşmoil [Samuel]'e, Câlût'u öldürecek olanın Îşâ oğlu Davud olduğu vahyedilmişti. Bunun üzerine İşmoil onu babasından istedi. Davud da derhal geldi. Gelirken, 3 taşın yanından geçmişti ve bunlardan her biri kendisini taşımasını niyaz ederek; "Sen bizimle Câlût'u öldüreceksin" demişlerdi. Davud bu taşları torbasında taşımış ve bunlarla Câlût'u vurup öldürmüştü. Tālût da Câlût'un kızını Davud'la evlendirmişti. Rivayete göre; Tālût Davud'a haset ettiği için onu öldürmek istemiş, fakat daha sonra tevbe etmiş.

[1316] "Ve Allah ona" mukaddes beldenin [Filistin ve civarının] doğu ve batı yakalarında "mülk ve hikmet" peygamberlik "verdi." İsrailoğulları Davud'dan önce asla bir kralın etrafında toplanıp uzlaşmamışlardı. "Ona" savaş giysileri [zırh] üretme, kuşlarla ve [diğer] canlılarla konuşma ve bunun dışındaki şeylerle ilgili olarak "dilediklerinden öğretti... Şayet Allah'ın insanları [birbiriyle] savuşturması olmasaydı," yani şayet Allah insanların bir kısmını bir kısmıyla savuşturmasa ve bir kısmının fesadını bir kısmıyla engellemese idi, fesatçılar baskın gelir; yeryüzü fesada uğrayıp yararları yok olur ve yeryüzünü bayındır kılacak olan ekin, nesil vb. maslahatları işlevsiz kalırdı. Yine [bu âyetin yorumuna dair] söylendiğine göre; şayet Allah'ın inkârcılara karşı Müslümanlara yardımı olmasaydı, inkârcıların fesat çıkarması ve Müslümanların katledilmesi yüzünden yeryüzünün düzeni bozulurdu. Yahut şayet Allah Müslümanlar sayesinde o inkârcıları bertaraf etmeseydi, inkârcılık yaygınlaşır ve ilâhî gazap çöreklenip, yeryüzü halkının kökü kesilir, soyu tükenirdi.

252. İşte Allah'ın âyetleri... Onları sana (belli bir gaye ile) gerçeğin ta kendisi olarak okuyoruz. Şüphesiz ki sen de elçilerdensin.

[1317] "İşte Allah'ın âyetleri..." Yani o binlerle ifade edilenlerin öldürülmeleri ve [tekrar] diriltilmeleri, Tālût'un hükümdar kılınması ve gökten Tevrat sandığının inmesi, küçük bir çocuğun eliyle zorbalara galebe çalınmasıyla ilgili olarak onun mucize sergilemesinin anlatımını konu alan, Allah'ın anlattığı hayat hikâyeleri... "Gerçeğin ta kendisi olarak..." Yani kendi kitaplarında da mevcut olması sebebiyle Ehl-i Kitap'ın şüphe etmeyeceği, apaçık bilginin kendisi olarak [onları sana okuyoruz].

[١٣١٣] و (جَالُوتَ) جبار من العمالقة من أولاد عَمْليق بن عاد، وكانت بيضته فيها ثلثمائة رطل.

[١٣١٤] {وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا} وهب لنا ما نثبت به في مداحض الحر من قوّة القلوب وإلقاء الرعب في قلب العدو ونحو ذلك من الأسباب.

٥ [١٣١٥] كان إيشَى -أبو داود- في عسكر طالوت مع ستة من بنيه، وكان داود سابعهم وهو صغير يرعى الغنم، فأوحي إلى اشمويل أنّ داود بن إيشى هو الذي يقتل جالوت؛ فطلبه من أبيه، فجاء وقد مرّ في طريقه بثلاثة أحجار دعاه كل واحد منها أن يحمله وقالت له: إنك تقتل بنا جالوت، فحملها في مخلاته ورمى بها جالوت فقتله، وزوّجه طالوت بنته. وروي أنه حسده وأراد قتله ثم تاب.

١٠ [١٣١٦] {وآتَاهُ اللهُ الْمُلْكَ} في مشارق الأرض المقدّسة ومغاربها، وما اجتمعت بنو إسرائيل على ملك قط قبل داود {وَالْحِكْمَةَ} والنبوّة {وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ} من صنعة الدروع، وكلام الطير والدواب وغير ذلك {وَلَوْلَا دَفْعُ اللهِ النَّاسَ} ولولا أن الله يدفع بعض الناس ببعض ويكف بهم فسادهم، لغلب المفسدون وفسدت الأرض وبطلت منافعها وتعطلت مصالحها من الحرث والنسل وسائر ما يعمر الأرضَ. وقيل: ولولا ١٥ أن الله ينصر المسلمين على الكفار لفسدت الأرض بعَيْث الكفار فيها وقتل المسلمين. أو لو لم يدفعهم بهم لعمّ الكفر ونزلت السخطة فاستؤصل أهل الأرض.

٢٥٢-﴿تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾

[١٣١٧] {تِلْكَ آيَاتُ اللهِ} يعني القِصص التي اقتصّها، من حديث الألوف وإماتتهم وإحيائهم، وتمليك طالوت وإظهارِه بالآية التي هي نزول التابوت من السماء، وغلبةِ ٢٠ الجبابرة على يد صبي {بِالْحَقِّ} باليقين الذي لا يشك فيه أهل الكتاب لأنه في كتبهم

"Şüphesiz ki sen de elçilerdensin." Çünkü sen bu âyetleri; sana herhangi bir kitap öğretilmeksizin ve bu tip bir haber işitmen söz konusu olmaksızın haber veriyorsun.

253. İşbu peygamberleri birbirinden üstün kıldık; içlerinden bazıları ile Allah basbayağı konuşmuş, kimini de derecelerle yükseltmiştir... (Meselâ) Meryemoğlu İsa'yı Rûhulkudüs'le destekleyerek kendisine açık kanıtlar verdik. Allah dileseydi, onlardan sonrakiler kendilerine apaçık deliller geldikten sonra çatışmazlardı, fakat anlaşmazlığa düştüler; içlerinden kimi iman etti, kimi nankörce inkâr etti. Evet, Allah dileseydi çatışmazlardı, fakat Allah arzu ettiğini yapıyor.

254. Ey iman edenler! Alışveriş, dostluk ve şefaat diye bir şeyin olmadığı bir gün gelmeden önce, size verdiğimiz rızıktan infak etmeye bakın. Asıl zalimler inkârcı nankörlerdir.

[1318] "İşbu peygamberleri" yani sûrede kıssası zikredilen peygamberler topluluğunu ya da Peygamber (s.a.) tarafından kıssaları bilinen peygamberleri "birbirinden üstün kıldık." Zira bu durum onların iyiliklerde birbirlerine üstünlüğünü gerektirmektedir. "İçlerinden bazıları ile Allah basbayağı konuşmuş" bir tanesini, arada bir elçi olmaksızın konuşmakla tafdil etmiştir ki Musa (a.s.)'dır. كَلَّمَ اللّٰهُ ifadesi, mansup olarak كَلَّمَ اللّٰهَ şeklinde de okunmuştur. [İbnü's-Semeyfa'] el-Yemânî [v.215/830] bu ifadeyi, mükâleme kökünden, *kâleme'llāh*[u] şeklinde okumuştur. Nitekim Musa (a.s.) için mükâleme kökünden *kelîmullah* [Allah'ın söyleştiği zât] ifadesinin kullanılması buna delâlet eder. "Kimini de derecelerle yükseltmiştir" yani onlardan kimini de diğer peygamberlerden üstün dereceye yükseltmiştir. Böylece, derecesi yükseltilen peygamber, peygamberlerin fazilet itibariyle farklılaşmalarından sonra, onlardan çok çok üstte, faziletli olmuştur. Burada Peygamber (s.a.)'in kastedildiği açıktır, zira diğerlerine üstün kılınmış olan odur; kendisine diğer hiçbir peygambere verilmediği kadar çok sayıda mucize verilmiştir ki bunların sayısı bin ya da daha fazladır. Kaldı ki, ona mucize olarak sadece Kur'ân verilmiş olsaydı bile, diğer peygamberlere verilmiş olan bütün mucizelerden çok daha fazlası verilmiş sayılırdı. Çünkü Kur'ân, diğer mucizelerin aksine, sonsuza dek bâkî kalacak bir mucizedir. Peygamber (s.a.)'in isminin açıkça zikredilmeyip bu şekilde müphem bırakılmış olmasında onun faziletinin yüceltilmesine ve değerinin büyüklüğünün ifade edilmesine yönelik gayet açık bir vurgu söz konusudur, zira burada sözü edilen peygamberin Peygamber (s.a.) olduğuna, onun adeta hiçbir karışıklığa mahal bırakmayacak kadar açık ve ayırt edici bir şekilde anlaşıldığına tanıklık edilmiştir.

كذلك {وَإِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ} حيث تخبر بها من غير أن تعرف بقراءة كتاب ولا سماع أخبار.

٢٥٣-﴿تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَلَكِنِ اخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلُوا وَلَكِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ﴾

٢٥٤-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لا بَيْعٌ فِيهِ وَلا خُلَّةٌ وَلا شَفَاعَةٌ وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

[١٣١٨] {تِلْكَ الرُّسُلُ} إشارة إلى جماعة الرسل التي ذكرت قصصها في السورة، أو التي ثبت علمها عند رسول الله ﷺ {فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ} لما أوجب ذلك من تفاضلهم في الحسنات؛ {مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ}، منهم من فضله الله بأن كلّمه من غير سفير وهو موسى عليه السلام؛ -وقرئ كلَّم اللهَ بالنصب، وقرأ اليماني كالَمَ اللهُ، من المكالمة، ويدل عليه قولهم كليم الله، بمعنى مكالِمُه- {وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ} أي ومنهم من رفعه على سائر الأنبياء؛ فكان بعد تفاوتهم في الفضل أفضل منهم درجات كثيرة. والظاهر أنه أراد محمدًا ﷺ لأنه هو المفضل عليهم، حيث أوتي ما لم يؤتَه أحد من الآيات المتكاثرة المرتقية إلى ألف آية أو أكثر. ولو لم يؤت إلا القرآن وحده لكفى به فضلًا منيفًا على سائر ما أوتي الأنبياء، لأنه المعجزة الباقية على وجه الدهر دون سائر المعجزات. وفي هذا الإبهام من تفخيم فضله وإعلاء قدره ما لا يخفى، لما فيه من الشهادة على أنه العلم الذي لا يشتبه، والمتميز الذي لا يلتبس.

Nitekim bir kimseye “Bunu kim yaptı?” diye sorulduğunda “biriniz” ya da “bazınız” diye cevap verdiği zaman, o tür fiilleri yapmakla meşhur ve mâlûm olan kimseyi kastetmiş ve bu şekilde ifade etmekle o kişiyi açıkça zikretmeye kıyasla daha yüceltmiş, onun değerine daha çok dikkat çekmiş olur. Hutay’e’ye [v.59/678]; “En büyük Arap şairi kimdir?” diye sorulmuş; o da Züheyr b. Ebû Sülmâ [v.609] ve Nâbiğatü’z-Zübyânî’yi [v.604] zikretmiş; ardından “İstesem üçüncüyü de söylerdim” demiştir. O, bu sözü ile kendisini kastetmektedir, ancak “İstesem *kendimi* de zikrederdim” demiş olsaydı, kendi durumunu bu derece yüceltilmiş olarak ifade etmiş olmazdı.

[1319] Allah’ın İbrahim (a.s.), Muhammed (s.a.) ve diğer ülü’l-azm peygamberleri kastetmiş olması da mümkündür. Rivayete göre İbn Abbâs (r.a.) [v.68/688] şöyle demiştir: Bir defasında mescitte oturmuş, peygamberlerin birbirine üstünlüğü meselesini müzakere ediyorduk. Nuh (a.s.)’ın çok uzun süre ibadet etmiş olduğundan, İbrahim (a.s.)’ın Allah’ın dostu (halili) olduğundan, Musa (a.s.)’ın Allah ile konuştuğundan, İsa (a.s.)’ın semâya yükseltildiğinden söz ettik ve Peygamber (s.a.) onların hepsinden üstündür, çünkü hem bütün insanlara gönderilmiş, hem geçmiş ve gelecek tüm günahları bağışlanmıştır hem de peygamberlerin sonuncusudur dedik. O sıra Peygamber (s.a.) içeri girdi; bize “Hangi konuda konuşuyorsunuz?” diye sordu, biz de mevzuyu ona söyledik. Bunun üzerine “Hiç kimse Zekeriya oğlu Yahya’dan daha hayırlı olamaz” buyurdu ve onun hiçbir kötülük işlemediğini, hatta kötülüğü aklından bile geçirmediğini söyledi [KT.b].

[1320] **Şayet** “Âyette neden bütün peygamberler arasından hususen Musa ve İsa (a.s.) zikredilmiştir?” **dersen, şöyle derim:** Çünkü bu iki peygambere çok muazzam ve açık mucizeler verilmiştir. Allah Teâlâ “konuşma”yı bir üstünlük olarak zikretmek sûretiyle üstünlük sebebini beyan etmiştir ki bu, mucizelerden biridir. Bu iki peygamber, kendilerine verilmiş olan lütuflara mazhar oldukları için burada hususen zikredilmişlerdir. Bu da, içlerinden daha çok mucize verilenlerin diğerlerinden üstün olduğunu gösteren bir delildir. Peygamberimiz (s.a.)’e çokluk ve iştihar bakımından diğerlerinin sahip olmadığı mucizeler verilmiş olduğu için, hiç tartışmasız bir şekilde, üstünlük payelerini topladığına şehadet edilen de odur. Allah’ım! Kıyamet günü bizlere onun şefaatini nasip et.

[1321] “Allah dileseydi” -bu, zorlama anlamında bir dilemedir- “savaşmazlardı” yani peygamberlerden sonra gelenler dinde ihtilâfa düşmek, mezheplere bölünmek ve birbirlerini tekfir etmek gibi nedenlerden dolayı savaşmazlardı.

ويقال للرجل: من فعل هذا؟ فيقول: أحدكم أو بعضكم، يريد به الذي تعورف واشتهر بنحوه من الأفعال، فيكون أفخم من التصريح به وأنْوَه بصاحبه. وسئل الحطيئة عن أشعر الناس؟ فذكر زهيرًا والنابغة، ثم قال: ولو شئت لذكرت الثالث، أراد نفسه. ولو قال: ولو شئت لذكرت نفسي، لم يفخم أمره.

٥ [١٣١٩] ويجوز أن يريد: إبراهيم ومحمدًا وغيرهما من أولي العزم من الرسل. وعن ابن عباس ﵄: كنا في المسجد نتذاكر فضل الأنبياء، فذكرنا نوحًا بطول عبادته، وإبراهيم بخُلَّته، وموسى بتكليم الله إياه، وعيسى برفعه إلى السماء، وقلنا: رسول الله ﷺ أفضل منهم، بعث إلى الناس كافة، وغفر له ما تقدّم من ذنبه وما تأخر، وهو خاتم الأنبياء. فدخل عليه السلام فقال: «فيم أنتم؟» فذكرنا له. فقال: لا ينبغي ١٠ لأحد أن يكون خيرًا من يحيى بن زكريا، فذكر أنه لم يعمل سيئة قط ولم يهمَّ بها.

[١٣٢٠] فإن قلت: فلمَ خصّ موسى وعيسى من بين الأنبياء بالذكر؟ قلت: لما أوتيا من الآيات العظيمة والمعجزات الباهرة. ولقد بين الله وجه التفضيل حيث جعل التكليم من الفضل وهو آية من الآيات، فلما كان هذان النبيان قد أوتيا ما أوتيا من عظام الآيات خُصًا بالذكر في باب التفضيل. وهذا دليل بين أنّ من زِيد تفضيلًا ١٥ بالآيات منهم فقد فضل على غيره. ولما كان نبينا ﷺ هو الذي أوتي منها ما لم يؤت أحد في كثرتها وعظمها كان هو المشهود له بإحراز قصبات الفضل غير مدافع. اللهمّ ارزقنا شفاعته يوم الدين.

[١٣٢١] {وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ} مشيئة إلجاء وقسر {مَا اقْتَتَلَ الَّذِينَ} من بعد الرسل، لاختلافهم في الدين، وتشعب مذاهبهم، وتكفير بعضهم بعضًا

"Fakat anlaşmazlığa düştüler; içlerinden kimi iman etti" çünkü bunlar peygamberlerin dinine bağlı kaldılar "kimi inkâr etti", bunlar da o dinden yüz çevirdiler. "Evet, Allah dileseydi çatışmazlardı" -Bu ifade, tekit için tekrarlanmıştır.- "Fakat Allah arzu ettiğini yapıyor" dilediğini muhafaza ediyor, dilediğini de rezil rüsvâ ediyor.

[1322] "Alışveriş, dostluk ve şefaat diye bir şeyin olmadığı bir gün gelmeden önce", yani daha önce fırsatını kaçırdığınız infakı telafi etmeye gücünüzün yetmeyeceği gün gelmeden önce "size verdiğimiz rızıktan infak etmeye bakın." Burada farz olan infak kastedilmiştir, zira tehdit ile ilişkilendirilmiştir. Çünkü o gün "alışveriş yoktur" dolayısıyla infak edeceğiniz şeyleri alıp satamazsınız, "dostluk da yoktur" dolayısıyla dostlarınız size müsamaha gösteremez. Eğer uhdenizdeki bir görevi (farzı) düşürmesi için bir şefaatçi bulmak isteseniz, bunu yapacak bir şefaatçi de bulamazsınız, çünkü orada şefaat sadece daha ziyade fazilet, üstünlük için vardır; başka bir şey için yoktur. "Asıl zalimler inkârcı nankörlerdir." Burada asıl zalimlerin zekâtı terkedenler olduğu kastedilmiş, fakat bunu ifade etmek üzere, kendileri hakkında daha ağır konuşma babından "kâfirler" ifadesi kullanılmıştır. Benzer şekilde hac âyetinde de "artık her kim haccetmezse" demek yerine "artık her kim nankörce inkâr ederse" [Âl-i İmrân 3/97] ifadesi kullanılmıştır. "Yazıklar olsun o Müşriklere ki arınmak için vermezler!" (Fussilet 41/6)] âyetinde de arınma amaçlı vermeyi [*ez-zekât*] terketmek, kâfirlerin özellikleri arasında sayılmıştır.

[1323] لا بَيْعَ فِيهِ وَلا خُلَّةَ وَلا شَفاعَةَ ifadeleri merfû' olarak okunmuştur.

255. Allah'tan başka tanrı yoktur; 'mutlak hayat sahibi'dir, 'bütün varlığı çekip çevirir' (Hayy, Kayyûm); O'nu dalgınlık da tutmaz, uyku da. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'na aittir. O'nun katında, -izni olmadan- kim şefaat edebilir?! O; onların önlerinde olanı da arkalarında olanı da bilir. Onlar ise kendisinin dilediği miktar dışında O'nun ilminden hiçbir şey ihâta edemezler. O'nun 'kürsü'sü gökleri ve yeri içine alır. Bu ikisini koruyup kollamak O'na ağır gelmez... O'dur yüce, ulu (Aliyy, Azîm).

[1324] *Hayy*, yokluğu [*fenâ*] mümkün olmayan bâkî demektir. Kelâmcıların ıstılahına göre *hayy*, ilmi ve kudreti mümkün olan demektir. *Kayyûm* ise yaratılmışların tedbir ve muhafazasını daima yapan demektir. *el-Kayyâm* ve *el-kayyim* şeklinde de okunmuştur.

{وَلَكِنِ اخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ} لالتزامه دين الأنبياء {وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ} لإعراضه عنه. {وَلَوْ شَاءَ اللهُ مَا اقْتَتَلُوا} -كرّره للتأكيد- {وَلَكِنَّ اللهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ} من الخذلان والعصمة.

[١٣٢٢] {أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ} أراد الإنفاق الواجب لاتصال الوعيد به {مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ} لا تقدرون فيه على تدارك ما فاتكم من الإنفاق، لأنه {لَا بَيْع فِيهِ} حتى تبتاعوا ما تنفقونه {وَلَا خُلَّة} حتى يسامحكم أخِلَّاؤكم به. وإن أردتم أن يحط عنكم ما في ذمّتكم من الواجب لم تجدوا شفيعًا يشفع لكم في حط الواجبات. لأنّ الشفاعة ثمة في زيادة الفضل لا غير {وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ} أراد والتاركون الزكاة هم الظالمون، فقال {وَالْكَافِرُونَ} للتغليظ، كما قال في آخر آية الحج {وَمَنْ كَفَرَ} [آل عمران: ٩٧] مكانَ ومن لم يحج، ولأنه جعل ترك الزكاة من صفات الكفار في قوله {وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ} [فصلت: ٦]

[١٣٢٣] وقرئ لا بيعُ فيه ولا خلةٌ ولا شفاعةٌ، بالرفع.

٢٥٥-﴿اللهُ لا إِلَهَ إِلا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضَ وَلا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ﴾

[١٣٢٤] {الْحَيُّ} الباقي الذي لا سبيل عليه للفناء، وهو على اصطلاح المتكلمين الذي يصح أن يعلم ويقدر. و{الْقَيُّومُ} الدائم القيامِ بتدبير الخلق وحفظه. وقرئ القيَّام، والقيّم.

[1325] *es-Sinet*[u] uyku öncesindeki gevşeklik halidir ki buna kestirme, uyuklama denilir. İbnü'r-Rikā' el-Âmilî şöyle demiştir:

> Uyuklamalı... Uyku bastırmış ve
> Gözlerine bir ağırlık çökmüş. Ama uykuda da değil.

Âyette, "onu uyuma ve uyuklama tutmaz" anlamı kastedilmiştir ki bu da *kayyûm*un tekididir, zira bu durumların kendisi için mümkün olduğu bir varlığın *kayyûm* olması imkânsızdır. Musa (a.s.)'ın -tıpkı Allah'ı görme talebi gibi, yine kavminin isteği sonucu- meleklere, "Rabbimiz uyur mu?" diye sorması da bu kabildendir. Bunun üzerine Allah, meleklere onu üç gün boyunca uyutmamalarını, uyanık tutmalarını vahyetmiş ve sonra; "eline iki dolu sürahi al" buyurmuş, o da onları eline almış, sonra Allah ona bir uyuklama hali vermiş; bunun üzerine o da istemeden sürahilerden birini diğerine çarpmış ve ikisi de kırılmış. Sonrasında ise Allah ona şöyle vahyetmiş: "Onlara de ki ben gökleri ve yeri kudretimle tutarım; eğer beni de uyku ya da uyuklama alsaydı, bu ikisi yok olurdu." [KT.b]

[1326] "O'nun katında, -izni olmadan- kim şefaat edebilir?!" ifadesi onun melekût (egemenlik) ve kibriyâsının beyanı ve kıyamet gününde hiç kimsenin konuşamayacağının, ancak kendisine konuşma izni verildiği zaman konuşabileceğinin izahıdır. "Konuşamazlar... Rahmân'ın izin verdiği; doğruyu söyleyenler hariç." [Nebe' 78/38)] âyeti de böyledir.

[1327] "Onların önlerinde olanı da arkalarında olanı da bilir" yani onlardan önce olanları ve sonra olacak olanları bilir. Buradaki zamir, göklerde ve yerde olanlara işaret eder, çünkü onlar içinde de akıl sahipleri vardır. Ya da مَنْ ذَا [*kim*dir o ki] ifadesinin delâlet ettiği melekler ve peygamberlere işaret eder. "O'nun ilminden", yani onun mâlûmâtından "kendisinin dilediği miktar dışında" yani öğrettiği dışında.

[1328] *Kürsî*, üzerinde oturulan, oturan kimsenin oturduğu yerden daha yüksek olmayan şeydir. وَسِعَ كُرْسِيُّهُ ifadesi dört şekilde açıklanabilir: Birincisine göre; burada onun *kürsî*sinin genişliği ve kapsamlılığı ile gökleri ve yeri kuşatmaktan âciz olmadığı anlatılmaktadır. Bu ifade onun azametini ifade eden bir tasvir ve canlandırmadan [*tahyîl*] başka bir şey değildir. Yoksa ortada ne bir kürsî vardır, ne oturma, ne de oturan. Nitekim bu durum, "Buna rağmen, Allah'ı hakkıyla takdir edememişlerdir. Oysa Kıyamet günü Arz'ın tamamı O'nun 'avuc'unun içinde olacak, gökler de O'nun 'sağ eli'nde dürülmüş olacaktır." [Zümer 39/67] âyetinde de ifade edilmiştir.

[١٣٢٥] والسِّنة: ما يتقدّم النوم من الفتور الذي يسمي النُّعاس. قال ابن الرقاع العاملي:

وَسْنَانُ أَقْصَدَهُ النُّعَاسُ فَرَنَّقَتْ ۞ فِي عَيْنِهِ سِنَةٌ وَلَيْسَ بِنَائِمِ

أي لا يأخذه نعاس ولا نوم وهو تأكيد للقيوم؛ لأنّ من جاز عليه ذلك استحال أن يكون قيومًا. ومنه حديث موسى، أنه سأل الملائكةَ -وكان ذلك من قومه، كطلب الرؤية- : أينام ربنا؟ فأوحى الله إليهم أن يوقظوه ثلاثًا ولا يتركوه ينام، ثم قال: خذ بيدك قارورتين مملوءتين. فأخذهما، وألقى الله عليه النعاس فضرب إحداهما على الأخرى فانكسرتا، ثم أوحى إليه: قل لهؤلاء إني أمسك السماوات والأرض بقدرتي، فلو أخذني نوم أو نعاس لزالتا.

[١٣٢٦] {مَنْ ذَا الَّذِى يَشْفَعُ عِنْدَهُ} بيان لملكوته وكبريائه، وأن أحدًا لا يتمالك أن يتكلم يوم القيامة إلا إذا أذن له في الكلام، كقوله تعالى {لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ} [النبأ: ٣٨].

[١٣٢٧] {يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ} ما كان قبلهم وما يكون بعدهم. والضمير لما في السماوات والأرض، لأنّ فيهم العقلاء؛ أو لما دل عليه {مَنْ ذَا} من الملائكة والأنبياء {مِنْ عِلْمِهِ} من معلوماته {إِلَّا بِمَا شَاءَ} إلا بما علم.

[١٣٢٨] الكرسي: ما يجلس عليه، ولا يفضل عن مقعد القاعد. وفي قوله {وَسِعَ كُرْسِيُّهُ} أربعة أوجه: أحدها أنّ كرسيه لم يضق عن السماوات والأرض لبسطته وسَعته؛ وما هو إلا تصوير لعظمته وتخييل فقط، ولا كرسي ثمة ولا قعود، ولا قاعد، كقوله {وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ} [الزمر: ٦٧]

Burada da herhangi bir avuç, sağ el ve dürme tasavvuru söz konusu değildir. Aksine bu O'nun şanının yüceliğine dair bir canlandırma ve duyusal bir benzetmeden ibarettir. "Allah'ı hakkıyla takdir edememişlerdir" ifadesine dikkat ediniz. İkincisine göre; onun ilmi kuşatmıştır. İlim, mekânı ile isimlendirme kabilinden, kürsî olarak isimlendirilmiştir ki bu da âlimin kürsîsidir. Üçüncüsüne göre onun mülkü kuşatmıştır. Mülkün kürsî olarak isimlendirilmesi de, mekânı ile isimlendirme kabilindendir ki bu da mülk kürsîsidir. Dördüncüsüne göre; rivayet edildiği üzere, Allah Teâlâ bir kürsî yaratmıştır, bu kürsî Arş'ın önünde olup onun altında gökler ve yer vardır. Arş'a kadar o, en küçük bir şey gibidir. [Yalnız] Hasan-ı Basrî'den [v.110/728], "Kürsî Arş'tır" sözü nakledilmiştir.

[1329] "Bu ikisini" yani gökleri ve yeri "koruyup kollamak" muhafaza etmek "O'na ağır" ve zor "gelmez; şânı "yüce"; mülk ve kudreti "ulu" olan sadece "O'dur".

[1330] **Şayet** "Âyete'l-kürsî'deki cümleler, aralarında herhangi bir atıf harfi olmaksızın nasıl bir tertip içerisinde gelmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bu âyetteki cümlelerin her biri, bir öncekini beyân edecek şekilde gelmiştir, burada beyan ile beyan olunan şey birbiri ile yekpare durumdadır. Eğer araya bir atıf harfi girecek olsaydı, Arapların *beyne'l-'asā ve lihâ'ihâ* [ağaç ile kabuğu arasına girmek / etle tırnak arasına girmek] deyimindeki gibi bir durum söz konusu olurdu. Şöyle ki; âyetteki ilk cümle Allah Teâlâ'nın bütün mahlûkâtı tedbîrini, hiçbir yanılgı söz konusu olmaksızın ona egemen oluşunu beyân etmektedir. İkinci cümle onun tedbir ettiği mahlûkât üzerinde mâlik oluşunu, üçüncü cümle O'nun şânının büyüklüğünü, dördüncü cümle O'nun mahlûkâtın her halini kuşatmış olduğunu, içlerinden kimin rızaya nail ve şefaate layık olduğunu ve kimin olmadığını bildiğini, beşinci cümle ise onun ilminin kuşatıcılığını, bütün mâlûmâtı kapladığını veya onun celâlini ve kudretinin azametini beyan etmektedir.

[1331] **Şayet** "Neden bu âyet diğerlerine tafdil edilmiş (üstün tutulmuş) ve fazileti hakkında Peygamber (s.a.)'in 'Bu âyetin okunduğu hiçbir ev yoktur ki şeytanlar orayı otuz gün boyunca terketmesinler ve oraya kırk gece boyunca kadın ya da erkek herhangi bir sihirbaz girebilsin. Ey Ali! Bu âyeti evlâtlarına, ailene ve komşularına öğret, zira bundan daha muazzam bir âyet nâzil olmuş değildir' buyurduğu nakledilmiştir. [KT.b] Ali (r.a.)'dan da şöyle rivayet edilmiştir: 'Peygamberinizi şu minberin kütüğü üzerinde şöyle derken işittim:

من غير تصوّر قبضةٍ وطيٍّ ويمين، وإنما هو تخييل لعظمة شأنه وتمثيل حسيّ. ألا ترى إلى قوله {وَمَا قَدَرُوا اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ}؟ والثاني: وسع علمه؛ وسمي العلم كرسيًا تسمية بمكانه الذي هو كرسي العالِم. والثالث: وسع ملكه؛ تسمية بمكانه الذي هو كرسي الملِك. والرابع: ما روي أنه خلق كرسيا هو بين يدي العرش دونه السماوات والأرض، وهو إلى العرش كأصغر شيء. وعن الحسن: الكرسي هو العرش. ٥

[١٣٢٩] {وَلَا يَؤُودُهُ} ولا يثقله ولا يشق عليه {حِفْظُهُمَا} حفظ السَّمَاوَات والأرض {وَهُوَ الْعَلِيُّ} الشأن {الْعَظِيمُ} الملكِ والقدرة.

[١٣٣٠] فإن قلت: كيف ترتبت الجمل في آية الكرسي من غير حرف عطف؟ قلت: ما منها جملة إلا وهي واردة على سبيل البيان لما ترتبت عليه والبيان متحد بالمبيَّن، فلو توسط بينهما عاطف لكان كما تقول العرب: بين العصا ولحائها. فالأولى بيان لقيامه بتدبير الخلق وكونه مهيمنا عليه غير ساهٍ عنه، والثانية لكونه مالكًا لما يدبره، والثالثة لكبرياء شأنه، والرابعة لإحاطته بأحوال الخلق، وعلمه بالمرتضى منهم المستوجِب للشفاعة، وغير المرتضى، والخامسة لسعة علمه وتعلقه بالمعلومات كلها، أو لجلاله وعظم قدره. ١٠

[١٣٣١] فإن قلت: لم فضلت هذه الآية حتى ورد في فضلها ما ورد؟ منه قوله ﷺ: «ما قرئت هذه الآية في دار إلا هجرتها الشياطين ثلاثين يومًا ولا يدخلها ساحر ولا ساحرة أربعين ليلة. يا عليّ! علِّمها ولدك وأهلك وجيرانك، فما نزلت آية أعظم منها.» وعن عليّ رضي الله عنه: سمعت نبيكم ﷺ على أعواد المنبر وهو يقول: ١٥

Her kim Âyete'l-kürsî'yi her farz namazın ardından okursa artık onun cennete girmesinin önünde ölümden gayrı engel kalmaz. Bunu ancak sıddîk ve âbid kullar devamlı olarak yapar. Kim yatağına uzandığında bu âyeti okursa bu âyet onu kendi nefsine, komşusuna, komşusunun komşusuna ve çevresindeki evlere karşı emin kılar.' [Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân*, IV, 53] Sahâbe-i kirâm (r. anhum) Kur'ân'ın en faziletli âyeti (kısmı) konusunu müzakere ederlerken Hazret-i Ali onlara, 'Âyete'l-kürsî'yi neden zikretmiyorsunuz?' demiş; ardından da 'Peygamber (s.a.) bana dedi ki: Ey Ali, insanların efendisi Âdem'dir, Arapların efendisi Muhammed'dir, -bunu bir iftihar olarak söylemiyorum-, Farsların efendisi Selmân'dır, Rûmların efendisi Suheyb'dir, Habeşlilerin efendisi Bilâl'dir, dağların efendisi Tūr'dur, günlerin efendisi cuma günüdür, sözlerin efendisi Kur'ân'dır, Kur'ân'ın efendisi Bakara sûresidir, Bakara sûresinin efendisi de Âyete'l-kürsî'dir' demiştir. [Hâsılı Âyete'l-kürsî neden bu kadar tafdil edilmiştir?]" **dersen, şöyle derim:** Tıpkı İhlâs sûresi gibi bu âyet de, Allah Teâlâ'nın tek kabul edilmesi [tevhîd], ululanması [ta'zîm], yüceltilmesi, muazzam sıfatlarının tâdat edilmesi gibi hususları ihtiva ettiği için tafdil edilmiştir. Mutlak izzetin yegâne sahibi olan Allah Teâlâ'dan daha zikre değer, daha muazzam bir varlık yoktur, dolayısıyla onun zikredildiği âyet, elbette diğer şeylerin zikredildiği âyetlerden daha faziletli olacaktır. Böylece anlaşılmaktadır ki, ilimlerin en şereflisi ve Allah katında en üstün konumda olanı, Ehl-i Adl ve't-tevhîd'in [yani Mu'tezile'nin kurup geliştirdiği] ilimdir. Bu ilmin düşmanlarının çok olması sakın seni yanıltmasın. Çünkü [meyveli ağaç taşlanır. Şairin dediği gibi];

> Büyük adamlara hep haset edildiğini görürsün amma,
>
> [kimsenin haset ettiğini göremezsin adi insanlara]

256. Dinde zorlama olmaz!.. Doğru, eğriden iyice ayrılmıştır. Artık her kim Allah'a iman ederek tâğutu inkâr ederse, kopmak bilmeyen sağlam kulba yapışmış demektir. Allah işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', Alîm).

[1332] "Dinde zorlama olmaz!.." yani Allah Teâlâ iman konusunu zorlama ve cebr üzere değil, kişinin kendi tercih ve kudreti üzere icra etmiştir. Bu husus "Senin Rabbin dileseydi, yeryüzündeki insanların tamamı elbette iman ederdi. O halde, senin; mü'min oluncaya kadar insanları zorlamana gerek var mı?" [Yûnus 10/99] âyetinde de ifade edilmiştir. Demek ki; Allah dileseydi insanları iman etmeye zorlar, mecbur bırakırdı ama böyle yapmadı ve bu konuyu şahsi tercih ilkesi üzerine inşa etti.

«من قرأ آية الكرسي في دبر كل صلاة مكتوبة لم يمنعه من دخول الجنة إلا الموت؛ ولا يواظب عليها إلا صدّيق أو عابد، ومن قرأها إذا أخذ مضجعه أمّنه الله على نفسه وجاره وجار جاره والأبيات حوله.» وتذاكر الصحابة رضوان الله عليهم أفضل ما في القرآن، فقال لهم عليّ ﵁: أين أنتم عن آية الكرسي؟ ثم قال: قال لي رسول ٥ الله ﷺ «يا عليّ! سيد البشر آدم، وسيد العرب محمد -ولا فخر- وسيد الفرس سلمان، وسيد الروم صهيب، وسيد الحبشة بلال، وسيد الجبال الطور، وسيد الأيام يوم الجمعة، وسيد الكلام القرآن، وسيد القرآن البقرة، وسيد البقرة آية الكرسي.» قلت: لِما فضلت له سورة الإخلاص لاشتمالها على توحيد الله وتعظيمه وتمجيده وصفاته العظمى، ولا مذكور أعظم من رب العزة فما كان ذكرًا له كان أفضل من ١٠ سائر الأذكار. وبهذا يعلم أنّ أشرف العلوم وأعلاها منزلة عند الله علم أهل العدل والتوحيد؛ ولا يغرّنك عنه كثرة أعدائه؛

فإنَّ الْعَرَانِينَ تَلْقَاهَا مُحَسَّدَةً [وَلَا تَرَى لِلئَامِ النَّاسِ حُسَّادًا]

٢٥٦-﴿لا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى لا انْفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

١٥ [١٣٣٢] {لَا إِكْرَاهَ فِى الدِّينِ} أي لم يجر الله أمر الإيمان على الإجبار والقسر، ولكن على التمكين والاختيار. ونحوه قوله تعالى {وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَآمَنَ مَنْ فِى الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَاسَ حتى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ} [يونس: ٩٩] أي لو شاء لقسرهم على الإيمان ولكنه لم يفعل، وبنى الأمر على الاختيار.

[1333] "Doğru, eğriden iyice ayrılmıştır", yani iman, açık delillerle küfürden ayrılmıştır. "Artık her kim Allah'a iman ederek tâğutu inkâr ederse" yani her kim şeytanı ve putları inkâr edip Allah'a iman etmeyi tercih ederse, "kopmak bilmeyen sağlam kulba yapışmış demektir." Çok sağlam, muhkem, ayrılma yani kopma endişesi olmayan bir ipten yapılmış sapasağlam bir kulba yapışmış demektir. Bu, duyularla yapılan deney - gözlem yolu ile elde edilen bilgileri anlatmak üzere verilmiş bir temsil, yapılmış bir benzetmedir. Nitekim bu benzetmeyi dinleyen kimse, sanki ona gözüyle bakıyor gibi olup, inancını sağlamlaştırır ve yakîne ulaşır. Bir görüşe göre bu âyetteki ifade her ne kadar haber formunda olsa da yasaklama anlamı taşır, yani burada, "dine zorlamayın" anlamı söz konusudur. Bazı kimseler bu âyetin "Ey peygamber! İnkârcı nankörlerle ve münafıklarla cihad et, onlara karşı tavizsiz ol." [Tevbe 9/73] âyeti ile neshedildiğini söylemiştir. Bir başka görüşe göre bu, sadece Ehl-i Kitab'a mahsus bir hükümdür, çünkü onlar cizye vermek sûretiyle kendilerini koruma altına almış olmaktadırlar. Rivayet edildiğine göre; Ensār'dan Salim b. Avf oğullarına mensup bir sahabinin iki oğlu, Peygamber (s.a.)'in gönderilişinden önce Hıristiyan olmuşlardı. Daha sonra bu iki oğul Medine'ye geldiği zaman babaları onların yakalarına yapışarak; "Vallahi, Müslüman olmadıkça yakanızı bırakmam!" demiş; aralarında anlaşamayınca da Peygamber (s.a.)'in yanına varmışlardı. Sahabi Peygamber (s.a.)'e; "Ya Rasûlallah! Benim canımın parçası [olan evlâtlarım] cehenneme girecekken ben öylece bakıp seyir mi edeyim?!" demiş; bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur. Âyet nâzil olunca da, evlâtlarının yakasını bırakmıştır [KT.b].

257. Allah, iman edenlerin velîsidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. Nankörce inkâr edenlerin velîleri ise tâğuttur(yani, azgın kişi ve odaklardır. Bunlar); onları aydınlıktan karanlıklara çıkarırlar. Bunlardır işte, Ateş'in sahipleri... Temelli kalacaklardır orada!

[1334] "Allah, iman edenlerin velîsidir" onların iman etmelerini ister, lütfu ve desteği ile onların karanlıktan çıkmaları, küfürden imana geçmeleri için onlara lütufta bulunur. "Nankörce inkâr edenlerin" küfürde ısrarcı olanların durumları ise bunun tam tersidir. Ya da, Allah mü'minlerin velîsidir, eğer dinde bir şüphe içerisine düşerlerse onlara hidayet ederek, kendilerine meselenin hal yolunu gösterip ona muvaffak kılarak onları bu durumdan çıkarır ve şüpheden kurtulup yakînin aydınlığına ulaşmalarını sağlar. "Nankörce inkâr edenlerin velîleri ise" şeytanlar olup "onları aydınlıktan karanlıklara çıkarırlar" onları kendileri için tezahür etmiş olan açık kanıtların aydınlığından çıkarıp şek ve şüphenin karanlıklarına sürüklerler.

[١٣٣٣] {قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ} قد تميز الإيمان من الكفر بالدلائل الواضحة {فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ} فمن اختار الكفر بالشيطان أو الأصنام والإيمانَ بالله { فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى} من الحبل الوثيق المحكم، المأمون انفصامُها، أي انقطاعها. وهذا تمثيل للمعلوم بالنظر، والاستدلال بالمشاهَد المحسوس، حتى

٥ يتصوّره السامع كأنه ينظر إليه بعينه، فيحكم اعتقاده والتيقن به. وقيل: هو إخبار في معنى النهي، أي لا تتكرهوا في الدين. ثم قال بعضهم: هو منسوخ بقوله {جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ } [التوبة: ٧٣] وقيل: هو في أهل الكتاب خاصة، لأنهم حصنوا أنفسهم بأداء الجزية. وروي أنه كان لأنصاري من بني سالم بن عوف ابنان فتنصَّرا قبل أن يبعث رسول الله ﷺ، ثم قدما المدينة فلزمهما أبوهما وقال: والله

١٠ لا أدعكما حتى تسلما، فأبيا فاختصموا إلى رسول الله ﷺ فقال الأنصاري: يا رسول الله! أيدخل بعضي النار وأنا أنظر؟ فنزلت: فخلاهما.

٢٥٧-﴿اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

١٥ [١٣٣٤] {اَللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا} أي أرادوا أن يؤمنوا يلطف بهم حتى يخرجهم بلطفه وتأييده من الكفر إلى الإيمان {وَالَّذِينَ كَفَرُوا} أي صمموا على الكفر أمرهم على عكس ذلك. أو الله وليّ المؤمنين يخرجهم من الشبه في الدين إن وقعت لهم بما يهديهم ويوفقهم له من حلها، حتى يخرجوا منها إلى نور اليقين {وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ} الشياطين {يُخْرِجُونَهُمْ} من نور البينات التي تظهر لهم إلى ظلمات الشك

٢٠ والشبهة.

258. Allah kendisine hükümdarlık verdiği için, Rabbi hakkında İbrahim'le tartışan kişiyi görmedin mi? Hani, o; "Benim Rabbim öldüren ve diriltendir" deyince, "Ben de diriltir ve öldürürüm!" demişti. İbrahim: "Allah güneşi doğudan getiriyor, haydi sen de onu batıdan getir!" deyince, susup kalmıştı inkârcı nankör!.. Zalim bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

259. Ya da altı üstüne gelmiş harap bir şehre uğrayan kimse gibisini (görmedin mi)? "Ölümünden sonra Allah burayı nasıl diriltecek ki?" demişti de Allah kendisini yüz yıl ölü bırakıp sonra diriltmişti... "Ne kadar kaldın?" dedi. O da: "Bir gün... Veya günün birkaç saati" dedi. "Hayır, yüz yıl kaldın. Yiyeceğine-içeceğine bak, henüz bozulmamış. Bir de (şu çürümüş vaziyetteki) eşeğine bak... -Böylece, seni insanlar için ibret kılacağız.- Bak şu kemiklere, terkip etmek üzere nasıl üst üste getiriyoruz ve sonra nasıl onlara et giydiriyoruz?" dedi. Durum kendisine apaçık belli olunca, "Artık biliyorum ki, Allah her şeye kadirdir" dedi.

[1335] "Görmedin mi?" ifadesi Nemrud'un Allah hakkında tartışması ve onu inkâr etmesi konusundaki hayreti ifade eder. أَنْ آتَاهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ [Allah kendisine hükümranlık verdiği için] ifadesi, حَاجَّ [tartışan] fiiline iki açıdan müteallliktir (onunla ilişkilidir). Birincisine göre anlam; "Allah ona hükümranlık verdiği için tartışmaktadır" şeklindedir, yani kendisine hükümranlık verilmesi onu şımartmış, kibirlenmesine sebep olmuş, o da bu yüzden tartışmaya girmiştir. Ya da bu kişi Allah'ın verdiği hükümranlığa karşı ona şükretmesi gerekirken, bunun yerine Rabbi konusunda tartışmaya girmiştir. Bu sebeple tartışmayı, "Allah hükümranlık verdiği için" yaptığı ifade edilmiştir. Buna benzer şekilde, "Falan kimse kendisine ihsanda bulundum diye bana düşmanlık etti" dersin, yani bu ifadede, "ihsanıma karşı göstermesi gereken dostluk yerine, düşmanlık etti" demek istersin. Bunun bir benzeri de, "(Ondan) bütün nasibiniz, (onu) yalanlamak mı olacak?!" [Vâkı'a 56/82] âyetinde söz konusudur. İkincisine göre ise anlam; "Allah kendisine hükümranlık verdiğinde tartıştı" şeklindedir.

[1336] **Şayet** "Allah'ın kâfire hükümranlık vermesi nasıl mümkün olabilir?" **dersen, şöyle derim:** Bu konuda iki görüş vardır; ilkine göre Allah Teâlâ ona galibiyet ve saltanat kurmasını sağlayacak mal, hizmetçiler, takipçiler bahşeder, fakat saltanat ve hâkimiyetin bizzat kendisini vermez. Diğer görüşe göre ise Allah onu imtihan etmek için kendisine hükümranlık vermiştir.

[1337] إِذْ قَالَ ifadesi, حَاجَّ fiili ile mansuptur ya da yukarıdaki ikinci yorum, yani "Allah kendisine hükümranlık verdiğinde tartıştı" mânası tercih edilirse, o zaman bu ifade آتَاهُ ifadesinden bedeldir.

٢٥٨-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ قَالَ أَنَا أُحْيِي وَأُمِيتُ قَالَ إِبْرَاهِيمُ فَإِنَّ اللَّهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ وَاللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

٥ ٢٥٩-﴿أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ فَانْظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ وَانْظُرْ إِلَى حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ آيَةً لِلنَّاسِ وَانْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

١٠ [١٣٣٥] {أَلَمْ تَرَ} تعجيب من محاجّة نمروذ في الله وكفره به {أَنْ آتاهُ اللهُ الْمُلْكَ} متعلق بحاجَّ على وجهين: أحدهما حاجّ لأن آتاه الله الملك، على معنى أن إيتاء الملك أبطره وأورثه الكبر والعتوَّ فحاجّ لذلك، أو على أنه وضع المحاجة في ربه موضع ما وجب عليه من الشكر على أن آتاه الله الملك، فكأن المحاجة كانت لذلك، كما تقول: عاداني فلان لأني أحسنت إليه، تريد أنه عكس ما كان يجب عليه من الموالاة ١٥ لأجل الإحسان. ونحوه قوله تعالى {وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ} [الواقعة: ٨٢]. والثاني: حاجّ وقت أن آتاه الله الملك.

[١٣٣٦] فإن قلت: كيف جاز أن يؤتي الله الملك الكافر؟ قلت: فيه قولان: آتاه ما غلب به وتسلط من المال والخَدَم والأتباع، وأما التغليب والتسليط فلا. وقيل: ملكه امتحانًا لعباده.

٢٠ [١٣٣٧] و{إِذْ قَالَ} نصب بـ{حَاجَّ} أو بدل من {آتَاهُ} إذ جعل بمعنى الوقت.

[1338] "Ben de diriltir ve öldürürüm!" ifadesi ile, "öldürmeyip affederim ve öldürürüm" mânası kastedilmiştir. Aslında tartışmada İbrahim (a.s.)'ın ona itirazı gayet açık ve bedihî, asgari akıl sahibi herkesin anlayacağı kolaylıkta bir itiraz idi. Ne var ki İbrahim (a.s.) Nemrud'un bu ahmakça cevabını duyunca ona karşılık vermemiş, aksine ona böylesine ahmakça cevap veremeyeceği ve derhal susup kalacağı bir başka delil getirmiştir. Bu durum, tartışma esnasında bir delilden diğerine intikal etmenin cevazına delâlet eder.

[1339] فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ ifadesi فَبَهَتَ الَّذِي كَفَرَ şeklinde de okunmuştur, buna göre mâna, "İbrahim kâfiri mat etti" şeklinde olur. Ebû Hayve [v.203/818] فَبُهِتَ kelimesini *karube* vezninde فَبَهُتَ şeklinde okumuştur.

[1340] Denildiğine göre bu tartışma İbrahim (a.s.)'ın putları kırıp Nemrud'un onu hapsetmesinin ardından yakmak için hapisten çıkardığında gerçekleşmiştir. O esnada Nemrud İbrahim (a.s.)'a, "Senin şu, davet ettiğin Rabbin kimdir, nedir?" diye sormuş; o da "Benim Rabbim öldüren ve diriltendir" demiştir.

[1341] أَوْ كَالَّذِي ifadesi, "uğrayan kimse gibisini gördün mü?" [أو أرأيتَ مثلَ] anlamındadır. Ancak buradaki أو أرأيت ifadesi, önceki âyetin başındaki ألم تَرَ ifadesinin delâleti sebebiyle, hazfedilmiştir; çünkü her ikisi de hayret anlamı ifade eden kelimelerdir [biri diğerinin yerini tutar.] Bu ifadenin lafza değil de mânaya hamledilmesi de mümkündür. Bu durumda; "İbrahim'le tartışanı ya da bir şehre uğrayan kimse gibisini görmedin mi?" denmiş gibidir.

[1342] Söz konusu şehre uğrayan bu kimse yeniden dirilişi inkâr eden bir kişiydi. Âyetin açık / zahir anlamı budur; zira bu kişi, Nemrut ile aynı minvalde zikredilmektedir. Ayrıca bu kişinin kullanmış olduğu "Allah burayı nasıl diriltecek ki?" şeklindeki imkânsız görme ifadesi de bunu göstermektedir. Bir görüşe göre bu kişi Üzeyir (a.s.) veya Hızır olup tıpkı İbrahim (a.s.)'ın talebinde olduğu gibi, daha fazla basiret sahibi olmak için ölülerin dirilişini açık seçik görmek istemiştir. Bu durumda âyette geçen أَنَّى يُحْيِي [Nasıl diriltecek ki?!] ifadesi, ölülerin nasıl diriltildiğini bilme konusundaki acziyetin itirafı ve dirilten kudretin tazimidir.

[1343] Sözü edilen şehir, Buhtunnasır [II. Nabukednazar; v. -562] tarafından harabe haline getirilmiş olan Beyt-i Makdis'tir. Bir görüşe göre binlerce kişinin ölüm korkusuyla yurtlarından çıktığı şehir bu şehirdir.

[1344] وَهِيَ خاوِيَةٌ عَلى عُرُوشِها ifadesi daha sonra [Hac 22/45'de] tefsir edilecektir.

[١٣٣٨] {أَنَا أُحْيِ وَأُمِيتُ} يريد أعفو عن القتل وأقتل. وكان الاعتراض عتيدًا، ولكن إبراهيم لما سمع جوابه الأحمق لم يحاجه فيه، ولكن انتقل إلى ما لا يقدر فيه على نحو ذلك الجواب ليبهته أول شيء. وهذا دليل على جواز الانتقال للمجادل من حجة إلى حجة.

٥ [١٣٣٩] وقرئ فبَهَتَ الذي كفر، أي فغلب إبراهيم الكافر. وقرأ أبو حيْوَة فبَهُت، بوزن قرب.

[١٣٤٠] وقيل: كانت هذه المحاجة حين كسر الأصنام وسجنه نمروذ، ثم أخرجه من السجن ليحرقه فقال له: من ربك الذي تدعو إليه؟ فقال: ربي الذي يحيي ويميت.

[١٣٤١] {أَوْ كَالَّذِى} معناه: أو أرأيت مثل الذي مرَّ، فحذف لدلالة {أَلَمْ تَرَ} ١٠ عليه؛ لأنّ كلتيهما كلمة تعجيب. ويجوز أن يحمل على المعنى دون اللفظ، كأنه قيل: أرأيت كالذي حاجّ إبراهيم أو كالذي مرّ على قرية.

[١٣٤٢] والمارّ كان كافرًا بالبعث، وهو الظاهر لانتظامه مع نمروذ في سلكٍ ولكلمة الاستبعاد التي هي: {أَنَّى يُحْيِ؟!} وقيل: هو عزير أو الخَضِر، أراد أن يعاين إحياء الموتى ليزداد بصيرة كما طلبه إبراهيم عليه السلام. وقوله {أَنَّى يُحْيِ} اعتراف ١٥ بالعجز عن معرفة طريقة الإحياء، واستعظام لقدرة المحيي.

[١٣٤٣] والقرية: بيت المقدس حين خربه بختنصر. وقيل: هي التي خرج منها الألوف.

[١٣٤٤] {وَهِىَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا} تفسيره فيما بعد.

[1345] "Bir gün... Veya günün birkaç saati" ifadesi tahminen söylenmiştir. Rivayete göre bu kişi kuşluk vaktinde ölmüş, yüz yıl sonra güneş batımından hemen önce diriltilmiş, ne kadar kaldığı sorulunca da güneşe bakmadan önce "bir gün" diye cevap vermiş, sonra başını çevirip güneşin bir kısmının hâla göründüğünü görünce "ya da birkaç saat" demiştir. Yine rivayete göre bu kişinin [âyette sözü edilen] yemeği incir ve üzüm, içeceği ise meyve suyu ya da süt imiş. Diriltildiğinde üzüm ve incirin toplandıkları gün gibi taptaze, içeceğinin de hiç bozulmamış olduğunu görmüş.

[1346] لَمْ يَتَسَنَّهْ değişmemiş demektir, bu kelimedeki Hâ ya kelimenin aslındandır ya da Hâ-i Sekit'tir, yani kelimenin sonunda durulduğunda söylenen Hâ'dır. Her iki durumda da kelime *es-sene* kelimesinden türemiştir. Çünkü son harfi ya Hâ ya da Vav'dır. Nitekim her şey, üzerinden zamanın geçmesi ile değişir, bozulur. Bir görüşe göre de bunun aslı, *el-hame'ü'l-mesnûn*dan, *yetesennen* olup Nûn illet harfine dönüşmüştür. Bu durum تقضى البازي / *tekaddâ'l-bâzî*[38] terkibinde de söz konusudur. Ayrıca لَمْ يَتَسَنَّهْ ifadesinin "yıllanmamış, üzerinden yıllar geçmemiş" şeklinde olması, yani sanki üzerinden onca yıl geçmemiş gibi taptaze, ilk hali gibi mânasında olması da mümkündür. İbn Mes'ûd (r.a.)'ın kıraatinde bu ifade, فانظر إلى طعامك وهذا شرابك لم يَتَسَنّ [yemeğine bak; işte bu da içeceğin, hiç değişmemiş] şeklindedir. Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] da لَمْ يَتَسَنَّهْ ifadesini, Tâ'yı Sîn'e idğam ederek, *lem yessenneh* şeklinde okumuştur.

[1347] "Bir de (şu çürümüş vaziyetteki) eşeğine bak" nasıl da kemikleri darmadağın olmuş! Denildiğine göre; bu zâtın bir merkebi varmış ve [ölmeden önce] onu bağlamış. Anlamın, "Bak eşeğin tıpkı bağladığın gibi yerinde ve sapasağlam duruyor!" şeklinde olması da mümkündür. Bir eşeğin yüz yıl boyunca yiyeceği yem (yulaf) ve su olmadan yaşaması da, tıpkı kendi yiyecek ve içeceğinin bozulmadan kalmış olması gibi, en büyük mucizelerdendir.

[1348] "Böylece, seni insanlar için ibret kılacağız" diye bunu yaptık. Burada onun ölümden sonra diriltilmesi ve beraberindekilerin muhafaza edilmiş olması kastedilmektedir. Denildiğine göre dirildikten sonra merkebine binip halkının yanına varmış ve "Ben Üzeyir'im" demiş, fakat halkı onu yalanlamış, o da "Tevrat'ı getirin" demiş ve Tevrat'ı hızlı bir şekilde ezberden okumaya başlamış, insanlar da onun okuduğunu kitaptan takip etmişler. Okuması esnasında bir harfte bile yanılmamış; bunun üzerine insanlar, "o Allah'ın oğludur" demiş.

38 Şahinin avına doğru süzülmesini ifade eden bu cümlenin aslı تقضض البازي olup, son harf Dât'tır, ancak telaffuz zorluğu nedeniyle, Yâ'ya çevrilmiştir. Accâc'ın bir beytinde ise cümledeki yeri gereği *takaddıye'l-bâzî* şeklinde masdar olarak geçmektedir. / ed.

[١٣٤٥] {يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ} بناء على الظن. روي أنه مات ضحى وبعث بعد مائة سنة قبل غيبوبة الشمس، فقال قبل النظر إلى الشمس: يومًا، ثم التفت فرأى بقية من الشمس فقال: أو بعض يوم. وروي أن طعامه كان تينًا وعنبًا. وشرابه عصيرًا أو لبنًا، فوجد التين والعنب كما جُنيا، والشراب على حاله.

٥ [١٣٤٦] {لَمْ يَتَسَنَّهْ} لم يتغير، والهاء أصلية أو هاء سكت. واشتقاقه من السنة على الوجهين، لأن لامها هاء أو واو، وذلك أن الشيء يتغير بمرور الزمان. وقيل: أصله يتسنن، من الحمأ المسنون، فقلبت نونه حرف علة، كتقَضَّى البازي. ويجوز أن يكون معنى {لَمْ يَتَسَنَّهْ} لم تمرّ عليه السنون التي مرت عليه، يعني هو بحاله كما كان كأنه لم يلبث مائة سنة. وفي قراءة عبد الله فانظر إلى طعامِك وهذا شرابُك لم يتسنَّ.
١٠ وقرأ أبيّ لم يسَّنّه، بإدغام التاء في السين.

[١٣٤٧] {وَانْظُرْ إِلَى حِمَارِكَ} كيف تفرّقت عظامه ونَخِرت، وكان له حمار قد ربطه. ويجوز أن يراد: وانظر إليه سالمًا في مكانه كما ربطته، وذلك من أعظم الآيات أن يعيشه مائة عام من غير عَلَف ولا ماء، كما حفظ طعامه وشرابه من التغير.

[١٣٤٨] {وَلِنَجْعَلَكَ آيَةً لِلنَّاسِ} فعلنا ذلك؛ يريد إحياءه بعد الموت وحفظ ما
١٥ معه، وقيل: أتى قومه راكب حماره وقال: أنا عزير، فكذبوه، فقال: هاتوا التوراة فأخذ يهُذُّها هذًّا عن ظهر قلبه وهم ينظرون في الكتاب، فما خَرَم حرفًا، فقالوا: هو ابن الله!

Üzeyir'den önce Tevrat'ı hiç kimse ezbere okumamıştır. Dolayısıyla onun bu şekilde ezbere okuması bir mucizedir. Denildiğine göre dirildiği zaman evine gitmiş, kendisi genç yaşta olduğu halde evlatlarının yaşlanmış olduklarını görmüş, onlarla konuştuğu zaman da, "bunlar yüz yıl öncesinin sözleri" demişlerdir.

[1349] "Bak şu kemiklere", bunlar ya eşeğin kemikleri ya da "nasıl dirilecek?!" diye hayretle bakmış olduğu ölülerin kemikleridir. كَيْفَ نُنْشِزُها "onları nasıl dirilteceğiz" demektir. Hasan-ı Basrî bu ifadeyi *neşera'llāhu'l-mevtâ* [Allah ölüleri diriltti], *enşerehum fe-neşerû* [onları diriltti, onlar da dirildiler] ifadesinden, كَيْفَ نَنْشُرُها şeklinde okumuştur. Kelime aynı formda, fakat Ze ile [نُنْشِزُها şeklinde] de okunmuştur. Bu durumda mâna, "onu hareket ettiririz, terkip etmek üzere üst üste getiririz" şeklindedir.

[1350] تَبَيَّنَ [durum apaçık belli olunca] fiilinin fâili gizli olup "Allah'ın her şeye kadir olduğu kendisine apaçık belli olunca" şeklinde takdir edilebilir. "Artık biliyorum ki, Allah her şeye kadirdir' dedi." Bir önceki ifadenin [تَبَيَّنَ] fâili de "Allah'ın her şeye kadir olduğu" ifadesi olduğu halde, sonrasındaki bu ifadenin delâleti sebebiyle o ilk ifade hazfedilmiştir. Bu tıpkı "Bana vurdu; ben de Zeyd'e vurdum" ifadesindeki gibidir. تَبَيَّنَ ifadesinin, "baştan anlayamadığı husus, yani ölülerin nasıl dirileceği hususu kendisine apaçık belli olunca" anlamında olması da mümkündür. İbn Abbâs (r.anhumâ) [v.68/688] bunu meçhul fiil formunda فلما تُبُيِّنَ له [kendisine apaçık açıklanınca] şeklinde okumuştur. أَعْلَمُ [bilirim/biliyorum] ifadesi emir şeklinde, اِعْلَمْ [bil ki] olarak da okunmuştur. İbn Mes'ûd (r.a.) [v.32/652] bunu قِيلَ اِعْلَمْ ["bil" denildi] şeklinde okumuştur.

[1351] **Şayet** "Söz konusu şehre uğrayan bu kişi kâfir ise, o zaman Allah'ın onunla konuşması nasıl düşünülebilir?" **dersen, şöyle derim:** Allah'ın onunla konuşması dirilmesinden sonradır, o zaman da bu kişi artık kâfir değildir.

260. Hani, İbrahim de; "Ya Rabbi! Ölüleri nasıl dirilteceğini bana göster" deyince; "Yoksa iman etmiyor musun?" demişti. "Elbette... Ama kalbim iyice mutmain olsun diye (istiyorum)." dedi. Buyurdu ki: "Öyleyse, dört çeşit kuş al; onları iyice kendine alıştır, sonra her bir tepeye onlardan bir parça koy, sonra da onları çağır; hızla sana geleceklerdir. Ve 'bil' ki; Allah, gerçekten 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm)."

ولم يقرأ التوراة ظاهرًا أحد قبل عزير، فذلك كونه آية. وقيل: رجع إلى منزله فرأى أولاده شيوخًا وهو شاب، فإذا حدّثهم بحديث قالوا: حديث مائة سنة.

[١٣٤٩] {وَانْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ} هي عظام الحمار أو عظام الموتى الذين تعجب من إحيائهم {كَيْفَ نُنْشِزُهَا} كيف نحييها. وقرأ الحسن نَنْشُرُها، من نشر الله الموتى، بمعنى: أنشرهم فنشروا، وقرئ بالزاي، بمعنى نحرّكها ونرفع بعضها إلى بعض للتركيب.

[١٣٥٠] وفاعل {تَبَيَّنَ} مضمر تقديره: فلما تبين له أن الله على كل شيء قدير {قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ الله على كُلّ شَيْء قَدِيرٌ} فحذف الأول لدلالة الثاني عليه، كما في قولهم: ضربني وضربت زيدًا. ويجوز: فلما تبين له ما أشكل عليه، يعني أمر إحياء الموتى. وقرأ ابن عباس رضي الله عنهما فلما تُبُيّنَ له، على البناء للمفعول. وقرئ قال اعلَمْ، على لفظ الأمر، وقرأ عبد الله قيل اعْلَمَ.

[١٣٥١] فإن قلت: فإن كان المارّ كافرًا فكيف يسوغ أن يكلمه الله؟ قلت: كان الكلام بعد البعث ولم يكن إذ ذاك كافرًا.

٢٦٠-﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلَى وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًا وَاعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

[1352] "Bana göster", yani doğrudan gözümle görmemi sağla. **Şayet** "İbrahim (a.s.)'ın insanlar içerisinde imanı en sabit olan kişi olduğunu bildiği halde Allah Teâlâ İbrahim (a.s.)'a nasıl 'Yoksa iman etmiyor musun?!' demiştir?" **dersen, şöyle derim:** Verdiği cevabı almak için böyle demiştir ki, bu cevapta da dinleyenler için çok büyük faydalar bulunmaktadır.

[1353] بَلى kelimesi, olumsuz sorudan sonra verilen olumlu yanıttır, anlamı, "Elbette, inanıyorum" şeklindedir. "Ama kalbim iyice mutmain olsun diye" yani akıl yürütme ile elde edilen bilginin yanı sıra zaruri ilme de sahip olmak sûretiyle kalbim daha çok sükûnet ve itminan bulsun diye istiyorum. Delillerin birbirini destekleyerek birikmesi kalplerin daha fazla sükûn bulmasına, basiret ve yakînin artmasına sebep olur. Ayrıca akıl yürütme / istidlâl, şüpheye konu olabilir; zaruri ilim ise olmaz. Bu sebeple İbrahim (a.s.) şüpheye konu olmayan zaruri ilim ile kalbinin mutmain olmasını istemiştir.

[1354] **Şayet** "لِيَطْمَئِنَّ kelimesindeki Lâm neye taalluk eder?" diye sorarsan şöyle derim: Hazfedilmiş bir ifadeye taalluk eder ki bunu, "ama kalbimin mutmain olmasını istediğim için bunu soruyorum" şeklinde takdir edebiliriz.

[1355] "Dört çeşit kuş al." Denildiğine göre bu kuşlar tavus, horoz, karga ve güvercindir. "Onları iyice kendine alıştır" فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ifadesi Sād'ın zammesi ile okunduğu gibi kesresi ile de okunmuştur. Anlamı, "onları kendine iyice alıştır / meylettir" şeklindedir. Şair şöyle demiştir:

Ama mızrakların ucu onlara doğru meyleder.

Ve şöyle demiştir:

Saçları öylesine gür ve siyahtır ki o narin boynunu aşağıya eğer,

Tıpkı mahsül dolu bir üzüm dalının eğildiği gibi

[1356] İbn Abbâs [v.68/688] bu ifadeyi kâh Sād'ın zammesi ile *sarrahû - yesurruhû* kullanımından *fe-surrahunne* şeklinde; kâh Sād'ın kesresi ile *sarrahû - yasırruhû* kullanımından *fe-surrahunne* şeklinde okumuştur ki buna göre mâna; "onları topla" olmaktadır. *Darrahû - yedurruhû* ve *yadırruhû* fiili de böyle gelir. Yine İbn Abbâs'dan toplama mânasındaki *tasriye* kökünden *fe-sarrihunne* şeklinde bir okuyuş da nakledilmiştir.

[1357] "Sonra her bir tepeye onlardan bir parça koy" yani onları parçalara ayır ve her bir parçasını dağların tepesine koy. Yani bölgende, çevrende bulunan dağların üzerine koy demektir. Bunların dört dağ olduğu söylenmiştir. Süddî'den [v.127/745] bunların yedi dağ olduğu görüşü nakledilmiştir.

[١٣٥٢] {أَرِنِى} بصِّرني. فإن قلت: كيف قال له {أَوَ لَمْ تُؤْمِنَ} وقد علم أنه أثبت الناس إيمانًا؟ قلت: ليجيب بما أجاب به، لما فيه من الفائدة الجليلة للسامعين.

[١٣٥٣] و{بَلَى} إيجاب لما بعد النفي، معناه بلى آمنت {وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِى} ليزيد سكونًا وطمأنينة بمضامَّة علمِ الضرورة علمَ الاستدلال؛ وتظاهر الأدلة أسكن ٥ للقلوب وأزيد للبصيرة واليقين. ولأن علم الاستدلال يجوز معه التشكيك بخلاف العلم الضروري، فأراد بطمأنينة القلب العلم الذي لا مجال فيه للتشكيك.

[١٣٥٤] فإن قلت: بم تعلقت اللام في {لِيَطْمَئِنَّ}؟ قلت: بمحذوف تقديره: ولكن سألت ذلك إرادة طمأنينة القلب.

[١٣٥٥] {فَخُذْ أَرْبَعَةً مِّنَ الطير} قيل: طاوسًا وديكًا وغرابًا وحمامة {فَصُرْهُنَّ ١٠ إِلَيْكَ} بضم الصاد وكسرها بمعنى فأملهنّ واضممهنّ إليك؛ قال:

وَلكنَّ أَطْرَافَ الرِّماحِ تَصُورُهَا ۞

وقال:

وَفَرْعٍ يَصيرُ الجيدَ وَحْفٍ كَأَنَّه ۞ عَلَى اللَّيْتِ قِنْوَانُ الْكُرُومِ الدَّوَالِحِ

[١٣٥٦] وقرأ ابن عباس رضي الله عنهما فصرَّهن بضم الصاد وكسرها وتشديد الراء، من ١٥ صره يصِرّه ويصُرّه، إذا جمعه؛ نحو ضره ويضره ويضره. وعنه فصَرِّهن من التصرية، وهي الجمع أيضًا.

[١٣٥٧] {ثُمَّ اجْعَلْ عَلَى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا} يريد: ثم جَزّئهن وفرّق أجزاءهن على الجبال. والمعنى: على كل جبل من الجبال التي بحضرتك وفي أرضك. وقيل: كانت أربعة أجبل. وعن السدّي: سبعة.

[1358] “Sonra da onları çağır”, onlara “Allah’ın izni ile gelin” de, “hızlıca sana geleceklerdir” yani ya hızlı bir şekilde uçarak ya da ayakları üzerine hızlıca yürüyerek, koşarak geleceklerdir.

[1359] **Şayet** “kuşları aldıktan sonra onları kendine alıştırmasının emredilmesi ne anlama gelmektedir?” **dersen, şöyle derim:** Bu, onları iyice incelemesi, hallerini, şekillerini, özelliklerini iyice öğrenmesi ve onlar diriltildikten sonra karıştırmaması, onların başka kuşlar olduklarını zannetmemesi içindir. Bu sebeple de “onlar sana hızlıca geleceklerdir” denilmiştir. Rivayete göre; ona kuşları kesmesi, tüylerini yolması, bedenlerini parçalaması ve sonra da tüylerini, etlerini ve kanlarını birbirine karıştırması, fakat başlarını elinde tutması emredilmiş; daha sonra parçalarını dağ başlarına koyması, her bir dağın başına her bir kuşun dörtte birlik bir parçasını koyması ve ardından “Allah’ın izni ile gelin” demesi emredilmiştir. Bu emir üzerine kuşların her bir parçası diğer parçaya doğru uçmuş ve neticede hepsi tam bir kuş haline gelmişler, daha sonra da ona doğru hareket edip başları ile buluşmuşlar, her beden kendine ait baş ile birleşmiştir.

[1360] جُزُءًا kelimesi iki zamme ile *cüzüʾen* şeklinde ve şedde ile *cüzzen* şeklinde okunmuştur. İzahı ise şöyledir: Bu okuyuşta önce Hemze atılarak kelime hafifletilmiş, sonra da vakıf durumunda yapıldığı gibi son harf şeddelenmiş ve vasıl durumu da vakıf durumu gibi değerlendirilmiştir.

261. Mallarını Allah yolunda infak edenlerin durumu, her başağında yüz dâne olmak üzere yedi başak veren bir dânenin durumu gibidir. Allah, dilediğine kat kat verir. Allah; (lütfuyla, varlığıyla; kısaca her şeyi ile) geniştir, ‘mutlak ilim sahibi’dir (Vâsi‘, Alîm).

[1361] “Mallarını Allah yolunda infak edenlerin durumu” ifadesinde mutlaka bir muzâf hazfedilmiş olmalıdır [çünkü infak sahiplerinin durumu cansız bir dâne ile değil, onu saçan kişilerin durumu ile anlatılır. Ya da dâne ile infakın kendisi anlatılır] ki buna göre anlam; “infaklarının durumu bir dânenin durumu gibidir” veya “onların durumu dâne saçanların durumu gibidir” şeklindedir. Dâneyi bitiren Allah’tır, ancak bitirme, verme fiili dâneye isnat edildiği gibi “yer”e (toprağa) ve suya da isnat edilir. Yedi başak vermesinin anlamı ise, bir filiz boy vermesi ve ondan yedi ayrı dalın çıkması, her bir dalda da yedi başağın olmasıdır. Bu temsil, kat kat vermenin anlatıldığı bir tasvirdir ve tasvirde mesele adeta gözle görünür hale getirilmektedir.

[١٣٥٨] {ثُمَّ ادْعُهُنَّ} وقل لهن: تعاليْنَ بإذن الله {يَأْتِينَكَ سَعْيًا} ساعيات مسرعات في طيرانهن أو في مشيهن على أرجلهن.

[١٣٥٩] فإن قلت: ما معنى أمره بضمها إلى نفسه بعد أن يأخذها؟ قلت: ليتأملها ويعرف أشكالها وهيئاتها وحِلاها لئلا تلتبس عليه بعد الإحياء ولا يتوهم أنها غير تلك. ولذلك قال: {يَأْتِينَكَ سَعْيًا}. وروي أنه أمر بأن يذبحها ويَنتِف ريشها ويقطِّعها ويفرِّق أجزاءها ويخلط ريشها ودماءها ولحومها، وأن يمسك رؤسها، ثم أمر أن يجعل أجزاءها على الجبال، على كل جبل ربعًا من كل طائر. ثم يصيح بها: تعالين بإذن الله! فجعل كل جزء يطير إلى الآخر حتى صارت جُثثًا ثم أقبلن فانضممن إلى رؤسهن، كل جثة إلى رأسها.

[١٣٦٠] وقرئ جُزُأً بضمتين، وجزًّا، بالتشديد. ووجهه أنه خفف بطرح همزته، ثم شدد كما يشدد في الوقف، إجراء للوصل مجرى الوقف.

٢٦١-﴿مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٣٦١] {مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ} لا بد من حذف مضاف، أي مثل نفقتهم كمثل حبة، أو مثلهم كمثل باذر حبة. والمنبت هو الله، ولكن الحبة لما كانت سببًا أسند إليها الإنبات كما يسند إلى الأرض وإلى الماء. ومعنى إنباتها سبع سنابل، أن تخرج ساقًا يتشعب منها سبع شعب، لكل واحدة سنبلة وهذا التمثيل تصوير للإضعاف، كأنها ماثلة بين عيني الناظر.

[1362] **Şayet** “Benzetilen şey, mevcut ve olabilecek bir şey değilken böyle bir benzetme nasıl yapılabilir?” **dersen, şöyle derim:** Aksine, benzetilen pekâlâ mevcut olabilir; buharda, tohumda ve diğer şeylerde bulunmaktadır. Belki de tohum kuvvetli ve bereketli bir toprağa atılacak olsa filizi boy verip bu temsildeki kadar çok miktarda ürün verecektir. Kaldı ki benzetilen şey hiç mevcut olmasa bile, yapılan benzetme, bir varsayım üzerinden yapılmış olarak yine doğru olur.

[1363] **Şayet** “وَسَبْعَ سُنْبُلاتٍ خُضْرٍ [“yedi yeşil başak” (Yusuf 12/53)] âyetindeki gibi burada da neden azlık bildiren çoğul ile temyiz yapılarak سَبْعَ سُنْبُلاتٍ ifadesi kullanılmamıştır?” **dersen, şöyle derim:** Daha önce ثَلاثَةَ قُرُوءٍ [Bakara 2/228] âyetinde izah ettiğimiz üzere çoğullar birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Bu kullanım da böyledir.

[1364] “Allah, dilediğine kat kat verir”, yani her infak edene değil, sadece dilediği kişilere böyle kat kat verir, çünkü infak eden kimselerin halleri birbirinden farklıdır. Ya da yedi yüz kat verir ve hak edene de bundan daha fazlasını kat be kat verir.

262. Mallarını Allah yolunda infak edip de daha sonra, infak ettikleri şeyin ardından başa kakmayan ve incitmeyen herkesin, Rabbi katında mükâfatı olacaktır; onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir.

[1365] Başa kakma, kişinin iyilik yaptığı kimseye iyiliklerini sayıp dökmesi, ona iyilik yapmış olduğunu ve kendisi üzerinde hak sahibi olduğunu göstermesidir. Nitekim “bir hediye verdiğinizde (veya bir iyilik yaptığınızda) onu hemen unutunuz” denilmiştir. Şair şöyle demiştir:

> Biri bana bir güzellik yapsa ve onu bana
> bir kez bile hatırlatsa, cimrinin tekidir!

[1366] *Nevâbiğü'l-kelim*'de[39] şöyle geçer: “İsteyene verip de sonra başına kakan ile, pintilik edip hiç vermeyen aynıdır.” Yine orada, “Nimetler *menn*den [yani İsrailoğullarına verilen helvadan] daha tatlıdır; ama *minnet*le birlikte olunca, hoş görünümlü acı ağaçtan beter olur” denmiştir.

[1367] *Ezâ* / incitme, verilen ihsan sebebiyle sürekli küstahça davranmaktır. “Sonra” ifadesinin anlamı, infakın başa kakma ve incitmeden büsbütün ayrı olduğunun gösterilmesi ve bu iki davranışın terkedilmesinin bizzat infaktan daha hayırlı olduğunun bildirilmesidir. Bu tıpkı “sonra istikamet üzere olanlar” [Fussilet 41/30] âyetinde imanda istikamet üzere olmanın imana girmekten daha hayırlı olduğunun ifade edilmesine benzemektedir.

39 Zemahşerî'nin kendi eseri. / çev.

[١٣٦٢] فإن قلت: كيف صحّ هذا التمثيل والممثل به غير موجود؟ قلت: بل هو موجود في الدُّخْن والذُّرة وغيرهما، وربما فرَّخت ساق البُرّة في الأراضي القوية المقلة فيبلغ حبها هذا المبلغ، ولو لم يوجد لكان صحيحًا على سبيل الفرض والتقدير.

[١٣٦٣] فإن قلت: هلا قيل سبع سنبلات، على حقه من التمييز بجمع القلة كما قال: {وَسَبْعَ سُنْبُلَاتٍ خُضْرٍ} [يوسف: ٥٣]؟ قلت: هذا لما قدمت عند قوله {ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ} [البقرة: ٢٢٨] من وقوع أمثلة الجمع متعاورة مواقعها.

[١٣٦٤] {وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ} أي يضاعف تلك المضاعفة لمن يشاء، لا لكل منفِق، لتفاوت أحوال المنفقين. أو يضاعف سَبع المائة ويزيد عليها أضعافها لمن يستوجب ذلك.

٢٦٢-﴿الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لا يُتْبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلا أَذًى لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

[١٣٦٥] المن: أن يعتدّ على من أحسن إليه بإحسانه، ويريد أنه اصطنعه وأوجب عليه حقًا له. وكانوا يقولون: إذا صنعتم صنيعة فانسوها. ولبعضهم:

وَإِنّ امْرَءًا أَسْدَى إِلَيَّ صَنِيعَةً ۞ وَذَكّرَنِيهَا مَرَّةً لَبخيلُ

[١٣٦٦] وفي نوابغ الكلم: صنوان من منح سائله ومنّ، ومن منع نائله وضنّ. وفيها: طعم الآلاء أحلى من المنّ وهي أمرّ من الآلاء مع المنّ.

[١٣٦٧] والأذى: أن يتطاول عليه بسبب ما أزال إليه: ومعنى {ثُمَّ} إظهار التفاوت بين الإنفاق وترك المنّ والأذى، وأنّ تركهما خير من نفس الإنفاق، كما جعل الاستقامة على الإيمان خيرًا من الدخول فيه بقوله {ثُمَّ اسْتَقَامُوا} [فصلت: ٣٠].

[1368] **Şayet** “Buradaki لَهُمْ أَجْرُهُمْ ifadesi ile daha sonra (274. âyette) geçen فلَهُمْ أَجْرُهُمْ ifadesi arasında ne fark vardır?” **dersen, şöyle derim:** Bu âyetteki ifadede mevsûl şart anlamı içermemekte, ancak diğer ifadede içermektedir. Anlam olarak aralarındaki fark ise, başında Fâ bulunan ifade, infakın ecri hak eden bir davranış olduğuna delâlet etmektedir, oysa Fâ’sız olanda bu anlam yoktur.

263. Tatlı bir söz ve bağışlama, peşinden incitmenin geldiği bir sadakadan daha hayırlıdır. Allah’ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur; bağışlayıcıdır (Ganî, Halîm).

264. Ey iman edenler! Malını, Allah’a ve ‘Son Gün’e iman etmeksizin; sırf insanlara gösteriş için infak eden kimse gibi, siz de sadakalarınızı başa kakarak ve inciterek heder etmeyin. Bu gösterişçinin durumu, üzerinde toprak bulunan o kayanın durumu gibidir ki; şiddetli bir yağmur isabet ettiğinde (o toprağı da alıp götürerek) onu cascavlak bırakır ve çalıştıklarından hiçbir şey elde edemezler. İnkârcı nankör bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

[1369] “Tatlı bir söz”, güzel karşılık “ve bağışlama” yani isteyen kişinin istediği kişiye ağır gelecek bir davranışı olursa onu bağışlama ya da güzel karşılık verme sebebiyle Allah’ın bağışlamasına nail olma ya da kendisine güzel bir şekilde cevap verilmiş olan isteyenin, istenileni bağışlaması, “peşinden incitmenin geldiği bir sadakadan daha hayırlıdır.” Nekre bir kelimenin mübteda olarak kullanılması ve ardından haberinin gelmesi doğrudur; çünkü burada nekre kelime sıfat almak sûretiyle tahsis edilmiştir. “Allah’ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur” yani onun infak edip de ardından başa kakan ve inciten kimseye ihtiyacı yoktur; “bağışlayıcıdır” yani bu kimseleri derhal cezalandırmaktan geri durur. Bu ifadeler Allah’ın gazabına delâlet eden va‘îd / tehdit ifadeleridir. Daha sonra bu tehdit daha da mübalağalı olarak devam etmektedir:

[1370] “Sırf insanlara gösteriş için infak eden kimse gibi”, yani tıpkı malını gösteriş için infak eden, infakıyla Allah rızasını ve ahiret sevabını murad etmeyen münafık gibi siz de sadakalarınızı başa kakma ve incitmeyle boşa çıkarmayın. “Bu gösterişçinin durumu”, onun ve hiçbir faydasını asla göremeyeceği infakının durumu “üzerinde toprak bulunan o kayanın durumu gibidir ki…” -Sa‘îd b. el-Müseyyeb [v.94/713] *safvân*in kelimesini *keravân* vezninde *safevân*in olarak okumuştur- “şiddetli bir yağmur isabet ettiğinde” -*vâbil* iri taneli yağmur demektir- “onu cascavlak bırakır” yani başta üzerinde bulunan toprağın hepsi gider, çırılçıplak kalır. Bu kelimeden türetilerek *salede cebînü’l-asla*‘ [kelin alnı parladı] ifadesi kullanılır.

[١٣٦٨] فإن قلت: أي فرق بين قوله {لَهُمْ أَجْرُهُمْ} وقوله فيما بعد: {فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ}؟ قلت: الموصول لم يضمن ههنا معنى الشرط، وضمنه ثمة. والفرق بينهما من جهة المعنى أنّ الفاء فيها دلالة على أنّ الإنفاق به استحق الأجر، وطرحها عارٍ عن تلك الدلالة.

٥ ٢٦٣-﴿قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَذًى وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ﴾

٢٦٤-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالأَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ﴾

١٠ [١٣٦٩] {قَوْلٌ مَعْرُوفٌ} ردّ جميل {وَمَغْفِرَةٌ} وعفو عن السائل إذا وجد منه ما يثقل على المسؤل، أو: ونيل مغفرة من الله بسبب الرد الجميل، أو: وعفو من جهة السائل، لأنه إذا ردّه ردّا جميلًا عذره {خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَذًى} وصح الإخبار عن المبتدأ النكرة لاختصاصه بالصفة. {وَاللَّهُ غَنِيٌّ} لا حاجة به إلى منفق يمنُّ ويؤذي {حَلِيمٌ} عن معاجلته بالعقوبة، وهذا سخط منه ووعيد له؛ ثم بالغ في ذلك بما أتبعه:

١٥ [١٣٧٠] {كَالَّذِى يُنْفِقُ مَالَهُ} أي لا تبطلوا صدقاتكم بالمنّ والأذى كإبطال المنافق الذي ينفق ماله {رِئَاءَ النَّاسِ} لا يريد بإنفاقه رضاء الله ولا ثواب الآخرة {فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ} مثله ونفقته التي لا ينتفع بها البتة بصفوان بحجر أملس عليه تراب. وقرأ سعيد بن المسيب صفَوان، بوزن كَروان. {فَأَصَابَهُ وَابِلٌ} مطر عظيم القطر {فَتَرَكَهُ صَلْدًا} أجرد نقيًّا من التراب الذي كان عليه. ومنه: صلد جبين الأصلع، إذا برق.

[1371] "Ve çalıştıklarından hiçbir şey elde edemezler." Bu ifade "… Çünkü (iyi olduğu zannıyla) yaptıkları her bir amelin üzerine yürüyüp onu toz-duman etmişizdir" [Furkān 25/23] âyeti gibidir. Âyetteki Kâf'ın hal olarak nasb mahallinde olması mümkündür; anlam da, "Mallarını gösteriş için infak edenlere benzer şekilde, onlara benzeyerek siz de sadakalarınızı boşa çıkarmayın" şeklinde olabilir.

[1372] **Şayet** "Nasıl oluyor da önce 'gösteriş için infak eden *kişi'* diyor, daha sonra da 'hiçbir şey elde edemez*ler*' diyor?" **dersen, şöyle derim:** "İnfak eden kişi" ifadesi ile cins ya da grup kastedilmiştir. Zira *men* ve *ellezî* ifadeleri birbirlerinin yerine kullanılırlar; dolayısıyla burada sanki *ellezî yünfiku* ifadesi ile *men yünfiku* ifadesi kastedilmiştir. [Bu da tekil formun ardından çoğul form kullanımını mümkün kılar.]

265. Mallarını Allah rızasını kazanmak ve kalplerindekini sağlamlaştırmak için infak edenlerin durumu ise bir tepedeki güzel bir bahçenin haline benzer; iyi yağmur aldığı takdirde mahsulünü iki kat verir; yağmur almazsa bir çisinti bile kâfi gelir… Yaptıklarınızı Allah görmektedir.

[1373] "Kalplerindekini" *tesbît* etmek, yani ruhun ikizi / canın yongası olan mallarından harcayarak nefislerini "sağlamlaştırmak için." Malın harcanması insan nefsine diğer zor ibadetlerden ve imandan daha ağır gelir, çünkü nefis bunu taşımaya ve kendisine zor gelen bu mükellefiyeti üstlenmeye razı olduğu zaman, sahibine boyun eğmiş olur, şehvetlerin peşinden gitme arzusu azalır. Bunun tam aksi de geçerlidir. Bu yüzden malın infak edilmesi nefsi iman ve yakîn üzere sabit kılar. "Kalplerindekini sağlamlaştırmak için" ifadesi ile İslâm'ı gönülden, nefislerinin temelinden tasdik etmek ve mükâfata bu şekilde nail olmayı gerçekleştirmek için anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. Zira Müslüman kimse Allah yolunda malından infak ettiği zaman, onun âhiretteki karşılığı olan iman ve tasdikinin nefsinin derinliklerinden, gönlünden geldiği, kalbinin ihlâsı ile iman ettiği bilinir. مِنْ أَنْفُسِهِمْ ifadesindeki Min, birinci yoruma göre kısmîlik ifade eder. Bu durumda bu harf tıpkı *hezze min 'ıtfihî* [bir tarafı titredi] ve *harrake min neşâtıhî* [canlılığını kısmen harekete geçirdi] ifadelerindeki Min gibidir. İkinci yoruma göre ise, başlangıç/kaynak ifade eder ki حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ ["hasetlerinden dolayı" (Bakara 2/109)] âyetinde bunun bir örneği söz konusudur. Ayrıca anlamın, "kendilerini mü'minlere ihlaslı gerçek birer mü'min olarak göstermek için" şeklinde olması da mümkündür. Mücâhid b. Cebr'in [v.103/721] bu ifadeyi, وتبيينا من أنفسهم [kendilerinden bir beyân olmak üzere] şeklinde okumuş olması bu mânayı teyit eder.

[١٣٧١] {لَا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِمَّا كَسَبُوا} كقوله {فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا} [الفرقان: ٢٣] ويجوز أن تكون الكاف في محل النصب على الحال: أي لا تبطلوا صدقاتكم مماثلين الذي ينفق.

[١٣٧٢] فإن قلت: كيف قال: {لَا يَقْدِرُونَ} بعد قوله {كَالَّذِى يُنْفِقُ}؟ قلت: أراد بالذي ينفق الجنس أو الفريق الذي ينفق، ولأن «من» و«الذي» يتعاقبان فكأنه قيل: كمن ينفق.

٢٦٥-﴿وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتَثْبِيتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَآتَتْ أُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ فَإِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

[١٣٧٣] {وَتَثْبِيتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ} وليثبتوا منها ببذل المال الذي هو شقيق الروح؛ وبذله أشق شيء على النفس على سائر العبادات الشاقة وعلى الإيمان؛ لأن النفس إذا ريضت بالتحامل عليها وتكليفها ما يصعب عليها ذلت خاضعةً لصاحبها وقل طمعُها في اتباعه لشهواتها، وبالعكس، فكان إنفاق المال تثبيتًا لها على الإيمان واليقين. ويجوز أن يراد وتصديقًا للإسلام، وتحقيقًا للجزاء من أصل أنفسهم؛ لأنه إذا أنفق المسلم ماله في سبيل الله، علم أن تصديقه وإيمانه بالثواب من أصل نفسه ومن إخلاص قلبه. ومِن على التفسير الأوّل للتبعيض، مثلها في قولهم: هزّ من عطفه، وحرك من نشاطه؛ وعلى الثاني لابتداء الغاية، كقوله تعالى {حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ} [البقرة: ١٠٩] ويحتمل أن يكون المعنى: وتثبيتًا من أنفسهم عند المؤمنين أنها صادقة الإيمان مخلصة فيه. وتعضده قراءة مجاهد وتبيينا من أنفسهم.

[1374] **Şayet** “Min’in kısmîlik ifade etmesi ne mânaya gelir?” **dersen, şöyle derim:** Bunun mânası şudur: Allah rızası için malından harcama yapan kimse, nefsinin bir kısmını sabit kılmış olur; hem malını hem canını veren ise nefsinin tamamını sabit kılmış olur. Bu durum “Siz Allah ve Resûlüne iman edersiniz; mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edersiniz.” [Saff 61/11] âyetinde de ifade edilmiştir.

[1375] Âyetin anlamı şöyledir; bu kimselerin nafakasının arılık-duruluk itibariyle Allah katındaki durumu, yüksek bir mekândaki güzelim bir has bahçenin durumudur. -Bu has bahçenin yüksek bir yerde olduğu ifade edilerek tahsis edilmiştir, çünkü yüksek yerlerdeki ağaçların meyveleri daha güzel ve arı olur.- [Bu has bahçe] “iri taneli yağmurlar alır ve mahsulünü” yani meyvesini “iki kat olarak verir;” yani iyi yağmur sebebiyle, daha önce verdiğinin iki katını verir. “Yağmur almazsa bir çisinti bile kâfi gelir” yani yeri, arazisi iyi olduğu için, azıcık bir yağmur bile yeterli olur.

[1376] Ya da burada onların Allah katındaki halleri yüksek bir mevkideki bostana, az ya da çok yaptıkları infakları ise iyi, sağanak şeklindeki yağmura ve çisintiye benzetilmiştir. Nasıl ki, bu yağmur türlerinden her ikisi de bahçenin mahsulünü ikiye katlıyorsa, aynı şekilde onların infakları da az da olsa çok da olsa, Allah katında tertemizdir; onların Allah katındaki hallerinin güzelleşmesine vesile olacak ve kat kat artacaktır; yeter ki bu infaklarıyla Allah rızasını talep etsinler ve ellerinden geleni yapsınlar.

[1377] كَمَثَلِ جَنَّةٍ [öyle bir bahçe gibi ki] ifadesi كَمَثَلِ حَبَّةٍ [öyle bir dâne gibi ki] şeklinde; بربوة her üç hareke ile de [*bi-rabvet*in, *bi-rubvet*in, *bi-ribvet*in]; أكلها ifadesi ise iki zamme ile [*ükülehâ*] okunmuştur.

266. Herhangi biriniz ister mi ki; hurma ve üzüm ağaçlarıyla dolu, altından ırmakların aktığı bir bahçesi olsun ve orada her çeşit meyveye sahip olsun; (korumaya muhtaç) küçük çocukları varken kendisine ihtiyarlık gelip çatmış olsun, işte bu durumda iken, ateşli bir kasırga vursun da bahçesi yanıversin?! Allah size âyetlerini böyle açıklıyor ki düşünesiniz.

[1378] أَيَوَدُّ [ister mi] kelimesindeki Hemze inkâr mânasındadır. لَهُ جَنَّةٌ ifadesi لَهُ جَنَّاتٌ şeklinde, ذُرِّيَّةٌ ضُعَفاءُ ifadesi de ذُرِّيَّةٌ ضِعَاف şeklinde okunmuştur. إِعْصارٌ yerde dairevi bir şekilde hareket eden, sonra da bir sütun gibi göğe doğru yükselen rüzgârdır. Bu, güzel ameller işleyen fakat Allah rızasını gözetmeyen kimse hakkında verilmiş bir örnektir. Bu kimse kıyamet günü geldiğinde amellerinin boşa çıkmış olduğunu görecek

[١٣٧٤] فإن قلت: فما معنى التبعيض؟ قلت: معناه أن من بذل ماله لوجه الله فقد ثبت بعض نفسه، ومن بذل ماله وروحه معا فهو الذي ثبّتها كلها {وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ} [الصف: ١١].

[١٣٧٥] والمعنى: ومثل نفقة هؤلاء في زكائها عند الله {كَمَثَلِ جَنَّةٍ} وهي البستان {بِرَبْوَةٍ} بمكان مرتفع. وخصها لأن الشجر فيها أزكى وأحسن ثمرًا. {أَصَابَهَا وَابِلٌ} مطر عظيم القطر {فَآتَتْ أُكُلَهَا} ثمرتها {ضِعْفَيْنِ} مثلَيْ ما كانت تثمر بسبب الوابل {فَإِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ} فمطر صغير القَطْر يكفيها لكرم منبتها.

[١٣٧٦] أو مثّل حالهم عند الله بالجنة على الربوة، ونفقتهم الكثيرة والقليلة بالوابل والطلّ، وكما أن كل واحد من المطرين يضعف أُكل الجنة، فكذلك نفقتهم كثيرة كانت أو قليلة بعد أن يطلب بها وجه الله ويبذل فيها الوسع زاكية عند الله، زائدة في زلفاهم وحسن حالهم عنده.

[١٣٧٧] وقرئ كمثل حبة، وبربوة بالحركات الثلاث، وأكلها بضمتين.

٢٦٦-﴿أَيَوَدُّ أَحَدُكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُ فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ﴾

[١٣٧٨] الهمزة في {أَيَوَدُّ أَحَدُكُمْ} للإنكار. وقرئ له جنّات، وذرية ضِعَاف. والإعصار: الريح التي تستدير في الأرض، ثم تسطُع نحو السماء كالعمود. وهذا مثل لمن يعمل الأعمال الحسنة لا يبتغي بها وجه الله. فإذا كان يوم القيامة وجدها محبطة،

ve işte o zaman bahçelerin en güzeli ve meyvelerin cümlesini hâvi bir bahçeye sahip, yaşını başını almış, korumaya muhtaç çocukları olan ve bu bahçe ile geçimini sağlayan kimsenin, bir yıldırımla bahçesi helâk olduğunda yaşadığı hüsran ve perişanlığı yaşayacaktır.

5 [1379] Rivayet edildiğine göre; Ömer (r.a.) bu âyetin anlamını sahabilere sormuş; onlar "Allah bilir" deyince kızmış ve "ya biliyoruz deyin ya da bilmiyoruz deyin!" demiş. İbn Abbâs [v.68/688]; "Benim aklımda bu konuda bir şey var, ey mü'minlerin emiri" deyince, Ömer (r.a.), "Aklındakini söyle yeğenim, kendini hakir görme" demiş. Bunun üzerine İbn Abbâs demiş ki: Âyette bir 10 amel örneklendirilmektedir. Hazret-i Ömer "Hangi amel?" diye sorunca; "İyi işler yapmaya özen gösteren, fakat sonra Allah'ın kendisine şeytanı göndermesiyle günah işlemeye başlayan, sonunda da bütün amellerini batırıp yok eden kimsenin amelleri…" demiştir.

[1380] Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728] de şöyle dediği nakledilmiştir: Allah'a 15 yemin olsun ki bu âyette, pek az insanın akıl ettiği bir husus örneklendirilmektedir. Bir adam düşünün ki; yaşı ilerlemiş, kocamış ve güçten kuvvetten düşmüş, bunun yanı sıra çok sayıda küçük çocuğu var. İşte bu kimse, bahçesine en çok ihtiyaç duyduğu anı yaşamaktadır. Allah'a yemin olsun ki her biriniz, dünyadan göçüp gittiğinde amellerine bu kişinin bahçesine olan ihtiyacından 20 çok daha fazla ihtiyaç duyacaktır.

[1381] **Şayet** "Âyette nasıl önce hurma ve üzüm bahçesi ifadesi kullanılmış ve ardından da 'orada her çeşit meyveye sahip olsun' denilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Üzüm ve hurma, ağaçların en değerli ve en faydalıları olduğu için hususen zikredilmiş, bahçenin bunlardan olduğu söylenmiştir. Bahçede başka ağaç- 25 lar olsa da, tağlîb kullanımı gereği, bu ikisi bahçenin adı olarak ifade edilmiş, ardından diğer bütün meyveler zikredilmiştir. Ayrıca burada "meyveler" ifadesiyle bu bahçeden elde edilen faydaların kastedilmiş olması da mümkündür. Nitekim Kehf sûresinde önce "… iki üzüm bağı yapıp çevresini hurmalıkla çevirmiş; ikisinin arasında da ekin meydana getirmişiz" [Kehf 18/32] denilmiş; 30 ardından "serveti de var" [Kefh 16/34] denilmiştir.

[1382] **Şayet** "وَأَصابَهُ الْكِبَرُ [kendisine ihtiyarlık gelip çattı] ifadesi neye atıftır?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifadenin başındaki Vav, atıf değil, hal Vav'ıdır; mânası da, "bahçesi olsun ve kendisine ihtiyarlık gelip çatmış olsun" şeklindedir. Bir görüşe göre de burada, 'anlam'a atıf söz konusudur. Nitekim *vedidtü en yekûne* 35 *kezâ ve vedidtü lev kâne kezâ* ["şöyle şöyle olmasını istedim" ve "keşke şöyle olsun dedim"] şeklinde kullanımlar vardır. Burada sanki; "sizden biri bir bahçesi olsun ve kendisine ihtiyarlık gelip çatsın ister mi?" denilmiştir.

فيتحسر عند ذلك حسرةَ من كانت له جنة من أبهى الجنان وأجمعها للثمار فبلغ الكبر، وله أولاد ضعاف والجنة معاشهم ومنتعشهم، فهلكت بالصاعقة.

[١٣٧٩] وعن عمر رضي الله عنه أنه سأل عنها الصحابةَ فقالوا: الله أعلم، فغضب وقال: قولوا نعلم أو لا نعلم! فقال ابن عباس رضي الله عنه: في نفسي منها شيء يا أمير المؤمنين. قال: قل يا ابن أخي ولا تحقِّر نفسك. قال: ضُرِبت مثلًا لعمل. قال: لأي عمل؟ قال: لرجل غُنِي بعمل الحسنات، ثم بعث الله له الشيطان فعمل بالمعاصي حتى أغرق أعماله كلها.

[١٣٨٠] وعن الحسن رضي الله عنه: هذا مثلٌ قلَّ واللهِ من يعقله من الناس؛ شيخ كبير ضعف جسمه وكثر صبيانه أفقر ما كان إلى جنته، وإن أحدكم والله أفقر ما يكون إلى عمله إذا انقطعت عنه الدنيا.

[١٣٨١] فإن قلت: كيف قال {جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ} ثم قال: {لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ} قلت: النخيل والأعناب لما كانا أكرم الشجر وأكثرها منافع، خصهما بالذكر، وجعل الجنة منهما وإن كانت محتوية على سائر الأشجار تغليبًا لهما على غيرهما، ثم أردفهما ذكر كل الثمرات. ويجوز أن يريد بالثمرات المنافع التي كانت تحصل له فيها كقوله {وَكَانَ لَهُ ثَمَرٌ} [الكهف: ٣٤] بعد قوله {جَنَّتَيْنِ مِنْ أَعْنَابٍ وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ} [الكهف: ٣٢].

[١٣٨٢] فإن قلت: علام عطف قوله {وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ}؟ قلت: الواو للحال لا للعطف؛ ومعناه أن تكون له جنة وقد أصابه الكبر. وقيل: يقال: وددت أن يكون كذا ووددت لو كان كذا، فحمل العطف على المعنى، كأنه قيل: أيودّ أحدكم لو كانت له جنة وأصابه الكبر.

267. Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyi olanlarından ve size yerden çıkardıklarımızdan infak edin. Gözünüzü yummadıkça kendinizin de alıcısı olmayacağınız bayağı şeyleri infak etmeye yeltenmeyin. Bilin ki; Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur; 'bizatihi hamde lâyık'tır (Ganî, Hamîd).

[1383] "Kazandıklarınızın iyi" kaliteli "olanlarından ve size yerden çıkardıklarımızdan" yani hububat, meyve, maden ve diğer şeylerden… **Şayet** "ما كَسَبْتُمْ ifadesine atıf yapılarak, وما أخرجنا لكم denilse, böylece iyi ifadesi hem kazanma yoluyla elde edilenleri hem de yerden çıkarılanları kapsasa olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Bu, "sizin için çıkardıklarımızın iyi olanlarından" anlamına gelmektedir; ancak "iyi olanlarından" ifadesi daha önce zikredilmiş olduğu için burada "yerden çıkardıklarımız" ifadesinin başında tekrar edilmeyip hazfedilmiştir. "Gözünüzü yummadıkça kendinizin de alıcısı olmayacağınız bayağı şeyleri infak etmeye yeltenmeyin" yani kendi hakkınız olsa normalde almayacağınız, ancak alma konusunda esnek gevşek davranıp hakkınızdan feragat ettiğiniz takdirde alabileceğiniz değersiz, kötü mala yönelip de infak olarak -تنفقون hâl konumundadır- özellikle bunu vermeye yeltenmeyin. وَلا تَيَمَّمُوا ifadesini İbn Mes'ûd [v.32/652] ولا تَأَمَّمُوا şeklinde; İbn Abbâs [v.68/688] ise Tâ'nın ötresi ile ولا تُيَمِّمُوا şeklinde okumuştur. *Yemmeme*, *teyemmeme* ve *te'emmeme* fiillerinin hepsi, "yöneldi" mânasında ortaktır.

[1384] إِلاَّ أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ ifadesi *ağmeda fülânün 'an ba'zı hakkıhî* [falan kimse hakkının bir kısmı konusunda göz yumdu] mânasında *ağmeda* fiilinden türemiştir. Satıcıya bu mânada *ağmıd* yani "gözünü yum, görmüyormuş gibi yap" denilir. Şair Tırimmâh [b. Hakîm; v.II./VII yy. başları] şöyle demiştir:

Hiçbir kavim kurtulamadı bizim intikamımızdan!

Ama uğradıkları zulme göz yuman adamlar yok değil [Biz onlar gibi korkak ve zayıf değiliz]!

Zührî [v.124/742] bu ifadeyi تُغَمِّضُوا şeklinde okumuştur. Haddizatında *ağmeda* ve *gammeda* fiilleri aynı mânadadır. Yine Zührî'den Mîm'in zammesi ve kesresi ile *ğameda*, *yağmudu* ve *yağmidu* kullanımlardan تَغْمِضُوا ve تَغْمُضُوا şeklinde okuyuşlar da nakledilmiştir. Katâde [v.117/735] ise bu fiili meçhul (edilgen) formda تُغْمَضُوا şeklinde okumuştur. Buna göre mâna, "ancak kendinizi ona, onun cazibesine kaptırmanız hariç" şeklinde olur. Bir görüşe göre mâna, "ancak kendinizi gözünüzü yummuş, esnek davranmış bulmanız hariç" şeklindedir.

٢٦٧-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الأَرْضِ وَلا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾

[١٣٨٣] {مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ} من جياد مكسوباتكم {وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ} من الحب والثمر والمعادن وغيرها. فإن قلت: فهلا قيل وما أخرجنا لكم، عطفًا على {مَا كَسَبْتُم} حتى يشتمل الطيب على المكسوب والمخرج من الأرض؟ قلت معناه: ومن طيبات ما أخرجنا لكم، إلا أنه حذف لذكر الطيبات. {وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ} ولا تقصدوا المال الرديء {مِنْهُ تُنفِقُونَ} تخصونه بالإنفاق، وهو في محل الحال. وقرأ عبد الله ولا تأمموا، وقرأ ابن عباس ولا تُيمِّموا، بضم التاء. ويَمَّمَه وتَيمَّمه وتأمَّمه سواء في معنى قصده. {وَلَسْتُم بِآخِذِيهِ} وحالكم أنكم لا تأخذونه في حقوقكم.

[١٣٨٤] {إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ} إلا بأن تتسامحوا في أخذه وتترخصوا فيه من قولك: أغمض فلان عن بعض حقه، إذا غضّ بصره. ويقال للبائع: أغمض، أي لا تستقص، كأنك لا تبصر. وقال الطِّرِمَّاح:

لَمْ يَفُتْنَا بِالْوِتْرِ قَوْمٌ وَلِلضَّيْـ ❁ ـمِ رِجَالٌ يَرْضَوْنَ بالإِغمَاضِ

وقرأ الزهريّ تغمضوا. وأغمض وغمض بمعنى. وعنه تغمضوا، بضم الميم وكسرها، من غمض يغمض ويغمض. وقرأ قتادة تُغْمَضُوا، على البناء للمفعول، بمعنى إلا أن تدخلوا فيه وتجذبوا إليه. وقيل: إلا أن توجدوا مغمضين.

Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728] "yani, onun çarşıda satıldığını görecek olsanız fiyatında indirim yapılmadıkça onu almazdınız" dediği nakledilmiştir. İbn Abbâs'ın [v.68/688] ise, "onlar kötü ve olgunlaşmadan kurumuş olan hurmaları sadaka olarak veriyorlardı; işte bunu yapmaktan men edildiler" dediği rivayet edilmiştir.

5 **268. Şeytan sizi fakirlikle tehdit ediyor ve size çirkin şeyleri emrediyor. Allah ise size bağışlanma ve bolluk va'dediyor. Allah; (lütfuyla, varlığıyla; kısaca her şeyi ile) geniştir, 'mutlak ilim sahibi'dir (Vâsi', Alîm).**

[1385] Yani infak konusunda sizi fakirlikle tehdit ediyor ve "infak etmenizin sonu fakirleşmektir" diyor. Âyetteki *fakr* kelimesi ötre ile *fukr* şeklinde
10 ve iki fetha ile *fakar* şeklinde okunmuştur. *Va'd* kelimesi de hem hayır hem şer vaadi konusunda kullanılır. Nitekim "Allah'ın kâfirlere vaat ettiği ateş" [Hac 22/72] buyrulmuştur. "Size çirkin şeyleri emrediyor" ifadesi, sizi cimriliğe, sadaka vermemeye ayartıyor; tıpkı bir amirin memurunu yönlendirdiği gibi sizi yönlendiriyor demektir. Araplar çirkin (*fâhiş*) işler yapan kimseye "cimri"
15 derler. "Allah ise" infak konusunda "size" günahlarınıza "bağışlanma," onları örtme ve "bolluk vaat ediyor", size infak ettiğinizden daha iyisini vereceğini ya da âhirette sevap vereceğini müjdeliyor.

**269. O, hikmeti dilediğine veriyor. Kime de hikmet verilmişse, şüphesiz ona çok hayır verilmiştir. Ancak vicdan sahipleri düşünüp ders
20 çıkarır.**

[1386] "O hikmeti dilediğine veriyor" onu ilim sahibi olmaya ve ilmiyle amel etmeye muvaffak ediyor. Allah katında hikmet sahibi kimse, ilmi ile amel eden âlimdir. وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ [Kime hikmet verilmişse] ifadesi, "Allah her kime hikmet vermişse" anlamında وَمَنْ يُؤْتِ الْحِكْمَةَ şeklinde de okunmuştur. A'meş
25 [v.148/765] bu şekilde okumuştur.

[1387] خَيْرًا كَثِيرًا [çok hayır] ifadesindeki nekrelik, tazim ifade eder. Adeta, "o kimseye çok hayır, hem de ne muazzam bir hayır verilmiştir" denilmektedir. "Ancak vicdan sahipleri düşünüp ders çıkarır" ifadesiyle ilmiyle amel eden hikmet sahibi kimseler kastedilmiştir. Burada maksat, âyetin ihtiva ettiği infak ile
30 ilgili hususları uygulamaya teşvik etmektir.

270. İnfak adına ne harcama yaptıysanız veya (başkası yararına) adak olarak ne adadıysanız, Allah onları kesinlikle bilir. Zalimlerin ise yardımcıları yoktur!

وعن الحسن رضي الله عنه: لو وجدتموه في السوق يباع ما أخذتموه حتى يهضم لكم من ثمنه. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: كانوا يتصدّقون بحشف التمر وشراره فنهوا عنه.

٢٦٨-﴿الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُكُم مَّغْفِرَةً مِّنْهُ وَفَضْلًا وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾ ٥

[١٣٨٥] أي يعدكم في الإنفاق {الْفَقْرَ} ويقول لكم: إنّ عاقبة إنفاقكم أن تفتقروا. وقرئ الفُقْر، بالضم؛ والفَقَر بفتحتين. والوعد يستعمل في الخير والشر، قال الله تعالى: {النَّارُ وَعَدَهَا اللهُ الَّذِينَ كَفَرُوا} [الحج: ٧٢] {وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَاءِ} ويغريكم على البخل ومنع الصدقات إغراءَ الآمر للمأمور. والفاحش عند العرب: البخيل {وَاللهُ يَعِدُكُمْ} في الإنفاق {مَغْفِرَةً} لذنوبكم وكفارة لها {وَفَضْلًا} وأن يخلف عليكم ١٠ أفضل مما أنفقتم، أو ثوابًا عليه في الآخرة.

٢٦٩-﴿يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلا أُولُو الأَلْبَابِ﴾

[١٣٨٦] {يُؤْتِي الْحِكْمَةَ} يوفق للعلم والعمل به. والحكيم عند الله: هو العالم العامل وقرئ ومن يؤتِ الحكمةَ، بمعنى ومن يؤته الله الحكمة. وهكذا قرأ الأعمش. ١٥

[١٣٨٧] و{خَيْرًا كَثِيرًا} تنكير تعظيم، كأنه قال: فقد أوتي أيّ خير كثير {وَمَا يَذَّكَّرُ إِلا أُولُو الأَلْبَابِ}. يريد الحكماء العُلّام العُمّال. والمراد به الحثّ على العمل بما تضمنت الآي في معنى الإنفاق.

٢٧٠-﴿وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَإِنَّ اللهَ يَعْلَمُهُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ﴾ ٢٠

[1388] İster Allah yolunda ister şeytan yolunda olsun “infak adına ne harcama yaptıysanız” ya da ister Allah’a itaat olsun diye ister günah yolunda “adak olarak ne adadıysanız, Allah onları kesinlikle bilir”, asla ona gizli kalmaz ve o size bu konuda karşılığını verir. Sadaka vermeyen ya da malını günah yolunda infak eden veya adaklarını yerine getirmeyen ya da günah yolda adak adayan “zalimlerin ise yardımcıları yoktur” kendilerini Allah’tan muhafaza edecek, onun cezasından koruyacak yardımcıları yoktur.

271. Sadakaları açıktan verirseniz ne âla!.. Ama muhtaçlara gizler de verirseniz, bu sizin için daha hayırlıdır; O, bununla günahlarınızdan bir kısmını bağışlar. Yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

[1389] نِعِمَّا ifadesindeki Mâ nekre olup, ism-i mevsūl ya da mevsuf değildir. فَنِعِمَّا هِيَ “Ne âlâ, ne güzel!” demektir. Bu ifade Nûn’un kesresi ile okunduğu gibi fethası ile de okunmuştur. “Ama” sadakaları “muhtaçlara, gizler de verirseniz” ve onları zekâtın sarfedileceği yerlere gizleyerek verirseniz “bu sizin için daha hayırlıdır”, yani gizli vermek sizin için daha hayırlıdır. Burada maksat, farz olan zekât değil, gönüllü verilen sadakalardır, Farzların açıktan yapılması daha faziletlidir. İbn Abbâs’ın [v.68/688] şöyle dediği nakledilmiştir: “Nafile sadakanın gizli bir şekilde verileni açıktan verilenden 70 kat daha faziletlidir, farz sadakanın yani zekâtın açıktan verileni ise gizlice verilenden 25 kat daha faziletlidir.” Farz olan zekâtın açıktan verilmesinin daha faziletli olmasının sebebi, töhmetin savılmasıdır. Nitekim eğer zekât veren, zengin bir kimse olarak tanınmıyorsa, zekâtını gizli vermesi daha faziletli olur. Aynı şekilde, nafile sadaka veren kişi de, başkalarına örnek olmak istiyorsa, açıktan vermesi daha faziletlidir.

[1390] يُكَفِّرُ kelimesi Nûn’lu ve [Ra] merfû‘ olarak *nukeffiru* şeklinde okunmuştur. Râ’nın zammeli okunması kelimenin Fâ’dan sonraki ifadenin [هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ] mahalline aftedilmesi sebebiyle, ya da hazfedilmiş bir mübtedanın [“nahnu / biz”] haberi olması sebebiyle veya fiil ve fâilden müteşekkil yeni bir cümle olması sebebiyledir. Bir diğer okuyuş Nûn ile ve sonunu cezm ederek, *nukeffir* şeklindedir ki bu okuyuşta kelime Fâ ve devamındaki cümlenin mahalline atfedilmiştir, çünkü şartın cevabı konumundadır. Yâ ile ve sonu ötreli olarak *yukeffiru* şeklinde de okunmuştur. Bu durumda örtme fiili ya Allah’a ya da “sadakaları gizli verme”ye atfedilmiş olmaktadır. Bir başka kıraat ise Tâ ile ve kâh sonu ötreli kâh cezm ile, *tukeffer* ve *tukefferu* şeklindeki okuyuştur. Bu durumda fiil [örtme] sadakalara atfedilmiş olmaktadır. Hasan-ı Basrî Yâ ile ve başında bir *en* edatı takdir edip nasb ederek, *yukeffira* şeklinde okumuş olup, “Eğer gizlerseniz, sizin için ve günahlarınızı örtmesi bakımından daha iyi olur” mealindedir.

[١٣٨٨] {وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ} في سبيل الله، أو في سبيل الشيطان {أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ} في طاعة الله، أو في معصيته {فَإِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُهُ} لا يخفى عليه وهو مجازيكم عليه {وَمَا لِلظَّالِمِينَ} الذين يمنعون الصدقات أو ينفقون أموالهم في المعاصي، أو لا يَفُون بالنذور، أو ينذرون في المعاصي {مِنْ أَنْصَارٍ} ممن ينصرهم من الله ويمنعهم ٥ من عقابه.

٢٧١-﴿إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

[١٣٨٩] ما في {نِعِمَّا} نكرة غير موصولة ولا موصوفة. ومعنى {فَنِعِمَّا هِيَ} فنعم شيئًا إبداؤها. وقرئ بكسر النون وفتحها {وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ} وتصيبوا بها ١٠ مصارفها مع الإخفاء {فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ} فالإخفاء خير لكم. والمراد الصدقات المتطوّع بها، فإنّ الأفضل في الفرائض أن يجاهَر بها. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: «صدقات السر في التطوّع تفضل علانيتها سبعين ضعفًا، وصدقة الفريضة علانيتها أفضل من سرها بخمسة وعشرين ضعفًا.» وإنما كانت المجاهرة بالفرائض أفضل، لنفي التهمة، حتى إذا كان المزكّي ممن لا يعرف باليسار كان إخفاؤه أفضل، والمتطوّع ١٥ إن أراد أن يقتدى به كان إظهاره أفضل.

[١٣٩٠] {يُكَفِّرُ} وقرئ بالنون مرفوعًا عطفًا على محل ما بعد الفاء، أو على أنه خبر مبتدأ محذوف، أي ونحن نُكَفِّر. أو على أنه جملة من فعل وفاعل مبتدأة، ومجزومًا عطفًا على محل الفاء وما بعده، لأنه جواب الشرط. وقرئ ويكفّرُ، بالياء مرفوعًا، والفعل لله أو للاخفاء. وتكفر بالتاء، مرفوعًا ومجزومًا، والفعل للصدقات. ٢٠ وقرأ الحسن رضي الله عنه بالياء والنصب بإضمار أن ومعناه: إن تخفوها يكن خيرًا لكم، وأن يكفِّرَ عنكم.

272. (Resûlüm!) Onları doğru yola getirmek senin vazifen değildir. Allah'tır ki, dilediğini doğru yola getiriyor. -Gerçi siz, yalnız Allah rızasını kazanmak için infak edersiniz- ama hayır nâmına her ne infak ederseniz, aslında kendiniz içindir. Yaptığınız her hayır size eksiksiz ödenir; haksızlığa uğratılmazsınız.

[1391] "Onları doğru yola getirmek senin vazifen değildir", yani infak konusunda kendilerine yasaklanan başa kakma ve incitme gibi davranışlardan, kötü malları infak etmekten ve diğer yasaklardan uzak durup doğru yolda, hidayet ehli olmalarını sağlamak senin üzerine vazife değildir; senin yegâne vazifen onlara yasakları bildirmek, tebliğ etmektir, o kadar. "Ancak Allah dilediğini doğru yola getiriyor" lütfun kendisine fayda sağlayacağını, böylece yasaklanılan şeylerden uzak duracağını bildiği kimselere lütfediyor. "Gerçi siz, yalnız Allah rızasını kazanmak için infak edersiniz;" infaklarınız sadece Allah rızasını kazanmaya, onun katındakini talep etmeye yöneliktir; o halde neden başa kakıyor ve Allah'a sunulmaya layık olmayacak türden şeyleri infak ediyorsunuz!? "Hayır namına her ne infak ederseniz," hangi malı verirseniz "kendiniz içindir;" sizden başkası ondan faydalanmaz; dolayısıyla bunu insanların başına kakıp minnet etmeyin, onları sürekli tahkir ederek eziyet etmeyin. "Yaptığınız her hayır size eksiksiz döner;" sevabı size kat kat döner. Dolayısıyla, malınızı infak etmekten geri durma ve infakınızın en güzel, en iyi şekilde olmasını sağlama konusunda hiçbir mazeretiniz yoktur.

[1392] Rivayete göre Ebû Bekr (r.a.)'ın kızı Esmâ [v.73/692] hac ibadeti için Mekke'ye gitmişti; o sırada müşrik olan annesi gelip kendisinden bir şeyler isteyince vermekten kaçınmıştı ki, bu âyet nâzil oldu. Sa'îd b. Cübeyr'in [v.94/713] "Onlar müşrik akrabalarına ufak tefek bir şeyler verme konusunda çekiniyorlardı" dediği nakledilmiştir. Rivayete göre; Müslümanlardan bazı kimselerin Yahudiler içerisinde hısımları ve sütten kaynaklanan akrabalıkları vardı ve İslâm öncesinde onlara infak ederlerdi. Müslüman olduklarında ise artık onlara infak etmeyi hoş görmemeye başladılar.

[1393] Bir âlimden nakledilmiştir ki: "İnfak ettiğin kimse Allah'ın yarattığı en kötü kişi de olsa, sen yine de infakının sevabını alırsın." Ancak vacip olan fitre konusunda ihtilâf edilmiştir, Ebû Hanîfe [v.150/767] fıtır sadakasının zimmet ehline verilmesini caiz görmüş; diğerleri ise bunu kesin bir dille reddetmişlerdir.

٢٧٢-﴿لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلِأَنْفُسِكُمْ وَمَا تُنْفِقُونَ إِلا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لا تُظْلَمُونَ﴾

[١٣٩١] {لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ} لا يجب عليك أن تجعلهم مهديين إلى الانتهاء عما نهوا عنه من المنّ والأذى والإنفاق من الخبيث وغير ذلك، وما عليك إلا أن تبلغهم النواهي فحسب {وَلَكِنَّ اللهَ يَهْدِى مَنْ يَشَاءُ} يلطف بمن يعلم أنّ اللطف ينفع فيه فينتهي عما نهى عنه {وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ} من مال {فَلِأَنْفُسِكُمْ} فهو لأنفسكم لا ينتفع به غيركم فلا تمنوا به على الناس ولا تؤذوهم بالتطاول عليهم {وَمَا تُنْفِقُونَ} وليست نفقتكم إلا لابتغاء وجه الله ولطلب ما عنده، فما بالكم تمنون بها وتنفقون الخبيث الذي لا يوجه مثله إلى الله؟ {وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ} ثوابه أضعافًا مضاعفة، فلا عذر لكم في أن ترغبوا عن إنفاقه، وأن يكون على أحسن الوجوه وأجملها.

[١٣٩٢] وقيل: حجت أسماءُ بْنَتُ أبي بكر رضي الله عنها فأتتها أمها تسألها وهي مشركة، فأبت أن تعطيها، فنزلت. وعن سعيد بن جبير رضي الله عنه: كانوا يتقون أن يرْضَخوا لقراباتهم من المشركين. وروي أن ناسًا من المسلمين كانت لهم أصهار في اليهود ورضاع وقد كانوا ينفقون عليهم قبل الإسلام، فلما أسلموا كرهوا أن ينفقوهم.

[١٣٩٣] وعن بعض العلماء: لو كان شرَّ خلقِ الله لكان لك ثوابُ نفقتك. واختلف في الواجب، فجوَّز أبو حنيفة رضي الله عنه صرف صدقة الفطر إلى أهل الذمة، وأباه غيره.

273. (Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adadıkları için, yeryüzünde (ticarî faaliyet amacıyla) dolaşmayan (yani, iş hayatına atılmayan); kendilerini tanımayanların, hayâlarından dolayı zengin zannettikleri muhtaç kimselere aittir. Onları yüzlerinden tanırsın; yüzsüzlük ederek insanlardan bir şey istemezler. Hayır nâmına her ne infak ederseniz, Allah onu kesinlikle bilir.

[1394] لِلْفُقَراءِ kelimesindeki harf-i cer, hazfedilmiş bir ifadeye taalluk eder; anlam, "fakirlere yönelin, infakınızı fakirlere verin" şeklinde olup "dokuz mucize içerisinde" [Neml 27/12] ifadesi gibidir. Hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olması, yani "sadakalarınız fakirler içindir" şeklinde olması da mümkündür.

[1395] "Kendilerini Allah yoluna adadıkları için" bu kimseler cihat sebebiyle başka şeylerden uzak kalmış kimselerdir, cihatla meşgul oldukları için, kazanç elde etmek üzere "yeryüzünde dolaşamazlar." Bir görüşe göre bunlar Ashâb-ı Suffe'dir. Bunlar sayıları dört yüze yakın olan Kureyşli muhacir Müslümanlardır. Medine'de evleri ve akrabaları yoktu; bu yüzden, mescidin avlusunda yaşıyorlar; geceleri Kur'ân öğrenip gündüzleri de hurma çekirdeği kırarak çok cüz'i miktarda bir şeyler kazanıyorlardı. Peygamber (s.a.)'in gönderdiği her askeri birliğe katılıyorlardı. Kimin fazladan bir malı olsa, akşamleyin onlara verirdi. İbn Abbâs'dan [v.68/688] şöyle nakledilmiştir: Peygamber (s.a.) bir gün Ashâb-ı Suffe'nin yanına vardı ve onların fakirliklerini, gayretlerini ve kalplerinin temizliğini görüp şöyle dedi: Müjdeler olsun size Ey Ashâb-ı Suffe! Ümmetimden kim sizin şu içinde bulunduğunuz hal üzere kalır ve bu halden razı olursa, cennette benim yakın dostlarımdan olacaktır." [KT.b]

[1396] Hallerini "bilmeyen kimse onları hayâlarından dolayı zengin zanneder" yani onlar istemekten hayâ ettikleri için onları müstağni zanneder. "Onları yüzlerinden tanırsın" yüzlerinin sararmışlığından, hallerindeki garibanlıktan tanırsın.

[1397] الإلحاف ısrar, yani bir şey almadan ayrılmamak, askıntı olmak demektir. *Lehıfenî min fadli lihâfihî* ifadesi, "sahip olduğunun fazlasından bana verdi" demektir. Peygamber (s.a.)'in, "Allah Teâlâ çekingen, ağırbaşlı, hayâ sahibi kimseyi sever; hoyrat, ısrarcı ve çok isteyeni sevmez" buyurduğu rivayet edilmiştir [KT.b]. لا يَسْئَلُونَ النَّاسَ إِلْحافًا ifadesinin mânası, "istedikleri zaman nezaketle isterler, ısrarcı olmazlar" şeklindedir. Bir görüşe göre ise bu ifade onların hem istemedikleri hem de ısrar etmedikleri anlamındadır. Bu mânada şair şöyle demiştir:

Lambaları aydınlatmayan, yol göstermeyen geniş bir yolda,

Şair burada hem aydınlatıcı ışığın hem de ondan faydalanıp yol bulmanın varlığını olumsuzlamıştır.

٢٧٣-﴿لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ لا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ﴾

[١٣٩٤] الجار متعلق بمحذوف، والمعنى: اعمَدوا للفقراء، واجعلوا ما تنفقون للفقراء، كقوله تعالى {فِي تِسْعِ آيَاتٍ} [النمل: ١٢] ويجوز أن يكون خبر مبتدأ محذوف، أي صدقاتُكم للفقراء.

[١٣٩٥] و{الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِى سَبِيلِ اللهِ} هم الذين أحصرهم الجهاد {لَا يَسْتَطِيعُونَ} لاشتغالهم به {ضَرْبًا فِى الْأَرْضِ} للكسب. وقيل هم أصحاب الصُّفّة، وهم نحو من أربعمائة رجل من مهاجري قريش لم يكن لهم مساكن في المدينة ولا عشائر، فكانوا في صفة المسجد وهي سقيفته يتعلمون القرآن بالليل، ويرضخون النوى بالنهار. وكانوا يخرجون في كل سرية بعثها رسول الله ﷺ، فمن كان عنده فضل أتاهم به إذا أمسى. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: وقف رسول الله ﷺ يومًا على أصحاب الصفة فرأى فقرهم وجهدهم وطيب قلوبهم فقال: «أَبْشِرُوا يا أصحاب الصفة! فمن بقي من أمتي على النعت الذي أنتم عليه راضيًا بما فيه، فإنه من رفقائي في الجنة.»

[١٣٩٦] {يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ} بحالهم {أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ} مستغنين من أجل تعففهم عن المسألة {تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ} من صفرة الوجه ورثاثة الحال.

[١٣٩٧] والإلحاف: الإلحاح، وهو اللزوم وأن لا يفارق إلا بشيء يُعطاه. من قولهم: لحفني من فضل لحافه، أي أعطاني من فضل ما عنده. وعن النبي ﷺ. «إنّ الله تعالى يحبّ الحَيِّي الحليم المتعفف، ويبغض البذيّ السَّأل الملحِف.» ومعناه: أنهم إن سألوا سألوا بتلطف ولم يلحوا. وقيل: هو نفي للسؤال والإلحاف جميعًا، كقوله:

عَلَى لَاحِبٍ لَا يُهْتَدَى بِمَنَارِهِ ❁

يريد نفي المنار والاهتداء به.

274. Mallarını gece-gündüz ve gizli-açık infak eden herkesin mükâfatı Rabbi katındadır; onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir.

[1398] "Mallarını gece gündüz ve gizli-açık infak edenler" yani hayır yapma hırsları sebebiyle bütün zaman ve durumları sadaka vermek için değerlendirenler. Her ne zaman bir muhtacın ihtiyacı ile karşılaşsalar, hiç ertelemeden, zamanı ya da hali bahane etmeden bir an önce o ihtiyacı gidermeye çalışırlar.

[1399] Söylendiğine göre; bu âyet Ebû Bekr (r.a.) hakkında inzâl edilmiştir. Kendisi kırk bin dinarın on binini gece vakti, on binini gündüz vakti, on binini gizlice ve on binini da açıktan sadaka olarak vermişti ki, bu âyet inzâl edildi. İbn Abbâs'ın [v.68/688] ise şöyle dediği nakledilir: Bu âyet Ali (r.a.) hakkında nâzil olmuştur; kendisinin bütün mülkü dört dirhemden ibaretti; birini gece, birini gündüz, birini gizli, birini de açıktan sadaka olarak verdi. Bir başka görüşe göre âyet, Allah yolunda at beslemek ve onu bağlayıp cihad için hazır etmek konusunda inzâl edilmiştir. Ebû Hüreyre (r.a.)'ın [v.58/678] besili bir at gördüğü zaman bu âyeti okuduğu nakledilir.

275. (İşte, infâk ve karz-ı hasen dururken) faiz yiyenler, şeytan çarpmış kimsenin kalktığı gibi kalkarlar ki bu; "Alış-veriş de faiz gibidir!" demelerinden dolayıdır. Oysa Allah alışverişi helâl, faizi haram kılmıştır. Bu durumda, her kime Rabbinden bir öğüt gelir de (faizcilikten) vazgeçerse, geçmiştekiler kendisinindir. -Hakkındaki hüküm Allah'a kalmıştır.- Her kim de (faizciliğe) geri dönerse, bunlardır işte, Ateş'in sahipleri... Temelli kalacaklardır orada!

276. Çünkü Allah faizi yavaş yavaş mahveder, sadakaları nemâlandırır. Hiçbir günahkâr inkârcıyı Allah sevmez.

[1400] *Ribâ* kelimesi tıpkı *salât* ve *zekât* kelimeleri gibi, tefhîm ile [imalesiz] okuyanların lehçesinde Vav ile yazılır ve bu Vav çoğul Vav'ına benzetildiği için, sonuna bir de Elif eklenir [الرِّبوا].

[1401] Kabirlerinden diriltildikleri zaman "şeytan çarpmış kimseler" yani saralılar "gibi kalkarlar!" Şeytan çarpması Arapların asılsız iddialarından biridir. İddialarına göre şeytan insanı çarpıp yıkar. الخبط düzgün olmayan bir şekilde vurmak demektir. Örneği: *Habtu'l-'aşvâ^{i}* yalpalamak, yolu şaşırmak anlamındadır. Daha sonra *habt* kelimesi insanların inandıkları şeyler hakkında kullanılmıştır. Âyette geçen *mess* kelimesi ise, cinlenmek / cünûn demektir. *Racul^{ün} memsûs^{ün}* [cinlenmiş kişi] böyle bir kullanımdır. Bu da Arapların asılsız iddialarından biridir.

٢٧٤-﴿الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

[١٣٩٨] {الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلانِيَةً} يعمون الأوقات والأحوال بالصدقة لحرصهم على الخير، فكلما نزلت بهم حاجة محتاجٍ عجلوا قضاءها ولم يؤخروه ولم يتعللوا بوقت ولا حال.

[١٣٩٩] وقيل: نزلت في أبي بكر الصدّيق ﵁ حين تصدّق بأربعين ألف دينار، عشرة بالليل، وعشرة بالنهار، وعشرة في السرّ، وعشرة في العلانية. وعن ابن عباس رضي الله عنهما نزلت في عليّ ﵁: لم يملك إلا أربعة دراهم، فتصدّق بدرهم ليلًا، وبدرهم نهارًا، وبدرهم سرًا، وبدرهم علانية. وقيل: نزلت في عَلف الخيل وارتباطها في سبيل الله. وعن أبي هريرة ﵁، كان إذا مر بفرس سمين قرأ هذه الآية.

٢٧٥-﴿الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَوا لا يَقُومُونَ إِلا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

٢٧٦-﴿يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ﴾

[١٤٠٠] الرِّبَوا كتب بالواو على لغة من يفخم كما كتبت الصلاة والزكاة، وزيدت الألف بعدها تشبيها بواو الجمع.

[١٤٠١] {لَا يَقُومُونَ} إذا بعثوا من قبورهم {إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِى يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ} أي المصروع. وتخبط الشيطان من زعمات العرب، يزعمون أن الشيطان يخبط الإنسان فيصرع. والخبط الضرب على غير استواء كخبط العشواء، فورد على ما كانوا يعتقدون. والمس: الجنون. ورجل ممسوس، وهذا أيضًا من زعماتهم،

Buna göre cin insana temas eder ve onun aklını karıştırır. Aynı şekilde *cünne'r-racul*[u] ifadesi, "adama cin vurdu / çarptı" anlamındadır. Arapların cinlerle ilgili öyle olaylar, öyle hikâyeler, öyle enteresan şeyler anlattıklarını gördüm ki, bunların inkâr edilmesini tıpkı gözle görülen şeylerin inkârı gibi kabul etmektedirler.

[1402] **Şayet** "من المَسّ ifadesi neye taalluk etmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifade "kalkamazlar" ifadesine taalluk eder, yani anlam, "maruz kaldıkları çarpılma neticesinde kalkamazlar, ancak çarpılmış kimse gibi kalkarlar" şeklindedir. Ancak ifadenin, "kalktığı gibi" ifadesindeki kalkmaya taalluk etmesi, yani cümlenin "tıpkı çarpılmış kişinin cinlenme halinden kalkması gibi" şeklinde olması da mümkündür. Anlam şöyledir: Onlar kıyamet günü tıpkı çarpılmış, saralı kimseler gibi uzuvları bozulmuş olarak kalkacaklardır. Onların görünüşleri böyle olacak ve oradakiler tarafından bu görünüşleri ile tanınacaklardır. Bir görüşe göre; kabirlerden çıkarılanlar hızla koşmaya başlayacak; sadece faiz yiyenler koşamayacaklardır, çünkü tıpkı çarpılmış adamlar gibi bir kalkıp bir devrileceklerdir, zira faiz yemişlerdir; Allah da yediklerini karınlarında şişirmiş ve onları ağırlaştırmıştır. Dolayısıyla artık hızlanacak kudretleri yoktur.

[1403] "İşte bu" ceza onların "alışveriş de faiz gibidir" demelerinden dolayıdır. **Şayet** "Âyette [onların sözü nakledilirken] 'faiz de alışveriş gibidir' denmesi gerekmez miydi, zira konu alışveriş değil, faizdir; bu yüzden şöyle denmeliydi: Onlar [şüpheye düşerek] faizi alışverişe benzettiler ve onu helal saydılar; şüpheleri ise şu sözleri idi: Bir kimse, sadece bir dirhem edecek bir şeyi iki dirhem karşılığında satın alsa bu caizdir. İşte, aynı şekilde bir dirhemi iki dirhem karşılığında satması da caizdir!" **dersen, şöyle derim:** Burada ifade mübalağa yoluyla dile getirilmiştir; şöyle ki, onların faizi helal görme cihetindeki inançları o kadar abartılıdır ki helallik açısından faizi asıl ve kaide olarak kabul etmiş; alışverişi de ona benzetmişlerdir. Allah Teâlâ'nın "Oysa Allah alışverişi helâl, faizi haram kılmıştır" ifadesi, onların faiz ile alışverişi eşitlemelerine reddiye ve kıyasın nas tarafından yıkıldığına delildir. Çünkü burada Allah'ın [alışverişi] helal ve [faizi] haram kılması, onların kıyaslarının geçersizliğinin delili kılınmıştır.

[1404] "Bu durumda, her kime Rabbinden bir öğüt gelir de" yani her kime Allah'tan faizin yasak olduğu konusunda bir nasihat ve caydırıcı bilgi ulaşır da "vazgeçerse" yani yasağa uyarak faizden uzak durursa "geçmiştekiler kendisinindir" geçmişte aldığı faizler kendisinden geri alınmaz; çünkü onları bu konudaki haramlık hükmü inzâl edilmeden önce almıştır. "Hakkındaki hüküm Allah'a kalmıştır" bu konuda kıyamet gününde hükmünü verecektir,

وأن الجنيَّ يمسه فيختلط عقله، وكذلك جن الرجل: معناه ضربته الجنّ. ورأيتهم لهم في الجن قِصص وأخبار وعجائب، وإنكار ذلك عندهم كإنكار المشاهدات.

[١٤٠٢] فإن قلت: بم يتعلق قوله {مِنَ الْمَسِّ}؟ قلت: بـ{لَا يَقُومُونَ}، أي لا يقومون من المسّ الذي بهم إلا كما يقوم المصروع. ويجوز أن يتعلق بـ{يَقُومُ}، أي كما يقوم المصروع من جنونه. والمعنى أنهم يقومون يوم القيامة مخَبَّلِين كالمصروعين، تلك سيماهم يُعرفون بها عند أهل الموقف. وقيل الذين يخرجون من الأجداث يوفضون، إلا أكلة الربا فإنهم ينهضون ويسقطون كالمصروعين، لأنهم أكلوا الربا فأرباه الله في بطونهم حتى أثقلهم، فلا يقدرون على الإيفاض.

[١٤٠٣] {ذَلِكَ} العقاب بسبب قولهم {إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِبَوا}. فإن قلت: هلا قيل إنما الربا مثل البيع، لأنّ الكلام في الربا لا في البيع، فوجب أن يقال: إنهم شبهوا الربا بالبيع فاستحلوه، وكانت شبهتهم أنهم قالوا: لو اشترى الرجل ما لا يساوي إلا درهما بدرهمين جاز، فكذلك إذا باع درهمًا بدرهمين؟ قلت: جيء به على طريق المبالغة، وهو أنه قد بلغ من اعتقادهم في حل الربا أنهم جعلوه أصلا وقانونًا في الحل حتى شبهوا به البيع. وقوله {وَأَحَلَّ اللّٰهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَوا} إنكار لتسويتهم بينهما، ودلالة على أنّ القياس يهدمه النص، لأنه جعل الدليل على بطلان قياسهم إحلال الله وتحريمه.

[١٤٠٤] {فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ} فمن بلغه وعظ من الله وزجر بالنهي عن الربا {فَانْتَهَى} فتبع النهي وامتنع {فَلَهُ مَا سَلَفَ} فلا يؤخذ بما مضى منه، لأنه أخذ قبل نزول التحريم {وَأَمْرُهُ إِلَى اللّٰهِ} يحكم في شأنه يوم القيامة،

size bu konuda söyleyecek bir şey düşmez; bu yüzden ondan onu isteyemeyiniz. "Her kim de (faizciliğe) geri dönerse, bunlardır işte, Ateş'in sahipleri... Temelli kalacaklardır orada!" Bu ifade fâsıkların cehennemde ebedi olarak kalacaklarına delildir. *Mev'iza* kelimesi müennes olduğu halde, onunla ilgili fiil müzekker olarak kullanılmıştır, çünkü *mev'iza* kelimesinin müennesliği hakiki değildir ya da bu kelime *va'z* mânasında alınmıştır. Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] ve Hasan-ı Basrî [v.110/728] فمن جاءته şeklinde okumuşlardır.

[1405] "Allah faizi yavaş yavaş mahveder" bereketini giderir ve içine girdiği malı helâk eder. -İbn Mes'ûd'dan "Faiz, çok bile olsa, sonu kıtlıktır." şeklinde rivayet edilmiştir.- "Sadakaları ise nemalandırır" yani kat kat sevap vererek ve sadakası verilen malı artırarak, bereketlendirerek nemalandırır. Hadis-i şerifte "zekât maldan zekât asla maldan bir şey eksiltmez." buyrulmuştur. [*Tirmizî*, "el-Birr ve's-sıla", 82]

[1406] "Hiçbir günahkâr inkârcıyı Allah sevmez" bu ifade faizin vahametini ortaya koymakta, bunun Müslümanların değil, kâfirlerin işi olduğunu bildirmektedir.

277. İman edip salih amel işleyen, namazı dosdoğru kılıp (yani, sözde değil, özde, gerçek anlamda dindar olup) zekâtı veren kişilerin, Rableri katında elbette mükâfatları olacaktır; onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir.

278. Ey iman edenler! Allah'tan sakının ve -mü'minseniz- kalan faizi bırakın.

279. Bunu yapmazsanız, Allah ve Resulüne savaş açmış olduğunuzu bilin. Şayet tevbe ederseniz, sermayeniz sizindir; hem haksızlık etmemiş, hem de haksızlığa uğratılmamış olursunuz.

280. Eli darda olan bir borçlu varsa, genişleyene kadar beklenmelidir. -İşi biliyorsanız- aslında sadaka olarak bağışlamanız sizin için daha hayırlıdır.

281. Öyle bir günden sakının ki; o gün Allah'a döndürüleceksiniz; sonra herkese kazandığı tam olarak ödenecek; kimseye haksızlık edilmeyecek.

[1407] Onlar önceden alacaklılarına şart koşmuş oldukları faizleri almışlar, fakat bir miktar bakiyeleri kalmıştı; bu âyette onlara bu bakiyeyi almamaları, talep etmemeleri emredilmiştir. Rivayete göre; bu âyet Sakîf kabilesi hakkında nâzil olmuştur. Bunların Kureyş'den bazı kimselerden alacakları vardı ve ödeme vakti gelince alacaklarını faizi ile birlikte istemişlerdi.

وليس من أمره إليكم شيء فلا تطالبوه به {وَمَنْ عَادَ} إلى الربا {فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ} وهذا دليل بيّن على تخليد الفسّاق. وذكر فعل الموعظة، لأنّ تأنيثها غير حقيقي، ولأنها في معنى الوعظ. وقرأ أبيٌّ والحسن فمن جاءته.

[١٤٠٥] {يَمْحَقُ اللهُ الرِّبَوا} يذهب ببركته ويهلك المال الذي يدخل فيه. وعن ابن ٥ مسعود رضي الله عنه: الربا وإن كثُر إلى قلّ. {وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ} ما يتصدّق به بأن يضاعف عليه الثواب ويزيد المال الذي أخرجت منه الصدقة ويبارك فيه. وفي الحديث: «ما نقَّصَتْ زكاةٌ من مال قط.»

[١٤٠٦] {كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ} تغليظ في أمر الربا وإيذان بأنه من فعل الكفار، لا من فعل المسلمين.

١٠ ٢٧٧-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَقَامُوا الصَّلاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

٢٧٨-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

٢٧٩-﴿فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لا تَظْلِمُونَ وَلا تُظْلَمُونَ﴾

١٥ ٢٨٠-﴿وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

٢٨١-﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لا يُظْلَمُونَ﴾

[١٤٠٧] أخذوا ما شرطوا على الناس من الربا وبقيت لهم بقايا، فأمِروا أن يتركوها ٢٠ ولا يطالبوا بها. روي أنها نزلت في ثقيف، وكان لهم على قوم من قريش مال فطالبوهم عند المحل بالمال والربا.

[1408] Hasan-ı Basrî ما بَقِيَ ifadesini, Tayy lehçesine göre sonundaki Ya'yı Elif'e çevirerek ما بَقَى şeklinde okumuştur. Yine ondan, kelimenin sonundaki Ya'yı sakin yaparak ما بَقِيْ şeklinde bir okuyuş da nakledilmiştir. Cerîr'in [v.110/728] şu beytinde bu kelime böyle kullanılmıştır:

5 O halifedir, sizin için neyi uygun gördüyse razı olunuz,
Kararlıdır, kararı da geçerlidir, hükmünde hiçbir eğrilik yoktur

[1409] "Mü'minseniz" yani imanınız sahici ise ki, imanın sebat ve sıhhatinin delili bu konuda size emredilen şeye uymanızdır.

[1410] "Bunu yapmazsanız, Allah ve Resulüne savaş açmış olduğunuzu bi-
10 lin!" Burada *ezine* fiili, *ezine bi'ş-şey'i* kullanımından "bilmek" mânasında kullanılmıştır. Bu kelime *fe-âzinû* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda mânası, "bunu başkalarına da bildirin" şeklindedir ve dinlemek mânasındaki *el-ezen* kökünden türemiştir. Zira dinlemek ilim elde etmenin yollarından biridir. Hasan-ı Basrî bunu فأيْقِنُوا [yakinen inanın] şeklinde okumuştur ki bu da, çoğunlu-
15 ğun okuyuşu lehinde bir delildir.

[1411] **Şayet** "Burada [بِحَرْبٍ مِنَ اللهِ وَرَسُولِهِ yerine] بِحَرْبِ اللهِ وَرَسُولِهِ denilse olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Âyetteki kullanım daha etkilidir, zira anlam, "O halde Allah ve Peygamber katında çok büyük bir harp türünü açmış olduğunuzu bilin" şeklindedir. Rivayete göre bu âyet inzâl edildiği zaman Sakīfliler,
20 "Allah ve peygamberine savaş açmaya kudretimiz yok!" demişlerdir.

[1412] "Şayet tevbe eder", faiz almaktan vazgeçer"seniz, sermayeniz sizindir; hem haksızlık etmemiş" fazlasını isteyerek borçlularınıza haksızlık etmemiş, "hem de" mallarınızdan eksiltme yapılması şeklinde bir "haksızlığa uğratılmamış olursunuz." **Şayet** "Tevbe etmeleri durumundaki hükümleri budur,
25 peki tevbe etmedikleri takdirde hükümleri nedir?" **dersen, şöyle derim:** O zaman malları Müslümanlar arasında savaşsız alınmış ganimet yani *fey'* olur.

[1413] Mufaddal [b. Muhammed; v.168/784] Âsım'dan [v.127/745] bu ifadeyi لا تُظْلَمُونَ وَلا تَظْلِمُونَ [ne haksızlığa uğratılmış ne de haksızlık etmiş olursunuz] şeklinde rivayet etmiştir.

30 [1414] وإنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ ifadesi, "şayet darda kalmış veya dara düşmüş bir borçlunuz var ise" demektir. Ancak Hazret-i Osman bu ifadeyi ذا عُسرة şeklinde okumuştur. Bu durumda cümle *ve in kâne'l-ğarîm*[u] *zâ 'usrat*[in] [eğer borçlu darda ise] şeklinde olmaktadır. Yine *ve men kâne zâ 'usrat*[in] [Her kim darda ise] şeklinde de okunmuştur. "Genişleyene kadar beklenmelidir" yani hüküm yahut gereken; beklemek, mühlet vermektir.

[١٤٠٨] وقرأ الحسن ﵁ ما بقى، بقلب الياء ألفًا على لغة طيىء: وعنه ما بَقِيْ بياء ساكنة. ومنه قول جرير:

هُوَ الْخَلِيفَةُ فَارْضَوْا مَا رَضِيْ لَكُمُو ۞ مَاضِي الْعَزِيمَةِ مَا فِي حُكْمِهِ جَنَفُ

[١٤٠٩] {إِنْ كُنْتُم مُؤْمِنِينَ} إن صح إيمانكم، يعني أنّ دليل صحة الإيمان وثباته ٥ امتثال ما أمرتم به من ذلك.

[١٤١٠] {فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ} فاعلموا بها، من أذن بالشيء إذا علم به. وقرئ فآذِنوا، فأعلِموا بها غيركم، وهو من الإذن وهو الاستماع، لأنه من طرق العلم. وقرأ الحسن فأيقنوا، وهو دليل لقراءة العامّة.

[١٤١١] فإن قلت: هلا قيل بحرب الله ورسوله؟ قلت: كان هذا أبلغ، لأن المعنى: ١٠ فأذنوا بنوع من الحرب عظيم عند الله ورسوله. وروي أنها لما نزلت قالت ثقيف: لا يديْ لنا بحرب الله ورسوله.

[١٤١٢] {وَإِنْ تُبتُمْ} من الارتباء {فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ} المديونين بطلب الزيادة عليها {وَلَا تُظْلَمُونَ} بالنقصان منها. فإن قلت: هذا حكمهم إن تابوا، فما حكمهم لو لم يتوبوا؟ قلت: قالوا: يكون مالهم فيئًا للمسلمين.

١٥ [١٤١٣] وروى المفضل عن عاصم: لا تُظلَمون ولا تَظلِمون.

[١٤١٤] {وَإِن كَانَ ذُو عُسْرَةٍ} وإن وقع غريم من غرمائكم ذو عسرة أو ذو إعسار. وقرأ عثمان ﵁ ذا عسرة، على: وإن كان الغريم ذا عسرة. وقرئ ومن كان ذا عسرة. {فَنَظِرَةٌ} أي فالحكم أو فالأمر نظرة وهي الإنظار.

Bu ifade Zā'nın sükûnu ile فَنَظْرَةٌ şeklinde de okunmuştur. Atā b. Ebû Rebâh [v.114/732] bunu فَنَاظِرُهُ şeklinde okumuştur, buna göre anlam, "o zaman hak sahibi onu beklesin" şeklindedir. Ya da nispet yoluyla (beklemek bir iş ve âdet olarak nitelenip beklemeye teşvik edilerek) "o kişi bekleme ehli olsun" denilmiş olmaktadır. Bu tıpkı "ot ve yeşillik mekânı" [yani otlu ve yeşillikli mekân] ifadesine benzer. Yine Atā b. Ebû Rebâh'dan emir formunda فَنَاظِرْهُ şeklinde bir okuyuş da nakledilmiştir, anlamı da, "o zaman sen de bekleyerek, kolaylaştırarak ona müsamaha göster" şeklindedir.

[1415] إِلى مَيْسَرَةٍ "kolaylığa, bolluğa ulaşıncaya kadar" demektir. Bu ifade Sin'in ötresi ile de okunmuştur ki, *meyserat*[un] kelimesi; *makberat*[un] - *makburat*[un] ve *maşrakat*[un] - *maşrukat*[un] örneğindeki gibi, *meysürat*[un] şeklinde de okunmuştur. Ayrıca muzāf iken sondaki Tâ atılarak [*meyser* ve *meysür* şeklinde] okunur. İzafet durumunda sondaki Tâ'nın atılmasının şairin şu mısrasında bir örneği vardır:

Sana vaat ettikleri sözü yerine getirmediler[40]

Yine Allah Teâlâ'nın وَإِقامِ الصَّلاةِ [Nûr 24/37] âyeti de buna örnektir.

[1416] [Sad'ın şeddesiyle تَصَّدَّقُوا kıraati esas alınmak üzere] "Sadaka olarak bağışlamanız sizin için daha hayırlıdır" ifadesi ana mallarını ya da bunun bir kısmını zor durumda olan borçlularına sadaka olarak bırakmaları konusunda bir teşviktir. Yine "affetmeniz takvaya daha yakındır" (Bakara 2/237)] âyeti de bu yönde bir teşviktir. Bir görüşe göre; burada "tasaddukta bulunmak" ifadesi ile süre vermek, beklemek kastedilmiştir, zira Peygamber (s.a.), "bir Müslümanın borcunun süresi dolması halinde alacaklısı onun süresini ertelerse, ertelediği her gün için bir sadaka sevabı alır" [*İbn Mâce,* "Sadakāt", 14] buyurmuştur.

[1417] إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ yani, bunun sizin için daha iyi olduğunu bilseniz ve bununla amel etseniz. Burada bilgisiyle amel etmeyen kimse, bilgi sahibi olsa da, bilgisizmiş gibi değerlendirilmiştir.

[1418] تَصَدَّقُوا ifadesi, Sād; Tâ'nın hazfiyle hafifletilerek [şeddesiz] okunmuştur.

[1419] ترجعون fiili hem mâlûm / etken hem de meçhul / edilgen olarak okunmuştur. Yine bu fiil, iltifat üslubunca *yurce'ûne* şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd (r.a.) bu fiil yerine *turaddûne* şeklinde, Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] ise *tasīrûne* şeklinde okumuştur.

40 Şiirde *'idete'l-emr* ifadesi, sonundaki Tâ düşürülerek *'ide'l-emr* şeklinde gelmiştir. / çev.

وقرئ فنظْرة بسكون الظاء. وقرأ عطاء فناظره. بمعنى فصاحب الحق ناظره، أي منتظره، أو صاحب نظرته على طريقة النسب كقولهم: مكان عاشب وباقل، أي ذو عشب وذو بقل. وعنه: فناظِرْه، على الأمر بمعنى فسامحه بالنظرة وياسره بها.

[١٤١٥] {إِلَى مَيْسَرَةٍ} إلى يسار. وقرئ بضم السين، كمقبَرة ومقبُرة، ومشرَقة ومشرُقة. وقرئ بهما مضافين بحذف التاء عند الإضافة كقوله:

وَأَخْلَفُوكَ عِدَا الأَمْرِ الَّذِي وَعَدُوا ۞

وقولِه تعالى {وَإِقَامِ الصَّلَاةِ} [النور: ٧٣]

[١٤١٦] {وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ} ندب إلى أن يتصدقوا برؤوس أموالهم على من أعسرَ من غرمائهم أو ببعضها، كقوله تعالى {وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى} [البقرة: ٢٣٧]. وقيل: أريد بالتصدق الإنظار، لقوله ﷺ: «لا يحل دَين رجل مسلم فيؤخره إلا كان له بكل يوم صدقة.»

[١٤١٧] {إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ} أنه خير لكم فتعملوا به، جعل من لا يعمل به وإن علمه كأنه لا يعلمه.

[١٤١٨] وقرئ تَصَدَّقُوا بتخفيف الصاد على حذف التاء.

[١٤١٩] {تُرْجَعُونَ} قرئ على البناء للفاعل والمفعول، وقرئ يرجعون بالياء على طريقة الالتفات. وقرأ عبد الله تردّون؛ وقرأ أبيّ تصيرون.

[1420] İbn Abbâs'dan [v.68/688] nakledildiğine göre, Cebrâil'in inzâl etmiş olduğu son âyet bu olup "Bu âyeti Bakara sûresinin 280. âyetinin sonrasına koy" demiştir. Bu âyetin inzâlinden sonra Peygamber (s.a.) yirmi bir gün yaşamıştır. Bir görüşe bu süre 81 gün, diğer bir görüşe göre 7 gün, bir başka görüşe göre ise 3 saattir.

282. Ey iman edenler! Adı konulmuş bir vadeyle borçlandığınız zaman onu yazın; âdil bir kâtip aranızda yazsın. -Kâtip yazmaktan kaçınmasın, Allah nasıl kendisine öğrettiyse yazsın.- Borçlu da yazdırsın; Rabbi olan Allah'tan korksun da o (borcu)ndan bir şey eksiltmesin. Şayet borçlu; aklı ermeyen bir kişiyse veya zayıfsa ya da kendisi yazdıramayacak durumda ise velîsi âdilâne yazdırsın. Erkeklerinizden iki şahidi de şahit tutun. Eğer bu ikisi yoksa, razı olacağınız bir erkek ve iki kadın şahit de olabilir. -Çünkü (sosyal hayata genelde uzak duran) kadınlardan biri şaşırdığında, diğeri ona hatırlatır.- Şahitler de çağrıldıklarında kaçınmasınlar. Borç büyük olsun küçük olsun, onu vadesiyle beraber yazmaktan usanmayın. Çünkü Allah katında daha âdil, şahitlik yönünden daha doğru ve kuşkulanmanıza daha az mahal bırakan budur. Ancak aranızda hemen devredeceğiniz peşin bir ticaret olursa, onu yazmamanızda size bir günah yoktur. Alış-veriş yaptığınızda da şahit tutun. Ve ne kâtibe ne de şahide zarar verilsin. Şayet bunu yapacak (zarar verecek) olursanız, bu, yoldan çıktığınız anlamına gelir. Allah'tan sakının; size Allah öğretiyor... Allah her şeyi bilir.

283. Şayet seferde olur da kâtip bulamazsanız, alınan bir ipotek de yeter. Birbirinize güvenir (ve buna ihtiyaç hissetmez)seniz, güvenilen kimse, Rabbi olan Allah'tan korksun da borcunu ödesin. Bir de şahitliği gizlemeyin. Her kim onu gizlerse, onun kalbi günahkârdır. Yaptıklarınızı Allah biliyor!

[1421] "Ey iman edenler! Adı konulmuş bir vadeyle borçlandığınız zaman" yani içinizden biri diğerine borç verdiği zaman. Kişi biri ile [ticarî] bir muamele yaptığı zaman, bunu ifade etmek üzere *dâyentü'r-racül*e der. Bu borç işleminin borç almak şeklinde ya da borç vermek şeklinde olması aynıdır. [*Tedâyene* fiilinin bu şekilde kullanımı] tıpkı, bir kişiye bir şey sattığın zaman söylediğin *bâye'tuhû* fiiline ya da o sana sattığı zaman söylenen *bâ'ake* fiiline benzer. Ru'be b. el-Accâc [v.145/762] şöyle demiştir:

> [Sevgilim] Ervâ'ya borç verdim. Borç dediğin ödenir
> Ama o bir kısmını ödedi, bir kısmını ise epeyce geciktirdi

[١٤٢٠] وعن ابن عباس: أنها آخر آية نزل بها جبريل عليه السلام، وقال: ضعها في رأس المائتين والثمانين من البقرة. وعاش رسول الله ﷺ بعدها أحدًا وعشرين يومًا. وقيل: أحدًا وثمانين. وقيل: سبعة أيام؛ وقيل: ثلاث ساعات.

٢٨٢-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللهَ رَبَّهُ وَلا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الأُخْرَى وَلا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا وَلا تَسْأَمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَى أَجَلِهِ ذَلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللهِ وَأَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ وَأَدْنَى أَلَّا تَرْتَابُوا إِلا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَلا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلا شَهِيدٌ وَإِنْ تَفْعَلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ وَاتَّقُوا اللهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللهُ وَاللهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

٢٨٣-﴿وَإِنْ كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَقْبُوضَةٌ فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ أَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللهَ رَبَّهُ وَلا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ﴾

[١٤٢١] {إِذَا تَدَايَنْتُم} إذا داين بعضكم بعضًا؛ يقال: داينت الرجلَ، عاملتُه {بِدَيْنٍ} معطيًا أو آخذًا كما تقول: بايعته إذا بعتَه أو باعك. قال رؤبة:

دَايَنْتُ أَرْوَى والدُّيونُ تُقْضَى ❁ فَمَطَلَتْ بَعْضًا وَأَدَّتْ بَعْضَا

[1422] Âyette mâna, "aranızda süresi belirlenmiş bir borç muamelesi yaptığınız zaman onu yazın" şeklindedir. **Şayet** "Burada, 'belli bir süreliğine borç alışverişi yaptığınız zaman' denilseydi olmaz mıydı, ikinci kez *bi-deyn*[in] / borç kelimesinin tekrar edilmesine ne gerek vardı; nitekim yukarıdaki beyitte şair *dâneytü ervâ* demiş, ayrıca *bi-deyn*[in] ifadesini tekrarlamamıştır?" **dersen, şöyle derim:** Burada *bi-deyn*[in] ifadesinin tekrar edilmesinin sebebi, devamındaki "onu yazın" [فَاكْتُبُوهُ] ifadesindeki zamirin işaret edeceği bir merci olması içindir. Zira *bi-deyn*[in] ifadesi zikredilmemiş olsaydı, o zaman devamında "borcu yazın" [*fe'ktübu'd-deyne*] denilmesi gerekecekti. O zaman da âyetin dizilişi şimdi olduğu kadar güzel olmayacaktı. Ayrıca hâlihazırdaki kullanım, [yani *deyn*in nekre kullanımı] borcun ertelenmiş ve zamanında ödenmiş türlerini ihtiva edecek şekildedir.

[1423] **Şayet** "Âyette geçen adı konulmuş [*müsemmâ*] ifadesinin anlama ne katkısı vardır?" **dersen, şöyle derim:** Bu kayıt, borç süresinin mâlûm olmasının; gün, ay ve yıl olarak vaktinin tayin edilmesinin gerektiğini öğretmek içindir. Bu durumda borç alışverişinde bulunan kimse süre tayini için "hasat zamanına kadar", "harman zamanına kadar", "hacıların dönüş vaktine kadar" şeklinde bir ifade kullanacak olsa, sürenin adını koymamış olduğu için, caiz olmaz.

[1424] Borcun yazılmasının emredilmiş olmasının sebebi, yazma işleminin unutma ihtimaline karşı en emin ve güvenli, inkâr ihtimalinden en uzak yol olmasıdır. Âyetteki emir teşvik mânasındadır. Nakledildiğine göre; İbn Abbâs [v.68/688] bundan muradın *selem* [sipariş] akitleri olduğunu söylemiş ve "Allah faizi haram kılınca *selem*i / *selef*i mubah kılmıştır" demiştir. Yine onun, "şahitlik ederim ki Allah mâlûm bir süreye kadar tazmin edilmiş *selem* akitlerini kitabında mubah kılmış ve bu konuda en uzun âyeti inzâl etmiştir" dediği nakledilir [KT.b].

[1425] "Âdil bir kâtip aranızda yazsın." بالعدل ifadesi 'kâtib'e taalluk etmekte olup onun sıfatıdır. Yani yazdığına itimad edilecek, düzgün ve ihtiyatlı bir şekilde yazan, yazması gereken şeye ilave ya da eksiltme yapmadan yazan bir kâtip yazsın demektir. Buradan anlaşıldığına göre kâtibin şartları bilen, kavrayış sahibi, anlayışlı biri olması gerekmektedir ki yazmış olduğu belge şer'an muteber, adilâne kabul edilsin. Bu, borç alışverişinde bulunan kimselere yönelik bir emir olup, onlara kâtibi [iyi] seçmelerini ve ancak dindar ve kavrayış sahibi bir kimseye yazdırmalarını emretmektedir.

[١٤٢٢] والمعنى: إذا تعاملتم بدين مؤجل فاكتبوه. فإن قلت: هلا قيل إذا تداينتم إلى أجل مسمى وأي حاجة إلى ذكر الدين؛ كما قال داينت أروى، ولم يقل بدين؟ قلت: ذكر ليرجع الضمير إليه في قوله {فَاكْتُبُوهُ} إذ لو لم يذكر لوجب أن يقال: فاكتبوا الدين، فلم يكن النظم بذلك الحُسن. ولأنه أبين بتنويع الدين إلى ٥ مؤجل وحالّ.

[١٤٢٣] فإن قلت: ما فائدة قوله {مُسَمًّى}؟ قلت: ليعلم أن من حق الأجل أن يكون معلومًا كالتوقيت بالسنة والأشهر والأيام، ولو قال: إلى الحصاد، أو الدِّياس، أو رجوع الحاج، لم يجز لعدم التسمية.

[١٤٢٤] وإنما أمر بكتبة الدين، لأنّ ذلك أوثق وآمن من النسيان وأبعد من ١٠ الجحود، والأمر للندب. وعن ابن عباس: أن المراد به السَّلَم، وقال: لما حرم الله الرّبا أباح السَّلَف. وعنه: أشهد أن الله أباح السلم المضمون إلى أجل معلوم في كتابه وأنزل فيه أطول آية.

[١٤٢٥] {بِالْعَدْلِ} متعلق بـ{كَاتِبٌ} صفة له، أي كاتب مأمون على ما يكتب، يكتب بالسوية والاحتياط؛ لا يزيد على ما يجب أن يُكتب ولا ينقص. وفيه: أن يكون ١٥ الكاتب فقيهًا عالمًا بالشروط حتى يجيء مكتوبه معدلًا بالشرع. وهو أمر للمتداينين بتخير الكاتب، وأن لا يستكتبوا إلا فقيهًا ديِّنًا.

[1426] "Kâtip"lerden hiçbiri "yazmaktan kaçınmasın." -Âyette *kâtib*in nekre olarak kullanılmış olması, kâtiplerden hiçbiri anlamını verir.- "Allah nasıl kendisine öğrettiyse yazsın" yani Allah ona belgeleri yazmayı nasıl öğretmişse öyle yazsın, hiçbir değişiklik yapmasın. Bir görüşe göre bu, Yüce Allah'ın, "Allah sana ihsanda bulunduğu gibi sen de (ihtiyaç sahiplerine) ihsanda bulun." [Kasas 28/77] âyetinde ifade edilen husustur, yani Allah nasıl ona yazı yazmayı öğretme lütfunda bulunmuş ve bundan faydalanmayı ona nasip etmişse, o da yazması ile insanlara faydalı olsun. Şa'bî'nin [v.104/722], "bu, farz-ı kifâyedir" dediği nakledilmiştir.

[1427] "Allah nasıl kendisine öğrettiyse" ifadesinin, hemen öncesindeki أَنْ يَكْتُبَ [yazmaktan] ifadesine taalluk etmesi mümkün olduğu gibi, hemen sonrasındaki فَلْيَكْتُبْ [yazsın] ifadesine taalluk etmesi de mümkündür. **Şayet** "bu iki farklı taalluk arasında ne fark vardır?" **dersen, şöyle derim:** Eğer söz konusu ifadenin أَنْ يَكْتُبَ ifadesine taalluk ettiğini düşünürsen, o zaman âyette önce, belli şartlarla kayıtlı olan bir yazma eyleminden kaçınmak nehyedilmiş; sonra da tekit babından "işte bu şekilde yazma işlemini yapsın, yazsın" denilmiş olmaktadır. Eğer söz konusu ifadenin فَلْيَكْتُبْ ifadesine taalluk ettiğini düşünürsen, o zaman âyette önce mutlak anlamda yazma eyleminden kaçınmak nehyedilmiş, ardında da belli şartlarla kayıtlanmak sûretiyle yazmak emredilmiş olur.

[1428] "Borçlu da yazdırsın" yani yazdıran kişi ancak borçlu olan kişi olsun, çünkü borcun kendi zimmetinde / uhdesinde olduğuna tanıklık edilen ve kendisi de bunu onaylayan kimse odur. *İmlâ* ve *imlâl*, [aynı mânadaki bir kelimenin] farklı iki telaffuzu olup Kur'ân'da her ikisi de kullanılmıştır. Sözgelimi فَهِيَ تُمْلى عَلَيْهِ ["sabah-akşam kendisine dikte edilen" (Furkān 25/5)] âyetinde bu kullanım vardır.

[1429] "Rabbi olan Allah'tan korksun da o (borcu)ndan bir şey eksiltmesin" yani haktan bir şey eksiltmesin. Buradaki البخس kelimesi eksiltme anlamındadır. شَيْئًا Hemze atılarak شَيًا şeklinde ve teşdid ile شَيًّا şeklinde okunmuştur.

[1430] "Şayet borçlu; aklı ermeyen bir kişiyse…" سَفِيهًا kelimesi, saçıp savurması ve malda tasarruf etme konusundaki cehaleti sebebiyle mülk edinme ehliyetine sahip olmayan kimse [*mahcur*] demektir. "veya zayıfsa" yani küçük bir çocuk ya da pir-i fâni bir yaşlı ise "ya da kendisi yazdıramayacak durumda ise" bitkin ya da dilsiz olduğu için kendisi yazamıyorsa, "velîsi âdilâne yazdırsın" yani eğer bu kişi çocuk ya da mülkiyet ehliyeti olmayan biri ise velîsi, yazmaya güç yetiremeyen biri ise vekili ya da onun yerine yazacağı ve kendisinin de tasdik edeceği tercümanı yazsın. "Kendisi yazdıramayacak durumda ise" ifadesi, bu kişinin kendisinin yazamadığını, fakat başkasına yazdırabildiğini ifade eder ki bu da tercümandır.

[١٤٢٦] {وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ} ولا يمتنع أحد من الكتّاب وهو معنى تنكير كاتب {أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ} مثل ما علمه الله كتابة الوثائق لا يبدل ولا يغير. وقيل هو قوله تعالى {وَأَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ} [القصص: ٧٧] أي ينفع الناس بكتابته كما نفعه الله بتعليمها. وعن الشعبي: هي فرض كفاية.

٥ [١٤٢٧] و{كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ} يجوز أن يتعلق بـ{أَنْ يَكْتُبَ}، وبقوله {فَلْيَكْتُبْ}. فإن قلت: أي فرق بين الوجهين؟ قلت: إن علقته بـ{أَنْ يَكْتُبَ} فقد نهى عن الامتناع من الكتابة المقيدة، ثم قيل له {فَلْيَكْتُبْ}، يعني فليكتب تلك الكتابة لا يعدل عنها، للتوكيد؛ وإن علقته بقوله {فَلْيَكْتُبْ}، فقد نهى عن الامتناع من الكتابة على سبيل الإطلاق، ثم أمر بها مقيدة.

١٠ [١٤٢٨] {وَلْيُمْلِلِ الَّذِى عَلَيْهِ الْحَقُّ} ولا يكن المملي إلا من وجب عليه الحق، لأنه هو المشهود على ثباته في ذمته وإقراره به. والإملاء والإملال لغتان قد نطق بهما القرآن {فَهِىَ تُمْلَى عَلَيْهِ} [الفرقان: ٥].

[١٤٢٩] {وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ} من الحق {شَيْئًا}. والبخس النقص. وقرئ شيًا بطرح الهمزة، وشيًّا بالتشديد.

١٥ [١٤٣٠] {سَفِيهًا} محجورًا عليه، لتبذيره وجهله بالتصرف {أَوْ ضَعِيفًا} صبيًا أو شيخًا مختلّا {أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَن يُمِلَّ هُوَ} أو غير مستطيع للإملاء بنفسه لعيّ به أو خرَسٍ {فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ} الذي يلي أمره من وصيّ إن كان سفيهًا أو صبيًا، أو وكيلٍ إن كان غير مستطيع، أو ترجمانٍ يُملُّ عنه وهو يصدقه. وقوله تعالى {أَن يُمِلَّ هُوَ} فيه أنه غير مستطيع بنفسه ولكن بغيره، وهو الذي يترجم عنه {وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ} واطلبوا

٢٠ أن يشهد لكم شهيدان على الدّين.

[1431] "Erkeklerinizden iki şahidi de şahit tutun." Borç konusunda size şahitlik edecek, mü'min erkekler arasından iki kişi bulun. Âlimlerin cumhuruna göre bu şahitlerin taşımaları gereken şartlar içerisinde Müslüman olmanın yanı sıra hür ve bâliğ olmak da vardır. Ali (r.a.)'ın "kölenin şahitliği hiçbir konuda kabul edilmez" dediği nakledilir. Kādî Şureyh [v.76/695], İbn Sîrîn [v.110/729] ve Ebû Amr Osman el-Bettî'ye [v.131/748] göre caizdir. Ebû Hanîfe'ye *Rahimehullāh* [v.150/767] göre aradaki din farklılığına rağmen, kâfirlerin birbirlerine karşı şahitlikleri geçerlidir.

[1432] "Eğer bu ikisi yoksa" yani iki erkek şahit yoksa "razı olacağınız" adalet vasfına sahip olduklarını bildiğiniz "bir erkek ve iki kadın şahit de olabilir;" o zaman bir erkek ve iki kadın şahitlik etsin. Ceza (had) ve kısas davaları dışında kadınların erkeklerle birlikte şahitlikleri Ebû Hanîfe'ye göre makbuldür. "Çünkü kadınlardan biri şaşırdığında", unutarak, şahitliğe yol / imkân bulamadığında -ki yolunu bulamayan kimse için *dalle't-tarîk[a]* denilir- "diğeri ona hatırlatır." Bu ifadenin [فَتُذَكِّرَ] mansup olması, mef'ûlün leh olmasındandır. Yani anlam, "şaşırmasını irade ederek" şeklindedir. **Şayet** "Kadının şaşırması nasıl Allah'ın muradı olabilir?" **dersen, şöyle derim:** Yanılmak hatırlatmanın sebebi, hatırlatmak ise yanılmanın sonucu olduğu ve Araplar bu sebep-sonuç ikilisinden her birini diğerinin yerine kullanmış oldukları -çünkü bu iki şey birbiri ile ilişkilidir, irtibatlıdır- için, hatırlatmaya sebep olacak olan şaşırmanın irade edilmesi, hatırlatmanın irade edilmesi demektir. Sanki âyette, "eğer biri yanılırsa diğeri ona hatırlatsın diye" anlamı ifade edilmiştir. Bunun benzeri "Duvar yıkılır diye kalas hazırladım ki destek yapayım", "düşman saldırır diye silah hazırladım ki düşmanı kovayım" ifadelerinde söz konusudur.

[1433] فَتُذَكِّرَ ifadesi hem tahfif ile [*fe-tüzkira* şeklinde] hem de teşdid ile [*fe-tüzekkira* şeklinde] okunmuştur bu ikisi de birer lehçedir. Yine bu ifade *fe-tüzâkira* [birbirlerine hatırlatsınlar diye] şeklinde de okunmuştur. Hamza b. Zeyyât [v.156/773] bu ifadeyi, şart cümlesi olarak إِنْ تَضِلَّ إِحْداهُما şeklinde, devamındaki ifadeyi ise zammeli ve şeddeli olarak *fe-tüzekkiru* şeklinde okumuştur. Bu durumda cümle tıpkı, وَمَنْ عادَ فَيَنْتَقِمُ اللّٰهُ مِنْهُ ["her kim yine bu işe dönerse, Allah onu mutlaka cezalandırır." (Mâide 5/95)] âyeti gibi olmaktadır. Bir kıraatte bu ifade, meçhul ve müennes fiil ile أن تُضَلَّ إحداهما şeklinde okunmuştur. *Fe-tüzekkira* ifadesi, kadın şahitlerden biri diğerini 'erkek kılsın', yani " iki kadın bir araya geldiğinde bir erkek konumunda olurlar" şeklindeki açıklama, Tefsire sonradan dahil edilen (bid'at) yorumlardandır.

[١٤٣١] {مِنْ رِجَالِكُمْ} من رجال المؤمنين. والحرية والبلوغ شرط مع الإسلام عند عامة العلماء. وعن علي ﷺ: لا تجوز شهادة العبد في شيء. وعند شريح وابن سيرين وعثمان البَتّيّ أنها جائزة، ويجوز عند أبي حنيفة شهادة الكفار بعضهم على بعض، على اختلاف الملل.

٥ [١٤٣٢] {فَإِنْ لَمْ يَكُونَا} فإن لم يكن الشهيدان {رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ} فليشهد رجل وامرأتان، وشهادة النساء مع الرجال مقبولة عند أبي حنيفة فيما عدا الحدود والقصاص {مِمَّنْ تَرْضَوْنَ} ممن تعرفون عدالتهم {أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا} أن لا تهتدي إحداهما للشهادة بأن تنساها، من ضل الطريق، إذا لم يهتد له. وانتصابه على أنه مفعول له، أي إرادةَ أن تضل. فإن قلت: كيف يكون ضلالها مرادًا لله تعالى؟ قلت:

١٠ لما كان الضلال سببًا للإذكار، والإذكار مسببًا عنه، وهم ينزلون كل واحد من السبب والمسبب منزلة الآخر لالتباسهما واتصالهما، كانت إرادة الضلال المسبَّب عنه الإذكارُ إرادةً للإذكار، فكأنه قيل: إرادة أن تذكر إحداهما الأخرى إن ضلت. ونظيره قولهم: أعددت الخشبة أن يميل الحائط فأدعمه، وأعددت السلاح أن يجيء عدوٌّ فأدفعه.

[١٤٣٣] وقرئ فتذكر بالتخفيف والتشديد، وهما لغتان، وفتذاكر. وقرأ حمزة إن

١٥ تضل إحداهما، على الشرط. فتذكر بالرفع والتشديد، كقوله {وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللهُ مِنْهُ} [المائدة: ٩٥] وقرئ أن تُضَّلَ إحداهما، على البناء للمفعول والتأنيث. ومن بدع التفاسير: فتذكر، فتجعل إحداهما الأخرى ذَكَرًا، يعني أنهما إذا اجتمعتا كانتا بمنزلة الذكر.

[1434] “Şahitler de” şehadet görevini ifa etmek üzere “çağrıldıklarında”, bir görüşe göre bu ifade, “şahit gösterildiklerinde” anlamındadır. Böylece, henüz şahitlik yapmamış kimselerin şahit olarak isimlendirilmesi, yakında ‘gerçekleşecek olan’ şeyi ‘gerçekleşmiş’ gibi değerlendirme yoluyla kullanılmış bir ifadedir. Katâde b. Di‘âme es-Sedûsî’nin [v.117/735] “bir kimse insanlarla dolu koskoca bir mahalleyi karış karış gezip şahit arardı da, kendisine şahitlik edecek bir kişi dahi bulamazdı, işte bu yüzden bu âyet nâzil oldu” dediği nakledilmiştir.

[1435] وَلا تَسْئَمُوا [usanmayın] ifadesinde *se’em* kelimesi tembellikten kinaye olarak kullanılmıştır, çünkü tembellik münafığın sıfatıdır. Hadiste; “Mü’min tembelleştim demez” buyrulmuştur. [KT.b] Burada çok sık borç alışverişi yapan, bu sebeple de küçük büyük her borç alışverişinde ayrı bir sözleşme yazmak durumunda kalan, belki de bu yüzden çok yazmaktan usanmış olan kimse kastedilmiş olabilir.

[1436] تَكْتُبُوهُ kelimesindeki zamir, “borç” kelimesine ya da “hakk”a işaret eder. “Borç büyük olsun küçük olsun” yani her hâlükârda yazın, hak ister küçük olsun ister büyük olsun yazın. تَكْتُبُوهُ kelimesindeki zamirin “kitab”a işaret etmesi, “yazılacak şey ister kısa ve öz ister teferruatlı olsun her hâlükârda onu yazmayı ihmal etmeyin” anlamına gelmesi de mümkündür. “Onu vadesiyle beraber yazmaktan usanmayın” yani borç alışverişinin iki tarafının uzlaşarak belirlemiş oldukları süresiyle beraber yazın.

[1437] “Çünkü Allah katında daha âdil” -أَقْسَطُ *kıst* kökünden türemiştir- “şahitlik yönünden daha doğru” yani şahitliğin ikame edilmesi hususunda daha sağlam “ve kuşkulanmanıza daha az mahal bırakan” yani kuşkuyu en fazla izale eden “budur” yani onu yazmanız. -Zira أن تكتبوه [onu yazmanız] ifadesi mastar mânasında olup, ذلكم “işbu yazma işi” anlamındadır-. **Şayet** “İki ism-i tafdil ifadesi, yani *aksatu* ve *akvemu* yapı itibariyle hangi fiillerden türemiştir?” **dersen, şöyle derim:** Sîbeveyhi’nin [v.180/796] görüşüne göre bunların *akseta* ve *ekāme* fiillerinden olması mümkündür. Yine *aksatu* ifadesinin *kāsıt* ifadesinden nispet yoluyla [*kusût* kelimesinden ism-i fâil olarak değil], yani *zî-kıst*[in] [adaletli] mânasında türemiş olması, *akvemu* ifadesinin ise *kavîm* [sağlam] ifadesinden türemiş olması da mümkündür.

[1438] وَلا تَسْئَمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ ifadesi وَلا يَسْئَمُوا أَنْ يَكْتُبُوهُ [yazmaktan usanmasınlar] şeklinde de okunmuştur.

[١٤٣٤] {إِذَا مَا دُعُوا} ليقيموا الشهادة. وقيل: ليستشهدوا. وقيل لهم شهداء قبل التحمل تنزيلًا لما يشارف منزلة الكائن. وعن قتادة: كان الرجل يطوف في الحِواء العظيم فيه القومُ فلا يتبعه منهم أحد، فنزلت.

[١٤٣٥] كُني بالسَّأَم عن الكسل، لأنّ الكسل صفة المنافق. ومن الحديث: «لا ٥ يقول المؤمن كسلت.» ويجوز أن يراد من كثرت مداييناته؛ فاحتاج أن يكتب لكل دين صغير أو كبير كتابًا، فربما ملّ كثرةَ الكتب.

[١٤٣٦] والضمير في {تَكْتُبُوهُ} للدين أو الحق {صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا} على أي حال كان الحق من صغر أو كبر. ويجوز أن يكون الضمير للكتاب؛ و{أَنْ تَكْتُبُوهُ} مختصرًا أو مشْبَعًا لا تُخِلّوا بكتابته {إِلَى أَجَلِهِ} إلى وقته الذي اتفق الغريمان على تسميته.

١٠ [١٤٣٧] {ذَلِكُمْ} إشارة إلى أن تكتبوه، لأنه في معنى المصدر، أي ذلكم الكتْب {أَقْسَطُ} أعدل -من القسط- {وَأَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ} وأعون على إقامة الشهادة {وَأَدْنَى أَلَّا تَرْتَابُوا} وأقرب من انتفاء الريب. فإن قلت: مِمَّ بني أفعلا التفضيل، أعني أقسط وأقوم؟ قلت: يجوز على مذهب سيبويه أن يكونا مبنيين من أقسطَ وأقامَ، وأن يكون أقسطُ من قاسط على طريقة النسب بمعنى ذي قسط؛ وأقومُ من قويم.

١٥ [١٤٣٨] وقرئ ولا يسأموا أن يكتبوه، بالياء فيهما.

[1439] **Şayet** "Peşin ticaret ifadesinden maksat nedir, ticaret ister borç alışverişi şeklinde olsun ister mal alışverişi şeklinde, her hâlükârda peşin olarak yapılmaz mı; ayrıca ticaretin aralarında devredilmesi ne demektir?" **dersen, şöyle derim:** Ticaret ile kastedilen, kendisi ile ticaret yapılan, karşılıklı alınıp verilen bedellerdir. Ticaretin aralarında devretmesi ise alışverişte birinin diğerine elden ele bir şey vermesidir. Anlam; "ancak elden ele doğrudan alıp verdiğiniz bir alış verip olursa onu yazmamanızda bir sakınca yoktur" şeklindedir. Çünkü borç alışverişinde olması muhtemel şeyler bu tür bir alışverişte muhtemel değildir.

[1440] تِجارَةً حاضِرَةً ifadesi تِجارَةٌ حاضِرَةٌ şeklinde merfû' olarak okunmuştur. Bu okuyuşta, ifadenin başındaki *kâne* fiili nâkıs değil, tam fiil olan *kâne*dir. Bir görüşe göre bu *kâne* yine nâkıstır, ancak تِجارَةٌ حاضِرَةٌ ifadesi onun ismi, تديرونها ise haberidir. تِجارَةً حاضِرَةً ifadesi mansup olarak da okunmuştur, bu durumda anlam; "ancak ticaretin hazır/peşin bir ticaret olması müstesna" şeklindedir. *el-Kitâb*'taki şu beyt de bu kullanıma örnektir;

> Esedoğulları! Bilir misiniz başınıza nasıl belâ olacağımızı
> yıldızlı [kapkara] berbat bir gün geldiğinde?!

Şair burada إِذَا كانَ يَوْماً ifadesi ile إذا كان اليوم يوما [gün... gün olduğunda] anlamını kastetmiştir.

[1441] "Alış-veriş yaptığınızda da şahit tutun" ifadesi, peşin yahut veresiye bütün alışverişlerde şahit tutma emridir. Çünkü bu, en ihtiyatlı ve ihtilâf çıkma olasılığını en aza indiren yoldur. Burada "bu şekilde alışveriş yaptığınız zaman, yani peşin ticaret yaptığınız zaman şahit tutun" anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. Bu durumda bu tür alışverişlerde yazmaya gerek olmadığı, sadece şahit tutmanın yeterli olduğu ifade edilmiş olmaktadır. Hasan-ı Basrî'nin "ister şahit tutar ister tutmaz" dediği nakledilmiştir. Dahhâk'in [v.105/723] ise "bu Allah tarafından sunulmuş bir azîmet [ihtiyatlı] seçeneğidir, ticarete konu olan şey isterse bir dal bakliyat olsun" dediği nakledilmiştir.

[1442] وَلا يُضَارَّ ifadesindeki fiil mâlûm da olabilir meçhul de olabilir. Ömer (r.a.)'ın bu ifadeyi [Râ'nın] ızharı ve kesresi ile ولا يضارِرْ şeklinde okuması ve İbn Abbâs'ın [v.68/688] ızhar ve fetha ile ولا يُضارَرْ şeklinde okuması buna delildir. Anlam, kâtibin ve şahidin, kendilerinden talep edilen bu görevlerden kaçınmalarının ve [görevi üstlendiklerinde] tahrif, ilave ya da eksiltme yapmalarının yasaklanmış olmasıdır. Ya da kâtip ve şahidin zarar görmeleri; görevlerinde acele ettirilmeleri, baskıya maruz bırakılmaları, kâtibin hakkı olan ücretin verilmemesi veya şahidin başka bir beldeden geliş masrafının karşılanmaması gibi hususların yasaklanmasıdır. Hasan-ı Basrî bu ifadeyi kesre ile وَلا يُضَارِّ şeklinde okumuştur.

[١٤٣٩] فإن قلت: ما معنى {تِجَارَةً حَاضِرَةً} وسواء أكانت المبايعة بدين أو بعين فالتجارة حاضرة؛ وما معنى إدارتِها بينهم؟ قلت أريد بالتجارة ما يتجر فيه من الأبدال. ومعنى إدارتها بينهم تعاطيهم إياها يدًا بيد. والمعنى: إلا أن تتبايعوا بيعًا ناجزًا يدًا بيد فلا بأس أن لا تكتبوه، لأنه لا يتوهم فيه ما يتوهم في التداين.

٥ [١٤٤٠] وقرئ تجارةٌ حاضرةٌ، بالرفع على كان التامّة. وقيل: هي الناقصة على أنّ الاسم تجارة حاضرة والخبر تديرونها؛ وبالنصب على: إلا أن تكون التجارة تجارة حاضرة، كبيت «الكتاب»:

بَنِي أَسَدٍ هَلْ تَعْلَمُونَ بلاَءَنَا ❁ إذَا كَانَ يَوْمًا ذَا كَوَاكِبَ أَشْنَعَا

[١٤٤١] أي إذا كان اليوم يومًا {وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ} أمر بالإشهاد على التبايع ١٠ مطلقًا، ناجزًا أو كالئا، لأنه أحوط وأبعد مما عسى يقع من الاختلاف. ويجوز أن يراد: وأشهدوا إذا تبايعتم هذا التبايع يعني التجارة الحاضرة، على أن الإشهاد كاف فيه دون الكتابة. وعن الحسن: إن شاء أشهد وإن شاء لم يشهد. وعن الضحاك: هي عزيمة من الله ولو على باقة بقل.

[١٤٤٢] {وَلَا يُضَارَّ} يحتمل البناء للفاعل والمفعول. والدليل عليه قراءة عمر ١٥ رضي الله عنه ولا يضارِرْ، بالإظهار والكسر. وقراءة ابن عباس رضي الله عنه ولا يضارَرْ، بالإظهار والفتح. والمعنى نهي الكاتب والشهيد عن ترك الإجابة إلى ما يطلب منهما، وعن التحريف والزيادة والنقصان؛ أو النهي عن الضرار بهما بأن يُعجَلا عن مهم، ويُلزَّا، أو لا يعطي الكاتب حقه من الجعل، أو يحمل الشهيد مؤونة مجيئه من بلد. وقرأ الحسن ولا يضارِّ، بالكسر.

[1443] "Şayet bunu yapacak" yani zarar verecek "olursanız, bu" yani zarar vermeniz, "yoldan çıktığınız anlamına gelir." Bir görüşe göre anlam, "eğer size yasaklananlardan herhangi birini yaparsanız" şeklindedir.

[1444] "Şayet seferde olur da kâtip bulamazsanız…" İbn Abbâs ve Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] buradaki *kâtib*[en] kelimesini *kitâb*[en] olarak okumuşlardır. İbn Abbâs; "bir düşünsene, diyelim ki kâtip buldun, ama yazacak sayfa ve hokka bulamadın!" demiştir. Ebu'l-Âliye [v.90/709] bu kelimeyi *kütüb*[en] [kitaplar] şeklinde okumuştur. Hasan-ı Basrî ise kâtip kelimesinin çoğulu olarak *küttâb*[en] şeklinde okumuştur.

[1445] "Alınan bir ipotek de yeter." *Rehn* kelimesi ipotek/rehin, güvence anlamına gelir. Bu kelime He'nin zamme ile *fe-ruhun*[un] şeklinde ve sükûnu ile *fe-ruhn*[un] şeklinde okunmuştur. *Ruhn* kelimesi *rehn*in çoğuludur, tıpkı *sakf* kelimesi ve çoğulu olan *sukuf* kelimesi gibidir. Kelime *fe-rihân*[un] şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "İpotek verme konusunda neden yolculukta olmak şart koşulmuştur, oysa bu husus sadece sefer haline mahsus değildir, nitekim Peygamber (s.a.) zırhını, seferde olmadığı halde rehin vermiştir?" [*Buhârî*, "Selem", 6] **dersen, şöyle derim:** Burada maksat ipoteğin sadece sefer halinde caiz olduğunu ifade etmek değildir, ancak seferde kâtip ve şahit bulmanın zorluğu sebebiyle, seferde olan kimseye yol gösterme babından, borç alışverişini kâtip ve şahit ile güvence altına almak yerine ipotek ile güvence altına almak emredilmiştir. Mücâhid b. Cebr [v.103/721] ve Dahhâk'in [v.105/723] âyetin zahirini esas alarak bunu sadece sefer halinde caiz gördükleri görüşü nakledilmiştir. Bu iki isme göre ipoteğin teslim alınması ise muhakkak gözetilmelidir. Mâlik'e [v.179/795] göre ise teslim alma şartı olmaksızın, teklif ve kabul ile ipotek geçeli olur.

[1446] "Birbirinize güvenirseniz" borç verenler borç alanlara karşı hüsnü zan besledikleri için onlara güvenirlerse. Übeyy b. Kâ'b فَإِنْ أَمِنَ kelimesini فإن أومِنَ şeklinde okumuştur. Buna göre anlam, "eğer insanlar ona güvence verir ve borçluyu güvenilirlik ve vefa gibi özelliklerle niteler, onun gibi birinden ipotek istenmesine gerek olmadığını söylerlerse" şeklindedir. "Güvenilen kimse, Rabbi olan Allah'tan korksun da borcunu ödesin." Bu ifade borçlunun kendisine güvenip ipotek dahi almayan alacaklısının güvenini boşa çıkartmaması, ona güven vermesi yönünde bir teşviktir. Burada borç, *emânet* diye isimlendirilmiştir, -oysa [*emânet*ler tazmin edilmezken] borçlar tazmin edilir-; şu sebeple ki; alacaklı ipotek almamak sûretiyle borçluya güven duymuş olduğu için bu isimlendirme yapılmıştır. Âyetteki ifadenin okunuşu, Zâl ya da Yâ'dan sonra sakin bir Hemze ile *ellezi'tumine* ya da *ellezîtumine* şeklindedir.

[١٤٤٣] {وَإِن تَفْعَلُوا} وإن تضارّوا {فَإِنَّهُ} فإنّ الضرار {فُسُوقٌ بِكُمْ}. وقيل: وإن تفعلوا شيئًا مما نهيتم عنه.

[١٤٤٤] {على سَفَرٍ} مسافرين. وقرأ ابن عباس وأبيّ رضي الله عنهما كتابًا؛ وقال ابن عباس: أرأيت إن وجدت الكاتب ولم تجد الصحيفة والدواة؟! وقرأ أبو العالية
٥ كُتُبا؛ وقرأ الحسن كُتَّابا، جمع كاتب.

[١٤٤٥] فَرَهْنٌ فالذي يستوثق به رهن. وقرئ فرُهنٌ بضم الهاء وسكونها، وهو جمع رَهْنٍ، كسَقْف وسُقُف؛ و{فرِهَانٌ}. فإن قلت:: لم شرط السفر في الارتهان ولا يختص به سفر دون حضر وقد رهن رسول الله ﷺ درعه في غير سفر. قلت: ليس الغرض تجويز الارتهان في السفر خاصة، ولكن السفر لما كان مظِنَّة لإعواز الكتب
١٠ والإشهاد، أمر على سبيل الإرشاد إلى حفظ المال من كان على سفر، بأن يقيم التوثق بالارتهان مقام التوثق بالكتب والإشهاد. وعن مجاهد والضحاك أنهما لم يجوّزاه إلا في حال السفر أخذًا بظاهر الآية، وأما القبض فلا بدّ من اعتباره. وعند مالك يصح الارتهان بالإيجاب والقبول بدون القبض.

[١٤٤٦] {فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا} فإن أمن بعض الدائنين بعض المديونين
١٥ لحسن ظنه به. وقرأ أبيّ فإن أومن، أي آمنه الناس ووصفوا المديون بالأمانة والوفاء والاستغناء عن الارتهان من مثله {فَلْيُؤَدِّ الَّذِى اؤْتُمِنَ أَمَانَتَهُ} حث المديون على أن يكون عند ظن الدائن به وأمنه منه وائتمانه له، وأن يؤدّي إليه الحق الذي ائتمنه عليه فلم يرتهن منه. وسمي الدين أمانة وهو مضمون لائتمانه عليه بترك الارتهان منه. والقراءة أن تنطق بهمزة ساكنة بعد الذال أو ياء، فتقول: اَلَّذِئْتُمِنَ أو اَلَّذِيتُمِنَ.

Âsım'ın [v.127/745] bu ifadeyi, *yusr* kelimesinden ifti'âl babında türeyen *ittesere* kelimesine kıyasla, *ellezittumine* şeklinde, Yâ'nın Tâ'ya idğamı ile okuduğu rivayet edilmiştir ki sahih değildir. Çünkü Yâ, Hemze'den dönüştürülmüştür, bu yüzden Hemze hükmündedir. Nitekim *ittezere* ifadesi ve *ru'yâ* kelimesinin *ruyyâ* şeklinde telaffuzu da fasih değildir.

[1447] آثم / *âsim*ün ifadesi İnne'nin haberidir; قلْبُه / *kalbuhû* ifadesi de *âsim*ün ifadesinin fâili olarak merfû'dur. Sanki "bu kimsenin kalbi günahkâr olmuştur" denilmektedir. Ayrıca *kalbuhû* ifadesinin mübteda olarak merfû' olması, *âsim*ün ifadesinin de öne geçmiş haber olması, bu ikisinden müteşekkil cümlenin ise İnne'nin haberi olması mümkündür. **Şayet** "Sadece 'o günahkârdır' demekle yetinilseydi olmaz mıydı; kalbin zikredilmesinin ne faydası vardır, günahkâr olan sadece kalp değil, bütün bir insandır?" **dersen, şöyle derim:** Şehadeti gizlemek, onu içe atmak ve konuşmamak demektir. Bu günah kalp ile işlendiği için, günah işleme fiili kalbe isnat edilmiştir, çünkü fiillerin işlendikleri uzuvlara isnat edilmesi daha etkili bir ifade tarzıdır. Nitekim te'kitli bir şekilde ifade etmek istediğin zaman "gözümle gördüm; kulağımla işittim; aklımla kavradım…" demez misin? Ayrıca kalp bütün uzuvların reisidir, salih olduğunda bütün bedenin ıslah olduğu, fasit olduğunda ise bütün bedenin fasit olduğu bir et parçasıdır. Burada sanki "günah nefsinin ta köküne kadar işlemiş; oradaki en değerli yeri ele geçirmiş" denilmek istenmiştir. Yine şehadeti gizlemenin sadece dil ile ilgili olan bir günah olduğu zannedilmesin, bu günahın işlenmesinde asıl unsurun ve günahın kaynağının kalp olduğu, dilin ise sadece onun tercümanı olduğu bilinsin diye bu şekilde ifade edilmiştir. Yine kalp fiilleri diğer uzuvların fiillerinden daha büyük olup onların kendisinden çıkıp salındığı bir kök gibidir, nitekim dikkat edersen, iyilik ve kötülüklerin aslı, birer kalp fiili olan iman ve küfürdür. İşte bütün bu nedenlerden dolayı, şehadeti gizlemek kalbin günahlarından sayılınca, onun en büyük günahlardan olduğuna tanıklık edilmiş olmaktadır. İbn Abbâs'ın [v.68/688] şöyle dediği nakledilmiştir: Büyük günahların en büyüğü Allah'a şirk koşmaktır, zira Allah Teâlâ şirk koşan kimse için "Allah ona cenneti haram kılmıştır" [Mâide 5/72] buyurmuştur. Büyük günahlardan bir diğeri yalancı şahitlik, bir diğeri ise şahitliği gizlemektir.

[1448] *Kalbühû* kelimesi *kalbehû* şeklinde mansup olarak da okumuştur. Bu tıpkı *sefihe nefsehû* "kendini bilmez" [Bakara 2/130] ifadesi gibidir. İbn Ebî Able [v.151/768] *âsim*ün *kalbühû* ifadesini *esseme kalbehû* şeklinde okumuştur ki anlam, "kalbini günahkâr kılmıştır" şeklindedir.

وعن عاصم أنه قرأ اَلَّذِتُّمِنَ، بإدغام الياء في التاء، قياسًا على اتسر في الافتعال من اليسر، وليس بصحيح. لأنّ الياء منقلبة عن الهمزة، فهي في حكم الهمزة و«اتزر» عاميٌّ، وكذلك ريًّا في رؤيا.

[١٤٤٧] {آثِمٌ} خبر إن؛ و{قَلْبُهُ} رفع بآثمٌ على الفاعلية، كأنه قيل: فإنه يأثم قلبه. ويجوز أن يرتفع قلبه بالابتداء. وآثم خبر مقدّم، والجملة خبر إن. فإن قلت: هلا اقتصر على قوله {فَإِنَّهُ ءَاثِمٌ}؟ وما فائدة ذكر القلب والجملة هي الآثمة لا القلب وحده؟ قلت: كتمان الشهادة هو أن يضمرها ولا يتكلم بها، فلما كان إثمًا مقترفًا بالقلب أسند إليه، لأنّ إسناد الفعل إلى الجارحة التي يعمل بها أبلغ. ألا تراك تقول إذا أردت التوكيد: هذا مما أبصرته عيني ومما سمعته أذني، ومما عرفه قلبي؟ ولأنّ القلب هو رئيس الأعضاء والمضغة التي «إن صلحت صلح الجسد كله وإن فسدت فسد الجسد كله»، فكأنه قيل: فقد تمكن الإثم في أصل نفسه، وملَك أشرف مكانٍ فيه. ولئلا يظن أن كتمان الشهادة من الآثام المتعلقة باللسان فقط، وليعلم أنّ القلب أصل متعلقه ومعدِن اقترافه، واللسان ترجمان عنه. ولأنّ أفعال القلوب أعظم من أفعال سائر الجوارح، وهي لها كالأصول التي تتشعب منها. ألا ترى أنّ أصل الحسنات والسيآت الإيمان والكفر، وهما من أفعال القلوب؟ فإذا جعل كتمان الشهادة من آثام القلوب فقد شهد له بأنه من معاظم الذنوب. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: أكبر الكبائر الإشراك بالله لقوله تعالى {فَقَدْ حَرَّمَ اللهُ عَلَيهِ الْجَنَّةَ} [المائدة: ٧٢] وشهادة الزور، وكتمان الشهادة.

[١٤٤٨] وقرئ قلبَه، بالنصب، كقوله {سَفِهَ نَفْسَهُ} [البقرة: ١٣٠] وقرأ ابن أبي عبلة أثَّم قلبه، أي جعله آثمًا.

284. Göklerde ve yerde ne varsa tamamı Allah'ındır. Dolayısıyla, siz içinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah sizi ondan dolayı hesaba çekecek; sonra dilediğini bağışlayıp dilediğine de azap edecektir. Allah her şeye kadirdir.

[1449] "İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de" yani içinizdeki kötülüğü gizleseniz de açıklasanız da "Allah sizi ondan dolayı hesaba çekecek, sonra dilediğini" yani gizli ya da açık günahlarından tevbe ederek mağfireti hak edenleri "bağışlayıp, dilediğine de" yani günahta ısrar etmek sûretiyle cezaya müstahak olan kimseye de "azap edecektir." İnsanın içinde gizlediği vesvese ve zihnî ses gibi şeyler buna dâhil değildir, çünkü insan bunlardan kurtulma gücüne sahip değildir. Sadece insanın kararlı ve inanarak yaptığı şeyler buna dâhildir. İbn Ömer'in [v.73/692] bu âyeti okuduğu ve "Allah bizi bununla hesaba çekecek olsa helâk olduk demektir" dediği ve daha sonra hıçkırıkları duyuluncaya dek ağladığı rivayet edilmiştir [KT.b]. Yine rivayete göre; İbn Ömer'in bu hali İbn Abbâs'a [v.68/688] anlatılınca şöyle demiştir: Allah Ebû Abdurrahmân'a [yani İbn Ömer'e] mağfiret etsin. Vaktiyle müslümanlar da onun gibi hissetmişlerdi de [devamındaki] "Allah, herkesi sadece gücünün yeteceği kadarıyla mükellef kılar" [Bakara 2/286] âyeti nâzil olmuştu.

[1450] فَيَغْفِرُ ve وَيُعَذِّبُ fiilleri, şartın cevabı olarak cezm şeklinde فَيَغْفِرْ ve وَيُعَذِّبْ olarak okunmuştur. Yine bu iki fiil, başında *hüve* [o] zamiri takdir edilerek merfû' olarak da okunmuşlardır. **Şayet** "Bu fiillerin sonunu cezm edenin okuyuşu nasıldır?" **dersen, şöyle derim:** Râ'nın ızharı ve Bâ'nın idğâmı ile *fe-yağfir limen ve yu'azzimmen* şeklinde okur. Râ'yı idğâm ile [*fe-yağfillimen*] okuyan kişi, Lâm'ı fahiş bir şekilde hatalı okumuş olur. Bu okuyuşu Ebû Amr'dan [v.154/771] rivayet eden kişi ise iki kez hata etmiş olur; çünkü hem *lahin* [hata] etmiş hem de bunu Arap dilini insanlar içinde en iyi bilen kişiye atfetmiş olmaktadır ki bu da onun büyük bir cehalet içerisinde olduğunu gösterir. Bu tür rivayetlerin mevcut olmasının sebebi, ravilerin zabt (hıfz) kuvvetinin azlığıdır. Ravilerin zabt kuvvetinin azlığının sebebi ise dirayet konusundaki yetersizliktir. Bu tür ifadeleri zabt etmek ancak Nahivcilerin üstesinden gelebileceği bir iştir.

[1451] A'meş [v.148/765] يُحَاسِبْكُمْ ifadesinden bedel olarak, Fâ'sız يَغْفِرْ şeklinde okumuştur. Şairin şu ifadesi de buna benzemektedir:

Ne zaman bize gelip yurdumuzda konaklayacak olsan
Kocaman odunlar ve alev alev yanan bir ateş görürsün

٢٨٤-﴿لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[١٤٤٩] {وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ} يعني من السوء {يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ} لمن استوجب المغفرة بالتوبة مما أظهر منه أو أضمره {وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ} ممن استوجب العقوبة بالإصرار. ولا يدخل فيما يخفيه الإنسان: الوساوس وحديث النفس، لأنّ ذلك مما ليس في وسعه الخلوُّ منه، ولكن ما اعتقده وعزم عليه. وعن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما أنه تلاها فقال: لئن آخذنا الله بهذا لنهلَكَنَّ، ثم بكى حتى سمع نشيجه؛ فذُكر لابن عباس فقال: يغفر الله لأبي عبد الرحمن. قد وجد المسلمون منها مثل ما وجد فنزل {لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ}.

[١٤٥٠] وقرئ فيغفرْ ويعذبْ، مجزومين عطفًا على جواب الشرط، ومرفوعين على: فهو يغفر ويعذب. فإن قلت: كيف يقرأ الجازم؟ قلت: يظهر الراء ويدغم الباء. ومدغِم الراء في اللام لاحن مخطئ خطأ فاحشا. وراويه عن أبي عمرو مخطئ مرّتين، لأنه يلحن وينسب إلى أعلم الناس بالعربية ما يؤذن بجهل عظيم! والسبب في نحو هذه الروايات قلة ضبط الرواة، والسبب في قلة الضبط قلة الدراية، ولا يضبط نحو هذا إلا أهل النحو.

[١٤٥١] وقرأ الأعمش يَغْفِرْ بغير فاء، مجزومًا على البدل من يحاسِبْكم، كقوله:

مَتَى تَأْتِنَا تُلْمِمْ بِنَا فِي دِيَارِنَا ❁ تَجِدْ حَطَبًا جَزْلًا وَنَارًا تَأَجَّجَا

Bu bedelin mânası, يُحاسِبْكُمْ بِهِ اللّٰهُ [Allah sizi ondan dolayı hesaba çeker] cümlesinin tafsilatlandırılmasıdır, çünkü tafsil ifadesi, tafsil edilen ifadeden daha açık seçik olur. Burada bu ifade, *bedelü'l-ba'z mine'l-küll* yani parçanın bütünden bedel olması ya da *bedel-i iştimâl,* yani kapsayıcı bedel şeklinde olup "Zeyd'e, başına vurdum", "Zeyd'i, akıllılığını severim" ifadeleri gibidir. Bu tür bedel isimlerde olduğu gibi fiillerde de olur, çünkü isimler de fiiller de beyana, izaha muhtaçtırlar.

285. Peygamber, Rabbi tarafından kendisine indirilene iman etti. Mü'minler de... Hepsi de; Allah'a, meleklerine, kitaplarına, elçilerine iman ettiler (ve dediler ki:) Biz O'nun elçilerinden hiçbirini diğerinden ayırmayız. İşittik, itaat ettik. Affını dileriz ya Rabbi! Yalnızca Sanadır çünkü nihaî dönüş...

[1452] *el-Mü'minûn* kelimesi *er-rasûl*e atıf olarak düşünülecek olursa, o zaman *küll*ün deki tenvinin temsil ettiği zamir, Peygamber'e ve mü'minlere işaret eder. Bu durumda anlam, "adı geçenlerin tamamı; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve elçilerine iman ettiler" şeklinde olur ve وَالْمُؤْمِنُونَ kelimesinde vakıf yapılır. Eğer وَالْمُؤْمِنُونَ mübteda ise, o zaman *küll*ün kelimesindeki tenvinin temsil ettiği zamir, mü'minlere işaret eder. *Küll*ün deki tenvinin temsil ettiği zamir, آمَنَ fiilinde tekil olarak ifade edilmiştir; zira anlam, "onlardan her biri iman etti" şeklindedir. Ancak bu zamirin وَكُلٌّ أَتَوْهُ داخِرِينَ ["hepsi boynu bükük vaziyette O'na gelirler." (Neml 27/87)] âyetinde olduğu gibi çoğul olması da mümkündür.

[1453] İbn Abbâs [v.68/688] وَكُتُبِهِ [ve kitaplarına] ifadesini وكِتَابِهِ [ve kitabına] şeklinde okumuştur. Bu durumda bu ifadeden maksat ya Kur'ân'dır ya da cins olarak kitaptır. Yine İbn Abbâs'dan nakledilen bir görüşe göre *kitâb* kelimesi, *kütüb* (kitaplar) kelimesinden daha çok sayı ifade eder. **Şayet** "Tekil kelime nasıl çoğul kelimeden daha fazla sayı ifade eder?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü tekil ile cins kastedilir. Cinslik, cinsteki tekil unsurların tamamında mevcut olup, hiçbiri bunun dışında kalmaz. Çoğul kelime ise sadece çoğul cinsi olanları kapsar.

[1454] لا نُفَرِّقُ [ayırmayız], yani "ayırmayız derler". Ebû Amr'ın [v.154/771] bu fiili يُفَرِّقُ şeklinde okuduğu nakledilir ki, *küll*ün deki gibi gaip bir sıyga ile gelmiş olur. İbn Mes'ûd [v.32/652] ise لا يُفَرِّقُونَ şeklinde okumuştur. أَحَدٍ [hiçbiri] ifadesi çoğul mânasındadır. Nitekim فَما مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حاجِزِينَ ["Ve hiçbiriniz onu koruyamazdı!" (Hâkka 69/47)] âyetinde bu şekilde kullanılmıştır. Bu sebeple de başına *beyne* [arasında] ifadesi gelebilmiştir.

ومعنى هذا البدل التفصيل لجملة الحساب، لأنّ التفصيل أوضح من المفصَّل، فهو جار مجرى بدل البعض من الكل، أو بدل الاشتمال، كقولك: ضربت زيدًا رأسه، وأحب زيدًا عقله. وهذا البدل واقع في الأفعال وقوعَه في الأسماء لحاجة القبيلين إلى البيان.

٢٨٥-﴿آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ﴾

[١٤٥٢] {وَالْمُؤْمِنُونَ} إن عطف على الرسول كان الضمير الذي التنوين نائبٌ عنه في {كُلٌّ} راجعًا إلى الرسول والمؤمنين، أي كلهم آمن بالله وملائكته وكتبه ورسله من المذكورين؛ ووقف عليه. وإن كان مبتدأ كان الضمير للمؤمنين. ووحد ضمير {كُلٌّ} في {آمَنَ} على معنى: كل واحد منهم آمن، وكان يجوز أن يجمع، كقوله {وَكُلٌّ أَتَوْهُ دَاخِرِينَ} [النمل: ٨٧].

[١٤٥٣] وقرأ ابن عباس وكتابِه، يريد القرآن أو الجنس. وعنه «الكتاب أكثر من الكتب.» فإن قلت: كيف يكون الواحد أكثر من الجمع؟ قلت: لأنه إذا أريد بالواحد الجنس والجنسية قائمة في وُحْدَان الجنس كلها لم يخرج منه شيء. فأما الجمع فلا يدخل تحته إلا ما فيه الجنسية من الجموع.

[١٤٥٤] {لَا نُفَرِّقُ} يقولون لا نفرق. وعن أبي عمرو يفرق بالياء، على أن الفعل لكل. وقرأ عبد الله لا يفرقون. و{أَحَدٍ} في معنى الجمع، كقوله تعالى {فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ} [الحاقة: ٤٧] ولذلك دخل عليه «بين».

[1455] سَمِعْنا "icabet ettik" demektir. غُفْرانَكَ ifadesi, fiilinin gizli olarak takdir edilmesiyle mansuptur. Sözgelimi غُفْرَانَكَ لَا كُفْرَانَكَ denilir ve bununla نَسْتَغْفِرُكَ وَلَا نَكْفُرُكَ [senden mağfiret diliyoruz, seni nankörce inkâr etmiyoruz] mânası kastedilir. وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ ifadesi وَكُتْبِهِ وَرُسْلِهِ şeklinde de okunmuştur.

5 **286. Allah, herkesi sadece gücünün yeteceği kadarıyla mükellef kılar; herkesin kazandığı kendi lehine, işlediği kendi aleyhinedir. Ya Rabbi! Unuttuysak veya yanıldıysak, bizi sorumlu tutma. Ya Rabbi! Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır yük (emir-yasak) yükleme. Ya Rabbi! Gücümüzün yetmeyeceği bir şeyi (felâket/azap) bize taşıtma.**
10 **Affet bizi, bağışla bizi, acı bize. Sen bizim 'mevlâ'mızsın (bize sahip çıkarsın); o halde, (canımıza kasteden şu) inkârcı nankör kavme karşı bize yardım et.**

[1456] *Vus'* / genişlik ve imkân, insanın kuşatabileceği, yetersiz kalmayacağı, yaparken sıkıntıya düşmeyeceği şeydir. Anlam, "Allah herkesi ancak kudretinin
15 kuşatacağı, bütün kudretini ve gayretini alacak kadar olmayan şeylerle mükellef kılar" şeklindedir. Bu, tıpkı "Allah sizin için kolaylık diler" [Bakara 2/185] âyeti gibi, Allah'ın adalet ve rahmeti hakkında bir bildirimdir. Çünkü beş vakitten daha fazla namaz kılmak, bir aydan daha fazla oruç tutmak ve bir defadan fazla hacca gitmek insanın kudretinin yeteceği, yapma imkânı dâhilindeki işlerdir. İbn
20 Ebî Able [v.151/768] fetha ile وَسْعَهَا şeklinde okumuştur.

[1457] "Herkesin kazandığı kendi lehine, işlediği kendi aleyhinedir" yani yaptığı hayır kendine fayda eder, işlediği kötülük de kendine zarar verir, onun günahından dolayı başkası sorumlu tutulmaz, onun ibadet ve itaatinden dolayı başkası sevap almaz. **Şayet** "Neden hayırdan söz edilirken kazanmak / *kesb*
25 ifadesi, şerden söz edilirken ise işlemek / *iktisâb* ifadesi kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** *İktisâb* kelimesinde "seve seve yapma" mânası vardır. Kötülükler insan nefsinin arzu ettiği şeyler olduğu ve nefis bunların cazibesine kapılıp sürekli onları emrettiği için, onları elde etme konusunda daha gayretkeş olur. İşte bu sebeple de kişi kötülüğü işleme konusunda daha gayretli, iktisaplı olur.
30 Hayırda durum böyle olmadığı için, bu "seve seve yapma" mânasına delâlet etmeyen *kesb* mastarı kullanılmıştır.

[1458] رَبَّنا لا تُؤاخِذْنا إِنْ نَسِينا أَوْ أَخْطَأْنا ifadesinin anlamı, "eğer ifrata düşüp unutur ve yanılırsak bundan dolayı bizi sorumlu tutma" şeklindedir. **Şayet** "Zaten unutma ve hata ile yapılanlar bağışlanmış değil midir, o halde bunlardan
35 kaynaklanan fiillerin hesaba çekilmemesi için dua etmenin mânası ne?" **dersen,**

[١٤٥٥] {سَمِعْنَا} أجبنا. {غُفْرَانَكَ} منصوب بإضمار فعله. يقال: غفرانك لا كفرانك! أي نستغفرك ولا نكفرك. وقرئ وكُتْبِه ورُسْلِه بالسكون.

٢٨٦-﴿لا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إلا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلا تُحَمِّلْنَا مَا لا طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا أَنْتَ مَوْلانَا فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ﴾

[١٤٥٦] الوسع: ما يسع الإنسان ولا يضيق عليه ولا يحرج فيه، أي لا يكلفها إلا ما يتسع فيه طوقه ويتيسر عليه دون مدى الطاقة والمجهود. وهذا إخبار عن عدله ورحمته كقوله تعالى {يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ} [البقرة: ١٨٥]، لأنه كان في إمكان الإنسان وطاقته أن يصلي أكثر من الخمس، ويصوم أكثر من الشهر، ويحج أكثر من حجة. وقرأ ابن أبي عبلة وَسْعها بالفتح.

[١٤٥٧] {لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ} ينفعها ما كسبت من خير، ويضرها ما اكتسبت من شر، لا يؤاخَذ بذنبها غيرُها ولا يثاب غيرها بطاعتها. فإن قلت: لم خص الخير بالكسب، والشر بالاكتساب؟ قلت: في الاكتساب اعتمال، فلما كان الشر مما تشتهيه النفس وهي منجذبة إليه وأمّارة به، كانت في تحصيله أعمل وأجدّ، فجعلت لذلك مكتسبة فيه. ولما لم تكن كذلك في باب الخير وُصفت بما لا دلالة فيه على الاعتمال.

[١٤٥٨] أي لا تؤاخذنا بالنسيان أو الخطأ إن فرط منا. فإن قلت: النسيان والخطأ متجاوَز عنهما، فما معنى الدعاء بترك المؤاخذة بهما؟

şöyle derim: Burada unutma ve hata zikredilmiş, fakat bunların sebebi olan gaflet ve gevşeklik kastedilmiştir. Nitekim "Bunu bana herhalde Şeytan unutturdu!" [Kehf 18/63] âyetine dikkat edersen, Şeytan unutturma fiilini yapmaya kadir değildir, o ancak vesvese verebilir; verdiği vesvese ise unutmaya sebep olan gevşeklik sebebidir. Ayrıca onlar Allah'tan hakkıyla sakınan kullar oldukları için, kendilerinden sâdır olan ifrat türündeki davranışlar ancak hata ve unutma şeklinde sâdır olmaktaydı, bu yüzden onların bu şekilde dua eden kimseler olarak nitelendirilmeleri, kendilerinin aslında sorumlu tutulacak davranışlardan beri ve tertemiz olduklarını göstermek gibi bir amacı da taşımaktadır. Burada sanki "eğer hata ve unutma hesaba çekilmek için sebep olsaydı, onların hesaba çekilmesi için yegâne sebep, unutma ve hata olurdu" denilmektedir. İnsanın, dua etmeden tamamen Allah'ın fazl ü ihsanı ile hâsıl olacağını bildiği bir şey için de dua etmesi caizdir. Bu şekildeki dua, söz konusu fazl ü ihsanın devamı ve şükrünün edası için yapılır.

[1459] الإصر; taşıyıcısını olduğu yere çakılı bırakan, hareket etmesine izin vermeyen ağır yük demektir. Bu kelime, birbirini öldürmek [yani salihlerin buzağıya tapanları katletmesi], derideki / çarıktaki ve elbisedeki necaset bulaşmış yeri kesip atmak gibi zor mükellefiyetler için isti'âre yoluyla kullanılmıştır. Kelime çoğul olarak آصارًا şeklinde de okunmuştur. Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654] kıraatinde, teşdid ile ولا تُحَمِّل علينا şeklindedir. **Şayet** "Buradaki şeddeli okuyuş ile وَلا تُحَمِّلْنا ifadesi arasındaki fark nedir?" **dersen, şöyle derim:** Buradaki ifade حَمَلَ عَلَيْهِ ifadesinin şeddelenmiş halidir, وَلا تُحَمِّلْنا ifadesindeki teşdid ise, حمل fiilini bir mef'ûl alır halden iki mef'ûl alır hale dönüştürmektedir.

[1460] وَلا تُحَمِّلْنا ما لا طاقَةَ لَنا بِهِ yani, bizlere, bizden öncekilere verilen cezaları verme. [Bu şekilde dua eden mü'minler] daha önceki ümmetlerin mükellef oldukları ağır yükümlülüklerden muaf tutulmayı, sonra da onların bu mükellefiyetleri muhafaza etme konusundaki gevşeklikleri sebebiyle üzerlerine inen cezalardan muaf olmayı talep etmişlerdir. Bir görüşe göre burada kastedilen şey, güç yetirilemeyecek olan ağır mükellefiyetlerdir. Bu durumda ifade, وَلا تَحْمِلْ عَلَيْنا إِصْرًا ifadesinin tekrarı mahiyetindedir.

[1461] مَوْلانا, "Sen bizim efendimizsin, bizler de senin kullarınız" ya da sen bizim yardımcımızsın, işlerimizi üstlenensin. فَانْصُرْنا "bize yardım et" zira efendiye düşen, kullarına yardım etmektir. Ya da "bu (yardım) senin âdetindir" veya "bu, senin üstlendiğin işlerimiz cümlesindendir."

قلت: ذكر النسيان والخطأ والمراد بهما ما هما مسببان عنه من التفريط والإغفال. ألا ترى إلى قوله {وَما أَنْسَانِيهُ إِلَّا الشَّيْطانُ} [الكهف: ٦٣] والشيطان لا يقدر على فعل النسيان، وإنما يوسوس فتكون وسوسته سببًا للتفريط الذي منه النسيان؛ ولأنهم كانوا متقين الله حقَّ تُقاته، فما كانت تفرُط منهم فرطة إلا على وجه النسيان والخطأ، ٥ فكان وصفهم بالدعاء بذلك إيذانًا ببراءة ساحتهم عما يؤاخذون به؛ كأنه قيل: إن كان النسيان والخطأ مما يؤاخذ به، فما فيهم سبب مؤاخذة إلا الخطأ والنسيان. ويجوز أن يدعو الإنسان بما علم أنه حاصل له قبل الدعاء من فضل الله، لاستدامته والاعتداد بالنعمة فيه.

[١٤٥٩] والإصر: العبء الذي يأصر حامله، أى يحبسه مكانه لا يستقل به لثقله؛ ١٠ استعير للتكليف الشاقّ من نحو قتل الأنفس، وقطع موضع النجاسة من الجلد والثوب وغير ذلك. وقرئ آصارًا على الجمع. وفي قراءة أبيّ ولا تُحَمِّل علينا بالتشديد. فإن قلت: أيّ فرق بين هذه التشديدة والتي في {وَلا تُحَمِّلْنا}؟ قلت: هذه للمبالغة في حَمَلَ عليه، وتلك لنقل حَمَلَه من مفعول واحد إلى مفعولين.

[١٤٦٠] {وَلَا تُحَمِّلْنا مَا لَا طَاقَةَ لَنا بِهِ} من العقوبات النازلة بمن قبلنا. طلبوا ١٥ الإعفاء عن التكليفات الشاقة التي كلِّفها من قبلهم، ثم عما نزل عليهم من العقوبات على تفريطهم في المحافظة عليها. وقيل: المراد به الشاقّ الذي لا يكاد يستطاع من التكليف. وهذا تكرير لقوله {وَلا تَحْمِلْ عَلَيْنا إِصْرًا}.

[١٤٦١] {مَوْلَانَا} سيدنا ونحن عبيدك، أو ناصرنا، أو متولى أمورنا {فَانْصُرْنَا} فمن حق المولى أن ينصر عبيده، أو فإنّ ذلك عادتك، أو فإنّ ذلك من أمورنا التي ٢٠ عليك توليها.

[1462] İbn Abbâs'dan [v.68/688] rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.) bu dua ifadelerini okuyarak dua ettiğinde, her bir kelimeden sonra kendisine "yaptım" diye cevap verilmiş. [KT.b] Yine Peygamber (s.a.)'in, "Kim Bakara sûresinin son iki âyetini geceleyin okursa, o ikisi ona yeter." [*Buhārî*, "Megâzî", 5 11; *İbn Mâce,* "İkāmetü's-salât", 183] buyurduğu nakledilmiştir. Ayrıca Peygamber (s.a.)'den, "Bakara sûresinin son âyetleri bana Arş'ın altındaki hazinelerden verildi; bunlar benden önce hiçbir peygambere verilmemiştir" ve "Allah cennetin hazinelerinden iki âyet inzâl etmiştir ki bu iki âyeti Rahmân mahlûkātı yaratmadan 2000 sene evvel kendi eliyle yazmış. [KT.b] Her kim bunları yatsı 10 namazından sonra okursa, bütün geceyi ibadetle geçirmiş sayılır" buyurduğu nakledilmiştir.

[1463] **Şayet** "Bakara / Sığır sûresini okudum" ya da "Bakara'yı / Sığır'ı okudum" demek caiz midir?" **dersen, şöyle derim:** Caizdir, nitekim Peygamber (s.a.)'in hadislerinde "Bakara sûresinin sonu", "Bakara sûresinin son âyetleri", 15 "Bakara'nın son âyetleri" gibi ifadeler yer almaktadır. [*Tirmizî*, "Kırâât", 53] Ali (r.a.)'ın "Bakara sûresinin son âyetleri Arş'ın altındaki hazinelerdendir" dediği, İbn Mes'ûd'un da şeytan taşlarken bir taş atıp sonra, "kendisinden başka ilâh olmayana yemin olsun ki, kendisine Bakara sûresinin inzâl edildiği zât, taşı işte tam buradan atmıştır" dediği rivayet edilmiştir. [*Tirmizî*, "Hac", 64] Bununla 20 Zuhruf / Yaldız sûresi, "Mümtehane / İmtihan Edilen Kadın sûresi", "Mücadile / Tartışan Kadın sûresi" ifadeleri arasında bir fark yoktur. Zaten biri; "Bakara'yı / Sığır'ı okudum" dediği zaman, tıpkı "köye sor" [Yusuf 12/82] ifadesinden "köy halkına sor" mânası anlaşıldığı gibi, onun "Bakara sûresini okudum" demek istediği açıkça anlaşılmaktadır. Bazı âlimlerin bunu pek hoş görmediği ve 25 "içerisinde Bakara'nın / Sığırın zikredildiği sûreyi okudum" demenin daha uygun olduğunu söylediği nakledilir. Peygamber (s.a.)'in "İçerisinde Bakara'nın zikredildiği sûre, Kur'ân'ın otağıdır (*fustāt*), onu öğrenin; zira onu öğrenmek bereket, terketmek ise perişanlıktır ve 'boş'ların gücü ona yetmez!" buyurduğu, "Kimdir bu 'boş'lar?" diye sorulunca da, "sihirbazlardır" dediği nakledilmiştir. 30 [*Müslim,* "Salâtü'l-müsâfirîn", 42]

[١٤٦٢] وعن ابن عباس أنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم لما دعا بهذه الدعوات، قيل له عند كل كلمة: «قد فعلتُ.» وعنه عليه السلام: «من قرأ الآيتين من آخر سورة البقرة في ليلة كفتاه.» وعنه عليه السلام: «أوتيتُ خواتيم سورة البقرة من كنزٍ تحت العرش لم يؤتَهنّ نبيٌّ قبلي.» وعنه عليه السلام: «أنزل الله آيتين من كنوز الجنة كتبهما ٥ الرحمن بيده قبل أن يخلق الخلق بألفي سنة؛ من قرأهما بعد العشاء الآخرة أجزأتاه عن قيام الليل.»

[١٤٦٣] فإن قلت: هل يجوز أن يقال: قرأت سورة البقرة، أو قرأت البقرة؟ قلت: لا بأس بذلك. وقد جاء في حديث النبي صلى الله عليه وسلم: «من آخر سورة البقرة»، و«خواتيم سورة البقرة» و«خواتيم البقرة». وعن عليّ رضى الله عنه: «خواتيم ١٠ سورة البقرة من كنز تحت العرش.» وعن عبد الله بن مسعود رضى الله عنهما أنه رمى الجمرة ثم قال: «من هاهنا –والذي لا إله غيره– رمى الذي أنزلت عليه سورة البقرة.» ولا فرق بين هذا وبين قولك سورة الزخرف وسورة الممتَحنة وسورة المجادِلة. وإذا قيل: قرأت البقرة، لم يشكل أنّ المراد سورة البقرة كقوله: {وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ} [يوسف: ٨٢]. وعن بعضهم أنه كره ذلك وقال: يقال قرأت السورة التي تذكر فيها البقرة. ١٥ عن رسول الله صلى الله عليه وسلم «السورة التي تذكر فيها البقرة فسطاط القرآن، فتعلَّموها، فإنّ تعلمها بركة وتركها حسرة؛ ولن تستطيعها البطَلَة.» قيل: وما البطلة؟ قال: «السحرة.»

ÂL-İ İMRÂN SÛRESİ

Medenîdir, iki yüz âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Mîm.

2. Allah'tan başka tanrı yoktur; 'mutlak hayat sahibi'dir, 'bütün varlığı çekip çevirir' (Hayy, Kayyûm).

3. Sana kitabı gerçek olarak ve önündekileri doğrulayıcı olarak indiren O'dur. Tevrat'ı ve İncil'i de O indirmişti

4. daha önce... İnsanlara yol gösterici olarak... Hakkı bâtıldan ayıran bütün kitapları da O indirmişti. Allah'ın âyetlerini nankörce inkâr edenler için, şüphesiz şiddetli bir azap vardır. Allah 'mutlak izzet sahibi'dir (Azîz), hak edenin cezasını mutlaka verir.

[1464] Mîm'in de, tıpkı Elif ve Lâm gibi, üzerinde vakıf yapılması gerekir ve devamındaki ifadenin kelime başı olarak okunması gerekir. Bu tıpkı وَاحِدْ اِثْنَانْ [Bir. İki.] örneğinde olduğu gibidir. Âsım'ın kıraati de böyledir. Mîm'in fetha ile okunması durumunda aldığı fetha ise, sonrasındaki kelimenin [الله] başındaki Hemze'nin tahfif için düşürülmesi durumunda bu harekenin Mîm'e verilmiş olmasıdır. **Şayet** "Hemze'nin harekesinin Mîm'e verilmesi nasıl mümkün olabilir, zira bu vasıl / geçiş Hemze'si olup sözün akışı içerisinde mevcudiyeti sabit değildir. Bu yüzden de harekesi sabit değildir, çünkü harekesinin sabitliği, harfin kendisinin sabitliği gibidir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, sözün akışı değildir, zira Mîm, vakıf ve sükûn hükmünde, Hemze ise sâbit hükmündedir. Hemze'nin hazfedilmesinin sebebi tahfiftir, harekesinin kendisinden önceki sakin harfe verilmesinin sebebi ise, ona delâlet etmesidir. وَاحِدِاثْنَانِ [*vahid'isnân* / Bir'ki] ifadesi de bunun bir benzeridir. Bu örnekte de Hemze'nin harekesi Dâl'a verilmiştir.

[1465] **Şayet** "Bu Mîm'in iki sakin harfin bir araya gelmesi sebebiyle hareke almış olduğunu söylesen olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim;** [Hayır, olmazdı] çünkü iki sakin harfin bir araya gelmesi, vakıf konusunda önemsenmez. "İbrâhîm, Dâvûd ve İshâk" buna örnektir. Eğer vakıf halinde iki sakin harfin bir araya gelmesi sakin harfe hareke vermeyi gerektirseydi, o zaman Elif Lâm Mîm'deki iki Mîm'in hareklenmesi gerekirdi ve bir diğer sakin harf beklenmezdi.

سورة آل عمران

مدنية وهي مائتا آية

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١-﴿الم﴾

٥ ٢-﴿اللَّهُ لاإِلهَ إِلاَّهُوَالْحَيُّ الْقَيُّومُ﴾

٣-﴿نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَأَنْزَلَ التَّوْرَاةَ وَالإِنْجِيلَ﴾

٤-﴿مِنْ قَبْلُ هُدًى لِلنَّاسِ وَأَنْزَلَ الْفُرْقَانَ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ﴾

[١٤٦٤] ميمْ حقها أن يوقف عليها كما وقف على ألفْ ولامْ، وأن يبدأ ما بعدها
١٠ كما تقول: واحدْ اِثنان؛ وهي قراءة عاصم. وأما فتحها فهي حركة الهمزة ألقيت عليها حين أسقطت للتخفيف. فإن قلت: كيف جاز إلقاء حركتها عليها وهي همزة وصل لا تثبت في درج الكلام فلا تثبت حركتها لأنّ ثبات حركتها كثباتها؟ قلت: هذا ليس بدرج، لأنّ ميم في حكم الوقف والسكون والهمزة في حكم الثابت. وإنما حذفت تخفيفًا وألقيت حركتها على الساكن قبلها ليدل عليها. ونظيره قولهم: واحدِ اثْنان،
١٥ بإلقاء حركة الهمزة على الدال.

[١٤٦٥] فإن قلت: هلا زعمت أنها حركة لالتقاء الساكنين؟ قلت: لأنّ التقاء الساكنين لا يبالى به في باب الوقف، وذلك قولك: هذا إبراهيمْ وداودْ وإسحاقْ. ولو كان التقاء الساكنين في حال الوقف يوجب التحريك لحرّك الميمان في ألفْ لامْ ميمْ لالتقاء الساكنين، ولما انتظر ساكن آخر.

[1466] **Şayet** "Mîm'e, iki sakin harfin bir araya gelmesi sebebiyle hareke verilmemiş olmasının sebebi, vakıf yapmayı istemiş olmaları ve bu durumda iki sakin harfi seslendirme imkânına sahip olmalarıdır. Ancak üçüncü bir sakin harf daha geldiği zaman, artık hareke vermekten başka imkân kalmamış, bu yüzden onu harekelendirmişlerdir" **dersen, şöyle derim**: Mîm'in harekesinin iki harfin bir araya gelmesi sebebiyle verilmediğinin delili, onların hem Hemze'yi atarak hem de Dâl'ın sükûnu ile *vâhidsnân* şeklinde okuma imkânına sahip olmaları, yani iki sakin harfi bir araya getirebiliyor olmalarıdır. Nitekim *Useymm*[ün] ve *müdeykk*[ün] kelimeleri böyledir. Bu durumda onlar *vâhid'isnân* ifadesinde Dâl'a hareke verdiklerinde, bu harekenin *isnân* kelimesindeki düşürülmüş Hemze'nin harekesi olup bundan başka bir şey olmadığını, iki sakin harfin bir araya gelmesinden kaynaklanmadığını anlamış oluruz.

[1467] **Şayet** "Peki, Amr b. Ubeyd'in [v.144/761] Mim'i kesre ile [*ElifLâmMîmi'llâhu*] okumasının izahı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu okuyuş, iki sakin harfin bir araya gelmesi sebebiyle birinin harekelendirildiği şeklindeki vehme/yanlış düşünceye dayanır ki bu vehim makbul değildir.

[1468] "Tevrât ve İncîl" iki yabancı isimdir, bunların *vry* ve *ncl* köklerinden *tef'alet*[un] ve *if'îl*[un] vezninde türemiş olduğu şeklindeki zorlama yorum, ancak bu iki ismin Arapça olduğu sahih olursa mümkündür. Hasan-ı Basrî *incîl*i Hemze'nin fethası ile *encîl* şeklinde okumuştur ki bu da kelimenin yabancı olduğunun delilidir, zira Arap dilindeki vezinler içerisinde, Hemze'nin fethası ile *ef'îl*[un] şeklinde bir vezin yoktur.

[1469] **Şayet** "Neden نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتابَ denildi de, Tevrat ve İncil söz konusu olduğunda وَأَنْزَلَ التَّوْرَاةَ وَالْإِنْجِيلَ denildi"? **dersen, şöyle derim:** Çünkü Kur'ân *müneccemen,* yani yıldız yıldız / bölümler halinde tenzil edilmiş; Tevrat ve İncil ise tek seferde inzâl edilmiştir.

[1470] A'meş [v.148/765] نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتابَ ifadesini; fiili tahfif, *kitâb*ı da ref' ederek; نَزَلَ عَلَيْكَ الْكِتابُ [sana kitap indi] şeklinde okumuştur.

[1471] "İnsanlara yol gösterici olarak" yani Musa ve İsa (a.s.)'ın kavimlerine yol gösterici olarak. Ancak bizim de öncekilerin şeriatlarıyla mükellef olduğumuz görüşünde olanlar "insanlar"ı genelleştirmişlerdir.

[1472] **Şayet** "*Furkān* ile kastedilen nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bununla semavi kitap cinsi kastedilmiştir, çünkü semavî kitapların hepsi hak ile bâtılı ayırt ederler. Ya da burada zikri geçen kitaplar kastedilmiş olabilir; bu durumda sanki önce üç kitabın isimleri zikredilmiş, ardından da "kendisiyle hakkın bâtıldan ayırt edileceği kitaplarını indirmiştir" ya da

[١٤٦٦] فإن قلت: إنما لم يحركوا لالتقاء الساكنين في ميمْ، لأنهم أرادوا الوقف وأمكنهم النطق بساكنين، فإذا جاء ساكن ثالث لم يمكن إلا التحريك فحركوا. قلت: الدليل على أن الحركة ليست لملاقاة الساكن أنه كان يمكنهم أن يقولوا: واحدْ اثْنان، بسكون الدال مع طرح الهمزة، فيجمعوا بين ساكنين، كما قالوا: أصيم، ومديق. ٥ فلما حركوا الدال علم أن حركتها هي حركة الهمزة الساقطة لا غير، وليست لالتقاء الساكنين.

[١٤٦٧] فإن قلت: فما وجه قراءة عمرو بن عبيد بالكسر؟ قلت: هذه القراءة على توهم التحريك لالتقاء الساكنين، وما هي بمقبولة.

[١٤٦٨] والتَّوْرَاة وَالْإِنْجِيل اسمان أعجميان. وتكلف اشتقاقهما من الورى ١٠ والنجل ووزنهما بتفعلة وإفعيل، إنما يصح بعد كونهما عربيين. وقرأ الحسن الأنجيل بفتح الهمزة، وهو دليل على العجمة، لأن أفعيل بفتح الهمزة عديم في أوزان العرب.

[١٤٦٩] فإن قلت: لم قيل {نَزَّلَ الْكِتَابَ} {وَأَنْزَلَ التَّوْرَاةَ وَالْإِنْجِيلَ}؟ قلت: لأن القرآن نزَل منجَّمًا، ونزَل الكتابان جملة.

[١٤٧٠] وقرأ الأعمش نزَل عليك الكتابُ، بالتخفيف ورفع الكتاب.

١٥ [١٤٧١] {هُدًى لِلنَّاسِ} أي لقوم موسى وعيسى. ومن قال نحن متعبدون بشرائع من قبلنا فسره على العموم.

[١٤٧٢] فإن قلت: ما المراد بالفرقان؟ قلت: جنس الكتب السماوية، لأن كلها فرقان يفرق بين الحق والباطل، أو الكتب التي ذكرها، كأنه قال بعد ذكر الكتب الثلاثة وأنزل ما يفرق به بين الحق والباطل من كتبه، أو

"kendisiyle hakkın bâtıldan ayırt edileceği işbu kitapları indirmiştir" denilmiştir. Bir başka ihtimal de dördüncü bir kitabın, yani Zebûr'un kastedilmiş olmasıdır. Nitekim "Dâvud'a da Zebûr'u verdik" [Nisâ 4/163] denilmiştir ki buradan ilk anlaşılan mâna budur. Ya da *furkān* ifadesi ile Kur'ân'ın ismi tekrarlanmış, önce cins ismi zikredildikten sonra ardından onun bir özelliği ve ona yönelik bir övgü olarak, onun hak ile bâtılı ayırt edici olduğu ifade edilmiştir. Böylece onun şanı yüceltilmiş, fazileti açıkça gösterilmiştir.

[1473] "Allah'ın âyetleri" O'nun inzâl etmiş olduğu kitaplarındaki âyetler ya da diğer âyetler. ذُوانْتِقامٍ, yani o öyle şiddetli bir şekilde cezalandırır ki hiçbir cezalandırıcı böylesine kadir değildir.

5. Şüphesiz, gökte ve yerde hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz.

6. Size rahimlerde dilediği sûreti veren O'dur. O'ndan başka tanrı yoktur; 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

[1474] "Hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz", yani âlemdeki hiçbir şey ona gizli kalmaz. Ancak bu husus, "gökte ve yerde" şeklinde ifade edilmiştir. Buna göre o, kâfirin küfründen de mü'minin imanından da haberdardır ve hepsine ameline göre karşılık verecektir.

[1475] "... dilediği" farklı sûretleri veren O'dur. Tāvûs b. Keysân [v.106/725] يُصَوِّرُكُمْ ifadesini تَصَوَّرَكُمْ şeklinde okumuştur ki anlamı; "O sizi tamamen kendisi için -ya da sadece O'na kulluk etmeniz için- sûretlendirmekte" şeklindedir. Benzer şekilde, "malı sermaye (أثلة) yaptığında" [tef'îlden] *esseltü mâl*[en] dersin, fakat "onu kendi özel malın haline getirdiğinde" [tefe"ulden] *te'esseltü-hû* dersin. Sa'îd b. Cübeyr'in [v.94/713] şöyle dediği nakledilmiştir; "Bu, İsa (a.s.)'ın *rab* olduğunu iddia edenlere karşı bir delildir, sanki burada onun da diğer kullar gibi bir ana rahminde şekillendirilmiş olduğuna; Allah'a gizli kalmayan şeylerin onun için gizli olduğuna dikkat çekilmiştir.

7. Sana kitabı indiren O'dur. Onun bir kısmı 'muhkem'dir ki bunlar kitabın esasıdır; diğer kısmı da 'müteşâbih'lerdir. İşte, kalplerinde eğrilik bulunanlar; fitne çıkarmak ve müteşabihleri arzularına göre yorumlamak amacıyla onun müteşabih kısmına uyarlar. Oysa onun nihaî anlamını Allah'tan ve ilimde derinleşmiş olanlardan başkası bilmiyor. İlimde derinleşmiş olanlar şöyle diyor: "Biz ona iman ettik; hepsi Rabbimizin katındandır. Ancak akıl sahipleri düşünüp ders çıkarabilir."

من هذه الكتب، أو أراد الكتاب الرابع وهو الزبور؛ كما قال: {وَآتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا} [النساء: ١٦٣] وهو ظاهر. أو كرر ذكر القرآن بما هو نعت له ومدح من كونه فارقًا بين الحق والباطل بعد ما ذكره باسم الجنس، تعظيمًا لشأنه وإظهارًا لفضله.

[١٤٧٣] {بِآيَاتِ اللهِ} من كتبه المنزلة وغيرها {ذُو انْتِقَامٍ} له انتقام شديد لا يقدر على مثله منتقم.

٥-﴿إِنَّ اللَّهَ لا يَخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الأَرْضِ وَلا فِي السَّمَاءِ﴾

٦-﴿هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لا إِلَهَ إِلا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[١٤٧٤] {لَا يَخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ} في العالم فعبر عنه بالسماء والأرض، فهو مطّلع على كفر من كفر وإيمان من آمن، وهو مجازيهم عليه.

[١٤٧٥] {كَيْفَ يَشَاءُ} من الصور المختلفة المتفاوتة. وقرأ طاوس تَصَوَّركم، أي صوّركم لنفسه ولتعبده، كقولك: أثَّلت مالًا، إذا جعلته أثلة أي أصلًا، وتأثَّلْتُه، إذا أثلته لنفسك. وعن سعيد بن جبير: هذا حجاج على من زعم أنّ عيسى كان ربًّا، كأنه نبه بكونه مصوَّرًا في الرحم، على أنه عبد كغيره، وكان يخفى عليه ما لا يخفى على الله.

٧-﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلا أُولُو الأَلْبَابِ﴾

[1476] *Muhkemât* ibareleri çok anlamlılık (ihtimal) ve anlam karışıklığından uzak, sağlam / net âyetler; *müteşâbihât* ise benzeşen, farklı anlamlara gelebilen âyetlerdir. *Muhkemât*, "kitabın anası" yani aslı, esası olup müteşabihler bunlara hamledilir / irca edilir. Örneği: "Gözler onu idrak edemez" [En'âm 6/103] âyeti muhkem, "Rablerine nazar ederler" [Kıyâmet 75/23] âyeti müteşabihtir; "Allah kötülüğü emretmez" [A'râf 7/27] âyeti muhkem; "Oranın müreffehlerine emrederiz" [İsrâ 17/16] âyeti de müteşabihtir.

[1477] **Şayet** "Kur'ân'ın tamamı muhkem kılınsaydı olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim;** eğer Kur'ân'ın tümü muhkem kılınsaydı, insanlar onu kolayca anlarlar; deney gözlem, inceleme, araştırma ve düşünüp delil çıkartma gerektiren şeylerden yüz çevirirlerdi. Böyle yaptıklarında da Allah'ın varlığına ve birliğine, yani ma'rifetullah ve tevhide dair bilginin elde edileceği yegâne yolu bırakmış olurlardı. Ayrıca müteşabih gerçeğinde, âyetler hak üzere sebat eden kimselerle ayakları haktan kayan kimselerin birbirinden ayırt edilmesi söz konusudur; ayrıca, bunların anlamlarının ortaya çıkarılıp muhkemlere ircâ edilmesini sağlamak üzere âlimler ellerinden geleni yaparak, var güçlerini ortaya koyarak çalışır; böylece hem çok nice nükteleri, muazzam ilimleri elde eder, hem de Allah katında derecelere nail olurlar. Yine Allah kelâmında hiçbir çelişki ve tezat olmayacağına dair kesin inanç sahibi olan mü'min; onda çelişki vehmi uyandıran ifadeler görünce o ifadeler arasındaki uyumu ortaya koyma, hepsini aynı minval üzere tefsir etme çabasına girişir; kâh kendi başına kâh başkaları ile birlikte bu hususları müzakere eder ve neticede Allah onu[n gözünü, gönlünü, zihnini] açıp genişletir; muhkem ile müteşabih arasındaki mutabakatı anlamasını sağlar. İşte bu durumda mü'minin inancındaki mutmainlik ve imanındaki kesinliğin kuvveti iyice artar.

[1478] "Kalplerinde eğrilik bulunanlar" yani bid'at ehli; "fitne çıkarmak" insanları dinlerinden fitne yoluyla saptırmak ve onları yoldan çıkarmak amacıyla "ve müteşabihlerin peşine düşmek" yani onları arzularına göre te'vil etmek "amacıyla onun müteşabih kısmına uyarlar;" müteşabihlerin peşine düşerler ki bu müteşabihler bid'atçinin muhkem âyetlere uymayan görüşlerine hamledilebileceği gibi ehl-i hakkın görüşlerine de hamledilebilirler.

[1479] "Oysa onun nihaî anlamını Allah ve ilimde derinleşmiş olanlardan başkası bilmiyor" yani onun hak yorumunu ancak Allah ve onun ilimde derinleşmiş, yani ilimde iyice sebat etmiş, ona azı dişleri ile sıkı sıkıya sarılıp tutunmuş olan kimseler biliyor. Bazı kimseler bu âyetteki إِلَّا اللهُ [ancak Allah bilir] ifadesinde vakıf yapar ve devamındaki وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ [ve ilimde derinleşenler] ifadesini yeni bir cümle başlangıcı olarak okurlar. Bunlar müteşabihi, zebanîlerin sayısı vb. sadece Allah'ın bileceği, hikmetini ancak O'nun kavrayabileceği ifadeler olarak tefsir ederler.

[١٤٧٦] {مُحْكَمَاتٌ} أحكمت عبارتها بأن حفظت من الاحتمال والاشتباه {مُتَشَابِهَاتٌ} مشتبهات محتملات {هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ} أي أصل الكتاب تُحمَل المتشابهات عليها وتردّ إليها، ومثال ذلك {لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ} [الأنعام: ١٠٣]، {إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ} [القيامة: ٢٣]، {لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ} [الأعراف: ٢٧]، {أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا} [الإسراء: ١٦].

[١٤٧٧] فإن قلت: فهلا كان القرآن كله محكمًا؟ قلت: لو كان كله محكمًا لتعلق الناس به لسهولة مأخذه، ولأعرضوا عما يحتاجون فيه إلى الفحص والتأمّل من النظر والاستدلال، ولو فعلوا ذلك لعطلوا الطريق الذي لا يتوصل إلى معرفة الله وتوحيده إلا به؛ ولما في المتشابه من الابتلاء والتمييز بين الثابت على الحق والمتزلزل فيه؛ ولما في تقادح العلماء وإتعابهم القرائح في استخراج معانيه وردّه إلى المحكم من الفوائد الجليلة والعلوم الجمة ونيل الدرجات عند الله؛ ولأنّ المؤمن المعتقد أن لا مناقضة في كلام الله ولا اختلاف إذا رأى فيه ما يتناقض في ظاهره، وأهمه طلب ما يوفق بينه ويجريه على سنن واحد، ففكر وراجع نفسه وغيره ففتح الله عليه وتبين مطابقة المتشابه المحكم ازداد طمأنينة إلى معتقده وقوّةً في إيقانه.

[١٤٧٨] {الَّذِينَ فى قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ} هم أهل البدع {فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ} فيتعلقون بالمتشابه الذي يحتمل ما يذهب إليه المبتدع مما لا يطابق المحكم، ويحتمل ما يطابقه من قول أهل الحق {ابتِغَاءِ الْفِتْنَةِ} طلب أن يفتنوا الناس عن دينهم ويضلوهم {وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ} وطلب أن يأوّلوه التأويل الذي يشتهونه.

[١٤٧٩] {وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ} أي لا يهتدي إلى تأويله الحق الذي يجب أن يحمل عليه إلا الله وعباده الذين رسخوا في العلم، أي ثبتوا فيه وتمكنوا وعضُّوا فيه بضرْس قاطع. ومنهم من يقف على قوله {إِلَّا اللهُ}، ويبتدىء {وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ} ويفسرون المتشابه بما استأثر الله بعلمه، وبمعرفة الحكمة فيه من آياته، كعدد الزبانية ونحوه.

[1480] Ama doğru olan birinci görüştür. "İlimde derinleşmiş olanlar şöyle diyor" ifadesi yeni bir cümle başlangıcı olup, ilimde derinleşmiş olanların durumunu izah etmektedir. Yani müteşabihlerin te'vilini bilen bu âlimler şöyle derler: "Biz ona" yani müteşabihlere "iman ettik; hepsi Rabbimizin katındandır" yani onun hepsi ya da muhkemlerin hepsi onun katındadır veya kitaba iman ettik, onun muhkem ve müteşabih bütün ifadelerinin hikmet sahibi olan, kelâmında hiçbir tenakuz ve çelişki olmayan Allah katından olduğuna iman ettik. "Ancak akıl sahipleri düşünüp ders çıkarabilir" ifadesi, ilimde derinleşenlerin zihinlerini yordukları, güzelce düşündükleri şeklinde bir övgüdür. Ayrıca يَقُولُونَ [şöyle diyorlar] ifadesi "ilimde derinleşenler" ifadesinin hali de olabilir. İbn Mes'ûd [v.32/652] إنْ تأويلُه إلا عند الله [onun nihaî gerçek anlamı ancak Allah katındadır] şeklinde okumuş; Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] ise ويقول الراسخون şeklinde okumuştur.

8. "Ya Rabbi! Bizi doğru yola getirdikten sonra kalplerimizi eğriltme. Katından bize rahmet lûtfet. Şüphesiz Sensin, hibe ettikçe eden (Vehhâb)."

9. "Ya Rabbi! Gerçek şu ki Sen, geleceğinde şüphe olmayan bir günde insanları mutlaka toplayacaksın... 'Allah' elbette va'dinden caymaz."

[1481] "Bizi doğru yola getirdikten" dinine irşad ettikten "sonra kalplerimizi eğriltme" yani bizi kalplerimizin eğrileceği imtihanlara tâbi tutma. Ya da bize lütufta bulunduktan sonra bizi lütfundan mahrum bırakma. "Katından bize rahmet" yani muvaffakiyet ve yardım nimeti "lütfet." رَبَّنَا لا تُزِغْ قُلُوبَنا ifadesindeki تُزِغْ fiili fethalı bir şekilde hem Tâ ile hem de Yâ ile ve *kulûb*un ref'i ile ["kalplerimiz yamulmasın" anlamında] okunmuştur.

[1482] "Bir gün için insanları mutlaka toplayacaksın" yani onları bir günün hesabı ya da o günün cezası için toplayacaksın. Bu, "O sizi toplanma günü için bir araya getireceği gün" [Teğâbün 64/9] âyetinde de söz konusudur. جَامِعُ النَّاسَ ifadesi aslı üzere, yani جَامِعٌ النَّاسَ [*câmi*'un *en-nâs*e] şeklinde de okunmuştur. "Allah elbette va'dinden caymaz" yani ilâhlık [kavramı], sözden dönmeyi kabul etmez; ona terstir. Bu, *inne'l-cevâde lâ yuhayyibu sâ'ilehû* [cömert dediğin, isteyenin elini boş çevirmez] ifadesi gibidir. *Mî'âd*, vaat edilen şey demektir.

[١٤٨٠] والأوّل هو الوجه؛ و{يَقُولُونَ} كلام مستأنف موضح لحال الراسخين، بمعنى هؤلاء العالمون بالتأويل {يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ} أي بالمتشابه {كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا} أي كل واحد منه ومن المحكم من عنده؛ أو بالكتاب كل من متشابهه ومحكمه من عند الله الحكيم الذي لا يتناقض كلامه ولا يختلف كتابه {وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبَابِ} مدح للراسخين بإلقاء الذهن وحسن التأمّل. ويجوز أن يكون {يَقُولُونَ} حالا من الراسخين. وقرأ عبد الله إنْ تأويلُه إلا عند الله؛ وقرأ أبيّ ويقول الراسخون.

٨-﴿رَبَّنَا لا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ﴾

٩-﴿رَبَّنَا إِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لا رَيْبَ فِيهِ إِنَّ اللَّهَ لا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ﴾

[١٤٨١] {لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا} لا تبلُنا ببلايا تزيغ فيها قلوبُنا {بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا} وأرشدتنا لدينك. أو لا تمنعنا ألطافك بعد إذ لطفت بنا {مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً} من عندك نعمة بالتوفيق والمعونة. وقرئ لا تَزِغْ قلوبُنا، بالتاء والياء ورفع القلوب.

[١٤٨٢] {جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ} أي تجمعهم لحسابِ يومٍ أو لجزاءِ يومٍ، كقوله تعالى {يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ} [التغابن: ٩]. وقرئ جامعٌ الناسَ، على الأصل. {إِنَّ اللهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ} معناه: أنّ الإلهية تنافي خلف الميعاد، كقولك: إن الجواد لا يخَيِّب سائله. والميعاد: الموعد.

10. Doğrusu, nankörce inkâr edenlerin malları ve çocukları Allah'a karşı onlara asla fayda sağlamayacaktır. Ateş'in yakıtıdır bunlar!..

11. Tıpkı Firavun hanedanının ve onlardan öncekilerin başına gelenler gibi... Onlar âyetlerimizi yalanlamış, Allah da günahlarından dolayı onları yakalayıvermişti. Allah'ın cezalandırması gerçekten şiddetlidir!

12. Nankörce inkâr edenlere de ki; "Kesinlikle mağlûp edileceksiniz ve Cehennem'e (gitmek üzere) haşredileceksiniz... Ne kötü yatak!"

[1483] Hazret-i Ali لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ ifadesini Yâ'nın sükûnu ile *len tuğnî* şeklinde okumuştur. Bu, harf-i lîn üzerindeki harekenin ağır bulunmasından dolayı gösterilmiş bir gayrettir.

[1484] مِنَ اللهِ'daki Min, وَإِنَّ الظَّنَّ لا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً ["Zan ise 'gerçek'den yana hiçbir şey ifade etmez." (Necm 53/28)] âyetindeki gibidir. Mâna, "onlara Allah'ın rahmetinden ya da Allah'a itaatten hiçbir şey sağlamayacaktır" şeklindedir. شَيْئاً yani, O'nun rahmeti ve O'na itaat yerine, hakkın bedeli olarak demektir. Bu mânada *ve lâ yenfe'u ze'l-cedd*[i] *minke'l-cedd*[ü] ["Senin karşında, zengine zenginliği hiçbir fayda sağlamaz" (*Buhārî,* "Kader", 12)] denilmiştir. Yani onun dünyadaki varlığı ve nasibi bu konuda kendisine fayda etmez, bunlar senin katındakilerin, sana itaat ve ibadet etmenin yerine geçmez. Allah Teâlâ'nın "Oysa, katımızda sizi Bize yaklaştıracak olan, ne mallarınız ne de evlâtlarınızdır." [Sebe' 34/37] âyeti de bu mânadadır.

[1485] وَقود [yakıt] kelimesi ötre ile وُقود şeklinde de okunmuştur, bu durumda mâna; "Ateş yakıtının ehli / ahalisi" şeklindedir. "Nankörce inkâr edenler"den maksat, Peygamber (s.a.)'i inkâr edenlerdir. İbn Abbâs'ın [v.68/688] "bunlar Kurayza ve Nadīr oğulları Yahudileridir" dediği nakledilmiştir.

[1486] الدأب kelimesi *de'ebe* fiilinin mastarıdır. İnsan bir işte çok çabaladığı zaman *de'ebe fi'l-'amel* denilir. Burada bu kelime, insanın içerisinde bulunduğu hal ve durum mânasında kullanılmıştır. Başındaki Ke mahallen merfû'dur, anlam; "bu kâfirlerin hali, tıpkı kendilerinden önceki Firavun hanedanı ve diğerlerinin hali gibidir" şeklindedir. Ke'nin لَنْ تُغْنِيَ fiili ile ya da وَقُود kelimesi ile mahallen mansup olması da mümkündür. Yani, "nasıl onlardan önceki bu kimselere bir fayda etmedi ise onlara da fayda etmeyecektir" ya da "nasıl öncekiler ateşin tutuşturucu yakıtı oldularsa, bunlar da öyle olacaktır" şeklinde olabilir. Nitekim *inneke le-tazlimu'n-nâs*[e] *ke-de'bi ebîke* [tıpkı babanın yaptığı gibi sen de insanlara zulmediyorsun] denildiğinde *de'b* kelimesi ile bu kastedilir, yani bu cümlede, "nasıl ki baban insanlara zulmediyorduysa sen de öyle yapıyorsun" denilmek istenmiştir. Yine, *inne fülân*[en] *le-muhâraf*[ün] *ke-de'bi ebîhi* dediğinde, "nasıl babası bahtsız idiyse o da bahtsız" demek istersin.

١٠-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلا أَوْلادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَأُولَئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ﴾

١١-﴿كَدَأْبِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

٥ ١٢-﴿قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ إِلَى جَهَنَّمَ وَبِئْسَ الْمِهَادُ﴾

[١٤٨٣] قرأ علي رضي الله عنه لن تغني بسكون الياء، وهذا من الجدّ في استثقال الحركة على حروف اللين.

[١٤٨٤] مِن في قوله {مِنَ اللهِ} مثله في قوله {وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِى مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا} [النجم: ٢٨]. والمعنى: لن تغني عنهم من رحمة الله أو من طاعة الله {شَيْئًا} أي بدلَ ١٠ رحمتِه وطاعته وبدلَ الحق. ومنه «ولا ينفع ذا الجدّ منك الجدّ»، أي لا ينفعه جدّه وحظه من الدنيا بذلك، أي بدل طاعتك وعبادتك وما عندك. وفي معناه قوله تعالى {وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ بِالَّتِي تُقَرِّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَى} [سبأ: ٣٧].

[١٤٨٥] وقرئ وُقود بالضم، بمعنى أهل وُقودها. والمراد بالذين كفروا من كفر برسول الله صلى الله عليه وسلم. وعن ابن عباس: هم قريظة والنضير.

١٥ [١٤٨٦] الدأب: مصدر دأب في العمل، إذا كدح فيه؛ فوضع موضع ما عليه الإنسان من شأنه وحاله، والكاف مرفوع المحل؛ تقديره: دأب هؤلاء الكفرة كدأب من قبلهم من آل فرعون وغيرهم. ويجوز أن ينتصب محل الكاف بـ{لَنْ تُغْنِيَ}، أو بالوقود، أي لن تغني عنهم مثل ما لم تغني عن أولئك؛ أو توقد بهم النار كما توقد بهم. تقول: إنك لتظلم الناس كدأب أبيك؛ تريد كظلم أبيك، ومثل ما كان يظلمهم؛ ٢٠ وإنّ فلانًا لمحارَف كدأب أبيه، تريد كما حورف أبوه.

[1487] كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا [âyetlerimizi yalanladılar] ifadesi, onların hallerinin, yani yaptıklarının ve başlarına gelenlerin izahı olup hallerine dair farazî bir sorunun cevabı şeklindedir.

[1488] "Nankörce inkâr edenlere" yani Mekke Müşriklerine "de ki: Kesinlikle mağlûp edileceksiniz!" Burada Bedir günü kastedilmektedir. Bir görüşe göre bunlar Yahudilerdir. Peygamber (s.a.) Bedir günü galip geldiği zaman onlar; "Vallahi bu, Musa'nın bize müjdelemiş olduğu ümmî peygamberdir" dediler ve ona inanıp tâbi olmayı düşündüler, fakat içlerinden bazıları, "acele etmeyin, bir diğer savaşa kadar bekleyip görelim" dediler. Uhud günü geldiğinde [Müslümanlar yenildiği için] şüpheye düştüler. Bir başka görüşe göre; Bedir savaşından sonra Peygamber (s.a.) onları Kaynukā' oğulları çarşısında toplamış ve "Ey Yahudiler! Kureyş'in başına gelen bu mağlubiyetten ders alın; aynı şeyin sizin de başınıza gelmemesine dikkat edin. Onların başına gelen bu mağlubiyet sizin de başınıza gelmeden önce Hakk'a teslimiyet gösterin, artık benim Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğumu biliyorsunuz!" demiş; onlar da, "savaş sanatından habersiz, acemi bir toplulukla karşılaştın; bir fırsat yakalayıp onları yendin diye sakın aldanma, hele bir bizimle savaş bak, o zaman göreceksin esas yiğitlerin biz olduğumuzu!" demişler, bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur. [*Ebû Dâvûd*, "Harac", 22]

[1489] سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ [mağlup edileceksiniz ve haşredileceksiniz] ifadeleri tıpkı "Nankörce inkâr edenlere söyle; şayet vazgeçerlerse, geçmiş kendilerine bağışlanacaktır." [Enfâl 8/38] âyetinde olduğu gibi, başında bir "onlara de ki!" ifadesi takdir edilerek, Tâ'lar Yâ'ya dönüştürülmek sûretiyle سَيُغْلَبُونَ وَيُحْشَرُونَ [mağlup edilecekler ve haşredilecekler] şeklinde de okunmuştur. "Bu iki okuyuş arasında anlam açısından ne fark vardır?" diye sorarsan şöyle derim: Tâ ile سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ kıraatinin mânası, başlarına gelecek mağlubiyetin ve cehenneme haşredilecek olmalarının haber verilmesine dair emirdir. Bu emir, سَيُغْلَبُونَ وَيُحْشَرُونَ [mağlup edilecekler ve haşredilecekler] şeklinde bir haberdir ki bu haber, gerçeğin, vaat edilen şeyin ta kendisidir. Lafzın delâlet ettiği de budur. Yâ ile سَيُغْلَبُونَ وَيُحْشَرُونَ kıraatinin mânası ise, onlar hakkında Peygamber (s.a.)'e bildirilen tehdit ve uyarının birebir aynı lafızlarla nakledilmesine, hikâye edilmesine dair emirdir. Sanki "onlara bu sözü; yani benim sana iletmiş olduğum 'mağlup edilecekler ve haşredilecekler' sözünü ilet" denilmiştir.

[١٤٨٧] {كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا} تفسير لدأبهم مافعلوا وفعل بهم، على أنه جواب سؤال مقدّر عن حالهم.

[١٤٨٨] {قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا} هم مشركو مكة {سَتُغْلَبُونَ} يعني يوم بدر. وقيل: هم اليهود؛ ولما غلب رسول الله ﷺ يوم بدر قالوا: هذا والله النبيُّ الأميّ الذي بشرنا به ٥ موسى، وهموا باتباعه، فقال بعضهم: لا تعجلوا حتى ننظر إلى وقعة أخرى، فلما كان يوم أحد شَكُّوا. وقيل: جمعهم رسول الله ﷺ بعد وقعة بدر في سوق بني قينقاع، فقال: «يا معشر اليهود! احذروا مثل ما نزل بقريش وأسلموا قبل أن ينزل بكم ما نزل بهم، فقد عرفتم أني نبي مرسل.» فقالوا: لا يغرّنك أنك لقيت قومًا أغمارًا لا علم لهم بالحرب فأصبت منهم فرصة، لئن قاتلتَنا لعلمت أنا نحن الناس! فنزلت.

١٠ [١٤٨٩] وقرئ سيغلبون ويحشرون، بالياء، كقوله تعالى {قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ} [الأنفال: ٣٨] على قل لهم قولي لك سيغلبون. فإن قلت: أي فرق بين القراءتين من حيث المعنى؟ قلت: معنى القراءة بالتاء الأمر بأن يخبرهم بما سيجري عليهم من الغلبة والحشر إلى جهنم؛ فهو إخبار بمعنى سيغلبون ويحشرون وهو الكائن من نفس المتوعَّد به، والذي يدل عليه اللفظ. ومعنى القراءة بالياء الأمر ١٥ بأن يحكي لهم ما أخبره به من وعيدهم بلفظه، كأنه قال: أدّ إليهم هذا القول الذي هو قولي لك سيغلبون ويحشرون.

13. (O savaşta) karşılaşan iki topluluğun durumlarında sizin için ibret vardır: Biri, Allah yolunda döğüşmektedir; diğeri ise inkârcı nankördür... Bunlar, onları bizzat gözleriyle kendilerinin iki katı olarak görü(p korkuya kapılı)yorlar. Allah, dilediklerini yardımıyla destekler. Görebilenlerin elbette bundan çıkaracakları dersler vardır.

[1490] Bedir günü "karşılaşan iki topluluğun durumlarında sizin için ibret vardır." Burada hitap Kureyş Müşriklerine yöneliktir. "Bunlar, onları bizzat gözleriyle kendilerinin iki katı olarak görüyorlar;" yani [i] Müşrikler Müslümanları, kendi sayılarının iki katı olarak, yaklaşık iki bin kişi civarında ya da Müslümanların sayısının iki katı olarak, yani 620 küsur kişi olarak görüyorlardı. Müslümanlar sayıca az ve zayıf oldukları halde, Allah Müşrikleri korkutmak ve Müslümanlarla savaşmaktan kaçınmalarını sağlamak üzere, onlara Müslümanları bu şekilde çok göstermişti. Bu, Allah'ın Müslümanlara tıpkı meleklerle yardım etmesi gibi bir yardımı idi. Nâfi'in [v.169/785] bu ifadeyi تَرَوْنَهُمْ yani [Ey Kureyş Müşrikleri, Müslümanları kendi kâfir grubunuzun (ya da kendilerinin) iki katı olarak görüyordunuz!] anlamına gelecek şekilde okumuş olması buna delâlet etmektedir. **Şayet** "Bu, Enfâl sûresindeki 'sizi onların gözlerinde az gösteriyordu' [Enfâl 8/44] ifadesi ile çelişmektedir" **dersen, şöyle derim:** Önce Müslümanlar kâfirlerin gözünde az gösterilmiş; bu yüzden, Müslümanlarla savaşmaya cesaret etmişler, fakat karşılaştıkları zaman Müslümanlar gözlerine çok gösterilmiş ve böylece [Müşrikler yılıp] mağlup olmuşlardır. Yani az gösterme ile çok gösterme iki farklı durumda söz konusu olmuştur. Tıpkı bunun gibi farklı hal ve durumlara hamledilmesi gereken ifadelere örnek olarak, "İşte o gün, ne insana sorulur günahı ne de cine…" [Rahmân 55/39] âyeti ile "Durdurun onları; çünkü sorulacak kendilerine!" [Sâffât 37/24] âyeti verilebilir. Müslümanların sayılarının kâfirlere bir defasında az, diğer seferinde çok gösterilmesi ise, ilâhî kudret ve mucizenin ızharı noktasında daha etkilidir.

[1491] [ii] "Müslümanlar Müşrikleri kendilerinin iki katı olarak görmüşlerdir" de denilmiştir. Allah Teala ilkin; "Sizden sabırlı yirmi kişi olsa, iki yüz kişiyi yener" [Enfâl 8/65] buyurarak, bir Müslümanı on kâfire karşı koymakla mükellef tutmuş; daha sonra ise "sizden sabırlı yüz kişi olsa, iki yüz kişiyi yenecektir" [Enfâl 8/66] âyetiyle, bir Müslümanı iki kâfire karşı koymakla mükellef tutmuştur. Bu sebeple de kendilerinin iki katı düşmanı, az olmakla nitelemiştir; çünkü gerçekten de iki kat, onlarca kata nispetle azdır, haddizatında Bedir'de kâfirler Müslümanların üç katı idiler. Ancak Nâfi'in [v.169/785; تَرَوْنَهُمْ] kıraati bunu desteklememektedir. Talha b. Musarrıf [v.112/730] hem Yâ ile hem de Tâ ile meçhul olarak يُرَوْنَهُمْ [onlar bunlara gösteriliyordu] ve تُرَوْنَهُمْ [onlar size gösteriliyordu] şeklinde okumuştur ki; "Allah bunu onlara kudreti ile gösteriyordu" anlamındadır.

١٣-﴿قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الْتَقَتَا فِئَةٌ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأُخْرَى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ رَأْيَ الْعَيْنِ وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ مَنْ يَشَاءُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لأُولِي الأَبْصَارِ﴾

[١٤٩٠] {قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ} الخطاب لمشركي قريش {فِي فِئَتَيْنِ الْتَقَتَا} يوم بدر {يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ} يرى المشركون المسلمين مثلَيْ عدد المشركين قريبًا من ألفين. أو مثلَيْ عدد المسلمين ستمائة ونيفًا وعشرين. أراهم الله إياهم مع قلتهم أضعافهم ليهابوهم ويجبُنوا عن قتالهم، وكان ذلك مددًا لهم من الله كما أمدّهم بالملائكة. والدليل عليه قراءة نافع ترونهم، بالتاء أي ترون يا مشركي قريش المسلمين مثلي فئتكم الكافرة. أو مثلي أنفسهم. فإن قلت: فهذا مناقض لقوله في سورة الأنفال {وَيُقَلِّلُكُمْ في أَعْيُنِهِمْ} [الأنفال: ٤٤]. قلت: قلّلوا أوّلا في أعينهم حتى اجترأوا عليهم، فلما لاقوهم كثروا في أعينهم حتى غُلِبوا، فكان التقليل والتكثير في حالين مختلفين. ونظيره من المحمول على اختلاف الأحوال قوله تعالى {فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْئَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ} [الرحمن: ٣٩] وقوله تعالى {وَقِفُوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْؤُولُونَ} [الصافات: ٢٤] وتقليلهم تارة وتكثيرهم أخرى في أعينهم أبلغ في القدرة وإظهار الآية.

[١٤٩١] وقيل: يرى المسلمون المشركين مثلَي المسلمين على ما قرر عليه أمرهم من مقاومة الواحد الاثنين في قوله تعالى {فإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ} [الأنفال: ٦٦] بعد ما كلفوا أن يقاوم الواحد العشرة في قوله تعالى {إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ} [الأنفال: ٦٥] ولذلك وصف ضعفهم بالقلة، لأنه قليل بالإضافة إلى عشرة الأضعاف وكان الكافرون ثلاثة أمثالهم. وقراءة نافع لا تساعد عليه. وقرأ ابن مصرّف يُرَوْنَهم، على البناء للمفعول بالياء والتاء، أي يريهم الله ذلك بقدرته.

[1492] فِئَةٌ تُقاتِلُ وَأُخْرى كافِرَةٌ ifadesi, فِئَتَيْنِ ifadesinden bedel olarak; فِئَةٍ تُقاتِلُ وَأُخْرى كافِرَةٍ şeklinde mecrur da, ihtisas üzere ya da الْتَقَتا fiilindeki zamirden hal olarak [*fi'et*[en] ... *kâfirat*[en] şeklinde] mansup da okunmuştur.

[1493] رَأْيَ الْعَيْنِ ifadesi, hiçbir karışıklık içermeksizin; açık, müşahede edilir olarak, tıpkı gözle görünen diğer şeyler gibi görme anlamındadır. "Allah, dilediklerini yardımıyla destekler" tıpkı Bedir ehlini, düşmanın gözünde çok göstererek desteklemiş olduğu gibi.

14. Arzulanacak şeylere; özellikle kadınlara, oğullara, kantar kantar altın ve gümüşe, nişanlı atlara, hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara cazip gösterilmiştir. Oysa bunlar dünya hayatının zevkidir; sonuçta ulaşılabilecek en güzel şey, Allah katındadır.

15. De ki: Ben size bunlardan daha hayırlısını haber vereyim mi? Takva sahipleri için; altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve (hepsinden önemlisi) Allah rızası... Allah, o kullarını görmektedir.

16. "Ya Rabbi! Biz gerçekten iman ettik, günahlarımızı bağışla ve Ateş azabından bizi koru" derler.

17. Sabırlı, dürüst, gönülden boyun eğenler, infak eden ve bağışlanmak için seherlerde Allah'a dua eden kimselerdir.

[1494] زُيِّنَ لِلنَّاسِ [İnsanlara cazip gösterilmiştir.] Cazip gösteren, Allah Teâlâ olup, bunu imtihan için yapmıştır. "Şüphesiz Biz, yeryüzündeki şeyleri oranın süsü kıldık ki, kimlerin daha güzel amel işlediğini sınay(ıp, amel sahipleriyle birlikte gör)elim" [Kehf 18/7] âyetinde de bu husus ifade edilmiştir. Mücâhid b. Cebr'in [v.103/721] etken fiil formunda, زَيَّنَ لِلنَّاسِ [İnsanlara cazip göstermiştir.] şeklinde okuyuşu buna delâlet etmektedir. Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728]; "Vallahi, onu insanlara şeytan süslemiştir, çünkü biz yaratıcısı tarafından bunlardan daha çok kınanan bir şey bilmiyoruz [Yani bunları Hâlık Teâlâ süslemiş olamaz]!" dediği nakledilmiştir.

[1495] حُبُّ الشَّهَواتِ [arzulanacak şeylere karşı düşkünlük]; burada sayılan şeyler *şehvet* olarak ifade edilmiş; böylece onların arzulanan, kendilerinden faydalanılmak için ısrarla istenen şeyler olduğu mübalağalı olarak ifade edilmiştir. Burada isabetli yorum, sayılan şeylerin bayağı olarak nitelenmesinin ve *şehvet* olarak isimlendirilmesinin kastedildiğini düşünmektir; çünkü şehvet, bilge insanlar tarafından aşağılık bir şey olarak görülmüş, şehvetinin peşine takılan kimse kınanmış; hayvanlığına bizzat tanıklık ettiği düşünülmüştür.

[١٤٩٢] وقرئ فئةٍ تقاتل وأخرى كافرةٍ، بالجرّ على البدل من فئتين، وبالنصب على الاختصاص. أو على الحال من الضمير في {الْتَقَتَا}.

[١٤٩٣] {رَأْيَ الْعَيْنِ} يعني رؤية ظاهرة مكشوفة لا لبس فيها، معاينة كسائر المعاينات. {وَاللهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ} كما أيد أهل بدر بتكثيرهم في عين العدوّ.

٥ ١٤-﴿زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ﴾

١٥-﴿قُلْ أَؤُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذَلِكُمْ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَأَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ﴾

١٠ ١٦-﴿الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا إِنَّنَا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾

١٧-﴿الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَانِتِينَ وَالْمُنْفِقِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالأَسْحَارِ﴾

[١٤٩٤] {زُيِّنَ لِلنَّاسِ} المزين هو الله سبحانه وتعالى للابتلاء، كقوله {إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا لِنَبْلُوَهُمْ} [الكهف: ٧]. ويدل عليه قراءة مجاهد زَيَّنَ للناس، على تسمية الفاعل. وعن الحسن: الشيطانُ واللهِ زيَّنها لهم، لأنا لا نعلم

١٥ أحدًا أذمَّ لها من خالقها.

[١٤٩٥] {حُبُّ الشَّهَوَاتِ} جعل الأعيان التي ذكرها شهواتٍ مبالغةً في كونها مشتهاةً محروصًا على الاستمتاع بها. والوجه أن يقصد تخسيسها فيسميها شهوات، لأن الشهوة مسترذلة عند الحكماء، مذموم من اتبعها، شاهد على نفسه بالبهيمية.

[1496] "Arzulanacak şeylere düşkünlük insanlara cazip gösterilmiştir" buyurmuş; bu şeylerin izahı daha sonra gelmiştir. Böylece önce; cazip gösterilen şeylerin arzulardan başka hiçbir şey olmadığı gönüllere yerleştirilmiş; daha sonra da bu cinsler izah edilmiştir. Bu ifade tarzı, 'arzu'lanan şeylerin aşağılanması ve onları yücelten, onlar için kendini paralarcasına çabalayan, Allah katındakilerden çok bunları talep eden kimselerin kınanması noktasında çok daha kuvvetlidir.

[1497] *Kıntār* çok mal demektir; bir öküz derisini dolduracak kadar mala *kıntār* denildiği söylenmiştir. Sa'îd b. Cübeyr'in [v.94/713] *kıntār*ın yüz bin dinar olduğunu söylediği rivayet edilir. İslâm'ın geldiği günlerde, Mekke'de yüz kişi *kıntār* miktarınca mal sahibiydi. *Mukantarat*[un] kelimesi *kıntār*dan türetilmiş ve tekit için kullanılmıştır; tıpkı *elf*[ün] *mü'ellefet*[ün] ve *bedrat*[ün] *mübedderat*[ün] ifadeleri gibi. *el-Müsevvemet*[u] üzerine nişan vurulmuş demektir. Bu, alâmet anlamındaki *es-sevmet*[ü] kökünden, *esâme'd-dâbbet*[e] *ve sevvemehâ* şeklinde gelir. Ya da "çok güzel, kusursuz" mânasındaki *el-mutahhamet*[ü] veya "özel bakımlı hayvan" anlamındaki *el-mer'iyyet*[ü] kelimesi ile aynı anlamdadır. وَالْأَنْعَامِ ifadesi ile, [En'âm 7/143-144'deki] sekiz çift hayvan kastedilmektedir.

[1498] "Oysa bu "sayıla"nlar, dünya "*dünya* hayatının zevkidir."

[1499] لِلَّذِينَ اتَّقَوْا [Takva sahipleri için] ifadesi yeni bir cümle başlangıcıdır; burada sözü edilen şeyin yukarıda sayılanlardan daha hayırlı olduğuna delâlet eder. Bu, "Sana âlim bir adam göstereyim mi? Yanımda bir adam var ki şu şu özelliklere sahiptir" demene benzer. لِلَّذِينَ اتَّقَوْا ifadesindeki Lâm'ın [قُلْ أَؤُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ cümlesindeki] *hayr*[in] kelimesine taalluk etmesi ve hayrın ["De ki: Size müttakiler için bundan daha hayırlısını haber vereyim mi?" şeklinde] sadece müttakilere ait kılınmış olması mümkündür. Zira hayırdan istifade edecek olanlar onlardır. Bu durumda, *cennât*[ün] de başında bir *huve* zamiri takdir edilerek merfû' olur ["bu (*hayr*) da cennetlerdir" anlamında]. *Cennât*[ün] kelimesini, بِخَيْرٍ ifadesinden bedel olarak mecrur okuyanın okuyuşu da buna delâlet eder.

[1500] "Allah, o kullarını görmektedir" onları hak ettikleri şekilde ödüllendirecek ve cezalandıracaktır; ya da muttakileri ve durumlarını gayet iyi görmektedir, onlara cennetleri işbu sebeple hazırlamıştır.

[1501] الَّذِينَ يَقُولُونَ ifadesi medih ifadesi olarak mansup veya merfû'dur. Yine bunun للذين اتقوا [müttakîler] veya بالعبادِ [kullar] kelimelerinden birinin sıfatı olarak mecrur olması da mümkündür. Sıfatlar arasındaki Vav, bu sıfatların her birinin onlarda tam olarak mevcut olduğuna delâlet etmek üzere kullanılmıştır. Bu husustan daha önce [Bakara 2/5'in tefsirinde] bahsedilmişti.

[١٤٩٦] وقال {زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ} ثم جاء التفسير، ليقرر أوّلا في النفوس أن المزيَّن لهم حبُّه ما هو إلا شهواتٌ لا غير، ثم يفسره بهذه الأجناس، فيكون أقوى لتخسيسها، وأدلّ على ذم من يستعظمها ويتهالك عليها ويرجح طلبها على طلب ما عند الله.

٥ [١٤٩٧] والقِنْطار: المال الكثير. قيل: ملء مَسْك ثور. وعن سعيد بن جبير: مائة ألف دينار. ولقد جاء الإسلام يوم جاء وبمكة مائة رجل قد قنطروا. والْمُقَنْطَرَة: مبنية من لفظ القنطار للتوكيد، كقولهم: ألف مؤلَّفة، وبدرة مبدَّرة. والمسَوَّمَة: المعلمة، من السومة وهي العلامة. أو المطهمة أو المرعية، من أسام الدابة وسوّمها. والأنعام: الأزواج الثمانية.

١٠ [١٤٩٨] {ذَلِكَ} المذكور {مَتَاعُ الْحَيَاةِ}.

[١٤٩٩] {لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ} كلام مستأنف فيه دلالة على بيان ما هو خير من ذلكم، كما تقول: هل أدلك على رجل عالم؟ عندي رجل صفته كيت وكيت. ويجوز أن يتعلق اللام بخير. واختص المتقين، لأنهم هم المنتفعون به. وترتفع {جَنَّاتٌ} على هو جنات. وتنصره قراءة من قرأ جناتٍ بالجرّ على البدل من خير.

١٥ [١٥٠٠] {وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ} يثيب ويعاقب على الاستحقاق، أو بصير بالذين اتقوا وبأحوالهم، فلذلك أعدّ لهم الجنات.

[١٥٠١] {اَلَّذِينَ يَقُولُونَ} نصب على المدح، أو رفع. ويجوز الجرّ صفة للمتقين أو للعباد. والواو المتوسطة بين الصفات للدلالة على كمالهم في كل واحدة منها. وقد مرّ الكلام في ذلك.

[1502] "Seherlerde, bağışlanmak için Allah'a dua eden" ifadesinde hususi olarak seher vakitleri zikredilmiştir, çünkü onlar önce geceyi ibadetle geçirirlerdi, dolayısıyla ibadetle geçen bir gecenin ardından hacetlerini arz etmeleri güzel ve yerinde oluyordu. Nitekim Allah Teâlâ "güzel sözler yalnızca O'na yükselir; onu yükselten de salih ameldir." [Fâtır 35/10] âyetinde bunu ifade etmiştir. Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728] şöyle dediği nakledilmiştir: Onlar gecenin başında namaz kılarlar, seher vakti geldiğinde de dua ve istiğfara başlarlardı; geceleri böyle [ibadetle] gündüzleri de böyle [dua ve istiğfarla] geçerdi.

18. Allah, melekler ve ilim sahipleri; kendisinden başka tanrı olmadığına dair âdilâne şahitlik etmektedir. O'ndan başka tanrı yoktur; 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

19. Şüphesiz, Allah katında din İslâm'dır. Kitap verilenler, kendilerine ilim geldikten sonra sırf aralarındaki kıskançlıktan dolayı anlaşmazlığa düşmüş (tüm peygamberlerin ortak paydası olan İslâm'ı terketmiş)lerdir. Kim Allah'ın âyetlerini nankörce inkâr ederse, Allah'ın hesabı son derece hızlıdır!

[1503] Yüce Allah'ın, kendisinden başkasının kudret yetiremeyeceği, kendine mahsus fiilleri ile ve tevhide delâlet eden İhlâs sûresi, Âyete'l-kürsî ve benzeri vahiyleriyle vahdaniyetini göstermesi, bir şahidin açıklığa kavuşturma ve ortaya çıkarma noktasındaki şahitliğine benzetilmiştir. Aynı şekilde meleklerin ve ilim ehlinin bunu ikrar etmeleri ve delillendirmeleri de bu şehadete benzetilmiştir.

[1504] قائِماً بِالْقِسْطِ yani taksim ettiği rızık ve ecel, verdiği sevap ve ceza, kullarına verdiği birbirlerine insaflı olma ve aralarında eşit bir şekilde muamelede bulunma emri gibi konularda adaleti sağlayarak. Bu ifade tıpkı وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقاً ["Oysa o, ellerindekini doğrulayan hak bir kitaptır" (Bakara 2/91)] ifadesi gibi, [*şehide* fiilinin fâilinin] hali olarak mansuptur. **Şayet** "Neden sadece Allah hakkında müfret olarak hal getirilmiş de, ona atfedilen diğerleri için getirilmemiş [قائمين بالقسط denmemiş]; oysa *câ'enî Zeydün ve 'Amrun râkiben* [Zeyd ve Amr bana binek üstünde geldi] demek [dilbilgisi açısından] doğru değildir?" **dersen, şöyle derim**: Âyetteki kullanım doğrudur; çünkü herhangi bir anlam karışıklığı ihtimali yoktur. Aynı durum وَوَهَبْنا لَهُ إِسْحاقَ وَيَعْقُوبَ نافِلَةً ["Ona İshak'ı -ve fazladan Ya'kūb'u- hibe ettik" (Enbiyâ 21/72)] âyetindeki *nâfileten* kelimesinin Ya'kūb'dan hal olarak mansup olmasında da söz konusudur. Nitekim *câ'enî Zeydün ve Hindün râkiben* [Zeyd ve Hind bana binek üzerinde geldi] desen bu da yanlış olmaz, çünkü *râkiben* müzekker olduğu için hangi ismin hali olduğu kolaylıkla ayırt edilebilir.

[١٥٠٢] وخص الأسحار لأنهم كانوا يقدّمون قيام الليل فيحسن طلب الحاجة بعده {إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ} [فاطر: ١٠]. وعن الحسن: كانوا يصلون في أوّل الليل حتى إذا كان السحر أخذوا في الدعاء والاستغفار. هذا نهارهم، وهذا ليلهم.

٥ ١٨-﴿شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لا إِلَهَ إِلا هُوَ وَالْمَلائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لا إِلَهَ إِلا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

١٩-﴿إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الإِسْلامُ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَمَنْ يَكْفُرْ بِآيَاتِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾

[١٥٠٣] شبهت دلالته على وحدانيته بأفعاله الخاصة التي لا يقدر عليها غيره، ١٠ وبما أوحى من آياته الناطقة بالتوحيد كسورة الإخلاص وآية الكرسي وغيرهما بشهادة الشاهد في البيان والكشف، وكذلك إقرار الملائكة وأولي العلم بذلك واحتجاجهم عليه.

[١٥٠٤] {قَائِمًا بِالْقِسْطِ} مقيمًا للعدل فيما يقسم من الأرزاق والآجال، ويثيب ويعاقب، وما يأمر به عباده من إنصاف بعضهم لبعض والعمل على السوية فيما بينهم. ١٥ وانتصابه على أنه حال مؤكدة منه كقوله {وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا} [البقرة: ٩١]. فإن قلت: لم جاز إفراده بنصب الحال دون المعطوفين عليه؟ ولو قلت جاءني زيد وعمرو راكبًا لم يجز. قلت: إنما جاز هذا لعدم الإلباس كما جاز في قوله {وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً} [الأنبياء: ٧٢]، إذ انتصب نافلةً حالا عن يعقوب. ولو قلت: جاءني زيد وهند راكبًا جاز لتميزه بالذكورة،

[1505] قائِماً بِالْقِسْطِ ifadesinin [hâl değil] övgü olarak mansup olması da mümkündür. **Şayet** "Medih / övgü ifadesi olarak nasbolan kelimenin ma'rife olması gerekmez mi; nitekim الحمد لله الحميدَ [Hamde layık Allah'a hamd ederim] إنا معشرَ الأنبياء لا نُورَثُ [biz peygamberler topluluğuna mirasçı olunmaz (*Nesâî*, "Ferâiz", 2)] ve إِنَّا بَنِى نَهْشَلٍ لَا نَدَّعِى لِأَبٍ [biz Nehşel oğulları kendi atamızı bırakıp kendimizi başka atalara nispet etmeyiz] ifadelerinde bu durum söz konusudur?" **dersen, şöyle derim**; medh/övgü ifadesi olarak nasb olan kelime ma'rife olduğu gibi nekre de olabilmektedir. Nitekim Sîbeveyhi [v.180/796; Ümeyye b. Ebû Âiz] el-Hüzelî'nin şiirini şöyle okumuştur:

> Paspal, saçı başı pis ve dağınık,
> -tıpkı bir cadı gibi görünen- kadınlara sığınır

[1506] **Şayet** "قائِماً بِالْقِسْطِ ifadesinin olumsuzlanan ifadenin [*ilâh*] sıfatı olması, sanki 'adaleti tesis eden O'ndan başka ilâh yoktur' denilmiş olması mümkün müdür?" **dersen, şöyle derim:** Bu imkânsız değildir, nitekim Arapların sıfat ve mevsuf arasını ayırma konusunda geniş davranmış olduklarını görüyoruz. **Şayet** "قائِماً بِالْقِسْطِ ifadesinin *şehide* fiilinin fâilinin [*Allāh*] hâli olduğunu söyledin, pekiyi, onun لا إِلهَ إِلَّا هُوَ ifadesindeki *hüve* zamirinin hali olduğunu söylemek de doğru olur mu?" **dersen, şöyle derim:** Evet olur, çünkü bu, tekid edici bir haldir; tekit için gelen hal ifadesinin âmilinin, halin anlama ilave olarak bulunduğu bir cümle içerisinde yer alması zorunlu değildir. [Aksine eğer cümlede âmil yoksa bile halin bulunması caizdir.] Sözgelimi *ene 'abdu'llâhi şücâ^{an}* [Cesur Abdullah benim!] ifadesi böyledir. Aynı şekilde *lâ racule illâ 'Abdullāh şücâ^{an}* [Abdullah dışında cesaretli adam yoktur!] desen de olur. Bu ihtimal, قائِماً بِالْقِسْطِ ifadesinin *şehide* fiilinin fâilinin hâli olmasından da, medih ifadesi olarak nasp olmasından da daha uygun bir yorumdur.

[1507] **Şayet** "Vahdaniyete tanıklık etmek gibi Allah'ın adaleti ikame etmesi de O'nun, meleklerin ve ilim ehlinin tanıklığı kapsamına girer mi?" **dersen, şöyle derim:** Evet, eğer قائِماً بِالْقِسْطِ ifadesini *hüve* zamirinin hali ya da medih ifadesi olarak mansup, ya da olumsuzlanan ifadenin [ilâh] sıfatı olarak mansup olduğunu düşünürsen bu mümkündür. Bu durumda, sanki "Allah, melekler ve ilim ehli Allah'tan gayrı ilâh olmadığına ve onun adaleti ikame ettiğine şahitlik ederler" denilmiş olmaktadır. İbn Mes'ûd [v.32/652] قائِماً بِالْقِسْطِ ifadesini, *hüve*den bedel ya da hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olarak, القَائِمُ بالقسط şeklinde okumuştur. Ebû Hanîfe [v.150/767] de قَيِّمًا بِالْقِسْطِ şeklinde [her daim adaletle hareket eden] okumuştur..

[١٥٠٥] أو على المدح. فإن قلت: أليس من حق المنتصب على المدح أن يكون معرفة كقولك: الحمد لله الحميد. «إنا معشرَ الأنبياء لا نورَث.» إنا بنى نهشل لا ندَّعي لأب؟ قلت: قد جاء نكرة كما جاء معرفة. وأنشد سيبويه فيما جاء منه نكرة قول الهذلي:

٥ وَيَأْوِي إلى نِسْوَةٍ عُطَّلٍ ۞ وَشُعْثًا مَرَاضِيعَ مِثْلَ السَّعَالِي

[١٥٠٦] فإن قلت: هل يجوز أن يكون صفة للمنفي كأنه قيل: لا إله قائمًا بالقسط إلا هو؟ قلت: لا يبعد، فقد رأيناهم يتسعون في الفصل بين الصفة والموصوف. فإن قلت: قد جعلته حالا من فاعل شهد، فهل يصح أن ينتصب حالًا عن {هُوَ} في {لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ}؟ قلت: نعم، لأنها حال مؤكدة والحال المؤكدة لا تستدعي أن يكون في ١٠ الجملة التي هي زيادة في فائدتها عامل فيها، كقولك: أنا عبد الله شجاعًا. وكذلك لو قلت: لا رجل إلا عبد الله شجاعًا. وهو أوجه من انتصابه عن فاعل شهد، وكذلك انتصابه على المدح.

[١٥٠٧] فإن قلت: هل دخل قيامه بالقسط في حكم شهادة الله والملائكة وأولي العلم كما دخلت الوحدانية؟ قلت: نعم إذا جعلته حالًا من {هُوَ}، أو نصبًا على ١٥ المدح منه، أو صفة للمنفي، كأنه قيل: شهد الله والملائكة وأولو العلم أنه لا إله إلا هو، وأنه قائم بالقسط. وقرأ عبد الله القائمُ بالقسط، على أنه بدل من هو، أو خبر مبتدأ محذوف. وقرأ أبو حنيفة قَيّما بالقسط.

[1508] الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ Allah Teâlâ'nın zâtını nitelemiş olduğu vahdaniyet ve adaleti teyit eden iki sıfattır. Yani o, kendisine bir başka ilâhın asla galip gelemeyeceği Azîz; ve fiillerinde adaletten şaşmayan Hakîm'dir.

[1509] **Şayet** "Allah Teâlâ'nın bu kadar tazim ettiği; vahdaniyet ve adaletine şahitlik etme konusunda kendisiyle ve meleklerle birlikte zikrettiği bu ilim ehlinden maksat nedir?" **dersen, şöyle derim:** Onlar Allah'ın vahdaniyetini ve adaletini kat'î delillerle, kesin burhanlarla ispat eden, "adalet ve tevhid" âlimleridir.

[1510] أنه ifadesi fetha ile, إِنَّ الدِّينَ ifadesi de kesre ile okunmuştur; zira أنه ifadesi, *şehida'llāh*[u] *'alâ ennehû* [Allah şahitlik eder ki...] anlamına ya da *şehida'llāh*[u] *bi-ennehû* [*Allah ...olduğuna şahitlik eder*] mânasına gelmektedir. إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْإِسْلَامُ ifadesi ise, ilk cümlenin tekidi olarak gelmiş yeni bir cümledir. "Peki, bu tekidin faydası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Faydası şudur: Âyetteki لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ ifadesi tevhidi; قائِماً بِالْقِسْطِ ifadesi adaleti ifade eder, bunların hemen peşine إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْإِسْلَامُ ifadesi gelmiş, böylece İslâm'ın tevhid ve adalet olduğu ve Allah katında dinin bu olduğu, ondan gayrısının Allah katında din namına hiçbir şey ifade etmediği bildirilmiş olmaktadır. Yine burada *teşbîh* düşüncesini ya da Allah'ın görülmesini caiz görmek gibi *teşbîh*e yol açacak düşünceleri veya salt zulüm olan *cebr* düşüncesini benimseyen kimsenin Allah'ın dini olan İslâm dini üzere olmadığı ifade edilmiş olmaktadır. Göreceğin üzere bu, gayet açık ve ayan beyandır. أنه ve إِنَّ الدِّينَ ifadelerinin her ikisi fetha ile de okunmuştur. Zira ikincisi [إِنَّ الدِّينَ] birincisinin bedeli olarak düşünülmüştür. Bu durumda sanki; "Allah, [kendisinden başka tanrı olmadığına ve] Allah katında tek dinin İslâm olduğuna şahitlik etmiştir" denilmektedir. Bedel ile kendisinden bedel olunan ifade mâna olarak aynıdır. Böylece, bu ifade çok açık bir beyan haline gelmiş olmaktadır; zira Allah'ın dini, tevhid ve adalettir. Bir başka kıraatte ilki [أنه] kesre ile, *innehû* şeklinde, ikincisi [إِنَّ الدِّينَ] ise fetha ile okunmuştur; bu durumda sanki fiilin İnne'nin fiili olduğu, ikisi arasındaki cümlenin ise tekit için gelmiş bir ara cümle olduğu düşünülmektedir. Bu da -yine- İslâm dininin adalet ve tevhid olduğu anlamına gelir. Gördüğün gibi, bütün kıraatler bu anlam üzerinde ittifak halindedir. İbn Mes'ûd إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ لَلْإِسْلَامُ şeklinde, Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ şeklinde okumuştur ki, bu okuyuş أنه ifadesini fetha ile إِنَّ الدِّينَ ifadesini de kesre ile okuyanın okuyuşunu kuvvetlendirir.

[1511] *Şehida'llāh*[u] ifadesi, öncesinde zikredilenlerin hali olarak mansup halde *şüdedâ'e lillâh*[i] şeklinde de okunmuştur. Yine bu okuyuşta *şühedâ'a'llâh*[i] ifadesi, başında bir "hüm" (onlar) zamiri takdir edilerek merfû' olarak da [*şühedâ'u'llâh*i] okunmuştur. **Şayet** "Bu okuyuşa göre وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ ifadesi neye atfedilir?" dersen şöyle derim; *şühedâ'ü* kelimesindeki zamire atfedilir. Aralarında fasıla bulunduğu için de bu caizdir.

[١٥٠٨] {اَلْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} صفتان مقرّرتان لما وصف به ذاته من الوحدانية والعدل، يعني أنه العزيز الذي لا يغالبه إله آخر، والحكيم الذي لا يعدل عن العدل في أفعاله.

[١٥٠٩] فإن قلت: ما المراد بأولي العلم الذين عظمهم هذا التعظيم حيث جمعهم معه ومع الملائكة في الشهادة على وحدانيته وعدله؟ قلت: هم الذين يثبتون وحدانيته ٥ وعدله بالحجج الساطعة والبراهين القاطعة وهم علماء العدل والتوحيد.

[١٥١٠] وقرئ {أَنَّهُ} بالفتح، و{إِنَّ الدِّينَ} بالكسر على أنّ الفعل واقع على {أَنَّهُ} بمعنى شهد الله على أنه، أو بأنه. وقوله {إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللهِ الْإِسْلَامُ} جملة مستأنفة مؤكدة للجملة الأولى. فإن قلت: ما فائدة هذا التوكيد؟ قلت: فائدة أن قوله {لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ} توحيد، وقوله {قَائِمًا بِالْقِسْطِ} تعديل، فإذا أردفه قوله {إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللهِ الْإِسْلَامُ} ١٠ فقد آذن أن الإسلام هو العدل والتوحيد، وهو الدين عند الله، وما عداه فليس عنده في شيء من الدين. وفيه أن من ذهب إلى تشبيه أو ما يؤدّي إليه كإجازة الرؤية أو ذهب إلى الجبر الذي هو محض الجور، لم يكن على دين الله الذي هو الإسلام، وهذا بين جلي كما ترى. وقرئا مفتوحين، على أن الثاني بدل من الأوّل. كأنه قيل: شهد الله أن الدين عند الله الإسلام، والبدل هو المبدل منه في المعنى، فكان بيانًا صريحًا، لأن دين الله هو ١٥ التوحيد والعدل. وقرئ الأوّل بالكسر والثاني بالفتح، على أن الفعل واقع على {إِنَّ} وما بينهما اعتراض مؤكد. وهذا أيضًا شاهد على أن دين الإسلام هو العدل والتوحيد، فترى القراءات كلها متعاضدة على ذلك. وقرأ عبد الله أن لا إله إلا هو؛ وقرأ أبيّ إن الدين عند الله لَلإسلام، وهي مقوية لقراءة من فتح الأولى وكسر الثانية.

[١٥١١] وقرئ شهداءَ لله، بالنصب على أنه حال من المذكورين قبله، وبالرفع على ٢٠ هم شهداءُ الله. فإن قلت: فعلام عطف، على هذه القراءة {وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ}؟ قلت: على الضمير في شهداء، وجاز لوقوع الفاصل بينهما.

[1512] **Şayet** "Âyete neden لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ifadesi tekrar edilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Allah Teâlâ bu ifadeyi önce sadece kendisinin vahdaniyet sıfatına sahip olduğuna ve diğer bütün varlıklardan ayrı olan bu zâttan gayrı ilâh olmadığına delâlet etmek üzere zikretmiş, daha sonra da vahdaniyetin ispatını adaletin ispatı ile birleştirdikten sonra bu iki hususun, yani vahdaniyet ve adaletin sadece kendisine mahsus olduğuna delâlet etmek üzere aynı ifadeyi tekrarlamıştır. Sanki, "İşbu iki sıfata sahip olandan başka ilâh yoktur" denilmiştir. İşte bu sebeple *el-'Azîzu'l-Hakîm* ifadesi de bununla ilişkilendirilmiştir, çünkü bu iki sıfat, vahdaniyet ve adalet mânalarını ihtiva eder.

[1513] "Kitap verilenler" ifadesiyle Yahudi ve Hristiyan Ehl-i Kitap kastedilmektedir. Bunların aralarındaki ihtilâf ise, tevhid ve adaletten ibaret olan İslâm'ı terketmiş olmalarıdır. "Kendilerine ilim geldikten sonra" yani tevhid ve adaletten ibaret olan İslâm'ın, kaçınılması mümkün olmayan hakikat olduğuna dair ilim geldikten sonra böyle yapmışlardır. Hıristiyanlar teslis inancına sapmış; Yahudiler "Üzeyir Allah'ın oğludur" demiş ve "nübüvveti biz Kureyş'den daha çok hak ediyoruz, zira onlar ümmîdir; biz ise kitap ehliyiz" demişlerdir. Bu ise Allah'a zulüm / haksızlık atfetmek demektir.

[1514] "Sırf aralarındaki kıskançlıktan dolayı" yani onların bu şekilde ihtilâfa düşmeleri ve içlerinden bir grubun şu görüşe, diğer grubun ise bu görüşe destek olmaları, İslâm'dan şüphe duymalarından değil, aksine sırf aralarındaki haset yüzünden ve liderlik istekleri, dünya menfaatleri ve her bir grubun kendine daha çok taraftar toplama gayretine düşmeleri sebebiyle olmuştur. Bir görüşe göre; bu, onların Peygamber (s.a.)'in peygamberliği konusundaki ihtilâfıdır; zira içlerinden kimi ona inanmış; kimi de inanmamıştır. Bir başka görüşe göre; bu, onların peygamberler iman konusundaki ihtilâflarıdır, zira kimi Musa (a.s.)'a inanmış, kimi de İsa (a.s.)'a inanmıştır. Bir diğer görüşe göre; bunlar Yahudilerdir, ihtilâfları ise şöyledir: Musa (a.s.) vefat edeceği zaman İsrailoğullarının din adamlarından 70 kişiye Tevrat'ı emanet etmiş ve onları Tevrat'ın koruyucuları olarak tayin etmiş; Hazret-i Yûşa'yı ise kendisinden sonra halife tayin etmiştir. Aradan asırlar geçtikten sonra, bu yetmiş kişinin soylarından gelenler Tevrat ilmine sahip oldukları halde dünya menfaati ve liderlik gibi hususlarda birbirlerini çekemedikleri için anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Bir başka görüşe göre; bunlar Hıristiyanlardır, ihtilâfları ise, İsa (a.s.)'ın Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna dair bilgiye sahip olduktan sonra onun hakkında düştükleri ihtilâftır.

[١٥١٢] فإن قلت: لم كرر قوله {لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ}؟ قلت: ذكره أوّلًا للدلالة على اختصاصه بالوحدانية، وأنه لا إله إلا تلك الذات المتميزة، ثم ذكره ثانيًا بعد ما قرن بإثبات الوحدانية إثبات العدل، للدلالة على اختصاصه بالأمرين، كأنه قال: لا إله إلا هذا الموصوف بالصفتين، ولذلك قرن به قوله {اَلْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} لتضمنهما معنى الوحدانية والعدل.

[١٥١٣] {اَلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ} أهل الكتاب من اليهود والنصارى. واختلافهم أنهم تركوا الإسلام وهو التوحيد والعدل {مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ} أنه الحق الذي لا محيد عنه، فثلَّثت النصارى، وقالت اليهود: عزير ابن الله، وقالوا: كنا أحق بأن تكون النبوّة فينا من قريش لأنهم أمّيون ونحن أهل الكتاب، وهذا تجوير.

[١٥١٤] {بَغْيًا بَيْنَهُمْ} أي ما كان ذلك الاختلاف وتظاهر هؤلاء بمذهب وهؤلاء بمذهب إلا حسدًا بينهم وطلبًا منهم للرياسة وحظوظ الدنيا، واستتباع كل فريق ناسًا يطأون أعقابهم، لا شبهةً في الإسلام. وقيل: هو اختلافهم في نبوّة محمد ﷺ، حيث آمن به بعض وكفر به بعض. وقيل: هو اختلافهم في الإيمان بالأنبياء؛ فمنهم من آمن بموسى، ومنهم من آمن بعيسى. وقيل هم اليهود، واختلافهم أن موسى عليه السلام حين احتضر استودع التوراة سبعين حبرًا من بني إسرائيل، وجعلهم أمناء عليها، واستخلف يوشع، فلما مضى قرن بعد قرن اختلف أبناء السبعين بعد ما جاءهم علم التوراة بغيا بينهم وتحاسدًا على حظوظ الدنيا والرياسة. وقيل: هم النصارى واختلافهم في أمر عيسى بعد ما جاءهم العلم أنه عبد الله ورسوله.

20. Seninle tartışmaya girerlerse, de ki: "Ben, bana uyanlarla birlikte tüm varlığımı Allah'a teslim ettim." Kendilerine kitap verilenlere ve ümmîlere; "Siz de teslim ettiniz (İslâmiyet'i kabul ettiniz) mi?" de. Teslim ederlerse, doğru yola girmiş olurlar; yüz çevirirlerse, sana yalnızca iletmek düşer. Allah, kullarını görmektedir!

[1515] "Seninle tartışmaya girerlerse," yani seninle din konusunda mücadele eder, cedelleşirlerse "de ki: "Ben, bana uyanlarla birlikte tüm varlığımı Allah'a teslim ettim," yani kendimi, her şeyimi sadece Allah'a halis kıldım, bir başkasına kulluk ya da dua ederek bu konuda ona ortak koşmam. Yani benim tevhid dinim, benim gibi sizin tarafınızdan da doğruluğu bilinen, sabit olan kadim dindir, ben yeni bir şey getirmiyorum ki benimle tartışmaya giriyorsunuz! "De ki: Ey Ehl-i Kitap! Haydi, sizinle bizim aramızda eşit olan bir ilkeye gelin de; Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim; O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım" [Âl-i İmrân 3/64] âyeti de böyledir. Bu, onların tartışmalarına bir reddiye olup onlara Peygamber (s.a.) ve beraberindeki mü'minlerin inandıkları inancın hiçbir karışıklık içermeyen kesin hakikat olduğu söylenmekte ve "artık bu hususta tartışmanın ne anlamı vardır?" denilmektedir.

[1516] وَمَن اتَّبَعَن ifadesi أَسْلَمْتُ fiilindeki Tâ'ya yani fail zamirine atıftır ve arada başka ifadeler olduğu için bu şekilde atıf güzeldir. Ayrıca bu ifadenin başındaki Vav'ın, مع [birlikte] mânasında olması ve ifadenin *mef'ûl-i ma'ah* [birliktelik bildiren nesne] olması da mümkündür.

[1517] "Kendilerine kitap verilenlere" Yahudi ve Hıristiyanlara "ve ümmîlere" yani kitapsız Arap Müşriklerine "Siz de İslâm'ı kabul ettiniz mi?' de," yani sizlere Müslüman olmanızı gerektirecek, teslim olmanızı zorunlu kılacak deliller gelmiştir, pekiyi sizler şimdi bu hakkı teslim edip Müslüman oldunuz mu yoksa hâlâ küfrünüzde devam mı ediyorsunuz? Bu tıpkı kendisine bir meseleyi iyice anlattığın, anlatmak için bütün beyan ve izah yollarını kullandığın kimseye, "Anladın mı anası ölesice!" demen gibidir. Allah Teâlâ'nın önce içki ve kumardan uzaklaştıracak sebepleri tâdat edip ardında da "Artık vazgeçersiniz herhalde?" [Mâide 5/91] buyurması da bunun gibidir. Bu soruda (zımnen) muhatabın kusuru ifade edilmekte, onun insaflı davranma konusundaki yetersizliği ve inatçılığı ayıplanmaktadır, çünkü insaf sahibi, karşısında deliller ayan beyan ortaya çıkınca derhal hakka boyun eğip teslim olmaktan geri durmaz. Ancak inatçı kimsenin delillerin açıkça ortaya çıkmasından sonra dahi, hakkı kabul edip teslim olmakla arasında hâlâ engeller duvar gibi durur. İşte "anladın mı?!" şeklindeki soru ahmaklık ve yeteneksizliğin kınanmasıdır.

٢٠-﴿فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ وَقُل لِّلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالأُمِّيِّينَ أَأَسْلَمْتُمْ فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلاغُ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ﴾

[١٥١٥] {فَإِنْ حَاجُّوكَ} فإن جادلوك في الدين {فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ} أي أخلصت نفسي وجملتي لله وحده لم أجعل فيها لغيره شريكًا بأن أعبده وأدعوه إلها معه؛ يعني أن ديني التوحيد وهو الدين القديم الذي ثبتت عندكم صحته كما ثبتت عندي، وما جئت بشيء بديع حتى تجادلوني فيه. ونحوه {قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا} [آل عمران: ٦٤] فهو دفع للمحاجة بأن ما هو عليه ومن معه من المؤمنين هو حق اليقين الذي لا لبس فيه؛ فما معنى المحاجة فيه؟!

[١٥١٦] {وَمَنِ اتَّبَعَنِ} عطف على التاء في {أَسْلَمْتُ} وحسن للفاصل. ويجوز أن تكون الواو بمعنى مع فيكون مفعولًا معه.

[١٥١٧] {وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ} من اليهود والنصارى {وَالْأُمِّيِّينَ} والذين لا كتاب لهم من مشركي العرب {أَأَسْلَمْتُمْ} يعني أنه قد أتاكم من البينات ما يوجب الإسلام ويقتضي حصوله لا محالة؛ فهل أسلمتم أم أنتم بعد على كفركم؟ وهذا كقولك لمن لخصت له المسألة ولم تبق من طرق البيان والكشف طريقًا إلا سلكته: هل فهمتها لا أم لك! ومنه قوله عزّ وعلا {فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ} [المائدة: ٩١] بعد ما ذكر الصوارف عن الخمر والميسر. وفي هذا الاستفهام استقصار وتعيير بالمعاندة وقلة الإنصاف، لأن المنصف إذا تجلت له الحجة لم يتوقف إذعانه للحق، وللمعاند بعد تجلي الحجة ما يضرب أسدادًا بينه وبين الإذعان، وكذلك في «هل فهمتها؟» توبيخ بالبلادة وكَلَّةِ القريحة.

"Artık vazgeçersiniz herhalde?" [Mâide 5/91] âyetinde yasaklanan şeyi terketme konusunda işi ağırdan alma ve ısrarla o şeyi kullanmaya devam etme davranışı kınanmaktadır. "Teslim ederlerse, doğru yola girmiş olurlar," sapkınlıktan çıkıp hidayete, karanlıktan çıkıp aydınlığa kavuşmuş olmakla kendi yararlarına hareket etmiş olurlar. "Yüz çevirirlerse" bu durum sana zarar vermez, zira sen bir uyarıcı bir elçisin; sana düşen, ilâhî mesajı iletmek ve doğru yola dikkat çekmektir.

21. Allah'ın âyetlerini nankörce inkâr edenleri, haksız yere peygamberleri öldürenleri, adaleti emreden insanları öldürenleri, can yakıcı bir azapla müjdele bunları!

22. Bunların amelleri hem dünyada hem de Âhirette boşa gitmiştir; hiçbir yardımcıları da yoktur.

[1518] Hasan-ı Basrî يُقَتِّلُونَ النَّبِيِّينَ [peygamberleri teker teker öldürenleri] şeklinde, Hamza ويُقَاتِلون الذين يأمرون [...emredenlerle savaşanlar] şeklinde, İbn Mes'ûd (r.a.) وقَاتَلوُا şeklinde, Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] يقتلون النبيين والذين يأمرون şeklinde okumuştur. Bunlar Ehl-i Kitap kimselerdir. Ataları peygamberleri ve takipçilerini öldürmüşler, kendileri de bundan razı olmuşlardır. Üstelik kendileri, Allah muhafaza etmemiş olsa, hazreti peygamberi ve mü'minleri öldürmek üzere idiler. Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'dan [v.18/639] şöyle nakledilmiştir: Dedim ki: Ya Rasûlâllah! Kıyamet günü en şiddetli azabı görecek olan insan kimdir? O da; "Bir peygamber öldüren ya da *emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i 'ani'l-münker* yapmakta olan, yani iyiliği emredip kötülükten sakındıran bir kişiyi öldüren kimsedir." buyurdu ve bu âyeti okuyarak, "Ey Ebû Ubeyde! İsrailoğulları kırk üç peygamberi tek bir günün sabahında topluca öldürdüler. Bunun üzerine İsrailoğullarının ibadet ehli kimselerinden yüz on iki kişi buna karşı çıktı ve katillere *emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker* yaptılar, ancak onların da tamamı akşam üzeri öldürüldüler!" buyurdu [KT.b].

[1519] "Bunların amelleri hem dünyada hem de Âhirette boşa gitmiştir" çünkü onlar dünya hayatında lânet ve rüsvâlık hükmüne, âhirette ise azaba maruz kalmışlardır. **Şayet**, "İnne'nin haberinin başına neden Fâ gelmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü İnne'nin ismi ceza mânası ihtiva etmektedir; sanki "inkâr edenler... var ya, onları azapla müjdele!" denilmiştir. Bu, "kim inkâr ederse onu azapla müjdele" mânasındadır. Buradaki İnne, mübtedanın mânasını değiştirmemektedir; dolayısıyla, varlığı yokluğu gibidir, ancak İnne yerine *leyte* [keşke] ya da *le'alle* [belki] ifadesi gelmiş olsaydı, mübtedanın mânası değiştiği "Fâ"nın gelmesi mümkün olmazdı.

وفي {فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ} [المائدة: ٩١] بالتقاعد عن الانتهاء والحرص الشديد على تعاطي المنهي عنه. {فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا} فقد نفعوا أنفسهم حيث خرجوا من الضلال إلى الهدى ومن الظلمة إلى النور؛ {وَإِنْ تَوَلَّوْا} لم يضروك فإنك رسول منَبِّهٌ، عليك أن تبلغ الرسالة وتنبه على طريق الهدى.

٥ ٢١-﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَيَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾

٢٢-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾

[١٥١٨] قرأ الحسن يقتِّلون النبيين؛ وقرأ حمزة ويقاتلون الذين يأمرون؛ وقرأ عبد الله وقاتَلوا؛ وقرأ أبيّ يقتلون النبيين والذين يأمرون؛ وهم أهل الكتاب، قتل أوَّلُوهم ١٠ الأنبياءَ وقتَلوا أتباعَهم وهم راضون بما فعلوا، وكانوا حول قتل رسول الله ﷺ والمؤمنين لولا عصمة الله. وعن أبي عبيدة بن الجراح: قلت يا رسول الله، أي الناس أشدّ عذابًا يوم القيامة؟ قال: «رجل قتل نبيًا؛ أو رجلًا أمر بمعروف ونهى عن منكر؛ ثم قرأها ثم قال: «يا أبا عبيدة! قتلت بنو إسرائيل ثلاثة وأربعين نبيّا من أول النهار في ساعة واحدة، فقام مائة واثنا عشر رجلًا من عُبّاد بني إسرائيل فأمروا قتَلَتَهم بالمعروف ١٥ ونهوهم عن المنكر فقتِلوا جميعًا في آخر النهار.»

[١٥١٩] {فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ} لأنّ لهم اللعنةَ والخزيَ في الدنيا والعذاب في الآخرة. فإن قلت: لم دخلت الفاء في خبر إن؟ قلت: لتضمن اسمها معنى الجزاء، كأنه قيل: الذين يكفرون فبشرهم، بمعنى من يكفر فبشرهم، و «إنّ» لا تغير معنى الابتداء فكأنّ دخولها كلا دخولٍ، ولو كان مكانها ليت أو لعل لامتنع إدخال الفاء ٢٠ لتغير معنى الابتداء.

23. Kendilerine kitaptan pay verilmiş olanlara bak! Aralarında hakemlik etsin diye bizzat Allah'ın kitabına çağırıldıkları halde, nasıl içlerinden bir zümre yüz çevirerek arkasını dönüyor?!

24. Bu onların; "Sayılı günler dışında bize asla Ateş dokunmayacak!" demeleri yüzündendir; dinlerinde kendi uydurageldikleri şeyler de kendilerini aldatmıştır.

25. Peki, geleceğinde şüphe olmayan bir günde onları bir araya getirdiğimizde ve herkesin kazandığı hiç kimseye zulmedilmeden tastamam ödendiğinde halleri nice olacak?!

[1520] "Kendilerine kitaptan pay verilmiş olanlara bak!" Burada kastedilen Yahudi âlimleridir, bunların Tevrat'tan bol miktarda nasiplendikleri ifade edilmektedir. مِنَ الْكِتَابِ ifadesindeki Min, ya kısmîlik / ba'ziyyet ya da beyân içindir. Veya onlar inzâl edilmiş kitaplar cinsinden ya da levhalardan Tevrat'ı tahsil etmişlerdir ki bu da çok büyük bir paydır.

[1521] "Aralarında hüküm versin diye Allah'ın kitabına" yani Tevrat'a "çağrılırlar." Rivayete göre; Peygamber (s.a.) bir defasında Yahudilerin medreselerine giderek, onları İslâm'a davet etmiş; bunun üzerine içlerinden Nu'aym b. Amr ve el-Hâris b. Zeyd "Sen hangi din üzeresin?" diye sormuşlar, o da; "İbrahim dini üzereyim" demiş; onlar "İbrahim Yahudi idi" demişler. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) "Aramızda Tevrat hakemdir, gelin ona başvuralım" demiş, fakat onlar buna yanaşmamışlar [KT.b]. Bir görüşe göre; bu âyet recm konusunda inzâl edilmiştir; ihtilâfa düştükleri konu budur. Hasan-ı Basrî [v.110/728] ve Katâde'nin [v.117/735], "Allah'ın kitabı Kur'ân'dır, çünkü onlar Kur'ân'ın Allah'ın kitabı olduğunu biliyorlar, onun hakkında şüphe duymuyorlardı" dedikleri nakledilmiştir. "Sonra içlerinden bir grup yüz çeviriyor" ifadesi, onların Allah'ın kitabına müracaat etmenin zorunlu olduğunu bildikleri halde yüz çevirmiş olmalarını yadırgamaktadır. وَهُمْ مُعْرِضُونَ yani onlar öyle bir topluluktur ki, yüz çevirmek âdeta huyları olmuştur. لِيَحْكُمَ [aralarında hüküm versin diye] ifadesi meçhul fiil olarak لِيُحْكَمَ [hakemlik edilsin diye] şeklinde de okunmuştur.

[1522] Bu âyette, onların din adamları içerisinden Müslüman olanlarla olmayanlar arasında ortaya çıkan ihtilâf ve karşıtlığın kastedilmiş olduğunu ve kimin haklı kimin haksız olduğunun anlaşılması için, aralarında sıhhati konusunda hiçbir ihtilâf olmayan kitaba çağrıldıklarını, bu kitabın da Tevrat olduğunu, daha sonra ise aralarında bir grubun, yani Müslüman olmayan grubun yüz çevirdiğini düşünmek daha doğrudur. Çünkü لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ [aralarında hüküm versin diye] ifadesi, aralarındaki ihtilâfın onlarla Peygamber (s.a.) arasındaki bir ihtilâf değil, onların kendi aralarındaki bir ihtilâf olmasını gerektirir.

٢٣-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ وَهُمْ مُعْرِضُونَ﴾

٢٤-﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلا أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ وَغَرَّهُمْ فِي دِينِهِمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾

٢٥-﴿فَكَيْفَ إِذَا جَمَعْنَاهُمْ لِيَوْمٍ لا رَيْبَ فِيهِ وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لا يُظْلَمُونَ﴾

[١٥٢٠] {أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ} يريد أحبار اليهود، وأنهم حصلوا نصيبًا وافرًا من التوراة. و{مِنْ} إما للتبعيض وإما للبيان؛ أو حصلوا من جنس الكتب المنزلة أو من اللوح التوارة وهي نصيب عظيم

[١٥٢١] {يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ} وهو التوراة. {لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ} وذلك أنّ رسول الله ﷺ دخل مدراسهم فدعاهم فقال له نعيم بن عمرو والحرث بن زيد: على أي دين أنت؟ قال: على ملة إبراهيم. قالا: إنّ إبراهيم كان يهوديًا. قال لهما: إنّ بيننا وبينكم التوارة، فهلموا إليها. فأبيا. وقيل نزلت في الرجم، وقد اختلفوا فيه. وعن الحسن وقتادة: كتاب الله القرآن؛ لأنهم قد علموا أنه كتاب الله لم يشكوا فيه. {ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ} استبعاد لتوليهم بعد علمهم بأن الرجوع إلى كتاب الله واجب {وَهُمْ مُعْرِضُونَ} وهم قوم لا يزال الإعراض ديدنَهم. وقرئ لِيُحْكَمَ على البناء للمفعول.

[١٥٢٢] والوجه أن يراد ما وقع من الاختلاف والتعادي بين من أسلم من أحبارهم وبين من لم يسلم؛ وأنهم دعوا إلى كتاب الله الذي لا اختلاف بينهم في صحته وهو التوراة ليحكم بين المحق والمبطل منهم، ثم يتولى فريق منهم وهم الذين لم يسلموا. وذلك أنّ قوله {لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ} يقتضي أن يكون اختلافًا واقعًا فيما بينهم، لا فيما بينهم وبين رسول الله ﷺ.

[1523] "Bu" yüz çevirme ve red, "onların; 'Sayılı günler dışında bize asla Ateş dokunmayacak!' demeleri yüzündendir." Âhirette işlerinin çok kolay olduğunu düşünmeleri, tıpkı *Mücbire* ve *Haşeviyye* mensupları gibi onların da birkaç günlük bir azabın ardından ateşten çıkacaklarını ummaları sebebiyledir. "Dinlerinde kendi uydurageldikleri şeyler de kendilerini aldatmıştır." Peygamber (s.a.)'in şefaati ile büyük günahlarından kurtulacakları inanışı bunları [yani Mücbire ve Haşviyye'yi] aldattığı gibi, onları da peygamber atalarının kendilerine şefaat edeceklerini düşünmeleri aldatmıştır.

[1524] "Peki, onları bir araya getirdiğimizde..." [فَكَيْفَ إِذا جَمَعْناهُمْ...'daki] فَكَيْفَ ifadesi, "Peki, nasıl yapacaklar?" ya da "Peki, halleri nice olacak?" anlamına gelmekte olup, onlar için hazırlanan azabın ne kadar büyük olduğunu ifade etmekte; durumun korkunçluğunu onlara resmetmekte; oraya mutlaka gireceklerini, bu konuda hiçbir çare ve kurtuluşun olmadığını, âhiretteki durumun kendileri için kolay olacağına dair kendi uydurdukları düşüncelerin tamamen mesnetsiz, boş kuruntulardan ibaret olduğunu ifade etmektedir. Rivayete göre; kendileri ile anlaşma yapılan kâfirler içerisinde İslâm'a karşı kaldırılan ilk sancak, Yahudilerin sancağı olmuş; Müslümanlara herkesten önce bunlar savaş ilan etmişlerdir. Allah da kendilerini herkesin gözü önünde rezil rüsva etmiş ve âhirette cehenneme atılmalarını ferman buyurmuştur. "…haksızlığa da uğramazlar" [وَهُمْ لا يُظْلَمُونَ] ifadesi anlam itibariyle "herkes"e [كُلُّ نَفْسٍ] işaret eder. Çünkü كُلُّ نَفْسٍ ifadesi "bütün insanlar" mânasındadır. Nitekim ثَلَاثَةُ أَنْفُسٍ [üç nefis] der, fakat ثَلَاثَةُ أَنَاسِيَّ [üç kişi] mânasını kastedersin.

26. De ki: Ey her tür mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine veriyor, dilediğinden çekip alıyorsun; dilediğini aziz ediyor, dilediğini zelil ediyorsun. Hayır, tamamen Senin elindedir. Şüphesiz, Sen her şeye kadirsin.

27. Geceyi gündüze, gündüzü geceye sokuyorsun; ölüden diriyi, diriden ölüyü çıkarıyorsun. Dilediğini hesapsız rızıklandırıyorsun..

[1525] اللّٰهُمَّ ifadesindeki Mîm, [nida harfi olan] Ya'nın yerine gelmiştir; dolayısıyla bu iki harf birlikte kullanılmaz. Bu, *Allāh* lafzının hususiyetlerinden biridir. Kasem esnasında Tâ almak [*Ta'llāhi*], *Yâ Allâh*[u] örneğinde olduğu gibi Lâm-ı ta'rîfe sahip olduğu halde başına nida harfinin gelebilmesi ve Hemze'sinin telaffuz edilmesi gibi hususiyetler de bu lafzın hususiyetleri arasındadır.

[١٥٢٣] {ذَلِكَ} التولي والإعراض بسبب تسهيلهم على أنفسهم أمر العقاب وطمعهم في الخروج من النار بعد أيام قلائل كما طمعت المجبرة والحشوية {وَغَرَّهُمْ فِي دِينِهِم مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ} من أنّ آباءهم هم الأنبياء يشفعون لهم كما غرت أولئك شفاعة رسول الله ﷺ في كبائرهم.

٥ [١٥٢٤] {فَكَيْفَ إِذَا جَمَعْنَاهُمْ} فكيف يصنعون فكيف تكون حالهم، وهو استعظام لما أعدّ لهم وتهويل لهم، وأنهم يقعون فيما لا حيلة لهم في دفعه والمخلص منه، وأن ما حدثوا به أنفسهم وسهلوه عليها تعلل بباطل وتطمع بما لا يكون. وروي أنّ أوّل راية ترفع لأهل الموقف من رايات الكفار راية اليهود، فيفضحهم الله على رؤوس الأشهاد، ثم يأمر بهم إلى النار. {وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ} يرجع إلى كل نفس على ١٠ المعنى، لأنه في معنى كل الناس كما تقول: ثلاثة أنفس، تريد ثلاثة أناسي.

٢٦-﴿قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

٢٧-﴿تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾

١٥ [١٥٢٥] الميم في {اَللَّهُمَّ} عوض من يا، ولذلك لا يجتمعان. وهذا بعض خصائص هذا الاسم كما اختص بالتاء في القسم، وبدخول حرف النداء عليه، وفيه لام التعريف، وبقطع همزته في «يا أَللّٰه»، وبغير ذلك.

[1526] "Mülk cinsinden olan her şey"in sahibi / maliki Sensin", mülk sahipleri mülklerinde nasıl tasarrufta bulunuyorsa sen de mülkünde öyle tasarrufta bulunursun. "Mülkü dilediğine veriyor," kendisi için taksim etmiş olduğun, hikmetinin gerektirdiği mülk payını dilediğine veriyorsun; "dilediğinden de" vermiş olduğun mülk nasibini "çekip alıyorsun." İlk *mülk* kelimesi umumi ve kuşatıcı olup, ikinci ve üçüncü *mülk* kelimeleri ise bütünden iki parça ve hususi mülk anlamındadır.

[1527] Rivayete göre; Peygamber (s.a.) Mekke'nin fethi için yola koyulduğunda ümmetine Fars ve Rum krallıklarını vaat etmiş, bunun üzerine yahudiler ve münafıklar; "Aman aman!.. Muhammed, -nasıl yapacaksa- Fars ve Rum krallıklarını ele geçirecekmiş!? Böyle bir şeye karşı onlar kendilerini pekâlâ savunabilirler!" demişler. Yine rivayete göre; Peygamber (s.a.) Hendek savaşının yaşandığı sene hendek kazı işlemini planlamış ve her on kişinin kırk zirâ' / kolboyu mesafe kazmasını söylemişti. Ashâb-ı Kiram hendeği kazmaya başladıklarında, çukurun içinde koca bir tepe gibi büyük bir kaya çıkmıştı ve kayaya adeta kazma işlemiyordu. Bunun üzerine durumu haber vermek için Selmân-ı Fârisî'yi [v.35/655] Peygamber (s.a.)'e gönderdiler, o da Selmân'ın elinden kazmayı alıp kayaya bir darbe indirdi ve kayadan öyle bir ışık saçıldı ki kıvılcımları sanki karanlık bir gecede yanan kandil gibiydi. Peygamber (s.a.) tekbir getirdi; ardından Müslümanlar da tekbir getirdiler. Peygamber, "Bana bu kayadan bir ışık göründü ve ondan Hîre saraylarını tıpkı köpek dişleri gibi [yani 'küçük ve beyaz' köşkler halinde] gördüm" dedi. İkinci darbeyi indirdi; sonra, "bana kayadan Rum diyarının kızıl sarayları göründü" buyurdu. Sonra üçüncü darbeyi indirdi ve "bana San'â sarayları göründü. Cebrail (a.s.) bana ümmetimin bu yerlerin hepsine sahip olacağını haber verdi, müjdeler olsun!" buyurdu. Münafıklar ise, "Bak sen şu işe!.. Muhammed size kuruntular veriyor; aslı astarı olmayan vaatlerde bulunuyor, Yesrib'den bakıp Hîre saraylarını, kisrânın Medâin'ini gördüğünü ve buraların sizin tarafınızdan fethedileceğini söylüyor! Oysa siz korkunuzdan def-'i hacet etmeye bile gidemez halde hendek kazıyorsunuz!.." dediler, bunun üzerine bu âyet nâzil oldu. [Bkz. İbn Hişâm, *Sîret,* s. 287, 547]

[1528] **Şayet** "Âyette neden 'hayır senin elindedir' ifadesine yer verilmiş; şer değil de sadece hayır zikredilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü burada söz, Allah'ın mü'minlere lütfedeceği ve tam da kâfirlerin inkâr ettiği hayırlarla ilgilidir. Bu sebeple "hayır senin elindedir" denilmiş, yani düşmanlarına rağmen sen hayrı dostlarına lütfedersin denilmek istenmiştir. Ayrıca Allah'ın faydalı yahut zararlı tüm fiilleri hikmet ve maslahata göre sâdır olur, bu yüzden de O'nun bütün fiilleri hayırdır. Mülkü vermek de çekip almak da bu kapsamdadır.

[١٥٢٦] {مَالِكَ الْمُلْكِ} أي تملك جنس المُلك فتتصرف فيه تصرّف المُلّاك فيما يملكون {تُؤْتِى الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ} تعطي من تشاء النصيب الذي قسمتَ له واقتضته حكمتك من الملك {وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ} النصيب الذي أعطيته منه، فالملك الأوّل عام شامل، والملكان الآخران خاصان، بعضان من الكل.

٥ [١٥٢٧] روي أنّ رسول الله ﷺ حين افتتح مكة وعد أمته ملك فارس والروم، فقال المنافقون واليهود: هيهات هيهات! من أين لمحمد ملك فارس والروم؟ هم أعز وأمنع من ذلك. وروي أنّ رسول الله ﷺ لما خط الخندق عام الأحزاب وقطع لكل عشرة أربعين ذراعًا وأخذوا يحفرون، خرج من بطن الخندق صخرة كالتَّلّ العظيم لم تعمل فيها المَعاول، فوجهوا سلمان إلى رسول الله ﷺ يخبره، فأخذ المِعول من

١٠ سلمان فضربها ضربة صدعتها وبرَق منها برق أضاء ما بين لابتَيها، لكأنّ مصباحًا في جوف بيت مظلم، وكبر وكبر المسلمون وقال: «أضاءت لي منها قصور الحِيرة كأنها أنياب الكلاب.» ثم ضرب الثانية فقال: «أضاءت لي منها القصور الحمر من أرض الروم.» ثم ضرب الثالثة فقال: «أضاءت لي قصور صنعاء، وأخبرني جبريل عليه السلام أن أمّتي ظاهرة على كلها، فأبشروا.» فقال المنافقون: ألا تعجبون، يمنّيكم

١٥ ويعدكم الباطل، ويخبركم أنه يبصر من يثرب قصور الحيرة ومدائن كسرى وأنها تفتح لكم، وأنتم إنما تحفرون الخندق من الفَرَق لا تستطيعون أن تبرُزوا، فنزلت.

[١٥٢٨] فإن قلت: كيف قال {بِيَدِكَ الْخَيْرُ} فذكر الخير دون الشر؟ قلت: لأنّ الكلام إنما وقع في الخير الذي يسوقه إلى المؤمنين وهو الذي أنكرته الكفرة، فقال بيدك الخير تؤتيه أولياءك على رغم من أعدائك، ولأن كل أفعال الله تعالى من نافع

٢٠ وضارّ صادرٌ عن الحكمة والمصلحة، فهو خير كله كإيتاء الملك ونزعه.

[1529] Bunun ardından Allah Teâlâ geceyi-gündüzü ve bunların birbiri ardına gelişlerini, ölünün ve canlının birbirlerinden çıkış hallerini zikretmiş ve böylece muazzam kudretini ifade etmiştir; daha sonra akılları şaşkına çevirecek butun bu muazzam fiillere ve dilediği kullarına sınırsız ve hesapsız nasipler bahşetmeye kadir olan bu kudretli zâtın, mulku yabancıların elinden alıp onlari zelîl etmeye ve bunu Araplara vererek, onları izzete kavuşturmaya kâdir olduğuna delâlet etmek üzere nasiplendirmesinin sınırsız olduğunu zikretmiştir.

[1530] Semavî kitaplardan birinde şöyle denmiştir: “Ben Allah’ım! Hükümdarların hükümdarı Ben’im! Hükümdarların kalpleri ve perçemleri benim elimde. Kullar bana itaat ederlerse hükümdarları onlara rahmet kılarım; bana isyan ederlerse o zaman da bunları kendilerine ceza kılarım! O halde, hükümdarlara küfür etmekle vakit geçirmeyin; aksine bana tevbe edin ki o hükümdarları size karşı şefkatli kılayım.” Bu ifadeler Peygamber (s.a.)’in “Nasılsanız öyle idare edilirsiniz” sözünün mânasıdır. [KT.b]

28. Mü’minler mü’minleri bırakıp da inkârcı nankörleri velî edinmesinler. Kim bunu yaparsa, Allah’la hiçbir alâkası kalmaz. -Ancak, kendinizi onlardan sakınmak amacıyla başvurduğunuz bir takiyye ise başka.- Allah sizi kendisine karşı uyarıyor! Yalnızca Allah’adır çünkü nihaî dönüş...

[1531] Müslümanlara; kâfirlerle aralarındaki İslâm öncesi dönemden kalma dostlukları, akrabalıkları ya da yardımlaşma ve dostluğa vesile olan diğer sebepler yüzünden onları *velî* edinmeleri yasaklanmıştır. Bu husus Kur’ân’da defalarca tekrar edilmiştir. “Yahudi ve Hıristiyanları velî edinmeyin. Onlar birbirlerinin velîsidir. İçinizden her kim onları velî edinirse, o da onlardandır.” [Mâide 5/51] ve “Allah’a ve ‘son gün’e iman eden bir toplumun, Allah ve Resûlü ile sınır çizme yarışına giren birine -kendi babaları, oğulları, kardeşleri veya aşiretleri bile olsa- dostluk beslediğini göremezsin!” [Mücâdile 58/22] âyetleri bunlardan bazılarıdır. Allah için sevmek ve Allah için buğz etmek, iman esaslarından biri olup çok önemli bir husustur.

[1532] مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ; yani mü’minlerle aranızdaki velâyet ilişkisi sizi kâfirleri veli edinmekten müstağni kılar; o halde kâfirleri mü’minlere tercih etmeyin. “Kim bunu yapar”, kâfirleri velî edinir “ise, Allah’la hiçbir alâkası kalmamış” Allah’ın velayetinden ona hiçbir şey düşmemiş. yani Allah’ın velayetinden tamamen çıkmıştır. Bu, gayet makul bir durumdur, zira aynı anda hem bir kimseyi hem de onun düşmanını velî edinmek çelişkilidir. Şair şöyle demiştir:

> Hem dostunum diyorsun hem de düşmanımı seviyorsun!
> Anlaşılan, ahmaklık pek de uzak değil senden

[١٥٢٩] ثم ذكر قدرته الباهرة بذكر حال الليل والنهار في المعاقبة بينهما، وحال الحيّ والميت في إخراج أحدهما من الآخر، وعطف عليه رزقه بغير حساب دلالةً على أنّ من قدر على تلك الأفعال العظيمة المحيِّرة للأفهام ثم قدر أن يرزق بغير حساب من يشاء من عباده، فهو قادر على أن ينزع الملك من العجم ويذلهم ويؤتيه العرب ويعزهم.

٥ [١٥٣٠] وفي بعض الكتب: أنا اللهُ ملك الملوك! قلوب الملوك ونواصيهم بيدي. فإنِ العباد أطاعوني جعلتهم لهم رحمة، وإن العبادُ عصوني جعلتهم عليهم عقوبة. فلا تشتغلوا بسب الملوك، ولكن توبوا إليّ أعطِفْهم عليكم. وهو معنى قوله عليه السلام: «كما تكونوا يولّى عليكم.»

٢٨-﴿لا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ إِلا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ﴾ ١٠

[١٥٣١] نهوا أن يوالوا الكافرين لقرابة بينهم أو صداقة قبل الإسلام أو غير ذلك من الأسباب التي يتصادق بها ويتعاشر، وقد كرّر ذلك في القرآن {وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ} [المائدة: ٥١]، {لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى أَوْلِيَاءَ} [المائدة: ٥٠]، {لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللهِ} الآية [المجادلة: ٢٢]. والمحبة في الله والبغض في الله باب عظيم وأصل من أصول الإيمان. ١٥

[١٥٣٢] {مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ} يعني أن لكم في موالاة المؤمنين مندوحة عن موالاة الكافرين فلا تؤثروهم عليهم {وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللهِ فِي شَيْءٍ} ومن يوالي الكفرة فليس من ولاية الله في شيء يقع عليه اسم الولاية، يعني أنه منسلخ من ولاية الله رأسًا، وهذا أمر معقول فإنّ موالاة الوليّ وموالاة عدوّه متنافيان، قال: ٢٠

تَوَدُّ عَدُوّي ثُمَّ تَزْعُمُ أَنَّني ۞ صدِيقُكَ لَيسَ النَّوْكُ عَنْكَ بِعَازِبِ

[1533] “Ancak onlar tarafından gelecek sakınılması gereken bir durumdan endişe etmeniz müstesna.” *Tükāt*^{en} kelimesi *takıyyet*^{en} şeklinde de okunmuştur. Nitekim kendisinden sakınılan şeyi ifade etmek üzere hem *tükāt*^{en} hem de *takıyyet*^{en} kelimesi kullanılır. Bu tıpkı *darbu'l-emîr* [sultanın bastırdığı akçe] ifadesindeki *darb* ifadesi ile *madrûb* yani bastırılan akçe mânasının kastedilmesi gibidir. Âyetteki bu ifade ile Müslümanlara, kâfirlerden korktukları zaman onlarla dostluk kurma ruhsatı verilmiştir; bu dostluktan maksat onlarla sadece görünürde ilişki kurmak, ancak kalpten onlara karşı düşmanlık ve kin beslemeye devam etmek, onlarla açıkça düşmanlık etmek için engellerin ortadan kalkmasını beklemektir. Nitekim Hazret-i İsa, “[görünürde] insanların ortasında ol, ancak [içten içe] onlardan uzak dur” buyurmuştur. “Allah sizi kendisine karşı uyarıyor” yani sakın Allah düşmanlarını dost edinip de Allah’ın gazabına maruz kalmayın. Bu, çok şiddetli bir tehdittir. تَتَّقُوا fiilinin "dikkat edin" ve "korkun" mânası ihtiva etmesi ve mef‘ûlünü Min harf-i ceri ile almış olması, *tükāt*^{en} ya da *takıyyet*^{en} kelimesinin de tıpkı اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهِ [“Allah’tan hakkıyla sakının” (Âl-i İmrân 3/102)] âyetinde olduğu gibi mastar olarak mansup olması mümkündür.

29. De ki: İçinizde olanı gizleseniz de açıklasanız da Allah onu bilir. O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini bilir. Allah, her şeye kadirdir.

[1534] “De ki: içinizde olanı” yani kâfirleri velî edinmeyi ya da Allah’ın razı olmadığı başka bir şeyi “gizleseniz de açıklasanız da Allah onu bilir,” O’nun için gizli kalmaz. “O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini bilir;” hiçbir şey asla O’na gizli kalmaz. Dolayısıyla, sizin aleni ya da gizli şeyleriniz de ona gizli değildir. “Allah, her şeye kadirdir” o size ceza vermeye kadirdir. Bu ifade, önceki âyette geçen “Allah sizi kendisine karşı uyarıyor” ifadesinin beyanıdır. Zira “kendisi” [*nefsehû*] ifadesi Allah Teâlâ’nın diğer tüm zâtlardan ayrı olan zâtını ifade etmektedir ve Allah, *zâtına ait* bir ilim sıfatına sahiptir ki, bu ilim bilgiye konu olan şeylerden [ma‘lûm] sadece bazılarına taalluk edip diğerlerine taalluk etmemekle sınırlı kalmaz; aksine bütün mâlûmâta taalluk eder. Yine Allah, *zâtına ait*[41] bir kudret sıfatına da sahiptir ve onun kudret sıfatı sadece bazı şeylere değil, kudret kapsamında olan her şeye [makdûrât] taalluk eder.[42] Dolayısıyla böyle bir zâttan korkulması, O’nun karşısında dikkatli olunması, hiç kimsenin O’nun karşısında çirkin bir fiile cesaret edememesi, herhangi bir görevinde kusur etmemesi sezadır; zira Allah Teâlâ bütün bunları kaçınılmaz olarak bilmektedir ve gerekli cezayı muhakkak verecektir.

---

41 Sıfatların hususen “zâta ait” olarak nitelenmesi, sıfatların zâta zâid olduğu şeklindeki Eş‘arî yaklaşımı reddetmektedir. / çev.

42 *Makdûrât* ifadesi, *mümkinât* mânasındadır; böylece *mümteni‘ât* (imkânsız / muhâl şeyler) bu kapsamın dışında tutulmuştur. / çev.

[١٥٣٣] {إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً} إلا أن تخافوا من جهتهم أمرًا يجب اتقاؤه. وقرئ تقيَّةً. قيل للمتقي تقاة وتقية، كقولهم: ضَرْب الأميرِ، لمضروبه. رخص لهم في موالاتهم إذا خافوهم، والمراد بتلك الموالاة مخالفة ومعاشرة ظاهرة والقلب مطمئن بالعدواة والبغضاء، وانتظار زوال المانع من قشر العصا، كقول عيسى صلوات الله عليه «كن وسطًا وامش جانبًا.» {وَيُحَذِّرُكُمُ اللهُ نَفْسَهُ} فلا تتعرضوا لسخطه بموالاة أعدائه، وهذا وعيد شديد. ويجوز أن يضمن {تَتَّقُوا} معنى تحذروا وتخافوا، فيعدى بمن وينتصب {تُقَاةً} أو تقيةً على المصدر، كقوله تعالى {اِتَّقُوا اللهَ حَقَّ تُقَاتِهِ} [آل عمران: ١٠٢].

٢٩-﴿قُلْ إِنْ تُخْفُوا مَا فِي صُدُورِكُمْ أَوْ تُبْدُوهُ يَعْلَمْهُ اللَّهُ وَيَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[١٥٣٤] {إِنْ تُخْفُوا مَا فِى صُدُورِكُمْ أَوْ تُبْدُوهُ} من ولاية الكفار أو غيرها مما لا يرضى الله {يَعْلَمْهُ} ولم يخف عليه وهو الذي {وَيَعْلَمُ مَا فِى السَّمَاوَاتِ وَمَا فِى الْأَرْضِ} لا يخفى عليه منه شيء قط. فلا يخفى عليه سركم وعلنكم {وَاللهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} فهو قادر على عقوبتكم. وهذا بيان لقوله {وَيُحَذِّرُكُمُ اللهُ نَفْسَهُ} [آل عمران: ٢٨] لأنّ نفسه، وهي ذاته المميزة من سائر الذوات، متصفةٌ بعلم ذاتي لا يختص بمعلوم دون معلوم، فهي متعلقة بالمعلومات كلها؛ وبقدرة ذاتية لا تختص بمقدور دون مقدور، فهي قادرة على المقدورات كلها؛ فكان حقها أن تحذر وتتّقى فلا يجسر أحد على قبيح ولا يقصر عن واجب، فإن ذلك مطلع عليه لا محالة فلاحق به العقاب.

Örneği: Bir sultanın kölelerinden biri, sultanın kendisini izlemek istediğini, bu konuda çok kararlı ve gayretli olduğunu, kendisini takip etmek ve yapıp ettiklerini öğrenmek için peşine casus taktığını öğrenecek olsa, derhal tedbirini alır; attığı her adıma dikkat eder, teyakkuz halinde olur, şüphe çekebilecek her türlü davranıştan titizlikle uzak durur. Hal böyleyken, bir de gizli açık her şeyi zâtı ile bilen zâtın kendisini an be an izlediğini bilen kimsenin durumu nice olur!? Allah'ım! Senin gizliliğine aldanmaktan sana sığınırız!

30. Herkes, yaptığı bütün hayırları ve işlediği bütün kötülükleri önünde hazır bulacağı gün bunlarla kendisi arasında uzak bir mesafe olmasını isteyecek. İşte Allah, sizleri kendisine karşı dikkatli olmaya bu sebeple çağırıyor. Bununla birlikte, Allah kullarına karşı şefkatlidir (Raûf).

[1535] يَوْمَ تَجِدُ [bulacağı gün] ifadesi, تَوَدُّ [ister ki] fiili ile mansuptur. *Beynehû* ifadesindeki zamir, يَوْمَ ifadesine işaret eder. Yani, "kıyamet günü her nefis işlediği tüm hayır ve şerleri karşısında hazır bulduğu vakit, ister ki kendisi ile bu gün ve bu günün dehşeti arasında çok uzun bir mesafe bulunsun. Ayrıca يَوْمَ تَجِدُ ifadesinin [zikret, hatırla şeklinde] gizli bir fiil ile mansup olması ve sadece ما عَمِلَتْ [işlediği şey] ifadesi ile ilişkili olması, و ما عملت ifadesinin de mübteda olarak merfû' olması, تَوَدُّ [ister ki] fiilinin bu mübtedanın haberi olması, yani "işlemiş olduğu kötülüğün ise kendisinden olabildiğince uzak olmasını ister" anlamında olması da mümkündür. ما عَمِلَتْ ifadesindeki Mâ'nın şart Mâ'sı olması mümkün değildir, çünkü تَوَدُّ fiili merfû'dur. **Şayet** "Peki, bu Mâ'nın İbn Mes'ûd kıraatindeki ودّت şeklindeki okuyuşa göre şart Mâ'sı olması mümkün müdür?" **dersen, şöyle derim:** Bunun doğru olup olmayacağı konusunda diyecek bir söz yok; ancak anlam itibariyle ifadeyi mübteda ve haber şeklinde düşünmek daha uygundur. Çünkü bu ifade, o gün olacak olan şeyin hikâyesidir. Üstelik böyle yorumlamak çoğunluğun kıraatine de daha uygundur. İki kez geçen عَمِلَتْ ifadesinden ikincisinin ilkine atıf olması ve تَوَدُّ fiilinin hal olması, yani "amelini hazır bulduğu gün kendisi ile bu gün (ya da kötü ameli) arasında çok uzak bir mesafe olmasını ister haldedir" anlamında olması da mümkündür.

[1536] مُحْضَراً ifadesi, "bütün yaptıklarını orada *hazır* görürler" [Kehf 18/49] ifadesi gibidir, yani "bütün yaptıkları sahifelerinde yazılıdır ve onlar onu okurlar" anlamındadır. Yine "Allah'ın; tamamını diriltip yaptıklarını kendilerine bir bir haber vereceği gün... Çünkü kendileri unutmuş olsa da Allah, onu bir bir kaydetmişti." [Mücadile 58/6] âyeti de böyledir. *el-Emed*[ü] kelimesi mesafe anlamına gelir. Bunun bir benzeri de, "Keşke benimle senin aranda doğu ile batı arasındaki kadar uzaklık olsaydı!.." [Zuhruf 43/38] âyetinde söz konusudur.

ولو علم بعض عبيد السلطان أنه أراد الاطلاع على أحواله، فوكل همه بما يورد ويصدر، ونصب عليه عيونًا، وبث من يتجسس عن بواطن أموره، لأخذ حذره وتيقظ في أمره، واتقى كل ما يتوقع فيه الاسترابة به، فما بال من علم أنّ العالِمَ الذاتِ الذي علم السر وأخفى مهيمنٌ عليه وهو آمن؟ اللهم إنا نعوذ بك من اغترارنا بسِترك.

٥ **٣٠-﴿يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ﴾**

[١٥٣٥] {يَوْمَ تَجِدُ} منصوب بـ{تَوَدُّ}. والضمير في {بَيْنَهُ} لليوم، أي يوم القيامة حين تجد كل نفس خيرها وشرها حاضرين، تتمنى لو أنّ بينها وبين ذلك اليوم وهَولِه أمدًا بعيدًا. ويجوز أن ينتصب {يَوْمَ تَجِدُ} بمضمر نحو اذكر، ويقع على {مَا عَمِلَتْ}
١٠ وحده، ويرتفع {وَمَا عَمِلَتْ} على الابتداء، و{تَوَدُّ} خبره، أي والذي عملته من سوء تودّ هي لو تباعد ما بينها وبينه. ولا يصح أن تكون ما شرطية لارتفاع {تَوَدُّ}. فإن قلت: فهل يصح أن تكون شرطية على قراءة عبد الله وَدّتْ؟ قلت: لا كلام في صحته، ولكن الحمل على الابتداء والخبر أوقع في المعنى، لأنه حكاية الكائن في ذلك اليوم وأثبت لموافقة قراءة العامّة. ويجوز أن يعطف {وَمَا عَمِلَتْ} على {مَا عَمِلَتْ}
١٥ ويكون {تَوَدُّ} حالًا، أي يوم تجد عملها محضرًا وادّةً تباعُدَ ما بينها وبين اليوم أو عمل السوء.

[١٥٣٦] {مُحْضَرًا}، كقوله تعالى {وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا} [الكهف: ٤٩]، يعني مكتوبًا في صحفهم يقرأونه. ونحوه {فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا أَحْصَاهُ اللَّهُ وَنَسُوهُ} [المجادلة: ٦]. والأمد المسافة كقوله تعالى {يَا لَيْتَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ بُعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ}
٢٠ [الزخرف: ٣٨].

[1537] وَيُحَذِّرُكُمُ اللّٰهُ نَفْسَهُ ifadesi, kulların bu hususu daha çok önemsemeleri ve gaflete düşmemeleri için tekrar edilmiştir. "Bununla birlikte, Allah kullarına karşı şefkatlidir;" Allah'ın, kullarını kendisine karşı uyarmış olması ve kendisinin ilim ve kudret sıfatlarına sahip olduğunu bildirmesi onun kullarına karşı merhamet ve şefkatindendir; çünkü kullar Allah'ı bu şekilde hakkıyla bilip O'ndan sakındıkları zaman, bu durum onları Allah'ın rızasını talep etmeye ve O'nun gazabından kaçınmaya sevk edecektir. Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728] "Allah Teâlâ'nın kendisinden sakındırması, onun kullara olan şefkatindendir" dediği nakledilmiştir. Ayrıca burada, O'nun ilim ve kudret sıfatları sebebiyle sakınılması gereken bir zât olmasının yanı sıra, rahmetinin genişliği sebebiyle de kendisine bel bağlanan / ümit beslenen bir zât olduğu da kastedilmiş olabilir. Nitekim şu âyette bu husus ifade edilmiştir: "Senin Rabbin; şüphesiz hem mağfiret sahibidir, hem de can yakıcı bir azap sahibidir." [Fussilet 41/43].

31. De ki: Allah'ı seviyorsanız, bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

32. Sen; "Allah'a da itaat edin, Resulüne de itaat edin" de... Yüz çevirirlerse, inkârcı nankörleri Allah elbette sevmez.

[1538] Kulların Allah'ı sevmesi (*mahabbetu'llāh*), onların gönüllerinin başka varlıklara değil de sadece Allah'a kulluk etmek istediklerini ve O'na ibadete rağbet ettiklerini anlatan bir mecazdır. Allah'ın kullarına muhabbeti ise, onlardan razı olması ve fiillerini beğenmesidir. Anlam şöyledir: Eğer hakiki anlamda Allah'a kulluk etmek istiyorsanız, "bana uyun" ki Allah'a kulluk etme yönündeki iddianız geçerli olsun, böylece Allah sizden razı olsun "ve sizi bağışlasın."

[1539] Hasan-ı Basrî'nin şöyle dediği nakledilmiştir: Peygamber (s.a.) döneminde bazı kimseler Allah'ı sevdiklerini iddia ettiler, Allah Teâlâ da onların bu sözlerini amel ile tasdik etmelerini istedi. Dolayısıyla, her kim Allah'ı sevdiğini iddia eder, fakat O'nun peygamberinin sünnetine muhalefet ederse, o yalancıdır; Allah'ın kitabı onu yalanlamaktadır. Allah sevgisinden bahseden ve bunu söylerken el çırpıp neşelenen, nara atıp kendinden geçen, ayılan bayılan birini görürsen onun Allah'tan bîhaber olduğu, Allah sevgisi nedir bilmediği konusunda hiç kuşkun olmasın! Onun el çırpması, neşelenmesi, nara atması, kendinden geçmesi, ayılıp bayılması; o murdar / adi hayal âleminde insanı kendine âşık eden yakışıklı, güzel bir sûret tasavvur etmesi sebebiyledir; cahillik ve edepsizliği yüzünden o sûreti "Allah" diye adlandırmakta;

[١٥٣٧] وكرّر قوله {وَيُحَذِّرُكُمُ اللّهُ نَفْسَهُ} ليكون على بال منهم لا يغفلون عنه {واللّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ} يعني أن تحذيره نفسه وتعريفه حالها من العلم والقدرة من الرأفة العظيمة بالعباد، لأنهم إذا عرفوه حق المعرفة وحذِروه دعاهم ذلك إلى طلب رضاه واجتناب سخطه. وعن الحسن من رأفته بهم أن حذَّرهم نفسه. ويجوز أن يريد ٥ أنه مع كونه محذورًا لعلمه وقدرته، مرجوٌّ لسعة رحمته، كقوله تعالى {إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرةٍ وَذُو عِقَابٍ أَلِيمٍ} [فصلت: ٤٣].

٣١-﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

٣٢-﴿قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ﴾

١٠ [١٥٣٨] محبة العباد لله مجاز عن إرادة نفوسهم اختصاصه بالعبادة دون غيره ورغبتهم فيها. ومحبة الله عباده أن يرضى عنهم ويحمد فعلهم. والمعنى: إن كنتم مريدين لعبادة الله على الحقيقة {فَاتَّبِعُونِي} حتى يصحّ ما تدعونه من إرادة عبادته، يرض عنكم ويغفر لكم.

[١٥٣٩] وعن الحسن: زعم أقوام على عهد رسول الله ﷺ أنهم يحبون الله فأراد أن ١٥ يجعل لقولهم تصديقًا من عمل، فمن ادعى محبته وخالف سنة رسوله فهو كذاب وكتاب الله يكذبه. وإذا رأيت من يذكر محبة الله ويصفِّق بيديه مع ذكرها ويطرَب وينعَر ويصعَق فلا تشك في أنه لا يعرف ما الله ولا يدري ما محبة الله. وما تصفيقه وطرَبه ونَعْرته وصعقته إلا أنه تصوّر في نفسه الخبيثة صورة مستملَحة معشّقة فسماها الله بجهله ودعارته،

sonra da onu düşünerek el çırpmakta, neşelenip kendinden geçmekte; nara atıp düşüp bayılmaktadır. Hatta, bu âşığın baygınlık hali esnasında şalvarının meni ile dolduğunu bile görebilirsin! Çevresini sarmış olan ahmaklar ise onun halinden etkilenir ve gözyaşlarına boğulurlar.

5 [1540] [Âyetteki 'sevgi' fiilleri] *habbehû - yahibbuhû* [onu sevdi] fiilinden olmak üzere; *tahibbûne*, *yahbubküm* ve *yahibbeküm* şeklinde okunmuştur. Şair şöyle demiştir:

> Hurmalarını sevdiğim için severim Ebû Servân'ı;
> Ve bilirim ki komşuya yumuşak davranmak, yumuşaklığı celbeder.
> 10 Evet, hurmaları olmasaydı; vallahi sevmezdim onu!
> [Evlatlarım] Ubeyd ve Muşrık'dan daha yakın gelmezdi bana

[1541] فَإِنْ تَوَلَّوْا ifadesi mazi fiil olabileceği gibi Peygamberin onlara söylediği sözler cümlesi içerisinde yer alıp فإن تتولوا anlamında muzari fiil de olabilir.

33. Allah; Âdem'i, Nuh'u, İbrahim soyunu ve İmrân soyunu âlemle-
15 **re (yani herkese) tercih etmiştir.**

34. Birbirlerinden türemiş bir nesil olarak... Allah işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', Alîm).

35. Hani, İmrân'ın karısı: "Ya Rabbi! Karnımdakini âzatlı bir kul olarak Sana adadım, benden kabul buyur. Gerçekten işiten, 'mutlak
20 **ilim sahibi' (Semî', Alîm) Sensin!" demişti.**

36. Fakat onu doğurunca, Allah onun ne doğurduğunu çok iyi bildiği ve (istediği) erkek (O'nun verdiği bu mucizevî) kız gibi olmadığı halde; "Ya Rabbi! Ben onu kız doğurdum; adını da Meryem koydum. Onu da soyunu da kovulmuş şeytandan Sana ısmarlıyorum" demişti.

25 **37. Bunun üzerine, Rabbi onu güzel bir kabul ile karşıladı; onu güzel bir bitki gibi özenle yetiştirdi; onu Zekeriya'nın himayesine verdi... Zekeriya, mabetteki bölmeye her girişinde onun yanında bir yiyecek bulurdu. "Ey Meryem! Nereden (geliyor) bu sana?" derdi. O da: "Allah tarafından" derdi... Allah, dilediğini elbette hesapsız rızıklandırır..**

30 [1542] "İbrahim soyu" İsmail, İshak ve onların evlatlarıdır. "İmrân soyu" ise İmrân b. Yashur'un evlatları olan Musa ve Harun'dur; bir görüşe göre ise İsa ve İmrân b. Mâsân'ın kızı olan Meryem'dir. Bu iki İmrân arasında bin sekiz yüz sene vardır.

ثم صفَّق وطرِب ونعَر وصعِق تصوُّرَها، وربما رأيتَ المنيَّ قد ملأ إزار ذلك المحب عند صعقته، وحمقى العامة على حواليه قد ملأوا أدرانهم بالدموع لما رقَّقهم من حاله.

[١٥٤٠] وقرئ تَحِبّون، ويَحبُبْكم؛ ويَحِبَّكم من حبه يحبه؛ قال:

أُحِبُّ أَبَا ثَرْوَانَ مِنْ حُبّ تَمْرِه ❁ وَأَعْلَمُ أَنّ الرِّفْقَ بِالجَارِ أَرْفَقُ

٥ وَوَاللهِ لَوْلَا تَمْرُهُ ما حَبَبْتُهُ ❁ وَلَا كَانَ أَدْنَى مِنْ عُبَيْدٍ وَمُشْرِق

[١٥٤١] {فَإِن تَوَلَّوْا} يحتمل أن يكون ماضيًا، وأن يكون مضارعًا بمعنى: فإن تتولوا، ويدخل في جملة ما يقول الرسول لهم.

٣٣-﴿إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾

٣٤-﴿ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

١٠ ٣٥-﴿إِذْ قَالَتِ امْرَأَةُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

٣٦-﴿فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَى وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالأُنْثَى وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ﴾

٣٧-﴿فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكِ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ ١٥

[١٥٤٢] {آلَ إِبْرَاهِيمَ} إسماعيل وإسحاق وأولادهما، {وَآلَ عِمْرَانَ} موسى وهرون ابنا عمران ابن يصهر. وقيل عيسى ومريم بنت عمران بن ماثان، وبين العمرانين ألف وثمانمائة سنة

[1543] ذُرِّيَّةً ifadesi, “İbrahim soyu ve İmrân soyu” ifadesinden bedeldir. بَعْضُها مِنْ بَعْضٍ [Birbirlerinden] yani bu iki soy, tek bir nesil/zürriyet olup biri diğerinden türeyerek silsile halinde devam etmiştir. Musa ve Harun İmrân'dan, İmrân Yashur'dan, Yashur Fâhis'ten, Fâhis Levi'den, Levi Ya'kūb'dan, Ya'kūb İshak'dan gelmiştir. Aynı şekilde İsa Meryem'in, Meryem İmrân'ın, İmrân Mâsân'ın, Mâsân Süleyman'ın, Süleyman Dâvud'un, Davûd Îyşâ'nın, Îyşâ Yehûdâ'nın, Yehûdâ Ya'kūb'un, Ya'kūb da İshak'ın evladıdır. İbrahim soyuna Peygamber (s.a.) de dâhildir. Bir görüşe göre بَعْضُها مِنْ بَعْضٍ [Birbirlerinden] ifadesi, tıpkı “Münafık erkeklerle, münafık kadınlar birbirlerindendirler” [Tevbe 9/67] âyetinde olduğu gibi, “din konusunda birbirlerindendirler” anlamına gelmektedir.

[1544] “Allah işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir”, kimin seçilmeye uygun olduğunu bilir. Ya da onların din konusunda birbirlerinden olduklarını bilir. Ya da “İmrân'ın karısının sözünü işitmiştir, niyetini bilir. إِذْ ifadesi, bu ifade ile; bir görüşe göre ise gizli bir “hatırla/zikret” fiili ile mansuptur. “İmrân'ın karısı”ndan maksat, İmrân b. Mâsân'ın karısı, yani iffetli (betûl) Hazret-i Meryem'in annesi, İsa (a.s.)'ın anneannesidir; ismi Hanne bint Fâkūz'dur.

[1545] Âyette “İmrân soyu” ifadesinin ardından “Hani İmrân'ın karısı demişti ki” denilmiş olması, İmrân ismi ile kastedilen kişinin İsa (a.s.)'ın dedesi olan Mâsân'ın oğlu İmrân olduğu görüşünü kuvvetlendirir. Diğer görüşü kuvvetlendiren şey ise, Musa (a.s.)'ın Kur'ân'da çok kez İbrahim (a.s.) ile birlikte anılmış olmasıdır. **Şayet** “İmrân b. Yashur'un Meryem isimli bir kızı vardı ve bu Musa ve Harun *'Aleyhimesselâm*'dan büyüktü; İmrân b. Mâsân'ın kızı ise iffetli (betûl) Meryem idi; o halde bu âyette geçen İmrân isminin Musa ve Harun *'Aleyhimesselâm*'ın kız kardeşi Meryem'in babası İmrân değil de iffetli Meryem'in babası İmrân olduğunu nereden biliyorsun?” dersen şöyle derim; sözü edilen Meryem'e Zekeriya'nın bakmış olması, onun iffetli (betûl) Meryem'in babası İmrân olduğunu göstermeye yeter, çünkü Zekeriya b. Âzân (a.s.) ve İmrân b. Mâsân aynı asırda yaşamışlardır, Zekeriya (a.s.), onun kızı ve Meryem'in ablası olan Îyşâ' ile evlenmiştir, böylece Yahya ve İsâ *'Aleyhimesselâm* teyze çocuklarıdır. Rivayete göre; İmrân'ın karısı kısırdı, yaşlanıncaya kadar hiç doğurmadı. Bir gün, bir ağaç gölgesinde otururken bir kuşun yavrusunu beslediğini gördü ve içinden evlat sahibi olma arzusu geçti. Bunun üzerine, “Allah'ım! Eğer bana bir evlat lütfedersen, onu Beyt-i Makdis'e adamak, oranın hizmetkârı olmasını temin etmek sana karşı boynumun borcu, şükür adağım olsun!” diye dua etti. Derken Meryem'e hamile kaldı. O hamile iken kocası İmrân vefat etti.

[١٥٤٣] و{ذُرِّيَّةً} بدل من آل إبراهيم وآل عمران {بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ} يعني أنّ الآلين ذرّية واحدة متسلسلة بعضها متشعب من بعض؛ موسى وهرون من عمران، وعمران من يصهر، ويصهر من فاهث، وفاهث من لاوى، ولاوى من يعقوب، ويعقوب من إسحاق. وكذلك عيسى ابن مريم بنت عمران بن ماثان بن سليمان بن ٥ داود بن إيشا بن يهوذا بن يعقوب بن إسحاق. وقد دخل في آل إبراهيم رسول الله ﷺ. وقيل: {بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ} في الدين، كقوله تعالى {اَلْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ} [التوبة: ٦٧].

[١٥٤٤] {وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ} يعلم من يصلح للاصطفاء، أو يعلم أنّ بعضهم من بعض في الدين. أو {سَمِيعٌ عَلِيمٌ} لقول امرأة عمران ونيتها. و{إِذْ} منصوب به. ١٠ وقيل: بإضمار اذكر. وامرأة عمران هي امرأة عمران بن ماثان، أم مريم البتول، جدّة عيسى عليه السلام، وهي حنة بنت فاقوذ.

[١٥٤٥] وقوله {إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ} على أثر قوله {وَآلَ عِمْرَانَ} مما يرجح أنّ عمران هو عمران بن ماثان جدّ عيسى، والقول الآخر يرجحه أن موسى يقرن بإبراهيم كثيرًا في الذكر. فإن قلت: كانت لعمران بن يصهر بنت اسمها مريم أكبر من موسى ١٥ وهرون، ولعمران بن ماثان مريم البتول، فما أدراك أن عمران هذا هو أبو مريم البتول دون عمران أبي مريم التي هي أخت موسى وهرون؟ قلت: كفى بكفالة زكريا دليلًا على أنه عمران أبو البتول، لأن زكريا بن آذن وعمران بن ماثان كانا في عصر واحد، وقد تزوّج زكريا بنته إيشاع أخت مريم فكان يحيى وعيسى ابني خالة. روي أنها كانت عاقرا لم تلد إلى أن عجزت، فبينا هي في ظل شجرة بصرت بطائر يطعم فرخًا له فتحرّكت ٢٠ نفسها للولد وتمنته، فقالت: اللهم إن لك عليّ نذرًا شكرًا، إن رزقتني ولدًا أن أتصدق به على بيت المقدس فيكون من سدَنَته وخَدَمه، فحملت بمريم وهلك عمران وهي حامل.

[1546] "Azatlı bir kul olarak" [مُحَرَّراً] yani Beyt-i Makdis'in hizmetkârı olarak… Artık üzerinde hiçbir yetkim olmayacak; onu hiçbir işe koşmayacağım, hiçbir şeyle meşgul etmeyeceğim. Bu tür adak adamalar onlar nezdinde meşru idi. Rivayet edildiğine göre; bu şekilde adak adıyorlardı ve çocuk bülûğ çağına geldiği zaman bu adağı yerine getirip getirmemek arasında serbest bırakılıyordu. Şa'bî'den [v.104/722] مُحَرَّراً ifadesinin "ibadete adanmış" mânasında geldiği görüşü nakledilmiştir. Çocuğun mabet hizmetine adanması sadece erkek çocukları için söz konusuydu; İmrân'ın karısı da bu adağı "erkek çocuğum olursa" şeklinde bir takdir üzere ya da erkek çocuk sahibi olma temennisi ile yapmıştı.

[1547] فَلَمَّا وَضَعَتْها [onu doğurunca] ifadesindeki zamir, ما فِي بَطْنِي [karnımdaki] ifadesine işaret eder. Bu zamir, anlam itibariyle müennes gelmiştir, çünkü karnındaki çocuğun kız olduğu Allah'ın ilminde mâlûmdur. Ya da bu zamirin müennes gelmesi, karnındakinin, [kişi anlamında müennes kelimeler olan] *hable, nefs* ya da *neseme* isimleriyle değerlendirilmesinden kaynaklanmıştır. **Şayet** "Burada أُنْثى [kız olarak] ifadesinin وَضَعْتُها [ben onu doğurdum] ifadesindeki zamirin hali olarak mansup olması nasıl mümkün olur; zira bu durumda ifade, "Ben o kızı kız olarak doğurdum" anlamına gelecektir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifadenin aslı وَضَعْتُه أُنْثى şeklindedir; ancak hâl müennes olduğu için zamir de müennes gelmiştir. Çünkü hâl [أُنثى] ve o halin sahibi aynı şeydir. Bu tıpkı haberi müennes olduğu için zamirin de müennes olarak kullanıldığı *men kânet ümmeke* [Senin annen kimdi?] ifadesine benzer. Bunun bir benzeri, فَإِنْ كانَتَا اثْنَتَيْنِ ["eğer o ikisi iki kız iseler" (Nisâ 4/76)] âyetinde söz konusudur. Ayrıca zamirin müennes gelişi, karnındakinin bebek (*hable*), *nefs* ya da *neşeme* isimleriyle değerlendirilmesinden kaynaklanmış ise, o zaman durum açıktır. Bu durumda sanki; "ben karnımdaki bebeği ya da kişiyi kız doğurdum" denilmiş olmaktadır.

[1548] **Şayet** "Neden 'ben onu kız doğurdum' demiştir, onu bu sözü söylemeye sevk eden nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu sözü, beklediğinin aksi doğduğu ve umudu boşa çıktığı için üzüntüsünü ifade etmek, Rabbine iletmek üzere söylemiştir. Çünkü o bir erkek evlat doğurmayı ümit etmiş ve öyle varsaymıştı. Bu sebeple de o 'erkek çocuğu'nu Beyt-i Makdis'in hizmetine adamıştı. O hüzün ve hayıfla böyle söylediği için de Allah Teâlâ "Allah onun ne doğurduğunu çok iyi bilir" buyurarak, doğurduğu kişinin konumunu tazim etmiş ve onun kendisine ne kadar büyük bir lütuf verildiğinden habersiz olduğunu ifade etmiştir. Bunun anlamı, "Allah onun ne doğurduğunu ve doğurduğu çocukla ilişkili olan muazzam işleri, onu ve evladını âlemler için bir mucize kılacağını bilir; o ise bunların hiçbirini bilmez, bu yüzden yazıklanmakta, üzülmektedir" şeklindedir.

[١٥٤٦] {مُحَرَّرًا} معتقًا لخدمة بيت المقدس لا يدَ لي عليه ولا أستخدمه ولا أشغله بشيء. وكان هذا النوع من النذر مشروعًا عندهم. وروي أنهم كانوا ينذرون هذا النذر، فإذا بلغ الغلام خيِّر بين أن يفعل وبين أن لا يفعل. وعن الشعبي {مُحَرَّرًا} مخلَصًا للعبادة، وما كان التحرير إلا للغلمان، وإنما بنتِ الأمرَ على التقدير، أو طلبت ٥ أن ترزق ذكرًا.

[١٥٤٧] {فَلَمَّا وَضَعَتْهَا} الضمير لـ{مَا فِي بَطْنِي}، وإنما أنث على المعنى لأن ما في بطنها كان أنثى في علم الله، أو على تأويل الحَبْلة أو النفس أو النسَمة. فإن قلت: كيف جاز انتصاب {أُنْثَى} حالا من الضمير في وضعتها وهو كقولك وضعتُ الأنثى أنثى؟ قلت: الأصل: وضعتُه أنثى، وإنما أنِّث لتأنيث الحال؛ لأن الحال وذا الحال ١٠ لشيء واحد، كما أنث الاسم في «من كانت أمَّك» لتأنيث الخبر. ونظيره قوله تعالى {فَإِنْ كَانَتَا اثْنَتَيْنِ} [النساء: ١٧٦] وأمّا على تأويل الحبلة أو النسمة فهو ظاهر، كأنه قيل: إني وضعت الحبلة أو النسمة أنثى.

[١٥٤٨] فإن قلت: فلم قالت {إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَى} وما أرادت إلى هذا القول؟ قلت: قالته تحسرًا على ما رأت من خيبة رجائها وعكس تقديرها. فتحزنت إلى ربها، لأنها كانت ١٥ ترجو وتقدر أن تلد ذكرًا، ولذلك نذرته محرّرًا للسِّدانة. ولتكلمها بذلك على وجه التحسر والتحزن قال الله تعالى {وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ} تعظيمًا لموضوعها وتجهيلا لها بقدر ما وهب لها منه. ومعناه: والله أعلم بالشيء الذي وضعت وما علق به من عظائم الأمور، وأن يجعله وولده آية للعالمين وهي جاهلة بذلك لا تعلم منه شيئًا، فلذلك تحسرت.

İbn Abbâs'ın [v.68/688] okuyuşunda bu ifade, وَاللّٰهُ أَعْلَمُ بِما وَضَعْتِ [Allah senin ne doğurduğunu çok iyi bilir] şeklinde, Allah'ın ona hitabıdır. Yani anlam, "sen, sana verilen bu nimetin değerini bilmiyorsun; onun değerinin, öneminin ne kadar büyük olduğuna dair Allah'ın ilmindeki şeyi bilmiyorsun" şeklindedir. وَضَعَتْ fiili وَضَعْتُ [doğurdum] şeklinde de okunmuştur, bu durumda anlam, "belki de Allah'ın bunda bir sırrı ve hikmeti vardır; belki de bu kız çocuğu erkek çocuğundan daha hayırlıdır" şeklinde kendi kendine söylediği bir teselli sözü şeklindedir.

[1549] **Şayet** "Buradaki 'erkek kız gibi değildir' ifadesinin mânası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifade, "Allah onun ne doğurduğunu çok iyi bilir" ifadesinin beyanı olup, doğurulan çocuğun değerini tazim etmek için söylenmiştir; anlamı da "onun istediği erkek çocuğu benim ona lütfettiğim kız çocuğu gibi değildir" şeklindedir. Buradaki Lâm-ı ta'rîf ahd ifade eder, yani erkek ve kız ifadeleri ile belli bir erkek ve belli bir kız kastedilmektedir.

[1550] **Şayet** "Âyetteki 'adını da Meryem koydum' ifadesi neye atıftır?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifade, "ben onu kız doğurdum" ifadesine atıftır, iki cümle arasındaki ifadeler tıpkı "Bir bilseniz, gerçekten büyük bir yemindir bu." [Vâkı'a 56/76] âyetinde olduğu gibi, ara cümledir.

[1551] **Şayet** "Çocuğun adını Meryem koyduğunu neden Rabbine söylemiştir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü onların dilinde *meryem* kelimesi "ibadet ehli hanım" anlamındadır, o da bu ismi vermekle Allah'a yakınlaşmayı ve O'ndan evladını muhafaza etmesini istemiş; isminin fiili ile mutabık olmasını, hakkındaki zannını tasdik etmesini talep etmiştir. Nitekim dikkat edilirse, hemen bunun ardından onu ve evladını şeytandan ve onun aldatmacasından Allah'a emanet etmiş, O'na ısmarlamıştır. "Doğan hiçbir çocuk yoktur ki şeytan doğar doğmaz ona temas etmesin ve o da bu temas sebebiyle çığlık atmasın. Bunun tek istisnası Meryem ve oğludur" [*Buhârî,* "Tefsîr", 592] şeklinde bir hadis rivayet edilmiştir. Bu sözün doğru olup olmadığını Allah bilir, eğer sahih bir hadis ise anlamı; "şeytan, doğan her çocuğu saptırmak için yanıp tutuşur, Meryem ve oğlu hariç; çünkü onlar masumdur" şeklindedir. Aynı şekilde o ikisinin niteliklerine sahip olan diğer insanlar da şeytanın aldatmasından korunmuşlardır. Zira şöyle buyrulmuştur: ["Dedi ki: Ya Rabbi! Sen beni azdırdığın için, ben de yeryüzünde(ki bütün fenalıkları) onlara cazip göstereceğime ve] tamamını azdıracağıma and içerim! Sadece, Senin (ihlâsları sayesinde) kurtarılan kulların müstesna" [Hicr 15/39-40].

وفي قراءة ابن عباس والله أعلم بما وَضَعْتِ، على خطاب الله تعالى لها، أي إنك لا تعلمين قدر هذا الموهوب وما علم الله من عظم شأنه وعلوّ قدره. وقرئ وَضعْتُ. بمعنى: ولعلّ لله تعالى فيه سرًا وحكمة، ولعلّ هذه الأنثى خير من الذكر، تسلية لنفسها.

٥ [١٥٤٩] فإن قلت: فما معنى قوله {وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَى}؟ قلت: هو بيان لما في قوله {وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ} من التعظيم للموضوع والرفع منه، ومعناه: وليس الذكر الذي طلبت كالأنثى التي وهبتُ لها، واللام فيهما للعهد.

[١٥٥٠] فإن قلت: علام عطف قوله {وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ}؟ قلت: هو عطف على {إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَى}، وما بينهما جملتان معترضتان، كقوله تعالى {وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ ١٠ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ} [الواقعة: ٧٦].

[١٥٥١] فإن قلت: فلم ذكرت تسميتها مريمَ لربها؟ قلت: لأن مريم في لغتهم بمعنى العابدة، فأرادت بذلك التقريب والطلب إليه أن يعصمها حتى يكون فعلها مطابقًا لاسمها، وأن يصدق فيها ظنها بها. ألا ترى كيف أتبعته طلب الإعاذة لها ولولدها من الشيطان وإغوائه. وما يروى من الحديث «ما من مولود يولد ١٥ إلا والشيطان يمسه حين يولد فيستهلّ صارخًا من مس الشيطان إياه، إلا مريم وابنها.» فالله أعلم بصحته؛ فإن صح فمعناه أن كل مولود يطمع الشيطان في إغوائه إلا مريم وابنها، فإنهما كانا معصومين، وكذلك كل من كان في صفتهما. كقوله تعالى {لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ} [الحجر: ٤٠-٣٩]

Çocuğun şeytanın teması ile çığlık atması, şeytanın onu yoldan çıkarmaya tamah etmesinin tasvirî ve canlandırma (tahyîl) şeklinde bir anlatımıdır; adeta şeytan ona temas etmekte, 'el'iyle dokunmakta ve "işte bu, benim azdırıp yoldan çıkaracaklarımdan biridir" demektedir. Bu canlandırmanın (tahyîl) bir benzeri, İbnü'r-Rûmî'nin [v.283/896] şu şiirinde vardır:

> Kendisine bildirdiğindendir dünyanın, dert ve tasa diyarı olduğunu;
> Bebeğin doğar doğmaz ağlamaya başlaması!

[1552] Haşevîlerin vehmettiği gibi, şeytanın bebeğe gerçekten dokunup onu dürtmesi ise kesinlikle söz konusu değildir. İblis bu şekilde insanlara musallat edilmiş olsaydı, onun taciz ve dürtmeleri neticesinde dünya çığlıklarla, feryatlarla dolar taşardı!

[1553] "Bunun üzerine, Rabbi onu güzel bir kabul ile karşıladı" yani onun erkek çocuk yerine kız çocuğunu adamış olmasından razı oldu, adağını kabul etti. بِقَبُولٍ حَسَنٍ [güzel bir kabul ile] ifadesinde iki yorum söz konusudur: İlkine göre *kabûl*, kendisi ile kabulün gerçekleştiği şey mânasındadır. Nitekim buruna çekilen enfiye ilacının dökülmesini sağlayan şeye [aynı kalıpla] *es-se'ût* / السعوط; ağıza damlatılan ilacın damlatılmasını sağlayan şeye de *el-ledûd* / اللدود denir. Bu kabul de sadece ona mahsus olarak onun adağını oğlan çocuğu yerine kabul etmesi anlamındadır, zira daha önce bu konuda kız çocuğunun adanması kabul edilmiş değildir. Ya da Allah onu doğar doğmaz, henüz yetişmeden annesinden teslim alarak ve mabet hizmetçisi olmaya uygun hale getirerek, annesinin duasını kabul etmiştir. Rivayet edildiğine göre Hanne, Meryem'i doğurduğu zaman onu bir hırkaya sarmış ve mescide götürmüş; orada Harun (a.s.)'ın soyundan gelen din adamlarının yanına bırakmıştır. Bunların Beyt-i Makdis'teki konumları, Kâbe'deki muhafız sınıfının konumu gibidir. Hanne çocuğunu oraya bırakınca onlara, "alın bu adağımı" demiş, onlar da onu almak için birbirleri ile yarışa girmişlerdir; çünkü çocuk, önderlerinin, kurban ibadetini yöneten imamlarının çocuğu idi. Mâsân oğulları İsrailoğullarının liderleri, din adamları, kralları idiler. Zekeriya (a.s.) onlara, "onu almaya en layık olan benim, çünkü ben teyzesinin kocasıyım" dedi. Ama onlar "hayır, kur'a çekmeden olmaz" dediler. Böylece toplam yirmi yedi kişi olarak bir nehrin kıyısına gittiler ve *kalem*lerini nehre attılar; Zekeriya'nın kalemi suyun üzerine çıkarken diğerlerinin kalemleri dibe battı. Bunun üzerine Meryem'in bakımını Zekeriya üstlendi.

واستهلاله صارخًا من مسه تخييل وتصوير لطمعه فيه، كأنه يمسه ويضرب بيده عليه ويقول: هذا ممن أغويه! ونحوه من التخييل قول ابن الرومي:

لِمَا تُؤْذِنُ الدُّنْيَا بِهِ مِنْ صُرُوفِهَا ۞ يَكُونُ بُكَاءُ الطفْلِ سَاعَةَ يُولَدُ

[١٥٥٢] وأما حقيقة المس والنخس كما يتوهم أهل الحَشْو فكلَّا! ولو سلط إبليس على الناس بنخسهم لامتلأت الدنيا صُراخًا وعياطًا مما يبلونا به من نخسه. ٥

[١٥٥٣] {فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا} فرضي بها في النذر مكان الذَّكر {بِقَبُولٍ حَسَنٍ}؛ فيه وجهان: أحدهما أن يكون القبول اسم ما تقبل به الشيء كالسَّعوط واللَّدود، لما يسعط به ويلدّ، وهو اختصاصه لها بإقامتها مقام الذكر في النذر، ولم يقبل قبلها أنثى في ذلك، أو بأن تسلمها من أمّها عقيب الولادة قبل أن تنشأ وتصلح للسدانة. وروي أن حنة حين ولدت مريم، لفتها في خرقة وحملتها إلى المسجد، ووضعتها عند الأحبار ١٠ أبناء هرون، وهم في بيت المقدس كالحجَبَة في الكعبة، فقالت لهم: دونكم هذه النذيرة؛ فتنافسوا فيها، لأنها كانت بنت إمامهم وصاحب قربانهم، وكانت بنو ماثان رؤوس بني إسرائيل وأحبارهم وملوكهم، فقال لهم زكريا: أنا أحق بها، عندي خالتها، فقالوا: لا، حتى نقترع عليها، فانطلقوا، وكانوا سبعة وعشرين، إلى نهر، فألقوا فيه أقلامهم، فارتفع قلم زكريا فوق الماء ورسبت أقلامهم، فتكفلها. ١٥

[1554] İkinci yoruma göre; بِقَبُولٍ حَسَنٍ ifadesindeki *kabul* kelimesi mastardır ve muzāfun ileyhi hazfedilmiştir, yani ifade, “onu güzelce kabul eden birinin haliyle kabul etti” şeklindedir. Bu durumda da anlam, onun kız çocuğunu adak olarak sunmasının sadece ona mahsus bir şekilde kabul edilmesidir.

[1555] Ayrıca فَتَقَبَّلَها ifadesinin فَاستَقْبَلَها [onu karşıladı] mânasında olması da mümkündür. Bu tıpkı, *te'accele* fiilinin *ista'cele* mânasında; *tekassāhu* fiilinin de *istaksāhu* mânasında kullanılması gibidir. Bu kullanım Arap dilinde çok yaygındır. فَاستَقْبَلَها ifadesi, bir işin daha ilk başından derhal onu alan kimse için kullanılan *istakbele'l-emr*[a] anlamındadır. Kutāmî [v.101/720] şöyle demiştir;

> En iyi iş, daha baştan önünü aldığın iştir.
> Peşinden sürüklenip gittiğin değil!

Yine خُذ الأَمْرَ بِقَوابِلِهِ [işin önünü al] şeklindeki deyiş de buna örnektir. Bu durumda mâna; “Meryem'i daha en başından, doğar doğmaz güzelce kabul ederek aldı” şeklindedir.

[1556] “Onu güzel bir bitki gibi özenle yetiştirdi” ifadesi, onu güzle bir şekilde eğitmiş, her halinde kendisine faydalı olacak şekilde yetiştirmiş olmasını ifade eden bir mecazdır. كَفَّلَها ifadesi, *'amilehâ* vezninde, *kefilehâ* şeklinde de okunmuştur. Bir okuyuş da Fâ şeddeli, Zekeriyyâ da mansup olarak وَكَفَّلَها زَكَرِيَّا şeklindedir. Bu okuyuşta *keffele* fiili Allah'a izafe edilmiş olup anlam; “Allah onu Zekeriya'ya tevdi etti, Zekeriya'yı ona kefil (bakıcı, sorumlu) kıldı, onun faydasına olan şeyleri muhafaza etmesini sağladı” şeklindedir. Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] bu ifadeyi فَقالَ أَكْفِلْنِيها [“Onu da bana ver” (Sād 38/23)] âyetindeki gibi *ve ekfelehâ* şeklinde okumuştur. Mücâhid [v.103/721], فَتَقَبَّلْهَا رَبَّهَا، وَأَنْبِتْهَا، وَكَفِّلْهَا şeklinde, her üç fiili de emir fiili olarak ve *Rabb* kelimesini mansup olarak okumuştur. Bu durumda anlam, İmrân'ın karısının bu şekilde dua etmesi, yani “Ey bu kız çocuğunun Rabbi! Onu kabul et; onu terbiye et ve Zekeriya'yı ona kefil kıl” şeklinde niyazda bulunmasıdır.

[1557] Denildiğine göre; Zekeriya (a.s.) onun için mescitte bir *mihrap*, yani merdivenle çıkılan yüksekçe bir oda inşa etmiştir. Bir görüşe göre mihrap, meclislerin en ön ve kıymetli yeridir. Bu durumda Hazret-i Meryem sanki, Beyt-i Makdis'in en kıymetli yerine konulmuş olmaktadır. Bir başka görüşe göre İsrailoğulları mescitleri mihrap olarak isimlendirilirdi. Rivayete göre Hazret-i Meryem'in mihrabına sadece Zekeriya (a.s.) girer, başka kimse girmezmiş; Zekeriya (a.s.) çıktığı zaman da yedi kapıyı üst üste kilitlermiş.

[١٥٥٤] والثاني: أن يكون مصدرًا على تقدير حذف المضاف بمعنى: فتقبلها بذي قبول حسن، أي بأمر ذي قبول حسن، وهو الاختصاص.

[١٥٥٥] ويجوز أن يكون معنى {فَتَقَبَّلَهَا} فاستقبلها، كقولك: تعجله بمعنى استعجله، وتقصاه بمعنى استقصاه، وهو كثير في كلامهم، من استقبل الأمر، إذا أخذه ٥ بأوّله وعنفوانه. قال القطامي:

وَخَيْرُ الأَمْرِ مَا استقبلت مِنْهُ ۞ وَلَيْسَ بِأَنْ تَتَبَّعَهُ اتِّبَاعَا

ومنه المثل «خذ الأمر بقوابله.» أي فأخذها في أوّل أمرها حين ولدت بقبول حسن.

[١٥٥٦] {وَأَنبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا} مجاز عن التربية الحسنة العائدة عليها بما يصلحها في جميع أحوالها. وقرئ وَكَفِلَها زكريا، بوزن وعملها. {وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا} بتشديد ١٠ الفاء ونصب زكرياء، والفعل لله تعالى بمعنى: وضمها إليه وجعله كافلًا لها وضامنًا لمصالحها. ويؤيدها قراءة أبيّ وأَكْفَلَها، من قوله تعالى {فَقَالَ أَكْفِلْنِيهَا} [ص: ٢٣] وقرأ مجاهد: فتقبَّلْها ربَّها، وأنْبِتها، وكفِّلها، على لفظ الأمر في الأفعال الثلاثة، ونصب ربها؛ تدعو بذلك، أي فاقبلها يا ربَّها وربِّها، واجعل زكريا كافلًا لها.

[١٥٥٧] قيل: بنى لها زكريا محرابًا في المسجد، أي غرفة يصعد إليها بسلَّم. ١٥ وقيل: المحراب أشرف المجالس ومقدّمها، كأنها وضعت في أشرف موضع من بيت المقدس. وقيل: كانت مساجدهم تسمى المحاريب. وروي أنه كان لا يدخل عليها إلا هو وحده، وكان إذا خرج غلق عليها سبعة أبواب.

[1558] "Zekeriya, mabetteki bölmeye her girişinde onun yanında bir yiyecek bulurdu." Hazret-i Meryem'in bu rızkı kendisine cennetten inerdi, hiçbir göğüsten süt emmemişti. Yazın kış meyveleri, kışın ise yaz meyveleri kendisine indirilirdi. "Ey Meryem! Nereden (geliyor) bu sana?' derdi." Yani, dünya rızıklarına benzemeyen, mevsimi dışında gelen, üstelik kapılar üzerine kapalıyken ve kimsenin buraya girmesine imkân yokken bu rızık sana nereden geliyor? "O da: Allah tarafından" geliyor, bunu imkânsız görme derdi. Bir görüşe göre Hazret-i Meryem bu sözleri, tıpkı İsa (a.s.)'ın beşikte konuşması gibi, küçükken konuşmuştur.

[1559] Rivayete göre; Peygamber (s.a.) bir kıtlık dönemi esnasında acıkır, kızı Hazret-i Fâtıma [v.11/632] da Peygamber için ayırdığı iki küçük çörek ve bir parça et getirir. Daha sonra Hazret-i Peygamber bu yemeği alıp Hazret-i Fâtıma'nın yanına döner ve "gel kızım, (birlikte yiyelim)" der; Hazret-i Fâtıma tabağı açınca içinin et ve ekmekle dolu olduğunu görür ve şaşırıp kalır, fakat bunun Allah tarafından gönderildiğini de anlar. Peygamber (s.a.) kendisine, "Bu sana nereden geldi?" diye sorunca da, "Allah'tan geldi, Allah dilediğini hesapsız rızıklandırır" der. Bunun üzerine Peygamber (s.a.); "Seni İsrailoğulları hanımlarının efendisine denk kılan Allah'a hamdolsun" der. Sonra Hazret-i Ali, Hasan, Hüseyin ve tüm Ehl-i Beyt'ini toplar ve hepsi karınları doyuncaya kadar o yemekten yerler; ama yemek olduğu gibi kalır, hiç azalmaz. Hazret-i Fâtıma da yemeği komşularına dağıtır [KT.b].

[1560] "Allah, dilediğini elbette hesapsız rızıklandırır" cümlesi Hazret-i Meryem'in sözlerinin bir parçası ya da Allah Teâlâ'nın sözüdür. "Hesapsız" ifadesi ölçülemeyecek kadar çok anlamında ya da "herhangi bir amelin karşılığında olmaksızın, karşılığında herhangi bir şey istenmeksizin, lütuf olarak" anlamındadır.

38. İşte Zekeriya: "Ya Rabbi! Bana katından temiz bir evlat bahşet. Şüphesiz, Sen duaları işitirsin." diye, Rabbine orada dua etti.

39. O, mabetteki bölmede ibadet ederken melekler ona; "Allah sana, kendisinden (iletilecek) bir kelimeyi (yani, İsa Mesih'i) doğrulayan; efendi, nefsine hâkim ve salihlerden bir peygamber olmak üzere Yahya'yı müjdeliyor." diye seslendiler.

40. "Ya Rabbi! Ben iyice kocamış, karım da kısır iken, benim nasıl oğlum olabilir ki?" dedi. "Öyle, ama Allah dilediğini yapar!" buyurdu.

41. "Ya Rabbi! Bana bir alamet ver" dedi. "Alâmetin; üç gün boyunca işaretten başka bir şekilde insanlarla konuşamamandır. Bununla beraber Rabbini çok an ve akşam-sabah tenzih ve takdis et." buyurdu.

[١٥٥٨] {وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا} كان رزقها ينزل عليها من الجنة ولم ترضع ثديا قط، فكان يجد عندها فاكهة الشتاء في الصيف وفاكهة الصيف في الشتاء {أَنَّى لَكِ هَذَا} من أين لك هذا الرزق الذي لا يشبه أرزاق الدنيا وهو آت في غير حينه والأبواب مغلقة عليك لا سبيل للداخل به إليك؟ {قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ} فلا تستبعد. قيل تكلمت وهي صغيرة كما تكلم عيسى وهو في المهد.

[١٥٥٩] وعن النبي ﷺ أنه جاع في زمن قحط فأهدت له فاطمة رضي الله عنها رغيفين وبضعة لحم آثرته بها، فرجع بها إليها، وقال: «هلمي يا بنية»، فكشفت عن الطبق فإذا هو مملوء خبزًا ولحمًا، فبُهتت وعَلمت أنها نزلت من عند الله، فقال لها ﷺ: «أنيَّ لك هذا؟» فقالت: «هو من عند الله، إن الله يرزق من يشاء بغير حساب.» فقال عليه الصلاة والسلام: «الحمد لله الذي جعلك شبيهة سيدة نساء بني إسرائيل.» ثم جمع رسول الله ﷺ عليّ بن أبي طالب والحسن والحسين وجميع أهل بيته، فأكلوا عليه حتى شبعوا وبقي الطعام كما هو، فأوسعت فاطمة على جيرانها.

[١٥٦٠] {إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ} من جملة كلام مريم عليها السلام، أو من كلام رب العزّة عزّ من قائل {بِغَيْرِ حِسَابٍ} بغير تقدير لكثرته، أو تفضلًا بغير محاسبة ومجازاة على عمل بحسب الاستحقاق.

٣٨-﴿هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ﴾

٣٩-﴿فَنَادَتْهُ الْمَلائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِيَحْيَى مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَسَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ﴾

٤٠-﴿قَالَ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلامٌ وَقَدْ بَلَغَنِيَ الْكِبَرُ وَامْرَأَتِي عَاقِرٌ قَالَ كَذَلِكَ اللَّهُ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ﴾

٤١-﴿قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً قَالَ آيَتُكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلاثَةَ أَيَّامٍ إِلا رَمْزًا وَاذْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالإِبْكَارِ﴾

[1561] "İşte orada" yani Zekeriya mihrapta Meryem'in yanında ayakta dururken ya da o esnada. -*Hünâ, semme ve haysü* kelimeleri zaman ifade etmek için isti'âre yoluyla kullanılırlar.- Zekeriya (a.s.) Hazret-i Meryem'in Allah katında ne kadar değerli olduğunu, ne kadar yüce bir konuma sahip olduğunu görünce, kendisinin de eşi İyşâ'dan, tıpkı kızkardeşi Hanne'nin doğurduğu çocuk gibi Allah katında seçkin ve değerli bir çocuk sahibi olmayı diledi. Eşi her ne kadar kısır olsa da, eşinin kızkardeşi Hanne de kısırdı [fakat buna rağmen Meryem'i doğurmuştu]. Bir görüşe göre Zekeriya (a.s.) meyvelerin mevsimi dışında geldiğini görünce, kısır bir kadının doğurmasının mümkün olduğunu anlamıştır.

[1562] ذُرِّيَّةً kelimesi evlat anlamındadır. Bu kelime hem tek kişi için hem de çok kişi için kullanılır.

[1563] "Şüphesiz, Sen duaları işitirsin" icabet edersin.

[1564] فَنَادَتْهُ الْمَلاَئِكَةُ ifadesi فَنادَاهُ الْمَلاَئِكَةُ şeklinde de okunmuştur. Bir görüşe göre seslenen Cebrail'dir, ancak "melekler seslendi" denilmesi, tıpkı "falanca, atlara biner" ifadesindeki [çoğul kelimeyi tekil anlamda kullanma] gibidir.

[1565] أَنَّ اللّٰهَ يُبَشِّرُكَ ifadesi "Allah'ın ... müjdelediğini [söylediler]" mânasında fetha ile [*enna'llâhe*] ve "Allah ... müjdeliyor [dediler]" mânasında kesre ile [*inna'llâhe*] okunmuştur. Kesre ile okunuşun bir diğer izahı da, nida ifadelerinin "dedi ki..." ile başlayan cümlelerin türünden olmasıdır. يبشرك kelimesi *beşşerahû* kökünden *yübeşşiruke* şeklinde ve *ebşerahû* kökünden *yübşiruke* şeklinde okunmuştur. Yine *beşerahû* kökünden, Yâ'nın fethası ile *yebşüruke* şeklinde de okunmuştur.

[1566] *Yahya* eğer yabancı bir kelime ise -ki açık ve güçlü ihtimal budur- gayr-i munsarif olmasının sebebi, tıpkı *mûsâ* ve *'îsâ* isimlerinde olduğu gibi, yabancılık ve ma'rifeliktir. Arapça kökenli ise o zaman gayr-i munsarif olmasının sebebi ma'rife olması ve *ya'mer* gibi fiil vezninde olmasıdır.

[1567] "Kendisinden bir kelimeyi" yani İsa Peygamber'i "doğrulayan" ve ona iman eden... Denildiğine göre; Yahya (a.s.), İsa (a.s.)'a ilk inanan kişidir. İsa (a.s.)'ın *kelime* olarak isimlendirilmesinin sebebi, onun başka herhangi bir sebep olmaksızın, sadece Allah'ın bir kelimesi ile, yani "ol" [Bakara 2/228] kelimesi ile vücuda gelmiş olmasıdır. Bir görüşe göre; bu ifade, "Allah'tan gelen kelimeyi tasdik eden, Allah'ın kitabına iman eden" anlamındadır. Kitabın *kelime* olarak isimlendirilmesi, tıpkı [Cahiliyye şairlerinden] Huveydira'ya ait bir kasidenin *Kelimetü'l-Huveydira* olarak isimlendirilmesi gibidir.

[١٥٦١] {هُنَالِكَ} في ذلك المكان حيث هو قاعد عند مريم في المحراب أو في ذلك الوقت. فقد يستعار هنا وثم وحيث للزمان. لما رأى حال مريم في كرامتها على الله ومنزلتها، رغب في أن يكون له من ايشاع ولد مثل ولد أختها حنة في النجابة والكرامة على الله، وإن كانت عاقرًا عجوزًا فقد كانت أختها كذلك. وقيل: لما رأى الفاكهة في غير وقتها انتبه على جواز ولادة العاقر. ٥

[١٥٦٢] {ذُرِّيَّةً} ولدًا. والذرية يقع على الواحد والجمع.

[١٥٦٣] {سَمِيعُ الدعاء} مجيبه.

[١٥٦٤] قرئ فناداه الملائكة. وقيل: ناداه جبريل عليه السلام، وإنما قيل الملائكة على قولهم: فلان يركب الخيل.

١٠ [١٥٦٥] {أَنَّ اللهَ يُبَشِّرُكَ} بالفتح على: بأن الله، وبالكسر على إرادة القول، أو لأن النداء نوع من القول. وقرئ يُبشِّرك، ويُبْشِرك، من بشّره وأبشره؛ ويَبْشُرك بفتح الياء من بشره.

[١٥٦٦] ويحيى إن كان أعجميًا، وهو الظاهر، فمنع صرفه للتعريف والعجمة كموسى وعيسى، وإن كان عربيًا فللتعريف ووزن الفعل كيعمر.

١٥ [١٥٦٧] {مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللهِ} مصدّقًا بعيسى مؤمنًا به. قيل هو أول من آمن به، وسمي عيسى «كلمة» لأنه لم يوجد إلا بكلمة الله وحدها، وهي قوله: «كن» من غير سبب آخر. وقيل: مصدّقًا بكلمة من الله، مؤمنًا بكتاب منه. وسمي الكتاب كلمة، كما قيل كلمة الحُوَيْدِرة لقصيدته.

Seyyid; halkının önderi olan, şeref itibariyle onlardan üstün olan kimse demektir. Yahya (a.s.) hem kavminin hem de tüm insanların üstünüdür, zira kendisi asla bir kötülük işlememiştir. Bu, ne muazzam bir efendiliktir! حَصُوراً [nefsine hakim], yani nefsini tutup şehvetten alıkoyan ve kadınlara yaklaşmayan kimse demektir. Bir görüşe göre bu, insanlarla beraber kumar ve benzeri oyunlara girmeyen kimse demektir. Ahtal [v.92/711] şöyle demiştir:

> Kadehe iyi para ödeyen nice içiciler vardır ki içerken beni de yanlarına alırlar;
>
> Ne kumardan geri kalırlar ne de kadehin dibinde içki bırakırlar.

حَصُوراً [nefsine hakim] kelimesi, oyun ve eğlenceye dalmayan kimse anlamında isti'âre olarak kullanılır. Rivayet edildiğine göre; Yahya (a.s.) çocukken diğer çocuklar kendisini oyun oynamaya çağırmışlar; "ben oyun için yaratılmadım" demiş. "Salihlerden" yani salihlerden gelme; çünkü kendisi peygamberler soyundandır, ya da "Âhirette de şüphesiz salihlerdendir o" [Bakara 2/130] âyetinde olduğu gibi, "ileride salihlerden olacaktır" mânasındadır.

[1568] "Benim nasıl oğlum olabilir ki?" ifadesi, tıpkı Hazret-i Meryem'in dediği gibi, normal kurallar gereği bir yadırgama ifadesidir. وَقَدْ بَلَغَنِيَ الْكِبَرُ ifadesi, tıpkı *edrakethu's-sinnü'l-'âliyet*[ü] [ileri yaşlar ona yetişti] ifadesi gibi olup, "yaşlılık bende iz bıraktı, beni zayıf düşürdü" mânasında gelir. O sırada Zekeriya (a.s.) doksan dokuz, karısı ise doksan sekiz yaşında imiş.

[1569] كَذٰلِكَ ifadesi, "Evet Allah; tıpkı bu fiil gibi, yani yaşlı bir dede ile kısır bir nineden çocuk doğurmak gibi, dilediği acaip fiilleri yapar" anlamındadır veya da *kezâlikâ'llâh*[u] [işte Allah böyledir] ifadesi mübteda ve haberdir. Yani, "Allah işte bu niteliklere sahiptir" mânasındadır; devamındaki "dilediğini yapar" ifadesi ise bunun beyanı mahiyetinde olup, "Allah dilediği harikulade fiilleri yapar" mânasındadır.

[1570] آيَةً [alamet], karımın hamile olduğunu öğreneceğim ve bu nimet bana geldiği vakit şükredebileceğim bir alamet ver anlamındadır. "Alâmetin; üç gün boyunca işaretten başka bir şekilde insanlarla konuşamamandır." Sadece insanlarla konuşamaması bir âyet olarak tahsis edilmiştir, çünkü böylece onun dilinin Allah'ı zikretme kudretine sahip olduğu halde sadece insanlarla konuşma kudretinin alınmış olduğunu öğrenmesi istenmiştir. Bunun için de "Bununla beraber Rabbini çok an ve akşam-sabah tenzih ve takdis et" denilmiştir. Yani, insanlarla konuşamadığın günlerde böyle yap denilmek istenmiştir ki bu, çok açık alâmetlerden biridir.

والسيد: الذي يسود قومه، أي يفوقهم في الشرف. وكان يحيى فائقًا لقومه وفائقًا للناس كلهم في أنه لم يركب سيئة قط، ويالها من سيادة! والحَصور: الذي لا يقرب النساء حصرًا لنفسه أي منعًا لها من الشهوات. وقيل هو الذي لا يدخل مع القوم في الميسر. قال الأخطل:

٥ وَشَارِبٍ مُرْبِحٍ بِالكَأْسِ نَادَمَني ۞ لَا بِالْحَصُورِ وَلَا فِيهَا بِسَئَّارِ

فاستعير لمن لا يدخل في اللعب واللّهو. وقد روي أنه مرّ وهو طفل بصبيان فدعوه إلى اللعب فقال: ما للعب خلقت. {مِنَ الصَّالِحِينَ} ناشئًا من الصالحين، لأنه كان من أصلاب الأنبياء، أو كائنًا من جملة الصالحين، كقوله {وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ} [البقرة: ١٣٠].

١٠ [١٥٦٨] {أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ} استبعاد من حيث العادة كما قالت مريم، {وَقَدْ بَلَغَنِيَ الْكِبَرُ} كقولهم: أدركته السنّ العالية. والمعنى أثر فيّ الكبر فأضعفني، وكانت له تسع وتسعون سنة، ولامرأته ثمانٍ وتسعون.

[١٥٦٩] {كَذَلِكَ} أي يفعل الله ما يشاء من الأفعال العجيبة مثل ذلك الفعل، وهو خلق الولد بين الشيخ الفاني والعجوز العاقر؛ أو لـ{كَذَلِكَ اللهُ} مبتدأ وخبر، أي على نحو ١٥ هذه الصفة الله، و{يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ} بيان له، أي يفعل ما يريد من الأفاعيل الخارقة للعادات.

[١٥٧٠] {آيَةً} علامة أعرف بها الحبل لأتلقى النعمة إذا جاءت بالشكر {قَالَ آيَتُكَ أَلَّا} تقدر على تكليم الناس {ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ} وإنما خص تكليم الناس، ليعلمه أنه يحبس لسانه عن القدرة على تكليمهم خاصة، مع إبقاء قدرته على التكلم بذكر الله، ولذلك قال: {وَاذْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ} يعني في أيام عجزك عن ٢٠ تكليم الناس، وهي من الآيات الباهرة.

[1571] **Şayet** "Neden insanlarla konuşmaktan men edildi, bu konuda dili tutuldu?" **dersen, şöyle derim:** Bu süreyi sadece Allah'ı zikrederek geçirmesi ve dilini başka bir şeyle meşgul etmemesi için, bu büyük nimetin hakkını verebilmek, bir alâmet talep etmesine sebep olan şükran vazifesini yerine getirebilmek üzere zamanını buna vakfedebilmesi için böyle yapılmıştır. Sanki kendisi şükredebilmek için bir alâmet isteyince, "senin alâmetin dilinin şükür dışında her şeyden alıkonulmasıdır" denilmiştir. Haddizatında en güzel ve etkili cevap, sorudan yola çıkılarak, sorudaki kelimeler kullanılarak verilen cevaptır.

[1572] إِلاَّ رَمْزاً yani sadece elinle, başınla ya da başka bir şekilde işaret ederek. *Remz* kelimesinin asıl mânası, hareket ettirmektir; bir şey hareket ettiği zaman *irtemeze* denilir. Bu sebeple, denize *râmûz* denilmiştir. Yahyâ b. Vessâb [v.103/721] bu ifadeyi iki ötre ile *illâ rumuz*^{en} şeklinde okumuştur. Bu durumda kelime, tıpkı *rasûl* kelimesinin çoğulunun *rusül* gelmesi gibi, *ramûz* kelimesinin çoğulu olarak *rumuz* şeklinde gelmiş olmaktadır. Bir başka kıraatte ise iki fetha ile, *illâ ramez*^{en} şeklinde okunmuştur. Bu durumda kelime, tıpkı *hādim* kelimesinin çoğulunun *hadem* gelmesi gibi, *râmiz* kelimesinin çoğulu olarak *ramez* şeklinde gelmiş olmaktadır. Yine bu durumda bu ifade hem Zekeriya (a.s.)'ın hem de işaretle konuşacağı insanların hali olmaktadır. Şairin şu ifadesinde de bu kullanım vardır:

Karşıma ne zaman teke tek çıksan
dizlerin titriyor; pır pır ediyor yüreğin!

Yani bu durumda *illâ ramez*^{en} şeklindeki okuyuş, *illâ müterâmizîne* ancak karşılıklı işaretler yoluyla, tıpkı sağır ve dilsizlerin işaretle konuştukları gibi anlamına gelir.

[1573] العشىّ kelimesi, güneşin zeval vaktinden batmasına kadarki süre; الإبكار / *el-ibkâr* ise, fecrin doğuşundan kuşluk vaktine kadarki süredir. Bu kelime, Hemze'nin fethası ile *ebkâr* şeklinde de okunmuştur. Bu durumda kelime, *beker* kelimesinin çoğulu olup *seher*in çoğulu *eshâr* gibi türemiştir. Nitekim *eteytühû beker*^{an} [ona erkenden geldim] denilir. **Şayet** "*Remz*, kelâm / konuşma cinsinden değildir, o halde nasıl konuşmanın istisnası olarak kabul edilmiştir?" dersen şöyle derim. Çünkü o da kelâmın yerine getirdiği işlevi yerine getirir; kelâmdan anlaşılan şey ondan da anlaşılır; bu yüzden, ona da kelâm ismi verilmiştir. Ayrıca bunun ["insanlarla konuşamazsın, sadece işaretle anlaşabilirsin" anlamında] istisnâ-i munkatı' olması da mümkündür.

[١٥٧١] فإن قلت: لم حبس لسانه عن كلام الناس؟ قلت: ليخلص المدّة لذكر الله لا يشغل لسانه بغيره، توفرًا منه على قضاء حق تلك النعمة الجسيمة، وشكرها الذي طلب الآية من أجله، كأنه لما طلب الآية من أجل الشكر قيل له: آيتك أن تحبس لسانك إلا عن الشكر. وأحسن الجواب وأوقعه ما كان مشتقا من السؤال. ٥ ومنتزعًا منه.

[١٥٧٢] {إِلَّا رَمْزًا} إلا إشارة بيد أو رأس أو غيرهما، وأصله التحرّك. يقال: ارتمز، إذا تحرّك. ومنه قيل للبحر الراموز. وقرأ يحيى ابن وثاب إلا رُمُزًا بضمتين، جمع رموز، كرسول ورسل. وقرئ رَمَزًا بفتحتين، جمع رامز، كخادم وخَدَم، وهو حال منه ومن الناس دفعة. كقوله:

١٠ مَتَى مَا تَلْقَني فَرْدَيْنِ تَرْجُفْ ۞ رَوَانِفُ أَلْيَتَيْكَ وَتُسْتَطَارَ

بمعنى إلا مترامزين، كما يكلم الناس الأخرس بالإشارة ويكلمهم.

[١٥٧٣] والعشيّ: من حين تزول الشمس إلى أن تغيب؛ و{وَالْإِبْكَارِ} من طلوع الفجر إلى وقت الضحى. وقرئ والأبكار، بفتح الهمزة، جمع بَكَر، كسحر وأسحار. يقال: أتيته بكرًا بفتحتين. فإن قلت: الرمز ليس من جنس الكلام؛ فكيف استثنى منه؟ ١٥ قلت: لما أدّى مؤدّى الكلام وفهم منه ما يفهم منه سمي كلامًا. ويجوز أن يكون استثناء منقطعًا.

42. Hani, melekler şöyle demişlerdi: "Ey Meryem! Şüphesiz, Allah seni seçti ve tertemiz kıldı; seni dünya kadınlarından üstün tuttu."

43. "Ey Meryem! İçtenlikle Rabbine itaat et; secde et, rükû edenlerle birlikte rükû et."

[1574] "Hani, melekler şöyle demişlerdi: Ey Meryem!" Rivayete göre; melekler Hazret-i Meryem ile şifahen konuşmuşlardır ki, bu ya Zekeriya (a.s.)'ın mucizesi ya da İsa (a.s.)'ın nübüvvetine yönelik bir hazırlıktır. "Şüphesiz, Allah seni seçti" yani seni daha başlangıçta annenden alıp kabul ederek, terbiye ederek ve sana çok yüce bir değer tahsis ederek seni seçti "ve tertemiz kıldı" yani çirkin fiillerden ve Yahudilerin atacağı iftiralardan arındırdı. "Seni dünya kadınlarından üstün tuttu" yani nihayet sana babasız olarak İsa'yı vermek sûretiyle seni tüm dünya kadınları içerisinde seçkin kıldı, zira bu, hiçbir kadına nasip olmamıştır.

[1575] Hazret-i Meryem'e gönülden ibadet [*kunût*] ve secde etmesi söylenerek ona 'namaz' kılması emredilmiştir; zira bu ikisi namazın rükünlerindendir; sonrasında da ona "rükû edenlerle birlikte rükû et" denilmiştir ki bunun mânası, "namazın cemaatle olsun" ya da "kendini namaz kılanlarla birlikte tanzim et, onların arasına dâhil et, onlardan başkasının safında yer alma" şeklindedir. Onun döneminde bir grup insanın namazda secde ve kıyam yapıp rükû etmemeleri, diğer bir grup insanın ise rükû da yapıyor olmaları mümkündür, bu durumda ona, rükû etmeyenlerle değil, edenlerle birlikte olması emredilmiş olmaktadır.

44. -(Resûlüm!) Bunlar sana Bizim vahyetmekte olduğumuz gayb haberlerindendir. Meryem'e hangisi kefil olacak diye (kur'a çekmek için) kalemlerini atarlarken sen onların yanında değildin; çekişirlerken de orada bulunmuyordun.-

[1576] ذَلِكَ [Bunlar] ifadesi buraya kadar anlatılan Zekeriya (a.s.), Yahya (a.s.), Hazret-i Meryem ve İsa (a.s.) ile ilgili haberlere işarettir. Yani "bütün bunlar senin ancak vahiy yoluyla bilebileceğin gayb haberleridir" mânasındadır. **Şayet** "Neden Peygamber (s.a.)'in onları ve olup bitenleri görmediği ifade edilmiş; buna karşılık onun bu tür haberleri duymuş olabileceği ihtimali olumsuzlanmamıştır; oysa zaten onun bütün bunları görmediği şeksiz şüphesiz mâlûm iken duymamış olduğu şaibeli değil midir?" **dersen, şöyle derim:** Muhataplar Peygamber (s.a.)'in okuma bilmediğini ve geçmişin haberlerini dinlememiş olduğunu kesin olarak biliyorlardı. Ayrıca vahyi de inkâr ediyorlardı.

٤٢-﴿وَإِذْ قَالَتِ الْمَلائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ﴾

٤٣-﴿يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَاسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ﴾

[١٥٧٤] {يَا مَرْيَمُ} روي أنهم كلموها شفاهًا معجزة لزكريا أو إرهاصًا لنبوّة عيسى {اِصْطَفَاكِ} أولًا حين تقبلك من أمك وربّاك واختصك بالكرامة السنية {وَطَهَّرَكِ} مما يستقذر من الأفعال ومما قرفك به اليهود {وَاصْطَفَاكِ} آخرًا {عَلَى نِسَاءَ الْعَالَمِيَن} بأن وهب لك عيسى من غير أب؛ ولم يكن ذلك لأحد من النساء.

[١٥٧٥] أمرت بالصلاة بذكر القنوت والسجود؛ لكونهما من هيآت الصلاة وأركانها؛ ثم قيل لها {وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ} بمعنى: ولتكن صلاتك مع المصلين أي في الجماعة؛ أو انظمي نفسك في جملة المصلين وكوني معهم في عدادهم ولا تكوني في عداد غيرهم. ويحتمل أن يكون في زمانها من كان يقوم ويسجد في صلاته ولا يركع، وفيه من يركع، فأمرت بأن تركع مع الراكعين ولا تكون مع من لا يركع.

٤٤-﴿ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يُلْقُونَ أَقْلامَهُمْ أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يَخْتَصِمُونَ﴾

[١٥٧٦] {ذَلِكَ} إشارة إلى ما سبق من نبإ زكريا ويحيى ومريم وعيسى عليهم السلام، يعني أن ذلك من الغيوب التي لم تعرفها إلا بالوحي. فإن قلت: لم نُفيت المشاهدة وانتفاؤها معلوم بغير شبهة؛ وتُرك نفي استماع الأنباء من حفَّاظها وهو موهوم؟ قلت: كان معلومًا عندهم علمًا يقينًا أنه ليس من أهل السماع والقراءة، وكانوا منكرين للوحي،

Bu durumda geriye sadece Peygamber (s.a.)'in bütün bunları görmüş olması ihtimali kalıyordu ki, bu da son derece imkânsız bir durum idi. İşte bu yüzden burada Peygamber (s.a.)'in okuma ya da dinleme yoluyla bilgi almadığını bildikleri halde vahyi inkâr edenlerin durumları alaya alınırcasına, onun bütün bunları görmediği söylenmiştir. Bunun bir benzeri şu âyetlerde de söz konusudur: "Biz, o buyruğumuzu Musa'ya bildirirken, sen (Tûr-i Sînâ'nın) batı yönünde bulunmuyordun; olayın tanıklarından da değildin" [Kasas 28/44], "Evet, Biz seslendiğimizde Tûr'un yanında değildin." [Kasas 28/46] ve "Onlar, (Yusuf'a karşı) işbirliği ederek tuzak kurduklarında, sen orada değildin." [Yûsuf 12/102]

[1577] "Kalemlerini…" *Kalem*den maksat, kura çekmek için nehre attıkları fal 'ok'larıdır. Bir görüşe göre; bu kalemler Tevrat yazarken kullandıkları kalemlerdir, Meryem'e hürmeten, onun kurasında bu kalemleri kullanmışlardır.

[1578] "Çekişirlerken" yani Meryem'i kimin alacağı, kimin ona kefil olacağı konusunda rekabet ederlerken.

[1579] **Şayet** "أَيُّهُمْ يَكْفُلُ [hangisi kefil olacak] ifadesi neye taalluk eder?" **dersen, şöyle derim:** يُلْقُونَ أَقْلامَهُمْ [kalemlerini atıyorlardı] ifadesinin delâlet ettiği hazfedilmiş bir ifadeye taalluk eder; sanki, "kalemlerini atıyorlar ve hangisi kefil olacak diye bekliyorlardı" ya da "hangisinin kefil olacağını bilmek için kalemlerini atıyorlardı" veya "kalemlerini atıyorlar ve 'hangisi kefil olacak?' diyorlardı" denilmiştir.

45. Melekler demişlerdi ki: "Ey Meryem! Allah seni kendisinden (iletilecek) öyle bir kelime ile müjdeliyor ki; adı Meryemoğlu İsa Mesih'tir, dünyada da Âhirette de itibarlı, gözde kullardandır.

46. Beşikteyken de yetişkinken de insanlarla konuşacaktır; salihlerdendir ayrıca...

47. "Ya Rabbi! Bana bir beşer dokunmamışken, benim nasıl çocuğum olabilir?" dedi. "Öyle, ama Allah dilediğini yaratır. Ve O bir şeyin olmasını dilediğinde, ona; "Ol!" der; anında olmaya başlar" buyurdu.

48. Ayrıca, ona kitabı, hikmeti; Tevrat ve İncil'i öğretecek.

49. Onu İsrailoğullarına peygamber gönderecek ve o, onlara şöyle diyecektir: "Ben size Rabbinizden bir kanıt getirdim: Size çamurdan kuşa benzer bir sûret yaparım ve ona üfleyince -Allah'ın izniyle- kuş olur, anadan doğma körü ve cüzamlıyı iyileştiririm; Allah'ın izniyle ölüleri diriltirim; evlerinizde yediklerinizi ve depoladıklarınızı size tek tek haber veririm. Mü'minseniz, elbette bunda sizin için bir kanıt vardır."

فلم يبق إلا المشاهدة وهي في غاية الاستبعاد والاستحالة، فنفيت على سبيل التهكم بالمنكرين للوحي مع علمهم بأنه لا سماع له ولا قراءة. ونحوه {وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْغَرْبِيِّ} [القصص: ٤٤]، {وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الطُّورِ} [القصص: ٤٦]، {وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ أَجْمَعُوا أَمْرَهُمْ} [يوسف: ١٠٢].

٥ [١٥٧٧] {أَقْلَامَهُمْ} أزلامهم وهي قِداحهم التي طرحوها في النهر مقترعين. وقيل: هي الأقلام التي كانوا يكتبون بها التوراة، اختاروها للقرعة تبركا بها.

[١٥٧٨] {إِذْ يَخْتَصِمُونَ} في شأنها تنافسًا في التكفل بها.

[١٥٧٩] فإن قلت: {أَيُّهُمْ يَكْفُلُ} بم يتعلق؟ قلت: بمحذوف دلّ عليه {يُلْقُونَ أَقْلَامَهُمْ}. كأنه قيل: يلقونها ينظرون أيهم يكفل؛ أو ليعلموا، أو يقولون.

١٠ ٤٥-﴿إِذْ قَالَتِ الْمَلائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَجِيهًا فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ﴾

٤٦-﴿وَيُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلا وَمِنَ الصَّالِحِينَ﴾

٤٧-﴿قَالَتْ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي وَلَدٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ قَالَ كَذَلِكِ اللَّهُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ إِذَا قَضَى أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾

١٥ ٤٨-﴿وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَاةَ وَالإِنْجِيلَ﴾

٤٩-﴿وَرَسُولا إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ أَنِّي أَخْلُقُ لَكُمْ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَأَنْفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ وَأُبْرِئُ الأَكْمَهَ وَالأَبْرَصَ وَأُحْيِي الْمَوْتَى بِإِذْنِ اللَّهِ وَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا تَأْكُلُونَ وَمَا تَدَّخِرُونَ فِي بُيُوتِكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

50. “Önümdeki Tevrat’ı doğrulayıcı olarak ve size haram kılınanların bir kısmını helâlleştirmek üzere (gönderildim); Rabbinizden size kanıt da getirdim... Artık Allah’tan sakının ve bana itaat edin.”

51. “Şüphesiz Allah; benim de Rabbimdir, sizin de... Öyleyse O’na kulluk edin. İşte, dosdoğru yol budur.”

[1580] *Mesîh* kelimesi *sıddîk* ve *fârûk* gibi yücelik, değer bildiren lakaplardan biridir. İbrancada aslı *meşîha* olup mübarek mânasındadır. Nitekim “Nerede olursam olayım beni mübarek kıldı” [Meryem 18/31] âyetinde bu husus ifade edilmiştir. ‘*Îsâ* kelimesi de Arapçaya Eyşû‘ kelimesinden intikal etmiştir. Bu kelimeleri Arapça *mesh* ve ‘*îs* köklerinden türetmeye çalışan kimse, su üstüne yazı yazmaya çalışmakta, nafile çaba göstermektedir.

[1581] **Şayet** “إِذْ قالَتِ ifadesi neye taalluk eder?” **dersen, şöyle derim:** Bu ifade [42. âyetteki] وَإِذْ قالَتِ الْمَلائِكَةُ [hani melekler demişti ki] ifadesinden bedeldir; ancak [44. âyetteki] إِذْ يَخْتَصِمُونَ [çekişirlerken] ifadesinden bedel olması da mümkündür. Zira Hazret-i Meryem’e kimin kefil olacağı konusunda çekişme ve ona verilen müjde, geniş bir zaman zarfı içerisinde meydana gelmiş olaylardır. Bu tıpkı, [senenin belli bir ânında karşılaştığın halde] “onunla falanca *sene* karşılaştım” demen gibidir.

[1582] **Şayet** “Âyette hitap Hazret-i Meryem’e olduğu halde, neden [‘oğlun İsa’ yerine] ‘Meryemoğlu İsa’ ifadesi kullanılmıştır?” **dersen, şöyle derim:** Çünkü çocuklar analarına değil babalarına nispet edilirler. Burada ‘Meryemoğlu’ denilerek onun annesine nispet edildiği bildirilmiş ve onun babasız dünyaya geldiği, bu yüzden babaya nispet edilmediği ifade edilmiş olmaktadır. Böylece, Hazret-i Meryem dünyanın diğer kadınlarından üstün kılınmış, onların arasından seçilmiş olmuştur.

[1583] **Şayet** “Âyetteki [müennes] *el-kelime* sözcüğüne işaret eden zamir neden müzekkerdir?” **dersen, şöyle derim:** Çünkü bu kelimenin müsemmâsı [İsa] müzekkerdir.

[1584] “Peki, neden ‘*Onun ismi Meryemoğlu İsa Mesîh’tir*’ denildi; bunlar üç ayrı şeydir; isim olan sadece İsa kelimesidir; Mesih ve Meryemoğlu ifadeleri ise lakap ve sıfattır?” **dersen, şöyle derim:** İsim, müsemmânın bilinmesini ve diğer şeylerden temyiz edilmesini sağlayan alâmettir. Burada sanki “onun bilineceği ve diğerlerinden temyiz edileceği şey, işte bu üçünün toplamıdır” denilmiştir.

٥٠-﴿وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَاةِ وَلِأُحِلَّ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ وَجِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ﴾

٥١-﴿إِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ﴾

[١٥٨٠] {اَلْمَسِيحُ} لقب من ألقاب المشرفة، كالصدّيق والفاروق، وأصله مشيحا بالعبرانية، ومعناه المبارك، كقوله {وَجَعَلَنِى مُبَارَكًا أَيْنَمَا كُنْتُ} [مريم: ٣١]. وكذلك {عِيسَى} معرب من أيشوع. ومشتقهما من المسح والعيس، كالراقم في الماء.

[١٥٨١] فإن قلت: {إِذْ قَالَت} بم يتعلق؟ قلت: هو بدل من {وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ} ويجوز أن يبدل من {إِذْ يَخْتَصِمُونَ} على أن الاختصام والبشارة وقعا في زمان واسع، كما تقول: لقيته سنة كذا.

[١٥٨٢] فإن قلت: لم قيل: عيسى ابن مريم والخطاب لمريم؟ قلت: لأنّ الأبناء ينسبون إلى الآباء لا إلى الأمهات، فأعلمت بنسبته إليها أنه يولد من غير أب فلا ينسب إلا إلى أمه، وبذلك فضلت واصطفيت على نساء العالمين.

[١٥٨٣] فإن قلت: لم ذكر ضمير الكلمة؟ قلت لأن المسمى بها مذكر.

[١٥٨٤] فإن قلت: لم قيل اسمه المسيح عيسى ابن مريم، وهذه ثلاثة أشياء: الاسم منها عيسى، وأما المسيح والابن فلقب وصفة؟ قلت: الاسم للمسمى علامة يعرف بها ويتميز من غيره، فكأنه قيل: الذي يُعرَف به ويتميز ممن سواه مجموعُ هذه الثلاثة.

[1585] وَجِيهاً [itibarlı] ifadesi بِكَلِمَةٍ ifadesinin halidir; nitekim وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ; وَيُكَلِّمُ ve وَمِنَ الصَّالِحِينَ ifadeleri de بِكَلِمَةٍ ifadesinin halidir. Anlam; "sana bu *kelime*yi [İsa'yı] işbu sıfatlarla nitelenmiş biri olarak müjdeliyor" şeklindedir. Nekire kelime bir sıfatla betimlendiğinde hal alması caizdir. İtibarlı olmak (*el-vicâhe*) dünyada insanlara önderlik etmek ve peygamberlik; âhirette ise şefaat ve cennette yüce dereceler sahibi olmaktır. İsa Peygamber'in *mukarrabîn*den olması, onun semaya yükseltilmiş olması ve meleklerle dostluğu, birlikteliği mânasındadır. *Mehd*, çocuk için hazırlanan yatak, yani beşik demektir. Burada mastar isim olarak kullanılmıştır. فِي الْمَهْدِ ifadesi hal olarak nasp mahallindedir. وَكَهْلاً ifadesi ise ona atıf olup anlam; "insanlarla çocukken ve yetişkinken konuşurdu" şeklindedir. Buna göre âyetin mânası, "o her iki halde de insanlarla peygamber kelâmı ile konuşurdu; çocukluk çağıyla, aklı başına gelip rüşt çağına erdiği ve peygamberlerin nübüvvet görevini üstlendiği yetişkinlik çağı arasında konuşması bakımından bir fark yoktu" şeklindedir.

[1586] [قالت رب ifadesindeki] "Ya Rabbi!"nin, Cebrail (a.s.)'a yönelik bir nida olduğu ve "Efendim!" anlamına geldiği şeklindeki açıklama, Tefsire sonradan dâhil edilen (bid'at) yorumlardan biridir.

[1587] وَنُعَلِّمُهُ ifadesi; يُبَشِّرُكِ veya وَجِيهاً veya يَخْلُقُ ifadesine atıftır. Ya da bu ifade yeni başlayan bir cümledir. Âsım [v.127/745] ve Nâfi' [v.169/785], وَيُعَلِّمُهُ şeklinde Ya ile okumuşlardır.

[1588] **Şayet** "Daha evvel geçen mansup kelimelerden [49. âyetteki] *ve rasûl*^{en} ile [50. âyetteki] *ve musaddik*^{an} kelimelerini neye hamlediyorsun; zira أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ [*sizlere getirdim*] ve لِما بَيْنَ يَدَيَّ [*önümdeki Tevrat'ı*] ifadelerinin bu mansup kelimelere hamledilmesi mümkün değildir [çünkü yukarıdakiler Allah'a aitken, bunlar İsa'ya ait sözlerdir]?" **dersen, şöyle derim:** Bu, oldukça zor bir meseledir. Buna iki şekilde cevap verilebilir. Birincisine göre; bu kelimelerin öncesinde bir *ve ursiltü* [resul olarak gönderildim] fiilinin gizli olduğu, İsa (a.s.)'ın bu ifadeyi söylemiş olduğu düşünülür ve anlam şöyle takdir edilir: "Biz ona kitabı ve hikmeti öğrettik; o da 'Ben size Rabbinizden bir kanıt getirdiğini ileten; önümdeki Tevrat'ı tasdik edici bir elçi olarak gönderildim' derdi." İkinci cevap ise şudur: Bu âyetlerdeki *rasûl* ve "tasdik edici" kelimeleri konuşma / söyleme anlamını ihtiva etmektedir. Buna göre; burada anlam sanki "ben size Rabbinizden bir kanıt getirmiş bulunmaktayım diyerek... ve önümdeki Tevrat'ı tasdik ediciyim diyerek" şeklinde olmaktadır.

[١٥٨٥] {وَجِيهًا} حال من {كَلِمَةٍ}، وكذلك قوله: {وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ}، {وَيُكَلِّمُ}، {وَمِنَ الصَّالِحِينَ}. أي يبشرك به موصوفًا بهذه الصفات. وصح انتصاب الحال من النكرة لكونها موصوفة. والوجاهة في الدنيا: النبوّة والتقدم على الناس؛ وفي الآخرة الشفاعة وعلو الدرجة في الجنة. وكونه {مِنَ الْمُقَرَّبِينَ} رفعه إلى السماء وصحبته ٥ للملائكة. والمهد: ما يمهد للصبي من مضجعه، سمي بالمصدر. و{فِى الْمَهْدِ} في محل النصب على الحال، {وَكَهْلًا} عطف عليه بمعنى: ويكلم الناس طفلًا وكهلًا. ومعناه: يكلم الناس في هاتين الحالتين كلامَ الأنبياء، من غير تفاوت بين حال الطفولة وحال الكهولة التي يستحكم فيها العقل ويستنبأ فيها الأنبياء.

[١٥٨٦] ومن بدع التفاسير أن قولها: {رَبِّ} نداء لجبريل عليه السلام، بمعنى ١٠ يا سيدي!

[١٥٨٧] {وَنُعَلِّمُهُ} عطف على {يُبَشِّرُكَ}، أو على {وَجِيهًا} أو على {يَخْلُقُ}، أو هو كلام مبتدأ. وقرأ عاصم ونافع ويعلمه، بالياء.

[١٥٨٨] فإن قلت: علام تحمل: {وَرَسُولًا}، و{مُصَدِّقًا} من المنصوبات المتقدّمة، وقوله {أَنِّى قَدْ جِئْتُكُمْ} و{لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ} يأبى حمله عليها؟ قلت: ١٥ هو من المضائق، وفيه وجهان: أحدهما أن يضمر له «وأرسلتُ» على إرادة القول؛ تقديره: ونعلمه الكتاب والحكمة، ويقول أرسلت رسولًا بأني قد جئتكم؛ ومصدقًا لما بين يديّ. والثاني أن الرسول والمصدّق فيهما معنى النطق، فكأنه قيل: وناطقًا بأني قد جئتكم، وناطقًا بأني أصدِّق ما بين يدي.

Yahya b. Mübarek el-Yezîdî [v.202/817], *ursiltu bi-ennî kad ci'tukum* şeklinde [başındaki Bâ sebebiyle mecrur olan] أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ ifadesine atfen *ve rasûl*[in] okumuştur. Buna göre; harf-i cer hazfedilmiş, fiil de buna bağlı olarak mansup olmuştur. وأَنِّي أَخْلُقُ ifadesi ise; أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ ifadesine atıf olarak mansup veya أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ ifadesindeki بِآيَةٍ kelimesine atıf olarak mecrur ya da هي أنى أخلق لكم şeklinde merfû'dur. إنى أخلق لكم şeklinde yeni bir cümle başlangıcı olarak da okunmuştur. Yani "Sizler için kuş sûretinde bir şekil yaparım."

[1589] أخلق ifadesi, *ukaddiru* [şekil veririm] anlamındadır. "Sonra da ona üflerim" [فَأَنْفُخُ فِيهِ] ifadesindeki zamir, كهيئة'deki Kâf'a işaret etmektedir, yani kuş sûretinde yapmış olduğum o 'sûret'e üflerim "de kuş olur", o kuş 'sûret'i, diğer kuşlar gibi canlı bir kuş haline gelir. İbn Mes'ûd (r.a.) فَأَنْفُخُ فِيهِ ifadesini, فأنفخها şeklinde okumuştur. Nitekim şair de [Fî'siz olarak] şöyle demiştir:

Bir kenara çekilerek kömür koruna üfleyen demirci gibi...

Rivayete göre İsa (a.s.) yarasadan başka bir kuş *halk*etmemiştir.

[1590] *el-Ekmeh*[u] "doğuştan kör"; bir görüşe göre ise, göz çukuru hiç bulunmayan kimse demektir. Bu ümmet içerisinde, sadece müfessir âlimlerden Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v.735] bu tip bir kör olduğu söylenir. Rivayete göre; İsa (a.s.)'ın yanına, şifa bulmak için elli bin hastanın geldiği olurmuş. Gelebilenler gelir, gelemeyenlerin yanına da bizzat İsa (a.s.) gidermiş. Tedavisi ise sadece dua etmek şeklinde imiş. Bu dua ile tedavi esnasında, insanlar kendisinde bir ulûhiyet özelliği bulunduğu şeklinde yanlış bir kanaate varmasınlar diye sıklıkla "Allah'ın izni ile" ifadesini tekrar edermiş. Rivayete göre; insanların gözü önünde Sâm b. Nûh'u diriltmiş, fakat onlar bunun bir sihir olduğunu söyleyip, "bize bir mucize göster" demişler; o da "Sen! Şunu, şunu yedin! Ve sen, kendin için şunları şunları stokluyorsun!" demiştir. تَدَّخِرُونَ kelimesi, [azık edinmek anlamında] Zâl ile ve şeddesiz olarak تَذْخَرُون / *tezharûne* şeklinde de okunmuştur.

[1591] وَلِأُحِلَّ [ve helalleştirmek üzere] ifadesi بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ ifadesine bağlıdır; anlam: "Ben sizlere Rabbinizden bir kanıt getirdim ve sizlere haram kılınanların bir kısmını helâlleştirmek üzere gönderildim" şeklindedir. مُصَدِّقاً [tasdik edici olarak] kelimesinin de aynı şekilde bu ifadeye bağlı olması, yani "Sizlere Rabbinizden bir kanıt getirdim ve sizlere [önümdeki Tevrat'ı] tasdik edici olarak geldim" anlamında olması da mümkündür.

وقرأ اليزيدي: ورسولٍ، عطفًا على كَلِمَة. {أَنّى قَدْ جِئْتُكُمْ} أصله أرسلت بأني قد جئتكم، فحذف الجار وانتصب بالفعل، و{أَنِّي أَخْلُقُ} نصب بدل من {أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ} أو جرّ بدل من {آيَةٍ}، أو رفع على: هي أني أخلق لكم، وقرئ إني، بالكسر على الاستئناف.

٥ [١٥٨٩] أي أقدر لكم شيئًا مثل صورة الطير {فَأَنفُخُ فِيهِ} الضمير للكاف، أي في ذلك الشيء المماثل لهيئة الطير {فَيَكُونُ طَيْرًا} فيصير طيرًا كسائر الطيور حيًا طيارًا. قرأ عبد الله فأنفخها. قال:

كالهَبْرَقِيِّ تَنَحَّى يَنْفُخُ الْفَحْمَا۞

وقيل: لم يخلق غير الخُفّاش.

١٠ [١٥٩٠] {الْأَكْمَهَ} الذي ولد أعمى، وقيل: هو الممسوح العينِ. ويقال: لم يكن في هذه الأمّة أكمه غير قتادة بن دعامة السدوسي صاحب التفسير. وروي أنه ربما اجتمع عليه خمسون ألفًا من المرضى، من أطاق منهم أتاه، ومن لم يطق أتاه عيسى، وما كانت مداواته إلا بالدعاء وحده. وكرر {بِإِذْنِ اللهِ} دفعًا لوهم من توهم فيه اللاهُوتِيّة. وروي أنه أحيا سام بن نوح وهم ينظرون، فقالوا هذا سحر فأرنا آية، فقال:

١٥ يا فلان أكلت كذا، ويا فلان خبِّئ لك كذا. وقرئ تذْخَرون، بالذال والتخفيف.

[١٥٩١] {وَلِأُحِلَّ} ردّ على قوله {بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ} أي جئتكم بآية من ربكم، ولأحل لكم. ويجوز أن يكون {مُصَدِّقًا} مردودًا عليه أيضًا، أي جئتكم بآية وجئتكم مصدقًا.

[1592] Allah Teâlâ'nın onlara Musa (a.s.)'ın şeriatında haram kılmış olduğu şeyler iç yağı, işkembe ve bağırsakların üzerindeki ince yağ tabakası, deve eti, balık ve bütün tırnaklı hayvanlar idi. İşte İsa (a.s.) bunlardan bazılarını helâlleştirmiştir. Bir görüşe göre; İsa (a.s.) onlara balık ve mahmuzsuz kuşları helal kılmıştır. Cumartesi yasağını kaldırıp kaldırmadığı konusunda âlimler ihtilâf etmiştir.

[1593] حُرِّمَ عَلَيْكُمْ [size haram kılınan] ifadesinde edilgen fiil olarak geçen حُرِّمَ fiili, bir kıraatte etken fiil şeklinde حَرَّمَ okunmuştur. Bu durumda fiilin öznesi ya "Önümdeki Tevrat" ya "Yüce Allah" ya da "Musa (a.s.)" olacaktır. Nitekim bu ifadenin öncesinde Tevrat'ın zikredilmiş olması ve bunların haramlığının İsrailoğulları tarafından biliniyor olması, buna delâlet etmektedir. Yine bu حُرِّمَ ifadesi, *kerume* vezninde حَرُمَ [haram olan] şeklinde de okunmuştur.

[1594] "Size Rabbinizden bir kanıt getirdim", yani "gerçekten peygamber olduğuma şahit olacak bir kanıt getirdim" anlamındadır. Bu kanıt ise "Şüphesiz Allah; benim de Rabbimdir, sizin de" ifadesidir. Çünkü bütün peygamberler bu sözü bir ilke olarak ifade etmiş; bu hususta asla ihtilâf etmemişlerdir. Bu cümledeki İnne edatının Hemze'si Enne şeklinde fethalı da okunmuştur. Bu durumda cümle, daha önce geçen بِآيَةٍ ifadesinden bedel; "O halde, Allah'tan sakının ve bana itaat edin" ifadesi ise bir ara söz olmaktadır.

[1595] **Şayet** "Şüphesiz Allah; benim de Rabbimdir, sizin de' sözü nasıl Allah'ın bir âyeti / kanıtı olarak gösterilebilir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü Allah Teâlâ bu sözü, onun da tıpkı diğer peygamberler gibi bir peygamber olduğunun anlaşılmasını sağlayan bir alamet kılmıştır. Zira bu sözü söyleyen peygamber, insanları aklî deliller üzerinde nazar edip onlardan sonuç çıkarmaya sevk etmektedir. Bu söz, "Size Rabbinizden bir kanıt getirdim" ifadesinin tekrarı da olabilir ki, bu durumda anlam şöyle olacaktır: Ben sizlere ardı ardına, saymış olduğum birçok kanıt getirdim; kuş sûreti yapıp can verdim, hastaları iyileştirdim, ölüleri dirilttim, gizli şeylerden haber verdim. Bu saydıklarımdan başka benim babasız olarak doğmuş olmam, beşikte iken konuşmam ve sair hususlar da sizin için kanıttır. İbn Mes'ûd (r.a.) وَجِئْتُكُمْ بِآيَاتٍ مِنْ رَبِّكُمْ şeklinde [*âyet*i çoğul yaparak] okumuştur. Bu durumda فَاتَّقُوا ifadesi, "getirmiş olduğum bu kanıtlardan dolayı, artık Allah'tan sakının ve sizleri davet ettiğim hususta bana uyun" anlamına gelir; ardından "Şüphesiz Allah; benim de Rabbimdir, sizin de" ifadesi ile yeni bir cümle başlamış olur. İnne'nin Hemze'sini Enne şeklinde fethalı okuyanların okuyuşuna göre ise anlam, "Mademki Allah benim de sizin de, hepimizin Rabbi, o halde siz de O'na kulluk edin" şeklinde olur.

[١٥٩٢] وما حرم الله عليهم في شريعة موسى: الشحوم والثروب ولحوم الإبل، والسمك، وكل ذي ظفر، فأحل لهم عيسى بعض ذلك. قيل: أحل لهم من السمك والطير ما لا صِيصِيَة له. واختلفوا في إحلاله لهم السبت.

[١٥٩٣] وقرئ حرَّم عليكم على تسمية الفاعل، وهو ما بين يديّ من التوراة، أو الله عزّ وجلّ، أو موسى عليه السلام؛ لأن ذكر التوراة دل عليه، ولأنه كان معلومًا عندهم. وقرئ حَرُم، بوزن كرم.

[١٥٩٤] {وجِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ} شاهدة على صحة رسالتي وهي قوله {إِنَّ اللَّهَ رَبِّى وَرَبُّكُمْ}، لأنّ جميع الرسل كانوا على هذا القول لم يختلفوا فيه. وقرئ بالفتح على البدل من {آيَةٍ}. وقوله {فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ} اعتراض.

[١٥٩٥] فإن قلت: كيف جعل هذا القول آية من ربه؟ قلت لأنّ الله تعالى جعله له علامة يعرف بها أنه رسول كسائر الرسل، حيث هداه للنظر في أدلة العقل والاستدلال. ويجوز أن يكون تكريرًا لقوله {جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ} أي جئتكم بآية بعد أخرى مما ذكرت لكم، من خلق الطير، والإبراء، والإحياء، والإنباء بالخفايا، وبغيره من ولادتي بغير أب، ومن كلامي في المهد، ومن سائر ذلك. وقرأ عبد الله «وجئتكم بآيات من ربكم»، فاتقوا الله لما جئتكم به من الآيات، وأطيعوني فيما أدعوكم إليه. ثم ابتدأ فقال: {إِنَّ اللَّهَ رَبِّى وَرَبُّكُمْ} ومعنى قراءة من فتح: ولأنّ الله ربي وربكم فاعبدوه،

Bu tıpkı Kureyş sûresinde, önce Kureyşlilere verilen dokunulmazlık ve yağmalanmama [*îlâf*] nimetinin hatırlatılması, ardında da "öyleyse onlar da şu evin (Kâbe'nin) Rabbine kulluk etsinler" [Kureyş 107/3] denilmesi gibidir. Anlamın; "Benim de, sizin de Rabbimizin Allah olduğuna dair size kanıt getirdim" şeklinde olması da mümkündür. Bu durumda, "Size Rabbinizden bir kanıt getirdim" ifadesi ile "Şüphesiz Allah; benim de Rabbimdir, sizin de" ifadesi arasındaki ifadeler, ara söz kabilinden olur.

52. Ne zaman ki İsa onların inkâr edeceğini anladı; "Allah uğrunda Benim yardımcılarım kimlerdir?" dedi. Havariler dediler ki: "Biziz Allah'ın yardımcıları! Biz Allah'a iman ettik; sen de şahit ol ki biz (O'na) teslimiyet gösteren kimseleriz."

53. "Ya Rabbi! Biz Senin indirdiğine iman ettik; peygamberine uyduk. Bizi şahitlik edenlerle beraber yaz."

54. Onlar tuzak kurmuşlardı... Allah da tuzak kur(arak hilelerini boşa çıkardı ve onları cezalandır)dı. Allah, tuzak kur(up cezalandıranları)n en iyisidir.

[1596] "Ne zaman ki İsa onların inkâr edeceğini anladı..." Bu ifade; "onların inkâr edeceğini hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde, tıpkı duyularla (hislerle) algılanan bilgiler gibi kesin olarak bildi" mânasındadır.

[1597] إِلَى اللهِ ifadesi أَنْصارِي ifadesinin sılası olup izafet mânası ihtiva eder. Sanki bu ifadeyle, "kendilerini bana yardım konusunda Allah'a ilave edecek, O'nun bana yardım ettiği gibi bana yardım edecek olanlar kimlerdir?" denilmiştir. Ya da bu ifade, أَنْصارِي kelimesindeki Yâ zamirinin hali olan mahzuf bir ifadeye taalluk edebilir ve anlamı, "Allah'a iltica etmek, O'na varmak üzere kim benim yardımcımdır?" mânasına gelebilir.

[1598] "Biziz Allah'ın yardımcıları!" yani Allah'ın dininin ve peygamberinin yardımcıları biziz. İnsanın *havari*leri, onun seçkin, has dostları demektir. Bu kökten türemiş bir kelime olarak, şehirli kadınlara, renklerinin saflığı ve temizlikleri nedeniyle, *havâriyyât* denilmiştir. Şair şöyle demiştir:

> Söyle o akça pakça kadınlara, başkalarına ağlasınlar,
>
> Bize sadece çöldeki köpekler ağlasın!

el-Havâliyyu de aynı vezinde olup, *hîle*si bol olan kimse demektir.

[1599] Havariler, imanlarını pekiştirmek için İsa (a.s.)'ın Müslüman olduklarına şahitlik etmesini istemişlerdir; zira peygamberler kıyamet günü kavimlerinin lehinde veya aleyhinde şehadet edeceklerdir.

كقوله {لِإِيلَافِ قُرَيْشٍ... فَلْيَعْبُدُوا} [قريش: ١-٣]. ويجوز أن يكون المعنى: وجئتكم بآية على أن الله ربي وربكم، وما بينهما اعتراض.

٥٢-﴿فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ آمَنَّا بِاللَّهِ وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ﴾

٥ ٥٣-﴿رَبَّنَا آمَنَّا بِمَا أَنْزَلْتَ وَاتَّبَعْنَا الرَّسُولَ فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ﴾

٥٤-﴿وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ﴾

[١٥٩٦] {فَلَمَّا أَحَسَّ} فلما علم منهم {الْكُفْرَ} علمًا لا شبهة فيه كعلم ما يدرك بالحواس.

[١٥٩٧] و{إِلَى اللَّهِ} من صلة {أَنْصَارِي} مضمنًا معنى الإضافة، كأنه قيل: من ١٠ الذين يضيفون أنفسهم إلى الله، ينصُرُونَني كما ينصُرُني، أو يتعلق بمحذوف حالًا من الياء، أي من أنصاري، ذاهبًا إلى الله ملتجئًا إليه.

[١٥٩٨] {نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ} أي أنصار دينه ورسوله. وحواريّ الرجل: صفوته وخالصته. ومنه قيل: للحضريات الحواريات لخلوص ألوانهن ونظافتهن. قال:

فَقُلْ لِلحَوَارِيَّاتِ يَبْكِينَ غَيْرَنَا ❁ وَلَا تَبْكِنَا إلاّ الْكِلَابُ النَّوابِحُ

١٥ وفي وزنه الحوالي، وهو الكثير الحيلة.

[١٥٩٩] وإنما طلبوا شهادته بإسلامهم تأكيدًا لإيمانهم، لأنّ الرسل يشهدون يوم القيامة لقومهم وعليهم.

[1600] "Bizi şahitlik edenlerle beraber yaz" yani ümmetlerinin lehine şehadet edecek olan peygamberlerle birlikte ya da Allah'ın birliğine şahitlik edenlerle birlikte yaz. Bir görüşe göre bu ifade, "Ümmet-i Muhammed ile birlikte" anlamına gelir, zira Ümmet-i Muhammed bütün insanlara şahit olacaktır.

5 [1601] "Onlar tuzak kurmuşlardı..." Burada "onlar" diye bahsedilenler, İsa (a.s.)'ın inkâr edeceklerini anladığı İsrailoğulları kâfirleridir. Tuzakları ise İsa (a.s.)'ı haince öldürecek bir katil tutmuş olmalarıdır. Allah'ın onlara kurmuş olduğu tuzak ise İsa (a.s.)'ı semâya yükseltmesi ve kendisini öldürmek isteyen kimseyi ona benzetip öldürülmesini sağlamasıdır. "Allah, tuzak kur(up ceza-

10 landıranları)n en iyisidir" yani tuzağı onlarınkinden daha kuvvetli, daha etkilidir; ceza verme konusunda onlardan çok daha kudretlidir; hatta cezaya maruz kalan kimsenin fark edemeyeceği şekilde cezalandırmaya kadirdir.

55. Hani, Allah demişti ki: Ey İsa! Şüphesiz, seni vefat ettireceğim ve seni kendime yükselteceğim; seni, inkârcı nankörlerin içinden tertemiz

15 **çıkaracağım ve sana uyanları, nankörce inkâr edenlere Kıyamet gününe kadar üstün kılacağım. Sonunda hepiniz Bana döneceksiniz ve ihtilâf edip durduğunuz şeylerle ilgili olarak aranızda Ben hâkimlik yapacağım:**

56. Nankörce inkâr edenlere dünyada ve Âhirette şiddetli bir azapla azap edeceğim; hiçbir yardımcıları olmayacak.

20 **57. İman edip salih amel işleyenlere gelince; O, onların mükâfatlarını eksiksiz ödeyecektir... Allah, zalimleri sevmez.**

[1602] إِذْ قالَ اللّٰهُ ifadesi, bir önceki âyette geçen خَيْرُ الْماكِرِينَ ifadesinin ya da مَكَرَ اللّٰهُ ifadesinin zarfıdır. إِنِّي مُتَوَفِّيك [seni vefat ettireceğim], yani senin ecelini tamamlayacağım. Anlamı; seni kâfirlerin öldürmesinden koruyacağım, kendi

25 yazmış olduğum ecele kadar ölümünü tehir edeceğim ve onların eliyle değil, ecelinle canını alacağım" şeklindedir. "Seni kendime yükselteceğim" yani seni meleklerimin mekânı olan *semâ*ma yükselteceğim. "İnkârcı nankörlerin içinden tertemiz çıkaracağım" yani seni onların kötü komşuluklarından, çirkin beraberliklerinden çekip çıkaracağım. Bir görüşe göre إِنِّي مُتَوَفِّيك ifadesi, "seni

30 yeryüzünden alacağım" anlamındadır. Bu anlam, bu kelimenin *teveffeytü mâlî 'alâ fülân*^in^ [Falancadan alacağımın tamamını aldım] şeklindeki kullanımından alınmadır. Bir diğer görüşe göre bu ifade, "seni semâdan indikten sonra vaktinde öldüreceğim; şimdi ise yükselteceğim" anlamındadır. Bir görüşe göre ise "senin ruhunu uykuya daldıracağım, uyurken seni yükselteceğim, böylece hiçbir korku

35 duymadan yükselecek, semâda güvenli ve (bana) yakın bir şekilde uyanacaksın" anlamındadır. Bu durumda, مُتَوَفِّيك ifadesi, "ölmeyenleri de uyurlarken almakta" [Zümer 39/42] âyetindeki anlamında kullanılmıştır.

[١٦٠٠] {مَعَ الشَّاهِدِينَ} مع الأنبياء الذين يشهدون لأممهم أو مع الذين يشهدون بالوحدانية. وقيل: مع أمة محمد ﷺ؛ لأنهم شهداء على الناس.

[١٦٠١] {وَمَكَرُوا} الواو لكفار بني إسرائيل الذين أحس منهم الكفر. ومكرهم أنهم وكلوا به من يقتله غيلة. {وَمَكَرَ اللَّهُ} أن رفع عيسى إلى السماء وألقى شبهه على ٥ من أراد اغتياله حتى قتل. {واللهُ خَيْرُ الماكرين} أقواهم مكرًا وأنفذهم كيدًا وأقدرهم على العقاب من حيث لا يشعر المعاقَب.

٥٥-﴿إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى إِنِّي مُتَوَفِّيكَ وَرَافِعُكَ إِلَيَّ وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ﴾

١٠ ٥٦-﴿فَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَأُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾

٥٧-﴿وَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ وَاللَّهُ لا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ﴾

[١٦٠٢] {إِذْ قَالَ اللَّهُ} ظرف لخير الماكرين أو لمكرَ الله {إِنِّي مُتَوَفِّيكَ} أي ١٥ مستوفي أجلك. معناه: إني عاصمك من أن يقتلك الكفار؛ ومؤخرك إلى أجل كتبته لك، ومميتك حتف أنفك لا قتيلًا بأيدهم {وَرَافِعُكَ إِلَيَّ} إلى سمائي ومقرّ ملائكتي {وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا} من سوء جوارهم وخبث صحبتهم. وقيل متوفيك: قابضك من الأرض، من توفيت مالي على فلان، إذا استوفيته: وقيل: مميتك في وقتك بعد النزول من السماء، ورافعك الآن. وقيل: متوفي نفسك بالنوم؛ من قوله {وَالَّتِي لَمْ ٢٠ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا} [الزمر: ٤٢] ورافعك وأنت نائم حتى لا يلحقك خوف، وتستيقظ وأنت في السماء آمنٌ مقرّب.

[1603] “Nankörce inkâr edenlere Kıyamet gününe kadar üstün kılacağım” yani onlar karşısında delillerle, çoğu zaman ise hem kılıçla hem de delillerle üstün kılacağım. Onun takipçileri, onu yalanlamış ve ona yalan isnat etmiş olan Yahudi ve Hıristiyanlar değil, Müslümanlardır. Çünkü Müslümanlar, şeriatları farklı olsa da, onu İslâm’ın aslı itibariyle takip etmektedirler.

[1604] “Aranızda Ben hâkimlik yapacağım.” Bu hakemliğin nasıl olacağı, “Nankörce inkâr edenlere dünyada ve âhirette şiddetli bir azapla azap edeceğim” ifadesiyle izah edilmiştir. فَنُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ [Onların mükâfatlarını eksiksiz ödeyeceğiz] ifadesi, Yâ ile فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ [O, onların mükâfatlarını eksiksiz ödeyecektir] şeklinde de okunmuştur.

58. (Resûlüm!) Bütün bunları sana ilâhî birer kanıt ve hikmet dolu bir mesaj olarak Biz okuyoruz.

[1605] ذٰلِكَ [Bütün bunlar] ifadesi, buraya kadar anlatılmış olan İsa (a.s.) ve diğerlerine dair haberlere işaret olup mübteda konumundadır, haberi ise نَتْلُوهُ [Biz okuyoruz] cümlesidir. مِنَ الْآيَاتِ ifadesi, ilk haberin ardından gelen ikinci haber ya da hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir. Ayrıca ذٰلِكَ ifadesinin *ellezî* mânasında olması ve نَتْلُوهُ cümlesinin onun sıla cümlesi olması, مِنَ الْآيَاتِ ifadesinin ise haber olması da mümkündür [“İşbu okuduklarımız, âyetlerdendir” mealinde]. Yine ذٰلِكَ ifadesinin نَتْلُوهُ cümlesi ile izah edilmiş olan bir gizli ifadeyle nasp edilmiş olması da mümkündür. الذِّكْرِ الْحَكِيمِ [kanıt ve hikmet dolu mesaj] Kur’ân’ı ifade etmektedir. Burada Kur’ân, kendisinin sebebi olan Allah’ın sıfatı ile nitelenmiştir ya da Kur’ân’ın hikmetlerinin çokluğu nedeniyle adeta “hikmet ile konuşan” kitap olduğu ifade edilmiştir.

59. Allah katında İsa’nın durumu, şüphesiz, Âdem’in durumu gibidir: Onu (bir insandan da değil) ‘toprak’dan yaratmıştı; sonra ona “Ol!” demiş, o da anında olmuştu.

[1606] “Allah katında İsa’nın durumu” yani İsa’nın sıra dışı hal ve durumu “Âdem’inki gibidir; onu (bir insandan da değil) ‘toprak’dan yaratmıştı.” Bu ifade, İsa (a.s.)’ın Âdem (a.s.)’a benzetildiği yönü izah etmektedir. Yani Âdem (a.s.), ortada ne ana ne baba varken, doğrudan topraktan yaratılmıştır, işte İsa (a.s.)’ın durumu da budur. **Şayet** “İsa (a.s.) nasıl Âdem (a.s.)’a benzetilebilir ki; zira o sadece babasız yaratılmış, Âdem (a.s.) ise hem babasız hem anasız yaratılmıştır?” **dersen şöyle derim**; iki yönden biri açısından İsa (a.s.) Âdem (a.s.)’ın benzeridir, bu yüzden sadece bir yönün esas alınması ve onunla benzerlik kurulması pekâlâ mümkündür, çünkü denklik bazı niteliklerde ortak olmak demektir. Hem İsa (a.s.), (insanların dünyaya gelişi konusunda) süregelen âdetin dışında

[١٦٠٣] {فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ} يعلونهم بالحجة، وفي أكثر الأحوال بها، وبالسيف. ومتبعوه هم المسلمون، لأنهم متبعوه في أصل الإسلام وإن اختلفت الشرائع دون الذين كذَّبوه وكذَبوا عليه من اليهود والنصارى.

[١٦٠٤] {فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ} تفسير الحكم قوله {فَأُعَذِّبُهُمْ... فَنُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ}.

٥ وقرئ فيُوَفِّيهم بالياء.

٥٨-﴿ذَلِكَ نَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنَ الآيَاتِ وَالذِّكْرِ الْحَكِيمِ﴾

[١٦٠٥] {ذَلِكَ} إشارة إلى ما سبق من نبأ عيسى وغيره وهو مبتدأ خبره {نَتْلُوهُ} و{مِنَ الْآيَاتِ} خبر بعد خبر؛ أو خبر مبتدأ محذوف. ويجوز أن يكون {ذَلِكَ} بمعنى الذي، و{نَتْلُوهُ} صلته، و{مِنَ الْآيَاتِ} الخبر. ويجوز أن ينتصب ذلك بمضمر يفسره

١٠ {نَتْلُوهُ}. {وَالذِّكْرِ الْحَكِيمِ} القرآن، وصف بصفة من هو سببه، أو كأنه ينطق بالحكمة لكثرة حكمه.

٥٩-﴿إِنَّ مَثَلَ عِيسَى عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾

[١٦٠٦] {إِنَّ مَثَلَ عِيسَى} إن شأن عيسى وحاله الغريبة كشأن آدم. وقوله {خَلَقَهُ مِن تُرَابٍ} جملة مفسرة لما له شبه عيسى بآدم، أي خلق آدم من تراب

١٥ ولم يكن ثمة أب ولا أم، وكذلك حال عيسى. فإن قلت: كيف شبه به وقد وجد هو من غير أب، ووجد آدم من غير أب وأم؟ قلت: هو مثيله في إحدى الطرفين، فلا يمنع اختصاصه دونه بالطرف الآخر من تشبيهه به، لأنّ المماثلة مشاركة في بعض الأوصاف، ولأنه شبه به في أنه وجد وجودًا خارجًا عن العادة المستمرة،

bir şekilde var edilmiş olması açısından Âdem (a.s.)'a benzetilmiştir ki bu iki peygamber bu konuda birbirine benzer durumdadır. Ayrıca hem babasız ve hem de anasız olarak yaratılmış olmak, sadece babasız olarak yaratılmış olmaktan çok daha ilginç ve mucizedir. Dolayısıyla, burada ilginç olan daha ilginç olana, harikulade olan daha harikulade olana benzetilmiş; böylece benzetmenin hasım karşısında daha kesin sonuç vermesi ve şüpheye sebep olacak hususu daha etkili bir şekilde gidermesi hedeflenmiştir. Zira şüphe sahibi kimse, çok daha harikulade olana bakıp üzerinde nazar ettiği zaman, bu benzetme onun için daha etkili olacaktır.

[1607] Nakledildiğine göre; âlimlerden biri Rumlar tarafından esir edilmiş ve onlara, "Niçin İsa (a.s.)'a ibadet ediyorsunuz?" diye sormuş; onlar da, "Çünkü onun babası yok" demişler. Bunun üzerine; "O zaman Âdem ibadet edilmeye daha layıktır, zira onun hem anası hem babası yok" demiş. Onlar "İsa ölüleri diriltti" dediklerinde, "Hezekiel ibadete daha layıktır; çünkü İsa sadece dört kişiyi diriltmiş, Hezekiel ise sekiz bin kişiyi diriltmiş!" demiş. Onlar "İsa kör ve alaca hastalarını iyileştirdi" dediklerinde ise, "o zaman Circîs Peygamber [St. George] ibadete daha layıktır, çünkü hem kazana atılıp kaynatılmış hem de yakılmış, fakat sapasağlam ayağa kalkmış!" diye cevap vermiştir.

[1608] "Onu (bir insandan da değil) 'toprak'dan yaratmıştı" yani onu çamurdan bir beden olarak takdir edip düzenlemişti. "Sonra ona 'Ol!' demiş" yani onu bir beşer olarak inşâ etmişti. Bu ifade tıpkı "Sonuçta onu başka bir mahlûk olarak meydana getirdik" [Mü'minûn 23/14] âyeti gibidir. فَيَكُونُ [o da anında olmaya başladı] ifadesi, geçmişte durumun hikâye edilmesidir.

60. (Resulüm! İsa Mesih hakkındaki) Gerçek, senin Rabbinden gelendir; öyleyse şüphecilerden olma.

[1609] "Gerçek, senin Rabbinden gelendir" ifadesi hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir, yani "o haktır" anlamındadır. Bu tıpkı Hayberlilerin *Muhammedün ve'l-hamîs* [işte Muhammed ve Beş grup*tan* müteşekkil ordusu] ifadeleri gibidir. [*Buhârî*, "Megâzî", 38] Peygamber (s.a.) şüpheci olmaktan münezzeh olduğu halde onun şüphecilerden olmasının yasaklanmış olması, ona daha ziyade sebat ve mutmainlik kazandırmak ve başkalarına lütuf olmak üzere, teşvik kabilinden söylenmiş bir ifadedir.

وهما في ذلك نظيران، ولأن الوجود من غير أب وأم أغرب وأخرق للعادة من الوجود بغير أب، فشبه الغريب بالأغرب؛ ليكون أقطع للخصم وأحسم لمادة شبهته إذا نظر فيما هو أغرب مما استغربه.

[١٦٠٧] وعن بعض العلماء أنه أسِر بالروم فقال لهم: لِمَ تعبدون عيسى، قالوا: لأنه لا أب له. قال: فآدم أولى، لأنه لا أبوين له. قالوا: كان يحيي الموتى. قال: فحَزَقْيَل أولى، لأن عيسى أحيا أربعة نفر، وأحيا حَزَقْيَل ثمانية آلاف. قالوا: كان يبرئ الأكمه والأبرص. قال: فجرجيس أولى، لأنه طبخ وأحرق ثم قام سالمًا.

[١٦٠٨] {خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ} قدّره جسدًا من طين {ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ} أي أنشأه بشرًا كقوله {ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ} [المؤمنون: ١٤] {فَيَكُونُ} حكاية حال ماضية.

٦٠-﴿الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلا تَكُنْ مِنَ الْمُمْتَرِينَ﴾

[١٦٠٩] {اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ} خبر مبتدأ محذوف، أي هو الحق، كقول أهل خيبر: محمدٌ والخميسُ. ونهيه عن الامتراء -وجل رسول الله ﷺ أن يكون ممتريا- من باب التهييج لزيادة الثبات والطمأنينة، وأن يكون لطفًا لغيره.

61. Sana ilim geldikten sonra, bu konuda her kim seninle tartışırsa, de ki: Gelin; oğullarımızı - oğullarınızı, kadınlarımızı - kadınlarınızı, kendimizi - kendinizi çağıralım; sonra da gönülden bir beddua ederek "Yalancıların üstüne olsun Allah'ın lâneti!" diyelim... (Var mısınız?)

[1610] "Sana ilim geldikten sonra" yani ilim sahibi olmayı gerektiren açık deliller geldikten sonra "bu konuda" İsa (a.s.) konusunda Hıristiyanlardan "her kim seninle tartışırsa de ki: Gelin..." تعالَوا kelimesi هلُموا anlamında olup, "gelin" ifadesiyle, kararlılık ifade edilmekte ve "görüşlerinizi ortaya koyun" denmektedir. Nitekim "gel şu konuda tefekkür edelim" sözü de böyledir. "Oğullarımızı - oğullarınızı, kadınlarımızı - kadınlarınızı, kendimizi - kendinizi çağıralım;" yani bizden ve sizden her birimiz evlatlarını ve hanımlarını *mübâhele*ye getirsin; kendisi de gelsin "sonra da gönülden bir beddua ederek 'Yalancıların üstüne olsun Allah'ın lâneti!' diyelim... (Var mısınız?)" Yani bizden ya da sizden kim yalan söylüyorsa Allah'ın lâneti onun üzerine olsun diyelim. Burada kullanılan *behle / bühle* kelimesi lânet mânasındadır. *Behelehu'llāh*[u] "Allah ona lânet etsin, rahmetinden uzak kılsın" demektir. Bir kimse bir şeyi ihmal ettiği zaman, *ebhelehû* denilir. Üzerinde hörgücü olmayan deveye *nâkat*[ün] *bâhil*[ün] denilir. *İbtihâl* kelimesinin asıl anlamı budur, ancak daha sonra, lânetleşme maksadıyla olmasa da, gayretle, ısrarla yapılan her türlü dua için kullanılmıştır.

[1611] Rivayet edildiğine göre; Peygamber (s.a.) onları lânetleşmeye / *mübâhele*ye çağırdığı zaman, önce "Bir düşünelim; öyle karar verelim" demişler, baş başa kaldıklarında ise aralarında söz sahibi olan yetkililerine; "Ey Abdulmesîh! Ne düşünüyorsun?" diye sormuşlar; o da "Vallahi, ey Hıristiyanlar! Muhammed'in Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğunu biliyorsunuz; peygamberiniz hakkında da hakikati getirmiş. Vallahi! Herhangi bir peygamberle lânetleştikten sonra, büyükleri yaşayan, küçüklerinin nesillerini sürdürdüğü hiçbir kavim yok. Eğer bunu yaparsanız helâk olursunuz; ille de dininize bağlı kalmak, mevcut inancınızı devam ettirmek istiyorsanız, o zaman onunla anlaşma yapın ve varıp ülkenize geri dönün" demiş; onlar da Peygamber (s.a.)'e gelmişlerdi. O sırada Peygamber (s.a.) Hazret-i Hasan'ı kucağına almış, Hazret-i Hüseyin'in de elinden tutmuş, yanında Hazret-i Fâtıma [v.11/632], onun arkasında ise Hazret-i Ali ile birlikte yürüyor kendilerine; "Ben dua etttiğimde siz de *âmin* deyin!" diyordu. Bunun üzerine Necran heyetinin din adamı, "Ey Hıristiyanlar! Öyle yüzler görüyorum ki, eğer Allah bir dağı yerinden oynatmayı dileyecek olsa bunu o yüzlerle yapardı; bu sebeple,

٦١-﴿فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَةَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ﴾

[١٦١٠] {فَمَنْ حَاجَّكَ} من النصارى {فِيهِ} في عيسى {مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ} أي من البينات الموجبة للعلم. {تَعَالَوْا} هلموا. والمراد المجيء بالرأي والعزم، كما تقول تعالَ نفكر في هذه المسألة. {نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ} أي يدع كل مني ومنكم أبناءه ونساءه ونفسه إلى المباهلة {ثُمَّ نَبْتَهِلْ} ثم نتباهل بأن نقول بهلة الله على الكاذب منا ومنكم. والبهلة بالفتح، والضم: اللعنة. وبهله الله لعنه وأبعده من رحمته من قولك: أبهله، إذا أهمله. وناقة باهل: لا صرار عليها. وأصل الابتهال هذا، ثم استعمل في كل دعاء يجتهد فيه وإن لم يكن التعانًا.

[١٦١١] وروي أنهم لما دعاهم إلى المباهلة قالوا: حتى نرجع وننظر، فلما تخالوا قالوا للعاقب وكان ذا رأيهم: يا عبد المسيح ما ترى؟ فقال: والله لقد عرفتم يا معشر النصارى أنّ محمدًا نبيٌّ مرسل، وقد جاءكم بالفصل من أمر صاحبكم، والله ما باهل قوم نبيًا قط فعاش كبيرهم ولا نبت صغيرهم، ولئن فعلتم لتهلكنّ فإن أبيتم إلا إلف دينكم والإقامة على ما أنتم عليه، فوادعوا الرجل وانصرفوا إلى بلادكم. فأتى رسول الله ﷺ وقد غدا محتضنا الحسين آخذًا بيد الحسن وفاطمة تمشي وعليٌّ خلفها وهو يقول: «إذا أنا دعوت فأمّنوا.» فقال أُسْقُفُ نجران: يا معشر النصارى! إني لأرى وجوها لو شاء الله أن يزيل جبلًا من مكانه لأزاله بها،

sakın *mübâhele* yapmayın, eğer yaparsanız helâk olursunuz ve kıyamet gününe kadar yeryüzünde bir tek Hıristiyan kalmaz" demişti. Sonra gelip, "Ey Ebu'l-Kāsım! Biz düşündük ve seninle *mübâhele* yapmamaya karar verdik. Biz seni dininle baş başa bırakalım ve kendi dinimizde sebat edelim diye düşündük" demişler [İbn Hişâm, *Sîret*, s. 328]; Peygamber (s.a.); "Mübâheleyi kabul etmezseniz, o zaman Müslüman olun, Müslümanların hak ve yükümlülükleri sizin için de geçerli olsun" demiş; onlar buna da yanaşmayınca, "o zaman size harp ilan ederim" demiş; onlar da, "Araplarla harp edecek gücümüz yok, ama seninle anlaşma yapalım; bize saldırmaman, bizi korkutmaman ve dinimizden döndürmemen karşılığında sana her yıl bin tanesi Safer ayında bin tanesi de Receb ayında olmak üzere iki bin elbise, demirden mamül otuz tane standart zırh verelim" demişler; Peygamber (s.a.) de onlarla bu koşullarda anlaşma yapmıştır. Daha sonra, Peygamber (s.a.), "nefsim kudretinde bulunan Allah'a yemin olsun ki helâk Necran halkına iyice yaklaşmıştı; eğer mübâhele yapsalardı maymuna ve domuza dönüşecekler; vadi ateş dolup başlarına akacak; Allah Necran'ın ve ağaçların tepelerindeki kuşlara varıncaya kadar tüm halkının kökünü kurutacaktı; bir yıl dolmadan bütün Hıristiyanlar helâk edilecekti!" buyurmuştur.

[1612] Hazret-i Âişe'den [v.58/678] nakledildiğine göre Peygamber (s.a.) bir defasında üzerinde siyah kıldan dokunmuş, nakışlı bir aba ile dışarı çıkmış; o sırada Hazret-i Hasan yanına gelince onu abasının altına almış; daha sonra Hazret-i Hüseyin gelmiş ve onu da almış; ardından Hazret-i Fâtıma [v.11/632] ve Hazret-i Ali gelmiş ve onları da abanın altına almış ve "Ey (Peygamber ve onun) hane halkı! Şüphesiz, Allah'ın muradı, sizden şâibeyi gidererek sizi tertemiz temizlemektir." [Ahzâb 33/33] âyetini okumuştur [*Müslim*, "Fedâilu's-sahâbe", 84].

[1613] **Şayet** "Peygamber (s.a.)'in Hıristiyanları *mübâhele*ye çağırması kimin yalan söylediğinin ortaya çıkmasına yönelikti; bu ise Peygamber'in kendisi ile onu yalanlayanlar arasındaki bir mesele idi; peki, bu *mübâhele* çağrısına evlatların ve kadınların da dâhil edilmesinin mânası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu onun kendine güvenini, doğruluğundan emin oluşunu göstermesi açısından daha kuvvetli bir delâlete sahiptir. Zira (yalan söylüyor olması durumunda) sadece kendini Allah'ın lânetine maruz bırakmakla yetinmemiş; insanlar içerisinde en çok sevdiklerini, ciğerparesi olan yakınlarını da buna dâhil etmiştir. Yine o, bu şekilde *mübâhele* çağrısında bulunmakla hasımlarının yalan söylediğinden son derece emin olduğunu, *mübâhele* yapıldığı takdirde hasmının bütün sevdikleri ve yakınları ile birlikte köklerinin kurtulacak şekilde helâk edileceklerini göstermiş olmaktadır.

فلا تباهلوا فتهلكوا ولا يبقى على وجه الأرض نصراني إلى يوم القيامة. فقالوا: يا أبا القاسم! رأينا أن لا نباهلك وأن نقرّك على دينك ونثبُت على ديننا. قال: «فإذا أبيتم المباهلة فأسلموا يكن لكم ما للمسلمين وعليكم ما عليهم.» فأبوا. قال: «فإني أناجزكم.» فقالوا: ما لنا بحرب العرب طاقة، ولكن نصالحك على أن لا تغزونا ولا ٥ تخيفنا ولا تردنا عن ديننا على أنّ نؤدي إليك كل عام ألفي حلة، ألف في صفر، وألف في رجب، وثلاثين درعًا عادية من حديد. فصالحهم على ذلك وقال: «والذي نفسي بيده، إن الهلاك قد تدلى على أهل نجران ولو لاعنوا لمسخوا قردة وخنازير، ولاضطرم عليهم الوادي نارًا، ولاستأصل الله نجران وأهله حتى الطير على رؤوس الشجر، ولما حال الحول على النصارى كلهم حتى يهلكوا.»

١٠ [١٦١٢] وعن عائشة ﵂ أنّ رسول الله ﷺ خرج وعليه مِرْط مرحَّل من شعر أسود. فجاء الحسن فأدخله، ثم جاء الحسين فأدخله، ثم فاطمة، ثم علي، ثم قال: {إِنَّمَا يُرِيدُ اللهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ} [الأحزاب: ٣٣].

[١٦١٣] فإن قلت: ما كان دعاؤه إلى المباهلة إلا ليتبين الكاذب منه ومن خصمه، وذلك أمر يختص به وبمن يكاذبه، فما معنى ضم الأبناء والنساء؟ قلت: ذلك آكد في ١٥ الدلالة على ثقته بحاله واستيقانه بصدقه، حيث استجرأ على تعريض أعزته وأفلاذ كبده وأحب الناس إليه لذلك ولم يقتصر على تعريض نفسه له، وعلى ثقته بكذب خصمه حتى يهلك خصمه مع أحبته وأعزته هلاكَ الاستئصال إن تمت المباهلة.

Mübâhele çağrısında hususen kadınların ve çocukların zikredilmiş olmasının sebebi, bunların insanın aile efradı içerisinde en kalbî duygularla sevilen en değerli, en yakın kimseler olmaları, hatta insanın bunlar için kendini feda edecek, onlar için savaşıp canını verecek kadar onlara değer veriyor olmasıdır. Bu sebeple, savaşlarda kadınları da beraberlerinde götürürlerdi ki kadınlar, savaştan kaçmalarına engel olsunlar. Yine kendini kadınları korumak için feda eden kimseleri "hakikatlerin koruyucuları" diye isimlendirirlerdi. Allah Teâlâ âyette evlat ve kadınları *nefs*ten yani 'kendimiz' ifadesinden önce zikretmiş, böylece onların değerlerinin üstünlüğüne dikkat çekmek ve kadın ve çocukların insana kendi canından daha kıymetli olduğunu, uğurlarında can vermeye layık olduklarını bildirmek istemiştir. Bu âyette, Ashâb-ı Kisâ'nın [yani *pençe-i âl-i 'abâ* / *hamse-i 'âl-i abâ* diye bilinen Peygamber, Fâtıma, Ali, Hasan ve Huseyn'in] faziletine dair öyle bir delil bulunmaktadır ki bundan daha kuvvetlisi olamaz. Yine bu âyette Peygamber (s.a.)'in nübüvvetinin gerçekliğine dair açık bir kanıt söz konusudur, zira inanan inanmayan hiç kimse, muhataplarının onun bu *mübâhele* çağrısına cevap verdiklerine dair bir rivayet nakletmiş değildir.

62. Şüphesiz budur (İsa Mesih hakkındaki) gerçek anlatım... Evet, Allah'tan başka hiçbir tanrı yoktur; Allah gerçekten 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

63. Yüz çevirirlerse, bozucuları Allah elbette bilmektedir!

[1614] "Şüphesiz budur", yani İsa ile ilgili haberler konusunda sana anlatılanlardır "(İsa Mesih hakkındaki) gerçek anlatım." Buradaki لَهُوَ ifadesi He harekelenerek *le-hüve* şeklinde ve He'nin sükûnu ile *lehve* şeklinde okunmuştur. Zira *hüve*nin başına gelen Lâm artık bu zamirin bir parçası olmuştur; bu yüzden tıpkı [aslı '*azud* / عَضُد olan] '*azd* / عَضْد kelimesinde olduğu gibi, burada da He'nin harekesi kaldırılarak tahfif yapılmıştır. Bu *hüve* zamiri ya İnne'nin ismi ile haberi arasında fasıl zamiridir ya da mübtedadır. Bu durumda الْقَصَصُ الْحَقُّ ifadesi haber olur ve bu cümle bir bütün olarak İnne'nin haberi olur. **Şayet** "Fasıl zamirinin başına Lâm gelmesi neden caiz olmuştur?" **dersen, şöyle derim:** Lâm'ın haberin başına gelmesi caiz olduğuna göre, fasıl zamirinin başına gelmesi haydi haydi caizdir. Zira bu zamir, mübtedaya haberden daha yakındır, aslolan Lâm'ın mübtedanın başına gelmesidir.

[1615] وَما مِنْ إِلهٍ إِلاَّ اللّٰهُ [Allah'tan başka hiçbir tanrı yoktur] ifadesindeki Min, لا إِلهَ إِلَّا اللّٰه ifadesindeki *ilâhe*nin fetha üzere mebni olması gibi, istiğrak, yani 'hiçbir' anlamı ifade eder. Maksat, teslis konusunda Hıristiyanları reddetmektir.

وخص الأبناء والنساء، لأنهم أعز الأهل وألصقهم بالقلوب، وربما فداهم الرجل بنفسه وحارب دونهم حتى يقتل. ومن ثمة كانوا يسوقون مع أنفسهم الظعائن في الحروب لتمنعهم من الهرب، ويسمون الذادة عنها بأرواحهم حُماةَ الحقائق. وقدمهم في الذكر على الأنفس لينبه على لطف مكانهم وقرب منزلتهم، وليؤذن بأنهم مقدمون على الأنفس مفدَّوْن بها. وفيه دليل لا شيء أقوى منه على فضل أصحاب الكساء عليهم السلام. وفيه برهان واضح على صحة نبوة النبي ﷺ، لأنه لم يرو أحد من موافق ولا مخالف أنهم أجابوا إلى ذلك.

٦٢-﴿إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلا اللَّهُ وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

٦٣-﴿فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِالْمُفْسِدِينَ﴾

[١٦١٤] {إِنَّ هَذَا} الذي قص عليك من نبأ عيسى {لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ} قرئ بتحريك الهاء على الأصل وبالسكون، لأن اللام تنزل من {هُوَ} منزلة بعضه، فخفف كما خفف عضد. وهو إما فصل بين اسم إن وخبرها، وإما مبتدأ و{الْقَصَصُ الْحَقُّ} خبره. والجملة خبر إن. فإن قلت: لم جاز دخول اللام على الفصل؟ قلت: إذا جاز دخولها على الخبر كان دخولها على الفصل أجوز، لأنه أقرب إلى المبتدأ منه، وأصلها أن تدخل على المبتدأ.

[١٦١٥] ومن في قوله {وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ} بمنزلة البناء على الفتح في «لا إلهَ إلَّا اللهُ» في إفادة معنى الاستغراق، والمراد الردّ على النصارى في تثليثهم.

[1616] "Bozucuları Allah elbette bilmektedir!" Bu ifade; "Azabına azap katmışızdır bozuculuk edip durduklarından dolayı!" [Nahl 16/88] âyetindeki azap tehdidi kabilindedir.

64. De ki: Ey Ehl-i Kitap! Haydi, sizinle bizim aramızda eşit olan bir ilkeye gelin de; Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim; O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım; bir kısmımız bir kısmımızı Allah'tan başka Rab edinmesin... Yüz çevirirlerse, o vakit; "Şahit olun ki (asıl) Müslümanlar bizleriz" deyin.

65. Ey Ehl-i Kitap! Tevrat ve İncil kendisinden sonra indirilmişken, niçin İbrahim hakkında münakaşa ediyorsunuz ki?! Hâlâ aklınızı başınıza almaz mısınız?!

66. Siz öyle kimselersiniz ki, haydi, bilginiz olan şeyler üzerinde münakaşa ediyorsunuz! Peki, bilginiz olmayan bir şey üzerinde niçin münakaşa ediyorsunuz? Siz bilmezsiniz, Allah bilir. (Bakınız:)

67. İbrahim; ne Yahudi'ydi ne de Hıristiyan'dı, fakat (O'na) teslimiyet göstermiş samimi bir muvahhitti... Müşriklerden de değildi.

68. İbrahim'e en yakın olanlar; şüphesiz, ona uyanlar ve yine şu Peygamber ile ona iman edenlerdir... Allah da mü'minlerin velîsidir.

[1617] "Ey Ehl-i Kitap!" Bir görüşe göre; bu ifade ile hem Hıristiyanlar hem Yahudiler kastedilmiş; bir görüşe göre Necran heyeti kastedilmiş; diğer bir görüşe göre de Medine Yahudileri kastedilmiştir. "Sizinle bizim aramızda eşit olan" yani Kur'ân, Tevrat ve İncil'in farklılık arz etmediği, dolayısıyla aramızda eşit olan bir ilkeye gelin. İlke [كلمة] ise; "Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim; O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım; bir kısmımız bir kısmımızı Allah'tan başka Rab edinmesin" ifadesidir. Yani burada şöyle denmektedir: Gelin bu ilkede birleşelim de 'Üzeyir Allah'ın oğludur' veya 'Mesih Allah'ın oğludur' demeyelim. Çünkü bunların her ikisi de bizden birileridir; bizim bir kısmımızdır, bizim gibi birer beşerdir. Din adamlarımızı, Allah'ın koymuş olduğu yasaya müracaat etmeden ihdas etmiş oldukları haram ve helaller konusunda takip etmeyelim, onlara uymayalım. Nitekim bu husus, "Allah'tan başka haham ve rahiplerini de 'rab' edinmekteler, Meryemoğlu Mesih'i de... Oysa bunlara emredilen, tek tanrıdan başkasına kulluk etmemekti" [Tevbe 9/31] âyetinde de ifade edilmiştir.

[1618] Rivayete göre; [daha evvel Hıristiyan olan] Adî b. Hâtim [v.67/686], "Biz din adamlarımıza kulluk etmezdik ki ya Rasûlâllah!" demiş; Peygamber (s.a.) de; "Onlar size haramlar ve helaller belirliyorlardı da, siz de onların sözlerini kabul ediyordunuz, öyle değil mi?" demiş, Adî b. Hâtim "Evet" deyince; "İşte onlara kulluk etmek budur" buyurmuştur.

[١٦١٦] {فَإِنَّ اللهَ عَلِيمٌ بِالْمُفْسِدِينَ} وعيد لهم بالعذاب المذكور في قوله {زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ} [النحل: ٨٨].

٦٤-﴿قُلْ يَأَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلا اللَّهَ وَلا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ﴾

٦٥-﴿يَأَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا أُنْزِلَتِ التَّوْرَاةُ وَالإِنْجِيلُ إِلا مِنْ بَعْدِهِ أَفَلا تَعْقِلُونَ﴾

٦٦-﴿هَأَنْتُمْ هَؤُلاءِ حَاجَجْتُمْ فِيمَا لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ﴾

٦٧-﴿مَا كَانَ إِبْرَاهِيمُ يَهُودِيًّا وَلا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

٦٨-﴿إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَهَذَا النَّبِيُّ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٦١٧] {يَا أَهْلَ الْكِتَابِ} قيل هم أهل الكتابين، وقيل: وفد نجران، وقيل: يهود المدينة. {تَعَالَوْا إِلَى كَلَمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ} مستوية بيننا وبينكم، لا يختلف فيها القرآن والتوراة والإنجيل. وتفسير الكلمة قوله {أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللهِ} يعني تعالوا إليها حتى لا نقول: عزير ابن الله، ولا المسيح ابن الله؛ لأن كل واحد منهما بعضنا، بشرٌ مثلنا؛ ولا نطيعَ أحبارنا فيما أحدثوا من التحريم والتحليل من غير رجوع إلى ما شرع الله. كقوله تعالى {اِتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا} [التوبة: ٣١].

[١٦١٨] وعن عدي بن حاتم: ما كنا نعبدهم يا رسول الله! قال: «أليس كانوا يحلون لكم ويحرمون فتأخذون بقولهم؟» قال: نعم. قال: «هو ذاك.»

[1619] Fudayl b. Iyâz'ın [v.187/803], "Ha Yaratıcıya isyanın söz konusu olduğu yerde bir mahlûka itaat etmişim, ha kıbleden başka bir yöne doğru namaz kılmışım; bence aralarında bir fark yok!" dediği nakledilmiştir.

[1620] كَلِمَةٍ Lâm'ın sükûnu ile *kelmet*^{in} şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî سَواءٍ kelimesini *istevet - istivâ*$^{'en}$ [dosdoğru bir ilke] mânasında [yani mef'ûl-i mutlak olarak] سَواءً şeklinde okumuştur.

[1621] Tevhitten "yüz çevirirlerse, o vakit; 'Şahit olun ki (asıl) Müslümanlar bizleriz' deyin" yani aleyhinize deliler ortaya konulmuştur, dolayısıyla kendinizin değil de bizim müslüman olduğumuzu kabul ve itiraf etmeniz gerekmektedir. Bu tıpkı bir tartışmada, dövüşte ya da başka bir mücadelede galip gelenin mağlup olana, "galip olduğumu kabul et, galibiyetimi itiraf et" demesi gibidir. Ayrıca bu ifadenin bir tür tariz olması ve anlamının da, "bu kadar açıkça ortaya çıktığı halde halâ haktan yüz çevirdiğinize göre artık kendinizin kâfir olduğunuza tanıklık edin, bunu itiraf edin" şeklinde olması mümkündür.

[1622] Yahudiler ve Hıristiyanlar İbrahim (a.s.)'ın kendilerinden olduğunu iddia etmişler ve bu konuda Peygamber (s.a.)'e ve mü'minlerle tartışmaya girmişlerdir [İbn Hişam, *Sîret*, s. 307]. Bu yüzden onlara şöyle denmiştir: Yahudilik ancak Tevrat'ın inzâlinden sonra, Hıristiyanlık ise İncil'in inzâlinden sonra ortaya çıkmıştır; İbrahim (a.s.) ile Musa (a.s.) arasında bin sene, İbrahim (a.s.) ile İsa (a.s.) arasında ise iki bin sene var; o halde nasıl olur da İbrahim (a.s.), kendi zamanında mevcut olmayan ve çok uzun zaman sonra ortaya çıkmış olan bir dine mensup olabilir!? "Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız" ki böyle imkânsız bir iddiayı savunarak tartışmaya girmeyesiniz"!?"

[1623] ها أَنْتُمْ هؤُلاءِ [Siz öyle kimselersiniz ki] ifadesindeki Hâ, dikkat çekme ifadesi, أَنْتُمْ mübteda, هؤُلاءِ ise haberdir. حاجَجْتُمْ [münakaşa ediyorsunuz] ifadesi ilk cümleyi açıklayan yeni bir cümle olup, "siz öyle ahmak insanlarsınız ki; ahmaklığınız, akıl yetersizliğinizin izahı, münakaşa ediyor olmanızdır" şeklindedir.

[1624] "Haydi, bilginiz olan şeyler üzerinde" yani Tevrat ve İncil'in bildirdiği konularda "münakaşa ediyorsunuz! Peki, bilginiz olmayan bir şey üzerinde" yani kitaplarınızda söz konusu edilmeyen, İbrahim'in dini meselesinde "niçin münakaşa ediyorsunuz?"

[1625] Nakledildiğine göre Ahfeş [v.215/830], buradaki ها أَنْتُمْ ifadesinin soru ifadesi olarak آأنتم [siz misiniz?] mânasında olduğunu, fakat soru Hemze'sinin He'ye dönüştürüldüğünü söylemiştir. Bu durumda "soru"nun mânası, onların ahmaklıkları karşısında hayret izhar etmektir. Bir görüşe göre; هؤُلاءِ ifadesi, *el-lezîne* [onlar ki] mânasında olup حاجَجْتُمْ ifadesi de onun sıla cümlesidir.

[١٦١٩] وعن الفضيل: لا أبالي أطعت مخلوقًا في معصية الخالق، أو صليت لغير القبلة.

[١٦٢٠] وقرئ كَلْمة بسكون اللام. وقرأ الحسن سواءً بالنصب بمعنى استوت استواءً.

[١٦٢١] {فَإِنْ تَوَلَّوْا} عن التوحيد {فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ} أي لزمتكم الحجة فوجب عليكم أن تعترفوا وتسلموا بأنا مسلمون دونكم. كما يقول الغالب للمغلوب في جدال أو صراع أو غيرهما: اعترف بأني أنا الغالب وسلم لي الغلبة. ويجوز أن يكون من باب التعريض، ومعناه: اشهدوا واعترفوا بأنكم كافرون حيث توليتم عن الحق بعد ظهوره.

[١٦٢٢] زعم كل فريق من اليهود والنصارى أن إبراهيم كان منهم، وجادلوا رسول الله ﷺ والمؤمنين فيه فقيل لهم: إن اليهودية إنما حدثت بعد نزول التوراة، والنصرانية بعد نزول الإنجيل، وبين إبراهيم وموسى ألف سنة، وبينه وبين عيسى ألفان، فكيف يكون إبراهيم على دين لم يحدث إلا بعد عهده بأزمنة متطاولة؟ {أَفَلَا تَعْقِلُونَ} حتى لا تجادلوا مثل هذا الجدال المحال.

[١٦٢٣] {هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ} ها للتنبيه، وأنتم مبتدأ وهؤلاء خبره. و{حَاجَجْتُمْ} جملة مستأنفة مبينة للجملة الأولى، يعني أنتم هؤلاء الأشخاص الحمقى؛ وبيان حماقتكم وقلة عقولكم أنكم جادلتم.

[١٦٢٤] {فِيمَا لَكُم بِهِ عِلمٌ} مما نطق به التوراة والإنجيل {فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ} ولا ذكر له في كتابيكم من دين إبراهيم.

[١٦٢٥] وعن الأخفش: ها أنتم هو آأنتم على الاستفهام. فقلبت الهمزة هاء. ومعنى الاستفهام التعجب من حماقتهم. وقيل: {هَؤُلَاءِ} بمعنى الذين و{حَاجَجْتُمْ} صلته.

[1626] Münakaşa ettiğiniz konulara dair bilgiyi "siz bilmezsiniz" bu konuda cahilsiniz, "Allah bilir" ve Allah İbrahim Peygamber'in sizin dininizden berî olduğunu açıkça bildirmektedir: "İbrahim; ne Yahudi'ydi ne de Hıristiyan'dı, fakat (O'na) teslimiyet göstermiş samimi bir muvahhitti... Müşriklerden de değildi," yani sizden olmadığı gibi Müşriklerden de değildi. "Müşrikler" ile Yahudi ve Hıristiyanlar da kastedilmiş olabilir, zira onlar da Üzeyir ve Mesih'i Allah'a ortak koşmaktadır.

[1627] "İbrahim'e en yakın olanlar" yani onun en has ve yakını olan kimseler; - أَوْلَى kelimesi yakınlık anlamındaki *vely* kökündendir- "şüphesiz, ona uyanlardır", yani döneminde ve sonrasında ona uyanlardır "ve" özellikle "şu Peygamber ve iman edenlerdir," onun ümmetidir. وَهذَا النَّبِيُّ ifadesi اتَّبَعُوهُ fiilindeki Hu zamirine atıf yapılıp mansup olarak وَهذَا النَّبِيَّ şeklinde de okunmuştur. Bu durumda anlam, "ona ve şu peygambere uyanlar" şeklinde olur. Yine bu ifade, *İbrâhîm*[e] kelimesine atıf yapılarak mecrur da okunmuştur ["İnsanların İbrahim'e ve şu peygambere en yakın olanları…" mealinde].

69. Ehl-i Kitap'dan bir grup sizi saptırmak istedi... Oysa sadece kendilerini saptırıyorlar; ama farkında değiller.

70. Ey Ehl-i Kitap! (Doğru olduklarına Tevrat vesilesiyle) şahitlik ettiğiniz halde, niçin Allah'ın âyetlerini nankörce inkâr ediyorsunuz?!

71. Ey Ehl-i Kitap! Niçin hakkı bâtıla buluyor ve bile bile hakkı gizliyorsunuz?!

[1628] "Bir grup istedi." Bunlar Huzeyfe [v.36/656], Ammâr [v.37/657] ve Mu'âz'ı [v.17/638] Yahudiliğe davet eden Yahudilerdir. "Oysa sadece kendilerini saptırıyorlar;" saptırmalarının vebali sadece kendi üzerlerine oluyor. Çünkü sapkınlıkları ve saptırmaları nedeniyle azapları ikiye katlanacaktır. Ya da, Müslümanları saptıramayacaklardır, ancak kendileri gibi olan yandaşlarını saptırırlar.

[1629] "Allah'ın âyetlerini" ifadesinden maksat Tevrat ve İncil, onları inkâr etmeleri ise onların Peygamber (s.a.)'in nübüvvetinin sıhhati ve başka konularda konusunda söylediklerine inanmamalarıdır. وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ, onların şahitlikleri de bunların Allah'ın âyetleri olduğunu itiraf etmeleridir. Veya bu iki kitapta sıfatlarını görüp "şahitlik ettiğiniz halde" Peygamber (s.a.)'in nübüvvetinin delillerini ve Kur'an'ı "nankörce inkar ediyorsunuz!?" Ya da Allah'ın bütün âyetlerini hak olduklarını "bile bile" nankörce inkar ediyorsunuz.

[1630] تَلْبِسُونَ ifadesi şedde ile *telebbesûne* şeklinde okunmuştur. Yahyâ b. Vessâb [v.103/721] Bâ'nın fethası ile *telbesûne* şeklinde okumuştur ki bu durumda anlam; "bâtıl ile birlikte hakkı da (riyakârca) kuşanmayın" şeklindedir. Bu tıpkı *ke-lâbisi sevbey zûr*[in] [sahte iki elbise giyen kimse gibi] ifadesine benzer. Yine şairin şu sözü de böyledir:

> [Tam da] şerefi ridâ ve izâr olarak kuşandığında

[١٦٢٦] {وَاللَّهُ يَعْلَمُ} علم ما حاججتم فيه {وَأَنْتُمْ} جاهلون به. ثم أعلمهم بأنه بريء من دينكم وما كان إلا {حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ} كما لم يكن منكم. أو أراد بالمشركين اليهود والنصارى، لإشراكهم به عزيرًا والمسيح.

[١٦٢٧] {إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ} إن أخصَّهم به وأقربهم منه -من الوَلْي وهو القرب- {لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ} في زمانه وبعده {وَهَذَا النَّبِيُّ} خصوصًا {وَالَّذِينَ آمَنُوا} من أمته. وقرئ وهذا النبيَّ، بالنصب عطفًا على الهاء في {اتَّبَعُوهُ}، أي اتبعوه واتبعوا هذا النبي؛ وبالجر عطفًا على إبراهيم.

٦٩-﴿وَدَّتْ طَائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يُضِلُّونَكُمْ وَمَا يُضِلُّونَ إِلا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ﴾

٧٠-﴿يَأَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ﴾

٧١-﴿يَأَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

[١٦٢٨] {وَدَّتْ طَائِفَةٌ} هم اليهود، دعوا حذيفة وعمارًا ومعاذًا إلى اليهودية {وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ} وما يعود وبال الإضلال إلا عليهم، لأن العذاب يضاعف لهم بضلالهم وإضلالهم؛ أو وما يقدرون على إضلال المسلمين، وإنما يضلون أمثالهم من أشياعهم.

[١٦٢٩] {بِآيَاتِ اللَّهِ} بالتوراة والإنجيل. وكفرُهم بها أنهم لا يؤمنون بما نطقت به من صحة نبوّة رسول الله ﷺ وغيرها. وشهادُتهم اعترافهم بأنها آيات الله. أو تكفرون بالقرآن ودلائل نبوّة الرسول {وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ} نعته في الكتابين. أو تكفرون بآيات الله جميعًا {وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ} أنها حق.

[١٦٣٠] قرئ تلَبَّسُون، بالتشديد وقرأ يحيى بن وثاب تلبَسُون بفتح الباء أي تلبسون الحق مع الباطل. كقوله: ك»لابس ثوبَيْ زور» وقوله:

إِذَا هُوَ بِالْمَجْدِ ارْتَدَى وَتَأَزَّرَا ۞

72. Ehl-i Kitap'dan bir grup şöyle dedi: "İman edenlere indirilen(!) şeylere; günün başında iman edi(yormuş gibi yapı)n, günün sonunda da inkâr edin. Belki onlar da dönerler."

73. "Ayrıca, kendi dininize uyanlardan başkasına iman edip peşinden gitmeyin!.." De ki: Doğru yol, Allah'ın yoludur. Birine size verilenin bir benzeri verildi diye mi ya da (Müslümanlar) Rabbinizin katında aleyhinize kanıt gösterecekleri için mi (Kur'ân'a iman etmiyorsunuz)?! De ki: Şüphesiz, lütuf Allah'ın elinde; onu dilediğine veriyor. Allah; (lütfuyla, varlığıyla; kısaca her şeyi ile) geniştir, 'mutlak ilim sahibi'dir (Vâsi', Alîm).

74. Rahmetini dilediğine tahsis ediyor. Allah büyük lütuf sahibidir.

[1631] وَجْهَ النَّهارِ "günün başında" demektir. Şair şöyle demiştir:

Mâlik'in öldürülmesine sevinen,

Günün başında gelsin de, kadınlarımızı görsün [nasıl matem tutuyorlar görsün].

Yani "Müslümanlara indirilenlere günün başında iman ediyormuş gibi yapın; sonunda da inkâr edin; belki" 'Bunlar kitap ehli; bilgili insanlar; herhalde anladıkları bir şey yüzünden Müslümanlıktan döndüler" diyerek dinlerinden şüpheye düşer ve sizin gibi dinden "dönerler." Bir görüşe göre; Hayber Yahudilerinin âlimlerinden on iki kişi toplanmış ve aralarında, "Günün başında Muhammed'in dinine, -gerçekten inanmadan- girin; günün sonunda da inkâr edin ve 'Biz kendi kitabımıza baktık, âlimlerimizle istişare ettik, baktık ki Muhammed orada anlatılan özelliklere sahip değil, böylece onun yalancı olduğu, dininin bâtıl olduğu açıkça bize görünmüş oldu' deyin, siz böyle yaparsanız, ashabı da dinlerinde şüpheye düşerler" demişlerdir. Bir görüşe göre bu, kıble ile ilgili bir konudur. Kıble Kâbe'ye çevrilince Kâ'b b. Eşref [v.3/624] arkadaşlarına, "Onlara Kâbe'ye dönüp namaz kılma konusunda indirilene iman edin; günün başında Kâbe'ye doğru ibadet edin, günün sonunda ise bunu inkâr edip Beyt-i Makdis'e doğru ibadet edin; belki o zaman onlar da, 'bunlar bizden daha bilgililer ve kıblelerini değiştirdiler' der ve sizin gibi dönerler" demiştir.

[1632] وَلا تُؤْمِنُوا ifadesi, أَنْ يُؤْتى أَحَدٌ ifadesi ile ilişkili olup bu iki ifade arasındakiler ise ara cümledir. Buna göre anlam şöyle olmaktadır: Herhangi birine size verilenin bir benzerinin verildiğine dair imanınızı sadece dindaşlarınıza ızhar edin; başkalarına değil. Yani Müslümanlara da size verilen kitap gibi bir kitap verildiğine inandığınızı gizli tutun; bunu sadece kendi yandaşlarınıza söyleyin; Müslümanlara söylemeyin, zira söylerseniz bu durum onların sebatını artırır. Ayrıca bunu Müşriklere de söylemeyin, zira bu onları İslâm'a davet eder.

٧٢-﴿وَقَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمِنُوا بِالَّذِي أُنْزِلَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَجْهَ النَّهَارِ وَاكْفُرُوا آخِرَهُ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾

٧٣-﴿وَلَا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ قُلْ إِنَّ الْهُدَى هُدَى اللَّهِ أَنْ يُؤْتَى أَحَدٌ مِثْلَ مَا أُوتِيتُمْ أَوْ يُحَاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾ ٥

٧٤-﴿يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ

[١٦٣١] {وَجْهَ النَّهَارِ} أوّله. قال:

مَنْ كَانَ مَسْرُورًا بِمَقْتَلِ مَالِكٍ ❁ فَلْيَأْتِ نِسْوَتَنَا بِوَجْهِ نَهَارِ

والمعنى: أظهروا الإيمان بما أنزل على المسلمين في أوّل النهار {وَاكْفُرُوا} به
١٠ في آخره لعلهم يشكون في دينهم ويقولون: ما رجعوا وهم أهل كتاب وعلمٍ إلا لأمر قد تبين لهم، فيرجعون برجوعكم. وقيل: تواطأ اثنا عشر من أحبار يهود خيبر، وقال بعضهم لبعض: ادخلوا في دين محمد أوّل النهار من غير اعتقاد، واكفروا به آخر النهار؛ وقولوا: إنا نظرنا في كتبنا وشاورنا علماءنا فوجدنا محمدًا ليس بذلك المنعوت وظهر لنا كذبه وبطلان دينه، فإذا فعلتم ذلك شكّ أصحابه في دينهم.
١٥ وقيل: هذا في شأن القبلة لما صرفت إلى الكعبة قال كعب بن الأشرف لأصحابه: آمنوا بما أنزل عليهم من الصلاة إلى الكعبة وصلوا إليها في أوّل النهار، ثم اكفروا به في آخره وصلوا إلى الصخرة، ولعلهم يقولون: هم أعلم منا وقد رجعوا، فيرجعون.

[١٦٣٢] {وَلَا تُؤْمِنُوا} متعلق بقوله {أَنْ يُؤْتَى أَحَدٌ} وما بينهما اعتراض. أي ولا تظهروا إيمانكم بأن يؤتى أحد مثل ما أوتيتم إلا لأهل دينكم دون غيرهم. أرادوا: أسرّوا
٢٠ تصديقكم بأنّ المسلمين قد أوتوا من كتب الله مثل ما أوتيتم، ولا تفشوه إلا إلى أشياعكم وحدهم دون المسلمين لئلا يزيدهم ثباتًا، ودون المشركين لئلا يدعوهم إلى الإسلام.

[1633] أَوْ يُحاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ [Rabbinizin katında aleyhinize…] ifadesi, أَنْ يُؤْتى أَحَدٌ [birine size verilenin bir benzeri verildi diye] ifadesine atıftır, يُحاجُّوكُمْ [kanıt gösterecek*ler*ine] ifadesindeki fail zamiri de أَحَدٌ kelimesine işaret eder; zira أَحَدٌ çoğul anlamındadır. Yani; kıyamet günü Müslümanların size karşı bu 'hakk'ı delil göstereceklerini ve Allah katında delil ile size galip geleceklerini, yandaşlarınızdan başka kimseye söylemeyin. **Şayet** "Buradaki ara cümlenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: Hidayet Allah'ın hidayetidir, bunu kime lütfetmek ve onun Müslüman olmasını ya da İslâm'da sebat etmesini sağlamak isterse, bu gerçekleşir, bu konuda sizin tuzaklarınız, hileleriniz ve inancınızı hem müslümanlardan hem Müşriklerden gizlemeniz size hiçbir fayda sağlamayacaktır. "De ki: Şüphesiz, lütuf Allah'ın elinde; onu dilediğine veriyor" ifadesi de böyledir; burada lütuf kelimesi ile hidayet ve muvaffakiyet kastedilmiştir.

[1634] Diğer bir ihtimal ise إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ ifadesinde sözün tamamlanmış olmasıdır ki, bu durumda anlam; "Bu zahirî imanı, yani günün başındaki göstermelik inanışı sadece, sizin dininize tâbi iken sonradan Müslüman olan kimselere karşı yapın" şeklindedir. Çünkü onlar hem sonradan Müslüman olanların İslâm'dan dönmelerini, diğer mü'minlerin İslâm'dan dönmelerinden daha kuvvetli bir şekilde ümit ediyorlardı hem de sonradan Müslüman olan Yahudilerin bu durumu onları daha çok öfkelendiriyordu. Bu durumda أَنْ يُؤْتى… ifadesi, "Başka bir nedenle değil, sırf herhangi birine size verilenin bir benzeri verilmiş olduğundan bunları söylüyor ve ondan yüz çeviriyorsunuz!" anlamındadır. Yani "sizi bu söylediklerinizi söylemeye sevk eden, 'herhangi birine size verilen ilim ve kitabın bir benzeri verildi' diye beslediğiniz kıskançlık ve hasettir. İbn Kesir'in [v.120/737] bu ifadeyi onaylamak ve kınamak için istifham Hemze'si ile أأن يؤتى أحد şeklinde okumuş olması da bu yorumu desteklemektedir ki bu ifade, "sırf birine verildi diye" anlamına gelmektedir. **Şayet** "Peki, buna göre أَوْ يُحاجُّوكُمْ ifadesi ne anlama gelmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun mânası, "herhangi birine size verilenin bir benzeri verilmiş olması ve onu inkâr ettiğinizde Rabbinizin katında aleyhinizde delil gösterecek olması nedeniyle bu tertibi / komployu düzenlediniz!" şeklindedir. Burada قُلْ إِنَّ الْهُدى هُدَى اللهِ ifadesindeki هُدَى اللهِ ifadesinin الْهُدى ifadesinden bedel olması ve أَنْ يُؤْتى ifadesinin de İnne'nin haberi olup anlamın şu şekilde olması da mümkündür: De ki: Allah'ın hidayeti; herhangi birine size verilenin bir benzeri verilmiş olması ve böylece Müslümanların Rabbinizin katında aleyhinizde delil gösterecek, kendi gerçekleri ile sizin bâtılınızı yok edecek, delilinizi çürütecek olmalarıdır.

[١٦٣٣] {أَوْ يُحَاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ} عطف على أن يؤتى والضمير في {يُحَاجُّوكُمْ} لـ{أَحَدٌ}، لأنه في معنى الجمع، بمعنى: ولا تؤمنوا لغير أتباعكم، أنّ المسلمين يحاجونكم يوم القيامة بالحق ويغالبونكم عند الله تعالى بالحجة. فإن قلت: فما معنى الاعتراض؟ قلت: معناه أنّ الهدى هدى الله، من شاء أن يلطف به حتى يسلم، أو يزيد ثباته على الإسلام، كان ذلك، ولم ينفع كيدكم وحيلكم وزيكم تصديقكم عن المسلمين والمشركين. وكذلك قوله تعالى {قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ} يريد الهداية والتوفيق.

[١٦٣٤] أو يتمّ الكلام عند قوله {إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ} على معنى: ولا تؤمنوا هذا الإيمان الظاهر وهو إيمانهم وجه النهار إلا لمن تبع دينكم؛ إلا لمن كانوا تابعين لدينكم ممن أسلموا منكم. لأن رجوعهم كان أرجى عندهم من رجوع من سواهم، ولأن إسلامهم كان أغيظ لهم. وقوله {أَنْ يُؤْتَى} معناه لأن يؤتى أحد مثل ما أوتيتم قلتم ذلك ودبرتموه، لا لشيء آخر، يعني أن ما بكم من الحسد والبغي أن يؤتى أحد مثل ما أوتيتم من فضل العلم والكتاب دعاكم إلى أن قلتم ما قلتم. والدليل عليه قراءة ابن كثير: أأن يؤتى أحد، بزيادة همزة الاستفهام للتقرير والتوبيخ. بمعنى: إلا أن يؤتى أحد. فإن قلت: فما معنى قوله {أَوْ يُحَاجُّوكُمْ} على هذا؟ قلت: معناه دبرتم ما دبرتم لأن يؤتى أحد مثل ما أوتيتم ولما يتصل به عند كفركم به من محاجتهم لكم عند ربكم. ويجوز أن يكون {هُدَى اللهِ} بدلًا من الهدى، و{أَنْ يُؤْتَى أَحَدٌ} خبر إن، على معنى: قل إن هدى الله أن يؤتى أحد مثل ما أوتيتم أو يحاجوكم حتى يحاجوكم عند ربكم فيقرعوا باطلكم بحقهم ويدحضوا حجتكم.

[1635] أَنْ يُؤْتى ifadesi إِنْ يُؤْتى şeklinde; olumsuzluk mânasına gelen İn edatı ile de okunmuştur. Bu durumda ifade Ehl-i Kitab'ın sözü ile ilişkili olup, anlam şöyledir: Ancak kendi dininize tâbi olan kimselere iman ediniz ve onlara deyiniz ki; hiç kimseye size verilenin bir benzeri verilmiş değildir ki Rabbinizin katında size delil olarak gösterebilsin, yani kimseye size verilenin bir benzeri verilmemiştir, dolayısıyla kimse Rabbinizin katında size delil getiremez. أَنْ يُؤْتى ifadesinin, وَ تُؤْمِنوا إِلَّا لِمَنْ تَبعَ دِينَكُمْ ifadesinin delâlet ettiği gizli bir fiil ile mansup olması da mümkündür. Bu durumda sanki, "Hidayet Allah'ın hidayetidir, o halde herhangi birine size verilenin bir benzerinin verilmiş olmasını inkâr etmeyin" denilmiş olmaktadır. Zira onların وَلا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبعَ دِينَكُمْ şeklindeki ifadeleri, kendilerine verilenin bir benzerinin herhangi bir kimseye verilmiş olmasının inkârı anlamına gelmektedir.

75. Ehl-i Kitap'dan öylesi vardır ki; bir yük (altın) emanet etsen onu sana öder; öylesi de vardır ki, kendisine tek bir dinar emanet etsen, başına dikilip ısrarla istemedikçe onu sana ödemez. Bu, onların: "Ümmîler hakkında bizim üzerimize herhangi bir sorumluluk düşmez" demelerindendir! Bile bile Allah'a karşı yalan söylemekteler!

76. Hayır!.. Her kim Allah'tan sakınıp anlaşmasına harfiyen uyarsa, Allah elbette müttakîleri sever.

[1636] İbn Abbâs'dan [v.68/688] rivayet edildiğine göre; "öylesi vardır ki bir yük (altın) emanet etsen onu sana öder" ifadesinden maksat, Abdullah b. Selâm'dır [v.43/664]. Kureyşli biri ona bin iki yüz okka [yaklaşık 300 kg.] altın emanet etmiş; o da (vakti gelince) emanetini iade etmiştir. ومَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينارٍ [kendisine tek bir dinar emanet etsen] ifadesi ile de Finhâs b. Âzûrâ kastedilmiştir. Bu kişiye bir Kureyşli, bir dinar emanet etmiş; fakat daha sonra bu, emaneti inkâr edip hıyanet etmiştir. Bir görüşe göre, kendisine çok mal verildiği halde emanete riayet edenler Hıristiyanlardır, çünkü onlarda emanete rivayet etme davranışı baskındır; azıcık bir emanete dahi hıyanet edenler ise Yahudilerdir, zira onlarda baskın olan hıyanettir. "Başına dikilip ısrarla istemedikçe onu sana ödemez" yani ey hak sahibi! Sen onun başında dikilip, sürekli olarak alacağını talep etmez ya da meseleyi hâkime intikal ettirip aleyhine delil ortaya koymazsan onu sana ödemez.

[1637] يُؤَدِّهِ ifadesi, He'nin kesresi ve vasıl ile [*yu'eddihileyke*] okunduğu gibi, He'nin kesresi ile, vasletmeden [*yu'eddihî ileyke*] ve He'nin sükûnu ile [*yu'eddih ileyke*] de okunmuştur. Yahyâ b. Vessâb [v.103/721] *te'menhü* ifadesini *ti'menhü* şeklinde, Tâ'nın kesresi ile; دُمْتَ kelimesini de *dâme - yedâmü* fiilinden, Dâl'ın kesresi ile *dimte* şeklinde okumuştur.

[١٦٣٥] وقرئ إن يؤتى أحد، على إن النافية، وهو متصل بكلام أهل الكتاب. أي ولا تؤمنوا إلا لمن تبع دينكم وقولوا لهم: ما يؤتى أحد مثل ما أوتيتم حتى يحاجوكم عند ربكم؛ يعني ما يؤتون مثله فلا يحاجونكم، ويجوز أن ينتصب {أَنْ يُؤْتَى} بفعل مضمر يدل عليه قوله {وَلَا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ}، كأنه قيل: قل إن الهدى هدى الله، فلا تنكروا أن يؤتى أحد مثل ما أوتيتم؛ لأن قولهم {وَلَا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ} إنكار لأن يؤتى أحد مثل ما أوتوا.

٧٥-﴿وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينَارٍ لا يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ إِلا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الأُمِّيِّينَ سَبِيلٌ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾

٧٦-﴿بَلَى مَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ وَاتَّقَى فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ﴾

[١٦٣٦] عن ابن عباس {مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ} هو عبد الله بن سلام، استودعه رجل من قريشٍ ألفًا ومائتي أُوقِية ذهبًا فأدّاه إليه. و{مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينَارٍ} فنحاص بن عازوراء، استودعه رجل من قريش دينارًا فجحده وخانه. وقيل: المأمونون على الكثير النصارى، لغلبة الأمانة عليهم، والخائنون في القليل اليهودُ، لغلبة الخيانة عليهم. {إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا} إلا مدّة دوامك عليه يا صاحب الحق قائمًا على رأسه متوكلًا عليه بالمطالبة والتعنيف، أو بالرفع إلى الحاكم وإقامة البينة عليه.

[١٦٣٧] وقرئ يؤده بكسر الهاء والوصل، وبكسرها بغير وصل، وبسكونها. وقرأ يحيى بن وثاب تِأْمَنْهُ، بكسر التاء. ودِمت بكسر الدال، من دام يدام.

ذٰلِكَ ifadesi, لَا يُؤَدِّهِ ifadesinin delâlet ettiği üzere onların; "ümmîler hakkında bizim üzerimize herhangi bir sorumluluk düşmez" diyerek ödememelerine, yani üzerlerindeki hakları sahiplerine iade etmemelerine işarettir. Bu sözleri ile, "Ümmîlerin mallarını gasp etmek ve onlara zarar vermek gibi fiillerimiz konusunda herhangi bir kınama ya da azarlamaya maruz kalmayız, çünkü bizim dinimizden değiller" demek istiyorlardı ve ümmîler derken Ehl-i Kitap olmayanları kastediyorlardı. Kendilerine muhalif olanlara haksızlık etmeyi helal görüyorlar ve "bunlar[a yaptıklarımız] için kitabımızda herhangi bir yasak takdir edilmemiştir." diyorlardı. Bir görüşe göre; Yahudiler bazı Kureyşlilerle alışveriş yapmışlar; bu Kureyşliler Müslüman olup da alacaklarını isteyince, alacaklarını ödememiş ve "artık size borcumuz yok, zira dininizi terkettiniz" demişler ve bunu kitaplarında bulduklarını iddia etmişlerdir.

[1638] Rivayet edildiğine göre; bu âyet inzâl edildiği zaman Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur; "Yalan söylüyorlar Allah'ın düşmanları! Evet, Cahiliyeden kalma ne varsa hepsi benim de ayağımın altındadır, ama emanetler bundan istisnadır; zira sahibi iyi de olsa kötü de olsa, emanet kendisine mutlaka iade edilir." [KT.b]

[1639] Rivayete göre adamın biri İbn Abbâs'a [v.68/688]; "Gazaya çıktığımızda zimmîlerin tavuk ve koyunlarını alıyoruz" demiş; İbn Abbâs; "Hangi gerekçeyle alıyorsunuz ki?" deyince; "Bunun bir sakıncası yok diyerek…" demiş. İbn Abbâs, "Bu, Ehl-i Kitab'ın, 'Ümmiler konusunda bizim üzerimize herhangi bir sorumluluk düşmez' şeklindeki sözlerinin aynısıdır! Doğrusu zimmîler size cizye ödedikleri sürece malları size helal olmaz, ancak gönüllü verirlerse başka" demiştir [KT.b].

[1640] Yalan söylediklerini "bile bile", bunun kendi kitaplarında bulunduğunu iddia ederek, "Allah'a karşı yalan söylemekteler! Hayır!.." Bununla, onların "ümmiler konusunda bir sorumluluğumuz yok" diyerek reddetmiş oldukları sorumluluğun var olduğu ifade edilmektedir; "hayır, ümmîler konusunda da sorumludurlar" anlamındadır. "Her kim Allah'tan sakınıp anlaşmasına harfiyen uyarsa" cümlesi, "hayır" kelimesi ile ifade edilmiş olan cümleyi onaylayan yeni bir cümledir. بِعَهْدِهِ [anlaşmasına] ifadesindeki zamir, مَنْ أَوْفى [her kim uyarsa] ifadesine işaret eder; zira yapmış olduğu anlaşmada verdiği sözü yerine getiren ve hıyanet konusunda Allah'tan korkan herkesi Allah sever.

{ذَٰلِكَ} إشارة إلى ترك الأداء الذي دلّ عليه {لَمْ يُؤَدِّهِ}، أي تركهم أداء الحقوق بسبب قولهم {لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيِّينَ سَبِيلٌ} أي لا يتطرّق علينا عتاب وذم في شأن الأميين -يعنون الذين ليسوا من أهل الكتاب- وما فعلنا بهم من حبس أموالهم والإضرار بهم، لأنهم ليسوا على ديننا، وكانوا يستحلون ظلم من خالفهم ويقولون: لم يجعل لهم في كتابنا حرمة. وقيل: بايع اليهود رجالًا من قريش، فلما أسلموا تقاضَوْهم فقالوا: ليس لكم علينا حق حيث تركتم دينكم، وادَّعَوْا أنهم وجدوا ذلك في كتابهم. ٥

[١٦٣٨] وعن النبي ﷺ أنه قال عند نزولها: «كذب أعداء الله! ما من شيء في الجاهلية إلا وهو تحت قدميَّ، إلا الأمانة؛ فإنها مؤداة إلى البرّ والفاجر.»

[١٦٣٩] وعن ابن عباس أنه سأله رجل فقال: إنا نصيب في الغزو من أموال أهل الذمة الدجاجة والشاة. قال: فتقولون ماذا؟ قال: نقول ليس علينا في ذلك بأس. قال: هذا كما قال أهل الكتاب: ليس علينا في الأميين سبيل؛ إنهم إذا أدّوا الجزية لم يحلّ لكم أكل أموالهم إلا بطيبة أنفسهم. ١٠

[١٦٤٠] {وَيَقُولُونَ عَلَى اللهِ الْكَذِبَ} بادعائهم أن ذلك في كتابهم {وَهُمْ يَعْلَمُونَ} أنهم كاذبون. {بَلَى} إثبات لما نفوه من السبيل عليهم في الأميين، أي بلى، عليهم سبيل فيهم. وقوله {مَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ} جملة مستأنفة مقرّرة للجملة التي سدّت بلى مسدّها، والضمير في {بِعَهْدِهِ} راجع إلى {مَنْ أَوْفَى}، على أنّ كل من أوفى بما عاهد عليه واتقى الله في ترك الخيانة والغدر، فإنّ الله يحبه. ١٥

[1641] **Şayet** "Bu, umumi bir ifadedir ve sanki Ehl-i Kitap da ahitlerine vefa gösterip hıyaneti terkedecek olsa, Allah'ın sevgisini kazanacaklarmış gibi bir düşünceyi akla getirmektedir" **dersen, şöyle derim**: Evet öyledir, zira onlar ahde vefa gösterecek olsalar her şeyden önce en büyük ahde, yani kitaplarında kendilerinden, beraberlerindekini tasdik eden peygambere iman edeceklerine dair alınmış söze vefa gösterirler. Eğer hıyanet konusunda Allah'tan sakınacak ve hıyaneti terkedecek olsalar, Allah adına yalan söylemekten ve O'nun kelimelerini tahrif etmekten de sakınırlar. Ayrıca buradaki zamirin Allah Teâlâ'ya işaret ediyor olması, -yani "ahdine/anlaşmasına" ifadesi ile "Allah'ın ahdine" mânasının kastedilmiş olması- da mümkündür; zira Allah'ın ahdine vefa gösterip O'ndan sakınan herkesi Allah sever. Buna; iman, salih ameller ve sakınılması gereken küfür ve kötü ameller dâhildir. **Şayet** "Cevap cümlesinde, şart cümlesindeki *men* [her kim ki] ifadesine işaret eden zamir nerededir?" **dersen şöyle derim;** [مَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ وَاتَّقَى ifadesindeki] "müttakîler"in umumiliği, zamirin işaretinin yerine geçmektedir.

[1642] İbn Abbâs'dan [v.68/688] nakledildiğine göre; bu âyet Ehl-i Kitap'dan Müslüman olan Abdullah b. Selâm [v.43/664] ve Rahip Bahîrâ gibi kimseler hakkında inzâl edilmiştir.

77. Allah'a verdikleri sözü ve ettikleri yeminleri az bir pahaya değişenlerin âhirette hiçbir nasipleri yoktur. Kıyamet günü Allah onlarla konuşmaz; onlara bakmaz ve onları temize çıkarmaz. Can yakıcı bir azaptır bunların hakkı!..

78. Hele, içlerinde bir grup var ki; kitapta olmadığı halde kitaptan zannedesiniz diye dillerini eğip bükerek; "Bu, Allah katındandır" diyorlar! Oysa Allah katından değildir; Allah adına bile bile yalan söylemektedirler!..

[1643] Buraya Allah'ın ahdini, yani ellerindeki kitabı tasdik eden peygambere inanma konusunda "Allah'a vermiş oldukları sözü ve ettikleri yeminleri" -ki bu; "Vallahi, o peygambere iman edeceğiz, ona destek olacağız!" şeklindeki sözleridir- "az bir pahaya" yani liderlik, rüşvet vb. dünya menfaatlerine "değişenlerin..." يَشْتَرُونَ fiili "değiştirirler" anlamındadır. Bir görüşe göre bu âyet Ebû Râfi' [v.40/660], Lübâbe b. Ebu'l-Hukayk [v.3/624] ve Huyeyy b. Ahtab [v.5/627] isimli Yahudiler hakkında nâzil olmuştur; bunlar Tevrat'ı tahrif etmişler; Peygamber (s.a.)'in sıfatlarına dair ifadeleri değiştirmişler ve bunun karşılığında rüşvet almışlardır. Bir başka görüşe göre; Yahudilerden bir grup, bir kıtlık yılında erzak istemek üzere Kâ'b b. Eşref'in [v.3/624] yanına gelmişler;

[١٦٤١] فإن قلت: فهذا عام يخيل أنه لو وفَّى أهل الكتاب بعهودهم وتركوا الخيانة لكسبوا محبة الله. قلت: أجل، لأنهم إذا وفوا بالعهود وفَّوا أول شيء بالعهد الأعظم، وهو ما أخذ عليهم في كتابهم من الإيمان برسول مصدق لما معهم، ولو اتقوا الله في ترك الخيانة لاتَّقوه في ترك الكذب على الله وتحريف كلِمِه. ويجوز أن يرجع الضمير إلى الله تعالى، على أن كل من وفَّى بعهد الله واتقاه فإنّ الله يحبه، ويدخل في ذلك الإيمان وغيره من الصالحات وما وجب اتقاؤه من الكفر وأعمال السوء. فإن قلت: فأين الضمير الراجع من الجزاء إلى من؟ قلت: عموم المتقين قام مقام رجوع الضمير.

[١٦٤٢] وعن ابن عباس: نزلت في عبد الله بن سلام وبَحِيرا الراهب ونظرائهما من مسلمة أهل الكتاب.

٧٧-﴿إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلا أُولَئِكَ لا خَلاقَ لَهُمْ فِي الآخِرَةِ وَلا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

٧٨-﴿وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾

[١٦٤٣] {يَشْتَرُونَ} يستبدلون {بِعَهْدِ اللَّهِ} بما عاهدوه عليه من الإيمان بالرسول المصدّق لما معهم {وَأَيْمَانِهِمْ} وبما حلفوا به من قولهم: والله لنؤمننَّ به ولننصرنه! {ثَمَنًا قَلِيلًا} متاع الدنيا من الترؤُّس والارتشاء ونحو ذلك. وقيل: نزلت في أبي رافع ولبابة بن أبي الحقيق وحيي بن أخطب، حرفوا التوراة وبدلوا صفة رسول الله ﷺ، وأخذوا الرشوة على ذلك. وقيل: جاءت جماعة من اليهود إلى كعب بن الأشرف في سنة أصابتهم ممتارين،

o da onlara, "bu adamın Allah'ın peygamberi olduğunu biliyor musunuz?" demiş; onlar "evet" demişler; o da, "aslında ben size erzak ve kıyafet vermeyi düşünmüştüm, ancak Allah (böyle konuştuğunuz için) size çok mal vermeyi haram kıldı" deyince onlar, "belki de biz karıştırmışızdır, biraz süre ver, onunla görüşelim" demişler ve gidip Tevrat'taki Peygamber (s.a.)'in sıfatlarının yerine başka sıfatlar yazmış ve geri dönüp "bir karıştırmışız, hata etmişiz; kitapta bize sıfatları anlatılan kişi o değil" demişler; bunun üzerine Kâ'b b. Eşref sevinmiş ve onlara azık vermiştir. Nakledildiğine göre; [sahabilerden] Eş'as b. Kays [v.40/661] şöyle demiştir: Bu âyet benim hakkımda nâzil oldu. Bir adamla aramda bir kuyu yüzünden husumet çıkmıştı; Peygamber (s.a.)'in hakemliğine müracaat ettik; o da, "Ya sen iki şahit getirirsin ya da o yemin eder" buyurdu. Ben de, "o zaman o hiç umursamadan yemin eder" dedim; Peygamber (s.a.) de, "Kim yalan yere, günahkârca yemin ederek bir mal kazanırsa, Allah kendisine kızgın olduğu halde onun huzuruna çıkar" [*Buhârî*, "Rehin", 6] buyurdu. Bir görüşe göre de; âyet pazara bir mal getiren ve "bu mala daha önce verilmemiş bir fiyat verildi" diye yemin eden bir kimse hakkında inzâl edilmiştir. Ancak bu âyetin Ehl-i Kitap hakkında inzâl edilmiş olması, daha doğru bir değerlendirmedir. بِعَهْدِ اللّٰهِ [Allah'ın ahdi] ifadesi, بعهده ifadesindeki zamirin "Allah"a işaret ettiği görüşünü kuvvetlendirmektedir.

[1644] "Allah onlara bakmaz" ifadesi onların önemsenmeyeceğini, kendilerine yönelik kızgınlığı ifade eden bir mecazdır. Nitekim "falan kimse filancaya bakmıyor" dediğin zaman, onun o kişiye önem vermediğini, ona ihsanda bulunmadığını kastedersin. "Onları temize çıkarmaz", yani onlara övgüde bulunmaz. **Şayet** "Bakma fiilinin, hakkında bu fiilin kullanılması caiz olan kişi ile ilgili olarak kullanılması ile, caiz olmayan zât [Allah] ile ilgili olarak kullanılması arasında ne fark vardır?" **dersen, şöyle derim:** *Nazar* / bakma fiilinin, -hakkında kullanılması caiz olan kişi ile ilgili kullanıldığında- asli anlamı kinayedir; çünkü bir insanı önemseyen kişi ona yönelmekte ve bunu -emaneten- "gözleriyle bakma" ifadesiyle anlatmaktadır. Daha sonra bu kullanım çoğalmış ve "bakma" fiili, ortada herhangi bir bakışın söz konusu olmadığı durumlarda bile önemseme ve ihsanda bulunma anlamına gelir olmuştur. Bu fiil daha sonra, hakkında bu fiilin kullanılamayacağı zât ile ilgili olarak, tamamen ihsan mânasında kullanılmış; hakkında bakma fiilinin kullanılabileceği kişide kinaye yoluyla ifade ettiği bu iyilik mânasını burada mecaz yoluyla ifade eder olmuştur.

فقال لهم: هل تعلمون أن هذا الرجل رسول الله؟ قالوا: نعم. قال: لقد هممت أن أَمِيرَكم وأكسوكم فحرمكم الله خيرًا كثيرًا. فقالوا: لعله شبه علينا فرويدًا حتى نلقاه. فانطلقوا فكتبوا صفة غير صفته، ثم رجعوا إليه وقالوا: قد غلطنا وليس هو بالنعت الذي نعت لنا، ففرح ومارَهُمْ. وعن الأشعث بن قيس: نزلت فيّ، كانت بيني وبين ٥ رجل خصومة في بئر، فاختصمنا إلى رسول الله ﷺ فقال: «شاهداك أو يمينه.» فقلت إذن يحلف ولا يبالي؛ فقال: «من حلف على يمين يستحق بها مالا هو فيها فاجرٌ لقي الله وهو عليه غضبان.» وقيل: نزلت في رجل أقام سلعة في السوق فحلف لقد أعطي بها ما لم يعطه. والوجه أن نزولها في أهل الكتاب. وقوله {بِعَهْدِ اللهِ} يقوّي رجوع الضمير في بعهده إلى الله.

١٠ [١٦٤٤] {وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ} مجاز عن الاستهانة بهم والسخط عليهم. تقول: فلان لا ينظر إلى فلان، تريد نفي اعتداده به وإحسانه إليه. {وَلَا يُزَكِّيهِمْ} ولا يثني عليهم. فإن قلت: أي فرق بين استعماله فيمن يجوز عليه النظر وفيمن لا يجوز عليه؟ قلت: أصله -فيمن يجوز عليه النظر- الكناية، لأن من اعتدّ بالإنسان التفت إليه وأعاره نظر عينيه، ثم كثر حتى صار عبارة عن الاعتداد والإحسان وإن لم يكن ١٥ ثم نظر، ثم جاء فيمن لا يجوز عليه النظر مجردًا لمعنى الإحسان مجازًا عما وقع كناية عنه فيمن يجوز عليه النظر.

[1645] "Hele, içlerinde bir grup var ki" -bunlar Kâ'b b. Eşref [v.3/624], Mâlik b. Sayf, Huyeyy b. Ahtab [v.5/627] ve diğer bazı kimselerdir- "kitapta olmadığı halde kitaptan zannedesiniz diye dillerini eğip bükerek;" yani onu okurken doğru okuyuşu eğip büküp tahrif ederek… Medineliler يَلْوُونَ ifadesini, لَوَّوْا رُؤُسَهُمْ [Münâfikūn 63/5] âyetinde olduğu gibi, şedde ile *yulevvûne* şeklinde okumuşlardır. Mücâhid [v.103/721] ve İbn Kesir'in [v.120/737] ise *yelûne* şeklinde okudukları rivayet edilmiştir. Bunun izahı şöyledir: Bunlar kelimedeki ötreli Vav'ı Hemze'ye dönüştürmüşler, sonra da onu hazf ederek ve harekesini de öncesindeki sakin harfe naklederek kelimeyi hafifletmişlerdir.

[1646] **Şayet** "لِتَحْسَبُوهُ [onu kitaptan zannedesiniz diye] ifadesindeki zamir neye işaret etmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu zamir يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ ifadesinin delâlet ettiği şeye, yani muharref kitaba işaret eder. Burada, "kitabın benzerini kitabın bölümlerinin hemen ardından okurlar ki o benzerini kitaptan zannedesiniz" mânası da kastedilmiş olabilir. لِتَحْسَبُوهُ kelimesi Yâ ile *li-yahsebûhu* şeklinde de okunmuştur. Buna göre anlam, "Müslümanlar onu kitaptan zannetsinler diye" olur. وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ ["Bu, Allah katındandır" diyorlar!] ifadesi, هُوَ مِنَ الْكِتَابِ [o kitaptandır] ifadesinin tekidi olup, onların daha ziyade kınanması, yalancılıklarının tescil edilmesi ve sadece ima ve tariz yoluyla değil, açıkça onun Tevrat'tan olduğunu, Allah'ın Musa (a.s.)'a bunu inzâl etmiş olduğunu iddia ettiklerini, Allah'a karşı bunu iddia edecek kadar cüretkâr olduklarını ve âhiretten ümit kestikleri için kalplerinin kaskatı olduğunu ifade etme kabilindendir.

[1647] İbn Abbâs'ın [v.68/688] şöyle dediği nakledilmiştir: Bunlar Yahudilerdir; Kâ'b b. Eşref'e [v.3/624] gelmişler, Tevrat'ı değiştirmişler; içerisinde Peygamber (s.a.)'e ait sıfatları değiştirdikleri bir kitap yazmışlardır. Daha sonra da Kurayza oğulları bu kitabı onlardan almış ve ellerindeki kitapla karıştırmışlardır.

79. Bir insanın; kitabı, hükmü ve peygamberliği Allah (atalarına ve onlar dolayısıyla) kendisine verdi diye, kalkıp da insanlara; "Allah'ı bırakıp bana kul olun" demesi olacak şey değildir! Aksine, "Gerek öğretmekte olduğunuz kitabı gerekse vermekte olduğunuz dersleri bizzat yaşayan Rabbaniler (Allah'ın dinine sıkıca bağlı kimseler) olun." der.

80. Size; 'melekleri ve peygamberleri Rab olarak benimsemenizi emretmesi' de olacak şey değildir! Siz (Allah ve dinine) teslimiyet gösterdikten sonra, hiç, (bir din adamı) inkâr etmeyi emredebilir mi size?!

[١٦٤٥] ,{لَفَرِيقًا} هم كعب بن الأشرف ومالك بن الصيف وحييّ بن أخطب وغيرهم {يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ} يفتلونها بقراءته عن الصحيح إلى المحرف. وقرأ أهل المدينة يُلَوُّون بالتشديد، كقوله {لَوَّوْا رُؤُوسَهُمْ} [المنافقون: ٥]. وعن مجاهد وابن كثير: يَلُونَ، ووجهه أنهما قلبا الواو المضمومة همزة، ثم خففوها بحذفها وإلقاء ٥ حركتها على الساكن قبلها.

[١٦٤٦] فإن قلت: إلام يرجع الضمير في {لِتَحْسَبُوهُ}؟ قلت: إلى ما دلّ عليه {يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ} وهو المحرف. ويجوز أن يراد: يعطفون ألسنتهم بشبه الكتاب لتحسبوا ذلك الشبه من الكتاب. وقرئ ليحسبوه بالياء، بمعنى: يفعلون ذلك ليحسبَه المسلمون من الكتاب. {وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ} تأكيد لقوله: {هُوَ مِنَ ١٠ الْكِتَابِ}، وزيادة تشنيع عليهم، وتسجيل بالكذب، ودلالة على أنهم لا يعرّضون ولا يورُّون وإنما يصرحون بأنه في التوراة هكذا، وقد أنزله الله تعالى على موسى كذلك، لفرط جرأتهم على الله وقساوة قلوبهم ويأسهم من الآخرة.

[١٦٤٧] وعن ابن عباس: هم اليهود الذين قدموا على كعب بن الأشرف غيروا التوراة وكتبوا كتابًا بدّلوا فيه صفة رسول الله ﷺ، ثم أخذت قريظة ما كتبوه فخلطوه ١٥ بالكتاب الذي عندهم.

٧٩-﴿مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُؤْتِيَهُ اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّينَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ﴾

٨٠-﴿وَلا يَأْمُرَكُمْ أَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلائِكَةَ وَالنَّبِيِّينَ أَرْبَابًا أَيَأْمُرُكُمْ بِالْكُفْرِ بَعْدَ إِذْ ٢٠ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾

[1648] ما كانَ لِبَشَرٍ... [hiçbir insan için … söz konusu değildir] ifadesiyle, İsa (a.s.)'a kulluk edilmesi gerektiğine inananlar yalanlanmaktadır. Anlatıldığına göre; Ebû Râfi' el-Kurazī [v.40/660] ve Necran Hıristiyanlarından Seyyid, Peygamber (s.a.)'e; "Sana ibadet etmemizi, seni Rab edinmemizi ister misin?" diye sormuşlar; o da, "Allah dururken bize kulluk edilmesinden ya da Allah'tan başkasına kulluk etmeyi emretmiş olmaktan Allah'a sığınırım! Allah beni bunun için göndermedi! Bana böyle bir şey emretmedi!" demiş; bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur [İbn Hişam, *Sîret*, s. 308]. Bir görüşe göre de adamın biri Peygamber (s.a.)'e, "Ya Rasûlâllah! Birbirimize selam verdiğimiz gibi sana selam veriyoruz, sana secde etsek olmaz mı?" diye sormuş; o da, "Herhangi bir kimsenin Allah'tan başkasına secde etmesi olacak şey değildir! Fakat peygamberinize değer veriniz ve hakkın sahibine ait olduğunu kabul ediniz" buyurmuştur.

[1649] وَالْحُكْمَ kelimesi "hikmet" anlamına gelir ki bu da sünnettir.

[1650] "Fakat" der ki; "Rabbânî olunuz." *Rabbânî* kelimesi, tıpkı *rakabânî* ve *lihyânî* kelimeleri gibi, Rabb kelimesine bir Elif, Nûn ilave edilerek yapılmış bir ism-i mensûbdur. Anlamı ise Allah'ın dinine ve O'na itaate çok sıkı bir şekilde bağlı olan kimsedir. İbn Abbâs'ın [v.68/688] vefat ettiği gün, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin [v.81/700]; "Bugün bu ümmetin *rabbânî*si vefat etti" dediği nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728] de *rabbâniyyîn* kelimesi ile fukahâ ve âlimlerin kastedildiğini söylediği nakledilmiştir. Bir görüşe göre *rabbânî*, öğretici âlim demektir. Nitekim böyle âlimler hakkında; *şâri', rabbânî, 'âlim, 'âmil* ve *mu'allim* ifadelerini kullanmışlardır. بِما كُنْتُمْ ifadesi; "hem âlim hem de ilmi öğreten kimseler olduğunuz için; Allah'a itaate kuvvetle sarılma anlamına gelen rabbânîliğin, ilim ve öğreticilikten kaynaklanması -yani rabbânî olmanız- gerekir" mânası vermektedir. Bu ifadede, bütün ömrünü ilim öğrenmek için harcayan, adeta bunun için canını dişine takan, fakat öğrendiği ilmi amele vesile etmeyen kimsenin çabalarının boşa gitmiş olduğuna delil bulunmaktadır. Böyle birinin durumu tıpkı görünüşü çok güzel olan, fakat fayda verecek bir meyvesi olmayan bir ağacı diken kimsenin durumu gibidir. تُعَلِّمُونَ fiili, ta'lîm kökünden تُعَلِّمُونَ [öğrettiğiniz] şeklinde ve *te'allüm* kökünden تَعَلَّمُونَ [öğrendiğiniz] şeklinde okunmuştur. تَدْرُسُونَ "okuduğunuz" anlamına gelmekte olup, *tedrîs* kökünden *tuderrisûne* [okuttuğunuz] şeklinde ve *edrase* kökünden *tudrisûne* şeklinde de okunmuştur. Bu okunuşta mâna, *derrase*den olan mâna gibidir; tıpkı *ekrame* - *kerrame* ve *enzele* - *nezzele* fiilleri gibi.

[١٦٤٨] {مَا كَانَ لِبَشَرٍ} تكذيب لمن اعتقد عبادة عيسى. وقيل: إنّ أبا رافع القرظي والسيد من نصارى نجران قالا لرسول الله ﷺ : أتريد أن نعبدك ونتخذك ربًّا؟ فقال: «معاذ الله أن نُعبَد غير الله، أو أن نَأمُر بعبادة غير الله! فما بذلك بعثني، ولا بذلك أمرني!» فنزلت. وقيل: قال رجل: يا رسول الله! نسلم عليك كما يسلم بعضنا على ٥ بعض، أفلا نسجد لك؟ قال: «لا ينبغي أن يُسجد لأحد من دون الله، ولكن أكرموا نبيكم واعرفوا الحق لأهله.»

[١٦٤٩] {وَالْحُكْمَ} والحكمة وهي السنة.

[١٦٥٠] {وَلَكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّينَ} ولكن يقول كونوا. والربانيّ منسوب إلى الرب، بزيادة الألف والنون؛ كما يقال: رقباني ولحياني، وهو الشديد التمسك بدين الله وطاعته. ١٠ وعن محمد ابن الحنفية: أنه قال حين مات ابن عباس: اليوم مات ربانيّ هذه الأمّة. وعن الحسن: ربانيين علماءَ فقهاءَ. وقيل: علماء معلمين. وكانوا يقولون الشارع الرباني: العالم العامل المعلم. {بِمَا كُنْتُمْ} بسبب كونكم عالمين وبسبب كونكم دارسين للعلم أوجبَ أن تكون الربانية التي هي قوّة التمسك بطاعة الله مسبَّبةً عن العلم والدراسة، وكفى به دليلًا على خيبة سعي من جهد نفسه وكدّ روحه في جمع العلم، ثم لم يجعله ١٥ ذريعة إلى العمل، فكان مثله مثل من غرس شجرة حسناء تونقه بمنظرها ولا تنفعه بثمرها: وقرئ تُعلِّمون، من التعليم؛ وتعَلَّمون من التعلم. {تَدْرُسُونَ} تقرؤون. وقرئ تدَرِّسون، من التدريس. وتُدرِسون على أن أدرس بمعنى درّس كأكرم وكرّم وأنزل ونزّل.

Yine tederrus kökünden *tederrasûne* [uğraşarak didinerek okuduğunuz] şeklinde de okunmuştur. *Tederrasûne* ve *tedrusûne* şeklindeki okunuşta anlamın, "onu insanlara okuman için" [İsrâ 17/106] âyetinde olduğu gibi, "insanlara öğrettiğiniz" şeklinde olması ve bu iki okuyuşun mânasının *tedrîs* kökünden *tuderrisûne* 5 şeklindeki okuyuşla aynı olması da mümkündür. Bu ifadede, ilim öğrenen ve öğreten, fakat ilmi ile amel etmeyen kimsenin Allah katında hiçbir kıymeti olmadığına, Allah'la arasındaki bağın kopuk olduğuna delâlet vardır, zira âyette [*rabbâniyyîn* ifadesiyle] sadece O'na itaate sımsıkı sarılanlar Allah'a nispet edilmiştir.

10 [1651] وَلا يَأْمُرَكُمْ ifadesi, ثُمَّ يَقُولَ ifadesine atıf olarak mansup okunmuş olup iki şekilde açıklanabilir. İlkine göre; Lâ, ما كانَ لِبَشَرٍ ifadesindeki olumsuzlama anlamını tekit etmek için gelmiş olan zâit bir ifadedir. Anlam; "Hiçbir beşerin, putları terkedip sadece Allah'a kulluk etmeye çağırmak üzere Allah tarafından peygamber olarak seçilip de, sonra; insanları kendisine kul olma- 15 ya çağırması ve "melekleri ve peygamberleri Rab edinin" demesi söz konusu değildir" şeklindedir. Bu tıpkı, *mâ kâne li-Zeyd[in] en ukrimehû sümme yuhînenî ve lâ yestahiffe bî* [Benim Zeyd'e değer vermem, sonra onun da kalkıp beni aşağılaması veya hafife alması olacak şey değildir] cümlesindeki gibidir. İkinci değerlendirmeye göre; Lâ zâit değildir. Şöyle ki: Allah Resulü, Kureyşlileri meleklere kulluktan, 20 Yahudi ve Hıristiyanları da Üzeyir ve Mesih'e kulluk etmekten sakındırıyordu. Peygamber (s.a.)'e; 'Seni mi Rab edinelim?!' dediklerinde onlara şöyle denildi: Allah tarafından nebî seçilen hiçbir beşerin, daha sonra insanlara kendisine kulluk etmelerini emretmesi söz konusu değildir; hele, meleklere ve peygamberlere kulluk etmekten sizi men ederken…

25 [1652] وَلا يَأْمُرَكُمْ ifadesinin en güçlü okunuşu, söz başı olarak وَلا يَأْمُرُكُمْ şeklinde ref' ile okunuşudur. İbn Mes'ûd'un [v.32/652] bu ifadeyi ولن يأمركم şeklinde okuması da bunu desteklemektedir.

[1653] وَلا يَأْمُرَكُمْ ve أَيَأْمُرُكُمْ ifadelerindeki zamir *beşer*e; bir görüşe göre ise "Allah"a işaret etmekte; أَيَأْمُرُكُمْ ifadesindeki Hemze de yadırgama anlamı 30 vermektedir.

[1654] "Siz (Allah ve dinine) teslimiyet gösterdikten sonra" ifadesi, muhatapların Müslümanlar olduğuna delildir ki bunlar, Peygamber (s.a.)'den, kendisine secde etmek için izin isteyenlerdir.

وتدَرَّسون، من التدرّس. ويجوز أن يكون معناه ومعنى تدرسون بالتخفيف: تدرسونه على الناس، كقوله {لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ} [الإسراء: ١٠٦] فيكون معناهما معنى تدرِّسون من التدريس. وفيه أن من علم ودرس العلم ولم يعمل به فليس من الله في شيء، وأن السبب بينه وبين ربه منقطع، حيث لم يثبت النسبة إليه إلا للمتمسكين ٥ بطاعته.

[١٦٥١] وقرئ ولا يأمرَكم بالنصب عطفًا على {ثُمَّ يَقُولَ}. وفيه وجهان؛ أحدهما أن تجعل لا مزيدة لتأكيد معنى النفي في قوله {مَا كَانَ لِبَشَرٍ}، والمعنى: ما كان لبشر أن يستنبئه الله وينصبه للدعاء إلى اختصاص الله بالعبادة وترك الأنداد، ثم يأمر الناس بأن يكونوا عبادًا له ويأمركم {أَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلَائِكَةَ وَالنَّبِيِّينَ أَرْبَابًا} كما تقول: ما كان ١٠ لزيد أن أُكرمه ثم يُهينني ولا يستخف بي. والثاني أن تجعل لا غيرَ مزيدة، والمعنى: أن رسول الله ﷺ كان ينهى قريشًا عن عبادة الملائكة، واليهود والنصارى عن عبادة عزير والمسيح. فلما قالوا له: أنتخذك ربًّا؟ قيل لهم: ما كان لبشر أن يستنبئه الله، ثم يأمر الناس بعبادته وينهاكم عن عبادة الملائكة والأنبياء.

[١٦٥٢] والقراءة بالرفع على ابتداء الكلام أظهر، وتنصرها قراءة عبد الله ولن ١٥ يأمركم.

[١٦٥٣] والضمير في {وَلَا يَأْمُرَكُمْ} و{أَيَأْمُرُكُمْ} لبشر. وقيل الله، والهمزة في {أَيَأْمُرُكُمْ} للإنكار.

[١٦٥٤] {بَعْدَ إِذْ أَنْتُم مُسْلِمُونَ} دليل على أن المخاطبين كانوا مسلمين، وهم الذين أستأذنوه أن يسجدوا له.

81. Hani, Allah peygamberlerden söz alarak; "Size kitabı ve hikmeti verdim; size yanınızdakini doğrulayıcı bir elçi(m) geldiğinde, mutlaka ona iman edeceksiniz ve kesinlikle ona yardım edeceksiniz... ikrar edip benim bu ağır vebal yükleyen ahdimi kabul ettiniz mi??" demişti, onlar da: "İkrar ettik" demişlerdi. Buyurmuştu ki; öyleyse şahit olun, Ben de sizinle beraber şahitlik edenlerdenim.

82. O halde, her kim bundan sonra dönerse, bunlardır işte fâsıklar!

83. Yoksa Allah'ın dininden başkasını mı arıyor bunlar?! Oysa göklerde ve yerde kim varsa, gönüllü ya da gönülsüz, O'na teslim olmuştur ve sonunda O'na döndürüleceklerdir.

[1655] "Peygamberlerden alınan söz" konusunda birden çok yorum söz konusudur. Birincisi; ifadenin zahiri üzere anlaşılması, yani peygamberlerden söz alınmış olmasıdır. İkincisi; sözün peygamberlere atfedilmesinin, tıpkı Allah'ın *mîsâk*ı ve Allah'ın ahdi ifadelerinde olduğu gibi, söz alınana atıf şeklinde değil, söz alana atıf şeklinde olmasıdır. Burada sanki "Hani Allah, peygamberlerinin ümmetlerinden almış olduğu o sözü almıştı" denilmiştir. Üçüncüsü; peygamberlerin evlatlarının, yani İsrailoğullarının mîsâkının kastedilmiş olması ve ifadede muzāfın hazfedilmiş olmasıdır. Dördüncüsü; Ehl-i Kitap kastedilerek alaycı bir üslupla ibarenin onların iddialarına göre getirilmiş olmasıdır. Zira onlar, "Peygamberliğe biz daha lâyığız, çünkü biz Ehl-i Kitab'ız; peygamberler hep bizden çıkmıştır!" demekteydiler. Nitekim Übeyy b. Kâ'b [v.33/654] ve İbn Mes'ûd'un [v.32/652] bu ifadeyi, وَإِذْ أَخَذَ اللّٰهُ مِيثاقَ الذين أوتوا الكتاب [Hani Allah, kitap verilenlerden söz alarak…] şeklinde okumuş olması bu yorumu desteklemektedir.

[1656] لَما آتَيْتُكُمْ ifadesindeki Lâm, [yeminden sonraki şart cümlelerinin başına gelen] hazırlık Lâm'ıdır; çünkü *mîsâk* almak yemin ettirmek demektir; لَتُؤْمِنُنَّ ifadesinde de yeminin cevabının başına gelen Lâm vardır. Mâ, şart mânası içeren Mâ'ya da hamledilebilir; bu durumda لَتُؤْمِنُنَّ hem kasemin hem de şartın cevabı yerine geçer. Yine, ism-i mevsūl Mâ'sı da olabilir ki bu durumda anlam, "Size vermiş *olduğum* şeye kesinlikle inanacağınıza dair" şeklinde olur. لَما آتَيْتُكُمْ ifadesi, لَما آتَيْنَاكُمْ [Size vermiş *olduğumuz* şey] şeklinde de okunmuştur. [ii] Hamza b. Zeyyât [v.156/773], Lâm'ın kesresi ile لِما آتَيْتُكُمْ şeklinde okumuştur ki; "Size bazı kitaplar ve hikmet vermiş olduğum için; ardından da elinizdekini tasdik eden bir elçi geldiği için, ona mutlaka inanacaksınız" demektir. Bu durumda لِما آتَيْتُكُمْ'deki Mâ, mastar Mâ'sı olur ve Mâ ile birlikte آتَيْتُكُمْ ve جاءَكُمْ fiilleri de mastar mânasında olur. Lâm ise, gerekçelendirme anlamı vermek üzere fiilin başına gelmiş olur.

٨١-﴿وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَى ذَلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ﴾

٨٢-﴿فَمَنْ تَوَلَّى بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾

٥ ٨٣-﴿أَفَغَيْرَ دِينِ اللَّهِ يَبْغُونَ وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ﴾

[١٦٥٥] {مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ} فيه غير وجه؛ أحدها أن يكون على ظاهره من أخذ الميثاق على النبيين بذلك. والثاني أن يضيف الميثاق إلى النبيين إضافتَه إلى الموثِق لا إلى الموثَق عليه. كما تقول ميثاق الله وعهد الله، كأنه قيل: وإذ أخذ الله الميثاق الذي ١٠ وثَّقه الأنبياء على أممهم. والثالث: أن يراد ميثاق أولاد النبيين وهم بنو إسرائيل على حذف المضاف. والرابع: أن يراد أهل الكتاب وأن يَرِد على زعمهم تهكمًا بهم، لأنهم كانوا يقولون: نحن أولى بالنبوة من محمد لأنا أهل الكتاب ومنا كان النبيون. وتدل عليه قراءة أبيّ وابن مسعود وإذ أخذ الله ميثاق الذين أوتوا الكتاب.

[١٦٥٦] واللام في {لَمَا آتَيْتُكُمْ} لام التوطئة، لأن أخذ الميثاق في معنى ١٥ الاستحلاف؛ وفي {لَتُؤْمِنُنَّ} لام جواب القسم. و{مَا} يحتمل أن تكون المتضمنة لمعنى الشرط، و{لَتُؤْمِنُنَّ} سادّ مسدّ جواب القسم والشرط جميعًا؛ وأن تكون موصولة بمعنى: للذي آتيتكموه لتؤمنن به. وقرئ لما آتيناكم؛ وقرأ حمزة لِما آتيتكم. بكسر اللام، ومعناه: لأجل إيتائي إياكم بعض الكتاب والحكمة؛ ثم لمجيء رسول مصدّق لما معكم لتؤمنن به. على أن ما مصدرية، والفعلان معها ٢٠ -أعني آتيتكم وجاءكم- في معنى المصدرين، واللام داخلة للتعليل على معنى:

Anlam; "Allah sizin mîsâkınızı aldı ki, peygambere iman ede ve onu destekleyesiniz, çünkü ben size hikmet vermiş bulunuyorum ve kendisine iman edip kendisini desteklemenizi emretmiş olduğumuz peygamber de size muhalif değil, muvafıktır" şeklindedir. Ayrıca, لِما آتَيْتُكُمْ ifadesindeki Mâ'nın, ism-i mevsûl Mâ'sı olması da mümkündür. **Şayet** "آتَيْتُكُمْ fiiline atfedilmiş olan ثُمَّ جاءَكُمْ ifadesinin, ism-i mevsûlün sıla cümlesinin hükmünün kapsamına girmesi mümkün olmadığı halde, لِما آتَيْتُكُمْ ifadesindeki Mâ'nın, ism-i mevsûl Mâ'sı olması nasıl mümkün olabilir; zira *li'llezî câ'eküm musaddik*[un] *li-mâ ma'aküm* [elinizdekini tasdik eden birinin getirdiği şey için] şeklinde bir cümle kurman mümkün değildir?" **dersen, şöyle derim:** Evet olur, çünkü "elinizdeki" ifadesi, "size verdiğim kitap" mânasındadır. Sanki, "sizlere vermiş olduğum ve onu tasdik eden bir elçinin geldiği kitap" denilmiş olmaktadır. [iii] Sa'îd b. Cübeyr [v.94/713] *le-mâ* ifadesini şedde ile *lemmâ* şeklinde okumuştur. Bu durumda anlam; "size bir kitap ve hikmet verdiğimde ve sonra onu tasdik eden bir peygamber size geldiğinde, ona iman etmek ve kendisini desteklemek üzerinize vacip olur" şeklindedir. Bir görüşe göre *lemmâ* ifadesinin aslı *le-min mâ* / *lemimmâ*dır, fakat bu durumda üç Mîm'in, yani iki Mîm ve Mîm'e idğam edilerek Mîm'e dönüşmüş olan bir Nûn'un bir araya gelmesini telaffuz için ağır bulup bu Mîm'lerden birini hazf etmişler, böylece ifade *lemmâ* şeklini almıştır. Anlamı ise, "size kitap verdiğimizden dolayı, ona (kitabı tasdik eden peygambere) inanacaksınız" şeklindedir. Bu, Hamza b. Zeyyât'ın [v.156/773] okuyuşuna anlam olarak benzemektedir.

[1657] إِصْرِي benim ahdim demektir. Bu kelime ötre ile أُصْرِي şeklinde de okunmuştur. Bu ahdin *ısr* [muazzam bir yük / ağırlık] olarak isimlendirilmesinin sebebi, bağlanan, dayanılan bir şey olmasıdır. Buradan hareketle, [evin dayandığı] sütuna *isār* denilmiştir. Ötre ile *usr* şeklindeki okunuşunda da tıpkı *'ibr* ve *'ubr* kelimeleri gibi, farklı bir lehçe veya *isār* kelimesinin çoğulu olması mümkündür.

[1658] "Öyleyse şahit olun" ifadesi, birbirinize, bunu kabul ettiğinize dair şahit olun anlamındadır. "Ben de buna" yani sizin bu ikrar ve şehadetinize, "şahitlerdenim." Bu ifade onlar aleyhine kullanılmış bir tekit ve -Allah tarafından şahitlik edildiğini ve kendilerinin de birbirlerine şahitlik ettiklerini bildikleri için- sözlerinden dönmemeleri konusunda bir uyarıdır. Bir görüşe göre burada hitap melekleredir. "Artık kim bundan sonra" yani söz verip iyice pekiştirdikten sonra "dönerse, bunlardır işte fâsıklar!" Yani küfürde inat edenler.

أخذ الله ميثاقهم لتؤمنن بالرسول ولتنصرنه، لأجل أني آتيتكم الحكمة، وأن الرسول الذي آمرُكم بالإيمان به ونصرته موافق لكم غير مخالف. ويجوز أن تكون {مَا} موصولة. فإن قلت: كيف يجوز ذلك والعطف على {آتَيْتُكُمْ} وهو قوله {ثُمَّ جَاءَكُمْ} لا يجوز أن يدخل تحت حكم الصفة، لأنك لا تقول: لِلذي جاءكم رسول مصدقٌ لما معكم؟ قلت: بلى، لأنّ ما معكم في معنى ما آتيتكم، فكأنه قيل: للذي آتيكموه وجاءكم رسول مصدق له. وقرأ سعيد بن جبير لَمَّا بالتشديد، بمعنى حين آتيتكم بعض الكتاب والحكمة، ثم جاءكم رسول مصدق له وجب عليكم الإيمان به ونصرته. وقيل: أصله لمن ما، فاستثقلوا اجتماع ثلاث ميمات وهي الميمان والنون المنقلبة ميما بإدغامها في الميم، فحذفوا إحداها فصارت لَمَّا. ومعناه: لمن أجل ما آتيتكم لتؤمنن به، وهذا نحو من قراءة حمزة في المعنى.

[١٦٥٧] {إِصْرِى} عهدي. وقرئ أُصْري بالضم. وسمي إصرًا، لأنه مما يؤصر، أي يشدّ ويعقد. ومنه الإصار، الذي يعقد به. ويجوز أن يكون المضموم لغة في أصر، كعِبْر وعُبْر، وأن يكون جمع إصار.

[١٦٥٨] {فَاشْهَدُوا} فليشهد بعضكم على بعض بالإقرار؛ {وَأَنَا عَلَى ذَلِكُمْ} من إقراركم وتَشاهُدكم {مِنَ الشَّاهِدِينَ} وهذا توكيد عليهم وتحذير من الرجوع إذا علموا بشهادة الله وشهادة بعضهم على بعض. وقيل: الخطاب للملائكة. {فَمَنْ تَوَلَّى بَعْدَ ذَلِكَ} الميثاق والتوكيد {فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ} أي المتمردون من الكفار.

[1659] أَفَغَيْرَ ifadesinde, bir cümleyi diğer cümleye atıf için kullanılan Fâ'nın başında yadırgama anlamı veren Hemze gelmiştir; anlam, "işte fasıklar bunlardır, size Allah'ın dininden başkasını arıyorlar" şeklindedir. Bu durumda, bu iki cümlenin arasına Hemze girmiş olur. Ayrıca bu ifadenin, hazfedilmiş bir ifadeye atıf olması da mümkündür; bu ifade de, "yüz mü çeviriyorlar" şeklinde takdir edilebilir ve cümle, "Yüz çeviriyorlar da, Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar!?" şeklinde olur. Mef'ûl yani "Allah'ın dininden başkası" ifadesi fiilden önce zikredilmiştir. Çünkü Hemze'nin ifade ettiği yadırgama manası bâtıl mabuda yönelik olduğundan, o [Allah'ın dininden başkası ifadesi] daha önemlidir.

[1660] Rivayet edildiğine göre; Ehl-i Kitap İbrahim (a.s.)'ın dini konusunda ihtilâfa düşerek, Peygamber (s.a.)'in hakemliğine müracaat etmişler; her bir grup İbrahim Peygamber'e kendilerinin daha layık olduğunu iddia ederken, Hazret-i Peygamber kendilerine; "İki grup da İbrahim Peygamber'in dininden uzak!" buyurmuş; bunun üzerine, "Senin hükmüne razı değiliz, dinini de kabul etmiyoruz!" demişler. İşte, âyet bunun üzerine nâzil olmuştur.

[1661] يَبْغُونَ ifadesi Yâ ile, يُرْجَعُونَ da Tâ ile [تُرْجَعُونَ; "ve sonunda O'na döndürüleceksiniz"] okunmuş olup, Ebû Amr'ın [v.154/771] kıraatidir. Zira Allah'ın dininden başkasını arayanlar, yüz çevirenlerdir; Allah'a döndürülecek olanlar ise bütün insanlardır. Ayrıca iki kelime; Yâ ile [*yebğûne, yurce'ûne*] ve Tâ ile [*tebğûne, turce'ûne*] de okunmuştur.

[1662] [طوْعاً وَكَرْهاً ifadesindeki] *tav'an* deliller üzerinde nazarda bulunarak ve insaf ehli olarak, *kerhen* ise kılıç zoruyla ya da dağın İsrailoğullarının başının üstüne kaldırılması, suda boğulma afetinin Firavun'u yakalaması gibi insanı İslâm'ı kabul etmeye zorlayacak hadiseleri ayan beyan görerek demektir. Nitekim bir âyette, "Bizim şiddetli azabımızı görünce, 'Yalnızca Allah'a iman ediyoruz; O'na şirk koştuğumuz şeyleri ise inkâr ediyoruz!' dediler." [Ğâfir 40/84] buyrulmuştur. طَوْعاً وَكَرْهاً ifadesi hal olarak mansup olup طائعين ومُكرَهين [gönüllü gönülsüz / ister istemez] takdirindedir.

84. De ki: Biz; Allah'a, bize indirilen (Kur'ân-ı Kerîm)e; İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Ya'kūb ve oğullarına indirilenlere; Musa'ya, İsa'ya ve peygamberlere Rableri tarafından verilenlere iman ettik; hiçbirisi arasında fark gözetmeksizin... Ve biz, yalnızca O'na teslimiyet göstermekteyiz.

85. Kim bu teslimiyetten (yani, İslâm'dan) başka din ararsa, ondan asla kabul olunmaz ve Âhirette hüsrana uğrayanlardan olur.

[١٦٥٩] دخلت همزة الإنكار على الفاء العاطفة جملة على جملة. والمعنى: فأولئك هم الفاسقون فغير دين الله يبغون، ثم توسطت الهمزة بينهما. ويجوز أن يعطف على محذوف تقديره {أ} يتولون {فَغَيْرَ دِينِ اللهِ يَبْغُونَ}. وقدم المفعول الذي هو {غَيْرَ دِينِ اللهِ} على فعله، لأنه أهم من حيث أنّ الإنكار الذي هو معنى الهمزة متوجه إلى المعبود بالباطل. ٥

[١٦٦٠] وروي أن أهل الكتاب اختصموا إلى رسول الله ﷺ فيما اختلفوا فيه من دين إبراهيم عليه السلام؛ وكل واحد من الفريقين ادعى أنه أولى به، فقال ﷺ: «كلا الفريقين بريء من دين إبراهيم.» فقالوا: ما نرضى بقضائك ولا نأخذ بدينك. فنزلت.

[١٦٦١] وقرئ يبغون بالياء، وترجعون بالتاء، وهي قراءة أبي عمرو؛ لأنّ الباغين هم المتولون، والراجعون جميع الناس. وقُرئا بالياء معًا، وبالتاء معًا. ١٠

[١٦٦٢] {طَوْعًا} بالنظر في الأدلة والإنصاف من نفسه {وَكَرْهًا} بالسَّيف، أو بمعاينة ما يلجئ إلى الإسلام كنَتْق الجبل على بني إسرائيل، وإدراك الغرقِ فرعونَ، والإشفاء على الموت {فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا قَالُوا آمَنَّا باللهِ وَحْدَهُ} [غافر: ٨٤]. وانتصب {طَوْعًا وكَرْهًا} على الحال، بمعنى طائعين ومُكرَهين.

٨٤-﴿قُلْ آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى وَالنَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾ ١٥

٨٥-﴿وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الإِسْلامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

[1663] Peygamber (s.a.)'e; kendisinin ve beraberindekilerin iman ettiğini haber vermesi emrolunmaktadır. Bu nedenledir ki, "de" fiilinde zamir tekil, "iman ettik"te ise çoğul yapılmıştır. Ayrıca, Peygamber (s.a.)'e, 'peygamber'in itibarını yükseltmek için, kendisine dair konuşurken, kralların konuştukları gibi [çoğul sıygasıyla] konuşması da emredilmiş olabilir. **Şayet** "أنزل fiili isti'lâ harfiyle [على] müteaddi yapıldığı halde daha önce intihâ harfiyle [إلى] yapılmıştı?" **dersen, şöyle derim:** "[İnzâlde] iki mâna da mevcut olduğu için. Çünkü vahiy yukarıdan iner ve peygamberde son bulur. Dolayısıyla, birinde mânalardan biri, öbüründe ise diğeri ile birlikte ifade edilmiştir. Bazı kimseler "Peygamberle mü'minleri ayırmak için, قل karşılığında علينا ;قولوا karşılığında da إلينا kullanılmıştır. Çünkü peygambere vahiy yukarıdan, mü'minlere ise yandan, intihâ şeklinde gelir" demişlerdir ki zorlama bir yorumdur. Zira, [Peygamber'e إلى ile] بما أنزل إليك ["sana indirilene" (Mâide 5/68)] ve وأنزَلْنا إليك الكتابَ ["sana kitap indirdik" (Nisâ' 4/105] buyrulduğu gibi, [mü'minlere de على ile] آمِنُوا بالذي أنزِل على الذين آمَنُوا ["iman edenlere indirilene iman edin" (Âl-i İmrân 3/72)] buyrulduğu olmuştur.

[1664] "Ve biz, yalnızca O'na teslimiyet göstermekteyiz." Yani, O'nu birlemekte, kendimizi O'na teslim etmekteyiz ve kulluğumuzda hiçbir şeyi O'na ortak koşmamaktayız. Sonra şöyle buyurdu:

[1665] "Kim bu teslimiyetten" yani, tevhitten ve kendini Allah'a teslim etmekten "başka din ararsa" bir inanç ve davranışta bulunursa, "ondan asla kabul olunmaz ve âhirette hüsrana uğrayanlardan" yani, herhangi bir kayıt ve sınırlama getirilmeden, mutlak sûrette hüsrana düşenlerden "olur." وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلامِ ibaresi *ve men yebtağğayra'l-islâm[i]* şeklinde idğamla da okunmuştur.

86. İman ettikten, peygamberlerin gerçek olduğuna şahitlik ettikten ve kendilerine apaçık deliller geldikten sonra inkâra sapan bir kavmi Allah nasıl hidayete erdirsin?! Zalim bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

87. Bunların cezası; Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lânetinin, üzerlerine olmasıdır.

88. Hem de temelli olarak... Azapları hafifletilmeksizin... (Rahmet nazarıyla) bakılmaksızın...

89. Bunun ardından dönüş yaparak durumlarını düzeltenler müstesna. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[١٦٦٣] أمر رسول الله ﷺ بأن يخبر عن نفسه وعمن معه بالإيمان، فلذلك وحد الضمير في {قُلْ} وجمع في {آمَنَّا}. ويجوز أن يؤمر بأن يتكلم عن نفسه كما يتكلم الملوك إجلالًا من الله لقدر نبيه. فإن قلت: لم عدّى أنزل في هذه الآية بحرف الاستعلاء، وفيما تقدم من مثلها بحرف الانتهاء؟ قلت: لوجود المعنيين جميعًا، لأن ٥ الوحي ينزل من فوق وينتهي إلى الرسل، فجاء تارة بأحد المعنيين، وأخرى بالآخر. ومن قال: إنما قيل {عَلَيْنَا} لقوله {قُلْ}؛ و{إِلَيْنَا} لقوله {قولوا} [البقرة: ١٣٦] تفرقة بين الرسل والمؤمنين، لأن الرسول يأتيه الوحي على طريق الاستعلاء، ويأتيهم على وجه الانتهاء، فقد تعسف. ألا ترى إلى قوله {بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ} [المائدة: ٦٨]، {وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ} [النساء: ١٠٥] وإلى قوله {آمِنُوا بِالَّذِى أُنْزِلَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا} [آل ١٠ عمران: ٧٣].

[١٦٦٤] {وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ} موحدون مخلصون أنفسنا له لا نجعل له شريكًا في عبادتها. ثم قال:

[١٦٦٥] {وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ} يعني التوحيد وإسلام الوجه لله تعالى {دِينًا فَلَن يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الآخرة مِنَ الخاسرين} من الذين وقعوا في الخسران مطلقًا من غير ١٥ تقييد للشياع. وقرئ ومن يبتَغ غَّير الإسلام، بالإدغام.

٨٦-﴿كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

٨٧-﴿أُولَئِكَ جَزَاؤُهُمْ أَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةَ اللَّهِ وَالْمَلائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾

٨٨-﴿خالِدِينَ فِيها لا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذابُ وَلا هُمْ يُنْظَرُونَ﴾

٢٠ **٨٩-﴿إِلَّا الَّذِينَ تابُوا مِنْ بَعْدِ ذلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾**

[1666] "…bir kavmi Allah nasıl hidayete erdirsin?!" Yani, lütfa lâyık olmadıkları halde Allah onlara nasıl lütufta bulunsun?! Zira Allah onların inkârda kararlı olduklarını bilmektedir ki, -iman ettikten sonra; Peygamber'in gerçekten peygamber olduğuna tanıklık ettikten sonra; kendilerine tanıklar yani peygamberliği ispat eden Kur'ân gibi mucizeler geldikten sonra- hâla nankörce inkâr etmeleri de bu kararlılıklarını göstermektedir.

[1667] Bunlar, daha önce iman etmişken, sonra, imanlarını kuvvetlendirecek deliller görmelerine rağmen Peygamber (s.a.)'i inkâr eden Yahudilerdir. Rivayete göre; âyet, Müslüman olup daha sonra dinden dönerek Mekke'ye giden -aralarında Tu'me b. Übeyrık, Vahvah b. Eslet ve Hâris b. Süveyd b. Sāmit'in de bulunduğu- bir heyet hakkında nâzil olmuştur.

[1668] **Şayet** "وشَهِدُوا nereye atfedilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Burada iki ihtimal vardır. Birincisi, بعد إيمانهم [imanlarından sonra] ifadesindeki fiil mânasına ma'tūf olabilir, çünkü bu ifade, "iman ettikten sonra" anlamındadır. فأَصَّدَّقَ وأَكُنْ ["sadaka verip … olsam" (Münâfikūn 63/10)] âyetinde olduğu gibi [yani, aslında *fe-essaddak* olduğundan, *ve ekün* şeklinde cezimli atıf mümkün olmuştur]. Şair [Ahvas el-Yerbu'î'n]in şu beyti de bu kullanımı desteklemektedir:

> [Uğursuzlar… Bir aşirete] faydaları yok; [kargaları da] sırf [ayrılış bildirmek için] öterler!

[1669] İkincisi, Vav'ın hâl Vav'ı olması ve kendisinden sonra bir قَدْ takdir edilmesidir ki, bu durumda mâna "Peygamber'in hak olduğuna tanık oldukları halde onu inkâr ettiler" şeklinde olur.

[1670] "Allah doğru yola getirmez" yani, Allah lütfun kendilerine bir yararı olmayacağını bildiği inatçı zalimlere lütfetmez. "Bunun ardından dönüş yapanlar … müstesna." Yani büyük küfür ve dinden döndükten sonra "durumlarını", yani bozduklarını "düzeltenler" veya düzgün bir hayata girenler.

[1671] Rivayete göre âyet [münafık/mürted, katil] Hâris b. Süveyd hakkında nâzil olmuştur. Bu, İslâm'dan döndüğüne pişman olarak kabilesine bir elçi göndermiş ve "Sorun bakalım, benim için tevbe imkânı var mı?" demiş; kardeşi Cülâs bu âyeti kendisine gönderince, Medine'ye gelip tevbe etmiş; Peygamber (s.a.) de onun tevbesini kabul etmiş [Bkz. İbn Hişâm, *Sîret,* s. 285-286].

[١٦٦٦] {كَيْفَ يَهْدِى اللَّهُ قَوْمًا} كيف يلطف بهم وليسوا من أهل اللطف، لما علم الله من تصميمهم على كفرهم، ودل على تصميمهم بأنهم كفروا بعد إيمانهم وبعد ما شهدوا بأن الرسول حق، وبعدما جاءتهم الشواهد من القرآن وسائر المعجزات التي تثبت بمثلها النبوّةُ.

٥ [١٦٦٧] وهم اليهود؛ كفروا بالنبي ﷺ بعد أن كانوا مؤمنين به. وذلك حين عاينوا ما يوجب قوّة إيمانهم من البينات. وقيل: نزلت في رهط كانوا أسلموا ثم رجعوا عن الإسلام ولحقوا بمكة، منهم طُعْمَة بن أبيرق، وَوَحْوَحُ بن الأسلت، والحرث بن سويد بن الصامت.

[١٦٦٨] فإن قلت: علام عطف قوله {وَشَهِدُوا}؟ قلت: فيه وجهان؛ أن يعطف

١٠ على ما في {إِيمَانِهِمْ} من معنى الفعل؛ لأن معناه بعد أن آمنوا، كقوله تعالى {فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ} [المنافقين: ١٠] وقول الشاعر:

[مَشَائِيمُ] لَيْسُوا مُصلِحِين [عَشيرةً] ❁ ولا ناعبٍ [إلا بِبَيْنٍ غُرابُها]

[١٦٦٩] ويجوز أن تكون الواو للحال بإضمار «قد» بمعنى كفروا وقد شهدوا أن الرسول حق.

١٥ [١٦٧٠] {وَاللَّهُ لَا يَهْدِي} لا يلطف بالقوم الظالمين المعاندين الذين علم أن اللطف لا ينفعهم. {إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ} الكفر العظيم والارتداد {وَأَصْلَحُوا} ما أفسدوا؛ أو ودخلوا في الصلاح.

[١٦٧١] وقيل: نزلت في الحارث بن سويد بعد أن ندم على ردّته وأرسل إلى قومه أن سلوا: هل لي من توبة، فأرسل إليه أخوه الجُلاس بالآية. فأقبل إلى المدينة فتاب

٢٠ وقبل رسول الله ﷺ توبته.

90. İman ettikten sonra nankörce inkâr edip de inkârları iyice pekişenlerin tevbeleri kabul edilmez. Bunlardır işte yoldan çıkanlar!

91. Gerçek şu ki; nankörce inkâr edip inkârcı olarak ölenler, dünya dolusu altın fidye verecek olsalar, yine de hiçbirinden kabul edilmez. Can yakıcı bir azaptır bunların hakkı!.. Yardımcıları da olmayacaktır.

[1672] "İnkârları iyice pekişenlerin..." Bunlar Hazret-i Musa ve Tevrat'a iman ettikten sonra Hazret-i İsa ve İncil'i inkâr eden ve daha sonra Hazret-i Peygamber'i ve Kur'ân'ı inkâr ederek küfürlerini pekiştiren Yahudiler, veya peygamber olarak gönderilmeden önce kendisine iman ettikleri halde Hazret-i Peygamber'i inkâr eden ve daha sonra bu tutumlarında ısrar edip sürekli olarak onu kötülemek, ona düşmanlık etmek, ona verdikleri sözden dönmek, mü'minleri yoldan çıkarmak, ona iman etmekten alıkoymak ve inen âyetlerle alay etmek sûretiyle inkârlarını pekiştiren Yahudilerdir.

[1673] Rivayete göre; bu âyet dinden çıkıp Mekke'ye giden bazı kimseler hakında nâzil olmuştur. Bunların inkârlarını pekiştirmeleri ise, "Mekke'de kalıp Muhammed'in başına bir felaket gelmesini bekleyelim. Eğer Medine'ye dönmek istersek, yalandan tevbe ederiz" demeleridir.

[1674] **Şayet** "inkârı ne kadar pekişmiş olursa olsun, tevbe ettiği takdirde mürtedin tevbesinin kabul edildiği bilinmektedir. Bu durumda 'tevbeleri kabul edilmez' denilmesinin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ibare, küfür üzere ölmek hakkındadır.. Çünkü tevbesi kabul edilmeyen inkârcı, küfür üzere ölen inkârcıdır. Sanki "yaptığını yapıp da küfür üzere ölen Yahudi veya mürtedler, tevbesi kabul olunmayacaklar cümlesine dâhildirler" denilmiştir. "Peki, neden âyetlerden birinde لن تقبل şeklinde Fâ'sız, öbüründe ise فلن يقبل şeklinde Fâ'lı olarak ifade edilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Fâ'lı ifadede açıklamanın şart ve ceza şeklinde yapılandığını, onlardan fidye kabul edilmemesinin sebebinin küfür üzere ölmeleri olduğu; Fâ'sız ifadede ise, cümle mübteda ve haber şeklinde yapılanıp [fidye kabul edilmemesinin] sebebine dair herhangi bir işaret içermemektedir. *Ellezî câ'enî le-hû dirhem*^{un} [Bana gelene bir dirhem var!] deyip gelmeyi dirhem hak etmenin bir sebebi yapmamaya mukabil, *ellezî câ'enî fe-lehû dirhem*^{un} [Bana gelene, -gelirse- bir dirhem var!] diyerek sebep yapmak gibi. **Şayet** "Tevbeleri kabul edilmez' cümlesi küfür üzere ölme anlamında olduğuna göre, onların küfür üzere ölmelerinin, dinden çıkma ve inkârı pekiştirmenin sonucu olarak görülmesi gerekmiyor muydu? çünkü bunda kalplerin katılaşması ve üzerlerini 'pas' kaplaması ve bunun insanı küfür üzere ölmeye sürüklemesi söz konusudur." **dersen,**

٩٠-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ﴾

٩١-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلْءُ الأَرْضِ ذَهَبًا وَلَوِ افْتَدَى بِهِ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾

٥ [١٦٧٢] {ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا} هم اليهود؛ كفروا بعيسى والإنجيل بعد إيمانهم بموسى والتوراة، ثم ازدادوا كفرًا بكفرهم بمحمد والقرآن. أو كفروا برسول الله بعدما كانوا به مؤمنين قبل مبعثه، {ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا} بإصرارهم على ذلك وطعنهم في كل وقت، وعداوتهم له، ونقضهم ميثاقه، وفتنتهم للمؤمنين، وصدهم عن الإيمان به، وسخريتهم بكل آية تنزل.

١٠ [١٦٧٣] وقيل: نزلت في الذين ارتدوا ولحقوا بمكة، وازديادهم الكفر أن قالوا: نقيم بمكة نتربص بمحمد ريب المنون، وإن أردنا الرجعة نافَقْنا بإظهار التوبة.

[١٦٧٤] فإن قلت: قد علم أنّ المرتد كيفما ازداد كفرا فإنه مقبول التوبة إذا تاب، فما معنى {لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ}؟ قلت: جعلت عبارة عن الموت على الكفر، لأنّ الذي لا تقبل توبته من الكفار هو الذي يموت على الكفر، كأنه قيل: إن اليهود ١٥ أو المرتدين الذين فعلوا ما فعلوا مائتون على الكفر، داخلون في جملة من لا تقبل توبتهم. فإن قلت: فلم قيل في إحدى الآيتين {لَنْ تُقْبَلَ} بغير فاء، وفي الآخرى {فَلَنْ يُقْبَلَ}؟ قلت: قد أوذن بالفاء أنّ الكلام بني على الشرط والجزاء، وأن سبب امتناع قبول الفدية هو الموت على الكفر؛ وبترك الفاء أن الكلام مبتدأ وخبر ولا دليل فيه على التسبب، كما تقول: الذي جاءني له درهم، لم تجعل المجيء سببًا في استحقاق ٢٠ الدرهم، بخلاف قولك: فله درهم. فإن قلت: فحين كان المعنى {لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ} بمعنى الموت على الكفر، فهلا جعل الموت على الكفر مسببًا عن ارتدادهم وازديادهم الكفر، لما في ذلك من قساوة القلوب وركوب الرين وجرّه إلى الموت على الكفر؟

şöyle derim: Çünkü İslâm'a geri dönen ve küfür üzere ölmeyen, inkârını pekiştirmiş nice mürted vardır. "O halde bu kinayede, yani tevbenin kabul edilmeyecek olmasının, küfür üzere ölmekten kinaye yapılmasının faydası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun büyük bir faydası vardır; böylece, o grup inkârcıların durumları en katı bir şekilde ifade edilmiş; halleri hallerin en katı ve ağırı olan 'rahmetten ümit kesenlerin hali' şeklinde gösterilmiştir. Nitekim küfür üzere ölmekten, Allah'ın rahmetinden ümit kesme anlamına geldiği için korkulmaktadır.

[1675] ذهبا [altın] kelimesi temyiz olmak üzere mansuptur. A'meş [v.148/765] bu kelimeyi, ملءُ kelimesinden bedel yaparak ذهبٌ şeklinde merfû' okumuştur. *'İndî 'işrûne nefs^{en} ricâl^{un}* [Yanımda yirmi tane adam var] cümlesinde olduğu gibi. **Şayet** "onu fidye verecek olsalar' ifadesinin yeri nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, mânaya hamlolunan bir kelâmdır; sanki "onların hiçbirinden fidye kabul edilmez; dünya dolusu altını fidye olarak verseler dahi" denilmektedir. Bu ifadeyle "bu miktar bir fidye verse dahi" mânası da murad edilmiş olabilir. "Eğer yerde ne varsa hepsi ve onunla birlikte bir misli daha o zulmedenlerin olsaydı" [Zümer 39/47] âyetinde olduğu gibi. *Misl* kelimesi cümlede genelde hazfedilir. Örneği: *Darabtuhû darb^{e} Zeyd^{in}* [ona Zeyd'in vuruşuyla vurdum] dersin; *misle darbihî* [onun vurduğu gibi] demek istersin. Yine, "Ebû Yusuf Ebû Hanîfe gibidir" anlamında "Ebû Yusuf Ebû Hanîfe'dir" dersin. Şairin şu beytinde olduğu gibi:

[Çobanlığıyla meşhur] Heysem [gibisi] yok sürü için bu gece

[İbn Hayberî'den başka da yiğit yok nitekim]

Keza, *kadıyyet^{un} ve lâ Ebâ Hasen^{in} le-hâ* [Dava var, ama (davaları âdilâne çözmekle meşhur) Ebû Hasan, yani Hazret-i Ali yok] denildiği gibi. Bu ifadeler مثل هَيْثَمَ ve مثل أبي حسن şeklinde takdir edilir. Nitekim *misluke lâ yef'alu kezâ* [senin gibisi böyle yapmaz] derken, "sen" kastedilir. Çünkü birbirinin misli olan iki şeyden biri diğerinin yerine geçer ve tek bir şey hükmünde olurlar.

[1676] Bu ifade ile, "onlardan birinin daha evvel tasadduk ettiği dünya dolusu altını olsa ve onu fidye olarak verse, yine de kabul olunmaz" mânası da murad edilmiş olabilir. Yine, فلن يَقْبَلَ من أحدهم ملءَ الأرض ذهبا şeklinde; fâil Allah Teâlâ olmak üzere يَقبل ve ملءَ kelimeleri mansup olarak da okunmuştur ["Allah, hiçbirinden dünya dolusu altını fidye olarak kabul etmez" mealinde]. Yine, [*nakille] milulard^{i}* şeklinde her iki Hemze de muhaffef olarak da okunmuştur.

قلت: لأنه كم من مرتد مزداد للكفر يرجع إلى الإسلام ولا يموت على الكفر. فإن قلت: فأي فائدة في هذه الكناية، أعني أن كنى عن الموت على الكفر بامتناع قبول التوبة؟ قلت: الفائدة فيها جليلة، وهي التغليظ في شأن أولئك الفريق من الكفار، وإبراز حالهم في صورة حالة الآيسين من الرحمة التي هي أغلظ الأحوال وأشدّها، ألا ترى أنّ الموت على الكفر إنما يخاف من أجل اليأس من الرحمة. ٥

[١٦٧٥] {ذَهَبًا} نصب على التمييز. وقرأ الأعمش ذهبٌ، بالرفع ردًا على ملء، كما يقال: عندي عشرون نفسًا رجال. فإن قلت: كيف موقع قوله {وَلَوِ افْتَدَى بِهِ}؟ قلت: هو كلام محمول على المعنى. كأنه قيل: فلن تقبل من أحدهم فدية ولو افتدى بملء الأرض ذهبًا. ويجوز أن يراد: ولو افتدى بمثله، كقوله {وَلَوْ أَنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ} [الزمر: ٤٧] والمثل يحذف كثيرًا في كلامهم، كقولك: ١٠ ضربته ضرب زيد، تريد مثل ضربه؛ وأبو يوسف أبو حنيفة، تريد مثله.

لا هَيْثَمَ الليلةَ لِلْمَطِيِّ ۞ [ولا فتى الا ابن خيبري]

وقضيَّةٌ ولا أبا حسن لها، تريد: ولا مثل هيثم، ولا مثل أبي حسن، كما أنه يراد في نحو قولهم: مثلك لا يفعل كذا، تريد أنت. وذلك أنّ المثلين يسدّ أحدهما مسدّ الآخر فكانا في حكم شيء واحد. ١٥

[١٦٧٦] وأن يراد: فلن يقبل من أحدهم ملء الأرض ذهبًا كان قد تصدق به، ولو افتدى به أيضًا لم يقبل منه. وقرئ فلن يَقْبَلَ من أحدهم ملء الأرض ذهبًا، على البناء للفاعل وهو الله عزّ وعلا، ونصب ملء. ومِلُ لَرض بتخفيف الهمزتين.

92. Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe, asla ‘iyi’liğe erişemezsiniz. Ve her ne infak ederseniz, Allah elbette onu bilir.

[1677] “Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe” yani, “Kazandıklarınızın ve size yerden çıkardıklarımızın iyilerinden infak edin” [Bakara 2/267] âyetinde ifade edildiği gibi, infakınız sevip tercih ettiğiniz mallarınızdan oluncaya kadar “asla ‘iyi’liğe erişemezsiniz,” yani iyiliğin hakikatine ulaşamazsınız ve iyi olamazsınız. Bu ifadenin “Allah’ın *birr*ine, yani vereceği sevaba ulaşamazsınız” anlamında olduğu da söylenmiştir. İlk Müslümanlar, bir şeyi sevdikleri zaman onu Allah için infak ederlerdi. Rivayete göre; bu âyet nâzil olunca Ebû Talha gelip “Ya Rasûlâllah! Benim en sevdiğim malım Beyraha’dır. Onu al ve uygun bulduğun yerde kullan” demiş. Bunun üzerine Peygamber (s.a.), “Helal olsun! Orası getirisi bol bir yerdir; onu akrabalarına vermeni isterim.” buyurmuş. Ebû Talha “Peki öyle yapayım” diyerek onu akrabalarına taksim etmiş. [*Buhârî,* “Zekât” 44] Zeyd b. Hârise [v.8/629] sevdiği bir atı getirip “Allah yolunda kullanılsın” demiş; Peygamber (s.a.) de onu Zeyd’in oğlu Üsame’ye vermiş. Bu durumdan biraz rahatsız olan Zeyd, “Ya Rasûlâllah! Ben onu infak etmek istemiştim” deyince Peygamber (s.a.) “Allah onu senden bir infak olarak kabul etti” buyurmuş [KT.b]. Yine, bir defasında Hazret-i Ömer (r.a.) Ebû Musa el-Eş‘arî’ye [v.42/663] bir yazı göndererek, kendisi için Kisra ülkesinin fethedildiği Celûlâ savaşında [hicrî 16-17] esir alınanlardan bir cariye satın almasını istemişti. Cariye gelince Ömer onu çok beğenmiş, fakat Allah ‘Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe, asla ‘iyi’liğe erişemezsiniz’ buyuruyor” diyerek onu azat etmiş. Yine, Ebû Zer (r.a.)’a [v.32/653] bir misafir gelmiş. Ebû Zer çobanına; “Bana en kıymetli devemi getir” demiş; çoban gidip arık bir dişi deve getirmiş. Ebû Zer “bana ihanet ettin” diye çıkışınca, çoban “develerin en kıymetlisi aygır deveydi; ben de onu kendisine ihtiyacınızın olacağı bir gün için düşündüm” diye cevap vermiş. Ebû Zer bunun üzerine demiş ki: “Benim ona ihtiyacımın olacağı gün, o çukura [mezarıma] konulacağım gündür!” [KT.b]

[1678] İbn Mes‘ûd [v.32/652] حتى تنفقوا بعض ما تحبون [sevdiklerinizin bir kısmını infak etmedikçe] şeklinde okumuştur ki, مما تحبون lafzındaki Min’in, *ehaztu mine’l-mâl*[i] [maldan biraz aldım] cümlesindeki Min gibi baziyet / kısmîlik ifade ettiğini göstermektedir. من شيئ’deki Min ise, وما تنفقوا ifadesini açıklamakta olup, “gerek sevdiğiniz iyi şeylerden gerekse hoşlanmadığınız kötü şeylerden, infak ettiğiniz her şeyi Allah bilir ve size ona göre muamele eder” mânasındadır.

٩٢-﴿لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ﴾

[١٦٧٧] {لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ} لن تبلغوا حقيقة البرّ، ولن تكونوا أبرارًا. وقيل: لن تنالوا بر الله وهو ثوابه {حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ} حتى تكون نفقتكم من أموالكم ٥ التي تحبونها وتؤثرونها؛ كقوله {أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ} [البقرة: ٢٦٧] وكان السلف رحمهم الله إذا أحبوا شيئًا جعلوه لله. وروي أنها لما نزلت جاء أبو طلحة فقال: يا رسول الله، إن أحبّ أموالي إليّ بَيْرَحَاء فضعها يا رسول الله حيث أراك الله. فقال رسول الله ﷺ: «بخ بخ! ذاك مال رابح -أو مال رائح- وإني أرى أن تجعلها في الأقربين.» فقال أبو طلحة: أفعل يا رسول الله فقسمها في أقاربه. وجاء زيد ابن ١٠ حارثة بفرس له كان يحبها فقال: هذه في سبيل الله. فحمل عليها رسول الله أسامةَ بن زيد، فكأنّ زيدًا وجد في نفسه وقال: إنما أردت أن أتصدق به. فقال رسول الله ﷺ: «أما إن الله تعالى قد قبلها منك.» وكتب عمر رضي الله عنه إلى أبي موسى الأشعري أن يبتاع له جارية من سبي جلولاء يوم فتحت مدائن كسرى، فلما جاءت أعجبته فقال: إن الله تعالى يقول: {لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ} فأعتقها. ونزل بأبي ذرّ ١٥ ضيف فقال للراعي ائتني بخير إبلي، فجاء بناقة مهزولة. فقال: خُنتني، قال: وجدت خير الإبل فحلَها، فذكرت يوم حاجتكم إليه. فقال: إنّ يوم حاجتي إليه ليومُ أوضعُ في حفرتي.

[١٦٧٨] وقرأ عبد الله حتى تنفقوا بعض ما تحبون. وهذا دليل على أنّ من في {مِمَّا تُحِبُّونَ} للتبعيض. ونحوه: أخذت من المال. ومن في {مِنْ شَيْءٍ} لتبيين ما ٢٠ تنفقوا، أي من أي شيء كان طيبًا تحبونه أو خبيثًا تكرهونه {فَإِنَّ اللَّهَ} عليم بكل شيء تنفقونه فمجازيكم بحسبه.

93. İsrail'in (yani, Hazret-i Ya'kūb'un) Tevrat indirilmeden önce kendisine haram kıldığı dışında, bütün yiyecekler İsrailoğullarına helâldi. De ki; (aksini iddia ediyorsanız ve) doğru söylüyorsanız, haydi, Tevrat'ı getirip de okuyun.

94. O halde, her kim bundan sonra Allah'a yalan isnat ederse, bunlardır işte zalimler!

[1679] "Bütün yiyecekler" yani yenilen şeyler veya bütün yiyecek çeşitleri. حِلاًّ kelimesi masdardır; *zelleti'd-dâbbet*[u] *zill*[en] ve *'azze'r-racul*[u] *'izz*[en] denildiği gibi, *halle'ş-şey*[u] *hill*[en] denir. Nitekim bir rivayette Hazret-i Âişe [v.58/678]; "Ona *hill*inde de, hurmunda da, yani ihramsız ve ihramlı halinde koku sürerim" demiştir [*Müslim*, "Hac" 18]. [Kelime masdar olduğu için] müzekker, müennes, müfred ve cemi kelimelere aynı şekilde sıfat olmuştur. Nitekim لاهُنَّ حِلٌّ لهم ["Onlar onlara helal değildir" (Mümtehane 60/10)] buyurmuştur.

[1680] *İsrâ'îl*'in -yani Hazret-i Ya'kūb'un- kendine haram kıldığı; deve eti ve sütü, bir rivayete göre de damarı idi. Hazret-i Ya'kūb'da siyatik hastalığı vardı. "Eğer şifa bulursam en sevdiğim yemeği kendime haram kılacağım" diye adak adamıştı. En sevdiği yemek deve eti olduğu için, iyileşince onu kendisine haram kıldı. "Doktorlar kendisine o şekilde tavsiye etmişlerdi; Allah'ın izin vermesiyle o tavsiyeye uydu. Yani, onu doğrudan Allah haram etmiş gibidir" de denmiştir. Buna göre mâna şu şekildedir: Tevrat indirilmeden önce bütün yiyecekler İsrailoğullarına helaldi; haram kılınan yiyecekler ise işledikleri zulüm ve taşkınlık sebebiyledir. Böyle sebeplerle haram kılınanlardan önce ataları İsrail'in kendisine haram kılıp da onların da sürdürdükleri bir yiyecek dışında hiçbir şey onlara haram kılınmadı. Bu ifade, "Yine, zulmetmeleri ve (insanları) Allah yolundan döndürmeleri yüzünden, kendilerine helâl kılınmış tertemiz şeyleri Yahudilere yasakladık. Bir de kendilerine yasaklandığı halde o faizi almaları; insanların mallarını haksız yere yemeleri yüzünden... can yakıcı bir azap hazırladık içlerindeki inkârcı nankörlere!" [Nisâ 4/160-161] ve "Evet, Yahudilere bütün tırnaklıları haram kıldık; sığır ve koyunun da iç yağlarını onlara haram kıldık -sırtlarının ya da bağırsaklarının yüklendiği ve kemiğe karışanlar müstesna...- Ancak bu, azgınlıklarından dolayı kendilerini cezaya çarptırdığımız içindi. Elbette Biziz doğruyu söyleyen..." [En'âm 6/146] âyetlerinde ifşa edilen kabahatlerden kendilerini temize çıkarmaya dönük iddialarını reddetmekte, yalanlamaktadır. Zira bunlar, Kur'ân'ın "zulüm ve taşkınlıkları yüzünden sevilen yiyeceklerin kendilerine haram kılındığı" şeklindeki işlerine gelmeyen, onları öfkelendiren açıklamalarını inkâr etmeye çalışıyor ve şöyle diyorlardı:

٩٣-﴿كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلًّا لِبَنِي إِسْرَائِيلَ إِلا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَى نَفْسِهِ مِنْ قَبْلِ أَنْ تُنَزَّلَ التَّوْرَاةُ قُلْ فَأْتُوا بِالتَّوْرَاةِ فَاتْلُوهَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٩٤-﴿فَمَنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

[١٦٧٩] {كُلُّ الطَّعَامِ} كل المطعومات أو كل أنواع الطعام. والحل مصدر، يقال: حل الشيء حِلًّا، كقولك: ذلت الدابة ذلًّا، وعزّ الرجل عزًّا. وفي حديث عائشة رضي الله عنها. «كنت أطَيِّبُه لِحِله وحُرْمه.» ولذلك استوى في الوصف به المذكر والمؤنث والواحد والجمع. قال الله تعالى: {لَا هُنَّ حِلٌّ لَهُمْ} [الممتحنة: ١٠].

[١٦٨٠] والذي حرم إسرائيلُ -وهو يعقوب عليه السلام- على نفسه لحوم الإبل وألبانها، وقيل العروق. كان به عرق النَّسا، فنذر إن شفي أن يحرّم على نفسه أحب الطعام إليه، وكان ذلك أحبه إليه فحرّمه. وقيل: أشارت عليه الأطباء باجتنابه، ففعل ذلك بإذن من الله، فهو كتحريم الله ابتداء. والمعنى أن المطاعم كلها لم تزل حلالًا لبني إسرائيل من قبل إنزال التوراة وتحريم ما حرم عليهم منها لظلمهم وبغيهم، لم يحرم منها شيء قبل ذلك غير المطعوم الواحد الذي حرمه أبوهم إسرائيل على نفسه فتبعوه على تحريمه. وهو رد على اليهود وتكذيب لهم حيث أرادوا براءة ساحتهم مما نعى عليهم في قوله تعالى {فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ} إلى قوله تعالى {عَذَابًا أَلِيمًا} [النساء: ١٦-١٨] وفي قوله {وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِى ظُفُرٍ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا} [الأنعام: ١٤٦] إلى قوله {ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ} [الأنعام: ١٤٦] وجحود ما غاظهم واشمأزُّوا منه وامتعضوا مما نطق به القرآن من تحريم الطيبات عليهم لبغيهم وظلمهم، فقالوا:

"Aslında bunlar ilk defa bize haram kılınmadı; eskiden beri haramdı. Mesela Nuh ve İbrahim'e ve onlardan sonra İsrailoğullarına haram kılınmıştı; işbu haramlık sonunda gelip bize dayandı. Dolayısıyla, bunlar bizden öncekilere haram kılındığı gibi bize de haram kılınmıştır." Maksatları, Allah'ın haklarındaki; zulüm, taşkınlık, Allah yolundan uzaklaştırma, faiz yeme, insanların mallarını haksız yere alma ve her işlediklerinde sevdikleri bir yiyeceğin ceza olarak haram kılındığı teker teker tadat edilen büyük günahlara dair tanıklığını reddetmekti.

[1681] "De ki: Haydi, Tevrat'ı getirip de okuyun" ifadesiyle Peygamber (s.a.)'e; Yahudilerle, bizzat kendi kitaplarıyla, yani kitaplarındaki 'Yahudilere haram kılınan şeylerin iddia ettikleri gibi eskiden beri haram olan şeyler değil, kendi zulüm ve taşkınlıkları sebebiyle meydana gelen sonraki haramlar olduğunu' ifade eden açıklamalarla mücadele edip onları susturmakla emrolunmaktadır. Rivayete göre, Yahudiler bunun üzerine kitaplarını getirmeye cesaret edememişler, hezimete uğrayıp mağlup bir şekilde ortadan çekilmişlerdir. Bu âyet, Peygamber (s.a.)'in gerçek peygamber olduğunun bir delili olduğu gibi Yahudilerin inkâr ettikleri *nesh*i de doğrulamaktadır.

[1682] "O halde, her kim bundan sonra" yani karşılarına çıkarılan bu kesin delilden sonra, bunların Tevrat indirilmeden önce İsrailoğullarına haram kılındığını iddia ederek "Allah'a yalan isnat ederse, bunlardır işte zalimler!" Yani kendilerine karşı insaflı davranmayan ve mükâbere ederek, delillere kulak asmayan inatçılar!

95. De ki: Doğruyu (siz değil) Allah söylemektedir... Öyleyse, samimi birer muvahhit olarak İbrahim'in dinine uyun. -Ki o, Müşriklerden de değildi.

[1683] "De ki: Doğruyu (siz değil) Allah söylemektedir..." ifadesi, "Ancak bu, azgınlıklarından dolayı kendilerini cezaya çarptırdığımız içindi. Elbette Biziz doğruyu söyleyen..." [En'âm 6/146)] âyetindeki gibi, onların yalan söylediklerine tarizde bulunmakta olup "indirdiği âyette Allah doğru söylemekte, siz ise yalan söylemektesiniz" demektir. "Öyleyse, İbrahim'in dinine uyun" ki o, Muhammed ve onunla birlikte olanların mensup oldukları İslâm dinidir. Siz de o dine tâbi olun ki amaçlarınıza ulaşmak için sizi Allah'ın kitabını tahrife mecbur eden; sizi, Allah'ın İbrahim ve tâbilerine helal kıldığı lezzetli yiyecekleri haram kılmaya zorlayan, din ve dünyanızı bozmaya sürükleyen Yahudilikten kurtulasınız.

لسنا بأوّل من حرّمت عليه، وما هو إلا تحريم قديم، كانت محرّمة على نوح وعلى إبراهيم ومن بعده من بني إسرائيل وهلم جرا، إلى أن انتهى التحريم إلينا، فحرمت علينا كما حرمت على من قبلنا. وغرضهم تكذيب شهادة الله عليهم بالبغي والظلم والصدّ عن سبيل الله وأكل الربا وأخذ أموال الناس بالباطل، وما عدّد من مساويهم ٥ التي كلما ارتكبوا منها كبيرة حُرم عليهم نوع من الطيبات عقوبة لهم.

[١٦٨١] {قُلْ فَأْتُوا بِالتَّوْرَاةِ فَاتْلُوهَا} أمر بأن يحاجهم بكتابهم ويُبكِّتَهم مما هو ناطق به من أن تحريم ما حرّم عليهم تحريم حادث بسبب ظلمهم وبغيهم، لا تحريم قديم كما يدعونه. فروي أنهم لم يجسروا على إخراج التوراة وبُهِتوا وانقلبوا صاغرين. وفي ذلك الحجة البينة على صدق النبي ﷺ، وعلى جواز النسخ الذي ينكرونه.

١٠ [١٦٨٢] {فَمَنِ افْتَرَى عَلَى اللهِ الْكَذِبَ} بزعمه أن ذلك كان محرمًا على بني إسرائيل قبل إنزال التوراة من بعد ما لزمهم من الحجة القاطعة {فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} المكابرون الذين لا ينصفون من أنفسهم ولا يلتفتون إلى البينات.

٩٥-﴿قُلْ صَدَقَ اللهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

[١٦٨٣] {قُلْ صَدَقَ اللهُ} تعريض بكذبهم، كقوله {ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ وِإِنَّا ١٥ لَصَادِقُونَ} [الأنعام: ١٤٦] أي ثبت أن الله صادق فيما أنزل وأنتم الكاذبون. {فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا} وهي ملة الإسلام التي عليها محمد ومن آمن معه، حتى تتخلصوا من اليهودية التي ورَّطتكم في فساد دينكم ودنياكم، حيث اضطرَّتْكم إلى تحريف كتاب الله لتسوية أغراضكم، وألزمتكم تحريمَ الطيبات التي أحلها الله لإبراهيم ولمن تبعه.

96. Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk mabet Mekke'dekidir; âlemler için mahzâ hidayet olan o mübarek yer...

97. Orada apaçık deliller vardır; özellikle de Makam-ı İbrahim... Oraya giren emîn olur. Oraya yol bulabilen herkesin o Ev'i haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır. Her kim inkâr ederse, Allah'ın hiç kimseye ihtiyacı yoktur.

[1684] "İnsanlar için kurulan" kelimesi "ev" kelimesinin sıfatıdır. Onu kuran ise Yüce Allah'tır. Fâil Allah olmak üzere mâlûm olarak وَضَعَ للناس [Allah'ın kurduğu] şeklinde okunması da buna delâlet eder. Allah'ın onu insanlar için 'ev' olarak kurması ise, onu onlar için mabet yapması anlamındadır. Sanki "insanlar için kurulan ilk mabet Kâbe'dir" denilmiştir.

[1685] Rivayete göre; Peygamber (s.a.)'e insanlar için kurulan ilk mescidin hangisi olduğunun sorulması üzerine; "İlk kurulan mabet Mescid-i Haram, ondan sonra Beyt-i Makdis'tir" buyurmuştur. "Bu ikisi arasında kaç yıl vardır?" diye sorulması üzerine de "Kırk yıl" diye cevap vermiştir. Birinin; Kâbe'nin ilk mabet olup olmadığını sorması üzerine Ali (r.a.)'ın da şöyle dediği nakledilmiştir: "Hayır, ondan önce bazı mabetler vardı, ancak insanlar için kurulup bereket, rahmet ve hidayet özelliği olan ilk mabet Kâbe'dir. Onu ilk olarak İbrahim, sonra Curhumlu Arap bir toplum, sonra yıkıldığı için 'Amâlika ve yine yıkıldığı için Kureyş inşa etmiştir." [*İbn Mâce*, "Salât", 27] İbn Abbâs'ın [v.68/688] ise, Nuh tufanından sonra ilk tavaf edilen mabedin Kâbe olduğunu söylediği rivayet edilmiştir. Yine rivayete göre; "Kâbe, yerin ve göğün yaratılış sürecinde 'su' üzerinde ortaya çıkan ilk evmiş; Allah onu dünyadan iki bin yıl önce yaratmış. O zaman Kâbe su üzerinde beyaz köpük halindeymiş; Yerküre onun altına denk gelen kısımdan yayılarak yaratılmış. Kâbe'nin Âdem'in dünyada inşa ettiği ilk mâbet olduğu da söylenmiştir. Ve denmektedir ki; Âdem indirilince, melekler ona 'Bu mabedin etrafında tavaf et; biz senden önce iki bin yıl tavaf ettik' demişler. Âdem'den önce Kâbe'nin yerinde [onun gökteki 'izdüşüm'ü / mukabili anlamında] *ed-Durâh* [الضراح] denilen bir mâbet varmış; tufan sırasında gök meleklerinin tavaf etmesi için dördüncü göğe çıkarılmış."

[1686] "Mekke'dekidir" yani, Mekke'deki mâbettir. *Bekke*, o saygın şehirin özel ismidir. *Mekke* ve *Bekke* aynı şeyi ifade eder. Dehnâ'daki o mevkiyi ifade etmek üzere *en-Nübeyt* ve *en-Nümeyt* kelimeleri kullanıldığı gibi; yine tekrarlama nev'inden olan *emr*^{un} *râtib*^{un} / *râtim*^{un} ve *hummâ muğmitat*^{un} / *muğbitat*^{un} gibi. Denilmiştir ki: Mekke şehrin adı Bekke ise Mescid-i Harâm'ın bulunduğu yerdir. Yine denilmiştir ki: Bekke, biri zahmet verdiğinde kullanılan bekkehû kullanımından gelmekte olup burası çok kalabalık olduğu için bu adla anılmıştır. Katâde'den şöyle nakledilmiştir: "Kâbe'de insanlar birbirlerine zahmet vermekte; kadın erkek birbirlerinin önünde namaz kılmaktadır; bu durum Mekke'den başka hiçbir yerde uygun olmaz.

٩٦-﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ﴾

٩٧-﴿فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾

[١٦٨٤] {وُضِعَ لِلنَّاسِ} صفة لبيت، والواضع هو الله عزّ وجلّ، تدل عليه قراءة من قرأ وَضَع للناس، بتسمية الفاعل وهو الله. ومعنى وضع الله بيتا للناس، أنه جعله متعبدًا لهم، فكأنه قال: إن أوّل متعبد للناس الكعبة.

[١٦٨٥] وعن رسول الله ﷺ: أنه سئل عن أوّل مسجد وضع للناس، فقال: «المسجد الحرام؛ ثم بيت المقدس.» وسئل كم بينهما؟ قال: «أربعون سنة.» وعن عليّ رضي الله عنه أن رجلًا قال له: أهو أوّل بيت؟ قال: لا، قد كان قبله بيوت، ولكنه أوّل بيت وضع للناس مباركًا فيه الهدى والرحمة والبركة. وأوّل من بناه إبراهيم ثم بناه قوم من العرب من جُرْهُم ثم هدم فبنته العَمالِقة ثم هدم فبناه قريش. وعن ابن عباس: هو أوّل بيت حُجَّ بعد الطوفان. وقيل: هو أوّل بيت ظهر على وجه الماء عند خلق السماء والأرض، خلقه قبل الأرض بألفي عام، وكان زبدة بيضاء على الماء فدُحيت الأرض تحته. وقيل: هو أوّل بيت بناه آدم في الأرض. وقيل: لما هبط آدم قالت له الملائكة: طف حول هذا البيت، فلقد طُفْنا قبلك بألفي عام، وكان في موضعه قبل آدم بيت يقال له: الضراح، فرفع في الطوفان إلى السماء الرابعة تطوف به ملائكة السَّمَاوَاتِ.

[١٦٨٦] {لَلَّذِى بِبَكَّةَ} البيت الذي ببكة، وهي عَلَمٌ للبلد الحرام. ومكة وبَكَّة لغتان فيه، نحو قولهم: النبيط والنميط، في اسم موضع بالدهناء. ونحوه من الاعتقاب: أمر راتب وراتم، وحمى مغمطة ومغبطة. وقيل: مكة البلد، وبكة موضع المسجد. وقيل اشتقاقها من بكَّهُ، إذا زحمه، لازدحام الناس فيها. وعن قتادة: يَبُكُّ الناس بعضهم بعضًا الرجال والنساء، يصلي بعضهم بين يدي بعض، لا يصلح ذلك إلا بمكة،

Zahmet anlamına gelen *Bekke* ismi Mekke'ye sanki bundan dolayı verilmiştir." Şair demiş ki:

Birlikte su içip hayvan suvardığın kişinin inadı tutarsa,
Bırak da, iki hayvan sürüsünün yol açacağı izdihamı yaşasın.

5 *Bekke*nin, ["zorbaların boyunlarını *bekk*eder / inceltir" anlamındaki] *tebukku a'nâka'l-cebâbirat*[1] kullanımından geldiği, çünkü bir zalim ona saldıracak olsa Allah'ın onu mutlaka kırıp geçirdiği de söylenmektedir.

[1687] "Mübarek yer" ifadesi, onu hacceden, umre yapan, yanında i'tikâfa giren ve etrafında tavaf edenlerin sevap elde edip günahları affedildiği için 10 hayrı çok olan yer demektir. مباركا kelimesi zarf olan kelimede muzmer olan zamirden hal olmak üzere mansubdur. Çünkü ibare للذى ببكة هو şeklinde mukadderdir; âmil ise zarftaki mukadder استقر fiilidir. "Âlemler için mahzâ hidayet olan" çünkü onların kıblesi ve mâbedidir. "İbrahim'in makamı" anlamına gelen مقام إبراهيم ifadesi, آيات بينات için atf-ı beyândır. **Şayet** "çoğul bir 15 kelimeyi tekil bir kelimeyle beyân etmek nasıl mümkün olmuştur?" **dersen, şöyle derim:** Burada iki ihtimal vardır. Birincisi, Makām-ı İbrahim'in; durumunun açık, Allah'ın kudretine ve -ayağının sert taşta iz bırakması gibi- Hazret-i İbrahim'in nübüvvetine delâletinin kuvvetli olması sebebiyle "pek çok" delil gibi kabul edilmesidir. Nitekim Allah Teâlâ "İbrahim bir ümmetti" [Nahl 20 16/120] buyurmuştur. İkincisi, Makām-ı İbrahim'in çok sayıda delil içermesidir. Çünkü Hazret-i İbrahim'in ayağının; sert taşta iz yapması bir âyettir; ayağın topuklara kadar taşa girmesi bir âyettir; başka taşların değil de o taşın yumuşatılması bir âyettir; diğer peygamberlerin hatıralarının izleri kaybolduğu halde Hazret-i İbrahim'in bu hatıralarının ona özel olarak ibka edilmesi 25 bir âyettir; Müşrik, Ehl-i Kitap ve mülhit birçok düşmanı olmasına rağmen Makām-ı İbrahim'in binlerce yıl korunması bir âyettir. Bununla; "Orada; apaçık deliller, yani Makām-ı İbrahim ve buraya girenin güvende oluşu [toplam 2 şey] vardır" mânası da murad edilmiş olabilir. Zira 3 ve 4 gibi 2 de çoğuldur. Keza, burada o 2 delil zikredilip, diğerleri geride pek çok delil olduğu mülaha-30 zasıyla zikredilmemiş de olabilir. Sanki "orada apaçık deliller vardır: Makām-ı İbrahim, oraya girenlerin güvende oluşu ve daha pek çok delil" denilmektedir. Cerîr'in şu beytinde bu saklama yapılmıştır:

Hanife [kabilesi] üç gruptur; bunların üçte biri
Kölelerden; diğer üçte biri ise azatlı kölelerden oluşur!

كأنها سميت ببكة وهي الزحمة. قال:

إِذَا الشَّرِيبُ أخذَتْهُ الأَكَّهْ ۞ فَخَلِّهِ حَتى يَبُكَّ بَكَّهْ

وقيل: تبك أعناق الجبابرة أي تدقها؛ لم يقصدها جبار إلا قصمه الله تعالى.

[١٦٨٧] {مُبَارَكًا} كثير الخير لما يحصل لمن حجه واعتمره وعكف عنده وطاف
٥ حوله من الثواب وتكفير الذنوب. وانتصابه على الحال من المستكن في الظرف، لأن التقدير للذي ببكة هو، والعامل فيه المقدر في الظرف من فعل الاستقرار {وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ} لأنه قبلتهم ومتعبدهم. {مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ} عطف بيان لقوله {آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ}. فإن قلت: كيف صح بيان الجماعة بالواحد؟ قلت: فيه وجهان: أحدهما أن يجعل وحده بمنزلة آيات كثيرة لظهور شأنه وقوة دلالته على قدرة الله ونبوة إبراهيم من تأثير
١٠ قَدمه في حجر صلْدٍ، كقوله تعالى {إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً} [النحل: ١٢٠]. والثاني: اشتماله على آيات، لأنّ أثر القدم في الصخرة الصمَّاء آية، وغوصه فيها إلى الكعبين آية، وإلانة بعض الصخر دون بعض آية، وإبقاؤه دون سائر آيات الأنبياء عليهم السلام آية لإبراهيم خاصة، وحفظه مع كثرة أعدائه من المشركين وأهل الكتاب والمَلَاحدة ألوف سنة آية. ويجوز أن يراد فيه آيات بينات مقام إبراهيم، وأمنُ من
١٥ دخله؛ لأنّ الاثنين نوع من الجمع كالثلاثة والأربعة. ويجوز أن تذكر هاتان الآيتان ويطوى ذكر غيرهما دلالة على تكاثر الآيات، كأنه قيل: فيه آيات بينات مقام إبراهيم، وأمنُ من دخله، وكثير سواهما. ونحوه في طيّ الذكر قول جرير:

كَانَتْ حَنِيفَةُ أَثْلَاثًا فَثُلْثُهُمو۞ مِنَ الْعَبِيدِ وَثُلْثٌ مِنْ مَوَالِيهَا

"Dünyanızdan bana üç şey sevdirildi: Güzel koku ve kadın; mutluluk vesilem ise namazdır" [*Nesâî*, "İşretü'n-nisâ'" 1] hadisi de bu nevidendir. Bunυnla birlikte, İbn Abbâs [v.68/688], Übeyy [v.33/654], ve -Kuteybe rivayetine göre- Ebû Ca'fer el-Medenî [v.130/748] آية بينة şeklinde müfred olarak okumuşlardır. Bu kıraat Makām-ı İbrahim'in tek başına atf-ı beyân konumunda olduğunu gösterir.

[1688] **Şayet** "Makām-ı İbrahim ve güvende oluşu nasıl 'apaçık deliller'in atf-ı beyânı yapabiliyorsun? Oysa 'oraya giren güvende olur' ifadesi ya iptidaen veya şartiyye olarak yeni bir cümledir." **dersen, şöyle derim:** Cümlenin mânasını esas alarak. Çünkü "oraya giren güvenli olur" cümlesi, oraya girenin güven içinde olduğuna delâlet eder. Yani, sanki "orada apaçık deliller vardır: Makām-ı İbrahim ve oraya girenin güvende oluşu" denilmiştir. Nitekim eğer "orada apaçık bir delil vardır: Oraya giren güvende olur" desen bu da doğru olur. Çünkü bu, "orada apaçık bir delil vardır: Oraya girenin güvende oluşu" mânasındadır.

[1689] **Şayet** "Hazret-i İbrahim'in ayağı nasıl o izin oluşmasına sebep olmuştur?" **dersen, şöyle derim:** Bu konuda iki rivayet vardır. Birincisi, Kâbe'nin yapısı yükselip de İbrahim taşları yukarılara kaldırmakta zorlanmaya başlayınca, bu taşın üstüne çıkıp basarak taşları yerine koymaya başlamıştır. İşte bunun üzerine ayakları o taşa iz yapmıştır. İkincisi ise, Hazret-i İbrahim Şam diyarından Mekke'ye gelince İsmail'in hanımı kendisine "İnip, başınızı yıkayın" demiş; İbrahim inmeyince, bu taşı getirip İbrahim'in sağ yanına koymuş. İbrahim de ayağını o taşın üstüne koymuş ve kadın onun başının bir yanını yıkamış. Kadın daha sonra taşı İbrahim'in sol yanına koymuş ve başının diğer yanını da yıkamış. İşte İbrahim'in ayaklarının izi taşın üzerinde böyle kalmış.

[1690] "Oraya giren emin olur" ifadesinin mânası, "Peki, çevrelerinden insanlar zorla kapılıp götürülürken, (kendileri için) güvenli bir harem meydana getirdiğimizi görmediler mi?!" [Ankebut 29/67] âyetinin mânası gibidir. Bu da Hazret-i İbrahim'in "Ya Rabbi, burayı güvenli bir şehir kıl" [Bakara 2/126] şeklindeki duasıyla olmuştur.

[1691] Kişi her türlü suçu işledikten sonra Harem'e sığınacak olsa orada ona dokunulmazdı. Ömer (r.a.) bu konuda "Orada babamın katilini yakalama imkânını bulsam, oradan çıkıncaya kadar kendisine dokunmam" derken [KT.b], Ebû Hanîfe *Rahimehullāh* [v.150/767] da şöyle demiştir: "Bir kimse haremin dışında birini öldürmek, dinden çıkmak veya zina etmek sûretiyle öldürülmeyi hak etse ve daha sonra Harem'e sığınsa ona orada dokunulmaz. Oradan çıkmak zorunda kalması için sadece, kendisine barınma, yeme ve içmede yardım edilmez ve onunla alışveriş yapılmaz."

ومنه قوله عليه السلام: «حبب إليّ من دنياكم ثلاث: الطيب، والنساء، وقرة عيني في الصلاة.» وقرأ ابن عباس وأبيّ ومجاهد وأبو جعفر المدني في رواية قتيبة آية بينة، على التوحيد. وفيها دليل على أنّ مقام إبراهيم واقع وحده عطف بيان.

[١٦٨٨] فإن قلت: كيف أجزت أن يكون مقام إبراهيم والأمنُ عطفَ بيان للآيات؟ وقوله {وَمَن دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا} جملة مستأنفة إما ابتدائية وإما شرطية؟ قلت: أجزت ذلك من حيث المعنى، لأن قوله {وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا} دلّ على أمن داخله، فكأنه قيل: فيه آيات بينات: مقام إبراهيم، وأمنُ داخلِه. ألا ترى أنك لو قلت: فيه آية بينة، من دخله كان آمنًا، صحّ لأنه في معنى قولك: فيه آية بينة، أمن من دخله.

[١٦٨٩] فإن قلت: كيف كان سبب هذا الأثر؟ قلت: فيه قولان؛ أحدهما أنه لما ارتفع بنيان الكعبة وضعف إبراهيم عن رفع الحجارة قام على هذا الحجر فغاصت فيه قدماه. وقيل: إنه جاء زائرًا من الشام إلى مكة فقالت له امرأة إسماعيل: انزل حتى يغسل رأسك، فلم ينزل، فجاءته بهذا الحجر فوضعته على شقه الأيمن، فوضع قدمه عليه حتى غسلت شق رأسه، ثم حولته إلى شقه الأيسر حتى غسلت الشق الآخر، فبقي أثر قدميه عليه.

[١٦٩٠] ومعنى {وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا} معنى قوله {أَوَ لَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ} [العنكبوت: ٦٧] وذلك بدعوة إبراهيم عليه السلام {رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا} [البقرة: ١٢٦].

[١٦٩١] وكان الرجل لو جرَّ كل جريرة ثم لجأ إلى الحرم لم يطلب. وعن عمر ﵁ «لو ظفرت فيه بقاتل الخطّاب ما مسسته حتى يخرج منه.» وعند أبي حنيفة: من لزمه القتل في الحل بقصاص أو ردّة أو زنى فالتجأ إلى الحرم لم يتعرض له، إلا أنه لا يؤوى ولا يطعم ولا يسقى ولا يبايع حتى يضطر إلى الخروج.

[1692] [“Oraya giren emin olur” ifadesinin tefsirinde] Cehennemden “emin olur” da denmiştir; nitekim Peygamber (s.a.)’in; “Bir kimse iki Harem’den birinde ölürse kıyamet günü emin olarak diriltilir” dediği [KT.b] ; yine “Hacûn ve Bakīʻ etrafındakilerle birlikte alınıp cennete saçılır” dediği rivayet edilmiştir. Bunlar Mekke ve Medine mezarlıklarıdır [KT.b]. İbn Mesʻûd (r.a.)’ın da şöyle dediği nakledilmiştir: “Peygamber (s.a.) Hacûn’un yukarısında bir yere oturdu -o zaman mezarlık yoktu- ve şöyle buyurdu: “Allah bu bölgeden ve bu Harem’in tamamından; hesaba çekilmeden cennete girecek ayın 14’ü gibi parlak yetmiş bin kişiye şefaat edecek olan yetmiş bin kişi hasredecektir ki bunların yüzü de ayın 14’ü gibi parlak olacaktır.” [KT.b] Keza Peygamber (s.a.) “Kim Mekke’nin sıcağına gündüzün bir saat tahammül ederse, cehennem ondan iki yüz yıllık mesafe kadar uzaklaşır” buyurduğu rivayet edilmiştir [KT.b].

[1693] من استطاع [güç yetiren] الناس [insanlar] kelimesinden bedeldir. Peygamber (s.a.)’in “gücü yetmek / imkân bulmak” [*istitâ‘at*] fiilini yiyecek ve binek olarak açıkladığı rivayet edilmiştir [*Tirmizî,* “Hacc”, 4]. İbn Abbâs [v.68/688], İbn Ömer [v.73/692] ve âlimlerin ekserisinin de bu mânada anladıkları nakledilmiş; İbnü’z-zübeyr’in [v.94/713] “Bu, kişinin gücüne göre demektir”; Mâlik’in [v.179/795] bir rivayette “kişi gücüne güvenirse haccetmesi gerekir”; diğer bir rivayette de “bu, insanın tâkatine göredir; insan bazen yol ve yiyecek masrafını karşılayacak güce sahip olduğu halde yolculuk yapamayacak bir durumda olabildiği gibi, bazen de binek ve yiyecek imkânı olmayan biri yolculuk yapacak bir durumda bulunabilir” dediği nakledilmiştir. Konuyla ilgili olarak Dahhâk [v.105/723] da “Kişi ücretli çalışarak buna kadir oluyorsa hac istitaatına sahiptir” demiştir. Bu konuda itirazvari sorular sorulunca da; “Birine Mekke’de bir miras kalmış olsa, onu orada bırakır mı? Sürünerek de olsa gider; onu alır, değil mi? İşte onun gibi, böyle birine de hac gereklidir” demiştir.

[1694] إليه [ona] kelimesindeki zamir Kâbe’ye veya hacca râcidir. Bir şeye kendisiyle ulaşılan her şey onun ‘yol’udur. Bu ifadede türlü te’kid ve mübalağalar vardır. Meselâ; “Ev’i haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır” yani Allah’ın insanların boynundaki, mutlaka eda etmeleri gereken ve asla uhdelerinden düşmeyen kesin bir hakkıdır. Meselâ; önce “insanlar” denilmesi, sonra ondan bedel olarak “Oraya yol bulabilen herkes” ifadesine yer verilmesi; ki bunda iki çeşit te’kid vardır. Birincisi, bedel kullanma murad edilen şeyi iki kez zikretme ve tekrarlamadır. İkincisi, önce kapalı ifade edip sonra izah etme ve mücmel olarak / özetle zikredip ardından açıklamak, aynı şeyi iki ayrı şekilde ortaya koyma anlamına gelir.

[١٦٩٢] وقيل: آمِنا من النار. وعن النبي ﷺ: «من مات في أحد الحرمين بعث يوم القيامة آمنا.» وعنه عليه الصلاة والسلام: «الحَجُون والبقيع يؤخذ بأطرافهما وينثران في الجنة.» وهما مقبرتا مكة والمدينة. وعن ابن مسعود: وقف رسول الله ﷺ على ثنية الحجون وليس بها يومئذ مقبرة، فقال: «يبعث الله من هذه البقعة ومن هذا الحرم كله سبعين ألفًا وجوههم كالقمر ليلة البدر، يدخلون الجنة بغير حساب، يشفع كل واحد منهم في سبعين ألفًا وجوههم كالقمر ليلة البدر.» وعن النبي ﷺ: «من صبر على حرّ مكة ساعة من نهار، تباعدت منه جهنم مسيرة مائتي عام.»

[١٦٩٣] {مَنِ اسْتَطَاعَ} بدل من الناس. وروي أن رسول الله ﷺ فسر الاستطاعة بالزاد والراحلة، وكذا عن ابن عباس وابن عمر؛ وعليه أكثر العلماء. وعن ابن الزبير: هو على قدر القوّة. ومذهب مالك أن الرجل إذا وثق بقوته لزمه. وعنه: ذلك على قدر الطاقة، وقد يجد الزاد والراحلة من لا يقدر على السفر، وقد يقدر عليه من لا زاد له ولا راحلة. وعن الضحاك: إذا قدر أن يؤجِّر نفسه فهو مستطيع. وقيل له في ذلك، فقال: إن كان لبعضهم ميراث بمكة أكان يتركه؟ بل كان ينطلق إليه ولو حبوًا، فكذلك يجب عليه الحج.

[١٦٩٤] والضمير في {إِلَيْهِ} للبيت أو للحج. وكلُّ مأتيّ إلى الشيء فهو سبيل إليه. وفي هذا الكلام أنواع من التوكيد والتشديد، ومنها قوله {وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ} يعني أنه حق واجب لله في رقاب الناس لا ينفكون عن أدائه والخروج من عهدته. ومنها أنه ذكر الناس ثم أبدل عنه {مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا}، وفيه ضربان من التأكيد: أحدهما أن الإبدال تثنية للمراد وتكرير له، والثاني أن الإيضاح بعد الإبهام والتفصيل بعد الإجمال إيراد له في صورتين مختلفتين.

Bir diğer te'kid ise, haccetmeyenlere karşı bir baskı oluşturmak üzere, "her kim haccetmezse" yerine "her kim inkâr ederse" buyrulmasıdır. Nitekim Hazret-i Peygamber de "Kim haccetmeden ölürse, ha Yahudi olarak ölmüş ha Hıristiyan olarak!.." [*Nesâî,* "Menâsik", 8] buyurmuştur ki ağır bir caydırıcılık içeren bir başka ifade, "Kim namazı kasten terkederse kâfir olur!" [*Tirmizî,* "İman", 9] hadisinde söz konusudur. Bir başka te'kid de Allah'ın ona ihtiyacının olmadığının ifade edilmesidir ki bu, ona gazap edip yüz üstü bırakarak azap edeceğine delâlet eder. Bir başka te'kid ise "ona" değil de "hiç kimseye" denilmesidir. Bu ifade, Allah'ın insana ihtiyacının olmadığına burhanî bir yolla delâlet etmektedir. Çünkü hiç kimseye ihtiyacı olmayınca bu, ona ihtiyacının olmadığını da kaçınılmaz olarak ifade edecektir. Ayrıca bu, tam bir istiğnâya delâlet eder ki kendisini ifade etmek üzere kullanıldığı ilâhî gazabın büyüklüğüne en açık şekilde delâlet eder.

[1695] Sa'îd b. Müseyyeb'in [v.94/713], bu âyetin "Mekke'ye haccetmek farz değildir" diyen Yahudiler hakkında nâzil olduğunu söylediği rivayet edilmiştir [KT.b]. Bir rivayete göre; "Herkesin o Ev'i haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır" âyeti nâzil olunca Peygamber (s.a.) bütün din mensuplarını toplayıp, onlara "Allah size haccı farz kıldı; haccedin." [*Nesâî,* "Menâsik" 1] buyurmuş; bunun üzerine bir tek ümmet - ki o da Müslümanlardır - bunu kabul etmiş; diğer beş ümmet ise "Biz bunu kabul etmeyiz, ne namaz kılar ve ne de haccederiz!" demişlerdir. İşte "Kim inkâr ederse…" âyeti bunun üzerine nâzil olmuştur.

[1696] Peygamber (s.a.)'in, bir rivayette "Haccedemez olmadan haccedin, zira [Kâbe daha önce] iki defa yıkıldı; üçüncüde yukarı kaldırılır"; diğer bir rivayette ise "haccedemez olmadan bu evi haccedin. Toprak onun civarına varmanıza mani olmadan önce haccedin" buyurduğu nakledilmiştir [KT.b]. İbn Mes'ûd'un [v.110/728] "Çölde, kendisini yiyen her canlının mutlaka öldüğü bir ağaç bitmeden önce bu evi haccedin!", Ömer (r.a.)'ın da "İnsanlar sadece bir yıl haccetmeyi bıraksalar o halde bırakılmazlar" dedikleri rivayet edilmiştir [KT.b].

[1697] حَج البيت kelimesi kesre ile حِج البيت şeklinde okunmuştur.

98. De ki: Ey Ehl-i Kitap! Allah yaptıklarınıza şahitken, neden Allah'ın âyetlerini nankörce inkâr ediyorsunuz?

99. De ki: Ey Ehl-i Kitap! (Hak olduğuna) kendiniz de şahitken, niçin Allah'ın yolunda eğrilik arayarak iman edenleri ondan çeviriyorsunuz? Yaptıklarınızdan Allah gafil değil!

ومنها قوله {وَمَنْ كَفَرَ} مكان ومن لم يحج تغليظًا على تارك الحج؛ ولذلك قال رسول الله ﷺ: «من مات ولم يحج فليمت إن شاء يهوديًا أو نصرانيًا!» ونحوه من التغليظ «من ترك الصلاة متعمدًا فقد كفر!» ومنها ذكر الاستغناء عنه وذلك مما يدل على المقت والسخط والخذلان. ومنها قوله {عَنِ الْعَالَمِينَ} وإن لم يقل عنه، وما فيه ٥ من الدلالة على الاستغناء عنه ببرهان، لأنه إذا استغنى عن العالمين تناوله الاستغناء لا محالة، ولأنه يدل على الاستغناء الكامل فكان أدلّ على عظم السخط الذي وقع عبارة عنه.

[١٦٩٥] وعن سعيد بن المسيب نزلت في اليهود، فإنهم قالوا: الحج إلى مكة غير واجب. وروى: أنه لما نزل قوله تعالى {وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ} جمع رسول الله ١٠ ﷺ أهل الأديان كلهم فخطبهم فقال: «إن الله كتب عليكم الحج فحجوا.» فآمنت به ملة واحدة وهم المسلمون وكفرت به خمس ملل قالوا: لا نؤمن به ولا نصلي إليه ولا نحجه، فنزل {وَمَنْ كَفَرَ}.

[١٦٩٦] وعن النبي ﷺ: «حُجُّوا قبل أن لا تحجوا، فإنه قد هدم البيت مرتين ويرفع في الثالثة.» وروي: «حُجّوا قبل أن لا تحجوا، حجوا قبل أن يَمنع البرُّ جانبه.» ١٥ وعن ابن مسعود: حجوا هذا البيت قبل أن تنبت في البادية شجرة لا تأكل منها دابة إلا نفقت. وعن عمر رضي الله عنه: لو ترك الناس الحج عامًا واحدًا ما نوظروا.

[١٦٩٧] وقرئ حِج البيت، بالكسر.

٩٨-﴿قُلْ يَأَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ شَهِيدٌ عَلَى مَا تَعْمَلُونَ﴾

٩٩-﴿قُلْ يَأَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ تَبْغُونَهَا عِوَجًا ٢٠ وَأَنْتُمْ شُهَدَاءُ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾

[1698] "Allah şahitken…" ifadesindeki Vav, hal için olup cümle şu anlamdadır: Neden Allah'ın, Peygamber (s.a.)'in doğru söylediğine delâlet eden âyetlerini inkâr ediyorsunuz? Halbuki Allah sizin yaptıklarınıza şahittir ve sizi onlardan dolayı hesaba çekecektir. Ve bu durum, O'nun âyetlerini inkâra kalkışmamanızı gerektirmektedir.

[1699] "Allah'ın yolundan" yani, Allah'ın gidilmesini emrettiği yolu olduğunu bildikleri dinden, yani İslâm'dan "çeviriyorsunuz?" -Hasan-ı Basrî [v.110/728] kelimeyi if'âlden تُصِدّون şeklinde okumuştur.- Ehl-i Kitap mensupları, mü'minleri İslâm'dan vazgeçirmek için tuzak kurup hileler yapıyor, Müslüman olmak isteyenlere özel gayretler göstererek mani oluyorlardı. Nitekim rivayete göre Yahudiler Evs ve Hazrec kabilelerine gelerek tekrar o eski günlere dönsünler diye onlara aralarında yaşanmış olan savaş ve düşmanlıkları hatırlatmışlardır.

[1700] "Eğrilik arayarak" yani onda eğrilik ve orta / doğru yoldan sapma olmasını isteyerek. - تبغونها ifadesi mahallen mansuptur.- **Şayet** "Allah yolunda eğrilik olması muhalken, onda nasıl eğrilik arayabilirler?" **dersen, şöyle derim:** Bunda iki mâna vardır. Birincisi, "Musa'nın şeriati neshedilmemiştir" diyerek ve Peygamber (s.a.)'in Tevrat'ta zikredilen sıfatlarını değiştirerek ve benzeri şeylerle Kur'ân'da yanlışlık/eğrilik bulunduğu yolunda bir vehim yaymak suretiyle insanların kafasını karıştırıyorsunuz." demektir. İkincisi ise, "siz hakikati gizlemek ve bütün doğruların en doğrusu olan bir şeyde asla bulamayacağınız bir eğrilik arayarak kendinizi yoruyorsunuz" demektir.

[1701] "Kendiniz de şahitken" yani, ondan ancak sapıtmış ve başkalarını saptıran kimselerin insanları çevireceği bir yol olduğuna şahitken veya kendi dininizden insanlar arasında buna şahitlik ediyorken, insanlarınızın sözlerinize inandıkları, önemli meselelerinde sizin hakemliğinize başvurdukları adaletli kişiler, yani hahamlar olduğunuz halde. "Allah gafil değil!" ifadesi tehdittir.

100. Ey iman edenler! Kendilerine kitap verilenlerden herhangi bir zümreye uyacak olursanız, imanınızdan sonra sizi inkârcı nankörlere çevirirler!

[1702] Rivayete göre; Şas b. Kays adlı Yahudi -ki Müslümanlar hakkında çok ağır konuşan ve onları çok kıskanan azgın bir inkârcıydı- kendilerine ait bir mecliste oturmuş sohbet eden Ensarın Evs ve Hazrec kabilelerine mensup bir topluluğa rastlamış. Cahiliye döneminde birbirine düşman olan bu insanların, şimdi birbiriyle kaynaşmış bir arada oturmakta olmalarına öfkelenmiş

[١٦٩٨] {وَاللَّهُ شَهِيدٌ} الواو للحال، والمعنى: لم تكفرون بآيات الله التي دلتكم على صدق محمد ﷺ والحال أن الله شهيد على أعمالكم فمجازيكم عليها، وهذه الحال توجب أن لا تجسروا على الكفر بآياته.

[١٦٩٩] قرأ الحسن تُصِدّون، من أصدّه. {عَن سَبِيلِ اللهِ} عن دين حق علم أنه سبيل الله التي أمر بسلوكها وهو الإسلام. وكانوا يفتنون المؤمنين ويحتالون لصدّهم عنه، ويمنعون من أراد الدخول فيه بجهدهم. وقيل: أتت اليهود الأوس والخزرج فذكروهم ما كان بينهم في الجاهلية من العداوات والحروب ليعودوا لمثله.

[١٧٠٠] {تَبْغُونَهَا عِوَجًا} تطلبون لها اعوجاجًا وميلًا عن القصد والاستقامة. فإن قلت: كيف تبغونها عوجًا وهو محال؟ قلت: فيه معنيان؛ أحدهما أنكم تلبسون على الناس حتى تُوهِموهم أنّ فيها عوجًا بقولكم: إن شريعة موسى لا تنسخ، وبتغييركم صفة رسول الله ﷺ عن وجهها ونحو ذلك. والثاني: أنكم تتعبون أنفسكم في إخفاء الحق وابتغاء ما لا يتأتى لكم من وجود العوج فيما هو أقوم من كل مستقيم.

[١٧٠١] {وَأَنْتُمْ شُهَدَاءُ} أنها سبيل الله التي لا يصدّ عنها إلا ضال مضلّ، أو وأنتم شهداء بين أهل دينكم، عدول يثقون بأقوالكم ويستشهدونكم في عظائم أمورهم، وهم الأحبار. {وَمَا اللهُ بِغَافِلٍ} وعيد، ومحل {تَبْغُونَهَا} نصب على الحال.

١٠٠-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تُطِيعُوا فَرِيقًا مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ﴾

[١٧٠٢] قيل: مرَّ شاس بن قيس اليهودي -وكان عظيم الكفر شديد الطعن على المسلمين شديدَ الحسد لهم- على نفر من الأنصار من الأوس والخزرج في مجلس لهم يتحدثون، فغاظه ذلك حيث تألَّفوا واجتمعوا بعد الذي كان بينهم في الجاهلية من العداوة، وقال:

ve "Bunlar böyle birlik ve beraberlik içinde oldukları sürece bize burada rahat yok!" diyerek, Yahudi bir gencin onların arasına karışıp kendilerine Bu'âs savaşını hatırlatmasını ve o günle ilgili söylenen bazı şiirleri onlara okumasını istemiş. -Bu'âs; Evs ve Hazrec kabilelerinin savaştığı ve Evs'in galip geldiği bir savaştı.- Genç, Şas'ın dediğini yapınca, iki kabile birbiriyle çekişmeye başlamıştı; taraflardan her biri kendisini övüyor, ötekine öfke kusuyordu. Sonunda "Herkes silahını alsın!" diye çığlık atmaya başladılar. Olayı haber alan Peygamber (s.a.) Muhacirlerden ve Ensardan bir grupla beraber onların yanına gitti ve; "Ben aranızda olduğum, Allah sizi İslâm'la müşerref ettiği, onunla sizi cahiliyeden kopardığı ve sizi birbirinizle kaynaştırdığı halde siz cahiliye peşinde mi koşuyorsunuz?!" diye çıkıştı. Bunun üzerine, herkes olayın şeytanın bir aldatması ve düşmanlarının oyunu olduğunu anladı ve silahlarını bırakıp ağladılar; birbirlerine sarılarak Peygamber (s.a.)'le beraber oradan ayrıldılar. Bu iki grubun, başı o günden daha kötü, sonu ise daha güzel bir günleri olmamıştır [Bkz. İbn Hişâm, *Sîret,* s. 309-310].

101. Hem (ey Ehl-i Kitap) Allah'ın âyetleri size okunurken, Resulü de aranızda iken nasıl nankörce inkâr ediyorsunuz?! (Sadece siz değil) Allah'a sımsıkı sarılan 'herkes' doğru bir yola getirilmiş demektir.

[1703] Allah'ın âyetleri -ki o mu'ciz olan Kur'an'dır- "size" Peygamber lisanıyla canlı bir şekilde "okunurken" ve Peygamber aranızda olup, sizi uyarır, size nasihat ederek şüphelerinizi giderirken, "nasıl nankörce inkâr ediyorsunuz?" Buradaki istifhamda inkâr ve hayret mânası vardır ki, "İnkâr nereden gelip sizi buluyor?!" demektir. "Allah'a" yani, O'nun dinine sımsıkı sarılan herkes" -bu ifade, onları inkârcıların kötülük ve hilelerini savuşturma konusunda Allah'a sığınmaya teşvik mânasında da olabilir- "doğru yala getirilmiş" yani, kesinlikle hidayeti elde etmiş demektir. Âyette; sanki hidayet hâsıl olmuş gibi, onu hâsıl olmuş olarak haber vermektedir; tıpkı *izâ ci'te fulân*^en^ *fe-kad eflâhte* [Falana geldin mi kurtuldun demektir] ifadesi gibi. Burada قد kelimesindeki bekleme mânası açıktır; çünkü Allah'a sarılan kişi, hidayet beklentisi içindedir; âlicenap birine giden kimse de, onun yanında 'yaşayacağını' ummaktadır.

102. Ey iman edenler! Allah'tan hakkıyla sakının ve ne yapıp edin (O'na) teslimiyet göstermiş olarak can verin.

103. Topluca Allah'ın ipine tutunun; ayrışmayın... Allah'ın, üzerinizdeki nimetini hatırlayın: Hani, siz düşmandınız da O, kalplerinizi birbirine ısındırmış ve O'nun nimeti sayesinde kardeş olmuştunuz; bir 'ateş' çukurunun tam kenarında iken, sizi oradan kurtarmıştı. Allah size âyetlerini işte böyle açıklıyor ki doğru yolu bulasınız.

ما لنا معهم إذا اجتمعوا من قرار! فأمر شابًا من اليهود أن يجلس إليهم ويذكرهم يوم بعاث وينشدهم بعض ما قيل فيه من الأشعار. وكان يومًا اقتتلت فيه الأوس والخزرج وكان الظفر فيه للأوس. ففعل، فتنازع القوم عند ذلك وتفاخروا وتغاضبوا وقالوا: السلاح السلاح! فبلغ النبي ﷺ، فخرج إليهم فيمن معه من المهاجرين والأنصار، ٥ فقال: «أتدعون الجاهلية وأنا بين أظهركم بعد إذ أكرمكم الله بالإسلام وقطع به عنكم أمر الجاهلية وألف بينكم؟!» فعرف القوم أنها نزغة من الشيطان وكيد من عدوّهم، فألقوا السلاح وبكوا وعانق بعضهم بعضًا، ثم انصرفوا مع رسول الله ﷺ، فما كان يوم أقبح أوّلًا وأحسن آخرًا من ذلك اليوم.

١٠١-﴿وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَأَنْتُمْ تُتْلَى عَلَيْكُمْ آيَاتُ اللَّهِ وَفِيكُمْ رَسُولُهُ وَمَنْ ١٠ يَعْتَصِمْ بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

[١٧٠٣] {وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ} معنى الاستفهام فيه الإنكار والتعجيب، والمعنى: من أين يتطرق إليكم الكفر والحال أن آيات الله وهي القرآن المعجز {تُتْلَى عَلَيْكُمْ} على لسان الرسول غَضَّةً طرية، وبين أظهُرِكم رسول الله ﷺ ينبهكم ويعظكم ويزيح شبهكم؟ {وَمَنْ يَعْتَصِمْ بِاللهِ} ومن يتمسك بدينه. ويجوز أن يكون حثًا لهم على الالتجاء إليه في ١٥ دفع شرور الكفار ومكايدهم {فَقَدْ هُدِيَ} فقد حصل له الهدى لا محالة، كما تقول: إذا جئت فلانًا فقد أفلحت، كأن الهدى قد حصل فهو يخبر عنه حاصلًا. ومعنى التوقع في {قَدْ} ظاهر، لأنّ المعتصم بالله متوقع للّهدى، كما أن قاصد الكريم متوقع للفلاح عنده.

١٠٢-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ وَلا تَمُوتُنَّ إِلا وَأَنْتُم مُسْلِمُونَ﴾

١٠٣-﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ ٢٠ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُم مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾

[1704] حَقَّ تُقَاتِهِ [hakkıyla sakınma] ifadesi, sakınılması gereken ve sakınılmaya lâyık anlamında olup, farzları yerine getirmek ve haramlardan kaçınmak demektir. Bu ifadenin benzeri “gücünüz yettiğince Allah’tan sakının” [Teğâbun 64/16] âyetidir. Bununla “takvada, gücünüz yettiği hiçbir şeyi bırakmayacak şekilde titiz davranın” mânası murad edilmiştir. İbn Mes‘ûd (r.a.)’ın “hakkıyla sakınma, Allah’a itaat edilmesi, isyan edilmemesi; şükredilmesi, nankörlük edilmemesi; O’nun hatırlanması ve unutulmamasıdır” dediği rivayet edilmiş; Peygamber (s.a.)’e isnadla merfû‘ olarak da rivayet edilmiştir. Denmiştir ki: “Hakkıyla sakınma, Allah söz konusu olduğunda kişiyi hiçbir kınayıcının kınamasının tutmaması; kendisinin, oğlunun veya babasının aleyhine de olsa âdil davranmasıdır.” Yine, “kul, dilini korumadıkça Allah’tan hakkıyla sakınmış olmaz” da denmiştir.

[1705] تُؤَدَةٌ kelimesi اِتَّأَدَ fiilinden geldiği gibi, [aynı vezindeki] تقاة kelimesi de, اِتّقَى fiilinden gelmiştir.

[1706] “Ne yapıp edin (O’na) teslimiyet göstermiş olarak can verin,” yani ölüm gelip çattığında O’na teslimiyet gösterme dışında bir halde olmayın. Bu ifade, düşmanla karşılaşma konusunda kendisinden yardım istediğin birine “Bana ancak at üzerinde gel” demene benzer; burada onu sana gelmekten değil, sana geldiği zaman kendisine şart koştuğunun dışında bir hal üzere gelmekten menetmektesindir.

[1707] *İ’tasamtu bi-hablihî* [onun ipinden sıkıca tuttum] sözü, ondan destek isteme ve himayesine güvenme anlamında bir *temsîl* olabileceği gibi -ki bu temsilde; yüksek bir mekândan sarkan kişi kopmayacağından emin olduğu sağlam bir ipe tutunmaktadır- “ip” onun verdiği sözden *isti‘âre*, “tutunma” ise onun sözüne güvenmekten [*isti‘âre*] ya da uygun bir kelimeyle ip isti‘âresi için bir *terşîh* de olabilir. Buna göre mâna şöyledir: Allah’tan yardım isteme ve O’na güvenme hususunda birleşin ve bundan ayrılmayın ya da Allah’ın, kullarından aldığı söze sadık kalma hususunda birleşin; bu söz ise iman ve itaattir. Veya O’nun kitabına tutunmakta birleşin. Nitekim Hazret-i Peygamber “Kur’ân, Allah’ın sağlam ipidir. Onun ilginçlikleri bitmez; tekrar tekrar okunması onu eskitmez; ona göre konuşan doğru söylemiş; onunla amel eden doğru yapmış; ona tutunan da dosdoğru bir yola iletilmiş olur” buyurmuştur. [*Tirmizî,* “Sevâbü’l-Kur’ân”, 14]

[1708] “Ayrışmayın” Yahudi ve Hıristiyanlarin ihtilaf ettiği gibi ayrışmayın veya birbirinize sırt çevirip düşman olduğunuz ve savaştığınız cahiliye doneminde olduğu gibi ihtilafa duşerek haktan ayrılmayın. Veya sizi ayrıştıracak, birlik ve beraberliğinizi, aranızdaki muhabbeti yok edecek, sizi birleştirip birbirinize ısındıran Hakk’a ittibâ‘a ve İslâm’a sarılmaya ters düşecek şeyler ihdas etmeyin.

[١٧٠٤] {حَقَّ تُقَاتِهِ} واجب تقواه وما يحق منها، وهو القيام بالمواجب واجتناب المحارم، ونحوه {فَاتَّقُوا اللهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ} [التغابن: ١٦] يريد: بالِغوا في التقوى حتى لا تتركوا من المستطاع منها شيئًا. وعن عبد الله: هو أن يطاع فلا يعصى، ويشكر فلا يكفر، ويذكر فلا ينسى؛ وروي مرفوعًا. وقيل: هو أن لا تأخذه في الله لومة لائم، ٥ ويقوم بالقسط ولو على نفسه أو ابنه أو أبيه. وقيل: لا يتقي الله عبد حق تقاته حتى يخزُن لسانه.

[١٧٠٥] والتقاة من اتقى كالتُّؤَدة من اتأد.

[١٧٠٦] {وَلَا تَمُوتُنَّ} معناه: ولا تكوننّ على حال سوى حال الإسلام إذا أدرككم الموت، كما تقول لمن تستعين به على لقاء العدوّ: لا تأتني إلا وأنت على حصان، فلا ١٠ تنهاه عن الإتيان ولكنك تنهاه عن خلاف الحال التي شرطت عليه في وقت الإتيان.

[١٧٠٧] قولهم اعتصمت بحبله؛ يجوز أن يكون تمثيلًا لاستظهاره به ووثوقه بحمايته، بامتساك المتدلي من مكان مرتفع بحبل وثيق يأمن انقطاعه، وأن يكون الحبل استعارة لعهده والاعتصام لوثوقه بالعهد، أو ترشيحًا لاستعارة الحبل بما يناسبه. والمعنى: واجتمعوا على استعانتكم بالله ووثوقكم به ولا تفرقوا عنه. أو ١٥ واجتمعوا على التمسك بعهده إلى عباده وهو الإيمان والطاعة؛ أو بكتابه لقول النبي ﷺ: «القرآن حبل الله المتين لا تنقضي عجائبه، ولا يخلق عن كثرة الردّ، من قال به صدق؛ ومن عمل به رشد، ومن اعتصم به هدي إلى صراط مستقيم.»

[١٧٠٨] {وَلَا تَفَرَّقُوا} ولا تتفرقوا عن الحق بوقوع الاختلاف بينكم كما اختلفت اليهود والنصارى، أو كما كنتم متفرقين في الجاهلية متدابرين يعادي بعضكم بعضًا ٢٠ ويحاربه، أو ولا تحدثوا ما يكون عنه التفرق ويزول معه الاجتماع والألفة التي أنتم عليها، مما يأباه جامعكم والمؤلف بينكم، وهو اتباع الحق والتمسك بالإسلام.

[1709] Cahiliye döneminde insanlar arasında kin, nefret ve savaş eksik olmuyordu. Allah Teâlâ İslâmiyet'le onların kalplerini birbirine ısındırdı ve sevgiyle doldurdu. Böylece birbirlerini sevdiler, birbirleriyle uyuşmaya başladılar; birbirlerinin iyiliğini isteyen, birbirine merhamet eden, aralarını düzeltip anlaşmazlıklarını gideren bir tek şeyde -Allah yolunda kardeşlikte- bütünleşmiş birer 'kardeş' haline geldiler. Rivayete göre; bunlar Evs ve Hazrec kabileleri idi. Bunlar, 'anaları-babaları bir' iki kardeşin nesliydi; sonra aralarında yüz yirmi sene süren savaşlara neden olan bir düşmanlık hâsıl olmuştu; sonunda Allah o düşmanlığı İslâmiyet'le söndürmüş ve Peygamber (s.a.)'le aralarını düzeltmiştir.

[1710] "Bir 'ateş' çukurunun tam kenarında iken," yani içinde bulunduğunuz küfür sebebiyle cehennem ateşinin içine düşmek üzere iken "sizi oradan" İslâmiyet'le "kurtarmıştı." منها'daki zamir, *hufre* / çukur, *nâr* / ateş ve *şefâ* / kenar kelimelerinden birine râcidir. *Şefâ*; parçası olduğu [müennes] *hufre* kelimesine muzāf olduğu için müennes kabul edilmiştir. A'şâ'nın [v.7/629] şu beytinde olduğu gibi:

[Etrafı aydınlatırsın yaydığın sözle] Mızrağın ucu kandan parladığı gibi!..

[1711] *Şefe'l-hufret^i^* / *şefetu'l-hufret^i^* terkibi müzekker ve müennes olup, "çukurun ağzı / kenarı" anlamına gelir; *şefâ* kelimesinin son harfi aslında Vav'dır, ancak müzekker olduğunda Elif'e çevrilmekte [شَفا]; müennes olduğunda ise hazfedilmektedir [شَفَة]. Bu *şefâ* ve *şefet^un^* kelimelerinin bir benzeri *cânib* ve *cânibet^un^* kelimeleridir.

[1712] **Şayet** "Bunlar nasıl 'Ateş çukurunun, yani Cehennemin kenarında' gösterildiler?" **dersen, şöyle derim**: İçinde bulundukları hal üzere ölselerdi Ateş'e gireceklerdi; bundan dolayı, öldükten sonra Ateş'e gireceği beklenen 'hayat'ları, "buraya düşmelerine ramak kalmışçasına Ateş'in kenarında olmak" şeklinde temsilî bir ifadeyle anlatılmıştır.

[1713] "Allah size âyetlerini işte böyle," yani bu beliğ ifadedeki gibi "açıklıyor ki doğru yolu bulasınız." Yani [لعلكم'deki *teraccî* (umma) anlamı, Allah için söz konusu olmadığından لعلكم تهتدون ifadesi] 'doğru yolda gidişinizin artmasını / pekişmesini murad ederek' demektir.

104. İçinizde; hayra çağıran, ma'rûfu emreden, münkeri yasaklayan bir topluluk bulunsun... ki felaha erecekler de bunlardır.

[1714] "İçinizde bir topluluk bulunsun" ifadesindeki Min kısmilik ifade eder, çünkü ma'rûfu emretme ve münkeri yasaklama farz-ı kifayelerdendir. Ayrıca, bu işi ancak ma'rûf ve münkeri bilen,

[١٧٠٩] كانوا في الجاهلية بينهم الإحَن والعداوات والحروب المتواصلة، فألف الله بين قلوبهم بالإسلام. وقذف فيها المحبة فتحابوا وتوافقوا وصاروا {إِخْوَانًا} متراحمين متناصحين مجتمعين على أمر واحد قد نظم بينهم وأزال الاختلاف، وهو الأخوة في الله. وقيل: هم الأوس والخزرج، كانا أخوين لأب وأم، فوقعت بينهما ٥ العداوة وتطاولت الحروب مائة وعشرين سنة إلى أن أطفأ الله ذلك بالإسلام وألف بينهم برسول الله ﷺ.

[١٧١٠] {وَكُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ} وكنتم مُشْفين على أن تقعوا في نار جهنم لما كنتم عليه من الكفر {فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا} بالإسلام. والضمير للحفرة أو للنار أو للشفا. وإنما أنث لإضافته إلى الحفرة وهو منها كما قال:

١٠ [وتَشْرَقُ بالقول الذي قد أذَعْتَه] كَمَا شَرِقَتْ صَدْرُ الْقَنَاةِ مِنَ الدَّمِ

[١٧١١] وشفا الحفرةِ وشفتُها: حرفها، بالتذكير والتأنيث، ولامها واو، إلا أنها في المذكر مقلوبة وفي المؤنث محذوفة، ونحو الشَّفا والشفة الجانب والجانبة.

[١٧١٢] فإن قلت: كيف جُعلوا على حرف حفرة من النار؟ قلت: لو ماتوا على ما كانوا عليه وقعوا في النار، فمثلت حياتهم التي يتوقع بعدها الوقوع في النار بالقعود ١٥ على حرفها مشفين على الوقوع فيها.

[١٧١٣] {كَذَلِكَ} مثل ذلك البيان البليغ {يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ} إرادة أن تزدادوا هدى.

١٠٤-﴿وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

٢٠ [١٧١٤] {وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ} من للتبعيض، لأن الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر من فروض الكفايات؛ ولأنه لا يصلح له إلا من علم المعروف والمنكر،

onu yaparken öncelik sıralamasını nasıl yapacağını, o işi nasıl icra edeceğini bilen kişi yapabilir; bunu bilmeyen biri, ma'rûfu yasaklayıp münkeri emredebilir veya kendi mezhebine göre o işin hükmünü bilip onu yapanın mezhebindeki hükmünü bilmeyebilir ve ona münker olmayan bir şeyi yasaklayabilir. Bazen yumuşak olmak gereken yerde sert, sert olmak gereken yerde ise yumuşak davranabilir. Yasaklamanın kendisinde münkerde ısrardan başka bir etki yapmayacak birine veya cellat, gardiyan vb. kişiler gibi yasaklamanın anlamsız olduğu insanlara yasaklamada bulunabilir. Buradaki Min'in *tebyîn* için olduğu da söylenmiştir ki buna göre mâna şöyle olur: Tamamınız … emreden bir ümmet olun. -"(Ey Ümmet-i Muhammed!) Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz." [Âl-i İmrân 3/110] âyetinde olduğu gibi.- "Ki felâha erecekler de bunlardır" yani özel olarak felah bulacaklar başkaları değil, onlardır.

[1715] Rivayete göre; Hazret-i Peygamber minberde iken kendisine; "İnsanların en hayırlısı kimdir?" diye sorulmuş; "en çok ma'rûfu emredip münkeri yasaklayan, en müttaki, akrabasıyla ilişkilerini en sıkı tutan kişidir" [*Ahmed b. Hanbel*, VI, 432] diye cevap vermiş. Bir başka rivayette ise şöyle buyurmuştur: "Bir kimse ma'rûfu emredip, münkeri yasaklarsa, Allah'ın Arz'ında Allah'ın da halifesidir; Peygamber'in de halifesidir, Allah kitabının da halifesidir." [KT.b] Ali (r.a.)'ın; "En faziletli cihat; ma'rûfu emredip münkeri yasaklamaktır. Bir kimse Allah için öfke duyarak fâsıkları kınarsa, onun için Allah da gazap eder" dediği nakledilmiştir [KT.b]. Huzeyfe (r.a.)'ın [v.36/656] da; "İnsanların başına öyle bir zaman gelecek ki, insanlar bir eşek leşini ma'rûfu emredip münkeri yasaklayan bir mü'minden daha çok sevecek!" dediği nakledilmiştir. Süfyân-ı Sevrî'nin [v.161/778] ise şöyle dediği nakledilmektedir: "Eğer bir insan, komşuları arasında sevilen, kardeşleri içinde övülen biri ise, bilesin ki yağcının, dalkavuğun tekidir."

[1716] Ma'rûfu emretmenin hükmü, emredilen şeye tâbidir; emredilen, farz ise emretme de farz olur; mendup ise mendup olur. Münkeri yasaklamaya gelince; bunun tamamı farzdır; çünkü çirkinlik sıfatından ötürü münkerlerin tamamının terkedilmesi farzdır.

[1717] **Şayet** "Bu hangi yolla farz olmaktadır?" **dersen, şöyle derim:** İki üstadımız bu konuda ihtilâf etmiştir; Ebû Ali el-Cübbâî [v.303/916] bunun nakil ve akıl yoluyla farz olduğunu söylerken, Ebû Hâşim el-Cübbâî [v.321/933], sadece nakille farz olduğunu ileri sürmüştür.

وعلم كيف يرتِّب الأمر في إقامته وكيف يباشر. فإن الجاهل ربما نهى عن معروف وأمر بمنكر، وربما عرف الحكم في مذهبه وجهِله في مذهب صاحبه فنهاه عن غير منكر؛ وقد يغلظ في موضع اللين، ويلين في موضع الغلظة؛ وينكر على من لا يزيده إنكاره إلا تماديًا، أو على مَن الإنكار عليه عبث، كالإنكار على أصحاب ٥ المآصر والجلادين وأضرابهم. وقيل من للتبيين، بمعنى: وكونوا أمّة تأمرون، كقوله تعالى {كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ} [آل عمران: ١١٠]. {وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ} هم الأخِصّاء بالفلاح دون غيرهم.

[١٧١٥] وعن النبي ﷺ أنه سئل وهو على المنبر: من خير الناس؟ قال: «آمَرهم بالمعروف وأنهاهم عن المنكر، وأتقاهم لله وأوصلهم.» وعنه عليه الصلاة والسلام: ١٠ «من أمر بالمعروف ونهى عن المنكر فهو خليفة الله في أرضه، وخليفة رسوله، وخليفة كتابه.» وعن علي رضي الله عنه: أفضل الجهاد الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، ومَن شنِيء الفاسقين وغضب لله غضب الله له. وعن حذيفة: يأتي على الناس زمان تكون فيهم جيفة الحمار أحب إليهم من مؤمن يأمرهم بالمعروف وينهاهم عن المنكر. وعن سفيان الثوري: إذا كان الرجل محببًا في جيرانه محمودًا عند إخوانه فاعلم أنه مداهن.

١٥ [١٧١٦] والأمر بالمعروف تابع للمأمور به، إن كان واجبًا فواجب، وإن كان ندبًا فندبٌ. وأما النهي عن المنكر فواجب كله، لأنّ جميع المنكر تركه واجب لاتصافه بالقبح.

[١٧١٧] فإن قلت: ما طريق الوجوب؟ قلت: قد اختلف فيه الشيخان، فعند أبي علي السمع والعقل، وعند أبي هاشم السمع وحده.

[1718] **Şayet** "Münkeri yasaklamanın şartları nedir?" **dersen, şöyle derim:** [i] Yasaklayacak olan kişinin, yadırgadığı şeyin 'çirkin' olduğunu bilmesi. Çünkü bilmezse, 'güzel' bir şeyi yasaklayıp yasaklamadığından emin olamaz. [ii] Yasakladığı şeyin gerçekleşmiş olmaması. Çünkü gerçekleşmiş bir şeyi yasaklamak güzel olmaz; bu tip bir şey ancak kötülenebilir; yasaklama, gerçekleşmiş bir şeyin benzerleri için söz konusu olur. [iii] Yasakladığı şeyin, kişinin münkerâtını daha da arttıracağı ve ona tesir etmeyeceği konusunda *zann-ı gâlib*e sahip olmaması. Zira böyle bir yasaklama abestir.

[1719] **Şayet** "Peki, bu işin gereklilik şartları nedir?" **dersen, şöyle derim:** [i] Günahın gerçekleşeceğine dair bir zann-ı galip bulunması. Şahsı alet ve edevatını hazırlayarak içki içmeye hazırlanmış bir halde görmek gibi. [ii] Yasaklaması durumunda kendisine çok ciddi bir zarar dokunacağına dair bir zann-ı galibinin bulunmaması.

[1720] "Peki, yadırgayıp yasaklamaya nasıl başlamalıdır?" **dersen, şöyle derim:** Yumuşak olanla başlamalı; fayda vermezse, sert olana geçilmelidir. ["Nush ile uslanmayanı etmeli tekdir / Tekdir ile uslanmayanın hakkı kötektir."] Çünkü maksat, münkerden el çektirmektir. Nitekim Allah Teâlâ önce *"aralarını düzeltin"*; daha sonra *"savaşın"* [Hucurât 49/9] buyurmuştur.

[1721] **Şayet** "Bu işle kim ilgilenecek?" **dersen, şöyle derim:** Yapabilen ve şartlarını taşıyan herkes bunu yapmakla mükelleftir. Nitekim ulemâ, namaz kılmayı bırakan birini gören herkesin ona bunu yasaklamasının farz olduğu hususunda icmâ etmiştir. Çünkü bunun çirkin bir iş olduğu herkesçe bilinmektedir. Savaşma [gibi güç kullanarak yasaklamaya gelince] imam ve halifelerinin bunu yapması daha evladır. Çünkü siyaseti onlar daha iyi bildikleri gibi, [böyle bir yasaklama için gereken] güç onlarda vardır."

[1722] **Eğer** "Kimlere emredilir ve yasaklanır?" **dersen, şöyle derim:** Mükellef olan herkes. Çocuklar ve deliler gibi mükellef olmayanlar da başkasına zarar vermeye kalkıştıklarında kendilerine mani olunur. Çocuklar, alışmasınlar diye, haramları işlemeleri engellendiği gibi, alışmaları için namaz kılmaları da emredilir. "Peki, kendisi münker bir fiil işleyen birinin onu işleyen başkasını yasaklaması farz mıdır?" **dersen, şöyle derim:** Evet, farzdır. Çünkü o münker fiili işlememek ve onu yasaklamak, bunların her ikisi de onun üzerine farzdır. Dolayısıyla, bu farzlardan birini terketmesi, diğerini de terketmesini gerektirmez. Selefin; "Kendiniz yapmıyor olsanız bile hayrı emredin" dedikleri nakledilir. Mutarrif b. Abdullah'ın [v.95/714]; "Ben yapmadığım bir şeyi söylemem!" yollu konuştuğunu duyan Hasan-ı Basrî de "Hangimiz, söylediklerini yapıyor ki? Şeytan sizin böylece ma'rûfu emretmemenizi ve münkeri yasaklamamanızı sağlamaya çalışıyor." demiştir.

[١٧١٨] فإن قلت: ما شرائط النهي؟ قلت أن يعلم الناهي أن ما ينكره قبيح، لأنه إذا لم يعلم لم يأمن أن ينكر الحسن، وأن لا يكون ما ينهي عنه واقعًا، لأن الواقع لا يحسن النهي عنه، وإنما يحسن الذم عليه والنهي عن أمثاله، وأن لا يغلب على ظنه أن المنهي يزيد في منكراته، وأن لا يغلب على ظنه أن نهيه لا يؤثر لأنه عبث.

٥ [١٧١٩] فإن قلت: فما شروط الوجوب؟ قلت: أن يغلب على ظنه وقوع المعصية نحو أن يرى الشارب قد تهيأ لشرب الخمر بإعداد آلاته، وأن لا يغلب على ظنه أنه إن أنكر لحقته مضرة عظيمة.

[١٧٢٠] فإن قلت: كيف يباشر الإنكار؟ قلت يبتدئ بالسهل، فإن لم ينفع ترقى إلى الصعب، لأنّ الغرض كف المنكر. قال الله تعالى: {فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا} ثم قال:
١٠ {فَقَاتِلُوا} [الحجرات: ٩].

[١٧٢١] فإن قلت: فمن يباشره؟ قلت: كل مسلم تمكَّن منه واختص بشرائطه. وقد أجمعوا أن من رأى غيره تاركًا للصلاة وجب عليه الإنكار، لأنه معلوم قبحه لكل أحد. وأما الإنكار الذي بالقتال، فالإمام وخلفاؤه أولى لأنهم أعلم بالسياسة ومعهم عدتها.

١٥ [١٧٢٢] فإن قلت: فمن يُؤمر ويُنهى؟ قلت: كل مكلف، وغير المكلف إذا همَّ بضرر غيره مُنع، كالصبيان والمجانين، وينهى الصبيان عن المحرمات حتى لا يتعوّدوها، كما يؤخذون بالصلاة ليمرّنوا عليها. فإن قلت: هل يجب على مرتكب المنكر أن ينهى عما يرتكبه؟ قلت: نعم يجب عليه، لأن ترك ارتكابه وإنكاره واجبان عليه، فبتركه أحد الواجبين لا يسقط عنه الواجب الآخر. وعن السلف: مُروا بالخير وإن لم تفعلوا. وعن
٢٠ الحسن أنه سمع مطرّف بن عبد الله يقول: لا أقول ما لا أفعل. فقال: وأيّنا يفعل ما يقول؛ ودّ الشيطان لو ظفر بهذه منكم فلا يأمر أحد بمعروف ولا ينهى عن منكر.

[1723] **Şayet** “Nasıl ‘hayra çağıran ve ma‘rûfu emreden’ denilmiştir?” **dersen, şöyle derim:** Hayra çağırma ifadesi, fiil ve terkleri içine alan bütün mükellefiyetlerde geçerlidir. Ma‘rûfu emretme ve münkeri yasaklama ise, özel bir mükellefiyettir. Âyette önce umumi ifadeye yer verilmiş; sonra da has olan ona atfedilmiştir. “… ve ortadaki namaz” [Bakara 2/238] âyetinde olduğu gibi.

105. Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp anlaşmazlığa düşenler gibi olmayın. Büyük bir azaptır çünkü bunların hakkı!..

106. Nice yüzlerin ağardığı, nice yüzlerin de karardığı gün... Yüzleri kararanlara; “İmanınızdan sonra inkâr mı ettiniz?! O halde, ettiğiniz inkârın cezası olarak tadın şu azabı!” (denilir.)

107. Yüzleri ağaranlara gelince, onlar Allah’ın rahmeti içindedirler; temelli kalacaklardır orada.

[1724] “Kendilerine” tek bir ilkede, yani hak sözde ittifakı gerektiren “apaçık deliller geldikten sonra, parçalanıp anlaşmazlığa düşenler” yani Yahudi ve Hıristiyanlar “gibi olmayın.” Bunların, ümmetin bid‘atçıları olan Müşebbihe, Mücbire, Haşviyye ve benzerleri olduğu da söylenmiştir.

[1725] [Bu azap onlar için ne vakit söz konusudur?] “Nice yüzlerin ağardığı gün…” [Yani] *yevme* kelimesi zarfla; *le-hum* ile ya da mukadder "zikret" / *üzkür* kelimesi ile mansuptur.

[1726] *Tebyaddu* ve *tesveddü* kelimeleri muzarilik harfi olan Tâ meksur olarak *tibyaddu*, *tisveddü; tibyâddu* ve *tisvâddü* şeklinde de okunmuştur. Bu beyazlık nurdan, siyahlık da karanlıktan kinayedir. Dolayısıyla, hakkın nuruna sahip olanlar yüzleri beyaz ve aydın olarak damgalanır; sahifeleri beyaz ve aydınlık olur; önlerinde ve sağ yanlarında nur dolaşır. Bâtılın karanlığına sahip olanlar ise, renkleri siyah, kararmış ve soluk olarak damgalanır; amel defterleri karartılır, simsiyah yapılır; karanlıklar dört bir yandan kendilerini kuşatır. Bâtılın ve bâtıl ehlinin içinde bulunduğu karanlıklardan Allah’a ve O’nun engin rahmetine sığınırız.

[1727] “İnkâr mı ettiniz?” ifadesi, “onlara ‘inkâr mı ettiniz?’ denir” anlamındadır. Hemze onları kınamak ve hayret edilecek bir durumda olduklarını ifade etmek içindir. Bunların Ehl-i Kitap olduğu açıktır; imandan sonra inkâr etmeleri ise, gelmeden önce itiraf etmelerine rağmen, Peygamber (s.a.)’i inkâr etmeleridir.

[١٧٢٣] فإن قلت: كيف قيل: {يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ}؟ قلت: الدعاء إلى الخير عامّ في التكاليف من الأفعال والتروك والأمر بالمعروف والنهي عن المنكر خاص، فجيء بالعام ثم عطف عليه الخاص إيذانًا بفضله، كقوله {وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى} [البقرة: ٢٣٨].

٥ ١٠٥-﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

١٠٦-﴿يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ﴾

١٠٧-﴿وَأَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ فَفِي رَحْمَةِ اللَّهِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

١٠ [١٧٢٤] {كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا} وهم اليهود والنصارى {مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ} الموجبة للاتفاق على كلمة واحدة وهي كلمة الحق. وقيل: هم مبتدعو هذه الأمة، وهم المشبهة والمجبرة والحشوية وأشباههم.

[١٧٢٥] {يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ} نصب بالظرف وهو لهم، أو بإضمار اذكر،

[١٧٢٦] وقرئ تِبيض وتِسود، بكسر حرف المضارعة، وتبياض وتسوادّ. والبياض ١٥ من النور، والسواد من الظلمة، فمن كان من أهل نور الحق وُسم ببياض اللون وإسفاره وإشراقه، وابيضت صحيفته وأشرقت، وسعى النور بين يديه وبيمينه. ومن كان من أهل ظلمة الباطل وُسم بسواد اللون وكسوفه وكَمَده، واسوّدتْ صحيفته وأظلمت، وأحاطت به الظلمة من كل جانب. نعوذ بالله وبسعة رحمته من ظلمات الباطل وأهله.

[١٧٢٧] {أَكَفَرْتُمْ} فيقال لهم: أكفرتم، والهمزة للتوبيخ والتعجيب من حالهم. والظاهر ٢٠ أنهم أهل الكتاب، وكفرهم بعد الإيمان تكذيبهم رسول الله ﷺ بعد اعترافهم به قبل مجيئه.

Atâ'nın [v.114/732]; "Muhacir ve Ensar'ın yüzü açık alnı ak, Kurayza ve Nadīr oğullarının yüzleri ise kapkara olacaktır" dediği nakledilmiştir. Bunların mürtedler olduğu; bid'at ve heva ehli olduğu da söylenmiştir. Rivayete göre Ebû Ümame [v.86/705]; "Bunlar Haricilerdir" dedikten sonra, onları Şam yolunda görünce gözlerinden yaş akmış ve "Cehennemin köpekleri işte bunlardır! Gökkubbenin altında öldürülmüş insanların en kötüsü bunlar, gökkubbenin altında öldürülenlerin en hayırlısı da bunlar tarafından öldürülenlerdir. demiş. Bunun üzerine Ebû Galib ona; "Bu, kendi görüşün olarak söylediğin bir şey mi, yoksa Peygamber (s.a.)'den işittiğin bir şey mi?" diye sorunca, "Aksine, bunu Peygamber (s.a.)'den defalarca işittim" demiş. "Peki, neden ağladın öyle?" diye sorunca da "Onlara acıdığım için. Bunlar daha önce Müslüman idiler, sonra kâfir oldular" dedikten sonra, bu âyeti okumuş ve onun elinden tutarak; "Memleketinizde bunlardan çok vardır; Allah seni bunlardan korusun!" diye dua etmiş. [*Tirmizî*, "Tefsir", 4]

[1728] "Denilmiştir ki: Bunlar inkarcılarin tamamıdır. Çünkü "Allah onları kendi aleyhlerine şahit tutarak '-Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' demişti; onlar da '-Elbette' demişlerdi." [A'raf 7/172] âyetinde ifade edilen ikrarın gereğini yapmaktan kaçınmışlardır.

[1729] "Allah'ın rahmeti" nimeti, yani temelli mükâfat "içindedirler." **Şayet** "Önce 'Allah'ın rahmeti içindedirler' denildikten sonra gelen 'temelli kalacaklardır orada' ifadesinin [i'râbdaki] yeri nasıldır?" **dersen, şöyle derim:** Yeni bir cümledir; sanki "Orada nasıl olacaklar?" denilmiş ve "temelli kalacaklardır orada, yani oradan ayrılmayacak ve ölmeyeceklerdir" diye cevap verilmiştir.

108. İşte Allah'ın âyetleri... Onları sana gerçeğin ta kendisi olarak okuyoruz; çünkü 'Allah' hiç kimseye zulmetmek istemiyor.

109. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır; işler sonuçta Allah'a döndürülür.

[1730] "İşte Allah'ın" va'd ve va'îde dair "âyetleri... Onları sana" güzel iş yapanla kötü iş yapanın müstahak olduğu karşılığın kendilerine âdilane verileceğini ortaya koyan "gerçeğin ta kendisi olarak okuyoruz. Çünkü 'Allah' hiç kimseye zulmetmek istemiyor..." ki herhangi birini suçsuz yere cezalandırsın ya da bir günahkârın cezasını artırıp, güzel iş yapan herhangi bir kişinin mükâfatını eksiltsin. Allah Teâlâ *zulüm* kelimesini nekre olarak kullanmış; ardından da "hiç kimseye" buyurmuştur. Bu, "yarattığı hiçbir varlığa hiçbir haksızlık yapmak istemiyor" demektir. Zâtını çirkin şeyleri murad etme ve onlara razı olma özellikleri ile tavsif edenleri derhal cezalandırmayan Allah ne kadar yücedir!

وعن عطاء: تبيض وجوه المهاجرين والأنصار وتسودّ وجوه بني قريظة والنضير. وقيل: هم المرتدون. وقيل أهل البدع والأهواء، وعن أبي أمامة: هم الخوارج، ولما رآهم على درج دمشق دمعت عيناه ثم قال: «كلاب النار؛ هؤلاء شر قتلى تحت أديم السماء! وخير قتلى تحت أديم السماء الذين قتلهم هؤلاء.» فقال له أبو غالب: أشيء ٥ تقوله برأيك، أم شيء سمعتَه من رسول الله ﷺ. قال: «بل سمعته من رسول الله ﷺ غير مرة.» قال: فما شأنك دمعت عيناك؟ قال: رحمةً لهم؛ كانوا من أهل الإسلام فكفروا.» ثم قرأ هذه الآية. ثم أخذ بيده فقال: إن بأرضك منهم كثيرًا، فأعاذك اللهُ منهم.

[١٧٢٨] وقيل: هم جميع الكفار لإعراضهم عما أوجبه الإقرار حين {أَشْهَدَهُمْ ١٠ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى} [الأعراف: ١٧٢].

[١٧٢٩] {فَفِي رَحْمَةِ اللهِ} ففي نعمته، وهي الثواب المخلد. فإن قلت: كيف موقع قوله {هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ} بعد قوله {فَفِي رَحْمَةِ اللهِ}؟ قلت: موقع الاستئناف، كأنه قيل: كيف يكونون فيها؟ فقيل: هم فيها خالدون لا يظعنون عنها ولا يموتون.

١٠٨-﴿تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِلْعَالَمِينَ﴾

١٥ **١٠٩-﴿وَلِلَّهِ ما فِي السَّماواتِ وَما فِي الْأَرْضِ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ﴾**

[١٧٣٠] {تِلْكَ آيَاتُ اللهِ} الواردة في الوعد والوعيد {نَتْلُوهَا عَلَيْكَ} ملتبسة {بِالْحَقِّ} والعدل من جزاء المحسن والمسيء بما يستوجبانه {وَمَا اللهُ يُرِيدُ ظُلْمًا} فيأخذ أحدًا بغير جرم، أو يزيد في عقاب مجرم، أو ينقص من ثواب محسن. ونكر {ظُلْمًا} وقال {لِلْعَالَمِينَ} على معنى: ما يريد شيئًا من الظلم لأحد من خلقه. فسبحان ٢٠ من يحلم عمن يصفه بإرادة القبائح والرضا بها!

110. (Ey Ümmet-i Muhammed!) Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; çünkü ma‘rûfu emreder, münkeri yasaklarsınız ve Allah'a iman edersiniz. Ehl-i Kitap da iman etmiş olsaydı, kendileri için elbette daha hayırlı olurdu. İçlerinde iman edenler de bulunmakla birlikte, çoğu fâsıktır.

111. -Lâfla incitme dışında- size herhangi bir zarar veremezler. Sizinle savaşsalar bile gerisingeri kaçarlar; sonra kendilerine yardım da edilmez...

[1731] [كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ ifadesindeki] *kâne*, bir şeyin geçmiş zamandaki varlığından belli belirsiz bahsetmekte olup, geçmişteki bir yokluğa ve kopukluğa delâlet etmemektedir. وكان الله غفورا رحيما [Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir." (Nisâ 4/96)] âyeti de, "Siz, insanlar için çıkarılmış" yani ortaya konulmuş "en hayırlı ümmetsiniz" âyeti de bu türdendir; adeta "siz en hayırlı ümmet olarak var oldunuz" denmektedir. Bu ifadenin; "Siz Allah'ın ilminde en hayırlı ümmet idiniz" anlamına geldiği; "Sizden önceki ümmetler arasında sizden 'en hayırlı ümmet' diye söz edilirdi" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1732] "Çünkü ma‘rûfu emredersiniz…" ifadesi, onların neden en hayırlı ümmet olduğunu açıklayan yeni bir cümledir. *Zeyd^ün kerîm^un yut'imu'n-nâs^e ve yeksûhum ve yekūmu bi-mâ yuslihuhum* [Zeyd, değerli biridir; insanları doyurur, giydirir ve onların yararına olan işler yapar] sözü gibi. "Allah'a iman edersiniz" ifadesinde, "Allah'a iman" ifadesiyle iman edilmesi gereken her şey kastedilmiştir. Zira iman edilmesi gereken şeylerden Peygamber (s.a.), kitap, âhiret, hesap, ceza veya sevap gibi şeylerden bir kısmına iman eden kimsenin imanı itibara alınmaz ve Allah'a iman etmemiş gibi olur! "Allah ve resullerini nankörce inkâr edenler, "Bir kısmına iman ediyoruz, ama bir kısmını inkâr ediyoruz!" diyenler, Allah ile resullerinin arasını ayırmak isteyenler ve bu ikisinin arasında (münafıkça) bir yol tutmak isteyenler; bunlardır işte, gerçek inkârcılar, asıl nankörler..." [Nisâ' 4/150,151] Bunun delili ise, Allah'a iman etmiş oldukları halde "Ehl-i Kitap iman etmiş olsaydı" bu imanları "kendileri için" şu an bulundukları durumdan "elbette daha hayırlı olurdu" denilmesidir. Çünkü tamamen; halkın ittiba ettiği liderler olma hırsları sebebiyle dinlerini İslâm dinine tercih etmekteydiler. [İslâmiyet'e] iman etselerdi, o bâtıl dinde kalarak elde etmeyi amaçladıkları şeylerden daha hayırlı olan riyaset, halkın bağlılığı ve dünyevî hazları elde edecekleri gibi, ayrıca iman etmelerine karşılık, [Hadid 57/28'de] kendilerine va‘dedilen katmerli mükâfatı da alacaklardı. "İçlerinde" Abdullah b. Selâm [v.43/664] ve arkadaşları gibi "iman edenler de bulunmakla birlikte, çoğu fasıktır," yani inkârda ısrar etmektedir!

١١٠-﴿كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ﴾

١١١-﴿لَنْ يَضُرُّوكُمْ إِلا أَذًى وَإِنْ يُقَاتِلُوكُمْ يُوَلُّوكُمُ الأَدْبَارَ ثُمَّ لا يُنْصَرُونَ﴾

٥ [١٧٣١] «كان» عبارة عن وجود الشيء في زمان ماض على سبيل الإبهام، وليس فيه دليل على سابق عدم ولا على انقطاع طارئ. ومنه قوله تعالى {وَكَانَ اللهُ غَفُورًا رَحِيمًا} [النساء: ٩٦] ومنه قوله تعالى {كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ}، كأنه قيل: وُجدتم خير أمّة، وقيل: كنتم في علم الله خير أمّة. وقيل: كنتم في الأمم قبلكم مذكورين بأنكم خيرُ أمّة، موصوفين به {أُخْرِجَتْ} أظهرت.

١٠ [١٧٣٢] وقوله {تَأْمُرُونَ} كلام مستأنف بين به كونهم خير أمّة، كما تقول زيد كريم يطعم الناس ويكسوهم ويقوم بما يصلحهم. {وَتُؤْمِنُونَ بِاللهِ} جعل الإيمان بكل ما يجب الإيمان به إيمانًا بالله، لأنّ من آمن ببعضٍ ما يجب الإيمان به من رسول أو كتاب أو بعث أو حساب أو عقاب أو ثواب أو غير ذلك لم يعتد بإيمانه، فكأنه غير مؤمن بالله. {وَيقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ وَيُرِيدُونَ أَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا ١٥ أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا} [النساء: ١٥٠]. والدليل عليه قوله تعالى {وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ} مع إيمانهم بالله {لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ} لكان الإيمان خيرًا لهم مما هم عليه، لأنهم إنما آثروا دينهم على دين الإسلام حبًّا للرياسة واستتباع العوام، ولو آمنوا لكان لهم من الرياسة والأتباع وحظوظ الدنيا ما هو خير مما آثروا دين الباطل لأجله، مع الفوز بما وعدوه على الإيمان من إيتاء الأجر مرتين {مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ} كعبد الله بن ٢٠ سلام وأصحابه {وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ} المتمرّدون في الكفر.

[1733] "Lâfla incitme dışında- size herhangi bir zarar veremezler," yani dini kötüleme ve tehdit etme vb. sözlü eza dışında size herhangi bir zarar veremezler. "Sizinle savaşsalar bile gerisingeri kaçarlar", yani size, katletme ve esir alma şeklinde bir zarar veremeden, mağlup bir halde. "Sonra kendilerine yardım da edilmez," yani hiç kimseden bir yardım ve koruma göremezler. Bu ifade, onlardan Müslüman olanları orada sabit-kadem kılmak için söylenmiştir. Zira içlerinden Müslüman olanları kâh eğlenerek kâh eleştirerek kâh sapıtmakla suçlayarak rahatsız ediyorlardı. Bu ifade ayrıca onların sözle rahatsız etmenin dışında önemli bir zarar veremeyecekleri yolunda bir tehdit, ve Müslümanların onlara galip gelerek, onları cezalandıracaklarına ve sonuçta Müslüman olmayanların zillet ve kimsesizliğe mahkûm olacağına dair ilâhî bir va'd de içermektedir.

[1734] **Şayet** "ثم لا ينصرون ifadesindeki ma'tūf kelime, yani ينصرون meczum olmalı değil miydi?" **dersen, şöyle derim:** Bu şekilde ceza cümlesi yerine yeni bir haber cümlesi tercih edilmiş ve adeta; "Sonra size onlara yardım edilmeyeceğini haber veriyorum" denilmiştir. "Peki, fiilin merfû' veya meczûm olması mâna bakımından nasıl bir fark doğurmaktadır?" **dersen, şöyle derim:** Eğer meczum olsa, yardım edilmeme, arkalarını dönüp kaçma gibi savaşma durumlarıyla sınırlı kalır. Merfû' olması halinde ise, yardım edilemeyecek olmaları mutlak bir va'd olur. Sanki "sonra gerisin geri dönüp kaçmalarının akabinde size haber verip müjdelediğim hal ve hikayeleri şudur: Onlar yalnızlığa mahkûm, yardım ve kuvvetten yoksun kimseler olarak yüzüstü bırakılacaklar; bir daha bellerini doğrultamayacaklar, hiçbir işleri de rast gitmeyecektir." denilmektedir. Nitekim Benî Kurayza, Beni Kaynukā' ve Hayber Yahudilerinin akıbetleri bu âyetin haber verdiği gibi olmuştur.

[1735] "Peki, bu haberin atfolunduğu şey nedir?" **dersen, şöyle derim:** Şart ve ceza cümlesidir. Sanki "Bunlar sizinle savaşacak olurlarsa yenileceklerini size haber veriyorum; sonra kendilerine yardım da edilmeyeceğini size haber veriyorum." denilmiştir. Eğer "*Sümme* ile verilen bu 'sonra'lığın mânası nedir?" **dersen, şöyle derim:** "Bu, [zamanî değil] derecelendirme anlamında bir sonralıktır, çünkü kimsesizlik ve terkedilmişliğe mahkûm olduklarını haber verme, arkalarını dönüp kaçacaklarını haber vermekten daha büyük bir haberdir. Eğer "iki cümlenin, yani "içlerinde iman edenler" ve "size herhangi bir zarar veremezler" cümlelerinin yeri nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunlar Ehl-i Kitap'dan bahsedilirken yapılan istıtrad cümleleridir. Tıpkı *ve 'alâ zikri fulân*^{in} *fe-inne min şe'nihî keyte keyte* [Filandan söz etmişken… ki onun durumu şöyle şöyledir] demen gibidir. Bunun içindir ki, atıfsız gelmiştir.

[١٧٣٣] {لَنْ يَضُرُّوكُمْ إِلَّا أَذًى} إلا ضررًا مقتصرًا على أذى بقول من طعن في الدين أو تهديد أو نحو ذلك {وَإِنْ يُقَاتِلُوكُمْ يُوَلُّوكُمُ الْأَدْبَارَ} منهزمين ولا يضروكم بقتل أو أسر {ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ} ثم لا يكون لهم نصر من أحد ولا يمنعون منكم. وفيه تثبيت لمن أسلم منهم، لأنهم كانوا يؤذنونهم بالتلهي بهم وتوبيخهم وتضليلهم ٥ وتهديدهم بأنهم لا يقدرون أن يتجاوزوا الأذى بالقول إلى ضرر يبالى به، مع أنه وعدهم الغلبة عليهم والانتقام منهم وأنّ عاقبة أمرهم الخذلان والذلُّ.

[١٧٣٤] فإن قلت: هلا جزم المعطوف في قوله {ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ}؟ قلت عدل به عن حكم الجزاء إلى حكم الإخبار ابتداء، كأنه قيل: ثم أخبركم أنهم لا ينصرون. فإن قلت: فأي فرق بين رفعه وجزمه في المعنى؟ قلت: لو جزم لكان نفي النصر مقيدًا ١٠ بمقاتلتهم، كتولية الأدبار. وحين رفع كان نفي النصر وعدًا مطلقًا، كأنه قال: ثم شأنهم وقصتهم التي أخبركم عنها وأبشركم بها بعد التولية أنهم مخذولون منتفٍ عنهم النصر والقوّة لا ينهضون بعدها بجناح ولا يستقيم لهم أمر. وكان كما أخبر من حال بني قريظة والنضير وبني قينقاع ويهود خيبر.

[١٧٣٥] فإن قلت: فما الذي عطف عليه هذا الخبر؟ قلت: جملة الشرط والجزاء. ١٥ كأنه قيل: أخبركم أنهم إن يقاتلوكم ينهزموا، ثم أخبركم أنهم لا ينصرون. فإن قلت: فما معنى التراخي في ثمَّ؟ قلت: التراخي في المرتبة، لأنّ الإخبار بتسليط الخذلان عليهم أعظم من الإخبار بتوليتهم الأدبار. فإن قلت: ما موقع الجملتين، أعني {مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ} و{لَنْ يَضُرُّوكُمْ}؟ قلت: هما كلامان واردان على طريق الاستطراد عند إجراء ذكر أهل الكتاب، كما يقول القائل: وعلى ذكر فلان، فإنّ من شأنه كيت وكيت. ٢٠ ولذلك جاء من غير عاطف.

112. Allah'tan ya da insanlardan bir ip uzatılırsa başka, ama, normalde nerede bulunurlarsa bulunsunlar üzerlerine zillet damgası vurulmuştur. Evet, Allah'ın hışmına uğradılar ve üzerlerine düşüklük damgası vuruldu... Bu da Allah'ın âyetlerini nankörce inkâr etmelerindendir; haksız yere peygamberleri öldürmelerindendir; karşı gelmelerinden ve saldırganlıklarındandır!

[1736] "Allah'tan bir ip" ifadesi hal olarak mansup olup 'Allah'tan uzatılan bir ipe yapışmış veya tutunmuş ya da ilişmiş olarak' şeklinde mukadderdir. Bu ifade, en umumi olandan istisnadır; anlamı da şudur: Allah'ın ve insanların ipine yapışmaları hali, yani Allah'ın ve Müslümanların himayesinde olmaları hali müstesna, onların üzerlerine bütün hallerde zillet damgası vurulmuştur. Yani bu tek durum haricinde, yani kabul edecekleri bir cizye mukabilinde korunmaya sığınmaları hali dışında onlar için hiçbir izzet yoktur. "Evet, Allah'ın hışmına uğradılar," yani onu hak ettiler. "Üzerlerine düşüklük damgası vurulmuştur." Kişinin üzerine kapı kapatılıp da evde oturmak durumunda kalması ve oradan çıkıp gidememesi gibi. Bunlar Allah'ın lânet ve gazabı üzerlerine olan Yahudilerdir. "Bu" yani zikredilen zillet, düşüklük ve Allah'ın hışmına uğramaları "da Allah'ın âyetlerini nankörce inkâr etmelerindendir; haksız yere peygamberleri öldürmelerindendir; karşı gelmelerinden ve saldırganlıklarındandır," yani Allah'a isyan etmeleri ve O'nun sınırlarını aşmaları sebebiyledir. Bu ifade, onları Allah'ın hışmına uğratan şeyin sadece küfürleri olmadığını; Allah'ın gazabına küfürle müstahak olunduğu gibi O'na karşı işlenen masiyetlerle de müstahak olunacağını bilmeleri içindir. Bu ifadenin bir benzeri "günahları yüzünden suda boğuldular" [Nuh 71/25] ve "Bir de kendilerine yasaklandığı halde o faizi almaları insanların mallarını haksız yere yemeleri" [Nisâ' 4/161] âyetleridir.

113. Hepsi aynı değildir; Ehl-i Kitab'ın içinde, geceleri secde ederek Allah'ın âyetlerini okuyan dosdoğru bir topluluk da vardır;

114. Allah'a ve 'Son Gün'e iman ederler; ma'rûfu emreder, münkeri yasaklarlar; hayır için koştururlar. Bunlar da salihlerdendir.

115. Onların hayır nâmına yaptıkları hiçbir şey inkâr edilmeyecek (karşılığı mutlaka verilecek)tir. Müttakîleri Allah bilir.

116. Nankörce inkâr edenlerin malları ve çocukları Allah'a karşı kendilerine hiçbir fayda sağlamayacaktır. Bunlardır işte, Ateş'in sahipleri... Temelli kalacaklardır orada!

١١٢-﴿ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ أَيْنَ مَا ثُقِفُوا إِلا بِحَبْلٍ مِنَ اللَّهِ وَحَبْلٍ مِنَ النَّاسِ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ الأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ﴾

[١٧٣٦] {بِحَبْلٍ مِنَ اللهِ} في محل النصب على الحال، بتقدير: إلا معتصمين أو متمسكين أو متلبسين بحبل من الله. وهو استثناء من أعم عامّ الأحوال. والمعنى: ضربت عليهم الذلة في عامّة الأحوال إلا في حال اعتصامهم بحبل الله وحبل الناس، يعني ذمّة الله وذمّة المسلمين، أي لا عز لهم قط إلا بهذه الواحدة وهي التجاؤهم إلى الذمّة لما قبلوه من الجزية {وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللهِ} استوجبوه {وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ} كما يضرب البيت على أهله، فهم ساكنون في المسكنة غير ظاعنين عنها، وهم اليهود عليهم لعنة الله وغضبه {ذَلِكَ} إشارة إلى ما ذكر من ضرب الذلة والمسكنة والبواء بغضب الله، أي ذلك كائن بسبب كفرهم بآيات الله وقتلهم الأنبياء، ثم قال: {ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا} أي ذلك كائن بسبب عصيانهم لله واعتدائهم لحدوده، ليعلم أنّ الكفر وحده ليس بسبب في استحقاق سخط الله، وأنّ سخط الله يستحق بركوب المعاصي كما يستحق بالكفر. ونحوه {مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ أُغْرِقُوا} [نوح: ٢٥]، {وَأَخْذِهِمُ الرِّبَا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ وَأَكْلِهِمْ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ} [النساء: ١٦١].

١١٣-﴿لَيْسُوا سَوَاءً مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ﴾

١١٤-﴿يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَأُولَئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾

١١٥-﴿وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ﴾

١١٦-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوالُهُمْ وَلا أَوْلادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَأُولئِكَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِيها خالِدُونَ﴾

[1737] "Hepsi aynı değildir" cümlesindeki zamir Ehl-i Kitab'a râci olup, Ehl-i Kitap tamamen aynı değildir anlamındadır. "Ehl-i Kitab'ın içinde … dosdoğru bir topluluk da vardır." cümlesi, "hepsi aynı değildir" cümlesini açıklamak üzere söylenmiş yeni bir cümledir. "Ma'rûfu emredersiniz" ifadesi, "en hayırlı ümmetsiniz" [Âl-i İmrân 3/110] cümlesini açıklamak üzere yeni bir cümle olarak kurulduğu gibi.

[1738] قائمة dosdoğru ve adaletli demek olup, *ekamtü'l-'ûde fe-kāme* [Çubuğu doğrulttum, o da doğruldu] cümlesinden alınmıştır; "dosdoğru oldu" anlamındadır. Bunlar, Ehl-i Kitap'dan Müslüman olanlardır. ["geceleri secde ederek Allah'ın âyetlerini okuyan" ifadesiyle] gece saatlerinde Kur'ân okuyup secde ederek teheccüd namazı kıldıkları anlatılmıştır. Çünkü bu, onların yaptıklarını en iyi bir şekilde açıklamakta ve durumlarının en güzel bir şekilde olduğunu en açık bir tarzda göstermektedir. Bu ifade ile, yatsı namazının kastedildiği, çünkü Ehl-i Kitab'ın bu namazı kılmadıkları da söylenmiştir. Nitekim İbn Mes'ûd (r.a.) bir defasında, Peygamber (s.a.)'in yatsı namazını bir süre geciktirdiğini ve ardından çıkıp geldiğini ve insanların kendisini namaz kılmak için beklediklerini görünce "Ehl-i Kitap içinde bu saatte sizden başka Allah'ı zikreden yoktur" dediğini ve ardından da bu âyeti okuduğunu nakletmiştir." [*Ahmed b. Hanbel,* IV, 22]

[1739] يتلون ve يؤمنون kelimeleri mahallen merfû' olup *ümmetün* kelimesinin sıfatıdır, yani "okuyan ve iman eden bir topluluk" demektir. Allah Teâlâ, burada onları geceleri Allah'ın âyetlerini okuyup O'na secde etme, iman etme -çünkü Üzeyir'i O'na ortak koştukları ve kitapların, peygamberlerin bir kısmına iman edip diğerlerine etmedikleri için Allah'a imanları inkâr gibiydi-, âhiret gününe iman etme -çünkü ahirete olduğundan farklı sıfatlar nispet ediyorlardı-, ma'rûfu emretme ve münkeri yasaklama -zira Yahudiler işbirlikçi idiler- ve hayırlı işlere koşma -çünkü onlar hayırda ağırdan alır, arzulu davranmazlardı- gibi Yahudilerde olmayan sıfatlarla tavsif etmektedir. Hayırda koşuşma onu fazla isteme anlamındadır. Çünkü bir şeyi arzulayan kimse onu yerine getirmek için koşuşur. Âyette sonralık yerine hemenlik [*terâhī* yerine *fevr*] ifade eden bir üslup kullanılmıştır.

[1740] "Bunlar", yani bu sıfatlarla vasfedilenler, "salihler" cümlesin"dendir" yani Allah nezdinde halleri iyi olanlardan, Allah'ın razı olduğu, O'nun övgüsüne lâyık kimselerdendir. *Sālihîne* kelimesiyle Müslümanlar da kastedilmiş olması caizdir.

[١٧٣٧] الضمير في {لَيْسُوا} لأهل الكتاب، أي ليس أهل الكتاب مستوين. وقوله {مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ} كلام مستأنف لبيان قوله {لَيْسُوا سَوَاءً} كما وقع قوله {تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ} [آل عمران: ١١٠] بيانًا لقوله: {كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ}.

[١٧٣٨] {أُمَّةٌ قَائِمَةٌ} مستقيمة عادلة، من قولك: أقمت العود فقام، بمعنى استقام.

٥ وهم الذين أسلموا منهم. وعبر عن تهجدهم بتلاوة القرآن في ساعات الليل مع السجود، لأنه أبين لما يفعلون؛ وأدل على حسن صورة أمرهم. وقيل: عنى صلاة العشاء، لأن أهل الكتاب لا يصلونها. وعن ابن مسعود ﵁: أخَّر رسول الله ﷺ صلاة العشاء، ثم خرج إلى المسجد فإذا الناس ينتظرون الصلاة، فقال: «أما إنه ليس من أهل الأديان أحد يذكر الله في هذه الساعة غيركم.» وقرأ هذه الآية.

١٠ [١٧٣٩] وقوله {يَتْلُونَ} و{يُؤْمِنُونَ} في محل الرفع، صفتان لأمّة، أي أمّة قائمة تالون مؤمنون، وصفهم بخصائص ما كانت في اليهود من تلاوة آيات الله بالليل، ساجدين. ومن الإيمان بالله، لأن إيمانهم به كلا إيمان لإشراكهم به عُزيرًا؛ وكفرهم ببعض الكتب والرسل دون بعض؛ ومن الإيمان باليوم الآخر، لأنهم يصفونه بخلاف صفته؛ ومن الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، لأنهم كانوا مداهنين؛ ومن المسارعة

١٥ في الخيرات، لأنهم كانوا متباطئين عنها غير راغبين فيها. والمسارعة في الخير: فرط الرغبة فيه، لأن من رغب في الأمر سارع في توليه والقيام به، وآثر الفور على التراخي.

[١٧٤٠] {وَأُولَئِكَ} الموصوفون بما وصفوا به {مِن} جملة {الصَّالِحِينَ} الذين صلحت أحوالهم عند الله ورضيهم واستحقوا ثناءه عليهم. ويجوز أن يريد بالصالحين المسلمين.

[1741] "Yaptıkları hiçbir şey inkâr edilmeyecektir." *"Allah iyiliği karşılıksız bırakmaz; Halîm'dir."* [Tegâbün 64/17] âyetinde Allah Teâlâ mükâfatı bol bol vermekle tavsif edildiği için, burada onun zıttı olan "iyiliğe nankörlük" nefyedilmiştir. **Şayet** "Niçin *yukferûhu* kelimesine iki mef'ûl verilmiş; halbuki *şekere* ve *kefera* sadece bir mef'ûl alır ve meselâ *şekera'n-ni'mete* ve *keferahâ* [Nimete şükretti ve nankörlük etti] denir?" **dersen, şöyle derim:** Burada kelime mahrum etme mânasını içerecek şekilde kullanılmıştır; sanki فلن تُحْرَمُوه [asla ondan mahrum edilmeyeceksiniz] yani onun mükâfatından mahrum edilmeyeceksiniz denilmiştir. Ayrıca *yef'alû* ve *yukferû* kelimeleri Yâ ile de Tâ ile de okunmuştur [Yaptıkları hiçbir şey… / Yaptığınız hiçbir şey…]. "Müttakileri Allah bilir" ifadesi, müttakilerin bol mükâfata nail olacağını müjdelemekte ve Allah katında ancak takva ehli olanların kurtulacaklarına delâlet etmektedir.

117. Onların şu dünya hayatı uğrunda sarfettikleri şeylerin durumu; 'kendi kendine zulmeden bir kavmin ekinine isabet ederek onu mahveden kavurucu bir rüzgâr'ın durumuna benzer. İşte bunlara haksızlık eden de Allah değil... Aksine, kendi kendilerine zulmediyorlar!

[1742] صِرٌّ kelimesi *sarsar* gibi, soğuk rüzgâr demektir. Nitekim şair şöyle demiştir:

> Kavurucu, soğuk rüzgârın vurduğu evsiz barksız garipleri
> Evi barkı ve kap-kacağı olanlarla sakın bir tutma

Leylâ el-Uhayliyye'nin, Tevbe [b. el-Humeyyir]e ağıt yakarken söylediği gibi:

> O amansız düşmanı yenemedi kavurucu soğuklarda deve hörgücünün beyaz lokmalarıyla

[1743] **Şayet** "içinde soğuk rüzgâr olan bir rüzgâr gibi" ifadesinin mânası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu birkaç şekilde açıklanabilir: Birincisi burada rüzgârın sıfatı olan *sırr*, soğuk mânasında olduğu için "kendisinde soğuk havanın soğukluğu bulunan" anlamında olmak üzere soğuk hava onunla tavsif edilmiştir. Nitekim mübalağa yapmak üzere, *berd*ün *bârid*ün [soğuk mu soğuk] denir. İkincisi, *sırr* kelimesinin aslında soğuk anlamında masdar olması ve aslına uygun olarak kullanılmış olmasıdır. Üçüncüsü ise bunun tecrid nev'inden [yani ilgili şeyin taşıdığı özelliklerden birine / birkaçına dikkat çekilmesi kabilinden] bir ifade olmasıdır. "Gerçek şu ki, Allah Resulünde sizin için güzel bir örnek vardır." [Ahzâb 33/21], *in day-ye'anî fulân*un *fe-fi'llâh*i *kâfi*n *ve kâfil*u [Falanca benim hakkımı yerse, Allah'da kâfi ve kefil mevcuttur] ifadelerinde olduğu gibi. Şair de şöyle demiştir:

> [(Benden sonra rezil olacak şu) kızlarım olmasaydı, ben de atımı hazırlamıştım elbet!]
> Gerçi zayıflar için kâfi vardır Rahmân'da.

[١٧٤١] {فَلَنْ تُكْفَرُوهُ} لما جاء وصف الله عز وعلا بالشكر في قوله {واللّٰهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ} [التغابن: ١٧] في معنى توفيه الثواب نفى عنه نقيض ذلك. فإن قلت: لم عدى إلى مفعولين؟ وشكر وكفر لا يتعديان إلا إلى واحد؛ تقول: شكر النعمة وكفرها؟ قلت: ضمن معنى الحرمان، فكأنه قيل: فلن تُحرَموه؛ بمعنى فلن تحرموا جزاءه.

٥ وقرئ يفعلوا، ويكفروه بالياء والتاء. {وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ} بشارة للمتقين بجزيل الثواب، ودلالة على أنه لا يفوز عنده إلا أهل التقوى.

١١٧-﴿مَثَلُ مَا يُنْفِقُونَ فِي هَذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ أَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَأَهْلَكَتْهُ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللّٰهُ وَلَكِنْ أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

[١٧٤٢] الصِّرُّ: الريح الباردة نحو: الصرصر. قال:

١٠ لَا تَعْدِلَنَّ أَتَاوِيِّينَ تَضْرِبُهُمْ ❁ نَكْبَاءُ صِرٌّ بأَصْحَابِ الْمُحِلَّاتِ

كما قالت ليلى الأُخيليَّة ترثي توبة:

وَلَمْ يَغْلِبِ الْخَصْمَ الأَلَدَّ وَيَمْلإِ الْـ ❁ جِفَانَ سَدِيفًا يَوْمَ نَكْبَاءَ صَرصَرِ

[١٧٤٣] فإن قلت: فما معنى قوله {كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ}؟ قلت: فيه أوجه؛ أحدهما أنّ الصرَّ في صفة الريح بمعنى الباردة، فوصف بها القُرّة بمعنى فيها قرة

١٥ صرّ، كما تقول: برد بارد على المبالغة. والثاني: أن يكون الصر مصدرًا في الأصل بمعنى البرد فجيء به على أصله. والثالث: أن يكون من قوله تعالى {لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللّٰهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ} [الأحزاب: ٢١]. ومن قولك: إن ضيعني فلان ففي الله كافٍ وكافلٌ. قال:

[ولولاهُنَّ قد سَوَّمْتُ مُهْري] وفي الرحمنِ للضُّعَفَاءِ كافِي

[1744] Öteden beri, Allah rızasını gözetmeksizin sırf cömert desinler diye, insanlar arasında nam salmak için, övünme vesilesi olarak infak etikleri mallar; "soğuğun vurup kırdığı, çerçöpe dönen ekine" benzetilmiştir. Bu malların, inkâr etmelerine rağmen Allah'a yaklaşmak için harcadıkları şeyler olduğu; ayrıca, Peygamber (s.a.)'e düşmanlıkta harcadıkları, fakat amaçlarına ulaşamadıkları için boşa giden mallar olduğu da söylenmiştir. Bu harcamalar, kendisine zulmeden bir toplumun -masiyetlerine karşılık cezalandırılarak yok edilen- ekinlerine benzetilmiştir, çünkü gazaptan dolayı helâk etme daha şiddetli ve daha etkilidir.

Şayet "Neden *esābeti'l-hars*[e] veya *esābet harse kavm*[in] demekle yetinilmemiş de, *zalemû enfusehum* sıfatı eklen[erek, ekini yok olan toplumun 'zalimliği' vurgulan]mıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü maksat, onların harcamalarını tamamen boşa giden ve geride kendisinden hiçbir şey kalmayan bir şeye benzetmektir. Zalim kâfirlerin ekinleri, tamamen boşa giden, dünyada ve âhirette kendilerine hiçbir yararı olmayan şeylerdir. Müslümanların ekinleri ise, bütünüyle yok olup gitmez; zira sûretâ gitse de mânen bakidir. Çünkü ona bedel âhirette mükâfat alırlar ve onun gidişine sabrettikleri için sevap kazanırlar.[43]

[1745] **Şayet** "Maksat onların o faydası az, boş harcamalarını kavurucu havanın vurduğu ekine benzetmektir, ancak bu ifade o amaca uygun değildir; çünkü onların harcamaları rüzgâra benzetilmiştir" **dersen, şöyle derim:** Bu, mürekkep teşbih nev'indendir ki, "Durumları, ateş yakmaya çalışan biri (ile etrafındakiler)in durumuna benzer" [Bakara 2/17] âyetinde geçmiştir. Ayrıca, burada "onların harcamalarını helâk etmenin misali rüzgârın helâk etmesi misali gibidir" veya "onların harcadıklarının misali, rüzgârın helâk ettiğinin misali gibidir ki o da ekindir" demek istenilmiş de olabilir. *Yunfikūne* [harcadıkları] kelimesi *tunfikūne* [harcadığınız] şeklinde Tâ ile de okunmuştur.

[1746] "İşte bunlara haksızlık eden de Allah değil…" Buradaki zamir, münafıklara râci olup, Allah onların harcamalarını kabul etmemek sûretiyle onlara zulmetmedi, onlar kendi kendilerine zulmettiler, zira onu kabul edilecek şekilde yapmadılar, demektir. Veya ekin sahiplerine râcidir ve mâna; Allah onların ekinlerini helâk etmek sûretiyle onlara zulmetmedi. Aksine, onlar cezayı hak edecekleri günahlar işleyerek kendi kendilerine zulmettiler demektir.

---

43 Bu paragraf Süleymaniye Ktp. Gülnuş Valide Sultan No. 515'te yoktur. Ancak aynı kütüphanedeki Damad İbrahim Paşa 142 numaralı nüshada ana metnin -içinde değil- kenarında yazılıdır. / ed.

[١٧٤٤] شبه ما كانوا ينفقون من أموالهم في المكارم والمفاخر وكسب الثناء وحسن الذكر بين الناس لا يبتغون به وجه الله، بالزرع الذي حسه البرد فذهب حطامًا. وقيل: هو ما كانوا يتقربون به إلى الله مع كفرهم. وقيل: ما أنفقوا في عداوة رسول الله ﷺ فضاع عنهم، لأنهم لم يبلغوا بإنفاقه ما أنفقوه لأجله. وشبه بحرث {قَوْمٍ ظَلَمُوا ٥ أَنْفُسَهُمْ} فأهلك عقوبة لهم على معاصيهم، لأنّ الهلاك عن سخط أشدّ وأبلغ. [فإن قلت: ...]

فإن قلت: فلم قال ظلموا أنفسهم ولم يقتصر بقوله أصابت الحرث أو أصابت حرث قوم. قلت: لأن الغرض تشبيه ما ينفقونبشئ يذهب على الكلية حتى لا يبقى منه شئ، وحرث الكافرين الظالمين هو الذي يذهب على الكلية لا منفعة لهم فيه ١٠ لا في الدنيا ولا في الآخرة،فأما حرث المسلم المؤمن فلا يذهب على الكلية لأنه وإن كان يذهب صورة إلا أنه لا يذهب معنى لما فيه من حصول أغراض لهم في الآخرةوالثواب بالصبر على الذهاب.

[١٧٤٥] فإن قلت: الغرض تشبيه ما أنفقوا في قلة جدواه وضياعه بالحرث الذي ضربته الصر، والكلام غير مطابق للغرض حيث جعل ما ينفقون ممثلًا بالريح. قلت: ١٥ هو من التشبيه المركب الذي مر في تفسير قوله {كَمَثَلِ الَّذِى اسْتَوْقَدَ نَارًا} [البقرة: ١٧]. ويجوز أن يراد: مثل إهلاك ما ينفقون مثل إهلاك ريح، أو مثل ما ينفقون كمثل مهلك ريح وهو الحرث. وقرئ تنفقون، بالتاء.

[١٧٤٦] {وَمَا ظَلَمَهُمُ اللهُ} الضمير للمنفقين على معنى: وما ظلمهم الله بأن لم يقبل نفقاتهم، ولكنهم ظلموا أنفسهم حيث لم يأتوا بها مستحقة للقبول، أو لأصحاب ٢٠ الحرث الذين ظلموا أنفسهم، أي وما ظلمهم الله بإهلاك حرثهم، ولكن ظلموا أنفسهم بارتكاب ما استحقوا به العقوبة.

[1747] *Ve lâkin* kelimesi *ve lâkinne* şeklinde şeddeli olarak da okunmuştur ki bu takdirde ibare; *ve lâkinne enfusehum yazlimûnehâ hum* [Ancak kendilerine, bizzat kendileri zulmetmiştir] şeklinde olur. Şeddesiz okunduğunda şân zamirini düşmüş kabul ederek *ve lâkinnehû enfusehum yazlimûne* [Ancak durum şudur ki, kendileri zulmetmişlerdir] anlamının murad edilmesi caiz değildir; bu ancak şiir zaruretinde caiz olur.

118. Ey iman edenler! Kendinizden başkasını sırdaş edinmeyin. Zira onlar, sizi bozmak için ellerinden geleni yaparlar; sıkıntıya düşmenizi isterler. Öfkeleri ağızlarından taşmaktadır; sinelerinin gizlediği ise daha büyüktür. Size âyetlerimizi açık-seçik bildirdik... Tabiî, aklederseniz!

119. Siz öyle kimselersiniz ki, onlar sizi sevmediği halde siz onları seviyorsunuz; siz bütün kitaplara iman ettiğiniz halde, bunlar sadece sizinle karşılaştıklarında "İman ettik." diyorlar; yalnız kaldıklarında ise size karşı olan hınçlarından parmaklarını dişliyorlar. De ki: Geberin kininizle!.. Allah, elbette sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır)!

[1748] *Bitānetü'r-racül*^{i} ve *velîcetü'r-racul*^{i} "kişinin güvenerek en mahrem sırlarını emanet ettiği yakın dostu, sırdaşı" demektir. Sırdaş / *bitānet*^{un}, elbisenin astarına benzetilmiştir. Nitekim "Falan kişi benim atletimdir", yani sırdaşımdır denir. Rivayete göre; Hazret-i Peygamber; "Ensar atlet, diğer insanlar ise gömlektir" [*Buhārî,* "Meğâzî", 56] buyurmuştur.

[1749] "Kendinizden" yani dindaşınız olan Müslümanlardan "başkasını..." من دونكم ifadesi, hem "edinmeyin" fiiline hem de -sıfat olmak üzere- "sırdaş" kelimesine taalluk edebilir. "Size komşu olup da, sizden başka olan sırdaşlar edinmeyin" demektir. "Zira onlar, sizi bozmak için ellerinden geleni yaparlar." Kişi bir işi eksik yaptığında *elâ fi'l-emri ye'lû* denir. Daha sonra iki mef'ûle müteaddi olarak kullanılmış ve *tazmîn* ile *lâ âlûke nush*^{an} ve *lâ âlûke cühd*^{en} denmiştir; "senden hiçbir iyiliği esirgemem ve senin için elimden geleni yaparım" demektir. *Habâl* / خبال ise fesat anlamındadır.

[1750] وَدُّوا ما عَنِتُّمْ ifadesi, Mâ, masdariye kabul edilerek, "sıkıntıya düşmenizi isterler" mânasındadır. *el-'Anet*^{u} aşırı zarar ve sıkıntı anlamında olup, aslında kemiğin sarıldıktan sonra kırılması demektir. Yani size gerek dininizde gerekse dünyanızda en büyük ve en ağır zararı vermeyi arzu ederler.

[١٧٤٧] وقرئ ولكنّ بالتشديد، بمعنى ولكنّ أنفسهم يظلمونها هم. ولا يجوز أن يراد: ولكنه أنفسهم يظلمون، على إسقاط ضمير الشأن، لأنه إنما يجوز في الشعر.

١١٨-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لا يَأْلُونَكُمْ خَبَالا وَدُّوا مَا عَنِتُّمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الآيَاتِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ﴾

١١٩-﴿هَأَنْتُمْ أُولاءِ تُحِبُّونَهُمْ وَلا يُحِبُّونَكُمْ وَتُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ كُلِّهِ وَإِذَا لَقُوكُمْ قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الأَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾

[١٧٤٨] بِطانةُ الرجل ووَلِجيتُه: خصيصه وصفيه الذي يفضي إليه بشقوره ثقةً به؛ شبه ببطانة الثوب كما يقال: فلان شعاري. وعن النبي ﷺ: «الأنصار شعار والناس دثار.»

[١٧٤٩] {مِنْ دُونِكُمْ} من دون أبناء جنسكم وهم المسلمون. ويجوز تعلقه بـ{لَا تَتَّخِذُوا}، وبـ{بِطَانَةً} على الوصف، أي بطانة كائنة من دونكم مجاورة لكم {لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا}. يقال: ألا في الأمر يألو، إذا قصر فيه، ثم استعمل معدًّى إلى مفعولين في قولهم: لا ألوك نصحًا، ولا ألوك جهدًا، على التضمين. والمعنى: لا أمنعك نصحًا ولا أنقصكه. والخبال: الفساد.

[١٧٥٠] {وَدُّوا مَا عَنِتُّمْ} ودّوا عنَتَكم، على أنّ ما مصدرية. والعنت: شدّة الضرر والمشقة. وأصله انهياض العظم بعد جبره، أي تمنوا أن يضروكم في دينكم ودنياكم أشدّ الضرر وأبلغه.

[1751] "Öfkeleri ağızlarından taşmaktadır." Çünkü zorlanmalarına ve kendilerini tutmaya çalışmalarına rağmen, Müslümanlara olan kinlerini açığa vuran birtakım sözlerin ağızlarından saçılmasına mani olamamaktadırlar. Katâde'nin [v.117/735]; "Bu nefret velileri olan münafık ve kafirler için aşikârdır. çünkü bu konuda birbirlerinin durumundan haberdardırlar." şeklinde anladığı nakledilmiştir. İbn Mes'ûd [v.32/652] ise قد بَدَا البغضاءُ şeklinde [müzekker olarak] okumuştur.

[1752] "Size" dinde samimi olma, Allah dostlarını dost, Allah düşmanlarını ise düşman edinmenin farz olduğuna delâlet eden "âyetlerimizi açık seçik bildirdik. Tabiî" size bildirilenleri "akleder" ve bunlarla amel eder"seniz."

[1753] **Şayet** "Bu cümlelerin âyetteki yeri nedir?" **dersen, şöyle derim:** "Ellerinden geleni yaparlar" ve "öfkeleri ağızlarından taşmaktadır" cümleleri "sırdaş"ın sıfatı olabilir. Sanki "sizi bozmak için elinden geleni yapan ve sıkıntıya düşmenizi isteyen bir sırdaş" denmektedir. "Bildirdik" cümlesi ise yeni bir sözdür. Fakat daha güzeli, bunların tamamının, onların niçin sırdaş edinilmemesi gerektiğini ifade eden yeni cümleler olmasıdır.

[1754] ها tenbih içindir; أنتم mübteda أولاء ise haberidir. Yani siz o Ehl-i Kitap münafıklarına dostlukta hata eden kimselersiniz! "Onlar sizi sevmediği halde siz onları seviyorsunuz" ifadesi, kendisine kin ve öfke duyanları sevip onları dost bellemekteki hatalarını açıklamaktadır. أولاء kelimesinin mevsûl, تحبونهم fiilinin ise onun sılası olduğu da söylenmiştir. وتؤمنون'deki Vav hal olup, لا يحبونكم'den dolayı mansuptur. Yani, siz onların kitabının tamamına iman ettiğiniz halde onlar sizi sevmiyor, size buğzediyorlar. Onlar sizin kitabınızdaki hiçbir şeye iman etmedikleri halde, siz neden onları seviyorsunuz?!

[1755] Âyette; "Bunlar bâtıl dinlerine, sizin hak dininize bağlılığınızdan daha bağlılar!" mealinde mü'minlere bir kınama da söz konusudur. Bunun bir benzeri "Siz acı çekiyorsanız, onlar da sizin gibi acı çekiyorlar. Oysa siz Allah'tan, onların ummadığı şeyler umuyorsunuz." [Nisâ 4/104] âyetinde yer almaktadır.

[1756] [عَضُّوا عليكم الأنامل من الغيظ] Öfkeli ve pişman bir kişi parmaklarını, tırnaklarını ve baş parmağını ısırmakla tavsif edilir. Nitekim Hâris b. Zâlim el-Murrî [v. tkr. 600] şöyle demiştir:

Öfkesinden parmak uçlarını ısıran adi, aşağılık kavimleri öldürürüm ben!

[١٧٥١] {قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ} لأنهم لا يتمالكون مع ضبطهم أنفسهم وتحاملهم عليها أن ينفلت من ألسنتهم ما يعلم به بغضهم للمسلمين. وعن قتادة: قد بدت البغضاء لأوليائهم من المنافقين والكفار لإطْلاع بعضهم بعضًا على ذلك. وفي قراءة عبد الله قد بَدَأَ البغضاءُ.

٥ [١٧٥٢] {قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتِ} الدالة على وجوب الإخلاص في الدين وموالاة أولياء الله ومعاداة أعدائه {إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ} ما بين لكم فعملتم به.

[١٧٥٣] فإن قلت: كيف موقع هذه الجمل؟ قلت يجوز أن يكون {لَا يَأْلُونَكُمْ} صفة للبطانة؛ وكذلك {قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ} كأنه قيل: بطانةً غيرَ آليكم خبالًا باديةً بغضاؤهم. وأما {قَدْ بَيَّنَّا} فكلام مبتدأ. وأحسن منه وأبلغ أن تكون مستأنفاتٍ كلها
١٠ على وجه التعليل للنهي عن اتخاذهم بطانة.

[١٧٥٤] {هَا} للتنبيه، و{أَنْتُمْ} مبتدأ و{أُولَاءِ} خبره، أي أنتم أولاء الخاطئون في موالاة منافقي أهل الكتاب. وقوله {تُحِبُّونَهُمْ وَلَا يُحِبُّونَكُمْ} بيان لخطئهم في موالاتهم حيث يبذلون محبتهم لأهل البغضاء. وقيل {أُولَاءِ} موصول، {تُحِبُّونَهُمْ} صلته. والواو في {وَتُؤْمِنُونَ} للحال، وانتصابها من لا يحبونكم، أي لا يحبونكم
١٥ والحال أنكم تؤمنون بكتابهم كله، وهم مع ذلك يبغضونكم. فما بالكم تحبونهم وهم لا يؤمنون بشيء من كتابكم!

[١٧٥٥] وفيه توبيخ شديد بأنهم في باطلهم أصلب منكم في حقكم. ونحوه {فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمونَ وَتَرْجُونَ مِنَ اللهِ مَا لَا يَرْجُونَ} [النساء: ١٠٤].

[١٧٥٦] ويوصف المغتاظ والنادم بِعضّ الأنامل والبنان والإبهام. قال الحارث
٢٠ بن ظالم المري:

فَأَقْتُلُ أَقْوَامًا لِئَامًا أَذِلَّةً ❁ يَعُضُّونَ مِنْ غَيْظٍ رُؤوسَ الأَبَاهِمِ

[1757] "De ki: Geberin kininizle!" ifadesi, kendileri helâk oluncaya kadar kinlerinin artması yolunda bir bedduadır. Kinin artmasından murad da onların kinini artıracak şeylerin artması, Müslümanların güçlü ve aziz olmalarına mukabil, bunların aşağılık, rüsvâlık ve yokluğa mahkûm olmalarıdır.

5 [1758] "Allah, elbette sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır)!" Dolayısıyla münafıkların içlerindeki öfke ve kini, birbirleriyle baş başa kaldıkları zaman ne halde olduklarını çok iyi bilmektedir! Bu cümlenin, *makūl-i kavl*e yani söylenmesi istenen söze, dâhil olması kadar olmaması da muhtemeldir. "Her iki ihtimale göre cümlenin mânası nasıl olur?" **dersen,** 10 **şöyle derim:** Makūl-i kavle dâhil ise mâna, "Sana olan kinlerinden dolayı kendi aralarında gizlice parmaklarını ısırdıklarını onlara haber ver ve 'Allah aranızda gizlice yaptığınız bu şeylerden daha gizli olanları, kalplerde gizlenenleri dahi bilir, o halde zannetmeyin ki sizin herhangi bir sırrınız ona gizli kalır'de" şeklinde olur. Makūl-i kavlin dışında ise o zaman da, "Ya Muhammed! Onlara 15 bunu söyle ve seni onların sırlarına muttali kılmama şaşırma. Çünkü ben bundan daha gizli olanları, yani kalplerinde gizleyip de dilleriyle ifade etmedikleri şeyleri de bilirim!" şeklinde olur. Ayrıca burada herhangi bir sözün olmaması ve "De ki: Geberin kininizle" ifadesinin, Peygamber (s.a.)'in gönlünü ferah tutup ümitvar olması ve bunların; İslam'ın aziz, kendilerinin ise zelil olması neti- 20 cesinde kinlerinden helak olacağına dair ilâhî va'd mujdesini almasına yönelik bir emir olması da mümkündür. Sanki "bunu kendine söyle" denilmektedir.

120. Size bir iyilik dokunsa, bu onları üzer; ama başınıza bir felaket gelse, buna sevinirler. Şayet siz sabreder ve sakınırsanız, onların tuzağı size hiçbir zarar veremez. Onların yaptıklarını Allah elbette kuşatmak- 25 **tadır (Muhît).**

[1759] *Hasene*; rahat, bolluk, zafer ve ganimet vb. menfaatler; *seyyi'e* ise bunların zıttı olan şeylerdir. Bu onların, Müslümanları nail oldukları nimetlerden dolayı kıskanıp, başlarına gelen musibetlerden dolayı da sevinmeleri tarzındaki aşırı düşmanlıklarını açıklamaktadır. **Şayet** "Burada nasıl *hasene,* 30 dokunma fiiliyle; *seyyi'e* de isābet etme fiiliyle tavsif edilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Dokunma anlamına gelen *mess* kelimesi, isti'âre olarak *isābet* mânasını taşımaktadır; dolayısıyla ikisi de aynı mânadadır. Nitekim "Sana bir iyilik erişirse, hoşlarına gitmez; bir kötülük eriştiğinde ise..." [Tevbe 9/50], "Evet, nâil olduğun her iyilik Allah'tan; başına gelen her kötülük de kendindendir." [Nisâ' 35 4/79] ve "Başına bir şer geldiğinde, feryadı basar; ama pinti kesilir bir hayır dokundu mu!" [Me'âric 70/20-21] âyetlerindeki kullanım da bu yoldadır.

[١٧٥٧] {قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ} دعاء عليهم بأن يزداد غيظهم حتى يهلكوا به، والمراد بزيادة الغيظ زيادة ما يغيظهم من قوّة الإسلام وعز أهله، وما لهم في ذلك من الذل والخزى والتَّبار.

[١٧٥٨] {إِنَّ اللهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ} فهو يعلم ما في صدور المنافقين من الحنق ٥ والبغضاء، وما يكون منهم في حال خلوّ بعضهم ببعض، وهو كلام داخل في جملة المقول أو خارج منها. فإن قلت: فكيف معناه على الوجهين؟ قلت إذا كان داخلًا في جملة المقول فمعناه: أخبرهم بما يسرونه من عضّهم الأنامل غيظًا إذا خلَوا، وقل لهم إنّ الله عليم بما هو أخفى مما تسرونه بينكم، وهو مضمرات الصدور؛ فلا تظنوا أنّ شيئًا من أسراركم يخفى عليه. وإذا كان خارجًا فمعناه: قل لهم ذلك يا محمد ولا ١٠ تتعجب من إطْلاعي إياك على ما يسرون فإني أعلم ما هو أخفى من ذلك وهو ما أضمروه في صدورهم ولم يظهروه بألسنتهم. ويجوز أن لا يكون ثمَّ قول وأن يكون قوله {قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ} أمرًا لرسول الله ﷺ بطيب النفس وقوة الرجاء والاستبشار بوعد الله أن يهلكوا غيظًا بإعزاز الإسلام وإذلالهم به. كأنه قيل: حدث نفسك بذلك.

١٢٠-﴿إِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِنْ تُصِبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا وَإِنْ تَصْبِرُوا ١٥ وَتَتَّقُوا لا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ﴾

[١٧٥٩] الحسنة: الرَّخاء والخصب والنصرة والغنيمة ونحوها من المنافع. والسيئة ما كان ضدّ ذلك. وهذا بيان لفرط معاداتهم حيث يحسدونهم على ما نالهم من الخير ويشمتون بهم فيما أصابهم من الشدّة. فإن قلت: كيف وصفت الحسنة بالمس والسيئة بالإصابة؟ قلت: المس مستعار لمعنى الإصابة، فكان المعنى واحدًا. ألا ترى إلى قوله {إِن تُصِبْكَ حَسَنَةٌ ٢٠ تَسُؤْهُمْ وَإِنْ تُصِبْكَ مُصِيبَةٌ} [التوبة: ٥٠]، {مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ}، {إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا} [المعارج: ٢٠ ٢١].

[1760] "Eğer" onların düşmanlıklarına "sabreder ve" size yasaklanan 'onları veli edinmek' gibi şeylerden "sakınırsanız" -veya dinî mükellefiyet ve meşakkatlere sabreder ve yasakladığı şeylerden kaçınmak sûretiyle Allah'tan sakınırsanız- Allah'ın hıfz u himayesinde olursunuz ve bunların tuzağı size zarar vermez.

[1761] لا يضركم ifadesi; *dārahû - yadīruhû* fiilinden [yani *drr* kökünden değil, *dyr* kökünden] *lâ yadirküm* şeklinde de okumuştur. Ayrıca, Râ'nın harekesi Dāt'a uydurularak *lâ yedurru* şeklinde merfû' okunmuştur; tıpkı *muddu yâ hâzâ* [şunu uzat be adam] cümlesinde [Dal, Mim'in harekesine uydurularak merfû' okunduğu] gibi. Mufaddal [b. Muhammed; v.168/784] de, Âsım'ın [v.127/745; şartın cevabı olarak] *la yadurraküm* şeklinde okuduğunu rivayet etmiştir.

[1762] Burada Allah Teâlâ, Müslümanlara düşmanın tuzağına karşı nasıl hareket edeceklerini öğretmekte, sabır ve takvaya sarılmaya yöneltmektedir. Nitekim hakîmlerden birinin; "Seni kıskanan birini yenmek istiyorsan, kendi faziletini artırmaya bak" dediği nakledilmiştir.

[1763] [والله بما تعملون محيط kıraati esas alındığından, mâna şöyle olmaktadır:] "Yaptıklarınızı," yani sabır, takva ve diğerlerini "Allah elbette kuşatmaktadır / tam anlamıyla bilmektedir." Dolayısıyla, size lâyık olduğunuz muameleyi yapacaktır. *Ta'melûne* kelimesi *ya'melûne* şeklinde Yâ ile de okunmuştur; bu takdirde mâna, "Allah onların size düşmanlık ederken yaptıklarını çok iyi bilmektedir; buna karşılık onları cezalandıracaktır!" şeklinde olur.

121.(Resulüm!) Hani, sen; (Uhud savaşı öncesi) mü'minlere savaşacakları yerleri hazırlamak üzere erkenden ailenden ayrılmıştın... Allah işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', Alîm).

122. Hani, sizden iki bölük bozulmaya yüz tutmuştu. Oysa ikisinin de velîsi Allah'tı. O halde, sadece Allah'a güvenip dayansın mü'minler.

[1764] "Hatırla (Resulüm!) Hani" Medine'deki "ailenden erkenden ayrılmıştın." Burada sözü edilen ayrılma, Peygamber (s.a.)'in Uhud'a gitmek üzere Hazret-i Âişe'nin [v.58/678] hücresinden ayrılmasıdır. Rivayete göre; Müşrikler çarşamba günü Uhud'a gelip yerleşmişlerdi. Bunun üzerine, Peygamber (s.a.) ashabını toplayıp bu durum karşısında ne yapacaklarına dair istişarelerde bulundu. Bu arada, o güne kadar görüşüne hiç başvurmadığı Abdullah b. Übeyy b. Selûl'ü [v.9/631] de davet edip, onunla da istişare etti. Yapılan istişarelerde; Abdullah ve ashabın çoğu; "Ya Rasûlâllah! Medine'de kalın ve sakın çıkıp onların yanına gitmeyin. Zira biz ne zaman Medine'den çıkıp düşmanla savaşmışsak, kesinlikle mağlup olmuşuzdur.

[١٧٦٠] {وَإِنْ تَصْبِرُوا} على عداوتهم {وَتَتَّقُوا} ما نهيتم عنه من موالاتهم، أو وإن تصبروا على تكاليف الدين ومشاقه وتتقوا الله في اجتنابكم محارمه كنتم في كنف الله فلا يضركم كيدهم.

[١٧٦١] وقرئ لا يَضِرْكم، من ضاره يضيره. ويضُرُّكم على أن ضمة الراء لإتباع ضمة الضاد، كقولك: مُدُّ يا هذا. وروى المفضل عن عاصم لا يضُرَّكم، بفتح الراء. ٥

[١٧٦٢] وهذا تعليم من الله وإرشاد إلى أن يستعان على كيد العدو بالصبر والتقوى. وقد قال الحكماء: إذا أردت أن تكْبِتَ من يحسدك فازدد فضلا في نفسك.

[١٧٦٣] {إِنَّ اللهَ بِمَا تَعْمَلُونَ} من الصبر والتقوى وغيرهما {مُحِيطٌ} ففاعل بكم ما أنتم أهله. وقرئ بالياء بمعنى أنه عالم بما يعملون في عداوتكم فمعاقبهم عليه.

١٠ ١٢١-﴿وَإِذْ غَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

١٢٢-﴿إِذْ هَمَّتْ طَائِفَتَانِ مِنْكُمْ أَنْ تَفْشَلا وَاللَّهُ وَلِيُّهُمَا وَعَلَى اللهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ﴾

[١٧٦٤] {وَ} اذكر {إِذْ غَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ} بالمدينة وهو غدوّهُ إلى أحد من حجرة عائشة ﵂. روي أن المشركين نزلوا بأحد يوم الأربعاء، فاستشار النبي ﷺ أصحابه ودعا عبد الله بن أبيّ ابن سلول ولم يدعه قط قبلها، فاستشاره. فقال عبد الله وأكثر الأنصار: يا رسول الله، أقم بالمدينة ولا تخرج إليهم فوالله ما خرجنا منها إلى عدوّ قط إلا أصاب منا، ١٥

Ancak Medine'den çıkmayıp düşmanla burada savaşmışsak mutlaka muzaffer olmuşuzdur. Kaldı ki, şimdi aramızda sen varsın. Düşmanı dışarıda karşılayarak seni tehlikeye atamayız. Onları bırak; orada kalmaya devam ederlerse, kendilerini orada kötü bir hapse mahkûm etmiş olurlar. Şayet gelip Medine'ye girecek olurlarsa, onlarla erkekler göğüs göğse çarpışır; kadın ve çocuklarsa onları taşa tutarlar. Eğer şehre girmeyip geldikleri yere geri dönecek olurlarsa elleri boş olarak dönerler" dediler. Bazıları da; "Ya Rasûlâllah! Gidelim, şu köpeklerle Uhud'da savaşalım! Kendilerinden korktuğumuzu sanmasınlar." diyerek görüş bildirdiler. Peygamber (s.a.) ise şöyle dedi: "Rüyamda yanımda boğazlanmış bir inek gördüm ve bunu hayra yordum. Sonra kılıcımın ucunda bir kırık olduğunu gördüm; bunu da bu savaşta bir yenilgi söz konusu olduğu şeklinde yorumladım. Bu arada iki elimi sağlam bir zırha soktuğumu gördüm ve bunu da Medine olarak te'vil ettim. Medine'de kalalım ve onların gelip şehre girmelerini bekleyelim." Daha önce Bedir savaşına katılmamış olan ve Allah Teâlâ'nın kendilerine Uhud savaşında şehitlik bahşedeceği bazıları ise "Gidip düşmanlarımızın karşısına dikilelim ve onlarla savaşalım!" dediler. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) odasına girip savaş kıyafetini giydi ve dışarı çıktı. Onu bu kıyafeti içinde gören ashaptan az önce; "Gidip Uhud'da savaşalım" şeklinde görüş bildirenler bu defa pişman oldular ve "Biz çok yanlış bir şey yaptık. Kendisine vahiy gelen bir peygambere tutup akıl verdik" diye nedamet gösterip "Ya Rasûlâllah! Siz lütfen bize bakmayın, nasıl uygun görüyorsanız öyle yapın" dediler. Peygamber (s.a.) ise, "Bir peygamber savaş kıyafetini giydikten sonra, onu savaşmadan üzerinden çıkarması doğru olmaz" buyurarak kararından dönmeyeceğini bildirdi [Bkz. İbn Hişâm, *Sîret*, s. 447-448].

[1765] Ve cuma günü cuma namazını kıldıktan sonra Medine'den çıkıp Uhud'a doğru hareket etti. Peygamber (s.a.) ve ashabı, Şevvâl ayının on beşine denk gelen cumartesi günü Uhud vadisine ulaştılar. Hazret-i Peygamber atından inip ashabını savaş düzenine sokmaya başladı. Onları bir ok düzeltir gibi dosdoğru bir saf halinde düzene sokuyordu. Birinin göğsünün azıcık öne çıkmış olduğunu görecek olsa, ona geri çekilmesini söylüyordu. Peygamber (s.a.) ashabıyla vadinin bir kenarında düzen aldı, karargâhını ve arkasını Uhud'a yasladı. Bu arada Abdullah b. Cübeyr'i [v.3/624] okçuların başına getirdi ve onlara "Bizi oklarınızla koruyun. Arkamızdan gelip bize saldırmasınlar." diye talimat verdi.

ولا دخلها علينا إلا أصبنا منه؛ فكيف وأنت فينا، فدعهم، فإن أقاموا أقاموا بشر محبس، وإن دخلوا قاتلهم الرجال في وجوههم ورماهم النساء والصبيان بالحجارة، وإن رجعوا رجعوا خائبين. وقال بعضهم: يا رسول الله، اخرج بنا إلى هؤلاء الأَكْلُب لا يرون أنا قد جَبُنَّا عنهم. فقال ﷺ: «إني قد رأيت في منامي بقرًا مذبحة حولي، ٥ فأوّلتها خيرًا؛ ورأيت في ذباب سيفي ثلمًا فأولته هزيمة؛ ورأيت كأني أدخلت يدي في درع حصينة، فأولتها المدينة؛ فإن رأيتم أن تقيموا بالمدينة وتدعوهم.» فقال رجال من المسلمين قد فاتتهم بدر وأكرمهم الله بالشهادة يوم أحد: اخرج بنا إلى أعدائنا. فلم يزالوا به حتى دخل فلبس لَأمتَه. فلما رأوه قد لبس لَأمتَه ندموا وقالوا: بئسما صنعنا! نشير على رسول الله ﷺ والوحي يأتيه. وقالوا: اصنع يا رسول الله ما رأيت، فقال: ١٠ «لا ينبغي لنبيّ أن يلبس لَأمتَه فيضعها حتى يقاتل.»

[١٧٦٥] فخرج يوم الجمعة بعد صلاة الجمعة وأصبح بالشِّعب من أحد يوم السبت للنصف من شوال فمشى على رجليه فجعل يصفّ أصحابه للقتال كأنما يقوّم بهم القِدح. إن رأى صدرًا خارجًا قال: تأخر، وكان نزوله في عدوة الوادي وجعل ظهره وعسكره إلى أحد؛ وأمّر عبد الله بن جبير على الرماة وقال لهم: «اِنْضَحوا عنا ١٥ بالنبْل لا يأتونا من ورائنا.»

[1766] "Mü'minlere savaşacakları yerleri hazırlamak" yani onları konuşlandırmak üzere... İbn Mes'ûd [v.32/652] المؤمنين kelimesini "onlar *için* yerler hazırlıyor, düzenliyordun" mânasına للمؤمنين şeklinde okumuştur. مقاعد للقتال ifadesi "savaşta duracakları yerler ve alacakları pozisyonlar" anlamındadır. ["Oturdu" ve "ayağa kalktı" anlamındaki] قعد ve قام kelimeleri, anlamları genişletilerek صار [oldu, dönüştü] mânasında kullanılmış; [ism-i mekânları olan] *mak'ad* ve *makām* kelimeleri mekân anlamında kullanılmıştır. Nitekim ...فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ ["Muktedir bir hükümdarın katında dostluk makamındadır." (Kamer 54/55)] ve قَبْلَ أَنْ تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَ ["Sen daha yerinden kalkmadan" (Neml 27/39)] âyetlerinde geçen *mak'ad* ve *makām* kelimeleri meclis ve taht anlamında kullanılmıştır.

[1767] "Allah" sözlerinizi "işitir" niyetlerinizi ve içinizden geçenleri "bilir."

[1768] إذ همت طائفتان [Hani sizden iki bölük...] ifadesi وإذ غدوت'den bedeldir veya سميع عليم onda manen amel etmiştir. Bu "iki bölük" Ensar'dan iki bölük olup Hazrec'den Selime oğulları ile Evs'den Hârise oğullarıdır. Bunlar Evs ve Hazrec'in iki kolu idiler. Peygamber (s.a.) bu sefere bin, bir rivayete göre de dokuz yüz elli kişilik bir kuvvetle çıkmıştı. Müşrikler ise üç bin kişi idiler. Peygamber (s.a.) sebat göstermeleri halinde muzaffer olacaklarını va'detmişti. Henüz savaş başlamadan Abdullah b. Übeyy [v.9/631]; "Niçin kendimizi ve evlatlarımızı ateşe atıyoruz?!" diyerek, ordunun üçte birini peşine takıp ordudan ayrıldı. Bunun üzerine, Ensar'dan Amr b. Hazm[44] [v.53/673] bunların karşısına dikildi ve "Allah aşkına! Kendinize ve peygamberinize karşı bir yanlış yapmayın!" dedi. Abdullah b. Übeyy ise, "Bir savaş olacağını bilsek, biz de sizinle devam ederdik. [Ancak bu kesin değil]" dedi. Bu konuşmalar üzerine, mâlûm iki kabile Abdullah b. Übeyy'e uyarak geri çekilme eğilimine girdilerse de, Allah kendilerini korudu ve böylece Hazret-i Peygamber'le devam etmeye karar verdiler. [Bkz. İbn Hişam, *Sîret*, s. 448]

[1769] İbn Abbâs [v.68/688] bu iki kabilenin yaşadıkları durumu "İçlerinden geri dönmeyi geçirdiler, ama Allah kendilerine doğru harekette sebat etme güç ve desteği verdi ve onlar da sebat ettiler ve ayrılmadılar." diyerek izah etmiştir. Kuvvetle muhtemeldir ki, o iki kabileye mensup kişiler içinde bulundukları durum karşısında içlerinde öyle bir meyil ve düşünce yaşadılar. Nitekim her insan bazı zor zamanlarda içinde bir tür tereddüt yaşar; ancak sonunda oradan sabır ve sebata geçer ve o zorluğa katlanma kararlılığına kavuşur. [Hazrecli Cahiliye şairi] Amr b. el-Itnâbe'nin dediği gibi:

44 İbn Hişâm'da; Abdullah b. Amr b. Haram olarak geciyor. / ed.

[١٧٦٦] {تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ} تنزلهم. وقرأ عبد الله للمؤمنين، بمعنى تسوي لهم وتهيّئ. {مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ} مواطن ومواقف. وقد اتسع في قعد وقام حتى أجريا مجرى صار. واستعمل المقعد والمقام في معنى المكان. ومنه قوله تعالى {فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ} [القمر: ٥٥]، {قَبْلَ أَنْ تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَ} [النمل: ٣٩] من مجلسك وموضع حكمك.

٥ [١٧٦٧] {وَاللَّهُ سَمِيعٌ} لأقوالكم، {عَلِيمٌ} بنياتكم وضمائركم.

[١٧٦٨] {إِذْ هَمَّتْ} بدل من {وإِذْ غَدَوْتَ} أو عمل فيه معنى {سَمِيعٌ عَلِيمٌ}. والطائفتان حيان من الأنصار بنو سلمة من الخزرج، وبنو حارثة من الأوس، وهما الجناحان. خرج رسول الله ﷺ في ألف، وقيل: في تسعمائة وخمسين، والمشركون في ثلاثة آلاف ووعدهم الفتح إن صبروا، فانخزل عبد الله بن أبي بثلث الناس، وقال:
١٠ يا قوم، علام نقتل أنفسنا وأولادنا؟ فتبعهم عمرو بن حزم الأنصاري، فقال: أنشدكم الله في نبيكم وأنفسكم! فقال عبدالله: لو نعلم قتالًا لَاتَّبعناكم. فهمّ الحيان باتباع عبد الله، فعصمهم الله فمضوا مع رسول الله ﷺ.

[١٧٦٩] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: أضمروا أن يرجعوا، فعزم الله لهم على الرشد فثبتوا. والظاهر أنها ما كانت إلا همة وحديث نفس، وكما لا تخلو النفس عند الشدة
١٥ من بعض الهلع، ثم يردها صاحبها إلى الثبات والصبر ويوطنها على احتمال المكروه، كما قال عمرو بن الإطنابة:

İçim pırpır edip hareketlendiğinde; "Dur yerinde!" derim.

Ya [başarır] övülürsün ya [ölür] kurtulursun!

Muâviye [v.60/680] bu şiirle ilgili olarak şöyle demiş: "Şiir ezberleyin; çünkü ben Sıffîn savaşında neredeyse topukları yağlayıp kaçıyordum! Orada sebat etmemi Amr b. el-Itnâbe'nin bu beytine borçluyum."

[1770] Bu iki bölük kesin olarak ayrılmaya karar vermiş olsalardı, o durumda bir *velâyet*ten, yani sahip çıkmadan söz edilemezdi. Halbuki Allah Teâlâ onlar hakkında "Allah onların velîsi idi" buyurmaktadır. Bu ifade ise şu anlamlara gelebilir: Allah onların yardımcısıdır ve onların işlerini kendi üzerine almıştır. Hal böyle iken, endişe ve ümitsizliğe kapılıp Allah'a tevekkül etmemeleri için bir sebep yoktur.

[1771] **Şayet** "Rivayete göre ashaptan bazılarının, âyet nâzil olduğunda; 'Yaşadığımız o meyli yaşamamış olmak bizi sevindirmiyor yani. Zira Allah böylece bize *velî*miz olduğunu bildirdi" tarzındaki sözlerinin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Allah'ın gerçek velîleri olduklarını açıkça bildiren bir âyet indirilerek Allah'ın övgüsüne mazhar olmakla kazandıkları bu şereften ötürü aşırı derecede mesrur oldukları için; ayrıca, bu meyil sorumlu tutulacakları bir vebal olmadığı için -çünkü âyetin nüzulünü gerektirecek kesin bir kararlılık şeklinde değildir- böyle konuşmuşlardır.

[1772] *Feşel* korkaklık ve ümitsizlik anlamındadır.

[1773] İbn Mes'ûd (r.a.) والله وليهما [Allah o ikisinin velîsiydi] lafzını والله وليهم [Allah onların velîsiydi] şeklinde okumuştur. وإن طائفتان من المؤمنين اقتتلوا ["Şayet mü'minlerden iki grup savaşırlarsa" (Hucurat 49/9)] âyetinde olduğu gibi.

123. Gerçek şu ki; siz, (maddi açılardan) düşük bir vaziyette iken Allah size Bedir'de yardım etmişti. Allah'tan sakının ki şükretmiş olasınız.

124. Hani, mü'minlere şöyle diyordun: "İndirilmiş üçbin melekle Rabbinizin size imdat etmesi size yetmez mi?"

125. Elbette... Sabredip sakınırsanız, onlar aniden üzerinize gelseler bile, Rabbiniz (siz tanıyasınız diye kendilerini) nişanlamış vaziyette beşbin melekle sizi destekler.

[1774] Burada Allah Teâlâ mü'minlere önce yalnızca kendisine tevekkül etmelerini ve işlerini sadece zâtına havale etmelerini emretmekte, sonra da niçin tevekkül etmelerini açıklama noktasında Bedir savaşında sayı ve güç bakımından zayıf bir durumda olmalarına rağmen kendilerine müyesser kıldığı zaferi hatırlatmaktadır.

أَقُولُ لَهَا إِذَا جَشَأَتْ وَجاشَتْ ❁ مَكَانَكِ تُحْمَدِي أَوْ تَسْتَرِيحِي

حتى قال معاوية: عليكم بحفظ الشعر، فقد كدت أضع رجلي في الركاب يوم صفين، فما ثبت مني إلا قول عمرو بن الإطنابة.

[١٧٧٠] ولو كانت عزيمة لما ثبتت معها الولاية، والله تعالى يقول: {وَاللَّهُ وَلِيُّهُمَا}

٥ ويجوز أن يراد: والله ناصرهما ومتولي أمرهما، فما لهما تفشلان ولا تتوكلان على الله.

[١٧٧١] فإن قلت: فما معنى ما روي من قول بعضهم عند نزول الآية: واللهِ ما يَسُرُّنا أنا لم نهم بالذي هممنا به وقد أخبرنا الله بأنه ولينا. قلت: معنى ذلك فرط الاستبشار بما حصل لهم من الشرف بثناء الله وإنزاله فيهم آية ناطقة بصحة الولاية، وأن تلك الهمة غير المأخوذ بها، لأنها لم تكن عن عزيمة وتصميم كانت

١٠ سببًا لنزولهما.

[١٧٧٢] والفشل: الجبن والخور.

[١٧٧٣] وقرأ عبد الله والله وليهم؛ كقوله {وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا} [الحجرات: ٩].

١٢٣-﴿وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ فَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

١٥ ١٢٤-﴿إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ أَلَنْ يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلَاثَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُنْزَلِينَ﴾

١٢٥-﴿بَلَى إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هَذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ﴾

[١٧٧٤] أمرهم بألا يتوكلوا إلا عليه ولا يفوّضوا أمورهم إلا إليه. ثم ذكرهم ما

٢٠ يوجب عليهم التوكل مما يسر لهم من الفتح يوم بدر وهم في حالة قلة وذلة.

[1775] أذلة kelimesi Arap dili grameri açısından azlık ifade eden bir çoğul (cem-'i kıllet) olup bu kelimenin *ez-züllân*[u] / الذلان lafzı da çokluk ifade eden çoğuldur (cem-'i kesret). Âyette cem-'i kıllet şekline yer verilmiş olması, maddi güç bakımından zayıf olmalarına ilave olarak sayısal açıdan da az olduklarını ifade etmek içindir. Maddi bakımdan zayıf olmaları, bu savaşta silah, binek ve erzak bakımından bir zayıflık içinde olmaları demekti. Maddi bakımdan zayıftılar, çünkü çoğunlukla su taşımada kullandıkları kalitesiz bineklerle gelmişlerdi; kaliteli sadece bir tek atları vardı. Bir deveye beş on kişi sırayla biniyorlardı. Sayıca az olup, üçyüz küsur kişiydiler. Düşmanları ise, düşmanları ise yaklaşık bin savaşçıdan oluşan kalabalık bir grup idi yüz atları vardı, güçlü ve silahlı idiler.

[1776] *Bedir*, Mekke Medine arasında bir su kuyusu olup, Bedir adında bir adama ait olduğu için sahibinin adıyla anılıyordu.

[1777] Peygamberiyle beraber sebat etmek sûretiyle "Allah'tan sakının ki, şükretmiş olasınız" yani, sakınmak sûretiyle size lütfettiği zafer vb. nimetlere karşı O'na şükretmiş olasınız. Veya size ihsan edeceği bir başka nimete karşı O'na şükredesiniz. Burada "şükretmiş olasınız" denmek sûretiyle şükür kendisinin sebebi olduğu için nimetlendirme / in'âm kullanılmıştır.

[1778] إذ تقول [Hani diyordun] ifadesi, Bedir savaşında söylenmiş olduğu mülahazasıyla نصركم kelimesi için zaman zarfı veya Uhud savaşında söylenmiş olması hasebiyle إذ غدوت [Hani ailenden ayrılmıştın] ifadesinden ikinci bedeldir. **Şayet** "Bu ifadenin Uhud savaşında söylenmiş olması mümkün değildir. Zira bu savaşta melekler gelmemiştir" **dersen, şöyle derim:** Peygamber (s.a.) Uhud'da bu sözü sebatı ve sakınmayı şart koşarak söylemiş; ancak ganimet karşısında sabredip sebat gösterememeleri ve Peygamber (s.a.)'in emrine aykırı hareket ederek sakınmamaları sebebiyle melekler inmemiştir. Şartı yerine getirselerdi, melekler inerdi. Meleklerin ineceği va'dinin önceden bildirilmesi ise kalpleri yatışsın, sebat etme kararlılığı içinde olsunlar ve Allah'ın kendilerine yardım edeceğinden ve zafer bahşedeceğinden emin olsunlar diyedir.

[1779] "Size yetmez mi?" ifadesi üç bin melekle kendilerine yardım edilmesinin yetmeyeceğini olumsuzlamak içindir. Bunu ifade etmek için kesin olumsuzluk bildiren *Len* [asla] kelimesinin kullanılması, sayıca az ve güç bakımından zayıf olmaları, buna mukabil düşmanlarının kendilerinden kat kat fazla ve güçlü olması sebebiyle neredeyse zafer ümitlerinin olmamasından dolayıdır. بلى [elbette] *Len*'den sonraki ifadeyi olumlulamak için olup, "kesinlikle o miktar melekle yardım size yeter" anlamındadır. Allah Teâlâ bunun yeteceğini ifade ettikten sonra, "sabredip sakınırsanız" [kendilerini] savaş için nişanlamış o sayıdan daha çok melekle yardım edeceğini bildirmiştir.

[١٧٧٥] والأذلة: جمع قلة والذُّلَّانُ جمع الكثرة. وجاء بجمع القلة، ليدل على أنهم على ذلتهم كانوا قليلًا؛ وذلتُهم ما كان بهم من ضعف الحال وقلة السلاح والمال والمركوب. وذلك أنهم خرجوا على النواضح يعتقب النفر منهم على البعير الواحد وما كان معهم إلا فرس واحد. وقلتهم أنهم كانوا ثلثمائة وبضعة عشر، وكان عدوّهم ٥ في حال كثرة زُهاءَ ألف مقاتل، ومعهم مائة فرس والشَّكَّة والشَّوْكة.

[١٧٧٦] وبدر: اسم ماء بين مكة والمدينة، كان لرجل يسمى بدرًا فسمي به.

[١٧٧٧] {فَاتَّقُوا اللهَ} في الثبات مع رسوله {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} بتقواكم ما أنعم به عليكم من نصرته؛ أو لعلكم ينعم الله عليكم نعمة أخرى تشكرونها، فوضع الشكر موضع الإنعام، لأنه سبب له.

١٠ [١٧٧٨] {إِذْ تَقُولُ} ظرف لـ{نَصَرَكُمْ}، على أن يقول لهم ذلك يوم بدر، أو بدل ثان من {وإِذْ غَدَوْتَ} [آل عمران: ١٢١] على أن يقوله لهم يوم أحد. فإن قلت: كيف يصح أن يقول لهم يوم أحد ولم تنزل فيه الملائكة؟ قلت: قاله لهم مع اشتراط الصبر والتقوى عليهم، فلم يصبروا عن الغنائم ولم يتقوا، حيث خالفوا أمر رسول الله ﷺ؛ فلذلك لم تنزل الملائكة. ولو تمُّوا على ما شرط عليهم لنزلت. وإنما قدم لهم الوعد ١٥ بنزول الملائكة لتقوى قلوبهم ويعزموا على الثبات ويثِقوا بنصر الله.

[١٧٧٩] ومعنى {أَلَنْ يَكْفِيكُمْ} إنكار أن لا يكفيهم الإمداد بثلاثة آلاف من الملائكة. وإنما جيء بلن الذي هو لتأكيد النفي، للإشعار بأنهم كانوا لقلتهم وضعفهم وكثرة عدوّهم وشوكته كالآيسين من النصر. و{بَلَى} إيجاب لما بعد لن، بمعنى: بل يكفيكم الإمداد بهم، فأوجب الكفاية ثم قال: {وإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا} يمددكم بأكثر ٢٠ من ذلك العدد مسوّمين للقتال.

[1780] "Onlar", yani Müşrikler "şu anda hemen üzerinize gelseler" [ويأتوكم من فورهم هذا] ifadesinde *fevr* kelimesi burada; *kafele min ğazvetihî ve harace min fevrihî ilâ ğazvetin uhrâ* [seferden döndü ve hemen ardından bir başka sefere çıktı] ve *câ'e fulân*[un] *ve race'a min fevrihî* [falanca geldi ve hemen geri döndü] cümlelerindeki anlamıyla kullanılmıştır. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'ın [v.150/767] "Emir kipi genişlik değil, *fevr*, yani anındalık bildirir" tarzındaki ifadesinde de bu anlamda kullanılmıştır. *el-Fevr*, "kazan kaynadı" anlamına gelen *fârati'l-kıdr*[u] cümlesinden mastardır; isti'are yoluyla sur'at anlamında kullanılmış ve daha sonra da gecikme ve oyalanmanın olmaması halini ifade etmek üzere istimal edilmiştir. *Harace min sâ'atihi lem yelbes* [hiç beklemeden anında çıktı] dendiği gibi *harace min fevrihi* [anında cıktı] de denilir. Bu durumda mana: "müşriklerin şu anda hemen üzerinize gelmesi halinde, "Rabbiniz sizi" gecikmeksizin, anında meleklerle "destekler" meleklerin gelişi onların gelişinden geç olmaz." şeklinde olur. Yani, eğer sabreder ve sakınırsanız Allah size hemen yardım eder ve kolay bir zafer lutfeder."

[1781] منزلين kelimesi ["teker teker indirilerek" anlamında] Ze'nin şeddesiyle *[münezzelîne]* ve -"zafer indirerek" anlamında- kesre ile [*münzilîne*] okunmuştur.

[1782] مسومين kelimesindeki Vav ise, "işaretli" ve "kendilerini / atlarını işaretlemiş olarak" mânasında hem fethalı hem de kesreli olarak okunmuştur. Kelbî [v.146/763] bu kelimenin "uçlarını omuzlarından aşağı salıverdikleri sarı renkli sarıklarla işaretli olarak" anlamında olduğunu, Dahhâk [v.105/723] "atların alın ve kuyruklarını beyaz yünle işaretlemiş olarak", Mücâhid [v.104/722] "atlarının kuyruk kılları kesilmiş olarak", Katâde [v.117/735] "alaca atlara binmiş olarak", Urve b. Zübeyr [v.94/713] "O gün babam Zübeyr'in [v.36/656] sarığı sarı renkte idi. Onun için melekler de sarı sarıklarla gelmişlerdi." demiştir. Konuyla ilgili olarak Peygamber (s.a.)'in, bu sefere çıkarken ashabına "İşaretlenin, zira melekler de işaretlendi." diye talimat verdiği rivayet edilir. [KT.b]

126. Allah bunu size sırf bir müjde olsun ve kalpleriniz onunla iyice yatışsın diye yapmıştı. Yoksa zafer tamamen 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'ndendir (Azîz, Hakîm).

127. Nankörce inkâr edenlerin bir kısmının kökünü kazısın ya da onları perişan etsin de ümitsizce dönüp gitsinler diye...

[1783] وما جعله الله ibaresindeki zamir أن يمدكم ifadesine râci olup "Allah bu melek yardımını size sırf bir müjde olsun ve kalpleriniz yatışsın diye yaptı" anlamındadır. Nitekim İsrailoğullarına indirdiği sükûnet de zafer müjdesi olması ve kalplerinin yatışması için olmuştu. "Yoksa zafer yalnızca *'azîz*, *hakîm* Allah'ın katındandır"; sayısı çok olan savaşçılar, melekler ve sükûnet sebebiyle değildir;

[١٧٨٠] {وَيَأْتُوكُمْ} يعني المشركين {مِنْ فَوْرِهِمْ هَذَا} من قولك: قفل من غزوته وخرج من فوره إلى غزوة أخرى، وجاء فلان ورجع من فوره. ومنه قول أبي حنيفة رحمه الله: الأمر على الفور، لا على التراخي. وهو مصدر من فارت القدر، إذا غلت؛ فاستعير للسرعة، ثم سميت به الحالة التي لا رَيْث فيها ولا تعريج على شيء من ٥ صاحبها؛ فقيل: خرج من فوره، كما تقول: خرج من ساعته، لم يلبث. والمعنى: أنهم إن يأتوكم من ساعتهم هذه {يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ} بالملائكة في حال إتيانهم لا يتأخر نزولهم عن إتيانهم، يريد: أنّ الله يعجل نصرتكم وييسر فتحكم إن صبرتم واتقيتم.

[١٧٨١] وقرئ منزَّلين بالتشديد؛ ومنْزِلين بكسر الزاي، بمعنى: منْزِلين النصر.

[١٧٨٢] و{مُسَوِّمِينَ} بفتح الواو وكسرها. بمعنى: معلَمين. ومعلِمين أنفسهم ١٠ أو خيلهم. قال الكلبي: معلمين بعمائم صفر مرخاة على أكتافهم. وعن الضحاك: معلمين بالصوف الأبيض في نواصي الدواب وأذنابها. وعن مجاهد: مجزوزةً أذنابُ خيلهم. وعن قتادة: كانوا على خيل بلق. وعن عروة بن الزبير: كانت عمامة الزبير يوم بدر صفراء، فنزلت الملائكة كذلك. وعن رسول الله ﷺ أنه قال لأصحابه: «تسوّموا، فإنّ الملائكة قد تسوّمت.»

١٥ ١٢٦-﴿وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلا بُشْرَى لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهِ وَمَا النَّصْرُ إِلا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ﴾

١٢٧-﴿لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَوْ يَكْبِتَهُمْ فَيَنْقَلِبُوا خَائِبِينَ﴾

[١٧٨٣] {وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ} الهاء لـ{أَنْ يُمِدَّكُمْ} [آل عمران: ١٢٤]، أي وما جعل الله إمدادكم بالملائكة إلا بشارة لكم بأنكم تنصرون {وَلِتَطْمَئِنَّ بِهِ قُلُوبُكُمْ} ٢٠ كما كانت السكينة لبني إسرائيل بشارة بالنصر وطمأنينة قلوبهم {وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ} لا من عند المقاتلة إذا تكاثروا، ولا من عند الملائكة والسكينة،

sükûnet ve melekler, Allah'ın kişinin zafer ve rahmet ümidini artırdığı, mücahitleri yüreklendirdiği vesilelerdir. *'Azîz*, yani hükmüne karşı konulamaz; *hakîm*, gördüğü maslahata göre zafer bahşeder veya etmez, demektir.

[1784] "Nankörce inkâr edenlerin bir kısmının kökünü kazısın," yani, onların bir kısmını katil ve esaretle helâk etsin "diye..." Bu olay Bedir savaşında Mekkeli Müşriklerin ileri gelenlerinden yetmiş kişinin katledilmesi ve yetmiş tanesinin de esir alınması sûretiyle gerçekleşmiştir. "Veya onları" hezimete uğratarak öfkelendirsin ve "perişan etsin de" arzu ettikleri şeyi elde edemeden "ümitsizce dönüp gitsinler diye..." Tıpkı "Allah o inkâr edenleri hiçbir fayda elde edemeden öfkeleri ile geri çevirdi." [Ahzab 33/25] mealindeki âyette ifade edildiği gibi. *Kebetehû* ifadesi; "ciğerine öfkeyle vurdu; ciğerini yaktı" anlamındaki *kebedehû* ile aynı anlamdadır. Nitekim Ebü't-Tayyib'in [Mütenebbî; v.354/965];

Hasetçinin karaciğerini ve düşmanın akciğerini söküp almak için

mısrasındaki *li-ukbite* ve *urî* fiillerinin de karaciğer ve akciğer anlamına gelen *kebid*^un ve *ri'et*^un kelimelerinden geldiği söylenmiştr.

[1785] لِيقطع'daki Lâm, لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللّٰهُ veya وَمَا النَّصْرُ إِلاَّ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ cümlesine müteallıktır.

128. (Resûlüm! İlâhî) emir-ferman nâmına senin elinde hiçbir şey yok. O, ya bunların tevbesini kabul eder ya da onlara azap eder; çünkü gerçekten zalimler!..

129. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır; dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah, bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1786] أو يتوب öncesindeki fiile ma'tūf olup لَيْسَ لَكَ مِنَ الأمر شَيْءٌ [emir-ferman nâmına senin elinde hiçbir şey yok] ifadesi bir ara cümledir. Mâna şu şekildedir: Allah onların durumlarına hâkimdir; onları ya helâk eder ya da hezimete uğratır; Müslüman olurlarsa kendilerini affeder; küfürlerinde ısrar ederlerse onlara azap eyler. Dolayısıyla, senin elinde hiçbir şey yoktur. Sen ancak onları uyarmak ve onlarla mücahede etmek için gönderilmiş bulunuyorsun. أو يتوب kelimesinin muzmar bir أن ile mansup olduğu, bu mukadder أن يتوب'nin de, أو ile الأمر veya شيء kelimesine atfedilmiş bir isim olduğu da söylenmiştir. Buna göre anlam; 'Senin; onların işiyle ya da tevbelerini kabul etmekle veya onlara azap etmekle- ilgili yapabileceğin bir şey yok' şeklindedir. أو يتوب'deki أو'in إلا أن anlamında olup,

ولكن ذلك مما يقوي به الله رجاء النصرة والطمع في الرحمة، ويربط به على قلوب المجاهدين. {الْعَزِيزِ} الذي لا يغالَب في حكمه {الْحَكِيمِ} الذي يعطي النصر ويمنعه لما يرى من المصلحة.

[١٧٨٤] {لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا} ليُهلك طائفةً منهم بالقتل والأسر، وهو ما كان يوم بدر من قتل سبعين وأسر سبعين من رؤساء قريش وصناديدهم. {أَوْ يَكْبِتَهُمْ} أو يخزيهم ويغيظهم بالهزيمة {فَيَنْقَلِبُوا خَائِبِينَ} غير ظافرين بمبتغاهم. ونحوه {وَرَدَّ اللهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا} [الأحزاب: ٢٥]. ويقال: كبته، بمعنى كبده، إذا ضرب كبِده بالغيظ والحرقة. وقيل في قول أبي الطيب:

لأَكْبِتَ حَاسِدًا وَأرى عَدُوًّا ❁

هو من الكبد والرئة.

[١٧٨٥] واللام متعلقة بقوله {وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللّٰهُ} أو بقوله {وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ}.

١٢٨-﴿لَيْسَ لَكَ مِنَ الأَمْرِ شَيْءٌ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ﴾

١٢٩-﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٧٨٦] {أَوْ يَتُوبَ} عطف على ما قبله. و{لَيْسَ لَكَ مِنَ الأمر شَيْءٌ} اعتراض. والمعنى أنّ الله مالك أمرهم، فإما يهلكهم أو يهزمهم أو يتوب عليهم إن أسلموا، أو يعذبهم إن أصروا على الكفر، وليس لك من أمرهم شيء، إنما أنت عبد مبعوث لإنذارهم ومجاهدتهم. وقيل: إنّ {يَتُوبَ} منصوب بإضمار أن و{أَنْ يَتُوبَ} في حكم اسم معطوف بأو على {الْأَمْرِ} أو على {شَيْءٌ}، أي ليس لك من أمرهم شيء، أو من التوبة عليهم، أو من تعذيبهم. أو ليس لك من أمرهم شيء، أو التوبة عليهم، أو تعذيبهم. وقيل أو بمعنى إلا أن، كقولك:

le-elzimenneke ev tu'tıyenî hakkī [Ya hakkımı verirsin ya da asla peşini bırakmam!] cümlesindeki gibi kullanıldığı da söylenmiştir. Buna göre mâna; "Senin onlar için yapacağın hiçbir şey yok; ya Allah onların tevbelerini kabul eder ve sen de bu hallerine sevinirsin ya da onlara azap eder, böylece senin de onlara olan kızgınlığın gitmiş olur." şeklinde olur.

[1787] Bir rivayete göre; Utbe b. Ebû Vakkās, Uhud savaşında Peygamber (s.a.)'i yaralamış ve bir dişini kırmıştı. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) yüzündeki kanı silmeye çalışırken, Ebû Huzeyfe'nin [v.12/633] azatlı kölesi Sâlim [v.12/633] de bir yandan Peygamber'in yüzündeki kanı yıkıyor, bir yandan da 'Kendilerini Rablerine davet eden peygamberlerinin yüzünü kana boyayan bir millet nasıl iflâh olur?!' diye söyleniyordu. İşte bunun üzerine bu âyet nâzil oldu. Bir başka rivayete göre ise, Hazret-i Peygamber Mekkelilere beddua etmek istemişti; Allah Teâlâ, bunların içinden ileride mü'minler çıkacağını bildiği için resûlünü bundan menetmiştir.

[1788] Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728]; "Allah tevbe edenlerden 'dilediğini bağışlar' ancak, yalnızca tevbe edenleri bağışlamayı diler; 'dilediğine azap eder' ancak, yalnızca azabı hak edenlere azap etmeyi diler." dediği; Atâ'nın [v.114/732] ise, "Allah kendisine tevbe edeni bağışlar; huzuruna zalim olarak gelene de azap eder." dediği nakledilmiştir. Allah Teâlâ'nın; "O, ya bunların tevbesini kabul eder ya da onlara azap eder" buyurduktan sonra peşinden "çünkü gerçekten zalimler!" buyurması, O'nun kimler için neyi dileyeceğini ve bunların da tevbeleri kabul edilenler mi yoksa zalimler mi olduğunu açık bir şekilde izah etmektedir. Ne var ki, bid'at ve heva ehli, Allah'ın âyetlerine gözlerini ve kulaklarını kapatarak, cahilce davranmakta ve; İbn Abbâs'ın [v.68/688]; "Bu ifade 'Allah dilediğinin büyük günahını bağışlar; dilediğine de küçük günahından dolayı azap eder' demektir." dediğini iddia ederek içlerini rahatlatmaktalar!

130. Ey iman edenler! Katlana katlana artırılan faizi yemeyin. Allah'tan sakının ki felâha eresiniz.

131. İnkârcı nankörler için hazırlanmış olan Ateş'ten korunun.

132. Allah ve Resûlüne itaat edin ki size merhamet edilsin.

[1789] "Katlana katlana artırılan faizi yemeyin" ifadesinde, o dönemde uygulanagelen kat kat artırma kınanarak genel mânada faiz yasaklanmaktadır. Borcun vadesi geldiğinde, adam [borcunu ödeyemeyen kişiye] ek süre verir; buna karşılık, borçlunun malvarlığı da belli bir miktar erirdi.

لألزمنَّك أو تعطيني حقي، على معنى: ليس لك من أمرهم شيء إلا أن يتوب الله عليهم فتفرح بحالهم، أو يعذبهم فتتشفَّى منهم.

[١٧٨٧] وقيل: شجه عتبة ابن أبي وقاص يوم أحد وكسر رباعيته، فجعل يمسح الدم عن وجهه، وسالم مولى أبي حذيفة يغسل عن وجهه الدم، وهو يقول: كيف يفلح قوم خضبوا وجه نبيهم بالدم وهو يدعوهم إلى ربهم!؟ فنزلت. وقيل: أراد أن يدعو الله عليهم فنهاه الله تعالى، لعلمه أن فيهم من يؤمن.

[١٧٨٨] وعن الحسن {يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ} بالتوبة، ولا يشاء أن يغفر إلا للتائبين؛ {وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ} ولا يشاء أن يعذب إلا المستوجبين للعذاب. وعن عطاء: يغفر لمن يتوب إليه ويعذب من لقيه ظالما. وإتْباعه قولَه {أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ} تفسير بين لمن يشاء، وأنهم المتوب عليهم، أو الظالمون، ولكن أهل الأهواء والبدع يتصامُّون ويتعامَون عن آيات الله فيخبطون خبط عشواء، ويطيبون أنفسهم بما يفترون على ابن عباس من قولهم: يهب الذنب الكبير لمن يشاء، ويعذب من يشاء على الذنب الصغير!

١٣٠-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَأْكُلُوا الرِّبٰوا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

١٣١-﴿وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ﴾

١٣٢-﴿وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾

[١٧٨٩] {لَا تَأْكُلُوا الرِّبَوا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً} نهيٌ عن الربا مع توبيخ بما كانوا عليه من تضعيفه. كان الرجل منهم إذا بلغ الدين محله زاد في الأجل فاستغرق بالشيء الطفيف مال المديون.

[1790] "İnkârcı nankörler için hazırlanmış olan Ateş'ten sakının." Ebû Hanîfe *Rahimehullâh*'ın [v.150/767] şöyle dediği nakledilir: En ağır tehdit içeren Kur'ân âyeti budur. Zira Allah Teâlâ burada iman edenleri, yasaklarından kaçınma hususunda kendisinden sakınmamaları halinde kâfirler için hazırladığı ateşle tehdit etmekte; ek olarak, iman edenlerin O'nun rahmetini ancak kendisine ve Resulüne itaat etmek sûretiyle umabileceklerini ifade etmektedir. Bu ve benzeri âyetler üzerinde düşünenler, Allah'tan yana boş ümit ve kuruntulara kapılmazlar. Allah Teâlâ'nın bu gibi durumlarda لعل ve عسى [umulur ki, ola ki] kelimelerine yer vermesi, insanlar ne derse desin, zeki irfan sahiplerinin dikkatinden kaçmayacağı üzere, takva yolunun ne kadar ince bir yol, Allah rızasını elde etmenin ne kadar zor bir şey ve O'nun rahmet ve mükâfatına nail olmanın ne derece şerefli bir mazhariyet olduğunu göstermektedir.

133. Rabbinizin bağışlamasına ve genişliği göklerle yer kadar olan öyle bir Cennet'e koşun ki o, müttakîler için hazırlanmıştır:

134. Onlar ki; bollukta da darlıkta da infak ederler... -Hele o öfkelerini yenenler ve insanların kusurlarını bağışlayanlar...- İhsan üzere hareket edenleri Allah sever.

135. Onlar ki; yüz kızartıcı bir suç işlediklerinde veya kendilerine zulmettiklerinde Allah'ı hatırlayarak günahlarının bağışlanması için dua ederler; -Zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki?- işledikleri üzerinde de bile bile ısrar etmezler.

136. Bunların mükâfatı; Rablerinden bir bağışlanma ve altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları cennetlerdir. Ne güzeldir amel sahiplerinin mükâfatı!

137. Gerçek şu ki, sizden önce birtakım (helâk) uygulamalar(ı) gelip geçti; gezin de (hakkı) yalanlayanların sonunun nasıl olduğunu görün!

[1791] وسَارِعُوا [Koşun] lafzı Medine ve Suriye mushaflarında Vav'sız olarak yazılmış; diğer kıraat imamları ise onu Vav'lı olarak okumuşlardır. Übeyy [v.33/654] ve İbn Mes'ûd'un bu kelimeyi وسَابِقُوا [Yarışın] şeklinde okumaları, Vav'lı okuyuşun doğru olduğunu desteklemektedir. Allah'ın bağışlama ve cennetine koşmak ise, kendisiyle bağışlanma ve cennetin hak edildiği şeye yönelmek demektir. عَرْضُهَا السَّماواتُ وَالْأَرْضُ [göklerin ve yerin genişliğinde] ifadesi, "genişliği göklerle yerin genişliği kadardır" [Hadid 57/21] âyetinde olduğu gibi, "göklerin ve yerin genişliği kadar geniş" demek olup cennetin çok geniş olduğunu anlatmaktadır. Burada cennet insanların bildiği en geniş ve en yayık şeye benzetilerek anlatılmıştır.

[١٧٩٠] {وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِى أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ} كان أبو حنيفة رحمه الله يقول: هي أخوف آية في القرآن حيث أوعد الله المؤمنين بالنار المعدَّة للكافرين إن لم يتقوه في اجتناب محارمه. وقد أمدّ ذلك بما أتبعه من تعليق رجاء المؤمنين برحمته بتوفرهم على طاعته وطاعة رسوله. ومن تأمّل هذه الآية وأمثالها لم يحدث نفسه بالأطماع الفارغة والتمني على الله تعالى، وفي ذكره تعالى لعلّ وعسى في نحو هذه المواضع -وإن قال الناس ما قالوا- ما لا يخفى على العارف الفَطِن من دقة مسلك التقوى، وصعوبة إصابة رضا الله، وعزة التوصل إلى رحمته وثوابه.

١٣٣-﴿وَسَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ﴾

١٣٤-﴿الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾

١٣٥-﴿وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ وَمَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلا اللَّهُ وَلَمْ يُصِرُّوا عَلَى مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾

١٣٦-﴿أُولَئِكَ جَزَاؤُهُمْ مَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَجَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ﴾

١٣٧-﴿قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الأَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ﴾

[١٧٩١] في مصاحف أهل المدينة والشام {سَارِعُوا} بغير واو. وقرأ الباقون بالواو. وتنصره قراءة أبيّ وعبد الله وسابقوا. ومعنى المسارعة إلى المغفرة والجنة الإقبالُ على ما يستحقان به. {عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ} أي عرضها عرض السماوات والأرض، كقوله {عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ} [الحديد: ٢١]. والمراد وصفها بالسعة والبسطة، فشبهت بأوسع ما علمه الناس من خلقه وأبسطه.

Cennetin genişlik açısından anlatılması ise, normal olarak genişliğin mübalağaya 'uzunluk'dan daha yakın olması sebebiyledir; "Astarları atlastan" [Rahmân 55/54] âyetinde olduğu gibi [örtünün astarı böyle ise dış yüzünü siz düşünün" mealinde]. İbn Abbâs'ın [v.68/688]; "birbirine birleştirilmiş olsalar yedi kat gökler ve yedi kat yerler kadar" dediği nakledilmiştir.

[1792] "Bollukta ve darlıkta" ifadesi [i] bolluk ve kolaylık, darlık ve zorluk hallerinde, her iki halde de az çok, güçlerinin yettiği kadarını infak etmekten geri durmazlar demektir. Nitekim seleften bazılarının icabında bir tek soğan tasadduk ettikleri, Hazret-i Âişe'nin [v.58/678] bir tek üzüm tanesini infak ettiği rivayet edilmiştir [KT.b]. [ii] Veya 'her hâlükârda' demektir. Çünkü 'her hâlükârda' ifadesi, iyi zamanı da, kötü zamanı da içerir. Yani ferah ve sürur, sıkıntı ve keder hali onları iyilikten alıkoymaz. Onlardan biri ister düğünde olsun ister hapiste, ihsanda bulunmaktan vazgeçmez. Âyette infak ile söze başlanması, onun nefse en ağır bir şey ve kişinin ihlasını en çok gösteren bir amel olmasındandır. Ayrıca o dönemde infak, düşmana karşı cihat etmek ve Müslüman fakirlere yardım etmek için en çok ihtiyaç duyulan bir davranıştı.

[1793] Kişi testiyi doldurup da ağzını kapadığı zaman *kezame'l-kırbet*^{e} denir. Keza deve yediklerini içinde tutup geviş getirmediği zaman *kezame'l-ba'îr*^{u} denir. İşte *kezmu'l-ğayz* da bu anlamdadır; yani sabrederek içindeki öfkeyi orada tutması ve onu dışa vurup belli etmemesi. Nitekim Hazret-i Peygamber: "Kim gereğini yapmaya gücü yettiği halde öfkesini içinde tutarsa, Allah onun kalbini güven ve imanla doldurur." [*Ebû Dâvûd,* "Edeb", 3] buyurmuştur. Keza, rivayete göre Hazret-i Âişe'nin bir hizmetçisi varmış; bir defasında kendisini sinirlendirmiş, ama Hazret-i Âişe: "Şu Allah korkusu yok mu, insanda ne öfke bırakıyor ne bir şey! İnsan şöyle ağız tadıyla bir kızamıyor!.." demiş [KT.b].

[1794] "İnsanların kusurlarını bağışlayanlar", yani biri kendisine haksızlık ettiğinde onu cezalandırmayanlar. Bir rivayete göre; Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuş: "Kıyamet günü bir münadi; 'Mükâfatlarını bizzat Allah'ın vereceği kimseler nerede?' diye seslenince, insanları bağışlayanlardan başka kimse kalkmaz." [KT.b] Süfyan b. Uyeyne'nin [v.198/814], bir adama öfkelenen Harun Reşid'e [v.193/809] bu hadisi naklettiği, onun da adamı bağışladığı rivayet edilir. Peygamber (s.a.)'in ayrıca, "Allah'ın korudukları müstesna, benim ümmetimde böyle kimseler az olacaktır; geçmiş ümmetlerde ise daha fazla idiler" buyurduğu rivayet edilmiştir [KT.b].

وخص العرض، لأنه في العادة أدنى من الطول، للمبالغة؛ كقوله {بَطَائِنُهَا مِنْ إِسْتَبْرَقٍ} [الرحمن: ٥٤]. وعن ابن عباس رَضِيَ اللهُ عَنْهُ: كسبع سموات وسبع أرضين، لو وصل بعضها ببعض.

[١٧٩٢] {فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ} في حال الرخاء واليسر وحال الضيقة والعسر، لا ٥ يخلون بأن ينفقوا في كلتا الحالتين ما قدروا عليه من كثير أو قليل؛ كما حكي عن بعض السلف: أنه ربما تصدّق ببصلة. وعن عائشة رَضِيَ اللهُ عَنْهَا أنها تصدّقت بحبة عنب. أو في جميع الأحوال، لأنها لا تخلو من حال مَسَرَّة ومضَرَّة، لا تمنعهم حال فرح وسرور ولا حال محنة وبلاء من المعروف، وسواء عليهم كان الواحد منهم في عُرْس أو في حبس، فإنه لا يدع الإحسان. وافتتح بذكر الإنفاق لأنه أشق شيء على النفس وأدله ١٠ على الإخلاص، ولأنه كان في ذلك الوقت أعظم الأعمال للحاجة إليه في مجاهدة العدو ومواساة فقراء المسلمين.

[١٧٩٣] كظم القربة، إذا ملأها وشد فاها. وكظم البعير، إذا لم يجترَّ. ومنه كظم الغيظ، وهو أن يمسك على ما في نفسه منه بالصبر ولا يظهر له أثرًا، وعن النبي ﷺ: «من كظم غيظًا وهو يقدر على إنفاذه ملأ الله قلبه أمنا وإيمانًا.» وعن عائشة رَضِيَ اللهُ عَنْهَا: أن ١٥ خادمًا لها غاظها، فقالت: لله درّ التقوى، ما تركت لذي غيظ شفاء.

[١٧٩٤] {وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ} إذا جنى عليهم أحد لم يؤاخذوه. وروي: ينادي مناد يوم القيامة «أين الذين كانت أجورهم على الله؟» فلا يقوم إلا من عفا. وعن ابن عيينة أنه رواه للرشيد وقد غضب على رجل فخلاه. وعن النبي ﷺ: «إن هؤلاء في أمّتي قليل إلا من عصم الله، وقد كانوا كثيرًا في الأمم التي مضت.»

[1795] "İhsan üzere hareket edenleri Allah sever." المحسنين'deki Lâm-ı ta'rîf cins ifade etmekte olup, ihsan üzere hareket eden herkesi, bu arada âyette işaret edilenleri de kapsaması mümkündür; ancak 'ahd ifade edip sadece mezkûr kimselere işaret etmesi de söz konusudur.

[1796] والذين kelimesi, المتقين'e atfedilmiştir. Yani cennet müttakiler ve tevbe edenler için hazırlanmıştır. "İşte onlar" ifadesi, her iki gruba işarettir. والذين mübteda, أولئك onun haberi de olabilir. وَالَّذِينَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَةً ifadesi, "yüz kızartıcı çirkin iş" veya "cezalandırılacakları herhangi bir günah işledikleri vakit" demektir. Buradaki فاحشة zina, "nefse zulmetmek" ise zinanın altında kalan öpme, dokunma vb. işler olabileceği gibi, فاحشة büyük günah, nefse zulmetmek ise küçük günah da olabilir. "Allah'ı hatırlayarak" yani Allah'ın azabını veya azap tehdidini ya da yasağını veyahut kendisinden haşyet ve haya etmeyi gerektiren yüce hak ve azametini hatırlayarak, "günahlarının bağışlanması için dua ederler." Onlardan çirkin oldukları için pişmanlık duyarak, bir daha yapmama kararlılığı içinde tevbe ederler.

[1797] "Zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki?" Allah Teâlâ bu ifadesiyle yüce zâtını rahmeti geniş, bağışlaması bol bir zât olarak nitelemekte ve günahından tevbe eden kimsenin, nezdinde; hiç günah işlememiş gibi değerlendirileceğini, günahkârlar için kendisinin lütuf ve kereminden başka bir sığınak olmadığını ifade etmektedir. Bu ilâhî beyana göre Allah'ın *âdil* olması, O'nun tevbe edenleri bağışlamasını gerektirmektedir. Zira kul özür dileyip de azami bir gayretle günahtan uzak durduğu takdirde Allah'ın onu bağışlaması gerekir. Bu, kulların gönüllerini hoş eden, onları tevbeye teşvik ve sevk eden ve ümitsizliğe düşmelerine mani olan, kişinin işlediği günah ne kadar büyük olursa olsun, Allah'ın bağışlama ve lütfunun daha büyük olduğunu gösteren bir ifadedir. Yani bağışlama ve onu mümkün kılacak özelliklere yalnızca Allah sahiptir. "Zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki?" cümlesi, ma'tūf ile ma'tūfun aleyh arasında bir ara cümledir.

[1798] "Bile bile ısrar etmezler," yani işledikleri çirkin fiillerden sonra bağışlanma dilemeden durmazlar. Peygamber (s.a.)'in; "Bağışlanma dileyen kimse günde yetmiş defa aynı fiili işlese de günahta ısrar etmiş olmaz" buyurduğu rivayet edilir. [*Tizimî,* "De'avât", 107] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu da nakledilmiştir: "Bağışlanma dilendiği takdirde 'büyük' günah, ısrar edildiği takdirde ise 'küçük' günah olmaz." [KT.b]

[١٧٩٥] {وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ} يجوز أن تكون اللام للجنس فيتناول كل محسن ويدخل تحته هؤلاء المذكورون. وأن تكون للعهد فتكون إشارة إلى هؤلاء.

[١٧٩٦] {وَالَّذِينَ} عطف على {الْمُتَّقِينَ}. أي أعدت للمتقين وللتائبين. وقوله {أُولَئِكَ} إشارة إلى الفريقين. ويجوز أن يكون والذين مبتدأ خبره أولئك. {فَاحِشَةً} فعلة متزايدةَ القبح. {أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ} أو أذنبوا أي ذنب كان مما يؤاخذون به. وقيل: الفاحشة الزنا، وظلم النفس ما دونه من القبلة واللمسة ونحوهما. وقيل: الفاحشة الكبيرة، وظلم النفس الصغيرة. {ذَكَرُوا اللّٰهَ} تذكَّروا عقابه أو وعيده أو نهيه، أو حقه العظيم وجلاله الموجب للخشية والحياء منه، {فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ} فتابوا عنها لقبحها نادمين عازمين.

[١٧٩٧] {وَمَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا اللّٰهُ} وصف لذاته بسعة الرحمة وقرب المغفرة وإنّ التائب من الذنب عنده كمن لا ذنب له، وأنه لا مفزع للمذنبين إلا فضله وكرمه، وأنّ عدله يوجب المغفرة للتائب، لأن العبد إذا جاء في الاعتذار والتنصل بأقصى ما يقدر عليه وجب العفو والتجاوز. وفيه تطييب لنفوس العباد، وتنشيط للتوبة، وبعث عليها وردع عن اليأس والقنوط، وأن الذنوب وإن جلت فإن عفوه أجل وكرمه أعظم. والمعنى: أنه وحده معه مصححات المغفرة. وهذه جملة معترضة بين المعطوف والمعطوف عليه.

[١٧٩٨] {وَلَمْ يُصِرُّوا} ولم يقيموا على قبيح فعلهم غير مستغفرين. وعن النبي ﷺ: «ما أصرّ من استغفر وإن عاد في اليوم سبعين مرّة.» وروي: لا كبيرة مع الاستغفار ولا صغيرة مع الإصرار.

[1799] "Bile bile" ifadesi, *ısrâr* fiilinden haldir. Israr etmemedeki olumsuzluk ise her iki günaha da yöneliktir, yani 'çirkin olduğunu, Allah'ın onu yasakladığını ve ona karşı azap tehdidinde bulunduğunu bile bile günahlarda ısrar edenlerden olmazlar.' demektir. Zira bir fiilin çirkin olduğunu bilmeyen kimse onu işlediğinde mazur olabilir. Bu âyetler iman edenlerin; müttaki, tevbekâr ve ısrarcı olmak üzere üç grup olduklarını; bunlardan ısrarcıların değil, sadece müttaki ve tevbekârların cennete gireceğini kesin bir ifade ile beyan etmektedir. Buna aykırı düşüncede olan biri, aklına karşı direnmiş ve Rabbine karşı gelmiş olur. Her iki kelime de aynı mânada olup mükâfat anlamına geldiği için, Allah Teâlâ, [136. âyetin başında] جزاؤهم [Bunların mükâfatı] buyurduktan sonra, أجر العاملين [*amel* sahiplerinin mükâfatı] buyurmuştur. Farklı kelime kullanılması, bâtıl görüş sahiplerinin iddialarının aksine, ceza ve mükâfatın işlenen amele karşılık olarak hak edilmiş ve zorunlu bir son olduğunu kuvvetli bir şekilde ifade etmek içindir.

[1800] Rivayete göre; Allah Teâlâ Hazret-i Musa'ya bir defasında şöyle vahyetmiş: Amelsiz cennetimi uman kimsenin utanması ne kadar azdır! Bana itaat hususunda cimrilik eden birine ben rahmetimle nasıl cömertlik ederim?" Şehr b. Havşeb [v.112/730] şöyle demiştir: "Amelsiz cennet istemek günahtır; sebepsiz yere şefaat ummak aldanıştır; itaat edilmeyen Allah'tan rahmet ümit etmek ahmaklık ve cehalettir." Hasan-ı Basrî de demiştir ki: "Kıyamet günü Allah Teâlâ; 'Sıratı benim affımla geçiniz; Cennete benim rahmetimle giriniz; rahmetimi de amellerinizle bölüşünüz' buyurur." Basralı Râbi'a (r.a.)'nın [v.185/801] ise şu şiiri okuduğu nakledilmiştir:

> Kurtuluş ümit edersin amma, onun yoluna girmezsin! Şunu bil ki gemi karada yüzmez [Lafla peynir gemisi yürümez]

فنعم أجر العاملين cümlesinde medhin *mahsus*u, mahzuf olup ibarenin sonunda düşünülebilecek ذلك [bu] lafzıdır, yani [*amel* sahiplerinin mükâfatı olarak ne güzeldir] mağfiret ve cennetler.

[1801] "Gerçek şu ki, sizden önce birtakım (helâk) uygulamalar(ı)" yani Allah'ın tarihte peygamberleri yalanlayanlara verdiği musibet uygulamaları "gelip geçti." Şu âyetlerde belirtildiği gibi: "Ele geçirildikleri yerde teker teker öldürülürler!.. Allah'ın öncekiler hakkındaki uygulaması budur. Allah'ın uygulamasında da değişme bulamazsın." [Ahzâb 33/61, 62]; "Sonra ne bir velî bulabilirsin ne bir yardımcı… Allah'ın öteden beri yürürlükte olan uygulaması böyledir..." [Fetih 48/22, 23]

[١٧٩٩] {وَهُمْ يَعْلَمُونَ} حال من فعل الإصرار؛ وحرف النفي منصبٌّ عليهما معًا. والمعنى: وليسوا ممن يصرون على الذنوب وهم عالمون بقبحها وبالنهي عنها وبالوعيد عليها، لأنه قد يعذر من لا يعلم قبح القبيح. وفي هذه الآيات بيان قاطع أنّ الذين آمنوا على ثلاث طبقات: متقون وتائبون ومصرُّون. وأن الجنة للمتقين والتائبين منهم، دون المصرّين. ومن خالف في ذلك فقد كابر عقله وعاند ربه. قال {أَجْرُ الْعَامِلِينَ} بعد قوله {جَزَاؤُهُمْ} لأنهما في معنى واحد. وإنما خالف بين اللفظين لزيادة التنبيه على أنّ ذلك جزاء واجب على عمل، وأجر مستحق عليه، لا كما يقول المبطلون.

[١٨٠٠] وروي أنّ الله عزّ وجلّ أوحى إلى موسى: ما أقلّ حياءً من يطمع في جنتي بغير عمل، كيف أجُود برحمتي على من يبخل بطاعتي؟! وعن شهر بن حوشب: طلب الجنة بلا عمل ذنب من الذنوب، وانتظار الشفاعة بلا سبب نوع من الغرور، وارتجاء الرحمة ممن لا يطاع حمق وجهالة. وعن الحسن رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: يقول الله تعالى يوم القيامة: جُوزُوا الصراط بعفوي، وادْخُلوا الجنة برحمتي، واقتسموها بأعمالكم. وعن رابعة البصرية رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا أنها كانت تنشد:

تَرْجُو النَّجَاةَ وَلَمْ تَسْلُكْ مَسَالِكَهَا ❁ إنّ السَّفِينَةَ لَا تَجْرِي عَلَى اليَبَسِ

والمخصوص بالمدح محذوف تقديره: ونعم أجر العاملين ذلك، يعني المغفرة والجنات.

[١٨٠١] {قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ} يريد ما سنه الله في الأمم المكذبين من وقائعه، كقوله {وَقُتِّلُوا تَقْتِيلًا سُنَّةَ اللهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْل} [الأحزاب: ٦١-٦٢] {ثُمَّ لَا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا سُنَّةَ اللهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلُ} [الفتح: ٢٢-٢٣].

138. Bu; insanlar için bir açıklama, müttakîler için de bir hidayet ve nasihattir.

139. Gevşemeyin, üzülmeyin, üstün olan sizlersiniz. Tabiî, gerçekten mü'minseniz...

[1802] "Bu; insanlar için bir açıklama" yani, onların yalanlamalarının kötü sonunu beyandır. Allah bu beyanıyla Mekkelileri, kendilerinden önce yaşamış olan yalanlayıcıların kötü sonları üzerinde düşünmeye ve onların helâkini anlatan, görüp inceledikleri kalıntılardan ibret almaya teşvik etmektedir. "Müttakîler için de bir hidayet ve nasihattir" yani bu anlatılanlar yalanlayanlar için bir beyan ve uyarı olduğu gibi, müttaki mü'minler için de ilave bir nasihat ve pekiştirmedir. قد خلت ifadesi, imana ve güzel amel sahiplerinin zikredilen mükâfatların hak edileceği şeyleri yapmaya yönlendirmek için bir ara cümle de olabilir. Bu durumda "bu bir açıklamadır" ifadesi de müttakî, tevbekâr ve ısrarcıların durumuna dair yapılan özet ve açıklamaya işaret olur.

[1803] "Gevşemeyin, üzülmeyin" ifadesiyle Allah, Uhud savaşında başlarına gelen üzücü durumdan dolayı Peygamber ve mü'minleri teselli edip morallerini takviye etmekte; 'başınıza gelen durumdan dolayı cihat konusunda bir zafiyete düşmeyin, yani bu sizde bir zaaf ve cesaretsizlik doğurmasın, bunu fazla önemsemeyin; sizden şehit edilen ve yaralananlar için mahzun olmayın' demektedir.

[1804] "Üstün olan sizlersiniz." Yani siz onlardan üstün ve daha iyi durumdasınız. Çünkü siz Bedir savaşında onların Uhud'da sizden şehit ettiklerinden daha fazla kişiyi öldürdünüz. Veya sizin durumunuz genel mânada onlarınkinden daha iyidir, zira siz Allah ve i'lâ-yı kelimetullah için savaşıyorsunuz, onlar ise şeytan ve inkar davasını yüceltmek için savaşıyorlar; sizden şehit olanlar cennete gittiği halde onlardan öldürülenler cehenneme gidiyor. Bu ifade, mü'minlerin ileride, sonuçta üstün ve galip gelecekleri yönünde mü'minlere verilmiş bir müjde de olabilir. "Galip gelecekler mutlaka bizim ordumuzdur" [Sâffât 37/173] âyetinde ifade edildiği gibi.

[1805] إن كنتم مؤمنين şart cümlesi, âyette geçen nehye müteallık olup; "imanınız sahih ise, gevşemeyin" demektir. Zira imanın sahih olması kalbin kuvvetli, Allah'ın iradesine itimad etme ve O'nun düşmanlarını fazla önemsememeyi gerektirir. Cümlenin; "daha üstün ve daha iyi durumda olacaksınız" anlamındaki الأعلون kelimesine müteallık olması da mümkündür. Bu durumda mâna; "Allah'ın size vaat edip müjdelemiş olduğu üstünlük ve galibiyeti tasdik ediyorsanız" şeklinde olur.

١٣٨-﴿هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِلْمُتَّقِينَ﴾

١٣٩-﴿وَلا تَهِنُوا وَلا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمُ الأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

[١٨٠٢] {هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ} إيضاح لسوء عاقبة ما هم عليه من التكذيب، يعني حثهم على النظر في سوء عواقب المكذبين قبلهم والاعتبار بما يعاينون من آثار هلاكهم، {وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِلْمُتَّقِينَ} يعني أنه مع كونه بيانًا وتنبيهًا للمكذبين فهو زيادة تثبيت وموعظة للذين اتقوا من المؤمنين. ويجوز أن يكون قوله {قَدْ خَلَتْ} جملة معترضة للبعث على الإيمان وما يستحق به ما ذكر من أجر العاملين، ويكون قوله {هَذَا بَيَانٌ} إشارة إلى ما لخّص وبيّن من أمر المتقين والتائبين والمصرّين.

[١٨٠٣] {وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا} تسلية من الله سبحانه لرسوله ﷺ وللمؤمنين عما أصابهم يوم أحد وتقوية من قلوبهم، يعني ولا تضعفوا عن الجهاد لما أصابكم، أي لا يورثنكم ذلك وهْنا وجبنا، ولا تبالوا به، ولا تحزنوا على من قتل منكم وجرح.

[١٨٠٤] {وَأَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ} وحالكم أنكم أعلى منهم وأغلب، لأنكم أصبتم منهم يوم بدر أكثر مما أصابوا منكم يوم أحد. أو وأنتم الأعلون شأنًا، لأنّ قتالكم لله ولإعلاء كلمته، وقتالهم للشيطان لإعلاء كلمة الكفر؛ ولأنّ قتلاكم في الجنة وقتلاهم في النار. أو هي بشارة لهم بالعلو والغلبة، أي وأنتم الأعلون في العاقبة {وَإِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ} [الصافات: ١٧٣].

[١٨٠٥] {إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} متعلق بالنهي بمعنى: ولا تهنوا إن صح إيمانكم على أن صحة الإيمان توجب قوة القلب والثقة بصنع الله وقلة المبالاة بأعدائه؛ أو بـ{الْأَعْلَوْنَ}، أي إن كنتم مصدّقين بما يعدكم الله ويبشركم به من الغلبة.

140. Eğer size (Uhud'da) bir yara dokunduysa; şüphesiz o kavme de (Bedir'de) benzer bir yara dokunmuştu. Bu (zafer ve hezimet) günleri(ni) Biz insanlar arasında döndürür dururuz. Böylece Allah iman edenleri ortaya çıkarmakta ve içinizden şahitler edinmektedir. Allah, zalimleri sevmez.

141. Böylece Allah iman edenleri tek tek ayırmakta, inkârcı nankörleri de yavaş yavaş mahvetmektedir.

[1806] قرح kelimesi[nin Kâf'ı]; ضَعْف ve ضُعْف kelimelerinde olduğu gibi, zamme ve fetha ile okunmuştur. Bazı dilciler, Kâf'ın fethalı okunması halinde yara; ötre ile okunması durumunda da yaranın verdiği acı anlamına geleceğini söylemişlerdir. Ebü's-Simâl [el-Adevî; v.160/776] iki fetha ile *karah* şeklinde okumuştur. Bazı dilciler de; طَرْدٌ ve طَرَد kelimeleri gibi Kâf fethalı, Râ sakin veya Kâf ve Râ ikisi de fethalı okunduğunu söylemişlerdir. Buna göre âyetin mânası; 'Eğer onlar Uhud savaşında size karşı bir üstünlük sağladılarsa, siz de daha önce Bedir savaşında onlara galip gelmiştiniz. Ancak o zaman sizin sağladığınız üstünlük onların kalplerini zayıflatmamış, bu durum onların tekrar sizinle savaşa tutuşmalarına mani olmamıştı. Siz haydi haydi zayıflamamalısınız. Nitekim "Siz acı çekiyorsanız, onlar da sizin gibi acı çekiyorlar. Oysa siz Allah'tan, onların ummadığı şeyler umuyorsunuz." [Nisâ 4/104] âyeti de aynı hususu ifade etmektedir. Bazı âlimler burada bahsedilen olayın Uhud savaşında cereyan ettiğini, zira mü'minler bu savaşta Peygamber (s.a.)'in talimatına aykırı hareket etmeden önce Müşriklere karşı savaşta üstünlük sağladıklarını söylemişlerdir. Eğer "Neden 'benzer bir yara' tabiri kullanılmıştır? Oysa onların Uhud'da aldıkları yaraları Müşriklerin Bedir'de aldıkları yarının benzeri değildi?" **dersen, şöyle derim:** Elbette, benzeri idi; o savaşta kâfirlerden birçok kimse öldürülmüştü. Nitekim "Aslında, Allah, size verdiği sözde durdu. Hani, (savaşın ilk safhasında) O'nun izni ile inkârcı nankörleri kırıp geçiriyordunuz... İstediklerinizi size gösterdikten sonra; baş kaldırdığınız, verilen emir hakkında çekiştiğiniz ve nihayet bozulduğunuz zamana kadar..." [Âl-i İmran 3/152] âyetinde bu husus açıkça ifade edilmektedir.

[1807] وتِلْكَ الأَيَّامُ'daki تِلْكَ mübteda الأَيَّامُ onun sıfatı, نُدَاوِلُهَا da haberidir; ancak وتِلْكَ الأَيَّامُ mübteda - haber de olabilir. Tıpkı, "O günlerdir, her yeniyi eskiten" anlamına gelen *hiye'l-eyyâm*[u] *tublî kulle cedîd*[in] cümlesinde olduğu gibi. Günler anlamındaki الأيام kelimesi ile âyette zafer ve galibiyet zamanları kastedilmektedir. İbare, "Bunu [*devlet* olarak] insanlar arasında döndürürüz" anlamında olup 'zaferin yüzünü bazen şunlardan yana, bazen de bunlardan yana çeviririz' demektir. Tıpkı *-el-Kitâb*'da geçen şiirlerden- şu beyitte olduğu gibi:

Bir gün aleyhimize, bir gün lehimizedir; bir gün üzülür, bir gün seviniriz

١٤٠-﴿إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُ وَتِلْكَ الأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَاءَ وَاللَّهُ لا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ﴾
١٤١-﴿وَلِيُمَحِّصَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَمْحَقَ الْكَافِرِينَ﴾

[١٨٠٦] قرئ قرح بفتح القاف وضمها، وهما لغتان كالضَّعف والضُّعف. وقيل: هو بالفتح الجِرَاح، وبالضم ألمها. وقرأ أبو السِّمَال قَرَحٌ بفتحتين. وقيل: القَرْح والقَرَح كالطَّرْد والطَّرَد. والمعنى: إن نالوا منكم يوم أحد فقد نلتم منهم قبله يوم بدر، ثم لم يضعف ذلك قلوبهم ولم يثبطهم عن معاودتكم بالقتال. فأنتم أولى أن لا تضعفوا. ونحوه {فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمونَ وَتَرْجُونَ مِنَ اللهِ مَا لَا يَرْجُونَ} [النساء: ١٠٤] وقيل: كان ذلك يوم أحد، فقد نالوا منهم قبل أن يخالفوا أمر رسول الله ﷺ. فإن قلت: كيف قيل {قَرْحٌ مِثْلُهُ} وما كان قرحهم يوم أحد مثل قرح المشركين؟ قلت: بلى كان مثلَه، ولقد قتل يومئذ خلق من الكفار. ألا ترى إلى قوله تعالى {وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ حَتَّى إِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَاكُمْ مَا تُحِبُّونَ} [آل عمران: ١٥٢].

[١٨٠٧] {وَتِلْكَ الْأَيَّامُ} تلك مبتدأ، والأيام صفته و{نُدَاوِلُهَا} خبره. ويجوز أن يكون {تِلْكَ الْأَيَّامُ} مبتدأ وخبرًا، كما تقول: هي الأيام تُبلي كلَّ جديد. والمراد بالأيام: أوقات الظفر والغلبة. نداولها: نصرفها بين الناس نديل تارة لهؤلاء وتارة لهؤلاء، كقوله -وهو من أبيات الكتاب- :

فَيَوْما عَلَيْنَا وَيومًا لَنَا ❁ وَيَوْما نُسَاءُ وَيَومًا نُسَرّ

[1808] “Savaş taraflar arasında dönüşümlüdür” [الحرب سجال] atasözü de bunu dile getirmektedir. Rivayete göre; Ebû Süfyan [v.31/652] Uhud savaşında yüksekçe bir tepeye çıkmış bir süre bekledikten sonra; “İbn Ebû Kebşe (Muhammed) nerede?” diye seslenmiş. Ardından; “İbn Ebû Kuhafe (Ebû Bekir) nerede? İbn Hattāb (Ömer) nerede? demiş. Hazret-i Ömer, “İşte Peygamber (s.a.), işte Ebû Bekir! İşte ben!” diye ses vermiş. Ebû Süfyan’ın; “Güne karşı gün. İşte günler böyledir, bazen senin yanında, bazen de sana karşı olur. Savaş taraflar arasında dönüşümlüdür” diyerek devam etmesi üzerine Hazret-i Ömer; “Durum aynı değil; sizin ölüleriniz cehennemde, bizim şehitlerimiz ise cennette.” diye karşılık vermiş. Ebû Süfyan da; “Öyle olduğunu siz iddia ediyorsunuz; gerçekten öyle ise biz kaybettik, biz zarardayız demektir!” demiş. [Hâkim, *Müstedrek,* II, 296]

el-Müdâvele, “sırayla evire çevire dövmek” anlamına gelen *el-mu‘âvera* gibidir. Şair şöyle demiştir:

[Ona öyle bir kaside düzerim ki, bu şiirin sözleri] su başlarına gelir ve

İnsanlar arasında dolaşır durur; kiminde atasözü, kiminde dinleti şeklinde…

Dâveltu beynehum eş-şey[e] *fe-tedâvelûhu* [bir şeyi aralarında tedavüle soktum; onlar da başladılar aralarında dolaştırmaya] denir.

[1809] [“Böylece Allah iman edenleri ortaya çıkarmakta…” mealindeki] وَلِيَعْلَمَ اللّٰهُ الَّذِينَ آمَنُوا cümlesi iki şekilde açıklanabilir. Birincisi: İllete konu olan şey mahzuf olup buna göre mâna “Bunu; içinizdeki ‘imanında sebat edenler’ ile etmeyenler birbirinden ayrılsın diye yaptık” şeklinde olur ve bir benzetme içerir, yani ‘imanında sebat edenle etmeyeni bilip ortaya çıkarmak isteyen bir kişi ne yaparsa biz de onu yaptık’ denmiş olur. Zira Allah Teâlâ varlıklar ortaya çıkmadan önce, ta ezelden beri onları bilmektedir. Bazıları da bu ifadenin “Allah onları kendisine bir karşılık tahakkuk edecek şekilde, yani onları ‘kendilerinden sebat ortaya çıkmış’ olarak bilmek için” anlamında olduğu da söylenmiştir. İkincisi: İlletin mahzuf, bu fiilin ona ma’tūf; anlamın da “Biz bunu böyle yaptık ki, şu şu olsun ve Allah da ortaya çıkarsın” şeklinde olmasıdır. Burada illetin hazfedilmesi, Allah’ın yaptığı bu muamelede birden fazla maslahat bulunduğunu göstermek içindir. Bu da mü’minleri başlarına gelen o üzücü durumdan dolayı teselli etmek, kulun başına gelen musibetlerin onu üzdüğünü ve Allah’ın onu kendisinin bilmediği birtakım maslahatlar için verdiğini bilmediğini kula göstermektir.

[١٨٠٨] ومن أمثال العرب: الحرب سِجَالٌ. وعن أبي سفيان أنه صعد الجبل يوم أحد فمكث ساعة ثم قال: أين ابن أبي كبشة؟ أين ابن أبي قحافة؟ أين ابن الخطاب؟ فقال عمر: هذا رسول الله ﷺ، وهذا أبو بكر، وها أنا عمر! فقال أبو سفيان: يوم بيوم والأيام دُوَل والحرب سِجَال. فقال عمر رضي الله عنه: لا سواء، قتلانا في الجنة، وقتلاكم في ٥ النار! فقال: إنكم تزعمون ذلك، فقد خبنا إذن وخسرنا.

والمداولة مثل المعاورة. وقال:

يَرِدُ المِيَاهَ فَلَا يَزَالُ مُدَاوِلا ۞ فِي النَّاسِ بَيْنَ تَمَثُّلٍ وَسَمَاعِ

يقال: داولت بينهم الشيء فتداولوه

[١٨٠٩] {وَلِيَعْلَمَ اللهُ الَّذِينَ آمَنُوا} فيه وجهان؛ أحدهما أن يكون المعلل محذوفًا، ١٠ معناه: وليتميز الثابتون على الإيمان منكم من الذين على حرف، فعلنا ذلك وهو من باب التمثيل، بمعنى: فعلنا ذلك فعلَ من يريد أن يعلم من الثابت على الإيمان منكم من غير الثابت، وإلا فالله عزّ وجلّ لم يزل عالمًا بالأشياء قبل كونها. وقيل: معناه وليعلمهم علمًا يتعلق به الجزاء، وهو أن يعلمهم موجودًا منهم الثبات. والثاني أن تكون العلة محذوفة، وهذا عطف عليه، معناه: وفعلنا ذلك ليكون كيت وكيت، ١٥ وليعلم الله. وإنما حذف للإيذان بأن المصلحة فيما فعل ليست بواحدة، ليسليهم عما جرى عليهم، وليبصرهم أن العبد يسوءه ما يجري عليه من المصائب، ولا يشعر أنّ لله في ذلك من المصالح ما هو غافل عنه.

[1810] "Ve içinizden şahitler edinmektedir," yani bazılarınıza şehitlik lütfetmektedir ki bununla Uhud savaşında şehit edilenleri kasdetmektedir. Ya da "Siz de insanlara şahit olasınız diye." [Bakara 2/143] âyetinde ifade edildiği gibi, içinizden bazılarına böyle sıkıntılar yaşatıp sabırlarını ölçerek kıyamet günü diğer ümmetler hakkında şahitlik yapacak olanlar edinmektedir, demektir.

[1811] "Allah, zalimleri sevmez" ifadesi, âyette zikredilen *ta'lîl*lerden biriyle diğeri arasında bir ara cümledir; anlamı şudur: İmanda sebat eden, Allah yolunda cihat eden ve günahlarından temizlenen kişilerden olmayanları Allah sevmez. *et-Temhīs*, temizleme ve arıtma demektir. "İnkârcı nankörleri de yavaş yavaş mahvetmekte" yani helak etmektedir. Demek istiyor ki; devlet / zafer mü'minlerin aleyhine ise bu onları temizlemek, yani şehit / şahit kılmak ve temizleyip arıtmak ve kendi yararlarına olan başka amaçlar içindir; devlet inkârcıların aleyhine ise bu da onları ve izlerini ortadan kaldırmak içindir.

142. Yoksa siz, içinizden cihat edenleri ve sabredenleri Allah ortaya çıkarmadan Cennet'e girivereceğinizi mi sanmıştınız?!

[1812] أم munkatı' olup, Hemze inkâr, yani yadırgama anlamındadır. وَلَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ [mot-a-mot "Henüz Allah bilmeden"] ifadesi, "siz cihat etmeden" demektir; çünkü bilgi bilinen şeye tâbidir [yani 'bilinen' olmadan 'bilgi' olmaz]; işte Allah, "bilmediği"ni belirtirken, "o şeyin olmadığı"nı belirtmiş olmaktadır, çünkü o olmadan ona dair bilgi gerçekleşmez. Kişi; *mâ 'alima'llāh*[u] *fî fulân*[in] *hayr*[an] [Allah falancada bir hayır bilmemekte] dediği zaman, "Adamda hayır yok ki Allah onu bilsin!" demek ister. *Lemmâ*, Lem mânasında olup, Lem'den farklı olarak bir tür olumluluk içerdiği için, لَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ ifadesi cihadın *henüz* olmadığına ama gelecekte olabileceğine delâlet etmektedir. *Va'adenî en yef'ale kezâ ve lemmâ* [Bana şöyle yapacağını vaat etti, ama *henüz* yapmadı] ifadesi, *lem yef'al ve ene etevakka'u fi'lehû* [yapmadı, ama yapacağını ümit ediyorum] demektir. ولما يعلَم الله ifadesinde Mim üstün olarak da okunmuş olup, Allah'ın لَمَّا يَعْلَمَنْ demek istediği, fakat Nun'u hazfettiği söylenmiştir.

[1813] [ويعلم الصابرين'deki] يعلم fiili أن sebebiyle mansub olup, Vav da cem etme anlamındadır. Tıpkı *lâ te'kuli's-semek*[e] *ve teşrabe'l-leben*[e] [hem balık yiyip hem de süt içme] ifadesinde olduğu gibi. Hasan-ı Basrî يعلم kelimesini [ولما يعلم'e] atfederek cezimli okumuştur. Abdülvâris [el-Abnerî] de Ebû Amr'ın [v.154/771], hal olarak merfû' okuduğunu rivayet etmiştir ki bu durumda, adeta "sabır göstererek cihat etmeden…" buyrulmuş olur.

[١٨١٠] ,{وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَاءَ} وليكرم ناسًا منكم بالشهادة، يريد المستشهدين يوم أحد. أو وليتخذ منكم من يصلح للشهادة على الأمم يوم القيامة بما يبتلى به صبركم من الشدائد، من قوله تعالى {لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ} [البقرة: ١٤٣].

[١٨١١] {وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ} اعتراض بين بعض التعليل وبعض. ومعناه: والله لا يحب من ليس من هؤلاء الثابتين على الإيمان المجاهدين في سبيل الله، الممحصين من الذنوب. والتمحيص: التطهير والتصفية. {وَيَمْحَقَ الكافرين} ويهلكهم، يعني إن كانت الدولة على المؤمنين فللتمييز والاستشهاد والتمحيص، وغير ذلك مما هو أصلح لهم. وإن كانت على الكافرين، فلمحقهم ومحو آثارهم.

١٤٢-﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ﴾

[١٨١٢] {أَمْ} منقطعة ومعنى الهمزة فيها الإنكار. {وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ} بمعنى ولما تجاهدوا، لأنّ العلم متعلق بالمعلوم، فنزل نفي العلم منزلة نفي متعلقه لأنه منتفٍ بانتفائه. يقول الرجل: ما علم الله في فلان خيرًا، يريد: ما فيه خير حتى يعلمه! ولما بمعنى لم، إلا أن فيها ضربًا من التوقع، فدلّ على نفي الجهاد فيما مضى وعلى توقعه فيما يستقبل. وتقول: «وعدني أن يفعل كذا، ولما»؛ تريد: ولم يفعل، وأنا أتوقع فعله. وقرئ ولَمَّا يعلمَ اللَّهُ بفتح الميم؛ وقيل: أراد النون الخفيفة ولَمَّا يعلمَنْ، فحذفها.

[١٨١٣] {وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ}، نصب بإضمار أن والواو بمعنى الجمع، كقولك: لا تأكل السمك وتشربَ اللبن. وقرأ الحسن بالجزم على العطف. وروى عبد الوارث عن أبي عمرو ويعلمُ، بالرفع على أنّ الواو للحال، كأنه قيل: ولما تجاهدوا وأنتم صابرون.

143. Gerçek şu ki; ölümle karşı karşıya gelmeden önce onu arzulayıp duruyordunuz. İşte onu gördünüz; hatta, onunla göz göze geldiniz!..

[1814] "Ölümü temenni ediyordunuz" ifadesiyle; daha önce Bedir savaşına katılmayıp, Peygamber (s.a.)'le beraber bir savaşa katılıp Bedir şehitleri gibi şehitlik mertebesine erişmeyi arzulayanlara hitap edilmektedir. Bunlar, Uhud savaşı öncesindeki istişarede Peygamber (s.a.)'e Medine'den çıkıp Müşrikleri dışarıda karşılama yolunda ısrar edenlerdir. Peygamber (s.a.)'in görüşü ise, Medine'de kalmak şeklindeydi. Yani "daha önce ölümle yüz yüze gelmeden, onun ne kadar çetin olduğunu, ona katlanmanın ne denli zorluk içerdiğini bilmezken, ölüp şehit olmayı arzu ediyordunuz" demektir.

[1815] "İşte onu gördünüz; hatta, onunla göz göze geldiniz," yani gözünüzün önünde şehit olan kardeş ve akrabalarınızı ayan beyan görüp ölümle yüz yüze geldiniz. Bu ifadede şehit olmayı arzu etmeleri ve bu yüzden önce ısrar ederek Peygamber (s.a.)'in Medine'den çıkmasına, sonra da onu yalnız bırakmaları ve -az sayıdaki bazıları dışında- yanında sebat etmemeleri sebebiyle Medinelilere bir eleştiri söz konusudur. **Şayet** "Şehit olmayı arzu etmek nasıl caiz olur? Oysa şehit olmayı arzulamak, kâfirlerin Müslümanlara galip gelmelerini arzu etmek demektir" **dersen**, **derim** ki: Burada şehit olmayı arzu eden kimse şehitlerin nail oldukları yüce mertebeye çıkmaktan başka bir şey arzu etmemektedir. Onun zihninde sizin bahsettiğiniz o mâna asla mevcut değildir. Tıpkı Hıristiyan bir doktorun tavsiye ettiği bir ilacı içen kişinin maksadının, ümit ettiği o şifaya kavuşmaktan ibaret olup, bu Allah düşmanına menfaat sağlamak, ona iyilik etmek ve onun zanaatını parlatmak vb. herhangi bir düşünce taşımadığı gibi. Abdullah b. Ravâha [v.8/629; şehit olacağı] Mûte savaşına giderken, kendisini uğurlayanlardan birinin; "İnşâallah sâlimen dönersiniz!" demesi üzerine şöyle demişti:

> Oysa benim Allah'tan dileğim; mağfirettir, 'köpüklü kan fışkırtan delik'ler açan bir kılıç darbesidir
>
> Ya da bağırsaklarımı ve ciğerimi parçalayan ölüme susamış bir mızrağın açtığı öldürücü bir yara!
>
> Ta ki; "Allah bu gaziye doğru yolu gösterdi; o da doğru yolda gitti" desinler mezarımdan geçenler.

١٤٣-﴿وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَلْقَوْهُ فَقَدْ رَأَيْتُمُوهُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ﴾

[١٨١٤] {وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ} خوطب به الذين لم يشهدوا بدرًا وكانوا يتمنون أن يحضروا مشهدًا مع رسول الله ﷺ ليصيبوا من كرامة الشهادة ما نال شهداء بدر. وهم الذين ألحُّوا على رسول الله ﷺ في الخروج إلى المشركين، ٥ وكان رأيه في الإقامة بالمدينة. يعني وكنتم تمنون الموت قبل أن تشاهدوه وتعرفوا شدّته وصعوبة مقاساته.

[١٨١٥] {فَقَدْ رَأَيْتُمُوهُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ} أي رأيتموه معاينين مشاهدين له حين قتل بين أيديكم من قتل من إخوانكم وأقاربكم، وشارفتم أن تُقتَلوا. وهذا توبيخ لهم على تمنيهم الموت، وعلى ما تسببوا له من خروج رسول الله ﷺ بإلحاحهم ١٠ عليه، ثم انهزامهم عنه وقلة ثباتهم عنده. فإن قلت: كيف يجوز تمني الشهادة وفي تمنيها تمني غلبة الكافر المسلم؟ قلت: قصد متمني الشهادة إلى نيل كرامة الشهداء لا غير، ولا يذهب وهمه إلى ذلك المتضمن، كما أن من يشرب دواء الطبيب النصراني قاصد إلى حصول المأمول من الشفاء، ولا يخطر بباله أنّ فيه جرّ منفعة وإحسان إلى عدوّ الله وتنفيقا لصناعته. ولقد قال عبد الله بن رواحة رضي الله عنه حين نهض ١٥ إلى مؤتة، وقيل له ردكم الله:

لِكنَّني أَسْأَلُ الرَّحْمنَ مَغْفِرَةً ۞ وَضَرْبَةً ذَاتَ فَرْغٍ تَقْذِفُ الزَّبَدَا

أو طَعْنَةً بِيَدَيْ حَرَّانَ مُجْهِزَةً ۞ بِحَرْبَةٍ تَنفُذُ الأَحْشَاءَ وَالكَبِدَا

حَتَّى يَقُولُوا إذَا مَرُّوا عَلَى جَدَثي ۞ أرشَدَكَ اللهُ مِنْ غَازٍ وَقَد رَشَدا

144. Muhammed sadece bir elçidir. Ondan önce nice elçiler gelip geçti. Şimdi, o ölse veya öldürülse, gerisingeri (Cahiliye devrine) mi döneceksiniz?! Gerisingeri dönenler, Allah'a hiçbir zarar veremez. Buna karşılık, Allah; (imanında sebat edip İslâm nimetine) şükredenlerin mükâfatını yakında verecektir.

[1816] Abdullah b. Kamie el-Hârisî, Peygamber (s.a.)'e taş atarak, lateral kesici dişlerinden birini kırıp, yüzünü de yaralayınca, peşinden Peygamber'i şehit etmeye kalkışmıştı. Bedir ve Uhud savaşlarında sancaktar olan Mus'ab b. Umeyr [v.3/625] onu savunup korumaya çalıştı. Abdullah ise Peygamber zannederek Mus'ab'ı şehit etti ve "Muhammed'i öldürdüm!" diye bağırmaya başladı [Bkz. İbn Hişâm, *Sîret,* s. 454, 458]. Bunu duyan bir başka müşrik, bir rivayete göre de şeytan; "Muhammed öldü!" diye bağırdı. Bunun üzerine Peygamber (s.a.)'in şehit olduğu haberi yayıldı ve orayı terketmeye başladılar. Bunu gören Peygamber (s.a.) "Allah'ın kulları buraya yanıma gelin!" diye seslendi. Sonunda ashabından bazıları yanına geldiler. Peygamber (s.a.); "Niçin beni bırakıp kaçıyorsunuz?" diyerek onlara çıkıştı. Onlar da "Ya Rasûlâllah! Anamız babamız size feda olsun! Şehit edildiğiniz haberini aldık da kalplerimize korku girdi; panikleyerek geri çekildik" dediler. İşte bu olay üzerine bu âyet nâzil oldu. Bir başka rivayet ise şöyledir: Peygamber (s.a.)'in şehit edildiği tarzında bir ses duyulunca Müslümanlardan bazıları "Keşke Abdullah b. Übeyy [v.9/631], Ebû Süfyan'dan [v.31/652] bizim için bir eman alsa…" demeye başladılar. Bazı münafıklar da; "Muhammed, peygamber olsaydı öldürülmezdi. Eski kardeşlerinize ve dininize geri dönün" dediler. Bunun üzerine, Enes b. Malik'in [v.93/712] amcası olan Enes b. Nadr [v.4/725] etraftakilere şöyle seslendi: "Arkadaşlar! Muhammed gerçekten öldürüldü ise, onun Rabbi diridir; O ölmez. Peygamber (s.a.) öldükten sonra yaşayıp da ne yapacaksınız? O halde, bundan böyle onun savaştığı şey uğruna savaşınız, onun uğruna öldüğü şey için ölünüz!" Enes b. Nadr sözlerine şöyle devam etti: "Allah'ım! Bu insanların dile getirdikleri şeyler için senden özür diliyorum. Bunların sergiledikleri tutum ve davranışlardan sana sığınıyorum." Enes böyle dedikten sonra kılıcını çekip Müşriklerle savaşa girişti ve şehit oluncaya kadar onlarla çarpıştı. Muhacirlerden bazıları da şöyle nakletmişlerdir: Kanlar içinde Ensardan birine rasladım. Bana "duydun mu, Muhammed şehit edilmiş!" diye seslendi. Ben de ona; "Eğer Muhammed şehit edilmiş ise, kendisi dini tebliğ etmiş bulunmaktadır. Siz dininiz uğruna savaşmaya devam edin" diye karşılık verdim [Bkz. İbn Hişâm, *Sîret,* s. 460].

١٤٤-﴿وَمَا مُحَمَّدٌ إِلا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَى عَقِبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ﴾

[١٨١٦] لما رمى عبد الله بن قَمِئَة الحارثي رسول الله ﷺ بحجر فكسر رباعيته وشج وجهه، أقبل يريد قتله فذب عنه ﷺ مصعب بن عمير وهو صاحب الراية يوم بدر ويوم أحد، حتى قتله ابن قمئة وهو يرى أنه رسول الله ﷺ ، فقال: قد قتلت محمدًا! وصرخ صارخ: ألا إن محمدًا قد قتل! -وقيل: كان الصارخ الشيطان- ففشا في الناس خبر قتله فانكفؤا، فجعل رسول الله ﷺ يدعو: «إليّ عبادَ الله!» حتى انحازت إليه طائفة من أصحابه، فلامهم على هربهم، فقالوا: يا رسول الله، فديناك بآبائنا وأمهاتنا؛ أتانا خبر قتلك فرعبت قلوبنا فولينا مدبرين؛ فنزلت. وروي أنه لما صرخ الصارخ قال بعض المسلمين: ليت عبد الله بن أبيّ يأخذ لنا أمانا من أبي سفيان. وقال ناس من المنافقين: لو كان نبيا لما قتل، ارجعوا إلى إخوانكم وإلى دينكم. فقال أنس بن النضر عم أنس بن مالك: يا قوم، إن كان قتل محمد فإن رب محمد حيٌّ لا يموت، وما تصنعون بالحياة بعد رسول الله ﷺ ، فقاتلوا على ما قاتل عليه، وموتوا على ما مات عليه. ثم قال: اللهم إني أعتذر إليك مما يقول هؤلاء، وأبرأ إليك مما جاء به هؤلاء. ثم شدّ بسيفه فقاتل حتى قتل. وعن بعض المهاجرين: أنه مرّ بأنصاري يتشحط في دمه، فقال: يا فلان، أشعرت أن محمدًا قد قتل، فقال: إن كان قتل فقد بلغ، قاتلوا على دينكم.

[1817] "Muhammed sadece bir elçidir. Ondan önce nice elçiler gelip geçti." Onlar bu dünyadan göçtükleri gibi bir gün o da göçecek. O peygamberler bu dünyadan göçtükten sora, tâbileri nasıl dinlerine sarılmaya devam ettilerse, sizin de onun vefatından sonra dinine sarılmanız gerekir. Zira peygamber göndermenin amacı, peygamberin elçilik ve tebliğ görevini yerine getirmesi ve delil getirmektir, onun, sürekli halkın arasında bulunması değil.

[1818] أفإن مات ifadesinde Fâ, şart cümlesini bir önceki cümleye -ondan kaynaklandığı anlamında- bağlamaktadır. Hemze ise peygamberlerin göçüp gitmesini, Peygamber (s.a.)'in vefat ederek veya şehit olarak bu dünyadan göç etmesi halinde ona tâbi olmaktan vazgeçip gerisingeri dönmeye bahane etmenin yadırgandığını göstermektedir. Zira onlar da biliyorlar ki, daha önceki peygamberler bu dünyadan göçüp gittikleri halde dinleri hâla takip edilmektedir; dolayısıyla, peygamberin dünyadan göçüp gitmesi, Peygamber (s.a.)'in bir şekilde vefat etmesi halinde, onun getirdiği dine de tâbi olmaya devam etmek gerekir, onu terketmek değil.

[1819] **Şayet** "Neden Allah bu âyette öldürülmekten bahsetmiştir? Oysa onun öldürülmeyeceğini biliyordu." **dersen, şöyle derim:** Çünkü bu, muhataplar açısından mümkündü. "Peki, bunu 'Allah seni insanlardan koruyacaktır.' [Mâide 5/67] âyetindeki ifadeye binaen bilmiyorlar mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Bunu ancak onların âlimleri ve basiret sahipleri biliyordu; nitekim Peygamber (s.a.)'in öldürüldüğünü duyar duymaz kaçmaya başlamışlardı. Ayrıca söz konusu âyette zikredilen koruma insanların onu yoldan çıkarması ve zillete düşürmesinden koruma anlamına gelmesi de muhtemeldir.

[1820] "Gerisingeri dönmek" Peygamber (s.a.)'in ifa ettiği cihat ve diğer meseleleri terketmek demektir. Bunun dinden dönmeyi ifade ettiği de söylenmiştir. Ancak o gün münafıkların bazı ileri geri konuşmalarından başka hiçbir Müslüman dininden dönmemiştir. Bu ifade, orada bulunan Müslümanların, savaş alanından kaçmaları ve Peygamber (s.a.)'i yalnız bırakıp düşmana teslim etmeleri sebebiyle sertçe azarlanmaları anlamına da gelebilir.

[1821] "Allah'a hiçbir zarar veremez" yani ancak kendisine zarar verir; çünkü Allah için herhangi bir zarar ve fayda söz konusu olamaz. "Buna karşılık, Allah [imanında] sebat edip [İslâm nîmetine] şükredenlerin" yani, gerisingeri kaçmayan Enes b. Nadr [v.4/725] ve benzerlerinin "mükâfatını yakında verecektir." Allah onlara "şükredenler" demiştir, zira onlar yaptıkları o davranışla İslâm nimetine karşı şükürle mukabelede bulunmuşlardır.

[١٨١٧] والمعنى {وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهِ الرسل} فسيخلو كما خلَوا، وكما أن أتباعهم بقوا متمسكين بدينهم بعد خلوهم، فعليكم أن تتمسكوا بدينه بعد خلوه، لأن الغرض من بعثة الرسل تبليغ الرسالة وإلزام الحجة، لا وجوده بين أظهر قومه.

٥ [١٨١٨] {أَفَإِنْ مَاتَ} الفاء معلقة للجملة الشرطية بالجملة قبلها على معنى التسبيب، والهمزة لإنكار أن يجعلوا خلو الرسل قبله سببًا لانقلابهم على أعقابهم بعد هلاكه بموت أو قتل، مع علمهم أنّ خلو الرسل قبله وبقاء دينهم متمسكا به يجب أن يجعل سببًا للتمسك بدين محمد ﷺ، لا للانقلاب عنه.

[١٨١٩] فإن قلت: لم ذكر القتل وقد علم أنه لا يقتل؟ قلت: لكونه مجوّزًا عند ١٠ المخاطبين. فإن قلت: أما علموه من ناحية قوله {وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ} [المائدة: ٦٧]؟ قلت: هذا مما يختص بالعلماء منهم وذوي البصيرة. ألا ترى أنهم سمعوا بخبر قتله فهربوا، على أنه يحتمل العصمة من فتنة الناس وإذلالهم.

[١٨٢٠] والانقلاب على الأعقاب: الإدبار عما كان رسول الله ﷺ يقوم به من أمر الجهاد وغيره. وقيل: الارتداد. وما ارتد أحد من المسلمين ذلك اليوم إلا ما كان ١٥ من قول المنافقين. ويجوز أن يكون على وجه التغليظ عليهم فيما كان منهم من الفرار والانكشاف عن رسول الله ﷺ وإسلامه.

[١٨٢١] {فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا} فما ضر إلا نفسه، لأن الله تعالى لا يجوز عليه المضارّ والمنافع {وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ} الذين لم ينقلبوا كأنس بن النضر وأضرابه. وسماهم شاكرين، لأنهم شكروا نعمة الإسلام فيما فعلوا.

145. Allah'ın, -vadesi belirlenmiş bir yazgıya göre- vereceği izin olmadıkça, hiç kimsenin ölmesi söz konusu değildir. Kim dünyevî karşılık isterse, kendisine ondan veririz; kim de Âhiret sevabını isterse ona da bundan veririz. Şükredenleri elbette yakında ödüllendireceğiz.

5 [1822] Mâna şudur: Kişinin, Allah'ın dilemesi [*meşîeti*] olmaksızın ölmesi imkânsızdır; Allah burada ölümü temsilen; 'hiç kimsenin Allah'ın o hususta izni olmaksızın teşebbüs edemeyeceği bir fiil' gibi anlatmıştır. Ayrıca, bu işle görevlendirilen, ölüm meleğidir; onun da bir canı Allah tarafından verilen bir izin olmaksızın alma hakkı yoktur. Burada iki mana söz konusudur: Birincisi mü'minleri 10 cihada teşvik etmek; kaçınmanın bir yarar sağlamayacağını ve kendini tehlikelere atsa, savaşlara girişse de eceli gelmeden kimsenin ölmeyeceğini bildirmek sûretiyle düşmanla karşılaşma hususunda yüreklendirmek; ikincisi ise düşmanın üstünlük sağlayıp üzerine çullandığı ve Müslümanların da kendisini onlara adeta teslim edip fırsatçılara imkân sağladığı bir zamanda Allah'ın, Resûlünü koruyup himaye ettiği-15 ni ve ecelini ertelediğini ifade etmek.

[1823] كتابا lafzı te'kid masdarı olup 'ölümü yazmakla yazdı' anlamındadır. مؤجلا ise "önceye ve sonraya alınamayan belli bir zamanı olan süre olarak" demektir. "Kim dünyevi karşılık isterse" ifadesi Uhud savaşında ganimet toplama hırsına yenilenlere tarizde bulunmaktadır. "… kendisine ondan" yani onun karşılığından 20 "veririz." وَسَنَجْزِي الشَّاكِرِينَ ifadesi, "Şükredenleri" yani Allah'ın nimetine şükreden ve hiçbir şeyin kendilerini cihattan alıkoyamadığı kimseleri "elbette yakında" müphem [yani misli görülmemiş muazzam] bir ödülle "ödüllendireceğiz" demektir.

[1824] نؤته ve سنجزي kelimeleri Yâ ile *yu'tihî* ve *seyeczî* şeklinde de okunmuştur ["… O verir; O ödüllendirecektir" mealinde].

25 **146. Nice peygamber, beraberinde pek çok alperen olduğu halde savaşmıştır; Allah yolunda başlarına gelenlerden dolayı gevşememişler, yılmamış ve boyun eğmemişlerdir; -Allah sabredenleri sever-**

147. sadece; "Ya Rabbi! Günahlarımızı ve bize emredilen hususlardaki aşırılıklarımızı bize bağışla; ayaklarımızı sabit kıl ve şu inkârcı kavme kar-30 şı bize yardım et" demişlerdir.

148. Allah da onlara hem dünyevî karşılığı hem de Âhiretteki karşılığın güzelini vermiştir. Allah ihsan üzere hareket edenleri sever.

[1825] قاتل kelimesi, قُتِل ve قتّل şeklinde de okunmuştur; fâili ise ربيون [alperenler], veya نبي kelimesinin zamiridir ve مَعَهُ رِبِّيُّونَ ifadesi fâilden hal olup 35 anlamı "beraberinde birçok alperen olduğu halde katledildi" şeklinde olur. Ancak قتّل şeklindeki şeddeli okuyuş birinci şıkkı [yani fâilin رِبِّيُّونَ olduğunu] desteklemektedir. Nitekim Sa'îd b. Cübeyr *Rahimehullâh* [v.94/713]; "Savaşlarda şehit edilen bir peygamber olduğunu işitmedik" demiştir.

١٤٥-﴿وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلا بِإِذْنِ اللَّهِ كِتَابًا مُؤَجَّلا وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الآخِرَةِ نُؤْتِهِ مِنْهَا وَسَنَجْزِي الشَّاكِرِينَ﴾

[١٨٢٢] المعنى: أن موت الأنفس محال أن يكون إلا بمشيئة الله، فأخرجه مخرج فعل لا ينبغي لأحد أن يقدم عليه إلا أن يأذن الله له فيه تمثيلًا، ولأن ملك الموت هو الموكل بذلك، فليس له أن يقبض نفسًا إلا بإذن من الله. وهو على معنيين؛ أحدهما تحريضهم على الجهاد وتشجيعهم على لقاء العدوّ بإعلامهم أن الحذر لا ينفع، وأن أحدًا لا يموت قبل بلوغ أجله، وإن خوّض المهالك واقتحم المعارك. والثاني ذكر ما صنع الله برسوله عند غلبة العدو والتفافهم عليه وإسلام قومه له، نُهْزَةً للمختلس من الحفظ والكلاءة وتأخير الأجل.

[١٨٢٣] {كِتَابًا} مصدر مؤكد، لأن المعنى: كتب الموت كتابًا {مُؤَجَّلًا} موقتًا له أجل معلوم لا يتقدّم ولا يتأخر {وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا} تعريض بالذين شغلتهم الغنائم يوم أحد {نُؤْتِهِ مِنْهَا} أي من ثوابها {وَسَنَجْزِى} الجزاء المبهم الذين شكروا نعمة الله فلم يشغلهم شيء عن الجهاد.

[١٨٢٤] وقرئ يوته، وسيجزي، بالياء فيهما.

١٤٦-﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ﴾

١٤٧-﴿وَمَا كَانَ قَوْلَهُمْ إِلا أَنْ قَالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَإِسْرَافَنَا فِي أَمْرِنَا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ﴾

١٤٨-﴿فَآتَاهُمُ اللَّهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَحُسْنَ ثَوَابِ الآخِرَةِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾

[١٨٢٥] قرئ قاتل، وقُتِل، وقُتِّل بالتشديد، والفاعل ربيون، أو ضمير النبي. و{مَعَهُ رِبِّيُّونَ} حال عنه بمعنى: قُتل كائنًا معه ربيون. والقراءة بالتشديد تنصر الوجه الأوّل. وعن سعيد بن جبير رحمه الله: ما سمعنا بنبيّ قتل في القتال.

[1826] ربيون *rabbânî*ler, yani Allah eri alperenler demektir; ilk harfi her üç hareke ile de okunmuştur [*rabbiyyûne, ribbiyyûne, rubbiyyûne*]. Fethalı okuyuş normalidir; zamme ve kesre ile okunması ise nisbetin getirdiği değişikliklerdendir. فما وَهَنُوا ifadesi *fe-mâ vehinû* şeklinde de okunmuş olup anlam şöyledir: Peygamber şehit edildi[denildi]ğinde "gevşememişler"; ondan sonra cihat konusunda "yılmamış" hiçbir zaaf ve yılgınlık göstermemiş ve düşmana "boyun eğmemişlerdir." Bu ifade, Peygamber (s.a.)'in şehit edildiği yönündeki o sansasyonel haber yayıldığı sırada mü'minlerin gösterdikleri gevşeklik, yılgınlık ve kırılganlığa, bu esnada Müşriklerle cihad etme konusundaki zaaflarına ve -münafık Abdullah b. Übeyy'den [v.9/631] kendileri adına Ebû Süfyan'dan [v.31/652] aman dilemesini istemek sûretiyle- onlara boyun eğmelerine bir tarizdir.

[1827] Alperenlerin sadece "Ya Rabbi! Günahlarımızı ve bize emredilen hususlardaki aşırılıklarımızı bize bağışla; ayaklarımızı sabit kıl ve şu inkârcı kavme karşı bize yardım et" demeleri -yani müttaki olmalarına rağmen şahıslarına günah ve aşırılık nispet etmeleri- ise, kendilerini yetersiz bulduklarını göstermek ve nefsaniyetlerini kırmak içindir. Yine, savaş meydanında sebat gösterme ve düşmana galip gelme niyazından önce günahlarının bağışlanması için dua etmeleri, bunun ardından yapacakları yakarışın tam bir teslimiyet ve kalp arılığı içinde, kabule daha yakın olması içindir.

[1828] "Allah da onlara hem" zafer, ganimet, şeref, izzet gibi "dünyevi karşılığı ve hem de âhiretteki karşılığın güzelini vermiştir." Burada özellikle âhiret sevabının 'güzellik'le nitelenmesi, onun üstünlük ve önceliğini göstermek, Allah nezdinde önemli olanın o olduğunu ifade etmek içindir. "Siz geçici dünya malını istiyorsunuz, halbuki Allah (sizin için) ahreti istiyor." [Enfâl 8/67] âyetinde ifade edildiği gibi.

149. Ey iman edenler! Nankörce inkâr edenlere itaat ederseniz, sizi gerisingeri döndürürler de (felâha erecekken) hüsrana uğrayanlara dönersiniz.

150. Sizin asıl 'mevlâ'nız Allah'tır (O size sahip çıkar); yardımcıların en hayırlısı O'dur çünkü...

151. Hakkında Allah'ın hiçbir güçlü kanıt indirmediği şeyleri O'na ortak koştukları için, yakında inkârcı nankörlerin kalplerine korku salacağız. Sığınakları Ateş'tir! Ne kötüdür zalimlerin varacağı yer!..

[1829] "Nankörce inkâr edenlere itaat ederseniz…" Ali (r.a.), bu âyetin Uhud savaşında Müslümanların bozguna uğraması üzerine münafıkların;

[١٨٢٦] والربيون الربانيون. وقرئ بالحركات الثلاث، فالفتح على القياس، والضم والكسر من تغييرات النِّسب. وقرئ فما وَهِنوا بكسر الهاء. والمعنى: فما وهنوا عند قتل النبي {وَمَا ضَعُفُوا} عن الجهاد بعده {وَمَا اسْتَكَانُوا} للعدوّ. وهذا تعريض بما أصابهم من الوهن والانكسار عند الإرجاف بقتل رسول الله ﷺ، وبضعفهم عند ٥ ذلك عن مجاهدة المشركين واستكانتهم لهم. حين أرادوا أن يعتضدوا بالمنافق عبد الله بن أبيّ في طلب الأمان من أبي سفيان.

[١٨٢٧] {وَمَا كَانَ قَوْلَهُمْ إِلاَّ} هذا القول وهو إضافة الذنوب والإسراف إلى أنفسهم مع كونهم ربانيين، هضما لها واستقصارًا. والدعاء بالاستغفار منها مقدّما على طلب تثبيت الأقدام في مواطن الحرب والنصرة على العدوّ، ليكون طلبهم إلى ربهم ١٠ عن زكاة وطهارة وخضوع، وأقرب إلى الاستجابة.

[١٨٢٨] {فَآتَاهُمُ اللهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا} من النصرة والغنيمة والعز وطيب الذكر. وخص ثواب الآخرة بالحسن دلالة على فضله وتقدّمه، وأنه هو المعتدّ به عنده {تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا واللهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ} [الأنفال: ٦٧].

١٤٩-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تُطِيعُوا الَّذِينَ كَفَرُوا يَرُدُّوكُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ ١٥ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرِينَ﴾

١٥٠-﴿بَلِ اللَّهُ مَوْلاكُمْ وَهُوَ خَيْرُ النَّاصِرِينَ﴾

١٥١-﴿سَنُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَا أَشْرَكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا وَمَأْوَاهُمُ النَّارُ وَبِئْسَ مَثْوَى الظَّالِمِينَ﴾

[١٨٢٩] {إِنْ تُطِيعُوا الَّذِينَ كَفَرُوا} قال عليّ رضي الله عنه: نزلت في قول المنافقين للمؤمنين عند الهزيمة:

"Müşrik kardeşlerinizin yanına geri dönün ve onların dinine girin" demeleri sebebiyle nâzil olduğunu söylemiştir. Hasan-ı Basrî (r.a.)'ın da bu ifade ile ilgili olarak şöyle dediği nakledilmiştir: Bu cümle 'Yahudi ve Hıristiyanlarla samimi olup dediklerini kabul ederseniz' demektir. Çünkü bu gruplar, mü'minleri saptırmak ve din hakkında şüpheye düşürmek istiyorlar ve şöyle diyorlardı: Muhammed gerçekten peygamber olsaydı bu savaşta mağlup olmaz ve kendisi ve adamları öyle zor durumda kalmazlardı. O, yalnızca bir insan. Herhangi bir insan gibi; bazen galip, bazen de mağlup oluyor. Bu konuyla ilgili olarak Süddî'nin [v.127/745] de şöyle dediği nakledilir: Bu ifadenin anlamı, "Ebû Süfyan [v.31/652] ve adamlarına boyun eğip onlardan aman dilerseniz, *sizi* kendi dinlerine geri döndürürler" şeklindedir. Bu ifadenin bütün kâfirlere şamil olduğu da söylenmiştir; mü'minler onlardan her konuda uzak durmalı; onlara hiçbir hususta itaat etmemeli, onlarla istişare etmemeleri, hükümlerine razı olmamalıdırlar; ta ki böylece mü'minleri kendilerine muvafakate sürükleyemesinler.

[1830] "Sizin asıl mevlânız ve yardımcınız Allah'tır." O varken, hiç kimsenin yardım ve dostluğuna ihtiyacınız yoktur. بَلِ اللّٰهُ مَوْلاكُمْ ifadesi, "Asıl mevlânız olan Allah'a itaat edin" anlamında olmak üzere, بَلِ اللّٰهَ مَوْلاكُمْ şeklinde lâfza-i celâl fethalı olarak da okunmuştur.

[1831] [سَنُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ ifadesindeki] سَنُلْقِي hem Nun hem de Ya ile [korku salacağız - korku salacaktır]; رعب'da ise 'Ayın hem sakin hem de zammeli okunmuştur [*er-ru'b*e / *er-ru'ub*e]. Bu ifadenin, 'Allah, Uhud savaşında Müşriklerin kalplerine korku saldı ve onlar da bunun üzerine, hiçbir sebep yokken, daha güçlü ve galip durumda olmalarına rağmen, adeta yenilmişler gibi Mekke'ye çekip gittiler' anlamına geldiği de söylenmiş ve bu şöyle izah edilmiştir: Uhud savaşının sonunda Müşrikler Mekke'ye doğru yola koyulmuşlardı. Bir yere varınca 'Biz yanlış yaptık. Onların bir kısmını katlettikten sonra onların işlerini temelli bitirebilecekken bırakıp geldik. Dönüp köklerini kazıyalım!' diye konuşmaya başladılar. Tam bu yönde bir karar vereceklerdi ki, Allah kalplerine bir korku verdi ve geri dönmekten vazgeçtiler. "[Allah'a] ortak koşmaları sebebiyle," yani Allah'ın onların kalplerine koktu salmasının sebebi, O'na ortak koşmalarıdır.

[1832] "Allah'ın [ortak koşulmalarına dair] hiçbir güçlü delil indirmediği ilâhları…" **Şayet** "Şirk koşmalarını haklı çıkaracak güçlü bir delil var mıydı ki Allah onu indirsin?" **dersen, şöyle derim:** Burada 'güçlü delil vardı ama kendilerine bildirilmedi' şeklinde bir ifade kastedilmemiştir. Çünkü şirkin doğruluğu hususunda herhangi bir güçlü delil olamaz. Burada hem güçlü delil olmadığı hem de indirilmediği birlikte murad edilmiştir. İbn Ahmer'in şu mısraında olduğu gibi:

ارجعوا إلى إخوانكم وادخلوا في دينهم. وعن الحسن ﷺ: إن تستنصحوا اليهود والنصارى وتقبلوا منهم، لأنهم كانوا يستغوونهم ويوقعون لهم الشبه في الدين، ويقولون: لو كان نبيًّا حقًّا لما غُلب ولما أصابه وأصحابَه ما أصابهم، وإنما هو رجل حاله كحال غيره من الناس يومًا له ويومًا عليه. وعن السدي: إن تستكينوا لأبي سفيان ٥ وأصحابه وتستأمنوهم {يَرُدُّوكُم} إلى دينهم. وقيل هو عامّ في جميع الكفار، وإنّ على المؤمنين أن يجانبوهم ولا يطيعوهم في شيء ولا ينزلوا على حكمهم ولا على مشورتهم حتى لا يستجرّوهم إلى موافقتهم.

[١٨٣٠] {بَلِ اللَّهُ مَوْلَاكُمْ} أي ناصركم، لا تحتاجون معه إلى نصرة أحد وولايته. وقرئ بالنصب على: بل أطيعوا اللهَ مولاكم.

١٠ [١٨٣١] {سَنُلْقِى} قرئ بالنون والياء. والرعب بسكون العين وضمها قيل: قذف الله في قلوب المشركين الخوف يوم أحد فانهزموا إلى مكة من غير سبب ولهم القوة والغلبة. وقيل: ذهبوا إلى مكة فلما كانوا ببعض الطريق قالوا: ما صنعنا شيئًا، قتَلنا منهم ثم تركناهم ونحن قاهرون؛ ارجعوا فاستأصِلُوهم. فلما عزموا على ذلك ألقى الله الرعب في قلوبهم فأمسكوا. {بِمَا أَشْرَكُوا} بسبب إشراكهم، أي كان السبب في ١٥ إلقاء الله الرّعب في قلوبهم إشراكهم به

[١٨٣٢] {مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا} آلهةً لم ينزل الله بإشراكها حجة. فإن قلت: كان هناك حجة حتى ينزلها الله فيصح لهم الإشراك؟ قلت: لم يعن أن هناك حجة إلا أنها لم تنزل عليهم، لأن الشرك لا يستقيم أن يقوم عليه حجة، وإنما المراد نفي الحجة ونزولها جيمعًا، كقوله:

Orada yuvasına giren bir kertenkele de göremezsin

[Bu, 'yuvasına *girmeyen* kertenkele görebilirsin' demek değildir; o bölgenin ıssızlığı anlatılmaktadır]

152. Aslında, Allah, size verdiği sözde durdu. Hani, (savaşın ilk safhasında) O'nun izni ile inkârcı nankörleri kırıp geçiriyordunuz... İstediklerinizi size gösterdikten sonra; başkaldırdığınız, verilen emir hakkında çekiştiğiniz ve nihayet bozulduğunuz zamana kadar... -Çünkü içinizde, Âhireti arzu edenler olduğu gibi dünyayı arzu eden (yani, ganimet saiki ile hareket eden) kimseler de var!- Sonra, Allah sizleri denemek için, (tam tepelerine binmişken) sizi onlardan geri çevirdi. Ama yine de sizi affetti; çünkü Allah mü'minlere karşı lütufkârdır.

153. Hani, Peygamber sizi arkanızdan çağırıyordu da siz hiç kimseye bakmadan (kaçıp dağa) tırmanıyordunuz! Sonuçta; Allah sizi kederden kedere uğrattı ki, bir daha elinizden kaçırdıklarınıza da başınıza gelenlere de üzülmeyesiniz. Yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

154. Sonra; o bunalımın ardından üzerinize öyle bir emniyet, öyle bir uyku indirdi ki, o, içinizden bir tâifeyi bürüyordu; bir tâife de kendi derdine düşmüştü... Bunlar, Allah'a karşı Cahiliye zannına benzer haksız zanlar besliyorlar; "Bize ilâhî 'emir'den herhangi bir şey var mı?" diyorlardı. Sen de ki: Emir tamamen Allah'a aittir. Sana açıklamadıkları şeyi kendi aralarında gizlice konuşuyorlar ve "Yönetirken bize de danışılsaydı, burada öldürülmezdik!" diyorlardı. De ki: Evlerinizde olsaydınız bile, haklarında ölüm yazılmış olanlar, o devrilecekleri yerlere yine çıkıp giderlerdi... Böylece (Uhud'da başınıza gelenler sayesinde) Allah sinelerinizdekini ortaya çıkarmış ve içinizdeki art düşünceleri temizlemiş oldu. Allah, sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır).

[1833] "Aslında, Allah, size verdiği sözde durdu." Allah "Elbette... Sabredip sakınırsanız, onlar aniden üzerinize gelseler bile Allah sizi destekler." [Âl-i İmrân 3/125] âyetinde sebat ve takva şartıyla onlara zafer lütfedeceğini vaat etmişti. Ayrıca burada sözü edilen vaat, "İnkar edenlerin kalplerine korku salacağız." [Âl-i İmrân 3/151] âyetinde zikredilen vaat de olabilir. Allah Teâlâ, Müslümanların bozguna uğrayıp da bir birleriyle tartışmaya girişmeleri üzerine Müşriklere korku salmamıştır.

[1834] Denmiştir ki; Müslümanlar Medine'ye döndükten sonra içlerinden bazılarının "Neden başımıza bu mağlubiyet geldi, oysa Allah bize zafer vaat etmişti!?" demeleri üzerine bu âyet nâzil olmuştur.

وَلَا تَرَى الضَّبَّ بِهَا يَنْجَحِر ۞

١٥٢-﴿وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ حَتَّى إِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَاكُمْ مَا تُحِبُّونَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ﴾

١٥٣-﴿إِذْ تُصْعِدُونَ وَلا تَلْوُونَ عَلَى أَحَدٍ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أُخْرَاكُمْ فَأَثَابَكُمْ غَمًّا بِغَمٍّ لِكَيْلا تَحْزَنُوا عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَلا مَا أَصَابَكُمْ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

١٥٤-﴿ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ أَمَنَةً نُعَاسًا يَغْشَى طَائِفَةً مِنْكُمْ وَطَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ يُخْفُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ مَا لا يُبْدُونَ لَكَ يَقُولُونَ لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنَا هَهُنَا قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلَى مَضَاجِعِهِمْ وَلِيَبْتَلِيَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَحِّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾

[١٨٣٣] {وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ} وعدهم الله النصر بشرط الصبر والتقوى في قوله تعالى {إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هَذَا يُمْدِدْكُمْ} [آل عمران: ١٢٥] ويجوز أن يكون الوعد قوله تعالى {سَنُلْقِي في قُلُوبِ الذين كَفَرُوا الرعب} [آل عمران: ١٥١] فلما فشلوا وتنازعوا لم يرعبهم.

[١٨٣٤] وقيل: لما رجعوا إلى المدينة قال ناس من المؤمنين: من أين أصابنا هذا، وقد وعدنا الله النصر؟! فنزلت.

[1835] Şöyle ki; Peygamber (s.a.) sırtını Uhud'a yaslayıp yüzünü Medine'ye doğru dönmüştü. Dağın sırtlarına da okçuları yerleştirmiş ve yerlerinde kalmalarını, savaşın gidişatı ister Müslümanlardan yana, ister onlara karşı olsun, yerlerinden ayrılmamalarını tembih etmişti. Müşrikler savaş alanına girince okçular atlarını oka tutu, diğer Müslümanlar da kılıçlarıyla vurmaya başladılar. Çok geçmeden Müşrikler bozguna uğrayıp kaçmaya başladılar. Müslümanlar ise, onların peşlerine düştüler; bulduklarını katlediyorlardı. Bunun ardından dağın sırtındaki okçular aralarında tartışmaya başladılar. Kimi: "Müşrikler bozguna uğradılar. Artık burada kalmamız için bir sebep kalmadı" derken, kimileri de: "Peygamber (s.a.)'in emrine aykırı hareket etmeyelim" diyorlardı. Orada kalan on kişiden daha az bir grup arasında okçuların kumandanı olan Abdullah b. Cübeyr de vardı. "İçinizde âhireti arzu edenler vardı" ifadesiyle bunlar kastedilmişti. Bunların dışındaki grup ise ganimet devşirmeye çalışıyorlardı; dünyalık peşine düşmüşlerdi. İşte bu hengâmede Müşrikler yerlerinden ayrılmayan okçulara saldırdılar, 'Abdullah b. Cübeyr'i [v.3/624] şehit ettikten sonra diğer Müslümanlara karşı taarruza geçtiler. Şimdi rüzgâr ters yönden esmeye başlamıştı. Çok geçmeden, Müslümanları bozguna uğrattılar. Bu arada birçok kişiyi şehit etmişlerdi. İşte; "Sonra, Allah sizleri denemek için" yani musibetler karşısında sabır ve imanda sebatınızı denemek için, "sizi onlardan geri çevirdi. Ama yine de sizi affetti." Allah, Peygamber'in talimatına uymadığınız için pişman olduğunuzu bildiğinden, sizi affetti. "Allah mü'minlere karşı lütufkârdır." Onlara af lütfeder veya ister zaman onlardan yana ister onlara karşı olsun, her hâlükârda kendilerine lütufkârdır. çünkü zafer bir rahmet olduğu gibi [musibetlerle] imtihan da bir rahmettir.

[1836] **Şayet** "حتى إذا [...e kadar] edatlarının müteallakı neredir?" **dersen, şöyle derim:** Burada müteallak mahzuf olup; "*siz bozulunca* size vaat ettiği zaferi geri aldı" şeklinde takdir edilebilir. Mâna; "*siz bozuluncaya kadar* Allah size verdiği sözde durdu" şeklinde de olabilir.

[1837] إذ تصعدون kelimesi صرفكم ile veya ليبتليكم ile ya da gizli bir أذكر kelimesiyle mansubdur. Bu kelimenin masdarı olan إصعاد yeryüzünde gidip uzaklaşmak anlamındadır. ["Dağa çıktı" anlamında] *sa'ide fi'l-cebel* de ["yeryüzünde yürüdü gitti" anlamında, if'âlden] *as'ade fi'l-ard* da denilir; nitekim *as'adnâ min Mekkete ile'l-Medînet*[1] [Mekke'den Medine'ye gittik] denilmektedir. Hasan-ı Basrî (r.a.), bu kelimeyi تَصْعَدُونَ şeklinde "dağa çıkma" anlamında okumuştur.

[١٨٣٥] وذلك أنّ رسول الله ﷺ جعل أحدًا خلف ظهره، واستقبل المدينة وأقام الرماة عند الجبل، وأمرهم أن يثبتوا في مكانهم ولا يبرحوا كانت الدولة للمسلمين أو عليهم. فلما أقبل المشركون جعل الرماة يرشقون خيلهم، والباقون يضربونهم بالسيوف حتى انهزموا والمسلمون على آثارهم. يَحُسُّونهم، أي يقتلونهم قتلا ذريعًا، ٥ حتى إذا فشلوا. والفشل: الجبن وضعف الرأي. وتنازعوا، فقال بعضهم: قد انهزم المشركون؛ فما موقفنا ههنا؟! وقال بعضهم: لا نخالف أمر رسول الله ﷺ . فممن ثبت مكانه عبد الله بن جبير أمير الرماة في نفر دون العشرة، وهم المعنيون بقوله {وَمِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ} ونفر أعقابهم ينهبون، وهم الذين أرادوا الدنيا، فكرّ المشركون على الرماة، وقتلوا عبد الله بن جبير رضي الله عنه، وأقبلوا على المسلمين، وحالت الريح دَبورًا ١٠ وكانت صبا، حتى هزموهم وقتلوا من قتلوا، وهو قوله {ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ} ليمتحن صبركم على المصائب وثباتكم على الإيمان عندها. {وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ} لما علم من نَدَمكم على ما فرط منكم من عصيان أمر رسول الله ﷺ {وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ} يتفضل عليهم بالعفو، أو هو متفضل عليهم في جميع الأحوال سواء أُدِيل لهم أو أُدِيل عليهم؛ لأنّ الابتلاء رحمة كما أنّ النصرة رحمة.

١٥ [١٨٣٦] فإن قلت: أين متعلق {حَتَّى إِذَا} قلت: محذوف تقديره: حتى إذا فشلتم منعكم نصره. ويجوز أن يكون المعنى: صدقكم الله وعده إلى وقت فشلكم.

[١٨٣٧] {إِذْ تُصْعِدُونَ} نصب بـ{صَرَفَكُمْ}، أو بقوله {لِيَبْتَلِيَكُمْ} أو بإضمار اذكر. والإصعاد: الذهاب في الأرض والإبعاد فيه. يقال: صعد في الجبل وأصعد في الأرض. يقال: أصعدنا من مكة إلى المدينة. وقرأ الحسن رضي الله عنه تَصْعَدون، يعني في الجبل.

Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654]; إذ تُصعدون فى الوادى şeklinde şeklindeki kıraati de birinci mânayı desteklemektedir. Ebû Hayve [v.203/818] ise تَصَعَّدون şeklinde Tâ fethalı, 'Ayın da şeddeli ve fethalı olarak; *tesa"ade fi's-süllem*[i] [merdivene çıktı] cümlesindeki kullanıma uygun olarak okumuştur. Öte yandan Hasan-ı Basrî تَلْوُونَ kelimesini bir tek Vav'la okumuştur ki bunun açıklamasını daha evvel [Âl-i İmrân 3/78'deki يلوون kelimesini tefsir ederken] yapmıştık. Ayrıca, her iki kelime de يصعدون ve يلون şeklinde Ya ile de okunmuştur ["onlar hiç kimseye bakmadan (kaçıp dağa) tırmanıyorlardı" mealinde].

[1838] "Hani Peygamber sizi arkanızdan çağırıyordu," yani "yanıma gelin ey Allah'ın kulları! Yanıma gelin ey Allah'ın kulları! Ben Allah'ın elçisiyim! Kim düşmana saldırırsa onun için cennet vardır!" diye sesleniyordu. "Arkanızdan," yani artçılarınıza, arkadaki grubunuza. *ci'tu fî âhıri'n-nâsi ve uhrâhum* [insanların ardında geldim] dendiği gibi, "*Ön*cüleri" ve "*en baş*taki toplulukları" teviliyle *ci'tu fî evvelihim ve ûlâhum* [önlerinde geldim] da denir [fâil ve tafdil sıygaları birbirinin yerine kullanılır].

[1839] فأثابكم kelimesi صرفكم kelimesine ma'tūf olup anlam şöyledir: Allah sizi deneyerek onlardan alıkoyduğunda, emrine itaat etmeyerek Peygamber'e tattırdığınız o muazzam "keder sebebiyle" -ya da katmerli bir kederle, keder üstüne kederle, peşpeşe kederle- "size keder vererek sizi cezalandırdı". Bu katmerli keder; Peygamber (s.a.)'in şehit edildiği haberi, yaralanması, diğer şehitler, Müşriklerin zaferi, ganimet ve zaferi kaçırma gibi kötü şeylerin sarsmasıyla kedere boğulma demektir. "Ta ki üzülmeyesiniz", yani üzüntülere tahammül etmeye alışasınız, zorluklara katlanarak acılara alışıp bağışıklık kazanasınız. Binaenaleyh, bundan sonra kaybettiğiniz hiçbir çıkar için ve başınıza gelen hiçbir zarardan dolayı üzülmeyiniz.

[1840] فَأَثَابَكُمْ ifadesindeki zamir Peygamber'e de râci olabilir, yani o da sizin için gam yedi, kederlendi; ön dişinin kırılması, başının yaralanması vb. sıkıntılar nasıl sizi üzdü ise, sizin yaşadığınız sıkıntılar da onu üzdü; onun adına yaşadığınız gam ve keder sebebiyle, o da sizin adınıza gamlandı, kederlendi. Kendisine isyan edip talimatına aykırı hareket ettiğiniz için sizi kınamadı. Ve bütün bunları sadece; sizi teselli etmek ve rahatlatmak için yaptı. "Ta ki elinizden kaçırdığınız" ilâhî yardıma "ve başınıza gelenlere" yani düşman galibiyetine "üzülmeyesiniz." Böylece Allah, mü'minlere güven indirdi ve içlerindeki korkuyu yok etti de sonunda uykuları galip gelerek güzel bir şekerleme yapabildiler.

وتعضد الأولى قراءة أبي إذ تُصْعِدون في الوادي. وقرأ أبو حيوة تَصعَّدون، بفتح التاء وتشديد العين، من تصعد في السلَّم. وقرأ الحسن ﷺ تلُون، بواو واحدة؛ وقد ذكرنا وجهها. وقرئ يصعدون، ويلوون بالياء.

[١٨٣٨] {وَالرَّسُولَ يَدْعُوكُمْ} كان يقول: «إليّ عبادَ الله! إليّ عباد الله! أنا رسول الله! من يكرّ فله الجنة.» {فِى أُخْرَاكُمْ} في ساقتكم وجماعتكم الأخرى وهي المتأخرة. يقال: جئت في آخر الناس وأخراهم، كما تقول: في أوّلهم وأولاهم، بتأويل مقدمتهم وجماعتهم الأولى.

[١٨٣٩] {فَأَثَابَكُمْ} عطف على {صَرَفَكُمْ}، أي فجازاكم الله {غَمًّا} حين صرفكم عنهم وابتلاكم بسبب {غَمٍّ} أذقتموه رسول الله ﷺ بعصيانكم له، أو غما مضاعفًا، غما بعد غم، وغما متصلًا بغم؛ من الاغتمام بما أرجف به من قتل رسول الله ﷺ والجرح والقتل وظفر المشركين وفوت الغنيمة والنصر. {لِكَيْلَا تَحْزَنُوا} لتتمرنوا على تجرُّع الغموم، وتَضْرَوْا باحتمال الشدائد، فلا تحزنوا فيما بعد على فائت من المنافع ولا على مصيب من المضار.

[١٨٤٠] ويجوز أن يكون الضمير في {فَأَثَابَكُمْ} للرسول، أي فآساكم في الاغتمام، وكما غمكم ما نزل به من كسر الرباعية والشجة وغيرهما غمه ما نزل بكم، فأثابكم غمًّا اغتمه لأجلكم بسبب غم اغتممتموه لأجله، ولم يثربكم على عصيانكم ومخالفتكم لأمره، وإنما فعل ذلك ليسليكم وينفس عنكم لئلا تحزنوا على ما فاتكم من نصر الله، ولا على ما أصابكم من غلبة العدو. وأنزل الله الأمن على المؤمنين وأزال عنهم الخوف الذي كان بهم حتى نَعسوا وغلبهم النوم.

[1841] Ebû Talha (r.a.)'ın bunu şöyle anlattığı rivayet edilmiştir: Saflarımızda beklerken uyku bastırdı; kılıçlar elimizden düşüyordu. Düşen kılıçları yerden alıyorduk, ama az sonra yine düşüyordu. Herkes kalkanının altında bir tarafa meylediyordu. Abdullah b. Zübeyr'in [v.73/692] torunu Yahya b. Abbâd, babasından naklen, dedesinin şöyle dediğini bildirmiştir: "Vallahi, ben de Allah Resulü ile birlikteydim [kaçanlardan değil]! Düştüğümüz o gam ve kederden sonra, o hafif uyku gerçekten bizi bürümekteydi. Amr b. Avf oğullarından Mu'attib b. Kuşeyr'in 'Yönetirken bize de danışılsaydı, burada öldürülmezdik!' dediğini işitiyordum; ama sanki rüyada gibiydim." Bizzat Zübeyr (r.a.)'ın [v.36/656] da bunu şöyle anlattığı rivayet edilir: Endişemizin had safhada olduğu sırada, kendimi Allah Resûlünün yanında buldum. Allah o sırada bize bir uyku gönderdi. Vallahi, ağır bir uyuklama içinde Mu'attib b. Kuşeyr'in "*Yönetirken bize de danışılsaydı, burada öldürülmezdik!*" dediğini işitiyordum. [Buhârî, "Tefsir" 3, 11]

[1842] أمنة güven mânasındadır. *Emnet*[en] şeklinde bir defalık güven anlamında olmak üzere sükûn ile de okunmuştur. نعاسا kelimesi أمنة'den bedeldir; kendisi mef'ûl, أمنة mukaddem hal de olabilir. *Ra'eytu râkib*[en] *racul*[en] [bir adam gördüm binitli] cümlesinde olduğu gibi. Keza "kendinizi güvende hissetmeniz için uyukladınız" anlamında mef'ûlün leh veya "güvenli" [ذوي أمنة] anlamında muhataplardan hal de olabilir; *âmin*[un] kelimesinin çoğulu da olabilir, tıpkı *berareh* kelimesi *bârr* kelimesinin çoğulu olduğu gibi.

[1843] يغشى kelimesi نعاس veya أمنة kelimesine ait bir fiil olarak Ya ile de Ta ile de okunmuştur.

[1844] "Bu, içinizden bir tâifeyi" yani sadâkat ve yakîn sahibi olanları "bürüyordu; diğer bir taife ise" yani münafıklar "kendi derdine düşmüştü;" yani onlar için ne din, ne Peygamber, ne de Müslümanlar önem taşıyordu; yalnızca kendileri önemliydi. Veya nefisleri ve başlarına gelen şeyler, onları üzüntü ve kedere gark etmiş, onları yakınmaya sevk etmişti.

[1845] غير الحق terkibi masdar hükmünde olup, "Allah hakkında beslenmesi gereken zandan başka bir zanda bulunuyorlardı" demektir. ظن الجاهلية ifadesi de "haksız zan"dan bedeldir [haksız zanda, cahiliyye zannında bulunuyorlardı]; ancak "Allah hakkında cahiliye insanlarınınkine benzer şekilde haksız zanda bulunuyorlar" anlamında da olabilir ki bu durumda, غير الحق terkibi يظنون fiilinin te'kidi olur. *Hâze'l-kavlu ğayra mâ tekūlü* [Bu, senin sözün değil] ve *hâze'l-kavlu lâ kavleke* [Bu senin sözün değil] örnekleri gibi.

[١٨٤١] وعن أبي طلحة ﵁: غشيَنا النعاس ونحن في مصافّنا، فكان السيف يسقط من يد أحدنا فيأخذه، ثم يسقط فيأخذه، وما أحد إلا ويميل تحت حجفته. وعن يحيى بن عباد بن عبد الله بن الزبير عن أبيه عن جده، قال: والله إني لمع رسول الله ﷺ وإن النعاس ليغشانا بعد الغم والكرب الذي كنا فيه، إذ سمعت معتب بن قشير أخا بني ٥ عمرو بن عوف، وما أسمعها منه إلا كالحلم؛ يقول: لو كان لنا من الأمر شيء ما قتلنا هاهنا. وعن الزبير ﵁: لقد رأيتني مع رسول الله ﷺ حين اشتد علينا الخوف، فأرسل الله علينا النوم. والله إني لأسمع قول معتِّب بن قشير -والنعاس يغشاني-: «لو كان لنا من الأمر شيء ما قتلنا ههنا!»

[١٨٤٢] والأمَنَة: الأمن. وقرئ أمْنَة بسكون الميم، كأنها المرة من الأمن. ١٠ و{نُعَاسًا} بدل من {أَمَنَةً}. ويجوز أن يكون هو المفعول، و{أَمَنَةً} حالًا منه مقدمة عليه، كقولك: رأيت راكبًا رجلًا، أو مفعولًا له بمعنى نعستم أمنة. ويجوز أن يكون حالًا من المخاطبين، بمعنى ذوي أمنة، أو على أنه جمع آمن، كبارٍّ وبررة.

[١٨٤٣] {يَغْشَى} قرئ بالياء والتاء ردا على النعاس، أو على الأمنة.

[١٨٤٤] {طَائِفَةً مِنْكُمْ} هم أهل الصدق واليقين {وَطَائِفَةٌ} هم المنافقون {قَدْ ١٥ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ} ما بهم إلا همُّ أنفسهم لا هَمُّ الدين ولا هَمّ الرسول ﷺ والمسلمين؛ أو قد أوقعتهم أنفسهم وما حل بهم في الهموم والأشجان، فهم في التشاكي والتباثّ.

[١٨٤٥] {غَيْرَ الْحَقِّ} في حكم المصدر. ومعناه: يظنون بالله غير الظن الحق الذي يجب أن يظن به، و{ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ} بدل منه. ويجوز أن يكون المعنى: يظنون بالله {ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ}، و{غَيْرَ الْحَقِّ} تأكيد لـ{يَظُنُّونَ}، كقولك: هذا القول غير ما تقول، ٢٠ وهذا القول لا قولك.

[1846] ظن الجاهلية terkibi, [izafetle] *Hâtimu'l-cûd*[i] [Cömert Hâtim] ve *raculu sıdk*[in] [dürüst adam] gibi olup, cahiliye 'din'ine özgü zan demektir; cahiliye insanının zannı da kastedilmiş olabilir. Buna göre mâna; "Böyle bir zannı ancak Allah'ı bilmeyen şirk toplumu besleyebilir" şeklinde olur.

[1847] Peygamber'e "Bize ilâhî 'emir'den herhangi bir şey var mı?' diyorlardı" yani zafer ve galibiyeti kastederek; "Biz Müslümanlar topluluğunun Allah'tan gelecek herhangi bir payımız var mı?" diye soruyorlardı. "De ki: Allah 'Elbette ben ve elçilerim galip geleceğiz' diye yazmıştır." [Mücâdile 58/21] ve "Galip gelecek olan, elbette Bizim ordumuzdur!" [Sāffât 37/173] âyetlerinde ifade edildiği gibi, "zafer ve galibiyet tamamıyla Allah'a" ve mü'minlere "mahsustur.

[1848] يُخْفُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ ما لا يُبْدُونَ لَكَ ifadesinin anlamı şudur: Açıktan konuşurlarken, irşat isteyen birer mü'min edasıyla sana; "Bize ilâhî 'emir'den herhangi bir şey var mı?' diyorlar;" ama kendi içlerinde nifak üzereler; senin kendilerine söylediğin "Her şey Allah'tandır" ifadesini içten içe veya birbirlerine tenkit ediyorlar ve "Mesele Muhammed'in dediği gibi; 'Her şey Allah ve velîleri içindir; galip gelecekler de onlardır' şeklinde olsaydı, burada asla mağlup olmazdık ve şu savaşta öldürülenler öldürülmezdi!" diyorlar.

[1849] "De ki: Evlerinizde olsaydınız," yani eğer Allah birinin bu savaşta bulunup şehit olacağını bilmekteyse, bunu Levh-i Mahfuz'a yazmışsa, isterseniz evlerinizde oturun, bu "mutlaka" gerçekleşecek; "Allah'ın öldürüleceklerini bildiği kimseler, "o devrilecekleri yerlere" yani çarpılıp yıkılacakları yerlere "çıkıp gideceklerdir" ki Allah'ın, olacağını bildiği şey gerçekleşsin. Demek isteniyor ki; Allah bu savaşta şehit olacak mü'minleri Levh-i Mahfuz'a yazdığı gibi, sonuçta mü'minlerin galip geleceğini de yazmıştır; çünkü bilmektedir ki, nihaî galibiyeti mü'minler elde edecek; İslâmiyet, sonunda bütün dinlere üstün gelecek; bazen başlarına gelen olumsuzluklar mü'minleri arıtıp durultacak / saflaştıracak ve şehitliğe teşvik edecektir; şehit olma hırsı ise onları cihada tahrik edecek ve bu sûretle, nihai galibiyet hâsıl olacaktır.

[1850] هَلْ لَنا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ ifadesindeki 'emr'in *tedbîr*, yani plân ve strateji anlamında olduğu da söylenmiştir ki buna göre, münafıklar; uygulanan plân ve stratejide bizim bir etkimiz / katkımız olmamıştır; zira Medine'den Uhud'a çıktık, oysa Abdullah b. Übeyy [v.9/631] ve diğerlerinin dediği gibi, şehirden ayrılmayıp Medine'de kalmalıydık! Eğer bizim görüşümüz dinlenseydi bu savaşta öldürülmezdik!" demiş olmakta; Allah da, "Plân ve strateji bütünüyle Allah'a aittir" buyurmuş olmaktadır, yani bu savaş nasıl gelişip cereyan etmişse Allah onu o şekilde belirlemiştir; şayet Medine'de kalıp evlerinizden çıkmasaydınız, bu savaşta öldürülenler ölümden yine kurtulamazlardı!

[١٨٤٦] وظن الجاهلية، كقولك: حاتم الجود، ورجلُ صدقٍ؛ يريد الظن المختص بالملة الجاهلية. ويجوز أن يراد ظن أهل الجاهلية، أي لا يظن مثل ذلك الظن إلا أهل الشرك الجاهلون بالله.

[١٨٤٧] {يَقُولُونَ} لرسول الله ﷺ يسألونه {هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ} معناه هل لنا معاشرَ المسلمين من أمر الله نصيبٌ قط؟ يعنون النصر والإظهار على العدو. {قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ} ولأوليائه المؤمنين وهو النصر والغلبة {كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي} [المجادلة: ٢١]، {وَإِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ} [الصافات: ١٧٣].

[١٨٤٨] {يُخْفُونَ فِي أَنْفُسِهِم مَا لَا يُبْدُونَ لَكَ} معناه: يقولون لك فيما يظهرون: {هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ} سؤالَ المؤمنين المسترشدين وهم فيما يبطنون على النفاق؛ يقولون في أنفسهم أو بعضهم لبعض منكرين لقولك لهم {إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ}: {لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ} أي لو كان الأمر كما قال محمد {إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ} ولأوليائه وأنهم الغالبون، لما غُلبنا قط ولمَا قُتل من المسلمين من قتل في هذه المعركة!

[١٨٤٩] {قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ} يعني من علم الله منه أنه يقتل ويصرع في هذه المصارع وكتب ذلك في اللوح لم يكن بدٌّ من وجوده فلو قعدتم في بيوتكم؛ {لَبَرَزَ} من بينكم {الَّذِينَ} علم الله أنهم يقتلون {إِلَى مَضَاجِعِهِمْ} وهي مصارعهم، ليكون ما علم الله أنه يكون. والمعنى أن الله كتب في اللوح قتل من يقتل من المؤمنين، وكتب مع ذلك أنهم الغالبون، لعلمه أن العاقبة في الغلبة لهم، وأن دين الإسلام يظهر على الدين كله، وأن ما يُنْكَبون به في بعض الأوقات تمحيص لهم وترغيب في الشهادة، وحرصهم على الشهادة مما يحرضهم على الجهاد فتحصل الغلبة.

[١٨٥٠] وقيل: معناه هل لنا من التدبير من شيء، يعنون لم نملك شيئًا من التدبير حيث خرجنا من المدينة إلى أحد، وكان علينا أن نقيم ولا نبرح كما كان رأي عبد الله بن أبيّ وغيره. ولو ملكنا من التدبير شيئًا لما قتلنا في هذه المعركة! قل إن التدبير كله لله؛ يريد أن الله عزّ وجلّ قد دبر الأمر كما جرى، ولو أقمتم بالمدينة ولم تخرجوا من بيوتكم لما نجا من القتل من قتل منكم.

[1851] كُتِبَ عليهم القتلُ ifadesi كَتَب عليهم القِتَالَ ve كَتَب عليهم القَتْلَ şeklinde mâlûm olarak da okunmuştur [“Allah’ın öldürüleceğini yazdığı / Allah’ın savaşacağını yazdığı…” mealinde]. لَبَرَزَ kelimesi de لَبُرِّزَ şeklinde Bâ’nın zamme ve şeddesiyle okunmuştur [“teker teker çıkartılıp götürülürlerdi” mealinde].

[1852] ولِيَبْتَلِيَ اللّٰهُ ifadesi, Allah bu savaşta yaptıklarını, mü’minlerin kalbindeki ihlâsı ölçmek ve gönüllerindeki şeytanî vesveseleri ayıklamak için yapmıştır; veya bunu pek çok yarar için, özellikle de imtihan etmek ve ayıklamak için yapmıştır. Şayet dersen ki: “وطائفة kelimesinden sonraki cümlelerin ibaredeki yerleri nedir?” **dersen, şöyle derim:** “قد أهمتهم ifadesi طائفة’nin sıfatı, يظنون ise ikinci sıfatı veya ‘zannederek kendi başlarının derdine düştüler’ mânasında hâl veya bir önceki cümleyi açıklayan yeni bir cümledir; يقولون ise يظنون’den bedeldir. “Peki, emre / yönetime dair bir soru, [yani هَلْ لَنا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ ifadesi] ‘zanna dayalı olarak haber verme’den [yani يَظُنُّونَ باللهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجاهِلِيَّةِ ifadesinden] nasıl bedel olmuştur?” **dersen, şöyle derim:** Onların soruları, zandan kaynaklanmaktaydı; bu sebeple ondan bedel olması caizdir. يخفون ise, يقولون’den haldir. قل إن الامر كله لله ibaresi, hal ile hal sahipleri arasında bir ara cümle, يقولون de يخفون’den haldir. Ancak en uygun olan, bunun yeni başlama fiili olmasıdır.

155. O iki topluluğun karşı karşıya geldiği gün, Şeytan içinizden geri dönenlerin ayaklarını, şüphesiz, ‘kendi yaptıklarının bir kısmından ötürü’ kaydırmaya yeltenmiştir. Bununla beraber, Allah onları da affetmiştir. Allah, gerçekten bağışlayıcıdır, Halîm’dir.

[1853] “Şeytan içinizden geri dönenlerin ayaklarını kaydırmaya, şüphesiz, işledikleri bazı şeyler” yani günahlar “sebebiyle yeltenmiştir;” *zelle*ye düşmelerini / ayaklarının kaymasını isteyerek, onları yanlışa çağırmıştır. Yani Uhud savaşında yenilgiye uğrayanların alanı bırakıp kaçmalarının sebebi, şeytana itaat edip günah işlemeleridir. Kendilerini işte bundan dolayı desteklemedim, işbu sebeple gönüllerini güçlendirmedim ve gerisingeri kaçtılar. Şöyle de denmiştir: Şeytanın, bunların ayaklarını kaydırmaya yeltenmesi, alanı bırakıp gitmeleridir; Şeytan onları buna, daha önce işledikleri günahları sebebiyle davet edebilmiştir; çünkü günah, sahibini çekip bir başka günaha götürür. Nitekim işlenen bir taat de sahibini ikinci bir taate götürür ve ilk taat, ikincisini getiren bir lütuf olur. Hasan-ı Basrî’nin [v.110/728];

[١٨٥١] وقرئ كَتَب عليهم القتالَ، وكَتَب عليهم القتلَ، على البناء للفاعل، ولبُرِّز، بالتشديد وضم الباء.

[١٨٥٢] {وَلِيَبْتَلِيَ اللَّهُ} وليمتحن ما في صدور المؤمنين من الإخلاص، ويمحص ما في قلوبهم من وساوس الشيطان. فعل ذلك أو فعل ذلك لمصالح جمة وللابتلاء والتمحيص. فإن قلت: كيف مواقع الجمل التي بعد قوله وطائفة؟ قلت: {قَدْ أَهَمَّتْهُمْ} صفة لطائفة و{يَظُنُّونَ} صفة أخرى أو حال بمعنى: قد أهمتهم أنفسهم ظانّين. أو استئناف على وجه البيان للجملة قبلها. و{يَقُولُونَ} بدل من {يَظُنُّونَ}. فإن قلت: كيف صح أن يقع ما هو مسألة عن الأمر بدلًا من الإخبار بالظن؟ قلت: كانت مسألتهم صادرة عن الظنّ، فلذلك جاز إبداله منه. ويخفون حال من يقولون. و{قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ} اعتراض بين الحال وذوي الحال. و{يَقُولُونَ} بدل من {يُخْفُونَ}. والأجود أن يكون استئنافًا.

١٥٥-﴿إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ﴾

[١٨٥٣] {اِسْتَزَلَّهُمْ} طلب منهم الزلل ودعاهم إليه {بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا} من ذنوبهم. ومعناه: إنّ الذين انهزموا يوم أحد كان السبب في توليهم أنهم كانوا أطاعوا الشيطان فاقترفوا ذنوبًا، فلذلك منعتهم التأييد وتقوية القلوب حتى تولوا. وقيل: استزلال الشيطان إياهم هو التولي، وإنما دعاهم إليه بذنوب قد تقدمت لهم، لأنّ الذنب يجرّ إلى الذنب، كما أن الطاعة تجر إلى الطاعة وتكون لطفًا فيها. وقال الحسن ﵁:

"Şeytan, kendilerine cazip gösterdiği hezimeti onlara kabul ettirerek ayaklarını kaydırmaya yeltenmiştir" dediği de nakledilmiştir. Ayrıca, "işledikleri bazı şeyler sebebiyle" ifadesinde söz konusu edilen şeyin, Peygamber (s.a.)'in asla ayrılmamalarını emrettiği noktayı bırakıp gitmeleri olduğu, onları bozguna bu davranışlarının götürdüğü söylenmiştir. Yine, denilmiştir ki; Şeytan onlara bu kusurlarını hatırlatınca, onlar da böyle günahkâr günahkâr Allah'la karşı karşıya gelmek istememişler ve ileride durumlarını düzeltip Allah'ın razı olduğu şekilde cihat edebilmek için burada cihat etmeyi ertelemişlerdir.

[1854] **Şayet** "Niçin 'yaptıkları *bazı şeyler* sebebiyle' denilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifade "Birçok (kusurunuzu) da affediyor" [Mâide 5/1] ifadesi gibidir.

[1855] Tevbe edip bağışlanma diledikleri için "Allah onları affetti, kuşkusuz, Allah" günahları "bağışlayıcıdır; Halim'dir," cezalandırmakta acele etmez.

156. Ey iman edenler! Nankörce inkâr edip de; savaşmak için yola çıkan -veya bizzat savaşan- kardeşleri hakkında; "Yanımızda olsalardı, ne ölür ne de öldürülürlerdi!" diyenler gibi olmayın. Allah bu (sû-i zan)nı gönüllerinde kanayan bir yara hâline getirmiştir. Yoksa hayat veren de Allah'tır öldüren de... Yaptıklarınızı Allah görmektedir.

157. Gerçek şu ki; Allah yolunda öldürülür veya ölürseniz, Allah'ın bir bağışlama ve merhameti, onların biriktireceği şeylerden daha hayırlıdır.

158. Gerçek şu ki; ölseniz de öldürülseniz de sonuçta mutlaka Allah'a haşredileceksiniz

[1856] "Kardeşleri hakkında … dediler" ifadesi, "Nankörce inkâr edenler, iman edenler için; 'Bu, hayırlı bir iş olsaydı, onlar bunda bizi geçemezlerdi!' dediler" [Ahkāf 46/11] âyetindeki ifadeye benzer. Burada zikredilen kardeşlik, insanlık veya kan bağı kardeşliğidir. "Yola çıkan," yani yeryüzünde yolculuk edip ticaret vb. sebeplerle yurtlarından uzaklaşan "veya bizzat savaşan…" غُزًّى kelimesi, غاز kelimesinin çoğuludur. عافٍ ve عُفًّى kelimeleri gibi. [غُزًّى kullanımı fasih olup, İmru'ü'l-Kays'ın (v. tkr.540)];

> [öyle ıssız bir yer ki] su havuzları kaybolmuş; suyu bozulup kokuşmuş [kuyuları var]!

ifadesinde de geçmektedir. غُزًّى kelimesi, غزاة'daki Ta'nın hazfi ile ve Ze şeddesiz olarak [*ğuzen*] de okunmuştur.

استزلهم بقبول ما زين لهم من الهزيمة. وقيل: {بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا} هو تركهم المركز الذي أمرهم رسول الله ﷺ بالثبات فيه. فجرّهم ذلك إلى الهزيمة. وقيل: ذكرهم تلك الخطايا فكرهوا لقاء الله معها، فأخروا الجهاد حتى يصلحوا أمرهم ويجاهدوا على حال مرضية.

٥ [١٨٥٤] فإن قلت: لم قيل {بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا}؟ قلت: هو كقوله تعالى {وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ} [المائدة: ١٥].

[١٨٥٥] {وَلَقَدْ عَفَا اللهُ عَنْهُمْ} لتوبتهم واعتذارهم {إِنَّ اللهَ غَفُورٌ} للذنوب {حَلِيمٌ} لا يعاجل بالعقوبة.

١٥٦-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَكُونُوا كَالَّذِينَ كَفَرُوا وَقَالُوا لإِخْوَانِهِمْ إِذَا ضَرَبُوا فِي الأَرْضِ أَوْ كَانُوا غُزًّى لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا لِيَجْعَلَ اللَّهُ ذَلِكَ حَسْرَةً فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّهُ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾ ١٠

١٥٧-﴿وَلَئِنْ قُتِلْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ مُتُّمْ لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَحْمَةٌ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ﴾

١٥٨-﴿وَلَئِنْ مُتُّمْ أَوْ قُتِلْتُمْ لإِلَى اللَّهِ تُحْشَرُونَ﴾

١٥ [١٨٥٦] {وَقَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ} أي لأجل إخوانهم، كقوله تعالى {وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ} [الأحقاف: ١١]. ومعنى الأخوّة اتفاق الجنس أو النسب {إِذَا ضَرَبُوا فِي الْأَرْضِ} إذا سافروا فيها وأبعدوا للتجارة أو غيرها {أَوْ كَانُوا غُزًّى} جمع غازٍ، كعافٍ وعُفًّى، كقوله:

[له قَلْبٌ] عُفَّى الحِيَاضِ أُجُونُ

٢٠ وقرئ بتخفيف الزاي على حذف التاء، من غزاة.

[1857] **Şayet** “قالوا ifadesiyle birlikte nasıl إذا ضربوا denilmiştir [Bundan, sanki “onlar yola çıktıklarında” demişlermiş gibi bir mâna çıkıyor]?” dersen, şöyle derim: Bu ifade geçmiş halin hikâyesi olarak kullanılmış olup, *hîne yadribûne fi'l-ard* [yeryüzünde yola çıktıkları zaman] anlamındadır. “Peki, ليجعل'nin müteallakı nedir?” **dersen, şöyle derim:** قالوا'dur, yani “gönüllerinde kanayan bir yara olsun diye” o sözü söylemiş ve öyle itikat etmişlerdir. Bu Lâm'ın bir benzeri, “sonunda kendileri için bir düşman ve tasa olması için” [Kasas 28/8] âyetindeki Lâm'dır. Yahut لا تكونوا [olmayın] ifadesi, şu mânadadır: Bu cümleyi söylemekte ve buna itikat etmekte onlar gibi olmayın; çünkü Allah bunu özellikle bunların gönlünde kanayan bir yara haline getirecek ve sizin kalbinizi bundan yani [bu içyangınından] koruyacaktır. “Bu durumda, fiili Allah'a isnat etmenin anlamı nedir?” **dersen, şöyle derim:** bu bozuk itikada sahip olmaları sebebiyle Cenab-ı Hak Teâlâ ve Tekaddes, gönüllerine o gamı ve içyangınını koymakta; kalplerini daraltmaktadır. İşbu itikat onların fiili; bunun üzerine ortaya çıkan gam, içyangını ve kalp daralması ise Allah'ın fiilidir. Tıpkı “… göğsünü de göğe çıkıyormuşçasına daraltır, sıkar” [En'âm 6/125] âyetinde olduğu gibi. Ayrıca bu, yasağın delâlet ettiği şeye işaret de olabilir. Yani, onlar gibi olmayın ki Allah, onlar gibi olmamanızı bunların gönüllerinde bir içyangınına çevirsin. Çünkü söyledikleri ve itikat ettikleri hususlarda onlardan ayrışmak, onların zıttına gitmek, onları üzen ve öfkelendiren şeylerdendir.

[1858] “Yoksa hayat veren de Allah'tır öldüren de...” Bu ifade onların iddialarını reddetmektedir, yani her şey O'nun elindedir; bazen seferde olanı ve savaşa gideni canlı tutar, bazen de şehirde kalıp evinde oturanı öldürür; dilediği gibi yapar. Rivayete göre; Halid b. Velid (r.a.) [v.21/642] ölürken şöyle demiş: Vücudumda bir karış yer yoktur ki bir kılıç veya mızrak yarası bulunmasın; ama işe bakın ki şu anda bir deve gibi can veriyorum. O halde, gözlerine uyku girmesin korkakların!..”

[1859] “Yaptıklarınızı Allah görmektedir,” dolayısıyla onlar gibi olmayın. تعملون kelimesi, inkâr edenler kastedilerek يعملون şeklinde Ya ile de okunmuştur. لمغفرة kasemin cevabı olup, şart cümlesinin cevabı olarak kullanılmıştır.

[1860] “Sonuçta mutlaka Allah'a haşredileceksiniz” ifadesi ile Allah öncelikle; kâfirlerin, kendilerinden olanlardan bu sefere çıkan veya savaşa katılıp da ölenlerin ‘Medine'de kalsalardı ölmeyecekleri’ tarzındaki iddialarını yalanlamakta ve cihattan geri kalmaya sebebiyet vereceği için Müslümanları da bundan nehyetmekte; sonra da onlara şöyle demektedir: Endişe ettiğiniz şey, yani Allah yolunda şehit olarak veya ölerek helâk olmanız gerçekleşecek olsa bile, Allah yolunda can vererek nail olacağınız rahmet ve mağfiret, ölmeyecek olsanız ele geçireceğiniz dünyalıklardan daha hayırlıdır. İbn Abbâs'ın [v.68/688]; “Yani, dünya dolusu kızıl altından *daha hayırlıdır*” dediği nakledilmiştir.

[١٨٥٧] فإن قلت: كيف قيل: {إِذَا ضَرَبُوا} مع {قَالُوا}؟ قلت: هو على حكاية الحال الماضية، كقولك: حين يضربون في الأرض. فإن قلت: ما متعلق {لِيَجْعَلَ}؟ قلت: {قَالُوا}، أي قالوا ذلك واعتقدوه ليكون {حَسْرَةً فِي قُلُوبِهِمْ}. على أنّ اللام مثلها في {لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا} [القصص: ٨]. أو {لَا تَكُونُوا}، بمعنى: لا تكونوا مثلهم في ٥ النطق بذلك القول واعتقاده، ليجعله الله حسرة في قلوبهم خاصة ويصون منها قلوبكم. فإن قلت: ما معنى إسناد الفعل إلى الله تعالى؟ قلت: معناه أنّ الله عزّ وجلّ عند اعتقادهم ذلك المعتقد الفاسدَ يضع الغم والحسرة في قلوبهم، ويضيق صدورهم عقوبة؛ فاعتقاده فعلهم وما يكون عنده من الغم والحسرة وضيق الصدور فعل الله عزّ وجلّ. كقوله {يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ} [الأنعام: ١٢٥]. ويجوز أن يكون ذلك إشارة إلى ما ١٠ دلّ عليه النهى، أي لا تكونوا مثلهم ليجعل الله انتفاء كونكم مثلهم حسرة في قلوبهم، لأنّ مخالفتهم فيما يقولون ويعتقدون ومضادّتهم، مما يغمهم ويغيظهم.

[١٨٥٨] {وَاللَّهُ يُحْيِي وَيُمِيتُ} ردٌّ لقولهم؛ أي الأمر بيده، قد يحيي المسافر والغازي، ويميت المقيم والقاعد كما يشاء. وعن خالد بن الوليد رضي الله عنه أنه قال عند موته: «مافيّ موضع شبر إلا وفيه ضربة أو طعنة، وها أنا ذا أموت كما يموت العير؛ فلا نامت أعين الجبناء!»

١٥ [١٨٥٩] {وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ} فلا تكونوا مثلهم. وقرى بالياء، يعني الذين كفروا. {لَمَغْفِرَةٌ} جواب القسم، وهو سادّ مسدّ جواب الشرط.

[١٨٦٠] وكذلك {لَإِلَى اللَّهِ تُحْشَرُونَ} كذب الكافرين أوّلًا في زعمهم أن من سافر من إخوانهم أو غزى لو كان في المدينة لما مات؛ ونهى المسلمين عن ذلك لأنه سبب التقاعد عن الجهاد، ثم قال لهم: ولئن تم عليكم ما تخافونه من الهلاك بالموت والقتل في سبيل الله، ٢٠ فإنّ ما تنالونه من المغفرة والرحمة بالموت في سبيل الله خير مما تجمعون من الدنيا ومنافعها لو لم تموتوا. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: {خَيْرٌ} من طلاع الأرض ذهبةً حمراء.

[1861] تحشرون kelimesi "kâfirler haşredileceklerdir" anlamında Ya ile de okunmuştur.

[1862] "[Evet] sonunda yalnızca Allah'a" yani merhameti engin er-Rahîm'e ve sevabı büyük el-Müsîb'e "haşredileceksiniz." *Allah* ism-i celâlinin öne alın-
5 ması ve ona bitişik olan harfe te'kid Lâm'ı eklenmesi, [erbabı için] gizli olmayan bir hususiyet taşımaktadır.

[1863] متم fiilinin Mim'i; *mâte - yemûtu* ve *mâte - yemâtu* baplarından zammeli ve kesreli okunmuştur.

159. (Resulüm!) Sen de Allah'ın rahmeti sayesindedir ki onlara karşı
10 **yumuşak davrandın. Şayet katı kalpli, kaba biri olsaydın, etrafından dağılır giderlerdi. Öyleyse, onları affet ve bağışlanmaları için dua et. Yönetirken onlara danış(maya devam et). Kesin kararını verdiğin zaman da Allah'a güvenip dayan(arak o işe giriş; kararsızlık gösterme). Allah elbette (kendisine) güvenip dayananları sever.**

15 [1864] *Fe-bimâ*'daki Mâ, te'kid ve Peygamber'in onlara karşı yumuşak davranmasının tamamen Allah'ın rahmetinin eseri olduğunu ifade etmek içindir. Bunun bir benzeri de فَبِمَا نَقْضِهِمْ... ["İşbu anlaşmalarına bağlı kalmadıkları için, onları lânetledik." (Nisâ 4/155)] âyetidir. Bu rahmet, Peygamber -içi pır pır etmesine rağmen- Allah'ın ona sebat vermesi ve onlara karşı yumuşak ve nazik
20 davranmaya onu muvaffak kılmasıdır; kendisine muhalefet edip emrine karşı gelmelerine ve bozguna uğrayıp onu terketmelerine rağmen, onların katmerli kederlerini paylaşıp onlar adına gam çekmesidir.

[1865] "Eğer katı" yani taş "kalpli, kaba" saba "biri olsaydın, etrafından dağılır giderlerdi" de, yanında bunlardan bir kişi bile kalmazdı. Seninle ilgili
25 hususlarda "onları affet;" Allah hakkını ilgilendiren meselelerde de "onlar için mağfiret dile" ki onlara şefkatin tam olsun. "*Emir*de" yani hakkında sana vahiy inmeyen savaş vb. hususlarda "onlara danış;" böylece, hem onların görüşlerinden güç alırsın hem de onları hoşnut etmiş, itibar kazandırmış olursun.

[1866] Hasan-ı Basrî'nin; "Allah, Peygamber (s.a.)'in onlarla istişareye ih-
30 tiyacı olmadığını biliyordu; ama bunun ondan sonrası için bir gelenek olarak sürdürülmesini murad etti" dediği nakledilmiştir. Peygamber (s.a.)'in de "Bir toplum ne zaman istişarede bulunsa, mutlaka danıştıkları o konuda en doğru karara ulaştırılır" buyurduğu rivayet edilmiştir [KT.b]. Ebû Hüreyre (r.a.)'ın [v.58/678] da; "Peygamber (s.a.)'in ashabından daha çok istişare eden bir kimse
35 görmedim" dediği nakledilmiştir [KT.b]. Yine söylendiğine göre; Arap ileri gelenleri kendileriyle istişare edilmediği vakit bundan alınırlarmış. İşbu sebeple, Allah Teâlâ, tek başına karar vermesi onlara ağır gelmesin diye, Peygamberine ashabı ile istişarede bulunmasını emretmiştir.

[١٨٦١] وقرئ بالياء، أي يجمع الكفار.

[١٨٦٢] {لَإِلَى اللهِ تُحْشَرُونَ} لإلى الله الرحيم الواسع الرحمة، المثيب العظيم الثواب تحشرون. ولوقوع اسم الله تعالى هذا الموقع مع تقديمه وإدخال اللام على الحرف المتصل به، شأن ليس بالخفي.

٥ [١٨٦٣] قرئ مُتُّم بضم الميم وكسرها، من مات يموت ومات يمات.

١٥٩-﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ﴾

[١٨٦٤] {مَا} مزيدة للتوكيد والدلالة على أنّ لينه لهم ما كان إلا برحمة من الله.

١٠ ونحوه {فَبِمَا نَقْضِهِم مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ} [المائدة: ١٣]. ومعنى الرحمة: ربطه على جأشه وتوفيقُه للرفق والتلطف بهم حتى أثابهم غما بغم وآساهم بالمباثة بعد ما خالفوه وعصوا أمره وانهزموا وتركوه.

[١٨٦٥] {وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا} جافيًا {غَلِيظَ القلب} قاسيا {لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ} لتفرّقوا عنك حتى لا يبقى حولك أحد منهم. {فَاعْفُ عَنْهُمْ} فيما يختص بك {وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ} فيما

١٥ يختص بحق الله إتمامًا للشفقة عليهم، {وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ} يعني في أمر الحرب ونحوه مما لم ينزل عليك فيه وحي لتستظهر برأيهم، ولما فيه من تطييب نفوسهم والرفع من أقدارهم.

[١٨٦٦] وعن الحسن رضي الله عنه: قد علم الله أنه ما به إليهم حاجة، ولكنه أراد أن يستنّ به مَن بعده. وعن النبي ﷺ: «ما تشاور قوم قط إلا هُدوا لأرشد أمرهم.» وعن أبي هريرة رضي الله عنه: ما رأيت أحدًا أكثر مشاورة من أصحاب الرسول ﷺ. وقيل: كان

٢٠ سادات العرب إذا لم يشاوَروا في الأمر شق عليهم، فأمر الله رسوله ﷺ بمشاورة أصحابه لئلا يثقل عليهم استبداده بالرأي دونهم.

[1867] Cümle; وشاورهم فى بعض الامر [Onlara bazı hususlarda danış] şeklinde de okunmuştur.

[1868] İstişare ederek, "kesin kararını verdiğin zaman da" işini en doğru, en yararlı bir şekilde yürütme hususunda "Allah'a güvenip dayan." Çünkü senin için en yararlı olanı; ne sen bilirsin, ne de istişare ettiğin kimseler; bunu sadece Allah bilir. فإذا عزمتَ'deki Ta فإذا عزمتُ şeklinde merfû' olarak da okunmuştur ki buna göre mâna şöyle olur: Senin için Ben bir şeyi kesinleştirip, seni ona yöneltttiğimde bana güvenip dayan ve ondan sonra da kimseyle istişarede bulunma.

160. Size Allah yardım ederse, artık sizi yenecek yoktur. Ama sizi, O yardımsız bırakırsa, O'nun dışında size yardım edecek kimdir? O halde mü'minler, sadece Allah'a güvenip dayansınlar.

[1869] "Size" Bedir savaşında yardım ettiği gibi yine "Allah yardım ederse, artık sizi yenecek yoktur. Ama eğer" Uhud'da yardımsız bıraktığı gibi, "sizi yardımsız bırakırsa, O'nun dışında size yardım edecek kimdir?" Bu emrin tamamen Allah'a ait olduğuna ve O'na güvenip dayanmak gerektiğine dikkat çekmektedir; "İnsanlara Allah'ın açtığı bir rahmeti tutacak yoktur; O'nun tuttuğunu da O'ndan sonra salıverecek yoktur." [Fâtır 35/2] âyeti gibidir. ["O'nun dışında" mealindeki] مِنْ بَعْدِهِ ifadesi ya "sizi O yüzüstü bıraktıktan sonra" anlamındadır ya da, *leyse le-ke men yuhsinu ileyke min ba'di fulân*in ifadesine benzemekte olup, "Falancayı geçersen, ondan başka sana iyilik edecek kimse yoktur" anlamını kastedersin. Ubeyd b. Umeyr وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ ifadesini وإن يُخذِلكم şeklinde okumuştur ki, "onu yardımsız, yüzüstü bıraktı" anlamındaki *ahzelehû* fiilinden gelmektedir.

[1870] Burada, [mü'minler] ilâhî yardım ve desteği, sayesinde hak edecekleri şeyleri yapmaya ve taate teşvik edilmekte; kendisi yüzünden cezalandırılıp, yardımdan mahrum kalacakları tutum ve davranışlardan ve isyandan sakındırılmaktadır.

[1871] "O halde, mü'minler" O'ndan başka yardım edecek biri olmadığını bildikleri ve O'na imanları bunu gerektirdiği için, "sadece Allah'a güvenip dayansınlar," işlerini O'na bıraksınlar.

161. Bir peygamberin zimmetine mal geçirmesi olacak şey değildir. Her kim zimmetine mal geçirirse, Kıyamet günü, zimmetine geçirdiği şeyle birlikte gelir. Sonra da herkese kendi kazandıkları hiç haksızlık edilmeden eksiksiz ödenir.

[١٨٦٧] وقرئ وشاورهم في بعض الأمر.

[١٨٦٨] {فَإِذَا عَزَمْتَ} فإذا قطعت الرأي على شيء بعد الشورى {فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ} في إمضاء أمرك على الأرشد الأصلح، فإن ما هو أصلح لك لا يعلمه إلا الله لا أنت ولا من تُشاور. وقرئ فإذا عزمتُ بضم التاء، بمعنى فإذا عزمت لك على شيء ٥ وأرشدتك إليه فتوكل عليّ ولا تشاور بعد ذلك أحدًا.

١٦٠-﴿إِنْ يَنْصُرْكُمُ اللَّهُ فَلا غَالِبَ لَكُمْ وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِهِ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ﴾

[١٨٦٩] {إِنْ يَنْصُرْكُمُ اللَّهُ} كما نصركم يوم بدر فلا أحد يغلبكم {وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ} كما خذلكم يوم أحد {فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرُكُم} فهذا تنبيه على أن الأمر كله لله وعلى ١٠ وجوب التوكل عليه. ونحوه {مَا يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يُمْسِكْ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ} [فاطر: ٢]. {مِنْ بَعْدِهِ} من بعد خذلانه. أو هو من قولك ليس لك من يحسن إليك من بعد فلان؛ تريد إذا جاوزته. وقرأ عبيد بن عمير وإن يُخْذِلكم، من أخذله إذا جعله مخذولًا.

[١٨٧٠] وفيه ترغيب في الطاعة وفيما يستحقون به النصر من الله تعالى والتأييد، ١٥ وتحذير من المعصية ومما يستوجبون به العقوبة بالخذلان.

[١٨٧١] {وَعَلَى اللَّهِ} وليخص المؤمنون ربهم بالتوكل والتفويض إليه لعلمهم أنه لا ناصر سواه، ولأن إيمانهم يوجب ذلك ويقتضيه.

١٦١-﴿وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَغُلَّ وَمَنْ يَغْلُلْ يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لا يُظْلَمُونَ﴾

٢٠ ١٦٢-﴿أَفَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوانَ اللَّهِ كَمَنْ باءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللَّهِ وَمَأْواهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾

162. Hiç, Allah rızası peşinde koşan kimse, Allah'ın hışmına uğrayan kişi gibi olur mu? -Ki sığınağı da Cehennem'dir... Ne kötü dönüş yeri!

[1872] Kişi ganimetten gizlice bir şeyler aldığı zaman, *ğalle şey*^{en} *mine'l-mağnem*^{i} *ğulûl*^{en} ve *ağalle iğlâl*^{en} denir; yine, kasap kestiği hayvanın derisiyle birlikte bir miktar et çalacak olursa *ağalle'l-câzir*^{u} denir. *Ğill*^{un} de insanın içinde gizlediği nefret ve kindir. Hadislerde de bu anlamda kullanılmıştır: "Kimi bir göreve göndeririz de o görevde elde ettiği şeyden bir miktarını gizlice alırsa kıyamet günü o kendisine yüklenmiş olarak gelir." [*Tirmizî,* "Ahkâm", 8] "Memurlara verilen hediye zimmete mal geçirmedir." [*Ahmed b. Hanbel,* V, 423]; "Zimmetine mal geçirmeyen, emanete hıyanet etmeyen emanetçi için tazmin gerekliliği yoktur." [KT.b] ve "Gizlice alma ve çalma yoktur." [*Ebû Dâvûd,* "Cihâd", 168] Nitekim birini "yolsuz / aşırıcı" bulan kişi hakkında *ağallehû* fiili kullanılır; tıpkı birini cimri ve suskun bulduğunda *ebhaltuhû* ve *efhamtuhû* [أبخلته و أفحمته] dendiği gibi. وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَغُلَّ ifadesinin anlamı şudur: Bir peygamberin zimmetine mal geçirmesi mümkün değildir; zira [emanet temeline dayanan] peygamberlikle 'zimmetine mal geçirme' bir arada bulunamaz. Bu kelime meçhul [*en yuğalle*] okunduğu takdirde de ilkiyle aynı mânaya gelir, yani "Hiç kimse Peygamber'i zimmetine mal geçiren biri olarak göremez. Çünkü kişi 'zimmetine mal geçirmiş' biri olarak ancak zimmetine mal geçirdiği zaman görülebilir.

[1873] Âyet iki şekilde anlaşılabilir: Birincisi, Peygamber (s.a.)'i ondan ibra ve tenzih etmek, peygamberlikle zimmete mal geçirmek bağdaşamayacağı için, onun masum olduğuna dikkat çekmek; ta ki birileri onun hakkında böyle bir zanda bulunmasın, hiç kimse onun hakkında şüphe etmesin. Nitekim bir rivayete göre; Bedir savaşında kırmızı bir kadife kumaş parçası kaybolmuştu ve bazı münafıklar; "Belki de Peygamber almıştır!" diye laf etmişlerdi. [*Tirmizî,* "Tefsir", 3] Başka bir rivayete göre ise, âyet Uhud savaşı ganimetleri münasebetiyle nâzil olmuştur. Bu rivayete göre, okçular savaşın bir aşamasında; "Belki Peygamber (s.a.) 'kim ne toplamışsa kendisinin olsun' der ve Bedir'de olduğu gibi bu sefer ganimetleri taksim etmez" diyerek bulundukları yeri terketmiş ve ganimet toplamaya başlamışlardı. Daha sonra Peygamber (s.a.) bunlara; "Ben size 'emrim gelinceye kadar bulunduğunuz yeri terketmeyin' diye tembih etmedim mi?!" dediğinde, 'Diğer arkadaşlarımızı orada bırakmıştık' diyerek mazeret üretmeye çalışmışlardı. Bunun üzerine Peygamber de; 'Hayır, gizlice mal kaçıracağımızı ve size pay vermeyeceğimizi düşündünüz!" diyerek çıkışmıştı. İkincisi ise, bu hususta Hazret-i Peygamber biraz mübalağalı bir şekilde uyarılmıştır. Nitekim bir rivayete göre; Peygamber (s.a.) bir defasında bazı öncü birlikleri bilgi toplamak üzere operasyona çıkarmış, fakat ele geçirdikleri ganimetleri dağıtırken bu birliklere bir şey vermemişti [KT.b].

[١٨٧٢] يقال غلّ شيئًا من المغنم غلولًا، وأغلّ إغلالًا، إذا أخذه في خفية. يقال أغلّ الجازر، إذا سرق من اللحم شيئًا مع الجلد. والغِلّ: الحقد الكامن في الصدر. ومنه قوله ﷺ: «من بعثناه على عمل فغلّ شيئًا جاء يوم القيامة يحمله على عنقه.» وقوله ﷺ: «هدايا الولاة غلول.» وعنه: «ليس على المستعير غير المغل ضمان.» ٥ وعنه: «لا إغلال ولا إسلال.» ويقال: أغله، إذا وجده غالًّا، كقولك: أبخلته وأفحمته ومعنى {وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَغُلَّ} وما صحّ له ذلك، يعني أن النبوة تنافي الغلول. وكذلك من قرأ على البناء للمفعول فهو راجع إلى معنى الأوّل، لأن معناه: وما صح له أن يوجد غالًّا، ولا يوجد غالًّا إلا إذا كان غالًّا.

[١٨٧٣] وفيه وجهان: أحدهما أن يبرأ رسول الله ﷺ من ذلك وينزه وينبه ١٠ على عصمته بأن النبوّة والغلول متنافيان؛ لئلا يظن به ظانّ شيئًا منه وألا يستريب به أحد. كما روى: أنّ قطيفة حمراء فقدت يوم بدر. فقال بعض المنافقين: لعل رسول الله ﷺ أخذها. وروي أنها نزلت في غنائم أحد حين ترك الرماة المركز وطلبوا الغنيمة وقالوا: نخشى أن يقول رسول الله ﷺ: «من أخذ شيئًا فهو له» وأن لا يقسم الغنائم كما لم يقسم يوم بدر. فقال لهم النبي ﷺ: ألم أعهد إليكم أن ١٥ لا تتركوا المركز حتى يأتيكم أمري؟! فقالوا: تركنا بقية إخواننا وقوفًا، فقال ﷺ: «بل ظننتم أنا نَغُلّ ولا نقسم لكم!» والثاني أن يكون مبالغة في النهي لرسول الله ﷺ، على ما روي أنه بعث طلائع فغنمت غنائم فقسمها ولم يقسم للطلائع،

İşte bu âyet o zaman nâzil olmuştur. Yani Peygamber asla ganimeti bazılarına verip diğerlerine vermezlik edemez; herkese eşit vermesi gerekir. Burada, gazilerden bir kısmına pay verilmemesi, mübalağa olarak ve olayın görünür şekliyle çirkinliğini ifade etmek için 'zimmetine mal geçirme' olarak ifade edilmiş olabilir.

[1874] Kelime *ağalle*den; *ğalle* mânasında *en yuğille* şeklinde okunacak olsa, bu da caizdir.

[1875] "Kıyamet günü, zimmetine geçirdiği şeyle birlikte gelir," yani zimmetine geçirdiği şeyin aynısını taşır halde gelir. Nitekim bir hadiste; "Kıyamet günü onu boynunda taşıyarak gelir" buyrulmuştur [Müslim "İmâre" 36]. Bir başka rivayet ise şöyledir: "Bakın herhangi birinizle şu şekilde karşılaşmak istemiyorum: Yanında ağzından köpük saçan bir deve, böğüren bir inek ve meleyen bir koyun ile karşıma gelmiş; 'Ya Muhammed! Ya Muhammed!' diye sesleniyor; ben de 'Senin için yapacağım bir şey yok; ben sana tebliğ etmiştim!' diye karşılık veriyorum [Buhârî, "İmâre", 32] Rivayete göre; Arapların kaba cahillerinden biri bir misk kutusu çalmış; kendisine bu âyeti okumuşlar; o da "O halde, hafif ve hoş kokulu bir yük taşıyacağım demektir!" diye karşılık vermiş. Bu ifade ile; işlediği o günahın vebal ve sorumluluğunu taşıyacağı da kastedilmiş olabilir. "Bu durumda, onunla bağlantılı olması için, 'yaptığı işin karşılığını görür' denmeli değil miydi?" **dersen, şöyle derim:** Âyet ve hadislerde umumi bir ifade kullanılmış ve zimmetine mal geçirme vb. her fiil bunun kapsamına konulmuştur. Dolayısıyla, mâna bakımından insanın onu "taşıması" mümkün olmuştur. Bu ifade daha edebî, daha açıklayıcı ve kesindir. Zira zimmetine mal geçiren kişi; hayır ve şer namına kim ne işlerse işlesin mutlaka karşılığını alacağını bildiği takdirde, kendisinin de onlardan biri olarak yaptığı o büyük yanlışla asla kurtulamayacağını bilir.

[1876] Ceza verilirken aralarında "…hiç haksızlık edilmeden" adaletli davranılır; herkesin alacağı karşılık işlediği amele denk olur.

163. Onlar, Allah katında derece derecedirler. Yaptıklarını Allah görmektedir.

164. Gerçek şu ki; Allah, mü'minlere büyük bir lütufda bulunmuştur. Zira onlara; Allah'ın âyetlerini kendilerine okuyan, onları arındıran, kitap ve hikmeti onlara öğreten kendi içlerinden bir peygamber göndermiştir. Oysa daha önce apaçık bir dalâlet içindeydiler.

فنزلت. يعني: وما كان لنبيّ أن يعطي قومًا ويمنع آخرين، بل عليه أن يقسم بالسوية. وسمى حرمان بعض الغزاة غلولا تغليظًا وتقبيحًا لصورة الأمر.

[١٨٧٤] ولو قرئ أن يُغِلَّ، من أغل بمعنى غل، لجاز.

[١٨٧٥] {يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ} يأت بالشيء الذي غله بعينه يحمله، كما جاء في الحديث: «جاء يوم القيامة يحمله على عنقه!» وروي: «ألا، لا أعرفنّ أحدكم يأتي ببعير له رغاء وببقرة لها خوار وبشاة لها ثغاء، فينادي يا محمد، يا محمد! فأقول: «لا أملك لك من الله شيئًا فقد بلغتك!» وعن بعض جفاة العرب أنه سرق نافجة مسك، فتليت عليه الآية فقال: إذًا أحملها طيبة الريح خفيفة المحمل. ويجوز أن يراد يأتي بما احتمل من وباله وتبعتِه وإثمه. فإن قلت: هلا قيل: ثم يوفى ما كسب، ليتصل به؟ قلت: جيء بعامّ دخل تحته كل كاسب من الغال وغيره فاتصل به من حيث المعنى، وهو أبلغ وأثبت، لأنه إذا علم الغالُّ أن كل كاسب خيرًا أو شرًا مجزيٌّ فموفًّى جزاؤه، علم أنه غير متخلص من بينهم مع عظم ما اكتسب.

[١٨٧٦] {وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ} أي يعدل بينهم في الجزاء، كلُّ جزاؤه على قدر كسبه.

١٦٣-﴿هُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ اللَّهِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ﴾

١٦٤-﴿لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ﴾

[1877] “ Allah katında derece derecedirler,” yani dereceler farklı olduğu gibi, onlar da farklı farklıdırlar. Şu beyitte ifade edildiği gibi:

Başlarına gelecek ölümün hedef tahtası mıdır benim adamlarım;
Yoksa sel kenarındaki; eriyen kum basamakları mı!?

Bu ifadenin “derece sahibi” anlamına geldiği de söylenmiştir ki, ödüllendirilenlerle cezalandırılanların makamlarının farklı olması veya sevap ve ikap arasındaki farklılık kastedilmiş olmaktadır.

[1878] “Yaptıklarını Allah görmektedir.” Yani Allah onların hem amellerini hem de derecelerini bilmektedir; onlara amellerine göre muamele edecektir.

[1879] “Gerçek şu ki; Allah, mü’minlere” yani Peygamber (s.a.)’in kavminden onunla birlikte iman edenlere “büyük bir lütufta bulunmuştur.” Burada özellikle mü’min olanların ilâhî lütfa mazhar olduklarının ifade edilmesi, Hazret-i Muhammed’in peygamber olarak gönderilmesinden onların istifade etmiş olmasından dolayıdır.

[1880] “Kendi içlerinden,” yani kendileri gibi Arap ırkından. Ancak ifade; Peygamber’in, -onların da soyundan geldikleri- İsmail’in soyundan geldiği şeklinde de yorumlanmıştır. **Şayet** “Hz, Peygamber’in onlardan olması, nasıl onlara büyük bir lütuf oluyor?” **dersen, şöyle derim:** “Peygamber onlardan biri olunca dil aynı olmakta ve ondan almaları gereken şeyleri alıp öğrenmeleri kolaylaşmaktadır. Ayrıca, bu sûretle onun doğruluk ve güvenilirlik gibi özelliklerine vâkıf olmuşlar ve böylece ona güvenip tasdik etmeleri daha kolay olmuştur. Kaldı ki, onun kendilerinden olması aynı zamanda onlar için bir şeref idi. “Aslında, o, hem senin için hem de kavmin için bir şan-şeref vesîlesidir.” [Zuhruf 43/44] âyetinde ifade edildiği gibi.

[1881] أنفسِهم kelimesi Hazret-i Peygamber ve Hazret-i Fâtıma’nın [v.11/632] kıraatlerinde أنفَسِهم şeklinde Fâ fethalı okunmuştur ki, “en şereflilerinden” demektir. Çünkü Adnan, İsmail’in çocuklarının, Mudar Adnan’ın çocuklarının, Hındef Mudar’ın, Müdrike Hındef’in, Muhammed de Kureyş’in en zirve şahsiyetleri idiler. Nitekim Ebû Tālib [v.619], Hazret-i Hatice’yi [v.619] Peygamber’e isterken yaptığı konuşmada, ki o sırada Haşim oğulları ve Mudar’ın ileri gelenleri de orada bulunuyorlardı, şöyle demişti: Bizi İbrahim’in soyundan, Ma‘d’in sulbünden, Mudar kolundan kılan ve bizi Beyt’inin hizmetçileri, *harem*inin bakıcıları yapan, bize haccedilen bir mabet ve güvenli bir harem lütfeden ve bizi diğer insanlara hâkim yapan Allah’a hamdolsun. Bu yeğenim Abdullah’ın oğlu Muhammed, Kureyşli gençlerden hangisiyle tartılsa mutlaka daha ağır basar. Sonra, vallahi o geleceği çok parlak ve çok değerli biridir.

[١٨٧٧] {هُمْ دَرَجَاتٌ} أي هم متفاوتون كما تتفاوت الدرجات؛ كقوله:

أَنَصْبٌ لِلْمَنِيَّةِ تَعْتَرِيهِمْ ۞ رِجَالِي أَمْ هُمُو دَرَجُ السُّيُولِ

وقيل: ذوو درجات، والمعنى تفاوت منازل المثابين منهم ومنازل المعاقَبين، أو التفاوت بين الثواب والعقاب.

٥ [١٨٧٨] {وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ} عالم بأعمالهم ودرجاتها فمجازيهم على حسبها.

[١٨٧٩] {لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ} على من آمن مع رسول الله ﷺ من قومه. وخص المؤمنين منهم، لأنهم هم المنتفعون بمبعثه.

[١٨٨٠] {مِنْ أَنفُسِهِمْ} من جنسهم عربيًّا مثلهم. وقيل من ولد إسماعيل كما أنه من ولده. فإن قلت: مما وجه المنة عليهم في أن كان من أنفسهم؟ قلت: إذا كان منهم

١٠ كان اللسان واحدًا، فسهل أخذ ما يجب عليهم أخذه عنه وكانوا واقفين على أحواله في الصدق والأمانة، فكان ذلك أقرب لهم إلى تصديقه والوثوق به، وفي كونه من أنفسهم شرف لهم، كقوله {وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَلِقَوْمِكَ} [الزخرف: ٤٤].

[١٨٨١] وفي قراءة رسول الله ﷺ وقراءة فاطمة رضي الله عنها: من أَنْفَسِهِم، أي من أشرفهم. لأن عَدنان ذروة ولد إسماعيل، ومُضَر ذروة نِزَار بن مَعَدّ بن عدنان، وخندف

١٥ ذروة مضر، ومُدرِكة ذروة خِنْدف، وقريش ذروة مدركة، وذروة قريش محمد ﷺ. وفيما خطب به أبو طالب في تزويج خديجة رضي الله عنها وقد حضر معه بنو هاشم ورؤساء مضر: الحمد لله الذي جعلنا من ذرية إبراهيم وزرع إسماعيل وضئضئ مَعَدّ وعنصر مضر، وجعلَنا حَضَنة بيته وسُوّاس حرمه، وجعل لنا بيتًا محجوجًا وحرمًا آمنا، وجعلنا الحكام على الناس. ثم إن ابن أخي هذا محمد بن عبد الله من لا يوزن به فتى من

٢٠ قريش إلا رجح به، وهو والله بعد هذا له نبأ عظيم وخطر جليل.

[1882] لقد مَنَّ الله ifadesi لِمِنْ مَنِّ الله şeklinde de okunmuştur ki burada iki ihtimal vardır. Birincisi, Allah'ın onu içlerinden kendilerine bir elçi olarak göndermesi onlara bir lütfudur. Burada bir delâlet bulunduğu için, "göndermesi" ifadesi hazfedilmiştir. Veya cümledeki إذ lafzının *ahtabu mâ yekûnu'l-emîr*[u] *izâ kâne kā'im*[en] [emîrin en iyi hitabeti, ayakta ikenkidir] cümlesinde olduğu gibi mahallen merfû' olmasıdır. Buna göre mâna; "O, kendisini elçi olarak gönderdiği zaman Allah'ın onlara lütfudur" şeklinde olur.

[1883] "Allah'ın âyetlerini kendilerine okuyan," bir şekilde daha önce vahiyle karşılaşmamış Cahiliye insanı oldukları halde kendilerine O'nun âyetlerini okuyan, "onları arındıran" kalplerini küfür kirinden, uzuvlarını haram ve diğer pis şeylerden bulaşan necasetten temizleyen; -bunun "onlardan [fakir fukara adına] zekât alan" mânasında olduğu da söylenmiştir- "kitap ve hikmeti onlara öğreten," yani insanların en cahilleri ve ilim öğrenmekten en uzağı iken onlara Kur'ân ve sünneti öğreten; "daha önce" yani peygamber gönderilmeden evvel "apaçık" şüphesiz, aşikâr "bir sapıklık içinde oldukları halde." إن كانوا'daki İn, İnne'nin şeddesiz halidir. لفى'deki Lâm ise bu şeddesiz İn'in olumsuzluk edatı olmadığını ifade etmek içindir. Yani, halbuki daha önce mutlak bir sapıklık içindeydiler.

165. Onları iki misline uğrattığınız bir musibet kendi başınıza gelince mi; "Nereden çıktı bu?!" dediniz. De ki: O, kendi yüzünüzdendir. (Yoksa) Allah elbette her şeye kadirdir.

166. İki topluluğun karşılaştığı gün başınıza gelen musibet, Allah'ın emri ileydi... Böylece O, mü'minleri ortaya çıkaracaktı;

167. münafıklık edenleri de ortaya çıkaracaktı... Bunlara; "Gelin, Allah yolunda savaşın veya (şehri) savunun!" denildi de; "Savaşmayı bilseydik, kesinlikle peşinizden gelirdik" dediler. O gün onlar imandan ziyade inkâra yakındılar. Kalplerinde olmayan şeyi ağızlarıyla söylüyorlardı. Onların gizlediklerini Allah çok iyi bilir.

168. Onlar ki; (evlerinde) oturarak, 'kardeş'leri için: "Bizi dinleselerdi, öldürülmezlerdi" diyorlar. De ki: Doğru söylüyorsanız, kendinizden ölümü kaldırın (da görelim!.. Öyle veya böyle siz de mutlaka ölmeyecek misiniz?!)

[١٨٨٢] وقرئ لِمِنْ منِّ الله على المؤمنين إذ بعث فيهم. وفيه وجهان: أن يراد لمن منّ الله على المؤمنين منه أو بعثه إذ بعث فيهم، فحذف لقيام الدلالة؛ أو يكون إذ في محل الرفع كإذا في قولك: أخطبُ ما يكون الأمير إذا كان قائمًا، بمعنى لمن منّ الله على المؤمنين وقت بعثه.

٥ [١٨٨٣] {يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ} بعد ما كانوا أهل جاهلية لم يطرق أسماعَهم شيء من الوحي {وَيُزَكِّيهِمْ} ويطهرهم من دنس القلوب بالكفر ونجاسة سائر الجوارح بملابسة المحرمات وسائر الخبائث. وقيل: ويأخذ منهم الزكاة {وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ} القرآن والسنة بعد ما كانوا أجهل الناس وأبعدهم من دراسة العلوم؛ {وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ} من قبل بعثة الرسول {لَفِى ضَلَالٍ} إن هي المخففة من الثقيلة، واللام

١٠ هي الفارقة بينها وبين النافية. وتقديره: وإنّ الشأن والحديث كانوا من قبل في ضلال {مُبِينٍ} ظاهر لا شبهة فيه.

١٦٥-﴿أَوَلَمَّا أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَيْهَا قُلْتُمْ أَنَّى هَذَا قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

١٦٦-﴿وَمَا أَصَابَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ فَبِإِذْنِ اللَّهِ وَلِيَعْلَمَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

١٥ **١٦٧-﴿وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُوا وَقِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوِ ادْفَعُوا قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالا لاتَّبَعْنَاكُمْ هُمْ لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلإِيمَانِ يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ﴾**

١٦٨-﴿الَّذِينَ قَالُوا لإِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا لَوْ أَطَاعُونَا مَا قُتِلُوا قُلْ فَادْرَءُوا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[1884] "Bir musibet kendi başınıza gelince mi?" ifadesiyle Allah Teâlâ, Uhud'da Müslümanlardan yetmiş kişinin şehit edilmesi musibetini kastetmektedir ki Bedir günü, 70 ölü ve 70 esirle onları "iki misline uğratmıştınız." Âyetteki لما kelimesi قلتم ile mansubdur. أصابتكم lafzı ise لما'ya muzāf olup mahallen mecrurdur. Buna göre cümle "başınıza gelince mi … dediniz?" şeklinde mukadderdir. أَنىَّ هَذَا ise kavlin makulü, yani söyledikleri söz olup, mansubdur. أولما'daki Hemze de itirafa zorlama ve serzenişte bulunma anlamındadır. "Buradaki Vav kendisinden sonraki cümleyi neye atfetmektedir?" **dersen, şöyle derim**: Daha önce Uhud savaşından bahseden âyette geçen ولقد صَدَقَكم الله وعْدَه cümlesine atfetmektedir. Mahzuf bir cümleye de atfetmiş olabilir, yani bir nevi "şöyle yapıp daha sonra da أني هذا yani "Nereden çıktı bu?" mu diyorsunuz!?" denilmektedir. Tıpkı أَنىَّ لَكِ هَذَا ["Bu sana nereden geldi" (Âl-i İmrân 3/37)] âyetinde olduğu gibi. Zira [bu ifadenin ardından] من عند الله [Allah katından] geldiği gibi [أنى هذا ifadesinden sonra da] من عند أنفسكم [kendi yüzünüzden] buyrulmuştur. Yani Medine'nin dışına çıkmayı tercih ettiğiniz için veya bulunmanız gereken mahalli terkettiğiniz için başınıza gelen musibetin sebebi asıl sizsiniz. Ali (r.a.)'ın da, bu ifadeyi tefsir ederken, "Yani, Bedir savaşında size izin verilmeden esirlerden fidye aldığınız için" dediği rivayet edilmiştir.

[1885] "Allah elbette her şeye kadirdir" yani Allah size yardım etmeye de, etmemeye de, bazen size bir musibet, bazen öbürlerine bir musibet vermeye de kadirdir.

[1886] "Başınıza gelen musibet" yani Uhud savaşında sizin topluluğunuzla Müşrikler topluluğu karşılaştığı gün başınıza gelen musibet, "Allah'ın izni" yani serbest bırakmasıyla "ileydi." Burada serbest bırakmadan isti'âre olarak *izin* kelimesi kullanılmıştır. Çünkü Allah Müslümanları imtihan etmek için, Müşriklerin onlara zarar vermelerine mani olmamıştır. Zira izin veren, izin verdiği kişiyi yapmak istediği şeyi yapmakta serbest bırakmaktadır. "Allah" bu yaptıklarını "mü'minle münafık birbirinden ayrılsın" ve birinin imanı, diğerinin de nifakı ortaya çıksın "diye yapmaktadır." وقيل لهم sıla cümlelerinden olup نافقوا kelimesine atıftır. Burada قالوا [dediler] değil de قيل [denildi] buyrulması, Müslümanların onları birlikte savaşmaya çağırmış olmalarının gerektirdiği bir suale cevap olmasından dolayıdır. Sanki "Onlara ne dediler? diye sorulmuş ve "şayet … bilseydik' dediler" şeklinde cevap verilmiştir. Burada yalınızca نافقوا kelimesi sıla olup, وقيل لهم yeni bir başlama cümlesi de olabilir.

[١٨٨٤] {أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ} يريد ما أصابهم يوم أحد من قتل سبعين منهم {قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَيْهَا} يوم بدر من قتل سبعين وأسر سبعين. و{لَمَّا} نصب بقلتم، و{أَصَابَتْكُمْ} في محل الجرّ بإضافة {لَمّا} إليه؛ وتقديره: أقلتم حين أصابتكم. و{أَنَّى هَذَا} نصب، لأنه مقول، والهمزة للتقرير والتقريع. فإن قلت: علام عَطفت الواو هذه ٥ الجملةَ؟ قلت: على ما مضى من قصة أحد من قوله {وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللهُ وَعْدَهُ} [آل عمران: ١٥٢]. ويجوز أن تكون معطوفة على محذوف، كأنه قيل: أفعلتم كذا وقلتم حينئذ {أَنَّى هَذَا}، من أين هذا. كقوله تعالى {أَنَّى لَكِ هَذَا} [آل عمران: ٣٧] لقوله {مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ} وقولِه {مِنْ عِنْدِ اللهِ} [آل عمران: ٣٧]. والمعنى: أنتم السبب فيما أصابكم، لاختياركم الخروج من المدينة، أو لتخليتكم المركز. وعن عليّ ﷺ: ١٠ لأخذكم الفداء من أسارى بدر قبل أن يؤذن لكم.

[١٨٨٥] {إِنَّ اللهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} فهو قادر على النصر وعلى منعه، وعلى أن يصيب بكم تارة ويصيب منكم أخرى.

[١٨٨٦] {وَمَا أَصَابَكُمْ} يوم أحد يوم التقى جمعكم وجمع المشركين فهو كائن {بِإِذْنِ اللهِ} أي بتخليته، استعار الإذن لتخليته الكفار. وأنه لم يمنعهم ١٥ منهم ليبتليهم، لأنّ الآذن مخل بين المأذون له ومراده. {وَلِيَعْلَمَ} وهو كائن ليتميز المؤمنون والمنافقون، وليظهر إيمان هؤلاء ونفاق هؤلاء. {وَقِيلَ لَهُمْ} من جملة الصلة عطف على {نَافَقُوا}، وإنما لم يقل: فقالوا، لأنه جواب لسؤال اقتضاه دعاء المؤمنين لهم إلى القتال، كأنه قيل: فماذا قالوا لهم؟ فقيل: قالوا لو نعلم. ويجوز أن تقتصر الصلة على {نَافَقُوا}، ويكون {وَقِيلَ لَهُمْ} كلاما مبتدأ

Buna göre; münafıklar iki şıklı bir teklifle karşı karşıya bırakılmış olmaktadırlar. Ya diğer mü'minler gibi ahiret için savaşmak, eğer bir âhiret endişeleri yoksa o zaman da canlarını, mal ve ailelerini korumak için savaşmak. Buna mukabil, onlar savaşmaktan imtina ettiler, nifak ve fesatlarından dolayı savaşacak güçlerinin olduğunu baştan inkâr ettiler. Rivayete göre; Abdullah b. Übeyy [v.9/631], taraftarları ile birlikte ayrıldığı zaman kendisine öyle söylenmiş o da bu cevabı vermişti.

[1887] Onlara ayrıca; "veya" savaşmasanız dahi, mücahitlerin sayısını daha fazla göstermek sûretiyle "savunun" denilmiştir. Çünkü kalabalık, düşmanı korkutup caydırır. Nitekim gözleri görmeyen Sehl b. Sa'd'ın şöyle dediği rivayet edilir: İmkânım olsa evimi satar, sınır boylarındaki bir mücahit gruba katılırdım. Düşmana karşı onları desteklerdim. "Gözün de görmüyor; bunu nasıl yapacaksın?" denilmesi üzerine de "Rabbim أو ادفعوا yani mücahitlerin sayısını fazla gösterin' buyuruyor. Ben de onu yaparım" demiştir.

[1888] Bir başka ihtimal de لَوْ نَعْلَمُ قِتَالاً cümlesinin "ortada bir 'savaş' olduğunu bilseydik, elbette size tâbi olurduk" anlamında olmasıdır. Buna göre; "Siz bu savaşa yanlış bir düşünce ile ve isabetsiz bir kararla girişiyorsunuz; bunun kabul edilir bir yanı yoktur. Sizin yapacağınız bu eyleme savaş denmez ki! Siz, bile bile kendinizi tehlikeye atıyorsunuz!" demiş olmaktadırlar. Çünkü Abdullah b. Übeyy'in [v.9/631] görüşü Medine'de kalmak şeklindeydi; o, Medine'den çıkmayı doğru bulmuyordu. "O gün onlar imandan ziyade inkâra yakındılar" yani daha önce iman etmiş gibi görünüyorlardı. Ancak bu olayda ortaya koydukları davranış, kendilerinin o anda küfre daha yakın olduklarını gösteren bir emaredir. Mü'minlerin aralarından ayrılıp o konuşmayı yapınca, böylece kendilerinde olduğu sanılan imandan uzaklaşıp küfre yakınlaşmış oldular. Bunun, onların mü'minlerden çok, Müşriklere yardım etmeye daha yakın bir pozisyonda oldukları anlamını ifade ettiği de söylenmiştir. Zira Müslümanlardan ayrılarak onları daha azmış gibi göstermeleri Müşrikleri güçlendirmek demektir.

[1889] "Ağızlarıyla söylüyorlar" yani onların imanları ağızlarından ve harflerin mahreçlerinden öteye gitmez; kalpleri ondan habersizdir. Burada kalple birlikte ağzın da zikredilmesi, onların nifaklarını tasvir etmekte ve imanlarının, mü'minlerin iman konusunda kalplerinin ağızları ile uyumlu olmasının aksine, ağızda mevcut ama kalpte yok olduğunu ifade etmektedir. "Onların gizlediklerini Allah çok iyi bilir!" Allah, onların nifaklarını ve beraberce işledikleri 'mü'minleri kötüleme, onları cahil bulma, fikirlerini yanlışlama, onların başına gelenlere sevinme' vb. durumlarını daha iyi bilir. Yani "siz onların bir kısmını bazı emarelerle kısaca bilirsiniz; Ben ise bütün tafsilatı ve her yönüyle tam bir ihata ile bilirim!

قسم الأمر عليهم بين أن يقاتلوا للآخرة كما يقاتل المؤمنون، وبين أن يقاتلوا إن لم يكن بهم غم الآخرة دفعًا عن أنفسهم وأهليهم وأموالهم، فأبوا القتال وجحدوا القدرة عليه رأسًا لنفاقهم ودغلهم. وذلك ما روي أن عبد الله بن أبيّ انخذل مع حلفائه، فقيل له، فقال ذلك.

[١٨٨٧] وقيل: {أَوِ ادْفَعُوا} العدوَّ بتكثيركم سواد المجاهدين وإن لم تقاتلوا، لأنّ كثرة السواد مما يروع العدو ويكسر منه. وعن سهل بن سعد الساعدي وقد كف بصره: لو أمكنني لبعت داري ولحقت بثغر من ثغور المسلمين فكنت بينهم وبين عدوهم. قيل وكيف وقد ذهب بصرك؟ قال لقوله {أَوِ ادْفَعُوا}، أراد: كثِّروا سوادهم.

[١٨٨٨] ووجه آخر وهو أن يكون معنى قولهم: {لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا} لو نعلم ما يصح أن يسمى قتالًا {لَاتَّبَعْنَاكُمْ} يعنون أن ما أنتم فيه لخطإ رأيكم وزللكم عن الصواب ليس بشيء، ولا يقال لمثله قتال، إنما هو إلقاء بالأنفس إلى التهلكة. لأنّ رأي عبد الله كان في الإقامة بالمدينة وما كان يستصوب الخروج {هُمْ لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمَانِ} يعني أنهم قبل ذلك اليوم كانوا يتظاهرون بالإيمان وما ظهرت منهم أمارة تؤذن بكفرهم، فلما انخذلوا عن عسكر المؤمنين وقالوا ما قالوا، تباعدوا بذلك عن الإيمان المظنون بهم واقتربوا من الكفر. وقيل: هم لأهل الكفر أقرب نصرة منهم لأهل الإيمان، لأنّ تقليلهم سواد المسلمين بالانخذال تقوية للمشركين.

[١٨٨٩] {يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ} لا يتجاوز إيمانهم أفواههم ومخارج الحروف منهم ولا تعي قلوبهم منه شيئًا. وذكر الأفواه مع القلوب تصوير لنفاقهم، وأنّ إيمانهم موجود في أفواههم معدوم في قلوبهم، خلافَ صفة المؤمنين في مواطأة قلوبهم لأفواههم. {وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ} من النفاق وبما يجري بعضهم مع بعض من ذمّ المؤمنين وتجهيلهم وتخطئة رأيهم والشماتة بهم وغير ذلك؛ لأنكم تعلمون بعض ذلك علمًا مجملًا بأمارات، وأنا أعلم كله علم إحاطة بتفاصيله وكيفياته.

[1890] الذين قالوا ifadesinin i'râbında birkaç ihtimal vardır. Münafıkları kötüleme veya onların fikirlerini reddetme makamında mansub olmak veya هم الذين قالوا takdiri ile, ya da يكتمون lafzındaki Vav'dan bedel olmak üzere merfû' olmak. Ayrıca أفواههم ya da قلوبهم'deki zamirden bedel olarak mecrur da olabilir. Ferezdak'ın [v.114/732] şu mısraında olduğu gibi:

Onca cömertliğine rağmen Hâtim de cimrilik ederdi su konusunda

[1891] "Kardeşleri hakkında*"* yani Uhud'da öldürülen münafık kardeşleri veya nesep ve komşu kardeşleri hakkında. Savaşa gitmeyip "evlerinde oturdular" ve kardeşlerimiz "sözümüzü dinleyip" savaşa katılmayarak "bize muvafakat etselerdi", bizim gibi onlar da "öldürülmeyeceklerdi" dediler. "De ki: Doğru söylüyorsanız, kendinizden ölümü kaldırın*"* yani eğer öldürülmekten kurtulmanın bir yolunu bulduysanız -ki bu, size göre savaşa katılmamaktır- o halde ölümden kurtulmanın da bir yolunu bulun. Yani savaşa katılmamak sûretiyle öldürülmekten kurtulmanız, sizi bütünüyle ölümden kurtarmaz. Çünkü ölümün sebeplerinden sadece biri olan öldürülmekten kurtarsanız bile, hayatın çeşitli noktalarına yayılmış diğer sebeplerinden kurtulamazsınız; mutlaka onlardan biri gelip sizi bulur. Nitekim -rivayete göre- bu şekilde konuştukları o günlerde bunlardan tam yetmiş kişi ölmüş.

[1892] **Şayet** "Bunlar savaşa katılmayarak öldürülmekten kurtulacakları tarzındaki sözlerinde samimi idiler, buna rağmen 'doğru söylüyorsanız*'* denilmesinin mânası nedir?" **dersen, şöyle derim**. Öldürülmekten kurtulmanın yolu savaşa katılmamak olabileceği gibi başka bir şey de olabilir. Çünkü ondan kurtulma sebepleri çoktur. Nitekim bazen savaş kişinin öldürülmekten kurtulması için bir sebep olur, bazen de savaşmazsa öldürülür. Bu durumda öldürülmekten kurtulmanızın sebebinin savaşa katılmamak olduğunu ve bu düşüncenizin doğruluğunu nereden biliyor, öldürülme sebebinizin başka bir şey olabileceğini nasıl inkâr edebiliyorsunuz? Başka bir açıklama da şudur: "Sözümüzü dinleyip Medine'de kalsalardı öldürülmezlerdi' tarzındaki sözünüzde doğru iseniz, yani onlar sizin sözünüzü dinleyip, sizinle birlikte savaşa katılmasalardı, tıpkı savaş esnasında öldürüldükleri gibi, o halde de öldürülürlerdi!

[1893] "Kendinizden ölümü kaldırın." ifadesi onlarla alay etmektir. Yani eğer ölümün sebeplerini kendinizden uzaklaştıracak kadar yiğitseniz, onun bütün sebeplerini kaldırın da ölmeyin bari!..

[١٨٩٠] {اَلَّذِينَ قَالُوا} في إعرابه أوجه: أن يكون نصبًا على الذمّ أو على الردّ على {الَّذِينَ نَافَقُوا}، أو رفعًا على هم {الَّذِينَ قَالُوا} أو على الإبدال من واو {يَكْتُمُونَ}. ويجوز أن يكون مجرورًا بدلًا من الضمير في {بِأَفْوَاهِهِمْ} أو قلوبهم، كقوله:

عَلَى جُودِهِ لَضَنَّ بِالماءِ حَاتِمِ ۞

٥ [١٨٩١] {لِإِخْوَانِهِمْ} لأجل إخوانهم من جنس المنافقين المقتولين يوم أحد، أو إخوانهم في النسب وفي سكنى الدار. {وَقَعَدُوا} أي قالوا وقد قعدوا على القتال: لو أطاعنا إخواننا فيما أمرناهم به من القعود ووافقونا فيه لما قتلوا كما لم نقتل. {قُلْ فَادْرَءُوا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} معناه: قل إن كنتم صادقين في أنكم وجدتم إلى دفع القتل سبيلًا وهو القعود عن القتال، فجِدوا إلى دفع الموت سبيلًا، ١٠ يعني أن ذلك الدفع غير مغنٍ عنكم، لأنكم إن دفعتم القتل الذي هو أحد أسباب الموت، لم تقدروا على دفع سائر أسبابه المبثوثة، ولا بد لكم من أن يتعلق بكم بعضها. وروي أنه مات يوم قالوا هذه المقالة سبعون منافقًا.

[١٨٩٢] فإن قلت: فقد كانوا صادقين في أنهم دفعوا القتل عن أنفسهم بالقعود، فما معنى قوله {إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ}؟ قلت: معناه أن النجاة من القتل يجوز أن يكون ١٥ سببها القعود عن القتال وأن يكون غيره، لأن أسباب النجاة كثيرة، وقد يكون قتال الرجل سبب نجاته ولو لم يقاتل لقتل، فما يدريكم أن سبب نجاتكم القعود وأنكم صادقون في مقالتكم؟ وما أنكرتم أن يكون السبب غيره. ووجه آخر: {إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} في قولكم: لو أطاعونا وقعدوا ما قُتلوا، يعني أنهم لو أطاعوكم وقعدوا لقُتلوا قاعدين كما قتلوا مقاتلين.

٢٠ [١٨٩٣] وقوله {فَادْرَءُوا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ} استهزاء بهم، أي إن كنتم رجالًا دفاعين لأسباب الموت، فادرؤا جميع أسبابه حتى لا تموتوا.

169. Sakın, Allah yolunda öldürülenleri ölü saymayasın!.. Aksine, diridirler; Rableri katında rızıklandırılıyorlar...

170. Allah'ın, lütfundan kendilerine verdiklerinin sevinciyle... (Henüz şehit olup da) arkalarından kendilerine iltihak etmemiş olanlara şunu müjdelemek isterler ki; onlar için hiçbir korku yoktur ve üzülmeyeceklerdir.

171. Allah'tan gelen nimet ve lütfun ve Allah'ın, mü'minlerin mükâfatını zayi etmeyeceğinin müjdesini vermek isterler.

[1894] "Sakın saymayasın" hitabı Peygamber (s.a.)'e veya herkesedir; nitekim ولا يحسبن [sakın saymasınlar] şeklinde Ya ile de okunmuştur. Buna göre mâna, "Peygamber (s.a.) veya sayan herhangi bir kimse saymasın" şeklinde olur. Bu durumda الذين قتلوا cümlesi fâil olup cümlenin takdiri ولا يحسبنهم الذين قتلوا في سبيل الله أمواتا şeklinde olur; yani öldürülenler sakın *kendilerini* ölü saymasınlar. **Şayet** "İlk mef'ûlün hazfedilmesi nasıl caiz olmuştur?" **dersen, şöyle derim:** O aslında mübtedadır; أحياء kelimesinde mübteda nasıl mahzuf olmuşsa burada da sözün akışı ona delâlet ettiğinden, öyle olmuştur; çünkü "diridirler" ifadesi, "onlar diridir" şeklindedir. Buradaki لا تحسبن ifadesi Sin'in fethasıyla [*lâ tahsebenne* / sakın sanmayasın]; قتلوا Tâ'nın şeddesiyle [*kuttilû*]; أَحْياءً ise "onları -aksine- diri bil" anlamında [*ahyâ'en* şeklinde] mansub okunmuştur.

[1895] عند ربهم [Rablerinin katında] ifadesi, tıpkı فالذين عند ربك ["Senin Rabbinin katındakiler" (Fussilet 41/38)] âyetinde olduğu gibi, "Rablerinin gözdeleri, O'na 'yakın'lığı bulunanlar" anlamındadır. Diğer 'canlı'ların rızıklandığı gibi "rızıklanırlar", yerler içerler. Bu ifade, onların diri olduklarını te'kid etmekte; Allah'ın kendilerine verdiği rızıkla nasıl nimetlendiklerini anlatmaktadır.

[1896] "Allah'ın, lütfundan kendilerine verdiklerinin sevinciyle..." ifadesi, Allah'ın onları şehit olmaya muvaffak kılması, kendilerine lütfettiği değer ve onları diri kılıp cennetin rızık ve nimetlerinin kendilerine daha önceden verilmesi ve Onları zâtına yakın olanlardan eylemesi şeklinde diğerlerinden üstün kılmasıdır. Nitekim Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Allah, Uhud'da kardeşlerinize şehitlik lütfedince onların ruhlarını yeşil kuşların içine koydu; şu an Cennet ırmaklarında dolaşıyor, meyvelerinden yiyor ve Arş'ın gölgesinde asılı duran altın kandillere sığınıyorlar." [*Ebû Dâvûd,* "Cihad" 25]

١٦٩-﴿وَلا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ﴾

١٧٠-﴿فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

١٧١-﴿يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ وَأَنَّ اللَّهَ لا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٨٩٤] {وَلَا تَحْسَبَنَّ} الخطاب لرسول الله ﷺ أو لكل أحد. وقرئ بالياء، على: ولا يحسِبنّ رسول الله ﷺ، أو ولا يحسبنّ حاسب. ويجوز أن يكون {الذين قُتِلُوا} فاعلًا، ويكون التقدير: ولا يحسِبنهم الذين قتلوا أمواتًا، أي لا يحسِبنّ الذين قتلوا أنفسهم أمواتًا. فإن قلت: كيف جاز حذف المفعول الأوّل؟ قلت: هو في الأصل مبتدأ، فحذف كما حذف المبتدأ في قوله {أَحْيَاءٌ} والمعنى: هم أحياء لدلالة الكلام عليهما. وقرئ ولا تحسَبنّ بفتح السين، وقتّلوا بالتشديد، وأحياءً بالنصب على معنى: بل أحسبهم أحياء.

[١٨٩٥] {عِنْدَ رَبِّهِمْ} مقرّبون عنده ذوو زلفى، كقوله {فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ} [فصلت: ٣٨]. {يُرْزَقُونَ} مثل ما يرزق سائر الأحياء، يأكلون ويشربون. وهو تأكيد لكونهم أحياء ووصف لحالهم التي هم عليها من التنعم برزق الله.

[١٨٩٦] {فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللهُ مِنْ فَضْلِهِ} وهو التوفيق في الشهادة وما ساق إليهم من الكرامة والتفضيل على غيرهم، من كونهم أحياء مقرّبين معجلًا لهم رزقُ الجنة ونعيمها. وعن النبي ﷺ: «لما أصيب إخوانكم بأحد جعل الله أرواحهم في أجواف طير خضر تدور في أنهار الجنة وتأكل من ثمارها وتأوي إلى قناديل من ذهب معلقة في ظل العرش.»

[1897] "Arkalarından kendilerine iltihak etmemiş" yani öldürülmedikleri için kendilerine katılmamış "olanlara", yani kendilerinden sonraya kalanlara; onlardan önce şehit oldukları kendilerinden sonrakilere "şunu müjdelemek isterler…" -"Kendilerine iltihak etmemiş olanlar" ifadesiyle onların üstünlük ve konumunu algılayamayanların kastedildiği de söylenmiştir.- أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ [onlar için hiçbir korku yoktur] ifadesi, الذين'den bedel olup, "geride bıraktıkları mü'minlerin hallerini, yani onların kıyamet günü güven içinde diriltileceklerini anlayarak bunu kendilerine müjdeliyorlar" anlamına gelmektedir. Yani bunu kendilerine Allah *tebşîr* etmiş; onlar da bununla sevinmiş; *istibşâr* etmişler; müjdelemek istemişlerdir.

[1898] Şehitlerin durumlarının ve kendilerinden sonraya kalanları müjdelediklerinin zikredilmesi, geride kalanları daha çok tâat işlemeye ve daha ciddi cihad etmeye teşvik etmekte; şehitlik makamını ve şehitlerin elde ettiği mükâfatı onların da arzulamasını sağlamaya çalışmaktadır; kendisi bir güzelliğe nail olup da aynısını din kardeşleri için isteyen kişileri övmekte; mü'minlerin âhirette kurtuluşa ereceklerini müjdelemektedir. يَسْتَبْشِرُونَ kelimesi tekrarlanmış ve böylece; أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ ifadesinin açıklaması niteliğindeki nimet ve lütfu; bunun, onların imanının karşılığı olduğu, yani Allah'ın *adalet* ve hikmetinin "mutlaka verilmesini, yani boşa gitmemesi"ni gerekli kıldığı bir mükâfat olduğu ifade edilmiştir.

[1899] وَأَنَّ اللّٰهَ'daki Hemze nimet ve lütfa atıf olarak fetha ile okunduğu gibi, yeni bir cümle başlangıcı ve daha önceki cümlelere bir ek olmak üzere meksur da okunmuştur ki bu, Kisâî'nin [v.189/805] kıraati olup İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [أن olmaksızın] واللّٰه لا يضيع şeklinde okuması da bunu desteklemektedir.

172. Yara aldıktan sonra, (Ebû Süfyan ordusuna gözdağı vermek için) Allah ve Resulünün çağrısına yine olumlu cevap verenlerin içinden, sakınıp ihsan üzere hareket edenlere muazzam bir mükâfat vardır.

173. Onlar ki; birtakım insanlar (Uhud'un hemen akabinde) kendilerine; "Adamlar sizin için kuvvet toplamış, onlardan korkun!" dedikleri zaman, bu, onların imanını artırmış ve; "Allah bize kâfidir... Ne güzel vekildir O!.." demişlerdi.

174. Sonra da kendilerine hiçbir kötülük dokunmadan Allah'tan bir nimet ve lütufla geri dönmüşlerdi... Çünkü Allah rızası peşinde koşuyorlardı. Allah muazzam bir lütfa sahiptir.

[١٨٩٧] {وَيَسْتَبْشِرُونَ بِـ}إخوانهم المجاهدين {الَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ} أي لم يُقتَلوا فيلحقوا بهم {مِنْ خَلْفِهِمْ} يريد الذين من خلفهم قد بقوا بعدهم وهم قد تقدموهم. وقيل: لم يلحقوا بهم، لم يدركوا فضلهم ومنزلتهم. {أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ} بدل من {الَّذِينَ}. والمعنى: ويستبشرون بما تبين لهم من حال من تركوا خلفهم من المؤمنين، وهو أنهم يبعثون آمنين يوم القيامة. بشرهم الله بذلك فهم مستبشرون به.

[١٨٩٨] وفي ذكر حال الشهداء واستبشارهم بمن خلفهم بعث للباقين بعدهم على ازدياد الطاعة، والجد في الجهاد، والرغبة في نيل منازل الشهداء وإصابة فضلهم، وإحماد لحال من يرى نفسه في خير فيتمنى مثله لإخوانه في الله، وبشرى للمؤمنين بالفوز في المآب. وكرّر {يَسْتَبْشِرُونَ} ليعلق به ما هو بيان لقوله {أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} من ذكر النعمة والفضل، وأن ذلك أجر لهم على إيمانهم يجب في عدل الله وحكمته أن يحصل لهم ولا يضيع

[١٨٩٩] وقرئ وأن الله بالفتح، عطفًا على النعمة والفضل؛ وبالكسر على الابتداء، وعلى أنّ الجملة اعتراض. وهي قراءة الكسائي، وتعضدها قراءة عبد الله والله لا يضيع.

١٧٢-﴿الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقَوْا أَجْرٌ عَظِيمٌ﴾

١٧٣-﴿الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ﴾

١٧٤-﴿فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ لَمْ يَمْسَسْهُمْ سُوءٌ وَاتَّبَعُوا رِضْوَانَ اللَّهِ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَظِيمٍ﴾

[1900] الذين استجابوا ifadesi ya mübtedadır ve لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا onun haberidir ya daha önce geçen المؤمنين kelimesinin sıfatıdır ya da medih ifade eden bir cümle olarak mansubdur.

[1901] Rivayete göre; Ebû Süfyan [v.31/652] ve adamları Uhud'dan ayrılıp da Ravhâ'ya ulaştıklarında savaşı bırakıp geldiklerine pişman olmuş ve geri dönmek istemişlerdi. Peygamber (s.a.) bu durumu haber alınca onları geri dönmekten vazgeçirmek istemiş; kendisinin ve arkadaşlarının hâlâ güç ve kuvvetlerinin yerinde olduğunu göstermek isteyerek, arkadaşlarını Ebû Süfyan'ı takip etmeye teşvik edip; "Bizimle birlikte bu takibe sadece dün burada bizimle beraber olanlar katılacak!" buyurmuştu. Peşinden, bir grupla birlikte yola çıkıp Medine'den sekiz mil uzakta olan Hamrâ'u'l-esed denilen mevkiye kadar gitmişlerdi. Sahabiler yaralı olmalarına rağmen, sırf bu hareketin sevabını kaçırmamak için bu takibe katıldılar. Bu arada, Allah Müşriklerin gönüllerine korku salmış ve onlar da Uhud'a dönmekten vazgeçerek Mekke'ye doğru yollarına devam etmişlerdi. İşte âyet bunun üzerine nâzil olmuştur [Bkz. İbn Hişâm, *Sîret,* s. 472, 486 vd.].

[1902] لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ'daki من harfi; tıpkı وَعَدَ اللّٰهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً ["Allah iman edip salih ameller işleyenlere, yani bunlara mağfiret vaad etmektedir." (Fetih 48/29)] deki من gibi tebyîn içindir; zira bu من'in teb'îz için olması mümkün değildir. Çünkü bu âyette Allah ve Resulünün çağrısına uyanların bir kısmı değil, tamamı ihsan ve takva üzere olan kimselerdi; dolayısıyla, ihsan üzere hareket edenlerin onların bir kısmı olduğu söylenemez. Nitekim Urve b. Zübeyr'den [v.94/713]; Hazret-i Âişe'nin [v.58/678], kendisine -Ebû Bekr ve Zübeyr'i [v.36/656] kastederek- "Senin iki atan da Allah ve Resulünün çağrısına uyanlardandır" dediği nakledilmiştir. [*Müslim*, "Fedâ'il", 77]

[1903] "Onlar ki; birtakım insanlar (Uhud'un hemen akabinde) kendilerine; 'Adamlar sizin için kuvvet toplamış!...' dedikleri zaman…" Rivayete göre; Ebû Süfyan [v.31/652] Uhud'dan ayrılırken "Ya Muhammed! İstersen seneye bu zamanlar Bedir'de buluşalım!" diye seslenmiş. Bunun üzerine, Peygamber (s.a.) de "İnşâallah!" diye karşılık vermiş. Ertesi sene Ebû Süfyan, Mekkelileri toplayıp gelmiş; ancak Merru'z-zahrân denilen mevkiye varınca, Allah kalplerine korku salmış ve bunun üzerine geri dönmeye karar vermişlerdi [Bkz. İbn Hişâm, *Sîret,* s. 468]. O sırada umreden dönüp Medine'ye doğru gitmekte olan Nu'aym b. Mes'ûd [v.30/650] ile karşılaşmışlar. Ebû Süfyan:

[١٩٠٠] {الَّذِينَ اسْتَجَابُوا} مبتدأ خبره {لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا} أو صفة للمؤمنين، أو نصب على المدح.

[١٩٠١] روى: أنّ أبا سفيان وأصحابه لما انصرفوا من أحد فبلغوا الرَّوْحاء ندموا وهموا بالرجوع، فبلغ ذلك رسول الله ﷺ فأراد أن يُرهبهم ويُريهم من نفسه وأصحابه ٥ قوّة، فندَب أصحابَه للخروج في طلب أبي سفيان وقال: «لا يخرجن معنا أحد إلا من حضر يومنا بالأمس.» فخرج رسول الله ﷺ مع جماعة حتى بلغوا حمراء الأسد وهي من المدينة على ثمانية أميال، وكان بأصحابه القرح فتحاملوا على أنفسهم حتى لا يفوتهم الأجر، وألقى الله الرعب في قلوب المشركين فذهبوا، فنزلت.

[١٩٠٢] ومِن في {لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ} للتبيين مثلَها في قوله تعالى {وَعَدَ اللَّهُ ١٠ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً} [الفتح: ٢٩]، لأنّ الذين استجابوا لله والرسول قد أحسنوا كلهم واتقوا، لا بعضهم. وعن عروة بن الزبير: قالت لي عائشة رضي الله عنها: إن أبويك لمن الذين استجابوا لله والرسول؛ تعني أبا بكر والزبير.

[١٩٠٣] {الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ} روى أنّ أبا سفيان نادى عند انصرافه من أحد: يا محمد! موعدنا موسم بدر القابل إن شئت. فقال النبي ﷺ: إن ١٥ شاء الله. فلما كان القابل خرج أبو سفيان في أهل مكة حتى نزل مرَّ الظهران. فألقى الله الرعب في قلبه فبدا له أن يرجع، فلقي نعيم بن مسعود الأشجعي وقد قدم معتمرًا فقال:

“Ya Nu‘aym! Muhammed’le Bedir’de buluşmak üzere sözleşmiştik. Bu yıl ise kurak bir yıl. Hayvanlarımızı otlatacağımız ve sütlerinden içeceğimiz bir yıldan başkası ise bizim işimize yaramaz. Ben, ‘Muhammed gelir de biz gelmezsek bu onu cesaretlendirir.’ diye düşünmüştüm. Şimdi sen Medine’ye git ve onları buraya gelmekten vazgeçir. Bunu yaparsan sana benden on deve!” demiş. Bunun üzerine Nu‘aym yoluna devam edip Medine’ye varmış ve Müslümanların sefer hazırlığı içinde olduklarını görünce şöyle demişti: “Bu yapmayı düşündüğünüz şey doğru bir fikir değil. Geçen sene buraya kadar hem de az bir sayıda gelmişlerdi, savaştan ancak kaçanlarınız kurtulabildi! Bu sene sizin için kuvvet toplayıp gelmelerine rağmen, şehirden çıkmak istiyorsunuz. Vallahi! Bu sefer içinizden bir tek kimse kurtulamaz.” demişti. Bir başka rivayete göre; Ebû Süfyan Medine’ye zahire almak için giden Abd-i Kays kabilesinden bir grupla karşılaşmış ve eğer Müslümanları Bedir’e gelmekten caydırırlarsa, kendilerine bir deve yükü kuru üzüm verme taahhüdünde bulunmuştu [İbn Hişâm, *Sîret,* s. 474]. Sonuç olarak; yapılan kafa karıştırmalar sonrasında Müslümanlar Bedir’e gitmek istememişler; bunun üzerine Peygamber (s.a.); “Vallahi! Benimle birlikte hiç kimse gelmese dahi ben yine de gideceğim!” diyerek, yetmiş atlı ile birlikte yola çıkmıştı. Hazret-i Peygamber ve arkadaşları o esnada; “Allah bize kâfidir... Ne güzel vekildir O!..” diyorlardı. -Bu ifadenin, Hazret-i İbrahim’in ateşe atıldığı zaman söylediği söz olduğu söylenir.- Yola çıkan Peygamber (s.a.) ve maiyetindeki arkadaşları nihayetinde Bedir’e varmış ve sekiz gün orada kalmışlardı. O arada yanlarında getirdikleri malları satıp kazanç elde etmişler; ardından da kârlı ve sâlimen Medine’ye dönmüşlerdi. Ebû Süfyan Mekke’ye dönmüş; Mekkeliler onunla birlikte gidip dönen askerlere sevik [çorba] askerleri diye ad takmışlar ve onlara “Siz oraya çorba içmeye gitmişsiniz!” demişlerdi.

[1904] Yani, âyette geçen ilk “insanlar”, [Peygamber ve ashabını Bedir’e gitmekten] vazgeçirmeye çalışanları; diğeri ise, Ebû Süfyan [v.31/652] ve beraberindekileri ifade etmektedir. Eğer “Müslümanları Bedir’e gitmekten caydırmaya çalışan bir tek Nu‘aym olduğu halde neden ‘insanlar’ denilmiştir?” **dersen, şöyle derim:** Böyle bir ifadenin kullanılması için, onun *insan* olması yeterlidir. Tıpkı bir tek ata binip, yalnız bir hırka giydiği halde “Falanca, atlara biner; hırkalar giyer” dendiği gibi. Ya da o kişi o sözü söylediği zaman, ona katılarak; onun hedefe fırlattığı oka adeta kanat takıp [yani onunla aynı değirmene su taşıyıp], Müslümanları caydırmaya çalışan -kendisinden başka- birileri daha vardı.

يا نعيم، إني واعدت محمدًا أن نلتقي بموسم بدر، وإن هذا عام جدب ولا يصلحنا إلا عام نرعى فيه الشجر ونشرب فيه اللبن، وقد بدا لي ولكن إن خرج محمد ولم أخرج زاده ذلك جراءةً، فالحقْ بالمدينة فثبِّطْهم، ولك عندي عشر من الإبل. فخرج نعيم فوجد المسلمين يتجهزون، فقال لهم: ما هذا بالرأي. أتوكم في دياركم وقراركم فلم ٥ يفلت منكم أحد إلا شريدًا، فتريدون أن تخرجوا وقد جمعوا لكم عند الموسم، فوالله لا يفلت منكم أحد. وقيل: مرّ بأبي سفيان ركب من عبد القيس يريدون المدينة للمِيرة فجعل لهم حمل بعير من زبيب إن ثبطوهم، فكره المسلمون الخروج. فقال ﷺ: «والذي نفسي بيده لأخرجن ولو لم يخرج معي أحد!» فخرج في سبعين راكبًا؛ وهم يقولون: حسبنا الله ونعم الوكيل. -وقيل: هي الكلمة التي قالها إبراهيم عليه السلام ١٠ حين ألقي في النار.- حتى وافوا بدرًا وأقاموا بها ثماني ليال، وكانت معهم تجارات فباعوها وأصابوا خيرًا، ثم انصرفوا إلى المدينة سالمين غانمين. ورجع أبو سفيان إلى مكة فسمى أهل مكة جيشه جيش السويق. قالوا: إنما خرجتم لتشربوا السويق.

[١٩٠٤] فالناس الأوّلون: المثبِّطون، والآخرون: أبو سفيان وأصحابه. فإن قلت: كيف قيل: {النَّاسُ} إن كان نُعيم هو المثبِّط وحده؟ قلت: قيل ذلك، لأنه من جنس ١٥ الناس، كما يقال: فلان يركب الخيل ويلبس البرود، وماله إلا فرس واحد وبُرْد فرد. أو لأنه حين قال ذلك لم يخل من ناس من أهل المدينة يضامونه، ويَصِلون جناحَ كلامه، ويثبطون مثل تثبيطه.

[1905] "Onların imanını arttırmış' ifadesindeki gizli zamir nereye râcidir?" **dersen, şöyle derim:** Söylenen söz olan "Adamlar sizin için kuvvet toplamış, onlardan korkun!" ifadesine râcidir. Sanki "onlar bu sözü söylediler ve o da onların imanını arttırdı" denilmiştir. Ya da o zamir قالوا kelimesinin masdarına râcidir. *Men sadeka kâne hayr^an le-hû* [Kim doğru söylerse, bu, onun için daha hayırlıdır] sözünde olduğu gibi. Veya "insanlar" ifadesiyle yalnızca Nu'aym [v.30/650] kastedilecek olursa, ona râcidir.

[1906] Eğer Nu'aym [v.30/650] veya onun sözleri Müslümanların imanını nasıl arttırmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Müslümanlar, ne zaman ki onun sözlerini dinlemeyip niyetlerine sarılarak cihad etmede kararlılık gösterdiler ve İslâm'a bağlılık gösterdiler, işte bu, onların yakînlerini arttırdı, inançlarını güçlendirdi. Tıpkı yakînin, delillerin birbirine eklenmesiyle artması gibi. Ayrıca Müslümanların, Nu'aym'ın kendilerini caydırmaya çalışmasını müteakip [Medine'den] çıkıp düşmanın bulunduğu yere doğru hareket etmeleri büyük bir tâat idi. Tâatler ise imanın bir parçasıdır, çünkü iman itikat, ikrar ve amelden ibarettir. Rivayete göre; İbn Ömer [v.73/692] şöyle nakletmiştir: "[Bir defasında] 'Ya Rasûlallah! İman artar, eksilir mi?' dedik. Rasûlullah; 'evet artar artar ve sonunda sahibini cennete sokar; buna karşılık, eksilir eksilir ve sonunda sahibini cehenneme düşürür' buyurdu." Hazret-i Ömer (r.a.)'ın da birinin elinden tutarak "kalk, imanımızı arttıralım!" dediği nakledilmiştir[45]. Keza, Peygamber (s.a.)'in; "Ebû Bekr'in imanı bu ümmetin imanıyla tartılacak olsa Ebû Bekr'in imanı daha ağır gelirdi" dediği de rivayet edilmiştir [KT.b].

[1907] حَسْبُنَا اللّٰهُ [Allah bize kâfidir] cümlesinde *hasbunâ* [bize kifayettir] ifadesi *muhsibunâ* [bize kâfidir] anlamındadır. Birine bir şey kâfi geldiğinde; *ahsebehu'ş-şey^u* denir. Kelimenin kâfi anlamında olduğunun delili, *hâzâ raculun hasbuke* demek sûretiyle nekire bir kelimeye sıfat yapılabilmesidir, zira ism-i fâil mânasında olduğu için [Kâf'a] izafe edilmesi hakiki değildir.

[1908] "Ne güzel vekildir O!.." *Vekîl*, *mevkûl* anlamında olup mâna şöyledir: Her şeyin kendisine bırakıldığı ne güzel bir Rab'dır O!..

[1909] Bedir'den "lütufla," yani ticaret yapıp kâr ederek "ve" Allah tarafından lütfedilen "nimetle" -ki düşmanla karşılaşmadan salimen dönmeleridir; tıpkı *"Rabbinizin lütuf ve keremini aramanızda sizin için bir günah yoktur"* [Bakara 2/198] âyetinde olduğu gibi- "sonra da kendilerine hiçbir kötülük dokunmadan", yani kendilerini üzecek bir düşman hareketiyle karşılaşmadan "geri dönmüşlerdi. Çünkü" cesaretle [Bedir'e] gelmek sûretiyle "Allah rızası peşinde koşuyorlardı. Allah da muazzam bir lütfa sahiptir." Nitekim bu işe kendilerini muvaffak kılmak sûretiyle onlara lütufta bulunmuştur.

45 Mu'âz b. Cebel'in *"Gelin oturup bir müddet iman edelim!"* (*Buhârî,* "İman", 1) deyişi ile aynı anlamdadır. / ed.

[١٩٠٥] فإن قلت: إلام يرجع المستكن في {فَزَادَهُمْ}؟ قلت: إلى المقول الذي هو {إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ} كأنه قيل: قالوا لهم هذا الكلام فزادهم إيمانًا؛ أو إلى مصدر {قَالُوا}، كقولك: من صدق كان خيرًا له؛ أو إلى الناس إذا أريد به نُعيم وحده.

٥ [١٩٠٦] فإن قلت: كيف زادهم نعيم أو مقولُه إيمانًا؟ قلت: لما لم يسمعوا قوله وأخلصوا عنده النية والعزم على الجهاد وأظهروا حمية الإسلام، كان ذلك أثبت ليقينهم وأقوى لاعتقادهم، كما يزداد الإيقان بتناصر الحجج؛ ولأن خروجهم على أثر تثبيطه إلى وجهة العدو طاعة عظيمة، والطاعات من جملة الإيمان؛ لأنّ الإيمان اعتقاد وإقرار وعمل. وعن ابن عمر: قلنا يا رسول الله إن الإيمان يزيد وينقص؟ قال:
١٠ «نعم، يزيد حتى يدخل صاحبه الجنة؛ وينقص حتى يدخل صاحبه النار.» وعن عمر ﷺ: أنه كان يأخذ بيد الرجل فيقول: قم بنا نزدد إيمانًا! وعنه: لو وزن إيمان أبي بكر بإيمان هذه الأمّة لرجح به.

[١٩٠٧] {حَسْبُنَا اللَّهُ} محسبنا، أي كافينا. يقال: أحسبه الشيء، إذا كفاه. والدليل على أنه بمعنى المحسِب أنك تقول: هذا رجل حسبك، فتصف به النكرة؛ لأنّ إضافته
١٥ لكونه في معنى اسم الفاعل غير حقيقة.

[١٩٠٨] {وَنِعْمَ الْوَكِيلُ} ونعم الموكول إليه هو.

[١٩٠٩] {فَانْقَلَبُوا} فرجعوا من بدر {بِنِعْمَةٍ مِنَ اللَّهِ} وهي السلامة وحذر العدوّ منهم {وَفَضْلٍ} وهو الربح في التجارة، كقوله {لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ} [البقرة: ١٩٨]. {لَمْ يَمْسَسْهُمْ سُوءٌ} لم يلقوا ما يسوءهم من كيد عدو، {وَاتَّبَعُوا رِضْوَانَ
٢٠ اللَّهِ} بجرأتهم وخروجهم {وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَظِيمٍ} قد تفضل عليهم بالتوفيق فيما فعلوا.

Bu ifade ile onlarla beraber hareket etmeyenlerde pişmanlık uyandırılmaya çalışılmakta ve onların elde ettiği şeyden kendilerini mahrum bırakma sonucunu doğuran o görüşlerinde hata ettikleri gösterilmektedir. Rivayete göre; bu harekete katılan Müslümanlar "Bu gaza sayılır mı?" diye bir düşünceye meyletmişler ve Allah da kendilerine gaza sevabı vermiş ve onlardan razı olmuştur.

175. Bakınız; bu sözü size söyleyen, aslında, şeytandır; o sadece kendi dostlarını korkutabilir. Siz; -şayet mü'minseniz- onlardan korkmayın, Benden korkun.

[1910] "Bakınız; bu sözü size söyleyen, aslında, şeytandır," yani o sizi alıkoymaya çalışan şeytandan başkası değildir; "o, sadece kendi dostlarını korkutabilir." Bu, yeni bir cümle olup onun şeytanlığını beyan etmektedir; veya ism-i işareti tavsif etmektedir ki bu durumda "korkutabilir" kelimesi, haber olur [Yani işbu şeytan … korkutabilir]; "Şeytan"dan maksat da Nu'aym [v.30/650] veya Ebû Süfyan'dır [v.31/652]. Ayrıca, mahzuf bir muzâf [*kavl* / söz] takdir ediliyor da olabilir. Buna göre anlam şöyle olur: Bu, aslında şeytanın yani İblis *'Aleyhilla'ne'* nin sözüdür; bununla sizi kendi dostlarına, yani Ebû Süfyan ve adamlarına karşı korkutmaya çalışmaktadır. İbn Abbâs [v.68/688] ve İbn Mes'ûd'un [v.32/652]; يخوفكم أولياءه [dostlarına karşı sizi korkutmaya çalışır] tarzında okumaları ve "onlardan korkmayın" buyurulmuş olması da buna delâlet eder. "Şeytan, ancak Peygamber (s.a.) ile beraber cihada çıkmayan 'dost'larını korkutabilir" anlamında olduğu da söylenmiştir. **Şayet** "Bu tefsire göre 'onlardan korkmayın' cümlesindeki zamir neye râcidir?" **dersen, şöyle derim:** "Adamlar sizin için kuvvet toplamış!" cümlesindeki "adamlar"a râcidir; yani onlardan korkup da savaşa katılmazlık etmeyin; "Şayet mü'minseniz Ben'den kork"up peygamberimle beraber cihad edin ve onun size emrettiği şeye koşun. İman, insanlardan korkmayı değil, Allah'tan korkmayı tercih etmenizi gerektirir; [Peygamberler hakkındaki] "Allah'tan sakınıp O'ndan başka hiç kimseden korkmayan kimseler..." [Ahzâb 33/39] âyetinde belirtildiği gibi.

176. (Resulüm!) Nankörce inkâr etmekte koşturanlar seni üzmesin. Onlar Allah'a hiçbir zarar veremezler. Allah'ın murâdı, onlara Âhirette bir nasip vermemektir. Üstelik, kendilerini büyük de bir azap bekliyor!

177. İmanı vererek küfrü satın alanlar; hiçbir şekilde Allah'a zarar veremezler. Can yakıcı bir azaptır bunların hakkı!

178. Nankörce inkâr edenler, onları kendi hallerine serbest bırakmamızın, sakın kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar! Sırf günahları artsın diye onlara mühlet veriyoruz. Alçaltıcı bir azaptır bunların hakkı!

وفي ذلك تحسير لمن تخلف عنهم، وإظهار لخطأ رأيهم حيث حرموا أنفسهم ما فاز به هؤلاء. وروي أنهم قالوا: هل يكون هذا غزوا، فأعطاهم الله ثواب الغزو ورضي عنهم.

١٧٥-﴿إِنَّمَا ذَلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ فَلا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونِ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

[١٩١٠] {الشَّيْطَانُ} خبر {ذَلِكُمْ}، بمعنى: إنما ذلكم المثبط هو الشيطان. و{يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ} جملة مستأنفة، بيان لشيطنته؛ أو الشيطان صفة لاسم الإشارة، ويخوّف الخبر. والمراد بالشيطان نعيم، أو أبو سفيان. ويجوز أن يكون على تقدير حذف المضاف، بمعنى إنما ذلكم قول الشيطان، أي قول إبليس لعنه الله {يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ} يخوّفكم أولياءه الذين هم أبو سفيان وأصحابه. وتدل عليه قراءة ابن عباس وابن مسعود يخوِّفكم أولياءَه، وقوله: {فَلَا تَخَافُوهُمْ}. وقيل يخوّف أولياءه القاعدين عن الخروج مع رسول الله ﷺ. فإن قلت: فإلام رجع الضمير في {فَلَا تَخَافُوهُمْ} على هذا التفسير؟ قلت: إلى الناس في قوله {إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ} [آل عمران: ١٧٣] فلا تخافوهم فتقعدوا عن القتال وتجبُنوا {وَخَافُونِ} فجاهدوا مع رسولي وسارعوا إلى ما يأمركم به {إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} يعني أنّ الإيمان يقتضي أن تؤثروا خوف الله على خوف الناس {وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللهَ} [الأحزاب: ٣٩].

١٧٦-﴿وَلا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا يُرِيدُ اللَّهُ أَلَّا يَجْعَلَ لَهُمْ حَظًّا فِي الآخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

١٧٧-﴿إِنَّ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالإِيمَانِ لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

١٧٨-﴿وَلا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لأَنْفُسِهِمْ إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ﴾

[1911] “Nankörce inkâr etmekte koşturanlar” yani hızla küfre düşenler ve onu çok arzu edenler. Bunlar, [2. Bedir seferine] katılmayanlardan nifak içinde olanlardır. Bunların İslâmiyet’den ayrılan bazı kimseler oldukları da söylenmiştir. Eğer “Bir peygamberin [normal olarak] münafığın nifakından ve mürteddin de irtidadından mahzun olması gerekirken, neden ‘seni üzmesin’ denilmiştir?” **dersen, şöyle derim:** Bu ifadenin mânası ‘sana zarar verebilecekleri ve sana karşı başkalarına yardım edebilecekleri endişesiyle seni üzmesinler’ demektir. Nitekim “Onlar Allah’a hiçbir zarar veremezler” buyrulmaktadır. Yani onlar nankörce inkâr etmekte koşturmakla, kendilerinden başkasına zarar veremezler; hareketlerinin vebali kendilerinden başkasına terettüp edecek değildir. Allah Teâlâ bu noktada onların inkâra yarışmalarının vebalinin nasıl kendilerine ait olduğunu açıklama sadedinde; “Allah’ın muradı, onlara Âhirette bir nasip vermemektir” buyurmaktadır. Yani ‘sevaptan bir nasip’ demektir. “Onları [âhirette] sevap yerine “büyük de bir azap bekliyor!” Bu ise, insanın kendi kendine verebileceği en büyük zarardır. **Şayet** “Allah onlara âhirette bir nasip vermez’ denmeli değil miydi? ‘Murat etmez’ demesinde ne faide vardır?” **dersen, şöyle derim:** Bunun faydası, azgınlıkta ısrar edip son noktaya ulaştıklarına dikkat çekmek için, inkâra yarıştıkları anda sevaptan mahrumiyet ve bir de azaba düçar olmalarını gerektiren sebebin tam olarak gerçekleşmiş olduğunu, ayrıca başka bir sebebe gerek kalmadığını ve bundan dolayı *Rahmân, Rahîm* Allah’ın onlara rahmetiyle muamele etmek *istemediğini* bildirmektir.

[1912] “İmanı vererek küfrü satın alanlar” ifadesi, ya söz konusu kişilerden bir daha bahsetmekte -ve böylece, Allah’ın kendilerine nispet ettiği küfrü haklarında te’kid ve tescil etmektedir- ya da inkâr edenlerin tamamını kapsarken, ilk ibare de özel olarak [2. Bedir’e] katılmayan münafıkları veya İslâm’dan ayrılanları ifade etmektedir. Yahut da ilk ifade, umumi olarak inkârcılar; ikinci ifade ise hususi olarak nifak üzere olup veya dinden çıkarak o harekete katılmayanlara işaret etmektedir.

[1913] شَيْئاً kelimesi, masdar olarak mansubtur; mâna “hiçbir zarar, herhangi bir zarar” şeklindedir.

[1914] الَّذِينَ كَفَرُوا [Nankörce inkâr edenler] cümlesi, ولا تَحْسَبَنَّ şeklinde Tâ ile okuyanlara göre mansub; أَنَّما نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِم [onları kendi hallerine serbest bırakmamızın] kısmı ise ondan bedeldir ve anlam; “Sakın, inkâr edenlere mühlet vermemizin onlar için hayır olduğunu sanmayasınız” şeklindedir. Burada أن ve devamındaki cümle iki mef‘ûl yerine geçmektedir. Tıpkı أم تحسب أنّ أكثرهم يسمعون [“Yoksa sen bunların çoğunun işittiğini mi zannediyorsun?” (Furkān 25/44)] âyetinde olduğu gibi.

[١٩١١] {يُسَارِعُونَ فِى الْكُفْرِ} يقعون فيه سريعًا ويرغبون فيه أشدّ رغبة، وهم الذين نافقوا من المتخلفين. وقيل: هم قوم ارتدّوا عن الإسلام. فإن قلت: فما معنى قوله {وَلَا يَحْزُنْكَ}، ومن حق الرسول أن يحزن لنفاق من نافق وارتداد من ارتدّ؟ قلت: معناه لا يحزنوك لخوف أن يضرّوك ويعينوا عليك. ألا ترى إلى قوله {إِنَّهُمْ لَنْ يَضُرُّوا اللهَ شَيْئًا} يعني أنهم لا يضرون بمسارعتهم في الكفر غير أنفسهم، وما وبال ذلك عائدًا على غيرهم. ثم بين كيف يعود وباله عليهم بقوله {يُرِيدُ اللهُ أَلَّا يَجْعَلَ لَهُمْ حَظًّا فِى الْآخِرَةِ} أي نصيبًا من الثواب {وَلَهُمْ} بدلَ الثواب {عَذَابٌ عظِيمٌ} وذلك أبلغ ما ضرّ به الإنسان نفسه. فإن قلت: هلا قيل: لا يجعل الله لهم حظًا في الآخرة، وأيّ فائدة في ذكر الإرادة؟ قلت: فائدته الإشعار بأنّ الداعي إلى حرمانهم وتعذيبهم قد خلص خلوصًا لم يبق معه صارف قط حين سارعوا في الكفر، تنبيهًا على تماديهم في الطغيان وبلوغهم الغاية فيه، حتى أنّ أرحم الراحمين يريد أن لا يرحمهم!

[١٩١٢] {إِنَّ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ} إمّا أن يكون تكريرًا لذكرهم للتأكيد والتسجيل عليهم بما أضاف إليهم، وإمّا أن يكون عامًّا للكفار، والأوّل خاصًّا فيمن نافق من المتخلفين، أو ارتدّ عن الإسلام أو على العكس.

[١٩١٣] و{شَيْئًا} نصب على المصدر؛ لأن المعنى: شيئًا من الضرر وبعض الضرر.

[١٩١٤] {الَّذِينَ كَفَرُوا} فيمن قرأ بالتاء نصب و{أَنَّمَا نُمْلِى لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ} بدل منه؛ أي ولا تحسبنّ أنّ ما نملي للكافرين خير لهم. وأن مع ما في حيزه ينوب عن المفعولين، كقوله {أَمْ تَحْسَبُ أَنَّ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ} [الفرقان: ٤٤]

ما ise masdariyyedir; buna göre cümle; ولا تحسبنّ أنّ إملاءَنا خيرٌ [onları kendi hallerine serbest bırakmamızın hayırlı olduğunu zannetmeyin] şeklinde takdir edilir. Bu durumda kelimenin, dilbilgisi / imlâ kuralları açısından أنَّ مَا şeklinde ayrı yazılması gerekirken, [Hazret-i Osman devrinde hazırlanan ilk resmî] İmam Mushaf'ta bitişik yazıldığı için, Mushaf yazımında ona ittiba edilir, aykırı davranılmaz.

[1915] Eğer "iki mef'ûlden yalnızca biri zikredildiği halde, bedel getirilmesi nasıl sahih olmuştur? Oysa حسب fiilinde tek mef'ûlle yetinmek doğru olmaz" dersen, şöyle derim: Bedel ve mübdelün minh ile iktifâ münahhâ hükmündedir, yani kelimelerin yerleri değiştirilmiş olmaktadır. Nitekim *ca'altu metâ'ake* diye susman caiz olmadığı halde, *ca'altu metâ'ake ba'dahû fevka ba'dîn* [eşyanı üst üste koydum] diyebilirsin [Bu, *ca'altu ba'da metâ'ike fevka ba'd*in hükmündedir]. Ayrıca âyette; ولا تحسبنّ الذين كفروا أصحاب أنَّ الإملاءَ خيرٌ لأنفسهم [Sakın, inkâr edenleri; 'kendi hallerine serbest bırakılmaları kendilerine hayır getiren' kimseler sanmayasın] şeklinde veya ولا تحسبنّ حالَ الذين كفروا أنَّ الإملاءَ خيرٌ لأنفسهم [Sakın, inkâr edenlerin durumunu; 'kendi hallerine serbest bırakılmaları kendilerine hayır getiriyor' sanmayasın] şeklinde mukadder ve mahzuf kelimeler eklemek de mümkündür.

[1916] ولا تحسبنّ'yi ولا يحسبن şeklinde Ya ile okuyanlara göre ise, الذين [mahallen] merfû', ولا يحسبن ise, أنّ ile devamındaki cümleye müteallıktır.

[1917] نُمْلِي fiili; kendi haline serbest bırakmak anlamında olup, "kişi istediği şekilde otlasın diye atının yularını çözdüğü" zaman kullanılan *emlâ li-ferasihî* ifadesinden isti'âre edilmiştir. Bu kelimenin onlara mühlet verme ve ömürlerini uzatma anlamında olduğu da söylenmiştir; buna göre âyetin mânası "onlara mühlet vermemizin, onlara engel olmaktan veya [normalde daha fazla yaşayabileceklerken] 'ecellerini kesmek'den daha hayırlı olduğunu sanmayın" şeklinde olur.

[1918] [İkinci] أَنَّما نُمْلِي لَهُمْ'deki Mâ, ilkinin aksine, ameli engelleyen Mâ-i Kâffe olduğu için hakkı bitişik yazılmaktır. Bu ikincisi, ilkinin illetini göstermek için zikredilmiş yeni bir cümledir. Sanki "Kendi hallerine bırakılmalarının, neden kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar?" diye sorulmuş ve "Çünkü biz onları günahları artsın diye kendi hallerine bırakmaktayız" diye cevap verilmiştir. **Şayet** "Günahın artması, Allah'ın onları kendi hallerine bırakmasının amacı nasıl olabilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Günahın artması mühlet verme için bir illettir; her illet de gaye değildir.

وما مصدرية، بمعنى: ولا تحسبنّ أنّ إملاءنا خير. وكان حقها في قياس علم الخط أن تكتب مفصولة. ولكنها وقعت في الإمام متصلة؛ فلا يخالف، وتتبع سنة الإمام في خط المصاحف.

[١٩١٥] فإن قلت: كيف صحّ مجيء البدل ولم يذكر إلا أحد المفعولين، ولا يجوز الاقتصار بفعل الحسبان على مفعول واحد؟ قلت: صحّ ذلك من حيث إنّ التعويل على البدل والمبدل منه في حكم المنحى، ألا تراك تقول: جعلت متاعك بعضه فوق بعض، مع امتناع سكوتك على متاعك. ويجوز أن يقدّر مضاف محذوف على: ولا تحسبنّ الذين كفروا أصحاب أن الإملاء خير لأنفسهم. أو ولا تحسبنّ حال الذين كفروا أن الإملاء خير لأنفسهم.

[١٩١٦] وهو فيمن قرأ بالياء رفع، والفعل متعلق بأن وما في حيزه.

[١٩١٧] والإملاء لهم: تخليتهم وشأنهم، مستعار من أملى لفرسه، إذا أرخى له الطول ليرعى كيف شاء. وقيل: هو إمهالهم وإطالة عمرهم. والمعنى: ولا تحسبنّ أن الإملاء خير لهم من منعهم أو قطع آجالهم.

[١٩١٨] {إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ} ما هذه حقها أن تكتب متصلة، لأنها كافة دون الأولى، وهذه جملة مستأنفة تعليل للجملة قبلها، كأنه قيل: ما بالهم لا يحسبون الإملاء خيرًا لهم؟ فقيل: {إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا}. فإن قلت: كيف جاز أن يكون ازدياد الإثم غرضًا لله تعالى في إملائه لهم؟ قلت: هو علة للإملاء، وما كل علة بغرض.

Nitekim dikkat edersen, "Âciz ve muhtaç olduğum için cihada katılmadım; şerre mâruz kalma endişesiyle şehirden çıktım" denir ki, bunların hiçbiri amaç değildir; sadece illet ve sebeptir. İşte bunun gibi, günahın artması da mühlet vermenin illet ve sebebi yapılmıştır. **Şayet** "Günahın artması, acz savaşa katılmamanın illeti olduğu gibi, kendi haline bırakmanın illeti nasıl olabilmiş?" **dersen, şöyle derim:** Allah'ın, her şeyi kuşatan ilminde onların, günahlarını arttıracakları bilindiği için, kendi haline bırakma mecaz yoluyla onların günahlarının artması için bir illet ve sebep olmuştur.

[1919] Yahya b. Vessâb [v.103/721], birinci انما'yı kesreli, ikinciyi fethalı ve ilk kelimeyi de وَلا يَحْسَبَنَّ şeklinde Yâ ile okumuştur ki buna göre anlam şöyle olmaktadır: İnkâr edenler onları kendi hallerine bırakmamızın, kendilerinin yaptığı gibi günahları artsın diye olduğunu sanmasınlar; [aksine] o yalnızca tevbe edip imana girsinler diyedir. Bu durumda, "onları kendi hallerine bırakmamız daha hayırlıdır" cümlesi, fiille mef'ûlü arasında bir ara cümle olmaktadır. Mâna şöyledir: Onları kendi hallerine bırakmamız, -eğer Allah'ın süre tanıyarak ve hemen cezalandırmayarak kendilerine ettiği in'âmı bilir ve salih amel işlerlerse- kendileri için daha hayırlıdır. "Peki, bu kıraate göre, 'alçaltıcı bir azaptır bunların hakkı!' cümlesinin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Mâna; 'Onları kendi haline bırakmamızın, günahlarının artması ve azaba düçar edilmeleri için olduğunu sanmasınlar' şeklindedir. Vav, hâl içindir; sanki 'kendileri için alçaltıcı azap hazırlanmış olarak günahları artsın diye' denilmektedir.

179. (Ey mü'minler!) Allah; elbette siz mü'minleri içinde bulunduğunuz hâl üzere bırakacak değildi; elbette murdarı temizden ayıracaktı. Allah, sizi gayba muttalî kılacak da değildi, -fakat Allah, peygamberlerinden dilediğini seçiyor.- Öyleyse, Allah ve resullerine iman edin. Şayet iman eder ve sakınırsanız, sizin için muazzam bir mükâfat vardır.

[1920] [لِيَذَرَ kelimesindeki] Lâm olumsuzluğu te'kid içindir. "İçinde bulunduğunuz hâl üzere", yani halis mü'minlerle münafıkların karışık olduğu… "Elbette murdarı temizden ayıracaktı", yani "münafığı halis olandan ayıracaktı. يَمِيزَ kelimesi; مَيَّزَ يُمَيِّزُ kalıbından ve -İbn Kesir [v.120/737] tarafından, مَيَّزَ mânasında olmak üzere- أمازَ يُميزُ kalıbından da okunmuştur.

[1921] "Siz zamirinde hitap kimedir?" **dersen, şöyle derim:** Samimi olsun münafık olsun, tasdik iddiasındakilerin tamamınadır. Sanki "Elbette Allah sizden samimi olanları içinde bulunduğunuz hal üzere -birbirinize karışmış olarak, hepiniz tasdikte birleştiğiniz için, samimi olanınızı münafık olanınızdan ayrılmamış olarak- bırakmayacaktı; peygamberine vahyedip sizin durumunuzu ona bildirerek onları sizden ayıracaktı" denilmiştir.

ألا تراك تقول: قعدت عن الغزو للعجز والفاقة، وخرجت من البلد لمخافة الشر، وليس شيء منها بغرض لك. وإنما هي علل وأسباب، فكذلك ازدياد الإثم جعل علة للإمهال وسببًا فيه. فإن قلت: كيف يكون ازدياد الإثم علة للإملاء كما كان العجز علة للقعود عن الحرب؟ قلت: لما كان في علم الله المحيط بكل شيء أنهم مزدادون إثمًا، ٥ فكأن الإملاء وقع من أجله وبسببه على طريق المجاز.

[١٩١٩] وقرأ يحيى بن وثاب بكسر الأولى وفتح الثانية، و{لَا يَحْسَبَنَّ} بالياء، على معنى: ولا يحسبنّ الذين كفروا أن إملاءنا لازدياد الإثم كما يفعلون، وإنما هو ليتوبوا ويدخلوا في الإيمان. وقوله {أَنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ} اعتراض بين الفعل ومعموله. ومعناه: أن إملاءنا خير لأنفسهم إن عملوا فيه وعرفوا إنعام الله عليهم ١٠ بتفسيح المدّة وترك المعاجلة بالعقوبة. فإن قلت: فما معنى قوله {وَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ} على هذه القراءة؟ قلت: معناه ولا تحسبوا أن إملاءنا لزيادة الإثم وللتعذيب، والواو للحال، كأنه قيل: ليزدادوا إثمًا معَدًّا لهم عذاب مهين.

١٧٩-﴿مَا كَانَ اللَّهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتَّى يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَجْتَبِي مِنْ رُسُلِهِ مَنْ يَشَاءُ ١٥ فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَإِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا فَلَكُمْ أَجْرٌ عَظِيمٌ﴾

[١٩٢٠] اللام لتأكيد النفي {عَلَى مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ} من اختلاط المؤمنين الخلَّص والمنافقين {حَتَّى يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ} حتى يعزل المنافق عن المخلص. وقرئ يميِّز، من ميَّز. وفي رواية عن ابن كثير يُمِيز، من أماز بمعنى ميز.

[١٩٢١] فإن قلت: لمن الخطاب في {أَنْتُمْ}؟ قلت: للمصدّقين جميعًا من أهل ٢٠ الإخلاص والنفاق، كأنه قيل: ما كان الله ليذر المخلصين منكم على الحال التي أنتم عليها من اختلاط بعضكم ببعض، وأنه لا يعرف مخلصكم من منافقكم لاتفاقكم على التصديق جميعًا حتى يميزهم منكم بالوحي إلى نبيه وإخباره بأحوالكم.

Sonra; "Allah, sizi gayba muttalî kılacak da değildi" buyurarak şöyle buyurmuştur; yani Allah sizden herhangi birine gaybı bilme imkânı verecek değildir. Dolayısıyla, Peygamber (s.a.) birinin münafık, öbürünün samimi müslüman olduğunu haber verdi diye onun, Allah'ın kalpte olanları bildiği gibi bildiğini sanarak, birinin kalbinde iman, diğerininkinde küfür bulunduğunu haber verdiğini sanmayın. "Fakat Allah" elçisini gönderir ve ona gaybda şöyle olduğunu; falanın kalbinde nifak, filanınkinde ise samimiyet bulunduğunu vahyedip haber verir. Binaenaleyh, Peygamber bunu; gaybî konulara muttalî olduğu için değil, Allah kendisine bildirdiği için bilir.

[1922] Murad edilen mâna şu da olabilir: Allah sizi birbirinize karışmış bir halde bırakacak değildi; ancak Allah'ın kalplerini imtihan ettiği samimi olanların sabır ve sebat gösterebilecekleri -cihad ederek canını feda etme ve Allah yolunda infak gibi- zor şeylerle mükellef kılmak sûretiyle murdarı temizden ayıracak; bunu da inançlarınızın bir ifadesi ve kalplerinizin de işareti yapacaktı. Ta ki bazılarınız diğerlerinin kalbinde olanları, kalpte bulunanlara muttali olmak sûretiyle değil de [görünenlerle] istidlâl ederek bilsinler. Zira kalpte olanlara muttalî olmayı Allah zâtına mahsus kılmıştır. Allah içinizden herhangi birini gayba ve kalplerin gizli hallerine muttalî kılacak değil ki, onlara muttalî olarak sağlam ve bozuk olanını bilebilsin.

[1923] "Fakat Allah, peygamberlerinden dilediğini seçiyor" ve gaybî konulardan birini ona haber veriyor. "Öyleyse, Allah ve resullerine iman edin" yani O'nu doğru bir şekilde takdir etmek, gayba yalnızca O'nun muttalî olduğunu bilmek ve peygamberleri de gerçek konumlarında görmek, onların seçilmiş kullar olduklarını, ancak Allah'ın kendilerine bildirdiklerini bildiklerini, yalnızca O'nun gaybdan kendilerine bildirdiği şeyleri haber verdiklerini ve kendilerinin gaybı bilmediklerini kabul etmek sûretiyle…

[1924] Bu âyetin, "kâfirlerden bazılarının 'Muhammed, şayet peygamber ise, bizden kimin mü'min olacağını, kimin de kâfir olarak kalacağını söylesin!' demeleri üzerine nâzil olduğu Süddî'den [v.127/745] nakledilmiştir.

180. Allah'ın, kendilerine lütfundan verdiği şeylerde cimrilik edenler; sakın bunu kendileri için hayırlı sanmasınlar. Aksine, onlar için bu daha kötüdür; çünkü Kıyamet günü, cimrilik ettikleri şeyler boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası yalnız Allah'a aittir. Yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

ثم قال: {وَمَا كَانَ اللهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ} أي وما كان الله ليؤتي أحدًا منكم علم الغيوب، فلا تتوهموا عند إخبار الرسول عليه الصلاة والسلام بنفاق الرجل وإخلاص الآخر أنه يطلع على ما في القلوب اطلاع الله فيخبر عن كفرها وإيمانها {وَلَكِنَّ اللهَ} يرسل الرسول فيوحي إليه ويخبره بأنّ في الغيب كذا، وأن فلانًا في قلبه النفاق وفلانًا ٥ في قلبه الإخلاص، فيعلم ذلك من جهة إخبار الله لا من جهة اطلاعه على المغيَّبات.

[١٩٢٢] ويجوز أن يراد: لا يترككم مختلطين حتى يميز الخبيث من الطيب، بأن يكلفكم التكاليف الصعبة التي لا يصبر عليها إلا الخلَّص الذين امتحن الله قلوبهم؛ كبذل الأرواح في الجهاد، وإنفاق الأموال في سبيل الله، فيجعل ذلك عيارًا على عقائدكم وشاهدًا بضمائركم، حتى يعلم بعضكم ما في قلب بعض من طريق ١٠ الاستدلال، لا من جهة الوقوف على ذات الصدور والاطلاع عليها، فإن ذلك مما استأثر الله به. وما كان الله ليطلع أحدًا منكم على الغيب ومضمرات القلوب حتى يعرف صحيحها من فاسدها مطلعًا عليها.

[١٩٢٣] {وَلَكِنَّ اللهَ يَجْتَبِي مِنْ رُسُلِهِ مَنْ يَشَاءُ} فيخبره ببعض المغيبات {فَآمِنُوا بِاللهِ وَرَسُولِهِ} بأن تقدروه حق قدره، وتعلموه وحده مطلعًا على الغيوب، وأن تنزلوهم ١٥ منازلهم بأن تعلموهم عبادًا مجتبين، لا يعلمون إلا ما علمهم الله، ولا يخبرون إلا بما أخبرهم الله به من الغيوب، وليسوا من علم الغيب في شيء.

[١٩٢٤] وعن السدي: قال الكافرون: إن كان محمد صادقًا فليخبرنا من يؤمن منا ومن يكفر؛ فنزلت.

١٨٠-﴿وَلا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَهُمْ بَلْ ٢٠ هُوَ شَرٌّ لَهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

[1925] وَلَا يَحْسَبَنَّ kelimesini ولا تحسبن şeklinde Tâ ile okuyanlar ve Yâ ile okuyup fiilin fâilinin Peygamber (s.a.)'e veya herhangi bir kimseye râci bir zamir olduğunu kabul edenler, mahzuf bir muzaf takdir etmişlerdir. Buna göre cümle, "cimrilik edenlerin cimriliklerini sakın onlar için hayırlı sanma" şeklindedir. "Cimrilik edenler"i fâil yapanlara göre ise, birinci mef'ûl mahzuf ve cümle "cimrilik edenler, cimriliklerinin kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar" şeklinde takdir edilmiş olur. Burada "cimrilik edenler" ifadesi, bu mef'ûlün hazfine imkân vermiştir. هو zamiri fasıl içindir. A'meş [v.148/765] هو olmaksızın okumuştur. "Boyunlarına dolanacaktır" ifadesi, "aksine, onlar için bu daha kötüdür" ifadesinin tefsiridir. Yani "cimrilik ettikleri şeyin vebalini [boyundan çıkartılmayan] bir halka gibi taşırlar" demektir. Nitekim bir Arap atasözünde; kişi hakaret edilip kınanacağı çirkin bir şey yaptığında; "onu güvercin gerdanlığı gibi takındı" denir. Bazıları da şöyle demişlerdir: Cimrilik edip zekâtını vermediği mal, bir yılan olarak yaratılır ve kıyamet günü kişinin boynuna dolanıp, onu başından ayağına kadar sokar; başını yaralar ve ona 'Ben senin malınım!' der. Nitekim Peygamber (s.a.)'in; zekât vermeyenin malının, başının derisi dökülmüş -bir başka rivayette siyah- bir yılan olarak boynuna dolanacağını bildirdiği rivayet edilmiştir. [*Buhārî,* "Zekât" 3]. Neha'î'nin [v.96/714] ise, "Boyunlarına ateşten bir halka dolanacaktır" dediği nakledilmiştir.

[1926] "Oysa göklerin ve yerin mirası yalnız Allah'a aittir," yani insanların elde ettiği mal vs. her şey Allah'a ait iken, neden Allah'a ait olan şeylerde O'na karşı cimrilik ediyor ve O'nun yolunda infak etmiyorlar? "O'nun sizi halife kıldığı şeylerden infak edin" [Hadîd 57/7] âyeti de aynı mânaya delâlet etmektedir.

[1927] بِما تَعْمَلُونَ hem Tâ ve hem de Yâ ile okunmuştur ["Yaptıklarınızdan / "Yaptıklarından…"]. Tâ'lı okuyuş [gaipden muhataba] *iltifat* olup, azap tehdidi hususunda daha etkili bir ifadedir; Yâ'lı okuyuş ise ibarenin normal akışına göredir.

181. "(Sanki) Allah fakir de biz zenginiz!" diye(rek infaka ve karz-ı hasene yanaşmamalarına mazeret üreten Yahudi)lerin sözünü Allah elbette işitmiştir! Bu söylediklerini, özellikle de peygamberleri haksız yere öldürmelerini yaz(acak; hesabını sor)acağız ve şöyle diyeceğiz: "Tadın şu yangın azabını!"

182. "Bu, sizin kendi ellerinizle gönderdiklerinizin karşılığıdır. Yoksa Allah asla kullarına zulmedici değildir."

[١٩٢٥] {وَلَا يَحْسَبَنَّ} من قرأ بالتاء قدّر مضافًا محذوفًا، أي ولا تحسبن بخل الذين يبخلون هو خيرًا لهم. وكذلك من قرأ بالياء وجعل فاعل يحسبن ضمير رسول الله، أو ضمير أحد. ومن جعل فاعله الذين يبخلون كان المفعول الأوّل عنده محذوفًا، تقديره: ولا يحسبن الذين يبخلون بخلهم {هُوَ خَيْرًا لَهُمْ} والذي سوغ حذفه دلالة {يَبْخَلُونَ} عليه، وهو فصل. وقرأ الأعمش بغير {هُوَ}. {سَيُطَوَّقُونَ} تفسير لقوله {هُوَ شَرٌّ لَهُمْ} أي سيُلزَمون وبال ما بخلوا به إلزام الطوق. وفي أمثالهم: تقلدها طوقَ الحمامةِ، إذا جاء بهَنَةٍ يُسبّ بها ويذم. وقيل: يجعل ما بخل من الزكاة حية يطوقها في عنقه يوم القيامة، تنهشه من قرنه إلى قدمه وتنقر رأسه، وتقول: أنا مالُك! وعن النبي ﷺ في مانع الزكاة: «يطوق بشجاع أقرع.» وروي «بشجاع أسود.» وعن النخعي: سيطوقون بطوق من نار.

[١٩٢٦] {وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} أي وله ما فيها مما يتوارثه أهلها من مال وغيره فمالهم يبخلون عليه بملكه ولا ينفقونه في سبيله. ونحوه قوله {وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَفِينَ فِيهِ} [الحديد: ٧].

[١٩٢٧] وقرئ بما تعملون بالتاء والياء، فالتاء على طريقة الالتفات، وهي أبلغ في الوعيد؛ والياء على الظاهر.

١٨١-﴿لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا وَقَتْلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ﴾

١٨٢-﴿ذَلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ﴾

[1928] Bu sözü, "Kimdir o ki; Allah'a güzel bir borç verecek…" [Bakara 2/245] âyetini işittiklerinde Yahudiler söylemişlerdir. Dolayısıyla, onu ya öyle inandıkları için veya alay etmek maksadıyla söylemiş olabilirler. Ancak her hâlükârda bu, ağır bir söz olup ancak azgın inkârcıların söyleyebileceği bir laftır.

5 [1929] "Allah'ın işitmesi" ifadesi, Allah için gizli bir şey olmadığı ve buna denk bir ceza hazırladığı anlamındadır. "Bu söylediklerini yazacağız" ifadesi, "hafaza sayfalarına yazacağız" veya yazılı bir şeyin korunup tespit edildiği gibi onu ilmimizde tesbit edip korumaya alacak, onu asla unutmayacağız" demektir. "Allah Teâlâ, önce 'Allah elbette işitmiştir" buyurduktan sonra neden 'ya-
10 zacağız' demiş? Oysa 'elbette yazdık' demeli değil miydi?" **dersen, şöyle derim:** Allah Teâlâ, önce işitme gerçeğini yeminle pekiştirilmiş bir ifade ile zikretmiş, sonra "onların peygamber katletmeleri asla bilgimiz dışında olmadığı gibi, bu sözleri de asla bilgimiz haricinde olmayacak ve kesinlikle onu kaydedip koruyacağız" anlamında, bir tehdit mahiyetinde 'elbette onların sözlerini yazacağız'
15 buyurmuştur. Allah Teâlâ onların peygamberleri katletmelerinden bahisle, onların sarfettikleri bu sözle peygamberleri geçmişte katletmelerinin aynı derecede büyük bir suç olduğunu ima etmiş ve bu son yaptıklarının aslında onların böylesi ilk cinayetleri olmadığına, küfür konusunda kıdemli kişiler olup bu hususta sabıkalarının bulunduğuna ve peygamberleri öldürmüş birilerinin bu
20 tarz sözler sarfetmelerinin garipsenecek bir şey olmadığına işaret etmiştir.

[1930] Rivayete göre; Hazret-i Peygamber bir mektup yazıp Ebû Bekr (r.a.) ile Kaynukā' oğulları Yahudilerine göndermişti. Onları Müslüman olmaya, gerçek dindarlığa, vererek kendini arındırmaya ve Allah'a güzel bir 'borç' vermeye davet ediyordu. Yahudi Finhâs; "Allah bizden borç istediğine göre
25 fakir herhalde!" diye karşılık verince, Ebû Bekr (r.a.) herifin yüzüne bir tokat aşk etti ve "Aramızdaki anlaşma olmasaydı, boynunu vururdum senin!" dedi. Adam bunun üzerine Ebû Bekr'i Peygamber (s.a.)'e şikayet etti ve kendisinin böyle söylediğini reddetti [KT.b]. İşte bu âyet bunun üzerine nâzil oldu. "Allah'ın eli bağlıdır" [Mâide 5/64] tarzındaki iddiaları da bunun gibidir.

30 [1931] "Onlara 'tadın' diyeceğiz," yani kıyamet günü; Müslümanlara nice kederler tattırdığınız gibi, "Tadın şu yangın azabını!" diyerek kendilerini cezalandıracağız. Yani cezalandırılan kişiye 'hisset ve tat' denilecek. Ebû Süfyan [v.31/652] Hazret-i Hamza'ya [v.3/624] şöyle demiştir: "Ey ata tanımaz! Tat bakalım yaptıklarının cezasını!" [İbn Hişâm, *Sîret*, s. 467 vd.]

[١٩٢٨] قال ذلك اليهود حين سمعوا قول الله تعالى {مَنْ ذَا الَّذِى يُقْرِضُ اللهَ قَرْضًا حَسَنًا} [البقرة: ٢٤٥]، فلا يخلو إمّا أن يقولوه عن اعتقاد لذلك، أو عن استهزاء بالقرآن؛ وأيهما كان فالكلمة عظيمة لا تصدر إلا عن متمردين في كفرهم.

[١٩٢٩] ومعنى سماع الله له: أنه لم يخفَ عليه، وأنه أعدّ له كفاءه من العقاب؛ {سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا} في صحائف الحفظة، أو سنحفظه ونثبته في علمنا لا ننساه كما يثبت المكتوب. فإن قلت: كيف قال {لَقَدْ سَمِعَ اللهُ} ثم قال {سَنَكْتُبُ}، وهلا قيل: ولقد كتبنا؟ قلت: ذكر وجود السماع أوّلًا مؤكدًا بالقسم، ثم قال: سنكتب على جهة الوعيد بمعنى لن يفوتنا أبدًا إثباته وتدوينه كما لن يفوتنا قتلهم الأنبياء. وجعل قتلهم الأنبياء قرينة له إيذانًا بأنهما في العظم أخوان، وبأن هذا ليس بأوّل ما ركبوه من العظائم. وأنهم أُصَلَاء في الكفر ولهم فيه سوابق، وأن من قتل الأنبياء لم يُستبعَد منه الاجتراء على مثل هذا القول.

[١٩٣٠] وروي: أن رسول الله ﷺ كتب مع أبي بكر رضي الله عنه إلى يهود بني قينقاع يدعوهم إلى الإسلام وإلى إقامِ الصلاة وإيتاء الزكاة، وأن يقرضوا الله قرضًا حسنًا، فقال فنحاص اليهودي: إنّ الله فقير، حين سألنا القرض! فلطمه أبو بكر في وجهه وقال: لولا الذي بيننا وبينكم من العهد لضربت عنقك! فشكاه إلى رسول الله ﷺ وجحد ما قاله، فنزلت. ونحوه قولهم {يَدُ اللهِ مَغْلُولَةٌ} [المائدة: ٦٤].

[١٩٣١] {وَنَقُولُ} لهم {ذُوقُوا} وننتقم منهم أن نقول لهم يوم القيامة: ذوقوا {عَذَابَ الْحَرِيقِ} كما أذقتم المسلمين الغُصص. يقال للمنتقم منه: أحس، وذق. وقال أبو سفيان لحمزة رضي الله عنه: ذق عُقَقُ!

[1932] Hamza [v.156/773] سيُكتَب şeklinde Ya merfû‘ ve fiil mechul olarak; يقول şeklinde Ya ile okumuştur ["söyledikleri yazılacak ve O, … diyecek" mealinde]. Hasan-ı Basrî [v.110/728] ve A‘rec [v.130/748] ise سيَكتُب şeklinde Ya'lı ve ma‘lûm olarak okumuşlardır ["O, bunların söylediğini yazacak ve … diyecek" mealinde]. İbn Mes‘ûd (r.a.) ise ويقال ذوقوا [tadın buyrulacak] diye okumuştur.

[1933] "Bu" yani geçmişteki cezaları. "Eller"in zikredilmesi, amellerin genelde elle yapılmasından dolayıdır. Tağlib yoluyla, bütün ameller ellerle işlenmiş gibi bir üslup kullanılmıştır. **Şayet** "Peki, Allah neden 'Yoksa Allah asla kullarına zulmedici değildir' cümlesini 'sizin kendi ellerinizle gönderdikleriniz' cümlesine atfetmiştir? Allah Teâlâ kullarına zulmedici olmamasını cezayı hak etmede onların günah işlemeleriyle nasıl ortak etmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Allah'ın, kullarına zulmedici olmaması onlara karşı adaletli olması demektir. O'nun kötü amel işleyeni cezalandırıp iyi amel işleyeni mükâfatlandırması ise adalettir.

183. Onlar ki; "Allah bize; (gökten gelen bir) 'ateşin yiyeceği bir kurban getirmedikçe hiçbir peygambere(!) iman etmememiz' yönünde and vermiştir" derler. De ki: Benden önce nice peygamber size açık-seçik delillerle ve o söylediğiniz şeyle geldi. Doğru söylüyorsanız, onları neden öldürdünüz?!"

184. (Resulüm!) Seni yalanladılarsa, (aldırma) çünkü senden evvel kanıtlar, kitaplar ve bilhassa o aydınlatıcı kitabı getiren elçiler de yalanlanmıştı.

[1934] "And vermiştir" yani Allah Tevrat'ta bize şu özel mucizeyi, yani gökten inen bir ateşin yaktığı kurban mucizesini göstermedikçe hiçbir peygambere iman etmememizi emir ve tavsiye buyurmuştur. Nitekim İsrailoğullarının mucizeleri böyleydi; [ortaya] bir kurban getirilir, peygamber dua eder ve gökten bir ateş inip onu yakardı. Bu asılsız bir iddia ve Allah'a iftiradır. Çünkü ateşin kurbanı yakması, onu getiren peygambere iman etmeyi gerektirmez; iman etmeyi gerektiren şey, sadece, onun mucize oluşudur. Dolayısıyla, onunla diğer mucizeler eşittir. Binaenaleyh, Allah'ın, diğer mucizeler arasından bunu seçip tayin etmesi caiz olmaz. Nitekim Allah Teâlâ, daha önce peygamberlerinin kendilerine onları tasdik etmelerini gerektiren birçok mucizelerle geldiklerini, hatta kendilerinin istedikleri bu mucizeyi de gösterdikleri, eğer iman etmeleri için bu mucizenin getirilmesi gerektiği iddialarında samimi iseler neden onları katlettikleri tarzında onların tutarsızlıklarını ortaya koymuştur.

[١٩٣٢] وقرأ حمزة سيُكتَب، بالياء على البناء للمفعول، ويقول بالياء؛ وقرأ الحسن والأعرج سيَكتُب بالياء وتسمية الفاعل؛ وقرأ ابن مسعود وَيُقَال ذوقوا.

[١٩٣٣] {ذَلِكَ} إشارة إلى ما تقدّم من عقابهم وذكر الأيدي، لأن أكثر الأعمال تزاول بهنّ، فجعل كل عمل كالواقع بالأيدي على سبيل التغليب. فإن قلت: فلم عطف قوله {وَأَنَّ اللهَ لَيسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ} على {مَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ}، وكيف جعل كونه غير ظلّام للعبيد شريكًا لاجتراحهم السيئات في استحقاق التعذيب؟ قلت: معنى كونه غير ظلام للعبيد أنه عادل عليهم، ومن العدل أن يعاقب المسيء منهم ويثيب المحسن.

١٨٣-﴿الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللهَ عَهِدَ إِلَيْنَا أَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتَّى يَأْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ قُلْ قَدْ جَاءَكُمْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذِي قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

١٨٤-﴿فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ جَاءُوا بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ﴾

[١٩٣٤] {عَهِدَ إِلَيْنَا} أمرنا في التوراة وأوصانا بأن لا نؤمن لرسول حتى يأتينا بهذه الآية الخاصة، وهو أن يرينا قربانا تنزل نار من السماء فتأكله، كما كان أنبياء بني إسرائيل تلك آيتهم؛ كان يقرب بالقربان، فيقوم النبي فيدعو، فتنزل نار من السماء فتأكله. وهذه دعوى باطلة وافتراء على الله، لأن أكل النار القربان لم يوجب الإيمان للرسول الآتي به إلا لكونه آية ومعجزة، فهو إذن وسائر الآيات سواء، فلا يجوز أن يعينه الله تعالى من بين الآيات. وقد ألزمهم الله أن أنبياءهم جاءوهم بالبينات الكثيرة التي أوجبت عليهم التصديق، جاءوهم أيضًا بهذه الآية التي اقترحوها؛ فلم قتلوهم إن كانوا صادقين أن الإيمان يلزمهم بإتيانها.

[1935] *Kurbân*^{un} kelimesi *sülütān*^{un} gibi *kurubân*^{un} şeklinde Kāf ve Ra merfû‘ olarak da okunmuştur.

[1936] "O söylediğiniz şeyle' ifadesinin mânası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun mânası "ateşin yaktığı kurban' derken *kasdettiğiniz* şeyle" demektir. "Tekrar kendi söylediklerine dönerler" [Mücadile 58/3] âyetinin; "söyledikleri şeyle aynı manaya gelecek şözlere geri dönerler" anlamında olması gibi.

[1937] وَالزُّبُرِ kelimesi sahifeler / suhuf anlamında olup Şamlıların Mushafında وَبِالزُّبُرِ şeklindedir. "Aydınlatıcı kitap" Tevrat, İncil ve Zebur'dur. Bu âyet, gerek kendi kavminin gerekse Yahudilerin iman etmemesinden dolayı Peygamber (s.a.)'i teselli etmektedir.

185. Her nefis ölümü tadacaktır. Kıyamet günü mükâfatlarınız size eksiksiz verilecektir; o an, her kim Ateş'ten uzaklaştırılıp Cennet'e sokulmuşsa, gerçekten kurtulmuştur. Dünya hayatı ise aldatıcı bir zevkten başka bir şey değildir.

[1938] Yezîdî [v.202/817] ذائِقَةُ الْمَوْتِ [kelimesini] aslına uygun olarak ذائقةٌ الموتَ şeklinde okumuştur. A‘meş [v.148/765] ise,

[فألفَيْته غيرَ مُستَعتِبٍ] ولا ذاكِرَ الله إلا قليلا

[Onu azarlarıma karşılık veremez halde buldum] ve Allah'ı çok az zikreder halde.

beytinde olduğu gibi, tenvini atarak, nasp ile ذائقةُ الموتَ şeklinde okumuştur.

[1939] Eğer "herkes ölümü tadacaktır' cümlesi ile 'kıyamet günü mükâfatlarınız size eksiksiz verilecektir' cümlesi nasıl bir arada zikredilebilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bu iki ifade "Hepiniz öleceksiniz; ölümden kaçmanız mümkün değildir. Ancak öldükten hemen sonra tâat ve masiyetlerinizin karşılığını elde etmeyeceksiniz. Onları ancak mezarlarınızdan kalktıktan sonra elde edeceksiniz" şeklinde birbirini müteakip olarak zikredilmiştir. Eğer "Bu mâna "kabir, cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur" [*Tirmizî,* "Kıyâmet" 26] şeklindeki hadisi inkâr anlamına gelmektedir." **dersen, şöyle derim:** "Âyetteki 'eksiksiz' kelimesi bu vehmi izale etmektedir, çünkü burada mâna "karşılıkların eksiksiz ve tam olarak verilmesi, o günden sonra olacaktır; ondan öncekiler karşılığın bir kısmıdır" şeklindedir.

[1940] زُحْزِحَ kelimesi bir tarafa çekip uzaklaştırma demektir. Kelime, aceleyle çekme anlamına gelen زَحَّ lafzının tekrarlanmasıyla oluşturulmuştur.

[١٩٣٥] وقرئ بقُرُبانٍ بضمتين. ونظيره السلطان.

[١٩٣٦] فإن قلت: ما معنى قوله {وَبِالَّذِى قُلْتُمْ}؟ قلت: معناه، وبمعنى الذي قلتموه من قولكم: قربان تأكله النار. ومؤدّاه كقوله {ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا} [المجادلة: ٣] أي لمعنى ما قالوا.

٥ [١٩٣٧] في مصاحف أهل الشام وبِالزُّبُر، وهي الصحف {وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ} التوراة والإنجيل والزبور. وهذه تسلية لرسول الله ﷺ من تكذيب قومه وتكذيب اليهود.

١٨٥-﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلا مَتَاعُ الْغُرُورِ﴾

[١٩٣٨] وقرأ اليزيدي ذائقةٌ الموتَ، على الأصل. وقرأ الأعمش ذَائِقَةُ الموتَ،

١٠ بطرح التنوين مع النصب كقوله:

...وَلَا ذَاكِرَ اللهَ إلاّ قَلِيلا

[١٩٣٩] فإن قلت: كيف اتصل به قوله {وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ}؟ قلت: اتصاله به على أن كلكم تموتون ولا بدّ لكم من الموت ولا توفّون أجوركم على طاعاتكم ومعاصيكم عقيب موتكم، وإنما توفونها يوم قيامكم من القبور. فإن قلت فهذا يوهم

١٥ نفي ما يروي أن القبر روضة من رياض الجنة أو حفرة من حفر النار. قلت: كلمة التوفية تزيل هذا الوهم، لأن المعنى أن توفية الأجور وتكميلها يكون ذلك اليوم، وما يكون قبل ذلك فبعض الأجور.

[١٩٤٠] الزحزحة: التنحية والإبعاد تكرير الزح، وهو الجذب بعجلة.

[1941] “Gerçekten kurtulmuştur,” yani kurtulmaya yarayacak her şeyi içine alan mutlak kurtuluşu elde etmiştir. Zira Allah’ın gazabından ve ebedî azaptan kurtulup rızasına ve ebedî nimetlere nail olmaktan daha öte bir kurtuluş yoktur. Allah’ım! Bizleri Âhirette Senin katında kurtuluşa ereceğimiz amellere muvaffak eyle! Nitekim Hazret-i Peygamber şöyle buyurmuştur: “Cehennemden uzaklaştırılıp cennete konulmak isteyen, Allah’a ve âhiret gününe inanmış olarak ve kendisine yapılmasını istediği şeyleri insanlara yapan bir kişi olarak ölmeye çalışsın.” [*Müslim,* İmâre” 72] Bu hadis, hem Allah’ın hukukuna hem de insan haklarına riayet etmeyi içermektedir.

[1942] [“Dünya hayatı ise aldatıcı bir zevkten başka bir şey değildir” ifadesinde] *dünya*, kusuru gizlenip aldatılan, müşterinin satın aldıktan sonra kusurlu ve değersiz olduğunu anladığı bir mala benzetilmektedir; aldatan ve kusuru saklayan ise şeytandır. Sa‘îd b. Cübeyr’in [v.95/713] şöyle dediği nakledilmiştir: “Bu, dünyayı âhirete tercih eden için söz konusudur. Dünyayı âhiret için isteyenler açısından ise o, kişiye ahireti kazandıracak sermayedir [dünya ahiretin tarlasıdır].”

[1943] Mü’minlere bu ifadelerle hitap edilmesi, ileride başlarına gelebilecek sıkıntı ve zorluklara ve bunlara sabretmeye kendilerini hazırlamaları; ileride böyle şeylerle karşı karşıya kaldıklarında hazırlıklı olarak karşılaşmaları, bu tip şeylerle ansızın karşılaşıp da günaha giren ve kabullenemeyip rahatsızlık gösteren biri gibi olmamaları içindir.

186. Mallarınız ve canlarınız konusunda mutlaka deneneceksiniz ve gerek sizden önce kitap verilenlerden gerekse Müşriklerden pek çok incitici şey işiteceksiniz. Sabredip sakınırsanız, bu gerçekten azmetmeye değer işlerdendir.

[1944] “Canlarda denenme” öldürülme, esir edilme, yaralanma ve insanın başına gelebilecek çeşitli korkulan şeyler ve musibetlerdir; “mallarda denenme” ise, hayır yollarında harcama ve mala gelen âfetlerdir. “Ehl-i Kitap’dan incitici şey işitme”, onların hanif dini aleyhinde konuşmaları, iman etmek isteyenlere engel olma ve iman edenlerin yanlış yaptıklarını ileri sürme, Kâ‘b b. Eşref’in [v.3/624] Peygamber (s.a.)’i hicveden şiirler söylemesi ve Müşrikleri teşvik etmesi ve [Yahudi] Finhas, Kurayza ve Nadīr oğullarının Müslümanlar aleyhindeki ileri geri konuşmalarıdır. “Bu”, yani sabır ve takvanız, “gerçekten azmetmeye değer işlerdendir,” yani bunlar kesinlikle yapılması gereken veya Allah’ın mutlaka olmasına hükmettiği şeylerdendir. Yani bunlar Allah’ın kesin olarak emrettiği şeylerdendir. Dolayısıyla, mutlaka sabredip takva üzere olmalısınız.

[١٩٤١] {فَقَدْ فَازَ} فقد حصل له الفوز المطلق المتناول لكل ما يفاز به، ولا غاية للفوز وراء النجاة من سخط الله والعذاب السرمد، ونيل رضوان الله والنعيم المخلَّد. اللهم وفقنا لما ندرك به عندك الفوز في المآب. وعن النبي ﷺ: «من أحب أن يُزحزَح عن النار ويدخل الجنة فلتدركه منيَّته وهو يؤمن بالله واليوم الآخر، ويأتي إلى الناس ما يحب أن يؤتى إليه.» وهذا شامل للمحافظة على حقوق الله وحقوق العباد.

[١٩٤٢] شبه الدنيا بالمتاع الذي يدلَّس به على المُستام ويُغَرَّ حتى يشتريه ثم يتبين له فساده ورداءته. والشيطان هو المدلِّس الغَرور. وعن سعيد بن جبير: إنما هذا لمن آثرها على الآخرة، فأما من طلب الآخرة بها فإنها متاع بلاغ.

[١٩٤٣] خوطب المؤمنون بذلك ليوطنوا أنفسهم على احتمال ما سيلقون من الأذى والشدائد والصبر عليها، حتى إذا لقوها لقوها وهم مستعدون لايرهقهم ما يرهق من يصيبه الشدة بغتة فينكرها وتشمئز منها نفسه.

١٨٦-﴿لَتُبْلَوُنَّ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذًى كَثِيرًا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ﴾

[١٩٤٤] والبلاء في الأنفس: القتل والأسر والجِراح وما يرد عليها من أنواع المخاوف والمصائب. وفي الأموال: الإنفاق في سبل الخير وما يقع فيها من الآفات. وما يسمعون من أهل الكتاب المطاعنُ في الدين الحنيف، وصدّ من أراد الإيمان، وتخطئة من آمن. وما كان من كعب بن الأشرف من هجائه لرسول الله ﷺ وتحريض المشركين، ومن فنحاص، ومن بني قريظة والنضير. {فَإِنَّ ذَلِكَ} فإن الصبر والتقوى {مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ} من معزومات الأمور، أي مما يجب العزم عليه من الأمور، أو مما عزم الله أن يكون، يعني أنّ ذلك عزمة من عزمات الله لا بد لكم أن تصبروا وتتقوا.

187. Hani, Allah; "Kitabı mutlaka insanlara açıklayacaksınız, gizlemeyeceksiniz!" diyerek kitap verilenlerden söz almıştı. Ama onlar bunu kulak ardı ettiler ve onu az bir pahaya sattılar. Ne kötü alış-veriş!..

[1945] "Hani Allah 'Onu' yani kitabı 'mutlaka açıklayasınız' diyerek söz almıştı." Yani, Allah'ın kitap verilenlerden söz aldığı zamanı hatırla; hani, kitabı açıklama ve onu gizlemekten kaçınma hususunda, -bir insanın bir şeyi kesinlikle yapması istendiği ve "Vallahi bunu mutlaka yapacaksın!" denilerek te'kidle söylendiği gibi- kesin bir ifade ile uyarılmışlardı. "Ama onlar bunu kulak ardı ettiler," yani verdikleri sözü ve o konunun ısrarla vurgulandığını 'unuttu'lar; yani ona riayet etmediler, dikkate almadılar. "Kulak ardı etme" tabiri, bir tarafa atma ve dikkate almama anlamında bir darb-ı meseldir. Zıttı da, gözünün karşısına koyma ve göz önünde bulundurma tabiridir. Alimlerden; gerçeği ve bildiklerini insanlara öğreteceklerine, -zalimlerin işini kolaylaştırmak, onların gönlünü hoş etmek, onları mutlu mesut kılmak ya da onlardan çıkar elde etmek, dünya malı çekmek veya hakkında hiçbir delil ve emare olmayan şeylerden dolayı takiyye yapmak yahut bildiklerini kıskanmak / esirgemek veyahut başkalarının kendisine nispet edilmesini sağlamaya çalışmak gibi- bozuk bir amaçla hiçbir şeyi gizlemeyeceklerine dair söz alınmış olması buna delil olarak yeter. Peygamber (s.a.)'in; "Bir kimse ona lâyık olandan ilim esirgerse ağzına ateşten gem vurulur" [*Ebû Dâvûd,* "İlim" 9] buyurduğu rivayet edilmiştir. Tāvus'un [v.106/725] da Vehb b. Münebbih'e [v.114/732] şöyle dediği nakledilmiştir: "[Sakladığın] şu kitaplar yüzünden Allah'ın ileride sana azap edeceğini düşünüyorum. Vallahi! Sen bir peygamber olsaydın ve şu an esirgediğin gibi ilmi esirgeseydin, Allah sana mutlaka azap ederdi!" Rivayete göre, Muhammed b. Kâ'b [v.108/726] da şöyle demiştir: "Âlimin susup ilmi esirgemesi, cahilin de cehlini gizleyip sormaması caiz değildir." Ali (r.a.)'ın da; "Allah, âlimleri öğretip öğretmedikleri konusunda sorumlu tutmadıkça cahilleri öğrenmeyle ilgili olarak sorumlu tutmaz" dediği nakldilmiştir [KT.b].

[1946] لَتُبَيِّنُنَّهُ kelimesi لَيُبَيِّنُنَّهُ [onu mutlaka açıklayacakları] تَكْتُمُونَهُ da يَكْتُمُونَهُ [gizlemeyecekleri] şeklinde Ya ile okunmuştur, çünkü açıklayacak ve gizleyecek olanlar gaiptir. Ayrıca, kendilerine yapılan o hitabın bir anlatımı olduğu için, Ta ile de okunmuştur; tıpkı "Ve kitapta İsrailoğullarına; 'Siz yeryüzünde iki kez bozuculuk yapacak; azdıkça azacaksınız!' diye hükmettik" [İsrâ 17/4] âyetinde olduğu gibi.

١٨٧-﴿وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلا تَكْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلا فَبِئْسَ مَا يَشْتَرُونَ﴾

[١٩٤٥] {وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ} واذكر وقت أخذ الله ميثاق أهل الكتاب {لَتُبَيِّنُنَّهُ} الضمير للكتاب. أكد عليهم إيجاب بيان الكتاب واجتناب كتمانه كما يؤكد على الرجل إذا عزم عليه وقيل له: آلله لتفعلنّ. {فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ} فنبذوا الميثاق وتأكيده عليهم، يعني لم يراعوه ولم يلتفتوا إليه. والنبذ وراء الظهر مثلٌ في الطرح وترك الاعتداد. ونقيضه جعَله نصبَ عينيه وألقاه بين عينيه. وكفى به دليلًا على أنه مأخوذ على العلماء أن يبينوا الحق للناس وما علموه وأن لا يكتموا منه شيئًا لغرضٍ فاسدٍ من تسهيل على الظَّلَمة، وتطييب لنفوسهم، واستجلاب لمسارّهم أو لجرّ منفعة وحطام دنيا، أو لتقية مما لا دليل عليه ولا أمارة أو لبخل بالعلم، وغيرة أن ينسب إليه غيرهم. وعن النبي ﷺ: «من كتم علمًا عن أهله ألجم بلجام من نار.» وعن طاوس أنه قال لوهب: إني أرى الله سوف يعذبك بهذه الكتب. وقال: والله لو كنت نبيًّا فكتمت العلم كما تكتمه لرأيت أنّ الله سيعذبك. وعن محمد بن كعب: لا يحل لأحد من العلماء أن يسكت على علمه ولا يحل لجاهل أن يسكت على جهله حتى يسأل. وعن علي رضي الله عنه: ما أخذ الله على أهل الجهل أن يتعلموا حتى أخذ على أهل العلم أن يعلِّموا.

[١٩٤٦] وقرئ ليبيننُّه، ولا يكتمونه بالياء، لأنهم غيب؛ وبالتاء على حكاية مخاطبتهم، كقوله {وَقَضَيْنَا إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ} [الإسراء: ٤].

188. Sakın, ettikleri ile sevinen ve kendi yapmadıkları şeylerle övülmek isteyenleri zannetmeyesin; evet zannetmeyesin ki, bunlar azaptan kurtulacaklar! Can yakıcı bir azaptır bunların hakkı!

[1947] "Zannetmeyesin" ifadesinde hitap Peygamber (s.a.)'edir. İki mef'ûlden birincisi الَّذِينَ يَفْرَحُونَ [sevinenler], ikincisi ise بِمَفَازَةٍ [kurtulacaklardır] lafzıdır; ikinci "zannetmeyesin" ise te'kiddir. Buna göre cümle; "onları zannetme, kurtulacaklarını zannetme" şeklinde takdir edilir. [لا تَحْسَبَنَّ ve فَلا تَحْسَبَنَّهُمْ ifadeleri] mü'minlere hitap olarak لَا تحْسَبُنَّ ve فَلَا تَحْسَبُنَّهم ["sakın zannetmeyesiniz…"] şeklinde Bâ'nın zammesiyle okunmuş; fiil Peygamber (s.a.)'e ait olmak üzere Ya ile ve Bâ'nın zammesiyle لَا يَحْسَبَنَّ ve فَلَا تَحْسَبَنَّهم ["Peygamber sakın zannetmesin…"] şeklinde de okunmuştur. Ebû Amr [v.154/771] ise, fiili "sevinenlere" ait ve birinci mef'ûlü de mahzuf olarak takdir etmek sûretiyle her iki kelimeyi Ya ile, birincide meftuh, ikincide ise Ba'nın zammesiyle okumuştur.. Buna göre cümle; "sevinenler kurtulacaklarını zannetmesinler" mânasında olur. İkinci "zannetmesinler" ise te'kiddir.

[1948] أَتَوْا kelimesi فعلوا mânasında olup *etâ* ve *câ'e* fiilleri bazan *fe'ale* [yaptı] mânasında kullanılır. "Şüphesiz, O'nun sözü daima yerine getirilmiştir." [Meryem 19/61; مَأتِيًّا] ve "Meryem! Sen gerçekten utanılacak bir şey yapmışsın!" [Meryem 19/27; لَقَدْ جِئْتِ] âyetlerinde olduğu gibi. Übeyy b. Kâ'b'ın [v.33/654]; بما فعلوا [yapıp ettiklerine] şeklinde okuması da buna delâlet etmektedir. Ayrıca, آتوا [verdikleri] şeklinde okunduğu gibi, Ali (r.a.)'ın أُوتُوا [kendilerine verilen şeyler sebebiyle] tarzında okuduğu da rivayet edilmiştir.

[1949] "Azaptan kurtulacaklar" yani necat bulacaklar demektir. Rivayete göre; Peygamber (s.a.) Yahudilere Tevrat'ta olan bir şeyi sormuş; onlar da hakikati gizleyip onu farklı bir şekilde anlatmışlardı; üstelik doğru söyledikleri kanaatini güçlendirerek, bundan dolayı Peygamber tarafından övülmek istemişler ve bu yaptıklarına sevinmişlerdi! Allah Teâlâ, Resulüne haber vererek onu buna muttalî kıldı ve onlara azap edeceğini ifade eden âyeti indirerek kendisini teselli etti. [*Buhârî*, "Tefsir", 16] Yani, seni aldattıkları için sevinen, kendilerine sorduğun konuda sana doğru söylemedikleri halde onları övmeni isteyen Yahudilerin azaptan kurtulduklarını zannetme. [Hazret-i Ali kıraatine göre] "Kendilerine verilen şeylere sevinenler" ifadesi kendilerine verilen Tevrat ilmi mânasındadır. Bunun, Peygamber (s.a.)'in sıfatlarını gizledikleri için sevinenler mânasında olduğu da ileri sürülmüştür.

١٨٨-﴿لا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوْا وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[١٩٤٧] {لَا تَحْسَبَنَّ} خطاب لرسول الله ﷺ. وأحد المفعولين {الذين يَفْرَحُونَ}، والثاني {بِمَفَازَةٍ}، وقوله {فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ} تأكيد؛ تقديره: لا تحسبنهم، فلا تحسبنهم فائزين. وقرئ لا تحسبُنّ، فلا تحسبُنَّهم، بضم الباء على خطاب المؤمنين؛ ولا يحسبَنّ، فلا يحسبَنّهم، بالياء وفتح الباء فيهما، على أنّ الفعل للرسول. وقرأ أبو عمرو بالياء وفتح الباء في الأوّل وضمها في الثاني، على أن الفعل للذين يفرحون، والمفعول الأوّل محذوف على: لا يحسبنهم الذين يفرحون بمفازة، بمعنى: لا يحسبَنَّ أنفسهم الذين يفرحون فائزين، وفلا يحسبُنَّهم، تأكيد.

[١٩٤٨] ومعنى {بِمَا أَتَوْا} بما فعلوا. وأتى وجاء، يستعملان بمعنى فعل. قال الله تعالى: {إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًّا} [مريم: ٦١]، {لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا فَرِيًّا} [مريم: ٢٧]. ويدل عليه قراءة أبيّ يفرحون بما فعلوا. وقرئ آتوا، بمعنى أعطَوْا. وعن علي رضي الله عنه بما أوتُوا.

[١٩٤٩] ومعنى {بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ} بمنجاة منه. روي أن رسول الله ﷺ سأل اليهود عن شيء مما في التوراة فكتموا الحق وأخبروه بخلافه، وأرَوْه أنهم قد صدقوه، واستحمدوا إليه، وفرحوا بما فعلوا؛ فأطْلع الله رسوله على ذلك وسلّاه بما أنزل من وعيدهم. أي لا تحسبن اليهودَ الذين يفرحون بما فعلوا من تدليسهم عليك ويحبون أن تَحمدَهم بما لم يفعلوا من إخبارك بالصدق عما سألتهم عنه ناجين من العذاب. ومعنى {فَرِحِينَ} بما أوتوه من علم التوراة. وقيل: يفرحون بما فعلوا من كتمان نعت رسول الله ﷺ.

[1950] Hazret-i İbrahim'in dinine tâbi olmak gibi "kendi yapmadıkları şeylerle övülmek isteyenler…" Nitekim Hazret-i İbrahim'in Yahudi dininde olduğunu ve kendilerinin de o dine mensup olduklarını iddia ediyorlardı. Bunların, Peygamber (s.a.)'le beraber sefere katılmayan bazı kimseler olduğu da söylenmiştir. Buna göre; Peygamber seferden dönünce, bunlar sefere katılmamanın daha iyi olacağını düşünerek geri kaldıklarını söyleyerek mazeret beyan etmiş ve sefere çıkmamaları sebebiyle övülmek istemiş olmaktadırlar. Bunların münafıklar olduğu, Müslümanlara iman ettiklerini söyledikleri, münafıklık ederek amaçlarına ulaştıkları düşüncesiyle mutlu oldukları; inkârlarını gizledikleri için gerçekten sahip olmadıkları iman sebebiyle övülmek istedikleri de söylenmiştir. Bu ifade, yaptığı güzel bir işi beğenip onunla mutlu olan, şahsında olmayan dindarlık ve zühdle insanların kendisini övmesini arzu eden herkesi kapsar.

189. Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. Allah her şeye kadirdir.

190. Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün gidip gelişinde vicdan sahipleri için elbette birtakım deliller vardır.

191. Onlar ki; gerek ayakta gerek otururken gerekse yanları üstüne yatarken Allah'ı anarlar (O'nu hiç hatırlarından çıkarmazlar); göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde tefekkür eder(ek şöyle der)ler: "Ya Rabbi! Sen bunu boşuna yaratmadın. Hâşa!.. Bizi Ateş azabından koru."

[1951] "Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır." Dolayısıyla O, onların durumlarına da sahiptir; "Allah her şeye kadirdir," yani onları cezalandırmaya da kadirdir.

[1952] "Vicdan sahipleri için," yani gözlerini tefekkür ve istidlal ve ibret almak için açan, onlara hayvanların baktığı gibi, onlardaki yaratılış harikalarından gafil bir şekilde bakmayanlar için "elbette birtakım deliller vardır," yani yaratıcının varlığına, kudretinin büyüklüğüne ve hikmetinin parlaklığına dair apaçık deliller.

[1953] *en-Nasâ'ihu's-sığâr*'da şöyle denilmiştir: Şu yıldızların güzellikleriyle doldur gözlerini ve bu harika şeyler üzerinde dolaştır her ikisini. Kader seni yolculuğa çıkarmadan; gözleme dayalı tefekkür [*nazar*] ile senin arana girip, düşünmeni engellemeden evvel, bunları takdir edenin kudretini tefekkür et; tedbir edenin hikmetini tedebbür et.

[١٩٥٠] {وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا} من اتباع دين إبراهيم حيث ادعوا أن إبراهيم كان على اليهودية وأنهم على دينه. وقيل: هم قوم تخلفوا عن الغزو مع رسول الله ﷺ، فلما قفل اعتذروا إليه بأنهم رأوا المصلحة في التخلف، واستحمدوا إليه بترك الخروج. وقيل: هم المنافقون يفرحون بما أتَوْا من إظهار الإيمان للمسلمين ومنافقتهم وتوصلهم بذلك إلى أغراضهم، ويستحمدون إليهم بالإيمان الذي لم يفعلوه على الحقيقة لإبطانهم الكفر. ويجوز أن يكون شاملًا لكل من يأتي بحسنة فيفرح بها فرحَ إعجابٍ، ويحب أن يحمده الناس ويثنوا عليه بالديانة والزهد وبما ليس فيه.

١٨٩-﴿وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَاللهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

١٩٠-﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَاخْتِلافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لآيَاتٍ لأُولِي الأَلْبَابِ﴾

١٩١-﴿الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَى جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾

[١٩٥١] {وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} فهو يملك أمرهم. وهو {عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ}، فهو يقدر على عقابهم.

[١٩٥٢] {لَآيَاتٍ} لأدلةً واضحة على الصانع وعظيم قدرته وباهر حكمته {لِأُولِي الْأَلْبَابِ} للذين يفتحون بصائرهم للنظر والاستدلال والاعتبار. ولا ينظرون إليها نظرَ البهائم غافلين عما فيها من عجائب الفطر.

[١٩٥٣] وفي النصائح الصغار: املأ عينيك من زينة هذه الكواكب، وأجِلْهما في جملة هذه العجائب، متفكرًا في قدرة مقدّرها، متدبرًا حكمة مدبِّرها، قبل أن يسافر بك القدر، ويحال بينك وبين النظر.

[1954] İbn Ömer (r. anhumâ)'dan [v.73/692] nakledilmiştir ki; Âişe'ye [v.58/678] "Resûlullah'da gördüğün en ilginç şeyi bana anlat" dedim. Bunun üzerine uzun uzun ağladı ve sonra şöyle dedi: Onun her işi ilginçti; bir gece yanıma geldi; yorganımın altına girdi ve teni tenime temas edecek kadar bana yaklaştı. Sonra; "Âişe! Bu gece Rabbime ibadet etmem için bana müsaade eder misin?" diye sordu. Ben de "Ya Rasûlâllah! Ben sana yakın olmayı ve senin arzu ettiğin şeyi arzu ederim. Sana müsaade ettim" dedim. Bunun üzerine kalkıp, odadaki su kırbasının yanına gitti; az bir miktar suyla abdest aldı. Sonra kalkıp namaza durdu. Kur'ân'dan bazı âyetler okuduktan sonra ağlamaya başladı; o kadar ağladı ki, sonunda gözyaşları göbeğine kadar indi. Sonra oturdu ve Rabbine hamdüsena ederek [yine] ağlamaya başladı. Sonra ellerini kaldırdı ve o kadar ağladı ki, gözyaşlarının yeri ıslattığını gördüm. Nihayetinde, Bilal onu sabah namazına çağırmak için geldi. Onun ağladığını gören Bilal; "Ya Resûlâllah! Sen ağlıyor musun? Oysa Allah senin geçmiş ve gelecek bütün günahlarını bağışlamıştır" dedi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.); "Allah'a şükreden bir kul olmayayım mı ya Bilal!" buyurduktan sonra; "Hem, Allah bu gece bana *'Göklerin ve yerin yaratılışında…'* âyetini indirmişken ben nasıl ağlamam?" dedi. Peygamber (s.a.) daha sonra devamla; "Onu okuyup da üzerinde tefekkür etmeyene yazıklar olsun!" -Bir başka rivayette ise "Onu iki çenesinin arasında geveleyip de tefekkür etmeyene yazıklar olsun!"- buyurdu [KT.b].

[1955] Ali (r.a.)'dan şöyle rivayet edilmiştir: Peygamber (s.a.) gece [ibadet etmek için] kalktığında dişlerini misvakladıktan sonra semaya bakar ve *'Göklerin ve yerin yaratılışında…'* âyetini okurdu [KT.b].

[1956] Rivayete göre; İsrailoğullarından biri Allah'a otuz yıl ibadet ettiği zaman bir bulut ona gölgelik edermiş. İsrailoğullarından bir genç aynı süre ibadet etmiş ancak bulut onu gölgelememiş. Annesi; "Muhtemelen, sürede bir eksik bıraktın" demiş. Genç "hatırlamıyorum" deyince, annesi; "Belki de semaya bir bakmış, ama ibret almamışsındır" demiş. Genç "Bu olabilir" demiş; annesi de, "İşte bunun için o ikrama mazhar edilmedin" demiş.

[1957] "Onlar ki; Allah'ı anarlar" yani sürekli olarak, her hâlükârda, ayakta, otururken ve uzanmış bir halde, hayatlarının büyük bir kısmında zikirden uzak kalmazlar.

[١٩٥٤] وعن ابن عمر رضي الله عنهما: قلت لعائشة رضي الله عنها: أخبريني بأعجب ما رأيت من رسول الله ﷺ. فبكت وأطالت، ثم قالت: كل أمره عجب، أتاني في ليلتي فدخل في لحافي حتى ألصق جلده بجلدي، ثم قال: يا عائشة، هل لك أن تأذني لي الليلة في عبادة ربي؟ فقلت: يا رسول الله، إني لأحب قربك وأحب هواك، قد أذنت لك. فقام إلى قربة من ماء في البيت. فتوضأ ولم يكثر من صب الماء، ثم قام يصلي، فقرأ من القرآن فجعل يبكي حتى بلغ الدموع حقويه، ثم جلس فحمد الله وأثنى عليه وجعل يبكي، ثم رفع يديه فجعل يبكي حتى رأيت دموعه قد بلَّت الأرضَ، فأتاه بلال يؤذنه بصلاة الغداة فرآه يبكي، فقال له: يا رسول الله، أتبكي وقد غفر الله لك ما تقدّم من ذنبك وما تأخر؟ فقال: «يا بلال! أفلا أكون عبدًا شكورًا؟» ثم قال: «وما لي لا أبكي وقد أنزل الله عليّ في هذه الليلة {إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ}؟» ثم قال: «ويل لمن قرأها ولم يتفكر فيها!» وروي: «ويل لمن لاكها بين فكَّيه ولم يتأمّلها!»

[١٩٥٥] وعن علي رضي الله عنه: «أنّ النبي ﷺ كان إذا قام من الليل يتسوّك ثم ينظر إلى السماء ثم يقول: {إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...}»

[١٩٥٦] وحكي أنّ الرجل من بني إسرائيل كان إذا عبد الله ثلاثين سنة أظلته سحابة؛ فعبدها فتى من فتيانهم فلم تظله، فقالت له أمّه: لعلّ فرطة فرَطَتْ منك في مدّتك؟ فقال: ما أذكر. قالت: لعلك نظرت مرّة إلى السماء ولم تعتبر؟ قال: لعلّ. قالت: فما أُتيتَ إلا من ذاك.

[١٩٥٧] {اَلَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ} ذكرًا دائبًا على أي حال كانوا، من قيام وقعود واضطجاع لا يخلون بالذكر في أغلب أحوالهم.

[1958] Rivayete göre; İbn Ömer [v.73/692], Urve b. Zübeyr [v.94/713] ashaptan bir grupla beraber bir bayram günü namazgâha gidip Allah'ı zikretmeye başlamışlar. İçlerinden biri; "Allah 'onlar Allah'ı ayakta ve otururken anarlar' buyuruyor" deyince kalkıp ayakta zikretmeye başlamışlar. Hazret-i Peygamber de "Cennet bahçelerinden yararlanmak isteyen Allah'ı çok zikretsin" buyurmuştur [KT.b]. Âyetin mânasının; "Onlar bu durumlarda güçleri yettiğince namaz kılarlar" şeklinde olduğu da söylenmiştir. Nitekim Hazret-i Peygamber İmrân b. Husayn'a [v.52/672] "Ayakta namaz kıl, gücün yetmezse oturarak, buna da yetmezse yan tarafına yattığın halde ima ile..." buyurmuştur [*Tirmizî,* "Mevâkīt" 157274]. Bu rivayet, hastanın mezardaki gibi yan tarafına yatırılması gerektiği şeklindeki görüşünde Şâfi'î *Rahimehullāh*'ın delili olmuştur. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a [v.150/767] göre ise, hasta sırt üstü yatar, bir iyileşme hissedince ise oturur.

[1959] على جُنُوبهم [Yanları üstüne yatarken] ifadesi, bir öncesine atıfla hal olarak mansuptur. Sanki "ayakta, otururken ve yanları üstüne yatmış bir halde iken" denilmektedir.

[1960] "Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde" yani bu muazzam gökcisimlerini icat edip eşsiz ve sanatkârane yaratan ve bunları hassas bir şekilde plânlayan -ki akıl ve havsala bunların enteresanlıklarından bir kısmını bile kavramaya çalışırken usanmaktadır- Sanatkâr'ın şanının azametine ve otoritesinin büyüklüğüne delâlet eden hususlar üzerinde "tefekkür ederler."

[1961] Rivayete göre; Süfyan-ı Sevrî [v.161/778] Makām-ı İbrahim'in arkasında iki rekât namaz kılmış; sonra başını kaldırıp göğe doğru bakmış, yıldızları görünce bayılıp kendinden geçmiş. Bu zât, uzun süre hüzünlenip düşüncelere daldığı için idrarından kan gelirmiş.

[1962] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Biri, yatağında sırt üstü yatarken başını yıldızlara ve göğe çevirip bir süre baktıktan sonra; 'Şahitlik ediyorum ki senin bir rabbin ve yaratıcın var; Allah'ım! Beni bağışla' dedi. Allah onun yüzüne baktı ve onu bağışladı." Yine Peygamber (s.a.) şöyle demiştir: "Tefekkür gibi ibadet yoktur." [KT.b]

[1963] Denmiştir ki; tefekkür gafleti giderir; su nasıl ekinin bitmesini sağlıyorsa, tefekkür de kalbe haşyet sağlar. Kalp hiçbir şeyle hüzünle cilalandığı kadar cilalanmaz; hiçbir şeyle düşünce ile aydınlandığı kadar aydınlanmaz.

[١٩٥٨] وعن ابن عمر وعروة بن الزبير وجماعة: أنهم خرجوا يوم العيد إلى المصلى فجعلوا يذكرون الله، فقال بعضهم: أما قال الله تعالى {يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا}؟ فقاموا يذكرون الله على أقدامهم. وعن النبي ﷺ: «من أحبّ أن يرتع في رياض الجنة فليكثر ذكر الله.» وقيل: معناه يصلون في هذه الأحوال على حسب استطاعتهم. قال رسول الله ﷺ لعمران بن الحصين: «صل قائمًا، فإن لم تستطع فقاعدًا، فإن لم تستطع فعلى جنب، تومىء إيماء.» وهذه حجة للشافعي رحمه الله في إضجاع المريض على جنبه كما في اللحد. وعند أبي حنيفة رحمه الله أنه يستلقي، حتى إذا وجد خفة قعد.

[١٩٥٩] ومحل {على جُنُوبُهُمْ} نصب على الحال عطفًا على ما قبله، كأنه قيل قيامًا وقعودًا ومضطجعين.

[١٩٦٠] {وَيَتَفَكَّرُونَ فِى خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} وما يدل عليه اختراع هذه الأجرام العظام وإبداع صنعتها وما دبِّر فيها بما تكلّ الأفهامُ عن إدراك بعض عجائبه على عظم شأن الصانع وكبرياء سلطانه.

[١٩٦١] وعن سفيان الثوري أنه صلى خلف المقام ركعتين ثم رفع رأسه إلى السماء، فلما رأى الكواكب غُشي عليه، وكان يبول الدم من طول حزنه وفكرته.

[١٩٦٢] وعن النبيّ ﷺ: «بينما رجل مستلق على فراشه إذ رفع رأسه فنظر إلى النجوم وإلى السماء فقال: أشهد أنّ لك ربًّا وخالقًا. اللهمّ اغفر لي؛ فنظر الله إليه فغفر له.» وقال النبي ﷺ: «لا عبادة كالتفكر.»

[١٩٦٣] وقيل: الفكرة تذهب الغفلة وتحدث للقلب الخشية كما يحدث الماء للزرع النبات. وما جليت القلوب بمثل الأحزان ولا استنارت بمثل الفكرة.

[1964] Rivayete göre; Hazret-i Peygamber "Beni Yunus b. Mettâ'dan üstün tutmayın; çünkü onun her gün dünyadakilerin tamamının ibadeti kadar bir ameli Allah'a yükseltilmektedir" buyurmuş [KT.b]. Şöyle demişlerdir: Yunus Peygamber'in bu ameli, Allah'ın işleri hakkında tefekkür etmekten ibaret bir kalp ameli idi. Çünkü hiç kimse bir günde dünyadakilerin tamamının ameli kadar bir ameli diğer uzuvlarıyla işleyemez.

[1965] "Sen bunu boşuna yaratmadın" ifadesi bir "deme" takdir edilerek, yani "derler" şeklindedir. "Diyerek tefekkür ederler" mânasında hal mahallindedir. Yani sen onu bâtıl olarak, hikmetsiz yaratmadın; aksine büyük bir hikmetle yarattın ki o da; senin onu mükelleflere birer mesken, onların seni tanımaları, sana itaat edip isyandan kaçınmanın gerekli olduğunu bilmeleri için delil olmasıdır. Bunun içindir ki Allah bunu; "Bizi Ateş azabından koru" ifadesiyle birlikte zikretmiştir. Çünkü ateş azabı, isyan edip itaatte bulunmayanların cezasıdır. "Peki, 'bunu' kelimesi neye râcidir?" **dersen, şöyle derim:** 'Yaratılan' kastedilmek üzere 'yaratma'ya [خَلْق] râcidir; sanki "göklerin ve yerin *mahlûku* -yani onlardan yaratılan şeyler- üzerinde tefekkür ederler" denilmektedir. Ayrıca, kelime göklere ve yere de râci olabilir. Çünkü onlar da yaradılmış mânasındadır; adeta "Sen bu harika yaratığı [yani evreni] boşuna yaratmadın" denilmiştir.

[1966] "Bunu" kelimesinde bir tür tazim de vardır. "Şüphesiz bu Kur'ân, en doğru olana götürür." [İsrâ 17/9] âyetinde olduğu gibi. Ayrıca, "boşuna" kelimesi, "bunu"dan hal, "hâşa" kelimesi ise Allah'ı boşuna yaratmaktan ve hikmetsiz bir şey halk etmekten tenzih etmek üzere ara cümle de olabilir.

192. "Ya Rabbi! Sen kimi Ateş'e sokarsan, şüphesiz onu perişan edersin. Hiçbir yardımcıları da yoktur zalimlerin!"

193. "Ya Rabbi! Doğrusu biz; 'Rabbinize iman edin' diye imana çağıran bir davetçi işittik ve iman ettik. Ya Rabbi! Günahlarımızı bize bağışla, kusurlarımızı ört ve 'iyi'lerle birlikte al bizim canımızı."

194. "Ya Rabbi! Ayrıca, peygamberlerini tasdik etmemize karşılık bize va'dettiklerini de bize ver; Kıyamet günü bizi rezil etme. Şüphesiz, Sen sözünden caymazsın."

[1967] "Şüphesiz onu perişan edersin," yani onu ileri derecede perişan edersin demektir. *"Gerçekten kurtulmuştur."* [Âl-i İmrân 3/185] ifadesi gibi. Arapların "Saman merasına yetişen yetişmiştir; filanı geçen geçmiştir" tarzındaki ifadeleri buna benzer. لِلظَّالِمِينَ [zalimlerin] ifadesindeki Lâm, ateşe sokulacak olanlara işarettir ve ateşe sokulan biri için ne şefaat, ne de başka bir şeyle hiçbir kurtarıcı olmadığını ilan etmektedir.

[١٩٦٤] وروي عن النبي ﷺ: «لا تفضلوني عل يونس بن متّى، فإنه كان يرفع له في كل يوم مثل عمل أهل الأرض.» قالوا: وإنما كان ذلك التفكر في أمر الله الذي هو عمل القلب، لأن أحدًا لا يقدر أن يعمل بجوارحه في اليوم مثل عمل أهل الأرض.

[١٩٦٥] {مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا} على إرادة القول، أي يقولون ذلك وهو في محل الحال، بمعنى يتفكرون قائلين. والمعنى: ما خلقته خلقًا باطلًا بغير حكمة، بل خلقته لداعي حكمة عظيمة، وهو أن تجعلها مساكن للمكلفين وأدلة لهم على معرفتك ووجوب طاعتك واجتناب معصيتك؛ ولذلك وصل به قوله {فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ} لأنه جزاء من عصى ولم يطع. فإن قلت: {هَذَا} إشارة إلى ماذا؟ قلت: إلى الخلق على أن المراد به المخلوق، كأنه قيل: ويتفكرون في مخلوق السماوات والأرض، أي فيما خلق منها. ويجوز أن يكون إشارة إلى السماوات والأرض؛ لأنها في معنى المخلوق. كأنه قيل: ما خلقت هذا المخلوق العجيب باطلًا.

[١٩٦٦] وفي {هَذَا} ضرب من التعظيم كقوله {إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِى لِلَّتِى هِىَ أَقْوَمُ} [الإسراء: ٩٠]. ويجوز أن يكون {بَاطِلًا} حالًا من {هَذَا}. و {سُبْحَانَكَ} اعتراض للتنزيه من العبث، وأن يخلق شيئًا بغير حكمة.

١٩٢-﴿رَبَّنَا إِنَّكَ مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ﴾

١٩٣-﴿رَبَّنَا إِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلإِيمَانِ أَنْ آمِنُوا بِرَبِّكُمْ فَآمَنَّا رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا وَتَوَفَّنَا مَعَ الأَبْرَارِ﴾

١٩٤-﴿رَبَّنَا وَآتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلَى رُسُلِكَ وَلا تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّكَ لا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ﴾

[١٩٦٧] {فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ} فقد أبلغت في إخزائه. وهو نظير قوله {فَقَدْ فَازَ} [آل عمران: ١٨٥]. ونحوه في كلامهم: من أدرك مرعى الصَّمَّان فقد أدرك، ومن سبق فلانًا فقد سبق. {وَمَا لِلظَّالِمِينَ} اللام إشارة إلى من يدخل النار، وإعلام بأنّ من يدخل النار فلا ناصر له بشفاعة ولا غيرها.

[1968] "Şöyle diyen bir adam işittim" ve "Zeyd'in konuştuğunu işittim" dersin, yani fiili adama verip, işitilen şeyi hazf edersin. Çünkü onu işitilen şeyle vasfetmiş veya işitilen şeyi ondan hal yapmışsındır ve bu da onu zikretmekten seni müstağni kılmıştır. **Şayet** vasıf veya hal olmasa, mutlaka "filanın sözünü veya kelâmını işittim" demen gerekir. "Peki, neden *münâdî* ve *yunâdî* [yani davetçi ve çağıran] kelimeleri bir arada kullanılmıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çağırma önce mutlak olarak, sonra davetçinin durumunu yüceltmek için, imanla kayıtlı olarak zikredilmiştir. Zira imana çağıran davetçiden daha büyük bir davetçi yoktur. *Merartu bi-hâdî*^{n} *yehdî li'l-islâm* [İslâm'a ileten bir kılavuza uğradım] demen gibi. Çünkü münâdî, mutlak olarak kullanıldığında; savaşa veya ateşi söndürmeye ya da zorda olan birine yardıma veyahut da bazı musibetlerden kurtarma veya bazı yararlar sağlamaya davet eden kişi akla gelir. Kılavuz da böyledir; o da bazen yol gösteren, bazen doğru fikri gösteren gibi anlamlarda kullanılır. Dolayısıyla, "imana çağıran", "İslâm'a ileten" dediğin zaman münâdînin ve kılavuzun durumunu yükseltmiş, yüceltmiş olursun.

[1969] ["Onu şuna çağırdı" anlamında] *de'âhu li-kezâ* ve *de'âhu ilâ kezâ* veya ["Onu şuna teşvik etti" anlamında] *nedebehû le-hû* ve *nedebehû ileyhi* dendiği gibi, ["onu şuna çağırdı" anlamında] *nâdâhu le-hû* ve *nâdâhu ileyhi* denilebilmektedir. ["Ona yol gösterdi" anlamında] *hedâhu li't-tarîk* ve *hedâhu ile't-tarîk* kullanımı da buna benzemektedir. Çünkü burada hem sınırın bitişi hem ihtisas, yani sadece ona ait olma anlamı ikisi de gerçekleşmektedir.

[1970] Davetçi, peygamberdir. "Allah'a davet ediyorum" [Yusuf 12/108] ve "Rabbinin yoluna davet et" [Nahl 16/125] âyetlerinde olduğu gibi. Muhammed b. Kâ'b'dan nakledildiğine göre ise bu davetçi Kur'ân'dır.

[1791] أَنْ آمِنُوا ifadesi, "yani iman edin" veya "iman edin diye" anlamındadır. "Günahlarımızı" yani büyük günahlarımızı; "seyyielerimizi" yani küçük günahlarımızı; "iyilerle birlikte" yani onların has arkadaşı olarak, onlardan sayılarak [yani tam onlar ölürlerken, değil].

[1972] *Ebrâr* kelimesi; *rabb - erbâb* ve *sâhib - ashâb* örneklerindeki gibi, *berr* veya *bârr* kelimelerinin çoğuludur.

[1973] على رُسُلِكَ ifadesinde علَى va'din sılasıdır; وعد الله الجنة على الطاعة [Allah cenneti taate karşılık va'detmiştir] sözünde olduğu gibi.

[١٩٦٨] تقول: سمعت رجلًا يقول كذا، وسمعت زيدًا يتكلم، فتُوقِع الفعل على الرجل وتحذف المسموع، لأنك وصفته بما يُسمَع أو جعلته حالًا عنه فأغناك عن ذكره، ولولا الوصف أو الحال لم يكن منه بد، وأن يقال سمعت كلام فلان أو قولَه. فإن قلت: فأيّ فائدة في الجمع بين المنادي وينادي؟ قلت: ذكر النداء مطلقًا ثم ٥ مقيدًا بالإيمان تفخيما لشأن المنادي؛ لأنه لا منادي أعظم من مناد ينادي للإيمان. ونحوه قولك: مررت بهاد يهدي للإسلام. وذلك أنّ المنادي إذا أطلق ذهب الوهم إلى مناد للحرب، أو لإطفاء النائرة، أو لإغاثة المكروب، أو لكفاية بعض النوازل، أو لبعض المنافع، وكذلك الهادي قد يطلق على من يهدي للطريق ويهدي لسداد الرأي وغير ذلك؛ فإذا قلت: ينادي للإيمان ويهدي للإسلام فقد رفعت من شأن ١٠ المنادي والهادي وفخّمته.

[١٩٦٩] ويقال: دعاه لكذا وإلى كذا، وندبه له وإليه، وناداه له وإليه. ونحوه: هداه للطريق وإليه، وذلك أن معنى انتهاء الغاية ومعنى الاختصاص واقعان جميعًا.

[١٩٧٠] والمنادي هو الرسول {أَدْعُوا إِلَى اللهِ} [يوسف: ١٠٨]، و{ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبّكَ} [النحل: ١٢٥]. وعن محمد بن كعب: القرآن.

١٥ [١٩٧١] {أَنْ آمِنُوا} أي آمنوا، أو بأن آمنوا. {ذُنُوبَنَا} كبائرنا {سَيِّئَاتِنَا} صغائرنا {مَعَ ٱلأَبْرَارِ} مخصوصين بصحبتهم، معدودين في جملتهم.

[١٩٧٢] والأبرار: جمع برّ أو بارّ، كربّ وأرباب، وصاحب وأصحاب.

[١٩٧٣] {عَلَى رُسُلِكَ} على هذه صلة للوعد، كما في قولك: وعد الله الجنة على الطاعة.

Buna göre mâna; "Peygamberlerini tasdik etmemize karşılık bize va'dettikleri-ni" şeklindedir. Bu ifadenin, *-rasûl* demek olan- iman davetçisi zikredildikten hemen sonra gelmesi de bu takdiri doğrulamaktadır. "İman ettik" ifadesi tasdik anlamındadır. على رُسُلِكَ ifadesi, mahzuf bir şeye müteallık da olabilir, yani "peygamberlerine indirilmiş veya yüklenmiş olarak va'dettiğin şeyleri" demek-tir. Zira peygamberler onu yüklenmişlerdir. "O sadece kendisine yüklenenden sorumludur" [Nûr 24/54] âyetinde ifade edildiği gibi. Bunun "peygamberlerin dilleriyle, onlar aracılığıyla" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1974] Va'dedilen ise sevaptır. Ancak bunun, düşmana karşı zafer olduğu da söylenmiştir.

[1975] **Eğer** "Allah va'dinden dönmeyeceği halde, nasıl O'na 'sözünü ye-rine getirmesi için' dua etmiş olabilirler?" **dersen, şöyle derim:** Bunun mânası, va'di yerine getirme vesilelerini kendi haklarında devam ettirecek şeylere on-ları muvaffak kılmasına yönelik bir talep olup, Allah'a sığınma ve O'na boyun eğme babından bir şeydir. Nitekim peygamberler günahlarının bağışlandığını bildikleri halde, Rablerine karşı tezellül ve tazarruda bulunmak ve kulluğun özü olan sığınma içinde olmak niyetiyle Allah'tan bağışlanma dilerlerdi.

195. Nihayet Rableri de onların duasına icabet etti: Evet, erkek ol-sun dişi olsun, içinizden çalışan hiç kimsenin çalışmasını Ben boşa çı-karmam; hepiniz birbirinizdensiniz... Hicret edenlerin, yurtlarından çıkarılanların, Benim yolumda eza görenlerin, savaşanların ve öldürü-lenlerin kötülüklerini elbette örteceğim ve onları, altından ırmakların aktığı cennetlere sokacağım. Hem de Allah katından verilen bir sevap olarak... En güzel sevap, Allah katındadır.

[1976] اسْتَجابَ kelimesi, hem استجابه hem de استجاب له şeklinde kulla-nılmaktadır. [Nitekim *muhadramûn*dan Kâ'b b. Sa'd [el-Ğanevî] bir şiirinde;

['Ey nidaya cevap veren!' diye seslendi bir çağıran]

Ama kimse ona cevap vermedi o an.

[1977] [أَنِّي لا أُضِيعُ'daki] أنى'de Ya mahzuf, Hemze de meftuh olarak [*en lâ udī'u*] okunmuş; ayrıca, cümlede bir kavl takdir edilerek kesreli olarak [*innî lâ udī'u*] okunmuştur. لا أُضِيعُ kelimesi de Ya şeddeli olarak [*lâ udayyi'u*] okun-muştur.

والمعنى: ما وعدتنا على تصديق رسلك. ألا تراه كيف أتبع ذكر المنادي للإيمان وهو الرسول وقوله آمنا وهو التصديق؟ ويجوز أن يكون متعلقًا بمحذوف، أي ما وعدتنا منزَلًا على رسلك، أو محمولًا على رسلك، لأن الرسل محمَّلون ذلك. {فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ} [النور: ٥٤]. وقيل: على ألسنة رسلك.

٥ [١٩٧٤] والموعود هو الثواب. وقيل: النصرة على الأعداء.

[١٩٧٥] فإن قلت: كيف دعوا الله بإنجاز ما وعد، والله لا يخلف الميعاد؟ قلت: معناه طلب التوفيق فيما يحفظ عليهم أسباب إنجاز الميعاد، أو هو باب من اللَّجَأ إلى الله والخضوع له، كما كان الأنبياء عليهم الصلاة والسلام يستغفرون مع علمهم أنهم مغفور لهم، يقصدون بذلك التذللَ لربهم والتضرع إليه، واللَّجَأ ١٠ الذي هو سيما العبودية.

١٩٥-﴿فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأُوذُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلأُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ ثَوَابًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ﴾

١٥ [١٩٧٦] يقال: استجاب له واستجابه.

[وَدَاعٍ دَعَا يَا مَنْ يُجِيبُ إِلَى النِّدَا] ❁ فَلَمْ يَسْتَجِبْهُ عِنْدَ ذَاكَ مُجِيبُ

[١٩٧٧] {أَنِّي لَا أُضِيعُ} قرئ بالفتح على حذف الياء، وبالكسر على إرادة القول. وقرئ لا أضيّع، بالتشديد.

[1978] "Erkek olsun dişi olsun" ifadesi, "çalışan"ı açıklamak içindir. "Hepiniz birbirinizdensiniz," yani erkeğinizi ve dişinizi bir tek kök bir araya getirir; hepiniz bir diğerinden, yani onun soyundansınız veya aşırı derecede birbirinizle birleşik olduğunuz için sanki biriniz diğerinin soyundansınız. Bununla İslâm kardeşliğinin kastedildiği de söylenmiştir. Bu cümle bir ara cümle olup bununla, Allah'ın çalışan kullarına va'dettiği hususlarda kadın erkek aynı oldukları beyan edilmiştir.

[1979] Rivayete göre âyet, Ümmü Seleme (r.a.)'nın [v.62/681]; "Ya Rasûlâllah! Ben, Allah'ın hicret konusunda erkekleri anarken kadınları zikretmediğini işitiyorum?!" demesi üzerine bu âyet nâzil olmuştur [*Tirmizî,* "Tefsir", 5]

[1980] "Hicret edenlerin" ifadesi, onlardan çalışanların amellerini, tazim ve yüceltme amacıyla detaylandırma anlamındadır. Sanki "şu üstün ve değerli işleri yapanlar, yani baskı ve işkence altında dinden dönmeye zorlandıkları vatanlarından dinleri uğruna Allah'a kaçarak memleketlerini terkedenler ve Müşriklerin kendilerine reva gördüğü baskı yüzünden doğup büyüdükleri yurtlarında çıkmak zorunda bırakılanlar" denilmektedir.

[1981] "Benim yolumda eza görenler" yani -din yolu kastedilerek- benim yolum için; o sebeple "savaşanlar ve öldürülenler" yani, Müşriklerle savaşıp şehit olanlar. وقُتِّلوا [teker teker öldürülenler] şeklinde şeddeli olarak; ayrıca ayrıca şeddelenerek وقتّلوا [teker teker öldürülenler] şeklinde; yine, kelimeler yer değiştirmiş halde ve [ilki] şeddeli ve şeddesiz olarak وقُتِلوا وقاتلوا [savaşıp öldürülenler / savaşıp teker teker öldürülenler] şeklinde okunmuştur. Yine, وقَتَلوا وقُتِلوا [öldüren ve öldürülenler] şeklinde birincisi etken/ma'lum, ikincisi ise mechul olarak, her iki kelime de ma'lum olmak üzere وقَتَلوا وقاتلوا [savaşarak öldürenler] şeklinde de okunmuştur.

[1982] ثَوَابًا [Bir sevap olarak] kelimesi te'kid edici masdar durumunda olup sevap verme veya ödüllendirme anlamındadır. Hem de "Allah katından verilen" bir sevaptır, çünkü "kötülüklerini elbette örteceğim" ve "onları cennetlere sokacağım" ifadesi, onları ödüllendireceğim anlamındadır. "Allah katında" ifadesi temsilî olup "O'na, O'nun kudret ve ihsanına mahsus, başkasının ödüllendiremeyeceği, kendisine güç yetiremeyeceği bir mükâfat" demektir. Bir kimsenin, o anda yanında olmasa da, onun kendisine mahsus ve gücü dâhilinde olduğunu ifade etmek üzere "Senin istediğin benim yanımda" demesi gibi.

[١٩٧٨] {مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى} بيان لعامل {بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ} أي يجمع ذكوركم وإناثكم أصل واحد، فكل واحد منكم من الآخر، أي من أصله؛ أو كأنه منه لفرط اتصالكم واتحادكم. وقيل المراد وصلة الإسلام. وهذه جملة معترضة بينت بها شركة النساء مع الرجال فيما وعد الله عباده العاملين.

[١٩٧٩] وروي أن أمّ سلمة قالت: يا رسول الله! إني أسمع الله تعالى يذكر الرجال في الهجرة، ولا يذكر النساء؟! فنزلت.

[١٩٨٠] {فَالَّذِينَ هَاجَرُوا} تفصيل لعمل العامل منهم على سبيل التعظيم له والتفخيم، كأنه قال: فالذين عملوا هذه الأعمال السنية الفائقة، وهي المهاجرة عن أوطانهم فارِّين إلى الله بدينهم من دار الفتنة، واضطُرُّوا إلى الخروج من ديارهم التي وُلدوا فيها ونشؤوا بما سامهم المشركون من الخسف.

[١٩٨١] {وَأُوذُوا فِي سَبِيلِي} من أجله وبسببه، يريد سبيل الدين {وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا} وغزوا المشركين واستُشهِدوا. وقرئ وقُتِّلوا، بالتشديد، وقُتِلوا وقاتلوا، على التقديم بالتخفيف والتشديد؛ وقَتلوا وقُتلوا، على بناء الأول للفاعل والثاني للمفعول، وقَتلوا وقاتلوا على بنائهما للفاعل.

[١٩٨٢] {ثَوَابًا} في موضع المصدر المؤكد بمعنى إثابة أو تثويبًا {مِنْ عِنْدِ اللهِ}، لأن قوله {لَأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ}، {وَلَأُدْخِلَنَّهُمْ} في معنى لأثيبنَّهم. {وَعِندَهُ} مثل أن يختص به وبقدرته وفضله، لا يثيبه غيره ولا يقدر عليه، كما يقول الرجل: عندي ما تريد، يريد اختصاصه به وبملكه وإن لم يكن بحضرته.

[1983] Allah Teâlâ burada kendisine nasıl dua ve niyaz edileceğini, yakarılacağını öğretmektedir. ربنا kelimesine mükerreren yer verilmesi, niyaz makamından olup Allah'ın kulun duasına güzel bir şekilde cevap vermesi ve aynı şekilde ödüllendirmesini sağlayacak olan Allah'ın dini uğruna meşakkatlere katlanma, yükümlülüklerin zorluklarına sabretme gibi davranışları bildirmekte ve Allah hakkında kuruntulara [yani ham hayallere] kapılan tembellerin tamahlarını kesmek, cehalet ve zeka eksikliği sebebiyle, amelle sevaba nail olunamayacağını iddia edenlerin yanıldıklarını tescil etmektedir.

[1984] Rivayete göre; Ca'fer-i Sādık (r.a.) [v.148/765]; "Bir insan başına bir iş gelir de beş defa *Rabbenâ* diye dua ederse Allah onu korktuğundan kurtarır ve ona istediği şeyi verir" demiş ve bu âyeti okumuştur. Hasan-ı Basrî'nin [v.110/728] de şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Allah Teâlâ onların beş defa *Rabbenâ* dediklerini hikâye ettikten sonra, onların dualarını kabul ettiğini haber vermiş ve akabinde duanın [Allah katına] yükselmesine ve müstecab olmasını sağlayan şeyleri zikretmiştir. Dolayısıyla, duadan önce mutlaka onları yerine getirmek gerekir."

196. O halde, nankörce inkâr edenlerin debdebe içinde diyar diyar dolaşmaları sakın seni aldatmasın.

197. Az bir zevk... Sonunda varacakları yer ise Cehennem... Ne kötü yatak!

[1985] "Sakın seni aldatmasın" hitabı Peygamber (s.a.)'e veya herkese olup "onların sahip oldukları bol rızık ve diğer nimetlere, dünyalık elde etmiş olmalarına, dünya hazlarına sahip olmalarına bakma; onların görünürde yeryüzünde genişleyip tasarruflarda bulunmalarına, ticaret yapıp kazanç elde etmelerine, servet yığmalarına ve önde gelenlerin hep bunlardan olmasına aldanma" demektir. İbn Abbâs [v.68/688] bunların Mekkeliler olduğunu söylerken, Yahudiler olduğunu söyleyenler de olmuştur. Rivayete göre; bazı mü'minler, başkalarının içinde bulundukları bolluk ve rahat hayata bakarak "Allah düşmanları, şu gördüğümüz bolluk içindeler; biz ise açlık ve yorgunluktan helâk olduk!" diye yakınıyorlardı. [İşte bu âyet bunun üzerine nâzil olmuştur.]

[1986] **Şayet** "Peygamber (s.a.)'in bu duruma aldanması ve bu yüzden buna aldanmaktan menedilmesi nasıl caiz olur?" dersen, şöyle derim: "Burada iki ihtimal vardır. Birincisi, bir topluluğun önde gelenine hitap edilir ve hitap topluluğun tamamına yapılmış gibi olur. Dolayısıyla, sanki burada "sakın sizi aldatmasın" denilmektedir. İkincisi ise, Hazret-i Peygamber aslında onların o haline aldanmış değildi. Bu âyetle bulunduğu hal te'kid edilmiş ve o şekilde devam etmesi istenmiştir. Tıpkı "O halde sakın kâfirlere arka çıkma" [Kasas 28/76], "Sakın Müşriklerden olma" [En'âm 6/14]

[١٩٨٣] وهذا تعليم من الله كيف يُدعى وكيف يُبتهل إليه ويتضرّع. وتكرير {رَبِّنَا} من باب الابتهال، وإعلام بما يوجب حسن الإجابة وحسن الإثابة، من احتمال المشاقّ في دين الله، والصبر على صعوبة تكاليفه، وقطعٌ لأطماع الكسالى المتمنّين عليه، وتسجيل على من لا يرى الثواب موصولًا إليه، بالعمل بالجهل والغباوة.

٥ [١٩٨٤] وروي عن جعفر الصادق ﵁ : من حزبه أمر فقال خمس مرات {رَبَّنَا} أنجاه الله مما يخاف وأعطاه ما أراد، وقرأ هذه الآية. وعن الحسن: حكى الله عنهم أنهم قالوا خمس مرات {رَبَّنَا} ثم أخبر أنه استجاب لهم، إلا أنه أتبع ذلك رافع الدعاء وما يستجاب به، فلا بد من تقديمه بين يدي الدعاء.

١٩٦-﴿لا يَغُرَّنَّكَ تَقَلُّبُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبِلادِ﴾

١٠ ### ١٩٧-﴿مَتَاعٌ قَلِيلٌ ثُمَّ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمِهَادُ﴾

[١٩٨٥] {لَا يَغُرَّنَّكَ} الخطاب لرسول الله ﷺ أو لكل أحد، أي لا تنظر إلى ما هم عليه من سعة الرزق والمضطرَب ودرك العاجل وإصابة حظوظ الدنيا، ولا تغتر بظاهر ما ترى من تبسطهم في الأرض، وتصرفهم في البلاد يتكسبون ويتجرون ويتدهقنون. وعن ابن عباس: هم أهل مكة. وقيل: هم اليهود. وروي أن أناسًا من ١٥ المؤمنين كانوا يرون ما كانوا فيه من الخصب والرخاء ولين العيش فيقولون: إن أعداء الله فيما نرى من الخير وقد هلكنا من الجوع والجهد!

[١٩٨٦] فإن قلت: كيف جاز أن يغتر رسول الله ﷺ بذلك حتى ينهى عن الاغترار به؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن مِدْرِهَ القوم ومقدّمهم يخاطَب بشيء فيقوم خطابه مقام خطابهم جميعًا، فكأنه قيل: لا يغرنكم. والثاني: أنّ رسول الله ٢٠ ﷺ كان غير مغرور بحالهم فأكد عليه ما كان عليه وثبت على التزامه، كقوله {وَلَا تَكُنْ مَعَ الْكَافِرِينَ} [هود: ٤٢]، {وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ} [الأنعام: ١٤]،

ve “Öyleyse, yalanlayanlara itaat etme!” [Kalem 68/8)] âyetlerinde olduğu gibi. Emir olarak bu üslubun benzerleri ise, “Bize doğru yolu göster.” [Fâtiha 1/5] ve “Ey iman edenler! İman edin.” [En‘âm 6/136] âyetleridir. Âyette yasak, zahiren ‘dolaşmaları’na atfedilmekle birlikte, aslında yasak muhatabadır ve bu, sebebin müsebbep yerine konulması şeklinde bir uygulamadır. Çünkü şayet dolaşma kişiyi aldatacak bir şey olsaydı, ona kesin aldanırdı. Dolayısıyla, müsebbebin [yani muhatabın] imtina etmesi için, sebep yasaklanmıştır.

[1987] لا يَغُرَّنَّكَ Nun şeddesiz ve sakin olarak da okunmuştur [*lâ yağurranke*].

[1988] “Az bir zevk...” [Bu cümle] mahzuf bir mübtedanın haberi olup “o” yani diyar diyar dolaşmak “az bir zevktir” şeklinde mukadderdir. Bu azlıkla, onun kaçırdıkları âhiret nimetleri yanında veya Allah’ın mü’minler için hazırladığı nimetlere nazaran azlığı veya sona erecek olduğu ve sonu olan her şeyin de az olduğu gerekçesiyle onun zâtî azlığı murad edilmiştir. Nitekim Peygamber (s.a.) “Âhirete kıyasla dünya birinizin parmağını denize daldırıp çıkardığında orada kalan şeyden fazlası değildir.” [*İbn Mâce,* “Zühd”, 3; *Tirmizî*, “Şehâdât”, 15] buyurmuştur.

[1989] “Ne kötü yatak!” Yani, ne kadar kötüdür kendileri için hazırladıkları şey!

198. Fakat Rablerinden korkanlar için, altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları cennetler var. Hem de Allah katından bir ağırlama ile... ‘İyi’ler için Allah katındakiler daha hayırlıdır.

[1990] *en-Nuzul* ve *en-nuzl* kelimeleri konaklayan kişiyi ağırlama anlamına gelmektedir. Nitekim Ebu’ş-Şi‘r ed-Dabbî [Musa b. Sahîm] de şöyle demiştir:

> Zorba, ordusuyla bize ‘misafir’ olduğunda, kendisini mızrak ve kılıçlarımızla ‘ağır’lamışızdır!

Kelime ya vasfedilmek sûretiyle özellik kazandığı için جنات kelimesinden hâldir ve âmili car-mecrurdur; veya te’kid edici masdar mânasındadır. Sanki “Allah katından bir rızık ve ‘atā ile” denilmektedir. “Allah katındakiler,” yani daha çok ve daimi olan şeyler ‘iyi’ler için inkârcıların etrafında koşturdukları az ve zail olan şeylerden “daha hayırlıdır.” [Ebu’l-Esved ed-Dü’elî’nin (v.69/688) talebesi] Mesleme b. Muhârib ile A‘meş [v.148/765] نُزْلا şeklinde sakin okumuşlardır. Yezîd b. Ka‘kā‘ [Ebû Ca‘fer; v.130/748] da لكن kelimesini لكنَّ şeklinde şeddeli olarak okumuştur.

{فَلَا تُطِعِ الْمُكَذِّبِينَ} [القلم: ٨]. وهذا في النهي نظير قوله في الأمر {إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ} [الفاتحة: ٥]، {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا} [النساء: ٣٦]. وقد جعل النهي في الظاهر للتقلُّب وهو في المعنى للمخاطب، وهذا من تنزيل السبب منزلة المسبب، لأنّ التقلب لو غرّه لاغتر به، فمنع السبب ليمتنع المسبب.

٥ [١٩٨٧] وقرئ لا يغرَّنْك بالنون الخفيفة.

[١٩٨٨] {مَتَاعٌ قَلِيلٌ} خبر مبتدأ محذوف، أي ذلك متاع قليل وهو التقلب في البلاد. أراد قلَّته في جنب ما فاتهم من نعيم الآخرة، أو في جنب ما أعدّ الله للمؤمنين من الثواب، أو أراد أنه قليل في نفسه لانقضائه؛ وكل زائل قليل. قال رسول الله ﷺ: «ما الدنيا في الآخرة إلا مثل ما يجعل أحدكم أصبعه في اليم، فلينظر بم يرجع.»

١٠ [١٩٨٩] {وَبِئْسَ الْمِهَادُ} وساء ما مهدوا لأنفسهم!

١٩٨-﴿لَكِنِ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نُزُلًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ﴾

[١٩٩٠] النُّزُل والنُّزْل ما يقام للنازل. قال أبو الشعر الضبي:

وَكُنَّا إِذَا الجَبَّارُ بِالجَيْشِ ضَافَنَا ۞ جَعَلْنَا الْقَنَا وَالْمُرْهِفَاتِ لَهُ نُزْلَا

١٥ وانتصابه إمّا على الحال من {جَنَّاتٌ} لتخصصها بالوصف، والعامل اللام. ويجوز أن يكون بمعنى مصدر مؤكد، كأنه قيل: رزقًا أو عطاء {مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ} من الكثير الدائم {خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ} مما يتقلب فيه الفجار من القليل الزائل. وقرأ مسلمة بن محارب والأعمش {نُزْلًا} بالسكون. وقرأ يزيد بن القعقاع: لكنّ الذين اتقوا، بالتشديد.

199. Bununla birlikte, Ehl-i Kitap'dan şüphesiz öyleleri de var ki; Allah'a, size indirilene ve kendilerine indirilmiş olana Allah karşısında tam bir huşû (ve alçakgönüllülük) ile iman ederler; Allah'ın âyetlerini az bir pahaya satmazlar. Bunların, Rableri katında alacakları mükâfatları vardır. Allah son derece hızlı hesap görür.

[1991] "Ehl-i Kitap'dan şüphesiz öyleleri de var ki…" Mücâhid [v.104/722] bu âyetin Abdullah b. Selâm [v.43/664] ve Ehl-i Kitap'dan ondan başka Müslüman olan bazı kimseler hakkında nâzil olduğunu söylemiştir. Âyetin; daha önce Hıristiyan iken Müslüman olan Necran'dan kırk, Habeşistan'dan otuz iki ve Bizans'dan sekiz kişi hakkında nâzil olduğu ileri sürülmüş; Habeşistan *necaşî*si [valisi] Ashame [v.9/630] hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir. *Ashame* Arapçada 'ver'gi / bahşiş anlamındadır. Bu zât vefat ettiğinde, Cebrail ölüm haberini Peygamber (s.a.)'e getirmiş, Peygamber; "Çıkın, memleketinizden başka bir yerde vefat eden bir kardeşinizin namazını kılın" buyurmuş ve beraberce Bakī'a gitmişler; Peygamber (s.a.) orada Habeş ülkesine doğru bakmış; kendisine Necaşi Ashame'nin tahtı gösterilmiş ve böylece onun namazını kılıp kendisi için Allah'tan bağışlanma dilemiş. Bunun üzerine münafıklar "Şuna bakın, hayatında hiç görmediği, kendi dininden dahi olmayan yabancı Hıristiyan bir gâvurun namazını kılıyor!" diyerek dedikodu etmişler. Bunun üzerine bu âyet nâzil olmuş [KT.b].

[1992] Zarf aralarını ayırdığı için, إِنَّ'nin ismine Lâm eklenmiştir. وَإِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ لَيُبَطِّئَنَّ ["Şüphesiz, aranızda işi ağırdan alacak kimseler var." (Nisâ 4/72)] âyetinde olduğu gibi.

[1993] "Size indirilene" yani Kur'ân'a; "kendilerine indirilmiş olana" yani iki kitaba… "Tam bir huşû (ve alçakgönüllülük ile)" ifadesi "iman ederler" fiilinin fâilinden haldir, çünkü من يؤمن çoğul mânasındadır. Müslüman olmayan din adamları ve ileri gelenlerinin yaptığı gibi, "Allah'ın âyetlerini az bir pahaya satmazlar. Bunların, Rableri katında alacakları," yani "İşte onlara mükâfatları iki defa verilecektir." [Kasas 28/54] ve "Size rahmetinden iki kat versin" [Hadîd 57/28] âyetlerinde ifade edildiği gibi, kendilerine mahsus "mükâfatları vardır. Allah son derece hızlı hesap görür." Çünkü O'nun ilmi her şeye nâfizdir ve O, her amel edenin hak ettiği mükâfatı bilir. Bu cümlenin, "size va'dedilen şey, va'din zikrinden sonra yakın bir zamanda verilecek ve gelecektir" mânasında olması da mümkündür.

١٩٩-﴿وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ خَاشِعِينَ لِلَّهِ لا يَشْتَرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلا أُولَئِكَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾

[١٩٩١] {وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ} عن مجاهد: نزلت في عبد الله بن سلام وغيره من مسلمة أهل الكتاب. وقيل في أربعين من أهل نجران، واثنين وثلاثين من الحبشة، وثمانية من الروم كانوا على دين عيسى عليه السلام فأسلموا. وقيل: في أصحمة النجاشي ملك الحبشة، ومعنى أصحمة عطية بالعربية. وذلك أنه لما مات نعاه جبريل إلى رسول الله ﷺ؛ فقال رسول الله ﷺ: «اخرجوا فصلوا على أخ لكم مات بغير أرضكم.» فخرج إلى البقيع ونظر إلى أرض الحبشة فأبصر سرير النجاشي وصلى عليه واستغفر له. فقال المنافقون: انظروا إلى هذا؛ يصلي على عِلْجٍ نصراني لم يره قط وليس على دينه! فنزلت.

[١٩٩٢] ودخلت لام الابتداء على اسم إنّ لفصل الظرف بينهما؛ كقوله {وَإِنَّ مِنْكُمْ لَمَن لَيُبَطِّئَنَّ} [النساء: ٧٢].

[١٩٩٣] {وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ} من القرآن {وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ} من الكتابين {خَاشِعِينَ لِلَّهِ} حال من فاعل {يُؤْمِنُ}، لأن من يؤمن في معنى الجمع {لَا يَشْتَرُونَ بِآيَاتِ اللهِ ثَمَنًا قَلِيلًا} كما يفعل من لم يسلم من أحبارهم وكبارهم. {أُولَئِكَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ} أي ما يختص بهم من الأجر وهو ما وُعِدوه في قوله {أُولَئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُم مَّرَّتَيْنِ} [القصص: ٥٤]، {يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ} [القصص: ٥٤]. {إِنَّ اللهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ} لنفوذ علمه في كل شيء، فهو عالم بما يستوجبه كل عامل من الأجر. ويجوز أن يراد: إنما توعدون لآتٍ قريب بعد ذكر الموعد.

200. Ey iman edenler! Sabredin ve karşınızdakilerden daha dirençli olun; daima teyakkuzda olun ve Allah'tan sakının ki, felâha eresiniz.

[1994] Dine ve dinî yükümlülüklere karşı "sabredin ve" cihatta "karşınızdakilerden", yani Allah düşmanlarından "daha dirençli olun," savaşın zorluklarına karşı direnmede onlara galip gelin; onlardan daha az dirençli ve sebatkâr olmayın. Daha dirençli olma mânasına gelen *musābera* kelimesi, *sabr* kökünden gelen özel bir sabır olup [düşman direnci karşısında yılmamak, en az onlar kadar dirençli olmak] daha sıkıntı verici ve daha zor olduğundan, sabretme emrinden sonra özellikle zikredilmiştir. "Daima teyakkuzda olun," yani sınırlarda atlarınızı bağlamış, düşmanı gözetler ve savaşa hazır bir halde bulunun. Nitekim Allah Teâlâ "... özellikle de koşumlu (süvari) atlar(ı) hazırlayın ki, onunla hem Allah düşmanlarını hem kendi düşmanlarınızı hem de siz bilmediğiniz halde Allah'ın bildiği diğerlerini caydırasınız." [Enfâl 8/60] buyurmuştur. Hazret-i Peygamber de "Her kim bir gün bir gece atını bağlayıp, Allah yolunda hudut beklerse, gecelerini ihya ederek, iftar etmeden, ihtiyacı dışında namazdan ayrılmayarak bir ay boyunca oruç tutmuş gibi olur" buyurmuştur. [*İbn Mâce,* "Cihâd" 739]

[1995] Peygamber (s.a.) ayrıca; "Kim Âl-i İmrân sûresini okursa, her âyetine mukabil cehennem köprüsüne karşı kendisine bir güvence verilir", [KT.b] bir başka rivayette ise, "Kim Cuma günü Âl-i İmrân'ın [yani İmrân hanedanının] zikredildiği sûreyi okursa, Allah ve melekleri güneş batıncaya kadar onu desteklerler" buyurmuştur. [KT.b]

٢٠٠-﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

[١٩٩٤] {اِصْبِرُوا} على الدين وتكاليفه {وَصَابِرُوا} أعداءَ الله في الجهاد، أي غالبوهم في الصبر على شدائد الحرب لا تكونوا أقل صبرًا منهم وثباتًا. والمصابرة: ٥ باب من الصبر ذكر بعد الصبر على ما يجب الصبر عليه، تخصيصًا لشدته وصعوبته. {وَرَابِطُوا} وأقيموا في الثغور رابطين خيلكم فيها، مترصدين مستعدين للغزو. قال الله عزّ وجلّ: {وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللهِ وَعَدُوَّكُمْ} [الأنفال: ٦٠]. وعن النبي ﷺ: «من رابط يومًا وليلة في سبيل الله كان كعدل صيام شهر وقيامه، لا يفطر، ولا ينفتل عن صلاته إلا لحاجة.»

١٠ [١٩٩٥] وعن رسول الله ﷺ: «من قرأ سورة آل عمران أعطي بكل آية منها أمانًا على جسر جهنم.» وعنه عليه الصلاة والسلام: «من قرأ السورة التي يذكر فيها آل عمران يوم الجمعة صلى الله عليه وملائكته حتى تُحجَب الشمس.»

DİZİN

A

B

C

D

E

F

G

I-İ

L

M

N

Ö-O

P

R

S

Ş

T

U-Ü

V

Y

EL-KEŞŞÂF

Keşşâf Tefsiri

ZEMAHŞERÎ

2. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 70

Dinî İlimler Serisi	: 7
Kitabın Adı	: EL-KEŞŞÂF ‘AN HAKĀ’İKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL Keşşâf Tefsiri 2. Cilt; (6 Cilt)
Müellifi	: Ebu’l-Kāsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hārizmî ez-Zemahşerî (ö.538/1144)
Özgün Dili	: Arapça
Çeviri	: Prof. Dr. Abdulaziz Hatip [Nisâ] Prof. Dr. Mehmet Erdoğan [Mâide] Prof. Dr. Ömer Çelik - Doç. Dr. Aydın Temizer [En‘âm] Yrd. Doç. Dr. Muhammed Coşkun [A‘râf] Yrd. Doç. Dr. Avnullah Enes Ateş [Enfâl]
Editör	: Prof. Dr. Murat Sülün Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı (Tefsir), Öğretim Üyesi
Yayın Hazırlık	: Yazma Eser Uzm. Yrd. Murat Ünlüer
Yapım	: Yüksel Yücel
Baskı	: Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş. Cihangir Mh. Güvercin Cd. No:3/1 Baha İş Mrk. A Blok Kat: 2 34310 Avcılar / İstanbul Tel.: 0212 412 17 00 Sertifika No: 12026
Baskı Yeri ve Yılı	: İstanbul 2017
Baskı Miktarı	: 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Zemahşerî
el-Keşşâf, Keşşâf Tefsiri

1. Kur’ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Keşşâf, 4. Zemahşerî, 5. Tîbî

ISBN: 978-975-17-3840-0 (Takım) 978-975-17-3881-3 (2. Cilt)

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*’na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

EL-KEŞŞÂF
‘AN HAKĀ’İKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL Fİ VUCÛHİ’T-TE’VÎL

KEŞŞÂF TEFSİRİ

(METİN - ÇEVİRİ)

2. CİLT

ZEMAHŞERÎ
(ö. 1144)

Çeviri
Abdulaziz Hatip - Mehmet Erdoğan
Aydın Temizer - Ömer Çelik
Muhammed Coşkun - A. Enes Ateş

Editör
Murat Sülün

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

EL-KEŞŞÂF

‘AN HAKĀ’İKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL

VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL

EZ-ZEMAHŞERÎ

EBU’L-KĀSIM CÂRULLAH MAHMÛD BİN ÖMER
BİN MUHAMMED EL-HĀRİZMÎ

Allah’ın rahmeti onun üzerine olsun.

الكشاف

عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل

الزمخشري

أبو القاسم جار الله محمود بن عمر بن محمد الخوارزمي

رحمة الله عليه

NİSÂ SÛRESİ

Medine'de nâzil olmuştur; 176 âyettir.
Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Ey insanlar! Sizi tek bir candan yaratan, 'eş'ini de ondan yaratan ve bu ikisinden (yeryüzüne) birçok erkek ve kadın yayan Rabbinizden sakının. Evet, kendisi adına birbirinizden istekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Allah elbette üzerinizde gözcüdür.

[1] "Ey insanlar!" Ey Âdem'in oğulları! "Sizi tek bir candan" babanız Âdem'in canından "yaratan" yani sizi tek bir kökten dallandırıp, çoğaltan…

[2] **Şayet** "وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا (eşini de ondan yaratan) ifadesi nereye atfedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki ihtimal vardır: **Birincisi:** Mahzuf bir ifadeye atfedilmiş olup adeta şöyle denilmiştir: "Sizi, inşa ettiği ya da [yaratmaya] kendisinden başladığı bir tek candan yarattı, ondan da eşini yarattı." Burada "inşa ettiği ya da [yaratmaya] kendisinden başladığı" [*enşe'ehâ ev ibtede'ehâ*] ifadesi, cümlenin akışı buna delâlet ettiği için hazfedilmiştir. Mâna şöyledir: Sizi, öyle özellikli bir candan dallara, kısımlara ayırdı ki onu topraktan meydana getirmiş, eşi Havva'yı da onun kaburga kemiklerinden birinden yaratmış, insan cinsinin iki nev'i olan erkekleri ve kadınları bu ikisinden çoğaltıp yaymıştı. Bu durumda söz konusu 'can'ı, erkek ve kadınların kendisinden nasıl yaratıldığını açıklayıp beyan eden bir sıfatla nitelemiş oldu. **İkincisi:** Bu [Ondan da eşini yarattı] ifade[si], خَلَقَكُمْ (sizi yarattı) ifadesine ma'tûftur ve "Ey insanlar" ifadesindeki hitap, Peygamber (s.a.)'in kendilerine gönderildiği Kureyş'e yöneliktir. Mâna şu şekildedir: "Sizi Âdem'in nefsinden / cinsinden yarattı" -çünkü Kureyşliler Âdem 'kök'ünden dallanıp budaklanan 'cins'in kapsamına dâhildirler- "ve ondan anneniz Havva'yı da yarattı ve bu ikisinden nice erkek ve kadın" yani sizden başka haddi hesabı olmayan daha nice milletlerden pek çok erkek ve kadın çoğaltıp "yaydı."

[3] **Şayet** "İfadenin doğru ve sağlam dizilmiş olması bakımından, takvaya ilişkin emrin hemen peşinden, takvayı gerektiren, takvaya davet ve sevk eden bir şeyin getirilmesi gerekir. Bir tek candan -belirtmiş olduğu tafsil üzere- insanları yaratmış olması nasıl takvayı gerektirir ve takvaya davet eder?" **dersen şöyle derim:** Çünkü [Allah'ın topraktan yarattığı candan bir de eşini yaratması ve bütün insanları o ikisinden çoğaltması] kudreti gerektiren bir husustur; böyle bir şeye gücü yeten zâtın, her şeye gücü yeter.

سورة النساء

مدنية وهي مائة وست وسبعون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالأَرْحَامَ إِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا﴾

[١] {يَا أَيُّهَا النَاسُ} يا بني آدم {خَلَقَكُمْ من نَفْسٍ وَاحِدَةٍ } فرّعكم من أصل واحد، وهو نفس آدم أبيكم.

[٢] فإن قلت: علام عطف قوله {وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا}؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يعطف على محذوف، كأنه قيل: من نفس واحدة أنشأها أو ابتدأها، وخلق منها زوجها. وإنما حذف لدلالة المعنى عليه. والمعنى: شعبكم من نفس واحدة هذه صفتها، وهي أنه أنشأها من تراب وخلق زوجها حواء من ضلع من أضلاعها. {وَبَثَّ مِنْهُمَا} نوعي جنس الإنس، وهما الذكور والإناث، فوصفها بصفة هي بيان وتفصيل بكيفية خلقهم منها. والثاني: أن يعطف على خلَقَكم، ويكون الخطاب في {يَا أَيُّهَا النَاسُ} للذين بعث إليهم رسول الله ﷺ. والمعنى: خلقكم من نفس آدم، لأنهم من جملة الجنس المفرع منه، وخلق منها أمكم حواء وبث منهما {رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً} غيركم من الأمم الفائتة للحصر.

[٣] فإن قلت: الذي يقتضيه سداد نظم الكلام وجزالته أن يجاء عقيب الأمر بالتقوى بما يوجبها أو يدعو إليها ويبحث عليها؛ فكيف كان خلقه إياهم من نفس واحدة على التفصيل الذي ذكره موجبًا للتقوى وداعيًا إليها؟ قلت: لأنّ ذلك مما يدل على القدرة العظيمة؛ ومن قدر على نحوه كان قادرًا على كل شيء،

Suçluları, âsileri cezalandırması da O'nun gücü dâhilindedir. Bu hususu düşünmek, buna kādir olana karşı gelmekten sakınmaya sevk eder ve O'nun cezasından korkulur. Çünkü bu husus, Allah'ın insanlar üzerindeki eksiksiz nimetini gösterir. İnsanlara düşen, nimete nankörlük etmemek ve nimetin şükrünü yerine getirmede ihmalkâr davranmak konusunda Allah'tan sakınmaktır. Ya da takva ile özel mahiyette bir takva kasdetmiştir ki bu da insanların, aralarındaki işlemlerde birbirlerinin hakkına girmeme konusunda titizlik göstermeleri, sıla-i rahme dikkat edip akrabalık bağlarını kopartmamaları gerektiğidir. Buna göre mâna şöyle olmaktadır: "Sizi tek bir 'kök'ün 'dal'ları halinde var eden Rabbinizden sakının ve birbirinize karşı görev ve sorumluluklarınızı ifa edin, bu konuda titizlenin, gaflet göstermeyin." Bu anlam sûrenin genel içeriğine de uygundur.

[4] [وَخَالِقٌ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَاثٌّ مِنْهُمَا ifadesi] *vehālik^un minhâ zevcehâ ve bâss^un minhumâ* (ondan eşini yaratan ve bu ikisinden [yeryüzüne birçok erkek ve kadın] yayan) şeklinde ism-i fâ'il olarak da okunmuştur. Böyle okunduğu takdirde *hālik^un* (yaratan) ve *bâss^un* (yayan) kelimeleri, mahzuf bir mübtedânın haberi olur. Bu mahzuf mübtedâ da *huve* [o] olup [mâna şöyledir: "O'dur ondan eşini yaratan ve O'dur ikisinden de çok sayıda erkek ve kadını çoğaltan."]

[5] تَسَاءَلُونَ بِهِ (Birbirinizden istekte bulunursunuz) ifadesinin aslı *tetesâ'elûne*dir. Bu kelime Tâ, Sîn'e idğam edilerek *tessâ'elûne* ve ikinci Tâ hazfedilerek *tesâ'elûne* diye de okunmuştur. Yani adını vererek, hatırına birbirinizden bir şeyler istediğiniz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağını koparmaktan sakının. İnsanlar birbirlerinden bir şey isterken şefkat ve merhameti celbetmek için "Allah için ve akrabalık hakkı için şu işimi gör, şunu yap, bunu senden Allah hatırına ve akrabalık hatırına istiyorum" derler. Bu kelimeye *tes'elûne* [istersiniz] anlamı da verilebilir. O zaman "birbirinizden bir şeyler istersiniz" şeklinde bir karşılıklı durumu değil, "başkalarından istersiniz" şeklinde tek taraflı bir istemeyi ifade eder. İşte burada da çokluk / birliktelik ifade etmek için *tef'alûne* kalıbı yerine *tefâ'alûne* kalıbı kullanılmıştır. Tıpkı *ra'eytu'l-hilâl^e* (Ben hilali gördüm) ve *terâeynâhu* (Hep birlikte hilali gördük) ifadelerinde olduğu gibi. Hemze'li ve Hemze'siz olarak *teselûne bi-hî ve tes'elûne bi-hî* şeklinde okunmuş olması bu görüşü desteklemektedir.

[6] *el-Erhâm* (akrabalık bağı) kelimesi [*el-erhâm*u, *el-erhâm*i ve *el-erhâm*e olmak üzere] üç hareke ile de okunmuştur. Mansub okunması hâlinde iki ihtimal vardır. Ya *ve'ttekullāhe ve'l-erhâm^e* (Allah'dan ve akrabalık bağların[ı koparmak]tan sakının) şeklindedir ya da câr ve mecrûrun [*bi-hî*nin] mahalline atfedilir [Allah hatırına ve akrabalık bağları hatırına birbirinizden bir şeyler istersiniz].

ومن المقدورات عقاب العصاة، فالنظر فيه يؤدي إلى أن يتقى القادر عليه ويخشى عقابه، ولأنَّه يدل على النعمة السابغة عليهم، فحقهم أن يتقوه في كفرانها والتفريط فيما يلزمهم من القيام بشكرها. أو أراد بالتقوى تقوى خاصة وهي أن يتقوه فيما يتصل بحفظ الحقوق بينهم، فلا يقطعوا ما يجب عليهم وصله، فقيل: اتقوا ربكم الذي ٥ وصل بينكم، حيث جعلكم صنوانا مفرعة من أرومة واحدة فيما يجب على بعضكم لبعض، فحافظوا عليه ولا تغفلوا عنه. وهذا المعنى مطابق لمعاني السورة.

[٤] وقرئ «وخالق منها زوجها. وباثٌّ منهما»، بلفظ اسم الفاعل، وهو خبر مبتدأ محذوف تقديره: وهو خالق.

[٥] {تَسَاءلُونَ بِهِ} تتساءلون به، فأدغمت التاء في السين. وقرئ «تساءلون» بطرح ١٠ التاء الثانية، أي يسأل بعضكم بعضًا بالله وبالرحم. فيقول: بالله وبالرحم أفعل كذا، على سبيل الاستعطاف. وأناشدك الله والرحم. أو تسألون غيركم بالله والرحم، فقيل «تفاعلون» موضع «تفعلون» للجمع، كقولك: رأيت الهلال وتراءيناه. وتنصره قراءة من قرأ «تسلون به» مهموزًاو غير مهموز.

[٦] وقرئ «والأرحام» بالحركات الثلاث، فالنصب على وجهين؛ إما ١٥ على: واتقوا الله والأرحام، أو أن يعطف على محل الجار والمجرور،

Tıpkı *merartu bi-Zeyd*^{in} *ve ʻAmr*^{an} (Zeyd'e ve Amr'a uğradım) ifadesinde olduğu gibi. İbn Mes'ûd'un [v. 32/653] *tes'elûne bi-hî ve bi'l-erhâm*^{i} (Allah adına ve akrabalık bağları adına istersiniz) şeklindeki kıraati de bunu desteklemektedir. [*el-Erhâm*i şeklinde] mecrur okunması ise açık ifadenin gizli olana atfedilmesi iledir [yani *el-erhâm,bi-hî*deki zamire atfedilmiştir] fakat bu doğru bir görüş değildir. Çünkü *muttasıl* zamir, adından anlaşılacağı gibi bitişiktir, câr ve mecrur da tek bir şey gibidir. *Merartu bi-hî ve Zeyd*^{in} (ona ve Zeyd'e uğradım) ve *hâzâ ğulâmuhû ve Zeyd*^{in} (bu onun ve Zeyd'in oğludur) ifadelerinde, kelime ile zamir arasındaki irtibat çok güçlüdür.[Âmil] tekrarlandığından dolayı irtibat bu kadar güçlü olunca [âmilsiz bir atıfta] atıf, kelimenin parçasına yapılmış olacaktır ki câiz değildir. Ve bu yüzden âmil tekrarlanmalı, yani *merartu bi-hî ve bi-Zeyd*^{in} ve *hâzâ ğulâmuhû ve ğulâmu Zeyd*^{in} denilmelidir. Dikkat edersen, *merartu bi-Zeyd*^{in} *ve ʻAmr*^{in} (Zeyd'e ve Amr'a uğradım) *ra'eytuke ve Zeyd*^{en} (seni ve Zeyd'i gördüm) demek doğrudur. İşte, *erhâm*ın başında harf-i cer tekrar edilmediğinden irtibat kuvvetli olmayınca, bu kıraat ancak harf-i cerrin mukadder olduğu söylenirse doğru sayılabilir. Bunun benzeri şairin şu sözüdür:

Haydi git; sana da günlere de şaşılmaz[1]

[7] Merfû' [yani *el-erhâm*u] okunması ise haberi hazfedilmiş bir mübtedâ olması sebebiyledir. Sanki şöyle denilmiştir: *Ve'l-erhâm*^{u} *kezâlike* (akrabalık bağları da böyledir), yani akrabalık bağları da koparılmasından sakınılması gereken şeylerdendir. Yahut akrabalık bağları da 'hatırına birbirinizden istekte bulunduğunuz' şeylerdendir. Mâna şudur: Araplar bir yaratıcıları olduğunu kabul ediyorlar, Allah adını anarak ve akrabalık bağlarını vesile ederek birbirlerinden bir şeyler istiyorlardı. Onlara denildi ki: Sizi yaratan Allah'a karşı gelmekten sakının, kendisi hatırına birbirinizden bir şeyler istediğiniz Zât'dan sakının, akrabalık bağlarına karşı da dikkatli olun, onları koparmayın. Ya da kendisini hatırlatarak birbirinize şefkat gösterdiğiniz Allah'a karşı gelmekten ve birbirinize onun hatırına şefkat gösterdiğiniz akrabalık bağlarını koparmaktan sakının.

[8] Allah Teâlâ akrabalık bağlarını kendi ismiyle yan yana getirerek bildirmiş oldu ki bu bağlar O'nun katında çok önemli bir yere sahiptir. Nitekim "Allah, kendisinden başkasına kulluk etmemenizi ve anne babanıza iyilik etmenizi emretti" [İsrâ 17/23] buyrulmuştur. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh*'dan [v. 110/728] rivayet edilmiştir ki "Biri senden Allah hatırına bir şey istediğinde ona istediğini ver, biri senden akrabalık bağları hatırına bir şey istediğinde ona istediğini ver. Çünkü akrabalık bağının Arş'da özel bir yeri vardır."

1 İkinizin de ne yapacağı, neler getireceği belli değildir. الأيام kelimesi بك'nin mecrur Kâf'ına atfedilmiştir. / ed.

كقولك: مررت بزيد وعمرًا. وينصره قراءة ابن مسعود «تسألون به وبالأرحام». والجر على عطف الظاهر على المضمر، وليس بسديد؛ لأنّ الضمير المتصل متصل كاسمه، والجار والمجرور كشيء واحد، فكانا في قولك: مررت به وزيد، وهذا غلامه وزيد شديدي الاتصال.فلما اشتد الاتصال لتكرره أشبه العطف على بعض الكلمة؛ فلم يجز ٥ ووجب تكرير العامل، كقولك: مررت به وبزيد، وهذا غلامه وغلام زيد. ألا ترى إلى صحة قولك: رأيتك وزيدًا ومررت بزيد وعمرو، لما لم يقو الاتصال، لأنه لم يتكرر، وقد تمحل لصحة هذه القراءة بأنها على تقدير تكرير الجار. ونظيرها قول الشاعر:

فاذهب فَمَا بِكَ وَالأَيَّامِ مِنْ عَجَبِ ۞

[٧]والرفع على أنه مبتدأ خبره محذوف، كأنه قيل: والأرحام كذلك، على معنى: ١٠ والأرحام مما يتقى أو والأرحام مما يُتسَاءل به. والمعنى أنهم كانوا يقرون بأن لهم خالقًا، وكانوا يتساءلون بذكر الله والرحم، فقيل لهم: اتقوا الله الذي خلقكم، واتقوا الذي تتناشدون به، واتقوا الأرحام فلا تقطعوها. أو واتقوا الله الذي تتعاطفون بإذكاره وبإذكار الرحم.

[٨] وقد آذن عز وجل إذ قرن الأرحام باسمه أن صلتها منه بمكان، كما ١٥ قال: {أَن لَا تَعْبُدُوا إِلَّا إياه وبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا} [الإسراء: ٢٣]، وعن الحسن: إذا سألك بالله فأعطه، وإذا سألك بالرحم فأعطه. وللرحم حجنة عند العرش.

İbn Abbâs (r.a.)'dan [v. 68/688] rivayet edildiğine göre bunun anlamı şudur: Rahim, yani akrabalık bağı Arş'a asılıdır, onu koruyan kişi onun yanına geldiğinde kişiye gülümser, ona memnuniyetini bildirir. Kendisini koparan biri geldiğinde ise ona yüzünü göstermez [*Müslim,* "Birr ve's-sıla", 17, benzer lafızlarla].

[9] İbn Uyeyne'ye [v. 198/814] Peygamber (s.a.)'in"Nutfeleriniz için iyi seçim yapın" [*İbn Mâce*, "Nikâh", 46] hadisinin ne anlama geldiği sorulduğunda şöyle demiştir: "Evlatlarınız için iyi seçim yapın ki bu da [meşru bir ilişkiyle, müstakbel] çocuğunuzu helal bir 'rahim'e yerleştirmektir. Allah Teâlâ'nın şu sözünü işitmediniz mi? 'Kendisi adına birbirinizden istekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının." [Gayrı meşru ilişki ile dünyaya gelen çocuğun nesep ve akrabalık bağı baştan koparılmış olur.] Akrabalık bağını sürdürmenin birinci adımı, evladını helâl bir yere yerleştirip akrabalık bağını ve nesebini [zina ile] koparmamaktır çünkü "[çocuk yatağın gerçek sahibine aittir,] zina eden ise mahrum kalır." [*Müttefekun Aleyh*] Ayrıca, çocuğu 'başkasına ait'miş gibi göstermekten[2] kaçınarak, nesebinin sahih olmasını tercih etmek ve çocuğu -Allah'ın kılavuzluğuna değil de şehvet ve hevâsına tâbi olacağı- kötü bir yere yerleştirmemektir.

2. Yetimlere mallarını verin, temizi murdarla değişmeyin, onların malını kendi malınıza katarak yemeyin. Şüphesiz bu, büyük bir günahtır.

[10] "Yetimler" babası ölüp de tek / yalnız kalanlardır. *el-Yutm*[u] tek kalmayı ifade eder. *er-Ramletu'l-yetîmet*[u] (tek kum tanesi) ve *ed-dürratü'l-yetîmet*[u] (tek inci / dürr-i yektâ) ifadeleri de buradan gelmektedir. Denilmiştir ki insanlarda yetimlik baba tarafındandır, yani baba ölürse insan yetim kalır, hayvanlarda ise anne tarafındandır.

[11] **Şayet** "*Yetîm* kelimesi *marîd* (hasta) gibi *fa'îl* vezninde olduğu halde neden *yetâmâ* şeklinde çoğul yapılmış? [Oysa *marîd*ın çoğulu *mardâdır*.]" **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki ihtimal var: **Birincisi;** tıpkı *esrâ* gibi *yetmâ* şeklinde çoğul yapılmıştır. Çünkü esirlik gibi yetimlik de felaket ve acılar vadisidir [Musibet ve acılarla ilgili hususların çoğulu *fa'lâ* veznidir]. Sonra *fa'lâ* da *esârâ* gibi *fa'âlâ* şeklinde çoğul yapılmıştır [*yetmâ* - *yetâmâ*]. **İkinci ihtimal:** *Sâhib* ve *fâris* kelimeleri gibi *yetm* kelimesi de isim kabul edilerek *fe'â'il*[u] vezninde çoğul yapılarak [*savâhib* ve *fevâris* gibi] *yetâ'im*[u] denilmiş, sonra da kalb yoluyla [yani son iki harf yer değiştirerek] *yetâmâ* haline getirilmiştir.

---

2 Kelime الدعر [ahlâksızlık] şeklinde kayıtlanmışsa da Gülnuş Valide Sultan [60b] ve Damad İbrâhim Paşa [83b] nüshalarında الدعوة şeklindedir. / ed.

ومعناه ما روي عن ابن عباس رضي الله عنه: الرحم معلقة بالعرش، فإذا أتاها الواصل بشَّتْ به وكلَّمتْه. وإذا أتاها القاطع احتجبت منه.

[٩] وسئل ابن عيينة عن قوله عليه الصلاة والسلام «تخيروا لنطفكم» فقال: يقول: لأولادكم؛ وذلك أن يضع ولده في الحلال. ألم تسمع قوله تعالى {واتَّقُوا اللهَ الَّذِي تَسَاءلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ}؟ وأول صلته أن يختار له الموضع الحلال، فلا يقطع رحمه ولا نسبه فإنما للعاهر الحجر، ثم يختار الصحة ويجتنب الدِّعوة، ولا يضعه موضع سوء يتبع شهوته وهواه بغير هدى من الله.

٢-﴿وَآتُوا الْيَتَامَى أَمْوَالَهُمْ وَلا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِيثَ بِالطَّيِّبِ وَلا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ إِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا﴾

[١٠] {اليَتَامَى} الذين مات آباؤهم فانفردوا عنهم. واليتم الانفراد. ومنه: الرملة اليتيمة والدرّة اليتيمة. وقيل: اليتم في الأناسي من قِبل الآباء؛ وفي البهائم من قبل الأمهات.

[١١] فإن قلت: كيف جمع اليتيم وهو فعيل كمريض، على يتامى؟ قلت: فيه وجهان؛ أن يجمع على يتمى كأسرى، لأنّ اليتم من وادي الآفات والأوجاع، ثم يجمع فَعْلى على فعَالى كأسارى. ويجوز أن يجمع على فعائل، لجري اليتم مجرى الأسماء، نحو صاحب وفارس، فيقال: يتائم، ثم يتامى على القلب.

[12] "Babanın yokluğu" anlamını ifade etmesi açısından *el-yetîm* kelimesinin hakkı, hem çocukları hem de yetişkin insanları kapsamasıdır. Ancak yaygın kullanımda bu kelime daha çok buluğ çağına ermemiş çocuklar için kullanılır ve bu çocuklar, mallarını çekip çevirecek ya da kendilerini gözetecek birine ihtiyaçları kalmayınca, kendi ayakları üzerinde durabilecek, hatta başkasına kefil olacak, başkasının yükünü üstlenebilecek duruma gelince artık *yetîm* diye adlandırılmazlar. Kureyşliler Peygamber (s.a.) için "Ebû Tālib'in yetimi" derlerdi. Peygamber (s.a.) bu yaşı aştığı halde onların böyle demesi ya kıyas yoluyladır [yani babadan yoksun olan herkesi yetim görmektedirler] ya da küçüklüğünde amcasının kucağında, himayesinde yetişmiş olmasından dolayı [küçümseyerek] böyle diyorlardı. Peygamber (s.a.)'in "Buluğdan sonra yetimlik yoktur." [*Ebû Dâvûd*, "Vasāyâ", 9][3] sözüne gelince, buradaki yetimlik şer'î bir hususu belirtip, lügavî mânayı ifade etmemektedir, "kişi buluğa erince artık ona çocuklara ait hükümler uygulanmaz" demektir.

[13] **Şayet** "O halde, 'Yetimlere mallarını verin' ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Burada ya çocuk yaştaki yetimler söz konusudur ve onlara mallarını vermekten kasıt, bu yetimler buluğa erip de o mallar ellerine eksiksiz olarak geçinceye kadar, veli ve vasî olan kişilerin bu yetimlerin mallarına göz dikmemeleri ve gasp edici ellerini onların mallarından çekmeleridir. Ya da büyükler kastedilmektedir ki bu da diğerine kıyas edilerek büyüğe *yetîm* denilmesi sûretiyle veya buluğa erdiklerinde henüz çocukluğa yakın olmaları sebebiyle olur. Nitekim deve, doğum yaptıktan sonra [hâlâ '10 aylık gebe' anlamında] *'uşerâ'u* diye isimlendirilir. Burada ayrıca, buluğa erdikten sonra büyüklere mallarının ertelenmeden verilmesi, kendilerinde bir olgunluk sezildiğinde, bunlar çocukluk ve yetimlik sınırlarından çıkmadan, bir an önce mallarının teslim edilmesine işaret vardır.

[14] Söylendiğine göre âyet, Gatafan kabilesinden bir adam hakkında olup bu zâtın elinde yetim yeğenine ait büyük miktarda mal vardı. Çocuk buluğa erince amcasından mallarını istedi fakat amcası malları teslim etmek istemedi. Olayı çözmesi için Peygamber (s.a.)'e başvurduklarında işbu âyet nâzil oldu. Amca, bu âyeti duyunca "Biz Allah ve Resûlüne itaat ederiz, [yetimin hakkına girmekten hâsıl olan] büyük günahtan da Allah'a sığınırız!" deyip malı çocuğa teslim etti. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) "Kim nefsinin cimriliğinden korunur ve bu şekilde Rabbine itaat ederse O'nun yurduna -yani cennetine- girer." buyurdu. Çocuğun ruhu kabzedilince baktılar ki malını Allah yolunda harcamış. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) "Mükâfat kesinleşti! Mükâfat kesinleşti! Ama günah bâki kaldı." dedi.

---

3 Hadis rivayetlerinde, *Kütüb-i Tis'a*'dan birinde bulabildiklerimizi belirtmekle yetindik; -ilk ciltte yaptığımız gibi- *Kütüb-i Tis'a*'da bulamadığımız rivayetler için "KTb." rumuzu koymaya gerek görmedik./ ed.

[١٢] وحق هذا الاسم أن يقع على الصغار والكبار لبقاء معنى الانفراد عن الآباء، إلا أنه قد غلب أن يسموا به قبل أن يبلغوا مبلغ الرجال، فإذا استغنوا بأنفسهم عن كافل وقائم عليهم وانتصبوا كفاة يكفلون غيرهم ويقومون عليهم، زال عنهم هذا الاسم. وكانت قريش تقول لرسول الله ﷺ: يتيم أبي طالب، إمّا على القياس وإما ٥ حكاية للحال التي كان عليها صغيرًا ناشئًا في حجر عمه توضيعًا له. وأمّا قوله عليه السلام: ''لا يتم بعد الحلم'' فما هو إلا تعليم شريعة، لا لغة. يعني أنه إذا احتلم لم تجْر عليه أحكام الصغار.

[١٣] فإن قلت: فما معنى قوله {وَآتُوا الْيَتَامَى أَمْوَالَهُمْ}؟ قلت: إما أن يراد باليتامى الصغار، وبإتيانهم الأموال أن لا يطمع فيها الأولياء والأوصياء وولاة السوء ١٠ وقضاته، ويكفوا عنها أيديهم الخاطفة، حتى تأتي اليتامى إذا بلغوا سالمة غير محذوفة. وإمّا أن يراد الكبار تسمية لهم يتامى على القياس، أو لقرب عهدهم إذا بلغوا بالصغر، كما تسمى الناقة عشراء بعد وضعها. على أنّ فيه إشارة إلى أن لا يؤخر دفع أموالهم إليهم عن حد البلوغ، ولا يمطلوا إن أونس منهم الرشد، وأن يؤتوها قبل أن يزول عنهم اسم اليتامى والصغار.

١٥ [١٤] وقيل: هي في رجل من غطفان كان معه مال كثير لابن أخ له يتيم، فلما بلغ طلب المال فمنعه عمه، فترافعا إلى النَّبي ﷺ فنزلت. فلما سمعها العمُّ قال: أطعنا الله وأطعنا الرسول، نعوذ بالله من الحوب الكبير، فدفع ماله إليه؛ فقال النبي عليه السلام «ومن يوق شح نفسه ويطع ربه هكذا فإنه يحل داره، يعني جنته، فلما قبض ألفوا ماله أنفقه في سبيل الله، فقال النبي ﷺ «ثبت الأجر، ثبت الأجر وبقي الوزر»،

Oradakilerin “Ya Resûlullah! Mükâfatı anladık, peki, malını Allah yolunda harcamasına rağmen geriye nasıl günah kalmış oluyor?” diye sorması üzerine Peygamber (s.a.) şöyle buyurdu: “Mükâfat çocuk için kesinleşti, günah ise [bu malı haram veya helal yollardan biriktiren] babasının boynuna kaldı.”

5 [15] “Tertemizi murdarla değişmeyin;” helâli haramla, yani kendi malınızı ve Allah’ın yeryüzüne sizin için dağıttığı helal kazanç ve rızıkları yetimin malıyla değişip, bunların yerine yetimin malını yemeyin! Ya da murdar işi tertemiz işle, yani yetimin malına el koyma edimini, yetim malından sakınıp uzak durma edimini değişmeyin. وَلَا تَتَبَدَّلُوا ifadesi *ve lâ testebdilû*
10 (değiştirmeye kalkmayın) anlamında olup bu, [tefe‘ul vezninin istif‘âl anlamında kullanılması] nadir bir şey değildir. *Te‘accul* (acele etme) kelimesinin *isti‘câl* (acele isteme); *te’ahhur* (geç kalma) kelimesinin *isti’hār* (geciktirmek isteme) anlamına gelmesi gibi. Zü’r-Rumme [v. 117/735] de şöyle demiştir:

Ey bu yurdun buralardan taşınan sakinlerinin efendiliği!
15 Ve bir de değiştirilip, onların yerine getirilenler!

Demek istiyor ki “Ve ey yurdun değiştirip, onların yerine getirdiği kimselerin âdiliği!”

[16] [Murdarın tertemiz ile değiştirilmesi açıklanırken] Bu, kişinin kalitesizi verip kaliteliyi almasıdır da denilmiştir. Süddî’den [v. 127/745] de bunun “Cılız
20 bir koyunu semiz koyunun yerine saymak anlamında olduğu nakledilmiştir. Fakat bu, *tebeddül* değil *tebdil* olur. Ancak [velî], bir arkadaşına cömertlik ederek çocuğun malından [o arkadaşının zimmetindeki] semiz bir koyunun yerine cılız bir koyun alırsa, başka… [O zaman *tebdil* sayılmaz.]

[17] “Onların malını kendi malınıza katarak yemeyin” yani onların ma-
25 lını kendinizinkilerle birlikte harcamayın. İfadenin *hakikat* mânası, “Harcamada, onların malını kendi malınıza katarak, kendi malınızla yetiminki arasında ayrım gütmeden, haram helal demeden yetim malını kendi malınıza katmayın” şeklindedir. “Peki, yetimin malını yalnız başına yemek de kendi malına katarak yemek de -her ikisi de- insanlara haram kılındığı hal-
30 de, yasak, niçin *‘kendi malınızla birlikte yemeyin’* şeklinde gelmiş?” dersen şöyle derim: Çünkü insanlar Allah Teâlâ’nın kendilerine nasip ettiği mal sebebiyle yetimin malına ihtiyaçları olmamasına rağmen yetim malına göz diktiklerinde, bu yaptıkları, çok daha çirkin olmakta ve kötülenmeyi daha çok hak etmektedirler. Bir de insanlar bunu yaptıklarından [yani realite bu
35 olduğundan], onlara daha etkili biçimde engel olmak için eylemleri teşhir edilerek kötülenmişlerdir.

قالوا: يا رسول الله، قد عرفنا أنه ثبت الأجر، كيف بقي الوزر وهو ينفق في سبيل الله؟ فقال «ثبت أجر الغلام، وبقي الوزر على والده».

[١٥] {وَلَا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِيثَ بِالطَّيِّبِ} ولا تستبدلوا الحرام وهو مال اليتامى بالحلال وهو مالكم وما أبيح لكم من المكاسب ورزق الله المبثوث في الأرض ٥ فتأكلوه مكانه. أو لا تستبدلوا الأمر الخبيث وهو اختزال أموال اليتامى بالأمر الطيب وهو حفظها والتورع منها. والتفعل بمعنى الاستفعال غير عزيز. منه التعجل بمعنى الاستعجال، والتأخر بمعنى الاستئخار. قال ذو الرمّة:

فَيَا كَرَمَ السَّكْنِ الَّذِينَ تَحَمَّلُوا ❁ عَنِ الدَّارِ وَالْمُسْتَخْلَفِ الْمُتَبَدَّلِ

أراد: ويا لؤم ما استخلفته الدار واستبدلته.

١٠ [١٦] وقيل: هو أن يعطي رديئًا ويأخذ جيدًا. وعن السدي: أن يجعل شاة مهزولة مكان سمينة، وهذا ليس بتبدل، وإنما هو تبديل؛ إلا أن يكارم صديقًا له فيأخذ منه عجفاء مكان سمينة من مال الصبي.

[١٧] {وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ} ولا تنفقوها معها. وحقيقتها: ولا تضموها إليها في الإنفاق، حتى لا تفرقوا بين أموالكم وأموالهم قلة مبالاة بما لا يحل ١٥ لكم. وتسوية بينه وبين الحلال. فإن قلت: قد حرم عليهم أكل مال اليتامى وحده ومع أموالهم، فلمَ ورد النهي عن أكله معها؟ قلت: لأنهم إذا كانوا مستغنين عن أموال اليتامى بما رزقهم الله من مال حلال، وهم على ذلك يطمعون فيها، كان القبح أبلغ والذم أحق؛ ولأنهم كانوا يفعلون كذلك فنُعِي عليهم فعلهم وَسُمِّع بهم، ليكون أزجر لهم.

[18] *el-Hûb* “büyük günah” demektir. Peygamber (s.a.)’in şu hadisi de bu anlamdaki kullanıma örnektir: إِنَّ طَلَاقَ أُمِّ أَيُوبَ لَحُوبٌ (Ümmü Eyyüb’ü boşamak büyük günahtır.) Dolayısıyla, adeta “Yetim malı yemek öteden beri çok ağır, büyük bir günah olmuştur” buyrulmaktadır. Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llāh* [v. 110/728] *el-hûb* kelimesini *hâbe havb*[en] kullanımından olmak üzere Hâ’nın fethasıyla *havb*[en] şeklinde okumuştur. Ayrıca *hâb*[en] diye de okunmuştur. *el-Havb* ve *el-hâb* kelimelerinin dengi *el-kavl* ve *el-kāl* ya da *et-tard* ve *et-tarad* kelimeleridir.

3. Şayet yetim (kız)ların haklarını gözetemeyeceğinizden korkarsanız, hoşunuza giden kadınlardan ikişer ikişer, üçer üçer, dörder dörder nikâhlayabilirsiniz. Ama âdil olamayacağınızdan endişe ederseniz, bir tane... Veya elinizin altındaki (cariye)ler... Adaletten sapmamanıza bu daha uygundur.

[19] Yetimlere ve yetim malı yemenin büyük günah olduğuna dair âyet inince, insanlar hakları konusunda yetimlere eşit davranamayıp büyük günaha düşecekleri korkusuyla onların velâyetini almaktan çekinir oldular. Hâlbuki o dönemde bir adamın bazen on, bazen sekiz, bazen de altı eşi bulunuyordu. Bu kişiler eşlerinin haklarını gözetmiyor ve aralarında âdil davranmıyorlardı. Bu âyetle onlara “Nasıl yetimlerin haklarında âdil davranmamaktan korkup velâyetlerini almaktan çekiniyorsanız, eşleriniz arasında âdil davranmamaktan da korkup nikâhınız altındaki eşlerin sayısını azaltmalısınız” denilmiş oldu. Çünkü kişi bir günahtan sakınıp tövbe ederken, benzeri bir başka günahı işlemeye devam ediyorsa, önceki günahtan da sakınmış, tövbe etmiş sayılmaz. Bir günahtan sakınılması ya da tövbe edilmesi onun sırf çirkin olmasındandır. Bu çirkinlik ise tüm günahlar için söz konusudur.

[20] Denilmiştir ki yetimlerin velâyetini üstlenmekten çekiniyorlar fakat zina etmekten çekinmiyorlardı. Bu sebeple onlara, “Yetim hakkı konusunda adaletsizlik etmekten çekindiğiniz gibi zinadan da çekinin ve bunun yerine size helal olan kadınlarla evlenin ve haramların etrafında dolaşmayın” denilmiş oldu. Yine denilmiştir ki o dönemde bir adam malı olan güzel bir yetim kız gördüğü zaman ya da böyle bir kızın velisiyken, o yetimi başkasına kaptırmamak için onunla evlenirdi. Bu durumda bazen bir adamın nikâhı altında on kadın birden olurdu ve -zayıflıklarından ve kendilerini savunacak kimse olmadığından dolayı- onların hakkına riayet edememekten ya da bu konuda gevşek davranmaktan korkarlardı. İşbu kimselere, “Eğer yetim eşlerinize haksızlık yapmaktan korkuyorsanız, onların yerine size helal olan diğer kadınlarla evlenin” denilmiş oldu.

[١٨] والحوب: الذنب العظيم، ومنه قوله عليه الصلاة و السلام: "إن طلاق أم أيوب لحوب." فكأنه قيل: إنه كان ذنبًا كبيرًا. وقرأ الحسن «حَوْبًا» بفتح الحاء وهو مصدر حاب حوبا. وقرئ «حَابًا». ونظير الحوب والحاب القول والقال، والطرد والطرد.

٣-﴿وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَى أَلَّا تَعُولُوا﴾

[١٩] ولمَّا نزلت الآية في اليتامى وما في أكل أموالهم من الحوب الكبير، خاف الأولياء أن يلحقهم الحوب بترك الإقساط في حقوق اليتامى، وأخذوا يتحرّجون من ولايتهم، وكان الرجل منهم ربما كان تحته العشر من الأزواج والثمان والست فلا يقوم بحقوقهنّ ولا يعدل بينهن، فقيل لهم: إن خفتم ترك العدل في حقوق اليتامى فتحرّجتم منها، فخافوا أيضًا ترك العدل بين النساء فقللوا عدد المنكوحات، لأنّ من تحرج من ذنب أو تاب عنه وهو مرتكب مثله فهو غير متحرّج ولا تائب، لأنه إنما وجب أن يُتحرج من الذنب ويُتاب منه لقبحه، والقبح قائم في كل ذنب.

[٢٠] وقيل: كانوا لا يتحرّجون من الزنا وهم يتحرّجون من ولاية اليتامى، فقيل: إن خفتم الجور في حق اليتامى فخافوا الزنا. فانكحوا ما حلّ لكم من النساء، ولا تحوموا حول المحرّمات. وقيل: كان الرجل يجد اليتيمة لها مال وجمال أو يكون وليها، فيتزوجها ضنًا بها عن غيره، فربما اجتمعت عنده عشر منهن، فيخاف - لضعفهن وفقد من يغضب لهن - أن يظلمهنّ حقوقهن ويفرط فيما يجب لهنَّ، فقيل لهم: إن خفتم أن لا تقسطوا في يتامى النساء فانكحوا من غيرهن ما طاب لكم.

[21] Hem erkek hem de kız yetimler için *yetâmâ* kelimesi kullanılır. Bu kelime, *yetîmet*[un] kelimesinin harflerinin yer değiştirmesi ile yapılmış çoğuludur. Tıpkı [dul kelimesinin çoğulu olan] *eyâmâ*nın aslının *eyâ'im*[u] olması gibi, *yetâmâ* kelimesinin aslı da *yetâim*[u] dur.

[22] İbrâhim [en-Nehaî; v.96/714] أَلاَّ تُقْسِطُوا (eşit davranamamaktan [korkarsanız]) fiilini Lâ'yı لِئَلَّا يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ [Hadîd 57/29] âyetindeki gibi [zâid] kabul ederek "Onlara zulmetmiş olacağınızdan korkarsanız" anlamını kastederek *en taksitū*[4] şeklinde okumuştur.

[23] مَا طَابَ "size helal u hoş olan"demektir çünkü muharremât âyetinde [Nisâ 4/24-25] belirtildiği gibi kişiye haram olan kadınlar da vardır. [مَا طَابَ'deki] *mâ* ism-i mevsūlünün bizzat kadınlara değil de kadınlık özelliklerine işaret ettiği de söylenmiştir çünkü akıllı varlıkların dişi olanlarına, gayr-i âkil muamelesi yapılmaktadır. اَوْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُمْ (elinizin altındaki [cariye] ler… [Mü'minûn 23/6]) ifadesi de buna örnektir[5].

[24] مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَ (ikişer ikişer, üçer üçer, dörder dörder) ifadeleri, normal sayma ifadelerinden dönüştürülmüş tekrarlanan üleştirme sayıları olup, -[bir] sıygaları değiştirildiği, [iki] tekrar edilen ikinci sayının[6] düşmesi yönüyle değiştirildikleri için- iki değişim geçirdiklerinden gayr-i munsarif kılınmışlardır. Nekire olmakla birlikte başlarına Lâm-ı tarif getirilerek marife kılınabilirler, *fulân*[un] *yenkihu'l-mesnâ ve's-sulâse ve'r-rubâ'*[a] (Falanca, ikişer ikişer, üçer üçer, dörder dörder nikâhlıyor) diyebilirsin. Bunlar âyette مَا طَابَ لَكُمْ (size helal u hoş olan kadınlar) ifadesinin hali olarak gelmiştir ve cümledeki konumları itibariyle mansupturlar. Takdiri şöyledir: "Size helal u hoş olan kadınlarla işbu sayıyla sayılmış oldukları halde, ikişer ikişer, üçer üçer, dörder dörder evlenin."

[25] **Şayet** "Kişi için câiz görülen; iki, üç ya da dört eşle evlenmesidir. O halde ikişer ikişer, üçer üçer, dörder dörder şeklindeki tekrarın anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Buradaki hitap bir kişiye değil, herkesedir, tekrarı gerektiren de budur. Böylece, çok eşliliği düşünen kişi izin verilen sınıra kadar istediği sayıda eş seçebilecektir. Nitekim bin dirhemlik bir para hakkında bir topluluğa "Şunu ikişer ikişer, üçer üçer, dörder dörder paylaşın dersin. Tekrar etmeden söylersen bunun bir anlamı olmaz.

---

4 Zemahşerî'nin Hucurât 49/9'daki المقسطين kelimesini açıklarken belirttiği gibi, Kıst eşitlik, kasat ise eğriliktir. ق س ط kökü ayaklardaki eğriliği ifade etmesi hasebiyle, soyut konularda yamuk ve yanlış yapmak yani cevretmek anlamına gelmektedir. İf'âl kalıbına nakledildiğinde ise -ef'alenin Hemze'si izâle için kullanıldığından- akseta fiili "işbu eğriliği giderdi, eşit kıldı" anlamı kazanmaktadır. / ed.

5 Ancak bu kıyaslama üzerinde düşünülmelidir çünkü zamanın Arap örfüne göre cariyeler metâ sayıldığından, cansız bir varlık gibi *mâ* ile gösterilebilmektedirler. / ed.

6 Çünkü aslında *sinteyni sinteyni, selâsen selâsen, erba'an erba'an* şeklindedirler.

[٢١] ويقال للإناث اليتامى، كما يقال للذكور، وهو جمع يتيمة على القلب، كما قيل: أيامى، والأصل: أيائم ويتائم.

[٢٢] وقرأ النخعي «تَقْسِطُوا» بفتح التاء على أن لا مزيدة مثلها في {لِّئَلَا يَعْلَمَ} [الحديد: ٩٢] يريد: وإن خفتم أن تجوروا.

٥ [٢٣] {مَا طَابَ} ما حلّ {لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ} لأنّ منهن ما حرم كاللاتي في آية التحريم. وقيل: ما، ذهابًا إلى الصفة. ولأن الإناث من العقلاء يجرين مجرى غير العقلاء: ومنه قوله تعالى {أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ}.

[٢٤] {مَثْنَى وَثُلاَثَ وَرُبَاعَ} معدولة عن أعداد مكررة. وإنما منعت الصرف لما فيها من العدلين؛ عدلها عن صيغها، وعدلها عن تكررها، وهي نكرات يعرّفن بلام ١٠ التعريف. تقول: فلان ينكح المثنى والثلاث والرباع، ومحلهن النصب على الحال مما طاب. تقديره: فانكحوا الطيبات لكم معدوداتٍ هذا العدد، ثنتين ثنتين، وثلاثًا ثلاثًا، وأربعًا أربعًا.

[٢٥] فإن قلت: الذي أطلق للناكح في الجمع أن يجمع بين ثنتين أو ثلاث أو أربع، فما معنى التكرير في مثنى وثلاث ورباع؟ قلت: الخطاب للجميع، فوجب ١٥ التكرير ليصيب كل ناكح يريد الجمع ما أراد من العدد الذي أطلق له، كما تقول للجماعة: اقتسموا هذا المال - وهو ألف درهم - درهمين درهمين، وثلاثة ثلاثة، وأربعة أربعة. ولو أفردت لم يكن له معنى.

[26] "Sayıların arasına neden 'veya' değil de 've' gelmiş peki?" **dersen şöyle derim:** Yukarıda verdiğim örnekte de sayıların arasında 've' kullanılmıştır. Eğer "Bu malı [ya] ikişer ikişer veya üçer üçer ya da dörder dörder paylaşın" deseydin, bu üç taksimat türünden istedikleri herhangi birini seçme hakları olmadığını ve sadece bir şekilde paylaşabileceklerini -yani payların bazısının ikişer, bazısının üçer, bir kısmının da dörder dirhem olarak dağıtılamayacağını- bildirmiş olurdun. Ve 've' atıf harfinin işaret ettiği taksimat türlerinden herhangi birinin câiz olduğuna dair mâna kaybolmuş olurdu [Oysa üleştirme sayıları, âyetteki gibi 've' ile bağlandığında, duruma göre farklı taksimler söz konusu olabilir; kimine ikişer, kimine üçer…] Şöyle ki 've' harfi, evlenecek kişilerin -dördü aşmaları yasak olmak üzere- evlenmek istedikleri kadar kadını aynı anda alabileceklerini, bazılarının ikişer, bazılarının üçer, bazılarının da dörder kadın alabileceğini, [ortak hareket etmek gerekmediğini, yani] dilerlerse aynı sayıda müttefik olabileceklerini, dilerlerse farklı davranabileceklerini göstermektedir.

[27] İbrâhim [en-Nehaî; v.96/714] وَثُلْثَ وَرُبَاعَ ifadesini Elif'i kasrederek *ve sulese ve rube'a* şeklinde okumuştur.

[28] Bu sayılar [daki eşler] ya da daha fazlası arasında "adaletli davranamayacağınızdan korkarsanız, o zaman tek bir eş…" Yani tek eşlilikten ayrılmayın ya da tek eşliliği tercih edin ve prensip olarak çok eşlilikten kaçının. Çünkü bütün iş, adaletin etrafında dönüp durmaktadır. Dolayısıyla adaleti nerede bulursanız ondan ayrılmayın. İfade *fe-vâhidet^un^* şeklinde merfû'da okunmuştur ki *fe'l-mukni'u vâhidet^un^* (Yetinilmesi gereken, tek eştir) ya da *fe-kefet vâhidet^un^* veya *fe-hasbukum vâhidet^un^* (Size tek eş yeter) takdirindedir.

[29] "Veya elinizin altındaki [cariye]ler…" Kolaylık konusunda hür tek bir kadın ile herhangi bir istisna ya da sayı kaydı getirmeksizin cariyeler bir tutulmuştur. Bu durum cariyelerin evlilik yaşamıyla ilgili olarak hür kadınlara nazaran daha az sorumluluk gerektirmeleri, daha az sorun çıkarmaları ve daha az masraflı olmaları sebebiyledir. Çünkü onlara az ya da çok vermekte, [yatma günlerini] ayarlamada adaletli olup olmamakta ya da onlara doğum kontrolü yapıp yapmamakta özgürsündür. İbn Ebî Able [v. 151/768] *men meleket* şeklinde okumuştur[7].

7 Yani "elinizin altındaki *kimse*ler… Diğeri, "elinizin altındaki *şey*ler" anlamında idi. / ed.

[٢٦] فإن قلت: فلم جاء العطف بالواو دون أو؟ قلت: كما جاء بالواو في المثال الذي حذوته لك. ولو ذهبت تقول: اقتسموا هذا المال درهمين درهمين، أو ثلاثة ثلاثة، أو أربعة أربعة أعلمت أنه لا يسوغ لهم أن يقتسموه إلا على أحد أنواع هذه القسمة، وليس لهم أن يجمعوا بينها فيجعلوا بعض القسم على تثنية، وبعضه على ٥ تثليث، وبعضه على تربيع. وذهب معنى تجويز الجمع بين أنواع القسمة الذي دلت عليه الواو. وتحريره: أنّ الواو دلت على إطلاق أن يأخذ الناكحون من أرادوا نكاحها من النساء على طريق الجمع، إن شاؤوا مختلفين في تلك الأعداد، وإن شاؤوا متفقين فيها، محظورًا عليهم ما وراء ذلك.

[٢٧] وقرأ إبراهيم: وَثُلَثَ وَرُبَعَ، على القصر من ثلاث ورباع.

١٠ [٢٨] {فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَا تَعْدِلُوا} بين هذه الأعداد كما خفتم ترك العدل فيما فوقها {فَوَاحِدَةً} فالزموا أو فاختاروا واحدة وذروا الجمع رأسًا. فإن الأمر كله يدور مع العدل، فأينما وجدتم العدل فعليكم به. وقرئ «فَوَاحِدَةٌ» بالرفع على: فالمقنع واحدة، أو فكفت واحدة، أو فحسبكم واحدة.

[٢٩] {أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ} سوّى في السُّهولة واليسر بين الحرة الواحدة وبين ١٥ الإماء، من غير حصر ولا توقيت عدد. ولعمري أنهنّ أقل تبعة وأقصر شغبًا وأخف مؤنة من المهائر، لا عليك أكثرت منهن أم أقللت، عدلت بينهن في القسم أم لم تعدل، عزلت عنهن أم لم تعزل. وقرأ ابن أبي عبلة. «مَنْ مَلَكَتْ».

[30] "Bu" yani tek eşlilik ya da cariye seçimi, "haksızlık yapmamanıza", yani meyletmemenize "daha yakındır." Terazi şaştığı zaman kullanılan *âle'l-mîzân*[u] *'avl*[en] ya da kişi / hâkim haksızlık yaptığında kullanılan *mîzânu'l-fulân*[i] *â'il*[un] ve *âle'l-hâkim*[u] *fî hukmihî* ifadeleri de bu [meyil anlamı] ndandır. Rivayete göre kendisi aleyhinde hüküm veren hâkime bir bedevi, "Bana cevrediyorsun öyle mi!?" anlamında *e-te'ûlu 'aleyye* demiş. Hazret-i Âişe'den [v. 58/678] gelen bir rivayete göre أَلَّا تَعُولُوا ifadesini Peygamber (s.a.) *ellâ tecûrû* (zulmetmemeniz) şeklinde açıklamıştır. Şâfi'î *Rahimehu'llāh*'dan [v. 204/820] nakledilen "evlâd u *'iyâl*inizi (çoluk çocuğunuzu) çoğaltmamanız için…" şeklindeki tefsir şöyle açıklanabilir: Burada fiil, *âle'r-racul*[u] *'iyâlehû ye'ûluhum* (adam evlâd u iyâlini zar zor geçindiriyor) ifadesinden alınmış olmaktadır. Tıpkı -biri, ailesi için harcama yaptığında kullanılan- *mânehum yemûnuhum* ifadesi gibidir. Çünkü çoluk çocuğu çok olan kişinin onlara bakması gerekir ve bu durumda, helal kazanç ve temiz rızık temin ederken takva sınırlarına riayette zorlanacaktır. Önde gelen âlimlerden, Fıkıh imamlarından ve müctehidlerin reislerinden biri olan Şâfi'î *Rahimehu'llāh* gibi bir zâtın sözü, doğru ve sahih bir anlamla yorumlanmasını ve kendisi hakkında "[Onun söylediği mânayı aslında if'âlden] تُعِيلُوا fiili [ifade etmektedir, ama o bu] nu تَعُولُوا şeklinde tahrif etmiştir" şeklinde bir su-i zan beslenmemesini hak etmektedir. Ömer (r.a.)'dan rivayet edilen bir söz vardır: "Hayra yorma imkânı bulduğun sürece kardeşinin ağzından çıkan sözler hakkında su-i zan etme." Bu konuda *Şâfi'l-'ayyi min kelâmi'ş-Şâfi'iyyi* (Şâfi'î'nin Sözlerinden Dilsize Şifa) isimli kitabımız Şâfi'î *Rahimehu'llāh*'ın Arap dilinde, böyle bir mânayı gözden kaçırmayacak kadar yetkin, çaplı bir kişi olduğuna delil olarak yeter. Fakat âlimlerin farklı yol ve yöntemleri vardır, Şâfi'î de bu kelimenin tefsirinde kinaye üslubunu kullanmıştır.

[31] **Şayet** "Mehri verilen kadınlarla ilgili şeyler cariyeler için de söz konusudur [Yani hür kadınlar çocuk sahibi olduğu gibi cariyeler de çocuk doğurdukları halde, cariyeye ayrı ev açıp onunla cinsel ilişki yaşadıktan sonra] aile yükü nasıl azalmış olur?" **dersen şöyle derim:** Öyle değil çünkü hür kadınlarla evlenmekteki amaç, çocuk sahibi olmak ve neslin devamını sağlamaktır, cariye ilişkisinde ise böyle değildir. Bu yüzden, cariyenin izni olmaksızın *azil* [yani doğum kontrolü için orgazm esnasında geri çekilme] yapılabilir. Dolayısıyla, hür kadınlarla evlenmenin aksine cariye ilişkisi, genelde az çocuk olması beklenen bir durumdur. Tıpkı dört kadın yerine bir kadınla evlenmekte olduğu gibi.

[٣٠] {ذَلِكَ} إشارة إلى اختيار الواحدة والتسري {أَدْنَى أَلَا تَعُولُوا} أقرب من أن لا تميلوا. من قولهم: عال الميزان عولًا، إذا مال، وميزان فلان عائل، وعال الحاكم في حكمه، إذا جار. وروي أن أعرابيًا حكم عليه حاكم، فقال له: أتعول عليّ؟ وقد روت عائشة رضي الله عنها عن النبي ﷺ:«ألا تعولوا أن لا تجوروا.» والذي يحكى ٥ عن الشافعي رحمه الله أنه فسر أن لا تعولوا أن لا تكثر عيالكم. فوجهه أن يجعل من قولك: عال الرجل عياله يعولهم، كقولهم: مانهم يمونهم، إذا أنفق عليهم. لأنّ من كثر عياله لزمه أن يعولهم، وفي ذلك ما يصعب عليه المحافظة على حدود الكسب وحدود الورع وكسب الحلال والرزق الطيب. وكلام مثلِه من أعلام العلم وأئمة الشرع ورؤوس المجتهدين، حقيق بالحمل على الصحة والسداد، وأن لا يظنّ به ١٠ تحريف تعيلوا إلى تعولوا. فقد روي عن عمر بن الخطاب رضي الله عنه: لا تظنن بكلمة خرجت من فِي أخيك سوءًا وأنت تجد لها في الخير محملًا. وكفى بكتابنا المترجم بكتاب شافي العيِّ من كلام الشافعي شاهدًا بأنه كان أعلى كعبًا وأطول باعًا في علم كلام العرب، من أن يخفى عليه مثل هذا؛ ولكن للعلماء طرقًا وأساليب. فسلك في تفسير هذه الكلمة طريقة الكنايات.

١٥ [٣١] فإن قلت: كيف يقلّ عيال من تسرى، وفي السرائر نحو ما في المهائر؟ قلت: ليس كذلك، لأن الغرض بالتزوّج التوالد والتناسل، بخلاف التسري؛ ولذلك جاز العزل عن السراري بغير أذنهن. فكان التسري مظنة لقلة الولد بالإضافة إلى التزوج، كتزوّج الواحدة بالإضافة إلى تزوج الأربع.

[32] Tāvus [v. 106/725; أَلَّا تَعولوا ifadesini], *ellâ tu'îlû* (aile yükünün altında kalmamak için…) şeklinde okumuştur ki kişinin aile yükü arttığında kullanılan *e'âle'r-racul*[u] ifadesinden gelmektedir. Bu okuyuş da Şâfi'î *Rahimehu'llāh*'ın [v. 204/820] tefsirini destekler.

4. Kadınlara mehirlerini seve seve verin. Şayet gönül hoşnutluğu ile size ondan herhangi bir şey bağışlarlarsa, onu da afiyetle yiyin.

[33] صَدُقَاتِهِنَّ "mehirlerini" demektir. Şurayh [v. 80/699?] hadisinde şöyle geçer: *kadā İbn 'Abbâs le-hâ bi's-sadukat*[i] (İbn Abbâs kadına mehir verilmesine hükmetti.) صَدُقَاتِهِنَّ kelimesi, hafifleştirilmiş olarak *sadkātihinne* şeklinde de okunmuştur. Ayrıca *ğurfet*[un] veznindeki *sudkat*[un] kelimesinin çoğulu olarak *sudkātihinne* diye de okunmuştur. Bir de Sād ve Dâl'ın zammesiyle, tekil olarak *sudukatehunne* biçiminde okunmuştur ki *sudkat*[un] kelimesinin harekeli halidir, tıpkı *zulmet*in *zulumet*[un] şeklinde okunması gibi.

[34] نِحْلَةً (Seve seve). Kişi gönül hoşluğuyla birine bir şey verdiğinde ya da hibe ettiğinde *nehalehu kezâ* derler. Ebû Bekr (r.a.)'ın, *innî kuntu nehaltuki cidâde 'işrîne vesk*[an] *bi'l-'âliyeti* ('Âişe! Medine'nin yüksek kesimlerindeki, 20 *vesk*ten[8] fazla hurma verecek bir hurmalığı sana gönül hoşnutluğuyla vermiştim) sözü de bu kullanımdandır. *Nihlet*[en] kelimesi mef'ûl-i mutlak formundadır çünkü o da [آتوا'daki] *îtâ'* da "vermek" anlamındadır; dolayısıyla, sanki *ve'nhalu'n-nisâ*[e] *sadukātihinne nihlet*[en] yani "Kadınlara mehirlerini gönül hoşnutluğuyla verin"denilmektedir. Ya da muhatapların hali olarak da mansup olabilir, buna göre şöyle olur: *Âtûhunne sadukātihinne nâhilîne tayyibî en-nufûs*[i] *bi'l-i'tā'i* yani "Kadınlara mehirlerini [kerhen değil de] seve seve, gönlünüz hoş *olarak* verin." Ya da *sadukāt* (mehir) kelimesinden hal olarak *menhûlet*[en] *mu'tāt*[en] *'an tayyibeti'l-enfus*[i] (kadınlara mehirlerini 'gönül hoşluğuyla verilmiş olarak' verin) anlamına da gelebilir. [نحلةً ifadesinin] "Allah'tan bir bağış olarak, O'nun katından kadınlara bir lütuf ve 'ver'gi olarak" anlamında olduğu da söylenmiştir. Yine denilmiştir ki *nihlet*[un] "din" demektir. *Nihletu'l-İslâm*[i] *hayru'n-nihal*[i] (İslâm dini dinlerin en hayırlısıdır) ve *fulân*[un] *yentahilu kezâ* (Falanca şu dini benimsemiştir) ifadeleri bu kullanıma örnektir. *Nihlet*[en] mef'ûlun leh olduğu takdirde mâna, "Kadınlara mehirlerini dindarlığın bir gereği olduğu için verin." şeklinde olur. *Nihlet*[en] kelimesinin *sadukāt*ın hali olması da câiz olup mâna, "[Onlara mehirlerini] Allah'ın koyduğu, farz kıldığı bir *din* / yasa olarak verin" şeklindedir. Burada hitap evli erkekleredir.

---

8 1 vesk, 165 lt. / 122,4 kg. olduğuna göre, yaklaşık 2,450 ton. / ed.

[٣٢] وقرأ طاوس «أَنْ لاَ تُعِيلُوا»، من أعال الرجل إذا كثر عياله. وهذه القراءة تعضد تفسير الشافعي رحمه الله من حيث المعنى الذي قصده.

٤-﴿وَآتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا﴾

٥ [٣٣] {صَدُقَاتِهِنَّ} مهورهن. وفي حديث شريح: قضى ابن عباس لها بالصدقة. وقرئ «صَدْقَاتِهِنَّ» بفتح الصاد وسكون الدال، على تخفيف صدقاتهن. و«صُدْقَاتِهِنَّ» بضم الصاد وسكون الدال جمع صدقة بوزن غرفة. وقرئ «صُدُقَتَهُنَّ»، بضم الصاد والدال على التوحيد، وهو تثقيل صدقة، كقولك في ظلْمة ظلُمَة.

[٣٤] {نِحْلَةً} من نحله كذا، إذا أعطاه إياه ووهبه له عن طيبة من نفسه نحلة ١٠ ونحلًا. ومنه حديث أبي بكر رضي الله عنه: إني كنت نحلتك جداد عشرين وسقًا بالعالية. وانتصابها على المصدر، لأن النحلة والإيتاء بمعنى الإعطاء، فكأنه قيل: وانحلوا النساء صدقاتهن نحلة، أي أعطوهنّ مهورهنّ عن طيبة أنفسكم، أو على الحال من المخاطبين، أي آتوهنّ صدقاتهن ناحلين طيبي النفوس بالإعطاء. أو من الصدقات، أي منحولة معطاة عن طيبة الأنفس. وقيل: نحلة من الله عطية من عنده وتفضلًا منه ١٥ عليهن. وقيل: النحلة الملة، ونحلة الإسلام خير النِّحَل. وفلان ينتحل كذا، أي يدين به. والمعنى: آتوهن مهورهن ديانة، على أنها مفعول لها. ويجوز أن يكون حالًا من الصدقات، أي دينًا من الله شرعه وفرضه. والخطاب للأزواج.

[35] Hitabın velilere yönelik olduğu da söylenmiştir. Çünkü kızlarının mehirlerini kendileri alıyorlardı, hatta o dönemde kızı doğan kişiye, "Mübarek olsun sana bu *nâfice* [yani bereket kaynağı]!" derler ve "[Bu kız büyüyecek, evlendireceksin ve] mehrini alarak, malını *nefc*edeceksin, yani büyüteceksin" demek isterlerdi.

[36] [Müennes *sadukāt* kelimesine râci olduğu halde müzekker olan] مِنْهُ'daki zamir, ism-i işaret yerinde kullanılmış olup adeta, "*Bu*ndan gönül hoşluğuyla size bir şey verirlerse…" denilmiştir. Tıpkı arzulanan şeylerden söz ettikten sonra, قُلْ اَؤُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذٰلِكُمْ (De ki: Size 'bu'ndan daha hayırlısını bildireyim mi?" [Âl-i İmrân 3/15]) buyurması gibi. Ru'be b. Accâc'a [v. 97/716];

Sanki deride alaca hastalığı iz bırakmış gibi

mısraında neyi kasdettiği sorulduğunda, "*ke-enne zâke* (yani, sanki 'bu'nun gibi) demek istiyorum" dediğine dair rivayet[9] de [zamirin ism-i işaret olarak kullanılabildiğine dair] bizzat Arapların ağzından işitilen delillerden biridir. Ya da مِنْهُ'daki zamir *sadukāt* (mehirler) anlamına gelen bir kelimeye râcidir ki o kelime de [müzekker] *sadâk* kelimesidir. Çünkü *ve âtû'n-nisâ'e sadâkahunne* (kadınlara *mehr*ini verin) dediğinde mânayı bozmuş olmazsın. Tıpkı فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ ("… sadaka verip de salihlerden olsam" [Münâfikūn 63/10]) âyetinde olduğu gibi[10]. Çünkü aslında cezimli olup *essaddak* şeklindedir. Başına Fâ gelince kelimeyi nasbetmiş, وَأَكُنْ de [*ve ekûne* olması gerekirken] kelimenin aslı olan *essaddak* ifadesine atfedilmiştir çünkü Fâ ârızidir.

[37] نَفْسًا temyiz olup [kadın*lar*dan söz ederken] tekil gelmesinin sebebi, âyette kastedilenin tek tek her bir kadın değil, "kadın cinsi" olmasıdır. Tekil kullanım da cinsi ifade edebilir. Mâna şu şekildedir: Şayet kadınlar, geçimsizlik edeceğiniz ve kötü davranacağınız korkusuyla böyle yapmaya mecbur kalmış olmaksızın, gönül hoşnutluğuyla maldan vazgeçip size mehirlerinden bir şey hibe ederlerse "o malı yiyin" yani harcayın.

[38] Âlimler demiştir ki kadın mehrini kocasına hibe etse, sonra da malı ondan geri istese, onu gönül hoşnutluğuyla vermediği anlaşılır. Şa'bî'den [v. 104/722] rivayet edildiğine göre adamın biri, eşinin kendisine mehrinden vermesi ve daha sonra da verdiği malı geri istemesi sebebiyle eşiyle birlikte kadı Şurayh'a [v. 80/699?] gelmiş. Şurayh "Onu hanımına geri ver." deyince, adam da "Allah Teâlâ فَاِنْ طِبْنَ لَكُمْ (gönül hoşnutluğuyla verirlerse) buyurmuyor mu?" diyerek itiraz etmiş.

---

9 Beytin tamamı Bakara 2/68'in tefsirinde geçmişti. / ed.

10 Yani aslı *fe-essaddak* olduğundan, *ve ekün* şeklindeki cezimli atıf mümkün olmuştur. / ed.

[٣٥] وقيل: للأولياء، لأنهم كانوا يأخذون مهور بناتهم، وكانوا يقولون: هنيئًا لك النافجة، لمن تولد له بنت، يعنون: تأخذ مهرها فتنفج به مالك، أي تعظمه.

[٣٦] الضمير في منه جار مجرى اسم الإشارة، كأنه قيل عن شيء من ذلك، كما قال الله تعالى: {قُلْ أَؤُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذلِكُمْ} [آل عمران: ٥١] بعد ذكر الشهوات.

٥ ومن الحجج المسموعة من أفواه العرب ما روي عن رؤبة أنه قيل له في قوله:

كَأَنَّهُ فِي الْجِلدِ تَوْلِيعُ الْبَهَقْ ۞

فقال: أردت كأن ذاك.

أو يرجع إلى ما هو في معنى الصدقات، وهو الصداق؛ لأنك لو قلت: وآتوا النساء صداقهن، لم تُخلّ بالمعنى، فهو نحو قوله {فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ}

١٠ [المنافقون: ١٠]،لأنه في الأصل أَصَّدَّقْ، مجزومًا، فلما جاء بالفاء نصبه فعطف أَكُنْ على أصل أَصَّدَّقْ، لأن الفاء عارض.

[٣٧] و{نَفْسًا} تمييز، وتوحيدها لأنّ الغرض بيان الجنس والواحد يدل عليه. والمعنى: فإن وهبن لكم شيئًا من الصداق وتجافت عنه نفوسهن طيبات غير مخبثات بما يضطرهن إلى الهبة من شكاسة أخلاقكم وسوء معاشرتكم {فَكُلُوهُ} فأنفقوه.

١٥ [٣٨] قالوا: فإن وهبت له ثم طلبت منه بعد الهبة، علم أنها لم تطب منه نفسًا. وعن الشعبي: أن رجلًا أتى مع امرأته شريحًا في عطية أعطتها إياه وهي تطلب أن ترجع، فقال شريح: ردّ عليها. فقال الرجل: أليس قد قال الله تعالى: {فَإِن طِبْنَ لَكُمْ}

Bunun üzerine Şurayh demiş ki: "Gönlü hoş olsaydı, o konuya tekrar dönmez, verdiğini geri istemezdi!" Yine Kadı Şurayh'ın "Kadının hibesini geçersiz kılarım ama erkeğinkini geçersiz kılmam. Çünkü kadınlar [merhametli ve fedakâr oldukları için] kandırılabilirler." dediği nakledilmiştir. Rivayet edilmiştir ki Ebû Mu'ayt sülalesinden bir adama hanımı hakkı olan bin dinarlık mehri vermiş. Bir ay evli kaldıktan sonra adam kadını boşamış. Kadın, adam hakkındaki şikâyetini [Halife] Abdulmelik b. Mervan'a [v. 26/646] arz etmiş. Adam [bu âyete telmihte bulunarak] "Kendi isteğiyle verdi" deyince Abdulmelik, "Onun ilerisindeki '[onlardan birine bir yük mehir vermiş olsanız bile] verdiklerinizden bir şey almayın' [Nisâ 4/20] âyetini neden okumuyorsun!? Kadına malını geri ver!" demiş. Hazret-i Ömer'den rivayet edildiğine göre o, yargıçlarına şöyle yazmıştı: "Kadınlar, ya korkudan ya da bir umut mehirlerini kocalarına verirler. Hangi kadın mehrini kocasına verip de sonra geri isterse, o mal kadınındır." İbn Abbâs (r.a.)'dan [v. 68/688] rivayet edilmiştir ki Peygamber (s.a.)'e bu âyet sorulmuş, buyurmuş ki: "Kadın kocasına gönüllü olarak ve zorlanmaksızın hibe eder [sonra da geri ister] ise hiçbir otorite bu konuda siz erkeklerin aleyhine hüküm veremez, Âhiret gününde Allah da sizi bundan sorumlu tutmaz."

[39] Rivayete göre bazıları hanımlarına vermiş oldukları bir şeyi geri almayı günah sayıyorlardı. Allah bu âyetle 'bir kadın o malı zorlanmaksızın ve kandırılmaksızın seve seve size verirse, onu içiniz rahat, afiyetle yiyin' buyurmuş oldu.

[40] Gönül hoşnutluğu şartı getirilmiş olduğundan, âyette bu konunun çok hassas olduğu ve ihtiyatlı davranılması gerektiği gösterilmektedir. Dikkat edilmesi gerekenin, bağışlanan maldan gönül hoşnutluğu ile vazgeçilmesi olduğunu bildirmek için, "size hibe ederlerse" ya da "bağışlarlarsa" demek yerine"gönül hoşnutluğu ile size bağışlarlarsa" buyrulmuştur. Ayrıca kadınları malın tamamını değil bir kısmını vermeye sevk etmek için"Şayet gönül hoşnutluğu ile size *onu* bağışlarlarsa" yerine "Şayet gönül hoşnutluğu ile size *ondan herhangi bir şey* bağışlarlarsa" denilmiştir. Leys b. Sa'd'dan [v. 175/791] rivayet edildiğine göre kadının, mehrinin çoğunu eşine vermesi câiz değildir. Evzâ'î'den [v. 157/774] de rivayet edilmiştir ki kadının, mehrini veya bir başka malını kocasına vermesi ancak çocuk doğurduktan ya da bir sene evli kaldıktan sonra câiz olur. [Çünkü bu iki durum, evlilik bağının iyice güçlendiğini gösterir.]

قال: لو طابت نفسها عنه لما رجعت فيه. وعنه: أقيلها فيما وهبت ولا أقيله، لأنهنّ يُخدعن. وحكي أن رجلًا من آل معيط أعطته امرأته ألف دينار صداقًا كان لها عليه، فلبث شهرًا ثم طلقها، فخاصمته إلى عبد الملك بن مروان، فقال الرجل: أعطتني طيبة بها نفسها، فقال عبد الملك: فأين الآية التي بعدها: فلا تأخذوا منه شيئًا؟ اردد عليها. ٥ وعن عمر رَضِيَ اللهُ عَنْهُ أنه كتب إلى قضاته: إن النساء يعطين رغبة ورهبة؛ فأيما امرأة أعطت ثم أرادت أن ترجع فذلك لها. وعن ابن عباس: أنّ رسول الله ﷺ سئل عن هذه الآية فقال «إذا جادت لزوجها بالعطية طائعة غير مكرهة لا يقضي به عليكم سلطان ولا يؤاخذكم الله به في الآخرة».

[٣٩] وروي أن أناسًا كانوا يتأثمون أن يرجع أحد منهم في شيء مما ساق إلى امرأته، ١٠ فقال الله تعالى: إن طابت نفس واحدة من غير إكراه ولا خديعة فكلوه سائغًا هنيئًا.

[٤٠] وفي الآية دليل على ضيق المسلك في ذلك ووجوب الاحتياط، حيث بني الشرط على طيب النفس فقيل: فإن طبن، ولم يقل: فإن وهبن أو سمحن، إعلامًا بأنَّ المراعى هو تجافي نفسها عن الموهوب طيبة. وقيل: إن طبن لكم عن شيء منه، ولم يقل: فإن طبن لكم عنها، بعثًا لهن على تقليل الموهوب. وعن الليث بن سعد: لا يجوز ١٥ تبرعها إلا باليسير. وعن الأوزاعي: لا يجوز تبرعها ما لم تلد أو تقم في بيت زوجها سنة.

منه’daki zamir, ‘tek bir *sadâk*a çekilebilsin de mehrin sadece bir kısmını kapsasın diye’[11]müzekker gelmiş de olabilir. Zamir müennes kılın[ıp, *minhâ* denil] seydi, *sadâk*ın tamamının hibe edilmesini içermiş olurdu çünkü verilen *sadâk*ların bir tanesi de daha fazlası da “mehrin bir parçası” anlamına gelir.

[41] هَنيئ ve مَريئ kelimeleri, yemek boğazdan kolayca geçip, rahatsızlık vermediği zaman kullanılan *henu’e’t-ta‘âm*^{u} *ve meru’e* kullanımından sıfat-ı müşebbehedir. Şu da söylenmiştir: *Henî’* yiyenin zevkle yediği, *merî’* ise akıbeti övülen anlamındadır. Yine, kolayca hazmedilip vücuttan rahatça atılan yiyecek anlamında olduğu da söylenmiştir. Yine denilmiştir ki yemeğin boğaza girdiği yerden mide ağzına kadarki kısım *merî’*dir. Çünkü yiyecek [buradan] *murû’* etmektedir ki *murû’* rahatça geçmesidir. Bu iki kelime mef‘ûl-i mutlağın sıfatı olup *ekl*^{en} *henî’*^{en} *merî’*^{en} şeklindedir. Ya da *kulûhu ve huve henî’*^{un} *ve merî’*^{un} şeklinde [*fe-kulûhu*daki zamirden] hâldir. Ancak bazan *fe-kulûhu* üzerinde durulur sonra cümleye, [ya] dua kabilinden *henî’*^{en} *merî’*^{e} diyerek başlanır. [“… yiyin. Helal u hoş olsun! Afiyet şifa olsun!” mealinde. Ya da] bu iki kelime, iki mef‘ûl-i mutlak yerine kullanılmış iki sıfattır. Sanki *hen’*^{en} *ve mer’*^{en} denilmektedir. Bununla, [kadınların seve seve verdikleri mehrin] helal olduğu, bunun son derece mübah olduğu ve bir sorumluluğu bulunmadığı anlatılmaktadır.

5. Allah’ın, sizin için hayatınızı sürdürme vesilesi kıldığı mallarınızı aklı ermeyenlere vermeyin. Onları o mal[ın geliri] ile nasiplendirin, giydirin ve onlara mâkul bir açıklama getirin.

[42] السُّفَهَاءَ (Aklı ermeyenler) mallarını saçıp savuranlar, gereksiz yere harcayanlar, düzgün harcamaya, geliştirmeye ve çekip çevirmeye güçleri yetmeyenlerdir. Âyetteki “mallarınızı vermeyin” hitabı velileredir. Mal, velilerin değil, velisi bulundukları kişilerin olduğu halde velilere nispet edilmesinin sebebi, insanların geçimlerini o mal vesilesiyle yoluna koymalarıdır. Bu tür bir kullanım şu âyetlerde de vardır: وَلَا تَقْتُلُوا اَنْفُسَكُمْ (“Birbirinizi öldürmeyin [birbirinizin *canına* kıymayın].” ([Nisâ 4/29] فَمِنْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ “Ellerinizin altındaki [cariye] lerden mümin *gençkızlarınız*dan…” [Nisâ 4/25]). Yetimlerin mallarına ilişkin bu hitabın velilere olduğunu gösteren delil, “onları o maldan yedirip içirin, giydirin” ifadesidir.

---

11 Yani صدُقاتِهن [kadınların mehirleri] ifadesinden, her ne kadar “tek bir kadın, mehir*ler*ini” verecekmiş gibi bir anlam çıkıyorsa da her kadın için tek bir mehir söz konusudur. İşte, منه’daki zamir müzekker bir kelime olan *sadâk*a gönderilerek, kadının gönül hoşluğuyla eşine vereceği miktarın mehrin tamamını içermemesi ifade edilmiş olmaktadır. [Erkeğin, müstakbel eşine vermek zorunda olduğu *sadâk*, kişinin talibi olduğu kadına “bu konuda samimi (*sādık*) olduğunu, niyetinin ciddi olduğunu” göstermek adına verdiği ziynet veya eşyadır. Mehrin bu boyutu, *sdk* kökünden gelen *sadâk* ile ifade edilmiştir.] / ed.

ويجوز أن يكون تذكير الضمير لينصرف إلى الصداق الواحد، فيكون متناولًا بعضه، ولو أنث لتناول ظاهره هبة الصداق كله، لأنّ بعض الصدقات واحدة منها فصاعدا.

[٤١] الهنيء والمريء: صفتان من هنؤ الطعام ومرؤ، إذا كان سائغًا لا تنغيص فيه. وقيل: الهنيء ما يلذه الآكل، والمريء ما يحمد عاقبته. وقيل هو ما ينساغ في مجراه. وقيل لمدخل الطعام من الحلقوم إلى فم المعدة «المريء» لمروء الطعام فيه وهو انسياغه. وهما وصف للمصدر، أي أكلًا هنيئًا مريئًا، أو حال من الضمير، أي كلوه وهو هنيء مريء. وقد يوقف على فكلوه ويبتدأ هنيئًا مريئًا، على الدُّعاء، وعلى أنهما صفتان أقيمتا مقام المصدرين، كأنه قيل: هنأ مرأ. وهذه عبارة عن التحليل والمبالغة في الإباحة وإزالة التبعة.

٥-﴿وَلا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلا مَعْرُوفًا﴾

[٤٢] {السُّفَهَاءَ} المبذرون أموالهم الذين ينفقونها فيما لا ينبغي ولا يديْ لهم بإصلاحها وتثميرها والتصرف فيها. والخطاب للأولياء: وأضاف الأموال إليهم لأنها من جنس ما يقيم به الناس معايشهم، كما قال: {وَلَا تَقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ} [النساء: ٢٩]، {فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ} [النساء: ٥٢]. الدليل على أنه خطاب للأولياء في أموال اليتامى قوله { وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ }؟

[43] "Allah sizin için (o malı) hayatta kalış vesilesi yapmıştır," onunla ayakta duruyor, onunla hayatta kalıyorsunuz. Dolayısıyla, o malı zayi ederseniz siz de zayi olursunuz. Sizin ayakta durma, hayatta kalma vesileniz adeta o maldır. قِيَامًا kelimesi aynı mânaya gelecek şekilde *kıyem*[en] diye de okunmuştur. Tıpkı *'ivez*[en] kelimesinin *'iyâz*[en] (sığınma) anlamına gelmesi gibi. İbn Ömer (r.a.) [v. 73/692] da *kıvâm*[en] şeklinde okumuştur. Bir şeyin *kıvâm*ı, kendisiyle ayakta durduğu şeydir. Bir işin, sahiplenildiği şey hakkında *hüve milâku'l-emr*[i] (Bu, işin esasıdır) demen gibi. İlk Müslümanlar, "Mal müminin silahıdır. [Geriye] Allah'ın bana hesap soracağı helal bir mal bırakmak, insanlara muhtaç olarak yaşamaktan daha iyidir." derlermiş. Rivayete göre Süfyân'ın evirip çevirdiği bir miktar sermayesi varmış. "Şu olmasaydı Abbâsoğulları beni mendil gibi kullanırlardı!" [dermiş.] Yine rivayete göre bir başkasına, "Sahip olduğun mal seni dünyaya yaklaştırıyor" denilince "Beni dünyaya yaklaştırsa da beni dünya[nın kötülüklerin]den de koruyor" demiştir. İlk Müslümanlar, "Ticaret yapın, kazanın. Öyle bir zamandasınız ki biriniz muhtaç duruma düştüğünde ilk feda edeceği şey dini olacaktır." derlermiş. Bazen birini cenaze merasiminde görünce, "[Niçin burada oyalanıyorsun] dükkânına git" derlermiş.

[44] "Onları o mal[ın geliri] ile nasiplendirin." Yani o malla ticaret yapıp kâr elde ederek malı onların geçim yeri / vesilesi kılın, onlara yapılacak harcama bu kârdan olsun, sermayeden olmasın. Bu harcama, malı bitirmesin. [*Minhâ* denilmiş olsaydı sermayeden harcanması istenmiş olurdu]. Gereksiz yere harcayacağı ve çarçur edeceği bilinen yakın-uzak, kız-oğlan aklı ermeyen kişilere malın verilmemesi emrinin sadece velilere değil, herkese yönelik olduğu söylenmiştir.

[45] قَوْلاً مَعْرُوفًا ifadesi İbn Cüreyc'in [v. 150/767] söylediğine göre güzel bir vaat anlamına gelir, yani "Siz işi düzgün götürürseniz, olgunlaşırsanız, malınızı size vereceğiz" gibi sözler söylemektir. Atâ' da demiştir ki "Kazanayım da sana vereceğim, gazveden döneyim de oradan elde ettiğim maldan sana pay vereceğim" vs. gibi vaatlerde bulunmaktır. Denilmiştir ki eğer o aklı ermeyen kişi, geçimini üstlenmen gereken kişilerden değilse "Allah bize de size de afiyet versin! Allah sana uzun ömürler versin!" gibi sözlerle geçiştir [yoksa vereceğin malı çarçur eder]. Söylem olsun eylem olsun, aklen veya dinen güzel olduğundan dolayı gönlün ısındığı ve sevdiği her şey *ma'rûf*tur. Çirkinliğinden dolayı insanın içinin ısınmadığı, yadırgadığı her şey de *münker*dir.

[٤٣] {جَعَلَ اللهُ لَكُمْ قِيَامًا} أي تقومون بها وتنتعشون، ولو ضيعتموها لضعتم، فكأنها في أنفسها قيامكم وانتعاشكم. وقرئ «قِيَمًا»، بمعنى قيامًا، كما جاء عِوَذًا بمعنى عياذًا. وقرأ عبد الله بن عمر «قِوَامًا»، بالواو. وقوام الشيء: ما يقام به، كقولك: هو ملاك الأمر، لما يملك به. وكان السلف يقولون: المال سلاح المؤمن، ٥ ولأن أترك ما لا يحاسبني الله عليه، خير من أن أحتاج إلى الناس. وعن سفيان – وكانت له بضاعة يقلبها –: لولاها لتمندل بي بنو العباس. وعن غيره – وقيل له إنها تدنيك من الدنيا –: لئن أدنتني من الدنيا لقد صانتني عنها. وكانوا يقولون: اتجروا واكتسبوا، فإنكم في زمان إذا احتاج أحدكم كان أول ما يأكل دينه، وربما رأوا رجلًا في جنازة فقالوا له: إذهب إلى دكانك.

١٠ [٤٤] {وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا} واجعلوها مكانًا لرزقهم بأن تَتَّجروا فيها وتتربحوا، حتى تكون نفقتهم من الأرباح، لا من صلب المال، فلا يأكلها الإنفاق. وقيل: هو أمر لكل أحد أن لا يخرج ماله إلى أحد من السفهاء، قريب أو أجنبي، رجل أو امرأة، يعلم أنه يضعه فيما لا ينبغي ويفسده

[٤٥] {قَوْلًا مَعْرُوفًا} قال ابن جريج: عدةً جميلة، [مثل] إن صلحتم ورشدتم ١٥ سلمنا إليكم أموالكم. وعن عطاء: إذا ربحت أعطيتك، وإن غنمت في غزاتي جعلت لك حظًّا. وقيل: إن لم يكن ممن وجبت عليك نفقته فقل: عافانا الله وإياك، بارك الله فيك. وكل ما سكنت إليه النفس وأحبته لحسنه عقلًا أو شرعًا من قول أو عمل، فهو معروف، وما أنكرته ونفرت منه لقبحه، فهو منكر.

6. Yetimleri nikâh çağına gelinceye kadar deneyi[p akıl ve kabiliyetlerini ölçü]n. Şayet kendilerinde bir olgunluk görürseniz, mallarını kendilerine verin. "Büyürler (de geri alırlar)!" diye mallarını tez elden çarçur ederek yemeye kalkmayın! Zengin olan (yetimin malına) tenezzül etmesin, fakir olansa (yaptığı işe karşılık) mâkul bir şekilde yesin. Mallarını kendilerine verdiğinizde de yanlarında şahit bulundurun. Bununla birlikte, hesaba çekici (Hasîb) olarak Allah kâfidir.

[46] "Yetimleri deneyin" yani buluğa erme yaşından hemen önce akıllarını ölçün/deneyin, durumlarını ve malı çekip çevirmeye dair bilgi seviyelerini yoklayın. Onlardan bir olgunluk yani maharet sezdiğinizde de buluğ çağına girer girmez mallarını onlara verin. Buluğ yani evlilik çağına ermek demek, ihtilam olmak demektir. Çünkü bu durumda kişi evliliğe elverişli hale gelir. Ayrıca buluğa ermek, evlilikte amaç olan çocuk sahibi olmanın ve neslin devamını sağlamanın talep edilme vaktidir.

[47] *Înâs* anlamaya çalışmak anlamında olup "açıkça görmek" anlamında kullanılır. 'Deneme' ve 'olgunluk' kelimelerinin ne anlama geldiği konusunda farklı görüşler vardır. Ebû Hanife *Rahimehu'llāh* [v. 150/767] ve talebelerine göre 'deneme', ne yapacağı konusunda durumunu anlamak için yetim çocuğa idare edeceği bir miktar mal vermektir. 'Olgunluk' ise malı idare etme yollarını bulmak [yani bilmek] demektir. İbn Abbâs'dan [v. 68/688] rivayet edildiğine göre 'olgunluk', aklen elverişli olmak ve malı koruyabilecek durumda bulunmaktır. Mâlik [v. 179/795] ve Şâfi'î [v. 204/820] *Rahimehuma'llāh*'a göre 'deneme'; çocuğun hallerini ve alıp verirken malı nasıl çekip çevirdiğini izlemek, dine olan gayretine ve bunun yansımalarına bakmaktır. 'Olgunluk' ise dinî açıdan salih olmaktır çünkü fâsıklık malı ifsat eder.

[48] **Şayet** "Buluğ çağına kadar çocukta bahsedildiği gibi bir olgunluk sezilmezse ne olacak?" **dersen şöyle derim:** Ebû Hanife *Rahimehu'llāh*'a [v. 150/767] göre malı kendisine hemen teslim edilmez, yirmi beş yaşına kadar beklenir. Çünkü ona göre erkeğin bâliğ olma süresi en geç on sekiz senedir. On sekiz yaşa yedi yaş daha eklenince -ki yedi yaş Hazret-i Muhammed'in "çocuklar yedi yaşına ulaşınca onlara namazı emredin" [*Ebû Dâvûd*, "Salât", 26] sözünden anlaşıldığı gibi insanın durumunun değişmesi için önemli bir süredir- artık onda olgunluk sezilsin veya sezilmesin, malı kendisine teslim edilir. Ebû Hanife'nin öğrencilerine göre ise olgunluk sezilmedikçe malı kendisine asla verilmez.

٦-﴿وَابْتَلُوا الْيَتَامَى حَتَّى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَلا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ وَكَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا﴾

٥ [٤٦] {وَابْتَلُوا الْيَتَامَى} واختبروا عقولهم وذوقوا أحوالهم ومعرفتهم بالتصرف، قبل البلوغ حتى إذا تبينتم منهم رشدًا - أي هداية - دفعتم إليهم أموالهم من غير تأخير عن حدّ البلوغ. وبلوغ النكاح أن يحتلم، لأنه يصلح للنكاح عنده، ولطلب ما هو مقصود به، وهو التوالد والتناسل.

[٤٧] والإيناس: الاستيضاح، فاستعير للتبيُّن. واختلف في الابتلاء والرشد،
١٠ فالابتلاء عند أبي حنيفة وأصحابه: أن يدفع إليه ما يتصرف فيه حتى يستبين حاله فيما يجيء منه. والرشد: التهدي إلى وجوه التصرف. وعن ابن عباس: الصلاح في العقل والحفظ للمال. وعند مالك والشافعي: الابتلاء أن يتتبع أحواله وتصرُّفه في الأخذ والإعطاء، ويتبصر مخايله وميله إلى الدِّين. والرشد: الصلاح في الدين، لأن الفسق مَفْسَدة للمال.

١٥ [٤٨] فإن قلت: فإن لم يؤنس منه رشد إلى حدّ البلوغ؟ قلت: عند أبي حنيفة رحمه الله ينتظر إلى خمس وعشرين سنة، لأن مدة بلوغ الذكر عنده بالسنّ ثماني عشرة سنة، فإذا زادت عليها سبع سنين وهي مدة معتبرة في تغير أحوال الإنسان، لقوله عليه الصلاة و السلام: «مروهم بالصلاة لسبع.» دفع إليه ماله أونس منه الرشد أو لم يؤنس. وعند أصحابه: لا يدفع إليه أبدًا إلا بإيناس الرشد.

[49] **Şayet** "Olgunluğun *ruşd*[en] (bir olgunluk) şeklinde belirsiz gelmesinin sebebi nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı "herhangi bir olgunluk" olup o da malı idare etme ve ticaret yapabilme olgunluğudur. Ya da "bir olgunluk parçası, bir olgunluk emaresi" anlamını ifade etmek içindir. Ta ki vasîler olgunluklarının kemale ermesini, malı idare etme konusunda dört dörtlük olmalarını beklemeden yetimlere mallarını teslim etsinler.

[50] **Şayet** "Bu âyetin söz dizimi nasıldır?" **dersen şöyle derim:** *Hattâ*-dan فادفعوا إِلَيْهِمْ أموالهم (mallarını kendilerine verin) ifadesine kadarki kısım denemenin sınırını çizmektedir. Bu, peşinden cümlelerin sıralandığı *hattâ* olup, Cerir'in şu sözündeki gibidir:

> Öldürülenlerin kanı Dicle'ye akmaya devam etti
> Dicle'nin suyu, asıl rengi farkedilemeyecek derecede kızıllaş*ıncaya dek*

*Hattâ*dan sonra gelen cümle şart cümlesidir. Çünkü *izâ* şart anlamını içerir. Şartın fiili ise بَلَغُوا النِّكَاحَ (nikâh çağına gelince) ifadesidir. "Şayet kendilerinde bir olgunluk görürseniz mallarını kendilerine verin" ifadesi ise şart ve cevaptan meydana gelen yeni bir cümledir ve birinci şart olan "nikâh çağına gelince" ifadesinin cevabı hâlindedir. Sanki âyette şöyle denilmiş gibidir: Yetimleri buluğ çağına gelinceye kadar sınayın. Onların, mallarını sizden almayı haketmeleri, kendilerinde bir olgunluk sezmeniz şartına bağlıdır.

[51] İbn Mes'ûd [v. 32/652-653], فَإِنْ اٰنَسْتُمْ (sezerseniz) ifadesini "hissederseniz" anlamına gelecek şekilde فَإِنْ أَحَسْتُمْ okumuştur. [Mu'âviye döneminde vefat eden Ebû Zebîd et-Tā'î] şöyle demiştir:

> [O soylu develer, peşlerindeki] aslanı sezdiler, onu göz ucuyla süzmekteler[12]

[52] رُشْدًا kelimesi iki fethayla *raşed*[en] ve iki zammeyle *ruşud*[en] şeklinde de okunmuştur.

[53] اِسْرَافًا وَبِدَارًا "Çar çur ederek ve onlar henüz büyümeden elinizi çabuk tutarak" ya da "çarçur etmek için ve onlar henüz büyümeden elinizi çabuk tutmak için" demektir [İlkinde hâl, ikincisinde *mef'ûlun leh* olmaktadır]. O malı harcamada aşırı gidiyor ve "Yetimler büyüyüp de mallarını elimizden çekip almadan şunu istediğimiz gibi harcayalım!" diyorsunuz.

12 *Ehasne*, aslında *ahsesne*dir; -ayetteki ehastum ifadesinde de bunda da- Sinlerden biri hazfedilip harekesi makabline verilmiştir. Bu kıraat Âl-i İmrân 3/52'deki فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَى مِنْهُمُ الْكُفْرَ [Ne zaman ki İsa onların inkâr edeceğini sezdi] kullanımı ile aynıdır. / ed.

[٤٩] فإن قلت: ما معنى تنكير الرشد؟ قلت: معناه نوعًا من الرشد وهو الرشد في التصرف والتجارة، أو طرفًا من الرشد ومخيلة من مخايله حتى لا ينتظر به تمام الرشد.

[٥٠] فإن قلت: كيف نظم هذا الكلام؟ قلت: ما بعد {حَتَّى} إلى {فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ} جعل غاية للابتلاء، وهي «حتى» التي تقع بعدها الجمل، كالتي في قوله: ٥

فَمَا زَالَتِ الْقَتْلَى تَمُجُّ دِمَاءَهَا ۞ بِدِجْلَةَ حَتَّى مَاءُ دِجْلَةَ أَشْكَلُ

والجملة الواقعة بعدها جملة شرطية، لأن إذا متضمنة معنى الشرط، وفعل الشرط {بَلَغُوا النِّكَاحَ}، وقوله {فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ} جملة من شرط وجزاء واقعة جوابًا للشرط الأول الذي هو {إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ}، فكأنه قيل: ١٠ وابتلوا اليتامى إلى وقت بلوغهم واستحقاقِهم دفع أموالهم إليهم بشرط إيناس الرشد منهم.

[٥١] وقرأ ابن مسعود «فَإِنْ أَحَسْتُمْ» بمعنى أحسَسْتم. قال:

أَحَسْنَ بِهِ فَهُنَّ إِلَيْه شُوسُ ۞

[٥٢] وقرئ «رَشَدًا»، بفتحتين، «ورُشُدًا»، بضمتين.

١٥ [٥٣] {إِسْرَافًا وَبِدَارًا} مسرفين ومبادرين كبرهم، أو لإسرافكم ومبادرتكم كبرهم، تفرطون في إنفاقها، وتقولون: ننفق كما نشتهي قبل أن يكبر اليتامى، فينتزعوها من أيدينا.

[54] Daha sonra Allah, durumu vasînin zengin olması ve fakir olması şeklinde ikiye ayırdı, zengin olan, yetime duyduğu şefkatinden dolayı ve onun malını korumak için bu malı yemeye karşı mesafeli duracak, ona tamah etmeyecek ve Allah'ın kendisine bahşettiği mala kanaat edecektir. Fakir olan ise sanki o yetimin işçisiymiş de ona bakma karşılığında ondan ücretini alıyormuş gibi ölmeyecek kadar sınırlı bir azık alabilecek fakat bu konuda da hassas davranacaktır. Ya da -bu konudaki ihtilafa göre- aldığı miktarı borç olarak alacaktır.

[55] Âyette zenginin yetim malına tenezzül etmemesi gerektiğinin, fakirin ise mâkul bir şekilde yiyebileceğinin söylenmesi gösteriyor ki vasînin çocuğun malını koruması ve geliştirmesi karşılığında o mal üzerinde belli bir hakkı vardır. Peygamber (s.a.)'den rivayet edildiğine göre bir adam, "Himayemde bir yetim var, onun malından yiyebilir miyim?" diye sorunca Peygamber buyurmuş ki: "Makul ölçüde ve onun malını kendininkine ekleyip malına mal katma derdine düşmeden ve kendi malına gelebilecek zarara karşı onun malını kalkan yapmadan [yiyebilirsin]." Adam, "Peki, ona vurabilir miyim?" diye sormuş. Peygamber de "Kendi çocuğuna hangi gerekçe ile vurabiliyorsan, ona da aynı gerekçe ile vurabilirsin" buyurmuş. İbn Abbâs (r.a.)'dan [v. 68/688] rivayet edildiğine göre bir vasî kendisine gelerek, "Himayemde bulunan yetime ait develerin sütünden içebilir miyim?" diye sormuş. İbn Abbâs da "Eğer o develer kaybolduğunda aramaya gidiyorsan, su içtikleri havuzu hazırlıyorsan [su kaçırmaması için sıvıyorsan vs.], cilt hastalıklarını tedavi ediyorsan, kuyunun başına geldiklerinde kuyudan su çıkarıp onlara su veriyorsan, yavrularını sütsüz bırakarak zarar vermemek ve sağarken develeri bitkin düşürmemek şartıyla sütlerinden içebilirsin" demiş. Yine İbn Abbâs'dan [v. 68/688] rivayet edildiğine göre vasî, himayesinde bulunan yetimin malını o yetimle birlikte harcayacak, mâkul bir şekilde yiyecek, o maldan aldığı parayla sarık veya daha pahalı bir şey giymeyecektir. [Sarık için çok kumaş gerektiğinden bu, *israf* sayılmaktadır.] İbrâhim'den [v. 96/714] rivayet edildiğine göre de o parayla takım elbise giyemez ama açlığını giderecek kadar azık ve asgari örtünme şartlarını sağlayacak kadar kıyafet alabilir. Muhammed b. Kâ'b'dan [v. 108/726] rivayet edildiğine göre himayesindeki yetimin malını, hayvanın kemiği kemirdiği gibi sonuna kadar harcamayacak. Fakat kendisini bir işçi yerine koyarak, sanki ücretini alıyormuş gibi çok zorunlu olan miktarı alacak. Şa'bî'den [v. 104/722] rivayet edildiğine göre de, ettiği yardım ölçüsünde harcayacak. Yine Şa'bî'den rivayet edilmiştir ki [zorunlu bir durumda yetimin malından yemek] zaruret hâlinde kişinin ölü hayvanın etinden yemesine benzer. Ondan sadece ölmeyecek kadar yer ve sonra devam etmez.

[٥٤] ثم قسم الأمر بين أن يكون الوصي غنيًا وبين أن يكون فقيرًا، فالغني يستعف من أكلها ولا يطمع، ويقتنع بما رزقه الله من الغنى إشفاقًا على اليتيم، وإبقاء على ماله. والفقير يأكل قوتًا مقدرًا محتاطًا في تقديره على وجه الأجرة، أو استقراضًا على ما في ذلك من الاختلاف.

٥ [٥٥] ولفظ الأكل بالمعروف والاستعفاف، مما يدل على أن للوصي حقًا لقيامه عليها. وعن النبي ﷺ أن رجلًا قال له: إن في حجري يتيمًا، أفآكل من ماله؟ قال «بالمعروف غير متأثل مالًا ولا واق مالك بماله». فقال: أفأضربه؟ قال «مما كنت ضاربًا منه ولدك»؛ وعن ابن عباس: أنّ وليّ اليتيم قال له: أفأشرب من لبن إبله؟ قال: إن كنت تبغي ضالّتها، وتلوط حوضها، وتهنأ جرباها وتسقيها ١٠ يوم وردها، فاشرب غير مضرّ بنسل، ولا ناهكٍ في الحلب. وعنه: يضرب بيده مع أيديهم، فليأكل بالمعروف، ولا يلبس عمامة فما فوقها. وعن إبراهيم: لا يلبس الكتان والحلل. ولكن ما سدّ الجوعة ووارى العورة. وعن محمد بن كعب يتقرّم تقرّم البهيمة وينزل نفسه منزلة الأجير فيما لا بدّ منه. وعن الشعبي: يأكل من ماله بقدر ما يعين فيه. وعنه: كالميتة يتناول عند الضرورة ويقضي.

Mücâhid'den [v. 103/721] rivayet edildiğine göre [vasî yetimin malını kullanacaksa] borç olarak alır, eli bollaşınca da geri öder. Sa'îd b. Cübeyr'den [v. 94/713?] de rivayet edilmiştir ki vasî eğer isterse [yetime ait develerin] sütünden arta kalanı içebilir, hayvanı binek olarak kullanır, [yetimin malından] asgari örtünme şartlarını sağlayacak kadar kıyafet ve ölmeyecek kadar azık alır. Ama bu sınırı aşmaz. Eli bollaşınca da yaptığı harcamaları geri öder. Ancak adam fakir kalırsa ve hiçbir zaman ödeyecek duruma gelmezse harcadığı ona helal sayılır. Hazret-i Ömer demiştir ki "Ben devlet malı [مال الله] konusunda kendimi yetimin velîsi gibi kabul ederim. İhtiyacım yoksa ondan uzak dururum. İhtiyacım olursa makul şekilde kullanırım. Elim bollaştığında da geri öderim."

[56] *İste'affe* (tenezzül etmedi) kelimesi *'affe*ye göre daha vurguludur, adeta yetim malı konusunda son derece hassas davranılmasını talep etmektedir.

[57] Yetimlere mallarını teslim ettiğinize, onların da bunu aldıklarına ve malın sizin zimmetinizden çıktığına ilişkin *"yanlarında şahit bulundurun."* Bu, çekişme ve tartışmalardan uzak kalmanız, güvenilir biri olarak bilinmeniz ve sorumluluktan uzak kalmanız için daha uygundur. Dikkat ederseniz, Ebû Hanife *Rahimehu'llāh* [v. 150/767] ve arkadaşlarına göre eğer şahit tutulmaz da yetim büyüdüğü zaman malının kendisine teslim edilmediğini iddia ederse, kendisine suçlama yönlendirilen kişi malı yetime verdiğine dair yemin ederse haklı kabul edilir. Mâlik [v. 179/795] ve Şâfi'î *Rahimehuma'llāh*'a [v. 204/820] göre ise malı yetime teslim ettiğine ancak şahit getirdiğinde inanılır. Dolayısıyla kişi, kendisini töhmet altında bırakacak bir yemine mecbur kalmaktan veya şahit getiremediği için vermediği iddia edilen malı tazmin etme yükümlülüğünden şahit tutarak kurtulur.

[58] "Hesaba çekici olarak Allah yeter" yani malı sizin verdiğinize, onun da aldığına şahit olarak Allah kâfidir. Ya da sorgulayıcı olarak Allah yeterlidir. Öyleyse, birbirinizi doğrulamaktan ayrılmayın, birbirinizi yalancılıkla suçlamaktan uzak durun.

7. Ana-babanın ve akrabaların bıraktıklarında erkeklere bir pay vardır, ama ana-babanın ve akrabaların bıraktıklarında kadınlara da bir pay vardır. Hem de -(kalan mal) az olsun çok olsun- farz kılınmış bir hisse olarak...

8. Taksim sırasında (kendilerine miras düşmeyen) yakınlar, yetimler ve düşkünler de orada bulunduklarında, bundan onları da nasiplendirin ve kendilerine uygun bir şey söyleyin.

وعن مجاهد: يستسلف، فإذا أيسر أدّى. وعن سعيد بن جبير: إن شاء شرب فضل اللبن وركب الظهر ولبس ما يستره من الثياب وأخذ القوت ولا يجاوزه؛ فإن أيسر قضاه، وإن أعسر فهو في حلّ. وعن عمر بن الخطاب ﷺ: إني أنزلت نفسي من مال الله منزلة والي اليتيم؛ إن استغنيت استعففت، وإن افتقرت أكلت بالمعروف، وإذا ٥ أيسرت قضيت.

[٥٦] واستعف أبلغ من عف، كأنه طالب زيادة العفة.

[٥٧] {فَأَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ} بأنهم تَسَلَّموها وقبضوها وبرئت عنها ذممكم، وذلك أبعد من التخاصم والتجاحد وأدخل في الأمانة وبراءة الساحة. ألا ترى أنه إذا لم يشهد فادعى عليه صدق مع اليمين عند أبي حنيفة وأصحابه. وعند مالك والشافعي لا ١٠ يصدّق إلا بالبينة، فكان في الإشهاد الاستحراز من توجه الحلف المفضي إلى التهمة أو من وجوب الضمان إذا لم يقم البينة.

[٥٨] {وَكَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا} أي كافيًا في الشهادة عليكم بالدفع والقبض؛ أو محاسبًا، فعليكم بالتصادق، وإياكم والتكاذب.

٧-﴿لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ ١٥ الْوَالِدَانِ وَالأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا﴾

٨-﴿وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا﴾

[59] “Akrabalar” ifadesi kişiye mirasçı olabilecek yakın akrabaları kapsar; başkalarını kapsamaz. “… az olsun çok olsun” ifadesi, مِمَّا تَرَكَ (bıraktıkları malda) ifadesinin -âmilin [yani مِنْ’in] tekrarı ile- bedelidir. نَصِيبًا مَفْرُوضًا (Ayrılmış bir pay) ifadesi ihtisas olduğu için mansuptur, mâna şöyledir: *A‘nî nasībᵉⁿ mefrûdᵃⁿ maktū‘ᵃⁿ vâcibᵉⁿ lâ budde le-hum min en yehûzûhu ve lâ yuste’sera bi-hî* (Akrabanın mutlaka alması gereken, hiçbirinin tekeline alamayacağı, belirlenmiş, kesin, gerekli bir pay olarak… demek istiyorum!) İfadenin, فَرِيضَةً مِنَ اللّٰهِ (Allah tarafından konulmuş birer farîza olarak) ifadesindeki gibi mef‘ûl-i mutlak olarak nasp edilmiş olması da mümkündür. Bu durumda adeta *kısmetᵉⁿ mefrûdatᵉⁿ* (takdir edilmiş bir pay) denilmiştir.

[60] Rivayet edilmiştir ki Evs b. Sāmit el-Ensārî [v. 32/653] vefat etti ve geride hanımı Ümmü Kucce ve üç kız çocuğu bıraktı. İki amcaoğlu Süveyd ve Urfuta -yahut Katade ve Arfece- de mirasına el koyup hanımına ve kızlarına vermedi. Çünkü Cahiliye döneminde kadınlara ve çocuklara mirastan pay verilmezdi. “Mızrakla vuruşamayan, vatanı savunamayan ve savaşarak ganimet elde edemeyen miras alamaz!” derlerdi. Bu durum üzerine Ümmü Kucce, Peygamber (s.a.)’in yanına Fadīh [الفضيخ] mescidine gitti ve onları şikâyet etti. Resûlullah, “Sen evine dön, bakalım Allah ne gösterecek?” dedi. Sonra bu âyet indi. Ve Peygamber o mirası vermeyen iki kişiye, “Evs’in malından hiçbir şeyi paylaşmayın, Allah o kadına ve çocuklarına bir pay belirledi!” diye haber gönderdi. Ancak Allah bu payı net olarak açıklayıncaya kadar kendisi payın ne kadar olacağına dair herhangi bir açıklama yapmadı. Ardından bu payı belirten ”يُوصِيكُمُ اللّٰهُ” (“Allah size emrediyor” [Nisâ 4/1]) âyeti nâzil oldu. Peygamber (s.a.) Ümmü Kücce’ye mirasın sekizde birini, kızlarına da üçte ikisini verdi. Geri kalanı da o iki amcaoğullarına verdi.

[61] “Taksim sırasında” yani ölenin geride bıraktıklarının taksiminde mirasçı olmayan “akrabalar hazır bulunduklarında, bundan onları da nasiplendirin.” “*Bu*ndan” ifadesindeki zamir, تَرَكَ [مِمَّا…’deki *mâ* ism-i mevsūlüne], yani ana-baba ve akrabaların bıraktığı mirasa gider. “Taksim sırasında yakınlar, yetimler ve düşkünler de orada bulunduklarında, bundan onları da nasiplendirin” emri menduptur [farz değildir], sadece teşvik içerir. Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llāh* [v. 110/728] demiştir ki “Mirasçılar terikeyi paylaşmak için toplandıklarında, yanlarına böyle kişiler geldiğinde müminler böyle yaparlar, onlara miras ev eşyalarından ufak tefek şeyler verirlerdi.” İşte Allah, bunlara mirastan bir şey vermeyi farz kılmaksızın, salt adap öğretmek üzere müminleri teşvik etmiştir.

[٥٩] {وَالْأَقْرَبُونَ} هم المتوارثون من ذوي القرابات دون غيرهم {مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ} بدل مما ترك بتكرير العامل. و{نَصِيبًا مَفْرُوضًا} نصب على الاختصاص، بمعنى: أعني نصيبًا مفروضًا مقطوعًا واجبًا لا بدّ لهم من أن يحوزوه ولا يستأثر به. ويجوز أن ينتصب انتصاب المصدر المؤكد، كقوله {فَرِيضَةً مِنَ اللهِ} [النساء: ١١]
٥ كأنه قيل: قسمة مفروضة.

[٦٠] وروي أن أوس بن الصامت الأنصاري ترك امرأته أم كجة وثلاث بنات، فزوى ابنا عمه سويد وعرفطة، أو قتادة وعرفجة، ميراثه عنهنّ. وكان أهل الجاهلية لا يورّثون النساء والأطفال، ويقولون: لا يرث إلا من طاعن بالرماح وذاد عن الحوزة وحاز الغنيمة. فجاءت أم كجة إلى رسول الله ﷺ في مسجد الفضيخ فشكت إليه، فقال
١٠ «ارجعي حتى أنظر ما يحدث الله» فنزلت، فبعث إليهما لا تفرّقا من مال أوس شيئًا فإنّ الله قد جعل لهنّ نصيبًا ولم يبين حتى يبين فنزلت {يُوصِيكُمُ اللهُ} [النساء: ١١] فأعطى أم كجة الثُّمن، والبنات الثلثين، والباقي ابني العم.

[٦١] {وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ} أي قسمة التركة {أُولُوا الْقُرْبَى} ممن لا يرث {فَارْزُقُوهُمْ منْهُ} الضمير لما ترك الوالدان والأقربون. وهو أمر على الندب. قال
١٥ الحسن: كان المؤمنون يفعلون ذلك، إذا اجتمعت الورثة حضرهم هؤلاء فرضخوا لهم بالشيء من رثة المتاع، فحضهم الله على ذلك تأديبًا من غير أن يكون فريضة. قالوا:

Âlimler demişlerdir ki bu farz olsaydı, Allah bunun için diğer (miras) haklarında olduğu gibi [kesin] bir sınır ve miktar belirlerdi. Rivayete göre Ebû Bekr (r.a.)'ın oğlu Abdurrahman'ın oğlu Abdullah, -[halası] Âişe (r.anhâ) da [v. 58/678] hayatta iken- babası Abdurrahman'ın mirasını taksim etmiş ve bu âyeti okuyarak o sırada evde kim varsa hepsine bir şeyler vermiştir. Bu emrin gereklilik ifade ettiği de söylenmiştir. Yine, miras âyeti gelince, vasiyet gibi bunun neshedildiği söylenmiştir. Ancak Sa'îd b. Cübeyr [v. 94/713] şöyle demiştir: "Bu âyetin neshedildiğini söyleyen adamlar var. Ama *vallāhi* neshedilmemiştir, sadece, insanların gevşek davrandığı hususlardan biridir."

[62] *Kavl-i ma'rûf* (uygun söz); onlara "Buyurun alın, Allah bereket versin, aldığınızı güle güle kullanın" demeleri ve ["Bu kadar verebildik kusura bakmayın" diyerek] verdiklerini az bulmaları, çok görmemeleri ve insanların başlarına kakmamalarıdır. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728] ve İbrâhim en-Nehaî'nin [v. 96/714] şöyle dedikleri nakledilmiştir: "Biz öyle insanlar gördük ki akrabalara, düşkünlere ve yetimlere aynî şeyler -yani altın ve gümüş- dağıtıyorlardı. Altın ve gümüş paylaşılıp da sıra arazi, köle vb. şeylere [büyük ve küçükbaş hayvanlara] gelince onlara uygun bir şey söylerler, "Haydi, Allah bereket versin [aldıklarınızı güle güle kullanın]!" derlerdi.

9. Arkalarında güçsüz çocuklar bırakmaları durumunda onlar için endişe edecek olanlar, korksunlar da Allah'tan sakınıp dosdoğru konuşsunlar.

[63] لَوْ (eğer) edatı bağlantılı öğelerle [yani şartı ve cevabıyla] beraber الَّذِينَ (o kimseler ki…) ifadesinin sılası olup الَّذِينَ diye bahsedilenler vasîlerdir. Onlara Allah'tan korkarak kendi çoluk çocuklarının üzerine nasıl titriyorlarsa kucaklarındaki yetimlerin üzerine de öyle titremeleri, kendi evlatlarının da bu yetimlerin durumunda olabileceğini takdir ve tasavvur ederek yetimlere şefkat göstermeleri emrediliyor ki şefkat ve merhametin tersi bir davranışa cesaret edemesinler. Mâna "mallarının zayi olacağı konusunda yetimler için endişe etsinler" şeklinde de olabilir.

[64] الذين (O kimseler ki) diye bahsedilenlerin, vasîler değil de ölmek üzere olan hastanın etrafında oturup "Neslin seni Allah'ın azabından kurtaramaz, malını Allah yolunda harca!" diyerek malının tamamını çeşitli yerlere vasiyet etmesi için sıkıştıranlar olduğu da söylenmiştir. İşte, böyle kişilere ya Rablerinden korkmaları ya da [ölmek üzere olan] hastanın çocukları adına -onlar kendi çocukları olduğu takdirde nasıl endişeleneceklerse öyle- endişelenmeleri emredilmektedir.

ولو كان فريضة لضرب له حدّ ومقدار، كما لغيره من الحقوق.وروي أن عبد الله بن عبد الرحمن بن أبي بكر ﵁ قسم ميراث أبيه وعائشة رضي الله عنها حية، فلم يدع في الدار أحدًا إلا أعطاه، وتلا هذه الآية. وقيل: هو على الوجوب. وقيل: هو منسوخ بِآيَاتِ الميراث كالوصية. وعن سعيد بن جبير: أن ناسًا يقولون نسخت، ووالله ما
٥ نسخت، ولكنها مما تهاونت به الناس.

[٦٢] والقول المعروف أن يلطفوا لهم القول ويقولوا: خذوا بارك الله عليكم، ويعتذروا إليهم، ويستقلوا ما أعطوهم ولا يستكثروه، ولا يمنوا عليهم. وعن الحسن والنخعي: أدركنا الناس وهم يقسمون على القرابات والمساكين واليتامى من العين، يعنيان الورق والذهب. فإذا قسم الورق والذهب وصارت القسمة إلى الأرضين
١٠ والرقيق وما أشبه ذلك، قالوا لهم قولًا معروفًا، كانوا يقولون لهم: بورك فيكم.

٩-﴿وَلْيَخْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكُوا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافًا خَافُوا عَلَيْهِمْ فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا﴾

[٦٣] لو، مع ما في حيزه صلة للذين. والمراد بهمالأوصياء، أمروا بأن يخشوا الله فيخافوا على من في حجورهم من اليتامى ويشفقوا عليهم، خوْفَهم على ذريتهم
١٥ لو تركوهم ضعافًا وشفقتَهم عليهم وأن يقدّروا ذلك في أنفسهم ويصوّروه حتى لا يجسروا على خلاف الشفقة والرحمة. ويجوز أن يكون المعنى: وليخشوا على اليتامى من الضياع.

[٦٤] وقيل: هم الذين يجلسون إلى المريض فيقولون: إن ذريتك لا يغنون عنك من الله شيئًا، فقدم مالك، فيستغرقه بالوصايا، فأمروا بأن يخشوا ربهم، أو
٢٠ يخشوا على أولاد المريض ويشفقوا عليهم شفقتهم على أولاد أنفسهم لو كانوا.

Bununla birlikte âyette, öncesiyle bağlantılı olarak vârislere, miras taksim edilirken orada bulunan zayıf akrabalarının, yetim ve düşkünlerin üzerine titremeleri ve bunları'kendilerinin ardından ele güne muhtaç kalan, elinde avucunda bir şey olmayan' kendi çocuklarıymış gibi değerlendirerek şunu düşünmeleri emredilmiş de olabilir: Onların, mahrum kalıp zarar etmesinden endişe edecekler miydi, etmeyecekler miydi? [Tabiî ki edeceklerdi…]

[65] **Şayet** "لَوْ تَرَكُوا (bıraktıkları takdirde) ifadesinin ve cevabının, اَلَّذِينَ'nin sıla cümlesi olmasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: Ölüm sarhoşlukları esnasında -kendileri- arkalarında güçsüz bir zürriyet bırakmak üzere olsalardı, bunların, para kazanıp kendilerine bakacak kimseleri olmadığından dolayı zarara uğrayacak olmalarından korkanlar, miras dağıtılırken orada bulunan yetim ve yoksulları zarara uğratmaktan da işte öyle korksunlar. Şairin şu sözünde olduğu gibi:

> Hayata daha iyi sarılmamı sağladı kızlarımın güçsüzlerden olması;
> Çünkü endişe ediyorum; benden sonra sıkıntı görmelerinden
> ve daha önce duru su içerlerken bulanık su içmelerinden

[66] ضِعَافًا kelimesi *du'afâ'e, du'âfâ* ve *da'âfâ* şeklinde de okunmuştur. Tıpkı *sukârâ - sekârâ* gibi.

[67] *Kavl-i sedîd* (dosdoğru söz); [i] vasîler söz konusu olduğunda yetimleri kırmamaları, onlarla kendi çocuklarıyla konuşuyormuş gibi güzel bir edeple ve rahat hissetmelerini sağlayarak konuşmaları ve onları "yavrum, evladım" diye çağırmalardır. [ii] Hastanın yanında oturanlar söz konusu ise onların da vasiyet etmek istediği takdirde "Vasiyetinde aşırıya kaçıp da çocuklarını helak etme" demeleridir. Tıpkı Peygamber (s.a.)'in Sa'd'a, "Çocuklarını zengin halde bırakman, onları insanlara el açan muhtaç kimseler olarak bırakmandan daha iyidir." [*Buhārî,* "Ferâiz", 6] Ashâb-ı Kiram (r.anhum) da vasiyetin malın 1/3'üne ulaşmamasını daha güzel görürlerdi; malın 1/5'ini ¼'ünden, ¼'ünü de 1/3'ünden efdal sayarlardı. [iii] Miras paylaşanlar söz konusu olduğunda ise [dosdoğru söz], oradakilerle güzel, nazik konuşmalarıdır.

10. Haksız yere yetim malı yiyenler, karınlarına sadece Ateş doldurmuş olurlar çünkü ileride çılgın bir ateşi boylayacaklardır.

ويجوز أن يتصل بما قبله وأن يكون أمرًا بالشفقة للورثة على الذين يحضرون القسمة من ضعفاء أقاربهم واليتامى والمساكين وأن يتصوّروا أنهم لو كانوا أولادهم بقوا خلفهم ضائعين محتاجين. هل كانوا يخافون عليهم الحرمان والخيبة؟

٥ [٦٥] فإن قلت: ما معنى وقوع {لَوْ تَرَكُوا} وجوابه صلة للذين؟ قلت: معناه: وليخش الذين صفتهم وحالهم أنهم لو شارفوا أن يتركوا خلفهم ذرية ضعافًا، وذلك عند احتضارهم خافوا عليهم الضياع بعدهم لذهاب كافلهم وكاسبهم، كما قال القائل:

لَقَدْ زَادَ الْحَيَاةَ إِلَيَّ حُبًّا ❁ بَنَاتِي إِنَّهُنَّ مِنَ الضِّعَافِ

أُحَاذِرُ أَن يَرَيْنَ الْبُؤْسَ بَعْدِي ❁ وَأَنْ يَشْرَبْنَ رَنْقًا بَعْدَ صَافِي

١٠ [٦٦] وقرئ «ضُعَفَاءَ»، «ضُعَافَى»، «وضَعَافَى». نحو سُكارى وسَكارى.

[٦٧] والقول السديد من الأوصياء: أن لا يؤذوا اليتامى ويكلموهم كما يكلمون أولادهم بالأدب الحسن والترحيب، ويدعوهم بيا بنيّ ويا ولدي؛ ومن الجالسين إلى المريض أن يقولوا له إذا أراد الوصية: لا تسرف في وصيتك فتجحف بأولادك، مثل قول رسول الله ﷺ لسعد: "إنك أن تترك ولدك أغنياء خير من أن تدعهم عالة ١٥ يتكففون الناس." وكان الصحابة رضي الله عنهم يستحبون أن لا تبلغ الوصية الثلث، وأن الخمس أفضل من الربع، والربع أفضل من الثلث؛ ومن المتقاسمين ميراثهم أن يلطفوا القول ويجملوه للحاضرين.

١٠-﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا﴾

[68] “Haksız yere” yani haksızlık ederek veya veli ve yargıçların kötülerinden zulüm şeklinde. “Karınlarına” yani karınları dolusunca. *Ekele fülân^un fî batnihî ev fî ba‘di batnihî* (Falanca karnı dolusunca veya karnının bir kısmını dolduruncaya kadar yedi) denilir. Yine bir şair şöyle demiştir:

Karnınızın bir kısmına yiyin ki aşırılıktan sakınmış olasınız

[69] يَأْكُلُونَ ناراً (Ateş yerler) ifadesi, “Ateşe sürükleyen şeyi yerler” demektir çünkü ateşe sürükleyen şey ateşin kendisi gibidir. Rivayete göre yetim malı yiyen kimse kıyamet günü kabrinden, ağzından, burnundan, kulaklarından ve gözlerinden duman çıkar vaziyette diriltilecekmiş. Ve insanlar onun dünyada yetim malı yiyen biri olduğunu anlayacaklarmış. وَسَيَصْلَوْنَ ([Ateşi] boylayacaklardır) ifadesi Ya’nın zammesiyle ve Lâm şeddeli ve şeddesiz olarak *se-yuslevne* (kendilerine boylatılacaktır) ve *se-yusallevne* (kendilerine teker teker boylatılacaktır) şeklinde okunmuştur.

[70] سَعِيراً (çılgın bir ateşi) yani ateşlerden mahiyeti belirsiz herhangi bir ateşi [boylayacaklardır].

11. Çocuklarınız(ın miras hakları) hususunda Allah size şöyle emrediyor: Erkeğe iki kadın hissesi kadar. Eğer ikinin üzerinde kadın iseler, ölenin bıraktığı malın üçte ikisi onlarındır, tek ise yarısı onundur. Şayet ölenin çocuğu varsa ana-babadan her birine, bırakılan malın altıda biri düşer, çocuğu olmayıp da ona sadece ana-babası mirasçı olduysa üçte biri anasınındır ama kardeşleri varsa, o vakit, altıda biri anasınındır. [Tabiî, bu hükümlerin tamamı] ölenin borcu ödenip vasiyeti yerine getirildikten sonra (dır)... -ki babalarınızdan ve oğullarınızdan hangisinin size daha faydalı olacağını bilemezsiniz- Allah tarafından konulmuş birer farîza olarak... Allah, mutlak ilim ve hikmet sahibidir (‘Alîm, Hakîm).

[71] “Çocuklarınız”ın miras hakları “hususunda Allah” sizinle sözleşiyor, “size” adalet ve maslahat olan neyse onu “emrediyor.” Bu özet bir anlatım olup detaylandırılması “Erkeğe iki kadın hissesi kadar.” ifadesidir. **Şayet** “Neden ‘İki kadına bir erkek hissesi’ veya ‘kadına erkek hissesinin yarısıvardır’ denilmemiştir?” **dersen şöyle derim:** [i] Bu, erkeğin öncelikli olmasından dolayı söze erkeğin hissesini açıklamakla başlamak içindir. Zaten bu avantajlı durumundan dolayı erkeğin hissesi ikiye katlanmıştır.

[٦٨] {ظُلْمًا} ظالمين، أو على وجه الظلم من أولياء السوء وقضاته {فِي بُطُونِهِمْ} ملء بطونهم يقال: أكل فلان في بطنه، وفي بعض بطنه. قال:

كُلُوا فِي بَعْضِ بَطْنِكُمُوا تَعِفُّوا...

[٦٩] ومعنى {يُأْكُلُونَ نَارًا} ما يجر إلى النار، فكأنه نار في الحقيقة. وروي ٥ أنه يبعث آكل مال اليتيم يوم القيامة والدخان يخرج من قبره ومن فيه وأنفه وأذنيه وعينيه، فيعرف الناس أنَّه كان يأكل مال اليتيم في الدنيا. وقرئ «وسيصلون» بضم الياء وتخفيف اللام وتشديدها.

[٧٠] {سَعِيرًا} نارًا من النيران مبهمة الوصف.

١١-﴿يُوصِيكُمُ اللهُ فِي أَوْلادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الأُنْثَيَيْنِ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ وَلأَبَوَيْهِ لِكُلِّ ١٠ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ فَلأُمِّهِ الثُّلُثُ فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلأُمِّهِ السُّدُسُ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دَيْنٍ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا فَرِيضَةً مِنَ اللهِ إِنَّ اللهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

[٧١] {يُوصِيكُمُ اللهُ} يعهد إليكم ويأمركم {فِي أَوْلاَدِكُمْ} في شأن ميراثهم بما هو العدل ١٥ والمصلحة. وهذا إجمال تفصيله {لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ}. فإن قلت: هلا قيل: للأنثيين مثل حظ الذكر، أو للأنثى نصف حظ الذكر؟ قلت: ليبدأ ببيان حظ الذكر لفضله، كما ضوعف حظه لذلك،

[ii] Ayrıca, “Erkeğe iki kadın hissesi kadar” ifadesi, erkeğin avantajını beyan etmeyi amaçlarken, ‘İki kadına bir erkek hissesi kadar’ demek kadını eksik göstermeyi amaçlamaktadır. Erkeğin avantajını beyan etmeyi amaçlayan ifade, erkeğin avantajına -diğerinin ondan eksik olduğunu göstermeyi amaçlayan ifadeden- daha çok delâlet eder. [iii] Bir de cahiliye Araplarının kadınları ihmal edip erkekleri mirasçı kılmalarıdır ki âyetin iniş sebebi de budur. Dolayısıyla şöyle denilmiş oluyor: Bir kadın hissesinin iki katının verilmesi erkeklere yeter. Bu bakımdan, ölen kişinin malvarlığına erkekler yakın olduğu gibi kadınlar da yakın olduğu halde[13], kadınları korumada gevşek davranmasınlar ki onlar da mahrum kalmasınlar.

[72] **Şayet** “[Erkek kardeşi olmayan] iki kadının hissesi üçte ikidir (2/3). O zaman adeta erkeğin payı 2/3’dir buyrulmuş oluyor” **dersen şöyle derim:** Burada infirad değil, ictimâ durumu [yani ölenin sadece kızlarının olması değil kız-erkek birlikte bulunma durumu] kastedilmiştir. Bir erkek iki kız varsa erkek iki hisse alır, iki kıza da [‘birer’den] iki hisse verilir. Ancak tek başına kaldığı zaman erkek evlat malın tamamını alır. Sadece iki kız varsa, malın tamamının 2/3’sini alırlar [1/3 diğer yakınlara kalır]. Maksadın ictimâ hükmünü açıklamak olduğunun delili de bunun peşinden her birinin tek başına bulunması hükmünü getirmesidir: “Eğer ikinin üzerinde kadın iseler, ölenin bıraktığı malın üçte ikisi onlarındır.”

[73] [لِلذَّكَرِ (erkekler için) ifadesi] *li’z-zekeri minhum* (kendilerinden olan erkek için), yani kendi evlatlarınızdan demektir. Bu, kendiliğinden anlaşıldığı için مِنْهُمْ zamiri hazfedilmiştir. Tıpkı *es-semn*^{u} *menevâni bi-dirhem*^{in} (Yağ iki batman (7,7 kg.) bir dirheme!) demeleri gibi.

[74] فَإِن كُنَّ نِسَاء (Eğer kadınsalar) yani kızlar veya kız çocukları -aralarında erkek olmaksızın- tek başlarına kadınsalar, yani tamamı kız ise, aralarında ölenin oğlu yoksa, “ikiden fazla iseler…” Bu ifadenin *kâne*nin ikinci haberi olması da -“ikiden fazla sayıda kadın iseler” şeklinde- *nisâ*^{en} kelimesinin sıfatı olması da câizdir. “Eğer tek başına kız ise” yani kız veya kız çocuğu yalnız, tek başına ise ve başka kız yoksa “malın yarısı onundur.” *Kâne* tam fiil kabul edilerek *ve in kânet vâhidet*^{un} şeklinde merfû‘ da okunmuştur. Nasb kıraatı فَإِن كُنَّ نِسَاءً ifadesine daha uygundur. Zeyd b. Sabit [v. 45/665] النُّصْف kelimesini zammeli [*en-nusf*] okumuştur. *Terake*deki zamir *meyyit*e gider, âyet miras hakkında olunca [malı] bırakanın ölen kişi olduğu anlaşılmaktadır.

13 Mot-a-mot: “Yakınlık itibariyle kadınlar da aynı kaynağa erkekler gibi kova sarkıttıkları halde.” / ed.

ولأنّ قوله {لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ} قصد إلى بيان فضل الذكر. وقولك: للأنثيين مثل حظ الذكر، قصد إلى بيان نقص الأنثى، وما كان قصدًا إلى بيان فضله، كان أدلّ على فضله من القصد إلى بيان نقص غيره عنه.ولأنهم كانوا يورّثون الذكور دون الإناث، وهو السبب لورود الآية، فقيل: كفى الذكور أن ضوعف لهم نصيب الإناث، ٥ فلا يتمادى في حظهن حتى يحرمن مع إدلائهن من القرابة بمثل ما يدلون به.

[٧٢] فإن قلت: فإن حظ الأنثيين الثلثان، فكأنّه قيل للذكر الثلثان. قلت: أريد حال الاجتماع لا الانفراد، أي إذا اجتمع الذكر والأنثيان كان له سهمان، كما أن لهما سهمين. وأما في حال الانفراد، فالابن يأخذ المال كله، والبنتان يأخذان الثلثين. والدليل على أن الغرض حكم الاجتماع، أنه أتبعه حكم الانفراد، وهو قوله {فَإِن كُنَّ ١٠ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ}.

[٧٣] والمعنى للذكر منهم، أي من أولادكم، فحذف الراجع إليه لأنه مفهوم، كقولهم: السمن منوان بدرهم.

[٧٤] {فَإِن كُنَّ نِسَاءً} فإن كانت البنات أو المولودات نساء خلصًا، ليس معهن رجل، يعني بنات ليس معهن ابن {فَوْقَ اثْنَتَيْنِ} يجوز أن يكون خبرًا ثانيًا لكان وأن يكون ١٥ صفة لـ{نِسَاءً} أي نساء زائدات على اثنتين. {وَإِن كَانَتْ وَاحِدَةً} وإن كانت البنت أو المولودة منفردة فذة ليس معها أخرى {فَلَهَا النِّصْفُ}. وقرئ «وَاحِدَةٌ» بالرفع، على كان التامّة، والقراءة بالنصب أوفق، لقوله {فَإِن كُنَّ نِسَاءً}. وقرأ زيد بن ثابت «النُصْفُ» بالضم. والضمير في {تَرَكَ} للميت، لأنّ الآية لما كانت في الميراث علم أن التارك هو الميت.

Şayet “لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِ الأنثيين (Erkeğe iki kadın hissesi kadar) ifadesi iki kız evladın payını değil erkek evladın payını beyan etmek için getirilmiştir. O halde, kadınların payını açıklayan فَإِن كُنَّ نِسَاء (Eğer … kız iseler) ifadesini bunun peşinden getirmesi nasıl câiz olur?” **dersen şöyle derim:** Erkeğin payını beyan etmek için getirilmiş olsa da erkek kardeşle beraber iki kız kardeşin payı da bundan anlaşılıp açıkça ortaya çıkınca, her iki durum [gerek erkeğin gerek kızın payını beyan etmek] için de getirilmiş gibi olmuştur. Bu yüzden peşinden فَإِن كُنَّ نِسَاءً ifadesinin getirilmesi doğru olmuştur.

[75] **Şayet** “*Kâne* tam fiil olmak üzere *künne* ve *kânet* kelimelerinin mübhem, *nisâ*^{en} ve *vâhidet*^{en} kelimelerinin de bunun tefsiri olması câiz midir?” **dersen şöyle derim:** Bunu uzak görmüyorum [muhtemeldir yani].

[76] **Şayet** “Neden وإن كانت امرأة (Eğer o, tek bir kadın ise) demeyip de فَإِن كُنَّ نِسَاءً (Eğer kadınlar iseler) buyruldu?” **dersen şöyle derim:** Çünkü orada amaç mirasçıların salt kadın oldukları, aralarında erkek kardeş bulunmamasıdır. Kadınların erkek evlatlarla bir arada bulunduklarının belirtildiği “Erkeğe iki kadın hissesi kadar” ifadesini kadınların tek başına olmaları durumundan ayırt etmek içindir. Burada ise amaç, başka kız kardeşleri bulunan kız çocuğu ile tek başına bulunan kız çocuğunun arasını ayırt etmektir.

[77] **Şayet** “Ölenin oğluyla beraber bulunan iki kızın mirastaki hükmü belirtildi. Kızların birden fazla ve tek başına bulunmaları durumunda mirastan alacağı hüküm de belirtildi. Ancak iki kızın tek başına kalması durumundaki hükmü belirtilmedi. Hükmü ne olacak ve neden zikredilmedi?” **dersen şöyle derim:** İki kızın hükmünde ihtilaf vardır. İbn Abbâs (r.a.) [v. 68/688] “Eğer ikinin üzerinde kadın iseler…” ifadesinden dolayı, iki kızı ikiden fazla kızla aynı konumda tutmayı kabul etmemiş ve iki kıza tek kız hükmünü vermiştir. Bu âyetin zahirinde açık ve nettir. Diğer sahabîler ise ‘iki kız’a ‘ikiden fazla kız’ın hükmünü vermiştir. Onların görüşleri de şöyle gerekçelendirilir: “Erkeğe iki kadın hissesi kadar” ifadesi, iki kız evladın hükmünün bir erkeğin hükmü gibi olduğunu gösterir. Şöyle ki erkek bir kız kardeşle beraber üçte ikiyi ele geçirdiği gibi, iki kız kardeş de (erkek kardeş yoksa) üçte ikiyi alır. İki kızın alacağı miras hükmüne delâlet eden zikredilince, “Eğer ikinin üzerinde kadın iseler ölenin bıraktığı malın üçte ikisi onlarındır” buyurdu. Yani kız evlatlar bir topluluk olurlarsa -sayı hangi noktaya ulaşırsa ulaşsın- iki kız kardeşin hissesini alırlar ki o da 2/3’dir, çok olduklarından bunu aşamazlar. Bu da topluluğun hükmünün, farksız ‘iki’nin hükmü gibi olduğu bilinsin diyedir.

فإن قلت: قوله {لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ} كلام مسوق لبيان حظ الذكر من الأولاد، لا لبيان حظ الأنثيين، فكيف صح أن يردف قوله {فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً} وهو لبيان حظ الإناث؟ قلت: وإن كان مسوقًا لبيان حظ الذكر، إلا أنه لما فقه منه وتبين حظ الأنثيين مع أخيهما؛ كان كأنه مسوق للأمرين جميعًا. فلذلك صح أن يقال: {فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً}.

٥ [٧٥] فإن قلت. هل يصح أن يكون الضميران في «كن» و«كانت» مبهمين، ويكون «نساء» و«واحدة» تفسيرًا لهما، على أن كان تامة؟ قلت: لا أبعد ذلك.

[٧٦] فإن قلت: لم قيل {فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً} ولم يقل: وإن كانت امرأة؟ قلت: لأنّ الغرض ثمة خلوصهن إناثًا لا ذكر فيهنّ، ليميز بين ما ذكر من اجتماعهن مع الذكور في قوله {لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ} وبين انفرادهن. وأريد هاهنا أن يميز بين كون ١٠ البنت مع غيرها وبين كونها وحدها لا قرينة لها.

[٧٧] فإن قلت: قد ذكر حكم البنتين في حال اجتماعهما مع الابن، وحكم البنات والبنت في حال الانفراد، ولم يذكر حكم البنتين في حال الانفراد فما حكمهما؛ وما باله لم يذكر؟ قلت: أما حكمهما فمختلف فيه، فابن عباس أبى تنزيلهما منزلة الجماعة، لقوله تعالى {فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ} فأعطاهما حكم الواحدة وهو ١٥ ظاهر مكشوف. وأما سائر الصحابة فقد أعطوهما حكم الجماعة، والذي يعلل به قولهم أن قوله {لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ} قد دلّ على أن حكم الأنثيين حكم الذكر، وذلك أن الذكر كما يحوز الثلثين مع الواحدة، فالأنثيان كذلك يحوزان الثلثين. فلما ذكر ما دلّ على حكم الأنثيين قيل: {فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ} على معنى: فإن كن جماعة بالغات ما بلغن من العدد فلهن ما للأنثيين وهو ٢٠ الثلثان لا يتجاوزنه لكثرتهن، ليعلم أن حكم الجماعة حكم الثنتين بغير تفاوت.

Denilmiştir ki ölünün kız evladı, ölüye kız kardeşlerinden daha yakındır, bu sebeple âlimler ölenin iki kızına, ölenin iki kız kardeşi için gerekli kıldıklarını gerekli kılmışlar, ölünün bu iki kızını akrabalık açısından daha uzak olan iki halasının payından daha geri tutmayı uygun görmemişlerdir. Yine denilmiştir ki ölenin kız evladına erkek kardeşiyle beraberken 1/3 vacip olunca, beraberinde kendisi gibi bir kız kardeşi bulunduğunda bu payı almaya daha da layık olması gerekir. Erkek kardeşiyle yalnız kaldığında alması gerekenin mislini [yani 1/3] kendisiyle beraber kız kardeşi de alır ve ikisinin 2/3 almaları gerekir.

[78] وَلِأَبَوَيْهِ (ana-babasına) ifadesindeki zamir ölüye gitmektedir. لِكُلِّ واحد مّنْهُمَا (ana-babadan her birine vardır) ifadesi, âmilin tekrar edilmesiyle وَلِأَبَوَيْهِ lafzından bedeldir. Bu bedelin faydası şudur: eğer bedel yapılmayıp لِأَبَوَيْهِ السُّدُسُ şeklinde gelseydi âyetin zahirinden ikisinin 1/6'de ortak olduğu anlaşılırdı. Şayet ولأبويه السدسان (ana-babaya 2/6) denilseydi 2/6'nin baba ve anne arasında eşit paylaşılması gerektiğini akla getirirdi, oysa durum bunun tersidir. Şayet "Doğrudan 'ana-babasından her birine 1/6 vardır' deseydi ya. Önce وَلِأَبَوَيْهِ diyerek ana-babayı zikredip sonra onlardan bedel getirmesinin faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bedel getirmede ve icmalden sonra tafsil [yani önce 'özetle' sonra 'genişçe' anlatma] yoluna gitmede, müfesser ve tefsir arasındaki ilişkide olduğu gibi bir vurgulama ve işi sıkı tutma vardır. لِأَبَوَيْهِ السُّدُسُ ifadesinde السُّدُسُ mübtedâ, لِأَبَوَيْهِ de onun haberidir. Bedel ikisi arasına beyan [her birisinin kaç alacağını açıklamak] için girmiştir.

[79] Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* [v. 110/728] ve Nu'aym b. Meysere [v. 174/790] *südüs* kelimesini -ki *sülüs, rubu'* ve *sümün* kelimeleri de öyledir- cezimli okumuşlardır.

[80] Veled (çocuk) kelimesi erkeği de kızı da kapsar ve babanın hükmü buna göre değişir, ölen erkek ise babanın hissesi 1/6'le sınırlı tutulur, kız ise 1/6'i babaya verildikten sonra baba '*asabe* olur [yani başka mirasçılar yoksa anne gibi 1/6'i aldıktan sonra kalan mirası da alır].

[81] **Şayet** "Allah ölenin ana-babasının ölünün çocuklarıyla beraber mirastaki hükmünü sonra da ölenin çocuklarının bulunmaması durumundaki hükmü belirtti. Doğrudan 'Çocuğu yoksa 1/3'i anasınındır' deseydi ya. Ayrıca 'ona ana-babası mirasçı olduysa'ifadesinin faydası nedir?" **dersen**

وقيل: إن الثنتين أمس رحمًا بالميت من الأختين فأوجبوا لهما ما أوجب الله للأختين. ولم يروا أن يقصروا بهما عن حظ من هو أبعد رحمًا منهما. وقيل: إن البنت لما وجب لها مع أخيها الثلث كانت أحرى أن يجب لها الثلث إذا كانت مع أخت مثلها. ويكون لأختها معها مثل ما كان يجب لها أيضًا مع أخيها لو انفردت معه، فوجب لهما الثلثان.

٥

[٧٨] {وَلِأَبَوَيْهِ} الضمير للميت. و{لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا} بدل من{وَلِأَبَوَيْهِ} بتكرير العامل. وفائدة هذا البدل أنه لو قيل: ولأبويه السدس، لكان ظاهره اشتراكهما فيه. ولو قيل: ولأبويه السدسان، لأوهم قسمة السدسين عليهما على التسوية وعلى خلافها. فإن قلت: فهلا قيل ولكل واحد من أبويه السدس، وأي فائدة في ذكر الأبوين أوّلًا، ثم في الإبدال منهما؟ قلت: لأنّ في الإبدال والتفصيل بعد الإجمال تأكيدًا وتشديدًا، كالذي تراه في الجمع بين المفسر والتفسير. والسدس مبتدأ وخبره لأبويه. والبدل متوسط بينهما للبيان.

١٠

[٧٩] وقرأ الحسن ونعيم بن ميسرة «السدس» بالتخفيف، وكذلك الثلث والربع والثمن.

[٨٠] والولد: يقع على الذكر والأنثى، ويختلف حكم الأب في ذلك. فإن كان ذكرًا اقتصر بالأب على السدس، وإن كانت أنثى عصب مع إعطاء السدس.

١٥

[٨١] فإن قلت: قد بين حكم الأبوين في الإرث مع الولد، ثم حكمهما مع عدمه، فهلا قيل: فإن لم يكن له ولد فلأمه الثلث؛ وأي فائدة في قوله {وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ}؟

şöyle derim: Bunun mânası, "ana-babadan her birine, bırakılan malın altıda biri düşer" ifadesinde olduğu gibi "Ölenin evladı yoksa mirasçıları sadece anne ve babadan ibaretse anneye ölenin bıraktığı mirastan 1/3 vardır" demektir. Çünkü anne baba, ölene, ölenin eşiyle [erkekse hanımıyla, hanımsa kocasıyla] birlikte mirasçı olursa, ölenin -bıraktığının 1/3'i değil- eşin payı çıkarıldıktan sonra kalanın 1/3'i annenindir. -Ancak İbn Abbâs (r.a.) [v. 68/688] böyle düşünmüyor.- Anne baba [ölenin başka yakını olmaksızın] yalnız kaldıkları takdirde, erkeğe kadın payının iki katı düşecek şekilde mirası paylaşırlar [baba 2/3, anne 1/3 alır].

[82] **Şayet** "Ölünün annesine malın 1/3'inin değil de [taksimden sonra] kalanın 1/3'inin düşmesinin gerekçesi nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki açıklama vardır. Biri; ölenin eşi kendisi için ayrılanı akrabalık yoluyla değil, ahid [yani evlenme aktı] yoluyla hak etmektedir. Dolayısıyla, durum vasiyetten sonra geri kalan kısmın paylaşılması konusunda vasiyete benzetilmiştir. İkincisi; anne ve baba tek başına mirasçı olduklarında baba, annenin hissesinin iki katını alması ve hem pay sahibi hem de *'asabe* olması [diğer mirasçılar aldıktan sonra kalan mirası alması] hasebiyle miras konusunda anneden daha güçlüdür, iki durumu [*'asabe*lik ve akrabalık] kendisinde toplamaktadır. Anneye bütün malın 1/3'i verildiği takdirde, babanın payı annenin payından aşağı düşer. Dikkat edersen, bir kadın geride mirasçı olarak kocası ile anne babasını bıraksa, malın yarısı kocaya, 1/3'i anneye, geri kalan babaya verilse anne iki pay, baba bir pay almış olacaktır. O zaman hüküm "Kadın için erkeğin iki katı vardır" şeklinde tersine döner.

[83] "Eğer ölenin erkek kardeşleri varsa 1/6'i anasınındır." Ölenin erkek kardeşleri her ne kadar babayla birlikte mirasçı olamasalar da annenin 1/3 almasını engellerler. [Baba da varsa] anneye 1/6, babaya 5/6 pay düşer. Bu engellemede [ölenin erkek kardeşinin] iki veya daha fazla olması eşittir. Ancak İbn Abbâs (r.a.)'a [v. 68/688] göre fark söz konusudur. İbn Abbâs'dan "Erkek kardeşler anneyi engelledikleri 1/6'i alırlar" görüşü rivayet edilmiştir. **Şayet** "Çoğul olan *ihvet*^{un} (erkek kardeşler) kelimesi nasıl iki kardeşi de kapsar? Çoğul ikilden farklıdır" **dersen şöyle derim:** *İhvet*^{un} belli bir sayıyı değil kemiyetsiz salt çokluğu ifade eder. İkilemek de bir'den fazla sayı ifade etmede tıpkı üçlemek ve dörtlemek gibidir. Burası da *ihvet*^{un} kelimesinin mutlak çokluğu ifade etme yeridir. İşbu sebeple Allah, *ihvet*^{un} kelimesi ile söz konusu çokluğu ifade etmiş oldu.

قلت معناه: فإن لم يكن له ولد وورثه أبواه فحسب، فلأمه الثلث مما ترك، كما قال: {لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ}، لأنه إذا ورثه أبواه مع أحد الزوجين، كان للأم ثلث ما بقي بعد إخراج نصيب الزوج، لا ثلث ما ترك؛ إلا عند ابن عباس. والمعنى: أن الأبوين إذا خلصا تقاسما الميراث؛ للذكر مثل حظ الأنثيين.

٥ [٨٢] فإن قلت: ما العلة في أن كان لها ثلث ما بقي دون ثلث المال؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أنّ الزوج إنما استحق ما يسهم له بحق العقد، لا بالقرابة. فأشبه الوصية في قسمة ما وراءه. والثاني: أن الأب أقوى في الإرث من الأم، بدليل أنه يضعف عليها إذا خلصا ويكون صاحب فرض وعصبة، وجامعا بين الأمرين، فلو ضرب لها الثلث كملًا لأدى إلى حط نصيبه عن نصيبها. ألا ترى ١٠ أن امرأة لو تركت زوجًا وأبوين فصار للزوج النصف وللأم الثلث والباقي للأب، حازت الأم سهمين والأب سهمًا واحدًا، فينقلب الحكم إلى أن يكون للأنثى مثل حظ الذكرين.

[٨٣] {فَإِن كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلأُمِّهِ السُّدُسُ} الإخوة يحجبون الأم عن الثلث وإن كانوا لا يرثون مع الأب، فيكون لها السدس وللأب خمسة الأسداس، ويستوي ١٥ في الحجب الاثنان فصاعدًا إلا عند ابن عباس. وعنه أنهم يأخذون السدس الذي حجبوا عنه الأم. فإن قلت: فكيف صحّ أن يتناول الإخوة الأخوين، والجمع خلاف التثنية؟ قلت: الإخوة تفيد معنى الجمعية المطلقة بغير كمية، والتثنية كالتثليث والتربيع في إفادة الكمية، وهذا موضع الدلالة على الجمع المطلق، فدل بالإخوة عليه.

[84] [فلأمه kelimesi] Lâm'ın cerrine uyarak Hemze'nin kesresiyle *fe-li-im-mihî* şeklinde de okunmuştur. Dikkat edersen [öncesindeki harfin mecrur olmadığı] وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً ("Meryemoğlu'nu ve annesini bir kanıt kıldık" [Mü'minûn 23/50]) ifadesinde kesrelenmemiştir.

5 [85] "Vasiyetten sonra" ifadesi sadece peşinden geldiği âyetle değil kendisinden önceki miras taksiminin tamamıyla ilişkilidir. Adeta 'Bütün bu payların taksimi ölenin vasiyet ettiği vasiyetten sonradır' denilmiştir. يوصى بها şeddeli [*yuvassī*] ve şeddesiz [*yûsī*] okunmuştur. *Yûsā bi-hâ* ise şeddesiz olarak bina-i meçhuldur.

10 [86] **Şayet** "[‘Vasiyetten veya borçtan sonra’ ifadesinde] neden 'veya' kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Mânası *ibâha*dır, yani miras taksiminden önce mutlaka yapılması şartıyla hangisinin önce hangisinin sonra yapıldığı fark etmez. Bu tıpkı *câlisi'l-Hasene evi'bne Sîrîn* (Hasan ya da İbn Sîrin hangisinin meclisine devam edersen et, farketmez) demen gibidir.

15 [87] **Şayet** "Şeriatte borç vasiyetten önce gelmesine rağmen âyette neden vasiyet borcun önüne geçirilmiş?" **dersen şöyle derim:** Vasiyet karşılıksız alınması cihetiyle mirasa benzer olunca bu vasiyetin maldan çıkarılması vârislere meşakkatli gelen bir husustur; onlara ağır gelir, vasiyeti çıkarırken gönül hoşluğu ile vermezler. Vasiyetin edası borcun aksine ihmal edilmesi 20 daha muhtemel bir konudur. Mirasçılar borcu daha gönül huzuru ile öderler. Bundan dolayı vasiyetin vacip olduğunu ifade etmek için ve borçla birlikte vasiyetin de çıkarılmasında acele edilmesi gerektiğini göstermek için vasiyet borca öncelenmiş, gereklilik bakımından ikisini eşit tutmak için de "veya" getirilmiştir.

25 [88] Sonra "babalarınız ve oğullarınız" ifadesi ile bu vurgulanmış ve buna teşvik edilmiştir. Yani ölen baba ve evlatlarınızdan vasiyette bulunanın mı bulunmayanın mı sizin için daha faydalı olacağını bilemezsiniz. Babalarınızdan ve evlatlarınızdan, [i] malının bir kısmını vasiyet ederek size -vasiyetini yerine getirdiğiniz için- âhiret sevabına nail olma fırsatını 30 veren, [ii] vasiyet etmeyerek geçici dünya malınızı artırmış olandan daha faydalıdır. Çünkü işin gerçeğine bakarak, [sizin için] âhiret sevabını dünya sevabından daha yakın ve hazır hale getirmiştir. Zira geçici dünya malı her ne kadar daha peşin ve daha yakınsa da fanidir, dolayısıyla, aslında daha uzak ve daha erişilmezdir. Âhiret hayatı her ne kadar gecik-35 meli olsa da değil mi ki bakidir, gerçekte daha yakın ve daha yararlıdır.

[٨٤] وقرئ «فَلِإِمِّهِ»، بكسر الهمزة إتباعًا للجرّة. ألا تراها لا تكسر في قوله {وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً } [المؤمنون: ٥٠].

[٨٥] {مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ} متعلق بما تقدمه من قسمة المواريث كلها، لا بما يليه وحده؛ كأنه قيل قسمة هذه الأنصبة من بعد وصية يوصى بها. وقرئ «يوصي بها» ٥ بالتخفيف والتشديد. و«ويُوصى بها» على البناء للمفعول مخففًا.

[٨٦] فإن قلت: ما معنى أو؟ قلت: معناها الإباحة، وأنه إن كان أحدهما أو كلاهما، قدم على قسمة الميراث، كقولك: جالِسِ الحسن أو ابنَ سيرين.

[٨٧] فإن قلت: لم قدّمت الوصية على الدَّيْن، والدين مقدم عليها في الشريعة؟ قلت: لما كانت الوصية مشبهة للميراث في كونها مأخوذة من غير عوض، كان ١٠ إخراجها مما يشق على الورثة ويتعاظمهم ولا تطيب أنفسهم بها، فكان أداؤها مظنة للتفريط، بخلاف الدين؛ فإنّ نفوسهم مطمئنة إلى أدائه، فلذلك قدمت على الدين بعثًا على وجوبها والمسارعة إلى إخراجها مع الدين، ولذلك جيء بكلمة «أو» للتسوية بينهما في الوجوب.

[٨٨] ثم أكد ذلك ورغب فيه بقوله {آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ} أي لا تدرون من ١٥ أنفع لكم من آبائكم وأبنائكم الذين يموتون، أَمَنْ أوصى منهم أمْ من لم يوص؟ يعني أن من أوصى ببعض ماله فعرّضكم لثواب الآخرة بإمضاء وصيته فهو أقرب لكم نفعًا وأحضر جدوى ممن ترك الوصية، فوفر عليكم عرض الدنيا وجعل ثواب الآخرة أقرب وأحضر من عرض الدنيا، ذهابًا إلى حقيقة الأمر، لأن عرض الدنيا وإن كان عاجلًا قريبًا في الصورة، إلا أنه فانٍ، فهو في الحقيقة الأبعد ٢٠ الأقصى؛ وثواب الآخرة وإن كان آجلًا إلا أنه باق فهو في الحقيقة الأقرب الأدنى.

Yine denilmiştir ki evlat cennette derece bakımından babasından daha yüksek seviyede ise babasının kendi seviyesine yükseltilmesini talep eder ve baba yükseltilir. Baba da aynı şekilde evladından daha yüksek bir seviyede ise evladının yanına çıkarılmasını talep eder ve çıkarılır. Bu bakımdan, dünyada babanızın mı evladınızın mı sizin için daha faydalı olacağını bilemezsiniz. Yine denilmiştir ki Allah miras hisselerini kendi katındaki bir hikmete göre belirlemiştir. Eğer bu taksimatı size havale etseydi hangi taksimatın sizin için daha faydalı olacağını bilemezdiniz, malları hikmetsiz bir biçimde dağıtırdınız. Şöyle de denilmiştir: Baba, evladı muhtaç olduğunda onun geçimini sağlamakla yükümlüdür. Evlat da aynı şekilde baba muhtaç olduğunda onun geçimini sağlamakla mükelleftir. Hangisinin harcama bakımından daha hayırlı olduğunu bilemezsiniz. Bu görüşlerin hiçbiri âyetin mânasıyla uyumlu değildir, ifadeyi karşılamamaktadır. Çünkü [‘babalarınız ve oğullarınız’] cümle[si] ara cümledir, ara cümlelerin hakkı, arasına girdiği ifadeyi pekiştirmesi ve ona uygun düşmesidir. Doğru görüş ilk geçendir.

[89] فَرِيضَةً (farîza olarak) mef'ûl-i mutlak tekidi olmak üzere mansubdur, yani Allah bunu bir farz olarak belirlemiştir. Çünkü Allah, mahlukatının yararına olanı bilir, miras paylaşımı vb. konularda yaptığı, belirlediği her taksimatta mutlak hikmet sahibidir.

12. (Erkekler olarak) eşlerinizin bıraktığı malın -Şayet çocukları yoksa- yarısı sizindir, çocukları varsa dörtte biri sizindir. Yaptıkları vasiyet ya da borç ödendikten sonra... Sizin çocuğunuz yoksa eşlerinize düşen bıraktığınızın dörtte biridir, çocuğunuz varsa, bıraktığınızın sekizde biridir. Yaptığınız vasiyet ya da borç ödendikten sonra... Şayet, kendisine kelâleten (yani, çocuğu ve ana-babası olmaksızın) mirasçı olunan bir adam veya kadın olur, onun da tek bir kardeşi veya kız kardeşi bulunursa, bu ikisinden her birine altıda bir düşer. Ama bundan daha fazlaysalar, üçte bire ortak olurlar. Yapılan vasiyet ya da borç ödendikten sonra... Hiç kimse zarara uğratılmaksızın... Allah'tan gelen bir buyruk olarak... Allah, mutlak ilim sahibidir (‘Alîm), Halîm'dir.

[90] [Ölen hanımlarınızın] sizden veya başka bir erkekten “çocukları varsa…” Kadın nesep yoluyla olduğu gibi evlilik yoluyla da erkeğin hakkının yarısına sahip kılınmıştır. Ayrıca, bir ve birden fazla hanım da erkekten kalan malın -erkeğin çocukları olmadığı zaman- ¼'ine, çocukları olduğunda ise 1/8'ine ortak olmada eşittirler.

وقيل: إن الابن إن كان أرفع درجة من أبيه في الجنة سأل أن يرفع أبوه إليه فيرفع. وكذلك الأب إن كان أرفع درجة من ابنه، سأل أن يرفع إليه ابنه. فأنتم لا تدرون في الدنيا أيهم أقرب لكم نفعًا. وقيل: قد فرض الله الفرائض على ما هو عنده حكمة؛ ولو وكل ذلك إليكم لم تعلموا أيهم لكم أنفع، فوضعتم أنتم الأموال على غير حكمة. وقيل:
٥ الأب يجب عليه النفقة على الابن إذا احتاج، وكذلك الابن إذا كان محتاجًا فهما في النفع بالنفقة لا يدري أيهما أقرب نفعًا.وليس شيء من هذه الأقاويل بملائم للمعنى ولا مجاوب له، لأن هذه الجملة اعتراضية. ومن حق الاعتراضي أن يؤكد ما اعترض بينه ويناسبه، والقول ما تقدم

[٨٩] {فَرِيضَةً} نصبت نصب المصدر المؤكد، أي فرض ذلك فرضًا {إِنَّ اللّٰه
١٠ كَانَ عَلِيمًا} بمصالح خلقه {حَكِيمًا} في كل ما فرض وقسم من المواريث وغيرها.

١٢-﴿وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمُ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْنَ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِينَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَكُمْ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُمْ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلالَةً أَوِ
١٥ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ فَإِنْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصَى بِهَا أَوْ دَيْنٍ غَيْرَ مُضَارٍّ وَصِيَّةً مِنَ اللّٰهِ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ﴾

[٩٠] {فَإِنْ كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ} منكم أو من غيركم. جعلت المرأة على النصف من الرجل بحق الزواج، كما جعلت كذلك بحق النسب. والواحدة والجماعة سواء في
٢٠ الربع والثمن.

[91] "Şayet, mirasçı olunan adam" -yani ölü- "… olursa…" [*Yûrasü* fiili if'âlden değil] *verise*den olup *racül*^{un} kelimesinin sıfatıdır. كَلَالَةً ise كَانَ'nin haberidir. Şayet, kendisine *kelâleten* mirasçı olunan bir erkek olursa demektir. Ya da يُورَثُ kelimesi كَانَ'nin haberi olur ve كَلَالَةً de يُورَثُ fiilinin zamirinden hal kılınabilir ["Bir adama *kelâleten* mirasçı olunursa" mealinde]. يُورَثُ malum fiil olarak [ve "bir adam *kelâleten* miras bırakırsa" mealinde] *yûrisu* ve *yuverrisu* şeklinde şeddesiz ve şeddeli olarak da okunmuştur. كَلَالَةً kelimesi hal veya mef'ûl-i bihtir [*kelâleten* veya *kelâle*yi mealinde].

[92] "Peki, *kelâle* nedir?" **dersen şöyle derim:** Üç şekilde kullanılır:

[i] Geride çocuk ve ana-baba bırakmayan [mûris].

[ii] Geride kalanlardan ne çocuk ne de ana-baba olan [vâris].

[iii] Çocuk ve ana-baba olma ciheti dışındaki akrabalık.

Mâ verise'l-mecd^{e} *'an kelâlet*^{in} (Bu şanı şerefi *kelâle*den elde etmedi [bileğinin hakkıyla kazandı]) ifadesi bu kelimedendir. Tıpkı *mâ samete 'an 'ayy*^{in} (Dilsiz olduğundan susmuş değil) ve *mâ keffe 'an cübn*^{in} (Korktuğundan geri çekilmiş değil) ifadeleri gibi.

Kelâle köken olarak *kelâl* anlamında bir masdardır. *Kelâl* de yorgunluk ve bitkinlikten dolayı kuvvetin gitmesidir. A'şâ [v. 7/629] demiştir ki:

Yemin ettim bitkinliğinden dolayı ona [deveme] acımayacağıma!

Dolayısıyla [âyette] *kelâle* kelimesi mecazen çocuk ve ana-baba ciheti dışındaki akrabalık için kullanılmıştır. Çünkü *kelâle* yoluyla akrabalık, çocuk ve ana-baba akrabalığına göre daha zayıftır. *Kelâle* kelimesi kendisine mirasçı olunanın [*mûris*in] veya mirasçı olanın [*vâris*in] sıfatı yapılırsa "*kelâle* sahibi" anlamına gelir. Bu tıpkı yakınlığına sahip olan kimseleri kastederek *fülân*^{un} *min karâbetî* (Falan benim yakınlarımdandır) demen gibidir. *Kelâle* kelimesinin, *hecâce* ve *fekâke* kelimelerinin ahmağın sıfatı olarak kullanılması gibi sıfat olması da câizdir. **Şayet** "Âyette *kelâle*yi akrabalığa isim yapıyorsan o zaman niçin mansub okuyorsun [*racul*un *yûrasü kelâlet*un olması gerekmez mi]?" **dersen şöyle derim:** Mef'ûl li-eclihî olmasından dolayı nasb yapıyorum, yani "kendisine *kelâle*den dolayı mirasçı olunuyor" ya da "*kelâle*den dolayı başkalarını mirasçı bırakıyor."

[٩١] {وَإِن كَانَ رَجُلٌ} يعني الميت، و{يُورَثُ} من ورث، أي يورث منه وهو صفة لرجل. و{كَلَالَةً} خبر كان، أي وإن كان رجل موروث منه كلالة، أو يجعل يُورَثُ خبر كان، وكَلَالَة حالًا من الضمير في يورث. وقرئ «يُورِثُ» و«يُوَرِّثُ» بالتخفيف والتشديد على البناء للفاعل. وكلالةً حال أو مفعول به.

٥ [٩٢] فإن قلت: ما الكلالة؟ قلت: ينطلق على ثلاثة؛ على من لم يخلف ولدًا ولا والدًا، وعلى من ليس بولد ولا والد من المخلفين، وعلى القرابة من غير جهة الولد والوالد. ومنه قولهم: ما ورث المجد عن كلالة، كما تقول: ما صمت عن عيّ، وما كف عن جبن. والكلالة في الأصل: مصدر بمعنى الكلال، وهو ذهاب القوّة من الإعياء. قال الأعشى:

١٠ فَآلَيْتُ لَا أَرْثِي لَهَا مِنْ كَلاَلَةٍ ۞

فاستعيرت للقرابة من غير جهة الولد والوالد، لأنها بالإضافة إلى قرابتهما كالَّة ضعيفة، وإذا جعل صفة للموروث أو الوارث فبمعنى ذي كلالة. كما تقول: فلان من قرابتي، تريد من ذوي قرابتي. ويجوز أن تكون صفة كالهجاجة والفقاقة للأحمق. فإن قلت: فإن جعلتها اسمًا للقرابة في الآية فعلام تنصبها؟ قلت: على ١٥ أنها مفعول له، أي يورث لأجل الكلالة، أو يورث غيره لأجلها.

[93] **Şayet** "[يُورَثُ fiilini, sülasiden değil de] *evrase*den يُورَثُ kabul ettiğinde mâna nasıl oluyor?" **dersen şöyle derim:** Bu durumda 'adam' kendisine mirasçı olunan [ölü] değil, mirasçı olur. **Şayet** "Buna göre 'bu ikisinden her birine' ifadesindeki zamir nereye gider?" **dersen şöyle derim:** Zamir kişinin kendisine ve erkek -veya kız- kardeşine gider. İlk yoruma göre ise ikisine [yanierkek ve kız kardeşe] gider. **Şayet** "Zamir erkek ve kız kardeşe giderse 1/6'i almada erkek kardeşin kız kardeşe bir üstünlüğü olmaksızın eşitliğini ifade eder. Bu vecihte de bu mesaj mevcut mudur?" **dersen şöyle derim:** Evet çünkü sen "1/6 onundur" dediğinde, veya muhayyer bırakarak "erkek *veya* kız kardeşden birinindir" dediğinde erkek ve kız kardeşi eşit tutmuş olursun.

[94] Rivayete göre Ebû Bekir (r.a.)'a *kelâle*nin ne olduğu sorulmuş, o da şöyle cevap vermiş: "Bu konuda kendi görüşümle konuşacağım, görüşüm doğruysa Allah'tan, hatalı ise benden ve şeytandandır. Benim bu yanlış yorumumdan Allah berîdir. *Kelâle* çocuk ve ana-babadan başka kimselerdir." Atā [v. 114/732]ve Dahhâk'tan [v. 105/723] rivayetle *kelâle* ölüp de kendisine mirasçı olunan kişidir. Sa'îd b. Cübeyr'den [v. 94/713] rivayet edildiğine göre *kelâle*den maksat vâristir.

[95] Âlimler ["onun da tek bir kardeşi…" ifadesinde] amacın 'ana bir' kardeşler olduğunda icma etmiştir. Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] *ve le-hû ah*^{un} *ev uht*^{un} *mine'l-ümm*^{i} (aynı anadan bir erkek veya kızkardeşi varsa) ve Sa'd b. Ebî Vakkās'ın [v. 55/675] *ve le-hû ah*^{un} *ev uht*^{un} *min ümm*^{in} (ana-bir bir erkek veya kızkardeşi varsa) şeklindeki kıraati de buna delildir. Denilmiştir ki *kelâle*nin burada özellikle 'ana bir' kardeşler olduğuna sûrenin sonundaki "[Baba bir veya ana-baba bir] iki kız kardeş için malın üçte ikisi vardır" ve "Erkek kardeşler malın tamamını alır" ifadesiyle delil getirilmiştir. -Bir kişi olursa 1/6, iki kişi olursa 1/3 belirlenip 1/3'den fazla verilmediğinden- burada *kelâle*den maksadın 'ana bir' kardeşler olduğu anlaşılmaktadır. Aksi halde, *kelâle* çocuk ve ana-baba dışındaki kimseleri, yani sadece ana bir kardeşleri, ana-baba bir kardeşleri ve sadece baba bir kardeşleri kapsamış olacaktır.

[96] غَيْرَ مُضَارٍّ ifadesi haldir; o, malı mirasçılarına "zarar vermeksizin" vasiyet eder. Zarar verme, [vasiyet ederken] 1/3'ü aşması ya da 1/3'i veya 1/3'inden azını Allah rızası için değil de mirasçılara zarar vermek niyetiyle ve onlara kızdığından dolayı vasiyet etmesidir. Katâde'den rivayet edildiğine göre Allah Teâlâ zarar vermeyi yasaklayarak bunu dünyada da ölüm anında da hoş karşılamamıştır. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh*'dan [v. 110/728] rivayet edildiğine göre borçta zarar verme, öyle bir borcu olmadığı halde bir borcu olduğunu vasiyet etmektir ki *ikrar* ifade eder.

[٩٣] فإن قلت: فإن جعلت {يُورَثُ} على البناء للمفعول من أورث، فما وجهه؟ قلت: الرجل حينئذٍ هو الوارث لا الموروث. فإن قلت: فالضمير في قوله {فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا} إلى من يرجع حينئذٍ؟ قلت: إلى الرجل وإلى أخيه أو أخته؛ وعلى الأول إليهما. فإن قلت: إذا رجع الضمير إليهما أفاد استواءهما في حيازة
٥ السدس من غير مفاضلة الذكر الأنثى، فهل تبقى هذه الفائدة قائمة في هذا الوجه؟ قلت: نعم، لأنك إذا قلت السدس له، أو لواحد من الأخ أو الأخت على التخيير، فقد سوّيت بين الذكر والأنثى.

[٩٤] وعن أبي بكر الصديق رضي الله عنه، أنه سئل عن الكلالة فقال: أقول فيه برأيي، فإن كان صوابًا فمن الله، وإن كان خطأ فمني ومن الشيطان، والله منه بريء. الكلالة:
١٠ ما خلا الولد والوالد. وعن عطاء والضحاك: أنّ الكلالة هو الموروث. وعن سعيد بن جبير: هو الوارث.

[٩٥] وقد أجمعوا على أنّ المراد أولاد الأم. وتدل عليه قراءة أبيّ «وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ مِنَ الْأُمِّ». وقراءة سعد بن أبي وقاص «وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ مِنْ أُمٍّ». وقيل: إنما استدل على أن الكلالة هاهنا الإخوة للأم خاصة بما ذكر في آخر السورة من أنّ للأختين
١٥ الثلثين وأنّ للإخوة كل المال، فعلم هاهنا، لما جعل للواحد السدس، وللاثنين الثلث، ولم يزادوا على الثلث شيئًا، أنه يعني بهم الإخوة للأم، وإلا فالكلالة عامة لمن عدا الولد والوالد من سائر الإخوة الأخياف والأعيان وأولاد العَلَّات وغيرهم.

[٩٦] {غَيْرَ مُضَارٍّ} حال، أي يوصي بها وهو غير مضارّ لورثته. وذلك أن يوصي بزيادة على الثلث، أو يوصي بالثلث فما دونه، ونيته مضارّة ورثته ومغاضبتهم، لا
٢٠ وجه الله تعالى. وعن قتادة: كره الله الضرار في الحياة وعند الممات ونهى عنه. وعن الحسن: المضارة في الدَّيْن أن يوصي بدين ليس عليه، ومعناه الإقرار.

[97] وَصِيَّةً مِنَ اللّٰهِ (Allah'tan gelen bir buyruk olarak) ifadesi pekiştirici bir masdardır, yani فَرِيضَةً مِنَ اللّٰهِ [Nisâ 4/11] âyetinde olduğu gibi Allah bunu size kendinden bir buyruk olarak emrediyor. غَيْرَ مُضَارٍّ ifadesiyle de mansub olabilir, yani "Allah'tan gelen buyruğa zarar vermeksizin." Allah'tan gelen buyruk 1/3 ve 1/3'i aşmayarak 1/3'den azı veya evlatları ile ilgili Allah'ın emirlerine zarar vermemek ve vasiyette aşırı gitmemek sûretiyle onları muhtaç bırakmamasıdır. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh*'ın [v. 110/728] izâfetle, *gayra mudārri vasiyyet*[in] *mina'llāh* (Allah'dan gelen emre zarara vermeksizin) şeklindeki kıraatı da bu yorumu destekler.

[98] "Allah" vasiyetinde haksızlık edeni veya haktan sapanı "çok iyi bilir! Haksızlık edene karşı "halimdir," cezasını hemen vermez. Bu, bir tehdittir.

[99] **Şayet** "Adamı *mevrûs* yaparsan *yûsī*deki fâʿil zamiri miras bırakana [ölene] gider. Peki, zamiri vârise gönderdiğin takdirde ne yapacaksın?" **dersen şöyle derim:** فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ ("ölenin bıraktığı malın üçte ikisi onlarındır" [Nisâ 4/11]) ifadesinde yaptığımı yapacağım. Yani malı bırakanın da vasiyet edenin de ölen kişi olduğu bilinmektedir[14]. **Şayet** "Fâʿil belirtilmeksizin *yûsā bi-hâ* şeklinde okuyana göre sāhibu'l-hâl nerededir?"[15] **dersen şöyle derim:** [*Ğayra* kelimesinden önce] gizli bir *yûsī* düşünülür. غَيْرَ مُضَارٍّ (zarar vermeksizin) ibaresindeki *ğayra* kelimesi bu gizli *yûsī*nin fâʿilinden hal olmak üzere mansub okunur. Çünkü [bir vasiyetten bahisle] *yûsā bi-hâ* denildiği zaman, ortada vasiyeteden birinin olduğu anlaşılır. Tıpkı يُسَبَّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ رِجَالٌ [Nûr 24/36] âyetinde olduğu gibi, fiil meçhul okunduğunda orada bir 'tesbih eden' olduğu anlaşılır. *Ricâl*[un] kelimesi nasıl, *yüsebbehu*nun delâlet ettiği *yusebbihu*nun fâʿili ise غَيْرَ مُضَارٍّ[16] da *yûsā*nın delâlet ettiği malum *yûsī*nin fâʿilinden haldir.

14 يورث fiili sülasî *verise*nin meçhulü kabul edildiğinde, yani "adama mirasçı olunduğu" söylendiğinde, يوصي'nin fâʿili de malına vâris olunan [*mevrûs*] kişi olur ve anlam düzgün çıkar. Ama يورث ifʿâlden ["kendisine miras bırakılan adam" mealinde] meçhul kabul edilirse, anlam sahih olmaz; çünkü vasiyet eden, vâris değil mevrûsdur. Zemahşerî buna; kelimenin altında mevrûsa râci zamir bulunduğunu -ve malı bırakanın da vasiyet edenin de ölen kişi olduğu bilindiğinden, bunun *izmar kable'z-zikr* [henüz zikretmeden kendisine zamir göndermek] olmayacağını- söyleyerek cevap vermektedir. (Tıybî'den)/ ed.

15 Fiil malum okunduğunda غَيْرَ مُضَارٍّ lafzı hal olduğundan sāhibu'l-hal vasiyet eden kişidir. Fiil meçhul okunduğunda, غَيْرَ مُضَارٍّ yine haldir ancak halin sahibi yani vasiyet eden kişi ortada olmadığı için sâhibu'l-hâlin kim olduğu anlaşılmamaktadır. / çev.

16 *Yusebbihu* kıraatine göre mâna "Bu mescitlerde birtakım 'er'ler sabah akşam Allah'ı tespih ederler" şeklinde olur. Bu durumda *ricâl*, *yüsebbihu*nun fâʿili olur. *Yusebbehu* kıraatinde ise *ricâl*in âmili olmadığından, kendisinden önce gizli bir *yusebbihu* fiili takdir edilir. Bu durumda mâna "Bu mescidlerde sabah akşam tesbih edilir. … birtakım 'er'ler tesbih ederler" olur. / çev.

[٩٧] {وَصِيَّةً مِنَ اللهِ} مصدر مؤكد، أي يوصيكم بذلك وصية، كقوله {فَرِيضَةً مِنَ اللهِ} [النساء: ١١] ويجوز أن تكون منصوبة بـ{غَيْرَ مُضَارٍّ}، أي لا يضار وصية من الله، وهو الثلث فما دونه، بزيادته على الثلث؛ أو وصية من الله بالأولاد وأن لا يدعهم عالة بإسرافه في الوصية. وينصر هذا الوجه قراءة الحسن «غَيْرَ مُضَارِّ وَصِيَةٍ ٥ مِنَ اللهِ» بالإضافة.

[٩٨] {واللهُ عَلِيمٌ} بمن جار أو عدل في وصيته {حَلِيمٌ} عن الجائر لا يعالجه. وهذا وعيد.

[٩٩] فإن قلت: في {يُوصَي} ضمير الرجل إذا جعلته الموروث، فكيف تعمل إذا جعلته الوارث؟ قلت: كما علمت في قوله تعالى {فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ} [النساء: ١١] لأنه ١٠ علم أن التارك والموصي هو الميت. فإن قلت: فأين ذو الحال فيمن قرأ «يوصى بها» على ما لم يسم فاعله؟ قلت يضمر (يوصى) فينتصب عن فاعله، لأنه لما قيل {يُوصَى بِهَا} علم أن ثم موصيًا، كما قال: {يُسَبَّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ رِجَالٌ} [النور: ٣٦] على ما لم يسمّ فاعله، فعلم أن ثم مسبِّحًا، فأضمر يسبِّح؛ فكما كان {رِجَالٌ} فاعل ما يدل عليه يسبَّح كان {غَيْرَ مُضَارّ} حالًا عما يدل عليه {يُوصَى بِهَا}.

13. Bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Kim Allah ve Resûlüne itaat ederse, Allah onu altından ırmakların aktığı cennetlere sokar... ki büyük başarı budur.

14. Kim de Allah ve Resûlüne karşı gelir ve O'nun sınırlarını aşarsa, onu da temelli kalacağı bir Ateş'e sokar; alçaltıcı bir azaptır onun hakkı!..

[100] "Bunlar", yani yetim, vasiyet ve miras konularında belirtilen hükümler. Allah bunları *hudûd* (sınırlar) olarak adlandırmıştır çünkü yasalar mükellefler için belirlenmiş ve belli vakitlere bağlanmış sınırlara benzerler, mükelleflerin çiğneyip aşmaları ve hakları olmayan hususlara geçmeleri câiz olmaz.

[101] يُدْخِلْهُ kelimesi Yâ ile de Nûnile de okunmuştur [onu sokar / onu sokarız]. يُدْخِلْهُ نَارًا (onu ateşe sokar) ibaresi de böyledir. مَنْ (Her kim) kelimesinin lafzı göz önünde bulundurularak يُدْخِلْهُ fiili tekil, مَنْ'in anlamı itibariyle خَالِدِينَ (temelli kalacakları…) kelimesi kullanılmıştır. خَالِدِينَ ve خَالِدًا kelimeleri hal olarak mansub okunmuştur.

[102] **Şayet** "خَالِدِينَ ve خَالِدًا kelimelerinin جَنَّاتٍ ve نَارًا kelimelerine sıfat yapılması câiz midir?" **dersen şöyle derim:** Değildir çünkü bu iki sıfat aslında kendilerine ait olmadıkları iki kelimenin peşinden gelmişlerdir [Kalıcı olan cehennem değil, cehennemliktir]. Dolayısıyla bu tür sıfatlarda zamir gerekir. Bu da *hālid*^{en}*huve fî-hâ* (o, içinde kalıcı olduğu halde) ve *hālidîne hum fî-hâ* (onlar, içinde kalıcı oldukları halde) şeklinde olur.

15. Kadınlarınızdan o yüz kızartıcı (cinsel) suçu işleyenlere karşı içinizden dört şahit getirin. Bunlar şahitlik ederlerse, ölünceye veya Allah onlara bir başka yol gösterinceye kadar onları evlerde hapsedin.

[103] يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ ifadesi يرهقنها yani o hayasızlığı işleyen kadınlar demektir. *Ete'l-fâhişet*^{e}, *câ'ehâ*, *ğaşiyehâ*, *rahikahâ* denir ki hepsinin anlamı aynıdır [yapmak, etmek, bulaşmak]. İbn Mes'ûd [v. 32/653] kıraatinde *ye'tîne bi'l-fâhişet*^{i} (o hayâsızlığı getirip ortaya koyan) şeklindedir. Buradaki الْفَاحِشَةَ kelimesinden maksad birçok çirkinlikten daha çirkin olan zinadır. "Onları evlerde hapsedin" ifadesi hakkında "Onları ömür boyu hapsedilmiş olarak evlerinizde tutun" denilmiştir. İslâm'ın ilk dönemlerinde zina eden kadınların cezası bu şekildeydi. Sonra bu âyet الزانية والزانى... ("Zinakâr kadın ve zinakâr erkek…" [Nûr 24/2]) âyetiyle neshedilmiştir. Zinanın cezası Kitap ve Sünnet'ten malum olduğundan burada had zikredilmemiş olduğu için, âyetin muhkem [*gayr-i mensuh*] olması da câizdir. Bu evlerden çıkıp erkeklere görünmeleri sebebiyle, başlarına gelenin aynısının tekrar başlarına gelmesinden kendilerini korumak içinâyette 'zina cezası uygulandıktan sonra evlerde hapsedilmeleri' tavsiye ediliyor.

١٣-﴿تِلْكَ حُدُودُ اللهِ وَمَنْ يُطِعِ اللهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

١٤-﴿وَمَنْ يَعْصِ اللهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَارًا خَالِدًا فِيهَا وَلَهُ عَذَابٌ مُهِينٌ﴾

[١٠٠] {تِلْكَ} إشارة إلى الأحكام التي ذكرت في باب اليتامى والوصايا والمواريث. وسماها حدودًا، لأن الشرائع كالحدود المضروبة الموقتة للمكلفين، لا يجوز لهم أن يتجاوزوها ويتخطوها إلى ما ليس لهم بحق.

[١٠١] {يُدْخِلْهُ} قرئ بالياء والنون، وكذلك {يُدْخِلْهُ نَارًا}. وقيل: يدخله، وخالدين حملًا على لفظ «من» ومعناه. وانتصب خالدين وخالدًا على الحال.

[١٠٢] فإن قلت: هل يجوز أن يكونا صفتين لجنات ونارًا؟ قلت: لا، لأنهما جريا على غير من هما له. فلا بدّ من الضمير، وهو قولك: خالدين هم فيها، وخالدًا هو فيها.

١٥-﴿وَاللَّاتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللهُ لَهُنَّ سَبِيلا﴾

[١٠٣] {يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ} يرهقنها. يقال أتى الفاحشة وجاءها وغشيها ورهقها بمعنى. وفي قراءة ابن مسعود «يَأْتِينَ بِالْفَاحِشَةِ». والفاحشة: الزنا لزيادتها في القبح على كثير من القبائح {فَأَمْسِكُوهُنَّ في الْبُيُوتِ}. قيل: معناه فخلدوهن محبوسات في بيوتكم. وكان ذلك عقوبتهن في أول الإسلام، ثم نسخ بقوله تعالى {الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي...} الآية [النور: ٢] ويجوز أن تكون غير منسوخة بأن يترك ذلك الحدّ لكونه معلومًا بالكتاب والسنة، ويوصي بإمساكهن في البيوت، بعد أن يحددن صيانة لهن عن مثل ما جرى عليهن بسبب الخروج من البيوت والتعرض للرجال.

[104] "Veya Allah onlara bir başka yol gösterinceye…" Bu çıkış yolu, artık zinaya ihtiyaç duymayacakları evliliktir. Denilmiştir ki bu yol, had cezasıdır zira had o dönemde yasalaşmış değildi.

[105] **Şayet** "Peki, 'Ölüm onları *vefat ettirinceye* kadar' ne demektir? *Teveffî* de *mevt* de aynı mânadadır, 'ölüm onları *öldürünceye* kadar' denilmiş gibi olmaktadır. Bunun anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Burada "Ölüm melekleri canlarını alıncaya kadar" anlamının kastedilmiş olması câizdir. قُلْ يَتَوَفَّاكُمْ ve [Nisâ 4/97] إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ,[Nahl 16/28] الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ مَلَكُ الْمَوْتِ [Secde 32/11] âyetlerinde bu anlamda kullanılmıştır. Ya da "Ölüm onları yakalayıp ruhlarını alıncaya kadar…" anlamı kastedilmiş de olabilir.

16. Aranızdan onu (yüz kızartıcı suçu) işleyen iki kişiye de eziyet edin. Şayet o ikisi dönüş yapıp durumlarını düzeltirlerse, onları kendi haline bırakın. Çünkü Allah tevbeleri kabul eder, merhametlidir (Tevvâb, Rahîm).

[106] "Aranızdan onu işleyen iki kişiye" -zina eden erkek ve kadını kastediyor- "eziyet edin" yani azarlayın, kınayın ve onlara "Utanmadınız mı, Allah'tan korkmadınız mı?!" deyin.

[107] "Tevbe edip durumlarını düzeltirlerse," yani hallerini değiştirirlerse "onları kendi haline bırakın" azarlamayı ve kınamayı kesin. Çünkü tevbe, kötülenmeyi ve ceza ve yergiye müstahak olmayı engeller. Hitabın, zina eden erkek ve kadının sırrına muttali olan şahitlere yönelik olması da muhtemel olup bu durumda, "eziyet" ile bu ikisinin kötülenmesi, azarlanması ve devlet başkanına götürmekle ve had cezasıyla tehdit edilmesi kastedilir. Yetkiliye götürülmeden önce tevbe ederlerse, onları kendi haline bırakın ve onlara ilişmeyin [ey şahitler].

[108] Denilmiştir ki ilk âyet [4/15] lezbiyen kadınlar hakkında, bu ise [4/16] homoseksüel erkekler hakkında inmiştir. واللذان kelimesi Nûn'un şeddesiyle *ve'llezânni* şeklinde ve Nûn'un şeddesiyle ve Hemze ile *ve'lleze'nni* şeklinde de okunmuştur.

17. Allah'ın kabul edeceği tevbe, ancak, kötülüğü bilmeden yapıp da fazla vakit geçmeden tevbe edenlerinkidir; işte Allah bunların tevbesini kabul eder. Allah mutlak ilim ve hikmet sahibidir ('Alîm, Hakîm).

[١٠٤] {أَوْ يَجْعَلَ اللهُ لَهُنَّ سَبِيلًا} هو النكاح الذي يستغنين به عن السفاح. وقيل: السبيل هو الحد، لأنه لم يكن مشروعًا ذلك الوقت.

[١٠٥] فإن قلت: ما معنى يتوفاهن الموت، والتوفي والموت بمعنى واحد؛ كأنه قيل: حتى يميتهن الموت؟ قلت: يجوز أن يراد حتى يتوفاهن ملائكة الموت، كقوله ٥ {اَلَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ} [النحل: ٢٨] {إِنَّ اَلَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ} [النساء: ٩٧]، {قُلْ يَتَوَفَّاكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ} [السجدة: ١١] أو حتى يأخذهن الموت ويستوفي أرواحهن.

١٦-﴿وَاللَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنْكُمْ فَآذُوهُمَا فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا إِنَّ اللهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا﴾

[١٠٦] {وَاللَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنكُمْ} يريد الزاني والزانية، {فَآذُوهُمَا} فوبخوهما ١٠ وذمّوهما وقولوا لهما: أما استحييتما؟! أما خفتما الله؟!

[١٠٧] {فَإِن تَابَا وَأَصْلَحَا} وغيرا الحال {فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا} واقطعوا التوبيخ والمذمة، فإن التوبة تمنع استحقاق الذم والعقاب. ويحتمل أن يكون خطابًا للشهود العاثرين على سرهما، ويراد بالإيذاء ذمهما وتعنيفهما وتهديدهما بالرفع إلى الإمام والحد؛ فإن تابا قبل الرفع إلى الإمام فأعرضوا عنهما ولا تتعرضوا لهما.

١٥ [١٠٨] وقيل: نزلت الأولى في السحاقات وهذه في اللواطين. وقرئ «وَاللَّذَانِّ» بتشديد النون. «واللذَأْنِّ»: بالهمزة وتشديد النون.

١٧-﴿إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللهُ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

[109] Bu *tevbe*, Allah birinin tevbesini kabul edip bağışladığında kullanılan *tâba'llāhu 'aleyhi* ifadesindendir. Allah'a, ancak böylelerinin tevbesini kabul edip bağışlamak düşer.

[110] بِجَهَالَةٍ (bilmeden) kelimesi hal konumunda olup "kötülüğü cahilce, ahmakça işleyenler" demektir. Çünkü çirkin şeyi işlemek hikmetin ve aklın sevk ettiği şeylerden değil, ahmaklık ve nefsanî isteğin sürüklediği şeylerdendir. Mücâhid'e [v. 103/721] göre kim Allah'a isyan ederse cehaletinden el çekinceye kadar cahildir.

[111] مِنْ قَرِيبٍ yakın zamanda demektir. Yakın zamandan maksat, ölümün gelip çatmasından hemen öncesine kadardır. Dikkat edersen "Böyle birine ölüm gelip çatınca" buyrulmaktadır. Bu âyette مِنْ قَرِيبٍ ifadesinin, kendisinde tevbenin kabul edilmediği *sekerat* vakti olduğu açıklanmaktadır. Bunun berisindeki vakitler ise yakın hükmündedir. Âyete dair İbn Abbâs'tan [v. 68/688] "Ölüm ağırlığı üzerine çökmedikçe", Dahhâk'tan [v. 105/723] "Ölümden önceki her tevbe yakındır" ve Nehaî'den [v. 96/714] "Sesi soluğu kesilmedikçe" şeklinde rivayetler gelmiştir. Ebû Eyyûb Peygamber (s.a.)'den şöyle nakletmiştir: "Allah can boğaza gelmedikçe kulun tevbesini kabul eder." [*İbn Mâce*, "Zühd", 30] Yine bu hususta Atā'dan [v. 114/732] "Ölen bir canlının son nefesinin öncesine kadar", Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh*'dan [v. 110/728] ise "İblis yeryüzüne indirilince şöyle dedi: Senin izzetine yemin ederim ki ruhu cesedinde olduğu sürece Âdemoğlunun yakasını bırakmayacağım! Allah da şöyle buyurdu: İzzetime yemin ederim ki ben de canı boğazına gelmedikçe tevbe kapısını kapatmayacağım!" şeklinde rivayet edilmiştir. **Şayet** "مِنْ قَرِيبٍ ifadesindeki *min*in anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** *Min* kısmilik / ba'ziyet ifade eder, yani yakın zaman diliminin bir kısmında tevbe edenler demektir. Allah adeta günahın ortaya çıkmasından ölümün gelip çatmasına kadar ki zamanı yakın zaman olarak adlandırmaktadır. Kişi bu söylediğimiz zaman diliminin hangi parçasında tevbe ederse etsin, 'yakında' tevbe etmiştir, aksi halde ise tevbeyi geciktirmiştir.

[112] **Şayet** "إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللّٰهِ (Allah'ın kabul edeceği tevbe) ifadesinden sonra فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ (İşte Allah bunların tevbesini kabul eder) demenin faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللّٰهِ ifadesiyle, bazı taatler kula vacip olduğu gibi tevbeyi kabul etmenin de Allah'a vacip olduğu bildirilmektedir. فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ (İşte Allah bunların tevbesini kabul eder) ifadesi ise kulun kendisine vacip olanı yerine getirmeye söz vermesi gibi Allah'ın da kendisine vacip olanı yerine getireceğine dair bir vaattır ve 'bağışlama'nın kesinlikle gerçekleşeceğini bildirmektedir.

[١٠٩] {التَّوْبَةُ} من تاب الله عليه، إذا قبل توبته وغفر له، يعني إنما القبول والغفران واجب على الله تعالى لهؤلاء.

[١١٠] {بِجَهَالَةٍ} في موضع الحال، أي يعملون السوء جاهلين سفهاء، لأنّ ارتكاب القبيح مما يدعو إليه السفه والشهوة، لا مما تدعو إليه الحكمة والعقل. وعند ٥ مجاهد: من عصى الله فهو جاهل حتى ينزع عن جهالته.

[١١١] {مِنْ قَرِيبٍ} من زمان قريب، والزمان القريب ما قبل حضرة الموت. ألا ترى إلى قوله {حتى إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الموتُ} فبين أنّ وقت الاحتضار وهو الوقت الذي لا تقبل فيه التوبة فبقي ما وراء ذلك في حكم القريب. وعن ابن عباس: قبل أن ينزل به سلطان الموت. وعن الضحاك: كل توبة قبل الموت فهو قريب. وعن النخعي: ١٠ ما لم يؤخذ بكظمه. وروى أبو أيوب عن النبي ﷺ: "إنّ الله تعالى يقبل توبة العبد ما لم يغرغر." وعن عطاء: ولا قبل موته بفواق ناقة. وعن الحسن: أنّ إبليس قال حين أُهبط إلى الأرض: وعزتك، لا أفارق ابن آدم ما دام روحه في جسده! فقال تعالى: وعزتي لا أغلق عليه باب التوبة ما لم يغرغر!فإن قلت: ما معنى مِن في قوله {مِن قَرِيبٍ}؟ قلت: معناه التبعيض، أي يتوبون بعض زمان قريب، كأنه سمى ما بين وجود ١٥ المعصية وبين حضرة الموت زمانًا قريبًا، ففي أي جزء تاب من أجزاء هذا الزمان فهو تائب من قريب، وإلا فهو تائب من بعيد.

[١١٢] فإن قلت: ما فائدة قوله {فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللهُ عَلَيْهِمْ} بعد قوله {إِنَّما التوبةُ على اللهِ} لهم؟ قلت: قوله {إِنَّمَا التوبة عَلَى الله} إعلام بوجوبها عليه، كما يجب على العبد بعض الطاعات. وقوله {فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللهُ عَلَيْهِمْ} عدة بأنه يفي بما وجب عليه، ٢٠ وإعلام بأن الغفران كائن لا محالة، كما يعد العبد الوفاء بالواجب.

18. Buna karşılık, kötülükleri, bile-isteye işleyenlerin tevbesi de -ki böyle birine ölüm gelip çatınca "Şimdi gerçekten tevbe ettim!" der- inkârcı birer nankör olarak ölenlerin tevbesi de makbul değildir. Can yakıcı bir azap hazırladık Biz bunlara!

5 [113] وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ... (İnkârcı birer nankör olarak ölenlerin tevbesi de) ifadesi لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ (kötülükleri bile-isteye işleyenler) sözüne ma'tûftur. Allah, tevbenin söz konusu olmaması bakımından, tevbeyi ölüm gelip çatıncaya kadar erteleyenlerle inkâr üzere ölenleri bir tutmuştur. Çünkü ölümün gelip çatması âhiret hallerinin başlangıcıdır. İnkâr üzere ölen kişi
10 nasıl tevbe fırsatını kaçırmışsa tevbeyi erteleyip duran kişi de aynı durumdadır; her ikisi de mükellefiyet ve iradî tercih devrini aşmışlardır.

[114] "Onlar için … hazırladık!" ifadesi tehdit bakımından فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللهُ عَلَيْهِمْ âyetindeki vaadin dengi ve karşılığıdır. Böylece, her iki durumun da mutlaka gerçekleşeceği ortaya çıkmış olmaktadır. **Şayet** "لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ
15 ifadesindeki 'kötülük işleyenler'den kimler kastediliyor? Onlar *ehl-i kıble*-nin fâsıkları mıdır yoksa kâfirler midir?" **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki görüş vardır. Birincisi; وهُمْ كُفَّارٌ (İnkârcı birer nankör olarak) ifadesi açıkça geçtiğinden, 'kötülük işleyenler'den maksat kâfirlerdir. İkincisi; fâsıklar da kastedilmiş olabilir çünkü söz, zina eden erkek ve kadın ile bunların tev-
20 be edip durumlarını düzelttikleri takdirde rahat bırakılacakları hakkındadır. هُمْ كُفَّارٌ ifadesi ise işin vahametini göstermek için gelmiş olabilir. "Her kim *inkâr* ederse[17], Allah'ın hiç kimseye ihtiyacı yoktur!" [Âl-i İmrân 3/97] âyeti ile Peygamber (s.a.)'in"[Haccı terk eden] ister Yahudi olarak ister Hristiyan olarak ölsün…" hadisi [*Dârimî*, "Menâsik", 2] bu kullanıma örnektir. Namazı kasten
25 terk eden de kâfir olur.[18] Çünkü tasdik ettiği halde tevbeyi içinden bile geçirmeden ölen birinin durumu kâfirinkine yakındır. Çünkü böyle bir şeye [yani büyük günah işleyip de tevbe etmemeye] ancak mühürlü bir kalp cüret eder!

---

17 Zemahşerî, ilgili hususun vahametini anlatmak için şiddetli / sert ifadelerin kullanılışına örnek olarak zaman zaman bu âyete yer vermekte; hac gibi muazzam, küllî bir ibadeti terk eden kişinin Âl-i İmrân 3/97'de "inkâr etmiş" olmakla suçlandığını düşünmektedir. Oysa konu, kıble meselesi ile ilgilidir; âyette Müslüman kıblesinin Ehl-i Kitap kıblesinden daha kadim olduğu çünkü Mekke'deki Beytullah'ı İbrâhim Peygamber'in, Kudüs'dekini ise onun torunlarının torunlarının yaptığı, dolayısıyla insanların asıl Mekke'yi haccetmeleri gerektiği bildirilmektedir. ومن كفر (her kim inkâr ederse) buyrulurken, hacca gitmeyen Müslümanlardan değil Kâbe'yi "basbayağı inkâr" ve reddeden Yahudilerle Hristiyanlardan söz edilmektedir. / ed.

18 *Tirmizî,* "İman", 9; *Nesâî,* "Salât", 8; *İbn Mâce,* "Fiten", 23. Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *Kur'ân-ı Kerim Açısından İman - Amel İlişkisi,* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015, s. 185-186.

١٨-﴿وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّى إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الآنَ وَلا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾

[١١٣] {وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ} عطف على {الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ}. سوّى بين الذين سوّفوا توبتهم إلى حضرة الموت وبين الذين ماتوا على الكفر في أنه لا توبة لهم، لأنّ حضرة الموت أول أحوال الآخرة، فكما أنّ المائت على الكفر قد فاتته التوبة على اليقين، فكذلك المسوّف إلى حضرة الموت، لمجاوزة كل واحد منهما أوان التكليف والاختيار.

[١١٤] {أُولَئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ} في الوعيد نظير قوله {فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللهُ عَلَيْهِمْ} [الآية: ١٧] في الوعد ليتبين أن الأمرين كائنان لا محالة. فإن قلت: من المراد بالذين يعملون السيئات. أهم الفساق من أهل القبلة أم الكفار؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يراد الكفار، لظاهر قوله {وَهُمْ كُفَّارٌ}، وأن يراد الفساق، لأن الكلام إنما وقع في الزانيين، والإعراض عنهما إن تابا وأصلحا، ويكون قوله {وَهُمْ كُفَّارٌ} واردًا على سبيل التغليظ، كقوله {وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ اللهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ} [آل عمران: ٩٧] وقوله «فليمت إن شاء يهوديًا أو نصرانيًا»، «من ترك الصلاة متعمدًا فقد كفر»، لأن من كان مصدقًا ومات وهو لم يحدث نفسه بالتوبة، حاله قريبة من حال الكافر، لأنه لا يجترئ على ذلك إلا قلب مصمت.

19. Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helâl olmaz. Apaçık fâhiş bir suç işlemedikçe onlara verdiğiniz mehrin bir kısmını götürmek için onları sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin; kendilerinden hoşlanmıyorsanız bilesiniz ki bir şey sizin hoşunuza gitmeyebilir ama Allah onda nice hayırlar yaratmış olabilir.

[115] Cahiliye insanı kadınlara envâ-i çeşit eziyetler eder, türlü türlü haksızlıklar yaparlardı. İşte âyette bundan men edildiler. [Mesela] birinin babası, erkek kardeşi veya samimi dostu gibi bir yakını ölüp de geriye hanım bıraktığı zaman adam, o kadının üzerine elbisesini atar ve “Ben ona herkesten daha lâyığım!” derdi [ve kadınla evlenirdi]. Allah Teâlâ bu sebeple “Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helâl olmaz” buyurdu. Yani ölenden miras kalan mallara sahip olunduğu gibi -onlar bunu istemedikleri veya buna zorlandıkları halde- kadınları miras yoluyla almanız helal olmaz. Şöyle de denilmiştir: Adam, kadın ölünceye kadar ona el koyuyordu, âyette buyruldu ki kadınların rızası olmadığı halde, kendilerine mirasçı olabilmek için onlara el koymanız size helal olmaz. Yine, adam bir kadınla evlenip daha sonra onu gözden çıkardığında, “Yeter ki beni boşa!” diyerek kendini malıyla kocasından kurtarsın diye ona kötü muamele eder, baskı altında tutardı. İşbu sebeple “onlara verdiğiniz mehrin bir kısmını götürmek için onları sıkıştırmayın” buyruldu. [تَعْضُلُوهُنَّ’nin masdarı olan] *el-ʿadl;* hapsetme, alıkoyma ve sıkıştırma demektir. Kadın doğum yaparken rahmi bebeği *sıkıp* da bir kısmı içeride, bir kısmı dışarıda kaldığında kullandıkları *ʿaddaleti’l-mer’et*[u] ifadesi bundandır.

[116] “Apaçık, *fâhiş* bir suç işlemedikçe” ifadesindeki *fâhiş*ten maksat *nüşûz* [eşini aşıp başkasına bakmak], dik kafalılık ve kocasına ve ailesine -hakaret ederek, sövüp sayarak- eziyet etmektir. Yani kötü muamele kadın tarafından gelirse o zaman, *hulu*ʿ [anlaşmalı boşanma] talep etmekte mazur olursunuz. Übeyy’in [v. 33/654] *illâ en yefhaşne ʿaleykum* (size fahiş söz söylerlerse başka) kıraatı da buna [yani *fâhiş*ten maksadın zina değil, yukarıda saydığımız hususlar olduğuna] delâlet etmektedir. Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llāh*’dan [v. 110/728] *fâhiş*ten maksadın zina olduğuna dair rivayet gelmiştir, kadın böyle bir şey yaparsa eşi ondan *hulu*ʿ isteyebilir. Söylendiğine göre Cahiliye döneminde kadın zina ettiğinde adam ona akıttığı malı geri alıp [evinden] çıkartırdı. Ebû Kılâbe [v. 104/722] ve İbn Sîrîn [v. 110/729], adam kadının karnı üzerinde yakalanmadıkça *hulu*ʿ helal olmaz demişlerdir. Rivayete göre Katâde [v. 117/735] de şöyle demiştir: “Kadın malıyla kendini kurtarsın diye erkeğin ona zarar vermek için kadını hapsetmesi helal olmaz” yani velev ki zina etmiş olsun!..

١٩-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرْهًا وَلا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْتُمُوهُنَّ إلا أَنْ يَأْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا﴾

[١١٥] كانوا يبلون النساء بضروب من البلايا ويظلمونهن بأنواع من الظلم، فزُجروا عن ذلك. كان الرجل إذا مات له قريب من أب أو أخ أو حميم عن امرأة، ألقى ثوبه عليها وقال أنا أحق بها من كلّ أحد، فقيل {لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرْهًا}، أي أن تأخذوهن على سبيل الإرث كما تحاز المواريث وهن كارهات لذلك، أو مُكْرَهات. وقيل: كان يمسكها حتى تموت، فقيل: لا يحل لكم أن تمسكوهنّ حتى ترثوا منهنّ وهنّ غير راضيات بإمساككم. وكان الرجل إذا تزوّج امرأة ولم تكن من حاجته حبسها مع سوء العشرة والقهر، لتفتدي منه بمالها وتختلع، فقيل: {وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْتُمُوهُنَّ} والعضل: الحبس والتضييق. ومنه: عضلت المرأة بولدها، إذا اختنقت رحمها به فخرج بعضه وبقي بعضه.

[١١٦] {إِلَّا أَنْ يَأْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ} وهي النشوز وشكاسة الخلق وإيذاء الزوج وأهله بالبذاء والسلاطة، أي إلا أن يكون سوء العشرة من جهتهن فقد عذرتم في طلب الخلع. ويدل عليه قراءة أبيّ «إلاَّ أَنْ يَفْحَشْنَ عَلَيْكُمْ»، وعن الحسن: الفاحشة الزنا، فإن فعلت حلّ لزوجها أن يسألها الخلع. وقيل: كانوا إذا أصابت امرأة فاحشة أخذ منها ما ساق إليها وأخرجها. وعن أبي قلابة ومحمد بن سيرين: لا يحل الخلع حتى يوجد رجل على بطنها. وعن قتادة: لا يحل أن يحبسها ضرارًا حتى تفتدي منه، يعني وإن زنت.

[117] Bunun had cezalarıyla nesh edildiği de söylenmiştir.

[118] Cahiliye erkekleri kadınlara kötü davranıyorlardı. İşbu âyetle kendilerine "Onlarla *iyi* geçinin" denildi. "İyi" [*ma'rûf*] ifadesi; vakit geçirme, harcama ve hoş sözler söylemede adi olmak demektir. "Kendilerinden hoşlanmıyorsanız" yani sırf hoşlanmamaktan dolayı onları boşamayın. Bazen nefis, dinî açıdan daha yararlı, övgüye daha layık, hayra daha yakın olandan bile hoşlanmaz da bunların zıttı olan şeyden hoşlanabilir. Bu bakımdan, kadınları salâh vesilelerini göz önünde bulundurarak [yani her iki tarafın da çıkarına / hayrına olacak şekilde] boşayın.

20. Bir eşi (boşayıp onu)n yerine bir başka eş almak isterseniz, onlardan birine bir yük mehir vermiş olsanız bile verdiklerinizden bir şey almayın. İftira atarak ve açıkça günaha girerek mi geri alacaksınız onu?!

[119] Bir adam herhangi bir kadının ayartmasına kapılıp ona göz diktiğinde, nikâhı altındaki kadına iftira atar, çirkin bir suç isnat ederdi ve böylece, daha önce ona verdiği malı vermeye mecbur bırakır, sonra da parayı o kadınla evlenmek için harcardı! İşte buyruldu ki "Bir başka eş almak isterseniz…"

[120] *Kıntār,* büyük servet demektir. Bir şeyi üst üste yığdığında kullanılan *kantartu'ş-şey'e* ifadesinden gelmektedir. Kemerli taşköprü [ve kasırlara] da yüksek olduğu için *el-kantara* denir. Şair [devesini köprüye benzeterek] şöyle demiştir:

> Sahibinin 'tamamen alçı ve kireçle kapatılacak' diye yemin ettiği bir
> Rum kasrı gibi [sağlam ve mütenasiptir]

[121] Rivayete göre bir gün Hazret-i Ömer hutbe irad etmek üzere kalkmıştı. "Ey insanlar! Kadın mehirlerinde aşırıya kaçmayın. Mehir dünyada bir değer ölçüsü veya Allah katında takva vesilesi olsaydı, bu konuda en önce davrananınız Peygamber (s.a.) olurdu. Hâlbuki o, hanımlarından hiçbirine 12 *ukıyye*den[19] fazla mehir vermemiştir" deyince bir kadın ona yönelip şöyle dedi: "Ey müminlerin emiri! Allah'ın bize verdiği hakkı sen nasıl bizden esirgiyorsun!? Allah 'Onlardan birine bir yük mehir vermiş olsanız bile…' buyurmuyor mu?!" Bunun üzerine Hazret-i Ömer "Herkes Ömer'den daha âlim be!.." dedi. Sonra da arkadaşlarına "Benim böylesi sözler söylediğimi işitiyorsunuz da beni uyarmıyorsunuz! Sonra, kadınların çok da bilgililerinden olmayan bir tanesi kalkıp bana cevap veriyor!" dedi. [*Ebû Dâvûd*, "Nikâh", 28]

19 Yani yaklaşık 350 gramdan. / ed.

[١١٧] وقيل: نسخ ذلك بالحدود.

[١١٨] وكانوا يسيئون معاشرة النساء، فقيل لهم: {وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ} وهو النَّصَفة في المبيت والنفقة. والإجمال في القول: {فَإِن كَرِهْتُمُوهُنَّ} فلا تفارقوهن لكراهة الأنفس وحدها، فربما كرهت النفس ما هو أصلح في الدين وأحمد وأدنى إلى الخير، وأحبت ما هو بضد ذلك، ولكن للنظر في أسباب الصلاح. ٥

٢٠-﴿وَإِنْ أَرَدْتُمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ وَآتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنْطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا أَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا﴾

[١١٩] وكان الرجل إذا طمحت عينه إلى استطراف امرأة بهت التي تحته ورماها بفاحشة حتى يلجئها إلى الافتداء منه بما أعطاها، ليصرفه إلى تزوّج غيرها. فقيل: {وَإِنْ أَرَدْتُمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ} الآية. ١٠

[١٢٠] والقنطار: المال العظيم، من قنطرت الشيء، إذا رفعته؛ ومنه القنطرة، لأنها بناء مشيد. قال:

كَقَنْطَرَةِ الرُّومِيِّ أَقْسَمَ رَبُّهَا ❁ لَتُكْتَنَفَنْ حَتَّى تُشَادَ بِقِرْمِدِ

[١٢١] وعن عمر رضي الله عنه أنه قام خطيبًا فقال: "أيها الناس! لا تغالوا بصُدُق النساء، فلو كانت مكرمة في الدنيا أو تقوى عند الله لكان أولاكم بها رسول الله ﷺ. ما أصدق امرأة من نسائه أكثر من اثني عشر أوقية." فقامت إليه امرأة فقالت له: يا أمير المؤمنين! لِمَ تمنعنا حقًا جعله الله لنا، والله يقول: {وَآتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنْطَارًا}. فقال عمر: "كل أحد أعلم من عمر." ثم قال لأصحابه: "تسمعونني أقول مثل هذا القول، فلا تنكرونه عليّ حتى تردّ عليّ امرأة ليست من أعلم النساء." ١٥

[122] *Buhtân* bir adama yönelip onu berî olduğu çirkin bir işle suçlamak demektir. Çünkü bu esnada adamcağız apışıp kalmakta [*yubhetu*], yani ne yapacağını bilememektedir. بُهْتَانًا (iftira atarak) kelimesi hal olmak üzere mansubdur, *bâhitîne ve âsimîne* (iftira ederek ve günah işleyerek) demektir. Ya da *ka'ade 'ani'l-kıtâli cübn*[en] (korkudan savaştan geri kaldı) kullanımında olduğu gibi, amaç anlamında olmasa da *mef'ûlün leh* kabul edilerek.

21. Hem nasıl alırsınız ki birbirinize karılmış, aynı yastığa baş koymuştunuz ve (eşleriniz) sizden güçlü bir söz almışlardı?!

[123] *el-Mîsâku'l-ğalîz* (ağır söz) birlikte yaşam sürme ve bir yastığa baş koymanın hakkıdır. Sanki "O hak sebebiyle sizden ağır bir söz almışlardır" denilmektedir, yani birlikte yaşamak, hemhal olmak, bir yastığa baş koymak sûretiyle… Ahdin, *ğalîz* (ağır)olarak nitelenmesi kuvvetinden ve büyüklüğünden dolayıdır. Denilmiştir ki yirmi günlük arkadaşlık bile akrabalık sayılırken, karı koca arasındaki birlik ve kaynaşmanın dercesini varın siz kıyaslayın. Yine, denilmiştir ki [bu ağır söz, kadının] velisinin nikâh kıyarken, "[Bu kadını] Allah'ın kitabındaki [Bakara 2/229] 'ya iyilikle tutma ya da güzellikle salıverme' ilkesine göre sana nikâhlıyorum." demesidir. Peygamber (s.a.)'in de şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Kadınlara iyi davranmanızı vasiyet ediyorum; buna dikkat edin. Onlar size muhtaçtırlar, onları Allah'ın bir emaneti olarak aldınız ve kendileriyle birleşme hakkını da Allah'ın hükmüyle kazandınız." [*İbn Mâce*, "Nikâh", 3. Benzer lafızlarla.]

22. Babalarınızın nikâhlamış olduğu kadınları nikâhlamayın. Geçmişte olanlar başka... Çünkü bu; yüz kızartıcı, iğrenç bir şeydir ve fena bir âdettir.

[124] Câhiliye döneminde Araplar üvey anneleri ile evlenirlerdi. Aralarında kişilik sahibi olan bazıları ise buna hışımla bakar ve bu tür evlilikleri *nikâhu'l-makt* (iğrenç evlilik) diye isimlendirirlerdi. Bu nikâhtan doğan çocuğa da *el-maktiyy*[u] derlerdi. Bu yüzden âyette مَقْتًا kelimesi kullanılmıştır. Adeta, "Allah'ın dinine göre bu nikâh, çirkinliğin dibindeki yüz kızartıcı bir iştir; insanlık yönünden tiksinti duyulacak bir şeydir ve [yüz kızartıcılık ve iğrençlik gibi] iki çirkinliğin işlendiği bir şeyden daha ötesi de yoktur!" buyrulmaktadır.

[١٢٢] والبهتان: أن تستقبل الرجل بأمر قبيح تقذفه به وهو بريء منه، لأنه يبهت عند ذلك، أي يتحير. وانتصب {بُهْتَانًا} على الحال، أي باهتين وآثمين؛ أو على أنه مفعول له وإن لم يكن غرضًا، كقولك: قعد عند القتال جبنًا.

٢١-﴿وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ وَأَخَذْنَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا﴾

[١٢٣] والميثاق الغليظ: حق الصحبة والمضاجعة، كأنه قيل: وأخذن به منكم ميثاقًا غليظًا، أي بإفضاء بعضكم إلى بعض. ووصفه بالغلظ لقوّته وعظمه. فقد قالوا: صحبة عشرين يومًا قرابة، فكيف بما يجري بين الزوجين من الاتحاد والامتزاج؟ وقيل: هو قول الوليّ عند العقد: أنكحتك على ما في كتاب الله من إمساك بمعروف أو تسريح بإحسان. وعن النبي ﷺ «استوصوا بالنساء خيرًا، فإنهن عوان في أيديكم، أخذتموهن بأمانة الله، واستحللتم فروجهن بكلمة الله».

٢٢-﴿وَلا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَمَقْتًا وَسَاءَ سَبِيلا﴾

[١٢٤] وكانوا ينكحون روابَّهم، وناس منهم يمقتونه من ذي مروآتهم، ويسمونه نكاح المقت. وكان المولود عليه يقال له المقتي. ومن ثم قيل: {وَمَقْتًا}، كأنه قيل: هو فاحشة في دين الله بالغة في القبح، قبيح ممقوت في المروءة، ولا مزيد على ما يجمع القبحين.

[125] اَنْ تَرِثُوا ifadesi [müennes] *verâset* anlamında düşünülerek, [لَا يَحِلُّ لَكُمْ cümlesi] *lâ tahillu le-kum* (size helâl değildir) şeklinde Tâ ile de okunmuştur. كرها kelimesi fetha ve zamme ile [*kerh*en - *kurh*en] okunmuştur ki "[kadın] istemediği halde" ya da "onu zorlayarak" demektir. [بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ / apaçık bir yüz kızartıcı iş [Nisâ 4/19]] ifadesi, Yâ'nın fetha ve kesresiyle *mubeyyenet*in ve *mubeyyinet*in (apaçık) okunduğu gibi, -*tebeyyenet* yahut *beyyenet* anlamındaki *ebânet*den- *mubînet*in (net) şeklinde de okunmuştur. [وَيَجْعَلَ اللّٰهُ ifadesi [Nisâ 4/19]] hâl konumunda kabul edilerek *ve yec'alullāhu* (Allah kendilerinde nice hayırlar yarattığı halde…) şeklinde merfû' da okunmuştur. [وَاٰتَيْتُمْ اِحْدٰيهُنَّ [Nisâ 4/20] ifadesindeki] اِحْدٰيهُنَّ kelimesi Hemze vasledilerek *ve âteytu mu'hdâhunne* şeklinde de okunmuştur. Tıpkı فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ [Bakara 2/173] ifadesinin *fele'sme 'aleyhi* şeklinde okunması gibi.

[126] **Şayet** "تَعْضُلُوهُنَّ (onları sıkboğaz etmeyin [Nisâ 4/19]) kelimesinin i'rabda mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** اَنْ تَرِثُوا (mirasçı olmanız) ifadesine atfen mansubdur. Kelimenin başındaki *lâ* da olumsuzluğu pekiştirmektedir. Yani kadınlara zorla mirasçı olmanız *da* helal değildir, onları sıkboğaz etmeniz *de*.

[127] **Şayet** "[Nisâ 4/19'daki لِتَذْهَبُوا بِهِ bağlamında] *zehebe* kelimesinin *zehebe bi* şeklinde geçişli yapılması ile *ezhebe* şeklinde geçişli yapılması arasında ne fark var?" **dersen şöyle derim:** *Zehebe bi* olarak geçişli yapıldığında "alıp götürdü" anlamına gelir; فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ ("Ne zaman ki onu alıp götürdüler…" [Yûsuf 12/5]) ifadesinde olduğu gibi. *Ezhebe* şeklinde geçişli yapıldığında ise "giderdi" anlamına gelir.

[128] **Şayet** "اِلَّا اَنْ يَأْتِينَ ([apaçık bir suç] işlemeleri durumu hariç [Nisâ 4/19]) ifadesindeki istisna neyin istisnasıdır?" **dersen şöyle derim:** Zarfın ya da *mef'ûlun leh*in genelinin en ileri derecesinden istisnadır. Adeta şöyle buyrulmaktadır: Onları, apaçık bir yüz kızartıcı iş işledikleri zaman hariç, hiçbir zaman sıkıştırmayın. Ya da onları apaçık bir yüz kızartıcı iş işlemeleri gerekçesi dışında hiçbir gerekçe ile sıkıştırmayın.

[129] **Şayet** "فَعَسٰى اَنْ تَكْرَهُوا (bir şey hoşunuza gitmeyebilir [Nisâ 4/19]) ifadesi nasıl şartın cevabı olur?" **dersen şöyle derim:** Mânanın "Onlarda hoşunuza gitmeyen bir şey olsa bile hoşunuza gitmeye gitmeye onlara sabredin. Belki de hoşlanmadığınız şeyde, sevdiğiniz şeyde olduğundan daha fazla hayır vardır" şeklinde olması yönüyle şartın cevabıdır.

[١٢٥] وقرئ «لاَ تَحِلُّ لَكُمْ» بالتاء، على أن ترثوا بمعنى الوراثة. وكرها بالفتح، والضم من الكراهة والإكراه. وقرئ {بِفَاحِشَةٍ مُبِيِّنَةٍ} [النساء: ١٩] من أبانت، بمعنى تبينت أو بينت، كما قرئ «مبَيّنة» بكسر الياء وفتحها. و{يَجْعَلُ اللهُ} بالرفع، على أنه في موضع الحال. {وَآتَيْتُمُ احْدَاهُنَّ} بوصل همزة إحداهن، كما قرئ {فَلَا اثْمَ عَلَيْهِ} ٥ [البقرة: ١٧٣].

[١٢٦] فإن قلت: {تَعْضُلُوهُنَّ}، ما وجه إعرابه؟ قلت: النصب عطفًا على أن {تَرِثُوا}. ولا، لتأكيد النفي، أي لا يحل لكم أن ترثوا النساء ولا أن تعضلوهن.

[١٢٧] فإن قلت: أي فرق بين تعدية ذهب بالباء، وبينها بالهمزة؟ قلت: إذا عدي بالباء فمعناه الأخذ والاستصحاب، كقوله تعالى {فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ} [يوسف: ١٥] وأما ١٠ الإذهاب فكالإزالة.

[١٢٨] فإن قلت: {إِلَّا أَنْ يَأْتِينَ} [النساء: ١٩] ما هذا الاستثناء؟ قلت: هو استثناء من أعم عام الظرف أو المفعول له، كأنه قيل: ولا تعضلوهن في جميع الأوقات إلا وقت أن يأتين بفاحشة. أو ولا تعضلوهنّ لعلة من العلل إلا لأن يأتين بفاحشة.

[١٢٩] فإن قلت: من أي وجه صح قوله {فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا} جزاء للشرط؟ قلت: ١٥ من حيث أنّ المعنى: فإن كرهتموهن فاصبروا عليهن مع الكراهة، فلعل لكم فيما تكرهونه خيرًا كثيرًا ليس فيما تحبونه.

[130] **Şayet** "مَا قَدْ سَلَفَ ('Geçmişte olanlar' [Nisâ 4/20]) ifadesini nasıl 'babalarınızın nikâhladıkları'ndan istisna etmiş?" **dersen şöyle derim:** Tıpkı *ğayra enne suyûfehum*…ifadesinin *ve lâ 'aybe fî-him*den istisna edilmesi gibi…[20] Yani eğer ölmüş üvey annenizle evlenmeniz mümkünse evlenin çünkü bunun dışındaki bir durumda üvey annenizle evlenmeniz helal değildir. Bu da mümkün olmadığına göre… [üvey anneyle evlenmek asla helal olmaz]. Bu şekilde söylenmesinin amacı, üvey anneyle evlenmenin haramlığını mübalağalı bir şekilde anlatmakve böyle bir şeyin mübah sayılmasının yolunu tamamen kapatmaktır. Arapların "Kara zift ağarıncaya kadar" ve "Deve iğne deliğinden geçinceye kadar!" demelerinde olduğu gibi, bir şeyin gerçekleşmesini imkânsız bir şarta bağlamak, o şeyin asla gerçekleşmeyeceğini ifade eder.

23. Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeşlerinizin kızları, kız kardeşlerinizin kızları, sizi emziren sütanneleriniz, süt kız kardeşleriniz, kadınlarınızın anaları ve cinsel ilişkide bulunduğunuz kadınlarınızdan olup da evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılınmıştır; -Şayet onlarla (yani, üvey kızlarınızın anaları ile) cinsel ilişkide bulunmamışsanız (üvey kızı nikâhlamanızda) sakınca yoktur.- Kendi sulbünüzden gelen oğullarınızın hanımları, ayrıca, iki kızkardeşi birlikte nikâhlamanız da (haram kılınmıştır). Geçmişte olanlar başka... Allah, gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[131] "Size anneleriniz… haram kılındı" ifadesinin anlamı, anneleriniz *ile evlenmenin* haram kılındığıdır. Tıpkı "Babalarınızın nikâhlamış olduğu kadınları nikâhlamayın." [Nisâ 4/22] âyeti gibi. Çünkü onların haram kılınmasından anlaşılan, onlarla evlenmenin haram olduğudur. İçkinin haram kılınmasından, içkinin içilmesinin haram olduğunun anlaşılması gibi. Ya da domuz etinin haram kılınmasından, domuz eti yemenin haram olduğunun anlaşılması gibi.

[132] وَبَنَاتُ الْأُخْتِ ifadesi, Elif tahfif edilerek *benâtü'l-uhti* şeklinde de okunmuştur.

---

20 Nâbiğa'ya ait bu ünlü ifadenin tamamı *Ve lâ 'aybe fî-him ğayra enne suyûfehum bi-hinne fulûlun min kırâ'i'l-ketâ'ibi* şeklindedir. "Adamların hiçbir ayıpları yok; sadece, düşman birliklerini kılıçtan geçirirken kılıçları biraz yıpranmış, o kadar!" mealindedir. İstisna edilen şey, yine 'ayıp' değil, kahramanlık sayılan bir özelliktir, yani hiçbir eksikleri yoktur. / ed.

[١٣٠] فإن قلت كيف استثنى ما قد سلف مما نكح آباؤكم؟ قلت: كما استثنى ”غير أن سيوفهم“ من قوله: ”ولا عيب فيهم“، يعني إن أمكنكم أن تنكحوا ما قد سلف فانكحوه، فلا يحل لكم غيره، وذلك غير ممكن. والغرض المبالغة في تحريمه وسدّ الطريق إلى إباحته، كما يعلق بالمحال في التأبيد نحو قولهم: حتى يبيض القار، ٥ وحتى يلج الجمل في سم الخياط.

٢٣-﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالاتُكُمْ وَبَنَاتُ الأَخِ وَبَنَاتُ الأُخْتِ وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّاتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُم مِنَ الرَّضَاعَةِ وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ وَرَبَائِبُكُمُ اللَّاتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ اللَّاتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَإِنْ لَمْ تَكُونُوا دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَلا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ وَحَلائِلُ أَبْنَائِكُمُ ١٠ الَّذِينَ مِنْ أَصْلابِكُمْ وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الأُخْتَيْنِ إِلا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّ اللهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[١٣١] معنى {حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ} تحريم نكاحهن، لقوله {وَلَا تَنكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ} [النساء: ٢٢] ولأن تحريم نكاحهن هو الذي يفهم من تحريمهن، كما يفهم من تحريم الخمر تحريم شربها، ومن تحريم لحم الخنزير ١٥ تحريم أكله.

[١٣٢] وقرئ «وَبَنَاتُ الُاخْتِ» بتخفيف الهمزة.

[133] Allah süt emzirmeyi neseb gibi kabul etmiş, süt emziren kadını emzirdiğinin annesiymiş gibi kabul ederek sütanne diye, birlikte süt emdiği kızı da kardeşiymiş gibi kabul ederek süt kızkardeş diye isimlendirmiştir. Aynı şekilde sütannenin kocası da süt emenin babası sayılır, sütbabanın anne ve babası da çocuğun dedesi ve ninesi sayılır, sütbabanın kızkardeşi çocuğun halası sayılır. Sütbabanın, çocuğun süt emdiği annenin dışındaki kadınlardan -ister çocuk süt emdikten önce ister sonra- doğan bütün çocukları da 'baba bir' kardeşleri ve kızkardeşleri sayılırlar. Sütannenin annesi çocuğun ninesi, kızkardeşi de teyzesi sayılır. Sütannenin bu eşinden doğan tüm çocuklar sütçocuğun 'anne baba bir' kardeşleri ve kızkardeşleri sayılırlar. Sütannenin başka kocasından doğan çocuklar sütçocuğun 'anne bir' kardeşleri ve kızkardeşleri sayılırlar. Peygamber (s.a.) de şöyle buyurmuştur: "Neseb yoluyla haram olanlar, süt yoluyla da haram olurlar." [*Buhārî,* "Şehâdât", 7] Denilmiştir ki "İki mesele hariç, süt emme yoluyla haramlık, neseb yoluyla haramlık gibidir. Birincisi; bir adam kendi oğlunun [annebir üvey] kız kardeşi ile evlenemezken, oğlunun süt kızkardeşi ile evlenebilir. Çünkü neseb yoluyla haramlığın sebebi, kişinin çocuğunun annesi ile cinsel ilişkiye girmesidir [*vat'*]. Süt akrabalığında ise böyle bir durum yoktur. İkincisi; kişinin, nesep kardeşinin annesi ile evlenmesi câiz değilken, süt akrabalığında bu câizdir. Çünkü neseb yoluyla haramlığın sebebi, babanın kadınla cinsel ilişkiye girmesidir. Süt akrabalığında ise böyle bir durum yoktur.

[134] مِنْ نِسَائِكُمْ ifadesi رَبَائِبُكُمْ'a bağlı olup anlamı şudur: Adamın gerdeğe girdiği [yani cinsel ilişki yaşadığı] kadından olma üvey kızı, kendisine haramdır, gerdeğe girmediği takdirde ise helâldir. "Peki, مِنْ نِسَائِكُمْ ifadesinin وأُمَّهَاتُ نِسَائِكَمْ'a (yani "eşlerinizin anneleri"ne) bağlı olması da doğru olur mu?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade, ya hem bunlara hem de üveykızlara -her ikisi de *gayr-ı müphem* olarak- bağlıdır ya da üvey kızlara değil de sadece bunlara bağlıdır ki o zaman kayınvalidelerin haramlığı *gayr-ı müphem* olurken, üvey kızların haramlığı *müphem* kalır. İmdi, ilk ihtimal câiz olmaz çünkü *min*in bu iki müteallıkdan biriyle verdiği anlam diğeriyle verdiğinden farklıdır. Dikkat edersen, وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ الّتِى دَخَلْتُمْ بِهِنَّ (Kendileriyle gerdeğe girdiğiniz kadınların anneleri) dediğinde *min*i [*beyâniyye* yaparak] kadınların durumunu açıklamak ve gerdeğe girilenler ile girilmeyenleri ayırt etmek için getiriyorsun.

[١٣٣] وقد نزّل الله الرضاعة منزلة النسب، حتى سمى المرضعة أمًّا للرضيع، والمراضعة أختًا، وكذلك زوج المرضعة أبوه، وأبواه جداه، وأخته عمته، وكل ولد ولد له من غير المرضعة قبل الرضاع وبعده فهم إخوته وأخواته لأبيه. وأم المرضعة جدّته، وأختها خالته، وكل من ولد لها من هذا الزوج فهم إخوته وأخواته لأبيه وأمه، ٥ ومن ولد لها من غيره فهم إخوته وأخواته لأمه. ومنه قوله ﷺ: ''يحرم من الرضاع ما يحرم من النسب.'' وقالوا: تحريم الرضاع كتحريم النسب إلا في مسألتين؛ إحداهما أنه لا يجوز للرجل أن يتزوج أخت ابنه من النسب ويجوز أن يتزوّج أخت ابنه من الرضاع، لأن المانع في النسب وطؤه أمها. وهذا المعنى غير موجود في الرضاع. والثانية: لا يجوز أن يتزوج أم أخيه من النسب، ويجوز في الرضاع، لأن المانع في ١٠ النسب وطء الأب إياها، وهذا المعنى غير موجود في الرضاع.

[١٣٤] {مِنْ نِسَائِكُم} متعلق بـ{رَبَائِبُكُم}، ومعناه أن الربيبة من المرأة المدخول بها محرمة على الرجل؛ حلال له إذا لم يدخل بها. فإن قلت: هل يصح أن يتعلق بقوله {وَأُمُّهَاتُ نِسَائِكُمْ}؟ قلت: لا يخلو إمّا أن يتعلق بهن وبالربائب، فتكون حرمتهن وحرمة الربائب غير مبهمتين جميعًا، وإما أن يتعلق بهن بدون الربائب فتكون حرمتهن ١٥ غير مبهمة وحرمة الربائب مبهمة، فلا يجوز الأوّل، لأن معنى مِنْ مع أحد المتعلقين، خلاف معناه مع الآخر. ألا تراك أنك إذا قلت: وأمّهات نسائكم من نسائكم اللاتي دخلتم بهنّ فقد جعلت مِنْ لبيان النساء وتمييز المدخول بهنّ من غير المدخول بهنّ.

وَرَبَائِبُكُمُ الّٰتِى مِنْ نِسَائِكُمُ الّٰتِى دَخَلْتُمْ بِهِنَّ (gerdeğe girdiğiniz kadınlardan olma üvey kızlarınız) dediğinde ise tıpkı *benâtu Rasûlillâhi min Hadîcete* (Peygamber (s.a.)'in Hatice'den doğma kızları) der gibi, *min*i *ibtidâ-i gâye* için kullanmış oluyorsun. Oysa tek bir kelime ile aynı hitap içerisinde farklı iki mânanın kastedilmesi doğru olmaz. [Ya *ibtidâiyye* ya da *beyâniyye* olmalıdır.] İkinci ihtimal de câiz değildir çünkü bir zorunluluk olmadığı takdirde kendisinden sonra gelen ifadenin *min*e bağlanması gerekir. Ancak, *min*i bağlantı aracı kabul ederek kadınlara da üvey kızlara da bağlıyorum diyebilirsin; tıpkı اَلْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ (Münafık erkeklerle, münafık kadınlar birbirlerindendirler [Birbirleriyle irtibatlıdırlar.]" [Tevbe 9/67]) âyetinde olduğu gibi. *Fe-innî lestu minke ve leste minnî* (Ben senden değilim, sen de benden değilsin!) *Mâ ene min dedin ve le'd-dedu minnî* ("Oyun eğlencenin benimle işi yok, benim de oyun eğlence ile işim yok" ifadeleri de böyledir). Kadınların anneleri o kadınlarla ilişkilidir çünkü onların anneleridir. Üvey kızlar da anneleri ile ilişkilidir çünkü onların kızlarıdır. [Hâsılı; gerdeğe girdiğiniz eşlerinizle bağlantılı kayınvalideleriniz ve gerdeğe girdiğiniz kadınlarla bağlantılı üvey kızlarınız size haramdır.] Bu böyle...Ayrıca, Allah Teâlâ'nın sözünün zâhirinden de anlaşıldığı gibi, üvey kızların haram olması [için anneleriyle gerdeğe girmenin şart olduğu]nda değilse de kayınvalidelerin haram oluşunda bir kapalılığın söz konusu olduğunda ittifak bulunmaktadır. [Onların haram olması için kızlarıyla gerdeğe girmiş olmak gerekir mi gerekmez mi?] Peygamber (s.a.)'den rivayet edilmiştir ki adamın biri bir kadınla evlenmiş ama onunla gerdeğe girmeden onu boşamıştı. Peygamber, "Kadının kızıyla evlenmesinde sorun yok ama annesi ile evlenmesi helal olmaz" buyurmuş [*Tirmizî*, "Nikâh", 26]. Hazret-i Ömer ve İmran b. Husayn [v. 52/672] (r.anhumâ)'dan rivayet edildiğine göre kızıyla nikâh akdi gerçekleştiği anda [gerdeğe girilsin - girilmesin] kayınvalide erkeğe haram olur. Mesruk da [v. 63/683] demiştir ki: "Bu konu boş bırakılmıştır, Allah'ın boş bıraktığı bir şeyi siz de doldurmayın." İbn Abbâs da [v. 68/688] "Allah'ın müphem bıraktığı şeyi siz de müphem bırakın geçin" demiştir. Ancak rivayete göre Hazret-i Ali, İbn Abbâs, Zeyd b. Sâbit [v. 45/665], İbn Ömer [v. 73/692] ve İbn Zübeyr [v. 73/692] (r.anhum)'un وَاُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ الّٰتِى دَخَلْتُمْ بِهِنَّ (gerdeğe girdiğiniz kadınlarınızın anneleri) şeklinde okudukları rivayet edilmektedir ki İbn Abbâs, "Bu âyet -vallahi- bu şekilde inmiştir!" dermiş. Câbir'den [v. 78/697] de bu konuda iki rivayet vardır. Sa'îd b. Müseyyeb [v. 94/713] Zeyd b. Sâbit'ten şöyle rivayet etmiştir: Kadın birinin nikâhı altındayken ölüp de adam onun mirasını aldığında, kayınvalidesine de halef olması [yani onunla evlenmesi] iğrenç görülmüştür. Ancak karısını gerdeğe girmeden boşarsa, dilerse bunu yapabilir. Zeyd, -mehir konusunda gerdek yerine geçtiği gibi- burada da ölümü gerdeğe girme gibi değerlendirmektedir.

وإذا قلت: وربائبكم من نسائكم اللاتي دخلتم بهنّ فإنك جاعل مِنْ لابتداء الغاية، كما تقول: بنات رسول الله ﷺ من خديجة، وليس بصحيح أن يُعنى بالكلمة الواحدة في خطاب واحد معنيان مختلفان. ولا يجوز الثاني، لأن ما يليه هو الذي يستوجب التعليق به، ما لم يعترض أمر لا يرد، إلا أن تقول: أعلقه بالنساء والربائب، وأجعل ٥ مِنْ للاتصال، كقوله تعالى {اَلْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ} [التوبة: ٦٧]، فإني لست منك ولست مني. ما أنا من دد ولا الدد مني. وأمهات النساء متصلات بالنساء، لأنهنّ أمهاتهنّ كما أن الربائب متصلات بأمهاتهن، لأنهنّ بناتهنّ. هذا وقد اتفقوا على أن تحريم أمهات النساء مبهم دون تحريم الربائب، على ما عليه ظاهر كلام الله تعالى. وقد روي عن النبي ﷺ في رجل تزوج امرأة ثم طلقها ١٠ قبل أن يدخل بها أنه قال «لا بأس أن يتزوج ابنتها، ولا يحل له أن يتزوج أمها». وعن عمر وعمران بن الحصين رضي الله عنهما: أن الأم تحرم بنفس العقد. وعن مسروق: هي مرسلة، فأرسلوا ما أرسل الله. وعن ابن عباس: أبهموا ما أبهم الله. إلا ما روي عن علي وابن عباس وزيد وابن عمر وابن الزبير أنهم قرءوا «وأمّهات نسائكم اللاتي دخلتم بهن». وكان ابن عباس يقول: والله ما نزل إلا هكذا. وعن ١٥ جابر روايتان. وعن سعيد بن المسيب عن زيد: إذا ماتت عنده فأخذ ميراثها، كره أن يخلف على أمّها وإذا طلقها قبل أن يدخل بها فإن شاء فعل. أقام الموت مقام الدخول في ذلك، كما قام مقامه في باب المهر.

[135] Kadının, şimdiki kocasından olmayan çocukları, [beslenip bakılan anlamında] *rabîb* ve *rabîbe* diye isimlendirilmiştir çünkü üvey baba genelde kendi çocuklarını besleyip büyüttüğü gibi onları da besler, büyütür. Sonra, kelimenin anlamı genişletilmiş ve babaları besleyip büyütmese bile üvey çocuklar *rabîb* / *rabîbe* olarak isimlendirilmeye devam etmiştir.

[136] **Şayet** "Evlerinizde bulunan üvey kızlarınız' demenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı, haram kılmanın sebebini bildirmektir; yani onların bakımını üstlenmeniz -ya da bilfiil besleyip büyütmeseniz bile bu konumda olmaları- hasebiyle… Anneleriyle bizzat gerdeğe girdiğinizde -veya girme imkânına sahip olduğunuzda- üvey kızlarınızın sizin evinizde yaşamalarında evlenme hükmü gerçekleşmekte, kaynaşma ve ülfet sağlanmakta, Allah aranızda sevgi ve merhamet peydah etmekte ve durum onların çocuklarını kendi çocuklarınız yerine koymaya layık hale gelmektedir. Öyle ki üvey kızlarınızla nikâh akdettiğinizde artık bizzat kendi kızlarınızla evlenmiş gibi olmaktasınız!..

[137] Ali (r.a.)'ın, üvey kızların haram oluşunu üvey babalarının evlerinde büyüme şartına bağladığı rivayet edilir. Dâvûd [ez-Zâhirî; v.270/884] de bu görüşü benimsemiştir.

[138] **Şayet** "دَخَلْتُمْ بِهِنَّ ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, cimâdan kinaye olup Arapların, *benâ 'aleyhâ* ("kadının üstüne çadır kurdu yani onu kapalı bir yere aldı) ve *darabe 'aleyhe'l-hicâb*[e] (üzerine örtü örttü) deyimlerine benzer; "kadını bir örtünün altına soktuğunuzda" demektir. Bâ, fiili geçişli yapmak içindir. Ebû Hanife *Rahimehu'llāh*'a [v. 150/767] göre *lems* / dokunmak vb. kelimeler de cimâ anlamına gelir. Rivayete göre Ömer (r.a.), cariyesiyle baş başa kalmış, birlikteyken cariyenin üstünü çıkarmış [fakat ilişkiye girmemiş], oğullarından biri o cariyeyi kendisine hibe etmesini isteyince de 'O sana helal değil!' demiş. Mesruk'tan [v. 63/683] rivayet edilmiştir ki Hazret-i Ömer öldükten sonra o cariyenin satıl[ıp, oğullarına verilme]mesini emretmiş ve şöyle demiştir: "Ben onunla ilişkiye girmedim, sadece baktım ve dokundum. Bu da çocuklarıma onu haram kılar." Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh*'ın [v. 110/728] bir cariyeyi satın alıp ona şehvetle dokunan, kucaklayan ve onu çıplak gören bir adam hakkında "Bu cariye artık o adamın oğullarına helal olmaz" dediği rivayet edilmiştir.

[١٣٥] وسمى ولد المرأة من غير زوجها ربيبًا وربيبة، لأنه يربهما كما يرب ولده في غالب الأمر، ثم اتسع فيه فسميا بذلك وإن لم يربهما.

[١٣٦] فإن قلت: ما فائدة قوله {فِي حُجُورِكُمْ}؟ قلت: فائدته التعليل للتحريم، وأنهن لاحتضانكم لهن أو لكونهن بصدد احتضانكم، وفي حكم التقلب في حجوركم إذا دخلتم بأمّهاتهن، وتمكن بدخولكم حكم الزواج وثبتت الخلطة والألفة، وجعل الله بينكم المودة والرحمة، وكانت الحال خليقة بأن تجروا أولادهن مجرى أولادكم، كأنكم في العقد على بناتهن عاقدون على بناتكم.

[١٣٧] وعن علي رضي الله عنه أنه شرط ذلك في التحريم؛ وبه أخذ داود.

[١٣٨] فإن قلت: ما معنى {دَخَلْتُمْ بِهِنَّ}؟ قلت: هي كناية عن الجماع، كقولهم: بنى عليها، وضرب عليها الحجاب، يعني أدخلتموهن الستر. والباء للتعدية. واللمس ونحوه؛ يقوم مقام الدخول عند أبي حنيفة. وعن عمر رضي الله عنه أنه خلا بجارية فجردها، فاستوهبها ابن له، فقال: إنها لا تحلّ لك. وعن مسروق أنه أمر أنْ تُباع جاريتُه بعد موته، وقال: أما إني لم أصب منها إلا ما يحرمها على ولدي من اللمس والنظر. وعن الحسن في الرجل يملك الأمة فيغمزها لشهوة أو يقبلها أو يكشفها: أنها لا تحل لولده بحال.

Atā ve Hammâd b. Ebû Süleyman'dan [v. 120/738] rivayet edildiğine göre bir adam bir kadının cinsel organına bakarsa artık o kadının annesi ile de kızı ile de evlenemez. Evzâ'î'den [v. 157/774] nakledilen görüşe göre de bir adam bir anne [yani bir kadın] ile kapalı bir yerde bulunsa, kadını soyarak ona dokunsa ve bu esnada kapıları kapatıp perdeleri indirmiş olsa, artık o kadının kızı ile evlenemez. Yine İbn Abbâs *Radıyallāhu 'Anh* [v. 68/688], Tāvus [v. 106/725] ve Amr b. Dînâr'dan [v. 126/744] nakledilen görüşe göre bir kadının annesi ile ya da kızı ile evlenmenin haram olması sadece cimâ yoluyla değildir.

[139] الَّذِينَ مِنْ اَصْلَابِكُمْ (kendi sulbünüzden olan), yani evlât edindikleriniz değil. Nitekim Resûlullah, evlâtlığı Zeyd b. Hârise'nin [v. 8/629] boşadığı, -halası, Abdulmuttalib kızı Umeyme'nin kızı- Zeyneb binti Cahş el-Esedî [v. 20/641] ile evlenmiştir [*Müslim,* "Nikâh", 89]; Allah da "Evlâtlıklarının kesin olarak ayrıldıkları eşlerini nikâhlamakta müminler için bir sakınca olma(dığı net olarak anlaşıl)sın diye…" [Ahzâb 33/37] buyurmuştur.

[140] وَاَنْ تَجْمَعُوا ifadesi حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ ifadesine atıfla merfû' konumundadır. Adeta *hurrime 'aleykumu'l-cem'u beyne'l-uhteyni* (iki kızkardeşi aynı anda nikâhınız altında bulundurmanız da haram kılınmıştır) buyrulmaktadır. Kastedilen, nikâh altında bulundurmanın haram oluşudur çünkü âyetteki bütün haramlar, nikâhla ilgilidir. Kızkardeş olan iki cariyeyi aynı anda nikâh altında bulundurmaya gelince, bu konuda Osman [v. 35/656] ve Ali [v. 40/661] (r.anhumâ)'dan gelen rivayete göre "Bir âyet bunu helal kılarken bir başka âyet haram kılıyor" demişler ve [haram kılan derken] işbu âyeti, [helal kılan derken] ise "Veya elinizin altındaki cariyeler…" [Nisâ 4/3] âyetini kasdetmişlerdir. Hazret-i Ali haram hükmünü, Hazret-i Osman ise helâl hükmünü tercih etmiştir[21].

[141] اِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ (Geçmişte olanlar başka...) Yani "Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir" cümlesinden de anlaşıldığı üzere geçmişte yaptıklarınız affedilmiştir.

---

21 *Muvatta*'da da geçen bu rivayette Halife Hazret-i Osman'ın, mezkûr konu hakkında bilgi isteyen kişiye, "Bunu bir âyet haram, bir âyet helal kılıyor ama bana sorarsan ben böyle bir şey yapmak istemem!" dediği, aynı kişinin huzurdan çıkınca bir başka sahabîye rastlayıp konuyu ona da sorduğu, bu sahabînin ise -ki Hazret-i Ali'dir- "Ben işbaşında olsaydım, böyle bir şey yapan kişiye ibretlik bir ceza verirdim!" dediği belirtilmektedir. Gerçekten de *mâ sîka leh*i yetim kızlar olan Nisâ 3'te -önce- yetim kızlarla evlenmenin yetim hakkı bakımından içerdiği riske dikkat çekilmekte, bunun yerine birkaç özgür kadınla evlenilebildiği hatırlatılmakta; birkaç eş arasında âdil olamayacağı endişesi varsa, bu durumda cariye önerilmektedir; "iki cariye kızkardeşle aynı anda ilişkiye girilebileceği" çok uzak, aşırı bir çıkarsamadır. / ed.

وعن عطاء وحماد بن أبي سليمان: إذا نظر إلى فرج امرأة فلا ينكح أمها ولا بنتَها. وعن الأوزاعي: إذا دخل بالأم فعرّاها ولمسها بيده وأغلق الباب وأرخى الستر، فلا يحلّ له نكاح ابنتها. وعن ابن عباس وطاوس وعمرو بن دينار: أن التحريم لا يقع إلا بالجماع وحده.

٥ [١٣٩] {الَّذِينَ مِنْ أُصْلاَبِكُمْ} دون من تبَنَّيْتم؛ وقد تزوج رسول الله ﷺ زينب بنت جحش الأسدية بنت عمته أميمة بنت عبد المطلب حين فارقها زيد بن حارثة، وقال عزّ وجلّ: {لِكَيْلَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ في أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ} [الأحزاب: ٣٧].

[١٤٠] {وَأَنْ تَجْمَعُوا} في موضع الرفع عطف على المحرمات، أي وحرّم ١٠ عليكم الجمع بين الأختين. والمراد حرمة النكاح، لأنّ التحريم في الآية تحريم النكاح وأما الجمع بينهما في ملك اليمين، فعن عثمان وعلي رضي الله عنهما أنهما قالا: أحلت هما آيةو حرّمتهما آية، يعنيان هذه الآية وقولَه {أَوْ مَا مَلَكَتْ أيْمَانُكُمْ} [النساء: ٣] فرجح عليٌّ التحريم، وعثمانُ التحليل.

[١٤١] {إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ} ولكن ما مضى مغفور بدليل قوله {إِنَّ اللهَ كَانَ ١٥ غَفُورًا رَحِيمًا}.

24. -(Savaş vesilesiyle, yani canınızı ortaya koyarak, kılıç ve mızraklarınızın hakkı olarak) ele geçirdikleriniz müstesna- evli kadınlar da (haram kılınmıştır). Allah'ın üzerinizdeki yazılı hükmü olarak... Bunların dışında kalanlara ise gayr-ı meşrû bir ilişki tarzında değil de evlenip ırzınızı korumak amacıyla mallarınızla tâlip olmanız size helâl kılınmıştır. O hâlde, onlardan yararlanmanıza karşılık belirlenmiş olan nikâh bedellerini verin. Bu bedelin kesinleştirilmesinden sonra, karşılıklı rıza ile kararlaştırdığınız miktarda (yapacağınız artırma-eksiltmede) size bir sorumluluk yoktur. Allah 'mutlak ilim ve hikmet sahibidir' ('Alîm, Hakîm).

[142] وَالْمُحْصَنَاتُ (evli kadınlar) kelimesi Sād'ın fethasıyla okunur; Talha b. Musarrıf'ın [v. 112/730] kesra ile okuduğu nakledilmiştir ki evli kadınlar demektir çünkü evlenerek namuslarını korumaktadırlar [*ahsanne*]. Yani hem korumaktadırlar [*muhsınât*] hem de [eşleri tarafından] korunmaktadırlar [*muh**sa**nât*].

[143] اِلَّا مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ (ele geçirdikleriniz müstesna) ifadesiyle, Müslümanların ele geçirdiği esir kadınları kasdetmektedir. Aslında bunların küfür diyarında eşleri vardır ancak bu halde bile Müslüman savaşçılara helâldirler. Ferezdak'ın [v. 114/732] şu sözü de bu mânadadır:

> Bize mızraklarımızın nikâhladığı kocalı kadınlar
> kendileriyle zifafa girenlere helâldir, boşanmasalar da

[144] كِتَابَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ (Allah'ın üzerinizdeki yazılı hükmü olarak) ifadesindeki *kitâb* mef'ûl-i mutlaktır, yani haram kılınan şeyleri haram saymanızı Allah size bir hüküm olarak koymuştur, bir farz olarak belirlemiştir ki bu da O'nun haram dediği şeyleri haram kabul etmektir.

[145] **Şayet** "وَاَحَلَّ لَكُمْ (Size helâl kılındı) ifadesi neye atfedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** كِتَابَ اللّٰهِ ifadesini nasbeden gizli fiile atfedilmiştir, yani Allah bunların haramlığını size kesin olarak bildirmiş, bunların dışındakilerini ise size helal kılmıştır. Yemânî'nin *keteba'llāhu 'aleykum ve ehalle le-kum"* (Allah bunları size farz kıldı ve … helâl kıldı) kıraati de bu yorumu desteklemektedir. Yemânî'den çoğul ve merfû' yapılmasıyla *kutubu'llāhi 'aleykum* şeklinde bir kıraat daha rivayet edilmiş olup "Bunlar, Allah'ın size yüklediği *fariza*larıdır" anlamındadır. *Ve uhille le-kum* (size helal kılınmıştır) şeklinde edilgen okuyan ise حُرِّمَتْ (haram kılınmıştır [Nisâ 4/24]) kelimesine atfetmiş olmaktadır.

٢٤-﴿وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ كِتَابَ اللهِ عَلَيْكُمْ وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكُمْ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً وَلا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاضَيْتُمْ بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِ إِنَّ اللهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

٥ [١٤٢] {وَالْمُحْصَنَاتُ} القراءة بفتح الصاد. وعن طلحة بن مصرف أنه قرأ بكسر الصاد. وهنّ ذوات الأزواج، لأنهنّ أحصنّ فروجهنّ بالتزويج. فهنّ محصِنات ومحصَنات.

[١٤٣] {إِلَّا مَا مَلَكَتْ أيْمَانُكُمْ} يريد: ما ملكت أيمانهم من اللاتي سُبِين ولهنّ أزواج في دار الكفر، فهنّ حلال لغزاة المسلمين وإن كنّ محصنات. وفي معناه قول ١٠ الفرزدق:

وَذَاتِ حَلِيلٍ أَنْكَحَتْهَا رِمَاحُنَا ❁ حَلاَلٍ لِمَنْ يَبْنِي بِهَا لَمْ تُطَلَّقِ

[١٤٤] {كِتَابَ اللّهِ عَلَيْكُمْ} مصدر مؤكد، أي كتب اللهُ ذلك عليكم كتابًا وفرضه فرضًا، وهو تحريم ما حرّم.

[١٤٥] فإن قلت: علام عطف قوله {وَأُحِلَّ لَكُمْ}؟ قلت: على الفعل المضمر ١٥ الذي نصب {كِتَابَ اللهِ} أي كتب اللهُ عليكم تحريم ذلك، وأحلّ لكم ما وراء ذلكم. ويدل عليه قراءة اليماني «كُتُبُ اللهِ عَلَيْكُمْ»، «وأحلّ لكم». وروي عن اليماني: كُتُبُ اللهِ عليكم، على الجمع والرفع، أي هذه فرائض الله عليكم. ومن قرأ «وَأُحِلَّ لَكُمْ»، على البناء للمفعول، فقد عطفه على {حُرِّمَتْ}.

[146] اَنْ تَبْتَغُوا ifadesi mef'ûl-i lehtir, yani hangileri helal hangileri haram size açıklamıştır ki Allah'ın sizin için geçinme vesile kıldığı "mallarınızla" iffetli olarak ve zina etmeyerek evlenmeyi "talep edesiniz." Böyle yaparsanız, mallarınızı size helal olmayan şeylerin peşinde zayi etmemiş ve fakir duruma düşmemiş olursunuz. Dünyanız da âhiretiniz de elinizden gitmemiş olur. Çünkü iki hüsrana birden yol açan bir şeyden daha büyük bir bozukluk yoktur!

[147] [مُحْصِنِينَ ifadesindeki] *ihsān;* iffetli olmak ve nefsi harama düşmekten korumak demektir. "Mallarınız"dan maksat, nikâh esnasında yapılan harcamalar ve verilen mehirlerdir. **Şayet** "تَبْتَغُوااَنْ'nun mef'ûlü neresidir?" **dersen şöyle derim:** Mef'ûl takdir edilebilir -ki bu *nisâ'* [kadın] kelimesi olabilir- ama aslolan, kelime takdir etmemektir. Adeta mallarınızı harcayasınız diye, buyrulmaktadır. أن تبتغوا nun, وَرَاءَ ذٰلِكُمْ ifadesinden bedel olması da câizdir [Yani bunun dışındakiler size helal kılınmıştır ki o da mallarınızla evlilik arayışına girmenizdir]. *el-Musâfih* "zinakâr" demektir, "spermi boşa akıtmak" anlamındaki *sefh*den türemiştir. Günahkâr erkek günahkâr kadına, *sâfihînî vemâzînî* [şehvetimi arttır] dermiş.

[148] "O hâlde, onlardan yararlandığınız şeye" yani cinsel birliktelik, halvet-i sahiha ve nikâh akdine "karşılık nikâh bedellerini verin." İfade, فَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ عليه takdirinde olup zamir düşürülmüştür çünkü anlamada zorluk çıkartmamaktadır. اِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْاُمُورِ ("Bunlar gerçekten kararlılık isteyen şeylerdendir." [Lokman 31/17]) âyetinde olduğu gibi ki burada da *minhu* düşürülmüştür. Mâ'nın "kadınlar" anlamında, Min'in de teb'îzıyye veya beyaniyye olması da câizdir. [Yani "O kadın ki (veya kadınlardan biri ki) *kendisi*nden yararlanmaktasınız, işte bu yararlanmaya karşılık *onlara* mehirlerini verin."] Bu durumda, *bi-hî*deki zamir Mâ'nın lâfzı ile bağlantılıyken, فَاٰتُوهُنَّ 'deki zamir, anlamı ile bağlantılıdır [yani zamir ilkinde müfred, diğerinde çoğul olmuştur çünkü Mâ lâfzan müfred, ancak anlamca çokluk ifade eder]. *Ucûrahunne* (ücretlerini) ifadesi, "mehirlerini" demektir çünkü mehir cinsel birlikteliğin 'karşılığı'dır.

[149] فَرِيضَةً ifadesi *el-ucûr* kelimesinin hâlidir ve *mefrûdat*[en] (kesinleştirilmiş olarak) anlamındadır. Veya *îtâ'*[en] konumuna yerleştirilmiştir [çünkü "verme" ile "kesinleştirme" aynıdır]. Ya da mef'ûl-i mutlak olup *furida zâlike farîdat*[en] (Bu, kesin bir farîza olarak kesinleştirilmiştir) anlamındadır.

[١٤٦] {أَنْ تَبْتَغُوا} مفعول له بمعنبين لكم ما يحلّ مما يحرم، إرادة أن يكون ابتغاؤكم {بِأَمْوَالِكُمْ} التي جعل الله لكم قيامًا في حال كونكم {مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ} لئلا تضيعوا أموالكم وتفقروا أنفسكم فيما لا يحل لكم فتخسروا دنياكم ودينكم، ولا مفسدة أعظم مما يجمع بين الخسرانين.

٥ [١٤٧] والإحصان: العفة وتحصين النفس من الوقوع في الحرام. والأموال: المهور وما يخرج في المناكح. فإن قلت: أين مفعول {تَبْتَغُوا}؟ قلت: يجوز أن يكون مقدّرًا، وهو النساء؛ والأجود أن لا يقدر. وكأنه قيل: أن تخرجوا أموالكم. ويجوز أن يكون {أَنْ تَبْتَغُوا} بدلًا من {وَرَاءَ ذلِكَ}. والمسافح الزاني، من السفح وهو صبّ المنيّ. وكان الفاجر يقول للفاجرة: سافحيني وماذيني، من المذي.

١٠ [١٤٨] {فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ} فما استمتعتم به من المنكوحات من جماع أو خلوة صحيحة أو عقد عليهنّ {فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ} عليه؛ فأسقط الراجع إلى {ما}، لأنه لا يلبس، كقوله {إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ} [لقمان: ١٧] بإسقاط منه. ويجوز أن تكون {ما} في معنى النساء، و{مِن} للتبعيض، أو البيان، ويرجع الضمير إليه على اللفظ في به، وعلى المعنى في {فَآتُوهُنَّ}. و{أُجُورَهُنَّ} مهورهن، لأن المهر ١٥ ثواب على البضع.

[١٤٩] {فَرِيضَةً} حال من الأجور بمعنى مفروضة، أو وضعت موضع إيتاء، لأن الإيتاء مفروض؛ أو مصدر مؤكد، أي فرض ذلك فريضة.

[150] "Bu bedelin kesinleştirilmesinden sonra karşılıklı rıza ile kararlaştırdığınız miktarda" kadının mehri azaltmasında ya da tamamını kocasına vermesinde veya erkeğin kadına belirlenen mehir miktarından fazlasını vermesinde "bir sakınca yoktur." "Karşılıklı rıza ile kararlaştırdığınız" ifadesinin, birlikteliği sürdürme ve ayrılma ile ilgili olduğu söylenmiştir.

[151] İlgili ifadenin [فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً] Allah, Mekke'yi Peygamber (s.a.)'in eliyle fethettiğinde üç gün helal kılınan *mut'a* nikâhı hakkında indiği ama daha sonra neshedildiği de söylenmiştir. O dönemde bir adam bir kadını elbise yahut başka bir şey karşılığında belirli bir vakit -bir iki gece veya bir hafta- nikâhlardı. Onunla ihtiyacını giderip daha sonra bırakırdı. Bu eyleme *mut'a* denilmesinin sebebi erkeğin kadın cinselliğinden 'yarar'lanması veya kadına verdiği para ile onu kendi malından 'yarar'landırmasıdır. Hazret-i Ömer'in "Bana, bir kadınla bir süreliğine evlenmiş bir adam getirilirse onu recmeder, taşlaya taşlaya öldürürüm!" dediği rivayet edilmiştir. Başka bir rivayete göre Peygamber (s.a.) mut'ayı helal kılmış fakat daha sonra şöyle demeye başlamıştır: "Ey insanlar! Ben şu kadınlardan yararlanmaya izin vermiştim. Ama bakın, Allah bunu artık kıyamete kadar haram kıldı."[*Müslim,* "Nikâh", 21] Peygamber (s.a.) hayattayken mut'a iki defa helal kılınıp sonra tekrar yasaklanmıştır. İbn Abbâs (r.a.)'a [v. 68/688] göre ise mut'a yapılabileceğine dair hüküm hâla yürürlüktedir. Hatta o, فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ (o kadınlardan yararlanmanıza karşılık) ifadesini, sonuna "belli bir süre" ifadesini ekleyerek okumuştur. Fakat rivayet edildiğine göre ölüm döşeğinde bu görüşünden vazgeçmiş ve "Allah'ım! Mut'a ve *sarf*[22] hususundaki sözlerimden dolayı sana tövbe ediyorum." demiştir.

25. İçinizden özgür mümin kadınlarla evlenmeye gücü yetmeyenler, ellerinizin altındaki mümin cariyelerinizden (nikâhlasın). -"Allah, sizin mi yoksa cariye ve kölelerinizin mi imanca daha kavî olduğunu çok daha iyi bilir!"- İffetli yaşayarak, gayrımeşrû ilişkilerden kaçınarak ve gizli dost tutmaksızın, sahiplerinin izniyle onları nikâhlayın ve -geciktirmeden, zarara uğratmadan, talep etmeye ve sıkıştırmaya mecbur bırakmadan- uygun şekilde mehirlerini verin. Evlilik koruması altına girdiklerinde, şayet yüz kızartıcı (cinsel) bir suç işleyecek olurlarsa, onlara özgür kadınlara verilen cezanın yarısı (yani, elli sopa) uygulanır. Bu (cariye evliliği), şehvet dürtüsüyle günaha gireceğinden endişe edenleriniz içindir. Sabretmeniz sizin için daha hayırlıdır. Allah, bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

22 Paranın parayla değiştirilmesi. Nesî'e ribasında değil, nakit ribasında… Altın parayı fazlası ile değiştirebileceği, yani bunun faiz değil, arada geçen zamana karşılık alınan bir ücret olduğu. / ed.

[١٥٠] {فِيمَا تَرَاضَيْتُمْ بِهِ مِن بَعْدِ الْفَرِيضَةِ} فيما تحط عنه من المهر، أو تهب له من كله أو يزيد لها على مقداره. وقيل فيما تراضيا به من مقام أو فراق.

[١٥١] وقيل: نزلت في المتعة التي كانت ثلاثة أيام حين فتح الله مكة على رسوله عليه الصلاة والسلام، ثم نسخت. كان الرجل ينكح المرأة وقتًا معلومًا ٥ ليلة أو ليلتين أو أسبوعًا بثوب أو غير ذلك، ويقضي منها وطره ثم يسرحها. سميت متعة لاستمتاعه بها أو لتمتيعه لها بما يعطيها. وعن عمر: لا أوتى برجل تزوّج امرأة إلى أجل إلا رجمتهما بالحجارة. وعن النبي ﷺ أنه أباحها، ثم أصبح يقول: "يا أيها الناس إني كنت أمرتكم بالاستمتاع من هذه النساء: ألا إن الله حرّم ذلك إلى يوم القيامة"، وقيل: أبيح مرتين وحرّم مرتين. وعن ابن عباس ١٠ هي محكمة يعني لم تنسخ، وكان يقرأ «فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ إِلَى أجلٍ مُسَمًّى». ويروى أنه رجع عن ذلك عند موته وقال: اللهم إني أتوب إليك من قولي بالمتعة، وقولي في الصرف.

٢٥-﴿وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ وَاللهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِكُمْ بَعْضُكُمْ مِنْ ١٥ بَعْضٍ فَانْكِحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ وَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ وَلا مُتَّخِذَاتِ أَخْدَانٍ فَإِذَا أُحْصِنَّ فَإِنْ أَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ مِنْكُمْ وَأَنْ تَصْبِرُوا خَيْرٌ لَكُمْ وَاللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[152] *et-Tavl*^{u} imkân ve artı demektir. *Li-fulân*^{in} *'alâ fulân*^{in} *tavl*^{un}, "falancanın filana göre artısı ve avantajı vardır" anlamına gelir. ["Ona imkânlar sundu; onun da eli genişledi" mealinde] *tālehû tavl*^{en} *fe-huve tā'il*^{un} denilir. Şair şöyle demiştir:

> Kendime olan sevgimi daha da arttırmakta
> hep artısı olmayanlar tarafından 'sevilmiyor' olmam

Arapların "Ondan kayda değer, yani önemsenecek, değer verilecek, üstünlüğü ve önemi olan bir şey gelmedi" anlamındaki *mâ halâ minhu bi-tā'il*^{in} sözleri de bu kullanımdandır. Cismin *tūl*u (uzunluğu) da üstünlük ifade eder; tıpkı kısalığın kusur ve eksiklik sayılması gibi. Mâna, "Çok kazanıp, zenginleşerek hür kadınla evlenecek gücü bulamayan kişi cariyeyle evlensin." şeklindedir. İbn Abbâs (r.a.) [v. 68/688] demiştir ki: "Üç yüz dirhemi olan kişiye hac farz olur ve o kişinin hür kadın yerine cariye ile evlenmesi haramdır." Bu, âyetin zâhirî mânasıdır. Şâfi'î mezhebi de bu görüştedir. Ebû Hanife [v. 150/767] ise cariye ile evlenmenin zengin fakir herkese câiz olduğunu söyler ve âyeti "Hür kadınla yatağa giremeyen kişi cariye nikâhlayabilir" şeklinde yorumlar. -Burada *nikâh* cinsel ilişki anlamındadır[23].- İbn Abbâs (r.a.)'ın [v. 68/688] da şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Kişi zengin bile olsa cariye ile, Yahudi ve Hristiyan kadınlarla evlenmesine izin verilmesi, Allah'ın bu ümmete sağladığı kolaylıklardandır."

[153] "Mümin cariyelerinizden…" ifadesi, mümin olmayan cariyelerle Ehl-i Kitap dahi olsalar, evlenmenin câiz olmadığını gösterir. Bu görüş Hicaz ekolüne aittir. Irak ekolü ise Ehl-i Kitap bir cariye ile evlenilebileceğini, ancak mümin cariye ile evlenmenin daha efdal olduğu görüşündedir. Onlar ilgili ifadeyi, [mümin cariye ile evlenmenin] farz olduğu şeklinde değil, [Ehl-i Kitap cariye ile evlenmekten] efdal olduğu şeklinde yorumlamışlar ve şöyle delil getirmişlerdir: Hür kadınla evlenmede iman şartı olmadığı gibi, -mümin kadınla evlenmek efdal olsa da- Ehl-i Kitap kadınla evlenilebileceğine dair de görüş birliği olduğunu biliyoruz. [O hâlde, Ehl-i Kitap cariye ile de evlenilebilir.]

---

23 Yani akit değil cinsel ilişki anlamında… [Nikâhı] altında hür bir kadın olmadığı için hür kadınla cinsel ilişkiye giremeyen kişi, cariye ile girebilir. (Tıybî'den) / ed.

[١٥٢] الطول: الفضل، يقال: لفلان على فلان طول، أي زيادة وفضل. وقد طاله طولًا فهو طائل. قال:

لَقَدْ زَادَنِي حُبًّا لِنَفْسِي أَنَّنِي ❀ بَغِيضٌ إِلَى كُلِّ امْرِئٍ غَيْرِ طَائِلِ

ومنه قولهم: ما حلا منه بطائل، أي بشيء يعتدّ به مما له فضل وخطر. ومنه الطول ٥ في الجسم لأنه زيادة فيه، كما أن القصر قصور فيه ونقصان. والمعنى: ومن لم يستطع زيادة في المال وسعة يبلغ بها نكاح الحرّة فلينكح أَمَةً. قال ابن عباس: "من ملك ثلاثمائة درهم فقد وجب عليه الحج وحرم عليه نكاح الإماء." وهو الظاهر، وعليه مذهب الشافعي رحمه الله. وأمّا أبو حنيفة رحمه الله فيقول: الغنيّ والفقير سواء في جواز نكاح الأمة، ويفسر الآية بأن من لم يملك فراش الحرّة، على أن النكاح هو ١٠ الوطء، فله أن ينكح أمة. وفي رواية عن ابن عباس أنه قال: "ومما وسع الله على هذه الأمة نكاح الأمة واليهودية والنصرانية، وإن كان موسرًا."

[١٥٣] وكذلك قوله {مِن فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ} الظاهر أن لا يجوز نكاح الأَمة الكتابية، وهو مذهب أهل الحجاز؛ وعند أهل العراق يجوز نكاحها، ونكاح الأمة المؤمنة أفضل، فحملوه على الفضل لا على الوجوب. واستشهدوا على ١٥ أن الإيمان ليس بشرط بوصف الحرائر به، مع علمنا أنه ليس بشرط فيهن على الاتفاق، ولكنه أفضل.

[154] **Şayet** "Neden cariye ile evlenmek hür kadınla evlenmekten daha aşağı seviyededir?" **dersen şöyle derim:** Doğacak çocuk köle veya hür olma konusunda annesine tâbidir. Ayrıca, cariye hâlâ efendisine aittir ve efendinin onu çalıştırma hakkı vardır, kendisinden sürekli iş beklenir, bütün gayret ve çabasını sarfetmesi istenir, her yere girer çıkar. Ve bunların tümü, nikâhlayan kişiye dönecek eksiklik ve değersizliklerdir. Oysa izzet, müminlerin sıfatlarındandır. Hâsılı; مِنْ فَتَيَاتِكُمْ (cariyelerinizden) ifadesi, Müslümanların cariyeleri ile evlenilebileceğini, başka dinden olan birinin cariyesi ile evlenilemeyeceğini ifade etmektedir.

[155] **Şayet** "Peki, وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِاِيمَانِكُمْ ne anlama gelmektedir?" **dersen şöyle derim:** Allah, eksiklik ve fazlalık bakımından sizinle köle ve cariyeleriniz arasındaki iman farkını çok daha iyi bilir. Bir cariyenin imanı hür bir kadınınkinden, bir kadının imanı bir erkeğinkinden daha üstün olabilir. Müminlerin görevi asalet ve soysop avantajını değil, sadece imandaki üstünlüğü göz önünde bulundurmaktır. Bunun söylenmesindeki amaç, müminleri [zinaya düşmektense] cariyelerle evlenmeye ısındırmak ve bu tür evlilikten yüz çevirmekten uzaklaştırmaktır.

[156] "Hepiniz birbirinizdensiniz" yani siz, köle ve cariyelerinizle aynı imana sahip olmanızdan dolayı birbirinize yakın, bağlantılı ve uygunsunuz. Bir hürün bir köleye üstünlüğü, ancak imanının daha güçlü olmasıyla mümkündür.

[157] "Sahiplerinin izniyle" ifadesi, cariye evliliğinde efendisinin iznini şart koşmaktadır. Ve Ebû Hanife'nin [v. 150/767], "Cariye, nikâh kararını bizzat kendisi verebilir çünkü âyet efendilerin iznini şart koşuyor, nikâhı akdetmelerini değil." şeklindeki görüşüne destek olarak getirilmiştir.

[158] Ücretlerini "uygun şekilde verin" yani mehirlerini, geciktirmeden, zarara uğratmadan, onları bunu talep etmeye ve sıkıştırmaya mecbur bırakmadan ödeyin. **Şayet** "Cariyelerin mehirlerinin sahibi kendileri değil efendileridir. Mehirler de cariyelere değil, efendilere ödenmelidir. O hâlde, neden "cariyelere mehirlerini verin" denilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü cariye de elindeki mal da efendisinindir. Dolayısıyla, cariyeye ödenmesi demek efendisine ödenmesi demektir. Veya âyetin açılımı *fe-âtû mevâlîhinne* (efendilerine verin) şeklindedir. Muzāf, yani *mevâlî* (efendiler) kelimesi kaldırılmış ve ifade bu şekle dönüşmüştür.

[١٥٤] فإن قلت: لم كان نكاح الأمة منحطًّا عن نكاح الحرة؟ قلت: لما فيه من اتباع الولد الأم في الرق، ولثبوت حق المولى فيها وفي استخدامها، ولأنها ممتهنة مبتذلة خراجة ولَّاجة، وذلك كله نقصان راجع إلى الناكح؛ ومهانة، والعزة من صفات المؤمنين. وقوله {مِنْ فَتَيَاتِكُم} أي من فتيات المسلمين، لا من فتيات غيركم، وهم المخالفون في الدين. ٥

[١٥٥] فإن قلت: فما معنى قوله {واللهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِكُمْ}؟ قلت: معناه أن الله أعلم بتفاضل ما بينكم وبين أرِقَّائكم في الإيمان ورجحانه ونقصانه فيهم وفيكم، وربما كان إيمان الأمة أرجح من إيمان الحرة، والمرأة أفضل في الإيمان من الرجل؛ وحق المؤمنين أن لا يعتبروا إلا فضل الإيمان، لا فضل الأحساب والأنساب، وهذا تأنيس بنكاح الإماء وترك الاستنكاف منه. ١٠

[١٥٦] {بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ} أي أنتم وأرقَّاؤكم متواصلون متناسبون لاشتراككم في الإيمان، لا يفضل حر عبدًا إلا برجحان فيه.

[١٥٧] {بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ} اشتراط لإذن الموالي في نكاحهن. ويحتج به لقول أبي حنيفة أن لهن أن يباشرن العقد بأنفسهن، لأنه اعتبر إذن الموالي لا عقدهم.

١٥ [١٥٨] {وَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ} وأدّوا إليهن مهورهن بغير مطل وضِرار وإحواج إلى الاقتضاء واللز. فإن قلت: الموالي هم مُلَّاك مهورهن لا هن، والواجب أداؤها إليهم لا إليهن، فلم قيل: وآتوهن؟ قلت: لأنهن وما في أيديهن مال الموالي، فكان أداؤها إليهن أداء إلى الموالي. أو على أن أصله: فآتوا مواليهن، فحذف المضاف.

[159] *Muhsanât* "iffetliler", *ahdân*da "gizli dostlar" demek olup adeta şöyle denilmektedir: "Ne açıkça ne de gizli gizli, asla zina etmeksizin…" فَإِذَا أُحْصِنَّ (Evlilik koruması altına girdiklerinde) yani cariyeler birileriyle evlendirilmek sûretiyle koruma altına alındıklarında… أُحْصِنَّ fiili, "Evlenip kendilerini koruma altına aldıklarında" anlamına gelecek biçimde *ahsanne* diye de okunmuştur. *Muhsan* "hür kadınlara uygulanan azabın" yani haddin "yarısı…" وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا ("Cezalandırılmalarına … şahit olsun." [Nûr 24/2]); وَيَدْرَؤُا عَنْهَا الْعَذَابَ ("Cezayı ondan … kaldırır." [Nûr 24/8]) ifadelerinde olduğu gibi. Cariyeler zina ettiklerinde recm uygulanmaz çünkü recmin 'yarısı' yoktur.

[160] "Bu" yani cariyelerle evlenme izni, şehvetin sürükleyeceği "günahtan korkan kimse içindir." *el-'Anet*in kök anlamı, kaynaştıktan sonra kemiğin yeniden kırılmasıdır. Daha sonra bu ifade her türlü zorluk ve zarar için mecaz olarak kullanılır olmuştur. Günahlara düşmekten daha büyük bir zarar da yoktur. *el-'Anet*ten kastın ceza olduğu da söylenmiştir çünkü kişi bir kadını severse onunla birlikte olup ceza görmekten korkar. Dolayısıyla da onunla evlenir.

[161] وَأَنْ تَصْبِرُوا (sabretmeniz) ifadesi, mübtedâ olduğundan, bulunduğu konum itibariyle merfû'dur, yani iffetli olmak şartıyla cariyelerle evlenmeyip sabretmeniz "sizin için daha hayırlıdır." Peygamber (s.a.)'den rivayet edildiğine göre "Hür kadın yuvada işlerin düzgün yürümesinin vesilesi, cariye ise yuvanın yok olması demektir!"

26. Allah size (helâli-harâmı) açıklamak, sizden öncekilerin başından geçenleri size göstermek ve tevbelerinizi kabul etmek istiyor. Allah 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir ('Alîm, Hakîm).

27. Allah tevbelerinizi kabul etmek istiyor, şehvetlerinin peşine takılıp giden günahkârlar ise sizin haktan ve orta yoldan alabildiğine sapmanızı arzu ediyorlar.

28. Allah üzerinizdekini hafifletmek istiyor. Çünkü insanoğlu güçsüz yaratılmıştır.

[162] يُرِيدُ اللّٰهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ ifadesi aslında *yurîdu'llâhu en yubeyyine le-kum*dur (Allah size açıklamak istiyor). *Li* harfi- cerri, Cenâb-ı Hakk'ın gerekli her şeyi açıklama isteğini pekiştirmek için eklenmiştir. Tıpkı *lâ ebâ le-ke* (Babasız kalasıca!) deyiminde Lâm'ın *eb* kelimesinin muhataba izâfesini pekiştirmek için kullanılması gibi. Mâna şöyledir: Allah, yararınıza olan şeylerden size gizli kalanları ve en faziletli amelleri sizin *için* açıklamak, onları örnek almanız için sizden önceki peygamberlerin ve salihlerin izledikleri yöntem ve dini yaşama konusunda tuttukları yollara sizi yönlendirmek istiyor. Ayrıca size, yerine getirdiğiniz zaman günahlarınızı silecek ve tövbelerinizi kabul etmesine vesile olacak taatleri göstermek istiyor.

[١٥٩] {وَالْمُحْصَنَاتُ} عفائف، والأخدان: الأخلاء في السرّ، كأنه قيل: غير مجاهرات بالسفاح ولا مسرات له. {فَإِذَا أُحْصِنَّ} بالتزويج. وقرئ «أَحْصَنَّ». {نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ} أي الحرائر {مِنَ الْعَذَابِ} من الحدّ، كقوله {وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا} [النور: ٢] {وَيَدْرَؤُا عَنْهَا الْعَذَابَ} [النور: ٨] ولا رجم عليهن، لأن الرجم لا يتنصف.

٥ [١٦٠] {ذَلِكَ} إشارة إلى نكاح الإماء {لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ} لمن خاف الإثم الذي يؤدي إليه غلبة الشهوة. وأصل العنت: انكسار العظم بعد الجبر، فاستعير لكل مشقة وضرر، ولا ضرر أعظم من مواقعة المآثم. وقيل: أريد به الحدّ، لأنه إذا هوِيها خشي أن يواقعها فيُحدَّ، فيتزوجُها.

[١٦١] {وَأَن تَصْبِرُوا} في محل الرفع على الابتداء، أي وصبركم عن نكاح الإماء ١٠ متعففين {خَيْرٌ لَكُمْ}. وعن النبي ﷺ: "الحرائر صلاح البيت، والإماء هلاك البيت."

٢٦-﴿يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَيَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

٢٧-﴿وَاللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا﴾

١٥ **٢٨-﴿يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا﴾**

[١٦٢] {يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ} أصله يريد الله أن يبين لكم، فزيدت اللام مؤكدة لإرادة التبين كما زيدت في: لا أبالك، لتأكيد إضافة الأب. والمعنى: يريد الله أن يبين لكم ما هو خفي عنكم من مصالحكم وأفاضل أعمالكم، وأن يهديكم مناهج من كان قبلكم من الأنبياء والصالحين والطرق التي سلكوها في دينهم لتقتدوا بهم {وَيَتُوبَ عَلَيْكُمْ} ٢٠ ويرشدكم إلى طاعات، إن قمتم بها كانت كفارات لسيآتكم فيتوب عليكم ويكفر لكم.

[163] "Allah tövbelerinizi kabul etmek istiyor" yani tövbenizi kabul etmesini gerekli kılacak şeyler yapmanızı istiyor "Şehvetlerinin peşine takılıp giden günahkârlar" zinakârlar "ise, sizin haktan ve orta yoldan alabildiğine sapmanızı arzu ediyorlar." O günahkârlara şehvetlerine uymaları konusunda yardımcı olmanız ve onlara muvafakat etmenizden daha büyük bir sapma yoktur. Bunların Yahudiler olduğu söylenmiştir. Mecûsîler olduğu da söylenmiştir; bunlar, kişinin 'baba bir' kız kardeşleriyle ve yeğenleriyle evlenmesini mübah görürlerdi. Allah bunları yasaklayınca "Siz teyze ve hala kızlarıyla evlenmeyi helal görüyorsunuz! Oysa teyze ve halalarınız size haram! O zaman yeğenlerinizle de evlenin." dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ, "Onlar sizin de kendiler gibi zinakâr olmanızı istiyorlar" buyurdu.

[164] "Allah" cariyelerle evlilik izni vermekle ve başka ruhsatlarla "yükünüzü hafifletmek istiyor. Çünkü insanoğlu güçsüz yaratılmıştır," şehevî hususlarda kendini tutamaz ve ağır ibadetlere dayanamaz. Sa'îd b. Müseyyeb'in [v. 94/713] şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Şeytan Âdemoğlundan asla ümit kesmez ve ona kadın yönünden yaklaşır. Meselâ ben şu an seksen yaşındayım, gözümün biri gitti, diğeriyle de bulanık görüyorum. Ama buna rağmen en çok korktuğum şey, kadınla imtihan olmaktır."

[165] اَنْ تَمِيلُوا (sapmanızı) ifadesi *en yemîlû* şeklinde de okunmuştur ki anlam, "sapmak (isterler)" olur ve zamir, "şehvetlerine tâbi olanlar"a gider. İbn Abbâs (r.a.) [v. 68/688] fiili malum, *insân*ı da mansup olarak *haleka'l-insân*[e] (insanı [zayıf] yarattı) şeklinde okumuştur.

[166] İbn Abbâs'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Nisâ sûresinde sekiz âyet vardır ki bu ümmet için güneşin üzerine doğduğu ve battığı her şeyden daha hayırlıdır:

*Allah size (helâli-harâmı) açıklamak istiyor. [Nisâ 4/26]

*Allah tevbelerinizi kabul etmek istiyor. [Nisâ 4/27]

*Allah sizin yükünüzü hafifletmek istiyor. [Nisâ 4/28]

*Size yasaklanan şeylerin büyüklerinden kaçınırsanız, [Biz de küçük günahlarınızı örteriz.] [Nisâ 4/31]

*Allah kendisine ortak koşulmasını kesinlikle bağışlamaz, [bunun dûnundakileri ise dilediğine bağışlar]. [Nisâ 4/48]

*Allah zerre kadar haksızlık yapmaz. [Nisâ 4/40]

*Kim bir kötülük işler veya kendisine zulmeder de sonra bağışlanmak için Allah'a dua ederse Allah'ı bağışlayıcı, merhametli bulacaktır. [Nisâ 4/110]

*[Eğer şükreder, iman ederseniz] Allah size neden azap etsin ki? [Nisâ 4/147]

[١٦٣] {واللهُ يُرِيدُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ} أن تفعلوا ما تستوجبون به أن يتوب عليكم {وَيُرِيدُ} الفجرة {الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا} وهو الميل عن القصد والحق، ولا ميل أعظم منه بمساعدتهم وموافقتهم على اتباع الشهوات. وقيل: هم اليهود، وقيل: المجوس؛ كانوا يحلون نكاح الأخوات من الأب وبنات الأخ وبنات الأخت، فلما حرمهنّ الله قالوا: فإنكم تحلون بنت الخالة والعمة، والخالة والعمة عليكم حرام، فانكحوا بنات الأخ والأخت، فنزلت. يقول تعالى يريدون أن تكونوا زناة مثلهم.

[١٦٤] (يُرِيدُ اللهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ) إحلال نكاح الأمة وغيره من الرخص {وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا} لا يصبر عن الشهوات وعلى مشاقّ الطاعات. وعن سعيد بن المسيب: ما أيس الشيطان من بني آدم قط إلا أتاهم من قبل النساء، فقد أتى عليّ ثمانون سنة، وذهبت إحدى عينيّ وأنا أعشو بالأخرى. وإن أخوف ما أخاف عليّ فتنة النساء.

[١٦٥] وقرئ «أُنْ يَمِيلُوا» بالياء. والضمير للذين يتبعون الشهوات. وقرأ ابن عباس «وَخَلَقَ الْإِنْسَانَ» على البناء للفاعل ونصب الإنسان.

[١٦٦] وعنه رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: ثمان آيات في سورة النساء هي خير لهذه الأمة مما طلعت عليه الشمس وغربت: {يُرِيدُ اللهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ}[النساء: ٢٦]،

{واللهُ يُرِيدُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ}[النساء: ٢٧]،

{يُرِيدُ اللهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ}[النساء: ٢٨]،

{إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ} [النساء: ٣١]،

{إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ} [النساء: ٤٨]،

{إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ} [النساء: ٤٠]،

{ومَنْ يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ} [النساء: ١١٠]،

{مَا يَفْعَلُ اللهُ بِعَذَابِكُمْ} [النساء: ١٤٧].

29. Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda bâtıl yollarla yemeyin, ancak aranızda karşılıklı rızaya dayalı bir ticaret gerçekleşirse başka... Birbirinizi öldürmeyin. Allah size karşı gerçekten merhametlidir.

30. Her kim düşmanlık ve haksızlık ederek böyle bir şey yaparsa onu ileride muazzam bir Ateş'e sokarız... ki bu, Allah için kolaydır.

[167] Şeriatın izin vermediği "bâtıl yollarla…" ki bunlar hırsızlık, hıyanet, gasb, kumar, faiz vb. şeylerdir.

[168] اِلَّا اَنْ تَكُونَ تِجَارَةٌ ifadesinde *tekûne* [tam fiil olup], *teka'a* (gerçekleşir) anlamındadır. Mâna, "Ancak aranızda bir ticaret gerçekleşirse…" şeklindedir. *Ticâratun* kelimesi *ticâraten* olarak da okunmuştur. Bu durumda عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ (karşılıklı rızaya dayalı) ifadesiyle birlikte, "Ancak yaptığınız ticaret karşılıklı rızaya dayalı bir ticaret olursa…" anlamındadır. İstisna, munkatı' olup mâna şöyledir: "Mallarınızı kendi aranızda haksız yolla yemeyin, fakat malî kazancınızın karşılıklı rızaya dayalı bir ticaret olmasına yönelin" ya da "… fakat karşılıklı rızaya dayalı bir ticaret olması yasak değildir." عَنْ تَرَاضٍ (Karşılıklı rızaya dayalı) ifadesi *ticaret*i niteler, yani karşılıklı rızadan kaynaklanan bir ticaret… Başka geçim yolları da olmasına rağmen, özellikle ticaretin dile getirilmesinin sebebi, rızık vesilelerinin çoğunun ticaret kaynaklı olmasıdır. *Terâdī* "Tarafların, alış-veriş esnasında tam îcab ve kabulde bulunurlarken rıza göstermeleri"dir. Bu, Ebû Hanife *Rahimehu'llāh*'ın [v. 150/767] görüşüdür. Şâfi'î *Rahimehu'llāh*'a [v. 204/820] göre ise bununla, alışverişin yapıldığı yerden karşılıklı anlaşmış olarak ayrılmaları kastedilmektedir.

[169] "Birbirinizi" yani kendi cinsinizden olan müminleri "öldürmeyin." Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh*'dan [v. 110/728] "Din kardeşlerinizi öldürmeyin" anlamına geldiği nakledilmiştir. Ya da "Kişi, bazı cahillerin yaptığı gibi canına kıymasın!" Amr b. Âs'dan [v. 43/664] rivayet edildiğine göre o, bu âyeti şiddetli soğuklarda teyemmüm alınabileceği şeklinde yorumlamış, Resûlullah da bunu yadırgamamıştır [*Ebû Dâvûd*, "Tahâret", 121]. [وَلَا تَقْتُلُوا ifadesini] Ali (r.a.) *ve lâ tukattilû* (teker teker öldürmeyin) şeklinde okumuştur.

[170] "Allah size karşı gerçekten merhametlidir" yani Allah'ın size zarar verecek şeyleri yasaklaması ancak size olan merhametinden dolayıdır. Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: Allah Teâlâ İsrâiloğullarına, tövbe sayılsın ve günahlarını temizlesin diye birbirlerini öldürmelerini emretmişti[24]. Ey Ümmet-i Muhammed! Allah böyle ağır bir yükü size yüklemeyerek size karşı merhametli davranmıştır.

24 Bkz. Bakara 2/54 / ed.

٢٩-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا﴾

٣٠-﴿وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ عُدْوَانًا وَظُلْمًا فَسَوْفَ نُصْلِيهِ نَارًا وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللهِ يَسِيرًا﴾

٥ [١٦٧] {بِالْبَاطِلِ} بما لم تبحه الشريعة من نحو السرقة والخيانة والغصب والقمار وعقود الربا.

[١٦٨] إِلا أَن تَكُونَ تجارةٌ، إلا أن تقع تجارةٌ. وقرئ «تِجَارَةً» على: إلا أن تكون التجارة تجارةً {عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ}، والاستثناء منقطع. معناه: ولكن اقصدوا كون تجارة عن تراض منكم، أو ولكن كون تجارة عن تراض غير منهي عنه. وقوله {عَنْ ١٠ تَرَاضٍ} صفة لتجارة، أي تجارة صادرة عن تراض. وخص التجارة بالذكر، لأنّ أسباب الرزق أكثرها متعلق بها. والتراضي رضا المتبايعين بما تعاقدا عليه في حال البيع وقت الإيجاب والقبول، وهو مذهب أبي حنيفة رحمه الله تعالى. وعند الشافعي رحمه الله تفرّقهما عن مجلس العقد متراضيين.

[١٦٩] {وَلَا تَقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ} من كان من جنسكم من المؤمنين. وعن الحسن: ١٥ لا تقتلوا إخوانكم، أو لا يقتل الرجل نفسه كما يفعله بعض الجهلة.وعن عمرو بن العاص: أنه تأوله في التيمم لخوف البرد فلم ينكر عليه رسول الله صلى الله تعالى عليه وعلى آله وسلم. وقرأ علي رضي الله عنه «وَلاَ تُقَتِّلُوا» بالتشديد.

[١٧٠] {إِنَّ اللهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا} ما نهاكم عما يضركم إلا لرحمته عليكم. وقيل: معناه أنه أمر بني إسرائيل بقتلهم أنفسهم ليكون توبة لهم وتمحيصًا لخطاياهم، وكان ٢٠ بكم يا أمة محمد رحيمًا حيث لم يكلفكم تلك التكاليف الصعبة.

[171] "Böyle bir şey" ifadesi cana kıymaya işaret olup anlam şöyledir: "Kim düşmanlık ve haksızlık ederek" yani hatayla ya da birinin başka birini öldürmesine karşılık kısas olmaksızın "böyle bir şeye" yani cana kıymaya "yeltenirse"… -[عُدْوَانًا] *'idvân^{en}* şeklinde de okunmuştur- "… onu ileride" azabı şiddetli özel "bir Ateş'e sokarız!" نصليه kelimesi, tahfifle [*nuslihî*] ve şedde ile [*nusallihî*], ayrıca ["onu kızarttı" anlamındaki sülasi] *salâhu - yaslîhi*den *naslîhi* şeklinde okunmuştur ki *şât^{un} masliyyet^{un}* (kızartılmış koyun) ifadesi de bu kullanımdandır. Zamir, Allah'a ya da *zâlike*ye ircâ' edilerek *yuslîhi* şeklinde de okunmuştur. [Allah -veya- işbu eylem, onu ileride mutlaka ateşe sokar!] "Bu, Allah için kolaydır" çünkü O'nun hikmeti bunu gerektirir, Allah'ı bundan vazgeçirecek -zulüm veya benzeri- bir şey yoktur.

31. Size yasaklanan şeylerin büyüklerinden kaçınırsanız Biz de işlediğiniz kötülükleri örtüp sizi cömertçe ağırlanacağınız bir makama yerleştiririz.

[172] كَبَائِرَ kelimesi *kebîra* diye de okunmuştur, yani "Allah ve Resûlunün size yasakladığı masiyetlerin büyük olanından [ما كبر] kaçınırsanız "Biz de işlediğiniz kötülükleri örteriz." Yani tüm zamanlarda işlediğiniz küçük günahlardan dolayı haketmiş olduğunuz cezayı kaldırırız ve onları işlenmemiş sayarız. Çünkü büyük günahlardan sakınmanızdan ve o günahlara karşı sabretmenizden dolayı haketmiş olduğunuz sevap, küçük günahların cezasından çok daha fazladır. Günahların büyüklük veya küçüklükle nitelenmeleri, ya taate ya günaha ya da bu taat ve masiyeti işleyenin aldığı karşılığa göredir.

[173] *Tekfîr*, hakedilen cezayı daha büyük bir sevap ile veya tövbeyle gidermektir. *İhbât* [إحباط] ise *tekfir*in çelişiğidir, yani hakedilen sevabın, daha büyük bir cezadan veya bir taatten duyulan pişmanlıktan dolayı yok edilmesidir.

[174] Ali (r.a.)'ın şöyle dediği nakledilmiştir: "Büyük günahlar yedi tanedir. Şirk, adam öldürme, zina iftirası atmak, zina etmek, yetim malı yemek, savaşın kızıştığı anda kaçmak, hicret ettikten sonra çöl hayatına dönmek." İbn Ömer [v. 73/692] bunlara şunları da ilave etmiştir: "Sihir yapmak, Allah'ın saygın evinin [Beyt-i Haram'a] saygınlığını çiğnemek." Bir adamın İbn Abbâs (r.a.)'a [v. 68/688] gelip "Büyük günahlar yedi tanedir" dediği, onun da "Büyük günahlar yedi yüze [7'ye olduğundan] daha yakındır" dediği rivayet edilmiştir. Çünkü işlemekte ısrar ettiğin bir küçük günah artık küçük değildir, tövbe ettiğin büyük bir günah da artık büyük değildir. İbn Abbâs'ın "Yetmişe [7'ye olduğundan] daha yakındır" dediği de nakledilmiştir.

[١٧١] {ذَلِكَ} إشارة إلى القتل، أي ومن يقدم على قتل الأنفس {عُدْوَانًا وَظُلْمًا} لا خطأ ولا اقتصاصًا. وقرئ «عِدْوَانًا» بالكسر؛ و«نصليه» بتخفيف اللام وتشديدها؛ و«نَصْلِيهِ» بفتح النون من صلاه يصليه. ومنه شاة مصلية؛ «وَيُصْلِيهِ» بالياء والضميرُ لله تعالى أو لذلك، لكونه سببًا للصلي {نَارًا} أي نارًا مخصوصة شديدة العذاب. {وَكَانَ ذلك عَلَى الله يَسِيرًا} لأنّ الحكمة تدعو إليه، ولا صارف عنه من ظلم أو نحوه.

٣١-﴿إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلا كَرِيمًا﴾

[١٧٢] {كَبَائِرَ مَا تُنهَوْنَ عَنْهُ} وقرئ «كَبِيرَ ما تنهون عنه»، أي ما كبر من المعاصي التي ينهاكم الله عنها والرسول {نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ} نمط ما تستحقونه من العقاب في كل وقت على صغائركم، ونجعلها كأن لم تكن، لزيادة الثواب المستحق على اجتنابكم الكبائر وصبركم عنها، على عقاب السيئات. والكبيرة والصغيرة إنما وصفتا بالكبر والصغر بإضافتهما إما إلى طاعة أو معصية أو ثواب فاعلهما.

[١٧٣] والتكفير: إماطة المستحق من العقاب بثواب أزيد، أو بتوبة. والإحباط: نقيضه، وهو إماطة الثواب المستحق بعقاب أزيد أو بندم على الطاعة.

[١٧٤] وعن علي رضي الله عنه: الكبائر سبع: الشرك، والقتل، والقذف، والزنا، وأكل مال اليتيم، والفرار من الزحف، والتعرُّب بعد الهجرة. وزاد ابن عمر: السحر، واستحلال البيت الحرام. وعن ابن عباس: أن رجلًا قال له: الكبائر سبع؟ فقال: هي إلى سبعمائة أقرب، لأنه لا صغيرة مع الإصرار، ولا كبيرة مع الاستغفار. وروي ''إلى سبعين''.

[175] *Nukeffir* (örteriz) kelimesi *yukeffir* (örter) diye, *mudhal*^{en} (girdiriliş) kelimesi *medhal*^{en} (giriş yeri) diye okunmuştur. *Mudhal*^{en} mimli mastar, *medhal*^{en} ise ism-i mekândır.

32. (Ey erkek ve kadın cinsi!) Allah'ın sizi birbirinizden üstün kıldığı şeyleri temenni etmeyin. Çünkü evet, erkeklere kazandıklarından pay vardır ama kadınlara da kazandıklarından pay vardır. Bununla birlikte, Allah'ın lütfundan isteyin. Allah elbette her şeyi bilir.

[176] "Temenni etmeyin." Burada, insanlara birbirlerine haset etmeleri ve Allah'ın bazı insanları bazılarından avantajlı kıldığı makam ve servet gibi hususları temenni etmeleri yasaklanmaktadır. Çünkü bu avantajlar Allah'ın taksimi olup bir hikmet ve plândan, kulların durumlarını, yani kuluna bol rızık mı az rızık mı vermesinin daha hayırlı olacağını bilmesinden kaynaklanmıştır. "Şayet Allah, kulları için rızkı iyice yaysaydı, yeryüzünde kesinlikle azarlardı." [Şûrâ 42/27] Dolayısıyla herkesin, Allah'ın kendisi için taksim ettiği şeyin kendi çıkarına olduğunu, tersi olsaydı kendisi için bir bozulma vesilesi olacağını bilerek kısmetine razı olması ve din kardeşinin elindekini kıskanmaması gerekir.

[177] "Erkeklere kazandıklarından bir pay vardır…" ifadesi, kadın ve erkekten her biri için Allah'ın, o kişinin durumunun gereği neyse onu bilişine göre belirlemiş olduğu yayma veya daraltmayı [yani ona verdiği zenginlik ve fakirliği], onun kendi *kesb*i [kazancı] olarak isimlendirmektedir.

[178] "Allah'ın lütfundan isteyin," yani başkalarının, kendilerine ilâhî lütuf olarak verilmiş nasiplerini temenni etmeyin. Bilâkis Allah'ın bitmez tükenmez hazinelerinden dileyin. Denilmiştir ki: "Erkekler, Allah dünyada bizi kadınlardan avantajlı kıldı. Mesela mirastan bize iki pay, onlara ise bir pay düşer. Bu avantajlarımızdan dolayı âhirette de yaptığımız amellerden bizim iki kat, kadınların ise bir kat sevap alacaklarını umuyoruz." deyince Ümmü Seleme (r.anhâ) ve yanındaki bir grup kadın, "Keşke Allah erkeklere cihâdı farz kıldığı gibi bize de farz kılsaydı da biz de onlar kadar sevap alsaydık!" dediler. Bunun üzerine bu âyet indi.

33. Ana-babanın ve akrabanın bıraktığı her miras için Biz birtakım hak sahipleri belirlemişiz. Antlaşma yaparak el sıkıştığınız kimselere de paylarını verin. Allah elbette her şeye şahittir.

[١٧٥] وقرئ «يُكَفِّرْ»، بالياء. و«مَدْخَلاً» بضم الميم وفتحها، بمعنى المكان والمصدر فيهما.

٣٢-﴿وَلا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا اكْتَسَبْنَ وَاسْأَلُوا اللهَ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ اللهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا﴾

[١٧٦] {وَلَا تَتَمَنَّوْا} نهوا عن التحاسد وعن تمني ما فضل الله به بعض الناس على بعض من الجاه والمال، لأن ذلك التفضيل قسمة من الله صادرة عن حكمة وتدبير وعلمٍ بأحوال العباد، وبما يصلح المقسوم له من بسط في الرزق أو قبض. {وَلَوْ بَسَطَ اللهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ} [الشورى: ٢٧] فعلى كل أحد أن يرضى بما قسم له علمًا بأن ما قسم له هو مصلحته، ولو كان خلافه لكان مفسدة له، ولا يحسد أخاه على حظه.

[١٧٧] {لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا اكْتَسَبُوا} جعل ما قسم لكل من الرجال والنساء على حسب ما عرف الله من حاله الموجبة للبسط أو القبض كسبًا له.

[١٧٨] {وَاسْأَلُوا اللهَ مِنْ فَضْلِهِ} ولا تتمنوا أنصباء غيركم من الفضل، ولكن سلوا الله من خزائنه التي لا تنفد. وقيل: كان الرجال قالوا: إن الله فضلنا على النساء في الدنيا؛ لنا سهمان ولهن سهم واحد، فنرجو أن يكون لنا أجران في الآخرة على الأعمال ولهن أجر واحد. فقالت أم سلمة ونسوة معها: ليت الله كتب علينا الجهاد كما كتبه على الرجال فيكون لنا من الأجر مثل ما لهم. فنزلت.

٣٣-﴿وَلِكُلٍّ جَعَلْنَا مَوَالِيَ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمَانُكُمْ فَآتُوهُمْ نَصِيبَهُمْ إِنَّ اللهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا﴾

[179] مِمَّا تَرَكَ (Bıraktığı mirastan) ifadesi, كُلٍّ (her) kelimesini açıklamaktadır, yani "Ana-babanın ve akrabanın bıraktığı her miras için Biz" onu alıp ona sahip olacak "birtakım hak sahipleri belirlemişiz." Yahut جَعَلْنَا مَوَالِيَ ifadesi كُلٍّ'e sıfat kılınıp, كُلٍّ ile bağlantılı zamir [جعلناهم'dan] düşürülerek, "Bizim hak sahibi kıldığımız her bir şahıs için ana-baba ve akrabaların bıraktıklarından bir pay vardır" şeklinde de olabilir. Bu durumda cümle, *li-kull^{i} men halekahu'llāh^{u} insân^{en} min rızkı'llâh* ('Allah'ın insan olarak yarattığı herkes için Allah'ın rızkından" bir pay "vardır") ifadesindeki gibi mübtedâ - haber olur. Yahut [مما'daki] Min, *mevâlî*ye bağlı kabul edilerek -çünkü *mevâlî* mirasçılar anlamındadır, ترك'deki zamir de كل'e gönderilip, "Herkes için, bıraktığı mala mirasçılar belirlemişiz" şeklinde de olabilir. Sonra *mevâlî* "ana-babalar ve akrabalar" diye tefsir edilmiştir, adeta "Peki *mevâlî* kimlerdir?" diye sorulmakta, "ana-babalar ve akrabalardır" diye cevap verilmektedir.

[180] وَالَّذِينَ عَاقَدَتْ اَيْمَانُكُمْ (Antlaşma yaparak el sıkıştığınız kimseler) ifadesi şart anlamı içeren mübtedâdır, bu sebeple haberi başında *fâ* ile gelmiştir ki فَاٰتُوهُمْ نَصِيبَهُمْ (onlara paylarını verin) ifadesidir. وَالَّذِينَ عَقَدَتْ اَيْمَانُكُمْ ifadesinin, *Zeyd^{en} fa'dribhu* cümlesinde olduğu gibi mansup olması da câizdir [Nasp eden, فَاٰتُوهُمْ fiilinin ışık tuttuğu fiildir]. İfadenin ayrıca *el-vâlidâni* kelimesine atfedilip فَاٰتُوهُمْ (onlara verin) cümlesindeki zamirin *mevâlî*ye râci olması da câizdir ["Ana-babanın ve antlaşma yaparak el sıkıştığınız kimselerin bıraktığı her şey için *mevâlî* (hak sahipleri) belirlemişiz; siz de onlara hakkını verin" mealinde].

[181] "Antlaşma yaparak el sıkıştığınız kimseler"den maksat, birbirine sahip çıkma [*muvâlât*] antlaşması ile ortaya çıkan hak sahipleridir. [Cahiliye döneminde] kişi bir başkasıyla akitleşip "Kanın kanımdır, yıkımın yıkımım, intikamın intikamım, savaşın savaşım, barışın barışım! Sen bana mirasçısın, ben sana mirasçıyım. Benden sen sorumlusun, senden de ben sorumluyum. Sen benim tazminatımı ödersin, ben de senin tazminatını öderim" derdi ve antlaşmalı kişilerin birbirlerinin mirasında 1/6 hakkı olurdu. İşbu uygulama daha sonra kaldırıldı. Ancak rivayete göre Peygamber (s.a.) Mekke fethedildiği gün bir konuşma yaparak şöyle buyurmuştur: "Cahiliyeden kalma bir antlaşma varsa ona sımsıkı bağlı kalın. İslâm bu gibi antlaşmaları sadece pekiştirir [feshetmez], ancak İslâm'a girdikten sonra bir daha böyle antlaşmalar yapmayın."[*Tirmizî,* "Siyer", 29]

[١٧٩] {ممَّا تَرَكَ} تبيين لكل، أي ولكل شيء مما ترك {الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ} من المال جعلنا موالي وراثًا يلونه ويحرزونه، أو ولكل قوم جعلناهم موالي نصيب مما ترك الولدان والأقربون، على أن {جَعَلْنَا مَوَالِيَ} صفة لكل، والضمير الراجع إلى كل محذوف، والكلام مبتدأ وخبر، كما تقول: لكل من خلقه الله إنسانًا من رزق الله، أي حظ من رزق الله، أو: ولكل أحد جعلنا موالي مما ترك، أي ورّاثًا مما ترك، على أن مِنْ صلة موالي، لأنهم في معنى الورّاث، وفي تَرَكَ ضمير كلّ، ثم فسر الموالي بقوله {الوالدان والأقربون} كأنه قيل: مَن هم؟ فقيل: الوالدان والأقربون.

[١٨٠] {وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمَانُكُمْ} مبتدأ ضمن معنى الشرط، فوقع خبره مع الفاء، وهو قوله {فَآتُوهُمْ نَصِيبَهُمْ}. ويجوز أن يكون منصوبًا على قولك: زيدًا فاضربه. ويجوز أن يعطف على {الْوَالِدَانِ}، ويكون المضمر في {فَآتُوهُمْ} للموالي.

[١٨١] والمراد بالذين عاقدت أيمانكم: موالي الموالاة. كان الرجل يعاقد الرجل فيقول: دمي دمك، وهدمي هدمك، وثأري ثأرك، وحربي حربك، وسلمي سلمك؛ وترثني وأرثك، وتطلب بي وأطلب بك، وتعقل عني وأعقل عنك؛ فيكون للحليف السدس من ميراث الحليف. فنسخ. وعن النبي ﷺ أنه خطب يوم الفتح فقال: "ما كان من حلف في الجاهلية فتمسكوا به، فإنه لم يزده الإسلام إلا شدة، ولا تحدثوا حلفًا في الإسلام."

Ebû Hanife *Rahimehu'llāh*'a [v. 150/767] göre de bir adam birinin vesilesiyle Müslüman olsa ve onunla birbirlerinin kan bedelini ödemek ve birbirlerine mirasçı olmak üzere antlaşma yapsalar geçerlidir ve *muvâlât* yöntemiyle birbirlerine mirasçı sayılırlar. Şâfi'î *Rahimehu'llāh*'ın [v. 204/820] görüşü ise böyle değildir. "Antlaşma"dan kastın evlat edinmek olduğu da söylenmiştir. [Müfâ'aleden] *âkadet eymânukum*un anlamı "antlaşma yaparak el sıkıştığınız kimseler" demektir. Şeddeli ve şeddesiz olarak *'akadet* ve *'akkadet* şeklinde de okunmuştur, "Yeminlerinizin antlaşma yapmanızı sağladığı kimseler" anlamındadır.

34. (Bu miras taksimatı neden böyledir? Çünkü) erkekler kadınların sorumluluğunu üstlenmektedir. Zira hem Allah, sizi birbirinizden üstün kılmıştır hem de aile geçimi için mallarından harcama yapanlar, erkeklerdir. Bu durumda salih kadınlar, itaatkâr olanlar ve Allah'ın koruduğu ırz ve namuslarını kocalarının gıyabında da koruyanlardır. Başka birine gönül verdiğinden endişe ettiğiniz kadınlara öğüt verin, onları yatakta yalnız bırakın [yani, çocuğun kimden olduğunun tespiti adına cinsel ilişkiye son verin] ve onları darp edin. Size itaat ederlerse, hâlâ aleyhlerinde yol aramayın. Allah gerçekten yücedir, büyüktür ('Aliyy, Kebîr).

[182] "Erkekler kadınların sorumluluğunu üstlenmektedir", yani yöneticinin halkı yönetmesi gibi buyurucu ve yasaklayıcı olarak kadınların işlerini erkekler üstlenirler [*kavvâm*], onlara bu yüzden *kavim* denilmiştir.

[183] بَعْضَهُمْ'daki zamir erkeklere ve kadınlara birlikte râcidir. Yani erkeklerin kadınlara egemen olmasının sebebi, Allah'ın onlardan bazılarını -yani erkekleri- bazılarına -yani kadınlara- avantajlı kılmasıdır. Burada yöneticiliğin zorla, ezerek ve haksız atama ile değil, ancak üstün meziyetlerle hak edildiğine delil vardır.

[184] Erkeklerin üstün yönleri hakkında âlimler şunları saymışlardır: Duygularıyla değil, aklıyla hareket etme, kararlılık, güç-kuvvet, okur-yazarlık, binicilik, atıcılık, peygamber ve âlimlerin erkeklerden çıkması, büyük ve küçük imamlığın [yani devlet başkanlığı ve mahalle imamlığının] erkeklerde olması, cihâd, ezan, hutbe, itikâf, -Ebû Hanife *Rahimehu'llāh*'a [v. 150/767] göre- teşrik tekbirleri, hadlerde ve kısasta şahitlik, miras payının fazla olması, mirasta *'asabe* olmak [pay sahipleri payını aldıktan sonra geri kalanı almak], kan bedelini ödeme/taşıma sorumluluğu, *kasâme*[25], kızını evlendirme yetkisi [Şâfi'î'ye göre], boşama yetkisi, boşamadan dönüş hakkı, çok eşlilik, neslin erkekten devam etmesi. Ayrıca, sakal ve sarık sahipleri de erkeklerdir.

25 Faili meçhul cinayetlerde, maktulün yakınlarının diyet hakkına kendilerini sahip olduğuna dair -ya da hangi kabilenin coğrafi alanı içerisinde öldürülmüşse bunların cinayeti kendilerinin işlemediğine dair-yemin etmesi [*kasem - kasâme*] ve bu yemini kadınların değil erkeklerin yapması. (Tıybî'den) / ed.

وعند أبي حنيفة: لو أسلم رجل على يد رجل وتعاقدا على أن يتعاقلا ويتوارثا صح عنده وورث بحق الموالاة، خلافًا للشافعي. وقيل: المعاقدة التبني. ومعنى عاقدت أيمانكم: عاقدتهم أيديكم وماسحتموهم. وقرئ «عقّدت» بالتشديد والتخفيف بمعنى عقدت عهودهم أيمانكم.

٥ ٣٤-﴿الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللهُ وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلا إِنَّ اللهَ كَانَ عَلِيًّا كَبِيرًا﴾

[١٨٢] {قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ} يقومون عليهن آمرين ناهين، كما يقوم الولاة على ١٠ الرعايا. وسموا قوّامًا لذلك.

[١٨٣] والضمير في {بَعْضَهُمْ} للرجال والنساء جميعًا، يعني إنما كانوا مسيطرين عليهن بسبب تفضيل الله بعضهم وهم الرجال، على بعض وهم النساء. وفيه دليل على أنّ الولاية إنما تستحق بالفضل، لا بالتغلب والاستطالة والقهر.

[١٨٤] وقد ذكروا في فضل الرجال: العقل، والحزم، والعزم، والقوّة، والكتابة ١٥ في الغالب، والفروسية، والرمي، وأنّ منهم الأنبياء والعلماء، وفيهم الإمامة الكبرى والصغرى، والجهاد، والأذان، والخطبة، والاعتكاف، وتكبيرات التشريق عند أبي حنيفة، والشهادة في الحدود، والقصاص، وزيادة السهم، والتعصيب في الميراث، والحمالة، والقسامة، والولاية في النكاح والطلاق والرجعة، وعدد الأزواج، وإليهم الانتساب، وهم أصحاب اللحى والعمائم.

[185] "Hem de" kadınlarla evlenirken mehir verip aile geçindirirken "mallarından harcama yapanlar, erkeklerdir."

[186] Rivayete göre Ensār'ın ileri gelenlerinden olan Sa'd b. er-Rebî' [v. 3/625] hanımı Habibe binti Zeyd b. Ebû Züheyr'in *nüşûz*u üzerine ona bir tokat atmış. Kadının babası kızını alıp Peygamber (s.a.)'in yanına götürmüş ve şöyle demiş: "Ben ciğerparemi ona nikâhladım, o ise onu tokatlamış!.." Peygamber "O da ona tokat atarak hakkını alsın." demiş. Bu âyet inince "Biz böyle arzuladık, Allah başka türlü arzuladı. Allah'ın murad ettiği daha hayırlıdır." buyurmuş ve kadının kocasına tokat atması hükmünü kaldırmış. Kadının, kocasından kısas ile hakkını alması konusunda farklı görüşler vardır. Cana kıyma hariç, kocası hanımının başını da yarsa kocayla hanımı arasında kısas yoktur. Ama diyetini ödemek zorundadır. Şu da söylenmiştir: Öldürme ve yaralama hariç, tokat atma vb. durumlar için kısas yoktur.

[187] قانتات "İtaatkârdırlar", kocalarına yönelik yükümlülüklerini yerine getirirler ve *gayb*ı korurlar. *Gayb*, *şehadet*in [görülenin] zıttıdır, yani "salih kadınlar, kocalarının yokluğunda, onların bulunmamasının gerektirdiği görevleri yerine getirirler; korumaları gereken namus, ev ve mal gibi şeyleri korurlar." Peygamber (s.a.), "Kadınların en hayırlısı, yüzüne baktığında seni mutlu eden, bir şey istediğinde sana itaat eden, sen evde olmadığında ise malı ve nefsi konusunda senin haklarını gözetendir." buyurmuş ve ardından bu âyeti okumuştur. للغيب ifadesinin, "kocalarının sırları" anlamına geldiği de söylenmiştir.

[188] بِمَا حَفِظَ اللهُ ifadesi ise [i] Allah'ın kendilerini korumasına mukabil demektir. Bu, kadınların haklarını gözetmelerini kitabında erkeklere tavsiye etmesi ve erkeklere bu konuda titiz davranmalarını emretmesini resûlüne söylemesidir ki o da "Benim kadınlar hakkındaki tavsiyelerimi dinleyin!" buyurmuştur. [*Müslim*, "Radâ'", 60] [ii] Ya da "Allah'ın kadınları muhafaza etmesi, koruma altına alıp namuslarını korumaya muvaffak kılması sebebiyle…" demektir. [iii] Ya da "Yokluklarında eşlerinin haklarını korumalarına karşılık mükâfat vereceğini vaad edip, ihanet ettikleri takdirde ise şiddetli ceza ile tehdit ederek onları koruması sebebiyle…" anlamındadır. [بِمَا'daki] Mâ masdariyyedir [yani *bi-hıfzillâh* (Allah'ın koruması sebebiyle)]. Mâ mevsûle kabul edilerek *bi-mâ hafiza'llāh*^{e} şeklinde mansup da okunmuştur ki bu durumda, "Salih kadınlar, Allah'ın hakkını ve emanetini koruyan 'şey' sebebiyle -ki bu şey, iffetli davranmaları, kendilerini muhafaza etmeleri, kocalarına şefkat duymaları ve onların hayrını dilemeleridir- gıyaplarında kocalarını korurlar" anlamında olur.

[١٨٥] {وَبِمَا أَنفَقُوا} وبسبب ما أخرجوا في نكاحهنّ من أموالهم في المهور والنفقات.

[١٨٦] وروي أنّ سعد بن الربيع وكان نقيبًا من نقباء الأنصار نشزت عليه امرأته حبيبة بنت زيد بن أبي زهير. فلطمها. فانطلق بها أبوها إلى رسول الله ﷺ وقال: ٥ "أفرشته كريمتي فلطمها!" فقال: "لتقتص مِنْهُ." فنزلت، فقال ﷺ: "أردنا أمرًا وأراد الله أمرًا، والذي أراد الله خير"؛ ورفع القصاص. واختلف في ذلك، فقيل لا قصاص بين الرجل وامرأته فيما دون النفس ولو شجها، ولكن يجب العقل. وقيل: لا قصاص إلا في الجرح والقتل. وأما اللطمة ونحوها فلا.

[١٨٧] {قَانِتَاتٌ} مطيعات قائمات بما عليهنّ للأزواج {حَافِظَاتٌ لِلْغَيْبِ}، الغيب ١٠ خلاف الشهادة، أي حافظات لمواجب الغيب إذا كان الأزواج غير شاهدين لهنّ حِفْظَهن ما يجب عليهنّ حفظه في حال الغيبة من الفروج والبيوت والأموال. وعن النبي ﷺ: "خير النساء امرأة إن نظرتَ إليها سرّتك، وإن أمرْتها أطاعتك وإذا غبتَ عنها حفظتك في مالها ونفسها"؛ وتلا الآية. وقيل: {لِلْغَيْبِ} لأسرارهم.

[١٨٨] {بِمَا حَفِظَ اللَّهُ} بما حفظهنّ الله حين أوصى بهنّ الأزواج في كتابه وأمر ١٥ رسوله عليه الصلاة والسلام فقال:"استوصوا بالنساء خيرًا"؛ أو بما حفظهنّ الله وعصمهنّ ووفقهنّ لحفظ الغيب؛ أو بما حفظهنّ حين وعدهنّ الثواب العظيم على حفظ الغيب، وأوعدهنّ بالعذاب الشديد على الخيانة. و{ما} مصدرية. وقرئ «بِمَا حَفِظَ اللَّهَ» بالنصب على أن ما موصولة، أي حافظات للغيب بالأمر الذي يحفظ حق الله وأمانة الله، وهو التعفف والتحصن والشفقة على الرجال والنصيحة لهم.

[189] İbn Mes‘ûd [v. 32/653], *fe's-savâlihu kavânitu havâfizu li'l-ğaybi bimâ hafiza'llāhu fe-aslihû ileyhinne* (Salih kadınlar, itaatkâr olanlar ve Allah'ın koruduğu ırz ve namuslarını kocalarının gıyabında da koruyanlardır, o halde siz de onlara karşı salih olun[26]) şeklinde okumuştur.

[190] نشوز ya da نشوص, kadının kocasına isyan etmesi ve onunla tatmin olmamasıdır; kökeni ise ondan rahatsızlık duymasıdır.

[191] فِى الْمَضَاجِعِ yataklarda anlamında olup "aynı yastığa baş koymayın"[27] demektir ya da cimâdan kinayedir. "Yatakta onlara sırtınızı dönün" anlamına geldiği de söylenmiştir. Bu kelime ile yatağın değil, geceledikleri yerin kastedildiği de söylenmiştir, yani "Onlarla aynı yerde gecelemeyin." فِى الْمَضَاجِعِ ifadesi *mazca‘* ve *muztaca‘* şeklinde de okunmuştur.

[192] Bu uygulama, kadının durumunu anlamaya çalışmak ve *nüşûz*unun kesin olarak ortaya çıkmasını sağlamak içindir. Allah önce kadına nasihat etmeyi, sonra yatakları ayırmayı, sonra da -bunlar kadına kâr etmezse- dövmeyi emretmektedir. Denilmiştir ki [وَاهْجُرُوهُنَّ فِى الْمَضَاجِعِ ifadesi], 'Onları bağlayıp cimaya zorlayın" anlamındadır çünkü kişi devenin ön ve arka ayaklarını kösteklediğinde, *hecera'l-ba‘îr[a]* denir. Bu, kaba saba adamlara ait bir yorumdur.

[193] Âlimler "Bu dayağın kadını yaralamaması, iz bırakmaması, bir yerini kırmaması gerekir; yüze vurmaktan da sakınılmalıdır" demişlerdir. Peygamber (s.a.)'in de "Kamçını aile efradının göreceği yere as [caydırıcı olur]!" buyurduğu rivayet edilmiştir. Esmâ binti Ebû Bekr (r.anhâ)'nın da şöyle dediği nakledilmiştir: Ben Zübeyr b. Avvâm'ın [v. 73/692] dört karısının dördüncüsü idim. Herhangi birimize kızıp öfkelendiğinde [süpürge benzeri, lifli bir] askı sopasıyla sopayı kadının üzerinde parçalayana kadar vururdu. Bu konuda Zübeyr'den rivayet edilen bazı beyitler vardır [Örneği]:

Oğulları olmasaydı şunun, etrafında; yere yıkar [bir güzel pataklar]dım onu!

[194] "Aleyhlerinde yol aramayın" yani *nüşûz*u bırakıp itaat ve inkıyada döndükleri takdirde onlara kötü davranarak, azarlayarak, incitip suçlayarak saldırmayı bırakın, tevbe [ve özür]lerini kabul edin, yaptıklarını yapmamış gibi kabul edin. "Allah gerçekten yücedir, büyüktür." Dolayısıyla O'ndan çekinin ve şunu bilin ki O'nun gücü sizin idareniz altındaki kimselere olan gücünüzden çok daha fazladır.

26 Bu dürüstlükleriyle onlar size layık oldukları gibi, siz de onlara layık olmaya bakın. / ed.

27 Mot-a-mot; "Onları aynı yorganın altına almayın." / ed.

[١٨٩] وقرأ ابن مسعود «فَالصَّوَالِحُ قَوَانِتُ حَوَافِظُ لِلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللهُ فَأَصْلِحُوا إِلَيْهِنَّ».

[١٩٠] نشوزها ونشوصها: أن تعصي زوجها، ولا تطمئن إليه؛ وأصله الانزعاج.

[١٩١] {فِي الْمَضَاجِعِ} في المراقد، أي لا تدخلوهن تحت اللحد؛ أو هي كناية
٥ عن الجماع. وقيل: هو أن يوليها ظهره في المضجع. وقيل: في المضاجع: في بيوتهن التي يبتن فيها، أي لا تبايتوهن. وقرئ «فِي الْمَضْجَعِ»، و«فِي الْمُضْطَجَعِ».

[١٩٢] وذلك لتعرّف أحوالهن وتحقق أمرهن في النشوز أمر بوعظهن أوّلًا، ثم هجرانهن في المضاجع، ثم بالضرب إن لم ينجع فيهن الوعظ والهجران. وقيل: معناه أكرهوهن على الجماع واربطوهن، من هجر البعيرَ، إذا شدّه بالهجار. وهذا من تفسير الثقلاء.

١٠ [١٩٣] وقالوا: يجب أن يكون ضربًا غير مبرِّح لا يجرحها ولا يكسر لها عظمًا ويجتنب الوجه. وعن النبيّ ﷺ: ''علق سوطك حيث يراه أهلك!'' وعن أسماء بنت أبي بكر الصدّيق رضي الله عنهما: كنت رابعة أربع نسوة عند الزبير بن العوّام، فإذا غضب على إحدانا ضربها بعود المشجب حتى يكسره عليها. ويروى عن الزبير أبيات منها:

١٥ وَلَوْلَا بَنُوهَا حَوْلَهَا لَخَبَطْتُهَا ۞

[١٩٤] {فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا} فأزيلوا عنهن التعرض بالأذى والتوبيخ والتجني، وتوبوا عليهن واجعلوا ما كان منهن كأن لم يكن بعد رجوعهن إلى الطاعة والانقياد وترك النشوز. {إِنَّ اللهَ كَانَ عَلِيًّا كَبِيرًا} فاحذروه واعلموا أنّ قدرته عليكم أعظم من قدرتكم على من تحت أيديكم.

Rivayete göre Ebû Mes'ûd el-Ensārî, bir köleyi dövmek için kamçısını kaldırmış, o anda Resûlullah onu görmüş ve haykırmış: "Ne yapıyorsun Ebû Mes'ûd!? Senin ona gücün yetiyorsa, Allah'ın sana daha fazla gücü yeter!" Bunun üzerine kamçısını attı, köleyi de azat etti [*Müslim,* "Birr ve Sıla", 34; benzer lafızlarla]. Ya da "Allah gerçekten yücedir, büyüktür" yani şanının yüceliğine ve otoritesinin büyüklüğüne rağmen siz Allah'a isyan ediyorsunuz fakat sonra tövbe edince tövbenizi kabul ediyor. Bu bakımdan, size karşı suç işleyenler sizden af dilediklerinde sizin haydi haydi affetmeniz gerekir.

35. (Ey velîler!) Şayet ayrılacaklarından endişe ederseniz, erkek tarafından da bir hakem, kadın tarafından da bir hakem belirleyin. Bu ikisi barıştırmak isterse Allah onların arasını bulur. Allah 'mutlak ilim sahibi'dir, 'her şeyden haberdar'dır ('Alîm, Habîr).

[195] شِقَاق بَيْنِهِمَا (Aralarının bozulması) ifadesinin aslı, شِقَاقاً بَيْنَهُمَا (aralarındaki bir kopma) dır. *Şikāk* genişletmeye gidilerek [mecazen] zarfa muzāf kılınmıştır. بل مَكْرُ الَّليْلِ وَالنَّهَارِ (mot-a-mot; "gecenin gündüzün tuzağıydı işiniz gücünüz!" [Sebe' 34/33]) ifadesi gibi ki aslında *bel mekr*^{un} *el-leyl*^{e} *ve'n-nehâr*^{a} (gece gündüz tuzak kurmaktı / plân yapmaktı işiniz gücünüz!") şeklindedir[28]. Yahut gece ve gündüz -tıpkı *nehâruke sā'im*^{un} (senin 'gündüz'ün oruçludur, yani bütün günlerin oruçla geçer) örneğindeki gibi- bizzat 'hileci' kabul edildiği gibi karı ile kocanın arası da 'karşılıklı ikiye ayrılmış' kabul edilir. *Humâ* zamiri, adları geçmediği halde karı kocaya gider çünkü âyette karı kocaya delâlet eden bir ifade [kadınlar ve erkekler] geçmiştir.

[196] "Erkek tarafından bir hakem…" yani ikna edici, sözü dinlenen, aralarında adaletle hükmetmeye ve aralarını bulmaya uygun bir adam. Hakemlerin sadece karı kocanın akrabalarından olması istenmiştir çünkü akrabalar işin iç yüzünü daha iyi bilirler ve aralarını düzeltmeyi daha çok arzu ederler. Karı-koca onlara daha çok itimat eder ve içlerindeki karşılıklı sevgi ve nefreti, evliliği devam ettirme yahut sona erdirme düşüncesini, yine bunların sebep ve gerekçelerini onlara daha iyi açabilirler. Bir de akrabalar, onların anlattıklarını yabancılardan gizlerler ve bunları insanların öğrenmesini istemezler.

28 Gece ve gündüzün bizzat tuzak kurması söz konusu olmadığı gibi "ara"nın ayrılması da kişiler arasında meydana gelen ayrılığı mecazen ifade etmektedir. / ed.

ويروى أن أبا مسعود الأنصاري رفع سوطه ليضرب غلامًا له، فبصر به رسول الله ﷺ، فصاح به: "أبا مسعود! لله أقدر عليك منك عليه"، فرمى بالسوط وأعتق الغلام. أو إن الله كان عليًّا كبيرًا وإنكم تعصونه على علو شأنه وكبرياء سلطانه، ثم تتوبون فيتوب عليكم، فأنتم أحق بالعفو عمن يجني عليكم إذا رجع.

٥ ٣٥-﴿وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِنْ أَهْلِهَا إِنْ يُرِيدَا إِصْلاحًا يُوَفِّقِ اللَّهُ بَيْنَهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا خَبِيرًا﴾

[١٩٥] {شِقَاقَ بَيْنِهِمَا} أصله: شقاقًا بينهما، فأضيف الشقاق إلى الظرف على طريق الاتساع، كقوله {بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ} [سبأ: ٣٣] وأصله: بل مكرٌ الليلَ والنهارَ. أو على أن جعل البين مشاقًّا والليل والنهار ماكرين، على قولهم: نهارك ١٠ صائم. والضمير للزوجين؛ ولم يجر ذكرهما لجري ذكر ما يدل عليهما، وهو الرجال والنساء.

[١٩٦] {حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ} رجلًا مقنعًا رضيًا يصلح لحكومة العدل والإصلاح بينهما، وإنما كان بعث الحكمين من أهلهما، لأنّ الأقارب أعرف ببواطن الأحوال، وأطلب للصلاح، وإنما تسكن إليهم نفوس الزوجين، ويبرز إليهم ما في ضمائرهما ١٥ من الحب والبغض وإرادة الصحبة والفرقة، وموجبات ذلك ومقتضياته وما يزويانه عن الأجانب ولا يحبان أن يطلعوا عليه.

[197] **Şayet** "Uygun gördükleri takdirde birlikteliklerinin sürmesi yahut ayrılmaları kararını hakemler verebilir mi, veremez mi?" **dersen şöyle derim:** Bu konuda ihtilaf edilmiştir. Onların böyle bir yetkisi yoktur ancak karı koca izin verirse böyle bir yetkiye sahip olurlar, denildiği gibi, böyle bir yetkileri vardır, bunların hakem kılınmasının sebebi meseleyi kendi kanaatlerinin gerektirdiği gibi sonuçlandırmaktır da denilmiştir. Abîde es-Selmanî'den [v. 72/691] şöyle rivayet edilmiştir: "Ali (r.a.) 'ın yanındaydım. Bir karı koca geldi. Her birisiyle beraber bir grup insan vardı ve her biri içlerinden birer hakem seçti. Hazret-i Ali iki hakeme dedi ki "Görevinizin ne olduğunu biliyor musunuz? Göreviniz, onların ayrılmasını uygun görürseniz ayırmak, birlikte yola devam etmelerini uygun görürseniz de devam ettirmektir." Koca, "Ben ayırmalarını kabul etmem!" deyince Hazret-i Ali dedi ki: "Yalan söyledi… Vallahi! Lehinde yahut aleyhinde Allah'ın kitabındaki hükme razı olmadıkça buradan ayrılamazsın!" dedi. Kadın ise "Ben, lehimde de olsa aleyhimde de olsa Allah'ın kitabındaki hükmü kabul ediyorum." dedi. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728], hakemler evliliğin sürmesine karar verebilirler fakat boşama yetkileri yoktur, görüşündedir. Şa'bî [v. 104/722] ise "Hakemler neye hükmederlerse o geçerlidir." demiştir.

[198] [i] إِن يُرِيدَا إِصلاحا (Eğer düzeltmek *isterlerse*) ifadesindeki Elif, yani tesniye zamiri hakemlere, يُوَفِّقِ اللّٰه بَيْنَهُمَا (Allah *o ikisinin* arasını bulur) ifadesindeki *tesniye* zamiri ise karı kocaya râcidir. Yani eğer hakemler, onların arasını düzeltmek isterlerse, düşünceleri düzgünse ve kalpleri Allah için hüsn-i niyete sahipse Allah onların aracılığını mübarek kılar. Onların güzel yürekleri ve hoş çabaları sebebiyle Allah karı koca arasında bir uzlaşı ve kaynaşma meydana getirir. [ii] Her iki zamirin de hakemlere gittiği de söylenmiştir. Yani, aralarını bulmak isterlerse, karı kocaya hüsn-i niyet beslerlerse Allah hakemleri uzlaştırır ve hakemler sözbirliği ederler ve amaç gerçekleşinceye, maksat hâsıl oluncaya kadar uzlaşıyı talep etmede dayanışma içine girerler. [iii] "Her iki zamir de eşlere gider" de denilmiştir. Yani karı koca, aralarındaki bozukluğu düzeltmek isterlerse, hayır arzu ederlerse ve aralarındaki tartışmayı gidermek isterlerse Allah aralarında ülfet meydana getirir; onların kopukluğunu uzlaşıya, düşmanlıklarını sevgiye dönüştürür.

[199] "Allah 'mutlak ilim sahibi'dir, 'her şeyden haberdar'dır." İhtilaf edenleri nasıl uzlaştıracağını, ayrılanları nasıl birleştireceğini iyi bilir. "Yeryüzündeki her şeyi sarfetseydin yine de onların kalbini birbirine ısındıramazdın. Ama Allah onları birbirine ısındırdı." [Enfâl 8/63]

[١٩٧] فإن قلت: فهل يليان الجمع بينهما والتفريق إن رأيا ذلك؟ قلت: قد اختلف فيه، فقيل: ليس إليهما ذلك إلا بإذن الزوجين. وقيل: ذلك إليهما، وما جعلا حكمين إلا وإليهما بناء الأمر على ما يقتضيه اجتهادهما. وعن عَبِيدة السلماني: شهدت عليًّا رضي الله عنه وقد جاءته امرأة وزوجها ومع كل واحد منهما فئام من الناس، فأخرج هؤلاء ٥ حكمًا وهؤلاء حكمًا. فقال عليّ رضي الله عنه للحكمين: "أتدريان ما عليكما؟ إن عليكما إن رأيتما أن تفرقا فرقتما، وإن رأيتما أن تجمعا جمعتما." فقال الزوج: أما الفرقة فلا. فقال عليّ: "كذب، والله لا تبرح حتى ترضى بكتاب الله لك وعليك." فقالت المرأة: رضيت بكتاب الله لي وعليّ. وعن الحسن: يجمعان ولا يفرقان. وعن الشعبي: ما قضى الحكمان جاز.

١٠ [١٩٨] والألف في {إِن يُرِيدَا إِصْلاَحًا} للحكمين، وفي {يُوَفِّقِ اللهُ بَيْنَهُمَا} للزوجين؛ أي إن قصدا إصلاح ذات البين وكانت نيتهما صحيحة وقلوبهما ناصحة لوجه الله، بورك في وساطتهما، وأوقع الله بطيب نفسهما وحسن سعيهما بين الزوجين الوفاق والألفة، وألقى في نفوسهما المودّة والرحمة. وقيل: الضميران للحكمين، أي إن قصدا إصلاح ذات البين والنصيحة للزوجين يوفق الله بينهما، فيتفقان على ١٥ الكلمة الواحدة، ويتساندان في طلب الوفاق حتى يحصل الغرض ويتم المراد. وقيل: الضميران للزوجين. أي إن يريدا إصلاح ما بينهما وطلبا الخير وأن يزول عنهما الشقاق يطرح الله بينهما الألفة، وأبدلهما بالشقاق وفاقًا، وبالبغضاء مودةً.

[١٩٩] {إِنَّ اللهَ كَانَ عَلِيمًا خَبِيرًا} يعلم كيف يوفق بين المختلفين ويجمع بين المفترقين {لَوْ أَنفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلَّفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ ولكنَّ اللهَ أَلَّفَ ٢٠ بَيْنَهُمْ} [الأنفال: ٦٣].

36. Allah'a kulluk edin, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana-babaya, akrabaya, yetimlere, düşkünlere, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşa, yolda kalmışa ve elinizin altındaki (köle ve cariye)lere iyi davranın. Allah, böbürlenen hiçbir nekesi sevmez.

[200] وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا yani ana-babaya karşı iyi davranışlar sergileyin. "Akrabaya" yani aranızda yakınlık bulunan kardeş, amca vb. herkese. "Yakın komşuya" yani yeri yurdu yakın olana, "uzak komşuya" yani yeri yurdu uzak olana. Yakın komşunun, nesep bağı olan akrabalar olduğu, uzak komşunun ise yabancılar olduğu da söylenmiştir. Bel'â' b. Kays'a ait olarak inşad edilmiştir ki

Bizimle akrabalık bağı bulunan bir komşu
ya da uzak bir komşu, asla bizi beğenmezlik etmez

[201] [وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَى ifadesi] "özellikle yakın komşuya" mealinde *ve'l-câr*[a] *ze'l-kurbâ* şeklinde mansup da okunmuştur. Tıpkı حافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةَ الْوُسْطَى ("Bütün namazları, özellikle de tam aradaki namazı üzerine titreyerek mutlaka eda edin" [Bakara 2/238]) şeklinde okunduğu gibi. Böylece, hem yakınlık hem de komşuluk hasebiyle, yakın komşunun hakkının büyük olduğuna dikkat çekilmektedir.

[202] "Yakın arkadaş" -ya yol arkadaşı ya bitişik komşu ya ilim ve zanaat tahsil ederken ortağın yahut bir meclis, mescid vb. bir başka yerde yanına oturan kişi olarak- seninle birlikte olan, aranızda az da olsa bir beraberlik yaşanan, yanındaki kişidir. Bu durumda sana düşen, bu hakkı unutmayıp gözetmek ve onu bir iyilik fırsatına çevirmektir. "Yakın arkadaş"ın kadın [yani kişinin hayat arkadaşı olan eşi] olduğu da söylenmiştir. ابن السبيل [Yolcu] sefere çıkıp da yolda kalmış olan kişidir. Misafir olduğu da söylenmiştir. *Muhtâl*; yakınlarına, arkadaşlarına ve adamlarına ikramda bulunmayan, onlarla ilgilenmeyen, merhamet etmeyen, burnu büyük cahil [yani *nekes*] demektir. وَالْجَارِ الْجُنُبِ ifadesi Cim'in fethası ve Nun'un sükûnuyla *ve'l-câri'l-cenbi* şeklinde de okunmuştur.

37. Onlar ki cimrilik ederler ve insanlara da cimriliği emrederler ve Allah'ın onlara kendi lütfundan verdiği şeyleri saklarlar. Alçaltıcı bir azap hazırladık Biz bu nankörlere!

٣٦-﴿وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَى وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنْبِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالا فَخُورًا﴾

[٢٠٠] {وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا} وأحسنوا بهما إحسانًا {وَبِذِي الْقُرْبَى} وبكل من بينكم وبينه قربى من أخ أو عم أو غيرهما {وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَى} الذي قرب جواره {وَالْجَارِ الْجُنُبِ} الذي جواره بعيد. وقيل الجار القريب: النسيب، والجار الجنب: الأجنبي. وأنشد لبلعاء بن قيس:

لَا يَجْتَوِينَا مُجَاوِرٌ أَبَدًا ❁ ذُو رَحِمٍ أَوْ مُجَاوِرٌ جُنُبُ

[٢٠١] وقرئ «وَالْجَارَ ذَا الْقُرْبَى»، نصبًا على الاختصاص. كما قرئ {حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلاَةَ الْوُسْطَى} [البقرة: ٢٣٨] تنبيهًا على عظم حقه، لإدلائه بحقَّي الجوار والقربى.

[٢٠٢] {وَالصَّاحِبِ بِالْجَنْبِ} هو الذي صحبك بأن حصل بجنبك، إما رفيقًا في سفر، وإما جارًا ملاصقًا، وإما شريكًا في تعلم علم أو حرفة، وإما قاعدًا إلى جنبك في مجلس أو مسجد أو غير ذلك، من أدنى صحبة التأمت بينك وبينه؛ فعليك أن ترعى ذلك الحق ولا تنساه، وتجعله ذريعة إلى الإحسان. وقيل: الصاحب بالجنب: المرأة. {وَابْنِ السَّبِيلِ} المسافر المنقطع به. وقيل الضيف. والمختال: التياه الجهول الذي يتكبر عن إكرام أقاربه وأصحابه ومماليكه، فلا يتحفى بهم ولا يلتفت إليهم. وقرئ «وَالْجَارِ الْجَنْبِ»، بفتح الجيم وسكون النون.

٣٧-﴿الَّذِينَ يَبْخَلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَيَكْتُمُونَ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا﴾

[203] "Onlar ki cimrilik ederler" ifadesi "böbürlenen *nekes*"den [Nisâ 4/36] bedeldir. Zem etme amaçlı olarak da mansup olabilir. Zem etme amaçlı merfû' olması, ayrıca haberi hazfedilmiş bir mübtedâ olması da câizdir. Adeta şöyle buyrulmaktadır: Cimrilik edenler, bunu işleyip ustalıkla yapanlar her tür kınamaya lâyıktırlar! بِالْبُخْلِ ifadesi Bâ'nın zamme ve fethasıyla, ayrıca iki fetha ve iki zamme ile -de- okunmuştur [*buhl, bahl, buhul, bahal*]. Yani kendi ellerindeki imkânlarda cimrilik ettikleri gibi başkalarının elindekilerde de cimrilik ederek, -sırf birinin elindekini cömertçe vermesine içerlediklerinden başkalarına da cimri davranmayı emretmektedirler. Şair şöyle demiştir:

> Birinin, bir başkası eliyle nail olacağı cömertliği kıskanıp
> iki eliyle birden engellemeye çalışan, cimrinin ta kendisidir!

Şahsen cimrilik hastalığına yakalanmış öylelerini gördük ki birinin, birine cömert davrandığı kulağına çalındığında, sırf bundan duyduğu rahatsızlık yüzünden ve bir cömertliğin meydana gelişine yandığı için, sanki kendi kervanı yağmalanmış ya da kendi hazinesi soyulmuş gibi gözleri belermiş, sarsılıp oturduğu yerden doğrulmuş, iki gözü de adeta yuvalarından fırlamıştır!

[204] Denilmiştir ki bunlar Yahudilerdir. Bazı ensārîlere gidip onların iyiliğini istiyormuş gibi yaparak, "Malınızı infak etmeyin! Korkarız ki ne olduğunu anlamadan fakir kalacaksınız!" derlermiş. İşte Allah, ilâhî nimeti ve kendilerine verdiği zenginlik lütfunu gizledikleri ve kendilerini insanlara fakir gösterdikleri için bunları ayıplamıştır. Peygamber (s.a.)'den rivayet edilmiştir ki "Allah kuluna nimet verdiğinde o nimetin kulu üzerinde görülmesinden hoşlanır." [*Tirmizî,* "Edeb", 54] Hârûnürreşîd'in bir memuru onun köşkünün karşısına bir köşk yaptırmıştı. Reşîd'in huzurunda adam hakkında ileri geri konuşuldu… Adam "Ey müminlerin emîri! Cömert insanlar nimetlerinin izinin görülmesinden mutlu olurlar. Ben de sizin, [bana sunduğunuz] nimetlerinizin izine bakarak mutlu olmanızı istedim." deyince Reşîd bu ifadeden memnun kaldı. Âyetin, Peygamber (s.a.)'in özelliklerini gizleyen Yahudiler hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir.

38. Onlar ki mallarını insanlara gösteriş için infak edenler, Allah'a ve 'Son Gün'e iman etmezler. Şeytan kime arkadaş olursa (bilsin ki) şeytan kötü bir dosttur!.

39. Allah'a ve 'Son Gün'e iman etselerdi de kendilerini Allah'ın nasiplendirdiği şeylerden infak etselerdi ne olurdu!.. Allah onları çok iyi bilir.

[٢٠٣] {الَّذِينَ يَبْخَلُونَ} بدل من قوله {مَن كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا}، أو نصب على الذم. ويجوز أن يكون رفعًا عليه، وأن يكون مبتدأ خبره محذوف، كأنه قيل: الذين يبخلون ويفعلون ويصنعون، أحقاء بكل ملامة. وقرئ «بالبخل» بضم الباء وفتحها، وبفتحتين، وبضمتين. أي يبخلون بذات أيديهم، وبما في أيدي غيرهم، فيأمرونهم بأن ٥ يبخلوا به مقتًا للسخاء ممن وجد. وفي أمثال العرب: أبخل من الضنين بنائل غيره. قال:

وَإِنَّ امرءًا ضَنَّتْ يَداه عَلَى امْرِئٍ ❁ بِنَيْلِ يَدٍ مِنْ غَيْرِهِ لَبَخِيلُ

ولقد رأينا ممن بلي بداء البخل، من إذا طرق سمعه أنّ أحدًا جاد على أحد شخص به وحلّ حبوته، واضطرب، ودارت عيناه في رأسه، كأنما نهب رحله وكسرت خزانته، ضجرًا من ذلك وحسرة على وجوده.

١٠ [٢٠٤] وقيل: هم اليهود، كانوا يأتون رجالًا من الأنصار يتنصحون لهم ويقولون: لا تنفقوا أموالكم فإنا نخشى عليكم الفقر ولا تدرون ما يكون. وقد عابهم الله بكتمان نعمة الله وما آتاهم من فضل الغنى والتفاقر إلى الناس. وعن النبي ﷺ: "إذا أنعم الله على عبد نعمة أحب أن ترى نعمته على عبده" وبنى عامل للرشيد قصرًا حذاء قصره، فنمّ به عنده. فقال الرجل: يا أمير المؤمنين إن الكريم يسره أن يرى أثر نعمته، ١٥ فأحببت أن أسرك بالنظر إلى آثار نعمتك، فأعجبه كلامه. وقيل: نزلت في شأن اليهود الذين كتموا صفة رسول الله ﷺ.

٣٨-﴿وَالَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَلا يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَلا بِالْيَوْمِ الآخِرِ وَمَنْ يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا فَسَاءَ قَرِينًا﴾

٣٩-﴿وَمَاذَا عَلَيْهِمْ لَوْ آمَنُوا بِاللهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقَهُمُ اللهُ وَكَانَ ٢٠ اللهُ بِهِمْ عَلِيمًا﴾

[205] "İnsanlara gösteriş olsun diye" yani Allah rızası için değil de birbirine karşı övünmek için, haklarında 'Ne fedakârlar, ne cömertler!' denilsin diye. Âyetin Peygamber (s.a.)'e düşmanlık uğrunda mallarını harcayan Mekke müşrikleri hakkında indiği söylenmiştir.

5 [206] Onları cimriliğe, gösterişe ve her tür kötülüğe sevketmesi açısından "ne kötü arkadaştır o!" Bu ifade onlara, şeytanın cehennem ateşinde kendilerine arkadaş kılınacağına yönelik bir tehdit de olabilir.

[207] وَمَاذَا عَلَيْهِمْ yani iman etme ve Allah yolunda harcama hususunda ne gibi bir sorumluluk ve vebal yüklenirlerdi ki!.. Burada maksat kötüleme
10 ve kınamadır, yoksa her türlü fayda ve her türlü başarı ve kurtuluş bundadır. Bu, birine hak ettiği cezayı veren kişiye "Affetsen, ne zararın olurdu?!" ya da ana-babasına asi olana "Anana - babana iyi davransaydın ne kaybederdin?!" demek gibidir. Oysa pekala bilinmektedir ki karşı tarafı affetmekte ve ana-babaya iyilik etmekte hiçbir zarar yoktur. Burada bir kötüleme, kınama
15 ve kişiyi çıkarının nerede olduğunu bilmemekle suçlama söz konusudur. "Allah onları çok iyi bilmektedir!" Bu ifade, bir tehdittir.

40. Allah, zerre ağırlığınca bir şeye bile haksızlık etmez. O (zerre kadar şey) bir iyilik olsa, Allah onu kat kat yapar ve o kişiye katından muazzam bir mükâfat verir.

20 **41. Her ümmetten bir şahit, seni de bunlar üzerinde şahit olarak getirdiğimizde nasıl olacak?**

42. Nankörce inkâr ederek Peygamber'e karşı gelenler, o gün hâk ile yeksân / yerle bir olmak isteyecekler ve Allah'tan tek bir söz bile gizleyemeyecekler.

25 [208] *Zerre*, küçük karınca demektir. Nitekim İbn Mes'ûd [v. 32/653] kıraatinde *miskāle nemletin* (karınca ağırlığınca bir şey) şeklindedir. Rivayete göre İbn Abbâs (r.a.) [v. 68/688] elini bir toprağın arasına sokup yukarıya bir avuç toprak kaldırarak üflemiş ve şöyle demiş, işte bunlardan her birisi bir zerredir. Dam penceresindeki toz parçacıklarından her biri
30 bir zerredir de denilmiştir. Bu âyette, Allah [vereceği] ecri azalttığı ya da fazla azap ettiği takdirde bunun *zulüm* olacağına delil vardır. Ve bunu yapmasının hikmet gereği imkânsız olduğuna -yoksa O'nun buna kadir olduğuna- delil vardır.

[٢٠٥] {رِئَاءَ النَّاسِ} للفخار، وليقال: ما أسخاهم! وما أجودهم!، لا ابتغاء وجه الله. وقيل: نزلت في مشركي مكة المنفقين أموالهم في عداوة رسول الله ﷺ.

[٢٠٦] {فَسَاءَ قِرِينًا} حيث حملهم على البخل والرياء وكل شر. ويجوز أن يكون وعيدًا لهم بأنّ الشيطان يقرن بهم في النار.

٥ [٢٠٧] {وَمَاذَا عَلَيْهِمْ} وأي تبعة ووبال عليهم في الإيمان والإنفاق في سبيل الله. والمراد الذم والتوبيخ، وإلا فكل منفعة ومفلحة في ذلك. وهذا كما يقال للمنتقم: ما ضرك لو عفوت؛ وللعاق: ما كان يرزؤك لو كنت بارًا. وقد علم أنه لا مضرة ولا مرزأة في العفو والبر، ولكنه ذم وتوبيخ وتجهيل بمكان المنفعة. {وَكَانَ الله بِهِم عَلِيمًا} وعيد.

١٠ ٤٠-﴿إِنَّ اللهَ لا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَإِنْ تَكُ حَسَنَةً يُضَاعِفْهَا وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا﴾

٤١-﴿فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلاءِ شَهِيدًا﴾

٤٢-﴿يَوْمَئِذٍ يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَعَصَوُا الرَّسُولَ لَوْ تُسَوَّى بِهِمُ الأَرْضُ وَلا يَكْتُمُونَ اللهَ حَدِيثًا﴾

١٥ [٢٠٨] الذرّة: النملة الصغيرة؛ وفي قراءة عبد الله «مِثْقَالَ نَمْلَةٍ». وعن ابن عباس: أنه أدخل يده في التراب فرفعه ثم نفخ فيه فقال: كل واحدة من هؤلاء ذرة. وقيل: كل جزء من أجزاء الهباء في الكوة ذرة. وفيه دليل على أنه لو نقص من الأجر أدنى شيء وأصغره، أو زاد في العقاب لكان ظلمًا، وأنه لا يفعله لاستحالته في الحكمة، لا لاستحالته في القدرة.

[209] "Şayet o" zerre ağırlığınca olan şey "bir iyilik olursa…" *Miskāl*e giden zamirin müennes yapılmasının nedeni bu kelimenin müennes bir kelimeye muzāf olmasıdır. *Kâne* tam fiil kabul edilerek [*hasenet*un şeklinde] ref' olarak da okunmuştur ["Bir iyilik olursa…" mealinde]. "Onu kat kat yapar" yani o iyilik, gelecek sonsuz vakitlerin her birinde sevabı hak ettiğinden dolayı, onun sevabını kat kat artırır. Ebû 'Osman en-Nehdî'den [v. 100/719] nakledildiğine göre kendisi Ebû Hüreyre'ye [v. 58/678] sormuş: "Kulağıma geldiğine göre sen, 'Peygamber (s.a.), Allah mümin kulunun bir iyiliğine karşılık kendisine bir milyon iyilik verir, buyurdu' diyormuşsun, öyle mi?"Ebû Hüreyre, "Hayır, ben Peygamber (s.a.) 'in 'Allah o kuluna *iki* milyon sevap verecektir' dediğini işittim" demiş ve bu âyeti okumuştur. Yani maksat çokluktur, sınır koymak değildir.

[210] "Ve kendi katından büyük bir mükâfat verir" yani o iyiliğin sahibine üçüne beşine bakmadan kendi katından muazzam bir bağış verir. Bunu *ecir* [ücret] diye adlandırmıştır çünkü bağış ecre tâbidir, mevcudiyeti onun varlığına bağlıdır. يُضَاعِفْهَا *ed'afe* ve *da"afe*den şeddesiz ve şeddeli olarak [*yud'ifhâ* ve *yuda"ifhâ*] da okunmuştur. İbn Hürmüz ["biz onu kat kat yaparız" anlamında] *nudā'ifhâ* şeklinde okumuştur.

[211] "Her ümmetten" kendilerinin yaptıklarına tanıklık edecek "bir şahit" yani peygamberlerini "getirdiğimizde nasıl olacak" yani bu Yahudiler vb. kâfirler ne yapacak? "Ben aralarında olduğum müddetçe onlara şahit idim" [Mâide 5/117] âyeti, bu şahidin kendi peygamberleri olduğuna delâlet eder. İbn Mes'ûd'dan [v. 32/653] nakledildiğine göre Nisâ sûresini Peygamber (s.a.)'e okumuş, "Seni de bütün ümmetlere şahit olarak getirdiğimizde…" kısmına gelince Peygamber ağlayarak "Bu bize yeter" buyurmuştur. [*Buhārî,* "Fedā'ilü'l-Kur'ân", 33]

[212] "… hâk ile yeksân / yerle bir olmak isteyecekler" yani gömülüp, ölüler yerle bir olduğu gibi yerle bir olmak isteyecekler. Şöyle de denilmiştir: Baas esnasında topraktan hiç çıkmamış olmayı, yerle bir olmayı dileyecekler. Şöyle de denilmiştir: Hayvanlar toprağa dönüşecek, kâfirler de onların haline imrenecekler.

[213] "Allah'tan hiçbir sözü gizleyemezler" yani saklayacak güçleri yoktur çünkü organları kendi aleyhlerinde şahitlik edecektir. [Cümlenin başındaki] Vâv'ın, Vâv-ı hâliye olduğu da söylenmiştir. Buna göre Allah'tan hiçbir söz saklamaksızın ve "Ya Rabbi! Vallāhi, müşrik değildik!" [En'âm 6/23] derlerken yalan söylemeksizin yerin altına gömülmüş olmayı temenni edeceklerdir.

[٢٠٩] {وَإِن تَكُ حَسَنَةً} وإن يكن مثقال ذرّة حسنة. وإنما أنث ضمير المثقال لكونه مضافًا إلى مؤنث. وقرئ - بالرفع - على كان التامة. {يُضَاعِفْهَا} يضاعف ثوابها لاستحقاقها عنده الثواب في كل وقت من الأوقات المستقبلة غير المتناهية. وعن أبي عثمان النهدي أنه قال لأبي هريرة:بلغني عنك أنك تقول: سمعت رسول ٥ الله ﷺ يقول: «إن الله تعالى يعطي عبده المؤمن بالحسنة ألف ألف حسنة.» قال أبو هريرة: لا، بل سمعته يقول: «إن الله تعالى يعطيه ألفي ألف حسنة.» ثم تلا هذه الآية. والمراد: الكثرة لا التحديد.

[٢١٠] {وَيُؤْتِ مِن لَدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا} ويعط صاحبها من عنده على سبيل التفضل عطاء عظيمًا وسماه أجرًا، لأنه تابع للأجر لا يثبت إلا بثباته. وقرئ «يضعفها»، ١٠ بالتشديد والتخفيف، من أضعف وضعف. وقرأ ابن هرمز «نُضَاعِفْهَا»، بالنون.

[٢١١] {فَكَيْفَ} يصنع هؤلاء الكفرة من اليهود وغيرهم {إِذَا جِئْنَا مِن كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ} يشهد عليهم بما فعلوا، وهو نبيهم، كقوله {وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ} [المائدة: ١١٧]. {وَجِئْنَا بِكَ على هَؤُلاءِ} المكذبين {شَهِيدًا}. وعن ابن مسعود: أنه قرأ سورة النساء على رسول الله ﷺ حتى بلغ قوله {وَجِئْنَا بِكَ على هَؤُلاء ١٥ شَهِيدًا} فبكى رسول الله ﷺ وقال: «حسبنا».

[٢١٢] {لَوْ تُسَوَّى بِهِمُ الْأَرْضُ} لو يدفنون فتسوى بهم الأرض كما تسوى بالموتى. وقيل: يودّون أنهم لم يبعثوا وأنهم كانوا والأرض سواء. وقيل: تصير البهائم ترابًا، فيودّون حالها.

[٢١٣] {وَلَا يَكْتُمُونَ اللهَ حَدِيثًا} ولا يقدرون على كتمانه، لأن جوارحهم تشهد ٢٠ عليهم. وقيل الواو للحال، أي يودون أن يدفنوا تحت الأرض وأنهم لا يكتمون الله حديثًا، ولا يكذبون في قولهم: {وَاللهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ} [الأنعام: ٢٣]،

Çünkü bunu söyler ve müşrik olduklarını bile bile reddederlerken Allah o anda ağızlarını mühürler, elleri ve ayakları konuşarak hakkı yalanladıklarını dile getirir ve şirklerine tanıklık eder. İşte, işin vahamet ve ciddiyetinden, o anda yerle bir olmak isterler. تُسَوَّى ifadesi *tetesevvâ*dan Tâ hazfedilerek *tesevvâ* şeklinde de okunmuştur. *Sevveytuhû fe-tesevvâ* (onu düzledim, o da düzlendi) ifadesi, *levveytuhû fe-televvâ* (onu eğdim, o da eğildi) ifadesi gibidir. Ayrıca, Tâ, Sin'e idgam edilerek *tessevvâ* da okunmuştur. Tıpkı يَسّمَّعُونَ [Sāffât 37/8] gibi. Mazisi *izzekkâ* gibi *issevvâ*dır.

43. "Ey iman edenler, sarhoşken ne dediğinizi bilinceye kadar, cünüpken de -yıkanmadıkça- namaza yaklaşmayın -transit geçme durumu yahut yolculuk hali müstesna-. Eğer hasta iseniz, yolcu iseniz, ayakyolundan gelmişseniz yahut kadınlara dokunmuşsanız ve su bulamamışsanız tertemiz bir toprağa yönelin, yüzünüzü ve ellerinizi mesh edin. Allah affedicidir, bağışlayıcıdır."

[214] Rivayete göre Abdurrahman b. Avf [v. 32/652; içkinin mübah olduğu dönemde] yiyecek içecek hazırlamış ve Peygamber (s.a.)'in ashâbından bir grubu davet etmiş. Yemişler, içmişler. Sarhoş olup da akşam namazının vakti de girince namazı kıldırsın diye içlerinden birini öne geçirmişler. [Kâfirûn sûresindeki âyetleri] "Ben sizin taptıklarınıza taparım, siz de benim taptığıma tapmaktasınız!" şeklinde [tamamen ters] okuyunca işbu âyet nâzil olmuş. Artık namaz vakitlerinde içmemeye başlamışlar. Yatsıyı kılınca içerler, sabahladıklarında da ayılmış olurlardı ve ne dediklerini bilir hale gelirlerdi. İçkiyi haram kılan âyet [Mâide 5/90] daha sonra nâzil oldu [*Tirmizî,* "Tefsir", 5]. "Namaza yaklaşmayın" ifadesinin anlamı, ona yanaşmayın, namaza durmayın, ondan uzak durun şeklindedir. "Zinaya yaklaşmayın!" [İsrâ 17/32] ve "Yüz kızartıcı suçlara yaklaşmayın!" [En'âm 6/151] âyetlerindeki gibi. Namaz yerlerine, yani mescitlere yaklaşmayın anlamında olduğu da söylenmiştir. Çünkü Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Küçük çocuklarınızı ve delilerinizi mescitlerden uzak tutun." [*İbn Mâce*, "Mesâcid", 5] Bu sarhoşluğun, uyuklama ve uykunun ağır basması şeklindeki uyuşukluk olduğu da söylenmiştir. Şu şiirde olduğu gibi:

… ve uyuyakaldılar… Pas gibi bastırmasıyla uyku sarhoşluğunun

لأنهم إذا قالوا ذلك وجحدوا شركهم، ختم الله على أفواههم عند ذلك، وتكلمت أيديهم وأرجلهم بتكذيبهم والشهادة عليهم بالشرك؛ فلشدة الأمر عليهم يتمنون أن تسوى بهم الأرض. وقرئ «تَسَوَّى»، بحذف التاء من تتسوى. يقال: سويته فتسوّى، نحو: لويته فتلوى. و«تَسَّوَّى» بإدغام التاء في السين، كقوله {يَسَّمَّعُونَ} [الصافات:
٥ ٨]، وماضيه أسوى كأزكى.

٤٣-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَقْرَبُوا الصَّلاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلا جُنُبًا إِلا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُورًا﴾

١٠ [٢١٤] يروى أن عبد الرحمن بن عوف صنع طعامًا وشرابًا فدعا نفرًا من أصحاب رسول الله ﷺ، حين كانت الخمر مباحة، فأكلوا وشربوا. فلما ثملوا وجاء وقت صلاة المغرب قدموا أحدهم ليصلي بهم، فقرأ: أعبد ما تعبدون، وأنتم عابدون ما أعبد، فنزلت. فكانوا لا يشربون في أوقات الصلوات، فإذا صلوا العشاء شربوها فلا يصبحون إلا وقد ذهب عنهم السكر وعلموا ما يقولون. ثم نزل تحريمها. ومعنى
١٥ {لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ} لا تغشوها ولا تقوموا إليها واجتنبوها. كقوله {وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَا} [الإسراء: ٣٢]، {لَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ} [الأنعام: ١٥١]. وقيل معناه: ولا تقربوا مواضعها، وهي المساجد، لقوله عليه الصلاة والسلام:"جنبوا مساجدكم صبيانكم ومجانينكم." وقيل: هو سكر النعاس وغلبة النوم، كقوله:

... وَرَانُوا ۞ بِسُكْرِ سِنَاتِهِمْ كُلَّ الرُّيُونِ

[215] [*Sukârâ*] Sin'in fethasıyla *sekârâ* şeklinde ve *helkâ* ve *cev'â* gibi bir çoğul olmak üzere *sekrâ* şeklinde de okunmuştur. Çünkü [*fu'ul* babından illet ve maraz bildiren diğer kelimeler gibi *sükr*, yani] sarhoşluk da akla peydah olan bir hastalıktır. Yahut *imra'et^un sekrâ* (sarhoş kadın) kullanımında olduğu gibi *ve entum cemâ'at^un sekrâ* (sarhoş bir cemaat iken) anlamında tekil de olabilir. Yine [müennes olan] *cemâ'at*e sıfat olarak, Sin'in zammesiyle *hublâ* gibi *sukrâ* şeklinde de okunmuştur. Cenah b. Hubeyş, zamme ve fetha ile *keslâ* ve *kuslâ* diye de hikâye etmiştir ["namaza tembel tembel kalkmayın" mealinde].

[216] وَلَا جُنُبًا (cünüpken) ifadesi وَاَنْتُمْ سُكَارٰى (sarhoşken) ifadesine ma'tūftur çünkü bu cümlenin -Vav ile birlikte- mahalli hal olmak üzere nasbdır. Adeta *lâ takrabu's-salât^e sükârâ ve lâ cünüb^en* (Namaza ne sarhoşken ne de cünüpken yaklaşın) buyrulmaktadır. *Cünüb* kelimesinin tekil, çoğul, müzekker ve müennesi aynıdır. Çünkü masdar yerine, yani 'cenâbet olmak' [*icnâb*] anlamında kullanılan bir isimdir.

[217] اِلَّا عَابِرِى سَبِيلٍ (Ancak yolcu iseniz…) ifadesi muhatapların genel durumundan istisnadır. Hal olarak mansuptur. **Şayet** "Peki, bu hal ile önceki hal nasıl birleştirilmiş?" **dersen şöyle derim:** Adeta şöyle denilmiştir: Başınıza mazur görüleceğiniz başka bir hal gelmesi dışında -ki bu hal de yolculuk halidir -cünüp cünüp namaza yaklaşmayın. *'Ubûru's-sebil*, yolculuktan ibarettir. Hal değil de *cünüb^en* kelimesinin sıfatı olması da câizdir, yani yolcu olmanız dışında, cünüpken namaza yaklaşmayın. Yani ikamet halinde mazur değilken, cünüp iken.

[218] **Şayet** "Yolculuk mazeretinden dolayı cünüp olarak kıldıkları namaz nasıl geçerli olur?" **dersen şöyle derim:** Cünüpten maksat gusl edemeyenlerdir. Adeta şöyle buyrulmaktadır: Yolcu olmanız dışında, gusledinceye kadar gusülsüz olarak namaza yaklaşmayın.

[219] *Salât* kelimesini 'mescid' olarak açıklayan[29] ise şöyle der: ولا جُنُبًا ifadesinin anlamı şudur: Cünüp iken mescide yaklaşmayın; yalnız suya giden yolun mescitten geçmesi ya da suyun mescidin içinde olması, yahut mescidin içinde ihtilam olup da mescitten geçmekteyseniz, o zaman başka. Denilmiştir ki Ensâr'dan bazılarının kapıları mescide açılıyordu, cünüplüğe mâruz kalıyorlar ve mescid dışında bir geçit bulamıyorlardı. İşbu âyetle onlara ruhsat verilmiş oldu. Rivayet edilir ki Peygamber (s.a.) Hazret-i Ali (r.a.) dışında hiç kimsenin cünüpken mescitte oturmasına yahut mescitten geçmesine izin vermemiştir çünkü onun evi zaten mescidin içindeydi [*Tirmizî,* "Menâkıb", 15].

29 Yani âyeti "namaza yaklaşmayın" şeklinde değil, "mescide yaklaşmayın" şeklinde anlayan. / ed.

[٢١٥] وقرئ «سَكَارَى»، بفتح السين، و«سَكْرَى»، على أن يكون جمعًا، نحو: هلكى، وجوعى، لأن السكر علة تلحق العقل؛ أو مفردًا، بمعنى: وأنتم جماعة سكرى، كقولك: امرأة سكرى. و«سُكْرَى» بضم السين كحبلى، على أن تكون صفة للجماعة. وحكى جناح بن حبيش: كسلى وكسلى، بالفتح والضم.

٥ [٢١٦] {وَلَا جُنُبًا} عطف على قوله {وَأَنتُمْ سُكَارَى} لأن محل الجملة مع الواو النصب على الحال، كأنه قيل: لا تقربوا الصلاة سكارى ولا جنبًا. والجنب: يستوي فيه الواحد والجمع والمذكر والمؤنث، لأنه اسم جرى مجرى المصدر الذي هو الإجناب.

[٢١٧] {إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ} استثناء من عامة أحوال المخاطبين؛ وانتصابه على ١٠ الحال. فإن قلت: كيف جمع بين هذه الحال والحال التي قبلها؟ قلت: كأنه قيل: لا تقربوا الصلاة في حال الجنابة، إلا ومعكم حال أخرى تعذرون فيها، وهي حال السفر. وعبور السبيل عبارة عنه. ويجوز أن لا يكون حالًا ولكن صفة، لقوله {جُنُبًا}، أي ولا تقربوا الصلاة جنبًا غير عابري سبيل، أي جنبًا مقيمين غير معذورين.

[٢١٨] فإن قلت: كيف تصح صلاتهم على الجنابة لعذر السفر؟ قلت: أريد ١٥ بالجنب: الذين لم يغتسلوا، كأنه قيل: لا تقربوا الصلاة غير مغتسلين، حتى تغتسلوا، إلا أن تكونوا مسافرين.

[٢١٩] وقال: من فسر الصلاة بالمسجد معناه: لا تقربوا المسجد جنبًا إلا مجتازين فيه، إذا كان الطريق فيه إلى الماء، أو كان الماء فيه، أو احتلمتم فيه. وقيل: إن رجالًا من الأنصار كانت أبوابهم في المسجد، فتصيبهم الجنابة ولا يجدون ممرّا إلا في ٢٠ المسجد، فرخص لهم. وروي أن رسول الله ﷺ لم يأذن لأحد أن يجلس في المسجد أو يمرّ فيه وهو جنب إلا لعلي رضي الله عنه. لأن بيته كان في المسجد.

[220] **Şayet** "Âyet, şartın hükmü kapsamına dört sınıfı soktu; hastalar, yolcular, abdestsizler ve cünüpler. Su bulunmadığı takdirde teyemmüme yönelik emir şeklindeki şartın cevabı, bunlardan hangisiyle ilgilidir?" **dersen şöyle derim:** İşin *zâhir*i, cevabın bunların tümüyle birden ilgili olmasıdır. Mesela hastalar hareket zayıflığından yahut âcizlikten dolayı suya ulaşamazlarsa teyemmüm edebilirler. Yolcular, uzaklığından dolayı sudan yoksun iseler de aynı şekilde. Bazı nedenlerden dolayı abdestsizler ve cünüpler su bulamazlarsa yine aynı.

[221] Zeccâc [v. 311/923] şöyle demiştir: صعيد toprak olsun başka bir şey olsun yeryüzünü ifade eder. Üzerinde hiç toprak bulunmayan bir kaya olsa bile. Teyemmüm alacak kişi elini kayaya vurup yüzünü ve ellerini meshetse bu onu temizlemiş olur. Bu Ebû Hanife *Rahimehu'llâh*'ın [v. 150/767] görüşüdür. **Şayet** "Mâide sûresindeki 'Yüzünüzü ve ellerinizi *ondan* mesh edin.' [6. âyet] ifadesi ile bunu nasıl uzlaştırıyorsun? *Ondan* [مِنْهُ] demek, onun bir kısmından demektir. Bu ise üzerinde toprak bulunmayan kayada gerçekleşmiyor" **dersen şöyle derim:** [مِنْهُ'daki] Min'in [baʿzıyet değil] ibtidâ için [yani kayadan başlayarak meshedin] olduğunu söylemişlerdir. **Şayet** "Min'in ibtidâ için olduğu ifadesi zorlama bir görüştür. *Mesahtu bi-re'sihî mine'd-duhni ve mine'l-mâ'i ve mine't-turâbi* (başımı yağla, suyla ve toprakla meşhettim) ifadesinden hiçbir Arap, baʿziyetten başka bir şey anlamaz" **dersen** ben de aynen söylediğin gibidir. Hakkı kabul etmek tartışmaktan daha uygundur, **derim**.

[222] "Şüphesiz Allah affedicidir, bağışlayıcıdır" ifadesi, ruhsat ve kolaylaştırmadan kinayedir. Çünkü âdeti, hata edenleri affetmek ve onları bağışlamak olan kişi, zorlaştırıcı değil kolaylaştırıcı olmayı daha ziyade tercih eder.

[223] **Şayet** "Hastalar ve yolcular ile abdestsizler ve cünüpleri nasıl aynı kategoriye alabildi? Oysa hastalık ve yolculuk ruhsat sebeplerinden iken abdestsizlik abdest almayı gerektiren, cünüplük de guslü gerektiren bir sebeptir" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ, temizlenmeleri gereken kimselere -suyu bulamadıkları takdirde- toprakla teyemmüm etme izni vermek istedi. Ve bunların arasından özellikle hastalara ve yolculara ruhsat verdi çünkü hastalığın ve yolculuğun çokça olmasından ve ruhsatı gerektiren diğer sebeplere galebe etmesinden dolayı, 'kendilerine ruhsat verildiği' açıklamasını hak etmek bakımından öncelikli olanlar bunlardır. Sonra ruhsatı, yıkanması gerekip de düşman yahut yırtıcı hayvan korkusu, suya ulaşma aletini bulamamak, su bulunmayan bir mekânda zorluk çekmek vb. hastalık ve yolculuk kadar çok bulunmayan durumlarda su bulamayan herkese genelledi.

[٢٢٠] فإن قلت: أدخل في حكم الشرط أربعة: وهم المرضى، والمسافرون، والمحدثون، وأهل الجنابة فيمن تعلق الجزاء الذي هو الأمر بالتيمم عند عدم الماء منهم. قلت: الظاهر أنه تعلق بهم جميعًا وأنّ المرضى إذا عدموا الماء لضعف حركتهم وعجزهم عن الوصول إليه فلهم أن يتيمموا. وكذلك السفر إذا عدموه؛ ٥ لبعده. والمحدثون وأهل الجنابة كذلك إذا لم يجدوه لبعض الأسباب.

[٢٢١] وقال الزجاج: الصعيد وجه الأرض ترابًا كان أو غيره. وإن كان صخرًا لا تراب عليه لو ضرب المتيمم يده عليه ومسح لكان ذلك طهوره. وهو مذهب أبي حنيفة رحمة الله عليه. فإن قلت: فما يصنع بقوله تعالى في سورة المائدة: {فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ} [المائدة: ٦] أي بعضِه، وهذا لا يتأتى في الصخر الذي لا تراب عليه؟ ١٠ قلت: قالوا إنّ مِنْ لابتداء الغاية.فإن قلت: قولهم إنها لابتداء الغاية قول متعسف؛ ولا يفهم أحد من العرب من قول القائل: مسحت برأسه من الدهن ومن الماء ومن التراب، إلا معنى التبعيض. قلت: هو كما تقول؛ والإذعان للحق أحق من المراء.

[٢٢٢] {إِنَّ اللهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُورًا} كناية عن الترخيص والتيسير. لأنّ من كانت عادته أن يعفو عن الخطائين ويغفر لهم، آثرُ أن يكون ميسِّرًا غير معسِّر.

١٥ [٢٢٣] فإن قلت: كيف نظم في سلك واحد بين المرضى والمسافرين، وبين المحدثين والمجنبين؛ والمرض والسفر سببان من أسباب الرخصة، والحدث سبب لوجوب الوضوء، والجنابة سبب لوجوب الغسل؟ قلت: أراد سبحانه أن يرخص للذين وجب عليهم التطهر، وهم عادمون الماء في التيمم بالتراب، فخص أوّلًا من بينهم مرضاهم وسفْرَهم، لأنهم المتقدّمون في استحقاق بيان الرخصة لهم بكثرة ٢٠ المرض والسفر وغلبتهما على سائر الأسباب الموجبة للرخصة، ثم عم كل من وجب عليه التطهر وأعوزه الماء لخوف عدو أو سبع أو عدم آلة استسقاء أو إرهاق في مكان لا ماء فيه وغير ذلك بما لا يكثر كثرة المرض والسفر.

[224] مِنَ الْغَائِطِ (ayak yolundan) ifadesi, *min ğaytin* şeklinde de okunmuştur. Bunun, *ğayyıtun* kelimesinin hafifletilmiş şekli olduğu söylenmiştir ki *heynun - heyyinun* örneğindeki gibidir. *Ğayt* da *ğâ'it anlamın*dadır.

44. Kendilerine kitaptan pay verilenleri görmedin mi (bak, nasıl da) dalâleti satın alıyorlar ve sizin yoldan çıkmanızı istiyorlar!

45. Allah, düşmanlarınızı sizden daha iyi biliyor. Velî olarak da Allah yeter, yardımcı olarak da Allah yeter.

[225] "Görmedin mi?" ifadesinde akıl gözüyle görme kastedilmektedir. [*İntihâ* anlamındaki] *ilâ* harf-i cerri ile müteaddi kılınmış olup *e-lem yentehi 'ilmuke ileyhim* (Bilgin bunlara kadar ulaşmadı mı?) anlamındadır. Yahut *e-lem tenzur ileyhim* (Onlara bakmadın mı?) anlamındadır. "Kendilerine kitaptan" yani Tevrat bilgisinden "pay verilenler" Yahudi âlimleridir. "Dalâleti satın alıyorlar" hidayeti dalâletle değiştiriyorlar. Bu dalâlet, Hazret-i Muhammed'in Allah resûlü olduğuna, Tevrat ve İncil'de müjdelenen Arap peygamber olduğuna ilişkin deliller açıkça ortaya çıktıktan sonra hâla Yahudi olarak kalmalarıdır. "Sizin de sapmanızı istiyorlar" ey müminler! Kendileri hak yolu yitirdikleri gibi sizin de hak yoldan çıkıp onların topluluğuna katılmanızı istiyorlar. Kendi sapmaları onlara yetmiyor, bilakis kendileriyle birlikte başkalarının da sapmasını istiyorlar. أَنْ تَضِلُّوا ifadesi Dāt'ın fetha ve kesresiyle *en yadallû* ve *en yadillû* (sapmak istiyorlar) şeklinde de okunmuştur.

[226] "Allah sizin düşmanlarınızı" sizden "daha iyi biliyor." İşte, bunların düşmanlığını size haber veriyor, onların durumu ve sizden ne istedikleri hakkında sizi bilgilendiriyor. Siz de onlardan sakının, işlerinizde onlardan nasihat istemeyin ve onlara danışmayın. "Veli olarak da Allah yeter, yardımcı olarak da Allah yeter." Onların değil de Allah'ın sahipliğine ve Allah'ın yardımına güvenin. Yahut onlardan perva etmeyin, Allah size yardım eder ve hilelerine karşı size yeter.

46. Yahudilerden öyleleri var ki kelimelerin asıl vaz' edildikleri anlamı tahrif ederek, dillerini eğip bükerek ve dine taan ederek: "İşittik ve karşı geldik!", "Dinle, kulak verilmez olası!" ve "Bizi güt (râ'inâ)!" diyorlar. Eğer "İşittik ve itaat ettik","Dinle" ve "Bize bak" demiş olsalardı elbette onlar için daha hayırlı ve daha doğru olurdu. Fakat inkârları yüzünden Allah bunları lânetlemiştir; birazı hariç iman etmezler.

[٢٢٤] وقرئ «مِنْ غَيْطٍ»، قيل هو تخفيف غيِّط، كهين في هين، والغيط بمعنى الغائط.

٤٤-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يَشْتَرُونَ الضَّلالَةَ وَيُرِيدُونَ أَنْ تَضِلُّوا السَّبِيلَ﴾

٥ ٤٥-﴿وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِأَعْدَائِكُمْ وَكَفَى بِاللَّهِ وَلِيًّا وَكَفَى بِاللَّهِ نَصِيرًا﴾

[٢٢٥] {أَلَمْ تَرَ} من رؤية القلب، وعدى بإلى، على معنى: ألم ينته علمك إليهم؟ أو بمعنى: ألم تنظر إليهم؟ {أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ} حظًا من علم التوراة، وهم أحبار اليهود {يَشْتَرُونَ الضَّلالَةَ} يستبدلونها بالهدى، وهو البقاء على اليهودية بعد وضوح الآيات لهم على صحة نبوّة رسول الله ﷺ، وأنه هو النبي العربي المبشَّر به ١٠ في التوراة والإنجيل {وَيُرِيدُونَ أَن تَضِلُّوا} أنتم أيها المؤمنون سبيل الحق كما ضلوه، وتنخرطوا في سلكهم لا تكفيهم ضلالتهم؛ بل يحبون أن يضل معهم غيرهم. وقرئ «أن يضلوا»، بالياء بفتح الضاد وكسرها.

[٢٢٦] {والله أَعْلَمُ} منكم {بِأَعْدَائِكُمْ} وقد أخبركم بعداوة هؤلاء، وأطْلعكم على أحوالهم وما يريدون بكم؛ فاحذروهم ولا تستنصحوهم في أموركم ولا تستشيروهم؛ ١٥ {وَكَفَى بالله وَلِيًّا وَكَفَى بالله نَصِيرًا} فثقوا بولايته ونصرته دونهم. أو لا تبالوا بهم، فإن الله ينصركم عليهم ويكفيكم مكرهم.

٤٦-﴿مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَاسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ وَرَاعِنَا لَيًّا بِأَلْسِنَتِهِمْ وَطَعْنًا فِي الدِّينِ وَلَوْ أَنَّهُمْ قَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَاسْمَعْ وَانْظُرْنَا لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَقْوَمَ وَلَكِنْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ ٢٠ بِكُفْرِهِمْ فَلا يُؤْمِنُونَ إِلا قَلِيلًا﴾

[227] مِنَ الَّذِينَ هَادُوا (Yahudilerden öyleleri var ki) ifadesi "kendilerine kitaptan pay verilenler" [Nisâ 4/44] ifadesini açıklamaktadır. Çünkü kendilerine kitap verilenler Yahudi ve Hristiyanlardır. Aradaki وَاللّٰهُ اَعْلَمُ; وَكَفٰى 4/44] بِاللّٰهِ; وَكَفٰى بِاللّٰه sözleri ise cümle-i mu'tarıza olarak, beyan ile 'beyan edilen' arasına girmiş cümlelerdir. Yahut أَعْدَائِكُمْ (düşmanlarınız [4/45]) ifadesinin beyanıdır. Aradaki ifadeler yine cümle-i mu'tarıza olur. Veya [نَصِيرًا 4/45] kelimesine bağlı olup "Yahudilere karşı sizi destekler, yardım eder." anlamındadır. [Burada Min'in kullanımı] وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا ("Âyetlerimizi yalanlayan kavme karşı ona yardım etmiştik." [Enbiyâ 21/77]) âyetinde olduğu gibi[dir]. Âyetin yeni başlayan bir cümle olması da câizdir, bu durumda يُحَرِّفُونَ (tahrif ederek) cümlesi gizli bir mübtedânın sıfatı olur ve ifade *mine'l-lezîne hâdû kavm*[un] *yuharrifûne* (Yahudilerden ... tahrif eden bir topluluk vardır) şeklinde takdir edilir. Şu şiirde olduğu gibi:

> Zaman dediğin, iki dönemden ibaret. Birinde ölürüm,
> diğerinde ise sıkıntı çeke çeke yaşamak peşindeyimdir

İbare, *fe-minhumâ târat*[un] *emûtu fî-hâ* (o ikisinden öyle bir dönem var ki ben orada ölürüm) takdirindedir.

[228] "Kelimelerin asıl vaz' edildikleri anlamı tahrif ediyorlar." Yani asıl mânalarından saptırıp gerçek mesajlarını ortadan kaldırıyorlar. Bir kelimenin yerine başka bir kelime koyup değiştirince onu, Allah'ın vaz' ettiği anlamdan saptırmış ve ortadan kaldırmış oluyorlar. Tevrat'ta geçen *esmer*[u] *rab'at*[un] ifadesini, yerine *Âdem*[u] *tuvâl*[un] ifadesini getirerek tahrif etmeleri ve yerine *hadd*i [(başka) bir ceza] koyarak *recm*i (taşlayarak öldürmeyi) tahrif etmeleri böyledir. **Şayet** "Peki, burada *'An* kullanılırken niçin aynı mânayı ifade eden [Mâide 41]'de *Min* kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** عَنْ مَوَاضِعِهِ ifadesinde, tefsir ettiğimiz üzere, bir sözü Allah'ın hikmetinin, konulmasını gerektirdiği yer*den* alıp yerine canlarının istediği bir başka sözü getirmeleri ifade edilmektedir. مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ ifadesinde ise anlam, kelimelerin 'bulunması gereken yer'leri olduğu halde, onları tahrif ettiklerinde, kelimeleri bu normal yerlerinden sonra yersiz yurtsuz hale getirmiş olduklarıdır. İki mâna birbirine yakındır[30]. İfade, *yuharrifûne'l-kelâm*[e] (sözü tahrif ederek) şeklinde, ayrıca, Kâf'ın kesresi ve Lâm'ın sükûnu ile *yuharrifûne'l-kilm*[e] (kelimeleri tahrif ederek) şeklinde de okunmuştur ki *kilm*, *kelime*nin hafifletilmiş hali olan *kilmet*[un] sözcüğünün çoğuludur.

30 *Tahrif* genelde "kutsal kitaplardaki kelimelerin yerine başka kelimeler getirmek" şeklinde anlaşılmaktadır. Oysa asıl ustaca yapılan tahrif; kelimenin, ilk / gerçek anlamından yani *mâ-vudı'a-leh*inden uzaklaştırılıp, içine başka anlamlar yüklenmesidir. Çıkarcı din adamları, kutsal kitaplarındaki bir kelimenin kendisini değiştiremeyince, vaz' edildiği -ilk, gerçek ve yaygın- anlamını, dolayısıyla ilâhî içeriğini değiştirmektedir. Kalıp ilâhî olarak kalmakta, fakat içeriği beşerî olmaktadır. / ed.

[٢٢٧] {مِنَ الَّذِينَ هَادُوا} بيان للذين أوتوا نصيبًا من الكتاب، لأنهم يهود ونصارى، وقوله {والله أَعْلَمُ}، {وَكَفَى بِالله}، {وَكَفَى بِالله} جمل توسطت بين البيان والمبين على سبيل الاعتراض؛ أو بيان لأعدائكم، وما بينهما اعتراض أو صلة لنصيرًا، أي ينصركم من الذين هادوا، كقوله {وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا} [الأنبياء: ٧٧].
٥ ويجوز أن يكون كلامًا مبتدأ، على أن {يُحَرِّفُونَ} صفة مبتدأ محذوف تقديره: من الذين هادوا قوم يحرفون. كقوله:

وَمَا الدَّهْرُ إِلَّا تَارَتَانِ فَمِنْهُمَا ۞ أَمُوتُ وَأُخْرَى أَبْتَغِي الْعَيْشَ أَكْدَحُ

أي فمنهما تارة أموت فيها.

[٢٢٨] {يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ} يميلونه عنها ويزيلونه؛ لأنهم إذا بدلوه
١٠ ووضعوا مكانه كلِمًا غيره، فقد أمالوه عن مواضعه التي وضعها الله فيها، وأزالوه عنها، وذلك نحو تحريفهم ''أسمر ربعة'' عن موضعه في التوراة بوضعهم ''آدم طوال'' مكانه، ونحو تحريفهم الرجم بوضعهم الحدّ بدله.فإن قلت: كيف قيل هاهنا {عَنْ مَوَاضِعِهِ} وفي المائدة {مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ} [المائدة: ٤١]؟قلت: أمّا {عَنْ مَوَاضِعِهِ} فعلى ما فسرناه من إزالته عن مواضعه التي أوجبت حكمة الله وضعه فيها بما اقتضت
١٥ شهواتهم من إبدال غيره مكانه. وأمّا {مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ} فالمعنى: أنه كانت له مواضع هو قمِنٌ بأن يكون فيها، فحين حرفوه تركوه كالغريب الذي لا موضع له بعد مواضعه ومقارّه، والمعنيان متقاربان. وقرئ «يُحَرِّفُونَ الْكَلاَمَ»، و«الكِلْمَ»، بكسر الكاف وسكون اللام جمعَ كِلْمَة تخفيف كلمة.

[229] غَيْرَ مُسْمَعٍ ifadesi muhataptan haldir, yani *isma' ve ente ğayru musma'in* (Kendisine kulak verilmez biri olarak dinle bizi). Bu iki anlama gelebilecek bir ifadedir. [i] Ya yergi olup "Bizden bir beddua işit işitmeyesice!" anlamındadır. Çünkü bunların Peygamber hakkındaki bedduaları kabul edilirse Peygamber işitemez olacak, dolayısıyla, sözü işitilmeyen bir sağır olacaktır. Bunu, sözlerinin reddedilmez bir beddua olduğuna güvenerek söylüyorlardı. Yahut "Dinle bizi ey davet ettiği şeye kulak verilmeyen kişi!" demektir. Yani sana uygun bir cevap işittirilmeyerek bizi dinle, adeta sen işitmiyormuşsun gibi. Ya da hoşuna gidecek bir söz işittirilmeyerek bizi dinle de kulağın kendisinden incineceği bir söz duysun! İfadenin *isma'* fiilinin mef'ûlü olması da mümkündür, yani sana duyurulmak istenmeyen bir söz işit çünkü kulağın, hoşlanmadığından dolayı ona uzak durur. [ii] Bununla birlikte, غَيْرَ مُسْمَعٍ ifadesi övgü de olabilir, yani "Kendisine nahoş hiçbir şey duyrulmayarak bizi işit." Nitekim biri birisine sövdüğünde *esma'a fulân^un fulân^en* denir.

[230] رَاعِنَا (Bizi güt) kelimesi de iki zıt anlam içerir. Birinci ihtimal, "Bizi gözet ki seninle konuşalım" şeklindedir, yani bizi dikkate al, bizi bekle. İkinci ihtimal ise birbirlerine sövdükleri İbranca ve Süryanca bir kelimenin benzeri olmasıdır. Bu kelime, *râ'înâ*dır [çobanımız]. Bunlar din ile alay edip duran, Allah Resûlü ile dalga geçip duran öyle heriflerdi ki ona saygı gösteriyormuş, onu yüceltiyormuş gibi yapıyorlar fakat aslında ona sövüyor, hakaret ediyorlardı!

[231] ليًّا بألسنتهم ifadesi "dillerini eğip bükerek ve [kelimelerin anlamını] tahrif ederek" demektir. *Unzurnâ* yerine *râ'inâ*; *lâ usmi'te mekrûh^en* (sana nâhoş bir şey işittirilmesin) yerine *ğayra musma'in* diyerek dilleriyle hakkı batıla büküyorlar. Ya da gizledikleri hakareti -ikiyüzlülüklerinden dolayı- dışa vurdukları saygıya büküyorlar.

[232] **Şayet** "Zaten سمعنا وعصينا ("İşittik ve isyan ettik" [Bakara 2/93])"demiş oldukları halde, nasıl çifte anlama gelecek ihtimalli sözler kullanmış olabilirler ki?" **dersen şöyle derim:** Bütün kâfirler Peygamber'i inkâr ve isyanla karşılıyorlardı fakat hepsi sövgü ve beddua ile karşılamıyordu.

[٢٢٩] قولهم: {غَيْرَ مُسْمَعٍ} حال من المخاطب، أي اسمع وأنت غير مسمع. وهو قول ذو وجهين؛ يحتمل الذمّ، أي اسمع منا مدعوا عليك بـ"لا سمعت!"، لأنه لو أجيبت دعوتهم عليه لم يسمع، فكان أصم غير مسمع. قالوا ذلك اتكالًا على أنّ قولهم لا سمعت دعوة مستجابة. أو اسمع غير مجاب إلى ما تدعو إليه. ٥ ومعناه غير مسمع جوابًا يوافقك، فكأنك لم تسمع شيئًا. أو اسمع غير مسمع كلامًا ترضاه، فسمعك عنه نابٍ. ويجوز على هذا أن يكون {غَيْرَ مُسْمَعٍ} مفعول اسمع، أي اسمع كلامًا غير مسمع إياك، لأن أذنك لا تعيه نبوًّا عنه. ويحتمل المدح، أي اسمع غير مسمع مكروهًا، من قولك: أسمع فلان فلانًا إذا سبه.

[٢٣٠] وكذلك قولهم: {رَاعِنَا} يحتمل راعنا نكلمك، أي ارقبنا وانتظرنا. ١٠ ويحتمل شبه كلمة عبرانية أو سريانية كانوا يتسابون بها، وهي راعينا، فكانوا سخرية بالدين وهزؤا برسول الله ﷺ يكلمونه بكلام محتمل، ينوون به الشتيمة والإهانة ويظهرون به التوقير والإكرام.

[٢٣١] {لَيًّا بِأَلْسِنَتِهِمْ} فتلًا بها وتحريفًا، أي يفتلون بألسنتهم الحق إلى الباطل، حيث يضعون راعنا موضع انظرنا، وغير مسمع موضع لا أسمعت مكروهًا. أو يفتلون ١٥ بألسنتهم ما يضمرونه من الشتم إلى ما يظهرونه من التوقير، نفاقًا.

[٢٣٢] فإن قلت: كيف جاؤوا بالقول المحتمل ذي الوجهين بعد ما صرحوا وقالوا: {سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا}؟ [البقرة: ٩٣] قلت: جميع الكفرة كانوا يواجهونه بالكفر والعصيان، ولا يواجهونه بالسبّ ودعاء السوء.

Bu sözü kendi aralarında söylemiş olmaları da mümkündür. Yahut bunu açıkça söylememeleri fakat Peygamber (s.a.)'e inanmadıkları için bu sözü söylemiş gibi kabul edilmeleri de mümkündür[31].

[233] Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654; *unzurnâ* kelimesini] -mühlet verme anlamındaki- *inzār*dan *enzırnâ* şeklinde okumuştur.

[234] **Şayet** "لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ (Onlar için daha hayırlı olurdu) ifadesindeki zamir nereye râcidir?" **dersen şöyle derim:** اَنَّهُمْ قَالُوا (sözleri) ifadesine râcidir çünkü mâna, سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا (işittik, itaat ettik) ifadeleri sübut bulup devam etseydi bu sözleri "onlar için daha hayırlı" yani daha isabetli ve daha âdil olurdu, şeklindedir.

[235] "Fakat küfürleri sebebiyle Allah onlara lânet etti" yani nankörce inkâr etmeleri sebebiyle onları yüz üstü bıraktı ve lütfundan mahrum etti. "Artık biraz" inanmak "dışında, iman etmezler" yani cılız, silik ve önemsiz bir iman hariç… Ki o da Yaratan'a iman edip başka bir şeye inanmamalarıdır. Yahut 'biraz'lık ile 'yok'luk kastedilmiştir ["Hiç iman etmezler" anlamında]. Şairin şu sözünde olduğu gibi:

Başına gelenlerden dolayı sızlanıp durmaz

Yani sızlanması yoktur. Ya da takdir, *illâ kalîl*[en] *minhum kad âmenû* şeklinde olup "onlardan pek azı iman eder" anlamındadır.

47. Ey kendilerine kitap verilenler! Biz birtakım yüzleri silip de arkalarına çevirmeden veya (domuza ve maymuna çevirdiğimiz) Ashâb-ı Sebt'i lânetlediğimiz gibi onları da lânetlemeden önce, elinizdekini doğrulayıcı olarak indirdiğimiz Kur'ân'a iman edin. Allah'ın buyruğu hep yerine getirilmiştir!

[236] اَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا (birtakım yüzleri silip) yani yüzlerinin göz, kaş, burun ve ağız gibi hatlarını yok edip "arkalarına çevirmeden" yani enseye dönüştürmeden… *Edbâr*, kafanın arka kısmı olan ensedir.

---

31 Bakara 2/93'te de, "Buzağı sevgisinin 'işittik' deyip de isyan eden kimselerin iliklerine işlediği" belirtilmekle birlikte bu kimselerin nasıl "isyan ettik" [عصينا] demiş olabileceği sorunlu gözükmekte; "isyan ettik" demedikleri, -'*asv* kökündeki sarılıp bağlanma anlamından hareketle- "emrine sarıldık" anlamını da kapsayacak iki anlamlı bir kelime kullandıkları düşünülmektedir. Nitekim Tevrat, Çıkış 24/3-7'de; "Mûsâ Rabb'ın ilke ve buyruklarını halka anlatınca '*Rabb'ın her söylediğini yapacağız, O'nu dinleyeceğiz*' dedikleri bildirilmektedir. / ed.

ويجوز أن يقولوه فيما بينهم. ويجوز أن لا ينطقوا بذلك، ولكنهم لما لم يؤمنوا جعلوا كأنهم نطقوا به.

[٢٣٣] وقرأ أبيّ «وَأَنْظِرْنَا»، من الإنظار وهو الإمهال.

[٢٣٤] فإن قلت: إلام يرجع الضمير في قوله {لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ}؟ قلت: إلى {أَنَّهُمْ قَالُوا}، لأن المعنى: ولو ثبت قولهم سمعنا وأطعنا، لكان قولهم ذلك خيرًا لهم {وَأَقْوَمَ} وأعدل وأسدّ.

[٢٣٥] {وَلَكِنْ لَعَنَهُمُ اللهُ بِكُفْرِهِمْ} أي خذلهم بسبب كفرهم، وأبعدهم عن ألطافه {فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا} إيمانًا {قَلِيلًا} أي ضعيفًا ركيكًا لا يعبأ به، وهو إيمانهم بمن خلقهم مع كفرهم بغيره، أو أراد بالقلة العدم، كقوله:

قَلِيلُ التَّشَكِّي لِلْمُهِمّ يُصِيبُه ۞

أي عديم التشكي. أو إلا قليلًا منهم قد آمنوا.

٤٧-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ آمِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا فَنَرُدَّهَا عَلَى أَدْبَارِهَا أَوْ نَلْعَنَهُمْ كَمَا لَعَنَّا أَصْحَابَ السَّبْتِ وَكَانَ أَمْرُ اللهِ مَفْعُولا﴾

[٢٣٦] {أَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا} أي نمحو تخطيط صورها، من عين وحاجب وأنف وفم {فَنَرُدَّهَا عَلَى أَدْبَارِهَا} فنجعلها على هيئة أدبارها، وهي الأقفاء مطموسة مثلها.

İfadenin başındaki Fâ sebep bildirir; *takip* için de olabilir ki bu durumda, önce yüzlerini dümdüz edip sonra enseye döndürmesi şeklinde peş peşe iki ceza ile tehdit edilmiş olurlar ve mâna şöyle olur: Yüzleri dümdüz ve ters yüz ederiz. Yüzler arkaya, enseler öne döner! *Tams* için verilecek bir diğer mâna, devirmek ve değiştirmektir. Tıpkı Firavun'un Kıptîlerin mallarını taşa dönüştürmesi [*tamese*] gibi ki bu durumda, *vucûh*tan maksat [yüzler] değil reisleri ve itibarlı önde gelenleri olur. Yani, itibarlı olanlarının durumlarını değiştirmeden, maddi imkânlarını ve itibarlarını ellerinden almadan, onları küçük düşürmeden ve talihlerini ters yüz etmeden önce… Yahut onları geldikleri yere geri göndermeden önce... ki Suriye civarındaki Ezri'ât'dır. Bununla kastedilen Nadîroğulları sürgünüdür.

[237] **Şayet** "نَلْعَنَهُمْ (Onlara lânet ederiz) ifadesindeki zamir kime râcidir?" **dersen şöyle derim:** *Vücûh*dan kasıt, itibarlı önde gelenler ise zamir onlara gider, yüzler anlamındaysa yüzlerin sahiplerine gider. Çünkü bu durumda mâna *min kabli en natmise vucûhe kavm*[in] (bir topluluğun yüzlerini deforme etmeden…) şeklindedir. Yahut [hitaptan gaybete] iltifat edilerek "kendisine kitap verilenler"e gider. "Ya da onlara lânet ederiz" yani Ashâb-ı Sebt'e yaptığımız gibi onları da insan dışında bir şekle dönüştürerek cezalandırırız. **Şayet** "Peki, bu tehdit nerede gerçekleşecek?" **dersen şöyle derim:** Bu tehditin gerçekleşmesi iman[ın yokluğu] şartına bağlanmıştır fakat onlardan bazıları iman etmiş [dolayısıyla, *dönüştürme*ye gerek kalmamış]tır. Bunun ileride meydana gelecek bir durum olduğu ve Yahudilerin yüzlerinin *mesh*edilip insan dışı bir şekle dönüşmelerinin kıyametten önce gerçekleşeceği de söylenmiştir. Bir de Allah Teâlâ onları iki durumdan birisiyle tehdit etmiştir, yüzlerinin dümdüz hale getirilmesi ve lânet edilmeleri. *Tams* ise reislerinin durumlarının değiştirilmesi veya Suriye bölgesine sürgün edilmeleridir. Buna göre iki tehditten biri gerçekleşmiştir. Aslında, diğer tehdit de gerçekleşmiştir. Şöyle ki onlara her dilde lânet edilmektedir. Görünen o ki lânetten maksat insan dışı bir şekle dönüştürmek değil, bilinen lânettir. Dikkat ederseniz şöyle buyrulmuştur: "De ki: Ben, size Allah katında bundan daha kötüsünü söyleyeyim mi? O kimseler ki Allah onları lânetlemiş, onlara gazap etmiş ve içlerinden maymunlar, domuzlar ve 'tâğut uşakları' çıkarmıştır." [Mâide 5/60] "Allah'ın buyruğu hep yerine getirilmiştir!" Demek ki iman etmedikleri takdirde iki durumdan biri muhakkak meydana gelecektir.

والفاء للتسبيب، وإن جعلتها للتعقيب على أنهم توعدوا بعقابين؛ أحدهما عقيب الآخر، ردها على أدبارها بعد طمسها؛ فالمعنى أن نطمس وجوهًا فننكسها، الوجوه إلى خلفُ، والأقفاء إلى قدّامُ. ووجه آخر: وهو أن يراد بالطمس القلب والتغيير، كما طمس أموال القبط فقلبها حجارة. وبالوجوه رؤوسهم ووجهاؤهم،أي من ٥ قبل أن نغير أحوال وجهائهم فنسلبهم إقبالهم ووجاهتهم ونكسُوَهم صَغارهم وإدبارهم. أو نردهم إلى حيث جاؤوا منه، وهي: أذرعات الشام، يريد: إجلاء بني النضير.

[٢٣٧] فإن قلت: لمن الراجع في قوله: {أَوْ نَلْعَنَهُمْ}؟ قلت: للوجوه، إن أريد الوجهاء، أو لأصحاب الوجوه. لأن المعنى من قبل أن نطمس وجوه قوم. أو ١٠ يرجع إلى {الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ} على طريقة الالتفات؛ {أَوْ نَلْعَنَهُمْ} أو نجزيهم بالمسخ، كما مسخنا أصحاب السبت. فإن قلت: فأين وقوع الوعيد؟ قلت: هو مشروط بالإيمان، وقدآمن منهم ناس. وقيل: هو منتظر، ولا بدّ من طمس ومسخ لليهود قبل يوم القيامة، ولأن الله عز وجلّ أوعدهم بأحد الأمرين، بطمس وجوه منهم، أو بلعنهم. فإن الطمس تبديل أحوال رؤسائهم، أو إجلائهم إلى الشام، ١٥ فقد كان أحد الأمرين وإن كان غيره فقد حصل اللعن. فإنهم ملعونون بكل لسان، والظاهر اللعن المتعارف دون المسخ. ألا ترى إلى قوله تعالى {قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّمِن ذلك مَثُوبَةً عِندَ اللهِ مَنْ لَعَنَهُ اللهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمُ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ} [المائدة: ٦٠] {وَكَانَ أَمْرُ اللهِ مَفْعُولًا} فلا بدّ أن يقع أحد الأمرين إن لم يؤمنوا.

48. Allah kendisine ortak koşulmasını kesinlikle bağışlamaz, bunun dûnundakileri ise dilediğine bağışlar. Kim Allah'a şirk koşarsa o büyük bir işlemiştir.

[238] **Şayet** "Allah Teâlâ'nın şirkten tövbe edeni bağışlayacağı, şirkin dışındaki büyük günahları da tevbesiz affetmeyeceği kesinlik kazanmıştır. Bu durumda 'Allah kendisine ortak koşulmasını kesinlikle bağışlamaz, bunun dûnundakileri ise dilediğine bağışlar' ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Doğrusu, müsbet menfî her iki fiilin de "dilediğine" ifadesine bağlı olduğudur. Adeta, -ilkinden maksat 'tevbe etmeyen', ikincisinden maksat ise 'tevbe eden' olacak şekilde- "Allah şirki dilediğine bağışlamaz, şirkin dûnundakileri ise dilediğine bağışlar" buyrulmaktadır. Bunun örneği şu cümledir: *İnne'l-emîra lâ yebzulu'd-dînâr[a] ve yebzulu'l-kıntār[a] li-men yeşâ'* (Padişah dinar vermez, ama dilediğine bir yük altın verir) yani layık olmayana vermez ama layık olana yük yük verir.

[239] فَقَدِ افْتَرٰى اِثْمًا عَظِيمًا yani olmayacak bir şeyi uydurup kotararak "büyük bir günah işlemiştir."

49. Bak şu kendi kendilerini temize çıkaranlara!.. Asıl Allah, dilediklerini temize çıkarır ve kendilerine 'kıl' kadar haksızlık edilmez.

50. Bak, nasıl Allah'a karşı yalan uyduruyorlar?! Sadece bu bile yeter apaçık bir günah olarak!..

[240] "Kendilerini temize çıkaranlar" Yahudiler ve Hristiyanlardır. Bunlar şöyle derdi: "Biz Allah'ın oğullarıyız, sevgili kullarıyız." [Mâide 5/18]; "Yahudi ve Hristiyan olanlar dışında hiç kimse cennete giremeyecektir." [Bakara 2/111] Anlatıldığına göre Yahudilerden bazıları çocuklarıyla Peygamber (s.a.)'e gelip "Bu çocukların bir günahı var mıdır?" diye sormuşlar. Resûlullah "Hayır" deyince "Vallahi! Bizim bunlardan farkımız yok, gündüz işlediğimiz günah geceleyin silinir, geceleyin işlediğimiz günah da gündüz silinir" demişler. Âyet-i kerime bunun üzerine inmiştir. Ancak "Amellerim [ve kalbim] tertemiz, çok ibadet ederim, takvalıyım, Allah'a yakınım!" diyerek kendi kendini temize çıkartan herkes bu âyetin kapsamına girer. **Şayet** "Peki, Peygamber (s.a.) 'Vallahi! Ben göklerde de *emin* bir kişiyim, yerde de!' buyurmamış mı?" **dersen şöyle derim:** Peygamber bu sözü münafıklar ona "Bölüştürmede âdil ol"dedikleri zaman[32] onları yalanlamak için söylemişti.

32 Bkz. Tevbe 9/57-60 hk. / ed.

٤٨-﴿إِنَّ اللّٰهَ لا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدِ افْتَرَى إِثْمًا عَظِيمًا﴾

[٢٣٨] فإن قلت: قد ثبت أن الله عزّ وجلَّ يغفر الشرك لمن تاب منه، وأنه لا يغفر ما دون الشرك من الكبائر إلا بالتوبة، فما وجه قول الله تعالى: {إِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ أَن يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَن يَشَاءُ}؟ قلت: الوجه أن يكون الفعل المنفي والمثبت جميعًا موجهين إلى قوله تعالى {لِمَن يَشَاءُ}؛ كأنه قيل: إن الله لا يغفر لمن يشاء الشرك، ويغفر لمن يشاء ما دون الشرك على أنّ المراد بالأول من لم يتب، وبالثاني من تاب. ونظيره قولك: إنّ الأمير لا يبذل الدينار ويبذل القنطار لمن يشاء. تريد: لا يبذل الدينار لمن لا يستأهله، ويبذل القنطار لمن يستأهله.

[٢٣٩] {فَقَدِ افْتَرَى إِثْمًا} أي ارتكبه وهو مفتر مفتعل ما لا يصح كونه.

٤٩-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُزَكُّونَ أَنْفُسَهُمْ بَلِ اللّٰهُ يُزَكِّي مَنْ يَشَاءُ وَلا يُظْلَمُونَ فَتِيلا﴾

٥٠-﴿انْظُرْ كَيْفَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ وَكَفَى بِهِ إِثْمًا مُبِينًا﴾

[٢٤٠] {الَّذِينَ يُزَكُّونَ أَنْفُسَهُمْ} اليهود والنصارى، قالوا: {نَحْنُ أَبْنَاءُ اللّٰهِ وَأَحِبَّاؤُهُ} [المائدة: ١٨]، {وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى} [البقرة: ١١١]. وقيل: جاء رجال من اليهود إلى رسول الله ﷺ بأطفالهم فقالوا: هل على هؤلاء ذنب؟ قال: لا. قالوا: والله ما نحن إلا كهيئتهم، ما عملناه بالنهار كفر عنا بالليل، وما عملناه بالليل كفر عنا بالنهار، فنزلت. ويدخل فيها كل من زكى نفسه ووصفها بزكاء العمل وزيادة الطاعة والتقوى والزلفى عند الله. فإن قلت: أما قال رسول الله ﷺ «والله إني لأمين في السماء، أمين في الأرض»؟ قلت: إنما قال ذلك حين قال له المنافقون: اعدل في القسمة، إكذابًا لهم

Çünkü münafıklar onu Rabbinin nitelemesinden farklı şekilde niteliyorlardı. Allah'ın, tertemiz olduğuna tanıklık ettiği kimse ile kendi kendini temize çıkartan veya kendisini tanımayan birinin temize çıkarttığı biri arasında yerle göğün arasındaki mesafe kadar fark vardır!

[241] "Asıl Allah, -dilediklerini- temize çıkarır" ifadesi, itibar edilecek *tezkiye*nin, başkasının değil Allah'ın tezkiyesi olduğunu bildirmektedir. Çünkü tezkiyeye layık olanı bilen sadece O'dur. "Dilediklerini temize çıkarır" ifadesinin anlamı, arı duru ve tertemiz olduklarını bildiği ve bu sebeple o şekilde nitelediği ilâhî rızaya ermiş kullarını temize çıkarır, şeklindedir.

[242] "Onlara kıl kadar zulmedilmez" yani kendi kendilerini saf ve temiz görenler, bu fiillerinden dolayı hak ettikleri kadar cezalandırılırlar. Yahut Allah'ın temize çıkarmayı dilediği kimseler temizliklerinden dolayı mükâfatlandırılırlar, sevaplarından bir şey eksiltilmez. Bunun örneği şu âyette de geçmektedir: "… Öyleyse, kendi kendinizi temize çıkartmayın! Kimin sakındığını en iyi bilen O'dur çünkü." [Necm 53/32]

[243] Allah katında tertemiz olduklarını iddia ederek "nasıl da Allah hakkında yalan uyduruyorlar!" Diğer günahları bir yana, sadece bu iddiaları bile kendilerine "apaçık bir günah olarak yeter!"

51. Bak şu kendilerine kitaptan pay verilenlere; nasıl, (Allah'a değil de) puta ve tâğuta iman ediyorlar; nankörce inkâr eden (müşrik)ler için nasıl da "Bunlar iman edenlerden daha doğru yoldadır" diyebiliyorlar!?

52. Bunlardır işte Allah'ın lânetledikleri!.. Allah'ın lânetlediği birine de asla yardımcı bulamazsın.

[244] *Cibt,* putlara ve Allah dışında tapınılan her şeye verilen bir isimdir. *Tâğût* ise "şeytan" demektir. Şöyle ki: Yahudi Huyeyy b. Ahtab ve Kâ'b b. Eşref, Resûlullah'la savaşma konusunda Kureyş ile antlaşma yapmak üzere bir grup Yahudi ile birlikte Mekke'ye gittiler. Mekkeli müşrikler "Siz Ehl-i Kitap'sınız, yani bize olduğunuzdan daha çok Muhammed'e yakınsınız. Sizin bize tuzak kurmayacağınızdan emin olamıyoruz. Putlarımıza secde edin de size tam olarak güvenelim." dediler. Bunun üzerine o Yahudi grup onların putlarına secde etti. İşte puta ve şeytana iman etmeleri ile bu kastedilmektedir.

إذ وصفوه بخلاف ما وصفه به ربه، وشَتَّانَ من شهد الله له بالتزكية، ومن شهد لنفسه أو شهد له من لا يعلم!

[٢٤١] {بَلِ اللهُ يُزَكِّي مَنْ يَشَاءُ} إعلام بأن تزكية الله هي التي يعتدّ بها، لا تزكية غيره؛ لأنه هو العالم بمن هو أهل للتزكية. ومعنى يزكي من يشاء: يزكي المرتضَين ٥ من عباده الذين عرف منهم الزكاء فوصفهم به.

[٢٤٢] {وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا} أي الذين يزكون أنفسهم يعاقبون على تزكيتهم أنفسهم حق جزائهم. أو من يشاء يثابون على زكائهم ولا ينقص من ثوابهم. ونحوه {فَلَا تُزَكُّوا أَنفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى} [النجم: ٣٢].

[٢٤٣] {كَيْفَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللهِ الكَذِبَ} في زعمهم أنهم عند الله أزكياء. {وَكَفَى} ١٠ بزعمهم هذا {إِثْمًا مُبِينًا} من بين سائر آثامهم.

٥١-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ وَيَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا هَؤُلاءِ أَهْدَى مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا سَبِيلا﴾

٥٢-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللهُ وَمَنْ يَلْعَنِ اللهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ نَصِيرًا﴾

[٢٤٤] الجبت: الأصنام وكل ما عبد من دون الله؛ والطاغوت: الشيطان.

١٥ وذلك أن حُيَيّ بن أخطب وكعب بن الأشرف اليهوديين خرجا إلى مكة مع جماعة من اليهود يحالفون قريشًا على محاربة رسول الله ﷺ، فقالوا: أنتم أهل كتاب، وأنتم أقرب إلى محمد منكم إلينا، فلا نأمن مكركم، فاسجدوا لآلهتنا حتى نطمئن إليكم، ففعلوا. فهذا إيمانهم {بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ}،

Çünkü putlara secde etmiş ve bu eylemleri ile şeytana da itaat etmiş oldular. Ebû Süfyân dedi ki: “Biz mi daha doğru yoldayız, Muhammed mi?” Kâ‘b “Muhammed ne diyor ki?” dedi. “Yalnızca Allah’a kulluk etmemizi emrediyor ve şirkten menediyor” dediler. Kâ‘b, “Ya sizin dininiz ne?” diye sordu. Onlar da “Biz Beytullah’ın / Tanrıevi’nin mütevellîleriyiz. Hacılara su dağıtırız, misafir ağırlar, esir azat ederiz” dediler ve yaptıkları diğer işleri saydılar. Kâ‘b, “Öyleyse siz daha doğru yoldasınız.” dedi.

53. Yoksa bunların (ilâhî) hükümranlıktan bir payları mı var? Böyle olsaydı zırnık koklatmazlardı insanlara!

54. Yoksa Allah, kendi lütfundan (peygamberlik) verdi diye insanları çekemiyorlar mı? Oysa Biz, kitap ve hikmeti İbrâhim’in nesline vermiş ve onlara büyük bir nimet bahşetmiştik

55. de onların bir kısmı ona iman ederken, bir kısmı ondan yüz çevirmişti. Ama hiçbir ateş Cehennem kadar çılgın değildir!..

[245] Allah, Yahudileri cimrilik ve haset ile nitelemektedir ki bunlar en kötü iki özelliktir. Bunlar, kendilerine verilen nimeti başkalarından esirgiyor, bununla da yetinmeyip başkalarına verilen nimetin de kendilerinin olmasını istiyorlardı. Allah da onları bu iki kötü vasıfla niteleyip dedi ki “Yoksa bunların (ilâhî) hükümranlıktan bir payları mı var [Allah korusun]!?” Burada اَمْ munkatı‘a olup [بَلْ أَ anlamındadır ve bu] Hemze’nin mânası, hâkimiyetten bir paylarının bulunduğunu reddetmektir. Sonra “Böyle olsaydı zırnık koklatmazlardı!” buyurdu, yani hâkimiyetten bir nasipleri olsaydı aşırı cimriliklerinden, hiç kimseye zerre bir şey vermezlerdi. *Nakīr*, çekirdeğin üzerindeki oyuktur ve *fetîl* [lif / kıl] ve *kıtmîr* [çekirdek zarı] kelimeleri gibi azlığı temsil eder.

[246] “Hükümranlık”tan maksat ya dünyadakilerin hükümranlığı ya da “Şayet siz Rabbimin rahmet hazinelerine sahip olsaydınız, tükenir korkusuyla hepsini elinizde tutardınız!” [İsrâ 17/100] âyetinde geçtiği gibi Allah’ın hükümranlığıdır. Bunların cimriliğini daha iyi anlattığı ve Kur’ân’daki benzeri ile örtüştüğünden, bu mâna daha güzeldir. [بَلْ أَ’deki] Hemze’nin, işbu dünyevî hâkimiyetten kendilerine bir pay verilmesini yadırgama anlamında olması da câizdir. Tıpkı krallar gibi malları, bağları-bahçeleri, yüksek yüksek sarayları vardı. Ama sahip olduklarından hiçbirini hiç kimseye koklatmıyorlardı.

لأنهم سجدوا للأصنام وأطاعوا إبليس فيما فعلوا. وقال أبو سفيان: أنحن أهدى سبيلًا أم محمد؟ فقال كعب: ماذا يقول محمد؟ قالوا: يأمر بعبادة الله وحده، وينهى عن الشرك. قال: وما دينكم؟ قالوا: نحن ولاة البيت، ونسقي الحاج، ونقري الضيف، ونفك العاني، وذكروا أفعالهم، فقال: أنتم أهدى سبيلًا.

٥ ٥٣-﴿أَمْ لَهُمْ نَصِيبٌ مِنَ الْمُلْكِ فَإِذًا لا يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا﴾

٥٤-﴿أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللهُ مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا﴾

٥٥-﴿فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ بِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ صَدَّ عَنْهُ وَكَفَى بِجَهَنَّمَ سَعِيرًا﴾

[٢٤٥] وصف اليهود بالبخل والحسد، وهما شرّ خصلتين؛ يمنعون ما أوتوا من ١٠ النعمة ويتمنون أن تكون لهم نعمة غيرهم، فقال: {أَمْ لَهُمْ نَصِيبٌ مِنَ الْمُلْكِ} على أن أم منقطعة ومعنى الهمزة لإنكار أن يكون لهم نصيب من الملك؛ ثم قال: {فَإِذًا لَا يُؤْتُونَ} أي لو كان لهم نصيب من الملك فإذًا لا يؤتون أحدًا مقدار نقير، لفرط بخلهم. والنقير: النقرة في ظهر النواة وهو مثل في القلة، كالفتيل والقطمير.

[٢٤٦] والمراد بالملك: إما ملك أهل الدنيا، وإما ملك الله، كقوله تعالى {قُلْ لَوْ ١٥ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذًا لَأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ} [الإسراء: ١٠٠] وهذا أوصف لهم بالشح، وأحسن لطباقه نظيره من القرآن. ويجوز أن يكون معنى الهمزة في أم لإنكار أنهم قد أوتوا نصيبًا من الملك، وكانوا أصحاب أموال وبساتين وقصور مشيدة كما تكون أحوال الملوك. وأنهم لا يؤتون أحدًا مما يملكون شيئًا.

[247] İbn Mes'ûd [v. 32/653] *izâ*yı aslî ameli olan nasb ile amel ettirerek [لَا يُؤْتُونَ ifadesini] *fe-izen lâ yu'tû* diye okumuştur. Genel kıraatte ise bu amel kaldırılmıştır, sanki şöyle denilmektedir: *fe-lâ yu'tûne'n-nâse nekīr^{an} izen* (… o takdirde insanlara zırnık koklatmazlardı).

[248] اَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ ifadesinde أم *bel e* [بَلْ أَ] anlamında olup, hasedi yadırgamak ve çirkinliğini göstermek amacıyla "Yoksa Peygamber (s.a.)'e ve müminlere haset mi ediyorlar?!" buyrulmaktadır. Yahudiler, Allah'ın müminlere nasip ettiği zafer, galibiyet, izzetlerinin artması ve günden güne ilerlemelerinden dolayı Müslümanlara haset etmekteydi.

[249] "Biz vermiştik" ifadesi, bildikleri bir şeyle, yani Allah'ın kitap ve hikmeti İbrâhim hanedanına verdiğine ilişkin kendi bilgileriyle onları susturmaktadır. "İbrâhim hanedanı" ki Peygamber (s.a.)'in selefleridir. Yani Allah'ın, onlara verdiğinin benzerini Peygamber (s.a.)'e de vermesi garip bir şey değildir.

[250] İbn Abbâs *Radıyallāhu 'Anh* [v. 68/688], "Allah'ın İbrâhim hanedanına verdiği hükümranlık, Yûsuf'un, Dâvûd ve Süleyman'ın hükümranlığıdır" demiştir. Denilmiştir ki Yahudiler Peygamber'in çok hanım almasını mesele etttikleri için bu âyetle onlara şöyle cevap verilmiş oldu: "Dâvûd *Aleyhisselâm'ın* yüz hanımı, Süleyman *Aleyhisselâm'ın* üç yüz nikâhlı hanımı ve yedi yüz cariyesi varken onun dokuz hanımını nasıl çok görüyorsunuz?!"

[251] "Onlardan" yani Yahudilerden İbrâhim hanedanına dair "bu söze iman edenler" de var, doğruluğunu bile bile "inkâr edenler de." Veya Yahudilerden Peygamber (s.a.)'e iman edenler de var, onun nübüvvetini inkâr edenler de. Yahut İbrâhim hanedanından İbrâhim'e iman edenler de var, onu inkâr edenler de. "[Evet, Nûh'u ve İbrâhim'i gönderdik, peygamberliği de kitabı da bu ikisinin nesline verdik.] Gerçi, (nesilleri arasında) doğru yolda olanlar var ama çoğu fâsık!.."[Hadîd 57/26] âyetinde olduğu gibi.

56. Âyetlerimizi nankörce inkâr edenleri ileride öyle bir Ateş'e sokacağız ki derileri piştikçe -azabı tadabilsinler diye- başka derilerle değiştireceğiz. Allah 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir ('Azîz, Hakîm).

[252] "… başka derilerle değiştireceğiz" onları başka derilere çevireceğiz. **Şayet** "Günahı işleyen derilerin yerine nasıl günah işlememiş derilere azap edilir?" **dersen şöyle derim:** Azap, kişinin duyarlı yekûnu içindir.

[٢٤٧] وقرأ ابن مسعود «فَإِذًا لاَ يُؤْتُوا»، على إعمال إذا عملَها الذي هو النصب، وهي ملغاة في قراءة العامة، كأنه قيل: فلا يؤتون الناس نقيرًا إذًا.

[٢٤٨] {أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ} بل أيحسدون رسول الله ﷺ والمؤمنين على إنكار الحسد واستقباحه. وكانوا يحسدونهم على ما آتاهم الله من النصرة والغلبة وازدياد العزّ والتقدم كل يوم.

[٢٤٩] {فَقَدْ آتَيْنَا} إلزام لهم بما عرفوه من إيتاء الله الكتاب والحكمة {آلَ إِبْرَاهِيمَ} الذين هم أسلاف محمد ﷺ، وأنه ليس ببدع أن يؤتيه الله مثل ما آتى أسلافه.

[٢٥٠] وعن ابن عباس: الملك في آل إبراهيم ملك يوسف وداود وسليمان. وقيل: استكثروا نساءه، فقيل لهم: كيف استكثرتم له التسع وقد كان لداود مائة ولسليمان ثلَثمائة مهيرة، وسبعمائة سرية؟

[٢٥١] {فَمِنْهُمْ} فمن اليهود {مَنْ آمَنَ بِهِ} أي بما ذكر من حديث آل إبراهيم {وَمِنْهُمْ مَنْ صَدَّ عَنْهُ} وأنكره مع علمه بصحته. أو من اليهود من آمن برسول الله ﷺ، ومنهم من أنكر نبوّته. أو من آل إبراهيم من آمن بإبراهيم، ومنهم من كفر، كقوله {فَمِنْهُمْ مُهْتَدٍ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ} [الحديد: ٢٦].

٥٦-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا سَوْفَ نُصْلِيهِمْ نَارًا كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ إِنَّ اللهَ كَانَ عَزِيزًا حَكِيمًا﴾

[٢٥٢] {بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا} أبدلناهم إياها. فإن قلت: كيف تعذب مكان الجلود العاصية جلود لم تعص؟ قلت: العذاب للجملة الحساسة،

Günah işleyen deri değil bu bütündür. Fudayl b. ‘Iyaz’dan [v. 187/803] yanmış derinin yanmamışa dönüştürüleceği nakledilmiştir. Peygamber (s.a.), “Cehennemliklerin derileri günde yedi sefer değiştirilir” buyurmuştur. Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh*’ın [v. 110/728] dediğine göre “Derileri yetmiş kez parşömen renginde beyaz deriye dönüştürülecektir.”

[253] “Azabı tatsınlar diye” yani azabı tatmaya devam etsinler ve bu tatma kesintiye uğramasın diye... Bu, zaten *aziz* [güçlü - şerefli] birine “Allah seni aziz etsin!” demene benzer, “Allah seni her daim aziz etsin, izzetini arttırsın!” anlamındadır.

[254] “Allah mutlak izzet sahibidir” suçlulara yapmak istediği hiçbir şey O’na güç gelmez; “hikmet sahibidir” müstehak olana tamamen adaletli bir şekilde azap eder.

57. İman edip salih amel işleyenleri ise altından ırmakların aktığı, ebediyen kalacakları cennetlere sokacağız. Orada tertemiz eşleri olacak ve onları koyu bir gölgeye sokacağız.

58. Allah size, elbette emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hakemlik ederken adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğüt veriyor... Allah gerçekten işitir, görür (Semî‘, Basîr).

[255] ظَلِيلًا mânayı pekiştirmek için ظِلّ’den türetilmiş bir sıfat-ı müşebbehedir. *Leyl*^un^ *elîl*^un^*, yevm*^un^ *eyûm*^un^ [kapkaranlık gece, güpegündüz] denilmesi gibi. Hiçbir aralığın olmadığı, güneşin gideremediği süreklilikte, uzun; ne çok sıcak ne çok soğuk, ılıman ve dengeli bir gölgeyi ifade eder. Cennet gölgesi dışındaki hiçbir gölge böyle değildir. *Allah bizi kendisine yaklaştıracak şeylere muvaffak kılarak, bizlere o gölgelerin altında gölgelenmeyi nasip etsin!*

[256] İbn Mes‘ûd’un [v. 32/653] kıraati Yâ ile *se-yudhiluhum* (onları sokacaktır) şeklindedir.

[257] “… emanetleri ehline vermenizi…” hitabı, her tür emanete ilişkin herkesi kapsamaktadır. Âyetin Kâbe’nin bekçiliğini yapan Osman b. Talha b. Abduddâr [v. 42/662] hakkında indiği de söylenmiştir. Olay şöyle gerçekleşmiştir: Peygamber (s.a.) fetih günü Mekke’ye girdiğinde Osman b. Talha Kâbe’nin kapısını kilitleyip Kâbe’nin damına çıktı. Anahtarı Peygamber’e vermemek için diretti ve “Onun Allah resûlü olduğunu bilsem, girmesini engellemezdim!” dedi. Bunun üzerine Ali (r.a.) onun bileğini bükerek anahtarı aldı ve Kâbe’yi açtı.

وهي التي عصت، لا للجلد. وعن فضيل: يجعل النَّضيج غيرَ نضيج. وعن رسول الله ﷺ «تبدّل جلودهم كل يوم سبع مرّات»، وعن الحسن: سبعين مرة يبدّلون جلودًا بيضاء كالقراطيس.

[٢٥٣] {لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ} ليدوم لهم ذوقه ولا ينقطع. كقولك للعزيز: أعزّك الله، ٥ أي أدامك على عزّك وزادك فيه.

[٢٥٤] {عَزِيزًا} لا يمتنع عليه شيء مما يريده بالمجرمين {حَكِيمًا} لا يعذب إلا بعدل من يستحقه.

٥٧-﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَنُدْخِلُهُمْ ظِلا ظَلِيلا﴾

١٠ ٥٨-﴿إِنَّ اللهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الأَمَانَاتِ إِلَى أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا﴾

[٢٥٥] {ظَلِيلًا} صفة مشتقة من لفظ الظلّ لتأكيد معناه. كما يقال: ليل أَلِيل، ويوم أيوم، وما أشبه ذلك. وهو ما كان فَيْنانًا لا جَوْب فيه، ودائمًا لا تنسخه الشمس، وسَجْسَجًا لا حرّ فيه ولا برد، وليس ذلك إلا ظل الجنة. رزقنا الله بتوفيقه لما يزلف ١٥ إليه التفيؤ تحت ذلك الظل.

[٢٥٦] وفي قراءة عبد الله «سَيُدْخِلُهُمْ»، بالياء.

[٢٥٧] {أَن تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ} الخطاب عام لكل أحد في كل أمانة. وقيل نزلت في عثمان بن طلحة بن عبد الدار وكان سادِن الكعبة. وذلك: أنّ رسول الله ﷺ حين دخل مكة يوم الفتح أغلق عثمان باب الكعبة وصعد السطح، وأبى أن يدفع المفتاح إليه، وقال: ٢٠ لو علمت أنه رسول الله لم أمنعه! فلوى علي بن أبي طالب رضي الله عنه يده، وأخذه منه وفتح،

Peygamber (s.a.) Kâbe'ye girdi, iki rekât namaz kıldı. Amcası Hazret-i Abbâs['ın *sikāye* yani hacılara su verme görevi vardı], Peygamber Kâbe'den çıkınca ondan, anahtarı kendisine vermesini ve sikāye ile *sidâne* [Kâbe'yi koruma] görevini birleştirmesini istedi. Bunun üzerine bu âyet indi. Peygamber (s.a.), Hazret-i Ali'ye anahtarı Osman'a geri vermesini ve ondan özür dilemesini emretti. Osman, Ali'ye "Bileğimi büküp incittin, şimdi de gelip özür mü diliyorsun?!" dedi. Hazret-i Ali de "Allah senin hakkında âyet indirdi" dedi ve bu âyeti okudu. Osman, Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in O'nun elçisi olduğuna şehadet getirdi ve Müslüman oldu. Cebrâil geldi ve Peygamber (s.a.), *sidâne* görevinin sonsuza kadar Osman'ın çocuklarında olacağını haber verdi.

[258] Âyetin, emanetleri ehline vermeleri ve adaletle hükmetmelerine ilişkin yöneticilere hitap olduğu da söylenmiştir.

[259] الْأَمَانَات kelimesi *el-emânete* şeklinde tekil olarak da okunmuştur.

[260] [نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ ifadesinde] Mâ, ya *ya'izukum bi-hî* ile tavsif edilen mansup bir kelimedir ya da ism-i mevsūl olmak üzere merfû'dur, sılası da yine *ya'izukum bi-hî*dir. Adeta "Ne güzel şeydir Allah'ın size öğüt verişi!" yahut "Ne güzeldir Allah'ın size öğüt olarak verdiği şey!" buyrulmuş olmaktadır. Medhin mahsusu hazfedilmiş olup şu anlamdadır: "Allah'ın size verdiği bir öğüt olarak ne güzel bir şeydir *bu*!" -Yani emanetleri eda etme ve adaletle hükmetme [öğüdü].-

[261] Kelime Nûn'un fethasıyla *ne'immâ* şeklinde da okunmuştur.

59. "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere ve sizden olan yöneticilere itaat edin. Herhangi bir hususta çekişecek olursanız, onu Allah ve Resûlüne arz edin; -tabiî, Allah'a ve 'Son Gün'e iman etmişseniz… Çünkü bu, sonucu itibariyle hem daha hayırlı hem de daha güzeldir."

[262] İdarecilere, emanetleri ehline vermelerini ve adaletle hükmetmelerini emrettikten sonra, insanlara da o idarecilere itaat etmelerini ve onların kararlarına uymalarını emretmektedir. "Sizden olan idareciler"den kasıt, âdil idarecilerdir. Çünkü Allah ve Resûlü'nün, zalim idarecilerle hiçbir ilişkisi yoktur ve itaatin gerekliliği konusunda Allah ve Resûlü gibi kabul edilemezler. Allah ve Resûlü ile ancak adaleti tercih, hakkı yeğleme, bu ikisini emretme ve bunların zıttından menetme konusunda o ikisine uyan yöneticiler bir arada kullanılabilir. Hulefâ-i Raşidîn ve onlara güzelce uyanlar gibi.

ودخل رسول الله ﷺ وصلى ركعتين. فلما خرج سأله العباس أن يعطيه المفتاح ويجمع له السقاية والسدانة. فنزلت، فأمر عليًا أن يردّه إلى عثمان ويعتذر إليه، فقال عثمان لعليّ: أكْرهت وآذيت ثم جئت ترفق؟ فقال: لقد أنزل الله في شأنك قرآنًا، وقرأ عليه الآية، فقال عثمان: أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمدًا رسول الله! فهبط جبريل وأخبر رسول الله ﷺ أن السدانة في أولاد عثمان أبدًا.

[٢٥٨] وقيل: هو خطاب للولاة بأداء الأمانات والحكم بالعدل.

[٢٥٩] وقرئ «اَلْأَمَانَةَ»، على التوحيد.

[٢٦٠] {نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ}ما، إما أن تكون منصوبة موصوفة بيعظكم به، وإما أن تكون مرفوعة موصولة به؛ كأنه قيل: نعم شيئًا يعظكم به، أو نعم الشيء الذي يعظكم به. والمخصوص بالمدح محذوف، أي نعمّا يعظكم به ذاك، وهو المأمور به من أداء الأمانات والعدل في الحكم.

[٢٦١] وقرئ «نَعِمَّا» بفتح النون.

٥٩-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلا﴾

[٢٦٢] لما أمر الولاة بأداء الأمانات إلى أهلها وأن يحكموا بالعدل، أمر الناس بأن يطيعوهم وينزلوا على قضاياهم. والمراد بأولي الأمر منكم: أمراء الحق؛ لأن أمراء الجور الله ورسوله بريئان منهم، فلا يُعطَفون على الله ورسوله في وجوب الطاعة لهم، وإنما يجمع بين الله ورسوله والأمراء الموافقين لهما في إيثار العدل واختيار الحق والأمر بهما والنهي عن أضدادهما، كالخلفاء الراشدين ومن تبعهم بإحسان.

Nitekim bu halifeler şöyle diyorlardı: "Ben aranızda adaletle hükmettiğim sürece bana itaat edin, adalete aykırı davrandığımda ise bana itaat etmek zorunda değilsiniz." Nakledildiğine göre Ebû Hâzim [Seleme b. Dînâr; v.140/757], Mesleme b. Abdülmelik [v. 121/739?] kendisine, "Sizden olan idarecilere itaat edin' buyruğuyla bize itaat etmeniz size emredilmedi mi?!" deyince Ebû Hâzim şöyle cevap vermiştir: "Siz Hakk'a karşı çıktığınızda âyetin 'Bir konuda çekişirseniz onu Allah ve Resûlü'ne götürün' kısmıyla bu hak sizden alınmadı mı?" [Yani, siz bu âyetin gereğini yapmadığınız için itaat gerekliliği kalkmış oldu.]

[263] Bu idarecilerin, gece gönderilen askerî birliklerin [*seriyye*] komutanları olduğu da söylenmiştir. Nitekim Peygamber (s.a.) "Bana itaat eden Allah'a itaat etmiştir. Bana karşı gelen Allah'a karşı gelmiştir. Benim tayin ettiğim yöneticiye itaat eden bana itaat etmiştir. Ona karşı gelen de bana karşı gelmiştir." buyurmuştur. [*Buhārî,* "Ahkâm", 1] Bunların, insanlara dini öğreten, onlara iyiliği emredip kötülükten sakındıran dindar âlimler olduğu da söylenmiştir.

[264] "Bir konuda çekişirseniz" yani herhangi bir dinî konuda idarecilerinizle ihtilafa düşerseniz, "o konuda Allah ve Resûlü'ne" yani Kitap ve Sünnete "başvurun." Allah, 'idareciye itaat' konusundaki emrini şüpheye mahal vermeyecek bir şey ile birlikte zikretmişken zalim idarecilere itaat nasıl gerekli olabilir!? Şöyle ki Allah önce, idarecilere emaneti ehline vermelerini, adaletle hükmetmelerini emretmiş, sorun yaşanan konularda ise Kitap ve Sünnet'e başvurmalarını emretmiştir. Zalim idareciler ise emanete hiç riayet etmedikleri gibi adaletle de hükmetmezler! Hiçbir konuyu ne Kitap'a ne de Sünnet'e arz ederler! Nefsanî arzuları, kendilerini nereye sürüklerse onun peşinden giderler. Dolayısıyla, Allah ve Resûlü nezdindeki *ülü'l-emr* niteliğinden sıyrılmışlardır. Onlara en yakışan isim "zorba hırsızlar"dır!

[265] "Bu" müracaat, yani sorunu Kitap ve Sünnet'e arz etme, "sizin için daha hayırlı" ve yararlı"dır; sonuç bakımından da daha güzeldir." [أحسن تأويلا hakkında] şöyle de denilmiştir: Bu, sizin te'vilinizden "daha güzel bir te'vildir" [yani kendi aklınızla çıkaracağınız hükümden daha iyi bir hükümdür].

60. Hem sana indirilene hem de senden önce indirilene iman ettiklerini iddia edenlere bak; nasıl, (bu kitapların değil) tâğutun önünde muhakeme edilmek istiyorlar?! Oysa (ona güvenmemeleri) onu inkâr etmeleri emredilmişti bunlara!.. Böylece şeytan, onları derin bir dalâlete düşürmek istiyor.

وكان الخلفاء يقولون: أطيعوني ما عدلت فيكم، فإن خالفت فلا طاعة لي عليكم. وعن أبي حازم أن مَسلَمة بن عبد الملك قال له: ألستم أمرتم بطاعتنا في قوله {وَأُولِى الْأَمْرِ مِنْكُمْ} قال: أليس قد نزعت عنكم إذا خالفتم الحق بقوله {فَإِن تَنَازَعْتُمْ في شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللهِ والرَّسُولِ}؟

٥ [٢٦٣] وقيل: هم أمراء السرايا، وعن النبي ﷺ «من أطاعني فقد أطاع الله ومن عصاني فقد عصى الله، ومن يطع أميري فقد أطاعني ومن يعصِ أميري فقد عصاني». وقيل: هم العلماء الدَّيِّنون الذين يعلمون الناس الدين ويأمرونهم بالمعروف وينهونهم عن المنكر.

[٢٦٤] {فَإِن تَنَازَعْتُمْ في شَيْءٍ} فإن اختلفتم أنتم وأولوا الأمر منكم في شيء ١٠ من أمور الدين، فردّوه إلى الله ورسوله، أي ارجعوا فيه إلى الكتاب والسنة. وكيف تلزم طاعة أمراء الجور وقد جنح الله الأمر بطاعة أولي الأمر بما لا يبقى معه شك، وهو أن أمرهم أولًا بأداء الأمانات وبالعدل في الحكم وأمرهم آخرًا بالرجوع إلى الكتاب والسنة فيما أشكل، وأمراء الجور لا يؤدّون أمانة ولا يحكمون بعدل، ولا يردون شيئًا إلى كتاب ولا إلى سنة، إنما يتبعون شهواتهم حيث ذهبت بهم، فهم ١٥ منسلخون عن صفات الذين هم أولو الأمر عند الله ورسوله، وأحق أسمائهم: اللصوص المتغلبة.

[٢٦٥] {ذلك} إشارة إلى الرد إلى الكتاب والسنة {خَيْرًا} لكم وأصلح {وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا} وأحسن عاقبة. وقيل: أحسن تأويلًا من تأويلكم أنتم.

٦٠-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يَزْعُمُونَ أَنَّهُمْ آمَنُوا بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ ٢٠ يُرِيدُونَ أَنْ يَتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَنْ يَكْفُرُوا بِهِ وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلالا بَعِيدًا﴾

61. Bunlara "Allah'ın indirdiğine ve Peygambere gelin!" denince o münafıkların senden büsbütün uzaklaştıklarını görüyorsun.

62. Bizzat kendi elleriyle yaptıkları yüzünden başlarına bir musibet geldiğinde, nasıl da yanına gelip Allah adına yemin ederek "Bizim niyetimiz, bir güzellik yapmak ve ara bulmaktan başka bir şey değildi!" diyorlar?!

63. Bunlar, kalplerindekini Allah'ın iyi bildiği kimselerdir! Sen bunlara aldırma da öğüt vermeye devam et, içlerine işleyen etkileyici sözler söyle onlara…"

[266] Rivayete göre Bişr adlı münafık, bir Yahudi ile ihtilâfa düşmüş. Yahudi onu Peygamber (s.a.)'i[n huzurunda mahkemeleşmey]e çağırırken münafık Kâ'b b. Eşref'e çağırıyormuş. Nihayet hakem olarak Peygamber (s.a.)'e başvurmuşlar. Peygamber (s.a.) Yahudi lehine hüküm verince münafık bunu kabul etmemiş, "Gel hakem olarak bir de Ömer b. Hattāb'a gidelim!" demiş. [Hazret-i Ömer'in yanına gittiklerinde] Yahudi demiş ki: "Peygamber (s.a.) benim lehime hüküm verdi fakat bu, onun verdiği kararı kabul etmiyor!" Ömer, münafığa "Gerçekten böyle mi?" diye sormuş. Münafık, "Evet" deyince Hazret-i Ömer "Ben gelinceye kadar bekleyin" deyip içeriden kılıcını almış, sonra çıkıp münafığın boynunu vurmuş ve münafık cansız yere düşmüş!.. Sonra Hazret-i Ömer şöyle demiş: "İşte Allah ve Resûlü'nün kararını kabul etmeyen hakkında ben böyle hüküm veririm!" Bu âyet-i kerime işbu olay üzerine inmiştir. Cebrâil gelip "Ömer hakla batılın arasını çok güzelce ayırdı." demiş. Bunun üzerine Resûlullah Hazret-i Ömer'e, "Sen *fârûk*sun" demiştir.

[267] *Tāğut*, Kâ'b b. Eşref'tir. Taşkınlıkta aşırı gitmesi ve Peygamber (s.a.)'e düşmanlık beslemesinden dolayı Allah onu böyle isimlendirmiştir. Yahut *tāğut*tan maksat şeytandır ve Kâ'b b. Eşref'i de şeytana benzeterek böyle adlandırmıştır. Ya da Peygamber (s.a.)'den başkasının hakemliğini, Peygamber (s.a.)'in hakemliğine tercih etmesinden dolayı onu şeytanın hakemliğine başvurmuş gibi kabul etmiştir. "Oysa, onu inkâr etmeleri emredilmişti bunlara! Şeytan onları derin bir dalâlete düşürmek istiyordu." [Nisâ 4/60] ifadesi de buna delâlet eder.

[268] [بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ ifadesi] malum yapıda *bi-mâ enzele ileyke ve mâ enzele* (Allah'ın hem sana indirdiğine hem de senden önce indirdiğine) şeklinde de okunmuştur.

٦١-﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَى مَا أَنْزَلَ اللهُ وَإِلَى الرَّسُولِ رَأَيْتَ الْمُنَافِقِينَ يَصُدُّونَ عَنْكَ صُدُودًا﴾

٦٢-﴿فَكَيْفَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ ثُمَّ جَاءُوكَ يَحْلِفُونَ بِاللهِ إِنْ أَرَدْنَا إِلا إِحْسَانًا وَتَوْفِيقًا﴾

٥ ٦٣-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ يَعْلَمُ اللهُ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَعِظْهُمْ وَقُلْ لَهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلا بَلِيغًا﴾

[٢٦٦] روي أن بشرًا المنافق خاصم يهوديًّا فدعاه اليهودي إلى رسول الله ﷺ، ودعاه المنافق إلى كعب بن الأشرف، ثم إنهما احتكما إلى رسول الله ﷺ، فقضى لليهودي فلم يرض المنافق وقال: تعال نتحاكم إلى عمر بن الخطاب. فقال ١٠ اليهودي لعمر: قضى لنا رسول الله فلم يرض بقضائه. فقال للمنافق: أكذلك؟ قال: نعم. فقال عمر: مكانكما حتى أخرج إليكما. فدخل عمر فاشتمل على سيفه، ثم خرج فضرب به عنق المنافق حتى برد. ثم قال: هكذا أقضي لمن لم يرض بقضاء الله ورسوله! فنزلت. وقال جبريل: إنّ عمر فرق بين الحق والباطل، فقال له رسول الله ﷺ: «أنت الفاروق».

١٥ [٢٦٧] والطاغوت: كعب بن الأشرف، سماه الله طاغوتًا، لإفراطه في الطغيان وعداوة رسول الله ﷺ، أو على التشبيه بالشيطان والتسمية باسمه. أو جعل اختيار التحاكم إلى غير رسول الله ﷺ على التحاكم إليه تحاكمًا إلى الشيطان، بدليل قوله {وَقَدْ أُمِرُوا أَنْ يَكْفُرُوا بِهِ وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَن يُضِلَّهُمْ}.

[٢٦٨] وقرئ {بِمَا أَنْزَلَ... وَمَا أَنزلَ} على البناء للفاعل.

[269] Abbâs b. Fadl *tāğut* kelimesini çoğul kabul ederek, [اَنْ يَكْفُرُوا بِهِ ifadesini] *en yekfuru bi-hâ* okumuştur. اَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ اِلَى الظُّلُمَاتِ ("Nankörce inkâr edenlerin velîleri ise tāğuttur [yani, azgın kişi ve odaklardır. Bunlar] onları aydınlıktan karanlıklara çıkarırlar.") [Bakara 2/257]

[270] Hasan-ı Basrî [v. 110/728; تَعَالَوْا fiilini], okuyuşu kolaylaştırmak için تَعَالَيْتَ'nin lâme'l-fiilini düşürerek Lâm'ın zammesiyle تَعَالُوا şeklinde okumuştur. Tıpkı *mâ bâleytu bi-hî bâlet*[en] (onu hiç önemsemedim) der gibi ki aslında -'*âfiyet*[en] gibi- *bâliyet*[en]dir. Kisâî [v. 189/805] de demiştir ki *âyet*in aslı fâ'ilet[ün] vezninde *âyiyet*[ün]dür, lâme'l-fiili [olan ikinci Yâ] düşürülmüştür. İşte [تَعَالَيْتَ'den] Yâ atılınca Lâm'dan sonra çoğul Vav'ı geldiğinden تَعَالَ'nin Lâm'ı zammelenmiş ve تَعَالُوا'ya dönüşmüştür. *Tekaddemû* (geliniz) gibi. Mekkelilerin, kadınlar için, Lâm'ın kesresiyle تَعَالِيْ demeleri de bu şekildedir [aslında تَعَالَي'dir]. Nitekim Hamdânî [v. 357/968] şiirinde şöyle geçer:

Gel ey bülbül… Dertlerimi seninle paylaşayım, gel.

Ancak tercih edilen okuyuş, Lâm'ın fethasıyla تَعَالَوْا şeklindedir.

[271] "Nasıl…" Yani durumları nice olacak, ne gibi hokkabazlıklar sergileyecekler?! Demek istiyor ki gerek senden başkasının hakemliğine başvurmak için gerek sesenin verdiğin hükümlerde seni töhmet altında bırakmak için "bizzat kendi elleriyle yaptıkları yüzünden başlarına bir musibet geldiğinde" âciz kalacaklar, ne ileri ne de geri gidebilecekler.

[272] O belaya maruz kalıp da sana mazeret beyan etmek üzere "yanına gelip Allah adına yemin ederek" şöyle diyorlar: "Bizim niyetimiz" edepsizlik değil "bir güzellik yapmak ve" iki dâvalının "arasını bulmaktan başka bir şey değildi! Yoksa asla sana muhalefet etmek ve hükmünü beğenmemek gibi bir niyetimiz yoktu!.. O halde bize dua et de sıkıntımız gitsin!" Bu ifade, yaptıklarından dolayı bunları tehdit etmekte, iş işten geçtikten sonra yine pişman olacaklarını ve Allah'ın azabı gelip çattığında bu pişmanlığın kendilerine fayda vermeyeceğini bildirmektedir.

[273] Şu da söylenmiştir: -Allah kanını *heder* etmişken [yani "Kimse bu münafığın kan dâvasını gütmeyecek!" buyurmuşken]- Hazret-i Ömer'in öldürdüğü münafığın akrabaları onun kan bedelini talep etmek üzere Peygamber'e gelip şöyle dediler: "Biz Ömer'in hakemliğine başvurmakla, âdil bir kararla arkadaşımıza iyilik etmesini ve kendisiyle hasmının arasını bulmasını istemiştik. Onun hakkında böyle bir hüküm vereceğini hiç düşünmemiştik!" [Bu durumda anlam şöyle olmaktadır: Bunlar nasıl Peygamber (s.a.) dışındaki birinin hakemliğine başvurup sonra da kan bedelini istemek için Peygamber (s.a.)'e gidiyorlar!?]

[٢٦٩] وقرأ عباس بن الفضل «أَنْ يَكْفُرُوا بِهَا»، ذهابًا بالطاغوت إلى الجمع، كقوله {أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُم} [البقرة: ٢٥٧]

[٢٧٠] وقرأ الحسن «تَعَالُوا» بضم اللام على أنه حذف اللام من تعاليت تخفيفًا، كما قالوا: ما باليت به بالة، وأصلها بالية كعافية، وكما قال الكسائي فيآية: إن أصلها آيية، فاعلة، فحذفت اللام، فلما حذفت وقعت واو الجمع بعد اللام من تعال فضمت، فصار تعالُوا، نحو: تقدموا. ومنه قول أهل مكة: تعالِي، بكسر اللام للمرأة، وفي شعر الحمداني:

تَعَالِي أُقَاسِمْكِ الهمُومَ تَعَالِي...

والوجه فتح اللام.

[٢٧١] {فَكَيْفَ} يكون حالهم، وكيف يصنعون؟ يعني أنهم يعجزون عند ذلك فلا يصدرون أمرًا ولا يوردونه {إِذَا أصابتهم مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ} من التحاكم إلى غيرك واتهامهم لك في الحكم.

[٢٧٢] {ثُمَّ جَاءُوكَ} حين يصابون فيعتذرون إليك {يَحْلِفُونَ} ما أردنا بتحاكمنا إلى غيرك {إِلَّا إِحْسَانًا} لا إساءة {وَتَوْفِيقًا} بين الخصمين، ولم نرد مخالفة لك ولا تسخطًا لحكمك، ففرج عنا بدعائك.وهذا وعيد لهم على فعلهم، وأنهم سيندمون عليه حين لا ينفعهم الندم، ولا يغني عنهم الاعتذار عند حلول بأس الله.

[٢٧٣] وقيل: جاء أولياء المنافق يطلبون بدمه وقد أهدره الله، فقالوا: ما أردنا بالتحاكم إلى عمر إلا أن يحسن إلى صاحبنا بحكومة العدل والتوفيق بينه وبين خصمه، وما خطر ببالنا أنه يحكم له بما حكم به.

[274] “Sen bunlara aldırma” gelecekteki faydalarını düşünerek bunları cezalandırma, onlara öğüt vermekle yetin, başka bir şey yapma “ve içlerine işleyen etkileyici sözler söyle onlara.” Yani onlara öğüt verirken, uyarmakta ve korkutmakta mübalağa et. **Şayet** “فِى اَنْفُسِهِمْ (İçlerinde) ifadesi nereye bağlıdır?” **dersen şöyle derim:** [i] بَلِيغًا (etkili) kelimesine bağlıdır. Mâna şöyledir: Onlara, *yüreklerine* işleyecek, üzüldükçe üzülecekleri ve korkuyu iliklerine kadar hissedecekleri etkileyici bir söz söyle. Bu etkileyici söz de münafıklık'larının uç verip açıkça ortaya çıkması durumunda öldürülecekleri ve köklerinin kazınacağı tehdididir! Ve içlerindeki defoyu ve münafıklığı Allah'ın çok iyi bildiğini ve onlarla müşrikler arasında fark olmadığını kendilerine bildir ve de ki size dokunulmamasının sebebi, içten kâfir olsanız da iman ediyormuş gibi *görünmenizdir*. Ama maskenizi düşürecek işler yaparsanız kılıçtan başka çare kalmaz [ona göre]!.. [ii. فِى اَنْفُسِهِمْ'in müteallakı] قُلْ لَهُمْ (onlara söyle) ifadesi de olabilir. Bu durumda mâna şöyledir: Onlara kötü benliklerine ve nifak barındıran kalplerine ilişkin etkileyici söz söyle ve şöyle de: Allah içinizdekileri bilmekte! Onu gizlemek size bir fayda sağlamaz. Kendinize çeki düzen verin, kalplerinizi arındırın ve münafıklık hastalığını tedavi edin. Aksi takdirde Allah sizi şirklerini açıkça dışa vuranları uğrattığı akıbete uğratır, yani eninde sonunda cezalandırır! Hatta bundan daha kötü ve daha ağır bir sonuçla karşı karşıya bırakır. [iii] Yahut onları bir kenara çekerek, yanlarında hiç kimse yokken -çünkü bu daha iyi sonuç verir ve daha samimi olur- gizlice nasihat et ve kendilerine “içlerine işleyen, etkileyici bir söz” söyle.

64. Biz bütün elçileri sırf, kendilerine -Allah'ın izniyle- itaat edilsin diye göndermişizdir. Şayet kendilerine zulmettiklerinde, senin yanına gelip bağışlanmaları için Allah'a dua etselerdi, Peygamber de bağışlanmaları için dua etseydi, Allah'ın elbette 'tevbeleri daima kabul eden', merhametli (bir Rab) olduğunu göreceklerdi.

65. (Resûlüm!) Hayır, senin Rabbine yemin ederim ki aralarındaki anlaşmazlıklarda seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden dolayı içlerinde bir sıkıntı duymadan tam bir teslimiyetle teslimiyet göstermedikçe iman etmiş olmazlar.

[٢٧٤] {فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ} لا تعاقبهم لمصلحة في استبقائهم، ولا تزد على كفهم بالموعظة والنصيحة عما هم عليه {وَقُل لَهُمْ في أَنفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا}، بالغ في وعظهم بالتخويف والإنذار. فإن قلت: بم تعلق قوله {في أَنْفُسِهِمْ}؟ قلت: بقوله: {بليغًا}، أي قل لهم قولًا بليغًا في أنفسهم مؤثرًا في قلوبهم يغتمون به اغتمامًا، ويستشعرون منه الخوف استشعارًا، وهو التوعد بالقتل والاستئصال إن نجم منهم النفاق وأطلع قرنه، وأخبرهم أن ما في نفوسهم من الدغل والنفاق معلوم عند الله، وأنه لا فرق بينكم وبين المشركين، وما هذه المكافَّة إلا لإظهاركم الإيمان وإسراركم الكفر وإضماره، فإن فعلتم ما تكشفون به غطاءكم لم يبق إلا السيف. أو يتعلق بقوله {قُلْ لَهُمْ} أي قل لهم في معنى أنفسهم الخبيثة وقلوبهم المطوية على النفاق قولًا بليغًا، وأنّ الله يعلم ما في قلوبكم لا يخفي عليه فلا يغني عنكم إبطانه. فأصلحوا أنفسكم وطهروا قلوبكم وداوُوها من مرض النفاق، وإلا أنزل الله بكم ما أنزل بالمجاهرين بالشرك من انتقامه، وشرًا من ذلك وأغلظ. أو قل لهم في أنفسهم خاليًا بهم، ليس معهم غيرهم، مسارًّا لهم بالنصيحة، لأنه في السر أنجع، وفي الإمحاض أدخل{قَوْلًا بَلِيغًا} يبلغ منهم ويؤثر فيهم.

٦٤-﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إلا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللهِ وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللهَ تَوَّابًا رَحِيمًا﴾

٦٥-﴿فَلا وَرَبِّكَ لا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾

[275] "Biz bütün elçileri *sırf*, Allah'ın" ona itaat edilmesi gerektiğini "*bildirmesi*yle" yani onun elçi olarak gönderildiği kimselere ona itaat edip tâbi olmalarını emretmesi sebebiyle "kendilerine itaat edilsin diye göndermişizdir." Çünkü elçi, Allah'dan aldığı görevi yapmaktadır. Dolayısıyla ona itaat, Allah'a itaattir; ona karşı gelmek Allah'a karşı gelmektir. "Elçisine itaat eden Allah'a itaat etmiştir." [Nisâ 4/80] Ya da "*izni*yle" yani Allah'ın ona itaate muvaffak kılması ve bunu kolaylaştırması ile…

[276] "Şayet" tāğutun hakemliğine başvurarak "kendilerine zulmettiklerinde," münafıklıktan tövbe edip, işledikleri suçtan el çekerek "senin yanına gelselerdi ve bağışlanmaları için Allah'a dua etselerdi" yani bu yaptıklarından dolayı samimiyetle Allah'tan bağışlama dileselerdi ve hükmünü reddetmek sûretiyle sana verdikleri eziyetten dolayı samimi bir şekilde özür dileselerdi desen de Allah'a el açıp onlara şefaatçi olarak istiğfar etseydin, Allah'ın tevbeleri daima kabul ettiğini elbette göreceklerdi;" Allah'ın tevbeleri çokça kabul ettiğinin farkına varacaklardı. Yani Allah elbette tevbelerini kabul edecekti!..

[277] [Yalnız] "Sen de onlar için istiğfar etseydin" demedi de *iltifat* metoduna başvurdu [yani "*Elçi* de onlar için istiğfar etseydi" dedi] ki bu, Peygamber (s.a.)'in şanını yüceltmek, onun istiğfarının önemini göstermek ve 'elçi' adını taşıyan birinin şefaatinin Allah nezdinde büyük bir öneme sahip olduğuna dikkat çekmek içindir.

[278] فَلَا وَرَبِّكَ ifadesi فَوَرَبِّكَ ("Senin Rabbine yemin ederim ki…") anlamındadır. Tıpkı فَوَرَبِّكَ لَنَسْـَٔلَنَّهُمْ ("Senin Rabbine yemin ederim ki onları kesinlikle sorguya çekeceğiz!" [Hicr 15/92]) âyet-i kerimesinde olduğu gibi. Lâ'nın eklenmesi yeminin anlamını pekiştirmek içindir. لِئَلَّا يَعْلَمَ ("Böylece şunu *iyice* bilsinler ki…" [Hadîd 57/29]) âyet-i kerimesinde, bilginin varlığını pekiştirmek için eklendiği gibi. "İman etmiş olmazlar" ifadesi yeminin cevabıdır. **Şayet** "[فَلَا وَرَبِّكَ'deki Lâ] لَا يُؤْمِنُونَ'deki Lâ'yı desteklemek için eklendiğini iddia etseydin ya!" **dersen şöyle derim:** فَلَا أُقْسِمُ بِمَا تُبْصِرُونَ وَمَا لَا تُبْصِرُونَ إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ ("İmdi; yemin ederim görebildiklerinize ve göremediklerinize ki o, gerçekten değerli bir elçinin sözüdür." [Hâkka 69/38-40]) âyetlerinde olduğu gibi, Lâ'dan sonra olumlu ve olumsuz ifade gelişinin eşit olması bunu engellemektedir.

[٢٧٥] {وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ} وما أرسلنا رسولًا قط {إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ} بسبب إذن الله في طاعته، وبأنه أمر المبعوث إليهم بأن يطيعوه ويتبعوه، لأنه مؤدٍّ عن الله، فطاعته طاعة الله ومعصيته معصية الله، وَمَن يُطِعِ الرسول فَقَدْ أَطَاعَ الله [النساء: ٨٠]. ويجوز أن يراد بتيسير الله وتوفيقه في طاعته.

٥ [٢٧٦] {وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ} بالتحاكم إلى الطاغوت {جَاءُوكَ} تائبين من النفاق متنصلين عما ارتكبوا{فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ} من ذلك بالإخلاص، وبالغوا في الاعتذار إليك من إيذائك بردّ قضائك، حتى انتصبت شفيعًا لهم إلى الله ومستغفرًا {لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا} لعلموه توابًا، أي لتاب عليهم.

[٢٧٧] ولم يقل: واستغفرت لهم، وعدل عنه إلى طريقة الالتفات، تفخيمًا ١٠ لشأن رسول الله ﷺ وتعظيمًا لاستغفاره، وتنبيهًا على أن شفاعةَ مَن اسمه الرسول من الله بمكان.

[٢٧٨] {فَلَا وَرَبِّكَ} معناه فوربك، كقوله تعالى {فَوَرَبِّكَ لَنَسْئَلَنَّهُمْ} [الحجر: ٩٢] ولا، مزيدة لتأكيد معنى القسم، كما زيدت في {لِئَلَّا يَعْلَمَ} [الحديد: ٢٩] لتأكيد وجود العلم. و{لَا يُؤْمِنُونَ} جواب القسم .فإن قلت: هلا زعمت أنها ١٥ زيدت لتظاهر لا في {لَا يُؤْمِنُونَ}؟ قلت: يأبى ذلك استواء النفي والإثبات فيه، وذلك قوله {فَلَا أُقْسِمُ بِمَا تُبْصِرُونَ وَمَا لَا تُبْصِرُونَ إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ} [الحاقة: ١٧]

[279] فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ "aralarında çıkan anlaşmazlıklarda" demektir, yani işler sarpa sarınca. Ağaç [*şecer*] kelimesi de dalları iç içe geçip karıştığından dolayı bu kökten gelmektedir.

[280] حَرَجًا darlık anlamındadır, yani senin verdiğin karardan dolayı gönülleri huzursuzluk duymayarak, tedirginlik hissetmeyerek… Kuşku anlamına geldiği de söylenmiştir çünkü kuşku duyan kişi, gerçek kendisine net bir şekilde görününceye kadar durumu konusunda tedirgin ve kararsızlık içindedir.

[281] "Teslimiyet göstermedikçe" yani boyun eğip senin ortaya koyduğun hükmü gönülden kabul etmedikçe ve hiçbir şekilde karşı koymaksızın. *Selleme li-emrillâhi* (Allah'ın emrine teslimiyet gösterdi) ifadesinde olduğu gibi. Kişi kendisini tam olarak ve samimi biçimde Allah'a ait kıldığında, *selleme nefsehû* ve *esleme nefsehû* denir. تَسْلِيمًا (tam bir teslimiyetle) ifadesi fiil bizzat tekrar edilmiş gibi يُسَلِّمُوا (teslimiyet göstermedikçe) fiilini pekiştirmektedir. Adeta şöyle buyrulmuştur: Dışlarıyla ve içleriyle hiçbir kuşku taşımayan bir itaatkârlıkla onun hükmüne boyun eğmedikçe...

[282] Bu âyetin, [yukarıda sözü edilen] münafık ve Yahudi hakkında indiği söylenmiştir. Zübeyir [v. 36/656] ve Hâtıb b. Ebu Belta'a[33] hakkında indiği de söylenmiştir. Şöyle ki: Bu iki zât [Medine civarındaki] taşlık bir bölgeden akan, hurmalıklarını suladıkları bir su konusunda anlaşmazlığa düşerek Peygamber (s.a.)'in hakemliğine başvurdular. Resûlullah buyurdu ki: "Ey Zübeyir! Arazini sula, sonra da suyu komşunun arazisine bırak." Hâtıb kızdı ve "Halanın oğlu olduğu için mi?!" dedi. Resûlullah'ın yüz ifadesi değişti, sonra şöyle buyurdu: "Zübeyir! Arazini sula, sonra duvarları / arkları aşıncaya kadar beklet, hakkını iyice al; sonra komşuna bırak." -Resûlullah önce hem Zübeyir hem de hasmı için toleranslı bir çözüm yolu göstermişti; Resûlullah'ı kızdırınca, hükmün olması gerektiği gibi Zübeyir'in hakkını tam verdi.- Sonra çıktılar ve Mikdad'a uğradılar. Mikdad: "Hüküm kimin lehine verildi?" diye sordu. Ensārî dudak bükerek "Halasının oğlu lehine verdi!" dedi. Mikdad'ın yanında bulunan bir Yahudi durumu anladı ve dedi ki:

33 Bu zât, Bedir gazilerinden olup bir başkası ile karıştırılmış gözükmektedir. Nitekim Zemahşerî aşağıda Zübeyir'in hasmından "ensārî" diye söz etmektedir. Hâtıb ise ensârî değil, Mekkeli idi. Mekke fethi öncesi, Mekkelileri Peygamber'in hışmından korumaya yönelik bir nevi casusluk sayılabilecek tutumu yüzünden tatlı sert kınanmıştı (Bkz. Mümtehine suresinin ilk âyetleri). / ed.

[٢٧٩] {فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ} فيما اختلف بينهم واختلط، ومنه الشجر لتداخل أغصانه.

[٢٨٠] {حَرَجًا} ضيقًا، أي لا تضيق صدورهم من حكمك، وقيل: شكا، لأنّ الشاك في ضيق من أمره حتى يلوح له اليقين.

٥ [٢٨١] {وَيُسَلِّمُوا} وينقادوا ويذعنوا لما تأتي به من قضائك، لا يعارضوه بشيء، من قولك: سلم الأمر لله، وأسلم له. وحقيقة سلم نفسه، وأسلمها: إذا جعلها سالمة له خالصة.و{تَسْلِيمًا} تأكيد للفعل بمنزلة تكريره. كأنه قيل: وينقادوا لحكمه انقيادًا لا شبهة فيه، بظاهرهم وباطنهم.

[٢٨٢] قيل: نزلت في شأن المنافق واليهودي.وقيل: في شأن الزبير وحاطب بن
١٠ أبي بلتعة؛ وذلك أنهما اختصما إلى رسول الله ﷺ في شراج من الحرّة. كانا يسقيان بها النخل، فقال «اسق يا زبير ثم أرسل الماء إلى جارك»، فغضب حاطب وقال: لِأن كان ابن عمتك؟! فتغير وجه رسول الله ﷺ، ثم قال «اسق يا زبير ثم احبس الماء حتى يرجع إلى الجدر واستوف حقك، ثم أرسله إلى جارك!» كان قد أشار على الزبير برأي فيه السعة له ولخصمه؛ فلما أحفظ رسول الله ﷺ، استوعب للزبير حقه في صريح
١٥ الحكم، ثم خرجا فمرا على المقداد، فقال: لمن كان القضاء؟ فقال الأنصاري: قضى لابن عمته، ولوى شدقه. ففطن يهودي كان مع المقداد فقال:

"Allah kahretsin bunları! Hem onun Allah resûlü olduğunu kabul ediyorlar hem de aralarında verdiği hüküm konusunda onu adaletsizlikle suçluyorlar. Allah'a yemin ederim ki biz Hazret-i Mûsâ hayatta iken bir defalık bir günah işledik [yani içimizden buzağıya tapanlar oldu] da Allah bizi o günahtan tevbeye çağırarak 'Öldürün birbirinizi!' buyurdu. Biz de aynen öyle yaptık. Rabbimize itaat ederken ölülerimizin sayısı yetmiş bine[34] ulaştı ve sonunda bizden razı oldu!" Bunun üzerine [Peygamber'in hatibi] Sâbit b. Kays b. Şemmas "Vallahi! Doğru söylediğimi Allah biliyor ki şayet Peygamber (s.a.) bana kendimi öldürmemi emretse inanın canıma kıyıveririm!" dedi. -Bu sözü Sabit, İbn Mes'ûd [v. 32/653] ve Ammar b. Yâsir'in [v. 37/657] söylediği de rivayet edilmiştir.- Peygamber (s.a.), "Canımı elinde tutan Zât'a yemin ederim ki ümmetimin içinde öyle yiğitler var ki gönüllerindeki iman uludağlar kadar sarsılmazdır." buyurdu. Hazret-i Ömer (r.a.)'ın şöyle dediği de rivayet edilmiştir: "Rabbimiz bize emretseydi vallahi biz de öyle yapardık. Fakat bize bunu yapmayan Allah'a hamdolsun!" [*Buhārî,* "Sulh", 12. Benzer lafızlarla]

[283] Bu âyet Hâtıb hakkında inmiştir. Diğerleri hakkında ise şu âyet nâzil olmuştur:

66. Şayet onlara,"Birbirinizi öldürün!" ya da "Yurtlarınızdan çıkın!" diye emretmiş olsaydık, pek azı hariç bunu yapmazlardı. Kendilerine öğütlenen şeyi yerine getirselerdi, elbette bu, haklarında daha hayırlı olur; (imanlarını) daha da pekiştirirdi.

67. O zaman, onlara katımızdan muazzam bir mükâfat verirdik

68. ve onları elbette dosdoğru bir yola iletirdik.

[284] "Şayet onlara, 'Birbirinizi öldürün!' diye emretmiş olsaydık" yani, İsrâiloğullarına, buzağıya tapmalarından dolayı tövbe etmeleri istendiğinde birbirlerini öldürmeyi ve yerlerinden yurtlarından çıkmayı farz kıldığımız gibi, onları da aynı şekilde yükümlü kılsaydık, "pek az" insan "hariç, bunu yapmazlardı!" Bu büyük bir azarlamadır. قَلِيلٌ'un zamme okunması فَعَلُوهُ'daki fâ'il zamirinden bedel olmasından dolayıdır. *İllâ kalîl^en^* şeklinde mansup da okunmuştur ki ya müstesnadır ya da [mef'ûl-i mutlak olan gizli bir *fi'l*en kelimesinin sıfatı olarak] *mâ fa'alûhu illâ fi'l^en^ kalîl^en^*şeklindedir.

34 Bu rakam abartılıdır; *Ahd-i Atik*'in Çıkış kitabında (XXXII, 27, 28) belirtildiğine göre, "o gün kavimden üçbin adam kadar düşmüştür." Ama bu bile çok muazzam bir rakamdır. / ed.

قاتل الله هؤلاء،يشهدون أنه رسول الله ثم يتهمونه في قضاء يقضى بينهم! وأيم الله، لقد أذنبنا ذنبًا مرّة في حياة موسى، فدعانا إلى التوبة منه وقال: اقتلوا أنفسكم، ففعلنا، فبلغ قتلانا سبعين ألفًا في طاعة ربنا حتى رضي عنا. فقال ثابت بن قيس بن شماس: أما والله إنّ الله ليعلم مني الصدق، لو أمرني محمد أن أقتل نفسي لقتلتها.

٥ وروي أنه قال ذلك ثابت وابن مسعود وعمار بن ياسر، فقال رسول الله ﷺ «والذي نفسي بيده إنّ من أمتي رجالًا الإيمان أثبت في قلوبهم من الجبال الرواسي».وروي عن عمر بن الخطاب رضي الله عنه أنه قال: والله لو أمرنا ربنا لفعلنا، والحمد لله الذي لم يفعل بنا ذلك.

[٢٨٣] فنزلت الآية في شأن حاطب، ونزلت في شأن هؤلاء.

١٠ **٦٦-﴿وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنِ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ أَوِ اخْرُجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوهُ إِلا قَلِيلٌ مِنْهُمْ وَلَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَشَدَّ تَثْبِيتًا﴾**

٦٧-﴿وَإِذًا لَآتَيْنَاهُمْ مِنْ لَدُنَّا أَجْرًا عَظِيمًا﴾

٦٨-﴿وَلَهَدَيْنَاهُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا﴾

[٢٨٤] {وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنِ اقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ} أي لو أوجبنا عليهم مثل

١٥ ما أوجبنا على بني إسرائيل من قتلهم أنفسهم، أو خروجهم من ديارهم حين استتيبوا من عبادة العجل {مَا فَعَلُوهُ إِلَّا} ناس {قَلِيلٌ مِّنْهُمْ} وهذا توبيخ عظيم. والرفع على البدل من الواو في فعلوه. وقرئ «إلا قليلًا»، بالنصب على أصل الاستثناء، أو على إلا فعلًا قليلًا.

[285] Peygamber (s.a.)'in uygun görerek karar verdiği hususlarda kendisine itaat etmek ve ona uymak adına "kendilerine öğütlenen şeyi," uygun görerek karara bağladığı şeyi… Çünkü o, heva ve hevesinden konuşmayan doğruluğu tescilli bir kişidir. "Elbette bu," dünyaları ve âhiretleri konusunda "haklarında daha hayırlı olurdu, imanlarını daha da pekiştirirdi" yani iman konusundaki kararsızlıktan daha iyi uzak tutardı.

[286] وَاِذًا (Ve o takdirde) ifadesi gizli bir soruya cevap olup sanki, "İyice pekiştirildikten sonra kendileri için ayrıca neler var?" denilmiş, cevaben de "sarsılmazlarsa bu durumda elbette onlara verirdik" buyrulmuş olmaktadır. Çünkü *izen*, hem sonucu hem de karşılığı temsil eder. "Katımızdan muazzam bir mükâfat" ifadesi kastedilenin, 'Allah'ın kendi katından lütfettiği ihsan' olması bakımından "kendi katından büyük bir *ecir* verir" [Nisâ 4/40] ifadesine benzer. Bu ihsanın *ecir* diye adlandırılmasının sebebi, bizzat ecir olmasa da ecrin peşinden gelmesi ve ancak o sabit olduğunda sabit olabilmesidir [çünkü ecir varsa lütuf da var demektir]. "Ve elbette onları … iletirdik," onlara lütfumuzla muamele eder ve iyiliklerini artırmaya onları muvaffak kılardık.

69. Kim Allah ve Resûlüne itaat ederse işte bunlar, Allah'ın nimet verip ihsanda bulunduğu peygamberlerle, sıddîklarla, şehitlerle ve salihlerle beraberdir. Ne iyi yoldaştırlar bunlar!

70. Bu lütuf Allah'tandır. Ve bilen biri olarak Allah yeter.

[287] *Sıddîk*lar, peygamber sahâbîlerinin seçkinleridir; -Ebû Bekir Sıddîk [r.a.; v.13/634] gibi- tasdikte öncü olan, özü - sözü doğru, davranışlarında samimi olanlardır. Bu âyette müminler, -kendilerine- Allah'a en yakın ve O'nun katında en yüksek dereceli kulların arkadaşlığı vaat edilerek itaate teşvik edilmektedir. وَحَسُنَ اُولٰئِكَ رَفِيقًا ifadesinde taaccüp / hayranlık anlamı vardır. Burada adeta -müstakil olarak taaccüp anlamında kullanılan- *ve mâ ahsene ulâ'ike rafîk*[an] (Ne iyi yoldaştırlar bunlar!) ifadesi kullanılmış gibidir. Kelime, Sin'in sükûnuyla *ve hasne* şeklinde de okunmuştur, hayranlık duyan kişi bu hayranlığını Hâ'nın fetha ve zammesiyle ve Sin'in sükûnuyla- *hasne'l-vech*[u] *vechuke* ve *husne'l-vech*[u] *vechuke* şeklinde dile getirir.

[288] رَفِيق (yoldaş) kelimesinin -*sadîk* (arkadaş) ve *halīt* (ortak / aynı yerdeki) kelimeleri gibi- tekili de çoğulu da aynıdır. Âyette bu kelime ile cins kastedilerek temyiz türünden tekil kullanılmış olması da mümkündür.

[٢٨٥] {مَا يُوعَظُونَ بِهِ} من اتباع رسول الله ﷺ وطاعته، والانقياد لما يراه ويحكم به، لأنه الصادق المصدوق الذي لا ينطق عن الهوى {لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ} في عاجلهم وآجلهم {وَأَشَدَّ تَثْبِيتًا} لإيمانهم، وأبعدَ من الاضطراب فيه.

[٢٨٦] {وَإِذًا} جواب لسؤال مقدر، كأنه قيل وماذا يكون لهم أيضًا بعد التثبيت، ٥ فقيل: وإذًا لو ثبتوا {لَآتَيْنَاهُمْ}، لأن إذًا جواب وجزاء {مِنْ لَدُنَّا أَجْرًا عَظِيمًا}. كقوله {وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا} [النساء: ٤٠] في أنّ المراد العطاء المتفضل به من عنده؛ وتسميته أجرًا، لأنه تابع للأجر لا يثبت إلا بثباته.{ولَهَدَيْنَاهُمْ} وللطفنا بهم ووفقناهم لازدياد الخيرات.

٦٩-﴿وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ ١٠ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا﴾

٧٠-﴿ذَلِكَ الْفَضْلُ مِنَ اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ عَلِيمًا﴾

[٢٨٧] الصديقون: أفاضل صحابة الأنبياء الذين تقدموا في تصديقهم كأبي بكر الصديق رضي الله عنه، وصدقوا في أقوالهم وأفعالهم. وهذا ترغيب للمؤمنين في الطاعة، حيث وعدوا مرافقة أقرب عباد الله إلى الله وأرفعهم درجات عنده. {وَحَسُنَ ١٥ أُولَئِكَ رَفِيقًا} فيه معنى التعجب، كأنه قيل: وما أحسن أولئك رفيقًا!، لاستقلاله بمعنى التعجب. قرئ «وحَسْنَ»، بسكون السين. يقول المتعجب: حسن الوجه وجهك! وحسن الوجه وجهك!، بالفتح والضم مع التسكين.

[٢٨٨] والرفيق: كالصديق والخليط في استواء الواحد والجمع فيه، ويجوز أن يكون مفردًا، بين به الجنس في باب التمييز.

[289] Rivayete göre Peygamber (s.a.)'in azatlı kölesi Sevban, Resûlullah'ı çok seviyor, onsuz edemiyordu. Bir gün beti - benzi atmış, iyice zayıflamış ve üzüntüsü yüzünden belli bir hâlde Peygamber (s.a.)'e geldi. Resûlullah bunun sebebini sordu. Sevban dedi ki: "Ya Resûlullah! Bir derdim yok ama seni göremeyince çok özlüyorum ve büyük bir yalnızlık hissediyorum. Bu durumum seni görünceye kadar devam ediyor. Âhireti düşündüm ve orada seni görememekten korktum. Çünkü biliyorum ki sen orada peygamberlerle beraber yüce makamlarda bulunacaksın. Ben ise Cennet'e girsem bile senin derecenden çok aşağı bir derecede olacağım. Giremezsem seni zaten hiç göremeyeceğim!" Bunun üzerine bu âyet indi. Peygamber (s.a.) şöyle buyurdu: "Canımı elinde tutan Zât'a yemin ederim ki hiçbir kul, beni kendi canından, ana-babasından, ailesinden, çocuklarından ve bütün insanlardan daha çok sevmedikçe iman etmiş olmaz." Bu, birçok sahâbi hakkında da nakledilmiştir.

[290] ذٰلِكَ mübtedâ, الْفَضْلُ sıfatı, مِنَ اللهِ de haberdir [Bu lütuf Allah'dandır]. ذٰلِكَ'nin mübtedâ, الْفَضْلُ مِنَ اللهِ ifadesinin haber olması da mümkündür [Bu, Allah'dan gelen bir lütuftur]. Yani itaat edenlere verilen büyük mükâfat ve kendilerine nimet verilenlere yoldaş kılınmaları, Allah katındandır çünkü bunu Allah onlara sevaplarına bağlı olarak lütfetmiştir. "Ve" kendisine itaat edenlerin mükâfatını "bilen biri olarak Allah yeter." Ya da nimet verilenlerin lütuf ve meziyetleri Allah'tandır, demek istemiştir çünkü onlar bunu Allah'ın imkân verip muvaffak kılması sayesinde elde etmişlerdir. Hiç kimse kullarını [kölelerini] Allah kadar iyi bilmez ve O, onları durumlarına göre muvaffak kılar.

71. Ey iman edenler! Tedbirinizi alın da bölük bölük ya da toptan seferber olun.

[291] خُذُوا حِذْرَكُمْ (Tedbirinizi alın.) Hizr ve hazer kelimeleri, aynı anlamdadır; tıpkı isr ve eser kelimeleri gibi. Kişi uyanık davrandığında ve korkulan şeyden korunduğunda *ehaze hizrahû* (tedbirini aldı) denir. Sanki Allah *hizr*i (tedbiri) kişinin kendisini koruduğu ve canını himaye ettiği bir araç gibi kabul etmiş [ve onun alınmasını istemiş]tir. Anlam şöyledir: Aman, dikkat edin de düşmana fırsat vermeyin, düşmana karşı sefere çıkmanız istendiğinde[35] "seferber olun." Ya "bölük bölük" yani ayrı ayrı gruplar ve seriyye üstüne seriyyeler halinde ya da "toptan" yani tek askeri birlik hâlinde... Birbirinizi desteksiz/yardımsız bırakmayın ki kendinizi tehlikeye atmayasınız. [فَانْفِرُوا] Fâ'nın zammesiyle *fe'nfurû* şeklinde de okunmuştur.

35 Metindeki ibare, "Seferber olduğunuzda seferber olun." şeklinde olup, verdiğimiz anlam *Buhârî* ve *Müslim*'de nakledilen hadisteki *ize'stunfirtum fe'nfirû* ifadesine dayanmaktadır. / ed.

[٢٨٩] وروي أنّ ثوبان مولى رسول الله ﷺ كان شديد الحب لرسول الله ﷺ قليل الصبر عنه، فأتاه يومًا وقد تغير وجهه ونحل جسمه وعرف الحزن في وجهه، فسأله رسول الله ﷺ عن حاله، فقال: يا رسول الله، ما بي من وجع غير أني إذا لم أرك اشتقت إليك واستوحشت وحشة شديدة حتى ألقاك، فذكرت الآخرة، فخفت أن لا أراك هناك، لأني عرفت أنك ترفع مع النبيين وإن أدخلت الجنة كنت في منزل دون منزلك، وإن لم أدخل فذاك حين لا أراك أبدًا، فنزلت، فقال رسول الله ﷺ: "والذي نفسي بيده لا يؤمن عبد حتى أكون أحبّ إليه من نفسه وأبويه وأهله وولده والناس أجمعين." وحكي ذلك عن جماعة من الصحابة.

[٢٩٠] {ذَلِكَ} مبتدأ و{الْفَضْلُ} صفته و{مِنَ اللهِ} الخبر. ويجوز أن يكون (ذلك) مبتدأ، و{الْفَضْلُ مِنَ اللهِ} خبره، والمعنى: أنّ ما أعطي المطيعون من الأجر العظيم ومرافقة المنعم عليهم من الله، لأنه تفضل به عليهم تبعًا لثوابهم. {وَكَفَى باللهِ عَلِيمًا} بجزاء من أطاعه أو أراد أَنَّ فضل المنعم عليهم ومزيتهم من الله، لأنهم اكتسبوه بتمكينه وتوفيقه. وكفى بالله عليمًا بعباده، فهو يوفقهم على حسب أحوالهم.

٧١-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانفِرُوا ثُبَاتٍ أَوِ انْفِرُوا جَمِيعًا﴾

[٢٩١] {خُذُوا حِذْرَكُمْ} الحِذْرُ والحَذَر بمعنى، كالإثر والأثر، يقال: أخذ حذره، إذا تيقظ واحترز من المخوف، كأنه جعل الحذر آلته التي يقي بها نفسه ويعصم بها روحه. والمعنى: احذروا واحترزوا من العدوّ ولا تمكنوه من أنفسكم. {فَانْفِرُوا} إذا نفرتم إلى العدوّ، إما {ثُبَاتٍ} جماعات متفرّقة سرية بعد سرية، وإما {جَمِيعًا} أي مجتمعين كوكبة واحدة، ولا تتخاذلوا فتلقوا بأنفسكم إلى التهلكة. وقرئ «فَانْفُرُوا» بضم الفاء.

72. Şüphesiz, aranızda işi ağırdan alan öyle kimseler var ki başınıza bir musibet geldiğinde, "Aman, Allah bana lütfetti de şunlarla beraber şehit(!) olmadım!" der.

73. Allah'ın bir lütfuna mazhar olduğunuzda ise sizinle onun arasında bir sevgi ve dostluk bağı yokmuş gibi (büyük bir kıskançlıkla) "Keşke şunlarla beraber olsaydım da ben de büyük bir mazhariyet elde etseydim!" der.

[292] لَمَنْ 'deki Lâm *ibtidâiyye* olup إِنَّ اللهَ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ("Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir." [Nahl 16/18]) âyetindekiyle aynı işlevi görmektedir. لَمَنْ لَيُبَطِّئَنَّ (İşi ağırdan alan) ifadesindeki ise gizli bir kasemin cevabı olup açılımı şöyledir: "İçinizde, Allah'a yemin ederim ki işi alabildiğine ağırdan alanlar var!" Kasem ve cevabı, مَنْ'in sılasıdır; sıla cümlesinde ism-i mevsūle giden zamir ise لَيُبَطِّئَنَّ fiilinde gizli olan *huve* [o] zamiridir. Hitap, Peygamber (s.a.)'in ordusunadır. "İşi ağırdan alanlar" ise münafıklardır çünkü orduyla birlikte sefere münafıkça çıkıyorlardı. لَيُبَطِّئَنَّ'nin mânası, "ağırdan alırlar" ve "cihattan geri kalırlar"dır. Geride kalmak anlamındaki *ğattemen*in *ağteme* anlamında olması gibi *batta'e* (ağırdan aldırdı) ifadesi de *ebta'e* (ağırdan aldı) anlamındadır. Nitekim [if'âlden] *le-yubtı'enne* şeklinde de okunmuştur. *Batta'e 'aleyye fulân*[un] da *ebta'e 'aleyye* de *betu'e* de denilir ki tamamı "Falanca, bana gelmede ağır davrandı" anlamındadır. Bâ ile müteaddi yapılarak *mâ batta'e bi-ke* (Sana işi ağırdan aldırtan nedir?) anlamına gelecek şekilde de kullanılır. *Sekule* (ağır oldu) fiilinden *sekkale* (ağır kıldı) fiilinin türetilmesi gibi, bu da *batu'e* (ağır oldu) kökünden alınıp *batta'e* (ağırlaştırdı) şeklinde kullanılmış da olabilir. Bu durumda kasıt, "Başkalarını gazveden alıkoyanlar, köstekleyenler" şeklinde olur ki münafık Abdullah b. Übeyy'in sürekli yaptığı da buydu, Uhud günü [savaştan evvel] insanların şevkini kıran ve onları köstekleyen oydu.

[293] "Başınıza" öldürülme ve yenilgi gibi "bir musibet geldiğinde... "Allah'ın" fetih ve ganimet gibi "bir lütfuna..."

[294] Hasan-ı Basrî [v. 110/728; لَيَقُولَنَّ'deki] Lâm'ı zamme yaparak, fiildeki zamiri de *men*in içerdiği [çoğul] mânaya bağlayarak *le-yekûlunne* okumuştur çünkü لَمَنْ لَيُبَطِّئَنَّ (ağırdan *alanlar*) ifadesinde topluluk anlamı vardır.

٧٢-﴿وَإِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ لَيُبَطِّئَنَّ فَإِنْ أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَالَ قَدْ أَنْعَمَ اللهُ عَلَيَّ إِذْ لَمْ أَكُنْ مَعَهُمْ شَهِيدًا﴾

٧٣-﴿وَلَئِنْ أَصَابَكُمْ فَضْلٌ مِنَ اللهِ لَيَقُولَنَّ كَأَنْ لَمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ فَوْزًا عَظِيمًا﴾

٥ [٢٩٢] اللام في {لَمَنْ} للابتداء بمنزلتها في قوله {إِنَّ اللهَ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ} [النحل: ١٨]؛وفي {لَيُبَطِّئَنَّ} جواب قسم محذوف تقديره: وإنّ منكم لمن أقسم بالله ليبطئن، والقسم وجوابه صلة من، والضمير الراجع منها إليه ما استكن في {لَيُبَطِّئَنَّ}. والخطاب لعسكر رسول الله ﷺ، والمبطئون منهم المنافقون، لأنهم كانوا يغزون معهم نفاقًا.ومعنى {لَيُبَطِّئَنَّ} ليتثاقلن وليتخلفن عن الجهاد. وبطأ بمعنى أبطأ، كغتّم ١٠ بمعنى أغتم، إذا أبطأ. وقرئ «لَيُبْطِئَنَّ» بالتخفيف؛ يقال: بطأ عليّ فلان وأبطأ عليّ، وبطؤ نحو ثقل. ويقال: ما بطأ بك، فيعدى بالباء. ويجوز أن يكون منقولًا من بطؤ، نحو ثقل من ثقل، فيراد ليبطئن غيره وليثبطه عن الغزو. وكان هذا ديدن المنافق عبد الله بن أبيّ، وهو الذي ثبط الناس يوم أُحد.

[٢٩٣] {فَإِنْ أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ} من قتل أو هزيمة.{فَضْلٌ مِنَ اللهِ} من فتح أو غنيمة.

١٥ [٢٩٤] {لَيَقُولَنَّ} وقرأ الحسن «لَيَقُولُنَّ» بضم اللام إعادة للضمير إلى معنى مَنْ، لأن قوله: {لَمَنْ لَيُبَطِّئَنَّ} في معنى الجماعة.

[295] "Sizinle onun arasında bir sevgi yokmuş gibi" ifadesi, "mutlaka derler" fiili ile onun mef'ûlü olan "keşke biz" arasında yer alan bir ara ifadedir. Mâna, "Sanki geçmişte onunla sizin aranızda hiç karşılıklı bir sevgi olmamış gibi…" şeklindedir. Çünkü münafıklar, her ne kadar içten içe onların felaketini isteseler de müminlere zâhiren sevgi besliyor ve dostluk gösteriyorlardı. Görünen o ki burada, münafıklarla alay edilmektedir, zira onlar müminlerin en azılı düşmanları ve onlara en çok haset eden kimselerdi. O hâlde nasıl 'sevgi duymakla' nitelenebilirler? Tabii ki ancak tersi kastedilerek ve durumlarıyla dalga geçilerek!..

[296] ["Elde etseydim" anlamındaki] فَاَفُوزَ kelimesi, ["müminlerle birlikte olsaydım" anlamındaki] كُنْتُ مَعَهُمْ ifadesine atıfla merfû' olarak *fe-efûzu* şeklinde de okunmuştur. Çünkü elde etme temenninin amacıdır, bu bakımdan, ikisi birden temenni edilmiş olmaktadır. Ayrıca, *fe-ene efûzu fî zâlike'l-vakt* (o zaman ben de elde etseydim) anlamında, hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olması da câizdir.

74. O halde, Âhirete karşılık dünya hayatını satanlar Allah yolunda savaşsınlar. Allah yolunda savaşan kimse, ister öldürülsün ister galip gelsin, Biz ona muazzam bir mükâfat vereceğiz.

75. Hem sizin 'ne'niz var ki ezilen erkekler, kadın ve çocuklar uğrunda, Allah yolunda savaşmıyorsunuz?! Onlar ki "Ya Rabbi! Halkı zalim olan şu şehirden bizi çıkart, katından bize bir velî gönder, katından bize bir yardımcı yolla!" diyorlar.

76. İman edenler Allah yolunda savaşır, nankörce inkâr edenlerse tāğut yolunda savaşırlar. O halde, savaşın şeytanın velileriyle!.. Şeytanın tuzağı gerçekten güçsüzdür.

[297] يَشْرُونَ fiili, hem "satın alırlar" hem de "satarlar" anlamına gelir. İbn Müferriğ [v. 69/688] şöyle demiştir:

Bürd'ü sattım… Keşke Bürd gittikten sonra ruhum çıksaydı!..

İmdi; ahiret karşılığında dünya hayatını "satın alanlar", işi ağırdan alanlardır; içinde bulundukları ikiyüzlülüğü değiştirmeleri, Allah ve Resûlüne olan imanlarını samimi hâle getirmeleri ve Allah yolunda gereği gibi cihat etmeleri öğütlenmektedir. "Satanlar" ise âhireti dünyadan daha çok seven ve dünyayı verip âhireti alan müminler olup mâna şöyle olmaktadır:

[٢٩٥] وقوله {كَأَنْ لَمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ} اعتراض بين الفعل الذي هو {لَيَقُولَنَّ} وبين مفعوله وهو {يَالَيْتَنِى} والمعنى: كأن لم تتقدم له معكم موادَّة، لأن المنافقين كانوا يوادّون المؤمنين ويصادقونهم في الظاهر، وإن كانوا يبغون لهم الغوائل في الباطن. والظاهر أنه تهكم، لأنهم كانوا أعدى عدوّ للمؤمنين وأشدهم حسدًا لهم، ٥ فكيف يوصفون بالمودّة، إلا على وجه العكس تهكمًا بحالهم.

[٢٩٦] وقرئ «فَأَفُوزُ» بالرفع عطفًا على {كُنْتُ مَعَهُمْ} لينتظم الكون معهم، والفوز معنى التمني، فيكونا متمنيين جميعًا. ويجوز أن يكون خبر مبتدأ محذوف، بمعنى: فأنا أفوز في ذلك الوقت.

٧٤-﴿فَلْيُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللهِ الَّذِينَ يَشْرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالآخِرَةِ وَمَنْ يُقَاتِلْ فِي ١٠ سَبِيلِ اللهِ فَيُقْتَلْ أَوْ يَغْلِبْ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا﴾

٧٥-﴿وَمَا لَكُمْ لا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ نَصِيرًا﴾

٧٦-﴿الَّذِينَ آمَنُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ ١٥ الطَّاغُوتِ فَقَاتِلُوا أَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا﴾

[٢٩٧] {يَشْرُونَ} بمعنى يشترون ويبيعون؛ قال ابن مفرغ:

وَشَرَيْتُ بُرْدًا لَيْتَنِي ۞ مِنْ بَعْدِ بُرْدٍ كُنْتُ هَامَهْ

فالذين يشترون الحياة الدنيا بالآخرة هم المبطئون، وعظوا بأن يغيروا ما بهم من النفاق ويخلصوا الإيمان بالله ورسوله، ويجاهدوا من سبيل الله حق الجهاد؛ والذين ٢٠ يبيعون هم المؤمنون الذين يستحبون الآجلة على العاجلة ويستبدلونها بها. والمعنى:

Kalpleri hasta ve himmetleri cılız olanlar cihattan alıkoymaya çalışsalar da sarsılmaz ve samimi müminler savaşsınlar. Galip veya mağlup olarak Allah yolunda savaşanlara, Allah'ın dinini aziz kılma uğrunda çaba göstermelerine karşılık büyük mükâfat vaat edilmiştir.

5 [298] وَالْمُسْتَضْعَفِينَ (Ezilen erkekler) kelimesinde iki görüş vardır. سَبِيلِ اللهِ (Allah yolunda) ifadesine atfen mecrur olabilir, yani "Allah yolunda ve ezilenlerin kurtuluşu uğrunda savaşın." İhtisas yoluyla mansub da olabilir, yani "Allah yolunda derken özellikle ezilenlerin kurtuluşunu kastediyorum." Çünkü 'Allah yolu' her tür hayrı kapsayan bir ifadedir. Ezilen 10 Müslümanların kâfirlerin elinden kurtuluşu ise hayırların en büyük ve en özellerindendir.

[299] "Ezilen erkekler" Mekke'de İslâm'ı kabul edip, müşriklerin kendilerini hicretten alıkoyduğu, mecburen onların aralarında kalan ve onlardan büyük eziyet görüp Allah'a kurtuluş için sürekli dua eden ve yardım 15 dileyenlerdir. Allah onların bir kısmına Medine'ye gitme imkânı verirken, bazıları fethe kadar Mekke'de kalmışlardır. Nihayet Allah, onlara kendi katından velî ve yardımcıların en hayırlısı olan Hazret-i Muhammed (s.a.)'i göndermiş, o da onlara en güzel şekilde sahip çıkıp en güçlü biçimde yardım etmiştir. (Fetih sonrası) Peygamber (s.a.) Mekke'den çıkınca vali olarak 20 Attâb b. Esîd'i [v. 13/634] görevlendirmiş, bu mazlumlar da ondan istedikleri himaye ve desteği görmüşlerdir. İbn Abbâs (r.a.) [v. 68/688] şöyle demiştir: "O vali, zayıfın hakkını güçlüden alırdı; o kadar ki Mekke'de ezilenler, zalimlerden çok daha aziz oldular."

[300] **Şayet** "Niçin *vildân* (çocuklar) kelimesini kullandı?" **dersen şöy-** 25 **le derim:** Zulmün ne kadar ileri gittiğini kayda geçirmek için. O kadar ki eziyetleri, babalarını ve annelerini ezmek ve ana-babaların tutumlarından dolayı onları kızdırmak için henüz mükellef olmayan çocuklara bile ulaşmıştır. Bu kelimenin kullanılmasının ikinci gerekçesi ise şudur: Yûnus *Aleyhisselâm*'ın kavminin yaptığı gibi, ayrıca yağmur duasına çıkarken ço- 30 cukların da götürülmesi hakkındaki hadise dayanarak o mazlumlar, henüz günah işlemeyen çocuklarının duası sebebiyle Allah'ın rahmetini celbetmek için o çocukları da dualarına ortak ediyorlardı. İbn Abbâs *Radıyallâhu 'Anh* [v. 68/688], "Ben ve annem de âyette sözü edilen ezilen kadın ve çocuklardandık" demiştir. Ayrıca, *rical* ve *nisâ* ile hür erkek ve kadın- 35 lar, *vildân* ile de köle ve cariyelerin kastedilmiş olması da mümkündür.

إن صدّ الذين مرضت قلوبهم وضعفت نياتهم عن القتال فليقاتل الثابتون المخلصون ووعد المقاتل في سبيل الله ظافرًا أو مظفورًا به إيتاء الأجر العظيم على اجتهاده في إعزاز دين الله.

[٢٩٨] {وَالْمُسْتَضْعَفِينَ} فيه وجهان؛ أن يكون مجرورًا عطفًا على سبيل الله، أي في سبيل الله وفي خلاص المستضعفين؛ ومنصوبًا على اختصاص، يعني واختص من سبيل الله خلاص المستضعفين، لأنّ سبيل الله عام في كل خير، وخلاص المستضعفين من المسلمين من أيدي الكفار من أعظم الخير وأخصه.

[٢٩٩] والمستضعفون هم الذين أسلموا بمكة وصدّهم المشركون عن الهجرة فبقوا بين أظهرهم مستذلين مستضعفين يلقون منهم الأذى الشديد، وكانوا يدعون الله بالخلاص ويستنصرونه؛ فيسر الله لبعضهم الخروج إلى المدينة، وبقي بعضهم إلى الفتح حتى جعل الله لهم من لدنه خير ولي وناصر وهو محمد ﷺ، فتولاهم أحسن التولي ونصرهم أقوى النصر، ولما خرج استعمل على أهل مكة عتَّاب بن أسيد فرأوا منه الولاية والنصرة كما أرادوا. قال ابن عباس: كان ينصر الضعيف من القوي حتى كانوا أعز بها من الظلمة.

[٣٠٠] فإن قلت: لم ذكر الولدان؟ قلت: تسجيلًا بإفراط ظلمهم، حيث بلغ أذاهم الولدان غير المكلفين، إرغامًا لآبائهم وأمهاتهم ومبغضة لهم لمكانهم، ولأن المستضعفين كانوا يشركون صبيانهم في دعائهم استنزالًا لرحمة الله بدعاء صغارهم الذين لم يذنبوا، كما فعل قوم يونس، وكما وردت السنة بإخراجهم في الاستسقاء. وعن ابن عباس: كنت أنا وأمي من المستضعفين من النساء والولدان. ويجوز أن يراد بالرجال والنساء الأحرار والحرائر، وبالولدان العبيد والإماء،

Çünkü Arapçada köle ve cariyeye *velîd* ve *velîde* [yani çocuk] da denir. Başka bir ihtimale göre de *tağlip* yoluyla [erkeği esas alarak kadını da kasdetme yöntemiyle], erkek ve kız çocuklarının her ikisi için *vildan* denilmiştir. Nitekim anne-baba için *el-âbâ'u*, erkek-kız kardeşler için de *el-ihve* kelimeleri kullanılır.

5 [301] **Şayet** "[هٰذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ اَهْلُهَا ifadesinde] mevsūf müennes olduğu halde *zālim*i neden müzekker kullandı?" **dersen şöyle derim:** Evet *zālim, karye* kelimesinin sıfatıdır fakat *ehl*ine isnat edilmiştir [fâʿili müzekkerdir]. *el-Karyeti* kelimesinin harekesi, sıfatı olduğu için *ez-zālimi* kelimesine verilmiştir, fâʿili de müzekker *ehl* kelimesi olduğundan *zalim,* müzekker kılınmıştır; 10 bu, *min hâzihi'l-karyeti'lletî zaleme ehluhâ* (Ahalisi zulmetmiş bu şehirden) demen gibidir. *Zālim* kelimesi müennes kabul edilip *ez-zālimeti ehluhâ* denilseydi yine câiz olurdu. Mevsūfu müennes olduğundan değil, bilakis *ehil* kelimesi hem müzekker hem de müennes olarak kullanıldığından dolayı. **Şayet** "Peki, *min hâzihi'l-karyeti'z-zālimîne ehluhâ* denilse câiz olur 15 muydu?" **dersen şöyle derim:** Bu, *ekelûnî el-berâğîsu* (Yedi*ler* beni pire*ler*!) kullanımını kabul edenlerin lehçesine göre *elletî zalemû ehluhâ* (ehlinin zulmetti*kleri* kadın) demen gibidir. وَاَسَرُّوا النَّجْوٰى اَلَّذِينَ ظَلَمُوا (*"Kendi aralarında kulis yapmışlardır zalim olanları…"* [Enbiyâ 21/3]) âyet-i kerimesi de bu kullanıma örnektir.

20 [302] Müminlerin "Allah yolunda" savaştığını, velî ve yardımcılarının Allah olduğunu, düşmanlarının ise "şeytan yolunda" savaştıklarını, şeytandan başka velîleri olmadığını, şeytanın müminlere yönelik hilesinin ise Allah'ın kâfirlere karşı tedbiri yanında çok zayıf ve önemsiz olduğunu haber vererek müminleri alabildiğine teşvik etmekte, cesaretlendirmektedir.

25 **77. Kendilerine daha önce "Şimdilik savaştan el çekin, namazı dosdoğru kılmaya ve (benliğinizi arıtmak için) zekât vermeye bakın" denilmiş olanlara bak?! Üzerlerine savaş farz kılınınca, bir de ne görelim, içlerinden bir grup, tıpkı Allah'tan korkar gibi hatta daha şiddetli bir korku ile- insanlardan korkarak: "Ya Rabbi! Şu savaşı bize niye farz 30 kıldın? N'olurdu sanki, bizi yakın bir geleceğe kadar erteleseydin!" demeye başlamamış mı?! De ki: Dünya zevki azdır, müttakîler için elbette Âhiret daha hayırlıdır. Ve kıl kadar haksızlığa uğratılmazsınız.**

لأنّ العبد والأمة يقال لهما الوليد والوليدة، وقيل للولدان والولائد "الولدان" لتغليب الذكور على الإناث، كما يقال الآباء والإخوة.

[٣٠١] فإن قلت: لم ذكر {الظالِمِ} وموصوفه مؤنث؟ قلت: هو وصف للقرية إلا أنه مسند إلى أهلها. فأعطي إعراب القرية لأنه صفتها، وذكر لإسناده إلى الأهل ٥ كما تقول: من هذه القرية التي ظلم أهلها، ولو أنث فقيل: الظالمة أهلها، لجاز لا لتأنيث الموصوف، ولكن لأن الأهل يذكر ويؤنث. فإن قلت: هل يجوز من هذه القرية الظالمين أهلها؟ قلت: نعم، كما تقول: التي ظلموا أهلها، على لغة من يقول: أكلوني البراغيث. ومنه {وَأَسَرُّوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا} [الأنبياء: ٣].

[٣٠٢] رغب الله المؤمنين ترغيبًا وشجعهم تشجيعًا بإخبارهم أنهم إنما يقاتلون ١٠ في سبيل الله؛ فهو وليهم وناصرهم، وأعداؤهم يقاتلون في سبيل الشيطان، فلا وليّ لهم إلا الشيطان، وكيد الشيطان للمؤمنين إلى جنب كيد الله للكافرين أضعف شيء وأوهنه.

٧٧-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَأَقِيمُوا الصَّلاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللهِ أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً ١٥ وَقَالُوا رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَ لَوْلا أَخَّرْتَنَا إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ وَالآخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقَى وَلا تُظْلَمُونَ فَتِيلا﴾

[303] "Şimdilik, el çekin" yani elinizi savaştan çekin. Müslümanlar Mekke'de bulundukları sürece kâfirlerle savaşmak konusunda izin verilmesini temenni ediyorlar idiyse de savaşmaktan men edilmişlerdi. Medine'de "üzerlerine savaş farz kılınınca" içlerinden bir grup, dinde bir kuşku duyduklarından ve dinden yüz çevirdiklerinden değil, canlarını riske atmaktan hoşlanmadıklarından ve ölümden korktuklarından dolayı korkaklık, çekingenlik gösterdi. "Tıpkı Allah'tan korkar gibi…" Burada mastar mef'ûlüne izâfe edilmiştir. **Şayet** "كَخَشْيَةِ اللّٰهِ ifadesinin i'rabda mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** يَخْشَوْنَ'deki zamirden hâl olmak üzere mahallen mansūptur, yani *-haşyetullāh* sahiplerine benzeyerek- Allah korkusuna sahip kimseler [in Allah'dan korktukları] gibi insanlardan korkarlar! "Hatta daha şiddetli bir korku ile…" Yani "Hatta Allah korkusuna sahip kimselerinkinden daha şiddetli bir korku ile." اَشَدَّ hâl olan كَخَشْيَةِ اللّٰهِ'a ma'tūftur. **Şayet** "Peki, neden ibareyi *yahşevne haşyet*[en] *misl*[e] *haşyeti'llâh* yani "Allah'dan korkulduğu gibi [insanlardan] korkarlar" şeklinde takdir ederek daha açık olanı, yani كَخَشْيَةِ اللّٰهِ'ı bir mef'ûl-i mutlakın sıfatı yapma cihetine gitmedin?" **dersen şöyle derim:** اَوْ اَشَدَّ خَشْيَةً ifadesi bunu engelliyor çünkü hem kendisi [كَخَشْيَةِ اللّٰهِ] hem de kendisine atfedilen [اَوْ اَشَدَّ خَشْيَةً] aynı hükme tâbidir. *Yahşevne'n-nâs*[e] *eşedde haşyet*[en] (İnsanlardan, daha fazla bir korkuyla korkarlar) desen, ancak فَرِيقٌ'a giden zamirin [يَخْشَوْنَ'deki Vav'ın] hâli olur; mef'ûl-i mutlakın nasbı gibi nasp olmaz çünkü mef'ûl-i mutlakı kastedip خَشْيَة kelimesini mansup olarak okuyup *haşiye fulân*[un] *eşedde haşyet*[en] (Falanca, daha şiddetli bir korkuyla korktu) diyemezsin; ancak cer ile *eşedde haşyet*[in] dersin. Nasp okuduğunda ise اَشَدَّ خَشْيَةً ifadesi hâl olmak üzere ancak fâ'ili ifade eder. Bu durumda, olsa olsa خَشْيَة'i *hâşiyet*[en] (haşyet duyan) ya da *zâte haşyet*[in] (haşyet sahibi) şeklinde kabul edersen olabilir. Bu, Arapların *cedde ciddühû* (gayreti gayrete geldi) şeklindeki kullanımına uygundur. Bu durumda mânanın ya *yahşevne'n-nâs*[e] *haşyet*[en] *misle haşyetillâh* (Allah korkusuna benzer bir korku ile insanlardan korkarlar) şeklinde olduğunu ileri sürersin ya da *haşyet*[en] *eşedde haşyet*[in] *min haşyetillâh* (Allah korkusundan daha şiddetli bir korku ile korkarlar). Buna göre اَشَدّ kelimesinin خَشْيَةِ اللّٰهِ ifadesine atfedilerek mahallen mecrur olması mümkündür ki bu durumda da şöyle demek istersin: *Ke-haşyetillâhi ev ke-haşyet*[in] *eşedde haşyet*[en] *minhâ* (Allah'dan korkar gibi, hatta ondan daha şiddetli bir korkuyla korkarcasına…)

[٣٠٣] {كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ} أي كفوها عن القتال. وذلك أن المسلمين كانوا مكفوفين عن مقاتلة الكفار ما داموا بمكة، وكانوا يتمنون أن يؤذن لهم فيه؛ {فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ} بالمدينة كعَّ فريق منهم، لا شكًا في الدين ولا رغبة عنه، ولكن نفورًا من الإخطار بالأرواح وخوفًا من الموت. {كَخَشْيَةِ اللهِ} من إضافة ٥ المصدر إلى المفعول.فإن قلت: ما محل {كَخَشْيَةِ اللهِ} من الإعراب؟ قلت: محله النصب على الحال من الضمير في {يخشون} أي يخشون الناس مثل أهل خشية الله، أي مشبهين لأهل خشية الله. {أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً} بمعنى: أو أشد خشية من أهل خشية الله؛ وأشد معطوف على الحال. فإن قلت: لم عدلت عن الظاهر وهو كونه صفة للمصدر ولم تقدر يخشون خشية مثل خشية الله، بمعنى: مثل ما يخشى الله؟ ١٠ قلت: أبى ذلك قوله {أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً} لأنه وما عطف عليه في حكم واحد، ولو قلت يخشون الناس أشد خشية، لم يكن إلا حال عن ضمير الفريق ولم ينتصب انتصاب المصدر، لأنك لا تقول خشي فلان أشدَّ خشيةً، فتنصب خشية وأنت تريد المصدر، إنما تقول أشدَّ خشيةٍ، فتجرّها، وإذا نصبتها لم يكن أشد خشية إلا عبارة عن الفاعل حالًا منه، اللّهم إلا أن تجعل الخشية خاشية وذات خشية، على ١٥ قولهم ''جد جده'' فتزعم أن معناه يخشون الناس خشية مثل خشية الله، أو خشية أشد خشية من خشية الله. ويجوز على هذا أن يكون محل {أَشَدَّ} مجرورًا عطفًا على {خَشْيَةِ اللهِ} تريد كخشية الله أو كخشية أشد خشية منها.

[304] “N’olurdu sanki, bizi yakın bir geleceğe kadar erteleseydin!” Bu, ateşkes süresinin uzatılmasını ve başka bir vakte kadar kendilerine mühlet verilmesini istemektir. “Beni bir süre daha geciktirsen de (alacağım mükâfatı tasdik ederek) tasaddukta bulunsam.”[Münâfikūn 63/10] âyet-i kerimesinde olduğu gibi.

[305] “Ve kıl kadar haksızlığa uğratılmaz*sınız*” yani savaş meşakkatinden alacağınız mükâfatlarınızdan en ufak bir şey eksiltilmez. Öyleyse ondan yüz çevirmeyin. Bu ifade *ve lâ yuzlamûne* (… haksızlığa uğratılmaz*lar*) şeklinde de okunmuştur.

78. Nerede olursanız olun, ölüm gelip sizi bulacaktır; isterseniz sağlam kaleler içinde bulunun... Bunlara bir iyilik gelse (seni akıllarına bile getirmeden) “Allah’ın sayesinde.” derler; bir kötülük erişse o zaman da: “(Ey Muhammed!) Senin yüzünden böyle oldu!” derler. De ki: Hepsi Allah katındandır. Bu kavmin ‘ne’si var ki neredeyse hiç lâf anlamıyorlar?!

79. Evet, nâil olduğun her iyilik Allah’tan, başına gelen her kötülük de kendindendir. Biz seni insanlara elçi olarak gönderdik... Şahit olarak Allah yeter (Yahudi onayına ihtiyaç yok)!..

[306] [يُدْرِكْكُمْ ifadesi] ref‘ ile *yudrikukum* şeklinde de okunmuş olup bu okuyuşun Fâ’nın mahzuf olmasından kaynaklandığı söylenmiştir; adeta *fe-yüdrikukum el-mevt*^{u} denilmektedir. Tıpkı

> Kim iyilik yaparsa, Allah onları görmezden gelmez; mutlaka değerlendirir.

ifadesinde olduğu gibi. اَيْنَ مَا تَكُونُوا (Nerede olursanız olun) yerine kullanılabilecek bir *eyne mâ kuntum* (Her nerede olsanız) ifadesi göz önünde bulundurularak merfû‘ okunduğu da söylenebilir. Tıpkı *ve lâ nâ‘ib*^{in}[36] ifadesinin, *leysû muslihîne*nin konumu göz önünde bulundurularak harekelenmesi gibi ki aslında *leysû bi-muslihîne*dir [ona atfedilen *nâ‘ib*in kelimesi de bu sebeple mecrur olmuştur]. İşte;

> [İhtiyaç günü bir dostu yanına gelse] şöyle der:
> “Ne kayıptır malım ne de [seni ondan] yoksun bırakırım”

36 Beytin tamamı şöyledir: *Meşâ‘îmu leysû muslihîne ‘aşîrat*^{en} */ Ve la nâ‘ib*^{in} *illâ bi-beyn*^{in} *ğurâbuhâ* (Meymenetsizdirler; hiçbir akrabaları ile araları iyi değildir / Ancak uzaklardan gāklar kargaları da!..) (Tıybî’den) / ed.

[٣٠٤] {لَوْلاَ أَخَّرْتَنَا إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ} استزادة في مدة الكف، واستمهال إلى وقت آخر، كقوله {لَوْلا أَخَّرْتَنِي إلى أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ} [المنافقون: ١٠].

[٣٠٥] {وَلَا تُظْلَمُونَ فَتِيلًا} ولا تنقصون أدنى شيء من أجوركم على مشاق القتال، فلا ترغبوا عنه. وقرئ «وَلاَ يُظْلَمُونَ»، بالياء.

٥ ٧٨-﴿أَيْنَما تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشَيَّدَةٍ وَإِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللهِ وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِكَ قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللهِ فَمَالِ هَؤُلاءِ الْقَوْمِ لا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا﴾

٧٩-﴿مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولا وَكَفَى بِاللهِ شَهِيدًا﴾

١٠ [٣٠٦] قرئ «يُدْرِكُكُمْ» بالرفع؛ وقيل: هو على حذف الفاء، كأنه قيل: فيدرككم الموت، وشبه بقول القائل:

مَنْ يَفْعَلِ الْحَسَنَاتِ اللهُ يَشْكُرُهَا ۞

ويجوز أن يقال: حمل على ما يقع موقع {أَيْنَمَا تَكُونُوا}، وهو أينما كنتم، كما حمل «ولا ناعب»، على ما يقع موقع «ليسوا مصلحين»، وهو ليسوا بمصلحين، فرفع

١٥ كما رفع زهير:

[وإن أتاه خليلٌ يوم مسألة] يَقُولُ لَا غَائِبٌ مَالِي وَلَا حَرِمُ

beytinde Züheyr [*Ve in etâhu'l-halîlu yevme mes'elet*in şartının cevabında *yekūlu* fiilini] ref' ettiği gibi, *yudrikukum* de ref' edilmiştir[37]. -Bu, Sîbeveyhi'ye özgü tam bir Nahivci açıklamasıdır.- [Ref' okuyuşu izah sadedinde] اَيْنَ مَا تَكُونُوا cümlesini وَلَا تُظْلَمُونَ فَتِيلًا [Nisâ77/4] ifadesine bağlamak da câizdir, yani "Nerede olursa olun, yazılı ömür sürenizden hiçbir şey eksiltilmez; savaşın kızgın anlarında da olsanız, başka durumda da olsanız fark etmez" buyrulmuş sonra, "Ölüm gelip sizi bulur, isterseniz sağlam kaleler içinde bulunun" âyeti başlamış olur ki bu yaklaşıma göre vakıf اَيْنَ مَا تَكُونُوا üzerinde yapılmaktadır.

[307] *el-Burûc*, kaleler; *müşeyyede* de yükseltilmiş demektir. Sarayı yükselttiğinde ya da onu kireçle [شِيد] sıvadığında kullanılan *şâde'l-kasr*[a] ifadesinden alınarak *meşîdet*[un] şeklinde de okunmuştur. Nu'aym b. Meysere [v. 174/790], fâ'ilin özelliğini fiile isnat ederek, Ya'nın kesresiyle *müşeyyidet*[in] okumuştur. Tıpkı *kasīdet*[un] *şâ'irat*[un]" (şairane bir kaside) denildiği gibi. Oysa şairlik, onu oluşturup söyleyenin özelliğidir.

[308] *es-Seyyietu* hem bela hem de günah için, *el-hasenetu* de hem nimet hem de itaat için kullanılır. Nitekim وَبَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ("Belki dönerler diye onları güzelliklerle ve kötülüklerle [gâh nimetlendirerek gâh sıkıntıya sokarak] denedik." [A'râf 7/168]) اِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ("İyilikler gerçekten kötülükleri giderir." [Hûd 11/114]) buyrulmuştur. Mâna şöyledir: Onlara bolluk ve ferahlık adına bir nimet gelse onu Allah'a nispet ederler ama kıtlık ve zorluk gibi bir bela geldi mi onu sana isnat ederler ve "Bu senin yüzünden geldi, senin uğursuzluğundan kaynaklandı!" derler. Tıpkı Mûsâ *Aleyhisselâm'ın* kavminden bahsedilen "Başlarına bir kötülük gelse Mûsâ ve beraberindekilere uğursuzluk yüklerlerdi." [A'râf 7/131] ve Salih *Aleyhisselâm*'ın kavminden bahsedilen "Sen ve beraberindekiler yüzünden uğursuzluğa uğradık!' dediler." [Neml 27/47] âyet-i kerimelerinde buyrulduğu gibi.

[309] -Lânet olası- Yahudilerin de Resûlullah (s.a.)'i uğursuz sayarak şöyle dedikleri nekledilmiştir: "O, Medine'ye geldiğinden beri ürünlerde verim azaldı, fiyatlar yükseldi!" İşte Allah onlara şöyle cevap vermektedir: "Hepsi Allah katındandır;" rızkı insanların yararına göre genişletir de kısar da. "Neredeyse hiç laf anlamıyorlar" ki [rızkı] yayanın da kısanın da Allah olduğunu, her şeyin bir hikmet ve yerli-yerindelikten kaynaklandığını bilsinler!.

37 *Etâhu* fiil-i mazi olduğu için cevabı *yekūlu* şeklinde olabilir; muzāri olsaydı *in*in cevabı olacağından -cezimle- *yekul* denilmesi gerekecekti. Dolayısıyla, *eyne mâ kuntum* şeklinde mazi kabul edilirse يُدْرِكُكُمْ okuyuşu mümkün olur, demek istiyor. / çev.

وهو قول نحويٌّ سيبويٌّ. ويجوز أن يتصل بقوله {وَلَا تُظْلَمُونَ فَتِيلًا} أي ولا تنقصون شيئًا مما كتب من آجالكم أينما تكونوا في ملاحم حروب أو غيرها؛ ثم ابتدأ قوله {يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشَيَّدَةٍ}. والوقف على هذا الوجه على {أَيْنَمَا تَكُونُوا}.

٥ [٣٠٧] والبروج: الحصون، مشيدة: مرفعة. وقرئ «مَشِيدَةٌ»، من شاد القصرَ، إذا رفعه أو طلاه بالشيد وهو الجصّ. وقرأ نعيم بن ميسرة «مُشيِّدة»، بكسر الياء وصفًا لها بفعل فاعلها مجازًا، كما قالوا: قصيدة شاعرة، وإنما الشاعر قارضها.

[٣٠٨] السيئة تقع على البلية والمعصية. والحسنة على النعمة والطاعة. قال الله تعالى: {وَبَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} [الأعراف: ١٦٨] وقال:
١٠ {إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّآتِ} [هود: ١١٤]. والمعنى: وإن تصبهم نعمة من خصب ورخاء نسبوها إلى الله، وإن تصبهم بلية من قحط وشدة أضافوها إليك، وقالوا: هي من عندك، وما كانت إلا بشؤمك! كما حكى الله عن قوم موسى: {وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسَى وَمَنْ مَعَهُ} [الأعراف: ١٣١]، وعن قوم صالح: {قَالُوا اطَّيَّرْنَا بِكَ وَبِمَنْ مَعَكَ} [النمل: ٤٧].

١٥ [٣٠٩] وروي عن اليهود لُعنت، أنها تشاءمت برسول الله ﷺ فقالوا: منذ دخل المدينةَ نقصت ثمارها وغلت أسعارها! فردّ الله عليهم {قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ} يبسط الأرزاق ويقبضها على حسب المصالح. {لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا} فيعلموا أن الله هو الباسط القابض، وكل ذلك صادر عن حكمة وصواب.

[310] Sonra genel bir hitapla şöyle buyurdu: "Ey insan! Sana bir iyilik, yani bir nimet ve ihsan gelse bu, bir lütuf, ihsan, ikram ve imtihan olarak Allah'tan gelmiştir. Bela ve musibet gibi başına gelen her kötülük de kendindendir çünkü elinin işledikleriyle buna sebebiyet veren sensin." Tıpkı "Başınıza her ne musibet gelirse tamamen kendi ellerinizin kazandığı yüzündendir, çoğunu da O affetmektedir." [Şûrâ 42/30] âyetinde olduğu gibi. Nitekim Âişe (r.anhâ)'dan [v. 58/678] şöyle rivayet edilmiştir: "Batan bir dikenden ayakkabı bağcığının kopmasına varıncaya kadar bir Müslümanın başına gelen hiçbir rahatsızlık, acı ve yorgunluk yoktur ki kendisinin bir günahı sebebiyle olmasın. Allah'ın affettikleri ise çok daha fazladır."

[311] "Biz seni" bütün "insanlara elçi olarak gönderdik." Sen sadece Arapların peygamberi değilsin, Arap gayri arap bütün insanların peygamberisin. Tıpkı "Biz seni bütün insanlara gönderdik." [Sebe' 34/28] ve "De ki: Ey insanlar! Şüphesiz, Ben Allah'ın hepinize gönderdiği resûlüyüm." [A'râf 7/158] âyetlerinde belirtildiği gibi. Buna "şahit olarak da Allah yeter." Dolayısıyla, sana itaat etmemek, sana tâbi olmamak hiç kimsenin kârı değildir.

80. Resûlüne itaat eden Allah'a itaat etmiş olur. Kim de yüz çevirirse, Biz seni onlara bekçi göndermedik ya!..

[312] "Resûlüne itaat eden Allah'a itaat etmiş olur." Çünkü o, Allah'ın emrettiğinden başkasını emretmez, yasakladığından başkasını yasaklamaz. Emrettiği hususlarda ona uymak, yasakladığı hususlardan ise uzak durmak Allah'a itaat sayılır. Rivayete göre Peygamber (s.a.) "Beni seven Allah'ı sevmiştir. Bana itaat eden Allah'a itaat etmiştir." buyurmuş. Münafıklar "Adamın dediğini işitiyor musunuz!? Allah'tan başkasına kulluk etmeyi yasakladığı halde kendisi şirke düşüyor! Bu adam, Hristiyanların İsa'yı *rab* edindiği gibi bizim de kendisini *rab* edinmemizi istiyor!" demişler. İşbu âyet-i kerime bunun üzerine inmiş. "Kim itaatten yüz çevirirse" sen de ondan yüz çevir! "Biz seni" bunların yaptıklarını kaydedip, sorgulayacak sonra da cezalandıracak bir "bekçi" ve murakıp olarak "değil," sadece uyarıcı olarak gönderdik. Tıpkı "Biz seni onların başına bekçi dikmedik!" [En'âm 6/107] buyrulduğu gibi.

81. "Baş üstüne!" diyorlar, ama yanından ayrıldıkları zaman, içlerinden bir grup geceleyin, sana söylediklerinin hilâfına plânlar kuruyor. Oysa Allah, gece tasarladıklarını yazmakta!.. Dolayısıyla, sen bunlara aldırış etme; Allah'a güvenip dayan. Vekîl olarak Allah yeter.

[٣١٠] ثم قال {مَا أَصَابَكَ} يا إنسان خطابًا عامًا {مِنْ حَسَنَةٍ} أي من نعمة وإحسان {فَمِنَ اللهِ} تفضلًا منه وإحسانًا وامتنانًا وامتحانًا؛ {وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ} أي من بلية ومصيبة {فَمِنْ نَفْسِكَ}، لأنك السبب فيها بما اكتسبت يداك. {وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ} [الشورى: ٣٠] وعن عائشة رضي ٥ الله عنها: "ما من مسلم يصيبه وصب ولا نصب، حتى الشوكة يشاكها، وحتى انقطاع شسع نعله إلا بذنب، وما يعفو الله أكثر."

[٣١١] {وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا} أي رسولًا للناس جميعًا، لست برسول العرب وحدهم، أنت رسول العرب والعجم، كقوله {وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ} [سبأ: ٢٨]، {قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا} [الأعراف: ١٥٨]. {وَكَفَى بِاللهِ ١٠ شَهِيدًا} على ذلك، فما ينبغي لأحد أن يخرج عن طاعتك واتباعك.

٨٠-﴿مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللهَ وَمَنْ تَوَلَّى فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا﴾

[٣١٢] {مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللهَ}، لأنه لا يأمر إلا بما أمر الله به ولا ينهى إلا عما نهى الله عنه، فكانت طاعته في امتثال ما أمر به والانتهاء عما نهى عنه طاعة لله. وروي أنه قال «من أحبني فقد أحبّ الله، ومن أطاعني فقد أطاع الله». فقال المنافقون: ١٥ ألا تسمعون إلى ما يقول هذا الرجل؟! لقد قارف الشرك وهو ينهى أن يُعبد غيرُ الله! ما يريد هذا الرجل إلا أن نتخذه ربا كما اتخذت النصارى عيسى! فنزلت. {وَمَن تولى} عن الطاعة فأعرض عنه {فَمَا أَرْسَلْنَاكَ} إلا نذيرًا، لا حفيظًا ومهيمنًا عليهم تحفظ عليهم أعمالهم وتحاسبهم عليها وتعاقبهم، كقوله {وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِم بِوَكِيلٍ} [الأنعام: ١٠٧].

٢٠ ٨١-﴿وَيَقُولُونَ طَاعَةٌ فَإِذَا بَرَزُوا مِنْ عِنْدِكَ بَيَّتَ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ غَيْرَ الَّذِي تَقُولُ وَاللهُ يَكْتُبُ مَا يُبَيِّتُونَ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ وَكَفَى بِاللهِ وَكِيلا﴾

[313] Kendilerine bir şey emrettiğinde “Baş üstüne! diyorlar.” طَاعَةٌ [mahzuf bir müptedânın haberi olarak] merfû‘dur, yani görevimiz, bize yaraşan itaattir. *Eta‘nâke tā‘at*^{en} (Sana güzel bir şekilde itaat ettik) şeklinde mef’ûl-i mutlak olarak mansup da olabilir. Bu, elini göğsüne bastıran kişinin [“Baş üstüne!” anlamında] *sem‘*^{an} *ve tā‘at*^{en} ve *sem‘*^{un} *ve tā‘at*^{un} demesi gibidir. Sîbeveyhi’nin şu sözü de buna benzer: “Dili güzel kullanma konusunda kendisine güvenilen Araplardan birine ‘Gecen nasıl geçti, nasıl sabahladın?’ denildiği zaman cevaben ‘*hamdullāh ve senâ*^{un} *‘aleyh*’ (Allah’a hamd ü senâ olsun!) dediklerini işittik. Bununla adeta, *emrî ve şe’nî hamdullāhi* (İşim, bana yakışan Allah’a hamd etmektir) demekte idiler.” Eğer *hamd* ve *senâ* kelimelerini *hamda’llāhi* ve *senâ’en ‘aleyhi* şeklinde nasp ile okusa [ibareden evvel *ahmedu, esnâ* gibi] bir fiil söz konusu olur. Fakat zammeli okunması itaatin hem varlığını hem de devamlılığını gösterir.

[314] “Bir grup senin söylediğinin aksini uydurur” yani [i] senin söylediğinin, emrettiğinin tersini kurar, mesnetsizce söyler. [ii] Veya kendisinin-sana söylediği, garantilediği itaatin zıttını icat eder[38]. Çünkü kafalarında kabul değil ret, itaat değil karşı gelme niyeti vardı, söyledikleri ve dışa vurduklarıyla ikiyüzlülük ediyorlardı. بَيَّتَ’nin masdarı olan *tebyît* işlere karar verilmesi ve işlerin tasarlanması genellikle gece gerçekleştiğinden, *beytûtet*^{un} kelimesine dayalı bir kullanım olabilir. *Hâzâ emr*^{un} *buyyite bi-leyl*^{in} (Bu, geceleyin kurgulanmış bir iştir) denilir. Ya da [بَيَّتَ] “şiir *beyit*leri”nden alınmıştır çünkü şair beyitleri zihninde tasarlamakta ve düzenlemektedir.

[315] “Oysa Allah, gece tasarladıklarını yazmaktadır.” Bu, tehdit yollu bir ifade olup, Allah onların gece tasarladıklarını amel sayfalarında kaydeder ve bunlara karşılık onları cezalandırır, demektir. Veya “Sana vahy edecekleri arasında yazmaktadır, seni onların sırlarından haberdar edecektir” şeklinde de olabilir. Dolayısıyla, bunu içlerinde tutmalarının bir faydası olacağını sanmasınlar! “Sen onlara aldırış etme” yani onları cezalandırmayı içinden geçirme; durumları konusunda “Allah’a güvenip dayan” çünkü İslâm’ın pozisyonu güçlenip, taraftarları izzet kazandığında Allah onların sana verdiği manevî zararlara karşı sana yetecek, onları senin için cezalandıracaktır.

[316] بَيَّتَ طَائِفَةٌ ifadesi, fiil müzekker olarak, Tâ da Tā’ya idğam edilerek [*beyyettā’ifetun*] de okunmuştur. Çünkü طَائِفَةٌ kelimesinin müennesliği hakiki değildir, [müzekker olan] *ferīk* ve *fevc* [grup ve bölük] anlamındadır.

38 تَقُولُ fiili, ilkinde Peygamber’e râci müzekker muhatap bir fiilken, ikincide *tāife*ye râci müennes gâibe bir fiildir. / ed.

[٣١٣] {وَيَقُولُونَ} إذا أمرتهم بشيء {طَاعَةٌ}، بالرفع، أي أمرنا وشأننا طاعة. ويجوز النصب بمعنى أطعناك طاعةً. وهذا من قول المرتسم: سمعًا وطاعة؛ وسمع وطاعة. ونحوه قول سيبويه: وسمعنا بعض العرب الموثوق بهم يقال له: كيف أصبحت؟ فيقول: حمدُ الله وثناءٌ عليه، كأنه قال أمري وشأني حمد الله. ٥ ولو نصب حمد الله وثناء عليه كان على الفعل؛ والرفع يدل على ثبات الطاعة واستقرارها.

[٣١٤] {بَيَّتَ طَائِفَةٌ} زورت طائفة وسوت {غَيْرَ الَّذِي تَقُولُ} خلاف ما قلت وما أمرت به. أو خلاف ما قالت وما ضمنت من الطاعة، لأنهم أبطلوا الرد لا القبول، والعصيان لا الطاعة. وإنما ينافقون بما يقولون ويظهرون. والتبييت: إما من البيتوتة ١٠ لأنه قضاء الأمر وتدبيره بالليل، يقال: هذا أمر بِيتَ بليل. وإما من أبيات الشعر، لأن الشاعر يدبرها ويسويها.

[٣١٥] {واللهُ يَكْتُبُ مَا يُبَيِّتُونَ} يثبته في صحائف أعمالهم، ويجازيهم عليه على سبيل الوعيد. أو يكتبه في جملة ما يوحى إليك فيُطْلعك على أسرارهم فلا يحسبوا أن إبطانهم يغني عنهم {فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ} ولا تحدّث نفسك بالانتقام منهم {وَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ} في ١٥ شأنهم، فإنّ الله يكفيك معرّتهم وينتقم لك منهم إذا قوي أمر الإسلام وعز أنصاره.

[٣١٦] وقرئ «بيت طائفة» بالإدغام وتذكير الفعل، لأنّ تأنيث الطائفة غير حقيقي، ولأنها في معنى الفريق والفوج.

82. Şu Kur'ân üzerinde gereği gibi düşünmezler mi? Şayet o, Allah'tan başkası tarafından gelseydi, onda çok sayıda çelişki bulurlardı?!

[317] Bir işi *tedebbür* etmek, onu düşünmek, iç yüzünü ve varacağı sonucu göz önünde bulundurmak anlamında iken daha sonra her tür derin düşünce ve dikkatli inceleme anlamında kullanılır olmuştur. *Tedebbür-i Kur'ân* ise Kur'ân'ın mânalarını dikkatle incelemek ve içindekileri derinlemesine düşünmektir.

[318] "… onda çok sayıda çelişki bulurlardı!" İçerdiği birçok şeyin; söz dizimi, belağat ve mâna açısından farklı, çelişkili olduğunu görürlerdi! Öyle ki bir kısmı mucizelik derecesine ulaşmışken, bir kısmı -aksine- i'câz sınırına ulaşamamış olduğu için, benzerinin getirilmesi mümkün olurdu; bir kısmı gayba dair haber verir ve verdiği haber realiteye uygun olurken, diğer kısmının verdiği haber realiteyle örtüşmezdi; bir kısmı Ma'ânî âlimlerine göre doğru olan mânayı ifade ederken, bir kısmı birbiri ile uyumsuz, bozuk bir anlam taşırdı. Kur'ân'ın tamamı belagatta mucizelik derecesine ulaşıp, edebiyat ustalarının gücünü aşma hususunda birbiriyle örtüşünce, mânalarının düzgünlüğü ve verdiği haberlerin doğruluğu birbirini destekleyince onun ancak, başkasının gücünün yetmeyeceği şeylere kādir olan ve kendisi dışındakilerin bilmediği her şeyi bilen Zât'ın katından geldiği anlaşılmış olur.

[319] Peki;

- "Bir de ne görsünler, basbayağı bir ejderha!.." [A'râf 7/107];
- "Onun [kıvrak bir yılan gibi] hareket ettiğini görünce…' [Neml 27/10];
- "Senin Rabbine yemin ederim ki onların tamamına soracağız [yapmakta oldukları şeyleri!]" [Hicr: 15/92];
- "İşte o gün, ne insana sorulur günahı ne de cine..." [Rahman 55/39]"

vb. âyetlerdeki farklılıklar çelişki değil mi?" **dersen şöyle derim:** İyice düşünenler için burada herhangi bir çelişki yoktur.

83. Bunlara güven verici yahut korku salacak bir haber geldiğinde onu hemen yayıyorlar! Oysa onu, Peygambere ve içlerindeki yetkililere arz etselerdi, bunların içindeki derin kavrayış sahipleri elbette işin aslını bilirlerdi. Allah'ın üzerinizdeki lütuf ve rahmeti olmasaydı pek azınız müstesna şeytana uymuş gitmiştiniz!

٨٢-﴿أَفَلا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلافًا كَثِيرًا﴾

[٣١٧] تدبُّر الأمر: تأمُّله والنظر في إدباره وما يؤول إليه في عاقبته ومنتهاه، ثم استعمل في كل تأمل؛ فمعنى تدبر القرآن: تأمل معانيه وتبصر ما فيه.

[٣١٨] {لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلاَفًا كَثِيرًا} لكان الكثير منه مختلفًا متناقضًا قد تفاوت نظمه وبلاغته ومعانيه، فكان بعضه بالغًا حدّ الإعجاز، وبعضه قاصرًا عنه يمكن معارضته، وبعضه إخبارًا بغيب قد وافق المخبر عنه، وبعضه إخبارًا مخالفًا للمخبر عنه، وبعضه دالًّا على معنى صحيح عند علماء المعاني، وبعضه دالًا على معنى فاسد غير ملتئم؛ فلما تجاوب كله بلاغة معجزة فائتة لقوى البلغاء وتناصر صحة معان وصدق إخبار، علم أنه ليس إلا من عند قادر على ما لا يقدر عليه غيره، عالمٍ بما لا يعلمه أحد سواه.

[٣١٩] فإن قلت: أليس نحو قوله:

{فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُبِينٌ} [الأعراف: ١٠٧]،

{كَأَنَّهَا جَانٌّ} [النمل: ١٠]،

{فَوَرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ} [الحجر: ٩٢]،

{فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْئَلُ عَن ذَنبِهِ إِنسٌ وَلَا جَانٌّ} [الرحمن: ٣٩] من الاختلاف؟ قلت: ليس باختلاف عند المتدبرين.

٨٣-﴿وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الأَمْنِ أَوِ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ وَلَوْلا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلا قَلِيلا﴾

84. Dolayısıyla, sen Allah yolunda savaşmaya bak, -sen sadece kendinden sorumlusun- ve müminleri savaşa teşvik et, nankörce inkâr edenlerin kahrını belki Allah engeller. Gerek kahrı gerekse ibretlik cezası bakımından Allah çok daha şiddetlidir!

[320] Bunlar, [yani الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ derken kastedilenler] gelişmeler hakkında tecrübesi bulunmayan, olayları tahlil etme yetisi olmayan bazı dirayetsiz müminler olup Peygamber (s.a.)'in gönderdiği askerî birliklere ilişkin emniyet ve selâmet ya da korku ve zarar adına bir haber ulaştığında onu yayıyorlardı. Onların bu durumu yaymaları da bozuculuk oluyordu. Bu haberleri "Peygamber (s.a.)'e ve kendilerinden olan yetki sahiplerine" -ki bunlar konuları basiretle kavrayan büyük sahâbîlerdir- veya kendilerine idareci tayin edilenlere "ulaştırsalardı, derin kavrayış sahipleri işin aslını" yani ortalıkta dolaşan haberin iç yüzünü "bilir" ve deha ve tecrübeleriyle, savaş stratejilerine ilişkin bilgi ve donanımlarıyla buna karşı alınacak tedbiri belirler"lerdi."

[321] Şu da söylenmiştir: Bunlar, Peygamber (s.a.)ve yetkililerde 'bir düşmana galip gelineceğine dair bir güven ve itimat veya bir korku ve önsezi hâsıl olduğuna' vâkıf olunca, bunu hemen yayarlar ve bu, düşmana kadar giderdi. Ve bu yaygaraları bozuculuğa dönüşürdü! Şayet "bunu Peygambere ve içlerindeki yetkililere arz etselerdi" yani Peygamber (s.a.)'e ve yetkililere havale edip sanki hiç duymamış gibi yapsalardı, alınması gereken tedbirleri iyi bilen "derin kavrayış sahipleri" bu durumda ne tür plânlar yapacaklarını ve ne yapıp - yapmamaları gerektiğini "bilirlerdi."

[322] Yine denilmiştir ki bunlar Peygamber (s.a.)'in gönderdiği seriyelere ilişkin münafıkların ağzından tahmine dayalı, sıhhati kesin olmayan birtakım haberler işitip bunları yayarlardı. Ve bu, Müslümanlara sıkıntı olarak geri dönerdi! Fakat o bilgiyi Peygamber (s.a.)'e ve yetkililere götürseler ve "Kendilerinden duyup, yayılacak bir şey mi yayılmayacak bir şey mi olduğunu öğrenene kadar susarız!" deselerdi, haberin doğru olup olmadığını, yayılacak bir şey olup olmadığını bilirlerdi. Bu durumda, الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ derken kastedilenler -yani Peygamber ve yetkililerden işin iç yüzünü öğrenmesi gerekenler- işbu [safdil] yaygaracılar olmaktadır ki يَسْتَنْبِطُونَهُ ifadesi "gerçeği onlardan almış, işin aslına dair bilgiyi onların sayesinde *istinbât* etmiş [çıkarsamış] olurlardı" anlamına gelir.

٨٤-﴿فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللهِ لا تُكَلَّفُ إِلا نَفْسَكَ وَحَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَسَى اللهُ أَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَاللهُ أَشَدُّ بَأْسًا وَأَشَدُّ تَنْكِيلا﴾

[٣٢٠] هم ناس من ضعفة المسلمين الذين لم تكن فيهم خبرة بالأحوال ولا استبطان للأمور.كانوا إذا بلغهم خبر عن سرايا رسول الله ﷺ من أمن وسلامة أو خوف وخلل {أَذَاعُوا بِهِ} وكانت إذاعتهم مفسدة، ولو ردوا ذلك الخبر إلى رسول الله ﷺ وإلى أولي الأمر منهم - وهم كبراء الصحابة البصراء بالأمور أو الذين كانوا يؤمرون منهم - {لَعَلِمَهُ} لعلم تدبير ما أخبروا به {الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ} الذين يستخرجون تدبيره بفطنهم وتجاربهم ومعرفتهم بأمور الحرب ومكايدها.

[٣٢١] وقيل: كانوا يقفون من رسول الله ﷺ وأولي الأمر على أمن ووثوق بالظهور على بعض الأعداء، أو على خوف واستشعار، فيذيعونه فينتشر فيبلغ الأعداء، فتعود إذاعتهم مفسدة. ولو ردوه إلى الرسول وإلى أولي الأمر وفوّضوه إليهم وكانوا كأن لم يسمعوا، لعلم الذين يستنبطون تدبيره كيف يدبرونه وما يأتون ويذرون فيه.

[٣٢٢] وقيل: كانوا يسمعون من أفواه المنافقين شيئًا من الخبر عن السرايا مظنونًا غير معلوم الصحة فيذيعونه، فيعود ذلك وبالًا على المؤمنين. ولو ردوه إلى الرسول وإلى أولي الأمر وقالوا: نسكت حتى نسمعه منهم ونعلم هل هو مما يذاع أو لا يذاع، لعلمه الذين يستنبطونه منهم، لعلم صحته وهل هو مما يذاع أو لا يذاع هؤلاء المذيعون، وهم الذين يستنبطونه من الرسول وأولي الأمر، أي يتلقونه منهم ويستخرجون علمه من جهتهم.

[323] [Sırrı yaymak anlamında] *ezâʿa's-sirr*[a] da *ezâʿa bi's-sirr*[i] de denir. Nitekim şair şöyle demiştir:

> [Birine sırrımı açtım;] onu insanların arasında öyle bir yaydı ki…
> [sır değil mübarek] sanki yüksekçe bir yerde çırayla tutuşturulmuş [süratle büyüyen] bir ateş!..

Mananın *feʿalû bi-hi'l-izâʿat*[e] (yaygarayı o haberle kopardılar) şeklinde olması da câizdir ki [Bâ'sız] *ezâʿûhu* demekten daha etkilidir. [لَعَلِمَهُ fiili] Lâm'ın sükûnuyla لَعَلْمَهُ şeklinde de okunmuştur. Şu şiirde olduğu gibi:

> Kendisini hicvetsem rahatsız olur; genç devenin,
> iki arka but ve gerdan derisini titrettiği gibi![39]

[324] [يَسْتَنْبِطُونَهُ kelimesinin türetildiği] *nabat,* kuyu ilk kazıldığında çıkan sudur. Bu suyu *inbât* veya *istinbât* etmek; çıkarılması ve çıkarmaya çalışılması demek olup -istiʿâre yoluyla- kişinin, anlaşılması zor ve önemli konularda üstün zekâsı sayesinde mânaları ve tedbirleri çıkarsamasını anlatmak üzere kullanılır.

[325] "Allah'ın üzerinizdeki lütuf ve rahmeti olmasaydı" ki peygamber gönderme, kitap indirme ve başarı vermedir "pek azı müstesna" yani içinizden pek azı -ya da az bir uyma- hariç "Şeytana uymuş gitmiştiniz!" yani inkârcılıkta kalakalmıştınız!..

[326] Önceki âyetlerde, işi ağırdan alıp savaşmaktan kaçındıklarını ve görünürde itaat etmekle beraber içten içe bunun tersi tutumlar geliştirdiklerini zikredince şöyle buyurdu: Seni yalnızlığa terk edip, tek başına bıraksalar bile, "sen Allah yolunda savaş"maya devam et, "sen sadece kendinden sorumlusun." Yani kendinden ve nefsini savaşa yöneltmekten sorumlusun. Sana zafer kazandıracak olan askerler değil, Allah'tır. Dilerse etrafında binlerce kişi varken yaptığı gibi, tek başına iken de sana zafer nasip eder.

[327] Denilmiştir ki: Peygamber (s.a.) insanları Küçük Bedir'de[40] savaşmaya çağırdı. Çünkü [Uhud mağlubiyeti sonrası bir söz düellosu yaşadıkları] Ebû-Süfyân ile işbu mevkide tekrar karşı karşıya geleceklerine dair sözleşmişlerdi. Bazı insanlar savaşa çıkmak istemeyince bu âyet indi. O da bunun üzerine kimseye dönüp bakmadı ve sadece 70 kişilik bir birlikle savaşmaya gitti. Peşinden hiç kimse gelmeseydi bile, tek başına çıkacaktı.

---

39 Burada anlamdan ziyade, ضجر ve دبرت fiillerinin orta harflerinin sâkin oluşu önemlidir. / ed.

40 Bkz. Âl-i İmrân 3/172-174 hk. / ed.

[٣٢٣] يقال: أذاع السِّر، وأذاع به. قال:

أَذَاعَ بِهِ فِي النَّاسِ حَتَّى كَأَنَّهُ ❁ بِعَلْيَاءَ نَارٌ أُوقِدَتْ بِثَقُوب

ويجوز أن يكون المعنى فعلوا به الإذاعة، وهو أبلغ من أذاعوه، وقرئ «لَعَلْمَه» بإسكان اللام، كقوله:

٥ فَإِنْ أَهْجُهُ يَضْجَرْ كَمَا ضَجْرَ بَازِلٌ ❁ مِنَ الأُدْمِ دَبْرَتْ صَفْحَتَاهُ وَغَارِبُهْ

[٣٢٤] والنبط: الماء يخرج من البئر أول ما تحفر، وإنباطه واستنباطه: إخراجه واستخراجه، فاستعير لما يستخرجه الرجل بفضل ذهنه من المعاني والتدابير فيما يعضل ويهم.

[٣٢٥] {وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ} وهو إرسال الرسول، وإنزال الكتاب، ١٠ والتوفيق {لَاتَّبَعْتُمُ الشيطانَ} لبقيتم على الكفر {إِلَّا قَلِيلًا} منكم. أو إلا اتباعا قليلًا.

[٣٢٦] لما ذكر في الآي قبلها تثبطهم عن القتال، وإظهارهم الطاعة وإضمارهم خلافها.قال: {فَقَاتِلْ في سَبِيلِ اللهِ} إن أفردوك وتركوك وحدك؛ {لَا تُكَلَّفُ إِلَّا نَفْسَكَ} غير نفسك وحدها أن تقدّمها إلى الجهاد، فإنّ الله هو ناصرك لا الجنود، فإن شاء نصرك وحدك كما ينصرك وحولك الألوف.

١٥ [٣٢٧] وقيل: دعا الناس في بدر الصغرى إلى الخروج، وكان أبو سفيان واعد رسول الله ﷺ اللقاء فيها، فكره بعض الناس أن يخرجوا، فنزلت، فخرج وما معه إلا سبعون لم يلوِ على أحد، ولو لم يتبعه أحد لخرج وحده.

[328] [لَا تُكَلَّفُ (sorumlu tutulmazsın) ifadesi], nehiy olmak üzere cezimle لَا تُكَلَّفْ (sen sorumlu tutulma) ve Nun'la ve Lâm'ın kesresiyle لَا نُكَلِّفُ (sorumlu tutmayız) şeklinde de okunmuştur. Yani biz sadece seni sorumlu tutuyoruz.

5 [329] "Sen müminleri teşvik et." Onlarla ilgili olarak sana düşen, sadece teşviktir, onları sert bir şekilde zorlamak değildir. "Nankörce inkâr edenlerin" -Kureyş'in- "kahrını belki Allah engeller." Gerçekten de kahırlarını engellemiş ve Ebû Süfyân; "Bu sene kıtlık var!" demek durumunda kalmıştır. Yanlarında *sevîk*ten[41] başka da bir şey olmadığından, [İslâm ordusuyla] verimli 10 bir yılda karşı karşıya gelmek üzere dönüp gitmişlerdir. "Gerek kahrı gerekse ibretlik cezası" yani azabı "bakımından Allah" Kureyş'ten "çok daha şiddetlidir!"

85. Kim iyi bir işe aracılık ederse, ondan kendisine bir nasip ayrılır. Kim de kötü bir işe aracılık ederse, ona da o kötülükten bir pay ayrılır. 15 Allah her şeyi gözetleyicidir (Mukīt).

[330] *eş-Şefâʿatu'l-hasene* (güzel aracılık) kendisiyle bir müslümanın hakkının gözetildiği bir müslümandan bir kötülüğün defedildiği ya da bir Müslümana bir fayda temin edildiği, karşılığında rüşvet alınmadan sadece Allah rızasının gözetildiği, Allah'ın belirlediği cezalardan veya Allah'ın 20 haklarından birini ortadan kaldırmayan meşrû bir konuda olan aracılıktır. *eş-Şefâʿatu's-seyyie* (kötü aracılık) ise bunun tersine olan aracılıktır. Mesrûk'tan [v. 63/683] rivayet edildiğine göre birisi için aracılıkta bulunmuş ve aracılık yaptığı kişi buna karşılık kendisine bir cariye hediye etmiş. Mesrûk, buna çok kızmış ve cariyeyi geri verip şöyle demiş: "Senin gönlündekini bil-25 seydim, ihtiyacınla ilgili konuşmazdım [o yetkili ile]! Bundan böyle kimseye aracılık etmeyeceğim!"

[331] Denilmiştir ki *eş-şefâʿatu'l-hasene*, Müslüman için güzel dua etmektir çünkü bu, kişi için Allah nezdinde aracılık anlamına gelir. Peygamber (s.a.)'den şöyle nakledilmiştir: "Kim din kardeşi için gıyabında dua 30 ederse bu duası kabul edilir ve ilgili melek, 'bir misli de senin olsun' der." [*Müslim,* "Dua", 87] İşte âyette sözü edilen نصيب (pay) da budur. Müslümana beddua etmekse bunun tam tersidir.

41 Yani buğday ve arpa unundan yapılan yemek. Boğazdan kolayca ve uyumla geçtiği (*ittisâk*) için *sevîk* adı verilmiştir. / ed.

[٣٢٨] وقرئ {لَا تُكَلَّفْ} بالجزم على النهي، و«لاَ نُكَلِّفُ»: بالنون وكسر اللام، أي لا نكلف نحن إلا نفسك وحدها.

[٣٢٩] {وَحَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ} وما عليك في شأنهم إلا التحريض فحسب، لا التعنيف بهم. {عَسَى اللهُ أَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذِينَ كَفَرُوا} وهم قريش، وقد كف بأسهم فقد بدا لأبي سفيان وقال: هذا عام مجدب، وما كان معهم زاد إلا السويق، ولا يلقون إلا في عام مخصب فرجع بهم. {والله أَشَدُّ بَأْسًا} من قريش {وَأَشَدُّ تَنكِيلًا} تعذيبًا.

٨٥-﴿مَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا وَمَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً سَيِّئَةً يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَا وَكَانَ اللهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُقِيتًا﴾

[٣٣٠] الشفاعة الحسنة: هي التي روعي بها حق مسلم، ودفع بها عنه شر أو جلب إليه خير؛ وابتغي بها وجه الله ولم تؤخذ عليها رشوة، وكانت في أمر جائز لا في حدّ من حدود الله ولا في حق من الحقوق. والسيئة: ما كان بخلاف ذلك. وعن مسروق أنه شفع شفاعة فأهدى إليه المشفوعُ جارية، فغضب وردها، وقال: لو علمت ما في قلبك لما تكلمت في حاجتك، ولا أتكلم فيما بقي منها!

[٣٣١] وقيل: الشفاعة الحسنة: هي الدعوة للمسلم، لأنها في معنى الشفاعة إلى الله. وعن النبي ﷺ «من دعا لأخيه المسلم بظهر الغيب استجيب له [و] قال له الملك: ولك مثل ذلك، فذلك النصيب»، والدعوة على المسلم بضد ذلك.

[332] مُقِيتًا gözetleyici, tanık demektir; güçlü, kudretli anlamına geldiği de söylenmiştir, nitekim *ekāte ʿalâ şeyʾin* ifadesi, "bir şeye gücü yetiyor" anlamındadır. Zübeyr b. Abdulmuttalip şöyle demiştir:

> Kendisine kötülük etmeye gücüm yettiği hâlde
> kötülük düşünmediğim nice kindar var!

Şair Semev'el de şöyle demiştir:

> Hesaba çekmeye kadirken ben hesaba çekildiğime göre
> acaba üstün olan o mu, yoksa ben miyim?!

مُقِيتًا *kūt* (azık) ile aynı köktendir; çünkü canı azık ayakta tutmakta, korumaktadır.

86. Size (selâm verilerek) bir dirlik temennisinde bulunulduğunda, siz de ya ondan daha güzeliyle temennide bulunun ya da onu aynen iade edin. Allah her şeyin hesabını tutmaktadır (Hasîb).

[333] Daha güzeli, karşı taraf *es-selâmu ʿaleykum* dediğinde *ve ʿaleykum selâm ve rahmetullâh*, karşı taraf *rahmetullâh* ifadesini ilave ettiğinde ise ziyade olarak *ve berakâtuhû* demendir. Rivayete göre bir adam Peygamber (s.a.)'e *es-selâmu ʿaleyke* demiş, o da *ve ʿaleyke's-selâm ve rahmetullāh* demiş. Bir başkası *es-selâmu ʿaleyke ve rahmetullāh* deyince *ve ʿaleyke's-selâm ve rahmetullāhi ve berakâtuhû* demiş. Bir diğeri *es-selâmu ʿaleyke ve rahmetullāhi ve berakâtuhû*" demiş, *ve ʿaleyke* diye cevap vermiş. Adam, "Bana eksik karşılık verdiniz, Allah'ın buyruğu nerde kaldı?" deyip bu âyeti okumuş. Peygamber (s.a.) demiş ki: "Sen bana söyleyecek fazladan bir şey bırakmadın, ben de aynıyla karşılık verdim."

[334] "Yahut aynen iade edin" yani misliyle karşılık verin. *Reddu's-selâm* selâma aynıyla karşılık vermek demektir çünkü selâmı alan, selâm verenin sözünü iade ve tekrar etmektedir. Selâmı almak zorunludur. Serbestlik, sadece fazlasıyla karşılık verme veya vermeme konusundadır. Ebû Yûsuf [v. 182/798] demiştir ki "Bir kimse birine 'Falancaya selâm söyle' derse bunu yapması vacip olur." İbrâhim en Nehaʿî [v. 96/714] de demiştir ki "Selâm vermek sünnet, almak ise farzdır." İbn Abbâs da [v. 68/688] şöyle demiştir: "Selâmı almak farzdır, bir kimse Müslüman bir topluluğa uğrasa onlara selâm verse, onlar selâmını almasalar, onlardan kutsal ruh çekilir; o selâmı melekler alır."

[٣٣٢] {مُقِيتًا} شهيدًا حفيظًا، وقيل: مقتدرًا. وأقات على الشيء، قال الزبير بن عبد المطلب:

وَذِي ضِغْنٍ نَفَيْتُ السُّوءَ عَنْهُ ۞ وَكُنْتُ عَلَى إِسَاءَتِهِ مُقِيتًا

وقال السموأل:

٥ أَلِي الْفَضْلُ أَمْ عَلَيّ إِذَا حُو ۞ سِبْتُ إِنِّي عَلَى الْحِسَابِ مُقِيتُ

واشتقاقه من القوت، لأنه يمسك النفس ويحفظها.

٨٦-﴿وَإِذَا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا﴾

[٣٣٣] الأحسن منها أن تقول: "وعليكم السلام ورحمة الله" إذا قال: "السلام

١٠ عليكم"، وأن تزيد "وبركاته" إذا قال: "ورحمة الله". وروي أن رجلًا قال لرسول الله ﷺ: السلام عليك، فقال «وعليك السلام ورحمة الله». وقال آخر: السلام عليك ورحمة الله، فقال «وعليك السلام ورحمة الله وبركاته». وقال آخر: السلام عليك ورحمة الله وبركاته، فقال «وعليك». فقال الرجل: نقصتني، فأين ما قال الله؟ وتلا الآية. فقال «إنك لم تترك لي فضلًا، فرددت عليك مثله».

١٥ [٣٣٤] {أَوْ رُدُّوهَا} أو أجيبوها بمثلها. ورد السلام ورجعه: جوابه بمثله، لأن المجيب يرد قول المسلم ويكرره. وجواب التسليمة واجب، والتخيير إنما وقع بين الزيادة وتركها. وعن أبي يوسف رحمه الله: من قال لآخر: أقرئ فلانًا السلام، وجب عليه أن يفعل. وعن النخعي: السلام سنة والردّ فريضة. وعن ابن عباس: الردّ واجب. وما من رجل يمرّ على قوم مسلمين فيسلم عليهم ولا يردون عليه إلا نزع عنهم روح

٢٠ القدس وردّت عليه الملائكة.

[335] Hutbe irat edilirken, sesli sesli Kur'ân okunurken, hadis rivayet edilirken, ilim müzakere edilirken, ezan okunurken, kāmet getirilirken selâm alınmaz. Ebû Yûsuf'tan [v. 182/798] rivayet edildiğine göre tavla ve satranç oynayana, şarkı söyleyene, küçük veya büyük abdestini yapana, güvercin uçurmak gibi gereksiz bir işle uğraşana, hamamda veya başka bir yerde mazeretsiz soyunana selâm verilmez.

[336] Tahâvî [v. 321/933] demiştir ki "Selâmı abdestli olarak almak müstehaptır." Peygamber (s.a.)'den, birisinin selâmını almak için teyemmüm ettiği rivayet edilmiştir [*Müslim,* "Hayz", 114]. Âlimler şöyle demişlerdir: "Kişi hanımının yanına girdiğinde selâm verir, nâmahrem bir kadına ise selâm verilmez. Yürüyen oturana, binekli olan yürüyene, ata binen eşeğe binene, küçük büyüğe, az sayılı grup kalabalık olan gruba selâm verir. Herkes önce selâm vermeye çalışmalıdır." Ebû Hanîfe'den [v. 150/767] rivayet edildiğine göre çok yüksek sesle selâm alınmaz.

[337] Peygamber (s.a.)'den şöyle rivayet edilmiştir: "Bir gayr-ı müslim size selâm verdiğinde *ve 'aleykum* deyiniz" yani 'söylediğinin aynısı sana da olsun!' Çünkü onlar [selâm veriyormuş gibi ağızlarını bükerek] *es-sâmu 'aleykum* (geberin!) derlerdi. [*Buhārî,* "İsti'zân", 22] Denilmiştir ki "Yahudiye önce sen selâm verme. Eğer o sana selâm verirse *ve 'aleyke* (söylediğinin aynısı sana da olsun)!' de." [*Müslim,* "İsti'zân", 13] Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728] demiştir ki "Kâfire *ve 'aleyke's-selâm* demek câizdir fakat *rahmetullāh* deme; çünkü bu onun için bağışlanma dileği olur." Şa'bî'den [v. 104/722] rivayet edildiğine göre bir Hıristiyan ona selâm vermiş, o da *ve 'aleyke's-selâm ve rahmetullāh* diyerek selâmı almış. Neden böyle yaptığı sorulduğunda şöyle demiştir: "O kişi Allah'ın rahmeti içinde yaşamıyor mu?"

[338] Bazı âlimler, ihtiyaç gerekli kıldığında İslâm ülkesinin gayr-ı müslim vatandaşlarına önce selâm vermeyi câiz görmüşler. Bu görüş İbrâhim en-Neha'î'den [v. 96/714] nakledilmiştir. Ebû Hanîfe [v. 150/767] ise şöyle demiştir: "Ne yazılı ne de başka bir şekilde ona önce selâm verme." Ebû Yûsuf'tan [v. 182/798] da şöyle rivayet edilmiştir: "Onlara selâm verme, onlarla tokalaşma, yanlarına vardığında 'Selâm hidayete tâbi olanlara olsun' de. Dünya işlerinin rast gitmesine ilişkin dua etmekte ise sakınca yoktur."

[339] "Her şeyin hesabını tutmaktadır" yani Allah, selâm olsun başka bir şey olsun, her konuda sizi hesaba çekecektir.

[٣٣٥] ولا يرد السلام في الخطبة، وقراءة القرآن جهرًا، ورواية الحديث، وعند مذاكرة العلم، والأذان، والإقامة. وعن أبي يوسف: لا يسلم على لاعب النرد والشطرنج، والمغني، والقاعد لحاجته، ومطير الحمام، والعاري من غير عذر في حمام أو غيره.

٥ [٣٣٦] وذكر الطحاوي: أن المستحب ردّ السلام على طهارة. وعن النبي ﷺ أنه تيمم لردّ السلام. قالوا: ويسلم الرجل إذا دخل على امرأته؛ ولا يسلم على أجنبية. ويسلم الماشي على القاعد، والراكب على الماشي، وراكب الفرس على راكب الحمار، والصغير على الكبير، والأقل على الأكثر. وإذا التقيا ابتدرا. وعن أبي حنيفة: لا تجهر بالرد يعني الجهر الكثير.

١٠ [٣٣٧] وعن النبي ﷺ: "إذا سلم عليكم أهل الكتاب فقولوا: وعليكم." أي وعليكم ما قلتم؛ لأنهم كانوا يقولون: السام عليكم.وروي: "لا تبتدئ اليهوديّ بالسلام، وإن بدأك فقل وعليك." وعن الحسن: يجوز أن تقول للكافر: وعليك السلام، ولا تقل: ورحمة الله، فإنها استغفار. وعن الشعبي أنه قال لنصراني سلم عليه: وعليك السلام ورحمة الله. فقيل له في ذلك، فقال: أليس في رحمة الله يعيش؟

١٥ [٣٣٨] وقد رخص بعض العلماء في أن يبدأ أهل الذمة بالسلام إذا دعت إلى ذلك حادثة تحوج إليهم؛ وروي ذلك عن النخعي. وعن أبي حنيفة: لا تبدأه بسلام في كتاب ولا غيره. وعن أبي يوسف لا تسلم عليهم ولا تصافحهم، وإذا دخلت فقل: السلام على من اتبع الهدى. ولا بأس بالدعاء له بما يصلحه في دنياه.

[٣٣٩] {عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا} أي يحاسبكم على كل شيء من التحية وغيرها.

87. Allah'tan başka tanrı yoktur. Kıyamet günü sizi mutlaka bir araya getirecektir, bunda şüphe yoktur. Kim Allah'tan daha doğru sözlü olabilir?

[340] "O'ndan başka tanrı yoktur" ifadesi ya mübtedânın [*Allāh*] haberidir veya ara cümle olup haber, "sizi muhakkak bir araya getirecektir" ifadesidir. Bu durumda mâna şöyledir: -Allah'a and olsun ki- Allah sizi kesinlikle bir araya getirecek! Yani sizi kıyamet günü mutlaka haşredecek. *Kıyâmet* ve *kıyâm* kelimeleri *tılâbet* ve *tılâb* kelimeleri gibidir. *Kıyâmet* insanların kabirlerinden doğrulmaları veya hesap vermek için ayakta durmalarıdır. Nitekim şöyle buyurmuştur: يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ (İnsanların, Rableri huzurunda ayakta duracakları gün… [Mutaffifîn 83/6])

[341] "Kim Allah'tan daha doğru sözlü olabilir?!" Çünkü Allah Teâlâ doğrudur, yalan söylemesi imkânsızdır. Yalanın, kendisinden uzak durmayı gerektiren müstakil bir engelleyicisi vardır ki o da çirkinliğidir; bir şeyi gerçekteki hâlinden farklı aktarıyor olmasından ve yalan olmasından ibaret olan çirkinlik yönüdür. Yalan söyleyen biri yalanı sırf buna ihtiyaç duyduğundan söylemektedir; ya bir çıkar sağlamak veya bir zararı savmak amacıyla… Yahut buna ihtiyacı olmadığı hâlde ya yalana ihtiyacı olmadığını bilmemektedir ya da yalanın çirkin olduğunu bilmemektedir veya verdiği haberin doğru mu yalan mı olduğunu ayırt edemeyecek ve hangisini dillendirdiğine önem vermeyecek kadar beyinsiz biri olduğundan yalan söylemektedir! Hatta genelde yalan kişiye doğrudan daha tatlı gelir. Nakledildiğine göre yalan söylediğinden dolayı kınanan ahmağın biri şöyle demiş: "Bir kere tadına baksaydın, bir daha bırakamazdın!" Bir yalancıya sorulmuş: "Hiç doğru söyledin mi?" Yalancı şöyle cevap vermiş: "Hayır demekle doğru söyleyecek olmasaydım, *hayır* derdim!" Dolayısıyla, kendisi için ihtiyaç diye bir şeyin söz konusu olmadığı zengin, bilgiye konu olan her şeyi bilen, mutlak hikmet sahibi [Allah] her türlü çirkinlikten münezzeh olduğu gibi yalan söylemekten de münezzehtir.

88. Sizin 'ne'niz var ki münafıklar hakkında iki gruba ayrılıyorsunuz?! Oysa onları Allah, kendi yapıp ettiklerinden dolayı baş aşağı getirmiştir. Allah'ın saptırdığı kimselere yol göstermeye mi yelteniyorsunuz siz?! Allah'ın saptırdığı birine, sen asla yol bulamazsın.

٨٧-﴿اللهُ لا إِلَهَ إلا هُوَ لَيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لا رَيْبَ فِيهِ وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللهِ حَدِيثًا﴾

[٣٤٠] {لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ} إما خبر المبتدأ، وإما اعتراض والخبر {لَيَجْمَعَنَّكُمْ}. ومعناه: اللهُ واللهِ ليجمعنكم {إلى يَوْمِ الْقِيَامَةِ} أي ليحشرنكم إليه. والقيامة والقيام كالطلابة والطلاب، وهي قيامهم من القبور، أو قيامهم للحساب. قال الله تعالى: {يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ} [المطففين: ٦].

[٣٤١] {وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللهِ حَدِيثًا}، لأنه عز وعلا صادق لا يجوز عليه الكذب. وذلك أنّ الكذب مستقلٌّ بصارف عن الإقدام عليه وهو قبحه؛ ووجه قبحه الذي هو كونه كذبًا وإخبارًا عن الشيء بخلاف ما هو عليه. فمن كذب لم يكذب إلا لأنه محتاج إلى أن يكذب، ليجرّ منفعة أو يدفع مضرة. أو هو غني عنه إلا أنه يجهل غناه، أو هو جاهل بقبحه، أو هو سفيه لا يفرق بين الصدق والكذب في إخباره ولا يبالي بأيهما نطق. وربما كان الكذب أحلى على حَنَكه من الصدق. وعن بعض السفهاء أنه عوتب على الكذب فقال: لو غرغرت لهواتك به ما فارقته! وقيل لكذاب: هل صدقت قط؟ فقال: لولا أني صادق في قولي لا، لقلتها. فكان الحكيم الغني الذي لا يجوز عليه الحاجات العالم بكل معلوم، منزهًا عنه، كما هو منزه عن سائر القبائح.

٨٨-﴿فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِئَتَيْنِ وَاللهُ أَرْكَسَهُمْ بِمَا كَسَبُوا أَتُرِيدُونَ أَنْ تَهْدُوا مَنْ أَضَلَّ اللهُ وَمَنْ يُضْلِلِ اللهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلا﴾

[342] [İki grup/taraf anlamındaki] فِئَتَيْنِ kelimesi *mâ le-ke kā'im*[en] (Neden ayaktasın?) kullanımındaki gibi hâl olarak mansuptur. Rivayete göre bir grup münafık Medine havasını gerekçe göstererek Peygamber (s.a.)'den çöle çıkmak için izin istemişler. Çöle çıkınca da aşama aşama ilerleyerek sonunda müşriklere katılmışlar. Onların durumu hakkında Müslümanlar görüş ayrılığına düşmüş, bazıları "Onlar kâfirdir" derken bazıları "Müslümandır" demiş. Yine denilmiştir ki bunlar önce Mekke'den hicret eden sonra da kendilerine daha uygun geldiği için geri dönen bir topluluktur. Bunlar Peygamber (s.a.)'e mektup yazarak "Biz senin dinine tâbiyiz. Bizi buradan çıkartan, şu Medine'ye bir türlü alışamamak ve memleket hasretinden başka bir şey değildir." demişler. Şu da söylenmiştir: Bunlar Uhud günü Peygamber (s.a.)'le birlikte savaşa çıkıp daha sonra geri dönenlerdir. Bunların, insanların mallarını yağmalayıp, [Peygamber'in kölesi] Yesâr'ı katleden [hain] Uranîler[42] olduğu da söylenmiştir. Yine, İslâm'a girdiklerini söyledikleri halde, hicret etmeyip yerlerine çakılanlar olduğu da söylenmiştir. Âyetin anlamı şudur: Sizin neniz var ki açıkça münafıklık eden bir topluluk hakkında anlaşmazlığa düşüp ikiye bölünüyorsunuz!? Neniz var ki bunların kâfir olduğunu kesin olarak söyleyemiyorsunuz!? "Oysa onları Allah, kendi yapıp ettiklerinden dolayı" yani dinden dönerek müşriklere katıldıklarından ve Peygamber (s.a.)'e karşı hile yaptıklarından dolayı "baş aşağı getirmiştir"; eskiden oldukları gibi onlara yine 'müşrik' hükmü vermiştir. Ya da -kalplerindeki hastalığı bildiği için- onları inkâra düşünceye dek kendi hallerine bırakmak [hizlân] sûretiyle inkârcılığa sokmuştur. "Allah'ın saptırdığı" yani sapkınlar zümresinden kıldığı veya sapkın olduğuna hükmettiği ya da yoldan çıkıncaya dek kendi haline bıraktığı "kimselere yol göstermeye" onları doğru yolda olanlar zümresinden kılmaya "mı yelteniyorsunuz siz?! Allah'ın saptırdığı birine, sen asla yol bulamazsın!" [أركَسَهم ifadesi] *rakesehum* ve *rukisû fî-hâ* şeklinde de okunmuştur.

89. Kendileri inkâr ettiği gibi, sizin de inkâr edip eşit hale gelmenizi istiyorlar. O halde, -Allah yolunda hicret edinceye kadar- onlardan birini velî edinmeyin. Kabul etmezlerse, bulduğunuz yerde onları yakalayın ve öldürün; onlardan velî veya yardımcı da edinmeyin.

42 *Hirâbe* âyeti olarak bilinen Mâide 5/33'ün de bunlar hk. nâzil olduğu belirtilmektedir. Bkz. *el-Keşşaf*, Mâide 5/33 hk. / ed.

[٣٤٢] {فِئَتَيْنِ} نصب على الحال، كقولك: مالك قائمًا؟ روي أنّ قومًا من المنافقين استأذنوا رسول الله ﷺ في الخروج إلى البدو معتلين باجتواء المدينة، فلما خرجوا لم يزالوا راحلين مرحلة مرحلة حتى لحقوا بالمشركين، فاختلف المسلمون فيهم، فقال بعضهم: هم كفار. وقال بعضهم: هم مسلمون. وقيل: كانوا ٥ قومًا هاجروا من مكة، ثم بدا لهم فرجعوا وكتبوا إلى رسول الله ﷺ: إنا على دينك وما أخرجنا إلا اجتواء المدينة والاشتياق إلى بلدنا. وقيل: هم قوم خرجوا مع رسول الله ﷺ يوم أُحد ثم رجعوا. وقيل: هم العُرَنِيُّون الذين أغاروا على السرح وقتلوا يسارًا. وقيل: هم قوم أظهروا الإسلام وقعدوا عن الهجرة. ومعناه: ما لكم اختلفتم في شأن قوم نافقوا نفاقًا ظاهرًا وتفرقتم فيه فرقتين؛ وما لكم لم تبتوا القول ١٠ بكفرهم؟! {واللهُ أَرْكَسَهُمْ} أي ردهم في حكم المشركين كما كانوا، {بِمَا كَسَبُوا} من ارتدادهم ولحوقهم بالمشركين واحتيالهم على رسول الله ﷺ. أو أركسهم في الكفر بأن خذلهم حتى أركسوا فيه، لما علم من مرض قلوبهم. {أَتُرِيدُونَ أَن تَهْدُوا} أن تجعلوا من جملة المهتدين {مَنْ أَضَلَّ اللهُ} من جعله من جملة الضلّال، وحكم عليه بذلك أو خذله حتى ضلّ. وقرئ «رَكَسَهُمْ»، و«رُكِسُوا فِيهَا».

١٥ ٨٩-﴿وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَاءً فَلا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ أَوْلِيَاءَ حَتَّى يُهَاجِرُوا فِي سَبِيلِ اللهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَلا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ وَلِيًّا وَلا نَصِيرًا﴾

90. Ancak, kendileri ile aranızda anlaşma bulunan bir topluma katılanlar ya da sizinle savaşmaktan da kendi kavimleriyle savaşmaktan da içleri daralarak yanınıza gelenler müstesna... Allah dileseydi, onları başınıza musallat ederdi de onlar da sizinle savaşırdı! Sizden uzak dururlarsa savaşmayıp, size barış teklif ederlerse, Allah onlara karşı size hiçbir meşru gerekçe vermemiştir.

91. Yalnız, başka birtakım insanlar da göreceksiniz ki bunlar hem sizden yana hem de kendi kavimlerinden yana kendilerini güvence altına almak isterler ama ne zaman fitneye çağrılsalar, ters yüz olur (üzerine atlar)lar!.. Eğer sizden uzak durmazlar, barış teklif etmez ve (sizden) el çekmezlerse, onları rastladığınız yerde yakalayıp öldürün! Bunlara karşı size apaçık bir yetki verdik.

[343] فَتَكُونُونَ fiili تَكْفُرُونَ'ye ma'tūftur; temenninin cevabı olmak üzere [فتكونوا şeklinde] mansup yapılması da mümkündür. Mâna şöyledir: Kendileri kâfir olduğu gibi sizin de inkâr etmenizi, içinde bulundukları dalâlet ve 'ecdat dinine uyma' konusunda onlarla aynı yolun yolcusu olmanızı istiyorlar. O halde, iman etseler bile, bu imanlarını dünyalık herhangi bir amaç için değil de sırf Allah ve Resûlü için samimi, dosdoğru, kendisinden sonra artık çölde yaşama ve bedevileşme bulunmayan bir hicret ile desteklemedikçe onları velî edinmeyin.

[344] "Yüz çevirirlerse…" Şayet dosdoğru, samimi bir hicretle desteklenen bir inanışla inanmaktan yüz çevirirlerse, onların hükmü diğer müşriklerin hükmü gibidir. Harem dışında veya harem bölgesinde nerede bulunurlarsa bulunsunlar, öldürülürler! Onlarla ilişkinizi tamamen kesin. Size sahip çıkma [*velâyet*] ve yardım sözü verseler bile bunu kabul etmeyin.

[345] اِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ (katılanlar hariç) ifadesi فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ (onları yakalayıp öldürün) sözünden istisnadır. "Başka bir topluluğa katılanlar" ifadesinin mânası, onların yanına varan ve onlarla temasa geçendir. Ebû Ubeyde'ye göre bu temas, onlarla aynı nesebe sahip olma [*intisap*] anlamındadır. Nitekim birine intisap ettiğin zaman *vasaltu ilâ fulân*[in] *ve'ttasaltu bihî* dersin. Denilmiştir ki aynı nesebe sahip olmanın savaşı engelleyecek bir etkisi yoktur. Nitekim Resûlullah, beraberinde akrabalarının bulunduğu kişilerle savaşmıştır.

٩٠-﴿إلا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ أَوْ جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ أَنْ يُقَاتِلُوكُمْ أَوْ يُقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ وَلَوْ شَاءَ اللهُ لَسَلَّطَهُمْ عَلَيْكُمْ فَلَقَاتَلُوكُمْ فَإِنِ اعْتَزَلُوكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ وَأَلْقَوْا إِلَيْكُمُ السَّلَمَ فَمَا جَعَلَ اللهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلا﴾

٩١-﴿سَتَجِدُونَ آخَرِينَ يُرِيدُونَ أَنْ يَأْمَنُوكُمْ وَيَأْمَنُوا قَوْمَهُمْ كُلَّ مَا رُدُّوا إِلَى الْفِتْنَةِ أُرْكِسُوا فِيهَا فَإِنْ لَمْ يَعْتَزِلُوكُمْ وَيُلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلَمَ وَيَكُفُّوا أَيْدِيَهُمْ فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأُولَئِكُمْ جَعَلْنَا لَكُمْ عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا مُبِينًا﴾

[٣٤٣] {فَتَكُونُونَ} عطف على {تَكْفُرُونَ} ولو نصب على جواب التمني لجاز. والمعنى: ودّوا كفركم فكونكم معهم شرعًا واحدًا فيما هم عليه من الضلال واتباع دين الآباء. فلا تتولوهم وإن آمنوا حتى يظاهروا إيمانهم بهجرة صحيحة هي لله ورسوله، لا لغرض من أغراض الدنيا، مستقيمة ليس بعدها بداء ولا تعرّب.

[٣٤٤] {فَإِنْ تَوَلَّوا} عن الإيمان المظاهر بالهجرة الصحيحة المستقيمة، فحكمهم حكم سائر المشركين يُقتَلون حيث وجدوا في الحلّ والحرم؛ وجانبوهم مجانبة كلية، وإن بذلوا لكم الولاية والنصرة فلا تقبلوا منهم.

[٣٤٥] {إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ} استثناء من قوله {فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ} ومعنى {يَصِلُونَ إلى قَوْمٍ} ينتهون إليهم ويتصلون بهم. وعن أبي عبيدة: هو من الانتساب. وصلت إلى فلان واتصلت به، إذا انتميت إليه. وقيل: إن الانتساب لا أثر له في منع القتال، فقد قاتل رسول الله ﷺ بمن معه من هو من أنسابهم.

[346] Bu kavim Eslemîlerdir. Kendileriyle Peygamber (s.a.) arasında bir antlaşma vardı. Şöyle ki Mekke'ye doğru yola çıktığında Resûlullah, Hilâl b. Uveymir el-Eslemî ile ne kendisine ne de -kendisine karşı- başkasına yardım etmemek üzere ve Hilâl'e katılan, ona sığınan kim varsa onun sahip olduğu himayenin aynısına sahip olacağına ilişkin mütareke imzalamıştır. -Bu kavmin, Resûlullah ile barış içinde bulunan Bekr b. Zeydi-Menât oğulları olduğu da söylenmiştir.-

[347] اَوْ جَاؤُكُمْ (yahut size gelirlerse) ifadesi için şu iki durumdan biri mutlaka söz konusudur: Birincisi; قَوْمٍ kelimesinin sıfatına [yani بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ ifadesine] ma'tūf olmasıdır. Şöyle denilmiş gibidir: Ancak antlaşmalı olduğunuz bir kavme yahut 'sizin adınıza' veya 'size karşı' savaşmaktan uzak durmuş olan bir kavme [katılanlar hariç]. İkincisi; الَّذِينَ'nin sıla cümlesine ma'tūf olup mâna şöyledir: Ancak antlaşmalı olduğunuz bir kavme veya sizine savaşmayan bir kavme [katılanlar hariç]. Tercih edilen görüş الَّذِينَ'nin sılasına ma'tūf olmasıdır. "Onları yakalayın ve nerede bulursanız öldürün" ifadesinden sonra "Sizden uzak durur, sizinle savaşmaz ve barış teklifinde bulunurlarsa Allah, onlara karşı size hiçbir meşrû gerekçe vermemiştir" ifadesinin gelmesi de bu görüşü desteklemektedir. Çünkü böylece, kendilerine saldırılmamasını ve zarar verilmemesini hak etmelerinin iki sebebinden birinin 'savaştan uzak durmaları' olduğunu vurgulamıştır.

[348] **Şayet** "İstisnanın geçerli olmasında ve saldırılmazlığı hak etmede her iki katılmanın da etkisi var: Anlaşmalı kavme katılma ve savaştan uzak duranlara katılma. Çünkü bunlardan herhangi birine katılmak onlarla aynı kategoride muamele görmek demektir. O halde, atfın قَوْمٍ'in sıfatına yönelik olmasına cevaz vermeli değil miydin; böylece, فَاِنِ اعْتَزَلُوكُمْ (sizden uzak dururlarsa) ifadesi, onların savaştan uzak duranlara katılma -ve onlara karışıp onlarla aynı muameleye tâbi tutulma- hükmünü pekiştirmiş olurdu" **dersen şöyle derim:** Bu câizdir; ancak ilki hem daha açıktır hem de sözün akışına daha uygundur.

[349] Übeyy kıraatinde *ev* bağlacı olmaksızın *beynekum ve beynehum mîsâk^{un} câ'ûkum hasırat sudûruhum* şeklindedir. Bu okuyuşun açıklaması,- *câ'ûkum* fiilinin *yasılûne*nin beyanı veya bedeli olması ya da cümle-i müste'nefe veya *kavm*in sıfatından sonra ikinci bir sıfat olmasıdır[43].

---

43 "Kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir kavme katılanlar hariç; o kavim ki … içleri daralarak size gelmiştir" mealinde. Bu durumda, ikinci bir topluluk söz konusu olmayıp, aynı topluluktan söz edilmiş olmaktadır. / ed.

[٣٤٦] والقوم هم الأسلميون، كان بينهم وبين رسول الله ﷺ عهد، وذلك أنه وادع وقت خروجه إلى مكة هلال بن عويمر الأسلمي على أن لا يعينه ولا يعين عليه، وعلى أنّ من وصل إلى هلال ولجأ إليه فله من الجوار مثل الذي لهلال. وقيل: القوم بنو بكر بن زيد مناة كانوا في الصلح.

٥ [٣٤٧] {أَوْ جَاءُوكُمْ} لا يخلو من أن يكون معطوفًا على صفة قوم، كأنه قيل: إلا الذين يصلون إلى قوم معاهدين، أو قوم ممسكين عن القتال، لا لكم ولا عليكم؛ أو على صلة الذين، كأنه قيل: إلا الذين يتصلون بالمعاهدين، أو الذين لا يقاتلونكم. والوجه العطف على الصلة، لقوله {فَإِنِ اعْتَزَلُوكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ وَأَلْقَوْا إِلَيْكُمُ السَّلَمَ فَمَا جَعَلَ اللهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا} بعد قوله {فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ١٠ وَجَدْتُمُوهُمْ} فقرّر أن كفهم عن القتال أحد سببي استحقاقهم لنفي التعرض عنهم وترك الإيقاع بهم.

[٣٤٨] فإن قلت: كل واحد من الاتصالين له تأثير في صحة الاستثناء، واستحقاق إزالة التعرّض؛ الاتصال بالمعاهدين والاتصال بالمكافين، لأنّ الاتصال بهؤلاء أو هؤلاء دخول في حكمهم، فهلا جوزت أن يكون العطف على صفة قوم، ويكون ١٥ قوله {فَإِنِ اعْتَزَلُوكُمْ} تقريرًا لحكم اتصالهم بالمكافين واختلاطهم بهم وجريهم على سننهم؟ قلت: هو جائز، ولكن الأول أظهر وأجرى على أسلوب الكلام.

[٣٤٩] وفي قراءة أبيّ «بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ»، بغير أو، ووجهه أن يكون {جَاءُوكُمْ} بيانًا لـ{يَصِلُونَ}، أو بدلًا أو استئنافًا، أو صفة بعد صفة لقوم.

[350] حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ (içleri daralarak) ifadesi, başında bir *kad* varmış kabul edilerek hal konumundadır. Bunun delili [fiilin müfret ve çoğul isim olarak okunduğu] *hasırat*^en^ *sudûruhum*, *hasırât*^in^ *sudûruhum*, *hâsırât*^in^ *sudûruhum* kıraatleridir. Müberred bu ifadeyi *-ev câ'ûkum kavm*^en^ *hasırat sudûruhum* (Ya da içleri daralmış bir kavim olarak size gelen) şeklinde- hazfedilmiş bir mevsūfun sıfatı yapmıştır. Ancak *câ'ûkum* (size gelmiştir) ifadesinin beyanı olduğu da söylenmiştir. Söz konusu topluluk, savaşmamak üzere Resûlullah'a gelen Müdlicoğullarıdır. *Hasr* daralma ve sıkılma demektir.

[351] اَنْ يُقَاتِلُوكُمْ ifadesi ya *'an en yukātilûkum* (sizinle savaşmaktan [daralarak]) ya da *kerâhete en yukātilûkum* (sizinle savaşmak istemeyerek) demektir.

[352] **Şayet** "Allah'ın kâfirleri müminlere *musallat* etmesi nasıl câiz olabilir?" **dersen şöyle derim:** Kâfirlerin savaştan uzak durması, tamamen Allah'ın kalplerine korku düşürmesi sayesinde olmuştur. Uygun gördüğü imtihan vb. bir gerekçeden dolayı, dileseydi o korkuyu onların kalbine düşürmezdi. Ve Müslümanlara musallat olurlar; onlarla savaşırlar ve savaştan geri durmazlardı. İşte musallat etmenin anlamı budur.

[353] [فَلَقَاتَلُوكُمْ ifadesi, sülâsî ve tef'îlden] *fe-lekatelûküm* ve *fe-lekattelûkum* şeklinde şeddeli ve şeddesiz olarak okunmuştur.

[354] "Eğer sizden uzak dururlarsa," size saldırmazlarsa "ve size barış teklif ederlerse" yani itaat ve teslimiyet arz ederlerse. -[السَّلَم kelimesi] Lâm'ın cezmi ve Sin'in fethasıyla *es-selm* şeklinde de okunmuştur.- "Allah onlara karşı size hiçbir meşrû gerekçe vermemiştir." Onları yakalamanıza ve öldürmenize izin vermemiştir.

[355] "Yalnız, başka birtakım insanlar da göreceksiniz ki…" Bunlar, Esedoğulları ile Gatafânoğullarından bir topluluktur. Bunlar Medine'ye geldiklerinde Müslümanlardan yana güvende olmak için Müslüman olduklarını söyleyip antlaşma yapmışlar, kavimlerinin yanına döndüklerinde ise anlaşmalarını bozarak inkâra sapmışlardı. "Ama ne zaman fitneye çağrılsalar," yani kavimleri onları Müslümanlarla savaşmaya her çağırdığında, "ters yüz olur [üzerine atlar]lar!" En iğrenç, en çirkin bir değişimle *fitne*ye dalarlar; *baskı, anarşi ve yağma*da bütün düşmanlardan daha kötü durumda olurlar [Oysa ne söz vermişlerdi!... Bunları] "rastladığınız" yani ele geçirdiğiniz "yerde" [öldürün].

[٣٥٠] {حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ} في موضع الحال بإضمار قد. والدليل عليه قراءة من قرأ «حَصِرَةً صُدُورُهُمْ»، و«حَصِرَاتٍ صُدُورُهُمْ». و«حَاصِرَاتٍ صُدُورُهُمْ». وجعله المبرد صفة لموصوف محذوف، على تقدير: أو جاؤكم قومًا حصرت صدورهم. وقيل: هو بيان لـ{جَاءُوكُمْ}، وهم بنو مدلج، جاؤوا رسول الله ﷺ غير مقاتلين. ٥ والحصر: الضيق والانقباض.

[٣٥١] {أَنْ يُقَاتِلُوكُمْ} عن أن يقاتلوكم، أو كراهة أن يقاتلوكم.

[٣٥٢] فإن قلت: كيف يجوز أن يسلط الله الكفرة على المؤمنين؟ قلت: ما كانت مكافتهم إلا لقذف الله الرعب في قلوبهم، ولو شاء لمصلحة يراها من ابتلاء ونحوه لم يقذفه، فكانوا متسلطين مقاتلين غير مكافين، فذلك معنى التسليط.

١٠ [٣٥٣] وقرئ «فلقتلوكم»، بالتخفيف والتشديد.

[٣٥٤] {فَإِنِ اعْتَزَلُوكُمْ} فإن لم يتعرضوا لكم {وَأَلْقَوْا إِلَيْكُمُ السَّلَمَ} أي الانقياد والاستسلام. وقرئ السَّلْم، بسكون اللام مع فتح السين {فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا}، فما أذن لكم في أخذهم وقتلهم.

[٣٥٥] {سَتَجِدُونَ آخَرِينَ} هم قوم من بني أسد وغطفان، كانوا إذا أتوا المدينة ١٥ أسلموا وعاهدوا ليأمنوا المسلمين، فإذا رجعوا إلى قومهم كفروا ونكثوا عهودهم {كُلَّمَا رُدُّوا إِلَى الْفِتْنَةِ} كلما دعاهم قومهم إلى قتال المسلمين {أُرْكِسُوا فِيهَا} قلبوا فيها أقبح قلب وأشنعه، وكانوا شرّا فيها من كل عدوٍ. {حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ} حيث تمكنتم منهم.

[356] "Apaçık bir yetki" yani düşmanlıkları açıkça ortaya çıkıp da inkârcılık, hainlik ve Müslümanlara zarar verme konusunda gerçek yüzleri belirdiğinden, [kendilerine karşı size] apaçık bir belge, ya da kendileriyle savaşma izni vermemiz hasebiyle, apaçık bir tasallut yetkisi [verdik].

5 **92. Müminin, 'mümin'i öldürmesi olacak şey değildir; hatâen olursa başka... Bir mümini hatâen öldürenin mümin bir köleyi özgürlüğüne kavuşturması ve (maktülün) ailesine teslim edilecek bir diyet ödemesi gerekir. Kendileri bağışlarlarsa başka... Şayet (öldürülen) size düşman bir toplumdan fakat kendisi mümin ise (öldürenin) mümin bir köleyi 10 özgürlüğüne kavuşturması gerekir; aranızda anlaşma bulunan bir topluluktan ise o zaman, ailesine teslim edilecek bir diyet ödemesi ve mümin bir köleyi özgürlüğüne kavuşturması gerekir. (Bu imkânları) bulamayan, iki ay art arda oruç tutar. Allah tarafından öngörülen bir tevbe olarak... Allah 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir ('Alîm, Hakîm).**

15 **93. Kim de bir mümini kasten öldürürse onun cezası, ebediyen kalacağı Cehennem'dir; Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için muazzam bir azap hazırlamıştır.**

[357] "Müminin, mümini" kısasen değil de katli ilk başlatarak "öldürmesi olacak şey değildir." Bu, bir mümin için sahih ve doğru değildir; 20 durumuna uygun da değildir. Tıpkı وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَغُلَّ ("Bir peygamberin zimmetine mal geçirmesi olacak şey değildir." [Âl-i İmrân 3/161]) ve وَما يَكُونُ لَنا أَنْ نَعُودَ فِيها ("Bizim ona dönmemiz olacak şey değildir." [A'râf 7/89]) ifadelerinde olduğu gibi. "Hatâen olursa başka..." Böyle bir şey ancak yanlışlıkla yapılabilir. **Şayet** "خطأً kelimesi ne ile nasp edilmiştir?" **dersen şöyle derim:** 25 *Mef'ûlun leh* olması hasebiyle. Yani müminin mümini katletmesi, sadece hata sebebiyle söz konusu olabilir; başka hiçbir illet ve sebeple olamaz! Hal de olabilir. Yani müminin mümini katletmesi hata hali dışında, başka hiçbir hal ve durumda söz konusu olamaz! *İllâ katlen hata'en* (yanlışlıkla gerçekleşen bir *öldürme* hariç) şeklinde mef'ûl-i mutlakın sıfatı olmak üzere 30 de mansup olabilir. Mâna şöyledir: Müminin şanına yakışan, bir mümini -katli ilk başlatan olarak- öldürmenin asla kendisinden sadır olmamasıdır. Kendisi tarafından kasıtsız gerçekleşirse başka. Örneği: Kâfire atması fakat Müslümana denk gelmesi ya da bir kişiye kâfir diye atması, onun da Müslüman olduğunun ortaya çıkması.

[٣٥٦] {سُلْطَانًا مُبِينًا} حجة واضحة لظهور عداوتهم وانكشاف حالهم في الكفر والغدر، وإضرارهم بأهل الإسلام، أو تسلطًا ظاهرًا حيث أذنّا لكم في قتلهم.

٩٢-﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلا خَطَأً وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ إِلا أَنْ يَصَّدَّقُوا فَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ تَوْبَةً مِنَ اللهِ وَكَانَ اللهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

٩٣-﴿وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا﴾

[٣٥٧] {وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ} وما صح له ولا استقام ولا لاق بحاله، كقوله {وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَغُلَّ} [آل عمران: ١٦١]، {وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا} [الأعراف: ٨٩]. {أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا} ابتداءً غير قصاص. {إِلا خَطَئًا} إلا على وجه الخطأ. فإن قلت: بم انتصب {خَطَئًا}؟ قلت: بأنه مفعول له، أي ما ينبغي له أن يقتله لعلة من العلل إلا للخطأ وحده. ويجوز أن يكون حالًا بمعنى: لا يقتله في حال من الأحوال إلا في حال الخطأ؛ وأن يكون صفة للمصدر إلا قتلًا خطأ. والمعنى: أن من شأن المؤمن أن ينتفي عنه وجود قتل المؤمن ابتداءً البتة، إلا إذا وجد منه خطأ من غير قصد، بأن يرمي كافرًا فيصيب مسلمًا، أو يرمي شخصًا على أنه كافر، فإذا هو مسلم.

[358] Kelime *hatâ'*^{en} şeklinde de Hemze düşürülerek *'ame*^{n} vezninde *hata*^{n} şeklinde de okunmuştur.

[359] Ebû Cehil'in anabir kardeşi olan Ayyâş b. Ebû Rebî'a [v. 15/636] Müslüman olmuş ve kavminden korkarak Medine'ye hicret etmişti. Peygamber (s.a.)'in hicret etmesinden önce idi. Annesi, o dönünceye kadar yemeyeceğine, içmeyeceğine ve gölgelik altına girmeyeceğine dair yemin etti. Bunun üzerine Ebû Cehil, Hâris b. Zeyd b. Ebû Uneyse ile birlikte yola çıktı. Ve [Kuba'da] yüksekçe bir yerde ona yetiştiler. Ebû Cehil, mekânın dibinde de zirvesinde de onu ikna etmek için sûret-i haktan görünerek tüm maharetini sergiledi. "Muhammed seni sıla-i rahime teşvik etmiyor mu? Tamam dininde kal ama gel, şu anacığına bir iyilik et." dedi. O da indi ve ikisiyle birlikte gitti. Medine'den uzaklaşır uzaklaşmaz ellerini arkasına bağladılar ve ikisi de yüzer kırbaç vurdular. Ayyaş Hâris'e, "Haydi bu, kardeşim; peki sen kimsin ey Hâris? Seni bir yalnız kıstırırsam Allah adına and içiyorum, seni öldüreceğim!" dedi. Onu annesine getirdiler; kadın, dinden dönmedikçe ellerinin çözülmeyeceğine dair yemin etti. O da bunu yaptı. Daha sonra İslâm'a girerek hicret etti. Bu arada Hâris de iman edip hicret etti. Ayyaş Kuba sırtlarında onunla karşılaşınca Müslüman olduğundan da haberi olmadığı için, onu bir kenara çekip katletti! Sonra kendisine onun Müslüman olduğu bildirilince Peygamber (s.a.)'e gelip, "Onu katlettim ama Müslüman olduğundan haberim yoktu!" dedi. Bunun üzerine işbu âyet indi.

[360] فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ ifadesi, *fe-'aleyhi tahrîru rakabet*^{in} takdirinde olup "bir köleyi özgürlüğüne kavuşturması gerekir" anlamındadır. *Tahrîr*, azat etmek demektir. *Hür* ve *'atîk* kelimeleri değerli demektir çünkü değer / kerem özgür insanlarda olur, tıpkı değersizliğin kölelerde olması gibi. Değerli kuşlara *'itâku't-tayr* ve pahalı atlara *'itâku'l-hayl* denilmesi, yüzün en değerli kısmına *hurru'l-vech*, alçağa *'abd* denilmesi, *fulân*^{un} *'abdu'l-fi'il* -yani falancanın yaptığından hayır gelmez- denilmesi hep bununla bağlantılıdır.

[361] [Boyun anlamındaki] *rakabe*, kişi ve can demektir; *fulân*^{un} *yemliku kezâ ra's*^{en} *mine'r-rakîk*^{i} [falanca şu kadar baş köleye sahip] sözündeki baş ile de aynı şey ifade edilir. Mümin köleden maksat, âlimlerin geneline göre [küçük yaşta da olsa] İslâm hükmü üzere bulunan bütün kölelerdir. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh*' dan [v. 110/728] ise hükmün yerine gelmesi için "namaz kılıp oruç tutan bir köle" gerektiği nakledilmiştir. Küçük yaştaki köle bunu sağlamaz. Şâfi'î de *zıhar* kefâretini buna kıyaslamış ve [karısını anasına benzeterek, artık ondan uzak duran kişinin azat etmesi gereken kölede] imanı şart koşmuştur.

[٣٥٨] وقرئ «خَطَاءً» بالمد، و«خَطًا»، بوزن عمًى، بتخفيف الهمزة.

[٣٥٩] وروي أن عياش بن أبي ربيعة - وكان أخا أبي جهل لأمّه - أسلم وهاجر خوفًا من قومه إلى المدينة، وذلك قبل هجرة رسول الله ﷺ، فأقسمت أمه لا تأكل ولا تشرب ولا يؤويها سقف حتى يرجع. فخرج أبو جهل ومعه الحرث بن زيد بن أبي ٥ أنيسة، فأتياه وهو في أطم، ففتل منه أبو جهل في الذروة والغارب. وقال: أليس محمد يحثك على صلة الرحم؟ انصرف وبرَّ أمك وأنت على دينك، حتى نزل وذهب معهما. فلما فسحا عن المدينة كتفاه، وجلده كل واحد مائة جلدة. فقال للحارث: هذا أخي، فمن أنت يا حارث؟! لله عليّ إن وجدتك خاليًا أن أقتلك! وقدما به على أمه، فحلفت لا يحل كتافه أو يرتد. ففعل، ثم هاجر بعد ذلك وأسلم، وأسلم الحارث وهاجر، ١٠ فلقيه عياش بظهر قباء ولم يشعر بإسلامه فأنحى عليه فقتله، ثم أخبر بإسلامه، فأتى رسول الله ﷺ فقال: قتلته ولم أشعر بإسلامه، فنزلت.

[٣٦٠] {فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ} فعليه تحرير رقبة. والتحرير: الإعتاق. والحر والعتيق: الكريم، لأن الكرم في الأحرار كما أن اللؤم في العبيد. ومنه: عتاق الخيل، وعتاق الطير لكرامها. وحرّ الوجه: أكرم موضع منه. وقولهم للئيم عبد، وفلان عبد الفعل، ١٥ أي لئيم الفعل.

[٣٦١] والرقبة: عبارة عن النسمة، كما عبر عنها بالرأس في قولهم: فلان يملك كذا رأسًا من الرقيق. والمراد برقبة مؤمنة كل رقبة كانت على حكم الإسلام عند عامة العلماء. وعن الحسن: لا تجزئ إلا رقبة قد صلت وصامت، ولا تجزئ الصغيرة. وقاس عليها الشافعي كفارة الظهار، فاشترط الإيمان.

[362] [Köle azat etmenin hikmeti bağlamında] denilmiştir ki kişi, mümin bir canı hayat sahipleri cümlesinden çıkartınca, kendisi gibi bir kişiyi özgür insanlar sınıfına dâhil etmesi gereği ortaya çıkmıştır. Çünkü onu kölelik zincirinden kurtarmak, -köleye özgür insanlar gibi tasarruf etmek yasak olduğundan- kendisine hayat bahşetmek gibidir.

[363] "Ailesine teslim edilecek…" vârislerine ödenecek, mirasçıların miras paylaşır gibi paylaşacakları şekilde, onunla diğer *terike*lerin hiçbir farkı olmaksızın, onunla borç da ödenir vasiyet de yerine getirilir, adam geride bir mirasçı bırakmamışsa devlet hazinesine kalır. Çünkü Müslümanlar mirasçı hükmündedir. Nitekim Peygamber (s.a.), "Vârisi olmayanın vârisi benim." [*Ebû Dâvûd*, "Ferâiz", 8] buyurmuştur. Ömer (r.a.)'ın, maktule diyet verilmesine hükmettiği, maktulün karısının da gelip diyetten miras payını istediği; fakat Ömer'in "Sana bir hak verildiğini bilmiyorum; diyet, kişinin [hayatında iken ödemesi gereken diyet vb. şeyleri tazmin eden] *'asabe*sine aittir" dediği, Dahhâk b. Süfyân el-Kilâbî'nin de ayağa kalkarak "Peygamber (s.a.) bana Eşyem ed-Dabâbî için ödenen diyete Eşyem'in karısını mirasçı kılmamı emreden bir nâme göndermişti" dediği, bunun üzerine Ömer'in de kadını mirasçı kıldığı nakledilmiştir. [*Ebû Dâvûd*, "Ferâiz", 18] İbn Mes'ûd'dan nakledilmiştir ki -katil dışında- bütün mirasçılar, maktul için ödenen diyete vâris olurlar. Şerîk'ten, diyetten borç ödenemeyeceği, vasiyetin de yerine getirilemeyeceği nakledilmiştir. Rebî'a'dan da ana rahmindeki çocuğun düşürülmesinden ötürü ödenmesi gereken tazminatın [*ğurre*] da sadece ceninin anasına ait olduğu nakledilmiştir. Bu, cumhurun görüşüne terstir.

[364] **Şayet** "Köle azat etmek ve kan bedelini ödemek kimin işidir?" **dersen şöyle derim:** Katilin. Yalnız, köle azadı kendi malından olur; kan bedelini ise onun adına diyet ödeme yükümlülüğü bulunan kişiler topluluğu [*'âkıle*] öder; bunlar yoksa devlet hazinesi tarafından ödenir, o da yoksa katilin kendi malından ödenir.

[365] "Bağışlamaları" yani diyeti kendisine bağışlamaları durumu "müstesna." Ki af anlamına gelir. Tıpkı اِلَّا اَنْ يَعْفُونَ ("… affederlerse başka." [Bakara 2/237]) ifadesi gibi. Benzeri, وَاَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ ("… bağışlamanız daha hayırlıdır." [Bakara 2/280]) âyetidir. Peygamber (s.a.)'in, "Bütün iyilikler sadakadır" dediği rivayet edilmiştir. [*Buhârî,* "Edeb", 32] Übeyy b. Kâ'b *illâ en yetasaddekū* şeklinde okumuştur.

[٣٦٢] وقيل: لما أخرج نفسًا مؤمنة عن جملة الأحياء لزمه أن يدخل نفسًا مثلها في جملة الأحرار، لأنّ إطلاقها من قيد الرق كإحيائها من قبل أن الرقيق ممنوع من تصرف الأحرار.

[٣٦٣] {مُسَلَّمَةٌ إلى أَهْلِهِ} مؤداة إلى ورثته، يقتسمونها كما يقتسمون الميراث، لا فرق بينها وبين سائر التركة في كل شيء؛ يقضي منها الدين، وتنفذ الوصية، وإن لم يبق وارثًا فهي لبيت المال، لأن المسلمين يقومون مقام الورثة، كما قال رسول الله ﷺ: ''أنا وارث من لا وارث له.'' وعن عمر رضي الله عنه: أنه قضى بدية المقتول، فجاءت امرأته تطلب ميراثها من عقله فقال: ''لا أعلم لك شيئًا، إنما الدية للعصبة الذين يعقلون عنه.'' فقام الضحاك بن سفيان الكلابي فقال: كتب إليّ رسول الله ﷺ يأمرني أن أورث امرأة أشيم الضبابي من عقل زوجها أشيم. فورّثها عمر. وعن ابن مسعود: يرث كل وارث من الدية غير القاتل. وعن شريك: لا يقضى من الدية دين، ولا تنفذ وصية. وعن ربيعة: الغرة لأم الجنين وحدها؛ وذلك خلاف قول الجماعة.

[٣٦٤] فإن قلت: على من تجب الرقبة والدية؟ قلت: على القاتل، إلا أن الرقبة في ماله، والدية تتحملها عنه العاقلة، فإن لم تكن له عاقلة فهي في بيت المال، فإن لم يكن ففي ماله.

[٣٦٥] {إِلَّا أَنْ يَصَّدَّقُوا} إلا أن يتصدقوا عليه بالدية ومعناه العفو، كقوله {إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ} [البقرة: ٢٣٧] ونحوه {وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ} [البقرة: ٢٨٠] .وعن النبي ﷺ: ''كل معروف صدقة.''، وقرأ أبيّ «إلا أن يتصدقوا».

Şayet "Peki, اَنْ يَصَّدَّقُوا nereye bağlıdır ve i'rabda mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Ya [فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ'de takdir ettiğim] '*aleyhi* ifadesine ya da مُسَلَّمَةٌ'e bağlıdır. Sanki "-Kendisine bağışladıkları zaman hariç- kendisine diyet gerekir ya da diyeti teslim eder" denilmektedir. İ'rabdaki mahalli ise zamanın hazfedildiği düşünülerek, zarf olmak üzere mansuptur. Tıpkı *eclisu mâ dâme zeyd*[un] *câlis*[en] (Zeyd oturduğu müddetçe otururum) demeleri gibi. *İllâ mutesaddikīne* (Bağışlayıcı olmaları hali dışında) anlamında, اَهْلِهِ'den hal olması da câizdir.

[366] "…düşmanınız olan bir kavimden ise…" Yani savaş halinde olduğunuz kâfir bir topluluktan ise… Mesela biri, kâfir kavminin arasında Müslüman olup onlardan ayrılmaksızın aralarında yaşasa, bu durumda, onu hatâen öldüren katilin kefaret ödemesi gerekir. Diyetini üstlenen akrabalarının ['*âkıle*], maktulün akrabalarına kan bedeli ödemeleri gerekmez çünkü onlar savaşılmakta olan kâfirlerdir. Şöyle de denilmiştir: Adam Müslüman olur, sonra -müşrik olan- kavminin yanına döner, bu arada İslâm ordusu onlarla savaşır, o Müslüman kişi de yanlışlıkla onlarla birlikte katledilir; çünkü onu da diğerleri gibi kâfir zannetmişlerdir.

[367] "Eğer (öldürülen)" Müslümanlarla antlaşma yapmış Müşrikler gibi *zimmet*i bulunan [yani kendisine *emân* verilmiş] kâfir "bir kavimden ise" ya da *ehl-i zimmet* olan kitaplı bir kavimden ise Müslümanlardan herhangi bir Müslümana uygulanan hükme tâbidir. "Bulamayanların" yani kölesi olmayan, köle alacak imkânı da bulunmayan kimselerin, ilâhî rahmet olarak Allah tarafından kabul edilmek üzere "iki ay art arda oruç tutmaları gerekir." [توبة من الله ifadesi] Allah birinin tövbesini kabul ettiğinde kullanılan *tâba'llāhu 'aleyhi* ifadesinden gelmekte olup "tevbeyi kabul göstergesi olarak bunu kanunlaştırmıştır" demektir. Yahut tevbeyi kabul göstergesi olarak, sizin için köle azat etme yerine oruç tutmayı getirmiştir.

[368] Bu âyette [yani "Kim de bir mümini kasten öldürürse…" âyetinde] tehdit etme, uyarma, çakma ve gürleme anlamında müthiş bir şey ve sert bir hitap vardır. Bundan dolayıdır ki bir mümini kasten öldürenin tövbesinin kabul edilmeyeceği İbn Abbâs'tan [v. 68/688] rivayet edilmiştir. Süfyân'ın da şöyle dediği nakledilmiştir: "Ehl-i ilme bu konu sorulduğunda 'Tövbesinin kabulü söz konusu değil!' derlerdi." Bu [işi böylesine sıkı tutmaları], onların Allah'ın işi sıkı tutmasındaki sünnetine uymalarıyla açıklanabilir. Yoksa, tövbeyle her günah silinir. Delil olarak, şirkin silinmesi sana yeter.

فإن قلت: بم تعلق أن يصدقوا، وما محله؟ قلت: تعلق بعليه، أو بمسلمة، كأنه قيل: وتجب عليه الدية أو يسلمها، إلا حين يتصدقون عليه. ومحلها النصب على الظرف بتقدير حذف الزمان، كقولهم: اجلس ما دام زيد جالسًا. ويجوز أن يكون حالًا من أهله بمعنى إلا متصدقين.

٥ [٣٦٦] {مِن قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ} من قوم كفار أهل الحرب. وذلك نحو رجل أسلم في قومه الكفار وهو بين أظهرهم لم يفارقهم، فعلى قاتله الكفارة إذا قتله خطأ، وليس على عاقلته لأهله شيء. لأنهم كفار محاربون. وقيل: كان الرجل يسلم، ثم يأتي قومه وهم مشركون فيغزوهم جيش المسلمين، فيقتل فيهم خطأ، لأنهم يظنونه كافرًا مثلهم.

[٣٦٧] {وَإِن كَانَ مِنْ قَوْمٍ} كفرة لهم ذمة كالمشركين الذين عاهدوا المسلمين ١٠ وأهل الذمة من الكتابيين، فحكمه حكم مسلم من مسلمين؛ {فَمَنْ لَمْ يَجِدْ} رقبة، بمعنى لم يملكها ولا ما يتوصل به إليه {ف}عليه {صِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ تَوْبَةً مِنَ اللهِ} قبولًا من الله ورحمة منه. من تاب الله عليه، إذا قبل توبته، يعني شرع ذلك توبة منه؛ أو نقلكم من الرقبة إلى الصوم توبة منه.

[٣٦٨] هذه الآية فيها من التهديد والإيعاد والإبراق والإرعاد أمر عظيم وخطب ١٥ غليظ. ومن ثم روي عن ابن عباس ما روي من أن توبة قاتل المؤمن عمدًا غير مقبولة! وعن سفيان: كان أهل العلم إذا سئلوا قالوا: لا توبة له، وذلك محمول منهم على الاقتداء بسنة الله في التغليظ والتشديد، وإلا فكل ذنب ممحو بالتوبة؛ وناهيك بمحو الشرك دليلًا.

[369] Hadiste şöyle buyrulmuştur:

*"Dünyanın yok olması, Allah katında Müslümanın öldürülmesinden daha önemsizdir." [*Tirmizî,* "Diyât", 7]

*"Doğuda bir adam öldürülse, bir başkası da batıda buna razı olsa, onun kanına ortak edilir!"

*"Şu insan, Allah'ın yapısıdır. O'nun yapısını yıkan da mel'ûndur!"

*"Kim yarım kelimeyle de olsa bir müminin öldürülmesine yardım ederse, kıyamet günü alnında 'Allah'ın rahmetinden mahrum' yazılı olarak gelir!" [*İbn Mâce*, "Diyât", 1]

[370] Bu âyet-i kerimeyi okuyup içeriğini gördüğü, bu muazzam hadisleri ve İbn Abbâs (r.a.)'ın [v. 68/688] katilin tövbesinin söz konusu olmadığına ilişkin sözünü işittiği halde, *eş'abiyyet*leri[44] yani boş tamahları, heva ve heveslerine uymaları ve ham hayallere kapılmaları yüzünden "müminin katilinin tövbesiz affedileceğine" tamah beslemekten hâla kendilerini alamayan şu topluluk enteresandır!.. "Bu adamlar Kur'ân'ı iyice düşünmüyorlar mı, yoksa kilit üstüne kilit mi var kalplerinin üzerinde?!" [Muhammed 47/24] Ayrıca, hatâen adam öldürme konusunda -ihtiyat ve tedbir gereken bir konuda bir çeşit ihmal söz konusu olabileceğinden- Allah Teâlâ tövbeye yer vermiştir ki bu, [katilin tövbesiz affedilebileceğine ilişkin] ümitleri kesmektir. Hem de ne kesme!.. Ama *"Seslendiğin kimsede hayat yok!.."*

[371] **Şayet** "Peki, âyette büyük günah işleyip de tövbe etmeyenin ebediyen cehennemde kalacağına dair bir delil var mı?" **dersen şöyle derim:** Hem de o kadar açık bir delil var ki!.. O da Yüce Allah'ın "Kim öldürürse" ifadesinin, Müslüman-kâfir, tövbe etmiş-etmemiş bütün katilleri kapsamasıdır. Ancak, tövbe edeni başka deliller kapsam dışı bırakmıştır. *Kim tövbe etmeyen Müslümanın cehennemden çıkarılacağını iddia ederse buna denk bir delil getirsin!*[45]

94. Ey iman edenler! Allah yolunda savaşa çıktığınız zaman, iyice araştırın da size selâm verene, dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek "Sen mümin değilsin!" demeyin. Allah katında, daha, çok ganimet var! Daha önce siz de öyleydiniz de Allah size lütfetti. Onun için, iyice araştırın. Yaptıklarınızdan Allah gerçekten haberdardır!

44 Abdullah b. Zübeyr'in, -Türkçe ifadesiyle- "Köyün başında kendisinin verdiği müjdeye aşağısında kendisi inanan" Eş'ab b. Cübeyr adlı kölesine izafetle ahmakça tamah için kullanılan bir tabir (Tıybî'den). / ed.

45 Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *Kur'ân-ı Kerim Açısından İman - Amel İlişkisi*, İstanbul: Ensar, 2015. Özellikle, s. 202.

[٣٦٩] وفي الحديث:

«لزوال الدنيا أهون على الله من قتل امرئ مسلم.» وفيه:

«لو أن رجلًا قتل بالمشرق وآخر رضي بالمغرب لأشرك في دمه!» وفيه:

«إن هذا الإنسان بنيان الله؛ ملعون من هدم بنيانه.» وفيه:

٥ «من أعان على قتل مؤمن بشطر كلمة جاء يوم القيامة مكتوب بين عينيه: آيس من رحمة الله.»

[٣٧٠] والعجب من قوم يقرأون هذه الآية ويرون ما فيها ويسمعون هذه الأحاديث العظيمة، وقول ابن عباس بمنع التوبة، ثم لا تدعهم أشعبيتهم وطماعيتهم الفارغة واتباعهم هواهم وما يخيل إليهم مناهم، أن يطمعوا في العفو عن قاتل المؤمن بغير ١٠ توبة! {أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا}؟! [محمد: ٢٤] ثم ذكر الله سبحانه وتعالى التوبة في قتل الخطأ، لما عسى يقع من نوع تفريط فيما يجب من الاحتياط والتحفظ فيه حسم للأطماع وأي حسم؛ ولكن لا حياة لمن تنادي!

[٣٧١] فإن قلت: هل فيها دليل على خلود من لم يتب من أهل الكبائر؟ قلت: ما أبين الدليل وهو تناول قوله {وَمَن يَقْتُلْ} أيَّ قاتل كان، من مسلم أو كافر، تائب أو ١٥ غير تائب، إلا أن التائب أخرجه الدليل. فمن ادعى إخراج المسلم غير التائب فليأت بدليل مثله.

٩٤-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَتَبَيَّنُوا وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ مَغَانِمُ كَثِيرَةٌ كَذَلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ فَمَنَّ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَتَبَيَّنُوا إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا﴾

[372] فَتَبَيَّنُوا (İyice araştırın) fiili *fe-tesebbetû* (iyice emin olun) şeklinde de okunmuştur. Her ikisi de tefe'ul vezninde olup *istif'âl* anlamındadır, yani meselenin aydınlanmasına ve kesinleşmesine çalışın. Neyin ne olduğunu anlamadan karar vermeyin.

[373] السّلم kelimesi hem bu *selâm* hem de *selem* şeklinde okunmuştur, teslim bayrağını çekmek anlamındadır. Müslüman olma anlamına geldiği de Müslümanların birbirlerine dirlik temennileri olan selâmlama olduğu da söylenmiştir.

[374] لَسْتَ مُؤْمِنًا (Sen mümin değilsin). *Âmenehû* dan Mim'in fethasıyla *mu'menen* diye de okunmuştur; "Sana *emân* vermeyiz!' [demeyin]" anlamındadır.

[375] Konunun aslı şudur: Fedek ahalisinden Mirdas b. Nehik adındaki bir kişi Müslüman olmuştu. Kabilesinde de kendisinden başka Müslüman olan yoktu. Peygamber (s.a.)'in, Ğâlib b. Fadâle el-Leysî'nin başında bulunduğu askeri birliği onlara saldırdı. Hepsi kaçtılar. Müslüman oluşuna güvendiğinden dolayı Mirdas kaldı. Atlıları görünce koyunlarını dağdaki bir sığınağa gönderdi ve dağa tırmandı. Müslüman askerlerle karşılaşıp, onların tekbir getirdiğini görünce o da tekbir getirerek aşağı doğru indi. *Lâ ilâhe illâllâh Muhammedün rasûlullâh es-selâmu 'aleykum* (Allah'dan başka tanrı yoktur, Muhammed Allah'ın resûlüdür, Allah'ın selâmı üzerinize olsun!) dedi. Ne var ki Üsâme bin Zeyd onu öldürdü ve koyunlarını alıp getirdi. Daha sonra bu durumu Peygamber (s.a.)'e haber verdiler. Peygamber *Aleyhisselâm* buna çok üzüldü ve "Elindekilere tamah ederek adamı öldürdünüz ha!?" dedi, sonra Üsâme'ye bu âyeti okudu. Üsame, "Ya Resûlullah! Bağışlanmam için Allah'a dua edin." dedi. Resûlullah, "*Lâ ilâhe illallâh* demişken onu nasıl öldürdün nasıl!" dedi. Üsame [daha sonra bu olayı anlatırken] şöyle demiştir: "Peygamber (s.a.) bunu o kadar çok tekrar etti ki [daha önce değil de] o gün Müslüman olmayı temenni ettim. Sonra, bağışlanmam için Allah'a dua etti ve 'Bir köle azad et' buyurdu.

[376] "Dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek", hızla tükenen dünyevî bir metâ olan ganimet hırsıyla… Katlettiğiniz adamın durumunu iyice araştırmamaya ve kesin bilgi peşinde koşmamaya sizi iten budur işte!.. "Oysa Allah katında nice ganimetler var!" Müslüman olduğunu söyleyen -kendisine malı için saldırmanızdan bu sayede korunmaya çalışan- birinin malını almaktan sizi müstağni kılacak ganimetler bahşedecektir.

[٣٧٢] {فَتَبَيَّنُوا} وقرئ «فتَثَبَّتُوا»، وهما التفعل بمعنى الاستفعال، أي اطلبوا بيان الأمر وثباته، ولا تتهوَّكوا فيه من غير روية.

[٣٧٣] وقرئ «السَلَم»، و«السَلاَم» وهما الاستسلام، وقيل: الإسلام، وقيل:التسليم الذي هو تحية أهل الإسلام.

٥ [٣٧٤] {لَسْتَ مُؤْمِنًا} وقرئ «مؤمَنًا» بفتح الميم من آمنه، أي لا نؤمنك.

[٣٧٥] وأصله:أن مرداس بن نهيك رجلًا من أهل فدك أسلم ولم يسلم من قومه غيره، فغزتهم سرية لرسول الله ﷺ كان عليها غالب بن فضالة الليثي، فهربوا وبقي مرداس لثقته بإسلامه، فلما رأى الخيل ألجأ غنمه إلى عاقول من الجبل وصعد، فلمّا تلاحقوا وكبروا كبر ونزل وقال: لا إله إلا الله محمد رسول الله، السلام عليكم؛

١٠ فقتله أسامة بن زيد واستاق غنمه، فأخبروا رسول الله ﷺ فوجد وجدًا شديدًا، وقال: ''قتلتموه إرادة ما معه؟!'' ثم قرأ الآية على أسامة، فقال: يا رسول الله استغفر لي. قال: ''فكيف بلا إله إلا الله؟!'' قال أسامة: فما زال يعيدها حتى وددت أن لم أكن أسلمت إلا يومئذٍ، ثم استغفر لي وقال: ''أعتق رقبة.''

[٣٧٦] {تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا} تطلبون الغنيمة التي هي حطام سريع النفاد، فهو

١٥ الذي يدعوكم إلى ترك التثبت وقلة البحث عن حال من تقتلونه {فَعِنْدَ اللهِ مَغَانِمُ كَثِيرَةٌ} يغنمكموها تغنيكم عن قتل رجل يظهر الإسلام ويتعوّذ به من التعرض له لتأخذوا ماله.

"Daha önce siz de böyleydiniz!" İslâm'a girdiğiniz ilk zamanlar, sizin dilinizden de *kelime-i şehadet* duyulur duyulmaz kalbinizin dilinize uyup uymadığına bakılmadan canlarınız ve mallarınız güvence altına alınıyordu! "… de Allah size" dosdoğru yolda gitmeyi, mümin olarak tanınmayı, ilklerden olmayı ve imanda mühim şahsiyetler haline gelmeyi hiçbir karşılık beklemeden "lutfetti." Dolayısıyla, siz de İslâm'a yeni girenlere size davranıldığı gibi davranmalı, insanlara ilişmeme konusunda Müslüman olduğunu belirtmesini yeterli görmelisiniz; "bu kişinin *lâ ilâhe illallāh* demesinin samimi niyetten değil, öldürülmekten korunmak için olduğunu" söylememeli; bunu, -Allah dokunulmaz kılmışken- canını ve malını helal görme bahanesi yapmamalısınız.

[377] فَتَبَيَّنُوا (İyice araştırın) ifadesiyle, işin iyice netleşmesine yönelik emir tekrarlanmaktadır. "Yaptıklarınızdan Allah gerçekten haberdardır!" O halde adam öldürmeye can atmayın; bu konuda dikkatli olun, ihtiyatlı davranın!

95. -Engelliler hariç- müminlerden yerlerinde oturup kalanlar ile mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihâd edenler bir olmaz. Mallarıyla ve canlarıyla cihâd edenleri Allah oturup kalanlara bir derece üstün kılmıştır. Evet, Allah o güzeli (yani Cennet'i) hepsine vaadetmiştir ama Allah cihâd edenleri oturup kalanların üzerinde muazzam bir mükâfatla üstün kılmıştır;

96. kendisinden birtakım derecelerle, mağfiret ve rahmetle... Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[378] غَيْرأولِى الضَّرَرِ (Engelliler hariç…) ifadesinde *ğayr*[u] üç harekeyle de okunmuştur. [i] الْقَاعِدُونَ'nin sıfatı olarak merfû', [ii] yine bu kelimeden istisna veya hal olarak mansup, [iii] الْمُؤْمِنِينَ'nin sıfatı olarak da mecrur. *Darar;* hastalık veya körlük, topallık, yatalaklık gibi bir özür demektir. Zeyd b. Sâbit'in [v. 45/665?] şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Peygamber (s.a.)'in yanında otururken kendisini vahiy hali bürüdü. Bir ara dizi dizime değdi [o kadar ağır idi ki] dizimi kıracağından korktum; sonra vahiy hali geçti ve 'yaz' buyurdu. Ben de bir kürek kemiğine 'Müminlerden yerlerinde oturup kalanlar ile mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihâd edenler bir olmaz...' diye yazdım. O arada, -âmâ olan- İbn Ümmü Mektûm [v. 15/636]

{كَذَلِكَ كُنتُمْ مِن قَبْلُ} أول ما دخلتم في الإسلام سمعت من أفواهكم كلمة الشهادة، فحصنت دماءكم وأموالكم من غير انتظار الاطلاع على مواطأة قلوبكم لألسنتكم، {فَمَنَّ اللهُ عَلَيْكُمْ} بالاستقامة والاشتهار بالإيمان والتقدم، وإن صرتم أعلامًا فعليكم أن تفعلوا بالداخلين في الإسلام كما فعل بكم، وأن تعتبروا ظاهر الإسلام في المكافَّة، ٥ ولا تقولوا إن تهليل هذا لاتقاء القتل، لا لصدق النية، فتجعلوه سلمًا إلى استباحة دمه وماله وقد حرمهما الله.

[٣٧٧] وقوله{فَتَبَيَّنُوا} تكرير للأمر بالتبين، ليؤكد عليهم. {إِنَّ اللهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا} فلا تتهافتوا في القتل وكونوا محترزين محتاطين في ذلك.

٩٥-﴿لا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ ١٠ فِي سَبِيلِ اللهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فَضَّلَ اللهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً وَكُلًّا وَعَدَ اللهُ الْحُسْنَى وَفَضَّلَ اللهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا﴾

٩٦-﴿دَرَجَاتٍ مِنْهُ وَمَغْفِرَةً وَرَحْمَةً وَكَانَ اللهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[٣٧٨] {غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ} قرئ بالحركات الثلاث، فالرفع صفة لـ{القاعدون}، ١٥ والنصب استثناء منهم أو حال عنهم، والجرّ صفة للمؤمنين. والضرر: المرض، أو العاهة من عمى أو عرج أو زمانة أو نحوها. وعن زيد بن ثابت: كنت إلى جنب رسول الله ﷺ فغشيته السكينة، فوقعت فخذه على فخذي حتى خشيت أن ترضها، ثم سري عنه فقال: اكتب، فكتبت في كتفٍ {لَا يَسْتَوِي القاعدون مِنَ المؤمنين والمجاهدون} فقال ابن أمّ مكتوم،

'Ya Resûlullah! Müminlerden cihâda gücü yetmeyenlerin durumu ne olacak?' dedi. Onu yine vahiy hali bürüdü; sonra, 'Oku ya Zeyd!' dedi ve ben 'Müminlerden yerlerinde oturup kalanlar ile mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihâd edenler bir olmaz...' âyetini okudum, o da 'engelliler hariç' ifadesini ekledi. Allah bu ifadeyi ayrıca indirmiş, ben de âyete eklemiştim. Canımı elinde tutan Zât'a yemin ederim ki eklediğim kürek kemiğinin üzerindeki çatlak yer şu an gibi gözümün önündedir." [*Ebû Dâvûd*, "Cihâd", 19, Benzer lafızlarla.]

[379] İbn Abbâs'ın [v. 68/688; ifadeyi tefsir ederken], "Bedir'de savaşa çıkmayanlarla ona katılanlar bir olmaz" dediği, Mukātil'in ise "Tebük'te…" dediği nakledilmiştir. **Şayet** "Özürlü olarak cihattan geri kalanlarla mücâhidlerin bir olmadığı zaten mâlûmdur. Öyleyse eşit olmadıklarını belirtmenin ne faydası var?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı ikisi arasındaki büyük farkı ve uzak mesafeyi hatırlatmaktır. Ta ki cihattan geri kalan bunu gururuna yediremesin, oturanlar seviyesine düşmeye tenezzül etmesin; cihat için harekete geçsin, ona ve ondaki yüksek dereceye yükselme arzusu duysun. Bunun benzeri, "De ki: Hiç, bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" [Zümer 39/9] âyetidir. Burada da cahilin gayreti kamçılanmak, gururuna dokunmak istenmektedir ki bu sayede öğrenme arzusu ateşlenip ilim tahsil etsin de cehalet değersizliğinden ilim şerefine yükselsin.

[380] "Allah cihat edenleri üstün kılmıştır" ifadesi, cihattan geri kalanlarla mücahitlerin bir olmadığını belirten ifadeyi açıklayan bir cümledir. "Onların ne meziyeti var ki eşit olmuyorlar?" şeklinde bir soru sorulmuş da bununla cevap verilmiş gibidir. Mâna bir engeli bulunmadığı halde geri duranlara [üstün kılmıştır] şeklindedir çünkü cümle bu niteliği içeren önceki cümlenin beyanıdır.

[381] Cihat edenler geri kalanlardan bir derece üstün kılınmışlarsa' da "Allah o güzel" karşılığı, yani cennet"i hepsine" yani cihattan geri kalan ve cihâd eden her iki gruba da "vaat etmiştir." Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Siz Medine'de -arkanızda- öyle bir 'topluluk' bıraktınız ki yaptığınız her yürüyüşte, geçtiğiniz her vadide onlar da sizinle beraberdirler." [*Müslim,* "İmâre", 159] [Ancak] bunlar, salâbet-i diniyyeleri tam, niyetleri sağlam kimselerdir; gönülleri cihâd için yanıp tutuşmakta fakat kendilerini cihâda çıkmaktan alıkoyan hastalık vb. bir engelleri bulunmaktadır.

وكان أعمى: يا رسول الله، وكيف بمن لا يستطيع الجهاد من المؤمنين؟ فغشيته السكينة كذلك، ثم قال: اقرأ يا زيد، فقرأت {لا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} فقال {غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ}. قال زيد: أنزلها الله وحدها، فألحقتها. والذي نفسي بيده لكأني أنظر إلى ملحقها عند صدع في الكتف.

٥ [٣٧٩] وعن ابن عباس: لا يستوي القاعدون عن بدر والخارجون إليها. وعن مقاتل: إلى تبوك.فإن قلت: معلوم أن القاعد بغير عذر والمجاهد لا يستويان، فما فائدة نفي الاستواء؟ قلت: معناه الإذكار بما بينهما من التفاوت العظيم والبون البعيد، ليأنف القاعد ويترفع بنفسه عن انحطاط منزلته، فيهتز للجهاد ويرغب فيه وفي ارتفاع طبقته، ونحوه {هَلْ يَسْتَوِى الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ} [الزمر: ٩] أريد به
١٠ التحريك من حمية الجاهل وأنفته ليهاب به إلى التعلم، ولينهض بنفسه عن صفة الجهل إلى شرف العلم.

[٣٨٠] {فَضَّلَ اللهُ الْمُجَاهِدِينَ} جملة موضحة لما نفي من استواء القاعدين والمجاهدين، كأنه قيل: ما لهم لا يستوون؟ فأجيب بذلك. والمعنى: على القاعدين غير أولي الضرر، لكون الجملة بيانًا للجملة الأولى المتضمنة لهذا الوصف.

١٥ [٣٨١] {وَكُلًّا} وكل فريق من القاعدين والمجاهدين {وَعَدَ اللهُ الْحُسْنَى} أي المثوبة الحسنى، وهي الجنة؛ وإن كان المجاهدون مفضلين على القاعدين درجة. وعن النبي ﷺ «لقد خلفتم بالمدينة أقوامًا ما سرتم مسيرًا ولا قطعتم واديا إلا كانوا معكم.» وهم الذين صحت نياتهم ونصحت جيوبهم وكانت أفئدتهم تهوى إلى الجهاد، وبهم ما يمنعهم من المسير من ضرر أو غيره.

[382] **Şayet** “Allah ‘bir derece’ üstün kılınanlar ile ‘derecelerle’ üstün kılınanlardan bahsetti, bunlar kimlerdir?” **dersen şöyle derim:** ‘Bir derece’ üstün kılınanlar, geride kalan engellilere üstün kılınanlardır. ‘Derecelerle’ üstün kılınanlar ise -cihâda çıkmak farz-ı kifaye olduğundan, yerlerine katılan başkalarıyla yetinilerek- geride kalmalarına izin verilen kişilere üstün kılınanlardır. **Şayet** “Peki, *deracet^en^* (bir derece), *ecr^an^* (mükâfat) *ve deracât^in^* (dereceler) kelimeleri neden mansuplar?” **dersen şöyle derim:** *Deracet^en^* kelimesinin mansup oluşu [فضّل’deki] *tafdîl*in masdar binâ-i merresi [yani *tafdîlet*en kelimesi]nin yerinde geldiği içindir; adeta, *faddalehum tafdîlet^en^ vâhidet^en^* (Onları bir üstün kılışla üstün kıldı) denilmektedir. “Ona bir vuruş vurdu” anlamında *darabehû sevt^an^* demen gibi. *Ecr^an^* ise *faddale* ile mansup kılınmıştır çünkü *faddale* fiili, *ecerahum ecr^an^* (onları bir ödüllendirişle ödüllendirdi) anlamındadır. *Deracât^in^* ve *mağfirat^en^* ve *rahmet^en^* kelimeleri ise *ecr^an^* kelimesinin bedelidir. *Deracât^in^* kelimesinin *deracet^en^* gibi mansup olması da mümkündür. Tıpkı *darabahû esvât^an^* (ona kamçılar vurdu) sözünün *darabahu darbât^in^* (ona darbeler vurdu) anlamına gelmesi gibi. Adeta *faddalehû tafdîlât^in^* (Allah onu nice üstün kılışlarla üstün kılmıştır) denilmiştir. *Ecr^an^ azîm^en^* ifadesi [daha sonra gelen] nekire *deracât^in^* kelimesinin öne geçmiş hali olması itibariyle mansuptur. *Mağfirat^en^* ve *rahmet^en^* kelimeleri de fiilleri gizli kabul edilerek [mef'ûl-i mutlak olmak üzere] mansuptur. *Ğafera le-hum* ve *rahimehum,* yani “onları ‘bir’ bağışlama ile bağışlamış ve onlara ‘bir’ merhametle merhamet etmiştir” anlamında.

97. Melekler, (hicret etmeyerek) kendilerine zulmederken canlarını aldıkları kimselere,“Siz nerelerde idiniz?” deyince, “Biz yeryüzünde çaresiz birer zavallıydık!” derler. Melekler de “Allah’ın Arz’ı geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!” derler. Sığınakları Cehennem’dir bunların! Ne kötü dönüş yeri!

98. Ancak çaresiz kalarak bir yol bulamayan zavallı erkek, kadın ve çocuklar müstesna...

99. Bunları, Allah affedebilir. Allah affedicidir, bağışlayıcıdır (‘Afüvv, Gafûr).

[383] تَوَفّٰهُمُ kelimesinin -*teveffethum* okuyanın kıraati gibi mazi olması mümkündür. Ayrıca *vuffiyet*in muzarisi olarak *tuveffâhum* okuyanın kıraati gibi, *tetevaffâhum* anlamında muzari olması da mümkündür. Mâna şöyle olur: “Allah meleklerden onların canını hakkıyla almalarını ister, onlar da hakkıyla alırlar.” yani onlara bu canları tastamam alma imkânı verir, onlar da onu “kendilerine zulmederlerken” yani kendilerine zulmettikleri hal üzere iken tastamam alırlar.

[٣٨٢] فإن قلت: قد ذكر الله تعالى مفضلين درجة ومفضلين درجات، فمن هم؟ قلت: أما المفضلون درجة واحدةً فهم الذين فضلوا على القاعدين الأضراء، وأما المفضلون درجاتٍ فالذين فضلوا على القاعدين الذين أذن لهم في التخلف اكتفاء بغيرهم، لأن الغزو فرض كفاية. فإن قلت: لم نصب درجةً وأجرًا ودرجاتٍ؟ قلت: نصب قوله: درجةً لوقوعها موقع المرة من التفضيل، كأنه قيل: فضلهم تفضيلة واحدةً؛ ونظيره قولك: ضربه سوطًا، بمعنى ضربه ضربة. وأما أجرًا فقد انتصب بفضّل، لأنه في معنى أجرهم أجرًا.ودرجاتٍ، ومغفرةً، ورحمةً بدل من {أجرًا}. أو يجوز أن ينتصب درجاتٍ نصب درجةً. كما تقول: ضربه أسواطًا، بمعنى ضربات؛ كأنه قيل: وفضله تفضيلات؛ ونصب {أَجْرًا عَظِيمًا} على أنه حال عن النكرة التي هي درجات مقدمة عليها، وانتصب مغفرة ورحمة بإضمار فعلهما بمعنى: وغفر لهم ورحمهم مغفرةً ورحمةً.

٩٧-﴿إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَآءَتْ مَصِيرًا﴾

٩٨-﴿إِلا الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَآءِ وَالْوِلْدَانِ لا يَسْتَطِيعُونَ حِيلَةً وَلا يَهْتَدُونَ سَبِيلا﴾

٩٩-﴿فَأُولَئِكَ عَسَى اللهُ أَنْ يَعْفُوَ عَنْهُمْ وَكَانَ اللهُ عَفُوًّا غَفُورًا﴾

[٣٨٣] {تَوَفَّاهُمْ} يجوز أن يكون ماضيًا كقراءة من قرأ «تَوَفَّتْهُمْ»، ومضارعًا بمعنى تتوفاهم، كقراءة من قرأ «تُوَفَّاهُمْ»، على مضارع وُفِّيت، بمعنى أن الله يُوَفِّي الملائكة أنفسهم فيتوفَّوْنها. أي يمكنهم من استيفائها فيستوفونها {ظَالِمِي أَنفُسِهِمْ} في حال ظلمهم أنفسهم.

[384] Melekler canları alınan kişilere "Siz nerelerdeydiniz?' derler" yani dininizle ilgili konularda duruşunuz neydi? Bunlar Mekkelilerden Müslüman olup, hicret farz olduğu halde hicret etmeyen bazı kimselerdir. **Şayet** "Siz nerelerdeydiniz?' sorusuna 'Biz yeryüzünde çaresiz birer zavallıydık' cevabını vermeleri nasıl uygun düşer? Gerçek cevap 'Şuradaydık' veya '[Dinî eylem adına] hiçbir şeyimiz yoktu' demeleri idi" **dersen şöyle derim:** "Siz nerelerdeydiniz?" sorusunun anlamı, herhangi bir dinî eylem içinde olmadıklarından dolayı onları kınamaktır çünkü hicret etmeye güçleri yettiği halde hicret etmemişlerdir. Onlar da bu kınamaya karşı özür beyan ederek ve çaresizliklerini mazeret göstererek, "Biz çaresiz birer zavallıydık" dediler, hicrete imkân bulamadıkları için dinî bir tutum sergileyemediklerini belirttiler. Bunun üzerine melekler "Allah'ın arzı geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!" diyerek onları susturdular. Habeşîlerin diyarına hicret edenlerin yaptığı gibi, Mekke'den çıkıp dininizi açıkça yaşamaktan ve Resûlullah'ın yanına gitmekten alıkonmayacağınız herhangi bir ülkeye gidebilirdiniz, demek istiyorlardı. Bu, bazı sebepler yüzünden -dini tam anlamıyla hayata geçirmenin önünde o kadar engel var ki!- dininin emirlerini gerektiği şekilde yerine getirme imkânı bulamadığı bir ülkede yaşayan veya kendi ülkesinin dışında Allah'ın hakkını daha iyi yerine getireceği, ibadetini daha kesintisiz yapacağı malum olan birinin hicret yükümlülüğü bulunduğuna delildir.

[385] Peygamber (s.a.)'den rivayet edilmiştir ki "Kim bir karış dahi olsa dininden dolayı bir yerden bir yere hicret ederse cennet ona vacip olur, atası İbrâhim ve peygamberi Muhammed (s.a.)'in yoldaşı olur."

Ya Rabbi! Sana ettiğim hicretimin sadece dinimi kurtarmak amacıyla olduğunu biliyorsan bunu akıbetimin hayırlı olmasına, umduğum lütfuna ve arzuladığım rahmetine ermeye vesile kıl. Ey bağışlaması bol! 'Ev'inin yanında sürekli dîvana durarak sana ettiğim komşuluğumu senin kerem ve keramet diyarında sana komşu olmaya ilet!

[386] Sonra yoksullukları, âcizlikleri ve yol - yordam bilmezlikleri sebebiyle Mekke'den çıkacak bir çare bulamayan zavallıları bu tehdidi hak edenlerden istisna etti.

[٣٨٤] {قَالُوا} قال الملائكة للمتوفين {فِيمَ كُنتُمْ} في أي شيء كنتم من أمر دينكم؟ وهم ناس من أهل مكة أسلموا ولم يهاجروا حين كانت الهجرة فريضة. فإن قلت: كيف صح وقوع قوله {كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الأَرْضِ} جوابًا عن قولهم: {فِيمَ كُنتُمْ}؟ وكان حق الجواب أن يقولوا: كنا في كذا أو لم نكن في شيء؟ قلت: معنى ٥ {فِيمَ كُنتُمْ} التوبيخ بأنهم لم يكونوا في شيء من الدين، حيث قدروا على المهاجرة ولم يهاجروا، فقالوا: كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ اعتذارًا مما وبخوا به واعتلالًا بالاستضعاف، وأنهم لم يتمكنوا من الهجرة حتى يكونوا في شيء، فبكتتهم الملائكة بقوله {أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا} أرادوا أنكم كنتم قادرين على الخروج من مكة إلى بعض البلاد التي لا تمنعون فيها من إظهار دينكم ومن الهجرة إلى رسول ١٠ الله ﷺ كما فعل المهاجرون إلى أرض الحبشة. وهذا دليل على أن الرجل إذا كان في بلد لا يتمكن فيه من إقامة أمر دينه كما يجب لبعض الأسباب، والعوائق عن إقامة الدين لا تنحصر، أو علم أنه في غير بلده أقوم بحق الله وأدوم على العبادة حقت عليه المهاجرة.

[٣٨٥] وعن النبي ﷺ:من فرّ بدينه من أرض إلى أرض وإن كان شبرًا من ١٥ الأرض استوجبت له الجنة، وكان رفيق أبيه إبراهيم ونبيه محمد عليهما الصلاة والسلام.

اللّٰهم إن كنت تعلم أن هجرتي إليك لم تكن إلا للفرار بديني فاجعلها سببًا في خاتمة الخير ودرك المرجوّ من فضلك والمبتغى من رحمتك، وصل جواري لك بعكوفي عند بيتك، بجوارك في دار كرامتك يا واسع المغفرة.

٢٠ [٣٨٦] ثم استثنى من أهل الوعيد، المستضعفين الذين لا يستطيعون حيلة في الخروج لفقرهم وعجزهم ولا معرفة لهم بالمسالك.

[387] Rivayet edilmiştir ki Peygamber (s.a.), [bir adamını] bu âyetle Mekke'deki Müslümanlara gönderdi. Bunu okuyan Cundub b. Damre -veya Damre b. Cundub- çocuklarına, "Beni bindirin, ben 'zavallılar'dan değilim, yol - yordam bilirim. Vallahi! Bu geceyi Mekke'de geçirmem!" dedi. Onu Medine'ye gitmek üzere hevdece / mahmele bindirdiler. Bir pîr-i fani idi, nitekim [Kâbe'ye en yakın Harem sınırı olan] Ten'îm'de vefat etti.

[388] **Şayet** "Tehdidi hak edenlerin hâricinde tutulanların kapsamına çocuklar nasıl dâhil edildi? Bu durumda çocuklar, çare buldukları ve yol - yordam bildikleri takdirde o erkek ve kadınlarla beraber aynı tehdidi hak etmiş olacaklar?" **dersen şöyle derim:** Erkekler ve kadınlar bazen güç yetirebilirler, yol - yordam bilirler, bazen de böyle olmazlar. Çocuklar ise daima bundan âcizdirler. Dolayısıyla, hiçbir tehdide muhatap olmazlar çünkü erkek ve kadınların, tehdidi hak edenler cümlesinin hâricinde olmasının sebebi, sadece âciz olmalarıdır. Âcizlik çocuklarda daimi olup ondan ayrılmaları söz konusu olmadığına göre zaruri olarak bunların kapsamı dışında olurlar. Bu, *vildân*dan çocuklar kastedildiği takdirdedir. Kasıt, erkek ve kadınların aklının erdiği şeye aklı eren, dolayısıyla yükümlülükte onlar gibi kabul edilen taze ergenler de olabilir. Eğer maksat köle ve cariyeler ise böyle bir soruya gerek yoktur.

[389] **Şayet** "لَا يَسْتَطِيعُونَ (güçleri yetmez) cümlesinin i'rabdaki yeri nedir?" **dersen şöyle derim:** الْمُسْتَضْعَفِينَ (çaresiz zavallılar)'ın veya الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ (erkekler, kadınlar ve çocuklar)'ın sıfatıdır derim. Cümleler nekire olduğu halde bu olabilmiştir çünkü nitelenen, harf-i tarif taşısa da belirgin bir şeyi ifade etmemektedir. Şairin şu sözünde olduğu gibi:

> Hakkımda ileri geri konuşan *bir çirkefin* yanından geçtiğimde [yoluma devam eder ve şöyle derim: Umurumda değil… Ben değilim çünkü kastettiği!]

[390] **Şayet** "Neden umut verme kelimesiyle عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَعْفُوَ عَنْهُمْ (*Ola ki* Allah, onların günahlarını affeder) denildi?" **dersen şöyle derim:** Hicreti terketmenin asla cevaz verilmeyen 'bıçak sırtı' bir konu olduğunu kanıtlamak için. O kadar ki zorda kaldığı açıkça belli olan biri bile ancak "*Umarım* Allah beni affeder!" diyebilir. Artık başkalarını siz düşünün!

[٣٨٧] وروي أن رسول الله ﷺ بعث بهذه الآية إلى مسلمي مكة، فقال جندب بن ضمرة أو ضمرة بن جندب لبنيه: احملوني، فإني لست من المستضعفين، وإني لأهتدي الطريق، والله لا أبيت الليلة بمكة. فحملوه على سرير متوجهًا إلى المدينة وكان شيخًا كبيرًا فمات بالتنعيم.

٥ [٣٨٨] فإن قلت: كيف أدخل الولدان في جملة المستثنين من أهل الوعيد، كأنهم كانوا يستحقون الوعيد مع الرجال والنساء لو استطاعوا حيلة واهتدوا سبيلًا؟ قلت: الرجال والنساء قد يكونون مستطيعين مهتدين وقد لا يكونون كذلك.وأما الولدان فلا يكونون إلا عاجزين عن ذلك، فلا يتوجه عليهم وعيد، لأن سبب خروج الرجال والنساء من جملة أهل الوعيد إنما هو كونهم عاجزين، فإذا كان العجز متمكنًا في ١٠ الولدان لا ينفكون عنه، كانوا خارجين من جملتهم ضرورة. هذا إذا أريد بالولدان الأطفال ويجوز أن يراد المراهقون منهم الذين عقلوا ما يعقل الرجال والنساء فيلحقوا بهم في التكليف. وإن أريد بهم العبيد والإماء البالغون فلا سؤال.

[٣٨٩] فإن قلت: الجملة التي هي {لَا يَسْتَطِيعُونَ} ما موقعها؟ قلت: هي صفة للمستضعفين، أو للرجال والنساء والولدان. وإنما جاز ذلك والجمل نكرات، لأن ١٥ الموصوف وإن كان فيه حرف التعريف فليس لشيء بعينه، كقوله:

وَلَقَدْ أَمُرُّ عَلَى اللَّئِيمِ يَسُبُّنِي ۞

[٣٩٠] فإن قلت: لم قيل {عَسَى اللهُ أَنْ يَعْفُوَ عَنْهُمْ} بكلمة الإطماع؟ قلت: للدلالة على أن ترك الهجرة أمر مضيق لا توسعة فيه، حتى أن المضطر البين الاضطرار من حقه أن يقول عسى الله أن يعفو عني، فكيف بغيره؟!

100. Kim Allah yolunda hicret ederse yeryüzünde gidebileceği birçok yer ve bolluk bulur. Kim Allah ve Resûlüne hicret etmek amacıyla evinden çıkar da sonra ölüm onu yakalarsa onun ecrini vermek de Allah'a düşer. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

5 [391] مُرَاغَمًا hicret edilecek öyle bir yer ve yol ki kişi o yolu kavminin rağmına tutmaktadır yani burunlarını sürterek onlardan ayrılmaktadır. *Rağm* zillet ve horluk demektir. Kök anlamı / burnu *reğâm*a -yani toprağa- sürtmektir. Kendisinden ayrıldığında küçük düşeceği için bundan hoşlanmadığı halde, ondan ayrıldığında *râğamtu'r-racul*[e] denir. Nâbiğa el-Ca'dî
10 şöyle demiştir:

Eteklerine sığınılan bir dağ gibi ki gidilecek yeri ve yolu çok zorlu

[392] مُرَاغَمًا kelimesi *merğam*[en] şeklinde de okunmuştur. ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ (Sonra ölüm onu yakalarsa…) ifadesi hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olarak Kâf'ın zammesiyle *yudrikuhû* şeklinde de okunmuştur. Kâf'ın zammesi-
15 nin Hâ'dan nakledildiği de söylenmiştir. Adeta, kelimenin sonunda durmak istemiş, sonra Hâ'nın harekesini Kâf'a nakletmiştir. Şu ifadede olduğu gibi:

Bana söven *'anezî*nin[46] tekine [hayret ettim], oysa onu dövmemiştim
[şaşılacak ne kadar çok şeyi var zamanın]

[393] Başında bir *en* varsayılarak *yudrikehu* şeklinde mansub da okun-
20 muştur. Şairin şu sözünde olduğu gibi:

Hicaz'a sığınıp istirahat edeceğim

[394] "Onun mükâfatı Allah'a düşer." Yani Allah'ın onu ödüllendirmesi gerekir [Yani *vaka'a*, *vecebe* anlamındadır] *vücûb* kelimesinin hakikat anlamı da düşmek ve devrilmektir. فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا ("(O iri kurbanlıklar) yanları
25 üstüne düştükleri vakit de…" [Hac 22/36]) âyetinde ve *vecebeti'ş-şems*[u], "güneş devrildi / battı" kullanımında olduğu gibi. Mâna şudur: Allah onu nasıl mükâfatlandıracağını bilir, bu O'na düşer. [Yukarıda geçen] Cundub b. Damre olayında şu da rivayet edilmiştir ki bu zât [hicret yolunda] ölüm kendisine yetiştiği zaman [temsilî bir biat yapar gibi] sağ elini sol eline vurmaya
30 başlamış ve sonra, "Allah'ım! Bu el senin, şu el de Resûlünün!.. Resûlün sana hangi konuda biat etmişse ben de o konuda biat ediyorum!" demiş.

---

46 *Anezî* kelimesi, ceviz gibi sert gövdeli bir ağaç bulmak için yola çıkıp, bir daha da geri dönmeyen Anezeoğullarından biri sebebiyle darbımesel olmuştur. Araplar,"O *anezî* dönene dek yapmam!" derler ve bunu asla yapmayacağım demek isterlermiş. / ed.

١٠٠-﴿وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ يَجِدْ فِي الأَرْضِ مُرَاغَمًا كَثِيرًا وَسَعَةً وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللّٰهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللّٰهِ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[٣٩١] {مُرَاغَمًا} مهاجرًا وطريقًا يراغم بسلوكه قومه، أي يفارقهم على رغم أنوفهم؛ والرغم: الذلّ والهوان. وأصله لصوق الأنف بالرغام، وهو التراب؛ يقال: راغمت الرجل، إذا فارقته وهو يكره مفارقتك لمذلة تلحقه بذلك. قال النابغة الجعدي:

كَطَوْدٍ يُلاَذُ بِأَرْكَانِهِ ۞ عَزِيزِ الْمَرَاغِمِ وَالْمَذْهَبِ

[٣٩٢] وقرئ «مَرْغَمًا»، وقرئ {ثُمَّ يُدْرِكُهُ المَوْتُ}، بالرفع على أنه خبر مبتدأ محذوف. وقيل: رفع الكاف منقول من الهاء، كأنه أراد أن يقف عليها، ثم نقل حركة الهاء إلى الكاف، كقوله:

مِنْ عَنَزِيٍّ سَبَّنِي لَمْ أَضْرِبُهْ ۞

[٣٩٣] وقرئ «يُدْرِكَهُ» بالنصب على إضمار أَنْ، كقوله:

وَأَلْحَقُ بِالْحِجَازِ فَأَسْتَرِيحَا ۞

[٣٩٤] {فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللّٰهِ} فقد وجب ثوابه عليه. وحقيقة الوجوب الوقوع والسقوط؛ {فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا} [الحج: ٣٦]، ووجبت الشمس: سقط قرصها. والمعنى: فقد علم الله كيف يثيبه وذلك واجب عليه. وروي في قصة جندب بن ضمرة أنه لما أدركه الموت أخذ يصفق بيمينه على شماله، ثم قال: اللّٰهم هذه لك، وهذه لرسولك، أبايعك على ما بايعك عليه رسولك.

Sonra da hamde lâyık bir biçimde ölmüştür. Ölüm haberi Peygamber (s.a.)'in sahabîlerine ulaşınca: "Medine'de öleydi mükâfatı daha eksiksiz olurdu." demişler. [Öbür tarafta] Müşrikler de gülerek "Adam muradına eremedi!" demişler. İşbu âyet bunun üzerine inmiş.

[395] Âlimler demişlerdir ki ilim tahsili, hac, cihâd ya da -daha itaatkâr, daha kanaatkâr olacağı, dünyaya daha az değer vereceği- bir ülkeye kaçmak veya helal rızık talebi gibi dinî amaçlarla yapılan her hicret 'Allah ve Resûlüne hicret' sayılır. Kendisine bu yolda ölümgelip çatarsa onun mükâfatını vermek Allah'a düşer.

101. Yollara düştüğünüz zaman, inkârcıların size bir kötülük etmesinden korkarsanız namazı kısaltmanızda bir sakınca yoktur. Şüphesiz inkârcı nankörler, sizin apaçık düşmanınızdır (sizi öldürmek için fırsat kollamaktadırlar).

[396] *ed-Darb*[u] *fi'l-ard*, yolculuk demektir. Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh*'a [v. 150/767] göre namazı kısaltmanın câiz olacağı en kısa yolculuk müddeti deve ve normal bir yaya yürüyüşüyle üç gün üç gecedir. Yolcunun ağır ve hızlı gitmesi önemli değildir. Mesela bir günde üç gün üç gecelik yolu kat etse namazı kısa kılar. Şayet bir günlük mesafeyi üç günde kat etse namazı kısa kılmaz. Şâfi'î *Rahimehu'llāh*'a [v. 204/820] göre seferîliğin en kısa süresi dört posta, yani iki günlük yürüyüştür.

[397] "Namazı kısaltmanızda sakınca yoktur" ifadesinin zâhirinden, kişinin namazı kısaltma ve tam kılma arasında serbest olduğu fakat tam kılmasının daha iyi olacağı anlaşılmaktadır. Şâfi'î *Rahimehu'llāh* [v. 204/820] âyetin iki durum arasında serbest bıraktığı görüşünü tercih etmiştir. Peygamber (s.a.)'in yolculukta namazı tam kıldığı rivayet edilmiştir. Hazret-i Âişe'nin [v. 58/678] de şöyle dediği rivayet edilir: "Ben Peygamber (s.a.) ile beraber umre yapmak üzere Medine'den Mekke'ye gittim. Mekke'ye vardığımızda dedim ki 'Ya Resûlullah! Anam babam sana feda olsun! Namazı kısa da kıldım, tam da kıldım; oruç tuttum da tutmadım da.' Resûlullah Âişe! Güzel yapmışsın" dedi ve beni ayıplamadı." [*Nesâî*, "Taksîrü's-salât fi's-sefer", 3] Hazret-i Osman da namazı kâh tam kâh kısa kılardı [*Müslim,* "Salâtü'l-müsâfirîn", 17].

فمات حميدًا فبلغ خبره أصحاب رسول الله ﷺ فقالوا: لو توفي بالمدينة لكان أتم أجرًا، وقال المشركون وهم يضحكون: ما أدرك هذا ما طلب، فنزلت.

[٣٩٥] وقالوا: كل هجرة لغرض ديني - من طلب علم، أو حج، أو جهاد، أو فرار إلى بلد يزداد فيه طاعة أو قناعة وزهدًا في الدنيا، أو ابتغاء رزق طيب - فهي هجرة ٥ إلى الله ورسوله. وإن أدركه الموت في طريقه فأجره واقع على الله.

١٠١-﴿وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ الْكَافِرِينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُبِينًا﴾

[٣٩٦] الضرب في الأرض: هو السفر. وأدنى مدة السفر الذي يجوز فيه القصر عند أبي حنيفة: مسيرة ثلاثة أيام ولياليهنّ سير الإبل ومشي الأقدام على القصد، ولا ١٠ اعتبار بإبطاء الضارب وإسراعه. فلو سار مسيرة ثلاثة أيام ولياليهنّ في يوم، قصر. ولو سار مسيرة يوم في ثلاثة أيام، لم يقصر. وعند الشافعي أدنى مدة السفر أربعة بُرُدٍ مسيرةَ يومين.

[٣٩٧] وقوله {فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَن تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلاةِ} ظاهره التخيير بين القصر والإتمام، وأن الإتمام أفضل. وإلى التخيير ذهب الشافعي. وروي عن النبي ﷺ: أنه أتم في ١٥ السفر. وعن عائشة رضي الله عنها: "اعتمرت مع رسول الله ﷺ من المدينة إلى مكة حتى إذا قدمت مكة قلت يا رسول الله، بأبي أنت وأمي، قصرت وأتممت، وصمت وأفطرت؟ فقال: 'أحسنت يا عائشة!'، وما عاب عليّ. وكان عثمان رضي الله عنه يتم ويقصر.

Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh*'a göre [v. 150/767] göre ise yolculukta namazı kısa kılmak ruhsat değil *azimettir*, başka türlüsü câiz olmaz. Hazret-i Ömer'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Peygamberinizin söylediğine göre, yolculukta iki rekât olarak namaz kılmak kısa değil tamdır."[*İbn Mâce*, "İkāmetü's-salavât", 73] Hazret-i Âişe'den [v. 58/678] de şöyle rivayet edilmiştir: "Namaz ilk farz kılındığında ikişer rekât olarak farz kılındı sonra yolculukta öyle bırakıldı, yolculuk dışında ise artırıldı." [*Buhārî,* "Salât", 1] **Şayet** "Peki, 'Kısaltmanızda sakınca yok' ifadesine ne diyeceksin?" **dersen şöyle derim:** Sanki onlar namazı tam kılmaya alıştıklarından, namazı kısa kıldıkları takdirde bir noksanlık meydana geleceğini düşünmüşlerdir. Bundan dolayı da âyet namazı kısa kılarken gönüllerinin hoş olması ve bu konuda rahat olmaları için bir sakınca bulunmadığını belirtmiştir.

[398] [تَقْصُرُوا fiili] *aksara*dan *tuksirû* şeklinde de okunmuştur. *Iksāru'l-hutbet^i^* "hutbeyi kısa tutma [*taksīr*]" anlamında hadiste geçmiştir. [*Ebû Dâvûd*, "Salât", 230] Zührî [v. 124/742] de Sād'ın şeddesi ile *tukassiru* diye okumuştur.

[399] Namazın özellikle korku halinde kısaltılması, Kitabın nassıyla yani "İnkârcıların size bir kötülük etmesinden korkarsanız…" açık ifadesiyle sabittir, emniyet halinde ise sünnetle sabittir. Nitekim İbn Mes'ûd [v. 32/653] kıraatinde اِنْ خِفْتُمْ yer almaksızın, اَنْ يَفْتِنَكُمْ da *mef'ûlün leh* olmak üzere ifade *mine's-salâti en yeftinekum* şeklindedir. Anlam *kerâhete en yeftinekum* (Size zarar vermeleri istenmediğinden…) şeklindedir. *Fitne*den maksat savaş ve bir kötülüğün dokundurulmasıdır.

102. (Resûlüm! Böyle bir tehlike hengâmında) sen de içlerinde olup onlara namaz kıldırdığın zaman, onlardan bir grup -silâhlarını kuşanmış olarak- seninle beraber namaza dursun (diğer grup da düşmanın karşısında konuşlansın). - Secdeye vardıklarında arkanızda bulunsunlar (ki diğer grup onları düşmandan koruyabilsin). Namaz kılmayan diğer grup gelsin, onlar da seninle beraber namaz kılsın. Tedbirli olsunlar, silahlarını yanlarına alsınlar. Çünkü inkârcı nankörler, siz silahınızdan ve eşyanızdan gafil olun da üzerinize ansızın çullansınlar isterler. Yağmurun sıkıntı vermesi ya da hasta olmanız durumunda, silahlarınızı bırakmanızda sakınca yoktur. Fakat yine de tedbirinizi alın. Allah gerçekten alçaltıcı bir azap hazırlamıştır inkârcı nankörlere!

103. Namazı tamamladığınızda gerek ayakta iken, gerek otururken, gerekse yanlarınız üstüne yatarken Allah'ı anın. (Düşman korkusu sona erip) tamamen rahatladığınızda, namazı dosdoğru kılın. Şüphesiz namaz, müminler üzerine vakitleri belli bir farzdır.

وعند أبي حنيفة رحمه الله: القصر في السفر عزيمة غيررخصة لا يجوز غيره. وعن عمر رضي الله عنه: "صلاة السفر ركعتان تمام غير قصر على لسان نبيكم." وعن عائشة رضي الله عنها: "أول ما فرضت الصلاة فرضت ركعتين ركعتين، فأقرت في السفر، وزيدت في الحضر." فإن قلت: فما تصنع بقوله {فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَن تَقْصُرُوا}؟ قلت: كأنهم ألفوا الإتمام فكانوا مظنة لأن يخطر ببالهم أن عليهم نقصانًا في القصر فنفى عنهم الجناح لتطيب أنفسهم بالقصر ويطمئنوا إليه.

[٣٩٨] وقرئ «تُقْصِرُوا» من أقصر. وجاء في الحديث إقصار الخطبة بمعنى تقصيرها. وقرأ الزهري «تُقَصِّرُوا» بالتشديد.

[٣٩٩] والقصر ثابت بنص الكتاب في حال الخوف خاصة، وهو قوله {إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا} وأمّا في حال الأمن فبالسنة. وفي قراءة عبد الله «مِنَ الصَّلَاةِ أَنْ يَفْتِنَكُمْ» ليس فيها {إِنْ خِفْتُمْ}، على أنه مفعول له، بمعنى: كراهة أن يفتنكم. والمراد بالفتنة: القتال والتعرّض بما يكره.

١٠٢-﴿وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلاةَ فَلْتَقُمْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ فَإِذَا سَجَدُوا فَلْيَكُونُوا مِنْ وَرَائِكُمْ وَلْتَأْتِ طَائِفَةٌ أُخْرَى لَمْ يُصَلُّوا فَلْيُصَلُّوا مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَأَمْتِعَتِكُمْ فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةً وَلا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ كَانَ بِكُمْ أَذًى مِنْ مَطَرٍ أَوْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَنْ تَضَعُوا أَسْلِحَتَكُمْ وَخُذُوا حِذْرَكُمْ إِنَّ اللهَ أَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا﴾

١٠٣-﴿فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلاةَ فَاذْكُرُوا اللهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَى جُنُوبِكُمْ فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلاةَ إِنَّ الصَّلاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا﴾

[400] "Sen onların arasında bulunup namaz kıldırdığın zaman…" Peygamber (s.a.)'in vefatından sonra korku namazı kılınamayacağı görüşünde olanlar, âyetin zâhirine sarılmışlardır çünkü âyette Peygamber'in aralarında bulunması şart koşulmaktadır. Ondan sonra da kılınacağı görüşünde 5 olanlar ise demişlerdir ki: Her çağda devlet başkanları Resûlullah'ın vekilleri olup onun yerine getirdiklerini yerine getirirler. Dolayısıyla, ona yönelik hitap korku halinde cemaatin yanında bulunan devlet başkanı için de geçerlidir. Böyle bir devlet başkanının, Resûlullah, aralarında bulunduğu cemaatlere imamlık yaptığı gibi, imamlık yapması gerekir. فِيهِمْ [aralarında] 10 ifadesindeki zamir korkuyu yaşayanlara gider.

[401] "Onlardan bir grup seninle beraber namaza dursun." Onları iki gruba ayır, birisi seninle birlikte namaza dursun sen onlara namaz kıldır. "Silahlarını alsınlar" ifadesindeki zamir ya namaz kılanlara veya diğerlerine aittir. Zamirin namaz kılanlara gitmesi hakkında âlimler şöyle demişlerdir: 15 "Kendilerini namazdan alıkoymayacak kılıç, hançer vb. silahları alırlar." Eğer zamir diğerlerine gidiyorsa zaten söylenecek bir şey yoktur.

[402] "Secde ettiklerinde arkanızda olsunlar" yani namaz kılmayanlar arkanızda olup sizi korusunlar. Ebû Hanîfe'ye [v. 150/767] göre korku namazının kılınış şekli şöyledir: İki rekâtlı bir namaz ise imam iki gruptan 20 birisiyle bir rekât kılar, diğer grup düşman karşısında bekler. Sonra namaz kılan grup düşmanın karşısında bekler, diğer grup gelir. İmam bir rekâtı da onlarla kılar ve namazını tamamlar. Sonra bu grup düşmanın karşısına geçer. Birinci grup gelir, kalan rekâtı kıraatsiz olarak eda eder, namazını tamamlar. Sonra da nöbete gider. Diğer grup gelir kıraatle namazını eda 25 eder ve namazını tamamlar.

[403] Ebû Hanîfe'ye [v. 150/767] göre *sucûd* normal secdedir. Mâlik'e [v. 179/795] göre ise, namaz anlamındadır. Çünkü -ona göre- imam bir gruba bir rekât kıldırmakta, o grup namazını tamamlayıp selam vererek gidinceye kadar ayakta beklemekte sonra ikinci gruba bir rekât kıldırmakta o grup 30 namazını tamamlayıncaya kadar oturarak beklemekte ve onlarla birlikte selâm vermektedir. "Namaz kılmayan diğer grup gelsin onlar da seninle beraber namaz kılsın" ifadesi de bunu destekler.

[٤٠٠] {وَإِذَا كُنتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ} يتعلق بظاهره من لا يرى صلاة الخوف بعد رسول الله ﷺ، حيث شرط كونه فيهم. وقال من رآها بعده: إن الأئمة نواب عن رسول الله ﷺ في كل عصر، قُوّام بما كان يقوم به، فكان الخطاب له متناولًا لكل إمام يكون حاضر الجماعة في حال الخوف، عليه أن يؤمّهم كما أمّ رسول الله ﷺ الجماعات التي كان يحضرها. والضمير في {فِيهِمْ} للخائفين.

[٤٠١] {فَلْتَقُمْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكَ} فاجعلهم طائفتين؛ فلتقم إحداهما معك فصل بهم {وَلْيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ} الضمير إمّا للمصلين وإمّا لغيرهم. فإن كان للمصلين فقالوا: يأخذون من السلاح ما لا يشغلهم عن الصلاة كالسيف والخنجر ونحوهما؛ وإن كان لغيرهم فلا كلام فيه.

[٤٠٢] {فَإِذَا سَجَدُوا فَلْيَكُونُوا} يعني غير المصلين {مِنْ وَرَائِكُمْ} يحرسونكم وصفة صلاة الخوف عند أبي حنيفة: أن يصلي الإمام بإحدى الطائفتين ركعة إن كانت الصلاة ركعتين والأخرى بإزاء العدو ثم تقف هذه الطائفة بإزاء العدو وتأتي الأخرى فيصلي بها ركعة ويتم صلاته. ثم تقف بإزاء العدوّ، وتأتي الأولى فتؤدي الركعة بغير قراءة وتتم صلاتها ثم تحرس، وتأتي الأخرى فتؤدي الركعة بقراءة وتتم صلاتها.

[٤٠٣] والسجود على ظاهره عند أبي حنيفة. وعند مالك بمعنى الصلاة، لأن الإمام يصلي عنده بطائفة ركعة ويقف قائمًا حتى تتم صلاتها وتسلم وتذهب، ثم يصلي بالثانية ركعة ويقف قاعدًا حتى تتم صلاتها. ويسلم بهم. ويعضده {وَلْتَأْتِ طَائِفَةٌ أُخْرَى لَمْ يُصَلُّوا فَلْيُصَلُّوا مَعَكَ}.

[404] [وَأَمْتِعَتَكُمْ ifadesi] *ve emti'âtikum* şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "Silahlardan zaten söz ettiği halde tekrar neden tedbirinizi alın buyurdu?" **dersen şöyle derim:** Dikkat ve uyanıklık anlamındaki 'tedbir'i savaşçının eline alıp kullanacağı bir alet gibi değerlendirdi. Bu sebeple, onu da silahları da 'alınacak bir şey' gibi mütalaa etti ve ikisi de alma fiilinin nesnesi oldu. وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ ("O yurda yerleşmiş ve imanı içselleştirmiş kimseler" [Haşr 59/9]) âyeti de böyledir. Burada da içinde bulundukları iman nimetini, hazır hale getirilip içine yerleşilen bir karargâh gibi değerlendirmiş ve hazır oluş anlamında imanı da yurdu da [yani Medine'yi] birlikte zikretmiştir[47].

[405] "… üzerinize çullansınlar" yani size ansızın tek bir saldırış saldırsınlar!

[406] Yağmurdan balçıklaşmış kaygan bir zeminde silahların taşınamayacak kadar ağır hale gelmesi durumunda ya da hastalık kendilerini zayıf düşürdüğünde bırakılmalarına ruhsat vermiştir. Bununla birlikte, gaflete düşüp de düşman hücum etmesin diye tedbiri elden bırakmamalarını yine emretmiştir. **Şayet** "Tedbir almaya yönelik emirle 'Allah gerçekten alçaltıcı bir azap hazırlamıştır inkârcı nankörlere!' ifadesi arasında nasıl bir uyum var?!" **dersen şöyle derim:** Düşmana karşı tedbir almaya yönelik emir düşmanın güçlü ve aziz olduğu, galip gelebilecekleri şeklinde bir vehim uyandırmaktadır. İşte Allah'ın, düşmanlarını alçaltacağına, onları yüz üstü bırakıp kendilerini destekleyeceğine dair ihbarı ile bu vehim ortadan kaldırılmaktadır ki yüreklensinler; tedbir alma emrinin bunun için değil sırf "Allah'ın bir buyruğunu sebep aramadan kulca yerine getirmek için olduğunu" bilsinler. "Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın" [Bakara 2/195] buyurduğu gibi.

[407] "Namazı tamamladığınızda" korku ve savaş hengâmında namaz kıldığınızda, "gerek ayakta" kılıçla vuruşmaktayken ve dövüşmekte "iken, gerek" ok atmak üzere diz üstü "otururken, gerekse" aldığınız bir silah yarası yüzünden "yanlarınız üstüne yatarken Allah'ı anın." yani duaya / namaza devam edin. Savaş bütün 'yük'lerini bırak[ıp tamamen sona er]diğinde ve güvene kavuştuğunuzda ise kaza edin. "Çünkü namaz, müminler üzerine vakitleri belli bir farzdır" vakitle sınırlıdır. İster korku ister güven ne hal üzere olursanız olun, vaktinin dışına çıkartmanız câiz olmaz.

47 Âyette iman da Medîne gibi 'yerleşilmiş bir karargâh' gibi ifade edilmekte, ilgili ensārîlerin, imana sımsıkı sarıldıkları anlatılmaktadır. / ed.

[٤٠٤] وقرئ «وَأَمْتِعاتِكُمْ». فإن قلت: كيف جمع بين الأسلحة وبين الحذر في الأخذ؟ قلت: جعل الحذر، وهو التحرّز والتيقظ، آلة يستعملها الغازي، فلذلك جمع بينه وبين الأسلحة في الأخذ، وجعلا مأخوذين. ونحوه قوله تعالى {وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ} [الحشر: ٩] جعل الإيمان مستقرًا لهم ومتبوأ لتمكّنهم فيه، فلذلك ٥ جمع بينه وبين الدار في التبوّء.

[٤٠٥] {فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ} فيشدون عليكم شدة واحدة.

[٤٠٦] ورخص لهم في وضع الأسلحة إن ثقل عليهم حملها بسبب ما يبلهم في مطر أو يضعفهم من مرض، وأمرهم مع ذلك بأخذ الحذر، لئلا يغفلوا فيهجم عليهم العدو. فإن قلت: كيف طابق الأمر بالحذر قوله {إِنَّ اللهَ أَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا}؟ ١٠ قلت: الأمر بالحذر من العدو يوهم توقع غلبته واعتزازه؛ فنفي عنهم ذلك الإيهام بإخبارهم أنّ الله يهين عدوهم ويخذله وينصرهم عليه، لتقوى قلوبهم، وليعلموا أن الأمر بالحذر ليس لذلك، وإنما هو تعبد من الله كما قال: {وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ} [البقرة: ١٩٥].

[٤٠٧] {فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ} فإذا صليتم في حال الخوف والقتال {فَاذْكُرُوا اللهَ} ١٥ فصلوها {قِيَامًا} مسايفين ومقارعين، {وَقُعُودًا} جاثين على الركب مرامين، {وَعَلَى جُنُوبِكُمْ} مثخنين بالجراح؛ {فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ} حين تضع الحرب أوزارها وأمنتم؛ {إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا}، فاقضوا ما صليتم في تلك الأحوال التي هي أحوال القلق والانزعاج {فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلاةَ فَاذْكُرُوا اللهَ قِيَامًا وَقُعُودًا} محدودًا بأوقات لا يجوز إخراجها عن أوقاتها على أي حال كنتم، خوف أو أمن.

Savaşmakta olan kişiye kılıçla vuruşma, savaş alanında yürüyüp bir oraya bir buraya gitme halinde [bile] namaz vakti geldiğinde namaz kılmasını gerekli gören, rahatladığında ise kaza etmesi gerektiğini söyleyen Şâfi'î *Rahimehu'llāh*'ın mezhebine göre bu *zāhir*dir. Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh*'a göre ise savaşçı, tamamen rahatlayana dek namaz kılmamakta mazurdur.

[408] Denilmiştir ki "Namazı tamamladığınızda" yani korku namazını tamamladığınızda, *Lâ ilâhe illâllāh!, Allāhu ekber!, Subhâna'llāh!* diyerek ayakta, otururken ve yatarken yani bütün hallerinizde ilâhî destek ve zafer için dua ederek zikrullaha devam edin, [O'nu hiç hatırınızdan çıkartmayın]. Çünkü içinde bulunduğunuz korku ve savaş hali Allah'ı zikretmeyi, O'na sığınmayı daha fazla hak etmektedir. Bu durumda, فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ ifadesi namazı tam kıldığınızda فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ ise namazı tamamlayınız, anlamına gelir.

104. (Savaş bitti diye) o kavmi takipte gevşeklik göstermeyin. Siz acı çekiyorsanız onlar da sizin gibi acı çekiyorlar. Oysa siz Allah'tan, onların ummadığı şeyler umuyorsunuz. Allah 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir ('Alîm, Hakîm).

[409] "O kavmi takipte" yani -saldırıp savaşmak için- kâfirleri takip ederken "gevşeklik"zaaf ve kusur "göstermeyin." Sonra [olası bahanelerini ortadan kaldırmak için] kendilerini şu delille ilzam etti: "Siz acı çekiyorsanız" yani sizin göğüs gerdiğiniz acı, yara ve savaş size özgü değil bu konuda onlarla tamamen müştereksiniz sizin başınıza gelenler onların da başına geliyor. Ama onlar buna sabrediyor, cesur gözüküyorlar. Neden siz de onlar gibi sabred[ip dişinizi sıkmı]yorsunuz? "Oysa" sabretmek onlardan çok size yakışır çünkü "siz" Allah'ın dininizi diğer tüm dinlerden daha parlak kılacağına ve âhirette büyük mükâfatı size vereceğine ilişkin olarak "Allah'tan, onların ummadığı şeyler umuyorsunuz."

[410] A'rec, [v. 130/747] Hemze'nin fethasıyla *en tekûnû te'lemûne* şeklinde okumuştur ki "Acı çekeceğiz diye gevşeklik göstermeyin" anlamındadır, فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ [onlar da sizin gibi acı çekiyorlar] ifadesi hükmün gerekçesini göstermektedir. İfade *fe-innehum yîlemune ke-mâ tîlemûne* şeklinde de okunmuştur.

[411] Rivayete göre bu, Küçük Bedir'de olmuş, mücâhidler bazı yaralar almışlar, bu sebeple herkes işi başkasına havale etmeye çalışmıştı!

[412] "Allah mutlak ilim ve hikmet sahibidir." sizi bir şeyle mükellef kılar, size emreder ve bir şeyi size yasaklarsa, mutlaka bunun sizin yararınıza olduğunu bildiğindendir.

وهذا ظاهر على مذهب الشافعي رحمه الله في إيجابه الصلاة على المحارب في حالة المسابقة والمشي والاضطراب في المعركة إذا حضر وقتها، فإذا اطمأن فعليه القضاء. وأما عند أبي حنيفة رحمه الله فهو معذور في تركها إلى أن يطمئن.

[٤٠٨] وقيل: معناه فإذا قضيتم صلاة الخوف فأديموا ذكر الله مهلّلين مكبرين مسبحين داعين بالنصرة والتأييد في كافة أحوالكم من قيام وقعود واضطجاع، فإن ما أنتم فيه من خوف وحرب جدير بذكر الله ودعائه واللجأ إليه {فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ} فإذا أقمتم {فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ} فأتموها.

١٠٤-﴿وَلا تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ إِنْ تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ وَتَرْجُونَ مِنَ اللهِ مَا لا يَرْجُونَ وَكَانَ اللهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

[٤٠٩] {وَلَا تَهِنُوا} ولا تضعفوا ولا تتوانوا {فِي اِبْتِغَاءِ الْقَوْمِ} في طلب الكفار بالقتال والتعرض به لهم. ثم ألزمهم الحجة بقوله {إِن تَكُونُوا تَأْلَمُونَ} أي ليس ما تكابدون من الألم بالجرح والقتل مختصًّا بكم، إنما هو أمر مشترك بينكم وبينهم، يصيبهم كما يصيبكم، ثم إنهم يصبرون عليه ويتشجعون. فما لكم لا تصبرون مثل صبرهم، مع أنكم أولى منهم بالصبر، لأنكم {تَرْجُونَ مِنَ اللهِ مَا لَا يَرْجُونَ} من إظهار دينكم على سائر الأديان، ومن الثواب العظيم في الآخرة.

[٤١٠] وقرأ الأعرج «أَنْ تَكُونُوا تَأْلَمُونَ»، بفتح الهمزة، بمعنى: ولا تهنوا لأن تكونوا تألمون، وقوله {فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمونَ} تعليل. وقرئ «فإِنَّهُمْ يِيلَمُونَ كَمَا تِيلَمُونَ».

[٤١١] وروي أن هذا في بدر الصغرى، كان بهم جراح فتواكلوا.

[٤١٢] {وَكَانَ اللهُ عَلِيمًا حَكِيمًا} لا يكلفكم شيئًا ولا يأمركم ولا ينهاكم إلا لما هو عالم به مما يصلحكم.

105. Biz sana kitabı şüphesiz gerçek olarak indirdik ki insanlar arasında, Allah'ın sana gösterdiğiyle hükmedesin. Hainlerin avukatı olma.

106. Ve seni bağışlaması için Allah'a dua et. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir.

[413] Rivayete göre, Zaferoğullarından Tu'me b. Ubeyrık, Katâde b. Nu'man adlı komşusunun un çuvalındaki bir zırhı çalmıştı. Öyle ki çuvaldaki delikten etrafa un saçılmaya başladı. Çuvalı Yahudilerden Zeyd b. Semîn'in yanında sakladı. Zırh Tu'me'nin evinde arandı fakat bulunamadı. O da yemin ederek almadığını ve bu konuda hiçbir bilgisinin olmadığını söyledi. Onu bırakıp unun izini sürdüler. İz onları o Yahudinin evine götürdü ve zırhı buldular. Yahudi, "Bunu bana Tu'me verdi!" dedi ve Yahudilerden bazıları buna tanıklık etti. Zaferoğulları ise "Peygamber (s.a.)'e gidelim." dediler ve ondan arkadaşlarını savunmasını istediler, "Böyle yapmazsan arkadaşımız perişan ve rezil olur, Yahudi ise aklanır!" diyorlardı. Peygamber de bunun üzerine bir an onların istediklerini yapmayı ve Yahudiyi cezalandırmaya karar verdi. -Onun elini kesmeye niyetlendiği de söylenmektedir.- Bunun üzerine âyet indi. [*Tirmizî,* "Tefsir", benzer lafızlarla] Yine rivayete göre, Tu'me irtidat edip Mekke'ye kaçmış, bir evi soymak için duvarı delerken duvar üzerine yıkılıp kendisini öldürmüş!

[414] "Allah'ın sana gösterdiği ile" sana öğrettiği ve vahyettiği ile. Hazret-i Ömer'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Hiçbiriniz Allah'ın bana gösterdiği ile hükmettim.' demesin çünkü Allah bu özelliği sadece Resûlüne vermiştir. Ama gerçeği yakalamak için *içtihad* etsin [usulünce uğraşıp didinip kafa yorsun]. Çünkü Resûlullah'ın görüşü, gerçeği ona Allah gösterdiğinden, isabetli idi, bizimki ise zan ve tekellüften ibarettir.

[415] "Hainlerin avukatı olma!" Hainler için suçsuzlara hasım kesilme, yani Zaferoğulları hatırına Yahudiye hasım olma. "Ve" Yahudiyi cezalandırmaya karar verdiğin için "Allah'a istiğfar et."

107. Kendi insanlarına hainlik eden kimseleri savunma. Allah günahkâr hainleri sevmez.

١٠٥-﴿إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللهُ وَلَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيمًا﴾

١٠٦-﴿وَاسْتَغْفِرِ اللهَ إِنَّ اللهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[٤١٣] روي أن طعمة بن أبيرق أحد بني ظفر سرق درعًا من جار له اسمه قتادة بن النعمان في جراب دقيق، فجعل الدقيق ينتثر من خرق فيه، وخبأها عند زيد بن السمين، رجل من اليهود؛ فالتمست الدرع عند طعمة فلم توجد، وحلف ما أخذها، وما له بها علم، فتركوه واتبعوا أثر الدقيق حتى انتهى إلى منزل اليهودي فأخذوها، فقال: دفعها إليّ طعمة، وشهد له ناس من اليهود. فقالت بنو ظفر: انطلقوا بنا إلى رسول الله ﷺ، فسألوه أن يجادل عن صاحبهم وقالوا: إن لم تفعل هلك وافتضح وبرئ اليهودي! فهمَّ رسول الله ﷺ أن يفعل وأن يعاقب اليهودي. وقيل: هَم أن يقطع يده، فنزلت. وروي أن طعمة هرب إلى مكة وارتد ونقب حائطًا بمكة ليسرق أهله فسقط الحائط عليه فقتله.

[٤١٤] {بِمَا أَرَاكَ اللهُ} بما عرفك وأوحى به إليك. وعن عمر رضي الله عنه: لا يقولنّ أحدكم 'قضيت بما أراني الله'، فإنّ الله لم يجعل ذلك إلا لنبيه ﷺ، ولكن ليجتهد رأيه، لأن الرأي من رسول الله ﷺ كان مصيبًا، لأن الله كان يريه إياه، وهو منا الظن والتكلف.

[٤١٥] {وَلَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيمًا} ولا تكن لأجل الخائنين مخاصمًا للبُرَآء، يعني لا تخاصم اليهود لأجل بني ظفر؛ {وَاسْتَغْفِرِ اللهَ} مما هممت به من عقاب اليهودي.

١٠٧-﴿وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذِينَ يَخْتَانُونَ أَنْفُسَهُمْ إِنَّ اللهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ خَوَّانًا أَثِيمًا﴾

108. İnsanlardan gizlemeye çalışırlar ama Allah'tan gizlemek istemezler. Oysa O'nun razı olmayacağı sözü geceleyin tasarlarlarken O onların yanındaydı. Onların yaptıklarını Allah kuşatmaktadır (Muhît).

109. Siz öyle kimselersiniz ki dünya hayatında bunları savunuyorsunuz da peki, Kıyamet günü onları kim savunacak ya da onlara kim vekil olacak Allah'a karşı?!

110. Kim bir kötülük işler veya kendine zulmeder de sonra bağışlanmak için Allah'a dua ederse, Allah'ı bağışlayıcı, merhametli (Gafûr, Rahîm) bulur.

[416] "Kendi insanlarına hainlik eden kimseler…" Günah işleyerek kendilerine hainlik edenler… Tıpkı عَلِمَ اللّٰهُ اَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ اَنْفُسَكُمْ [Bakara 2/187] âyetinde olduğu gibi. Allah'a asi gelenlerin isyanı, kendilerine yapılmış bir zulüm kabul edildiği gibi, kendilerine hainlik olarak da kabul edilmektedir. Çünkü bunun zararı kendilerine dönmektedir. **Şayet** "Hırsızlık yapan sadece Tu'me olduğu halde neden 'hainlere' ve 'kendilerine hainlik edenlerin…' ifadesi kullanıldı?" **dersen şöyle derim:** İki sebeple. Bunlardan birincisi: Zaferoğulları Tu'me'nin suçsuzluğuna tanıklık edip onu desteklemişlerdi. Dolayısıyla suçta ona ortak oldular. İkincisi: Bu ifadenin Tu'me'yi ve onun gibi hainlik eden herkesi kapsamasıdır. O halde, hiçbir hain asla savunulmamalı ve onun adına mücadele edilmemelidir. **Şayet** "[Tu'me henüz bir kez hırsızlık ettiği halde] neden mübalağa ile أَثِيمًاخَوَّانًا [günahkâr hain] denildi?" **dersen şöyle derim:** Allah, Tu'me'nin hainlikte ve günaha dalmadaki aşırılığını biliyordu. İşinin eninde sonunda buraya varacağı belli olan bir kimsenin, kötü halinden kuşku duyulmaz. Denilmiştir ki "Bir kişinin, bir kötülüğüne muttali olduğunda bil ki onda bu günahın benzerleri de vardır!" Rivayete göre, Hazret-i Ömer bir hırsızın elinin kesilmesini emretmiş. Hırsızın annesi ağlayarak gelip "Bu, oğlumun ilk hırsızlığıdır. Lütfen onu affet!" deyince, Hazret-i Ömer, "Yalan söylüyorsun! Allah daha ilk suçta kulunun yakasına yapışmaz." demiş.

[417] "İnsanlardan" utanarak ve zarar vermelerinden korkarak onlardan "gizlemeye çalışırlar" gizlenirler. "Ama Allah'tan gizlemek istemezler." Çünkü O'ndan utanmamaktadırlar. "Oysa O, onlarla beraberdir" onları bilmektedir, onlardan haberdardır, hiçbir sırları O'na gizli kalmaz. Rablerine karşı hayâsızlık ve cüretkârlıkları devam edip gittikçe insanların kafasına kafasına vurmak için bu âyet yeterlidir. Hem de -mümin iseler- şunu pekâla bildikleri halde: Arada bir örtü, habersiz kalma ve gözden ırak düşme gibi bir durum olmaksızın Allah'ın huzurundadırlar, her şey apaçık gün gibi ortadadır ve rezil - rüsvay olmak söz konusudur!..

١٠٨-﴿يَسْتَخْفُونَ مِنَ النَّاسِ وَلا يَسْتَخْفُونَ مِنَ اللهِ وَهُوَ مَعَهُمْ إِذْ يُبَيِّتُونَ مَا لا يَرْضَى مِنَ الْقَوْلِ وَكَانَ اللّٰهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطًا﴾

١٠٩-﴿هَأَنْتُمْ هَؤُلاءِ جَادَلْتُمْ عَنْهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَمَنْ يُجَادِلُ اللّٰهَ عَنْهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَمْ مَنْ يَكُونُ عَلَيْهِمْ وَكِيلا﴾

٥ ١١٠-﴿وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللّٰهَ يَجِدِ اللهَ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[٤١٦] {يَخْتَانُونَ أَنفُسَهُمْ} يخونونها بالمعصية، كقوله {عَلِمَ اللهُ أَنَّكُمْ كُنتُمْ تَخْتانُونَ أَنفُسَكُمْ} [البقرة: ١٨٧]، جعلت معصية العصاة خيانة منهم لأنفسهم كما جعلت ظلمًا لها، لأنّ الضرر راجع إليهم. فإن قلت: لم قيل {لِّلْخَائِنِينَ} و{يَخْتَانُونَ أَنفُسَهُمْ} وكان السارق طعمة وحده؟ قلت: لوجهين؛ أحدهما أنّ بني ظفر شهدوا له ١٠ بالبراءة ونصروه، فكانوا شركاء له في الإثم. والثاني أنه جمع ليتناول طعمة وكل من خان خيانته، فلا تخاصم لخائن قط، ولا تجادل عنه. فإن قلت: لم قيل {خَوَّانًا أَثِيمًا} على المبالغة؟ قلت: كان الله عالمًا من طعمة بالإفراط في الخيانة وركوب المآثم، ومن كانت تلك خاتمة أمره لم يشك في حاله. وقيل: إذا عثرت من رجل على سيئة فاعلم أن لها أخوات. وعن عمر رضي الله عنه أنه أمر بقطع يد سارق، فجاءت أمه ١٥ تبكي وتقول: "هذه أوّل سرقة سرقها فاعف عنه." فقال: "كذبت! إن الله لا يؤاخذ عبده في أول مرة."

[٤١٧] {يَسْتَخْفُونَ} يستترون {مِنَ النَّاسِ} حياء منهم وخوفًا من ضررهم {وَلَا يَسْتَخْفُونَ مِنَ اللهِ} ولا يستحيون منه {وَهُوَ مَعَهُمْ} وهو عالم بهم مطلع عليهم لا يخفى عليهم خاف من سرهم، وكفى بهذه الآية ناعية على الناس ما هم من قلة الحياء ٢٠ والخشية من ربهم، مع علمهم إن كانوا مؤمنين أنهم في حضرته لا سترة ولا غفلة ولا غيبة، وليس إلا الكشف الصريح والافتضاح.

[418] "Tasarlarlarken" planlayıp uydururlarken… Bu işler genelde geceleyin yapılır [Bu sebeple "gece tasarlamak" anlamına gelen *beyyete* fiili kullanılmıştır].

[419] "O'nun razı olmayacağı söz"den kasıt, Tu'me'nin, hırsızın kendisi değil de 'o' olduğu zannedilsin diye, zırhı [Yahudi] Zeyd'in evine bırakıp sonra da suçsuz olduğuna dair yemin etme plânıdır. **Şayet** "Peki, planlama nasıl 'söz' olarak adlandırıldı? Oysa bu, insanın içinden geçirdiği bir mânadır." **dersen şöyle derim:** Kişi, o planı içinden geçirirken adeta kendi kendiyle konuştuğundan, mecaz yöntemiyle bu şekilde adlandırılmıştır. Sözden kastın, Tu'me'nin geceleyin kurguladıktan sonra yalan yere yemin etmesi ve günahı Yahudinin üzerine yıkmak olması da câizdir.

[420] هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ (Siz öyle kimselerseniz ki...) *Entum* ve *ulâ'i* kelimelerindeki *hâ*, dikkat çekmek içindir. Bunlar mübteda-haber olup, جَادَلْتُمْ [savunuyorsunuz] ise, *ulâ'i*nin haber oluşunu açıklayıcı bir cümledir. Cömert bir kimseye şöyle demen gibi: "Sen öyle bir Hâtem'sin ki malınla cömertlik eder, başkasını kendine tercih edersin." *Ulâ'i*nin *ellezîne* anlamında ism-i mevsūl olması, *câdeltum*un ise onun sıla cümlesi olması da câizdir. Bu durumda anlam şöyle olur: Varsayın ki, Tu'me ve kavmini dünyada savundunuz. Peki âhirette Allah bunları azabıyla yakalayınca kim savunacak onları!? İbn Mes'ûd [v. 32/653] [*'anhum* / 'onları' yerine] *'anhu* / 'onu' -yani "Tu'me'yi [kim savunacak]?"- şeklinde okumuştur.

[421] "Vekil" yani Allah'ın azap ve cezasından koruyucu ve avukat.

[422] "Kim bir kötülük işlerse…" Tıpkı Tu'me'nin, Katâde ve Yahudiye yaptığı gibi zararı başkasına dokunan çirkin bir iş yaparsa "veya" yalan yere yemin gibi zararı sadece kendinde kalan bir şeyle "kendine zulmederse." Şöyle de söylenmiştir: "Kim bir kötülük işlerse…" yani -şirk dışında- bir günah işlerse "veya" şirk koşarak "kendine zulmederse…"

[423] Burada, Tu'me bağışlanmak için Allah'a dua etmeye ve dönüş yapmaya teşvik edilmektedir ki böylelikle, -kendisinden sadır olanı bile bile- üretecek bahanesi kalmasın. Veya [istiğfar ve tevbeye] kendisine yardım ve savunma adına işledikleri kusurdan dolayı kavmi teşvik edilmektedir.

111. Kim bir günah işlerse onu tamamen kendi aleyhine kazanmış olur. Allah 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir ('Alîm, Hakîm).

112. Kim de bir hata veya günah işler de sonra onu suçsuz birinin üstüne atarsa iftira (cezası) ve aşikâr bir günah yüklenmiş olur!

[٤١٨] {يُبَيِّتُونَ} يدبرون ويزوّرون، وأصله أن يكون بالليل.

[٤١٩] {مَا لَا يَرْضَى مِنَ القَوْلِ} وهو تدبير طعمة أن يرمي بالدرع في دار زيد ليُسرَّق دونه ويَحلفَ ببراءته.فإن قلت: كيف سمى التدبير قولًا، وإنما هو معنى في النفس؟ قلت لما حدّث بذلك نفسه سمي قولًا، على المجاز. ويجوز أن يراد بالقول: ٥ الحلف الكاذب الذي حلف به بعد أن بيَّته، وتوريكه الذنب على اليهودي.

[٤٢٠] {هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ} ها للتنبيه في أنتم وأولاء؛ وهما مبتدأ وخبر. و{جَادَلْتُمْ} جملة مبينة لوقوع أُولاَءِ خبرًا، كما تقول لبعض الأسخياء: أنت حاتم، تجود بمالك، وتؤثر على نفسك. ويجوز أن يكون أُولَاءِ اسمًا موصولًا بمعنى الذين، و{جَادَلْتُمْ} صلته. والمعنى: هبوا أنكم خاصمتم عن طعمة وقومه في الدنيا، فمن يخاصم عنهم ١٠ في الآخرة إذا أخذهم الله بعذابه!؟ وقرأ عبد الله «عَنْهُ»، أي عن طعمة.

[٤٢١] {وَكِيلًا} حافظًا ومحاميًا من بأس الله وانتقامه.

[٤٢٢] {وَمَن يَعْمَلْ سُوءًا} قبيحًا متعديًا يسوء به غيره كما فعل طعمة بقتادة واليهوديّ، {أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ} بما يختص به كالحلف الكاذب. وقيل: وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا من ذنب دون الشرك؛ أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ بالشرك.

١٥ [٤٢٣] وهذا بعث لطعمة على الاستغفار والتوبة لتلزمه الحجة، مع العلم بما يكون منه؛ أو لقومه لما فرط منهم من نصرته والذبّ عنه.

١١١-﴿وَمَنْ يَكْسِبْ إِثْمًا فَإِنَّمَا يَكْسِبُهُ عَلَى نَفْسِهِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

١١٢-﴿وَمَنْ يَكْسِبْ خَطِيئَةً أَوْ إِثْمًا ثُمَّ يَرْمِ بِهِ بَرِيئًا فَقَدِ احْتَمَلَ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا﴾

[424] "Onu tamamen kendi aleyhine kazanmış olur" yani zararı onu aşıp başkasına geçmez. Dolayısıyla, kendi aleyhine olacak kötülüklere bulaşmamaya dikkat etsin.

[425] خَطِيئَةً küçük günah; إِثْمًا büyük günah demektir. "Sonra" Tu'me'nin, suçu Zeyd'in üzerine atması gibi "onu suçsuz birinin üstüne atarsa iftira (cezası) ve aşikâr bir günah yüklenmiş olur." Çünkü günah işlemekle günahkâr, onu başkasına atmakla da iftiracı olmuştur! Dolayısıyla kendinde iki suçu birleştirmektedir.

[426] Mu'âz b. Cebel [r.a.; v.17/638], Kâf'ın ve şeddeli Sin'in kesresiyle *men yekissib* diye okumuştur ki aslında *yektesib*dir.

113. (Resûlüm!) Allah'ın senin üzerindeki lütuf ve merhameti olmasaydı onlardan bir grup seni saptırmayı kafaya koymuştu! Oysa onlar, sadece kendilerini saptırırlar, sana herhangi bir zarar veremezler. Allah sana Kitab'ı ve hikmeti indirmiş, bilmediklerini sana öğretmiştir. Allah'ın senin üzerindeki lütfu çok büyüktür.

[427] "(Resûlüm!) Allah'ın senin üzerindeki lütuf ve merhameti" yani koruması, lütufları ve seni onların sırlarından haberdar edici "vahyi olmasaydı onlardan" yani Zaferoğullarından "bir grup" arkadaşlarının suçlu olduğunu bildikleri halde, adalet yolunu tutmaktan ve hakkaniyetle hükmetmekten "seni saptırmayı kafaya koymuştu." -Rivayete göre, onlardan bazıları işin gerçek yüzünü biliyorlardı.- "Oysa, sadece kendilerini saptırırlar!" Çünkü bunun vebali kendilerinedir. "Sana herhangi bir zarar veremezler." Zira sen, durumun zâhirine göre davrandın, gerçeğin bunun tersine olabileceği aklının ucundan bile geçmedi. "Ve" kalplerin iç yüzleri, işlerin gizli yönleri veya din ve şeriat işleri adına "bilmediklerini sana öğretmiştir."

[428] *Tâ'ife*den kastın Zaferoğulları olması ve *minhum*'daki zamirin insanlara gitmesi de câizdir[48].

[429] Âyetin münafıklar hakkında indiği de söylenmiştir.

114. Bunların fısıldaşmalarının çoğunda hayır yoktur. Ancak sadaka, mâruf ya da insanların arasını düzeltme emri veren müstesna... Ki her kim Allah rızası için bunu yaparsa ona büyük bir ecir vereceğiz.

48 Yani "Zaferoğullarından bir grup" değil de "insanlardan bir grup yani Zaferoğullarının tamamı." / ed.

[٤٢٤] {فَإِنَّمَا يَكْسِبُهُ عَلَى نَفْسِهِ} أي لا يتعدّاه ضرره إلى غيره، فليُبق على نفسه من كسب السوء.

[٤٢٥] {خَطِيئَةً} صغيرة {أَوْ إِثْمًا} أو كبيرة {ثُمَّ يَرْمِ بِهِ بَرِيئًا} كما رمى طعمة زيدًا {فَقَدِ احْتَمَلَ بُهْتَانًا وَإِثْمًا} لأنه بكسب الإثم آثم وبرمي البريء باهت، فهو جامع بين الأمرين.

[٤٢٦] وقرأ معاذ بن جبل رضي الله عنه «وَمَنْ يَكِسِّب»، بكسر الكاف والسين المشددة، وأصله يكتسب.

١١٣-﴿وَلَوْلا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ لَهَمَّتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ أَنْ يُضِلُّوكَ وَمَا يُضِلُّونَ إِلا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَضُرُّونَكَ مِنْ شَيْءٍ وَأَنْزَلَ اللهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا﴾

[٤٢٧] {وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ} أي عصمته وألطافه وما أوحى إليك من الاطلاع على سرّهم {لَهَمَّتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ} من بني ظفر {أَنْ يُضِلُّوكَ} عن القضاء بالحق وتوخي طريق العدل، مع علمهم أن الجاني هو صاحبهم، فقد روي أن ناسًا منهم كانوا يعلمون كنه القصة {وَمَا يُضِلُّونَ إِلا أَنفُسَهُمْ} لأن وباله عليهم {وَمَا يَضُرُّونَكَ مِنْ شَيْءٍ}، لأنك إنما عملت بظاهر الحال، وما كان يخطر ببالك أن الحقيقة على خلاف ذلك. {وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ} من خفيات الأمور وضمائر القلوب، أو من أمور الدين والشرائع.

[٤٢٨] ويجوز أن يراد بالطائفة بنو ظفر، ويرجع الضمير في {مِنْهُمْ} إلى الناس.

[٤٢٩] وقيل: الآية في المنافقين.

١١٤-﴿لا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ إِلا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلاحٍ بَيْنَ النَّاسِ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا﴾

[430] "Bunların fısıldaşmalarının" yani insanların birbirleriyle gizli kapaklı konuşmalarının "çoğunda hayır yoktur. Ancak sadaka … emredeninki" yani emredenin fısıldaşması "müstesna." Bu durumda *men, kesîr*[in-] kelimesinden bedel olmak üzere mecrurdur. Tıpkı *lâ hayr*[a] *fî kıyâmihim illâ kıyâm*[e] *zeyd*[in] (Zeyd'in kıyamı hariç çoğunun kıyamında hayır yoktur.) demen gibi. *Men*in istisnâ-i munkatı olarak mansûp olması da câizdir. Bu durumda mâna şöyle olur: Ancak sadakayı emreden hariç çünkü onun fısıldaşmasında hayır vardır.

[431] *Ma'ruf*tan kastın [i] borç vermek olduğu [ii] çaresizin imdadına koşmak olduğu ve [iii] her tür güzelliği kapsadığı söylenmiştir. *Sadaka*dan farz olan malî yardımların, *ma'ruf*tan ise gönüllü yardımların kastedilmiş olması da câizdir. Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "İnsanoğlunun bütün sözleri aleyhinedir; lehine değildir. İyiliği emretmeye veya kötülüğü yasaklamaya ilişkin sözleriyle Allah'ı zikretmesi hariç." [*İbn Mâce*, "Fiten", 12] Süfyân bir adamın, "Bu hadis ne kadar ağır!" dediğini duydu ve şöyle dedi: "Sen Allah'ın; 'Onların fısıldaşmalarının çoğunda hayır yoktur.' [Nisâ 4/114] dediğini işitmedin mi!? Bu da aynı şey işte. Yine 'Geçip giden zamana andolsun ki, insanoğlu gerçekten hüsrandadır.' ['Asr 103/1-2] buyurduğunu işitmedin mi? Bu da aynısı işte."

[432] Kulun büyük mükâfatı hak etmesi için, hayrı işleyenin Allah'a kulluğa ve O'na yaklaşmaya niyet etmesi ve bununla sırf O'nun rızasını dilemesi şart koşulmuştur. Çünkü ameller ancak niyetlere göre değer kazanır.

[433] **Şayet** "Ancak … *emreden* hariç' dedikten sonra; nasıl 'Kim bunu *yaparsa*' buyurdu [emretmek yapmak değildir ki]?" **dersen şöyle derim:** 'Hayrı emretmeyi' hayrı yapanı göstermek için zikretti çünkü hayrı emreden hayırlılar zümresine katılıyorsa, hayrı bizzat işleyen haydi haydi o kategoriye girer. Sonra "Kim bunu yaparsa" buyurarak, hayrı işleyeni belirtti ve bunun yanında büyük mükâfat vaadine de yer verdi. Şu da kastedilmiş olabilir: "Kim bunu yaparsa" derken, -diğer fiillerin *emir / iş* kelimesiyle ifade edilmesi gibi- yine "emretme" anlamının murad edilmiş olması da câizdir.

[434] ["Vereceğiz" anlamındaki *nu'tîhi*] Yâile *yu'tîhi* (verecektir) şeklinde de okunmuştur.

115. Kim de doğru yol kendisine apaçık belli olduktan sonra müminlerin yolundan başkasına uyarak Peygamber'e muhalefet ederse onu o yöneldiği tarafa yönlendirip Cehennem'e sokarız! Ne kötü dönüş yeri!..

[٤٣٠] {لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ} من تناجي الناس {إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ} إلا نجوى من أمر، على أنه مجرور بدل من كَثِيرٍ، كما تقول: لا خير في قيامهم إلا قيام زيد. ويجوز أن يكون منصوبًا على الانقطاع، بمعنى: ولكن من أمر بصدقة، ففي نجواه الخير.

٥ [٤٣١] وقيل المعروف القرض؛ وقيل إغاثة الملهوف؛ وقيل هو عامّ في كل جميل. ويجوز أن يراد بالصدقة الواجب وبالمعروف ما يتصدق به على سبيل التطوّع. وعن النبي ﷺ: ''كلام ابن آدم كله عليه لا له، إلا ما كان من أمر بمعروف أو نهي عن منكر أو ذكر الله.'' وسمع سفيان رجلًا يقول:''ما أشد هذا الحديث!'' فقال: ''ألم تسمع الله يقول: {لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ} فهو هذا بعينه، أو ما سمعته يقول {وَالْعَصْرِ إِنَّ

١٠ الْإِنسَانَ لَفِي خُسْرٍ} [العصر: ١- ٢] فهذا هو بعينه.''

[٤٣٢] وشرط في استيجاب الأجر العظيم أن ينوي فاعل الخير عبادة الله والتقرّب به إليه، وأن يبتغي به وجهه خالصًا، لأن الأعمال بالنيات.

[٤٣٣] فإن قلت: كيف قال: {إِلَّا مَنْ أَمَرَ}، ثم قال: {وَمَن يَفْعَلْ ذَلِكَ}؟ قلت: قد ذكر الأمر بالخير ليدل به على فاعله، لأنه إذا دخل الآمر به في زمرة الخيرين كان

١٥ الفاعل فيهم أدخل. ثم قال: {وَمَن يَفْعَلْ ذَلِكَ} فذكر الفاعل وقرن به الوعد بالأجر العظيم. ويجوز أن يراد: ومن يأمر بذلك، فعبر عن الأمر بالفعل كما يعبر به عن سائر الأفعال.

[٤٣٤] وقرئ «يُؤْتِيهِ»، بالياء.

١١٥-﴿وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَى وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ

٢٠ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّى وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ وَسَآءَتْ مَصِيرًا﴾

116. Şüphesiz, Allah kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bunun dûnundaki günahları ise dilediğine bağışlar. Allah'a şirk koşan derin bir dalâlete düşmüş olur.

117-118. O'ndan başka bir de dişilere (yani, uydurdukları tanrıçalara) tapıyorlar. Ama aslında Allah'ın lânetlediği "Şurası muhakkak ki Senin kullarından belli bir pay alacağım!" diyen inatçı bir şeytandan başkasına tapmıyorlar.

119. "Onları mutlaka saptıracağım, kuruntulara boğup aldatacağım onlara emredeceğim ve davarların kulaklarını yaracaklar, onlara emredeceğim ve Allah'ın yaratışını değiştirecekler!" (Nitekim Kur'ân'ın ilk muhatapları olan müşrikler bunların tamamını yapmaktadır!) Öyleyse kim Allah'ı bırakıp da şeytanı velî edinirse gerçekten açık bir kayba uğramıştır.

120. O onlara sadece va'dediyor ve kuruntu veriyor... Onlara, aldatmaktan başka bir amaçla vaadetmiyor o şeytan!

121. Sığınakları Cehennem'dir bunların. Ondan kaçacak bir delik de bulamayacaklardır.

[435] "Müminlerin yolundan başkasına uyarak..." -Ki müminlerin üzerinde bulunduğu yol, dosdoğru *hanîf*lik dinidir.- Bu ifade *icmâ-'ı ümmet*in, muhalefet edilmesi câiz olmayan bir hüccet olduğuna delildir, tıpkı Kitap ve Sünnet'e muhalefet câiz olmadığı gibi...Çünkü şart cümlesinde 'müminlerin yolundan başkasına uymak' ile 'Peygamber (s.a.)'le cepheleşmeyi' [yani ona kafa tutmayı]' birlikte zikretmiş, ceza cümlesini de şiddetli bir tehdit kılmıştır. Dolayısıyla, tıpkı Peygamber'i velî edinmek gibi, müminlere uymak da zorunludur.

[436] "Onu yöneldiği tarafa yönlendirip..." Onu kendi haline bırakarak, tercih ettiği şeyle arasından çekilip o yöneldiği dalâlete sahip kılarak "Cehennem'e sokarız!" نُصْلِهِ fiili, Nûn'un fethasıyla [sülasi] *salāhu (ona tattırdı) kullanımından naslihî* diye de okunmuştur.

[437] Bu âyetin, Tu'me'nin dinden çıkıp Mekke'ye gitmesi hakkında indiği söylenmiştir.

[438] "Allah kendisine ortak koşulmasını kesinlikle bağışlamaz." Bu, pekiştirmeye yönelik bir tekrardır[49]. Tu'me olayı münasebetiyle tekrar edildiği de söylenmiştir. Çünkü rivayete göre, müşrik olarak ölmüştür.

49 Nisâ 4/48'de de geçmişti. / ed.

١١٦-﴿إِنَّ اللّهَ لا يَغفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا﴾

١١٧-﴿إِنْ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ إِلا إِنَاثًا وَإِنْ يَدْعُونَ إِلا شَيْطَانًا مَرِيدًا﴾

١١٨-﴿لَعَنَهُ اللّهُ وَقَالَ لأَتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا﴾

٥ ١١٩-﴿وَلأُضِلَّنَّهُمْ وَلأُمَنِّيَنَّهُمْ وَلآمُرَنَّهُمْ فَلَيُبَتِّكُنَّ آذَانَ الأَنْعَامِ وَلآمُرَنَّهُمْ فَلَيُغَيِّرُنَّ خَلْقَ اللّهِ وَمَنْ يَتَّخِذِ الشَّيْطَانَ وَلِيًّا مِنْ دُونِ اللّهِ فَقَدْ خَسِرَ خُسْرَانًا مُبِينًا﴾

١٢٠-﴿يَعِدُهُمْ وَيُمَنِّيهِمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا﴾

١٢١- ﴿أُولَٰئِكَ مَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُ وَلَا يَجِدُونَ عَنْهَا مَحِيصًا﴾

[٤٣٥] {وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ} وهو السبيل الذي هم عليه من الدين الحنيفي القيم. وهو دليل على أن الإجماع حجة لا تجوز مخالفتها، كما لا تجوز مخالفة الكتاب والسنة، لأنّ الله عز وعلا جمع بين اتباع سبيل غير المؤمنين، وبين مشاقَّة الرسول في الشرط، وجعل جزاءه الوعيد الشديد، فكان اتباعهم واجبًا كموالاة الرسول عليه الصلاة والسلام.

[٤٣٦] قوله {نُوَلِّهِ مَا تَوَلّى} نجعله واليًا لما تولى من الضلال، بأن نخذله ونخلي بينه وبين ما اختاره، {وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ} وقرئ «ونَصْلِهِ»، بفتح النون، من صلاه.

[٤٣٧] وقيل: هي في طعمة وارتداده وخروجه إلى مكة.

[٤٣٨] {إِنَّ اللّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ} تكرير للتأكيد. وقيل: كرّر لقصة طعمة. وروي أنه مات مشركًا.

[439] Denilmiştir ki yaşlı biri, Peygamber (s.a.)'e gelerek şöyle demiş: "Ben günahlara batmış bir ihtiyarım! Ne var ki Allah'ı tanıdığımdan ve O'na iman ettiğimden beri O'na hiçbir şeyi ortak koşmadım. O'ndan başka *velî* edinmedim, O'na karşı ne küstahlık olsun diye ne de kafa tutarak günah işledim. Bir an olsun kaçarak Allah'tan kurtulacağımı düşünmedim. Şu anda da pişmanım, tevbe ediyorum ve bağışlanma diliyorum. Allah katındaki durumum konusunda ne dersin?" Bunun üzerine bu âyet indi. (Bu rivâyet hadis kaynaklarında nakledilmiyor) Bu rivayet من يشاء (dilediğine) ifadesini "günahından tevbe eden" şeklinde açıklayanların görüşünü desteklemektedir.

[440] "Ancak birtakım tanrıçalara..." yani Lât, Uzzâ ve Menât putlarına… Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728] şöyle demiştir: "Her Arap kabilesinin taptığı ve 'Falanoğullarının tanrıçası' diye adlandırdığı bir putu vardı." Denilmiştir ki onlar putları için "Allah'ın kızları" derlerdi. Şu da söylenmiştir: "Melekler Allah'ın kızlarıdır" dediklerinden, söz konusu tanrıçalardan maksat meleklerdir. *İnâs*^{en} kelimesi, *enîs* veya *ünâs*ın çoğulu olarak *ünüs*^{en} şeklinde, *vesen*in çoğulu olarak peltek Se harekelenerek veya cezmedilerek, -tıpkı *esed, üsüd ve üsd* vezinlerinde olduğu gibi- *vüsün*^{en} / *üsün*^{en} ve *vüsn*^{en} / *üsn*^{en} şekillerinde de okunmuştur ki burada *vücûh* için *ücûh* denilmesi gibi Vav Elif'e dönüştürülmüştür. Hazret-i Âişe [v. 58/678] bu kelimeyi *evsân*^{en} (putlar) şeklinde okumuştur.

[441] "Ama" bu putlara tapmakla "aslında, inatçı bir şeytandan başkasına *dua*" yani kulluk "etmiş olmuyorlar!" Çünkü onları putlara tapmaya kışkırtan odur. Onlar da ona itaat ediyorlar. Dolayısıyla ona itaatleri kulluk etmek olarak değerlendirilmiş oluyor.

[442] "Allah'ın lânetlediği 'Muhakkak … alacağım!' diyen…" Bunlar iki sıfat olup mâna şöyledir: Allah'ın lâneti ile işbu çirkin sözü kendisinde birleştiren inatçı şeytana…

[443] "Belli bir pay" yani kendime ayırdığım kesin ve kaçınılmaz bir pay. Bu, *furida le-hû fi'l-'atā'i* (falana ihsandan bir pay ayrıldı) ve *fardu'l-cünd*^{i} (asker tayını / istihkakı) -yani payı- gibi kullanımlardan alınmıştır.

[444] Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728] şöyle demiştir: "Her bin kişiden dokuz yüz doksanı cehennemliktir!"

[٤٣٩] وقيل: جاء شيخ من العرب إلى رسول الله ﷺ فقال: إني شيخ منهمكٌ في الذنوب، إلا أني لم أشرك بالله شيئًا منذ عرفته وآمنت به، ولم أتخذ من دونه وليًّا، ولم أوقع المعاصي جرأة على الله ولا مكابرة له، وما توهمت طرفة عين أني أعجز الله هربًا، وإني لنادم تائب مستغفر، فما ترى حالي عند الله؟ فنزلت. وهذا الحديث ينصر ٥ قول من فسر {مَن يَشَآءُ} بالتائب من ذنبه.

[٤٤٠] {إِلَّا إِنَاثًا} هي اللات والعزى ومناة. وعن الحسن لم يكن حيّ من أحياء العرب إلا ولهم صنم يعبدونه يسمونه أنثى بني فلان. وقيل: كانوا يقولون في أصنامهم: هنّ بنات الله. وقيل: المراد الملائكة. لقولهم: الملائكة بنات الله. وقرئ «أُنُثًا»، جمع أَنيث أو أُناث. «وَوُثْنًا». «وَأُثُنًا»، بالتخفيف والتثقيل جمع وثن، كقولك ١٠ أَسَد وأُسُد وأُسْد. وقلب الواو ألفًا نحو «أُجوه» في وجوه. وقرأت عائشة رضي الله عنها «أوثانًا».

[٤٤١] {وَإِنْ يَدْعُونَ} وإن يعبدون بعبادة الأصنام {إِلَّا شَيْطَانًا}، لأنه هو الذي أغراهم على عبادتها، فأطاعوه فجعلت طاعتهم له عبادة.

[٤٤٢] و{لَعَنَهُ اللهُ وَقَالَ لَاَتَّخِذَنَّ} صفتان بمعنى شيطانًا مريدًا جامعًا بين لعنة الله ١٥ وهذا القول الشنيع.

[٤٤٣] {نَصِيبًا مَفْرُوضًا} مقطوعًا واجبًا فرضته لنفسي؛ من قولهم: فُرض له في العطاء، وفرض الجند رزقه.

[٤٤٤] قال الحسن: من كل ألف تسعمائة وتسعين إلى النار.

[445] "Kuruntulara boğacağım!" Onları boş hayallere daldıracağım! Sözgelimi, "Önümde uzun yıllar var, hele şunları şunları bir yapayım da!" "Allah günahkârlara tevbesiz de merhamet eder." "Cehenneme girdikten sonra *şefaat*le oradan çıkılacaktır!" vs.

[446] "Kulakları yarmalarından" maksat *bahîra* adını verdiklere develere uyguladıkları işlemdir. Araplar, deve beş kez doğurup, beşincisini erkek olarak dünyaya getirdiğinde kulağını yararlar ve ondan herhangi bir şekilde yararlanmayı kendilerine haram sayarlardı.

[447] "Allah'ın yarattığını değiştirmeleri" ise *hâm* dedikleri devenin gözünü oyup onu artık 'üzerine binilmek'ten âzad etmeleridir. Bundan kastın hayvanı iğdiş etmek olduğu da söylenmiştir. Âlimlerin geneline göre bu, hayvan için bu mübah, insan için ise haramdır. Ebû Hanîfe'ye [v. 150/767] göre, iğdiş edilmiş köleyi satın almak, onu elde tutmak ve çalıştırmak mekruhtur. Çünkü böylelerine rağbet etmek köleleri iğdiş etmeye özendirir. "Allah'ın yarattığı"ndan kastın, İslâm dini demek olan *fitratullāh* olduğu da söylenmiştir. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh*'a [v. 110/728], "İkrime, bundan kastın iğdiş etmek olduğunu söylüyor, senin görüşün ne?" diye sorulmuş da "İkrime doğru söylemiyor, bundan maksat Allah'ın dinidir." diye cevap vermiş. İbn Mes'ûd'a [v. 32/653] göre ise kasıt, dövme yapmaktır. Onun, "Allah'ın yarattığını değiştirerek [estetik amaçlı] diş sivriltenlere, tüy aldıranlara, dövme yaptıranlara Allah lânet etsin!" dediği de nakledilmiştir. -Erkeğin kadınsı davranışlarda bulunmasının kastedildiği de söylenmiştir.- [*Buhārî,* "Libâs", 85]

122. İman edip salih amel işleyenleri ise içinden ırmakların aktığı, ebediyen kalacakları cennetlere sokacağız. Allah'ın gerçek bir vaadi olarak... Kim Allah'tan daha doğru sözlü olabilir?

[448] **Şayet** "Allah'ın gerçek bir vaadi olarak…" ifadesinde, birincisi [وَعْدَ اللهِ] kendi anlamını, ikincisi [حَقًّا] kendinden başka bir anlamı pekiştirmektedir. "Kim Allah'tan daha doğru sözlü olabilir?" ifadesi de etkili üçüncü bir pekiştirmedir. "Peki bu kadar vurgu üstüne vurgunun faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun faydası, şeytanın yandaşlarına yönelik o yalan vaatlerinin ve verdiği asılsız kuruntuların karşısına Allah'ın, velîlerine yönelik doğru vaadini dikmektir. Böylece, -sonunda şeytanın sözünden dönmesinin vereceği acıları yudumlamak yerine- Allah'ın kullarına vaadini gerçekleştirmesini sağlayacak [taat nev'inden] şeyleri tercihe sevk etmektedir.

[٤٤٥] {وَلَأُمَنِّيَنَّهُمْ} الأماني الباطلة من طول الأعمار، وبلوغ الآمال، ورحمة الله للمجرمين بغير توبة، والخروجِ من النار بعد دخولها، بالشفاعة ونحو ذلك.

[٤٤٦] وتبتيكهم الآذان فعلهم بالبحائر، كانوا يشقون أذن الناقة إذا ولدت خمسة أبطن وجاء الخامس ذكرًا، وحرموا على أنفسهم الانتفاع بها.

٥ [٤٤٧] وتغييرهم خلق الله: فقوء عين الحامي وإعفاؤه عن الركوب. وقيل: الخصاء، وهو في قول عامة العلماء مباح في البهائم. وأما في بني آدم فمحظور. وعند أبي حنيفة: يكره شراء الخصيان وإمساكهم واستخدامهم، لأن الرغبة فيهم تدعو إلى خصائهم. وقيل: فطرة الله التي هي دين الإسلام. وقيل للحسن: إن عكرمة يقول هو الخصاء، فقال: كذب عكرمة، هو دين الله. وعن ابن مسعود: هو الوشم. وعنه: "لعن ١٠ الله الواشرات والمتنمصات والمستوشمات المغيرات خلق الله." وقيل: التخنث.

١٢٢-﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا وَعْدَ اللهِ حَقًّا وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللهِ قِيلًا﴾

[٤٤٨] {وَعْدَ اللهِ حَقًّا} مصدران؛ الأول مؤكد لنفسه، والثاني مؤكد لغيره. {وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللهِ قِيلًا} توكيد ثالث بليغ. فإن قلت: ما فائدة هذه التوكيدات؟ قلت: ١٥ معارضة مواعيد الشيطان الكاذبة وأمانيه الباطلة لقرنائه بوعد الله الصادق لأوليائه، ترغيبًا للعباد في إيثار ما يستحقون به تنجز وعد الله، على ما يتجرعون في عاقبته غصص إخلاف مواعيد الشيطان.

123. (Ey Müslümanlar!) Bu iş ne sizin kuruntunuzla ne de Ehl-i Kitab'ın kuruntusuyladır. (Bakın) kim bir kötülük yaparsa onunla cezalandırılır ve Allah dışında kendisine velî de bulamaz yardımcı da...

124. Erkek olsun kadın olsun her kim mümin olarak salih amellerden işlerse Cennet'e girer kendilerine zerre kadar haksızlık edilmez.

[449] لَيْسَ'deki zamir Allah'ın vaadine gider ["Bu iş" derken, Allah'ın o vaadine nail olmak kastedilmektedir]. Yani Allah'ın vaad etmiş olduğu bu sevaba ne sizin ne de Ehl-i Kitab'ın ham hayalleriyle erişilebilir! Hitap, Müslümanlaradır çünkü Allah'ın vaadini ancak O'na iman eden temenni edebilir. Bundan dolayı, Allah'ın vaadine iman hususunda kendileriyle ortak olan Ehl-i Kitap da onlara ortak edilmiştir. Mesrûk [v. 63/683] ve Süddî'den [v. 127/745] bu âyetin Müslümanlar hakkında olduğu nakledilmiş; Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh*'ın [v. 110/728] de şöyle dediği nakledilmiştir: *İman*, ham hayalle olmaz, bilâkis o davranışların doğruladığı kalbe kök salan bir şeydir. Öyle kimseler var ki bağışlanmaya ilişkin ham hayalleri onları oyalamakta oyalamakta sonunda güzel işler yapmadan dünyadan göçüp gitmektedir. Bunlar, "Biz Allah'a güzel zan besliyoruz!" der ve yalan söylerler. Allah'a *hüsn-i zan* besleselerdi, güzel ameller işlerlerdi.

[450] Denilmiştir ki Müslümanlar ve Ehl-i Kitap birbirlerine karşı övünüyorlardı. Ehl-i Kitap, "Bizim peygamberimiz sizin peygamberinizden, kitabımız da sizin kitabınızdan öncedir." deyince, Müslümanlar "Biz sizden üstünüz çünkü bizim peygamberimiz son peygamberdir. Kitabımız kendinden önceki kitapların hükmünü sona erdirmiştir." dediler. Bunun üzerine âyet indi.

[451] Hitabın müşriklere olma ihtimali de vardır. Çünkü "Durum bunların iddia ettiği gibiyse [yani âhiret hayatı varsa] biz kesinlikle onlardan daha hayırlı ve daha iyi durumda oluruz!", "Mal ve evlât yine bana verilir!" [Meryem 19/77], "O'nun nezdinde en güzel karşılık yine benimdir!" [Fussilet 41/50] diyorlardı. Ehl-i Kitap da "Biz Allah'ın oğullarıyız, sevgili kullarıyız." [Mâide 5/18], "Sayılı birkaç gün dışında bize Ateş dokunmaz!" [Bakara 2/80] demekteydi. Bunun kastedilmiş olduğunu daha evvel müşriklerden bahsedilmesi de desteklemektedir. Mücâhid [v. 103/721] de hitabın müşriklere olduğunu söylemiştir. Ehl-i Kitab'ın ham hayallerinden sonra "Kim bir kötülük yaparsa onunla cezalandırılır" ve "... her kim salih amellerden işlerse..." buyrulması

١٢٣-﴿لَيْسَ بِأَمَانِيِّكُمْ وَلا أَمَانِيِّ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ وَلا يَجِدْ لَهُ مِنْ دُونِ اللهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا﴾

١٢٤-﴿وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلا يُظْلَمُونَ نَقِيرًا﴾

٥ [٤٤٩] في {لَيْسَ} ضمير وعد الله، أي ليس ينال ما وعد الله من الثواب {بِأَمَانِيِّكم وَلاَ} بـ {أَمَانِيِّ أَهْلِ الكِتَابِ} والخطاب للمسلمين، لأنه لا يتمنى وعد الله إلا من آمن به، وكذلك ذكر أهل الكتاب معهم لمشاركتهم لهم في الإيمان بوعد الله. وعن مسروق والسدي: هي في المسلمين. وعن الحسن: "ليس الإيمان بالتمني، ولكن ما وقر في القلب وصدّقه العمل. إن قومًا ألهتهم أماني المغفرة حتى خرجوا في الدنيا ١٠ ولا حسنة لهم، وقالوا: 'نحسن الظنّ بالله' وكذبوا، لو أحسنوا الظنّ بالله لأحسنوا العمل له."

[٤٥٠] وقيل: إنّ المسلمين وأهل الكتاب افتخروا، فقال أهل الكتاب: نبينا قبل نبيكم، وكتابنا قبل كتابكم، وقال المسلمون: نحن أولى منكم، نبينا خاتم النبيين وكتابنا يقضي على الكتب التي كانت قبله، فنزلت.

١٥ [٤٥١] ويحتمل أن يكون الخطاب للمشركين، لقولهم: إن كان الأمر كما يزعم هؤلاء لنكونن خيرًا منهم وأحسن حالًا؛ {لأوتَيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا} [مريم: ٧٧]، {إِنَّ لِي عِندَهُ لَلْحُسْنَى} [فصلت: ٥٠] وكان أهل الكتاب يقولون: {نَحْنُ أَبْنَاءُ اللهِ وَأَحِبَّاؤُهَ} [المائدة: ١٨]،{ لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً } [البقرة: ٨٠]. ويعضده تقدم ذكر أهل الشرك قبله. وعن مجاهد: إن الخطاب للمشركين. قوله {مَن يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ ٢٠ بِهِ}، وقوله {وَمَن يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ} بعد ذكر تمني أهل الكتاب، نحو من قوله

"Sayılı günler hariç asla bize ateş dokunmayacak! demekteler." [Bakara 2/80] ifadesinden sonra, "Hayır! Aksine, her kim bir kötülük işler ve bu yanlışı kendisini çepeçevre kuşatırsa…" [Bakara 2/81] ve "İman edip yararlı işler yapanlar..." [Bakara 2/82] buyrulmasına benzemektedir.

[452] Allah, bu kuruntuların boş olduğunu belirtip işin tamamen *amel*e [icraata] bağlı olduğunu, ancak işini düzgün yapanların 'onduğunu', işini kötü yapanların ise 'yandığını' belirtince mesele tamamen netleşmiş ve aydınlanmıştır. Artık ham hayallere kapılmamak, aç gözlülüğü sonlandırmak ve yararlı işlere yönelmek kaçınılmazdır. Fakat bu, bir türlü kulağa girmeyen, aklın bir türlü kavrayamadığı bir nasihat olup gitmiştir!

[453] **Şayet** "Birinci Min ile ikinci Min [yani مِنَ الصَّالِحَاتِ'deki Min ile مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى'daki Min] arasındaki fark nedir?" **dersen şöyle derim:** Birincisi ba'ziyyet içindir, "Kim bazı yararlı işler yaparsa…" demektir çünkü durumlar farklı farklı olduğundan, herkesin tüm yararlı işleri yapması mümkün değildir. Bilakis ancak yükümlülüğü ve kapasitesi kapsamına girenleri yerine getirebilir. Nice mükellefler vardır ki ne hac ne cihâd ne de zekât görevleri vardır. Bazı durumlarda namaz yükümlülüğü bile düşmektedir [Ebû Hanîfe'ye göre]. İkinci Min ise وَمن يَعْمَلْ'deki belirsizliği açıklamak içindir [*kadın olsun erkek olsun* her kim…]

[454] **Şayet** "Aynı şey başkaları için de geçerli iken niçin özellikle Müslümanlara zulmedilmeyeceği belirtildi?" **dersen şöyle derim:** Bunda iki ihtimal var. Birincisi: "Kendilerine haksızlık edilmez." ifadesindeki zamirin hem kötülük işleyenlere hem de yararlı iş yapanlara yönelik olmasıdır. İkincisi: Bunun, iki gruptan sadece birisinin devamında belirtilmesi, aynı şeyin ikincisi için de geçerli olduğunu gösterir çünkü her iki grup da aralarında fark olmaksızın kendi yaptıklarının karşılığını alacaktır. Ve yine 'kötü'ye zulüm, cezasının artırılması ile olur. Tüm merhametlilerden daha merhametli olan Allah'ın, hiçbir suçlunun cezasına ilavede bulunmayacağı malumdur. Dolayısıyla, bunu ayrıca belirtmeye ihtiyaç yoktur. 'İyi'ye gelince, kendisi için hem yaptığının karşılığı hem de bu karşılığın Allah'ın lütfundan yan getirileri vardır. Zorunlu olmadığından, böyle bir kimse için, fazladan verilenlerin azaltılması muhtemeldir. İşte haksızlık edilmeyeceği belirtilerek, Allah'ın lütfundan bir eksiklik olmayacağı gösterilmiş olmaktadır.

125. Kim, kendisini en güzel biçimde Allah'a teslim edip de -Hanîf olarak- İbrâhim'in dinine uyan birinden daha güzel bir dine sahip olabilir? Ki Allah İbrâhim'i 'dost' edinmiştir.

{بَلَى مَن كَسَبَ سَيِّئَةً وأحاطتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ} [البقرة: ٨١]، وقوله {وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَات} [البقرة: ٨٢] عقيب قوله {وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النار إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً} [البقرة: ٨٠].

[٤٥٢] وإذا أبطل الله الأماني وأثبت أن الأمر كله معقود بالعمل، وأن من أصلح عمله فهو الفائز. ومن أساء عمله فهو الهالك تبين الأمر ووضح، ووجب قطع الأماني وحسم المطامع، والإقبال على العمل الصالح. ولكنه نصح لا تعيه الآذانُ، ولا تلقى إليه الأذهان.

[٤٥٣] فإن قلت: ما الفرق بين مِنْ الأولى والثانية؟ قلت: الأولى للتبعيض، أراد ومن يعمل بعض الصالحات؛ لأنّ كلا لا يتمكن من عمل كل الصالحات، لاختلاف الأحوال، وإنما يعمل منها ما هو تكليفُه وفي وسعه. وكم من مكلف لا حج عليه ولا جهاد ولا زكاة، وتسقط عنه الصلاة في بعض الأحوال؛ والثانية لتبيين الإبهام في {وَمَنْ يَعْمَلْ}.

[٤٥٤] فإن قلت: كيف خص الصالحون بأنهم لا يظلمون وغيرهم مثلهم في ذلك؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما: أن يكون الراجع في {ولا يُظْلَمُونَ} لعمَّال السوء وعمَّال الصالحات جميعًا. والثاني أن يكون ذكره عند أحد الفريقين دالًّا على ذكره عند الآخر، لأن كلا الفريقين مجزيون بأعمالهم لا تفاوت بينهم، ولأن ظلم المسيء أن يزاد في عقابه، وأرحم الراحمين معلوم أنه لا يزيد في عقاب المجرم، فكان ذكره مستغنى عنه؛ وأما المحسن فله ثواب وتوابع للثواب من فضل الله هي في حكم الثواب، فجاز أن ينقص من الفضل، لأنه ليس بواجب، فكان نفي الظلم دلالة على أنه لا يقع نقصان في الفضل.

١٢٥-﴿وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَاتَّبَعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلا﴾

[455] "Kendisini en güzel biçimde" yani iyilikleri işleyip kötülükleri terketmek sûretiyle "Allah'a teslim edip" yani kendisi için O'ndan başka ne bir Rab ne de bir mâbud tanıyıp, kendini katışıksız olarak tamamen Allah'a ait kılan…"Hanîf olarak…" ifadesi ya *itteba'a* fiilinin fâ'ilinden ya da İbrâhim'den hâldir. [Yani "İbrâhim'e Hanîf olarak uyan" / "Hanîf olan İbrâhim'e uyan."] بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ("Bilakis -Hanîf olarak- İbrâhim'in dinine uyun ki o, müşriklerden de değildi." [Bakara 2/135]) âyetinde olduğu gibi. *Tehannüf* eden, yani tüm dinlerden yüz çevirip İslâm dinine yönelen odur. "Allah da İbrâhim'i 'dost' edinmiştir." Bu, Allah'ın -bir dostun dostuna değer vermesi gibi- İbrâhim'i seçtiğinin ve ona bilhassa değer verdiğinin mecazî ifadesidir. *Halîl*, seninle *hullet* ilişkisi kurandır. Buna göre, senin *halîl*in, senin *hılâl*ine [yani hususiyetlerine] uyum gösterendir. Yahut -"kum üzerindeki yol" anlamına gelen *hall* kökünden- seninle aynı yolda yürüyendir. Veya sen onun *halel*ini [yani eksiğini - gediğini] kapattığın gibi senin eksiğini - gediğini kapatan kişidir. Ya da seninle birlikte evinin, özel ikametgâhının *hılâl*inde [arasında] gidip gelebilendir. **Şayet** "Bu cümlenin i'rabda mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Ara cümledir ve i'rabda mahalli yoktur. Şiirlerde[50] geçen وَالْحَوَادِثُ جَمَّةٌ (bu kadar hadise varken) ifadesinde olduğu gibi. Mânaya katkısı ise İbrâhim'in dinine uymanın gerekliliğini pekiştirmektir. Çünkü yakınlığı Allah'ın kendisini 'dost' edindiği noktaya varan biri, dinî sistemine ve yoluna uyulması gereken kişidir. -Bunu kendisinden önceki cümleye atfedersen anlamsız olur.-

[456] Denilmiştir ki İbrâhim *Aleyhisselâm* insanların başına gelen bir kıtlık zamanında, Mısır'daki bir dostuna erzak almak üzere adamlarını göndermişti. Dostu "İbrâhim bu erzakı kendisi için istemiş olsaydı verirdim fakat o misafirlere vermek için istiyordur!" deyince, İbrâhim'in adamları elleri boş dönmekten dolayı insanlardan utandıklarından, yumuşak topraklı bir bölgeye uğrayarak çuvallarını toprakla doldurdular. Durumu İbrâhim'e bildirdiklerinde bu onu çok üzdü ve bu üzüntüyle uykuya daldı. Bu arada, hanımı çuvallardan birinin yanına varıp en kalitelisinden bir un çıkardı ve onunla ekmek pişirdi. İbrâhim *Aleyhisselâm* uyandı. Ekmek kokusunu duydu. "Nereden geldi bu?" dedi. Hanımı "Mısırlı dostundan?!" diye cevap verdi. Bunun üzerine İbrâhim, "Hayır! Allah dostumdan" dedi. İşte Allah onu bu sebeple *halîl* (dost) diye adlandırmıştır[51].

50 Meselâ "Ah keşke bilsem -bu kadar hadise varken- bir güne bir gün işlerim derli toplu sabahlayabilecek miyim?"

51 "Yüce" Allah'ın İbrâhim Aleyhisselâm'ı -yani bir beşeri- *halîl* edinmesi mecazdır, bu kullanım onun "tek

[٤٥٥] {أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ} أخلص نفسه لله وجعلها سالمة له لا تعرف لها ربًّا ولا معبودًا سواه {وَهُوَ مُحْسِنٌ} وهو عامل للحسنات تارك للسيئات. {حَنِيفًا} حال من المتبع، أو من إبراهيم. كقوله {بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ} [البقرة: ١٣٥]. وهو الذي تحنَّف، أي مال عن الأديان كلها إلى دين الإسلام. {وَاتَّخَذَ ٥ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا} مجاز عن اصطفائه واختصاصه بكرامة تشبه كرامة الخليل عند خليله. والخليل: المخالُّ، وهو الذي يخالُّك، أي يوافقك في خلالك، أو يسايرك في طريقك؛ من الخل، وهو الطريق في الرمل؛ أو يسدّ خللك كما تسدّ خلله، أو يداخلك خلال منازلك وحجبك. فإن قلت: ما موقع هذه الجملة؟ قلت: هي جملة اعتراضية لا محل لها من الإعراب، كنحو ما يجيء في الشعر من قولهم: «... وَالْحَوَادِثُ جَمَّةٌ» ١٠ فائدتها تأكيد وجوب اتباع ملته، لأن من بلغ من الزلفى عند الله أن اتخذه خليلًا، كان جديرًا بأن تتبع ملته وطريقته. ولو جعلتها معطوفة على الجملة قبلها لم يكن لها معنى.

[٤٥٦] وقيل: إن إبراهيم عليه السلام بعث إلى خليل له بمصر في أزمة أصابت الناس يمتار منه. فقال خليله: "لو كان إبراهيم يطلب المِيرَة لنفسه لفعلت، ولكنه ١٥ يريدها للأضياف»، فاجتاز غلمانه ببطحاء لينة فملؤا منها الغرائر حياء من الناس. فلما أخبروا إبراهيم عليه السلام ساءه الخبر، فحملته عيناه وعمدت امرأته إلى غرارة منها فأخرجت أحسنَ حُوَّارَى، واختبزت واستنبه إبراهيم عليه السلام فاشتم رائحة الخبز، فقال: «من أين لكم؟» فقالت امرأته: «من خليلك المصري.» فقال: «بل من عند خليلي الله عز وجل، فسماه الله خليلًا.»

126. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Allah her şeyi kuşatmaktadır (Muhît).

[457] "Göklerde ve yerlerde ne varsa hepsi Allah'ındır" ifadesi, sālih ve *tālih* (yaramaz, kötü) işler yapan kimselerle ilişkilidir. Mâna şöyledir: Göklerde ve yerde olanların mülkiyeti kime aitse O'na itaat edilmesi zorunludur. "Allah her şeyi kuşatmaktadır." Dolayısıyla, yaptıklarını da bilmektedir; iyilik ve kötülüklerine mutlaka karşılık verecektir. O halde, kendi yararlarına olan ne ise onu tercih etmeleri gerekir.

127. Kadınlar hakkında senden fetva/çözüm istiyorlar. De ki: Onlar hakkındaki hükmü Allah size açıklıyor: Kendilerine takdir edilen mirası vermeyerek nikâhlamak istediğiniz yetim kadınlarla küçük, zayıf yetim çocukların haklarına dair âyetler size bu Kitap'ta okunup duruyor. Yetimlerin haklarını vermekte tam adaleti gözetin. Yaptığınız her iyiliği, Allah mutlaka bilir.

[458] مَا يُتْلٰى [Okunup duran (âyetler…)] ifadesi, mahallen merfû'dur, yani size fetvayı Allah ve -yetimlere ilişkin olarak- *kitap*ta okunan âyetler vermektedir. *Kitap* derken kastedilen, "Eğer yetimler konusunda adaleti gözetememekten korkarsanız…" [Nisâ 4/3] âyetidir. Cümle, *a'cebenî zeyd*^{un} *ve keremuhû* (Zeyd ve onun cömertliği beni hayran bıraktı) cümlesine benzemektedir (Yani size çözümü, Allah ve âyetler*i* sunmaktadır). مَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ'un mübteda, فِي الْكِتَابِ'ın haber, cümlenin de ara ifade olması da câizdir. Kitap'tan maksat Levh-i Mahfûz'dur [Yani "fetvayı Allah verir -ki size okunanlar Levh-i Mahfûz'dadır-…"] Böylece, kendilerine okunan âyetler yüceltilmiş olmakta, yetim hakkı konusunda adalet ve insafın, mutlaka riayet edilmesi, titizlikle korunması gereken Allah katında derecesi çok yüksek işlerden olduğu, bunu ihlal eden birinin, Allah'ın önem verdiği bir şeyi hafife alan bir zalim olduğu gösterilmiş olmaktadır. Kur'ân'ın yüceliğine ilişkin "O, nezdimizdeki ana kitaptadır, yücedir, hikmet doludur." [Zuhruf 43/4] âyet-i kerimesi de buna benzer. مَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ cümlesinin kasem olmak üzere mecrur olması da câizdir. Adeta şöyle buyrulmaktadır: "De ki: Kitap'ta okunanlara and içerim! Kadınlar hakkındaki çözümü size Allah sunuyor." Yemin de -aynı şekilde- tazim anlamı ifade eder. Hem lafız hem mâna bakımından karışıklık doğuracağından, cümlenin *fî-hinne*deki mecrur zamire atfedilmesi isabetli olmaz[52].

---

başına bir ümmet" [Nahl 16/120] olmasıyla, yani *sahâbî*si / talebesi olmamasıyla ilişkilendirilebilir. Hazret-i İbrâhim'e bir tek Lût iman etmiştir ['Ankebût 29/26] ki da uzak diyarlarda bulunuyordu. Anlaşıldığı kadarıyla *halîlullāh,* "Allah dostu"ndan ziyade, "tek dostu Allah olan kişi" mânasındadır. / ed.

52 Çünkü lâfzan; harf-i cerin tekrarlanması gerekirdi. Anlam olarak da "Allah kadınlar hakkında ve '*size okunan âyetler hakkında*' size çözüm sunuyor" gibi yanlış bir anlam çıkıyor. / ed.

١٢٦-﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ وَكَانَ اللهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطًا﴾

[٤٥٧] {وَللهِ مَا فِيالسَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ} متصل بذكر العمال الصالحين والطالحين. معناه: أن له ملك أهل السَّمٰوَاتِ والأرض، فطاعته واجبة عليهم {وَكَانَ اللهُ بِكُلّ شَيْءٍ مُحِيطًا} فكان عالمًا بأعمالهم فمجازيهم على خيرها وشرها، فعليهم ٥ أن يختاروا لأنفسهم ما هو أصلح لها.

١٢٧-﴿وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ قُلِ اللهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ وَمَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ فِي يَتَامَى النِّسَاءِ اللَّاتِي لا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوِلْدَانِ وَأَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامَى بِالْقِسْطِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللهَ كَانَ بِهِ عَلِيمًا﴾

١٠ [٤٥٨] {مَا يُتْلى}، في محل الرفع، أي الله يفتيكم والمتلو{فِي الْكِتَابِ} في معنى اليتامى، يعني قوله {وَإِنْ خِفْتُمْ أَن لا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى} [النساء: ٣] وهو من قولك: أعجبني زيد وكرمه. ويجوز أن يكون {مَا يُتْلى عَلَيْكُمْ} مبتدأ و{فِي الكِتَابِ} خبره على أنها جملة معترضة، والمراد بالكتاب اللوح المحفوظ؛ تعظيمًا للمتلو عليهم، وأن العدل والنصفة في حقوق اليتامى من عظائم الأمور المرفوعة ١٥ الدرجات عند الله التي تجب مراعاتها والمحافظة عليها، والمخل بها ظالم متهاون بما عظمه الله. ونحوه في تعظيم القرآن: {وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيٌّ حَكِيمٌ} [الزخرف: ٤] ويجوز أن يكون مجرورًا على القسم، كأنه قيل: قل الله يفتيكم فيهنّ، وأقسم بما يتلى عليكم في الكتاب. والقسم أيضًا لمعنى التعظيم، وليس بسديد أن يعطف على المجرور في {فِيهِنَّ}، لاختلاله من حيث اللفظ والمعنى.

Şayet “Peki, فِي يَتَامَى النِّسَاءِ (Yetim kadınlar / kızlar hk.) ifadesi neye bağlıdır?” **dersen şöyle derim:** Birinci yaklaşıma göre *yutlâ*nın sılasıdır, yani “onlar hakkında size okunan…” Daha önce geçen *fî-hinne*den bedel olması da câizdir. Son iki yaklaşıma göre ise bedelden başka bir şey olamaz. **Şayet** “يَتَامَى النِّسَاءِ ifadesindeki izâfet ne çeşit bir izâfettir?” **dersen şöyle derim:** *Min* anlamında bir izâfettir, *‘indî sahku ‘imâmet*[in] (Elimde sarıklık parça kumaş var) cümlesinde olduğu gibi. *Eyâmâ*daki[53] Hemze Yâ’ya dönüştürülerek, [فِي يَتَامَى النِّسَاءِ ifadesi] iki Yâ ile *fî yeyâme’n-nisâ’i* şeklinde de okunmuştur.

[459] لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ (“Kendilerine takdir edilen mirası vermeyerek…” ifadesinde) مَا كُتِبَ لَهُنَّ ifadesi *mâ keteballahu lehunne* (Allah’ın kendilerine takdir ettiği mirası) şeklinde de okunmuştur. “Mirastan kendileri için ayrılan” demektir. Câhiliyede bir adam bir yetimi ve malını sahiplenir, güzelse evlenir, malını da yerdi. Çirkinse mirasına konmak için ölünceye kadar evlenmesine engel olurdu!

[460] وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ ifadesine “Güzelliklerinden dolayı kendileriyle evlenmek istediğiniz” [*rağibe fî*] anlamı verilebileceği gibi “çirkinliklerinden dolayı evlenmek istemediğiniz” [*rağibe ‘an*] anlamı da verilebilir. Rivayete göre, Ömer (r.a.) bir yetim kızın velisi kendisine geldiğinde, şayet yetim güzel ve zenginse “Onunla sen evlenme. Onun için kendinden daha hayırlı birini arayarak onunla evlendir”, şayet güzel değilse ve malı yoksa “Onunla evlen, herkesten çok sana uygundur.” dermiş.

[461] وَالْمُسْتَضْعَفِينَ (Zavallı çocuklar) يَتَامَى النِّسَاءِ ifadesine ma‘tūf olarak mecrurdur. Câhiliye döneminde sadece işleri çekip çeviren erkekleri mirasçı kabul eder, kadınlara ve çocuklara mirastan pay vermezlerdi. [لَا تُؤْتُونَهُنَّ (onlara vermediğiniz) ifadesinde] hitabın bu tür çocukların vasīlerine olması da câizdir, tıpkı “Temizi murdarla değiştirmeyin.” [Nisâ 4/2] âyetinde olduğu gibi.

[462] وَأَنْ تَقُومُوا (yerine getirmeniz) ifadesi الْمُسْتَضْعَفِينَ gibi mahallen mecrur olup anlam şöyledir: Allah yetim kızlar, zavallı çocuklar ve [adaleti] yerine getirmeniz konusunda size çözüm sunuyor. Mansūp da olabilir, o zaman anlam ‘Allah yerine getirmenizi emrediyor’ şeklinde olur ki o zaman, yetim kızları koruyup gözetmeleri, haklarını tam olarak almaları ve o hakları hiç kimsenin ‘yemesine’fırsat vermemeleri konusunda yöneticilere hitap olur.

---

53 Açıklaması için Nisa 4/2’nin tefsirine bkz./ ed.

فإن قلت بم تعلق قوله {فِي يَتَامَى النِّسَاءِ}؟ قلت: في الوجه الأوّل هو صلة {يُتْلَى}، أي يتلى عليكم في معناهن. ويجوز أن يكون {فِي يَتَامَى النِّسَاءِ} بدلًا من {فِيهِنَّ}. وأما في الوجهين الآخرين فبدل لا غير. فإن قلت: الإضافة في {يَتَامَى النِّسَاءِ} ما هي؟ قلت: إضافة بمعنى مِنْ، كقولك: عندي سحق عمامة. وقرئ «فِي يَيَامَى النِّسَاءِ»، ٥ بياءين على قلب همزة أيامى ياءً.

[٤٥٩] {لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ} وقرئ «مَا كَتَبَ اللّٰهُ لَهُنَّ»، أي ما فرض لهن من الميراث. وكان الرجل منهم يضم اليتيمة إلى نفسه وما لها. فإن كانت جميلة تزوجها وأكل المال، وإن كانت دميمة عضلها عن التزوج، حتى تموت فيرثها.

[٤٦٠] {وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ} يحتمل في أن تنكحوهن لجمالهن، وعن أن ١٠ تنكحوهن لدمامتهن. وروي أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه كان إذا جاءه ولي اليتيمة نظر، فإن كانت جميلة غنية قال: ''زوِّجها غيرك والتمس لها من هو خير منك''، وإن كانت دميمة ولا مال لها قال: ''تزوجْها، فأنت أحق بها.''

[٤٦١] {وَالْمُسْتَضْعَفِينَ} مجرور معطوف على يَتَامَى النساء، وكانوا في الجاهلية إنما يورِّثون الرجالَ القُوَّام بالأمور دون الأطفال والنساء. ويجوز أن يكون خطابًا ١٥ للأوصياء، كقوله {وَلَا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِيثَ بالطَّيِّبِ} [النساء: ٢].

[٤٦٢] {وَأَنْ تَقُومُوا} مجرور كالْمُسْتَضْعَفِينَ، بمعنى: يفتيكم في يتامى النساء، وفي المستضعفين، وفي أن تقوموا. ويجوز أن يكون منصوبًا بمعنى: ويأمركم أن تقوموا، وهو خطاب للأئمة في أن ينظروا لهم ويستوفوا لهم حقوقهم، ولا يخلوا أحدًا يهتضمهم.

128. Şayet bir kadın, kocasının kötü muamelesinden ya da yüz çevirdiğinden endişe ederse (kadının, eşi üzerindeki bazı haklarından feragat etmesi sûretiyle) ikisinin, aralarında bir anlaşma yaparak sulh olmalarında her ikisi için de sakınca yoktur. Sulh daha hayırlıdır, bencillik insan ruhunda her zaman mevcuttur. Sakınıp iyi geçinirseniz (ne âla! Yoksa), yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

[463] خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا (Kocasından endişe ederse…) Gördüğü işaret ve belirtilerden dolayı ondan kötü muamele beklerse… *Nüşûz*dan kasıt, kocanın kadından uzak durması, kocalık ve nafakayı temin görevlerini yerine getirmemesi, karı-koca arasında bulunması gereken sevgi ve merhameti ondan esirgemesi, söverek ve döverek ona eziyet etmek sûretiyle kadından uzaklaşmasıdır. *İ'râd* ise hanımıyla konuşmasını ve ülfetini azaltarak ondan yüz çevirmesidir. Bu da yaşını, çirkinliğini, yaratılış ve ahlâkı ile ilgili herhangi bir şeyi kafaya takmak, bıkkınlık veya başka birinde gözü olması vb. sebeplerden ileri gelir. Bu durumda, aralarında sulh yapmalarında bir sakınca yoktur.

[464] يُصْلِحَا kelimesi, -*yetesālehâ* (anlaşmaları) ve *yestalihâ* (uzlaşmaları) anlamında- *yessālehâ* ve *yessalihâ* şeklinde de okunmuştur. *Issalaha* kelimesinin benzeri, *ıstabera* (sabretti) anlamındaki *ıssabera*dır. *Sulh*[an] kelimesi üç kıraatteki fiillerden her birinin mef'ûl-i mutlakı konumundadır. *Sulh*un mânası, kadının, birlikte vakit geçirme hakkından tamamen veya kısmen gönül hoşluğuyla vazgeçmek üzere anlaşmasıdır. Tıpkı Sevde binti Zem'a'nın [v. 23/644] Peygamber (s.a.)'in kendisini boşamasını istemeyip-Hazret-i Âişe'nin de [v. 58/678] Peygamber nezdindeki konumunu bilerek, gününü Âişe'ye vermesi gibi [*Müslim,* "Rıdâ'", 47]. Yine rivayet edildiğine göre, bir kadını kocası kendisinden soğuduğu için boşamak istemiş. Kadının bir çocuğu varmış. Kadın demiş ki: "Beni boşama, çocuğumun başında kalayım. İki ayda bir bana vakit ayır." Kocası da cevaben; "Senin için de uygunsa ben bunu tercih ederim." deyip onu boşamaktan vazgeçmiş. *Sulh*un bir yolu da kadının, mehrinin bir kısmını yahut tamamını adama bağışlaması veya nafaka hakkından vazgeçmesidir. Eğer kadın bunlardan birini kabul etmezse erkeğin onu güzellikle nikâhı altında tutmak ya da boşamaktan başka hakkı yoktur.

[465] "Sulh" ayrılmaktan, *nüşûz*dan, ihmal etmekten ve kötü muameleden ya da herhangi bir konuda husumet etmekten "daha hayırlıdır." Yahut husumet kötülüklerden bir kötülük olduğu gibi *sulh* da iyiliklerden bir iyiliktir. "Sulh daha hayırlıdır" cümlesi de "bencillik insan ruhunda her zaman mevcuttur" cümlesi de ara ifadedir.

١٢٨-﴿وَإِنِ امْرَأَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ وَأُحْضِرَتِ الأَنْفُسُ الشُّحَّ وَإِنْ تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا﴾

[٤٦٣] {خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا} توقعت منه ذلك لما لاح لها مخايله وأماراته. والنشوز: أن يتجافى عنها بأن يمنعها نفسه ونفقته والمودة والرحمة التي بين الرجل والمرأة، وأن يؤذيها بسب أو ضرب. والإعراض: أن يعرض عنها بأن يقل محادثتها ومؤانستها، وذلك لبعض الأسباب من طعن في سنّ، أو دمامة، أو شيء في خلق أو خُلق، أو ملال، أو طموح عين إلى أخرى، أو غير ذلك فلا بأس بهما في أن يصلحا بينهما.

[٤٦٤] وقرئ: يَصَّالَحَا، وَيَصَّلِحا، بمعنى: يتصالحا، ويصطلحا. ونحو أصلح: اصبر في اصطبر. {صُلْحًا} في معنى مصدر كل واحد من الأفعال الثلاثة. ومعنى الصلح: أن يتصالحا على أن تطيب له نفسًا عن القسمة أو عن بعضها، كما فعلت سودة بنت زمعة حين كرهت أن يفارقها رسول ﷺ وعرفت مكان عائشة من قلبه، فوهبت لها يومها. وكما روي أن امرأة أراد زوجها أن يطلقها لرغبته عنها وكان لها منه ولد فقالت: لا تطلقني ودعني أقوم على ولدي وتقسم لي في كل شهرين، فقال: إن في هذا يصلح فهو أحب إليّ، فأقرها. أو تهب له بعض المهر، أو كله، أو النفقة؛ فإن لم تفعل فليس له إلا أن يمسكها بإحسان أو يسرحها.

[٤٦٥] {والصُّلْحُ خَيْرٌ} من الفرقة أو من النشوز والإعراض وسوء العشرة؛ أو هو خير من الخصومة في كل شيء؛ أو الصلح خير من الخيور، كما أن الخصومة شر من الشرور. وهذه الجملة اعتراض، وكذلك قوله. {وَأُحْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ}

Bencilliğin insan ruhuna *ıhzār* edilmesinin anlamı, hiçbir zaman kaybolmadan sürekli *hâzır* olması ve kişinin benliğinden hiç ayrılmamasıdır. Yani *ben*cillik *nefs*in doğasında vardır. Söylenmek istenen şudur: Kadın kocasını başkasıyla paylaşmak veya paylaşmayıp bir şekilde ondan ayrılmak konusunda neredeyse hiç müsamaha göstermezken, erkek de hanımından soğuyup başka birini sevdiğinde artık onu yenisiyle birlikte idare etmek veya nikâhında tutmak konusunda neredeyse hiç müsamaha göstermez. Oysa kendilerinden hoşlanmayıp başkasını sevseniz bile hayat arkadaşlığınızın hakkını gözetip buna sabrederek, hanımlarınızı nikâhınızda tutmak sûretiyle "iyi geçinirseniz" ve *nüşûz*dan, ihmalkârlıktan eziyet ve düşmanlığa götüren tutumlardan "sakınırsanız, şüphesiz Allah" iyi davranma ve takva adına "yaptığınız her şeyden haberdardır" bunun mükâfatını size verecektir.

[466] İmran b. Hattān el-Hāricî, insanların en çirkinlerinden, hanımı ise tersine en güzellerindendi. Bir gün hanımı onun yüzünü süzdü süzdü ve "Elhamdulillâh" dedi. Kocası, "Hayrola!" deyince "Senin de, benim de cennetlik olmamızdan dolayı Allah'a hamdettim işte!" dedi. Adam, "Nasıl?" diye sordu. Dedi ki: "Çünkü sen benim gibi birisi sana nasip olduğundan dolayı şükrediyorsun. Ben de senin gibi birisi bana verilmiş, sabrediyorum. Allah, şükreden ve sabreden kullarına cenneti vaat etmiştir."

129. Aslında, ne kadar isterseniz isteyin, kadınlar arasında âdilane hareket edemezsiniz. Hiç olmazsa, bir tarafa tamamen meyledip de ötekini askıdaymış gibi bırakmayın! Eğer arayı düzeltir ve sakınırsanız, Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[467] "Kadınlar arasında [âdilane] hareket edemezsiniz" yani birine hiç meyletmeden, hakları konusunda herhangi bir fazlalık ve eksiklik söz konusu olmadan âdil ve eşit davranmanız *imkânsız*dır. Bundan dolayı, adaleti eksiksiz, tamı tamına gözetme sorumluluğu üzerinizden kaldırılmıştır. Yükümlü olduğunuz tek şey, -çabalayarak, var güçle çalışmak şartıyla- elinizden geleni yapmanızdır. Çünkü elinden gelmeyen bir şeyi insana yüklemek bir nevi zulümdür. "Rabbin ise kullarına asla zulmetmez." [Fussilet 41/46]. -Güç yetirilemeyen adaletin sevgi konusunda olduğu da söylenmiştir.- Rivayete göre Peygamber (s.a.) eşleri arasında imkânlarını eşit paylaştırır ve şöyle derdi: "Ya Rabbi! Bu gücümün yettiği taksimattır. Sadece senin gücünün yetip benim gücümün yetmediği şeyden beni sorumlu tutma." [*Tirmizî,* "Nikâh", 42] Peygamber burada sevgideki eşitliği kastetmektedir çünkü Hazret-i Âişe'yi [v. 58/678] daha çok seviyordu.

ومعنى إحضار الأنفس الشح أن الشح جعل حاضرًا لها لا يغيب عنها أبدًا ولا تنفك عنه، يعني أنها مطبوعة عليه والغرض أن المرأة لا تكاد تسمح بقسمتها وبغير قسمتها، والرجل لا تكاد نفسه تسمح بأن يقسم لها وأن يمسكها إذا رغب عنها وأحب غيرها {وَإِن تُحْسِنُوا} بالإقامة على نسائكم وإن كرهتموهن وأحببتم ٥ غيرهن، وتصبروا على ذلك مراعاة لحق الصحبة {وَتَتَّقُوا} النشوز والإعراض وما يؤدي إلى الأذى والخصومة {فَإِنَّ اللّٰه كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ} من الإحسان والتقوى {خَبِيرًا} وهو يثيبكم عليه.

[٤٦٦] وكان عمران بن حطان الخارجي من أدمّ بني آدم، وامرأته من أجملهم، فأجالت في وجهه نظرها يومًا ثم تابعت الحمد لله، فقال: مالك؟ قالت: حمدت الله ١٠ على أني وإياك من أهل الجنة. قال: كيف؟ قالت: لأنك رزقت مثلي فشكرتَ، ورزقت مثلك فصبرتُ، وقد وعد الله الجنة عباده الشاكرين والصابرين.

١٢٩-﴿وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلا تَمِيلُوا كُلَّ الْمَيْلِ فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ وَإِنْ تُصْلِحُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللّٰهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[٤٦٧] {وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا} ومحال أن تستطيعوا العدل {بَيْنَ النِّسَاءِ} والتسوية حتى ١٥ لا يقع ميل البتة ولا زيادة ولا نقصان فيما يجب لهن، فرفع لذلك عنكم تمام العدل وغايته، وما كلفتم منه إلا ما تستطيعون بشرط أن تبذلوا فيه وسعكم وطاقتكم، لأنّ تكليف ما لا يستطاع داخل في حدّ الظلم {وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ} [فصلت: ٤٦]. وقيل: معناه أن تعدلوا في المحبة. وعن النبي ﷺ أنه كان يقسم بين نسائه فيعدل ويقول «هذه قسمتي فيما أملك، فلا تؤاخذني فيما تملك ولا أملك» يعني المحبة؛ لأن عائشة ٢٠ رضي الله عنها كانت أحب إليه.

[468] Denilmiştir ki eşler arasında âdil davranmak öylesine zor bir iştir ki neredeyse imkânsız olduğunu düşündürmektedir. Çünkü koca, vakit ayırma, maddi harcamalar, himaye, gözetim, ilgi, giyim - kuşamına özen gösterme, şakalaşma, samimiyet vb. neredeyse sayısız konuda eşleri arasında eşit davranmakla yükümlüdür ki bu, insan gücünün sınırı dışında sayılır. Bir de bu, adam bütün eşlerini sevdiğinde böyledir, gönlü sadece birinden yana olduğunda durum ne olur, siz düşünün!..

[469] "Bir tarafa tamamen meyletmeyin." O beğenmediğiniz eşe, payına düşenden kendisini -rızası dışında- yoksun bırakarak büsbütün zulmetmeyin. Yani birine tamamen meyletmekten sakınmanız, güç ve takatınız dâhilindedir. O halde, adaleti tamı tamına gerçekleştirmede eksikliğiniz olsa da bu hususta eksik davranmayın. Burada bir çeşit kınama vardır.

[470] "Ötekini askıdaymış gibi bırakmayın." *el-Mu'alleka* (askıdaki) öyle bir kadındır ki ne kocalıdır ne de boşanmıştır. Şair der ki:

> Kadın dediğin nedir? Bir miktar haz almak veya boşamak;
> veya ezmek ya da askıdaymış gibi bırakmak. Değil mi!?

Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] kıraatinde *fe-tezerûhâ ke'l-mescûnet*[i] (zindana atılmış gibi terk etmeyin) şeklindedir.

[471] Hadiste şöyle buyrulmuştur: "Kimin iki hanımı olup da birini kayırırsa kıyamet günü vücudunun bir tarafı felçli olarak gelir." [*Ebû Dâvûd*, "Nikâh", 38] Rivayete göre, Hazret-i Ömer [v. 23/644; halifeliği zamanında] Peygamber (s.a.)'in eşlerine bir miktar para gönderdi. Hazret-i Âişe [v. 58/678] dedi ki: "Acaba Ömer Peygamber eşlerinden her birine bu kadar gönderdi mi?" "Hayır, Kureyşli olanlara bu kadar, Kureyşli olmayanlara ise farklı bir miktar gönderdi." dediler. Bunun üzerine Hazret-i Âişe "Bana bak! Peygamber (s.a.), malıyla ve nefsiyle bizim aramızda daima âdil davranmıştır!" dedi. Elçi dönüp durumu Hazret-i Ömer'e bildirince, o da eksik payları tamamladı. Hazret-i Mu'âz'ın da iki hanımı vardı. Birinin yanında olduğunda diğerinin evinde abdest bile almazdı. Taunda ikisi de vefat edince, onları aynı kabre gömdü.

[472] "Eğer arayı düzeltirseniz…" Tevbe ederek geçmişteki meylinizi düzeltir, gelecekte de [haksızlık etmekten] "sakınırsanız" Allah sizi bağışlar.

[٤٦٨] وقيل: إن العدل بينهن أمر صعب بالغ من الصعوبة حدًّا يوهم أنه غير مستطاع، لأنه يجب أن يسوّي بينهن في القسمة والنفقة والتعهد والنظر والإقبال والممالحة والمفاكهة والمؤانسة وغيرها مما لا يكاد الحصر يأتي من ورائه، فهو كالخارج من حدّ الاستطاعة. هذا إذا كن محبوبات كلهن؛ فكيف إذا مال القلب مع ٥ بعضهن.

[٤٦٩] {فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ المَيْلِ} فلا تجوروا على المرغوب عنها كل الجور فتمنعوها قسمتها من غير رضًا منها، يعني: أن اجتناب كل الميل مما هو في حد اليسر والسعة؛ فلا تفرطوا فيه إن وقع منكم التفريط في العدل كله. وفيه ضرب من التوبيخ.

[٤٧٠] {فَتَذَرُوهَا كَالمُعَلَّقَةِ} وهي التي ليست بذات بعل ولا مطلقة. قال:

١٠ هَلْ هِيَ إلاّ حَظَّةٌ أَوْ تَطْلِيقْ ۞ أَوْ صَلَفٌ أَوْ بَيْنَ ذَاكَ تَعْلِيقْ

وفي قراءة أبيّ «فَتَذَرُوهَا كَالْمَسْجُونَةِ».

[٤٧١] وفي الحديث «من كانت له امرأتان يميل مع إحداهما جاء يوم القيامة وأحد شقيه مائل.» وروي أنّ عمر بن الخطاب رضي الله عنه بعث إلى أزواج رسول الله ﷺ بمال، فقالت عائشة رضي الله عنها: "أإلى كل أزواج رسول الله بعث عمر مثل ١٥ هذا؟" قالوا: لا، بعث إلى القرشيات بمثل هذا، وإلى غيرهنّ بغيره. فقالت: "ارفع رأسك، فإن رسول الله ﷺ كان يعدل بيننا في القسمة بماله ونفسه." فرجع الرسول فأخبره، فأتم لهن جميعًا. وكان لمعاذ امرأتان، فإذا كان عند إحداهما لم يتوضأ في بيت الأخرى، فماتتا في الطاعون فدفنهما في قبر واحد.

[٤٧٢] {وَإِن تُصْلِحُوا} ما مضى من ميلكم وتتداركوه بالتوبة {وَتَتَّقُوا} فيما ٢٠ يستقبل، غفر الله لكم.

130. Ayrılırlarsa da (dünyanın sonu değildir çünkü) Allah her birini nimetinin genişliği ile zenginleştirir. Allah (her şeyi ile) geniştir, 'mutlak hikmet sahibi'dir.

[473] يَتَفَرَّقَا ifadesi "Biri diğerinden ayrılırsa" anlamında *ve in yetefârakā* şeklinde de okunmuştur.

[474] "Allah her birini zenginleştirir." Yani eski eşinden daha hayırlı bir eş, eski yaşantısından daha huzurlu, daha afiyetli bir yaşantı nasip eder. *Se'at^un^* zenginlik ve güç kuvvet demektir. *el-Vâsi'^u^* ise zengin ve muktedir anlamındadır.

131. Çünkü göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Gerçek şu ki Biz senden önce kitap verilenlere de size de hep "Allah'tan sakının!" diye emretmişizdir. Nankörce inkâr ederseniz şüphesiz göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, 'bizâtihi hamde lâyık'tır (Ganî, Hamîd).

132. Evet, göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Vekîl olarak da Allah yeter.

133. Ey insanlar! O, dilerse sizi götürüp başkalarını getirir. Allah, buna kadirdir.

[475] مِنْ قَبْلِكُمْ ifadesi, وَصَّيْنَا veya أُوتُوا fiiline bağlıdır. (Yani "sizden evvel emrettik" / "sizden evvelkilere emrettik.") وَإِيَّاكُمْ da الَّذِينَ أُوتُوا ifadesine atfedilmiştir. [Yani "kitap verilenlere de size de…"] *Kitap* cins isim olup bütün semavî kitapları kapsamaktadır. أَنِ اتَّقُوا ifadesi, *bi-eni'ttekū* takdirinde olup En, ['söz'ü] açıklayıcıdır / *tefsîriye*dir çünkü tavsiye de 'söz' ile yapılır. وَإِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ لِلّٰهِ (Nankörlük ederseniz şüphesiz ki… Allah'ındır) ifadesi اتَّقُوا (sakının) fiiline ma'tūf olup "Onlara da, size de takvayı emrettik ve onlara da size de şöyle dedik: 'Nankörlük ederseniz, hiç şüphesiz… Allah'ındır" anlamındadır. Mâna şöyledir: Tüm yaratılmışlar Allah'ındır, hepsinin yaratıcısı, hükümdarı, tüm nimet çeşitleriyle onlara ihsanda bulunan O'dur. Dolayısıyla, yarattıklarının O'na itaat edip karşı gelmemesini hak etmektedir. Herkes O'nun azabından sakınmalı ve mükâfatını ümit edebileceği işler yapmalıdır.

١٣٠-﴿وَإِنْ يَتَفَرَّقَا يُغْنِ اللهُ كُلًّا مِنْ سَعَتِهِ وَكَانَ اللهُ وَاسِعًا حَكِيمًا﴾

[٤٧٣] وقرئ: وإن يَتَفَارَقَا، بمعنى وإن يفارق كل واحد منهما صاحبه.

[٤٧٤] {يُغْنِ اللهُ كُلًّا} يرزقه زوجًا خيرًا من زوجه وعيشًا أهنأ من عيشه. والسعة: الغنى، والمقدرة. والواسع: الغني المقتدر.

٥ ١٣١-﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَإِيَّاكُمْ أَنِ اتَّقُوا اللّهَ وَإِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ وَكَانَ اللهُ غَنِيًّا حَمِيدًا﴾

١٣٢-﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ وَكَفَى بِاللّهِ وَكِيلًا﴾

١٠ ١٣٣-﴿إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ أَيُّهَا النَّاسُ وَيَأْتِ بِآخَرِينَ وَكَانَ اللهُ عَلَى ذَلِكَ قَدِيرًا﴾

[٤٧٥] {مِن قَبْلِكُمْ} متعلق بـ{وَصَّيْنَا}، أو بـ{أُوتُوا}؛ {وَإِيَّاكُمْ} عطف على {الَّذِينَ أُوتُوا}.{الكِتَابَ} اسم للجنس يتناول الكتب السماوية، {أَنِ اتَّقُوا} بأن اتقوا؛ وتكون أن المفسرة، لأنّ التوصية في معنى القول. وقوله {وَإِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ لِلّٰهِ} عطف على {اتَّقُوا}، لأنّ المعنى: أمرناهم وأمرناكم بالتقوى، وقلنا لهم ولكم:

١٥ إن تكفروا فإن لله. والمعنى: إن لله الخلق كله وهو خالقهم ومالكهم والمنعم عليهم أصناف النعم كلها، فحقه أن يكون مطاعًا في خلقه غير معصيّ، يتقون عقابه ويرجون ثوابه.

[476] "Biz" geçmiş ümmetlerden "kendilerine kitap verilenlere" ve size "hep Allah'dan sakının!' diye emretmişizdir." Yani bu, kadim zamandan beri verilegelen bir emirdir, Allah onu kullarına emretmeyi sürdürmektedir. Bu size özgü bir şey değildir çünkü kulları O'nun nezdinde saadete takva ile ererler, nihaî kurtuluşu takva ile elde ederler. Onlara da size de hep şunu söylemişizdir: "Nankörlük ederseniz şunu bilin ki göklerde olsun yerde olsun Allah'ın meleklerden, cinlerden ve insanlardan kendisini 'bir' tanıyan, sadece O'na kulluk eden ve O'na karşı gelmekten sakınan nice kulları vardır. Bununla beraber, "Allah'ın" kullarına da, onların ibadetine de "ihtiyacı yoktur" hiçbiri kendisine hamd etmese de nimetlerinin çokluğundan dolayı "bizâtihi hamde layıktır."

[477] "Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır." ifadesinin tekrarlanması O'na karşı gelmekten sakınmaları, O'na itaat etmeleri ve isyanda bulunmamaları için O'na karşı takvalı olmanın gerekçesini pekiştirme amaçlıdır. Çünkü her türlü iyiliğin temeli, Allah korkusu ve Allah saygısıdır.

[478] "Dilerse sizi götürür" sizi ilkin yokluktan varlığa çıkardığı gibi yine yok edip ortadan kaldırır ve "başkalarını getirir" yani yerinize başka insanlar veya insandan başka varlıklar getirebilir. Allah yok etmeye de var etmeye de kelimenin tam anlamıyla 'kadir'dir, [yaratmayı] dilediği hiçbir şey ona direnemez. Burada, Allah'ın gazap ve iktidarı açıklanarak muhataplar korkutulmaktadır. Hitabın, Peygamber (s.a.)'e düşmanlık eden Araplara yönelik olduğu da söylenmiştir, yani Allah dilerse sizi yok edip Peygambere dostluk edip, ona sahip çıkacak başka insanlar getirir. Rivayete göre, âyet indiğinde Peygamber (s.a.) Selmân-ı Farsî'nin sırtına dokunmuş ve -İran coğrafyasındaki insanları kastederek- "Onlar bunun kavmidir." demiş.

134. Kim dünya mükâfatını isterse (bilsin ki) dünya mükâfatı da âhiret mükâfatı da Allah katındadır. Allah işitir, görür (Semî', Basîr).

[479] "Kim" ganimet arzusuyla cihâda çıkan 'mücahit'ler gibi "dünya mükâfatını isterse (bilsin ki) dünya mükâfatı da âhiret mükâfatı da Allah katındadır." Şu hâlde neden birini bırakıp sadece öbürüne talip oluyor ki?! Oysa hedeflediği, daha değersizdir çünkü Allah rızası için halisane mücahede edeni ganimeti zaten gelip bulur. Üstüne üstlük, öyle bir âhiret mükâfatı elde eder ki ganimet onun yanında hiç kalır. Cevabın şarta uygun düşmesi bakımmından mâna şöyledir: "… -Bunu kendisi de murat ettiği takdirde- Allah katında dünya mükâfatı da âhiret mükâfatı da kendisine aittir."

[٤٧٦] {وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الّذِينَ أُوتُوا الكِتَابَ} من الأمم السالفة ووصيناكم {أَنِ اتَّقُوا اللهَ}، يعني أنها وصية قديمة ما زال يوصي الله بها عباده، لستم بها مخصوصين. لأنهم بالتقوى يسعدون عنده، وبها ينالون النجاة في العاقبة، وقلنا لهم ولكم: {وإنْ تَكْفُرُوا فَإنَّ لله} في سمواته وأرضه من الملائكة والثقلين من يوحده ويعبده ويتقيه. {وَكَانَ اللهُ} مع ذلك {غَنِيًّا} عن خلقه وعن عبادتهم جميعًا، مستحقًّا لأن يحمد لكثرة نعمه وإن لم يحمده أحد منهم.

[٤٧٧] وتكرير قوله {للهِ مَا فِيالسَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ} تقرير لما هو موجب تقواه ليتقوه فيطيعوه ولا يعصوه، لأن الخشية والتقوى أصل الخير كله.

[٤٧٨] {إِن يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ} يفنِكم ويعدمكم كما أوجدكم وأنشأكم {وَيَأْتِ بِآخَرِينَ} ويوجد إنسًا آخرين مكانكم، أو خلقًا آخرين غير الإنس. {وَكَانَ اللهُ عَلَى ذَلِكَ} من الإعدام والإيجاد {قَدِيرًا} بليغ القدرة لا يمتنع عليه شيء أراده. وهذا غضب عليهم وتخويف وبيان لاقتداره. وقيل: هو خطاب لمن كان يعادي رسول الله ﷺ من العرب، أي إن يشأ يمتكم ويأت بأناس آخرين يوالونه. ويروى أنها لما نزلت ضرب رسول الله ﷺ بيده على ظهر سلمان وقال «إنهم قوم هذا» يريد أبناء فارس.

١٣٤-﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللهِ ثَوَابُ الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ وَكَانَ اللهُ سَمِيعًا بَصِيرًا﴾

[٤٧٩] {مَنْ كَانَ يُرِيدُ ثَوَابَ الدُنْيَا} كالمجاهد يريد بجهاده الغنيمة {فَعِندَ اللهِ ثَوَابُ الدُنْيَا والآخِرَةِ} فماله يطلب أحدهما دون الآخر؛ والذي يطلبه أخسهما، لأن من جاهد لله خالصًا لم تخطئه الغنيمة، وله من ثواب الآخرة ما الغنيمة إلى جنبه كلا شيءٍ. والمعنى: فعند الله ثواب الدنيا والآخرة له إن أراده حتى يتعلق الجزاء بالشرط.

135. Ey iman edenler! Bizzat kendinizin, ana-babanızın veya akrabanızın aleyhine de olsa -bunlar zengin de olsalar fakir de olsalar- sadece adaleti esas alan 'Allah şahitleri' olun. -Çünkü Allah bu ikisine (yani dâvalıya da dâvacıya da) sizden daha yakındır.- Duygularınıza kapılıp da adaletten ayrılmayın. Eğer (şahitlik ederken) dilinizi eğip büker ya da (şahitlik etmekten) kaçınırsanız yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

[480] "Sadece adaleti esas alanlar…" yani haksızlık etmemek için adaleti ayakta tutmak için ciddi çaba gösterenler… Şahitliği emredildiği gibi, Allah için, doğru dürüst yerine getiren "Allah şahitleri…" Bu şahitlik, "kendi aleyhinize de olsa" bizzat sizin, anne babanızın veya akrabalarınızın aleyhine de olsa...

[481] **Şayet** "Ana - baba ve akrabaların aleyhindeki şahitlik, kişinin 'Şahitlik ederim ki anam - babam veya akrabalarım üzerinde falanın şu hakkı var!' demesidir. Peki, kişinin kendi aleyhinde şahitlik yapmasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Kendi aleyhindeki bir hakkı ikrar etmesidir. Çünkü üzerinde bir hak bulunduğunu kabul etmek kendi aleyhine şahitlik etmek anlamına gelir. Bunun şu anlamda olması da câizdir: Bu şahitlik bizzat sizin, ana - babanızın veya akrabanızın aleyhine kötü bir sonuç doğursa da [şahitlik yapın]. Ki bu da kendisine zarar verme ihtimali olan bir kimsenin -meselâ zalim bir hükümdarın veya başka birinin- aleyhinde şahitlik etmesidir. Aleyhinde şahitlik edilecek kişi "zengin de olsa" onun hoşnutluğunu kazanmak için şahitlikten çekinmesin, "fakir (de olsa)" ona acıyarak aleyhinde şahitlik yapmaktan uzak durmasın. "Çünkü Allah her ikisine de" yani kendilerini gözetme ve maslahatlarını dileme konusunda zengine de fakire de [sizden] "daha yakındır." Aleyhlerindeki şahitlik onların yararına olmasaydı, Allah bunu emretmezdi. Çünkü Allah kullarının yararını herkesten çok gözetir.

[482] **Şayet** "غنيًّا أو فقيرًا (zengin *veya* fakir) ifadesi bu ikisinden biri anlamında olduğu için, *evlâ bi-himâ*da zamirin tekil olarak kullanılması gerekirken, neden ikil getirildi?" **dersen şöyle derim:** "Zengin veya fakir olsun" ifadesi zikredilen mânaya değil, delâlet ettiği mânaya râcidir -bu sebeple zamir tekil değil ikil getirilmiştir- delâlet ettiği mâna da zengin cinsi ile fakir cinsidir. Adeta şöyle buyrulmaktadır: Allah zengin - fakir iki cins insana da yani zenginlere de fakirlere de daha yakındır... Übeyy kıraatinde de çoğul olarak *fa'llāhu evlâ bi-him* (Allah onlara daha yakındır.) şeklindedir ki bu yaklaşıma delildir. İbn Mes'ûd [v. 32/653] da *kâne*yi tam fiil kabul ederek *in yekun ğaniyy*^{un} *ve fakīr*^{un} (zengin *ve* fakir insanlar söz konusuysa) şeklinde okumuştur.

١٣٥-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدَيْنِ وَالأَقْرَبِينَ إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَى بِهِمَا فَلا تَتَّبِعُوا الْهَوَى أَنْ تَعْدِلُوا وَإِنْ تَلْوُوا أَوْ تُعْرِضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا﴾

[٤٨٠] {قَوَّامِينَ بِالقِسْطِ} مجتهدين في إقامة العدل حتى لا تجوروا {شُهَدَاءَ لِلَّهِ} تقيمون شهاداتكم لوجه الله كما أمرتم بإقامتها {وَلَوْ عَلَى أَنفُسِكُمْ} ولو كانت الشهادة على أنفسكم أو آبائكم أو أقاربكم.

[٤٨١] فإن قلت: الشهادة على الوالدين والأقربين أن تقول: أشهد أن لفلان على والديّ كذا، أو على أقاربي. فما معنى الشهادة على نفسه؟ قلت: هي الإقرار على نفسه، لأنه في معنى الشهادة عليها بإلزام الحق لها. ويجوز أن يكون المعنى: وإن كانت الشهادة وبالًا على أنفسكم، أو على آبائكم وأقاربكم، وذلك أن يشهد على من يتوقع ضرره من سلطان ظالم أو غيره. {إِن يَكُنْ} إن يكن المشهود عليه {غَنِيًّا} فلا تمنع الشهادة عليه لغناه طلبًا لرضاه {أَوْ فَقِيرًا} فلا تمنعها ترحُّمًا عليه {فَاللَّهُ أَوْلَى بِهِمَا} بالغني والفقير، أي بالنظر لهما وإرادة مصلحتهما. ولولا أن الشهادة عليهما مصلحة لهما لما شرعها، لأنه أنظر لعباده من كل ناظر.

[٤٨٢] فإن قلت: لم ثنى الضمير في {أَوْلَى بِهِمَا} وكان حقه أن يوحد، لأن قوله {إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقَيرًا} في معنى إن يكن أحد هذين؟ قلت: قد رجع الضمير إلى ما دل عليه قوله {إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقَيرًا} لا إلى المذكور، فلذلك ثنى ولم يفرد، وهو جنس الغنيّ وجنس الفقير، كأنه قيل: فالله أولى بجنسي الغنيّ والفقير، أي بالأغنياء والفقراء. وفي قراءة أبيّ «فَاللَّهُ أَوْلَى بِهِمْ»، وهي شاهدة على ذلك. وقرأ عبد الله «إِنْ يَكُنْ غَنِيٌّ أَوْ فَقِيرٌ»، على كان التامةِ.

[483] اَنْ تَعْدِلُوا ifadesinde fiilin, adaletli davranma anlamındaki *'adl*den de sapma anlamındaki *'udûl*den de gelme ihtimali vardır. Adeta şöyle denmektedir: İnsanlar arasında adaletli davranmayı kerih görerek veya haktan sapmayı murat ederek nefsinizin arzusuna uymayın! "Eğer dilinizi eğip büker veya kaçınırsanız…" Yani doğru şahitlikten veya âdil karar vermekten dillerinizi döndürürseniz ya da bildiğiniz şahitlikten kaçınıp, onu esirgerseniz... İfade, *ve in telû*[54] *ev tu'ridū* şeklinde de okunmuş olup mâna şöyledir: Şayet doğru dürüst şahitlik etmeye sırtınızı dönerseniz veya şahitliği doğru dürüst yerine getirmekten yüz çevirirseniz, "Allah, yaptıklarınızdan" dolayı hak ettiğiniz cezadan "haberdardır!"

136. Ey iman edenler! Allah ve Resûlüne, O'nun, Resûlüne indirmekte olduğu kitaba ve daha önce indirdiği kitaplara iman edin. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve 'Son Gün'ü nankörce inkâr ederse şüphesiz derin bir dalâlete düşmüştür.

[484] "Ey iman edenler!" Hitap Müslümanlaradır, *âminû"* (İman edin) ifadesi, imanda sebat edin, ona devam edin ve onu arttırın anlamındadır. Daha önce indirdiği kitaptan kasıt, Hazret-i Muhammed (s.a.)'den önceki peygamberlere indirdiği kitapların cinsidir, böyle olduğunun delili de *ve kutubihî* ifadesi olup cins kastedilerek *ve kitâbihî* şeklinde [yukarıdaki gibi tekil] de okunmuştur. أَنْزَلَ fiili de malum olarak *nezzele* ve *enzele* şeklinde okunmuştur.

[485] Hitabın Ehl-i Kitab'a olduğu da söylenmiştir çünkü onlar kitapların ve peygamberlerin bir kısmına iman edip bir kısmını inkâr etmekte idiler. Burada, şunlara hitap edildiği rivayet edilir: Abdullah b. Selâm, Kâ'b'ın iki oğlu Esed ve Useyd, Sa'lebe b. Kays, Abdullah b. Selâm'ın kızkardeşinin oğlu Selâm, erkek kardeşinin oğlu Seleme ve Yâmin b. Yâmin. Bunlar, "Ya Resûlallah! Biz sana, Mûsâ'ya, Tevrat'a ve Üzeyir'e iman ederiz, bunun dışındaki kitapları ve peygamberleri kabul etmeyiz." demişlerdi. Peygamber (s.a.) de buyurdu ki: "Hayır! 'Allah'a, elçisi Muhammed'e, ona indirilen Kur'ân'a ve ondan önce indirilmiş bütün kitaplara inanırız' deyiniz." Onlar, "Bunu yapmayız!" deyince işbu âyet indi. Ve hepsi iman etti.

[486] Hitabın münafıklara olduğu da söylenmiştir, adeta şöyle buyrulmaktadır: Ey iman etmiş gibi görünenler! Samimi olarak iman ediniz.

54 Genel kıraat *leyy* kökünden; bu ise *vely* kökündendir. / ed.

[٤٨٣] {أَنْ تَعْدِلُوا} يحتمل العدل والعدول، كأنه قيل: فلا تتبعوا الهوى، كراهة أن تعدلوا بين الناس، أو إرادة أن تعدلوا عن الحق. {وَإِنْ تَلْوُوا أَوْ تُعْرِضُوا} وإن تلووا ألسنتكم عن شهادة الحق أو حكومة العدل، أو تعرضوا عن الشهادة بما عندكم وتمنعوها. وقرئ «وَإِنْ تَلُوا أَوْ تُعْرِضُوا»، بمعنى: وإن وليتم إقامة الشهادة أو أعرضتم
٥ عن إقامتها {فَإِنَّ اللهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا} وبمجازاتكم عليه.

١٣٦-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللهِ وَرَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ عَلَى رَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي أَنْزَلَ مِنْ قَبْلُ وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا﴾

[٤٨٤] {يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا} خطاب للمسلمين. ومعنى {آمِنُوا} اثبتوا على
١٠ الإيمان، وداوموا عليه وازدادوه. {وَالكِتَابِ الَّذِي أَنَزلَ مِنْ قَبْلُ} المراد به جنس ما أنزل على الأنبياء قبله من الكتب، والدليل عليه قوله {وَكُتُبِهِ}؛ وقرئ «وَكِتَابِهِ» على إرادة الجنس. وقرئ «نَزَّلَ»، «وَأَنْزَلَ»، على البناء للفاعل.

[٤٨٥] وقيل: الخطاب لأهل الكتاب، لأنهم آمنوا ببعض الكتب والرسل وكفروا ببعض. وروي أنه لعبد الله بن سلام، وأسد وأسيد ابني كعب، وثعلبة بن قيس، وسلام
١٥ بن أخت عبد الله بن سلام، وسلمة ابن أخيه، ويامين بن يامين، أتوا رسول الله ﷺ وقالوا: يا رسول الله، إنا نؤمن بك وبكتابك وموسى والتوراة وعزير، ونكفر بما سواه من الكتب والرسل. فقال عليه السلام «بل آمنوا بالله ورسوله محمد وكتابه القرآن وبكل كتاب كان قبله، فقالوا: لا نفعل، فنزلت، فآمنوا كلهم.

[٤٨٦] وقيل: هو للمنافقين، كأنه قيل: يا أيها الذين آمنوا نفاقًا آمنوا إخلاصًا.

[487] **Şayet** "Tevrat'a ve İncil'e zaten iman ettikleri halde, Ehl-i Kitab'a nasıl 'daha önce indirdiği kitaba da iman edin' denilmiş olabilir ki?" **dersen şöyle derim:** Onlar sadece bu ikisine iman ediyorlardı, indirilen tüm kitaplara iman etmiyorlardı. Dolayısıyla, semavî kitap namına ne varsa hepsine iman etmeleri emredildi. Bunun bir açıklaması da bunların bazı kitaplara yönelik 'iman'larının, 'kitaba iman' olarak geçerli sayılmamasıdır. Çünkü kitaplara imanın sebebi mucizedir. Ve bir mucizeiçin, kitapların bazılarına değil de diğer bazılarına özgü olması [yani bazı kitapları semavi olarak gösterirken, bazılarını göstermememesi] söz konusu değildir. **Şayet** imanları, mucize gördükleri içinse tüm kitaplara iman ederlerdi. Sadece bir kısmına iman ettiklerine göre, mucizeye [dolayısıyla peygambere] itibar etmedikleri anlaşılır. Dolayısıyla, imanları gerçek iman değildir. Allah Teâlâ'nın şu sözleriyle kastettiği de budur: "Bir kısmına iman ediyoruz, ama bir kısmını inkâr ediyoruz!' diyenler ve bu ikisinin arasında (münafıkça) bir yol tutmak isteyenler, bunlardır işte, gerçek inkârcılar, asıl nankörler!" [Nisâ 4/150-151]

[488] **Şayet** "Peki, neden birisinde نَزَّلَ عَلٰى رَسُولِهِ (Resûlüne *peyderpey* indirdiklerine), diğerinde الَّذِي اَنْزَلَ من قبلُ (daha evvel indirdiklerine) buyruldu?" **dersen şöyle derim:** Zira önceki kitapların tersine Kur'ân parça parça yirmi[üç] sene zarfında inmiştir[55].

[489] "Kim Allah'ı… nankörce inkâr ederse… *ilâ âhırih…*" Yani bunlardan herhangi birini inkâr ederse "şüphesiz dalâlete düşmüştür!" Çünkü bunların bir kısmını inkâr, tamamını inkâr sayılır. Dikkat edersen, daha önce bunların tamamına iman edilmesi emredilmişti!

137. İman edip sonra inkâr eden, sonra tekrar iman edip yine inkâr eden, sonra da inkârları iyice pekişmiş olan kimseleri Allah'ın ne bağışlaması, ne de doğru yola getirmesi söz konusudur!

[490] "… kimseleri Allah'ın ne bağışlaması, ne de doğru yola getirmesi söz konusudur!" Bu, -bir lütuf olan- 'bağışlanma ve doğru yolu bulma'nın bunlar için asla söz konusu olmadığını Lâm'ın kattığı vurgu yoluyla mübalağalı bir şekilde ifade etmektedir. Bunların olmayışından maksat ise, bu ikisini gerektiren şeyin -yani halis ve sürekli bir imanı- olmayışıdır.

55 Burada, Kur'ân-ı Kerim'in parça parça inmekte oluşuna mukabil, kadim kitapların o an insanların elinde bir bütün olarak bulunuşu kastedilmektedir. Yoksa, eski kitaplar da tek bir kerede vahyedilmiş değildir. Sözgelimi Hazret-i Mûsâ'ya gelen Tevrat'ın, ilk vahyedildiğinde bir tandıra yazılabilecek kadar az olduğu, zamanla bu büyük peygambere ait 'hadis'lerin, 'siyer' malzemesinin, diğer peygamberlere ait biyografilerin vs. eklenmesiyle bunca çoğaldığı bilinmektedir. / ed.

[٤٨٧] فإن قلت: كيف قيل لأهل الكتاب {وَالْكِتَابِ الَّذِي أَنْزَلَ مِنْ قَبْلُ} وكانوا مؤمنين بالتوراة والإنجيل؟ قلت: كانوا مؤمنين بهما فحسب، وما كانوا مؤمنين بكل ما أنزل من الكتب، فأمروا أن يؤمنوا بالجنس كله، ولأن إيمانهم ببعض الكتب لا يصح إيمانًا به، لأن طريق الإيمان به هو المعجزة، ولا اختصاص لها ببعض الكتب دون ٥ بعض، فلو كان إيمانهم بما آمنوا به لأجل المعجزة لآمنوا به كله، فحين آمنوا ببعضه علم أنهم لم يعتبروا المعجزة، فلم يكن إيمانهم إيمانًا. وهذا الذي أراد عز وجلّ في قوله {وَيقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ وَيُرِيدُونَ أَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا أُولَئِكَ هُمُ الكَافِرُونَ حَقًّا} [النساء: ١٥٠، ١٥١].

[٤٨٨] فإن قلت: لم قيل {نَزَّلَ عَلَى رَسُولِهِ} و{أَنْزَلَ مِنْقَبْل}؟ قلت: لأن القرآن ١٠ نزل مفرّقًا منجّمًا في عشرين سنة، بخلاف الكتب قبله.

[٤٨٩] ومعنى قوله{وَمَن يَكْفُرْ بِاللهِ} الآية، ومن يكفر بشيء من ذلك {فَقَدْ ضَلَّ}، لأن الكفر ببعضه كفر بكله. ألا ترى كيف قدم الأمر بالإيمان به جميعًا.

١٣٧-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا لَمْ يَكُنِ اللهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ وَلا لِيَهْدِيَهُمْ سَبِيلًا﴾

١٥ [٤٩٠] {لَمْ يَكُنِ اللهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ سَبِيلًا} نفي للغفران والهداية، وهي اللطف على سبيل المبالغة التي تُعطيها اللام. والمراد بنفيهما نفي ما يقتضيهما، وهو الإيمان الخالص الثابت.

İkide bir dinden dönen, küfrünü arttırdığı ve inkârda ısrar ettiği görülen bu kimselerin bağışlanmayı hak edecekleri, kendileri için lütfu gerekli kılacakları bir şeyi -yani Allah'ın razı olacağı geçerli ve kalıcı imanı- gerçekleştirmeleri uzak bir ihtimaldir, denmek istenmektedir. Çünkü böyle davranmayı alışkanlık haline getiren birinin kalbi inkâra yatkın olup dinden çıkma 'alıştırmaları' yapmıştır, onun gözünde iman o kadar basit ve değersiz bir şeydir ki defalarca girilip çıkılabilir!.. Ancak bu, ikide bir dinden çıktıktan sonra samimi bir iman ve içten bir tövbe ile dönüş yapacak olursa Allah onu kabul etmeyecek, günahlarını bağışlamayacak demek değildir. Çünkü kişinin tüm gücünü sarfetmesi ve elinden geleni yapması cihetiyle bu, makbul bir şeydir. Fakat [âyette] bu onlardan son derece uzak bir ihtimal olarak görülmekte, garipsenmektedir; bu neredeyse imkânsızdır. Aynı şekilde, tövbe edip sonra dönen, sonra yeniden tövbe edip yine dönen fâsıktan da neredeyse hiçbir istikrar umulmaz. Böyle biri genellikle en kötü ve en iğrenç biçimde ölür!

[491] Bunlardan kastın Yahudiler olduğu da söylenmiştir. Çünkü Tevrat'a ve Mûsâ'ya 'iman' etmiş, sonra İncil'i ve Îsâ'yı 'inkâr' etmiş; Hazret-i Muhammed (s.a.)'i inkâr etmekle de 'inkârlarını iyice arttırmışlardır.'

138. Münafıklara, kendileri için can yakıcı bir azap bulunduğunu müjdele!

139. Onlar ki müminleri bırakıp inkârcı nankörleri velî edinirler... İzzeti (yani, şan-şeref ve gücü) bunların yanında mı arıyor bunlar?! Doğrusu izzet, tamamen Allah'ındır.

[492] "Münafıkları müjdele." Onlarla alay etmek için 'haber ver' yerine 'müjdele' demiştir. "Onlar ki…" ism-i mevsûlü ya *urîdu'llezîne* (o kimseleri kastediyorum ki) takdirinde zemme konu olarak mahallen mansūp ya da *humu'llezîne* (onlar o kimselerdir ki) takdirinde haber olarak mahallen merfû'dur. Bunlar kâfirlerle yardımlaşıyor, onları velî ediniyorlardı. Birbirlerine de "Muhammed'in işinden bir şey çıkmaz! Yahudileri velî edinmeye bakın!" diyorlardı.

[493] "İzzet tamamen Allah'ındır." Burada izzet Allah'ın -Yahudilere ve başkalarına galip geleceğini, onlardan daha aziz olacaklarını kayda geçirdiği- velilerine aittir, demek istiyor. Nitekim "İzzet yalnızca Allah'ındır; Resûlünün ve müminlerindir!" [Münâfikūn 63/8] buyurmuştur.

والمعنى: إنّ الذين تكرر منهم الارتداد وعهد منهم ازدياد الكفر والإصرار عليه، يستبعد منهم أن يحدثوا ما يستحقون به المغفرة ويستوجبون اللطف من إيمان صحيح ثابت يرضاه الله، لأن قلوب أولئك الذين هذا ديدنهم قلوب قد ضربت بالكفر ومرنت على الردّة، وكان الإيمان أهون شيء عنده وأدونه، حيث يبدو ٥ لهم فيه كرّة بعد أخرى. وليس المعنى أنهم لو أخلصوا الإيمان بعد تكرار الردّة ونصحت توبتهم لم يقبل منهم ولم يغفر لهم، لأنّ ذلك مقبول حيث هو بذل للطاقة واستفراغ للوسع، ولكنه استبعاد له واستغراب، وأنه أمر لا يكاد يكون. وهكذا ترى الفاسق الذي يتوب ثم يرجع ثم يتوب ثم يرجع، لا يكاد يرجى منه الثبات؛ والغالب أنه يموت على شرِّ حال وأسمج صورة.

١٠ [٤٩١] وقيل: هم اليهود، آمنوا بالتوراة وبموسى ثم كفروا بالإنجيل وبعيسى. ثم ازدادوا كفرًا بكفرهم بمحمد ﷺ.

١٣٨-﴿بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾

١٣٩-﴿الَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَيَبْتَغُونَ عِنْدَهُمُ الْعِزَّةَ فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا﴾

١٥ [٤٩٢] {بَشِّرِ المُنَافِقِينَ} وضع بَشِّرْ مكان أخبر، تهكُّمًا بهم.و{الَّذِينَ} نصب على الذمّ أو رفع بمعنى: أريد الذين، أو هم الذين. وكانوا يمايلون الكفرة ويوالونهم ويقول بعضهم لبعض: لا يتم أمر محمد فتولوا اليهود.

[٤٩٣] {فَإِنَّ العزة لله جَمِيعًا} يريد لأوليائه الذين كتب لهم العز والغلبة على اليهود وغيرهم، وقال: {وَلله الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ} [المنافقون: ٨].

140. O size "Allah'ın âyetlerinin inkâr edildiğini ve onlarla alay edildiğini işittiğinizde, başka bir konuya geçinceye kadar onların yanında oturmayın, yoksa onlar gibi olursunuz!" gerçeğini bu kitapta indirmişti. Allah bütün münafıkları ve inkârcı nankörleri mutlaka Cehennem'de toplayacaktır.

141. Onlar ki sizinle ilgili olayları yoklarlar/göz ucuyla süzerler: Allah tarafından size bir fetih müyesser olduğunda, "Biz sizinle beraber değil miydik?" derler, (zaferden) inkârcı nankörlere bir pay düşerse onlara da "Biz sizi ele geçiremez miydik?! Sizi müminlerden biz korumadık mı?!" derler. Kıyamet günü aranızda Allah hâkimlik edecektir! Allah, müminlerin aleyhine inkârcı nankörlere asla fırsat vermeyecektir.

[494] أَنْ إِذَا سَمِعْتُمْ (işittiğinizde) ifadesinde En*, ennehû*nun hafifletilmiş şeklidir. *Ennehû izâ semi'tum* takdirindedir, yani durumun şöyle şöyle olduğu size inzâl edilmiştir. O 'durum' da, müteakip cümlenin şart ve cevabıyla[56] ifade ettiği şeydir. *En* kendisiyle ilişkili bulunan kelimelerle birlikte, [mechul okuyanlara göre] *nuzzile*nin nâib-i fâ'ili olmak üzere mahallen merfû' ya da *nezzele*nin mef'ûlü olarak mahallen mansūptur.

[495] "Kitapta kendilerine indirilen" ise Mekke'de inen şu âyettir: "Âyetlerimiz hakkında ileri-geri konuşanları gördüğün vakit, başka bir söze geçinceye kadar onlardan uzak dur. Şeytan sana unutturacak olursa hatırladıktan sonra o zalim toplulukla beraber oturma." [En'âm 6/68] Şöyle ki: Müşrikler toplantılarında Kur'ân hakkında ileri geri konuşurlar, onunla alay ederlerdi. Bunun üzerine o gibi konulara girdikleri sürece Müslümanlara da onların yanında oturmaları yasaklandı. Yahudi din adamları da müşriklerin yaptığını Medine'de yapıyorlardı. Müslümanlar Mekke'de müşriklerle oturmaktan men edildikleri gibi bunlarla oturmaktan da men edildiler. Kur'ân aleyhinde ileri geri konuşan Yahudi din adamlarıyla birlikte oturanlar, münafıklardı. İşte onlara, "Şu halde, siz de bu din adamları gibi inkârdasınız!" buyrulmuş olmaktadır. "Allah, münafıkları ve kâfirleri" yani oturanları da kendileriyle beraber oturulanları da "toplayacaktır!"

56 Cümle şudur: "Bulunduğunuz ortamda Allah'ın âyetleri inkâr edildiğinde, bu âyetlerle alay edildiğinde, kâfirler başka bir konuya geçinceye kadar onların yanında durmayın!" / ed.

١٤٠-﴿وَقَدْ نَزَّلَ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ أَنْ إِذَا سَمِعْتُمْ آيَاتِ اللهِ يُكْفَرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَأُ بِهَا فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ إِنَّكُمْ إِذًا مِثْلُهُمْ إِنَّ اللهَ جَامِعُ الْمُنَافِقِينَ وَالْكَافِرِينَ فِي جَهَنَّمَ جَمِيعًا﴾

١٤١-﴿الَّذِينَ يَتَرَبَّصُونَ بِكُمْ فَإِنْ كَانَ لَكُمْ فَتْحٌ مِنَ اللهِ قَالُوا أَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ وَإِنْ كَانَ لِلْكَافِرِينَ نَصِيبٌ قَالُوا أَلَمْ نَسْتَحْوِذْ عَلَيْكُمْ وَنَمْنَعْكُمْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَاللهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَنْ يَجْعَلَ اللهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا﴾

[٤٩٤] {أَنْ إِذَا سَمِعْتُمْ} هي أن المخففة من الثقيلة. والمعنى أنه إذا سمعتم، أي نزل عليكم أنّ الشأن كذا والشأن ما أفادته الجملة بشرطها وجزائها، و أنْ مع ما في حيزها في موضع الرفع بـ{نُزِّل}، أو في موضع النصب بـ{نَزَّل}، فيمن قرأ به.

[٤٩٥] والمنزل عليهم في الكتاب: هو ما نزل عليهم بمكة من قوله {وَإِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ} [الأنعام: ٦٨]. وذلك أن المشركين كانوا يخوضون في ذكر القرآن في مجالسهم فيستهزؤون به، فنهي المسلمون عن القعود معهم ما داموا خائضين فيه. وكان أحبار اليهود بالمدينة يفعلون نحو فعل المشركين، فنهوا أن يقعدوا معهم كما نهوا عن مجالسة المشركين بمكة. وكان الذين يقاعدون الخائضين في القرآن من الأحبار هم المنافقون، فقيل لهم إنكم إذًا مثل الأحبار في الكفر {إِنَّ اللهَ جَامِعُ المُنَافِقِينَ وَالكَافِرِينَ} يعني القاعدون والمقعود معهم.

[496] **Şayet** "Onların yanında oturmayın' ifadesindeki zamir kime râcidir?" **dersen şöyle derim:** "Allah'ın âyetlerinin inkâr edildiğini ve onlarla alay edildiğini" ifadesinin delâlet ettiği kimselere râcidir. Adeta şöyle denmektedir: Onları inkâr eden ve onlarla alay edenlerle birlikte oturmayın.

[497] **Şayet** "[Kur'ân hakkında] ileri geri konuşanlarla birlikte oturmakla neden onlar gibi olsunlar ki?" **dersen şöyle derim:** Çünkü yaptıklarını yadırgamayınca buna razı olmuş oluyorlar. Küfre rıza gösteren ise kâfirdir! **Şayet** "Peki, Mekke döneminde Kur'ân hakkında ileri geri konuşan müşriklerle beraber oturan Müslümanların da münafık olmaları gerekmez mi?" **dersen şöyle derim:** Hayır. Çünkü onların yadırgamamaları güçsüzlüklerinden dolayı idi. Bunlar ise güçleri yettiği halde yadırgamıyorlar! Dolayısıyla, yadırgamamaları onu benimsediklerini göstermektedir.

[498] اَلَّذِينَ يَتَرَبَّصُونَ ifadesi, ya *ellezîne yettahizûne*den [Nisâ 4/139] bedeldir ya *el-münâfikīn*in [Nisâ 4/140] sıfatıdır ya da bunları zemmetmek üzere [başındaki gizli *urîdu* (kastediyorum) fiilinin mef'ûlü olarak] mahallen mansûptur. "(Sizinle ilgili olayları) yokluyorlar" yani zaman zaman yaşadığınız zafer veya yenilgileri gözetliyorlar.

[499] "Biz sizinle beraber değil miydik?" Sizi desteklemiyor muyduk? O halde, bize ganimetten bir pay verin. "Sizi ele geçiremez miydik?!" Sizi öldürme ve esir alma fırsatımız olmadı mı? Buna rağmen, size yaşama fırsatı vermedik mi? Müminlerin elini üzerinizden çekmekle, onlara morallerini bozacak şeyler düşündürmekle, onları sizinle savaşamayacak kadar güçsüz düşürmekle, aleyhinizde onları desteklerken gevşek davranmakla "sizi müminlerden biz korumadık mı?" O halde, elde ettiğiniz ganimetten bize de pay verin!

[500] *Nemna'kum* fiili, başında gizli bir En varsayılarak *nemna'akum* şeklinde nasb ile de okunmuştur. Hutay'a şöyle demiştir:

> Sizin komşunuz değil miydim ben? Sevgi ve kardeşlik yok muydu
> aramızda?

[Burada *yekûne* fiili de aynı sebeple mansûp okunmuştur.]

[501] **Şayet** "Peki, neden Müslümanların zaferi *fetih* [açış], kâfirlerinki ise pay [*nasîb*] diye adlandırıldı?" **dersen şöyle derim:** Müslümanların şanını yüceltmek, kâfirlerin nasibinin ise önemsizliğini belirtmek için. Çünkü Müslümanların zaferi büyük bir olaydır, Allah ['ın lütuf ve rahmeti] velilerinin üzerine insin diye gök kapıları onlar için açılmaktadır. Kâfirlerin zaferi ise kendilerine verilmiş önemsiz bir pay ve dünyalık bir kırıntıdan başka bir şey değildir.

[٤٩٦] فإن قلت: الضمير في قوله {فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ} إلى من يرجع؟ قلت: إلى من دل عليه {يُكْفَرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَأُ بِهَا}، كأنه قيل: فلا تقعدوا مع الكافرين بها والمستهزئين بها.

[٤٩٧] فإن قلت: لم يكونوا مثلهم بالمجالسة إليهم في وقت الخوض؟ قلت: ٥ لأنهم إذا لم ينكروا عليهم كانوا راضين، والراضي بالكفر كافر.فإن قلت: فهلا كان المسلمون بمكة حين كانوا يجالسون الخائضين من المشركين منافقين؟ قلت: لأنهم كانوا لا ينكرون لعجزهم، وهؤلاء لم ينكروا مع قدرتهم، فكان ترك الإنكار لرضاهم.

[٤٩٨] {الَّذِينَ يَتَرَبَّصُونَ} إما بدل من {الَّذِينَ يَتَّخِذُونَ} وإما صفة للمنافقين أو نصب على الذم منهم {يَتَرَبَّصُونَ بِكُمْ} أي ينتظرون بكم ما يتجدد لكم من ظفر أو ١٠ إخفاق.

[٤٩٩] {أَلَمْ نَكُن مَعَكُمْ} مظاهرين، فأسهموا لنا في الغنيمة. {أَلَمْ نَسْتَحْوِذْ عَلَيْكُمْ} ألم نغلبكم ونتمكن من قتلكم وأسركم فأبقينا عليكم {وَنَمْنَعْكُمْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} بأن ثبطناهم عنكم، وخيلنا لهم ما ضعفت به قلوبكم ومرضوا في قتالكم، وتوانينا في مظاهرتهم عليكم، فهاتوا نصيبًا لنا بما أصبتم.

١٥ [٥٠٠] وقرئ «وَنَمْنَعَكُمْ» بالنصب إضمار أن. قال الحطيئة:

أَلَمْ أَكُ جَارَكُمْ وَيَكُونَ بَيْنِي ❁ وَبَيْنَكُمُ الْمَوَدَّةُ وَالإِخَاءُ

[٥٠١] فإن قلت: لم سمى ظفر المسلمين فتحًا، وظفر الكافرين نصيبًا؟ قلت: تعظيمًا لشأن المسلمين وتخسيسًا لحظ الكافرين؛ لأن ظفر المسلمين أمر عظيم تفتح لهم أبواب السماء حتى يَنزل على أوليائه، وأمّا ظفر الكافرين، فما هو إلا حظ دنيّ ٢٠ ولمظة من الدنيا يصيبونها.

142. Şüphesiz münafıklar Allah'ı aldatmaya çalışıyorlar ama aslında O onları aldatıyor! Namaza kalktıklarında da tembel tembel kalkıyorlar. Hem de insanlara gösteriş yaparak... Allah'ı pek az anarak...

143. Ne onlara katılabilmektedirler ne de bunlara!.. İkisi arasında itilip kakılarak... Allah'ın saptırdığı kimseye sen yol bulamazsın.

[502] "Allah'ı aldatmaya çalışıyorlar" [insanı] aldatmaya çalışan birinin yaptığını yaparak, içlerinde küfrü gizleyip imanlı görünüyorlar. "Ama aslında O onları aldatıyor!" Yani aldatmada galip gelen birinin yaptığını yapıyor çünkü dünyada canlarını ve mallarını dokunulmaz kılıyor, âhirette ise onlar için cehennemin en aşağı derekesini hazırlıyor, yine dünyada başlarından rezillik, sıkıntı, azap ve daimi korkuyu eksik etmiyor! *el-Hādi*[u] kelimesi, birine galebe çaldığında kullanılan *hāda'tehû fe-hada'tehû ve kunte ahde'a minhu* (Onunla birbirinizi kandırmaya çalıştınız ve sen onu aldattın, sen ondan daha aldatıcısın) kullanımından ism-i fâ'ildir.

[503] Şu da söylenmiştir: Sırat üzerinde müminlere bir nur verildiği gibi, bunlara da bir nur verilir, nurlarının ışığında bir süre yürürler. Sonra müminlerin nuru bırakılarak, onlarınki söndürülür. Bunun üzerine "Bize bakın da nurunuzdan faydalanalım!" [Hadîd 57/13] diye seslenirler.

[504] كُسَالَى Kâf'ın fetha ve zammesiyle [*kusâlâ, kesâlâ*] okunmuştur. Tıpkı *sekrâne*nin çoğulunda *sekârâ - sukârâ* dendiği gibi. Yani ağırdan ala ala, lâkayt biçimde namaza dururlar. Hani bir şeyi gönül hoşluğuyla ve istekli olarak değil de istemeye istemeye yapan kimsede görürsün ya işte öyle.

[505] "İnsanlara gösteriş yaparlar" yani namaz kılarken insanların görmesini ve işitmesini hedeflerler. "Allah'ı pek az anarlar" yani [i] çok az namaz kılarlar çünkü insanların gözünden uzakta, gösteriş söz konusu olmadığında asla namaz kılmazlar. Gösteriş için kıldıkları namaz da azdır çünkü içlerinde olmayan bir şeyi zoraki yapmama fırsatını buldukları sürece bu külfete de katlanmazlar. [ii] Yahut Allah'ı *subhânallāh* ve *lâ ilâhe illâllāh* diyerek 'nadiren' denecek kadar az zikrederler. Gerçekten de zâhiren Müslüman görünen pek çok kimse vardır ki, onunla günlerce - gecelerce arkadaşlık etsen ondan ne bir *lâ ilâhe illâllāh* ne bir *subhânallāh* ne de bir *elhamdülillâh* duyarsın. Fakat dünyalık sözler, tüm vaktini alır ve buna hiç ara vermez. [iii] "Azlık"tan yokluk kastedilmiş de olabilir.

١٤٢-﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللّٰهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلاةِ قَامُوا كُسَالَى يُرَاؤُونَ النَّاسَ وَلا يَذْكُرُونَ اللّٰهَ إِلا قَلِيلا﴾

١٤٣-﴿مُذَبْذَبِينَ بَيْنَ ذَلِكَ لا إِلَى هَؤُلاءِ وَلا إِلَى هَؤُلاءِ وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلا﴾

[٥٠٢] {يُخَادِعُونَ اللّٰهَ} يفعلون ما يفعل المخادع من إظهار الإيمان وإبطان الكفر {وَهُوَ خَادِعُهُمْ} وهو فاعل بهم ما يفعل الغالب في الخداع، حيث تركهم معصومي الدماء والأموال في الدنيا وأعدّ لهم الدرك الأسفل من النار في الآخرة، ولم يخلهم في العاجل من فضيحة وإحلال بأس ونقمة ورعب دائم. والخادع: اسم فاعل من خادعته فخدعته إذا غلبته وكنت أخدع منه.

[٥٠٣] وقيل: يعطون على الصراط نورًا كما يعطى المؤمنون فيمضون بنورهم ثم يطفأ نورهم ويبقى نور المؤمنين، فينادون: {أُنْظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ!} [الحديد: ١٣]

[٥٠٤] {كُسَالَى} قرئ بضم الكاف وفتحها، جمع كسلان، كسكارى في سكران، أي يقومون متثاقلين متقاعسين، كما ترى من يفعل شيئًا على كره لا عن طيبة نفس ورغبة.

[٥٠٥] {يُرَاؤُونَ النَّاسَ} يقصدون بصلاتهم الرياء والسمعة {وَلَا يَذْكُرُونَ اللّٰهَ إِلَّا قَلِيلًا} ولا يصلون إلا قليلًا، لأنهم لا يصلون قط غائبين عن عيون الناس إلا ما يجاهرون به، وما يجاهرون به قليل أيضًا، لأنهم ما وجدوا مندوحة من تكلف ما ليس في قلوبهم لم يتكلفوه. أو ولا يذكرون الله بالتسبيح والتهليل إلا ذكرًا قليلًا في الندرة. وهكذا ترى كثيرًا من المتظاهرين بالإسلام لو صحبته الأيام والليالي لم تسمع منه تهليلة ولا تسبيحة ولا تحميدة، ولكن حديث الدنيا يستغرق به أوقاته لا يفتر عنه. ويجوز أن يراد بالقلة العدم.

[506] **Şayet** "*Murâ'ât*ın (birbirine göstermenin) anlamı nedir çünkü o, *ru'yet*in mufâ'ale veznidir?" **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. Birincisi: *Murâ'î* yani riyakâr, insanlara iyi amellerini gösterir, insanlar da buna karşılık ona takdirlerini gösterirler. İkincisi: Mufâ'ale vezninde olmakla beraber tef'îl anlamındadır. Nitekim *râ'â en-nâs^e^* denir ki [tef'îlden] *ra''â en-nâs^e^* anlamındadır. Tıpkı *na''amehû* ve *nâ'amehû* ile *fennekahû* ve *fânekahû* ve *'ayş^un^ mufânak^un^* kullanımlarında olduğu gibi. Ebû Zeyd, kadının, erkek yüzünü görsün diye aynayı tuttuğunda [tef'îlden] *ra''eti'l-mer'etu'l-mir'âte'r-racul^e^* dendiğini rivayet etmiştir. İbn Ebî İshâk'ın *yura ''ûnehum* يرعُّونهم der gibi, şeddeli bir Hemze ile *yura'' ûnehum* يرؤُّونهم şeklindeki kıraati de buna delildir. Yani, amellerini insanlara gösterir dururlar ki "gösteriş yaparlar" ifadesi de bu anlamdadır.

[507] مُذَبْذَبِينَ (itilip kakılarak...) ifadesi ya "anmazlar" ifadesi gibi "gösteriş yaparlar" ifadesinin fâ'il zamirinden haldir ya da [gizli bir *ûrîdu* fiiliyle] *zemm* olmak üzere mansūptur. [(i) Çok az zikrederek ve iman ile küfrün arasında gidip gelerek insanlara gösteriş yaparlar. (ii) Hele şu kâfirlerle müminler arasında itilip kakılanlar!] "İtilip kakılarak..." ifadesi, Şeytan ve nefsanî istekleri onları imanla küfür arasında bocalattığından, bu ikisi arasında mütereddit ve şaşkındırlar, anlamındadır. *Müzebzeb*in gerçek anlamı, her iki tarafça da *zebb*edilen, yani itilen, kovulan, bir tarafta karar kılamayandır. Tıpkı ["Falanca, tehlikeye atıldı" anlamında] *fulân^un^ yurmâ bi-hi'r-racevâni* dendiği gibi. Ancak *zebzebe*de, *zebb* kalıbında bulunmayan bir tekrar anlamı vardır. Sanki şöyle denmek istenmektedir: Bir tarafa her meylettiğinde oradan uzaklaştırılırlar. İbn Abbâs (r.a.) [v. 68/688] Zal'ın kesresiyle *müzebzibîne* şeklinde okumuştur ki "kalplerini veya dinlerini ya da görüşlerini kesinleştiremiyorlar" yahut "kararsızlık gösteriyor / *tezebzüp* ediyorlar" anlamındadır. Tıpkı *salsale* ve *tasalsale*nin aynı mânaya gelmesi gibi ki İbn Mes'ûd [v. 32/653] mushafında da *mütezebzebîne* şeklindedir. Ebû Ca'fer'den [v. 130/748] ise -noktasız- Dâl ile *müdebdebîne* şeklinde rivayet edilmiştir. Mâna adeta şöyledir: Bazen bir yola [*dubbe*ye] bazen diğer bir yola sürüklenirler, asla sürekli aynı yolda yürüyemezler. -*Dubbe*, yol demektir.- *Dubbet^u^ Kureyş^in^* (Kureyş'in izlediği yol - yöntem) de bundandır.-

[٥٠٦] فإن قلت: ما معنى المراءاة وهي مفاعلة من الرؤية؟ قلت: فيها وجهان؛ أحدهما: أن المرائي يُريهم عملَه وهم يُرُونه استحسانَه. والثاني: أن يكون من المفاعلة بمعنى التفعيل، فيقال: راءى الناس، يعني رآهم، كقولك: نعَّمه وناعمه، وفنَّقه وفانقه، وعيش مفانق. روى أبو زيد: رأَّت المرأة المرآةَالرجلَ، إذا أمسكتْها ليرى وجهَه. ويدل ٥ عليه قراءة ابن أبي إسحاق: يُرَأُّونَهُمْ بهمزة مشدّدة: مثل. يُرَعُّونَهُمْ، أي يبصرونهم أعمالهم ويُرَاؤونهم كذلك.

[٥٠٧] {مُذَبْذَبِينَ} إمّا حال، نحو قوله: {وَلَا يَذْكَرُونَ} عن واو يراؤون، أي يراؤونهم غير ذاكرين مذبذبين؛ أو منصوب على الذم. ومعنى {مُذَبْذَبِينَ} ذبذبهم الشيطان والهوى بين الإيمان والكفر، فهم متردّدون بينهما متحيرون. وحقيقة ١٠ المذبذب الذي يُذَب عن كلا الجانبين، أي يذاد ويدفع فلا يقرّ في جانب واحد، كما قيل: فلان يرمى به الرَّجَوان. إلا أن الذبذبة فيها تكرير ليس في الذب، كأن المعنى: كلما مال إلى جانب ذُبّ عنه. وقرأ ابن عباس «مُذَبْذِبِينَ» بكسر الذال، بمعنى يذبذبون قلوبهم أو دينهم أو رأيهم. أو بمعنى يتذبذبون، كما جاء: صلصل وتصلصل بمعنى. وفي مصحف عبد الله. «مُتَذَبْذِبِينَ». وعن أبي جعفر «مُدَبْدَبِينَ»، بالدال غير المعجمة، ١٥ وكأن المعنى: أخذ بهم تارة في دبة وتارة في دبة، فليسوا بماضين على دبة واحدة. والدبة: الطريقة ومنها: دبة قريش.

[508] [بين ذلك'deki] ذٰلِكَ küfre ve imana işarettir[57].

[509] "Ne onlara" mensupturlar ki mümin olsunlar, "ne de bunlara mensupturlar" ki müşrik diye adlandırılsınlar!

144. Ey iman edenler! Müminleri bırakıp da inkârcı nankörleri velî edinmeyin. Kendi aleyhinize Allah'a apaçık bir kanıt mı vermek istiyorsunuz?!

[510] "İnkârcı nankörleri veli edinmeyin." Yahudileri ve onlar dışındaki İslâm düşmanlarını veli edinen münafıklara benzemeyin. سُلْطَانًا yani "apaçık bir kanıt." Demek istiyor ki kâfirlerle karşılıklı velayet ilişkisine girmek apaçık münafıklık delilidir. [Hazret-i Ali'nin öğrencilerinden] Sa'sa'a b. Sûhân'ın, bir yeğenine şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Mümine karşı samimi ol, kâfir ve fâciri de [içinden buğzetsen de] bir şekilde idare et çünkü fâcir senin güzel ahlâkına bakarak senden razı olur. Mümine karşı samimi olmak zaten görevindir."

145. Şüphesiz münafıklar Ateş'in en alt tabakasındadırlar... Ve onlar için asla bir yardımcı bulamayacaksın!..

146. Dönüş yaparak durumlarını düzeltenler, Allah'a sımsıkı sarılanlar ve (ihlâs ve tevhit ile) dinlerini Allah'a has kılanlar müstesna... İşte bunlar da müminlerle beraberdirler. Ve Allah müminlere büyük bir mükâfat verecektir.

[511] "En alt" *dereke*de, yani Cehennemin dibindeki "tabakadadırlar." Cehennem yedi tabakadır. Bu tabakalara *derk* denmesinin sebebi, üst üste birbirinin devamı ve birbirinin eksiğini telafi edici olmalarındandır. *Derek,* Râ'nın cezmiyle *derk* şeklinde okunmuş ise de Arapların, *edrâku cehennem*[e] kullanımına uygun olarak fethalı [*derek*] okunması tercihe şayandır.

[512] **Şayet** "Neden münafığın azabı kâfirin azabından daha şiddetlidir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü inkârda kâfir gibidir, küfrüne bir de İslâm'la ve Müslümanlarla alay etmeyi ve onlara hoş görünme sahtekârlığını eklemiştir.

---

57 Tekil bir ism-i işaretin iki şeye işaret etmesi örneği / açıklaması için bkz. Bakara 2/68 hk. / ed.

[٥٠٨] و{ذَلِكَ} إشارة إلى الكفر والإيمان.

[٥٠٩] {لَا إِلَى هَؤُلَاءِ} لا منسوبين إلى هؤلاء فيكونون مؤمنين، {وَلَا إِلَى هَؤُلَاءِ} ولا منسوبين إلى هؤلاء فيسمون مشركين.

١٤٤-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَتُرِيدُونَ أَنْ تَجْعَلُوا لِلَّهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا مُبِينًا﴾ ٥

[٥١٠] {لَا تَتَّخِذُوا الكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ} لا تتشبهوا بالمنافقين في اتخاذهم اليهود وغيرهم من أعداء الإسلام أولياء {سُلْطَانًا} حجة بينة، يعني أن موالاة الكافرين بينة على النفاق. وعن صعصعة بن صوحان أنه قال لابن أخ له: خالص المؤمن، وخالق الكافر والفاجر؛ فإن الفاجر يرضى منك بالخلق الحسن، وإنه يحق عليك أن تخالص المؤمن. ١٠

١٤٥-﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرْكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ وَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ نَصِيرًا﴾

١٤٦-﴿إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَاعْتَصَمُوا بِاللَّهِ وَأَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلَّهِ فَأُولَئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ وَسَوْفَ يُؤْتِ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ أَجْرًا عَظِيمًا﴾

[٥١١] {الدَّرْكِ الأَسْفَلِ} الطبق الذي في قعر جهنم، والنار سبع دركات، سميت بذلك لأنها متداركة متتابعة بعضها فوق بعض. وقرئ بسكون الراء، والوجه التحريك، لقولهم: أدراك جهنم. ١٥

[٥١٢] فإن قلت: لِمَ كان المنافق أشدّ عذابًا من الكافر؟ قلت: لأنه مثله في الكفر، وضم إلى كفره الاستهزاء بالإسلام وأهله ومداجاتهم.

[513] Münafıklık halinde iken bozdukları iç yüzlerini ve durumlarını "düzeltenler ve Allah'a sımsıkı sarılanlar..." O'na samimi müminlerin bağlandığı gibi bağlananlar "(ihlâs ve tevhit ile) dinlerini Allah'a has kılanlar..." Taatleriyle Allah rızasından başka bir şey gözetmeyenler "[müstesna...] İşte bunlar da müminlerle beraberdirler." Bunlar iki cihanda müminlerin dâva arkadaşları ve yoldaşlarıdırlar."Ve Allah müminlere büyük bir mükâfat verecektir" bunlar da onlara ortak olacak ve onlarla aynı payı alacaklardır.

[514] **Şayet** "Münafık kimdir?" **dersen şöyle derim:** Dinî terminolojide *münafık*, mümin göründüğü halde içten içe kâfir olandır. *Fâsık* olarak nitelendirileceği bir günahı işleyen birine *münafık* denmesiise böyle davranmanın son derece çirkin olduğunu bildirmek içindir. Tıpkı "Namazı kasten terk eden kişi kâfir olmuştur!" [*Tirmizî,* "İmân", 9] hadisinde olduğu gibi. Peygamber (s.a.)'in şu hadisi de buna örnektir: "Üç özellik var ki kimde bulunursa o kişi oruç tutup namaz kılsa ve Müslüman olduğunu öne sürse de münafıktır! Konuştuğu zaman yalan söyleyen, söz verdiğinde sözünde durmayan, kendisine güvenildiğinde hıyanet eden kimse." [*Buhârî,* "İman", 23] Hazret-i Huzeyfe'ye [v. 36/656] "Münafık kimdir?" diye soruldu. "İslâm'ı öven, fakat onunla amel etmeyen kimsedir." dedi. İbn Ömer'e [v. 73/692] denildi ki "Biz hükümdarın yanına varır, onunla bir türlü konuşur, yanından çıktığımızda ise bunun tersini konuşuruz. Bunun hakkında görüşün nedir?" İbn Ömer; "Biz bunu münafıklık sayardık." dedi. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh*'ın [v. 110/728] de şöyle dediği nakledilmiştir: "Münafıklık öyle bir dönem geçirdi ki, münafığın boynu vurulurdu! Fakat gün geldi münafığa taç giydirildi, yetkili kılındı ve eline kılıç verildi!.." -Bu sözüyle Haccâc'ı [v. 95/714] kastediyordu.-

147. Siz şükredip iman ettiğiniz takdirde, Allah size neden azap etsin ki? Allah iyiliği karşılıksız bırakmaz, 'mutlak ilim sahibi'dir (Şâkir, 'Alîm).

[515] "Allah size neden azab etsin ki?" Bununla, -kralların cezalandırırken yaptıkları gibi- öfkesini mi dindirecek, intikam mı alacak, bir fayda mı elde edecek, bir zarar mı savacak? Kendisi için bunların hiçbirisi söz konusu olmayan 'mutlak zengin' O'dur. Kötüyü cezalandırması, tamamen ilâhî hikmetin gerektirdiği bir durumdur. Eğer O'nun nimetlerine karşılık gerektiği gibi şükreder, O'na inanırsanız, azaba müstahak olmayı kendinizden uzaklaştırmış olursunuz.

[٥١٣] {وَأَصْلَحُوا} ما أفسدوا من أسرارهم وأحوالهم في حال النفاق {واعْتَصَمُوا بِاللهِ} ووثقوا به كما يثق المؤمنون الخلص {وَأَخْلَصُوا دِينَهُمْ لله} لا يبتغون بطاعتهم إلا وجهه {فَأُولَئِكَ مَعَ المُؤْمِنِينَ} فهم أصحاب المؤمنين ورفقاؤهم في الدارين {وَسَوْفَ يُؤْتِ اللهُ المُؤمِنِينَ أَجْرًا عَظِيمًا} فيشاركونهم فيه ويساهمونهم.

٥ [٥١٤] فإن قلت: مَن المنافق؟ قلت: هو في الشريعة من أظهر الإيمان وأبطن الكفر. وأمّا تسمية من ارتكب ما يفسق به بالمنافق فللتغليظ، كقوله: "من ترك الصلاة متعمدًا فقد كفر!" ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: "ثلاث من كنّ فيه فهو منافق، وإن صام وصلى وزعم أنه مسلم: من إذا حدّث كذب، وإذا وعد أخلف، وإذا ائتمن خان." وقيل لحذيفة رضي الله عنه: مَن المنافق؟ فقال: الذي يصف الإسلام ولا

١٠ يعمل به. وقيل لابن عمر: ندخل على السلطان ونتكلم بكلام، فإذا خرجنا تكلمنا بخلافه. فقال: كنا نعدّه من النفاق. وعن الحسن: أتى على النفاق زمان وهو مقروع فيه، فأصبح وقد عمِّم وقلِّد وأعطِي سيفًا، يعني الحجاج.

١٤٧-﴿مَا يَفْعَلُ اللهُ بِعَذَابِكُمْ إِنْ شَكَرْتُمْ وَآمَنْتُمْ وَكَانَ اللهُ شَاكِرًا عَلِيمًا﴾

[٥١٥] {مَا يَفْعَلُ اللهُ بِعَذَابِكُمْ} أيتشفى به من الغيظ، أم يدرك به الثأر، أم

١٥ يستجلب به نفعًا، أم يستدفع به ضررًا كما يفعل الملوك بعذابهم، وهو الغنيّ الذي لا يجوز عليه شيء من ذلك. وإنما هو أمر أوجبته الحكمة أن يعاقب المسيء، فإن قمتم بشكر نعمته وآمنتم به فقد أبعدتم عن أنفسكم استحقاق العذاب.

"Allah iyiliği karşılıksız bırakmaz." Sizleri mükâfatlandırır, ecrinizi tastamam verir, şükür ve imanınızla neyi hak ettiğinizi "bilir." **Şayet** "Neden şükrü, imana önceledi?" **dersen şöyle derim:** Çünkü aklı başında biri, yaradılışındaki ve mazhar kılındığı faydalardakimuazzam nimetlere bakar ve belli belirsiz bir şükran hissi duyar. Tefekkürü onu nihayet, nimeti verene iman etmeye götürünce, bu defa detaylı bir biçimde şükretmeye başlar. Dolayısıyla, şükür imandan öncedir ve kendini yükümlü görmenin adeta temeli ve eksenidir.

148. Allah, çirkin sözün alenen söylenmesini sevmez, haksızlığa uğrayanlarınki hariç... Allah işitir, 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', 'Alîm).

149. Bir hayrı açıkça ya da gizlice yapsanız yahut bir fenalığı affetseniz, Allah gerçekten affedicidir, kudretlidir ('Afüvv, Kadîr).

[516] "Haksızlığa uğrayanlarınki hariç..." Yani haksızlığa uğrayanların kötü sözü alenen söyleyişi hariç... Allah'ın alenen söylenmesini sevmediği kötü sözden mazlumunki istisna edilmiş oldu, yani mazlumun zalime beddua etmesi ve bu bedduasında, onun yaptığı kötülüğü alenen dile getirmesi. Bunun, birisi kendisine sövünce onun bu sövgüsüne sövgüyle karşılık vermesi olduğu da söylenmiştir. "Kim zulme uğradıktan sonra hakkını alırsa, bunlara hiçbir sorumluluk yoktur." [Şûrâ 42/41] âyeti de buna işaret etmektedir.

[517] Söylendiğine göre, bir adam bir yere misafir olmuş, fakat karnını doyurmamışlardı. O da bunlardan yakınmaya başlayınca, bu şikâyetlerinden dolayı azarlanmış. İşbu âyet de bunun üzerine inmiş.

[518] İstisnâ-i munkatı' olmak üzere malum olarak *illâ men zaleme* şeklinde de okunmuştur; "fakat zalim Allah'ın sevmediği işi işleyerek kötü sözü açıktan söyler" anlamındadır. *İllâ men zulime*nin merfû' olması da câizdir, adeta şöyle denilmektedir: Allah kötülüğün alenen söylenmesini sevmez, bunu sadece *zālim*[58] sever. Bu kullanım, *-mâ câ'enî illâ 'Amr*[un] (Bana Amr'dan başkası gelmedi) anlamında- *mâ câ'enî Zeyd*[un] *illâ 'Amr*[un] (Bana Zeyd değil, Amr geldi) diyenlere göredir. قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ الْغَيْبَ اِلَّا اللّٰهُ ("De ki: Göklerde ve yerde olan hiç kimse gaybı bilmez; sadece Allah bilir." [Neml 27/65]) âyeti gibidir.

58 إلا من ظلم ifadesinden bu kelimenin "zalim" değil "mazlum" olması gerektiği anlaşılıyor. / ed.

{وَكَانَ اللهُ شاكرًا} مثيبًا موفيًا أجوركم، {عَلِيمًا} بحق شكركم وإيمانكم. فإن قلت: لم قدم الشكر على الإيمان؟ قلت: لأن العاقل ينظر إلى ما عليه من النعمة العظيمة في خلقه وتعريضه للمنافع، فيشكر شكرًا مبهمًا، فإذا انتهى به النظر إلى معرفة المنعم آمن به ثم شكر شكرًا مفصلًا، فكان الشكر متقدمًا على الإيمان، وكأنه أصل التكليف ومداره.

١٤٨-﴿لا يُحِبُّ اللهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلا مَنْ ظُلِمَ وَكَانَ اللهُ سَمِيعًا عَلِيمًا﴾

١٤٩-﴿إِنْ تُبْدُوا خَيْرًا أَوْ تُخْفُوهُ أَوْ تَعْفُوا عَنْ سُوءٍ فَإِنَّ اللهَ كَانَ عَفُوًّا قَدِيرًا﴾

[٥١٦] {إِلَّا مَنْ ظُلِمَ} إلا جهر من ظلم، استثنى من الجهر الذي لا يحبه الله جهر المظلوم. وهو أن يدعو على الظالم ويذكره بما فيه من السوء. وقيل: هو أن يبدأ بالشتيمة فيرد على الشاتم {وَلَمَنِ انْتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهِ} [الشورى: ٤١].

[٥١٧] وقيل: ضاف رجل قومًا فلم يطعموه، فأصبح شاكيًا، فعوتب على الشكاية، فنزلت.

[٥١٨] وقرئ «إِلَّا مَنْ ظَلَمَ» على البناء للفاعل للانقطاع، أي ولكن الظالم راكب ما لا يحبه الله فيجهر بالسوء. ويجوز أن يكون {مَنْ ظُلِمَ} مرفوعًا، كأنه قيل: لا يحب الله الجهر بالسوء، إلا الظالمُ، على لغة من يقول: ما جاءني زيد إلا عمرو، بمعنى ما جاءني إلا عمرو. ومنه {لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالأَرْضِ الغَيْبَ إِلَّا اللهُ} [النمل: ٦٥].

[519] Hakkını almak amacıyla alenen kötü söz söylenmesini serbest bıraktıktan ve bunun [Allah katında] sevimli bir şey olduğunu belirttikten sonra, hakkını almak sûretiyle de olsa kimsenin kimseye açıktan kötü söz söylememesini teşvik etti. Böylece kendi nezdinde daha sevimli ve efdal olanı, değer, alçakgönüllülük ve kulluğa daha uygun düşeni teşvik etmiş oldu. Benliği affa hazırlamak için gizli -açık iyilik yapmaktan söz etti ve sonra, kendisine özen gösterdiğini belirtmek, yüksek dereceli ve çok hayırlı olduğuna dikkat çekmek için *affi* bu ikisine atfetti. İyiliğin gizli - açık yapılmasını belirtmesinden kastın af olduğuna delil, "Allah gerçekten affedicidir, kudretlidir" buyrulmasıdır. Yani, Allah cezalandırmaya gücü yettiği halde suçluları affeder. Dolayısıyla siz de O'nun bu âdetini örnek almalısınız.

150. Allah ve resûllerini nankörce inkâr edenler, "Bir kısmına iman ediyoruz, ama bir kısmını inkâr ediyoruz!" diyenler, Allah ile resûllerinin arasını ayırmak isteyenler ve bu ikisinin arasında (münafıkça) bir yol tutmak isteyenler,

151. bunlardır işte, gerçek inkârcılar, asıl nankörler... Ki alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır Biz, inkârcı nankörlere!

[520] Daha önce belirttiğimiz gerekçeden dolayı, "Allah'a iman edip elçilerini inkâr edenler", "Allah'a ve bazı elçilerine iman edip diğer bir kısmını inkâr edenler" hem Allah'ı hem elçilerini tümden inkâr etmiş kabul edildiler. "بَيْنَ ذَٰلِكَ سَبِيلًا [*Bu*nun arasında] bir yol tutma"nın anlamı, iman ile küfür arasında ortada bir din edinmeleridir. Bu kullanıma örnek şu âyet-i kerimedir "Dua ederken sesini ne çok yükselt ne de iyice kıs, bu ikisi arasında [بَيْنَ ذَٰلِكَ] bir yol tut." [İsrâ 17/110] Yani okumada seslilikle sessizlik arasında orta bir yol tut. Oysa bunlar yanıldılar çünkü küfür ile iman arasında orta yol yoktur. Bu sebeple, "Gerçek kâfirler bunlardır işte!" buyurdu, yani 'tam' kâfirler…

[521] *Hakkan* (gerçek) kelimesi cümlenin içeriğini pekiştirmektedir, *huve 'abdu'llâhi hakkan* (O gerçekten Allah'ın kuludur) cümlesinde olduğu gibi ki *hakka zâlike hakkan* demektir. Bu da onların tam kâfir olduklarını ifade eder. Ya da *kâfirûne*nin masdarının sıfatıdır, yani hakkıyla, kesin, gerçek ve kuşkusuz bir küfürle kâfirliğe sapanlar bunlardır işte!

152. Allah ve resûllerine iman edip onlardan hiçbirini diğerinden ayırmayanlara Allah mükâfatlarını ileride verecektir. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[٥١٩] ثم حث على العفو، وأن لا يجهر أحد لأحد بسوء وإن كان على وجه الانتصار، بعد ما أطلق الجهر به وجعله محبوبًا، حثًا على الأحب إليه، والأفضل عنده والأدخل في الكرم والتخشع والعبودية، وذكر إبداء الخير وإخفاءه تنبيهًا للعفو، ثم عطفه عليهما اعتدادًا به وتنبيهًا على منزلته، وأن له مكانًا في باب الخير وسيطًا. والدليل على أن العفو هو الغرض المقصود بذكر إبداء الخير وإخفائه قوله {فَإِنَّ اللهَ كَانَ عَفُوًّا قَدِيرًا} أي يعفو عن الجانين مع قدرته على الانتقام، فعليكم أن تقتدوا بسنة الله.

١٥٠-﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِاللهِ وَرُسُلِهِ وَيُرِيدُونَ أَنْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اللهِ وَرُسُلِهِ وَيَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ وَيُرِيدُونَ أَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا﴾

١٥١-﴿أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا﴾

[٥٢٠] جعل الذين آمنوا بالله وكفروا برسله أو آمنوا بالله وببعض رسله وكفروا ببعض، كافرين بالله ورسله جميعًا لما ذكرنا من العلة. ومعنى اتخاذهم بين ذلك سبيلًا: أن يتخذوا دينًا وسطًا بين الإيمان والكفر، كقوله {وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا} [الإسراء: ١١٠]، أي طريقًا وسطًا في القراءة، وهو ما بين الجهر والمخافتة.وقد أخطؤوا، فإنه لا واسطة بين الكفر والإيمان، ولذلك قال: {أُولَئِكَ هُمُ الكَافِرُونَ حَقًّا} أي هم الكاملون في الكفر.

[٥٢١] و{حَقًّا} تأكيد لمضمون الجملة، كقولك: هو عبد الله حقًا، أي حق ذلك حقًا، وهو كونهم كاملين في الكفر، أو هو صفة لمصدر الكافرين، أي هم الذين كفروا كفرًا حقًّا ثابتًا يقينًا لا شك فيه.

١٥٢-﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللهِ وَرُسُلِهِ وَلَمْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ أُولَئِكَ سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ أُجُورَهُمْ وَكَانَ اللهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[522] **Şayet** "*Beyne* [arasında] kelimesi iki veya daha fazla şeyi gerektirdiği halde *ahad*[in] [hiçbiri] kelimesinin başına gelmesi nasıl uygun düşmüştür?" **dersen şöyle derim:** *Ahad* kelimesi erkek - kadın tek kişi için de bunların ikil ve çoğulları için de kullanılmaktadır. Mesela, herkesi kastederek, *mâ ra'eytu ahad*[en] (hiç kimseyi görmedim) dersin. Dikkat edersen, bu cümleden istisna yaparken "falanın oğul*ları* veya falancanın kız*ları* hariç" dersin. Bu bakımdan mâna, "Onlardan ikisi veya peygamberler topluluğu arasında ayrım yapmadılar." şeklindedir. لَسْتُنَّ كَاَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ ("Siz başka kadınlar gibi değilsiniz."[Ahzâb 33/32]) ifadesi de bu tür bir kullanımdır. "Allah mükâfatlarını ileride verecektir." Bunun anlamı şudur: Mükâfatlarının verilmesi, gecikse bile, hiç kuşkusuz gerçekleşecektir. Dolayısıyla, gelecek zaman kullanılmasının amacı, mükâfatın gecikeceğini ifade etmek değil, vaadi pekiştirmek ve kesinliğini vurgulamaktır.

153. Ehl-i Kitap, senin, gökyüzünden üzerlerine bir kitap indirmeni istiyor... Mûsâ'dan bundan daha büyüğünü istemiş ve "Bize Allah'ı açıkça göster!" demişlerdi... Ama zulümlerinden dolayı kendilerini yıldırım çarpmıştı. Kendilerine açık deliller geldikten sonra da tutup o buzağıya taptılar! Fakat sonuçta Biz bunu affettik, Mûsâ'ya da onlar üzerinde âşikâr bir nüfuz ve kudret verdik.

154. Verdikleri söz(e riayet etmemeleri) sebebiyle Tûr'u üzerlerine kaldırdık. Ve onlara "Kapıdan secde ederek girin" dedik, yine onlara "Cumartesi konusunda aşırı gitmeyin" dedik ve onlardan ağır bir söz aldık.

155. İşte, sözlerini tutmamaları, Allah'ın âyetlerini nankörce inkâr etmeleri, peygamberlerini haksız yere öldürmeleri, "Kalplerimiz perdeli!" demeleri yüzünden... -ki aksine, Allah onların kalplerini kendi inkârları yüzünden mühürlemiştir; onun için, birazı hariç, iman etmezler.-

156. Evet, inkâr etmeleri ve Meryem'e attıkları büyük iftira yüzünden...

157. Özellikle de "Mesih'i!, Allah'ın elçisi! Meryemoğlu Îsâ'yı gerçekten biz öldürdük!" demeleri yüzünden (lânetlendiler). Oysa onu ne öldürmüş ne de haça germişlerdi... Ancak, onlara öyle gösterildi. Bu hususta anlaşmazlığa düşenler, ondan yana tam bir şüphe içindedirler, sadece zanna dayanmaktadırlar, onu yakînen öldürmüş değildirler.

[٥٢٢] فإن قلت: كيف جاز دخول {بَيْنَ} على {أَحَدٍ} وهو يقتضي شيئين فصاعدًا؟ قلت: إن أحدًا عام في الواحد المذكر والمؤنث وتثنيتهما وجمعهما؛ تقول: ما رأيت أحدًا، فتقصد العموم. ألا تراك تقول: إلا بني فلان، وإلا بنات فلان؛ فالمعنى: ولم يفرقوا بين اثنين منهم أو بين جماعة. ومنه قوله تعالى {لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ} [الأحزاب: ٣٢]. {سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ أُجُورَهُمْ} معناه: أنّ إيتاءها كائن لا محالة وإن تأخر، فالغرض به توكيد الوعد وتثبيته، لا كونه متأخرًا.

١٥٣-﴿يَسْأَلُكَ أَهْلُ الْكِتَابِ أَنْ تُنَزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَقَدْ سَأَلُوا مُوسَى أَكْبَرَ مِنْ ذَلِكَ فَقَالُوا أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ ثُمَّ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ فَعَفَوْنَا عَنْ ذَلِكَ وَآتَيْنَا مُوسَى سُلْطَانًا مُبِينًا﴾

١٥٤-﴿وَرَفَعْنَا فَوْقَهُمُ الطُّورَ بِمِيثَاقِهِمْ وَقُلْنَا لَهُمُ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُلْنَا لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِي السَّبْتِ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا﴾

١٥٥-﴿فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ وَكُفْرِهِمْ بِآيَاتِ اللَّهِ وَقَتْلِهِمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَقَوْلِهِمْ قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا﴾

١٥٦-﴿وَبِكُفْرِهِمْ وَقَوْلِهِمْ عَلَى مَرْيَمَ بُهْتَانًا عَظِيمًا﴾

١٥٧-﴿وَقَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا﴾

158. Aksine Allah, onu kendi katına yükseltmiştir. Allah 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

159. Ehl-i Kitap'tan hiç kimse yoktur ki ölmeden önce buna iman edecek olmasın. Kıyamet günü o da aleyhlerinde şahit olacaktır.

[523] Rivayete göre Kâ'b b. Eşref, Finhas b. Âzûrâ ve başkaları Peygamber (s.a.)'e "Gerçekten peygambersen, Hazret-i Mûsâ'nın getirdiği gibi bize gökten toplu halde bir kitap getir!" dediler. Bunun üzerine bu âyet indi. "Senin Allah'ın elçisi olduğuna ilişkin [Allah'tan] falana bir mektup, filana bir mektup…" ve "İnerken basbayağı seyredeceğimiz bir kitap…" istedikleri de söylenmiştir. Bunu sadece inat olsun diye önermekte idiler. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728] şöyle demiştir: "Gerçeği öğrenmek için böyle bir istekte bulunsalardı Allah onlara verirdi. Oysa kendilerine verilen zaten yeterliydi."

[524] "Mûsâ'dan istemişlerdi" ifadesi varsayılan bir şartın cevabı olup anlam şöyledir: Senden istediklerini büyük görüyorsan Mûsâ'dan bundan daha büyüğünü istemişlerdi! Böyle bir istek Hazret-i Mûsâ zamanındaki ataları -yani Mûsâ'nın seçtiği yetmiş temsilci- tarafından dile getirildiği halde, bunlara [yani Peygamber devri Yahudilerine] isnat edilmiştir ki bu, Peygamber devri Yahudilerinin onların yolunda olmaları, onların isteklerini onaylamaları ve inatçılıkta onlara benzemeleri sebebiyledir.

[525] "Açıkça" ayan beyan, O'nu bize açıkça göster de kendisini görelim, anlamında. "Zulümleri sebebiyle" yani Allah'ı görmek istemeleri sebebiyle… *Mümkin* bir şey istemiş olsalardı, *zālim* diye adlandırılmazlardı ve yıldırım onları yakalamazdı! Nitekim İbrâhim *Aleyhisselâm* Allah'dan ölüleri nasıl dirilteceğini kendisine göstermesini istediğinde, onu *zālim* diye adlandırmamış ve üzerine yıldırım göndermemişti. *[Görülebileceğini ileri sürerek] O'nu yaratıklarına benzetenlere yazıklar olsun, üzerlerine yıldırımlar düşsün!..*

[526] "Mûsâ'ya da onlar üzerinde âşikâr bir nüfuz ve kudret verdik." Tövbelerinin kabulü için birbirlerini öldürmelerini emrettiğinde kendisine itaat ederlerken Mûsâ'ya apaçık bir otorite ve yetki vermiştik. Evlerinin avlularında çömelik vaziyette dururlarken kılıçlar tepelerine tepelerine iniyordu [ya hani][59]. *Ne aşikâr bir otorite imiş gerçekten!..*

59 Bkz. Bakara 2/54. / ed.

١٥٨- ﴿بَلْ رَفَعَهُ اللهُ إِلَيْهِ وَكَانَ اللهُ عَزِيزًا حَكِيمًا﴾

١٥٩-﴿وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا﴾

[٥٢٣] روي أن كعب بن الأشرف وفنحاص بن عازورا وغيرهما قالوا لرسول الله ﷺ: إن كنت نبيًّا صادقًا فأتنا بكتاب من السماء جملةً كما أتى به موسى. فنزلت. وقيل: كتابًا إلى فلان وكتابًا إلى فلان أنك رسول الله، وقيل: كتابًا نعاينه حين ينزل. وإنما اقترحوا ذلك على سبيل التعنت؛ قال الحسن: ولو سألوه لكي يتبينوا الحق لأعطاهم، وفيما آتاهم كفاية.

[٥٢٤] {فَقَدْ سَأَلُوا مُوسَى} جواب لشرط مقدر، معناه: إن استكبرت ما سألوه منك فقد سألوا موسى {أَكْبَرَ مِنْ ذَلِكَ}. وإنما أسند السؤال إليهم وإن وجد من آبائهم في أيام موسى وهم النقباء السبعون، لأنهم كانوا على مذهبهم وراضين بسؤالهم ومضاهين لهم في التعنت.

[٥٢٥] {جَهْرَةً} عيانًا، بمعنى أرِناه نرَه جهرة. {بِظُلْمِهِمْ} بسبب سؤالهم الرؤية؛ ولو طلبوا أمرًا جائزًا لما سموا ظالمين ولما أخذتهم الصاعقة، كما سأل إبراهيم عليه السلام أن يريه إحياء الموتى فلم يسمه ظالمًا ولا رماه بالصاعقة، فتبًّا للمشبهة ورميًا بالصواعق!

[٥٢٦] {وَآتَيْنَا مُوسَى سُلْطَانًا مُبِينًا} تسلطًا واستيلاء ظاهرًا عليهم حين أمرهم بأن يقتلوا أنفسهم حتى يتاب عليهم فأطاعوه، واحتبوا بأفنيتهم والسيوف تتساقط عليهم، فيالك من سلطان مبين!

[527] "Verdikleri söz sebebiyle…" Ta ki korksunlar da sözlerinden dönmesinler.

[528] Tûr tepelerindeyken "onlara dedik ki 'Kapıdan secde ederek girin' ve 'cumartesi konusunda haddi aşmayın.' "Başüstüne!" diyerek sözlerini mutlaka gerçekleştirmeleri gerektiğine dair bu konuda kendilerinden söz alınmıştı. Fakat daha sonra anlaşmayı bozdular.

[529] [لَا تَعْدُوا ifadesi] *lâ ta'tedû* ve -Tâ'nın Dal'a idğamıyla- *lâ te'addû* şeklinde de okunmuştur.

[530] فَبِمَا نَقْضِهِمْ ifadesi *fe bi-nakdıhim* [(sözlerini) bozmaları sebebiyle] anlamındadır. Mâ, pekiştirmek için eklenmiştir. **Şayet** "Bâ nereye müteallıktır ve pekiştirmenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Ya mahzuf bir fiile müteallıktır, *Fe bi-mâ nakdıhim mîsâkahum fa'alnâ bi-him mâ fe'alnâ* (Onlara yaptıklarımızı sözlerini bozmaları sebebiyle yaptık!) denilmiş gibidir ya da حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ (Onlara haram kıldık [Nisâ 4/160]) ifadesine müteallıktır. Bu durumda فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا (Yahudilerden bir zulüm sebebiyle [Nisâ 4/160]) ifadesi فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ (ahitlerini bozmaları sebebiyle) ifadesinden bedel olur. Pekiştirmenin anlamına gelince, o da bu cezanın veya tertemiz şeyleri kendilerine yasak etmenin sırf ahitlerini bozmaları ve -buna bağlı olarak- inkârları, peygamberlerini katletmeleri vs. sebebiyle olduğunu kesin bir dille belirtmektir. **Şayet** "Bâ'nın taalluk ettiği mahzuf fiilin بَلْ طَبَعَ اللّٰهُ عَلَيْهَا (bilakis Allah onları mühürlemiştir [Nisâ 4/155]) ifadesinin delâlet ettiği şey olduğunu iddia etseydin ya? Ki bu durumda cümlenin açılımı şöyle olurdu: *Fe bi-mâ nakdıhim mîsâkahum taba'a'llāhu 'alâ kulûbihim* (Allah, kalplerini ahitlerini bozmaları sebebiyle mühürlemiştir.)" **dersen şöyle derim:** Bu varsayım doğru olmaz çünkü بَلْ طَبَعَ اللّٰهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ (bilakis Allah, kalplerini kendi inkârları yüzünden mühürlemiştir) ifadesi قُلُوبُنَا غُلْفٌ (kalplerimiz perdelidir) sözlerini reddetmekte, kınamaktadır, dolayısıyla orayla ilgilidir. Şöyle ki "kalplerimiz perdelidir" ifadesiyle onlar, "Allah kalplerimizi perdeli yaratmıştır" demek istiyorlardı. Yani bir kılıfın içinde olup ona hiçbir hatırlatma ve öğüt ulaşamaz demek istiyorlardı. Bu tıpkı Allah'ın müşriklerden naklettiği "Şayet Rahman dileseydi biz putlara tapamazdık." [Zuhruf 43/20] şeklindeki iddiaya ve -Allah rezil edesice! -Cebrîlerin görüşüne benzer. İşte bunlara denilmektedir ki "Bilakis, Allah o kalplerden yardımını kesmiş, lütfunu esirgemiş, böylece tıpkı mühürlenmiş hale gelmişlerdir. Yoksa özünde öğüt almaya elverişsiz ve onu kabul etme imkânından yoksun biçimde perdeli yaratılmamışlardır.

[٥٢٧] {بِمِيثَاقِهِمْ} بسبب ميثاقهم ليخافوا فلا ينقضوه.

[٥٢٨] {وَقُلْنَا لَهُمُ} والطور مطل عليهم {ادْخُلُوا البَابَ سُجَّدًا} ولا تعدوا في السبت، وقد أخذ منهم الميثاق على ذلك، وقولَهم سمعنا وأطعنا، ومعاهدتهم على أن يتموا عليه، ثم نقضوه بعد.

٥ [٥٢٩] وقرئ «لا تَعْتَدُوا». «وَلَا تَعَدُّوا»، بإدغام التاء في الدال.

[٥٣٠] {فَبِمَا نَقْضِهِم} فبنقضهم، وما، مزيدة للتوكيد. فإن قلت: بم تعلقت الباء، وما معنى التوكيد؟ قلت: إما أن يتعلق بمحذوف، كأنه قيل: فبما نقضهم ميثاقهم فعلنا بهم ما فعلنا؛ وإما أن يتعلق بقوله {حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ} على أنّ قوله {فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا} [النساء: ١٦٠] بدل من قوله {فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ}. وأما التوكيد فمعناه ١٠ تحقيق أنّ العقاب أو تحريم الطيبات لم يكن إلا بنقض العهد وما عطف عليه من الكفر وقتل الأنبياء وغير ذلك. فإن قلت: هلا زعمت أن المحذوف الذي تعلقت به الباء ما دل عليه قوله {بَلْ طَبَعَ اللهُ عَلَيْهَا} فيكون التقدير: فبما نقضهم ميثاقهم طبع الله على قلوبهم، بل طبع الله عليها بكفرهم. قلت: لم يصح هذا التقدير، لأنّ قوله {بَلْ طَبَعَ اللهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ} ردّ وإنكار لقولهم: {قُلُوبُنَا غُلْفٌ} فكان متعلقًا به، وذلك ١٥ أنهم أرادوا بقولهم: {قُلُوبُنَا غُلْفٌ} أن الله خلق قلوبنا غلفًا، أي في أكنة لا يتوصل إليها شيء من الذكر والموعظة، كما حكى الله عن المشركين وقالوا: {لَوْ شَاءَ الرَّحْمنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ} [الزخرف: ٢٠] وكمذهب المجبرة، أخزاهم الله، فقيل لهم: بل خذلها الله ومنعها الألطاف بسبب كفرهم، فصارت كالمطبوع عليها، لا أن تخلق غلفًا غير قابلة للذكر ولا متمكنة من قبوله.

[531] **Şayet** "بِكُفْرِهِمْ (inkârları sebebiyle) ifadesi nereye ma'tūftur?" **dersen şöyle derim:** Doğru görüş فَبِمَا نَقْضِهِمْ (bozmaları sebebiyle) ifadesine atfedilmesi ve bir ara cümle olarak بَلْ طَبَعَ اللّٰهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ (bilakis Allah, kalplerini kendi inkârları yüzünden mühürlemiştir) ifadesinin وَقَوْلِهِمْ قُلُوبُنَا غُلْفٌ (kalplerimiz perdelidir demeleri[60] yüzünden) cümlesine tâbi bir söz kabul edilmesidir. Takip eden بِكُفْرِهِمْ (küfürleri sebebiyle) ifadesine atfedilmesi de câizdir.

[532] **Şayet** "Ma'tūfun aleyh ister harf-i idrab olan *bel*den önceki ister sonraki olsun -yani وَكُفْرِهِمْ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ [Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri yüzünden] ve بِكُفْرِهِمْ [inkârları yüzünden] ifadeleri- *küfr*ün yine kendi anlamındaki başka bir kelimeye atfen getirilmesinin anlamı nedir? [Bir şey kendisini içeren başka bir şeye nasıl atfedilebilir?]" **dersen şöyle derim:** Çünkü inkâr onlardan tekrar tekrar sadır olmuştur. Zira Hazret-i Mûsâ'yı, sonra Hazret-i Îsâ'yı, sonra da Peygamber (s.a.)'i inkâr etmişlerdir. Dolayısıyla, inkârlarının bir kısmı bir kısmına atfedilmiştir. Ya da atfedilenlerin tamamı kendisine atıf yapılanların tamamına bağlanmıştır. Şöyle denilmiş gibi: Ahitlerini bozmaları, Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri, peygamberlerini katletmeleri, "Kalplerimiz perdelidir!" demeleri şeklindeki suçlarla inkâr etmeleri, Hazret-i Meryem'e iftira atmaları ve Hazret-i Îsâ'yı öldürmekle iftihar etme suçlarını kendilerinde bulundurmaları yüzünden onları cezalandırdık. Yahut "Bilakis inkârları ve inkârla birlikte şu şu suçları kendilerinde bulundurmaları sebebiyle kalplerini mühürledik" demektir.

[533] *el-Bühtânu'l-'azîm*[u] (Büyük iftira), Hazret-i Meryem'e zina isnadında bulunmalarıdır. **Şayet** "Onlar Îsâ'yı inkâr ediyorlar, onu düşman biliyorlardı. Onu öldürmeye kastetmişlerdi. Ona 'sihirbaz' ve 'sihirbazın oğlu', 'zinakâr' ve 'zinakârın oğlu' demişlerdi. Nasıl olur da 'Biz Allah *resûlû* Îsâ *Mesih*'i öldürdük.' demiş olabilirler?" **dersen şöyle derim:** Bunu alay için söylüyorlardı. Tıpkı Firavun'un "Şu size gönderilen elçi kesinlikle bir deli!" [Şu'arâ 26/27] demesi gibi. İfadeyi kendilerinden naklederken Yüce Allah'ın onların çirkin sözlerinin yerine güzel bir söz yerleştirmiş olması da mümkündür ki bu da Hazret-i Îsâ'yı yaftaladıkları şeylerden onu tenzih etmek ve yakıştırdıkları şeylerden berî olduğunu belirtmek içindir. Tıpkı şu âyet-i kerimelerdeki gibi: "Gerçek şu ki onlara 'Gökleri ve yeri kim yarattı?' diye sorsan, kesinlikle 'Onları, 'mutlak izzet ve ilim sahibi' ('Azîz, 'Alîm) yarattı' derler. O ki Arz'ı sizin için beşik kılmış, doğru yolda gidesiniz diye orada sizin için yollar var etmiştir." [Zuhruf 43/9-10].

60 Bu kısmın Arapça karşılığı âyette وقولهم şeklinde olmakla birlikte, metinde de Gülnuş Valide Sultan (vr. 75a) ve Damad İbrâhim Paşa (vr. 106b) nüshalarında da وقالوا şeklindedir. / ed.

[٥٣١] فإن قلت: علام عطف قوله {وَبِكُفْرِهِمْ}؟ قلت: الوجه أن يعطف على {فَبِمَا نَقْضِهِمْ} ويجعل قوله {بَلْ طَبَعَ اللهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ} كلامًا تبع قوله {وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ} على وجه الاستطراد، يجوز عطفه على ما يليه من قوله: {بِكُفْرِهِمْ}.

[٥٣٢] فإن قلت: ما معنى المجيء بالكفر معطوفًا على ما فيه ذكره، سواء عطف على ما قبل حرف الاضراب، أو على ما بعده، وهو قوله {وَكُفْرِهِم بِآيَاتِ اللهِ}. ٥
وقوله {بِكُفْرِهِمْ}؟ قلت: قد تكرّر منهم الكفر، لأنهم كفروا بموسى، ثم بعيسى، ثم بمحمد صلوات الله عليهم، فعطف بعض كفرهم على بعض؛ أو عطف مجموع المعطوف على مجموع المعطوف عليه، كأنه قيل: فبجمعهم بين نقض الميثاق، والكفر بِئَايَاتِ الله، وقتل الأنبياء وقولهم: قلوبنا غلف، وجمعهم بين كفرهم وبهتهم مريم، وافتخارهم بقتل عيسى، عاقبناهم. أو بل طبع الله عليها بكفرهم وجمعهم ١٠
بين كفرهم وكذا وكذا.

[٥٣٣] والبهتان العظيم: هو التزنية. فإن قلت: كانوا كافرين بعيسى عليه السلام، أعداء له، عامدين لقتله، يسمونه الساحر بن الساحرة، والفاعل بن الفاعلة، فكيف قالوا: ''إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولُ اللهِ''؟ قلت: قالوه على وجه الاستهزاء، كقول فرعون { قَالَ إِنَّ رَسُولَكُمُ الَّذِي أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ} [الشعراء: ٢٧]. ويجوز ١٥
أن يضع الله الذكر الحسن مكان ذكرهم القبيح في الحكاية عنهم رفعًا لعيسى عما كانوا يذكرونه به وتعظيمًا لما أرادوا بمثله، كقوله {لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ العَزِيزُ الْعَلِيمُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا} [الزخرف: ٩-١٠].

[534] Rivayete göre, Yahudilerden bir grup Hazret-i Îsâ'ya ve annesine sövmüş, o da "Ya Rabbi! Sen benim Rabbimsin. Beni *kelime*nle yarattın. Allah'ım! Bana ve anneme sövene lânet eyle!" şeklinde beddua etmiş, Allah da sövenleri maymun ve domuza çevirmiş... Yahudiler onu öldürmek için söz birliği etmişlerdi. Allah ona, kendisini Yahudilerle beraber yaşamaktan kurtarıp *sema*ya yükselteceğini haber verdi. O da havarilerine "Benim sûretime girmeyi kabul ederek öldürülüp çarmıha gerilip cennete girmeyi hanginiz kabul eder?" deyince, içlerinden birinin [Yahuda Iskariyot] "Ben kabul ederim!" demesi üzerine ona Hazret-i Îsâ'nın sûreti giydirilmiş ve [Îsa Mesih yerine] bu zât öldürülüp çarmıha gerilmiştir.

[535] Denilmiştir ki Hazret-i Îsâ'ya karşı ikiyüzlü davranan bir adam vardı. Hazret-i Îsâ'yı öldürmek istediklerinde bu münafık "Ben size Îsâ'nın yerini gösteririm!" dedi. Bu amaçla Hazret-i Îsâ'nın evine girdi. Îsâ göğe kaldırıldı, sûreti ise münafığa giydirildi. Suikastçılar Îsâ'nın evine girdiler ve o adamı Îsâ sanarak öldürdüler. Sonra [Hazret-i Îsâ hakkında insanlar] ihtilâfa düştüler. Bazıları dedi ki "O tanrıdır, öldürülmesi mümkün değil!". Bazıları dedi ki "O öldürüldü ve çarmıha gerildi." Bazıları da dedi ki "Eğer bu Îsâ ise arkadaşımız nerede? Eğer bu arkadaşımızsa, Îsâ nerede?". Bazıları da "Îsâ göğe kaldırıldı" dedi, bazıları ise "Yüz tıpkı Îsâ'nın yüzü, beden arkadaşımızın bedeni!" dediler.

[536] **Şayet** "*Şubbihe* (öyle gösterildi) fiilinin nâib-i fâ'ili nedir? Eğer bu fiili Mesih'e isnad edersen Mesih, 'benzeyen' değil 'benzetilen'dir. Maktule isnad edersen maktulün adı geçmedi ki?" **dersen şöyle derim:** Fiil, *huyyile ileyhi* (kendisine …mış gibi göründü) kullanımında olduğu gibi, car ve mecrura [لَهُمْ / onlar] isnad edilmiştir. Adeta "Fakat onlara öyle gösterildi, bir belirsizlik meydana geldi" denilmektedir. Fiilin maktule giden bir zamire isnad edilmesi de câizdir çünkü "Biz onu öldürdük" demeleri bir maktulün varlığını gösterir. Bu durumda da şöyle denilmiş gibi olur: *Ve lâkin şubbihe le-hum men katelûhu* (Fakat o öldürdükleri kişi onlara Îsâ diye gösterildi).

[537] اِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ (Zanna tâbi olmaktan başka…) Bu, istisnâ-i munkatı'dır çünkü zanna tâbi olmak ilim cinsinden değildir. "*Fakat* zanna tâbi oluyorlar" anlamındadır.

[٥٣٤] روي أنّ رهطًا من اليهود سبوه وسبوا أمّه فدعا عليهم «اللّٰهم أنت ربي وبكلمتك خلقتني، اللّٰهم العن من سبني وسب والدتي!»، فمسخ الله من سبهما قردة وخنازير؛ فأجمعت اليهود على قتله، فأخبره الله بأنه يرفعه إلى السماء ويطهره من صحبة اليهود، فقال لأصحابه: أيكم يرضى أن يلقى عليه شبهي فيقتل ويصلب ٥ ويدخل الجنة؟ فقال رجل منهم: أنا. فألقي عليه شبهه فقتل وصلب.

[٥٣٥] وقيل: كان رجلًا ينافق عيسى، فلما أرادوا قتله قال: أنا أدلكم عليه، فدخل بيت عيسى فرفع عيسى وألقي شبهه على المنافق، فدخلوا عليه فقتلوه وهم يظنون أنه عيسى؛ ثم اختلفوا فقال بعضهم: إنه إله لا يصح قتله. وقال بعضهم: إنه قتل وصلب. وقال بعضهم إن كان هذا عيسى فأين صاحبنا؟ وإن كان هذا صاحبنا ١٠ فأين عيسى؟ وقال بعضهم رفع إلى السماء وقال بعضهم: الوجه وجه عيسى والبدن بدن صاحبنا.

[٥٣٦] فإن قلت: {شُبّهَ} مسند إلى ماذا؟ إن جعلته مسندًا إلى المسيح، فالمسيح مشبه به وليس بمشبه، وإن أسندته إلى المقتول فالمقتول لم يجر له ذكر؟ قلت: هو مسند إلى الجار والمجرور وهو {لَهُمْ}، كقولك خُيّل إليه، كأنه قيل: ولكن وقع لهم ١٥ التشبيه. ويجوز أن يسند إلى ضمير المقتول، لأنّ قوله: {إنَّا قَتَلْنَا} يدل عليه، كأنه قيل: ولكن شبه لهم من قتلوه.

[٥٣٧] {إلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ} استثناء منقطع، لأنّ اتباع الظن ليس من جنس العلم، يعني: ولكنهم يتبعون الظن.

[538] **Şayet** "*Şekk*etmekle nitelendirildiler. *Şekk* ise iki mümkün şıktan hiçbirinin diğerine göre ağır basmamasıdır. Sonra da *zan* ile nitelendirildiler. Oysa zan, iki mümkün şıktan birinin ağır basmasıdır. Nasıl hem *şekk*etmiş hem de *zann*etmiş oluyorlar?" **dersen şöyle derim:** Kastedilen şudur: Hiçbir bilgilerinin bulunmaması sebebiyle şek içindedirler, fakat onlara bir belirti görünürse zannetmeye başlarlar. Bu belirti de şudur: "Onu yakînen öldürmemişlerdir" yani onu kesin bir öldürüş ile öldürmüş değillerdir. Yahut -"Mesih'i gerçekten biz öldürdük!" sözlerinde iddia ettikleri gibi- öldürdüklerinin o olduğuna yakînen inanıyor değillerdir. Ya da *yakīn*^en^ kelimesi *ve mâ katelûhu* ifadesinin tekidi kılınabilir. *Mâ katelûhu hakk*^an^ (Onu gerçek anlamda öldürmediler) ifadesinde olduğu gibi ki, *hakka'ntifâ*^u^ *katlihî hakk*^an^ (onu öldürmemiş oldukları kesin bir gerçektir.) Şöyle de denilmiştir: Bu ifade Arapların *kateltu'ş-şey*^e^ *'ilm*^en^ (Onu kesin olarak biliyorum) ve *nehartuhû 'ilm*^en^ (Biliyorum ki deveyi kestim) sözlerine benzer, bunu bir konuda ileri seviyede bilgi sahibi olduğunda söylersin. Âyetteki ifadede onlarla alay edilmektedir. Çünkü ["Bu konuda *hiçbir* bilgileri yok" buyrulurken] istiğrak edatıyla bilgi tümden nefyedilip, ardından, "bunu yakînî ve etraflı bir ilim ile bilmiyorlar" denince bu, alaydan başka bir şey ifade etmez.

[539] "Ona muhakkak iman edecektir" ifadesi, mahzuf bir mevsūfun sıfatı olarak gelmiş yemin cümlesidir. Açılımı şöyledir: *Ve in min ehli'l-kitâbi ahad*^un^ *illâ le-yu'minenne bi-hî* [Ehl-i Kitap'tan hiçbir fert yoktur ki (ölmezden evvel) ona kesinlikle iman edecek olmasın]. Şu âyet-i kerimeler de buna örnektir: وَمَا مِنَّا اِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ ("[Biz meleklerden] hiçbirimiz yoktur ki belli bir makamı olmasın." [Sāffât 37/164]); وَاِنْ مِنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَا ("İçinizden hiç kimse yoktur ki cehenneme varacak olmasın." [Meryem 19/71]). Mâna şöyledir: Yahudi ve Hristiyanlardan hiçbir fert yoktur ki ölümünden önce Îsâ'ya, onun Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna kesin olarak inanmasın. Yani, ruhu çıkmadan önce gerçeği görünce… Fakat yükümlülük devri sona erdiğinden, imanın fayda vermeyeceği bir anda… Şehr b. Havşeb'in şöyle dediği nakledilmiştir: "Haccâc -bu âyeti kastederek- bana şöyle dedi: 'Bir âyet var ki onu her okuduğumda ona ilişkin içimde bir kuşku uyanır.' Ve devamla dedi ki: 'Bana Yahudi ve Hristiyan bir esir getirilir, ben boynunu vururum, ama ondan böyle bir şey duymam!' Dedim ki: 'Yahudi ölmek üzere olunca melekler sırtına ve yüzüne vurarak şöyle derler: 'Ey Allah'ın düşmanı! Sana Îsâ geldi, sen onu yalanladın.' Der ki: 'Şu anda onun peygamber bir kul olduğuna inandım.'

[٥٣٨] فإن قلت: قد وصفوا بالشك والشك أن لا يترجح أحد الجائزين، ثم وصفوا بالظن والظن أن يرتجح أحدهما، فكيف يكونون شاكين ظانين؟ قلت: أريد أنهم شاكون ما لهم من علم قط، ولكن إن لاحت لهم أمارة فظنوا، فذاك {وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا}، وما قتلوه قتلًا يقينًا، أو ما قتلوه متيقنين، كما ادّعوا ذلك في قولهم: {إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحُ}. أو يجعل {يَقِينًا} تأكيدًا لقوله {وَمَا قَتَلُوهُ}، كقولك: ما قتلوه حقًّا، أي حق انتفاء قتله حقًّا. وقيل: هو من قولهم: قتلت الشيء علمًا ونحرته علمًا، إذا تبالغ فيه علمك. وفيه تهكم، لأنه إذا نفى عنهم العلم نفيًا كليًّا بحرف الاستغراق، ثم قيل: وما علموه علم يقين وإحاطة لم يكن إلا تهكمًا بهم.

[٥٣٩] {لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ} جملة قسمية واقعة صفة لموصوف محذوف تقديره: وإن من أهل الكتاب أحد إلا ليؤمننّ به. ونحوه: {وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ} [الصافات: ١٦٤]، {وَإِنْ مِنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا} [مريم: ٧١]. والمعنى: وما من اليهود والنصارى أحد إلا ليؤمننّ قبل موته بعيسى، وبأنه عبد الله ورسوله. يعني: إذا عاين قبل أن تزهق روحه حين لا ينفعه إيمانه لانقطاع وقت التكليف. وعن شهر بن حوشب: قال لي الحجاج: آية ما قرأتها إلا تخالج في نفسي شيء منها، يعني هذه الآية، وقال: إني أوتى بالأسير من اليهود والنصارى فأضرب عنقه فلا أسمع منه ذلك، فقلت: إن اليهودي إذا حضره الموت ضربت الملائكة دبره ووجهه وقالوا: يا عدوّ الله! أتاك موسى نبيًّا فكذبت به. فيقول: آمنت أنه عبد نبيّ.

Aynı konumdaki Hristiyana 'Sana Îsâ peygamber olarak geldi, sen onun Allah veya Allah'ın oğlu olduğunu iddia ettin!' derler. Bunun üzerine o, imanının kendisine fayda vermeyeceği bir anda Hazret-i Îsâ'nın Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna inanır." Şehr b. Havşeb dedi ki: "Haccâc yaslanıyordu. Doğruldu ve bana bakarak 'Bu bilgi kimden?' dedi. Dedim ki: 'Bana Hazret-i Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye anlattı.' Haccâc değneğiyle yeri çizmeye başladı ve 'Sen bu bilgiyi duru bir pınardan -veya kaynağından- almışsın!' dedi. Kelbî de şöyle demiştir: "Şehr b. Havşeb'e 'Hazret-i Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye' derken ne demek istedin?' dedim de Ali adını ekleyerek Haccâc'ı kızdırmak istedim' dedi." Çünkü o zât, "İbn Hanefiyye" adıyla meşhurdu.

[540] Nakledildiğine göre, İbn Abbâs (r.a.) [v. 68/688] da âyeti bu şekilde yorumlamaktaymış, İkrime ona demiş ki: "Yani sana bir adam gelse ve onun boynunu vursan da mı?" İbn Abbâs demiş ki: "Îsâ'ya inandığına ilişkin dudaklarını depreştirmedikçe ruhu çıkmaz!" İkrime, "Bir evin çatısından düşse veya ateşte yansa ya da yırtıcı bir hayvan yese de mi?" deyince, şöyle cevap vermiş: "Havadayken bunu söyler, Îsâ'ya inanmadıkça ruhu çıkmaz." Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] Nûn'un zammesiyle [yani fiilin çoğul şekliyle] *illâ le yu'minunne bi-hî kable mevtihim* şeklindeki kıraati de buna delildir. Anlam şöyledir: Onlardan hiç kimse yoktur ki ölümünden önce ona inanacak olmasın. Çünkü *ahad* [hiç kimse] kelimesi çoğul için de kullanılmaya elverişlidir.

[541] **Şayet** "Ölümlerinden önce Îsâ'ya inanacaklarını bildirmenin ne faydası var ki?" **dersen şöyle derim:** Faydası tehdittir. Ve yakında ölüm geldiğinde ona mutlaka inanacaklarını fakat bunun onlara bir yararı olmayacağını bilsinler!.. Böylece, imanın fayda vereceği bir zamanda, bir an evvel inanmaya teşebbüse etmeleri gerektiğini hatırlatmakta ve onları uyarmaktadır. Bununla ayrıca, bahanelerinin kaldırılması da amaçlanmıştır. "Kıyamet günü o da aleyhlerinde şahit olacaktır!" ifadesi de böyledir, kendisini yalanladıkları için Yahudiler aleyhinde, kendisini "Allah'ın oğlu" diye adlandırdıklarından dolayı da Hristiyanlar aleyhinde şahitlik edecektir.

[542] Her iki zamirin ['o'na ve ölüm'ü'] de Hazret-i Îsâ'ya gittiği de söylenmiştir. Bu durumda anlam şöyle olur: Onlardan hiçbiri yoktur ki Îsâ'nın ölümünden önce Îsâ'ya inanacak olmasın. 'İnanacak olanlar'dan maksat Hazret-i Îsâ'nın [kıyamete yakın] yeryüzüne inmesi zamanında yaşayacak Yahudi ve Hristiyanlardır. Rivayete göre, âhir zamanda Hazret-i Îsâ gökten inecek,

وتقول للنصراني: أتاك عيسى نبيًّا فزعمت أنه الله أو ابن الله، فيؤمن أنه عبد الله ورسوله حيث لا ينفعه إيمانه. قال: وكان متكئًا فاستوى جالسًا فنظر إليّ وقال: ممن؟ قلت: حدثني محمد بن عليّ ابن الحنفية، فأخذ ينكت الأرض بقضيبه ثم قال: لقد أخذتها من عين صافية، أو من معدنها. قال الكلبي: فقلت له: ما أردت إلى أن تقول حدثني محمد بن عليّ ابن الحنفية. قال: أردت أن أغيظه، يعني بزيادة اسم عليّ، لأنه مشهور بابن الحنفية.

[٥٤٠] وعن ابن عباس أنه فسره كذلك، فقال له عكرمة: فإن أتاه رجل فضرب عنقه، قال: لا تخرج نفسه حتى يحرّك بها شفتيه؛ قال: وإن خرّ من فوق بيت أو احترق أو أكله سبع؟ قال: يتكلم بها في الهواء ولا تخرج روحه حتى يؤمن به. وتدل عليه قراءة أبيّ «إِلَّا لَيُؤْمِنُنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِمْ» بضم النون على معنى: وإن منهم أحد إلا سيؤمنون به قبل موتهم، لأنّ أحدًا يصلح للجمع.

[٥٤١] فإن قلت: ما فائدة الإخبار بإيمانهم بعيسى قبل موتهم؟ قلت: فائدته الوعيد، وليكون علمهم بأنهم لا بدّ لهم من الإيمان به عن قريب عند المعاينة، وأن ذلك لا ينفعهم، بعثًا لهم وتنبيهًا على معالجة الإيمان به في أوان الانتفاع به، وليكون إلزامًا للحجة لهم. وكذلك قوله {وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا} يشهد على اليهود بأنهم كذبوه، وعلى النصارى بأنهم دعوه ابن الله.

[٥٤٢] وقيل: الضميران لعيسى، بمعنى: وإن منهم أحد إلا ليؤمننّ بعيسى قبل موت عيسى، وهم أهل الكتاب الذين يكونون في زمان نزوله. روي أنه ينزل من السماء في آخر الزمان،

Ehl-i Kitap'dan ona inanmayan hiç kimse kalmayacak, din tek -yani İslâm dini- olacak ve Îsâ zamanında Allah Deccal'ı helâk edecek, yeryüzüne öyle bir emniyet hâkim olacak ki aslan - deve, kaplan - sığır, kurt - koyun birlikte yayılacak, çocuklar yılanlarla oynayacaklar… Îsâ yeryüzünde kırk yıl yaşayıp, sonra vefat edecek, namazını Müslümanlar kıldıracak ve onu defnedecekler.

[543] Şu kastedilmiş de olabilir: Hazret-i Îsâ geldiğinde Allah Ehl-i Kitab'ı mezarlarında diriltecek ve bunlardan Hazret-i Îsâ'ya inanmayan hiçbir fert kalmayacak. Böylelikle Allah Hazret-i Îsâ'nın indiğini ve iniş sebebini onlara bildirecek. Onlar da imanın kendilerine fayda vermeyeceği bir anda inanmış olacaklar.

[544] "Ona"daki zamirin Allah'a gittiği de, Hazret-i Muhammed'e gittiği de söylenmiştir.

160. Yine, Yahudiyim diyenlerden sadır olan bir zulüm yüzünden, kendilerine helâl kılınmış tertemiz şeyleri Yahudilere yasakladık. Ve Allah yolundan döndürüp durmaları yüzünden…

161. Bir de kendilerine yasaklandığı halde o faizi almaları, insanların mallarını haksız yere yemeleri yüzünden... Can yakıcı bir azap hazırladık içlerindeki inkârcı nankörlere!..

162. Fakat onlardan ilimde derinleşmiş olanlar ile müminler, hem sana indirilen Kur'ân'a hem de senden önce indirilen kitaplara iman ederler. -Hele o gerçek dindarlar… -Arınmak için verenler, Allah'a ve âhirete hakkıyla iman edenler var ya, işte onlara yarın büyük bir mükâfat vereceğiz.

[545] "Yine, Yahudiyim diyenlerden sadır olan bir zulüm yüzünden" ki ne zulüm!.. Mâna şudur: Tertemiz şeyleri onlara sadece kendi yaptıkları büyük zulüm yüzünden haram kıldık. Bu da Allah'ın onların eylemi olarak saydığı inkârcılık ve büyük günahlardır. Kendilerine haram kılınan tertemiz şeyler ise "Yahudilere bütün tırnaklı hayvanları haram kıldık..." [En'âm 6/146] âyetinde belirtilenlerdir. Ayrıca, süt ürünleri de kendilerine haram kılınmıştı. Küçük olsun büyük olsun 'her' günah işlediklerinde Allah onlara yiyecek vb. tertemiz bazı şeyleri haram kılmıştır.

فلا يبقى أحد من أهل الكتاب إلا يؤمن به، حتى تكون الملة واحدة وهي ملة الإسلام، ويهلك الله في زمانه المسيح الدجال، وتقع الأمنة حتى ترتع الأسود مع الإبل، والنمور مع البقر، والذئاب مع الغنم، ويلعب الصبيان بالحيات، ويلبث في الأرض أربعين سنة، ثم يتوفى ويصلي عليه المسلمون ويدفنونه.

٥ [٥٤٣] ويجوز أن يراد أنه لا يبقى أحد من جميع أهل الكتاب إلا ليؤمننّ به، على أن الله يحييهم في قبورهم في ذلك الزمان، ويعلمهم نزوله وما أنزل له، ويؤمنون به حين لا ينفعهم إيمانهم.

[٥٤٤] وقيل: الضمير في {بِهِ} يرجع إلى الله تعالى. وقيل: إلى محمد ﷺ.

١٦٠-﴿فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ وَبِصَدِّهِمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ كَثِيرًا﴾ ١٠

١٦١-﴿وَأَخْذِهِمُ الرِّبَا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ وَأَكْلِهِمْ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾

١٦٢-﴿لَكِنِ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أُولَئِكَ سَنُؤْتِيهِمْ أَجْرًا عَظِيمًا﴾ ١٥

[٥٤٥] {فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا} فبأي ظلم منهم. والمعنى ما حرمنا عليهم الطيبات إلا لظلم عظيم ارتكبوه، وهو ما عدّد لهم من الكفر والكبائر العظيمة. والطيبات التي حرّمت عليهم ما ذكره في قوله {وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفُرٍ} [الأنعام: ١٤٦]، وحرّمت عليهم الألبان، وكلّما أذنبوا ذنبًا صغيرًا أو كبيرًا حرّم

٢٠ عليهم بعض الطيبات في المطاعم وغيرها.

[546] وَبِصَدِّهِمْ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ كَثِيرًا ifadesi ya "çok sayıda insanı' veya 'çokça döndürmeleri' yüzünden" anlamındadır. "Haksız yere" yani [mahkemelerde karar verirken] kitabı tahrif ederken alt tabakadaki insanlardan almış oldukları rüşvetle...

[547] "Fakat ilimde derinleşmiş olanlar…" Yani sağlam temellere dayanan tahkik ehli, bilinçli âlimler. Bu ifade ile Yahudilerin içindeki Abdullah b. Selâm vb. iman etmiş olanları kastediyor. "Ve müminler…" Yani Yahudilerden iman etmiş olanlar yahut Muhacir ve Ensâr müminleri. *er-Râsihūne* (Derinleşmiş olanlar) kelimesi mübteda olmak üzere merfû'dur, *yu'minûne* (iman ederler) ise onun haberidir. *Ve'l-mukīmîne's-salât*[e] ifadesi *ikâme-i salât*ın (yani daha ziyade namaz vb. ritüellerde tezâhür eden gerçek dindarlığın) faziletini belirtmek için başında varsayılan bir *emdehu* (hele hele) fiiliyle mansūptur. Bu yaygın bir kullanımdır. Sîbeveyhi [mülhitlerce bu ifadeye yöneltilen] itirazı misaller ve şahitlerle çürütmüştür. Bazılarının Mushaf hattında bir yanlışlık meydana geldiğine ilişkin iddialarına da itibar edilmez. Böyle bir şeye itibar edenler Kur'ân'a iyice bakmayanlar, Arapların bu tür kullanımlarını -bu tür kelimeleri- "*hāssaten* / hele hele" anlamını vermek ve bir çeşitlilik katmak için mansūp okuduklarını- bilmeyenlerdir. Böyleleri bilmiyorlar ki Tevrat ve İncil'de kendilerinden övgüyle bahsedilmiş, bilinci saf olan sahâbe nesli, İslâm'a toz kondurmama ve ona yöneltilen her türlü itirazı bertaraf etme konusunda Allah'ın kitabında kendilerinden sonrakilerin kapatacakları bir gedik ve gelecektekilerin fark edebileceği bir kusur bırakmayacak kadar büyük bir hassasiyete sahip idiler! وَالْمُقِيمِينَ kelimesinin بِمَا اُنْزِلَ اِلَيْكَ ibaresine atfedildiği [ve bu sebeple mecrur olduğu] da söylenmiştir, *yu'minûne bi'l-kitâb*[i] *ve bi'l-mukīmîne's-salât*[e] (Kitaba ve gerçek dindarlara iman edenler…) ki gerçek dindarlar peygamberlerdir. İbn Mes'ûd mushafında vav ile *ve'l-mukīmûne* şeklindedir. Bu aynı zamanda Mâlik b. Dînâr, Cahderî ve Îsâ es-Sakafî'nin de kıraatidir.

163. Tıpkı, Nuh'a ve ondan sonra gelen peygamberlere; İbrâhim'e, İsmâil'e, İshâk'a, Ya'kûb'a ve torunlarına, Îsâ'ya, Eyyûb'a, Yûnus'a, Hârûn'a ve Süleyman'a vahyettiğimiz gibi, şüphesiz sana da vahyettik... ki Dâvûd'a da Zebur'u vermiştik.

164. Daha önce sana anlatmış olduğumuz resûllerle, sana anlatmadığımız resûllere de (vahyettiğimiz gibi)... ki Allah Mûsâ ile basbayağı konuşmuştu.

[٥٤٦] {وَبِصَدِّهِمْ عَنْ سَبِيلِ اللهِ كَثِيرًا} ناسًا كثيرًا أو صدًّا كثيرًا. {بِالْبَاطِلِ} بالرشوة التي كانوا يأخذونها من سفلتهم في تحريف الكتاب.

[٥٤٧] {لَكِنِ الرَّاسِخُونَ} يريد من آمن منهم، كعبد الله بن سلام وأضرابه، والراسخون في العلم الثابتون فيه المتقنون المستبصرون {والمُؤْمِنُونَ} يعني المؤمنين منهم، أو المؤمنون من المهاجرين والأنصار. وارتفع الراسخون على الابتداء، و{يُؤْمِنُونَ} خبره. و{وَالْمُقِيمِينَ} نصب على المدح لبيان فضل الصلاة، وهو باب واسع. وقد كسره سيبويه على أمثلة وشواهد، ولا يُلتفتُ إلى ما زعموا من وقوعه لحنًا في خط المصحف. وربما التفت إليه من لم ينظر في الكتاب ولم يعرف مذاهب العرب وما لهم في النصب على الاختصاص من الافتنان، وغبي عليه أنّ السابقين الأوّلين الذين مثلهم في التوراة ومثلهم في الإنجيل كانوا أبعد همة في الغيرة على الإسلام وذبّ المطاعن عنه، من أن يتركوا في كتاب الله ثلمة ليسدّها من بعدهم وخرقًا يرفوه من يلحق بهم. وقيل: هوعطف على {بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ}، أي يؤمنون بالكتاب وبالمقيمين الصلاة، وهم الأنبياء. وفي مصحف عبد الله «وَالمُقِيمُونَ»، بالواو. وهي قراءة مالك بن دينار، والجحدري، وعيسى الثقفي.

١٦٣-﴿إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَوْحَيْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالأَسْبَاطِ وَعِيسَى وَأَيُّوبَ وَيُونُسَ وَهَارُونَ وَسُلَيْمَانَ وَآتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا﴾

١٦٤-﴿وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ وَكَلَّمَ اللهُ مُوسَى تَكْلِيمًا﴾

165. Müjdeleyici ve uyarıcı resûllere de (vahyetmiştik)... ki bu elçilerden sonra insanların Allah'a karşı bir kanıtı kalmasın. Allah 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir ('Azîz, Hakîm).

166. (Ehl-i Kitap şahitlik etmez) fakat Allah, 'sana indirdiklerini ilmiyle indirdiği' konusunda şahitlik eder. Melekler de şahitlik ederler, ama şahit olarak Allah yeter.

[548] اِنَّا اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ (Sana vahyettik) ifadesi, Ehl-i Kitabın, Peygamber (s.a.)'den kendilerine gökten bir kitap indirmesine ilişkin isteklerini cevaplamakta ve kendisine vahyedilme konusunda onun durumunun tıpkı kendisinden önceki diğer peygamberlerin durumu gibi olduğunu belirtmekle bahanelerini ortadan kaldırmaktadır.

[549] [زَبُور kelimesi] Ze'nin zammesiyle, kitap anlamına gelen *zibr*in çoğulu olarak *zubûr^{an}* şeklinde de okunmuştur.

[550] رُسُلًا (Elçiler) kelimesi, أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ (sana vahyettik) anlamına gelen gizli bir *erselnâ* (gönderdik), *nebbe'nâ* (haber verdik) vb. bir fiille mansūptur. Yahut mansūp olması *kasasnâhum* (onları anlattık) fiilinin ışık tuttuğu [gizli *kasasnâ*] fiili iledir. Übeyy kıraatinde ise bu cümle, *ve rusul^{un} kad kasasnâhum 'aleyke min kablu ve rusul^{un}*… (Nice elçiler var ki bunları daha evvel sana anlattık; nice elçiler var ki…) şeklindedir.

[551] وكلَّم الله (Allah Musa ile konuştu) ifadesini İbrâhim [v. 96/714] ve Yahyâ b. Vessâb'ın *ve kellema'llāh^{e}*… (Musa Allah ile konuştu) şeklinde Allah lafzı mansūp olarak okudukları da rivayet edilmiştir. Bid'at tefsirlerden biri de, bu kelimenin *kelm* (yaralama) kökünden kabul edilip ifadeye, "Allah Mûsâ'yı türlü türlü mihnet tırnakları ve imtihan pençeleriyle yaraladı." anlamı verilmesidir.

[552] رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ (müjdeleyici ve uyarıcı peygamberler) ifadesindetercih edilen görüş, gizli bir *emdehu* fiiliyle mansūp olmasıdır. Önceki âyette geçen رُسُلًا kelimesinin tekrarı kabul edilerek mansūp olması da câizdir. [Yani "Hele, o müjdeci ve uyarıcı elçiler…"]

١٦٥-﴿رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ وَكَانَ اللهُ عَزِيزًا حَكِيمًا﴾

١٦٦-﴿لَكِنِ اللهُ يَشْهَدُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ وَالْمَلائِكَةُ يَشْهَدُونَ وَكَفَى بِاللهِ شَهِيدًا﴾

٥ [٥٤٨] {إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ} جواب لأهل الكتاب عن سؤالهم رسول الله ﷺ أن ينزل عليهم كتابًا من السماء، واحتجاج عليهم بأنّ شأنه في الوحي إليه كشأن سائر الأنبياء الذين سلفوا.

[٥٤٩] وقرئ «زُبُورًا»، بضم الزاي جمع زِبْر وهو الكتاب.

[٥٥٠] {وَرُسُلًا} نصب بمضمر في معنى: أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ، وهو أَرْسَلْنَا، وَنَبَّأْنَا، وما ١٠ أشبه ذلك؛ أو بما فسره {قَصَصْنَاهُمْ}. وفي قراءة أبيّ «وَرَسُلٌ قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرَسُلٌ لَمْ نَقْصُصْهُمْ».

[٥٥١] وعن إبراهيم ويحيى بن وثاب: أنهما قرآ {وَكَلَّمَ اللهَ} بالنصب. ومن بدع التفاسير أنه من الكَلْم، وأن معناه: وجرّح الله موسى بأظفار المحن ومخالب الفتن.

١٥ [٥٥٢] {رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ}، الأوجَه أن ينتصب على المدح، ويجوز انتصابه على التكرير.

[553] **Şayet** "Peygamberler gelmezden evvel[61] insanların Allah'a karşı getirecek ne kanıtları olabilir ki!? Allah'ın 'düşündükleri takdirde kendilerini gerçek bilgiye ulaştıracak delilleri' gözlerinin önüne sermesiyle birlikte kendilerine nice deliller getirilmiştir. Hatta peygamberler bile gerçek bilgiye ancak bu deliller üzerinde düşünerek ulaşmışlardır, onların Allah'ın elçisi oldukları da ancak bu deliller üzerinde düşünerek bilinmektedir" **dersen şöyle derim:** Peygamberler, dinî konulara ilişkin hususları açık - net biçimde anlatarak, yükümlülük hallerini açıklayarak, ilâhî kanunları öğreterek üzerlerine yüklenen görevi tebliğ ederken, *Ehl-i 'adl ve't-tevhid* âlimlerinde gördüğün gibi, insanları gafletten uyandırmakta ve gözleme dayalı tefekküre sevketmektedirler. Bu yönüyle, gönderilişleri, bahaneleri ortadan kaldırmak ve delilin insanları bağlayışını ikmal etmeye yöneliktir. Ta ki insanlar "Bize bir elçi gönderseydin de, bizi gaflet uykusundan uyandırsaydı, dikkat etmemiz gereken hususlara dikkat çekseydi!.." diyemesinler.

[554] لٰكِنِ اللّٰه يَشْهَدُ ifadesini Sülemî [v. 73/692] Nun'un şeddesiyle *lâkinna'llāhe yeşhedu* (Fakat Allah şahitlik eder.) şeklinde okumuştur. **Şayet** "*Fakat* demek, evvelinde *istidrâk* edilecek bir şey olmasını gerektirir, 'Fakat Allah şahitlik eder' ifadesinde bu nerede?" **dersen şöyle derim:** Ehl-i Kitap Peygamber (s.a.)'in *gökten* bir kitap indirmesini isteyip bu bahaneyle inat edince, Allah "[Şuna şuna vahyettiğimiz gibi işte] sana da vahyettik" diyerek, onlara karşı delil getirdi ve ardından "Fakat Allah şahitlik eder" buyurdu. Bu, "Onlar şahitlik etmezler, fakat Allah şahitlik eder" demektir. Şöyle de denilmiştir: "Sana da vahyettik" ifadesi inince "Biz senin hakkında buna şahitlik etmeyiz!" demişler, bunun üzerine "Fakat Allah şahitlik eder" ifadesi nâzil olmuştur. "Allah'ın, Peygamber'e indirdiklerine şahitlik etmesi"nin anlamı, tıpkı iddiaların delillerle ispat edilmesi gibi, mucizeler göstererek onun doğruluğunu kanıtlamasıdır. Meleklerin şahitliği ise onun tamamen gerçek ve dosdoğru olduğuna tanıklık etmeleridir. **Şayet** "Peki, 'Meleklerin buna şahitlik ettikleri nasıl bilinebilir ki?' derlerse kendilerine ne cevap verilecek?" **dersen şöyle derim:** Kendilerine bunun Allah'ın şahitliğiyle bilineceği söylenerek cevap verilebilir. Çünkü Allah'ın mucizeler göstererek onun doğruluğuna şahit olduğu bilinince, meleklerin de O'nun şahitlik ettiklerinin doğruluğuna şahitlik ettiği bilinmiş olur. Çünkü meleklerin şahitliği Allah'ın şahitliğine tâbidir.

---

61 165. âyette,"… ki bu elçilerden *sonra* insanların Allah'a karşı bir kanıtı kalmasın" buyrulmasından, insanların mazeret üretmesinin ancak peygamber göndermek sûretiyle önlenebileceği gibi bir sonuç çıkmaktadır. / ed.

[٥٥٣] فإن قلت: كيف يكون للناس على الله حجة قبل الرسل، وهم محجوجون بما نصبه الله من الأدلة التي النظر فيها موصل إلى المعرفة، والرسل في أنفسهم لم يتوصلوا إلى المعرفة إلا بالنظر في تلك الأدلة، ولا عرف أنهم رسل الله إلا بالنظر فيها؟ قلت: الرسل منبهون عن الغفلة، وباعثون على النظر، كما ترى علماء أهل العدل ٥ والتوحيد مع تبليغ ما حملوه من تفصيل أمور الدين وبيان أحوال التكليف وتعليم الشرائع، فكان إرسالهم إزاحة للعلة وتتميمًا لإلزام الحجة، لئلا يقولوا: لولا أرسلت إلينا رسولًا فيوقظنا من سِنة الغفلة وينبهنا لما وجب الانتباه له.

[٥٥٤] وقرأ السلمي: لكنّ الله يشهد، بالتشديد. فإن قلت: الاستدراك لا بدّ له من مستدرك، فما هو قوله {لَكِنِ اللهُ يَشْهَدُ}؟ قلت: لما سأل أهل الكتاب إنزال ١٠ الكتاب من السماء وتعنتوا بذلك واحتج عليهم بقوله {إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ} قال: لَكِنِ اللهُ يَشْهَدُ، بمعنى أنهم لا يشهدون لكن الله يشهد. وقيل: لما نزل {إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ} قالوا: ما نشهد لك بهذا، فنزل {لَكِنِ اللهُ يَشْهَدُ}. ومعنى شهادة الله بما أنزل إليه: إثباته لصحته بإظهار المعجزات، كما تثبت الدعاوى بالبينات. وشهادة الملائكة: شهادتهم بأنه حق وصدق.فإن قلت: بم يجابون لو قالوا: بم يعلم أن الملائكة ١٥ يشهدون بذلك؟ قلت: يجابون بأنه يعلم بشهادة الله، لأنه لما علم بإظهار المعجزات أنه شاهد بصحته علم أن الملائكة يشهدون بصحة ما شهد بصحته؛ لأنّ شهادتهم تبع لشهادته.

[555] **Şayet** "'Allah onu ilmiyle indirdi' ifadesinin anlamı ve kendisinden önceki cümleyle ilişkisi nedir?" **dersen şöyle derim:** "Onu kendisinden başkasının bilmediği özel ilmiyle birlikte indirdi" anlamındadır. Bu da Kur'ân'ı söz ve edebiyat ustalarının, benzerini getirmekten âciz olduğu bir söz dizimi ve üslup üzere telif etmesidir. Öncesindeki ifadeye karşı durumu ise, tefsir edici cümlenin mevkii ile aynıdır. Çünkü şahitliği açıklamakta, onun doğruluğuna ilişkin tanıklığının "Allah'ın, onu insan gücünü aşan mu'ciz bir söz dizimi ile indirmesi" olduğunu belirtmektedir. İfadenin "Onu sana, senin buna layık olduğunu ve bunu tebliğ edeceğini bilerek indirmiştir." anlamına geldiği de söylenmiştir. Yine denilmiştir ki "Onu, kulların yararına olacağını bildiği şeylerle ve bunların hepsini içerecek şekilde indirmiştir." anlamındadır. Şöyle de anlaşılabilir: Onu, bilerek, gözeterek, melekleri de gözetleyici kılmak sûretiyle şeytanlardan koruyarak indirmiştir. Melekler de buna şahitlik etmektedir. Nitekim Cin sûresinin sonunda bunu belirtmiştir; "Onların bütün yapıp ettiklerini *ihâta* ettiği halde…" [Cin 72/28] âyetinde -dikkat edersen- *ihâta* tam anlamıyla bilmek anlamındadır.

[556] "Şahit olarak Allah yeter," isterse O'ndan başkası şahitlik etmesin. Çünkü gerçek şahitlik mucize ile doğrulamaktır. "De ki: Şahitlik itibariyle hangi varlık daha büyüktür?' De ki: Allah." [En'âm 6/19]

167. Nankörce inkâr edip Allah yolundan uzaklaşanlar gerçekten derin bir dalâlete düşmüşlerdir.

168. Zulmederek nankörce inkâr edenleri tabiî ki Allah bağışlamayacak ve onları bir yola iletmeyecektir!

169. İçinde ebediyen kalacakları Cehennem'in yolu hariç... ki bu, Allah için çok kolaydır.

[557] كَفَرُوا وَظَلَمُوا (zulmederek nankörce inkâr edenler) yani inkârcılığı ve günahkârlığı kendilerinde birleştirenler. Ya da bir kısmı kâfir iken, bir kısmı büyük günah işleyen zalimler de olabilirler. Çünkü tövbesiz bağışlanmamaları açısından iki grup arasında fark yoktur. "Ve onları bir yola iletmeyecektir" onlara lütufla muamele etmeyecek onlar da cehenneme götüren yola gireceklerdir. Veya kıyamet günü onları cehennem yolundan başka bir yola iletmeyecektir. "Kolaydır." yani Allah'ı bundan döndürebilecek hiçbir şey / kimse yoktur!

[٥٥٥] فإن قلت: ما معنى قوله {أَنزَلَهُ بِعِلْمِهِ} وما موقعه من الجملة التي قبله؟ قلت: معناه أنزله ملتبسًا بعلمه الخاص الذي لا يعلمه غيره، وهو تأليفه على نظم وأسلوب يعجز عنه كل بليغ وصاحب بيان. وموقعه مما قبله موقع الجملة المفسرة، لأنه بيان للشهادة، وأن شهادته بصحته أنه أنزله بالنظم المعجز الفائت ٥ للقدرة. وقيل: أنزله، وهو عالم بأنك أهل لإنزاله إليك وأنك مبلغه. وقيل: أنزله مما علم من مصالح العباد مشتملًا عليه. ويحتمل: أنه أنزل وهو عالم به، رقيب عليه، حافظ له من الشياطين برصد من الملائكة؛ والملائكة يشهدون بذلك، كما قال في آخر سورة الجنّ. ألا ترى إلى قوله تعالى {وَأَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ} [الجن: ٢٨] والإحاطة بمعنى العلم.

١٠ [٥٥٦] {وَكَفَى بِاللهِ شَهِيدًا} وإن لم يشهد غيره، لأنّ التصديق بالمعجزة هو الشهادة حقًّا. {قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلِ اللهُ} [الأنعام: ١٩].

١٦٧-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ قَدْ ضَلُّوا ضَلَالًا بَعِيدًا﴾

١٦٨-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَظَلَمُوا لَمْ يَكُنِ اللهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقًا﴾

١٦٩-﴿إِلا طَرِيقَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللهِ يَسِيرًا﴾

١٥ [٥٥٧] {كَفَرُوا وَظَلَمُوا} جمعوا بين الكفر والمعاصي، وكان بعضهم كافرين وبعضهم ظالمين أصحاب كبائر، لأنه لا فرق بين الفريقين في أنه لا يغفر لهما إلا بالتوبة {وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقًا} لا يلطف بهم فيسلكون الطريق الموصل إلى جهنم.أو لا يهديهم يوم القيامة طريقًا إلا طريقها {يَسِيرًا}، أي لا صارف له عنه.

170. Ey insanlar! Peygamber size Rabbinizden gerçeği getirdi. O halde, gelin kendi hayrınıza olana iman edin. Nankörce inkâr ederseniz, (O'nun sizin imanınıza ihtiyacı yoktur) şüphesiz, göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Allah 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir ('Alîm, Hakîm).

171. Ey Ehl-i Kitap! Dininizde aşırıya kaçmayın, Allah hakkında sadece gerçeği söyleyin. Meryemoğlu Îsâ Mesih, Allah'ın resûlü, Meryem'e ilettiği kelimesi ve kendisinden bir ruhtur (iman ve insanlık ateşini canlandıracak ilâhî bir soluktur). O halde, Allah ve resûllerine iman edin. "(Allah) üçtür!" deyip durmayın, buna son verip kendi hayrınıza olana yönelin. Allah sadece bir tek ilahtır, çocuğu olmaktan münezzehtir. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. Vekîl olarak da Allah yeter.

[558] "O halde, gelin kendi hayrınıza olana iman edin" ifadesindeki خَيْرًا kelimesinin mansūp olması gizli bir fiilledir, اِنْتَهُوا خَيْرًا لَكُمْ (buna son verip kendi yararınıza olana yönelin) ifadesi de böyledir. Şöyle ki: Allah Teâlâ onları imana ve teslisten vazgeçmeye teşvik edince onları önemli bir işe yönlendirdiği anlaşıldı. Bunun üzerine, "içinde bulunduğunuz küfür ve teslisten vazgeçip sizin için daha hayırlı olana -ki iman ve tevhiddir- yönelin ya da gelin" buyurdu.

[559] "Dininizde aşırıya kaçmayın." Yahudiler Hazret-i Îsâ'yı [hâşâ] gayr-ı meşru ilan ederek onu derecesinden aşağı düşürmekle, Hristiyanlar da onu ilahlaştırarak gerçek derecesinin üzerine çıkartmakla aşırıya kaçmışlardır. "Allah hakkında sadece gerçeği söyleyin." Bu da O'nu ortak ve evlat sahibi olmaktan tenzih etmektir.

[560] Ca'fer b. Muhammed [v. 301/913; *inneme'l-mesîh*^u^ ifadesini] *sikkît* vezninde *inneme'l-missîh*^u^ şeklinde okumuştur.

[561] Hazret-i Îsâ'ya *kelimetullāh* (Allah'ın kelimesi) ve *kelimet*^un^ *minhu* (O'ndan bir kelime) denilmesi, bir baba ve sperm olmaksızın Allah'ın bir sözü ve emriyle varedilmesinden dolayıdır, başka bir anlamı yoktur. Ona aynı sebeple, *rûhullah* ve *rûh*^un^ *minhu* (Allah'dan bir ruh) denilmiştir. Çünkü o, *zîruh* (canlı) birinin -canlı bir babadan ayrılıp gelen bir sperm gibi- bir parçası olmaksızın varlık sahnesine çıkmış bir *zîruh*tur, Allah katından, salt O'nun kudretiyle tamamen 'yok'tan icat edilmiştir. "Meryem'e ilettiği" ifadesi, ona ulaştırdığı ve onun içinde meydana getirdiği anlamındadır.

١٧٠-﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمُ الرَّسُولُ بِالْحَقِّ مِنْ رَبِّكُمْ فَآمِنُوا خَيْرًا لَكُمْ وَإِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

١٧١-﴿يَأَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةٌ انْتَهُوا خَيْرًا لَكُمْ إِنَّمَا اللَّهُ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا﴾

[٥٥٨] {فَآمِنُوا خَيْرًا لَكُمْ} وكذلك {انْتَهُوا خَيْرًا لَكُمْ} انتصابه بمضمر. وذلك أنه لما بعثهم على الإيمان وعلى الانتهاء عن التثليث علم أنه يحملهم على أمر فقال: {خَيْرًا لَكُمْ} أي اقصدوا، أو ائتوا أمرًا خيرًا لكم مما أنتم فيه من الكفر والتثليث، وهو الإيمان والتوحيد.

[٥٥٩] {لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ} غلت اليهود في حط المسيح عن منزلته، حيث جعلته مولودًا لغير رشدة؛ وغلت النصارى في رفعه عن مقداره حيث جعلوه إلهًا. {وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ} وهو تنزيهه عن الشريك والولد.

[٥٦٠] وقرأ جعفر بن محمد «إِنَّمَا المِسِّيح» بوزن السِّكيت.

[٥٦١] وقيل لعيسى {كَلِمَةُ اللَّهِ} و{كَلِمَةٌ مِنْهُ}، لأنه وجد بكلمته وأمره لا غير، من غير واسطة أب ولا نطفة. وقيل له: روح الله، و{رُوحٌ مِنْهُ} لذلك، لأنه ذو روح وجد من غير جزء من ذي روح، كالنطفة المنفصلة من الأب الحيِّ، وإنَّما اخترع اختراعًا عند الله وقدرته خالصة. ومعنى {أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ} أوصلها إليها وحصلها فيها.

[562] ثَلَاثَةٌ (Üç'tür) ifadesi gizli bir mübtedanın haberidir. Eğer kendilerinden nakledilenler doğruysa şöyle diyorlar: Tanrı, üç uknum halinde tek bir cevherdir. Baba uknumu, oğul uknumu ve Rûhulkudüs uknumu. Baba uknumu ile *zâtı*, oğul uknumu ile *ilmi*, Ruhulkudüs uknumu ile de *hayatı* kastediyorlar. Dolayısıyla, ifadenin açılımı *Allāhu selâset^un^* [Allah 'üç'tür (demeyin)] şeklindedir. Yok, eğer onlardan nakledilen doğru değilse açılımı şöyledir: *el-Âlihetu selâset^un^* ["Tanrılar üçtür" (demeyin)]. Kur'ân'dan anlaşılan, onların Allah, Mesih ve Meryem'i 'üç ilah' kabul ettikleri; Îsâ'nın da Allah'ın Meryem'den olma oğlu olduğu şeklindedir. -Şu âyet-i kerimelere dikkat ediniz: "Ey Meryem oğlu Îsâ! Sen mi insanlara, 'Beni ve annemi Allah'tan başka iki tanrı edinin' dedin?" [Mâide 5/116]; "Hristiyanlar da 'Mesih, Allah'ın oğludur' dediler." [Tevbe 9/30]- Bununla birlikte meşhur ve yaygın olan, Hristiyanların şu görüşte olduklarıdır: Mesih'te baba cihetinden ilâhî [*lâhûtî*] bir yön, anne cihetinden ise beşerî [*nâsûtî*] bir yön vardır. "Meryemoğlu Îsâ Mesih…" ifadesi de buna delâlet eder. Bu âyet kanıtlamaktadır ki o, Meryem'in oğludur, onunla ilişkisi 'çocuğun annesiyle ilişkisi' gibidir. Allah Teâlâ ile ilişkisi ise O'nun elçisi oluşu ve bizzat O'nun emriyle, babasız olarak canlı bir beden halinde ön örneği olmaksızın var edilmiş olması cihetiyledir. Yani onun Allah'la ilişkisinin, 'çocuğun babasıyla ilişkisi' şeklinde olduğu yaklaşımını reddetmiştir. "O, çocuğu olmayacak kadar yücedir!" ifadesi de bunu gösterir ki Allah'ın anlatışı başkasının anlatışından çok daha güvenilirdir. سُبْحَانَهُ أَن يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ ifadesinin anlamı *sebbehahû tesbîh^an^ min en yekûne le-hû veled^un^* (Allah, bir çocuğu olmaktan kendisini son derece tenzih etmektedir.) şeklindedir. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728] bu ifadeyi iki cümle kabul ederek [انْ يَكُون'yi] Hemze'nin kesresi ve Nun'un zammesiyle *in yekûnu* şeklinde okumuştur, "hâşâ, O'nun bir çocuğu olamaz!" anlamında.

[563] "Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur" ifadesi, kendisine yakıştırılandan son derece uzak olduğunu beyan etmektedir, yani göklerde ve yerde bulunan her şey O'nun mahlûku ve raiyetidir. O'nun hâkimiyeti altındaki herhangi bir şey nasıl olur da ondan bir parça olabilir!? Üstelik parça ancak cisimler için söz konusudur. Allah ise cisim ve arazların niteliklerinden son derece yücedir.

[564] Bütün varlıkların, tüm işlerinde güvenip dayanacağı bir "vekil olarak da Allah yeter." Çünkü onlar O'na muhtaçken, O'nun onlara hiçbir ihtiyacı yoktur.

[٥٦٢] {ثَلَاثَةٌ} خبر مبتدأ محذوف، فإن صحت الحكاية عنهم أنهم يقولون: هو جوهر واحد ثلاثة أقانيم؛ أقنوم الأب، وأقنوم الابن، وأقنوم روح القدس، وأنهم يريدون بأقنوم الأب: الذات، وبأقنوم الابن: العلم، وبأقنوم روح القدس: الحياة، فتقديره: الله ثلاثة؛ وإلا فتقديره: الآلهة ثلاثة. والذي يدل عليه القرآن التصريح منهم بأن الله والمسيح ومريم ثلاثة آلهة، وأنّ المسيح ولد الله من مريم. ألا ترى إلى قوله {أَأَنْتَ قُلتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَإِلَٰهَيْنِ مِنْ دُونِ اللهِ} [المائدة: ١١٦]، {وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللهِ} [التوبة: ٣٠] والمشهور المستفيض عنهم أنهم يقولون: في المسيح لاهوتية وناسوتية من جهة الأب والأم. ويدل عليه قوله {إِنَّمَا المسيحُ عِيسَى ابنُ مَرْيَمَ} فأثبت أنه ولد لمريم اتصل بها اتصالَ الأولاد بأمّهاتها، وأن اتصاله بالله تعالى من حيث أنه رسوله، وأنه موجود بأمره وابتداعه جسدًا حيًّا من غير أب، فنفى أن يتصل به اتصال الأبناء بالآباء. وقوله {سُبْحَانَهُ أَن يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ} وحكاية الله أوثق من حكاية غيره. ومعنى {سُبْحَانَهُ أَن يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ} سبحه تسبيحًا من أن يكون له ولد. وقرأ الحسن «إن يكونُ»، بكسر الهمزة ورفع النون: أي سبحانه ما يكون له ولد. على أنّ الكلام جملتان.

[٥٦٣] {لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ} بيان لتنزهه عما نسب إليه، يعني أنَّ كل ما فيهما خلقه وملكه، فكيف يكون بعض ملكه جزأ منه!؟ على أنَّ الجزء إنَّما يصح في الأجسام، وهو متعالٍ عن صفات الأجسام والأعراض.

[٥٦٤] {وَكَفَى بِاللهِ وَكِيلًا} يكل إليه الخلق كلهم أمورهم، فهو الغني عنهم وهم الفقراء إليه.

172. Ne Mesih ne de gözde melekler Allah'a kul olmaktan yüksünür. Kim O'na kulluktan yüksünür ve kibirlenirse bilsin ki Allah, yarın hepsini huzuruna toplayıp hesaba çekecektir.

[565] "Yüksünmez" kibirlenerek, izzet-i nefis meselesi yaparak uzak durmaz. *Yestenkifu* fiili, yanağına dökülmüş gözyaşlarını parmağınla sildiğin zaman söylediğin *nekeftu'd-dem'a* kullanımından alınmıştır. "Ne de gözde melekler…" Hatta Îsâ Mesih'den kadri daha yüksek daha hatırlı melekler bile... Bunlar, Cebrâil, Mikâil, İsrâfil ve onların tabakasındakiler gibi Arş'ın etrafındaki Allah'a yakın [*kerûbî*] meleklerdir.

[566] **Şayet** "'Ne de gözde melekler…' ifadesi nasıl 'ondan daha üstün olanlar bile…' anlamına geliyor ki?" **dersen şöyle derim:** Ma'ânî ilminin bundan başkasını gerektirmemesi nedeniyle. Şöyle ki: Bu ifade, Hristiyanların görüşünü ve Îsâ *Aleyhisselâm*'ı kulluk derecesinin üstüne çıkarmadaki aşırılıklarını reddetmek için getirilmiştir. Dolayısıyla, onlara şöyle denmesi icap etmiştir: Îsâ kendini kul olmaktan asla üstün görmez. Hatta ondan daha yüksek derecede olanlar bile… Adeta şöyle denmektedir: Gözde melekler bile O'na kulluk etmekten yüksünmezler ki Îsâ nasıl yüksünsün!? En yüksek dereceli olmaları ve en yüksek makamda bulunmaları cihetiyle gözde meleklerin özellikle belirtilmesi bu yaklaşıma son derece açık bir delildir. Bunun bir örneği de şairin şu sözüdür:

> Ne cömert rakiplerinden Hâtim-i Tā'î dengidir onun;
> Ne de kabardıkça yükselen dalgalarıyla engin deniz…

Dalgalı deniz ile şairin, cömertlik bakımından Hâtim'den daha ileri olan bir şeyi kasdettiği şüphesizdir. Edebî zevke sahip herkes farkı açıkça görmek için bu âyetle birlikte "Senden ne Yahudiler ne de Hristiyanlar razı olurlar" [Bakara 2/120] âyetini okusun.

[567] Hazret-i Ali (r.a.) ism-i tasğîr ile *'ubeyd^en li'llâh* (Allah'ın küçük kulu / kulcağızı) şeklinde okumuştur.

[568] Rivayete göre, Necran Hristiyan heyeti gelip Peygamber (s.a.)'e, "Neden efendimizi küçük düşürüyorsun?" demişler. Resûlullah "Sizin efendiniz kim?" diye sorunca "Îsâ" demişler. Resûlullah "Ne diyormuşum ki ben?" demiş, "Onun Allah'ın kulu ve elçisi olduğunun söylüyorsun!" demişler.

١٧٢-﴿لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلهِ وَلا الْمَلائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ وَمَنْ يَسْتَنْكِفْ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيَسْتَكْبِرْ فَسَيَحْشُرُهُمْ إِلَيْهِ جَمِيعًا﴾

[٥٦٥] {لَنْ يَسْتَنكِفَ الْمَسِيحُ} لن يأنف ولن يذهب بنفسه عزة؛ من نكفت الدمع، إذا نحيته عن خدك بأصابعك {وَلَا الْمَلآئِكَةُ المُقَرَّبُونَ} ولا من هو أعلى منه قدرًا وأعظم منه خطرًا، وهم الملائكة الكروبيون الذين حول العرش، كجبريل وميكائيل وإسرافيل، ومن في طبقتهم.

[٥٦٦] فإن قلت: من أين دلّ قوله {وَلَا الْمَلآئِكَةُ المُقَرَّبُونَ} على أنّ المعنى: ولا من فوقه؟ قلت: من حيث أنّ علم المعاني لا يقتضي غير ذلك. وذلك أنّ الكلام إنما سيق لرد مذهب النصارى وغلوّهم في رفع المسيح عن منزلة العبودية، فوجب أن يقال لهم: لن يترفع عيسى عن العبودية، ولا من هو أرفع منه درجة. كأنه قيل: لن يستنكف الملائكة المقرّبون من العبودية، فكيف بالمسيح؟ ويدل عليه دلالة ظاهرة بينة، تخصيص المقرّبين، لكونهم أرفع الملائكة درجة وأعلاهم منزلة. ومثاله قول القائل:

وَمَا مِثْلُهُ مِمَّنْ يُجَاوِدُ حَاتِمٌ ❁ وَلَا الْبَحْرُ ذُو الأَمْوَاجِ يَلْتَجُّ زَاخِرُهُ

لا شبهة في أنه قصد بالبحر ذي الأمواج: ما هو فوق حاتم في الجود. ومن كان له ذوق فليذق مع هذه الآية قوله {وَلَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَى} [البقرة: ١٢٠] حتى يعترف بالفرق البين.

[٥٦٧] وقرأ عليّ رضي الله عنه «عُبَيْدًا لِلهِ»، على التصغير.

[٥٦٨] وروي أن وفد نجران قالوا لرسول الله ﷺ: لم تعيب صاحبنا؟ قال: ومن صاحبكم؟ قالوا: عيسى. قال: وأي شيء أقول؟ قالوا: تقول: إنه عبد الله ورسوله.

“Onun Allah’ın bir kulu olması utanılacak bir şey değil ki” buyurmuş. “Elbette öyledir!” demeleri üzerine işbu âyet nâzil olmuş. Yani Îsâ bundan yüksünmez, siz de onun adına bundan yüksünmeyin. Şayet bu, yüksünülecek bir şey olsaydı, en önce Îsâ yüksünürdü. Çünkü ‘utanılacak’ böyle bir husus daha çok onu ilgilendirmektedir.

[569] **Şayet** “وَلَا الْمَلٰٓئِكَةُ (Ne de melekler…) ifadesi nereye ma‘tûftur?” **dersen şöyle derim:** [Şu üç şıkkın dışında bir şeye ma‘tûf değildir:] Ya *el-Mesih*’e ya *yekûne*nin ismine [gizli bir *huve*ye] ya da ism-i fâ‘il anlamı taşıyan ‘*abd*en kelimesinde gizli olan zamire. ‘*Abd*en kelimesinin ism-i fâ‘il anlamı taşıması, ibadet etme anlamını ifade etmesindendir. Bu tıpkı *merartu bi-racul*in *‘abd*in *ebûhu”* (babası köle olan birine uğradım) cümlesindeki ‘*abd*e benzer. [*Ebûhu*, ‘*abd*in fâ‘ilidir.] Zâhir olan, atfın *mesîh*a yapıldığıdır çünkü bunun dışındaki bir seçenek hedeflenen mânadan biraz sapmaya götürür. O mâna da kulluktan ne *Mesih*’in ne de fevkindekilerin yüksünmesi ya da hem onun hem de onun fevkindeki varlıkların Allah’a kulluk etmesidir. **Şayet** “Bu atıfla melekleri -bir ‘topluluk’ oldukları halde- Allah’a ‘bir’ kul yapmaktasın, bunun dayanağı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun iki dayanağı var. Birincisi: *Ve lâ kullu vâhid*in *mine’l-melâ’ike*t*i* (Ne de meleklerden herhangi biri…) şeklindeki açılım. İkincisi: *Ve le’l-melâ’iketu’l-mukarrabûne en yekûne ‘ibâd*en *li’llâh* (Ne de gözde melekler Allah’ın kulları olmaktan...) şeklindeki açılım. Fakat ‘*abd*en *li’llâh* ifadesi özet biçimde buna delâlet ettiğinden, hazfedilmiştir. *Ve le’l-melâ’iket*u (ne de melekler) ifadesini ‘*abd*endeki zamire atfedersen zaten böyle bir soru kendiliğinden düşer.

[570] فَسَيَحْشُرُهُمْ fiili Şın’ın zamme ve kesresiyle ve Nun ile [*fe-senahşuruhum* - *fe-senahşiruhum* şeklinde] de okunmuştur.

173. İmdi, iman edip salih amel işleyenlere mükâfatlarını tastamam verecek ve lütfuyla bunu daha da artıracaktır. Büyüklük taslayarak kulluk etmekten yüksünenleri ise can yakıcı bir azaba çarptıracak ve kendilerine Allah’tan başka bir velî ve yardımcı bulamayacaklardır.

174. Ey insanlar! Rabbinizden size bir kanıt geldi, size apaçık bir nur indirdik.

175. Artık, her kim Allah’a iman edip ‘o’na tutunursa, O, bunları tarafından bir rahmet ve geniş bir nimet içine yerleştirir ve kendisine götüren dosdoğru bir yola getirir.

قال: إنه ليس بعار أن يكون عبدًا لله. قالوا: بلى، فنزلت. أي لا يستنكف عيسى من ذلك فلا تستنكفوا له منه، فلو كان موضع استنكاف لكان هو أولى بأن يستنكف، لأنّ العار ألصق به.

[٥٦٩] فإن قلت: علام عطف قوله {وَلَا الْمَلآئِكَةُ}؟ قلت: لا يخلو إمّا أن يعطف على {المَسِيحُ}، أو على اسم {يَكُونَ} أو على المستتر في {عَبْدًا} لما فيه من معنى الوصف، لدلالته على معنى العبادة، كقولك: مررت برجل عبد أبوه، فالعطف على المسيح هو الظاهر لأداء غيره إلى ما فيه بعض انحراف عن الغرض، وهو أن المسيح لا يأنف أن يكون هو ولا من فوقه موصوفين بالعبودية، أو أن يعبد الله هو ومن فوقه. فإن قلت: قد جعلت الملائكة وهم جماعة عبدًا لله في هذا العطف، فما وجهه؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يراد: ولا كل واحد من الملائكة أو ولا الملائكة المقرّبون أن يكونوا عِبادًا لله، فحذف ذلك لدلالة {عَبْدًا لِّلهِ} عليه إيجازًا. وأمّا إذا عطفتهم على الضمير في {عَبْدًا} فقد طاح هذا السؤال.

[٥٧٠] قرئ «فَسَيَحْشُرُهُمْ» بضم الشين وكسرها وبالنون.

١٧٣-﴿فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَأَمَّا الَّذِينَ اسْتَنْكَفُوا وَاسْتَكْبَرُوا فَيُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا وَلا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللهِ وَلِيًّا وَلا نَصِيرًا﴾

١٧٤-﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا﴾

١٧٥-﴿فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا بِاللهِ وَاعْتَصَمُوا بِهِ فَسَيُدْخِلُهُمْ فِي رَحْمَةٍ مِنْهُ وَفَضْلٍ وَيَهْدِيهِمْ إِلَيْهِ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا﴾

[571] **Şayet** "['İmdi...' buyrularak yapılan] tafsil, tafsil ettiğiyle uyumlu değil çünkü burada tafsil iki grubu içerirken, tafsil edilen, bir gruptan ibarettir." **dersen şöyle derim:** Bu senin şöyle demene benzer: "Hükümdar asileri topladı. Kendisine başkaldırmayanlara elbise ve binek hediye etti, başkaldıranları ise ibret verici bir şekilde cezalandırdı." Bu üslup iki açıdan doğrudur. Birincisi: Tafsilin ışık tutması sebebiyle ayrıca, birinin zikredilmesi öbürünün de varlığını gösterdiği için, iki gruptan birinin hazfedilmiş olmasıdır. Nitekim iki gruptan biri bunun akabinde gelen "Artık, her kim Allah'a iman edip 'o'na tutunursa..." [Nisâ 4/175] tafsilinde de kaldırılmıştır. İkincisi: Başkalarına verilecek lütfun onları üzüntüye boğan bir husus olmasıdır. Dolayısıyla bu da, onlara verilecek ibret dolu cezanın kapsamına dâhildir. Adeta şöyle denilmektedir: Kim Allah'a tekebbür ederek kulluktan yüksünürse güzel amel işleyenlerin aldığı mükâfatı görünce hayıflanmayla ve de bizzat uğratıldığı ilâhî azapla cezalandırılacaktır.

[572] "Kanıt" ve "apaçık nur" Kur'ân'dır. Ya da "kanıt" ile Hakk'ın dinini veya Peygamber (s.a.)'i, "apaçık nur" ile de dini beyan eden ve Peygamber'i tasdik eden mucize kitabı kastetmiştir.

[573] "Kendinden bir rahmet ve geniş nimet içine..." Hak edilen bir mükâfat ve fazladan bir lütuf içine... "Ve kendisine" yani kulluğuna "götüren dosdoğru bir yola getirir" ki İslâm yoludur. Bu, Allah'ın onları başarılı kılması, ayaklarını [doğru yolda] sabit tutması anlamındadır.

176. Senden fetva istiyorlar. De ki: kelâlenin mirası hakkında size Allah şu hükmü sunuyor: şayet bir erkek, çocuğu olmayıp da bir kız kardeşi varken ölürse, bıraktığının yarısı kız kardeşine kalır. Eğer kız kardeş çocuk bırakmaksızın ölürse tek vâris olan erkek kardeş onun terikesinin tamamını alır. Şayet iki kız kardeş varsa bu ikisine, (müteveffa ağabeylerinin) bıraktığı malın üçte ikisi düşer. Eğer erkekli-kızlı üç veya daha fazla kardeş varsa, erkeğe iki kız hissesi düşer. Şaşırırsınız diye, Allah size açıklıyor. Allah her şeyi hakkıyla bilir.

[574] Rivayete göre bu, en son nâzil olan ahkâm âyetidir. Peygamber (s.a.) veda haccına gitmek üzere Mekke yolunda iken Câbir b. Abdullah [v. 78/697] yanına gelerek demiş ki: "Bir kızkardeşim var, ölürse mirasından bana ne kadar düşer?" Yine şöyle rivayet edilmiştir: Câbir b. Abdullah hastaymış, Peygamber (s.a.) onu ziyarete gidince, Resûlullah'a "Benim çocuğum yok. Malımı ne yapacağım?" diye sormuş. Bunun üzerine bu âyet nâzil olmuş [*Buhârî*, "Ferâiz", 13. Bu rivâyetin daha muhtasar başka bir versiyonu].

[٥٧١] فإن قلت: التفصيل غير مطابق للمفصل، لأنه اشتمل على الفريقين، والمفصل على فريق واحد. قلت: هو مثل قولك: جمع الإمام الخوارج، فمن لم يخرج عليه كساه وحمله، ومن خرج عليه نكل به. وصحة ذلك لوجهين؛ أحدهما: أن يحذف ذكر أحد الفريقين لدلالة التفصيل عليه، ولأنّ ذكر أحدهما يدل على ٥ ذكر الثاني، كما حذف أحدهما في التفصيل في قوله عقيب هذا {فَأَمَّا الَّذِينَ بِاللهِ وَاعْتَصَمُوا بِهِ} والثاني، وهو أن الإحسان إلى غيرهم مما يغمهم، فكان داخلًا في جملة التنكيل بهم، فكأنه قيل: ومن يستنكف عن عبادته ويستكبر، فسيعذّب بالحسرة، إذا رأى أجور العاملين وبما يصيبه من عذاب الله.

[٥٧٢] البرهان والنور المبين: القرآن. أو أراد بالبرهان دين الحق أو رسول الله ١٠ ﷺ. وبالنور المبين: ما يبينه ويصدقه من الكتاب المعجز.

[٥٧٣] {فِي رَحْمَةٍ مِنْهُ وَفَضْلٍ} في ثواب مستحق وتفضل {وَيَهْدِيهِمْ إِلَيْهِ} إلى عبادته {صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا} وهو طريق الإسلام. والمعنى: توفيقهم وتثبيتهم.

١٧٦-﴿يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلالَةِ إِنِ امْرُؤٌ هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُ أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ وَهُوَ يَرِثُهَا إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وَلَدٌ فَإِنْ كَانَتَا ١٥ اثْنَتَيْنِ فَلَهُمَا الثُّلُثَانِ مِمَّا تَرَكَ وَإِنْ كَانُوا إِخْوَةً رِجَالًا وَنِسَاءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الأُنْثَيَيْنِ يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمْ أَنْ تَضِلُّوا وَاللهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

[٥٧٤] روي أنه آخر ما نزل من الأحكام. كان رسول الله ﷺ في طريق مكة عام حجة الوداع، فأتاه جابر بن عبد الله فقال: إنّ لي أختًا، فكم آخذ من ميراثها إن ماتت؟ وقيل: كان مريضًا فعاده رسول الله ﷺ فقال: إني كلالة، فكيف أصنع في ٢٠ مالي؟ فنزلت.

[575] اِنِ امْرُؤٌا هَلَكَ (**Şayet** bir adam ölürse…) *İmru'un* kelimesi *heleke*nin ışık tuttuğu gizli bir fiilin [*heleke*] fâ'ili olmak üzere merfû'dur [in heleke'mru'un heleke].

[576] لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ (çocuğu olmayan) cümlesi hal olmak üzere mahallen mansūp değil, *imru'un*un sıfatı olmak üzere mahallen merfû'dur, *in heleke'mru'un ğayru zî-veled'in*…(Çocuğu olmayan biri ölürse) anlamındadır. *Veled* (çocuk) erkek ve kız için kullanılan müşterek bir isim olmakla birlikte, burada oğul kastedilmektedir. Çünkü oğul, kızkardeşi mirastan mahrum eder. Fakat -İbn Abbâs (r.a.)'ın [v. 68/688] görüşü hariç- kız çocuğu kızkardeşin miras hakkını düşürmez. "Kızkardeşi varsa…" ifadesinde kızkardeşten kasıt, sadece ana-bir değil, ana-baba bir kızkardeştir. Çünkü Allah ona mirasın yarısını vermiş, erkek kardeşini ise *'asabe* (geri kalana sahip) yapmış ve "Erkeğe iki kız hissesi düşer." [4/110] demiştir. Sadece ana-bir kızkardeş ise miras âyetinde belirtildiği gibi erkek kardeşiyle eşit olarak mirasın 1/6'ini alır. "Erkek de kızkardeşine mirasçı olur" yani durum tersine gerçekleşip kızkardeş ölür, erkek kardeş ona mirasçı olursa "eğer o kızkardeşin çocuğu" yani oğlu "yoksa…" Çünkü erkek çocuk erkek kardeşin mirastan pay almasını engeller, kız evlat engellemez.

[577] **Şayet** "Erkek kardeşi mirastan mahrum bırakan sadece oğul değildir. Baba da erkek kardeşi mirastan mahrum bırakır. O halde, neden sadece oğulun yokluğu belirtilmekle yetinildi?" **dersen şöyle derim:** Oğulun yokluğu durumunda ne yapılacağı beyan edilmiş, fakat babanın yokluğunda ne yapılacağı Sünnet'in açıklamasına bırakılmıştır. O da şu hadis-i şeriftir: "Miras paylarını sahiplerine verin. Kalan ise yakın erkek akrabalarındır." [*Buhārî,* "Ferâiz", 5] Baba, erkek kardeşten daha önceliklidir. Bu ikisi, "birisinin hükmü Kitap'la, diğerininki Sünnet'le açıklanmış" ilk iki hüküm de değildir. Ayrıca, oğulun bulunmamasına dair hükümden, babanın bulunmamasına dair hüküm de anlaşılabilir çünkü oğul ölüye [anasına] babasından daha yakındır. Erkek kardeş, 'daha yakın' ile birlikte mirasçı olabiliyorsa 'daha uzak'la birlikte pekâlâ mirasçı olabilir. Kaldı ki *kelâle*, baba ve oğulun ikisinin birden olmadığını ifade etmektedir. Bu bakımdan, birinin yokluğunun belirtilmesi diğerinin de yokluğunu göstermiş olur.

[٥٧٥] {إِنِ امْرُؤٌ هَلَكَ} ارتفع امرؤ بمضمر يفسره الظاهر.

[٥٧٦] ومحل {لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ} الرفع على الصفة، لا النصب على الحال. أي إن هلك امرؤ غير ذي ولد. والمراد بالولد الابن وهو اسم مشترك يجوز إيقاعه على الذكر وعلى الأنثى؛ لأن الابن يسقط الأخت، ولا تسقطها البنت إلا في مذهب ابن ٥ عباس، وبالأخت التي هي لأب وأم دون التي لأم، لأنّ الله تعالى فرض لها النصف وجعل أخاها عصبة وقال: {لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الأُنْثَيَيْنِ} وأما الأخت للأم فلها السدس في آية المواريث مسوّى بينها وبين أخيها. {وَهُوَ يَرِثُهَا} وأخوها يرثها إن قدر الأمر على العكس من موتها وبقائه بعدها {إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وَلَدٌ} أي ابن؛ لأن الابن يسقط الأخ دون البنت.

١٠ [٥٧٧] فإن قلت: الابن لا يسقط الأخ وحده فإن الأب نظيره في الإسقاط، فلم اقتصر على نفي الولد؟ قلت: بين حكم انتفاء الولد، ووكَّل حكم انتفاء الوالد إلى بيان السُنة، وهو قوله عليه السلام «ألحقوا الفرائض بأهلها، فما بقي فلِأَوْلَى عصبةٍ ذكرٍ»؛ والأب أولى من الأخ. وليسا بأوَّل حكمين بين أحدهما بالكتاب والآخرُ بالسنة. ويجوز أن يدل بحكم انتفاء الولد على حكم انتفاء الوالد، لأن الولد أقرب إلى الميت من الوالد، ١٥ فإذا ورث الأخ عند انتفاء الأقرب، فأولى أن يرث عند انتفاء الأبعد، ولأن الكلالة تتناول انتفاء الوالد والولد جميعًا، فكان ذكر انتفاء أحدهما دالًّا على انتفاء الآخر.

[578] **Şayet** “فَاِنْ كَانَتَا اثْنَتَيْنِ (**Şayet** iki kızkardeş iseler) ve وَاِنْ كَانُوا اِخْوَةً [eğer (iki ve daha fazla erkekli kızlı) kardeş iseler] ifadelerindeki ikil ve çoğul zamirleri kime râcidir?” **dersen şöyle derim:** ifadenin aslı şudur: *Fe-in kâne men yerisu bi'l-uhuvveti isneteyni ve in kâne men yerisu bi'l-uhuvveti zukûr*^an^ *ve inâs*^en^ (Kardeşlik vasfıyla mirasçı olan, iki kızkardeş ise ve kardeşlik vasfıyla mirasçı olanlar kızlı-erkekli üç veya daha fazla iseler…) Ayrıca, *kânetâ* ve *in kânû* denmesi, *men kânet ummuke* (Senin annen kim?) ifadesindeki gibidir, yani nasıl haberin (*ummuke*) müennesliğinden dolayı *men*in zamiri müennes kullanılıyorsa aynı şekilde haberin birinde ikil, ikincisinde çoğul olmasından dolayı *kânetâ* ve *kânû* fiillerinde de *men yerisu*nun zamiri ikil ve çoğul kullanılmıştır. [Erkek kardeşler için kullanılan] *ihvet*^en^den kasıt, erkek kardeş tağlib edilerek, hem erkek hem kızkardeşlerdir.

[579] اَنْ تَضِلُّوا (şaşırırsınız diye) ifadesi *mef'ûlun leh* olup “şaşırmanızı istemediği için” demektir.

[580] Peygamber (s.a.)'den şöyle rivayet edilmiştir: Kim Nisâ sûresini okursa mirasçı olan her mümin erkek ve kadına bir iyilikte bulunmuş gibi olur, kendisine özgürlüğüne kavuşturmak üzere bir köle satın almış kadar mükâfat verilir, şirkten tertemiz temizlenir ve Allah'ın meşîetinde ‘günahından geçilen kimseler’ arasında yer alır.

[٥٧٨] فإن قلت: إلى من يرجع ضمير التثنية والجمع في قوله {فَإِن كَانَتَا اثْنَتَيْنِ}، {وَإِنْ كَانُوا إِخْوَةً}؟ قلت: أصله: فإن كان من يرث بالأخوة اثنتين، وإن كان من يرث بالأخوة ذكورًا وإناثًا: وإنما قيل: {فَإِنْ كَانَتَا}، {وَإِنْ كَانُوا}، كما قيل: من كانت أمّك؟ فكما أنث ضمير مَنْ لمكان تأنيث الخبر، كذلك ثنى وجمع ضمير من يرث في كانتا ٥ وكانوا، لمكان تثنية الخبر وجمعه. والمراد بالإخوة، الإخوة والأخوات، تغليبًا لحكم الذكورة.

[٥٧٩] {أَن تَضِلُّوا} مفعول له. ومعناه: كراهة أن تضلوا.

[٥٨٠] عن النبي ﷺ «من قرأ سورة النساء فكأنما تصدّق على كل مؤمن ومؤمنة ورث ميراثًا، وأعطي من الأجر كمن اشترى محرّرًا، وبرئ من الشرك وكان في مشيئة ١٠ الله من الذين يتجاوز عَنْهُمْ».

MÂİDE SÛRESİ

Medine'de nâzil olmuştur, 120 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Ey iman edenler! Verdiğiniz sözleri yerine getirin... (Birazdan) size okunacak olanlar dışında bütün hayvanlar -yalnız, ihramlı iken avlanmayı helâl görmemek şartıyla- size helâl kılınmıştır. Şüphesiz, Allah dilediği hükmü veriyor."

[581] Arap dilinde verilen sözü yerine getirme anlamında *vefâ bi'l-'ahdi* de, *evfâ bi'l-'ahdi* de denilir. Nitekim وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ ("verdikleri sözlere riayet edenler" [Bakara 2/177]) âyetindeki kullanımı da bu şekildedir. Kök anlamı "düğüm" demek olan *el-'akd* pekiştirilmiş olarak verilen söz, vaat ve ahit demektir. Verilen söz, ip vb. şeylere atılan düğüme benzetilmiştir. Hutay'a [v. 59/678] şöyle der:

> Öyle insanlardır ki komşularına söz verdiler mi vaatlerinde sebat ederler
> kırbanın altını - üstünü cendereye alıp sapasağlam bağlarcasına…

Burada "ahitler"den maksat, Allah Teâlâ'nın kulları üzerine yüklediği ve gereği ile onları sorumlu tuttuğu yükümlülüklerdir. Bu ahitlerden maksadın, insanların kendi aralarında yapmış oldukları güven esasına dayalı karşılıklı teminatlar içeren sözleşmeler olduğu da söylenmiştir. Açıktır ki burada sözü edilen ahitlerden maksat, Allah'ın dini ile ilgili helâl kıldıklarını helâl, haram kıldıklarını da haram bilmek şeklinde onların omuzlarına binen yükümlülüklerdir. Ve âyet, genel bir ifade ile başlamış ardından da "size helâl kılındı" diye ayrıntıya geçmiştir.

[582] *el-Behîmet*[ü] dört ayaklı her türlü kara ve deniz hayvanı demektir. بَهِيمَةُ الْأَنْعامِ şeklinde الْأَنْعامِ'a izâfe edilerek kullanımı beyan içindir. Bu gibi izâfetler aynen *hātemu fiddat*[in] [gümüş(den) yüzük] tamlaması gibi Min anlamı verir, "*en'âm*dan olan hayvanlar" demektir.

[583] إِلاَّ مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ ifadesi, "*Size ölü… haram kılındı*" [Mâide 5/3] gibi âyetlerde haram kılınan hayvanlar hariç demektir. Ya da haramlık bildiren âyetin okunması hariç anlamındadır.

سورة المائدة

مدنية وهي مائة وعشرون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الأَنْعَامِ إِلا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرُمٌ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ﴾ ٥

[٥٨١] يقال: وفى بالعهد، وأوفى به، ومنه: {وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ} [البقرة: ١٧٧]. والعقد: العهد الموثق، شبه بعقد الحبل ونحوه، قال الحطيئة:

قَوْمٌ إِذَا عَقَدُوا عَقْدًا لِجَارِهِم ۞ شَدُّوا الْعِنَاجَ وَشَدُّوا فَوْقَهُ الْكَرَبَا

وهي عقود الله التي عقدها على عباده وألزمها إياهم من مواجب التكليف. وقيل: ١٠ هي ما يعقدون بينهم من عقود الأمانات ويتحالفون عليه ويتماسحون من المبايعات ونحوها. والظاهر أنها عقود الله عليهم في دينه من تحليل حلاله وتحريم حرامه. وأنه كلام قدم مجملًا ثم عقب بالتفصيل، وهو قوله {أُحِلَّتْ لَكُمْ} وما بعده.

[٥٨٢] البهيمة: كلّ ذات أربع في البرّ والبحر، وإضافتها إلى الأنعام للبيان، وهي الإضافة التي بمعنى مِنْ، كخاتم فضة. ومعناه: البهيمة من الأنعام.

١٥ [٥٨٣] {إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ}، إلا محرّم ما يتلى عليكم من القرآن، من نحو قوله {حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ المَيْتَةُ} [المائدة ٣]، أو إلا ما يتلى عليكم آية تحريمه.

[584] *En'âm*dan maksat [En'âm 6/144'de sözü edilen] "dört çift / sekiz eş" hayvandır. Bunlar koyun, keçi [her iki cinse birden *davar* denir], deve ve sığırdır. Bundan maksadın ceylan, yaban öküzü gibi hayvanlar olduğu da söylenmiştir. Bunlar geviş getirmesi ve köpek dişli olmamaları itibariyle bu hayvanların da deve, sığır ve davar gibi olduklarına işaret etmişlerdir. Bunların evcil hayvanlara katılması aralarındaki benzerlik sebebiyle olmaktadır.

[585] غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ (avlanmayı helâl görmemek şartıyla) ifadesi عَلَيْكُم'deki كُمْ zamirinden haldir. Buna göre, anlam şöyledir: İhramlı olmamanız halinde size bu yaban hayvanları helâl kılınmıştır. Ahfeş [v. 215/830], onun i'rab açısından nasb halinin (أَوْفُوا بِالْعُقُودِ) sebebiyle olduğunu söylemiştir. وَأَنْتُمْ حُرُمٌ (siz ihramlı iken) ifadesi, مُحِلِّي الصَّيْدِ'dan hal olup sanki şöyle denilmiş olmaktadır: İhramlı iken avdan kaçınmanız halinde deve, sığır ve davar cinsinden olan hayvanları size helâl kıldık ki sıkıntıya düşmeyesiniz.

[586] "Allah" hikmet ve maslahat olduğunu bildiği ahkâmdan "dilediğine hükmeder."

[785] حُرُمٌ ihramlı demek olan حَرَام kelimesinin çoğuludur.

2. Ey iman edenler! Allah'ın simgelerini, haram ayı, hediye kurbanlığı, gerdanlıklı hayvanları ve Rablerinden bir lütuf ve rıza talep ederek Beyt-i Harâm'a yönelenler(e ilişmey)i helâl saymayın. İhramdan çıkınca avlanın. Sizi Mescid-i Haram'dan alıkoydukları için bir kavme duyduğunuz hınç, sizi haddi aşmaya sürüklemesin. Siz, iyilik ve takvada yardımlaşın, günahta ve saldırganlıkta yardımlaşmayın ve Allah'tan sakının çünkü Allah'ın cezalandırması gerçekten şiddetlidir!

[588] شَعَائِرَ kelimesi شَعِيرَة'nin çoğuludur ve *iş'âr* edilen, yani bir şeye şiar yapılan, haccın ifasında simgesel özellik taşıyan şeylerdir, yani hac görevlerinin yapıldığı özel mekânlar (vakfe yerleri), şeytan taşlama mahalleri, tavaf yeri, sa'y yeri ile haccın ifasını gerçekleştiren ihrama girme, tavaf etme, sa'y yapma, tıraş olma, kurban kesme vb. fiiller. الشَّهْرَ الْحَرَامَ (Haram ay) hac ayıdır. الْهَدْيَ hac görevlerinden olup da kendisiyle Allah'a yaklaşma arzulanan ve Beytullah'a sunulan kurban demektir. هَدْيَة'nin çoğuludur. Eyerin içi lif dolu altlığı anlamına gelen جَدْيَة'nin çoğulunun جَدْي olması örneğinde olduğu gibi. الْقَلَائِدَ kelimesi قِلَادَة'nin çoğuludur ve eski pabuç, toka ya da ağaç kabuğu gibi kurbanlık hayvanın boynuna gerdanlık olarak takılan şeylerdir. آمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ Mescid-i Haram'a ziyaret için yönelen hacılar ve umre yapanlardır.

[٥٨٤] والأنعام: الأزواج الثمانية. وقيل: {بَهِيمَةُ الأَنْعَامِ} الظباء وبقر الوحش ونحوها، كأنهم أرادوا ما يماثل الأنعام ويدانيها من جنس البهائم في الاجترار وعدم الأنياب، فأضيفت إلى الأنعام لملابسة الشبه.

[٥٨٥] {غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ} نصب على الحال من الضمير في {لَكُمْ}، أي ٥ أحلت لكم هذه الأشياء لا محلين الصيد. وعن الأخفش أن انتصابه عن قوله {أَوْفُوا بِالعُقُودِ}. وقوله {وَأَنتُمْ حُرُمٌ} حال عن مُحِلِّي الصَّيْدِ، كأنه قيل: أحللنا لكم بعض الأنعام في حال امتناعكم من الصيد وأنتم محرِمون، لئلا نحرج عليكم.

[٥٨٦] {إِنَّ اللهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ} من الأحكام، ويعلم أنه حكمة ومصلحة.

[٥٨٧] والحُرُم: جمع حرام وهو المحرِم.

١٠ ٢-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تُحِلُّوا شَعَائِرَ اللهِ وَلا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلا الْهَدْيَ وَلا الْقَلائِدَ وَلا آمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا وَلا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلا تَعَاوَنُوا عَلَى الإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللهَ إِنَّ اللهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

١٥ [٥٨٨] الشعائر: جمع شَعِيرَة، وهي اسم ما أشعر، أي جعل شعارًا وعلمًا للنسك، من مواقف الحج ومرامي الجمار، والمطاف، والمسعى، والأفعال التي هي علامات الحج يعرف بها من الإحرام، والطواف، والسعي، والحلق، والنحر. والشهر الحرام: شهر الحج. والهدي: ما أهدي إلى البيت وتقرب به إلى الله من النسائك. وهو جمع هَدْيَة، كما يقال جَدْي في جمع جَدْيَة السرج. والقلائد: جمع قِلَادَة، وهي ما قلد به الهدي من نعل أو عروة ٢٠ مزادة، أو لحاء شجر، أوغيره. وآمّو المسجد الحرام: قاصدوه، وهم الحجاج والعمار.

[589] Bu şeylerin إِحْلَال'i, hac simgelerinin [*şe'âir*] küçümsenmesi, bunları yerine getirenlere engel olunması, hac aylarında insanları hacdan alıkoyacak maniler çıkarılması, kurbanlıkların gaspedilmeye kalkışılması, bunların kesim mahallerine ulaştırılmasına engel olunması gibi davranışlar [yoluyla]dır.

5 [590] الْقَلَائِدَ (Gerdanlıklara) gelince bunun iki izah şekli vardır: Birincisi: Gerdanlıktan maksat gerdanlıklı kurbanlık develerdir. Bu durumda الْقَلَائِدَ kelimesi, kurbanların en değerlisi olduğu için özel olarak anmak ve daha çok tavsiyede bulunmak amacıyla الْهَدْيَ üzerine atfedilmiş olur. Bu aynen melekleri zikredip de özel olarak da وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ diye Cebrâil ve Mi-
10 kail'i ayrıca anmak gibidir [*'Atfu'l-hāss ale'l-'âmm*]. Mâna şöyle olur: Özellikle de gerdanlıklı kurbanlık develere [dokunmayın!] İkincisi: Yasağı pekiştirmek amacıyla bizzat gerdanlıkların kendisi kastedilmiş olur ve o takdirde mâna "bırakın kurbanlıkları onların gerdanlıklarına bile dokunmayın" şeklinde anlaşılır. Nitekim وَلا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ ("Ziynetlerini açmasınlar!" [Nûr 24/31]) âye-
15 tindeki kullanım da böyledir. Mâna mübalağalı bir üslupla "Bırakın mahallerini, ziynetlerin kendisini bile göstermesinler!" demektir.

[591] وَلَا آمِّينَ Rablerinin lütfunu -ki sevaptır- aramak üzere Mescid-i Haram'a yönelmiş olanlara da ilişmeyin. وَرِضْوَانًا Ve kendilerinden Allah'ın hoşnut ve razı olmasını, yani özellikleri böyle olan bir topluluğa ilişmeyin,
20 onlara saygılı olun ve engellemelere maruz kalmalarını hoş karşılamayın. Bu âyetin muhkem olduğu söylenmiştir. Nitekim Hazret-i Peygamber (s.a.)'den rivayet edildiğine göre, "Mâide, nüzul bakımından Kur'ân'ın en son sûresidir. Bu itibarla helâllerini helâl, haramlarını da haram bilin!" buyurulmuştur. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728]: "Bu sûrede mensuh
25 âyet yoktur" demiştir. Ebû Meysere [v. 63/682] ise "Bu sûrede on sekiz farîza/dinî vecibe vardır ve mensuh hüküm yoktur." demiştir.

[592] Bu hükmün mensuh olduğu da söylenmiştir. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] şöyle dediği nakledilmiştir: Müslümanlar ve müşrikler birlikte hac etmekteydiler. Allah, Müslümanlara Kâbe'yi ziyaret eden her kim olursa ol-
30 sun engellenmesini لَا تُحِلُّوا buyruğu ile yasakladı. "Ey iman edenler! Müşrikler şüphesiz 'pislik'tir." [Tevbe 9/28] ve "Müşriklerin, Allah'ın mescitlerinin bakımını üstlenme hakları yoktur." [Tevbe 9/17] âyetleri ise daha sonra nâzil oldu. Mücâhid [v. 103/723] ve eş-Şa'bî [v. 104/723] de لاتُحِلُّوا âyetinin "Onları nerede bulursanız öldürün!" [Nisâ 4/89] âyeti ile neshedildiğini söylemişlerdir.

[٥٨٩] وإحلال هذه الأشياء أن يتهاون بحرمة الشعائر وأن يحال بينها وبين المتنسكين بها، وأن يحدثوا في أشهر الحج ما يصدّون به الناس عن الحج، وأن يتعرض للهدي بالغصب أو بالمنع من بلوغ محله.

[٥٩٠] وأما القلائد ففيها وجهان؛ أحدهما: أن يراد بها ذوات القلائد من الهدي ٥ وهي البدُن، وتعطف على الهدي للاختصاص وزيادة التوصية بها لأنها أشرف الهدي، كقوله {وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ} [البقرة: ٩٨]؛ كأنه قيل: والقلائد منها خصوصًا. والثاني: أن ينهي عن التعرض لقلائد الهدي مبالغة في النهي عن التعرض للهدي، على معنى: ولا تحلوا قلائدها فضلًا أن تحلوها، كما قال: {وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ} [النور: ٣١] فنهي عن إبداء الزينة مبالغة في النهي عن إبداء مواقعها.

١٠ [٥٩١] {وَلا آمِّينَ} ولا تحلوا قومًا قاصدين المسجد الحرام {يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ} وهو الثواب {وَرِضْوَانًا} وأن يرضى عنهم، أي لا تتعرضوا لقومٍ هذه صفتهم، تعظيمًا لهم واستنكارًا أن يتعرض لمثلهم. قيل: هي محكمة. وعن النبي ﷺ: ''المائدة من آخر القرآن نزولًا، فأحلوا حلالها وحرموا حرامها.'' وقال الحسن: ليس فيها منسوخ. وعن أبي ميسرة: فيها ثماني عشرة فريضة وليس فيها منسوخ.

١٥ [٥٩٢] وقيل: هي منسوخة. وعن ابن عباس: كان المسلمون والمشركون يحجون جميعًا، فنهى الله المسلمين أن يمنعوا أحدًا عن حج البيت بقوله {لَا تُحِلُّوا}، ثم نزل بعد ذلك: {إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ} [التوبة: ٢٨]، {مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَن يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللهِ} [التوبة: ١٧].وقال مجاهد والشعبي: {لَا تُحِلُّوا} نسخ بقوله {وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ} [النساء: ٨٩].

[593] فَضْلًا (lütuf) kelimesinden maksadın ticaret olduğunu söyleyenler de olmuştur, رِضْوَانًا (rıza) kelimesini ise şöyle izah etmişlerdir: O vakit müşrikler kendi dinlerinin hak olduğu ve haccın kendilerini Allah'a yaklaştıracağı şeklinde bir hüsnü kuruntuya sahiptiler. Allah da onları işte bu kuruntuları üzere zikretmiş oldu. [Buna göre anlam şöyledir: Kendi batıl inançlarınca Allah'ın rıza ve hoşnutluğunu aramak üzere haccetmeye gelenlere -müşrik de olsalar- ilişmeyin!]

[594] İbn Mes'ûd (r.a.) [v. 32/653] âyeti وَلَا آمِّي البَيْتَ الحَرَامِ diye izâfetli okumuştur. Humeyd b. Kays el-A'rec [v. 134/751, يَبْتَغُونَ ifadesini] Tâ ile hitap müminlere yönelik olacak şekilde *tebteğûne* okumuştur.

[595] فَاصْطَادُوا (Avlanın!) emir kipi, avlanmanın yasaklanmasının ardından mübahlığını bildirmektedir. Sanki şöyle denilmiş gibidir: "İhramdan çıkınca avlanmanızda size bir günah yoktur!" Fâ'nın kesresiyle *fi'stādû* şeklinde de okunmuştur ki bu kesrenin [yani *i* sesinin], başlangıç halindeki emir kipinin Hemze'sinin [*ıstādû*] kesresinden bedel olduğu söylenmiştir.

[596] وَإِذَا حَلَلْتُمْ kısmı وإِذَا أَحْلَلْتُمْ şeklinde de okunmuştur. Çünkü hacının ihramdan çıkmasını ifade için *halle'l-muhrim*[u] denildiği gibi, *ehalle'l-muhrim*[u] da denilir.

[597] [وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ ifadesindeki] *cerame* fiili bir ya da iki mef'ûle geçişli olmak bakımından *kesebe* gibidir. *Cerame zenb*[en] (günah işledi) demek, *kesebe zenb*[en] demek gibidir. *Ceramtuhû zenb*[en] (Onu günaha soktum!) demek de aynı şekilde *kesebtuhû zenb*[en] demek gibidir. Bu fiilleri *ecramtuhû zenb*[en] (Ona günah işlettim!) şeklinde if'âl babının Hemze'siyle iki mef'ûle geçişli yapmak da mümkündür. Bunun yerine *eksebtu hûzenb*[en] demek de aynıdır. İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v. 32/653] *ve lâ yucrimennekum* kıraati de bu şekildedir. Bu iki kıraat şekline göre birinci mef'ûl muhatap zamiri, ikincisi de أَنْ تَعْتَدُوا (haddi aşmaya) kısmıdır.

[598] أَنْ صَدُّوكُمْ Hemze'nin fethası ile شَنَآنُ kelimesine bağlı olup, onun illeti / gerekçesidir. شَنَآنُ ise aşırı öfke, kin ve hınç demektir. Nun'un sükûnu ile شَنْآنُ şeklinde de okunmuştur. Buna göre mâna şöyledir: Sizi Mescid-i Haram'dan alıkoydukları için bir kavme karşı duyduğunuz kin ve öfke, sizi haddi aşma günahına sokmasın, hıncınız sizi onlara saldırmaya sürüklemesin. *İn saddûkum* (sizi alıkoyarlarsa) şeklinde şart edatı olarak da okumuşlardır. İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v. 32/653] kıraatinde de *in yesuddûkum* (sizi alıkoyarlarsa) şeklindedir.

[٥٩٣] وفسر ابتغاء الفضل بالتجارة، وابتغاء الرضوان بأنّ المشركين كانوا يظنون في أنفسهم أنهم على سداد من دينهم، وأنّ الحج يقربهم إلى الله، فوصفهم الله بظنهم.

[٥٩٤] وقرأ عبد الله «وَلَا آمِّي البَيْتَ الحَرَامِ»، على الإضافة. وقرأ حميد بن قيس والأعرج «تَبْتَغُونَ»، بالتاء على خطاب المؤمنين.

٥ [٥٩٥] {فَاصْطَادُوا} إباحة للاصطياد بعد حظره عليهم، كأنه قيل: وإذا حللتم فلا جناح عليكم أن تصطادوا. وقرئ بكسر الفاء؛ وقيل: هو بدل من كسر الهمزة عند الابتداء.

[٥٩٦] وقرئ «وإِذَا أَحْلَلْتُمْ»، يقال حلّ المحرم، وأحلّ.

[٥٩٧] جرم، يجري مجرى كسب في تعديه إلى مفعول واحد واثنين. تقول: جرم ذنبًا، نحو كسبه. وجرمته ذنبًا، نحو كسبته إياه. ويقال: أجرمته ذنبًا، على نقل المتعدي

١٠ إلى مفعول بالهمزة إلى مفعولين، كقولهم: أكسبته ذنبًا. وعليه قراءة عبد الله «وَلَا يُجْرِمَنَّكُمْ» بضم الياء، وأوّل المفعولين على القراءتين ضمير المخاطبين، والثاني: {أَن تَعْتَدُوا}.

[٥٩٨] و{أَنْ صَدُّوكُمْ} بفتح الهمزة، متعلق بالشنآن بمعنى العلة، والشنآن: شدة البغض. وقرئ بسكون النون. والمعنى: ولا يكسبنكم بغض قوم لأن صدّوكم الاعتداء، ولا

١٥ يحملنكم عليه. وقرئ «إِنْ صَدُّوكُمْ»، على إن الشرطية. وفي قراءة عبد الله «إن يَصُدُّوكُمْ».

Müslümanların Mescid-i Haram'dan alıkonulmasından maksat, Mekke halkının Peygamber (s.a.) ve müminlerin Hudeybiye günü umre yapmalarına izin vermemeleridir. Haddi aşma ve tecavüzden maksat ise, Müslümanların kötülük yapmak sûretiyle onlardan öç almaya kalkışmasıdır.

[599] "Siz, iyilik ve takvada yardımlaşın" yani affedici olun ve görmezden gelin, "günahta ve saldırganlıkta yardımlaşmayın" yani haddi aşma ve öç alma yoluna gitmeyin. Âyetin, her tür iyilik ve takva üzere yardımlaşmak, keza hiçbir günah ve saldırganlıkta da yardımlaşmamak şeklinde anlaşılması da mümkündür, affetme ve öç alma da buna dâhildir.

3. Ölü, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan, (canları çıkmadan evvel yetişip) boğazlayarak 'temiz'leştirdiğiniz müstesna olmak üzere, boğulan, vurulan, yuvarlanan, süsülen, (bir parçasını) yırtıcıların yediği, dikili taşlar üzerinde boğazlanan hayvanlar(ı yemeniz), ayrıca, fal oklarıyla kısmet aramanız size haram kılınmıştır. -Bunlar fâsıklıktır. Bugün, inkârcı nankörler dininizden ümit kesmişlerdir. Öyleyse, onlardan korkmayın, Benden korkun! Bugün üzerinizdeki nimetimi tamamladım, dininizi ikmâl ettim ve sizin için din olarak 'islâm'dan (yani, 'emir ve yasaklarıma teslimiyet göstermek'ten) razı oldum.- Bununla birlikte, açlıktan bîtap düşüp de, -günah işleme kastı olmaksızın- bunlardan yemeğe mecbur kalan biri için, Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[600] Câhiliye döneminde insanlar birtakım haram olan şeyleri yiyorlardı: Bunlar şunlardan ibaretti:

الْمَيْتَةُ : Murdar yani kendiliğinden ölmüş olan hayvan.

الدَّمُ : Kan. Kanı bağırsaklara doldururlar ve kızartarak yerlerdi ve "Misafirlikte kendisine bağırsakta kan sunulan ikramdan mahrum sayılmaz!" derlerdi.

وَما أُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ بِهِ : Kesilirken Allah'tan başkasının adının yükseltildiği hayvan. إهلال kurbanlarını keserken "Lât ve Uzzâ adına!" diyerek kesmeleri idi.

وَالْمُنْخَنِقَةُ : Ölünceye kadar boğdukları ya da bir sebep yüzünden boğulan hayvan.

وَالْمَوْقُوذَةُ : Tokmak/ değnek ya da taş ve benzeri bir şeyle vurulup öldürülen hayvan

وَالْمُتَرَدِّيَةُ : Dağdan yuvarlanan ya da kuyu ve benzeri bir yere düşüp ölen hayvan.

ومعنى صدّهم إياهم عن المسجد الحرام: منع أهل مكة رسول الله ﷺ والمؤمنين يوم الحديبية عن العمرة، ومعنى الاعتداء: الانتقام منهم بإلحاق مكروه بهم.

[٥٩٩] {وَتَعَاوَنُوا عَلَى البِرِّ وَالتَقْوَى} على العفو والإغضاء {وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الإِثْمِ وَالعُدْوَانِ} على الانتقام والتشفي. ويجوز أن يراد العموم لكل برّ وتقوى وكلّ إثم وعدوان، فيتناول بعمومه العفو والانتصار.

٣-﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ وَالْمَوْقُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ وَالنَّطِيحَةُ وَمَا أَكَلَ السَّبُعُ إِلا مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ وَأَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالأَزْلامِ ذَلِكُمْ فِسْقٌ الْيَوْمَ يَئِسَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ فَلا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الإِسْلامَ دِينًا فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ فَإِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[٦٠٠] كان أهل الجاهلية يأكلون هذه المحرمات: البهيمة التي تموت حتف أنفها، والفصيد وهو الدم في المباعر، يشونها ويقولون: لم يحرم من فزد له، {وَمَا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللهِ بِهِ} أي رفع الصوت به لغير الله، وهو قولهم: ''باسم اللات والعزى!'' عند ذبحه، {والمُنْخَنِقَةُ} التي خنقوها حتى ماتت، أو انخنقت بسبب، {والمَوْقُوذَةُ} التي أثخنوها ضربًا بعصا أو حجر حتى ماتت، {والمُتَرَدِّيَةُ} التي تردَّت من جبل أو في بئر فماتت

وَالنَّطِيحَةُ : Hayvanların toslaması / süsmesi sonucu ölen hayvan.

وَما أَكَلَ السَّبُعُ : Yırtıcı hayvanların bir parçasını yemiş olduğu hayvan.

إِلَّا ما ذَكَّيْتُمْ : Bu haldeki hayvanlara ölmeden yetişip kesmeniz hali müstesna demektir. Bunun için ölçü de kesildiğinde normal boğazlanmış hayvan gibi çırpınması ve damarlarından kan fışkırmasıdır.

[601] İbn Mes‘ûd (r.a.) [v. 32/653], وَالنَّطِيحَةُ kelimesini *ve'l-mantūhat*[u] şeklinde okumuştur. Ebû Amr'dan [v. 154/770] gelen bir rivayete göre de [السَّبْع kelimesi] Bâ'nın sükûnu ile *es-seb'u* şeklinde okunmuştur. İbn Abbâs [v. 68/688] ise *ve ekîlu's-sebu'*[i] (yırtıcı hayvanların yediği) şeklinde okumuştur.

[602] وَما ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ (Dikilitaşlar üzerinde kesilenler). Câhiliye döneminde Kâbe'nin etrafında dikili taşlar vardı ve takdimeleri onların üzerinde keserler, etleri onun üzerinde parçalarlar ve bu şekilde onları kutsarlardı. Böylece onlara yakın olacaklarına inanırlardı. Bu sunaklara / anıtlara *el-ensāb* derlerdi ki tekili *en-nusub*dur. el-A‘şâ [v. 7/629] şöyle demiştir:

> "Hiçbir sonuç için şu dikili taşlara tapmayasın, sadece Rabbin olan Allah'a kulluk eyleyesin."

[Yani, *nusub* çoğul olsaydı, ona ait zamirler de farklı olurdu.]

*en-Nusub*un çoğul olup, tekilinin *nisāb* olduğu da söylenmiştir. Kelime Sād'ın sükûnu ile النُّصْبِ şeklinde de okunmuştur.

[603] "Ve oklarla fal bakmanız da" haram kılınmıştır. Câhiliyede bir kimse yolculuk, savaş, ticaret, evlilik yahut benzeri önemli bir iş için yola çıkmak istediği zaman oklarla falına bakardı. Okların bir kısmında "Rabbim bana yasakladı!", bir kısmında da "Rabbim bana emretti" yazardı. Bazısı ise kapalı olurdu. Eğer emredici ok çıkarsa niyet ettiği işe koyulur, yasaklayıcı ok çıkarsa o takdirde de niyetinden vazgeçerdi. Kapalı okun çıkması halinde de çekim işini yenilerdi. Oklarla fal bakmanın anlamı, oklar vesilesiyle yazgısında olanın olmayandan ayrılıp bilinmesi talebi idi. Bundan maksadın bir tür kumar / piyango olduğu da söylenmiştir. Kesilen deveyi belli paylara ayırırlar [ve piyango gibi çekilen okların üzerindeki yazılara/ rakamlara göre devenin fiyatını öderler ya da muaf olurlar]dı.

[604] "O bir yoldan çıkmadır (fâsıklıktır)." O zamiriyle, oklarla fal bakmaya veya kumar (piyango) oynamaya ya da tüm bu haram olan şeylerin yenmesine işaret edilmektedir. Çünkü mâna, "Size murdar hayvan, kan… şunlar şunlar haram kılındı" şeklindedir. **Şayet** "Yapılmak istenen yolculuk vb. şeylerin fal oklarıyla bilinmek istenmesi neden fâsıklık olsun ki?" **dersen**

{والنَّطِيحَة} التي نطحتها أخرى فماتت بالنطح، {وَمَا أَكَلَ السَّبُعُ} بعضه، {إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ} إلا ما أدركتم ذكاته وهو يضطرب اضطراب المذبوح وتشخب أوداجه.

[٦٠١] وقرأ عبد الله «وَالمَنْطُوحَة». وفي رواية عن أبي عمرو «السَبْعُ» بسكون الباء. وقرأ ابن عباس «وَأَكِيلِ السَّبْعِ».

٥ [٦٠٢] {وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ} كانت لهم حجارة منصوبة حول البيت يذبحون عليها ويشرحون اللحم عليها، ويعظمونها بذلك ويتقرّبون به إليها، تسمى الأنصاب، والنصب واحد. قال الأعشى:

وَذَا النُّصُبَ الْمَنْصُوبَ لَا تَعْبُدَنَّه ۞ لِعَاقِبَةٍ وَاللّٰهَ رَبَّكَ فَاعْبُدَا

وقيل: هو جمع، والواحد نصاب. وقرئ «النصْب» بسكون الصاد.

١٠ [٦٠٣] {وَأَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلَامِ} وحرّم عليكم الاستقسام بالأزلام أي بالقداح. كان أحدهم إذا أراد سفرًا أو غزوًا أو تجارة أو نكاحًا أو أمرًا من معاظم الأمور ضرب بالقداح، وهي مكتوب على بعضها: نهاني ربي، وعلى بعضها: أمرني ربي، وبعضها غفل؛ فإن خرج الآمر مضى لطيته، وإن خرج الناهي أمسك، وإن خرج الغفل أجالها عودًا. فمعنى الاستقسام بالأزلام: طلب معرفة ما قسم له مما لم يقسم له بالأزلام.

١٥ وقيل: هو المَيسِر؛ وقسمتهم الجزور على الأنصباء المعلومة.

[٦٠٤] {ذَلِكُمْ فِسْقٌ} الإشارة إلى الاستقسام: أو إلى تناول ما حرّم عليهم، لأنّ المعنى حرّم عليكم تناول الميتة وكذا وكذا. فإن قلت: لم كان استقسام المسافر وغيره بالأزلام لتعرف الحال فسقًا؟

şöyle derim: Çünkü bu *'Allâmu'l-guyûb* olan Yüce Allah'ın sadece kendisinin bilebileceği gayb âleminden haber verme girişimidir. O, "Allah'tan başka göklerde ve yerde hiç kimse gaybı bilemez" [Neml 27/65] buyurmaktadır. Ayrıca bu çaba, gayb âlemine açılan bir yol bulunduğu ve gayba dair çıkarsamalar yapılabileceği inancı taşır. Hem sonra "Rabbim bana yasakladı!", "Rabbim bana emretti" demek Allah'a iftiradır. O'nun o işi emrettiğini veya yasakladığını ona bildiren ne olabilir ki!? Kâhinler ve müneccimler de aynı durumdadır. 'Rab'den maksatları putları ise -ki rivayete göre oku çekme işini putlarının yanında yaparlardı- o takdirde de bu, cehalet ve şirk olacaktır- ki durum açıktır.

[605] "Bugün" ifadesiyle belli bir gün değil, hâlihazır ve -geçmiş ile gelecek zamanlar içinde- ona bitişik, ona yakın zaman dilimleri kastedilmiştir. "Dün genç idin, bugün ise saçı başı ağarmış birisin" denildiği zaman "dün" ile bir önceki gün, "bugün" ile de içinde bulunduğumuz gün kastedilmiş olmaz. Benzer bir kullanım da "şimdi" anlamındaki *el-ân*[e] kelimesi için söz konusudur. Şair şöyle demiştir:

> "Şimdi döşümün kılları ağarıp da dişsiz damaklarımla ısırmaya başlayınca…"

'Bugün'den maksadın âyetin indiği gün olduğu da söylenmiştir. Âyet Cuma günü ikindi sonrası inmişti. O gün aynı zamanda Veda haccının yapıldığı arefe günü idi.

[606] "İnkârcı nankörler dininizden ümit kesmişlerdir." Ümitlerini kestikleri şey, dini iptal etmek ve sayılan bu haramları eskisi gibi helâl saymanızı sağlamak idi. İfade, "dininize galebe çalmaktan ümitlerini kestiler" şeklinde de yorumlanmıştır. Çünkü Allah Teâlâ, dinini bütün dinlerden daha parlak kılacağına dair vaadini gerçekleştirmişti. Dini galip getirdikten, kâfirlerden duyulan korku yok olduktan, onlar önceleri galip iken mağlup ve perişan bir hale döndükten sonra daha "onlardan korkmayın! Benden korkun" ve dininize ihlas ile sarılın, sadece benden çekinin çünkü "Bugün size dininizi ikmâl ettim" düşmanlarınızı ben dize getirdim ve gücünüzü onların gücünün fevkine çıkardım. Hükümdarlar saltanatlarına karşı mücadele edenleri ortadan kaldırdıklarında ve amaçlarına ulaştıklarında "Bugün hükümranlığımız tamam oldu, tam anlamıyla muradımıza erdik" anlamında *el-yevme kemule le-ne'l-mulk*[u] *ve kemule le-nâ mâ nurîd*[u] derler. Anlam şöyle de olabilir: Dinî yükümlülükler bağlamında helâl ve haramın öğretilmesi, şer'î hükümlere vâkıf olunması, yöntem olarak da kıyas ve ictihad için gerekli olan ilke ve esaslar gibi ihtiyaç duyacağınız her şeyi size tamamen vermiş oldum.

قلت: لأنه دخول في علم الغيب الذي استأثر به علام الغيوب وقال: {لَا يَعْلَمُ مَن فِيالسَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللهُ} [النمل: ٦٥] واعتقاد أنّ إليه طريقًا وإلى استنباطه، وقولُه: أمرني ربي، ونهاني ربي: افتراء على الله. وما يدريه أنه أمره أو نهاه. والكهنة والمنجمون بهذه المثابة. وإن كان أراد بالرب الصنم - فقد روي أنهم كانوا ٥ يجيلونها عند أصنامهم - فأمره ظاهر.

[٦٠٥] {الْيَوْمَ} لم يرد به يومًا بعينه، وإنما أراد به الزمان الحاضر وما يتصل به ويدانيه من الأزمنة الماضية والآتية، كقولك: ''كنت بالأمس شابًّا، وأنت اليوم أشيب''، فلا تريد بالأمس اليوم الذي قبل يومك، ولا باليوم يومك. ونحوه الآن، في قوله:

١٠ الآنَ لَمَّا ابْيَضَّ مَسْرُبَتِي ۞ وَعَضَضْتُ مِنْ نَابِي عَلَى لَجْذَمِ

وقيل: أريد يوم نزولها، وقد نزلت يوم الجمعة، وكان يوم عرفة بعد العصر في حجة الوداع.

[٦٠٦] {يَئِسَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ} يئسوا منه أن يبطلوه وأن ترجعوا محللين لهذه الخبائث بعد ما حرّمت عليكم. وقيل: يئسوا من دينكم أن يغلبوه؛ لأن الله عزّ ١٥ وجلّ وفىَّ بوعده من إظهاره على الدين كله. {فَلَا تَخْشَوْهُمْ} بعد إظهار الدين وزوال الخوف من الكفار وانقلابهم مغلوبين مقهورين بعدما كانوا غالبين {وَاخْشَوْنِي} وأخلصوا لي الخشية. {أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ} كفيتكم أمر عدوِّكم، وجعلت اليد العليا لكم؛ كما تقول الملوك: اليوم كمل لنا الملك وكمل لنا ما نريد، إذا كفوا من ينازعهم الملك ووصلوا إلى أغراضهم ومباغيهم. أو أكملت لكم ما تحتاجون إليه في تكليفكم ٢٠ من تعليم الحلال والحرام والتوقيف على الشرائع وقوانين القياس وأصول الاجتهاد.

[607] "Ve" Mekke'nin fethini nasip etmek ve muzaffer olarak güven içinde oraya girmenizi sağlamak, Câhiliye dönemi emarelerini ve kendilerince yapmakta oldukları hac ritüellerini ortadan kaldırmak, bundan böyle sizinle hiçbir müşrikin haccedememesi ve Beytullah'ın çıplak olarak tavafının yasaklanması gibi lütuflarla "üzerinizdeki nimetimi tamamladım." Ya da din ve şeriatın tamamlanması sûretiyle üzerinizdeki nimetimi tamamladım.Buna göre, Allah Teâlâ şöyle buyurmuş olmaktadır: Bugün sizin için dininizi ikmal ettim ve bu şekilde size olan nimetimi tamamladım. Çünkü İslâm nimetinden daha üstün başka bir nimet yoktur.

[608] "Ve sizin için din olarak İslâm'dan razı oldum" yani diğer dinler içinden sizin için İslâm'ı seçtim ve onun Allah'ın hoşnut ve razı olduğu yegâne din olduğunu size bildirdim. Hal böyle iken "Her kim İslâm'dan başka bir din arzularsa o kendisinden kabul edilmeyecektir." [Âl-i İmrân 3/85]; "Şüphesiz bu, tek bir ümmet olarak sizin ümmetinizdir." [Enbiyâ 21/92]

[609] **Şayet** "Niçin âyetin devamında فَمَنِ اضْطُرَّ (Mecbur kalan) kısmı geldi, alâka nedir?" **dersen şöyle derim:** Haram kılınan şeylerden söz edildiği için. ذٰلِكُمْ فِسْقٌ (O fâsıklıktır) ifadesi ara cümledir ve bununla haramlık hükmünün pekiştirilmesi amaçlanmaktadır, akabinde gelen kısım da teyit içindir. Çünkü sözü edilen iğrenç şeylerin haram kılınması da kâmil dinin, tamamlanmış nimetin ve Allah'ın hoşnutluğunu hak eden yegane din İslâm'ın bir parçasıdır. Mâna şöyledir: "Bununla birlikte" açlıktan bîtap düşüp ölü, kan gibi haram kılınmış olan şeylerden yemeğe "mecbur kalan biri için, Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir", haram olan bu nesneleri yediği için onu sorguya çekip cezalandırmaz. Tıpkı "azıtmamak ve sınırı aşmamak şartıyla" [Bakara 2/173] ifadesindeki gibi.

4. Sana, nelerin kendilerine helâl kılındığını soruyorlar. De ki: Tertemiz ve hoş olan şeyler size helâl kılınmıştır. Allah'ın size öğrettikleri sayesinde alıştırıp eğittiğiniz av hayvanlarının sizin için tuttuklarını yiyin ve onları ava salarken Allah'ın adını anın (ki avı öldürse de yemeniz helâl olsun). Ve Allah'tan sakının, Allah son derece hızlı hesap görür.

[610] *Su'âl* kökünde *kavl* / söz anlamı vardır, o yüzden akabinde "kendilerine ne helâl kılındı" ifadesi gelmiş ve sanki "Sana kendilerine neyin helâl kılındığını söylüyorlar" denilmiş gibi olmuştur. "Bize ne helâl kılındı" buyurmadı, aksine onların sözlerini hikâye babında "Onlara / kendilerine ne helâl kılındı" denildi. Zira "Sana soruyorlar" fiili üçüncü şahıs kipidir. Bu aynen "Zeyd mutlaka yapacağına yemin etti" demek gibidir. "Zeyd 'mutlaka yapacağım' diye yemin etti" denilseydi, keza "Bize ne helâl kılındı, diyorlar" denilseydi dil açısından yine doğru olurdu.

[٦٠٧] {وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي} بفتح مكة ودخولها آمنين ظاهرين، وهدم منار الجاهلية ومناسكهم وأن لم يحجّ معكم مشرك، ولم يطف بالبيت عريان. أو أتممت نعمتي عليكم بإكمال أمر الدين والشرائع، كأنه قال: اليوم أكملت لكم دينكم وأتممت عليكم نعمتي بذلك، لأنه لا نعمة أتمّ من نعمة الإسلام.

٥ [٦٠٨] {وَرَضِيتُ لَكُمُ الإِسْلَامَ دِينًا} يعني اخترته لكم من بين الأديان، وآذنتكم بأنه هو الدين المرضي وحده. {وَمَن يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَن يُقْبَلَ مِنْهُ} [آل عمران: ٨٥]، {إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً} [الأنبياء: ٩٢].

[٦٠٩] فإن قلت: بم اتصل قوله {فَمَنِ اضْطُرَّ}؟ قلت: بذكر المحرّمات. وقوله {ذَلِكُمْ فِسْقٌ} اعتراض أكد به معنى التحريم، وكذلك ما بعده؛ لأن تحريم هذه ١٠ الخبائث من جملة الدين الكامل والنعمة التامة والإسلام المنعوت بالرضا دون غيره من الملل. ومعناه: فمن اضطرّ إلى الميتة أو إلى غيرها {فِى مَخْمَصَةٍ} في مجاعة {غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ} غير منحرف إليه، كقوله {غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ} [البقرة: ١٧٣]. {فَإِنَّ اللهَ غَفُورٌ} لا يؤاخذه بذلك.

٤-﴿يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أُحِلَّ لَهُمْ قُلْ أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ وَمَا عَلَّمْتُم مِنَ الْجَوَارِحِ ١٥ مُكَلِّبِينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللهُ فَكُلُوا مِمَّا أَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ وَاذْكُرُوا اسْمَ اللهِ عَلَيْهِ وَاتَّقُوا اللهَ إِنَّ اللهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾

[٦١٠] في السؤال معنى القول، فلذلك وقع بعده {مَاذَا أُحِلَّ لَهُمْ}، كأنه قيل: يقولون لك ماذا أحلّ لهم. وإنما لم يقل: ماذا أحلّ لنا، حكاية لما قالوه، لأنّ يسألونك بلفظ الغيبة؛ كما تقول أقسم زيد ليفعلنّ. ولو قيل: لأفعلنّ وأُحلّ لنا، لكان صوابًا.

[611] مَاذَا mübteda أُحِلَّ لَهُمْ haberdir, *eyyu şey'in uhille le-hum* demek gibidir ki mânası: "Kendilerine yiyeceklerden ne helâl kılındı?" şeklindedir. Onlar, kendilerine haram kılınan iğrenç nesneler ile ilgili âyetler okununca kendilerine neyin helâl kılındığını sordular. Cevap olarak da "*tayyib* yani hoş ve temiz olanlar size helâl kılındı" denildi. *Tayyibât*, yiyeceklerden pis ve iğrenç olmayanlardır. Bunlar da Kitap, Sünnet ve kıyas-ı fukahâ sonucu haramlığı sabit olmayan her türlü yiyecektir.

[612] وَمَا علَّمتم من الجَوَارِحِ ifadesi, الطَّيِّباتُ'a ma'tūftur, "size temiz olan şeyler ile av hayvanlarının tuttukları helâl kılındı" demektir. Takdir *ve sayd*[u] *mâ 'allemtum* (eğittiklerinizin avları) şeklinde olup muzāf [*sayd*u] hazfedilmiş olmaktadır. Ya da ما'yı şart edatı yaparsın, cevabı da فَكُلُوا olur ["Eğittiğiniz avcı hayvanlar tutarlarsa şayet, yiyin" şeklinde].

[613] *el-Cevârih* yırtıcı hayvanlar ve alıcı kuşlardır; köpek, pars, kaplan, kartal, atmaca, doğan, şahin gibi. *el-Mukellib,* hayvan eğitimi alanındaki sahip olduğu hüneri, bunun yollarını ve usulünü bilmesi sayesinde av hayvanları eğiticisi olan ve onların avlarını sahipleri adına tutmalarını öğreten kişi demektir. *Kelb* yani köpek kelimesinden türetilmiş olması eğitimin en fazla köpek cinsi üzerinde gerçekleşmesi ve avcı hayvanların daha çok köpek cinsinden olması ya da yırtıcı hayvanlara genel ad olarak "av köpeği" denilmesi sebebiyledir. Nitekim hadislerde de bu şekilde kullanıldığı olmuş ve aslan için *kelb* / köpek denilmiştir. ['Utbe b. Ebu Leheb hakkındaki] "Allah'ım! Köpeklerinden bir köpeği ona musallat eyle!" hadisinde olduğu gibi. Daha sonra bu kişiyi bir aslan yemiştir. Ya da hırs anlamındaki *el-kelb* kökünden türetilmiştir. *Huve kel**i**b*[un] *bi-kezâ* denilir ve o şeye karşı hırslı, istekli olduğu kastedilir.

[614] مُكَلِّبِينَ'nin mansub oluşu عَلَّمْتُمْ'den hal olması sebebiyledir. **Şayet** "عَلَّمْتُمْ ile yetinmek mümkün iken neden hale ihtiyaç duyulmuştur?" **dersen şöyle derim:** Bu, av hayvanını eğitecek kişinin işinde uzman, uygulamada yetkin ve hayvan eğiticiliği özelliğine sahip olduğunu bildirmek içindir. تُعَلِّمُونَهُنَّ ikinci haldir. Ya da istinaf yani yeni bir cümle başıdır. Bunda da açık bir nükte vardır, şöyle ki: Bir ilimde ilerlemek isteyen kimse, -bunun için devesinin ciğerlerini susuzluktan yakacak meşakkatli yolculuklara katlanması gerekse bile- o ilmi mutlaka en büyük uzmanından, ilmi tüm yönleriyle ihata eden, her tür incelik ve nüktesini içselleştirmiş olan kimseden almalıdır. İlmi uzmanından almayan nice insan vardır ki günlerini boşa harcamış ve sonra da gerçek ilim adamlarıyla karşılaşınca geçirdikleri zamana yanarak parmaklarını ısırmışlardır!

[٦١١] و{مَاذَا} مبتدأ، و{أُحِلَّ لَهُمْ} خبره؛ كقولك: أي شيء أحلّ لهم؟ ومعناه: ماذا أحلّ لهم من المطاعم، كأنهم حين تلا عليهم ما حرّم عليهم من خبيثات المآكل سألوا عما أحلّ لهم منها، فقيل: {أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ} أي ما ليس بخبيث منها، وهو كل ما لم يأت تحريمه في كتاب أو سنة أو قياس مجتهد.

٥ [٦١٢] {وَمَا عَلَّمْتُم مِنَ الجَوَارِحِ} عطف على {الطَيِّبَاتُ}، أي أحلّ لكم الطيبات وصيد ما علمتم، فحذف المضاف. أو تجعل {مَا} شرطية، وجوابها {فَكُلُوا}.

[٦١٣] والجوارح: الكواسب من سباع البهائم والطير، كالكلب والفهد والنمر والعقاب والصقر والبازي والشاهين. والمكلِّب: مؤدِّب الجوارح ومُضَرِّيها بالصيد لصاحبها، ورائضها لذلك بما علم من الحيل وطرق التأديب والتثقيف. واشتقاقه ١٠ من الكلب، لأنّ التأديب أكثر ما يكون في الكلاب، فاشتقّ من لفظه، لكثرته من جنسه. أو لأن السبع يسمى كلبًا. ومنه قوله عليه السلام: ''اللهم سلِّط عليه كلبًا من كلابك!'' فأكله الأسد. أو من الكلب الذي هو بمعنى الضراوة. يقال: هو كلب بكذا، إذا كان ضاريًا به.

[٦١٤] وانتصاب {مُكَلِّبِينَ} على الحال من {عَلَّمْتُمْ}. فإن قلت: ما فائدة هذه ١٥ الحال وقد استغنى عنها بـ{عَلَّمْتُمْ}؟ قلت: فائدتها أن يكون من يعلم الجوارح نحريرًا في علمه مدرّبًا فيه، موصوفًا بالتكليب. و{تُعَلِّمُونَهُنَّ} حال ثانية، أو استئناف. وفيه فائدة جليلة، وهي أن على كلّ آخذ علمًا أن لا يأخذهُ إلا من أقتل أهله علمًا وأنحرهم دراية وأغوصهم على لطائفه وحقائقه، وإن احتاج إلى أن يضرب إليه أكباد الإبل، فكم من آخذ عن غير متقن، قد ضيع أيامه وعضّ عند لقاء النحارير أنامله.

[615] "Allah'ın size öğrettikleri"nden maksat, av hayvanı eğitim sanatıdır. Çünkü busanat esas itibariyle Allah'ın bir ilhamı ve [O'nun fıtratımıza koyduğu] akılla bir meleke haline getirilmesi yoluyla elde edilir. Ya da sahibinin, [üzerine] salmasıyla avın peşine düşmesi, bağırarak kovmasıyla geri çekilmesi, çağırdığı zaman avın peşini bırakması, avı sahibi adına tutması ve ondan yememesi gibi av hayvanı eğitimi ile ilgili size öğretmiş olduğu şeylerdir.

[616] مُكَلِّبِينَ kelimesi مُكْلِبِينَ şeklinde de okunmuştur ki if'âl babı ile tef'îl babı pek çok yönden müştereklik arz eder.

[617] Av hayvanının sahibi adına tutması, ondan yememesi şeklinde olur. Nitekim bu konuda Hazret-i Peygamber [s.a.] Adiy b. Hâtim'e [v. 68/688] şöyle demiştir: "Eğer tuttuğu avdan yemişse onu yeme çünkü o avı kendisi için tutmuştur." [*Müslim,* "Sayd", 2] Hazret-i Ali (r.a.) da "Doğanın, avından yemesi halinde, onu yeme!" demiştir. Âlimler bir ayrıma gidip yırtıcı / avcı hayvanlarda yemeyi bırakmayı şart koşarlarken -çünkü onlar kötekle eğitilebilir- yırtıcı / avcı kuşlar için böyle bir şart ileri sürmemişlerdir. Kimi âlimler de 'tuttuğu avı yemeyi bırakma' ilkesini temelden dikkate almamış ve tuttuğu avın tamamını ya da bir kısmını bırakması arasında herhangi bir ayrıma gitmemiştir. Selman [el-Farsî; v.36/656], Sa'd b. Ebî Vakkās [v. 55/675] ve Ebû Hüreyre [v. 58/678] (r.anhum) şöyle demişlerdir: "Av hayvanı tuttuğu avın üçte ikisini yemiş ve üçte birini terk etmiş ise ve sen de salarken Allah'ın adını anmış idiysen, onu yiyebilirsin!"

[618] **Şayet** "وَاذْكُرُوا اسْمَ اللهِ عَلَيْهِ (Ve *üzerine* Allah'ın adını anın / besmele çekin) ifadesinde, zamirin mercii nedir?" **dersen şöyle derim:** Ya av hayvanının tuttuğu ava gider ve mâna şöyle olur, "Kesmek üzere ona yetiştiğinizde üzerine Allah'ın adını anın!" ya da eğittiğiniz av hayvanlarına râci olur ve mâna şöyledir: "Av hayvanını avın peşine salarken besmele çekin!"

5. Evet, tertemiz ve hoş olan şeyler size helâl kılınmıştır: Kitap verilenlerin yemeği size helâldir, sizin yemeğiniz de onlara helâldir. İffetli mümin kadınlar ve sizden önce kitap verilenlerden iffetli kadınlar, mehirlerini kendilerine verdiğinizde, namuslu bir şekilde, (onlarla) zina etmeksizin ve gizli dost tutmaksızın size helâldir. Her kim (bu hükümlere) iman etmeyi reddederse yaptıkları boşa gider ve Âhirette hüsrana uğrayanlardan olur.

[٦١٥] {مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللهُ} من علم التكليب، لأنه إلهام من الله ومكتسب بالعقل. أو مما عرَّفكم أن تعلموه من اتباع الصيد بإرسال صاحبه، وانزجاره بزجره، وانصرافه بدعائه، وإمساك الصيد عليه وأن لا يأكل منه.

[٦١٦] وقرئ «مُكْلِبِينَ»، بالتخفيف. وأفعل وفعّل يشتركان كثيرًا.

٥ [٦١٧] والإمساك على صاحبه أن لا يأكل منه، لقوله عليه السلام لعديّ بن حاتم: ”وإن أكل منه فلا تأكل إنما أمسك على نفسه.“ وعن علي رضي الله عنه: ”إذا أكل البازي فلا تأكل.“ وفرق العلماء، فاشترطوا في سباع البهائم ترك الأكل، لأنها تؤدّب بالضرب، ولم يشترطوه في سباع الطير. ومنهم من لم يعتبر ترك الأكل أصلًا ولم يفرق بين إمساك الكل والبعض. وعن سلمان، وسعد بن أبي وقاص، وأبي هريرة

١٠ رضي الله عنهم: إذا أكل الكلب ثلثيه وبقي ثلثه وذكرت اسم الله عليه، فكل.

[٦١٨] فإن قلت: إلام رجع الضمير في قوله {واذْكُرُوا اسْمَ اللهِ عَلَيْهِ}؟ قلت: إمَّا أن يرجع إلى {ما أَمْسَكْنَ}، على معنى وسموا عليه إذا أدركتم ذكاته، أو إلى {مَا علَّمْتُمْ مِنَ الجَوَارِحِ}. أي سموا عليه عند إرساله.

٥-﴿الْيَوْمَ أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ

١٥ وَطَعَامُكُمْ حِلٌّ لَهُمْ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ إِذَا آتَيْتُمُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ وَلَا مُتَّخِذِي أَخْدَانٍ وَمَنْ يَكْفُرْ بِالإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ وَهُوَ فِي الآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

[619] طَعامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتابَ (Kitap verilenlerin yemeği). Bu ifadeden maksadın, kestikleri hayvanlar olduğu da her tür yiyecekleri olduğu da söylenmiştir. Bu konuda Hristiyanların tümü aynıdır. Hazret-i Ali (r.a.)'ın Benî Tağlib Hristiyanlarını bundan istisna ettiği ve onlar hakkında "Hristiyanlıktan şarap içmekten başka bir şey almamışlar, bu itibarla Hristiyan değiller!" dediği rivayet edilmiştir. Şâfi'î *Rahimehu'llāh* [v. 204/819] da bu görüşü benimsemiştir. İbn Abbâs'a [v. 68/688] Hristiyan Arapların kestiği hayvanın hükmü sorulunca "Bunda bir sakınca yok!" demiştir. Tâbi'înin tümü bu görüştedir ve Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh* [v. 150/767] ve ashâbının esas aldığı görüş de budur. Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh*'a göre Sābiîlerin hükmü de aynen Ehli Kitab'ınki gibidir. Ebû Hanîfe'nin iki talebesi [EbûYûsuf (v.182/798) ve Muhammed (v.189/805)] ise şöyle derler: "Sābiîler iki sınıftır: Bir sınıf Zebur okur ve meleklere taparlar, diğer sınıf ise kitapsızdır ve yıldızlara taparlar. Bu ikinci sınıf Ehl-i Kitap değildir." Mecûsîlere gelince kendilerinden cizye alınması konusunda onlar da Ehl-i Kitap gibi sayılmışlardır; ancak kestiklerinin yenilmesi ve kadınlarıyla evlenilmesi câiz kabul edilmemiştir. [Sa'îd] İbnü'l-Müseyyeb'in [v. 94/713]; "Müslüman hasta olur ve Mecûsî birinden Allah'ın adını anarak kesmesini ister, o da aynen denileni yaparsa o takdirde o hayvanın etini yemede bir sakınca yoktur" dediği rivayet edilir. Ebû Sevr [v. 240/854] ise: "Bunu sağlıklı iken de yapsa aynıdır, yalnız iyi bir şey yapmamış olur" der.

[620] "Sizin yemeğiniz de onlara helâldir" yani yemeğinizi onlara yedirmenizde sakınca yoktur; müminlerin yemeği onlara haram olsaydı, onlara yedirmeleri de müminlere câiz olmazdı.

[621] *el-Muhsanât*, hür ya da iffetli kadınlar demektir. Özellikle bu vasıftaki kadınların zikredilmesi müminlerin nesillerini sürdürmek için bunları tercih etmeleri bağlamında bir teşvik olmaktadır. Müslüman cariyelerle nikâhlanmak da ittifakla câizdir. İffetli olmayanlarla nikâhlanmak da câizdir. Ehl-i Kitap cariyelerle nikâha gelince Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh*'a [v. 150/767] göre onlar da müslüman kadınlar gibidir. Şâfi'î *Rahimehu'llāh* [v. 204/819] bu konuda ona muhalefet etmektedir. [Abdullah] İbn Ömer [v. 73/692] ise "Müşrik kadınlarla onlar iman etmedikçe evlenmeyin!" [Bakara 2/221] âyetine dayanarak Ehl-i Kitap kadınlarla evlenmeyi câiz görmezdi ve "Bir kimsenin 'Rabbim Îsâ'dır!' demesinden daha büyük şirk mi olur." diye eklerdi. Atā [b. Ebî Rebâh; v.114/732] da şöyle demiştir: "Allah Müslüman kadınların sayısını artırmıştır. Bu, sadece o dönemdeki müslümanlar için bir ruhsattı."

[٦١٩] {وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتَابَ} قيل: هو ذبائحهم، وقيل: هو جميع مطاعمهم. ويستوي في ذلك جميع النصارى. وعن علي رضي الله عنه: أنه استثنى نصارى بني تغلب، وقال: ''ليسوا على النصرانية، ولم يأخذوا منها إلا شرب الخمر.'' وبه أخذ الشافعي. وعن ابن عباس أنه سئل عن ذبائح نصارى العرب فقال: لا بأس.
٥ وهو قول عامة التابعين، وبه أخذ أبو حنيفة وأصحابه. وحكم الصابئين حكم أهل الكتاب عند أبي حنيفة. وقال صاحباه: هم صنفان؛ صنف يقرؤون الزبور ويعبدون الملائكة. وصنف لا يقرؤون كتابًا ويعبدون النجوم؛ فهؤلاء ليسوا من أهل الكتاب. وأما المجوس فقد سنّ بهم سنّة أهل الكتاب في أخذ الجزية منهم دون أكل ذبائحهم ونكاح نسائهم. وقد وري عن أبي المسيب أنه قال: إذا كان المسلم مريضًا فأمر
١٠ المجوسي أن يذكر اسم الله ويذبح، فلا بأس. وقال أبو ثور: وإن أمره بذلك في الصحة فلا بأس، وقد أساء.

[٦٢٠] {وَطَعَامُكُمْ حِلٌّ لَهُمْ} فلا عليكم أن تطعموهم، لأنه لو كان حرامًا عليهم طعام المؤمنين لما ساغ لهم إطعامهم.

[٦٢١] {والمُحْصَنَاتُ} الحرائر أو العفائف. وتخصيصهن بعث على تخير
١٥ المؤمنين لنطفهم. والإماء من المسلمات يصحّ نكاحهنّ بالاتفاق، وكذلك نكاح غير العفائف منهن، وأما الإماء الكتابيات، فعند أبي حنيفة: هنَّ كالمسلمات؛ وخالفه الشافعي. وكان ابن عمر لا يرى نكاح الكتابيات، ويحتج بقوله {وَلَا تَنْكِحُوا المُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمِنَّ} [البقرة: ٢٢١] ويقول: لا أعلم شركًا أعظم من قولها: إن ربها عيسى. وعن عطاء: قد أكثر الله المسلمات، وإنّما رخص لهم يومئذ.

[622] “İffetli olarak… Gizli dost edinerek değil…” الخِدْن Hem erkek hem de kadın için kullanılır, gizli dost demektir.

[623] “Kim imanı” yani İslâm ahkâmını, Allah’ın helâl ve haram kıldığı şeyleri “inkâr ederse…”

5 **6. Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman, yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi ve topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın ve başınıza meshedin. Cünüpseniz, hemen temizlenin. Hasta veya yolculukta iseniz yahut tuvaletten gelmişseniz ya da kadınlara (cinsel) temasta bulunmuş da su bulamamışsanız, o zaman temiz bir toprağa**
10 **yönel(erek teyemmüm ed)in, onunla yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin. Allah, size zorluk çıkarmak istemiyor, sizi tertemiz kılmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak istiyor... ki şükredesiniz.**

[624] إذا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلاةِ “Namaz kılmaya kalktığınız zaman” ifadesi فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللهِ (Kur’ân okuduğunda Allah’a sığın.[Nahl 16/98]) âyeti
15 gibidir. *İzâ darabte ğulâmeke fe-hevvin ʿaleyh* [Çocuğunu dövdüğünde yavaş vur] demek de ifade bakımından aynıdır. Bu örneklerde maksat fiilin [gerçekleştirilmesi değil] irade edilmesidir. Dolayısıyla, “namaz kılmayı murat ettiğinizde” demektir. **Şayet** “fiili murad etmek neden fiilin yerine ikame edilmiş?” **dersen şöyle derim:** Çünkü fiil, fâʿilin ona olan kudreti ve iradesi ile ger-
20 çekleşir. İrade de ona yönelmesi, meyletmesi ve sâikinin bulunmasıdır. Fiile kadir olma fiil ile ifade edilmiş gibi olur. “İnsan uçmaz!”, “Kör görmez!” denir ve bu ifade ile onların uçma ve görme kudretleri olmadığı söylenmiş olur. نُعِيدُهُ وَعْدًا عَلَيْنا إِنَّا كُنَّا فاعِلِينَ (“Üzerimize bir vaad olarak onu döndürürüz. Biz bunu yapıcıyız.” [Enbiyâ 21/104]) âyetindeki kullanım da aynıdır.
25 “Biz bunu yapıcıyız” demek yapmaya yani yeniden eski haline getirmeye kadiriz demektir. Aynı şekilde fiilin irade edilmesi de fiil olarak ifade edilebilmektedir. Çünkü fiil, kudret ve iradenin müsebbebidir. Bu durumda müsebbeb, aralarındaki alâka sebebiyle (mülâbese) ve bir de sözün kısa tutulması / îcâzı gibi mülahazalarla sebep yerine ikame edilmiş olmaktadır.
30 Müsebbebin sebep yerine ikame edildiği örneklerden biri de *ke-mâ tedînu tudânu* [“Her ne işlersen öyle karşılık görürsün” (mot-a-mot: “cezalandırdığın şekilde cezalandırılırsın”)] sözüdür, başlangıçtaki ‘cezaya sebep olan fiil’, müsebbebi olan ceza yerinde kullanılmıştır.

[٦٢٢] {مُحْصِنِينَ} أعفاء {وَلَا مُتَّخِذِي أَخْدَانٍ} صدائق. والخدن يقع على الذكر والأنثى.

[٦٢٣] {وَمَن يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ} بشرائع الإسلام وما أحلّ الله وحرّم.

٦-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُؤُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[٦٢٤] {إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلاةِ} كقوله {فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللهِ} [النحل: ٩٨]، وكقولك: إذا ضربت غلامك فهوّن عليه، في أن المراد إرادة الفعل. فإن قلت: لم جاز أن يعبر عن إرادة الفعل بالفعل؟ قلت: لأن الفعل يوجد بقدرة الفاعل عليه وإرادته له، وهو قصده إليه وميله وخلوص داعيه، فكما عبر عن القدرة عن الفعل بالفعل في قولهم: الإنسان لا يطير، والأعمى لا يبصر، أي لا يقدران على الطيران والإبصار. ومنه قوله تعالى {نُعِيدُهُ وَعْدًا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ} [الأنبياء: ١٠٤] يعني إنا كنا قادرين على الإعادة؛ كذلك عبر عن إرادة الفعل بالفعل، وذلك لأنّ الفعل مسبب عن القدرة والإرادة، فأقيم المسبب مقام السبب للملابسة بينهما، ولإيجاز الكلام ونحوه من إقامة المسبب مقام السبب قولهم: ''كَمَا تَدِينُ تُدَانُ''، إن عبر عن الفعل المبتدأ الذي هو سبب الجزاء بلفظ الجزاء الذي هو مسبب عنه.

[625] "Namaza kalktığınızda" ifadesinin "namaza yöneldiğinizde" anlamında olduğu da söylenmiştir. Çünkü bir şeye yönelen ve ona doğru kıyam eden, hiç şüphesiz ona kasdetmiş olur. Dolayısıyla ona yönelik olan kasıt, kalkmak olarak ifade edilmiştir.

[626] **Şayet** "Âyetin zâhirine göre namaza kalkan abdestli abdestsiz herkesin abdest alması gerekir. Peki, bunun izahı nasıldır?" **dersen şöyle derim:** Emrin gereklilik ifade etmesi muhtemeldir ve bu durumda hitap sadece abdestsizler için söz konusu olur. Emir mendubluk da ifade edebilir. Nitekim Peygamber (s.a.)'in ve ardından gelen halifelerinin her namaz için ayrıca abdest aldıkları rivayet olunmuştur [*Buhārî,* "Vudû", 54. benzer lafızlarla]. Yine Hazret-i Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Her kim abdestli iken abdest alırsa Allah ona on sevap yazar!" [*Ebû Dâvûd,* "Sünen", I, 16] Ve yine rivayete göre Peygamber (s.a.) her namaz için ayrıca abdest alırdı. [Mekke'nin] Fetih gününde mest üzerine mesh etmiş ve beş vakit namazı tek bir abdestle kılmıştı. Bunu gören Hazret-i Ömer (r.a.), "Hiç yapmadığınız bir şey yaptınız?!" diye hayretini ifade edince Peygamber (s.a.): "Bilerek yaptım ey Ömer!" demiş, bu uygulamanın câiz olduğunu beyan etmek istemiştir.

[627] **Şayet** "Buradaki emir kipi, abdestsizler için gereklilik, abdestliler için de mendubluk ifade edecek şekilde her iki durumda olanları da kapsıyor olamaz mı?" **dersen şöyle derim:** "Hayır çünkü bir sözcüğün aynı anda iki mânayı içeriyor olması sözü bir nevi bilmeceye[62] dönüştürür ve gerçek kasta ulaşılamaz.

[628] "Her namaz için ayrı bir abdest almak ilk farz edildiğinde vacipti, ancak sonra neshedildi." şeklinde farklı bir yorum da bulunmaktadır.

[629] إِلَى herhangi bir kayıt içermeksizin gaye anlamı verir. Gayenin hükme dâhil ya da hariç oluşu ayrı bir delil ile anlaşılır. Mesela gayenin hükümden hariç olduğuna dair örneklerden biri, وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ ("Eğer darlık içinde ise bolluk anına kadar mühlet vermek gerekir." [Bakara 2/280]) âyetidir. Çünkü mühlet vermenin illeti darlıktır. Bolluğun bulunmasıyla illet sona erer. Hal böyle iken bolluk gayeye dâhil olsaydı o takdirde hem darlık hem de bolluk halinde mühlet verilmesi hükmü gerekecekti. ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ ("Geceye kadar orucu tamamlayın!" [Bakara 2/187]) âyetinde de gaye hükme dâhil değildir, olsaydı o takdirde oruç *visāl* orucuna dönerdi, yani ara vermeden oruç tutmak gerekirdi.

62 *İlğâz*, biri yakın diğeri uzak iki anlamı olan bir sözcüğü zikredip herhangi bir karine olmaksızın uzak olanını kasdetmektir ki o takdirde muradın anlaşılması imkânsız olur. / çev.

[٦٢٥] وقيل: معنى {قُمْتُم إِلَى الصَّلَاةِ} قصدتموها؛ لأنّ من توجّه إلى شيء وقام إليه كان قاصدًا له لا محالة، فعبَّر عن القصد له بالقيام إليه.

[٦٢٦] فإن قلت: ظاهر الآية يوجب الوضوء على كل قائم إلى الصَّلاة محْدثٍ وغير محدث، فما وجهه؟ قلت: يحتمل أن يكون الأمر للوجوب، فيكون الخطاب للمحدثين خاصة، وأن يكون للندب. وعن رسول الله ﷺ والخلفاء بعده أنهم كانوا يتوضئون لكل صلاة. وعن النبي ﷺ «من توضأ على طهر كتب الله له عشر حسنات». وعنه عليه السلام: أنه كان يتوضأ لكل صلاة، فلما كان يوم الفتح مسح على خفيه وصلى الصلوات الخمس بوضوء واحد، فقال له عمر: صنعت شيئًا لم تكن تصنعه؛ فقال «عمدًا فعلته يا عمر» يعني بيانًا للجواز.

[٦٢٧] فإن قلت: هل يجوز أن يكون الأمر شاملًا للمحدثين وغيرهم لهؤلاء على وجه الإيجاب، ولهؤلاء على وجه الندب. قلت: لا، لأنَّ تناول الكلمة لمعنيين مختلفين من باب الإلغاز والتعمية.

[٦٢٨] وقيل: كان الوضوء لكل صلاة واجبًا أوّل ما فرض، ثم نسخ.

[٦٢٩] {إِلَى} تفيد معنى الغاية مطلقًا، فأمَّا دخولها في الحكم وخروجها، فأمر يدور مع الدليل، فمما فيه دليل على الخروج قوله { وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَة } [البقرة: ٢٨٠]، لأن الإعسار علة الإنذار، وبوجود الميسرة تزول العلة، ولو دخلت الميسرة فيه لكان مُنظرًا في كلتا الحالتين معسرًا وموسرًا. وكذلك: {ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ} [البقرة: ١٨٧]، لو دخل الليل لوجب الوصال.

Gayenin hükme dâhil olmasına örnek ise *hafiztu'l-Kur'âne min evvelihî ilâ âhirih* (Kur'ân'ı başından sonuna kadar ezberledim) demendir. Çünkü bu söz Kur'ân'ın tümünün ezberlendiğini ifade etmek amacıyla söylenmiştir. مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى ("Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksā'ya…" [İsrâ 17/1]) âyetindeki kullanımda da gaye hükme dâhildir. Çünkü gece yürüyüşünün [*isrâ*] Beyt-i Makdis'e girmeden *tamamlanmış* olmadığını biliyoruz. إِلَى الْمَرافِقِ (Dirseklere kadar) ile إِلَى الْكَعْبَيْنِ (ayak bilek kemiklerine [incik] kadar) ifadelerinde ise gayenin hükme dâhil olup olmadığı konusunda bir delil bulunmamaktadır. Ulemanın hemen tamamı ihtiyat ilkesinden hareketle, her ikisinin de yıkanma hükmüne dâhil olduğu esasını benimsemiştir. Züfer [v. 158/775] ve Dâvûd [ez-Zāhirî; v.270/884] ise kesin olanı almak ilkesinden hareketle bu kısımların yıkama hükmüne dâhil olmadığını söylemiştir. Hazret-i Peygamber'in abdest alırken dirseklerini de su ile dolandırdığı rivayet edilmiştir [ki bu, gayenin hükme dâhil olduğunu gösterir.]

[630] "Başlarınızı meshedin" ifadesinden maksat, meshin başa *ilsāk*ı yani ıslak elin başa değdirilmesidir. Islak elle başın bir kısmını mesheden de başın tamamını mesheden de ilsāk / değdirme şartını yerine getirmiş olur. Mâlik [b. Enes; v.179/795] ihtiyat ilkesinden hareketle başın tamamının meshedilmesi -ya da rivayetteki ihtilâfa göre- çoğunluğunun meshedilmesi hükmünü benimsemiştir. Şâfi'î *Rahimehu'llāh* [v. 204/819] kesin olanı alma ilkesinden hareketle alt sınırı almış ve mesh denilebilecek kadar bir teması yeterli görmüştür. Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh* [v. 150/767] ise Peygamber (s.a.)'in beyanını esas alarak -ki rivayet onun "abdest aldığı ve perçemini meshettiği" şeklindedir [*Müslim,* "Tahâre", 83]- perçem miktarı meshi gerekli görmüş ve bunun da başın dörtte biri kadar olduğunu söylemiştir.

[631] وَأَرْجُلَكُمْ (Ve ayaklarınızı) ifadesini bir grup kıraat alimi mansub okumuştur. Bu kıraat şekli ayakların yıkanma hükmüne dâhil olduğunu gösterir. **Şayet** "Peki, mecrur okunmasını ve böylelikle meshin hükmüne dahil olmasını nasıl izah ederiz?" **dersen şöyle derim:** Ayaklar, yıkanması gereken üç organdan farklı olarak, üzerine su dökmek sûretiyle yıkanan organlardır. Bu haliyle, ayak yıkama, yerilmiş olan su israfına sebebiyet verecek durumdadır. İşte bu yüzden meshedilmesi istenilen organ üzerine atfedilmiştir. Bununla ayakların da meshedilmesi istenmemiş, aksine yıkanırken sanki mesheder gibi su israfına sebep olmadan yıkanmasına işaret edilmiştir. Ayrıca إِلَى الْكَعْبَيْنِ (bilek kemiklerine (incik) kadar) buyrulmuştur ki birileri çıkıp da hükmün mesh olduğu zannına kapılmasın. Çünkü mesh hükmüne şeriatta herhangi bir gaye / sınır getirildiği vâki değildir[63].

63 Oysa ayaklarda bir nihaî sınır (topuklara kadar) söz konusudur. / ed.

ومما فيه دليل على الدخول قولُك: حفظت القرآن من أوله إلى آخره، لأنّ الكلام مسوق لحفظ القرآن كله. ومنه قوله تعالى {مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى} [الإسراء: ١] لوقوع العلم بأنه لا يسرى به إلى بيت المقدس من غير أن يدخله. وقوله {إِلَى المَرَافِقِ} و{إِلَى الكَعْبَيْنِ} لا دليل فيه على أحد الأمرين فأخذ ٥ كافة العلماء بالاحتياط فحكموا بدخولها في الغسل. وأخذ زفر وداود بالمتيقن فلم يدخلاها. وعن النبي ﷺأنه كان يدير الماء على مرفقيه.

[٦٣٠] {وامْسَحُوا بِرُؤُوسِكُمْ} المراد إلصاق المسح بالرأس؛ وماسح بعضه ومستوعبه بالمسح، كلاهما ملصق للمسح برأسه. فقد أخذ مالك بالاحتياط فأوجب الاستيعاب أو أكثره على اختلاف الرواية، وأخذ الشافعي باليقين فأوجب أقل ما يقع ١٠ عليه اسم المسح، وأخذ أبو حنيفة ببيان رسول الله ﷺ وهو ما روي أنه مسح على ناصيته؛ وقدر الناصية بربع الرأس.

[٦٣١] قرأ جماعة «وَأَرْجُلَكُمْ» بالنصب، فدل على أن الأرجل مغسولة. فإن قلت: فما تصنع بقراءة الجر ودخولها في حكم المسح؟ قلت: الأرجل من بين الأعضاء الثلاثة المغسولة تغسل بصب الماء عليها، فكانت مظنة للإسراف المذموم المنهي ١٥ عنه، فعطفت على الثالث الممسوح، لا لتمسح، ولكن لينبه على وجوب الاقتصاد في صبّ الماء عليها. وقيل: {إِلَى الكَعْبَيْنِ} فجيء بالغاية إماطة لظنّ ظانّ يحسبها ممسوحة، لأن المسح لم تضرب له غاية في الشريعة.

[632] Rivayete göre, Hazret-i Ali (r.a.), birtakım Kureyş gençlerinin abdestlerini hakkıyla almadıklarına şahit olmuş ve "Ateşte cayır cayır yanacak ökçelerin/ topukların haline eyvah!"demiş, bunun üzerine, ayaklarını adamakıllı ve ovarak yıkamaya koyulmuşlar [*Ebû Dâvûd*, "Tahâret", 44 Hazret-i Peygamber'in sözü olarak]. İbn Ömer'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: Peygamber (s.a.) ile birlikteydik. Bir grup abdest aldı, ama topuklarının kuru kaldığı belli oluyordu. Bunun üzerine Peygamber (s.a.), "Ateşte cayır cayır yanacak ökçelerin / topukların haline eyvah!" buyurdu [*Ebû Dâvûd*, "Tahâret", 44]. Câbir'in rivayetinde وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ yerine وَيْلٌ لِلْعَرَاقِيبِ ifadesi geçmektir [*Müslim*, "Tahâret", 29] ki o da aynı anlama gelir. Rivayete göre, Hazret-i Ömer (r.a.), abdest almakta olan bir adamın ayağının içe bakan çukur kısmını yıkamadığını görmüş ve ona abdestini baştan almasını söylemiştir. Tabiî, bu emir işin önemini bildirmek içindir. Hazret-i Âişe'nin [v. 58/678] "Ayaklarımın kesilmesi, onlara mestsiz meshetmiş olmaktan daha sevimli gelir bana!" Atā b. Ebî Rebâh'ın [v. 114/732] ise "Allah'a yemin ederim ki Peygamber (s.a.)'in ashâbından ayaklara mesheden tek bir kişi bilmiyorum!" dediği nakledilmiştir. Bazıları atfın zâhirine bakarak, ayakların meshedileceği hükmünü çıkarmışlardır. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] her ikisini cem ettiği, yani hem meshedip hem de yıkadığı nakledilmiştir. Şa'bî [v. 104/722] ise "Kur'ân mesh hükmünü indirmiştir, yıkama ise sünnettir" demiştir.

[633] Hasan-ı Basrî, وَأَرْجُلُكُمْ şeklinde merfû' okumuştur ki buna göre takdir şöyledir: *Ve erculukum mağsûlet*^{un} *ev memsûhat*^{un} *ile'l-kâ'beyn* (ayaklarınız bilek kemiklerine kadar yıkanmış ya da meshedilmiş olacaktır). فَاطَّهَّرُوا (İyice arının!) ifadesi *fe-athirû* (temizleyin) şeklinde de okunmuştur ki "vücutlarınızı yıkayarak temizleyin" anlamındadır. لِيُطَهِّرَكم da aynı şekildedir. İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v. 32/653] kıraati *fe-ummû sa'îden* şeklinde olup "temiz toprağa yönelin" demektir.

[634] "Allah" temizlik konusunda "size zorluk çıkarmak istemiyor" ki teyemmüm konusunda ruhsat yolunu size açmasın, "aksine" su bulamamanız durumunda "sizi" toprakla "tertemiz kılmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak" *azimet*lerle ettiği in'âmı *ruhsat*larla tamamlamak "istiyor ki" siz O'nun nimetlerine "şükredesiniz" O da sizi sevaba erdirsin.

7. Allah'ın üzerinizdeki nimetini ve O'nunla yaptığınız anlaşmayı hatırınızdan çıkarmayın; -ki "İşittik ve itaat ettik!" dediğinizde sizi bununla bağlamıştı.- Allah'tan sakının. Allah, gerçekten sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır).

[٦٣٢] وعن علي رضي الله عنه: أنه أشرف على فتية من قريش فرأى في وضوئهم تجوزًا، فقال: ''ويل للأعقاب من النار!'' فلما سمعوا جعلوا يغسلونها غسلًا ويدلكونها دلكًا. وعن ابن عمر:كنا مع رسول الله ﷺ فتوضأ قوم وأعقابهم بيض تلوح، فقال: ''ويل للأعقاب من النار!'' وفي رواية جابر: ''ويل للعراقيب!'' وعن عمر أنه رأى ٥ رجلًا يتوضأ فترك باطن قدميه، فأمره أن يعيد الوضوء؛وذلك للتغليظ عليه. وعن عائشة رضي الله عنها:''لأن تقطعا أحب إليّ من أن أمسح على القدمين بغير خفين.'' وعن عطاء: والله ما علمت أن أحدًا من أصحاب رسول الله ﷺ مسح على القدمين. وقد ذهب بعض الناس إلى ظاهر العطف فأوجب المسح. وعن الحسن: أنه جمع بين الأمرين. وعن الشعبي: نزل القرآن بالمسح والغسل سنة.

١٠ [٦٣٣] وقرأ الحسن «وَأَرْجُلُكُمْ»، بالرفع بمعنى وأرجلُكم مغسولة، أو ممسوحة إلى الكعبين. وقرئ «فأَطْهِرُوا»، أي فطهّروا أبدانكم، وكذلك ليطهركم. وفي قراءة عبد الله «فأُمُّوا صَعِيدًا».

[٦٣٤] {مَا يُرِيدُ اللهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُم مِنْ حَرَجٍ} في باب الطهارة، حتى لا يرخص لكم في التيمم {وَلَكِنَّ يُرِيدُ لِيُطَهّرَكُمْ} بالتراب إذا أعوزكم التطهر ١٥ بالماء؛ {وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ} وليتمّ برخصه إنعامه عليكم بعزائمه {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} نعمته فيثيبكم.

٧-﴿وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللهِ عَلَيْكُمْ وَمِيثَاقَهُ الَّذِي وَاثَقَكُمْ بِهِ إِذْ قُلْتُمْ سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَاتَّقُوا اللهَ إِنَّ اللهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾

[635] "Allah'ın üzerinizdeki nimetini," yani İslâm nimetini "ve O'nunla yaptığınız anlaşmayı hatırınızdan çıkarmayın." Burada *mîsâk*, sizinle güçlü bir biçimde yapmış olduğu sözleşmedir ki maksat Peygamber (s.a.)'in müminlerden bey'at sırasında bollukta darlıkta, hoşnutlukta ve hoşlarına gitmeyen konularda dinlemek ve itaat etmek üzere almış olduğu sözdür. Nitekim onlar da bu şartı kabul etmişler ve "Başüstüne, duyduk ve uyduk!" demişlerdi. Bu *mîsâk*tan maksadın, Akabe gecesinde ve [Hudeybiye] Rıdvan bey'atında alınan sözler olduğu da söylenmiştir.

8. Ey iman edenler! Sadece Allah'ı hesaba katan, adalete riayetkâr şahitler olun. Bir topluluğa karşı kininiz sakın sizi adaletsizliğe sürüklemesin. Âdil olun -bu, takvaya daha yakındır- ve Allah'tan sakının, yaptıklarınızdan Allah gerçekten haberdardır!

9. İman edip salih amel işleyenlere Allah, mağfiret ve büyük bir mükâfat va'detmektedir.

10. Nankörce inkâr edip âyetlerimizi yalanlayanlar, cayır cayır yanan Ateş'in sahipleri de bunlardır işte...

[636] ولا يَجْرِمَنَّكُمْ (Sizi günaha sokmasın!) ifadesindeki fiil, üzerine galebe çalma anlamı veren عَلى harfi ile فعل anlamı kazandırılmak sûretiyle (tazmin) geçişli kılınmıştır. Böylece sanki ولا يَحْمِلَنَّكم [Sizi sürüklemesin] şeklinde bir anlam kazanmıştır. أَنْ تَعْتَدُوا'nun على أن تعتدوا şeklinde takdiri de mümkündür ve على harfi أن ile birlikte olduğu için hazfedilmiştir. Bunun bir benzeri Peygamber (s.a.)'in şu sözünde de vardır: مَنْ أُتْبع عَلَى مَلِيءٍ فليَتَّبع (Kim varlıklı birine havale edilmişse havaleyi kabul etsin! [Ahmed, *Müsned*, XIV, 475]) Burada أتْبَعَ fiili tazmin yoluyla أُحِيلَ anlamında kullanıldığından عَلَى harfini almıştır.

[637] شَنَآنُ kelimesi شَنْآنُ şeklinde sükûnlu da okunmuştur. Benzer durum masdarlarda لَيان kelimesinde de vardır. Mâna şöyledir: Müşriklere karşı olan hıncınız, sizi adaleti terk etmeye ve bu yüzden içinizde kabaran kin ve öfkenin tesiriyle, vücuttan bir organı kesip kopartmak (*müsle*), iftira etmek, çocuk ve kadınları öldürmek, verilen sözü / yapılan antlaşmayı bozmak gibi helâl olmayan şeyleri yaparak onlardan öç alma gibi bir eyleme sürüklemesin!

[638] "Âdil olun, bu, takvaya daha yakındır." Allah Teâlâ önce duyulan kin ve nefretin onları adaletten ayrılmaya sürüklememesini yasaklama kipiyle ifade ettikten sonra, bu kez emir kipiyle tekit ve teyit amacıyla

[٦٣٥] {وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللهِ عَلَيْكُمْ} وهي نعمة الإسلام {وَمِيثَاقَه الَّذِي وَاثَقَكُم بِهِ} أي عاقدكم به عقدًا وثيقًا هو الميثاق الذي أخذه على المسلمين حين بايعهم رسول الله ﷺ على السمع والطاعة في حال اليسر والعسر والمنشط والمكره فقبلوا وقالوا: سمعنا وأطعنا. وقيل: هو الميثاق ليلة العقبة وفي بيعة الرضوان.

٥ ٨-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلَى أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَاتَّقُوا اللهَ إِنَّ اللهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

٩-﴿وَعَدَ اللهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ﴾

١٠- ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ﴾

[٦٣٦] عدّى {يَجْرِمَنَّكُمْ} بحرف الاستعلاء مضمنًا معنى فعل يتعدّى به، كأنه ١٠ قيل: ولا يحملنكم. ويجوز أن يكون قوله {أَن تَعْتَدُوا} بمعنى على أن تعتدوا، فحذف مع أن ونحوه قوله عليه السلام «من أُتبع على مليءٍ فليَتْبَع» أنه بمعنى أُحِيل.

[٦٣٧] وقرئ: {شَنْآنُ} بالسكون. ونظيره في المصادر لَيَّان. والمعنى: لا يحملنكم بغضكم للمشركين على أن تتركوا العدل فتعتدوا عليهم بأن تنتصروا منهم وتتشفوا بما في قلوبكم من الضغائن بارتكاب ما لا يحل لكم من مثلة أو قذف أو قتل أولاد أو ١٥ نساء أو نقض عهد أو ما أشبه ذلك.

[٦٣٨] {اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى} نهاهم أولًا أن تحملهم البغضاء على ترك العدل، ثم استأنف فصرّح لهم بالأمر بالعدل تأكيدًا وتشديدًا، ثم استأنف

onlara âdil olmalarını emretti ve bunun da gerekçesini "Çünkü bu, takvaya daha yakındır" ifadesiyle açıkladı. "Bu" dediği adaletli olmaktır. Adalet takvaya daha yakın ve onu daha bir içkindir. Ya da takvaya daha yakın olması bir lütuf içermesi hasebiyledir ki size yaraşan da odur.

[639] Burada çok önemli bir uyarı vardır: Adalete riayet ilkesi 'Allah düşmanı' kâfirler hakkında bu denli önemli ve gerekli ise acaba 'Allah dostu' müminlere karşı riayetinin gerekliliği nasıldır, buradan hareketle takdir edilmelidir.

[640] لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ ifadesi, önceki kelâmın tamamlanmasının ardından edilen vaadi açıklamaktadır. Allah وَعَدَ اللّٰهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ ifadesinde "iman edip salih amel işleyenlere vaadde bulunduğunu" bildirince, sanki akla şöyle bir soru geldi: "Peki, Allah'ın onlara vaadi nedir?" Cevap olarak da işte bu açıklama gelmiş oldu. "Onlar için mağfiret ve büyük bir mükâfat vardır." Ya da وَعَدَ fiilinden sonra "dedi" anlamında bir takdir vardır, "Onlara vaadde bulundu ve 'size mağfiret vardır' dedi" şeklinde. Veya وَعَدَ fiiline قال anlamı yüklenir, zira vaad de bir tür sözdür. Ya da وَعَدَ fiili لَهُمْ مَغْفِرَةٌ cümlesinin başında var sayılır. سَلاَمٌ عَلَى نُوحٍ [Sâffât 37/79] âyetinde تَرَكْنَا fiilinin takdir edilmesi gibi [وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ]. Bu durumda sanki şöyle denilmiş olur: وَعَدَهُمْ هٰذَا الْقَوْلَ [Bu sözü onlara vaad etti.] Vaadinde asla dönme olmayan Allah onlara bu sözü vaat etmişse onun içeriği olan mağfireti ve büyük ecri onlara elbette vaat etmiş demektir. Bu vaat onlar tarafından ölüm anında ve kıyamet gününde alınır ve bu sebeple daha sevaba ermeden büyük bir sevinç duyarlar, ölüm korkusu ve zorlukları artık onlara hafif gelir.

11. Ey iman edenler! Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın ve Allah'tan sakının. Hani, bir toplum size ellerini uzatmıştı / yakalamaya kalkmıştı da O, bunların ellerini üzerinizden çekmişti... O halde, sadece Allah'a güvenip dayansınlar müminler.

[641] Rivayete göre müşrikler Peygamber (s.a.)'i ve ashâbını birlikte öğle namazına durmuşlarken görmüşlerdi. Bu olay, Zî-enmâr gazvesinde Usfan'da vuku bulmuştu. Namazı bitirdiklerinde, niye üzerlerine çullanıp işlerini bitirmedikleri konusunda hayıflandılar. Sonra da şöyle dediler: Bundan sonra da onların bir namazı var ki o kendilerine babalarından ve çocuklarından daha sevimli gelir. -Bununla ikindi namazını kastediyorlardı.- Sonunda ikindi vakti olup da namaza durduklarında üzerlerine çullanmaya ve işlerini bitirmeye azmettiler. Cebrâil korku namazını işbu sebeple indirdi [*Müslim,* "Salâtü'l-müsâfirîn", 308. Benzer lafızlarla].

فذكر لهم وجه الأمر بالعدل، وهو قوله {هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوى} أي العدل أقرب إلى التقوى، وأدخل في مناسبتها. أو أقرب إلى التقوى، لكونه لطفًا فيها.

[٦٣٩] وفيه تنبيه عظيم على أن وجود العدل مع الكفار الذين هم أعداء الله إذا كان بهذه الصفة من القوة، فما الظنّ بوجوبه مع المؤمنين الذين هم أولياؤه وأحباؤه؟

٥ [٦٤٠] {لَهُم مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ} بيان للوعد بعد تمام الكلام قبله، كأنه قال: قدّم لهم وعدًا فقيل: أي شيء وعده لهم؟ فقيل: لهم مغفرة وأجر عظيم. أو يكون على إرادة القول بمعنى وعدهم وقال: لهم مغفرة. أو على إجراء وعد مجرى قال، لأنه ضرب من القول. أو يجعل واقعًا على الجملة التي هي لهم مغفرة، كما وقع {تَرَكْنا} على قوله {سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ} [الصافات: ٧٩] كأنه قيل: وعدهم هذا القول وإذا ١٠ وعدهم من لا يخلف الميعاد هذا القول، فقد وعدهم مضمونه من المغفرة والأجر العظيم. وهذا القول يتلقون به عند الموت ويوم القيامة، فيسرون به ويستروحون إليه ويهوّن عليهم السكرات والأهوال قبل الوصول إلى الثواب.

١١-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللهِ عَلَيْكُمْ إِذْ هَمَّ قَوْمٌ أَنْ يَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَاتَّقُوا اللهَ وَعَلَى اللهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ﴾

١٥ [٦٤١] روي أن المشركين رأوا رسول الله ﷺ وأصحابه قاموا إلى صلاة الظهر يصلون معًا، وذلك بعُسْفان في غزوة ذي أنمار. فلما صلوا ندموا أن لا كانوا أكبوا عليهم، فقالوا: إنّ لهم بعدها صلاة هي أحب إليهم من آبائهم وأبنائهم، يعنون صلاة العصر وهموا بأن يوقعوا بهم إذا قاموا إليها. فنزل جبريل بصلاة الخوف.

[642] Başka bir rivayet de şöyledir: Hazret-i Peygamber (s.a.) Kurayzaoğullarına gelmişti. Beraberinde iki büyük sahabî [Ebû Bekr, Ömer] ve Hazret-i Ali (r.anhum) da vardı. Amr b. Ümeyye ed-Damrî'nin [v. 60/679-80'den önce] müşrik sanarak yanlışlıkla öldürmüş olduğu iki Müslümanın diyetini ödeyebilmek için kredi talebinde bulunmaktaydı. Onlar "Evet ey Ebü'l-Kāsım! Sen hele bir otur, yemek ikram edelim, ardından da istediğin borç parayı verelim." dediler ve Hazret-i Peygamber'i bir sofaya (ya da duvar dibine) oturttular ve suikastte bulunmak istediler. İçlerinden Amr b. Cıhâş büyük bir (el) değirmeni taşını üzerine atmaya yeltendi. Allah Teâlâ ona mani oldu ve Cebrâil inerek, durumu Hazret-i Peygamber'e bildirdi. Peygamber de hemen oradan ayrıldı.

[643] Şöyle bir izah da yapılmıştır: Hazret-i Peygamber (s.a.) [bir sefer esnasında] mola vermişti. İnsanlar ağaçların altında gölgelenmek üzere etrafa dağılmışlardı. Hazret-i Peygamber (s.a.) de kılıcını bir ağaca asmış idi. Bir bedevi [habersizce] gelmiş; Hazret-i Peygamber (s.a.)'in kılıcını kınından çıkarmış ve üzerine yürüyerek "Söyle bakalım, şimdi bana kim engel olacak?!" demişti. Peygamber; "Allah!" buyurmuş ve bunu üç kez tekrar etmişti. [Bu cevap karşısında bedevi sarsılmış] ve kılıcı kınına koymuştu. Hazret-i Peygamber de ashâbına seslenmiş ve olup bitenleri onlara anlatmıştı. Hal böyle iken Peygamber (s.a.) o bedeviyi cezalandırmaya yanaşmamıştı [*Buhārî,* "Cihâd", 84].

[644] Bir kimse birine küfrettiği zaman *besata ileyhi lisânehû* denir. Onu kavrayıp yakalama halinde de *besata ileyhi yedehû* denilir. Nitekim وَيَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَأَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّوءِ (Size ellerini ve dillerini kötülükle uzatırlar" [Mümtehane 60 /2]) âyetinde de böyle kullanılmıştır. *Bast-ı yed*, yakalama, kavrama demektir. *Fulân*^{un} *besîtu'l-bâʿ* (Falanın kolu / kulacı uzundur) şeklinde kullanılır. *Medîdu'l-bâʿ* de aynı anlamdadır.

[645] "Onların ellerini sizden çekmişti" yani ellerinin size uzanmasını önlemişti.

12. Gerçek şu ki -İsrâiloğullarından oniki temsilci seçmiştik ve- Allah onlardan söz alarak şöyle buyurmuştu: "Şüphesiz Ben sizinle birlikteyim, siz (gerçek birer dindar olarak) namazı dosdoğru kıldığınız, benliğinizi arıtmak için verdiğiniz, Benim resûllerime iman edip onları desteklediğiniz, özellikle, (kamu yararına harcanmak üzere) Allah'a güzel bir 'borç' verdiğiniz takdirde, hiç şüpheniz olmasın ki sizin kötülüklerinizi örteceğim ve sizi altından ırmakların aktığı cennetlere sokacağım. Dolayısıyla, bundan sonra içinizden her kim inkâr ederse, şüphesiz doğru yoldan sapmış olur."

[٦٤٢] وروي أن رسول الله ﷺ أتى بني قريظة ومعه الشيخان وعليّ رضي الله عنهم يستقرضهم دية مسلمَين قتلهما عمرو بن أمية الضمري خطأ، يحسبهما مشركَين. فقالوا: نعم يا أبا القاسم، اجلس حتى نطعمك ونقرضك، فأجلسوه في صفَّة وهموا بالفتك به، وعمد عمرو بن جِحاش إلى رَحا عظيمة يطرحها عليه، فأمسك الله يده ٥ ونزل جبريل فأخبره، فخرج.

[٦٤٣] وقيل: نزل منزلًا وتفرق الناس في العضاه يستظلون بها، فعلق رسول الله ﷺ سلاحه بشجرة، فجاء أعرابي فسلّ سيف رسول الله ﷺ ثم أقبل عليه فقال: من يمنعك مني؟ قال: الله، قالها ثلاثًا، فشام الأعرابي السيف فصاح رسول الله ﷺ بأصحابه فأخبرهم، وأبى أن يعاقبه.

١٠ [٦٤٤] يقال: بسط إليه لسانه، إذا شتمه، وبسط إليه يده، إذا بطش به؛ «وَيَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَأَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّوءِ» [الممتحنة: ٢]. ومعنى بسط اليد: مدّها إلى المبطوش به. ألا ترى إلى قولهم: فلان بسيط الباع، ومديد الباع، بمعنى.

[٦٤٥] {فَكَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنكُمْ} فمنعها أن تمدّ إليكم.

١٢-﴿وَلَقَدْ أَخَذَ اللهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا وَقَالَ ١٥ اللهُ إِنِّي مَعَكُمْ لَئِنْ أَقَمْتُمُ الصَّلاةَ وَآتَيْتُمُ الزَّكَاةَ وَآمَنْتُمْ بِرُسُلِي وَعَزَّرْتُمُوهُمْ وَأَقْرَضْتُمُ اللهَ قَرْضًا حَسَنًا لأُكَفِّرَنَّ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَلأُدْخِلَنَّكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ فَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ﴾

13. İşbu anlaşmalarına bağlı kalmadıkları için, onları lânetledik ve kalplerini katılaştırdık. (Kutsal kitaplarında) kendilerine öğütlenenlerin bir kısmını nisyâna terk ettikleri gibi, kelimelerin asıl vaz' edildikleri anlamlarını tahrif ediyorlar! İçlerinden pek azı müstesna, bunlardan daima hainlik göreceksin. Sen bunları affet ve aldırma. Şüphesiz, Allah ihsan üzere hareket edenleri sever.

[646] İsrâiloğulları, Firavun'un helâkinden sonra Mısır'da istikrar bulunca Allah onlara Suriye toprakları Eriha'ya gitmelerini emretti. Orada zorba Kenanlılar oturmaktaydı. Onlara: "Ben orasını size yurt ve karar yeri kıldım, oraya çıkın ve orada yaşayanlarla cihâd edin, ben elbette sizin yardımcınızım." diye emretti. Hazret-i Mûsâ'ya her boydan kavminin kendilerine emrolunan şeyi yapacaklarına dair kefil olacak, güvence verecek birer temsilci / delege seçmesini emretti. Hazret-i Mûsâ bu temsilcileri seçti. İsrâiloğullarından söz aldı ve temsilciler bu sözün gereğini yerine getireceklerine dair kavimlerine kefil oldular. Kenan topraklarına yaklaşınca, Hazret-i Mûsâ temsilcileri haber toplamak üzere gönderdi. Orada iri cüsseli adamlar, görülmedik bir güç ve kudret gördüler. Bunun üzerine korktular ve dönüp kavimlerine gördüklerini anlattılar. Oysa Hazret-i Mûsâ onlarla konuşmalarını yasaklamıştı. Böylece ahitlerini bozmuş oldular. Sadece Yehuza boyundan Kâleb b. Yufennâ ile Efrâyim b. Yûsuf boyundan Yûşa' b. Nûn ahitleri üzere kaldılar. Her ikisi de temsilcilerdendi. *Nakīb*, mensup olduğu kavmin hallerini delik deşik eden ve denetleyen, ne var ne yok onların durumlarını bilen kişi demektir. Böylelerine *nakīb* yerine, kavminin durumunu iyi bildiği için *'arîf* de denir.

[647] "Ben sizinle birlikteyim" yani yardımcınızım, destekçinizim.

[648] عَزَّرْتُمُوهُمْ "onlara yardım ettiniz, düşmanın eline düşmelerini engellediniz" demektir. Caydırma amaçlı cezalara *ta'zîr* (التَعْزِير) denmesi de bu anlam ilişkisi itibariyledir. *Ta'zîr* bozuculuğun itiyat haline getirilmemesi için verilen engelleyici, önleyici ceza demektir. عَزَرْتُمُوهُمْ şeklinde şeddesiz de okunmuştur. *'Azertu'r-racule* ifadesi, "Adamı azarladım, kötü işler yapmasını engelledim." demektir. التَّعْزِير ile التَّأْزِير aynı anlamda olup *le-ensuranneke nasr^{an}* *mu'ezzer^{an}* ifadesi "sana elbette güçlü bir destek vereceğim" demektir.

[649] Onlara verilen desteği şöyle de tefsir etmişlerdir: Biz onlardan iman ve tevhide dair söz aldık, onların içinden aralarında adaleti tesis eyleyen ve kendilerine iyiliği emredip kötülüğü yasaklayan on iki kral gönderdik…

١٣-﴿فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ وَلا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خَائِنَةٍ مِنْهُمْ إِلا قَلِيلًا مِنْهُمْ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾

[٦٤٦] لما استقر بنو إسرائيل بمصر بعد هلاك فرعون أمرهم الله بالمسير إلى أريحاء، أرض الشام؛ وكان يسكنها الكنعانيون الجبابرة، وقال لهم: إني كتبتها لكم دارًا قرارًا، فاخرجوا إليها وجاهدوا من فيها، وإني ناصركم. وأمر موسى عليه السلام بأن يأخذ من كل سبط نقيبًا يكون كفيلًا على قومه بالوفاء بما أمروا به توثقة عليهم، فاختار النقباء وأخذ الميثاق على بني إسرائيل، وتكفل لهم به النقباء وسار بهم، فلما دنا من أرض كنعان بعث النقباء يتجسسون، فرأوا أجرامًا عظيمة وقوّة وشوكة فهابوا ورجعوا وحدّثوا قومهم وقد نهاهم موسى عليه السلام أن يحدثوهم، فنكثوا الميثاق، إلا كالَب بن يوفنا من سبط يهوذا، ويوشع بن نون من سبط أفرائيم بن يوسف، وكانا من النقباء. والنقيب: الذي ينقب عن أحوال القوم ويفتش عنها، كما قيل له: عريف، لأنه يتعرفها.

[٦٤٧] {إِنِّي مَعَكُمْ} أي ناصركم ومعينكم.

[٦٤٨] {وَعَزَّرْتُمُوهُمْ} نصرتموهم من أيدي العدوّ، ومنه التعزير، وهو التنكيل والمنع من معاودة الفساد. وقرئ بالتخفيف، يقال: عزرت الرجل، إذا حطته وكنفته. والتعزير والتأزير من واد واحد. ومنه: لأنصرنك نصرًا مؤزرًا، أي قويًّا.

[٦٤٩] وقيل: معناه: ولقد أخذنا ميثاقهم بالإيمان والتوحيد وبعثنا منهم اثني عشر ملكًا يقيمون فيهم العدل ويأمرونهم بالمعروف وينهونهم عن المنكر.

[650] لَئِنْ أَقَمْتُمُ'daki Lâm, yemine hazırlık için getirilen *Lâm-ı Tavtı'e* olup لَأُكَفِّرَنَّ'deki Lâm da yemine cevap içindir. Bu cevap, hem yeminin hem de şartın cevabı yerine geçmektedir.

[651] "Ondan sonra" ifadesi, büyük vaade karşılık alınmış teyitli şarttan sonra demektir. **Şayet** "Aslında, ondan 'önce' inkâr eden de doğru yoldan sapmış olur?! Bu itibarla, böyle bir kaydın anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Evet, doğrudur. Fakat bu destekten sonra edilen inkâr çok daha aşikâr ve veballi olmaktadır. Çünkü inkâr, nankörlük edilen nimetin büyüklüğü ölçüsünde vahamet kazanır, nimet arttıkça nankörlüğün / inkârın çirkinliği de artar ve daha derinleşir.

[652] "Onları lânetledik" yani rahmetimizden kovduk ve çıkardık. Maksadın onları [maymuna] dönüştürmek olduğu da söylenmiştir. Bir başka yorum "Onların üzerine cizye vergisi saldık" şeklindedir. Onları yardımsız, yüzüstü bıraktık, lütuf ve ihsanlarımızdan mahrum kıldık, sonunda da kalpleri katılaştı. Yahut onlara işledikleri günahlar sebebiyle hemen ceza vererek düzelmelerine fırsat vermedik, bu yüzden de kalpleri katılaştı. İbn Mes'ûd (r.a.) [v. 32/653] *kasiyyet^{en}* şeklinde okumuştur. Bu takdirde mâna, kalpleri kötü, saflığını yitirmiş, mağşuş bir hal almış anlamına gelir. Bu kıraat: *Dirhem^{un} kasiyy^{un}* (kalp / mağşuş para) şeklindeki kullanımdan alınmıştır ve katılık anlamındaki *kasvet*ten türetilmiştir. Altın ve gümüş saf maden halinde iken yumuşak olur, başka madenlerin katılması halinde katılaşıp sertleşir. القَاسِي ile القَاسِح katılık ve sertlik ifade etmede aynı anlama gelir. Ses uyumu sebebiyle Kāf'ın kesriyle *kısiyyet^{en}* şeklinde de okunmuştur.

[653] "Kelimeleri asıl vaz' edildikleri anlamlarından öteye taşıyı(p tahrif ediyo)rlar"[64] ifadesi, kalplerinin katılaşmasının (sebebini) beyan etmektedir. Çünkü Allah'a iftiradan, onun vahyini değiştirmeden daha büyük bir günah olamaz. Tevrat'ta "kendilerine hatırlatılan şeylerden büyük bir nasibi" ve kendilerine yetecek payı "terketmişlerdir." Tevrat'ı terk etmeleri ve ona sırtlarını dönmeleri aslında büyük bir nasibe karşı bigane kalmak demektir. Yahut onların kalpleri katılaştı ve iyi halleri bozuldu da Tevrat'ı tahrif ettiler ve bunun sonucu, Tevrat'tan birçok şey hafızalarından silindi gitti. İbn Mes'ûd (r.a.) [v. 32/653], "Kişi günah yüzünden bazı bilgileri unutur." derdi ve ardından da bu âyeti okurdu. Şöyle bir tefsir de yapılmıştır: Onlar, emrolundukları "Hazret-i Muhammed (s.a.)'e iman ve onun özelliklerini açıklama" gibi kendileri için belirlenmiş olan payı terk ettiler.

64 Açıklaması için bkz. Nisâ 4/46. / ed.

[٦٥٠] واللام في {لَئِنْ أَقَمْتُمُ} موطئة للقسم، وفي {لَأُكَفِّرَنَّ} جواب له، وهذا الجواب سادّ مسدّ جواب القسم والشرط جميعًا.

[٦٥١] {بَعْدَ ذَلِكَ} بعد ذلك الشرط المؤكد المعلق بالوعد العظيم. فإن قلت: من كفر قبل ذلك أيضًا فقد ضلّ سواء السبيل. قلت: أجل، ولكن الضلال بعده أظهر ٥ وأعظم، لأنّ الكفر إنما عظم قبحه لعظم النعمة المكفورة، فإذازادت النعمة زاد قبح الكفر وتمادى.

[٦٥٢] {لَعَنَّاهُمْ} طردناهم وأخرجناهم من رحمتنا؛ وقيل: مسخناهم؛ وقيل: ضربنا عليهم الجزية {وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً} خذلناهم ومنعناهم الألطاف حتى قست قلوبهم؛ أو أملينا لهم ولم نعاجلهم بالعقوبة حتى قست. وقرأ عبد الله «قَسِيَّةً»، أي ردية ١٠ مغشوشة، من قولهم: درهم قسيّ، وهو من القسوة؛ لأن الذهب والفضة الخالصين فيهما لين، والمغشوش فيه يبس وصلابة، والقاسي والقاسح - بالحاء - أخوان في الدلالة على اليبس والصلابة. وقرئ «قِسِيَّةً»، بكسر القاف للإتباع.

[٦٥٣] {يُحَرِّفُونَ الكَلِمَ} بيان لقسوة قلوبهم، لأنه لا قسوة أشدّ من الافتراء على الله وتغيير وحيه. {وَنَسُوا حَظًّا} وتركوا نصيبًا جزيلًا وقسطًا وافيًا {مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ} ١٥ من التوراة، يعني أن تركهم وإعراضهم عن التوراة إغفال حظٍّ عظيم، أو قست قلوبهم وفسدت فحرّفوا التوراة وزالت أشياء منها عن حفظهم. وعن ابن مسعود رضي الله عنه: قد ينسى المرء بعض العلم بالمعصية، وتلا هذه الآية. وقيل: تركوا نصيب أنفسهم مما أمروا به من الإيمان بمحمد ﷺ وبيان نعته.

[654] “Bunlardan daima (hainlik) göreceksin.” Yani bu onların âdeti ve karakteristik özellikleridir. Ataları da aynı hal üzere idiler, peygamberlere hainlik ederlerdi. Bu itibarla şimdi bunlar da sana hainlik ediyorlar, sana verdikleri ahitleri bozuyorlar, seninle yaptıkları savaşlarda müşriklere arka çıkıyor, onlara destek veriyorlar, sana suikast girişiminde bulunuyorlar ve seni zehirlemeye çalışıyorlar.

[655] عَلى خائِنَةٍ ifadesi, “hāin*lik* üzere” demektir. Bu durumda خائِنَةٍ fâ‘il sıygasıyla masdar anlamında olmaktadır. Veya “hāince bir fiil üzere” demektir. Yahut *nefis* ya da *fırka* gibi mukadder bir mevsufun sıfatı olmaktadır. *Racul*^{un} *hā'inet*^{un} (Hain herif) denir ve mübalağa ifade etmesi için Tâ’lı kullanılır. Çok şiir rivayet eden kişi için de *racul*^{un} *râviyet*^{un} *li'ş-şi‘r*^{i} denilmesi de böyledir. Şair şöyle demiştir:

[Benim süvarilerimi bilseydin, cariyem hakkında düşündüklerini aklından bile geçirmez]
Kendi kendine; ‘ahde vefa lazım’ der, hāinlik etmezdin, sahtekârca davranmazdın!”

Nitekim عَلَى خِيَانَةٍ مِنْهُمْ şeklinde de okunmuştur. “İçlerinden pek azı müstesna” yani içlerindeki iman edenler. “Sen onları affet.” Bu, onların muhalefetine karşı bir tavır geliştirmedir. Bu hükmün, kılıç âyeti [Tevbe 9/5] ile mensuh olduğu da söylenmiştir. Şöyle bir yorum daha vardır: Onların iman etmiş olanlarını bağışla ve daha önceden yapmış oldukları şeyler yüzünden onları sorgulama!

14. “Biz Hristiyanız” diyenlerden de söz almıştık. Ama onlar da kendilerine öğütlenenlerin bir kısmını nisyâna terk ettiler! Bu yüzden, Kıyamete kadar aralarına düşmanlık ve öfke saldık. Allah, ustaca yapageldikleri şeyleri ileride kendilerine bir bir haber verecektir.

[656] Hristiyanlardan önce anılan Hazret-i Mûsâ’nın kavminden aldığımız misakın, yani “Allah’a ve peygamberlerine iman ve hayırlı işler yapma” sözünün bir benzerini “Biz Hristiyanız[65] diyenlerden de almıştık.” **Şayet** “[‘Biz Hristiyanız’ diyenlerden” demek yerine] neden, direkt مِنَ النَّصَارَى [Hristiyanlardan] buyrulmadı?” **dersen şöyle derim:** Çünkü onlar, kendilerini “Allah’ın yardımcıları” gördüklerinden böyle isimlendirmişlerdir. Bunlar Hazret-i Îsâ’ya “Biziz Allah’ın yardımcıları!” diyenlerdir. Ama sonradan -‘şeytanın yardımcıları!’ olarak- Nastūrî, Ya‘kūbî ve Melkânî diye ihtilâfa düşmüşlerdir.

65 Yani “İsa Mesih’in” -dolayısıyla- “Allah’ın yardımcılarıyız!” diyenlerden, fakat İsa ile alâkası kalmayanlardan. / ed.

[٦٥٤] {وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ} أي هذه عادتهم وهِجِّيراهم وكان عليها أسلافهم؛ كانوا يخونون الرسل وهؤلاء يخونونك ينكثون عهودك ويظاهرون المشركين على حربك ويهمون بالفتك بك وأن يَسُمُّوك.

[٦٥٥] {على خَائِنَةٍ} على خيانة، أو على فعلة ذات خيانة، أو على نفس، أو فرقة خائنة. ويقال: رجل خائنة، كقولهم: رجل راوية للشعر، للمبالغة. قال:

حَدَّثْتَ نَفْسَكَ بِالْوَفَاءِ وَلَمْ تَكُنْ ❁ لِلْغَدْرِ خَائِنَةً مُغِلَّ الإِصْبَعِ

وقرئ عَلَى خِيَانَةٍ مِنْهُمْ؛ {إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمُ} وهم الذين آمنوا منهم، {فَاعْفُ عَنْهُمْ} بعث على مخالفتهم. وقيل هو منسوخ بآية السيف. وقيل: فاعف عن مؤمنيهم، ولا تؤاخذهم بما سلف منهم.

١٤-﴿وَمِنَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى أَخَذْنَا مِيثَاقَهُمْ فَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ فَأَغْرَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَسَوْفَ يُنَبِّئُهُمُ اللَّهُ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ﴾

[٦٥٦] {أَخَذْنَا مِيثَاقَهُمْ} أخذنا من النصارى ميثاق من ذكر قبلهم من قوم موسى، أي مثل ميثاقهم بالإيمان بالله والرسل وبأفعال الخير، وأخذنا من النصارى ميثاق أنفسهم بذلك. فإن قلت: فهلا قيل: من النصارى؟ قلت: لأنهم إنما سموا أنفسهم بذلك ادعاء لنصرة الله، وهم الذين قالوا لعيسى: نحن أنصار الله، ثم اختلفوا بعد: نسطورية، ويعقوبية، وملكانية؛ أنصارًا للشيطان!

[657] فَأَغْرَيْنَا bir şeyi bir şeye yapıştırıp, onun ayrılmaz vasfı kıldığında kullanılan *ğarâ bi'ş-şey'* ifadesinden alınmıştır; bu anlamda *ağrâhu ğayrahû* da denilir. Yapıştırmaya yarayan şey (tutkal) için kullanılan الغراء kelimesi de bu köktendir. "Aralarında" yani muhtelif Hristiyan fırkaları arasında. Maksadın Yahudiler ile Hristiyanlar arasında olduğu da söylenmiştir. "İşte Biz zalimleri birbirine böyle musallat ederiz!" [En'âm 6/129]; "Veya sizi fırkalara ayırıp bir kısmınızın şiddetini diğer kısmınıza tattırmaya kadir olan O'dur." [En'âm 6/65] âyetlerinde de benzer bir durum vardır.

15. Ey Ehl-i Kitap! İşte, size Resûlümüz geldi... O, kitaptan gizleyip durduğunuz şeylerin çoğunu size açıklıyor ve çoğunu da es geçiyor. Gerçekten, size Allah'tan öyle bir nur, öyle açık-seçik bir kitap gelmiş bulunuyor ki

16. Allah, rızasını gözetenleri onunla selâmet yollarına iletir, izniyle onları karanlıklardan aydınlığa çıkartıp dosdoğru bir yola getirir.

[658] "Ey Ehl-i Kitap!" ifadesinde hitap Yahudi ve Hristiyanlaradır.

[659] "Gizleyip durduğunuz şeylerin" yani Peygamber (s.a.)'in nitelikleri ve recm gibi gizlediğiniz şeylerin.

[660] "Ve" gizlemiş olduğunuz şeylerden dinî bir maslahat gereği açıklanmasında zaruret olmayan, bir fayda içermeyen "birçok şeyi es geçiyor" ancak bir hükmün gereği ya da Peygamber (s.a.)'in vasıflarının açıklanması gibi gerekli bir durumla ilgili ise o müstesna. Recm, şeriatın ihyası, bid'atın imhası gibi durumlar da aynı şekilde açıklanması gereken hususlardandır. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728], وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ ifadesini "çoğunuzu affeder, sorguya çekmez" anlamında yorumlamıştır.

[661] "Size Allah'tan bir nur, açık-seçik bir kitap gelmiş bulunuyor." ifadesinde kastedilen, şirk ve şek / şüphe karanlıklarını dağıtması ve insanlara kapalı kalan gerçekleri açıklaması itibariyle Kur'ân olmaktadır. Ya da Kur'ân'ın i'câzı açık bir kitap oluşu sebebiyledir.

[662] مَنِ اتَّبَعَ رِضْوانَهُ Allah rızasını gözeten ve O'na inananlardır, سُبُلَ السَّلامِ ise esenliğin ya da ilâhî azaptan kurtulmanın yollarıdır. Ya da [Allah'ın *esmâ*sından biri es-Selâm olması hasebiyle] Allah'ın yollarıdır.

[٦٥٧] {فَأَغْرَيْنَا} فألصقنا وألزمنا، من غَرِيَ بالشيء، إذا لزمه ولصق به، وأغراه غيره. ومنه الغراء الذي يلصق به. {بَيْنَهُمْ} بين فرق النصارى المختلفين. وقيل: بينهم وبين اليهود. ونحوه {وكذلك نُوَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا} [الأنعام: ١٢٩]، {أَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيَعًا وَيُذِيقَ بَعْضَكُمْ بَأْسَ بَعْضٍ} [الأنعام: ٦٥].

٥ ١٥-﴿يَأَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَعْفُو عَنْ كَثِيرٍ قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ﴾

١٦-﴿يَهْدِي بِهِ اللهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلامِ وَيُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

[٦٥٨] {يا أَهْلَ الكِتَابِ} خطاب لليهود والنصارى.

١٠ [٦٥٩] {مِّمَّا كُنتُمْ تُخْفُونَ} من نحو صفة رسول الله ﷺ، ومن نحو الرجم.

[٦٦٠] {وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ} مما تخفونه، لا يبينه إذا لم تضطر إليه مصلحة دينية، ولم يكن فيه فائدة إلا اقتضاء حكم وصفته مما لا بدّ من بيانه، وكذلك الرجم، وما فيه إحياء شريعة وإماتة بدعة. وعن الحسن: ويعفو عن كثير منكم لا يؤاخذه.

[٦٦١] {قَدْ جَاءكُمْ مِنَ اللهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ} يريد القرآن، لكشفه ظلمات الشرك

١٥ والشك، لإبانته ما كان خافيًا عن الناس من الحق؛ أو لأنّه ظاهر الإعجاز.

[٦٦٢] {مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ} من آمن به {سُبُلَ السَّلَامِ} طرق السلامة والنجاة من عذاب الله؛ أو سبلَ الله.

17. Gerçek şu ki "Meryemoğlu Mesih Allah'ın ta kendisidir" diyenler nankörce inkâr etmişlerdir. De ki: Allah Meryemoğlu Mesih'i, annesini ve yeryüzünde olanların tamamını helâk etmek istese kim Allah'a karşı koyabilir? Göklerin, yerin ve arasındakilerin mülkü tamamen Allah'ındır, dilediğini (dilediği şekilde) yaratır (ve bu, o şeyin O'nun oğlu olmasını gerektirmez!) Allah her şeye kadirdir.

[663] "Meryemoğlu Mesih Allah'ın ta kendisidir." sözleri Allah'ın hakikatinin sadece Mesih olduğu, başka bir şey olmadığı anlamındaki sözün kesin bir biçimde ortaya konulmasıdır. Hristiyanlar içinde bir kavmin böyle söylemekte olduğu rivayet edilmiştir. Bir izaha göre de onlar bunu açıktan söylemiyorlardı, ancak gidişatları onları bu noktaya götürüyordu. Çünkü onlar Îsâ *Aleyhisselâm*'ın dirilttiği, öldürdüğü, evrende olup bitenleri çekip çevirdiği inancındaydılar.

[664] **Şayet** O, Hazret-i Îsâ ve annesi de dâhil olmak üzere onların ilâh saydıkları kimseleri helâk etmek istese, bunları kim kurtarabilir ki?! Allah'ın kudret ve meşîeti karşısında kim ne yapabilir ki? Böylece, Hazret-i Îsâ'nın da diğer kullar gibi yaratılmış bir kul olduğu gösterilmiş olmaktadır. "Yeryüzünde olanların tamamı" ifadesinin "Meryemoğlu Mesih ve annesini" üzerine atfedilmesi ile Îsâ Mesih ve annesinin de onların cinsinden olduğuna ve beşer olma bakımından aralarında bir farklılık bulunmadığına işaret edilmiş olmaktadır.

[665] "Dilediğini yaratır" yani erkek ve dişi olarak. Hazret-i Îsâ örneğinde olduğu gibi erkeksiz sadece dişiden, Hazret-i Adem örneğinde olduğu gibi de erkeksiz ve dişisiz yaratır. Keza mucize olarak Îsâ *Aleyhisselâm*'ın elinde kuşun yaratılması, ölülerin diriltilmesi, anadan kör ve abraş olanların iyileştirilmesi vb. gibi dilediği her bir şeyi yaratır. Dolayısıyla bunların, bizzat Allah'a isnat edilmesi gerekir, elinde yaratıldıkları kişiye isnadı câiz olmaz.

18. Yahudiler ve Hristiyanlar: "Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz." di(yerek kendilerine bir ayrıcalık atfet)mekteler. De ki: Günahınız yüzünden size neden azap ediyor öyleyse?! Aksine, siz de O'nun yarattığı birer beşersiniz. O, dilediklerini bağışlıyor, dilediklerine azap ediyor... Göklerin, yerin ve ikisi arasında ne varsa hepsinin mülkü Allah'a ait... Yalnızca O'nadır ayrıca, nihaî dönüş!

١٧-﴿لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا إِنْ أَرَادَ أَنْ يُهْلِكَ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[٦٦٣] قولهم: {إِنَّ اللهَ هُوَ المَسِيحُ} معناه بتّ القول، على أن حقيقة الله هو المسيح لا غير. قيل: كان في النصارى قوم يقولون ذلك. وقيل: ما صرّحوا به ولكن مذهبهم يؤدي إليه، حيث اعتقدوا أنه يخلق ويحيي ويميت ويدبر أمر العالم {فَمَن يَمْلِكُ مِنَ اللّه شَيْئًا} فمن يمنع من قدرته ومشيئته شيئًا.

[٦٦٤] {إِنْ أَرَادَ أَن يُهْلِكَ} من دعوه إلهًا من المسيح وأمّه؛ دلالة على أن المسيح عبد مخلوق كسائر العباد. وأراد بعطف {مَن فِي الأَرْضِ} على {المَسِيحَ وَأُمَّهُ} أنهما من جنسهم، لا تفاوت بينهما وبينهم في البشرية.

[٦٦٥] {يَخْلُقُ مَا يَشَاء} أي يخلق من ذكر وأنثى، ويخلق من أنثى من غير ذكر كما خلق عيسى، ويخلق من غير ذكر وأنثى كما خلق آدم. أو يخلق ما يشاء كخلق الطير على يد عيسى معجزة له، وكإحياء الموتى وإبراء الأكمه والأبرص، وغير ذلك. فيجب أن ينسب إليه ولا ينسب إلى البشر المُجرَى على يده.

١٨-﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ قُلْ فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْ بَلْ أَنْتُمْ بَشَرٌ مِمَّنْ خَلَقَ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ﴾

[666] "Biz Allah'ın oğullarıyız." derken kastettikleri, Allah'ın oğulları dedikleri Hazret-i Üzeyir ve Îsâ *Aleyhisselâm*'ın takımı olmaları iddiasıdır. İbnü'z-Zübeyr'in [v. 73/692] horantasına [oğlu Hubeyb'e nispeten] *Hubeybîler* denildiği gibi. Nitekim Müseylime'nin hey'eti de "*Biz* Allah'ın nebîleriyiz" demişlerdi. Kralın akrabaları, yakınları ve adamları da mesela "*Biz* krallarız" derler. Bu yüzden Firavun hanedanından gizli mümin olan kişi "Bugün hükümdarlık *siz*indir." [Gâfir 40/29] demişti [Mısırlılara].

[667] "Peki, günahınız yüzünden size neden azap ediyor öyleyse?!" Eğer gerçekten, Allah'ın oğulları ve sevdikleri iseniz neden günah işliyorsunuz ve bu yüzden azap görüyorsunuz, *mesh*a uğrayıp maymuna dönüşüyorsunuz ve kendi kuruntunuzca sayılı günlerde de olsa ateş size dokunuyor?! Gerçekten iddia ettiğiniz gibi Allah'ın oğulları olsanız, o takdirde siz de babanın cinsinden olur, çirkin şeyler işlemez ve azabı gerektirecek davranışlar içine girmezdiniz! Gerçekten Allah'ın sevgilileri olsaydınız o takdirde O'na isyan etmezdiniz, O da size azap etmezdi. "Aksine siz de" Allah'ın yaratmış olduğu diğer insanlar gibi "beşersiniz. O, dilediklerini bağışlıyor" ki onlar taat ehlidir "ve dilediklerine azap ediyor" ki bunlar da asilerdir.

19. Ey Ehl-i Kitap! Evet, size Resûlümüz geldi... Peygamberlerin arasının kesildiği bir dönemde gerçekleri size açıklıyor ki "Bize müjdeci ve uyarıcı gelmedi!" demeyesiniz. Çünkü size gerçek bir müjdeci ve uyarıcı gelmiş bulunuyor. Allah her şeye kadirdir.

[668] "Size açıklıyor." derken açıklanan ya 'din ve şer'î ahkâm' diye takdir olunacaktır -*resûl* zaten bunları açıklamak için geleceğinden, bu hazfedilmiş olmaktadır- ya "gizlemekte olduğunuz şeyleri açıklıyor" şeklinde bir takdir gerekir ve daha önce de geçtiği için zikrine ihtiyaç kalmamış olur. Ya da herhangi bir takdir yoluna gidilmez ve o zaman da mâna "Size açıklamak için elinden geleni yapıyor." şeklinde olur. Cümle içindeki i'rabı da hal olmak üzere mansūb olmaktır, *mubeyyin*^{en} *le-kum* (size açıklayıcı olarak) takdirindedir. عَلَى فَتْرَةٍ ifadesi جَاءَكُمْ'e bağlıdır, yani peygamber göndermenin arasının açıldığı ve vahyin kesildiği bir dönemde... أَنْ تَقُولُوا ifadesi كَرَاهَةَ أَنْ تَقُولُوا (...demenizi kerih görerek) takdirindedir [ve جَاءَكُمْ fiilinin mef'ûlun lehi olur] فَقَدْ جَاءَكُمْ mahzuf bir fiile bağlıdır ve takdiri, لَا تَعْتَذِرُوا فَقَدْ جَاءَكُمْ şeklindedir, yani size gelmişken artık mazeret aramayın!

[٦٦٦] {أَبْنَاؤُ اللهِ} أشياع ابني الله عزيرٍ والمسيحِ، كما قيل لأشياع أبي خبيب، وهو عبد الله بن الزبير، "الخبيبون"، وكما كان يقول رهط مسيلمة: نحن أنبياء الله. ويقول أقرباء الملك وذووه وحشمه: نحن الملوك. ولذلك قال مؤمن آل فرعون: {لَكُمُ الْمُلْكُ الْيَوْمَ} [غافر: ٢٩].

٥ [٦٦٧] {فَلِمَ يُعَذِّبُكُم بِذُنُوبِكُم} فإن صحّ أنكم أبناء الله وأحباؤه فلم تذنبون وتعذبون بذنوبكم فتمسخون، وتمسكم النار أيامًا معدودات على زعمكم!؟ ولو كنتم أبناء الله، لكنتم من جنس الأب، غير فاعلين للقبائح ولا مستوجبين للعقاب. ولو كنتم أحباءه، لما عصيتموه ولما عاقبكم. {بَلْ أَنتُمْ بَشَرٌ} من جملة من خلق من البشر {يَغْفِرُ لِمَن يَشَاء} وهم أهل الطاعة، {وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاء} وهم العصاة.

١٠ ١٩-﴿يَأَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلَى فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ أَنْ تَقُولُوا مَا جَاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَلا نَذِيرٍ فَقَدْ جَاءَكُمْ بَشِيرٌ وَنَذِيرٌ وَاللهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[٦٦٨] {يُبَيِّنُ لَكُمْ} إما أن يقدّر المبين وهو الدين والشرائع، وحذفه لظهور ما ورد الرسول لتبيينه، أو يقدّر ما كنتم تخفون، وحذفه لتقدّم ذكره، أو لا يقدر ١٥ ويكون المعنى: يبذل لكم البيان. ومحله النصب على الحال، أي مُبَيِّنًا لكم. {عَلَى فَتْرَةٍ} متعلق بجاءكم، أي جاءكم على حين فتور من إرسال الرسل وانقطاع من الوحي. {أَن تَقُولُوا} كراهة أن تقولوا. {فَقَدْ جَاءكُمُ} متعلق بمحذوف، أي لا تعتذروا فقد جاءكم.

[669] Söylendiğine göre, Hazret-i Îsâ ile Hazret-i Muhammed (s.a.) arasında 560 sene vardır. Altı yüzyıl olduğu da söylenmiştir. 460 küsur sene olduğunu söyleyenler de olmuştur. Kelbî'den [v. 146/763] Hazret-i Mûsâ ile Hazret-i Îsâ arasında 1700 sene ve 1000 nebî, Hazret-i Îsâ ile Hazret-i Muhammed arasında da 4 nebî olduğu, bunlardan üçünün, İsrâiloğullarından birinin de Arap -Hālid b. Sinan el-Absî[66]- olduğu rivayet edilmiştir.

[670] Mâna, onlara nimetlerin verildiği ve karşılığında iman etmelerinin beklendiğidir. Şöyle ki Hazret-i Peygamber vahyin tamamen kesildiği ve onların en çok ihtiyaç duyduğu bir anda gönderilmiştir ki onun varlığı ile huzur bulsunlar ve onu Allah'tan kendilerine gelen en büyük nimet saysınlar. Böylece, rahmet kapısı onlar için açılmış ve haklarında hüccet ikame edilmiş olmaktadır. Dolayısıyla yarın, 'kendilerine içinde bulundukları gaflet halinden onları uyandıracak bir peygamber gelmedi' diye herhangi bir mazeret ileri süremeyeceklerdir.

20. Hani, Mûsâ, kavmine şöyle demişti: "Ey kavmim! Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın. Hani, içinizden peygamberler çıkarmış sizi bağımsızlaştırmış ve hiç kimseye vermediklerini size vermişti."

21. "Ey kavmim! Allah'ın, (zamanında, şartlı olarak) size yazdığı kutsal topraklara girin. Gerisingeri dönmeyin, yoksa (kazanacak yerde) hüsrana uğrayanlara dönersiniz!"

22. "Ey Mûsâ!" demişlerdi, "Şüphesiz, orada, tuttuğunu koparan zorlu bir toplum var! Onlar kendiliğinden oradan çıkmadıkça kat'iyyen oraya gir(e)meyiz!.. Ancak, kendiliğinden oradan çıkarlarsa, gireriz."

23. Korkanlar arasında bulunup da Allah'ın, nimetine erdirdiği iki adam (Yûşa' ve Kâleb) ise demişti ki: "Onların üzerine kapıdan yürüyün, oraya girdiğinizde şüphesiz galip gelecek sizlersiniz. Allah'a güvenip dayanın, müminseniz."

24. "Ey Mûsâ!" demişlerdi, "Onlar orada oldukça biz oraya asla girmeyeceğiz. (Firavun'a karşı bizim yerimize nasıl O cenk ettiyse yine) Rabbinle birlikte gidin ikiniz savaşın, biz burada oturup bekleriz!"

---

66 İbn Arabî *Fusūsu'l-hikem*'inde bu zâta özel bir fass açmıştır. / ed.

[٦٦٩] وقيل: كان بين عيسى ومحمد صلوات الله عليهما خمسمائة وستون سنة. وقيل: ستمائة. وقيل: أربعمائة ونيف وستون. وعن الكلبي: كان بين موسى وعيسى ألف وسبعمائة سنة وألف نبي، وبين عيسى ومحمد صلوات الله عليهم أربعة أنبياء. ثلاث من بني إسرائيل، وواحد من العرب: خالد بن سنان العبسي.

٥ [٦٧٠] والمعنى: الامتنان عليهم، وأن الرسول بعث إليهم حين انطمست آثار الوحي أحوج ما يكون إليه، ليهشوا إليه ويعدّوه أعظم نعمة من الله، وفتح باب إلى الرحمة، وتلزمهم الحجة فلا يعتلُّوا غدًا بأنه لم يرسل إليهم من ينبههم عن غفلتهم.

٢٠-﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَعَلَ فِيكُمْ أَنْبِيَاءَ وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا وَآتَاكُمْ مَا لَمْ يُؤْتِ أَحَدًا مِنَ الْعَالَمِينَ﴾ ١٠

٢١-﴿يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللهُ لَكُمْ وَلَا تَرْتَدُّوا عَلَى أَدْبَارِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرِينَ﴾

٢٢-﴿قَالُوا يَا مُوسَى إِنَّ فِيهَا قَوْمًا جَبَّارِينَ وَإِنَّا لَنْ نَدْخُلَهَا حَتَّى يَخْرُجُوا مِنْهَا فَإِنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا فَإِنَّا دَاخِلُونَ﴾

١٥ ٢٣-﴿قَالَ رَجُلَانِ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِمَا ادْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبَابَ فَإِذَا دَخَلْتُمُوهُ فَإِنَّكُمْ غَالِبُونَ وَعَلَى اللهِ فَتَوَكَّلُوا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

٢٤-﴿قَالُوا يَا مُوسَى إِنَّا لَنْ نَدْخُلَهَا أَبَدًا مَا دَامُوا فِيهَا فَاذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هَهُنَا قَاعِدُونَ﴾

[671] "İçinizden peygamberler çıkarmış…" İsrâiloğullarına peygamber gönderildiği gibi başka hiçbir kavme bu kadar peygamber gönderilmemiştir. [O yüzden, onların bu özellikleri ayrıca zikredilmiştir.] وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا demesi Firavun'dan sonra onun saltanatını keza Amâlika'dan sonra onların hükümranlıklarını kendilerine vermesi sebebiyledir. Ayrıca onlarda krallar, aynen nebîlerin çok olması gibi çoktu. Şöyle bir yorum da vardır: Bunlar Kıptîlerin elinde köle idiler. Allah onları esaretten kurtardı ve bu 'özgürlüğe kavuşturma' onlar için hükümranlık olarak isimlendirildi. Bir başka yorum da şöyledir: Kral [*melik*] kimdir? Kral, içinde akan bir suyun bulunduğu geniş bir eve sahip olandır. Ya da bir evi ve hizmetçileri olan kimsedir. Çalışmak ve zor işlere katlanmak gibi sıkıntılara ihtiyaç duymayacak şekilde malı olan kimsedir de denilmiştir.

[672] "Âlemlerden hiç kimseye vermediklerini [size vermişti]." derken kastedilen denizin yarılması ve düşmanın boğulması, bulutların gölgelemesi, kudret helvası ve bıldırcının indirilmesi vb. gibi onlara verilen büyük nimetlerdir. "Âlemler"den de kendi dönemlerindeki âlemler kastedilmiştir.

[673] "Kutsal toprak"tan maksat Beyt-i Makdis toprağıdır. Sîna dağı [Tûr] ve etrafı olduğu da söylenmiştir. Başka bir yorum, *Suriye* - Lübnan bölgesi şeklindedir, Filistin, *Şam* ve Ürdün'ün bir kısmı olduğu da söylenmiştir. Dağa kaldırıldığında Allah'ın Hazret-i İbrâhim'e oğulları adına miras olarak tesmiye ettiği yerler olduğu da söylenmiştir. O vakit ona "Bak, gözünün ildiği yer sana ait olacak!" denilmişti. Beyt-i Makdis, peygamberlerin yaşadığı, müminlerin yerleştiği yerdir.

[674] كَتَبَ اللّٰهُ لَكُمْ yani "Size pay etti ve adını koydu!" demektir. Yahut Levh-i Mahfûz'da oranın 'siz'e ait olduğunu yazmış olmasıdır.

[675] *Cebbâr* bir kavim olan Amâlika'dan korkunuz yüzünden ödleklik ve tahammülsüzlükle "arkanızı dönerek, ökçeleriniz üzere kaçıp gitmeyin." Rivayete göre, temsilciler / *nakīb*ler, güçlü kuvvetli *cebbâr* bir kavim olan Amâlika'nın vaziyeti ile ilgili gördüklerini anlatınca, İsrâiloğulları bağıra çağıra ağlaşarak "Keşke Mısır'da ölmüş olsaydık!" diye döğünmeye başlamışlar ve "Gelin, başımıza birini geçirelim de bizi gerisingeri Mısır'a götürsün!" demişlerdi. Yahut şöyle murat edilmesi de câizdir: Rabbinizin emrine karşı çıkarak, peygamberinize isyan ederek dininizde gerisingeri gitmeyin! Sonra dünya ve âhiret sevabını kaybeder bir halde dönersiniz!

[٦٧١] {جَعَلَ فِيكُمْ أَنْبِيَاء} لأنه لم يبعث في أمّة ما بعث في بني إسرائيل من الأنبياء، {وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا}، لأنه ملكهم بعد فرعون ملكه، وبعد الجبابرة ملكهم؛ ولأنّ الملوك تكاثروا فيهم تكاثُرَ الأنبياء. وقيل: كانوا مملوكين في أيدي القبط فأنقذهم الله، فسمِّي إنقاذهم ملكًا. وقيل: الملك من له مسكن واسع فيه ماء جار.
٥ وقيل: من له بيت وخَدَم. وقيل: من له مال لا يحتاج معه إلى تكلّف الأعمال وتحمل المشاق.

[٦٧٢] {مَا لَمْ يُؤْتِ أَحَدًا مِنَ العَالَمِينَ} من فلق البحر، وإغراق العدوّ، وتظليل الغمام، وإنزال المنّ والسلوى، وغير ذلك من الأمور العظام، وقيل: أراد عالمي زمانهم.

[٦٧٣] {الأَرْضَ المُقَدَّسَةَ} يعني أرض بيت المقدس. وقيل: الطور وما حوله.
١٠ وقيل: الشام. وقيل: فلسطين ودمشق وبعض الأردن. وقيل: سمَّاها الله لإبراهيم ميراثًا لولده حين رفع على الجبل، فقيل له: انظر، فلك ما أدرك بصرك. وكان بيت المقدس قرار الأنبياء ومسكن المؤمنين.

[٦٧٤] {كَتَبَ اللهُ لَكُمْ} قسمها لكم وسماها، أو خط في اللوح المحفوظ أنها لكم.

[٦٧٥] {وَلَا تَرْتَدُّوا عَلَى أَدْبَارِكُمْ} ولا تنكصوا على أعقابكم مدبرين من خوف
١٥ الجبابرة جبنًا وهلعًا، وقيل: لما حدثهم النقباء بحال الجبابرة رفعوا أصواتهم بالبكاء، وقالوا: ليتنا متنا بمصر! وقالوا: تعالوا نجعل علينا رأسًا ينصرف بنا إلى مصر. ويجوز أن يراد: لا ترتدوا على أدباركم في دينكم بمخالفتكم أمر ربكم وعصيانكم نبيكم: فترجعوا خاسرين ثواب الدنيا والآخرة.

[676] *Cebbâr* kelimesi, *ceberahû 'ale'l-emr*ⁱ (Ona işi zorla yaptırdı) şeklindeki kullanımdan fa''âl vezninde mübalağa ismidir, insanları kendi istediği şeye zorlayan zorba kimse demektir.

[677] "Korkanlardan" yani Allah'tan korkup kaçınanlardan "iki kişi", yani Kâleb ile Yûşa'. Buna göre, adeta "müttakîlerden iki adam" denilmek istenmiştir. "Korkanlar"daki zamirin İsrâiloğullarına raci olması da mümkündür ki bu durumda, ism-i mevsûle giden ait zamiri mahzuf olur ve takdiri, "İsrâiloğullarının *kendilerinden* korktuğu kimselerden" şeklinde olup bunlar da güçlü kuvvetli Amâlika'dır. Bu durumda 'iki kişi' bunlardan olmuş olur. "Allah'ın o iki kişiye in'âmda bulunması" onlara iman nasip etmesi ve inanmalarıdır. Bu iki kişi şöyle demiştir: "Bunlar iri cüsseli adamlardır, ama onlarda yürek yoktur. Bu itibarla onlardan korkmayın, üzerlerine yürüyün. Şüphesiz galip gelen siz olacaksınız." Böylece, İsrâiloğullarını savaşa teşvik etmekteydiler. يُخَافُونَ (korkulanlar) şeklinde okuyanların kıraati ve أَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِمَا ifadesi bu anlamı [yani zamirin Amâlika'ya gittiğini] destekler niteliktedir, adeta من المَخُوفِين (korkulanlardan) denilmiş olmaktadır. يُخَافُونَ ifadesinin *ihāfe* (korkutma) masdarından olduğu da söylenmiştir ki bu takdirde mâna, "Öğüt, vaaz vb. yollarla Allah'tan korkması istenenlerden" ya da "Allah'ın, tehdit ettiği azapla korkuttuğu kimselerden" şeklinde olur.

[678] **Şayet** "أَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِمَا ifadesinin i'rabda mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Eğer مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ ifadesi ile birlikte o iki kişinin sıfatı olacaksa o takdirde merfû olur. Ama öyle değil de cümle-i mu'teriza kılınırsa o takdirde i'rabda mahalli olmaz.

[679] **Şayet** "Bu ikisi onların galip geleceğini nereden bildi?" **dersen şöyle derim:** Hazret-i Mûsâ'nın bunu bildirmesi bir de Allah Teâlâ'nın "Allah size yazdı" buyurması yönüyledir. Bunun bir tür tahmin sonucu (galebe-i zan) olduğu da söylenmiştir. Bu iki kişi bu sonucu peygamberlerin hep galip gelmesi, düşmanlarını kahr u perişan etmesi konusunda Allah'ın Hazret-i Mûsâ'ya olan ahdini ve Amâlika'nın gerçek yüzünü biliyor olmaları sebebiyle öngörmüşlerdir.

[680] "Kapı" yaşadıkları yerleşim biriminin kapısıdır. "Biz oraya girmeyeceğiz!" cümlesi, gelecekte kesinlikle oraya girmeyeceklerinin, muhatabın tüm umutlarını bitiren bir ifadesi olup أَبَدًا (Asla!) ifadesi de uzayıp giden zaman boyunca söz konusu olan olumsuzluğu teyit etmektedir. "Onlar orada olduğu sürece" demek, ebediyen demektir.

[٦٧٦] الجبار فعَّال من جبره على الأمر، بمعنى أجبره عليه وهو العاتي الذي يجبر الناس على ما يريد.

[٦٧٧] {قَالَ رَجُلاَنِ} هما كالَب ويوشَع {مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ} من الذين يخافون الله ويخشونه، كأنه قيل: رجلان من المتقين. ويجوز أن تكون الواو لبني إسرائيل،
٥ والراجع إلى الموصول محذوف تقديره: من الذين يخافهم بنو إسرائيل وهم الجبارون؛ وهما رجلان منهم، {أَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِمَا} بالإيمان فآمنا، قالا لهم: إن العمالقة أجسام لا قلوب فيها، فلا تخافوهم وازحفوا إليهم فإنكم غالبوهم، يشجِّعانهم على قتالهم. وقراءة من قرأ «يُخَافُونَ» بالضم شاهدة له، وكذلك {أَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِمَا}؛ كأنه قيل: من المَخُوفين. وقيل: هو من الإخافة، ومعناه من الذين يخَوِّفون من الله بالتذكرة
١٠ والموعظة؛ أو يخوّفهم وعيد الله بالعقاب.

[٦٧٨] فإن قلت: ما محل {أَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِمَا}؟ قلت: إن انتظم مع قوله: {مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ} في حكم الوصف لـ{رَجُلَانِ}، فمرفوع؛ وإن جعل كلامًا معترضًا فلا محلّ له.

[٦٧٩] فإن قلت: من أين علما أنهم غالبون؟ قلت: من جهة إخبار موسى بذلك.
١٥ وقوله تعالى {كَتَبَ اللهُ لَكُمْ} وقيل: من جهة غلبة الظن وما تبينا من عادة الله في نصرة رسله، وما عهدا من صنع الله لموسى في قهر أعدائه، وما عرفا من حال الجبابرة.

[٦٨٠] والباب: باب قريتهم {لَنْ نَدْخُلَهَا} نفي لدخولهم في المستقبل على وجه التأكيد المؤيس. و{أَبَدًا} تعليق للنفي المؤكد بالدهر المتطاول. و{مَا دَامُوا فِيهَا} بيان للأبد.

[681] "Sen ve Rabbin gidin!" derken gerçek anlamda gitmeyi kasdetmemiş olabilirler. *Kellemtuhû fe-zehebe yucîbunî* (Onunla konuştum, bana cevap vermeye *gitti*, yani koyuldu) şeklindeki kullanımda da olduğu gibi "irade ve cevap verme kastı" anlamında olabilir. Bu takdirde, adeta şöyle demiş olmaktadırlar: *Erîdâ kıtâlehum* (Onlarla savaşmak isteyin!) Açıktır ki onlar bu sözü Allah'ı ve elçisini küçümsemeleri, onlara alaka duymamaları ve onlarla alayetmeleri sebebiyle söylemişlerdi. Tabiî, cahillikleri, kaba-sabalıkları, buzağıya tapmaları, Allah'ın açıkça görünmesini istemeleri gibi hususların da gösterdiği üzere, kalplerinin katılığı sebebiyle gerçek anlamda söylemiş de olabilirler ki 'gitme' fiiline mukabil, kendileri için kullandıkları "oturma" fiili buna delâlet etmektedir.

[682] Anlatıldığına göre, Hazret-i Mûsâ ve Hârûn, onların bu yaptıkları kendilerine çok ağır geldiğinden, önlerinde yerlere kapanmışlar, onlar da bu iki peygamberi taşa tutmaya yeltenmişlerdi. İşte bu özellikleri yüzündendir ki Allah Teâlâ onları müşriklerle birlikte zikretmiş ve hatta onları öncelemiş ve şöyle buyurmuştur: "İnsanların iman edenlere karşı düşmanlıkta en şiddetlisinin Yahudiler ve müşrikler olduğunu göreceksin!" [Mâide 5/82]

25. Demişti ki: "Ya Rabbi! Ben, sadece kendime ve kardeşime sahibim. Artık bizimle fâsık kavmin arasını ayır."

26. O da şöyle buyurmuştu: "Orası bunlara kırk yıl haram edilmiştir! Bölgede şaşkın şaşkın dolaşacaklar!.. Bu fâsık kavim için gam çekme."

[683] Mûsâ *Aleyhisselâm*, kendisine isyan ettiklerini, emirlerini dinlemeyip karşı çıktıklarını ve küfrü gerektiren o sözleri söylediklerini öğrenip biraderi Hârûn'dan başka güvenebileceği itaatkâr ve uyumlu hiç kimse kalmadığını görünce şöyle dedi: "Ya Rabbi" senin dinine yardım edebilmek için hiç kimseye "sahip değilim, sadece kendime ve kardeşime sahibim." Bu, üzüntünün, tasa ve şikâyetin sadece Allah'a iletilmesi, ilâhî rahmeti harekete geçirip yardım gelmesini sağlayacak bir kalp rikkati ve içten içe yanıp tutuşma kabilinden bir yakarıştır. Bir benzeri Ya'kûp Peygamber'in "Ben tasa ve üzüntümü ancak Allah'a şikâyet ederim." [Yûsuf 12/86] demesidir.

[684] Rivayete göre, Hazret-i Ali (r.a.), Kûfe mescidi minberinden insanlara seslenmiş ve onları isyancılarla savaşmaya çağırmıştı. İçlerinden sadece iki kişi buna olumlu cevap verdi. O da, iç çekip derin bir nefes aldıktan sonra, o ikisine hayır dua ederek "Siz ikiniz nerde, benim beklentim nerde!? [Ne ummuştum, ne buldum]" demişti.

[٦٨١] {فَاذْهَبْ أَنتَ وَرَبُّكَ} يحتمل أن لا يقصدوا حقيقة الذهاب، ولكن كما تقول: كلمته فذهب يجيبني، تريد معنى الإرادة والقصد للجواب، كأنهم قالوا: أَرِيدَا قتالَهم. والظاهر أنهم قالوا ذلك استهانة بالله ورسوله، وقلة مبالاة بهما واستهزاءً، وقصدوا ذهابهما حقيقة بجهلهم وجفاهم وقسوة قلوبهم التي عبدوا بها العجل ٥ وسألوا بها رؤية الله عزّ وجلّ جهرة. والدليل عليه مقابلة ذهابهما بقعودهم.

[٦٨٢] ويحكى أنّ موسى وهارون عليهما السلام خرَّا لوجوههما قدّامهم لشدة ما ورد عليهما، فهموا برجمهما. ولأمر مّا قرن الله اليهود بالمشركين وقدمهم عليهم في قوله تعالى {لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا} [المائدة: ٨٢].

١٠ ٢٥-﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي لا أَمْلِكُ إِلا نَفْسِي وَأَخِي فَافْرُقْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ﴾

٢٦-﴿قَالَ فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً يَتِيهُونَ فِي الأَرْضِ فَلا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ﴾

[٦٨٣] لما عصوه وتمرّدوا عليه وخالفوه وقالوا ما قالوا من كلمة الكفر ولم يبق ١٥ معه مطيع موافق يثق له إلا هارون {قَالَ رَبِّ إِنِّي لا أَمْلِكُ} لنصرة دينك {إِلَّا نَفْسِي وَأَخِي}. وهذا من البث والحزن والشكوى إلى الله والحسرة ورقّة القلب التي بمثلها تستجلب الرحمة وتستنزل النصرة. ونحوه قول يعقوب عليه السلام {إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وحُزْنِي إِلَى اللهِ} [يوسف: ٨٦].

[٦٨٤] وعن عليّ رضي الله عنه أنه كان يدعو الناس على منبر الكوفة إلى قتال ٢٠ البغاة، فما أجابه إلا رجلان، فتنفس الصعداء. ودعا لهما وقال: أين تقعان مما أريد؟

[685] أَخِي kelimesinin i'rabı konusunda çeşitli izahlar yapılmıştır: [(i) "Ben ancak kendime ve biraderime sahibim" anlamında] نَفْسِي kelimesine ya da لا أَمْلِكُ إلا نَفْسِي وَإِنَّ أَخِي لَا يَمْلِكُ إِلَّا نَفْسَهُ (Ben ancak kendime sahibim, biraderim de ancak kendine sahiptir) anlamında إِنِّي'deki zamire atıfla mansūbdur. [ii] Ya da İnne ve isminin mahalline atıf yoluyla merfû' olur. Buna göre takdir şöyledir: لا أَمْلِكُ إلا نَفْسِي وَهَارُونُ كَذَلِكَ لَا يَمْلِكُ إِلَّا نَفْسَه (Ben ancak kendime sahibim, Hârûn da aynı şekilde sadece kendine sahiptir). لَا أَمْلِكُ'deki zamire [yani Ene'ye] ma'tūf olması, ayrıca fasıl zamiri olması da câizdir. [iii] Ya da mecrurdur ki bu durumda نَفْسِي'deki zamire atfedilmiş olur. Ancak harf-i cer tekrar edilmedikçe mecrur zamir üzerine atıf çirkin bulunduğu için izahlar içinde bu sonuncusu zayıftır.

[686] **Şayet** "Sözü edilen iki kişiye ne oldu? Onlar da Hazret-i Mûsâ'nın beraberinde değiller miydi?" **dersen şöyle derim:** Sanki Hazret-i Mûsâ onlara tam olarak güvenemiyor ve ne kadar sabit-kadem oldukları hususunda yeterince emin bulunmuyordu. Çünkü aradan uzun zaman geçmiş ve kavmiyle sürekli beraber olmuştu, bu sayede onların durumunu, nasıl renkten renge girdiklerini [yani bir öyle, bir böyle konuştuklarını], kalplerinin ne kadar katı olduğunu bizzat yaşayarak öğrenmiş bulunuyordu. Bu sebeple, sadece durumunda şüpheye asla mahal bulunmayan masum peygamberi zikretme yoluna gitti, öbürlerini anmadı. Veya onları dinleyince aşırı gam ve üzüntüsü yüzünden kendisine uyanların azlığını ifade amacıyla böyle dedi. "[Ben sadece kendime, kardeşime ve] dinim konusunda bana 'kardeş' olanlara [sahibim]." demek istemesi de mümkündür.

[687] "Aramızı ayır!" Yani layık olduğumuz şekilde lehimize, hak ettikleri şekilde de onların aleyhine hükmetmek sûretiyle bizimle onların arasını ayır. Bu bir anlamda onlar için yapılmış bir beddua olmaktadır. O yüzden de arkasından, [Fâ ile] bunun Hazret-i Mûsâ'nın duasından ötürü olduğu belirtilerek, şu ifade gelmiştir: "Şüphesiz orası onlara haram edilmiştir!" Ya da bizimle onların arasını uzaklaştır ve bizi onlarla beraber olmaktan kurtar. [Firavun'un hanımından nakledilen] "Beni şu zalim kavimden kurtar!" [Tahrim 66/11] ifadesinde olduğu gibi.

[688] "Orası" yani mukaddes belde "bunlara haram edilmiştir!" Bu itibarla oraya malik olamazlar ve oraya giremezler. **Şayet** 'Allah'ın size yazmış olduğu' ifadesi ile bu haramlık hükmü nasıl uzlaştırılacaktır?" **dersen şöyle derim:** Bunun iki izahı vardır. Birincisi: "Allah orasını size halkıyla cihâd etmek şartı ile yazdı.

[٦٨٥] وذكر في إعراب {أَخِي} وجوه: أن يكون منصوبًا عطفًا على نفسي، أو على الضمير في {إني} بمعنى: ولا أملك إلا نفسي وإن أخي لا يملك إلا نفسه؛ ومرفوعا عطفًا على محل إن واسمها، كأنه قيل: أنا لا أملك إلا نفسي، وهارون كذلك لا يملك إلا نفسه؛ أو على الضمير في لا أملك. وجاز للفصل ومجرورًا عطفًا على ٥ الضمير في نفسي، وهو ضعيف لقبح العطف على ضمير المجرور إلا بتكرير الجار.

[٦٨٦] فإن قلت: أما كان معه الرجلان المذكوران؟ قلت: كأنه لم يثق بهما كلَّ الوثوق ولم يطمئن إلى ثباتهما، لما ذاق على طول الزمان واتصال الصحبة من أحوال قومه وتلوُّنهم وقسوة قلوبهم، فلم يذكر إلا النبي المعصوم الذي لا شبهة في أمره، ويجوز أن يقول ذلك لفرط ضجره عندما سمع منهم تقليلًا لمن يوافقه. ويجوز أن ١٠ يريد: ومن يؤاخيني على ديني.

[٦٨٧] {فَافْرُقْ} فافصل {بَيْنَنَا} وبينهم بأن تحكم لنا بما نستحق، وتحكم عليهم بما يستحقون. وهو في معنى الدعاء عليهم، ولذلك وصل به قوله {فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ} على وجه التسبيب، أو فباعد بيننا وبينهم، وخلصنا من صحبتهم، كقوله {وَنَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ} [التحريم: ١١].

١٥ [٦٨٨] {فَإِنَّهَا} فإن الأرض المقدسة {مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ} لا يدخلونها ولا يملكونها.فإن قلت: كيف يوفق بين هذا وبين قوله {الَّتِي كَتَبَ اللّٰهُ لَكُمْ} [المائدة: ٢١]؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما: أن يراد كتبها لكم بشرط أن تجاهدوا أهلها.

Onlar da cihâda yanaşmayıp şartı yerine getirmeyince "oranın onlara haram olduğu" söylendi. İkincisi: Orası onlara kırk sene haram kılınmıştır. Kırk sene geçince de yazılan şey olacaktır. Nitekim rivayete göre, Hazret-i Mûsâ İsrâiloğullarından geride kalanlarla başta Yûşa' olmak üzere Arz-ı Mukaddes'in üzerine yürümüş, Erîha'yı fethetmiş ve burada Allah'ın dilediği kadar yaşadıktan sonra vefat etmiş. Denilmiştir ki Hazret-i Mûsâ vefat edince nebî olarak Hazret-i Yûşa' gönderildi. Onlara kendisinin nebî olduğunu ve Allah'ın kendisine o güçlü kuvvetli Amâlika ile savaşmasını emrettiğini söyledi. İnsanlar onu tasdik edip kendisine bey'at ettiler. O da onlarla birlikte Erîha üzerine yürüdü, Amâlika ile savaştı ve onları oradan çıkardı. Böylece Suriye bölgesi İsrâiloğullarının oldu. Yine söylendiğine göre, "Biz oraya asla girmeyiz!" diyenlerden hiçbiri Arz-ı Mukaddes'e giremedi, hepsi serserice dolaştıkları [*tîh*] çölde helâk olup gittiler. Onların zürriyetlerinden yeni nesiller yetişti ve onlar Amâlika ile savaştılar ve oraya girdiler.

[689] فِي الْأَرْضِ zarfında âmil, ya مُحَرَّمَةٌ ya da يَتِيهُونَ'dir. يَتِيهُونَ فِي الأَرْضِ ifadesi, "Yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşarak, bir türlü doğru yolu bulamayarak" anlamındadır. *et-Tîh* şaşkın şaşkın dolaşılan çöl demektir. Rivayete göre, çölde kaldıkları kırk yıl boyunca her gün canla başla altı fersah yürüyorlarmış, ama usanıp akşamladıkları zaman, â, bir de ne görsünler, yolculuğa başladıkları noktada değiller mi!.. Güneşin sıcağından bulut onları gölgeliyormuş, geceleyin bir nur sütunu inip kendilerini aydınlatıyor, üzerlerine bıldırcın ve kudret helvası yağıyormuş. Saçları uzamıyormuş. Bir çocukları olduğu zaman üzerinde boyunu örtecek uzunlukta adeta tırnaktan bir elbise oluyormuş. **Şayet** "Bunlar azaba uğratılması gereken kimseler oldukları halde neden bulutla gölgelenmek vb. gibi nimetlerle ödüllendiriliyorlarmış ki?!" **dersen şöyle derim:** Bazı musibetler asiler / günahkârlar üzerine te'dip için iner. Bununla birlikte onların üzerlerinde nimetler açıktan gözükür de olabilir. Bu aynen müşfik bir babanın terbiye etmek ve kültürünü artırmak amacıyla oğlunu dövmesi ve ona eza vermesi, ancak buna rağmen ona olan iyilik ve ihsanını kesmemesi gibidir. **Şayet** "Peki, Tîh'te Hazret-i Mûsâ ve Hârûn da onlarla beraber miydi?" **dersen şöyle derim:** Bu konuda ihtilaf edilmiş "Hayır, onlarla birlikte değillerdi çünkü bu bir cezalandırma idi." demişlerdir. Kaldı ki Hazret-i Mûsâ, Rabbinden kendisi ile onların arasını ayırmasını talep etmişti.

فلمّا أبوا الجهاد قيل: فإنها محرّمة عليهم. والثاني: أن يراد فإنها محرّمة عليهم أربعين سنة، فإذا مضت الأربعون كان من كتب. فقد روي أن موسى سار بمن بقي من بني إسرائيل، وكان يوشع على مقدمته، ففتح أريحاء وأقام فيها ما شاء الله ثم قبض صلوات الله عليه. وقيل: لما مات موسى بعث يوشع نبيًّا، فأخبرهم بأنه نبيّ الله، وأن الله أمره بقتال الجبابرة، فصدقوه وبايعوه وسار بهم إلى أريحاء وقتل الجبارين وأخرجهم، وصار الشام كله لبني إسرائيل. وقيل: لم يدخل الأرض المقدسة أحد ممن قال: {إِنَّا لَنْ نَدْخُلَهَا} وهلكوا في التيه ونشأت نواشيء من ذرّياتهم فقاتلوا الجبارين ودخلوها.

[٦٨٩] والعامل في الظرف إما {مُحَرَّمَةٌ} وإما {يَتِيهُونَ}. ومعنى {يَتِيهُونَ فِي الْأَرْضِ} يسيرون فيها متحيرين لا يهتدون طريقًا.والتيه: المفازة التي يتاه فيها. روي أنهم لبثوا أربعين سنة في ستة فراسخ يسيرون كل يوم جادين، حتى إذا سئموا وأمسوا إذا هم بحيث ارتحلوا عنه، وكان الغمام يظللهم من حرّ الشمس، ويطلع لهم عمود من نور بالليل يضيء لهم، وينزل عليهم المنّ والسلوى، ولا تطول شعورهم، وإذا ولد لهم مولود كان عليه ثوب كالظفر يطول بطوله. فإن قلت: فلم كان ينعم عليهم بتظليل الغمام وغيره، وهم معاقَبون؟ قلت: كما ينزل بعض النوازل على العصاة عركًا لهم، وعليهم مع ذلك النعمة متظاهرة. ومثل ذلك مثل الوالد المشفق يضرب ولده ويؤذيه ليتأدب ويتثقف ولا يقطع عنه معروفه وإحسانه. فإن قلت: هل كان معهم في التيه موسى وهارون عليهما السَّلام؟ قلت: اختلف في ذلك، فقيل: لم يكونا معهم، لأنه كان عقابًا، وقد طلب موسى إلى ربه أن يفرق بينهما وبينهم.

Diğer bir görüşe göre, onlarla beraberdiler. Ancak onlar için ceza değil aksine bir rahatlık ve esenlik hali vardı. Aynen Hazret-i İbrâhim'e ve azap meleklerine ateşin esenlik ve serinlik oluşu gibi. Rivayete göre, Hârûn Tîh'de ölmüştür. Hazret-i Mûsâ ise ondan bir sene sonra yine Tîh'de ölmüş, Yûşa' Hazret-i Mûsâ'nın vefatından üç ay sonra Erîha'ya girmiştir. Temsilcilerin / *nakīb*lerin tümü Tîh'de ansızın ölmüşlerdir, içlerinden sadece Kâleb ile Yûşa' hayatta kalmıştır.

[690] "Onlara üzülme!" Çünkü Hazret-i Mûsâ onlara beddua ettiği için pişman olmuştu. Şöyle de denilmiştir: Onlar başlarına gelen azaba fâsıklıkları yüzünden müstahak oldular, dolayısıyla onlar için üzülme ve pişmanlık duyma!

27. Adem'in iki oğlunun kıssasını onlara doğru şekliyle oku. Hani, her ikisi de birer kurban sunmuştu da birinden kabul edilmiş, diğerinden edilmemişti. Bu "Seni mutlaka öldüreceğim!" deyince, o şöyle demişti: "Allah, ancak müttakîlerden kabul eder."

28. "Beni öldürmek için elini bana uzatsan da ben seni öldürmek için elimi sana uzatacak değilim. Çünkü ben Âlemlerin Rabbi Allah'tan korkarım."

29. "Dilerim sen hem benim günahımı hem de kendi günahını yüklenip Ateş sahiplerinden olursun... ki budur zalimlerin cezası!"

30. Bunun üzerine, nefsi, onu kardeşini öldürmeye itti, o da onu öldürdü ve hüsrana uğrayanlardan oldu.

31. Sonra Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini göstermek için, ona yeri eşeleyen bir karga gönderdi. "Yazıklar olsun bana! Ben şu karga kadar bile olmaktan âciz mi kaldım ki kardeşimin kaba avret yerini gizleyemedim?!" dedi ve nedamet gösterenlerden oldu.

32. İşte bu yüzden, İsrâiloğullarının üzerine yazdık ki "Her kim -bir cana kıymanın veya yeryüzünde bozuculuk yapmanın karşılığı olmaksızın- birini öldürürse, bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir cana hayat verirse, o da bütün insanlara hayat vermiş gibi olur." Peygamberlerimiz onlara apaçık delillerle geldiler ama, inanın, bundan sonra dahi, birçoğu yeryüzünde aşırı gitmekte!

وقيل: كانا معهم، إلا أنه كان ذلك روحًا لهما وسلامة، ولا عقوبة، كالنار لإبراهيم، وملائكة العذاب. وروي أن هارون مات في التيه. ومات موسى بعده فيه بسنة. ودخل يوشع أريحاء بعد موته بثلاثة أشهر. ومات النقباء في التيه بغتة، إلا كالَب ويوشَع.

[٦٩٠] {فَلَا تَأْسَ} فلا تحزن عليهم، لأنه ندم على الدعاء عليهم؛ فقيل: إنهم أحقاء، لفسقهم، بالعذاب، فلا تحزن ولا تندم.

٢٧-﴿وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنَيْ آدَمَ بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا فَتُقُبِّلَ مِنْ أَحَدِهِمَا وَلَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ الآخَرِ قَالَ لأَقْتُلَنَّكَ قَالَ إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ﴾

٢٨-﴿لَئِنْ بَسَطْتَ إِلَيَّ يَدَكَ لِتَقْتُلَنِي مَا أَنَا بِبَاسِطٍ يَدِيَ إِلَيْكَ لأَقْتُلَكَ إِنِّي أَخَافُ اللهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ﴾

٢٩-﴿إِنِّي أُرِيدُ أَنْ تَبُوءَ بِإِثْمِي وَإِثْمِكَ فَتَكُونَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ وَذَلِكَ جَزَاءُ الظَّالِمِينَ﴾

٣٠-﴿فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ أَخِيهِ فَقَتَلَهُ فَأَصْبَحَ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

٣١-﴿فَبَعَثَ اللهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الأَرْضِ لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُوَارِي سَوْءَةَ أَخِيهِ قَالَ يَا وَيْلَتَا أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ فَأُوَارِيَ سَوْءَةَ أَخِي فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ﴾

٣٢-﴿مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ إِنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ بَعْدَ ذَلِكَ فِي الأَرْضِ لَمُسْرِفُونَ﴾

[691] "Âdemin iki oğlu" öz oğulları olan Kābil ve Hâbil'dir. Allah, Hazret-i Âdem'e onlardan her birini diğerinin ikiz kızkardeşi ile evlendirmesini vahyetmiş, Kābil'in ikiz kızkardeşi daha güzelmiş ve adı İklîmâ imiş. Kābil bu sebeple kardeşi Hâbil'i çekememiş, ona öfkelenmiş. Bunun üzerine Hazret-i Âdem onlara "Bir sunak / kurban sunun! Hanginizinki kabul olunursa onu o alsın!" demiş. Hâbil'in sunağı kabul edilmiş, gökten bir ateş inerek onu yakmış. Kābil'in hasedi ve öfkesi daha da artmış ve onu öldürmekle tehdit etmeye başlamış… -Bunların İsrâiloğullarından iki kişi olduğu da söylenmiştir.-

[692] بِالحَقِّ yani "haklı ve sahih olmak üzere" ya da "doğru olarak, öncekilerin kitaplarında olana uygun biçimde" veya "sahih bir gaye ile" *oku* anlamındadır -ki hasedi kınamaktadır çünkü Ehl-i Kitap ve müşrikler Peygamber (s.a.)'e haset etmekte ve onu kıskanmaktaydılar- ya da "sen haklı ve sâdık olduğun halde" *oku* demektir.

[693] إِذْ قَرَّبَا ifadesi, *nebe'* kelimesiyle mansūbdur, yani o [kurban sundukları] vakitteki öykü ve konuşmalarını [*oku*] demektir. İfadenin *nebe'*den bedel olması da mümkündür, yani muzāfın hazfiyle "onlara o haberi, yani o vaktin haberini oku!" şeklinde. *Kurbân*dan maksat kendisi ile Allah'a yaklaşılan kurban ya da sadaka gibi şeyin adıdır. Aynı şekilde el-hulvân da (الحُلْوَان) da verilen şeyin adıdır. *Karrabe sadakat*[en] (Bir sadaka sundu) ve *tekarrabe bi-hâ* (Sadaka ile Allah'a yaklaşmak istedi) şeklinde kullanılır. *Tekarrabe* fiili *karrabe*nin dönüşümlü [mutāva'at] halidir. el-Asma'î [v. 216/831] *tekarrabû kırfe'l-kıma'* [Sizi gidi adi, kara pislikler! Yaklaşın bakalım!"[67]] demiştir. *Tekarrabe*, Bâ harf-i cerriyle geçişli kılınıyor ve *karrabe* anlamına bu şekilde geliyor.

[694] **Şayet** "Allah, ancak müttakîlerden kabul eder" ifadesi, "Seni mutlaka öldüreceğim!" cümlesine nasıl cevap olabilir?" **dersen şöyle derim:** Onu kardeşini ölümle tehdit etmeye iten asıl sâik -sunağının kabul edilmesi yüzünden- kardeşine duyduğu *haset* olunca, kardeşi ona şöyle demiş oldu: Bu sonucu, *takva* libasından sıyrılman yüzünden sen kendin hazırladın, sebep ben değilim ki beni öldüresin! Senin neyin var ki kendi kendini kınamıyor ve sunağın kabulüne sebep olan *takva* yolunda özünü teşvik etmiyorsun?! Dolayısıyla, Hâbil üslûb-i hakîm ile kısa-öz ve çok anlamlı bir karşılık vermiştir. Burada, Yüce Allah'ın ancak müttakî müminlerin amellerini kabul edeceğine dair delil bulunmaktadır. Bu ifade, çoğu amel sahibinin amelini ne de güzel çarpıyor yüzlerine!..

---

67 Siyahî Habeşîlerle savaşırken söylenmiş bir söz. Sütü kırbaya koymak için ağzına huni gibi bir kap [*el-kıma'*] konur ve öylece doldurulurmuş. Haliyle de o kapta kir pas [*el-kırf*] eksik olmazmış. Siz de öyle pis ve iğrençsiniz demek istiyor. / çev.

[٦٩١] هما ابنا آدم لصلبه قابيل وهابيل. أوحى الله إلى آدم أن يزوّج كل واحد منهما توأمة الآخر، وكانت توأمة قابيل أجمل واسمها إقليما، فحسد عليها أخاه وسخط. فقال لهما آدم: قرّبا قربانًا، فمن أيكما تقبل زوّجها، فقبل قربان هابيل بأن نزلت نار فأكلته؛ فازداد قابيل حسدًا وسخطًا، وتوعده بالقتل. وقيل: هما رجلان من ٥ بني إسرائيل.

[٦٩٢] {بِالحَقِّ} تلاوة متلبسة بالحق والصحة. أو اتله نبأ متلبسًا بالصدق موافقًا لما في كتب الأوّلين. أو بالغرض الصحيح وهو تقبيح الحسد؛ لأن المشركين وأهل الكتاب كلهم كانوا يحسدون رسول الله ﷺ ويبغون عليه. أو اتل عليهم وأنت محق صادق.

١٠ [٦٩٣] و{إِذْ قَرَّبَا} نصب بالنبأ، أي قصتهم وحديثهم في ذلك الوقت، ويجوز أن يكون بدلًا من النبأ، أي اتل عليهم النبأ نبأ ذلك الوقت، على تقدير حذف المضاف. والقربان: اسم ما يتقرّب به إلى الله من نسيكة أو صدقة، كما أنّ الحلوان اسم ما يحلّى، أي يعطى. يقال: قرّب صدقة وتقرّب بها، لأن تقرّب مطاوع قرَّب: قال الأصمعي: تقرَّبوا قِرْف القِمَع؛ فيعدى بالباء حتى يكون بمعنى قرّب.

١٥ [٦٩٤] فإن قلت: كيف كان قوله {إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللهُ مِنَ المُتَّقِينَ} جوابًا لقوله {لَأَقْتُلَنَّكَ}؟ قلت: لما كان الحسد لأخيه على تقبل قربانه، هو الذي حمله على توعده بالقتل، قال له: إنما أتيت من قبل نفسك لانسلاخها من لباس التقوى، لا من قبلي، فلم تقتلني؟ ومالك لا تعاتب نفسك ولا تحملها على تقوى الله التي هي السبب في القبول؟ فأجابه بكلام حكيم مختصر جامع لمعان. وفيه دليل على أنّ الله تعالى لا ٢٠ يقبل طاعة إلا من مؤمن متق، فما أنعاه على أكثر العاملين أعمالهم!

[695] Rivayete göre, [züht ve takvasıyla meşhur] Âmir b. Abdullah [el-Basrî; v.55/675] ölüm döşeğinde ağlamaya başlamış… "Seni ağlatan nedir, sen şöyle şöyle bir kişisin!?" demişler. "Allah'ın *'Allah, ancak müttakîlerden kabul eder.'* buyurduğunu işitiyorum." diye karşılık vermiş.

5 [696] "[Beni öldürmek için elini bana uzatsan da] ben seni öldürmek için elimi sana uzatacak değilim." denildiğine göre Hâbil, katil Kābil'den daha güçlü ve çevikmiş, ancak Allah korkusu yüzünden kardeşini öldürme düşüncesi onu sıkıntıya sokmuş ve kendisini kardeşinin ellerine teslim etmiş. Çünkü o zamanlar kendini savunmak mubah değilmiş. Bunu Mücâhid [v. 103/723]
10 ve diğerleri söylemişlerdir.

[697] **Şayet** "Dilerim, hem benim günahımı hem de kendi günahını yüklenesin!" Yani, şayet ben seni öldürecek olsaydım, benim o zamanki günahımı ve senin beni öldürmenin günahını. "Hiç kimsenin başkasının günahını taşımayacağı" bir ilke iken nasıl oluyor da onu öldürmesinin gü-
15 nahını yükleniyor?" **dersen şöyle derim:** Burada kelâmda genişlik (muzaf takdiri şeklinde bir tür mecaz) yoluyla onun günahının bir *misl*i denilmek isteniyor. Mesela *kara'tu kırâ'ete fulân*[in] (Falanın okuyuşuyla okudum), *ketebtu kitâbetehû* (Falanın yazısıyla yazdım) dersin ve bununla onların bir benzerini okuyup yazdığını kastedersin. Bu, dilde genişlik şeklinde yaygın
20 bir kullanım şeklidir ve neredeyse başka türlüsü de kullanılmamaktadır. Bu kullanış şeklinin bir benzeri şu hadistir: "Birbirine küfredenlerin günahı, haksızlığa uğrayan karşı taraf ölçüyü aşmadıkça küfürleşmeyi ilk başlatanındır." [*Müslim,* "el-Birr ve's-sıla", 68] Yani başlatan kişi kendi küfrünün günahını ve bir de ötekinin günahının *bir mislini* yüklenir çünkü onun
25 küfretmesinin sebebi kendisidir. Ne var ki haksızlığa uğrayan tarafın küfrü şerefine yönelik saldırıya karşı nefsi müdafaa ve dengiyle karşılık verme şeklinde olduğu için günahı kendisinden düşer. Dikkat edilirse hadiste de "haksızlığa uğrayan karşı taraf ölçüyü aşmadıkça" şeklinde kayıt getirilmiştir. Çünkü verilen karşılığın ölçüyü aşması ve nefsi müdafaa halinden çık-
30 ması durumunda küfür günahtan uzak olmaz.

[698] **Şayet** "Hâbil kardeşini öldürme girişiminde bulunmayıp teslim olunca, yani o günkü şeriata göre kendini savunmaktan uzak durunca, bu nereden ve nasıl günah oluyor ki kardeşi o günahın bir mislini üstlensin de iki günah bir araya gelmiş olsun?!" **dersen şöyle derim:** Bu farazî bir
35 durumdur yani bu farazî günahı da üstlenmiş olacaktır. Hâbil, adeta şöyle demiş olmaktadır: "**Şayet** seni öldürmek üzere elimi sana uzatırsam o *takdirde* benim günahımın bir benzerini üstlenmeni isterim!"

[٦٩٥] وعن عامر بن عبد الله أنه بكى حين حضرته الوفاة فقيل له: ما يبكيك فقد كنت وكنت؟ قال إني أسمع الله يقول: {إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ}.

[٦٩٦] {مَا أَنَا بِبَاسِطٍ يَدِيَ إِلَيْكَ لِأَقْتُلَكَ} قيل: كان أقوى من القاتل وأبطش منه، ولكنه تحرّج عن قتل أخيه واستسلم له خوفًا من الله؛ لأنّ الدفع لم يكن مباحًا في ذلك الوقت. قاله مجاهد وغيره.

[٦٩٧] {إِنِّي أُرِيدُ أَن تَبُوءَ بِإِثْمِي وَإِثْمِكَ} أن تحتمل إثم قتلي لك لو قتلتك وإثم قتلك لي. فإن قلت: كيف يحمل إثم قتله له، ولا تزر وازرة وزر أخرى؟ قلت: المراد بمثل إثمي على الاتساع في الكلام، كما تقول: قرأت قراءة فلان، وكتبت كتابته، تريد المثل وهو اتساع فاش مستفيض لا يكاد يستعمل غيره. ونحوه قوله عليه الصلاة والسلام: «المستبَّان؛ ما قالا، فعلى البادي ما لم يعتدِ المظلومُ.» على أنّ البادي عليه إثم سبه، ومثل إثم سب صاحبه؛ لأنه كان سببًا فيه، إلا أن الإثم محطوط عن صاحبه معفوّ عنه، لأنه مكافئ مدافع عن عرضه. ألا ترى إلى قوله: «ما لم يعتد المظلومُ»، لأنه إذا خرج من حدّ المكافأة واعتدى لم يسلم.

[٦٩٨] فإن قلت: فحين كف هابيل عن قتل أخيه واستسلم وتحرج عما كان محظورًا في شريعته من الدفع، فأين الإثم حتى يتحمل أخوه مثله فيجتمع عليه الإثمان؟ قلت: هو مقدّر، فهو يتحمل مثل الإثم المقدّر، كأنه قال: إني أريد أن تبوء بمثل إثمي لو بسطت يدي إليك.

[699] Şöyle de denilmiştir: "Benim günahımı" yani, öldürülmemin günahını, "kendi günahını" yani sunağının kabul olmamasına sebep olan günahını.

[700] **Şayet** "Nasıl olur da Hâbil kardeşinin bahtsızlığını (*şakāvet*) ve ona ateşle azap edilmesini ister?!" **dersen şöyle derim:** Çünkü Kābil zalim idi, zâlimin cezalandırılması güzel bir şey olup bunu istemek de câizdir. Dikkat edilirse, Yüce Allah, "ki budur zâlimlerin cezası!" buyurmuştur. Bunu Allah'ın *irade* etmesi câiz ise kulun irade etmesi de câizdir. Çünkü Allah Teâlâ ancak güzel olan şeyi murat eder. الإثْم'den maksat, öldürmenin vebali ve katlin beraberinde getirdiği 'azaba müstahak oluş'tur.

[701] **Şayet** "Şart neden لَئِنْ بَسَطْتَ şeklinde fiil lafzı ile ceza da مَا أَنَا بِباسِطٍ şeklinde ism-i fâ'il kipiyle gelmiş?" **dersen şöyle derim:** İşlemesi halinde kazanmış olacağı bu çirkin vasıf sebebiyle, söz konusu fiili asla yapmayacağını ifade etmek için. İşte bu yüzden, olumsuzluğu pekiştiren Bâ ile tekit edilmiştir.

[702] "Bunun üzerine, nefsi, onu kardeşini öldürmeye itti" yani bu eylemi kendisine yatkınlaştırdı ve kolay kıldı. Kişi umarsız, rahat hareket ettiğinde, *men tā'a le-hu'l-merte'u* denir.

[703] Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728] فَطَاوَعَت şeklinde okumuştur. Bunun iki izahı vardır: Birincisi, فاعَل vezninde gelip فعَّل vezninde olması mümkündür. İkincisi, kastedilen mâna şöyledir: Kardeşinin öldürülmesi sanki kendisini ona yönelmeye çağırdı, o da bu çağrıya cevap verdi, geri durmadı. له'da ziyade bir bağlama anlamı vardır, *hafiztu li-zeyd*[in] *mâlehû* (Zeyd'in malını kendisi adına korudum) demek, *hafiztu mâle zeyd*[in] (Zeyd'in malını korudum) demekten daha güçlü bir ifadedir.

[704] Rivayete göre, Hâbil yirmi yaşında iken öldürülmüş. Katli ise Hira yokuşunda gerçekleşmiş. Basra'da Ulu Camii'nin olduğu yerde vuku bulduğu da söylenmiştir.

[705] "Allah da bir karga gönderdi." Rivayete göre Hâbîl, Âdemoğulları arasında yeryüzünde ilk katledilen maktul idi. Kābîl onu öldürünce öylece ortada bıraktı ve ne yapacağını bilemedi. Sonra yırtıcı hayvanların ona zarar vermesinden korktu. Bunun üzerine onu bir hurca koyup bir sene boyunca sırtında taşıdı. Sonunda ceset koktu ve yırtıcı hayvanlar üzerine üşüştü. İşte o anda Allah iki tane karga gönderdi. Bunlar birbirleriyle dövüştüler ve biri diğerini öldürdü.

[٦٩٩] وقيل: {بإِثْمِي} بإثم قتلي،{وَإِثْمِكَ} الذي من أجله لم يتقبل قربانك.

[٧٠٠] فإن قلت: فكيف جاز أن يريد شقاوة أخيه وتعذيبه النار؟ قلت: كان ظالمًا وجزاء الظالم حسن جائز أن يراد. ألا ترى إلى قوله تعالى {وَذَٰلِكَ جَزَاءُ الظَّالِمِينَ}، وإذا جاز أن يريده الله، جاز أن يريده العبد؛ لأنه لا يريد إلا ما هو حسن. والمراد بالإثم ٥ وبال القتل وما يجره من استحقاق العقاب.

[٧٠١] فإن قلت: لم جاء الشرط بلفظ الفعل، والجزاء بلفظ اسم الفاعل، وهو قوله {لَئِن بَسَطتَ.... مَا أَنَا بِبَاسِطٍ}؟ قلت: ليفيد أنه لا يفعل ما يكتسب به هذا الوصف الشنيع. ولذلك أكده بالباء المؤكدة للنفي.

[٧٠٢] {فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ أَخِيهِ} فوسعته له ويسّرته، من طاع له المرتع، إذا ١٠ اتسع.

[٧٠٣] وقرأ الحسن «فطاوعت». وفيه وجهان؛ أن يكون مما جاء من فاعَلَ بمعنى فعّل، وأن يراد أنّ قتل أخيه كأنه دعا نفسَه إلى الإقدام عليه فطاوعته ولم تمتنع، و{له} لزيادة الربط، كقولك: حفظت لزيد ماله.

[٧٠٤] وقيل: قتل وهو ابن عشرين سنة، وكان قتله عند عقبة حراء، وقيل: بالبصرة ١٥ في موضع المسجد الأعظم.

[٧٠٥] {فَبَعَثَ اللهُ غُرَابًا} روي أنه أوّل قتيل قتل على وجه الأرض من بني آدم. ولما قتله تركه بالعراء لا يدري ما يصنع به، فخاف عليه السباع فحمله في جراب على ظهره سنة حتى أروح وعكفت عليه السباع، فبعث الله غرابين فاقتتلا فقتل أحدهما الآخر،

Öldüren karga gagasıyla ve ayaklarıyla bir çukur kazdı ve sonra da cüssesini çukura atıp [üzerini örttü]. Kābil bunu görünce "Yazıklar olsun bana! Ben şu karga kadar bile olmaktan âciz mi kaldım?!" dedi. Rivayete göre Kābil, kardeşini öldürünce vücudu kararmış. Daha önce beyazmış… Hazret-i Âdem ona kardeşini sorunca, "Ben onun kâhyası mıyım?" diye karşılık vermiş. Hazret-i Âdem "Hayır, hayır! Sen onu öldürdün. Bu yüzden vücudun kararmış!" demiş.

[706] Rivayete göre, Hazret-i Âdem bu olaydan sonra hiç gülmeksizin yüz yıl daha yaşamış ve oğlu için şiir şeklinde bir mersiye / ağıt söylemiş… Bu, tamamen yalandır çünkü şiir kendisine mal edilmiş cılız ve bozuk sözlerden ibarettir. Ayrıca şu da sabittir ki peygamberler *-Aleyhimu's-selâm-* şiirden masumdurlar.

[707] "Ona göstermek için" ifadesinin fâ'ili ya Allah ya da karga olup "ona öğretmek için" anlamındadır. Çünkü göstermek, öğretmenin sebebidir. Dolayısıyla, mecaz yoluyla sebep zikredilmiş, sonuç [müsebbep] kastedilmiştir.

[708] Kardeşinin *sev'e*sinden maksat, cesedin açılması ve başkalarınca görülmesi câiz olmayan avret yeridir. *es-Sev'e* görülmesinin çirkinliği sebebiyle kaba avret yeri demektir. Şair şöyle demiştir:

"Ey kavmim! Bu büyük kepazeliğe sessiz kalmayın, yetişin!"

Şair kepazeliğin büyüklüğünü ifade için kinaye yoluyla *sev'et*[un] kelimesini kullanmıştır.

[709] فَأُوَارِيَ ifadesi istifhamın cevabı olmak üzere mansūb olup فأنا أُوَارِي takdirinde merfû' da okunmuştur. Ya da nasb mahallinde olmakla birlikte tahfif için harekesi düşürülmüş / sakin kılınmıştır.

[710] Onu öldürmesinden dolayı "nedamet gösterenlerden" oldu. Kābil öldürdüğü kardeşinin cesedini taşımaktan yorulması, yaptığı işten şaşkınlığa düşmesi ve acziyetinin ortaya çıkması, bir kargaya çömezlik yapması, renginin kararması, babasının öfkelenmesi sebebiyle yaptığına pişman olmuştu ama gerçek anlamda tevbe edenlerin tevbesi gibi de tevbe etmemişti.

[711] "İşte bu yüzden…" yani bu sebepten ve bu gerekçe ile… مِنْ أَجْلِ ذٰلِكَ tabirinin aslı; "şer devşirdi" anlamında *ecele şerr*[an] *ye'ciluhû ecl*[en]dir. Şair şöyle demiş:

فحفر له بمنقاره ورجليه ثم ألقاه في الحفرة. {قَالَ يَاوَيْلَتَا أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الغُرَابِ!} ويروي أنه لما قتله اسودّ جسده، وكان أبيض، فسأله آدم عن أخيه فقال: ما كنت عليه وكيلًا! فقال: بل قتلته، ولذلك اسودَّ جسدك.

[٧٠٦] وروي أن آدم مكث بعد قتله مائة سنة لا يضحك وأنه رثاه بشعر، وهو ٥ كذب بحت، وما الشعر إلا منحولٌ ملحونٌ. وقد صحّ أن الأنبياء عليهم السلام معصومون من الشعر.

[٧٠٧] {لِيُرِيَهُ} ليريه الله. أو ليريه الغراب، أي ليعلمه؛ لأنه لما كان سبب تعليمه، فكأنه قصد تعليمه على سبيل المجاز

[٧٠٨] {سَوْءَةَ أَخِيهِ}، عورة أخيه، وما لا يجوز أن ينكشف من جسده. والسوأة: ١٠ الفضيحة لقبحها. قال:

يَا لَقَوْمِ لِلسَّوْأَةِ السَّوْآء ۞

أي للفضيحة العظيمة، فكنى بها عنها.

[٧٠٩] {فَأُوَارِيَ} بالنصب على جواب الاستفهام. وقرئ بالسكون على: فأنا أواري. أو على التسكين في موضع النصب للتخفيف.

١٥ [٧١٠] {مِنَ النَّادِمِينَ} على قتله، لما تعب فيه من حمله وتحيره في أمره، وتبين له من عجزه، وتلمُّذِه للغراب، واسوداد لونه وسخط أبيه؛ ولم يندم ندم التائبين.

[٧١١] {مِنْ أَجْلِ ذلك} بسبب ذلك وبعلته. وقيل: أصله من أَجَلَ شرًّا، إذا جناه، يأجِلُه أجْلًا. ومنه قوله:

Bitişik hanelerin halkı barışçıl bir hayat yaşardı.
Ne var ki bir anda harbin içine düştüler ve buna ben sebep oldum!

Min eclike fa'altu kezâ (Senin için şöyle yaptım) dediğinde de adeta "onu yapmak, kotarmak istedim, yapılmasını gerekli gördüm" demiş olursun. 5 *Min cerrâke fa'altuhû* (Onu senin yüzünden yaptım) deyişi de buna delildir. Yani o şeyi senin beni arkandan sürüklemen, devşirmen sebebiyle yaptım.

[712] ذَلِكَ [bu], sözü edilen öldürme olayına işaret etmektedir. Yani anılan katil olayının işlenmesi, yazma hükmünü arkasından sürüklemesi, devşirmesi yüzünden, "İsrâiloğulları'nın üzerine yazdık ki…" *Min* ibtida-i gaye 10 içindir, yani yazma hükmünün başlangıcı bu olaydır. *Fa'altu kezâ li-ecli kezâ* (Şu işi şunun için yaptım) da denilir, bazen *hazf u îsāl* kaidesiyle harf-i cer hazfedilip fiilin anlamı dikkate alınarak *ecle* [*kezâ*] da denilir. Nitekim ['Adiyy b. Zeyd] *ecle kezâ enna'llāhe kaf feddalekum* (Allah sizi bu sebeple üstün kıldı) demiştir. Hemze hazfedilip harekesi Nun'a aktarılmak sûretiyle -yani 15 Nun'un fethiyle- ve Cim'in sükûnu ile *mi**ne**cli zâlik* şeklinde de okunmuştur. Ebû Ca'fer [v. 130/747-48] ise Hemze'nin kesriyle *mi**ni**cli zâlik* şeklinde okumuştur ki bu farklı bir lügattir, [kelimeyi ***icli*** diye] hafifletince, Hemze'nin kesresini öncesindeki Nun'a vererek onu kesre ile seslendirmiş olmaktadır.

[713] بِغَيْرِنَفْسٍ ifadesi "Bir cana kıymaksızın" demektir, ancak kısas 20 amacıyla cana kıymayı kapsamamaktadır. أَوْ فَسادٍ فِي الْأَرْضِ ifadesi de *nefs*e ma'tūftur ve mâna, "veya yeryüzünde bozuculuk yapmaksızın" takdirindedir. Fesattan maksat şirktir. Yol kesicilik / haramilik olduğu da söylenmiştir.

[714] "Kim de bir cana hayat verirse" yani öldürülme, boğulma, yangın, göçük altında kalma vb. gibi birtakım helâk sebeplerinden kurtarırsa…

25 [715] **Şayet** "Tek bir kimsenin öldürülmesini nasıl tüm insanlığın öldürülmesine benzetmiş ve onun hükmünü tümünün hükmü gibi kılmış?!" **dersen şöyle derim:** Çünkü her insan Allah'a nispetle saygınlık ve dokunulmazlık bakımından diğerleri ile aynıdır. Bir kişinin öldürülmesi halinde Allah katındaki hürmeti yok edilmiş ve dokunul- 30 mazlığı çiğnenmiş olur. Aksi durumda da vaziyet aynıdır. Bu itibarla öldürme hükmünde bir kişi ile çok kişi arasında fark yoktur. **Şayet** "Peki, o zaman bunu zikretmekte ne fayda var?" **dersen şöyle derim:**

وَأَهِل خِبَاءٍ صَالِحٍ ذَاتُ بَيْنِهِم ۞ قَدِ احْتَرَبُوا في عَاجِلٍ أَنَا آجِلُهْ

كأنك إذا قلت: من أجلك فعلت كذا، أردت من أن جنيت فعلته وأوجبته، ويدل عليه قولهم: من جَرَّاك فعلتُه، أي من أن جررته، بمعنى جنيته.

[٧١٢] و{ذَلِكَ} إشارة إلى القتل المذكور، أي من أن جنى ذلك القتل الكتْبَ وجرّه {كَتَبْنَا عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ}. ومِنْ، لابتداء الغاية، أي ابتدأ الكتب و نشأ من أجل ذلك. ويقال: فعلت كذا لأجل كذا. وقد يقال: أجْلَ كذا، بحذف الجار وإيصال الفعل. قال: أجْلَأنّ الله قد فضلكم. وقرئ «مِنَ اجْلِ ذَلِكَ»، بحذف الهمزة وفتح النون، لإلقاء حركتها عليها. وقرأ أبو جعفر «مِنِاجْلِ ذَلِكَ»، بكسر الهمزة، وهي لغة، فإذا خفف كسر النونَ ملقيًا لكسرة الهمزة عليها.

[٧١٣] {بِغَيْرِ نَفْسٍ} بغير قتل نفس، لا على وجه الاقتصاص {أَوْ فَسَادٍ} عطف على نفس، بمعنى أو بغير فساد {فِي الأَرْضِ} وهو الشرك. وقيل: قطع الطريق.

[٧١٤] {وَمَنْ أَحْيَاهَا} ومن استنقذها من بعض أسباب الهلكة؛ قتل أو غرق أو حرق أو هدم أو غير ذلك.

[٧١٥] فإن قلت: كيف شبه الواحد بالجميع وجعل حكمه كحكمهم؟ قلت: لأن كل إنسان يدلي بما يدلي به الآخر من الكرامة على الله وثبوت الحرمة، فإذا قتل فقد أهين ما كرم على الله وهتكت حرمته، وعلى العكس، فلا فرق إذًا بين الواحد والجميع في ذلك. فإن قلت: فما الفائدة في ذكر ذلك؟ قلت:

Bir cana kıyıp da öldürmenin, keza ona hayat verip kurtarmanın ne kadar büyük olduğunun kalplerde yer etmesini temin ederek insanların böyle bir şeye cesaret etmeye yanaşmamalarını ve onun saygınlığını koruma konusunda arzulu olmalarını sağlamak içindir. Çünkü bir kimseyi öldürmeyi aklına koyan kimse onu öldürmenin bütün insanlığı öldürmek gibi olduğunu tasavvur ettiğinde bu iç âleminde büyük bir infiâle sebep olur ve onu düşüncesinden vazgeçirir. Hayat vermeyi murat ettiği zaman da aynı şekilde olur.

[716] Mücâhid'den [v. 103/723] şöyle nakledilmiştir: "Bir cana kıyanın / insan öldürenin cezası cehennemdir, Allah'ın gazabıdır ve büyük bir azaptır! O kadar ki tek kişi yerine bütün insanları öldürseydi, azabı bundan daha fazla olmazdı!" Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728] ise şöyle demiştir: "Ey Âdemoğlu! Bütün insanları öldürmüş olsan, buna karşılık günahlarının affına sebep olabileceğini umabileceğin ve o yüzden affedilebileceğin bir amelin varlığını düşünebilir misin? Hayır! Asla!.. Bu ancak nefsinin ve şeytanın senin içine attığı bir kuruntu olabilir. İşte, tek bir kişiyi öldürdüğünde de durum aynıdır."

[717] "Ondan sonra" yani onların üzerine yazdıktan ve peygamberlerin delillerle gelmesinden sonra öldürmede "aşırı gitmekte" öldürmenin bu denli büyük bir günah olduğuna aldırış etmemekte"ler."

33. Allah ve Resûlü ile savaşanların ve yeryüzünde bozuculuk yapmak için koşturanların cezası, ya öldürülmek ya asılmak ya el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi ya da yerlerinden-yurtlarından sürülmektir. Bu, onların dünyadaki rüsvaylıklarıdır, onlar için Âhirette de muazzam bir azap vardır.

34. Yalnız, siz kendilerini ele geçirmeden evvel dönüş yapanlar müstesna. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[718] "Allah ve Resûlü ile savaşanlar" Peygamber (s.a.)'e savaş açanlardır. Müslümanlarla savaş da onunla savaş hükmündedir. "Yeryüzünde bozuculuk yapmak için koşturanların" ifadesindeki فَسَادًا kelimesi مُفْسِدِينَ (fesatçı / bozucu olarak) anlamındadır [ve haldir] ya da yeryüzündeki koşturmaları fesat yolu ile yani bozuculuk şeklinde olduğu için ifade وَيُفْسِدُونَ فِي الأَرْضِ (yeryüzünde bozuculuk yaparlar) mesabesinde olur, bu mâna itibariyle de فَسَادًا lafzı mef'ûl-ı mutlak olmak üzere nasbedilir. لِلْفَسَادِ (fesat için) takdirinde *mef'ûlün leh* olması da mümkündür.

تعظيم قتل النفس وإحيائها في القلوب ليشمئز الناس عن الجسارة عليها، ويتراغبوا في المحاماة على حرمتها؛ لأنّ المتعرض لقتل النفس إذا تصوّر قتلها بصورة قتل الناس جميعًا عظم ذلك عليه فثبطه، وكذلك الذي أراد إحياءها.

[٧١٦] وعن مجاهد: قاتل النفس جزاؤه جهنم، وغضب الله، والعذاب العظيم. ولو قتل الناس جميعًا لم يزد على ذلك. وعن الحسن: "يا ابن آدم! أرأيت لو قتلت الناس جميعًا، أكنت تطمع أن يكون لك عمل يوازي ذلك فيغفر لك به؟ كلّا! إنه شيء سوّلته لك نفسك والشيطان، فكذلك إذا قتلت واحدًا."

[٧١٧] {بَعْدَ ذَلِكَ} بعدما كتبنا عليهم وبعد مجيء الرسل بالآيات {لَمُسْرِفُونَ} يعني في القتل لا يبالون بعظمته.

٣٣-﴿إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

٣٤-﴿إِلا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَقْدِرُوا عَلَيْهِمْ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[٧١٨] {يُحَارِبُونَ اللهَ وَرَسُولَهُ} يحاربون رسول الله ﷺ، ومحاربة المسلمين في حكم محاربته {وَيَسْعَوْنَ فِي الأَرْضِ فَسَادًا} مفسدين، أو لأنّ سعيهم في الأرض لما كان على طريق الفساد نزل منزلة "وَيُفْسِدُونَ فيَ الأَرْضِ"، فانتصب {فَسَادًا} على المعنى، ويجوز أن يكون مفعولًا له، أي للفساد.

[719] Bu âyet Hilâl b. Uveymir'in kavmi hakkında inmiştir. Bunlarla Peygamber (s.a.) arasında yapılmış bir antlaşma vardı. Hazret-i Peygamber (s.a.)'e gelmek isteyen bir grup bunların yurdundan geçiyordu, fakat onlar bu heyetin yolunu kestiler. -Şu da söylenmiştir: Âyet Uranîler[68] [العُرَنِيِّين] hakkında inmiştir.

[720] İşte bunun üzerine, Peygamber (s.a.)'e şu vahyedilmiştir: Yol kesme sırasında hem adam öldürme hem de soygun yapılmışsa suça iştirak edenler öldürülür ve asılır. Sadece öldürmüş olanlar öldürülür, sadece soygun yapıp mal almışlarsa mal aldıkları için elleri, yol güvenliğini ortadan kaldırdıkları için de ayakları kesilir. Sadece yol güvenliğini tehdit edenler ise bulundukları yerden sürgüne gönderilir. Bu hükmün, ister Müslüman ister kâfir olsun her türlü eşkıyaya uygulanacağı söylenmiştir.

[721] Mâna şöyledir: Asma söz konusu olmaksızın sadece öldürmüşlerse "öldürülmeleri ya da" hem öldürmüşler ve hem de soygun yapmışlarsa "asılmaları" -ki Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh* [v. 150/767] ve Muhammed [v. 189/805] "Sağ iken asılır ve ölünceye kadar vücutlarına mızrak saplanır" demişlerdir- "ya da" sadece soygun yapmışlarsa "el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi ya da" sadece yol güvenliğini tehdit edip, başka bir şey yapmamışlarsa "yerlerinden-yurtlarından sürülmektir." İçlerinde Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728] ve İbrâhim en-Naha'î'nin [v. 96/ 714] de bulunduğu bir gruptan şöyle bir yorum nakledilmiştir: Herhangi bir ayrıma gitmeksizin her türlü yol kesici için devlet başkanı bu cezalar arasında muhayyerdir, istediği cezayı uygulayabilir.

[722] Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh*'a [v. 150/767] göre "sürgün", hapis cezasıdır. Şâfi'î *Rahimehu'llāh*'a [v. 204/819] göre ise korkudan kaçmakta iken devamlı olarak takip edilmesi ve bir beldeden başka bir beldeye sürülmesidir. Bir rivayete göre ise "kendi memleketinden sürülür." demiş. Eskiden sürgün yeri, Tihâme çölünün en uzak noktasında yer alan Dehlek ile Habeşistan'daki Nâsı' idi.

[723] *Hızy*, aşağılık ve rezalet.

68 Yani Medine'de Hazret-i Peygamber'in lütfuna mazhar olup burada hastalanınca bir çoban ve deve sürüsü eşliğinde Harre'ye gönderilen, burada iyileşince de irtidat edip çobanı katlederek, sürüyü çalıp giden, daha sonra derdest edilip ceza olarak elleri ayakları kesilen, gözlerine de mil çekilen nankör eşkıya. / ed.

[٧١٩] نزلت في قوم هلال بن عويمر، وكان بينه وبين رسول الله ﷺ عهد. وقد مرّ بهم قوم يريدون رسول الله فقطعوا عليهم. وقيل: في العُرَنِيّين.

[٧٢٠] فأوحى إليه أنّ من جمع بين القتل وأخذ المال قتل وصلب، ومن أفرد القتل قتل، ومن أفرد أخذ المال قطعت يده لأخذ المال، ورجله لإخافة السبيل؛ ومن أفرد الإخافة نفي من الأرض. وقيل: هذا حكم كل قاطع طريق كافرًا كان أو مسلمًا.

[٧٢١] ومعناه {أَن يُقَتَّلُوا} من غير صلب، إن أفردوا القتل {أَوْ يُصَلَّبُوا} مع القتل إن جمعوا بين القتل والأخذ. قال أبو حنيفة ومحمد رحمهما الله، يصلب حيًّا، ويطعن حتى يموت {أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُم مِنْ خِلَافٍ} إن أخذوا المال {أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الأَرْضِ} إذا لم يزيدوا على الإخافة. وعن جماعة، منهم الحسن والنخعي؛ أن الإمام مخير بين هذه العقوبات في كلّ قاطع طريق من غير تفصيل.

[٧٢٢] والنفي: الحبس عند أبي حنيفة، وعند الشافعي: النفي من بلد إلى بلد، لا يزال يطلب وهو هارب فزعًا، وقيل: ينفى من بلده، وكانوا ينفونهم إلى (دَهْلَك) وهو بلد في أقصى تهامة، وناصع وهو بلد من بلاد الحبشة.

[٧٢٣] {خِزْيٌ} ذلّ وفضيحة.

[724] "Yalnız, dönüş yapanlar müstesna" ifadesi, sadece yol kesicilik cezasına mahsus olmak üzere ceza görenlerden istisnadır. Öldürme, yaralama ve hırsızlık gibi suçlarda ise affetme yetkisi velîlere bırakılmıştır; onlar dilerlerse affedebilirler ve dilerlerse cezayı uygulatırlar. Hazret-i Ali (r.a.)'dan bahisle şöyle anlatılır: el-Hâris b. Bedr yol kestikten sonra pişmanlık duymuş ve tevbe ederek teslim olmuş, Hazret-i Ali onun bu tevbesini kabul etmiş ve kendisinden cezayı düşürmüştür.

35. Ey iman edenler! Allah'tan sakının ve sizi O'na yaklaştıracak vesileyi arayın, O'nun yolunda cihâd edin ki felâha eresiniz.

[725] *Vesîle*, araç edinilen her şey yani kendisiyle yaklaşılan akrabalık, iyilik vb. şeylerdir. Daha sonra isti'âre yoluyla taatlerin işlenmesi, günahların terkedilmesi gibi Allah'a yaklaşılmakta araç kılınan şey anlamda kullanılmıştır. Lebîd [v. 40/41 - 660/661] şöyle demiştir:

İnsanların, durumlarının farkında olmadıklarını görüyorum.
Dikkat edin! Aklı olan herkes mutlaka Allah'a giden bir yol tutmalı.

36. Şüphesiz, yeryüzündeki her şey ve bunun yanında bir o kadarı daha inkârcı nankörlerin olsa ve Kıyamet gününün azabından kurtulmak için onu fidye verecek olsalar, onlardan kabul olunmaz. Can yakıcı bir azaptır bunların hakkı!..

37. Ateş'ten çıkmak isterler, ama oradan çıkacak değillerdir. Onlar için temelli bir azap vardır.

[726] "Kendilerini kurtarmak için onu fidye vermek üzere…" Bu, azabın onlardan asla ayrılmayacağını, ondan hiçbir türlü kurtulamayacaklarını ifade için bir temsildir. Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: "Kıyamet günü kâfire denir ki: 'Ne dersin dünya dolusu altının olsa kendini kurtarmak için hepsini fidye olarak verir miydin?' O: 'Evet!' der. O zaman kendisine 'Senden vaktiyle çok daha kolay olanı istenmişti!' denilir [*Müslim,* "Sıfetü'l-kıyâme", 52]. -Lev ve beraberinde olanlar İnne'nin haberidir.-

[727] **Şayet** "لِيَفْتَدُوا بِهِ (kurtulmak için *o*nu fidye verecek olsalar) ifadesinde iki şey zikredilmişken zamir neden tekil kılındı?" **dersen şöyle derim:** Bu şu sözde olduğu gibidir:

[٧٢٤] {إِلَّا الذين تَابُوا} استثناء من المعاقبين عقاب قطع الطريق خاصة. وأما حكم القتل والجراح وأخذ المال فإلى الأولياء، إن شاؤا عفوا، وإن شاؤا استوفوا. وعن عليّ رضي الله عنه: أن الحرث بن بدر جاءه تائبًا بعدما كان يقطع الطريق، فقبل توبته ودرأ عنه العقوبة.

٥ ٣٥-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

[٧٢٥] الوسيلة: كل ما يتوسل به، أي يتقرّب من قرابة أو صنيعة أو غير ذلك، فاستعيرت لما يتوسل به إلى الله تعالى من فعل الطاعات وترك المعاصي. وأنشد للبيد:

أَرَى النَّاسَ لَا يَدْرُونَ مَا قَدْرُ أَمْرِهِم ❁ أَلَا كُلُّ ذِي لُبٍّ إِلَى اللهِ

١٠ وَاسِلُ

٣٦-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ أَنَّ لَهُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لِيَفْتَدُوا بِهِ مِنْ عَذَابِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَا تُقُبِّلَ مِنْهُمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

٣٧-﴿يُرِيدُونَ أَنْ يَخْرُجُوا مِنَ النَّارِ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُقِيمٌ﴾

١٥ [٧٢٦] {لِيَفْتَدُوا بِهِ} ليجعلوه فدية لأنفسهم. وهذا تمثيل للزوم العذاب لهم، وأنه لا سبيل لهم إلى النجاة منه بوجه. وعن النبي ﷺ: "يقال للكافر يوم القيامة: أرأيت لو كان لك ملء الأرض ذهبًا أكنت تفتدي به؟ فيقول: نعم. فيقال له: قد سئلت أيسر من ذلك. ولو، مع ما في حيزه خبر إنَّ.

[٧٢٧] فإن قلت: لم وحد الراجع في قوله {لِيَفْتَدُوا بِهِ} وقد ذكر شيئان؟ قلت:

٢٠ نحو قوله:

"Ben ve [devem] Kayyâr orada gariptir." [Yani ikil sıyga ile *ğarîbâni* dememiş]

Ya da zamir işaret ismi yerinde kullanılmış olmaktadır. Sanki لِيَفْتَدُوا بِذَلِكَ denilmiş gibidir. وَمِثْلَهُ مَعَهُ ifadesindeki Vav'ın مَعَ anlamında olması câizdir ki bu durumda zamirin mercii zaten müfred olur. **Şayet** "Mefûl-i maʻah ne ile mansūb olmuştur [Âmili nedir?]" **dersen şöyle derim:** لَوْ'in gerekli kıldığı fiil ile mansūb olmuştur. Çünkü takdir لَوْ ثَبَتَ أَنَّ لَهُمْ مَا فِي الْأَرْضِ (yeryüzündeki her şeyin onlara aidiyeti sabit olsa) şeklindedir.

[728] Ebû Vâkıd [v. 68/688], ifʻâl babından olmak üzere Yâ'nın zammesi ile أن يُخْرَجُوا (çık*artıl*mak isteyeceklerdir) şeklinde okumuştur. بِخارِجِينَ (*çıkacak…*) kelimesi çoğunluğun kıraatini desteklemektedir.

[729] İkrime'den [v. 105/723] şöyle bir şey rivayet edilmiştir: [Hāricî lideri] Nâfiʻ b. Ezrak [v. 65 /685], İbn Abbâs'a [v. 68/688] "Bre gözü de kör kalbi de kör olan adam! Allah Teâlâ 've oradan çıkacak değillerdir' buyururken, bir topluluğun [büyük günah işleyenlerin] cehennemden çıkartılacaklarını mı iddia ediyorsun sen?!" dedi. İbn Abbâs "Yazıklar olsun sana! Yukarısını da okusana!.. Bu, kâfirler içindir" dedi. Bu, Mücbire'nin[69] düzmecelerindendir ve bu onların ilk yalanları ve iftiraları da değildir. Bunun böyle olduğuna İbnü'l-Ezrak'ın Hazret-i Peygamber'in amcaoğluyla, üstelik de Kureyşli destekçileri, Abdulmuttaliboğullarından akraba ve dostları arasında iken dünya ehlinden hiç kimsenin cesaret edemeyeceği bir üslupla karşı karşıya getirilmesi yeterli delildir. Çünkü o bu ümmetin âlimidir, deniz gibi engin ve derin müfessiridir. Ayrıca, haberin [İbn Abbâs'ın azatlısı] İkrime'ye dayandırılması… İşbu iki delil, rivayetin net bir uydurma olduğunu açıkça göstermektedir.

38. Erkek hırsızın ve kadın hırsızın ellerini; yaptıklarına karşılık Allah tarafından ibretlik bir ceza olarak kesin! Allah 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir ('Azîz, Hakîm).

39. Kim de zulmettikten sonra dönüş yapar, durumunu düzeltirse, Allah onun dönüşünü elbette kabul eder. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

40. Bilmez misin ki göklerin ve yerin mülkü tamamen Allah'ındır; dilediğine azap ediyor, dilediğini bağışlıyor ve Allah her şeye kadirdir?

---

69 Mücbire dediği, büyük günah işleyenlerin sonunda cennete gideceğini söyleyen Ehl-i Sünnet'tir.

فَإِنِّي وَقَيَّارٌ بِهَا لَغَرِيبُ ۞

أو على إجراء الضمير مجرى اسم الإشارة، كأنه قيل: ليفتدوا بذلك. ويجوز أن يكون الواو في {وَمِثْلَهُ} بمعنى مع، فيتوحد المرجوع إليه. فإن قلت: فبم ينصب المفعول معه؟ قلت: بما يستدعيه لو، من الفعل، لأن التقدير: لو ثبت أن لهم ما ٥ في الأرض.

[٧٢٨] قرأ أبو واقد «أن يُخْرِجُوا» بضم الياء من أخرج. ويشهد لقراءة العامّة قوله: {بِخَارِجِينَ}.

[٧٢٩] وما يروى عن عكرمة: أن نافع بن الأزرق قال لابن عباس: يا أعمى البصر أعمى القلب! تزعم أن قومًا يخرجون من النار، وقد قال الله تعالى: {وَمَا هُم بِخَارِجِينَ ١٠ مِنْهَا}!؟ فقال: «ويحك! اقرأ ما فوقها. هذا للكفار.» فما لفقته المجبرة؛ وليس بأول تكاذيبهم وفراهم. وكفاك بما فيه من مواجهة ابن الأزرق ابن عمّ رسول الله ﷺ وهو بين أظهر أعضاده من قريش وأنضاده من بني عبد المطلب وهو حبر الأمّة وبحرها ومفسرها، بالخطاب الذي لا يجسر على مثله أحد من أهل الدنيا، وبرفعه إلى عكرمة دليلين ناصين أن الحديث فرية ما فيها مرية.

١٥ ٣٨-﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللهِ وَاللهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

٣٩-﴿فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّ اللهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ إِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

٤٠-﴿أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللهَ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَيَغْفِرُ ٢٠ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[730] وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ kelimelerinin merfû‘ oluşu, Sîbeveyhi'ye [v. 180/796] göre mübteda olmaları sebebiyledir, haberi ise mahzuf olup adeta şöyle denmektedir: "Size farz kılınanlardan biri de hırsız erkek ve kadın(ın hükmü)dür." Diğer bir izah şöyledir: Mübteda olmaları hasebiyle merfû‘durlar, haber ise فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُما (ellerini kesin) kısmıdır. Haberin başına Fâ gelmesi de şart anlamı içermesindendir. Çünkü mâna وَالَّذِي سَرَقَ والتي سَرَقَتْ فاقْطَعُوا أيدِيَهُما şeklindedir. İsm-i mevsūl şart anlamı içerir. Îsâ b. Ömer [v. 149/766] ise [وَالسَّارِقَ وَالسَّارِقَةَ şeklinde] mansūb okumuştur. Sîbeveyhi [v. 180/796] bu kıraati emir kipi sebebiyle çoğunluğun kıraatine tercih etmiştir çünkü *zeyd*^{en} *fa'dribhu* demek, *zeyd*^{un} *fa'dribhu* demekten daha güzeldir.

[731] "O ikisinin ellerini" ifadesi, o ikisinin iki elini anlamındadır. Benzer bir kullanım şekli فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُما ("… ikinizin de *kalpleri* yamulmuş bulunuyor!" [Tahrim 66/4]) ifadesidir. Her iki yerde de muzāfun ileyhin tesniye oluşu ile yetinilerek muzāfı da tesniye kılmaya ihtiyaç duyulmamıştır. "İki el" ile sağ eller kastedilmiştir. Bunun delili de İbn Mes‘ûd *(r.a.)*'ın [v. 32/653] وَالسَّارِقُونَ وَالسَّارِقَاتِ فَاقْطَعُوا أَيْمَانَهُمْ (Erkek hırsızların ve kadın hırsızların sağ ellerini kesin) şeklindeki kıraatidir.

[732] Şer‘î terminolojide 'hırsız', normal koruma altında olan bir malı çalan kimsedir. Elin kesileceği yer ise bilektir. -Hāricîlere göre, omuzdur.- El kesme cezasının uygulanması için çalınan malın Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh*'a [v. 150/767] göre on dirhem olması lazımdır. Mâlik [v. 179/795] ve Şâfi‘î'ye [v. 204/819] göre ise çeyrek dinardır. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh*'ın [v. 110/728] da bir dirhem dediği rivayet olunmuştur, vaazlarında "Aman, bir dirhem için elini kestirme!" dermiş.

[733] جَزاءً وَنَكالًا kelimeleri *mef'ûlün leh*tir.

[734] Hırsızlardan "her kim yaptığı haksızlıktan sonra" yani hırsızlıktan sonra "tevbe eder ve" yaptığı işin akıbetini düşünerek "durumunu düzeltirse Allah da onun dönüşünü/tevbesini kabul eder" ve ondan âhiret azabını düşürür. El kesme cezasını ise Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh* [v. 150/767] ve ashâbına göre tevbe düşürmez, Şâfi‘î *Rahimehu'llāh*'a [v. 204/819] göre ise iki kavlinden birine göre düşürür.

[735] "Dilediğine" yani ilâhî hikmete göre azap görmesi gereken ısrarcılara "azap ediyor, dilediğini" yani affedilmesi gereken tevbekârları "bağışlıyor." Denilmiştir ki *harbî*nin hırsızlık cezası pişman olup tevbe etmesi halinde düşer, bu hüküm onun, İslâm'ı kabul etmesini kolaylaştırmak ve ondan nefret etmemesini sağlamak içindir.

[٧٣٠] {وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ} رفعهما على الابتداء، والخبر محذوف عند سيبويه، كأنه قيل: وفيما فرض عليكم السارق والسارقة، أي حكمهما. ووجه آخر وهو أن يرتفعا بالابتداء، والخبر {فاقطَعُوا أَيْدِيَهُمَا} ودخول الفاء لتضمنهما معنى الشرط، لأن المعنى: والذي سرق والتي سرقت فاقطعوا أيديهما، والاسم الموصول يضمن معنى الشرط. وقرأ عيسى بن عمر بالنصب، وفضلها سيبويه على قراءة العامّة لأجل الأمر، لأنّ ''زيدًا فَاضْرِبْهُ'' أحسن من ''زيدٌ فَاضْرِبْهُ.''

[٧٣١] {أَيْدِيَهُمَا} يديهما، ونحوه: {فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا} [التحريم: ٤] اكتفى بتثنية المضاف إليه عن تثنية المضاف. وأريد باليدين اليمينان، بدليل قراءة عبد الله «وَالسَّارِقُونَ وَالسَّارِقَاتِ فَاقْطَعُوا أَيْمَانَهُمْ».

[٧٣٢] والسارق في الشريعة: من سرق من الحرز: والمقطع الرسغ. وعند الخوارج: المنكب. والمقدار الذي يجب به القطع عشرة دراهم عند أبي حنيفة؛ وعند مالك والشافعي رحمهما الله ربع دينار. وعن الحسن درهم؛ وفي مواعظه: احذر من قطع يدك في درهم.

[٧٣٣] {جَزَاءً} و{نَكَالًا} مفعول لهما.

[٧٣٤] {فَمَن تَابَ} من السرّاق {مِن بَعْدِ ظُلْمِهِ} من بعد سرقته {وَأَصْلَحَ} أمره بالتفصي عن التبعات {فَإِنَّ اللهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ} ويسقط عنه عقاب الآخرة.وأمّا القطع فلا تسقطه التوبة عند أبي حنيفة وأصحابه؛ وعند الشافعي، في أحد قوليه، تسقطه.

[٧٣٥] {مَن يَشَاءُ} من يجب في الحكمة تعذيبه والمغفرة له من المصرين والتائبين. وقيل: يسقط حدّ الحربي إذا سرق بالتوبة، ليكون أدعى له إلى الإسلام وأبعد من التنفير عنه،

Fakat tevbe etmiş olmak Müslümandan cezayı düşürmez, zira cezanın uygulamasında müminler için maslahat ve hayat vardır. Nitekim "*Kısasta sizin için hayat vardır*" [Bakara 2/179] buyrulmuştur. **Şayet** "Azap neden mağfiretten önce zikredilmiş?" **dersen şöyle derim:** Bu sıralamada hırsızlığın tevbeden önce gerçekleşmiş olması dikkate alınmış ve bunlar birbirine tekabül ettirilmiştir.

41. Ey peygamber! Nankörce inkâr etmekte koşturanlar seni üzmesin. Şu, ağızları(nın ucu)yla "iman ettik" dedikleri halde kalpleri iman etmeyenler ve Yahudiler... Sürekli yalana kulak verenler, daima, 'senin yanına gelmeyen başka bir kavmin sözünü dinleyen'ler... ki bunlar kelimelerin yerlerini değiştirirler de "Şayet size şu verilirse onu alın, o verilmezse ondan uzak durun!" derler. Allah'ın fitneye düşürmek istediği işbu kimseler için, sen Allah'a karşı hiçbir şeye mâlik değilsin. Bunlardır işte, kalplerini Allah'ın temizlemek istemediği kimseler! Bunların hakkı, dünyada rüsvaylıktır, Âhirette de muazzam bir azap vardır bunlar için!..

[736] لا يَحْزُنْكَ Yâ'nın zammesiyle *lâ yuhzinke*, يُسَارِعُون de if'âlden *yusri'ûne* okunmuştur. Mâna şöyledir: Münafıkların küfre dalışta koşturmalarına aldırma, boş ver. Yani kendilerinden sadır olan İslâm aleyhtarlığına dair desiseleri ve müşriklerle olan dostlukları sebebiyle tasalanma. Çünkü sana yardım edecek olan Ben'im ve Ben onların şerrini defetmede sana yeterim. *Esra'a fî-hi'ş-şeyb*ᵘ ifadesiyle ağaran saçların hızla çoğaldığı, *esra'a fî-hi'l-fesâd*ᵘ ifadesiyle de bozulmanın hızla yayıldığı kastedilir. İşte bunların inkâra seğirterek, fırsat bulmaları halinde hiç sektirmeden bodoslama inkâra dalıp yavaş yavaş yitip gitmeleri de böyledir!..

[737] آمَنَّا ifadesi قَالُوا'nun mef'ûlüdür, بِأَفْوَاهِهِمْ ise آمَنَّا'ya değil قَالُوا'ya bağlıdır (Yani kalpten gelerek değil de ağızlarıyla dediler). وَمِنَ الَّذِينَ هادُوا ise kendinden önceki kelâmdan bağımsız olup سَمَّاعُونَ kelimesinin haberidir, وَمِنَ اليَهُودِ قومٌ سمَّاعون (Yahudilerden (...a) kulak verip duran bir topluluk vardır) takdirindedir. مِنَ الَّذِينَ قالُوا ifadesine atfı da mümkün olup سَمَّاعُونَ ifadesi, هُمْ سَمَّاعُونَ takdirindedir [yani mahzuf bir mübtedanın haberi olarak] merfû'dur. Takdir edilen هُمْ zamiri ise her iki gruba ya da sadece لِلَّذِينَ هَادُوا'ya râcidir. [Yani ya her iki grup da ya da sadece Yahudiler yalana kulak verip durmaktadır.]

ولا يسقطه عن المسلم: لأنّ في إقامته الصلاح للمؤمنين والحياة {وَلَكُمْ فِي القِصَاصِ حَيَاةٌ} [البقرة: ١٧٩]. فإن قلت: لم قدّم التعذيب على المغفرة؟ قلت: لأنه قوبل بذلك تقدم السرقة على التوبة.

٤١-﴿يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ لا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ مِنَ الَّذِينَ قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ وَمِنَ الَّذِينَ هَادُوا سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ سَمَّاعُونَ لِقَوْمٍ آخَرِينَ لَمْ يَأْتُوكَ يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ يَقُولُونَ إِنْ أُوتِيتُمْ هَذَا فَخُذُوهُ وَإِنْ لَمْ تُؤْتَوْهُ فَاحْذَرُوا وَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا أُولَئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يُطَهِّرَ قُلُوبَهُمْ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

[٧٣٦] قرئ «لا يُحْزِنْكَ» بضم الياء، و«يُسْرِعُونَ». والمعنى: لا تهتم ولا تبال بمسارعة المنافقين. {فِي الْكُفْرِ} أي في إظهاره بما يلوح منهم من آثار الكيد للإسلام ومن موالاة المشركين، فإني ناصرك عليهم وكافيك شرّهم. يقال: أسرع فيه الشيب، وأسرع فيه الفساد، بمعنى: وقع فيه سريعًا، فكذلك مسارعتهم في الكفر ووقوعهم وتهافتهم فيه، أسرع شيء إذا وجدوا فرصة لم يخطئوها.

[٧٣٧] و{آمَنَّا} مفعول قالوا؛ و{بِأَفْوَاهِهِمْ} متعلق بقالوا لا بآمَنَّا. {وَمِنَ الَّذِينَ هَادُوا} منقطع مما قبله، خبر لسماعون، أي ومن اليهود قوم سماعون. ويجوز أن يعطف على {مِنَ الَّذِينَ قَالُوا} ويرتفع سماعون على: هم سماعون. والضمير للفريقين. أو للذين هادوا.

"Yalana kulak verip durmak"tan maksat ise şudur: Bunlar, Yahudi âlimlerinin dindenmiş gibi gösterdikleri düzmece şeyleri, onların Allah'a karşı uydurdukları yalanları ve Tevrat'ta yaptıkları tahrifatı kabule yatkındırlar. Bu kullanım şekli "Hükümdar falanın sözüne kulak verir, onu dinler!" şeklindeki kullanıma benzer. *Semi'a'llāhu li-men hamideh* ifadesindeki kullanım da buradaki gibi, "Hamdedenin hamdine Allah kulak verir, onu kabul eder" şeklindedir.

[738] "Daima, senin yanına gelmeyen başka bir kavmin sözünü dinleyenler..." Bunlarla Peygamber (s.a.)'in meclisine hiç uğramayıp ondan uzak duran Yahudiler kastedilmektedir. Bunun sebebi de içlerindeki ölçüsüz kin ve nefret ile düşmanlıkta aşırılıktır. Yani onlar Yahudi âlimlerine ve 'sana bakmaya bile tahammül edemeyecek kadar' düşmanlıkta ileri giden aşırılara kulak verirler. Bir yoruma göre ise dinlemeleri Peygamber (s.a.)'e yöneliktir. Ancak bunu ondan duyduklarına ekleme çıkarma yaparak, onu değiştirmeye, başkalaştırmaya kalkışarak onu yalana çıkarma amaçlı yapmaktadırlar. Yani bir grup da Hazret-i Peygamber'i, ondan duyduklarını kendilerine ulaştırmaları için yönlendirildikleri bir başka Yahudi topluluğu için dinlerler. Dinleyenlerin Kurayzaoğulları, diğer kavmin de Hayber Yahudileri olduğu söylenmiştir.

[739] "Ki bunlar kelimelerin yerlerini değiştirirler" yani sözü sağa sola sündürüp yok ederler, kelimeleri Allah Teâlâ'nın vaz ettiği kök anlamlarından kopardıktan sonra, ilk haliyle bir bağlamı varken hiç bağlamı olmayan alakasız anlamlara çekerler "de 'Şayet size şu" kök anlamından ve bağlamından kopartılarak tahrif edilen şey "verilirse onu alın" bilin ki o haktır, onunla amel edin! "O verilmez" ve Muhammed size onun hilâfına fetva verir"se o takdirde ondan sakının" aman ha aman, kendinizi ondan koruyun zira o bâtıldır, sapıklıktır.

[740] Rivayete göre Hayber'de eşraftan bir adam yine eşraftan bir kadınla zina etmişti. Her ikisi de *muhsan* / evli idi ve cezaları Tevrat'a göre *recim* idi. Ancak, eşraftan oldukları için onları recmetmek işlerine gelmedi. İçlerinden bir heyeti Kurayzaoğulları Yahudilerine gönderdiler ki onlar bunu Peygamber (s.a.)'e sorsunlar. Şunu da tembih ettiler: Eğer Muhammed *celde* / sopa ve yüze kara çalıp dolaştırma cezası verilmesini emrederse kabul edin, recmedilmesini emretmesi halinde ise kabul etmeyin. Zina eden adamla kadını da o heyetle birlikte gönderdiler.

ومعنى {سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ} قابلون لما يفتريه الأحبار ويفتعلونه من الكذب على الله وتحريف كتابه؛ من قولك: الملك يسمع كلام فلان. ومنه سمع الله لمن حمده.

[٧٣٨] {سَمَّاعُونَ لِقَوْمٍ آخَرِينَ لَمْ يَأْتُوكَ} يعني اليهود الذين لم يصلوا إلى مجلس رسول الله ﷺ وتجافوا عنه لما أفرط فيهم من شدّة البغضاء وتبالغ من العداوة، أي قابلون من الأحبار ومن أولئك المفرطين في العداوة الذين لا يقدرون أن ينظروا إليك. وقيل: سماعون إلى رسول الله ﷺ لأجل أن يكذبوا عليه بأن يمسخوا ما سمعوا منه بالزيادة والنقصان والتبديل والتغيير، سماعون من رسول الله لأجل قوم آخرين من اليهود وجهوهم عيونًا ليبلغوهم ما سمعوا منه. وقيل: السَّمَّاعون: بنو قريظة، والقوم الآخرون: يهود خيبر.

[٧٣٩] {يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ} يميلونه ويزيلونه {عَن مَوَاضِعِهِ} التي وضعه الله تعالى فيها، فيهملونه بغير مواضع بعد أن كان ذا مواضع {إِنْ أُوتِيتُمْ هَذَا} المحرف المزال عن مواضعه {فَخُذُوهُ} واعلموا أنه الحق واعملوا به {وَإِن لَّمْ تُؤْتَوْهُ} وأفتاكم محمد بخلافه {فَاحْذَرُوا} وإياكم وإياه فهو الباطل والضلال.

[٧٤٠] وروي أن شريفًا من خيبر زنى بشريفة، وهما محصنان، وحّدهما الرجم في التوراة، فكرهوا رجمهما لشرفهما فبعثوا رهطًا منهم إلى بني قريظة ليسألوا رسول الله ﷺ عن ذلك، وقالوا: إن أمركم محمد بالجلد والتحميم فاقبلوا، وإن يأمركم بالرجم فلا تقبلوا. وأرسلوا الزانيين معهم،

Hazret-i Peygamber onlara recim emri verdi fakat onun bu emrini yerine getirmeye yanaşmadılar. Bunun üzerine Cebrâil *Aleyhisselâm*, Peygamber (s.a.)'e İbn Sūriyâ'nın aralarında hakem kılınması önerisinde bulunmasını söyledi. Peygamber (s.a.) de onlara: "Fedek'de oturan tüysüz, beyaz tenli şaşı bir genç var, kendisine İbn Sūriyâ derler. Onu tanıyor musunuz?" dedi. Onlar: "Evet, o yeryüzündeki Yahudilerin en âlimidir" dediler ve onun hakemliğine razı oldular. Bunun üzerine [ilgili kişiyi çağırdılar], Peygamber (s.a.) ona sordu: "Kendisinden başka ilâh olmayan, Mûsâ için denizi yaran, Tûr-i Sînâ'yı başlarına kaldıran, kendilerini kurtarırken Firavun hanedanını boğarak helâk eden, kendilerine kitabı, onun helâl ve haramını indiren Allah hakkı için söyle! Tevrat'ta *muhsan* / evli olan kimseler için recim cezasını buluyor musunuz, bulmuyor musunuz?" O "Evet!" deyince, Yahudilerin ayak takımı adamın üzerine çullandı "Yalan söylesem, başımıza azap indirileceğinden korktum!" dedi. Sonra Hazret-i Peygamber'e bekledikleri nebînin alameti olarak bildikleri birtakım şeyler sordu ve [beklediği doğrultuda ondan cevap alınca] "Allah'tan başka ilâh olmadığına ve senin de Allah'ın daha önceki resûller tarafından müjdelenmiş olan ümmî Arap peygamber olduğuna şehadet ederim!" dedi. Bunun ardından Peygamber (s.a.) zina eden o iki kişinin recmedilmesini emretti ve ceza Mescid-i Nebevî'nin kapısının önünde infaz edildi.

[741] "Allah'ın fitneye düşürmek *istediği* işbu kimseler" yani Allah'ın gerçek yüzlerini ortaya çıkarmak üzere ayartılmış olarak kendi hallerine bırakıp, rezil ü rüsvay ettiği kimseler "için sen Allah'a karşı hiçbir şeye mâlik değilsin." Sen onların Allah'ın lütuf ve inayetinden, tevfîkine mazhariyetten nasiplenebilmeleri için hiçbir şey yapamazsın. "Onlardır işte, Allah'ın kalplerini temizlemek istemediği kimseler!" Yani Allah, onlara hakkında lütuf ve ihsanından kalplerini temizleyecek şeyleri bahşetmeyi dilememiştir çünkü buna ehil değildiler ve Allah böylesi bir lütuf ve ihsanın onlara kâr edip bir yarar sağlamayacağını biliyordu. "Allah'ın âyetlerine inanmayanları, Allah elbette doğru yola iletmez. Onlar için can yakıcı bir azap vardır." [Nahl 16/104] "İman ettikten, peygamberlerin gerçek olduğuna şahitlik ettikten ve kendilerine apaçık deliller geldikten sonra inkâra sapan bir kavmi Allah nasıl hidayete erdirsin?!" [Âl-i İmrân 3/86]

42. Sürekli yalana kulak verir, daima rüşvet yerler! (Mahkemeleşmek için) sana gelirlerse ister aralarında hakemlik et ister onlardan yüz çevir. Onlardan yüz çevirirsen, sana hiçbir zarar veremezler. Ama, hakemlik edecek olursan, herkese eşit davranarak aralarında hakemlik et çünkü eşit davrananları Allah sever.

فأمرهم بالرجم فأبوا أن يأخذوا به، فقال له جبريل: اجعل بينك وبينهم ابن صوريا. فقال: ''هل تعرفون شابًّا أمرد أبيض أعور يسكن فدك يقال له: ابن صوريا؟'' قالوا: نعم، وهو أعلم يهودي على وجه الأرض؛ ورضوا به حكمًا. فقال له رسول الله ﷺ: ''أنشدك الله الذي لا إله إلا هو الذي فلق البحر لموسى، ورفع فوقكم الطور، وأنجاكم وأغرق آل فرعون، والذي أنزل عليكم كتابه وحلاله وحرامه، هل تجدون فيه الرجم على من أحصن؟'' قال: نعم، فوثب عليه سفلة اليهود، فقال: خفت إن كذبته أن ينزل علينا العذاب. ثم سأل رسول الله ﷺ عن أشياء كان يعرفها من أعلامه فقال: أشهد أن لا إله إلا الله وأنك رسول الله النبي الأمي العربي الذي بشر به المرسلون، وأمر رسول الله ﷺ بالزانيين فرجما عند باب مسجده.

[٧٤١] {وَمَن يُرِدِ اللهُ فِتْنَتَهُ} تركه مفتونًا وخذلانه {فَلَن تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللهِ شَيْئًا} فلن تستطيع له من لطف الله وتوفيقه شيئًا {أُولَئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللهُ} أن يمنحهم من ألطافه ما يطهر به قلوبهم؛ لأنهم ليسوا من أهلها، لعلمه أنها لا تنفع فيهم ولا تنجع {إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللهِ لَا يَهْدِيهِمُ اللهُ} [النحل: ١٠٤]، {كَيْفَ يَهْدِى اللهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ} [آل عمران: ٨٦].

٤٢-﴿سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكَّالُونَ لِلسُّحْتِ فَإِنْ جَاءُوكَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ وَإِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَضُرُّوكَ شَيْئًا وَإِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾

43. Tevrat yanlarında olduğu halde ve Allah'ın hükmü orada mevcutken nasıl seni hakem tayin ediyorlar, sonra da (verdiğin hükümden) yüz çeviriyorlar?! Bunlar, mümin değiller!

[742] *es-Suht* [السُّحْت] kazanılması helâl olmayan her şeydir. Kişi, bir şeyin kökünü kazıdığında *sehatehû* denir çünkü bereketi kalmamıştır. Nitekim "Allah faizi yavaş yavaş mahveder" [Bakara 2/276] buyrulmuştur, *ribâ* yani faiz de bir tür *suht*tur. السحت kelimesi harekesiz ve harekeli olarak [*es-suht* ve *es-suhut*] okunmuştur; *sehatehû*dan masdar olmak üzere Sin'in fethasıyla *es-saht*, iki fethayla *es-sehat* ve Sin'in kesresiyle *es-siht* şeklinde de okunmuştur.

[743] Onlar verdikleri hükümlere, haramı helâl yapmaya karşılık rüşvet almaktaydılar. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh*'dan [v. 110/728] şöyle rivayet edilmiştir: İsrâiloğullarında hâkime bir dava getirildiğinde, kişi ona rüşvet verecekse, onu kolunun yenine koyar ve hâkimin görmesini sağlayacak şekilde talebini ona anlatırdı. Rüşveti gören hâkim daha ötekinin yüzüne bile bakmadan hükmünü verirdi. Yani, "rüşvet alırlar, yalan dinlerler" idi. Anlatıldığına göre bir kamu görevlisi icra ettiği işi bitirip memleketine döndüğünde, kavmi ona hoşgeldine gelmiş. O da onlara yol hediyesi olarak getirdiği yiyeceği ikram etmiş ve ondan sonra yaptığı işle ilgili çevirdiği dolapları anlatmaya başlamış. Bunun üzerine, topluluğun içinden bir bedevî kalkıp şöyle demiş: "Yahu biz de, Allah'ın 'Sürekli yalana kulak verir, daima rüşvet yerler!' buyurduğu gibi yapanlardanmışız!" demiş. Peygamber (s.a.)'in de "Haram lokmanın büyüttüğü et [beden], cehennemde yanmaya daha bir lâyıktır!" [Hâkim, *Müstedrek*, IV, 232] buyurduğu nakledilmiştir.

[744] Söylendiğine göre Hazret-i Peygamber, Ehl-i Kitap'tan muhakeme olmak için kendisine gelenler hakkında muhayyerdi. Dilerse davaya bakar hükmünü verir, dilerse bakmazdı. Atā [v. 114/732], İbrâhim en-Naha'î [v. 96/714] ve Şa'bî'den [v. 104/722] "onların müslüman hâkimlere başvurmaları halinde hâkimin dilerse davalarına bakacağını, dilerse de bakmayacağını" söyledikleri nakledilmiştir. Bu hükmün, "Aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet!" [Mâide 5/49] âyeti ile mensuh olduğu da söylenmiştir. Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh*'a [v. 150/767] göre "Eğer hükmolunmak üzere bize gelirlerse onlara da İslâm ahkâmı uygulanır, onlardan biri Müslüman bir kadınla zina etse yahut Müslüman birine ait bir malı çalsa kendisine had cezası uygulanır." Hicaz uleması ise Ehl-i Kitap'tan olanlara İslâm ahkâmının uygulanmayacağı görüşündedirler. Onlara göre, Ehl-i Kitap'la şirkleri üzere zimmet akdi yapılmıştır. Şirk ise had vurulamayacak kadar büyük bir günahtır! Bu âlimler derler ki: Hazret-i Peygamber'in iki Yahudiyi recmetmesi cizye âyeti [Tevbe 9/29] inmeden öncedir.

٤٣-﴿وَكَيْفَ يُحَكِّمُونَكَ وَعِنْدَهُمُ التَّوْرَاةُ فِيهَا حُكْمُ اللهِ ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَمَا أُولَئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ﴾

[٧٤٢] {السُّحْتِ} كل ما لا يحل كسبه، وهو من سَحَتَه، إذا استأصله، لأنه مسحوت البركة، كما قال تعالى: {يَمْحَقُ اللهُ الرِّبَا} [البقرة: ٢٧٦]، والربا باب منه.
٥ وقرئ «السُحُت» بالتخفيف والتثقيل. و«السَحْت»، بفتح السين على لفظ المصدر من سَحَتَه، «والسَّحَت»، بفتحتين، «والسِحْت»، بكسر السين.

[٧٤٣] وكانوا يأخذون الرشا على الأحكام وتحليل الحرام. وعن الحسن: كان الحاكم في بني إسرائيل إذا أتاه أحدهم برشوة جعلها في كمه فأراها إياه وتكلم بحاجته فيسمع منه ولا ينظر إلى خصمه، فيأكل الرشوة ويسمع الكذب. وحُكِيَ أن
١٠ عاملًا قدم من عمله فجاءه قومه، فقدم إليهم العراضة وجعل يحدثهم بما جرى له في عمله، فقال أعرابي من القوم: نحن كما قال الله تعالى: {سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكَّالُونَ لِلسُّحْتِ}. وعن النبي ﷺ: ”كل لحم أَنبته السحت فالنار أولى به.“

[٧٤٤] قيل: كان رسول الله ﷺ مخيرًا، إذا تحاكم إليه أهل الكتاب، بين أن يحكم بينهم وبين أن لا يحكم. وعن عطاء والنخعي والشعبي: أنهم إذا ارتفعوا
١٥ إلى حكام المسلمين، فإن شاءوا حكموا وإن شاءوا أعرضوا. وقيل: هو منسوخ بقوله {وَأَنِ احْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنزَلَ اللهُ}. وعند أبي حنيفة رحمه الله: إن احتكموا إلينا حملوا على حكم الإسلام، وإن زنى منهم رجل بمسلمة، أو سرق من مسلم شيئًا أقيم عليه الحدّ. وأما أهل الحجاز فإنهم لا يرون إقامة الحدود عليهم، يذهبون إلى أنهم قد صولحوا على شركهم، وهو أعظم من الحدود. ويقولون: إنّ
٢٠ النبي ﷺ رجم اليهوديين قبل نزول الجزية.

[745] "… sana hiçbir zarar veremezler." Bunlar davalarını Hazret-i Peygamber'e ancak *-recim* yerine *celde* gibi- daha kolay ve ehven bir hüküm vermesi talebiyle götürürlerdi. Peygamber (s.a.) onların beklentisi doğrultusunda hüküm vermeyip [veya] dâvaya bakmayınca, onun bu tavrı onlara ağır geldi ve kendilerine sırt çevirmesi hoşlarına gitmedi. İşleri güçleri Peygambere düşmanlık edip zarar vermek olduğundan, Allah da elçisine tuttuğu yolda güvende olduğunu belirtti.

[746] بِالْقِسْطِ yani recim ile hükmetmesinde olduğu gibi, "herkese eşit davranarak" ve ihtiyatla…

[747] "Nasıl seni hakem tayin ediyorlar…" Bu, Peygamber (s.a.)'e ve onun getirdiği kitaba inanmayanlar için bir taaccüp ifadesidir. Kaldı ki ilgili hüküm, iman ettiklerini iddia ettikleri kitaplarında apaçık yazılıdır. "Sonra da (verdiğin hükümden) yüz çeviriyorlar?!" Sonra da sen onlara hüküm verdiğinde, kendi kitaplarında olana uygun düşecek şekilde vermiş olduğun hükümden yüz çeviriyorlar ve ona rıza göstermiyorlar!? "Onlar *mümin* değillerdir." Yani iddia ettikleri gibi kendi kitaplarına inanıyor değillerdir. Ya da onlarla dalga geçme kabilinden söylenmiş bir söz olup "imanlarında kâmil değillerdir" anlamındadır.

[748] **Şayet** "فِيها حُكْمُ اللّٰهِ cümlesinin i'rabı nedir?" **dersen şöyle derim:** Ya *et-tevrât*tan hal olmak üzere mansūbdur ve *et-tevrât* mübteda, عِنْدَهُمْ [mukaddem] haberidir [Yani "Tevrat -Allah'ın hükmünü içerdiği halde- yanlarında iken" şeklinde]. Ya da yine ondan haber olmak üzere merfû'dur. وَعِنْدَهُمُ التَّوْرَاةُ نَاطِقَةٌ بِحُكْمِ اللّٰهِ (Allah'ın hükmünü bildiren Tevrat yanlarında iken) der gibi. Ya da i'rabda mahalli olmayan açıklayıcı bir cümledir; "yanlarında, hakeme gitmeye ihtiyaç bırakmayacak bir şey / belge varken…" Tıpkı *'indeke zeyd^{un} yensahuke ve yuşîru 'aleyke bi's-savâb^{i} fe-mâ tasne'u bi-ğayrihî* [Yanında Zeyd var; sana nasihat ediyor, doğruyu gösteriyor. O halde, başkasını ne yapacaksın!?] der gibi. **Şayet** "Tevrat niye müennes kılındı?" **dersen şöyle derim:** *Mevmât* ve *devdât* [مَوْمَاة ve دَوْدَاة] ve Arap dilindeki bu gibi [müennes] kelimelerin naziri olduğu için. "ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ cümlesini neye atfetmiş?" **dersen** يُحَكِّمُونَكَ fiiline, **derim.**

44. Şüphesiz, içinde hidayet ve nur bulunan Tevrat'ı Biz indirmiştik. Kendilerini Hakk'a teslim etmiş peygamberler, Yahudilerin hukukî ihtilâflarını onunla hükme bağlarlardı. Rabbanîler ve bilginler de hassasiyetle korumaları istenen Allah'ın kitabıyla -ki onun nigehbânı idiler- (aynı görevi yerine getirirlerdi). O halde, siz de (ey çağdaş Yahudi din adamları!) insanlardan korkmayın, Benden korkun! Âyetlerimi az bir paha karşılığı satmayın. Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse, bunlardır işte, inkârcı nankörler!

[٧٤٥] {فَلَنْ يَضُرُّوكَ شَيْئًا}، لأنهم كانوا لا يتحاكمون إليه إلا لطلب الأيسر والأهون عليهم، كالجلد مكان الرجم. فإذا أعرض عنهم وأبى الحكومة لهم، شقّ عليهم وتَكَرَّهُوا إعراضَه عنهم، وكانوا خُلفاء بأن يعادوه ويضاروه، فأمن الله سربه.

[٧٤٦] {بِالْقِسْطِ} بالعدل والاحتياط، كما حكم بالرجم.

٥ [٧٤٧] {وَكَيْفَ يُحَكِّمُونَكَ} تعجيب من تحكيمهم لمن لا يؤمنون به وبكتابه، مع أن الحكم منصوص في كتابهم الذي يدّعون الإيمان به. {ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ مِن بَعْدِ ذَلِكَ} ثم يعرضون من بعد تحكيمك عن حكمك الموافق لما في كتابهم لا يرضون به. {وَمَا أُولَئِكَ بالمُؤْمِنِينَ} بكتابهم كما يدّعون. أو وما أولئك بالكاملين في الإيمان، على سبل التهكم بهم.

١٠ [٧٤٨] فإن قلت: {فِيهَا حُكْمُ اللهِ} ما موضعه من الإعراب؟ قلت: إمّا أن ينتصب حالًا من التوراة، وهي مبتدأ خبره {عِنْدَهُمْ}؛ وإمّا أن يرتفع خبرًا عنها، كقولك: وعندهم التوراة ناطقة بحكم الله؛ وإمّا أن لا يكون له محل وتكون جملة مبنية، لأنّ عندهم ما يغنيهم عن التحكيم، كما تقول: عندك زيد ينصحك ويشير عليك بالصواب، فما تصنع بغيره؟! فإن قلت: لم أنثت التوراة؟ قلت: لكونها نظيرة لمَوْمَاة
١٥ ودَوْدَاة ونحوها في كلام العرب. فإن قلت: علام عطف {ثم يَتَوَلَّوْنَ}؟ قلت: على {يُحَكِّمُونَكَ}.

٤٤-﴿إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَاةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالأَحْبَارُ بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِنْ كِتَابِ اللهِ وَكَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَاءَ فَلا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاخْشَوْنِ وَلا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلا وَمَنْ لَمْ
٢٠ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ﴾

[749] "İçinde" gerçeği ve adaleti gösteren bir "hidayet ve" kendilerine belirsiz kalan ahkâmı aydınlatan "bir nur bulunan…"

[750] "Kendilerini Hakk'a teslim etmiş" ifadesi peygamberler için övgü makamında kullanılmış bir sıfat olup açıklama ve izah etme kaygısı taşımaksızın Yüce Kadîm [Allah] için kullanılan sıfatlar gibidir. Peygamberler bu sıfatla kayıtlanarak, Yahudilere ve Yahudiliğin İslâm'la alâkasının kalmadığına tarizde bulunulmaktadır. Çünkü onlar eski yeni bütün peygamberlerin dini olan "Hakk'a teslimiyet"ten yani İslâm'dan uzaktılar. İşte, "kendilerini Hakk'a teslim etmiş peygamberler, Yahudilerin hukukî ihtilâflarını onunla hükme bağlarlardı." ifadesi bunu seslendirmektedir.

[751] "Rabbanîler ve bilginler de…" Yani zahitler ile Hazret-i Hârûn soyundan gelen, peygamberlerin yolunu tutan ve Yahudi dininden uzak duran âlimler de "hassasiyetle korumaları istenen Allah'ın kitabıyla -ki onun nigehbânı idiler" yani değiştirilmesin diye Tevrat'ı gözetlemekte / beklemekte idiler- [işte onlar da aynı görevi yerine getirirlerdi]." بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِنْ كِتَابِ اللّٰهِ ifadesi, peygamberleri kendilerinden Allah'ın kitabı Tevrat'ı korumalarını istediği için demektir. Yani peygamberlerinin, kendilerinden Tevrat'ı tağyir ve tebdile uğramaktan korumalarını istemesi sebebiyle… مِنْ كِتَابِ اللّٰهِ'daki Min, açıklayıcıdır. Mâna şöyledir: Hazret-i Mûsâ ile Hazret-i Îsâ arasındaki peygamberler -ki bu ikisi arasında bin tane peygamber vardı- Tevrat'ın hükmü ile hükmedegelmiş, bu peygamberler de Yahudileri Tevrat'ın hükmü doğrultusunda yaşamaya sevk etmişler, Tevrat'tan sapmalarına müsade etmemişlerdi.. Nitekim Hazret-i Peygamber (s.a.) de onlara beklentileri doğrultusunda celde cezası vermek yerine *recim* hükmünü vererek burunlarını yere sürtmüştür. Zahitler, âlimler ve Hakk'a teslimiyet gösteren [Yahudi]ler de peygamberleri kendilerinden Allah'ın kitabını koruyup onun ahkâmıyla hükmetmelerini istediği ve Tevrat'ın nigehbânı oldukları için, bu şekilde hükmetmişlerdir. اسْتُحْفِظُوا'daki zamirin peygamber, âlim ve zahitlere gitmesi de câizdir ki bu durumda Tevrat'ın korunmasını isteyen Allah olmuş olur. Yani Tevrat'ı koruyup kollamakla bunları Allah yükümlü kılmıştır.

[752] "O halde, siz de insanlardan korkmayın!" ifadesi, verdiği kararlarda memur olduğu şekilde adaletle hükmetme konusunda hâkimlerin, -zalim bir hükümdardan korkarak ya da eş, dost, hısım ve akrabadan birinin başına bir sıkıntı gelir endişesiyle- Allah'tan başkasından korkmasını ve birilerine yaranma sâikiyle hareket etmesini yasaklamaktadır.

[٧٤٩] {فِيهَا هُدًى} يهدي للحق والعدل {وَنُورٌ} يبين ما استبهم من الأحكام.

[٧٥٠] {الَّذِينَ أَسْلَمُوا} صفة أجريت على النبيين على سبيل المدح، كالصفات الجارية على القديم سبحانه، لا للتفصلة والتوضيح، وأريد بإجرائها التعريض باليهود، وأنهم بعداء من ملة الإسلام التي هي دين الأنبياء كلهم في القديم والحديث، وأنّ اليهودية بمعزل منها. وقوله {الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا} مناد على ذلك.

[٧٥١] {والرَّبَّانِيُّونَ والأَحْبَارُ} والزهاد والعلماء من ولد هارون، الذين التزموا طريقة النبيين وجانبوا دين اليهود {بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِن كَتَابِ اللهِ} بما سألهم أنبياؤهم حفظه من التوراة، أي بسبب سؤال أنبيائهم إياهم أن يحفظوه من التغيير والتبديل، ومن، في {مِنْ كِتَابِ اللهِ} للتبيين. {وَكَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَاء} رقباء لئلا يبدل. والمعنى يحكم بأحكام التوراة النبييونبين موسى وعيسى، وكان بينهماألف نبي، {لِلَّذِينَ هَادُوا} يحملونهم على أحكام التوراة، لا يتركونهم أن يعدلوا عنها، كما فعل رسول الله ﷺ من حملهم على حكم الرجم وإرغام أنوفهم، وإبائه عليهم ما اشتهوه من الجلد. وكذلك حكم الربانيون والأحبار والمسلمون بسبب ما استحفظهم أنبياؤهم من كتاب الله والقضاء بأحكامه، وبسبب كونهم عليه شهداء. ويجوز أن يكون الضمير في {اسْتُحْفِظُوا} للأنبياء والربانيين والأحبار جميعًا، ويكون الاستحفاظ من الله، أي كلفهم الله حفظه وأن يكونوا عليه شهداء.

[٧٥٢] {فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ} نهي للحكام عن خشيتهم غير الله في حكوماتهم وإدهانهم فيها وإمضائها على خلاف ما أمروا به من العدل لخشية سلطان ظالم أو خيفة أذية أحد من القرباء والأصدقاء.

[753] Yahudi âlimlerinin, dünya tutkusu ve riyaset sevdası gibi sebepler yüzünden Allah'ın kitabını tahrif ettikleri ve bu yüzden helâk olup gittikleri gibi siz de [âyetlerimi, yani] Allah'ın âyet ve hükümlerini; rüşvet, makam mevki ve insanların rızası peşinde koşmak gibi "az bir paha karşılığı satmayın" bir bedel veya ivaz karşılığı değiştirmeyin.

[754] "Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse, bunlardır işte inkârcı nankörler." "zâlimler" [Mâide 5/45], "fâsıklar!.." [Mâide 5/47] ifadelerinde, Allah'ın âyetlerini küçümseyip itibarsızlaştırarak, âyetlere zulmeden, onlardan başkasıyla hükmederek, bilerek yoldan çıkanların küstahça inkâr ettikleri belirtilmektedir. İbn Abbâs'a göre "Sözü edilen kâfir, zâlim ve fâsıklardan maksat Ehl-i Kitap'tır. [Âyetin mantūku budur, ancak mefhumu onlarla sınırlı değildir, nitekim] Onun ["Bu âyetler bizim hakkımızda değil Ehl-i Kitap hakkındadır" diyenlere] şöyle dediği nakledilmiştir: "Oh ne âlâ!.. Kur'ân'da nerede tatlı bir ifade var, o size ait ama nerede bir acı ifade var, o ise Ehl-i Kitab'a ait!? Bakın, *her* kim Allah'ın hükmünü inkâr ederse kâfir olur, eğer o hükmü kabul etmekle birlikte uygulamazsa o zaman zâlim ve fâsık olur." Şa'bî'den [v. 104/722] nakledilmiştir ki inkârın küfrü gerektirmesi Müslümanlarla ilgilidir, 'zâlimler' ifadesi Yahudilere, 'fâsıklar' ifadesi de Hristiyanlara yöneliktir. İbn Mes'ûd (r.a.) [v. 32/653] ise bu hükmün Yahudiler ve diğerleri hakkında yani herkes için söz konusu olduğu kanaatindedir.

[755] Huzeyfe (r.a.)'ın [v. 36/656] ise şöyle dediği nakledilmiştir: "Siz gidişat olarak İsrâiloğullarına o kadar çok benziyorsunuz ki pabucunuzun izi pabuçlarının izine, oklarınızın tüyü oklarının tüyüne denk düşecek şekilde onların yolunu [adım adım] izlemektesiniz! Bir tek, buzağıya tapıyor musunuz, tapmıyor musunuz, onu bilmiyorum!"

45. Orada onlara yazmıştık ki "Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş... Yaralamalarda da kısas... Ama kim hakkını tasadduk ederse, bu kendisi için bir kefaret olur." Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse, bunlardır işte, zalimler!..

[756] [وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيها ifadesi] Übeyy mushafında وَأَنْزَلَ اللّٰهُ عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ فِيهَا (Allah İsrâiloğullarına Tevrat'ta indirmiştir ki) şeklindedir. Bu mushafta [yaralamalarla ilgili kısım da] وَأَنَّ الْجُرُوحَ قِصَاصٌ [yaralamalarda da kısas olduğu] şeklindedir. Atıf yolu ile zikredilen kelimelerin tümü hem merfû' hem de mansūb okunmuştur. Merfû' okunması halinde, atıf أَنَّ النَّفْسَ ifadesinin mahalline yapılmış olmaktadır,

[٧٥٣] {وَلَا تَشْتَرُوا} ولا تستبدلوا ولا تستعيضوا {بِآيَاتِي} وأحكامه {ثَمَنًا قَلِيلًا} وهو الرشوة وابتغاء الجاه ورضا الناس، كما حرّف أحبار اليهود كتاب الله وغيروا أحكامه رغبة في الدنيا وطلبًا للرياسة فهلكوا.

[٧٥٤] {وَمَنْ لَمْ يَحْكُم بِمَا أَنزَلَ اللّٰهُ} مستهينًا به {فَأُولَئِكَ هُمُ الكَافِرُونَ} والظالمون والفاسقون. وصف لهم بالعتوّ في كفرهم حين ظلموا آيات الله بالاستهانة. وتمرّدوا بأن حكموا بغيرها. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: أنّ الكافرين والظالمين والفاسقين أهلُ الكتاب. وعنه: "نعمَ القوم أنتم! ما كان من حلو فلكم، ومن كان من مرة فهو لأهل الكتاب! من جحد حكم الله كفر، ومن لم يحكم به وهو مقرّ فهو ظالم فاسق." وعن الشعبي: هذه في أهل الإسلام، والظالمون في اليهود، والفاسقون في النصارى. وعن ابن مسعود: هو عام في اليهود وغيرهم.

[٧٥٥] وعن حذيفة: أنتم أشبه الأمم سمتًا ببني إسرائيل؛ لتركبن طريقهم حذو النعل بالنعل والقذة بالقذة، غير أني لا أدري أتعبدون العجل أم لا؟

٤٥-﴿وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالأَنْفَ بِالأَنْفِ وَالأُذُنَ بِالأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

[٧٥٦] في مصحف أبيّ: "وَأَنْزَلَ اللهُ عَلَى بَنِي إِسْرَائِيل فِيهَا." وفيه: "وَأَنَّ الْجُرُوحَ قِصَاصٌ." والمعطوفات كلها قرئت منصوبة ومرفوعة، والرفع للعطف على محل {أَنَّ النَّفْسَ}،

çünkü mâna وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ النَّفْسُ بِالنَّفْسِ (Onlara şöyle yazdık: Cana karşı can) şeklindedir. Bu durumda mübteda olmak üzere merfû‘ olur. Ya da كَتَبْنَا fiili “dedik” anlamındadır. [O takdirde de yine mübteda haber cümle olarak makūl-i kavl olur]. Bu durumda النَّفْسَ بِالنَّفْسِ مِمَّا يَقَعُ عَلَيْهِ الْكِتَاب كَمَا تَقَعُ عَلَيْهِ الْقِرَاءَةُ (“Cana can” hükmü, farz olarak kıraat olunduğu gibi, farz olarak yazılanlardandır da) şeklinde bir anlam takdiri söz konusudur. Nitekim bu şekilde bir takdirle كَتَبْتُ الْحَمْدُ لله [“elhamduli’llâh” yazdım], keza قَرَأْتُ سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا (“Sûratun enzelnâhâ”yı okudum) demek yani *hamd* ve *sûre* kelimelerini merfû‘ okumak mümkün olmaktadır. İşte bu yüzdendir ki Zeccâc [v. 311/923] إِنَّ’yi إِنِّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ şeklinde kesreli okumanın sahih olacağını söylemiştir. Atıfların merfû‘ oluşu istinaf yani söz başı kılınması sebebiyledir. Mâna şudur: Tevrat’ta yazdık ki bir can haksız yere başka bir cana kıymışsa ona karşılık yakalanır ve kendisine kısas uygulanır. Aynı şekilde göz de çıkarılmış bir göze karşılık çıkarılır, burnun kesilmesine karşılık burun kesilir, kulağa karşılık kulak kesilir, dişe karşılık diş sökülür. Yara(lama) larda da kısas vardır. وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ (yaralar da kısastır) ifadesi, *ve’l-curûhu zâtu kısās*^{in} (yaralar da kısas*lı*dır) takdirinde olup *kısās* kelimesi *el-mukāssa* anlamında [mastar]dır. ‘Yaralar’dan maksat, kısas hükmünün uygulanabileceği, yani organlar arasında tam bir eşitliğin bulunduğu bilinen yaralardır.

[757] İbn Abbâs’ın [v. 68/688] “Kadına karşılık erkeği öldürmezlerdi, bu sebeple bu âyet indi!” dediği nakledilmiştir.

[758] “Ama” hak sahiplerinden “her kim tasadduk ederse” yani kısas hakkından vazgeçip cezayı uygulatma hakkını affederse “bu kendisi için bir kefaret olur.” Yani, tasadduk eden kişinin affettiği günaha tekabül edecek miktardaki günahı Allah tarafından affolunur. Bu af, sair taatleri gibi değerlendirilir. Abdullah b. Amr’ın [v. 65/684-85] da, “Tasaddukta bulunduğu miktar kadar kendi günahlarından silinir” dediği nakledilmiştir. Yalnız, bağışlamanın kefaret oluşu suçluya nispetledir de denmiştir çünkü hak sahibi onu affettiği takdirde kendisine uygulanması gereken ceza düşmektedir. Nitekim Übeyy (r.a.)’ın [v. 33/654] kıraatinde, *fe-huve keffâratuhû leh* şeklindedir, yani bağışlayan kişinin kefareti kendisine aittir, hakkı olan kefaretten herhangi bir eksiltme yapılmayacaktır. Burada, [Her kim affeder, barışırsa] “onun mükâfatını vermek Allah’a düşer.” [Şûra 42/40] ifadesindeki gibi, yapılan işin büyüklüğü gösterilmekte, af teşvik edilmektedir.

لأن المعنى وكتبنا عليهم: النفس بالنفس، إما لإجراء كتبنا مجرى قلنا، وإما لأنّ معنى الجملة التي هي قولك النفس بالنفس مما يقع عليه الكتاب كما تقع عليه القراءة. تقول: كتبت الحمدُ لله، وقرأت سورةٌ أنزلناها. ولذلك قال الزجاج: لو قرئ إنّ النَّفْسَ بِالنَّفْسَ، بالكسر؛ لكان صحيحًا. أو للاستئناف. والمعنى: فرضنا عليهم ٥ فيها {أَنَّ النَّفْسَ} مأخوذة {بِالنَّفْسِ} مقتولة بها، إذا قتلتها بغير حق. {وَ} كذلك {العَيْنَ} مفقوءة {بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ} مجدوع {بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ} مصلومة {بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ} مقلوعة {بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ} ذات قصاص، وهو المقاصّة، ومعناه: ما يمكن فيه القصاص وتعرف المساواة.

[٧٥٧] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: كانوا لا يقتلون الرجل بالمرأة، ١٠ فنزلت.

[٧٥٨] {فَمَن تَصَدَّقَ} من أصحاب الحق {بِهِ} بالقصاص وعفا عنه {فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ} فالتصدق به كفارة للمتصدق يكفر الله من سيئاته ما تقتضيه الموازنة كسائر طاعاته، وعن عبد الله بن عمرو: يهدم عنه من ذنوبه بقدر ما تصدق به. وقيل: فهو كفارة للجاني، إذا تجاوز عنه صاحب الحق سقط عنه ما لزمه، وفي ١٥ قراءة أبيّ: "فَهُوَ كَفَّارَتُهُ لَهُ"، يعني فالمتصدق كفارته له، أي الكفارة التي يستحقها له لا ينقص منها، وهو تعظيم لما فعل، كقوله تعالى {فَأَجْرُهُ عَلَى اللهِ} [الشورى: ٤٠] وترغيب في العفو.

46. Meryemoğlu Îsâ'yı da önündeki Tevrat'ı doğrulayıcı olarak onların izinden gönderdik. Ve ona, içinde hidayet ve nur bulunan, önündeki Tevrat'ı doğrulayıcı, müttakîler için bir kılavuz ve öğüt olan İncil'i verdik.

47. İncil ehli de Allah'ın onda indirdikleri ile hükmetsin. Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse, bunlardır işte, fâsıklar!..

[759] *Kaffâ* [قَفَّى] fiilinin kullanılışı aynen *'akkabe* fiili gibidir, birinin izinden gittiğinde *kaffeytuhû* ve *'akkabtuhû* dersin. Ayrıca, *kaffeytu bi-hî* ve *'akkabtu bi-hî* denilerek her iki fiil de ikinci mef'ûlüne Bâ ile geçişli kılınmıştır. Bu şekliyle ifade "Onun peşine falanı taktım / onu falana takip ettirdim" anlamına gelmektedir. **Şayet** "Âyette birinci mef'ûl nerede?" **dersen şöyle derim:** Mahzuftur ve عَلى آثارِهِمْ (onların izinde) zarfı, bu mahzuf mef'ûlün yerini tutmaktadır. Çünkü biri diğerinin 'iz'ini takip ediyorsa aslında 'o'nu takip ediyordur. "Onların izi"ndeki onlar zamiri, [44. âyetteki] "kendilerini Hakk'a teslim etmiş peygamberler" ifadesinde geçen "peygamberler"e racidir.

[760] Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728] الإنجيل'i Hemze'nin fethi ile الأَنْجِيل şeklinde okumuştur. Bu rivayet doğru ise هابيل ve آجُرّ kelimeleri gibi yabancı menşeli olması yüzünden Arap vezinlerinin dışına çıkmış olmasının bir sonucudur.

[761] وَمُصَدِّقًا kelimesi فِيهِ هُدىً kısmının mahalline ma'tūftur ve hal olmak üzere mansūbdur. وَهُدىً وَمَوْعِظَةً kelimelerinin de مُصَدِّقاً gibi hal olmak üzere mansūb olmaları câizdir ancak وَلْيَحْكُمْ kavl-i kerimi gibi *mef'ûlün leh* olmak üzere mansūb olmaları da mümkündür. Şöyle denilmiş gibi olur: "Ona İncil'i kılavuzluk etsin ve öğüt versin diye Allah'ın içinde indirmiş bulunduğu ahkâmla hükmedilsin diye verdik."

[762] **Şayet** "هُدىً وَمَوْعِظَةً kelimelerini مُصَدِّقًا kelimesinin i'rabı gibi konuşlandırırsan o zaman وَلْيَحْكُمْ ifadesini nereye koyacaksın / nasıl izah edeceksin?" **dersen şöyle derim:** Mef'ûlun leh olmaları takdirinde هُدىً وَمَوْعِظَةً için yaptığım şeyi onun için de yaparım şöyle bir takdirde bulunurum: "Biz İncil'i ona, Ehl-i İncil Allah'ın indirdiği ile hükmetsinler diye verdik." [وَلْيَحْكُمْ أَهْلُ الإنْجِيلِ بِمَا أَنْزَلَ اللّٰهُ فِيهِ] Yalnız, kelime emir sıygasıyla وَلِيَحْكُمْ şeklinde de okunmuştur ki o zaman takdir şöyle olur: "Ve 'hükmetsinler' dedik." Übeyy [v. 33/654] kıraatinde *En* ziyadesiyle *ve en li-yahkum* şeklinde okunmuştur ki *emertuhû bi-en kum* [Ona "Kalk!" diye emrettim] ifadesindeki gibi bir kullanımdır ve buradaki *En* emre bağlıdır [yani masdariyye değil, "diye" anlamı verir]. Sanki şöyle denilmiştir: "Ona İncil'i verdik ve Ehl-i İncil (onunla) hükmetsin *diye* emrettik."

٤٦-﴿وَقَفَّيْنَا عَلَى آثَارِهِمْ بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَاةِ وَآتَيْنَاهُ الإِنْجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَاةِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ﴾

٤٧-﴿وَلْيَحْكُمْ أَهْلُ الإِنْجِيلِ بِمَا أَنْزَلَ اللّٰهُ فِيهِ وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللّٰهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾

[٧٥٩] قفيته مثل عقبته، إذا اتبعته، ثم يقال قفيته بفلان وعقبته به، فتعديه إلى الثاني بزيادة الباء.فإن قلت: فأين المفعول الأول في الآية؟ قلت: هو محذوف والظرف الذي هو {عَلَى آثَارِهِمْ} كالسَّادِّ مسدّه؛ لأنه إذا قفى به على أثره فقد قفى به إياه، والضمير في {آثَارِهِمْ} للنبيين في قوله {يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا}.

[٧٦٠] وقرأ الحسن: ''الأَنْجِيل'' بفتح الهمزة؛ فإن صحّ عنه فلأنه أعجمي خرج لعجمته عن زِناتِ العربية، كما خرج هابيل وآجُرّ.

[٧٦١] {وَمُصَدِّقًا} عطف على محل {فِيهِ هُدًى}، ومحله النصب على الحال. {وَهُدًى وَمَوْعِظَةً} يجوز أن ينتصبا على الحال، كقوله {مُصَدِّقًا}، وأن ينتصبا مفعولًا لهما، كقوله {وَلْيَحْكُمْ} كأنه قيل: وللهدى والموعظة آتيناه الإنجيل، وللحكم بما أنزل اللّٰه فيه من الأحكام.

[٧٦٢] فإن قلت: فإن نظمت {هُدًى وَمَوْعِظَةً} في سلك {مُصَدِّقًا} فما تصنع بقوله {وَلْيَحْكُمْ}؟ قلت: اصنع به ما صنعت بـ{هُدًى وَمَوْعِظَةً} حين جعلتهما مفعولًا لهما، فأقدّر: وليحكمَ أهلُ الإنجيل بما أنزل اللّٰه آتيناه إياه. وقرئ «وَلِيَحْكم» على لفظ الأمر بمعنى وقلنا: لِيَحْكُمْ. وروي في قراءة أبيّ «وَأَنْ لِيَحْكُمْ»، بزيادة أن مع الأمر، على أنّ أن موصولة بالأمر، كقولك: أمرته بأن قم، كأنه قيل: وآتيناه الأنجيل وأمرنا بأن يحكم أهل الإنجيل.

[763] Söylendiğine göre, Hazret-i Îsâ ibadetlerini Tevrat'taki ahkâma göre yapardı. Çünkü İncil öğüt verici ve kötülüklerden uzaklaştırıcı temsil ve hikmetlerden oluşur, onda ahkâm çok azdır. Ancak "İncil ehli de Allah'ın onda indirdikleri ile hükmetsin!" âyetinin zahiri, bu rivayetin içeriğinin doğru olmadığını göstermektedir. Aynı şekilde, "her birine bir yol ve bir usul verildiğini" ifade eden âyet [Mâide 5/48] de bunun böyle olmadığını, her kavmin kendine ait bir şeriatı olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, "Anlam 'Allah'ın İncil'de indirmiş olduğu *Tevrat'ın gereği ile amel etme emri* doğrultusunda hükmetsinler.' şeklindedir." denilebilir.

48. (Resûlüm!) Önündeki kitapları doğrulamakla kalmayıp aynı zamanda doğrultan bu kitabı da sana gerçek olarak indirdik. Onların arasında Allah'ın indirdiğiyle hakemlik et. Bunların arzu ve ihtiraslarına uyarak sana gelen haktan sapma. Her biriniz için bir şeriat ve bir yol belirledik. Allah dileseydi, hepinizi tek bir ümmet yapardı. Fakat O, sizi, size verdikleriyle deneyecek olduğu içindir ki böyle yaptı. Öyleyse, (insanlık için) hayırda yarışın. Hepiniz, sonunda Allah'a döneceksiniz ve O, ayrılığa düştüğünüz şeyleri size bir bir haber verecek...

[764] **Şâyet** "وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتابَ (Bu kitabı sana indirdik) ve لِما بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتابِ (önündeki kitap) ifadelerinde geçen iki الْكِتابَ kelimesinin marifeliği arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** Birinci Lâm-ı tarif, yani *el* takısı malumluk ifade eder çünkü onunla Kur'ân kastedilmiştir. İkincideki *el* takısı ise cins içindir çünkü onunla da indirilen kitapların cinsi murat edilmiştir. Şöyle demek de câizdir: Lam-ı tarif (El takısı) malumluk ifade eder çünkü *el-kitâb* denilirken mutlak anlamda kendisine kitap denilen her şey kastedilmemiş, aksine onlar içinden belli bir kitap nev'i murat edilmiştir. O da 'sema'dan indirilmiş -Kur'ân dışındaki- kitaplardır.

[765] "… aynı zamanda doğrultan" yani diğer kitaplar üzerinde murakıp / denetleyici olan. Çünkü diğer kitapların sıhhat ve sabitliğine şehadet eden odur. Lâm'ın fethi ile وَمُهَيْمَنًا عَلَيْهِ şeklinde de okunmuştur ki her tür tağyir ve tebdilden korunmuş olmakla murakabe altındadır, demektir. "Ona önünden ve arkasından bâtıl gelemez" [Fussilet 41/42] âyetinde ifade edilen anlam gibi. Bu durumda onu murakabe altında tutan ya Allah ya da her ülkede bulunan Kur'ân hafızları olmaktadır. Öyle ki tek bir harfi, harekesi veya sükûnu değiştirilecek olsa onlardan her biri hemen bunun farkına varır, anında hatayı reddedip düzeltme doğrultusunda tepkilerini ortaya koyarlar.

[٧٦٣] وقيل: إن عيسى عليه السلام كان متعبدًا بما في التوراة من الأحكام؛ لأن الإنجيل مواعظ وزواجر، والأحكام فيه قليلة. وظاهر قوله {وَلْيَحْكُمْ أَهْلُ الإنجيلِ بِمَا أَنزَلَ اللهُ فِيهِ} يردّ ذلك، وكذلك قوله {لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً ومِنْهَاجًا} [المائدة: ٤٨] وإن ساغ لقائل أن يقول: معناه وليحكموا بما أنزل الله فيه من إيجاب العمل ٥ بأحكام التوراة.

٤٨-﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللهُ وَلا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا وَلَوْ شَاءَ اللهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ إِلَى اللهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ ١٠ تَخْتَلِفُونَ﴾

[٧٦٤] فإن قلت: أي فرق بين التعريفين في قوله {وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ} وقوله {لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ}؟ قلت: الأول: تعريف العهد، لأنه عني به القرآن. والثاني: تعريف الجنس، لأنه عني به جنس الكتب المنزلة. ويجوز أن يقال: هو للعهد، لأنه لم يرد به ما يقع عليه اسم الكتاب على الإطلاق، وإنما أريد نوع معلوم منه، وهو ما ١٥ أنزل من السماء سوى القرآن.

[٧٦٥] {وَمُهَيْمِنًا} ورقيبًا على سائر الكتب؛ لأنه يشهد لها بالصحة والثبات. وقرئ «مُهَيْمَنًا عَلَيْهِ» بفتح الميم، أي هُومِنَ عليه بأن حفظ من التغيير والتبديل، كما قال: {لَا يَأْتِيهِ البَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ} [فصلت: ٤٢] والذي هيمن اللهُ عليه عزّ وجلّ أو الحفّاظ في كل بلد، لو حُرِّف حَرْف منه أو حركة أو سكون لتنبه عليه كل ٢٠ أحد، ولا اشمأزوا رادّين ومنكرين.

[766] وَلا تَتَّبِعْ fiili; [وَلَا تَنْحَرِفْ] anlamı yüklendiği için, *'An* harf-i cerri ile geçişli kılınmıştır, adeta وَلَا تَنْحَرِفْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ مُتَّبِعًا أَهْوَاءَهُمْ (Bunların arzu ve ihtiraslarına uyarak, sana gelen haktan sapma) denmektedir.

[767] Ey insanlar! "Her biriniz için bir şeriat ve" bir *minhâc,* yani dinde yürümekte olduğunuz aşikâr "bir yol belirledik." -Yahyâ b. Vessâb [v. 103/721] Şin'in fethasıyla (şer'aten) okumuştur. Bu âyet bizim öncekilerin şeriatıyla amel etmek durumunda olmadığımızın delilidir, denmiştir. "… hepinizi tek bir ümmet yapardı," yani tek bir şeriat üzere toplanmış tek bir ümmet kılabilirdi veya hiçbir ihtilaf / anlaşmazlık yaşamayan tek bir ümmet yani tek bir dinin mensubu yapabilirdi. "Fakat O, sizi, size verdiği (muhtelif şeriatlar) ile deneyecek olduğu içindir ki böyle yaptı." Bakalım bu şeriatların, durumlara ve çağlara göre farklılaşan maslahatlar [genel insanlık yararları] doğrultusunda değiştiğine inanarak ve bunları farklı farklı kılmakla Allah'ın sadece hikmetinin gereğini yaptığını itiraf ederek, bunlarla amel mi edeceksiniz yoksa şüphelerin peşine takılıp amel konusunda gevşeklik mi göstereceksiniz?!

[768] "Öyleyse, (insanlık için) hayırda yarışın!" hayırlı işlere seğirtin ve onları işlemek için birbirinizle yarışın. Çünkü "hepiniz, sonunda Allah'a döneceksiniz." Neden hayırda yarışılması gerektiğini ifade anlamında bir istinaf cümlesidir. "Ve O size" haklıyı haksızdan, amelde doğru yolu tutanı ifrat ve tefrite düşenden 'ayırt edici karşılık'ı hiçbir kuşkuya mahal kalmayacak şekilde "bir bir haber verecek."

49. Bir de aralarında Allah'ın indirdiğiyle hakemlik etmeni… Onların arzu ve ihtiraslarına uyma, dikkat et de seni Allah'ın sana indirdiği bazı hükümlerden vazgeçirmesinler. Yüz çevirirlerse bil ki bir kısım günahları yüzünden Allah onları cezalandırmak istiyor demektir. Bu insanların birçoğu gerçekten fâsıktır.

[769] **Şayet** "Bir de aralarında hakemlik etmeni' ifadesi ne üzerine atfedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** وَأَنْزَلْنا إِلَيْكَ الْكِتابَ ifadesindeki الْكِتابَ üzerine. Sanki وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ أَنِ احْكُم (Bir de sana 'hakemlik et' diye indirdik) denilmiştir. Bu durumda En, vasliyye olacaktır çünkü nihayette bu hükmetme de diğerleri gibi bir fiildir. İfadenin بِالْحَقِّ üzerine atfedilmiş olması da câiz olup takdir şöyledir: أَنْزَلْنَاهُ بِالْحَقِّ وَبِأَنِ احْكُمْ (Onu sana gerçek olarak ve sen 'hakemlik et' diye indirdik).

[٧٦٦] ضمن {ولَا تَتَّبِعْ} معنى ولا تنحرف؛ فلذلك عدّي بعن، كأنه قيل: ولا تنحرف عما جاءك من الحق متبعًا أهواءهم.

[٧٦٧] {لِكُلّ جَعَلْنَا مِنكُمْ} أيها الناس {شِرْعَةً} شريعة، وقرأ يحيى بن وثاب بفتح الشين، {وَمِنْهَاجًا} وطريقا واضحًا في الدين تجرون عليه. وقيل: هذا دليل على أنَّا غير متعبدين بشرائع من قبلنا. {لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً} جماعة متفقة على شريعة واحدة، أو ذوي أمّة واحدة، أي دين واحد لا اختلاف فيه {وَلَكِنْ} أراد {لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ} من الشرائع المختلفة، هل تعملون بها مذعنين معتقدين أنها مصالح قد اختلفت على حسب الأحوال والأوقات، معترفين بأن الله لم يقصد باختلافها إلا ما اقتضته الحكمة، أم تتبعون الشبه وتفرطون في العمل؟

[٧٦٨] {فَاسْتَبِقُوا الخَيْرَاتِ} فابتدروها وتسابقوا نحوها {إِلَى اللهِ مَرْجِعُكُمْ} استئناف في معنى التعليل لاستباق الخيرات {فَيُنَبِّئُكُمْ} فيخبركم بما لا تشكون معه من الجزاء الفاصل بين محقكم ومبطلكم، وعاملكم ومفرطكم في العمل.

٤٩-﴿وَأَنِ احْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللهُ وَلا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَاحْذَرْهُمْ أَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللهُ إِلَيْكَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمْ أَنَّمَا يُرِيدُ اللهُ أَنْ يُصِيبَهُمْ بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ لَفَاسِقُونَ﴾

[٧٦٩] فإن قلت: {وَأَنِ احْكُمْ بَيْنَهُمْ} معطوف على ماذا؟ قلت: على الكتاب في قوله {وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الكِتَابَ}، كأنه قيل: وأنزلنا إليك أن احكم على أنّ أن وصلت بالأمر، لأنه فعل كسائر الأفعال. ويجوز أن يكون معطوفًا على {بِالْحَقِّ}، أي أنزلناه بالحق، وبأن احكم.

[770] "Dikkat et de seni Allah'ın sana indirdiği bazı hükümlerden vazgeçirmesinler" saptırarak ayağını kaydırmasınlar. Şöyle ki: Yahudi âlimlerinden Kâ'b b. Esîd, Abdullah b. Sūriyâ ve Şâs b. Kays dediler ki: "Bizi Muhammed'e götürün de dini hakkında şunu tongaya düşürelim!" Yanına vardıklarında şöyle dediler: "Muhammed! Bilirsin ki biz Yahudi âlimiyiz, biz sana tâbi olursak Yahudilerin tümü sana uyar çünkü onlar bize asla muhalefet etmezler. Ne var ki bizimle kavmimiz arasında bir husumet var. [Anlaşalım] biz sana muhakeme olmak üzere geliriz, sen de bizim lehimize onların aleyhine karar verirsin, biz de sana iman eder, seni tasdik ederiz." Hazret-i Peygamber (s.a.) onların bu teklifine yanaşmadı… İşte bu âyet bu yüzden indi.

[771] "Yüz çevirirlerse" yani Allah'ın sana indirdiği ile hükmetmene yanaşmazlar ve başka bir şey murat ederlerse, "bil ki bir kısım günahları yüzünden" yani Allah'ın hükmünden yüz çevirmeleri ve onun aksi bir şey isteme günahı sebebiyle "Allah onları cezalandırmak istiyor demektir." Buna göre, "bir kısım günahları yüzünden" ifadesini, Allah'ın hükmünden yüz çevirme yerine koymuş ve bu sûretle, onların daha nice günahları olduğunu bildirmek ve bu günahın her ne kadar büyükse de ötekilerin yanında 'sadece bir kısmı ve onlardan biri' mesabesinde olduğunu belirtmek istemiştir. Bu kapalı anlatım, yüz çevirmenin ne kadar büyük bir günah olduğunu ve irtikâbının ne muazzam bir aşırılık olduğunu belirtmeye yöneliktir. Bu tür kullanımın bir benzeri Lebîd'in [v. 40/41 - 660/661] şu sözünde geçer:

> "[Ben hoşnut olmadığım yeri, daim durmaz, terk ederim.]
>
> Bazı nefisleri ölümleri oraya hapsetmişse başka!"

Burada bazı nefislerden şair kendisini kastetmektedir. "Ben" demek yerine bu şekilde müphem bir ifade kullanması, şanının yüceltmek içindir. Adeta *nefs*^{en} *kebîrat*^{en} *ve nefs*^{en} *eyye nefs*^{in} (Büyük bir kişi! Bir kişi, ama ne kişi!) demektedir. Kelimenin -ba'ziyetin anlamı ifade edecek şekilde- nekire getirilmesi nasıl ["görülmedik biçimde!" der gibi] bir büyütme ifade ediyorsa, aynı şekilde "bazı günahları yüzünden" denmesi de aynı şeyi ifade etmektedir.

[772] "… gerçekten fâsıktır" yani küfürde temerrüt etmekte ve haddi aşmaktadırlar. Bununla, Allah'ın hükmünden yüz çevirmenin büyük bir temerrütten ve aşırı bir inkârdan geldiğini anlatmak istemektedir.

50. Yoksa bunlar (haktan, hukuktan tamamen uzak) Câhiliye hükmünü mü istiyorlar?! Yakîn sahibi bir topluma göre kim Allah'tan daha iyi hükmedebilir?

[٧٧٠] {أَن يَفْتِنُوكَ عَن بَعْضِ مَا أَنزَلَ اللّٰهُ إِلَيْكَ} أن يضلوك عنه ويستزلوك. وذلك: أن كعب بن أسيد وعبد الله بن صوريا وشاس بن قيس من أحبار اليهود قالوا: اذهبوا بنا إلى محمد نفتنه عن دينه، فقالوا: يا محمد قد عرفت أنا أحبارُ اليهود، وأنا إن اتبعناك اتبعنا اليهود كلهم ولم يخالفونا، وإنّ بيننا وبين قومنا ٥ خصومة فنتحاكم إليك فتقضي لنا عليهم، ونحن نؤمن بك ونصدّقك، فأبى ذلك رسول الله ﷺ، فنزلت.

[٧٧١] {فَإِن تَوَلَّوا} عن الحكم بما أنزل الله إليك وأرادوا غيره {فَاعْلَمْ أَنَّمَا يُرِيدُ اللّٰهُ أَن يُصِيبَهُم بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ} يعني بذنب التولي عن حكم الله وإرادة خلافه، فوضع {بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ} موضع ذلك وأراد أنّ لهم ذنوبًا جمة كثيرة العدد، وأنّ هذا الذنب ١٠ مع عظمه بعضها وواحد منها، وهذا الإبهام لتعظيم التولي واستسرافهم في ارتكابه. ونحو البعض في هذا الكلام ما في قول لبيد:

أَوْ يَرْتَبِطْ بَعْضَ النُّفُوسِ حِمَامُهَا ۞

أراد نفسه: وإنما قصد تفخيم شأنها بهذا الإبهام، كأنه قال: نفسًا كبيرة، ونفسًا أيّ نفس! فكما أن التنكير يعطي معنى التكبير وهو معنى البعضية، فكذلك إذا صرح ١٥ بالبعض.

[٧٧٢] {لَفَاسِقُونَ} لمتمرّدون في الكفر معتدُون فيه، يعني أنّ التولي عن حكم الله من التمرّد العظيم والاعتداء في الكفر.

٥٠-﴿أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ حُكْمًا لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ﴾

[773] “Yoksa bunlar Câhiliye hükmünü mü istiyorlar?!” Bu iki şekilde izah edilebilir: Birincisi şudur: Kurayza ve Nadīroğulları Peygamber (s.a.)’den Câhiliye halkının hükmettiği gibi maktuller arasında farklı kategoriler uygulaması talebinde bulunmuşlardı. Rivayete göre, Hazret-i Peygamber (s.a.) “Bütün maktuller eşittir!” diye hükmetmişti de Nadīroğulları “Biz buna rıza gösteremeyiz!” demişlerdi. Âyet işte bu olay üzerine inmişti. İkincisi: Yahudilere yönelik bir azardır: “Yahu, siz kitap ve ilim sahibi bir milletsiniz. Hal böyle iken nasıl olur da Câhiliye toplumunun cehalete, heva ve hevese dayalı hükümleri gibi hüküm verilmesini istersiniz. Böyle bir şey ne kitaba sığar ne de Allah’tan gelen bir vahye çıkar! [Hiç olacak bir şey mi?!]”

[774] Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llāh*’ın [v. 110/728] söyle dediği nakledilir: Âyet Allah’ın hükmünden başkasını talep eden herkes için genel geçer bir hüküm içerir. *Hüküm* iki kısımdır: Birincisi ilme dayalıdır ve o Allah’ın hükmüdür. İkincisi de cehalete dayanır ki o da Şeytan’ın hükmüdür.

[775] Tāvus’a [v. 106/725] çocuklarından bir kısmını diğerlerine üstün tutan bir adamın hali sorulduğunda, cevap olmak üzere, bu âyeti okumuştur.

[776] يَبْغُونَ fiili Yâ’lı ve Tâ’lı okunmuştur [istiyorlar / istiyorsunuz]. es-Sülemî [v. 73/692] أَفَحُكْمُ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ şeklinde mübteda olmak üzere merfû‘ okumuş, يَبْغُونَ’yi de haberi kılmıştır, haberin cümle olması halinde mübtedaya gitmesi gereken zamirin hazfi ise أَهذَا الَّذِي بَعَثَ اللهُ رَسُولًا (“Allah’ın elçi diye gönderdiği bu muymuş!?” [Furkān 25/41]) örneğindeki sıla cümlesinde olması gereken âid zamirinin [*be’asehû*] hazfedilmiş olması gibidir. Benzer hazif durumu *en-nâs*^u^ *raculâni racul*^un^ *ehente ve racul*^un^ *ekramte* [insanlar iki çeşittir, (kendisine) değer vermediklerin ve (kendisine) değer verdiklerin] örneğinde olduğu gibi sıfat ve *merartu bi-Hind*^in^ *yadribu Zeyd*^un^ [Zeyd (kendisini) döverken Hind’e uğradım] örneğinde olduğu gibi hal cümlelerinde de vardır.

[777] Katâde [v. 117/735] أَفَحَكَمَ الْجاهِلِيَّةِ (Câhiliye hakemine mi?) şeklinde okumuştur. Şöyle ki bunların istediği hükmü, ancak Necran Ef’âsı [kâhin-kral] ve onun gibi Câhiliye hakemleri verir! Beyinsizlikleri yüzünden, ‘son peygamber’ Muhammed (s.a.)’in de bu hakemler gibi olmasını arzuluyorlardı.

[778] لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ’daki Lâm هَيْتَ لَكَ’deki [Yûsuf 12/23] Lâm gibi açıklama içindir [sıla için değil]. Yani bu hitap ve bu soru yakîn sahibi bir topluma *‘göre’dir* çünkü Allah’tan daha âdil ve daha güzel hüküm veren birinin olamayacağına yakîni olanlar onlardır.

[٧٧٣] {أَفَحُكْمَ الجَاهِلِيّةِ يَبْغُونَ} فيه وجهان؛ أحدهما أنّ قريظة والنضير طلبوا إليه أن يحكم بما كان يحكم به أهل الجاهلية من التفاضل بين القتلى.وروي أن رسول الله ﷺ قال لهم «القتلى بواء». فقال بنو النضير: نحن لا نرضى بذلك، فنزلت. والثاني: أن يكون تعبيرًا لليهود بأنهم أهل كتاب وعلم، وهم يبغون حكم الملة الجاهلية التي هي هوى وجهلٌ، لا تصدر عن كتاب ولا ترجع إلى وحي من الله تعالى.

[٧٧٤] وعن الحسن: هو عامّ في كل من يبغي غير حكم الله. والحكم حكمان: حكم بعلم فهو حكم الله، وحكم بجهل فهو حكم الشيطان.

[٧٧٥] وسئل طاوس عن الرجل يفضل بعض ولده على بعض، فقرأ هذه الآية.

[٧٧٦] وقرئ «تَبْغُونَ»، بالتاء والياء. وقرأ السلمي «أَفَحُكْمُ الجَاهِلِيّةِ يَبْغُونَ»، برفع الحكم على الابتداء، وإيقاع يبغون خبرًا وإسقاط الراجع عنه كإسقاطه عن الصلة في {أَهَذَا الَّذِي بَعَثَ اللهُ رَسُولًا} [الفرقان: ٤١]. وعن الصفة في "الناس رجلان؛ رجل أهنت، ورجل أكرمت." وعن الحال في "مررت بهندٍ يضرب زيدٌ.

[٧٧٧] وقرأ قتادة أَفَحَكَمَ الجاهلية، على أنّ هذا الحكم الذي يبغونه إنما يحكم به أفعى نجران، أو نظيره من حكام الجاهلية، فأرادوا بسفههم أن يكون محمد خاتم النبيين حكمًا كأولئك الحكام.

[٧٧٨] اللام في قوله {لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ} للبيان، كاللام في {هَيْتَ لَكَ} [يوسف: ٢٣]، أي هذا الخطاب وهذا الاستفهام لقوم يوقنون، فإنهم الذين يتيقنون أن لا أعدل من الله ولا أحسن حكمًا منه.

51. Ey iman edenler! Yahudi ve Hristiyanları velî edinmeyin. Onlar birbirlerinin velîsidir. İçinizden her kim onları velî edinirse o da onlardandır. Zalim bir kavmi Allah elbette doğru yola getirmez.

52. Kalplerinde hastalık olanların "Başımız bir felaket gelmesinden korkuyoruz!" diyerek onların arasında koşuştuklarını görüyorsun. Umulur ki Allah fethi müyesser kılar ya da kendi katından bir başka şey getirir de içlerinde gizledikleri şeyden dolayı pişman olurlar.

53. Ve iman edenler şöyle derler "Kesinlikle sizinle beraber olduklarına dair bütün güçleriyle Allah'a yemin edenler bunlar mıydı?" Amelleri boşa gitmiş ve (felâha ereceklerine) hüsrana uğrayanlara dönmüşlerdir.

[779] Onlara yardım ederek veya onlardan yardım isteyerek, kardeşlik ilişkileri tesis ederek ve müminlerle yatıp kalktığınız gibi onlarla yatıp kalkarak "onları velî edinmeyin." Sonra Allah, yasağın gerekçesini şu sözüyle açıklamıştır: "Onlar birbirlerinin velîleridir," yani onlar aynı dinden olmaları ve küfürde birleşmeleri sebebiyle ancak kendilerinden olanlarla dostluk kurarlar. Dinleri kendi dinlerinden farklı olanları ve onların dostluklarını ne etsinler ki?!

[780] "İçinizden her kim onları velî edinirse o da onlardandır" onlar cümlesindendir ve hükmü, onlarınki gibidir! Bu, Yüce Allah'ın farklı dinden olanlara yaklaşmamak, onlardan uzak durmak gerektiğini ortaya koyduğu, ağır ve sert bir üsluptur. Nitekim Peygamber (s.a.)'in "Bu ikisinin ocakları birbirine bakmaz!" [*Ebû Dâvûd*, "Cihâd", 103. (Nasıl olur ki biri Hakk'a çağırır, öbürü Şeytana)] şeklindeki hadisinde de benzer bir teşdit üslubu kullanılmış ve hiçbir müminin muhalifleri ile bir arada yaşamamasını emretmiştir. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin [v. 42/662-63] Hristiyan kâtibi hakkında Hazret-i Ömer (r.a.)'ın söylediği: "Onlara değer vermeyin, zira Allah onları aşağılamıştır. Onlara güven duymayın çünkü Allah onların hain olduklarını söylemiştir. Onları kendinize yakın etmeyin, zira Allah onları uzaklaştırmıştır!" şeklindeki sözü de benzer bir teşdit üslubu içermektedir. Ebû Mûsâ'nın Hazret-i Ömer (r.a.)'a "Basra'da işler onsuz yürümez" dediği, Hazret-i Ömer'in de cevaben "O Hristiyan öldü *vesselâm*!" diye yazdığı rivayet edilir. Yani "Farz et ki o öldü... O zaman ne yapacak idiysen onu hemen şimdi yap! Başka birini bularak ona karşı müstağni ol!"

٥١-﴿يَا أيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى أَوْلِيَاءَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ إِنَّ اللهَ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

٥٢-﴿فَتَرَى الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يُسَارِعُونَ فِيهِمْ يَقُولُونَ نَخْشَى أَنْ تُصِيبَنَا دَائِرَةٌ فَعَسَى اللهُ أَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ أَوْ أَمْرٍ مِنْ عِنْدِهِ فَيُصْبِحُوا عَلَى مَا أَسَرُّوا فِي أَنْفُسِهِمْ نَادِمِينَ﴾ ٥

٥٣-﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا أَهَؤُلاءِ الَّذِينَ أَقْسَمُوا بِاللهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ إِنَّهُمْ لَمَعَكُمْ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فَأَصْبَحُوا خَاسِرِينَ﴾

[٧٧٩] لا تتخذوهم أولياء تنصرونهم وتستنصرونهم وتؤاخونهم وتصافونهم وتعاشرونهم معاشرة المؤمنين. ثم علل النهي بقوله {بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ} أي إنما يوالي بعضهم بعضًا لاتحاد ملتهم واجتماعهم في الكفر، فما لمن دينه خلاف دينهم ولموالاتهم؟! ١٠

[٧٨٠] {وَمَن يَتَوَلَّهُمْ منكُمْ فَإِنَّهُ} من جملتهم وحكمه حكمهم. وهذا تغليظ من الله وتشديد في وجوب مجانبة المخالف في الدين واعتزاله، كما قال رسول الله ﷺ: "لا تراءى ناراهما." ومنه قول عمر رضي الله عنه لأبي موسى في كاتبه النصراني: "لا تكرموهم إذ أهانهم الله، ولا تأمنوهم إذ خوّنهم الله، ولا تدنوهم إذ أقصاهم الله." وروي أنه قال له أبو موسى: لا قوام للبصرة إلا به، فقال: "مات النصراني والسلام؟" يعني هب أنه قد مات، فما كنت تكون صانعًا حينئذ فاصنعه الساعة، واستغْن عنه بغيره. ١٥

[781] “Zalim bir kavmi Allah elbette doğru yola getirmez.” Yani kâfirleri velî edinmek sûretiyle kendi özlerine zulmedenleri Allah lütuf ve ihsanlarından yoksun bırakır, onlara olan gazabından dolayı onları rezil rüsvay eder.

[782] “Onların arasında koşuştuklarını” yani onların dostluklarına can attıklarını, bunu arzuladıklarını… Ve zamanın getireceği birtakım belâ ve musibetlerin kendi başlarına da gelip gelmeyeceğinden emin olamadıklarını mazeret gösteriyor, onların yardımına bu yüzden ihtiyaç duyduklarını iddia ediyorlardı.

[783] [Bu âyetin inmesi üzerine] Ubâde b. es-Sāmit (r.a.) [v. 34/654] Peygamber (s.a.)’e “Benim çok sayıda Yahudi dostum var,onlardan teberrî ediyor, bunların dostluğundan vazgeçip Allah ve Resûlünün dostluğunu yeğliyorum.” demiştir. Abdullah b. Übeyy [v. 9/631] ise şöyle demiştir: “Ben zamanın musibetlerinden korkan bir adamım [çünkü onun ne getireceği belli olmaz], bu yüzden Kaynukāʿoğulları Yahudileri ile olan dostluğumdan vazgeçemem!”

[784] “Umulur ki Allah fethi müyesser kılar…” Resûlünü düşmanlarına karşı fetihle birlikte muzaffer kılar ve Müslümanların galip gelmelerini nasip eder “ya da kendi katından bir başka şey getirir de” böylece Yahudilerin bastığı sağlam zemini kökünden sarsar da onları yurtlarından sürer ve sonunda münafıklar kendi aralarında konuşup kendi içlerinde gizledikleri şeyden dolayı pişmanlık duyarlar. Çünkü onlar Hazret-i Peygamber (s.a.)’in durumu hakkında şüphe içindeydiler ve bir türlü inanmıyorlardı “Onun işin üstesinden geleceğini sanmıyoruz!” diyorlardı. Haliyle, devleti ve üstünlüğü Yahudilere daha lâyık görüyorlardı.

[785] Şu da söylenmiştir: أَوْ أَمْرٍ مِنْ عِنْدِهِ ifadesinden maksat, Peygamber (s.a.)’e münafıkların sırlarını ortaya çıkartma ve onları öldürme emrinin verilmesi, [diğerlerinin de] böylece, münafıklık etmekten pişmanlık duyacak olmalarıdır. Yine, ‘İnsanların herhangi bir katkısı olmaksızın, bizzat Allah’ın kendi katından bir durum’ şeklinde bir mâna anlaşılabileceği de söylenmiştir. Nitekim Nadīroğullarının durumu böyle olmuştur. Allah onların kalplerine öyle bir korku salmıştır ki “üzerlerine ne atlı, ne develi hiçbir askerî birlik gönderilmeksizin”[70] yurtlarını kendi elleriyle teslim etmişlerdir.

70 Bkz. Haşr 59/6. Bu vakʿada herhangi bir fiilî çatışma olmamış; “*(Ey ‘fey’lerin nasıl dağıtılacağını soranlar!) Allah’ın onlardan savaşsız olarak alıp Resûlüne verdiği o malı-mülkü elde etmek için, siz ne at ne de deve koşturmak zorunda kaldınız!*” meâlindeki Haşr 6’da belirtildiği gibi, Müslümanlar atla - deve ile uğraşmamış ise de ilk âyetteki *li-evveli’l-haşr* ifadesinden de anlaşılacağı üzere, Peygamber Aleyhisselâm

[٧٨١] {إِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ} يعني الذين ظلموا أنفسهم بموالاة الكفر يمنعهم الله ألطافه ويخذلهم مقتًا لهم.

[٧٨٢] {يُسَارِعُونَ فِيهِمْ} ينكمشون في موالاتهم ويرغبون فيها ويعتذرون بأنهم لا يأمنون أن تصيبهم دائرة من دوائر الزمان، أي صرف من صروفه ودولة من دوله، ٥ فيحتاجون إليهم وإلى معونتهم.

[٧٨٣] وعن عبادة بن الصامت رضي الله عنه أنه قال لرسول الله ﷺ: إنّ لي من موالي من يهود كثيرًا عددهم، وإني أبرأ إلى الله ورسوله من ولايتهم وأُوالي الله ورسوله. فقال عبد الله بن أبيّ: إني رجل أخاف الدوائر لا أبرأ من ولاية مواليّ. وهم يهود بني قينقاع.

١٠ [٧٨٤] {فَعَسَى اللّٰهُ أَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ} لرسول الله ﷺ على أعدائه وإظهار المسلمين {أَوْ أَمْرٍ مِنْ عِنْدِهِ} يقطع شأفة اليهود ويجليهم عن بلادهم، فيصبح المنافقون نادمين على ما حدثوا به أنفسهم. وذلك أنهم كانوا يشكون في أمر رسول الله ﷺ ويقولون: ما نظن أن يتم له أمر، وبالحرَى أن تكون الدولة والغلبة لهؤلاء.

[٧٨٥] وقيل {أَوْ أَمْرٍ مِنْ عِنْدِهِ}، أو أن يؤمر النبيّ ﷺ بإظهار أسرار المنافقين ١٥ وقتلهم فيندموا على نفاقهم. وقيل: أو أمر من عند الله لا يكون فيه للناس فعل كبني النضير الذين طرح الله في قلوبهم الرعب. فأعطوا بأيديهم من غير أن يوجَف عليهم بخيل ولا ركاب.

[786] وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا [Ve iman edenler şöyle derler] ifadesindeki وَيَقُولُ fiili, أَنْ يأتِيَ üzerine atfen mansūb da okunmuştur, söz başı olmak üzere merfû‘ da okunmuştur. "O vakit, iman edenler şöyle derler." anlamındadır. Vav'sız يَقُولُ şeklinde de okunmuştur. Mekke, Medine ve Şam Mushaflarında bu şekildedir ve bu halde sanki biri; "Peki, o anda müminler ne derler?" diye bir soru sormuş da ona cevap olmak üzere "iman edenler 'yemin edenler bunlar mıydı?' derler" denilmiş olmaktadır. **Şayet** "Peki, bunu kime söylemiş oluyorlar?!" **dersen şöyle derim:** Bunu, ya -kendi hallerine taaccüp ederek ve Allah'ın karşılıksız ihsan ettiği ihlâs ve tevfike gıpta ederek- birbirlerine söylemiş oluyorlardı, "Sizin dostlarınız ve kâfirlere karşı destekçileriniz olduklarına var güçleriyle yemin edenler bunlar mıydı?!" şeklinde… Ya da Yahudiler için söylemiş oluyorlardı. Çünkü onlara destek olmak ve yardımlaşmak üzere onlarla ahitleşmişlerdi. Nitekim Allah Teâlâ [işbu 'imanlı' Münafıkların Yahudilere], "Eğer sizinle savaşılırsa size mutlaka yardım ederiz!" [Haşr 59/11] dediklerini nakletmiştir.

[787] "Amelleri boşa gitmiştir." ifadesi, [ya] müminlerin sözü cümlesindendir, yani onların insanların gözü önünde ikenki tekellüfe girdikleri amelleri boşa gitmiştir. Bu ifadede taaccüp anlamı da vardır. Sanki "Yaptıkları amma da boşa gitti!.. Ziyandalar ziyanda!.." denilmiş gibidir. Ya da Allah'ın sözündendir ve onların amellerinin boşa gideceğini ve hallerinin ne denli kötü olduğunu ifade etmektedir.

54. Ey iman edenler! İçinizden her kim dininden dönerse Allah; kendisinin sevdiği, onların da kendisini sevdikleri, müminlere karşı alçakgönüllü, inkârcı nankörlere karşı ise zorlu öyle bir kavim getirir ki hiçbir kınayıcının kınamasından korkmadan Allah yolunda cihâd ederler. Bu, Allah'ın lütfudur, O'nu dilediğine veriyor. Allah, (lütfuyla, varlığıyla, kısaca her şeyi ile) geniştir, 'mutlak ilim sahibi'dir (Vâsi‘, Alîm).

[788] ["Her kim dininden dönerse" meâlindeki ifade] مَنْ يَرْتَدَّ ve مَنْ يَرتَدِدْ şeklinde okunmuştur. İmam Mushaf'da iki Dal iledir. Bu, Kur'ân'ın henüz olmadan haber vermiş olduğu olaylardandır. Bunların dinden çıkanlar / riddet ehli olduğu ve 11 fırkadan oluştuğu da söylenmiştir. Bunlardan üçü Peygamber (s.a.)'in daha hayatta olduğu dönemde ortaya çıkmıştı:

---

ordusuyla birlikte Nadīroğulları kalesini muhasara etmiş ve bunları yurtlarını terketmeye zorlamış; Medine'den sürmüştür. / ed.

[٧٨٦] {وَيَقُولُ الّذِينَآمَنُوا} قرئ بالنصب عطفًا على {أَنْ يَأتِيَ}، وبالرفع على أنه كلام مبتدأ، أي ويقول الذين آمنوا في ذلك الوقت. وقرئ «يقول»، بغير واو، وهي في مصاحف مكة والمدينة والشام كذلك على أنه جواب قائل يقول: فماذا يقول المؤمنون حينئذ؟ فقيل: يقول الذين آمنوا هؤلاء الذين أقسموا. فإن قلت: لمن يقولون هذا القول؟ قلت: إمّا أن يقوله بعضهم لبعض تعجبًا من حالهم واغتباطًا بما منّ الله عليهم من التوفيق في الإخلاص، {أَهَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمُوا} لكم بإغلاظ الأيمان أنهم أولياؤكم ومعاضدوكم على الكفار؛ وإمّا أن يقولوه لليهود، لأنهم حلفوا لهم بالمعاضدة والنصرة. كما حكى الله عنهم {وَإِن قُوتِلْتُمْ لَنَنصُرَنَّكُمْ} [الحشر: ١١].

[٧٨٧] {حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ} من جملة قول المؤمنين، أي بطلت أعمالهم التي كانوا يتكلفونها في رأى أعين الناس. وفيه معنى التعجيب، كأنه قيل: ما أحبط أعمالهم! فما أخسرهم! أو من قول الله عزّ وجلّ شهادة لهم بحبوط الأعمال وتعجبًا من سوء حالهم.

٥٤-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللّٰهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لائِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾

[٧٨٨] وقرئ «مَنْ يَرتَدَّ» ومن «يَرْتَدِدْ»، وهو في الإمام بدالين، وهو من الكائنات التي أخبر عنها في القرآن قبل كونها. وقيل: بل كان أهل الردّة إحدى عشرة فرقة: ثلاث في عهد رسول الله ﷺ:

* Müdlicoğulları: Reisleri Zü'l-hımâr [başı sarmalı] el-Esved el-'Ansî idi. Bu Yemen'de kâhin idi, peygamberlik iddiasında bulunmuş ve orayı tamamen ele geçirmiş, Hazret-i Peygamber (s.a.)'in yöneticilerini kovmuştu. Hazret-i Peygamber, Mu'âz'a ve Yemen'in ileri gelenlerine onunla ilgili yazmıştı. Allah onu, evine alan ve öldüren Feyrûz ed-Deylemî'nin eliyle helâk etti. Onun öldürüldüğü bilgisi Hazret-i Peygamber (s.a.)'e daha öldürüldüğü gece bildirilmişti. Bunun üzerine, Müslümanlar sevinmişlerdi. Ve ertesi gün de Hazret-i Peygamber (s.a.) vefat etmişti. Haberi ise Rebî'ülevvel ayının sonunda gelmişti.

* [Yalancı] Müseylime'nin kavmi Hanîfeoğulları. Bu, Hazret-i Peygamber'e bir mektup yazmış ve şöyle demişti: "Allah resûlü Müseylime'den Allah resûlü Muhammed'e. İmdi, Yeryüzünün yarısı benim, yarısı senindir." Peygamber (s.a.) ona şöyle cevap verdi: "Allah resûlü Muhammed'den Yalancı Müseylime'ye!.. İmdi, bil ki yeryüzü Allah'ındır ve onu ancak kullarından dilediğine miras bırakır. Akıbet takva sahiplerinindir." Hazret-i Ebû Bekr (r.a.), Müslümanların ordularıyla onunla savaştı ve o Hazret-i Hamza'nın katili Vahşî'nin eliyle öldürüldü. Vahşî şöyle derdi: "Câhiliyede insanların en hayırlısını öldürdüm, İslâmlıkta da insanların en şerlisini öldürdüm." -Câhiliye ve İslâmlık derken kendi Müslümanlık öncesi ve sonrası halini kastediyor.-

* Tuleyha b. Huveylid'in kavmi Esedoğulları: Hazret-i Peygamber (s.a.) Tuleyha'nın üzerine Hazret-i Hālid'i göndermiştir. Savaşta yenilmiş sonra Şam'a götürülmüştür. Orada Müslüman olmuş ve Müslümanlığını güzel bir şekilde sürdürmüştür.

* Yedi irtidat olayı da Hazret-i Ebû Bekr (r.a.) zamanında olmuştur: Bunlar şunlardı: (1) Uyeyne b. Hısn'ın kavmi Fezâre. (2) Kurre b. Seleme el-Kuşeyrî'nin kavmi Gatafan. (3) Fecâ'e b. Abdiyâleyl'in kavmi Süleymoğulları. (4) Mâlik b. Nüveyre'nin kavmi Yerbû'oğulları. (5) Müseylimetü'l-kezzâb ile evlenen yalancı peygamber Secah bnt. el-Münzir'in kavmi Temim'in bir kısmı. Bu kadın hakkında Ebü'l-'Alâ el-Ma'arrî [v. 449/1057] *İstağfir ve'stağfirî* adlı kitabında şöyle der:

> "Secah imam olup öne geçti, arkasındaydı Müseylime de.
> Biri erkek biri dişi iki yalancı, dünyalıklar içinde!"

(6) Eş'as b. Kays'ın kabilesi Kinde. (7) Bahreyn'de Hatīm b. Zeyd'in kavmi Bekr b. Vâ'il oğulları. Hazret-i Ebû Bekr (r.a.)'ın dirayetiyle Allah bunların hepsinin üstesinden gelmiştir.

بنو مدلج، ورئيسهم ذو الخمار وهو الأسود العنسي، وكان كاهنًا تنبَّأ باليمن واستولى على بلاده، وأخرج عمال رسول الله ﷺ، فكتب رسول الله ﷺ إلى معاذ بن جبل وإلى سادات اليمن، فأهلكه الله على يدي فيروز الديلمي؛ بَيَّتَهُ فقتله وأخبر رسول الله ﷺ بقتله ليلة قتل، فسُرَّ المسلمون وقبض رسول الله ﷺ من الغد. وأتى خبره في آخر شهر ربيع الأول.

وبنو حنيفة، قوم مسيلمة تنبَّأ وكتب إلى رسول الله ﷺ: من مسيلمة رسول الله إلى محمد رسول الله. أمّا بعد فإن الأرض نصفها لي ونصفها لك. فأجاب عليه الصلاة والسلام: "من محمد رسول الله إلى مسيلمة الكذاب. أمّا بعد، فإن الأرض لله يورثها من يشاء من عباده، والعاقبة للمتقين!" فحاربه أبو بكر رضي الله عنه بجنود المسلمين، وقتل على يدي وحشي قاتل حمزة. وكان يقول: قتلت خير الناس في الجاهلية، وشرّ الناس في الإسلام، أراد في جاهليتي وإسلامي.

وبنو أسد: قوم طُلَيحة بن خويلد تنبَّأ فبعث إليه رسول الله ﷺ خالدًا فانهزم بعد القتال إلى الشام ثم أسلم وحسن إسلامه.

وسبع في عهد أبي بكر رضي الله عنه: فزارة قوم عيينة بن حصين، وغطفان قوم قرّة بن سلمة القشيري، وبنو سليم قوم الفجاءة بن عبد ياليل. وبنو يربوع قوم مالك بن نُوَيرة، وبعض تميم قوم سَجاح بنت المنذر المتنبئة التي زوّجت نفسها مسيلمة الكذاب؛ وفيها يقول أبو العلاء المعري في كتاب استغفر واستغفري:

أَمَّتْ سجَاحُ وَوَالاَهَا مُسَيْلِمَة ۞ كَذَّابَةٌ فِي بَنِي الدُّنْيَا وَكَذَّابُ

وكندة قوم الأشعث بن قيس، وبنو بكر بن وائل بالبحرين قوم الحطيم بن زيد. وكفى الله أمرهم على يد أبي بكر رضي الله عنه.

* Bir fırka da Hazret-i Ömer (r.a.) zamanında ortaya çıkmıştır. Cebele b. el-Eyhem'in kavmi Gassân. Cebele daha önce Müslüman olmuştu. Ama [tavaf sırasında yerde sürünen eteğine basan birine] bir tokat atması yüzünden [Hazret-i Ömer ona kısas uygulama kararı alınca] o da Bizans topraklarına kaçmış ve irtidat ederek Hristiyan olmuştu.

[789] "Allah öyle bir kavim getirir ki…!" Bu âyet inince Peygamber (s.a.)'in, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi [v. 42/662-63] işaret ederek, "Bunlar şunun kavmidir!" buyurduğu söylenir. Bunların, Kādisiyye'de canla başla savaşan Naha'lı iki bin kişi, Kindeli ve *Becîle*li beş bin kişi ve civar kabilelerden üç bin kişi olduğu da söylenmiştir. Bunlardan maksadın Ensār olduğu da söylenmiştir. Yine söylendiğine göre, Hazret-i Peygamber (s.a.)'e bunların kim olduğu sorulmuş, Peygamber de elini Selman'ın omzuna koyarak, "Bu ve yakınları!.." demiş. Sonra da eklemiş: "İman Ülker yıldızında asılı bir kandil olsaydı Persoğullarından birtakım adamlar mutlaka ona ulaşırlardı."

[790] "Allah onları sever, onlar da O'nu severler." Kulların Rablerini sevmesi, O'na itaat etmeleri ve rızasını elde etmek için çaba göstermeleri, gazabını gerektirecek şeylerden de uzak durmalarıdır. Allah'ın kullarını sevmesi ise onların itaatlerine en güzel karşılığı vermesi, onları yüceltmesi ve onlardan hoşnut olmasıdır. İnsanların en cahillerinin, ilme ve ilim ehline en düşman olanların, şer-'i şerîften en çok nefret edenlerin, *tarikat* [yol] olarak en çirkin olanların itikadına gelince, -ki bunlar, her ne kadar *tarikat*larının kendileri gibi cahil ve beyinsizlerce bir itibarı olsa da [*tasavvuf* adlı] *sūf*tan yapma düzmece bir fırkanın mensuplarıdır- bunların *dîn* olarak gördükleri ilâhî aşk, yıkılasıca- kürsülerine kurulup "Tanrı'nın kendilerinde tecellî ettiği"ni söyledikleri parlak oğlanlara yakılmış gazeller okumaları, -yerle bir olası- raks halkalarında kendilerinden geçmeleri, "Hazret-i Mûsâ'nın Tūr'un parçalanması esnasındaki düşüp bayılması" yanında az kalacak türden ayılıp bayılmalarıdır. Allah Teâlâ işbu uyduruk taifenin bu kabil itikatlarından uzaktır, bunlara sahip olamayacak kadar yücedir!.. Onların sözlerinden biri de Allah'ın, onları 'zâtı ile sevdiği', kendilerinin de O'nun zâtını sevdikleri hezeyanıdır. Çünkü *Hâ* [yani يُحِبُّونَه ifadesindeki hû zamiri], sıfatlara ve nitelemelere değil zâta raci imiş!.. Bir diğeri, muhabbetin şartı kişiye aşk sarhoşluğunun gelmesiymiş! Eğer böyle olmazsa, orada gerçek *muhabbetullah* olmazmış!..

وفرقة واحدة في عهد عمر رضي الله عنه: غسان قوم جبلة ابن الأيهم، نصرته اللطيمة وسيرته إلى بلاد الروم بعد إسلامه.

[٧٨٩] {فَسَوْفَ يَأْتِي اللهُ بِقَوْمٍ} قيل: لما نزلت أشار رسول الله ﷺ إلى أبي موسى الأشعري فقال: «قوم هذا». وقيل: هم ألفان من النخع، وخمسة آلاف من كندة وبجيلة، وثلاثة آلاف من أفناء الناس جاهدوا يوم القادسية. وقيل: هم الأنصار. وقيل: سئل رسول الله ﷺ عنهم فضرب يده على عاتق سلمان وقال: «هذا وذووه». ثم قال: «لو كان الإيمان معلقًا بالثريا لناله رجال من أبناء فارس».

[٧٩٠] {يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ} محبة العباد لربهم طاعته وابتغاء مرضاته، وأن لا يفعلوا ما يوجب سخطه وعقابه، ومحبة الله لعباده أن يثيبهم أحسن الثواب على طاعتهم ويعظمهم ويثني عليهم ويرضى عنهم. وأما ما يعتقده أجهل الناس وأعداهم للعلم وأهله وأمقتهم للشرع وأسوأهم طريقة، وإن كانت طريقتهم عند أمثالهم من الجهلة والسفهاء شيئًا، وهم الفرقة المفتعلة المتفعِّلة من الصوف، وما يدينون به من المحبة والعشق، والتغني على كراسيهم، خربها الله، وفي مراقصهم، عطلها الله، بأبيات الغزل المقولة في المُرْدان الذين يسمونهم شهداء، وصعقاتهم التي أين عنها صعقة موسى عند دكّ الطور، فتعالى الله عنه علوًّا كبيرًا. ومن كلماتهم: كما أنه بذاته يحبهم كذلك يحبون ذاته، فإنّ الهاء راجعة إلى الذات دون النعوت والصفات. ومنها: الحب، شرطه أن تلحقه سكرات المحبة، فإذا لم يكن ذلك لم تكن فيه حقيقة.

[791] **Şâyet** "Şart anlamı içeren isme giden ceza cümlesinde olması gereken âid zamiri neredair?" **dersen şöyle derim:** Mahzuftur ve "Allah *onların yerine* öyle bir kavim getirir ki… Ya da *onlardan başka* öyle bir kavim getirir ki…" [فَسَوْفَ يَأْتِي اللهُ بِقَوْمٍ مَكَانَهُمْ أَوْ بِقَوْمٍ غَيْرِهِمْ] veya buna benzer bir takdir üzeredir.

[792] أَذِلَّةٍ kelimesi ذَلِيل'in çoğuludur; ذَلُول'ün çoğulu ise ذُلُل'dur. Bu kelimenin الصُّعُوبَة (zorluk) kelimesinin zıttı olan الذِلّ'in çoğulu iddia eden kişi, ذَلول'un çoğulunun أَذِلَّة şeklinde gelmeyeceğinden bîhaber demektir.

[793] **Şayet** "Peki, أَذِلَّةٍ لِلْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ [Müminler (lehin)e alçakgönüllü, inkârcı nankörler (aleyhin)e de zorlu…] denilmeli değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Buna iki cevap verilebilir: Birincisi *züll* kelimesine şefkat ve merhamet anlamı yüklenmesi. O zaman sanki şöyle denilmiş gibi olmaktadır: عَاطِفِينَ عَلَيْهِمْ عَلَى وَجْهِ التَّذَلُّلِ وَالتَّوَاضُعِ "Onlara karşı tevazu üzere şefkat doludurlar" İkincisi: Onlar, şerefli ve yüce mertebeli, müminlere karşı lütufkâr kimseler olmakla birlikte onların üzerlerine kanatlarını indirirler. Bunun bir benzeri şu âyettedir: أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَماءُ بَيْنَهُمْ "Onlar kâfirlere karşı şiddetli kendi aralarında merhametlidirler" [Feth 48/29] أعزةً ve أذلةً kelimeleri hal olmak üzere mansūb da okunmuştur.

[794] وَلا يَخافُونَ لَوْمَةَ لائِمٍ ifadesindeki Vav, (i) hal için olabilir, yani onlar münafıkların halinin hilâfına bir halde cihâd ederler. Çünkü bunlar -lânet olası- Yahudileri velî edinmişlerdi, mümin ordusu içinde savaşa çıkmak durumunda kaldıklarında, dostları Yahudiler hakkında endişe ederlerdi. O yüzden, onların kendilerini kınamalarını gerektirecek en ufak bir şeyi bile yapmazlardı. Oysa bu müminler sırf Allah rızası için cihâd ederler ve hiç kimsenin kınamasından korkmazlar. (ii) Atıf için de olabilir, o zaman da takdir şöyle olur: Onların özelliklerinden biri de Allah yolunda cihâd etmeleridir ve onlar dinlerinde çok sağlamdırlar. Dinleri ile ilgili, bir *münker*i ortadan kaldırmak ya da bir *ma'rûf*u emretmek kabilinden herhangi bir işe koyuldular mı aynen kızgın çivi[nin ahşaba dosdoğru girmesi] gibi yollarına devam ederler ve onları ne bir karşı söz ne bir itiraz ne de kınayıcının kınaması durdurabilir. Karşı koymaya çalışanlar onların dinlerindeki bu ciddiyet ve salābetleri sayesinde bir varlık gösteremezler.

[795] اللَّوْمَة kelimesi *levm*den ism-i merredir. Bu sıyganın hem kendisinde hem de nekire kullanımında mübalağa anlamı vardır, adeta "Kınayıcılardan *hiçbiri*nin kınamasından *hiçbir* şekilde korkmazlar" denilmiş gibi olur.

[٧٩١] فإن قلت: أين الراجع من الجزاء إلى الاسم المتضمن لمعنى الشرط؟ قلت: هو محذوف معناه: فسوف يأتي الله بقوم مكانهم أو بقوم غيرهم، أو ما أشبه ذلك.

[٧٩٢] {أَذِلَّةٍ} جمع ذليل. وأما ذلول فجمعه ذُلُل. ومن زعم أنه من الذلّ الذي هو نقيض الصعوبة، فقد غبي عنه أن ذلولًا لا يجمع على أذلة.

٥ [٧٩٣] فإن قلت: هلا قيل أذلة للمؤمنين أعزة على الكافرين؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يضمن الذلّ معنى الحنوّ والعطف، كأنه قيل: عاطفين عليهم على وجه التذلل والتواضع. والثاني: أنهم مع شرفهم وعلو طبقتهم وفضلهم على المؤمنين خافضون لهم أجنحتهم. ونحوه قوله عزّ وجلّ: {أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ} [الفتح: ٢٩]. وقرئ: أذلةً وأعزةً، بالنصب على الحال.

١٠ [٧٩٤] {وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ} يحتمل أن تكون الواو للحال، على أنهم يجاهدون وحالهم في المجاهدة خلاف حال المنافقين، فإنهم كانوا موالين لليهود، لعنت، فإذا خرجوا في جيش المؤمنين خافوا أولياءهم اليهود، فلا يعملون شيئًا مما يعلمون أنه يلحقهم فيه لوم من جهتهم. وأمّا المؤمنون فكانوا يجاهدون لوجه الله لا يخافون لومة لائم قط. وأن تكون للعطف، على أن من صفتهم المجاهدة في سبيل ١٥ الله، وأنهم صلاب في دينهم، إذا شرعوا في أمر من أمور الدين إنكارِ منكَر أو أمرٍ بمعروف، مضوا فيه كالمسامير المحماة، لا يرعبهم قول قائل، ولا اعتراض معترض، ولا لومة لائم، يشقّ عليه جدهم في إنكارهم وصلابتهم في أمرهم.

[٧٩٥] واللومة: المرّة من اللوم، وفيها وفي التنكير مبالغتان، كأنه قيل: لا يخافون شيئًا قط من لوم أحد من اللوام.

[796] “Bu” yani söz konusu kavmin sahip olduğu muhabbet, alçakgönüllülük, izzet, cihâd, kınanma endişesi taşımama vb. özelliklerin tümü, “Allah’ın lütfudur, O’nu dilediğine” yani verilenin kendisine bir lütuf olduğunu bilenlere “veriyor” buna muvaffak kılıyor. “Vâsi‘, ‘Alîm” yani lütuf ve ihsanı boldur, bunlara kimin lâyık olduğunu çok iyi bilir.

55. Sizin velîniz sadece Allah ve Resûlü ile o müminlerdir ki saygıyla eğilerek namazı dosdoğru kılar, zekâtı verirler.

[797] Düşmanlığı gerekli olanlara karşı dostluk beslemenin yasaklanmasının hemen ardından “Sizin velîniz sadece Allah ve Resûlü ile o müminlerdir ki…” buyrulmak sûretiyle, velî edinilmesi gerekli olanlar zikredilmiştir. إِنَّمَا [sadece] ifadesi, dostluğun onlara özgü kılınması gerektiğini bildirmektedir. **Şayet** “Çoğul zikredilmişken velînin de *evliyâ’* şeklinde çoğul zikredilmesi gerekmez miydi?” **dersen şöyle derim:** İfadenin aslı; إِنَمَا وَلِيّكُمْ الله şeklindedir ve velâyetin Allah’a ait olması asalet yoluyla ispat edilmiş, sonra onun ispatı sadedinde Allah Resûlü ve müminlerin dostluğu da tâbiiyet yoluyla ispat edilmiş olmaktadır. Denildiği gibi إنما أولياؤكم الله ورسوله والذين آمنوا buyrulmuş olsaydı o takdirde bu sayılanlar arasında asaleten zikri geçen biri ve ona tâbi olan diğerleri olmazdı. Nitekim İbn Mes‘ûd (r.a.)’ın [v. 32/653] kıraati إنما مولاكم [sizin tek sahip ve dostunuz] şeklindedir.

[798] **Şâyet** “الَّذِينَ يُقِيمُونَ ifadesinin i‘rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** الَّذِينَ آمَنُوا’dan bedel olmak ya da هُمُ الَّذِينَ يُقِيمُونَ takdirinde [mahzuf bir mübtedanın haberi olmak] üzere merfû‘ olmaktır. Ya da medih [gizli bir *emdehu* fiilinin mef‘ûlü olmak] üzere mansūbdur. Bu ifadede münafık olduğu halde inanıyormuş gibi gözükenler ve bir de kalpleri dillerine uygun düşmekle birlikte amelde gevşeklik gösterenler ile gerçek müminler arasında bir ayrım yapılmaktadır.

[799] وَهُمْ راكِعُونَ ifadesinde Vav hal içindir, yani namazlarını kıldıklarında, zekâtlarını verdiklerinde yaptıklarını rükû -yani Allah’a karşı huşû, ihbât / samimiyet ve tevazu- halinde yaparlar, demektir. Bunun يُؤْتُونَ الزّكَوةَ ifadesindeki zamirden hal olduğu da söylenmiştir. Yani onlar zekâtlarını namazda rükû halinde iken (de) verirler. Bu durumda âyet Hazret-i Ali (r.a.) hakkında inmiş olur. O namazda iken bir dilenci gelmiş ve ondan sadaka istemiş, o da namazda rükû halinde iken yüzüğünü çıkarıp vermişti. Öyle anlaşılıyor ki yüzük serçe parmağındaydı ve genişti / oynaktı, çıkarmak için namazı bozabilecek ölçüde amel-i kesir sayılacak kadar meşgul olmamıştı.

[٧٩٦] و{ذَلِكَ} إشارة إلى ما وصف به القوم من المحبة والذلة والعزة والمجاهدة وانتفاء خوف اللومة، {يُؤْتِيهُ} يوفق له {مَن يَشَآءُ} ممن يعلم أنّ له لطفًا. {وَاسِعٌ} كثير الفواضل والألطاف {عَلِيمٌ} بمن هو من أهلها.

٥٥-﴿إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ﴾

[٧٩٧] عقب النهي عن موالاة من تجب معاداتهم ذكر من تجب موالاتهم بقوله تعالى {إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَآمَنُوا}. ومعنى {إِنَّمَا} وجوب اختصاصهم بالموالاة. فإن قلت: قد ذكرت جماعة فهلا قيل: إنَّمَا أَوْلِيَاؤُكُمْ؟ قلت: أصل الكلام: إنما وليكم الله، فجعلت الولاية لله على طريق الأصالة، ثم نظم في سلك إثباتها له إثباتها لرسول الله ﷺ والمؤمنين على سبيل التبع. ولو قيل: إنما أولياؤكم الله ورسوله والذين آمنوا، لم يكن في الكلام أصل وتبع. وفي قراءة عبد الله «إِنَّمَا مَوْلَاكُمْ».

[٧٩٨] فإن قلت: {الَّذِينَ يُقِيمُونَ} ما محله؟ قلت: الرفع على البدل من {الَّذِينَآمَنُوا}، أو على: هم الذين يقيمون؛ أو النصب على المدح. وفيه تمييز للخلص من الذين آمنوا نفاقًا، أو واطأت قلوبهم ألسنتهم إلا أنهم مفرطون في العمل.

[٧٩٩] {وَهُمْ رَاكِعُونَ} الواو فيه للحال، أي يعملون ذلك في حال الركوع، وهو الخشوع والإخبات والتواضع لله إذا صلوا وإذا زكوا. وقيل: هو حال من يؤتون الزكاة، بمعنى يؤتونها في حال ركوعهم في الصلاة، وأنها نزلت في عليٍّ كرم الله وجهه حين سأله سائل وهو راكع في صلاته فطرح له خاتمه. كأنه كان مَرَجًا في خنصره، فلم يتكلف لخلعه كثير عمل تفسد بمثله صلاته.

Şayet "Peki, lafız çoğul sıygası ile gelmişken nasıl olur da Hazret-i Ali (r.a.) için gelmiş olduğu söylenebilir?" **dersen şöyle derim:** Sebep her ne kadar tek bir kişi olsa da tüm insanların onun yaptığı gibi yapmalarını özendirmek için lafız çoğul sıygasıyla gelmiştir. Böylece, onun sevabı gibi onlar da sevap alsınlar istenmiş, ayrıca bir müminin karakterinin iyilik yapma ve ihsanda bulunma, yoksulları araştırma konusunda bu denli hırslı olması gerektiği konusuna dikkat çekilmiş olmaktadır. O kadar ki tehire tahammülü olmayan bir durum icap ettiğinde namazda olsalar bile onu derhal karşılayıp boş vakte ertelememeleri gerektiği işaret edilmiş olmaktadır.

56. Kim Allah'ı, Resûlünü ve müminleri velî edinirse galip gelecekler elbette Allah'ın taraftarlarıdır.

[800] Şart cümlesi "kim" diye kurulduğu halde, cevap kısmında zamir yerine *hizbu'llāh* [Allah'ın taraftarları] şeklinde zahir isim kullanılmıştır. Takdir فَإِنَّهُمْ هُمُ الْغَالِبُونَ [galip gelecekler elbette *onlardır*] şeklindedir. Ancak zamir yerine açık isim kullanılması anılan özelliklerin Allah'ın taraftarları olmalarına alâmet kılınmış olmasına işaret olmuştur. Aslında *hizb* başa gelen bir zorluk sebebiyle insanların bir araya gelmeleri, birlik oluşturmaları demektir. *Hizbu'llāh*tan Peygamber ve müminlerin murat edilmesi de mümkündür ve o takdirde mâna şöyle olur: Kim onları velî edinirse *hizbu'llāh*a dâhil [olduğu gibi], asla yenilmez olan ile güç kazanmış olur.

57. Ey iman edenler! Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden dininizi alay ve eğlence konusu yapanları ve inkârcı nankörleri velî edinmeyin. Müminseniz, Allah'tan sakının.

58. (Onlar ki ezan okuyarak Müslümanları) namaza çağırdığınızda, onu alay ve eğlence konusu yaptılar! Bu, akletmeyen bir topluluk olmalarındandır.

[801] Rifâ'a b. Zeyd ile Süveyd b. el-Hâris önce Müslüman olduklarını ilan etmişler, arkasından da münafıklığa başlamışlardı. Birtakım Müslümanlar da onlara karşı sevgi beslemekteydiler. Âyet işte bu yüzden indi. Yani onların dininizi oyun edip eğlenceye almaları halinde onları velî ediniyor olmanız hiç de uygun değildir. Aksine, onlara verilecek karşılık, buğzetmek, öfke duymak ve dostluklarını atmak ve Ehl-i Kitap'tan ve kâfirlerden olup da dininizi alaya alanlarla ilişkiyi kesmek olmalıdır. Her ne kadar Ehl-i Kitap da kâfirler zümresinden ise de burada "kâfirler"den maksat özel olarak müşrikler olmaktadır. Bunun delili de İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v. 32/653] وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا (kendilerine kitap verilenlerden *ve müşriklerden*) şeklindeki kıraatidir.

فإن قلت: كيف صحّ أن يكون لعليّ رضي الله عنه واللفظ لفظ جماعة؟ قلت: جيء به على لفظ الجمع وإن كان السبب فيه رجلا واحدًا، ليرغب الناس في مثل فعله فينالوا مثل ثوابه، ولينبه على أن سجية المؤمنين يجب أن تكون على هذه الغاية من الحرص على البرّ والإحسان وتفقد الفقراء، حتى إن لزهم أمر لا يقبل التأخير وهم في الصلاة، ٥ لم يؤخروه إلى الفراغ منها.

٥٦-﴿وَمَنْ يَتَوَلَّ اللهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللهِ هُمُ الْغَالِبُونَ﴾

[٨٠٠] {فَإِنَّ حِزْبَ اللهِ} من إقامة الظاهر مقام المضمر. ومعناه: فإنهم هم الغالبون، ولكنهم بذلك جعلوا أعلامًا لكونهم حزب الله. وأصل الحزب؟ القوم يجتمعون لأمر حزبهم. ويحتمل أن يريد بحزب الله الرسول والمؤمنين؛ ويكون المعنى: ومن يتولهم ١٠ فقد تولى حزب الله، واعتضد بمن لا يغالب.

٥٧-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَكُمْ هُزُوًا وَلَعِبًا مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَالْكُفَّارَ أَوْلِيَاءَ وَاتَّقُوا اللهَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

٥٨-﴿وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلاةِ اتَّخَذُوهَا هُزُوًا وَلَعِبًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا يَعْقِلُونَ﴾

[٨٠١] رويأن رفاعة بن زيد وسويد بن الحرث كانا قد أظهرا الإسلام ثم نافقا، ١٥ وكان رجال من المسلمين يُوادّونهما، فنزلت. يعني أن اتخاذهم دينكم هزوًا ولعبًا لا يصحّ أن يقابل باتخاذكم إياهم أولياء، بل يقابل ذلك بالبغضاء والشنآن والمنابذة. وفصل المستهزئين بأهل الكتاب والكفار، وإن كان أهل الكتاب من الكفار، إطلاقًا للكفار على المشركين خاصة. والدليل عليه قراءة عبد الله «ومن الذين أشركوا».

[802] وَالْكُفَّارِ kelimesi hem mansūb hem de mecrur okunmuştur. Übeyy (r.a.)'ın [v. 33/654] وَمِنَ الْكُفَّارِ şeklindeki kıraati mecrur okuyuşu desteklemektedir. Gerçekten "müminseniz" gerek kâfirleri velî edinmek gerekse diğer hususlarda "Allah'tan sakının." Çünkü gerçek iman, din düşmanlarını velî edinmekle asla bağdaşmaz.

[803] اتَّخَذُوهَا ifadesindeki zamir namaza ya da namaz çağrısına [*ezan*] râcidir. Rivayete göre, Medine'de bir Hristiyan varmış. Müezzinin, *eşhedü enne Muhammed*en *rasûlullāh* (Muhammed'in Allah resûlü olduğuna tanıklık ederim) dediğini işittiğinde, "Yalan söyleyen ateşlerde yansın!" dermiş. Bir gece, uşağı elinde lamba ile o uyuyorken yanına girmiş, rüzgâr lambadan bir çıngı uçurmuş, ev ateş alıp yanmış. Adam da ailesi ile birlikte yanmış.

[804] Denildi ki: Ezan uygulamasının sadece rüya ile değil [aynı zamanda] nass ile de sabit olduğuna bu âyet bir delildir.

[805] "Akletmezler" çünkü onların dini oyuna alıp eğlenmeleri beyinsiz ve cahillerin işidir, dolayısıyla, akıldan yoksun sayılırlar.

59. De ki: Ey Ehl-i Kitap! Sırf, Allah'a ve sadece kendimize indirilenlere değil, daha önce indirilenlere de iman ettiğimiz için mi çoğunuz fâsık olduğunuz için mi bize karşı intikam duyguları besliyorsunuz?!

[806] Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728], Kāf'ın fethası ile هَلْ تَنْقَمُونَ şeklinde okumuştur. Fasih olanı kesreli okuyuştur. Mâna şöyledir: Şimdi siz bizi, indirilmiş bütün kitaplara inandığımız ve çoğunuz fâsık olduğunuz için mi ayıplıyor, yadırgıyorsunuz?!

[807] **Şayet** "Çoğunuz fâsık olduğunuz için mi?' kısmı ne üzerine atfedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu kısım farklı şekillerde açıklanabilir:

[i] أن آمَنَّا üzerine atfedilmiş olması bunlardan biridir. Takdir şöyle olur: وَمَا تَنْقِمُونَ مِنَّا إِلَّا الْجَمْعَ بَيْنَ إِيمَانِنَا وَبَيْنَ تَمَرُّدِكُمْ وَخُرُوجِكُمْ عَنِ الْإِيمَانِ (Bizim imanımız, sizin de temerrüdünüz ve iman dairesinden çıkışınız bir araya geldi diye mi bize karşı intikam duyguları besliyorsunuz?!) Sanki "Sizin bize tepkiniz sadece, biz İslâm dinine girdik, siz ise dışarıda kaldınız diye bize muhalefet etmeniz yüzündendir!" denmiş gibi.

[ii] Muzāfın hazfedilmiş olması şeklinde bir izah da mümkündür: Takdir şöyle olur: وَاعْتِقَادُ أَنَّكُمْ فَاسِقُونَ (sizin fâsık olduğunuza inandığımız için mi…?!)

[٨٠٢] وقرئ «وَالْكُفَّارَ» بالنصب والجرّ. وتعضد قراءة الجرّ قراءة أُبيّ «وَمِنَ الْكُفَّارِ». {وَاتَّقُوا اللهَ} في موالاة الكفار وغيرها {إِنْ كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ} حقًّا؛ لأن الإيمان حقًّا يأبى موالاة أعداء الدين.

[٨٠٣] {اِتَّخَذُوهَا} الضمير للصلاة أو للمناداة. قيل: كان رجلًا من النصارى بالمدينة إذا سمع المؤذن يقول: "أشهد أن محمدًا رسول الله" قال: حرّق الكاذب؛ فدخلت خادمه بنار ذات ليلة وهو نائم، فتطايرت منها شرارة في البيت فاحترق البيت، واحترق هو وأهله.

[٨٠٤] وقيل: فيه دليل على ثبوت الأذان بنص الكتاب لا بالمنام وحده.

[٨٠٥] {لَا يَعْقِلُونَ} لأنّ لعبهم وهزؤهم من أفعال السفهاء والجهلة، فكأنه لا عقل لهم.

٥٩-﴿قُلْ يَأَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَنْقِمُونَ مِنَّا إلا أَنْ آمَنَّا بِاللهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلُ وَأَنَّ أَكْثَرَكُمْ فَاسِقُونَ﴾

[٨٠٦] قرأ الحسن «هَلْ تَنْقَمُونَ» بفتح القاف؛ والفصيح كسرها. والمعنى هل تعيبون منا وتنكرون إلا الإيمان بالكتب المنزلة كلها {وَأَنَّ أَكْثَرَكُمْ فَاسِقُونَ}!

[٨٠٧] فإن قلت: علام عطف قوله {وَأَنَّ أَكْثَرَكُمْ فَاسِقُونَ}؟ قلت: فيه وجوه:

١- منها أن يعطف على {أَنْآمَنَّا}، بمعنى: وما تنقمون منا إلا الجمع بين إيماننا وبين تمرّدكم وخروجكم عن الإيمان، كأنه قيل: وما تنكرون منا إلا مخالفتكم حيث دخلنا في دين الإسلام وأنتم خارجون منه.

٢- ويجوز أن يكون على تقدير حذف المضاف، أي واعتقاد أنكم فاسقون.

[iii] Bir başka izah şekli mecrur üzerine atfedilmiş olmasıdır. Takdir şöyledir: وَمَا تَنْقِمُونَ مِنَّا إِلَّا الْإِيمَانَ بِاللهِ وَبِمَا أُنْزِلَ وَبِأَنَّ أَكْثَرَكُمْ فَاسِقُونَ (Sizin bize karşı intikam duyguları besliyor olmanız, sadece bizim Allah'a, indirilen kitaplara ve bir de sizin çoğunuzun fâsık olduğunuza inanmamız yüzündendir.)

5 [iv] Vav'ın beraberlik ifade eden *Vâv-ı Ma'iyye* olması da mümkündür. O takdirde de mâna وَمَا تَنْقِمُونَ مِنَّا إِلَّا الْإِيمَانَ مَعَ أَنَّ أَكْثَرَكُمْ فَاسِقُونَ (Çoğunuz fâsık olup bize karşı sırf imanımız yüzünden intikam duyguları besliyorsunuz!) şeklinde olur.

[v] Mahzuf bir gerekçelendirme / ta'lîl üzerine atfedilmiş olarak gerek-
10 çelendirme anlamında olması da mümkündür. O takdirde de وَمَا تَنْقِمُونَ مِنَّا إِلَّا الْإِيمَانَ لِقِلَّةِ إِنْصَافِكُمْ وَفِسْقِكُمْ وَاتِّبَاعِكُمُ الشَّهَوَاتِ (Bize karşı insafınızın kıtlığı, fâsıklığınız, ve arzu ve ihtiraslarınızın peşine takılmanız yüzünden intikam duyguları besliyorsunuz!) denilmiş olur. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh*'ın [v. 110/728] "Fâsıklığınız yüzünden bize karşı intikam duyguları
15 besliyorsunuz!" şeklindeki tefsiri de bu yorumu destekler. Rivayete göre, Yahudilerden bir grup Peygamber (s.a.)'e geldi ve ona peygamberlerden kime inandığını sordular. Hazret-i Peygamber de cevap olarak "*Biz Allah'a, bize indirilmiş olana, İbrâhim'e, İsmâil'e, İshâk'a, Ya'kūb'a ve torunlarına indirilmiş olanlara; Mûsâ'ya ve Îsâ'ya verilenlere, peygamberlere Rableri*
20 *tarafından verilmiş olanlara iman ettik. Onların hiçbirini diğerinden ayırmayız. Biz sadece O'na teslimiyet gösteren kimseleriz."* [Bakara 2/136] dedi. Adamlar, Îsâ *Aleyhisselâm*'ın adını duyunca "Dünya ve âhirette sizden daha *az* nasipli bir din ehli ve sizin dininizden de daha kötü bir din tanımıyoruz!" dediler. Âyet işbu sebeple indi.

25 [vi] Nu'aym b. Meysere'nin [v. 174/790] وَإِنَّأَكْثَرَكُمْ şeklinde kesre ile okuduğu rivayet olunmuştur. وَأَنَّ أَكْثَرَكُمْ şeklinde هَلْ تَنْقِمُونَ fiilinin delâlet ettiği mahzuf bir fiil sebebiyle mansūb da olabileceği söylenmiştir. Takdiri şöyledir: وَلَا تَنْقِمُونَ أَنَّ أَكْثَرَكُمْ فَاسِقُونَ

[vii] Mübteda olmak üzere merfû' olduğu ve haberinin de mahzuf bu-
30 lunduğu yorumu da yapılmıştır. Sizin fâsıklığınız sabit olup kendinizce de malumdur, bizim hak üzere, kendinizin de batıl üzere olduğunu bilmektesiniz. Ne var ki makam mevki tutkunuz ve mal mülk hırsınız sizin insaflı davranmanızı engelliyor.

٣- ومنها أن يعطف على المجرور، أي وما تنقمون منا إلا الإيمان بالله وبما أنزل وبأن أكثركم فاسقون.

٤- ويجوز أن تكون الواو بمعنى مع، أي وما تنقمون منا إلا الإيمان مع أنّ أكثركم فاسقون.

٥ ٥- ويجوز أن يكون تعليلًا معطوفًا على تعليل محذوف، كأنه قيل: وما تنقمون منا إلا الإيمان لقلة إنصافكم، وفسقكم واتباعكم الشهوات. ويدل عليه تفسير الحسن: بفسقكم نقمتم ذلك علينا. وروي أنه أتى رسول الله ﷺ نفر من اليهود فسألوه عمن يؤمن به من الرسل؟ فقال: " قُولُواْ آمَنَّا بِاللّهِ وَمَآ أُنزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنزِلَ إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَقَ وَيَعْقُوبَ وَالأسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى وَمَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِن ١٠ رَّبِّهِمْ لاَ نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ}[البقرة: ١٣٦] فقالوا حين سمعوا ذكر عيسى عليه السلام: ما نعلم أهل دين أقل حظًّا في الدنيا والآخرة منكم، ولا دينًا أشرّ من دينكم، فنزلت.

٦- وعن نعيم بن ميسرة «وَإِنَّ أَكْثَرَكُمْ»، بالكسر. ويحتمل أن ينتصب {وَأَنَّ أَكْثَرَكُمْ} بفعل محذوف يدل عليه {هَلْ تَنْقِمُونَ}، أي ولا تنقمون أن أكثركم ١٥ فاسقون.

٧- أو يرتفع على الابتداء والخبر محذوف، أي وفسقكم ثابت معلوم عندكم، لأنكم علمتم أنا على الحق وأنكم على الباطل، إلا أن حب الرياسة وكسب الأموال لا يدعكم فتنصفوا.

60. De ki: Ben size, Allah katında bundan daha kötüsünü söyleyeyim mi? O kimseler ki Allah onları lânetlemiş, onlara gazap etmiş ve içlerinden maymunlar, domuzlar ve 'tâğut uşakları' çıkarmıştır. İşte bunlar yer bakımından daha kötü ve doğru yoldan daha fazla sapmış
5 **kimselerdir!..**

[808] ["Bundan daha kötü" ifadesindeki] 'bu' beslenen intikam duygularına (*el-menkūm*) işaret etmektedir ve mutlaka, ya kendisinden önce: بِشَرٍّ مِنْ أَهْلِ ذَلِك (Bunu *yapanlar*dan daha kötüsünü) şeklinde ya da مَنْ'den önce: وَدِين مَنْ لَعَنَهُ الله (ve Allah'ın lânetlediklerinin *dini*) şeklinde bir muzāf hazfedilmiş
10 olması gerekmektedir.

[809] ومَنْ لَعَنَهُ الله kısmı هُوَ مَنْ لَعَنَهُ الله (Bu, Allah'ın lânetlemiş olduğu kimselerdir…) takdirinde mahallen merfû'dur. "De ki: Ben size bundan daha kötü bir şey haber vereyim mi: Ateş!" [Hac 22/72] âyetinde de benzer bir üslup vardır. Ya da بِشَرٍّ'den bedel olmak üzere mahalllen mecrurdur.

15 [810] مَثُوبَة kelimesi, مَشُورَة ve مَشْوَرَة'te olduğu gibi, مَثْوَبَة şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "المثوبة kelimesi özel olarak iyilik yapma hakkında kullanılır olmasına rağmen burada nasıl oldu da kötülük hakkında kullanıldı?" **dersen şöyle derim:** المَثُوبَة kelimesi العقوبة kelimesinin yerine şu örnekte olduğu üzere kullanılmıştır.

20 Aralarındaki 'selâm'laşma, acıtıcı bir darbedir.

"Onları can yakıcı bir azapla 'müjde'le!" [Âl-i İmrân 3/21] âyetinde de benzer bir kullanım vardır.

[811] **Şayet** "Yahudi ve Müslümanlardan, cezaya uğratılan Yahudiler iken, neden cezada her iki kesim ortak kılınmış?" **dersen şöyle derim:**
25 Lanet olası Yahudiler Müslümanların yanlış yolda olduğunu ve azaba müstahak olduklarını iddia etmekteydiler. Onlara işbu sebeple "Gerçekte, kesin olarak lânete uğramış olan sizler, cezalandırılma bakımından -kendi kuruntu ve iddianızca [yoldan çıkmış olan]- Ehl-i İslâm'dan daha kötü durumdasınız!" denilmiş oldu.

30 [812] وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ [Tāğut uşakları] ibaresi مَن'in sılasına ma'tūftur, adeta şöyle denilmiştir: ومَن عَبَدَ الطَّاغُوت Übeyy (r.a.)'ın [v. 33/654] kıraati ise مَنْ'in anlamına itibarla وَعَبَدُوا الطَّاغُوتَ şeklindedir. İbn Mes'ûd (r.a.)'dan [v. 32/653] ومَنْ عَبَدُوا diye nakledilmiştir.

٦٠-﴿قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذَلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللهِ مَنْ لَعَنَهُ اللهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمُ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ أُولَئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضَلُّ عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ﴾

[٨٠٨] {ذَلِكَ} إشارة إلى المنقوم، ولا بدّ من حذف مضاف قبله، أو قبل {مِنْ}
٥ تقديره: بشرّ من أهل ذلك، أو دين من لعنه الله.

[٨٠٩] و{مَن لَعَنَهُ اللهُ} في محل الرفع على قولك: هو من لعنه الله، كقوله تعالى {قُلْ أَفَأُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذَلِكُمْ النَّارُ} [الحج: ٧٢]، أو في محل الجرّ على البدل من شرّ.

[٨١٠] وقرئ «مَثُوبَةً»، «وَمَثْوَبَةً». ومثالهما: مَشُورَةً، وَمَشْوَرَةً. فإن قلت: المثوبة مختصة بالإحسان، فكيف جاءت في الإساءة؟ قلت: وضعت المثوبة موضع العقوبة
١٠ على طريقة قوله:

تَحِيَّةُ بَيْنِهِمْ ضَرْبٌ وَجِيعُ...

ومنه {فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ} [آل عمران: ٢١].

[٨١١] فإن قلت: المعاقبون من الفريقين هم اليهود، فلم شورك بينهم في العقوبة؟ قلت: كان اليهود - لعنوا -يزعمون أن المسلمين ضالون مستوجبون للعقاب، فقيل
١٥ لهم: من لعنه الله شرّ عقوبة في الحقيقة واليقين من أهل الإسلام في زعمكم ودعواكم.

[٨١٢] {وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ} عطف على صلة {مَنْ}، كأنه قيل: ومن عبد الطاغوت. وفي قراءة أبيّ «وَعَبَدُوا الطَّاغُوتَ»، على المعنى. وعن ابن مسعود «وَمَنْ عَبَدُوا».

القِرْدَةَ [maymunlar] üzerine atıfla وَعَابِدَ الطاغوتِ şeklinde de okunmuştur. Ayrıca, *ʿâbidî, ʿubbâde, ʿubbede* ve *ʿabude* şekillerinde de okunmuştur. [Diğerleri "uşaklar" anlamında çoğul ism-i fâʿil olmakla birlikte] *ʿabud*ün anlamı uşaklıkta aşırı gitmek, köle ruhlu olmak demektir. Sakınma ve zekâda mübalağa ifade eden; رَجُلٌ حَذُرٌ وفَطُنٌ [son derece dikkatli, zeki kişi] denilmesi gibi. Şair şöyle demiş:

Ey Lübeynâoğulları! Sizin ananız bir cariye, babanız âlâ bir köle yahu!

Kelime; حُطَم vezninde *ubede* şeklinde, *ʿabîde* şeklinde, *ʿabîd*in çoğulu olarak iki zamme ile *ʿubude* şeklinde, *keferatun* vezninde *ʿabedete* ve *ʿabede* şeklinde -ki aslı *ʿabedetun* olup izâfet sebebiyle Tâ hazfedilmiştir, ya da خادم'in çoğulunun *hadem* gelmesi gibidir- ayrıca *ʿabede, ʿibâde ve aʿbede* şekillerinde de okunmuştur. Bundan başka *ve ʿubide't-tāğûtu* şeklinde meçhul fiil olarak da okunmuştur. Bu durumda râci zamir mahzuf olmaktadır. Takdiri şöyledir: وعُبِدَ الطاغوتُ فِيهِمْ أَوْ بَيْنَهُمْ (içlerinde ya da aralarında Tāğut'a uşaklık edilmiştir). وعَبَدَ الطاغوتُ şeklindeki kıraatte ise mâna "Tāğut Allah'tan gayrı mabud oldu" şeklindedir. Bir kişinin emîr olması halinde أَمَرَ denilmesi gibi. مَنْ لَعَنَهُ الله üzerine maʿtūf olarak *ve ʿabudi't-tāğûti* şeklinde mecrur da okunmuştur.

[813] **Şayet** "Peki, Allah onların içinden nasıl "tāğut uşakları" çıkartmış olur?!" **dersen şöyle derim:** Burada iki izah şekli vardır: Birincisi, onları yardımsız bırakmış, sonunda ona kulluk etmişlerdir. İkincisi, onlara "Onlar Allah'ın kulu olan melekleri dişi kıldılar!" [Zuhruf 43/19] âyetinde olduğu gibi bu şekilde hükmetmiş, onları böyle tavsif etmiştir.

[814] *Tāğut*tan maksadın malum buzağı olduğu da söylenmiştir çünkü Allah'tan başka tapınılan bir şey olması ve ona tapınmayı şeytanın onlara süslü göstermesi hasebiyle ona tapınma sanki şeytana -ki *tāğut*tur- tapınma gibi addedilmiştir. İbn Abbâs'dan [v. 68/688] şöyle nakledilmiştir: "Bu, kâhinlere itaat edenler demektir çünkü Allah'a masiyetin söz konusu olduğu bir konuda herhangi birine itaat edenler ona tapınmış olurlar." Nitekim Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728] الطَوَاغَيت [tāğut*lar*] şeklinde çoğul olarak okumuştur.

[815] Söylendiğine göre, hileli yollarla cumartesi yasağını çiğneyenler [*Ashâbu's-sebt*] maymuna, Îsâ *Aleyhisselâm*'dan sofra isteyenler de domuza dönüştürülmüş. Bir rivayete göre ise her iki dönüştürme de *Ashâbu's-sebt* hakkında olup, gençleri maymuna, yaşlıları domuza dönüştürülmüş.

وقرئ «وَعَابِدَ الطَّاغُوتِ» عطفًا على القردة. «وعَابِدِي»، «وعُبَّادَ»، «وعُبَّدَ»، «وعَبُدَ». ومعناه: الغلوّ في العبودية، كقولهم، رجل حذر وفطن، للبليغ في الحذر والفطنة. قال:

أَبَنِي لُبَيْنَى إنَّ أُمَّكُم ❁ أَمَةٌ وَإنَّ أَبَاكُمُو عَبْدُ

وعُبَدَ بوزن حُطَمَ، وعَبِيد، وعُبُد - بضمتين - جمع عَبِيد؛ وعَبَدَةَ، بوزن كَفَرَةٌ، ٥ وعَبَد، وأصله عَبَدَةٌ، فحذفت التاء للإضافة. أو هو كخَدَم في جمع خَادِم؛ وعَبَدَ وعِبَاد، وأَعْبُد، وعُبِد الطَّاغُوتُ، على البناء للمفعول، وحذف الراجع، بمعنى: وعُبِدَ الطَّاغُوتُ فيهم، أو بينهم؛ وعَبَدَ الطَّاغُوتُ بمعنى صار الطاغوت معبودًا من دون الله، كقولك: أمر، إذا صار أميرًا؛ وعَبُدِ الطَّاغُوتُ، بالجر عطفًا على {مَن لَعَنَهُ اللهُ}.

[٨١٣] فإن قلت: كيف جاز أن يجعل الله منهم عباد الطاغوت؟ قلت: فيه وجهان؛ ١٠ أحدهما أنه خذلهم حتى عبدوه. والثاني: أنه حكم عليهم بذلك ووصفهم به، كقوله تعالى {وَجَعَلُوا الملائكةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إنَاثًا} [الزخرف: ١٩].

[٨١٤] وقيل: الطاغوت العجل؛ لأنه معبود من دون الله، ولأن عبادتهم للعجل مما زينه لهم الشيطان، فكانت عبادتهم له عبادة للشيطان وهو الطاغوت. وعن ابن عباس رضي الله تعالى عنه: أطاعوا الكهنة، وكل من أطاع أحدًا في معصية الله فقد ١٥ عبده. وقرأ الحسن «الطَّوَاغِيت».

[٨١٥] وقيل: وجعل منهم القردة أصحاب السبت، والخنازير كفار أهل مائدة عيسى. وقيل: كلا المسخين من أصحاب السبت، فشبانهم مسخوا قردة، ومشايخهم مسخوا خنازير.

Nakledildiğine göre, bu âyet inince Müslümanlar Yahudileri ayıplayarak, onlara “Bre maymunların, bre domuzların kardeşleri!” diye hitap ederlermiş de onlar da başlarını önlerine eğmek durumunda kalırlarmış.

[816] “İşte bunlar” yani bu lânet ve dönüşüme uğratılmış olanlar “yer bakımından daha kötüdürler.” Burada kötülük mekâna nispet edilmiştir, ancak maksat orada yaşayanlardır. Böyle bir ifadede mübalağa vardır ve bu أُولَئِكَ شَرٌّ وَأَضَلٌّ (İşte bunlar daha kötü ve daha sapkındır) demekten daha etkilidir çünkü burada, ‘mecazın eşi’ durumunda olan kinayeli bir kullanım vardır.

61. Size geldiklerinde “iman ettik” diyorlar. Oysa yanınıza inkârla girip yine inkârla çıkmışlardır! Bunların gizlemekte olduğu şeyleri Allah çok iyi bilir!

[817] Bu âyet bir kısım Yahudiler hakkında inmiştir. Bunlar Peygamber (s.a.)’in huzuruna girerler ve münafıklık yaparak, ona mümin olduklarını söylerlerdi. Allah Teâlâ onların durumunu ve onların yanına girdikleri gibi çıktıklarını, dinledikleri âyetlerden, kendilerine okunan şeylerden, yapılan va‘z u nasihatlerden en ufak bir şey bile almadıklarını peygamberine bildirdi.

[818] بِالْكُفْرِ ve بِهِ her ikisi de haldir, yani “inkârla girip inkârla çıktılar.” demektir. مُلْتَبِسِينَ بِالْكُفْرِ takdirindedir. وَقَدْ دَخَلُوا ve وَهُمْ قَدْ خَرَجُوا da haldir ve o yüzden başlarına [harf-i takrib olan] قَدْ dâhil olmuştur ki bununla mazi hale yaklaştırılmak istenmiştir. قَدْ harfinin kullanılmasının bir başka nüktesi de şudur: Münafıklık alâmetleri onların üzerlerinde gözükmekteydi ve Peygamber (s.a.), bunların gizlemekte oldukları durumlarını Allah Teâlâ’nın ortaya çıkaracağını beklemekteydi. İşte bu yüzden beklenti / tevakku’ ifade eden harf yani قَدْ getirilmiş oldu. Onun bağlı olduğu söz de قالُوا آمَنَّا ifadesidir, takdir şöyledir: *Kālu zâlike ve hâzihî hâluhum* (Bunu, halleri böyle iken söylediler!)

62. Bunlardan birçoğunun günahta, düşmanlıkta ve rüşvet yemekte yarıştığını görürsün. Bu yaptıkları, gerçekten ne kötüdür!

63. Gerek rabbaniler gerekse âlimler, (günah olan) yalanı söylemekten ve rüşvet yemekten onları vazgeçirmeye çalışsalar ya?! Bu ustaca yaptıkları gerçekten kötüdür!

وروي أنها لما نزلت كان المسلمون يعيرون اليهود ويقولون: يا أخوة القردة والخنازير، فينكسون رءوسهم.

[٨١٦] {أُولئِكَ} الملعونون الممسوخون {شَرٌّ مَكَانًا}. جعلت الشرارة للمكان وهي لأهله. وفيه مبالغة ليست في قولك: أولئك شرّ وأضلّ، لدخوله في باب الكناية ٥ التي هي أخت المجاز.

٦١-﴿وَإِذَا جَاءُوكُمْ قَالُوا آمَنَّا وَقَدْ دَخَلُوا بِالْكُفْرِ وَهُمْ قَدْ خَرَجُوا بِهِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا يَكْتُمُونَ﴾

[٨١٧] .نزلت في ناس من اليهود كانوا يدخلون على رسول الله ﷺ يظهرون له الإيمان نفاقًا، فأخبره الله تعالى بشأنهم وأنهم يخرجون من مجلسك كما دخلوا، لم ١٠ يتعلق بهم شيء مما سمعوا به من تذكيرك بِئَايَاتِ الله ومواعظك.

[٨١٨] وقوله: {بِالْكُفْرِ} و{بِهِ} حالان، أي دخلوا كافرين وخرجوا كافرين. وتقديره: ملتبسين بالكفر. وكذلك قوله: {وَقَدْ دَخَلُوا}؛ {وَهُمْ قَدْ خَرَجُوا}. ولذلك دخلت {قَدْ} تقريبًا للماضي في الحال. ولمعنى آخر: وهو أن أمارات النفاق كانت لائحة عليهم، وكان رسول الله ﷺ متوقعًا لإظهار الله ما كتموه، فدخل حرف التوقع، ١٥ وهو متعلق بقوله: {قَالُوا آمَنَّا}، أي قالوا ذلك وهذه حالهم.

٦٢-﴿وَتَرَى كَثِيرًا مِنْهُمْ يُسَارِعُونَ فِي الإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

٦٣-﴿لَوْلا يَنْهَاهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالأَحْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الإِثْمَ وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ﴾

[819] الإِثْم "yalan" demektir, delili de عَنْ قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ ("[günah olan] yalanı söylemekten" [Mâide 5/63]) ifadesidir, الْعُدْوان ise "zulüm" demektir. الإِثْم'in şirk sözcüğü, yani "Uzeyir Allah'ın oğludur." demeleri olduğu yine, الإِثْم'in kişinin kendisinde kalan günah olduğu العُدْوان'ın ise başkalarına sirayet eden günah olduğu da söylenmiştir. Bir şeye *müsâraʿat* etmek de süratle o şeye başlamak demektir.

[820] "Bu ustaca yaptıkları, gerçekten ne kötüdür!" Bu ifade ile onlar [rabbanîler ve âlimler] münker olan şeyleri işleyenlerden daha günahkâr sayılmış olmaktadır çünkü bir fiili işleyen kişiye "onu zanaat haline getirdi, ustaca yaptı." denilmez. Keza her işe de zanaat denmez, zanaat olabilmesi için kişinin o işte iyiden iyiye ustalık kazanması, o şeyi tekrar tekrar yapmış olması ve nihayetinde kendisinin de ona nispet edilir hale gelmesi gerekir. Çünkü masiyet işleyen biri, onu kendisini motive eden, işlemesi için arkasından itekleyen bir arzu ve ihtirasla birlikte işlemektedir; onu yasaklayacak kişinin ise, yasakladığı şey bir başkasının fiili olması hasebiyle ona karşı herhangi bir arzusu yoktur. Dolayısıyla o, bu haliyle tepkide ihmal gösterdiğinde, münkeri işleyenden daha şiddetli bir hal üzere olmaktadır. Hayatım üzerine yemin ederim ki bu âyet kulaklarda bomba etkisi bırakmakta ve kötülükler karşısındaki ilgisizliklerinden dolayı âlimlere müthiş bir uyarıda bulunmaktadır. İbn Abbâs [v. 68/688] "Bu âyet, Kur'ân'daki en şiddetli âyettir!" demiş, Dahhâk'in [v. 105/723] de "Bence bu âyetten daha korkutucu bir âyet yoktur." dediği rivayet olunmuştur.

64. Bu Yahudiler bir de "Allah'ın eli bağlıdır" dediler!.. Bu söylediklerinden ötürü kendi elleri bağlandı ve lânetlendiler. Hayır! O'nun iki eli de açıktır ama O nasıl dilerse öyle harcıyor. (Resûlüm!) Şimdi Rabbinden sana indirilenler, bunlardan çoğunun azgınlık ve inkârını artıracak tabiî... Bunların arasına Kıyamet gününe kadar sürecek bir düşmanlık ve öfke saldık. Bunlar her ne zaman bir savaşın ateşini körüklese, Allah, onu söndürmüştür. Ama hâla, yeryüzünde bozuculuk yapmak için koşturuyorlar! Oysa Allah, bozucuları sevmez.

[821] Birinin elinin "bağlı / sıkı" veya "açık" olması cimrilik ve cömertliğinden kinayedir. "Elini boynuna 'asılı' hale getirme onu büsbütün de açma!" [İsrâ 17/29] âyetindeki gibi. Bu kullanımda sözün sahibi el, bağlama ya da açma gibi bir şeyi kastetmez, onun açısından bu söz ile mecaz anlamı için kullanılan arasında [yani 'sen cömertsin' demekle 'senin elin açık' demek arasında] bir fark yoktur.

[٨١٩] الإثم الكذب بدليل قوله تعالى {عَن قَوْلِهِمُ الإثمَ}. {وَالْعُدْوَانُ} الظلم. وقيل: الإثم كلمة الشرك، وقولهم:{عُزَيْر ابنُ اللهِ} [التوبة: ٣٠]. وقيل: الإثم ما يختص بهم. والعدوان: ما يتعداهم إلى غيرهم. والمسارعة في الشيء الشروع فيه بسرعة.

٥ [٨٢٠] {لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ} كأنهم جعلوا آثَم من مرتكبي المناكير، لأن كل عامل لا يسمى صانعًا، ولا كل عمل يسمى صناعة حتى يتمكن فيه ويتدرّب وينسب إليه، وكأن المعنى في ذلك أن مواقع المعصية معه الشهوة التي تدعوه إليها وتحمله على ارتكابها، وأما الذي ينهاه فلا شهوة معه في فعل غيره، فإذا فرط في الإنكار كان أشدّ حالًا من المُواقع. ولعمري إن هذه الآية مما يقد السامع وينعي على العلماء
١٠ توانيهم. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: هي أشدّ آية في القرآن. وعن الضحاك: ما في القرآن آية أخوف عندي منها.

٦٤-﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَانًا وَكُفْرًا وَأَلْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ كُلَّمَا ١٥ أَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الأَرْضِ فَسَادًا وَاللهُ لا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ﴾

[٨٢١] غلّ اليد وبسطها مجاز عن البخل والجود، ومنه قوله تعالى {وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إلى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ البَسْطِ} [الإسراء: ٢٩]. ولا يقصد من يتكلم به إثبات يد ولا غل ولا بسط، ولا فرق عنده بين هذا الكلام وبين ما وقع مجازًا عنه،

Çünkü her ikisi de aynı hakikati ifade etmektedir. Hatta, bir kral düşünün ki elini hiç kullanmadan işaretiyle insanlara veriyor ya da vermiyor olsun. Onun hakkında da aynı şekilde eli açık ya da eli sıkı tabiri kullanılır. Keza, kolu olmayan bir kişi, muhtaç birine büyük bir bahşiş verse, onun hakkında "Ne kadar eli açık!" derler. Çünkü elin açık ya da kapalı / sıkı olması cimriliği ve cömertliği ifade eder. Bu mecazî kullanım, gerçek anlamda eli olmayan varlıklar için de söz konusudur. Mesela:

> Sağanak bir yağmurla bulut ellerini açarak koruya öyle cömertçe davrandı ki
> tepeleri de ovaları da onun lütuf ve ihsanına teşekkür etti korunun

Lebîd [v. 40/41 - 660/661] de şu sözünde kuzey rüzgârına [Şimal] el isnad etmiştir:

> Yuları kuzey rüzgârının eline geçtiğinde…

Besata'l-ye'sᵘ keffeyhi fî sadrî (göğsümdeki yeis / umutsuzluk iki elini de uzattı) denir ve soyut bir mâna olan yeis için ellerinin olduğu tasavvuru yapılır. Beyan ilminden habersiz olanlar, bu gibi âyetleri tevil ederken doğruyu yanlıştan ayırmada körlük gösterirler, abes niteliğinde 'açıklama'lar yaptıklarında da taan denlerin 'el'inden kurtulamazlar.

[822] **Şayet** "يَدُ اللهِ مَغْلُولَةٌ ifadesinin cimriliği ifade ettiği sabit. Peki, o zaman غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ ifadesine ne demeli?! Haliyle bunun da mezkûr anlama uygun bir kullanıma sahip olması gerekmez mi? Aksi takdirde, kelâmda bir ayrışma, üslup ve tarzda bir hata olmaz mı?" **dersen şöyle derim:** Birincisi, bunun onlar aleyhine bir cimrilik ve uğursuzluk bedduası olması mümkündür. O yüzden de onlar yeryüzünde insanların en cimrisi ve en uğursuzu olmuşlardır. Bu kullanımın [yani haberin beddua gibi inşaî anlamda kullanılmasının] bir benzeri Mâlik el-Eşter'in [v. 37/657] şu beytinde yer almaktadır:

> [Dört bir yandan saldırmazsam şu Mu'âviye'ye, aynen cimriler gibi]
> mal - mülk biriktirip, yüceliği hak edecek davranışlardan geri kalayım,
> misafirlerimi asık suratla karşılayayım!..

[823] İkincisi, "ellerinin bağlı olması" onlar için hakikat anlamında bir beddua da olabilir. Dünyada iken esir edilirler ve elleri bağlanır, âhirette de cehennem kelepçeleriyle azap görürler. Bu durumda tıbâk / müşâkele sanatı lafız açısından ve mecazın aslını dikkate almak sûretiyle yapılmış olur. Mesela şöyle denir: *Sebbenî sebba'llāhᵘ dâbirahû* (Bana sövdü, Allah da onun arkasını kessin, kökünü kurutsun!) Çünkü *sebb*in kök anlamı kesmektir.

لأنهما كلامان متعقبان على حقيقة واحدة، حتى أنه يستعمله في ملك لا يعطي عطاء قط ولا يمنعه إلا بإشارته من غير استعمال يد وبسطها وقبضها، ولو أعطى الأقطع إلى المنكب عطاء جزيلًا لقالوا: ما أبسط يده بالنوال، لأن بسط اليد وقبضها عبارتان وقعتا متعاقبتين للبخل والجود، وقد استعملوهما حيث لا تصحّ اليد، كقوله:

٥ جَادَ الْحِمَى بَسْطُ الْيَدَيْنِ بِوَابِلٍ ۞ شَكَرَتْ نَدَاهُ تِلاَعُه وَوِهَادُهُ

ولقد جعل لبيد للشمال يدًا في قوله:

إِذْ أَصْبَحَتْ بِيَدِ الشِّمَالِ زِمَامُهَا ۞

ويقال: بسط اليأس كفيه في صدري، فجعلت لليأس الذي هو من المعاني لا من الأعيان كفان. ومن لم ينظر في علم البيان عمي عن تبصر محجة الصواب في تأويل

١٠ أمثال هذه الآية، ولم يتخلص من يد الطاعن إذا عبث به.

[٨٢٢] فإن قلت: قد صحّ أن قولهم: {يَدُ اللهِ مَغْلُولَةٌ} عبارة عن البخل، فما تصنع بقوله {غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ}؟ ومن حقه أن يطابق ما تقدمه، وإلا تنافَر الكلام وزل عن سننه؟ قلت: يجوز أن يكون معناه الدعاء عليهم بالبخل والنكد، ومن ثم كانوا أبخل خلق الله وأنكدهم. ونحوه بيت الأشتر:

١٥ بَقِيتُ وَفْرِى وَانْحَرَفْتُ عَنِ الْعُلا ۞ وَلَقِيتُ أَضْيَافِي بِوَجْهِ عَبُوسِ

[٨٢٣] ويجوز أن يكون دعاء عليهم بغل الأيدي حقيقة، يغللون في الدنيا أسارى، وفي الآخرة معذبين بأغلال جهنم. والطباق من حيث اللفظ وملاحظة أصل المجاز، كما تقول: سبني سب الله دابره، أي قطعه؛ لأنَّ السَّب أصله القطع.

[824] **Şayet** “Allah Teâlâ nasıl, cimrilik ve verimsizlik gibi çirkin olan bir şeyle beddua eder? Bu câiz midir?” **dersen şöyle derim:** Burada murat, yüz üstü bırakılmalarına yönelik bir dua olup bu *hızlân* yüzünden kalpleri katılaşmış, cimriliklerine cimrilik, verimsizliklerine verimsizlik katılmıştır. Ayrıca, cimrilik ve verimsizliklerinin sonucu olan şey için de dua etmiş olabilir ki bu da yüzlerine kara çalacak, şereflerini on paralık edip kendilerini alçaltacak, bayağılaştıracak kötü şöhretlerinin yayılmasıdır.

[825] **Şayet** “يَدُ اللهِ مَغْلُولَةٌ (Allah’ın eli bağlıdır / sıkıdır) ifadesinde *yed* kelimesi tekil kullanılmışken cevap mahiyetindeki بَلْ يَداهُ مَبْسُوطَتانِ (O’nun her iki eli de açıktır) ifadesinde neden ikil kullanılmıştır” **dersen şöyle derim:** Bu tarz bir ifade, onların sözlerini red ve inkâr açısından daha etkili, Allah’ın sonsuz cömertliğini ve cimriliğin O’ndan uzak olduğunu ispat bakımından da daha net olduğundan böyle denilmiştir çünkü cömert bir kişinin, malını her iki elini doldurarak vermesi cömertliğin zirve noktasıdır. Dolayısıyla, işbu nükteden hareketle mecaz, ‘el’ kelimesinin ikil şekliyle kurulmuştur.

[826] وَلُعِنُوا ifadesi ‘Ayn’ın sükûnu ile وَلُعْنُوا şeklinde de okunmuştur.

[827] İbn Mes‘ûd (r.a.)’ın [v. 32/653] mushafında ise بَلْ يَدَاه بُسُطانِ (O’nun her iki eli de tamamen hayra açılır) şeklindedir, يدُه بُسُطٌ بِالْمَعْرُوفِ (eli sadece iyilik için açılır) denilir, مِشْيَةٌ سُجُحٌ (rahat ve hızlı yürüyüş) ve ناقةٌ سُرُحٌ (süratli deve) örnekleri de benzer kullanım şekilleridir.

[828] “Ama O nasıl dilerse öyle harcıyor.” Bu ifade cömertlik nitelemesini tekit etmekte ayrıca O’nun infakının tamamen hikmet ve maslahat doğrultusunda olduğunu göstermektedir. Rivayete göre, Allah Teâlâ Yahudilere ‘el’ini açmış, bunun sonucu onlar da malca insanların en zengini olmuşlardı. Peygamber (s.a.) konusunda Allah’a isyan edip onu yalanlayınca, Allah Teâlâ onlara açmış olduğu ‘el’ini üzerlerinden çekti. İşte o demde Finhas b. Âzûrâ “Allah’ın eli bağlı / sıkı” demiş, diğerleri de onun bu sözüne rıza göstermişlerdi. O yüzden, verilen cevapta herkes *azar* ve kınamaya ortak edilmiştir.

[829] [(Resûlüm!) Şimdi, Rabbinden sana indirilenler bunlardan çoğunun azgınlık ve inkârını] “artıracak tabiî...” Yani Kur’ân inmeye devam ederken -hasetleri yüzünden- bile bile reddetmekteki devamlılıkları artacak ve Allah’ın âyetlerini inkârda daha da ileri gidecekler.

[٨٢٤] فإن قلت: كيف جاز أن يدعو اللهُ عليهم بما هو قبيح، وهو البخل والنكد؟ قلت: المراد به الدعاء بالخذلان الذي تقسو به قلوبهم، فيزيدون بخلًا إلى بخلهم ونكدًا إلى نكدهم؛ أو بما هو مسبب عن البخل والنكد من لصوق العار بهم وسوء الأحدوثة التي تخزيهم وتمزّق أعراضهم.

٥ [٨٢٥] فإن قلت: لم ثنيت اليد في قوله تعالى {بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ} وهي مفردة في {يَدُ اللهِ مَغْلُولَةٌ}؟ قلت: ليكون ردُّ قولهم وإنكارُه أبلغ وأدل على إثبات غاية السخاء له ونفي البخل عنه. وذلك أنّ غاية ما يبذله السخي بماله من نفسه أن يعطيه بيديه جميعًا، فبني المجاز على ذلك.

[٨٢٦] وقرئ «وَلُعْنُوا» بسكون العين.

١٠ [٨٢٧] وفي مصحف عبد الله «بَلْ يَدَاهُ بُسُطانِ». يقال: يده بُسُط بالمعروف. ونحوه مِشْيةٌ سُجُح، وناقة سُرُح.

[٨٢٨] {يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءَ} تأكيد للوصف بالسخاء، ودلالة على أنه لا ينفق إلا على مقتضى الحكمة والمصلحة.رويأن الله تبارك وتعالى كان قد بسط على اليهود حتى كانوا من أكثر الناس مالًا، فلما عصوا الله في محمد ﷺ وكذبوه كف الله تعالى

١٥ ما بسط عليهم من السعة، فعند ذلك قال فنحاص ابن عازوراء: يد الله مغلولة، ورضي بقوله الآخرون فأشركوا فيه.

[٨٢٩] {وَلَيَزِيدَنَّ} أي يزدادون عند نزول القرآن لحسدهم تماديًا في الجحود وكفروا بِئَايَاتِ الله.

[830] "Bunların arasına…" öyle "bir düşmanlık ve öfke saldık" ki bunun sonucu, dâva ve ifadeleri birbirini tutmaz, kalpleri darmadağınıktır, aralarında ne bir ittifak ne de bir dayanışma vardır.

[831] "Bunlar her ne zaman bir savaşın ateşini körüklese," her ne zaman birileriyle savaşmak isteseler, yenilmiş ve ezilmişlerdir, hiç kimseye karşı bunlara Allah'dan yardım gelmemiştir. Nitekim İslâm geldiğinde de Mecûsî [Pers]lerin hükümranlığı altındaydılar.

[832] Denilmiştir ki Yahudiler Tevrat'a muhalefet edince Allah Buhtunnasr'ı üzerlerine gönderdi. Daha sonra, yine bozuculuk yaptılar, bu kez başlarına Romalı Titus'u[71] musallat etti. Sonra yine bozuculuk yaptılar, bu kez Mecûsî [Pers]leri başlarına musallat etti. Sonra yine bozuculuk yaptılar, bu kez de başlarına Müslümanları musallat etti. Rivayete göre, Hazret-i Peygamber (s.a.)'le ne zaman savaşmaya yeltenseler onları hezimete uğratmıştır. Katâde [v. 117/735] şöyle demiştir: "Hangi beldede bir Yahudiye rastlarsan, onun mutlaka oradaki insanların en zelilleri arasında olduğunu görürsün."

[833] [Ama hâla, bozuculuk için] koşturuyorlar!.. İslâm'ı yok etmek için türlü stratejiler geliştiriyor; Hazret-i Peygamber (s.a)'e dair bahisleri kitaplarından silmeye çalışıyorlar.

65. Şayet Ehl-i Kitap iman edip sakınsaydı elbette kötülüklerini örterdik ve onları nimet dolu cennetlere sokardık.

66. Şayet onlar Tevrat'ı, İncil'i ve Rablerinden kendilerine indirilmekte olan (Kur'ân)ı dosdoğru tutsalardı, şüphesiz hem üstlerinden hem de ayaklarının altından yerler (nimete gark olurlar)dı... Gerçi içlerinde, orta yolu tutan bir topluluk var, ama birçoğunun yapmakta olduğu şey, gerçekten kötüdür.

[834] "**Şayet** Ehl-i Kitap" sayılan bunca kötülüklerine rağmen Peygamber (s.a.)'e ve onun Allah'tan getirmiş olduklarına "iman edip" imanla kurtulabilmenin şartı olan takvayı da imanla birlikte gerçekleştirebilselerdi mezkûr kötülüklerini elbette örter, bunların yüzünden kendilerini cezalandırmazdık; Müslümanlarla birlikte onları da cennete sokardık.

71 Metinde فطرس الرومي şeklinde geçen kişi, M.S. 70'de Kudüs'ü yakıp yıkan Romalı Titus olmalıdır. / ed.

[٨٣٠] {وَأَلْقَيْنَا بَيْنَهُمُ العَدَاوَةَ} فكلِمُهم أبدًا مختلف، وقلوبهم شتَّى، لا يقع اتفاق بينهم ولا تعاضد.

[٨٣١] {كُلَّمَا أَوْقَدُوا نَارًا} كلما أرادوا محاربة أحد غلبوا وقهروا، ولم يقم لهم نصر من الله على أحد قط، وقد أتاهم الإسلام وهم في ملك المجوس.

[٨٣٢] وقيل: خالفوا حكم التوراة فبعث الله عليهم بُخْتُنَصَّر ثم أفسدوا فسلط الله عليهم فطرس الرومي، ثم أفسدوا فسلط الله عليهم المجوس، ثم أفسدوا فسلط عليهم المسلمين. وقيل: كلما حاربوا رسول الله ﷺ نصر عليهم. وعن قتادة رضي الله عنه لا تلقى اليهود ببلدة إلا وجدتهم من أذل الناس.

[٨٣٣] {وَيَسْعَوْنَ} ويجتهدون في الكيد للإسلام ومحو ذكر رسول الله ﷺ من كتبهم.

٦٥-﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْكِتَابِ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَكَفَّرْنَا عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلأَدْخَلْنَاهُمْ جَنَّاتِ النَّعِيمِ﴾

٦٦-﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَاةَ وَالإِنْجِيلَ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لأَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ سَاءَ مَا يَعْمَلُونَ﴾

[٨٣٤] {وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الكِتَابِ} مع ما عددنا من سيئاتهم {آمَنُوا} برسول الله ﷺ وبما جاء به، وقرنوا إيمانهم بالتقوى التي هي الشريطة في الفوز بالإيمان {لَكَفَّرْنَا عَنْهُمْ} تلك السيئات ولم نؤاخذهم بها {وَلَأَدْخَلْنَاهُمْ} مع المسلمين الجنة.

[835] Bu âyette Yahudi ve Hristiyanların günahlarının ne kadar büyük, kötülüklerinin ne denli çok olduğu bildirilmekte, Allah'ın rahmetinin de ne kadar engin olduğu gösterilmektedir. Keza işlenen masiyet ne kadar büyük olursa olsun, Yahudi ve Hristiyanların kötülüklerinin seviyesine çıkmış bile olsa her asi için tevbe kapısının açık olduğu, imanın tek başına kurtuluş için yeterli olmadığı, ancak beraberinde takva olması halinde işe yarayacağı bildirilmektedir. Nitekim Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728]; Ferezdak'a [v. 114/732] şöyle demiş: "Tamam, İslâm çadırının direği var [getirdiğin Kelime-i şehadet] peki, gergi ipleri nerede?!"

[836] "**Şayet** Tevrat'ı, İncil'i dosdoğru tutsalardı…" yani Tevrat ve İncil'in ahkâmını, hadlerini uygulasalardı, içerdikleri Hazret-i Peygamber (s.a.)'in evsafı ile ilgili bilgilere riayet etselerdi "ve kendilerine indirilen" Allah'ın diğer kitaplarına "iman etselerdi…" -Çünkü kitapların tümüne kendilerine indirilmiş gibi inanmakla memurdular. "Kendilerine indirilen"den maksadın Kur'ân olduğu söylenmiştir.- "Bu takdirde, Allah onları içinde bulundukları kıtlıktan kurtarır ve rızıklarını genişletirdi." لَأَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ ibaresi rızıklarını genişletmek anlamında kullanılmıştır. Bu da üç şekilde olur: Göklerin ve yerin bereketlerinin adeta üstlerine yağması, meyve veren ağaçların ve ürün veren ekinlerin bollaşması, olgunlaşmış meyve bahçeleriyle rızıklandırılmaları… Öyle ki ağacın tepesinden aşağı sarkanları devşirirler, dibine dökülenleri ayaklarının altından toplarlar. Böylece hem yerden hem gökten rızık elde etmiş olurlar.

[837] "Gerçi içlerinde, orta yolu tutan bir topluluk var," yani Hazret-i Peygamber (s.a.)'e düşmanlıkta aşırıya kaçmayan orta halli bir topluluk var. Bu taifenin mümin olan Abdullah b. Selâm [v. 43/663-64] ve adamları ile Hristiyanlardan kırk sekiz kişi olduğu söylenmektedir.

[838] وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ سَاءَ مَا يَعْمَلُونَ ifadesinde taaccüp anlamı vardır, adeta "birçoğunun yapmakta olduğu şey, gerçekten kötüdür!" denmektedir. Bunların da, Kâ'b b. Eşref ve adamları ile Bizanslılar olduğu söylenmiştir.

67. Ey Peygamber! Rabbinden sana indirilen neyse onu ilet. -Eğer yapmazsan O'nun mesajını iletmemiş olursun.- Allah seni insanlardan korur. İnkârcı nankör bir kavmi Allah elbette doğru yola getirmez.

[٨٣٥] وفيه إعلام بعِظم معاصي اليهود والنصارى وكثرة سيئاتهم، ودلالة على سعة رحمة الله تعالى وفتحه باب التوبة على كل عاص، وإن عظمت معاصيه وبلغت مبالغ سيئات اليهود والنصارى، وأن الإيمان لا ينجي ولا يسعد إلا مشفوعًا بالتقوى، كما قال الحسن: هذا العمود فأين الأطناب؟

[٨٣٦] {وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَاةَ وَالْإِنْجِيلَ} أقاموا أحكامهما وحدودهما وما فيهما من نعت رسول الله ﷺ {وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِمْ} من سائر كتب الله، لأنهم مكلَّفون الإيمانَ بجميعها، فكأنها أنزلت إليهم، وقيل: هو القرآن، لوسَّع الله عليهم الرزق وكانوا قد قحطوا. وقوله {لَأَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِن تَحْتِ أَرْجُلِهِم} عبارة عن التوسعة. وفيه ثلاث أوجه؛ أن يفيض عليهم بركات السماء وبركات الأرض وأن يكثر الأشجار المثمرة والزروع المُغِلّة أن يرزقهم الجنان اليانعةَ الثمارِ يجتنُون ما تَهدَّل منها من رؤوس الشجر، ويلتقطون ما تساقط على الأرض من تحت أرجلهم.

[٨٣٧] {مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌ} طائفة حالها أَمَم في عداوة رسول الله ﷺ. وقيل: هي الطائفة المؤمنة عبد الله بن سلام وأصحابه وثمانية وأربعون من النصارى.

[٨٣٨] و{سَاءَ مَا يَعْمَلُونَ} فيه معنى التعجب، كأنه قيل: وكثير منهم ما أسوأ عملهم! وقيل: هم كعب بن الأشرف وأصحابه والروم.

٦٧-﴿يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللهَ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ﴾

[839] Sana her ne indirilmişse onu duyurmada herhangi birinin desteğini beklemeden ve sana bu yüzden herhangi bir kötülük ulaşması endişesi taşımadan sana indirilenin tamamını tebliğ et! Eğer emrettiğim gibi sana indirilenin tamamını duyurmazsan, o takdirde onun mesajını tebliğ etmiş olmazsın. رِسَالَتَهُ ifadesi رِسَالَاتِهِ şeklinde çoğul olarak da okunmuştur, yani o takdirde sana görev olarak verilmiş olan mesajları sahibine ulaştırma vazifesini yerine getirmemiş, bu anlamda hiçbir şey ifa etmemiş olursun. Çünkü mesajın bir kısmı, diğer kısmına göre ifa edilmeyi daha fazla hak ediyor değildir. Mesajların bir kısmını ifa etmediğin takdirde, hiçbirini ifa etmemiş olursun! Nitekim mesajın bir kısmına inanıp da bir kısmına inanmayan -hepsinin aynı yere varması hasebiyle- nasıl, tümünü inkâr etmiş sayılıyorsa burada da öyledir. Kaldı ki bu mesajlar tek bir mesaj hükmündedir. Ve aynı şey hem tebliğ edilmiş hem de tebliğ edilmemiş olamaz, aynı şeye hem inanılmış hem de inanılmamış olamaz.

[840] İbn Abbâs'ın [v. 68/688] "Tek bir âyeti gizlersen, o takdirde mesajlarımı tebliğ etmemiş olursun!" dediği rivayet edilmiştir. Peygamber (s.a.)'in de şöyle buyurduğu rivayet edilir: "Allah Teâlâ mesajlarını tebliğ etmek üzere beni gönderdi, sıkılıp zorlandım. Bunun üzerine bana, 'Mesajlarımı iletmezsen sana azap ederim!' diye vahyetti ve bana korunmuşluk zırhı altında olacağımı vaat etti. Ben de bundan güç aldım [ve vazifemi yaptım]."

[841] **Şayet** "فَما بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ ifadesinin cevap olarak gelmesi ne kadar doğrudur?" **dersen şöyle derim:** Bunun izahı iki şekildedir: Birincisi: Peygamber (s.a.) ilâhî mesajı tebliğ etme konusunda Allah'ın emrine uymaz ve -sanki *elçi* olarak gönderilmemiş gibi- onu tümüyle gizlerse bu çirkinliği aşikâr rezalet bir durum olur. İşbu sebeple, şöyle denmiştir: Eğer ilâhî mesajın tek bir kelimesini, bir tek kırıntısını bile gizlersen o takdirde tümünü gizlemen durumunda söz konusu olacak mezkûr çirkinliğe imza atmış olursun. فَكَأَنَّما قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا [Mâide 5/32] âyetinde belirtildiği gibi, nasıl "tek bir cana kıymak bütün insanlığı öldürmek gibi" kabul ediliyorsa bu da öyle olur. İkincisi: Eğer yapmazsan o takdirde, senin için mesajın tümünü gizlemenin gerektirdiği azap söz konusu olacaktır. Bu durumda, sebep [gizleme] sonuç [azap] yerine ikame edilmiş olacaktır ki Peygamber (s.a.)'in "Bunun üzerine Allah bana 'Mesajlarımı iletmezsen sana azap ederim!' diye vahyetti" ifadesi de bu yorumu desteklemektedir.

[٨٣٩] {بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ} جميع ما أنزل إليك وأيَّ شيء أنزل إليك، غير مراقب في تبليغه أحدًا، ولا خائف أن ينالك مكروه {وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ} وإن لم تبلغ جميعه كما أمرتك {فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ}، وقرئ «رِسَالَاتِهِ»، فلم تبلغ إذًا ما كلفت من أداء الرسالات، ولم تؤدّ منها شيئًا قط، وذلك أن بعضها ليس بأولى بالأداء من بعض، وإن لم تؤدّ بعضها فكأنك أغفلت أداءها جميعًا، كما أن من لم يؤمن ببعضها كان كمن لم يؤمن بكلها، لإدلاء كل منها بما يدليه غيرها، وكونها كذلك في حكم شيء واحد. والشيء الواحد لا يكون مبلَّغًا غير مبلَّغ، مؤمَنًا به غير مؤمَن به.

[٨٤٠] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: إن كتمت آية لم تبلغ رسالاتي. وروي عن رسول الله ﷺ: ''بعثني الله برسالاته فضقت بها ذرعًا، فأوحى الله إليّ: إن لم تبلغ رسالاتي عذبتك، وضمن لي العصمة، فقويت.''

[٨٤١] فإن قلت: وقوع قوله {فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ} جزاء للشرط، ما وجه صحته؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أنه إذا لم يمتثل أمر الله في تبليغ الرسالات، وكتَمَها كلها كأنه لم يُبعَث رسولًا، كان أمرًا شنيعًا لاخفاء بشناعته، فقيل: إن لم تبلغ منها أدنى شيء وإن كان كلمة واحدة، فأنت كمن ركب الأمر الشنيع الذي هو كتمان كلها، كما عظَّم قتل النفس بقوله {فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا} [المائدة: ٣٢]. والثاني: أن يراد: فإن لم تفعل فلك ما يوجبه كتمان الوحي كله من العقاب؛ فوضع السبب موضع المسبب، ويعضده قوله عليه الصلاة والسلام: ''فأوحى الله إليّ: إن لم تبلغ رسالاتي عذبتك.''

[842] "Allah seni korur." ifadesiyle Allah Teâlâ peygamberini koruyup payidar kılacağını va'detmekte olup mâna şöyledir: Allah seni düşmanlarından koruyacağını garanti ediyor, hal böyle iken onları kolaçan etmekte ne mazeretin olabilir?! **Şayet** "Hani bu koruma garantisi? Biz biliyoruz ki Peygamber *Aleyhisselâm* Uhud günü yüzünden yaralanmış ve [ön dişinin yanındaki] dişi kırılmıştır?" [*Müslim*, "Cihâd", 101] **dersen şöyle derim:** Murat onu öldürülmekten korumaktır. Buradan şu da çıkıyor: Peygamber (s.a.) Allah yolunda öldürülmenin dûnundaki her türlü zorluğa katlanmak durumundadır. Cümlesine selâm olsun, peygamberlerin yükümlülükleri ne kadar zor! Şu da söylenmiştir: Bu âyet Uhud gününden sonra inmiştir, "insanlar"dan maksat da kâfirlerdir. Bunun delili de "İnkârcı nankör bir kavmi Allah elbette doğru yola getirmez." kavl-i celili olup senin başına getirmek istedikleri helâki gerçekleştirme imkânını Allah bunlara vermeyecektir. Enes (r.a.)*'dan* [v. 93/711-12] şöyle nakledilmiştir: Peygamber (s.a.)'in muhafızları vardı, âyet inince başını deri otağından çıkartarak, "Ey insanlar! Çekilin çünkü beni insanlardan Allah korumakta!" dedi.

68. De ki: Ey Ehl-i Kitap! Tevrat'ı, İncil'i ve Rabbinizden size indirilmekte olan (Kur'ân)ı dosdoğru tutmadıkça hiçbir esas üzerinde değilsiniz!.. Rabbinden sana indirilenler, bunlardan çoğunun azgınlık ve inkârını artıracak tabiî... Öyleyse, bu inkârcı nankör kavim için gam çekme.

[843] "Hiçbir şey üzere değilsiniz" yani bozulduğu ve batıl olduğu için "şey" denilebilecek kadar bir değeri kalmayan, herhangi bir şekilde kāle alınabilecek bir din üzerinde değilsiniz. Bir şeyin önemsizliğini bildirmek ve değerini düşürmek için *hâzâ leyse bi-şey'in* (Bu hiçbir şey değil!) dersin. *Ekallu min lâ şey'in* ('Hiç'ten daha az!) şeklinde de bir deyimleri vardır.

[844] Aşırı taşkınlıkları ve nankörce inkârları yüzünden onlar için "gam çekme," üzülüp öfkelenme çünkü yaptıklarının zararı sonuçta sana değil, kendilerine dönecek, müminlerin varlığı sayesinde bunlara ihtiyacın olmayacak.

69. (Kur'ân'a) iman edenlerden, Yahudi, Sābiî ve Hristiyanlardan, Allah'a ve 'Son Gün'e iman edip salih amel işleyen herkesin, (Rabbi katında mutlaka mükâfatı vardır) onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir.

[٨٤٢] {والله يَعْصِمُكَ} عدة من الله بالحفظ والكلاءة، والمعنى: والله يضمن لك العصمة من أعدائك، فما عذرك في مراقبتهم؟فإن قلت: أين ضمان العصمة وقد شجّ في وجهه يوم أحد، وكسرت رباعيته صلوات الله عليه؟ قلت: المراد أنه يعصمه من القتل. وفيه: أن عليه أن يحتمل كل ما دون النفس في ذات الله، فما أشدّ تكليف الأنبياء عليهم الصلاة والسلام. وقيل: نزلت بعد يوم أحد، والناس الكفار، بدليل قوله {إِنَّ الله لَا يَهْدِى القومَ الكافرينَ} ومعناه أنه لا يمكنهم مما يريدون إنزاله بك من الهلاك. وعن أنس: كان رسول الله ﷺ يُحرس حتى نزلت، فأخرج رأسه من قبة أدم وقال: "انصرفوا يا أيها الناس، فقد عصمني الله من الناس."

٦٨-﴿قُلْ يَأَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلَى شَيْءٍ حَتَّى تُقِيمُوا التَّوْرَاةَ وَالإِنْجِيلَ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَانًا وَكُفْرًا فَلا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ﴾

[٨٤٣] {لَسْتُمْ على شَيْء} أي على دين يعتد به حتى يسمى شيئًا لفساده وبطلانه، كما تقول: هذا ليس بشيء تريد تحقيره وتصغير شأنه. وفي أمثالهم: أقل من لا شيء.

[٨٤٤] {فَلَا تَأْسَ} فلا تتأسف عليهم لزيادة طغيانهم وكفرهم، فإن ضرر ذلك راجع إليهم لا إليك، وفي المؤمنين غنى عنهم.

٦٩-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ وَالنَّصَارَى مَنْ آمَنَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

[845] وَالصَّابِئُونَ mübteda olmak üzere merfû‘ olup haberi mahzuftur. İnne'nin isminin ve haberinin arkasından gelmesine niyet edilmiş ve adeta şöyle denmişir: إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى حُكْمُهُمْ كَذَا، وَالصَّابِئُونَ كَذَلِكَ (Yahudilerin ve Hristiyanların hükmü şöyledir, Sābiîler de aynı şekildedir.) Sîbeveyhi [v. 180/796] buna şahit olmak üzere şu şiiri okumuştur:

> Aksi takdirde bilin ki ayrılık içinde kaldığımız sürece biz de isyancıyız, siz de!

Takdiri şöyledir: فَاعْلَمُوا أَنَّا بُغَاةٌ وَأَنْتُمْ كَذَلِكَ (Bilin ki biz isyancıyız... Ama siz de aynısınız.)

[846] **Şayet** "وَالصَّابِئُونَ ifadesinin İnne ve isminin mahalline atıfla merfû‘ olduğunu iddia etsen olmaz mıydı?!" **dersen şöyle derim:** Bu, haber zikredilmeden önce doğru olmaz, meselâ *inne Zeyd*[en] *ve ‘Amr*[un] *muntalikāni* denilmez. "Neden doğru olmasın ki, nasıl olsa niyet tehir değil mi? Sanki *inne Zeyd*[en] *muntalik*[un] *ve ‘Amr*[un] demişsin gibi?" **dersen şöyle derim:** Çünkü onu merfû‘ yaparken, İnne ve isminin mahalline atıfla yapmış oluyorum. Bu ikisinin âmili ise mübteda oluşudur. Bu durumda haberde âmil olanın da aynısı olması gerekir, zira mübtedalık, ameli bakımından her iki cüzü de etkiler. Nasıl, İnne amelinde hem ismini hem de haberini etkiliyorsa bu da öyledir. Eğer sonra geleceği niyeti ile الصابئون mübtedalık âmili ile merfû‘ okuyacak olursan, o takdirde -ki haberi İnne ile merfû‘ kılmış idik- her ikisinde [yani mübteda ve haberde] farklı iki merfû‘ kılıcı âmil etkili olmuş olacaktır.

[847] **Şayet** "الصَّابِئُونَ kelimesi ma‘tūftur ve mutlaka bir *ma‘tūfun aleyh*inin bulunması gerekir. Peki o nedir?" **dersen şöyle derim:** Mahzuf haberi ile birlikte bu, إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا... ifadesinin sonuna kadarki cümleye ma‘tūftur. Atfedildiği cümlenin i‘rabda mahalli bulunmadığı gibi bu cümlenin de i‘rabda mahalli yoktur.

[848] **Şayet** "Takdim ve tehirin mutlaka bir faydası olmalıdır. Peki, burada nasıl bir nükte vardır?" **dersen şöyle derim:** Sābiîler eğer sahih bir şekilde iman edip amel-i salih işlerlerse onların tevbesi dahi kabul olunur, diğerlerinin durumunu varın siz düşünün! Zira bu sayılanlar içerisinde yanlış yolda olduğu en aşikâr olanlar ve azgınlıkta en ileri gidenler Sābiîlerdir. Zaten kendilerine *sābi'în* denmesi, bütün dinlerden tamamen ayrılmış olmaları yüzündendir [*Sabe'e*, dinden çıktı, *sābi'î* dinsiz anlamındadır].

[٨٤٥] {والصابئون} رفع على الابتداء، وخبره محذوف، والنية به التأخير عما في حيز إن من اسمها وخبرها، كأنه قيل: إن الذين آمنوا والذين هادوا والنصارى حكمهم كذا، والصابئون كذلك، وأنشد سيبويه شاهدًا له:

وإِلَّا فَاعْلَمُوا أَنَّا وَأَنْتُم ❁ بُغَاةٌ مَا بَقِيْنَا فِي شِقَاقِ

٥ أي فاعلموا أنا بغاة وأنتم كذلك،

[٨٤٦] فإن قلت: هلا زعمت أن ارتفاعه للعطف على محل إن واسمها؟ قلت: لا يصحّ ذلك قبل الفراغ من الخبر، لا تقول: إن زيدًا وعمرو منطلقان. فإن قلت لم لا يصحّ والنية به التأخير، فكأنك قلت: إن زيدًا منطلق وعمرو؟ قلت: لأني إذا رفعته رفعته عطفًا على محل إن واسمها، والعامل في محلهما هو الابتداء، فيجب أن يكون ١٠ هو العامل في الخبر، لأن الابتداء ينتظم الجزأين في عمله كما تنتظمها إنّ في عملها؛ فلو رفعت {الصَّابِئُونَ} المنويّ به التأخير بالابتداء وقد رفعت الخبر بإنّ، لأعملت فيهما رافعين مختلفين.

[٨٤٧] فإن قلت: فقوله {وَالصَّابِئُونَ} معطوف لا بد له من معطوف عليه فما هو؟ قلت: هو مع خبره المحذوف جملة معطوفة على جملة قوله {إِنَّ الَّذِينَآمَنُوا...} الخ ١٥ ولا محل لها، كما لا محل للتي عطفت عليها.

[٨٤٨] فإن قلت: ما التقديم والتأخير إلا لفائدة، فما فائدة هذا التقديم؟ قلت: فائدته التنبيه على أن الصابئين يتاب عليهم إن صحّ منهم الإيمان والعمل الصالح، فما الظنّ بغيرهم؟ وذلك أن الصابئين أبين هؤلاء المعدودين ضلالًا وأشدّهم غيًّا، وما سموا صابئين إلا لأنهم صبئوا عن الأديان كلها، أي خرجوا،

İstidlâl edilen şiirde de şair وَأَنْتُمْ sözünü haberden önce zikretmiş ve bununla, muhataplarının bâğî / isyancı diye nitelendirilmeye kendi kavminden daha lâyık olduklarını bildirmek istemiştir. Çünkü onları haber olan بُغَاة kelimesinin hemen öncesinde zikretmemiş, kendi kavmini -isyana daha çok dalmış ve onlardan daha sâbit-kadem olmalarına rağmen- onlardan önce *bâğî* olarak zikretmek istememiştir.

[849] **Şayet "** [mansūb olarak] وَالصَّابِئِينَ وَإِيَّاكُمْ (Sābiîler ve sizler) buyrulsaydı da takdim hâsıl olurdu?" **dersen şöyle derim:** Öyle denseydi takdimin bir anlamı kalmazdı. Çünkü o takdirde kelimenin yerinden oynatılması söz konusu değildir, oysa bir takdim - tehirden bahsedilebilmesi için kelimenin yerinden oynatılma gereği vardır. Bu cümlenin akışı, ifadede 'ara cümle'lerin akışı kabilindendir.

[850] **Şayet** "önce الَّذِينَ آمَنُوا (iman edenler) denildiği halde, ardından yine مَنْ آمَنَ (her kim iman ederse) denildi. Bu nasıl olur?" **dersen şöyle derim:** Burada iki açıklama var, ya الَّذِينَ آمَنُوا ifadesi ile dilleriyle inandıklarını söyleyenler yani münafıklar kastedilmiştir [ve مَنْ آمَنَ ifadesiyle bunların tümü değil gerçekten iman edenleri müjdelenmektedir] ya da [الَّذِينَ آمَنُوا ile gerçek müminler kastedilmekle birlikte] مَنْ آمَنَ ile imanda sebat edip imanlarına en ufak bir şüphe karıştırmayanlar murat edilmiştir.

[851] **Şayet** "مَنْ آمَنَ'nin i'rabda mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Ya mübteda olmak üzere merfû' olup haberi فَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ'dir ki başındaki Fâ mübtedanın şart anlamı içermesinden dolayıdır sonra bu cümle de olduğu gibi İnne'nin haberidir. Ya da İnne'nin isminden ve ona atfedilenlerden bedel ya da [bunlardan değil de sadece] ma'tūfun aleyhten bedel olmak üzere mansūbdur.

[852] **Şayet** [haber değil de bedel ise] İnne'nin ismine râci zamir nerede o zaman?" **dersen şöyle derim:** مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ takdirinde mahzuftur. Nitekim başka bir yerde de öyle gelmiştir.

[853] Hemze'den hafifletme şekli olan açık Yâ harfiyle وَالصَّابِيُونَ şeklinde de okunmuştur. Bu okuma şekli يَسْتَهْزِيُونَ şeklinde okuyanlarınki gibidir. وَالصَّابُونَ şeklinde de okunmuştur ki bu durumda [meyletmek anlamındaki] *sabeve* kökündendir. Onlar dinlerinde heva ve heveslerine tâbi olup şehevî arzularının peşine düştükleri, aklın ve naklin gerektirdiği delillere tâbi olmadıkları için kendilerine bu isim verilmiştir.

كما أن الشاعر قدم قوله: ''وأنتم'' تنبيهًا على أن المخاطبين أوغل في الوصف بالبغاة من قومه، حيث عاجل به قبل الخبر الذي هو ''بغاة'' لئلا يدخل قومه في البغي قبلهم، مع كونهم أوغل فيه منهم وأثبت قدمًا.

[٨٤٩] فإن قلت: فلو قيل: والصابئين وإياكم لكان التقديم حاصلًا. قلت: لو قيل: هكذا لم يكن من التقديم في شيء، لأنه لا إزالة فيه عن موضعه، وإنما يقال مقدّم ومؤخر للمزال، لا للقارّ في مكانه. ومجرى هذه الجملة مجرى الاعتراض في الكلام.

[٨٥٠] فإن قلت: كيف قال: {الَّذِينَآمَنُوا} ثم قال: {مَنْ آمَنَ}؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يراد بـ{الَّذِينَآمَنُوا} الذين آمنوا بألسنتهم، وهم المنافقون، وأن يراد بـ{مَنْ آمَنَ}. من ثبت على الإيمان واستقام ولم يخالجه ريبة فيه.

[٨٥١] فإن قلت: ما محل {من آمَنَ}؟ قلت: إما الرفع على الابتداء، وخبره {فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ} والفاء لتضمن المبتدأ معنى الشرط، ثم الجملة كما هي خبر إن؛ وإما النصب على البدل من اسم إن وما عطف عليه؛ أو من المعطوف عليه.

[٨٥٢] فإن قلت: فأين الراجع إلى اسم إن؟ قلت: هو محذوف تقديره من آمن منهم، كما جاء في موضع آخر.

[٨٥٣] وقرئ «وَالصَّابِيُونَ»، بياء صريحة، وهو من تخفيف الهمزة، كقراءة من قرأ «يَسْتَهْزِيُونَ»؛ «وَالصَّابُونَ»، وهو من صبوت، لأنهم صبوا إلى اتباع الهوى والشهوات في دينهم ولم يتبعوا أدلة العقل والسمع.

Übeyy (r.a.)'ın [v. 33/654] kıraatinde ise mansūb olarak وَالصَّابِئِينَ şeklinde okunmuştur ki [Mekke Kıraat imamı] İbn Kesîr [v. 120/738] de böyle okur. İbn Mes'ûd (r.a.) [v. 32/653] ise يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ [Siz ey (Kur'ân'a) iman edenler, Yahudi, Sābiî ve Hristiyanlar!] şeklinde okumuştur.

70. Gerçek şu ki Biz İsrâiloğullarından söz aldık ve onlara peygamberler gönderdik. Ama her ne zaman bir peygamber, onlara nefislerinin hoşlanmadığı bir şey getirdiyse bir kısmını yalanladılar, bir kısmını da katlediyorlardı.

[854] "Gerçek şu ki, Biz" onlardan tevhide dair "söz aldık ve onlara peygamberler gönderdik" ki dinleri hakkında yapıp ettiklerine kendilerini vâkıf kılsınlar. "Ama her ne zaman bir peygamber…" Bu cümle şart cümlesidir ve peygamberlerin sıfatı olmak üzere gelmiştir. Ait zamiri ise mahzuftur, takdiri رَسُولٌ مِنْهُمْ şeklindedir. "Onlara nefislerinin hoşlanmadığı" şehevî arzularına ters düşen, yükümlülük sebebiyle üzerlerine binen meşakkatler ve şer'î hükümlerle amel etmenin doğuracağı zorluklar gibi "bir şey getirdiyse…"

[855] **Şayet** "Şartın cevabı neredthough? Çünkü فَرِيقاً كَذَّبُوا وَفَرِيقًا يَقْتُلُونَ (bir kısmını yalanladılar, bir kısmını da katletmekteler) cümlesi cevap olmayıp cevap yerine geçen bir cümledir. Çünkü *rasûl* tekildir ve onda iki kısmın olması düşünülemez. Ayrıca *in ekramte ahî ahāke ekramtu* (Kardeşime değer verirsen değer veririm kardeşine) şeklinde bir kullanım biçimi de güzel değildir." **dersen şöyle derim:** Cevap cümlesi mahzuftur ve فَرِيقاً كَذَّبُوا وَفَرِيقاً يَقْتُلُونَ cümlesi ona delâlet etmektedir. Adeta كُلَّمَا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ نَاصَبُوه [Bunlara her ne zaman bir peygamber gelse, karşısına dikildiler] denmiştir. فَرِيقًا كَذَّبُوا kavl-i celili ise "Peki, peygamberlerine ne yaptılar?" şeklindeki muhtemel bir sorunun cevabı olmak üzere söz başı olmaktadır.

[856] **Şayet** "Neden iki fiilden biri mazi diğeri muzari kipiyle geldi?" **dersen şöyle derim:** يَقْتُلُونَ fiili geçmiş *hâl*in hikâyesi olarak ["katlediyorlardı" şeklinde] getirilmiş ve bununla, mezkûr katlin ne kadar berbat bir eylem olduğu gösterilmiş ve bu rezalet durum -ne kadar hayret verici bir şey olduğunu vurgulamak için- hâlihâzırda meydana gelen bir fiilmiş gibi aktarılmıştır.

71. Bir fitne çıkmayacağını sandılar ve körleştiler, sağırlaştılar (pek bir dinî hassasiyetleri kalmadı, kalpleri katılaştı). Sonra Allah tevbelerini kabul etti. Daha sonra, içlerinden çoğu yine körleşti ve sağırlaştı. Onların yaptıklarını Allah görmektedir! (Basîr)

وفي قراءة أبيّ رضي الله عنه «وَالصَّابِئِينَ»، بالنصب. وبها قرأ ابن كثير. وقرأ عبد الله «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ».

٧٠-﴿لَقَدْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَأَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ رُسُلا كُلَّمَا جَاءَهُمْ رَسُولٌ بِمَا لا تَهْوَى أَنْفُسُهُمْ فَرِيقًا كَذَّبُوا وَفَرِيقًا يَقْتُلُونَ﴾

٥ [٨٥٤] {لَقَدْ أَخَذْنَا} ميثاقهم بالتوحيد {وَأَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ رُسُلًا} ليقفوهم على ما يأتون وما يذَرون في دينهم. {كُلَّمَا جَاءهُمْ رَسُولٌ} جملة شرطية وقعت صفة لـ{رُسُلًا}، والراجع محذوف، أي رسول منهم {بِمَا لَا تهوى أَنفُسُهُمْ} بما يخالف هواهم ويضادّ شهواتهم من مشاق التكليف والعمل بالشرائع.

[٨٥٥] فإن قلت: أين جواب الشرط؟ فإن قوله {فَرِيقًا كَذَّبُوا وَفَرِيقًا يَقْتُلُونَ} ناب ١٠ عن الجواب، لأن الرسول الواحد لا يكون فريقين، ولأنه يحسن أن تقول: إن أكرمت أخي أخاك أكرمت. قلت: هو محذوف يدل عليه قوله {فَرِيقًا كَذَّبُوا وَفَرِيقًا يَقْتُلُونَ}، كأنه قيل: كلما جاءهم رسول منهم ناصَبوه، وقوله {فَرِيقًا كَذَّبُوا} جواب مستأنف لقائل يقول: كيف فعلوا برسلهم؟

[٨٥٦] فإن قلت: لم جيء بأحد الفعلين ماضيًا وبالآخر مضارعًا؟ قلت: جيء ١٥ {يقتلون} على حكاية الحال الماضية استفظاعًا للقتل واستحضارًا لتلك الحال الشنيعة للتعجب منها.

٧١-﴿وَحَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ فِتْنَةٌ فَعَمُوا وَصَمُّوا ثُمَّ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ ثُمَّ عَمُوا وَصَمُّوا كَثِيرٌ مِنْهُمْ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ﴾

[857] أَنْ لَا يَكُونُ ifadesi[72] açık fetha ile mansūb okunmuştur. En'in Enne'den muhaffefe olması takdiri ile merfû' da okunmuştur. Aslı أَنَّهُ لَا يَكُونُ فِتْنَةٌ olup Enne hafifletilmiş, şan zamiri de hazfedilmiştir.

[858] **Şayet** "Enne tahkik için olduğu halde حَسِبُوا "sanma" anlamındaki fiil ile nasıl kullanıldı?" **dersen şöyle derim:** Onların sanıları kalplerindeki kuvveti sebebiyle *ilim* gibi addedilmiştir.

[859] **Şayet** "Peki, *hasibe* fiilinin iki mef'ûlü olur, bunlar nerede?" **dersen şöyle derim:** Enne'nin sılası olan müsned ve müsnedün ileyhden meydana gelen cümle iki mef'ûl yerine geçmiştir. Mâna şöyledir: İsrâiloğulları, kendilerine dünya ve âhirette Allah'tan "bir fitne" yani belâ dokunmayacağını sandıkları için, dine karşı "körleştiler" ve buzağıya taptıkları esnada "sağırlaştılar. Sonra" buzağıya tapmaktan dolayı pişmanlık duyup Allah'a yöneldiler ve "Allah tevbelerini kabul etti. Sonra" Allah'ın sıfatları konusunda imkânsız ve akıldışı olan Allah'ı görme [*ru'yetullāh*] talepleri yüzünden ikinci kez "körleştiler ve sağırlaştılar."

[860] İfade عُمُوا وصُمُّوا (körleştirildiler ve sağırlaştırıldılar.) şeklinde zamme ile de okunmuştur, عَمَاهُم اللهُ وَصَمَّهُم takdirinde olup "Allah onlara attı ve onları körlük ve sağırlıkla vurdu!" demektir. Nitekim kargı ile ile vurduğun zaman *nezektuhû* (نزكته) dizinle vurduğunda da *rakebtuhû* (ركبته) dersin.

[861] كَثِيرٌ مِنْهُمْ (içlerinden çoğu) ifadesi zamirden bedeldir. Ya da *ekelûni'l-berâğîsu* / أَكَلُونِي الْبَرَاغِيثُ (yedi*ler* beni pireler!) ifadesine uygun bir kullanım şeklidir [Normalde, *ekelenî* denmesi gerekirken, önce çoğul zamiriyle *ekelû̂nî* / 'yediler beni!' denmiş sonra makamdan zaten anlaşılan yiyenler pireler / *el-berâğîs* ifadesiyle belirtilmiştir]. Ya da mahzuf bir mübtedanın haberi olup أُولَئِكَ كَثِيرٌ مِنْهُمْ (Bunlar, onların birçoğudur) şeklinde takdir edilebilir.

72. Gerçek şu ki "Meryemoğlu Mesih Allah'ın ta kendisidir" diyenler nankörce inkâr etmişlerdir! Oysa Mesih'in kendisi demiştir ki "Ey İsrâiloğulları! Benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin. Kim Allah'a şirk koşarsa Allah ona tabiî ki Cennet'i haram kılar, varacağı yer de Ateş'tir. Hiçbir yardımcıları yoktur zalimlerin!"

72 Müfessir, fiilin Yâ'lı okunuşunu esas almaktadır. / ed.

[٨٥٧] قرئ: {أن لا يكون}، بالنصب على الظاهر، وبالرفع عن أن هي المخففة من الثقيلة، أصله: أنه لا يكون فتنة، فخففت أن وحذف ضمير الشأن.

[٨٥٨] فإن قلت: كيف دخل فعل الحسبان على أن التي للتحقيق؟ قلت: نزل حسبانهم لقوّته في صدورهم منزلة العلم.

٥ [٨٥٩] فإن قلت: فأين مفعولا حسب؟ قلت: سدّ ما يشتمل عليه صلة أن وأنّ من المسند والمسند إليه مسدّ المفعولين. والمعنى: وحسب بنو إسرائيل أنه لا يصيبهم من الله فتنة، أي بلاء وعذاب في الدنيا والآخرة {فَعَمُوا} عن الدين {وَصَمُّوا} حين عبدوا العجل، ثم تابوا عن عبادة العجل ف{تَابَ اللهُ عَلَيْهِمْ ثُمَّ عَمُوا وَصَمُّوا} كرة ثانية بطلبهم المحال غير المعقول في صفات الله وهو الرؤية.

١٠ [٨٦٠] وقرئ «عُموا وصُموا»، بالضم على تقدير عماهم الله وصمهم، أي رماهم وضربهم بالعمى والصمم، كما يقال: نزكته، إذا ضربته بالنيزك؛ وركبته، إذا ضربته بركبتك.

[٨٦١] {كَثِيرٌ مِنْهُمْ} بدل من الضمير، أو على قولهم: أكلوني البراغيثُ، أو هو خبر مبتدأ محذوف، أي أولئك كثير منهم.

١٥ ٧٢-﴿لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ وَقَالَ الْمَسِيحُ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اعْبُدُوا اللهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوَاهُ النَّارُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ﴾

[862] Hazret-i Îsâ *Aleyhisselâm*, 'sahipli bir kul' olmak bakımından kendisi ile diğer insanlar arasında hiçbir fark olmadığını belirtmiştir ki bu Hristiyanlar aleyhine bir delildir. "Kim Allah'a şirk koşarsa" yani kullukta ve O'na özgü sıfat ve fiillerde O'na ortak koşarsa "Allah ona" tabiî ki muvahhidlerin yurdu olan "Cennet'i haram kılar", oraya girmesini haram eder ve aynen haram kılınan şeyin haram kılınan kimseye engellenmesinde olduğu gibi, onu oradan alıkoyar.

[863] "Hiçbir yardımcıları yoktur zalimlerin!" ifadesi, [Îsâ'nın değil] Allah'ın kelâmındandır ve şu mânadadır: Onlar zulümleri ve Hazret-i Îsâ hakkındaki sözleri yüzünden hak yoldan saptıkları için hiçbir yardımcıları yoktur. O yüzden, Allah onlara yardım etmemiş, onların sözüne destek olmamış, aksine her ne kadar onu bu şekilde tazim etme ve yüceltme çabası içinde olsalar da onu reddetmiş ve hoş görmemiştir. Ya da bu kısım Îsâ *Aleyhisselâm*'ın kelâmındandır ve "Söylediğiniz hususta size hiç kimse yardım etmez ve destek olmaz çünkü bu muhaldir, aklî değildir" anlamındadır. Ya da âhirette Allah'ın azabına karşı hiçbir yardımcı size yardım etmez.

73. "Allah, üçü (yani, "baba-oğul-rûhu'l-kudüs"ü) üçleyendir" diyenler de nankörce inkâr etmişlerdir şüphesiz!.. Çünkü tek tanrı dışında tanrı yoktur. (Biz Hristiyanız diyenler olarak) bu söylediklerinden vazgeçmezlerse aralarındaki inkârcı nankörlere can yakıcı bir azap dokunacak!

74. Hâlâ Allah'a tevbe edip O'ndan mağfiret dilemeyecekler mi?! Oysa Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

75. Meryemoğlu Mesih, (Tanrı ya da Tanrıoğlu değil) sadece bir peygamberdir ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Annesi de özü-sözü doğru bir kadındır. Her ikisi de yemek yiyorlardı (diğer insanlar gibi biyolojik/beşerî bir yapıya sahiptiler)... Bak, onlara delilleri nasıl açıklıyoruz. Ama yine bak, nasıl da döndürülüveriyorlar?!

[864] وَما مِنْ إِلهٍ إِلَّا إِلهٌ واحِدٌ (tek tanrı dışında *tanrı* diye bir şey yoktur) ifadesindeki Min, malum 'yok'luğu umuma teşmil etmekte olup senin لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ sözündeki cinsini nefyeden Lâ ile birlikte takdir edilen de budur. Mâna şöyledir: Varlık âleminde hiçbir ilâh yoktur, sadece "ikincisi ve ortağı olmayan, vahdâniyetle muttasıf" tek ilâh vardır ki o da *Allah*'tır. "... aralarındaki inkârcı nankörlere can yakıcı bir azap dokunacak!" [لَيَمَسَّنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ] kavlindeki Min ise beyaniyedir ve aynen şu âyetteki gibidir:

[٨٦٢] لم يفرق عيسى عليه الصلاة والسلام بينه وبينهم في أنه عبد مربوب كمثلهم. وهو احتجاج على النصارى {إِنَّهُ مَن يُشْرِكْ بالله} في عبادته، أو فيما هو مختص به من صفاته أو أفعاله {فَقَدْ حَرَّمَ اللهُ عَلَيهِ الجنةَ} التي هي دار الموحدين، أي حرّمه دخولها ومنعه منه، كما يمنع المحرَّم من المحرَّم عليه.

٥ [٨٦٣] {وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنصَارٍ} من كلام الله على أنهم ظلموا وعدلوا عن سبيل الحق فيما تقوّلوا على عيسى عليه السلام، فلذلك لم يساعدهم عليه ولم ينصر قولهم ردّه وأنكره، وإن كانوا معظمين له بذلك ورافعين من مقداره. أو من قول عيسى عليه السلام، على معنى: ولا ينصركم أحد فيما تقولون ولا يساعدكم عليه لاستحالته وبعده عن المعقول. أو لا ينصركم ناصر في الآخرة من عذاب الله.

١٠ ٧٣-﴿لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللهَ ثَالِثُ ثَلاثَةٍ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلا إِلَهٌ وَاحِدٌ وَإِنْ لَمْ يَنْتَهُوا عَمَّا يَقُولُونَ لَيَمَسَّنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

٧٤-﴿أَفَلا يَتُوبُونَ إِلَى اللهِ وَيَسْتَغْفِرُونَهُ وَاللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

٧٥-﴿مَا الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ إِلا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كَانَا يَأْكُلانِ الطَّعَامَ انْظُرْ كَيْفَ نُبَيِّنُ لَهُمُ الآيَاتِ ثُمَّ انْظُرْ أَنَّى يُؤْفَكُونَ﴾ ١٥

[٨٦٤] من في قوله {وَمَا مِنْ إِلهٍ إِلَّا إلهٌ واحدٌ} للاستغراق، وهي المقدرة مع لا التي لنفي الجنس في قولك: لَا إلهَ إِلَّا الله. والمعنى: وما إله قط في الوجود إلا إله موصوف بالوحدانية، لا ثاني له، وهو الله وحده لا شريك له. ومِن، في قوله {لَيَمَسَّنَّ الذين كَفَرُوا مِنْهُمْ} للبيان كالتي في قوله تعالى

فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ ("Pislikten, yani putlardan uzak durun!" [Hac 22/30]) **Şayet** "Peki, '*Onların* hakkı can yakıcı bir azaptır!' buyrulmalı değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Zamir yerine zahir ismin kullanılmasında bir fayda vardır ki o da لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قالُوا (... diyenler de nankörce inkâr etmişlerdir şüphesiz!) ifadesindeki küfürlerine olan şahitliğin tekrarlanmasıdır. Beyanda bir başka fayda daha vardır ki o da الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ (aralarındaki inkârcı nankörlere) ifadesi tefsir edilirken onların küfür içinde olduklarını bildirmektir. Mâna şudur: Özellikle Hristiyanlardan küfür içinde olanlara can yakıcı bir azap, yani etkisi çok şiddetli bir azap türü dokunacaktır. Mesela *a'tınî 'işrîne mine's-siyâb* (Bana elbiseden yirmi adet ver!) dediğin zaman sadece elbiseden yirmi adet verilmesini kastetmiş olursun, 'yirmi'nin içine alabileceği başka cinsten olan şeyleri değil. Min'in teb'îz için olması da mümkündür. O zaman mâna "Bunların küfürde kalanlarına mutlaka azap dokunacak!" şeklinde olur. Çünkü birçoğu Hristiyanlıkta kalmaktan tevbe etmiştir.

[865] Küfür içinde olduklarına dair defalarca yapılan bu tanıklıktan ve içinde bulundukları durumu hedef alan sert tehditten sonra "hâla Allah'a tevbe etmeyecekler mi?!" Burada, onların hâla küfürde ısrar etmelerine karşı bir hayret söz konusudur. "Oysa Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir." Pişman olup hakka dönmeleri halinde bunları da bağışlar, diğerlerini de…

[866] "Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir." Bu cümle *rasûl*ün sıfatı olmaktadır. Yani o, daha önce emsalleri geçmiş olan bir peygamberden başka bir şey değildir. Nasıl öncekiler Allah'ın âyetlerini getirmişlerse, o da Allah'ın âyetlerini getirmiştir. Eğer Allah onun eliyle abraşı iyileştirmiş, ölüleri diriltmişse daha önce de *asā*ya can vermiş ve onu hareket eden bir yılan haline getirmişti, onunla denizi yarmıştı, Hazret-i Mûsâ'nın eliyle Firavun'un varlığına son vermişti. Eğer Hazret-i Îsâ'yı babasız yaratmış ise daha önce de Hazret-i Âdem'i hem babasız hem de anasız yaratmıştı.

[867] "Annesi de, özü-sözü doğru bir kadındır." Yani onun annesi de aynı şekilde daha önceki peygamberlere inanmış ve onları tasdik etmiş bazı kadınlar gibi bir *sıddîka*dır. Dolayısıyla her ikisinin de mertebesi sadece insanlık / *beşer* mertebesidir. Birisi nebî, diğeri onun sahabîsidir. Hal böyle iken, bu ikisinin durumunu nasıl kavrayamadınız da bunları diğer nebîler ve sahabîlerinin nitelenmediği şeylerle nitelediniz?! Oysa bu ikisiyle, diğer nebîler ve sahabîleri arasında hiçbir ayrılık - gayrılık bulunmamaktaydı.

{فاجتنبوا الرِّجْسَ مِنَ الأَوْثَانِ} [الحج: ٣٠]. فإن قلت: فهلا قيل: ليمسنهم عَذَابٌ أَلِيمٌ؟ قلت: في إقامة الظاهر مقام المضمر فائدة، وهي تكرير الشهادة عليهم بالكفر في قوله {لَقَدْ كَفَرَ الذين قَالُوا}. وفي البيان فائدة أخرى وهي الإعلام في تفسير {الذين كفروا منهم} أنهم بمكان من الكفر. والمعنى: ليمسنّ الذين كفروا من النصارى ٥ خاصة {عَذَابٌ أَلِيمٌ}، أي نوع شديد الألم من العذاب. كما تقول: أعطني عشرين من الثياب، تريد من الثياب خاصة، لا من غيرها من الأجناس التي يجوز أن يتناولها عشرون. ويجوز أن تكون للتبعيض، على معنى: ليمسنّ الذين بقوا على الكفر منهم، لأنّ كثيرًا منهم تابوا من النصرانية.

[٨٦٥] {أَفَلَا يَتُوبُونَ} ألا يتوبون بعد هذه الشهادة المكرّرة عليهم بالكفر، وهذا ١٠ الوعيدِ الشديد مما هم عليه. وفيه تعجب من إصرارهم {واللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ} يغفر لهؤلاء إن تابوا ولغيرهم.

[٨٦٦] {قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهِ الرسلُ} صفة لرسول، أي ما هو إلا رسول من جنس الرسل الذين خلوا من قبله، جاء بِئَايَاتِ من الله كما أتوا بأمثالها، أن أبرأ الله الأبرص وأحيا الموتى على يده، فقد أحيا العصا وجعلها حية تسعى، وفلق بها البحر، وطمس ١٥ على يد موسى. وإن خلقه من غير ذكَر، فقد خلق آدم من غير ذكر ولا أنثى.

[٨٦٧] {وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ} أي وما أمه أيضًا إلا كبعض النساء المصدّقات للأنبياء، المؤمنات بهم، فما منزلتهما إلا منزلة بشرين؛ أحدهما نبي، والآخر صحابي. فمن أين اشتبه عليكم أمرهما حتى وصفتموهما بما لم يوصف به سائر الأنبياء وصحابتهم؟ مع أنه لا تميُّز ولا تفاوت بينهما وبينهم بوجه من الوجوه.

[868] Sonra “Her ikisi de yemek yiyorlardı.” ifadesiyle Allah, bu iki zâtın, kendilerine nispet edilen durumlardan uzak olduklarını açıklamıştır. Zira beslenmek için yemeye, arkasından da yediğini hazmedip fazlalıklarını dışkılamaya ihtiyaç duyan, ancak şehvet, arzu vb. ile birlikte, et, kemik, damar, sinir, ahlât [-ı erba‘a] ve mizaçlardan oluşan bir cisimdir. Bütün bunlar onun diğer cisimler gibi yaratılmış, türlü türlü maddeler bir araya getirilerek kaynaştırılıp evrilip çevrilip yeni bir cisim haline getirilmiş bir şey olduğunu gösterir.

[869] “Bak, onlara delilleri nasıl açıklıyoruz” yani sözlerinin bâtıllığını apaçık gösteren delillerden oluşan âyetleri onlara nasıl açıklıyoruz, “ama yine bak” hakkı dinlemekten ve onun üzerinde düşünmekten “nasıl da döndürülüveriyorlar?!”

[870] **Şayet** “ثُمَّ انْظُرْ (ama yine bak) kavl-i celilindeki ‘sonralığın’ anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Burada iki hayret verici durum arasındaki aralık ortaya konmaktadır. Âyette, Allah’ın onlara âyetlerini hayret verici biçimde açıkladığını, buna rağmen âyetlerden yüz çevirmelerinin ise daha da hayret verici olduğu gösterilmek istenmiştir.

76. De ki: Allah’tan başka size ne zarar, ne de fayda verebilecek bir şeye mi kulluk ediyorsunuz? Yalnız Allah’tır işiten, ‘mutlak ilim sahibi’ (Semî‘, Alîm).

[871] مَا لَا يَمْلِكُ’den maksat Hazret-i Îsâ’dır. Yani gerek kendiniz gerekse mallarınız hususunda çeşitli belâ ve musibetlerle size Allah’ın verdiği gibi zarar vermesi söz konusu olmayan, keza, Allah’ın verdiği beden sağlığı, bolluk - bereket vb. yararlar gibi bir yarar da sağlayamayan Îsâ’ya mı tapınıyorsunuz?! Kaldı ki insanların birilerine zarar ve yarar namına vermiş oldukları şeyler de hep Allah’ın onlara imkân vermesinin ve onları muktedir kılmasının bir sonucudur. Dolayısıyla, bu halde bile insan sanki hiçbir şeye malik değildir. Bu durum onun asla tanrı olamayacağına kesin bir kanıttır. Zira bir yarar da sağlayamamakta, bir zarar da verememektedir. Oysa tanrı / rab olmanın gereği, her şeye kadir olması ve kudret dâhilinde bulunan [yani *muhâl* olmayan] hiçbir şeyin onun ‘kudretinin dışında’ olmamasıdır.

[872] وَاللّٰهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ kavl-i celîli أَتَعْبُدُونَ’a bağlıdır. Mâna şöyledir: Hal böyle iken Allah’a şirk koşuyor ve O’ndan korkmuyor musunuz?! O ki sizin söylediklerinizi işitiyor ve inandığınız şeyleri biliyor. Yahut şöyledir: Allah işitilmesi söz konusu olan her şeyi işitmekte (semî‘) ve bilinmesi söz konusu olan her şeyi bilmekte (‘alîm) olduğu halde, O’nu bırakıp âciz olana mı tapıyorsunuz?! Oysa öyle olabilmesi için mutlaka hayy / diri ve kādir olması gerekiyor.

[٨٦٨] ثم صرح ببعدهما عما نسب إليهما في قوله {كَانَا يَأْكُلاَنِ الطَّعَامَ}، لأنّ من احتاج إلى الاغتذاء بالطعام وما يتبعه من الهضم والنفض لم يكن إلا جسمًا مركبًا من عَظم ولحم وعروق وأعصاب وأخلاط وأمزجة مع شهوة وقرم وغير ذلك مما يدل على أنه مصنوع مؤلف مدبَّر كغيره من الأجسام.

٥ [٨٦٩] {كَيْفَ نُبَيّنُ لَهُمُ الأياتِ} أي الأعلام من الأدلة الظاهرة على بطلان قولهم: {أَنَّى يُؤْفَكُونَ}، كيف يُصرَفون عن استماع الحق وتأمله؟

[٨٧٠] فإن قلت: ما معنى التراخي في قوله {ثم انظر}؟ قلت: معناه ما بين العجبين، يعني أنه بين لهم الآيات بيانًا عجيبًا، وإنّ إعراضهم عنها أعجب منه.

٧٦-﴿قُلْ أَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ مَا لا يَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلا نَفْعًا وَاللهُ هُوَ
١٠ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[٨٧١] {مَا لَا يَمْلِكُ} هو عيسى، أي شيئًا لا يستطيع أن يضركم بمثل ما يضركم به الله من البلايا والمصائب في الأنفس والأموال، ولا أن ينفعكم بمثل ما ينفعكم به من صحة الأبدان والسعة والخصب، ولأنّ كل ما يستطيعه البشر من المضارّ والمنافع فبإقدار الله وتمكينه، فكأنه لا يملك منه شيئًا. وهذا دليل قاطع على أن أمره منافٍ
١٥ للربوبية، حيث جعله لا يستطيع ضرًّا ولا نفعًا. وصفة الرب أن يكون قادرًا على كل شيء لا يخرج مقدور على قدرته.

[٨٧٢] {واللهُ هُوَ السميعُ العليمُ} متعلق بـ{أتعبدون}، أي أتشركون بالله ولا تخشونه، وهو الذي يسمع ما تقولون ويعلم ما تعتقدون؛ أو أتعبدون العاجز والله هو السميع العليم الذي يصح منه أن يسمع كل مسموع ويعلم كل معلوم، ولن يكون
٢٠ كذلك إلا وهو حي قادر.

77. De ki: Ey Ehl-i Kitap! Haksız yere dininizde aşırıya kaçmayın daha önce hem kendi sapmış hem de birçok insanı saptırmış ve (zamanla, tamamen) doğru yoldan ayrılmış bir kavmin arzu ve ihtiraslarına uymayın.

[873] غَيْرَ الْحَقِّ ifadesi mef'ûl-ı mutlakın sıfatıdır. Takdir, لَا تَغْلُوا في دِينِكُمْ غُلُوًّا غَيْرَ الْحَقِّ (Hak olmayacak biçimde, batıl bir şekilde dininizde aşırılığa kaçmayın!) şeklindedir. *Ğuluvv fi'd-dîn* / Dinde aşırılık aslında iki kısımdır: Birincisi hak bir şekilde olandır. Bu, dinin en ince ve derin mânalarını araştırmak ve kanıtlarını tahsil etmek için çaba göstermektir ki *Ehl-i 'Adl ve't-tevhîd* [Mu'tezile] kelâmcılarının yaptıkları böyledir. İkincisi de batılda aşırılıktır. O da hakka karşı tavır almak, delillerden yüz çevirmek ve şüpheli şeylerin peşine düşmektir. Heva ve heves sahibi ehl-i bid'atın yaptıkları da bu kabildendir.

[874] "Daha önce sapmışlardı…" Bunlar Hristiyanlıktaki öncüleridir ki Peygamber (s.a.)'in gönderilmesinin öncesinde dalâlet üzere idiler. "Çoklarını da saptırdılar," teslis konusunda kendilerine katılanları yoldan çıkardılar "ve sapıttılar." Ne zaman ki Peygamber (s.a.) gönderildi, bu kez de onu yalanlamak, ona haset etmek ve ona karşı azgınlık yapıp isyan etmek sûretiyle "doğru yoldan" yine saptılar.

78. İsrâiloğulları içindeki inkârcı nankörler, Dâvûd'un ve Meryemoğlu Îsâ'nın diliyle lânetlenmişlerdir. Bu, (Allah ve 'resûl'üne) karşı gelmelerinden ve haddi aşmalarındandı.

79. Yaptıkları fenalıklardan birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyorlardı. Yapmakta oldukları gerçekten kötü idi!

80. Bunların çoğunun, (müminleri değil) inkârcı nankörleri velî edindiklerini görüyorsun. Nefislerinin kendileri için önden gönderdiği şeyler gerçekten kötüdür çünkü Allah onlara gazap etmiştir ve azapta kalıcıdırlar.

81. Allah'a, Peygambere ve ona indirilmekte olan (Kur'ân)a iman ediyor olsalardı, onları velî edinmezlerdi. Fakat çoğu fâsıktır bunların!

[875] Allah Teâlâ Zebur'da "Hazret-i Dâvûd'un dili üzere" İncil'de de Îsâ *Aleyhisselâm*'ın dili üzere onlara lânetini indirmiştir. Rivayete göre, Eyle halkı [*Ashâb-ı sebt*] cumartesi yasaklarını çiğneyip sınırı aşınca Hazret-i Dâvûd onlara "Allah'ım! Onlara lânet et ve onları ibretlik birer *âyet* kıl!" diye dua etmiş.

٧٧-﴿قُلْ يَأَهْلَ الْكِتَابِ لا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ﴾

[٨٧٣] {غَيْرَ الحق} صفة للمصدر، أي لا تغلوا في دينكم غلوًّا غير الحق، أي غلوًّا باطلًا؛ لأنّ الغلو في الدين غلوّان؛ غلوّ حق، وهو أن يفحص عن حقائقه ويفتش ٥ عن أباعد معانيه، ويجتهد في تحصيل حججه كما يفعل المتكلمون من أهل العدل والتوحيد، رضوان الله عليهم. وغلوّ باطل وهو أن يتجاوز الحق ويتخطاه بالإعراض عن الأدلة واتباع الشبه، كما يفعل أهل الأهواء والبدع.

[٨٧٤] {قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ} هم أئمتهم في النصرانية، كانوا على الضلال قبل مبعث النبي ﷺ {وَأَضَلُّوا كَثِيرًا} ممن شايعهم على التثليث {وَضَلُّوا} لما بعث ١٠ رسول الله ﷺ {عَن سَوَاءِ السبيل} حين كذبوه وحسدوه وبغوا عليه.

٧٨-﴿لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُدَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ﴾

٧٩-﴿كَانُوا لا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ﴾

٨٠-﴿تَرَى كَثِيرًا مِنْهُمْ يَتَوَلَّوْنَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَبِئْسَ مَا قَدَّمَتْ لَهُمْ أَنْفُسُهُمْ أَنْ ١٥ سَخِطَ اللهُ عَلَيْهِمْ وَفِي الْعَذَابِ هُمْ خَالِدُونَ﴾

٨١-﴿وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالنَّبِيِّ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مَا اتَّخَذُوهُمْ أَوْلِيَاءَ وَلَكِنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ فَاسِقُونَ﴾

[٨٧٥] نزّل الله لعنهم في الزبور {على لِسَانِ دَاوُدَ} وفي الإنجيل على لسان عيسى. وقيل إن أهل أيلة، لما اعتدوا في السبت قال داود عليه السلام: اللهم العنهم واجعلهم آية،

Allah da onları maymuna çevirmiş. Îsâ *Aleyhisselâm*'ın ashâbı da 'sofra' mucizesinden sonra yine de inkâra kalkışınca Hazret-i Îsâ "Allah'ım! Sofradan yedikten sonra hâla inkâra kalkışan bu kâfirlere insanlığın hiçbir ferdine etmediğin şekilde azap et! Onları *ashâb-ı sebt*i lanetlediğin gibi lânetle!" diye dua etmiş. Bunun sonucu, onlar da hınzıra dönüşmüşler… ki sayıları beş bin kişiymiş. İçlerinde tek bir kadın ve çocuk yokmuş.

[876] Bu maymun ve hınzıra dönüşme şenî lâneti, sadece kendi işlemiş oldukları günahlar ve haddi aşmaları sebebiyle idi, başka bir şey yüzünden değildi. Sonra işledikleri günah ve taşkınlığı açıklama sadedinde şöyle buyurdu: "Onlar yaptıkları fenalıktan birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyorlardı. Yapmakta oldukları gerçekten kötü idi!" Yaptıkları şeyin çirkinliği sebebiyle yeminle tekitli bir biçimde taaccüp ifadesi olarak böyle denilmiştir. Hal böyle iken vah o Müslümanların haline ki çirkinlikler karşısında birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyor ona gereken değeri vermiyorlar!.. Allah kelâmından okumuş oldukları bu ifadeler sanki İslâm dininden değil... Hem de bunca mübalağalı bir üslup kullanılmışken!

[877] **Şayet** "çirkinlikler karşısında birbirlerini alıkoyma yükümlülüğünü terk etmiş olmaları nasıl oldu da masiyet ve haddi aşma için tefsir kabilinden oldu?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ tarafından birbirlerini fenalıklardan vazgeçirmeleri emredilmişti. Bu emrin yerine getirilmeyip ihlâl edilmesi, haliyle mâsiyet olmuştur. Bu aynı zamanda da haddi aşmadır. Çünkü fenalıklardan birbirlerini vazgeçirmede fesâdın önünü alma vardır, bunun terkinde de aksi durum olacaktır.

[878] **Şayet** *"Münker* kelimesinin ["*yaptıkları* fenalık" anlamında] *fa'alûhu* ile nitelenmesine ne demeli? Zira bir şey yapıldıktan sonra yasaklanamaz ki?" **dersen şöyle derim:** Bunun yorumu "yapmış oldukları fenalığı alışkanlık haline getirmekten…" ya da "işlemiş oldukları fenalığın benzerini işlemekten…" yahut "işlemeyi murad ettikleri fenalıktan birbirlerini alıkoymadılar" takdirindedir. Nitekim fısk u fücûra dalma emarelerini, araçlarının hazırlandığını ve suç işlemeye yönelik hazırlık yapıldığını gördüğünde önlemeye çalışman gibi. Şu şekilde bir yorumun yapılması da mümkündür: Onlar işlemiş oldukları fenalıktan vazgeçmiyor ve geri durmuyorlar, aksine onda ısrar edip işlemeye devam ediyorlar. Kişi bir şeyi terk ettiği zaman *tenâhâ 'ani'l-emri / intehâ 'ani'l-emri* (O şeyden uzaklaştı, vazgeçti!) denilir.

فمسخوا قردة. ولما كفر أصحاب عيسى عليه السلام بعد المائدة قال عيسى عليه السلام: اللهم عذب من كفر بعد ما أكل من المائدة عذابًا لم تعذبه أحدًا من العالمين، والعنهم كما لعنت أصحاب السبت، فأصبحوا خنازير وكانوا خمسة آلاف رجل، ما فيهم امرأة ولا صبيّ.

٥ [٨٧٦] {ذلك بِمَا عَصَوْا} أي لم يكن ذلك اللعن الشنيع الذي كان سبب المسخ، إلا لأجل المعصية والاعتداء، لا لشيء آخر.ثم فسر المعصية والاعتداء بقوله {كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ} لا ينهى بعضهم بعضًا {عَن مُنكَرٍ فَعَلُوهُ}. ثم قال: {لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ} للتعجيب من سوء فعلهم، مؤكدًا لذلك بالقسم. فيا حسرة على المسلمين في إعراضهم عن باب التناهي عن المناكير، وقلة عبثهم به، كأنه ليس من ملة الإسلام ١٠ في شيء مع ما يتلون من كلام الله وما فيه من المبالغات في هذا الباب.

[٨٧٧] فإن قلت كيف وقع ترك التناهي عن المنكر تفسيرًا للمعصية والاعتداء؟ قلت: من قبل أنّ الله تعالى أمر بالتناهي، فكان الإخلال به معصية، وهو اعتداء، لأنّ في التناهي حسمًا للفساد فكان تركه على عكسه.

[٨٧٨] فإن قلت: ما معنى وصف المنكر بـ{فعلوه}، ولا يكون النهي بعد الفعل؟ ١٥ قلت: معناه لا يتناهون عن معاودة منكر فعلوه، أو عن مثل منكر فعلوه، أو عن منكر أرادوا فعله. كما ترى أمارات الخوض في الفسق وآلاته تسوّى وتهيأ فتنكر. ويجوز أن يراد: لا ينتهون ولا يمتنعون عن منكر فعلوه، بل يصبرون عليه ويداومون على فعله. يقال: تناهى عن الأمر وانتهى عنه، إذا امتنع منه وتركه.

[879] “Onlardan birçoğunu görürsün…” Bunlar Ehl-i Kitap münafıklarıdır, müşrikleri velî edinirler ve onların saflarında yer alırlardı.

[880] “Allah’ın onlara gazap etmesi” ifadesi, [*bi’se* fiilinin] *mahsūs bi’z-zemmi* olmaktadır ve mahallen merfû‘dur. Takdir şöyledir: لَبِئْسَ زَادهُمْ إِلَى الآخِرَةِ سَخَطَ اللهُ عَلَيْهِمْ (Allah’ın üzerlerindeki gazabı, Âhiret yolculuklarında ne kötü azıktır). Aslında mâna “Allah’ın gazabını gerektirici şey” şeklindedir.

[881] Eğer nifaka bulaşmadan halis bir imanla inanmış olsalardı, o takdirde müşrikleri velî edinmezlerdi. Yani müşriklerin velî edinilmesi onların münafıklıklarını ispat ve imanlarının gerçek bir iman olmadığını ortaya koyma sadedinde yeterli bir kanıttır.

[882] “Fakat birçoğu fâsıktır bunların!” Küfür ve nifaklarında temerrüt / inatçılık halindedirler. Bir izaha göre anlamı şöyledir: Eğer iddia ettikleri gibi Allah’a ve Hazret-i Mûsâ’ya inanmış olsalardı o takdirde Müslümanların onları velî edinmediği gibi onlar da müşrikleri velî edinmezlerdi.

82. Gerçek şu ki insanların iman edenlere karşı düşmanlıkta en şiddetlisi olarak Yahudileri ve müşrikleri bulacaksın. İnsanların iman edenlere karşı sevgide en yakını olarak da “Biz Hristiyanız” diyenleri bulacaksın ki bu, aralarında keşişlerin ve rahiplerin bulunmasından ve (Yahudiler ve müşrikler gibi) büyüklük taslamamalarındandır.

83. Peygambere indirilenleri işittiklerinde, hakka olan aşinalıklarından dolayı gözleri yaşla dolup taşar ve derler ki: “Ya Rabbi! İman ettik, bizi de şahitlik edenlerle beraber yaz.”

84. “Bizim ‘ne’yimiz var ki Allah’a ve bize gelen hakikate iman etmeyecekmişiz?! Hem de Rabbimizin bizi salihler topluluğuyla beraber bulundurmasını şiddetle arzu ederken...”

85. Allah da bu söylediklerinden dolayı onları, altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları cennetlerle ödüllendirdi... İhsan üzere hareket edenlerin mükâfatı budur.

86. Nankörce inkâr edip âyetlerimizi yalanlayanlar, bunlardır işte, cayır cayır yanan Ateş’in sahipleri...

[٨٧٩] {ترى كَثِيرًا مِنْهُمْ} هم منافقو أهل الكتاب، كانوا يوالون المشركين ويصافونهم.

[٨٨٠] {أَنْ سَخِطَ اللهُ عَلَيْهِمْ} هو المخصوص بالذمّ، ومحله الرفع، كأنه قيل: لبئس زادُهم إلى الآخرة سخَطُ الله عليهم. والمعنى: موجب سخط الله.

٥ [٨٨١] {وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ} إيمانًا خالصًا غير نفاق ما اتخذوا المشركين {أَوْلِيَاء}، يعني أنّ موالاة المشركين كفى بها دليلًا على نفاقهم، وأنّ إيمانهم ليس بإيمان.

[٨٨٢] {ولكنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ فاسقون} متمرّدون في كفرهم ونفاقهم. وقيل معناه: ولو كانوا يؤمنون بالله وموسى كما يدّعون، ما اتخذوا المشركين أولياء كما لم يوالهم المسلمون.

١٠ ٨٢-﴿لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمنوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا وَلَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُمْ مَوَدَّةً لِلَّذِينَ آمنوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى ذَلِكَ بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِّيسِينَ وَرُهْبَانًا وَأَنَّهُمْ لا يَسْتَكْبِرُونَ﴾

٨٣-﴿وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَى أَعْيُنَهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ يَقُولُونَ رَبَّنَا آمنا فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ﴾

١٥ ٨٤-﴿وَمَا لَنَا لا نُؤْمِنُ بِاللهِ وَمَا جَاءَنَا مِنَ الْحَقِّ وَنَطْمَعُ أَنْ يُدْخِلَنَا رَبُّنَا مَعَ الْقَوْمِ الصَّالِحِينَ﴾

٨٥-﴿فَأَثَابَهُمُ اللهُ بِمَا قَالُوا جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَذَلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ﴾

٨٦-﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ﴾

[883] Allah Teâlâ Yahudilerin aşırı böbürlü hallerini ve hakka icabetlerinin zorluğunu, buna mukabil Hristiyanların huylarının yumuşaklığını ve İslâm'a yönelik meyillerinin ve yaklaşımlarının kolaylığını vasfetti ve Yahudileri müminlere aşırı düşmanlıkta müşriklere eş tuttu ve hatta onları müşriklerden önce zikretmek sûretiyle bu konuda onların daha da ileride olduklarına tembihte bulunmuş oldu. Allah "Bunları, insanların hayata karşı en düşkünü bulacaksın hatta şirk koşanlardan bile daha çok..." [Bakara 2/96] ifadesinde de aynı şeyi yapmış ve onların yaşama hırsı konusunda müşriklerden bile önde, insanların en hırslısı olduklarını beyan buyurmuştur. Allah'a yemin ederim ki onlar gerçekten öyledirler ve çok katıdırlar. Peygamber (s.a.)'den de şöyle bir hadis rivayet olunmuştur: "İki Yahudi bir Müslüman ile başbaşa kalırlarsa mutlaka onu öldürmeyi akıllarından geçirirler."

[884] Hristiyanların müminlere karşı eğilimlerini, muhabbet ve yakınlıklarını "ki bu, aralarında keşişlerin ve rahiplerin bulunmasındandır" buyurmak sûretiyle izah etmiştir. Yani onların içlerinde âlimler ve âbidler vardır, onlar tevazu sahibi alçak gönüllü kimselerdir, büyüklük taslama bilmezler. Yahudiler ise bunun tam aksi özelliğe sahiptirler. Burada, ilim tahsil etmenin en yararlı şey olduğuna, ilmin hayırlı işlere götüren en iyi kılavuz ve kurtuluşa götüren en iyi rehber olduğuna dair bir kanıt vardır. İsterse söz konusu ilim keşişlerin ilmi olsun. Keza bu âyet, âhiret endişesinin, akıbetle ilgili konuşmanın bir rahipte de olsa iyi bir fazilet, kibirden uzak olmanın bir Hristiyanda da olsa iyi bir özellik olduğunun delili olmaktadır.

[885] Allah Teâlâ onları kalp yumuşaklığı ile tavsif etmiş ve onların Kur'ân'ı dinlerken gözlerinden yaş akıttıklarından söz etmiştir. Tıpkı Necaşi (r.a.) [v. 9/630] ile ilgili anlatılan olayda olduğu gibi. O Habeşistan'a hicret eden Müslümanlarla, onları geri almak üzere oraya gitmiş olan ve kralı aldatarak onların kendilerine teslim edilmesini isteyen lânetli müşrik heyeti huzurunda toplandıkları zaman, Ca'fer b. Ebû Tālib (r.a.)'a [v. 8/629] şunu sormuştu: "Kitabınızda Meryem ile ilgili bir anlatı var mı?" Ca'fer: "Evet, onun adıyla anılan bir sûre var!" demiş ve "İşte, Meryem'in oğlu Îsâ budur!" [Meryem 19/34] ifadesine kadar sûreyi okumuştu. Ayrıca TāHâ sûresinden "Musa'nın haberi gelmiş miydi sana?" [TāHâ 20/9] âyetine kadarki [Kur'ân-ı Kerim ve Allah Teâlâ'dan söz edilen] kısmı okumuştu. Bunları dinleyen Necaşi'nin gözünden yaşlar dökülmüştü. Aynı şekilde onun kavminden Peygamber (s.a.)'e gelen yetmiş kişilik heyet de Peygamber kendilerine YâSîn sûresini okuduğunda ağlamışlardı.

[٨٨٣] وصف الله شدّة شكيمة اليهود وصعوبة إجابتهم إلى الحق ولين عريكة النصارى وسهولة ارعوائهم وميلهم إلى الإسلام، وجعل اليهود قرناء المشركين في شدّة العداوة للمؤمنين، بل نبه على تقدّم قدمهم فيها بتقديمهم على الذين أشركوا، وكذلك فعل في قوله {وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاةٍ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا} [البقرة: ٩٦]. ولعمري إنهم لكذلك وأشدّ. وعن النبيّ ﷺ: ''ما خلا يهوديان بمسلم إلا هَما بقتله.''

[٨٨٤] وعلل سهولة مأخذ النصارى وقرب مودّتهم للمؤمنين {بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِّيسِينَ وَرُهْبَانًا}، أي علماء وعُبّادًا {وَإِنَّهُمْ} قوم فيهم تواضع واستكانة ولا كبر فيهم، واليهود على خلاف ذلك. وفيه دليل بين على أنّ التعلم أنفع شيء وأهداه إلى الخير وأدله على الفوز، حتى علْم القسيسين، وكذلك غم الآخرة والتحدّث بالعاقبة وإن كان في راهب، والبراءة من الكبر وإن كانت في نصراني.

[٨٨٥] ووصفهم الله برقة القلوب وأنهم يبكون عند استماع القرآن، وذلك نحو ما يحكى عن النجاشيّ رضي الله عنه أنه قال لجعفر بن أبي طالب، حين اجتمع في مجلسه المهاجرون إلى الحبشة والمشركون، لعنوا، وهم يُغْرونه عليهم ويتطلبون عنتَهم عنده: هل في كتابكم ذكر مريم؟ قال جعفر: فيه سورة تنسب إليها، فقرأها إلى قوله {ذلك عِيسَى ابنُ مَرْيَمَ} [مريم: ٣٤] وقرأ سورة طه إلى قوله {وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى} [طه: ٩] فبكى النجاشي، وكذلك فعل قومه الذين وفدوا على رسول الله ﷺ وهم سبعون رجلًا حين قرأ عليهم رسول الله ﷺ سورة يس، فبكوا.

[886] **Şayet** “لِلَّذِينَ آمَنُوا’daki *Lâm* nereye bağlıdır?” **dersen şöyle derim:** ‘*Adâvet*en ve *meveddet*en kelimelerine bağlıdır. Şu mânada: Müminlere yönelik Yahudi düşmanlığı, düşmanlıklar içinde en şiddetli ve açık olanıdır. Müminlere yönelik Hristiyanların beslemiş olduğu sevgi ise sevgiler içinde en yakın ve varlık bakımından en önde olanı, husule gelmesi bakımından da en kolay olanıdır. Farklılık arz edecek şekilde, Yahudiler düşmanlıkla, Hristiyanlar ise sevgiyle nitelenmişler, sonra da düşmanlık ve sevgi ‘daha şiddetli’ ve ‘daha yakın’ olmakla vasfedilmiştir.

[887] **Şayet** “تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ ifadesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Gözlerin yaşla dolması ve boşanmasıdır. Çünkü *feyz*, kap vb. benzeri bir şeyin iyice dolup etrafından taşması demektir. Burada dolmanın sonucu olan taşma, dolma fiilinin yerine kullanılmıştır. Bu durumda müsebbebin sebep yerine ikame edilmesi türünden bir mecaz söz konusu olmaktadır. Yahut onların ağlama halleri ile tavsif edilmelerinde mübalağa kastedilmiş ve gözleri sanki kendiliğinden taşıyor, yani *-deme‘at ‘aynuhû dem‘an* (gözü yaş aktı) kullanımından- ağlamaktan göz adeta gözyaşı olup akıyormuş gibi kılınmıştır.

[888] “مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ ifadesindeki Min’ler arasında ne fark vardır?” **dersen şöyle derim:** Birinci Min ibtida-i gaye içindir. Buna göre mâna: Gözyaşının boşanması hakkı bilmekten başlamış ve doğmuş, onun yüzünden ve sebebiyle olmuştur. İkinci Min ise beyaniyye olup ‘o aşina oldukları şey’ mevsûlünü açıklamaktadır. *Min-i teb‘îzıyye* olması da mümkündür o zaman mâna şöyle olur: Hakkı kısmen tanıdılar ve bu onları ağlatmaya ve onları etkilemeye yetti. Ya bir de tümünü tanıyabilselerdi, Kur’ân’ı okusalardı ve Sünnet’i ihâta edebilselerdi, o zaman halleri nice olurdu?

[889] تُرَى أعيُنُهُمْ (gözleri görülür) şeklinde meçhul sıygayla da okunmuştur.

[890] “Ya Rabbi! İman ettik” ifadesinden maksat, imanın o an inşa edilip içine girildiğidir. “Bizi de şahitlerle,” yani “insanlara şahit olasınız diye…” [Bakara 2/143] ifadesi fehvasınca kıyamet günü diğer ümmetlere şahitlik edecek olan Ümmet-i Muhammed ile birlikte “yaz.” -İncil’de onlardan böyle bahsedildiğini gördüklerinden, bunu bu şekilde söyleyebilmişlerdir.-

[٨٨٦] فإن قلت: بم تعلقت اللام في قوله {لِلَّذِينَ آمنوا}؟ قلت: بعداوة ومودّة، على أنّ عداوة اليهود التي اختصت المؤمنين أشدّ العداوات وأظهرها، وأن مودّة النصارى التي اختصت المؤمنين أقرب المودّات، وأدناها وجودًا، وأسهلها حصولًا. ووصف اليهود بالعداوة والنصارى بالمودّة مما يؤذن بالتفاوت، ثم وصف العداوة ٥ والمودّة بالأشدّ والأقرب.

[٨٨٧] فإن قلت: ما معنى قوله {تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ} قلت: معناه تمتلئ من الدمع حتى تفيضَ، لأن الفيض أن يمتلئ الإناء أو غيره حتى يطلع ما فيه من جوانبه، فوضع الفيض الذي هو من الامتلاء موضع الامتلاء، وهو من إقامة المسبب مقام السبب. أو قصدت المبالغة في وصفهم بالبكاء فجعلت أعينهم كأنها تفيض بأنفسها، أي تسيل ١٠ من الدمع من أجل البكاء؛ من قولك: دمعت عينه دمعًا.

[٨٨٨] فإن قلت: أي فرق بين من ومن في قوله {مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الحَقّ}؟ قلت الأولى لابتداء الغاية، على أن فيض الدمع ابتدأ ونشأ من معرفة الحق، وكان من أجله وبسببه؛ والثانية لتبيين الموصول الذي هو ما عرفوا. وتحتمل معنى التبعيض على أنهم عرفوا بعض الحق، فأبكاهم وبلغ منهم، فكيف إذا عرفوه كله وقرأوا القرآن ١٥ وأحاطوا بالسنة؟

[٨٨٩] وقرئ «تُرَى أَعْيُنُهُمْ» على البناء للمفعول.

[٨٩٠] {رَبَّنَا آمَنَّا} المراد به إنشاء الإيمان، والدخول فيه {فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ} مع أمّة محمد ﷺ الذين هم شهداء على سائر الأمم يوم القيامة {لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ} [البقرة: ١٤٣] وقالوا ذلك، لأنهم وجدوا ذكرهم في الإنجيل كذلك.

[891] “Bizim ‘ne’yimiz var ki, Allah’a iman etmeyecekmişiz?!” ifadesinde, salihlerle birlikte olmak hasebiyle Allah’ın in‘âmını -ki imanın muktazāsıdır- umdukları halde iman etmemeleri çok uzak görülmekte ve yadırganmaktadır. Söylendiğine göre, [Necaşi’nin adamları] kavimlerine döndüklerinde millet bunları kınamış, onlar da bu şekilde cevap vererek, “Neden Allah’a tevhid üzere iman etmeyelim ki?!” diye iradelerini ortaya koymuşlardır. Çünkü daha önce *teslis*çi idiler ve bu, gerçekte “Allah’a iman” değildi.

[892] لا نُؤْمِنُ ifadesinin mahalli, *mâ le-ke kā'im*[en] sözünde olduğu gibi, غَيْرَ مُؤْمِنِينَ takdirinde hal olmak üzere mansūbluktur. وَنَطْمَعُ ifadesindeki Vav da hal bildiren Vav’dır. **Şayet** “Birinci ve ikinci *hal*lerin âmili nedir?” **dersen şöyle derim:** Birincinin âmili *Lâm*’daki fiil anlamından hasıl olan şeydir. Sanki şöyle denilmiş gibidir: *Eyyu şey'in hasale le-nâ ğayra mu'minîne* (inanmayanlar olarak bizim için hâsıl olan nedir?) İkincisinde ise bu fiilin mânasıdır. Ancak ilk hal ile kayıtlı olma durumu vardır. Çünkü sen onu izale ederek وَمَا لَنَا وَنَطْمَعُ dediğin zaman bu anlamlı bir söz olmaz. وَنَطْمَعُ’nun لَا نُؤْمِنُ’dan hal olması da mümkündür ve şöyle takdir edilir: Allah’ı tevhit etmedikleri halde salihlerle birlikte olmayı nasıl arzulayabildiklerini sorgulamış/yadırgamış oldular. Yine, وَنَطْمَعُ’nun لَا نُؤْمِنُ ifadesine ma‘tūf olması da mümkündür, yani “Bize ne oluyor ki hem teslise inanıyor ve hem de salihlerle beraber olmayı arzuluyoruz!?” Ya da “Bize ne oluyor da İslâm’a girerek bu ikisini cem etmiyoruz!?” Çünkü kâfirin salihlerle birlikte olmayı arzulaması uygun düşmemektedir.

[893] Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728; فَأَثَابَهُمُ اللّٰهُ (Allah da onları ödüllendirdi) ifadesini] فآتاهُمُ اللّٰه (Allah da onlara verdi) şeklinde okumuştur.

[894] “Bu söylediklerinden dolayı” yani itikat ve ihlâslarından kaynaklı konuşmaları sebebiyle… *Hâzâ kavlu fulân*[in] dediğinde, onun itikat ve görüşünü kastedersin.

87. Ey iman edenler! Allah’ın size helâl kıldığı tertemiz, hoş şeyleri haram kılmayın, haddi aşmayın. -Allah haddini aşanları gerçekten sevmez.-

88. Ve Allah’ın size nasip ettiği şeylerden helâl ve tertemiz olarak yiyin. İman ettiğiniz Allah’tan sakının.

[895] “Allah’ın size helâl kıldığı tertemiz, hoş şeyleri” yani helal olup da hoş / tertemiz ve lezzetli olanlar demektir. “Haram kılmayın!” ifadesinin anlamı haram kılma engellemesi gibi kendi özlerinize onları engellemeyin. Ya da zahitlikle ve zor bir hayat tercihi ile onların terki konusunda mübalağa ifade etmek üzere “onları kendimize haram kıldık.” demeyin.

[٨٩١] {وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللهِ} إنكار استبعاد لانتفاء الإيمان مع قيام موجبه، وهو الطمع في إنعام الله عليهم بصحبة الصالحين. وقيل: لما رجعوا إلى قومهم لامُوهم فأجابوهم بذلك. أو أرادوا: وما لنا لا نؤمن بالله وحده، لأنهم كانوا مثلِّثين، وذلك ليس بإيمان بالله.

[٨٩٢] ومحل {لَا نُؤمِنُ} النصب على الحال، بمعنى: غير مؤمنين، كقولك: ٥ مالك قائمًا. والواو في {وَنَطْمَعُ} واو الحال. فإن قلت: ما العامل في الحال الأولى والثانية؟ قلت: العامل في الأولى ما في اللام من معنى الفعل، كأنه قيل: أي شيء حصل لنا غير مؤمنين، وفي الثانية معنى هذا الفعل، ولكن مقيدًا بالحال الأولى؛ لأنك لو أزلتها وقلت: وما لنا ونطمع، لم يكن كلامًا. ويجوز أن يكون {وَنَطْمَعُ} حالًا من {لَا نُؤمِنُ}، على أنهم أنكروا على نفوسهم أنهم لا يوحدون الله، ويطمعون مع ذلك ١٠ أن يصحبوا الصالحين، وأن يكون معطوفًا على {لَا نُؤمِنُ} على معنى: وما لنا نجمع بين التثليث وبين الطمع في صحبة الصاحين، أو على معنى: وما لنا لا نجمع بينهما بالدخول في الإسلام، لأن الكافر ما ينبغي له أن يطمع في صحبة الصالحين.

[٨٩٣] قرأ الحسن «فَآتَاهُمْ».

[٨٩٤] {بِمَا قَالُوا} بما تكلموا به عن اعتقاد وإخلاص، من قولك: هذا قول فلان، ١٥ أي اعتقاده وما يذهب إليه.

٨٧-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللهُ لَكُمْ وَلا تَعْتَدُوا إِنَّ اللهَ لا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾

٨٨-﴿وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَاتَّقُوا اللهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ مُؤْمِنُونَ﴾

[٨٩٥] {طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللهُ لَكُمْ} ما طاب ولذ من الحلال. ومعنى {لَا تُحَرِّمُوا} ٢٠ لا تمنعوها أنفسكم كمنع التحريم؛ أو لا تقولوا: حرّمناها على أنفسنا، مبالغة منكم في العزم على تركها تزهدًا منكم وتقشفًا.

[896] Rivayete göre, Peygamber (s.a.) bir gün ashâbına kıyametten bahsetti. Anlatımında işi sözün son noktasına kadar götürdü ve onları korkutma konusunda yeterince konuştu. Ashâb bundan çok etkilendi ve Osman b. Maz'ûn'un [v. 2/623-24] evinde toplandılar ve her gün gündüzü oruçla, geceyi ayakta geçirmeye, yataklarda uyumamaya, et ve yağ yememeye, kadınlara yanaşmamaya, güzel koku kullanmamaya, dünyayı tamamıyla terk edip [çuvaldan bozma] kıl abalar giyerek yeryüzünde diyar diyar dolaşmaya, erkekliklerini iğdiş ettirmeye karar verdiler. Onların bu durumu Peygamber (s.a.)'e ulaştı. Onlara şöyle buyurdu: "Bana böyle bir şey / ruhban hayatı emrolunmadı. Sizin nefislerinizin de üzerinizde hakları vardır. Arada bir oruç tutun, arada bir yiyin. Geceleri kalkın, namaz kılın, ama uyuyun da. Çünkü ben geceleri hem ihya ederim hem de uyurum. Gündüzleri de kâh oruç tutarım kâh tutmam, yerim. Et ve yağ da yerim. Kadınlara yanaşırım. Kim benim sünnetimden yüz çevirirse o benden değildir!" [Dârimî, Sünen, III, 1386; *Müslim,* "Nikah" 5. (Benzer lafızlarla)] Âyet işte bu olay üzerine inmiştir.

[897] Yine rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.) tavuk ve pâlûze yerdi, helvayı ve balı severdi. Hatta şöyle derdi: "Mü'min tatlıdır, tatlıyı sever!" Rivayete göre birisi İbn Mes'ûd'a [v. 32/653]: "Ben kendime yatağı haram ettim!" dediğinde ona bu âyeti okumuş ve kendisine şöyle demiştir: "Yatağında uyu ve yeminine kefaret ver!" Rivayete göre, Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728] bir yemeğe davet edilir. Beraberinde Ferkad es-Sebahī ve adamları da vardır. Sofraya otururlar. Sofrada kızarmış tavuk, pâlûze ve benzeri envâ-i çeşit yemek vardır. Bunu gören Ferkad bir köşeye çekilir. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* "Oruçlu mu?" diye sorar. "Hayır, lâkin bu envâ-i çeşit yemeği hoş görmedi!" derler. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* ona yönelir ve "Bre Ferkadçik! Arının salyası, buğdayın özü ve halis tereyağı işte… Yani şimdi bir Müslüman bunu mu ayıplıyor?!" der. Yine ona "Falanca pâlûze yemiyor ve 'şükrünü eda edemem' diyor!" dediler. Hasan-ı Basrî "Peki, soğuk su içmiyor mu?" diye sordu ve ekledi: "Cahil!.. Soğuk su hakkındaki Allah'ın ona olan nimeti pâlûze nimetinden daha büyük!" Yine o şöyle demiştir: "Allah Teâlâ kullarını tedip etti ve edeplerini güzel eyledi! Allah Teâlâ şöyle buyurdu: 'Varlıklı olan varlığından harcasın!' [Talâk 65/7] Allah bir kavme bolluk verdiğinde onların itaat dairesi içinde nimetlerden yararlanmaları sebebiyle onları ayıpladığı asla söz konusu olmamıştır. Öbür taraftan, yoksulluk içinde olup da isyan edenleri de mâzur görmemiştir."

[٨٩٦] وروي أن رسول الله ﷺ وصف القيامة يومًا لأصحابه، فبالغ وأشبع الكلام في الإنذار، فرقّوا واجتمعوا في بيت عثمان بن مظعون، واتفقوا على أن لا يزالوا صائمين قائمين، وأن لا يناموا على الفرش ولا يأكلوا اللحم والودك، ولا يقربوا النساء والطيب، ويرفضوا الدنيا ويلبسوا المسوح ويسيحوا ٥ في الأرض، ويجبوا مذاكيرهم؛ فبلغ ذلك رسول الله ﷺ فقال لهم: «إني لم أؤمر بذلك، إن لأنفسكم عليكم حقًّا، فصوموا وأفطروا، وقوموا وناموا؛ فإني أقوم وأنام وأصوم وأفطر، وآكل اللحم والدسم، وآتي النساء؛ فمن رغب عن سنتي فليس مني»، ونزلت.

[٨٩٧] وروي أن رسول الله ﷺ كان يأكل الدجاج والفالوذ، وكان يعجبه ١٠ الحلواء والعسل. وقال: «إن المؤمن حلو يحب الحلاوة». وعن ابن مسعود أن رجلًا قال له: إني حرمت الفراش، فتلا هذه الآية، وقال: نم على فراشك وكفر عن يمينك. وعن الحسن أنه دعي إلى طعام ومعه فرقد السَّبَخِيّ وأصحابه، فقعدوا على المائدة وعليها الألوان من الدجاج المسمن والفالوذ وغير ذلك، فاعتزل فرقد ناحية، فسأل الحسن: أهو صائم؟ قالوا: لا، ولكنه يكره هذه الألوان. ١٥ فأقبل الحسن عليه وقال: يا فريقد، أترى لعاب النحل بلباب البرّ بخالص السمن يعيبه مسلم!؟ وعنه أنه قيل له: فلان لا يأكل الفالوذ ويقول: لا أؤدّي شكره. قال: أفيشرب الماء البارد؟ قالوا: نعم. قال: إنه جاهل، إن نعمة الله عليه في الماء البارد أكثر من نعمته عليه في الفالوذ. وعنه أن الله تعالى أدّب عباده فأحسن أدبهم. قال الله تعالى: {لِيُنفِقْ ذُو سَعَةٍ مِنْ سَعَتِهِ} [الطلاق: ٧] ما عاب الله قومًا وسّع عليهم ٢٠ الدنيا فتنعموا وأطاعوا، ولا عذَر قومًا زواهًا عنهم فعصوه.

[898] “Haddi aşmayın!” yani Allah’ın size helâl kıldığı şeylerin sınırını onları harama çevirerek aşmayın. Ya da helâl ü hoş tertemiz olan şeyleri kullanmada israf ederek haddi aşmayın. Ya da helâl ü hoş tertemiz olan şeyleri kendine haram kılmak da haddi aşma ve zulüm olarak değerlendirilmiştir. Haddi aşmak yasaklanmıştır ki helâl ü hoş tertemiz olan şeylerin haram kılınması da hemen akabinde gelmesi sebebiyle öncelikle onun içine girsin. Ya da “helalleri haram kılmak sûretiyle haddi aşmayın” demek istemiştir.

[899] “Ve Allah’ın size nasip ettiği şeylerden” yani *rızık* diye adlandırılan şeylerden “helâl ve tertemiz olarak yiyin.” حَلاَلاً ifadesi, nasip edilen [yani *rızık* olarak verilen] şeyin hâlidir. “Allah’tan sakının!” ifadesi, Allah’ın emrine uyulması tavsiyesini pekiştirmekte, “iman ettiğiniz” kısmı da tekidi pekiştirmiş olmaktadır. Çünkü O’na iman emredilen şeyi yapma, yasaklanan şeyden de geri durma konusunda takvayı muciptir.

89. Allah sizi, öylesine ettiğiniz yeminlerinizden dolayı değil, bilinçli ettiğiniz yeminlerinizden ötürü sorumlu tutar. Böyle bir yeminin (yerine getirilmemesi durumunda) kefareti, kendi ailenizin karnını doyurmakta olduğunuzun ortalaması ile on düşkünün karnını doyurmak veya bunları giydirmek ya da birini özgürlüğüne kavuşturmaktır. Bulamayan, üç gün oruç tutar. Yemin edip de caydığınızda, yeminlerinizin kefareti budur. O halde, yeminlerinize riayet edin. Allah size âyetlerini işte böyle açıklıyor ki şükredesiniz.

[900] Yeminde *lağv*, kendisine herhangi bir hüküm bağlanmayan boş yemin demektir. Bunun ne olduğu konusunda ihtilaf edilmiştir. Rivayete göre bu Hazret-i Aişe’ye [v. 58/678] sorulmuş, o da “Bir kimsenin yemin kastı olmaksızın ‘Hayır, vallâhi!’ ‘Evet vallâhi!’ demesidir” diye cevap vermiştir. [*Buhârî,* “Tefsir”, 6] Şâfi‘î *Rahimehu’llâh* ’ın [v. 204/819] mezhebi de bu şekildedir. Mücâhid’in [v. 103/723] ise lağv yemini hakkında şöyle dediği nakledilmiştir. “Bir adam doğru zannederek yemin eder ama aslında o zannettiği gibi değildir.” Ebû Hanîfe *Rahimehu’llâh* ’ın [v. 150/767] görüşü de bu doğrultudadır. “Bilinçli ettiğiniz” yani niyet ve kasıt ile pekiştirdiğiniz “yeminlerinizden ötürü…” Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llâh*’a [v. 110/728] yemin-i lağv sorulmuştu. Yanında da Ferezdak [v. 112/730] vardı. Hasan-ı Basrî’ye: “Ey Ebû Sa‘îd! Bırak da bu sorunun cevabını senin yerine ben vereyim!” dedi ve şu beyti okudu:

> “Öylesine söylediğin kasıtsız sözden dolayı sorguya çekilecek değilsin,
>
> ona yönelik kesin bir niyet taşımadıkça…”

[٨٩٨] {وَلَا تَعْتَدُوا} ولا تتعدوا حدود ما أحل الله لكم إلى ما حرّم عليكم؛ أو ولا تسرفوا في تناول الطيبات؛ أو جعل تحريم الطيبات اعتداء وظلمًا، فنهى عن الاعتداء ليدخل تحته النهي عن تحريمها دخولًا أوليًّا، لوروده على عقبه؛ أو أراد ولا تعتدوا بذلك.

٥ [٨٩٩] {وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللهُ} أي من الوجوه الطيبة التي تسمى رزقًا. {حلالًا} حال مما {رَزَقَكُمُ اللهُ}. {وَاتَّقُوا اللهَ} تأكيد للتوصية بما أمر به. وزاده تأكيدًا بقوله {الَّذِي أَنتُم بِهِ مُؤْمِنُونَ}، لأنّ الإيمان به يوجب التقوى في الانتهاء إلى ما أمر به وعما نهي عنه.

٨٩-﴿لا يُؤَاخِذُكُمُ اللهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ
١٠ الأَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشَرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعِمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلاثَةِ أَيَّامٍ ذَلِكَ كَفَّارَةُ أَيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ وَاحْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[٩٠٠] اللغو في اليمين: الساقط الذي لا يتعلق به حكم. واختلف فيه؛ فعن عائشة رضي الله عنها أنها سئلت عنه فقالت: هو قول الرجل: "لا، واللهِ"؛ "بلى، واللهِ". وهو
١٥ مذهب الشافعي. وعن مجاهد: هو الرجل يحلف على الشيء يرى أنه كذلك وليس كما ظن. وهو مذهب أبي حنيفة رحمه الله. {بِمَا عَقَّدتُّمُ الأَيْمَانَ} بتعقيدكم الأيمان، وهو توثيقها بالقصد والنية. وروي أن الحسن رضي الله عنه سئل عن لغو اليمين وكان عنده الفرزدق فقال: يا أبا سعيد، دعني أجب عنك فقال:

وَلَسْتَ بِمَأْخُوذٍ بِلَغْوٍ تَقُولُه ❁ إِذَا لَمْ تَعَمَّدْ عَاقِدَاتِ الْعَزَائِمِ

[901] عَقَّدْتُمْ fiili şeddesiz olarak عَقَدْتُمْ şeklinde ve عَاقَدْتُمْ şeklinde de okunmuştur. Mâna şöyledir: Lâkin kasıtlı biçimde yapmış olduğunuz yeminleri bozmanız halinde Allah Teâlâ sizi sorguya çeker. Sorguya çekme zamanı hazfedilmiştir. Çünkü onlarca bu belli idi. Ya da "akdettiğiniz yeminleri *bozmanız* sebebiyle…" takdirindedir ve muzāf hazfedilmiştir.

[902] "Böyle bir yeminin" yani yemini bozmanın "kefareti." *Keffâret*, işlenen hatayı *kefr* etme yani örtme özelliği bulunan şey demektir. "Ailenize yedirdiğinizin ortalamasından…" Kimi ailesine harcarken israfa kaçar, kimi de pintilik yapar. O yüzden ortalaması denilmiştir. Bu miktar Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh*'a [v. 150/767] göre her bir yoksula buğdaydan yarım sā' yani 1080 gram, diğerlerinden ise bir sā'dır. Yahut iki öğün sabah akşam yoksulu doyurmaktır. Şâfi'î *Rahimehu'llāh*'a [v. 204/819] göre ise her bir yoksul için bir *müd*, yani 542 gr.dır.

[903] Ca'fer b. Muhammed Yâ'nın sükûnu ile *ahâliykum* şeklinde okunmuştur. *el-Ahâlî* ise, *ehl*in çoğul şeklidir tıpkı *leyle*nin çoğulunun *leyâlî, ard*ın çoğulunun *arâdī* gelmesi gibi. *Ardūne* gibi *ehlûne* şeklinde de çoğulu kullanılır. Nasb halinde Yâ'nın sakin olarak okunması ise dilde kolaylık/tahfif içindir. Yâ'yı Elif'e benzeterek *ra'eytu ma'diykeribe* (Ma'dîkerib'i gördüm) demeleri de böyledir.

[904] أَوْ كِسْوَتُهُمْ ifadesi مِنْ أَوْسَطِ ifadesinin mahalline ma'tūftur. *Kâf*'ın zammesiyle de okunmuştur, hem zammeli hem de kesreli okunan قُدْوَةٌ ve أُسْوَةٌ kelimeleri gibi. *Kisve*, avret yerini örten elbise demektir. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] rivayet edildiğine göre o gün için aba yeterli imiş. İbn Ömer'e [v. 73/692] göre ise *izâr*, *kamîs*, *ridâ*, *kisâ* [yani futa, gömlek, ridâ ve aba]dan biri demektir. Mücâhid [v. 103/723; Çarşaf gibi] kapsamlı elbise, Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728] ise beyaz renkli iki parça elbise demiştir. Sa'îd b. el-Müseyyeb [v. 94/713] ve [Muhammed b. Sümeyfa'] el-Yemânî ise أو كَأُسْوَتِهم (genelde âdetleri olduğu üzere) şeklinde okumuşlardır. Yani ister israfla ister kısmayla ailenize ne yediriyorsanız onun mislini vereceksiniz, onların nafakaları miktarından az vermeyecek, onları kendi ailelerinizle eşit tutacaksınız. **Şayet** "Bu durumda Kâf'ın i'rabda mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Merfû' olmaktır, takdiri de أَوْ إِطْعَامُهُمْ كَأُسْوَتِهِمْ şeklindedir, yani eğer orta hallice yedirmezseniz, o zaman kendi aile efradınızın yemeği gibi…

[٩٠١] وقرئ «عَقَدْتُمْ»، بالتخفيف، «وَعَاقَدْتُمْ». والمعنى: ولكن يؤاخذكم بما عقدتم إذا حنثتم، فحذف وقت المؤاخذة، لأنه كان معلومًا عندهم، أو بنكث ما عقدتم. فحذف المضاف.

[٩٠٢] {فَكَفَّارَتُهُ} فكفارة نكثه. والكفارة: الفعلة التي من شأنها أن تكفر الخطيئة، أي تسترها. {مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعِمُونَ} من أقصده، لأنّ منهم من يسرف في إطعام أهله، ومنهم من يقتر. وهو عند أبي حنيفة رحمه الله نصف صاع من برّ أو صاع من غيره لكل مسكين، أو يغذيهم ويُعشّيهم. وعند الشافعي رحمه الله: مدّ لكل مسكين.

[٩٠٣] وقرأ جعفر بن محمد «أَهَالِيكُمْ»، بسكون الياء، والأهالي: اسم جمع لأهل: كالليالي في جمع ليلة، والأراضي في جمع أرض. وقولهم أهلون كقولهم أرْضون بسكون الراء. وأما تسكين الياء في حال النصب فللتخفيف، كما قالوا: رأيت مَعْدِيْكربَ، تشبيهًا للياء بالألف.

[٩٠٤] {أَوْ كِسْوَتُهُمْ} عطف على محل {مِنْ أَوْسَطِ}. وقرئ بضم الكاف، ونحوه: قُدوة في قِدوة، وأسوة في إسوة. والكسوة ثوب يغطي العورة. وعن ابن عباس رضي الله عنه كانت العباءة تجزئ يومئذٍ. وعن ابن عمر: إزار أو قميص، أو رداء، أو كساء. وعن مجاهد: ثوب جامع. وعن الحسن: ثوبان أبيضان. وقرأ سعيد بن المسيب واليماني «أو كأُسوَتِهم»، بمعنى: أو مثل ما تطعمون أهليكم إسرافًا كان أو تقتيرًا. لا تنقصونهم عن مقدار نفقتهم، ولكن تواسون بينهم وبينهم. فإن قلت: ما محل الكاف؟ قلت: الرفع، تقديره: أو إطعامهم كأسوتهم، بمعنى: كمثل طعامهم إن لم يطعموهم الأوسط.

[905] "Yahut bir köle azadı." Şâfiʿî *Rahimehu'llāh* [v. 204/819] katil kefaretine kıyasla, azat edilecek kölenin mümin olmasını şart koşmuştur. Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh* [v. 150/767] ve ashâbı ise katil kefareti hariç bütün kefaretlerde kâfir bir kölenin azat edilmiş olmasını yeterli görmüşlerdir.

5 [906] **Şayet** "أو'in yani 'ya da' demenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Seçimli kılmak ve üç şeyden birini herhangi bir kayıt olmaksızın vacip kılmaktır. Kefaret verecek kimse bu sayılanlardan hangisini yerine getirecek olursa, kefaret borcunu ödemiş olur.

[907] Bu üç şeyden birini "bulamayan" Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh*'a [v. 150/767] göre "üç gün peş peşe oruç tutar." O bu görüşü, Übeyy [v. 33/654] ve İbn Mesûd'un [v. 32/653] فَصِيَامُ ثَلَاثَةُ أَيَّامٍ مُتَتَابِعَاتٍ şeklindeki kıraatleri sebebiyle benimsemiştir. Mücâhid [v. 103/723] ise şöyle demiştir: Ramazan orucunun kazası hariç bütün oruçlar peş peşedir. Yemin kefareti ise kişinin tercihine kalmıştır.

15 [908] Bu sözü edilen şeyler yeminlerinizin kefaretidir. تِلْكَ الْأَشْيَاءُ anlamında ya da kefaretin müennes olması hasebiyle تِلْكَ كَفَارَةُ أَيْمَانِكُمْ denseydi, o da sahih olurdu. Mâna إِذا حَلَفْتُمْ وَحَنِثْتُمْ şeklindedir. Yani "Yemin edip de yemini bozduğunuz zaman…" Yemini bozma âyette zikredilmemiştir çünkü kefaretten söz edildiğine göre demek ki yemin bozulmuştur. Zira kefaret mücerred yemin etmiş olmakla değil, bozmakla gerekir. Yemini bozmadan önce kefaret verilmesi Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh* [v. 150/767] ve ashâbına göre câiz değildir. Şâfiʿî *Rahimehu'llāh*'a [v. 204/819] göre ise [Namaz kılmayacağına yemin eden biri gibi] yeminini bozması halinde günah işlemiyorsa, o takdirde [oruçla değil de] malla kefaret verilmesi câizdir.

25 [909] "Yeminlerinize riayet edin" ve bozmayın. Burada maksat, bozulması günah olan yeminlerdir. Zira 'yeminler' kelimesi cins isimdir ve hem bir kısmı için hem de tümü için kullanımı câizdir. Şöyle bir yorum da yapılmıştır: Kefaret vererek yeminlerinize riayet edin! Bir yorum da şöyledir: Neye ve nasıl yemin ettiyseniz o şekilde davranarak yeminlerinize riayet edin, önemsemezlik ederek onları terk etmeyin!

[910] "Allah size âyetlerini" şeriatın esaslarını ve hükümlerini "işte böyle" yani işbu açıklama gibi "açıklıyor ki" size öğrettiği ve sizin için kolaylık dilediği, çıkış yolu gösterdiği konularda size olan nimetlerine karşı "şükredesiniz."

[٩٠٥] {أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ} شرط الشافعي رحمه الله الإيمان قياسًا على كفارة القتل. وأما أبو حنيفة وأصحابه، فقد جوّزوا تحرير الرقبة الكافرة في كل كفارة سوى كفارة القتل.

[٩٠٦] فإن قلت: ما معنى أو؟ قلت: التخيير وإيجاب إحدى الكفارات الثلاث على الاطلاق، بأيتها أخذ المكفر فقد أصاب.

[٩٠٧] {فَمَن لَمْ يَجِدْ} إحداها {فَصِيَامُ ثَلَاثَةُ أَيَّامٍ} متتابعات عند أبي حنيفة رحمه الله، تمسكًا بقراءة أبيّ وابن مسعود رضي الله عنهما «فصيام ثلاثة أيام متتابعات». وعن مجاهد: كل صوم متتابعٌ إلا قضاء رمضان، ويخير في كفارة اليمين.

[٩٠٨] {ذلك} المذكور {كَفَّارَةُ أَيْمَانِكُمْ}. ولو قيل: تلك كفارة أيمانكم، لكان صحيحًا، بمعنى تلك الأشياء، أو لتأنيث الكفارة. والمعنى {إِذَا حَلَفْتُمْ} وحنثتم. فترك ذكر الحنث لوقوع العلم بأنّ الكفارة إنما تجب بالحنث في الحلف، لا بنفس الحلف. والتكفير قبل الحنث لا يجوز عند أبي حنيفة وأصحابه ويجوز عند الشافعي بالمال إذا لم يعص الحانث.

[٩٠٩] {وَاحْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ} فبَرُّوا فيها ولا تحنثوا. أراد الأيمان التي الحنث فيها معصية، لأن الأيمان اسم جنس يجوز إطلاقه على بعض الجنس وعلى كله. وقيل: احفظوها بأن تكفروها. وقيل: احفظوها كيف حلفتم بها، ولا تنسوها تهاونًا بها.

[٩١٠] {كذلك} مثل ذلك البيان {يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمْ آيَاتِهِ} أعلام شريعته وأحكامه {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} نعمته فيما يعلمكم ويسهل عليكم المخرج منه.

90. Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar ve fal okları tamamen şeytan işi birer pisliktir. (Toplum olarak) bunlardan kaçının ki felâha eresiniz.

91. Şeytanın tüm istediği, içki ve kumar yüzünden aranıza düşmanlık ve kin sokmak ve Allah'ı anmaktan, namazdan sizi alıkoymaktır. Artık vazgeçersiniz herhalde?

[911] *Hamr* (şarap / içki) ve kumarın haramlığı birçok yolla pekiştirilmiştir. Bunlardan biri, cümlenin [kasır edatı olan] *innemâ* ile başlamasıdır. Bir diğeri, putlara tapınma ile yan yana zikredilmesidir ki Peygamber (s.a.) de bu mânada şöyle buyurmuştur: "İçki içen puta tapan gibidir!" Bir diğeri, "Şu pislikten yani putlardan kaçının!" [Hac 22/30] âyetinde olduğu gibi bunun pislik sayılmasıdır. Bir diğeri, onun şeytan işi olduğunun belirtilmesidir. Şeytan ise ancak mahzā kötülük getirir. Bir diğeri, ondan kaçınılmasının istenmesidir. Bir diğeri, ondan kaçınmanın *felâh*a erme sebebi olduğunun bildirilmesidir. Çünkü bir şeyden kaçınmak *felâh*a ermekse, onu yapmak hüsrandır ve helâk sebebidir. Bir diğeri, onun neden olacağı vebale dikkat çekilmesidir ki o da içki içenler ve kumarbazların birbirine kin beslemesi, düşmanlaşması, yine bunların neden olacağı Allah'ı zikretmekten alıkonulma, namaz vakitlerine riayet etmeme gibi durumlardır.

[912] "Artık vazgeçersiniz herhalde?" ifadesi, yasaklamanın yapılabileceği en beliğ ifadelerden biridir. Adeta şöyle denmektedir: İçki ve kumardan insanı alıkoyması gereken nice mâni size belirtildiğine göre artık bu envâ-i çeşit mâniyi görerek bunlardan vazgeçmişsinizdir herhalde, değil mi?! Yoksa sanki size hiçbir uyarıda bulunulmamış, nasihat edilmemiş gibi yine eski hal üzere devam mı edeceksiniz?

[913] **Şayet** "فَاجْتَنِبُوهُ'daki [müfred] zamir nereye râcidir?" **dersen şöyle derim:** Mahzuf olan muzāfa. Sanki şöyle denilmiştir: *İnnemâ şe'nu'l-hamri ve'l-meysiri ev te'âtıyhimâ* (İçki ve kumarın *durumu* ya da *te'âtîsi*, yani içilmesi, oynanması) ya da benzer bir takdirle muzāf olan isme râci olmaktadır. O yüzden de [ortada iki şey olmasına rağmen] "Şeytan işi *bir* pisliktir!" denilmiştir.

٩٠-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

٩١-﴿إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللهِ وَعَنِ الصَّلاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ﴾

[٩١١] أكد تحريم الخمر والميسر وجوهًا من التأكيد؛ منها تصدير الجملة بإنما. ومنها أنه قرنهما بعبادة الأصنام، ومنه قوله عليه الصلاة والسلام «شارب الخمر كعابد الوثن». ومنها أنه جعلهما رجسًا، كما قال تعالى: {فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الأَوْثَانِ} [الحج: ٣٠]. ومنها أنه جعلهما من عمل الشيطان، والشيطان لا يأتي منه إلا الشر البحت. ومنها أنه أمر بالاجتناب. ومنها أنه جعل الاجتناب من الفلاح، وإذا كان الاجتناب فلاحًا، كان الارتكاب خيبة ومحقة. ومنها أنه ذكر ما ينتج منهما من الوبال، وهو وقوع التعادي والتباغض من أصحاب الخمر والقَمْر، وما يؤدّيان إليه من الصدّ عن ذكر الله، وعن مراعاة أوقات الصلاة.

[٩١٢] وقوله {فَهَلْ أَنْتُمْ منتَهُونَ} من أبلغ ما ينهى عنه، كأنه قيل: قد تلي عليكم ما فيهما من أنواع الصوارف والموانع، فهل أنتم مع هذه الصوارف منتهون؟ أم أنتم على ما كنتم عليه، كأن لم توعظوا ولم تزجروا؟!

[٩١٣] فإن قلت: إلام يرجع الضمير في قوله {فَاجْتَنِبُوهُ}؟ قلت: إلى المضاف المحذوف، كأنه قيل: إنما شأن الخمر والميسر، أو تعاطيهما، أو ما أشبه ذلك. ولذلك قال: {رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشيطانِ}.

[914] **Şayet** "İçki ve kumarı önce dikili taşlarla ve fal oklarıyla birlikte zikretmişken, daha sonra neden ikisini ayrıca bir daha zikretti?" **dersen şöyle derim:** Çünkü hitap müminlere yöneliktir. O yüzden de içmekte oldukları içki ve oynamakta oldukları kumardan uzak durmaları istenmiştir. Dikili taşlar ve fal okları ise içki ve kumarın haramlığını pekiştirmek amacıyla zikredilmiş ve bu sayılanların tümünün Câhiliye dönemine ve ehl-i şirke ait davranış biçimleri olduğu vurgulanmak istenmiş ve bu şekilde onların tamamından kaçınmaları gerektiği ortaya konulmak istenmiştir. Sanki şöyle denilmek istenmiştir: Allah'ın gayb ilminde puta tapan ve Allah'a şirk koşan ile içki içen ya da kumar oynayan arasında bir fark yoktur. Sonra da o ikisini ayrıca zikretmek sûretiyle âyetin sevkinden asıl maksadın içki ve kumarın hükmünü beyan etmek olduğunu ortaya koymuştur.

[915] وَعَنِ الصَّلاةِ ifadesiyle namaz, sair zikirler arasında özellikle belirtilmiştir. Yani "özellikle de namazdan alıkoyar." denilmek istenmiştir.

92. Allah'a da itaat edin, Resûlüne de itaat edin. Ve dikkat edin!.. Yüz çevirecek olursanız, bilin ki Resûlümüze düşen, sadece açık-seçik iletmektir.

[916] "Ve dikkat edin!.." Yani daima dikkatli ve endişeli olun. Çünkü dikkat ettikleri takdirde, bu halet-i ruhiye onları her tür kötülükten sakınmaya ve her tür iyiliği yapmaya sevk edecektir. "İçki ve kumar yüzünden üzerinize binecek olan günahtan sakının!" ya da "Allah ve Resûlüne itaati terketmiş olmaktan sakının!" şeklinde yorumlamak da mümkündür.

[917] "Yüz çevirecek olursanız, bilin ki" bu halinizle Allah'ın Resûlüne zarar veremezsiniz. Çünkü Peygamber (s.a.) sadece âyetleri apaçık bir şekilde iletmekle yükümlüdür. Bu itibarla kendi yükümlülüklerinizi yerine getirmemek sûretiyle, ancak kendinize zarar verebilirsiniz!

93. -Sakınıp iman ettikleri ve salih amel işledikleri, evet, sakınıp iman ettikleri, evet, sakınıp ihsan üzere hareket ettikleri takdirde- iman edip salih amel işleyenler için daha önce tatmış olduklarından dolayı bir günah yoktur. İhsan üzere hareket edenleri Allah sever.

[918] Allah Teâlâ daha evvel tattıkları leziz ve nefis kabul edilen şeylerin günahını müminlerden kaldırmıştır. [Ancak] haram kıldığı bu şeylerden "sakınıp" uzak durdukları ve "iman ettikleri" yani iman ve salih amelde sebat edip bunu iyice pekiştirdikleri takdirde "evet, inanıp sakındıkları" iman ve takva üzerinde sabit kaldıkları takdirde

[٩١٤] فإن قلت: لم جمع الخمر والميسر مع الأنصاب والأزلام أولًا ثم أفردهما آخرًا؟ قلت: لأن الخطاب مع المؤمنين. وإنما نهاهم عما كانوا يتعاطونه من شرب الخمر واللعب بالميسر، وذكر الأنصاب والأزلام لتأكيد تحريم الخمر والميسر، وإظهار أنّ ذلك جميعًا من أعمال الجاهلية وأهل الشرك، فوجب اجتنابه بأسره، وكأنه ٥ لا مباينة بين من عبد صنمًا وأشرك بالله في علم الغيب، وبين من شرب خمرًا أو قامَرَ، ثم أفردهما بالذكر ليرى أن المقصود بالذكر الخمر والميسر.

[٩١٥] وقوله {وَعَنِ الصَّلاةِ} اختصاص للصلاة من بين الذكر، كأنه قيل: وعن الصلاة خصوصًا.

٩٢-﴿وَأَطِيعُوا اللهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاحْذَرُوا فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّمَا عَلَى ١٠ رَسُولِنَا الْبَلاغُ الْمُبِينُ﴾

[٩١٦] {وَاحْذَرُوا} وكونوا حَذِرين خاشين، لأنهم إذا حذروا دعاهم الحذر إلى اتقاء كل سيئة وعمل كل حسنة. ويجوز أن يراد: واحذروا ما عليكم في الخمر والميسر، أو في ترك طاعة الله والرسول.

[٩١٧] {فَإِن تَوَلَّيْتُمْ فاعْلَمُوا} أنكم لم تضروا بتوليكم الرسول، لأنّ الرسول ما ١٥ كلف إلا البلاغ المبين بالآيات، وإنما ضررتم أنفسكم حين أعرضتم عما كلفتم.

٩٣-﴿لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا إِذَا مَا اتَّقَوْا وَآمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَآمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَأَحْسَنُوا وَاللهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾

[٩١٨] رفع الجناح عن المؤمنين في أي شيء طعموه من مستلَذّات المطاعم ٢٠ ومشتهَياتها {إِذَا مَا اتَّقَوْا} ما حرم عليهم منها {وَآمَنُوا} وثبتوا على الإيمان والعمل الصالح وازدادوه {ثُمَّ اتَّقَوا وَآمَنُوا} ثم ثبتوا على التقوى والإيمان

"evet, sakınıp ihsan üzere hareket ettikleri" masiyetlerden sakınmakta sebat gösterip amellerini en güzel biçimde yaptıkları -ya da insanlara *ihsan*da bulundukları, kendilerine Allah'ın nasip ettiği şeylerden onları da nasiplendirdikleri- takdirde…

5 [919] Denildi ki: Bu âyet, *hamr*ın / içkinin haram olduğuna dair hüküm nâzil olunca sahabîlerin; "Ya Resûlallah! İçki içerek, kumar parası yiyerek ölen kardeşlerimizin durumu ne olacak?!" demesi üzerine gelmiştir. [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 515]

[920] Yani müminler haramlardan sakındıkları sürece tattıkları hiçbir 10 mübah şeyden dolayı sorumlu olmayacaklardır. Buna göre "evet, sakınıp iman ettikleri, evet, sakınıp ihsan üzere hareket ettikleri takdirde" ifadesi onların bu özellikleri taşıdığı anlamında olup takva ve iman üzere, yine takva ve ihsan üzere oldukları konusunda onları övmüş medhetmiş olmaktadır. Benzeri şudur: Birisi sana "Zeyd'in işlediklerine karşılık ona bir günah 15 var mı?!" dediği zaman sen -o şeyin mübah olduğunu da bilerek- "Haramlardan sakındığı sürece mübah bir konuda hiç kimseye günah yoktur, kaldı ki o ihsan üzere hareket eden bir mümindir." dersin ve bu sözünle Zeyd'in ihsan üzere hareket eden takvalı, mümin bir kimse olduğunu bu haliyle yaptıklarından dolayı da sorumlu tutulmayacağını kastedersin.

20 **94. Ey iman edenler! Allah elinizin ve mızraklarınızın kolayca erişeceği av niteliğindeki bir şeyle sizi mutlaka deneyecektir... ki 'Bakalım, kim, gaip olduğu halde kendisinden korkuyor' ayırt etmiş olsun. Bundan sonra, her kim haddi aşarsa, can yakıcı bir azaptır onun hakkı!**

[921] Bu âyet Hudeybiye senesi inmiştir, Allah onları ihramlı iken av 25 ile sınamıştı. O kadar çok avlanacak hayvan vardı ki neredeyse bineklerine sürtünüyorlar, elle tutulacak, mızrakla avlanacak kadar yakınlarına geliyorlardı. "Bakalım kim, gaip olduğu halde kendisinden korkuyor' ayırt etmek için…" yani Allah'ın -âhirette gerçekleşeceği beklenen gayp niteliğindeki- azabından korkarak avlanmaktan sakınanlarla pervasızca ava yeltenenler 30 birbirinden ayrılsınlar diye Allah sizi mutlaka deneyecektir. Bu sınamadan sonra, her kim haddi aşar da avlanırsa o takdirde söz konusu tehdit kendisini mutlaka bulur!

{ثُمَّ اتَّقَوا وَأَحْسَنُوا} ثم ثبتوا على اتقاء المعاصي وأحسنوا أعمالهم، أو أحسنوا إلى الناس؛ واسَوْهم بما رزقهم الله من الطيبات.

[٩١٩] وقيل: لما نزل تحريم الخمر قالت الصحابة: يا رسول الله، فكيف بإخواننا الذين ماتوا وهم يشربون الخمر ويأكلون مال الميسر؟ فنزلت.

٥ [٩٢٠] يعني أن المؤمنين لا جناح عليهم في أي شيء طعموه من المباحات إذا ما اتقوا المحارم، ثم اتقوا وآمَنُوا، ثم اتقوا وأحسنوا، على معنى: أنّ أولئك كانوا على هذه الصفة ثناء عليهم وحمدًا لأحوالهم في الإيمان والتقوى والإحسان. ومثاله أن يقال لك: هل على زيد فيما فعل جناح؟ فتقول، وقد علمت أن ذلك أمر مباح: ليس على أحد جناح في المباح، إذا اتقى المحارم، وكان مؤمنًا محسنًا، تريد: أن زيدًا تقيّ ١٠ مؤمن محسن؛ وأنه غير مؤاخذ بما فعل.

٩٤-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَيَبْلُوَنَّكُمُ اللهُ بِشَيْءٍ مِنَ الصَّيْدِ تَنَالُهُ أَيْدِيكُمْ وَرِمَاحُكُمْ لِيَعْلَمَ اللهُ مَنْ يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ فَمَنِ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[٩٢١] نزلت عام الحديبية؛ ابتلاهم الله بالصيد وهم محرمون، وكثر عندهم ١٥ حتى كان يغشاهم في رحالهم فيستمكنون من صيده، أخذًا بأيديهم وطعنًا برماحهم {لِيَعْلَمَ اللهُ مَن يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ} ليتميز من يخاف عقاب الله وهو غائب منتظر في الآخرة فيتقي الصيد، ممن لا يخافه فيقدِم عليه {فَمَنِ اعتدَى} فصاد {بَعْدَ ذَلِكَ} الابتلاء فالوعيد لاحق به.

[922] **Şayet** “بِشَيْءٍ مِنَ الصَّيْدِ (av niteliğindeki bir şeyle) ifadesinde avı az ve basit göstermenin sebebi nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu önemsizlik vurgusu, sözü edilen av sınavının, sebat sahibi kimselerin dahi ayaklarını kaydıracak canını ve malını feda etme türünden büyük bir sınav olmadığını belirtmek içindir. Bu olsa olsa Eyle halkının cumartesi yasağı bağlamında balıklarla sınanması kabilinden bir şeydir. Onlar böylesine basit bir sınavla kaybetmişlerdi, ya bir de büyük bir bela ile sınansalardı, acep halleri nice olurdu?

[923] İbrâhim يَنَالُهُ şeklinde Yâ ile okumuştur.

95. Ey iman edenler! Avı ihramlı iken öldürmeyin. İçinizden her kim bile bile onu öldürürse cezası, öldürdüğü o hayvanın benzeri öyle bir ehlî hayvandır ki Kâbe’ye ulaşmış bir hediye kurbanlık olmak üzere, buna içinizden iki adil kişi hükmedecektir ya da düşkünü doyurma kefareti veya bunun dengi bir oruçtur. Ta ki yaptığının cezasını tatsın! Allah geçmiştekileri affetmiştir, ancak her kim yine bu işe dönerse Allah onu mutlaka cezalandırır. Allah ‘mutlak izzet sahibi’dir (‘Azîz), hak edenin cezasını mutlaka verir.

[924] حُرُمٌ “ihramlılar” demektir ve *harâm*ın çoğuludur, *radâh*ın çoğulu *ruduh* gibi. *Ta‘ammüd*den maksat, ihramlı olduğunu ve öldürdüğü şeyi öldürmesinin haram olduğunu bile bile av hayvanını öldürmesidir. Ama ihramlı olduğunu unutarak öldürürse ya da av olmadığını sandığı bir şeyin av olduğu anlaşılması halinde yahut okunu başka bir şeye atması, ancak okun ava isabet etmesi halinde hüküm başkadır ve o takdirde o işi bile bile değil hataen işlemiş olur.

[925] **Şayet** “İhram yasakları konusunda unutma ile *ta‘ammüd* arasında bir fark yoktur, bununla birlikte âyette neden ta‘ammüden olması şartı koşulmuştur?” **dersen şöyle derim:** Çünkü âyetin gelişi bu işi ta‘ammüden yapan hakkındadır. Rivayete göre, Hudeybiye umresinde onlara bir yaban eşeği belirmiş, Ebu’l-Yeser [Ebû Katâde?] de bir hamle yaparak ona mızrağını saplamış ve öldürmüştü. Kendisine “Sen ihramlı iken avı öldürdün!” dediler. Âyet işbu sebeple indi. Hem asıl olan bile bile yapanın fiilidir, hataen yapılan fiilin ta‘ammüden olana katılması işin vahametini belirtmek içindir. Buna âyetteki şu kısımlar da delildir: “Ta ki yaptığının cezasını tatsın!” ve “Her kim yine bu işe dönerse, Allah onu mutlaka cezalandırır.”

[٩٢٢] فإن قلت: ما معنى التقليل والتصغير في قوله {بِشَيْءٍ مِنَ الصَّيْدِ}؟ قلت: قلل وصغر ليعلم أنه ليس بفتنة من الفتن العظام التي تدحض عندها أقدام الثابتين، كالابتلاء ببذل الأرواح والأموال، وإنما هو شبيه بما ابتلى به أهل أيلة من صيد السمك، وأنهم إذا لم يثبتوا عنده فكيف شأنهم عند ما هو أشدّ منه.

٥ [٩٢٣] وقرأ إبراهيم: "يَنَالُهُ"، بالياء.

٩٥-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرُمٌ وَمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّدًا فَجَزَاءٌ مِثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ هَدْيًا بَالِغَ الْكَعْبَةِ أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينَ أَوْ عَدْلُ ذَلِكَ صِيَامًا لِيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِهِ عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ﴾

١٠ [٩٢٤] {حُرُمٌ} محرمون، جمع حرام، كرُدُح في جمع رَدَاح. والتعمد: أن يقتله وهو ذاكر لإحرامه، أو عالم أن ما يقتله مما يحرم عليه قتله، فإن قتله وهو ناسٍ لإحرامه أو رمى صيدًا وهو يظن أنه ليس بصيد فإذا هو صيد، أو قصد برميه غير صيد فعدل السهم عن رميته فأصاب صيدًا فهو مخطئ.

[٩٢٥] فإن قلت: فمحظورات الإحرام يستوي فيها العمد والخطأ، فما بال التعمد ١٥ مشروطًا في الآية؟ قلت: لأن مورد الآية فيمن تعمد؛ فقد روي أنه عنّ لهم في عمرة الحديبية حمار وحش، فحمل عليه أبو اليسر فطعنه برمحه فقتله، فقيل له: إنك قتلت الصيد وأنت محرم، فنزلت. ولأن الأصل فعل التعمد، والخطأ لاحق به للتغليظ. ويدل عليه قوله تعالى {لِيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِهِ}، {وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللهُ مِنْهُ}.

Zührî'den [v. 124/742] şöyle nakledilmiştir: "Kitap ta'ammüden olanın, sünnet de hata ile olanın hükmünü getirmiştir." Sa'îd b. Cübeyr [v. 94/713]: "Ben hata ile olanda bir beis görmüyorum." demiş ve âyetteki ta'ammüden olma şartını görüşüne mesnet yapmıştır. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* 'dan [v. 110/728] ise konu ile ilgili iki rivayet bulunmaktadır.

[926] "Cezası, öldürdüğü o hayvanın benzeridir..." Hem *ceza* hem de *misl* kelimesi merfû'dur, öldürdüğü av hayvanına denk bir ceza ödemesi gerekir, anlamındadır. Bu da Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh*'a [v. 150/767] göre av hayvanının avlanıldığı yerdeki takdir edilen değeri kadardır. Eğer avın değeri kurban fiyatına ulaşırsa o takdirde muhayyer olur: İsterse evcil hayvanlardan av hayvanının değerinde olan bir hayvanı kurban eder. Ya da onun değeri ile yiyecek alır ve her fakire yarım sā' yani 1080 gr. buğday ya da [arpa ya da hurma gibi] diğerlerinden bir sā' yani 2160 gr. olacak şekilde yoksullara dağıtır. Ya da yoksula vereceği her sā' yiyeceğe karşılık bir gün oruç tutar. Eğer bir fidye kadar olmayacak şekilde bir fazlalık olursa ona karşılık da bir gün oruç tutar ya da onu tasadduk eder. İmam Muhammed [v. 189-805] ve Şâfi'î'ye [v. 204/819] göre *misl* / denk olmasından maksat ehlî hayvanlardan onun benzeri demektir. Eğer evcil hayvanlarda avın bir muâdili yoksa o takdirde Ebû Hanîfe'nin görüşüne dönülür. **Şayet** "Peki, *misl*i kıymet ile tefsir edenler *misl*in açıklayıcısı mahiyetinde olan 'öyle bir ehlî hayvandır ki' kaydını nasıl izah ediyorlar? Keza 'Kâbe'ye ulaşmış bir hediye kurbanlık olmak üzere' deniyor [ki bu kayıtlar kıymetin değil, ehlî hayvanlardan muâdilinin verilmesini âmir gözüküyor.]" **dersen şöyle derim:** Kıymeti gerekli görenler, bir kurbanlık satın alması ya da yiyecek alması ya da oruç tutması arasında aynen Allah Teâlâ'nın âyette muhayyer bırakması gibi muhayyer bırakıyorlar. Buna göre "öyle bir ehlî hayvandır ki" ifadesi muhayyerlikler arasından biri olan kıymet ile kurbanlık alınması halinde onun neden olacağını beyan etmiş oluyor. Çünkü ava kıymet biçip de kıymet ile kurbanlık alıp onu [Harem-i Şerif'e] sunması halinde, öldürdüğü avın dengi ehlî bir hayvanla cezasını ödemiş oluyor. Kaldı ki âyette öldürülen avın dengi ehlî bir hayvanla karşılanması yahut yiyecekle ya da oruçla ödenmesi şeklinde muhayyer bırakmak, ancak tekellüfsüz ava değer biçilmesi ve o değer üzerinden bir değerlendirme yapılarak üç şıktan hangisinin seçileceğine karar verilmesi halinde mümkün olabilir. Öyle olmaz da doğrudan ehlî hayvanlardan denk bir benzer arayışı vacip kılınacak olursa ve dengin bulunamaması halinde o takdirde değer biçme yoluna gidilip ondan sonra ya yiyecek alınması ve dağıtılması ya da oruç tutulması arasında muhayyerlik söz konusu edilir ise, o zaman âyette olandan uzaklaşılmış olacaktır.

وعن الزهري: نزل الكتاب بالعمد ووردت السنة بالخطأ. وعن سعيد بن جبير: لا أرى في الخطأ شيئًا أخذًا باشتراط العمد في الآية. وعن الحسن روايتان.

[٩٢٦] {فَجَزَاءٌ مِثْلُ مَا قَتَلَ} برفع {جَزَاءٌ} و{مِثْلُ} جميعًا، بمعنى: فعليه جزاء يماثل ما قتل من الصيد. وهو عند أبي حنيفة قيمة المصيد يقوّم حيث صيد. فإن بلغت قيمته ثمن هدي تخير بين أن يهدي من النعم ما قيمته قيمة الصيد، وبين أن يشتري بقيمته طعامًا فيعطي كل مسكين نصف صاع من برّ أو صاع من غيره؛ وإن شاء صام عن طعام كل مسكين يومًا، فإن فضل ما لا يبلغ طعام مسكين صام عنه يومًا أو تصدّق به. وعند محمد والشافعي رحمهما الله: مثله، نظيره من النعم؛ فإن لم يوجد له نظير من النعم عدل إلى قول أبي حنيفة رحمه الله. فإن قلت: فما يصنع من يفسر المثل بالقيمة بقوله {مِنَ النَّعَم} وهو تفسير للمثل، وبقوله: {هَدْيًا بالغَ الكعبةِ}؟ قلت: قد خير من أوجب القيمة بين أن يشتري بها هديًا أو طعامًا أو يصوم، كما خير الله تعالى في الآية. فكان قوله {مِنَ النَّعَم} بيانًا للهدي المشترى بالقيمة في أحد وجوه التخيير؛ لأن من قوم الصيد واشترى بالقيمة هديًا فأهداه، فقد جزى بمثل ما قتل من النعم. على أن التخيير الذي في الآية بين أن يجزي بالهدي أو يكفر بالإطعام أو بالصوم، إنما يستقيم استقامة ظاهرة بغير تعسف إذا قوّم ونظر بعد التقويم أيّ الثلاثة يختار. فأما إذا عمد إلى النظير وجعله الواجب وحده من غير تخيير - فإذا كان شيئًا لا نظير له قوّم حينئذٍ، ثم يخير بين الإطعام والصوم - ففيه نبوّ عما في الآية.

Dikkat edilecek olursa, “ya da düşkünü doyurma kefareti veya bunun dengi bir oruçtur” buyrulmuş ve [iki değil] üç şey arasında muhayyer bırakılmıştır. Bu şekilde uygulama da ancak ava evvelemirde değer biçme ile mümkün olabilir.

[927] İbn Mes‘ûd (r.a.) [v. 32/653] فَجَزَاؤُهُ مِثْلُ مَا قَتَلَ şeklinde okumuştur. İzafetli olarak فَجَزَاءُ مِثْلِ مَا قَتَلَ şeklinde de okunmuştur ki aslı *misl*in nasbı ile فَجَزَاءٌ مِثْلَ مَا قَتَلَ olup “Öldürdüğünün mislini ödemesi gerekir.” anlamındadır. *‘Acibtu min darb*[in] *Zeyd*[en] -ifadesinin daha sonra- *min darbi Zeyd*[in] oluşu gibi izâfet haline getirilmiştir. es-Sülemî [v. 73/692] aslı esas alarak okumuştur. Muhammed b. Mukātil [er-Râzî? v.248/862] ise فَجَزَاءً مِثْلَ مَا قَتَلَ şeklinde her ikisini de mansūb okumuştur. “Öldürdüğünün dengi bir ceza ile cezasını ödesin.” Hasan-ı Basrî *Rahimehu’llāh* [v. 110/728] ise boğaz harfi olan ‘Ayın’a hareke ağır geldiği için ‘Ayın’ın sükûnu ile *mine’n-na‘m*[i] şeklinde okumuştur.

[928] “Sizden” yani Müslümanlardan “iki âdil hakem öldürdüğünün dengi olan bir şeye hükmeder.” Bu ifadede *misl*in kıymet olduğuna delil vardır demişlerdir. Çünkü değer biçmek müşahede edilen somut nesneler hakkında olmaz o düşünme ve ölçüp biçmeyi gerekli kılacak soyut bir durum hakkında söz konusu olur. Kabîsa’dan [v. 86/705] nakledildiğine göre o, ihramlı iken bir ceylan avlamıştı. Durumu Ömer (r.a.)’a sordu. O da Abdurrahman b. Avf’a [v. 32/653] danıştı. Sonra da kendisine bir koyun kesmesini emretti. Kabîsa yanındaki arkadaşına “Vallahi, müminlerin emiri bilemedi de başkasına sordu!” dedi. Hazret-i Ömer, elindeki kamçısı ile onu dövmeye kalkıştı ve “İhramlı iken avlanmayı biliyorsun; fetvası söylenince işine gelmiyor değil mi!?” dedi ve ekledi: Allah Teâlâ “Sizden iki âdil kişi hükmeder” buyuruyor. İşte biri Ömer, öteki Abdurrahman!” Muhammed b. Ca‘fer [v. 130/747-48] ذُو عَدْلٍ مِنْكُمْ şeklinde okumuştur ve bununla يَحْكُمُ بِهِ مَنْ يَعْدِلُ مِنْكُمْ [Sizden âdil olan (lar) ona hükmeder] demek istemiştir, yoksa bu kıraatle tek kişinin hüküm vermesinin yeterli olacağını kastetmemiştir. Bununla devlet başkanının kastedildiği de söylenmiştir.

[929] [Nekire olan] هَدْيًا kelimesi, *cezâ*yı *misl* ile sıfatlayan kimselere göre *cezâ*nın halidir çünkü sıfat mevsufu tahsis eder ve marifeye yaklaştırır [ve bu haliyle de marife olması gerekeni zilhâl olmaya elverişli kılar]. Yahut, *misl*i nasb edenlere göre *misl*den bedeldir. Ya da *misl*i cerredenlere göre onun mahallinden bedel olmaktadır. بِهِ‘deki zamirden hal olmak üzere mansūb olması da câizdir.

ألا ترى إلى قوله تعالى {أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينَ أَو عَدْلُ ذلك صِيَامًا} كيف خير بين الأشياء الثلاثة، ولا سبيل إلى ذلك إلا بالتقويم.

[٩٢٧] وقرأ عبد الله: «فَجَزَاؤُهُ مِثْلُ مَا قَتَلَ»، وقرئ: «فَجَزَاءُ مِثْلِ مَا قَتَلَ»، على الإضافة، وأصله: فجزاءٌ مثلَ ما قتل، بنصب مثل، بمعنى: فعليه أن يجزي مثل ما قتل، ثم أضيف كما تقول: عجبت من ضربٍ زيدًا، ثم من ضرب زيدٍ. وقرأ السلميّ على الأصل، وقرأ محمد بن مقاتل، «فَجَزَاءً مِثْلَ مَا قَتَلَ»، بنصبهما، بمعنى: فليجز جزاء مثل ما قتل. وقرأ الحسن: «من النعْم»، بسكون العين؛ استثقل الحركة على حرف الحلق فسكنه.

[٩٢٨] {يَحْكُمُ بِهِ} بمثل ما قتل {ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ} حكمان عادلان من المسلمين. قالوا: وفيه دليل على أن المثل القيمة، لأنّ التقويم مما يحتاج إلى النظر والاجتهاد دون الأشياء المشاهدة. وعن قبيصة أنه أصاب ظبيًا وهو محرم فسأل عمر، فشاور عبد الرحمن بن عوف، ثم أمره بذبح شاة، فقال قبيصة لصاحبه: والله، ما علم أمير المؤمنين حتى سأل غيره، فأقبل عليه ضربًا بالدِّرَّة وقال: «أتغمص الفتيا وتقتل الصيد وأنت محرم؛ قال الله تعالى: {يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مّنْكُمْ} فأنا عمر، وهذا عبد الرحمن.» وقرأ محمد بن جعفر «ذُو عَدْلٍ مِنْكُمْ»، أراد يحكم به من يعدل منكم ولم يرد الوحدة؛ وقيل: أراد الإمام.

[٩٢٩] {هَدْيًا} حال عن جزاء فيمن وصفه بمثل، لأنّ الصفة خصصته فقرّبته من المعرفة، أو بدل عن مثل فيمن نصبه، أو عن محله فيمن جرّه. ويجوز أن ينتصب حالًا عن الضمير في {بِهِ}.

[930] هَدْيًا kelimesi بالِغَ الْكَعْبَةِ ile nitelenmiştir. Çünkü bu izâfet hakiki / manevi olmayıp lafzîdir. [O yüzden o da nekire olmaktadır]. Kurbanlıkların Kâbe'ye ulaşmasından maksat Harem-i Şerif'te kesilmiş olmasıdır. Tasadduka gelince, Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh*'a [v. 150/767] göre, kişi onu dilediği yerde yapabilir. Şâfi'î *Rahimehu'llāh*'a [v. 204/819] göre ise tasadduk da Harem-i Şerif yoksullarına olacaktır.

[931] **Şayet** "*Cezâ*ᵘⁿ şeklinde mansūb okuyan, كَفَّارَةٌ kelimesini hangi gerekçe ile ref' ediyor?" **dersen şöyle derim:** Bunu mahzuf bir mübtedanın haberi yapıyor, adeta أَوِ الْوَاجِبُ عَلَيْهِ كَفَّارَةٌ (veya "ona gereken, bir kefarettir") denilmiş veya şöyle bir takdir yapılmış oluyor: فَعَلَيْهِ أَنْ يَجْزِيَ جَزَاءٌ أَوْ كَفَّارَةٌ (bu durumda gereken, bir ceza ya da kefaret vermesidir). Ki buna göre, أَنْ يَجْزِيَ üzerine atfedilmiş olur. كَفَّارَةُ طَعَامِ مَسَاكِينِ şeklinde izâfet şekliyle de okunmuştur. Bu halde izâfet, beyaniyye olur ve şöyle denilmiş gibi kabul edilir: أَوْ كَفَّارَةٌ مِنْ طَعَامِ مِسْكِينٍ (Ya da yoksul doyurmadan ibaret olan bir kefaret). Bunun örneği de şudur: *Hātemu fiddat*ⁱⁿ (gümüş yüzük) denir ve bu *hātem*ᵘⁿ *min fiddat*ⁱⁿ (gümüşten yüzük) anlamındadır. A'rec [v. 117/735] أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مِسْكِينِ şeklinde okumuştur. *Miskîn*i tekil sıygasıyla okuması beyan / temyiz makamında vâki olması sebebiyledir ve cinse delâlet eden tek bir *miskîn*in zikri ile yetinmiş olmaktadır.

[932] أَوْ عَدْلُ ذَلِكَ ifadesi, 'Ayın'ın kesresi ile de [عِدْلُ] okunmuş olup aralarındaki fark şudur: *'Adl* şeklinde okunması halinde yedirmek, oruç tutmak gibi başka bir cinsten muâdili olan şey kastedilirken, *'idl* denildiğinde aynı cinsten miktar olarak dengi kastedilir. Yükün iki dengi anlamında عِدْلاَ الْحِمْلِ denilir. Çünkü her biri diğerinin tam dengidir ki birbirini tartsın da yükte denge hasıl olsun. Buna göre fethalı olanı, yani *'adl* ism-i masdar kesreli olanı, yani *'idl* de mef'ûlün bih anlamındadır. *Zebh* ve *zibh* gibi. Benzer bir kelime de *haml* ve *hıml*dir.

[933] ذَلِكَ *ta'âm*a / yiyeceğe işarettir. صِيامًا de *'adl*in temyizidir; لي مثْله رجلا sözünde olduğu gibi.

[934] Bu şıklar arasında seçim yapma hakkı, Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh* [v. 150/767] ve Ebû Yûsuf'a [v. 182/798] göre avı öldüren kimseye aittir. İmam Muhammed'e [v. 189/805] göre ise hakemlere aittir.

[٩٣٠] ووصف هديًا بـ{بَالِغَ الكَعْبَةِ} لأن إضافته غير حقيقية. ومعنى بلوغه الكعبة أن يذبح بالحرم، فأما التصدّق به فحيث شئت عند أبي حنيفة، وعند الشافعي في الحرم.

[٩٣١] فإن قلت: بم يَرفع {كَفَّارَةٌ} مَن ينصب {جَزَاءٌ}؟ قلت: يجعلها خبر مبتدأ ٥ محذوف، كأنه قيل: أو الواجب عليه كفارة. أو يقدر: فعليه أن يجزي جزاء أو كفارة. فيعطفها على أن يجزي. وقرئ: أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامِ مَسَاكِينَ على الإضافة، وهذه الإضافة مبينة، كأنه قيل: أو كفارة من طعام مساكين، كقولك: خاتم فضة، بمعنى خاتم من فضة. وقرأ الأعرج: «أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مِسْكِينَ»، وإنما وحد، لأنه واقع موقع التبيين، فاكتفى بالواحد الدال على الجنس.

١٠ [٩٣٢] وقرئ: "أَوْ عِدْلُ ذَلِكَ"، بكسر العين. والفرق بينهما أن عَدل الشيء ما عادله من غير جنسه، كالصوم والإطعام؛ وعِدله ما عدل به في المقدار، ومنه عِدلا الحمل، لأن كل واحد منهما عُدِل بالآخر حتى اعتدلا؛ كأن المفتوح تسمية المصدر، والمكسور بمعنى المفعول به، كالذبح ونحوه، ونحوهما الحمل والحمل.

[٩٣٣] و{ذَلِكَ} إشارة إلى الطعام، {وَصِيَامًا} تمييز للعدل كقولك: لي مثله ١٥ رجلًا.

[٩٣٤] والخيار في ذلك إلى قاتل الصيد عند أبي حنيفة وأبي يوسف؛ وعند محمد إلى الحكمين.

[935] لِيَذُوقَ (ta ki tadsın) fiili, فَجَزَاءٌ kelimesine bağlıdır, yani ceza ödemesi yahut kefaret vermesi gerekir ki ihram yasağını çiğnemenin kötü bir şey olduğunu anlasın ve cezasını çeksin. *Vebâl*, kötü bir şey işlediğinde, sonuçta kişide hâsıl olan istenmeyen durum ve zarar demektir ki o işin ağırlığından kaynaklanmıştır. فَأَخَذْنَاهُ أَخْذًا وَبِيلًا ("Biz de onu ağır / sert bir yakalayışla yakaladık!" [Müzemmil 73/16]) âyetinde de ağırlık anlamında kullanılmıştır. الطَّعَامُ الْوَبِيلُ ise mideye oturan ve sindirilemeyen ağır yemek demektir.

[936] "Allah geçmiştekileri affetmiştir." Yani ihramlı iken avlanma konusunda daha evvel Peygamber (s.a.)'e sorup da hükmünü öğrenmeden önce yapmış olduklarınız artık geride kalmıştır, Allah Teâlâ size onları soracak değildir. Yahut Câhiliye döneminde yapmış olduğunuz şeyler çünkü onlar ibadetlerini öncekilerin şeriatlarıyla [şer'u men kablenâ] yapmaktaydılar ve onların şeriatında da ihramlı iken av haramdı.

[937] "Ancak her kim yine bu işe" yani bu inen yasaktan sonra ihramlı iken av öldürmeye "dönerse Allah onu mutlaka cezalandırır!" يَنْتَقِمُ cümlesi mahzuf bir mübtedanın haberidir ve فَهُوَ يَنْتَقِمُ اللّٰهُ مِنْهُ (işte o, Allah'ın mutlaka cezalandıracağı biridir!) takdirinde olup bu yüzden başına Fâ gelmiştir. Benzeri şudur: فَمَنْ يُؤْمِنْ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ... ("Artık kim Rabbine iman ederse, ne yaptığı iyiliklerin eksiltileceğinden korkar ne de üzerine kötülüklerinden fazlasının yükleneceğinden..." [Cin 72/13]) Yani Allah Teâlâ onu âhiret günü cezalandırır.

[938] Dönene yeniden kefaret gerekip gerekmeyeceği konusunda ihtilaf edilmiştir. Atâ [v. 115/733], İbrâhim [v. 96/714], Sa'îd b. Cübeyr [v. 94/713] ve Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* [v. 110/728] gerektiği kanaatindedirler, ulemanın kahir ekseriyeti de bu görüştedir. İbn Abbâs [v. 68/688] ve Şureyh ise âyetin zahirine tutunup zikredilmediğini ileri sürerek "kefaret gerekmez." demişlerdir.

96. Denizde avlanmak ve deniz yiyeceği, siz ve gezginler için bir metâ olmak üzere helâldir. Buna mukabil, ihramlı bulunduğunuz sürece kara avı size haram kılınmıştır. Haşredileceğiniz Allah'tan sakının.

[939] *Saydu'l-bahr* (deniz avı) denizden avlanan ve yenilen yenilmeyen her şeydir, *ta'âmu'l-bahr* ise yenilebilen deniz avlarıdır. Mâna şöyledir: Denizde avladığınız her şeyden yararlanmanız size helâl kılınmıştır, yenilecek olanların da yenilmesi helâl kılınmıştır ki bunlar Ebû Hanîfe *Rahimehu'llâh*'a [v. 150/767] göre sadece balık cinsidir. İbn Ebi Leylâ'ya [v. 83/702] göre ise denizden avlanan her şeydir. Ona göre âyetin anlamı şöyledir: "Deniz canlılarını avlamak ve onu yemek size helâl kılındı."

[٩٣٥] {لِيَذُوقَ} متعلق بقوله {فَجَزَاءُ} أي فعليه أن يجازي أو يكفر، ليذوق سوء عاقبة هتكه لحرمة الإحرام. والوبال: المكروه والضرر الذي يناله في العاقبة من عمل سوء لثقله عليه، كقوله تعالى {فأَخَذْنَاهُ أَخْذًا وَبِيلًا} [المزمل: ١٦]، ثقيلًا. والطعام الوبيل: الذي يثقل على المعدة فلا يستمرأ.

٥ [٩٣٦] {عَفَا اللهُ عَمَّا سَلَفَ} لكم من الصيد في حال الإحرام قبل أن تراجعوا رسول الله ﷺ وتسألوه عن جوازه. وقيل: عما سلف لكم في الجاهلية منه، لأنهم كانوا متعبدين بشرائع من قبلهم وكان الصيد فيها محرمًا.

[٩٣٧] {وَمَنْ عَادَ} إلى قتل الصيد وهو محرم بعد نزول النهي {فَيَنْتَقِمُ اللهُ مِنْهُ}. ينتقم: خبر مبتدأ محذوف تقديره. فهو ينتقم الله منه، ولذلك دخلت الفاء. ونحوه
١٠ {فَمَن يُؤْمِنْ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ} [الجن: ١٣] يعني ينتقم منه في الآخرة.

[٩٣٨] واختلف في وجوب الكفارة على العائد، فعن عطاء وإبراهيم وسعيد بن جبير والحسن: وجوبها، وعليه عامة العلماء. وعن ابن عباس وشريح: أنه لا كفارة عليه تعلقًا بالظاهر، وأنه لم يذكر الكفارة.

٩٦-﴿أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ مَتَاعًا لَكُمْ وَلِلسَّيَّارَةِ وَحُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ
١٥ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُمًا وَاتَّقُوا اللهَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾

[٩٣٩] {صَيْدُ البَحْرِ} مصيدات البحر مما يؤكل وما لا يؤكل، {وَطَعَامُهُ} وما يطعم من صيده. والمعنى: أحل لكم الانتفاع بجميع ما يصاد في البحر، وأحل لكم أكل المأكول منه. وهو السمك وحده عند أبي حنيفة؛ وعند ابن أبي ليلى جميع ما يصاد منه، على أن تفسير الآية عنده أحل لكم صيد حيوان البحر وأن تطعموه.

[940] مَتاعًا لَكُمْ (bir metâ olmak üzere) ifadesi *mef'ûlün leh*tir, yani size onlardan yararlanmanızı sağlamak için helâl kılındı. Bu kelime *mef'ûlün leh* olmada وَوَهَبْنَا لَهُ إسحاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً ("Ona İshâk'ı -ve fazladan Ya'kūb'u- hibe ettik." [Enbiyâ 21/72]) âyetindeki *nâfilet[en]* (fazladan) kelimesinin hal olması mevkiindedir. Çünkü مَتاعًا لَكُمْ denizden çıkan her şey için değil sadece yenilebilir olanlar için *mef'ûlün leh* olmaktadır. Nitekim *nâfile* de Hazret-i Ya'kūb'a özel hal olmaktadır. Yani yenilecek olan deniz ürünlerinden yararlandırmak için helâl kılındı, böylece yerleşik halklar için taze taze yemeleri, yolculuk yapanlar / kervanlar için de kurutarak azık edinmek sûretiyle yemeleri temin edilmiş oldu. Nitekim Hazret-i Mûsâ da Hızır ile olan buluşması için çıktığı yolculukta kurutulmuş balığı azık edinmişti.

[941] وطُعْمُه [deniz yiyecekleri] şeklinde de okunmuştur.

[942] *Saydu'l-berr* karada avlanan hayvanlardır ki Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh*'a [v. 150/767] göre bunlar birtakım su kuşları gibi bazı vakitler suda yaşasalar bile üremeleri karada olan canlılardır. Bu konuda ihtilaf edilmiştir. Fukahâdan bir kısmı ihramlıya "av" denilen her şeyin avlanılmasının haram olduğu görüşündedirler. Hazret-i Ömer ve İbn Abbâs'ın [v. 68/688] görüşleri böyledir. Ebû Hüreyre [v. 58/678], Atā [v. 114/732], Mücâhid [v. 103/723] ve Sa'îd b. Cübeyr [v. 94/713] ihramlı olmayan birinin avlamış olduğu av hayvanını ihramlı için avlamış olsa da ihramlının yemesini -ihramlı, avı göstermemiş ve ona işaret etmemişse- câiz görmüşlerdir. İhramdan evvel kesmiş olduğu av hayvanının hükmü de aynıdır. Bu görüş de Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh* ve ashâbına aittir. Mâlik, Şâfi'î [v. 204/819] ve Ahmed [v. 241/855] ise "Av kendisi için avlanılmışsa ihramlının onu yemesi helâl değildir" demişlerdir. **Şayet** "Peki, Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh* 'kara avı' tabirinin genelliği karşısında ne yapıyor?" **dersen şöyle derim:** Ebû Hanîfe "ihramlı bulunduğunuz sürece kara avı size haram kılınmıştır." âyetinin mefhumunu esas almaktadır. Çünkü bu âyetin zahiri başkalarının avından değil ihramlıların avından söz ediyor zira muhatap olanlar ihramlılardır. Adeta "Ey ihramlılar! Karada avlamış olduğunuz av size haram kılındı" denmektedir. Hal böyle olunca ihramlı olmayanların avı ile kendilerinin ihramsızken avlamış oldukları avlar hitap dışı kalmış olmaktadır. Buna "Ey iman edenler! Avı ihramlı iken öldürmeyin!" [Mâide 5/95] âyeti de delâlet eder.

[943] İbn Abbâs [v. 68/688] fâ'il Allah Teâlâ olmak üzere وحرَّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدَ البرّ (Size kara avını haram kıldı) şeklinde okumuştur. مَا دُمْتُمْ ifadesi de Dal'ın kesresi ile مَا دِمْتُمْ şeklinde okunmuştur ki دَامَ يَدَام şeklinde telaffuz edene göredir.

[٩٤٠] {متاعًا لَكُمْ} مفعول له، أي أحل لكم تمتيعًا لكم وهو في المفعول له بمنزلة قوله تعالى {وَوَهَبْنَا لَهُ إسحاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً} [الأنبياء: ٧٢] في باب الحال، لأن قوله {مَتَاعًا لَكُمْ} مفعول له مختص بالطعام، كما أن نافلةً حال مختصة بيعقوب، يعني أحل لكم طعامه تمتيعًا لتُنَّائكم يأكلونه طريًّا، ولسيارتكم يتزوّدونه قديدًا، كما ٥ تزوّد موسى عليه السلام الحوت في مسيره إلى الخَضِر عليهما السلام.

[٩٤١] وقرئ «وَطُعْمُهُ».

[٩٤٢] وصيد البر: ما صيد فيه، وهو ما يفرّخ فيه وإن كان يعيش في الماء في بعض الأوقات، كطير الماء عند أبي حنيفة. واختلف فيه؛ فمنهم من حرّم على المحرم كل شيء يقع عليه اسم الصيد، وهو قول عمر وابن عباس. وعن أبي هريرة وعطاء ١٠ ومجاهد وسعيد بن جبير: أنهم أجازوا للمحرم أكل ما صاده الحلّال، وإن صاده لأجله، إذا لم يدل ولم يشِر، وكذلك ما ذبحه قبل إحرامه. وهو مذهب أبي حنيفة وأصحابه رحمه الله، وعند مالك والشافعي وأحمد رحمهم الله: لا يباح له ما صيد لأجله. فإن قلت: ما يصنع أبو حنيفة بعموم قوله: {صَيْدُ البَرّ}؟ قلت قد أخذ أبو حنيفة رحمه الله بالمفهوم من قوله {وَحُرّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ البَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُمًا} لأن ظاهره ١٥ أنه صيد المحرمين دون صيد غيرهم، لأنهم هم المخاطبون؛ فكأنه قيل: وحرم عليكم ما صدتم في البر، فيخرج منه مصيد غيرهم، ومصيدهم حين كانوا غير محرمين. ويدل عليه قوله تعالى {يَاأَيُّهَا الَّذِينَآمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرُمٌ}.

[٩٤٣] وقرأ ابن عباس رضي الله عنه «وَحَرَّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدَ البَرّ»، أي الله عزّ وجلّ. وقرئ «ما دِمتم» بكسر الدال، فيمن يقول دام يدام.

97. Allah Kâbe'yi, o haram evi insanlar için (maddi-manevi) bir kalkınma vesilesi ve güvenlik kaynağı kılmıştır. Keza, haram ayı, hediye kurbanı ve gerdanlıklı kurbanı da... Bu da göklerde ve yerde ne varsa hepsini Allah'ın bildiğini Allah'ın her şeyi bilmekte olduğunu bilesiniz diyedir.

98. Bilin ki Allah'ın hem cezalandırması şiddetlidir hem de gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[944] الْبَيْتَ الْحَرامَ sıfatın kullanılışı gibi açıklık getirme değil, övgü amaçlı atf-ı beyandır. قِيامًا لِلنَّاسِ yani hem din hem de âhiret işleri için, hac ve umrelerinin tamam olacağı, ticaretlerinin revaç bulacağı ve sair menfaatler elde edebilecekleri bir kalkınma vesilesi dünyevî - uhrevî amaç ve hedeflerine ulaşabilmenin aracı… Atā [v. 114/732] şöyle dermiş: "Eğer onu tek bir yıl terketseler, bakılmaz olurlar ve ticaretleri bozulur."

[945] "Haram ay" haccın eda edildiği aydır ki Zilhicce olmaktadır çünkü bu ayın "içinde hac ibadetinin ifa edilmesi" özelliği ile diğerleri arasında temayüz etmesi öyle bir ayrıcalıktır ki Allah Teâlâ onu ayrıca zikretmek sûretiyle bunu bildirmiş olmaktadır. Bununla haram ayların tamamının cins olarak kastedildiği de söylenmiştir.

[946] "Kurbanlık ve gerdanlıkları…" yani gerdanlık takılan kurbanlıkları… ki iri cüsseli develerdir. Çünkü bu kurbanların sevabı daha büyüktür ve onlarla birlikte haccın değeri, getirisi daha belirgindir. "Bu" yani Kâbe'nin insanlar için (maddi-manevi) bir kalkınma vesilesi oluşu ya da söz konusu edilen şeyler, yani ihramlının avı terketmek sûretiyle hacca hürmeti vb. şeyler "de Allah'ın" her şeyi "bildiğini bilesiniz diyedir." O, sizi yükümlü tuttuğu şeylerde sizin yararınıza olanları, kalkınmanıza medâr olacak şeyleri bilmektedir. Yasaklarını çiğneyenlere karşı "cezalandırması şiddetlidir" yasaklarına riayet eden kullarına karşı da "gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir."

99. Resûle düşen sadece iletmektir. Açıktan yaptıklarınızı da gizlediklerinizi de Allah bilmektedir!

[947] "Resûle düşen sadece iletmektir!" Bu ifade, Allah'ın emrettiği şeyin yerine getirilmesinin gerekliliğini kuvvetlendirmekte ve Resûlün, üzerine düşen tebliğ vazifesini yerine getirmiş olduğunu, artık aleyhinize hüccetin ikame edilmiş bulunduğunu, itaate mecbur olduğunuzu ve dolayısıyla ihmali halinde hiçbir mazeretinizin bulunmadığını sert bir şekilde göstermektedir.

٩٧-﴿جَعَلَ اللهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ وَالشَّهْرَ الْحَرَامَ وَالْهَدْيَ وَالْقَلائِدَ ذَلِكَ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ وَأَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

٩٨-﴿اعْلَمُوا أَنَّ اللهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ وَأَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[٩٤٤] {البَيْتَ الحَرَامَ} عطف بيان على جهة المدح، لا على جهة التوضيح، كما تجيء الصفة كذلك. {قِيَامًا لِلنَّاسِ} انتعاشًا لهم في أمر دينهم ودنياهم، ونهوضًا إلى أغراضهم ومقاصدهم في معاشهم ومعادهم، لما يتم لهم من أمر حجهم وعمرتهم وتجارتهم، وأنواع منافعهم. وعن عطاء ابن أبي رباح: لو تركوه عامًا واحدًا لم ينظروا ولم يؤخروا.

[٩٤٥] {وَالشَّهْرَ الحَرَامَ} الشهر الذي يؤدى فيه الحج، وهو ذو الحجة، لأنّ لاختصاصه من بين الأشهر بإقامة موسم الحج فيه شأنًا قد عرّفه الله تعالى. وقيل: عنى به جنس الأشهر الحُرم.

[٩٤٦] {وَالْهَدْيَ والقلائدَ} والمقلد منه خصوصًا وهو البُدْن، لأن الثواب فيه أكثر، وبهاء الحج معه أظهر. {ذَلِكَ} إشارة إلى جعل الكعبة قيامًا للناس، أو إلى ما ذكر من حفظ حرمة الإحرام بترك الصيد وغيره {لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللهَ يَعْلَمُ} كل شيء وهو عالم بما يصلحكم وما ينعكشم مما أمركم به وكلفكم.{شَدِيدُ العِقَابِ} لمن انتهك محارمه {غَفُورٌ رَحِيمٌ} لمن حافظ عليها.

٩٩-﴿مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلا الْبَلاغُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ﴾

[٩٤٧] {مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا البَلاغُ} تشديد في إيجاب القيام بما أمر به، وأن الرسول قد فرغ مما وجب عليه من التبليغ، وقامت عليكم الحجة، ولزمتكم الطاعة، فلا عذر لكم في التفريط.

100. De ki: Murdarın çokluğu senin hoşuna gitse de murdar olanla tertemiz olan bir olmaz. Öyleyse, ey vicdan sahipleri! Allah'tan sakının ki felâha eresiniz.

[948] Murdar ile tertemiz [*habîs* ile *tayyib*] arasındaki mesafe her ne kadar sizce yakın olsa da Allah katında çok uzaktır. Bu itibarla, murdarın çokluğu karşısında şaşkınlık gösterip de çokluğuna kanıp onu helâl ve tertemiz olan aza tercih etmeyin. Çünkü 'çokluk'ta vehmettiğiniz üstünlük, *tertemizin 'hiç olmayıp' murdarın da 'eksik oluşu'na paralel* gitmemektedir[73]. Bu hüküm geneldir, helâl mal ile haram malı, salih amel ile işe yaramaz ameli, doğru gidişat [mezhep] ile yanlış gidişatı, insanların iyisi ile kötüsünü içine alır. "Öyle ise Allah'tan sakının" ve az da olsa tertemiz olanı çok da olsa murdar olana tercih edin. Bu âyet, -çoklukları ile öğünmeleri halinde- *Cebrîler*in yüzüne çalınmayı hak eden bir âyettir. Nitekim şöyle söylenmiştir:

> Sa'd kabilesinin çokluğuyla öğünebilirsin çünkü Sa'd kalabalıktır,
> ama Sa'd'den ne vefa bekleyebilirsin ne de yardım!

Şöyle de denmiştir:

> Sakın seni korkutmasın o kalabalıkları çünkü sığırdır çoğu, hatta tamamı!

[949] Bu âyetin Yemâme hacıları hakkında indiği söylenmiştir. Müslümanlar onlara saldırmak istediklerinde -müşrik de olsalar- onlara saldırmaları yasaklanmıştır.

101. Ey iman edenler! Açıklandığı takdirde hoşunuza gitmeyecek olur olmaz şeyleri sormayın -ki Kur'ân indirilirken bunları soracak olursanız size açıklanacaktır.- Allah bunları (sizin dirayetinize havale ederek) es geçmektedir. Allah bağışlayıcıdır, Halîm'dir.

102. Sizden önce nice kavimler böyle sormuşlardı da sonra o sebeple nankörce inkâr eder hâle gelmişlerdi.

---

73 Yani murdar hep çoktur, tertemiz ise hep azdır… Bunların birini azalttığınızda ona paralel olarak diğeri de azalıyor değildir. Tıybî'nin deyişiyle, Murdarın çokluğuyla tertemizin yokluğu arasında eşitlik kurulamaz çünkü çokluk karşılaştırması, 'zaten hep çok olan murdar' ile 'daima çokluğun haricinde olan tertemiz' arasında yapılmaktadır. Oysa 1, asla 2'ye galip gelemez. / ed.

١٠٠-﴿قُلْ لا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

[٩٤٨] البون بين الخبيث والطيب بعيد عند الله تعالى وإن كان قريبًا عندكم، فلا تعجبوا بكثرة الخبيث حتى تؤثروه لكثرته على القليل الطيب، فإنّ ما تتوهمونه في الكثرة من الفضل، لا يوازي النقصان في الخبيث، وفوات الطيب. وهو عام في حلال المال وحرامه، وصالح العمل وطالحه، وصحيح المذاهب وفاسدها، وجيد الناس ورديهم. {فَاتّقُوا اللهَ} وآثِروا الطيب وإن قل، على الخبيث وإن كثر. ومن حق هذه الآية أن تكفح بها وجوه المجبرة، إذا افتخروا بالكثرة. كما قيل:

وَكَاثِرْ بِسَعْدٍ إِنَّ سَعْدًا كَثِيرَةٌ ❁ وَلَا تَرْجُ مِنْ سَعْدٍ وَفَاءًا وَلَا نَصْرَا

وكما قيل:

لَا يَدْهَمَنَّكَ مِنْ دَهْمَائِهِمْ عَدَدٌ ❁ فَإِنَّ جُلَّهُمُ بَلْ كُلَّهُمْ بَقَرُ

[٩٤٩] وقيل: نزلت في حجاج اليمامة، حين أراد المسلمون أن يوقعوا بهم، فنهوا عن الإيقاع بهم وإن كانوا مشركين.

١٠١-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ وَإِنْ تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبْدَ لَكُمْ عَفَا اللهُ عَنْهَا وَاللهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ﴾

١٠٢-﴿قَدْ سَأَلَهَا قَوْمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ ثُمَّ أَصْبَحُوا بِهَا كَافِرِينَ﴾

[950] Şart cümlesi ile ona atfedilen cümle, yani إِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ ve وَإِنْ تَسْئَلُوا عَنْها حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبْدَ لَكُمْ cümleleri أَشْياءَ'nın sıfatı olup mâna şöyledir: Peygamber (s.a.)'e soru sorup durmayın çünkü bu öyle bir noktaya varır ki ağır yükümlülükler hakkında da Peygamber'e soru sormaya başlarsınız o da size gereğini bildirip sizi onunla mükellef kılınca da bu durum sizi gama sevk eder, ağır gelir ve onu sorup soracağınıza pişman olursunuz. Bu Surâka b. Mâlik [v. 24/645] veya Ukkâşe b. Mihsan [v. 10/632] hakkında rivayet olunana benzer bir durumdur. O şöyle demişti: "Ya Resûlallah! Hac üzerimize her yıl mı farz?" Peygamber (s.a.) soruyu üzerine almamış ve ona cevap vermemişti. Ama o sorusunu üç kez tekrarladı. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) şöyle buyurdu: "Yazıklar olsun sana! Cevap olarak "Evet!" dememden seni emin kılan ne?! Allah'a yemin ederim ki eğer "Evet!" deseydim, hac her sene vacip olacaktı; vacip olsaydı o zaman da gücünüz yetmeyecekti, terkedecek olsanız, o zaman da küfre düşecektiniz! Bu itibarla, ben sizi bıraktığım sürece siz de beni kendi halime bırakın. Sizden öncekiler hep çok soru sorup da peygamberlerine muhalefet etmeleri yüzünden helâk oldular. Ben size bir şeyi emretmişsem, elinizden geldiğince onu yapın. Size bir şeyi de yasaklamışsam ondan da kaçının." [*İbn Mâce*, "Ferâiz", 84]

[951] "Kur'ân indirilirken bunları soracak olursanız (size açıklanacaktır)." Eğer vahiy zamanında -ki Peygamber (s.a.)'in hâla aranızda bulunduğu ve vahye muhatap olduğu bir zamandır- bu ağır yükümlülüklerle ilgili sorular sorarsanız, o zaman sizi üzecek olan o ağır yükümlülükler size açıklanır, yerine getirmek üzere onlarla memur olursunuz sonunda da onlar karşısında göstereceğiniz gevşeklik yüzünden kendinizi Allah'ın gazabına maruz kılarsınız. Allah, geçmişte bu tür sorularınız yüzünden sizi affetmiş bulunmaktadır ama bir daha tekrarlamayın. "Allah bağışlayıcıdır, halîmdir." Gösterdiğiniz gevşeklik yüzünden hak ettiğiniz cezayı verme konusunda acele etmez.

[952] **Şayet** "Neden ['An ile] لا تَسْئَلُوا عَنْ أَشْياءَ buyrulduğu halde, ardından قَدْ سَأَلَ عَنْهَا değil de قَدْ سَأَلَهَا buyruldu?" **dersen şöyle derim:** سَأَلَها'daki zamir *eşyâ*ya gitmiyor ki عَنْ harf-i cerri ile geçişli kılınması icap etsin. Aksine zamir لا تَسْئَلُوا ifadesinin delâlet ettiği *mes'ele*ye / soruşa râcidir, yani daha öncekilerden bir kavim de bu tip sorular sormuştu. "Sonra o sebeple", yani sorunun gereği net olarak ortaya konunca veya sormaları sebebiyle "nankörce inkâr eder hâle gelmişlerdi." Şöyle ki İsrâiloğulları, nebîlerine birtakım şeyler sorup çözüm isterlerdi; onlar emrettiğinde de onu terk ederler ve bu sebeple helâk olurlardı.

[٩٥٠] الجملة الشرطية والمعطوفة عليها، أعني قوله {إِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ} صفة للأشياء. والمعنى: لا تكثروا مسألة رسول الله ﷺ حتى تسألوه عن تكاليف شاقة عليكم، إن أفتاكم بها وكلفكم إياها تغمكم وتشق عليكم وتندموا على السؤال عنها. وذلك نحو ما روي أن سراقة بن مالك أو عكاشة بن محصن قال: يا رسول الله، الحج علينا كل عام؟ فأعرض عنه رسول الله ﷺ حتى أعاد مسألته ثلاث مرّات، فقال ﷺ: «ويحك! ما يؤمنك أن أقول نعم؟ والله لو قلت: نعم لوجبت، ولو وجبت ما استطعتم، ولو تركتم لكفرتم، فاتركوني ما تركتكم، فإنما هلك من كان قبلكم بكثرة سؤالهم واختلافهم على أنبيائهم، فإذا أمرتكم بأمر فخذوا منه ما استطعتم، وإذا نهيتكم عن شيء فاجتنبوه».

[٩٥١] {وَإِن تَسْئَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ القرآنُ}، وإن تسألوا عن هذه التكاليف الصعبة في زمان الوحي، وهو ما دام الرسول بين أظهركم يوحى إليه، {تُبْدَ لَكُمْ} تلك التكاليف الصعبة التي تسؤكم، وتؤمروا بتحملها، فتعرّضون أنفسكم لغضب الله بالتفريط فيها. {عَفَا اللهُ عَنْهَا} عفا الله عما سلف، من مسألتكم، فلا تعودوا إلى مثلها {واللهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ} لا يعاجلكم فيما يفرط منكم بعقوبته.

[٩٥٢] فإن قلت: كيف قال: {لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاء}، ثم قال: {قَدْ سَأَلَهَا}، ولم يقل: قد سأل عنها؟ قلت: الضمير في {سَأَلَهَا} ليس براجع إلى أشياء حتى تَجب تعديته بعن، وإنما هو راجع إلى المسألة التي دل عليها {لَا تَسْئَلُوا}، يعني قد سأل قوم هذه المسألة من الأولين، {ثُمَّ أَصْبَحُوا بِهَا}، أي بمرجوعها أو بسببها {كَافِرِينَ}. وذلك أنّ بني إسرائيل كانوا يستفتون أنبيائهم عن أشياء، فإذا أمروا بها تركوها، فهلكوا.

103. Allah, bahîre, sâibe, vasīle ve hâm diye bir 'kutsal hayvan' kategorisi meşru kılmamıştır. Fakat inkârcı nankörler, kendi uydurdukları yalanı Allah'a mal etmektedir ama çoğunun aklı ermez.

[953] [i] Câhiliye Arapları bir devenin beş batın döl vermesi ve sonuncusunun da erkek olması halinde kulağını yararlar [*bahîrat*[un]] ve ona binmeyi haram sayarlardı, hayvan bir daha hiçbir şekilde otlaktan kovulmaz, sudan men edilmezdi, yorgun biri rastladığında ona binmezdi. Buna *bahîre* denirdi. [ii] Yine bir adam "Yolculuğumdan döndüğümde yahut hastalığımdan iyileştiğimde devem salma / serbest [*sâibet*[un]] olsun" derdi ve onu kendisinden yararlanmanın haram olması noktasında aynen *bahîre* gibi sayardı. Denildiğine göre, bir kimse bir kölesini azat ettiğinde "O *sâibe*dir" dermiş ve bu durumda onunla arasında diyet ödeme ve mirasçı olma ilişkisi kalmazmış. [iii] Bir koyun dişi doğurursa kendilerinin, erkek doğurursa putlarının olurdu. Eğer hem erkek hem de dişi doğurursa, o takdirde "bu dişi, kardeşini kurtardı." [*vasīlet*[un]] derler ve erkek olanı ilahlarına kurban etmezlerdi. [iv] Bir erkek hayvanın dölünden on batın elde edildiğinde "Artık sırtını korudu!" [*hâm*[in]] derler ve ona binmezler ve yük yüklemezlerdi, onu su ve otlaktan men etmezlerdi.

[954] مَا جَعَلَ yani kulağını yarma, serbest bırakma vb. uygulamalar hakkında Allah din olarak herhangi bir hüküm indirmiş değildir "aksine inkârcı nankörler, kendi uydurdukları yalanı Allah'a mal ederek" bu tür haramları kendi kendilerine koymuşlardır, "ama çoğunun aklı ermez." Aslında haram kılışı Allah'a isnat etmiyorlardı bu anlamda "mal etme / iftira" tabiri uygun olmayabilir ancak sözü edilen şeylerin haram kılınması konusunda körü körüne büyüklerine tâbi oluyorlardı.

104. Onlara "Buyrun gelin Allah'ın indirdiğine ve Peygamber'e" denildiği zaman "Atalarımızı üzerinde bulduğumuz şey bize yeter!" derler. Peki, ya ataları bir şey bilmiyor ve doğru yolda gitmiyor idiyse?

[955] أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ'daki Vav, hâliyyedir; başına yadırgama bildiren Hemze gelmiş olup takdiri şöyledir: أَحَسْبُهُمْ ذٰلِكَ وَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ (Ya, ataları bir şey bilmediği ve doğru yolda gitmediği halde böyle zannediyorlarsa?!) Demek istiyor ki ancak doğru yolda olan âlimin peşinden gidilir; onun doğru yolda olup olmadığı da kesin delillerle bilinir.

105. Ey iman edenler! Siz kendinize bakın. Siz doğru yolda bulunduğunuz takdirde, yanlış yolda gidenler size zarar veremez. Hepinizin nihaî dönüşü Allah'adır. Yapmış olduklarınızı, O size bir bir haber verecektir.

١٠٣-﴿مَا جَعَلَ اللهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلا سَائِبَةٍ وَلا وَصِيلَةٍ وَلا حَامٍ وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللهِ الْكَذِبَ وَأَكْثَرُهُمْ لا يَعْقِلُونَ﴾

[٩٥٣] كان أهل الجاهلية إذا نتجت الناقة خمسة أبطن آخرها ذكر، بحروا أذنها، أي شقوها وحرّموا ركوبها، ولا تطرد عن ماء ولا مرعى، وإذا لقيها المُعيي لم يركبها؛ واسمها البحيرة. وكان يقول الرجل: إذا قدمت من سفري أو برئت من مرضي فناقتي سائبة، وجعلها كالبحيرة في تحريم الانتفاع بها. وقيل: كان الرجل إذا أعتق عبدًا قال: هو سائبة، فلا عقل بينهما ولا ميراث. وإذا ولدت الشاة أنثى فهي لهم، وإن ولدت ذكرًا فهو لآلهتهم. فإن ولدت ذكرًا وأنثى قالوا: وصلت أخاها، فلم يذبحوا الذكر لآلهتهم. وإذا نتجت من صلب الفحل عشرة أبطن قالوا:قد حَمَى ظهره، فلا يُركب، ولا يحمل عليه، ولا يمنع من ماء ولا مرعى.

[٩٥٤] ومعنى {مَا جَعَلَ} ما شرع ذلك ولا أمر بالتبحير والتسييب وغير ذلك، ولكنهم بتحريمهم ما حرّموا {يَفْتَرُونَ عَلَى اللهِ الكَذِبَ وَأَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ} فلا ينسبون التحريم إلى الله حتى يفتروا، ولكنهم يقلدون في تحريمها كبارَهم.

١٠٤-﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَى مَا أَنْزَلَ اللهُ وَإِلَى الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلا يَهْتَدُونَ﴾

[٩٥٥] الواو في قوله {أَوَلَوْ كَانَ آبَآؤُهُمْ} واو الحال قد دخلت عليها همزة الإنكار؛ وتقديره: أحسبهم ذلك ولو كان آباؤهم {لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ}؟! والمعنى أنّ الاقتداء إنما يصح بالعالم المهتدي، وإنما يعرف اهتداؤه بالحجة.

١٠٥-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[956] Müminler küstah ve inatçı kâfirlere karşı içlerinde bir tahassür duyarlar, onların İslâm'a girmelerini temenni ederlerdi. İşte onlara "Siz kendinize bakın!" denildi. Yani kendinizi düzeltme ve doğru yolda yürüme konusunda omzunuza yüklenmiş olan yükün gereğini yerine getirmeye çalışın. Sizin hidayet üzere olmanız halinde dalâlettekiler "size zarar veremez." Bu aynen Yüce Allah'ın, peygamberine "Onlar için duyduğun üzüntüler yüzünden kendini helâk etme!" [Fâtır 35/8] buyurması gibidir. Fâsıkların içinde bulundukları fısk u fücûr ve günahlara karşı içerleyerek durmadan onların ayıp ve kusurlarını ananlar da aynı şekilde âyete muhataptırlar.

[957] Burada *emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münker*in, yani iyiliği emredip kötülükten men etmenin bırakılması istenmemektedir. Çünkü gücü olduğu halde bu görevi terk eden kimse zaten 'hidayet üzere' olamaz, aksine âyetin aralarını tefrik ettiği dalâlet ehlinden sayılır. Bu âyetin yanında okunduğu İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v. 32/653] şöyle dediği rivayet edilir: "Bunun zamanı değil çünkü bugün o kabul görmektedir. Fakat öyle bir zaman gelecektir ki emredeceksiniz ve kabul edilmeyecektir, işte o zaman sadece kendinize bakın!" dedi. Buna göre âyet, *emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münker* yapıp da kabul görmeyen kimseleri teselli etmiş ve onları mâzur bulmuş olmaktadır. Yine ondan nakledilmiştir: Kendisi "Bugün onun tevil zamanı değildir!" deyince "Peki, ne zamandır?" diye sorulmuş "Önünde kılıç, kırbaç ve hapis olduğunda!" demiş. Ebû Sa'lebe el-Huşenî'den [v. 75/694-95] rivayet edildiğine göre, bu soru ona da sorulmuş. Sorana demiş ki: "Tam da ehline sordun! Ben bunu bizzat Peygamber (s.a.)'e sormuştum o da şöyle buyurmuştu: Ma'rûfu yaymaya çalışın, birbirinize münkeri yasaklayın. Ne zaman ki emrinden çıkılmayan bir 'ben'lik ve peşine takılınan hevaî bir akıl, [âhirete] tercih edilen bir dünya ve görüş sahibi herkesin kendi re'yini beğendiğini gördün, işte o zaman, aman kendine bak ve avâmm-ı nâsı kendi haline bırak. Önünüzde öyle günler var ki o gün sabretmek ateş korunu avuçta tutmak gibi olacak. O gün hayırlı ameller işleyene aynı ameli [bugün] işleyen elli adamın sevabı verilecek." [*Tirmizî,* "Tefsir", 6]

[958] Şu da söylenmiştir: "Biri Müslüman olduğunda ona 'Atalarını küçük düşürdün!' derler ve onu kınarlardı. عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ âyeti işbu sebeple indi.

[٩٥٦] كان المؤمنون تذهب أنفسهم حسرة على أهل العتوّ والعناد من الكفرة، يتمنون دخولهم في الإسلام، فقيل لهم {عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ} وما كلفتم من إصلاحها والمشي بها في طرق الهدى {لَا يَضُرُّكُمْ} الضلال عن دينكم إذا كنتم مهتدين، كما قال عز وجل لنبيه عليه الصلاة والسلام: {فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسَرَاتٍ} [فاطر: ٨]. وكذلك من يتأسف على ما فيه الفسقة من الفجور والمعاصي، ولا يزال يذكر معايبهم ومناكيرهم؛ فهو مخاطب به.

[٩٥٧] وليس المراد ترك الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، فإن من تركهما مع القدرة عليهما فليس بمهتد، وإنما هو بعض الضلال الذين فصلت الآية بينهم وبينه. وعن ابن مسعود: ''أنها قرئت عنده فقال: إن هذا ليس بزمانها، إنها اليوم مقبولة. ولكن يوشك أن يأتي زمان تأمرون فلا يقبل منكم، فحينئذٍ عليكم أنفسكم.'' فهي على هذا تسلية لمن يأمر وينهى فلا يقبل منه، وبسط لعذره. وعنه: ليس هذا زمان تأويلها. قيل: فمتى؟ قال: إذا جعل دونها السيف والسوط والسجن. وعن أبي ثعلبة الخشني:أنه سئل عن ذلك فقال للسائل: سألت عنها خبيرًا؛ سألت رسول الله ﷺ عنها فقال: ''ائتمروا بالمعروف، وتناهوا عن المنكر، حتى إذا ما رأيت شحًا مطاعًا وهوى متَّبعًا ودنيا مؤثَّرة وإعجاب كل ذي رأي برأيه، فعليك نفسَك، ودع أمر العوام. وإنّ من ورائكم أيامًا الصبر فيهنّ كقبض على الجمر، للعامل منهم مثل أجر خمسين رجلًا يعملون مثل عمله.»

[٩٥٨] وقيل كان الرجل إذا أسلم قالوا له: سفهت آباءك، ولامُوه، فنزلت {عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ}.

[959] عليكم isim fiildir ve "Kendinizi düzeltmeye bakın!" anlamındadır ve talep anlamı içerdiği için cevabı meczum olmuştur [لا يَضِرْكُمْ]. Nâfi'nin [v. 169/785] عليكم أنفسُكم şeklinde merfû' okuduğu rivayet olunmuştur. Cevap, لا يَضُرُّكُمْ şeklinde de okunmuş olup iki şekilde izah edilebilir. Birincisi, merfû' haber olmasıdır. Ebû Hayve'nin [v. 203/818; *dāra - yadīru* kullanımından] لا يَضِيرُكُم kıraatı da bunu destekler. İkincisi, meczum olarak emir / talep sıygasına cevap olmasıdır, bu durumda Râ'nın [لا يَضُرُكُمْ şeklinde] zammeli olabilmesi, idgam sonucu Râ'dan nakledilmiş olan Dād'ın zammesine uyumlu olması, yani ses uyumu içindir, aslı da لا يَضرُوُّكم şeklindedir. Nehiy sıygası olması da mümkündür. *Dāra - yadīru*ve *dāra - yadūru* şeklindeki kullanımlardan hareketle, Dād'ın hem kesresi hem de zammesi ile لا يَضِرُكم ve لا يَضُرُكم şeklinde de okunmuştur.

106. Ey iman edenler! Herhangi birinize ölüm gelip çattığında vasiyet edeceği zaman, aranızda muteber olacak şahitlik, ya sizin içinizden adalet sahibi iki kişinin ya da ölüm musibeti başınıza yolculukta iken gelmişse, (yani o sırada mümin yoksa) sizden olmayan iki kişinin edeceği şahitliktir. Ancak bu ikisinden şüphelenirseniz, namazdan sonra onları alıkoyarsınız ve Allah adına şöyle yemin ederler: "Akraba(mızın aleyhine) bile olsa, yeminimizi az bir paha (yani, hiçbir dünyevî değer) karşılığı satmayacağız, Allah'ın şahitliğini gizlemeyeceğiz. Yoksa kesinlikle günahkârlardan oluruz."

107. Şayet bu ikisinin (yalan söyleyerek) günaha müstahak oldukları anlaşılırsa o zaman, kendisi sebebiyle günaha müstahak oldukları kişilerden ölüye daha yakın olan iki kişi, bunların yerine geçer ve: "Bizim şahitliğimiz kesinlikle onlarınkinden daha doğrudur. Biz haddi aşmadık, aksi takdirde, şüphesiz zalimlerden oluruz!" diye Allah'a yemin ederler.

108. Hem şahitliğin hakkıyla yapılmış olması açısından hem de 'kendi yeminleri kaale alınmayıp başka yeminlere başvurulması' durumuna düşme endişeleri açısından bu daha uygundur. Allah'tan sakının ve kulak verin. Fâsık bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

[960] اِثْنَانِ kelimesi mübtedanın -yani شَهادَةُ بَيْنِكُمْ ifadesinin- haberi olmak üzere merfû' olmuştur. Takdiri şöyledir: Aranızdaki şahitlik, iki kişinin şahitliğidir. Ya da شَهادَةُ بَيْنِكُمْ ifadesinin fâ'ili olup mâna şöyledir: Size farz kılınan şeyler arasında iki kişinin şahitlik etmesi de vardır. -Şa'bî [v. 104/722], شَهادَةٌ şeklinde tenvinli okumuştur.

[٩٥٩] عليكم: من أسماء الفعل، بمعنى الزموا إصلاح أنفسكم، ولذلك جزم جوابه. وعن نافع «عَلَيْكُمْ أَنْفُسُكُمْ»، بالرفع. وقرئ «لَا يَضُرُّكُمْ» وفيه وجهان؛ أن يكون خبرًا مرفوعًا، وتنصره قراءة أبي حيوَة، «لا يَضِيرُكُمْ»؛ وأن يكون جوابًا للأمر مجزومًا، وإنما ضمت الراء إتباعًا لضمة الضاد المنقولة إليها من الراء المدغمة.
٥ والأصل: لَا يَضْرُوكُمْ، ويجوز أن يكون نهيًا، و«لَا يَضِرُكُمْ»، بكسر الضاد وضمها من ضاره يَضِيرُه ويَضُورُه.

١٠٦-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ إِنْ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَأَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةُ الْمَوْتِ تَحْبِسُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلاةِ فَيُقْسِمَانِ بِاللهِ إِنِ ارْتَبْتُمْ
١٠ لا نَشْتَرِي بِهِ ثَمَنًا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَى وَلا نَكْتُمُ شَهَادَةَ اللهِ إِنَّا إِذًا لَمِنَ الآثِمِينَ﴾

١٠٧-﴿فَإِنْ عُثِرَ عَلَى أَنَّهُمَا اسْتَحَقَّا إِثْمًا فَآخَرَانِ يَقُومَانِ مَقَامَهُمَا مِنَ الَّذِينَ اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمُ الأَوْلَيَانِ فَيُقْسِمَانِ بِاللهِ لَشَهَادَتُنَا أَحَقُّ مِنْ شَهَادَتِهِمَا وَمَا اعْتَدَيْنَا إِنَّا إِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ﴾

١٠٨-﴿ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ يَأْتُوا بِالشَّهَادَةِ عَلَى وَجْهِهَا أَوْ يَخَافُوا أَنْ تُرَدَّ أَيْمَانٌ بَعْدَ
١٥ أَيْمَانِهِمْ وَاتَّقُوا اللهَ وَاسْمَعُوا وَاللهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ﴾

[٩٦٠] ارتفع {اِثْنَانِ} على أنه خبر للمبتدأ الذي هو{شهادةُ بَيْنِكُمْ} على تقدير: شهادة بينكم شهادة اثنين؛ أو على أنه فاعل شهادة بينكم، على معنى: فيما فرض عليكم أن يشهد اثنان. وقرأ الشعبي «شَهَادَةٌ بَيْنَكُمْ» بالتنوين.

Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728] ise mansūb ve tenvinli olarak شَهادَةً şeklinde okumuştur ki *li-yekum şehâdet*en *isnâni* (İki kişi şahitlik yapsın!) takdirindedir. إذا حَضَرَ (gelip çattığında) da *şehâdet*in ne zaman yapılacağını belirtmektedir, حِينَ الْوَصِيَّةِ (vasiyet edeceği zaman) ifadesi de ondan bedeldir. Vasiyetin 'gelip çatma'dan bedel kılınması, vasiyetin Müslümanın gafletle ihmal etmemesi ve mutlaka yapması gereken vacip bir şey olduğunu göstermektedir. 'Ölümün gelip çatması', kişinin ölmek üzere olması ve ecelinin geldiğine dair göstergelerin belirmesi demektir.

[961] مِنْكُمْ yani yakınlarınızdan, ومِنْ غَيْرِكُمْ da yabancılardan demektir. إِنْ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ Yani eğer ölüm yolculuk sırasında vuku buldu ise ve beraberinizde kendi yakınlarınızdan kimse yok idiyse o takdirde yabancılardan iki kişinin vasiyetinize şahitlik yapmalarını isteyin. Akraba olanlar öncelikli kılınmıştır. Çünkü onlar ölenin hâlini ve onun yararına olan şeyi daha iyi bilirler ve onun hayrını herkesten fazla isterler. مِنْكُمْ'den maksadın Müslümanlar, ومِنْ غَيْرِكُمْ'dan maksadın da zimmîler olduğu da söylenmiştir. Yine, bu hükmün mensuh olduğu, zimmînin Müslüman aleyhine şahitlik yapmasının câiz olmadığı da söylenmiştir. Bu hüküm İslâm'ın ilk yıllarında câizdi zira Müslümanların sayısı azdı ve yolculuk esnasında ölenin yanında her zaman Müslüman bulunması zordu. Mekhûl [v. 112/730] "bu âyet Allah Teâlâ'nın "Sizden iki âdil şahit tutun!" [Talâk 65/2] âyeti ile nesh edilmiştir." demiştir.

[962] Rivayete göre, Amr b. el-'Âs'ın [v. 43/664] azatlı kölesi ve muhacirlerden olan Büzeyl b. Ebî Meryem Şam'a ticaret için çıkmıştı. Beraberinde her ikisi de Hristiyan olan Adiyy b. Zeyd ve Temîm b. Evs vardı. Büzeyl yolda hastalandı. Bir pusula yazarak beraberinde ne olduğunu oraya kaydetti. Onu da eşyasının içine sakladı, ondan yol arkadaşlarına bahsetmedi. Onlara eşyalarını ailesine teslim etmelerini söyledi. Bir müddet sonra da öldü. Yol arkadaşları yükünü karıştırdılar ve üç yüz miskal altın ile nakışlı bulunan bir gümüş kap buldular ve onu alıp sakladılar. Büzeyl'in ailesi eşyaları içindeki pusulayı buldular, gidip onlardan kabı istediler. Onlar da inkâr ettiler. Büzeyl'in ailesi bunun üzerine onları Peygamber (s.a.)'e şikayet etti. Âyet işte bu olay üzerine nâzil oldu. [*Tirmizî,* "Tefsir", 6]

[963] "Namazdan" yani ikindi namazından sonra "sonra o ikisini yemin etmeleri için alıkoyarsınız." Çünkü bu vakit insanların toplandığı vakittir. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh*'ın [v. 110/728] ise "ikindi ya da öğle namazından sonra çünkü Hicazlılar hükümet işlerini bu iki vakitte yaparlardı." dediği nakledilir.

وقرأ الحسن «شَهَادَةً»، بالنصب والتنوين على: ليقم شهادة اثنان. و{إِذَا حَضَرَ} ظرف للشهادة، و{حِينَ الوَصِيَّةِ} بدل منه، إبداله منه دليل على وجوب الوصية، وأنها من الأمور اللازمة التي ما ينبغي أن يتهاون بها مسلم ويذهل عنها. وحضور الموت: مشارفته وظهور أمارات بلوغ الأجل.

٥ [٩٦١] {مِنْكُمْ} من أقاربكم، و{مِنْ غَيْرِكُمْ} من الأجانب. {إِنْ أَنتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الأَرْضِ} يعني إن وقع الموت في السفر ولم يكن معكم أحد من عشيرتكم، فاستشهدوا أجنبيين على الوصية. جعل الأقارب أولى، لأنهم أعلم بأحوال الميت وما هو أصلح وهم له أنصح. وقيل: {مِنْكُمْ} من المسلمين، و{مِنْ غَيْرِكُمْ} من أهل الذمة. وقيل: هو منسوخ لا تجوز شهادة الذمي على المسلم، وإنما جازت في أوّل ١٠ الإسلام لقلة المسلمين وتعذر وجودهم في حال السفر. وعن مكحول: نسخها قوله تعالى {وَأَشْهِدُوا ذَوِى عَدْلٍ مِّنْكُمْ}.

[٩٦٢] وروي أنه خرج بُزيل بن أبي مريم مولى عمرو بن العاص وكان من المهاجرين، مع عدي بن زيد وتميم بن أوس - وكانا نصرانيين - تجارًا إلى الشام، فمرض بزيل وكتب كتابًا فيه ما معه، وطرحه في متاعه ولم يخبر به صاحبيه، وأمرهما ١٥ أن يدفعا متاعه إلى أهله. ومات ففتشا متاعه، فأخذا إناء من فضة فيه ثلثمائة مثقال منقوشًا بالذهب، فغيباه، فأصاب أهل بزيل الصحيفة فطالبوهما بالإناء، فجحدا فرفعوهما إلى رسول الله ﷺ، فنزلت.

[٩٦٣] {تَحْبِسُونَهُمَا} تقفونهما وتصبرونهما للحلف{مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ} من بعد صلاة العصر، لأنه وقت اجتماع الناس. وعن الحسن: بعد صلاة ٢٠ العصر أو الظهر؛ لأن أهل الحجاز كانوا يقعدون للحكومة بعدهما.

Büzeyl hadisinde şöyle anlatılır: Peygamber (s.a.) ikindi namazını kıl(dır)ınca Adiyy ile Temim'i çağırttı ve onlara minberin yanında yemin verdirdi. Onlar da yemin ettiler. Ama daha sonra sözü edilen kap Mekke'de bulundu ve sahipleri "Biz onu Temim ile Adiyy'den satın aldık!" dediler. Denildi ki bu namaz ehl-i zimmetin dua ve ayinleridir çünkü onlar ikindi ayinini önemserler ve ona saygı gösterirlerdi.

[964] "Şüphe ederseniz" cümlesi, yemin ile üzerine yemin edilen şey arasına girmiş olan cümle-i mu'terizadır. Mâna şöyledir: Eğer durumlarından şüphelenir ve onları itham ederseniz, o takdirde onlara yemin ettirin. Denildi ki eğer o iki kişiden şahitler kastedilmişse şahitlere yemin verdirilmesi hükmü nesh edilmiştir. Eğer vasîler kastedilmişse o takdirde yemin ettirme hükmü mensuh değildir. Hazret-i Ali (r.a.)'ın, töhmet ve şüphe halinde hem şahide hem de raviye yemin verdirdiği rivayet olunmuştur.

[965] [لا نَشْتَرِي بِهِ ثَمَنًا وَلَوْ كانَ ذا قُرْبى ifadesinde geçen] *bi-hî*deki zamir yemine, *kâne*deki zamir de lehine yemin edilene râcidir, "Para pul için Allah adına yalan yere yemin etmeyiz! Kendisi hakkında yemin ettiğimiz kişi bir yakınımız bile olsa!.." demektir. Şu mânada ki doğru ve güvenilir bulunma hususunda ve "Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınızın aleyhine de olsa, Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun!" [Nisâ 4/135] âyetinin kapsamına girme konusunda daimi âdetleri böyle idi.

[966] "Allah'ın şahitliği" yani korunmasını ve yüceltilmesini emir buyurduğu şahitliği… Şa'bî [v. 104/722; شهادة الله terkibinde] شهادة kelimesi üzerinde durur sonra da yemin harfini atıp istifham Hemze'sini onun yerine ikame ederek *Allāh* lafzının A'sını uzatarak آللهِ şeklinde okur ve söz başı yapardı. Uzatmasız okuduğu rivayeti de vardır ki bu, Sîbeveyhi'nin [v. 180/796] yemin harfini hazfedip istifham Hemze'sini onun yerine ikame etmeden okuyanlar olduğunu bildiren izahına uygundur. Buna göre *Allāh[i] le-kad kâne kezâ* (Allah'a yemin olsun ki, şöyle şöyle oldu!) denir.

[967] [لَمِنَ الْآثِمِينَ ifadesi] Hemze'nin harekesi hazfedilip Lâm'a nakli ve Nun'un da kendinden önceki harfe idğam edilmesi şekliyle -[Necm 53/50'deki عادًا الْأولى ifadesinde] عادَ لُّولى denmesi gibi- لَمِلَّاثِمِينَ / *le-mi'llâsimîne* şeklinde de okunmuştur.

[968] **Şayet** "تَحْبِسُونَهُمَا (o ikisini alıkoyarsınız) ifadesinin i'rabda mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** İsti'nâf-ı kelâm, yani söz başıdır. Sanki bunlarda bulunması istenen adalet şart koşulduktan sonra "Peki, bunlardan şüphe etmemiz halinde nasıl davranacağız?" diye bir soru sorulabileceği düşünülerek تَحْبِسُونَهُمَا ifadesiyle onların alıkonulmaları gerektiği bildirilmiştir.

وفي حديث بزيل: أنها لما نزلت صلى رسول الله ﷺ صلاة العصر ودعا بعديّ وتميم، فاستحلفهما عند المنبر، فحلفا، ثم وجد الإناء بمكة، فقالوا: إنا اشتريناه من تميم وعدي. وقيل: هي صلاة أهل الذمّة، وهم يعظمون صلاة العصر.

[٩٦٤] {إِنِ ارْتَبْتُمْ} اعتراض بين القسم والمقسم عليه، والمعنى: إن ارتبتم في شأنهما واتَّهمتموهما فحلِّفوهما. وقيل: إن أريد بهما الشاهدان فقد نسخ تحليف الشاهدين؛ وإن أريد الوصيان فليس بمنسوخ تحليفهما. وعن عليّ رضي الله عنه: أنه كان يحلف الشاهد والراوي إذا اتهمهما.

[٩٦٥] والضمير في {بِهِ} للقسم، وفي {كَانَ} للمقسم له؛ يعني: لا نستبدل بصحة القسم بالله عرضًا من الدنيا، أي لا نحلف كاذبين لأجل المال، ولو كان من نقسم له قريبًا منا، على معنى: أن هذه عادتهم في صدقهم وأمانتهم أبدًا، وأنهم داخلون تحت قوله تعالى {كُونُوا قَوَّامِينَ بالقسط شُهَدَاءَلله وَلَوْ عَلَى أَنفُسِكُمْ أَوِ الوالدَينْ والأَقْرَبِينَ} [النساء: ١٣٥].

[٩٦٦] {شَهَادَةُ اللهِ} أي الشهادة التي أمر الله بحفظها وتعظيمها. وعن الشعبي أنه وقف على {شَهَادَة}، ثم ابتدأ {آللهِ} بالمدّ، على طرح حرف القسم وتعويض حرف الاستفهام منه. وروي عنه بغير مدّ، على ما ذكر سيبويه أن منهم من يحذف حرف القسم ولا يعوض منه همزة الاستفهام، فيقول: ألله لقد كان كذا.

[٩٦٧] وقرئ «لَمِلَّاثِمِينَ» بحذف الهمزة وطرح حركتها على اللام وإدغام نون مِنْ فيها، كقوله: عادَ لُّولى.

[٩٦٨] فإن قلت: ما موقع {تَحْبَسُونَهُمَا}؟ قلت: هو استئناف كلام، كأنه قيل بعد اشتراط العدالة فيهما، فكيف نعمل إن ارْتَبْنَا بهما، فقيل: تحبسونهما.

[969] **Şayet** “Namaz mutlak zikredildiği halde onun ikindi namazı olduğu tefsiri nasıl yapılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Onlara göre yeminin ikindi vaktinde yapılmakta olduğu belli olduğu için âyette öyle bir kayıt getirme gereği duyulmamıştır. Nitekim “Falanca imam / âlim namazdan sonra ders vermeye başlar” desen, bu sözden sabah namazının kastedildiği aşikârdır. *es-Salât*ın başındaki belirlilik takısının cins için olması, إِنَّ الصَّلاةَ تَنْهى عَنِ الْفَحْشاءِ وَالْمُنْكَرِ (“Şüphesiz namaz yüz kızartıcı işlerden ve yadırgatıcı şeylerden alıkoyar.” [ʿAnkebut 29/45])âyeti bağlamında [herhangi bir] namaz akabinde yemin verdirmenin, kişinin doğru konuşması, yalana tevessül etmemesi ve yalancı şahitliğe yanaşmaması bakımından namazın ilâhî bir lütuf olarak değerlendirilmiş olması fehvasınca câizdir.

[970] “**Şayet** bu ikisinin, (yalan söyleyerek) günaha müstahak oldukları” yani günahı gerekli kılan ve kendileri için ‘Bunlar günahkârdır!’ denmesini gerektirecek bir iş yaptıkları “anlaşılırsa o zaman, kendisi sebebiyle günaha müstahak oldukları kişilerin içinden ölüye daha yakın olan iki kişi, bunların yerine geçer.” مِنَ الَّذِينَ اسْتُحِقَّ عَلَيْهِم [ifadesinde fiilin fâʿili olan gizli *hüve* zamiri *el-ism*e râci olup] “kendisi sebebiyle günaha müstahak oldukları -yani suçun aleyhlerine işlendiği- kimselerden” demektir, bunlar da vasiyet eden ölünün yakınları ve aşiretidir. Büzeyl olayında o iki yol arkadaşının hainlikleri anlaşılınca, vârislerden iki kişi çıkıp yemin etmiş ve o kabın kendi adamlarına ait olduğunu ve kendi şahitliklerinin onların şahitliğinden daha şâyan-ı kabul olduğunu belirtmişlerdi.

[971] الْأَوْلَيَانِ “ona daha yakın olmaları ve onu tanımaları hasebiyle, şahitlik etmeye daha lâyık iki kişi” demektir. Kelimenin merfûʿ olması ise هُمَا الْأَوْلَيَانِ şeklinde mübteda - haber olmaları itibariyledir. Adeta “Bu ikisi kimdir?” şeklinde bir soru sorulmuş, cevap olarak da الْأَوْلَيَانِ (daha lâyık olan iki kişi) denmiştir. Yine, يَقُومَانِ fiilinin zamirinden ya da آخَرَانِ kelimesinden bedel olabileceği de söylenmiştir. Ayrıca, اسْتُحِقّ sebebiyle de merfûʿ olabilir ki buna göre [ölünün yakını olarak] işin hakikatine vâkıf olmaları sebebiyle şahitlik etmeye daha lâyık olan iki kişinin şahitliğe çağrılmaya müstahak olmaları söz konusu olmaktadır. Yine, الَّذِينَ اسْتُحِقَّ عَلَيْهِمْ ifadesinin sıfatı olmak üzere الأَوَّلِين (‘ilk’ler) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda mecrurdur, ayrıca -medh üzere- mansūb da olabilir. ‘İlk’liğin mânası, ölünün yakını olarak, yabancılara göre şahitlikte öncelikli olmalarıdır. Tesniye sıygasıyla الأَوَّلَيْن şeklinde de okunmuş olup mansūb oluşu medihden kaynaklanmaktadır.

[٩٦٩] فإن قلت: كيف فسرت الصلاة بصلاة العصر وهي مطلقة؟ قلت: لما كانت معروفة عندهم بالتحليف بعدها، أغنى ذلك عن التقييد، كما لو قلت في بعض أئمة الفقه: إذا صلّى أخذ في الدرس علم أنها صلاة الفجر. ويجوز أن تكون اللام للجنس، وأن يقصد بالتحليف على أثر الصلاة أن تكون الصلاة لطفًا ٥ في النطق بالصدق، وناهية عن الكذب والزور {إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الفَحْشَاءِ والمُنْكَرِ} [العنكبوت: ٤٥].

[٩٧٠] {فَإِنْ عُثِرَ} فإن اطُّلع {عَلَى أَنَّهُمَا اسْتَحقَّا إِثْمًا}، أي فعلًا ما أوجب إثمًا، واستوجبا أن يقال: إنهما لمن الآثمين، {فَآخَرَانِ} فشاهدان آخران {يَقُومَانُ مَقَامَهُمَا مِنَ الَّذِينَ اسْتَحَقَّ عَلَيْهِم}، أي من الذين استحق عليهم الإثم. معناه من ١٠ الذين جني عليهم، وهم أهل الميت وعشيرتهم. وفي قصة بزيل: أنه لما ظهرت خيانة الرجلين، حلف رجلان من ورثته أنه إناء صاحبهما، وأن شهادتهما أحق من شهادتهما.

[٩٧١] {الأَوْلَيَانِ} الأحقّان بالشهادة لقرابتهما ومعرفتهما. وارتفاعهما على: هما الأوليان، كأنه قيل ومن هما؟ فقيل: الأَوْلَيَانِ. وقيل: هما بدل من الضمير في يقومان، أو ١٥ من {آخَرَانِ}. ويجوز أن يرتفعا باستُحِقَّ، أي من الذين استُحِقّ عليهم انتداب الأولَيَيْن منهم للشهادة لاطِّلاعهم على حقيقة الحال. وقرئ «الأوَّلِين» على أنه وصف للذين استحق عليهم؛ مجرور، أو منصوب على المدح. ومعنى الأولية التقدم على الأجانب في الشهادة، لكونهم أحقّ بها. وقرئ «الأوَّلَين» على التثنية، وانتصابه على المدح.

Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh* [v. 110/728; "ölüye daha yakın olan iki kişi" değil de] الأوَّلان (önceki iki kişi) şeklinde okumuştur ki yeminin müddeîye döneceği görüşünde olanlar bunu delil olarak kullanmışlardır. Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh* [v. 150/767] ve ashâbı bu görüşte değillerdir; onlara göre bunun izahı şöyledir. Vârisler, o iki Hristiyanın hainlik ettiğine dair iddiada bulunmuşlar; onlar da yemin etmişlerdi. Yalanları ortaya çıkınca, bu kez gizledikleri şeyi satın aldıklarını iddia ettiler; vârisler de onların bu iddiasını inkâr ettiler. Yani yemin, [müddeî oldukları için değil] satın alma iddiasını inkâr ettikleri için vârislere düşmüştür.

[972] **Şayet** "اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْأَوْلِيَانِ şeklinde malum sıygasıyla okuyanların -yani Hazret-i Ali, Übeyy ve İbn Abbâs'ın- kıraati [ki Hafs kıraati de bu şekildedir] nasıl izah edilebilir?" **dersen şöyle derim:** Mâna şöyledir: "Şahitliği hak edenlerden, şahitlik yapmak üzere belirlenmeye ve bu şekilde yalancıların yalanını ortaya çıkarmaya en lâyık iki kişi…

[973] "Bu" yani yukarıda açıklanan hüküm, "hem şahitliğin hakkıyla yapılmış olması açısından hem de 'kendi yeminleri kaale alınmayıp başka yeminlere başvurulması' durumuna düşme endişeleri açısından" yani Büzeyl olayında olduğu gibi kendi yeminlerinden sonra başka şahitlerin yeminlerinin devreye sokulması ve yalanlarının ortaya çıkmasının sonucu olarak rezil ü rüsvay olmaları açısından "daha uygundur."

[974] وَاسْمَعُوا yani icabet ve kabul etme amacıyla "kulak verin."

109. Allah elçileri topladığı gün "Size ne cevap verildi?" dediğinde, "Bizim bir bilgimiz yok, doğrusu, bütün gaypları hakkıyla bilen yalnızca Sensin." derler.

110. O vakit Allah (sözgelimi Îsâ'ya) der ki: "Ey Meryemoğlu Îsâ! Senin ve annenin üzerindeki nimetimi hatırla... Hani seni Rûhulkudüs'le desteklemiştim de beşikte iken de yetişkinken de insanlarla konuşuyordun. Hani sana, kitabı, hikmeti Tevrat'ı ve İncil'i öğretmiştim. Hani Benim iznimle çamurdan kuşa benzer bir sûret yapıp içine üflüyordun da Benim iznimle kuş oluyordu. Hani anadan doğma körü ve abraşı Benim iznimle iyileştiriyordun. Hani Benim iznimle 'ölü'leri (kabirden) çıkartıyordun. Hani kendilerine apaçık deliller getirdiğin zaman içlerindeki inkârcı nankörler 'Bu apaçık bir büyüdür!' dediklerinde, İsrâiloğullarının (saldırgan) elini senin üzerinden çekmiştim."

وقرأ الحسن «الأَوَّلَانِ»، ويحتج به من يرى رد اليمين على المدعي؛ وأبو حنيفة وأصحابه لا يرون ذلك. فوجهه عندهم أن الورثة قد ادعوا على النصرانيين أنهما قد اختانا فحلفا، فلما ظهر كذبهما ادعيا الشراء فيما كتما، فأنكر الورثة فكانت اليمين على الورثة لإنكارهم الشراء.

٥ [٩٧٢] فإن قلت: فما وجه قراءة من قرأ ''استَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْأَوْلِيَانِ''، على البناء للفاعل، وهم علي وأبيّ وابن عباس؟ قلت: معناه من الورثة الذين استَحَقَّ عليهم الأوليان من بينهم بالشهادة، أن يجردوهما للقيام بالشهادة ويظهروا بهما كذب الكاذبين.

[٩٧٣] {ذَلِكَ} الذي تقدم من بيان الحكم {أَدْنَى} أن يأتي الشهداء على نحو تلك الحادثة {بِالشَّهَادَةِ عَلَى وَجْهِهَا أَوْ يَخَافُوا أَن تُرَدَّ أَيْمَانٌ} أن تكرّ أيمان شهود
١٠ آخرين بعد أيمانهم فيفتضحوا بظهور كذبهم، كما جرى في قصة بزيل.

[٩٧٤] {واسْمَعُوا} سمع إجابة وقبول.

١٠٩-﴿يَوْمَ يَجْمَعُ اللهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَا أُجِبْتُمْ قَالُوا لا عِلْمَ لَنَا إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ﴾

١١٠-﴿إِذْ قَالَ اللهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلَى وَالِدَتِكَ
١٥ إِذْ أَيَّدْتُكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ تُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلا وَإِذْ عَلَّمْتُكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَاةَ وَالإِنْجِيلَ وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي فَتَنْفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِي وَتُبْرِئُ الأَكْمَهَ وَالأَبْرَصَ بِإِذْنِي وَإِذْ تُخْرِجُ الْمَوْتَى بِإِذْنِي وَإِذْ كَفَفْتُ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَنْكَ إِذْ جِئْتَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ إِنْ هَذَا إِلا سِحْرٌ مُبِينٌ﴾

[975] يَوْمَ يَجْمَعُ (topladığı gün) zarfı, [Mâide 5/108'de, yani bir önceki âyette geçen] واتَّقُوا اللهَ (Allah'tan sakının) ifadesindeki mansūbdan bedeldir ki bedel-i iştimal olmuş olur, adeta "Allah'tan sakının, yani toplayacağı günden!" denilmiştir. Ya da [yine Mâide 5/108'deki] لا يَهْدِي (iletmez) ifadesinin zarfıdır. Yani o gün -başkalarına yapıldığı gibi- cennetin yolunu onlara göstermez. Ya da "toplayacağı günü hatırla" şeklinde bir takdirle mef'ûl olmak üzere mansūbdur. "Allah'ın peygamberleri topladığı gün şöyle şöyle olacak!" şeklinde bir takdir de söz konusu olabilir.

[976] مَاذَا kelimesi أُجِبْتُمْ fiilinin mef'ûl-i mutlakı olmak üzere mansūbdur ve *eyye icâbet*in *ucibtum* (Size hangi icabet tarzıyla icabet edildi.) takdirindedir, 'cevabın kendisi' sorulmak istenseydi, بِمَاذَا أُجِبْتُم denirdi.[74]

[977] **Şayet** "Elçilere sormanın anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Kavimlerini azarlamak içindir. Tıpkı [Tekvir 81/8-9'de] diri diri gömülen kız çocuğuna sorulan sorunun, gömen kişiye yönelik bir azarlama olması gibi.

[978] **Şayet** "Elçiler, kendilerine ne cevap verildiğini bildikleri halde neden 'Bizim bir bilgimiz yok' dediler?" **dersen şöyle derim:** Çünkü biliyorlardı ki soru sorulurken cevap vermeleri istenmiyor, düşmanlar azarlanıyordu. Dolayısıyla, kavimlerinden çektikleri sıkıntılar yüzünden başlarına gelenleri, onların kötü muamelelerini O'nun ilim ve ihatasına havale etmişler, öçlerinin alınması için şikâyetlerinin ve sığınmalarının ancak O'na olacağını ortaya koymuşlardır. Bu, yani hem Allah'ın azarlamasının hem de elçilerin onlara yönelik şikâyetlerinin bir araya gelmesi durumu kâfirlere karşı daha tesirli, güçlerini kırmada, hasret ve üzüntülerini celp etmede ve ellerinin böğürlerine düşmesinde / pişmanlık duymalarında daha etkin bir durum olmaktadır. Bunun örneği şudur: Sultana karşı isyana kalkışan biri sultanın yakınlarından birine karşı bir cürüm işlemiş, sultan da işlenen bu cürmü öğrenmiş, künhüne vâkıf olmuş ve onun öcünü o isyancıdan almayı aklına koymuş olsun. Sonunda o mağdur ile saldırgan isyancıyı huzuruna celp etsin ve o mağdura kendisi durumu bildiği halde sırf suçlu olanı azarlamış olmak ve ona ağır bir ders vermiş olmak için: "Bu isyancı sana ne yaptı?" diye sorsun. O da işi bizzat sultanın ilmine havale etmek, ona güvencini belirtmek ve şikâyetini bildirip başına gelen felaketin büyüklüğünü ortaya koymak üzere "Onun bana yaptıklarını zât-ı âlileri daha iyi bilirler efendim?" desin.

---

74 Sorulan, ümmetlerin elçilere tasdik cevabı mı yoksa tekzip cevabı mı verdikleridir. Cevap verip vermedikleri değil, cevaplarının nev'i sorulmaktadır. / ed.

[٩٧٥] {يَوْمَ يَجْمَعُ} بدل من المنصوب في قوله: {وَاتَّقُوا اللَّهَ} وهو من بدل الاشتمال، كأنه قيل: واتقوا الله يوم جمعه؛ أو ظرف لقوله: {لاَ يَهْدَي}، أي لا يهديهم طريق الجنة يومئذ كما يفعل بغيرهم. أو ينصب على إضمار اذكر؛ أو يوم يجمع الله الرسل كان كيت وكيت.

٥ [٩٧٦] و{مَاذَا} منتصب بـ{أُجِبْتُمْ} انتصاب مصدره، على معنى: أي إجابة أجبتم. ولو أريد الجواب لقيل: بماذا أجبتم؟

[٩٧٧] فإن قلت: ما معنى سؤالهم؟ قلت: توبيخ قومهم، كما كان سؤال الموءُودة توبيخًا للوائد.

[٩٧٨] فإن قلت: كيف يقولون: {لَا عِلْمَ لَنَا} وقد علموا بما أجيبوا؟ قلت:
١٠ يعلمون أن الغرض بالسؤال توبيخ أعدائهم فيكِلُون الأمر إلى علمه وإحاطته بما مُنُوا به منهم وكابدوا من سوء إجابتهم، إظهارًا للتشكي واللجإ إلى ربهم في الانتقام منهم، وذلك أعظم على الكفرة وأَفَتُّ في أعضادهم وأجلب لحسرتهم وسقوطهم في أيديهم إذا اجتمع توبيخ الله وتشكي أنبيائه عليهم. ومثاله أن ينكب بعض الخوارج على السلطان خاصة من خواصه نكبة قد عرفها السلطان واطلع على كنهها وعزم
١٥ على الانتصار له منه، فيجمع بينهما ويقول له: ما فعل بك هذا الخارجي، وهو عالم بما فعل به، يريد توبيخه وتبكيته، فيقول له: أنت أعلم بما فعل بي، تفويضًا للأمر إلى علم سلطانه، واتكالًا عليه، وإظهارًا للشكاية، وتعظيمًا لما حلّ به منه.

[ii] Şöyle de denildi: O günün dehşet ve şiddetinden elçiler ilk etapta korkup ne cevap vereceklerini şaşırırlar. Ne zaman ki üzerlerindeki korku gider ve akılları başlarına gelir, işte o zaman ümmetleri hakkında şehadette bulunurlar. [iii] Yine, elçilerin şunu söylemek istedikleri de söylenmiştir: Bizim ilmimiz senin ilminin yanında hiçtir ve anlamsızdır. Çünkü sen *'Allâmu'l-guyûb*'sun, gizli kapaklı her ne var ise bilen, ümmetlerin peygamberlerine verdikleri karşılığı bilmez olur mu?! Bu itibarla, senin ilminin yanında bizim ilmimizin sözü mü olur?! [iv] Yine denilmiştir ki: "Bizim bir bilgimiz yok." derlerken, kendilerinden sonraki durumu kastetmişlerdir. Çünkü bir şey hakkında hüküm ancak sonucu itibariyle verilir. Yoksa elçiler nasıl olur da ümmetlerinin kendilerine verdikleri cevabı bilmezler! Kaldı ki onları yüzleri kapkara, gözleri mosmor / gök rengini almış ve azarlanmış bir vaziyette görmektedirler.

[979] عَلَّامَ الغُيُوبَ mansūb da okunmuştur. Şöyle ki إِنَّكَ أَنْتَ (Şüphesiz Sen 'Sen'sin!) yani "ilim vb. maruf sıfatlarla muttasıf olan, Sen'sin!" şeklinde söz tamamlanınca, arkasından ihtisas üzere yahut nida olmak üzere ya da İnne'nin isminin sıfatı olmak üzere عَلَّامَ الغُيُوبَ şeklinde mansūb kılınmıştır.[75]

[980] "O vakit Allah der ki" ifadesi "topladığı gün"den bedel olup mâna şöyledir: İşte o gün Allah Teâlâ kâfirleri, ümmetlerinin elçilere nasıl icabet ettiğini sorarak ve onların eliyle ortaya koyduğu muazzam 'belge'leri sayıp dökerek azarlar. Bu âyetlere karşın ümmetler, peygamberlerini yalanlamış, onlara büyücü demişlerdir. Yahut tasdik sınırını aşıp işi onları tanrı edinmeye vardırmışlardır. Nitekim [i] İsrâiloğullarından bazıları Îsâ *Aleyhisselâm*'ın eliyle ortaya konan 'belge'ler hakkında, "Bu basbayağı sihir!" [Ahkāf 46/7] demiş, [ii] kimi de onu ve annesini kendilerine iki ilâh yapmışlardı.

[981] أَيَّدْتُكَ ifadesi, seni destekledim, güçlendirdim anlamında olup ef'altuke vezninde آيَدْتُكَ şeklinde de okunmuştur. "*Rûhu'l-kudüs'le*…" yani dinin kendisiyle hayatiyet kazandığı *kelâm*la… *Rûh*, *kuds*e izâfe edilmiştir çünkü [ruh, yani ilâhî kelâm] günah kirlerinden arınmanın sebebidir. *Rûhu'l-kudüs*'ten maksadın kelâm olduğunun delili, [devamında] "… insanlarla konuşuyordun" buyrulmasıdır. فِي الْمَهْدِ (beşikte iken) ifadesi hal mahallindedir çünkü mâna "beşikte iken de, yetişkinken de insanlarla konuşuyordun" şeklindedir. Şu kadar var ki [bebek tabiri Nûr 24/59'da ergenlik öncesine kadar kullanıldığı için] فِي الْمَهْد ifadesinde bebekliğin nihaî sınırına bir delâlet bulunmaktadır.

75 1. Sen 'Sen'sin, özellikle *'Allâmu'l-guyûb*'sun. 2. Sen 'Sen'sin ey *'Allâme'l-guyûb*! 3. Sen -yani *'Allâmu'l-guyûb-* sensin. / ed.

وقيل: من هول ذلك اليوم يفزعون ويذهلون عن الجواب، ثم يجيبون بعدما تثوب إليهم عقولهم بالشهادة على أممهم. وقيل: معناه علمنا ساقط مع علمك ومغمور به، لأنك علام الغيوب. ومن علم الخفيات لم تخفَ عليه الظواهر التي منها إجابة الأمم لرسلهم، فكأنه لا علم لنا إلى جنب علمك. وقيل: لا علم لنا بما كان منهم بعدنا، ٥ وإنما الحكم للخاتمة. وكيف يخفى عليهم أمرهم وقد رأوهم سود الوجوه زرق العيون موبَّخين.

[٩٧٩] وقرئ «علَّامَ الغُيُوبَ» بالنصب على أنّ الكلام قد تم بقوله {إِنَّكَ أَنتَ}، أي إنك الموصوف بأوصافك المعروفة من العلم وغيره، ثم نصب علام الغيوب على الاختصاص، أو على النداء، أو هو صفة لاسم إنّ.

١٠ [٩٨٠] {إِذْ قَالَ اللهُ} بدل من {يومَ يَجْمَعُ} والمعنى: أنه يوبخ الكافرين يومئذ بسؤال الرسل عن إجابتهم، وبتعديد ما أظهر على أيديهم من الآيات العظام، فكذبوهم وسموهم سحرة؛ أو جاوزوا حدّ التصديق إلى أن اتخذوهم آلهة، كما قال بعض بني إسرائيل فيما أظهر على يد عيسى عليه السلام من البينات والمعجزات: {هَذَا سِحْرٌ مُبِينٌ} [الأحقاف: ٧]، واتخذه بعضهم وأمه إلهين.

١٥ [٩٨١] {أَيَّدتُّكَ} قوّيتك.وقرئ «آيَدْتُك»، على أفعلتك {بِرُوحِ القُدُسِ} بالكلام الذي يحيا به الدين، وأضافه إلى القدس، لأنه سبب الطهر من أوضار الآثام. والدليل عليه قوله تعالى {تُكَلِّمُ النَّاسَ}. و{فِي الْمَهْدِ} في موضع الحال، لأنّ المعنى تكلمهم طفلًا {وَكَهْلًا}، إلا أن في المهد، فيه دليل على حدّ من الطفولة.

Rûhu'l-kudüs'ün Cebrâil *Salevâtu'llāhi Aleyh* olduğu ve delil iyice pekişsin diye onunla desteklendiği de söylenmiştir. **Şayet** "Beşikte iken de yetişkinken de' ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Şudur: [Ey Îsâ!] Her iki halde de onlarla konuşuyordun yani bebeklik halinde ikenki konuşman ile aklının olgunluğa gücünün kemâle erdiği ve peygamberlerin mühim mesajlarla nebî gönderildikleri vakit olan erginlik / yetişkinlik dönemindeki konuşman arasında hiçbir fark yoktu.

[982] "Tevrat'ı ve İncil'i..." bunlar kitap ve hikmetin kapsamına dâhil olmakla birlikte özelin genele atfedilmesi kabilinden zikredilmişlerdir. Zira murat kitab ve hikmet cinsidir [ve bu haliyle onlar Tevrat ve İncil'i de içine almaktadır. Yalnız,] *kitab*ın yazı, *hikmet*in ise sağlam doğru söz olduğu da söylenmiştir.

[983] كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ ifadesi, "kuşun şekli gibi bir şekil üzere", "iznimle" yani kolaylaştırmam sayesinde demektir. فَتَنْفُخُ فِيها "Ona üflersin" zamir Kâf'a râcidir çünkü Kâf, Îsâ *Aleyhisselâm*'ın 'şekil vererek içine üflediği kuş şekli'nin sıfatıdır. Muzāfun ileyhi olan *hey'et*e râci değildir çünkü normal kuşun şeklinin, Îsâ *Aleyhisselâm*'ın şekil vermesiyle ya da üflemesiyle hiçbir alakası yoktur. فتكون'deki zamir de aynı şekildedir.

[984] "Hani, Benim iznimle ölüleri" kabirlerinden "çıkartı"p onlara hayat veri"yordun." Rivayete göre, Hazret-i Îsâ, Nûh Peygamber'in oğlu Sâm ile iki erkek, bir kadın ve bir de cariye diriltmiş.

[985] وَإِذْ كَفَفْتُ بَنِي إِسْرائِيلَ عَنْكَ (Hani İsrâiloğullarının saldırgan elini senin üzerinden çekmiştim.) ifadesiyle Allah Teâlâ, Îsâ'yı öldürmeye kararlı olan Yahudilerden onu koruduğunu kastetmektedir.

[986] Denildi ki: Allah Teâlâ Hazret-i Îsâ'ya "Sana olan nimetimi hatırla!" buyurduğunda, o kıl aba giyiyor ot / ağaç [dağ yemişi] yiyor, yarın için hiçbir şey biriktirmiyor ve "Her günün rızkı beraberinde gelir." diyordu. Evi yoktu ki harap olaydı, çocuğu yoktu ki öleydi. Nerede akşamlıyorsa orada geceliyordu.

111. Hani Havarilere: "Bana ve Resûlüme iman edin!" diye vahyetmiştim de "İman ettik, şahit ol ki biz müslimiz." demişlerdi.

112. Hani Havariler: "Ey Meryemoğlu Îsâ! Senin Rabbin bize gökten bir sofra indirebilir mi?" demişlerdi de o, "Müminseniz, Allah'tan sakının!" demişti.

وقيل روح القدس: جبريل عليه السلام، أيّد به لتثبيت الحجة. فإن قلت: ما معنى قوله: {فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا}؟ قلت: معناه تكلمهم في هاتين الحالتين، من غير أن يتفاوت كلامك في حين الطفولة وحين الكهولة الذي هو وقت كمال العقل وبلوغ الأشد والحدّ الذي يستنبأ فيه الأنبياء.

٥ [٩٨٢] {وَالتَّوْرَاةَ وَالإِنْجِيلَ} خصّا بالذكر مما تناوله الكتاب والحكمة، لأن المراد بهما جنس الكتاب والحكمة. وقيل: {الكِتَاب} الخط. و{الحِكْمَة} الكلام المحكم الصواب.

[٩٨٣] {كَهَيْئَةِ الطَّيْر} هيئة مثل هيئة الطير {بِإِذْنِي} بتسهيلي {فَتَنفُخُ فِيهَا} الضمير للكاف، لأنها صفة الهيئة التي كان يخلقها عيسى عليه السلام وينفخ فيها، ولا يرجع إلى الهيئة المضاف إليها؛ لأنها ليست في خلقه ولا من نفخه في شيء. وكذلك ١٠ الضمير في {فَتَكُونُ}.

[٩٨٤] {تُخْرِجُ المَوْتَى} تخرجهم من القبور وتبعثهم. قيل: أخرج سام ابن نوح ورجلين وامرأة وجارية.

[٩٨٥] {وَإِذ كَفَفْتُ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَنكَ} يعني اليهود حين هموا بقتله.

[٩٨٦] وقيل: لما قال الله تعالى لعيسى {اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ} كان يلبس الشعر ١٥ ويأكل الشجر ولا يدخر شيئًا لغد، يقول: مع كل يوم رزقه، لم يكن له بيت فيخرب، ولا ولد فيموت، أينما أمسى بات.

١١١-﴿وَإِذْ أَوْحَيْتُ إِلَى الْحَوَارِيِّينَ أَنْ آمَنُوا بِي وَبِرَسُولِي قَالُوا آمَنَّا وَاشْهَدْ بِأَنَّنَا مُسْلِمُونَ﴾

١١٢-﴿إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنَا ٢٠ مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ قَالَ اتَّقُوا اللهَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

113. "İstiyoruz ki ondan yiyelim de kalplerimiz yatışsın ve senin bize gerçekten doğru söylediğini bilelim, buna şahitlik edenlerden olalım." dediler.

114. Meryemoğlu Îsâ da; "Allahım! Ya Rabbi! Üzerimize gökten bir sofra indir, bu sofra bizim için, bizden öncekiler ve bizden sonrakiler için bayram olur, Senden bir kanıt olur. Bizi nasiplendir, nasiplendirenlerin en hayırlısı Sensin!" dedi.

115. Allah buyurdu ki: "Ben onu elbette indiririm. Ama içinizden her kim bundan sonra da nankörce inkâr ederse onu öyle bir azaba uğratırım ki âlemde hiç kimseyi böyle bir azaba uğratmamışımdır!"

[987] "Havarilere vahyetmiştim" yani peygamberlerin dili üzerinden onlara emretmiştim. "Biz *müslim*iz" yani ihlaslıyız, samimiyiz. مُسْلِمُونَ kelimesi, *esleme vechehû li'llâh* (Özünü Allah'a teslim etti.) kullanımından alınmıştır. يا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ifadesinde عِيسَى kelimesi ابن'in harekesine tâbi olmak üzere nasb mahallindedir. Nitekim يا زيدَ بنَ عمرو dersin. Yaygın kullanım biçimi bu şekilde olmakla birlikte, يا زيدُ بنَ عمرو dediğin gibi, zammeli olması da câizdir. Bunun delili de şairin şu sözüdür:

> Ey Amr oğlu Hâr [yani Hâr*is*]! [Herkesin ağzında çiğnediği, güzel] uyuşturucu bir otumdur ben

Çünkü kelimenin son harfini düşürme işlemi ancak merfû' kelimelerde olur.

[988] **Şayet** "Peki, iman etmiş, ihlaslı samimi kimseler olmalarına rağmen havariler nasıl olur da 'Senin Rabbin yapabilir mi!' diyebilirler?" **dersen şöyle derim:** Bir kere Allah Teâlâ onları iman ve ihlâs ile vasıflamadı, aksine onların kendi iddialarını dile getirdi sonra da إِذْ قالَ buyurarak söze devam etti. Şu halde onların iman ve ihlas iddiaları batıl idi ve onlar şüphe içinde idiler. 'Senin Rabbin yapabilir mi!' ifadesi öyle bir sözdür ki onun Rabbini tazim eden imanlı kimselerden sadır olması düşünülemez. Aynı şekilde Îsâ *Aleyhisselâm*'ın onlar hakkındaki sözü de şu mânadaydı: Bir kere Allah'tan sakının ve O'nun güç ve kudretinden asla şüphe etmeyin, O'na olur olmaz taleplerde bulunmayın, heva ve heveslerinizin peşine düşerek olmayacak türden mucizeler istemeyin sonra onların gerçekleşmesinin ardından isyan etmeniz halinde helâk olursunuz!

١١٣-﴿قَالُوا نُرِيدُ أَنْ نَأْكُلَ مِنْهَا وَتَطْمَئِنَّ قُلُوبُنَا وَنَعْلَمَ أَنْ قَدْ صَدَقْتَنَا وَنَكُونَ عَلَيْهَا مِنَ الشَّاهِدِينَ﴾

١١٤-﴿قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ تَكُونُ لَنَا عِيدًا لِأَوَّلِنَا وَآخِرِنَا وَآيَةً مِنْكَ وَارْزُقْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ﴾

٥ ١١٥-﴿قَالَ اللَّهُ إِنِّي مُنَزِّلُهَا عَلَيْكُمْ فَمَنْ يَكْفُرْ بَعْدُ مِنْكُمْ فَإِنِّي أُعَذِّبُهُ عَذَابًا لَا أُعَذِّبُهُ أَحَدًا مِنَ الْعَالَمِينَ﴾

[٩٨٧] {أَوْحَيْتُ إِلَى الحَوَارِيِّينَ} أمرتهم على ألسنة الرسل {مُسْلِمُونَ} مخلصون، من أسلم وجهه لله. {عِيسَى} في محل النصب على إتباع حركة الابن، كقولك: يا زيدَ بنَ عمرو، وهي اللغة الفاشية. ويجوز أن يكون مضمومًا، كقولك: يا زيدُ بنَ عمرو.

١٠ والدليل عليه قوله:

أَحَارُ بْنَ عَمْرٍو كَأَنِّي خَمِرٌ

لأنّ الترخيم لا يكون إلا في المضموم.

[٩٨٨] فإن قلت: كيف قالوا: {هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ} بعد إيمانهم وإخلاصهم؟ قلت: ما وصفهم الله بالإيمان والإخلاص، وإنما حكى ادعاءهم لهما، ثم أتبعه قوله {إِذْقَالُوا}

١٥ فآذن أنّ دعواهم كانت باطلة، وأنهم كانوا شاكّين، وقوله: {هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ} كلام لا يرد مثله عن مؤمنين معظمين لربهم. وكذلك قول عيسى عليه السلام لهم، معناه: اتقوا الله ولا تشكوا في اقتداره واستطاعته، ولا تقترحوا عليه، ولا تتحكموا ما تشتهون من الآيات فتَهْلِكوا إذا عصيتموه بعدها.

[989] "Müminseniz…" yani iman etmiş olduğunuza dair iddianız doğruysa.

[990] "Sen, Rabbinden isteyebilir misin?" anlamında هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبَّكَ[76] şeklinde de okunmuştur. Yani herhangi bir engelleyici durum olmadan böyle bir talepte bulunabilir misin?

[991] *Mâide*, üzerinde yemek olan masa yani sofra demektir. "Ona verdi, sundu / yaklaştırdı" anlamındaki *mâdehû* fiilinden türetilmiştir. [Fâʿil vezninde olmakla birlikte mefʿûl anlamındadır.] Adeta (sofra) kendisine gelene sunulmaktadır.

[992] "… buna şahitlik edenlerden olalım" yani İsrâiloğullarından orada hazır bulunmayanlara onunla ilgili olarak tanıklık edelim. Yahut biz Allah'ın vahdaniyetine ve senin peygamberliğine bu vesile ile şahitlik eder ve onun başından ayrılmayız. -Bu durumda عَلَيْها hal olmaktadır.- Şu söylediklerini yapmak istediklerine dair iddiaları da aynen iman ve ihlas iddiaları gibi idi. Buna rağmen Hazret-i Îsâ bunu istemiş ve duası kabul edilmiştir ki aleyhlerindeki hüccet tam olsun ve muhalefet etmeleri halinde üzerlerine azap gönderilsin.

[993] [وَنَعْلَمَ أَنْ قَدْ صَدَقْتَنا وَنكُونَ عَلَيْها مِنَ الشَّاهِدِينَ ifadesi] *yuʿleme* şeklinde meçhul sıygasıyla ve zamir kalplere râci olmak üzere, *taʿleme* ve *tekûne* şeklinde Tâ ile okunmuştur. [Yani "ve senin bize gerçekten doğru söylediğini kalplerimiz bilsin ve buna şahitlik edenlerden olsun."]

[994] اللّٰهُمَّ ifadesinin aslı يا الله'tır. Nida harfi hazfedilmiş, ondan bedel olarak sonuna Mim eklenmiştir. رَبَّنا ikinci nidadır.

[995] "Sofra bize bayram olur" yani onun indirildiği gün bize bayram olur. O günün Pazar günü olduğu ve Hristiyanların o gün bu sebeple tatil yaptıkları söylenmiştir. Denilmiştir ki العِيدُ kelimesi dönüp gelen sevinç / neşe demektir. O yüzden يَوْمَ عِيد [bayram günü] denir. Sanki mâna şöyledir: "Bizim için neşe ve sevinç kaynağı olacak bir sofra…"

[996] İbn Mesʿûd (r.a.) [v. 32/653] emrin cevabı olmak üzere *tekün* şeklinde okumuştur ["indir de bayram *olsun*"]. Bunun benzeri, يَرِثُنِي ve يَرِثْنِي şeklindeki okuyuşlardır [Meryem 19/5].

---

76 Müfessir mânayı bu şekilde takdir etmiş olmakla birlikte, هل تستطيع ربَّك kıraatinde, "Sen Rabbine bunu yaptırtabilir misin?" şeklinde bir anlam söz konusudur. Yani "Allah elbette gökten sofra indirebilir çünkü O her şeye kadirdir, ama sen dua ettin diye bize gökten sofra indirir mi?" Buna göre, Allah'ın kudreti değil, Îsâ Mesih'in Allah nezdindeki konumu ve itibarı sorgulanmış olmaktadır. / ed.

[٩٨٩] {إِنْ كُنتُم مُّؤْمِنِينَ} إن كانت دعواكم للإيمان صحيحة.

[٩٩٠] وقرئ «هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبَّكَ»، أي هل تستطيع سؤال ربك، والمعنى: هل تسأله ذلك من غير صارف يصرفك عن سؤاله.

[٩٩١] والمائدة: الخوان إذا كان عليه الطعام، وهي من ماده، إذا أعطاه ورفده ٥ كأنها تميد من تقدّم إليه.

[٩٩٢] {وَنَكُونَ عَلَيْهَا مِنَ الشَّاهِدِينَ} نشهد عليها عند الذين لم يحضروها من بني إسرائيل، أو نكون من الشاهدين لله بالوحدانية ولك وبالنبوّة، عاكفين عليها؛ على أن {عَلَيْهَا} في موضع الحال.وكانت دعواهم لإرادة ما ذكروا كدعواهم الإيمان والإخلاص. وإنما سأل عيسى وأجيب ليلزموا الحجة بكمالها ويرسل ١٠ عليهم العذاب إذا خالفوا.

[٩٩٣] وقرئ «ويُعْلَمُ»، بالياء على البناء للمفعول، «وَتَعْلَمَ». «وَتَكُونَ»، بالتاء؛ والضمير للقلوب.

[٩٩٤] {اللّهُمَّ} أصله يا ألله، فحذف حرف النداء، وعوضت منه الميم. و{رَبَّنَا} نداء ثان.

١٥ [٩٩٥] {تَكُونُ لَنَا عِيدًا} أي يكون يوم نزولها عيدًا. قيل: هو يوم الأحد، ومن ثم اتخذه النصارى عيدًا. وقيل: العيد السرور العائد، ولذلك يقال: يوم عيد، فكأنّ معناه: تكون لنا سرورًا وفرحًا.

[٩٩٦] وقرأ عبد الله «تكنْ»، على جواب الأمر. ونظيرهما. {يَرِثُني} وَيَرِثْنِي[مريم: ٥].

[997] لِأَوَّلِنا وَآخِرِنا âmilin tekrarı ile لنا'dan bedeldir, yani hem kendi zamanımızdaki dindaşlarımıza hem de bizden sonra gelenlere… "Bu ifadenin, Ondan insanların ilki yediği gibi sonu da yesin…" anlamında olduğu da söylenmiştir. "İleri gelenlerimiz de tâbi olanlar da yesin!" anlamında da olabilir. Zeyd'in kıraati ümmet ve cemaat takdiri ile müennes olarak *li-ûlânâ ve uhrânâ* [ilkimiz ve sonumuz için] şeklindedir.

[998] عَذابًا kelimesi *ta'zîb*/azap etmek anlamında ism-i masdardır ve لا أُعَذِّبُهُ'daki zamir masdara râcidir, eğer kendisi ile azap edilen şeye râci olsaydı o takdirde mutlaka Bâ ile [لا أُعَذِّبُ بِه] kullanılması gerekirdi [Yani ifade "… onlara hiç kimseye etmediğim bir *azap türüyle* azap ederim!" anlamındadır].

[999] Rivayete göre, Hazret-i Îsâ talep üzerine dua etmeye karar verince, yün aba giyip "Üzerimize indir ya Rabbi!" demiş. Bunun üzerine iki bulut arasında kırmızı bir sofra görünmüş, bulutun biri sofranın altında diğeri üstünde imiş. Onlar bakmakta iken, nihayet sofra önlerine düşmüş. Hazret-i Îsâ ağlayarak "Allah'ım! Bizi şükredenlerden kıl! Allah'ım! Bu sofrayı hakkımızda rahmet kıl, ibretlik bir ceza eyleme!" diye dua etmiş. Sonra onlara: "Onu içinizde amel bakımından en iyi durumda olanınız açsın! Allah'ın adını üzerine ansın ve ondan yesin" demiş. Havarilerin başı olan Şem'ûn demiş ki: "Bunun için içimizde en uygun olan kişi sensin!" Bunun üzerine Hazret-i Îsâ kalkıp abdest almış, namaz kılıp ağladıktan sonra *Bismillahi hayru'r-râzıkîn* (Rızık verenlerin en hayırlısı Allah'ın adıyla!) diye sofrayı açmış. Bir de bakmışlar ki içinde ızgara balık var. Pulu/derisi yok, kılçığı yok, semizliğinden yağ damlıyor. Başının orada tuz, kuyruğunun orada sirke var. Etrafında envâ-'i çeşit -pırasa hariç- bakliyat ve sebze var. Bir de bakmışlar ki beş tane de çörek var. Birinin üzerinde zeytin, ikincisinde bal, üçüncüsünde tereyağı, dördüncüsünde peynir ve beşincisinde de pastırma bulunuyor. Şem'ûn demiş ki: "Sen ey Allah'ın insanlara kendisiyle hayat bahşettiği [*Rûhallāh*]! Bu, dünya taamı mı yoksa âhiret taamı mı?!" Hazret-i Îsâ: "Her ikisinden de değil. Lâkin Allah'ın bizzat yüce kudretiyle var etmiş olduğu bir sofradır. İstediğiniz şeyi yiyin ve şükredin ki Allah size imdat etsin, size olan lütuf ve keremini artırsın." demiş. Havariler: "Sen ey Allah'ın insanlara kendisiyle hayat bahşettiği [*Rûhallāh*]! Keşke bize bu mucizenin içinden bir başka mucize daha göstersen!" demişler. Hazret-i Îsâ: "Ey balık! Allah'ın izniyle diril!" demiş. Balık canlanıp hareket etmeye başlamış. Sonra ona "Eski haline dön!" deyince, balık pişmiş haline geri dönmüş. Sonra sofra uçup gitmiş… Sofranın ardından yine isyan etmişler, bu yüzden de maymuna ve domuza dönüştürülmüşler.

[٩٩٧] {لأَوَّلِنَا وَآخِرِنَا} بدل من لنا بتكرير العامل، أي لمن في زماننا من أهل ديننا، ولمن يأتي بعدنا. وقيل: يأكل منها آخر الناس كما يأكل أولهم: ويجوز للمقدّمين منا والأتباع. وفي قراءة زيد «لأُولَانا وأُخْرانا»، والتأنيث بمعنى الأمّة والجماعة.

[٩٩٨] {عَذَابًا} بمعنى تعذيبًا. والضمير في {لَا أُعَذِّبُهُ} للمصدر، ولو أريد ٥ بالعذاب ما يعذب به، لم يكن بدّ من الباء.

[٩٩٩] وروي أن عيسى عليه السلام لما أراد الدعاء لبس صوفًا، ثم قال: اللهم أنزل علينا، فنزلت سفرة حمراء بين غمامتين: غمامة فوقها وأخرى تحتها، وهم ينظرون إليها حتى سقطت بين أيديهم، فبكى عيسى عليه السلام وقال: اللهم اجعلني من الشاكرين، اللهم اجعلها رحمة ولا تجعلها مثلة وعقوبة. وقال لهم: ١٠ ليقم أحسنكم عملًا يكشف عنها ويذكر اسم الله عليها ويأكل منها. فقال شمعون رأس الحواريين: أنت أولى بذلك، فقام عيسى وتوضأ وصلّى وبكى، ثم كشف المنديل وقال: بسم الله خير الرازقين! فإذًا سمكة مشوية بلا فلوس ولا شوك تسيل دسمًا. وعند رأسها ملح، وعند ذنَبها خل، وحولها من ألوان البقول ما خلا الكرّاث، وإذًا خمسة أرغفة على واحد منها زيتون، وعلى الثاني عسل، وعلى الثالث سمن، ١٥ وعلى الرابع جبن، وعلى الخامس قديد. فقال شمعون: يا روح الله، أمن طعام الدنيا أم من طعام الآخرة؟ فقال: ليس منهما، ولكنه شيء اخترعه الله بالقدرة العالية، كلوا ما سألتم واشكروا الله يمددكم الله ويزدكم من فضله. فقال الحواريون: يا روح الله، لو أريتنا من هذه الآية آية أخرى، فقال: يا سمكة أحيي بإذن الله، فاضطربت. ثم قال لها: عودي كما كنت، فعادت مشوية. ثم طارت المائدة، ثم عصوا بعدها فمسخوا ٢٠ قردة وخنازير.

[1000] Rivayete göre, sofranın indirilme şartını -yani "Ama içinizden her kim bundan sonra da nankörce inkâr ederse onu öyle bir azaba uğratırım ki…" kavlini- işitince, hemen "Öyle ise istemiyoruz." demişler ve sofra inmemiştir. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh* 'ın [v. 110/728] şöyle dediği nakledilmiştir: "Vallahi inmedi, inmiş olsaydı o takdirde وَآخِرِنا kavli gereğince kıyamete kadar bayram olurdu!" Ama doğru olan, sofranın indirilmiş olmasıdır.

116. (Mahşer günü) Allah yine şöyle der: "Ey Meryemoğlu Îsâ! Sen mi insanlara: 'Beni ve anamı Allah'tan başka iki tanrı edinin!' dedin?! Der ki: "Hâşa!.. Benim, hakkım olmayan bir sözü söylemem olacak şey değildir. Hem ben böyle bir şey söylemiş olsam, Sen onu elbette bilirsin. Sen benim içimdekini bilirsin, ama ben Senin zâtında olanı bilmem. Doğrusu, bütün gaypları hakkıyla bilen yalnızca Sensin ('Allâmü'l-guyûb)."

[1001] "Hâşa!" Senin bir ortağın olmasından seni tenzih ederim. "Benim, hakkım olmayan bir sözü söylemem bana yakışmaz." "Benim içimdekini" yani kalbimde olanı. Mâna şöyledir: Sen benim bildiklerimi bilirsin, ben ise senin bildiklerini bilmem. Ancak bu mâna *müşâkele* [bir kelimenin (*nefs*) başka bir anlamda tekrar edilmesi] üslubu ile ifade edilmiştir ki bu sanat sözün fesahat ve açıklığından sayılmaktadır, *müşâkele* sebebiyledir ki فِي نَفْسِي 'ye mukabil فِي نَفْسِكَ denilmiştir [Yoksa Allah için *nefs* kelimesi kullanılamaz].

[1002] "Doğrusu, bütün gaypları hakkıyla bilen (*'Allâmü'l-guyûb*) yalnızca Sensin." Bu kısım, her iki cümlenin de teyidi mahiyetindedir. Çünkü nefislerin içinde gizli olan, gayb cümlesindendir. Ve 'Allâmu'l-guyûb olanın bildiği gayba başka hiç kimsenin ilmi erişemez.

117. "Ben onlara, Senin bana emrettiğinden -yani, 'Benim de Rabbim sizin de Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin!" sözünden- başka bir şey söylemedim. Aralarında bulunduğum sürece, üzerlerine ben şahittim. Ne zaman ki beni vefat ettirdin, onların görüp gözetleyicisi Sen oldun. (Benim, bunların ihdâs ettiği teslîsten kesinlikle haberim yok!) Sen her şeye şahitsindir."

118. "Onlara azap edersen (edersin), Senin kullarındır… Ama onları bağışlarsan, Sensin 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' ('Azîz, Hakîm)."

[١٠٠٠] وروي أنهم لما سمعوا بالشريطة، وهي قوله تعالى {فَمَن يَكْفُرْ بَعْدُ مِنكُمْ فَإِنّي أُعَذّبُهُ}. قالوا: لا نريد، فلم تنزل. وعن الحسن: والله، ما نزلت، ولو نزلت لكان عيدًا إلى يوم القيامة، لقوله: {وآخِرِنَا}. والصحيح أنها نزلت.

١١٦-﴿وَإِذْ قَالَ اللهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ أَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللهِ قَالَ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقٍّ إِنْ كُنْتُ قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ﴾

[١٠٠١] {سُبْحَانَكَ} من أن يكون لك شريك {مَا يَكُونُ لِي} ما ينبغي لي {أَنْ أَقُولَ} قولًا لا يحق لي أن أقوله {فِي} في قلبي. والمعنى: تعلم معلومي ولا أعلم معلومك، ولكنه سلك بالكلام طريق المشاكلة وهو من فصيح الكلام وبيّنه، فقيل: {فِي نَفْسِكَ} لقوله في نفسي.

[١٠٠٢] {إِنَّكَ أَنتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ} تقرير للجملتين معًا، لأن ما انطوت عليه النفوس من جملة الغيوب، ولأن ما يعلمه علام الغيوب لا ينتهي إليه علم أحد.

١١٧-﴿مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنِ اعْبُدُوا اللهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتَ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾

١١٨-﴿إِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[1003] أَنِ اعْبُدُوا اللّٰه ifadesindeki أن'i tefsiriyye yaparsan o takdirde mutlaka bir müfess*e*r olması gerekir. Müfesser de ya söyleme ya da *emr*etme fiili olmalıdır ki her ikisi de bunun için uygun değildir. *Söyleme* fiili uygun değildir çünkü kendisinden sonra söylenecek söz herhangi bir şekilde tefsir harfine ihtiyaç duyulmadan kullanılır. Buna göre, مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا أَنِ اعْبُدُوا اللّٰه demezsin, مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا اعْبُدُوا اللّٰه dersin. *Emr*etme fiili de uygun değildir çünkü o da Yüce Allah'a râci zamire isnat edilmiştir. **Şayet** اعْبُدُوا اللّٰه رَبِّي وَرَبَّكُمْ diye tefsir edecek olsan, ifade düzgün olmaz çünkü Allah Teâlâ اعْبُدُوا اللّٰهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ (*Rabbim* ve Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin!) demez. Onu fiile mevsūl kılman halinde مَا أَمَرْتَنِي به (bana emrettiğin şey) ifadesinden ya da *bi-hî*deki Hâ'dan bedel olması kaçınılmazdır. Ancak ikisi de uygun olmamaktadır çünkü bedel, *mübdelün minh*in yerine geçebilen şeydir. "Onlara sadece O'nun ibadetini söyledim." anlamında مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا أَنِ اعْبُدُوا اللّٰه denilmez çünkü ibadet söylenecek bir şey değildir. Aynı şekilde Hâ zamirinden bedel yaptığında da söz düzgün olmaz çünkü أَنِ اعْبُدُوا اللّٰه ifadesini Hâ zamirinin yerine koyup da إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِأَنِ اعْبُدُوا اللّٰه dediğinde ifade düzgün olmamaktadır. Çünkü bu durumda mevsūle sılasından râci olması gereken zamir bulunmamaktadır. **Şayet** "Peki, bu durumda nasıl izah edilecek?" **dersen şöyle derim:** Söyleme fiili emretme anlamına yorulur. Çünkü ما قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ ifadesi مَا أَمَرْتَهُمْ إِلَّا بِمَا أَمَرْتَنِي بِهِ (Ben onlara sadece senin bana emrettiğini emrettim.) anlamındadır. İşte o zaman emretme fiilinin أَنِ اعْبُدُوا اللّٰه رَبِّي وَرَبَّكُمْ diye tefsir edilmesi câiz, söz de düzgün olur. أن'in mevsūle olarak Hâ zamirinden bedel değil de onun için atf-ı beyan olması da câizdir.

[1004] "… üzerlerine ben şahittim" yani gözetleyici idim, tıpkı şahidin, tanıklık ettiği şeye yaptığı gibi onları gözetlemekte idim, böyle bir söz söylemelerine ve onu din edinmelerine izin vermiyordum. "Ne zaman ki beni vefat ettirdin, onların görüp gözetleyicisi Sen oldun." karşılarına diktiğin delillerle, indirdiğin açık belgelerle ve gönderdiğin elçilerle böyle bir sözü söylemelerine Sen mani oldun.

[1005] "Onlara" yani içlerinden asilik eden, Senin âyetlerini inkâr eden ve elçilerini yalanlayanlara "azap edersen (edersin) nihayet senin kullarındır. Ama onları bağışlarsan," mükâfatlandırmaya ve cezalandırmaya kadir "mutlak izzet sahibi", ceza ve mükâfatı mutlaka hikmete ve isabetli bir hükme dayalı olarak yapan "mutlak hikmet sahibi Sensin."

[١٠٠٣] أن في قوله {أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ} إن جعلتها مفسرة لم يكن لها بدّ من مفسر. والمفسر إما فعل القول وإما فعل الأمر، وكلاهما لا وجه له. أما فعل القول فيحكى بعده الكلام من غير أن يتوسط بينهما حرف التفسير. لا تقول: ما قلت لهم إلا أن اعبدوا الله، ولكن: ما قلت لهم إلا اعبدوا الله. وأما فعل الأمر، فمسند إلى ضمير الله ٥ عزّ وجلّ. فلو فسرته باعبدوا الله ربي وربكم لم يستقم؛ لأن الله تعالى لا يقول: اعبدوا الله ربي وربكم. وإن جعلتها موصولة بالفعل لم تخل من أن تكون بدلًا من {مَا أَمَرْتَنِي بِه}، أو من الهاء في به، وكلاهما غير مستقيم، لأن البدل هو الذي يقوم مقام المبدل منه. ولا يقال: ما قلت لهم إلا أن اعبدوا الله، بمعنى ما قلت لهم إلا عبادته؛ لأن العبادة لا تقال. وكذلك إذا جعلته بدلًا من الهاء، لأنك لو أقمت {أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ} ١٠ مقام الهاء، فقلت: إلا ما أمرتني بأن اعبدوا الله، لم يصح، لبقاء الموصول بغير راجع إليه من صلته. فإن قلت: فكيف يصنع؟ قلت: يحمل فعل القول على معناه؛ لأن معنى {ما قلت لهم إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ}: ما أمرتهم إلا بما أمرتني به، حتى يستقيم تفسيره بـ{أنِ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ}. ويجوز أن تكون أن موصولة عطف بيان للهاء، لا بدلًا.

[١٠٠٤] {وَكُنتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا} رقيبًا كالشاهد على المشهود عليه، أمنعهم من أن يقولوا ١٥ ذلك ويتدينوا به {فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنتَ أَنتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ} تمنعهم من القول به بما نصبت لهم من الأدلة، وأنزلت عليهم من البينات، وأرسلت إليهم من الرسل.

[١٠٠٥] {إِن تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ} الذين عرفتهم عاصين جاحدين لآياتك مكذبين لأنبيائك {وَإِن تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنتَ العَزِيزُ} القوي القادر على الثواب والعقاب {الحَكِيمُ} الذي لا يثيب ولا يعاقب إلا عن حكمة وصواب.

[1006] **Şayet** “Kâfirlerin bağışlanması söz konusu değildir, bu durumda nasıl oldu da onlar hakkında ‘Ama onları bağışlarsan’ buyruldu?” **dersen şöyle derim:** Âyette [Hazret-i Îsâ] “Sen onları bağışlarsın” dememiştir, aksine إِنْ غَفَرْتَ şeklinde şartlı bir ifade kullanmış ve şöyle demiştir: Onlara azap edersen, adaletinle hükmetmiş olursun çünkü azaba müstahaktırlar. Eğer inkâr üzere olmalarına rağmen onları affedersen, o takdirde de onların bağışlanması için Senin bir hikmetin yok değildir çünkü bağışlama aklen her suçlu için güzel bir şeydir. Hatta suç ne kadar büyükse affi da o kadar güzel olur.

119. Allah buyurur: Doğru söyleyenlere doğruluklarının fayda verdiği gündür bugün... Onlara, altından ırmakların aktığı, ebediyen içinde kalacakları cennetler vardır. Allah onlardan, onlar da Allah’tan razı olmuştur... ki büyük başarı budur.

[1007] هذا يَوْمُ يَنْفَعُ Merfû‘ ve izâfet iledir, mansūb da okunmuştur, bu durumda ya قال’nin zarfı olur ya da هذا mübteda, zarf da haberi olur. Mânası: Îsâ *Aleyhisselâm*’ın kelâmından bahsetmiş olduğumuz bu durum, …fayda vereceği gündedir. يَوْمَ لا تَمْلِكُ (“sahip olmadığı gün” [İnfitār 82/9]) âyetinde olduğu gibi fethalı olması câiz değildir çünkü burada mebnî olmayan fiile izâfe edilmiştir. A‘meş [v. 148/765] وَاتَّقُوا يَوْمًا لا تَجْزِي نَفْسٌ (“Ve öyle bir günden sakının ki, o gün kimsenin faydası olmaz” [Bakara 2/48]) âyetinde olduğu gibi يومٌ يَنْفَعُ şeklinde tenvinli okumuştur.

[1008] **Şayet** “يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ ifadesinin anlamı nedir? Eğer âhiretteki doğrulukları ise âhiret amel yurdu değildir. Yok, dünyada ikenki doğrulukları kastediliyorsa o takdirde de âyetin hakkında vârit olduğu husus ile arasında bir uygunluk yoktur çünkü âyette vârit olan Îsâ *Aleyhisselâm*’ın kıyamet günü cevap verdiği konuda doğru bir biçimde şahitlikte bulunmasıdır” **dersen şöyle derim:** Mânası sadıkların hem dünyada hem de âhirette devamlı sahip oldukları doğruluk özellikleridir. Katâde’den [v. 117/735] şöyle nakledilmiştir: Kıyamet günü konuşacak iki kimse vardır: İblis “Aslında, Allah size gerçek bir vaatte bulunmuştu.” [İbrâhim 14/22] demiş ve o gün doğru konuşmuştur. Daha öncesinde ise yalancı idi, o yüzden, doğru söylemesi o gün kendisine fayda vermedi. Hazret-i Îsâ ise hem hayatta sadık idi hem de öldükten sonra. O yüzden, doğruluğu kendisine fayda verdi.

[١٠٠٦] فإن قلت: المغفرة لا تكون للكفار فكيف قال: {وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ}؟ قلت: ما قال إنك تغفر لهم، ولكنه بنى الكلام على: إن غفرت، فقال: إن عذبتهم عدلت، لأنهم أحقاء بالعذاب، وإن غفرت لهم مع كفرهم لم تعدم في المغفرة وجه حكمة لأن المغفرة حسنة لكل مجرم في المعقول، بل متى كان الجرم أعظم جرمًا كان العفو ٥ عنه أحسن.

١١٩-﴿قَالَ اللهُ هَذَا يَوْمُ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

[١٠٠٧] قرئ «هَذَا يَوْمُ يَنفعُ» بالرفع والإضافة؛ وبالنصب، إما على أنه ظرف لـ{قال}، وإما على أنّ {هذا} مبتدأ، والظرف خبر. ومعناه: هذا الذي ذكرنا من ١٠ كلام عيسى واقع يوم ينفع. ولا يجوز أن يكون فتحًا، كقوله تعالى {يَوْمَ لَا تَمْلِكُ} [الانفطار: ٩]، لأنه مضاف إلى متمكن. وقرأ الأعمش «يَوْمٌ يَنْفَعُ» بالتنوين، كقوله تعالى {وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ} [البقرة: ٤٨].

[١٠٠٨] فإن قلت: ما معنى قوله: {يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ}؟ إن أريد صدقهم في الآخرة فليست الآخرة بدار عمل، وإن أريد صدقهم في الدنيا فليس بمطابق ١٥ لما ورد فيه؛ لأنه في معنى الشهادة لعيسى عليه السلام بالصدق فيما يجيب به يوم القيامة؟ قلت: معناه الصدق المستمر بالصادقين في دنياهم وآخرتهم. وعن قتادة: متكلمان تكلما يوم القيامة. أمّا إبليس فقال: {إِنَّ اللهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ} [إبراهيم: ٢٢]، فصدق يومئذ وكان قبل ذلك كاذبًا، فلم ينفعه صدقه. وأما عيسى عليه السلام فكان صادقًا في الحياة وبعد الممات، فنفعه صدقه.

120. Göklerin, yerin ve onların içinde ne varsa hepsinin mülkü Allah'a aittir. Ve O, her şeye kadirdir.

[1009] **Şayet** "Göklerde ve yerde hem akıllı varlıklar hem de başka varlıklar vardır. Bu durumda akıllı varlıkların galebe çaldırılarak وَمَنْ فِيهِنَّ denilmeli değil miydi?" **dersen şöyle derim:** ما ism-i mevsūlü bütün cinsleri genel bir kapsayıcılıkla içine alır. Dikkat edilirse, mesela sen uzaktan bir karartı gördüğün zaman, onun akıllı mı yoksa akılsız bir varlık mı olduğunu bilmeden önce ما هو (Ne o?) dersin. Dolayısıyla ما'nın genellik bildirme açısından kullanımı daha uygundur.

[1010] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: "Her kim Mâide sûresini okursa mükâfat olarak kendisine on hasene verilir, seyyiâtından da on tanesi silinir, dünyada nefes alıp veren her bir Yahudi ve Hristiyana karşılık derecesi on basamak yükseltilir."

١٢٠-﴿لِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالأَرْضِ وَمَا فِيهِنَّ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[١٠٠٩] فإن قلت: في السموات والأرض العقلاء وغيرهم، فهلا غلب العقلاء، فقيل: ومن فيهنّ؟ قلت: ما، يتناول الأجناس كلها تناولًا عامًّا. ألا تراك تقول إذا رأيت شبحًا من بعيد: ما هو؟ قبل أن تعرف أعاقل هو أم غيره، فكان أولى بإرادة العموم.

٥ [١٠١٠] عن رسول الله ﷺ:«من قرأ سورة المائدة أعطي من الأجر عشر حسنات ومحي عنه عشر سيئات ورفع له عشر درجات بعدد كل يهودي ونصراني يتنفس في الدنيا».

EN‘ÂM SÛRESİ

Mekkî’dir. İbn Abbâs’tan, 6 âyet hariç mekkî olduğu da rivayet edilmiştir. 165 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah’ın Adıyla

5 **1. Hamd, gökleri ve yeryüzünü yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah’a mahsustur. Böyleyken, [O’nun nimetini] inkâr edenler, [putları] Rablerine ortak koşuyorlar.**

[1011] *Ce‘ale* fiili, وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ("karanlıkları ve aydınlığı var etti" [En‘âm 6/1]) âyetindeki gibi, *ahdese* (var etti) ve *enşe’e* (meydana getirdi) anlam-
10 ları taşıdığı zaman bir mef‘ûl alırken, وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَاثًا ("Rahman’ın kulları olan melekleri dişi haline çevirdiler." [Zuhruf, 43/19]) âyetindeki gibi, *sayyera* (çevirme, başkalaştırma) anlamına geldiğinde, iki mef‘ûl alır. *Halk* ile *ca‘l* arasındaki fark şudur: *Halk* lafzında, takdir (ölçüp biçme, belirleme) anlamı bulunurken, *ca‘l* kelimesinde tazmin (içine katma) anlamı vardır.
15 Tıpkı, [i] bir şeyden bir şeyi meydana getirmek veya [ii] halden hale sokmak yahut [iii] bir yerden bir yere nakletmek gibi. Şu âyetlerde bu anlamlar vardır: وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا ("Ondan eşini meydana getirdi." [A‘râf 7/189]), وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ("Karanlıkları ve aydınlığı var etti." [En‘âm 6/1]) -çünkü karanlıklar, iç içe geçmiş yoğun varlıklardır; nur ise, ateşten meydana gelmiştir- ثُمَّ جَعَلَكُمْ أَزْوَاجًا
20 ("Sonra sizi eşler haline getirdi." [Fâtır 35/11]) ve أَجَعَلَ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا ("Bütün bu ilahları tek bir ilâh mı yapmış?" [Sād 38/5]).

[1012] **Şayet** "*Nûr* kelimesi neden tekil kullanıldı?" **dersen şöyle derim:** وَالْمَلَكُ عَلَى أَرْجَائِهَا ("Melekler göğün dört bir yanına saçılmışlardır." [Hâkka 69/17]) âyetindeki gibi cins anlamı kastedildiğinden yahut karanlıklar çok ol-
25 duğundan. Çünkü varlıklar içinde bulunan her bir cinsin bir gölgesi vardır ve onun gölgesi bir karanlıktır. *Nûr* ise böyle değildir. Çünkü *nûr* tek bir cinsten meydana gelmiştir ki oda ateştir.

[1013] **Şayet** "ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ (Böyleyken, inkâr edenler Rablerine denk tutuyorlar.) ifadesi nereye atfedildi?" **dersen şöyle derim:** Ya, "Hamd
30 Allah’a mahsustur" ifadesine ma‘tûftur ki bu durumda anlam şöyle olur: Allah, yarattığı şeylerden dolayı hamdedilmeyi hak etmektedir. Çünkü yarattığını sadece nimet olsun diye yaratmıştır. Böyleyken, inkâr edenler O’na denk tutmakta ve O’nun nimetini inkâr etmektedirler.

سورة الأنعام

مكية. وعن ابن عباس: غير ست آيات. وآياتها ١٦٥

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ﴾

[١٠١١] {جَعَلَ} يتعدّى إلى مفعول واحد إذا كان بمعنى أحدث وأنشأ، كقوله {وَجَعَلَ الظُّلُّمَاتِ وَالنُّورَ}؛ وإلى مفعولين إذا كان بمعنى صيَّر، كقوله {وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمنِ إنَاثًا} [الزخرف: ١٩]. والفرق بين الخلق والجعل: أن الخلق فيه معنى التقدير، وفي الجعل معنى التضمين، كإنشاء شيء من شيء، أو تصيير شيء شيئًا، أو نقله من مكان إلى مكان. ومن ذلك {وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا} [الأعراف: ١٨٩]، {وَجَعَلَ الظُّلُّمَاتِ وَالنُّورَ}؛ لأن الظلمات من الأجرام المتكاثفة، والنور من النار {ثُمَّ جَعَلَكُمْ أَزْوَاجًا} [فاطر: ١١]، {أَجَعَلَ الْآلِهَةَ إلهًا وَاحِدًا} [ص: ٥].

[١٠١٢] فإن قلت: لم أفرد النور؟ قلت: للقصد إلى الجنس، كقوله تعالى {وَالْمَلَكُ عَلَى أَرْجَائِهَا} [الحاقة: ١٧]، أو لأن الظلمات كثيرة، لأنه ما من جنس من أجناس الأجرام إلاّ وله ظلّ، وظلّه هو الظلمة، بخلاف النور، فإنه من جنس واحد، وهو النار.

[١٠١٣] فإن قلت: علام عطف قوله {ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ}؟ قلت: إما على قوله {الْحَمْدُلله} على معنى أن الله حقيق بالحمد على ما خلق؛ لأنه ما خلقه إلاّ نعمة، ثم الذين كفروا به يعدلون فيكفرون نعمته؛

Yahut "Gökleri yarattı" ifadesine maʿtūftur ve mâna şu şekildedir: Kendisinden başka hiç kimsenin gücünün yetmediği yaratıkları O yarattı. Bunlar ise, O'nun yarattıklarından hiçbirine gücü yetmeyen ʿşey'leri O'na denk tutmaktalar!.. **Şayet** "*Sümme* [sonra] demesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Kudretinin belirtileri açığa çıktıktan sonra, onların Yüce Allah'a ortak koşmalarını imkânsız kabul etme anlamını vurgulamaktadır. "Böyleyken siz şüphe ediyorsunuz!" [En'âm 6/2] âyetinde de aynı anlamdadır. Onların, kendilerine hayat veren, öldüren ve tekrar diriltenin Allah Teâlâ olduğu kesinlik kazandıktan sonra, O'nun hakkında şüphe etmeleri imkânsız görülmektedir.

2. Sizi çamurdan yaratan, sonra da size bir ecel tayin eden O'dur. O'nun katında, ayrıca adı konulmuş bir ecel vardır. Böyle iken şüphe ediyorsunuz.

[1014] *Ecel* kelimesi, "size bir ecel tayin eden" ifadesinde ölüm vakti, "O'nun katında, ayrıca adı konulmuş bir ecel vardır." cümlesinde ise kıyamet vaktidir. Şöyle de denilmiştir: Birinci *ecel*, yaratılışla ölüm arasındaki vakit; ikincisi, ölümle tekrar diriliş arasındaki vakittir ki o da *berzah*tır. [Ayrıca] birincisinin uyku, ikincisinin ölüm olduğu da söylenmiştir.

[1015] **Şayet** "Nekire mübtedânın sonra gelmesi, haberi zarf olduğunda zorunludur. Öyleyse, وَأَجَلٌ مُّسمًّى عِندَهُ (O'nun katında, ayrıca adı konulmuş bir ecel vardır.) ifadesinde, nasıl önce gelebilmiş?" **dersen şöyle derim:** Çünkü sıfatla "özel"leşmiş ve maʿrifeye yaklaşmıştır. Nitekim وَلَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ خَيْرٌ من مُشْرِكٍ (Mümin bir köle hür bir Müşrikten daha hayırlıdır." [Bakara 2/221]) âyetinde de böyledir. **Şayet** "Yaygın kullanım, *ʿindî sevb*^{ün} *ceyyid*^{ün} (Benim güzel bir giysim var.), *lî ʿabd*^{ün} *keyyis*^{ün} (Benim zeki bir kölem var.) vb. şekillerdedir. O halde, âyetteki mübtedânın takdimini gerekli kılan nedir?" **dersen şöyle derim:** Mânanın, kıyamet vaktinin önemini belirtmek için, *eyyü ecel*^{in} *müsemme*^{n} *ʿindehû* (hem hangi 'adı konulmuş' ecel O'nun katındadır!) şeklinde olması, takdimi gerekli kılmıştır. Zira sözde bu anlam bulunduğu zaman, takdim zorunlu olur.

3. Göklerde de yerde de yegâne maʿbud O'dur. Gizlinizi de bilir aşikârınızı da. [Hayır ve şer] bütün yaptıklarınızı bilir.

[1016] "Göklerde" ifadesi, Allah isminin anlamına müteallıktır, sanki şöyle denilmiştir: O [Allah], göklerde kulluk edilendir. Nitekim "O, gökte de ilahtır yeryüzünde de ilâhtır" [Zuhruf 43/84] âyetinde de böyledir. Veya anlam, "İlah diye bilinen sadece O'dur" yahut "göklerde tek ilâh O'dur" ya da "O, göklerde Allah denilen Zât'tır. O'na bu isimde hiçbir şey ortak koşulamaz." şekillerinde de olabilir.

وإما على قوله {خَلَقَ السَّمٰوَاتِ } على معنى أنه خلق ما خلق مما لا يقدر عليه أحد سواه، ثم هم يعدلون به ما لا يقدر على شيء منه. فإن قلت: فما معنى ثم؟ قلت: استبعاد أن يعدلوا به بعد وضوح آيات قدرته، وكذلك {ثُمَّ أَنتُمْ تَمْتَرُونَ} [الأنعام: ٢] استبعاد لأن يمتروا فيه بعد ما ثبت أنه محييهم ومميتهم وباعثهم.

٥ ٢-﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَى أَجَلا وَأَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ ثُمَّ أَنْتُمْ تَمْتَرُونَ﴾

[١٠١٤] {ثُمَّ قَضَى أَجَلًا} أجل الموت {وَأَجَلٌ مُسمًّى عِنْدَهُ} أجل القيامة. وقيل: الأجل الأوّل: ما بين أن يخلق إلى أن يموت، والثاني: ما بين الموت والبعث وهو البرزخ. وقيل: الأوّل النوم، والثاني: الموت.

١٠ [١٠١٥] فإن قلت: المبتدأ النكرة إذا كان خبره ظرفًا وجب تأخيره، فلم جاز تقديمه في قوله {وَأَجَلٌ مُسمًّى عِندَهُ}؟ قلت: لأنه تخصص بالصفة فقارب المعرفة، كقوله {وَلَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ خَيْرٌ مِن مُشْرِكٍ} [البقرة: ٢٢١]. فإن قلت: الكلام السائر أن يقال: عندي ثوب جيد، ولي عبد كيّس، وما أشبه ذلك، فما أوجب التقديم؟ قلت: أوجبه أن المعنى: وأي أجل مسمًّى عنده، تعظيمًا لشأن الساعة، فلما جرى فيه هذا ١٥ المعنى وجب التقديم.

٣-﴿وَهُوَ اللهُ فِي السَّمٰوَاتِ وَفِي الأَرْضِ يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ وَيَعْلَمُ مَا تَكْسِبُونَ﴾

[١٠١٦] {فِي السَّمٰوَاتِ } متعلق بمعنى اسم الله، كأنه قيل: وهو المعبود فيها. ومنه قوله {وَهُوَ فِي السَّمَاءِ إِلهٌ وَفِي الأَرْضِ إِلهٌ} [الزخرف: ٨٤]، أو وهو المعروف بالإلهية، ٢٠ أو المتوحد بالإلهية فيها، أو هو الذي يقال له: الله فيها لا يشرك به في هذا الاسم.

Yine, “Göklerde yegâne ma‘bud O’dur” ifadesinin, haberden sonra gelmiş [ikinci] bir haber olması da mümkündür, [bu durumda] anlam, “O, Allah’tır ve O, göklerde ve yeryüzündedir” olur. [O’nun göklerde ve yeryüzünde bulunması] göklerde ve yeryüzünde bulunanları bilmesi, sanki Zât’ı oralarda bulunuyormuş gibi, hiçbir şeyin O’na gizli kalmaması anlamındadır.

[1017] **Şayet** “يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ (Gizlinizi de aşikârınızı da bilir) sözünün konumu nasıldır?” **dersen şöyle derim:** “İlahlıkta tek olma” anlamını kastedersen, bu söz onu pekiştirmiş olur. Çünkü ilminde gizli ve açık her şeye muttali bulunan yalnızca Allah’tır. “Göklerde” ifadesini haberden sonra gelmiş [ikinci] bir haber kabul edersen de aynı durum geçerlidir. Bunun dışında يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ ifadesi, “gizlinizi de bilir, aşikârınızı da” anlamında bir ibtidâiyye cümlesidir. Ya da üçüncü bir haberdir. O, hayır ve şer “bütün yaptıklarınızı bilir”, onun karşılığında [size] mükâfat ve ceza verir.

4. Kendilerine Rablerinin âyetlerinden herhangi bir âyet geldiğinde, ondan mutlaka yüz çevirmişlerdir.

5. Kendilerine geldiğinde, gerçeği yalanlamışlardır. Ama alay edip durdukları şeyin haberleri ileride onlara gelecektir!

[1018] مِنْ آيَةٍ (Herhangi bir âyet) ifadesindeki مِنْ istiğrâk, مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ (Rablerinin âyetlerinden) ifadesindeki مِنْ ise teb‘îz anlamı taşır, “onların önüne çıkan, incelenmesi, delil olarak kullanılması ve dikkate alınması gereken delillerden herhangi biri” demektir. “Ondan mutlaka yüz çevirmişlerdir” yani korkmadıkları ve akıbetlerini düşünmedikleri için delili önemsemeyerek ve delile dikkat kesilmeyerek incelemeyi terk etmektedirler.

[1019] لَمَّا جاءَهُمْ yani, fesâhatta ileri seviyede bulunmalarına rağmen, kendilerine meydan okunup da benzerini getirmekten âciz kaldıkları Kur’ân kendilerine geldiğinde, “onu yalanlamışlardır.” Bu cümle, hazfedilmiş bir söze ircâ edilmekte olup sanki şöyle denilmiştir: Onlar âyetlerden yüz çevirmişlerse, nitekim en üstün, en büyük âyet olan bu gerçeği de yalanlamışlardı. “Ama alay edip durdukları şeyin” yani Kur’ân’ın “haberleri ileride onlara gelecektir!” Yani Kur’ân’ın haberleri ve halleri demektir, neyle alay edip durduklarını ileride öğrenecekler ve onun alay edilecek bir şey olmadığı açık seçik ortaya çıkacaktır. Bu, dünyada veya âhirette kendilerine azap gönderildiği zaman yahut İslâm’ın ortaya çıkıp İslâm ilkelerinin yükseldiği anda gerçekleşecektir.

ويجوز أن يكون {اللَّهُ فِي السَّمٰوَاتِ } خبرًا بعد خبر على معنى: أنه الله وأنه في السموات والأرض، بمعنى أنه عالم بما فيهما لا يخفى عليه منه شيء، كأن ذاته فيهما.

[١٠١٧] فإن قلت: كيف موقع قوله {يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ}؟ قلت: إن أردت التوحُّد بالإلهية كان تقريرًا له؛ لأن الذي استوى في علمه السر والعلانية هو الله وحده، وكذلك إذا جعلت في السموات خبرًا بعد خبر، وإلا فهو كلام مبتدأ بمعنى: هو يعلم سركم وجهركم؛ أو خبر ثالث. {وَيَعْلَمُ مَا تَكْسِبُونَ} من الخير والشرّ، ويثيب عليه، ويعاقب.

٤-﴿وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ﴾

٥-﴿فَقَدْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ فَسَوْفَ يَأْتِيهِمْ أَنْبَاءُ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ﴾

[١٠١٨] مِنْ في {مِنْ آيَةٍ} للاستغراق، وفي {مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ} للتبعيض. يعني: وما يظهر لهم دليل قط من الأدلة التي يجب فيها النظر والاستدلال والاعتبار، إلا كانوا عنه معرضين، تاركين للنظر لا يلتفتون إليه ولا يرفعون به رأسًا، لقلة خوفهم وتدبرهم للعواقب.

[١٠١٩] {فَقَدْ كَذَّبُوا} مردود على كلام محذوف، كأنه قيل: إن كانوا معرضين عن الآيات فقد كذبوا بما هو أعظم آية وأكبرها، وهو الحق{لَمَّا جَاءَهُمْ}، يعني القرآن الذي تُحدُّوا به على تبالغهم في الفصاحة فعجزوا عنه {فَسَوْفَ يَأْتِيهِمْ أَنْبَاء} الشيء الذي {كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ} وهو القرآن، أي أخباره وأحواله، بمعنى: سيعلمون بأي شيء استهزءوا. وسيظهر لهم أنه لم يكن بموضع استهزاء، وذلك عند إرسال العذاب عليهم في الدنيا أو يوم القيامة أو عند ظهور الإسلام وعلوّ كلمته.

6. Görmediler mi ki Biz onlardan önce öyle nesiller yok etmişiz ki yeryüzünde size bahşetmediğimiz güç ve imkânları onlara bahşetmiştik; bulutları üzerlerine bol yağmur yağdırsınlar diye göndermiş, altlarından da ırmaklar akıtmıştık. Fakat günahlarından dolayı onları helâk ettik ve ardlarından bir başka nesil inşâ ettik.

[1020] [Lâm ile] *mekkene le-hû fi'l-ard* ifadesi "Ona yeryüzünde bir yer verdi." demektir. *Arrada le-hû* (أرّض له) ifadesi de benzer anlamdadır. Tıpkı إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْأَرْضِ ("Doğrusu, Biz onu bölgesine hâkim kılmıştık." [Kehf 18/84]) ve أَوَلَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ ("Onları (Harem'e) Biz yerleştirmedik mi?" [Kasas 28/57]) âyetlerinde olduğu gibi. [Lâm'sız] *Mekkentühû fi'l-ard* ise "Onu yeryüzüne yerleştirdim / sabit kıldım." demektir. Nitekim وَلَقَدْ مَكَّنَّاهُمْ فِيمَا إِنْ مَكَّنَّاكُمْ فِيهِ ("Aslında bunlara, size vermediğimiz imkânlar bahşetmiştik." [Ahkāf 46/26]) âyetinde bu mâna geçerlidir. Bu iki anlam birbirine yakınlığından dolayı مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ ما لَمْ نُمَكِّنْ لَكُمْ ("Yeryüzünde size bahşetmediğimiz güç ve imkânları onlara bahşetmiştik." [En'âm 6/6]) âyetinde toplanmıştır. Anlam şöyledir: Âd, Semûd ve diğer kavimlere verdiğimiz beden gücü, mal bolluğu ve dünya imkânlarına hâkimiyetin benzerlerini Mekke halkına vermedik.

[1021] *Semâ'* ya gölgelendiren demektir -çünkü su buluta oradan iner- ya da bulut veya yağmurdur. *Midrâr*^{an}, bol bol [yağmur] anlamındadır.

[1022] **Şayet** "Artlarından bir başka neslin inşâ edilmesinden bahsedilmesinde ne fayda vardır?" **dersen şöyle derim:** Bir nesli yok edip ülkelerini onlardan temizlemenin, Yüce Allah'a zor gelmediğine delâlet vardır. Zira, ülkelerini kendileri vasıtasıyla kuracağı başka kimseleri onların yerine getirmeye O'nun gücü yeter. Nitekim "O bunun sonucundan endişe etmez." [Şems 91/15] buyrulmuştur.

7. (Resûlüm!) Şayet sana ince deriye yazılmış bir kitap indirseydik ve ona bizzat elleriyle dokunsalardı inkârcı nankörler mutlaka şöyle derlerdi "Bu, apaçık büyüden başka bir şey değil!"

8. "Ona bir melek indirilse ya?!" demekteler bir de... Oysa Biz bir melek indirseydik o zaman iş bitirilmiş olur ve ondan sonra kendilerine süre tanınmazdı!..

9. Hem, onu (elçimizi) melek kılsaydık bile, onu yine erkek (insan) görünümlü yapardık ve düştükleri şüpheye onları yine düşürürdük.

٦-﴿أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ مَكَّنَّاهُمْ فِي الأَرْضِ مَا لَمْ نُمَكِّنْ لَكُمْ وَأَرْسَلْنَا السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا وَجَعَلْنَا الأَنْهَارَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمْ فَأَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَأَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِينَ﴾

[١٠٢٠] مكَّن له في الأرض: جعل له مكانًا له فيها. ونحوه: أرّض له. ومنه قوله {إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِي الأرضِ} [الكهف: ٨٤]، {أَوَ لَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ} [القصص: ٥٧]. وأمّا مكَّنته في الأرض، فأثبته فيها. ومنه قوله {وَلَقَدْ مكَّنَّاهم فِيمَا إِنْ مكَّنَّاكم فِيهِ} [الأحقاف: ٢٦]. ولتقارب المعنيين جمع بينهما في قوله {مكَّنَّاهم فِي الأَرْضِ مَا لَمْ نُمَكِّن لَكُمْ}. والمعنى لم نعط أهل مكة نحو ما أعطينا عادًا وثمود وغيرهم، من البسطة في الأجسام، والسعة في الأموال والاستظهار بأسباب الدنيا.

[١٠٢١] والسماء المظلة؛ لأن الماء ينزل منها إلى السحاب، أو السحاب أو المطر. والمدرار: المغزار.

[١٠٢٢] فإن قلت: أي فائدة في ذكر إنشاء قرن آخرين بعدهم؟ قلت: الدلالة على أنه لا يتعاظمه أن يهلك قرنًا ويخرب بلاده منهم. فإنه قادر على أن ينشئ مكانهم آخرين يعمر بهم بلاده، كقوله تعالى {وَلَا يَخَافُ عُقْبَاهَا} [الشمس: ١٥].

٧-﴿وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِي قِرْطَاسٍ فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ لَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلا سِحْرٌ مُبِينٌ﴾

٨-﴿وَقَالُوا لَوْلا أُنْزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ وَلَوْ أَنْزَلْنَا مَلَكًا لَقُضِيَ الأَمْرُ ثُمَّ لا يُنْظَرُونَ﴾

٩-﴿وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلا وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِمْ مَا يَلْبِسُونَ﴾

[1023] كِتابًا "yazılmış", فِي قِرْطاسٍ "ince deri / parşömen üzerine" demektir. "Ona bizzat elleriyle dokunsalardı." cümlesinde, "bakışlarımız bulandı." [Hicr 15/15] demesinler, ileri sürecekleri bir mazeret kalmasın diye, onların halini sadece 'görme' ile sınırlı tutmadı, anlamı vardır. Hak ortaya çıktıktan sonra, ona karşı kibirlenip inat ettiklerinden dolayı "Bu, apaçık büyüden başka bir şey değil!' derlerdi."

[1024] "O zaman iş bitirilmiş olurdu." ifadesi, helâklerine dair buyruk verilmiş olurdu, melek indirilmesinden sonra onlara göz açıp kapama süresi dahi tanınmazdı. Çünkü [i] Peygamber (s.a.)'e gerçek sûretiyle inen meleği [*Buhârî,* "Bed'ü'l-halk", 7] apaçık görseler, -ki meleğin gerçek sûretinden daha açık ve tatmin edici hiçbir *âyet* yoktur- sonra da *"Biz onlara melekleri indirseydik ve ölüler kendileriyle konuşsaydı… "* [En'âm 6/111] âyetinde belirtildiği gibi, yine iman etmeselerdi, o zaman sofra sahiplerinin helâk edildiği gibi helâk edilmekten başka ihtimal kalmazdı. [ii] Ya da melekler indiği taktirde, yükümlülüğün esası olan seçme yetisi ortadan kalkacak ve dolayısıyla helâk edilmeleri gerekecekti. [iii] Veya herhangi bir meleği gerçek sûretinde görselerdi, gördükleri şeyin korkusundan dolayı helâk olurlar, ölürlerdi.

[1025] 'Sonra' demenin anlamı, iki şey -yani işin bitirilmesi ile süre tanınmaması- arasındaki uzaklıktır. Süre tanınmaması, işin bitirilmesinden daha etkili [bir ceza] sayılmıştır. Çünkü şiddetin ansızın gelmesi, şiddetin kendisinden daha etkilidir.

[1026] "Oysa Biz bir melek indirseydik" cümlesi, onların teklif ettikleri gibi "peygamberi melek yapsaydık" demektir. Zira şöyle diyorlardı: Muhammed'e melek indirilse ya!.. Kimi zaman da şöyle diyorlardı: "Bu, sadece sizin gibi bir insandır." [Mümінûn 23/33], "Rabbimiz dileseydi (peygamber olarak) melekler indirirdi." [Fussilet 41/14]

[1027] "Onu erkek görünümlü yapardık" ifadesi, onu bir adam sûretinde gönderirdik demektir. Nitekim Cebrâil *Aleyhisselâm*, Peygamber (s.a.)'e genellikle Dihye [v. 50/670] sûretinde iniyordu [*Buhârî,* "Salât", 11]. Çünkü insanlar melekleri gerçek sûretlerinde görerek canlı kalamazlar."Düştükleri şüpheye onları yine şüpheye düşürürdük" yani, birbirlerinin başına dolamaya -aklını çelmeye- çalıştıkları şeyi onların başına dolardık. Zira meleği insan sûretinde görünce "Bu insandır, melek değil" derlerdi, şayet melek onlara "Benim melek olduğumun delili, mucize olan Kur'ân'ı getirmemdir. O, benim, insan değil, melek olduğumu söylemektedir" dese Muhammed (s.a.)'i yalanladıkları gibi onu da yalanlarlardı. Bunu yaptıklarında da şu an yüzüstü ortada kaldıkları gibi ortada kalırlardı.

[١٠٢٣] {كِتَابًا} مكتوبًا {فِي قِرْطَاسٍ} في ورق {فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ} ولم يقتصر بهم على الرؤية، لئلا يقولوا {سُكِّرَتْ أَبْصَارُنَا} [الحجر: ١٥]، ولا تبقى لهم علة. لقالوا {إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ} تعنتًا وعنادًا للحق بعد ظهوره.

[١٠٢٤] {لَقُضِيَ الأَمْرُ} لقضي أمر إهلاكهم، {ثُمَّ لَا يُنظَرُونَ} بعد نزوله طرفة ٥ عين. إما لأنهم إذا عاينوا الملَك قد نزل على رسول الله ﷺ في صورته وهي آية لا شيء أبين منها وأيقن، ثم لا يؤمنون كما قال: {وَلَوْ أَنَّنَا نَزَلْنَا إِلَيْهِمُ الملائكةَ وَكَلَّمَهُمُ المَوْتَى} [الأنعام: ١١١] لم يكن بدّ من إهلاكهم، كما أهلك أصحاب المائدة؛ وإما لأنه يزول الاختيار الذي هو قاعدة التكليف عند نزول الملائكة، فيجب إهلاكهم؛ وإما لأنهم إذا شاهدوا ملكًا في صورته زهقت أرواحهم من هول ما يشاهدون.

١٠ [١٠٢٥] ومعنى {ثُمَّ} بعد ما بين الأمرين؛ قضاء الأمر، وعدم الإنظار. جعل عدم الإنظار أشدّ من قضاء الأمر، لأنّ مفاجأة الشدّة أشدّ من نفس الشدّة.

[١٠٢٦] {وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا} ولو جعلنا الرسول ملكًا كما اقترحوا. لأنهم كانوا يقولون: لولا أنزل على محمد ملك، وتارة يقولون: {مَا هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ} [المؤمنون: ٣٣]، {وَلَوْ شَاء رَبُّنَا لأنزَلَ مَلَائِكَةً} [فصلت: ١٤].

١٥ [١٠٢٧] {لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا} لأرسلناه في صورة رجل، كما كان ينزل جبريل على رسول الله ﷺ في أعم الأحوال في صورة دِحْيَة. لأنهم لا يبقون مع رؤية الملائكة في صورهم. {وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِم} ولخلطنا عليهم ما يخلطون على أنفسهم حينئذ، فإنهم يقولون إذا رأوا الملك في صورة إنسان: هذا إنسان وليس بملك. فإن قال لهم: الدليل على أني ملك أني جئت بالقرآن المعجز، وهو ناطق بأني ملك لا ٢٠ بشر، كذبوه كما كذبوا محمدًا ﷺ، فإذا فعلوا ذلك خذلوا كما هم مخذولون الآن،

İşte, Yüce Allah'ın onların kafasını karıştırması budur. Şu anlamın kastedilmesi de mümkündür: Allah'ın apaçık âyetlerini inkâr ederek o Kıyamet saati hakkında içine düştükleri kafa karışıklığı gibi, o zaman da kafalarını karıştırırdık. İbn Muhaysın [v. 123/741] وَلَبَسْنا عَلَيْهِمْ şeklinde tek Lâm ile okumuştur. Zührî [v. 124/742] ise, وَلَلَبَّسْنَا عَلَيْهِمْ مَا يُلَبِّسُونَ şeklinde ["*sürekli* insanların aklını çeldikleri hususta kafalarını *iyice* karıştırırdık" anlamında Bâ'yı] şeddeli okumuştur.

10. Gerçek şu ki senden önce de peygamberlerle alay edilmişti. Bu sebeple alay ettikleri gerçek, peygamberlerle eğlenenleri çepeçevre kuşatıverdi!

[1028] "Gerçek şu ki alay edilmişti…" ifadesi Peygamber (s.a.)'i kavminden karşılaştığı zorluklara karşı teselli etmektedir. *Fe-hâka bi-him*, "alay ettikleri şey, yani hak onları kuşattı." demektir, hak ile alay ettikleri için helâk olmuşlardır.

11. De ki: Yeryüzünde gezip dolaşın, sonra da yalanlayanların akıbeti nice olmuş bir bakın!..

[1029] **Şayet** "Allah Teâlâ'nın فَانظُرُوا [Neml 27/69] sözü ile buradaki ثُمَّ انْظُرُوا sözü arasındaki fark nedir?" **dersen şöyle derim:** فَانظُرُوا ifadesinde bakıp inceleme, dolaşmanın sonucu sayılmış, adeta şöyle denmiştir: Bakıp inceleme amacıyla dolaşın, gafillerin gezmesi gibi dolaşmayın. "Gezip dolaşın, sonra da bir bakın! (ثُمَّ انْظُرُوا)" ifadesinin anlamı ise, ticaret ve diğer menfaatler için yeryüzünde gezmenin mübahlığı, fakat helâk olanların *eser*lerini / izlerini incelemenin zorunluluğudur. Yani mübah ve zorunlu olma arasındaki uzaklıktan dolayı, buna *sümme* ile dikkat çekilmiştir.

12. "Göklerde ve yeryüzünde bulunanlar kimindir?" de... De ki: Allah'ındır. O, merhameti ilke edinmiştir. O, hakkında şüphe olmayan kıyamet günü hepinizi mutlaka bir araya getirecektir. Kendilerini hüsrana uğratanlardır ki iman etmezler.

[1030] "Göklerde ve yeryüzünde bulunanlar kimindir?" cümlesi, azarlama anlamı taşıyan bir sorudur. "De ki: Allah'ındır" ifadesi ise onlar adına bir onaydır. Yani o, Allah'a aittir, sizinle benim aramda bu hususta hiçbir ayrılık yoktur. Siz de O'na ait bir şeyi O'ndan başkasına nispet edemezsiniz.

فهو لبس الله عليهم. ويجوز أن يراد: {وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِم} حينئذ مثل ما يلبسون على أنفسهم الساعة في كفرهم بِآيَاتِ الله البينة. وقرأ ابن محيصن «وَلَبَسْنَا عَلَيْهِمْ»، بلام واحدة. وقرأ الزهري «وللبَّسْنَا عَلَيْهِم مَا يُلبِّسُونَ»، بالتشديد.

١٠-﴿وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ﴾

٥

[١٠٢٨] {وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ} تسلية لرسول الله ﷺ عما كان يلقى من قومه. {فَحَاقَ} بهم فأحاط بهم الشيء الذي كانوا يستهزءون به، وهو الحق، حيث أهلكوا من أجل الاستهزاء به.

١١-﴿قُلْ سِيرُوا فِي الأَرْضِ ثُمَّ انْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ﴾

١٠

[١٠٢٩] فإن قلت: أي فرق بين قوله {فَانْظُرُوا} [النمل: ٦٩] وبين قوله {ثُمَّ انْظُرُوا}؟ قلت: جعل النظر مسببًا عن السير في قوله {فَانْظُرُوا}، فكأنه قيل سيروا لأجل النظر، ولا تسيروا سير الغافلين. وأما قوله {سِيرُوا فِي الأَرْضِ ثُمَّ انْظُرُوا} فمعناه إباحة السير في الأرض للتجارة وغيرها من المنافع وإيجاب النظر في آثار الهالكين. ونبه على ذلك بثم، لتباعد ما بين الواجب والمباح.

١٥

١٢-﴿قُلْ لِمَنْ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالأَرْضِ قُلْ لِلّٰهِ كَتَبَ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ لَيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لا رَيْبَ فِيهِ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لا يُؤْمِنُونَ﴾

[١٠٣٠] {لِمَنْ مَا فِيالسَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ} سؤال تبكيت، و{قُل لِلّٰه} تقرير لهم، أي هو الله لا خلاف بيني وبينكم، ولا تقدرون أن تضيفوا شيئًا منه إلى غيره.

[1031] "O merhameti ilke edinmiştir." yani, "sizi *ma'rifetullâh*a ulaştırma konusunda ve Allah'ın tekliğini gösteren -sizin de kabul ettiğiniz gökleri ve yeryüzünü yaratması gibi- delilleri karşınıza dikme hususunda merhametli olmayı zâtına gerekli kılmıştır." demektir.

[1032] Sonra, bakıp incelemeyi ihmal etmelerine ve hiçbir şey yaratamayan 'şey'leri O'na ortak koşmalarına karşı, "hakkında şüphe olmayan kıyamet günü hepinizi mutlaka bir araya getirecek" ve şirkinizden dolayı sizi cezalandıracak"tır" sözüyle onları tehdit etmiştir.

[1033] الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ (Kendilerini hüsrana uğratanlar) ifadesi, ya kınama anlamıyla mansûbdur yahut merfû'dur. Yani kendilerini hüsrana uğratanları kastediyorum veya sizler kendilerini hüsrana uğratanlarsınız.

[1034] **Şayet** "[*Kendilerini hüsrana uğratanlardır ki, iman etmezler* cümlesinde] iman etmemeleri, nasıl hüsrana uğramalarının neticesi kabul edilmiştir, halbuki durum tam tersidir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı, "inkârı tercih edecekleri için Allah'ın ilminde kendilerini hüsrana uğratmış olanlar, iman etmezler." şeklindedir.

13. Gece ve gündüzün içinde barınan her şey O'nundur… O'dur işiten, 'mutlak ilim sahibi' (Semî', Alîm).

[1035] "O'nundur." ifadesi [12. âyetteki] "Allah'ındır." ifadesine atfedilmiştir. مَا سَكَنَ فِي اللَّيلِ وَالنَّهَارِ ifadesinde *sekene*, *es-süknâ* masdarındandır ve وَسَكَنْتُمْ فِي مَسَاكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ("Kendilerine zulmedenlerin yurtlarına yerleştiniz." [İbrâhim 14/45]) âyetindeki gibi mef'ûlünü *fî* ile almıştır. İşitilebilecek her şeyi "işiten," bilinebilecek her şeyi bilen "mutlak ilim sahibi O'dur." Dolayısıyla gece ve gündüzün kuşattığı [canlı-cansız] hiçbir şey O'na gizli kalmaz.

14. De ki: Gökleri ve yeri sonraki gelişmelere açık biçimde yaratan, herkesi rızıklandıran ama hiç kimse tarafından rızıklandırılmayan Allah'tan başka bir velî mi edinirim?! De ki: Ben, O'na teslimiyet gösterenlerin ilki olmakla emrolundum. Sakın Müşriklerden olma.

15. Şöyle de: Rabbime karşı gelirsem öyle muazzam bir günün azabından korkarım.

16. O gün azap kimden uzaklaştırılırsa şüphesiz Allah, ona merhamet etmiştir… ki apaçık başarı budur.

[١٠٣١] {كَتَبَ على نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ} أي أوجبها على ذاته في هدايتكم إلى معرفته، ونصب الأدلة لكم على توحيده بما أنتم مقرون به من خلق السموات الأرض.

[١٠٣٢] ثم أوعدهم على إغفالهم النظر وإشراكهم به من لا يقدر على خلق شيء بقوله {لَيَجْمَعَنَّكُمْ إلى يَوْمِ القِيَامَةِ} فيجازيكم على إشراككم.

٥ [١٠٣٣] وقوله {الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُم} نصب على الذم، أو رفع: أي أريد الذين خسروا أنفسهم، أو أنتم الذين خسروا أنفسهم.

[١٠٣٤] فإن قلت: كيف جعل عدم إيمانهم مسببًا عن خسرانهم، والأمر على العكس؟ قلت: معناه: الذين خسروا أنفسهم في علم الله لاختيارهم الكفر، فهم لا يؤمنون.

١٠ ١٣-﴿وَلَهُ مَا سَكَنَ فِي اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[١٠٣٥] {وَلَهُ} عطف على {لله} [الأنعام: ١٢]؛ {مَا سَكَنَ فِي اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ} من السكنى وتعديه بفي كما في قوله {وَسَكَنتُمْ فِي مَسَاكِنِ الذين ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ}. {وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ} يسمع كل مسموع ويعلم كل معلوم، فلا يخفى عليه شيء مما يشتمل عليه الملوان.

١٥ ١٤-﴿قُلْ أَغَيْرَ اللهِ أَتَّخِذُ وَلِيًّا فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالأَرْضِ وَهُوَ يُطعِمُ وَلا يُطْعَمُ قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ وَلا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

١٥-﴿قُلْ إِنِّى أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّى عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾

١٦-﴿مَنْ يُصْرَفْ عَنْهُ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمَهُ وَذَلِكَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ﴾

[1036] [أَغَيْرَ اللهِ أَتَّخِذُ cümlesinde] *ğayra'llāh*, *ettehızü* fiilinden sonra değil de istifhâm Hemze'sinden sonra gelmiştir ve anlam *e-veliyy^{ün} ğayra'llāh* (Allah'tan başka bir velî mi?!) şeklindedir. Çünkü istifhâmın ifade ettiği inkâr/ret, Allah'tan başkasını velî edinme hakkında olup, mutlak velî edinme hakkında değildir. Bu sebeple *ğayra'llāh* ifadesinin öne geçmesi daha uygun olmuştur. أَفَغَيْرَ اللهِ تَأْمُرُونِّي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ ("Ey cahiller! Allah'tan başkasına mı kulluk etmemi bana emrediyorsunuz?!" [Zümer, 39/64]) ve آللّٰهُ أَذِنَ لَكُمْ ("Size Allah mı bildirdi…?!" [Yûnus, 10/59]) âyetleri de buna benzer.

[1037] [فَاطِرِ السَّمَوَاتِ ifadesinde] *fâtır* kelimesi *Allah* lafzının sıfatı olarak mecrûr da okunmuştur, övgü kastedilerek merfû' da okunmuştur. Zührî [v. 124/742] ise *fetara* şeklinde okumuştur. İbn Abbâs'dan şöyle rivayet edilmiştir: Ben فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ ifadesinin anlamını, yanıma gelip bir kuyu hakkında mahkemeleşen iki bedevî ile karşılaşana kadar bilmiyordum. Bunlardan biri *ene fetartühâ*, yani "kuyuyu ilk olarak ben açtım / kazdım." diyordu.

[1038] وَهُوَ يُطْعِمُ وَلاَ يُطْعَمُ yani, "herkesi rızıklandıran ama hiç kimse tarafından rızıklandırılmayan" demektir. Nitekim "Ben, onlardan hiçbir rızık istemiyorum, Beni doyurmalarını da istemiyorum." [Zâriyât 51/57] âyetinde de böyledir. Mâna, "bütün menfaatler O'nun katındandır ve bunlardan O'nun faydalanması söz konusu değildir." şeklindedir. وَلاَ يُطْعَمُ ifadesindeki Yâ fethalı da okunmuştur. İbnü'l-Me'mûn, Ya'kūb'dan [v. 205/821] وهو يُطْعَمُ ولا يُطْعِمُ (Allah'tan başka, "kendisi doyurulup, başkasını doyuramayan" şeyler) şeklinde, birinci fiilin mechûl, ikinci fiilin ma'lûm kipte ve zamirin غَيْرَ اللهِ ifadesine râci sayıldığı bir kıraat nakletmiştir. Eşheb [v. 204/820], وهو يُطْعِمُ ولا يُطْعِمُ şeklinde iki fiili de ma'lûm okumuştur. Bu durumda âyetin anlamı, "yedirir, yemek istemez." şeklinde tefsir edilmiştir. Ezherî [v. 370/980], *et'amtü* (yedirdim) fiilinin *istet'amtü* (yedirmesini istedim) anlamına geldiğini nakletmiştir. Bunun benzeri, *efedtü* fiilinde de vardır (fayda sağladım - faydalandım). Mâna "maslahata göre kimi zaman doyurur, kimi zaman doyurmaz." şeklinde de olabilir. "Verir, vermez", "bol verir, az verir", "zenginleştirir, fakirleştirir" ifadelerinde olduğu gibi.

[1039] "Ben, O'na teslimiyet gösterenlerin ilki olmakla emrolundum…" Müslümanların ilki, zira Peygamber (s.a.), Müslümanlık konusunda ümmetinin en önde olanıdır. Nitekim "Müslümanların ilki olarak ben bununla memurum." [En'âm 6/163] âyeti ile Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın "Seni tenzih ederim!.. Müminlerin ilki olarak Sana tevbe ediyorum." [A'râf 7/143] sözü de böyledir.

[١٠٣٦] {أ} وَلِيٌّ {غَيْرَ اللهِ}، همزة الاستفهام دون الفعل الذي هو {أَتَّخِذُ}، لأن الإنكار في اتخاذ غير الله وليًّا، لا في اتخاذ الولي، فكان أولى بالتقديم. ونحوه {أَفَغَيْرَ اللهِ تَأْمُرُونِّي أَعْبُدُ أَيُّهَا الجَاهِلُونَ} [الزمر: ٦٤] {آللهُ أَذِنَ لَكُمْ} [يونس: ٥٩].

[١٠٣٧] وقرئ {فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ }، بالجرّ صفة لله، وبالرفع على المدح. وقرأ الزهري «فَطَرَ». وعن ابن عباس رضي الله عنهما: ما عرفت ما فاطر السموات والأرض، حتى أتاني أعرابيان يختصمان في بئر، فقال أحدهما: أنا فطرتها، أي ابتدعتها.

[١٠٣٨] {وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ} وهو يرزُق ولا يُرْزَق، كقوله {مَا أُرِيدُ مِنْهُم مِنْ رِزْقٍ وَمَا أُرِيدُ أَنْ يُطْعِمُونِ} [الذاريات: ٥٧]. والمعنى: أن المنافع كلها من عنده، ولا يجوز عليه الانتفاع. وقرئ «ولا يَطعم»، بفتح الياء. وروى ابن المأمون عن يعقوب «وهو يُطْعَمُ ولا يُطْعِمُ»، على بناء الأول للمفعول والثاني للفاعل، والضمير لغير الله، وقرأ الأشهب «وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعِمُ»، على بنائهما للفاعل. وفسر بأن معناه: وهو يطعم، ولا يستطعم. وحكى الأزهري: أطعمت، بمعنى استطعمت، ونحوه أفدت. ويجوز أن يكون المعنى: وهو يطعم تارة ولا يطعم أخرى على حسب المصالح، كقولك: وهو يعطي ويمنع، ويبسط ويقدر، ويغني ويفقر.

[١٠٣٩] {أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ} لأنّ النبي سابق أمته في الإسلام، كقوله {وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ وَأَنَا أَوَّلُ المُسْلِمِينَ} [الأنعام: ١٦٣] وكقول موسى: {سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ المُؤْمِنِينَ} [الأعراف: ١٤٣]

[1040] Bana "Sakın Müşriklerden olma" denildi, yani Müslüman olmam emredildi, şirk koşmam yasaklandı.

[1041] "O gün" azap "kimden uzaklaştırılırsa şüphesiz Allah ona" en büyük merhametle "merhamet etmiştir" yani ebedî kurtuluşu nasip etmiştir. Tıpkı "Zeyd'i doyurup açlığını giderirsen ona gerçekten iyilik etmiş olursun." demen gibi ki bu sözünle "Ona yaptığın iyiliği tam yapmış olursun." anlamını kastediyorsundur. Anlam, "… Allah onu mutlaka cennete koymuştur." şeklinde de olabilir çünkü azap edilmeyen kimsenin mükâfatla karşılaşması mutlaktır.

[1042] مَن يُصْرَفْ عَنْهُ ifadesi *yasrif* şeklinde ma'lûm da okunmuştur ki bu durumda anlam, "o gün Allah kimden [azabı] uzaklaştırırsa, ona merhamet etmiştir." olur. Yani "Allah kimden [azabı] savar ve onu korursa" demektir. Azabın kimden savılacağı malumdur [yükümlü olan herkes], savılan şey ise, ya malum olduğundan ya da daha önce geçtiğinden, ki azaptır, zikredilmemiştir.

[1043] *Yevme'izin* (o gün) kelimesinin, *yasrif* fiilinin *mef'ûlün bih*i şeklinde mansūb olması mümkündür, yani Allah, kimden o günü, yani onun dehşetini uzaklaştırmışsa ona merhamet etmiştir. Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] مَن يَصْرِف اللّٰهُ عَنْهُ [Allah'ın, (azabı) kendisinden uzaklaştırdığı] şeklindeki kıraati de bunu destekler.

17. Şayet Allah sana bir zarar dokundurursa o zararı O'ndan başka giderecek yoktur. Eğer sana bir hayır dokundurursa O'nun her şeye gücü yeter.

[1044] "Şayet Allah sana" hastalık yahut fakirlik veya başka "bir zarar dokundurursa" O'ndan başka hiç kimse bu zararı gideremez. Yok "eğer sana" zenginlik ya da sıhhat gibi "bir hayır dokundurursa O'nun her şeye gücü yeter" yani, o hayrı devam ettirmeye de sonlandırmaya da kadirdir.

18. Kullarının üstünde yegâne yetki sahibi O'dur. O'dur 'mutlak hikmet sahibi', 'her şeyden haberdar' (Hakîm, Habîr).

[1045] فَوْقَ عِبَادِهِ (kullarının üstünde) ifadesi, [Firavun'a ait] وَإِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ ("Biz onların üzerinde hakimiyet sahibiyiz."[A'râf 7/127]) ifadesindeki gibi, güç ve üstünlükle sağlanan yücelik ve hakimiyeti tasvir etmektedir.

19. De ki: Şahitlik itibariyle hangi varlık daha büyüktür?' De ki: Allah benimle sizin aranızda şahittir. Bu Kur'ân bana, sizi ve ulaştığı herkesi kendisiyle uyarayım diye vahyolunmuştur. Yoksa siz, Allah'la beraber başka tanrılar olduğuna şahitlik mi ediyorsunuz?! De ki: Ben şahitlik etmem. De ki: Sadece o tek Tanrı'dır. Şüphesiz ben, sizin şirk koştuklarınızdan berîyim!

[١٠٤٠] {وَلَا تَكُونَنَّ} وقيل لي لا تكونن {مِنَ المُشْرِكِينَ} ومعناه: أمرت بالإسلام ونهيت عن الشرك.

[١٠٤١] و{مَنْ يُصرَفْ عَنْهُ} العذاب {يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمَهُ} الله الرحمة العظمى وهي النجاة، كقولك: إن أطعمت زيدًا من جوعه فقد أحسنت إليه، تريد: فقد أتممت الإحسان إليه. أو فقد أدخله الجنة، لأن من لم يعذب لم يكن له بدّ من الثواب.

[١٠٤٢] وقرئ «من يَصْرِفْ عَنْهُ» على البناء للفاعل، والمعنى: من يصرف الله عنه في ذلك اليوم فقد رحمه، بمعنى: من يدفع الله عنه، ويحفظه، وقد علم من المدفوع عنه؛ وترك ذكر المصروف، لكونه معلومًا أو مذكورًا قبله، وهو العذاب.

[١٠٤٣] ويجوز أن ينتصب {يَوْمَئِذٍ} بيَصْرِفْ انتصاب المفعول به، أي من يصرف الله عنه ذلك اليوم، أي هوله، فقد رحمه. وينصر هذه القراءة قراءة أبيّ رضي الله عنه: مَنْ يَصْرِف اللّهُ عنه.

١٧-﴿وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللهُ بِضُرٍّ فَلا كَاشِفَ لَهُ إِلا هُوَ وَإِنْ يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[١٠٤٤] {وَإِن يَمْسَسْكَ الله بِضُرٍّ} من مرض أو فقر أو غير ذلك من بلاياه، فلا قادر على كشفه إلا هو؛ {وَإِن يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ} من غنى أو صحة {فَهُوَ عَلَى كُلّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} فكان قادرًا على إدامته أو إزالته.

١٨-﴿وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ﴾

[١٠٤٥] {فَوْقَ عِبَادِهِ} تصوير للقهر والعلوّ بالغلبة والقدرة، كقوله {وَإِنَّا فَوْقَهُمْ قاهِرونَ} [الأعراف: ١٢٧]

١٩-﴿قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلِ اللهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَأُوحِيَ إِلَيَّ هَذَا الْقُرْآنُ لأُنْذِرَكُمْ بِهِ وَمَنْ بَلَغَ أَئِنَّكُمْ لَتَشْهَدُونَ أَنَّ مَعَ اللهِ آلِهَةً أُخْرَى قُلْ لا أَشْهَدُ قُلْ إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ وَإِنَّنِي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ﴾

[1046] *Şey'* kelimesi, bilinmesi ve haber verilmesi mümkün her bir *varlık* hakkında geçerli olduğundan, umumi mâna taşıyan en kapsamlı ifadedir. Dolayısıyla *kadîm, cisim, ʻaraz, imkânsız* ve *mümkin* [مُسْتَقِيم] hakkında kullanılabilir. Bu sebeple Allah Teâlâ için, *şey^{ün} lâ ke'l-eşyâ^{i}* [Varlık, ama diğer varlıklar gibi değil] denilmesi sahih kabul edilmiştir. Zira adeta "Bilinir, ama diğer bilinenler gibi değil" demiş oluyorsun. Yalnız, "Cisimdir; ancak diğer cisimler gibi değil" denmesi doğru olmaz. [أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً ifadesiyle] "şahitlik bakımından hangi *şahit* daha büyüktür?" demek istemektedir. Yani umumi lafızla mübalağa yapmak için, *şehîd* yerine *şey* kelimesini kullanmıştır.

[1047] قُلِ اللّٰهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ ifadesinde cevabın, [i] *Allāhu ekberu şehadet^{en}* (Tanıklık bakımından en büyük, Allah'tır.) anlamındaki قُلِ اللّٰهُ (De ki: Allah) ifadesinde tamamlanması sonra "O sizinle benim aramda şahittir." anlamındaki شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ ifadesiyle yeni bir cümlenin başlamış olması mümkündür. [ii] اللّٰهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ (Benimle sizin aranızda Allah şahittir.) ifadesinin, cevabın tamamı olması da muhtemeldir. Çünkü bu şuna delâlet etmektedir: Allah Teâlâ, Peygamber (s.a.) ile onlar arasında şahit olduğu zaman, Peygamber için, en büyük 'şey'in şahitliği gerçekleşmektedir.

[1048] "Ulaştığı herkesi" ifadesi, Mekke halkı için kullanılan muhatap zamirine [*küm*] maʻtūfdur. Yani anlam, "Kur'ân'la sizi ve ulaştığı Arap olan - olmayan herkesi uyarmam için" şeklindedir. مَنْ ifadesiyle, insanların ve cinlerin kastedildiği de "Kur'ân'ın kıyamete kadar ulaştığı herkesin" kastedildiği de söylenmiştir. Saʻîd b. Cübeyr'den [v. 94/713] şöyle nakledilmiştir: Kur'ân'ın ulaştığı kimse, Muhammed (s.a.)'i görmüş gibidir.

[1049] "Yoksa siz şahitlik ediyor musunuz?!" Yadırgama ve uzak bulma anlamındaki bu soru cümlesi, Müşrikler adına bir ikrârdır. "De ki: Ben" sizinki gibi "şahitlik etmem."

20. Kitap verdiğimiz kimseler, o Peygamberi öz oğullarını tanıdıkları gibi tanıyorlardı. Ama kendilerini hüsrana uğratanlardır ki iman etmezler.

21. Uydurduğu yalanı Allah'a isnat edenden veya O'nun âyetlerini yalanlayan kimseden daha zalimi olabilir mi?! Zalimler asla felâha eremezler.

[١٠٤٦] الشيء أعم العام لوقوعه على كل ما يصح أن يعلم ويخبر عنه، فيقع على القديم والجرم والعرض والمحال والمستقيم. ولذلك صحّ أن يقال في الله عزّ وجلّ: شيء لا كالأشياء، كأنك قلت: معلوم لا كسائر المعلومات، ولا يصح: جسم لا كالأجسام.وأراد: أي شهيد {أَكْبَرُ شَهَادَةً} فوضع شيئًا مقام ٥ شهيد ليبالغ في التعميم.

[١٠٤٧] {قُلِ اللهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ} يحتمل أن يكون تمام الجواب عند قوله {قُلِ اللهُ} بمعنى الله أكبر شهادة، ثم ابتدئ {شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ} أي هو شهيد بيني وبينكم، وأن يكون {اللهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ} هو الجواب، لدلالته على أنّ الله عزّ وجلّ إذا كان هو الشهيد بينه وبينهم، فأكبر شيء شهادة شهيد له.

١٠ [١٠٤٨] {وَمَنْ بَلَغَ} عطف على ضمير المخاطبين من أهل مكة، أي لأنذركم به وأنذر كل من بلغه القرآن من العرب والعجم؛ وقيل: من الثقلين؛ وقيل: من بلغه إلى يوم القيامة. وعن سعيد بن جبير: من بلغه القرآن فكأنما رأى محمدًا ﷺ.

[١٠٤٩] {أَئِنَّكُمْ لَتَشْهَدُونَ} تقرير لهم مع إنكار واستبعاد {قُل لَا أَشْهَدُ} شهادتكم.

٢٠-﴿الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمُ الَّذِينَ خَسِرُوا ١٥ أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لا يُؤْمِنُونَ﴾

٢١-﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ إِنَّهُ لا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ﴾

[1050] "Kitap verdiğimiz kimseler" yani Yahudi ve Hristiyanlar. Bunlar, Peygamber (s.a.)'i, Tevrat ve İncil'de kayıtlı bulunan hilye ve sıfatlarıyla tastamam biliyorlardı. Aynen "öz oğullarını", hilye ve sıfatlarıyla -kendilerine yabancı gelmeyecek ve başkalarıyla karıştırmayacak kadar- "tanıdıkları gibi." Burada Ehl-i Kitab'ın, Peygamber (s.a.)'i tanımaları ve nübüvvetinin doğru olduğu hakkındaki bilgileriyle Mekkelilere şahit gösterilmektedir.

[1051] Sonra şöyle buyurmuştur: "Kendilerini hüsrana uğratanlardır ki" yani Müşrikler ve bile bile inkâr eden Ehl-i Kitap, Muhammed (s.a.)'e "iman etmezler." Müşrikler iki zıt şeyi bir araya getirmişlerdir. [i] Hakkında hiçbir delil bulunmayan şeyleri yalan yere Allah'a isnat etmişler, [ii] apaçık delil ve doğru kanıtla ispatlanmış olan bir şeyi ise yalanlamışlardır. Nitekim şöyle demişlerdir: "Şayet Allah dileseydi, ne biz ne de atalarımız şirk koşardı." [En'âm 6/148], "Bunu bize Allah emretti." [A'râf 7/28], "Melekler Allah'ın kızlarıdır.","Bunlar, Allah katında bizim şefaatçilerimizdir." [Yûnus 10/18]. Ayrıca, kulağı yarılıp salıverdikleri hayvanları [bahîre] ve putlara adadıkları hayvanları [sâibe] Allah'ın haram kıldığını söylemişlerdir. Buna mukabil, doğru yoldan saparak Kur'ân ve mucizeleri yalanlamışlar, mucizelere sihir demişler ve Peygamber (s.a.)'e inanmamışlardır.

22. Onların hepsini haşrettiğimiz gün… Sonra şirk koşanlara, "Tanrı olduğunu iddia edip durduğunuz, Allah'a ortak koştuğunuz ilahlarınız nerede?!" deriz.

23. (Bizi) kandırmaya çalışmak adına söyleyebilecekleri tek şey "Rabbimiz Allah'a yemin ederiz ki biz Müşrik değildik!" demekten ibaret olacaktır.

24. Bak, nasıl kendi aleyhlerine yalan söylediler. Haklarında 'ilah oldukları' yalanını uydurup durdukları şeyler onları nasıl da terk etti?!

[1052] وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ ifadesini nasbeden âmil mahzûf olup "Onları haşrettiğimiz gün şöyle şöyle olacak!.." şeklinde takdir edilir. Ancak, korkutmanın içerdiği gizem ve kapalılık devam etsin diye âmil zikredilmemiştir.

[1053] أَيْنَ شُرَكَاؤُكُمُ (ortaklarınız nerede?) ifadesi "Allah'a ortak koştuğunuz 'ilah'larınız nerede?" anlamındadır. الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ ifadesi, "ortak olduklarını iddia ettiğiniz" anlamındadır. [*Tez'umûne* fiilinin] iki mef'ûl[ü, yani *hum* ve *şurakâ'* lafızları] hazfedilmiştir. [نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ ifadesi] *yahşuruhüm* ve *yekūlü* şeklinde Yâ ile okunmuştur ["Allah onları haşrettiği gün… Sonra … der" anlamında]. Bu söz Müşriklere, azarlama üslubuyla söylenecektir.

[١٠٥٠] {الَّذِينَ ٦٤١ آتَيْنَاهُمُ الكِتَابَ} يعني اليهود والنصارى يعرفون رسول الله ﷺ بحليته ونعته الثابت في الكتابين معرفة خالصة {كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمُ} بحلاهم ونعوتهم لا يخفون عليهم ولا يلتبسون بغيرهم. وهذا استشهاد لأهل مكة بمعرفة أهل الكتاب به وبصحة نبوّته.

٥ [١٠٥١] ثم قال: {الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُم} من المشركين ومن أهل الكتاب الجاحدين {فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ} به.جمعوا بين أمرين متناقضين، فكذبوا على الله بما لا حجة عليه، وكذبوا بما ثبت بالحجة البينة، والبرهان الصحيح، حيث قالوا: {لَوْ شَاءَ اللهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا} [الأنعام: ١٤٨] وقالوا: {واللهُ أَمَرَنَا بِهَا} [الأعراف: ٢٨]، وقالوا: {المَلَائكةُ بَنَاتُ اللهِ} و{هَؤُلاءِ شُفَعَاؤُنا عِندَ اللهِ} [يونس: ١٨] ونسبوا إليه ١٠ تحريم البحائر والسوائب، وذهبوا فكذبوا القرآن والمعجزات، وسموها سحرًا، ولم يؤمنوا بالرسول ﷺ.

٢٢-﴿وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا أَيْنَ شُرَكَاؤُكُمُ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ﴾

٢٣-﴿ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلا أَنْ قَالُوا وَاللهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ﴾

١٥ ٢٤-﴿انْظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾

[١٠٥٢] {وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ} ناصبه محذوف تقديره: ويوم نحشرهم كان كيت وكيت، فترك ليبقى على الإبهام الذي هو داخل في التخويف.

[١٠٥٣] {أَيْنَ شُرَكَاؤُكُمْ} أي آلهتكم التي جعلتموها شركاء لله. وقوله {الَّذِينَ كُنتُمْ تَزْعُمُونَ} معناه تزعمونهم شركاء، فحذف المفعولان. وقرئ «يَحْشُرُهُمْ»، «ثُمَّ ٢٠ يَقُولَ»، بالياء فيهما. وإنما يقال لهم ذلك على وجه التوبيخ.

[1054] Müşriklerin, ‘ilah’ları görmeleri de mümkündür, ancak kendilerine fayda vermedikleri ve umdukları şefaati sağlayamadıkları için adeta ortadan kaybolmuş gibi değerlendirilmişlerdir. Yine, Müşriklerle ‘ilah’ları arasına azarlama anında perde çekilmiş de olabilir çünkü ümit bağladıkları saatte onları yanlarında bulamamış, kendilerini rezil kepaze edip için için yakacak nihaî yerlerini görmüşlerdir.

[1055] Onların *fitne*si, inkârlarıdır anlam “onların -yaşamları boyunca bağlı kaldıkları, uğruna savaştıkları, övündükleri ve ‘bu atalarımızın dinidir’ dedikleri- inkârlarının sonu, bu inkârlarını yalanlamaktan, ondan kaçınmaktan ve şirki bir din olarak kabul etmediklerine dair yemin etmekten başka bir şey olmamıştır.” şeklindedir. “Cevap olarak sadece şunu söyleyeceklerdir” anlamında da olabilir ki cevabın *fitne* kelimesiyle adlandırılması, yalan olmasından dolayıdır.

[1056] يَكُنْ fiili[77] Tâ ile, فِتْنَةً ise [onun haberi olarak] mansūb okunmuştur, *en kālû* ifadesi haberin müennes olması sebebiyle müennes kabul edilmiştir. Senin şu sözün de böyledir: *Men kânet ummuke?* [“Senin annen kim?” ifadesinde *men*, *umm* kelimesinden dolayı müennes kabul edilmiştir.] Ayrıca *fitnet*[en] mansūb, fiili ise Yâ ile; *fitnet*[un] merfû‘ fiili hem Yâ hem de Tâ ile okunmuştur. [*Rabbinâ* ifadesi] münâdâ kabul edilerek [*Rabbenâ* şeklinde] mansūb da okunmuştur.

[1057] “Haklarında, ilâh oldukları” ve şefaat edecekleri “yalanını uydurup durdukları şeyler nasıl'da onları terketti” ortadan kayboluverdi?!

[1058] **Şayet** “Müşriklerin işin gerçeğine muttali olduklarında hâlâ yalan söylemeleri nasıl mümkün olur, kaldı ki yalanlama ve reddetmenin hiçbir faydası olmayacaktır?” **dersen şöyle derim:** Bir mihnetle sınanan kişi, dehşet ve şaşkınlıktan dolayı kendine fayda sağlayacak - sağlamayacak her şeyi birbirinden ayırt etmeksizin söyler. Dikkat edersen, ebedi kalacaklarını yakînen bildikleri ve bunda şüphe etmedikleri halde, “Ya Rabbi! Bizi buradan çıkar. (Tekrar inkâra) dönersek, o zaman gerçekten zalimiz demektir.” [Mü’minûn 23/107] diyecekler yine, işlerinin bitirilmeyeceğini bildikleri halde, “Ey Mâlik! Rabbin bizim işimizi bitirsin artık!” [Zuhruf 43/77] diyeceklerdir.

77 Zemahşerî’nin Yâ’lı kıraati esas aldığı anlaşılıyor. / ed.

[١٠٥٤] ويجوز أن يشاهدوهم، إلا أنهم حين لا ينفعونهم ولا يكون منهم ما رجوا من الشفاعة فكأنهم غيب عنهم، وأن يحال بينهم وبينهم في وقت التوبيخ ليفقدوهم في الساعة التي علقوا بهم الرجاء فيها، فيروا مكان خزيهم وحسرتهم.

[١٠٥٥] {فِتْنَتُهُمْ} كفرهم. والمعنى: ثم لم تكن عاقبة كفرهم -الذي لزموه أعمارهم، وقاتلوا عليه وافتخروا به، وقالوا دين آبائنا- إلا جحوده والتبرؤ منه، والحلف على الانتفاء من التدين به. ويجوز أن يراد: ثم لم يكن جوابهم إلا أن قالوا؛ فسمي فتنة، لأنه كذب.

[١٠٥٦] وقرئ «تَكُنْ» بالتاء و "فِتْنَتَهُمْ"، بالنصب. وإنما أنث {أَن قَالُوا} لوقوع الخبر مؤنثًا، كقولك: من كانت أمّك؟ وقرئ بالياء ونصب الفتنة، وبالياء والتاء مع رفع الفتنة. وقرئ «رَبَّنَا» بالنصب على النداء.

[١٠٥٧] {وَضَلَّ عَنْهُم} وغاب عنهم {مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ}، أي يفترون إلهيته وشفاعته.

[١٠٥٨] فإن قلت: كيف يصحّ أن يكذبوا حين يطلعون على حقائق الأمور على أن الكذب والجحود لا وجه لمنفعته؟ قلت: الممتحن ينطق بما ينفعه وبما لا ينفعه من غير تمييز بينهما حيرة ودهَشًا. ألا تراهم يقولون: {رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا فَإِنْ عُدْنَا فَإِنَّا ظالِمونَ} [المؤمنون: ١٠٧]. وقد أيقنوا بالخلود ولم يشكوا فيه، {وَنَادَوْا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ} [الزخرف: ٧٧] وقد علموا أنه لا يقضى عليهم.

[1059] "مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ" ifadesi, kendimize göre aslında Müşrik değildik ve inancımızda bir hata üzere olduğumuzu da bilmiyorduk demektir, 'Bak, nasıl kendi aleyhlerine yalan söylediler!' [En'âm 6/24] ifadesindeki yalanı da dünyada söylemişlerdir." diyenlerin görüşüne gelince bu, kurnazlıktan öte gitmeyen zorlama bir yorumdur, son derece fasih bir sözü âciz ve çaresiz hale sokan bir tahriftir. Çünkü zâhip oldukları mâna, söz konusu âyetin ne ifade ettiği ne de uygun düştüğü bir anlamdır ve âyetin bildirdiği ile son derece alakasızdır. Tefsiri böyle olan biri, "Bile bile yalan yere yemin ederler." [Mücâdile 58/14] âyetinden sonra gelen "Allah'ın, tamamını dirilteceği ve tıpkı bugün size yemin ettikleri gibi, bir başarı elde edecekleri vehmiyle O'na da yemin ede(rek mazeret ürete)cekleri gün... Bakınız, bunlardır işte yalancılar!" [Mücâdile 58/18] âyeti hakkında ne gibi ustalıklar sergiler acaba?! Bilemiyorum doğrusu! Zira Allah Teâlâ, münafıkların âhiretteki yalanlarını dünyadaki yalanlarına benzetmiştir.

25. İçlerinden sana kulak verenler de var. Ama Biz, onu anlarlar diye kalplerine örtüler, kulaklarına da ağırlık koyduk. Artık bütün delilleri görseler de iman etmezler. Üstelik yanına tartışmak için geldiklerinde inkârcılar şöyle derler "Bu, eskilerin masallarından başka bir şey değildir!"

26. Hem onu yasaklıyor hem de (kendileri) ondan uzak duruyorlar. Sadece kendilerini helâke sürüklemekteler, ama farkında değiller!

[1060] Sen Kur'ân'ı okuduğun zaman "içlerinde sana kulak verenler" oluyor. Rivayete göre, Ebû Süfyân, Velîd b. Mugîre, Nadr b. Hâris, Utbe b. Rebî'a, Şeybe b. Osman, Ebû Cehil ve benzerleri Peygamber (s.a.)'in okuduklarını dinlemek üzere toplanmışlar ve içlerinden Nadr b. Hâris'e "Ya Eba Kuteyle! Bu Muhammed ne söylüyor?" demişler. Nadr da "Kâbe'yi evi kılan zâta yemin olsun ki onun ne dediğini anlamıyorum. Sadece dilini kıpırdatıyor ve geçmiş topluluklara dair benim size anlattıklarımın benzeri olan eskilerin masallarını söylüyor." demiş. Ardından Ebû Süfyân "Ben söylediklerinin gerçek olduğunu düşünüyorum." deyince, Ebû Cehil "Hayır, kesinlikle gerçek değil!" demiş... İşte âyet bunun üzerine nâzil olmuştur.

[1061] "Kalplerinin *üzerindeki* örtüler" ve "kulaklarının *içindeki* ağırlıklar" ifadeleri inkârcıların kalp ve kulaklarının, Kur'ân'ı kabulden ve onun doğruluğuna inanmaktan son derece uzak olması anlamında bir benzetmedir. [Yoksa anlamalarını bizzat Allah engelliyor değildir.] "Koyduk" fiilinin Allah Teâlâ'nın zâtına isnat edilme amacı, söz konusu hükmün -sanki fıtratlarına yerleşmiş gibi- onlar hakkında kesin olduğunu ve onları terk etmeyeceğini göstermektir.

[١٠٥٩] وأما قول من يقول: معناه: ما كنا مشركين عند أنفسنا وما علمنا أنا على خطأ في معتقدنا، وحملُ قوله {أنظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَى أَنفُسِهِمْ} يعني في الدنيا، فتمحل وتعسف وتحريف لأفصح الكلام إلى ما هو عيّ وإقحام، لأن المعنى الذي ذهبوا إليه ليس هذا الكلام بمترجم عنه ولا منطبق عليه، وهو نابٍ عنه أشدّ النبوّ. وما ٥ أدري ما يصنع من ذلك تفسيره بقوله تعالى {يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللهُ جَمِيعًا فَيَحْلِفُونَ لَهُ كَمَا يَحْلِفُونَ لَكُمْ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ على شَيْءٍ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الكَاذِبُونَ} [المجادلة: ١٨] بعد قوله {وَيَحْلِفُونَ عَلَى الكَذِبِ وَهُمْ يَعْلَمُونَ} [المجادلة: ١٤] فشبه كذبهم في الآخرة بكذبهم في الدنيا.

٢٥-﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي ١٠ آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِنْ يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ لا يُؤْمِنُوا بِهَا حَتَّى إِذَا جَاءُوكَ يُجَادِلُونَكَ يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلا أَسَاطِيرُ الأَوَّلِينَ﴾

٢٦-﴿وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ وَإِنْ يُهْلِكُونَ إِلا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ﴾

[١٠٦٠] {وَمِنْهُم مَن يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ} حين تتلو القرآن. روي أنه اجتمع أبو سفيان والوليد والنضر وعتبة وشيبة وأبو جهل، وأضرابهم يستمعون تلاوة رسول الله ﷺ، ١٥ فقالوا للنضر: يا أبا قُتَيْلَة، ما يقول محمد؟ فقال: والذي جعلها بيته - يعني الكعبة - ما أدري ما يقول، إلا أنه يحرّك لسانه ويقول أساطير الأوّلين، مثل ما حدثتكم عن القرون الماضية. فقال أبو سفيان: إني لأراه حقًا. فقال أبو جهل: كلا، فنزلت.

[١٠٦١] والأكنة على القلوب، والوقر في الأذان: مثلٌ في نبوّ قلوبهم ومسامعهم عن قبوله واعتقاد صحته. ووجه إسناد الفعل إلى ذاته وهو قوله ٢٠ {وَجَعَلْنَا} للدلالة على أنه أمر ثابت فيهم لا يزول عنهم، كأنهم مجبولون عليه.

Veya amaç, "Kulaklarımızda bir ağırlık, seninle bizim aramızda da bir perde var!" [Fussilet 41/5] şeklindeki kendi sözlerini hikâye etmektir. [*Vakr*^an ifadesini] Talha [v. 112/730], Vav'ın kesresiyle *vikr*^an şeklinde okumuştur.

[1062] حَتَّى إِذَا جَاءُوكَ يُجَادِلُونَكَ ifadesindeki *hattâ* (üstelik), kendisinden sonra cümleler gelen *hattâ* olup bu cümle, إِذَا جَاءُوكَ يُجَادِلُونَكَ يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا [yanına tartışmak için geldiklerinde şöyle derler inkârcılar] sözüdür. يُجَادِلُونَكَ ifadesi hâl konumundadır. *Hattâ* harf-i cer olarak, إِذَا جَاءُوكَ cümlesinin mecrûr mahallinde bulunması da mümkündür, mâna "onların [tartışmak için] yanına gelme vaktine kadar" şeklindedir, يُجَادِلُونَكَ hâldir. يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا cümlesi يُجَادِلُونَكَ ifadesinin tefsiridir ve anlam, "Bunların âyetleri yalanlamaları, seninle tartışmaya ve hileyle seni alt etme teşebbüsüne kadar varmıştır!" şeklindedir. Onların mücadelesini de "eskilerin masallarından başka bir şey değildir, derler" -yani en doğru söz olan Allah kelâmını hurafe ve yalandan ibaret sayarlar ki bu, yalanlamanın en ileri derecesidir- ifadesiyle tefsir etmiştir.

[1063] İnsanlara "hem onu" yani Kur'ân'ı veya Peygamber (s.a.)'i ve ona uymayı "yasaklıyorlar" insanların ona iman etmesini engelliyorlar "hem de" kendileri "ondan uzak duruyorlar." Yani doğru yoldan hem sapıyor hem de saptırıyorlar. Oysa "sadece kendilerini helâke sürüklemekteler!" Peygamber (s.a.)'e zarar verdiklerini zannetseler de söz konusu zarar kendilerinden başkasını etkilememekte.

[1064] Bu âyetteki fâilin Ebû Tālib [v. 619] olduğu da söylenmiştir. Zira o, Kureyşlilerin Peygamber (s.a.)'e saldırmalarını engelliyor; fakat kendisi de ondan uzak duruyordu, ona iman etmiyordu. Rivayete göre, Kureyşliler Ebû Tālib'in kapısında toplanmışlar, Peygamber (s.a.)'e kötülük yapmak istemişler, bunun üzerine Ebû Tālib şöyle demiştir:

> Vallâhi, ben kabre konup hâk ile yeksan oluncaya kadar ilişemeyecekler sana!
> Hiçbir şeyden çekinmeden açıkça yay dinini, gönlün hoş, gözün aydın olsun bu konuda.
> Beni davet ettin ve benim iyiliğimi istediğini iddia ettin. Gerçekten doğru söylemekteydin, sen hep doğruydun zira.
> Öyle bir din ortaya koydun ki şüphesiz, insanlık dinlerinin en hayırlılarındandır.
> Kınanmaktan, hakkımda ileri geri konuşulmasından korkmasaydım, davetini kabul ettiğimi görürdün, rahatlıkla.

Âyet bunun üzerine inmiştir.

أو هي حكاية لما كانوا ينطقون به من قولهم {وَفِي آذانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ} [فصلت: ٥]. وقرأ طلحة «وِقْرًا» بكسر الواو.

[١٠٦٢] {حَتَّى إِذَا جَاءوك يُجَادِلُونَكَ} هي حتى التي تقع بعدها الجمل. والجملة قوله {إِذَا جاءُوك ... يَقُولُ الذين كَفَرُوا}. و{يُجَادِلُونَكَ} في موضع الحال. ويجوز أن تكون الجارة ويكون {إذا جاءوك} في محل الجرّ، بمعنى حتى وقت مجيئهم، و{يُجَادِلُونَكَ} حال. وقوله: {يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا}تفسير له. والمعنى: أنه بلغ تكذيبهم الآيات إلى أنهم يجادلونك ويناكرونك. وفسر مجادلتهم بأنهم يقولون: {إِنْ هَذَا إِلَّا أساطيرُ الأَوَّلِينَ} فيجعلون كلام الله، وهو أصدق الحديث، خرافات وأكاذيب، وهي الغاية في التكذيب.

[١٠٦٣] {وَهُمْ يَنْهَوْنَ} الناس عن القرآن أو عن الرسول عليه الصلاة والسلام واتِّباعه، ويثبِّطونهم عن الإيمان به {عَنْهُ ويَنأَوْنَ} بأنفسهم؛ فيضلون ويضلون. {وَإِن يُهْلِكُونَ} بذلك {إِلَّا أَنفُسُهُمْ} ولا يتعداهم الضرر إلى غيرهم، وإن كانوا يظنون أنهم يضرون رسول الله ﷺ.

[١٠٦٤] وقيل: هو أبو طالب، لأنه كان ينهى قريشًا عن التعرض لرسول الله ﷺ وينأى عنه ولا يؤمن به. وروي أنهم اجتمعوا إلى أبي طالب وأرادوا برسول الله ﷺ سوءًا. فقال:

وَالله لَنْ يَصِلُوا إِلَيْكَ بِجَمْعِهِم ❁ حَتَّى أُوَسَّدَ فِي التُّرَابِ دَفِينَا
فَاصْدَعْ بِأَمْرِكَ مَا عَلَيْكَ غَضَاضَةٌ ❁ وَابْشِرْ بِذَاكَ وَقَرَّ مِنْهُ عُيُونَا
وَدَعَوتَنِي وَزَعَمْتَ أَنَّكَ نَاصِحٌ ❁ وَلَقَدْ صَدَقْتَ وَكُنْتَ ثَمَّ أَمِينَا
وَعَرَضْتُ دِينًا لَا مَحَالَةَ أَنَّهُ ❁ مِنْ خَيْرِ أَدْيانِ الْبَرِيَّةِ دِينَا
لَوْلَا الْمَلَامَةُ أَوْ حَذَارِيَ سُبَّةً ❁ لَوَجَدْتَنِي سَمْحًا بِذَاكَ مُبِينَا

فنزلت.

27. Ah sen bunları, ateşin üzerinde durdukları sırada, "Keşke geri döndürülsek. Artık Rabbimizin âyetlerini yalanlamıyor ve iman ediyoruz!" dedikleri zaman görsen!

28. Hayır! Önceden gizleyip durdukları şeyler karşılarına çıktı da ondan... Geri döndürülselerdi, yine kendilerine yasaklanan şeyleri yaparlardı. Onlar gerçekten yalancıdırlar!

[1065] وَلَوْ تَرَى (görsen) ifadesinin cevabı hazfedilmiştir, mâna şöyle takdir edilir: "Eğer görsen rezalet bir şey görmüş olurdun." وُقِفُوا عَلَى النَّارِ cümlesinin anlamı, "Gözleriyle bizzat görmeleri için ateş onlara gösterildi." veya "Ateş altlarında olduğu halde, ona muttali kılındılar." ya da "Ateşe sokuldular ve verdiği acının ölçüsünü anladılar." şeklindedir. Bu, birine bir şeyi anlatıp iyice öğrettiğin zaman söylediğin *vakkaftuhû 'alâ kezâ* (Onu buna *vâkıf* kıldım.) kullanımındandır. وُقِفُوا fiili, -*vakafe 'aleyhi vukūfen* (Ona tamamen *vâkıf* oldu.) cümlesinde olduğu gibi- ma'lûm kabul edilerek *vakafû* şeklinde de okunmuştur.

[1066] İnkârcıların temennisi يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ ifadesiyle tamamlanmış, daha sonra, iman etme sözü vererek şöyle demeye başlamışlardır: "Rabbimizin âyetlerini yalanlamıyor ve iman ediyoruz." Adeta "Artık yalanlamıyoruz, yakînen iman ediyoruz." demiş olmaktadırlar. Sîbeveyhi [v. 180/796] bunu, Arapların şu sözüne benzetmiştir: "Beni bırak, tekrar yapmayacağım." Bu söz şu anlamdadır: "Bırak beni, -bıraksan da bırakmasan da- artık yapmıyorum." [İnkârcıların kullandığı söz konusu ifadenin] نُرَدُّ cümlesine ma'tūf yahut hâl olması da mümkündür. Bu durumda anlam "Keşke yalanlayanlardan olmaksızın ve müminlerden olarak geri döndürülsek." şeklinde olur ve bu ifade temenni kapsamına girer.

[1067] **Şayet** "[28. âyetteki] "Gerçekten yalancıdırlar!" cümlesi bu mâna ile uyuşmamaktadır çünkü temennide bulunan kişi yalancı olmaz" **dersen şöyle derim:** Bu, va'd / söz anlamı içeren bir temennidir, dolayısıyla yalanlamayla ilişkili olması mümkündür. Nitekim biri şöyle diyebilir: "Keşke Allah beni malla rızıklandırsa da sana iyilik yapsam ve yaptığın işe karşılık seni mükâfatlandırsam!" Temennide bulunan, söz veren gibidir, eğer kendisine imkân bahşedilip de arkadaşına iyilikte bulunmaz, onu mükâfatlandırmazsa yalan söylemiş olur. Çünkü adeta [adak adarcasına] "Allah bana imkân bahşederse, yaptığın iyiliğe karşı seni mükâfatlandıracağım." demiştir.

[1068] وَلَا نُكَذِّبَ ... وَنَكُونَ fiilleri, [öncelerinde gelen] temenninin cevabı olmak üzere gizli bir *en* edatıyla mansūb okunmuştur, mâna şöyledir: "Eğer geri döndürülürsek, yalanlamayız ve müminlerden oluruz."

٢٧-﴿وَلَوْ تَرَى إِذْ وُقِفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلا نُكَذِّبَ بِآيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

٢٨-﴿بَلْ بَدَا لَهُمْ مَا كَانُوا يُخْفُونَ مِنْ قَبْلُ وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾

٥ [١٠٦٥] {وَلَوْ تَرَى} جوابه محذوف تقديره: ولو ترى لرأيت أمرًا شنيعًا. {وُقِفُوا عَلَى النَّارِ} أرُوها حتى يعاينوها؛ أو اطلعوا عليها اطلاعًا هي تحتهم؛ أو أدخلوها فعرفوا مقدار عذابها. من قولك: وقفته على كذا، إذا فهَّمته وعرّفته، وقرئ «وَقَفُوا» على البناء للفاعل، ومن وقف عليه وقوفًا.

[١٠٦٦] {يا ليتَنا نُرَدُّ} تم تمنيهم، ثم ابتدأوا {وَلَا نُكَذّبَ بِئَآيَاتِ رَبّنَا وَنَكُونَ مِنَ ١٠ المُؤْمِنِينَ} واعدين الإيمان، كأنهم قالوا: ونحن لا نكذب ونؤمن على وجه الإثبات. شبهه سيبويه بقولهم: دعني ولا أعود، بمعنى: دعني وأنا لا أعود، تركتني أو لم تتركني. ويجوز أن يكون معطوفًا على {نُرَدُّ}، أو حالًا على معنى: يا ليتنا نرد غير مكذبين وكائنين من المؤمنين؛ فيدخل تحت حكم التمني.

[١٠٦٧] فإن قلت: يدفع ذلك قوله {وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ} لأن المتمنّي لا يكون كاذبًا.

١٥ قلت: هذا تمنٍّ قد تضمن معنى العدة، فجاز أن يتعلق به التكذيب، كما يقول الرجل: ليت الله يرزقني مالًا فأحسن إليك وأكافئك على صنيعك، فهذا متمنّ في معنى الواعد، فلو رزق مالًا ولم يحسن إلى صاحبه ولم يكافئه كذب. كأنه قال: إن رزقني الله مالًا كافأتك على الإحسان.

[١٠٦٨] وقرئ «وَلَا نُكَذِّبَ وَنَكُونَ» بالنصب بإضمار أن على جواب التمني، ٢٠ ومعناه: إن رددنا لم نكذب ونكن من المؤمنين.

[1069] "Hayır! Önceden gizleyip durdukları" çirkinlik ve rezillikleri, amel defterlerinde ve organlarının aleyhlerine tanıklık etmesiyle "karşılarına çıktı da ondan…" Yani bu sebeple, içine düştükleri sıkıntıdan dolayı temennide bulunmaktalar, yoksa "geri döndürülsek mutlaka iman ederiz!" şeklinde kesin kararlılığa sahip değiller. -Bu anlamın, münafıklar hakkında ve gizledikleri nifakın ortaya çıkacağına dair olduğu da söylenmiştir. Ayrıca Ehl-i Kitap hakkında ve onların, Peygamber (s.a.)'in nübüvvetinin doğruluğuyla ilgili gizlediklerinin ortaya çıkacağına dair olduğu da dile getirilmiştir.- "Şayet" ateşle karşı karşıya geldikten sonra tekrar dünyaya "döndürülselerdi, kendilerine yasaklanan şeyleri" yani inkâr ve günahları yine "yaparlardı." Zira, kendi kendilerine verdikleri sözlerinde "gerçekten yalancıdırlar" o sözde durmazlar.

29. Bir de "Hayat sadece bu dünyadaki hayatımızdır, asla dirilecek değiliz!" derler!

[1070] Bu cümle [28. âyetteki] لَعَادُوا ifadesine ma'tûf olup anlam "Geri döndürülseler, inkâr ederler ve kıyameti gözleriyle görmeden evvel söyledikleri gibi, 'Hayat sadece bu dünyadaki hayatımızdır.' derler." şeklindedir. وَقَالُوا cümlesinin [28. âyetteki] وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ifadesine ma'tûf olması da mümkündür. O zaman mâna şöyle olur: Bunlar her konuda yalan söyleyen bir topluluktur, bunlar "Hayat sadece bu dünyadaki hayatımızdır." diyenlerdir. Bu sözleri de onların yalancı olduklarına yeterli bir delildir.

30. Ah sen bunları, Rablerinin huzuruna çıkarıldıkları zaman görsen!.. Allah, "Gerçek değil miymiş bu?" deyince,"Rabbimiz hakkı için, evet!" derler. O da: "Öyleyse, inkâr edip durmanıza karşılık tadın şu azabı!" buyurur.

31. Allah ile karşı karşıya geleceklerini yalanlayanlar hüsrana uğramışlardır artık... Sonunda Kıyamet vakti ansızın gelip çattığında, günah yüklerini sırtlarına yüklenmiş olarak "İşlediğimiz kusur ve noksanlardan dolayı yazıklar olsun bize!" derler. Bakınız, ne kötüdür yüklendikleri şey!

[1071] وُقِفُوا عَلَى رَبِّهِمْ cümlesi, -suçlu kölenin efendisinin azarlaması için onun huzurunda tutulması gibi- azarlanmak ve sorguya çekilmek için alıkonulma anlamında mecazdır. Anlamın "Rablerinin vereceği cezaya vâkıf kılındılar." şeklinde olduğu ayrıca "Rableri tamamen kendilerine tanıtıldı." şeklinde olduğu da söylenmiştir.

[١٠٦٩] {بَلْ بَدَا لَهُمْ مَا كَانُوا يُخْفُونَ مِن قَبْلُ} من قبائحهم وفضائحهم في صحفهم وبشهادة جوارحهم عليهم؛ فلذلك تمنوا ما تمنوا ضجرًا؛ لا أنهم عازمون على أنهم لو ردّوا لآمنوا. وقيل: هو في المنافقين وأنه يظهر نفاقهم الذي كانوا يسرونه. وقيل: هو في أهل الكتاب وأنه يظهر لهم ما كانوا يخفونه من صحة نبوة رسول الله ﷺ. {وَلَوْ رُدُّوا} إلى الدنيا بعد وقوفهم على النار {لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ} من الكفر والمعاصي، {وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ} فيما وعدوا من أنفسهم، لا يفُونَ به.

٢٩-﴿وَقَالُوا إِنْ هِيَ إِلا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ﴾

[١٠٧٠] {وَقَالُوا} عطف على لعادوا، أي ولو ردّوا لكفروا ولقالوا: {إِنْ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا} كما كانوا يقولون قبل معاينة القيامة. ويجوز أن يعطف على قوله: {وإنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ}، على معنى: وإنهم لقوم كاذبون في كل شيء، وهم الذين قالوا: إن هي إلا حياتنا الدنيا. وكفى به دليلًا على كذبهم.

٣٠-﴿وَلَوْ تَرَى إِذْ وُقِفُوا عَلَى رَبِّهِمْ قَالَ أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ قَالُوا بَلَى وَرَبِّنَا قَالَ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ﴾

٣١-﴿قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللهِ حَتَّى إِذَا جَاءَتْهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا عَلَى مَا فَرَّطْنَا فِيهَا وَهُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَى ظُهُورِهِمْ أَلا سَاءَ مَا يَزِرُونَ﴾

[١٠٧١] {وُقِفُوا على رَبِّهِمْ} مجاز على الحبس للتوبيخ والسؤال، كما يوقف العبد الجاني بين يدي سيده ليعاتبه. وقيل: وقفوا على جزاء ربهم. وقيل: عرفوه حق التعريف.

[1072] [قالَ أَلَيْسَ هذا بِالْحَقِّ ifadesindeki] قالَ fiili, "O'nun huzuruna çıkarıldıkları zaman Rableri onlara ne dedi?" diyen bir kimseye cevap olup buna cevaben şöyle denilmiştir: "Gerçek değil miymiş bu?" Burada, yalanladıkları ve yeniden diriltilip yaptıklarının karşılığını alacaklarına dair söylenenleri işittiklerinde 5 "Bu gerçek değil boş bir şey!" dedikleri için Allah Teâlâ tarafından yüzlerine kara çalınmaktadır.

[1073] Âhiret Allah ile *karşı karşıya gel*eceğinizi, yani Âhirete -ve onunla bağlantılı şeylere- ulaşacağınızı "inkâr edip durmanıza karşılık…" Başka yerlerde bu konuyla alakalı tatminkâr sözler söylenmiştir.[78]

10 [1074] [31. âyette geçen] *hattâ* edatı, *hasira* (kaybettiler) fiiline değil de *kezzebû* (yalanladılar) fiiline ait son noktadır çünkü onların kayıplarının sonu yoktur. Anlam, "Yalanlamaları, kıyamet anındaki âhu vâhlarına kadar sürdü." şeklindedir.

[1075] **Şayet** "Ölürlerken âhu vâh etmeyecekler mi?" **dersen şöyle derim:** 15 Ölüm âhiret anında ve onun belirtileri içerisinde gerçekleştiğinden, kıyamet türünden sayılmış ve onunla isimlendirilmiştir. Bu sebeple Peygamber (s.a.) "Ölen kimsenin kıyameti kopmuştur." buyurmuştur [*Buhârî,* "Rikāk", 42].[79] Yahut kıyametin ölümden hemen sonra gelişi süratinden dolayı hiç ara vermeksizin meydana gelmiş gibi kabul edilmiştir.

20 [1076] *Bağtet^en^*, ansızın demektir. *Bâğitet^en^* [aniden gelen] anlamında hâl olduğundan veya [*bağatethumu's-sâ'at^u^ bağtet^en^* şeklinde] mef'ûl-i mutlak kabul edildiğinden, mansūb okunmuştur, adeta şöyle denilmiştir: Kıyamet onları ansızın yakalamıştır.

[1077] فَرَّطْنا فِيها ifadesindeki zamir, 'dünya hayatı'na râcidir. Dünya hayatı 25 -metinde geçmemiş olsa da- bilindiğinden dolayı, kendisinin yerini tutan zamirle zikredilmiştir. Yahut söz konusu zamir, 'kıyamet'e râcidir, bu durumda anlam şöyle olur: "Kıyametin önemi ve ona iman konusunda kusur işledik." Senin *ferrattu fî fulân^in^* (falanca hakkında kusur işledik) sözün de bunun gibi olup aynı şey, مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللّٰهِ ("Rabbime karşı işlediğim bunca kusurdan 30 dolayı" [Zümer 39/56]) ifadesi için de geçerlidir.

78 Örneği: Yûnus 10/15 hk. / ed.

79 "Sekerâtü'l-mevt" başlığı altında nakledilen bir rivayetin dipnotunda.

[١٠٧٢] {قَالَ} مردود على قول قائل قال: ماذا قال لهم ربهم إذ وقفوا عليه؟ فقيل: قال: {أَلَيْسَ هذا بالحَقِّ}؟ وهذا تعيير من الله تعالى لهم على التكذيب. وقولهم - لما كانوا يسمعون من حديث البعث والجزاء -: ما هو بحق وما هو إلا باطل.

[١٠٧٣] {بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ} بكفركم بلقاء الله ببلوغ الآخرة وما يتصل بها. وقد ٥ حقق الكلام فيه في مواضع أخر.

[١٠٧٤] و{حَتَّى} غاية لكذبوا لا لخسر، لأن خسرانهم لا غاية له. أي ما زال بهم التكذيب إلى حسرتهم وقت مجيء الساعة.

[١٠٧٥] فإن قلت: أما يتحسرون عند موتهم؟ قلت: لما كان الموت وقوعًا في أحوال الآخرة ومقدماتها جعل من جنس الساعة وسمي باسمها، ولذلك قال رسول ١٠ الله ﷺ «من مات فقد قامت قيامته». أو جعل مجيء الساعة بعد الموت لسرعته كالواقع بغير فترة.

[١٠٧٦] {بَغْتَةً} فجأة وانتصابها على الحال بمعنى باغتة، أو على المصدر، كأنه قيل: بغتتهم الساعة بغتة.

[١٠٧٧] {فَرَّطْنَا فِيهَا} الضمير للحياة الدنيا، جيء بضميرها وإن لم يجر لها ذكر، ١٥ لكونها معلومة؛ أو للساعة على معنى: قصرنا في شأنها وفي الإيمان بها، كما تقول: فرّطت في فلان. ومنه فرّطت في جنب الله.

[1078] "Günah yüklerini sırtlarına yüklenmiş olarak" ifadesi, "ellerinizle yaptıklarınızdan dolayıdır" [Şûrâ 42/30] ifadesi gibidir. Zira "kesbin/yapmanın eller vasıtasıyla olduğu" bilindiği gibi "ağırlıkların sırtlara yüklendiği" de alışılmış bir şeydir. ساءَ ما يَزِرُونَ cümlesi, "Yüklendikleri şey bir yük / sorumluluk olarak ne kötüdür." anlamındadır. Nitekim سَاءَ مَثَلًا الْقَوْمُ ("O topluluk ne kötü bir örnektir." [A'râf 7/177]) âyeti de böyledir.

32. Dünya hayatı, bir oyun ve eğlenceden ibarettir. Sakınanlar için elbette âhiret yurdu daha hayırlıdır. Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?!

[1079] Allah Teâlâ dünyaya yönelik işleri bir oyun ve eğlence, âhirete yönelik işlerin sağladığı büyük yararlar gibi menfaat sağlamayan, kazandırmayan bir meşgale kabul etmiştir. "Sakınanlar için" ifadesi, sakınanların amelleri dışındakilerin bir oyun ve eğlenceden ibaret olduğuna delildir.

[1080] İbn Abbâs [v. 68/688], [وَلَلدَّارُ الْآخِرَةُ (son yurt) ifadesini] وَلَدَارُ الْآخِرَةِ (Âhiret yurdu) şeklinde okumuştur. تَعْقِلُونَ fiili, hemTâ hem de Yâ ile okunmuştur [Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?! / Hâlâ akıllarını başlarına almayacaklar mı?].

33. (Resûlüm!) Çok iyi biliyoruz ki onların söyledikleri seni üzüyor. Aslında onlar, seni yalanlamıyorlar. Aksine, Allah'ın âyetlerini reddediyorlar zalimler!

[1081] قَدْ نَعْلَمُ cümlesindeki *kad* edatı, fiilin çokluk ve fazlalığını ifade eden *rubbemâ* (nice, çok) anlamındadır. Nitekim şu şiirde de böyledir:

> 'Güvenilir biri'dir, içki tüketemez malını. Ancak 'o'na ulaşabilenler tüketirler hep o malı.

إِنَّهُ'daki *hû*, şân zamiridir, لَيَحْزُنُكَ 'daki Yâ, hem fethalı hem de [if'âlden] zammeli olarak okunmuştur. Söyledikleri şey "Muhammed büyücüdür, yalancıdır." şeklindeki sözleridir. Bir kimsenin diğerini iddiasında yalancı saydığı zaman söylenen *kezzebehû* ile, bir kimsenin birinin yalancı olduğunu gördüğü zaman söylenen *ekzebehû* ifadelerindeki gibi, لا يُكَذِّبُونَكَ fiili de hem şeddeli hem de şeddesiz okunmuştur. Anlam şöyledir: Senin yalanlanman, Allah Teâlâ ile ilgili bir husustur çünkü sen O'nun mucizelerle desteklenmiş elçisisin. Dolayısıyla onlar, gerçekte seni yalanlamıyorlar. Onlar, âyetlerini inkâr ederek ve kitabını küçümseyerek, tamamen Allah Teâlâ'yı yalanlıyorlar! Bu sebeple, kendini üzmekten vazgeç. Zira onlar, doğru olmana rağmen seni yalanladılar.

[١٠٧٨] {يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ على ظُهُورِهِمْ} كقوله {فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ} [الشورى: ٣٠]، لأنه اعتيد حمل الأثقال على الظهور، كما ألف الكسب بالأيدي {سَاء مَا يَزِرُونَ} بئس شيئًا يزرون وزرُهم، كقوله {سَاء مَثَلًا القومُ} [الأعراف: ١٧٧].

٣٢-﴿وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَلَلدَّارُ الآخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلا تَعْقِلُونَ﴾ ٥

[١٠٧٩] جعل أعمال الدنيا لعبًا ولهوًا واشتغالًا بما لا يعني ولا يعقب منفعة، كما تعقب أعمال الآخرة المنافع العظيمة. وقوله {لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ} دليل على أن ما عدا أعمال المتقين لعب ولهو.

[١٠٨٠] وقرأ ابن عباس رضي الله عنه «وَلَدَارُ الآخِرَةِ»، وقرئ «تَعْقِلُون» بالتاء والياء. ١٠

٣٣-﴿قَدْ نَعْلَمُ إِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذِي يَقُولُونَ فَإِنَّهُمْ لا يُكَذِّبُونَكَ وَلَكِنَّ الظَّالِمِينَ بِآيَاتِ اللهِ يَجْحَدُونَ﴾

[١٠٨١] قَدْ في {قَدْ نَعْلَمُ} بمعنى رُبَّما الذي يجيء لزيادة الفعل وكثرته، كقوله:

أَخُو ثِقَةٍ لَا تُهْلِكُ الْخَمْرُ مَالَه ۞ وَلَكِنَّهُ قَدْ يُهْلِكُ الْمَالَ نَائِلُهْ

١٥ والهاء في {إِنَّهُ} ضمير الشأن. {لَيَحْزُنُكَ} قرئ بفتح الياء وضمها. و{الَّذِي يَقُولُونَ} هو قولهم: ساحر كذاب. {لَا يُكَذِّبُونَكَ} قرئ بالتشديد والتخفيف من كذَّبه، إذا جعله كاذبًا في زعمه؛ وأكْذَبه، إذا وجده كاذبًا. والمعنى أن تكذيبك أمر راجع إلى الله، لأنك رسوله المصدق بالمعجزات فهم لا يكذبونك في الحقيقة، وإنما يكذبون الله بجحود آياته، فالهَ عن حزنك لنفسك وإن هم كذبوك وأنت صادق،

Bu duruma aldırma, daha önemlisiyle meşgul ol ki o, Yüce Allah'ın âyetlerinin inkâr edilmesini ve O'nun kitabının küçümsenmesini senin asıl büyük sorun olarak görmendir. Bu [ifade şekli], efendinin kölesine -bazı insanlar onu küçümsediği zaman- şöyle demesi gibidir: Onlar seni küçümsemiyor, asıl beni küçümsüyorlar! Şu âyet de aynı üsluba sahiptir: "Sana biat edenler, aslında Allah'a biat etmektedirler." [Fetih 48/10] Anlamın "Onlar seni kalpleriyle yalanlamıyor, ancak dilleriyle inkâr ediyorlar." şeklinde olduğu, yine "Onlar kesinlikle seni yalanlamıyorlar çünkü sen onlara göre doğruluk ve güvenilirlikle meşhur dürüst birisin.Onlar asıl, Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorlar." Şeklinde olduğu da söylenmiştir. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] şöyle dediği rivayet edilmiştir: Peygamber (s.a.) "emîn" lakabıyla isimlendirilirdi. Zira onun hiçbir konuda yalan söylemediğini biliyorlardı fakat inkâr ediyorlardı. Ebû Cehil şöyle diyordu: "Biz seni yalanlamıyoruz çünkü sen bize göre dosdoğru birisin. Biz sadece senin bize getirdiklerini yalanlıyoruz." Ahnes b. Şerîk'ın [v. 15/636?] Ebû Cehil'e "Ya Ebe'l-Hikem! Söyle bana, -burada bizden başka kimse yok- Muhammed doğru mu söylüyor, yoksa yalancı mı?" diye sorduğu, Ebû Cehil'in de şöyle dediği rivayet edilmiştir: Vallâhi, Muhammed doğrudur ve hiç yalan söylememiştir. Fakat Kusayoğulları, sancaktarlık, hacılara zemzem dağıtma yetkisi, Kâbe perdedarlığına ek olarak bir de nübüvveti ele geçirirlerse Kureyş'in geri kalanları ne yapacak?! İşbu âyet bunun üzerine nâzil oldu.

[1082] وَلكِنَّ الظَّالِمِينَ ifadesinde, "inkârcıların, yalanladıkları için zulmetmiş oldukları"nı göstermek için zamirin yerine zahir isim kullanılmıştır[80].

34. Gerçek şu ki senden önce nice peygamberler yalanlandı da yalanlanmalarına ve eziyet görmelerine karşı sabrettiler. Sonunda yardımımız onlara gelip yetişti. Allah'ın verdiği sözleri değiştirebilecek yoktur. Peygamberlere dair birtakım önemli haberler sana da gelmişti...

[1083] "Gerçek şu ki yalanlandı." cümlesi, Peygamber (s.a.) için bir tesellidir. Bu, *"Aslında onlar seni yalanlamıyorlar."* [En'âm 6/33] âyetinin Peygamber (s.a.)'in yalanlanmadığı anlamında olmadığını, senin, kölene "Onlar seni değil, asıl beni küçümsediler!" demen gibi olduğunu göstermektedir.

[1084] عَلَى مَا كُذِّبُوا وَأُوذُوا "yalanlanmalarına ve eziyet görmelerine karşı" anlamındadır.

80 Yani "Allah'ın âyetlerini reddediyor*lar*" demekle yetinilmemiş; "… reddediyor*lar zalimler*!" ifadesi eklenmiştir. / ed.

وليشغلك عن ذلك ما هو أهمّ وهو استعظامك بجحود آيات الله تعالى والاستهانة بكتابه. ونحوه قول السيد لغلامه -إذا أهانه بعض الناس- إنهم لم يهينوك وإنما أهانوني. وفي هذه الطريقة قوله تعالى {إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ} [الفتح: ١٠]. وقيل: فإنهم لا يكذبونك بقلوبهم، ولكنهم يجحدون بألسنتهم. وقيل: فإنهم ٥ لا يكذبونك، لأنك عندهم الصادق الموسوم بالصدق، ولكنهم يجحدون بِآيَاتِ الله. وعن ابن عباس رضي الله عنه: كان رسول الله ﷺ يسمى الأمين فعرفوا أنه لا يكذب في شيء، ولكنهم كانوا يجحدون. وكان أبو جهل يقول: ما نكذبك، لأنك عندنا صادق، وإنما نكذب ما جئتنا به. وروي أن الأخنس بن شَريق قال لأبي جهل: يا أبا الحكم، أخبرني عن محمد، أصادق هو أم كاذب، فإنه ليس عندنا أحد غيرنا؟ فقال ١٠ له: والله إن محمدًا لصادق وما كذب قط، ولكن إذا ذهب بنو قصيّ باللواء والسقاية والحجابة والنبوّة، فماذا يكون لسائر قريش!؟ فنزلت.

[١٠٨٢] وقوله {وَلَكِنَّ الظَّالِمِينَ} من إقامة الظاهر مقام المضمر، للدلالة على أنهم ظلموا في جحودهم.

٣٤-﴿وَلَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلَى مَا كُذِّبُوا وَأُوذُوا حَتَّى أَتَاهُمْ ١٥ نَصْرُنَا وَلا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللهِ وَلَقَدْ جَاءَكَ مِنْ نَبَإِ الْمُرْسَلِينَ﴾

[١٠٨٣] {وَلَقَدْ كُذِّبَتْ} تسلية لرسول الله ﷺ وهذا دليل على أن قوله {فَإِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ} [الأنعام: ٣٣] ليس بنفي لتكذيبه، وإنما هو من قولك لغلامك: ما أهانوك ولكنهم أهانوني.

[١٠٨٤] {على مَا كُذِّبُوا وَأُوذُوا} على تكذيبهم وإيذائهم.

[1085] "Allah'ın verdiği sözleri değiştirebilecek yoktur.", yani "Biz elçi olarak gönderdiğimiz kullarımıza, tarafımızdan yardım edileceğine dair kesin söz vermiştik." [Sâffât 37/171-172] âyetlerinde bahsedildiği üzere, O'nun verdiği sözleri, ettiği vaatleri…

5 [1086] "Peygamberlere dair birtakım önemli haberler" yani onlara dair mühim haber ve kıssalardan *bazı*ları, Müşrikler karşısında peygamberlerin ne gibi sıkıntılara katlandıkları "sana da gelmişti."

35. Bunların yüz çevirmeleri sana ağır geliyorsa haydi yapabiliyorsan, yerin içinde bir tünel aç yahut göğe bir merdiven daya da onlara
10 **bir mucize getir! Allah dileseydi, onları doğru yolda birleştirirdi. O halde, sakın cahillerden olma!**

36. (Sana) ancak kulak verenler icabet ederler. 'Ölü'leri Allah diriltir sonra da O'na döndürülürler.

[1087] Kavminin inkâr etmesi ve getirdiği mesajlardan yüz çevirmesi,
15 Peygamber (s.a.)'e ağır geliyordu. Bunun üzerine şu âyetler nâzil oldu: "… Nerede ise kendini paralayacaksın." [Şu'arâ 26/3], "Şüphesiz, sen sevdiklerini doğru yola getiremezsin" [Kasas 28/56], "Bunların yüz çevirmeleri sana ağır geliyorsa haydi, yapabiliyorsan yerin içinde bir tünel" yani yerin altına girip inanacakları bir mucize çıkartacağın bir menfez "aç yahut göğe bir merdiven
20 daya da" oradan "onlara bir mucize getir." Yani bunu yapamazsın. Burada murat, Peygamber (s.a.)'in, kavminin Müslüman olmasını çok istediği ve bu yönde adeta kendini tükettiğidir. Öyle ki eğer onlara gökyüzünün üstlerinden yahut yerin derinliklerinden bir mucize getirebilse -inanacakları umuduyla- onu mutlaka getireceği kastedilmektedir. Şöyle de denilmiştir:
25 Ondan mucize getirmesini istiyorlar, Hazret-i Peygamber de iman etmelerini çok istediği için, bu tekliflerine [Allah katından] olumlu cevap verilmesini arzu ediyordu. İşte, "Bunu yapabiliyorsan yap." buyrularak, iman edecekleri umuduyla o istedikleri mucizeleri getirmek için elinden gelse böyle bir girişimde bulunacak kadar hırslandığı gösterilmiş oldu. Yerin içinde tünel açma
30 yahut göğe merdiven dayama isteğinin, mucize getirme anlamına gelmesi de mümkündür. Buna göre "Yerin altına girebilsen veya göğe yükselebilsen bunu kesinlikle yapardın ve belki bu, -gerçekleşmesi durumunda- onların inanacağı sana ait bir mucize olabilir." denilmiş olur.

[١٠٨٥] {وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللّٰهِ} لمواعيده من قوله {وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ إِنَّهُمْ لَهُمُ المَنصُورُونَ} [الصافات: ١٧١-١٧٢].

[١٠٨٦] {وَلَقدْ جَآءَكَ مِن نَبَإِ الْمُرْسَلِينَ} بعض أنبائهم وقصصهم وما كابدوا من مصابرة المشركين.

٥ ٣٥-﴿وَإِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ فَإِنِ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الأَرْضِ أَوْ سُلَّمًا فِي السَّمَاءِ فَتَأْتِيَهُمْ بِآيَةٍ وَلَوْ شَاءَ اللّٰهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدَى فَلا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ﴾

٣٦-﴿إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ وَالْمَوْتَى يَبْعَثُهُمُ اللّٰهُ ثُمَّ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ﴾

[١٠٨٧] كان يكبر على النبي ﷺ كفر قومه وإعراضهم عما جاء به فنزل: {لَعَلَّكَ
١٠ باخِعٌ نَفْسَكَ} [الشعراء: ٣]، {إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ} [القصص: ٥٦]؛ {وَإِن كَانَ كَبُرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ فَإِنِ استَطَعْتَ أَن تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْأَرْضِ} منفذًا تنفذ فيه إلى ما تحت الأرض حتى تطلع لهم آية يؤمنون بها {أَوْ سُلَّمًا فِي السَّمَاءِ فَتَأْتِيَهُمْ} منها {بِآيَةٍ} فافعل. يعني أنك لا تستطيع ذلك. والمراد بيان حرصه على إسلام قومه وتهالكه عليه، وأنه لو استطاع أن يأتيهم بآية من تحت الأرض أو من فوق السماء
١٥ لأتى بها رجاء إيمانهم. وقيل: كانوا يقترحون الآيات فكان يودُّ أن يجابوا إليها لتمادي حرصه على إيمانهم. فقيل له: إن استطعت ذلك فافعل، دلالة على أنه بلغ من حرصه أنه لو استطاع ذلك لفعله حتى يأتيهم بما اقترحوا من الآيات لعلهم يؤمنون. ويجوز أن يكون ابتغاء النفق في الأرض أو السلم في السماء هو الإتيان بالآيات، كأنه قيل: لو استطعت النفوذ إلى ما تحت الأرض أو الرُّقِي إلى السماء لفعلت، لعل ذلك يكون
٢٠ لك آية يؤمنون عندها.

[1088] *İn* şart edatının cevabı hazfedilmiştir. Nitekim senin "Falanı ziyaret etmek üzere bizimle gelmek istersen… (buyur gel)" sözün de böyledir: "Allah dileseydi" kuşatıcı bir mucize getirerek "onları doğru yolda birleştirirdi." Fakat O, hikmetinin dışında bulunduğu için bunu yapmaz. "O halde, sakın cahillerden" yani bunu bilmeyip de tersini arzulayanlardan "olma!"

[1089] "(Sana) ancak kulak verenler icabet ederler." yani seni tasdik etmelerini çok istediğin adamlar, işitmeyen ölüler gibidir. Halbuki ancak işitenler tasdik edebilir. Nitekim "Ölülere gerçekten işittiremezsin." [Neml 27/80] buyrulmuştur.

[1090] "*Ölü*leri Allah diriltir." ifadesi, Allah Teâlâ'nın kıyamet günü ölüleri kabirlerinden tekrar diriltebilecek yegâne varlık olduğunu kabule bunları zorlayabileceğinin *temsilî* anlatımıdır. "Sonra da" karşılık görmek için "O'na döndürülürler." dolayısıyla, inkârlarından dolayı 'ölü' olan bu kimselere imanla hayat vermeye O kadirdir, [ey Muhammed] senin buna gücün yetmez. Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: O 'ölü'leri -yani inkârcıları- Allah diriltir sonra O'na döndürülürler ve işte o zaman işitirler, daha önce işitmelerine imkân yoktur.

[1091] يُرْجَعُونَ fiili, Yâ'nın fethasıyla [*yerci'ûne* şeklinde] de okunmuştur ["O'na dönerler." meâlinde].

37. "Ona Rabbinden bir mucize indirilse ya?!" dediler. De ki: Mucize indirmeye sadece Allah kadirdir, fakat onların çoğu bilmez.

[1092] لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ (Ona Rabbinden bir mucize indirilse ya?!) ifadesindeki *nüzzile* fiili, *ünzile* anlamındadır; أَنْ يُنَزِّلَ de şeddeli ve şeddesiz okunmuştur. لَوْلَا نُزِّلَ ifadesinde fiil, fâ'ili müennes olmasına rağmen müzekker kipte kullanılmıştır çünkü *âyet* kelimesi gayr-i hakiki müennestir. [Üstelik, fiille fâ'il arasında] fâsıla bulunduğundan, bu kullanım yerinde olmuştur. İnkârcılar âyette anlatılan sözü Peygamber (s.a.)'e çok sayıda mucize indirilmesine rağmen sanki ona hiçbir mucize inmemiş gibi, ona indirilenleri önemsemediklerinden dolayı, sırf inat olsun diye söylüyorlardı. Onlara "de ki:" Kendilerini imana zorlayacak yahut inkâr ettikleri takdirde başlarına azabın geleceği -İsrâiloğullarının üzerine Tûr'un kaldırılması gibi- bir "mucize indirmeye sadece Allah'ın gücü yeter. Fakat" mucize indirmeye Allah'tan başkasının kadir olmadığını ve hikmet kaynaklı bir engelin o mucizeyi indirmeye engel olduğunu "onların" yani inkârcıların "çoğu bilmez."

[١٠٨٨] وحذف جواب «إن» كما تقول إن شئت أن تقوم بنا إلى فلان نزوره ولو شاء الله لجمعهم على الهدى بأن يأتيهم بآية ملجئة، ولكنه لا يفعل لخروجه عن الحكمة. {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ} من الذين يجهلون ذلك ويرومون ما هو خلافه.

[١٠٨٩] {إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الذين يَسْمَعُونَ} يعني: أن الذين تحرص على أن يصدّقوك بمنزلة الموتى الذين لا يسمعون، وإنما يستجيب من يسمع، كقوله {إِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتَى} [النمل: ٨٠].

[١٠٩٠] {وَالْمَوْتَى يَبْعَثُهُمُ اللهُ} مثل لقدرته على إلجائهم إلى الاستجابة بأنه هو الذي يبعث الموتى من القبور يوم القيامة {ثُمَّ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ} للجزاء، فكان قادرًا على هؤلاء الموتى بالكفر أن يحييهم بالإيمان. وأنت لا تقدر على ذلك. وقيل: معناه: وهؤلاء الموتى - يعني الكفرة - يبعثهم الله. ثم إليه يرجعون، فحينئذ يسمعون. وأما قبل ذلك فلا سبيل إلى استماعهم.

[١٠٩١] وقرئ «يَرْجِعُونَ»، بفتح الياء.

٣٧-﴿وَقَالُوا لَوْلا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّ اللهَ قَادِرٌ عَلَى أَنْ يُنَزِّلَ آيَةً وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لا يَعْلَمُونَ﴾

[١٠٩٢] {لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ} نزّل بمعنى أنزل. وقرئ «أَنْ يُنَزِلَ»، بالتشديد والتخفيف. وذكر الفعل والفاعل مؤنث. لأن تأنيث { آيَةٌ} غير حقيقي، وحسن للفصل. وإنما قالوا ذلك مع تكاثر ما أنزل من الآيات على رسول الله ﷺ، لتركهم الاعتداد بما أنزل عليه، كأنه لم ينزل عليه شيء من الآيات عنادًا منهم. {قُلْ إِنَّ اللهَ قَادِرٌ على أَن يُنَزِّلَ آيَةً} تضطرهم إلى الإيمان. كنتق الجبل على بني إسرائيل ونحوه، أو آية إن جحدوها جاءهم العذاب {ولكن أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} أن الله قادر على أن ينزل تلك الآية، وأن صارفًا من الحكمة يصرفه عن إنزالها.

38. Yeryüzünde hiçbir canlı ve iki kanadıyla uçan hiçbir uçucu yoktur ki onlar da sizin gibi topluluklar olmasın. Biz, kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmamışızdır. Sonra (onlar da) Rablerinin huzuruna toplanırlar.

[1093] "Onlar da sizin gibi" -sizin rızık, ecel ve amellerinizin takdir edildiği gibi- rızık, ecel ve amelleri belirlenmiş topluluklardır. "Biz kitapta" yani Levh-i Mahfûz'da "hiçbir şeyi eksik bırakmamışızdır" terk etmemiş, gözden kaçırmamışızdır, yazmadığımız hiçbir mevcut, yani belirlenmesi gerekip de belirlemediğimiz özel hiçbir şey yoktur. "Sonra" onlar, yani uçan ve yürüyen bütün [canlı] topluluklar, "Rablerinin huzuruna toplanırlar" ve O, onları birbirleriyle denkleştirir ve hak sahibi olanların hakkını diğerlerinden alır. Nitekim "Allah Teâlâ'nın, boynuzsuz koçun hakkının boynuzlu koçtan alacağı" rivayet edilmiştir.

[1094] **Şayet** "*et-Tâ'ir* ve *ed-dâbbe* kelimeleri tekil olmalarına rağmen, *illâ ümem*^{un} ifadesi nasıl [çoğul] söylenmiştir" **dersen şöyle derim:** وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ ifadesi, istiğrâk anlamına delâlet ettiğinden ve *ve mâ min devâbb*^{e} *ve lâ tayr*^{in} şeklinde [çoğul] söylenmesine ihtiyaç bırakmadığından, bu anlama dayanılarak *illâ ümem*^{un} şeklinde kullanılmıştır. **Şayet** "*ve mâ min dâbbet*^{in} *ve lâ tâ'irin illâ ümem*^{un} *emsâlüküm* denilseydi daha iyi olmaz mıydı? *Fi'l-'ard* ve *yatīru bi cenâhayhi* ifadelerinin eklenmesinin ne anlamı var [*Dâbbe* zaten yerde yürür; *tâ'ir* de elbette iki kanadıyla uçar.]?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, anlamdaki genellik ve kapsamlılığın artırılmasıdır. Sanki şöyle denilmektedir: Yedi tabaka yeryüzünün bütününde hiç ama hiçbir canlı ve gökyüzü boşluğunda iki kanadıyla uçanların bütününden hiç ama hiçbir uçucu yoktur ki sizin gibi 'işleri ihmal edilmeden durumları kaydedilen' birer topluluk olmasın.

[1095] **Şayet** "Bu anlatımın amacı nedir?" **dersen şöyle derim:** Amaç, Allah Teâlâ'nın muazzam kudretini, her tür inceliğe nüfuz edebilen ilmini, otoritesinin her şeyi kapsadığını, farklı cinslerdeki ve arttıkça artan türlerdeki bunca mahlukatı planladığını göstermektir. Allah, bunların lehindeki - aleyhindeki her şeyi korumaktadır, durumlarını kontrol altında tutmaktadır. Herhangi bir durum, başka bir durumla ilgilenmesini engellemez ve bu, O'nun sadece mükellef mahlukları ile alâkalı olmayıp buların dışındaki diğer canlıları da kapsamaktadır.

[1096] ولا طائرٍ ifadesini İbn Ebî Able [v. 151/768], mahallini gözeterek [*ve lâ tâ'ir*^{un}] okumuştur ki buna göre şöyle buyrulmuş olmaktadır: *Ve mâ dâbbet*^{ün} *ve lâ tâ'ir*^{un}. Alkame [v. 62/682], şeddesiz *mâ feratnâ* şeklinde okumuştur.

٣٨-﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الأَرْضِ وَلا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ﴾

[١٠٩٣] {أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ} مكتوبة أرزاقها وآجالها وأعمالها كما كتبت أرزاقكم وآجالكم وأعمالكم {مَا فَرَّطْنَا} ما تركنا وما أغفلنا {فِي الْكِتَابِ} في اللوح المحفوظ {مِن شَيْءٍ} من ذلك لم نكتبه ولم نثبت ما وجب أن يثبت مما يختص به {ثُمَّ إِلى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ} يعني الأمم كلها من الدواب والطير فيُعَوِّضها ويُنصف بعضها من بعض، كما روي أنه يأخذ للجمَّاء من القرناء.

[١٠٩٤] فإن قلت: كيف قيل {إِلَّا أُمَمٌ} مع إفراد الدابة والطائر؟ قلت: لما كان قوله تعالى {وَمَا مِن دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ} دالًّا على معنى الاستغراق ومغنيًا عن أن يقال: وما من دواب ولا طير، حمل قوله {إِلَّا أُمَمٌ} على المعنى.فإن قلت: هلا قيل: وما من دابة ولا طائر إلا أمم أمثالكم؟ وما معنى زيادة قوله {فِي الْأَرْضِ} و{يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ}؟ قلت: معنى ذلك زيادة التعميم والإحاطة، كأنه قيل: وما من دابة فقط في جميع الأرضين السبع، وما من طائر قط في جو السماء من جميع ما يطير بجناحيه إلا أمم أمثالكم محفوظة أحوالها غير مهمل أمرها.

[١٠٩٥] فإن قلت: فما الغرض في ذكر ذلك؟ قلت: الدلالة على عظم قدرته، ولطف علمه، وسعة سلطانه وتدبيره تلك الخلائق المتفاوتة الأجناس، المتكاثرة الأصناف، وهو حافظ لما لها وما عليها، مهيمن على أحوالها، لا يشغله شأن عن شأن، وأنّ المكلفين ليسوا بمخصوصين بذلك دون من عداهم من سائر الحيوان.

[١٠٩٦] وقرأ ابن أبي عبلة «وَلَا طَائِرٌ»، بالرفع على المحل، كأنه قيل: وما دابة ولا طائر. وقرأ علقمة «مَا فَرَطْنَا» بالتخفيف.

39. Âyetlerimizi yalanlayanlar, karanlıklar içerisindeki 'sağır' ve 'dilsiz'lerdir. Allah, kimi dilerse onu şaşırtmakta; kimi dilerse onu da dosdoğru bir yol üstünde tutmaktadır.

[1097] **Şayet**, "Allah Teâlâ [38. âyetin devamında] nasıl "Âyetlerimizi yalanlayanlar…" buyurmuştur? **dersen şöyle derim :** Allah Teâlâ, rubûbiyyetine şahitlik eden ve büyüklüğünü haykıran mahlukatından ve kudretinin göstergelerinden söz edince "[Âyetlerimizi] yalanlayanlar, küfür karanlıklarında yollarını kaybetmiş kimselerdir, uyarıcının sözünü işitmeyen 'sağır'lar ve doğruyu konuşmayan 'dilsiz'lerdir. Bunlar, içinde bulundukları durumu araştırmaktan ve düşünmekten de gafildirler." buyurmuş daha sonra onların, kalpleri mühürlenmiş kimseler olduğunu duyurarak, "Allah, kimi dilerse onu şaşırtmaktadır." buyurmuştur. Yani onu yüz üstü ve dalâleti ile baş başa bırakır, ona lütufta bulunmaz çünkü lütfu hak eden kimselerden değildir. "Allah kimi dilerse onu da dosdoğru bir yol üstünde tutmaktadır." yani ona lütufta bulunmaktadır çünkü lütuf, ona fayda sağlar.

40. De ki: Söyleyin bana, size Allah'ın azabı gelse veya (kıyamet) saat(i) gelip çatsa Allah'tan başkasına mı dua edersiniz? (Dürüstçe söyleyin) dürüstseniz...

41. Hayır! Şirk koştuklarınızı unutarak sadece O'na dua edersiniz ve O, -dilerse- dua ettiğiniz sıkıntıyı kaldırır.

[1098] أَرَأَيْتَكُمْ (söyleyin bana) ifadesindeki ikinci zamirin [*küm*] i'rabda mahalli yoktur çünkü sen [burada misalen] *e-ra'eyteke Zeyd*[en] *mâ şe'nuhû?* (Zeyd'in durumunun nice olduğunu söylesene) demektesin, cümledeki Kâf zamirini i'rabda mahalli var kabul edersen, adeta *e-ra'eyte nefseke Zeyd*[en] *mâ şe'nuhû?* şeklinde bir cümle kurmuş olursun ki böyle bir kullanım mümkün değildir. Burada, "söylemesini istemek" mânasıyla alâkalı fiil mahzûf olup takdiri şöyledir: "Size Allah'ın azabı gelse veya (Kıyamet) saat(i) gelip çatsa *kime dua edersiniz?*" buyurmuş, sonra da onları "Allah'tan başkasına mı dua edersiniz?" sözüyle azarlamıştır. Yani başınıza herhangi bir zarar geldiğinde, -âdetiniz olduğu üzere- sadece ilahlarınıza mı dua edersiniz, yoksa ilahlarınızı bırakıp Allah'a mı dua edersiniz?

[1099] "Hayır! Şirk koştuklarınızı unutarak" o anda ilahlarınızı terk eder, onları hatırlamazsınız bile çünkü o anda zihinleriniz sadece Rabbinizi anmakla meşguldür. Evet, ilahlarınıza değil "sadece O'na dua edersiniz ve" giderilmesi için "dua ettiğiniz sıkıntıyı -dilerse-" yani eğer size ihsanda bulunmayı isterse ve herhangi bir olumsuzluk bulunmazsa O "kaldırır," zira zararı ortadan kaldırmaya tek gücü yeten, O'dur.

٣٩-﴿وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا صُمٌّ وَبُكْمٌ فِي الظُّلُمَاتِ مَنْ يَشَإِ اللّٰهُ يُضْلِلْهُ وَمَنْ يَشَأْ يَجْعَلْهُ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

[١٠٩٧] فإن قلت: كيف أتبعه قوله {وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنا}؟ قلت: لما ذكر من خلائقه وآثار قدرته ما يشهد لربوبيته وينادي على عظمته قال: والمكذبون {صُمٌّ} ٥ لا يسمعون كلام المنبه {وَبُكْمٌ} لا ينطقون بالحق، خابطون في ظلمات الكفر، فهم غافلون عن تأمل ذلك والتفكر فيه. ثم قال إيذانًا بأنهم من أهل الطبع: {مَن يَشَإِ اللّٰهُ يُضْلِلْهُ} أي يخذله ويخلِّه وضلالَه لم يلطف به، لأنه ليس من أهل اللطف؛ {وَمَنْ يَشَأْ يَجْعَلْهُ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ} أي يلطف به، لأنّ اللطف يجدي عليه.

٤٠-﴿قُلْ أَرَأَيْتَكُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللّٰهِ أَوْ أَتَتْكُمُ السَّاعَةُ أَغَيْرَ اللّٰهِ تَدْعُونَ إِنْ ١٠ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٤١-﴿بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِنْ شَاءَ وَتَنْسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَ﴾

[١٠٩٨] {أَرَأَيْتُكُم} أخبروني. والضمير الثاني لا محل له من الإعراب؛ لأنك تقول: أرأيتك زيدًا ما شأنه. فلو جعلت للكاف محلًّا لكنت كأنك تقول: أرأيت نفسك زيدًا ما شأنه؟ وهو خلف من القول. ومتعلق الاستخبار محذوف، تقديره: إن أتاكم ١٥ عذاب اللّٰه {أَوْ أَتَتْكُمْ السَّاعَةُ} مَن تدعون؟ ثم بكّتهم بقوله {أَغَيْرَ اللّٰهِ تَدْعُونَ} بمعنى أتخصون آلهتكم بالدعوة فيما هو عادتكم إذا أصابكم ضرّ، أم تدعون اللّٰه دونها.

[١٠٩٩] {بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ} بل تخصونه بالدعاء دون الآلهة {فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ} أي ما تدعونه إلى كشفه {إِنْ شَاءَ} إن أراد أن يتفضل عليكم ولم يكن مفسدة {وَتَنسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَ} وتتركون آلهتكم؛ أو لا تذكرونها في ذلك الوقت: لأن أذهانكم ٢٠ في ذلك الوقت مغمورة بذكر ربكم وحده، إذ هو القادر على كشف الضرّ دون غيره.

[1100] "Söylesenize!" buyrularak *istihbar* edilen, yani kendisinden haber alınmak istenen konunun "Allah'tan başkasına mı dua edersiniz?" cümlesiyle ilgili olması da mümkündür. Buna göre şöyle denilmiş olur: "Söylesenize, Allah'ın azabı gelecek olsa Allah'tan başkasına mı dua edersiniz?!"

[1101] **Şayet** "Kendisinden haber alınmak istenen şeyi 'Allah'tan başkasına mı dua edersiniz?' cümlesine bağlarsan o zaman 'veya kıyamet gelip çatsa' [En'âm 6/40] cümlesiyle beraber 'dua ettiğiniz sıkıntıyı O kaldırır' [En'âm 6/41] ifadesini ne yapacaksın? Kıyametin kapıyı çalan felaketleri Müşriklerin üzerinden kaldırılmaz ki" **dersen şöyle derim:** Felaketin kaldırılmasında "*meşîet*" -yani "dilerse" ifadesi- şart koşulmuştur. Bu şu demektir: Eğer Allah felaketi giderirse bunun bir hikmeti vardır. Ancak daha şâyan-ı tercih bir başka hikmetten dolayı bunu yapmaz.

42. Gerçek şu ki Biz senden önceki ümmetlere de peygamber gönderdik ve onları darlık ve sıkıntıya soktuk ki yalvarıp yakarsınlar.

43. Azabımız kendilerine geldiğinde yalvarıp yakarsalardı ya! Ama aksine, kalpleri katılaştı, yapmakta oldukları şeyleri şeytan onlara cazip gösterdi.

44. Kendilerine verilen öğütleri göz ardı edince, önce üzerlerine bütün nimetlerin kapılarını açtık ama sonunda kendilerine verilenler yüzünden şımarınca, onları ansızın yakaladık ve bir de baktık ki tamamen ümitsizleşmişler!

45. Ve böylece, zulmeden toplumun kökü kurutulurdu... Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun!

[1102] *Be'sâ'* ve *darrâ'* kelimeleri, meşakkat ve zarar demektir. *Be'sâ'*nın, kuraklık ve açlık; *darrâ'*nın, hastalık, malın ve neslin azalması demek olduğu da söylenmiştir. Anlam şöyledir: Biz onlara peygamberler gönderdik, peygamberleri yalanladılar, Biz de onları felâketlere maruz bıraktık. لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ (ki yalvarıp yakarsınlar) ifadesi, "...ki alçakgönüllülük göstersinler, Rablerine karşı boyun eğerek, günahlarından tevbe etsinler" anlamındadır.

[1103] "Azabımız kendilerine geldiğinde yalvarıp yakarsalardı ya!" cümlesi yalvarıp yakarmanın olmadığını anlatmaktadır. Burada adeta "azabımız onlara geldiğinde yalvarıp yakarmadılar" denmektedir. *Tedarra'û* fiili *levlâ* edatıyla kullanılmıştır ki yakarmayı terk ederken -inatlarından, kalplerinin katı oluşundan ve şeytanın kendilerine cazip gösterdiği tutum ve davranışlarını beğenmekten başka- hiçbir mazeretleri bulunmadığı gösterilmiş olsun.

[١١٠٠] ويجوز أن يتعلق الاستخبار بقوله {أَغَيْرَ اللهِ تَدْعُونَ}، كأنه قيل: أغير الله تدعون إن أتاكم عذاب الله.

[١١٠١] فإن قلت: إن علقت الشرط به فما تصنع بقوله {فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ} مع قوله {أَوْ أَتَتْكُمُ السَّاعَةُ} وقوارع الساعة لا تكشف عن المشركين؟ قلت: قد اشترط في الكشف المشيئة، وهو قوله {إِنْ شَاءَ} إيذانًا بأنه إن فعل كان له وجه من الحكمة، إلا أنه لا يفعل لوجه آخر من الحكمة أرجح منه.

٤٢-﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَى أُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ فَأَخَذْنَاهُمْ بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ﴾

٤٣-﴿فَلَوْلا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا وَلَكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

٤٤-﴿فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّى إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ﴾

٤٥-﴿فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[١١٠٢] البأساء والضراء: البؤس والضر. وقيل: البأساء: القحط والجوع؛ والضراء: المرض ونقصان الأموال والأنفس. والمعنى: ولقد أرسلنا إليهم الرسل فكذبوهم فأخذناهم {لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ} يتذللون ويتخشعون لربهم ويتوبون عن ذنوبهم.

[١١٠٣] {فَلَوْلا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا} معناه: نفي التّضرع، كأنه قيل: فلم يتضرعوا إذ جاءهم بأسنا. ولكنه جاء بلولا ليفيد أنه لم يكن لهم عذر في ترك التضرع إلا عنادهم وقسوة قلوبهم، وإعجابهم بأعمالهم التي زينها الشيطان لهم.

[1104] "Kendilerine" meşakkat ve zararlar yoluyla "verilen öğütleri göz ardı edince," yani bunlardan çıkartmaları gereken dersi çıkartmayınca, söylenenlerin bir faydası olmayıp kendilerini [yanlıştan] alıkoymayınca -tıpkı oğluna şefkat besleyen baba gibi, hani, sadece iyiliğini istediği oğluna karşı kimi zaman sert, kimi zaman da lütufkâr davranır ya, işte Biz de- "üzerlerine" sağlık, bolluk ve nimet çeşitlerinden "bütün her şeyin kapılarını açtık ki" darlık ve bolluk nöbetleri arasında onları rahatlatsın. "Sonunda kendilerine verilen mal-mülk ve nimetler yüzünden azınca, herhangi bir minnettarlık göstermeksizin, tevbeye ve özür dilemeye kalkışmaksızın, şımarıklık ve çalım satmanın üzerine [olumlu] herhangi bir şey eklemeyince, "onları ansızın yakaladık!.. Ve bir de baktık ki tamamen ümitsizleşmişler" içe kapanmış, konuşmuyorlar ye'se düşmüş, âh u vâh ediyorlar!

[1105] "Ve böylece," o toplumun son bireyine kadar "kökü kurutulurdu" yani kökleri kazınarak onlardan geriye hiç kimse bırakılmazdı. "Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun!" cümlesi, zalimleri helâk ettiğinde Allah'a hamd etmek gerektiğini, bunun en büyük nimetlerden ve en bol kısmetlerden biri olduğunu ifade etmektedir.

[1106] فَتَحْنَا ifadesi, şeddeli olarak [*fettahnâ* (açtıkça açtık) şeklinde] de okunmuştur.

46. De ki: Ne dersiniz? Şayet Allah kulağınızı ve gözlerinizi alsa ve kalplerinizi mühürlese, onu Allah'tan başka size getirebilecek tanrı var mıdır? Bak, onlara âyetlerimizi nasıl açıklıyoruz; ama onlar nasıl yüz çeviriyorlar?!

[1107] "Şayet Allah" sağırlaştırmak ve körleştirmek sûretiyle "kulağınızı ve gözlerinizi alsa ve" anlayışınızı ve aklınızı giderecek bir şeyle "kalplerinizi" örterek "mühürlese..." يَأْتِيكُمْ بِهِ (onu size getirebilecek) ifadesi, *ye'tîküm bi-zâlike* demektir, yani zamir ism-i işaret yerine kullanılmıştır. Ya da "O'nun aldığı ve mühürlediği *şey*i" يَصْدِفُونَ[81] yani ortaya çıktıktan sonra o mucizelerden yüz çeviriyorlar.

47. De ki: Ne dersiniz? Allah'ın azabı size, aniden ya da göz göre göre gelecek olsa zalim toplumdan başkası helâk edilir mi?

81 Âyette çok sayıda kelime geçmesine rağmen, nasıl tekil bir zamir kullanılabildiğini açıklıyor. / ed.

[١١٠٤] {فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ} من البأساء والضراء: أي تركوا الاتّعاظ به ولم ينفع فيهم ولم يزجرهم {فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ} من الصحة والسعة وصنوف النعمة، ليزاوج عليهم بين نوبتي الضراء والسراء، كما يفعل الأب المشفق بولده يخاشنه تارة ويلاطفه أخرى، طلبًا لصلاحه. {حَتَّى إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا} من الخير والنعم، لم يزيدوا على الفرح والبطر، من غير انتداب لشكر ولا تصدّ لتوبة واعتذار {أخذناهم بَغْتَةً فَإِذَا هُمْ مُّبْلِسُونَ} واجِمون، متحسرون آيسون.

[١١٠٥] {فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ} آخرهم لم يترك منهم أحد، قد استؤصلت شأفتهم. {وَالْحَمْدُللهِ رَبِّ العَالَمِينَ} إيذان بوجوب الحمد عند هلاك الظلمة، وأنه من أجلّ النعم وأجزل القسم.

[١١٠٦] وقرئ: {فَتّحْنَا} بالتشديد.

٤٦-﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللهُ سَمْعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلَى قُلُوبِكُمْ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللهِ يَأْتِيكُم بِهِ انْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الآيَاتِ ثُمَّ هُمْ يَصْدِفُونَ﴾

[١١٠٧] {إِنْ أَخَذَ اللهُ سَمْعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ} بأن يُصِمّكم ويعميكم {وَخَتَمَ على قُلُوبِكُمْ} بأن يغطي عليها ما يذهب عنده فهمكم وعقلكم. {يَأْتِيكُمْ بِهِ} أي يأتيكم بذلك، إجراء للضمير مجرى اسم الإشارة أو بما أخذ وختم عليه. {يَصْدِفُونَ} يعرضون عن الآيات بعد ظهورها.

٤٧-﴿قُلْ أَرَأَيْتَكُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللهِ بَغْتَةً أَوْ جَهْرَةً هَلْ يُهْلَكُ إِلا الْقَوْمُ الظَّالِمُونَ﴾

[1108] *el-Bağtet^ü* "bir şeyin anlaşılmaksızın ve belirtileri ortaya çıkmaksızın [aniden] gerçekleşmesi" anlamında olduğu içindir ki بَغْتَةً أَوْ جَهْرَةً (aniden ya da göz göre göre) denil[erek, *cehr*in karşılığında kullanılabil]miştir. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] "gece yahut gündüz" mânası rivayet edilmiştir. İfade *bağatet^en ev ceherat^en* şeklinde de okunmuştur.

[1109] هَلْ يُهْلَكُ (helâk edilir mi?) cümlesi, "gazaptan kaynaklanan ve azap şeklinde olan helâke sadece zalimler maruz kalır" demektir. Yâ fethalı kabul edilerek *hel yehlikü* şeklinde de okunmuştur.

48. Biz peygamberleri sadece müjdeci ve uyarıcı olarak göndeririz, artık her kim iman eder, durumunu düzeltirse onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir; onlar üzülecek de değillerdir.

[1110] "Müjdeci ve uyarıcı olarak" yani kendilerine ve getirdikleri vahye iman edip itaat edenleri müjdeleyen, yalanlayıp karşı gelenleri de uyaran… Allah Teâlâ peygamberleri, alay edilsin ve peygamber oldukları kesin delillerle ortaya çıktıktan sonra kendilerinden mucize istensin diye göndermemiştir.

[1111] "Durumunu" yani düzgün yapması gereken yükümlülüklerini "düzeltirse."

49. Âyetlerimizi yalanlayanlara ise, fâsıklık edip durmalarından dolayı azap dokunur.

[1112] Allah Teâlâ azabı, insanlara istediği gibi acı verebilen bir canlıymış gibi "dokunan" olarak nitelendirmiştir. Arapların, akıllı varlıklar için kullanılan kalıpla çoğul yaptıkları şu sözleri de benzer bir kullanıma sahiptir: *Lekītu minhu'l-emerrîne ve'l-akarrîne* [Ondan yana nice acıtıcılar (felaketler), nice yıkıcılar (âfetler) gördüm]. Şu âyet de böyledir: "Ateş kendilerini uzak bir yerden görünce, onun kızıp köpürdüğünü ve homurdandığını işitirler." [Furkān 25/12]

50. De ki: Ben size "Allah'ın hazineleri benim yanımdadır ve ben gaybı bilirim" demiyorum. Size "Ben meleğim" de demiyorum. Ben sadece bana vahyolunana uyuyorum. De ki: Hiç, kör ile gören bir olur mu? Öyleyse hâlâ düşünmeyecek misiniz!?

[1113] Yani, aklen imkânsız görülen şu nitelikleri taşıdığımı iddia etmiyorum: Bir insanın, Allah'ın hazinelerinin -yani, Allah'ın mahlukat arasında taksim ettiği, onları nasiplendirdiği şeylerdir- hâkimiyetini elinde bulundurması ve gaybı bilmesidir. Allah'ın yarattıklarının en şereflisi olan, en üstün ve O'na en yakın konumda bulunan meleklerden olduğumu da iddia etmiyorum.

[١١٠٨] لما كانت البغتة أن يقع الأمر من غير أن يشعر به وتظهر أماراته، قيل: {بَغْتَةً أَوْ جَهْرَةً}. وعن الحسن: ليلًا أو نهارًا. وقرئ «بَغَتَةً أو جَهَرَةً».

[١١٠٩] {هَلْ يُهْلَكُ} أي ما يهلك هلاك تعذيب وسخط إلا الظالمون. وقرئ «هَلْ يَهْلِكَ» بفتح الياء.

٥ ٤٨-﴿وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلا مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ فَمَنْ آمَنَ وَأَصْلَحَ فَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

[١١١٠] {مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ} من آمن بهم وبما جاؤوا به وأطاعهم، ومن كذبهم وعصاهم ولم يرسلهم ليُتَلَهَّى بهم ويقترح عليهم الآيات بعد وضوح أمرهم بالبراهين القاطعة.

١٠ [١١١١] {وَأَصْلَحَ} ما يجب عليه إصلاحه مما كلف.

٤٩-﴿وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا يَمَسُّهُمُ الْعَذَابُ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ﴾

[١١١٢] جعل العذاب ماسًّا، كأنه حيّ يفعل بهم ما يريد من الآلام. ومنه قولهم: لقيت منه الأمرّين والأقورين، حيث جمعوا جمع العقلاء. وقوله {إِذَا رَأَتْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ سَمِعُوا لَهَا تَغَيُّظًا وَزَفِيرًا} [الفرقان: ١٢].

١٥ ٥٠-﴿قُلْ لا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللهِ وَلا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ إِنْ أَتَّبِعُ إِلا مَا يُوحَى إِلَيَّ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الأَعْمَى وَالْبَصِيرُ أَفَلا تَتَفَكَّرُونَ﴾

[١١١٣] أي لا أدعي ما يستبعد في العقول أن يكون لبشر من ملك خزائن الله، وهي قِسَمه بين الخلق وأرزاقُه، وعلم الغيب، وأني من

٢٠ الملائكة الذين هم أشرف جنس خلقه الله تعالى وأفضله وأقربه منزلة منه.

Yani ben, ilâhlık iddiasında da meleklik iddiasında da bulunmuyorum -çünkü ilâhlıktan sonra meleklik mertebesi kadar yüksek bir mertebe yoktur- ki siz, benim dâvamı imkânsız göresiniz ve kabul etmeyesiniz. Ben, birçok insan için benzeri söz konusu olabilen peygamberlik iddiasında bulunuyorum.

[1114] "Hiç, kör ile gören bir olur mu?" Bu ifade, doğru yoldan sapan ve doğru yolda bulunan kimse hakkında bir misaldir. Kendisine vahyedilenlere uyan ile uymayan ya da mümkün olan nübüvvet iddiasında bulunan ile imkânsız olan ilâhlık veya meleklik iddiasında bulunan kimse hakkında misal olması da mümkündür.

[1115] "Öyleyse hâlâ düşünmeyecek misiniz" ki körlere benzeyen sapkınlar olmayasınız ya da insana yakışmayan bir şeyi iddia etmediğimi öğrenesiniz veya bana vahyolunana uymamın gerekli olduğunu bilesiniz!?

[1116] **Şayet** "أَعْلَمُ الْغَيْبَ (gaybı bilirim) cümlesinin i'rabda mahalli nedir? **dersen şöyle derim:** عِنْدِي خَزَائِنُ اللّٰهِ sözüne ma'tūf olduğundan dolayı mansūbdur. Zira makūl-i kavlin yani söylemin bir parçasıdır, adeta şöyle demektedir: "Bu sözü ve şu sözü size söylemiyorum."

51. Allah Teâlâ'dan başka bir velî ve şefaatçileri olmadığı halde Rableri huzurunda toplanmaktan korkanları bu vahiyle uyar ki sakınsınlar.

[1117] "Onunla uyar" cümlesindeki zamir, [önceki âyette geçen] "bana vahyolunana" ifadesine râcidir [yani "sana vahyedilenle uyar"].

[1118] "Toplanacaklarından korkanlar" ya İslâm'a girip öldükten sonra diriltilmeyi kabul edenlerdir -ancak bu kişiler salih amel işlemede ihmalkârdırlar ve bu sebeple peygamber kendisine vahyolunanla onları uyarır "ki sakınsınlar", yani müttakî Müslümanlar topluluğuna katılsınlar- ya da Ehl-i Kitap'tır çünkü öldükten sonra diriltilmeyi kabul etmektedirler. Yahut Müşriklerden bir grup insandır ki bunların halinden, 'öldükten sonra diriltilmenin gerçek olduğu ve bu durumda Müşriklerin helâk olacağı sözünü duyduklarında korktukları' anlaşılmaktadır. Bu [üç] topluluk -inatçı olanları hariç- uyarının kendilerine fayda sağlayacağı ümit edilen kimselerdir. Bu sebeple Allah Teâlâ, onları uyarmasını [peygamberine] emretmiştir.

أي لم أدّع إلهية ولا ملكية؛ لأنه ليس بعد الإلهية منزلة أرفع من منزل الملائكة، حتى تستبعدوا دعواي وتستنكرونها. وإنما أدّعي ما كان مثله لكثير من البشر وهو النبوّة.

[١١١٤] {هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ} مثل للضالّ والمهتدي. ويجوز أن يكون مثلًا لمن اتبع ما يوحي إليه، ومن لم يتبع؛ أو لمن ادّعى المستقيم، وهو النبوة، والمحال، وهو الإلهية أو الملكية. ٥

[١١١٥] {أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ} فلا تكونوا ضالين أشباه العميان؛ أو فتعلموا أني ما ادعيت ما لا يليق بالبشر. أو فتعلموا أن اتباع ما يوحى إليَّ مما لا بدّ لي منه.

[١١١٦] فإن قلت: {أَعْلَمُ الغيب} ما محله من الإعراب؟ قلت: النصب عطفًا على قوله {عِندِي خَزَائِنُ اللهِ}، لأنه من جملة المقول، كأنه قال: لا أقول لكم هذا القول ولا هذا القول. ١٠

٥١-﴿وَأَنْذِرْ بِهِ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْ يُحْشَرُوا إِلَى رَبِّهِمْ لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِيٌّ وَلا شَفِيعٌ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ﴾

[١١١٧] {وَأَنذِرْ بِهِ} الضمير راجع إلى قوله: و{وَمَا يُوحِى إِلَيَّ}.

[١١١٨] و{الَّذِينَ يَخَافُونَ أَن يُحْشَرُوا} إمّا قوم داخلون في الإسلام مقرّون بالبعث إلاّ أنهم مفرطون في العمل فينذرهم بما يوحي إليه {لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ}، أي يدخلون في زمرة المتقين من المسلمين. وأمّا أهل الكتاب لأنهم مقرّون بالبعث. وإمّا ناس من المشركين علم من حالهم أنهم يخافون إذا سمعوا بحديث البعث أن يكون حقًّا فيهلكوا، فهم ممن يرجى أن ينجع فيهم الإنذار، دون المتمردّين منهم، فأمر أن ينذر هؤلاء. ١٥

[1119] "O'ndan başka bir velî ve şefaatçileri olmadığı…" ifadesi, يُحْشَرُوا fiilinin hâli konumunda olup mâna şöyledir: Kendilerine yardım ve şefaat edilmeksizin haşredilecek olmalarından korkarlar. Çünkü bundan kaçış yoktur, herkes haşredilecektir. Öyleyse korkulan tek şey, işbu durum üzere haşredilmektir.

52. Rablerinin rızasını dileyerek sabah-akşam O'na ibadet edenleri kovma. Onların hesabından sana, senin hesabından da onlara bir sorumluluk yok ki onları kovup da zalimlerden olasın.

[1120] Allah Teâlâ [önceki âyette] takva ehli olmayan Müslümanları zikretti ve sakınmaları için uyarılmalarını emretti ve bu kimselerin ardı sıra, takva sahibi Müslümanları zikretti ve peygambere, Müslümanları kendisine yaklaştırmasını, onlara değer vermesini ve onlar hakkında bunun aksini isteyen kimseye uymamasını emretti. Ayrıca, takva sahibi Müslümanları, Rablerine sürekli dua -yani ibadet- ettikleri ve bu uğurda gayret sarfettikleri için övdü.

[1121] "Sabah" -"akşam" kelimelerinin zikredilmesinden maksat devamlılıktır. Bunun anlamının, "sabah ve ikindi namazını kılarlar" şeklinde olduğu da söylenmiştir. Ayrıca, يُرِيدُونَ وَجْهَهُ (Rablerinin rızasını dileyerek) sözüyle Allah Teâlâ onları, ibadette samimiyet ile nitelemiştir. Bir şeyin zâtı ve gerçek varlığı *vech* kelimesiyle ifade edilir.

[1122] Rivayete göre, ileri gelen bazı müşrikler üzerlerinde *yün* cübbeler bulunan Ammar [v. 37/657], Suheyb [v. 38/659], Bilâl [v. 20/641], Habbâb [v. 37/658], Selman [v. 36/656] ve benzeri fakir Müslümanları *Rıdvânullâhi Aleyhim* kastederek, Peygamber (s.a.)'e "Şu köleleri ve elbiselerinin pis kokularını yanımızdan uzaklaştırırsan seninle birlikte oturur, sohbet ederiz." demişlerdi. Peygamber (s.a.); "Müminleri kovacak değilim!" deyince "Bari biz geldiğimizde onları yanımızdan uzaklaştır, biz kalktığımızda istersen onlarla oturabilirsin." dediler. Peygamber (s.a.) onların iman etmesini istediği için "Tamam, oldu." dedi. -Ömer (r.a.)'ın, Peygamber (s.a.)'e "Ne yapacaklarını görene kadar Müşriklerin istediklerini yapsan" dediği de rivayet edilmiştir.- [Müşrikler Peygamber'e] bu anlaşmalarını yazmasını söylediler. Bunun üzerine Hazret-i Peygamber bir sahife ve -yazması için- Ali (r.a.)'ı istedi. İşte âyet bu sebeple nâzil olmuştur. Âyet nâzil olunca, Peygamber (s.a.) elindeki sahifeyi attı, Hazret-i Ömer de söylediklerinden dolayı özür diledi [*İbn Mâce*, "Zühd", 7].

[١١١٩] وقوله {لَيْسَ لَهُمْ من دُونِهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ} في موضع الحال من {يُحْشَرُوا}، بمعنى يخافون أن يحشروا غير منصورين ولا مشفوعًا لهم. ولا بدّ من هذه الحال، لأنّ كلًّا محشور، فالمخوف إنما هو الحشر على هذه الحال.

٥٢-﴿وَلا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ فَتَطْرُدَهُمْ فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ﴾

[١١٢٠] ذكر غير المتقين من المسلمين وأمر بإنذارهم ليتقوا، ثم أردفهم ذكر المتقين منهم وأمره بتقريبهم وإكرامهم، وأن لا يطيع فيهم من أراد بهم خلاف ذلك، وأثنى عليهم بأنهم يواصلون دعاء ربهم أي عبادته ويواظبون عليها.

[١١٢١] والمراد بذكر الغداة والعشي: الدوام. وقيل: معناه يصلون صلاة الصبح والعصر. ووسمهم بالإخلاص في عبادتهم بقوله {يُرِيدُونَ وَجْهَهُ} والوجه يعبر به عن ذات الشيء وحقيقته.

[١١٢٢] روي أن رؤوسًا من المشركين قالوا لرسول الله ﷺ: لو طردت عنا هؤلاء الأعبد، يعنون فقراء المسلمين، وهم عمّار وصُهيب وبلال وخبَّاب وسلمان وأضرابهم رضوان الله عليهم، وأرواحَ جِبابِهم، وكانت عليهم جباب من صوف، جلسنا إليك وحادثناك. فقال عليه الصلاة والسلام: ما أنا بطارد المؤمنين. فقالوا: فأقمهم عنا إذا جئنا، فإذا قمنا فأقعدهم معك إن شئت. فقال: نعم، طمعًا في إيمانهم. وروي أن عمر رضي الله عنه قال: لو فعلت حتى ننظر إلى ما يصيرون. قال فاكتب بذلك كتابًا، فدعا بصحيفة وبعليّ رضي الله عنه ليكتب. فنزلت. فرمى بالصحيفة، واعتذر عمر من مقالته.

[1123] Selman ve Habbâb şöyle demişlerdir: "Bu âyet bizim hakkımızda nâzil oldu. Peygamber (s.a.) bizimle beraber oturur ve bize yakın dururdu. Öyle ki onun diziyle bizim dizlerimiz birbirine değerdi. Kalkmak istediği zaman da kalkar, yanımızdan uzaklaşırdı. "Sabah akşam Rablerine dua edenlerle birlikte olma konusunda sabret." [Kehf 18/28] âyeti nâzil olunca, biz onun yanından ayrılana kadar bizim yanımızdan ayrılmamaya başladı ve 'Ümmetimden bir grupla birlikte bulunmaya sabretmemi bana emredene kadar canımı almayan Allah'a hamdolsun! Hayat da sizinle memat da…' dedi."

[1124] "Onların hesabından sana bir sorumluluk yoktur." ifadesi, [Nûh Peygamber'den naklen verilen] "Onların hesabını görmek Rabbime aittir." [Şu'arâ 26/113] ifadesi gibidir. Bu, Müşriklerin Müslümanları, din ve samimiyetleri hususunda karalamaları ile alakalı olup, Allah Teâlâ, samimiyetlerine ve amellerinde Allah rızasını talep ettiklerine şahitlik ettikten sonra "Onların hesabından sana bir sorumluluk yoktur." buyurmuştur. Anlam şöyledir: Eğer Allah katında durum söyledikleri gibiyse, senin sadece görünene itibar etmen ve müttakîlerin örnek hayatını ilke edinmen gerekir. Yok eğer Allah'ın rıza göstermediği bir gizli tarafları varsa hesapları onları bağlar, bunun seninle bir alâkası yoktur. Aynı şekilde, senin hesabının da sorumlusu sensin, bunun da onlarla bir alâkası yoktur. Nitekim "Hiçbir yük sahibi bir başkasının yükünü çekmez." [Zümer 39/7] buyrulmuştur.

[1125] **Şayet** "Onların hesabından sana bir sorumluluk yoktur' sözü yetmiyor muydu ki Allah bu söze 'senin hesabından da onlara bir sorumluluk yoktur' kısmını ilave etmiş?" **dersen şöyle derim:** İki cümle, bir cümle olarak kabul edilmiş ve bu iki cümleyle tek bir anlam hedeflenmiştir. O da "Hiçbir yük sahibi bir başkasının yükünü çekmez." [Zümer 39/7] âyetinde kastedilen anlamdır. Bu anlamı ancak söz konusu iki cümle birlikte ifade edebilir. Adeta şöyle denilmiştir: Ne sen ne de onlar yekdiğerinin hesabından sorumlu tutulur. [حِسابِهِمْ ve عَلَيْهِمْ ifadelerindeki] *hum* zamirinin Müşriklere râci olduğu da söylenmiştir. O zaman mâna şöyle olur: Onlar senin yaptıklarından sorumlu tutulmayacaklar, sen de onların yaptıklarından sorumlu tutulmayacaksın ki onların inanması seni ilgilendirsin ve bu husustaki hırsın seni müminleri kovmaya sevk etsin. Bu durumda, فَتَطْرُدَهُمْ nefyin, فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ ise nehyin cevabıdır [Yani, "sorumlu tutulmayacaksın ki kovasın…" "Kovma, [kovarsan] zalimlerden olursun."]. Ancak bu [ikinci] ifadenin, sebebinin o olduğunu göstermek üzere فَتَطْرُدَهُمْ cümlesine ma'tûf olması da mümkündür [yani kovup da zalimlerden olasın]. Çünkü Peygamber (s.a.)'in 'zalim' olması, müminleri yanından kovmasının bir neticesidir.

[١١٢٣] قال سلمان وخباب: فينا نزلت فكان رسول الله ﷺ يقعد معنا ويدنو منا حتى تمس ركبتنا ركبته. وكان يقوم عنا إذا أراد القيام، فنزلت ﴿وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الذين يَدْعُونَ رَبَّهُم﴾ [الكهف: ٢٨]فترك القيام عنا إلى أن نقوم عنه. وقال: الحمد لله الذي لم يمتني حتى أمرني أن أصبر نفسي مع قوم من أمّتي؛ معكم المحيا ومعكم الممات.

[١١٢٤] و﴿مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِم مِنْ شَيْءٍ﴾ كقوله ﴿إِنْ حِسَابُهُمْ إِلَّا عَلَى رَبِّي﴾ [الشعراء: ١١٣]. وذلك أنهم طعنوا في دينهم وإخلاصهم، فقال: ﴿مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِم مّن شَيْءٍ﴾ بعد شهادته لهم بالإخلاص وبإرادة وجه الله في أعمالهم؛ على معنى: وإن كان الأمر على ما يقولون عند الله، فما يلزمك إلا اعتبار الظاهر والاتسام بسيمة المتقين، وإن كان لهم باطن غير مرضي فحسابهم عليهم لازم لهم لا يتعدّاهم إليك، كما أن حسابك عليك لا يتعدّاك إليهم، كقوله ﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى﴾ [الزمر: ٧].

[١١٢٥] فإن قلت: أما كفى قوله ﴿مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِم مِّنْ شَيْءٍ﴾ حتى ضم إليه ﴿وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ﴾؟ قلت: قد جعلت الجملتان بمنزلة جملة واحدة، وقصد بهما مؤدى واحد، وهو المعنيّ في قوله ﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى﴾ [الزمر: ٧]. ولا يستقل بهذا المعنى إلا الجملتان جميعًا، كأنه قيل: لا تؤاخذ أنت ولا هم بحساب صاحبه. وقيل: الضمير للمشركين، والمعنى: لا يؤاخذون بحسابك ولا أنت بحسابهم، حتى يهمك إيمانهم ويحرّك الحرص عليه إلى أن تطرد المؤمنين. ﴿فَتَطْرُدَهُمْ﴾ جواب النفي ﴿فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ جواب النهي. ويجوز أن يكون عطفًا على ﴿فَتَطْرُدَهُمْ﴾ على وجه التسبيب، لأن كونه ظالمًا مسبب عن طردهم.

[1126] [بِالْغَداةِ و الْعَشِيِّ ifadesi,] *bi'l-ğudvet^i ve'l-aşiyy^i* şeklinde de okunmuştur.

53. Böylece, onları (yani zengin kâfirlerle gariban müminleri) birbirleri ile denemekteyiz ki "Allah aramızdan sadece bunlara mı lütfetmiş?!" desinler. Allah şükredenleri daha iyi bilmez olur mu hiç?

[1127] "Böylece" yani böylesine muazzam bir ayartmayla "denemekteyiz." *Fetennâ ba'da'n-nâs^i bi-ba'd^in* (İnsanları birbiriyle ayarttık) cümlesi, "onları birbiriyle denedik" demektir. Nitekim Müşrikler Müslümanlar hakkında "Allah'ın aramızdan nimet verdiği kimseler bunlar mıymış?!" diyorlardı. Yani bizler önder ve lider, onlarsa köle ve fakirken, Allah'ın doğruya muvaffak kılarak ve katında bizi değil onları mutlu ederek nimet verdiği kimseler bunlar mıymış?! Ancak kendileri gibilerin hak üzere olduğunu düşündükleri ve kendileri dururken bunların [manevî] hayır ve nimetlere mazhar kılındığını kabul etmedikleri için böyle söylüyorlardı. Benzeri: "İlâhî mesaj aramızdan ona mı iletilmiş?!" [Kamer 54/25] ve "Bu, hayırlı bir iş olsaydı, onlar bunda bizi geçemezlerdi!" [Ahkāf 46/11]

[1128] "Denedik ki böyle desinler" ifadesinin anlamı "Onları yüzüstü bıraktık da ayartıldılar. Öyle ayartıldılar ki bu sözü söyleyebildiler!" şeklindedir. Çünkü bunlarınkine benzer bir sözü, ancak yüz üstü bırakılmış ve ayartılmış biri söyleyebilir.

[1129] "Allah şükredenleri daha iyi bilmez olur mu hiç?" Yani Allah, kimlerin iman ve şükr edeceğini daha iyi bilir ve onu imana muvaffak kılar. O, inkârda ısrar edenleri de iyi bilir ve onları yüzüstü bırakarak, onlardan *tevfîk*ini esirger.

54. Âyetlerimize iman edenler senin yanına geldiklerinde, de ki: Selâm olsun size! Rabbiniz merhameti Kendisine ilke edinmiştir. İçinizden her kim bilmeyerek bir kötülük işler de arkasından dönüş yapar ve durumunu düzeltirse O gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir.

[1130] "Selâm olsun size!' de" ifadesi ya Peygamber (s.a.)'in Allah'ın selamını müminlere ulaştırmasını ya da Peygamber (s.a.)'in müminlerle yaptığı konuşmaya -onlara değer verdiğini göstermek ve kalplerinin ferahlaması adına- selamla başlamasını emretmektedir. Aynı şekilde "Rabbiniz merhameti Kendisine ilke edinmiştir" ifadesi de Peygamber (s.a.)'in sözünün parçası olup bunu, müminleri sevindirmek, Allah'ın rahmetinin enginliğini ve tevbelerini kabul edeceğini müjdelemek için söylemektedir.

[١١٢٦] وقرئ «بالغُدْوَة والعَشِيّ».

٥٣-﴿وَكَذَلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لِيَقُولُوا أَهَؤُلاءِ مَنَّ اللهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا أَلَيْسَ اللهُ بِأَعْلَمَ بِالشَّاكِرِينَ﴾

[١١٢٧] {وَكَذَلِكَ فَتَنَّا} ومثل ذلك الفَتن العظيم فتنا بعض الناس ببعض، أي ابتليناهم بهم. وذلك أنّ المشركين كانوا يقولون للمسلمين: {أَهَؤُلَاءِ} الذين {مَنَّ اللهُ عَلَيْهِم مِنْ بَيْنِنَا}!؟ أي أنعم عليهم بالتوفيق لإصابة الحق ولما يسعدهم عنده من دوننا، ونحن المقدمون والرؤساء، وهم العبيد والفقراء؛ إنكارًا لأن يكون أمثالهم على الحق وممنونًا عليهم من بينهم بالخير، ونحوه {أَأُلْقِيَ الذِّكْرُ عَلَيْهِمِن بَيْنِنَا} [القمر: ٢٥]، و{لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ} [الأحقاف: ١١].

[١١٢٨] ومعنى فتناهم ليقولوا ذلك: خذلناهم فافتتنوا، حتى كان افتنانهم سببًا لهذا القول، لأنه لا يقول مثل قولهم هذا إلا مخذول مفتون.

[١١٢٩] {أَلَيْسَ اللهُ بِأَعْلَمَ بِالشَّاكِرِينَ} أي الله أعلم بمن يقع منه الإيمان والشكر فيوفقه للإيمان، وبمن يصمم على كفره فيخذله ويمنعه التوفيق.

٥٤-﴿وَإِذَا جَاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِنَا فَقُلْ سَلامٌ عَلَيْكُمْ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءًا بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَصْلَحَ فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١١٣٠] {فَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ} إما أن يكون أمرًا بتبليغ سلام الله إليهم، وإما أن يكون أمرًا بأن يبدأهم بالسلام إكرامًا لهم وتطييبًا لقلوبهم. وكذلك قوله {كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ} من جملة ما يقول لهم ليسرهم ويبشرهم بسعة رحمة الله وقبوله التوبة منهم.

[1131] أَنَّهُ ve فَأَنَّهُ ifadeleri, isti’nâf cümlesi kabul edilerek [*inne* şeklinde] kesreli de okunmuştur. Bu durumda *rahmet* tefsir edilerek “[merhameti ilke edinmiştir] şöyle ki sizden kim kötü bir amel işler de…” denilmiştir. Harf *rahmet*ten bedel kabul edilerek [*enne* şeklinde] fethalı da okunmuştur.

5 [1132] بِجَهالَةٍ (bilmeyerek) ifadesi hâl konumundadır, yani “kötülüğü cahil olarak yaparsa” demektir. Burada iki mâna söz konusudur. Birincisi: O kimse câhillerin yapacağı bir iş yapmıştır çünkü sonuçta zarara götürecek olan bir fiili bilerek veya kanaat getirerek işleyen kimse, aptalın ve cahilin teki olup hikmetli, tedbirli biri değildir. Şairin aşağıdaki sözünde bu anlam vardır:

10 Kadını ziyaret ettiğim akşam demişti ki: “Bile bile aptalca davrandın,

oysa bilmez değildin [bir kadının akşam akşam ziyaret edilmeyeceğini]!..”

İkincisi: O kimse kendisiyle ilgili kötü ve zararlı şeyi bilmemektedir. Oysa hikmetli birinden beklenen, durumunu ve keyfiyetini bilene kadar herhangi bir şeye teşebbüs etmemesidir.

15 [1133] Bu âyetin [Peygamber (s.a.)’e] inkârcıların isteklerini kabul etmesini -kötü bir şey olduğunu bilmeksizin- söyleyen Ömer (r.a.) hakkında inzâl edildiği söylenmiştir.

55. Âyetlerimizi işte böyle açıklıyoruz ki mücrimlerin gittikleri yol iyice belli olsun.

20 [1134] وَلِتَسْتَبِينَ fiili, *sebîl* kelimesi merfû‘ [fâil] kabul edilerek hem Tâ hem de Yâ ile [*testebîne* ve *yestebîne*] okunmuştur. Zira *sebîl* kelimesi hem müzekker hem de müennes kabul edilir. Ayrıca Peygamber (s.a.)’e hitaben ve *sebîl* kelimesi mansūb kılınarak Tâ ile de okunmuştur. “Durum belli oldu” anlamında *istebâne’l-emr*[u] *ve tebeyyene;* “durumu açığa çıkarttım” anlamında da *istebentü-*
25 *hû ve tebeyyentühû* denir. Anlam şöyledir: Kur’ân âyetlerini böylesine belirgin bir anlatımla açıklıyor ve mücrimlerin durumlarını kategorize etmede o âyetleri anahatları ile anlatıyoruz. Şöyle ki onlardan kiminin kalbi mühürlenmiştir, Müslüman olması umulmaz, kiminde İslâm’ı kabul etme belirtisi vardır, ancak o, kıyamet dile getirildiği zaman korkar. Kimisi de İslâm’a girer, ancak onun
30 kurallarını gözetmez [çiğner]. Böylelikle onların gittikleri yolu iyice anlayasın da her birine, davranılması gerektiği şekilde muamelede bulunasın. İşte bu şekilde belirgin bir anlatımla sana açıklamış bulunuyoruz.

[١١٣١] وقرئ «إِنَّهُ»، «فَإِنَّهُ»، بالكسر على الاستئناف؛ كأن الرحمة استفسرت فقيل: إنَّهُ مَن عَمِلَ مِنكُمْ؛ وبالفتح على الإبدال من الرحمة.

[١١٣٢] {بِجَهَالَةٍ} في موضع الحال، أي عمله وهو جاهل. وفيه معنيان؛ أحدهما أنه فاعل فعل الجهلة، لأنّ من عمل ما يؤدي إلى الضرر في العاقبة وهو عالم بذلك أو ظانّ فهو من أهل السفه والجهل، لا من أهل الحكمة والتدبير. ومنه قول الشاعر:

عَلَى أَنَّهَا قَالَتْ عَشِيَّةَ زُرْتُهَا ۞ جَهِلْتَ عَلَى عَمْدٍ وَلَمْ تَكُ جَاهِلا

والثاني: أنه جاهل بما يتعلق به من المكروه والمضرة. ومن حق الحكيم أن لا يقدم على شيء حتى يعلم حاله وكيفيته.

[١١٣٣] وقيل: إنها نزلت في عمر رضي الله عنه حين أشار بإجابة الكفرة إلى ما سألوا ولم يعلم أنها مفسدة.

٥٥-﴿وَكَذَلِكَ نُفَصِّلُ الآيَاتِ وَلِتَسْتَبِينَ سَبِيلُ الْمُجْرِمِينَ﴾

[١١٣٤] وقرئ «وَلِتَسْتَبِينَ» بالتاء والياء مع رفع السبيل، لأنها تذكر وتؤنث. وبالتاء على خطاب الرسول مع نصب السبيل. يقال: استبان الأمر وتبين واستبنته وتبينته. والمعنى: ومثل ذلك التفصيل البين نفصل آيات القرآن ونلخصها في صفة أحوال المجرمين. من هو مطبوع على قلبه لا يرجى إسلامه، ومن يرى فيه إمارة القبول وهو الذي يخاف إذا سمع ذكر القيامة، ومن دخل في الإسلام إلا أنه لا يحفظ حدوده، ولتستوضح سبيلهم فتعامل كلًّا منهم بما يجب أن يعامل به، فصلنا ذلك التفصيل.

56. De ki: Allah'tan başka taptığınız şeylere kulluk etmem bana yasaklandı. De ki: Ben sizin arzu ve ihtiraslarınıza uymam. Aksi takdirde sapmış olurum, doğru yolda gidenlerden olmam.

57. De ki: Şüphesiz ben Rabbimden gelen aşikâr bir delil üzereyim, siz ise onu yalanladınız. Sizin acele istediğiniz (azap) benim yanımda değil!.. Hüküm sadece Allah'a aittir, O da gerçek neyse ona hükmeder, O, hüküm verenlerin en hayırlısıdır.

58. De ki: Acele istediğiniz o azap benim yanımda olsaydı sizinle benim aramdaki iş çoktan bitirilmiş olurdu! Allah zalimleri çok iyi bilir.

[1135] "Bana yasaklandı" yani ben, benliğime yerleştirilmiş aklî deliller ve bana verilmiş sem'î delillerden dolayı, "Allah'tan başka" kulluk ettiklerinize kulluk etmekten uzaklaştırıldım ve men edildim. Bu sözde, Müşriklerin cahil oldukları belirtilmekte ve içinde bulundukları durumda düşüncesizce tehlikeye atıldıkları anlatılmaktadır.

[1136] "De ki: Ben sizin arzu ve ihtiraslarınıza uymam" yani *din*inizde izlediğiniz 'delile değil, arzu ve isteğe uyma' metodu doğrultusunda hareket etmem. Bu, Müşriklerin sapkınlığa neden düştüklerini açıklamakta, doğruyu bulup yanlıştan uzak durmak isteyen herkesin dikkatini çekmektedir. "Aksi takdirde" yani sizin isteklerinize uyarsam o zaman "sapmış olurum" ve hidayet namına hiçbir şeyin içinde bulunmam ki siz işte böylesiniz!

[1137] Allah Teâlâ, arzuların uyulmaması gereken şeyler olduğunu belirtince, uyulması gerekene şu sözle dikkat çekti: "De ki: Şüphesiz ben Rabbimden gelen aşikâr bir delil üzereyim." Yani Rabbimden aldığım bir bilgiyle hareket ediyorum, O'ndan başka kulluk edilecek hiçbir varlık yoktur. Ben apaçık bir delille, doğruya tanıklık eden bir rehberin izinde gidiyorum. "Siz ise" Allah'a ortak koşarak "O'nu yalanlamaktasınız!" -Bir şey sana göre kesin bir delille sabit olduğunda *ene alâ beyyinet*^{in} *min hâze'l-emr*^{i} ve *ene 'alâ yakīn*^{in} *minhu* denilir.- Daha sonra, Müşriklerin Allah'ı yalanlamalarının ne büyük bir vebal olduğunu belirten, bundan dolayı onlara olan öfkesinin şiddetine işaret eden ve köklerini kazıyacak bir azapla ansızın helâk edilmeyi hak ettiklerini gösteren delilleri zikretti. Ve şöyle buyurdu: "Sizin acele istediğiniz (azap) benim yanımda değil!" Bu, onların "Gökten üzerimize taş yağdır!" [Enfâl 8/32] diyerek acele gerçekleşmesini istedikleri azaptır.

٥٦-﴿قُلْ إِنِّي نُهِيتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ قُلْ لا أَتَّبِعُ أَهْوَاءَكُمْ قَدْ ضَلَلْتُ إِذًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُهْتَدِينَ﴾

٥٧-﴿قُلْ إِنِّي عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَكَذَّبْتُمْ بِهِ مَا عِنْدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ إِنِ الْحُكْمُ إِلا لِلَّهِ يَقُصُّ الْحَقَّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ﴾

٥٨-﴿قُلْ لَوْ أَنَّ عِنْدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ لَقُضِيَ الأَمْرُ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَاللهُ أَعْلَمُ بِالظَّالِمِينَ﴾

[١١٣٥] {نُهِيتُ} صرفت وزجرت، بما ركب فيّ من أدلة العقل، وبما أوتيت من أدلة السمع عن عبادة ما تعبدون {مِن دُونِ اللهِ} وفيه استجهال لهم ووصف بالاقتحام فيما كانوا فيه على غير بصيرة.

[١١٣٦] {قُلْ لَا أَتَّبِعُ أَهْوَاءَكُمْ} أي لا أجري في طريقتكم التي سلكتموها في دينكم من اتباع الهوى دون اتباع الدليل، وهو بيان للسبب الذي منه وقعوا في الضلال، وتنبيه لكل من أراد إصابة الحق ومجانبة الباطل. {قَدْ ضَلَلْتُ إِذًا} أي إن اتبعت أهواءكم فأنا ضال وما أنا من الهدى في شيء، يعني أنكم كذلك.

[١١٣٧] ولما نفى أن يكون الهوى متَّبعًا نبه على ما يجب اتباعه بقوله {قُلْ إِنِّي عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي}. ومعنى قوله {إِنِّي عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَكَذَّبْتُم بِهِ}: إني من معرفة ربي وأنه لا معبود سواه، على حجة واضحة وشاهد صدق {وَكَذَّبْتُم بِهِ} أنتم حيث أشركتم به غيره. ويقال: أنا على بينة من هذا الأمر وأنا على يقين منه، إذا كان ثابتًا عندك بدليل. ثم عقبه بما دل على استعظام تكذيبهم بالله وشدة غضبه عليهم لذلك وأنهم أحقاء بأن يغافصوا بالعذاب المستأصل فقال: {مَا عِندِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ} يعني العذاب الذي استعجلوه في قولهم: {فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ} [الأنفال: ٣٢].

Size gelecek azabın ertelenmesine dair “hüküm, tamamen Allah’a aittir, O da gerçek neyse ona hükmeder” yani bütün şekilleriyle, ertelerken de hemen gerçekleştirirken de doğru hükmü O verir. Çünkü “hüküm verenlerin en hayırlısı O’dur.” ‘Ayıranlar’ anlamındaki الْفاصِلِينَ kelimesi hüküm verenler demektir [hak ile batılı, haklı ile haksızı verdiği hükümle ayırmaktadır]. [يَقْضِ الْحَقَّ ifadesi] يَقُصُّ الْحَقَّ şeklinde de okunmuş olup “karar verdiği ve belirlediği hususlarda hakkı takip eder, doğruya uyar” anlamındadır; *kassa eserahû* (izini takip etti) cümlesinden gelmektedir.

[1138] “Acele istediğiniz o azap benim yanımda olsaydı” yani benim takdirim ve gücüm dâhilinde bulunsaydı “sizinle benim aramdaki iş çoktan bitirilmiş olurdu.” Rabbimin gazabından ve O’nu yalanlamanızdan kaynaklanan öfkemden dolayı sizi hemen helâk ederdim ve sizden çabucak kurtulmuş olurdum. Hâlbuki “Allah, zalimleri” ve cezalandırılmalarının aslına dair hikmetin gereğini “çok iyi bilir!”

[1139] عَلى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي ifadesinin, “Rabbimden gelen bir delil üzereyim ki o da Kur’ân’dır” anlamında olduğu söylenmiştir. “Siz ise onu” yani delili “yalanladınız” demektir. [*Beyyine* müennes olmasına rağmen] zamirin müzekker yapılması, söz konusu kelimenin *el-beyân* yahut *el-Kur’ân* anlamında kabul edilmesindendir.

[1140] **Şayet** “[يَقْضِ الْحَقَّ ifadesinde] *el-Hakk[a]* neden mansūb yapıldı?” **dersen şöyle derim:** يَقْضِي fiilinin masdarının sıfatı kabul edildiğinden dolayıdır, yani *yakdī’l-kadā’e’l-hakk[a]* [O, doğru hüküm verir]. *el-Hakk[a]* kelimesinin mef‘ûl bih olması da mümkündür ki bu, [demirci] zırhı yaptığı zaman söylenen *kada’d-dir‘[a]* sözlerinden alınmadır. Yani doğruyu yapar ve doğruya yönlendirir. İbn Mes‘ûd (r.a.)’ın [v. 32/653] kırâatında *yakdī bi’l-hakk* (hakka hükmeder) şeklindedir.

[1141] **Şayet**“يَقْضِي fiilinin sonundaki Yâ neden yazılmamış?” **dersen şöyle derim:** Hat / yazı telaffuza uygun olsun diye yazılmamıştır, harfin telaffuzda düşmesinin sebebi ise iki sakin harfin [Yâ ve Elif] bir arada bulunmasıdır.

59. Gaybın anahtarları yalnızca O’nun katındadır. Gaybı O’ndan başkası bilmez. Karada ve denizde ne varsa O bilir. Allah, düşen her bir yapraktan haberdardır. Yerin karanlıkları içindeki tek bir tane, yaş-kuru ne varsa her şey apaçık bir kitapta (Levh-i Mahfûz’da) mutlaka kayıtlıdır.

{إِنِ الحُكْمُ إِلَّا للهِ} في تأخير عذابكم {يَقْضِ الحقَّ} أي القضاء الحق في كل ما يقضي من التأخير والتعجيل في أقسامه {وَهُوَ خَيْرُ الفَاصِلِينَ} أي القاضين. وقرئ «يقُصُّ الحقَّ» أي يتبع الحق والحكمة فيما يحكم به ويقدّره، من قص أثره.

[١١٣٨] {لَوْ أَنَّ عِندِي} أي في قدرتي وإمكاني {مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ} من العذاب {لَقُضِيَ الأمر بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ}، لأهلكتكم عاجلًا غضبًا لربي وامتعاضًا من تكذيبكم به، ولتخلَّصتُ منكم سريعًا. {والله أَعْلَمُ بِالظَّالِمِينَ} وبما يجب في الحكمة من كنه عقابهم.

[١١٣٩] وقيل {عَلَى بَيِّنَةٍ من رَبّي} على حجة من جهة ربي، وهي القرآن؛ {وَكَذَّبْتُم بِهِ} أي بالبينة. وذكر الضمير على تأويل البيان أو القرآن.

[١١٤٠] فإن قلت: بم انتصب الحق؟ قلت: بأنه صفة لمصدر يقضي أي يقضي القضاءَ الحقَّ. ويجوز أن يكون مفعولًا به من قولهم: قضى الدرع، إذا صنعها، أي يصنع الحق ويدبره. وفي قراءة عبد الله «يَقْضِي بِالْحَقِّ».

[١١٤١] فإن قلت: لم أسقطت الياء في الخط؟ قلت: إتْباعًا للخط اللفظ، وسقوطها في اللفظ لالتقاء الساكنين.

٥٩-﴿وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لا يَعْلَمُهَا إِلا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلا يَعْلَمُهَا وَلا حَبَّةٍ فِي ظُلُمَاتِ الأَرْضِ وَلا رَطْبٍ وَلا يَابِسٍ إِلا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ﴾

[1142] Allah Teâlâ, isti'âre üslubuyla gaybın 'anahtarları' olduğunu söylemiştir. Zira kapı ve kilitlerle güvence altına alınmış hazinelerin içindekilere anahtarlar vasıtasıyla ulaşılır. Gaybın anahtarlarını ve nasıl açılacağını bilen kimse ona ulaşır. Allah Teâlâ, gaybî haberlere ulaşanın, sadece kendisi olduğunu ve O'ndan başkasının gayba ulaşamayacağını kastetmiştir. Nitekim ancak, hazinelerin kilitlerinin anahtarlarına sahip ve onları nasıl açacağını bilen kimse o hazinelerin içindekilere ulaşabilir. *Mefâtih*, anahtar anlamındaki *miftah* kelimesinin çoğuludur, *mefâtîh* şeklinde de okunmuştur. *Mefâtih*in, hazine anlamındaki *meftah*ın -Mim'in fethasıyla- çoğulu olduğu da söylenmiştir.

[1143] وَلا حَبَّةٍ ... وَلا رَطْبٍ وَلا يابِسٍ kelimeleri, وَرَقَةٍ kelimesine ma'tūftur ve i'râb bakımından ona tâbidir. Sanki şöyle denilmiştir: "Bu şeylerden yere düşen herhangi birini Allah kesinlikle bilir." إِلاَّ فِي كِتابٍ مُبِينٍ (apaçık bir kitapta mutlaka kayıtlıdır) ifadesi, إِلاَّ يَعْلَمُها (onu mutlaka bilir) sözünün bir tekrarı gibi olmuştur. Çünkü إِلاَّ يَعْلَمُها ve فِي كِتابٍ مُبِينٍ ifadelerinin anlamları birdir. *el-Kitâbü'l-mübîn*, Allah Teâlâ'nın ilmi veya Levh-i Mahfûz'dur. *Ve lâ habbet*^{ün}, *ve lâ ratb*^{ün}*ve lâ yâbis*^{ün} şeklinde merfû' olarak da okunmuştur ki bunda iki i'râb yönü vardır. Birincisi: مِنْ وَرَقَةٍ ifadesinin [merfû'] mahalline ma'tūf olmasıdır. İkincisi: Mübtedâ kabul edilerek merfû' olmasıdır ki haberi إِلاَّ فِي كِتابٍ مُبِينٍ cümlesidir. Senin şu sözün buna benzer: *Lâ racül*^{ün} *minhüm ve lâ imraet*^{un} *illâ fi'd-dâr* (Onların bütün kadın ve erkekleri evdedir).

60. Geceleyin sizi (kendinizden geçirip) vefat ettiren O'dur. O, gündüzün işlediğiniz günahları da bilir. Sonra sizi, yaptıklarınız hakkında (hesaba çekmek için) yeniden diriltir ki adı konulmuş süre tamamlansın. Sonra nihaî dönüşünüz O'nadır. Sonra O, yaptıklarınızı size bir bir haber verecektir.

[1144] "Geceleyin sizi vefat ettiren O'dur." âyetinde hitap inkârcılara yöneliktir. Yani siz bütün gece ölü gibi sırt üstü yatıyorsunuz. وَيَعْلَمُ ما جَرَحْتُمْ بِالنَّهارِ yani gündüzleyin işlediğiniz günahları bilir. "Sonra sizi" ömürlerinizi uğruna harcadığınız şeyler -gece uyuma, gündüz günah işleme- hakkında ve bunlar sebebiyle kabirlerinizden "diriltir." Senin *fî-me de'avtenî?* (Beni ne hakkında / neden çağırdın?) sözün de böyledir [yani ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ ifadesindeki في gibidir], bunu şöyle cevaplarsın: *Fî emri kezâ* [Şu olay hakkında / sebebiyle].

[١١٤٢] جعل للغيب مفاتح على طريق الاستعارة، لأنّ المفاتح يتوصل بها إلى ما في المخازن المتوثق منها بالأغلاق والأقفال. ومن علم مفاتحها وكيف تفتح، توصل إليها، فأراد أنه هو المتوصل إلى المغيبات وحده لا يتوصل إليها غيره كمن عنده مفاتح أقفال المخازن ويعلم فتحها، فهو المتوصل إلى ما في المخازن. والمفاتح: جمع مفتح، وهو المفتاح. وقرئ «مَفَاتِيح»، وقيل: هي جمع مَفتح بفتح الميم، وهو المخزن.

[١١٤٣] {وَلَا حَبَّةٍ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ} عطف على {وَرَقَةٍ} وداخل في حكمها، كأنه قيل: وما يسقط من شيء من هذه الأشياء إلا يعلمه. وقوله {إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ} كالتكرير لقوله {إِلَّا يَعْلَمُهَا}، لأنّ معنى {إِلَّا يَعْلَمُهَا} ومعنى {إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ} واحد. والكتاب المبين: علم الله تعالى، أو اللوح. وقرئ «ولا حبةٌ، ولا رطبٌ، ولا يابسٌ» بالرفع. وفيه وجهان؛ أن يكون عطفًا على محل {مِن وَرَقَةٍ} وأن يكون رفعًا على الابتداء، وخبره {إِلَّا فِي كتابٍ مُبِينٍ}. كقولك: لا رجل منهم ولا امرأة إلاّ في الدار.

٦٠-﴿وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُمْ بِاللَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُمْ بِالنَّهَارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ لِيُقْضَى أَجَلٌ مُسَمًّى ثُمَّ إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ ثُمَّ يُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[١١٤٤] {وَهُوَ الذي يَتَوَفَّاكُمْ بِاللَّيْلِ} الخطاب للكفرة، أي أنتم منسدحون الليل كله كالجيف {وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُم بِالنَّهَارِ} ما كسبتم من الآثام فيه {ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ} ثم يبعثكم من القبور في شأن ذلك الذي قطعتم به أعماركم، من النوم بالليل، وكسب الآثام بالنهار، ومن أجله. كقولك: فيم دعوتني؟ فتقول: في أمر كذا.

[1145] لِيُقْضٰى أَجَلٌ مُسَمًّى (Adı konulmuş süre tamamlansın diye) ifadesindeki *ecel*, Allah Teâlâ'nın ölüleri diriltmek ve amellerine karşılık vermek için adını koyduğu ve belirlediği vakittir. "Sonra nihaî dönüşünüz Allah'adır." Bu, hesaba çekilmek üzere bekletileceğiniz durağa dönüştür. "Sonra O" gece -gündüz bütün "yaptıklarınızı size bir bir haber verecektir."

61. Kulları üzerinde yegâne yetki sahibi O'dur... Üzerinize gözcüler tayin eder. Nihayet herhangi birinize ölüm gelince, ölüm meleklerimiz hiçbir yanlışlık yapmaksızın onun canını alırlar.

62. Sonra da gerçek Mevlâ'ları Allah'a döndürülürler... Bakınız! Hüküm tamamen O'nundur ve O, hesap görenlerin en hızlısıdır.

[1146] حَفَظَةً (gözcüler) amellerinizi kayıt altına alan melekler, yani Kirâmen Kâtibîn melekleridir. Rivayete göre, Ebû Hâtim es-Sicistânî [v. 255/869; hocası] Asma'î'nin [v. 216/831] ağzından çıkan bütün faydalı bilgileri yazıyormuş. Sonunda Asma'î "Kirâmen Kâtibîn gibi, söylenen her şeyi kaydediyorsun yahu!" (*ente şebîhu'l-hafazah / tektubu lâfza'l-lafazah*) deyince, Ebû Hâtim "İşte bu da yazılması gereken bir şey!" demiş.

[1147] **Şayet "**Allah Teâlâ, ilmi sayesinde meleklerin yazmasına ihtiyaç duymaz öyleyse meleklerin yazmasının faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Meleklerin yazmasında Allah'ın kullarına bir lütfu vardır. Zira kullar, Allah'ın kendilerini gözettiğini ve O'nun en şerefli mahlûku olan meleklerin bu konuda kendileri için görevlendirildiklerini, kıyamette aleyhlerine olacak amellerini kaydettiklerini ve bu amelleri kıyamet meydanında bütün milletin önünde açıklanacak sayfalara yazdıklarını bildikleri zaman, bu bilgi onları çirkin amelden alıkoyacak ve kötülükten uzaklaştıracaktır.

[1148] تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا "onun ruhunu tamamen alırlar" anlamındadır ki ruhu alanlar, ölüm meleği ve onun yardımcılarıdır. Mücâhid'in [v. 103/721] şöyle dediği rivayet edilmiştir: Yeryüzü ölüm meleğine bir kap gibi sunulur. Ondan alacağı her bir kimseyi alır. Her bir ev halkının üzerinde günde iki kez dolaşır. تَوَفَّتْهُ fiili, *teveffâhu* şeklinde de okunmuş olup, *teteveffâhu* (canını almak) anlamında hem mazi hem de muzari olması mümkündür.

[1149] يُفَرِّطُونَ hem şeddeli hem de şeddesiz olarak [*yuferritūn* ve *yufritūn*] okunmuştur. *Tefrît*, "gevşek olmak, sınırdan geri durmak"; *ifrât ise* "sınırı aşmak" demektir. Mâna, "o melekler emredildiklerini eksik yapmazlar" yahut "emredildiklerinin fazlasını yapmazlar" şeklindedir.

[١١٤٥] {لِيُقْضَى أَجَلٌ مُسَمًّى} وهو الأجل الذي سماه وضربه لبعث الموتى وجزائهم على أعمالهم. {ثُمَّ إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ} وهو المرجع إلى موقف الحساب {ثُمَّ يُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ} في ليلكم ونهاركم.

٦١-﴿وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتَّى إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لا يُفَرِّطُونَ﴾ ٥

٦٢-﴿ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللهِ مَوْلاهُمُ الْحَقِّ أَلا لَهُ الْحُكْمُ وَهُوَ أَسْرَعُ الْحَاسِبِينَ﴾

[١١٤٦] {حَفَظَةً} ملائكة حافظين لأعمالكم وهم الكرام الكاتبون. وعن أبي حاتم السجستاني أنه كان يكتب عن الأصمعي كل شيء يلفظ به من فوائد العلم، حتى قال فيه: "أنت شبيه الحفَظَة، تكتب لفظ اللفَظَة." فقال أبو حاتم: وهذا ١٠ أيضًا مما يُكتب.

[١١٤٧] فإن قلت: الله تعالى غنيّ بعلمه عن كتبة الملائكة، فما فائدتها؟ قلت: فيها لطف للعباد، لأنهم إذا علموا أن الله رقيب عليهم والملائكة الذين هم أشرف خلقه موكلون بهم يحفظون عليهم أعمالهم ويكتبونها في صحائف تعرض على رؤوس الأشهاد في مواقف القيامة، كان ذلك أزجر لهم عن القبيح وأبعد عن السوء.

١٥ [١١٤٨] {تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا} أي استوفت روحه؛ وهم ملك الموت وأعوانه. وعن مجاهد: جعلت الأرض له مثل الطست يتناول من يتناوله. وما من أهل بيت إلاّ ويطوف عليهم في كل يوم مرّتين. وقرئ «تَوَفَّاهُ»، ويجوز أن يكون ماضيًا ومضارعًا بمعنى تتوفاه.

[١١٤٩] و{يُفَرِّطُونَ} بالتشديد والتخفيف، فالتفريط التواني والتأخير عن الحدّ، ٢٠ والإفراط مجاوزة الحدّ، أي لا ينقصون مما أمروا به أو لا يزيدون فيه.

[1150] "Sonra da gerçek Mevlâ'ları" yani işlerini idare eden sahipleri "Allah'a" yani O'nun hükmüne ve vereceği karşılığa "döndürülürler" ki sadece doğru hükmü veren, gerçek âdil O'dur. "Bakınız" Allah'tan başka hiçbir kimsenin yetkisinin bulunmadığı o gün, "hüküm tamamen O'nundur ve O, hesap görenlerin en hızlısıdır." Gördüğü herhangi bir hesap, bir diğer hesabı görmesine engel olmaz. الْحَقِّ kelimesi, medih üslubuna dayanılarak mansūb da okunmuştur. Nitekim senin şu sözün böyledir: *Elhamdü li'llâhi'l-hakk*[a] [Allah'a hamdolsun, o Hakk'a…]

63. De ki: "Şayet bizi bundan kurtarırsa şükredenlerden olacağımıza and içeriz!" diye gizlice yalvarıp yakararak O'na dua ediyorsunuz da karanın ve denizin karanlıklarından kim kurtarıyor sizi?!

64. De ki: Sizi bundan da her (tür) sıkıntıdan da Allah kurtarıyor... Ama siz daha sonra şirk koşuyorsunuz!..

[1151] ظُلُماتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ (Karanın ve denizin karanlıkları) ifadesi, karanın ve denizin ürkütücü ve korkunç taraflarını anlatan bir mecazdır. Zor, sıkıntılı gün için *yevm*[un] *muzlim*[un] (karanlık bir gün), *yevm*[un] *bârid*[un] (soğuk bir gün), *yevm*[un] *zû-kevâkib*[e] (yıldızlı bir gün) ifadeleri kullanılır. Çünkü gündüzün karanlığı o kadar artmıştır ki adeta gece olmuştur. Mezkûr ifadeyle "günahları sebebiyle karada yerin dibine geçme ve denizde boğulma afetlerinin" kastedilmesi de mümkündür. Yalvarıp yakardıkları zaman, yerin dibine geçme ve denizde boğulma felaketlerini Allah onlardan uzaklaştırır ve neticede karanın ve denizin karanlıklarından kurtulmuş olurlar.

[1152] "Şayet bizi bundan" yani bu karanlıktan, bu sıkıntıdan "kurtarırsa" cümlesi [âfete mâruz kalanlarca] söylenmiş kabul edilmektedir.

[1153] يُنَجِّيكُمْ fiili hem şeddeli hem şeddesiz [*yüneccîküm* ve *yüncîküm*], أَنْجانا fiili, *encânâ* ve *enceytenâ* [kurtarırsa / kurtarırsan] şekillerinde, خُفْيَةً kelimesi, zammeli ve kesralı olarak [*hufye* ve *hıfye*] okunmuştur.

65. De ki: Üstünüzden ya da ayaklarınızın altından size azap göndermeye veya sizi birbirinize kırdırıp bir kısmınızın şiddetini diğer kısmınıza tattırmaya gücü yeten O'dur. Bak iyice anlasınlar diye nasıl âyetlerimizi açıklıyoruz!

66. (Resûlüm!) Gerçek olduğu halde, senin kavmin o azabı yalanladı. De ki: Ben sizin üzerinize vekil değilim.

67. Her mühim haberin gerçekleşeceği bir zaman var. Siz de ileride öğreneceksiniz.

[١١٥٠] {ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللهِ} أي إلى حكمه وجزائه {مَوْلَاهُمْ} مالكِهم الذي يلي عليهم أمورهم {الحَقِّ} العدل الذي لا يحكم إلاّ بالحق. {أَلَا لَهُ الحُكْمُ} يومئذ لا حكم فيه لغيره {وَهُوَ أَسْرَعُ الحَاسِبِينَ} لا يشغله حساب عن حساب. وقرئ «الحقَّ»، بالنصب على المدح، كقولك: الحمد لله الحقَّ.

٥ ٦٣-﴿قُلْ مَنْ يُنَجِّيكُمْ مِنْ ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً لَئِنْ أَنْجَانَا مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ﴾

٦٤-﴿قُلِ اللهُ يُنَجِّيكُمْ مِنْهَا وَمِنْ كُلِّ كَرْبٍ ثُمَّ أَنْتُمْ تُشْرِكُونَ﴾

[١١٥١] {ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ} مجاز عن مخاوفهما وأهوالهما. يقال لليوم الشديد: يوم مظلم، ويوم ذو كواكب. أي اشتدت ظلمته حتى عاد كالليل؛ ويجوز ١٠ أن يراد: ما يشفون عليه من الخسف في البر والغرق في البحر بذنوبهم، فإذا دعوا وتضرعوا كشف الله عنهم الخسف والغرق فنجوا من ظلماتها.

[١١٥٢] {لَئِنْ أَنْجَيْتَنَا} على إرادة القول، {مِنْ هَذِهِ} من هذه الظلمة الشديدة.

[١١٥٣] وقرئ: {يُنَجِّيكُمْ} بالتشديد والتخفيف، وأنجانا، وخفية، بالضم والكسر.

٦٥-﴿قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلَى أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِنْ فَوْقِكُمْ أَوْ مِنْ تَحْتِ ١٥ أَرْجُلِكُمْ أَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيَعًا وَيُذِيقَ بَعْضَكُمْ بَأْسَ بَعْضٍ انْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ﴾

٦٦-﴿وَكَذَّبَ بِهِ قَوْمُكَ وَهُوَ الْحَقُّ قُلْ لَسْتُ عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ﴾

٦٧-﴿لِكُلِّ نَبَإٍ مُسْتَقَرٌّ وَسَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾

[1154] "Gücü yeten O'dur" yani o sizin güçlü olarak bildiğiniz eksiksiz kudret sahibi O'dur. Lût kavmine ve fil sahiplerine taş yağdırdığı ve Nûh kavmine tufan gönderdiği gibi "üstünüzden" ya da Firavun'u boğduğu ve Kārûn'u yerin dibine batırdığı gibi "ayaklarınızın altından…" Bununla birlikte, "üstünüzden" ifadesinin, büyükleriniz ve sultanlarınız tarafından; "ayaklarınızın altından" ifadesinin ise, ayak takımı ve köleleriniz tarafından anlamına geldiği de söylenmiştir. Bu iki ifadenin, yağmurun ve bitkinin kesilmesi anlamında olduğu da dile getirilmiştir.

[1155] أَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيَعًا yani, "veya sizi farklı talepleri olan muhtelif gruplar halinde karıştırır ve sizden her bir grup bir lidere uyar." Onların karıştırılması, "aralarında savaş patlak verip karışmaları ve savaş meydanında birbirlerine girmeleri" anlamındadır. Aşağıdaki şiirde de bu anlam vardır:

> Nice toplulukları birbirine kırdırdım. Onlar birbirine girince, 'el'imi aradan çekiverdim.

[1156] Peygamber (s.a.)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Üstlerinden veya altlarından ümmetime azap göndermemesini Yüce Allah'tan istedim, bu istediğimi bana verdi. Yine O'ndan, ümmetimin bir kısmının şiddetini diğer kısmına tattırmamasını istedim, ama bu istediğimi vermedi. Cebrâil *Aleyhisselâm* bana, ümmetimin sonunun kılıç[savaş]la geleceğini haber verdi." [*İbn Mâce*, "Fiten", 9]

[1157] Câbir b. Abdullah'ın [v. 78/697] da şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Üstünüzden…" ifadesi nâzil olunca, Peygamber (s.a.) "Senin zâtına sığınırım!" dedi "ayaklarınızın altından veya sizi birbirinize kırdırmaya…" ifadesi nâzil olunca, "Bu ikisi daha hafif." buyurdu [*Buhārî,* "İ'tisām", 11]

[1158] Âyetin kastı, sayılan azap çeşitlerinden biriyle tehdit etmektir.

[1159] "Gerçek olduğu halde," yani başlarına mutlaka geleceği halde, "… ***o***nu yalanladı." Zamir *azâb*a râcidir.

[1160] "De ki: Ben, sizin üzerinize vekil değilim" yani sorumluluğunuzun verildiği bir koruyucu değilim ki yalanlamaktan sizi zorla alıkoyayım; sadece bir uyarıcıyım.

[1161] "Her mühim haberin" yani haber verilen her önemli şeyin -ki bu azaba uğrayacaklarının onlara haber verilmesi ve bununla tehdit edilmeleridir- kaçışı olmayan "bir gerçekleşme" ve meydana gelme "vakti vardır." نبإ ifadesindeki zamirin Kur'ân'a râci olduğu söylenmiştir.

[١١٥٤] {هُوَ القَادِرُ} هو الذي عرفتموه قادرًا وهو الكامل القدرةِ، {عَذَابًا مِنْ فَوْقِكُمْ} كما أمطر على قوم لوط وعلى أصحاب الفيل الحجارة، وأرسل على قوم نوح الطوفان، {أَوْ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ} كما أغرق فرعون وخسف بقارون. وقيل: من فوقكم، من قبل أكابركم وسلاطينكم؛ ومن تحت أرجلكم، من قبل سفلتكم ٥ وعبيدكم. وقيل: هو حبس المطر والنبات.

[١١٥٥] {أَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيَعًا} أو يخلطكم فرقًا مختلفين على أهواء شتى، كل فرقة منكم مشايعة لإمام. ومعنى خلطهم: أن ينشب القتال بينهم فيختلطوا ويشتبكوا في ملاحم القتال، من قوله:

وَكَتِيبَةٍ لَبَّسْتُهَا بِكَتِيبَةٍ ۞ حَتَّى إِذَا الْتَبَسَتْ نَفَضْتُ لَهَا يَدِي

١٠ [١١٥٦] وعن رسول الله ﷺ: «سألت الله أن لا يبعث على أمتي عذابًا من فوقهم أو من تحت أرجلهم فأعطاني ذلك، وسألته أن لا يجعل بأسهم بينهم فمنعني، وأخبرني جبريل أنّ فناء أمتي بالسيف».

[١١٥٧] وعن جابر بن عبد الله: لما نزل {مِنْ فَوْقِكُمْ} قال رسول الله ﷺ: «أعوذ بوجهك»، فلما نزل: {أَوْ مِن تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ أَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيَعًا} قال: «هاتان أهون».

١٥ [١١٥٨] ومعنى الآية: الوعيد بأحد أصناف العذاب المعدودة.

[١١٥٩] والضمير في قوله {وَكَذَّبَ بِهِ} راجع إلى العذاب. {وَهُوَ الحَقُّ}، أي لا بدّ أن ينزل بهم.

[١١٦٠] {قُل لَسْتُ عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ} بحفيظ وكّل إليّ أمركم أمنعكم من التكذيب إجبارًا، إنما أنا منذر.

٢٠ [١١٦١] {لِكُلِّ نَبَإٍ} لكل شيء ينبأ به، يعني إنباءهم بأنهم يعذبون وإيعادهم به {مُسْتَقِرٌّ} وقت استقرار وحصول لا بدّ منه. وقيل: الضمير في {نَبَإٍ} للقرآن.

68. Âyetlerimiz hakkında aşırı gidenleri gördüğün vakit, başka bir söze geçinceye kadar onlardan uzak dur. Şeytan sana unutturacak olursa, hatırladıktan sonra o zalim toplulukla beraber oturma.

69. Müttakîlere onların hesabından bir sorumluluk düşmez fakat onların sakınmaları için, öğüt vermeleri gerekir.

[1162] يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا ifadesi âyetlerimiz hakkında, yani âyetlerimizle alay etme ve onlara saldırma hususunda aşırı gidenler demektir. Kureyşliler meclislerinde böyle yapıyorlardı. "Başka bir söze geçinceye kadar, onlardan uzak dur" onlarla birlikte oturma ve yanlarından uzaklaş, başka bir söze geçtiklerinde onlarla birlikte oturmanda bir mahzur yoktur. "Şeytan sana unutturacak olursa" yani onlarla birlikte oturma yasağını unutman için vesvese vererek seni oyalayacak olursa söz konusu yasağı "hatırladıktan sonra" onlarla "beraber oturma." يُنَسِّيَنَّكَ fiili, şeddeli olarak [*yunessiyenneke* şeklinde] de okunmuştur. Şu da kastedilmiş olabilir: Bu yasaktan evvel şeytan, alay edenlerle beraber oturmanın çirkinliğini sana unutturmuşsa… Zira onlarla birlikte oturmak, aklın hoş karşılamayacağı bir davranıştır. Bu sebeple, بَعْدَ الذِّكْرَى yani Biz sana onun çirkinliğini anlatıp seni uyardıktan sonra oturma.

[1163] "Müttakîlere onların hesabından bir sorumluluk düşmez" yani yalanlayanların günahları sebebiyle verecekleri hesaptan hiçbir şey, onlarla beraber oturan *müttakî*leri bağlamaz. "Fakat" âyetlerimizle alay ettiklerini işittiklerinde yanlarından ayrılıp hoşlanmadıklarını hissettirerek ve "onlara" öğüt vererek "hatırlatmaları gerekir ki sakınsınlar" yani müttakî arkadaşlarından hayâ ederek, onları üzdüklerini düşünerek âyetler hakkında ileri geri konuşmaktan kaçınsınlar… Zamir [kâfirlere değil] الَّذِينَ يَتَّقُونَ ifadesine de râci olabilir, bu durumda mâna şöyle olur: Müttakîler, kendi takvalarını devam ettirmek ve artırmak isteğiyle onlara bunu hatırlatırlar.

[1164] Rivayete göre, Müslümanlar "Müşrikler Kur'ân'la her alay ettiğinde kalkıp gidecek olursak, o zaman Mescid-i Haram'da oturamaz ve tavaf yapamayız!" demişler de işbu ruhsat bunun üzerine verilmiş.

[1165] **Şayet** "*Zikrâ* kelimesinin i'rabda mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** *Ve lâkin yuzekkirûnehum zikrâ [tezkîr^{an}]* şeklinde takdir edilerek mansūb, *ve lâkin 'aleyhim zikrâ* şeklinde takdir edilerek merfû' olması mümkündür. *Mâ fi'd-dâr^{i} min ehad^{in} ve lâkin Zeyd^{ün}* sözünde olduğu gibi مِنْ شَيْءٍ ifadesinin mahalline atfedilmesi doğru değildir çünkü [مِنْ شَيْءٍ ifadesini kayıtlayan] مِنْ حِسَابِهِمْ sözü bunu engellemektedir.

٦٨-﴿وَإِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ وَإِمَّا يُنْسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ فَلا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرَى مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

٦٩-﴿وَمَا عَلَى الَّذِينَ يَتَّقُونَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَلَكِنْ ذِكْرَى لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ﴾

[١١٦٢] {يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا} في الاستهزاء بها والطعن فيها. وكانت قريش في أنديتهم يفعلون ذلك. {فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ} فلا تجالسهم وقم عنهم {حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ} فلا بأس أن تجالسهم حينئذ. {وَإِمَّا يُنسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ} وإن شغلك بوسوسته حتى تنسى النهي عن مجالستهم {فَلَا تَقْعُدْ} معهم {بَعْدَ الذِّكْرَى} بعد أن تذكر النهي. وقرئ «يُنَسِّيَنَّك» بالتشديد. ويجوز أن يراد: وإن كان الشيطان ينسينك قبل النهي قبح مجالسة المستهزئين، لأنها مما تنكره العقول، {فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرَى} بعد أن ذكرناك قبحها ونبهناك عليه معهم.

[١١٦٣] {وَمَا عَلَى الَّذِينَ يَتَّقُونَ مِنْ حِسَابِهِم مِنْ شَيْءٍ} وما يلزم المتقين الذين يجالسونهم شيء مما يحاسبون عليه من ذنوبهم {وَلَكِنْ} عليهم أن يذكروهم {ذِكْرَى} إذا سمعوهم يخوضون، بالقيام عنهم، وإظهار الكراهة لهم، وموعظتهم {لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ} لعلهم يجتنبون الخوض حياء أو كراهة لمساءتهم. ويجوز أن يكون الضمير للذين يتقون، أي يذكرونهم إرادة أن يثبتوا على تقواهم ويزدادوها.

[١١٦٤] وروي أن المسلمين قالوا: لئن كنا نقوم كلما استهزؤوا بالقرآن لم نستطع أن نجلس في المسجد الحرام وأن نطوف، فرخص لهم.

[١١٦٥] فإن قلت: ما محل {ذِكْرَى}؟ قلت: يجوز أن يكون نصبًا على: ولكن يذكرونهم ذكرى، أي تذكيرًا؛ ورفعًا على: ولكن عليهم ذكرى. ولا يجوز أن يكون عطفًا على محل {مِن شَيْءٍ}، كقولك: ما في الدار من أحد ولكن زيد، لأنّ قوله {مِنْ حِسَابِهِم} يأبى ذلك.

70. Dinlerini oyun ve eğlence edinen, dünya hayatının aldattığı kimseleri bırak da Kur'ân'la (diğerlerine) öğüt vermeye devam et... ki hiç kimse kazandıklarından ötürü tutuklanmasın: Hiç kimsenin Allah'tan başka veli ve şefaatçisi olmayacak, varını-yoğunu fidye olarak verse de kabul edilmeyecektir. İşte bunlar, işlediklerinden dolayı felâkete sürüklenenlerdir!.. Nankörce inkâr edip durdukları için, kaynar sudan ibaret bir içecek ve can yakıcı bir azaptır bunların hakkı!..

[1166] "Dinlerini oyun ve eğlence edinenler" yani benimsemeleri gereken dinlerini oyun ve eğlence edinenler. Şöyle ki puta tapma ve kulağını yararak, çayıra salarak [*bahîra*, *sâibe* dedikleri] hayvanları kutsallaştırma gibi şeyler oyun, eğlence kabilinden, nefsin arzusuna uyma ve şehvetle hareket etme tarzında ciddiyetsiz, saçma şeylerdir. Mâna "puta tapma gibi oyun ve eğlenceleri kendilerine *din* edindiler" şeklinde de "davet edilerek yükümlü tutuldukları dinlerini, yani din-i celîl-i İslâm'ı -küçümsemek ve onunla alay etmek sûretiyle- oyun ve eğlence edindiler" şeklinde de olabilir. Denilmiştir ki: Allah Teâlâ her bir topluluk için yücelttikleri, girdiğinde dua ve niyaz ederek, Allah'ı anarak ihya ettikleri bir bayram belirlemiştir. Müslümanlar hariç, Müşrikler de Ehl-i Kitap da bayramlarını oyun ve eğlence edinmişlerdir. Müslümanlar ise bayramlarını, Allah'ın belirlediği ölçülerde benimsemişlerdir.

[1167] Onları "bırak", yani onlardan yüz çevir, yalanlamalarına ve alay etmelerine aldırma, kalbini onlarla meşgul etme "onunla" yani Kur'ân'la "öğüt vermeye devam et ki hiç kimse tutuklanmasın." [أَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌ] ifadesi, herkesin helâk ve azaba sürüklenip kötü amellerine karşılık rehin alınacağı korkusu bulunduğu için [öğüt ver] anlamındadır. *İbsâl*in asıl anlamı engellemedir. Zira [birini *helâk*e teslim ettiklerinde] kendisine teslim edilen, teslim edileni[n çıkmasını / kaçmasını] engellemektedir. Şair Avf b. Ahvas şöyle demiştir:

> İşlediğimiz bir suç ve döktüğümüz bir kan olmadığı halde
> oğullarımı kendi ellerimle teslim etmek [beni kahrediyor!]

Hâzâ 'aleyke besl[ün] (bu sana yasaktır) cümlesi de bu anlamdadır. *Bâsil*, cesur anlamındadır çünkü kendisini akranından korumaktadır veya asık suratlıdır. Birinin somurtkanlığı arttığında *besera*'*r-racülü* denilir, iyice arttığında ise *besele* fiili kullanılır. *Âbis* "yüzü ekşimiş / buruşmuş kimse" anlamındadır.

٧٠-﴿وَذَرِ الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِبًا وَلَهْوًا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَذَكِّرْ بِهِ أَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌ بِمَا كَسَبَتْ لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللهِ وَلِيٌّ وَلا شَفِيعٌ وَإِنْ تَعْدِلْ كُلَّ عَدْلٍ لا يُؤْخَذْ مِنْهَا أُولَئِكَ الَّذِينَ أُبْسِلُوا بِمَا كَسَبُوا لَهُمْ شَرَابٌ مِنْ حَمِيمٍ وَعَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ﴾

[١١٦٦] {اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِبًا وَلَهْوًا} أي دينهم الذي كان يجب أن يأخذوا به لعبًا ولهوًا. وذلك أن عبدة الأصنام وما كانوا عليه من تحريم البحائر والسوائب وغير ذلك، من باب اللعب واللهو واتباع هوى النفس والعمل بالشهوة، ومن جنس الهزل دون الجد. أو اتخذوا ما هو لعب ولهو من عبادة الأصنام وغيرها دينًا لهم. أو اتخذوا دينهم الذي كلِّفوه ودُعوا إليه، وهو دين الإسلام، لعبًا ولهوًا، حيث سخروا به واستهزؤوا. وقيل: جعل الله لكل قوم عيدًا يعظمونه ويصلون فيه ويعمرونه بذكر الله والناس كلهم من المشركين وأهل الكتاب اتخذوا عيدهم لعبًا ولهوًا، وغير المسلمين فإنهم اتخذوا عيدهم كما شرعه الله.

[١١٦٧] ومعنى {ذَرْهُمْ}أعرض عنهم، ولا تبال بتكذيبهم واستهزائهم ولا تشغل قلبك بهم. {وَذَكِّرْ بِهِ} أي بالقرآن{أَن تُبْسَلَ نَفْسٌ} مخافة أن تسلم إلى الهلكة والعذاب وترتهن بسوء كسبها. وأصل الإبسال المنع، لأن المسلم إليه يمنع المسلم، قال:

وَإِبْسَالِي بَنِيَّ بِغَيْرِ جُرْمٍ ۞ بَعَوْنَاهُ وَلَا بِدَمٍ مُرَاقِ

ومنه: هذا عليك بسل، أي حرام محظور. والباسل: الشجاع، لامتناعه من قرنه، أو لأنه شديد البسور. يقال: بسر الرجل إذا اشتد عبوسه. فإذا زاد قالوا: بسل. والعابس: منقبض الوجه.

[1168] وَإِنْ تَعْدِلْ كُلَّ عَدْلٍ لا يُؤْخَذْ مِنْها "her ne şekilde fidye verirse versin" demektir. *'Adl* fidye vermek anlamındadır çünkü fidye veren, verdiği şeyi benzeriyle eşit tutmaktadır. كُلَّ عَدْلٍ mef'ûl-ü mutlak olarak mansūbdur. يُؤْخَذْ fiilinin nâib-i fâ'ili *minhâ* olup *'adlün* kelimesi[ne dönen müstetir] zamir değildir çünkü *'adlün* masdardır ve bu sebeple *ahz* fiili ona isnat edilememektedir. Ancak وَلَا يُؤْخَذُ مِنْها عَدْلٌ ("Kimseden bedel alınmaz" [Bakara 2/48]) âyetinde, "fidye olarak verilen şey, bedel" anlamındadır, dolayısıyla *ahz* fiilinin ona isnat edilmesi mümkün olmuştur.

[1169] "İşte bunlar," yani dinlerini oyun ve eğlence edinen kimseler. Âyetin -oğlu Abdurrahman'ın putlara kulluk etmeye çağırdığı- Ebû Bekr (r.a.) hakkında indiği de söylenmiştir.

71. De ki: Allah'tan başka, bize fayda ve zarar vermeyen şeylere mi dua edelim?! Allah bizi İslâm'a ulaştırdıktan sonra, -arkadaşları "yanımıza gel!" diye doğru yola çağırdıkları halde, ıssız yerde şeytanların aklını çelip ne yapacağını bilemez halde bıraktığı kimse gibi- gerisingeri mi dönelim?! De ki: Hidayet, sadece Allah'ın hidayetidir. Bize, âlemlerin Rabbine teslim olmamız emredildi.

[1170] "De ki:" Yararın da zararın da kaynağı olan Allah'dan başka bize "ne yarar ne de zarar verebilen şeylere mi dua" yani kulluk "edelim?! Allah bizi" şirkten kurtarıp "İslâm'a ulaştırdıktan sonra, ıssız yerde" cinlere uyarak yolunu şaşırmış vaziyette iken yol "arkadaşları 'yanımıza gel' diye kendisini doğru yola çağırdıkları" yani doğru yolu göstermek için davet ettikleri "halde" -doğru yol burada *el-hüdâ* olarak isimlendirilmiş de olabilir- "şeytanların" yani inatçı cin ve gulyabanilerin aklını çeldiği" istikametini şaşırmış, ne yapacağını bilmeyen, arkadaşlarının çağrısına kulak asmayan, onların yanına gitmeyen bir "kimse gibi" şirke yönelerek "gerisingeri mi dönelim?!"

[1171] Bu tema, "cinler insanın aklını çeler, gulyabaniler ise üzerine çullanır" şeklindeki Arap iddiaları üzerine bina edilmiştir "Şeytan çarpmış kimse" [Bakara 2/275] ifadesinde de böyledir. Müslümanlar kendisini İslâm'a çağırdıkları halde onlara iltifat etmeyerek, şeytanın adımlarını izleyen ve İslâm yolundan sapan kimseyi Allah işte bu kişiye benzetmiştir.

[1172] "De ki: Hidayet sadece Allah'ın hidayetidir" yani İslâm. Onun dışındakiler ise sapkınlıktan ve haddi aşmaktan başka bir şey değildir. "Kim İslâm'dan başka din ararsa…" [Âl-i İmrân 3/85], "Haktan sonra dalâletten başka ne vardır?!" [Yûnus 10/32]

[١١٦٨] {وَإِن تَعْدِلْ كُلَّ عَدْلٍ لَا يُؤْخَذْ مِنْهَا} وإن تفد كل فداء، والعدل: الفدية. لأن الفادي يعدل المفدي بمثله. و{كلَّ عَدْلٍ} نصب على المصدر. وفاعل {يُؤْخَذْ} قوله {مِنْهَا}، لا ضمير العدل؛ لأن العدل ههنا مصدر فلا يسند إليه الأخذ. وأما في قوله تعالى {وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ} [البقرة: ٤٨] فبمعنى المفدي به، فصحّ إسناده إليه.

٥ [١١٦٩] {أُولَئِكَ} إشارة إلى المتخذين دينهم لعبًا ولهوًا. قيل: نزلت في أبي بكر الصديق رضي الله عنه حين دعاه ابنه عبد الرحمن إلى عبادة الأوثان.

٧١-﴿قُلْ أَنَدْعُو مِنْ دُونِ اللهِ مَا لا يَنْفَعُنَا وَلا يَضُرُّنَا وَنُرَدُّ عَلَى أَعْقَابِنَا بَعْدَ إِذْ هَدَانَا اللهُ كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ فِي الْأَرْضِ حَيْرَانَ لَهُ أَصْحَابٌ يَدْعُونَهُ إِلَى الْهُدَى ائْتِنَا قُلْ إِنَّ هُدَى اللهِ هُوَ الْهُدَى وَأُمِرْنَا لِنُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٠ [١١٧٠] {قُلْ أَنَدْعُوا} أنعبد {مِن دُونِ اللهِ} الضارّ النافع ما لا يقدر على نفعنا ولا مضرتنا {وَنُرَدُّ عَلَى أَعْقَابِنَا} راجعين إلى الشرك بعد إذ أنقذنا الله منه وهدانا للإسلام؛ {كَالَّذِي استَهْوَته الشَّيَاطِينُ} كالذي ذهبت به مرَدَة الجن والغِيلَان {فِي الْأَرْضِ} المَهْمَه {حَيْرَانَ} تائهًا ضالًّا عن الجادة لا يدري كيف يصنع. {لَهُ} أي لهذا المستهوي {أَصْحَابٌ} رفقة {يَدْعُونَهُ إِلَى الْهُدَى} إلى أن يهدوه الطريق المستوي؛ أو سمي الطريق المستقيم بالهدى، يقولون له {ائْتِنا} وقد اعتسف المهمهَ تابعًا للجن لا يجيبهم ولا يأتيهم. ١٥

[١١٧١] وهذا مبني على ما تزعمه العرب وتعتقده: أن الجنّ تستهوي الإنسان. والغيلان تستولي عليه، كقوله {كالذي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ المَسِّ} [البقرة: ٢٧٥] فشبه الضالّ عن طريق الإسلام التابع لخطوات الشيطان والمسلمون يدعونه إليه فلا يلتفت إليهم.

[١١٧٢] {قُلْ إِنَّ هُدَى اللهِ} وهو الإسلام {هُوَ الهُدَى} وحده وما وراءه ضلال وغيّ {وَمَن يَبْتَغِ غَيْرَ الإِسْلَامِ دِينًا} [آل عمران: ٨٥]، {فَمَاذَا بَعْدَ الحَقِّ إِلَّا الضَّلَالِ} [يونس: ٣٢]. ٢٠

[1173] **Şayet** “كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ (ıssız yerde aklını çeldiği kimse gibi) ifadesindeki Kâf’ın i‘râbdaki mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** نُرَدُّ عَلى أَعْقابِنا (gerisingeri mi dönelim?!) sözündeki zamirden [*nahnü*] hâl olmak üzere mansūbdur. Mâna şöyledir: Şeytanların aklını çeldiği kimseye *benzeyerek* [İslâm’dan] mı cayalım?!

[1174] **Şayet** “اسْتَهْوَتْهُ ifadesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Kişi bir yerde kaybolduğunda kullanılan *hevâ fi’l-ard* fiilinin istif‘âl kalıbıdır, mâna “Onun kaybolmasını istedi, bunun için çaba sarfetti.” şeklindedir.

[1175] **Şayet** “أُمِرْنا fiilinin i‘râbdaki mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** “Hidayet, sadece Allah’ın hidayetidir.” cümlesinin mahalline ma‘tūf olduğu için mansūbdur. Zira her ikisi de söylenmektedir. Adeta şöyle denmektedir: “Bu sözü de söyle ‘Bize teslim olmamız emredildi’ de de.” **Şayet** “لِنُسْلِمَ ifadesindeki Lâm’ın anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Emrin sebebini göstermektir ve anlam “Müslüman olmak için bununla memuruz, bize ‘Müslüman olun’ denildi.” şeklindedir.

[1176] **Şayet** “Bu âyet Ebû Bekr (r.a.) hakkında inmişse o zaman Peygamber *Aleyhi’s-salâtu ve’s-selâm*’a ‘De ki: Allah’tan başkasına mı kulluk edelim?!’ denilmesi nasıl açıklanır?” **dersen şöyle derim:** Bu, Peygamber (s.a.) ile müminlerin -özellikle de ‘özü sözü doğru’ Ebû Bekr (r.a.) ile Peygamber’in- bir / bütün kabul edilmesinden dolayıdır.

72. Ayrıca “Namazı dosdoğru kılın ve O’ndan sakının” diye (emredilmiştir). Zira O, huzurunda toplanacağınız Zât’tır.

73. O’dur gökleri ve yeri gerçek bir gaye ile yaratan... O’nun gerçek olan sözü, “ol!” dediği gün olmasıdır. Sūr’a üfürüleceği gün de hakimiyet O’nundur. Gaybı da bilir aşikârı da... O’dur ‘mutlak hikmet sahibi’, ‘her şeyden haberdar’ (Hakîm, Habîr).

[1177] **Şayet** “وَأَنْ أَقِيمُوا ifadesi neye atfedilmiştir?” **dersen şöyle derim:** [Önceki âyetteki] لِنُسْلِمَ ifadesine atfedilmiştir. Adeta *ve umirnâ en-nüslime ve en akīmû* denilmiştir. Şu şekilde de takdir edilebilir: *Ve umirnâ li-en nüslime ve li-en akīmû*. Yani Müslüman olmamız ve namazı dosdoğru kılmamız için…

[١١٧٣] فإن قلت: فما محل الكاف في قوله {كَالَّذِي اسْتَهْوَتْه}؟ قلت النصب على الحال من الضمير في {نُرَدُّ عَلَى أَعْقَابِنَا} أي أننكص مشبهين من استهوته الشياطين؟

[١١٧٤] فإن قلت: ما معنى {استَهْوَتْه}؟ قلت: هو استفعال، من هوى في الأرض،
٥ إذا ذهب فيها، كأن معناه: طلبت هويه وحرصت عليه.

[١١٧٥] فإن قلت: ما محل: {أُمِرْنَا}؟ قلت: النصب عطفًا على محل قوله {إِنَّ هُدَى اللهِ هُوَ الْهُدَى} على أنهما مقولان، كأنه قيل: قل هذا القول وقل أمِرْنا لنُسْلِم. فإن قلت: ما معنى اللام في {لِنُسْلِمَ}؟ قلت: هي تعليل للأمر، بمعنى: أمرنا وقيل لنا: أسلموا، لأجل أن نسلم.

١٠ [١١٧٦] فإن قلت: فإذا كان هذا واردًا في شأن أبي بكر الصديق رضي الله عنه فكيف قيل للرسول عليه الصلاة والسلام: قل أندعو؟ قلت: للاتحاد الذي كان بين رسول الله ﷺ والمؤمنين، خصوصًا بينه وبين الصديق أبي بكر رضي الله تعالى عنه.

٧٢-﴿وَأَنْ أَقِيمُوا الصَّلاةَ وَاتَّقُوهُ وَهُوَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾

٧٣-﴿وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمْوَاتِ وَالأَرْضَ بِالْحَقِّ وَيَوْمَ يَقُولُ كُنْ فَيَكُونُ ١٥ قَوْلُهُ الْحَقُّ وَلَهُ الْمُلْكُ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ﴾

[١١٧٧] فإن قلت: علام عطف قوله {وَأَنْ أَقِيمُوا}؟ قلت: على موضع {لِنُسْلِمَ}، كأنه قيل: وأمرنا أن نسلم، وأن أقيموا. ويجوز أن يكون التقدير: وأمرنا لأن نسلم ولأن أقيموا، أي للإسلام ولإقامة الصلاة.

[1178] [وَيَوْمَ يَقُولُ كُنْ فَيَكُونُ قَوْلُهُ الْحَقُّ ifadesinde] قَوْلُهُ الْحَقُّ mübtedâ, وَيَوْمَ يَقُولُ de onun mukaddem haberidir. Haberin mansūb oluşu, taşıdığı istikrar[82] anlamından dolayıdır. Nitekim *yevme'l-cumu‘at[i] el-kıtâl[ü]* (savaş Cuma günüdür) dersin. *Yevm* zaman anlamında olup mâna şöyledir: Allah gökleri ve yeri bir gaye ve hikmetle yaratmıştır, herhangi bir şeye "ol" dediği zaman o şey, O'nun gerçek sözü ve hikmetin ta kendisi olur. Yani gökler, yer ve diğer bütün mevcudat, tamamen hikmetle ve gaye ile meydana gelmiştir. يَوْمَ يُنْفَخُ (üfürüleceği gün) ifadesi, وَلَهُ الْمُلْكُ (hakimiyet O'nundur) sözünün zarfıdır. لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ["Bu gün hakimiyet kimindir?!" (Gâfir 40/16)] âyeti gibi. قَوْلُهُ الْحَقُّ ifadesinin يَكُونُ fiilinin fâ‘ili olması da mümkündür ki mâna şöyle olur: "Hak sözünden, yani gerçek hükmünden dolayı *'ol'* dediği zaman, gerçek hükmü meydana gelir." O zaman يَوْمَ kelimesi, بِالْحَقِّ ifadesinin delâlet ettiği mahzûf bir âmilden dolayı mansūb olmuş olacaktır, adeta şöyle denmektedir: Bir şey takdir edilip yaratıldığında, mutlaka gerçek olarak meydana gelmiştir.

[1179] عالِمُ الْغَيْبِ ifadesi "O ki Gaybı da bilir" anlamında olup, medih anlamı taşıması sebebiyle merfû‘ olmuştur.

74. Hani İbrâhim, babası Azer'e "Sen, 'tanrı' putlar mı ediniyorsun?" Doğrusu ben, seni ve kavmini apaçık bir sapma içinde görüyorum." demişti.

[1180] Âzer, İbrâhim *Aleyhisselâm*'ın babasının ismidir. Tarih kitaplarında onun isminin Süryanca Târah olduğu geçer. *Âzer* kelimesinin *Târeh*, *Âber*, *Âzer*, *Şâleh*, *Fâleğ* ve onların isimlerinden bunlara benzeyenler gibi *fâ‘al* vezninde olması kabule şayan en uygun görüştür. آزَرَ kelimesi, لِأَبِيهِ (babası) kelimesinin atf-ı beyanıdır. *Âzer* kelimesi nidâ olmak üzere Râ'nın zammesiyle آزَرُ şeklinde de okunmuştur. *Âzer* kelimesinin bir putun ismi olduğu, ona tapmaya özenle devam etmesi sebebiyle bu ismin İbrâhim'in babasına nispet edildiği de söylenmiştir. Tıpkı İbn Kays'ın [v. 75/694] güzelliklerini överek methettiği Rukayyeler'e nispet edilip de İbn Kays er-Rukayyât diye isimlendirilmesi gibi. Yenilerden / *Muhdesîn*den olan bir şâirin şiirinde şöyle geçer:

Onun (sevgilinin) kabilesi içinde Esmâ diye çağrılırım.
Adeta 'esmâ'mdan [isimlerimden] biri haline geldi Esmâ.

82 Kelime *istikrâ'* şeklinde kayıtlı olup, Gülnûş Valide Sultan nüshası [93a] esas alınarak değiştirilmiştir./ ed.

[١١٧٨] {قَوْلُهُ الحَقُّ} مبتدأ، و{يَوْمَ يَقُولُ} خبره مقدّمًا عليه، وانتصابه بمعنى الاستقرار، كقولك: يوم الجمعة القتال؛ واليوم بمعنى الحين. والمعنى: أنه خلق السموات والأرض قائمًا بالحق والحكمة، وحين يقول لشيء من الأشياء {كُن} فيكون ذلك الشيء؛ قوله الحق والحكمة، أي لا يكون شيءٌ من السموات والأرض وسائر المكونات إلا عن حكمة وصواب. و{يَوْمَ يُنفَخُ} ظرف لقوله {وَلَهُ الْمُلْكُ} كقوله {لمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ}؟ [غافر: ١٦] ويجوز أن يكون{قَوْلُهُ الْحَقُّ} فاعل يكون، على معنى: وحين يقول لقوله الحق، أي لقضائه الحق {كُن} فيكون قوله الحق. وانتصاب اليوم لمحذوف دلّ عليه قوله {بِالحَقِّ} كأنه قيل: وحين يكوّن ويقدّر يقوم بالحق.

[١١٧٩] {عَالِمُ الْغَيْبِ} هو عالم الغيب، وارتفاعه على المدح.

٧٤-﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لأَبِيهِ آزَرَ أَتَتَّخِذُ أَصْنَامًا آلِهَةً إِنِّي أَرَاكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلالٍ مُبِينٍ﴾

[١١٨٠] {آزَرَ} اسم أبي إبراهيم عليه السلام. وفي كتب التواريخ أنّ اسمه بالسريانية تارَح. والأقرب أن يكون وزن {آزَرَ} فاعَل مثل تارح وعابر وعازر وشالخ وفالغ وما أشبهها من أسمائهم، وهو عطف بيان لأبيه. وقرئ «آزرُ»، بالضم على النداء. وقيل: آزر اسم صنم، فيجوز أن ينبز به للزومه عبادته، كما نبز ابن قيس بالرقيات اللاتي كان يشبب بهنّ، فقيل: ابن قيس الرقيات. وفي شعر بعض المحدثين:

أُدْعَى بِأَسْمَاءَ نَبْزًا في قَبَائِلِهَا ۞ كَأَنَّ أَسْمَاءَ أَضْحَتْ بَعْدُ أَسْمَائِي

Âzer kelimesiyle *âbidu Âzer* (Azer'in kulu) anlamı kastedilmiş de olabilir. Buna göre muzāf hazfedilmiş ve muzāfun ileyh onun yerine ikame edilmiş olur.

[1181] [أَزَرْ اَتَتَّخِذُ اَصْنَامًا اٰلِهَةً ifadesi] أَإِزْرًا تَتَّخِذُ اَصْنَامًا اٰلِهَةً şeklinde de okunmuştur. *İzr*[an] putun ismi olup mâna şöyledir: Hazret-i İbrâhim, inkâr ederek, yani yadırgayarak "İzr'e mi tapıyorsun?" demiş sonra da bu mânayı pekiştirmek ve ortaya koymak için "Yonttuğun putları tanrı ediniyorsun ha!" demiştir. -Bu ikinci kısım da inkârın hükmüne dâhildir çünkü inkârın beyanı gibidir.-

75. Böylece, yakînen inananlardan olsun diye, Biz İbrâhim'e göklerin ve yerin melekûtunu (yani, evrenin gerçek Rabbinin, yegâne ilâhının kim olduğunu) gösteriyorduk.

76. Gece üzerini bürüyünce, bir yıldız gördü. "Benim Rabbim bu herhalde!" dedi. Batıp kaybolunca da "Ben batıp kaybolanları sevmem." dedi.

[1182] فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ ("Gece üzerini bürüyünce…" [En‘âm 6/77]) cümlesi, قَالَ اِبْرٰهِيمُ لِاَبِيهِ (İbrâhim babasına dedi) cümlesine ma‘tūftur. وَكَذٰلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ [Böylece Biz İbrâhim'e… gösteriyorduk] cümlesi, bahsedilen ma‘tūf ile ma‘tūfun aleyh arasında parantez cümlesidir. Anlam şöyledir: İşte böyle bir tarif ve gösterme ile İbrâhim'e göklerin ve yerin melekûtunu, yani evrenin gerçek Rabbinin, yegâne ilâhının kim olduğunu tarif edip gösteriyor, onu rubûbiyyet ve ulûhiyeti tanımaya muvaffak kılıyor ve kalbine açtığımız şeyle onu doğruya yönlendiriyorduk. Böylece biz onun bakışını düzelttik ve ona istidlal / delil çıkartma yolunu gösterdik. Bunu da, yakînen inananlardan olsun diye yaptık.

[1183] نُرِي (gösteriyor*duk*) fiili, geçmişteki bir halin hikâyesidir. İbrâhim'in babası Âzer ve kavmi putlara, Güneş'e, Ay'a ve yıldızlara tapıyorlardı. İbrâhim, dinleri hususunda düştükleri hataya dikkatlerini çekmek ve onları gözleme dayalı düşünme ve delil çıkartma yani *nazar* ve *istidlâl* yoluna sevketmek istedi. Yine onlara, doğru bir düşünce ve bakışın, bu taptıkları şeylerin hiçbirinin ilahlığını doğru saymamaya götüreceğini öğretmek istedi çünkü bunlarda *hudûs* (sonradan olma) delili geçerli idi. Bunların arkasında onları sonradan var eden bir *muhdis*, onları yaratan eşsiz bir sanatkâr [Sāni‘] ve onların doğuşlarını, batışlarını, intikallerini ve yürüyüşlerini ve diğer hallerini yöneten planlayıcı bir güç [Müdebbir] vardı.

أو أريد عابد آزر، فحذف المضاف وأقيم المضاف إليه مقامه.

[١١٨١] وقرئ «أَإِزْرًا تتخذ أصنامًا آلِهَةً»، بفتح الهمزة وكسرها بعد همزة الاستفهام وزاي ساكنة وراء منصوبة منونة، وهو اسم صنم. ومعناه: أتعبد إزرًا على الإنكار؟ ثم قال: تتخذ أصنامًا آلهة، تثبيتًا لذلك وتقريرًا، وهو داخل في حكم الإنكار، ٥ لأنه كالبيان له.

٧٥-﴿وَكَذَٰلِكَ نُرِيٓ إِبۡرَٰهِيمَ مَلَكُوتَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ وَلِيَكُونَ مِنَ ٱلۡمُوقِنِينَ﴾

٧٦-﴿فَلَمَّا جَنَّ عَلَيۡهِ ٱلَّيۡلُ رَءَا كَوۡكَبٗاۖ قَالَ هَٰذَا رَبِّيۖ فَلَمَّآ أَفَلَ قَالَ لَآ أُحِبُّ ٱلۡأٓفِلِينَ﴾

١٠ [١١٨٢] {فَلَمَّا جَنَّ عَلَيۡهِ ٱلَّيۡلُ} عطف على {قَالَ إِبۡرَٰهِيمُ لِأَبِيهِ}. وقوله {وَكَذَٰلِكَ نُرِيٓ إِبۡرَٰهِيمَ} جملة معترض بها بين المعطوف والمعطوف عليه. والمعنى: مثل ذلك التعريف والتبصير نعرف إبراهيم ونبصره {مَلَكُوتَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ}، يعني الربوبية والإلهية؛ ونوفقه لمعرفتها ونرشده بما شرحنا صدره وسدّدنا نظره وهديناه لطريق الاستدلال، {وَلِيَكُونَ مِنَ ٱلۡمُوقِنِينَ} فعلنا ذلك.

١٥ [١١٨٣] ونري: حكاية حال ماضية، وكان أبوه وقومه يعبدون الأصنام والشمس والقمر والكواكب، فأراد أن ينبههم على الخطأ في دينهم، وأن يرشدهم إلى طريق النظر والاستدلال، ويعرفهم أن النظر الصحيح مؤدّ إلى أن شيئًا منها لا يصحّ أن يكون إلهًا، لقيام دليل الحدوث فيها، وأن وراءها محدثًا أحدثها، وصانعًا صنعها، مدبرًا دبر طلوعها وأفولها وانتقالها ومسيرها وسائر أحوالها.

[1184] "Benim Rabbim bu herhalde!" ifadesi, hasmının batıl bir iddia üzere olduğunu bildiği halde ona insafla davranan ve meramını 'mezhebine taassupla bağlı olmayan bir kişi gibi' ifade eden kişinin sözüdür. Çünkü bu, hakka daha çok davet edici ve kötülüğü kışkırtmaktan daha koruyucudur. Sonra o, meramını ifade etmesinin peşinden hasmına yüklenir ve getirdiği delillerle hasmının batıl iddialarını boşa çıkartır.

[1185] "Ben batıp kaybolanları" yani bir halden diğer hale geçen, bir mekândan diğer mekâna intikal eden ve bir örtüyle perdelenip görünmez hale gelen batıl 'rab'lere kulluk etmeyi "sevmem" çünkü bunlar, [gerçek ma'bûdun değil] gök cisimlerinin sıfatlarındandır.

77. Ay'ı doğmuş vaziyette görünce "Benim Rabbim bu olmalı!" dedi. O da batınca "Rabbim beni hidayete erdirmezse kesinlikle dalâlet içindeki (şu) kavimden olacağım!" dedi.

[1186] بَازِغًا kelimesi, "doğuşun başlangıcında olan" anlamındadır. "Rabbim beni hidayete erdirmezse" ifadesiyle kavminin dikkatini batıp kaybolma bakımından yıldızlara benzeyen Ay'ı ilâh edinen birinin kesinlikle dalâlete düşmüş olacağına ve gerçeği bulmanın ancak Allah'ın tevfîk ve lütfu ile gerçekleşeceğine çekmiştir.

78. Sonra güneşi doğarken görünce "Benim Rabbim bu... Bu daha büyük!" dedi... Ama o da batınca dedi ki "Ey kavmim! Ben sizin şirk koştuklarınızdan berîyim!"

[1187] "Bu daha büyük!" ifadesi de yine hasma karşı insaflı davranma niyetiyle kullanılmış bir sözdür. "Ben sizin şirk koştuklarınızdan" yani Yaratıcı'larına ortak kıldığınız gök cisimlerinden "berîyim!"

79. "Ben, varlığımı samimi bir muvahhit olarak, gökleri ve yeri yaratana yönelttim. Müşriklerden de değilim!"

[1188] "Ben, varlığımı samimi bir muvahhit olarak, gökleri ve yeri yaratana" yani sonradan meydana gelmiş olan [yıldız, Ay ve Güneş gibi] şeylerin, varlığına - birliğine ve kendilerini yoktan yaratanın O olduğuna delâlet ettiği Zât'a "yönelttim."

[1189] Hazret-i İbrâhim'le ilgili bu olayın, gerçeği bulmak üzere onun bizzat kendi içinde yaşadığı düşünce ve istidlâl olup Allah Teâlâ'nın bunu haber verdiği de söylenmiştir. Ancak "Rabbim beni hidayete erdirmezse…" [77. âyet] ve "Ey kavmim! Ben sizin şirk koştuklarınızdan berîyim!" [78. âyet] ifadeleri sebebiyle birinci görüş daha açıktır.

[١١٨٤] {هَذَا رَبِّي} قول من ينصف خصمه مع علمه بأنه مبطل، فيحكي قوله كما هو غير متعصب لمذهبه. لأن ذلك أدعى إلى الحق وأنجى من الشغب، ثم يكرّ عليه بعد حكايته فيبطله بالحجة.

[١١٨٥] {لا أُحِبُّ الآفِلِينَ} لا أحبّ عبادة الأرباب المتغيرين من حال إلى حال، المتنقلين من مكان إلى آخر، المحتجبين بستر، فإنّ ذلك من صفات الأجرام.

٧٧-﴿فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بَازِغًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَئِنْ لَمْ يَهْدِنِي رَبِّي لأَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ﴾

[١١٨٦] {بَازِغًا} مبتدئًا في الطلوع {لَئِن لَمْ يَهْدِنِي رَبِّي} تنبيه لقومه على أنّ من اتخذ القمر إلهًا وهو نظير الكوكب في الأفول، فهو ضال، وأنّ الهداية إلى الحق بتوفيق الله ولطفه.

٧٨-﴿فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بَازِغَةً قَالَ هَذَا رَبِّي هَذَا أَكْبَرُ فَلَمَّا أَفَلَتْ قَالَ يَا قَوْمِ إِنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ﴾

[١١٨٧] {هذا أَكْبَرُ} من باب استعمال النصفة أيضًا مع خصومه. {إِنِّي بَرِيءٌ ممَّا تُشْرِكُونَ} من الأجرام التي تجعلونها شركاء لخالقها.

٧٩-﴿إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمٰوَاتِ وَالأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

[١١٨٨] {إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِى فَطَرَ السَّمٰوَاتِ وَالأَرْضَ} أي للذي دلت هذه المحدَثات عليه وعلى أنه مبتدؤها ومبتدعها.

[١١٨٩] وقيل: هذا كان نظره واستدلاله في نفسه، فحكاه الله. والأوّل أظهر، لقوله {لَئِن لَمْ يَهْدِنِي رَبّي}، وقوله {قَالَ يَاقَوْمِ إِنّي بَرِيءٌ ممَّا تُشْرِكُونَ}.

[1190] **Şayet** "Neden Hazret-i İbrâhim, kavmine [gök cisimlerinin] doğuşuyla değil de batışıyla delil getirdi? Halbuki ikisi de bir halden diğer hale intikaldir" **dersen şöyle derim:** Batışla delil getirme daha açıktır. Çünkü o, gizlenmeli, perdelenmeli bir intikaldir ['doğuş' ise nispeten yetkinlik ve güzellik ifade etmektedir].

[1191] **Şayet** "Benim Rabbim bu olmalı!' sözündeki *bu* (هَذَا) ile [müennes bir kelime olan] *şems*e, yani Güneş'e işaret edildiği halde *bu*nun müzekker olmasının hikmeti nedir" **dersen şöyle derim:** Bunun hikmeti, her ikisinin de aynı şeyden ibaret olması sebebiyle mübtedânın haber gibi kılınmasıdır. Tıpkı *mâ câ'et hâcetüke* (Senin hacetin gelmedi) ve *men kânet ümmüke* (senin annen kimdi?) sözlerinde ve لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قالُوا ("[Bizi] kandırmaya çalışmak adına söyleyebilecekleri tek şey … demekten ibaret olacaktır" [En'âm 6/23]) âyetinde olduğu gibi [*yekun* - *tekun*]. *Hâzâ*nın kullanılmasında böyle bir yolun tercih edilmesi *rabb* kelimesini müenneslik şüphesinden korumak içindir. Dikkat edersen onlar, müenneslik alametinden sakınmak için Allah'ın sıfatı olarak *'allâm* (her şeyi en iyi bilen) dediler de *'allâme* demediler. Halbuki *'allâme* kelimesi *'allâm*dan daha beliğdir.

[1192] [75. âyette] *nurî* kelimesi Tâ ile ve *melekût* kelimesi ref' ile olmak üzere, وَكَذٰلِكَ تُرِي اِبْرٰهيمَ مَلَكُوتُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ şeklinde de okunmuş olup "Böylece göklerin ve yerin melekûtu, İbrâhim'e rubûbiyyet delillerini göstermiş oluyordu." anlamındadır.

80. Ama kavmi onunla cedelleşti... O da dedi ki: "Beni doğru yola Allah iletmişken, siz O'nun hakkında mı benimle cedelleşiyorsunuz?! Ben sizin O'na ortak koştuklarınızdan korkmam. -Rabbim bir şey dilerse (yani, bana zarar gelmesini O isterse) o zaman başka.- Benim Rabbim, bilgi bakımından her şeyi kuşatmıştır. Hâlâ düşünüp ders çıkarmayacak mısınız?"

81. "Hem siz Allah'ın size hiçbir güçlü kanıt indirmediği şeyleri O'na ortak koşmaktan korkmazken, ben nasıl, sizin O'na şirk koştuğunuz şeylerden korkarım?! Bu durumda, güvende olmaya bu iki zümreden hangisi daha lâyıktır? Biliyorsanız (söyleyin)."

82. "İman edip de imanlarına zulüm bulaştırmayanlar, bunların hakkıdır işte, güvende olmak... Doğru yolda gidenler de onlardır."

[١١٩٠] فإن قلت: لم احتج عليهم بالأفول دون البزوغ، وكلاهما انتقال من حال إلى حال؟ قلت: الاحتجاج بالأفول أظهر، لأنه انتقال مع خفاء واحتجاب.

[١١٩١] فإن قلت: ما وجه التذكير في قوله {هَذَا رَبِّي} والإشارة للشمس؟

٥ قلت: جعل المبتدأ مثل الخبر لكونهما عبارة عن شيء واحد، كقولهم: ما جاءت حاجتك، ومن كانت أمك، و{لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَن قَالُوا} [الأنعام: ٢٣]. وكان اختيار هذه الطريقة واجبًا لصيانة الرب عن شبهة التأنيث. ألا تراهم قالوا في صفة الله عَلَّام، ولم يقولوا عَلَّامَة، وإن كان العلامة أبلغ، احترازًا من علامة التأنيث.

١٠ [١١٩٢] وقرئ «تُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ» بالتاء ورفع الملكوت. ومعناه: تبصره دلائل الربوبية.

٨٠-﴿وَحَاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ أَتُحَاجُّونِّي فِي اللهِ وَقَدْ هَدَانِ وَلا أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ إلا أَنْ يَشَاءَ رَبِّي شَيْئًا وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا أَفَلا تَتَذَكَّرُونَ﴾

٨١-﴿وَكَيْفَ أَخَافُ مَا أَشْرَكْتُمْ وَلا تَخَافُونَ أَنَّكُمْ أَشْرَكْتُمْ بِاللهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا فَأَيُّ الْفَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِالأَمْنِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ ١٥

٨٢-﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ﴾

[1193] "Ama kavmi onunla cedelleşti. O da dedi ki: Siz benimle (…) Allah hakkında mı cedelleşiyorsunuz?!" Kavmi Allah'ın birliğini ve ortağı bulunmadığı inancını yadırgayarak onunla cedelleşmiştir. "O da dedi ki: Beni doğru yola" yani tevhide "Allah iletmişken siz O'nun hakkında mı benimle cedelleşiyorsunuz?!"

[1194] "Ben sizin O'na ortak koştuklarınızdan korkmam!" [dedi.] Çünkü Hazret-i İbrâhim'i, sahte mabutlarının kendisine bir kötülük dokundurmasıyla korkutmuşlardı. "-Rabbim bir şey dilerse (yani, bana zarar gelmesini O isterse) o zaman başka.-" Yani Rabbimin korkulacak bir şey dileme vakti başka. Buna göre cümlede *vakt* kelimesi hazfedilmiştir. Yani ben sizin mabutlarınızdan hiçbir vakit [asla] korkmam. Çünkü onlar hiçbir faydaya ve zarara güç yetiremezler. Ancak, bir günah işleyerek başıma kötü bir şey gelmesine bizzat kendim sebep olmam şartıyla, Rabbimin o sahte mabutlar cihetinden bana korkutucu bir şey dokundurmayı dilemesi müstesna. Beni bir yıldızla (meteor) taşlaması, Güneş ve Ay'dan kopan bir parçayla cezalandırması yahut onları bana zarar verebilecek bir kuvvet ve kudrette yaratması gibi.

[1195] "Benim Rabbim, bilgi bakımından her şeyi kuşatmıştır" yani Allah Teâlâ'nın ilminde, putlar tarafından beni korkutacak bir şeyin vukua gelmesi, acayip ve uzak karşılanabilecek bir şey değildir. "Hâlâ düşünüp ders çıkarmayacak mısınız" ki doğru ile yanlışı ve kādirle âcizi birbirinden ayırabilesiniz?!

[1196] "Ben" kendisinden korkulmaktan güvende olunan ve hiçbir şekilde zarar verme özelliği taşımayan bir şeyle beni korkutmaya çalışmanızdan "nasıl korkabilirim ki!? Oysa" siz, bütün korkuların kendisine bağlı bulunduğu 'şey'den, yani ortaklıkları hususunda Allah'ın size hiçbir güçlü kanıt indirmediği varlıkları O'na ortak koşmanızdan "korkup çekinmiyorsunuz." Allah'a ortak koşma, doğruluğu hakkında hiçbir delilin asla sahih kabul edilmeyeceği bir husustur. İbrâhim *Aleyhisselâm* bu sözüyle adeta şöyle demek istemiştir: "Sizin ne gibi bir gerekçeniz var ki benim hakkımda güven yerinde güvende olmayı yadırgıyor da kendiniz hakkında korku yerinde güvende olmayı yadırgamıyorsunuz?"

[1197] Hazret-i İbrâhim, nefsini tezkiye etmiş olmamak için "Güvende olmaya hangimiz, siz mi yoksa ben mi lâyıkım?" demedi de bundan vazgeçerek "bu iki zümreden" -yani Müşrik ve muvahhidlerden- dedi. Sonra cevabı sorudan ayırıp yeni bir başlangıç yaparak şöyle dedi: "İmanlarına zulüm bulaştırmayanlar" yani imanlarına kendilerini fıska düşürecek bir günah bulaştırmayanlar. *Zulm*ü *inkâr* anlamıyla tefsir etmeye *lebs* lafzı mâni olmaktadır[83].

83 Müfessir muhtemelen, "Aynı kişide inkârla 'karışık' bir iman olmaz ama aynı kişide salih amelle fasit amel 'karışık' halde olabilir." demek istiyor. / ed.

[١١٩٣] {وَحَاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ أَتُحَاجُّونِّي فِي اللهِ} وكانوا حاجُّوه في توحيد الله ونفي الشركاء عنه منكرين لذلك، {وَقَدْ هَدَانِ} يعني إلى التوحيد.

[١١٩٤] {وَلَا أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ} وقد خوّفوه أن معبوداتهم تصيبه بسوء {إِلَّا أَن يَشَاءَ رَبِّي شَيْئًا} إلاّ وقت مشيئة ربي شيئًا يُخاف، فحذف الوقت، يعني لا ٥ أخاف معبوداتكم في وقت قط؛ لأنها لا تقدر على منفعة ولا مضرة، إلاّ إذا شاء ربي أن يصيبني بمَخُوف من جهتها إن أصبت ذنبًا استوجب به إنزال المكروه، مثل أن يرجمني بكوكب أو بشقة من الشمس أو القمر، أو يجلعها قادرة على مضرتي.

[١١٩٥] {وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا} أي ليس بعجب ولا مستبعد أن يكون ١٠ في علمه إنزال المخوف بي من جهتها. {أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ} فتميزوا بين الصحيح والفاسد والقادر والعاجز.

[١١٩٦] {وَكَيْفَ أَخَافُ} لتخويفكم شيئًا مأمون الخوف لا يتعلق به ضرر بوجه {و} أنتم {لَا تَخَافُونَ} ما يتعلق به كل مخوف وهو إشراككم بالله ما لم ينزل بإشراكه {سُلْطَانًا} أي حجة، لأن الإشراك لا يصحّ أن يكون عليه حجة، ١٥ كأنه قال: وما لكم تنكرون علي الأمن في موضع الأمن، ولا تنكرون على أنفسكم الأمن في موضع الخوف.

[١١٩٧] ولم يقل: فأينا أحق بالأمن؛ أنا أم أنتم، احترازًا من تزكيته نفسه، فعدل عنه إلى قوله {فَأَيُّ الفَرِيقَيْنِ} يعني فريقي المشركين والموحدين. ثم استأنف الجواب على السؤال بقوله {الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ} أي ٢٠ لم يخلطوا إيمانهم بمعصية تفسقهم. وأبى تفسيرَ الظلم بالكفر لفظ اللبس.

83. Kavmine karşı İbrâhim'e verdiğimiz (aklî) kanıtımız budur. Biz, dilediklerimizi derece derece yükseltiyoruz. Şüphesiz, senin Rabbin 'mutlak hikmet ve ilim sahibi'dir (Hakîm, Alîm).

[1198] "… verdiğimiz" yani İbrâhim'e gösterdiğimiz, ortaya koymaya kendisini muvaffak kıldığımız "… budur" yani, İbrâhim *Aleyhisselâm*'ın "Gece üzerini bürüyünce…" [En'âm 6/76] âyetinden başlayarak "Doğru yolda gidenler de onlardır" [En'âm 6/82] âyetine kadar kavmine karşı ileri sürdüğü delillerin tamamı. "Biz" ilim ve hikmette "dilediklerimizin derecelerini yükseltiriz." دَرَجَاتٍ kelimesi tenvinle de okunmuştur. ["Biz, dilediklerimizi derece derece yükseltiyoruz" anlamında.]

84. Ve ona İshâk'ı ve Ya'kūb'u hibe ettik, her birine doğru yolu gösterdik -ki daha önce de Nûh'a doğru yolu göstermiştik- ve onun soyundan gelen Dâvûd'a, Süleyman'a, Eyyûb'a, Yûsuf'a, Mûsâ'ya ve Hârûn'a… İhsan üzere hareket edenleri böyle mükâfatlandırırız Biz.

85. Zekeriyyâ'ya, Yahyâ'ya, Îsâ'ya ve İlyâs'a… -Hepsi salihlerdendir.-

86. İsmâil'e, Elyesâ'ya, Yûnus'a ve Lût'a… -Her birini âlemlere üstün kıldık.-

87. Onların atalarından, nesillerinden, kardeşlerinden bir kısmına da… -Bunları derleyip kendilerine getirdik ve dosdoğru bir yola ilettik.-

88. Bu, Allah'ın hidayetidir, O, dilediği kullarını onunla hidayete erdiriyor. Bu(rada sayıla)nlar da şirk koşsalardı, onların yapageldikleri şeyler de boşa giderdi!

[1199] "Onun soyundan" kelimesindeki zamir ya Hazret-i Nûh veya Hazret-i İbrâhim'e aittir. دَاوُدَ ismi ise نُوحًا kelimesine atfedilmiştir. Mânası "Dâvûd'a da doğru yolu göstermiştik" demektir. "Onların atalarından" yani onların atalarından da bir kısmını üstün kıldık. Bu ifade, كُلًّا ("her birine…" [En'âm 6/84]) kelimesine atfedilmek sûretiyle nasb makamındadır.

[1200] "Bu(rada sayıla)nlar da" üstünlüklerine, önde olmalarına ve derecelerinin yüksek olmasına rağmen "şirk koşsalardı" amellerinin boşa gitmesi bakımından onlar da başkalarıyla aynı durumda olurlardı. Nitekim Allah Teâlâ ve Tekaddes, "Şayet (Allah'a) ortak koşarsan, amellerin kesinlikle boşa gider!" [Zümer 39/65] buyurmaktadır.

٨٣-﴿وَتِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا إِبْرَاهِيمَ عَلَى قَوْمِهِ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَاءُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ﴾

[١١٩٨] {وَتِلْكَ} إشارة إلى جميع ما احتجّ به إبراهيم عليه السلام على قومه من قوله {فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ} إلى قوله {وَهُمْ مُهْتَدُونَ}[الأنعام:٨٢]. ومعنى { آتَيْنَاهَا} أرشدناه إليها ووفقناه لها. {نَرْفَعُ دَرَجَاتِ مَنْ نَشَاءُ} يعني في العلم والحكمة.وقرئ بالتنوين.

٨٤-﴿وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ كُلًّا هَدَيْنَا وَنُوحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ وَأَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسَى وَهَارُونَ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ﴾

٨٥-﴿ وَزَكَرِيَّا وَيَحْيَى وَعِيسَى وَإِلْيَاسَ كُلٌّ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾

٨٦-﴿ وَإِسْمَاعِيلَ وَالْيَسَعَ وَيُونُسَ وَلُوطًا وَكُلًّا فَضَّلْنَا عَلَى الْعَالَمِينَ﴾

٨٧-﴿وَمِنْ آبَائِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَإِخْوَانِهِمْ وَاجْتَبَيْنَاهُمْ وَهَدَيْنَاهُمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

٨٨-﴿ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَلَوْ أَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١١٩٩] {وَمِن ذُرِّيَّتِهِ} الضمير لنوح أو لإبراهيم. و{دَاوُدُ} عطف على {نُوحًا}، أي وهدينا داود.{وَمِنْ آبَائِهِمْ} في موضع النصب عطفًا على {كلًّا}، بمعنى: وفضلنا بعض آبائهم.

[١٢٠٠] {وَلَوْ أَشْرَكُوا} مع فضلهم وتقدمهم وما رفع لهم من الدرجات لكانوا كغيرهم في حبوط أعمالهم، كما قال تعالى وتقدّس {لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ} [الزمر: ٦٥].

89. Bunlardır işte, kendilerine kitabı, hikmeti ve peygamberliği verdiklerimiz... Şayet şunlar (yani, bu salih zâtların soyundan gelen şimdikiler), bunu inkâr ediyorlarsa Biz, onu artık bunu inkâr etmeyen bir kavme havale etmişizdir. (İlahî mesajı artık Müslümanlar taşıyacaktır.)

[1201] "Kendilerine kitabı verdiklerimiz" ifadesindeki *kitap*la kitap cinsi anlamını murad etmiştir. "Şayet şunlar" yani Mekke ehli, "bunu" yani kitabı, hikmeti ve nübüvveti veya sadece nübüvveti "inkâr ediyorlarsa..." قَوْمًا (kavim) kelimesinden maksat, ismi zikredilen peygamberler ve onlara tâbi olanlardır. Bunun delili, "İşte bunlardır Allah'ın hidayet ettikleri!.. Öyleyse (şimdikilere değil) sadece bunların hidayetine uy" [En'âm 6/90] âyeti ve "Şayet şunlar, bunu inkâr ediyorlarsa" ifadesinin, öncesine vasledilmesidir. Bununla birlikte, bahsedilen kimselerin, Peygamber (s.a.)'in ashâbı ve ona iman eden herkes, Âdemoğullarından mümin olan herkes ve melekler olduğu da söylenmiştir. Ensâr *Radıyallâhu 'Anhum*, bahsedilen kişilerin kendileri olduklarını iddia etmişlerdir. Mücâhid [v. 103/721] ise "bunların İran coğrafyasındakiler olduğunu" söyler. İlahi mesajın onlara havale edilmesinden maksat da onların buna inanmaya muvaffak olmaları ve onun hukukunu hakkıyla yerine getirmeleridir. Tıpkı bir işi yapmak üzere vekil kılınan bir adamın o işi tam anlamıyla üstlenip gereği gibi yapması ve onu muhafaza etmesi gibi.

[1202] بِهَا (bunu) ifadesindeki Bâ, بِكَافِرِينَ (kâfirler) kelimesiyle bağlantılı olup بِكَافِرِينَ'deki ise nefyi pekiştirmek içindir.

90. İşte bunlardır Allah'ın hidayet ettikleri!.. Öyleyse (şimdikilere değil) sadece bunların hidayetine uy. De ki: Ben buna karşı sizden hiçbir ücret istemem. Bu, (sadece bir topluma değil, bütün) âlemlere açık bir öğüttür.

[1203] "Öyleyse sadece bunların hidayetine uy" yani uymak için sadece bunların hidayetlerini tercih et ve başkasına değil sadece bunlara uy. Zira mef'ûlün takdim edilmiş olması böyle bir mânayı ifade etmektedir. "Bunların hidayeti"nden murat, onların Allah'a inanmaları, O'nu birlemeleri ve dinin temelleri / esasları hususunda takip ettikleri yoldur, şeriatler bunun dışındadır çünkü bunlarda peygamberden peygambere farklılık söz konusudur. Dolayısıyla şeriatler neshedilmedikleri takdirde hidayettirler neshedildikleri takdirde artık hidayet olma özellikleri kalmaz. Fakat dinin temelleri / esasları böyle değildir bunlar ebedi olarak hidayettir.

[1204] اقْتَدِهْ (uy) kelimesindeki Hâ, üzerinde vakıf yapılması için getirilmiştir vasıl halinde düşer. Ancak Mushaf'ta Hâ yazılı olduğundan, vakfın tercih edilmesi daha güzel görülmüştür.

٨٩-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ فَإِنْ يَكْفُرْ بِهَا هَؤُلَاءِ فَقَدْ وَكَّلْنَا بِهَا قَوْمًا لَيْسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ﴾

[١٢٠١] {آتَيْنَاهُمُ الكِتَابَ} يريد الجنس {فَإِن يَكْفُرْ بِهَا} بالكتاب والحكمة والنبوّة، أو بالنبوّة. {هَؤُلَاءِ} يعني أهل مكة. {قَوْمًا} هم الأنبياء المذكورون ومن ٥ تابعهم، بدليل قوله {أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللّٰهُ فَبِهُدَاهُمُ اقتَدِهْ}، وبدليل وصل قوله {فَإِن يَكْفُرْ بِهَا هَؤُلَاءِ} بما قبله. وقيل: هم أصحاب النبي ﷺ وكل من آمن به. وقيل: كل مؤمن من بني آدم. وقيل: الملائكة. وادّعى الأنصار أنها لهم. وعن مجاهد: هم الفرس. ومعنى توكيلهم بها: أنهم وفقوا للإيمان بها والقيام بحقوقها كما يوكّل الرجل بالشيء ليقوم به، ويتعهده ويحافظ عليه.

١٠ [١٢٠٢] والباء في {بِهَا} صلة كافرين؛ وفي {بِكَافِرِينَ} تأكيد النفي.

٩٠-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللّٰهُ فَبِهُدَاهُمُ اقْتَدِهْ قُلْ لا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ هُوَ إِلا ذِكْرَى لِلْعَالَمِينَ﴾

[١٢٠٣] {فَبِهُدَاهُمُ اقْتَدِهْ} فاختص هداهم بالاقتداء، ولا تقتد إلاّ بهم. وهذا معنى تقديم المفعول، والمراد بهداهم طريقتهم في الإيمان بالله وتوحيده وأصول ١٥ الدين دون الشرائع، فإنها مختلفة وهي هدى، ما لم تنسخ. فإذا نسخت لم تبق هدى، بخلاف أصول الدين فإنها هدى أبدًا.

[١٢٠٤] والهاء في {اقْتَدِهْ} للوقف تسقط في الدرج. واستحسن إيثار الوقف لثبات الهاء في المصحف.

91. (Meselâ) "Allah hiçbir insana hiçbir şey indirmemiştir!" derken, Allah'ı hakkıyla takdir edememişlerdir (bu nebîlerin soyundan gelenler)... De ki: (Ey Yahudi âlimleri!) Mûsâ'nın insanlar için nur ve hidayet olarak getirdiği o kitabı kim indirdi öyleyse?! Hani, kâğıt/deri malzemelere yazıp da (işinize gelenleri) açıkladığınız, birçoğunu ise gizlediğiniz sizin ve atalarınızın bilmediği şeylerin, sayesinde size öğretildiği kitabı... "Tabiî ki Allah" de... Sonra da bırak onları daldıkları yanlış yolda oyalanadursunlar!

[1205] "Allah'ı hakkıyla takdir edememişlerdir…" Yani peygamber gönderilmesini ve vahyi inkâr ederken, kullarına olan rahmeti ve lütfu bakımından Allah'ı hakkıyla tanıyamamışlardır. Halbuki bu risâlet ve vahiy, Allah'ın en büyük rahmeti ve en yüce nimetidir. Bu sebepledir ki Cenâb-ı Hak Peygamber (s.a.)'e hitaben "Biz seni tamamen âlemlere rahmet' olarak gönderdik" [Enbiyâ 21/107] buyurmuştur. Veya onlar, kâfirlere olan hışmı ve onları azapla şiddetli bir şekilde yakalaması bakımından Allah'ı hakkıyla tanıyamamışlar da nübüvveti inkâr etmek üzere bu büyük sözü söylemeye yeltenirken Allah'tan korkmamışlardır. Bu sözü söyleyenlerden murat, تَجْعَلُونَهُ (onu kılıyorsunuz) kelimesini ve yine تُبْدُونَهَا (onu açıklıyorsunuz) ve تُخْفُونَ (gizliyorsunuz) kelimelerini Tâ ile okuyanların kıraatine göre Yahudilerdir. Bunlar bu sözü ancak Kur'ân'ın Peygamber (s.a.)'e indirilişini inkârda mübalağa için söylemişler fakat Tevrat'ın Mûsâ *Aleyhisselâm*'a indirilişi gibi mutlaka ikrar etmeleri gereken bir delille ilzâm olunmuş, susturulmuşlardır. Cenâb-ı Hak onları azarlamayı, kendi kitapları karşısındaki cehaletleri ve onun gereğini yerine getirmemeleri sebebiyle onları yermeyi, kitaplarını tahrif etmelerini ve yine kitaplarının bir kısmını açıklayıp bir kısmını gizlemelerini bu ilzâmın altına dercetmiş ve şöyle buyurmuştur: "Mûsâ'nın insanlar için nur ve hidayet olarak getirdiği o kitap…" Fakat onlar bunu değiştirmiş bir kısım hükümleri ondan eksiltmiş ve istediklerini açıklayıp işlerine gelmeyenleri gizleyebilmek için onu parça parça kâğıtlar haline getirmişlerdir.

[1206] Rivayete göre, Yahudilerin âlim ve reislerinden Mâlik b. es-Sayf'a Peygamber (s.a.), şöyle dedi: "Tevrat'ı Hazret-i Mûsâ'ya indirene seni şahit tutarak soruyorum: Sen Tevrat'ta 'Şüphesiz Allah, göbeği yağ bağlamış şişman alime buğzeder' şeklinde bir ifade buluyor musun? İşte orada bahsedilen şişman âlim sensin! Zira sen, Yahudilerin sana verdiği malından yiye yiye böyle semirdin!" Bu söz üzerine orada bulunanlar güldüler.

٩١-﴿وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِذْ قَالُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى بَشَرٍ مِنْ شَيْءٍ قُلْ مَنْ أَنْزَلَ الْكِتَابَ الَّذِي جَاءَ بِهِ مُوسَى نُورًا وَهُدًى لِلنَّاسِ تَجْعَلُونَهُ قَرَاطِيسَ تُبْدُونَهَا وَتُخْفُونَ كَثِيرًا وَعُلِّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا أَنْتُمْ وَلَا آبَاؤُكُمْ قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ﴾

[١٢٠٥] {وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ} وما عرفوه حق معرفته في الرحمة على عباده واللطف بهم حين أنكروا بعثة الرسل والوحي إليهم؛ وذلك من أعظم وأجلّ نعمته. {وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ} [الأنبياء: ١٠٧]. أو ما عرفوه حق معرفته في سخطه على الكافرين وشدّة بطشه بهم، ولم يخافوه حين جسروا على تلك المقالة العظيمة من إنكار النبوّة. والقائلون هم اليهود، بدليل قراءة من قرأ «تجعلونه» بالتاء. وكذلك {تُبْدُونَهَا وَتُخْفُونَ}. وإنما قالوا ذلك مبالغة في إنكار إنزال القرآن على رسول الله ﷺ، فألزِموا ما لا بد لهم من الإقرار به من إنزال التوراة على موسى عليه السلام وأدرج تحت الإلزام توبيخهم وأن نعي عليهم سوء جهلهم لكتابهم وتحريفهم، وإبداء بعض وإخفاء بعض فقيل: {جَاءَ بِهِ مُوسَى} وهو نور وهدى للناس حتى غيَّروه، ونقصوه وجعلوه قراطيس مقطعة وورقات مفرقة، ليتمكنوا مما راموا من الإبداء والإخفاء.

[١٢٠٦] وروي أن مالك بن الصيف من أحبار اليهود ورؤسائهم قال له رسول الله ﷺ: "أنشدك بالذي أنزل التوراة على موسى هل تجد فيها أنّ الله يبغض الحبر السمين؟ فأنت الحبر السمين، قد سمنت من مالك الذي يطعمك اليهود." فضحك القوم،

Mâlik öfkelendi ve Ömer (r.a.)'a dönerek "Allah hiçbir insana hiçbir şey indirmemiştir!" dedi. Bunun üzerine Mâlik'in kavmi "Yazıklar olsun sana! Seninle ilgili bize ulaşan bu durum ne böyle!?" dediler. O da Peygamber'in kendisini öfkelendirdiğini söyledi. Bunun üzerine kavmi onu başkanlıktan azlederek, yerine Kâ‘b b. Eşref'i getirdi.

[1207] "Allah hiçbir insana hiçbir şey indirmemiştir!" sözünü söyleyenlerin Kureyş olduğu ve Tevrat'ın indirilmesiyle bunların da ilzâm olunduğu söylenmiştir. Çünkü onlar, Medine'de Yahudilerden Hazret-i Mûsâ ve Tevrat hakkında bazı şeyler işitiyorlar ve "Bize de kitap indirilseydi şüphesiz biz onlardan daha doğru yolda giderdik" [En‘âm 6/157] diyorlardı.

[1208] "Sizin ve atalarınızın bilmediği şeylerin, sayesinde size öğretildiği..." Buradaki hitap Yahudileredir. Yani Tevrat'ı yüklenen kimseler olduğunuz halde sizin ve sizden daha âlim olan geçmiş atalarınızın bilmediği şeyler, kendisine vahyedilen bilgiler sayesinde Muhammed *Aleyhisselâm*'ın lisanı üzere size öğretildi. Nitekim bu hususta şöyle buyrulmaktadır: "Bu Kur'ân, anlaşmazlığa düştükleri şeylerin çoğunu İsrâiloğullarına anlatmaktadır." [Neml 27/76] Hitabın, Kureyş'e olduğu da söylenmiştir; "Ataları uyarılmadığı için gafil kalmış bir kavmi uyarasın diye..." [Yâsîn 36/6] âyetindeki gibi.

[1209] "Tabiî ki Allah, de..." Yani, o Tevrat'ı Allah indirdi, de. Çünkü sana aksi bir cevap veremezler. "Sonra da bırak onları daldıkları yanlış yolda" yani içine daldıkları batıllarında "oyalanadursunlar!" Zira onları delille ilzâm ettikten sonra artık sana bir sorumluluk yoktur. Kendisine faydasız bir şeyle uğraşan kişiye "Ne oynuyorsun öyle!" denilir. يَلْعَبُونَ (oyalanadursunlar) ifadesi, ذَرْهُمْ (bırak onları) veya خَوْضِهِمْ (daldıkları yanlış yol) kelimesinden haldir. فِي خَوْضِهِمْ ifadesinin, يَلْعَبُونَ'den hal olması da يَلْعَبُونَ veya ذَرْهُمْ ifadesine sıla olması da câizdir.

92. (Resûlüm!) İşte bu (Kur'ân) da anaşehri ve çevresindekileri uyarasın diye indirdiğimiz önündeki (Tevrat, İncil ve benzerleri)ni doğrulayan mübârek bir kitaptır. Âhirete iman edenler, buna da iman ederler ve (gerçek birer dindar olarak) namazlarını, üzerine titreyerek eda ederler.

[1210] *Mübârek*, menfaatleri ve faydaları çok olan demektir. "Uyarasın diye…" ifadesi, kitabın sıfatının delâlet ettiği şeye atfedilmiş ve sanki şöyle denilmiştir: Biz o kitabı bereketlere vesile olsun, kendinden önceki kitapları tasdik etsin ve uyarsın diye indirdik. وَلِتُنْذِرَ Yâ ile de Tâ ile de okunmuştur [Uya**ra**sın diye… / Uya**r**sın diye…]

فغضب؛ ثم التفت إلى عمر فقال: ما أنزل الله على بشر من شيء! فقال له قومه: ويلك! ما هذا الذي بلغنا عنك؟ قال: إنه أغضبني؛ فنزعوه وجعلوا مكانه كعب بن الأشرف.

[١٢٠٧] وقيل: القائلون قريش وقد ألزموا إنزال التوراة، لأنهم كانوا يسمعون من اليهود بالمدينة ذكر موسى والتوراة، وكانوا يقولون:{ لَوْ أَنَّا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّا أَهْدَى مِنْهُمْ } [الأنعام: ١٥٧].

[١٢٠٨] {وَعُلِّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا أَنتُمْ وَلَا آبَاؤُكُمْ} الخطاب لليهود، أي علمتم على لسان محمد ﷺ مما أوحى إليه ما لم تعلموا أنتم، وأنتم حمَلَة التوراة، ولم يعلمه آباؤكم الأقدمون الذين كانوا أعلم منكم {إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَقُصُّ عَلَى بَنِي إِسْرَائِيل أَكْثَرَ الَّذِي هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ} [النمل: ٧٦] وقيل الخطاب لمن آمن من قريش، كقوله تعالى {لِتُنْذِرَ قَوْمًا مَا أُنْذِرَ آبَاؤُهُمْ} [يس: ٦].

[١٢٠٩] {قُلِ اللهُ} أي أنزله الله، فإنهم لا يقدرون أن يناكروك. {ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ} في باطلهم الذي يخوضون فيه، ولا عليك بعد إلزام الحجة. ويقال لمن كان في عمل لا يجدي عليه: إنما أنت لاعب. و{يَلْعَبُونَ} حال من {ذَرْهُمْ}، أو من خوضهم. ويجوز أن يكون {فِي خَوْضِهِمْ} حالًا من {يَلْعَبُونَ}، وأن يكون صلة لهم، أو لـ{ذَرْهُمْ}.

٩٢-﴿وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُصَدِّقُ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُرَى وَمَنْ حَوْلَهَا وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالآخِرَةِ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَهُمْ عَلَى صَلاتِهِمْ يُحَافِظُونَ﴾

[١٢١٠] {مُبَارَكٌ} كثير المنافع والفوائد. {وَلِتُنذِرَ} معطوف على ما دلّ عليه صفة الكتاب، كأنه قيل: أنزلناه للبركات، وتصديق ما تقدمه من الكتب والإنذار. وقرئ «وَلِيُنْذِرَ» بالياء والتاء.

[1211] Mekke, *ümmü'l-kurâ* yani, anakent diye isimlendirilmiştir çünkü insanlar için ortaya konulmuş ilk yerdir. Bu sebeple, bütün şehirlerin ve beldelerin kıblegâhı ve insanların ziyaretgâhı olmuştur. Zira şanı en yüce şehir odur. Mekke'ye komşu olanlardan biri [kendisini kastediyor] bir beytinde şöyle der:

5 Kim, diğer bazı beldelere ve köylere kervanını uğratırsa uğratsın,

Ümmü'l-Kurâ'dır benim kervanlarımın varacağı, tekrar tekrar geleceğim yer.

[1212] "Âhirete iman edenler" yani onu tasdik edip ondan korkanlar "buna da" bu kitaba da "iman ederler." Çünkü dinin aslı âhiretten, [dünyada
10 yapılan] işlerin akıbetinden korkmaktır. Kim ondan korkarsa bu korku onu mutlaka imana eriştirir.

[1213] Âyette namaz özellikle zikredilmiştir çünkü namaz dinin direğidir. Kim namazı hakkıyla kılarsa namazın kardeşleri olan [zekât vb.] ibadetleri de hakkıyla yerine getirir.

15 **93. Uydurduğu yalanı Allah'a isnat edenden yahut kendisine bir şey vahyedilmediği halde, "Bana da vahyolundu!" diyenden ve "Allah'ın indirdiklerinin benzerini ben de indireceğim!" diyen birinden daha zalimi olabilir mi? Âh, sen bu zalimleri can çekişirlerken görecektin!.. O sırada melekler "Çıkarın canınızı!.. Haksız yere Allah'a yalan isnat
20 etmenizden ve O'nun âyetlerine karşı büyüklük taslamanızdan ötürü, sert bir azapla cezalandırılacaksınız bugün!" diyerek 'el'lerini onlara uzatmaktadır.**

[1214] "Uydurduğu yalanı Allah'a isnat edip" de Allah'ın kendisini peygamber olarak gönderdiğini iddia edenden "yahut kendisine bir şey vahye-
25 dilmediği halde, 'Bana da vahyolundu!' diyenden" -ki o Hanîfeoğullarından Müseylimetu'l-Kezzâb [v. 12/633] veya San'â'nın yalancısı Esvedu'l-'Ansî'dir [v. 12/633]- "daha zâlimi olabilir mi?" Peygamber *(s.a.)* şöyle buyurmuştur: "Rüyamda elimde iki altın bilezik olduğunu gördüm. Bunları görmek bana ağır geldi ve beni kaygılandırdı. Bunun üzerine Allah Teâlâ bana bu iki bileziğe
30 üflememi vahyetti, üfledim ve bu iki bilezik uçup benden uzaklaştı. Ben bu iki bileziği bizzat aralarında bulunduğum iki yalancı yani Yemâme'nin yalancısı Müseylime ve San'â'nın yalancısı Esvedu' l-'Ansî olarak tabir ettim." [*Buhārî,* "Menakıb" 25; *Müslim,* "Rüya" 21]

[١٢١١] وسميت مكة {أُمَّ الْقُرَى}، لأنها مكان أول بيت وضع للناس، ولأنها قبلة أهل القرى كلها ومحجهم. لأنها أعظم القرى شأنًا لبعض المجاورين:

فَمَنْ يَلْقَ فِي الْقُرَيَّاتِ رَحْلَه ۞ فَأُمُّ الْقُرَى مُلْقَى رِحَالِي وَمُنْتَابِي

[١٢١٢] {والَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ} يصدّقون بالعاقبة ويخافونها. {يُؤْمِنُونَ} بهذا الكتاب. وذلك أنّ أصل الدين خوف العاقبة، فمن خافها لم يزل به الخوف حتى يؤمن.

[١٢١٣] وخصّ الصلاة، لأنها عماد الدين. ومن حافظ عليها كانت لطفًا في المحافظة على أخواتها.

٩٣-﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللهِ كَذِبًا أَوْ قَالَ أُوحِيَ إِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ إِلَيْهِ شَيْءٌ وَمَنْ قَالَ سَأُنْزِلُ مِثْلَ مَا أَنْزَلَ اللهُ وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَالْمَلائِكَةُ بَاسِطُو أَيْدِيهِمْ أَخْرِجُوا أَنْفُسَكُمُ الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللهِ غَيْرَ الْحَقِّ وَكُنْتُمْ عَنْ آيَاتِهِ تَسْتَكْبِرُونَ﴾

[١٢١٤] {افْتَرَى عَلَى اللهِ كَذِبًا} فزعم أن الله بعثه نبيًّا، {أَوْ قَالَ أُوحِيَ إِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ إِلَيْهِ شَيْءٌ} وهو مسيلمة الحنفي الكذاب، أو كذاب صنعاءَ الأسود العنسي.

وعن النبي ﷺ: «رأيت فيما يرى النائم كأنّ في يديّ سوارين من ذهب فكبرا عليّ وأهماني فأوحى الله إليّ أن أنفخهما، فنفختهما فطارا عني، فأولتهما الكذابين الذين أنا بينهما؛ كذاب اليمامة مسيلمة، وكذاب صنعاء الأسود العنسي».

[1215] “Ve ‘Allah’ın indirdiklerinin benzerini ben de indireceğim!’ diyen birinden” -ki o da Abdullah b. Sa‘d b. Ebî Serh el-Kureşî’dir [v. 36/657]- “daha zalimi olabilir mi?” Abdullah, Peygamber (s.a.)’e vahiy kâtipliği yapıyordu. Yalnız Peygamber *Aleyhisselâm* ondan *semî‘an* *‘alîmen* yazmasını istediğinde o *‘alîmen hakîmen* yazıyor, *‘alîmen hakîmen* yaz dediğinde de *ğafûran rahîmen* yazıyordu. “Gerçek şu ki Biz insanı çamurdan süzülmüş bir özden yarattık…” [Mü’minûn 23/12-14] âyetleri nâzil olunca, Abdullah, insanın yaratılışı ile ilgili verilen bu tafsilata hayran kaldı ve “Ne kadar zengin ve cömerttir sanatkârların en güzeli olan Allah!” dedi. Bunun üzerine Peygamberimiz *Aleyhisselâm*: “O söylediğini âyetin devamı olarak yaz çünkü [14.] âyet böyle nâzil oldu” buyurdu. O zaman Abdullah, Peygamberimiz hakkında şüphe etmeye ve “Eğer Muhammed doğru ise bu ona nasıl vahyolunmuşsa bana da vahyolunmuştur. Yok yalancı ise o nasıl söylediyse ben de öyle söyledim demektir!” diye düşünmeye başladı. Neticede dinden çıkıp Mekke’ye gitti. Sonra Mekke fethi öncesinde tekrar Müslüman olup geri döndü. Bahsedilen kişinin Nadr b. el-Hâris ve Peygamberimiz’le alay eden diğerleri olduğu da söylenmiştir.

[1216] “Ah görseydin…” şartının cevabı mahzuf olup “gerçekten çok büyük bir durum görürdün” şeklindedir. Allah’ın “bu zalimler” ifadesinden muradı, zikrettiği Yahudiler ve yalancı peygamberlerdir. Dolayısıyla, kelimenin başındaki Lâm, ahd içindir. Bunun cins için olması da câiz olup o zaman bütün zalimler bunun içine girer.

[1217] غَمَرَات الْمَوْتِ ifadesi, ölümün verdiği zorluklar, sıkıntı ve sarhoşluklar demektir. *Ğamratün* kelimesinin aslı, bir yeri basan, kaplayan sudur. Bu mânadan hareketle kelime, isti‘âre yoluyla insana galip gelen sıkıntı için kullanılmıştır.

[1218] “Melekler,” ruhlarınızı getirin, onları bedenlerinizden çıkarıp bize verin, diyerek “ellerini onlara uzatmaktadırlar.” Bu ifade, meleklerin o insanları öldürmede ve ruhlarını almada, hiç nefes aldırmaksızın ve en küçük bir mühlet tanımaksızın gösterdikleri şiddeti, ısrar ve baskıyı anlatmaktadır. Adeta melekler o zalimlere, borçlunun başına musallat olmuş alacaklının ona yaptığı gibi yapmaktadır. Nitekim o alacaklı, üzerinde hakkı bulunan kişiye ellerini uzatır, borcunu istemede ona sert davranır, hiç mühlet tanımaz ve şöyle der: “Sendeki alacağımı şu an hemen çıkartıp bana ver, onu senin göz bebeklerinden çekip almadıkça asla buradan ayrılmayacağım!” Bu ifadenin, “melekler onlara ellerini azapla uzatırlar” anlamına geldiği de söylenmiştir “çıkarın canınızı” yani, canlarınızı bizim elimizden kurtarın, ama buna asla gücünüz yetmeyecektir.

[١٢١٥] {وَمَن قَالَ سَأُنزِلُ مِثْلَ مَا أَنزَلَ اللَّهُ} هو عبد الله بن سعد بن أبي سرح القرشي. كان يكتب لرسول الله ﷺ، فكان إذا أملى عليه سميعًا عليمًا، كتب هو: عليمًا حكيمًا. وإذا قال: عليمًا حكيمًا، كتب غفورًا رحيمًا. فلما نزلت: {وَلَقَدْ خَلَقْنَا الإنسانَ مِن سُلَالَةٍ مِنْطِينٍ} [المؤمنون: ١٢-١٤] إلى آخر الآية، عجب عبد الله من تفصيل ٥ خلق الإنسان، فقال: تبارك الله أحسن الخالقين. فقال عليه الصلاة والسلام اكتبها، فكذلك نزلت. فشك عبد الله وقال: "لئن كان محمدٌ صادقًا، لقد أوحي إليّ مثل ما أُوحي إليه؛ ولئن كان كاذبًا فلقد قلت كما قال." فارتدّ عن الإسلام ولحق بمكة، ثم رجع مسلمًا قبل فتح مكة. وقيل: هو النضر بن الحرث والمستهزؤون.

[١٢١٦] {وَلَوْ تَرَى} جوابه محذوف، أي رأيت أمرًا عظيمًا {إِذِ الظَّالِمُونَ} يريد ١٠ الذين ذكرهم من اليهود والمتنبّئة، فتكون اللام للعهد. ويجوز أن تكون للجنس فيدخل فيه هؤلاء لاشتماله.

[١٢١٧] و{غَمَرَاتِ المَوْتِ} شدائده وسكراته، وأصل الغمرة: ما يغمر من الماء، فاستعيرت للشدّة الغالبة.

[١٢١٨] {بَاسِطُوا أَيْدِيهِمْ} يبسطون إليهم أيديهم يقولون: هاتوا أرواحكم، ١٥ أخرجوها إلينا من أجسادكم! وهذه عبارة عن العنف في السياق، والإلحاح، والتشديد في الإزهاق من غير تنفيس وإمهال، وإنهم يفعلون بهم فعل الغريم المسلط يبسط يده إلى من عليه الحق، ويعنف عليه في المطالبة ولا يمهله، ويقول له: أخرج إليّ ما لي عليك الساعة، ولا أريم مكاني، حتى أنزعه من أحداقك. وقيل: معناه باسطو أيديهم عليهم بالعذاب. {أَخْرِجُوا أَنفُسَكُمُ} خلصوها من أيدينا، أي ٢٠ لا تقدرون على الخلاص.

[1219] "O'nun âyetlerine karşı büyüklük taslayıp" da onlara iman etmemenizden "ötürü bugün cezalandırılacaksınız." Melekler "bugün" ile, onların öldürülme vaktini ve can verirken çektikleri şiddetli sıkıntıları veya azabın kendilerine ulaşacağı berzah ve kıyametteki o uzun zaman dilimini murat etmişlerdir. *Hûn* ve *hevân* kelimeleri, şiddetli anlamına gelmektedir. *'Azâb* kelimesinin *hûn* kelimesine izâfe edilmesi, *racül* kelimesinin *sû'* kelimesine izâfesi gibi olup "sertlikte karar kılmış, son derece sert" anlamındadır.

94. İşte, Bize sizi ilkin nasıl yarattıysak aynen öyle (yapayalnız ve teker teker) geldiniz size verdiğimiz şeyleri arkanızda bıraktınız. Ne o?! Siz(in yaratılmanızda ve yetiştirilmeniz)de ortak olduklarını iddia ettiğiniz şefaatçilerinizi de yanınızda göremiyoruz?! Aranızdaki bütün bağlar kopmuş! (Sizi kayıracaklarını) iddia ettiğiniz şeyler de zihninizden kaybolup gitmiş!..

[1220] "İşte, sizi ilkin nasıl yarattıysak" yaratıldığınız teklik hali üzere "aynen öyle (yapayalnız, teker teker)" yani mallarınızdan, evlatlarınızdan, hırsla sarıldığınız şeylerden, tercih ettiğiniz dünya[lıkları]nızdan ve hem Allah'ın ortakları hem de şefaatçileriniz olduğunu iddia ettiğiniz putlarınızdan büsbütün uzaklaşıp yalnızlaşarak "Bize geldiniz. Size verdiğimiz," dünyada kendileriyle size lütufta bulunduğumuz ve bu sebeple âhiretten gafil kaldığınız "şeyleri arkanızda bıraktınız." Bunlar size bir fayda sağlamadı; onlardan zerre kadar bir şeyi yanınızda taşıyamadınız ve onu kendi lehinize olacak şekilde âhirete gönderemediniz.

[1221] "Sizde" yani sizden kulluk beklemekte Allah'ın "ortağı olduklarını (sandığınız şefaatçileriniz)…" Çünkü Müşrikler, o putlara ilâh olarak dua edip taptıklarında onları kendi içlerinde ve ibadetlerinde Allah'a ortak kılmış sayılmaktadırlar. فُرَادٰى (yapayalnız, teker teker) kelimesi tenvinle *fürâd*^{en}, *sülâse* (üçer) sıygasında *fürâde* ve *sekrâ* (sarhoş) gibi *ferdâ* şekillerinde de okunmuştur.

[1222] **Şayet** "كَمَا خَلَقْنَاكُمْ (sizi yarattığımız gibi) tabiri hangi mahalde bulunmaktadır?" **dersen şöyle derim :** جِئْتُمُونَا (bize geldiniz) fiilinin masdarına sıfat olarak nasb mahallinde olup sizi ilk yarattığımız gibi bir gelişle geldiniz, demektir.

[١٢١٩] {اليوم تُجْزَوْنَ} يجوز أن يريدوا وقت الإماتة وما يعذبون به من شدة النزع، وأن يريدوا الوقت الممتدّ المتطاول الذي يلحقهم فيه العذاب في البرزخ والقيامة. والهون والهوان: الشديد، وإضافة العذاب إليه كقولك: رجل سوء يريد العراقة في الهوان والتمكن فيه. {عَنْ آيَاته تَسْتَكْبِرُونَ} فلا تؤمنون بها.

٥ ٩٤-﴿وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَتَرَكْتُم مَا خَوَّلْنَاكُمْ وَرَاءَ ظُهُورِكُمْ وَمَا نَرَى مَعَكُمْ شُفَعَاءَكُمُ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ أَنَّهُمْ فِيكُمْ شُرَكَاءُ لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ وَضَلَّ عَنْكُم مَا كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ﴾

[١٢٢٠] {فُرَادَى} منفردين عن أموالكم وأولادكم وما حرصتم عليه، وآثرتموه من دنياكم، وعن أوثانكم التي زعمتم أنها شفعاؤكم وشركاء لله. {كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ ١٠ مَرَّةٍ} على الهيئة التي ولدتم عليها في الانفراد {وَتَرَكْتُمْ مَا خَوَّلْنَاكُمْ} ما تفضلنا به عليكم في الدنيا فشُغلتم به عن الآخرة {وَرَاءَ ظُهُورِكُمْ} لم ينفعكم ولم تحتملوا منه نقيرًا ولا قدّمتموه لأنفسكم.

[١٢٢١] {فِيكُمْ شُرَكَاءُ} في استبعادكم، لأنهم حين دعوهم آلهة وعبدوها، فقد جعلوها لله شركاء فيهم وفي استعبادهم. وقرئ «فُرَادًى» بالتنوين. و«فُراد»، مثل ١٥ ثلاث، و«فَرْدَى»، نحو سكرى.

[١٢٢٢] فإن قلت: {كَمَا خَلَقْنَاكُمْ} في أي محل هو؟ قلت: في محل النصب صفة لمصدر {جِئْتُمُونَا}، أي مجيئنا مثل خلقنا لكم.

[1223] تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ (Aranızdaki tüm bağlar koptu) yani aranızda bir kopuş ve uzaklaşma meydana geldi. Nitekim sen, iki şey arasında bir birleşme meydana geldiğini ifade etmek üzere *cumi'a beyneş-şey'eyni* dersin. Ki bu te'vile göre fiil masdarına isnat edilmiş olur. بَيْنَكُمْ (aranızda) kelimesini ref' ile *beynukum* şeklinde okuyan ise fiili zarfa isnat etmiş olur. Senin *kūtile halfukum ve emâmukum* (önündekilerle ve arkandakilerle savaşıldı) demen gibi. İbn Mes'ûd (r.a.) [v. 32/653], لَقَدْ تَقَطَّعَ مَا بَيْنَكُمْ (aranızda olan şeyler, tüm bağlar koptu) şeklinde okumuştur.

95. Şüphesiz, dâneleri ve çekirdekleri çatlatan da Allah'tır, -ki ölüden diriyi çıkarmış oluyor- diriden ölüyü çıkartan da... İşte Allah!.. O halde, nasıl olup da döndürülüyorsunuz?!

[1224] Bitkilerle ve ağaçlarla "dâneleri ve çekirdekleri çatlatan Allah'tır." Mücâhid'den [v. 103/721], bundan maksadın hurma çekirdeği ve buğday danesinin iki tarafı olduğu nakledilmiştir. "Ölüden diriyi" yani ölü konumundaki nutfelerden ve yumurtalardan canlıyı, dane ve çekirdekten büyüyüp gelişen bitkileri "çıkarıyor." Bu ölü nesneleri canlıdan ve büyüyüp gelişen bitkilerden "çıkaran da O'dur."

[1225] **Şayet** "Nasıl oldu da Allah, يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ (ölüden diriyi çıkarıyor) ifadesinden sonra ism-i fâ'il lafzıyla مُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ (diriden ölüyü çıkartan) buyurdu?" **dersen şöyle derim**: Bunu fiile değil, فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰى (dâneleri ve çekirdekleri çatlatan) kısmına atfetmiştir. يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ cümlesi, فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰى ifadesini beyan edici cümle yerindedir. Çünkü dâne ve çekirdeğin, gelişip büyüme özelliği taşıyan ağaç ve bitkilerle çatlaması, ölüden diri çıkartma cinsindendir. Zira gelişip büyüme özelliği olan bitkiler canlı hükmündedir. Dikkat edersen, bu mânada وَيُحْيِي الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا ('ölü vaziyetteki yeryüzünü O canlandırır.' [Rûm 30/19]) buyurmuştur.

[1226] "İşte" rubûbiyyet vasfının tüm kemaliyle kendisi için gerçekleştiği, hayat veren ve öldüren "Allah budur! O halde, nasıl olup da" O'ndan "döndürülüyor", O'nu bırakıp başkasını velî ediniyor"sunuz?"

96. (O'dur) tanyerini ağartan... Gündüzü meydana getirmiş, geceyi dinlenme vakti, Güneş'le Ay'ı da zaman ölçüm vasıtası kılmıştır. 'Mutlak ilim ve izzet sahibi'nin ('Alîm, Azîz) takdiridir bu...

[1227] الْاِصْبَاحِ kelimesi, *sabah*ın kendisiyle isimlendirildiği bir masdardır. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] bunu *subh* kelimesinin çoğulu olarak Hemze'nin fethiyle *el-asbâh* şeklinde okumuş ve şu beyti şahit getirmiştir:

[١٢٢٣] {تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ} وقع التقطع بينكم، كما تقول: جمع بين الشيئين، تريد: أوقع الجمع بينهما، على إسناد الفعل إلى مصدره بهذا التأويل. ومن رفع فقد أسند الفعل إلى الظرف، كما تقول: قوتل خلفُكم وأمامُكم. وفي قراءة عبد الله «لَقَدْ تَقَطَّعَ مَا بَيْنَكُمْ».

٥ ٩٥-﴿إِنَّ اللّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ ذَلِكُمُ اللّهُ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ﴾

[١٢٢٤] {فَالِقُ الحَبِّ والنَّوَى} بالنبات والشجر. وعن مجاهد: أراد الشقين الذين في النواة والحنطة {يُخْرِجُ الحيَّ مِنَ الميّتِ} أي الحيوان، والنامي من النطف، والبيض والحب والنوى؛ {وَمُخْرِجُ} هذه الأشياء الميتة من الحيوان والنامي.

١٠ [١٢٢٥] فإن قلت: كيف قال: {مُخْرِجِ المَيّتِ مِنَ الحَيّ} بلفظ اسم الفاعل، بعد قوله {يُخْرِجُ الحَيَّ مِنَ المَيّتِ}؟ قلت: عطفه على {فَالِقُ الحَبِّ وَالنَّوَى}، لا على الفعل. و{يُخْرِجُ الحَيَّ مِنَ المَيّتِ} موقعة موقع الجملة المبينة لقوله {فَالِقُ الحَبِّ وَالنَّوى}، لأنّ فلق الحب والنوى بالنبات والشجر الناميين من جنس إخراج الحيّ من الميت، لأنّ النامي في حكم الحيوان. ألا ترى إلى قوله {يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا} [الروم: ١٩].

١٥ [١٢٢٦] {ذَلِكُمُ اللّهُ} أي ذلكم المحي والمميت هو الله الذي تحق له الربوبية؛ {فأَنَّى تُؤْفَكُونَ} فكيف تصرفون عنه وعن توليه إلى غيره!؟

٩٦-﴿فَالِقُ الإِصْبَاحِ وَجَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾

[١٢٢٧] {الإِصْبَاحِ} مصدر سمي به الصبح. وقرأ الحسن بفتح الهمزة جمع

٢٠ صبح، وأنشد قوله:

Akşamın - sabahın art arda gelişi (yani zamanın getirdiği musibetler)
Rabâh'ı da yok etti, Rabâh'ın oğullarını da.

Bu beyitte *imsâ'* ve *ısbâh* kelimeleri masdar olarak Hemze'nin kesrasıyla *mesâ'* ve *subh* kelimelerinin çoğulu olarak da *Hemze*'nin fethasıyla okunmuştur.

[1228] **Şayet** "Şairin,

Şarap, doldurulduğu kâsenin üstünü kabarcıklarıyla örttü;
sonra da gecenin gündüzün beyazından ayrılması gibi onun
yüzeyinden ayrıldı

beytinde dile getirildiği üzere, sabahtan ayrılan, karanlığın bizzat kendisi olduğu halde *feleku's-subh*un (tanyerinin ayrılmasının) anlamı nedir?" **dersen şöyle derim** : Bu hususta iki görüş vardır. Birincisine göre mâna, sabahın karanlığını ayırıp ağartan demektir ki bu karanlık, gecenin sonundaki, peşinden sabahın geldiği alacakaranlıktır. İkincisine göre mâna, *fecr*in sütunu olan tanyerini gündüzün beyazlığından ayırıp ağartan demektir. Araplar *inşekka 'amûdu'l-fecr*[i] *ve'ns ada'a'l-fecr*[u] (fecrin sütunu ikiye ayrıldı ve şafak söktü) demişler ve fecri, *meflûk* (ayrılmış, ağarmış) anlamında *felak* diye isimlendirmişlerdir. Nitekim et-Tâ'î [v. 687] şöyle der:

Fecrin mavi rengi beyazından önce görünür.
Yağmur da baştan damla damladır ama sonra şarıl şarıl dökülür.

Âyet medih üzere nasb ile فَالِقَ الْاِصْبَاحِ وَجَاعِلَ الَّيْلِ سَكَنًا (O ki tanyerini ağartmakta, geceyi dinlenme vakti kılmaktadır) şeklinde de okunmuştur. İbrâhim en-Naha'î [v. 715] ise فَلَقَ الْاِصْبَاحَ وَجَعَلَ الَّيْلَ (tanyerini ağarttı ve geceyi dinlenme vakti kıldı) şeklinde okumuştur.

[1229] *Seken*, eş-dost gibi insanın kendisiyle ünsiyet edip huzur ve mutluluğa erdiği şeydir, kendisiyle ısınılması sebebiyle ateşe de bu sebeple *seken* denmiştir. Nitekim ateşe *mü'nise* derler. İşte, gece de gündüz vakti yorulan kişinin istirahat edip huzura erdiği dinlenme vaktidir. "Sizin için geceyi dinlenesiniz diye (karanlık) yaptı…" [Yûnus 10/67] ifadesinden hareketle âyete, "geceyi de içinde sükûnete erilen bir zaman dilimi kıldı" anlamı da verilebilir.

[أفْنَى] رَبَاحًا وَبَنِي رَبَاح ۞ تناسُخُ الإمْسَاءِ وَالإصْبَاح

بالكسر والفتح مصدرين، وجمع مساء وصبح.

[١٢٢٨] فإن قلت: فما معنى فلق الصبح، والظلمة هي التي تنفلق عن الصبح؟ كما قال:

٥ تَرَدَّتْ بِهِ ثُمَّ انْفَرَي عَنْ أدِيمِهَا ۞ تَفَرَّى لَيْلٍ عَنْ بَيَاضِ نَهَارٍ

قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يراد فالق ظلمة الإصباح، وهي الغبش في آخر الليل، ومنقضاه الذي يلي الصبح. والثاني: أن يراد فالق الإصباح الذي هو عمود الفجر عن بياض النهار وإسفاره. وقالوا: انشق عمود الفجر وانصدع الفجر.وسموا الفجر فلقًا بمعنى مفلوق. وقال الطائي:

١٠ وَأَزْرَقُ الْفَجْرِ يَبْدُو قَبْلَ أبيضِهِ۞ وَأَوَّلُ الْغَيْثِ قَطْرٌ ثُمَّ يَنْسَكِبُ

وقرئ «فَالِقَ الإصْبَاحِ، وَجَاعِلَ اللَّيْلِ سَكَنًا» بالنصب على المدح. وقرأ النخعي «فَلَقَ الإصْبَاحَ وَجَعَلَ اللَّيْلَ».

[١٢٢٩] السكن: ما يسكن إليه الرجل ويطمئن استئناسًا به واسترواحًا إليه، من زوج أو حبيب. ومنه قيل للنار: سكن، لأنه يستأنس بها. ألا تراهم سموها المؤنسة، ١٥ والليل يطمئن إليه التعب بالنهار لاستراحته فيه وجمامه، ويجوز أن يراد: وجعل الليل مسكونًا فيه من قوله {لِتَسْكُنُوا فِيهِ}.

[1230] وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ (Güneş ve Ay…) kelimeleri üç harekeyle de okunmuştur. [i] Nasb hali, fiilin gizlenmiş olma ihtimaline göredir ki جَاعِلُ اللَّيْلِ (geceyi kılan…) ifadesi[84] bu gizli fiile delâlet etmektedir. Mânası "Güneş'le Ay'ı da zaman ölçüm vasıtası kılmıştır" şeklindedir. Veya bu iki kelime *leyl* kelimesinin mahalline atfedilmiş ve bu yüzden mansūb olmuştur. **Şayet** "جَاعِلُ اللَّيْلِ ifadesindeki izâfet hakiki olduğu halde *leyl* kelimesi için nasıl, bir mahal olabilir? Çünkü kendisine bir şey izâfe edilen ism-i fâʻil mazi anlamı taşır, oysa [bu tür bir cümle kurarak] *Zeyd*^{un} *dārib*^{un} *ʻAmr*^{an}*emsi* (Zeyd, dün Amr'ı dövmektedir) demen doğru olmamaktadır" **dersen derim ki:** Bu şekilde muzāf olan *câʻil* ism-i fâʻili mazi anlamı ifade etmez. Bu kelime, çeşitli zamanlarda devam eden sürekli bir yapıp etmeye delâlet etmektedir. فَالِقُ الْحَبِّ (daneleri çatlatan) ve فالِقُ الْإِصْباحِ (tanyerini ağartan) ifadelerinde de aynı durum söz konusudur. Nitekim *Allāhu kādir*^{un}*âlim*^{un} (Allah kādirdir, âlimdir) dersin de bununla sadece belli bir zamanı kastetmezsin. [ii] *Şems* ve *kamer* kelimelerinin cer ile okunması, *leyl* kelimesine atfedilmeleri ihtimaline göre,[iii] refʻ ile okunmaları ise bunların mübtedâ olma ihtimaline göredir. Buna göre haber mahzuf olup takdiri şöyledir: Güneş ve Ay belli bir hesaba göre yaratılmışlardır veya onlar çok ince bir ölçüye göre hesaplanmışlardır. Dolayısıyla Güneş ve Ay'ın *husbân* (sayma / hesap) kılınması, bunların belli bir hesaba göre yaratılması anlamına gelmektedir. Çünkü vakitlerin hesabı, bu ikisinin dönüş ve hareketlerine göre yapılmaktadır. Hâ'nın zammesiyle *husbân* kelimesi, *hasebe* [*yahsubu*] kökünden masdardır. Hâ'nın kesrasıyla *hisbân* ise (sanmak, öyle hesap etmek) *hasibe* [*yahsebu*] kökünden masdardır. Benzeri, *küfrân* ve *şükrân* kelimeleridir.

[1231] "Bu", yani Güneş ve Ay'ın belli bir hesaba göre yaratılmaları… Güneş ve Ay için geçerli olan bu belirli ölçüye göre hareket etme durumu, bunları emri altına alan "mutlak izzet sahibinin" ve bunları idare etmeyi ve döndürmeyi en iyi bilen "mutlak ilim sahibinin takdiridir."

97. O'dur karanın ve denizin karanlıklarında doğru yolda gidesiniz diye yıldızları fonksiyonel kılan... Bilen bir toplum için âyetlerimizi açıkça bildirmekteyiz.

[1232] "Karanın ve denizin karanlıklarında…" ifadesi, "karada ve denizde gecenin karanlıklarında" anlamında olup aralarında var olan alaka sebebiyle *zulumât* kelimesini *berr* ve *bahr* kelimelerine izâfe etmiştir. Veya yolların karışıklığını karanlıklara benzetmiştir.

84 Zemahşerî, bu kıraati tercih etmekte ve âyetin tefsirini de bu kıraat üzerinden devam ettirmektedir. / çev.

[١٢٣٠] {وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ} قرئا بالحركات الثلاث؛ فالنصب على إضمار فعل دلّ عليه جاعل الليل، أي وجعل الشمس والقمر حسبانًا؛ أو يعطفان على محل الليل.فإن قلت كيف يكون لليل محل والإضافة حقيقية، لأنّ اسم الفاعل المضاف إليه في معنى المضيّ، ولا تقول: زيد ضارب عمرًا أمس؟ قلت: ما هو في معنى المضيّ، وإنما هو دال على جعل مستمرّ في الأزمنة المختلفة، وكذلك فالق الحب، وفالق الإصباح. كما تقول: الله قادر عالم، فلا تقصد زمانًا دون زمان. والجر عطف على لفظ الليل، والرفع على الابتداء، والخبر محذوف تقديره: والشمس والقمر مجعولان حسبانًا، أو محسوبان حسبانًا. ومعنى جعل الشمس والقمر حسبانًا: جعلهما على حسبان، لأنّ حساب الأوقات يعلم بدورهما وسيرهما. والحُسبان بالضم مصدر حسَب، كما أنّ الحِسبان بالكسر مصدر حَسِب. ونظيره الكفران والشكران.

[١٢٣١] {ذَلِكَ} إشارة إلى جعلهما حسبانًا، أي ذلك التسيير بالحساب المعلوم {تَقْدِيرُ العَزِيزِ} الذي قهرهما وسخرهما، {العليم} بتدبيرهما وتدويرهما.

٩٧-﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ قَدْ فَصَّلْنَا الآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

[١٢٣٢] {فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ} في ظلمات الليل بالبر والبحر. وأضافها إليهما لملابستها لهما، أو شبه مشتبهات الطرق بالظلمات.

98. O'dur sizi bir tek candan yaratan... ki bir nihaî kalış yeri, bir de emaneten kalınacak yer vardır. Anlayan bir toplum için âyetlerimizi açıkça bildirmekteyiz.

[1233] مستقر kelimesinin Kāf'ını fetha okuyanlara göre [bu kelime ism-i mekân olduğu gibi peşinden gelen] *müstevdaʿ* kelimesi de onun gibi ism-i mekân veya masdar olur. Kāf'ı kesre okuyanlara göre kelime ism-i fâʿil olur, *müstevdaʿ* da ism-i mefʿûl olur. Mâna şöyledir: Sizin için rahimde nihaî bir kalış yeri, sulbde emâneten kalınacak bir yer vardır. Veya sizin için yerin üstünde nihaî bir kalış yeri, yerin altında ise emaneten kalınacak bir yer vardır. Yahut kiminiz kalıcıdır, kiminiz emâneten saklanmaktadır.

[1234] **Şayet** "Niçin yıldızlardan söz ettikten sonra يَعْلَمُونَ (bilenler) fiili, Ademoğullarının yaratılmasının bahsinden sonra ise يَفْقَهُونَ (anlayanlar) fiili kullanıldı?" **dersen şöyle derim:** İnsanların bir tek *nefis*ten/cinsten yaratılması ve muhtelif haller arasında dolaştırılması, sanat bakımından çok daha latif ve tedbir bakımından çok daha ince bir iştir. Dolayısıyla kıvrak zekâyı kullanmak ve iyiden iyiye incelemek anlamındaki *fıkh* fiilinin zikredilmesi buna uygun düşmüştür.

99. O'dur gökten su indiren... ki Biz her şeyin bitkisini onunla çıkardık o bitkiden yemyeşil öyle bir filiz çıkardık ki ondan (şeklen az-çok) benzeşseler de (tat ve nitelik bakımından) birbirine benzemeyen yığın yığın dâneler, üzüm bağları, zeytin ve nar ağaçları, özellikle, hurma tomurcuğundan aşağıya sarkan sık salkımlar çıkarıyoruz. Bunların, bir, meyve verdiği zamanki meyvesine bakın, bir de olgununa... İman eden bir toplum için elbette bunda deliller vardır.

[1235] "Biz her şeyin bitkisini" yani bitki çeşitlerinden her bir çeşidi "onunla" o su ile "çıkardık." Yani sebep tek -ki sudur- müsebbep, yani sonuç ise pek çok çeşittir. Nitekim şöyle buyrulmuştur: "Her biri aynı su ile sulanır, fakat onları tat bakımından birbirinden üstün kılmışızdır." [Raʿd 13/4]

[1236] "Ondan" o bitkiden "yemyeşil öyle bir filiz çıkardık..." *Aʿveru* ve *ʿavir*^{un} (şaşı, tek gözü kör) sıygasında *ahdaru* ve *hadır*^{un} (yemyeşil / her dem taze) denilir ki bitkinin aslından dallanan ve daneden yarılıp çıkan filiz demektir. "O filizden yığın yığın daneler" yani başaklar "çıkardık."

٩٨-﴿وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ قَدْ فَصَّلْنَا الآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ﴾

[١٢٣٣] من فتح قاف المستقر، كان المستودع اسم مكان مثله، أو مصدرًا؛ ومن كسرها، كان اسم فاعل والمستودع اسم مفعول. والمعنى: فلكم مستقرّ في الرحم، ٥ ومستودع في الصلب؛ أو مستقر فوق الأرض ومستودع تحتها؛ أو فمنكم مستقر ومنكم مستودع.

[١٢٣٤] فإن قلت: لم قيل {يَعْلَمُونَ} مع ذكر النجوم، و{يَفْقَهُونَ} مع ذكر إنشاء بني آدم؟ قلت: كان إنشاء الإنس من نفس واحدة وتصريفهم بين أحوال مختلفة ألطف وأدق صنعة وتدبيرًا، فكان ذكر الفقه الذي هو استعمال فطنة ١٠ وتدقيق نظر مطابقًا له.

٩٩-﴿وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا وَمِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَنَّاتٍ مِنْ أَعْنَابٍ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ انْظُرُوا إِلَى ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَيَنْعِهِ إِنَّ فِي ذَلِكُمْ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

١٥ [١٢٣٥] {فَأَخْرَجْنَا بِهِ} بالماء {نَبَاتَ كُلِّ شَيءٍ} نبت كل صنف من أصناف النامي، يعني أن السبب واحد وهو الماء. والمسببات صنوف مُفتَنَّة، كما قال: {يُسقى بِمَاءٍ واحدٍ وَنُفَضّلُ بَعْضَهَا عَلَى بَعْضٍ فِي الأُكُلِ} [الرعد: ٤].

[١٢٣٦] {فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ} من النبات {خَضِرًا} شيئًا غضًّا أخضر. يقال أخْضَرُ وخَضِرٌ، كأعْوَرَ وعَوِرٌ. وهو ما تشعب من أصل النبات الخارج من الحبة. {نُخْرِجُ ٢٠ مِنْهُ} من الخضر {حَبًّا مُتَرَاكِبًا} وهو السنبل.

[1237] قِنْوَانٌ (salkımlar) kelimesi, mübtedâ olmak üzere merfû‘dur, وَمِنَ النَّخْلِ (hurmadan) kelimesi onun haberidir. مِنْ طَلْعِهَا (hurmanın tomurcuğundan) kelimesi ise النَّخْلِ'den bedeldir. Sanki "hurmanın tomurcuğundan salkımlar oluşmuştur" denmiştir. فَاَخْرَجْنَا (Biz çıkardık…) fiilinin kendisine delâleti sebebiyle burada haberin mahzuf olması da câizdir. Takdiri ise "hurmanın tomurcuğundan salkımlar çıkarılmıştır" şeklindedir. يَخْرُجُ مِنْهُ حَبٌّ مُتَرَاكِبٌ (ondan yığın yığın daneler çıkar) şeklinde okuyanlara göre ise *kınvân*[un] kelimesi *habb*[un] kelimesine ma‘tūf olur. *Kınvân*[un], *kınv*[un] (salkım) kelimesinin çoğuludur. Bunun benzeri *sınvun* (ikiz) ve *sınvân*[un] (ikizler) kelimesidir. *Kınvân* kelimesi Kāf'ın zammesiyle *kunvân* ve fethasıyla *kanvân* şeklinde de okunmuştur. Ancak *kanvân* şeklinde okunuşu *rakb*[un] (biniciler) gibi ism-i cem‘ olması itibariyledir. Çünkü *fa‘lân*, cem‘-i teksir vezinlerinden değildir.

[1238] دانِيَةٌ (Aşağıya sarkmış…) yani derilmesi, kopartılması kolay, rahatlıkla alınabilecek, yakınlaşmış ve iyice sarkmış bir şey gibi koparacak olan kişiye arz olunmuş. Çünkü oturan kişinin bile kolaylıkla alabileceği alçaklıkta olan hurma ağacı, uzun zaman beklemeden meyvesini verir. Hasan-ı Basrî'ye [v. 110/728] göre *dâniyet*[ün] kelimesi, "biri diğerine yakın" anlamındadır. Allah Teâlâ, hurma salkımlarından yakın olanları zikretmiş, fakat uzak olanlardan bahsetmemiştir. Çünkü nimet, yakın olanlarda daha zahirdir. Veya yakın olanlardan bahsedilmesi uzak olanlara da delâlet etmiştir. Tıpkı "sizi sıcaktan koruyacak elbiseler" [Nahl 16/81] âyetindeki "sıcak" kelimesinin açıkça zikredilmeyen "soğuk" kelimesine delâlet etmesi gibi.

[1239] وَجَنَّاتٌ مِنْ اَعْنَابٍ (Üzüm bağları…)[85] ifadesinde iki izah mümkündür. Birincisine göre, hurma bağlarıyla beraber burada üzüm bağları da vardır. İkincisine göre, "hurmadan salkımlar ve üzüm bağları çıkarılmıştır" anlamında olmak üzere جَنَّاتٌ (bağlar) kelimesi قِنْوَانٌ (salkımlar) kelimesine atfedilmiştir. وَجَنَّاتٌ (bağlar) kelimesi, نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ (her şeyin bitkisi) ifadesine atfedilerek nasb ile de okunmuş ve "Biz o suyla üzüm bağları çıkardık" anlamı kastedilmiştir. وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ (Zeytin ve nar ağaçları) kelimeleri de bu şekildedir. Ama daha güzeli, sahip oldukları üstünlükleri sebebiyle *zeytûn* ve *rummân* kelimelerinin ihtisas üzere mansup kılınmış olmalarıdır, tıpkı [dört merfû‘ ismin ortasında mansūb olarak getirilen] وَالْمُقِيمِينَ الصَّلاةَ ("hele, gerçek dindarlar" [Nisâ 4/162]) ifadesinde olduğu gibi.

85 Zemahşeri, وَجَنَّاتٌ مِنْ اَعْنَابٍ kıraatini esas almaktadır. / çev.

[١٢٣٧] و{قِنْوَانٌ} رفع بالابتداء، و{مِن النَّخْلِ} خبره، و{مِنْ طَلْعِهَا} بدل منه، كأنه قيل: وحاصلة من طلع النخل قنوان. ويجوز أن يكون الخبر محذوفًا لدلالة {أَخْرَجْنَا} عليه. تقديره: ومخرجة من طلع النخل قنوان. ومن قرأ ''يَخْرُجُ مِنْهُ حَبٌّ مُتَرَاكِبٌ''، كان {قِنْوَانٌ} عنده معطوفًا على ''حَبٌّ''. والقنوان: جمع قنو، ونظيره: ٥ صنو وصنوان. وقرئ: بضم القاف وبفتحها، على أنه اسم جمع كركب؛ لأنّ فعلان ليس من زيادة التكسير.

[١٢٣٨] {دَانِيَةٌ} سهلة المجتنى، معرضة للقاطف، كالشيء الداني القريب المتناول؛ ولأنّ النخلة وإن كانت صغيرة ينالها القاعد فإنها تأتي بالثمر لا تنتظر الطول. وقال الحسن: دانية قريب بعضها من بعض. وقيل: ذكر القريبة وترك ذكر ١٠ البعيدة، لأنّ النعمة فيها أظهر وأدلّ بذكر القريبة على ذكر البعيدة، كقوله {سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الحَرَّ} [النحل: ٨١].

[١٢٣٩] وقوله {وَجَنَّاتٌ مِنْ أَعْنَابٍ} فيه وجهان؛ أحدهما أن يراد: وثم جنات من أعناب، أي مع النخل. والثاني: أن يعطف على {قِنْوَانٌ} على معنى: وحاصلة، أو ومخرجة من النخل قنوان وجنات من أعناب، أي من نبات أعناب. وقرئ «وَجَنَّاتٍ» ١٥ بالنصب عطفًا على {نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ} أي وأخرجنا به جنات من أعناب. وكذلك قوله {وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ}. والأحسن أن ينتصبا على الاختصاص، كقوله {والمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ} [النساء: ١٦٢] لفضل هذين الصنفين.

[1240] مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ (benzeşseler de birbirine benzemeyen…) *İştebe-heş-şey'âni teşâbehâ* (iki şey birbirine benzedi) denilir ki *isteveyâ* ve *tesâveyâ* ile aynı mânadadır. Çünkü *istif'âl* ve *tefâ'ul* bapları pek çok yönden ortak mânalar ifade ederler. Âyetin bu kısmı مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ şeklinde de okunmuştur. Takdiri şöyledir: Zeytinlerin bir kısmı birbirine benzerken, bir kısmı benzemez. Narlar da böyledir. Tıpkı

O (kuyu sebebiyle atılan) iftiradan ben de berîyim anam - babam da!..

beytinde olduğu gibi. Mâna şöyledir: Bunların bir kısmı ölçü, renk ve tat bakımından birbirine benzediği gibi bir kısmı da benzemez. Bu da ihmâlsiz, kasdî ve iradî bir yaratmanın olduğuna delildir.

[1241] "Bunların bir, meyve verdiği" yani onu ilk çıkardığı "zamanki meyvesine bakın" onu nasıl zayıf, çelimsiz ve neredeyse kendisinden bir fayda sağlanamayacak şekilde çıkarıyor "bir de olgununa..." Yani o meyvenin pişip olgunlaşmış haline bakın, nasıl bütün faydaları ve lezzetleri kendinde toplayan bir duruma erişiyor! Yalnız bu bakışınız ibret alan, gerçeği görmeyi sağlayan ve bunu bu şekilde ölçülü yaratıp idare ederek, bir halden diğer hale nakleden yaratıcının kudretini gösteren bir bakış olsun. وَيَنْعِهِ (olgununa) kelimesi Yâ'nın zammesiyle *ve yun'ih* şeklinde de okunmuştur. Araplar meyvenin olgunlaşmasını ifade etmek için *yene'at es-semeratü yen'an ve yun'an* derler. İbn Muhaysın [v. 123/741] ise bu kelimeyi *ve yâni'ihî* (olgunlaşanına) şeklinde okumuştur. Yine *semerihî* kelimesi de Sâ ve Mim'in zammesiyle *sümürihî* (meyvelerine) diye okunmuştur.

100. O görünmez varlıkları Allah yaratmışken, onları Allah'a ortak koştular! Bilgiye dayanmaksızın O'na oğul ve kız isnat ettiler! Hâşa!.. O, atfettikleri özelliklerden münezzehtir, aşkındır.

[1242] لِلّٰهِ شُرَكَاءَ kelimelerini جَعَلُوا (koştular) fiilinin iki mef'ûlü yaparsan o takdirde الْجِنَّ kelimesini, شُرَكَاءَ kelimesinden bedel olarak mansūb kılarsın ["Allah'a ortaklar ihdas ettiler, yani görünmez varlıkları" anlamında]. لِلّٰهِ kelimesini zarf yaparsan o takdirde شُرَكَاءَ الْجِنَّ kelimelerini, ikincisi birincisine takdim edilmiş iki mef'ûl yaparsın ["O görünmez varlıkları Allah'a ortak koştular" anlamında]. **Şayet** "Bu öne almanın [yani *şurakâ'* kelimesini *el-cin*den önce zikretmenin] faydası ne?" **dersen şöyle derim:** Bunun faydası, ister melek ister cin, ister insan veya başka bir şey olsun herhangi bir mahlûku Allah'a *ortak* koşmanın çok büyük bir günah olduğunu belirtmektir. *Allāh* isminin *şurakâ'* kelimesine takdim edilmesi de aynı gayeye ma'tûftur.

[١٢٤٠] {مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ} يقال: اشتبه الشيئان وتشابها، كقولك: استويا وتساويا. والافتعال والتفاعل يشتركان كثيرًا. وقرئ «مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ»، وتقديره: والزيتون متشابهًا وغير متشابه، والرمّان كذلك، كقوله:

... كُنْتُ مِنْهُ وَوَالِدَيَّ ❁ بَرِيًّا...

٥ والمعنى: بعضه متشابهًا وبعضه غير متشابه، في القدر واللون والطعم. وذلك دليل على التعمد، دون الإهمال.

[١٢٤١] {انْظُرُوا إِلَى ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ}، إذا أخرج ثمره كيف يخرجه ضئيلًا ضعيفًا لا يكاد ينتفع به؛ وانظروا إلى حال ينعه ونضجه كيف يعود شيئًا جامعًا لمنافع وملاذّ، نظر اعتبار واستبصار واستدلال على قدرة مقدّره ومدبره وناقله من حال إلى حال.

١٠ وقرئ {وَيُنْعِهِ} بالضم. يقال: يَنْعَتَ الثَّمَرَةُ يَنْعًا وَيُنْعًا. وقرأ ابن محيصن «وَيَانِعِهِ». وقرئ «وثُمُرِه»، بالضم.

١٠٠-﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ وَخَلَقَهُمْ وَخَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَبَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يَصِفُونَ﴾

[١٢٤٢] إن جعلت {لله شُرَكَاءَ} مفعولي {جَعَلُوا}، نصبت الجنّ بدلًا من شركاء، ١٥ وإن جعلت {لله} لغوًا كان {شُرَكَاءَ الجِنَّ} مفعولين قدم ثانيهما على الأول. فإن قلت: فما فائدة التقديم؟ قلت: فائدته استعظام أن يُتخذ لله شريك مَن كان ملكًا أو جنيًّا أو إنسيًّا أو غير ذلك. ولذلك قدّم اسم الله على الشركاء.

[1243] الْجِنَّ kelimesi ref' ile de okunmuştur. Sanki "O ortaklar kim?" diye sorulmuş ve cevap olarak "Onlar, görünmez varlıklardır." denmiştir. Bu kelime, tebyîn için olan izâfetle cer ile de okunmuştur. Mâna şöyledir: Onları, Allah'a kulluğa ortak koştular çünkü Allah'a itaat edildiği gibi onlara itaat ettiler.

[1244] Âyette bahsedilen kişilerin hayrın ve tüm faydalı şeylerin yaratıcısının Allah, buna mukabil şerrin ve tüm zararlı şeylerin yaratıcısının da İblis olduğunu iddia edenler olduğu da söylenmiştir.

[1245] "Onları" yani Allah'a ortak koşanları "Allah yaratmışken…" Bunun anlamı şudur: Onlar, kendilerini yaratanın görünmez varlıklar değil Allah olduğunu bilmektedir fakat bu bilgileri, hiçbir şey yaratamayan nesneleri Allah'a ortak koşmalarına engel olamamaktadır. وَخَلَقَهُمْ kelimesindeki zamirin görünmez varlıklara ait olduğu da söylenmiştir. Yine, وَخَلَقَهُمْ Lâm'ın sükûnuyla, *ihtilâkahum li'l-ifk* anlamında وَخَلْقَهُمْ yani "bu varlıkları uyduruşlarını" şeklinde de okunmuştur. Buna göre, tıpkı "Bu yüz kızartıcı çirkin işleri bize Allah emretti." [A'râf 7/28] sözlerinde olduğu gibi, çirkin tutum ve davranışlarını Allah'a nispet ederek uydurdukları yalanları Allah'a yamamaya çalışmış olmaktadırlar.

[1246] "O'na oğul ve kız isnat ettiler!" Bu âyet, Ehl-i Kitap olan iki grubun Hazret-i Üzeyr ve Îsâ Mesih hakkındaki sözleriyle, Kureyş'in melekler hakkındaki sözlerini haber vermektedir. Hepsi aynı mânada olmak üzere [yani "yalan uydurdu" anlamında], *haleka'l-ifk^e*, *harakahû*, *ihtelekahû* ve *ihterakahû* denir. Hasan-ı Basrî'ye [v. 110/728] خَرَقَ kelimesinin anlamı sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: "Bu, Arapların kullandığı Arapça bir kelimedir. Mesela bir adam, mecliste bir yalan söylese bazıları onun hakkında *kad harakahâ vallâhi* (Attı vallahi!) derler." *Haraka* kelimesinin *haraka's-sevb^e* (elbiseyi yırttı / biçti) kökünden gelmesi de câizdir. Buna göre mâna, "Allah'a oğullar ve kızlar biçtiler / türettiler" şeklinde olur. *Benîn* (oğullar) ve *benât* (kızlar) kelimelerinin çoğul olması sebebiyle çokluğu belirtmek üzere *harakū* kelimesi şedde ile *harrakū* (uydurdular da uydurdular!) şeklinde de okunmuştur. İbn Ömer [v. 73/692] ve İbn Abbâs [v. 68/688] ise bu kelimeyi "asılsız konuştular" (زَوَّرُوا) anlamında *harrafû* şeklinde okumuşlardır ki mânası, "Sahtekârlık yapıp gerçeği ters yüz ederek, Allah'a çocuk isnat ettiler." demektir. Çünkü müzevvir, gerçeği tahrif edip hakkı batıla çeviren kimse demektir.

[١٢٤٣] وقرئ «الجِنُّ»، بالرفع، كأنه قيل: من هم؟ فقيل: الجن. وبالجرّ على الإضافة التي للتبيين. والمعنى: أشركوهم في عبادته، لأنهم أطاعوهم كما يطاع الله.

[١٢٤٤] وقيل: هم الذين زعموا أنّ الله خالق الخير وكل نافع، وإبليس خالق الشر ٥ وكل ضارّ.

[١٢٤٥] {وَخَلَقَهُمْ} وخلق الجاعلين لله شركاء. ومعناه: وعلموا أن الله خالقهم دون الجن، ولم يمنعهم علمهم أن يتخذوا من لا يخلق شريكًا للخالق. وقيل: الضمير للجن. وقرئ «وخلْقَهم»، أي اختلاقهم الإفك، يعني: وجعلوا لله خلقهم، حيث نسبوا قبائحهم إلى الله في قولهم: {وَاللَّهُ أَمَرَنَا بِهَا} [الأعراف: ٢٨].

١٠ [١٢٤٦] {وَخَرَقُوا لَهُ} وخلقوا له، أي افتعلوا له {بَنِينَ وَبَنَاتٍ} وهو قول أهل الكتابين في المسيح وعزير، وقول قريش في الملائكة. يقال: خلق الإفك وخرقه واختلقه واخترقه، بمعنى. وسئل الحسن عنه فقال: كلمة عربية كانت العرب تقولها: كان الرجل إذا كذب كذبة في نادي القوم يقول له بعضهم: قد خرقها واللهِ! ويجوز أن يكون من خرق الثوب، إذا شقه، أي اشتقوا له بنين وبنات. وقرئ ١٥ «وخرّقوا» بالتشديد للتكثير، لقوله {بَنِينَ وَبَنَاتٍ}. وقرأ ابن عمر وابن عباس رضي الله عنهما «وحرّفوا» له، بمعنى: وزوّروا له أولادًا، لأنّ المزوّر محرّف مغير للحق إلى الباطل.

[1247] “Bilgiye dayanmaksızın…” yani doğru yanlış gerçekte ne söylediklerini bilmeksizin, yeterli derecede bir tefekkürde bulunmaksızın, sırf manevi körlük ve cehaletten kaynaklanan bir tarzda...

101. (O’dur) göklerin ve yerin ‘ön örnek’siz yaratıcısı... Bir hayat arkadaşı yokken, O’nun nasıl çocuğu olabilir?! Her şeyi O yaratmış, her şeyi bilmekte...

[1248] بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ (Göklerin ve yerin ‘ön örnek’siz yaratıcısı…) terkibindeki izâfet, sıfat-ı müşebbehenin fâʿiline izâfeti kabilindendir. *Fülânun bedîʿuʾş-şiʿri* sözünde olduğu gibi ki “onun şiirinin örneği yoktur” anlamındadır. Veya “O, göklerde ve yerde eşsiz yaratıcıdır” anlamındadır. *Fülânun sebtuʾl-ğadri* ifadesinde olduğu gibi ki “Falanca, hainliği sabit olan biridir” demektir. Buna göre âyetin mânası “O, göklerde ve yerde benzeri ve misli bulunmayandır” şeklinde olur. *Bedîʿ* kelimesinin *mübdiʿ* anlamında olduğu da söylenmiştir. Bunun refʿ ile okunması, mahzuf bir mübtedanın haberi olması sebebiyledir. Veya bu, mübtedadır, haberi ise اَنّٰى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ (O’nun nasıl çocuğu olabilir?!) cümlesidir. Yahut bu, önceki âyetin sonunda yer alan تَعَالٰى (yücedir, münezzehtir) fiilinin fâʿilidir. Yine bu kelime, önceki âyette geçen وَجَعَلُوا لِلّٰهِ ifadesinden veya سُبْحَانَهُ kelimesinden bedel olarak cer ile okunmuştur. Medih olmak üzere nasb ile okunması da mümkündür.

[1249] Bu âyette Allah’a çocuk isnat etmenin bâtıllığı üç yönden izah edilmiştir: Birincisi: Fevkalade büyük cisimler olan göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısı olan Allah’ın, çocuk edinmekle vasıflandırılması doğru olamaz. Çünkü çocuk doğurmak, yaratılmış cisimlerin bir sıfatıdır. Cisimleri yoktan yaratan Allah cisim değildir ki baba olabilsin. İkincisi: Çocuk ancak aynı cinsten iki ‘eş’in birleşmesinden meydana gelir. Allah ise cinsi olmaktan münezzehtir, yücedir. Onun için bir zevce tasavvur etmek mümkün olmadığına göre çocuğunun olması da düşünülemez. Üçüncüsü: Kâinatta ne varsa hepsinin yaratıcısı ve en iyi bileni Allah’tır. Bu şekilde yüce bir vasfa sahip olan Allah her şeyden müstağnî olur. Halbuki çocuğu, ona muhtaç olan biri talep eder.

[1250] وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ (bir hayat arkadaşı da yokken) ifadesi Yâ ile *ve lem yekun* şeklinde de okunmuştur. Böyle bir durum [yani, fâʿil hakiki müennes olduğu halde fiilden teʾnîs alametinin kaldırılması], fiil ile fâʿil arasına bir fâsıla girdiğinde câizdir. Nitekim

Kötü bir ana doğurmuş bu Ahtal’cığı

beytinde böyle bir kullanım bulunmaktadır[86].

86 Araya mefʿûl girdiğinden, *velede* fiili müzekker olmuştur. / ed.

[١٢٤٧] {بِغَيْرِ عِلْمٍ} من غير أن يعلموا حقيقة ما قالوه من خطأ أو صواب، ولكن رميًا بقول عن عمى وجهالة، من غير فكر ورَويّة.

١٠١-﴿بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالأَرْضِ أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

[١٢٤٨] {بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ } من إضافة الصفة المشبهة إلى فاعلها، كقولك: فلان بديع الشعرِ، أي بديع شعرُه؛ أو هو بديع في السموات والأرض، كقولك: فلان ثبت الغدر، أي ثابت فيه، والمعنى: أنه عديم النظير والمثل فيها. وقيل: البديع بمعنى المبدع، وارتفاعه على أنه خبر مبتدأ محذوف. أو هو مبتدأ وخبره {أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ} أو فاعل {تَعَالَى}. وقرئ بالجرّ ردًّا على قوله {وَجَعَلُوا لله} أو على {سُبْحَانَهُ}؛ وبالنصب على المدح.

[١٢٤٩] وفيه إبطال الولد من ثلاثة أوجه؛ أحدها مبدع السموات والأرض، وهي أجسام عظيمة لا يستقيم أن يوصف بالولادة، لأن الولادة من صفات الأجسام، ومخترع الأجسام لا يكون جسمًا حتى يكون والدًا. والثاني: أن الولادة لا تكون إلا بين زوجين من جنس واحد وهو متعال عن مجانس، فلم يصحّ أن تكون له صاحبة، فلم تصحّ الولادة. والثالث: أنه ما من شيء إلا وهو خالقه والعالم به، ومن كان بهذه الصفة كان غنيًّا عن كل شيء، والولد إنما يطلبه المحتاج.

[١٢٥٠] وقرئ «وَلَمْ يَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ» بالياء، وإنما جاز للفصل، كقوله:

لقد وَلَد الأخَيْطِلَ أمُّ سوء ❁

102. İşte Rabbiniz Allah! O'ndan başka tanrı yoktur. Her şeyin yaratıcısıdır. O halde yalnızca O'na kulluk edin. Ve O, her şeye vekildir.

[1251] ذٰلِكُمْ (İşte), daha önce zikredilen sıfatlarla mevsuf olan Zât'a işaret olarak mübtedadır. Kendinden sonra gelen ifadeler ise "İşte O, Allah'tır. İşte O, Rabbinizdir. İşte O, O'ndan başka ilâh yoktur. İşte O, her şeyin yaratıcısıdır" şeklinde birbirini takip eden müteradif haberlerdir. Yani işte O, sayılan bütün bu sıfatları kendinde toplayandır. "O halde yalnızca O'na kulluk edin" ifadesi, cümlenin kapsamından çıkan bir sonuçtur. Yani bütün bu yüce sıfatlar kendisinde toplanan Zât, kendisine kulluk edilmeye gerçek hak sahibi olandır. Dolayısıyla, yalnızca O'na kulluk edin ve O'nun dışında bir takım yaratıklara kulluk etmeyin. Sonra "Ve O, her şeye vekildir." buyurdu. Yani bütün bu sıfatlarla beraber O, rızıklar ve eceller gibi her şeyin sahibidir ve kulların amellerini gözetlemektedir.

103. Gözler O'nu algılayamaz. O ise bütün gözleri algılar, O'dur her tür inceliğe nüfuz eden, haberdar (Latîf, Habîr).

[1252] *Basar*, Allah Teâlâ'nın bakma duyusuna yüklemiş olduğu latîf bir cevherdir ki görülebilen şeyler bununla algılanıp görülür. Mâna şöyledir: Gözler Allah'a ilişemez, O'nu algılayamaz. Çünkü Allah zâtı itibariyle görülemeyecek kadar yücedir. Gözler ise ancak cisimler ve durumlar gibi ya aslen veya tâbi'an bir yönde bulunan şeylere ilişebilir. "O ise bütün gözleri algılar." Algılanabilecek şeyleri algılayışı çok ince olması sebebiyle Allah, hiçbir algılayıcının algılayamayacağı bu latîf cevherleri algılar. Çünkü "O'dur Latîf" gözlerin kendisini algılayamayacağı derecede ince "Habîr" bütün inceliklerden haberdar. Bundan dolayı O, bütün gözleri algılamakta, gözler O'nun algısı dışında kalamamaktadır. Bu âyette, leff [ü neşr-i müretteb] vardır.

104. Rabbinizden size gözlerinizi açacak göstergeler gelmiş bulunuyor (yani, Kur'ân âyetleri)... Artık kim (bunları) görürse kendi lehine kim de görmezden gelirse kendi aleyhinedir. Ben sizin başınıza dikilmiş bir gözcü değilim! [der Peygamber.]

[1253] "Ben sizin başınıza dikilmiş bir gözcü değilim!" ifadesi, "Rabbinizden size, gözlerinizi açacak göstergeler gelmiş bulunuyor..." sözünün Peygamber *(s.a.)*'in lisanı üzere vârid olduğunu göstermektedir. *Basar* gözün görmesini sağlayan nur olduğu gibi, *basîret* de kalbin görmesini sağlayan nurdur.

١٠٢-﴿ذَلِكُمُ اللهُ رَبُّكُمْ لا إِلَهَ إِلا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ﴾

[١٢٥١] {ذَلِكُمْ} إشارة إلى الموصوف مما تقدم من الصفات، وهو مبتدأ وما بعده أخبار مترادفة؛ وهي {اللهُ رَبُّكُمْ لا إله إِلَّا هُوَ خالق كُلِّ شَيْءٍ} أي ذلكم الجامع لهذه الصفات {فَاعْبُدُوه} مسبب عن مضمون الجملة على معنى: أن من استجمعت له هذه الصفات كان هو الحقيق بالعبادة، فاعبدوه ولا تعبدوا من دونه من بعض خلقه. ثم قال: {وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ} يعني وهو مع تلك الصفات مالك لكل شيء من الأرزاق والآجال، رقيب على الأعمال.

١٠٣-﴿لا تُدْرِكُهُ الأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾

[١٢٥٢] البصر: هو الجوهر اللطيف الذي ركبه الله في حاسة النظر، به تدرك المبصرات، فالمعنى: أن الأبصار لا تتعلق به ولا تدركه؛ لأنه متعالٍ أن يكون مبصَرًا في ذاته، لأن الأبصار إنما تتعلق بما كان في جهة أصلًا أو تابعًا، كالأجسام والهيآت. {وَهُوَ يُدْرِكُ الأَبْصَارَ} وهو للطف إدراكه للمدركات يدرك تلك الجواهر اللطيفة التي لا يدركها مدركٌ؛ {وَهُوَ اللَّطِيفُ} يلطف عن أن تدركه الأبصار؛ {الخَبِيرُ} بكل لطيف فهو يدرك الأبصار، لا تلطف عن إدراكه. وهذا من باب اللف.

١٠٤-﴿قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيظٍ﴾

[١٢٥٣] {قَدْ جَاءكُمْ بَصَائِرُ مِنْ رَبّكُمْ} هو وارد على لسان رسول الله ﷺ، لقوله {وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيظٍ}. والبصيرة نور القلب الذي به يستبصر، كما أن البصر نور العين الذي به تبصر،

Mâna şöyledir: Size vahiyden ve Allah hakkında câiz olan ve olmayan hususlara dikkat çeken bilgilerden, kalpler için basîretler [gerçeği gösteren nurlar] konumunda olan göstergeler gelmiş bulunuyor. "Artık kim" gerçeği "görür" ve ona iman eder"se kendi lehine" görmüş olur ve bunun faydası sadece kendinedir. "Kim de" gerçeğe karşı kör davranırsa "kendi aleyhine" körlük yapmış olur ve bu körlüğün zararı sadece kendinedir. "Ben sizin üzerinize dikilmiş" amellerinizi kaydeden ve ona göre size karşılık verecek olan "bir gözcü değilim" sadece bir uyarıcıyım. Sizin üzerinize gözcü olan yalnızca Allah'tır.

105. İşte, âyetleri sana böyle türlü türlü şekillerde açıklıyoruz... ki "Sen ders almışsın!" desinler. Ve Biz onu, bilen bir kavme açıklamış olalım...

[1254] وَلِيَقُولُوا (ki desinler) ifadesinin cevabı mahzuf olup takdiri, "Sen ders almışsın desinler diye âyetleri türlü türlü şekillerde açıklıyoruz" şeklindedir. دَرَسْتَ (ders almışsın) kelimesi, "okumuşsun, öğrenmişsin" anlamındadır. Bu kelime, [i] "Sen âlimlerden ders almışsın!" anlamında *dâraste*, [ii] Kur'ân hakkında "öncekilerin masalları" [En'âm 6/25] demeleri gibi "Bu âyetler eskidi, bir hükmü kalmadı." anlamında *deraset*, [iii] "eskimesi ve yok oluşu şiddetlendi" anlamında ve *deraset*in mübalağalı şekli olmak üzere Râ'nın zammesiyle *deruset*, [iv] "okundu" anlamında ve meçhul kalıbında *duriset* ve [v] Muhammed (s.a.)'e Yahudilerin öğrettiği kastedilerek *dâraset* şekillerinde okunmuştur. Burada Yahudiler ifadesinin hazfedilmesi câizdir çünkü Müşriklere göre dirâset, yani ders almak, ders vermek dendiği zaman şöhret Yahudilere aittir. *Dâraset* (ders verme) fiilinin, *âyetlerin ehli* kastedilerek *âyetler*e ait olması da câizdir, "Âyetlerin ehli olan ve onları ezberleyip taşıyanlar -ki bunlar Ehl-i Kitap'tır- bunları Muhammed *Aleyhisselâm*'a öğrettiler." anlamında. Yine, [vi] "Muhammed öğrendi" anlamında *derase*, [vii] "eski masallar" anlamında veya "dersler barındıran âyetler" anlamında *dârisât*[un] şeklinde de okunmuştur, tıpkı فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ ("O [kendisini] razı eden bir hayat içinde olacaktır." [Hâkka 69/21]) âyetindeki gibi.

[1255] **Şayet** "وَلِيَقُولُوا (ki desinler) ve وَلِنُبَيِّنَهُ (açıklayalım diye) fiillerinin başında yer alan iki Lâm arasındaki fark nedir?" **dersen şöyle derim** : Bunların arasındaki fark şudur: Birincisi mecâz, ikincisi ise hakikidir çünkü âyetlerin *tasrîfi*, yani türlü türlü şekillerde verilmesi, gerçeklerin beyan edilmesi içindir yoksa "Sen ders almışsın!" demeleri *için* değil. Fakat âyetlerin tasrîfi, gerçeklerin beyan edilmesine vesile olduğu gibi, Müşriklerin böyle söylemelerine de sebep olmuştur. Dolayısıyla *li-yekūlû* fiili *li-nubeyyinehû*ya benzemiş, onun kullanıldığı şekilde kullanılmış ve *li-nubeyyinehû* dendiği gibi aynı konumda *li-yekūlû* denmiştir.

أي جاءكم من الوحي، والتنبيه على ما يجوز على الله وما لا يجوز ما هو للقلوب كالبصائر {فَمَنْ أَبْصَرَ} الحق وآمن {فَلِنَفْسِهِ} أبصر وإياها نفع؛ {وَمَنْ عَمِيَ} عنه فعلى نفسه عمي وإياها ضرَّ بالعمى. {وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيظٍ} أحفظ أعمالكم وأجازيكم عليها، إنما أنا منذر، والله هو الحفيظ عليكم.

١٠٥-﴿وَكَذَلِكَ نُصَرِّفُ الآيَاتِ وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ وَلِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

[١٢٥٤] {وَلِيَقُولُوا} جوابه محذوف تقديره: وليقولوا درست نُصرّفها. ومعنى {دَرَسْتَ} قرأت وتعلمت. وقرئ «دارستَ» أي دارست العلماء. و"دَرَسَتْ" بمعنى قَدُمت هذه الآيات وعفت، كما قالوا: أساطير الأولين، و"دَرُسَتْ" بضم الراء، مبالغة في درَست، أي اشتد دروسها. و"دُرِسَتْ"، على البناء للمفعول، بمعنى قرئت أو عفيت. و"دارست". وفسروها بدارست اليهود محمدًا ﷺ، وجاز الإضمار؛ لأن الشهرة بالدراسة كانت لليهود عندهم. ويجوز أن يكون الفعل للآيات، وهو لأهلها، أي دارس أهل الآيات وحملتها محمدًا، وهم أهل الكتاب. و"دَرَسَ" أي دَرَسَ محمد. و"دَارِسَاتٌ"، على: هي دارسات، أي قديمات، أو ذات دروس، كعيشة راضية.

[١٢٥٥] فإن قلت: أي فرق بين اللامين في {لِيَقُولوا}، {وَلِنُبَيِّنَهُ}؟ قلت: الفرق بينهما أنّ الأولى مجاز والثانية حقيقة. وذلك أن الآيات صرفت للتبيين ولم تصرف ليقولوا دارست، ولكن لأنه حصل هذا القول بتصريف الآيات كما حصل التبيين، شبه به فسيق مساقه. وقيل: ليقولوا كما قيل لنبينه.

[1256] **Şayet** "*Li-nubeyyinehû* ifadesindeki zamir nereye râcidir?" **dersen şöyle derim**: *Âyât* (âyetler) kelimesine râcidir çünkü o, (müzekker bir kelime olan) Kur'ân anlamındadır. Âyette adeta "İşte, Kur'ân'ı böyle türlü türlü şekillerde açıklıyoruz." denilmektedir. Veya zamir, açıkça zikredilmese de zaten biliniyor olması sebebiyle Kur'ân'a dönmektedir. Yahut zamir, *nubeyyinu* fiilinin masdarı olan *tebyîn* kelimesine râcidir. Tıpkı *darabtuhû Zeyd*[en] (O darbeyi Zeyd'e vurdum) sözünde zamirin, *darabe* fiilinin masdarı olan *darb*[en] kelimesine dönmesi gibi. Âyetteki *deraste* kelimesini, (kitabı öğrendin) anlamında *deraste* ve *dâraste* şeklinde okuyanlara göre ise zamir, takdir edilecek bir *kitab*a döner.

106. Sen Rabbinden sana vahyedileni -"O'ndan başka tanrı yoktur" ilkesini- izlemeye devam et ve Müşriklerden yüz çevir.

[1257] لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ (O'ndan başka tanrı yoktur) ifadesi cümle-i mu'teriza olup bununla vahye ittiba etmenin gerekliliği tekit olunmuştur. Bunun i'rabda mahalli yoktur. Bu cümlenin مِنْ رَبِّكَ (Rabbinden) kelimesinden hal olması da mümkündür. Ancak bu, وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا ("Oysa o, ellerindekini doğrulayan bir kitaptır." [Bakara 2/91]) âyetinde olduğu gibi hâl-i müekkidedir.

107. Allah dileseydi, şirk koşmazlardı. Biz seni onların başına bekçi dikmedik. Onların üzerine vekil de değilsin.

108. Onların Allah'tan başka yalvardıkları şeylere sövmeyin sonra onlar da bilmeyerek haddi aşıp Allah'a söverler. İşte böyle… Biz her ümmete kendi yaptıklarını cazip göstermişizdir. Ama nihaî dönüşleri, Rablerinedir, yapmakta olduklarını O kendilerine bir bir haber verir.

[1258] "Onların Allah'tan başka yalvardıkları şeylere" yani 'ilah'lara "sövmeyin sonra onlar da Allah'a söverler." Bu âyet, Müşriklerin, "Şüphesiz, hem siz hem de Allah'tan başka taptıklarınız Cehennem odunusunuz!" [Enbiyâ 21/98] âyeti nâzil olunca, Peygamber (s.a.)'e: "Ya ilahlarımıza sövmeyi yasaklarsın, değilse biz de senin ilahını kötüleriz!" demeleri üzerine inmiştir. Bir başka rivayete göre, Müslümanlar onların ilahlarına sövüyorlardı. Bu sövmelerinin Allah'ın sövülmesine sebep olması için bundan nehyolundular. **Şayet** "*İlah*lara sövmek doğru bir davranıştır ve taattir. O halde, bunu nehyetmek nasıl sahih olabilir? Ancak günahların yasaklanması sahih olabilir." **dersen şöyle derim** : Nice taat vardır ki onun bir mefsedet olduğu anlaşılınca, o artık taat olmaktan çıkar. Böylece onun, taat olduğu için değil, masiyet olduğu için yasaklanması gerekli olur. Taatlerin en önemlilerinden biri olan 'münkeri nehyetmek' gibi. Bir münkeri nehyetmek, bunu yapmanın daha büyük bir şerre sebep olacağı bilindiği takdirde günaha dönüşür ve münkeri nehyetmek vacip olduğu gibi bu nehyi nehyetmek de vacip olur.

[١٢٥٦] فإن قلت: إلام يرجع الضمير في قوله {وَلِنُبَيِّنَهُ}؟ قلت: إلى الآيات، لأنها في معنى القرآن، كأنه قيل: وكذلك نصرف القرآن. أو إلى القرآن وإن لم يجر له ذكر، لكونه معلومًا إلى التبيين الذي هو مصدر الفعل، كقولهم: ضربته زيدًا. ويجوز أن يراد فيمن قرأ دَرَسْتَ ودَارَسْتَ: درست الكتاب ودارسته، فيرجع إلى الكتاب المقدّر.

٥ ١٠٦-﴿اتَّبِعْ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ لا إِلَهَ إِلا هُوَ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ﴾

[١٢٥٧] {لَا إله إِلَّا هُوَ} اعتراض أكد به إيجاب اتباع الوحي لا محلّ له من الإعراب. ويجوز أن يكون حالًا من {رَبِّكَ}، وهي حال مؤكدة، كقوله {وَهُوَ الحقُّ مُصَدّقًا} [البقرة: ٩١].

١٠٧-﴿وَلَوْ شَآءَ اللهُ مَآ اَشْرَكُوا وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفيظًا وَمَآ اَنْتَ عَلَيْهِمْ ١٠ بِوَكيلٍ﴾

١٠٨-﴿وَلا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ فَيَسُبُّوا اللهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ كَذَلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلَهُمْ ثُمَّ إِلَى رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٢٥٨] {وَلَا تَسُبُّوا} الآلهة {الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ فَيَسُبُّوا اللهَ}. وذلك أنهم قالوا عند نزول قوله تعالى {إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ} [الأنبياء: ١٥ ٩٨]: لتنتهينّ عن سبّ آلهتنا أو لنهجونّ إلهك! وقيل: كان المسلمون يسبون آلهتهم، فنهوا لئلا يكون سبهم سببًا لسبّ الله تعالى. فإن قلت: سب الآلهة حق وطاعة، فكيف صحّ النهي عنه، وإنما يصحّ النهي عن المعاصي. قلت: ربّ طاعة علم أنها تكون مفسدة فتخرج عن أن تكون طاعة، فيجب النهي عنها لأنها معصية، لا لأنها طاعة، كالنهي عن المنكر؛ هو من أجلّ الطاعات، فإذا علم أنه يؤدّي إلى زيادة ٢٠ الشرّ انقلب معصية، ووجب النهي عن ذلك النهي. كما يجب النهي عن المنكر.

Şayet "Rivayete göre Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ve [Muhammed] İbn Sîrîn [v. 110/728] bir cenazede hazır bulunmuşlar. Muhammed, orada bir kısım kadınların olduğunu görmüş ve cenazeye katılmayıp geri dönmüş. Bunun üzerine Hasan [İbn Sîrîn'in yaptığını onaylamayarak] masiyet[e düşme riski] sebebiyle taati terk edecek olursak, dinimizde taatlerin terki hızla yayılırdı' buyurmuş" **dersen şöyle derim:** Bunun, şu an bizim bahsettiğimiz konuyla alakası yoktur. Erkeklerin cenazeye katılmaları bir taat olup kadınların oraya gelmesi için bir sebep değildir. Yani erkekler oraya gelse de gelmese de kadınlar cenazeye katılabilirler. Fakat putlara sövmek böyle değildir. [Çünkü bu, -hâşâ- Allah'a sövülmesine sebep olmaktadır.] Burada İbn Sîrîn, kadınlarla beraber cenazeye katılmanın putlara sövmek gibi olduğunu düşünmüş, Hasan-ı Basrî ise yaptığı bu işin doğru olmadığı hususunda onu uyarmıştır.

[1259] عَدْوًا (haddi aşarak) yani, zulmederek ve düşmanlık yaparak. Bu kelime aynı anlamda olmak üzere 'Ayın'ın zammesi ve Vâv'ın şeddesiyle *'uduvv^en^* şeklinde de okunmuştur. Masdarları aynı anlamda olmak üzere *'adâ fülân^un^ 'adv^en^ ve 'udv^en^ ve 'udvân^en^* denilir. İbn Kesîr [v. 120/738] kelimeyi, "birer düşman olarak" anlamında 'Ayın'ın fethiyle *'aduvv^en^* şeklinde okumuştur.

[1260] بِغَيْرِ عِلْمٍ (bilmeyerek…) yani Allah hakkında ve hatırlanılması gereken hususlarda tam bir bilgisizlikle…

[1261] "İşte böyle" yani bu şekilde cazip göstererek "Biz" kâfirlerden "her ümmete kendi yaptıkları kötü amelleri cazip göstermişizdir." Yani onları kendi halleriyle baş başa bırakmış, onların bu yanlışlarına engel olmamışızdır. Ve böylece kötü amelleri kendilerine güzel görünmüştür. Ya da Şeytana mühlet tanımışız (kıyamete kadar berhayat kılmışız) da onlara kötü amellerini o cazip göstermiştir. Veya "Bunu bize Allah emretti, bize O cazip gösterdi." [A'râf 7/28] sözlerinde ortaya çıktığı üzere, kendi iddialarınca o kötü amellerini onlara Biz cazip göstermiş oluruz. "(Yapmakta olduklarını) O kendilerine bir bir haber verir" bu sebeple onları ayıplayıp kınar, azarlar ve cezalandırır.

109. "Kendilerine bir mucize geldiği takdirde kesinlikle ona iman edecekleri"ne dair var güçleriyle Allah adına and içtiler. De ki: Mucizeler tamamen Allah katındadır. Nereden biliyorsunuz, belki kendilerine mucize geldiği zaman da iman etmeyecekler?!

فإن قلت: فقد روي عن الحسن وابن سيرين: أنهما حضرا جنازة فرأى محمد نساء فرجع، فقال الحسن: لو تركنا الطاعة لأجل المعصية لأسرع ذلك في ديننا. قلت: ليس هذا ممن نحن بصدده، لأنّ حضور الرجال الجنازة طاعة وليس بسبب لحضور النساء، فإنهنّ يحضرنها حضر الرجال أو لم يحضروا، بخلاف سبّ الآلهة. وإنما خيل إلى محمد أنه مثله حتى نبه عليه الحسن.

[١٢٥٩] {عَدْوًا} ظلمًا وعدوانًا. وقرئ «عُدُوًّا» بضم العين وتشديد الواو بمعناه. ويقال: عدا فلان عَدْوًا وَعُدْوًا وَعُدْوَانًا وَعَدَاء. وعن ابن كثير «عَدُوًّا»، بفتح العين بمعنى أعداء.

[١٢٦٠] {بِغَيْرِ عِلْمٍ} على جهالة بالله وبما يجب أن يذكر به.

[١٢٦١] {كَذَلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ أُمَّةٍ} مثل ذلك التزيين زينا لكل أمّة من أمم الكفار سوء عملهم. أو خليناهم وشأنهم، ولم نكفهم حتى حسن عندهم سوء عملهم، أو أمهلنا الشيطان حتى زين لهم أو زيناه في زعمهم. وقولهم: إن الله أمرنا بهذا وزينه لنا. {فَيُنَبِّئُهُم} فيوبخهم عليه ويعاتبهم ويعاقبهم.

١٠٩-﴿وَأَقْسَمُوا بِاللهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَاءَتْهُمْ آيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِهَا قُلْ إِنَّمَا الآيَاتُ عِنْدَ اللهِ وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لا يُؤْمِنُونَ﴾

[1262] "Kendilerine" talep ettikleri cinsten "bir mucize geldiği takdirde kesinlikle ona iman edeceklerine dair… De ki: Mucizeler tamamen Allah katındadır." Yani O mucize indirebilir ancak, mucizeleri hikmeti gerektirdiği zaman indirmektedir. Veya mucizeler tamamen Allah katında olup benim yanımda değildir. O halde, nasıl olur da ben sizin bu konudaki talebinize icabet edebilir ve o mucizeleri size getirebilirim!? "Nereden biliyorsunuz, belki" talep ettikleri "mucize kendilerine geldiği zaman da" ona "iman etmeyecekler?!" Yani, ben biliyorum ki o mucize kendilerine geldiği zaman onlar ona iman etmeyecekler fakat siz bunu bilmiyorsunuz. Bu böyledir çünkü müminler, bekledikleri mucize geldiğinde o kâfirlerin iman edebileceklerini umuyor, bu yüzden o mucizenin gelmesini temenni ediyorlardı. Bu sebeple Allah Teâlâ, "Nereden bileceksiniz, belki iman etmeyecekler." buyurmuş ve "Gelen mucizeye iman etmeyeceklerine dair Benim ezelî ilmimi siz bilmezsiniz." anlamını kasdetmiştir. Dikkat edersen, *"Ona işin başında iman etmedikleri gibi"* [En'âm 6/110] denmiştir.

[1263] Arapların *i'ti's-sûk[a] enneke teşterî lahm[en]* (Çarşıya gel belki et satın alırsın) sözünden hareketle âyette geçen *ennehâ* (şüphesiz o mucize) kelimesinin, *le'allehâ* (belki o mucize) anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim İmru'u'l-Kays'ın [v. 545m.]

> (Yağmur ve rüzgârlarla) niteliğini kaybeden harap diyarlara doğru
> bükülsün boyunlar.
> Belki İbn Hizâm gibi biz de ağlar dururuz şu diyarlara.

beytinde *li-ennenâ* kelimesi *le'allenâ* anlamında kullanılmıştır. Übeyy b. Kâ'b'ın âyeti لَعَلَّهَا اِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ şeklinde okuması da bu mânayı desteklemektedir. Hemze'nin kesriyle *innehâ* şeklinde de okunmuştur ki buna göre *innehâ*nın öncesinde "onlardan meydana gelecek şeyi nereden bileceksiniz?" anlamında söz tamamlanmış olmakta sonra Allah onlar hakkında kendi katında var olan bilgiyi haber vererek "O mucize kendilerine geldiğinde onlar kesinlikle iman etmeyecekler." buyurmuş olmaktadır. Hemze'nin fethiyle *ennehâ* kıraatine göre *lâ yü'minûn* cümlesindeki Lâ'yı zait yapanlar olmuş ve âyet وَمَا يُشْعِرُهُمْ اَنَّهَآ اِذَا جَآءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ (Kendilerine mucize geldiği zaman iman *edecek*lerini nereden biliyor*lar*?!) şeklinde okunmuş olup mâna şöyledir: Bunlar mucize geldiği zaman mutlaka iman edeceklerine yemin ediyorlar ama nereden biliyorlar, belki o zaman kalpleri, Kur'ân'ın ve başka âyetlerin nüzulü sırasında olduğu gibi mühürlenmiş olacak da kendilerine gelen o mucizeye inanmayacaklar…

[١٢٦٢] {لَئِن جآءَتْهُمْ آيَةٌ} من مقترحاتهم {لَيُؤْمِنُنَّ بِهَا قُلْ إِنَّمَا الآيَاتُ عِنْدَ اللهِ} وهو قادر عليها، ولكنه لا ينزلها إلا على موجَب الحكمة، أو إنما الآيات عند الله لا عندي، فكيف أجيبكم إليها وآتيكم بها؟! {وَمَا يُشْعِرُكُمْ} وما يدريكم {أَنَّهَا} أن الآية التي تقترحونها {إِذَا جَاءتْ لَا يُؤْمِنُونَ} يعني أنا أعلم أنها إذا ٥ جاءت لا يؤمنون بها وأنتم لا تدرون بذلك. وذلك أن المؤمنين كانوا يطمعون في إيمانهم إذا جاءت تلك الآية ويتمنون مجيئها، فقال عزّ وجلّ: وما يدريكم أنهم لا يؤمنون، على معنى أنكم لا تدرون ما سبق علمي به من أنهم لا يؤمنون به. ألا ترى إلى قوله {كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّةٍ}.

[١٢٦٣] وقيل: {أَنَّهَا} بمعنى «لَعَلَّهَا»، من قول العرب: اِئْتِ السُّوقَ أَنَّكَ تَشْتَرِي ١٠ لحمًا. وقال امرؤ القيس:

عُوجوا عَلَى الطَّلَلِ الْمُحِيلِ لأَنَّنا ۞ نَبْكِي الدِّيَارَ كَمَا بَكَى ابْنُ خِذَامِ

وتقويها قراءة أبيّ «لَعَلَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ». وقرئ بالكسر على أن الكلام قد تمّ قبله، بمعنى: وما يشعركم ما يكون منهم، ثم أخبرهم بعلمه فيهم فقال: إنها إذا جاءت لا يؤمنون البتة. ومنهم من جعل لا مزيدةً في قراءة الفتح. وقرئ «وَمَا ١٥ يُشْعِرُهُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ»، أي يحلفون بأنهم يؤمنون عند مجيئها، وما يشعرهم أن تكون قلوبهم حينئذ كما كانت عند نزول القرآن وغيره من الآيات مطبوعًا عليها فلا يؤمنوا بها.

110. Ona işin başında iman etmedikleri gibi belki kalplerini ve gözlerini yine çevireceğiz ve onları taşkınlıkları içinde bırakacağız?!

[1264] وَنُقَلِّبُ (çevireceğiz) ve وَنَذَرُهُمْ (bırakacağız) fiilleri, لَا يُؤْمِنُونَ (iman etmeyecekler) fiiline atfedilmiştir ve bunların hepsi وَمَا يُشْعِرُكُمْ (nereden biliyorsunuz) ifadesinin hükmüne dâhildir. Mâna şöyledir: Nereden biliyorsunuz, belki iman etmeyecekler. Nereden biliyorsunuz, Biz onların kalplerini ve gözlerini yine çevireceğiz, yani kalplerini ve gözlerini mühürleyeceğiz de daha önce âyetlerimizin nüzûlü esnasında olduğu gibi kalpleriyle hakkı anlamayacak ve gözleriyle de hakkı göremeyecekler veya kalpleri mühürlü olduğu için iman edemeyecekler. Nereden biliyorsunuz, Biz onları şaşkınlıkları içinde bırakacağız, yani onları kendi halleriyle baş başa bırakacak, onları taşkınlıktan alıkoymayacağız ki taşkınlıkları içinde şaşkın şaşkın dolaşsınlar…

[1265] وَنُقَلِّبُ ve وَنَذَرُهُمْ fiilleri, Yâ ile *yukallibu* ve *yezeruhum* şeklinde de okunmuştur, o zaman fâ'il Allah olur. A'meş [v. 148/765] ise âyeti وَتُقَلَّبُ اَفْئِدَتُهُمْ وَاَبْصَارُهُمْ (onların kalpleri ve gözleri çevrilecek) şeklinde okumuştur.

111. Biz onlara melekleri indirseydik ve her şeyi toplayıp karşılarına getirseydik de ölüler kendileriyle konuşsaydı -Allah dilerse başka, ama- yine de iman etmezlerdi. Fakat çoğu bunu bilmez...

[1266] Onların, "Bize de melekler indirilse" [Furkān 25/21] dedikleri gibi "Biz onlara melekleri indirseydik", "Getirin o halde atalarımızı!" [Duhān 44/36] dedikleri gibi "ölüler kendileriyle konuşsaydı" ve "Allah'ı ve melekleri karşımıza getirmelisin" [İsrâ 17/92] dedikleri gibi "her şeyi toplayıp karşılarına getirseydik…" قُبُلًا kelimesi, onları müjdelediğimiz ve uyardığımız şeylerin doğru olduğuna "kefiller" olarak veya "cemaat cemaat, grup grup" anlamına gelir. Bu kelimenin *mukābelet*^en^ yani karşı karşıya anlamına geldiği de söylenmiştir. Yine bu kelime "açıkça, aleni bir şekilde" anlamında *kıbel*^en^ şeklinde de okunmuştur. "Allah" zorlayıcı, mecbur kılıcı bir dilemeyle "dilerse başka. Fakat çoğu bilmez" de âyetlerin nüzûlü esnasında kalplerinin durumuyla ilgili bilmedikleri şey hakkında var güçleriyle Allah adına and içerler. Veya Müslümanların çoğu, bu Müşriklerin iman etmeyeceklerini bilmez, ancak Allah kendilerini mecbur kılarsa inanacaklarını zanneder. Bundan dolayı bekledikleri mucize kendilerine geldiğinde onların iman edeceklerini umarlar.

112. İşte (senin için bu düşmanları var ettiğimiz gibi), bütün peygamberlere insanların ve cinlerin 'şeytan'larını düşman ettik, aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldıyorlar. Senin Rabbin dileseydi, bunu yapamazlardı. Öyleyse onları kendi uydurdukları ile başbaşa bırak.

١١٠-﴿وَنُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَأَبْصَارَهُمْ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَنَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾

[١٢٦٤] {وَنُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ... وَنَذَرُهُمْ} عطف على {يُؤْمِنُونَ}، داخل في حكم {وَمَا يُشْعِرُكُمْ}، بمعنى: وما يشعركم أنهم لا يؤمنون، وما يشعركم أنّا نقلب أفئدتهم وأبصارهم، أي نطبع على قلوبهم وأبصارهم فلا يفقهون ولا يبصرون الحق كما كانوا عند نزول آياتنا؛ أو لا يؤمنون بها لكونهم مطبوعًا على قلوبهم، وما يشعركم أنا نذرهم في طغيانهم، أي نخليهم وشأنهم لا نكفهم عن الطغيان حتى يعمهوا فيه.

[١٢٦٥] وقرئ «وَيُقَلِّبُ وَيَذَرُهُمْ» بالياء أي الله عزّ وجلّ. وقرأ الأعمش «وَتُقَلَّبُ أَفْئِدَتُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ» على البناء للمفعول.

١١١-﴿وَلَوْ أَنَّنَا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلائِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتَى وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا إِلا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُونَ﴾

[١٢٦٦] {وَلَوْ أَنَّنَا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ المَلَائِكَةَ} كما قالوا {لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْنَا الملائكةُ} [الفرقان: ٢١]، {وَكَلَّمَهُمُ المَوْتَى} كما قالوا: {فَأْتُوا بآبَائِنَا} [الدخان: ٣٦]، {وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيءٍ قُبُلًا} كما قالوا {أَوْ تَأْتِيَ باللهِ وَالْمَلائِكَةِ قَبِيلًا} [الإسراء: ٩٢]. {قُبُلًا}، كفلاء بصحة ما بشرنا به وأنذرنا، أو جماعات. وقيل: {قُبُلًا} مقابلة. وقرئ «قِبَلًا»، أي عيانًا. {إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللهُ} مشيئة إكراه واضطرار {وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُونَ} فيقسمون بالله جهد إيمانهم على ما لا يشعرون من حال قلوبهم عند نزول الآيات. أو ولكن أكثر المسلمين يجهلون أن هؤلاء لا يؤمنون إلا أن يضطّرهم فيطمعون في إيمانهم إذا جاءت الآية المقترحة.

١١٢-﴿وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ﴾

[1267] "İşte" seni düşmanlarınla karşı karşıya getirdiğimiz gibi, "bütün peygamberlere … düşman ettik," yani senden önceki peygamberler ve düşmanları hususunda da aynı şekilde davrandık ve o düşmanların düşmanlıklarına engel olmadık. Çünkü böyle yapmamızda, sebat ve sabrın, pek çok ecir ve sevabın ortaya çıkmasına sebep olacak bir imtihan söz konusudur.

[1268] شَيَاطِينَ (Şeytanlar) kelimesi, *'aduvv*[en] kelimesinden bedel olarak nasbedilmiştir. Veya hem *şeyâtīn* hem de *'aduvv*[en] kelimeleri, tıpkı وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ ("Görünmez varlıkları Allah'a ortak koştular." [En'âm 6/100]) âyetindeki *şurakâ'* ve *cin* kelimelerinde olduğu gibi iki mef'ûl olarak mansūb kılınmışlardır.

[1269] "Birbirlerine fısıldıyorlar…" yani cin şeytanları insan şeytanlarına vesvese veriyor. Aynı şekilde bir kısım cinler diğer bir kısım cinlere, bir kısım insanlar da diğer bir kısım insanlara vesvese veriyorlar. Mâlik b. Dînâr *Rahimehu'llāh* [v. 131/748'den önce] der ki: Benim için insan şeytanları cin şeytanlarından daha kötü ve zararlıdır. Çünkü ben Allah'a sığındığım zaman cin şeytanı yanımdan uzaklaşıp gidiyor insan şeytanları ise bana gelip beni açıkça günaha sürüklüyorlar.

[1270] زُخْرُفَ الْقَوْلِ (Yaldızlı sözler…) yani şeytanın insana süslü gösterdiği ve gerçeğin zıttına sunduğu sözler, vesveseler ve günaha teşvik niteliğinde şeyler… "Aldatmak için" yani tuzak kurup aldatarak yakalayıp kendi safına çekmek için… "Senin Rabbin dileseydi bunu yapamazlardı." Yani sana düşmanlık yapamazlardı. Veya Allah'ın onları engellemesi ve kendi halleriyle baş başa bırakmaması sebebiyle birbirlerine yaldızlı sözler fısıldayamazdı.

113. Bir de Âhirete iman etmeyenlerin gönülleri ona meyletsin, ondan hoşlansınlar ve işledikleri suçu işlemeye devam etsinler diye (düşman ettik).

[1271] وَلِتَصْغٰى (Meyletsin diye…) kelimesinin cevabı mahzuf olup takdiri şöyledir: Böyle olsun diye bütün peygamberlere insanların ve cinlerin şeytanlarını düşman ettik. Buna göre kelimenin başındaki Lâm, lâm-ı sayrûret, yani sonuç bildiren Lâm olup, tahkiki de وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ وَلِنُبَيِّنَهُ ("…ki 'Sen ders almışsın!' desinler. Ve Biz onu, bilen bir kavme açıklamış olalım." [En'âm 6/105]) âyetindeki Lâm'ların izahında zikredildiği şekildedir. اِلَيْهِ (ona) kelimesindeki zamir, مَا فَعَلُوهُ (bunu yapmazlardı) kelimesindeki zamirin döndüğü yere döner, yani kâfirlerin kalpleri, peygamberlere düşmanlık ve şeytanların vesvesesi ile ilgili zikredilen şeylere meyletsin, nefisleri için ondan hoşlansınlar ve işledikleri suçu işlemeye devam etsinler diye [böyle yaptık].

[١٢٦٧] {وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا} وكما خلينا بينك وبين أعدائك كذلك فعلنا بمن قبلك من الأنبياء وأعدائهم، لم نمنعهم من العداوة، لما فيه من الامتحان الذي هو سبب ظهور الثبات والصبر، وكثرة الثواب والأجر.

[١٢٦٨] وانتصب {شَيَاطِينَ} على البدل من {عَدُوًّا}، أو على أنهما مفعولان كقوله {وَجَعَلُوا لله شُرَكَاءَ الجِنَّ} [الأنعام: ١٠٠].

[١٢٦٩] {يُوحِي بَعْضُهُمْ إلى بَعْضٍ} يوسوس شياطين الجنّ إلى شياطين الإنس؛ وكذلك بعض الجنّ إلى بعض وبعض الإنس إلى بعض. وعن مالك ابن دينار: إن شيطان الإنس أشدّ عليّ من شيطان الجنّ، لأني إذا تعوّذت بالله ذهب شيطان الجنّ عني، وشيطان الأنس يجيئني فيجرّني إلى المعاصي عيانًا.

[١٢٧٠] {زُخْرُفَ القَوْلِ} ما يزينه من القول والوسوسة والإغراء على المعاصي ويموّهه {غُرُورًا} خدْعًا وأخذًا على غِرّة {وَلَوْ شَآء رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ} ما فعلوا ذلك، أي ما عادوك، أو ما أوحى بعضهم إلى بعض زخرف القول بأن يكفهم ولا يخليهم وشأنهم.

١١٣-﴿وَلِتَصْغَى إِلَيْهِ أَفْئِدَةُ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالآخِرَةِ وَلِيَرْضَوْهُ وَلِيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ﴾

[١٢٧١] {وَلِتَصْغَى} جوابه محذوف، تقديره: وليكون ذلك جعلنا لكل نبيّ عدوًّا، على أن اللام لام الصيرورة وتحقيقها ما ذكر. والضمير في {إِلَيْهِ} يرجع إلى ما رجع إليه الضمير في {فَعَلُوهُ}، أي ولتميل إلى ما ذكر من عداوة الأنبياء ووسوسة الشياطين {أَفْئِدَةُ} الكفار {وَلِيَرْضَوْهُ} لأنفسهم {وَلِيَقْتَرِفُوا مَا هُم مُقْتَرِفُونَ} من الأثام.

114. Size kitabı anlayacağınız dille indiren Allah'ken, ben O'ndan başka hakem arar mıyım hiç?! Kaldı ki kitap verdiklerimiz, onun senin Rabbinin katından gerçek olarak indirilmekte olduğunu bilirler. Öyleyse, sakın şüpheye düşenlerden olma.

[1272] "Allah'dan başka hakem arar mıyım hiç?" Bu ifade, söylenmesi istenerek varit olmuştur, yani Ey Muhammed *de* ki: Muhataplarını âciz bırakan mu'ciz "kitabı size anlayacağınız dille indiren Allah'ken" benimle sizin aranızda hüküm verecek ve haklı olanımızı haksızdan ayıracak O'ndan başka bir hâkim talep eder miyim hiç?! مُفَصَّلًا (anlayacağınız dille) yani içerisinde hakla batılı ayıracak gerçeklerin açıklandığı ve benim doğru olduğuma, sizin ise iftira ettiğinize dair şahitliğin yer aldığı kitabı… Sonra Kur'ân'ın hak olduğunu, Ehl-i Kitab'ın onun hak olduğunu bilmesiyle teyit etti çünkü Kur'ân, onların elindeki Tevrat'ı tasdik etmekte ve onunla aynı gerçekleri dile getirmekteydi: "Öyleyse, sakın şüpheye düşenlerden olma" ifadesi, "Sakın Müşriklerden olma" [En'âm 6/14] âyetinde olduğu gibi tahrik ve teşvik içindir [Yani aman, şirkten uzak durmaya devam et]. Veya Ehl-i Kitab'ın, Kur'ân'ın senin Rabbinin katından gerçek olarak indirilmekte olduğunu bildikleri hususunda "sakın şüpheye düşenlerden olma" ve onların birçoğunun Kur'ân'ı inkâr ve reddetmeleri seni şüpheye düşürmesin. فَلَا تَكُونَنَّ (Sakın olma!) hitabının herkese ait olması da câizdir, mâna şöyle olur: Kur'ân'ın doğruluğu hususunda deliller birbirini desteklediğinde, bu konuda hiç kimsenin herhangi bir şüphe duyması gerekmez. Bununla birlikte Peygamber (s.a.)'e hitabın, onun ümmetine hitap olduğu da söylenmiştir.

115. Senin Rabbinin sözü, hem doğruluk hem de adalet yönünden eksiksizdir. O'nun sözlerini değiştirebilecek yoktur. O'dur, işiten, 'mutlak ilim sahibi' (Semî', 'Alîm).

[1273] "Senin Rabbinin *sözleri*"[87] yani haber verdiği, emrettiği -yasakladığı, va'dettiği- tehdit ettiği her şey, "hem doğruluk hem de adalet yönünden eksiksizdir. O'nun sözlerini değiştirebilecek yoktur." Yani Allah'ın sözlerinden hiçbirini, ondan daha doğru ve daha âdil bir sözle değiştirebilecek hiç kimse yoktur. صِدْقًا وَعَدْلًا (hem doğruluk hem de adalet yönünden) kelimeleri, hal olmak üzere mansuptur. كَلِمَاتُ رَبِّكَ ifadesi, كَلِمَتُ رَبِّكَ şeklinde de okunmuş olup "Allah'ın konuştuğu" anlamındadır, [kelimenin] Kur'ân olduğu da söylenmiştir.

116. Yeryüzünde bulunanların çoğunluğuna uyarsan seni Allah yolundan saptırırlar. Çünkü sadece zanna uyarlar ve yalnızca tahmin yürütürler.

87 Müfessir, âyeti *kelimetu rabbike* değil, *kelimâtu rabbike* kıraatine göre tefsir etmektedir. / ed.

١١٤-﴿أَفَغَيْرَ اللهِ أَبْتَغِي حَكَمًا وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكُمُ الْكِتَابَ مُفَصَّلا وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْلَمُونَ أَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ فَلا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ﴾

[١٢٧٢] {أَفَغَيْرَ اللهِ أَبْتَغِي حَكَمًا} على إرادة القول، أي قل يا محمد: أفغير الله أطلب حاكمًا يحكم بيني وبينكم، ويفصل المحق منا من المبطل، {وهُوَ الَّذِي أَنزَلَ إِلَيْكُمُ الكِتَابَ} المعجز {مُفَصَّلًا} مبينًا فيه الفصل بين الحق والباطل، والشهادة لي بالصدق وعليكم بالافتراء. ثم عضد الدلالة على أنّ القرآن حق بعلم أهل الكتاب أنه حق لتصديقه ما عندهم وموافقته له: {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ المُمْتَرِينَ} من باب التهييج والإلهاب، كقوله تعالى {وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ المُشْرِكِينَ} [الأنعام: ١٤] أو {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ المُمْتَرِينَ} في أنّ أهل الكتاب يعلمون أنه منزل بالحق، ولا يريبك جحود أكثرهم وكفرهم به. ويجوز أن يكون {فَلَا تَكُونَنَّ} خطابًا لكل أحد، على معنى أنه إذا تعاضدت الأدلة على صحته وصدقه، فما ينبغي أن يمتري فيه أحد. وقيل: الخطاب لرسول الله ﷺ خطاب لأمته.

١١٥-﴿وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلا لا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[١٢٧٣] وَتَمَّتْ كَلِماتُ رَبِّكَ، أي تمّ كل ما أخبر به، وأمر ونهي، ووعد وأوعد {صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ} لا أحد يبدّل شيئًا من ذلك مما هو أصدق وأعدل. و{صِدْقًا وَعَدْلًا} نصب على الحال. وقرئ «كَلِمَتُ رَبِّكَ»، أي ما تكلم به. وقيل: هي القرآن.

١١٦-﴿وَإِنْ تُطِعْ أَكْثَرَ مَنْ فِي الأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلا يَخْرُصُونَ﴾

[1274] "Yeryüzünde bulunan insanların çoğunluğuna uyarsan seni saptırırlar." Çünkü 'çoğunluk'lar genelde arzu ve ihtiraslarına uyar. Nitekim şöyle buyurmuştur: "Çünkü sadece zanna uyarlar." Bu, atalarının hak üzere oldukları ve kendilerinin de onların izinden gittikleri kanaatinde olmalarıdır. "Ve onlar yalnızca tahmin yürütürler" ifadesi de kendilerinin doğru bir şey üzerinde olduklarını iddia ederler. Veya "Allah şunu haram, şunu helâl kılmıştır" sözlerinde yalan söylerler.

117. Senin Rabbin, yolundan kimin saptığını en iyi bilendir, doğru yolda gidenleri en iyi bilen de O'dur.

[1275] يَضِلُّ kelimesi, *Yâ*'nın zammesiyle "Allah'ın kimi saptırdığını" anlamında *yudıllu* şeklinde de okunmuştur.

118. O halde, Allah'ın âyetlerine iman etmekte iseniz, (kesilirken) üzerine Allah'ın adı anılan (hayvan)lardan yiyiniz.

119. Sizin 'ne'niz var ki, üzerine Allah'ın adı anılandan yemiyorsunuz?! -Mecbur kalmanız dışında- size hangi hayvanları haram kıldığını O size uzun uzadıya açıklamıştır. Doğrusu, birçokları, arzu ve ihtiraslarına uyarak bilgiye dayanmaksızın saptırıyor (insanları)! Şüphesiz, senin Rabbin haddi aşanları çok iyi bilmekte!

[1276] فَكُلُوا (O halde, yiyiniz) emri haramı helâl, helâli haram sayan saptırıcılara uyulmasını yadırgamanın sonucudur. Çünkü bu saptırıcılar, Müslümanlara "Siz Allah'a kulluk yaptığınızı zannediyorsunuz. Oysa Allah'ın öldürdüğü hayvanın etini yemek, bizzat kendinizin kestiği hayvanın etini yemekten daha uygundur." diyorlardı. İşbu sebeple, Müslümanlara, eğer gerçekten müminseniz o halde sadece "kesilirken üzerine Allah'ın adı anılan hayvanlardan yiyiniz," kesilirken Allah'dan başkasının -yani putlarının- adı anılan veya kendiliğinden ölen hayvanlardan yemeyiniz, denilmiştir. "Üzerine Allah'ın adı anılan hayvan", *Bismillâh* denilerek kesilen hayvandır.

[1277] "Sizin 'ne'niz var ki yemiyorsunuz?" Yani yememenizin gerekçesi nedir? "Size hangi hayvanların haram olduğu" ve hangilerinin haram olmadığı "Size ölü eti … haram kılınmıştır" [Mâide 5/3] âyetiyle "size uzun uzadıya açıklanmıştır" yani size en güzel şekilde beyan edilmiştir. فصّل لَكُمْ مَا حرّم عَلَيْكُمْ ifadesi, [bu şekilde *fussıle* ve *hurrime* okunduğu gibi] ma'lûm olarak da okunmuştur ki buna göre fâ'il Allah Teâlâ'dır [size hangi hayvanları haram *kıldığını* Allah size uzun uzadıya *açıklamıştır*].

[١٢٧٤] {وَإِن تُطِعْ أَكْثَرَ مَن فِي الْأَرْضِ} أي من الناس، أضلوك، لأن الأكثر في غالب الأمر يتبعون هواهم. ثم قال: {إِن يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ} وهو ظنهم أنّ آباءهم كانوا على الحق فهم يقلدونهم {وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ} يقدّرون أنهم على شيء؛ أو يكذبون في أنّ الله حرّم كذا وأحلّ كذا.

٥

١١٧-﴿إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ﴾

[١٢٧٥] وقرئ «من يُضِلُّ» بضم الياء، أي يُضِلُّهُ الله.

١١٨-﴿فَكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللهِ عَلَيْهِ إِنْ كُنْتُمْ بِئَايَاتِهِ مُؤْمِنِينَ﴾

١١٩-﴿وَمَا لَكُمْ أَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللهِ عَلَيْهِ وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ إِلا مَا اضْطُرِرْتُمْ إِلَيْهِ وَإِنَّ كَثِيرًا لَيُضِلُّونَ بِأَهْوَائِهِمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِينَ﴾

١٠

[١٢٧٦] {فَكُلُوا} مسبب عن إنكار اتباع المضلين، الذي يُحِلّون الحرام ويحرّمون الحلال. وذلك أنهم كانوا يقولون للمسلمين: إنكم تزعمون أنكم تعبدون الله، فما قتل الله أحقّ أن تأكلوا مما قتلتم أنتم. فقيل للمسلمين: إن كنتم متحققين بالإيمان فكلوا. {مِمَّا ذُكِرَ اسمُ اللهِ عَلَيْهِ} خاصة دون ما ذكر عليه اسم غيره من آلهتهم؛ أو مات حتف أنفه. وما ذكر اسم الله عليه هو المذكى ببسم الله.

١٥

[١٢٧٧] {وَمَا لَكُمْ أَلَّا تَأْكُلُوا} وأي غرض لكم في أن لا تأكلوا {وَقَدْ فَصَّلَ لَكُم} وقد بين لكم ما حرّم عليكم مما لم يحرّم، وهو قوله {حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الميتَةُ} [المائدة: ٣]. وقرئ «فصل لكم ما حرّم عليكم» على تسمية الفاعل، وهو الله عزّ وجلّ.

[1278] Size haram kılınanlardan yemeye "mecbur kalmanız dışında." Çünkü zaruret halinde bunu yemeniz size helâldir. وَإِنَّ كَثِيرًا لَيُضِلُّونَ ifadesi Yâ'nın fethası ve zammesiyle okunur. Yani "Doğrusu, birçokları," şeriata bağlı kalmaksızın sırf "arzu ve ihtiraslarına," şehvetlerine "uyarak (insanları) saptırıyor" da istediklerini haram, istediklerini de helâl sayıyorlar.

120. Günahın açığını da terk edin, gizlisini de... Çünkü günah işleyenler, kazanmakta oldukları yüzünden yakında cezalandırılacaklar!..

121. Üzerine Allah'ın adı anılmayanlardan da (normalde helâl olsalar bile) yemeyin. Çünkü bu, şüphesiz kesin bir fısktır. Doğrusu, 'şeytan'lar, dostlarına -sizinle iyi cedelleşsinler diye- telkinde bulunurlar. Şayet onlara itaat ederseniz, şüphesiz, siz de Müşrik olursunuz.

[1279] "Günahın açığını da terk edin, gizlisini de..." Yani açıktan yaptığınızı da gizli yaptığınızı da, -bir başka yoruma göre- bildiğinizi de niyet ettiğinizi de terkedin. Günahın açık olanının genelevlerde zina etmek, gizlisinin ise gizli dost / metres tutmak olduğu da söylenmiştir.

[1280] وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ (Bu şüphesiz kesin bir fısktır) ifadesindeki zamir, üzerine nehiy harfinin gelmiş olduğu وَلَا تَأْكُلُوا (yemeyin) fiiline dönmektedir. Yani, haram olan o et*ten* yemek kesin bir fısktır. Veya "o haram eti yemek kesin bir fısktır" anlamında [مِمَّا'daki] mevsûle dönmektedir. Yahut üzerine Allah'ın adının anılmadığı hayvanın kendisi fısk kılınmıştır. **Şayet** "Müçtehitlerden bir grup, ister unutarak ister kasten, üzerine Allah'ın adının anılmadığı şeyin yenmesinin câiz olduğunu söylemişlerdir" **dersen şöyle derim:** Bunlar, yenilecek olan şeyi *meyte* / ölü olarak ve "ve yoldan çıkılarak Allah'tan başkası adına kesilen" [En'âm 6/145] âyetinde olduğu gibi üzerine Allah'tan başkasının adı anılan şey olarak te'vil etmişlerdir. "O şeytanlar" Müşrik "dostlarına sizinle iyi cedelleşsinler diye" '[kendi kestiğinizi yiyor da] Allah'ın öldürdüğünü niçin yemiyorsunuz?!' diyerek "vesvese verir", telkinde bulunurlar. Bu sebeple, yenilecek olan şeyi *meyte* olarak te'vil edenin görüşü tercih edilir.

[1281] "Şüphesiz siz de Müşrik olursunuz." Çünkü dinî hususlarda Allah Teâlâ'dan başkasına uyan kimse, uyduğu kişiyi Allah'a ortak koşmuş olur. Dolayısıyla, basiret sahibi bir kişinin din hususunda yapması gereken şey, ne şekilde olursa olsun âyetteki bu büyük ikaz ve ihtar sebebiyle üzerine Allah'ın adının anılmadığı şeyleri yememesidir. Her ne kadar Ebû Hanîfe *Rahimehu'l-lāh* [v. 150/767] kasten değil de unutma durumunda, Mâlik [v. 179/795] ve Şâfi'î *Rahimehuma'llāh* [v. 204/820] ise her iki durumda da bunu yemeğe ruhsat vermiş olsalar da…

[١٢٧٨] {إِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ إِلَيْهِ} مما حرّم عليكم فإنه حلال لكم في حال الضرورة {وَإِنَّ كَثِيرًا لَيُضِلُّونَ}، قرئ بفتح الياء وضمها، أي يضلون فيحرّمون ويحللون {بِأَهْوَائِهِم} وشهواتهم من غير تعلق بشريعة.

١٢٠-﴿وَذَرُوا ظَاهِرَ الإِثْمِ وَبَاطِنَهُ إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الإِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ﴾ ٥

١٢١-﴿وَلا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَى أَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ﴾

[١٢٧٩] {ظَاهِرَ الإِثْمِ وَبَاطِنَهُ} ما أعلنتم منه وما أسررتم. وقيل: ما عملتم وما نويتم. وقيل: ظاهره الزنا في الحوانيت، وباطنه الصديقة في السرّ.

١٠ [١٢٨٠] {وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ} الضمير راجع إلى مصدر الفعل الذي دخل عليه حرف النهي، يعني وإنّ الأكل منه لفسق؛ أو إلى الموصول، على: وإنّ أكله لفسق، أو جعل ما لم يذكر اسم الله عليه في نفسه فسقًا. فإن قلت: قد ذهب جماعة من المجتهدين إلى جواز أكل ما لم يذكر اسم الله عليه بنسيان أو عمد. قلت: قد تأوله هؤلاء بالميتة وبما ذكر غير اسم الله عليه، كقوله {أَوْ فِسْقًا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللهِ بِهِ} [الأنعام: ١٤٥].

١٥ {لَيُوحُونَ} ليوسوسون {إلى أَوْلِيَائِهِمْ} من المشركين {ليجادلوكم} بقولهم: "... ولا تأكلون مما قتله الله!" وبهذا يرجع تأويل من تأوله بالميتة.

[١٢٨١] {إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ}، لأنّ من اتبع غير الله تعالى في دينه فقد أشرك به. ومن حق ذي البصيرة في دينه أن لا يأكل مما لم يذكر اسم الله عليه كيفما كان؛ لما يرى في الآية من التشديد العظيم، وإن كان أبو حنيفة رحمه الله مرخِّصًا في النسيان دون

٢٠ العمد، ومالك والشافعي رحمهما الله فيهما.

122. (Manen) ölü iken hayat verdiğimiz; insanlar arasında yürüyebileceği bir nur bahşettiğimiz bir kimse; hiç, karanlıklarda kalıp oradan çıkamayan birinin temsili gibi olur mu?! İşte, işledikleri şeyler, inkârcı nankörlere böyle böyle cazip gelmekte...

[1282] Allah Teâlâ burada, dalâlette iken hidayet edip -hak taraftarları ile batıl taraftarlarını, doğru yolda gidenlerle yanlış yolda olanları sayesinde birbirinden ayırdığı- *yakîn*e ermeye muvaffak kıldığı kişinin halini, "ölü iken Allah'ın dirilttiği, kendisine insanlar arasında yürüyebileceği bir nur bahşettiği ve o nurla aydınlanarak, insanları birbirinden ayırıp, özelliklerini birbirinden ayırt edebilen bir kişi"nin haline benzetmekte; yanlış yolda giden kişiyi de karanlıklar içinde bocalayan ve ondan bir türlü ayrılıp kurtulamayan kimseye benzetmektedir.

[1283] "Karanlıklarda kalıp oradan çıkamayan birinin *temsil*i," yani *sıfatı* "gibi…" Ki bu sıfat da karanlıklarda kalıp oradan çıkamamaktır. Mâna "O, hiç çıkamayacak şekilde karanlıklar içindedir." şeklindedir. Tıpkı Allah Teâlâ'nın "Müttakîlere va'dedilen Cennet'in temsili şöyledir: Orada nehirler vardır…" [Muhammed 47/15] âyeti gibi ki sıfatı böyle olan demektir, sıfat da "orada nehirler vardır" kısmıdır.

[1284] "İnkârcı nankörlere cazip gelmekte…" Yani şeytan onu cazip göstermekte. Veya "yaptıklarını kendilerine cazip gösterdiğimiz" [Neml 27/4] âyetinin delâletiyle Allah Teâlâ onu cazip göstermekte… Nitekim bir sonraki âyet de bu mânaya delâlet etmektedir:

123. Böylece, her şehirde, ileri gelenleri oranın mücrimleri kıldık ki (insanların doğru yola gelmesini engellemek adına) orada 'tuzak'lar kursunlar... Aslında sadece kendilerine tuzak kuruyorlar ama farkında değiller!

[1285] "Böylece, her şehirde, ileri gelenleri oranın mücrimleri kıldık…" Yani Mekke'de, orada tuzaklar kurmaları için ileri gelenler var ettiğimiz gibi aynı sebeple her şehirde ileri gelenleri oranın mücrimleri kıldık. Yani, tuzak kurmaları için onları serbest bıraktık, onların tuzak kurmalarına engel olmadık. Âyette özellikle "ekâbir / ileri gelenler" zikredilmiştir çünkü insanları sapıklığa sürükleyen ve onlara tuzak kuranlar bunlardır. "… oranın kodamanlarına emrederiz" [İsrâ 17/16] âyeti de bu mânaya işaret etmektedir. اَكَابِرَ مُجْرِمِيهَا ifadesi *ekbera mücrimîhâ* şeklinde de okunmuştur. Çünkü Araplar aynı mânada yani [onlar kavimlerinin ileri gelenleridir] anlamında olmak üzere *hum ekberu kavmihim* ve *ekâbiru kavmihim* derler.

١٢٢- ﴿أَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا كَذَلِكَ زُيِّنَ لِلْكَافِرِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٢٨٢] مثل الذي هداه الله بعد الضلالة ومنحه التوفيق لليقين الذي يميز به بين المحق والمبطل والمهتدي والضال، بمن كان ميتًا فأحياه الله وجعل له نورًا يمشي به في الناس مستضيئًا به، فيميز بعضَهم من بعض، ويفصل بين حُلاهم؛ ومن بقي على الضلالة بالخابط في الظلمات لا ينفك منها ولا يتخلص.

[١٢٨٣] ومعنى قوله {كَمَن مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا} كمن صفته هذه، وهي قوله {في الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا} بمعنى: هو في الظلمات ليس بخارج منها، كقوله تعالى {مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ} [محمد: ١٥]، أي صفتها هذه، وهي قوله {فِيهَا أَنْهَارٌ}.

[١٢٨٤] {زُيِّنَ لِلْكَافِرِينَ}، أي زينه الشيطان، أو الله عزّ وعلا، على قوله {زَيَّنَّا لَهُمْ أَعْمَالَهُمْ} [النمل: ٤].

١٢٣- ﴿وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكَابِرَ مُجْرِمِيهَا لِيَمْكُرُوا فِيهَا وَمَا يَمْكُرُونَ إِلا بِأَنْفُسِهِمْ وَمَا يَشْعُرُونَ﴾

[١٢٨٥] ويدل عليه قوله {وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكَابِرَ مُجْرِمِيهَا}، يعني: وكما جعلنا في مكة صناديدها ليمكروا فيها، كذلك جعلنا في كل قرية أكابر مجرميها لذلك. ومعناه: خليناهم ليمكروا وما كففناهم عن المكر، وخصّ الأكابر، لأنهم هم الحاملون على الضلال والماكرون بالناس. كقوله {أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا} [الإسراء: ١٦] وقرئ «أكبرَ مجرميها» على قولك: هم أكبر قومهم، وأكابر قومهم.

[1286] "Aslında sadece kendilerine tuzak kuruyorlar." Çünkü kurdukları tuzaklar kendilerini kuşatacaktır. Bu ifade, Peygamber (s.a.)'i teselli etmekte ve düşmanlarına karşı ona yardım edileceğinin ilk müjdelerini vermektedir. Rivayete göre Velid b. Muğîre [v. 1/622] şöyle demiş: "Peygamberlik gerçek bir şey olsaydı [Ey Muhammed], ben ona senden daha lâyık olurdum. Çünkü senden daha yaşlıyım, malım senden daha çok!" Yine rivayete göre Ebû Cehil de şöyle demiş: "Biz şerefte Abdümenâfoğullarıyla her alanda rekabet ettik, hatta baş başa giden iki at gibi olduk. Fakat sonunda onlar, 'Bizden kendisine vahyedilen bir peygamber çıktı' dediler. Vallahi bize de aynı şekilde vahiy gelmediği sürece ondan hoşnut olmayacağız ve asla ona ittibâ etmeyeceğiz!" İşbu âyet bunun üzerine nâzil olmuştur. Şu âyet-i kerime de bunun benzeridir: "Aslında, kendisine, basbayağı açıp okuyacağı sayfalar verilmesini istiyor her biri..." [Müddessir 74/52]

124. Kendilerine bir âyet geldiği zaman"Allah'ın peygamberlerine verilen (o büyük mucizeler) bize de verilmedikçe, asla iman etmeyiz!" derler. Allah, peygamberlik görevini kime vereceğini daha iyi bilir. Hazırlayageldikleri tuzaklar yüzünden, yakında Allah katında bir alçaklık ve şiddetli bir azap çarpacak bu mücrimleri!..

[1287] اَللّٰهُ اَعْلَمُ (Allah daha iyi bilir…) ifadesi, Müşriklerin iddialarını reddeden, Allah'ın peygamberliğe ancak ona lâyık olacağını bildiği kimseyi seçeceğini gösteren ve Allah'ın peygamberliği hangi mekâna koyacağını da çok iyi bildiğini ifade eden başlangıç cümlesidir. O şehirlerin ileri gelenlerinden mücrimleri, kibirleri ve büyüklenmelerinden sonra bir alçaklık, küçüklük ve değersizlik ve iki dünyada esaret, ölüm ve ateş azabından şiddetli bir azap çarpacaktır!..

125. İşte, Allah kimi hidayete erdirmek istiyorsa, onun göğsünü (yani zihnini) İslâm'a açıyor; kimi saptırmak istiyorsa, onun da göğsünü, göğe doğru yükseliyormuşçasına daraltıyor; sıkıyor. İman etmeyenlerin üzerine Allah murdarlığı işte böyle boca ediyor!

[1288] "Allah kimi hidayete erdirmek," ona hidayet lütfunda bulunmak "istiyorsa" -ki O ancak [iman ve amel-i salihi ortaya koymak sûretiyle] lütfu hak edene lütufta bulunur- "onun göğsünü (yani zihnini) İslâm'a açıyor," ona lütufta bulunuyor, neticede o kişi İslâm'a rağbet ediyor, gönlü ona razı oluyor ve ona girmeyi seviyor. "Kimi saptırmak" yani yüz üstü, kendi haliyle baş başa bırakmak "istiyorsa"

[١٢٨٦] {وَمَا يَمْكُرُونَ إِلَّا بِأَنفُسِهِمْ}، لأنّ مكرهم يحيق بهم. وهذه تسلية لرسول الله ﷺ وتقديم موعد بالنصرة عليهم. روي أن الوليد بن المغيرة قال: لو كانت النبوة حقًّا لكنت أولى بها منك؛ لأني أكبر منك سنًّا وأكثر منك مالًا. وروي أن أبا جهل قال: زاحمنا بني عبد مناف في الشرف، حتى إذا صرنا كفرسي رهان قالوا: منا نبيّ ٥ يوحى إليه، واللهِ لا نرضى به ولا نتبعه أبدًا إلاّ أن يأتينا وحي كما يأتيه، فنزلت. ونحوها قوله تعالى {بَلْ يُرِيدُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ أَن يُؤْتَى صُحُفًا مُنَشَّرَةً} [المدثر: ٥٢].

١٢٤-﴿وَإِذَا جَاءَتْهُمْ آية قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتَّى نُؤْتَى مِثْلَ مَا أُوتِيَ رُسُلُ اللّٰهِ اللّٰهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ سَيُصِيبُ الَّذِينَ أَجْرَمُوا صَغَارٌ عِنْدَ اللهِ وَعَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا كَانُوا يَمْكُرُونَ﴾

١٠ [١٢٨٧] {اللهُ أَعْلَمُ} كلام مستأنف للإنكار عليهم، وأن لا يصطفى للنبوة إلاّ من علم أنه يصلح لها وهو أعلم بالمكان الذي يضعها فيه منهم {سَيُصِيبُ الذين أَجْرَمُوا} من أكابرها {صَغَارٌ} وقماءة بعد كبرهم وعظمتهم {وَعَذَابٌ شَدِيدٌ} في الدارين من الأسر والقتل وعذاب النار.

١٢٥-﴿فَمَنْ يُرِدِ اللهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلإِسْلامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ ١٥ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللّٰهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ﴾

[١٢٨٨] {فَمَن يُرِدِ اللهُ أَن يَهْدِيَهُ} أن يلطف به ولا يريد أن يلطف إلاّ بمن له لطف {يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلاَمِ} يلطف به حتى يرغب في الإسلام وتسكن إليه نفسه ويحبّ الدخول فيه {وَمَن يُرِدْ أَن يُضِلَّهُ} أن يخذله ويخليه وشأنه،

-ki o da kendisine lütufta bulunulmayacak biridir- "onun da göğsünü daraltıyor, sıkıyor", ona olan lütuflarını engelliyor, sonunda o kişinin kalbi katılaşıyor, hakkı kabulden uzaklaşıyor, kapıları kapanıyor ve artık oraya iman giremiyor. ضَيِّقًا kelimesi şedde ile *dayyık*[an] ve tahfif ile *dayk*[an] şeklinde de okunmuştur; حَرَجًا kelimesi de kesra ile *haric*[en] ve masdarla vasıflama kabilinden fetha ile *harac*[en] şeklinde okunmuştur.

[1289] "Sanki o kişi göğe doğru yükseliyormuş gibi…" Yani sanki gerçekleşmesi imkânsız bir işe girişiyormuş gibi. Çünkü bir insanın göğe yükselmesi; imkânsız olan, istitāʿatin dışında kalan ve kendisine kolay kolay güç yetirilemeyecek hususlarda mesel haline gelmiştir. يَصَّعَّدُ kelimesi *yassa"adu* (zorlana zorlana ve aşama aşama yükseliyor) şeklinde okunmuştur ki aslı *yetesa"adu*dur. Nitekim İbn Mesʿûd (r.a.) [v. 32/653] kelimeyi bu şekilde yani *yetesa"adu* olarak okumuştur. Yine kelime *yessāʿadu* şeklinde okunmuştur ki aslı *yetesāʿadu*dur. Yine kelime *saʿade*den *yasʿudu* ve *asʿade*den *yusʿidu* şeklinde de okunmuştur.

[1290] "Allah murdarlığı" yani kendi haline terkedilmişliği ve tevfikin esirgenmesini. "Boca ediyor!" Burada *hızlân* (kendi haline terkedilmişliği), *-tevfîk* kelimesinin kendisiyle vasıflandırıldığı *tayyib* (tertemiz, hoş) kelimesinin zıttı olan- *rics* (murdarlık, pislik) ile vasıflandırmıştır. Veya bununla, *rics*e -ki azaptan ibarettir- götüren ıstırap anlamındaki *irticâs* fiilini murat etmiştir.

126. Bu, senin Rabbinin dosdoğru yoludur. Düşünüp ders çıkaran öyle bir toplum için âyetlerimizi açıkça bildirmekteyiz.

[1291] "Bu, senin Rabbinin" muttarit, yani homojen, kesintisiz "dosdoğru" ve adaletli "yolu" olup muvaffak kılma ve kendi haliyle baş başa bırakmadaki ilâhî âdet ve hikmet bunu gerektirmektedir. مُسْتَقِيمًا kelimesinin nasbı, وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقاً ("O [Kur'ân], ellerindekini doğrulamak üzere gerçeğin ta kendisidir." [Bakara 2/91]) âyetindeki *musaddık*[an] kelimesinde olduğu gibi tekid edici hal olmasından dolayıdır.

127. Ki Rableri katında esenlik yurdu bunlara aittir; velîleri de O'dur, kendi yapmakta oldukları sayesinde...

[1292] "*Dârusselâm*" yani *dâru'llāh* olan cennet "bunlara", düşünüp ders çıkaran topluluğa "aittir." Allah, cenneti değerini yüceltmek için kendine izâfe etmiştir. Veya onlar için her türlü afet ve kederden selâmette olan esenlik yurdu… "Rableri katında" yani O'nun garantisi altında. Nitekim "Falanın benim katımda unutulmaz bir hakkı vardır" dersin. Veya mahiyetini bilmedikleri hazineler ve rızıklar onlara aittir. Nitekim, "…kendileri için saklanmış bulunan göz aydınlıklarını hiç kimse bilmez." [Secde 32/17] âyeti bu gerçeği haber vermektedir.

وهو الذي لا لطف له {يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا} يمنعه ألطافه، حتى يقسو قلبه، وينبو عن قبول الحق وينسدّ فلا يدخله الإيمان. وقرئ «ضيقًا» بالتخفيف والتشديد؛ حَرِجًا بالكسر، حرَجًا، بالفتح، وصفًا بالمصدر.

[١٢٨٩] {كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ في السَّمَاءِ}، كأنما يزاول أمرًا غير ممكن. لأن صعود السماء مثل فيما يمتنع ويبعد من الاستطاعة، وتضيق عنه المقدرة. وقرئ «يصَّعَّد»، وأصله يتصعد. وقرأ عبد الله «يَتَصَعَّدُ». و «يَصَّاعَدُ»؛ وأصله: يَتَصَاعَدُ، و«يَصْعُدُ»، من صَعَدَ، و«يُصْعِدُ» من أصْعَدَ.

[١٢٩٠] {يَجْعَلُ اللهُ الرجس} يعني الخذلان ومنع التوفيق. وصفه بنقيض ما يوصف به التوفيق من الطيب. أو أراد الفعل المؤدّي إلى الرجس، وهو العذاب؛ من الارتجاس، وهو الاضطراب.

١٢٦-﴿وَهَذَا صِرَاطُ رَبِّكَ مُسْتَقِيمًا قَدْ فَصَّلْنَا الآيَاتِ لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ﴾

[١٢٩١] {وَهَذَا صِرَاطُ رَبِّكَ} وهذا طريقه الذي اقتضته الحكمة وعادته في التوفيق والخذلان {مُسْتَقِيمًا} عادلًا مطردًا. وانتصابه على أنه حال مؤكدة، كقوله {وَهُوَ الحَقُّ مُصَدِّقًا} [البقرة: ٩١].

١٢٧-﴿لَهُمْ دَارُ السَّلامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَهُوَ وَلِيُّهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٢٩٢] {لَهُمْ} لقوم يذكرون {دَارُ السَّلاَمِ} دار الله، يعني الجنة. أضافها إلى نفسه تعظيمًا لها؛ أو دار السلامة من كل آفة وكدر. {عِندَ رَبِّهِمْ} في ضمانه، كما تقول: لفلان عندي حق لا ينسى؛ أو ذخيرة لهم لا يعلمون كنهها، كقوله {فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَا أُخْفِيَ لَهُم من قُرَّةِ أَعْيُنٍ} [السجدة: ١٧]،

"Kendi yapmakta oldukları sayesinde" yani yapmakta oldukları ameller sebebiyle "velîleri" yani sahip ve dostları, sevenleri veya düşmanlarına karşı yardımcıları "da O'dur." Veya yapmakta oldukları amellerin karşılığını vermeyi üstlenen O'dur.

128. Onların tamamını haşredeceği gün,"Ey cin topluluğu! İnsanlardan birçoğunu siz yoldan çıkardınız ha?!" (buyurunca) bunların dostu olan insanlar, "Ya Rabbi! Hepimiz birbirimizden faydalanmaya çalıştık ve bizler için belirlediğin ecelimize ulaştık." derler. Buyurur ki: "Allah'ın dilediği [miktar] hariç hepinizin yeri, temelli kalacağınız Ateş'tir!.." Senin Rabbin, gerçekten 'mutlak hikmet ve ilim sahibi'dir (Hakîm, 'Alîm).

[1293] وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ (Onların tamamını haşredeceği gün) ifadesi, mahzuf bir fiille mansup olup onların tamamını toplayacağımız günü hatırla, demektir. Veya onların tamamını toplayacağımız gün, "Ey cin topluluğu!..." diyeceğiz. Yahut onların tamamını toplayacağımız ve "Ey cin topluluğu!..." diyeceğimiz gün, korkunçluğunu ve iğrençliğini vasfetmenin mümkün olmadığı şeyler meydana gelecek. يَحْشُرُهُمْ kelimesindeki "onlar" zamiri, iki ağırlıklı varlık -yani insanlar ve cinler- ile onların dışındakilere aittir. *Cin*ler de şeytanlardır.

[1294] "İnsanlardan birçoğunu siz yoldan çıkardınız ha?!" Yani onlardan birçoğunu dalâlete sürüklediniz veya onları tâbileriniz haline getirdiniz de bu yüzden onlardan kalabalık bir grup sizinle beraber haşr oldu. Nitekim sen de "emîr çok sayıda asker toplamış" anlamında *isteksera'l-emîr^u mine'l-cunûd^i*, yine "falan çok sayıda taraftar edinmiş" anlamında *isteksera fülân^un mine'l-eşyâ^i* dersin.

[1295] "Bunların dostu olan," vesveselerine kulak vererek onlara itaat eden "insanlar, 'Ya Rabbi! Hepimiz birbirimizden faydalanmaya çalıştık.' derler." Yani, kendilerini şehevî arzulara düşürmeleri ve bunlara ulaşmanın yollarını göstermeleri sebebiyle insanlar şeytanlardan faydalanırken, kendilerine itaat etmeleri, insanları aldatma hususunda arzu ve isteklerinin gerçekleşmesine yardımcı olmaları sebebiyle de cinler insanlardan faydalanmışlardır. İnsanların cinlerden faydalanmalarının "Meğer, insanlardan bazı 'er'ler, cinlerden birtakım 'er'lere sığınıyorlarmış..." [Cin 72/6] âyetinde haber verildiği şekilde olduğu da söylenmiştir. Nitekim bir adam, bir vadide konaklayıp korktuğu zaman, cinlerin büyüğünü kastederek "Bu vadinin rabbine sığınırım!" derdi. Cinlerin insanlardan faydalanmaları ise insanların, cinlerin kendilerinden zararlı şeyleri uzaklaştırmaya ve kendilerini koruyup kollamaya muktedir olduklarını kabul etmeleridir.

{وَهُوَ وَلِيُّهُم} مواليهم ومحبهم أو ناصرهم على أعدائهم {بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} بسبب أعمالهم؛ أو متوليهم بجزاء ما كانوا يعملون.

١٢٨-﴿وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ قَدِ اسْتَكْثَرْتُم مِنَ الإِنْسِ وَقَالَ أَوْلِيَاؤُهُمْ مِنَ الإِنْسِ رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ وَبَلَغْنَا أَجَلَنَا الَّذِي أَجَّلْتَ لَنَا قَالَ النَّارُ مَثْوَاكُمْ خَالِدِينَ فِيهَا إِلا مَا شَاءَ اللّٰهُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ﴾

[١٢٩٣] {وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ} منصوب بمحذوف، أي واذكر يوم نحشرهم. أو يوم نحشرهم قلنا: {يا معشر الجن}. أو ويوم نحشرهم وقلنا يا معشر الجنّ كان ما لا يوصف لفظاعته. والضمير لمن يحشر من الثقلين وغيرهم. والجنّ هم الشياطين.

[١٢٩٤] {قَدِ اسْتَكْثَرْتُمْ مِنَ الْإِنْسِ} أضللتم منهم كثيرًا، أو جعلتموهم أتباعكم فحشر معكم منهم الجم الغفير. كما تقول: استكثر الأمير من الجنود، واستكثر فلان من الأشياع.

[١٢٩٥] {وَقَالَ أَوْلِيَاؤُهُم مِنَ الْإِنْسِ} الذين أطاعوهم واستمعوا إلى وسوستهم {رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ}، أي انتفع الإنس بالشياطين حيث دلوهم على الشهوات وعلى أسباب التوصل إليها، وانتفع الجنّ بالإنس حيث أطاعوهم وساعدوهم على مرادهم وشهوتهم في إغوائهم، وقيل: استمتاع الإنس بالجنّ ما في قوله {وَأَنَّهُ كَانَ رِجَالٌ مِنَ الإنس يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِنَ الجن} [الجن: ٦] وأن الرجل كان إذا نزل واديًا وخاف قال: أعوذ بربّ هذا الوادي، يعني به كبير الجنّ. واستمتاع الجنّ والإنس: اعتراف الإنس لهم بأنهم يقدرون على الدفع عنهم وإجارتهم لهم.

[1296] "Bizler için belirlediğin ecelimize ulaştık." Bununla, yeniden diriliş gününü kastederler. Bu söz; insanların şeytanlara uyduklarının, boş arzularının peşine düştüklerinin ve yeniden dirilişi yalanladıklarının bir itirafı olup ayrıca onların, Rablerine tam bir teslimiyet göstereceklerini ve hallerine derin bir pişmanlık duyacaklarını da haber vermektedir.

[1297] "Hepinizin yeri, temelli kalacağınız Ateş'tir!.. Allah'ın dilediği hariç." Yani ateş azabının içinde ebediyen kalacaklardır. Allah'ın dilediği hariç [إِلَّا مَا شَاءَ اللهُ] ifadesi, Allah'ın dilediği vakitler hariç demektir ki bu vakitlerde de ateş azabından *zemherîr* denilen soğuk azaba nakledileceklerdir. Rivayete göre onlar orada, içinde zemherîr bulunan bir vadiye girerler. Soğuk onların tüm eklemlerini birbirinden ayırır. Onlar da köpek gibi ulumaya başlarlar ve tekrar ateş azabına geri döndürülmek isterler. Veya buradaki istisna şu söz kabilindendir: Canciğer arkadaşı öldürülüp de tek kalan bir kişi, arkadaşını öldüren katili yakalamış, onu öldürmek üzere boğazına sarılmış ve şiddetli bir öfkeyle ona dişlerini gıcırdatıyor. Katil ise boğazını sıkmayı bırakmasını istiyor. Buna karşılık o: "Eğer senin boğazını sıkmayı bırakırsam, Allah beni helâk etsin. Ancak böyle bir şey dilersem hariç!" diyor. Bunu söylerken, gücünün yettiği en şiddetli bir şekilde katilden öç almaktan başka bir dileğinin olmadığını da kesinlikle biliyor. Dolayısıyla, bu kişinin "Ancak böyle bir şey dilersem hariç" ifadesi, tehdit edilen o kişiyle alay etmeyi de içine alan en şiddetli tehditlerden biri olur. Çünkü o, bu sözü, [gerçekte kesinlikle böyle bir şey olmadığı halde] muhataba kurtulmayı tamah ettirecek bir istisna sûretinde söylemiş oluyor.

[1298] "Senin Rabbin, gerçekten mutlak hikmet sahibi" olup ancak hikmetin gerektirdiği şeyleri yapar, "mutlak ilim sahibi" olup kâfirlerin ebedî azabı hak ettiklerini bilir.

129. İşledikleri yüzünden zalimleri birbirinin peşine işte böyle takarız!..

[1299] "İşledikleri" inkâr ve günahlar "yüzünden zalimleri birbirinin peşine işte böyle takarız!" Onları kendi halleriyle baş başa bırakırız, onlar da şeytanların ve doğru yoldan sapmış insanların yaptığı gibi birbirlerini velî edinirler, birbirlerinin peşine takılırlar. Veya dünyada oldukları gibi Biz onları Kıyamet günü de birbirlerinin velîsi ve yakın arkadaşı kılarız.

[١٢٩٦] {وَبَلَغْنَا أَجَلَنَا الَّذِي أَجَّلْتَ لَنَا}، يعنون يوم البعث. وهذا الكلام اعتراف بما كان منهم من طاعة الشياطين واتباع الهوى والتكذيب بالبعث واستسلام لربهم وتحسر على حالهم.

[١٢٩٧] {خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاء اللّهُ} أي يخلدون في عذاب النار الأبد كله ٥ إلاّ ما شاء الله، إلاّ الأوقات التي ينقلون فيها من عذاب النار إلى عذاب الزمهرير. فقد روي أنهم يدخلون واديًا فيه من الزمهرير ما يميز بعض أوصالهم من بعض، فيتعاوَوْن ويطلبون الردّ إلى الجحيم. أو يكون من قول الموتور الذي ظفر بواتره ولم يزل يحرق عليه أنيابه وقد طلب إليه أن ينفس عن خناقه: أهلكني الله إن نفست عنك إلاّ إذا شئت، وقد علم أنه لا يشاء إلاّ التشفي منه بأقصى ما يقدر ١٠ عليه من التعنيف والتشديد، فيكون قوله: إلاّ إذا شئت، من أشد الوعيد، مع تهكم بالموعد لخروجه في صورة الاستثناء الذي فيه إطماع.

[١٢٩٨] {إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ} لا يفعل شيئًا إلا بموجَب الحكمة، {عَلِيمٌ} بأن الكفار يستوجبون عذاب الأبد.

١٢٩-﴿وَكَذَلِكَ نُوَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

١٥ [١٢٩٩] {نُوَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا} نخليهم حتى يتولى بعضهم بعضًا كما فعل الشياطين وغواة الإنس؛ أو نجعل بعضهم أولياء بعض يوم القيامة وقرناءهم كما كانوا في الدنيا {بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} بسبب ما كسبوا من الكفر والمعاصي.

130. "Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size Benim âyetlerimi anlatan, bu günle karşı karşıya geleceğiniz konusunda sizi uyaran kendi içinizden elçiler gelmemiş miydi?!" (buyurunca)"Ya Rabbi! Kendi aleyhimize şahitlik ederiz." derler... Onları dünya hayatı aldatmış ve inkârcı birer nankör olduklarına kendi aleyhlerine şahitlik etmişlerdir...

[1300] Kıyamet günü kendilerine kınama kabilinden şöyle denilir: "İçinizden elçiler gelmemiş miydi?!" Cinlere, kendilerinden elçiler gelip gelmediği hususunda ihtilaf edilmiştir. Bir kısım âlimler, âyetin zahirini dikkate alarak onlara kendi cinslerinden bir elçinin gelmesi noktasında insan mükelleflerle cin mükellefler arasında bir fark görmemişlerdir. Zira insanlar ancak insan bir elçi ile, cinler de ancak cin bir elçi ile ünsiyet ve ülfet edebilirler. Başka âlimler ise elçilerin sadece insanlardan geldiğini söylemişlerdir; âyette رُسُلٌ مِنْكُمْ (içinizden elçiler) buyrulmuştur. Bu elçiler her ne kadar insanlardan olsa da insanlar ve cinler birlikte muhatap alındığından, böyle buyrulması doğru olmuştur. Tıpkı, "İnci ve mercan çıkar *ikisinden* de..." [Rahmân 55/22] âyetinde olduğu gibi [ki inci ve mercan, tatlı ve tuzlu denizlerin sadece *bir*inden çıkmaktadır]. Allah Teâlâ'nın bununla, elçilerin cinlere uyarıcı olarak gönderdikleri cin elçileri murat ettiğini söyleyenler de olmuştur. Nitekim "(Okuma) bitince de birer uyarıcı olarak kavimlerine döndüler." [Ahkâf 46/29] âyetinde bu uyarıcı elçilerden bahsedilir. Kelbî [v. 146/763] ise şöyle demektedir: "Muhammed (s.a.)gönderilmezden evvel elçiler sadece insanlara gönderilmekteydi. Peygamber (s.a.) ise hem insanlara hem de cinlere gönderilmiştir."

[1301] "Ya Rabbi! Kendi aleyhimize şahitlik ederiz" ifadesi, onların "size elçi gelmedi mi?" sorusuna olan tasdiklerini ve buna verdikleri cevabı anlatmaktadır. Çünkü elçilerin gelmesini nefyeden cümlenin başındaki Hemze [soru değil,] yadırgama anlamında olup onlara gerçeği kabul ettirmek istemektedir. Nitekim onların "Kendi aleyhimize şahitlik ederiz." sözleri, Allah'ın delilinin kendilerini ilzam ettiğinin, karşı koyamayacakları şekilde kendilerini susturduğunun ikrarıdır. **Şayet** "Bunlar nasıl, bu âyette [Müşrik olduklarını] itiraf ediyorlar da "Rabbimiz Allah'a yemin ederiz ki biz Müşrik değildik!" [En'âm 6/23] âyetinde bunu inkâr ediyorlar [Yani bu iki âyet çelişmiyor mu]?" **dersen derim ki:** O uzun Kıyamet gününde birbirinden farklı çeşitli haller, konumlar ve safhalar olacaktır. Bunların bir safhasında ikrarda bulunacaklar; bir başka safhasında ise inkâr edeceklerdir. Veya bu ikrarla, ağızlarına mühür vurulduğu zamanki ellerinin, ayaklarının ve derilerinin yapacağı şahitlik murat olunmuştur. **Şayet** "Kendi aleyhlerine şahitlikleri niçin tekrar edildi?" **dersen**

١٣٠-﴿يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالإِنْسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آياتي وَيُنْذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا قَالُوا شَهِدْنَا عَلَى أَنْفُسِنَا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَشَهِدُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ﴾

[١٣٠٠] يقال لهم يوم القيامة على جهة التوبيخ: {أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ منكُمْ}.

٥ واختلف في أن الجنّ هل بعث إليهم رسل منهم؛ فتعلق بعضهم بظاهر الآية ولم يفرق بين مكلفين ومكلفين أن يبعث إليهم رسول من جنسهم، لأنهم به آنسُ وله آلفُ. وقال آخرون: الرسل من الإنس خاصة، وإنما قيل: رسل منكم، لأنه لما جمع الثقلان في الخطاب صحَّ ذلك وإن كان من أحدهما، كقوله {يَخْرُجُ مِنْهُمَا الُّلؤْلُؤُ وَالمَرْجَانُ} [الرحمن: ٢٢]. وقيل: أراد رسل الرسل من الجنّ إليهم، كقوله تعالى

١٠ {وَلَّوا إلى قَوْمِهِم مُنذِرِينَ} [الأحقاف: ٢٩]. وعن الكلبي: كانت الرسل قبل أن يبعث محمد ﷺ يبعثون إلى الإنس، ورسول الله ﷺ بعث إلى الإنس والجنّ.

[١٣٠١] {قَالُوا شَهِدْنَا عَلَى أَنْفُسِنَا} حكاية لتصديقهم وإيجابهم قولَه {أَلَمْ يَأْتِكُمْ}، لأن الهمزة الداخلة على نفي إتيان الرسل للإنكار، فكان تقريرًا لهم. وقولهم: {شَهِدْنَا عَلَى أَنْفُسِنَا} إقرار منهم بأن حجة الله لازمة لهم، وأنهم محجوجون

١٥ بها. فإن قلت: ما لهم مقرّين في هذه الآية جاحدين في قوله {واللهِ رَبّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ} [الأنعام: ٢٣]؟ قلت: تتفاوت الأحوال والمواطن في ذلك اليوم المتطاول، فيقرّون في بعضها، ويجحدون في بعضها؛ أو أريد شهادة أيديهم وأرجلهم وجلودهم حين يختم على أفواههم. فإن قلت: لم كرّر ذكر شهادتهم على أنفسهم؟

derim ki: Birincisi; onların bu sözü nasıl söylediklerini ve suçlarını nasıl itiraf ettiklerini anlatmak içindir. İkincisi ise onları kınamak, görüşlerinin hatalı olduğunu ortaya koymak, kendileri üzerinde ne kadar az düşünüp gözlem yaptıklarını belirtmek ve dünya hayatının ve hâlihazırdaki zevklerin kendilerini aldattığı kimselerden olduklarını haber vermek içindir. Bu sebeple, sonuçta kâfir olduklarını söyleyerek kendi aleyhlerine şahitlik yapmak, Rablerine teslimiyet göstermek ve O'nun azabını hak ettiklerini söylemek zorunda kalmışlardır. Allah da bunu sırf, dinleyenleri onların haline düşmekten sakındırmak için söylemiştir.

131. Bu (elçi gönderme) de senin Rabbin, hiçbir şehir halkını, (haktan) gafillerken zalimce helâk edici olmadığı içindir.

[1302] ذٰلِكَ [bu] ism-i işareti, daha önce geçen elçi göndermeye ve bu elçilerin kötü bir akıbete karşı kendilerini uyarmalarına işaret etmektedir. Bu kelime, hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olup *el-emru zâlike* (durum böyle) takdirindedir. "(Bu da) senin Rabbin, hiçbir şehir halkını helâk edici olmadığı içindir." ifadesi, sebep bildirmektedir. Yani sana anlattığımız bu durum, senin Rabbinin hiçbir şehir halkını zalimce helâk etmesinin söz konusu olmadığını haber vermek içindir. Bu mâna, En edatının, fiilleri nasbeden edat olması ihtimaline göredir. Bunun, Enne'den tahfif edilmiş En olması da câizdir. Buna göre mâna, "Durum ve söz şudur ki senin Rabbin hiçbir şehir halkını zalimce helâk edici değildir." şeklinde olur. En edatını *zâlike*den bedel yapman da mümkündür. Tıpkı وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذٰلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دابِرَ هؤُلاءِ مَقْطُوعٌ ("Ve ona, 'bunların kökünün kazınacağına yönelik emri[mizi] bildirdik" [Hicr 15/66]) âyetinde olduğu gibi.

[1303] بِظُلْمٍ (Zulm ile…) Yani yöneldikleri bir zulüm sebebiyle… Veya zâlimce… Yani eğer onlar bir peygamber ve kitapla uyarılmadan, böyle bir şeyden gafil oldukları halde Allah onları helâk etseydi, bu zulüm olurdu. Allah ise her türlü zulümden ve her türlü kötülükten yücedir.

132. Her birinin kendi yapıp ettiklerine göre dereceleri vardır. Senin Rabbin onların yaptıklarından gafil değildir.

[1304] Mükelleflerden "her birinin yapıp ettiklerine göre" yani amellerinin karşılığı olarak "dereceler" yani makamlar "vardır. Senin Rabbin onların yaptıklarından gafil değildir" ki bu amellerin miktarları, durumları ve bunlara göre elde edilecek karşılıklar O'na gizli kalsın.

قلت: الأولى حكاية لقولهم كيف يقولون ويعترفون؟ والثانية: ذمّ لهم، وتخطئة لرأيهم، ووصف لقلة نظرهم لأنفسهم، وأنهم قوم غرتهم الحياة الدنيا واللذات الحاضرة، وكان عاقبة أمرهم أن اضطُرّوا إلى الشهادة على أنفسهم بالكفر والاستسلام لربهم واستيجاب عذابه؛ وإنما قال ذلك تحذيرًا للسامعين من مثل حالهم.

٥ ١٣١-﴿ذَلِكَ أَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا غَافِلُونَ﴾

[١٣٠٢] {ذَلِكَ} إشارة إلى ما تقدم من بعثة الرسل إليهم وإنذارهم سوء العاقبة، وهو خبر مبتدأ محذوف، أي الأمر ذلك. و{أَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى} تعليل، أي الأمر ما قصصناه عليك لانتفاء كون ربك مهلك القرى بظلم، على أن أنْ هي التي تنصب الأفعال. ويجوز أن تكون مخففة من الثقيلة، ١٠ على معنى: لأن الشأن والحديث لم يكن ربك مهلك القرى بظلم. ولك أن تجعله بدلًا من {ذلك}، كقوله {وَقَضَيْنآ إِلَيْهِ ذَلِكَ الأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَؤُلاءِ مَقْطُوعٌ} [الحجر: ٦٦].

[١٣٠٣] {بِظُلْمٍ} بسبب ظلم قدموا عليه؛ أو ظالمًا، على أنه لو أهلكهم وهم غافلون ولم ينبهوا برسول وكتاب، لكان ظلمًا. وهو متعال عن الظلم وعن كل قبيح.

١٥ ١٣٢-﴿وَلِكُلٍّ دَرَجَاتٌ مِمَّا عَمِلُوا وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ﴾

[١٣٠٤] {وَلِكُلٍّ} من المكلفين {درجاتٌ} منازل {ممَّا عَمِلُوا} من جزاء أعمالهم. {وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ} بساهٍ عنه يخفى عليه مقاديره وأحواله وما يستحق عليه من الأجر.

133. Bununla beraber, senin Rabbin müstağnîdir, merhamet sahibidir. İsterse sizi giderir ve arkanızdan sizin yerinize dilediklerini getirir. Nitekim sizi de bir başka kavmin soyundan getirmiştir.

[1305] "Senin Rabbin", kullarından ve onların ibadetlerinden "müstağnidir, merhamet sahibidir;" onları daimî menfaatlere yönlendirmek için dinî tekliflerle [haram ve helâllerle] onlara merhamette bulunur. Ey âsiler! Allah "isterse sizi giderir ve arkanızdan sizin yerinize" itaatkâr yaratıklardan "dilediklerini getirir" de onlar, sizin gibi [kötü] sıfatlara sahip olmazlar. "Nitekim sizi de bir başka kavmin soyundan" onların evlatları kanalından "getirmiştir." Burada "bir başka kavmin soyundan" ifadesiyle kastedilenler, Nûh *Aleyhisselâm*'ın gemisinde bulunan kimselerdir.

134. Size va'dedilenler mutlaka yerine gelecektir. O'nu âciz bırak(ıp elinden kurtul)acak değilsiniz!

135. De ki: Ey kavmim! Siz elinizden geleni yapın; tabiî, ben de yapacağım! Şu yurdun, sonunda kimin olacağını ileride bileceksiniz. Asla felâh bulamaz çünkü zalimler!

[1306] *Mekânet* kelimesi, bir kimsenin bir yere sağlam bir şekilde yerleştiğini ifade etmek için *mekune mekânet^en^* ifadesindeki gibi masdar da olur; yer / mekân anlamında da kullanılır. Bu mânada *mekân^un^* ve *mekânet^un^*; *makām^un^* ve *makāmet^un^* denilir. اعْمَلُوا عَلٰى مَكَانَتِكُمْ ifadesi şu anlamlara gelebilir: Birincisi; gücünüz ve imkânınız neye yetiyorsa bunların hepsini son noktasına kadar kullanarak yapmak istediğinizi yapın. İkincisi; üzerinde bulunduğunuz yön ve sahip olduğunuz hal üzere devam edin. Nitekim, sahip olduğu hal üzere devam etmesi emredilen kişiye, "Bulunduğun hal üzere devam et, ondan sapma!" anlamında *'alâ mekânetike yâ fülân* denilir."Tabiî, ben de yapacağım!" Yani üzerinde bulunduğum yol ve sahip olduğum hal üzere devam edeceğim. Âyetin anlamı şöyledir: [Ey kâfirler!] Siz küfrünüz ve bana düşmanlığınız üzere devam edin. Şüphesiz ben de İslâm dini üzere hareket etmeye ve sizin eziyetlerinize sabırla katlanmaya devam edeceğim. Övgüye değer âkıbetin ikimizden hangisine ait olacağını ileride bileceksiniz. "Siz elinizden geleni yapın!" emrinde tutulan yol, "İstediğinizi yapın!" [Fussılet 41/40] emrindeki gibi olup kendisine bu şekilde emredilen kişiden kötülükten başka bir şey gelmeyeceğini tescillemek ve önünü açmak için kullanılmıştır. Sanki o kişi böyle yapmakla emrolunmuş, böyle davranması ona kesinlikle vacip olmuştur; adeta hiçbir şekilde ondan ayrılması ve ona aykırı davranması mümkün değildir.

١٣٣-﴿وَرَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُو الرَّحْمَةِ إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَسْتَخْلِفْ مِنْ بَعْدِكُمْ مَا يَشَاءُ كَمَا أَنْشَأَكُمْ مِنْ ذُرِّيَّةِ قَوْمٍ آخَرِينَ﴾

[١٣٠٥] {وَرَبُّكَ الْغَنِيُّ} عن عباده وعن عبادتهم {ذُو الرَّحْمَةِ} يترحم عليهم بالتكليف ليعرّضهم للمنافع الدائمة {إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ} أيها العصاة {وَيَسْتَخْلِفْ مِن بَعْدِكُم مَا يَشَاء} من الخلق المطيع {كَمَا أَنشَأَكُمْ من ذُرّيَّةِ قَوْمٍ آخَرِينَ} من أولاد قوم آخرين لم يكونوا على مثل صفتكم، وهم أهل سفينة نوح عليه السلام.

١٣٤-﴿إِنَّ مَا تُوعَدُونَ لَآتٍ وَمَآ أَنْتُم بِمُعْجِزِينَ﴾

١٣٥-﴿قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ إِنَّهُ لا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ﴾

[١٣٠٦] «المكانة» تكون مصدرًا، يقال: مكن مكانة، إذا تمكن أبلغ التمكن؛ وبمعنى المكان، يقال: مكان ومكانة، ومقام ومقامة. وقوله {اعْمَلُوا عَلى مَكَانَتِكُمْ} يحتمل: اعملوا على تمكنكم من أمركم وأقصى استطاعتكم وإمكانكم؛ أو اعملوا على جهتكم وحالكم التي أنتم عليها. يقال للرجل إذا أمر أن يثبت على حاله: على مكانتك يا فلان، أي اثبت على ما أنت عليه لا تنحرف عنه. {إِنّى عامل} أي عامل على مكانتي التي أنا عليها. والمعنى: اثبتوا على كفركم وعداوتكم لي، فإني ثابت على الإسلام وعلى مصابرتكم؛ {فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ} أينا تكون له العاقبة المحمودة. وطريقة هذا الأمر طريقة قوله {اعملوا مَا شِئْتُمْ} [فصلت: ٤٠]، وهي التخلية والتسجيل على المأمور بأنه لا يأتي منه إلاّ الشرّ، فكأنه مأمور به وهو واجب عليه حتم ليس له أن يتفصى عنه ويعمل بخلافه.

[1307] **Şayet** "[فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ ifadesinde] Men edatının cümle içindeki yeri nedir?" **dersen derim ki:** *Eyyu* (hangisi) anlamında olduğu ve *'ilm* fiilinin kendisiyle alakası kesildiği zaman ref' makamında, *ellezî* anlamında olduğu zaman ise nasb makamındadır [*'ilm*in mef'ûlüdür].

5 [1308] "Şu yurdun âkıbeti" yani Allah Teâlâ'nın şu dünya yurdunu kendisi için yarattığı güzel âkıbet… Bu ["Şu yurdun, sonunda kimin olacağını ileride bileceksiniz" ifadesi] öyle bir ikaz metodudur ki bir yandan sert bir tehdit içermekte ve uyaranın haklı, uyarılanın ise haksız olduğunu belirtmekte fakat bir yandan da yumuşak bir yol tutularak söz insaflıca [yani karşı tarafa da hak verir tarzda]

10 kullanılmaktadır.

136. (Müşrikler) Allah'ın yarattığı ekin ve davarlardan -kendi iddialarınca- O'nun için bir pay ayırarak "Bu, Allah'ın; bu da ortaklarımızındır." demekteler; (ama) ortaklarına ait olanlar Allah'a ulaşmazken, Allah'a ait olanlar ortaklarına gidiyor! Ne kötüdür hükmedegeldikleri

15 **şey!..**

[1309] Müşrikler, ekin ve davarlardan bir kısmını Allah'a, bir kısmını da putlarına ayırıyorlardı. Allah'a ayırdıklarının artmakta, çoğalmakta ve kendi içinde hayırlı anlamda ziyadeleşmekte olduğunu gördüklerinde kararlarından dönüyor ve onu putlarına ait kılıyorlardı. Putları için ayırdıklarında bir artma

20 söz konusu olduğunda ise onu yine putlarına terk ediyorlardı. Sebep olarak da Allah'ın zengin olduğunu, buna ihtiyacı bulunmadığını ileri sürüyorlardı. Halbuki bunun gerçek sebebi, onların putlarına olan sevgileri ve onları tercih etmeleri idi.

[1310] مِمَّا ذَرَاَ (Allah'ın yarattığından) ifadesi, [ekin ve davarlardan] artan ve

25 çoğalan kısmın Allah'a ayrılmasının daha doğru olacağını çünkü bunları yaratıp çoğaltanın bizzat Allah olduğunu beyan etmektedir. Diğer taraftan da artan ve çoğalan bu kısmın, bunları ne yaratmaya ne de çoğaltmaya güçleri yeten putlara ayrılmasının doğru olmayacağını haber vermektedir.

[1311] بِزَعْمِهِمْ (kendi iddialarınca) kelimesi, zamme ile *bi-zu'mihim* şeklin-

30 de de okunmuştur. Yani onlar, bunlardan bir kısım şeylerin Allah'a ait olduğunu iddia etmişlerdir. Halbuki Allah, onlara böyle bir şey emretmemiş ve şirk olan böyle bir taksimi asla meşrû görmemiştir. Çünkü onlar böyle davranmakla, kendilerine yakınlaşma bakımından Allah ile putları arasında bir ortaklık bulunduğunu düşünüp şirke düşmüşlerdir.

[١٣٠٧] فإن قلت: ما موضع {مَن}؟ قلت: الرفع إذا كان بمعنى أيّ، وعلق عنه فعل العلم؛ أو النصب إذا كان بمعنى الذي.

[١٣٠٨] و{عَاقِبَةُ الدَّارِ} العاقبة الحسنى التي خلق الله تعالى هذه الدار لها. وهذا طريق من الإنذار لطيف المسلك، فيه إنصاف في المقال وأدب حسن، مع تضمن شدة الوعيد، والوثوق بأنّ المنذر محقّ والمنذر مبطل.

١٣٦-﴿وَجَعَلُوا لِلّٰهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَالأَنْعَامِ نَصِيبًا فَقَالُوا هَذَا لِلّٰهِ بِزَعْمِهِمْ وَهَذَا لِشُرَكَائِنَا فَمَا كَانَ لِشُرَكَائِهِمْ فَلا يَصِلُ إِلَى اللهِ وَمَا كَانَ لِلّٰهِ فَهُوَ يَصِلُ إِلَى شُرَكَائِهِمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾

[١٣٠٩] كانوا يعيّنون أشياء من حرث ونتاج لله، وأشياء منها لآلهتهم؛ فإذا رأوا ما جعلوه لله زاكيًا ناميًا يزيد في نفسه خيرًا رجعوا فجعلوه للآلهة، وإذا زكا ما جعلوه للأصنام تركوه لها واعتلوا بأنّ الله غنيّ، وإنما ذاك لحبهم آلهتهم وإيثارهم لها.

[١٣١٠] وقوله {مِمَّا ذَرَأَ} فيه أن الله كان أولى بأن يجعل له الزاكي، لأنه هو الذي ذرأه وزكاه، ولا يرد إلى ما لا يقدر على ذرء ولا تزكيه.

[١٣١١] {بِزَعْمِهِمْ} وقرئ: بالضم، أي قد زعموا أنه لله والله لم يأمرهم بذلك ولا شرع لهم تلك القسمة التي هي من الشرك، لأنهم أشركوا بين الله وبين أصنامهم في القربة.

[1312] "[Ama ortaklara ait olanlar] Allah'a ulaşmaz." Yani ortaklarına ait olan bu mallar, normalde bunları harcamaları gereken misafirlere ikram ve miskinlere tasadduk gibi yerlere ulaşmaz. "Allah'a ait olanlar" ise yanlarında kurban kesilmek, putların bekçilerine ödeme yapmak vb. yollarla "ortaklarına gidiyor!" Putlarını Allah'a tercih etmeleri ve kendilerine meşru kılınmayan bir şeyi yapmaları hususunda "hükmedegeldikleri şey ne kötü!.."

137. İşte bunun gibi, ortakları, kendilerini alçaltmak ve onları dinlerinde şüpheye düşürmek için Müşriklerden birçoğuna çocuklarını öldürmeyi dahi cazip gösterdi. Allah dilemiş olsaydı bunu yapamazlardı. Öyleyse kendi uydurdukları ile başbaşa bırak bunları!..

[1313] "İşte bunun gibi…" Yani bu cazip gösterme gibi… Bu, yakınlık vesilesi olacak şeylerin Allah Teâlâ ile putlar arasında taksim edilmesinde şirkin cazip gösterilmesidir veya şeytanlardan öğrenilen bu aşikâr cazip gösterme gibidir. Mâna şöyledir: Onların şeytanlardan veya putların bekçilerinden ortakları, onlara çocuklarını diri diri toprağa gömerek veya putlara kurban ederek öldürmelerini cazip göstermiştir. Cahiliye döneminde bir adam: "Şu kadar erkek çocuğum olursa mutlaka birini boğazlayacağım!" diye yemin ederdi. Nitekim [Peygamberimiz'in dedesi] Abdulmuttalib [v. 652 m.] de bu şekilde yemin etmişti.

[1314] *Zeyyene* (cazip gösterdi) fiili ma'lûm olarak okunmuş, *şurekâ'uhum* (onların ortakları) kelimesi onun fâ'ili olmuş ve *katle evlâdihim* (çocuklarını öldürmek) de nasb ile okunmuştur. Bu fiil, *zuyyine* [cazip gösterildi] şeklinde meçhul olarak da okunmuştur. *Katlu evlâdihim* (çocuklarının öldürülmesi) de ref' ile okunmuştur. *Şurekâ'uhum* kelimesinin merfû" olması ise *zuyyine* fiilinin delâlet ettiği gizli bir fiille olmuştur. Buna göre "Onlara, çocuklarının öldürülmesi cazip gösterildi." denildiğinde adeta "Bunu kim cazip gösterdi?" diye sorulmuş, cevap olarak da "Bunu onlara ortakları cazip gösterdi." denilmiştir. İbn Âmir'in [v. 118/736] âyeti, *katl* kelimesini *şurakâ'* kelimesine izâfe edip zarf olmaksızın ikisinin arasını ayırarak *katlu evlâdehum şurekâ'ihim* (ortaklarının onların çocuklarını öldürmesi) şeklinde okumasına gelince, bu öyle bir şeydir ki şâirin

> Genç deveyi Ebû Mezâde'nin dürtüp yaraladığı gibi…[88]

beytinde olduğu gibi, zaruret yerlerinde bile olsa çirkin ve merdut sayılırken, nasıl olur da mensur bir sözde, hele hele nazmının güzelliği ve cezâletiyle mu'ciz bir kelâm olan Kur'ân'da çirkin ve merdut sayılmaz?!

---

88 Beytin aslı, *Zecce Ebî Mezâde'l-kalûsa* şeklindedir. Bununla birlikte, "mütevâtir bir kıraatin herhalde Arap dili zevkine uygun olacağı, Zemahşerî'nin ise ana dili Arapça olmadığından bunu zevk edemediği" de söylenmiştir. Gerçekten de İbn Âmir kıraatinde; Behçet Kemal Çağlar'ın, X. Yıl Marşı'ndaki "Türk'üz, cumhûriyyetin göğsümüz tunç siperi" ifadesine benzer bir kullanım hissedilmektedir. Bu şiirde de tamlayan ile tamlanan arasına 'göğsümüz' kelimesi girmiştir. / ed.

[١٣١٢] {فَلَا يَصِلُ إِلَى اللهِ} أي لا يصل إلى الوجوه التي كانوا يصرفونه إليها من قرى الضيفان والتصدق على المساكين. {فَهُوَ يَصِلُ إلى شُرَكَائِهِمْ} من إنفاق عليها بذبح النسائك عندها والإجراء على سَدَنَتها ونحو ذلك. {سَاء مَا يَحْكُمُونَ} في إيثار آلهتهم على الله تعالى وعملهم ما لم يشرع لهم.

٥ ١٣٧-﴿وَكَذَلِكَ زَيَّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلَ أَوْلادِهِمْ شُرَكَاؤُهُمْ لِيُرْدُوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ وَلَوْ شَاءَ اللهُ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ﴾

[١٣١٣] {وَكَذَلِكَ} ومثل ذلك التزيين، وهو تزيين الشرك في قسمة القربان بين الله تعالى والآلهة؛ أو مثل ذلك التزيين البليغ الذي هو علَم من الشياطين. والمعنى: أن شركاءهم من الشياطين، أو من سَدَنَة الأصنام زينوا لهم قتل أولادهم بالوأد، أو ١٠ بنحرهم للآلهة. وكان الرجل في الجاهلية يحلف: لئن ولد له كذا غلامًا لينحرنّ أحدهم، كما حلف عبد المطلب.

[١٣١٤] وقرئ «زيَّن» على البناء للفاعل الذي هو شركاؤهم، ونصب {قَتْلَ أولادهم}، و"زيّن"، على البناء للمفعول الذي هو القتل، ورفع {شركاؤهم} بإضمار فعل دلّ عليه زيّن، كأنه قيل لما قيل زين لهم قتل أولادهم: من زينه؟ فقيل: زينه لهم ١٥ شركاؤهم. وأما قراءة ابن عامر «قتلُ أولادَهم شركائِهم» برفع القتل ونصب الأولاد وجرّ الشركاء، على إضافة القتل إلى الشركاء، والفصل بينهما بغير الظرف، فشيء لو كان في مكان الضرورات، وهو الشعر، لكان سمجًا مردودًا، كما سمج وردّ:

زَجَّ الْقَلوصَ أَبِي مَزَادَهْ ۞

فكيف به في الكلام المنثور؛ فكيف به في القرآن المعجز بحسن نظمه وجزالته!؟

İbn Âmir'i âyeti böyle okumaya iten şey, mushaflardan birinde *şurekâ'ihim* kelimesinin Yâ ile شركايهم şeklinde yazıldığını görmesidir. Eğer *evlâd* ve *şurakâ'* kelimelerinin cerri ile *evlâdihim şurakâ'ihim* ("evlâtlarını, yani ortaklarını öldürmek…" şeklinde) okusaydı -çünkü çocuklar mallarında onların ortağıdır- böyle bir suçu işlemekten kurtulup farklı bir alternatif bulmuş olurdu.

[1315] "Ortakları, kendilerini alçaltmak" yani aldatmak sûretiyle onları helâk etmek "ve onları dinlerinde şüpheye düşürmek" yani dinlerini onlara karışık ve anlaşılmaz hale getirmek "için…" "Din"lerinden maksat, üzerinde bulundukları İsmâil *Aleyhisselâm*'ın dinidir. Sonunda bu dinden kayıp şirke düşmüşlerdi. Denilmiştir ki dinlerinden maksat, üzerinde bulunmaları gereken dindir. Bu ifadenin, "onları karmakarışık bir dinin içine sürüklemek için" anlamında olduğu da söylenmiştir. **Şayet** "[لِيُرْدُوهُمْ ve وَلِيَلْبِسُوا kelimelerindeki] Lâm ne anlama gelmektedir?" **dersen şöyle derim:** Eğer bahsi geçen cazip gösterme şeytanlardan ise Lâm, sebep bildirmek içindir. Eğer putların bekçilerinden ise o zaman Lâm, sonuç bildirmek içindir.

[1316] "Allah" mecbur edici bir dileyişle "dilemiş olsaydı bunu yapamazlardı" yani Müşrikler, kendilerine cazip gösterilen bu öldürme işini yapamazlardı. Veya şeytanlar ya da putların bekçileri bu cazip kılma veya alçaltma yahut karıştırma işini yapamazlardı. Zamirin ism-i işaret mecrasında olduğu görüşüne göre ise bunların hiçbirini yapamazlardı.

[1317] "Uydurdukları şey"den maksat, uydurdukları yalanlar veya iftiralardır.

138. Evet, "Şu şu davarların, şu şu ekinlerin dokunulmazlığı vardır; bunları bizim dilediklerimizden başkası yiyemez. Birtakım hayvanlar da vardır ki bunların da sırtları haramdır [binilmez, yük vurulmaz]" diye iddia etmekteler. Bir kısım hayvanlar da vardır ki bunları keserken -Allah'a iftira ederek- üzerlerine O'nun adını anmazlar. Edip durdukları bu iftiralar yüzünden yakında Allah onları cezalandıracak!

[1318] حِجْرٌ (dokunulmaz) kelimesi *fi'l*^{un} kalıbında olup mef'ûl anlamındadır. Tıpkı *zibh*^{un} (boğazlanmış) ve *tıhn*^{un} (öğütülmüş) kelimelerinde olduğu gibi. Bu sıfatla vasıflanmada müzekker, müennes, tekil ve çoğul eşittir çünkü bunun hükmü sıfat değil isimlerin hükmüdür. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ve Katâde [v. 117/735] Hâ'nın zammesiyle *hucr*^{un}, İbn Abbâs [v. 68/688] ise daraltma kökünden حَرْجٌ şeklinde okumuştur.

والذي حمله على ذلك أن رأى في بعض المصاحف {شركائهم} مكتوبًا بالياء. ولو قرأ بجر الأولاد والشركاء -لأن الأولاد شركاؤهم في أموالهم- لوجد في ذلك مندوحة عن هذا الارتكاب.

[١٣١٥] {لِيُرْدُوهُمْ} ليهلكوهم بالإغواء، {وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ} وليخلطوا عليهم ويشبهوه. و{دِينَهُمْ} ما كانوا عليه من دين إسماعيل عليه السلام حتى زلوا عنه إلى الشرك. وقيل: دينهم الذي وجب أن يكونوا عليه. وقيل معناه وليوقعوهم في دين ملتبس. فإن قلت: ما معنى اللام؟ قلت: إن كان التزيين من الشياطين فهي على حقيقة التعليل، وإن كان من السَّدَنَة فعلى معنى الصيرورة.

[١٣١٦] {وَلَوْ شَاء اللهُ} مشيئة قسر {مَا فَعَلُوهُ}، لَما فعل المشركون ما زين لهم من القتل؛ أو لما فعل الشياطين؛ أو السدَنَة التزيين أو الإرداء أو اللبس أو جميع ذلك، إن جعلت الضمير جاريًا مجرى اسم الإشارة.

[١٣١٧] {وَمَا يَفْتَرُونَ} وما يفترونه من الإفك، أو وافتراؤهم.

١٣٨-﴿وَقَالُوا هَذِهِ أَنْعَامٌ وَحَرْثٌ حِجْرٌ لا يَطْعَمُهَا إلا مَنْ نَشَاءُ بِزَعْمِهِمْ وَأَنْعَامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُهَا وَأَنْعَامٌ لا يَذْكُرُونَ اسْمَ اللهِ عَلَيْهَا افْتِرَاءً عَلَيْهِ سَيَجْزِيهِمْ بِمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾

[١٣١٨] {حِجْرٌ} فعل بمعنى مفعول، كالذبح والطحن؛ ويستوي في الوصف به المذكر والمؤنث والواحد والجمع؛ لأنّ حكمه حكم الأسماء غير الصفات. وقرأ الحسن وقتادة {حُجْرٌ} بضم الحاء. وقرأ ابن عباس «حِرْجٌ»، وهو من التضييق.

[1319] Müşrikler, ekinlerinden ve davarlarından putları için bir şey ayırdıklarında "Bunları bizim dilediklerimizden başkası yiyemez." diyorlar, bununla da putların bekçilerini ve kadınları dışarıda tutarak sadece erkekleri kastediyorlardı."Birtakım hayvanlar da vardır ki bunların da sırtları haramdır (binilmez, yük vurulmaz.)" Bunlar *bahîra*, *sâibe* ve *hâm* diye isimlendirip gruplandırdıkları hayvanlardır[89]. "Bir kısım hayvanlar da vardır ki" bunları keserken "üzerlerine Allah'ın adını anmazlar," sadece putlarının adlarını anarlar. Söylendiğine göre Müşrikler bu tür hayvanların üzerinde haccetmezler ve bunların üzerinde oldukları halde *telbiye* getirmezlermiş. Mâna şöyledir: Onlar hayvanlarını kısım kısım ayırıyorlar; "şu hayvanlar dokunulmaz, şu hayvanların sırtı haramdır [binilmez, yük vurulmaz]; şu hayvanların üzerine de kesilirken Allah'ın adı anılmaz" diyorlardı. Böylece onları kendi batıl arzularına göre sınıflandırıyor ve bu sınıflandırmayı - Allah'a iftira ederek- O'na nispet ediyorlardı. Yani bütün bunları Allah'a iftira olarak yapıyorlardı. Oysa Allah, bu zalimlerin dediklerinden son derece yücedir, uzaktır. *İftirâ^{en}* kelimesinin mansup oluşu, onun *mef'ûlün leh* veya hal olması sebebiyledir yahut masdar-ı müekkide olması ihtimalinden dolayıdır; çünkü onların bu sözleri *iftira* anlamındadır.

139. Yine, demekteler ki: "Şu şu hayvanların karınlarında bulunanlar yalnız erkeklerimiz içindir, eşlerimize haramdır." Yavru ölü olursa da hepsi ona ortakmış... Bu (asılsız) tavsiflerinin cezasını Allah yakında verecek!.. O, 'mutlak hikmet ve ilim sahibi'dir (Hakîm, Alîm).

[1320] Müşrikler, kulaklarını yardıkları [*bahîra*] hayvanlarla, serbest bıraktıkları [*sâibe*] hayvanların ceninleri hakkında şöyle diyorlardı: Onlardan canlı doğan sadece erkeklere aittir, dişiler ondan yiyemezler. Ölü doğanlarda ise erkekler ve dişiler ortaktır. خَالِصَةٌ (yalnızca) kelimesi, mâna dikkate alınarak müennes kılınmıştır. Çünkü âyetin başında yer alan Mâ edatı, *ecinnet^{un}* (ceninler) anlamındadır. مُحَرَّمٌ (haram) kelimesi ise lafız dikkate alınarak müzekker yapılmıştır. Benzeri وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ حَتَّى إِذا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ ("Bunların içinde seni dinleyenler de var... Hatta, yanından çıktıklarında..." [Muhammed 47/16]) âyetidir. [Lafza nazaran *yestemi'u* müfred gelmişken mânaya nazaran *haracû* çoğul olmuştur.] *Hālisat^{ün}* kelimesinin sonundaki Tâ'nın, *rāviyetu'ş-şi'r^{i}* (şiirci) ifadesinde yer alan *rāviyet^{un}* kelimesindeki gibi mübalağa için olması da câizdir. Bu kelimenin, [*hālisa* sahibi] anlamında *hālis* kelimesinin yerine kullanılmış *âkıbet* gibi bir masdar olması da mümkündür ki kelimeyi nasb ile *hālisat^{en}* şeklinde okuyanların kıraati buna delâlet etmektedir.

89 Bkz. *el-Keşşaf*, Mâide 5/103 hk.

[١٣١٩] وكانوا إذا عينوا أشياء من حرثهم وأنعامهم لآلهتهم قالوا: {لَا يَطْعَمُهَا إِلَّا مَن نَشَاء} يعنون خَدَم الأوثان، والرجال دون النساء. {وَأَنْعَامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُهَا} وهي البحائر والسوائب والحوامي {وَأَنْعَامٌ لَا يَذْكُرُونَ اسْمَ اللهِ عَلَيْهَا} في الذبح، وإنما يذكرون عليها أسماء الأصنام. وقيل: لا يحجون عليها ولا يلبون على ظهورها. والمعنى: أنهم قسموا أنعامهم فقالوا: هذه أنعام حجر، وأنعام محرّمة الظهور، وهذه أنعام لا يذكر عليها اسم الله؛ فجعلوها أجناسًا بهواهم، ونسبوا ذلك التجنيس إلى الله {افتراءً عَلَيْهِ}، أي فعلوا ذلك كله على جهة الافتراء. تعالى الله عما يقول الظالمون علوًّا كبيرًا! وانتصابه على أنه مفعول له: أو حال، أو مصدر مؤكد، لأنّ قولهم ذلك في معنى الافتراء.

١٣٩-﴿وَقَالُوا مَا فِي بُطُونِ هَذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ عَلَى أَزْوَاجِنَا وَإِنْ يَكُنْ مَيْتَةً فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ سَيَجْزِيهِمْ وَصْفَهُمْ إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ﴾

[١٣٢٠] كانوا يقولون في أجنة البحائر والسوائب: ما ولد منها حيًّا فهو خالص للذكور لا تأكل منه الإناث، وما ولد منها ميتًا اشترك فيه الذكور الإناث. وأنث {خَالِصَةٌ} للحمل على المعنى، لأنّ ما، في معنى الأجنة؛ وذكر {مُحَرَّمٌ} للحمل على اللفظ. ونظيره {وَمِنْهُمْ مَن يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ حتى إِذَا خَرَجُوا مِنْ عِندِكَ} [محمد: ١٦]. ويجوز أن تكون التاء للمبالغة مثلَها في رواية الشعر. وأن تكون مصدرًا وقع موقع الخالص، كالعاقبة، أي ذو خالصة. ويدلّ عليه قراءة من قرأ «خَالِصَةً» بالنصب

Buna göre *li-zûkûrinâ* (erkeklerimiz için) kelimesi haber, *hālisat*[en] kelimesi de masdar-ı müekkide olur. Kelimenin, öne geçmiş hal olması câiz değildir. Çünkü hal, zü'l-hal olan mecrurun önüne geçemez. İbn Abbâs *Radıyallāhu 'Anh* [v. 68/688] kelimeyi izâfetle *hālisuhû* [halisi] şeklinde okumuştur. İbn Mes'ûd [v. 32/653] mushafındada *hālis*[un] şeklindedir.

[1321] "Yavru ölü olursa" yani o hayvanların karınlarındaki cenin ölü olursa… Müennes olarak *ve in tekun* (ceninler ölü olursa) şeklinde de okunmuştur. Mekkeli [kārî]ler ise *kâne* fiilini tam fiil olarak değerlendirip kelimeyi *te'nis* ve ref' ile *ve in tekun meytet*[un] şeklinde okumuşlardır. فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ (hepsi ona ortak) ifadesindeki zamirin müzekker olması, *meyte*nin, erkek veya dişi ölü doğan tüm yavrular için kullanılmasından dolayıdır. Âyette adeta *ve in yekun meyt*[un] *fe-hum fî-hi şurakâ'* (erkek yavru ölü doğarsa hepsi ona ortak olur) denilmiştir.

[1322] "Bu [asılsız] tavsiflerinin" yani helâl ve haram kılmada Allah adına yalan isnat etmelerinin "cezasını Allah yakında verecek!.." Şu âyet-i kerime de onların bu hallerini haber vermektedir: "[Aslı-astarı olmadığı halde] dillerinizin yalan yere nitelendiregeldiği şeyler için 'Şu helâldir, bu haramdır' demeyin…" [Nahl 16/116]

140. Bilgisizlikleri yüzünden çocuklarını beyinsizce öldürenler ve Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği şeyleri Allah'a iftira ederek haram sayanlar gerçekten hüsrana uğramışlardır. Kesinlikle yoldan çıkmışlardır... ki zaten [genel olarak da] hidayet üzere değillerdir.

[1323] Bu âyet, esir düşme ve fakir kalma korkusuyla kız çocuklarını diri diri gömen Rebî'a, Mudar ve diğer Arap kabileleri hakkında nâzil olmuştur. "Bilgisizlikleri yüzünden beyinsizce…" yani akıllarının zayıflığı ve çocuklarının rızkını verenin kendileri değil bizzat Allah olduğunu bilmemeleri sebebiyle…*Katelû* (öldürdüler) fiili şedde ile ve aynı mânada *kattelû* şeklinde de okumuştur.

[1324] "Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği şeyler"den maksat kulaklarını yardıkları [*bahîra*], serbest bıraktıkları [*sâibe*] vb. hayvanlardır.

141. Çardaklı çardaksız bağları bahçeleri, hurmalıkları, ürünleri farklı ekinleri, zeytin ve narı, [şeklen az-çok] benzeşseler de [tad ve nitelik bakımından] birbirine benzemez bir yapıda var eden O'dur. Mahsul verdiği zaman, mahsulünden yiyin [Allah'ın rızkını kendinize haram kılmayın]. Hasat edildiği gün de hakkını verin... Ama israf etmeyin çünkü O, israf edenleri sevmez.

على أنّ قوله {لِذُكُورِنَا} هو الخبر، وخالصةً مصدر مؤكد، ولا يجوز أن يكون حالًا متقدمة، لأن المجرور لا يتقدم عليه حاله. وقرأ ابن عباس «خَالِصُهُ»، على الإضافة. وفي مصحف عبد الله «خَالِصٌ».

[١٣٢١] {وَإِن يَكُن مَيْتَةً} وإن يكن ما في بطونها ميتة. وقرئ «وإن تكن»، بالتأنيث، على: وإن تكن الأجنة ميتة. وقرأ أهل مكة «وإن تكن ميتةٌ» بالتأنيث والرفع على كان التامةِ وتذكير الضمير في قوله {فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ}، لأن الميتة لكل ميت ذكر أو أنثى، فكأنه قيل: وإن يكن ميت فهم فيه شركاء.

[١٣٢٢] {سَيَجْزِيهِمْ وَصْفَهُمْ} أي جزاء وصفهم الكذب على الله في التحليل والتحريم من قوله تعالى {وَلا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الكَذِبَ هذا حلالٌ وهذا حَرَامٌ} [النحل: ١١٦].

١٤٠-﴿قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللّهُ افْتِرَاءً عَلَى اللهِ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ﴾

[١٣٢٣] نزلت في ربيعة ومضر والعربِ الذين كانوا يئدون بناتهم مخافة السبي والفقر {سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ} لخفة أحلامهم، وجهلهم بأنّ الله هو رازق أولادهم، لا هم. وقرئ «قتلوا» بالتشديد.

[١٣٢٤] {مَا رَزَقَهُمُ اللّهُ} من البحائر والسوائب وغيرها.

١٤١-﴿وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أُكُلُهُ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ﴾

[1325] Allah, "çardaklı çardaksız" yani kendisine çardak yapılmaksızın toprak üzerine terkedilmiş vaziyette üzüm "bağları var etti." Denilmiştir ki çardaklı olanlar, insanların ekip diktiği, bu işe önem verip çardaklar yaptığı ziraat, bolluk ve bayındırlığın olduğu bölgeler için geçerlidir. Çardaksız olanlar ise Allah'ın steplerde, çöllerde ve dağlarda yabani olarak bitirdikleridir ki bunların çardağı yoktur. Nitekim üzümler için, budanmış dalların kendisine bağlanıp tutturulacağı direkler ve çatılar yaptığın zaman, bunu ifade etmek üzere *'arraştu'l-kerm*^e^ dersin. Evin tavanı da onun *Arş*ı / çardağıdır.

[1326] Renk, tat, hacim ve koku bakımından "ürünleri birbirinden farklı…" Âyetteki *ukuluhû* (ürünleri) kelimesi zamme ve sükûn ile *ukluhû* şeklinde de okunmuş olup bitkinin yenilebilir meyvesi anlamındadır. Kelimenin sonundaki zamir *hurma*ya aittir. Ekin de hurmanın üzerine atfedilmiş olması sebebiyle onun hükmüne dâhildir. *Muhtelif*^en^ (farklı) kelimesi hal-i mukaddedir; çünkü bağlar ve bahçeler var edildiği vakitte henüz ne o ürünler ne de onlardaki farklılık söz konusu idi. Tıpkı "Temelli olarak girin oraya" [Zümer 39/73] âyetindeki "temelli olarak" [*hālidîn*] kelimesinde olduğu gibi[90]. [*Semerihî* (ürünü) kelimesi] iki zammeyle *sümürihî* (ürünleri) şeklinde de okunmuştur.

[1327] **Şayet** "Bitki mahsul vermediğinde ondan bir şey yenmesinin zaten mümkün olmadığı bilindiği halde, "mahsul verdiği zaman" ifadesinin kullanılmasının faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Onlara bitkilerin ürünlerinden yemek mübah kılınınca, mübahlığın ilk vaktinin, ağacın ürünü ortaya çıkardığı vakit olduğunun bilinmesi ve 'üründen istifade ancak olgunlaştığı zaman mübah olur' gibi yanlış bir düşünceye sapılmaması için bu ifade kullanılmıştır.

[1328] "Hasat edildiği gün de hakkını verin..." Bu âyet Mekkîdir, zekât ise ancak Medine'de farz kılınmıştır. Dolayısıyla burada bahsedilen hak ile mahsullerin hasat edildiği günde fakir ve miskinlere tasadduk edilen kısım murat edilmiştir. Yerine göre öşrün ve yerine göre de öşrün yarısının farz kılınmasıyla neshedilinceye kadar bu hakkı ödemek, mükelleflere vacipti. Bu âyetin Medenî, *hak*tan muradın da farz olan zekât olduğu da söylenmiştir. Mâna şöyledir: Bu hakkı verme hususunda azimli olun, gayret edin ve hasat günü onu vermeye ihtimam gösterin de verilmesi mümkün olan ilk vaktinden onu geciktirmeyin. Zekâtı ve sadakayı verirken "israf etmeyin." Tıpkı Sâbit b. Kays b. Şemmâs'ın [v. 12/633], beş yüz hurma ağacının ürününü toplayıp tamamını dağıtması ve onlardan hiçbir şeyi evine sokmaması gibi. [Halbuki âyette şöyle buyrulmaktadır:] "Elini büsbütün de açma, yoksa oturursun kınanmış, acınacak duruma düşmüş vaziyette!" [İsrâ 17/29]

90 Temelli oluş, cennete girdiklerinde henüz yoktur; sonuç itibariyle gerçekleşmektedir. / ed.

[١٣٢٥] {أَنشَأَ جَنَّاتٍ} من الكروم {مَعْرُوشَاتٍ} مسموكات {وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ} متروكات على وجه الأرض لم تعرّش. وقيل: المعروشات، ما في الأرياف والعمران مما غرسه الناس واهتموا به فعرّشوه؛ وَغَيْر معروشات: مما أنبته الله وحشيًّا في البراري والجبال، فهو غير معروش. يقال: عرّشت الكرم، إذا ٥ جعلت له دعائم وسمكًا تعطف عليه القضبان. وسقف البيت: عرْشه.

[١٣٢٦] {مُخْتَلِفًا أُكُلُهُ} في اللون والطعم والحجم والرائحة. وقرئ «أكله» بالضم والسكون وهو ثمره الذي يؤكل. والضمير للنخل، والزرع داخل في حكمه، لكونه معطوفًا عليه. ومختلفًا: حال مقدّرة، لأنه لم يكن وقت الإنشاء كذلك، كقوله تعالى {فادْخُلُوها خَالِدِينَ} [الزمر: ٧٣]. وقرئ «ثمره» بضمتين.

١٠ [١٣٢٧] فإن قلت: ما فائدة قوله {إِذَا أَثْمَرَ} وقد علم أنه إذا لم يثمر لم يؤكل منه؟ قلت: لما أبيح لهم الأكل من ثمره قيل: إذا أثمر، ليعلم أن أول وقت الإباحة وقت إطلاع الشجر الثمر، لئلا يتوهم أنه لا يباح إلاّ إذا أدرك وأينع.

[١٣٢٨] {وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ} الآية مكية، والزكاة إنما فرضت بالمدينة، فأريد بالحق ما كان يتصدّق به على المساكين يوم الحصاد، وكان ذلك واجبًا ١٥ حتى نسخه افتراض العشر، ونصف العشر. وقيل مدنية، والحق هو الزكاة المفروضة. ومعناه: واعزموا على إيتاء الحق واقصدوه واهتموا به يوم الحصاد، حتى لا تؤخروه عن أول وقت يمكن فيه الإيتاء. {وَلَا تُسْرِفُوا} في الصدقة، كما روي عن ثابت بن قيس بن شمّاس: أنه صرم خمسمائة نخلة ففرّق ثمرها كله ولم يدخل منه شيئًا إلى منزله. {وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ البَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَحْسُورًا} ٢٠ [الإسراء: ٢٩].

142. Yük yüklenen ve kesilen ehlî hayvanları da [sizin için O var etmiştir]. Allah'ın size nasip ettiklerinden yiyin, şeytanın adımlarını izlemeyin. Şüphesiz, o sizin için apaçık bir düşmandır.

143. Sekiz eş olarak [var etmiştir]... Koyundan iki, keçiden iki... De ki: Allah; iki erkeği mi iki dişiyi mi, yoksa iki dişinin rahimlerinde bulunanları mı haram kılmış?! Doğru söylüyorsanız, bir ilme dayanarak haber verin bana!

[1329] حَمُولَةً وَفَرْشًا (yük yüklenen ve kesilen) kelimeleri, [önceki âyetteki] *cennât*[in] (bağlar-bahçeler) kelimesine atfedilmiştir. Yani Allah, yük yüklenen ve boğazlanmak üzere yere yatırılan yahut kılından, yününden ve saçından yaygı dokunan ehlî hayvanları da var etmiştir. Denilmiştir ki *hamûle* binmeye ve yük yüklemeye elverişli olan büyük hayvanlar; *ferş* ise henüz sütten kesilmiş deve yavruları, buzağı ve koyun gibi küçük hayvanlardır. Çünkü bunlar, yere serilen yaygı gibi, cisimlerinin letafeti ve küçüklüğü sebebiyle yeryüzüne yakın durmaktadırlar.

[1330] Câhiliyye ehlinin yaptığı gibi şahsi görüşlerinizden hareketle bir kısım şeyleri helâl, bir kısım şeyleri haram kılma konusunda "şeytanın adımlarını izlemeyin."

[1331] ثَمَانِيَةَ اَزْوَاجٍ (Sekiz eş olarak) ifadesi, حَمُولَةً وَفَرْشًا kelimelerinden bedeldir. اثْنَيْنِ (iki) kelimesiyle erkek ve dişi olmak üzere 'bir çift' anlamını murat etmiştir. Bir çift deve için *cemel* ve *nâka*, bir çift sığır için *sevr* ve *bakara*, bir çift koyun için *kebş* ve *na'ce*, bir çift keçi için de *teys* ve *'anz* kelimelerinin kullanılması gibi. Bunlardan biri tek başına olduğu zaman *fert* anlamı taşır. Yanında cinsinden diğeri olduğunda ise her biri *zevc* ve ikisi birlikte *zevcân* diye isimlendirilir. Bunun delili, خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثٰى ("Erkek-dişi iki eşi yaratan O'dur" [Necm 53/45]) âyetidir. Bahsedilen hayvanların erkek ve dişisinin murat edildiğinin delili ise şudur: Önce "sekiz eş" buyurmuş, sonra bunu şu şekilde tefsir etmiştir: Koyundan iki, keçiden iki, deveden iki, sığırdan iki... Arapların, yanında aynı cins bir başka şey olması şartıyla *ferd*i *zevc* diye, yani 'tek'i 'eş' diye isimlendirmelerinin bir örneği de içinde şarap olması şartıyla camı kâse [*ke's*] diye isimlendirmeleridir.

[1332] *Tecr* kelimesi *tâcir*in çoğulu olduğu gibi, *da'n dâ'in* (koyun); *ma'z* da *mâ'iz* (keçi) kelimesinin çoğuludur. Bu iki kelime, ayne'l-fiilin fethasıyla *da'en* ve *me'az* diye de okunmuştur. Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654], *ve mine'l-mi'zâ* diye okumuştur. *İsneyn* (iki) kelimesi de mübtedâ olmak üzere *isnâni* şeklinde okunmuştur.

١٤٢-﴿وَمِنَ الأَنْعَامِ حَمُولَةً وَفَرْشًا كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللهُ وَلا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾

١٤٣-﴿ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِ قُلْ آلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ أَمِ الأُنْثَيَيْنِ أَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ أَرْحَامُ الأُنْثَيَيْنِ نَبِّئُونِي بِعِلْمٍ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٥ [١٣٢٩] {حَمُولَةً وَفَرْشًا} عطف على جنات، أي وأنشأ من الأنعام ما يحمل الأثقال وما يفرش للذبح، أو ينسج من وبره وصوفه وشعره الفرش. وقيل «الحمولة» الكبار التي تصلح للحمل «والفرش» الصغار كالفصلان والعجاجيل والغنم، لأنها دانية من الأرض للطافة أجرامها، مثل الفرش المفروش عليها.

[١٣٣٠] {وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ} في التحليل والتحريم من عند أنفسكم ١٠ كما فعل أهل الجاهلية.

[١٣٣١] {ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ} بدل من حمولة وفرشًا. {اثْنَيْنِ} زوجين اثنين، يريد الذكر والأنثى، كالجمل والناقة، والثور والبقرة، والكبش والنعجة، والتيس والعنز؛ والواحد إذا كان وحده فهو فرد، فإذا كان معه غيره من جنسه سمي كل واحد منها زوجًا، وهما زوجان، بدليل قوله {خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى} [النجم: ٤٥]. والدليل عليه قوله ١٥ تعالى {ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ}. ثم فسرها بقوله {مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ وَمِنَ المَعْزِ اثْنَيْنِ}، {وَمِنَ الإِبلِ اثنين وَمِنَ البَقَرِ اثنين}. ونحو تسميتهم الفرد بالزوج بشرط أن يكون معه آخر من جنسه: تسميتهم الزجاجة كأسًا بشرط أن يكون فيها خمر.

[١٣٣٢] والضأن والمعز جمع ضائن وماعز، كتاجر وتجر. وقرئا بفتح العين. وقرأ أبيّ «ومن المِعْزَى». وقرئ «اِثْنَانِ» على الابتداء.

[1333] آلذَّكَرَيْنِ (İki erkeği mi?) ifadesindeki Hemze yadırgama bildirmektedir. İki erkekten maksat, -cins isim olarak- 'koyun'un erkeği ile 'keçi'nin erkeği; iki dişiden maksat da 'koyun'un dişisi ve 'keçi'nin dişisidir. Burada Allah Teâlâ'nın koyun ve keçiden, onların erkeklerinden, dişilerinden ve iki cinsin dişilerinin karınlarında taşıdıklarından herhangi bir şeyi haram kıldığı inkâr edilmektedir. Deve ve sığırların erkeklerinde, dişilerinde ve bunların dişilerinin karınlarında taşıdıklarında da durum aynıdır. Bunun sebebi şudur ki onlar, bazen hayvanların erkeklerini, bazen dişilerini, bazen de -yavruların erkek, dişi veya [erkekli dişili] karışık olmaları durumunda erkek dişi fark etmeksizin- onların yavrularını haram kılıyor ve "Bunları, Allah haram kıldı!" diyorlardı. İşte âyet, onların bu iddialarını yadırgamakta, beğenmemektedir. Bunları Allah'ın haram kıldığı hususunda "doğru söylüyorsanız, bir ilme" yani haram kıldığınız şeylerin haramlığına dair Allah tarafından gelmiş, bilinen bir emre "dayanarak haber verin Bana!"

144. Deveden iki, sığırdan iki... De ki: Allah; iki erkeği mi iki dişiyi mi, yoksa iki dişinin rahimlerinde bulunanları mı haram kılmış?! Yoksa Allah size bunları emrederken, siz orada mı idiniz?! İnsanları bilgisizce saptırmak için kendi uydurduğu yalanı Allah'a isnat eden birinden daha zalimi olabilir mi? Zalim bir kavmi Allah elbette doğru yola getirmez.

[1334] "Yoksa siz orada mı idiniz?!" Bu ifadenin başında yer alan Hemze inkâr içindir. Yani, "Yoksa size bu şekilde haram kılmayı emrederken Rabbinize tanık mıydınız siz?!" Allah, bu tanıklık işini onların düşüncelerini dikkate alarak zikretmiştir çünkü onlar peygambere inanmıyor, "Bizim haram kıldıklarımızı Allah haram kılmıştır" diyorlardı. Dolayısıyla, "Yoksa siz orada mı idiniz?!" sualiyle Allah, "Bahsettiğiniz hayvanları haram kıldığını bizzat Allah'ı görerek mi öğrendiniz?! Çünkü siz peygamberlere inanmıyorsunuz!" anlamında onlarla alay etmektedir.

[1335] "İnsanları bilgisizce saptırmak için, kendi uydurduğu yalanı Allah'a isnat edip" de haram kılmadığı şeyleri haram kılmış gibi O'na nispet eden "birinden daha zalimi olabilir mi?!" Bu şahıs, develeri *bahîra* ve *sâibe* diye ayırma modasını ortaya çıkaran Amr b. Lühay b. Kam'a'dır.

[1336] **Şayet** "Niçin sayılan hayvanların bir kısmını diğerinden ayırdı, bunları peş peşe getirmedi?" **dersen şöyle derim:** Bunların arasına, cümle-i mu'teriza olarak sayılanlara yabancı olmayan bir ayırıcı cümle gelmiştir.

[١٣٣٣] الهمزة في {آلذَّكَرَينِ} للإنكار. والمراد بالذكرين: الذكر من الضأن والذكر من المعز؛ وبالأنثيين: الأنثى من الضأن والأنثى من المعز، على طريق الجنسية. والمعنى: إنكار أن يحرّم الله تعالى من جنس الغنم ضأنها ومعزها شيئًا من نوعي ذكورها وإناثها، ولا مما تحمل إناث الجنسين. وكذلك الذكران من جنسي الإبل والبقر والأنثيان منهما وما تحمل إناثهما. وذلك أنهم كانوا يحرّمون ذكورة الأنعام تارة، وإناثها تارة، وأولادهما كيفما كانت ذكورًا وإناثًا، أو مختلطة تارة؛ وكانوا يقولون: قد حرّمها الله، فأنكر ذلك عليهم {نَبِّئُونِي بِعِلْمٍ} أخبروني بأمر معلوم من جهة الله تعالى يدلّ على تحريم ما حرّمتم، {إِن كُنتُمْ صادقين} في أنّ الله حرّمه.

١٤٤-﴿وَمِنَ الإِبِلِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْبَقَرِ اثْنَيْنِ قُلْ آلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ أَمِ الأُنْثَيَيْنِ أَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ أَرْحَامُ الأُنْثَيَيْنِ أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ وَصَّاكُمُ اللهُ بِهَذَا فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللهِ كَذِبًا لِيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ إِنَّ اللهَ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

[١٣٣٤] {أَمْ كُنتُمْ شُهَدَاءَ} بل أكنتم شهداء. ومعنى الهمزة الإنكار، يعني أم شاهدتم ربكم حين أمركم بهذا التحريم؟! وذكر المشاهدة على مذهبهم، لأنهم كانوا لا يؤمنون برسول، وهم يقولون: الله حرّم هذا الذي نحرّمه، فتهكم بهم في قوله {أَمْ كُنتُمْ شُهَدَاءَ} على معنى: أعرفتم التوصية به مشاهدين، لأنكم لا تؤمنون بالرسل.

[١٣٣٥] {فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللهِ كَذِبًا} فنسب إليه تحريم ما لم يحرّم {لِيُضِلَّ النَّاسَ} وهو عمرو بن لحي بن قمعة الذي بحر البحائر وسيب السوائب.

[١٣٣٦] فإن قلت: كيف فصل بين بعض المعدود وبعضه ولم يوال بينه؟ قلت: قد وقع الفاصل بينهما اعتراضًا غير أجنبي من المعدود.

Bunun sebebi şudur: Allah Teâlâ, menfaatleri için hayvanları yaratmak ve bunları kendilerine mubah kılmak sûretiyle insanlara büyük bir lütufta bulunmuş ve bu arada bunları haramlaştıranlar aleyhine bir delil ileri sürmüştür. Bunları haramlaştıranlar aleyhine delil ileri sürmek ise sayılan hayvanların helâl kılındığını tekit etmekte ve doğrulamaktadır; cümle-i mu‘terizalar da söz içinde tekitten başka bir şey için kullanılmazlar.

145. De ki: Bana vahyolunanlar arasında ölü, akıcı kan, domuz eti -ki bizâtihî pistir- ve yoldan çıkılarak Allah'tan başkası adına kesilen dışında, yiyecek kimseye haram olan hiçbir şey bulamıyorum. Kaldı ki azıtmamak ve haddi aşmamak şartıyla (bunlardan yemeye) mecbur kalan biri için bile senin Rabbin gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1337] "Bana vahyolunanlar arasında" ifadesi, haram kılmanın nefsin arzusuyla değil ancak Allah Teâlâ'nın vahyi ve şeriatiyle gerçekleşebileceğine dikkat çekmektedir. مُحَرَّمًا (Haram olan), sizin haram kıldığınız yiyeceklerden haram olan yiyecek demektir. Ancak o haram kılınan şeyin ölü olması, ciğer ve dalak gibi değil de damarlardaki kan gibi akmış, dökülmüş kan olması müstesnâ. Hayvan kesildikten sonra damarlarda kalan kanların yenmesine ruhsat verilmiştir ve yoldan çıkılarak Allah'tan başkası adına kesilen olması müstesnâ. *Fisk*^{an} (yoldan çıkılarak) kelimesi, kendisinden önce mansūb kılınmış olan *meytet*^{en} (ölü) kelimesine atfedilmiştir. Allah'tan başkası adına kesilen hayvan *fisk* olarak isimlendirilmiştir; çünkü bu hususta taat çizgisinden ileri derecede çıkıp uzaklaşma söz konusudur. "Üzerine Allah'ın adı anılmayanlardan da [normalde helâl olsalar bile] yemeyin. Çünkü bu şüphesiz kesin bir fısktır." [En‘âm 6/121] âyeti de aynı hususu dile getirmektedir. أُهِلَّ (adına kesildi), *fisk*^{an} kelimesinin sıfatı olup mahallen mansuptur. Bununla birlikte *fisk*^{an} kelimesinin أُهِلَّ fiilinin *mef‘ûlün leh*i olması da câizdir. Buna göre âyet "fasıklık olsun diye Allah'tan başkası adına kesilen" şeklinde düşünülmelidir. "Peki, bu izaha göre أُهِلَّ fiilini nereye atfediyorsun ve *bi-hî*deki zamir nereye gidecek?" **dersen şöyle derim:** أُهِلَّ fiili öncesinde geçen *yekûnu* fiiline atfedilir, zamir de *yekûnü*de gizli olan zamirin döndüğü yere döner.

[1338] "Kaldı ki azıtmamak" yani kendisi gibi zor durumda kalmış kişinin hakkına tecavüz etmemek ve yiyeceği onunla paylaşmayı terk etmemek ve "haddi aşmamak" yani yerken ihtiyacı olan miktarı geçmemek "şartıyla, mecbur kalan" yani zaruretin, kendisini haram kılınan bu şeylerden yemeğe kesin bir şekilde zorladığı "biri için bile senin Rabbin gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir"; onu cezalandırmaz.

وذلك أنّ الله عزّ وجلّ منّ على عباده بإنشاء الأنعام لمنافعهم وإباحتها لهم، فاعترض بالاحتجاج على من حرّمها، والاحتجاج على من حرّمها تأكيد وتسديد للتحليل، والاعتراضات في الكلام لا تساق إلاّ للتوكيد.

١٤٥-﴿قُلْ لا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ بِهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلا عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٣٣٧] {فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ} تنبيه على أنّ التحريم إنما يثبت بوحي الله تعالى وشرعه، لا بهوى الأنفس. {مُحَرَّمًا} طعامًا محرّمًا من المطاعم التي حرّمتموها {إِلا أَن يَكُونَ مَيْتَةً} إلاّ أن يكون الشيء المحرّم ميتة {أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا}، أي مصبوبًا سائلًا كالدم في العروق، لا كالكبد والطحال. وقد رخّص في دم العروق بعد الذبح. {أَوْ فِسْقًا} عطف على المنصوب قبله. سمى ما أهلّ به لغير الله فسقًا لتوغله في باب الفسق. ومنه قوله تعالى {وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسمُ اللهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ} [الأنعام: ١٢١] وأهِلَّ صفة له منصوبة المحل. ويجوز أن يكون مفعولًا له من أهلّ، أي أهلّ لغير الله به فسقًا. فإن قلت: فعلام تعطف {أُهِلَّ}؟ وإلام يرجع الضمير في {بِهِ} على هذا القول؟ قلت: يعطف على {يكونَ}، ويرجع الضمير إلى ما يرجع إليه المستكنّ في {يكون}.

[١٣٣٨] {فَمَنِ اضطُرَّ} فمن دعته الضرورة إلى أكل شيء من هذه المحرّمات {غَيْرَ بَاغٍ} على مضطرٍ مثله تاركٍ لمواساته {وَلَا عَادٍ} متجاوز قدر حاجته من تناوله {فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} لا يؤاخذه.

146. Evet, Yahudilere bütün 'parmaklı'ları haram kıldık, sığır ve koyunun da iç yağlarını onlara haram kıldık -sırtlarının ya da bağırsaklarının yüklendiği ve kemiğe karışanlar müstesna.- Ancak bu, azgınlıklarından dolayı kendilerini cezaya çarptırdığımız içindi. Elbette Biziz doğruyu söyleyen...

[1339] *Zî-zufur* ifadesi parmağı olan bütün hayvanları ve kuşları kapsar. Aslında parmaklılardan bir kısmı onlara helâldi, zulmedince bunlar da kendilerine haram kılındı ve böylece haram olma özelliği bütün parmaklıları kapsamına almış oldu. Nitekim şu âyet-i kerîme bunun delilidir: "Yine, zulmetmeleri… yüzünden kendilerine helâl kılınmış tertemiz şeyleri Yahudilere yasakladık." [Nisâ 4/160]

[1340] "Sığır ve koyunun da iç yağlarını onlara haram kıldık." Burada, izâfetle aradaki irtibatı artırmak isteyerek söylediğin *min Zeyd*^{in} *ehaztü mâlehû* (Zeyd'den malını aldım) sözüne benzer bir üslup söz konusudur. Mâna şöyledir: Allah onlara bütün parmaklıların etlerini, yağlarını ve onlardan yenebilecek her şeyi haram kılmıştır. Sığır ve koyunu helâl olarak bırakmış, [mide ve bağırsaklarını saran] halis iç yağı ve böbrek yağları dışında bunların hiçbir şeyini haram kılmamıştır.

[1341] "Sırtlarının yüklendiği" yani sırtlarında ve yanlarında bulunan yağlar "ya da bağırsaklarının yüklendiği" yani bağırsaklar üzerinde bulunan yağlar "veya kemiğe karışan yağlar (ki kuyruk yağıdır) müstesna..." *el-Havâyâ* (bağırsaklar) kelimesinin, önce geçen *şuhûmehumâ* (o ikisinin iç yağları) kelimesi üzerine atfedildiğini söyleyenler de olmuştur. *Ev* edatı ise *câlisi'l-Hasene evi'bne Sîrîn* sözündeki *ev* konumundadır[91].

[1342] "Ancak bu" temiz ve helâl olan şeylerin haram kılınması, "azgınlıklarından dolayı" yani zulümleri sebebiyle "kendilerini cezaya çarptırdığımız içindi. Elbette Biziz" âsileri tehdit ettiğimiz hususta "doğruyu söyleyen."[92] Biz, taat ehline verdiğimiz sözden dönmeyeceğimiz gibi, âsileri ettiğimiz tehditten de dönmeyiz. Dolayısıyla onlar isyan edip azgınlık yapınca söz konusu tehdidi onlara kavuşturduk ve söz konusu azabı başlarına geçirdik.

---

91 "Hasan-ı Basrî ile veya İbn Sîrîn ile hemdem ol" yani, bu iki salih zâttan biriyle beraber olabilir; derslerine devam edebilirsin; aynı anda ikisiyle birlikte de bulunabilirsin. İşte burada da *şuhûm* [iç yağları] ile *el-havâyâ* [bağırsaklar] ya o ya bu şeklinde birbirine alternatif değildir; ikisi de aynı anda kastediliyor olabilir. / ed.

92 Yani bu ağır mükellefiyetlerin sebebi hakkında doğruyu söyleyen, Yahudi alimleri değil, Biziz. / ed.

١٤٦-﴿وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفُرٍ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا إلا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا أَوِ الْحَوَايَا أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ﴾

[١٣٣٩] ذو الظفر ما له أصبع من دابة أو طائر، وكان بعض ذات الظفر حلالًا لهم، فلما ظلموا حرّم ذلك عليهم فعمّ التحريم كل ذي ظفر، بدليل قوله {فَبِظُلْمٍ منَ الذين هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ} [النساء: ١٦٠].

[١٣٤٠] وقوله {وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا} كقولك: من زيد أخذت ماله، تريد الإضافة زيادة الربط. والمعنى أنه حرّم عليهم لحم كل ذي ظفر وشحمه وكل شيء منه، وترك البقر والغنم على التحليل لم يحرّم منهما إلاّ الشحوم الخالصة، وهي الثروب وشحوم الكُلى.

[١٣٤١] وقوله {إِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا} يعني إلاّ ما اشتمل على الظهور والجنوب من السحقة {أَوِ الْحَوَايَا} أو اشتمل على الأمعاء {أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ} وهو شحم الإلية. وقيل: {الحَوَايَا} عطف على {شُحُومَهُمَا}، وأو، بمنزلتها في قولهم: جالس الحسن أو ابن سيرين.

[١٣٤٢] {ذَلِكَ} الجزاء {جَزَيْنَاهُمْ} وهو تحريم الطيبات {بِبَغْيِهِمْ} بسبب ظلمهم {وإِنَّا لَصَادِقُونَ} فيما أوعدنا به العصاة لا نخلفه، كما لا نخلف ما وعدناه أهل الطاعة. فلما عصوا وبغوا ألحقناهم بهم الوعيد وأحللنا بهم العقاب.

147. Seni yalanlarlarsa de ki: Sizin Rabbiniz geniş rahmet sahibidir; ama O'nun şiddetli azabı mücrim kavimden döndürülmez.

[1343] Onlar bu hususta "seni yalanlar," Allah'ın rahmetinin geniş olduğunu dolayısıyla azgınlığın cezasını vermeyeceğini ve lutf u keremiyle tehdidinden döneceğini iddia ederlerse onlara "de ki: Sizin Rabbiniz" taat ehline "geniş rahmet sahibidir; ama O'nun şiddetli azabı" rahmetinin onca genişliğine rağmen "mücrim kavimden döndürülmez!" Bu sebeple, O'nun rahmetini ummakla sakın azabından korkup sakınma hususunda kendini aldatma!

148. Müşrikler diyecekler ki "Allah dileseydi biz de atalarımız da şirk koşmazdık, hiçbir şeyi de haram kılmazdık." Onlardan öncekiler de Bizim şiddetli azabımızı tadıncaya kadar böyle yalanlayıp durmuşlardı! De ki: Elinizde, bize karşı çıkarıp ortaya koyabileceğiniz bir bilgi var mı? Sadece zanna uyuyorsunuz ve sadece tahmin yürütüyorsunuz.

[1344] "Müşrikler diyecekler" ifadesi, onların ileride söyleyecekleri sözü haber vermektedir. Onlar bu sözü söylediklerinde ise Allah haklarında şöyle buyurmuştur: "Müşrikler, 'Allah dileseydi O'ndan başka bir şeye biz tapmazdık' dediler." [Nahl 16/35] Bu sözleriyle onlar, küfür ve isyanları sebebiyle, kendilerinin ve atalarının şirk koşmalarının ve Allah'ın helâl kıldıklarını haramlaştırmalarının ancak Allah'ın dilemesi ve istemesiyle olduğunu kastediyorlardı; buna göre "Allah'ın dilemesi olmasaydı bunların hiçbiri meydana gelmezdi" ki bu, ayniyle Cebriyye mezhebinin görüşüdür.

[1345] "Onlardan öncekiler de Bizim şiddetli azabımızı tadıncaya" yani yalanlamaları sebebiyle azabı başlarına indirinceye "kadar böyle yalanlayıp durmuşlardı!" Yani mutlak bir yalanlama ile yalanlamışlardı. Çünkü Allah Teâlâ, kötülük ve günahları dileme vasfından berî ve müstağnî olduğunu gösteren delilleri akıllara yüklemiş ve kitapta inzâl etmiştir. Peygamberler de bunu bu şekilde haber vermişlerdir. Bu sebeple, artık kim küfür ve günahlar gibi kötü şeyleri Allah'ın dileğine bağlarsa tam anlamıyla yalanlamanın içine düşmüş olur ki bu da Allah'ı, kitaplarını ve peygamberlerini yalanlamak ve aklî ve naklî delilleri arkasına atmaktır.

[1346] "De ki: Elinizde, bize karşı çıkarıp ortaya koyabileceğiniz" ve söylediklerinizin doğruluğuna delil olabilecek "bir bilgi" yani bilinen bir emir "var mı?" Bu ifadeyle onlarla alay edilmekte ve bu tür sözlerinin doğruluğunu ispatlayacak bir delil getirilmesinin muhal olduğuna şahitlik yapılmaktadır. Siz bu sözünüzde "sadece zanna uyuyorsunuz ve sadece tahmin yürütüyorsunuz!" Yani işin sizin zannettiğiniz gibi olduğunu takdir ediyorsunuz veya yalan söylüyorsunuz.

١٤٧-﴿فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ وَلا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ﴾

[١٣٤٣] {فَإِنْ كَذَّبُوكَ} في ذلك وزعموا أن الله واسع الرحمة، وأنه لا يؤاخذ بالبغي ويخلف الوعيد جودًا وكرمًا {فَقُلْ} لهم {رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ واسعةٍ} لأهل طاعته {وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ} مع سعة رحمته {عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ} فلا تغترّ برجاء رحمته عن خوف نقمته.

١٤٨-﴿سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلا آبَاؤُنَا وَلا حَرَّمْنَا مِنْ شَيْءٍ كَذَلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتَّى ذَاقُوا بَأْسَنَا قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلا الظَّنَّ وَإِنْ أَنْتُمْ إِلا تَخْرُصُونَ﴾

[١٣٤٤] {سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا} إخبار بما سوف يقولونه ولما قالوه؛ قال: {وَقَالَ الذين أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللهُ مَا عَبَدْنَا مِن دُونِهِ مِن شَيْءٍ} [النحل: ٣٥] يعنون بكفرهم وتمردهم أن شركهم وشرك آبائهم، وتحريمهم ما أحلّ الله، بمشيئة الله وإرادته؛ ولولا مشيئته لم يكن شيء من ذلك، كمذهب المجبرة بعينه!

[١٣٤٥] {كَذَلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ}، أي جاءوا بالتكذيب المطلق؛ لأن الله عزّ وجلّ ركب في العقول وأنزل في الكتب ما دلّ على غناه وبراءته من مشيئة القبائح وإرادتها، والرسل أخبروا بذلك. فمن علق وجود القبائح من الكفر والمعاصي بمشيئة الله وإرادته فقد كذب التكذيب كله، وهو تكذيب الله وكتبه ورسله، ونبذ أدلة العقل والسمع وراء ظهره. {حَتَّى ذَاقُوا بَأْسَنَا} حتى أنزلنا عليهم العذاب بتكذيبهم.

[١٣٤٦] {قُلْ هَلْ عِندَكُم مِنْ عِلْمٍ} من أمر معلوم يصحّ الاحتجاج به فيما قلتم {فَتُخْرِجُوهُ لَنَا}. وهذا من التهكم، والشهادة بأن مثل قولهم محال أن يكون له حجة {إِن تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ} في قولكم هذا. {وَإِنْ أَنتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ} تقدّرون أن الأمر كما تزعمون أو تكذبون.

[1347] Âyetin كَذلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ (Onlardan öncekiler de böyle yalanlayıp durmuşlardı!) kısmı tahfif ile كَذلِكَ كَذَبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ (Onlardan öncekiler de böyle yalan söyleyip durmuşlardı!) şeklinde de okunmuştur.

149. De ki: İptali imkânsız kesin kanıt yalnızca Allah'a aittir... O dileseydi hepinizi [zorla] hidayete erdirirdi.

[1348] "De ki: İptali imkânsız kesin kanıt yalnızca Allah'a aittir," yani içinde bulunduğunuz durum iddia ettiğiniz gibi Allah'ın dileğiyle olsaydı, yine sizin düşüncenize göre Allah'ın iptali imkânsız kanıtı aleyhinize olurdu. "O dileseydi hepinizi" yani sizi de dinde size muhalefet edenleri de "(zorla) hidayete erdirirdi." Çünkü sizin, dininizi Allah'ın dileğine bağlamanız size muhalefet edenlerin de aynı şekilde dinlerini O'nun dilemesine bağlamalarını gerektirir. Buna göre sizin onlara dostluk edip düşmanlık etmemeniz ve onlara muvafakat edip muhalefet etmemeniz lazım gelir. Çünkü [ilâhî] dilek, sizin içinde bulunduğunuz din ile onların içinde bulundukları dini cem etmektedir [yani Allah'ın meşieti inkarcılığa bahane edilemez].

150. De ki: "Allah şunu kesinlikle haram kıldı" diye şahitlik edecek şahitlerinizi getirin. Bunlar şahitlik etseler de sen onlarla beraber şahitlik etme; Bizim âyetlerimizi yalanlayanların, Âhirete iman etmeyenlerin arzu ve ihtiraslarına uyma... ki onlar (birtakım varlıkları) Rablerine denk tutarlar.

[1349] هَلُمَّ (Getirin) kelimesi Hicazlılara göre müfred, cemi, müzekker ve müennes için kullanılır. Benî Temîm ise kelimeyi [*helummet* şeklinde] müennes ve [*helummû* şeklinde] cemi yaparlar. Mânası, "şahitlerinizi getirin ve onları yaklaştırın" dır. **Şayet** "Nasıl oldu da Allah önce, Peygamber *(s.a.)*'e 'Müşriklerden, haram zannettikleri şeylerin Allah tarafından haram kılındığına şahitlik edecek tanıklarını getirmelerini istemesini' emretti; peşinden de ondan, bu yalancı şahitlerle beraber tanıklık etmemesini istedi?" **dersen şöyle derim:** Allah Peygamber'e 'şu bâtıl şahitlerini onlara getirtmesini' emretti ki böylece, onları delille ilzam etsin, onlara zokayı yuttursun ve şahitlik edemeyeceklerinin kesinleşmesiyle birlikte, lehinde şahitlik yapılan (!) Müşriklere, kendilerinin doğru bir yol üzere olmadıkları gerçeğini ayan beyan anlatsın ve böylece, tutunabilecekleri sağlam bir 'asl'a dayanmadıkları hususunda, şahitlerle lehinde şahitlik edilenlerin ayaklarının aynı noktada durduğu görülmüş olsun.

[١٣٤٧] وقرئ «كذلك كذَب الذين من قبلهم» بالتخفيف.

١٤٩-﴿قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ فَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ﴾

[١٣٤٨] {قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ}، يعني فإن كان الأمر كما زعمتم أن ما أنتم عليه بمشيئة الله فللّهِ الحجة البالغة عليكم على قَود مذهبكم. {فَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ} منكم ومن مخالفيكم في الدين، فإن تعليقكم دينكم بمشيئة الله يقتضي أن تعلقوا دين من يخالفكم أيضًا بمشيئته، فتوالوهم ولا تعادوهم، وتوافقوهم ولا تخالفوهم! لأنّ المشيئة تجمع بين ما أنتم عليه وبين ما هم عليه.

١٥٠-﴿قُلْ هَلُمَّ شُهَدَاءَكُمُ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ أَنَّ اللهَ حَرَّمَ هَذَا فَإِنْ شَهِدُوا فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِئَايَاتِنَا وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالآخِرَةِ وَهُمْ بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ﴾

[١٣٤٩] {هَلُمَّ} يستوي فيه الواحد والجمع، والمذكر والمؤنث عند الحجازيين؛ وبنو تميم تؤنث وتجمع. والمعنى: هاتوا شهداءكم وقرّبوهم. فإن قلت: كيف أمره باستحضار شهدائهم الذين يشهدون أنّ الله حرم ما زعموه محرّمًا، ثم أمره بأن لا يشهد معهم؟ قلت: أمره باستحضارهم وهم شهداء بالباطل، ليلزمهم الحجة ويلقمهم الحجر، ويظهر للمشهود لهم بانقطاع الشهداء أنهم ليسوا على شيء، لتساوي أقدام الشاهدين والمشهود لهم في أنهم لا يرجعون إلى ما يصحّ التمسك به.

[1350] "Sen onlarla beraber şahitlik etme," yani şahitlik yaptıkları hususta onlara teslim olma ve bu konuda onları tasdik etme. Zira Peygamber (s.a.) onlara teslim olursa, sanki onlarla beraber ve tıpkı onlar gibi şahitlik yapmış olacak ve onlardan biri haline gelecektir. "Ve Bizim âyetlerimizi yalanlayanların arzu ve ihtiraslarına uyma." Burada zamir yerinde açık isim kullanılmıştır ki sebebi, Allah'ın âyetlerini yalanlayan ve başkasını O'na denk tutan kimsenin, başka bir şeye değil sadece arzu ve ihtiraslarına uyan bir kişi olduğunu göstermektir. Çünkü delile uysaydı âyetleri tasdik ederek Allah'ı 'bir' kabul eden [*muvahhit*] bir kişi olurdu.

[1351] **Şayet** "هَلُمَّ شُهَداءَ يَشْهَدُونَ أَنَّ اللهَ حَرَّمَ هذا ("Allah şunu kesinlikle haram kıldı' diye şahitlik *edecek* şahit*ler* getirin) denilmesi gerekmez miydi? Bu ifade ile âyetin orijinal ifadesi [شُهَدَآءَكُمُ الَّذينَ يَشْهَدُونَ (... diye şahitlik eden şahitlerinizi...)] arasındaki fark nedir?" **dersen şöyle derim:** Maksat; lehlerine şahitlik edecekleri, inanç ve düşüncelerini destekleyecekleri bilinen şahitleri getirmeleridir ki lehlerine şahitlik edilen [Müşrik]ler bunların dediklerini tartmadan benimseyecek; onlara güvenerek, şahitliklerinden güç alacaklardır. Ve böylece, kendisine tutunarak ayakta durdukları şey yıkılmış olacak, hak galip gelmiş, batılın batıllığı ortaya çıkmış olacaktır. Bu sebeple [şahit*lerinizi* buyrularak] şahitler onlara izâfe edilmiştir. Ardından, bu şahitlerin Müşrikler lehine şahitlik yapmakla ve onların inanç ve düşüncelerine destek olmakla ma'rûf, bu şekilde damgalı şahitler olduğunu göstermek üzere de *ellezîne* kaydı getirilmiştir. Bunun delili ise 'Bunlar şahitlik etseler de sen onlarla beraber şahitlik etme.' ifadesidir. Eğer هَلُمَّ شُهَداءَ يَشْهَدُونَ (şahitlik edecek şahit*ler* getirin) denilseydi mâna, 'Sizin bu söylediklerinizin haram olduğuna şahitlik edecek birtakım insanlar getirin.' şeklinde olur ve bununla, zahiren doğru şahitlik yapacak şahitlerin getirilmesi kastedilmiş olabilirdi. Halbuki maksat bu değildir; 'Bunlar şahitlik etseler de sen onlarla beraber şahitlik etme.' ifadesi bu mânaya ters düşmektedir.

151. De ki: Gelin, Rabbinizin size haram kıldığı şeyleri size ben okuyayım: O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın, ana-babanıza iyi davranın, fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin -sizi de onları da Biz rızıklandırıyoruz- gizlisiyle-aşikârıyla yüz kızartıcı (cinsel) suçlara yaklaşmayın, Allah'ın saygın kıldığı cana haksız yere kıymayın. O, bunları size aklınızı başınıza alasınız diye emretmektedir.

[1352] تَعَالَ (Gel) kelimesi, başlangıçta özel bir anlam ifade ederken sonra genel bir anlama kavuşan kelimelerden birisidir. Aslında o, yukarıda olan bir kişinin aşağıdakine "Gel!" demesi için kullanılır. Sonra kelimenin kullanımı çoğalmış, kullanım alanı genişlemiş ve her türlü "Gel!" anlamını verebilecek genel bir hüviyet kazanmıştır.

[١٣٥٠] وقوله {فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْ} يعني فلا تسلم لهم ما شهدوا به ولا تصدقهم. لأنه إذا سلم لهم فكأنه شهد معهم مثل شهادتهم وكان واحدًا منهم. {وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِئَايَاتِنا} من وضع الظاهر موضع المضمر للدلالة على أنّ من كذب بِئَايَاتِ الله وعدل به غيره فهو متبع للهوى لا غير، لأنه لو اتبع الدليل لم يكن إلا ٥ مصدقًا بالآيات موحدًا لله تعالى.

[١٣٥١] فإن قلت: هلاّ قيل: قل هلم شهداء يشهدون أنّ الله حرّم هذا؟ وأي فرق بينه وبين المنزَل؟ قلت: المراد أن يحضروا شهداءهم الذين علم أنهم يشهدون لهم وينصرون قولهم، وكان المشهود لهم يقلدونهم ويثقون بهم ويعتضدون بشهادتهم؛ ليهدم ما يقومون به فيحق الحق ويبطل الباطل، فأضيفت الشهداء ١٠ لذلك، وجيء بـ{الذين} للدلالة على أنهم شهداء معروفون موسومون بالشهادة لهم وبنصرة مذهبهم. والدليل عليه قوله تعالى {فَإِن شَهِدُوا فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْ}. ولو قيل: هلم شهداء يشهدون،لكان معناه هاتوا أناسًا يشهدون بتحريم ذلك؛ فكان الظاهر طلب شهداء بالحق وذلك ليس بالغرض. ويناقضه قوله تعالى {فَإِنْ شَهِدُوا فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْ}.

١٥ ١٥١-﴿قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلا تَقْتُلُوا أَوْلادَكُمْ مِنْ إِمْلاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَلا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلا بِالْحَقِّ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾

[١٣٥٢] تعالَ: من الخاص الذي صار عامًّا، وأصله أن يقوله من كان في مكان ٢٠ عال لمن هو أسفل منه، ثم كثر واتسع فيه حتى عمّ.

[1353] مَا حَرَّمَ (Haram kıldığı şeyleri) ifadesi, أَتْلُ (okuyayım) fiili ile mansuptur. Mânası, “Rabbinizin hangi şeyleri haram kıldığını *söyleyeyim*” anlamında “Rabbinizin haram kıldığı veya haram kılacağı şeyleri *okuyayım*” şeklindedir. اَلَّا تُشْرِكُوا (şirk koşmayın) ifadesinde En, *müfessire* / açıklayıcıdır, Lâ ise nehiydir. “Bu En’in fiili nasb eden En olduğunu, *en lâ tüşrikû* (şirk koşmayınız) ifadesinin de *mâ harrame* (haram kıldığı şeyleri) ifadesinden bedel olduğunu söylemen gerekmez miydi?” **dersen şöyle derim:** لَا تُشْرِكُوا (şirk koşmayın), وَلَا تَقْتُلُوا (öldürmeyin), وَلَا تَقْرَبُوا (yaklaşmayın) ve ولا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ (başka yollara uymayın [En‘âm 6/153]) ifadelerinin, âyetlerde geçen emirlerin kendilerine atfedildiği nehiyler olması gerekir. Bu emirler, ‘ana-babanıza [iyi davranın]’ diye başlayıp devam eden emirlerdir. Takdiri şöyledir: Ana-babaya en güzel şekilde davranın, ölçmeyi de tartmayı da eksiksiz ve doğru yapın, konuştuğunuz zaman da âdil olun, Allah’ın ahdini mutlaka yerine getirin. [En‘âm 6/152] **Şayet** “Enne’yi fetha ile okuyana göre وَأَنَّ هذا صِراطِي مُسْتَقِيماً فَاتَّبِعُوهُ (‘İşte, Benim dosdoğru yolum budur. O halde, ona uyun.’ [En‘âm 6/153]) ifadesini ne yapacaksın? Oysa bunun, 151. âyetteki اَلَّا تُشْرِكُوا (şirk koşmayınız) ifadesine atfedilmesi, ancak ondaki En edatını muzari fiili nasbeden En yaptığın zaman doğru olabilir. Böylece de mâna, ‘Ben size şirk koşmanın yasaklığını ve tevhidi okuyayım ve Benim dosdoğru yolumun bu olduğunu okuyayım.’ şeklinde olur” **dersen şöyle derim:** Ben, وَأَنَّ هذا صِراطِي مُسْتَقِيماً ifadesini, başına bir Lâm takdir ederek *ittibâ*nın illeti yapacağım. Tıpkı وَأَنَّ الْمَساجِدَ لِلَّهِ فَلا تَدْعُوا مَعَ اللهِ أَحَداً (Ayrıca, mescitler Allah’a aittir; öyleyse, Allah’la beraber hiç kimseye dua etmeyin” [Cin 72/18]) âyetinde olduğu gibi. Buna göre mâna, ‘Bu, Benim dosdoğru yolum olduğu için ona uyun.’ olur ki âyetin başındaki Enne’nin Hemze’nin kesriyle *İnne* diye okunması da buna delildir. Sanki, ‘Benim yoluma uyun; çünkü o dosdoğrudur.’ veya ‘Benim yoluma uyun ki o dosdoğrudur.’ denilmiş olmaktadır.“اَلَّا تُشْرِكُوا ifadesindeki En edatını, [kendinden sonraki] رَبُّكُمْمَا حَرَّمَ (Rabbinizin haram kıldığı şeyler) ifadesine mu‘allak olan *tilâvet* fiilinin müfessiri yaptığın zaman, ondan sonrasının tümüyle yasaklanmış ve haram kılınmış olması gerekir; tıpkı şirk ve peşinden başına nehiy harfi gelen diğer hususlar gibi… Peki, buna göre emir sıygasında gelenleri ne yapacaksın?” **dersen şöyle derim:** Bu emirler nehiylerle beraber zikredilip haram kılma fiili hepsinden önce gelince ve hepsi o haramlık hükmünün altına girmekte birleşince, bundan anlaşıldı ki haram kılma, bu emirlerin zıtlarına dönmektedir. Ki bunlar da ana-babaya kötülük yapmak, ölçü ve tartıyı eksik yapmak, sözde adaletli olmayı terketmek ve Allah’a verilen sözü bozmaktır.

[١٣٥٣] و{مَا حَرَّمَ} منصوب بفعل التلاوة، أي أتل الذي حرمه ربكم. أو يحرم؛ بمعنى: أقل أيّ شيء حرّم ربكم، لأنّ التلاوة من القول، وأنْ في {أَلَّا تُشْرِكُوا} مفسرة ولا، النهي. فإن قلت: هلاّ قلت هي التي تنصب الفعل، وجعلت أن لا تشركوا بدلًا من {مَا حَرَّمَ}؟ قلت: وجب أن يكون {لا تُشْرِكُوا} و{لَا تَقْرَبُوا} و{لَا تَقْتُلُوا} و{لَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ} [الأنعام: ١٥٣] نواهي لانعطاف الأوامر عليها، وهي قوله {وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا}، لأنّ التقدير: وأحسنوا بالوالدين إحسانًا. و{أَوْفُوا}، {وَإِذَا قُلْتُمْ فاعدِلُوا} [الأنعام: ١٥٢]، {وَبِعَهْدِ اللهِ أَوْفُوا} [الأنعام: ١٥٢]. فإن قلت: فما تصنع بقوله {وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فاتَّبِعُوه} فيمن قرأ بالفتح، وإنما يستقيم عطفه على {أَنْ لا تُشْرِكُوا} إذا جعلت أن هي الناصبة للفعل، حتى يكون المعنى: أتل عليكم نفي الإشراك والتوحيد، وأتل عليكم أن هذا صراطي مستقيمًا؟ قلت: أجعل قوله {وَأَنَّ هَذَا صِرَاطَي مُسْتَقِيمًا} [الأنعام: ١٥٣] علة للاتباع بتقدير اللام، كقوله تعالى {وَأَنَّ المساجدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللهِ أَحَدًا} [الجن: ١٨]، بمعنى: ولأنّ هذا صراطي مستقيمًا فاتبعوه. والدليل عليه القراءة بالكسر. كأنه قيل: واتبعوا صراطي، لأنّه مستقيم؛ أو واتبعوا صراطي، إنه مستقيم. فإن قلت: إذا جعلت {أن} مفسرة لفعل التلاوة وهو معلق بـ{مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ}، وجب أن يكون ما بعده منهيًّا عنه محرمًا كله، كالشرك وما بعده مما دخل عليه حرف النهي، فما تصنع بالأوامر؟ قلت: لما وردت هذه الأوامر مع النواهي وتقدمهن جميعًا فعل التحريم واشتركن في الدخول تحت حكمه، علم أن التحريم راجع إلى أضدادها، وهي الإساءة إلى الوالدين، وبخس الكيل والميزان، وترك العدل في القول، ونكث عهد الله.

[1354] مِنْ إمْلاقٍ (fakirlikten dolayı…) yani fakirlik sebebiyle ve fakirlik korkusuyla… Nitekim bir diğer âyet-i kerîmede "fakirlik korkusuyla" [İsrâ 17/31] ifadesi geçmektedir. مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ [gizlisiyle - aşikârıyla yüz kızartıcı suçlar] ifadesi, ظَاهِرَ الاثم وَ بَاطنَهُ ("günahın açığı ve gizlisi" [En'âm 6/120]) âyeti ile aynı anlama gelmektedir. إلاَّ بِالْحَقِّ (haklı gerekçe ile olan başka) ifadesinden maksat ise kısas, dinden dönme sebebiyle öldürme ve recm gibi hususlardır.

152. Erginlik çağına gelinceye kadar yetimin malına yaklaşmayın, en güzel bir tutumla (onun lehine) olursa başka... Ölçmeyi de tartmayı da eksiksiz ve doğru yapın. -Biz hiç kimseye, gücünün yettiğinden başkasını yüklemeyiz.- (Hakemlik ya da şahitlik amacıyla) konuştuğunuz zaman da -akraba dahi olsa- âdil olun. Allah'ın ahdini mutlaka yerine getirin. O, bunları size, düşünüp ders çıkarasınız diye emretmektedir.

[1355] اِلَّا بِالَّتي هِيَ اَحْسَنُ (En güzel bir tutumla [onun lehine] olursa başka...) Yani yetim malı hakkında tutulacak en güzel bir yol olursa başka ki o da o malı en güzel şekilde muhafaza etmek ve onu artırıp çoğaltmaktır. Mâna şöyledir: "Erginlik çağına gelinceye kadar yetimin malını muhafaza edin. Erginlik çağına gelince de malını kendisine verin."

[1356] بِالْقِسْطِ eşitlik ve adaletle demektir.

[1357] "Biz hiç kimseye, gücünün yettiğinden başkasını yüklemeyiz" yani ona ancak gücünün yettiğini ve yapmaktan âciz kalmayacağı miktarını yükleriz. Allah Teâlâ bu ifadeyi, ölçmeyi ve tartmayı eksiksiz ve doğru yapmanın peşinden getirdi. Çünkü hiçbir ziyade ve noksan olmadan adaletin sınırlarını korumak, içinde zorluk bulunan hususlardandır. Bu sebeple Allah Teâlâ gücün yettiği kadarını emretmiş, gücün sınırını aşan kısımlarının ise affedileceğini bildirmiştir. وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰى (Akraba dahi olsa…) Yani, şahitlik etmede veya başka durumlarda lehinde ya da aleyhinde söz söylenecek kimse şahitlik yapanın akrabalarından bile olsa bu, söylenecek söze herhangi bir şey ilave etmeyi veya ondan herhangi bir şeyi eksiltmeyi gerektirmez. Tıpkı, "Bizzat kendinizin, ana-babanızın veya akrabanızın aleyhine de olsa [sadece adaleti esas alan 'Allah şahitleri' olun]" [Nisâ 6/135] âyetinde olduğu gibi.

153. İşte, Benim dosdoğru yolum budur. O halde, ona uyun, başka yollara uymayın çünkü sizi O'nun yolundan ayırırlar. O, bunları size, sakınasınız diye emretmektedir.

[١٣٥٤] {مِنْ إملاقٍ} من أجل فقر ومن خشيته، كقوله تعالى {خَشْيَةَ إملَاقٍ} [الإسراء: ٣١]. {مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ} مثل قوله {ظَاهِرَ الْإثمِ وَبَاطِنَهُ} [الأنعام: ١٢٠]. {إِلَّا بالحقِّ} كالقصاص، والقتل على الردة، والرجم.

١٥٢-﴿وَلا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ لا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلا وُسْعَهَا وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَى وَبِعَهْدِ اللهِ أَوْفُوا ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾

[١٣٥٥] {إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ} إلاّ بالخصلة التي هي أحسن ما يفعل بمال اليتيم، وهي حفظه وتثميره. والمعنى: احفظوه عليه حتى يبلغ أشدّه فادفعوه إليه.

[١٣٥٦] {بِالْقِسْطِ} بالسوية والعدل.

[١٣٥٧] {لَا نُكَلّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا} إلاّ ما يسعها ولا تعجز عنه. وإنما أتبع الأمر بإيفاء الكيل والميزان ذلك، لأن مراعاة الحدّ من القسط الذي لا زيادة فيه ولا نقصان مما يجري فيه الحرج، فأمر ببلوغ الوسع وأن ما وراءه معفوٌّ عنه {وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبى} ولو كان المقول له أو عليه في شهادة أو غيرها من أهل قرابة القاتل، فما ينبغي أن يزيد في القول أو ينقص، كقوله {وَلَوْ عَلَى أَنفُسِكُمْ أَوِ الوَالدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ} [النساء: ١٣٥].

١٥٣-﴿وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

[1358] وَاَنَّ هٰذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا (İşte, Benim dosdoğru yolum budur) ifadesi, Enne'nin tahfifiyle *ve en hâzâ* şeklinde de okunmuştur. Aslı, şân ve konuşma zamiriyle birlikte *Ve ennehû hâzâ sıratī* (Durum şu ki bu benim yolumdur) şeklindedir. A'meş [v. 148/765], bu ifadeyi *ve hâzâ sıratī* (Bu, benim yolumdur) şeklinde okumuştur. Yine bu ifade İbn Mes'ûd (r.a.)'ın [v. 32/653] mushafında *Ve hâzâ sırâtu Rabbikum* (Bu, Rabbinizin yoludur) şeklinde, Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] mushafında ise *ve hâzâ sırâtu Rabbike* (Bu, senin Rabbinin yoludur) şeklinde geçmektedir.

[1359] "Başka yollara uymayın" yani din hususunda Yahudilik, Hristiyanlık, Mecûsîlik ve diğer bid'at ve dalâlet yollarına uymayın; "çünkü" bu yollara uymanız sizi -[Güney Arabistan'daki büyük medeniyet] Sebe'nin 'kol'larının, yani oymak ve boylarının birbirinden ayrışması gibi- paramparça yapar ve sizi Allah'ın dosdoğru yolu olan İslâm'dan ayırır. *Fe-teferraka* (ayırır) fiili, Tâ'nın idğamıyla *fe'tteferraka* şeklinde de okunmuştur.

[1360] Ebû Vâ'il'in [v. 82/701] İbn Mes'ûd'dan [v. 32/653] rivayet ettiğine göre Peygamber (s.a.), düzgün bir çizgi çekmiş ve "İşte bu, Allah'ın dosdoğru yoludur" buyurmuştur. Sonra o düz çizginin sağından ve solundan çeşitli çizgiler çekerek "Bunlar da başka yollardır ki her bir yolun üzerinde insanları kendine çağıran bir şeytan vardır" buyurmuş ve "İşte, Benim dosdoğru yolum budur, ona uyun" âyetini okumuştur [*İbn Mâce*, "Mukaddime", 1].

[1361] İbn Abbâs'ın [v. 68/688], bu âyetlerin muhkem olduğunu ve ilâhî kitaplardan herhangi birinin bunları neshetmediğini söylediği nakledilmiştir. Yine denilmiştir ki bunlar Kitab'ın özü, anasıdır; bunlarla amel eden cennete, bunları terk edense cehenneme girer. Kâ'bu'l-ahbâr'ın [v. 32/653] da "Kâ'b'ın canını elinde tutan Allah'a yemin ederim ki bu âyetler, Tevrat'ın da aslî âyetleridir."dediği nakledilmiştir:

[1362] **Şayet** "ثُمَّ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ ("Ayrıca Mûsâ'ya o kitabı vermiştik" [En'âm 6/154]) ifadesi nereye atfedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** وَصّٰيكُمْ بِه (size bunu emretmektedir) fiili üzerine atfedilmiştir. "Peki, bu atfın *sümme* / sonra edatıyla yapılması nasıl doğru olabilir? Oysa Mûsâ'ya kitabın verilmesi, bu hususların [ümmet-i Muhammed'e] emredilmesinden çok uzun bir zaman önce gerçekleşmiştir." **dersen şöyle derim:** Bu hususların emredilmesi çok kadimdir çünkü bunlar kendi peygamberleri vasıtasıyla bütün ümmetlere emredilmiştir. Nitekim İbn Abbâs [v. 68/688], bu âyetlerin muhkem olduğunu ve ilâhî kitaplardan herhangi birinin bunları neshetmediğini söylemişti. Âyette adeta 'Kadimiyle, moderniyle ey [bütün] Âdemoğulları! Allah bunları hepinize sakınasınız diye emretmekte' denilmektedir.

[١٣٥٨] وقرئ «وأَنْ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا»، بتخفيف أنّ. وأصله: وأنه هذا صراطي، على أن الهاء ضمير الشأن والحديث. وقرأ الأعمش «وَهَذَا صِرَاطِي». وفي مصحف عبد الله «هَذَا صِرَاطُ رَبِّكُمْ». وفي مصحف أبيّ «وَهَذَا صِرَاطُ رَبُّكَ».

[١٣٥٩] {وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ} الطرق المختلفة في الدين، من اليهودية والنصرانية، والمجوسية، وسائر البدع والضلالات {فَتَفَرَّقَ بِكُمْ} فتفرقكم أيادي سَبَأَ {عَن سَبِيلِهِ} عن صراط الله المستقيم، وهو دين الإسلام. وقرئ «فَتَّفَرَّقَ» بإدغام التاء.

[١٣٦٠] وروى أبو وائل عن ابن مسعود عن النبيّ ﷺ: "أنه خط خطًّا ثم قال: هذا سبيل الرشد، ثم خط عن يمينه وعن شماله خطوطًا، ثم قال: هذه سبلٌ، على كل سبيل منها شيطانٌ يدعو إليه، ثم تلا هذه الآية" {وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ}.

[١٣٦١] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: هذه الآيات محكمات لم ينسخهنّ شيء من جميع الكتب. وقيل: إنهنّ أمّ الكتاب، من عمل بهنّ دخل الجنة، ومن تركهنّ دخل النار. وعن كعب الأحبار: والذي نفس كعب بيده إنّ هذه الآيات لَأوّل شيء في التوراة.

[١٣٦٢] فإن قلت: علام عطف قوله {ثُمَّ آتَيْنَا مُوسَى الكِتَابَ}؟ قلت: على {وَصَّاكُمْ بِهِ}. فإن قلت: كيف صحّ عطفه عليه بثم، والإيتاء قبل التوصية بدهر طويل؟ قلت: هذه التوصية قديمة، لم تزل توصَبها كلُّ أمّة على لسان نبيهم، كما قال ابن عباس رضي الله عنهما: محكمات لم ينسخهنّ شيء من جميع الكتاب، فكأنه قيل: ذلكم وصَّاكم به يا بني آدم قديمًا وحديثًا.

154. Ayrıca, Mûsâ’ya o kitabı, ihsan üzere hareket edenler için eksiksiz olarak, her şeyi açıkça bildirmek, hidayet ve rahmet vesilesi olmak üzere vermiştik. Tâ ki Rableri ile karşı karşıya geleceklerine iman etsinler.

[1363] “Ayrıca” bunlardan daha büyük bir nimet olarak Biz “Mûsâ’ya o kitabı verdik”, bu mübarek kitabı indirdik. Bu cümlenin, En‘âm sûresinin ortalarından evvel geçen “Biz İbrâhim’e İshâk ve Ya‘kūb’u verdik.” [84. âyet] ifadesine atfedilmiş olduğunu söyleyenler de vardır.

[1364] تَمَامًا عَلَى الَّذِيٓ اَحْسَنَ (ihsan üzere hareket *eden* için eksiksiz olarak…) Yani yaptığını en güzel biçimde yapan yararlı, liyakatli kimselere şeref ve nimeti tamamlamak üzere… Bu mânaya göre burada “muhsinler” cinsi murat olunmuştur ki İbn Mes‘ûd (r.a.)’ın [v. 32/653], عَلَى الذينَ أَحْسَنُوا (ihsan üzere hareket *edenler* için) şeklindeki okuyuşu da buna delâlet etmektedir. Veya bununla Mûsâ *Aleyhisselâm* kastedilmiştir. Yani tebliği ve kendine emredilen bütün hususlarda taati en güzel şekilde yapan o kulun şeref ve değerini tamamlamak için… Veya Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın çok iyi bildiği ilmî ve şer‘î hükümleri tamamlamak için… Çünkü Araplar, kişinin bir şeyi çok iyi bildiğini ifade etmek için *ahseneş-şey*[e] derler. Yani onu tamamlayıp kemâle erdirmek maksadıyla Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın ilmine ziyade olarak… Yahyâ b. Ya‘mer [v. 89/708] bu ifadeyi ref‘ ile *‘ale’llezî ahsen*[u] (en güzel olanı) diye okumuştur ki mübtedânın hazfiyle *‘ale’llezî huve ahsen*[u] [en güzel olan için] demektir. Tıpkı, مَثَلًا ما بَعُوضَةٌ (“Bir sivrisinek misali” [Bakara 2/26]) âyetinin ref‘ ile kıraatinde olduğu gibi. Buna göre mâna şöyle olur: En güzel ve Allah’ın en çok razı olduğu dini tamamlamak üzere… Veya Biz Mûsâ’ya kitabı, ilâhî kitapların olabileceği en güzel bir tarz ve en güzel bir yol üzere tam ve kâmil bir şekilde verdik. Nitekim Kelbî’nin [v. 146/763] “Allah, Mûsâ için kitabı en güzel bir şekilde tamamladı.” sözünün anlamı da budur.

155. İşte, bu (Kur’ân) da Bizim indirdiğimiz mübarek bir kitaptır. O halde, ona uyun ve sakının ki size merhamet edilsin.

156. [Ey Araplar ve onların vasıtalarıyla müslüman olacaklar!] “Bizden önce kitap yalnız iki topluluğa indirilmiş, biz onların öğretilerinden tamamen gafiliz!” dersiniz diye…

١٥٤-﴿ثُمَّ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ تَمَامًا عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ وَتَفْصِيلا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَعَلَّهُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ﴾

[١٣٦٣] {ثُمَّ} أعظم من ذلك أنَّا {آتَيْنَا مُوسَى الكِتَابَ} وأنزلنا هذا الكتاب المبارك. وقيل: هو معطوف على ما تقدّم قبل شطر السورة من قوله تعالى {وَوَهَبْنَا لَهُ إسحاقَ وَيَعْقُوبَ} [الأنعام: ٨٤].

[١٣٦٤] {تَمَامًا عَلَى الذى أَحْسَنَ} تمامًا للكرامة والنعمة، على الذي أحسن، على من كان محسنًا صالحًا، يريد جنس المحسنين. وتدلّ عليه قراءة عبد الله «على الذين أحسنوا». أو أراد به موسى عليه السلام، أي تتمة للكرامة على العبد الذي أحسن الطاعة في التبليغ وفي كل ما أمر به. أو تمامًا على الذي أحسن موسى من العلم والشرائع؛ من أحسن الشيء، إذا أجاد معرفته، أي زيادة على علمه على وجه التتميم. وقرأ يحيى بن يعمر «على الذي أحسنُ»، بالرفع، أي على الذي هو أحسن، بحذف المبتدإ كقراءة من قرأ ''مَثَلًا مَا بَعُوضَةٌ'' [البقرة: ٢٦] بالرفع، أي على الدين الذي هو أحسن دين وأرضاه. أو آتينا موسى الكتاب تمامًا، أي تامًّا كاملًا على أحسن ما تكون عليه الكتب، أي على الوجه والطريق الذي هو أحسن. وهو معنى قول الكلبي: أتمَّ له الكتاب على أحسنه.

١٥٥-﴿وَهٰذَا كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ فَاتَّبِعُوهُ وَاتَّقُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾

١٥٦-﴿أَنْ تَقُولُوا إِنَّمَا أُنْزِلَ الْكِتَابُ عَلَى طَائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا وَإِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ﴾

[1365] اَنْ تَقُولُوٓا (dersiniz diye…) Yani demenizi hoş görmeyerek… عَلٰى طَآئِفَتَيْنِ (iki topluluğa…) sözleriyle Tevrat'ın ve İncil'in sahiplerini, taraftarlarını murat ediyorlar. وَاِنْ كُنَّا ifadesindeki İn, İnne'nin tahfif edilmiş şeklidir. [*Le-ğâfilîn* ifadesindeki] Lâm ise bununla olumsuzluk bildiren İn'in arasını ayırmak için gelmiştir. İfadenin aslı وَإِنَّهُ كُنَّا عَنْ دِراسَتِهِمْ غافِلِينَ (biz onların öğretilerinden tamamen gafiliz) şeklinde olup *innehû* kelimesindeki zamir, şan zamiridir. عَنْ دِراسَتِهِمْ (Onların öğretilerinden) yani onları okumaktan [gafiliz]; onların okuduğu gibi biz bunları okumayı bilmiyoruz.

157. Ya da "Bize de kitap indirilseydi şüphesiz biz, onlardan daha doğru yolda giderdik." dersiniz diye, size de Rabbinizden apaçık bir delil, bir hidayet ve rahmet kaynağı geldi... Bu durumda, Allah'ın âyetlerini yalanlayıp onlardan yüz çeviren birinden daha zalimi olabilir mi?! Âyetlerimizden yüz çevirenleri, yakında berbat bir azaba çarptıracağız yüz çevirip durdukları için!..

[1366] Biz, ümmî olmamıza rağmen zihinlerimizin keskinliği, anlayışımızın delip geçiciliği, eyyâm-ı arabı, onların başından geçen olayları, Arapların hutbelerini, şiirlerini, seci ve emsallerini ezberlemedeki hıfz gücümüzün çokluğu sebebiyle "şüphesiz biz onlardan daha doğru yolda giderdik."

[1367] [156. ve 157. âyetlerdeki] *en tekūlû*ve *ev tekūlû* ("dersiniz diye…" ve "ya da dersiniz diye") ifadeleri Yâ ile *en yekūlû* ve *ev yekūlû* ("derler diye…" ve "ya da derler diye…") şeklinde de okunmuştur.

[1368] "Size de Rabbinizden apaçık bir delil geldi" ifadesi, Müşrikleri delille susturmak için gelmiştir. Bu ifade, *en yekūlû* kıraatine göre daha güzeldir; çünkü bu durumda iltifat [gâibden muhataba geçme] sanatı söz konusu olmaktadır. Mâna şöyledir: "Kendinizle alakalı öteden beri sayıp döktüğünüz hususta ben sizi doğrulasam bile, işte size Rabbinizden apaçık bir delil geldi. [Haydi, gösterin kendinizi!]" Burada şart cümlesi hazfedilmiştir ki bu, haziflerin en güzellerindendir.

[1369] "Bu durumda," sıhhat ve doğruluğunu bildikten veya bunun marifetine sahip olduktan sonra "Allah'ın âyetlerini yalanlayıp onlardan yüz çeviren," insanları da onlardan yüz çevirten, böylece kendisi saptığı gibi başkalarını da saptıran "birinden daha zalimi olabilir mi?! Âyetlerimizden yüz çevirenleri, yakında berbat bir azaba çarptıracağız." Nitekim "İnkâr edip de Allah yolundan uzaklaşanların, azabına azap katmışızdır." [Nahl 16/88] âyeti de aynı gerçeği beyan etmektedir.

[١٣٦٥] {أَن تَقُولُوا} كراهة أن تقولوا. {عَلَى طَائِفَتَيْنِ} يريدون أهل التوراة وأهل الإنجيل. {وَإِنْ كُنَّا} هي إن المخففة من الثقيلة، واللام هي الفارقة بينها وبين النافية. والأصل: وإنه كنا عن دراستهم غافلين، على أن الهاء ضمير الشأن {عَن دِرَاسَتِهِمْ} عن قراءتهم، أي لم نعرف مثل دراستهم.

٥ ١٥٧-﴿أَوْ تَقُولُوا لَوْ أَنَّا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّا أَهْدَى مِنْهُمْ فَقَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَّبَ بِآيَاتِ اللهِ وَصَدَفَ عَنْهَا سَنَجْزِي الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ آيَاتِنَا سُوءَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يَصْدِفُونَ﴾

[١٣٦٦] {لَكُنَّا أَهْدَى مِنْهُمْ} لحدّة أذهاننا، وثقابة أفهامنا، وغزارة حفظنا لأيام العرب ووقائعها وخطبها وأشعارها وأسجاعها وأمثالها، على أنا أمّيون.

١٠ [١٣٦٧] وقرئ «أَنْ يَقُولُوا» «أَوْ يَقُولُوا»، بالياء.

[١٣٦٨] {فَقَدْ جَاءَكُم بَيِّنَةٌ مِن رَبِّكُمْ} تبكيت لهم، وهو على قراءة من قرأ «يَقُولُوا» على لفظ الغيبة أحسن، لما فيه من الالتفات. والمعنى: إن صدّقتكم فيما كنتم تعدّون من أنفسكم فقد جاءكم بينة من ربكم، فحذف الشرط وهو من أحاسن الحذوف.

١٥ [١٣٦٩] {فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّن كَذَّبَ بِآيَاتِ اللهِ} بعد ما عرف صحتها وصدقها، أو تمكن من معرفة ذلك {وَصَدَفَ عَنْهَا} الناس فضلّ وأضلّ. {سَنَجْزِى الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ آيَاتِنَا سُوءَ الْعَذَابِ} كقوله {الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ} [النحل: ٨٨].

158. Galiba bunlar, kendilerine meleklerin gelmesini ya da bizzat senin Rabbinin gelmesini veya Rabbinin (kevnî) mucizelerinden birinin gelmesini bekliyorlar?! Oysa senin Rabbinin mucizelerinden bir kısmı geldiği gün, daha önce iman etmemiş veya imanlı olarak herhangi bir hayır kazanmamış olan kimseye, imanı fayda vermez. De ki: Bekleyin, şüphesiz biz de beklemekteyiz!

[1370] "Melekler"den maksat, ölüm veya azap melekleridir. "Ya da bizzat senin Rabbinin gelmesini…" Bu ifade, âyetin "Rabbinin âyetlerinden birinin gelmesini…" kısmının delâletiyle "Rabbinin âyetlerinin hepsinin gelmesini…" anlamına da gelir. Bu *âyetler*den maksat, kıyamet alametleri ve toplu helâk işaretleridir. *Bir kısım âyetler*den maksat da Güneş'in batıdan doğması ve benzeri gibi kıyamet alâmetleridir. Nitekim Berâ' b. Âzib'in [v. 717/690] şöyle dediği rivayet edilir: Aramızda kıyamet hakkında konuşuyorduk. Tam o sırada Peygamber (s.a.) yanımıza geldi ve "Ne hakkında konuşuyorsunuz?" diye sordu. Biz de kıyamet hakkında konuştuğumuzu söyledik. Bunun üzerine şu açıklamada bulundu: "Siz şu on işareti görmeden kıyamet kopmayacaktır: Duman, dâbbetu'l-arz, batıda bir bölgenin yerin dibine geçmesi, doğuda bir bölgenin yerin dibine geçmesi, Arap yarımadasında bir bölgenin yerin dibine geçmesi, Deccâl, Güneş'in batıdan doğması, Ye'cûc ve Me'cûc, Îsâ *Aleyhisselâm*'ın nüzûlü ve Aden tarafından çıkacak bir ateş." [*Müslim,* "Fiten" 39-40; Ebû Dâvûd, "Melahim" 12]

[1371] لَمْ تَكُنْ اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ (daha önce iman etmemiş olan) ifadesi *nefsen* kelimesinin sıfatıdır. اَوْ كَسَبَتْ فٖي ايمَانِهَا خَيْرًا (veya imanlı olarak herhangi bir hayır kazanmamış olan) ifadesi de *âmenet* (iman etti) fiiline atfedilmiştir. Mâna şöyledir: Kıyamet alâmetleri ortaya çıktığında -ki bunlar kişiyi iman etmeye zorlayan ve mecbur bırakan alâmetlerdir- bu durumda artık sorumlu olma vakti sona erer; o zamanda edilen iman, bu alâmetler zuhur etmeden önce iman etmemiş veya öncesinde iman etmiş fakat imanlı olarak herhangi bir hayır kazanmamış olan kimseye bir fayda sağlamaz. Dikkat edilirse Allah Teâlâ burada, vakti geçtikten sonra iman ettiğinden dolayı kâfir sayılan kişi ile vaktinde inanıp da herhangi bir hayır kazanmamış kimse arasında bir fark görmemiştir. Bundan anlaşılmaktadır ki *"İman edip salih ameller işleyenler"* [Örneği: Bakara 2/25] ifadesi iki ayrılmaz parçanın [yani iman ve amelin] arasını birleştirmektedir. Bu ikisi birbirinden ayrılmamalıdır ki bunlara sahip olanlar kurtulup [ebedî] saadete erebilsinler. Aksi bir durum bedbahtlık ve helâk sebebi olacaktır.

[1372] "De ki: Bekleyin, şüphesiz biz de beklemekteyiz!" ifadesi, bir tehdittir.

١٥٨-﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيمَانِهَا خَيْرًا قُلِ انْتَظِرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ﴾

[١٣٧٠] {المَلائِكَةُ} ملائكة الموت، أو العذاب {أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ} أو يأتي كل آيات ربك، بدليل قوله {أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ} يريد آيات القيامة والهلاك الكلي. وبعض الآيات أشراط الساعة، كطلوع الشمس من مغربها، وغير ذلك. وعن البراء بن عازب: كنا نتذاكر الساعة إذ أشرف علينا رسول الله ﷺ فقال: ما تتذاكرون؟ فقلنا: نتذاكر الساعة. قال: "إنها لا تقوم حتى تروا قبلها عشر آيات: الدخان، ودابة الأرض، وخسفًا بالمغرب، وخسفًا بالمشرق، وخسفًا بجزيرة العرب، والدجال، وطُلوع الشمس من مغربها، ويأجوج ومأجوج، ونزول عيسى، ونارًا تخرج من عدن."

[١٣٧١] {لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِن قَبْلُ} صفة لقوله نفسًا. وقوله {أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيمَانِهَا خَيْرًا} عطف على آمنت. والمعنى أنّ أشراط الساعة إذا جاءت وهي آيات ملجئة مضطرة، ذهب أوان التكليف عندها، فلم ينفع الإيمان حينئذ نفسًا غير مقدّمة إيمانها من قبل ظهور الآيات، أو مقدّمة الإيمان غير كاسبة في إيمانها خيرًا. فلم يفرق كما ترى بين النفس الكافرة إذا آمنت في غير وقت الإيمان، وبين النفس التي آمنت في وقته ولم تكسب خيرًا؛ ليعلم أنَّ قوله {الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} [البقرة: ٢٥] جمع بين قرينتين، لا ينبغي أن تنفك إحداهما عن الأخرى، حتى يفوز صاحبهما ويسعد، وإلاّ فالشِّقْوة والهلاك!

[١٣٧٢] {قُلِ انْتَظِرُوا إِنَّا مُنتَظِرُونَ} وعيد.

[1373] اَنْ تَاْتِيَهُمُ الْمَلٰئِكَةُ "kendilerine meleklerin gelmesini..." ifadesi hem Tâ ile *te'tiyehum* şeklinde hem de Yâ ile *ye'tiyehum* şeklinde okunmuştur. İbn Sîrîn [v. 110/728], *lâ yenfe'u* (fayda vermez) kelimesini, iman kelimesinin müennes bir zamire muzāf olmasından dolayı -ki böylece onun bir kısmını teşkil etmektedir- [müennes sıyga ile] *lâ tenfe'u* şeklinde okumuştur. Tıpkı *zehebet ba'du esābi'ihî* (parmaklarının bir kısmı gitti) cümlesinde olduğu gibi.

159. Dinlerini parça parça edip gruplaşanlarla senin hiçbir alâkan yoktur. Bunların işi tamamen Allah'a kalmıştır. Yapmakta oldukları şeyleri O, kendilerine daha sonra bir bir haber verecektir.

[1374] "Dinlerini parça parça edip..." yani Yahudi ve Hristiyanların yaptığı gibi din konusunda aralarında anlaşmazlığa düşüp "gruplaşanlarla..." Hadis-i şerifte şöyle buyrulmuştur: "Yahudiler yetmiş bir fırkaya ayrıldılar. Bunların hepsi cehenneme girecek, sadece biri kurtulacaktır. Hristiyanlar yetmiş iki fırkaya ayrıldılar. Biri hariç bunların hepsi de cehenneme gireceklerdir. Benim ümmetim ise yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Biri hariç bunların da hepsi cehenneme girecektir." [*Tirmizi,* "İman" 18; *Ebû Dâvûd,* "Sünnet" 1]

[1375] "Dinlerini parça parça edip..." ifadesinin, "dinlerinin hükümlerini kısımlara ayırdılar, bunların bir kısmına iman edip bir kısmını inkâr ettiler" anlamına geldiği de söylenmiştir. فَرَّقُوا دينَهُمْ ifadesi, *fârekū dînehum* (dinlerini terk ettiler) şeklinde de okunmuştur.

[1376] وَكَانُوا شِيَعًا yani fırka fırka oldular ve her bir fırka kendi imamının arkasına düştü, onun taraftarı oldu. "Senin onlarla hiçbir alâkan yoktur." Yani onlar hakkında ve niçin parçalanıp gruplara ayrıldıkları hususunda merak edip soru sormak seni ilgilendirmez. Veya onların cezalandırılıp cezalandırılmaması hususunda senin yapacağın bir şey yoktur da denilmiştir. -Yalnız, bu âyetin, kılıç âyeti [Tevbe 9/5] ile neshedildiği söylenmiştir.-

160. Kim bir iyilik getirmişse ona bunun on katı verilir, kim de bir kötülük getirmişse o da sadece misliyle cezalandırılır ve hiçbirine haksızlık edilmez.

[1377] عَشْرُ اَمْثَالِهَا (bunun on katı) ifadesinde, cins-i mümeyyizin sıfatı mevsuf makamına konmuştur. Takdiri, *'aşru hasenât*^{in} *emsâlihâ* (benzerleri gibi on sevap) şeklindedir. Bu ifade, vasfiyet üzere ikisinin de ref'i ile *'aşr*^{un} *emsâluhâ* (benzerlerinin on katı) şeklinde de okunmuştur. "Bire on" kat kat olarak va'dedilen mükâfatın en azıdır. Zira bire yedi yüz va'dedildiği gibi, hesaba gelmeyecek kadar çok sevap da va'dedilmiştir. İyiliklere kat kat mükâfat verilmesi *lütuf*, günahlara denk cezanın verilmesi ise *adalet*tir. "Hiçbirine haksızlık edilmez", sevaplarından bir şey eksiltilmediği gibi azaplarına da bir şey ilave edilmez.

[١٣٧٣] وقرئ «أَنْ يَأْتِيَهُمُ الْمَلاَئِكَةُ» بالياء والتاء. وقرأ ابن سيرين «لَا تَنْفَعُ» بالتاء؛ لكون الإيمان مضافًا إلى ضمير المؤنث الذي هو بعضه كقولك: ذهبت بعض أصابعه.

١٥٩-﴿إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا لَسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ إِنَّمَا أَمْرُهُمْ إِلَى اللّٰهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ﴾ ٥

[١٣٧٤] {فَرَّقُوا دِينَهُمْ} اختلفوا فيه كما اختلفت اليهود والنصارى. وفي الحديث: "افترقت اليهود على إحدى وسبعين فرقة، كلها في الهاوية إلاّ واحدة وهي الناجية. وافترقت النصارى اثنتين وسبعين فرقة، كلها في الهاوية إلاّ واحدة. وتفترق أمّتي على ثلاث وسبعين فرقة، كلها في الهاوية إلاّ واحدة."

١٠ [١٣٧٥] وقيل: فرّقوا دينهم فآمنوا ببعض وكفروا ببعض. وقرئ «فَارَقُوا دِينَهُمْ» أي تركوه.

[١٣٧٦] {وَكَانُوا شِيَعًا} فرقًا كل فرقة تشيع إمامًا لها {لَسْتَ مِنْهُمْ في شَيْءٍ} أي من السؤال عنهم وعن تفرّقهم؛ وقيل: من عقابهم. وقيل: هي منسوخة بآية السيف.

١٦٠-﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلا يُجْزَى إلا مِثْلَهَا وَهُمْ لا يُظْلَمُونَ﴾ ١٥

[١٣٧٧] {عَشْرُ أَمْثَالِهَا} على إقامة صفة الجنس المميز مقام الموصوف، تقديره عشر حسنات أمثالها، وقرئ «عشرٌ أمثالُهَا» برفعهما جميعًا على الوصف. وهذا أقلّ ما وعد من الإضعاف. وقد وعد بالواحد سبعمائة، ووعد ثوابًا بغير حساب. ومضاعفة الحسنات فضل، ومكافأة السيئات عدل {وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ} لا ينقص من ثوابهم ولا ٢٠ يزاد على عقابهم.

161. De ki: Şüphesiz beni Rabbim dosdoğru bir yola iletmiştir; doğru, pâyidar bir dine; samimi bir muvahhit olan İbrâhim'in dinine... ki o, Müşriklerden de değildi.

[1378] دينًا (dine) kelimesi, اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقيمٍ (dosdoğru bir yola) ifadesinin mahallinden bedel olmak üzere mansuptur. Çünkü ويَهْدِيَكَ صِرَاطًا مستقيما ("Böylece, seni dosdoğru bir yola iletmiş oldu." [Feth 48/2]) âyetinin delâletiyle *hedânî sırāt*[an] (beni bir yola iletti) anlamındadır. *Kayyim* de *kāme* (ayağa kalktı) fiilinden *fey'il* vezninde bir kelimedir; tıpkı *sâde* (ساد) fiilinden türeyen *seyyid* (efendi, başkan) kelimesi gibi. *Kayyim*, *kā'im* kelimesinden daha beliğ olup, *kıyem*[en] (doğru, pâyidâr) şeklinde de okunmuştur. *Kıyem*, *kıyâm* anlamında bir masdar olup kendisiyle [din] vasıflanabilmiştir. مِلَّةَ اِبْرٰهيمَ (İbrâhim'in dinine) ifadesi, دينًا قِيَمًا (doğru, pâyidar dine) ifadesinden atf-ı beyandır. حَنيفًا (samimi bir muvahhit) kelimesi ise *İbrâhim* kelimesinden haldir.

162. De ki: Şüphesiz, benim dua ve yakarışım, kurban ettiğim hayvanlar, hayatım ve ölümüm tamamen Âlemlerin Rabbi Allah'a aittir.

[1379] "De ki: Şüphesiz, benim dua ve yakarışım, kurban ettiğim hayvanlar…" Yani ibadetim ve beni Allah'a yaklaştıracak bütün amellerim… Buradaki *nüsükî* kelimesinden maksadın "kurban ettiğim hayvanlar" anlamına geldiği de söylenmiştir. Böyle olunca âyet-i kerîmede dua ve yakarışla kurbanın arası cem edilmiş olmaktadır; tıpkı "Sen de sadece Rabbine yakar ve (O'na) kes 'kurban'ı..." [Kevser 108/2] âyetinde olduğu gibi. Âyetin anlamının, "namazım ve -hac menâsikinden hareketle- haccım" şeklinde olduğu da söylenmiştir. "Hayatım ve ölümüm," hayatımda yaptığım işler ve iman ve salih amelden üzerinde bulunurken öldüğüm şeyler "tamamen Âlemlerin Rabbi Allah'a aittir," sadece O'nun rızası içindir.

163. Hiçbir ortağı olmaksızın... Müslümanların ilki olarak ben bununla memurum.

[1380] "Ben bununla" yani *ihlâs* ile [yani şaibesiz, samimi bir tevhitle] "emrolundum ve ben Müslümanların ilkiyim." Çünkü her bir peygamberin Müslüman oluşu, kendi ümmetinin Müslüman oluşundan öncedir.

164. De ki: Allah her şeyin Rabbi iken, Allah'tan başka Rab arar mıyım ben?! Herkes ne kazanırsa, tamamen kendi aleyhine kazanmış olur; üzerinde yük bulunan hiç kimse, başkasının yükünü taşıyamaz. Sonunda dönüşünüz Rabbinizedir; anlaşmazlığa düştüğünüz şeyleri O size bir bir haber verecektir.

١٦١-﴿قُلْ إِنَّنِي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيَمًا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

[١٣٧٨] {دِينًا} نصب على البدل من محل {إِلَى صِرَاطٍ}، لأنّ معناه: هداني صراطًا، بدليل قوله {وَيَهْدِيَكُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا} [الفتح: ٢]. والقَيِّم: فيعل، من قام، كسيد من ساد، وهو أبلغ من القائم. وقرئ «قِيَمًا» والقيم: مصدر بمعنى القيام وصف به. و{مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ} عطف بيان. و{حَنِيفًا} حال من إبراهيم.

١٦٢-﴿قُلْ إِنَّ صَلاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[١٣٧٩] {قُلْ إِنَّ صَلاَتِى وَنُسُكِى} وعبادتي وتقرّبي كله. وقيل: وذبحي. وجمع بين الصلاة والذبح كما في قوله {فَصَلّ لِرَبّكَ وانْحَرْ} [الكوثر: ٢]. وقيل: صلاتي وحجّي من مناسك الحج. {وَمَحْيَاىَ وَمَمَاتِى} وما آتيه في حياتي، وما أموت عليه من الإيمان والعمل الصالح {للهِ رَبِّ العَالَمِينَ} خالصة لوجهه.

١٦٣-﴿لا شَرِيكَ لَهُ وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ﴾

[١٣٨٠] {وَبِذَلِكَ} من الإخلاص {أُمِرْتُ وَأَنَا أَوَّلُ المسلمين}، لأنّ إسلام كل نبيّ متقدّم لإسلام أمّته.

١٦٤-﴿قُلْ أَغَيْرَ اللهِ أَبْغِي رَبًّا وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ وَلا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلا عَلَيْهَا وَلا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى ثُمَّ إِلَى رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ﴾

[1381] "De ki: Allah, her şeyin Rabbi iken" yani Allah'tan başka her şey Allah'ın yaratması ve terbiyesi altında iken "Allah'tan başka Rab arar mıyım ben?!" Bu âyet, Müşriklerin Peygamber (s.a.)'i kendi 'ilah'larına ibadete çağırmalarına cevap olup, Hemze *inkâr* bildirir, yani O'ndan başka Rab aramam yadırganacak bir şeydir. Tıpkı "Siz bana Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi emrediyorsunuz?" [Zümer 39/64] âyetinde de ifade edildiği gibi varlık âleminde Allah'tan başka rubûbiyet vasfına sahip hiç kimse yoktur. "Herkes ne kazanırsa tamamen kendi aleyhine kazanmış olur" ifadesi de Müşriklerin, "Siz bizim yolumuza uyun, biz sizin günahlarınızı yükleniriz." ['Ankebût 29/12] sözlerine cevaptır.

165. Sizi bizzat size verdikleri ile denemek için sizleri yeryüzünün şu anki sahipleri yapan ve sizi birbirinizden derece derece üstün kılan O'dur. Senin Rabbinin cezalandırması elbette hızlıdır; ama O, aynı zamanda bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1382] "… verdikleri ile" yani mal ve makam nimetiyle "sizi denemek için" -Bakalım bu nimetlere nasıl şükredeceksiniz? Şerefli olan düşük olana, hür köleye, zengin fakire nasıl muamele edecek?- "sizi yeryüzünün şu anki sahipleri yapan…" Hazret-i Muhammed (s.a.) peygamberlerin sonuncusu olduğu için ümmeti de bu dünyaya diğer ümmetlerin ardından gelmiştir. Veya Allah ümmet-i Muhammed'i, bir kısmı diğerinden sonra gelecek şekilde yarattı. Yahut Allah onları yeryüzünde kendi *halife*leri kıldı; oraya sahip oluyor ve orada istedikleri gibi tasarrufta bulunuyorlar. "Ve sizi" şeref ve rızık bakımından "birbirinizden derece derece üstün kılan O'dur."

[1383] "Senin Rabbinin" nimetlerine nankörlük edenleri "cezalandırması elbette hızlıdır; ama O, aynı zamanda" nimetlerine şükredenler için de "bağışlayıcıdır, merhametlidir." Allah, cezalandırmayı hızlı olmakla vasıflandırdı; çünkü gelecek olan şey, yakındır.

[1384] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Bana En'âm sûresi bir defada indirildi. *Subhâna'llâhi ve'lhamdulillâhi* (Allah her tür eksikten münezzehtir, hamd O'na aittir) sesleriyle birlikte yetmiş bin melek onun inişine eşlik etti. Her kim En'âm sûresini okursa Allah onu destekler, ona esenlik verir; bu yetmiş bin melek de En'âm sûresinin her bir âyeti adedince gece gündüz onun için istiğfar eder."

[١٣٨١] {قُلْ أَغَيْرَ اللهِ أَبْغِي رَبًّا} جواب عن دعائهم له إلى عبادة آلهتهم، والهمزة للإنكار، أي منكر أن أبغي ربًّا غيره {وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ}، فكل من دونه مربوب ليس في الوجود من له الربوبية غيره، كما قال: {قُلْ أَفَغَيْرَ اللهِ تَأْمُرُونّي أَعْبُدُ} [الزمر: ٦٤]. {وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا} جواب عن قولهم: {اتَّبِعُوا ٥ سَبِيلَنَا وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكم} [العنكبوت: ١٢].

١٦٥-﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلائِفَ الأَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٣٨٢] {جَعَلَكُمْ خَلائِفَ الْأَرْضِ} لأنّ محمدًا ﷺ خاتم النبيين فخلفت أمّته سائر الأمم؛ أو جعلهم يخلف بعضهم بعضًا؛ أو هم خلفاء الله في أرضه ١٠ يملكونها ويتصرفون فيها. {وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ درجاتٍ} في الشرف والرزق {لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُم} من نعمة المال والجاه، كيف تشكرون تلك النعمة، وكيف يصنع الشريف بالوضيع، والحرّ بالعبد، والغني بالفقير.

[١٣٨٣] {إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ} لمن كفر نعمته {وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ} لمن قام يشكرها. ووصف العقاب بالسرعة، لأنّ ما هو آت قريب.

١٥ [١٣٨٤] عن رسول الله ﷺ: «أنزلت عليّ سورة الأنعام جملة واحدة يشيعها سبعون ألف ملك لهم زجل بالتسبيح والتحميد. فمن قرأ الأنعام صلّى الله عليه وسلم، واستغفر له أولئك السبعون ألف ملك بعدد كل آية من سورة الأنعام يومًا وليلة».

A'RÂF SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur. 206 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Mîm, Sād.

5 **2. (Bu, insanları) uyarman için, müminlere ise öğüt olarak sana indirilen bir kitap(tır)... Sakın bundan dolayı göğsünde bir sıkıntı olmasın.**

[1385] *Kitâb*[un] kelimesi hazf edilmiş bir mübtedânın haberi olup "o bir kitaptır" şeklindedir. أُنْزِلَ إِلَيْكَ ifadesi onun sıfatıdır. *Kitâb*dan maksat sûredir. "Sakın bundan dolayı göğsünde bir sıkıntı olmasın" ifadesinde sıkıntı şüp-
10 he anlamındadır. Bu tıpkı "Sana indirdiklerimizden şüphen varsa…" [Yûnus 10/94] âyeti gibidir. Şüphenin 'sıkıntı' olarak isimlendirilmesinin sebebi, yakîn sahibi kimsenin göğsünün, [yani zihninin açık ve ferah olması] gibi şüphe içinde olan kimsenin de göğsünün daralması, sıkıntıya girmesidir. Yani burada, "onun Allah'tan inzâl edildiği konusunda şüpheye düşme" ya da "onun tebliği konu-
15 sunda sıkıntıya düşme" denilmektedir. Çünkü Peygamber (s.a.), halkından, onların kendisini yalanlamalarından, yüz çevirmelerinden ve kendisine eziyet etmelerinden endişe ediyor; bu sebeple de tebliğ vazifesini eda etme konusunda içi daralıyor, bir türlü ferahlayamıyordu. Bu yüzden Allah onu temin etti ve halkının tepkisini bu şekilde düşünüp endişelenmeyi kendisine yasakladı.

20 [1386] **Şayet** "لِتُنْذِرَ (uyarman için) ifadesi neye taalluk eder?" **dersen şöyle derim:** Bu, "indirilen" ifadesine taalluk eder; 'kendisiyle uyarman için sana indirildi' anlamındadır. Ya da âyetteki yasaklama ifadesine taalluk eder; çünkü Peygamber (s.a.) onlardan korkmadığı zaman, onları uyaracaktır. Yine bu kitabın Allah'tan indirildiği konusunda kesin emin olduğu zaman, bu kesinlik
25 onu halkını uyarma konusunda cesaretlendirecektir, zira kesin kanaat sahibi olan kimse cesaretli olur, Rabbine tevekkül eder, Rabbinin kendisini koruyup kollayacağına güvenir.

[1387] **Şayet** "*Zikrâ*nın i'rabda mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifadenin her üç harekeyi alması da mümkündür. Şöyle ki fiilinin gizli olduğu düşünü-
30 lerek nasbedilmesi mümkündür, bu durumda sanki "onunla uyarman ve hatırlatman için" denilmiş olur, zira *zikrâ* kelimesi, *tezkîr* (öğüt verme) anlamında isimdir.

سورة الأعراف

مكية وهي مائتان وست آيات

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿المص﴾

٢-﴿كِتَابٌ أُنْزِلَ إِلَيْكَ فَلا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ لِتُنْذِرَ بِهِ وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٣٨٥] {كِتَابٌ} خبر مبتدأ محذوف، أي هو كتاب، و{أُنزِلَ إِلَيْكَ} صفة له. والمراد بالكتاب السورة. {فَلَا يَكُن في صَدْرِكَ حَرَجٌ منْهُ} أي شك منه، كقوله {فَإِن كُنتَ فِي شَكٍّ ممَّا أَنزَلْنَا إِلَيْكَ} [يونس: ٩٤]. وسمى الشك حرجًا، لأن الشاك ضيق الصدر حرجه، كما أن المتيقن منشرح الصدر منفسحه. أي لا تشكّ في أنه منزل من الله، ولا تحرج من تبليغه. لأنه كان يخاف قومه وتكذيبهم له وإعراضهم عنه وأذاهم، فكان يضيق صدره من الأداء ولا ينبسط له، فأمّنه الله ونهاه عن المبالاة بهم.

[١٣٨٦] فإن قلت: بم تعلق قوله {لِتُنذِرَ}؟ قلت: بـ{أُنْزِلَ}، أي أنزل إليك لإنذارك به؛ أو بالنهي، لأنه إذا لم يخفهم أنذرهم، وكذلك إذا أيقن أنه من عند الله شجعه اليقين على الإنذار؛ لأن صاحب اليقين جسور متوكل على ربه، متكل على عصمته.

[١٣٨٧] فإن قلت؛ فما محل {ذِكْرَى}؟ قلت: يحتمل الحركات الثلاث. النصب بإضمار فعلها. كأنه قيل: لتنذر به وتذكر تذكيرًا، لأن الذكرى اسم بمعنى التذكير؛

Baş taraftaki *kitâb*[ün] kelimesine atıf yapılarak ya da hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olduğu düşünülerek ref' edilmesi de mümkündür. Mecrur olma ihtimali ise *en tünzira*[93] (uyarman için) ifadesinin mahalline atfedilmesi durumunda söz konusudur. Bu durumda ifade, *li'l-inzâr*[i] *ve li'z-zikr*[i] (uyarı ve öğüt için) şeklinde olur.

[1388] **Şayet** "فَلا يَكُنْ (olmasın) şeklindeki yasaklama cümlesi, sıkıntıya hitaben söylenmiş olmaktadır, bunun izahı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu tıpkı, *lâ erayenneke hâhunâ* (Seni buralarda görmeyeyim!) ifadesine benzer. [Yasaklama konuşanın kendisine yönelik gibidir ama anlam olarak yasak, muhataba yöneliktir.]

3. Rabbinizden size indirilene uyun. O'ndan başka velîlere uymayın. Ne de az öğüt dinliyorsunuz!

[1389] "Size indirilen" Kur'ân ve sünnet"e uyun, O'ndan" yani Allah'tan "başka velîlere uymayın", Allah dışında, cinnî ve insî *şeytan*lardan hiç kimseyi velî edinmeyin. Aksi takdirde sizi putlara tapınmaya, arzu, ihtiras ve bid'ate sevk ederler; Allah'ın dininden, size indirmiş ve uymanızı emretmiş olduğu şeyden sizi saptırırlar. Rivayete göre Hasan-ı Basrî [v. 110/728] şöyle demiştir: Ey Âdemoğlu! Allah'ın kitabına ve Muhammed (s.a.)'in sünnetine tâbi olmakla memursun. Vallahi! Allah'ın kitabında inzâl ettiği hiçbir âyet yoktur ki Allah o âyetin kim hakkında indirildiğini ve ne mânaya geldiğini bilmeni istiyor olmasın!" Mâlik b. Dînâr *Rahimehu'llāh* [v. 131/748'den önce] وَلا تَبْتَغُوا kelimesini, وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلامِ دِيناً ("Kim bu teslimiyetten [yani, İslâm'dan] başka din ararsa" [Âl-i İmrân 3/85]) âyetindeki *ibtiğâ* (aramak) fiilinden *ve lâ tebteğû* şeklinde okumuştur. مِنْدُونِهِ'deki zamirin ماأُنْزِلَ'ye gitmesi de mümkündür; bu durumda anlam, "Allah'ın dininden başka bir *velî dini*ne tâbi olmayın" şeklinde olur.

[1390] Allah'ın dinini terkedip başkasına uyduğunuza göre "ne de az öğüt dinliyorsunuz!" تَذَكَّرُونَ Tâ'nın hazfi ile okunmuş olduğu gibi, Yâ ile *yetezekkerûn* şeklinde de okunmuştur. قَلِيلاً kelimesi تَذَكَّرُونَ fiili ile mansup olup ifade, *tezekkerûne tezekkür*[an] *kalîl*[en] (öğüt olarak çok az öğüt alıyorsunuz) şeklindedir. *Mâ* ise "Ne kadar az!" anlamını vurgulamak için kullanılan zâit bir harftir.

4. Nice şehirler var ki onları helâk etmişiz! Bizim o sert azabımız kendilerine gece uyurlarken ya da öğleyin dinlenirlerken [aniden] gelip çatmıştır.

---

93 لتنذر ifadesi aslında *li-en tunzira* şeklindedir. / ed.

والرفع عطفًا على {كِتَابٌ}، أو بأنه خبر مبتدأ محذوف؛ والجر للعطف على محل أن تنذر، أي للإنذار وللذكرى.

[١٣٨٨] فإن قلت: النهي في قوله {فَلَا يَكُنْ} متوجه إلى الحرج، فما وجهه؟ قلت: هو من قولهم: لا أرينَّك ههنا!

٣-﴿اتَّبِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ وَلا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ قَلِيلاً مَا تَذَكَّرُونَ﴾

[١٣٨٩] {اتَّبِعُوا مَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ} من القرآن والسنّة {وَلَا تَتَّبِعُوا مِن دُونِهِ} من دون الله {أَوْلِيَاءَ}، أي ولا تتلوا من دونه من شياطين الجنّ والإنس فيحملوكم على عبادة الأوثان والأهواء والبدع، ويضلوكم عن دين الله وما أنزل إليكم، وأمركم باتباعه. وعن الحسن: يا ابن آدم، أمرت باتباع كتاب الله وسنّة محمد ﷺ. والله ما نزلت آية إلاّ وهو يحب أن تعلم فيم نزلت وما معناها. وقرأ مالك بن دينار «وَلاَ تَبْتَغُوا» من الابتغاء {وَمَن يَبْتَغِ غَيْرَ الإسلامِ دِينًا} [آل عمران: ٨٥]. ويجوز أن يكون الضمير في {مِن دُونِهِ} لـ{مَا أُنْزِلَ}، على: ولا تتبعوا من دون دين الله دين أولياءَ.

[١٣٩٠] {قَلِيلًا مَا تَذَكَّرُونَ} حيث تتركون دين الله وتتبعون غيره. وقرئ «تَذَكَّرُونَ»، بحذف التاء. «ويَتَذَكَّرُونَ» بالياء. و{قَلِيلًا}: نصب بـ{تَذَكَّرُونَ}، أي تذكرون تذكرًا قليلًا. و{مَا}، مزيدة لتوكيد القلة.

٤-﴿وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ﴾

[1391] "Azabımız kendilerine" yani o şehirlerin halklarına "gece…" *Beyât*^{en} ifadesi, hal konumunda mastar olup "gece uyurlarken" anlamındadır. Nitekim *bâte beyât*^{en} *hasen*^{en} (güzel bir gece geçirdi) denildiği gibi, aynı mânada *beytet*^{en} *hasenet*^{en} de denilir. هُمْ قَائِلُونَ ifadesi de *beyât*^{en} ifadesine ma'tûftur. Sanki "azabımız onlara, gece uyurlarken ya da öğleyin dinlenirlerken gelmiştir" denilmektedir.

[1392] **Şayet "**Âyetteki hazf edilmiş bir muzāf olarak *ehl* (halk) kelimesi *karyet*^{in} kelimesinden önce mi yoksa أَهْلَكْنَاهَا'daki zamirden önce mi takdir edilir?" **dersen şöyle derim:** Böyle bir muzāf takdiri, ihtiyaç varsa söz konusu olur; ancak burada böyle bir ihtiyaç yoktur, zira şehir de tıpkı halkı gibi helâk edilebilir. Bu muzāfı [*ehleknâ ehlehâ* şeklinde] فَجَاءَهَا'daki zamirden önce takdir etmemizin sebebi ise devamındaki أَوْ هُمْ قَائِلُونَ (ya da *onlar* öğleyin dinlenirlerken) ifadesidir. **Şayet** "Arada Vav olmadan, *câ'enî Zeyd*^{ün} *huve fâris*^{ün} (Zeyd bana atlı olarak geldi) denilmezken, هُمْ قَائِلُونَ ifadesi neyin nesidir [neden Vav-ı Hâliyye olmadan kullanılmıştır]?" **dersen şöyle derim:** Bazı Nahivciler burada Vav'ın hazfedilmiş olduğunu düşünmüşlerdir. Ancak Zeccâc [v. 311/923] bunu reddederek şöyle demiştir: "Eğer *câ'enî Zeyd*^{ün} *râcil*^{en} *ev huve fâris*^{ün} (Zeyd bana yayan ya da atlı *olarak* geldi) ya da *câ'enî Zeyd*^{ün} *huve fâris*^{ün} (Zeyd bana atlı *olarak* geldi) diyecek olursan, arada atıf Vav'ı kullanmaya ihtiyaç duymazsın. Çünkü bağlacın zikredilmesi, ilk hal ile ilişkilidir." Oysa doğru olan şudur: Bir kelime kendisinden önce geçmiş hal konumundaki bir kelimeye atfedildiği zaman, aradaki Vav-ı Hâliye, iki atıf harfinin birlikte kullanılması sebebiyle ağır geldiği için hazfedilir. Çünkü Vav-ı Hâliye aslında atıf Vav'ı olup, vasıl için isti'âre olarak kullanılmaktadır. Buna göre *câ'enî Zeyd*^{ün} *râcil*^{en} *ev huve fârüs*^{ün} ifadesi fasih ve kurallı bir ifadedir; fakat *câ'enî Zeyd*^{ün} *hüve fâris*^{ün} ifadesi nâhoştur.

[1393] "Peki, 'orayı helâk etmişiz! Bizim o sert azabımız kendilerine gelip çatmıştır' ifadesinin anlamı nedir? Zira helâk elbette azabın gelmesinden sonra gerçekleşecek değil midir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade, tıpkı "namaza kalktığınız zaman" [Mâide 5/6] ifadesindeki gibi olup anlam, "Oranın helâkini irade etmişiz!" şeklindedir.

[1394] Bu iki vaktin -yani gece uyku vakti ve öğleyin dinlenme vaktininhususen seçilmiş olmasının sebebi, bu vakitlerin gaflet ve dinlenme / gevşeklik zamanları olmasıdır. Bu yüzden bu vakitlerde azabın inmesi daha feci ve şiddetli olmaktadır. Nitekim Lût kavmi geceleyin seher vaktinde, Şu'ayb Peygamber'in kavmi ise öğleyin dinlenme vaktinde helâk edilmiştir.

[١٣٩١] {فَجَاءَهَا} فجاء أهلَها {بَيَاتًا}، مصدر واقع موقع الحال، بمعنى بائتين. يقال: بات بياتًا حسنًا، وبيتة حسنة. وقوله {هُمْ قَائِلُونَ} حال معطوفة على بياتًا، كأنه قيل: فجاءهم بأسنا بائتين أو قائلين.

[١٣٩٢] فإن قلت: هل يقدر حذف المضاف الذي هو الأهل قبل {قَرْيَةٍ} أو قبل الضمير في {أهلكناها}؟ قلت: إنما يقدّر المضاف للحاجة، ولا حاجة، فإنّ القرية تهلك كما يهلك أهلها. وإنما قدّرناه قبل الضمير في {فَجَاءهَا}، لقوله {أَوْ هُمْ قَائِلُونَ}. فإن قلت: لا يقال: جاءني زيد هو فارس، بغير واو، فما بال قوله {هُمْ قَائِلُونَ}؟ قلت: قدّر بعض النحويين الواو محذوفة، ورده الزجاج وقال: لو قلت جاءني زيد راجلًا أو هو فارس؛ أو جاءني زيد هو فارس، لم يحتج فيه إلى واو، لأنّ الذكر قد عاد إلى الأول. والصحيح أنها إذا عطفت على حال قبلها حذفت الواو استثقالًا. لاجتماع حرفي عطف، لأنّ واو الحال هي واو العطف استعيرت للوصل. فقولك: جاءني زيد راجلًا أو هو فارس، كلام فصيح وارد على حده، وأما جاءني زيد هو فارس فخبيث.

[١٣٩٣] فإن قلت: فما معنى قوله {أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا} والإهلاك إنما هو بعد مجيء البأس؟ قلت: معناه أردنا إهلاكها، كقوله {إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ} [المائدة: ٦].

[١٣٩٤] وإنما خصّ هذان الوقتان، وقت البيات ووقت القيلولة، لأنهما وقت الغفلة والدعة، فيكون نزول العذاب فيهما أشدّ وأفظع. وقوم لوط أهلكوا بالليل وقت السحر، وقوم شعيب وقت القيلولة.

5. Şiddetli azabımız kendilerine geldiğinde dâvaları sadece,"Biz gerçekten zalimmişiz!" demekten ibaret olmuştur.

[1395] "Dâvaları" yani dinleri adına iddia ettikleri, inançları adına benimsedikleri tek şey, dinlerinin bâtıl ve fâsit olduğunu itiraf etmeleri ve "Biz gerçekten zalimmişiz!" demeleri olmuştur. Bu ifadenin, "feryatları sadece bunu söylemekten ibaret olmuştur" anlamında olması da mümkündür çünkü Allah'ın azabına karşı Allah'tan başkasından imdat dilenemez. Bu ifade, *da'vâhum yâ le-kâ'b*[in] (Feryatları: 'Yetişin ey Kâ'boğulları!' şeklinde idi) ifadesinden gelmektedir. Yine bu ifadenin "Rablerine duaları sadece O'na itirafta bulunmaktan ibarettir" anlamında olması da mümkündür. Çünkü onlar artık duanın kendilerine fayda etmeyeceğini, dua zamanının geçtiğini biliyorlardı; bu yüzden de kendilerini kınamak ve hallerine hayıflanmaktan öteye gitmiyorlardı. دَعْواهُمْ ifadesi, *kâne*nin haberi olarak mansuptur. أَنْ قالُوا ise *kâne*nin ismidir ve merfû'dur. Yalnız, bunun aksi de mümkündür.

6. Gerçek şu ki kendilerine peygamber gönderilenleri de peygamber olarak gönderilenleri de sorgulayacağız.

7. Ve akabinde, kendilerine tam bir bilgiyle anlatacağız... Çünkü [dünyada da onlardan] gaip değildik.

[1396] فَلَنَسْئَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ ifadesinde *ursile* câr ve mecrûrdan müteşekkil *ileyhim*e isnat edilmiştir. Anlam, "kendilerine peygamber gönderilmiş olan ümmetleri sorgulayacağız" şeklindedir. Allah onlara; peygamberlerine ne cevap verdiklerini, nasıl icabet ettiklerini soracaktır. Bu husus, "Yine, kendilerine 'Peygamberlere ne cevap verdiniz?' diye sesleneceği gün" [Kasas 28/65] âyetinde de ifade edilmiştir. "Peygamber olarak gönderilenleri de sorgulayacağız" ifadesi ise "Allah peygamberleri topladığı gün 'Size ne cevap verildi?' dediğinde…" [Mâide 5/109] âyetindeki gibidir. "Ve akabinde, kendilerine" yani peygamberlere ve peygamber gönderilmiş olan ümmetlere yapmış olduklarını "tam bir bilgiyle" gizli-açık bütün hallerini, fiillerini ve sözlerini "anlatacağız... Çünkü onlardan" onların yaptıklarından "gaip değildik."

[1397] **Şayet** "Allah bütün bunları bildiğine ve onlara anlatacağına göre onlara sormasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı onlara yönelik kınama, azarlama ve yaptıklarını kendi dilleri ile itiraf edip peygamberlerinin onlar aleyhine şahitlik etmesini sağlamaktır.

٥-﴿فَمَا كَانَ دَعْوَاهُمْ إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا إِلا أَنْ قَالُوا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ﴾

[١٣٩٥] {فَمَا كَانَ دَعْوَاهُمْ} ما كانوا يدعونه من دينهم وينتحلونه من مذهبهم إلاّ اعترافهم ببطلانه وفساده. وقولهم {إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ} فيما كنا عليه. ويجوز: فما كان استغاثتهم إلاّ قولهم هذا، لأنه لا مستغاث من الله بغيره، ومن قولهم دعواهم يا لَكعبٍ. ويجوز، فما كان دعواهم ربهم إلاّ اعترافهم لعلمهم أن الدعاء لا ينفعهم، وأن لات حين دعاءٍ، فلا يزيدون على ذمّ أنفسهم وتحسرهم على ما كان منهم. و{دَعْوَاهُمْ} نصبٌ خبر لـ{كان}، و{أَن قَالُوا} رفعٌ اسم له، ويجوز العكس.

٦-﴿فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ﴾

٧-﴿فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِمْ بِعِلْمٍ وَمَا كُنَّا غَائِبِينَ﴾

[١٣٩٦] {فَلَنَسْئَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ}. {أُرْسِلَ} مسند إلى الجار والمجرور، وهو {إِلَيْهِمْ}، ومعناه: فلنسألنّ المرسل إليهم وهم الأمم، يسألهم عما أجابوا عنه رسلهم، كما قال: {وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ مَاذَا أَجَبْتُمُ الْمُرْسَلِينَ} [القصص: ٦٥] ونسأل المرسلين عما أجيبوا به، كما قال: {يَوْمَ يَجْمَعُ اللهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَا أُجِبْتُمْ} [المائدة: ١٠٩]. {فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِم} على الرسل والمرسل إليهم ما كان منهم {بِعِلْمٍ} عالمين بأحوالهم الظاهرة والباطنة وأقوالهم وأفعالهم. {وَمَا كُنَّا غَائِبِينَ} عنهم وعما وجد منهم.

[١٣٩٧] فإن قلت: فإذا كان عالمًا بذلك وكان يقصه عليهم، فما معنى سؤالهم؟ قلت: معناه التوبيخ والتقريع والتقرير إذا فاهُوا به بألسنتهم وشهد عليهم أنبياؤهم.

8. O gün tartı haktır... Kimin tartıya giren (salih amel)leri ağır basarsa, bunlardır işte felâha erenler.

9. Kimin tartıya giren (salih amel)leri de hafif gelirse, bunlar da kendi kendilerini hüsrana uğratanlardır. Çünkü Bizim âyetlerimize zulmeder [yani, iman edeceklerine reddeder]lerdi...

[1398] "O gün tartı haktır" yani amellerin tartılması ve ağır olanı ile hafif olanının ayırt edilmesi haktır. *Vezn* (tartı) kelimesi mübtedâ olarak merfû'dur, haberi ise [o gün] ifadesidir. *el-Hakk* da onun sıfatıdır. Anlam, "Allah'ın ümmetleri ve peygamberleri sorgulayacağı günkü tartı, hak tartıdır, yani âdildir" şeklindedir. *el-Hakk* kelimesi *el-kıst* şeklinde de okunmuştur.

[1399] Bu tartının nasıl olacağı konusunda ihtilaf edilmiştir. Bir görüşe göre amel defterleri bir dili ve iki kefesi olan bir tartı ile tartılır; kanıtın tam olması, herkese eşit davranıldığının gösterilmesi ve her türlü mazeretin önünün kesilmesi için bütün mahlûkatın gözünün önünde tartılır. Yine Allah onları kendi amelleri konusunda sorguya çeker ve onlar da yaptıklarını, tıpkı defterlerinde yazdığı ve hesap divanında oradan okudukları gibi, kendi dilleri ile de itiraf ederler; elleri, ayakları ve derileri buna şahitlik eder; peygamberler, melekler ve diğer tanıklar da şahitlik ederler. Bir başka görüşe göre ise bu tartı, o günkü âdil hükmün ve düzgün yargının ifadesidir.

[1400] "Kimin *mevâzîn*i ağır basarsa" ifadesinde *mevâzîn*, *mîzân* ya da *mevzûn* kelimesinin çoğuludur. Yani "kimin tartılan, ölçüye gelen amelleri, yani iyilikleri ağır gelirse" demektir. Ya da *mevâzîn*, onların iyiliklerinin kendisiyle tartıldığı şeydir. Hasan-ı Basrî'nin, "İyiliklerin konulduğu tartının ağır basması, kötülüklerin konulduğu tartının ise hafif gelmesi sezâdır." dediği nakledilmiştir.

[1401] "Bizim âyetlerimize zulmederlerdi" yani yapmaları gerekenin tersini yaparak yalanlarlardı, tıpkı فَظَلَمُوا بِهَا ("fakat ona [yani Semud'a verilen deve âyet'ine] *zulm*ettiler[94]!" [İsrâ 17/59]) ifadesindeki gibi.

10. Gerçek şu ki sizi yeryüzüne yerleştirdik ve sizin için orada geçimlikler meydana getirdik. Ne de az şükrediyorsunuz!

94 *Zulüm*, ihtiram göstereceklerine hunharca kesmiş olmalarıyla gerçekleşmiştir. / ed.

٨-﴿وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

٩-﴿وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَظْلِمُونَ﴾

[١٣٩٨] {وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ} يعني وزن الأعمال والتمييز بين راجحها وخفيفها. ورفعه على الابتداء، وخبره {يَوْمَئِذٍ}. و{الحَقُّ} صفته، أي والوزن يوم يسأل الله الأمم ورسلهم الوزن الحق، أي العدل. وقرئ «اَلْقِسْط».

[١٣٩٩] واختلف في كيفية الوزن؛ فقيل: توزن صحف الأعمال بميزان له لسان وكفتان، تنظر إليه الخلائق، تأكيدًا للحجة، وإظهارًا للنصفة، وقطعًا للمعذرة، كما يسألهم عن أعمالهم فيعترفون بها بألسنتهم، وتشهد بها عليهم أيديهم وأرجلهم وجلودهم، وتشهد عليهم الأنبياء والملائكة والأشهاد، وكما تثبت في صحائفهم فيقرؤونها في موقف الحساب. وقيل: هي عبارة عن القضاء السويّ والحكم العادل.

[١٤٠٠] {فَمَن ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ}، جمع ميزان أو موزون، أي فمن رجحت أعماله الموزونة التي لها وزن وقدر وهي الحسنات؛ أو ما توزن به حسناتهم. وعن الحسن: وحُقَّ لميزان توضع فيه الحسنات أن يثقُل؛ وحق لميزان توضع فيه السيئات أن يخِف.

[١٤٠١] {بِآيَاتِنا يَظْلِمُونَ} يكذبون بها ظلمًا، كقوله {فَظَلَمُوا بِهَا} [الإسراء: ٥٩].

١٠-﴿وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ قَلِيلاً مَا تَشْكُرُونَ﴾

[1402] "Sizi yeryüzüne yerleştirdik", yani size oradan bir yerleşme yeri tayin ettik ya da sizleri oraya hâkim kıldık; orada tasarrufta bulunma kudreti verdik. "Sizin için orada geçimlikler meydana getirdik." *Ma'âyiş* kelimesi *ma'î-şet*in çoğulu olup insanın hayatını devam ettirdiği yiyecek, içecek vb. şeyler ya da bunlara ulaşmayı sağlayan şeyler anlamındadır. Bu kelimenin en doğru okunuşu, Ya'nın sarih bir şekilde seslendirilerek okunmasıdır. İbn Âmir'in [v. 118/736] Ya'yı Hemze'ye dönüştürüp kelimeyi *sahâ'if* kelimesine benzer şekilde [*ma'â'iş*] okuduğu nakledilmiştir.

11. Gerçek şu ki sizi yarattık, sonra sizi bir sûrete soktuk, sonra da meleklere, "Âdem'e secde edin." dedik. İblis müstesna, hemen secde ettiler. Çünkü o, secde edenlerden değildi.

[1403] "Sizi yarattık, sonra sizi bir sûrete soktuk" yani atanız Âdem'i sûretlendirilmemiş bir çamur olarak yarattık, daha sonra ona sûret verdik. Dikkat ederseniz, "sonra da meleklere, Âdem'e secde edin.' dedik" buyurmaktadır [yani "sizi…" derken, "atanız Adem'i…" demek istiyor]. "Çünkü o, secde edenlerden", yani Âdem'e secde edenlerden "değildi."

12. "Sana Ben emrettiğim halde, seni ne alıkoydu ki secde etmedin?!" buyurdu. Dedi ki: "Çünkü ben ondan üstünüm; beni 'ateş'ten yarattın, onu ise çamurdan yarattın."

[1404] أَلاَّ تَسْجُدَ ifadesindeki Lâ, sıla ifadesidir, yani olumsuzluk anlamı veren Lâ değildir; bunun delili ise, قال ما مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ ("Ey İblis!" dedi; 'Benim iki elimle yarattığım bir varlığa secde etmekten seni alıkoyan ne?!" [Sâd 38/75]) âyetidir. Lâ'nın bu şekilde kullanımı, لِئَلَّا يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ ("Ehl-i Kitap böylece şunu öğrensin ki" [Hadîd 57/29]) âyetinde de söz konusu olup *li-ellâ ya'leme* [mot-a-mot: "bil*me*sin diye"] ifadesi, *li-ya'leme* [bilsin diye] anlamındadır. "Peki, o zaman bu Lâ'nın ziyade olarak kullanılmasının ne faydası vardır?" **dersen şöyle derim:** Faydası, başına geldiği fiilin anlamını pekiştirmek, vurgulamaktır. Adeta, "Ehl-i Kitab'ın bilgisi kesin olarak tahakkuk etsin" ve "secdeyi tahakkuk ettirmekten, onu kendin için gerekli görmekten seni alıkoyan nedir?" denilmektedir.

[1405] "Ben emrettiğim halde" zira benim sana secde etmeni emretmiş olmam, bunu sana muhakkak yapılması gereken, kaçınılmaz olarak yerine getirilmesi icap eden bir görev haline getirir.

[١٤٠٢] {مكَّنَّاكُمْ في الْأَرْضِ} جعلنا لكم فيها مكانًا وقرارًا؛ أو ملكناكم فيها وأقدرناكم على التصرف فيها، {وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ}، جمع معيشة وهي ما يعاش به من المطاعم والمشارب وغيرها؛ أوما يتوصل به إلى ذلك. والوجه تصريح الياء. وعن ابن عامر: أنه همز، على التشبيه بصحائف.

٥ ١١-﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلائِكَةِ اسْجُدُوا لآدَمَ فَسَجَدُوا إِلا إِبْلِيسَ لَمْ يَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ﴾

[١٤٠٣] {وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ} يعني خلقنا أباكم آدم طينًا غير مصوّر، ثم صورناه بعد ذلك. ألا ترى إلى قوله {ثُمَّ قُلْنَا لِلْملائكة اسْجُدُوا لِآدَمَ} الآية. {مِنَ السَّاجِدِينَ} ممن سجد لآدم.

١٠ ١٢-﴿قَالَ مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ﴾

[١٤٠٤] {أَلَّا تَسْجُدَ}: لا، في {أَلَّا تَسْجُدَ} صلة بدليل قوله {مَا مَنَعَكَ أَن تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ} [ص: ٧٥]. ومثلها {لِئَلَّا يَعْلَمَ أَهْلُ الكتابِ} [الحديد: ٢٩] بمعنى ليعلمَ. فإن قلت: ما فائدة زيادتها؟ قلت: توكيد معنى الفعل الذي ١٥ تدخل عليه وتحقيقه؛ كأنه قيل: ليتحقق علم أهل الكتاب. وما منعك أن تحقق السجود وتُلزِمه نفسك؟

[١٤٠٥] {إِذْ أَمَرْتُكَ} لأن أمري لك بالسجود أوجبه عليك إيجابًا وأحتمه عليك حتمًا لا بدّ منه.

[1406] **Şayet** **"**Neden onu secdeden alıkoyan şeyin ne olduğunu sormuştur, onu zaten biliyor değil midir?" **dersen şöyle derim:** Bunu, onu kınamak ve inatçılığını, küfrünü, kibrini, aslı ile iftihar edişini, Âdem'in aslını küçük görüşünü, Rabbinin emrine muhalefet etmiş olduğunu, faziletçe daha üstün olanın altta olana secde etmesinin yanlış olduğunu düşünmekle kendisine verilmiş ilâhî emrin kendisi için vacip olmadığına inandığını göstermek için söylemiştir.

[1407] **Şayet** "İblis'in 'seni alıkoyan nedir?' şeklindeki soruya cevap olarak 'çünkü ben ondan daha hayırlıyım' şeklinde cevap vermesi nasıl söz konusu olabilir? Zira bu soruya cevap olarak, 'beni falan şey alıkoydu' demesi gerekmez miydi?" **dersen şöyle derim:** Aslında "Ben ondan daha hayırlıyım" sözüyle yeni bir anlatım başlamıştır [yani bu, o soruya cevap değildir] ve bu anlatımda İblis kendisinin Âdem'den daha üstün olduğunu bildirmekte ve bu üstünlüğün nedenini ifade etmektedir ki bu da onun aslının ateş, Âdem'in aslının ise çamur olmasıdır. Bu ifadeden, hem o sorunun cevabı hem de daha fazlası anlaşılmaktadır, yani emri yadırgamakta ve kendisi gibi bir varlığın Âdem gibi bir varlığa secde etmekle memur olmasını uzak görmektedir. Adeta "Bu sıfatlara sahip birine böyle bir emir vermek olacak şey değil!" demiş olmaktadır.

13. Buyurdu ki: "Öyle ise in oradan! Orada büyüklenmek sana düşmez! Çık, şüphesiz küçülenlerdensin sen!"

[1408] "Öyle ise in oradan!" Yani itaatkâr ve mütevazı meleklerin mekânı olan gökten, âsi, mütekebbir insan ve cinlerin mekânı olan yeryüzüne. "Orada büyüklenmek" ve isyan etmek "sana düşmez" böyle bir şey yapman uygun değildir. "Çık, şüphesiz küçülenlerdensin sen!" Yani kibirlenmiş olduğun için Allah nezdinde ve O'nun dostları nezdinde küçük ve değersiz kimselerdensin. Nitekim bir kişiyi aşağılamak istediğin zaman ona, *kum sāğir*^{an} (küçük olarak kalk) dersin, bunun tam tersi bir durumda ise, *kum râşid*^{en} (doğru yol ehli olarak kalk) dersin. Burada da İblis kibirlilik gösterince küçüklüğe maruz kalmıştır. Ömer (r.a.)'ın, "Kim Allah karşısında tevazu gösterirse Allah onun kadrini, kıymetini artırır ve ona 'yücel, Allah seni yüceltsin' buyurur; kim de kibirlenir ve düşmanca tavır takınırsa Allah onu yere fırlatıverir!" dediği nakledilmiştir.

14. "Onların tekrar diriltilecekleri güne kadar bana mühlet ver." dedi.

15. "Mühlet verilenlerdensin elbette." buyurdu.

[١٤٠٦] فإن قلت: لم سأله عن المانع من السجود، وقد علم ما منعه؟ قلت: للتوبيخ، ولإظهار معاندته وكفره وكبره وافتخاره بأصله وازدرائه بأصل آدم، وأنه خالف أمر ربه معتقدًا أنه غير واجب عليه، لما رأى أنّ سجود الفاضل للمفضول خارج من الصواب.

٥ [١٤٠٧] فإن قلت: كيف يكون قوله {أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ} جوابًا لما منعك؟ وإنما الجواب أن يقول: منعني كذا. قلت: قد استأنف قصة أخبر فيها عن نفسه بالفضل على آدم، وبعلة فضله عليه، وهو أنّ أصله من نار وأصل آدم من طين، فعلم منه الجواب وزيادة عليه، وهي إنكار للأمر واستبعاد أن يكون مثله مأمورًا بالسجود لمثله، كأنه يقول: من كان على هذه الصفة كان مستبعدًا أن يؤمر بما أُمر به.

١٠ **١٣-﴿قَالَ فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ﴾**

[١٤٠٨] {فَاهْبِطْ مِنْهَا} من السماء التي هي مكان المطيعين المتواضعين من الملائكة، إلى الأرض التي هي مقرّ العاصين المتكبرين من الثقلين. {فَمَا يَكُونُ لَكَ} فما يصحّ لك {أَن تَتَكَبَّرَ فِيهَا} وتعصي {فَاخرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ} من ١٥ أهل الصَّغار والهَوان على الله وعلى أوليائه، لتكبرك؛ كما تقول للرجل: قم صاغرًا، إذا أهنته. وفي ضدّه: قم راشدًا. وذلك أنه لما أظهر الاستكبار ألبس الصغار. وعن عمر رضي الله عنه: من تواضع لله رفع الله حَكَمَتَهُ. وقال: انتعش، أنعشك الله. ومن تكبر وعدا طوره وهصه الله إلى الأرض.

١٤-﴿قَالَ أَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ﴾

٢٠ **١٥-﴿قَالَ إِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ﴾**

[1409] **Şayet** "İblis'in süre talebi neden kabul edilmiştir? Zira o sırf Allah'ın kullarını yoldan çıkarmak, onları ifsat etmek için bu süreyi istemiştir." **dersen şöyle derim:** Çünkü bu durum kulların imtihanını ihtiva etmektedir ve İblis'e muhalefet etmek en büyük sevaplardandır. Bu durum, dünyada yaratılmış olan türlü zevkler, eğlenceler, insanların gönüllerine yerleştirilen arzular gibi olup hepsini Allah, kullarını imtihan etmek için yaratmıştır.

16. Dedi ki: "Öyleyse, beni azdırmana karşılık ben de onlar(ı azdırmak) için Senin dosdoğru yolunun üzerine çörekleneceğim!"

17. "Sonra onlara; önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım... Ve Sen onların çoğunu minnettar bulmayacaksın."

[1410] "Beni azdırmana karşılık", yani senin beni azdırmış olman sebebiyle "ben de onlar [ı azdırmak] için çörekleneceğim!" Allah'ın İblis'i azdırması; ona azmasına sebep olan şeyi yani Âdem'e secde etmeyi emretmiş, onu bununla mükellef tutmuş olması, onun da hem zâtî olarak hem de konum itibariyle kendisinden de Âdem'den de daha faziletli olan melekler gibi sebat edememiş olmasıdır. Ebû Bekr el-Esamm'dan [v. 200/816] şöyle nakledilmiştir: Sen bana secdeyi emrettin ama burnumun büyüklüğü beni isyana sevk etti. Anlam şöyledir: Bu azgınlığa [insanlar yüzünden] düçar olduğum için ben de onları azdırmaya çalışacağım; nasıl ben onlar yüzünden bozulduysam, onlar da benim yüzümden bozulacaklar!

[1411] **Şayet** "فَبِما أَغْوَيْتَنِي'deki Bâ neye taalluk etmektedir? Bunun 'çörekleneceğim' ifadesine taalluk etmesi, bu ifadenin başındaki kasem Lâm'ı yüzünden mümkün değildir; zira *vallāhi bi-Zeyd*^{in} *le-âmuranne* (Vallahi, Zeyd'e emredeceğim) gibi bir ifade kullanmak doğru olmaz?" **dersen şöyle derim:** Bâ, hazfedilmiş bir kasem fiiline taalluk etmektedir ki bunu, "Senin beni azdırmana karşılık, ben de Allah'a yemin ederim ki … çörekleneceğim!" şeklinde takdir etmek mümkündür. Yani anlam, "Senin beni azdırmış olman sebebiyle yemin ediyorum ki!" şeklindedir. Bâ'nın kasem için olması, yani "Senin beni azdırmana yemin ederim ki … çörekleneceğim!" anlamında olması da mümkündür. İblis'in 'azdırma' fiiline ant içmiş olması ise, bunun bir tür yükümlü tutma [*teklîf*] olmasındandır; *teklîf* ise ebedî saadet imkânı sunduğundan Allah'ın en güzel fiillerindendir; bu yüzden de üzerine ant içilmeye lâyıktır.

[١٤٠٩] فإن قلت: لم أجيب إلى استنظاره؟ وإنما استنظر ليفسد عباده ويغويهم. قلت: لما في ذلك من ابتلاء العباد، وفي مخالفته من أعظم الثواب، وحكمه حكم ما خلق في الدنيا من صنوف الزخارف وأنواع الملاذّ والملاهي، وما ركب في الأنفس من الشهوات ليمتحن بها عباده.

٥ ١٦-﴿قَالَ فَبِمَا أَغْوَيْتَنِي لأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ﴾

١٧-﴿ثُمَّ لآتِيَنَّهُمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ أَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ وَلا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ﴾

[١٤١٠] {فَبِمَا أَغْوَيْتَنِي} فبسبب إغوائك إياي {لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ}. وهو تكليفه إياه ما وقع به في الغي ولم يثبت كما ثبتت الملائكة مع كونهم أفضل منه ١٠ ومن آدم أنفسًا ومناصب. وعن الأصم: أمرتني بالسجود فحملني الأنف على معصيتك. والمعنى: فبسبب وقوعي في الغيّ لأجتهدن في إغوائهم حتى يفسُدوا بسببي، كما فسدت بسببهم.

[١٤١١] فإن قلت: بم تعلقت الباء، فإن تعلقها بـ{لَأَقعُدَنَّ} يصدّ عنه لام القسم، لا تقول: والله بزيد لأمُرّنّ؟ قلت: تعلقت بفعل القسم المحذوف تقديره: ١٥ فبما أغويتني أقسم بالله لأقعدنّ، أي فبسبب إغوائك أقسم. ويجوز أن تكون الباء للقسم، أي: فأقسم بإغوائك لأقعدن، وإنما أقسم بالإغواء؛ لأنه كان تكليفًا، والتكليف من أحسن أفعال الله، لكونه تعريضًا لسعادة الأبد، فكان جديرًا بأن يقسم به.

[1412] Mücbire’nin yalanlarından biri de Tāvûs b. Keysân’a [v.106/725] isnatla naklettikleri şu haberdir: Anlatıldığına göre Tāvûs Mescid-i Haram’da iken yanına kaderi reddetmekle suçlanan büyük fakihlerden biri gelip oturmuş. Tāvûs ona, “Ayağa kendin mi kalkarsın yoksa kaldırılır mısın?” demiş; o da kalkmış [gitmiş]. Tāvûs’a, “Böyle fakih bir adama bu sözü söyledin hâ?!” denilince “İblis ondan daha fakihti ama ‘Rabbim, beni *azdırdığın* için’ demişti; bu ise, ‘Ben kendimi azdırırım!’ diyor.” demiş…*-Çirkin fiilleri kendilerini helak edercesine Allah’a izâfe ederken, işi Peygamber, sahâbe ve tâbi‘în adına yalan uydurmaya kadar götüren bu adamların hali nice olacak sence?!-*

[1413] فَبِما أَغْوَيْتَنِي’deki Mâ’nın soru ifadesi olduğu da söylenmiştir; İblis adeta “Beni neyle azdırdın?” diye sormuş, sonra da “Yemin olsun ki çörekleneceğim!” diye yeni bir söze başlamıştır. Soru edatı olan Mâ’nın [*fe-bi-me* şeklinde değil de] Elif’li olarak telaffuz edilmesi, bu harf bir harf-i cer ile birleştiği zaman, son derece nadir ve kural dışı bir kullanımıdır.

[1414] *Ğayy*ın (azgınlığın) aslı fesattır; midede bir rahatsızlık, bozulma olduğu zaman, bu kökten *ğave’l-fasīl*^{ü} denilir.

[1415] “Ben de onlar[ı azdırmak] için Senin dosdoğru yolunun üzerine çöreklenceğim!” Yani tıpkı düşmanın yoldan geçenleri engellemek üzere yolu kapatıp kesmesi gibi ben de İslâm yolu üzerine çöküp onların karşısına çıkacağım. صراطك, zarf olarak mansuptur. Bunun bir benzeri;

> [Doğruca hedefe gider mızrağı, hafifçe titreyerek]
> Tilkinin yolda sür‘atle ve yalpalayarak gitmesi gibi

Zeccâc [v. 311/923] bunu Arapların, *duribe Zeyd*^{ün} *ez-zahr*^{a} *ve’l-batn*^{e} (Zeyd, sırtına ve karnına vurularak darp edildi) ifadelerine benzetmiştir ki bu ifadede *‘ale’z-zahr*^{i} *ve’l-batn*^{i} (sırtına ve karnına) anlamı kastedilmiştir.

[1416] Peygamber (s.a.)’in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “Kuşkusuz şeytan Âdemoğlunun yollarına oturur, onun İslâm yolunda karşısına oturur ve ona ‘Demek, atalarının dinini terk ediyorsun?!’ der. Âdemoğlu şeytana uymayıp Müslüman olursa, o zaman onun hicret yoluna oturur ve ‘Demek, vatanını terk edip gurbet ellere gidiyorsun!?’ der. Âdemoğlu yine ona karşı çıkar ve hicret eder. Bu sefer de onun cihâd yoluna oturur ve ‘Demek, savaşıp öleceksin hâ! Senden sonra malın taksim edilecek, hanımın başkasıyla evlenecek!’ der ama Âdemoğlu ona karşı çıkar ve savaşır.” [*Nesâ’î*, “Cihâd”, 19]

[١٤١٢] ومن تكاذيب المجبرة ما حكوه عن طاوس: أنه كان في المسجد الحرام فجاء رجل من كبار الفقهاء يرمي بالقدر، فجلس إليه فقال له طاوس: تقوم أو تقام؟ فقام الرجل. فقيل له: أتقول هذا لرجل فقيه؟ فقال: "إبليس أفقه منه؛ قال: رب بما أغويتني، وهذا يقول: أنا أغوي نفسي!" وما ظنك بقوم بلغ ٥ من تهالكهم على إضافة القبائح إلى الله سبحانه، أن لفقوا الأكاذيب على الرسول والصحابة والتابعين.

[١٤١٣] وقيل: {مَا} للاستفهام، كأنه قيل: بأي شيء أغويتني، ثم ابتدئ لأقعدنّ. وإثبات الألف إذا أدخل حرف الجر على ما الاستفهامية، قليل شاذ.

[١٤١٤] وأصل الغيّ الفساد. ومنه: غوى الفصيل، إذا بشم. والبشم: فساد في ١٠ المعدة.

[١٤١٥] {لأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَك الْمُسْتَقِيمَ} لأعترض لهم على طريق الإسلام كما يعترض العدوّ على الطريق ليقطعه على السابلة. وانتصابه على الظرف، كقوله:

كَمَا عَسَلَ الطَّرِيقَ الثَّعْلَبُ ۞

١٥ وشبهه الزجاج بقولهم: ضرب زيد الظهر والبطن، أي على الظهر والبطن.

[١٤١٦] وعن رسول الله ﷺ: "إن الشيطان قعد لابن آدم بأَطرُقِهِ؛ قعد له بطريق الإسلام فقال له: تدَع دين آبائك، فعصاه فأسلم؛ ثم قعد له بطريق الهجرة فقال له: تدَع ديارك وتتغرب، فعصاه فهاجر؛ ثم قعد له بطريق الجهاد فقال له: تقاتل فتقتل فيقسم مالُك وتنكح امرأتُك، فعصاه فقاتل."

[1417] “Sonra onlara; önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım” yani düşmanın -genelde- saldırdığı dört bir taraftan saldıracağım! Bu, tıpkı “Onlardan gücünün yettiğini sesinle yerinden oynat, süvari ve piyadelerinle üzerlerine giderek onları kendine meylettir; onların mallarına ve çocuklarına ortak ol; ve onlara vaatlerde bulun!” [İsrâ 17/64] âyetinde olduğu gibi, şeytanın vesvesesini, imkân buldukça ve kula güç yetirdikçe onu yoldan çıkarmasını anlatmak üzere kullanılan bir temsildir.

[1418] **Şayet** “Neden مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ (önlerinden ve arkalarından) ifadesinden ibtidâ harfi olan Min, وَعَنْ أَيْمانِهِمْ وَعَنْ شَمائِلِهِمْ (sağlarından ve sollarından) ifadesinde ise mücavezet (geçme, aşma) anlamı veren *‘An* kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Fiil mef‘ûlün fîh alırken nasıl harf-i cer ile alıyorsa mef‘ûlün bih alırken de öyle olur. Nasıl ki fiiller mef‘ûl alırken kullanılan harf-i cerler [*hurûfu’t-te‘addî*] mef‘ûlün fîh alınırken farklılık arz ediyorsa, mef‘ûlün bih alırken de farklılık arz eder. Bu, kıyas yolu ile değil, ancak öncekilerden işitme yoluyla alınıp öğrenilecek bir dil meselesidir. Bu noktada sadece, işitilen şeyin dildeki sıhhati incelenir. Arapların*, celese ‘an yemînihî, ‘alâ yemînihî, ‘an şimâlihî* ve *‘alâ şimâlihî* gibi ifadeleri kullandıklarını duyduğumuzda şöyle deriz: Burada kullanılan *‘alâ yemînihî*nin mânası, onun tıpkı bir şeye hâkim olan kişinin onun üzerini kaplaması gibi sağ tarafa yerleşmiş olduğudur; *‘an yemînihî*nin anlamı ise sağ tarafından söz edilen kimseden ayrı, ondan uzak olarak, ona yapışık, bitişik olmayacak şekilde oturdu demektir. Sonra bu ifadeler çok kullanılınca hem yanına oturduğu kimse ile bitişik olmayacak şekilde oturan kimse için hem de diğer kimseler için kullanılır olmuştur. Bu durumu daha önce *te‘âle* fiili ile ilgili olarak zikretmiştik.[95] Mef‘ûlün bihte bunun benzeri ise *rameytü ‘ani’l-kavs*^{i} (yaydan uzaklaştırarak attım), *‘ale’l-kavs*^{i} (yay üzerinden attım), *mine’l-kavs*^{i} (yaydan itibaren attım) gibi kullanımlardır. Çünkü ok, yaydan uzaklaşmakta olduğu gibi atılacağı esnada yayın üzerine de konulmaktadır. Yine atma fiili yaydan itibaren başlamaktadır. Aynı şekilde, *celese beyne yedeyhi* ve *[celese] halfehû* (önüne -ve arkasına- oturdu) dedikleri zaman *fî* (de - da) anlamı kastedilir; çünkü ön ve arka, fiilin işlendiği mekânlar olarak zarf ifadeleridir. Yine *min beyni yedehyi ve min halfihî* de denilir; çünkü fiil bu iki yönün bir noktasından başlar. Benzer şekilde *ci’tühû mine’l-leyl*^{i} (ona geceden geldim) dersin, “gecenin bir anında geldim” demek istersin.

95 Bkz. En‘âm 6/151 hk. / çev.

[١٤١٧] {ثُمَّ لآتِيَنَّهُم} من الجهات الأربع التي يأتي منها العدوّ في الغالب. وهذا مثل لوسوسته إليهم وتسويله ما أمكنه وقدر عليه، كقوله {واسْتَفْزِزْ مَنِ استطعتَ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَأَجْلِبْ عَلَيْهِم بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ} [الإسراء: ٦٤].

[١٤١٨] فإن قلت: كيف قيل: {من بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ} بحرف الابتداء {وَعَنْ أيمانهم وَعَن شَمَائِلِهِمْ} بحرف المجاوزة؟ قلت: المفعول فيه عدي إليه الفعل نحو تعديته إلى المفعول به. فكما اختلفت حروف التعدية في ذاك اختلفت في هذا، وكانت لغة تؤخذ ولا تقاس. وإنما يفتش عن صحة موقعها فقط. فلما سمعناهم يقولون: جلس عن يمينه وعلى يمينه، وعن شماله وعلى شماله، قلنا: معنى «على يمينه» أنه تمكن من جهة اليمين تمكُّن المستعلي من المستعلى عليه. ومعنى «عن يمينه» أنه جلس متجافيًا عن صاحب اليمين منحرفًا عنه غير ملاصق له. ثم كثر حتى استعمل في المتجافي وغيره، كما ذكرنا في «تعال». ونحوه من المفعول به قولهم رميت عن القوس، وعلى القوس، ومن القوس؛ لأن السهم يبعد عنها، ويستعليها إذا وضع على كبدها للرمي، ويبتدئ الرمي منها. كذلك قالوا: جلس بين يديه وخلفه، بمعنى فيه؛ لأنهما ظرفان للفعل. ومن بين يديه ومن خلفه؛ لأن الفعل يقع في بعض الجهتين، كما تقول: جئته من الليل، تريد بعض الليل.

[1419] Şakīk-i Belhî'nin [v. 194/810] şöyle dediği nakledilmiştir: Hiçbir sabah olmamıştır ki şeytan benim yolumun üzerindeki dört gözetleme noktasında, yani önümde, arkamda, sağımda, solumda oturmuş olmasın. Önümde oturduğunda "Korkma yâ, Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir!" der. Ben de bunun üzerine "Şüphesiz 'bağışladıkça bağışlayıcı'yımdır Ben; [ama] dönüş yapan, iman edip salih amel işleyen, sonra da doğru yolda giden kimseler için..." [TāHâ 20/82] âyetini okurum. Arkamda oturduğunda, geride bıraktığım aile efradımı hatırlatarak beni korkutmaya çalışır. Ben de "Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki rızkı Allah'a ait olmasın." [Hûd 11/6] âyetini okurum. Sağ tarafımda otururken bana övgüler yağdırarak yaklaşır. Ben de "Âkıbet müttakîlerindir" [A'râf 7/128] âyetini okurum. Solumda oturduğunda ise bana şehevî şeylerle yaklaşmaya çalışır. Ben de "İşte, kendileri ile o arzu ettikleri şeyin arasına böyle böyle set çekildi." [Sebe' 34/54] âyetini okurum.

[1420] "Ve Sen onların çoğunu minnettar bulmayacaksın." İblis bunu zan olarak söylemiştir, bunun delili ise "Gerçek şu ki İblis, onlar hakkındaki zannında doğru çıkmış; [müminlerden bir grup hariç] ona uymuşlardı." [Sebe' 34/20] âyetidir. Bir görüşe göre İblis bunu, durumu Allah Teâlâ'nın bildirmesi ile öğrenen meleklerden duymuştur.

18. Buyurdu ki: "Ayıplanmış ve kovulmuş olarak çık oradan! Yemin ederim, onlardan kim sana uyarsa, Cehennem'i tamamen sizlerle dolduracağım!"

[1421] مَذْءُوماً zemmetmek anlamında, *ze'emehû* fiilinden türemiştir. Zührî [v. 124/742] bunu, tahfif ile *mezûm*^{en} şeklinde okumuştur. Bu okuyuş tıpkı *mes'ûl*ün *mesûl* şeklinde telaffuz edilmesi gibidir. لَمَنْ تَبِعَكَ (sana kim tâbi olursa) ifadesindeki Lâm, yemine hazırlık Lâm'ıdır. لَأَمْلَأَنَّ (kesinlikle dolduracağım) ifadesi ise kasemin cevabı olup şartın cevabı yerine geçmektedir. *Minküm* (sizlerle) yani, seni ve onlardan sana uyanlarla... Ancak tağlib sıygası gereği muhatap zamiri kullanılmıştır. Bunun bir benzeri, إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ ("Siz gerçekten cahil bir topluluksunuz." [A'râf 7/138]) ifadesinde söz konusudur.

[1422] İsmet rivayetine göre Âsım [v. 127/745], لَمَنْ تَبِعَكَ ifadesini Lâm'ın kesresi ile لِمَنْ تَبِعَكَ şeklinde okumuştur ki mâna, "Bu tehdit, onlardan sana uyanlar *için*dir" şeklinde olur. Tehdit de "Cehennem'i tamamen sizlerle dolduracağım!" ifadesidir. Bu durumda لَأَمْلَأَنَّ mübtedâ konumundadır; لِمَنْ تَبِعَكَ ise onun haberidir.

[١٤١٩] وعن شقيق: ما من صباح إلاّ قعد لي الشيطان على أربع مراصد: من بين يديّ، ومن خلفي، وعن يميني، وعن شمالي؛ أمّا من بين يدي فيقول: لا تخف، فإن الله غفور رحيم، فأقرأ {وَإِنّي لَغَفَّارٌ لمَنْ تَابَ وآمَنَ وَعَمِلَ صالحًا} [طه: ٨٢]. وأمّا من خلفي، فيخوّفني الضيعة على مخلفي فأقرأ: {وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الأرض إِلَّا عَلَى اللهِ رِزْقُهَا} [هود: ٦]. وأمّا من قبل يميني، فيأتيني من قبل الثناء فأقرأ: {وَالْعَاقبةُ لِلْمُتَّقِينَ} [الأعراف: ١٢٨]. وأمّا من قبل شمالي فيأتيني من قبل الشهوات فأقرأ: {وَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ} [سبأ: ٥٤].

[١٤٢٠] {وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ} قاله تظنينًا، بدليل قوله {وَلَقَدْ صَدَّقَ عَلَيْهِمْ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ} [سبأ: ٢٠]. وقيل: سمعه من الملائكة بإخبار الله تعالى لهم.

١٨-﴿قَالَ اخْرُجْ مِنْهَا مَذْءُومًا مَدْحُورًا لَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ لأَمْلأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكُمْ أَجْمَعِينَ﴾

[١٤٢١] {مَذْءُومًا} من ذأمه، إذا ذمّه. وقرأ الزهري «مَذُومًا»، بالتخفيف، مثل مسول في مسؤول. واللام في {لَمَنْ تَبِعَكَ} موطئة للقسم. و{لأَمْلاَنَّ} جوابه، وهو سادّ مسدّ جواب الشرط. {منكُمْ} منك ومنهم؛ فغلب ضمير المخاطب، كما في قوله {إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ} [الأعراف: ١٣٨].

[١٤٢٢] وروى عصمة عن عاصم «لِمَنْ تَبِعَكَ» بكسر اللام، بمعنى: لمن تبعك منهم هذا الوعيدُ، وهو قوله {لأمْلانَّ جَهَنَّمَ مِنكُمْ أَجْمَعِينَ}، على أن {لأَمْلاَنَّ} في محل الابتداء، ولِمَن تَبِعَكَ خبره.

19. "Ey Âdem! Sen de eşinle birlikte Cennet'e yerleş. Dilediğiniz şeylerden yiyin fakat şu ağaca yaklaşmayın, sonra zalimlerden olursunuz."

20. Derken, şeytan ayıp yerlerini kendilerine göstermek için ikisine de vesvese verdi: "Siz birer meleğe dönüşürsünüz ya da ölümsüzlerden olursunuz diye Rabbiniz sizi bu ağaçtan men etti." dedi.

21. "İnanın, ben sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim" diye de ikisine ant içti.

22. Böylece, onları kandırarak ikisini birden (makamlarından) aşağı indirdi... Ağaçtan tattıklarında, ayıp yerleri kendilerine görünmüş ve üzerlerini Cennet yaprağıyla örtmeye başlamışlardı... Rableri onlara: "Ben sizi o ağaçtan men etmemiş miydim?! Ben size, 'Şeytan sizin için apaçık bir düşmandır' dememiş miydim?" diye seslendi.

[1423] "Ey Adem!" Dedik ki: "Ey Âdem!" هٰذِهِ الشَّجَرَةَ ifadesi هٰذِي الشَّجَرَةَ şeklinde de okunmuştur; çünkü هٰذِهِ ifadesinin aslı Yâ'lıdır, Hâ ondan bedeldir. İnsan gizlice ve tekrarlayarak konuştuğu zaman *vesvese* fiili kullanılır; *vesvese'l-huliyy*[u] (takılar fısıldadı) ifadesi de buradan türetilmiştir. Bu fiil nesnesini harf-i cersiz alır. Bu noktada, tıpkı *velvelet el-mer'et*[ü] (kadın feryad u figân etti) ve *va'va'a ez-zi'b*[u] (kurt uludu) ifadeleri gibidir. Vesvese yapana -Vav'ın kesresi ile- *racül*[ün] *müvesvis*[ün] denilir; vesveseye maruz kalan kimseye ise *müvesves*[ün] denilmez, bunun yerine *müvesves*[ün] *le-hû* ya da *müvesves*[ün] *ileyhi* denilir. *Vesvese le-hû* fiilinin mânası, "onun için vesvese yaptı" şeklinde, *vesvese ileyhi* fiilinin anlamı ise "ona vesvese verdi" şeklindedir.

[1424] "Kendilerine göstermek için..." Şeytan bunu amaç edinmiş, başkalarının açık olarak görmesini istemedikleri ve örtülü olmasını istedikleri yerleri gördükleri zaman üzülsünler diye bunu yapmıştı. Bunda [yani avret mahallinin açılmasının şeytanın maksadı olarak gösterilmesinde], avret mahallini açmanın çok büyük günahlardan olduğuna ve bunun öteden beri insanların tabiatlarında kınanan, akıllarında yadırganan bir yer tuttuğuna delil vardır.

[1425] **Şayet** "وُورِيَ fiilindeki zammeli Vav neden *üveysıl* kelimesinde olduğu gibi Hemze'ye dönüşmemiş?" **dersen şöyle derim:** Çünkü ikinci Vav, tıpkı وَارَى fiilindeki Elif gibi, med harfidir. [Kaldı ki] İbn Mes'ûd'un [v. 32/653] okuyuşunda bu ifade, Hemze'ye dönüşmüş şekilde, أُورِيَ olarak yer almıştır.

١٩-﴿وَيَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ فَكُلا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا وَلا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ﴾

٢٠-﴿فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُورِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوْءَاتِهِمَا وَقَالَ مَا نَهَاكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلا أَنْ تَكُونَا مَلَكَيْنِ أَوْ تَكُونَا مِنَ ٥ الْخَالِدِينَ﴾

٢١-﴿وَقَاسَمَهُمَا إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ﴾

٢٢-﴿فَدَلَّاهُمَا بِغُرُورٍ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوْءَاتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَنَادَاهُمَا رَبُّهُمَا أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ وَأَقُلْ لَكُمَا إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾

١٠ [١٤٢٣] و{يَا آدَمَ} وقلنا: يا آدم. وقرئ «هَذِي الشَّجَرَةَ»، والأصل الياء، والهاء بدل منها. ويقال: وسوس، إذا تكلم كلامًا خفيًّا يكرره. ومنه وسوس الحليُّ، وهو فعل غير متعدّ، كولولت المرأة ووعوع الذئب؛ ورجل موسوِس، بكسر الواو، ولا يقال موسوس بالفتح، ولكن موسوَس له، وموسوَس إليه، وهو الذي تلقى إليه الوسوسةُ. ومعنى وسوس له: فعل الوسوسة لأجله، ١٥ ووسوس إليه: ألقاها إليه.

[١٤٢٤] {لِيُبْدِيَ} جعل ذلك غرضًا له ليسوءهما إذا رأيا ما يؤثران ستره، وأن لا يطلع عليه مكشوفًا. وفيه دليل على أن كشف العورة من عظائم الأمور، وأنه لم يزل مستهجنًا في الطباع مستقبحًا في العقول.

[١٤٢٥] فإن قلت: ما للواو المضمومة في {وُورِيَ} لم تقلب همزة كما ٢٠ قلبت في أُوَيصِل؟ قلت: لأن الثانية مدّة كألف وارى. وقد جاء في قراءة عبد الله «أُورِي»، بالقلب.

[1426] "Siz birer meleğe dönüşürsünüz diye" yani meleğe dönüşmenizi istemediği için. Bu ifadede melekliğin çok daha üstün bir konumda olduğuna ve *beşeriyet* mertebesinin varla yok arası bir konumda olduğuna delil bulunmaktadır. *Melekeyni* (iki melek) ifadesi Lâm'ın kesresi ile *melikeyni* (iki kral) şeklinde de okunmuştur. Tıpkı وَمُلْكٍ لَا يَبْلَى ("bitmez tükenmez bir devlete" [TāHâ 20/120]) âyetindeki gibi. "Ya da ölümsüzlerden olursunuz diye" yani, hiç ölmeyen ve cennette bâkî kalanlardan olursunuz diye.

[1427] مِنْ سَوآتِهِمَا ifadesi, tekil olarak *min sev'etihimâ* şeklinde ve şeddeli Vav ile *sevvâtihimâ* şeklinde okunmuştur.

[1428] "İnanın, ben sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim' diye de ikisine and içti", yeminler etti. **Şayet** "*Kāseme* fiilinden olan *mukāseme*, senin arkadaşına yemin etmen, onun da sana yemin etmesi şeklindedir, nitekim *kāsemtü fülânen* (falanca ile *and*laştık), *hâleftühû* (onunla yeminleştim) ve *tekāsemâ* (o ikisi yeminleşti) denilir; Allah Teâlâ da تَقَاسَمُوا بِاللهِ لَنُبَيِّتَنَّهُ ("Kendi aralarında Allah adına yeminleşerek 'Ona gece baskını düzenleyelim!' dediler." [Neml 27/49]) buyurmuştur?" **dersen şöyle derim:** Burada sanki İblis o ikisine, "Siz ikinize yemin ederim ki ben sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim." demiş; onlar da ona, "Bizim iyiliğimizi isteyenlerden olduğuna dair Allah adına yemin ediyor musun?" demişlerdir. Böylece bu konuşma, aralarında yeminleşme olarak değerlendirilmiştir. Ya da İblis, onların iyiliğini istediğine dair kendilerine yemin etmiş; onlar da bunu kabul ettiklerine dair ona yemin etmişlerdir. Veya İblis, adeta karşılıklı yeminler eden kimseler gibi yemininde gayret göstermiş olduğu için, İblis'in [ferdî] yemini yeminleşme formunda ifade edilmiştir.

[1429] "Böylece, onları kandırarak ikisini birden (makamlarından) aşağı indirdi" Allah adına ettiği yeminlerle onları kandırarak, 'ağaçtan yeme' konumuna indirdi. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] "Bir mümin ancak Allah ile aldatılır" dediği; İbn Ömer (r.anhumâ)'nın [v. 73/692] ise kölesinin ibadat u tā'at ettiğini, güzelce namaz kıldığını gördüğünde onu azat ettiği, kölelerinin de sırf azat edilmek için böyle yaptıkları, kendisine "Kölelerin seni aldatıyor!" denildiği zaman ise "Kim bizi Allah ile aldatırsa ona aldanırız" dediği nakledilmiştir.

[1430] "Ağaçtan tattıklarında" yani yiyip de tadını aldıklarında. Bir görüşe göre bu ağaç sümbül, bir başka görüşe göre üzümdür. "Ayıp yerleri kendilerine görünmüş" yani elbiseleri üzerlerinden düşmüş ve avretleri kendileri için görünür hale gelmiştir. O zamana kadar, ne kendi avret yerlerini görebiliyorlardı ne de birbirlerinin avretini görebiliyorlardı.

[١٤٢٦] {إِلا أَن تَكُونَا مَلَكَيْنِ} إلاّ كراهة أن تكونا ملكين. وفيه دليل على أن الملكية بالمنظر الأعلى، وأن البشرية تلمح مرتبتها كلا ولا. وقرئ «مَلِكَيْنِ» بكسر اللام، كقوله {وَمُلْكٍ لَا يَبْلَى} [طه: ١٢٠]. {مِنَ الخَالِدِينَ} من الذين لا يموتون ويبقون في الجنة ساكنين.

٥ [١٤٢٧] وقرئ «مِنْ سَوْأَتِهِمَا»، بالتوحيد، «وَسَوَّاتِهِمَا»، بالواو المشددة.

[١٤٢٨] {وَقَاسَمَهُمَا} وأقسم لهما {إِنّي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ}. فإن قلت: المقاسمة أن تقسم لصاحبك ويقسم لك؛ تقول: قاسمت فلانًا، حالفته؛ وتقاسما، تحالفا. ومنه قوله تعالى {تَقَاسَمُوا بِاللهِ لَنُبَيِّتَنَّهُ} [النمل: ٤٩]. قلت: كأنه قال لهما: أقسم لكما إني لمن الناصحين، وقالا له: أتقسم بالله إنك لمن الناصحين؟ فجعل ذلك

١٠ مقاسمةً بينهم. أو أقسم لهما بالنصحية وأقسما له بقبولها. أو أخرج قسم إبليس على زنة المفاعلة، لأنه اجتهد فيه اجتهاد المقاسم.

[١٤٢٩] {فدَلَّاهُمَا} فنزّلهما إلى الأكل من الشجرة {بِغُرُورٍ}، بما غرّهما به من القسم بالله. وعن قتادة: وإنما يخدع المؤمن بالله. وعن ابن عمر رضي الله عنه: أنه كان إذا رأى من عبده طاعة وحسن صلاة أعتقه، فكان عبيده يفعلون ذلك طلبًا للعتق،

١٥ فقيل له: إنهم يخدعونك، فقال: من خدعنا بالله انخدعنا له.

[١٤٣٠] {فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ} وجدا طعمها آخذين في الأكل منها. وقيل: الشجرة هي السنبلة. وقيل: شجرة الكرم {بَدَتْ لَهُمَا سَوْءَاتُهُما} أي تهافت عنهما اللباس فظهرت لهما عوراتهما، وكانا لا يريانها من أنفسهما، ولا أحدهما من الآخر.

Hazret-i Âişe (r.anhâ)'nın [v. 58/678], "Ne ben onun avretini gördüm ne de o benimkini" dediği rivayet edilmiştir. Sa‘îd b. Cübeyr'in [v. 94/713], "Onların elbiseleri, tırnak/kemik cinsindendi." dediği, Vehb b. Münebbih'in [v. 110/728] ise "Onların elbiseleri, görmeye engel olacak bir nur idi." dediği nakledilmiştir.

[1431] *Tafika* fiili, *tafika yef‘alu kezâ* (şöyle yapmaya başladı) şeklinde, *ce‘ale* anlamında kullanılır. Ebu's-Simâl [v. 160/776] bu ifadeyi fetha ile *ve tafekā* şeklinde okumuştur. يَخْصِفانِ fiili, avretlerini gizlemek için tıpkı nalının katman katman üst üste konulup deri ile bağlandığı gibi, avretlerinin üzerine yaprak yaprak üstüne örtüyorlardı anlamınadır. Hasan-ı Basrî Hā'nın kesresi ve Sād'ın şeddesi ile يَخِصِّفَانِ [*yehıssıfâni*] şeklinde okumuştur; aslı *yahtesıfâni*dir. Zührî [v. 124/742], *ahsafe* fiilinden *yuhsifâni* şeklinde okumuştur ki bu, *hasafe*den dönüştürülmüş olup "kendilerini örtüyorlardı" anlamındadır. *Hassafe* fiilinden, şedde ile *yuhassifâni* şeklinde de okunmuştur.

[1432] "Cennet yaprağıyla…" Söylendiğine göre bu, incir yaprağı idi.

[1433] "Ben sizi o ağaçtan men etmemiş miydim?!" ifadesi Allah Teâlâ'dan bir azarlama, kınama ve hataya işaret etme ifadesidir, zira Allah'ın İblis'in düşman olduğuna dair uyarısına rağmen dikkat etmemişlerdir. Rivayet edildiğine göre Allah Teâlâ Âdem *Aleyhisselâm*'a;

"-Sana lutfettiğim o kadar cennet ağacı seni bu ağaçtan uzak tutmaya yetmedi mi?" buyurmuş; o da

"-İzzetin hakkı için ya Rabbi! Elbette yetti. Fakat ben senin yaratmış olduğun hiçbir varlığın senin adını anarak yalan yere yemin edeceğini zannetmemiştim." demiş. Bunun üzerine Allah Teâlâ,

"-İzzetim hakkı için, seni yeryüzüne indireceğim, artık zorlu bir hayat süreceksin!" buyurmuş.

Böylece Âdem *Aleyhisselâm* yeryüzüne indirilmiş ve kendisine demircilik sanatı öğretilmiş, ekin ekmesi emredilmiştir. O da ekin ekip toprak sulamış, hasat almış, ezip öğütmüş, buğday tanelerini ayıklamış, sonra hamur yoğurup ekmek yapmıştır.

23. İkisi de: "Ya Rabbi! Kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamazsan, bize merhamet etmezsen, kesinlikle hüsrana uğrayanlardan olacağız." dediler.

وعن عائشة رضي الله عنها: ''ما رأيت منه ولا رأى مني.'' وعن سعيد بن جبير: كان لباسهما من جنس الأظفار. وعن وهب: كان لباسهما نورًا يحول بينهما وبين النظر.

[١٤٣١] ويقال: طفِق يفعل كذا، بمعنى جعل يفعل كذا. وقرأ أبو السَّمَّال «وطفَقا»، بالفتح. {يَخْصِفَانِ} ورقة فوق ورقة على عوراتهما ليسترا بها، كما يخصف النعل، بأن تجعل طَرَقة على طَرَقة وتُوَثَّق بالسيور. وقرأ الحسن «يَخِصِّفَانِ»، بكسر الخاء وتشديد الصاد، وأصله يختصفان. وقرأ الزهري «يُخْصِفَانِ»، من أخصف، وهو منقول من خصف، أي يخصفان أنفسهما. وقرئ «يُخَصِّفَانِ» من خصَّف بالتشديد.

[١٤٣٢] {مِن وَرَقِ الْجَنَّةِ} قيل: كان ورق التين.

[١٤٣٣] {أَلَمْ أَنْهَكُمَا} عتاب من الله تعالى وتوبيخ وتنبيه على الخطأ، حيث لم يتحذرا ما حذرهما الله من عداوة إبليس وروي أنه قال لآدم:

ألم يكن لك فيما منحتك من شجر الجنة مندوحة عن هذه الشجرة؟

فقال: بلى وعزتك، ولكن ما ظننت أنّ أحدًا من خلقك يحلف بك كاذبًا.

قال: فبعزّتي، لأهبطنك إلى الأرض ثم لا تنال العيش إلاّ كدًّا.

فأهبط وعلم صنعة الحديد، وأمر بالحرث فحرث وسقى وحصد وداس وذرى وطحن وعجن وخبز.

٢٣-﴿قَالا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

[1434] Âdem ve Havvâ, aslında günahları küçük günah olduğu ve bağışlandığı halde, Allah dostu ve salih kulların, ‘küçük kötülüklerini büyük görme, büyük iyiliklerini ise küçük görme’ şeklindeki âdetleri uyarınca günahlarını ‘kendilerine zulmetmek’ olarak isimlendirmiş ve “Kesinlikle hüsrana uğrayanlardan olacağız!” demişlerdir.

24. “Birbirinize düşman olarak inin. Yeryüzünde sizin için bir zamana kadar bir yerleşme ve yaşama vardır!” buyurdu.

25. Dedi ki: “Orada yaşayacak, orada ölecek ve oradan çıkarılacaksınız.”

[1435] “İnin.” Hitap Âdem, Havvâ ve İblis’e yöneliktir. بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ ifadesi hal konumundadır, yani “düşman olarak inin” demektir ki İblis ikisine düşmanlık etmiş, ikisi de İblis’in düşmanı olmuştur. مُسْتَقَرٌّ istikrar ve istikrar yeri demektir. مَتاعٌ yaşamdan faydalanma anlamındadır. “Bir zamana kadar yaşama” yani ecellerinizin sona ermesine kadar. Sâbit el-Bünânî’nin [v. 127/744] şöyle dediği nakledilmiştir: Âdem yeryüzüne indirilip nihayet ölüm anı geldiğinde, melekler çevresini sarmışlar. Havvâ da etraflarında dolanıyormuş. Âdem Havvâ’ya, “Rabbimin meleklerini rahat bırak, başıma gelen o musibet zaten senden sebepti!” demiş. Vefat ettiği zaman melekler onu su ve sedir ile ayrı ayrı yıkamışlar, onu güzel koku ile aklayıp tek parça bir elbise ile kefenlemişler ve mezarını kazıp lahdini yapmışlar sonra Hint diyarındaki Serendîb’e [Seylan / Sri Lanka] defnetmişler, evlatlarına da “İşte bundan sonra uygulayacağınız sünnet [cenaze defin işlemi] böyledir.” demişler.

26. Ey Âdem’in oğulları! Size bir, çirkin yerlerinizi örtecek bir giysi, bir de süslenme amaçlı bir giysi indirdik. Takva elbisesi elbette daha hayırlıdır. Bu, Allah’ın âyetlerindendir; belki düşünüp ders çıkarırlar.

[1436] Yeryüzündeki şeyleri ‘gökten indirilmiş’ olarak ifade etmiştir; çünkü bunlara gökte hüküm verilmiş, haklarındaki hüküm orada yazılmıştır. “Sizin için hayvanlardan sekiz eş (yani, dört çift) indirmiştir.” [Zümer 39/6] âyeti de böyledir.

[1437] *Rîş* süs giysisi demektir; kuş tüyü anlamındaki *rîşu’t-tayr* ifadesinden isti‘âre olarak kullanılır. Zira tüy de kuşun elbisesi ve süsüdür. İfade, “sizin için iki elbise indirdik; biri avret yerlerinizi örtecek elbise, diğeri de sizi süsleyecek elbise” anlamındadır. Zira ziynet, dînen doğru / sahih bir amaçtır. Nitekim “Binesiniz diye ve ziynet olarak yaratmıştır.” [Nahl 16/8] ve “Sizin için onlarda bir güzellik vardır.” [Nahl 16/6] buyurmuştur.

[١٤٣٤] وسميا ذنبهما وإن كان صغيرًا مغفورًا ظلمًا لأنفسهما وقالا: {لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ} على عادة الأولياء والصالحين في استعظامهم الصغير من السيئات، واستصغارهم العظيم من الحسنات.

٢٤-﴿قَالَ اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ﴾ ٥

٢٥-﴿قَالَ فِيهَا تَحْيَوْنَ وَفِيهَا تَمُوتُونَ وَمِنْهَا تُخْرَجُونَ﴾

[١٤٣٥] {اهْبِطُوا} الخطاب لآدم وحواء وإبليس. و{بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ} في موضع الحال، أي متعادين يعاديهما إبليس ويعاديانه {مُسْتَقَرٌّ} استقرار، أو موضع استقرار. {وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ} وانتفاع بعيش إلى انقضاء آجالكم. وعن ثابت البُناني: لما ١٠ أهبط آدم وحضرته الوفاة أحاطت به الملائكة، فجعلت حواء تدور حولهم، فقال لها: خلي ملائكة ربي، فإنما أصابني الذي أصابني فيك! فلما توفي غسلته الملائكة بماء وسدر وترًا، وحنطته وكفنته في وتر من الثياب، وحفروا له ولحدوا، ودفنوه بسرنديب بأرض الهند، وقالوا لبنيه: هذه سنتكم بعده.

٢٦-﴿يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُوَارِي سَوْءَاتِكُمْ وَرِيشًا وَلِبَاسُ التَّقْوَى ذَلِكَ خَيْرٌ ذَلِكَ مِنْ آيَاتِ اللهِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ﴾ ١٥

[١٤٣٦] جعل ما في الأرض مُنزلًا من السماء، لأنه قضى ثَم وكتب؛ ومنه {وأَنزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ} [الزمر: ٦]

[١٤٣٧] والريش لباس الزينة، استعير من ريش الطير، لأنه لباسه وزينته، أي أنزلنا عليكم لباسين: لباسًا يواري سوآتكم، ولباسًا يزينكم؛ لأن الزينة ٢٠ غرض صحيح، كما قال: {لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً}. {وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ} [النحل: ٦]

Osman (r.a.) bu ifadeyi *ve riyâş^en^* şeklinde, *rîş*in çoğulu olarak okumuştur ki bu, tıpkı *şi‘b* kelimesinin çoğulunun *şi‘âb* şeklinde gelmesi gibidir. "Takvâ elbisesi", yani Allah Teâlâ karşısında saygı, dikkat ve titizlik (*haşyet-vera‘*) elbisesi. Bu ifadenin merfû‘luğu mübtedâ olmasındandır; haberi ise ya ذٰلِكَ خَيْرٌ (işte bu hayırlıdır) cümlesidir -ki bu durumda sanki "esas hayırlı olan takva elbisesidir" denilmiş olmaktadır; zira işaret isimleri daha önce zikredilmiş olan şeye işaret etme noktasında zamirlere yakındır- ya da mübtedânın haberi sadece خَيْرٌ kelimesidir. Bu durumda işaret ismi olan ذٰلِكَ mübtedânın sıfatı olur ve adeta "*işbu* takva elbisesi daha hayırlıdır" denilmiş olur. Buradaki işaretten ya takva elbisesine tazim kastedilmiştir ["Şu manevî takva elbisesi var ya, gerçekten daha hayırlıdır!" mealinde] ya da avret yerlerini örten elbiseye işaret edilmiştir, zira avret yerlerini örtmek de takvadandır. Böylece, avret yerlerini örtmek için giyilen giysinin ziynet için giyilen giysiden daha üstün olduğuna işaret edilmiş olmaktadır. *Libâsü't-takvâ*nın, hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olabileceği de söylenmiştir, yani "o, takva elbisesidir" [denilmiş] sonra da; "işte bu daha hayırlıdır" buyrulmuştur. İbn Mes‘ûd [v. 32/653] ve Übeyy b. Kâ‘b [v. 33/654] kıraatlerinde; *ve libâsü't-takvâ hayr^un^* (Takva elbisesi daha hayırlıdır) şeklindedir. Takva elbisesinden muradın, harp esnasında korunmak için giyilen zırh, miğfer vb. kıyafetler olabileceği de söylenmiştir. Yine, *libâsü't-takvâ* ifadesi, daha önce geçmiş olan لِباساً ve رِيشاً ifadelerine atfen mansup olarak *libâse't-takvâ* şeklinde de okunmuştur.

[1438] "Bu" yani elbisenin indirilmesi "Allah'ın âyetlerindendir", O'nun kullarına yönelik ihsan ve rahmetine delâlet eden alâmetlerdendir. "Belki düşünüp ders çıkarırlar" da bundaki muazzam nimeti anlarlar.

[1439] Bu âyet avret yerlerinin görülmesinden, onları yapraklarla gizleme çabasından sonra gelen bir ara söz, ara değerlendirme kabilinden olup elbiselerin yaratılmasındaki nimeti ve çıplaklığın, avret yerlerini açmanın alçaltıcı, rezil bir şey olduğunu göstermek, tesettürün takvanın çok muazzam kapılarından biri olduğunu ortaya koymak gibi bir amaca yöneliktir.

27. Ey Âdem'in oğulları! Şeytan, ana ve babanızı -ayıp yerlerini kendilerine göstermek için elbiselerini soyarak- Cennet'ten çıkardığı gibi, sakın sizi de ayartmasın. Şüphesiz, o ve o kabîl varlıklar sizin kendilerini görmediğiniz yerden sizi görürler. Şüphesiz, Biz şeytanları iman etmeyenlerin velîleri yaptık.

وقرأ عثمان رضي الله عنه «وَرِيَاشًا» جمع ريش، كشعب وشعاب. {وَلِبَاسُ التَّقْوَى} ولباس الورع والخشية من الله تعالى. وارتفاعه على الابتداء وخبره إمّا الجملة التي هي {ذَلِكَ خَيْرٌ} كأنه قيل: ولباس التقوى هو خير، لأن أسماء الإشارة تقرب من الضمائر فيما يرجع إلى عود الذكر. وإمّا المفرد الذي هو {خَيْرٌ} وذلك صفة للمبتدأ، كأنه قيل: ولباس التقوى المشار إليه خير. ولا تخلو الإشارة من أن يراد بها تعظيم لباس التقوى، أو أن تكون إشارة إلى اللباس المواري للسوأة، لأنّ مواراة السوأة من التقوى، تفضيلًا له على لباس الزينة. وقيل: لباس التقوى خبر مبتدأ محذوف، أي وهو لباس التقوى، ثم قيل: ذلك خير. وفي قراءة عبد الله وأبيّ «وَلِبَاسُ التَّقْوَى خَيْرٌ» وقيل: المراد بلباس التقوى: ما يلبس من الدروع والجواشن والمغافر وغيرها مما يتقى به في الحروب. وقرئ «وَلِبَاسَ التَّقْوَى»، بالنصب عطفًا على لباسًا وريشًا.

[١٤٣٨] {ذَلِكَ مِنْ آيات الله} الدالة على فضله ورحمته على عباده، يعني إنزال اللباس {لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ} فيعرفوا عظيم النعمة فيه.

[١٤٣٩] وهذه الآية واردة على سبيل الاستطراد عقيب ذكر بدو السوءات وخصف الورق عليها، إظهارًا للمنة فيما خلق من اللباس، ولما في العري وكشف العورة من المهانة والفضيحة، وإشعارًا بأنّ التستر باب عظيم من أبواب التقوى.

٢٧-﴿يَا بَنِي آدَمَ لا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَا أَخْرَجَ أَبَوَيْكُم مِنَ الْجَنَّةِ يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا لِيُرِيَهُمَا سَوْءَاتِهِمَا إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لا تَرَوْنَهُمْ إِنَّا جَعَلْنَا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ لِلَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ﴾

[1440] "Şeytan sizi ayartmasın" yani tıpkı ebeveyninizi cennetten çıkararak büyük bir sıkıntıya soktuğu gibi sizi de cennete girememenize sebep olarak sıkıntıya sokmasın. يَنْزِعُ عَنْهُما لِباسَهُما (elbiselerini soyarak) ifadesi haldir, yani onları elbiselerini soyarak, elbiselerinin soyulmasına sebep olarak çıkarmıştır. إِنَّهُ يَراكُمْ هُوَ (doğrusu o sizi görür) ifadesi, yasağın gerekçesi ve şeytanın fitnesine karşı, "o, sizi bilmediğiniz yerden avlayacak, size tuzak kuracak gizli bir düşmandır" şeklinde bir uyarıdır.

[1441] Mâlik b. Dînâr *Rahimehu'llāh*'ın [v. 131/748'den önce], "Doğrusu seni gören, fakat senin göremediğin düşman çok zorlu ve sıkıntılıdır; ancak Allah muhafaza ederse ne âlâ!" dediği nakledilmiştir.

[1442] وَقَبِيلُهُ yani onun şeytanlardan müteşekkil ordusu. Burada *cin*lerin gözle görülemeyeceğine, insanlara açıkça görünmeyeceklerine ve onların kendilerini göstermek gibi bir kudrete sahip olmadıklarına, onları gördüğünü iddia eden kişinin iddiasının yalan ve uydurma olduğuna dair delil bulunmaktadır.

[1443] "Şüphesiz, Biz şeytanları iman etmeyenlerin velîleri yaptık" yani onları birbirleri ile baş başa bıraktık, onlar şeytanlardan yüz çevirmedikçe, şeytanların güzel gösterdikleri küfür ve günahlar konusunda onlara itaat ettikleri sürece biz de şeytanları onlardan uzak tutmadık. Bu ifadede ilkinden daha kuvvetli bir başka uyarı bulunmaktadır.

[1444] **Şayet** "وَقَبِيلُهُ ifadesi neye ma'tūftur?" **dersen şöyle derim:** يَراكُمْ (o sizi görür) ifadesindeki *-huve* ile tekit edilmiş olan- zamire ma'tūftur. *İnnehû*-daki zamir ise 'söz ve durum şudur ki' anlamını veren zamirdir [*zamir-i şân*]. [Ebû Muhammed] el-Yezîdî [v. 202/817] ise mansup olarak *ve kabîle**h**û* şeklinde okumuştur ki iki şekilde açıklanabilir. Ya kelimeyi *İnne*nin ismine atfetmiştir ya da Vav *ma'n* (beraber) anlamındadır. Ancak *İnne*nin ismine -yani *innehû*-daki zamire- atfedildiğinde bu zamir [*zamir-i şân* olmaz, aksine] İblis'e işaret eder.

28. Bunlar yüz kızartıcı bir şey yaptıklarında: "Biz [Kâbe'yi çıplak tavaf ediyorsak sebebi şu:] atalarımızı bunun üzerinde bulduk, bize bunu Allah emretti" dediler. De ki: Yüz kızartıcı bir şeyi Allah emretmez. Bilginize konu olmayan (asılsız) şeyler mi uyduruyorsunuz Allah adına?!

[1445] *el-Fâhişe* (yüz kızartıcı şey), son derece çirkin günah demektir. Yani [i] bu tip herhangi bir davranış sergilediklerinde, atalarının da böyle yaptığını ve kendilerinin de onların izinden gittiklerini, Allah Teâlâ'nın onlara bunu yapmalarını emrettiğini söyleyerek mazeret beyan ederler ki bunların ikisi de geçersizdir; çünkü biri taklittir, taklit ise bilgi yolu değildir.

[١٤٤٠] {لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ} لا يمتحننكم بأن لا تدخلوا الجنة، كما محن أبويكم بأن أخرجهما منها {يَنزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا} حال، أي أخرجهما نازعًا لباسهما، بأن كان سببًا في أن نزع عنهما. {إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ} تعليل للنهي وتحذير من فتنته، بأنه بمنزلة العدوّ المداجي يكيدكم ويغتالكم من حيث لا تشعرون.

٥ [١٤٤١] وعن مالك بن دينار: إنّ عدوًّا يراك ولا تراه، لشديد المؤنة إلا من عصم الله.

[١٤٤٢] {وَقَبِيلُهُ} وجنوده من الشياطين. وفيه دليل بَيِّنٌ أن الجنّ لا يُرَون ولا يظهرون للإنس، وأن إظهارهم أنفسهم ليس في استطاعتهم، وأن زعم من يدّعي رؤيتهم زور ومخرقة.

[١٤٤٣] {إِنَّا جَعَلْنَا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ}، أي خلينا بينهم وبينهم لم ١٠ نكفهم عنهم حتى تولوهم وأطاعوهم فيما سوَّلوا لهم من الكفر والمعاصي. وهذا تحذير آخر أبلغ من الأول.

[١٤٤٤] فإن قلت: علام عطف {وَقَبِيلُهُ}؟ قلت: على الضمير في {يَرَاكُمْ} المؤكد بـ{هُوَ}، والضمير في إنه للشأن والحديث، وقرأ اليزيدي «وَقَبِيلَهُ» بالنصب. وفيه وجهان؛ أن يعطفه على اسم إنّ، وأن تكون الواو بمعنى مع. وإذا عطفه على اسم ١٥ إن وهو الضمير في إنه، كان راجعًا إلى إبليس.

٢٨-﴿وَإِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَا آبَاءَنَا وَاللَّهُ أَمَرَنَا بِهَا قُلْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ أَتَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾

[١٤٤٥] الفاحشة: ما تبالغ في قبحه من الذنوب. أي إذا فعلوها اعتذروا بأن آباءهم كانوا يفعلونها فاقتدوا بهم، وبأن الله تعالى أمرهم بأن يفعلوها. ٢٠ وكلاهما باطل من العذر؛ لأن أحدهما تقليد، والتقليد ليس بطريق للعلم.

İkincisi ise Allah'a atılmış bir iftira ve O'nun sıfatlarını saptırmaktır (*ilhâd*). Nitekim "Allah bizim bu yaptıklarımızı hoş karşılamasaydı, bizi bu fiillerden uzaklaştırırdı!" demekteydiler. Hasan-ı Basrî'nin "Allah Teâlâ Peygamber (s.a.)'i Araplara gönderdiğinde bunlar kaderci ve *cebrî* idiler, günahlarını Allah'a hamlederlerdi." dediği nakledilmiştir ki "Bunlar yüz kızartıcı bir şey yaptıklarında: 'Biz atalarımızı bunun üzerinde bulduk, bize bunu Allah emretti' dediler. De ki: Yüz kızartıcı bir şeyi Allah emretmez." âyeti de bunu doğrular. Çünkü çirkin fiil işlemek Allah için imkânsızdır; zira Allah'a çirkin fiili işletecek herhangi bir etken (*dâ'î*) yoktur; ama O'nu çirkin fiil işlemekten alıkoyacak şeyler vardır. Bu durumda, O'nun çirkin fiil işlemeyi emretmesi nasıl düşünülebilir?! "Bilginize konu olmayan (asılsız) şeyler mi uyduruyorsunuz Allah adına?!" Bu ifade onların çirkin fiilleri Allah'a izâfe etmelerini yadırgamakta ve bu sözlerinin temelinde aşırı bir cehaletin yer aldığına dair tanıklık etmektedir. [ii] *el-Fâhişe*den muradın, Kâbe'yi çıplak tavaf etmeleri olduğu da söylenmiştir.

29. De ki: Benim Rabbim eşitliği emreder. Secde ettiğiniz her yerde yüzlerinizi O'na doğru yöneltin. Ve dini tamamen kendisine has kılarak O'na dua edin. İlkin sizi nasıl O yarattıysa, yine O'na döndürüleceksiniz.

[1446] بِالْقِسْطِ (eşitliği) yani adaletli ve dosdoğru olduğu gönülde sabit, temyiz sahiplerinin güzel kabul ettiği şeyi; -bir görüşe göre ise- *tevhid*i [emreder]. "Yüzlerinizi O'na doğru yöneltin" yani sadece O'na kulluk etmeyi amaçlayın, başkasına bakmadan dosdoğru O'na yönelin. "Secde ettiğiniz her yerde" yani bütün secde zamanlarında ya da her secde mekânında ki bu da namaz demektir. "Ve dini" yani itaati "tamamen kendisine has kılarak" sadece O'nun rızasını isteyerek "O'na dua edin. İlkin sizi nasıl O yarattıysa, yine O'na döndürüleceksiniz." Sizi başta nasıl yarattı ise yine diriltecek. Dirilişi inkâr etmelerine karşı Allah, ilk yaratışla delil getirmiştir. Anlam, "O sizi diriltecek ve amellerinize karşılık verecektir; bu yüzden kulluğu sadece O'na edin" şeklindedir.

30. O, bir fırkayı doğru yola getirdi, bir fırka için de (kendi yaptıkları yüzünden) dalâlet tahakkuk etti; çünkü onlar Allah'ı bırakıp 'şeytan'ları velî edinmişlerdi ve doğru yolda olduklarını zannediyorlardı.

والثاني: افتراء على الله وإلحاد في صفاته، كانوا يقولون: لو كره الله منا ما نفعله لنقلنا عنه. وعن الحسن: إن الله تعالى بعث محمدًا ﷺ إلى العرب وهم قدرية مجبرة يحملون ذنوبهم على الله. وتصديقه قول الله تعالى: {وَإِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَا آبَاءنَا واللهُ أَمَرَنَا بِهَا قُلْ إِنَّ اللهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ} لأن فعل القبح مستحيل عليه، لعدم الداعي ووجود الصارف، فكيف يأمر بفعله. {أَتَقُولُونَ عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ} إنكار لإضافتهم القبيح إليه وشهادة على أن مبنى قولهم على الجهل المفرط. وقيل: المراد بالفاحشة: طوافهم بالبيت عراة.

٢٩-﴿قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ﴾

[١٤٤٦] {بِالْقِسْطِ} بالعدل وبما قام في النفوس أنه مستقيم حسن عند كل مميز. وقيل: بالتوحيد. {وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ} وقل: أقيموا وجوهكم، أي اقصدوا عبادته مستقيمين إليها غير عادلين إلى غيرها {عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ} في كل وقت سجود، أو في كل مكان سجود، وهو الصلاة. {وَادْعُوهُ} واعبدوه {مُخْلِصِينَ لَهُ الدين} أي الطاعة، مبتغين بها وجه الله خالصًا {كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ} كما أنشأكم ابتداءً يعيدكم. احتج عليهم في إنكارهم الإعادة بابتداء الخلق، والمعنى: أنه يعيدكم فيجازيكم على أعمالكم، فأخلصوا له العبادة.

٣٠-﴿فَرِيقًا هَدَى وَفَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ إِنَّهُمُ اتَّخَذُوا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ اللهِ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ﴾

[1447] "O, bir fırkayı" ki Müslüman olanlardır "doğru yola getirdi" yani Allah onları imana muvaffak etmiştir. "Bir fırka için de dalâlet" yani sapkınlık hükmü "tahakkuk etti." Allah bunların dalâlete düşeceklerini, hidayet bulamayacaklarını bilmektedir. فَرِيقاً kelimesi, devamındaki ifadelerin izah ettiği gizli bir fiil ile mansuptur. Adeta "haklarında dalâletin tahakkuk ettiği bir fırkayı da perişan etti" denilmiştir. "Çünkü onlar" yani haklarında dalâletin tahakkuk etmiş olduğu fırka, "*şeytan*ları velî edinmişlerdi"; onların emirlerine itaat ediyorlardı. Bu ifade, Allah'ın ilminin onların dalâlete düşmelerinde herhangi bir tesiri olmadığının ve onların tamamen kendi seçimleriyle, Allah'ı bırakıp şeytanları velî edinmeleriyle dalâlete düşmüş olduklarının delilidir.

31. Ey Âdem'in oğulları! [Kâbe'yi çıplak tavaf etmeyin] Secde ettiğiniz her yerde güzel elbiselerinizi üzerinize alın. Ayrıca, yiyin-için ama aşırıya kaçmayın. Şüphesiz O, aşırıya kaçanları sevmez.

[1448] "Secde ettiğiniz her yerde" yani her namaz kıldığınızda ve tavaf ettiğinizde "güzel elbiselerinizi" yani elbise ve ziynetlerinizi "üzerinize alın." Onlar çıplak tavaf ediyorlardı. Tāvûs b. Keysân'ın [v. 106/725] şöyle dediği nakledilmiştir: "Allah onlara ipek kumaşlar giymeyi emretmiş değildir, aksine onlar elbiselerini Mescid'in arkasında bırakırlar ve çıplak tavaf ederlerdi; üzerlerinde elbise varken tavaf edecek olsalar darp edilirler ve elbiseleri çekilip çıkartılırdı. Çünkü 'İçinde günah işlediğimiz elbiselerle Allah'a kulluk edemeyiz!' diyorlardı." Onların bunu bir uğur olsun diye -yani elbiselerinden sıyrıldıkları gibi günahlarından da sıyrılmak için- yaptıkları da söylenmiştir. *Ziynet*ten maksadın tarak olduğu da güzel koku olduğu da söylenmiştir. Sünnet olan, insanın namaz için en güzel haline bürünmesi, en güzel kıyafetini giymesidir.

[1449] Benî Âmir kabilesi hac günlerinde bir lokma azık dışında bir şey yemez; ağızlarına yağ koymazlardı. Böylece hac ibadetine tazim etmiş oluyorlardı. Müslümanlar "Bunu yapmaya biz daha lâyığız." deyince "Yiyin, için ama aşırıya kaçmayın." buyruldu. İbn Abbâs (r.a.)'ın [v. 68/688]; "Dilediğini ye, dilediğini giy; senin hatan olacak sadece iki haslettir; biri israf, diğeri de kibirdir" dediği nakledilmiştir [*İbn Mâce*, "Libâs", 23].

[1450] Anlatıldığına göre Halife Hârûnürreşîd'in [v. 218/833] oldukça mahir bir Hristiyan doktoru varmış. Bir gün Alî b. Hüseyin b. Vâkıd'a "Sizin kitabınızda Tıp ilmine dair bir şey yok; oysa ilim dediğin, biri bedenlere dair ilim, diğer ise din ilmi olmak üzere ikidir [*'ilmu'l-ebdân x 'ilmu'l-edyân*]" demiş.

[١٤٤٧] {فَرِيقًا هَدَى} وهم الذين أسلموا، أي وفقهم للإيمان {وَفَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلاَلَةُ} أي كلمة الضلالة، وعِلم الله أنهم يضلون ولا يهتدون. وانتصاب قوله {وَفَرِيقًا} بفعل مضمر يفسره ما بعده، كأنه قيل: وخذل فريقًا حق عليهم الضلالة {إِنَّهُمُ} إن الفريق الذي حقّ عليهم الضلالة {اتَّخَذُوا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ} أي تولوهم ٥ بالطاعة فيما أمروهم به. وهذا دليل على أن علم الله لا أثر له في ضلالهم، وأنهم هم الضالون باختيارهم وتوليهم الشياطين دون الله.

٣١-﴿يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ﴾

[١٤٤٨] {خُذُوا زِينَتَكُمْ} أي ريشكم ولباس زينتكم {عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ} كلما ١٠ صليتم أو طفتم. وكانوا يطوفون عراة. وعن طاوس، لم يأمرهم بالحرير والديباج، وإنما كان أحدهم يطوف عريانًا ويدع ثيابه وراء المسجد، وإن طاف وهي عليه ضُرِب وانتُزِعت عنه، لأنهم قالوا: لا نعبد الله في ثياب أذنبنا فيها. وقيل: تفاؤلًا ليتعروا من الذنوب كما تعروا من الثياب. وقيل: الزينة المشط. وقيل: الطيب. والسنّة أن يأخذ الرجل أحسن هيئته للصلاة.

١٥ [١٤٤٩] وكان بنو عامر في أيام حجهم لا يأكلون الطعام إلاّ قوتًا، ولا يأكلون دسمًا يعظمون بذلك حجهم فقال المسلمون: فإنا أحق أن نفعل، فقيل لهم: {كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلاَ تُسْرِفُوا}. وعن ابن عباس رضي الله عنه: "كل ما شئت والبس ما شئت ما أخطأتك خصلتان؛ سرف ومَخِيلة."

[١٤٥٠] ويحكى أن الرشيد كان له طبيب نصراني حاذق، فقال لعلي بن الحسين بن ٢٠ واقد: ليس في كتابكم من علم الطب شيء. والعلم علمان، علم الأبدان وعلم الأديان.

O da "Allah Teâlâ bütün Tıbbı kitabındaki bir tek âyetin yarısında toplamıştır." demiş. Doktor, "Hangi âyettir bu?" diye sorunca; "Yiyin, için ama aşırıya kaçmayın' âyetidir." demiş. Hristiyanın, "İyi ama sizin peygamberinizden Tıp konusunda herhangi bir şey rivayet edilmemiştir." deyince "Bizim peygamberimiz Tıbbı kısacık birkaç lafızda toplamıştır." demiş. Doktor, "Hangi söz bu?" diye sorunca da "Bu söz, peygamberimizin 'Mide hastalığın yuvası, perhiz ise her türlü devanın başıdır. Bedenin her uzvuna ona iyi gelecek olanı ver' şeklindeki sözüdür." diye cevap vermiş. Bunun üzerine Hristiyan, "Sizin peygamberiniz ve kitabınız Galenos'a [v. 200?] Tıp adına hiçbir şey bırakmamışlar." demiştir.

32. De ki: Allah'ın, kulları için çıkardığı ziyneti ve tertemiz-hoş rızıkları kim haram kılabilir?! De ki: Bunlar, dünya hayatında iman edenlerin de hakkıdır, Kıyamet günü ise tamamen onlara mahsustur. Böylece, bilen bir toplum için âyetlerimizi açıkça bildirmiş oluyoruz.

[1451] "Allah'ın ziyneti"nden maksat elbiseler ve her türlü süslenilen şeydir. "Tertemiz-hoş rızıkları" yani lezzetli yiyecek ve içecekleri "kim haram kılabilir?!" ifadesindeki sorunun mânası, bu şeylerin haram kılınmasına yönelik bir yadırgamadır. Söylendiğine göre Cahiliyye Arapları ihrama girdiklerinde koyunun etini, sütünü ve yağını haram sayıyorlardı. "De ki: Bunlar, dünya hayatında iman edenlerin de hakkıdır" yani sadece müminlere ait değildir, Müşrikler de bu konuda onların ortağıdır. "Kıyamet günü ise tamamen onlara mahsustur" o gün hiç kimse onlara bu konuda ortak olmayacaktır. **Şayet "**Bunlar hem iman edenlerindir, hem de başkalarınındır, denilse olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Âyette bunların asıl olarak iman edenler için yaratılmış olduğuna ama kâfirlerin de onlara tâbi olduğuna dikkat çekmek için böyle denilmiştir. Tıpkı "Nankörce inkâr edeni kısa bir süre yaşatıp daha sonra Ateş azabına sürüklerim!' buyurmuştur." [Bakara 2/126] âyetinde olduğu gibi. خالِصَةً ifadesi hal olarak mansup da haberin ardından ikinci bir haber olarak merfû' da okunmuştur.

33. De ki: Benim Rabbim sadece, açığıyla-gizlisiyle yüz kızartıcı şeyleri, günahı, haksız yere haddi aşmayı, hakkında Allah'ın hiçbir güçlü kanıt indirmediği şeyleri O'na ortak koşmanızı ve bilginize konu olmayan (asılsız) şeyleri Allah adına uydurmanızı haram kılmıştır.

[1452] الْفَواحِشَ çirkinliği fâhiş boyutta olan, yani çok fazla olan demektir. Bir görüşe göre bu, avret yeri ile ilgili olan şeylerdir. الْإِثْمَ ise her türlü günahı kapsayan umumi bir ifadedir; bunun içki olduğu da söylenmiştir. الْبَغْيَ ise zulüm ve kibir demektir. Burada bunlar, tıpkı "Yüz kızartıcı suçları, yadırgatıcı davranışları ve azgınlığı ise yasaklar." [Nahl 16/90] âyetinde olduğu gibi hususen zikredilmiştir.

فقال له: قد جمع الله الطب كله في نصف آية من كتابه. قال: وما هي؟ قال: قوله تعالى {وكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا} فقال النصراني: ولا يؤثر من رسولكم شيء في الطب؟ فقال: قد جمع رسولنا ﷺ الطب في ألفاظ يسيرة، قال: وما هي؟ قال قوله: «المعدة بيت الداء والحِمْية رأس الدواء؛ وأعط كل بدن ما عوّدته». فقال النصراني: ما ترك

٥ كتابكم ولا نبيكم لجالينوس طبًّا.

٣٢-﴿قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

[١٤٥١] {زِينَةَ اللهِ} من الثياب وكل ما يتجمل به {وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ} المستلذات

١٠ من المآكل والمشارب. ومعنى الاستفهام في {مَنْ}: إنكار تحريم هذه الأشياء. قيل: كانوا إذا أحرموا حرّموا الشاة وما يخرج منها من لحمها وشحمها ولبنها. {قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا في الْحَيَاةِ الدُّنْيَا} غير خالصة لهم، لأنّ المشركين شركاؤهم فيها؛ {خَالِصَةٌ} لهم {يَوْم الْقِيَامَةِ} لا يشركهم فيها أحد. فإن قلت: هلا قيل: هي للذين آمنوا ولغيرهم. قلت: لينبه على أنها خلقت للذين آمنوا على طريق الأصالة، وأن الكفرة تبع لهم، كقوله تعالى

١٥ {وَمَن كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إلى عَذَابِ النارِ} [البقرة: ١٢٦]. وقرئ «خالصةً» بالنصب على الحال، وبالرفع على أنها خبر بعد خبر.

٣٣-﴿قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّيَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَالإِثْمَ وَالْبَغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَأَنْ تُشْرِكُوا بِاللهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللهِ مَا لا تَعْلَمُونَ﴾

[١٤٥٢] {الفَوَاحِشَ} ما تفاحش قبحه، أي تزايد. وقيل: هي ما يتعلق بالفروج؛

٢٠ {وَالْإِثْمَ} عام لكل ذنب. وقيل: شرب الخمر؛ {وَالْبَغْيَ} الظلم والكبر. أفرده بالذكر كما قال: {ويَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ والمُنْكَرِ والبَغْيِ} [النحل: ٩٠].

[1453] "Hakkında Allah'ın hiçbir güçlü kanıt indirmediği şeyleri" ifadesinde bir tehekküm (alay) söz konusudur. Çünkü Allah'ın, kendisine başkasının ortak koşulmasına dair kanıt indirmesi mümkün değildir. "Bilginize konu olmayan (asılsız) şeyleri Allah adına uydurmanızı" yani haram kılma ve benzeri konularda Allah adına yalanlar uydurup iftiralar atmanızı [haram kılmıştır.]

34. Her toplumun bir eceli vardır; ecelleri geldiğinde ne bir an geri kalabilirler ne de bir an ileri gidebilirler.

[1454] "Her toplumun bir eceli vardır" ifadesi, Mekke halkını tıpkı diğer toplumlara azap indiği gibi Allah katında malum bir süre içerisinde kendilerine indirilecek azaba karşı uyarmaktadır. فَإِذا جاءَ أَجَلُهُمْ ifadesi, فَإِذا جاءَ آجَالُهُمْ (ecelleri geldiğinde) şeklinde de okunmuştur. ساعَةً ifadesinin kullanılma sebebi, insanların kullanımında en az süreye tekabül etmesidir. Nitekim arkadaşına acele ettiren kimse, *fî sâ'at*[in] (*an*ında / hemen) der ve "en kısa, en yakın zamanda" anlamını kasteder.

35. Ey Âdem'in oğulları! Bizim âyetlerimizi size anlatan kendi içinizden peygamberler size gelir de her kim sakınıp durumunu düzeltirse, artık onlar için herhangi bir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir.

36. Buna karşılık, Bizim âyetlerimize karşı büyüklük taslayarak onları yalanlayanlar; bunlardır işte, Ateş'in sahipleri... Temelli kalacaklardır orada!

[1455] [إِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ'deki] إِمَّا şart ifadesi olan *İn* edatına -şart anlamını tekit eden- *Mâ*'nın eklenmesi ile oluşmuştur; bu sebeple bu ifadenin başında yer aldığı fiilin sonuna şeddeli ya da şeddesiz Nûn gelir. "Peki, bu şart cümlesinin cevabı nedir?" **dersen şöyle derim:** Fâ ve devamındaki ifade [فَمَنِ اتَّقى] şartın cevabı olup anlam, "İçinizden sakınıp durumunu düzeltenler ve içinizden inkâr edenler" şeklindedir. يَأْتِيَنَّكُمْ *Tâ* ile تَأْتِيَنَّكُمْ şeklinde de okunmuştur.

37. O halde, uydurduğu yalanı Allah'a isnat eden veya O'nun âyetlerini yalanlayan birinden daha zalimi olabilir mi? Kitaptaki payları bunları bulur. Nihayet, görevli meleklerimiz canlarını almak üzere kendilerine geldiğinde "Nerede Allah'tan başka dua ettikleriniz?!" derler. Onlar da "Kaybolup gittiler." derler ve inkârcı birer nankör olduklarına dair -kendi aleyhlerine- şahitlik ederler.

[١٤٥٣] {مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا} فيه تهكم، لأنه لا يجوز أن ينزل برهانًا بأن يشرك به غيره. {وَأَن تَقُولُوا عَلَى اللهِ} وأن تتقوّلوا عليه وتفتروا الكذب من التحريم وغيره.

٣٤-﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جاءَ أَجَلُهُمْ لا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلا يَسْتَقْدِمُونَ﴾

٥ [١٤٥٤] {وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ} وعيد لأهل مكة بالعذاب النازل في أجل معلوم عند الله، كما نزل بالأمم. وقرئ «فَإِذَا جَاءَ آجَالُهُمْ». وقال {سَاعَةً}، لأنها أقل الأوقات في استعمال الناس. يقول المستعجل لصاحبه: في ساعة، يريد أقصر وقت وأقربه.

٣٥-﴿يَا بَنِي آدَمَ إِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آياتي فَمَنِ اتَّقَى
١٠ وَأَصْلَحَ فَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

٣٦-﴿وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْها أُولئِكَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِيها خالِدُونَ﴾

[١٤٥٥] {إِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ} هي إن الشرطية ضمت إليها ما، مؤكدة لمعنى الشرط. ولذلك لزمت فعلها النون الثقيلة أو الخفيفة. فإن قلت: فما جزاء هذا الشرط؟ قلت:
١٥ الفاء وما بعده من الشرط والجزاء. والمعنى: فمن اتقى وأصلح منكم، والذين كذبوا منكم. وقرئ «تَأْتِيَنَّكُمْ»، بالتاء.

٣٧-﴿فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآياتِهِ أُولَئِكَ يَنالُهُمْ نَصِيبُهُمْ مِنَ الْكِتَابِ حَتَّى إِذَا جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا يَتَوَفَّوْنَهُمْ قَالُوا أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا وَشَهِدُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ﴾

[1456] فَمَنْ أَظْلَمُ yani Allah hakkında, O'nun söylemediği bir şeyi uyduran ya da O'nun söylediği bir şeyi yalanlayan kimseden daha çirkin bir zulmü kim işlemiş olabilir? "Kitaptaki payları" yani kendileri için yazılmış olan rızık ve ömür süresi "bunları bulur. Nihayet, görevli meleklerimiz canlarını almak üzere kendilerine geldiğinde..." حَتَّى onların kitaptaki nasiplerine nail olduklarını, kendileri için belirlenmiş olan nihaî süreyi tamamladıklarını ifade eder. Bu, kendisinden sonra yeni bir ifadenin başladığı حَتَّى olup bu söz de şart cümlesidir; yani "görevli meleklerimiz canlarını almak üzere kendilerine geldiğinde ... derler." ifadesi. يَتَوَفَّوْنَهُمْ ise "elçiler"den haldir; anlam *müteveffîhim* (canlarını almak üzere) şeklindedir. Elçilerden maksat da ölüm meleği ve onun yardımcılarıdır.

[1457] أَيْنَ ما كُنْتُمْ'deki Mâ Mushaf'da أَيْنَ'ye bitişik yazılmıştır; ancak ayrı yazılması gerekir. Çünkü *eyne'l-âlihetu'llezîne tedde‘ûne* (İddia ettiğiniz ilahlar nerede)? anlamında bir Mâ-i mevsūledir [yani nerede anlamındaki *eynemâ* değildir].

[1458] ضَلُّوا عَنَّا ifadesinde *dalle, ğâbe* anlamında olup yanımızdan kayboldular, artık onları göremiyoruz, onlardan faydalanamıyoruz demektir. Bu ifade onların aslında mevcut inançlarını benimsedikleri şu hallerinde, kayda değer hiçbir şey üzere olmadıklarının ve akıbette bu inançlarını ve durumlarını övgüyle karşılamayacaklarının itirafıdır.

38. "Sizden önce gelip geçmiş cin ve insan topluluklarıyla birlikte girin Ateş'e!" buyurur. Her ne zaman bir ümmet girse, yekdiğerini lânetler. Nihayet, birbiri ardından hepsi orada toplanınca, takipçiler öncüleri için "Ya Rabbi! Bizi şunlar saptırdı, Sen de Ateş'ten bunlara katmerli bir azap ver." derler. Buyurur ki: "Azap hepiniz için katmerlidir fakat siz bilmezsiniz!"

39. Öncüler de takipçilere: "Sizin bize karşı hiçbir üstünlüğünüz yok! Öyleyse, kendi kazandıklarınızın karşılığı olan azabı tadın." derler.

[1459] "Girin!' buyurur" yani kıyamet günü Allah Teâlâ haklarında "uydurduğu yalanı Allah'a isnat eden veya O'nun âyetlerini yalanlayan birinden daha zalimi olabilir mi?" [A‘râf 7/37] dediği kimselere böyle buyurur. Bunlar kâfir Araplardır. "Sizden önce gelip geçmiş" yani zamanları sizin zamanınızdan önce olan "topluluklar" içerisinde... في أمم ifadesi hal konumundadır, yani topluluklar içinde yer alarak, onlarla "birlikte", onlara eşlik ederek birlikte ateşe "girin

[١٤٥٦] {فَمَنْ أَظْلَمُ} فمن أشنع ظلمًا ممن تقوَّل على الله ما لم يقله، أو كذَّب ما قاله، {أُولَئِكَ يَنَالُهُمْ نَصِيبُهُم منَ الْكِتَابِ}، أي مما كتب لهم من الأرزاق والأعمار. {حتى إِذَا جَاءتْهُمْ رُسُلُنَا} حتى غاية لنيلهم نصيبهم واستيفائهم له، أي إلى وقت وفاتهم. وهي «حتى» التي يبتدأ بعدها الكلام، والكلام ههنا الجملة الشرطية، وهي ٥ إذا جاءتهم رسلنا قالوا. و{يَتَوَفَّوْنَهُمْ} حال من الرسل، أي متوفيهم. والرسل ملك الموت وأعوانه.

[١٤٥٧] وما، وقعت موصولة بأين في خط المصحف، وكان حقها أن تفصل؛ لأنها موصولة بمعنى: أين الآلهة الذين تدعون؟

[١٤٥٨] {ضَلُّوا عَنَّا} غابوا عنا فلا نراهم ولا ننتفع بهم، اعترافًا منهم بأنهم لم ١٠ يكونوا على شيء فيما كانوا عليه، وأنهم لم يحمدوه في العاقبة.

٣٨-﴿قَالَ ادْخُلُوا فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنَ الْجِنِّ وَالإِنْسِ فِي النَّارِ كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَعَنَتْ أُخْتَهَا حَتَّى إِذَا ادَّارَكُوا فِيهَا جَمِيعًا قَالَتْ أُخْرَاهُمْ لأُولاهُمْ رَبَّنَا هَؤُلاءِ أَضَلُّونَا فَآتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِنَ النَّارِ قَالَ لِكُلٍّ ضِعْفٌ وَلَكِنْ لا تَعْلَمُونَ﴾

١٥ ٣٩-﴿وَقَالَتْ أُولاهُمْ لأُخْرَاهُمْ فَمَا كَانَ لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ﴾

[١٤٥٩] {قَالَ ادْخُلُوا} أي يقول الله تعالى يوم القيامة لأولئك الذين قال فيهم {فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِئَايَاتِهِ}، وهم كفار العرب. {في أُمَمٍ} في موضع الحال، أي كائنين في جملة أمم، وفي غمارهم مصاحبين ٢٠ لهم، أي ادخلوا في النار مع أمم {قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِكُمْ} وتقدّم زمانهم زمانكم.

her ne zaman bir ümmet girse, yekdiğerini" yani kendilerine uydukları ve sapmalarına vesile oldukları diğer bir toplumu "lânetler". Nihayet, birbiri ardından hepsi orada toplanınca" yani hepsi ateşte birleşip karşılaştıklarında, konum bakımından "sonrakiler" -ki bunlar tâbi olan ve sefil, zavallı durumda olanlardır- "önde gelenler için" yani konum olarak kendilerinden önde olanlar için… -Bunlar da liderler ve yöneticilerdir.- لِأُولاهُمْ ifadesi "öncüleri için, öncüleri hakkında" anlamındadır; çünkü sözlerinin muhatabı öncüler değil, Allah'tır [Allah'a bunlar hakkında söylemektedirler]. عَذاباً ضِعْفاً kat kat, katmerli azap demektir. "Azap hepiniz için katmerlidir" çünkü hem yöneticiler hem de onlara tâbi olanlar, sapkın ve saptırmış kimselerdir. وَلكِنْ لا تَعْلَمُونَ ifadesindeki *ta'lemûne* hem Tâ ile hem de Yâ ile okunmuştur [bilmezsiniz / bilmezler].

[1460] "Sizin bize karşı hiçbir üstünlüğünüz yok." Öncüleri bu sözlerini Yüce Allah'ın takipçilere hitaben söylediği söze, yani "Azap hepiniz için katmerlidir." sözüne atfen söylemişlerdir. Yani artık sizin bize bir üstünlüğünüzün bulunmadığı ve hepimizin katmerli azaba müstahak olma konusunda eşit olduğumuz kesinleşmiştir. "Öyleyse, kendi kazandıklarınızın karşılığı olan azabı tadın." ifadesi, öncülerin sözünün devamı olabileceği gibi Yüce Allah'ın hepsine hitaben söylediği söz de olabilir.

40. Bizim âyetlerimize karşı büyüklük taslayarak onları yalanlayanlara, göğün kapıları asla açılmayacak ve 'deve iğne deliğinden geçinceye kadar' Cennet'e giremeyecekler. Mücrimleri işte böyle cezalandırırız Biz!

41. Onlar için (altlarında) Cehennemî bir yatak, üstlerinde de (Ateş'ten) örtüler vardır. İşte böyle cezalandırırız Biz, zalimleri!

[1461] "Göğün kapıları asla açılmayacak" onlar adına hiçbir salih amel göğe yükselmeyecektir. Nitekim Allah Teâlâ, "güzel sözler, [putlara değil] yalnızca O'na yükselir" [Fâtır 35/10] ve "Doğrusu, 'iyi'lerin amel defteri de İlliyyîn'dedir." [Mutaffifîn 83/18] buyurmuştur. Cennetin gökte olduğu söylenmektedir ki buna göre mâna, "Onlara göğe yükselme izni verilmez; cennete girmek için onlara yol verilmez." şeklindedir. Bir başka görüşe göre ise bunlar öldüğünde ruhları, müminlerin ruhunun yükseldiği yere yükselmez. Bir diğer görüşe göre onlara bereket inmez, yağmur dualarına icabet edilmez. Bu mânada Allah Teâlâ, "Bunun üzerine, bardaktan boşanırcasına yağan bir suyla gök kapılarını açtık." [Kamer 54/11] buyurmuştur.

{لَعَنَتْ أُخْتَهَا} التي ضلت بالاقتداء بها {حَتَّى إِذَا ادَّارَكُوا فِيهَا} أي تداركوا، بمعنى تلاحقوا واجتمعوا في النار {قَالَتْ أُخْرَاهُمْ} منزلةً، وهي الأتباع والسفلة {لِأُولَاهُمْ} منزلة وهي القادة والرؤوس. ومعنى لأولاهم: لأجل أولاهم؛ لأن خطابهم مع الله لا معهم. {عَذَابًا ضِعْفًا} مضاعفًا. {لِكُلٍّ ضِعْفٌ}، لأنّ كلا من ٥ القادة والأتباع كانوا ضالين مضلين. {وَلَكِنْ لَا تَعْلَمُونَ}، قرئ الياء والتاء.

[١٤٦٠] {فَمَا كَانَ لَكُمْ عَلَيْنَا مِن فَضْلٍ} عطفوا هذا الكلام على قول الله تعالى للسفلة {لِكُلّ ضِعْفٌ} أي فقد ثبت أن لا فضل لكم علينا، وأنا متساوون في استحقاق الضعف. {فَذُوقُوا الْعَذَابَ} من قول القادة، أو من قول الله لهم جميعًا.

٤٠-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوَابُ ١٠ السَّمَاءِ وَلا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُجْرِمِينَ﴾

٤١-﴿لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ﴾

[١٤٦١] {لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ} لا يصعد لهم عمل صالح {إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ} [فاطر: ١٠]، {كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عِلِّيِّينَ} [المطففين: ١٨]. ١٥ وقيل: إنّ الجنة في السماء، فالمعنى لا يؤذن لهم في صعود السماء ولا يطرّق لهم إليها ليدخلوا الجنة. وقيل: لا تصعد أرواحهم إذا ماتوا كما تصعد أرواح المؤمنين. وقيل: لا تنزل عليهم البركة ولا يغاثون، {ففَتَحْنَا أَبْوَابَ السَّمَاءِ} [القمر: ١١].

[1462] İfade şedde ile *lâ tufettehu*, Yâ ile *lâ yufettehu* şeklinde okunmuş; ayrıca, *el-evbâb* kelimesi nasb edilerek, Yâ'lı ve Tâ'lı olarak ve fiil ma‘lûm olarak *lâ tufettihu* ve *lâ tufettihu* şeklinde de okunmuştur. Açma fiili *lâ tufettihu* kıraatinde âyetlere; *lâ yufettihu* kıraatinde ise Allah'a izâfe edilmektedir.

[1463] İbn Abbâs *cemel* (deve) kelimesini *kummel* vezninde *cummel* şeklinde okumuştur. Aynı ifadeyi Sa‘îd b. Cübeyr *nuğar* vezninde *cumel* şeklinde okumuştur. Bu fiil *kufl* vezninde *cuml* şeklinde, *nusub* vezninde *cumul* şeklinde ve *habl* vezninde *ceml* şeklinde de okunmuştur. Son okunuşta kelimenin anlamı, sert ve kalın halattır. Halat da bir araya getirilip tek parça yapılmış iplerden oluşur. İbn Abbâs (r.a.)'ın "Allah Teâlâ deve ile benzetme yapmaktan daha güzel teşbihler yapar." dediği nakledilmiştir. Yani iğne deliğinden geçirilme konusunda halat uygundur fakat deve bu işe uygun değildir. Ancak çoğunluğun okuyuşu daha etkilidir. Zira iğne deliği, geçilecek yerin darlığını anlatmak üzere kullanılır; "iğne deliğinden daha dar" denilir. Yine çok mahir rehberlik yapan kimseye *hırrît* [iğne deliğinden geçer] denilir; çünkü mahir bir kılavuz, iğne deliğine benzer dar yollardan geçip yolunu bulmasını bilir. Deve de bir şeyin hacminin büyüklüğünü anlatmakta kullanılır; şair şöyle demiştir:

> Deve gibi [iri cüsseli], ama kuş beyinli!
> Adam dediğin, kurbanlık deve değil ki kaç okka çektiğine bakılsın

Dolayısıyla, âyette "Ancak büyük ve geniş bir kapıdan geçebilecek olan bu iri hayvanın küçük bir iğne deliğinden geçmesi gibi imkânsız bir şey gerçekleşmedikçe bunlar da cennete giremez!" buyrulmuş olmaktadır. Nitekim rivayete göre İbn Mes‘ûd (r.a.)'a [v. 32/653] "Bu âyetteki *cemel* nedir?" diye sorulunca soran kişinin cehaletini yüzüne vurmak ve kelimenin bilinen anlamı dışında bir başka anlam aramanın zorlama olduğuna işaret etmek üzere, *zevcu'n-nâkat*[1] (Dişi devenin eşidir)! demiş.

[1464] سَمِّ her üç hareke ile de okunmuştur. İbn Mes‘ûd, *fî semmi'l-mıhyat* şeklinde okumuştur. *Hiyât* ve *mıhyat*, tıpkı *hizâm* ve *mihzem* gibi aynı anlama, iğne anlamına gelir.

[1465] "İşte böyle" feci bir şekilde "cezalandırırız *mücrim*leri!" Bu ifadeyle suç işlemenin cezaya sebebiyet vereceği ve suç işleyen herkesin cezalandırılacağı bildirilmektedir. Bunu tekrarlayarak, "İşte böyle cezalandırırız Biz *zalim*leri!" demiştir; zira bütün suçlular aynı zamanda kendilerine zulmetmektedir.

[١٤٦٢] وقرئ «لاَ تُفَتَّحُ»، بالتشديد، «وَلاَ يُفَتَّحُ» بالياء؛ «ولا تُفتِّحُ» بالتاء والبناء للفاعل ونصب الأبواب على أنّ الفعل للآيات؛ وبالياء على أن الفعل لله عزّ وجلّ.

[١٤٦٣] وقرأ ابن عباس «الجُمَّل»، بوزن القمل؛ وسعيد بن جبير «الجُمَل» بوزن النُّغَر. وقرئ «الجُمْل» بوزن القفل، «والجُمُل» بوزن النصب، «والجَمْل» بوزن الحبل.

٥ ومعناها القلس الغليظ، لأنه حبال جمعت وجعلت جملة واحدة. وعن ابن عباس رضي الله عنه: إنّ الله أحسنُ تشبيهًا من أن يشبه بالجمل، يعني أن الحبل مناسب للخيط الذي يسلك في سمّ الإبرة، والبعير لا يناسبه؛ إلاّ أن قراءة العامّة أوقع، لأنّ سم الإبرة مثل في ضيق المسلك. يقال: أضيق من خرت الإبرة. وقالوا للدليل الماهر: خِرّيت، للاهتداء به في المضايق المشبهة بأخرات الإبر. والجمل: مثل في عِظم الجِرم. قال:

١٠ جِسْمُ الْجِمَالِ وَأَحْلاَمُ الْعَصَافِيرِ ۞

إِنَّ الرجَالَ لَيْسُوا بِجزر تراد مِنْهُمْ الأَجْسَامُ ۞

فقيل: لا يدخلون الجنة، حتى يكون ما لا يكون أبدًا من ولوج هذا الحيوان الذي لا يلج إلاّ في باب واسع، في ثقب الإبرة. وعن ابن مسعود أنه سئل عن الجمل، فقال: زوج الناقة، استجهالًا للسائل، وإشارة إلى أن طلب معنى آخر تكلف.

١٥ [١٤٦٤] وقرئ؛ «في سم» بالحركات الثلاث: وقرأ عبد الله «فِي سَمِّ الْمِهْيَط» والخياط؛ والمخيط كالحزام والمحزم: ما يخاط به وهو الإبرة

[١٤٦٥] {وَكَذَلِكَ} ومثل ذلك الجزاء الفظيع {نَجْزِى الْمُجْرِمِينَ}، ليؤذن أن الإجرام هو السبب الموصل إلى العقاب، وأن كلّ من أجرم عوقب، وقد كرره فقال: {وَكَذَلِكَ نَجْزِى الظَّالِمِينَ}، لأنّ كلّ مجرم ظالم لنفسه.

[1466] *Mihâd* döşek; *ğavâş* da örtü*ler* demektir. غواشٍ kelimesi, *ğavâş^{un}* şeklinde merfû' da okunmuştur; tıpkı [وَلَهُ الجَوَارِ المُنْشَآتُ ifadesini] İbn Mes'ûd'un [v. 32/653] وَلَهُ الجَوَارُ المُنْشَآتُ ("O'nun sayesindedir denizde aheste aheste giden gemiler de." [Rahman 55/24]) şeklinde okuması gibi.

5 **42. İman edip salih amel işleyenler -ki Biz hiç kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemeyiz- Cennet'in sahipleri de bunlardır işte... Temelli kalacaklardır orada.**

[1467] "Biz hiç kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemeyiz" ifadesi mübtedâ ve haber arasında bir ara cümledir ve hem hiçbir nitelemenin 10 tam anlamıyla ortaya koyamayacağı gizli nimetleri kazanmaya teşvik etmeyi hem de insanın güç kapasitesi dâhilinde olan şeyleri, yani iman ve salih amelin değerini yüceltmeyi hedeflemektedir. [لا تُكَلِّفُ نَفْساً ifadesini] A'meş [v. 148/765] *lâ tukellefü nefs^{ün}* (hiç kimseye … yüklenmez) şeklinde okumuştur.

43. Gönüllerinde kin namına ne varsa söküp atmışızdır... Altların-15 dan ırmaklar akmaktadır... "Allah'a hamdolsun ki, bizi buna iletti. Allah bize buranın yolunu göstermemiş olsaydı, biz kendiliğimizden bulabilecek durumda değildik. Gerçek şu ki; Rabbimizin peygamberleri gerçeği getirmişler." derler. Kendilerine şöyle seslenilir; "Bu Cennet'e, kendi yaptığınız şeyler sayesinde mirasçı kılındınız siz."

20 [1468] Kalbinde kardeşine karşı dünyada kin bulunan kimsenin bu kini kalbinden çıkarılır, böylece kalpleri *gıllugış*sız, tertemiz olur; aralarında sadece karşılıklı şefkat ve sevgi kalır. Ali (r.a.)'ın "Ben, Osman, Talha ve Zübeyr'in bu kimselerden olacağımızı ümit ediyorum." dediği nakledilmiştir.

[1469] "Bizi buna iletti" yani bizi bu muazzam kazanca sebep olacak iman 25 ve salih amele muvaffak etti; yoksa "biz kendiliğimizden bulabilecek durumda değildik." لِنَهْتَدِيَ ifadesindeki Lâm olumsuzlamayı pekiştirmektedir. Bu sözün sahipleri, "Allah'ın hidayet ve tevfiki olmasaydı, hidayet ehli olamazdık." demektedirler. وَما كُنَّا لِنَهْتَدِيَ ifadesi Şamlıların mushaflarında ما كُنَّا لِنَهْتَدِيَ şeklinde Vav'sız yer almaktadır; yani cümle, önceki cümlenin izahı olarak kabul edilmektedir.

30 [1470] "Gerçek şu ki; Rabbimizin peygamberleri gerçeği getirmişler" ve bu da bizim için bir lütuf ve hidayete sevk eden bir uyarı olmuştur; böylece biz de hidayete ermişizdir. Bu sözü söyleyenler sevinçlerini ve elde ettiklerinden ne kadar mutlu olduklarını ifade etmek istemekte; sırf bunu söylemekten keyif almaktadırlar. Yoksa bu ifade ibadet ve Allah'a yakınlaşma amacı ile söylenmiş 35 değildir. Nitekim hayırlı bir nasiple nasiplendirilenlerin benzer ifadeleri sıklıkla tekrarladığını, ibadet maksadıyla değil de kendini tutamadığı için bu tür sözler söylediğini dünyada da görmekteyiz.

[١٤٦٦] {مِهَادٌ} فراش. {غَوَاشٍ} أغطية. وقرئ «غواشٌ» بالرفع، كقوله تعالى "وَلَهُ الْجَوَارُ الْمُنْشَآت" [الرحمن: ٢٤] في قراءة عبد الله.

٤٢-﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلا وُسْعَهَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

٥ [١٤٦٧] {لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا} جملة معترضة بين المبتدإ والخبر، للترغيب في اكتساب ما لا يكتنهه وصف الواصف من النعيم الخالد مع التعظيم بما هو في الوسع، وهو الإمكان الواسع غير الضيق من الإيمان والعمل والصالح. وقرأ الأعمش «لاَ تُكَلَّفُ نَفْسٌ».

٤٣-﴿وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الأَنْهَارُ وَقَالُوا ١٠ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ لَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ وَنُودُوا أَنْ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[١٤٦٨] من كان في قلبه غلّ على أخيه في الدنيا نزع منه، فسلمت قلوبهم وطهرت ولم يكن بينهم إلاّ التوادّ والتعاطف. وعن عليّ رضي الله عنه: "إني لأرجو أن أكون أنا وعثمان وطلحة والزبير منهم."

١٥ [١٤٦٩] {هَدَانَا لِهَذَا} أي وفقنا لموجب هذا الفوز العظيم، وهو الإيمان والعمل الصالح {وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ} اللام لتوكيد النفي، ويعنون وما كان يستقيم أن نكون مهتدين لولا هداية الله وتوفيقه. وفي مصاحف أهل الشام: "مَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ"، بغير واو، على أنها جملة موضحة للأولى.

[١٤٧٠] {لَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ} فكان لنا لطفًا وتنبيهًا على الاهتداء فاهتدينا.

٢٠ يقولون ذلك سرورًا واغتباطًا بما نالوا، وتلذذًا بالتكلم به لا تقرّبًا وتعبدًا، كما نرى من رزق خيرًا في الدنيا يتكلم بنحو ذلك ولا يتمالك أن لا يقوله للفرح لا للقربة.

[1471] أَنْ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ ifadesindeki *en*, Enne'nin hafifletilmiş şeklidir. Cümlenin takdiri *ve nûdû bi-ennehû tilkümü'l-cennetu ûristümûhâ* (ve onlara, 'Mirasçı kılındığınız, işte bu cennettir.' diye seslenildi) şeklindedir ve [mukadder] *ennehû*daki zamir, durum zamiri ya da أي (yani) anlamındaki zamirdir; çünkü *münâdâ* bir söz türüdür. Adeta şöyle denilmiş olmaktadır: "Onlara denildi ki işte bu Cennete" -bâtıl mezhep sahiplerinin [*mubtıla*] iddia ettiği gibi ilâhî lütuf sebebiyle değil- "kendi yaptığınız şeyler sayesinde mirasçı kılındınız siz!"

44. Cennet'tekiler, Ateş'tekilere "Bizler, Rabbimizin bize va‘dettiği şeyin gerçek olduğunu gördük. Siz de Rabbinizin sizi tehdit ettiği şeyin gerçek olduğunu gördünüz mü?" diye seslenirler. "Evet!" deyince aralarında bir tellal (melek), "Allah'ın lâneti zalimlerin üzerine olsun!" diye haykırır.

45. Onlar ki Allah'ın yolunda yamukluk (eksik-gedik) arayarak insanları ondan vazgeçirmeye çalışırlardı; âhireti de inkâr etmekteydiler...

[1472] أَنْ قَدْ وَجَدْنا ifadesindeki *en*, Enne'nin hafifletilmiş hali olabileceği gibi -yukarıda izah edildiği üzere- *müfessire* de olabilir. Bu, أَنْ لَعْنَةُ اللهِ عَلَى الظَّالِمِينَ ifadesindeki *en* için de geçerlidir. Cennetliklerin cehennemliklere bu sözü söylemiş olmasının sebebi, onların kendi hallerinden memnuniyetlerini ifade etmek, cehennemliklerin kötü halleriyle dalga geçip onları daha fazla gam ve kedere gark etmek ve bu ifadeleri dinleyenler için bunun bir lütuf olmasıdır. Aralarında bir tellalın "Allah'ın lâneti zalimlerin üzerine olsun!" demesi de böyledir. Bu tellal bir melek olup Allah'ın emri ile hem cennetliklerin hem de cehennemliklerin duyacağı şekilde bu nidayı yapar. أَنْ لَعْنَةُ اللهِ ifadesi şeddeli ve mansup olarak أَنَّ لَعْنَةَ اللهِ şeklinde de okunmuştur. A‘meş [v. 148/765] ise kesre ile إِنَّ لَعْنَةَ اللهِ (çünkü Allah'ın lâneti…) şeklinde okumuştur ki bunun sebebi ya ifadenin başında bir "dedi ki" lafzının takdir edilmesi (*irâdetü'l-kavl*) ya da *ezzene* (duyurdu) ifadesinin *kāle* (söyledi) konumunda değerlendirilmesidir.

[1473] **Şayet** "ما وَعَدَنا رَبُّنا (Rabbimizin bize vaat ettiği) ifadesinde olduğu gibi, ما وَعَدَ رَبُّكُمْ yerine ما وَعَدَكُمْ رَبُّكُمْ (Rabbinizin *size* vaat ettiği) denilseydi olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** "Rabbimizin bize vaat ettiği" ifadesinin delâleti sebebiyle, ifadeyi hafifleştirmek için bu hazfedilmiştir. Birinin şöyle demesi de mümkündür: İfadenin *mutlak* kullanılmış olması, Allah'ın diriliş, hesap, sevap-ceza ve diğer kıyamet ahvâlini kapsayan bütün vaatlerini içine alması içindir; çünkü bunların tamamını yalanlamaktaydılar. Ayrıca vaat edilen şeylerin tamamı, hoşlarına gitmeyecek şeylerdir, cennet ehlinin nimetleri de cehennemlikler için tamamen azaptır, bu sebeple ifade ["size" kaydı konulmadan] mutlak olarak kullanılmıştır.

[١٤٧١] {وَنُودُوا أَنْ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ} أن مخففة من الثقيلة، تقديره: ونودوا بأنه تلكم الجنة {أُورِثْتُمُوهَا} والضمير ضمير الشأن والحديث. أو تكون بمعنى أي، لأنّ المناداة من القول، كأنه قيل: وقيل لهم أي تلكم الجنة أورثتموها {بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} بسبب أعمالكم لا بالتفضل، كما تقول المبطلة.

٤٤-﴿وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ أَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ أَنْ لَعْنَةُ اللهِ عَلَى الظَّالِمِينَ﴾

٤٥-﴿الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجاً وَهُمْ بِالْآخِرَةِ كافِرُونَ﴾

[١٤٧٢] أن في {أَنْ قَدْ وَجَدْنَا} يحتمل أن تكون مخففة من الثقيلة وأن تكون مفسرة كالتي سبقت آنفًا، وكذلك {أَنْ لَعْنَةُ اللهِ عَلَى الظَّالِمِينَ}. وإنما قالوا لهم ذلك اغتباطًا بحالهم، وشماتة بأصحاب النار، وزيادة في غمهم، لتكون حكايته لطفًا لمن سمعها، وكذلك قول المؤذن بينهم: لعنة الله على الظالمين! وهو ملك يأمره الله فينادي بينهم نداء يسمع أهل الجنة وأهل النار. وقرئ «أَنَّ لَعْنَةَ اللهِ» بالتشديد والنصب. وقرأ الأعمش «إِنَّ لَعْنَةَ اللهِ» بكسر إن على إرادة القول، أو على إجراء {أَذِنَ} مجرى قال.

[١٤٧٣] فإن قلت: هلا قيل: ما وعدكم ربكم، كما قيل: ما وعدنا ربنا؟ قلت: حذف ذلك تخفيفًا لدلالة وعدنا عليه. ولقائل أن يقول: أطلق ليتناول كل ما وعد الله من البعث والحساب والثواب والعقاب وسائر أحوال القيامة؛ لأنهم كانوا مكذبين بذلك أجمع، ولأن الموعود كله مما ساءهم وما نعيم أهل الجنة إلاّ عذاب لهم فأطلق لذلك.

46. İkisinin arasında bir ‘perde’ vardır; onun a‘râfı üzerinde de her birini simalarıyla tanıyan adamlar vardır. Cennet’tekilere; “Size selâm olsun!” diye seslenirler. Bunlar; çok istemekle birlikte oraya girmemişlerdir.

5 [1474] وَبَيْنَهُما حِجابٌ yani cennet ve cehennem arasında ya da iki grup arasında bir ‘perde’ vardır. Bu perde, “aralarında bir sur çekilir” [Hadîd 57/13] âyetinde ifade edilen surdur.

[1475] وَعَلَى الْأَعْرافِ [onun *a‘râfı* üzerinde] yani -cennet ile cehennem arasına çekilen surdan ibaret olan- perdenin “*a‘râfı*” yüksek kısmı “üzerinde de…” 10 -*A‘râf ’urf*un çoğulu olup *‘urfu’l-feres* [at yelesi] ve *‘urfu’d-dîk* [horoz ibiği] ifadelerinden isti‘âre olarak kullanılmıştır.- “…her birini simalarıyla tanıyan” yani mesut olanların ve bedbaht olanların hepsini, alametlerinden tanıyan -ki Allah kendilerine bu alametleri bildirmiş, ilham etmiş ya da melekler onlara öğretmiştir- “adamlar vardır.” Bunlar Müslümanlardan olup, amellerindeki kusurlar 15 sebebiyle cennete en son girenlerdir. Adeta Allah’ın emrini beklemekte ve Allah cennete girmelerine izin verinceye kadar cennet ile cehennem arasında tutulmaktadırlar.

47. Gözleri Ateş’tekilerin bulunduğu tarafa çevrilince de şöyle derler: “Ya Rabbi! Bizi bu zalim kavimle beraber bulundurma!”

20 **48. A‘râftakiler; simalarından tanıdıkları birtakım adamlara seslenerek şöyle derler: “[Bakıyoruz da] o toplayıp biriktirdikleriniz; büyüklük taslamanıza yol açan şeyler size fayda vermemiş!..”**

49. “Allah’ın, asla rahmetine erdirmeyeceğine and içtiğiniz kimseler bunlar mıydı? [Baksanıza, haklarında] ‘Girin Cennet’e, sizin için hiçbir korku söz konusu değildir, üzülecek de değilsiniz.’ (buyrulmuş!..)” 25

[1476] Cennetliklere baktıkları zaman onlara selam vererek seslenirler, “Gözleri Ateş’tekilerin bulunduğu tarafa çevrilince” ve onların içinde bulundukları azabı görünce Allah’a sığınır, kendilerini onlarla beraber kılmaması için Allah’ın rahmetine iltica ederler. Kâfirlerin liderlerinden bazı adamlara 30 seslenirler ve bu liderlerin küçümsedikleri, fakirlikleri ve dünyalık nasiplerinin azlığı sebebiyle hakir gördükleri, “Allah bunları asla cennete koymaz” dedikleri cennet ehlini işaret ederek onlara, “Allah’ın, asla rahmetine erdirmeyeceğine ant içtiğiniz kimseler bunlar mıydı?” derler.

٤٦-﴿وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ وَنَادَوْا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ سَلامٌ عَلَيْكُمْ لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ﴾

[١٤٧٤] {وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ} يعني بين الجنة والنار، أو بين الفريقين. وهو السور المذكور في قوله تعالى {فَضُرِبَ بَيْنَهُم بِسُورٍ} [الحديد: ١٣].

٥ [١٤٧٥] {وَعَلَى الْأَعْرَافِ} وعلى أعراف الحجاب وهو السور المضروب بين الجنة والنار، وهي أعاليه، جمع عُرْف استعير من عُرْف الفرس وعُرْف الديك. {رِجَالٌ} من المسلمين من آخرهم دخولًا في الجنة لقصور أعمالهم، كأنهم المُرْجَون لأمر الله؛ يحبسون بين الجنة والنار إلى أن يأذن الله لهم في دخول الجنة. {يَعْرِفُونَ كُلًّا} من زمر السعداء والأشقياء {بسيماهم} بعلامتهم التي أعلمهم الله تعالى بها، ١٠ يلهمهم الله ذلك؛ أو تعرّفهم الملائكة.

٤٧-﴿وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ تِلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ قَالُوا رَبَّنَا لا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

٤٨-﴿وَنَادَى أَصْحَابُ الأَعْرَافِ رِجَالًا يَعْرِفُونَهُمْ بِسِيمَاهُمْ قَالُوا مَا أَغْنَى عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ﴾

١٥ ٤٩-﴿أَهَؤُلاءِ الَّذِينَ أَقْسَمْتُمْ لا يَنَالُهُمُ اللهُ بِرَحْمَةٍ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ لا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ﴾

[١٤٧٦] إذا نظروا إلى أصحاب الجنة نادوهم بالتسليم عليهم. {وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ تِلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ} ورأوا ما هم فيه من العذاب استعاذوا بالله وفزعوا إلى رحمته أن لا يجعلهم معهم، ونادوا رجالًا من رؤوس الكفرة يقولون لهم: {أَهَؤُلَاءِ الَّذِينَ ٢٠ أَقْسَمْتُمْ لَا يَنَالُهُمُ اللهُ بِرَحْمَةٍ} إشارة لهم إلى أهل الجنة، الذين كان الرؤساء يستهينون بهم ويحتقرونهم لفقرهم وقلة حظوظهم من الدنيا، وكانوا يقسمون أن الله لا يدخلهم الجنة

[1477] “Girin cennete.” Yani, o zaman bu *a‘râf* halkına “girin cennete” denilir. Bu, onlara *a‘râf*ta tutulmalarının, her iki gruba bakmalarının ve onları simalarından tanıyarak bu söylediklerini söylemelerinin ardından söylenmiştir. Bu hususun ifade edilmesinin faydası ise karşılığın ameller miktarınca olacağının, öncelik ve sonraya kalmanın amellere göre belirleneceğinin, hiç kimsenin Allah katında amellerinin önceliği dışında bir sebeple öncelik sahibi olamayacağının, amellerinin kendisini geri bırakması dışında bir sebeple geriye kalmayacağının beyan edilmesidir. Bir diğer maksat da âyeti dinleyenlerin öncelik sahibi müminlerin durumuna özenmelerini, onların nâil oldukları nasibe nâil olmaya gayret etmelerini sağlamak, o gün hayır veya şer ehlinden herkesin amellerinin gereği olarak simalarına vurulan damga ile tanınacağını düşünüp kötü olanların kötülükten vazgeçmelerine, iyi olanların da iyiliklerini artırmalarına vesile olmak ve isyankârların o gün amelleri en kusurlu kimseler dâhil herkes tarafından kınanacağını bilmelerini sağlamaktır.

[1478] وَإِذا صُرِفَتْ أَبْصارُهُمْ (gözleri Ateş’tekilerin bulunduğu tarafa çevrilince) ifadesinde, onların gözlerini çeviren bir etkenin mevcut olduğu ve böylece bakıp da onları kınamalarının ve Allah’a sığınmalarının murat edildiği şeklinde bir anlam söz konusudur. A‘meş [v. 148/765] bu ifadeyi *ve izâ kulibet ebsāruhum* şeklinde okumuştur.

[1479] أُدْخُلوا الْجَنَّةَ (cennete girin) ifadesi meçhul fiil formunda *udhilû’l-cennet*e (cennete girdirildiler) şeklinde okunmuştur. İkrime [v. 105/723] bu ifadeyi *dehalü’l-cennet*e (cennete girdiler) şeklinde okumuştur. **Şayet** “Bu iki okuyuş لا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ (sizin için hiçbir korku söz konusu değildir, üzülecek de değilsiniz) ifadesiyle nasıl uyumlu olur?” **dersen şöyle derim:** Bunun tevili şudur: “Kendilerine ‘sizin için hiçbir korku söz konusu değildir, üzülecek de değilsiniz’ *denilerek* cennete *girdirildiler*” ya da “*girdiler*.”

[1480] **Şayet** “[46. âyetteki] ‘çok istemekle birlikte oraya girmemişlerdir’ ifadesinin i‘rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu ifadenin i‘rabda mahalli yoktur çünkü yeni bir ifadedir. Sanki biri *a‘râf* halkının hali hakkında sormuş ve ona cevaben, “çok istemekle birlikte oraya girmemişlerdir”, yani “onların cennete girmeleri cennet ehlinden sonraya bırakılmıştır, *a‘râf*ta tutuldukları için istemekle birlikte henüz cennete girememişlerdir ama ümitsizliğe de düşmemişlerdir” denilmiştir. Bu ifadenin i‘rabda mahallinin olması, *ricâl*ün kelimesinin sıfatı olarak düşünülmesi de mümkündür.

[١٤٧٧] {ادْخُلُوا الْجَنَّةَ} يقال لأصحاب الأعراف: ادخلوا الجنة. وذلك بعد أن يحبسوا على الأعراف وينظروا إلى الفريقين ويعرفونهم بسيماهم، ويقولوا ما يقولون. وفائدة ذلك بيان أن الجزاء على قدر الأعمال، وأن التقدم والتأخر على حسبها، وأن أحدًا لا يسبق عند الله إلا بسبقه في العمل، ولا يتخلف عنده إلا ٥ بتخلفه فيه، وليرغب السامعون في حال السابقين ويحرصوا على إحراز قصبتهم، وليتصوروا أن كل أحد يعرف ذلك اليوم بسيماه التي استوجب أن يوسم بها من أهل الخير والشرّ، فيرتدع المسيء عن إساءته، ويزيد المحسن في إحسانه. وليعلم أنّ العصاة يوبخهم كل أحد حتى أقصر الناس عملًا.

[١٤٧٨] قوله {وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ} فيه أن صارفًا يصرف أبصارهم لينظروا ١٠ فيستعيذوا ويوبخوا. وقرأ الأعمش «وَإِذَا قُلِبَتْ أَبْصَارُهُمْ».

[١٤٧٩] وقرئ «أُدخِلُوا الْجَنَّةَ» على البناء للمفعول. وقرأ عكرمة «دَخَلُوا الْجَنَّةَ». فإن قلت: كيف لاءم هاتين القراءتين قوله {لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلا أَنتُمْ تَحْزَنُونَ}؟ قلت: تأويله: أُدخِلوا، أو دخَلوا الجنة مقولًا لهم: لا خوف عليكم ولا أنتم تحزنون.

١٥ [١٤٨٠] فإن قلت: ما محل قوله: {لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ}؟ قلت: لا محل له لأنه استئناف؛ كأن سائلًا سأل عن حال أصحاب الأعراف فقيل: لم يدخلوها وهم يطمعون، يعني حالهم أنّ دخولهم الجنة استأخر عن دخول أهل الجنة، فلم يدخلوها لكونهم محبوسين وهم يطمعون لم ييأسوا. ويجوز أن يكون له محل، بأن يقع صفة لرجال.

[1481] Mal "biriktirmeniz" ya da sayısal çokluğunuz ve birlik ve beraberliğiniz, hakka ve insanlara karşı "büyüklük taslamanız, size fayda vermemiş!" تَسْتَكْبِرُونَ (büyüklük taslama) ifadesi *kesret*ten türetilerek *testeksirûn* (çoğaltma isteği) şeklinde de okunmuştur.

5 **50. Ateş'tekiler, Cennet'tekilere "Şu sudan veya Allah'ın sizi nasiplendirdiği şeylerden biraz da bize akıtın!" diye seslenirler... Derler ki: "İnanın, Allah bunları o inkârcı nankörlere haram kıldı"**

51. "ki onlar dünya hayatı kendilerini aldattığı için dinlerini eğlence ve oyun vasıtası hâline getirmişlerdi..." İşte, nasıl onlar, bu günle-
10 **riyle karşı karşıya geleceklerini göz ardı etmişlerse; nasıl onlar, Bizim âyetlerimizi bile bile reddetmişlerse, Biz de bugün onları öyle nisyâna terk edeceğiz!**

[1482] "Bize akıtın" ifadesinde cennetin cehennemden yüksekte olduğuna dair bir delil bulunmaktadır. "Veya Allah'ın sizi nasiplendirdiği şeylerden"
15 yani su dışında Allah'ın lütfettiği içeceklerden verin. Çünkü diğer içecekler de akıtılacak şeyler kapsamına girerler. Burada, "Allah'ın size lütfetmiş olduğu yiyeceklerden *ve meyvelerden* bize de verin" anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. Şairin şu sözünde olduğu gibi:

> Binitime saman yedirdim ve soğuk su [içirdim][96]

20 Cehennemlikler aslında kendilerine olumlu cevap verileceğinden yana ümitli olmamalarına rağmen, tıpkı zorda kalmış, çetin şartlardaki birinin yaptığı gibi şaşkınlıktan böyle bir talepte bulunmuşlardır.

[1483] "Allah bunları o inkârcı nankörlere haram kıldı" yani tıpkı [dünyada] mükellefe birtakım şeyler haram ve sakıncalı kılındığı gibi, onların cennet
25 içeceğini içmelerini ve cennet yiyeceklerinden yemelerini haram kıldı. Şair şöyle demiştir:

> Gözlerime haramdır, uykunun zerresini tatmak

[1484] "Nasıl onlar, bu günleriyle karşı karşıya geleceklerini göz ardı etmişlerse" yani nasıl onlar bugünle karşı karşıya gelecekleri konusunda, unutmuş
30 kimseler gibi davranmışlar ve bunu hiç akıllarına getirmemişler, hiç umursamamışlarsa biz de "bugün" öyle yapacağız, onları nisyana terk edeceğiz." yani kölesine ihsanda bulunmayı unutan, onu hiç hatırlamayan biri gibi davranacağız.

96 Meyve "akıtılan" bir şey değildir. Ancak şiirde *'aleftuhâ* fiili varken, soğuk su hk. ayrıca *sekaytuhâ* (içirdim) fiili kullanılmadığı gibi, burada da *efîdû* dışında ikinci bir fiil kullanmaya gerek duyulmamıştır. / ed.

[١٤٨١] {مَا أَغْنَى عَنكُمْ جَمْعُكُمْ} المال أو كثرتكم واجتماعكم {وَمَا كُنتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ} واستكباركم عن الحق وعلى الناس. وقرئ «تَسْتَكْثِرُونَ» من الكثرة.

٥٠-﴿وَنَادَى أَصْحَابُ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ أَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللهُ قَالُوا إِنَّ اللهَ حَرَّمَهُمَا عَلَى الْكَافِرِينَ﴾

٥١-﴿الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَهْوًا وَلَعِبًا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فَالْيَوْمَ نَنْسَاهُمْ كَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هَذَا وَمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ﴾

[١٤٨٢] {أَفِيضُوا عَلَيْنَا} فيه دليل على أن الجنة فوق النار {أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللهُ} من غيره من الأشربة لدخوله في حكم الإفاضة. ويجوز أن يراد: أو ألقوا علينا مما رزقكم الله من الطعام والفاكهة. كقوله:

عَلَفْتُهَا تِبْنًا ومَاءً بَارِدًا ۞

وإنما يطلبون ذلك مع يأسهم من الإجابة إليه حيرة في أمرهم، كما يفعل المضطر الممتحن.

[١٤٨٣] {حَرَّمَهُمَا عَلَى الْكَافِرِينَ} منعهم شراب الجنة وطعامها، كما يمنع المكلف ما يحرّم عليه ويحظر، كقوله:

حَرَامٌ عَلَى عَيْنِيَّ أَنْ تَطْعَمَ الْكَرَى ۞

[١٤٨٤] {فَالْيَوْمَ نَنْسَاهُمْ} نفعل بهم فعل الناسين الذين ينسون عبيدهم من الخير لا يذكرونهم به. {كَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هذا} كما فعلوا بلقائه فعل الناسين، فلم يخطروه ببالهم ولم يهتموا به.

52. Gerçek şu ki Biz onlara, bilgiye dayanarak açık-seçik bildirdiğimiz, inanan bir toplum için hidayet ve rahmet olan bir kitap getirdik.

53. Galiba, onun te'vîlinden [yani, söylediklerinin bir bir ortaya çıkmasından] başka bir şey beklemiyorlar? Ama onun te'vîli geldiği gün, daha önce onu göz ardı etmiş olanlar "Rabbimizin elçileri, gerçekten hakkı getirmiş! Şimdi; var mı bir şefaatçi ki bize şefaat etsin ya da dünyaya geri döndürülür müyüz ki yapmış olduklarımızdan başkasını yapalım?" diye sızlanırlar. Kendilerini gerçekten hüsrana uğratmışlar ve [şefaatçi/tanrı diye] uydurageldikleri şeyler zihinlerinden kaybolup gitmiştir.

[1485] "Bilgiye dayanarak açık-seçik bildirdiğimiz" hiçbir eğrilik içermeyen hikmet dolu, dosdoğru bir kitap olması için hükümlerini, öğütlerini, kıssalarını vs. mânalarını nasıl açık seçik vereceğimizi bilerek... فَصَّلْنَاهُ (açık seçik bildirdiğimiz) kelimesini İbn Muhaysın [v. 123/741] *faddalnâhu* (üstün kıldığımız) şeklinde okumuştur ki mâna "onu diğer bütün kitaplara üstün kıldık ve onun bu üstünlüğe lâyık olduğunu bilerek böyle yaptık" şeklindedir. هُدًى وَرَحْمَةً ifadesi, فَصَّلْنَاهُ'daki mansup zamirin hali; عَلَى عِلْمٍ ise فَصَّلْنَاهُ'daki merfû' zamirin halidir.

[1486] إِلاَّ تَأْوِيلَهُ ifadesi, işin sonundan başka, yani onun doğruluğunun ve yaptığı uyarıların, ettiği vaatlerin gerçekliğinin ayan beyan ortaya çıkmasından başka bir şey beklemiyorlar. "Rabbimizin elçileri, gerçekten hakkı getirmiş!" Yani ayan beyan ortaya çıktı ki gerçeği getirmişler!

[1487] نُرَدُّ öncesindeki cümleye atfedilmiş bir cümle olup soru kapsamına dahildir; adeta "Şimdi; var mı bir şefaatçi ki bize şefaat etsin ya da dünyaya geri döndürülür müyüz?" denilmiştir. Bu ifadeyi merfû' kılan ise, -cümle başında *hel yudrabu Zeyd*ün*?* (Zeyd darb ediliyor mu?) dediğin gibi- isim olmaya uygun bir konumda yer alıyor olmasıdır. Atfedileceği bir başka fiil aranmaz; bu yüzden, *hel yeşfe'u le-nâ şâfi'*un *ev nuraddu* (bir şefaatçi şefaat eder mi bize, ya da dünyaya geri döndürülür müyüz) şeklinde takdir edilemez. İbn Ebî İshâk [v. 205/821] bu ifadeyi, فَيَشْفَعُوا لَنَا (bize şefaat etseler) ifadesine atfederek *ev nuradde* şeklinde mansup okumuştur. Ya da *ev* ifadesi, *hattâ en* anlamında olduğundan, yani ifade *yeşfe'û le-nâ hattâ nuradde fe-na'mel* (bize şefaat etseler de dünyaya geri döndürülsek ve amel etsek) şeklinde olduğundan [İbn Ebî İshâk böyle okumuştur]. Hasan-ı Basrî نُرَدُّ fiilini *nuradde* şeklinde mansup olarak, فَنَعْمَلَ fiilini ise merfû' olarak *fe-na'melu* şeklinde okumuştur ki anlamı *fe-nahnu na'melu* (o zaman biz amel ederiz) şeklindedir.

٥٢-﴿وَلَقَدْ جِئْنَاهُمْ بِكِتَابٍ فَصَّلْنَاهُ عَلَى عِلْمٍ هُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

٥٣-﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلا تَأْوِيلَهُ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلُهُ يَقُولُ الَّذِينَ نَسُوهُ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلَ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ قَدْ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾

٥ [١٤٨٥] {فَصَّلْنَاهُ عَلَى عِلْمٍ} عالمين كيف نفصل أحكامه ومواعظه وقصصه وسائر معانيه، حتى جاء حكيمًا قيّمًا غير ذي عوج. قرأ ابن محيصن "فَضَّلْنَاهُ" بالضاد المعجمة بمعنى فضلناه على جميع الكتب، عالمين أنه أهل للتفضيل عليها. و{هُدًى وَرَحْمَةً} حال من منصوب {فَصَّلْنَاهُ}، كما أن {عَلَى عِلْمٍ} حال من مرفوعه.

١٠ [١٤٨٦] {إِلَّا تَأْوِيلَهُ} إلاّ عاقبة أمره وما يؤول إليه من تبين صدقه وظهور صحة ما نطق به من الوعد والوعيد. {قَدْ جَاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ}، أي تبين وصحّ أنهم جاؤوا بالحق.

[١٤٨٧] {نُرَدُّ} جملة معطوفة على الجملة قبلها، داخلة معها في حكم الاستفهام، كأنه قيل: هل لنا من شفعاء؟ أو هل نردّ؟ ورافعه وقوعه موقعًا يصلح ١٥ للاسم، كما تقول ابتداء: هل يُضرب زيد؟ ولا يطلب له فعل آخر يعطف عليه. فلا يقدّر: هل يشفع لنا شافع أو نردّ؟ وقرأ ابن أبي إسحاق «أَوْ نُرَدَّ» بالنصب عطفًا على {فَيَشْفَعُوا لَنَا}، أو تكون «أو» بمعنى «حتى أنّ» أي يشفعوا لنا حتى نردّ فنعمل. وقرأ الحسن بنصب «نُرَدَّ» ورفع «فَنَعْمَلُ» بمعنى: فنحن نعمل.

54. Şüphesiz sizin [yegâne] Rabbiniz; gökleri ve yeri ‘altı gün’de yaratan sonra mutlak hükümranlık tahtına kurulan Allah’tır. Geceyi, sür’atle kendisini izleyen gündüze O bürür [ve birinin karanlığıyla diğerinin aydınlığı, birinin aydınlığıyla ötekinin karanlığı zâil olup gider]. Güneş’i, Ay’ı ve yıldızları, emrine amade hareket edecek şekilde O yaratmıştır. Bakınız; yaratmak da O’na mahsustur buyurmak da... Âlemlerin Rabbi Allah ne kadar zengin ve cömerttir!

[1488] “Geceyi, sür‘atle kendisini izleyen gündüze O bürür.” *Yuğşî* şedde ile *yuğaşşî* şeklinde de okunmuştur. Anlam, geceyi gündüze ya da gündüzü geceye ilhak eder şeklindedir; ilhak edilme her ikisi içinde söz konusu olabilir. İkinci ihtimalin delili Humeyd b. Kays’ın [el-A‘rec; v.130/747] fiili Ya’nın fethası ile ve *leyl*i nasb edip *nehâr*ı ref ederek, *yağşe’l-leyle’n-nehâr*[u] şeklinde okumuş olmasıdır. Buna göre anlam, “gündüz geceye yetişir” şeklindedir. Humeyd’in bu kıraatinde يَطْلُبُهُ حَثِيثاً (sür‘atle onu izler) ifadesinin uyumu da gayet güzel olmaktadır.

[1489] بِأَمْرِهِ [emri ile] yani *meşîet*iyle ve çekip çevirmesiyle. Bu ifade مُسَخَّراتٍ (amade olarak) ifadesi ile ilişkili olup anlam, “onları hikmet ve tedbiri gereğince hareket eden varlıklar olarak, nasıl çekip çevirmek istiyorsa o şekilde yaratmıştır” şeklindedir. Bu durum teşbih yoluyla *emr* ile ifade edilmiş ve sanki bu varlıklar emir almışlarmış gibi değerlendirilmiştir. وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّراتٍ (Güneş’i, Ay’ı ve yıldızları, emrine amade hareket edecek şekilde) ifadesi merfû‘ olarak وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّراتٌ (Güneş, Ay ve yıldızlar, emrine amade hareket etmektedir) şeklinde de okunmuştur.

[1490] Allah Teâlâ bütün bunları kendi buyruğuyla yarattığını ifade edince “Bakınız, yaratmak da O’na mahsustur buyurmak da.” buyurmuştur. Yani *bütün* varlıkları yaratan da O’dur, onları arzu ettiği şekilde çekip çeviren de O’dur.

55. Rabbinize yalvarıp yakararak ve gizlice dua edin. Şüphesiz O haddi aşanları sevmez.

56. Yeryüzü ıslah olmuşken orada bozuculuk yapmayın ve O’na hem endişe ile hem de ümitle yalvarın. Allah’ın rahmeti elbette ihsan üzere hareket edenlere yakındır.

57. Rahmetinin önünden rüzgârları müjdeci olarak gönderen O’dur. Nihayet rüzgâr, ağır (yüklü) bulutları yüklendiğinde, Biz onu ölü bir memlekete yöneltip suyu onunla indirir ve her türlü mahsülü onunla çıkarırız. İşte, ölüleri de böyle çıkaracağız... Belki düşünüp ders çıkarırsınız.

٥٤-﴿إِنَّ رَبَّكُمُ اللهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ أَلا لَهُ الْخَلْقُ وَالأَمْرُ تَبَارَكَ اللهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾

[١٤٨٨] {يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا} وقرئ «يُغَشِّي» بالتشديد، أي يلحق الليل النهار، أو النهار بالليل يحتملهما جميعًا. والدليل على الثاني قراءة حميد بن قيس «يَغْشَى اللَّيْلَ النَّهَارُ»، بفتح الياء ونصب الليل ورفع النهار، أي يدرك النهار الليل. و{يَطْلُبُهُ حَثِيثًا} حسنُ الملاءمةِ لقراءة حميد.

[١٤٨٩] {بِأَمْرِهِ} بمشيئته وتصريفه، وهو متعلق بـ{مُسَخَّرَاتٍ}، أي خلقهن جاريات بمقتضى حكمته وتدبيره، وكما يريد أن يصرفها سمي ذلك أمرًا على التشبيه، كأنهن مأمورات بذلك. وقرئ «وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ»، بالرفع.

[١٤٩٠] لما ذكر أنه خلقهنّ مسخرات بأمره قال: {أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ}، أي هو الذي خلق الأشياء كلها، وهو الذي صرفها على حسب إرادته.

٥٥-﴿ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾

٥٦-﴿وَلا تُفْسِدُوا فِي الأَرْضِ بَعْدَ إِصْلاحِهَا وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا إِنَّ رَحْمَتَ اللهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ﴾

٥٧-﴿وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ حَتَّى إِذَا أَقَلَّتْ سَحَابًا ثِقَالا سُقْنَاهُ لِبَلَدٍ مَيِّتٍ فَأَنْزَلْنَا بِهِ الْمَاءَ فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ كَذَلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتَى لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾

58. Verimli memleketin bitkisi Rabbinin izniyle çıkar. Kötü olandan ise [diken, eğrelti vb.] faydasız şeylerden başkası çıkmaz. Böylece, şükreden bir toplum için âyetlerimizi evire çevire (tekraren) bildirmiş oluyoruz.

[1491] تَضَرُّعاً وَخُفْيَةً ifadesi hal olarak mansup olup anlam; "yakarış ve gizlilik sahipleri olarak" [yakararak ve gizlice…] şeklindedir. خَوْفاً وَطَمَعاً (hem endişe ile hem de ümitle) ifadesi de böyledir. *Tadarru'*; zillet anlamındaki *darâ'a* kelimesinin *tefe"ul* formudur; zilletini arz etmek anlamındadır. "o mutlak güç ve zenginlik (Allah) karşısında hiçliğini ve muhtaçlığını bilerek" demektir. *Hufyet*^en [gizlice] kelimesi *hıfyet*^en şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh*'ın şöyle dediği nakledilmiştir: "Allah Teâlâ takvalı kalbi ve gizlice yapılan duayı bilir. İnsan isterse komşusu dahi fark etmeyecek şekilde Kur'ân'ı ezberlemiş olsun, insanlar fark etmeyecek şekilde nice Fıkıh meselelerini okuyup anlamış olsun, misafirinin bile fark etmeyeceği şekilde uzun uzun namaz kılmış olsun, Allah bütün bunları bilir. Öyle zâtlarla müşerref olduk ki gizlice yapabilecekleri hiçbir ameli açıktan yapmazlardı. Bu Müslümanlar çok büyük bir gayretle dua ettikleri halde dua esnasında sesleri duyulmazdı; duaları kendileri ile Rableri arasındaki fısıltı şeklinde bir *münâcât*tan ibaretti. Zira Allah Teâlâ 'Rabbinize yalvarıp yakararak ve gizlice dua edin' buyurmuş; Zekeriyyâ *Aleyhisselâm*'ı överek 'Hani o, Rabbine gizli bir sesleníşle seslenmişti.' [Meryem 19/3] buyurmuştur. Kulun gizlice dua etmesi ile aleni olarak dua etmesi arasında yetmiş kat fark vardır."

[1492] "Şüphesiz O haddi aşanları sevmez" yani gerek dua gerek diğer her konuda kendilerine emredilen şeyin sınırını aşanları sevmez. İbn Cüreyc'in [v. 150/767], "Bu, dua esnasında sesi yükseltmektir." dediği nakledilmiştir. Yine ondan, "Dua esnasında haykırmak mekruh ve bid'attir." sözü de nakledilmiştir. Âyette kastedilen aşırılığın, duada aşırlık olduğu da söylenmiştir. Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilir: "İleride, duada aşırıya giden bir kavim gelecek. İnsanın duasında: 'Allah'ım! Senden cenneti ve ona yaklaştıracak olan söz ve amelleri istiyorum, cehennemden ve ona yaklaştıracak söz ve amellerden ise sana sığınıyorum' demesi yeterlidir." [Aynı rivayete göre] Peygamber (s.a.) böyle buyurduktan sonra "Şüphesiz O, haddi aşanları sevmez." âyetini okumuştur.

٥٨-﴿وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبُثَ لا يَخْرُجُ إِلا نَكِدًا كَذَلِكَ نُصَرِّفُ الآيَاتِ لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ﴾

[١٤٩١] {تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً} نصب على الحال، أي ذوي تضرع وخفية. وكذلك {خَوْفًا وَطَمَعًا}. والتضرع تفعُّل من الضراعة، وهو الذل، أي تذللًا وتملقًا. وقرئ «وَخِفْيَةً». وعن الحسن رضي الله عنه: إنّ الله يعلم القلب التقي والدعاء الخفي، إن كان الرجل لقد جمع القرآن وما يشعر به جاره، وإن كان الرجل لقد فقه الفقه الكثير ولا يشعر الناس به، وإن كان الرجل ليصلي الصلاة الطويلة وعنده الزوَّار وما يشعرون به. ولقد أدركنا أقوامًا ما كان على الأرض من عمل يقدرون على أن يعملوه في السرّ فيكون علانية أبدًا. ولقد كان المسلمون يجتهدون في الدعاء وما يسمع لهم صوت، إن كان إلاّ همسًا بينهم وبين ربهم. وذلك أنّ الله تعالى يقول: {أُدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً} وقد أثنى على زكريا فقال: {إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا} [مريم: ٣]. وبين دعوة السرّ ودعوة العلانية سبعون ضعفًا.

[١٤٩٢] {إِنَّهُ لَا يُحِبُّ المُعْتَدِينَ}، أي المجاوزين ما أمروا به في كل شيء من الدعاء وغيره. وعن ابن جريج؛ هو رفع الصوت بالدعاء. وعنه: الصياح في الدعاء مكروه وبدعة. وقيل: هو الإسهاب في الدعاء. وعن النبي ﷺ: "سيكون قوم يعتدون في الدعاء، وحسب المرء أن يقول: اللّهمّ إني أسألك الجنة وما قرّب إليها من قول وعمل، وأعوذ بك من النار وما قرّب إليها من قول وعمل." ثم قرأ قوله تعالى {إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ}.

[1493] "Allah'ın rahmeti elbette ihsan üzere hareket edenlere yakındır." Bu, tıpkı "Şüphesiz 'bağışladıkça bağışlayıcı'yımdır Ben; dönüş yapan, iman edip salih amel işleyen, sonra da doğru yolda giden kimseler için" [TāHâ 20/82] âyeti gibidir. [*Rahmet* müennes olduğu halde] *karîb*[ün] [yakın] ifadesinin müzekker kullanılması ya *rahmet*in [müzekker kelimeler olan] *ruhm* ve *terahhum* [şefkat göstermek] mânalarında kullanılmasından kaynaklanmaktadır ya da hazfedilmiş bir başka kelimenin sıfatı olarak kullanılmasından -yani *şey*[ün] *karîb*[ün] (yakın bir şeydir) anlamının kastedilmesinden- veya *mef'ûl* anlamındaki *fa'îl* formuna benzetilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim [*katîl* ve *esîr*in çoğulu olarak kullanılan] *kutelâ*[u] (öldürülenler) ve *üserâ*[u] (esir edilenler) kelimelerinde bu benzetme yapılmıştır. Bir diğer ihtimal de *karîb*in mastar formunda olmasıdır ki bu durumda *nakīd* [النقيض ; binek üzerindeki yükün sesi] ya da *dağîb* [الضغيب; tavşan sesi] gibi olur. Bir başka ihtimal ise *rahmet* kelimesinin müennesliğinin hakiki olmamasıdır.

[1494] *Büşr*[an] kelimesi *neşr*[an] olarak da okunmuştur ki bu kelime *neşera* (yaydı, neşretti) fiilinin mastarıdır. Bu kelimenin mansup olması ise ya *ersele* (gönderdi) ve *neşere* (yaydı) fiillerinin yakın anlamlısı olmasındandır -bu durumda sanki "onu neşredip yaymıştır" denilmiş olmaktadır- ya da *münteşirât*[in] (yayılmış vaziyette) anlamında olup hal olmasındandır. Kelime [*büşr*[an]] *nüşûr* kelimesinin çoğulu olan *nüşür*[an] şeklinde ve yine *nüşür* kelimesinin hafifletilmiş hali olan *nüşr*[an] şeklinde de okunmuştur ki bu hafifletme tıpkı *rusül* kelimesinin *rüsl* şeklinde hafifletilmesi gibidir. Mesrûk b. el-Ecda' [v. 63/683] bu ifadeyi, *menşûrât* anlamında *neşer*[an] şeklinde okumuştur. Nitekim *fe'al*[ün] vezni *mef'ûl* formunun anlamını taşır; bu, *nakad*[un] ve *haseb*[un] kelimelerinde de söz konusudur. *Damme neşerehû* (dağınıklığını topladı) ifadesi de bu köktendir. Yine *beşîr* (müjdeci) kelimesinin çoğulu olarak *büşür*[an] şeklinde, bunun hafifletilmiş hali olarak *büşr*[an] şeklinde ve Bâ'nın fethası ile *beşr*[an] şeklinde de okunmuştur; *beşr*[an] kelimesi *beşşerehû* (müjdeledi) anlamındaki *beşerehû* fiilinden mastar olup "müjdeciler" anlamına gelir. Kelime, [tenvinsiz] *büşrâ* şeklinde de okunmuştur.

[1495] بَيْنَ يَدَىْ رَحْمَتِهِ yani "rahmetinin önünden." Bu da nimetlerin en güzeli, en büyüğü ve kâmili olan yağmur nimetidir. أَقَلَّتْ "taşıdı ve yükseltti" demektir. *Iklâl*, *kıllet* (azlık) kökünden türemiştir. Çünkü gücü kuvveti yerinde olan ve bir şeyi kaldırıp yükselten kimse, kaldırdığı şeyi az görür. سَحابًا ثِقالًا "su ile ağırlaşmış bulutlar"dır. *Sehâb*[en] kelimesi *sehâbet*[en] kelimesinin çoğuludur. سُقْناهُ'daki zamir, *sehâb*[en] kelimesine lâfzan atfedilmiştir; eğer ثِقالًا gibi bu da mâna olarak atfedilmiş olsaydı, o zaman müennes olması gerekirdi. Nitekim eğer sıfat olarak gelen ثِقالًا lafza hamledilmiş olsaydı, o zamana *sekīl*[en] şeklinde gelmesi gerekirdi. لِبَلَدٍ مَيِّتٍ ; hiçbir canlının olmadığı bir belde için, yani orayı sulamak için. [*Meyyit*[in] kelimesi] *meyt*[in] şeklinde de okunmuştur.

[١٤٩٣] {إِنَّ رَحْمَتَ اللهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ}، كقوله {وَإِنِّى لَغَفَّارٌ لِمَن تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا} [طه: ٨٢]. وإنما ذكر {قَرِيبٌ} على تأويل الرحمة بالرحم، أو الترحم، أو لأنه صفة موصوف محذوف، أي شيء قريب؛ أو على تشبيهه بفعيل الذي هو بمعنى مفعول، كما شبه ذاك به، فقيل قتلاء وأسراء؛ أو على أنه ٥ بزنة المصدر، الذي هو النقيض والضغيب؛ أو لأنّ تأنيث الرحمة غير حقيقي.

[١٤٩٤] قرئ «نَشْرًا»، وهو مصدر نشر؛ وانتصابه إمّا لأن أرسل ونشر متقاربان، فكأنه قيل: نشرها نشرًا؛ وإمّا على الحال بمعنى منتشرات. و«نُشُرًا» جمع نشور، و«نُشْرًا» تخفيف نشر، كرسل ورسل. وقرأ مسروق «نَشَرًا»، بمعنى منشورات، فعَل بمعنى مفعول، كنقَض وحسَب. ومنه قولهم: ضم نشره. و«بُشُرًا» جمع ١٠ بشير، و«بُشْرًا» بتخفيفه. و«بَشرًا» - بفتح الباء - مصدر من بشره، بمعنى بشّره، أي باشرات، و«بُشْرَى».

[١٤٩٥] {بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ} أمام رحمته، وهي الغيث الذي هو من أتمّ النعم وأجلّها وأحسنها أثرًا. {أَقَلَّتْ} حملت ورفعت، واشتقاق الإقلال من القلة، لأن الرافع المطيق يرى الذي يرفعه قليلًا. {سَحَابًا ثِقَالًا} سحائب ثقالًا بالماء جمع ١٥ سحابة؛ {سُقْنَاه} الضمير للسحاب على اللفظ، ولو حمل على المعنى كالثقال لأنث، كما لو حمل الوصف على اللفظ لقيل ثقيلًا. {لِبَلَدٍ مَيِّتٍ} لأجل بلد ليس فيه حيًا ولسقيه. وقرئ «مَيْتٍ».

[1496] "Onunla indiririz" ifadesi "belde ile", "bulut ile" ya da "sevk etmekle" anlamında olabilir. Aynı ihtimaller "onunla çıkartırız" ifadesi için de geçerlidir. "İşte, ölüleri de böyle" yani meyveleri çıkardığımız gibi "çıkaracağız... Belki düşünüp ders çıkarırsınız" da bu düşünme sizi bu iki çıkarma arasında fark olmadığı sonucuna götürür. Zira bu çıkarışlardan her biri o şey yaratıldıktan sonra yeniden yaratılması, *i'âde*sidir.

[1497] وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ toprağı verimli ve bereketli memleket demektir. وَالَّذِي خَبُثَ ise, faydalı bir şeyin yetişmediği çorak toprak demektir. "Rabbinin izniyle" ifadesi, O'nun müyesser kılması, kolaylaştırması anlamında olup cümlede hal konumundadır. Sanki "oranın bitkisi bolca ve güzelce çıkar" denilmiş olmaktadır. Çünkü bu ifade, *nekid*in karşıtı olarak kullanılmıştır. *Nekid* hayırsız, faydasız demektir. يَخْرُجُ نَبَاتُهُ (bitkisi çıkar) ifadesi يُخْرِجُ نَبَاتَهُ (bitkisini çıkarır) şeklinde de okunmuştur. Buna göre anlam, "belde / memleket, bitkisini çıkarır, yetiştirir" şeklindedir. وَالَّذِي خَبُثَ ifadesi *beled*in sıfatıdır. Anlam; *ve'l-beledu'l-habîs*[u] *lâ yuhricu nebâtehû illâ nekid*[en] (kötü memleket ise bitkisini sadece faydasız, işe yaramaz şeyler halinde çıkarır) şeklindedir. Ancak cümlede [والذي خبث] muzāf konumunda olan *nebât* hazf edilmiş; onun yerine *beled*e işaret eden zamir olan muzāf gelmiştir; o da açık bir şekilde mecrur iken, fâ'il konumunda gelmiş olması sebebiyle gizli merfû'a dönüşmüştür. Ya da ifade *ve nebâtu'llezî habuse* (verimsiz beldenin bitkisi) şeklinde takdir edilir. *Nekid*[en] Kâf'ın fethası ile, mastar olarak *neked*[en] şeklinde de okunmuştur; bu durumda anlam, *zâ-neked*[in] (verimsizlik sahibi) şeklinde olur. Bir başka okuyuş ise Kâf'ın, hafifletme maksadıyla sakin kılınmasıyla *nekd*[en] şeklindedir. Bunun örneği;

نَزْهٍ عن الرَّيْبِ [hakkında kuşkulanılmaktan uzak]

ifadesidir. Zira burada *nezh*[in] kelimesi *nezih*[in] anlamında kullanılmıştır.

[1498] Âyet, üzerinde vaaz ve uyarının etkili olduğu mükellefler ile bu tür şeylerin hiçbir etki yapmadığı kimseleri anlatmak üzere yapılmış bir benzetmedir. Mücâhid b. Cebr'in [v. 103/721] "Âdem ve soyu içerisinde *habîs* olan da vardır, *tayyib* olan da" dediği nakledilmiştir. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] ise "Mümin Allah'ın kitabını işitir, onu aklen iyice beller [içselleştirir] ve ondan faydalanır; tıpkı iyi yağmur alıp [ağaç, ekin vs.] bitiren verimli toprak gibi… Kâfir ise bunun tam aksidir." dediği nakledilmiştir. Bu temsil, yağmurdan söz eden, onun ölü bir beldeye indirilip kendisiyle meyvelerin çıkartılmasından bahsedilen ifadelerin hemen ardından, bir tür değerlendirme (*istitrat*) olarak yer almıştır.

[١٤٩٦] {فَأَنزَلْنَا بِهِ}؛ بالبلد أو بالسحاب أو بالسوق. وكذلك {فأخرجنا به ... كذلك} مثل ذلك الإخراج وهو إخراج الثمرات {نُخْرِجُ الْمَوْتَى لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ} فيؤدّيكم التذكر إلى أنه لا فرق بين الإخراجين. إذ كل واحد منهما إعادة للشيء بعد إنشائه.

٥ [١٤٩٧] {وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ} الأرض العَذَاة الكريمة التربة {وَالَّذِي خَبُثَ} الأرض السبخة التي لا تنبت ما ينتفع به {بِإِذْنِ رَبِّهِ} بتيسيره؛ وهو في موضع الحال، كأنه قيل: يخرج نباته حسنًا وافيًا، لأنه واقع في مقابلة {نَكِدًا}. والنكد الذي لا خير فيه. وقرئ «يُخْرِجُ نَبَاتَهُ» أي يخرجه البلدُ وينبته. وقوله {وَالَّذِي خَبُثَ} صفة للبلد؛ ومعناه: والبلد الخبيث لا يخرج نباته إلا نكدًا، فحذف المضاف الذي هو ١٠ النبات، وأقيم المضاف إليه الذي هو الراجع إلى البلد مقامه؛ إلاّ أنه كان مجرورًا بارزًا، فانقلب مرفوعًا مستكنًّا لوقوعه موقع الفاعل، أو يقدّر: ونبات الذي خبث. وقرئ «نَكَدًا» بفتح الكاف على المصدر، أي ذا نكد؛ ونكْدًا، بإسكانها للتخفيف، كقوله:

نَزْهٍ عن الريب ۞

١٥ بمعنى نَزِهٍ.

[١٤٩٨] وهذا مثل لمن ينجع فيه الوعظ والتنبيه من المكلفين، ولمن لا يؤثر شيء من ذلك. وعن مجاهد: آدم وذرّيته منهم خبيث وطيب. وعن قتادة: المؤمن سمع كتاب الله فوعاه بعقله وانتفع به، كالأرض الطيبة أصابها الغيث فأنبتت؛ والكافر بخلاف ذلك. وهذا التمثيل واقع على أثر ذكر المطر، وإنزاله بالبلد ٢٠ الميت، وإخراج الثمرات به على طريق الاستطراد.

[1499] "Böylece" işbu evirip çevirmede olduğu gibi Allah'ın nimetlerine "şükreden bir toplum için" -ki müminlerdir- üzerinde tefekkür edip ibret almaları için "âyetlerimizi evire çevire" tekrar tekrar; bir kez daha "bildirmiş oluyoruz." *Nusarrifu* ifadesi ye ile *yusarrifu* şeklinde de okunmuştur. Bu durumda anlam, "onları Allah evirip çevirip tekrar bildiriyor" şeklindedir.

59. Gerçek şu ki Nûh'u kavmine gönderdik de "Ey kavmim! Sadece Allah'a kulluk edin, O'ndan başka tanrınız yok. Doğrusu ben, sizin için büyük bir günün azabından endişe ediyorum!" dedi.

[1500] "Nûh'u kavmine gönderdik" ifadesi, hazf edilmiş bir yeminin cevabıdır. **Şayet "**Neden bu Lâm'ı sadece قَدْ ile birlikte kullanırlar? Sözgelimi

"Kadına, Allah adına yemin ettim 'uyuyorlar' diye…Fakat yalan yere!"

ifadesindeki gibi bir kullanım neden, çok nadirdir?" **dersen şöyle derim:** Bunun sebebi şu: Yemin cümlesi -kendisinin cevabı olan- *muksemun 'aleyhâ*yı [yani yemine konu olan cümleyi] pekiştirmek için kullanılmaktadır. Cevap cümlesi de böylece, muhatap yemin kelimesini işittiğinde, -قَدْ'ın anlamı olan- beklenti anlamını içerir hale gelmektedir.

[1501] Söylenmiştir ki: Nûh *Aleyhisselâm* elli yaşında peygamber olarak görevlendirilmiştir ve marangozdur. Nesebi Uhnûh oğlu Müteveşlah oğlu Lemek oğlu Nûh şeklindedir. Uhnûh, İdrîs *Aleyhisselâm*'ın ismidir.

[1502] غَيْرُهُ (O'ndan başka) ifadesi her üç hareke ile de okunmuştur; merfû' okunuş, mahallinden dolayıdır; adeta "sizin için O'ndan başka ilâh yoktur" denilmiş olmaktadır. Mecrur okunuş lafzın [من إلهٍ] esas alınmasına göredir. Mansup okunuş ise kelimenin istisna kabul edilmesi sebebiyledir. Bu durumda anlam, "O müstesna, sizin için hiçbir ilâh yoktur" şeklindedir; tıpkı, *mâ fi'd-dâri min ahad*[in] *illâ Zeyd*[en] ya da *ğayra Zeyd*[in] (Zeyd hariç, evde hiç kimse bulunmamaktadır) ifadesi gibi.

[1503] **Şayet** "اعْبُدُوا اللّٰهَ (Allah'a kulluk edin) ifadesinin ardından gelen iki cümlenin konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** İlk cümle, kulluğun Allah'a özgü olmasının sebebini açıklarken, ikinci cümle Allah'a kulluğun gerekçesini açıklamaktadır. Zira onların Allah'tan başka tapındıkları şeylerin aksine, vereceği cezadan sakınılacak olan, sadece O'dur.

[1504] "Büyük gün"den maksat kıyamet günü ya da başlarına azabın indiği tufan günüdür.

[١٤٩٩] {كَذَلِكَ} مثل ذلك التصريف {نُصَرِّفُ الآياتِ} نردّدها ونكرّرها {لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ} نعمة الله وهم المؤمنون، ليفكروا فيها ويعتبروا بها. وقرئ «يُصَرِّفُ»، بالياء، أي يصرفها الله.

٥٩-﴿لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾ ٥

[١٥٠٠] {لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا} جواب قسم محذوف. فإن قلت: ما لهم لا يكادون ينطقون بهذه اللام، إلاّ مع «قد» وقلّ عنهم نحو قوله:

حَلَفْتُ لَهَا بِاللهِ حِلْفَةَ فَاجِرٍ ❁ لَنَامُوا...

قلت: إنما كان ذلك، لأن الجملة القسمية لا تساق إلاّ تأكيدًا للجملة المقسم ١٠ عليها، التي هي جوابها، فكانت مظنة لمعنى التوقع الذي هو معنى «قد» عند استماع المخاطب كلمة القسم.

[١٥٠١] قيل: أرسل نوحًا عليه السلام وهو ابن خمسين سنة، وكان نجارًا. وهو نوح بن لمك بن متوشلخ بن أخنوخ، وأخنوخ اسم إدريس النبي عليه السلام.

[١٥٠٢] وقرئ «غَيْرُهُ» بالحركات الثلاث، فالرفع على المحل، كأنه قيل: ما لكم ١٥ إله غيره؛ والجرّ على اللفظ، والنصب على الاستثناء؛ بمعنى: ما لكم من إله إلاّ إياه، كقولك: ما في الدار من أحد إلاّ زيد، أو غير زيد.

[١٥٠٣] فإن قلت: فما موقع الجملتين بعد قوله {اعْبُدُوا اللَّهَ}؟ قلت: الأولى بيان لوجه اختصاصه بالعبادة، والثانية: بيان للداعي إلى عبادته، لأنه هو المحذور عقابه دون ما كانوا يعبدونه من دون الله.

٢٠ [١٥٠٤] واليوم العظيم يوم القيامة، أو يوم نزول العذاب عليهم وهو الطوفان.

60. Kavminin ileri gelenleri dedi ki: "Biz seni gerçekten aşikâr bir sapma içerisinde görüyoruz."

61. Dedi ki: "Ey kavmim! Bende bir sapma yok. Ben, Âlemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir peygamberim."

62. "Size Rabbimin mesajlarını iletiyorum; sizin iyiliğinizi istiyorum. Ve ben Allah hakkında sizin bilmediklerinizi biliyorum."

[1505] الْمَلَأُ eşraf ve yöneticiler demektir. Bunun, beraberinde kadınların olmadığı erkekler anlamında olduğu da söylenmiştir. فِي ضَلالٍ ifadesi, doğru ve hak olan yoldan ayrılmışlık anlamındadır. "Görüyoruz" ifadesindeki görme fiili, kalp ile görme [yani senin hakkında kanaatimiz / *rey*imiz bu] anlamındadır.

[1506] **Şayet** "(Nûh'un cevabında) neden onların kullandığı ifade kullanılarak *leyse bî dalâl*ᵘⁿ denilmemiş de *leyse bî dalâlet*ᵘⁿ denilmiş?" **dersen şöyle derim:** *Dalâlet*, *dalâl*den daha özeldir; dolayısıyla bu kelimenin kullanılması Nûh Peygamber'in kendisinde sapkınlık bulunmadığını belirtme noktasında çok daha etkili ve güçlü bir ifade olmuştur. Sanki "Bende sapkınlık namına hiçbir şey yok!" demiş olmaktadır. Nitekim *e-leke temr*ᵘⁿ (hurman var mı)? şeklinde bir soru sorulacak olsa cevap olarak *mâ lî temrat*ᵘⁿ (hurma namına hiçbir şeyim yok) dersin.

[1507] **Şayet** "Peki, Nûh Peygamber'in kendisinden sapkınlığı nefyettiği cümlenin devamında 'ancak ben bir peygamberim' ifadesi [istisna/istidrâk kabilinden] nasıl kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Onun Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber olması, O'nun mesajlarını ileten ve kavminin iyiliğinden başka bir şey düşünmeyen samimi bir kişi olması onun dosdoğru yol üzere olduğu anlamına gelir. Dolayısıyla, sapkınlık bulunmadığını belirtmenin *istidrâk*i olarak "fakat ben bir peygamberim" [sizin 'yoldan çıkma' diye nitelendirdiğiniz hal ve sözlerimin sebebi işbu farklılığımdır] denilmesi uygun olmuştur.

[1508] أُبَلِّغُكُمْ ifadesi tahfif ile أُبلِغُكُمْ şeklinde de okunmuştur.

[1509] **Şayet** "أُبَلِّغُكُمْ ifadesinin cümledeki konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki değerlendirme söz konusudur. İlkine göre bu ifade yeni bir cümle olup Nûh *Aleyhisselâm*'ın âlemlerin Rabbinin elçisi oluşunu beyan etmektedir; ikincisine göre ise *rasûl*ün sıfatıdır. "Sıfat olması nasıl mümkün olabilir, zira *rasûl* üçüncü şahıs kipinde (*gâib*) bir lafızdır [*ubelliğukum* ise mütekellimdir]?" **dersen şöyle derim:** Bu mümkündür çünkü *rasûl* kelimesi cümlede mütekellim [*muhâtıp*] zamirinin haberi olarak yer almakta, anlamı da

٦٠-﴿قَالَ الْمَلأُ مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرَاكَ فِي ضَلالٍ مُبِينٍ﴾

٦١-﴿قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ بِي ضَلالَةٌ وَلَكِنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

٦٢-﴿أُبَلِّغُكُمْ رِسَالاتِ رَبِّي وَأَنْصَحُ لَكُمْ وَأَعْلَمُ مِنَ اللهِ مَا لا تَعْلَمُونَ﴾

[١٥٠٥] {المَلَأُ} الأشراف والسادة. وقيل: الرجال ليس معهم النساء. {في ضَلاَلٍ} في ذهاب عن طريق الصواب والحق. ومعنى الرؤية: رؤية القلب.

[١٥٠٦] فإن قلت: لم قال: {لَيْسَ بِى ضَلاَلَةٌ}، ولم يقل: ضلال، كما قالوا؟ قلت: الضلالة أخصّ من الضلال، فكانت أبلغ في نفي الضلال عن نفسه، كأنه قال: ليس بي شيء من الضلال، كما لو قيل لك: ألك تمر، فقلت: ما لي تمرة.

[١٥٠٧] فإن قلت: كيف وقع قوله {وَلَكِنِّي رَسُولٌ} استدراكًا للانتفاء عن الضلالة؟ قلت: كونه رسولًا من الله مبلغًا رسالاته ناصحًا في معنى كونه على الصراط المستقيم، فصحّ لذلك أن يكون استدراكًا للانتفاء عن الضلالة.

[١٥٠٨] وقرئ «أُبْلِغُكُمْ»، بالتخفيف.

[١٥٠٩] فإن قلت: كيف موقع قوله {أُبَلِّغُكُمْ}؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما: أن يكون كلامًا مستأنفًا بيانًا لكونه رسول ربِّ العالمين. والثاني: أن يكون صفة لرسول. فإن قلت: كيف جاز أن يكون صفة والرسول لفظه لفظ الغائب؟ قلت: جاز ذلك، لأن الرسول وقع خبرًا عن ضمير المخاطب وكان معناه، كما قال:

Aslan diye adlandırdığıyım ben, annemin!

ifadesindeki gibi olmaktadır.

[1510] “Rabbimin mesajları” yani bana uzun bir süre içerisinde ya da emir, yasak, öğüt, sakındırma, müjde ve uyarı gibi değişik anlamlarda iletilen vahiyler. [Yalnız] Allah’ın Nûh Peygamber’e ve ondan önceki peygamberlere atası İdrîs’in otuz sahifelik kitabında ve Şît Peygamber’in elli sahifelik kitabında bildirmiş olduğu mesajların kastedilmiş olması da mümkündür.

[1511] وَأَنْصَحُ لَكُمْ (sizin iyiliğinizi istiyorum) bu fiil *nesahtuhû* şeklinde kullanıldığı gibi *nesahtu le-hû* şeklinde de kullanılır. Lâm’ın ilavesinde nasihatin katışıksız olmasına, başkasına değil de sadece nasihate muhatap olana yönelik olmasına dair bir delâlet ve mübalağa söz konusudur. Nice nasihatler vardır ki nasihati yapan ondan faydalanır, böylece nasihat iki faydayı birden yerine getirmiş olur. Yüce Allah’ın ve O’nun peygamberlerinin -Allah’ın selâmı üzerlerine olsun- nasihatinden daha saf bir nasihat yoktur.

[1512] “Allah hakkında sizin bilmediklerinizi biliyorum” yani Allah’ın sıfatlarını ve ahvâlini biliyorum. Bununla Allah’ın muazzam kudreti ve düşmanlarını şiddetli bir şekilde kavrayış ve yakalayışı, onun cezasının suçlu kimselerden asla çevrilemeyeceği kastedilmiştir.

[1513] Bir görüşe göre Nûh Peygamber’in kavmi, kendilerinden önce başlarına ilâhî azap gelmiş herhangi bir toplumun haberini duymamıştı. Bu yüzden de Nûh Peygamber’in Allah’ın vahyi sayesinde bildiği şeyi onlar bilmiyorlardı ve kendilerini emniyette görüyorlardı. Burada “Allah tarafından bana vahiy yoluyla bildirilmiş olan ve sizin bilmediğiniz şeyleri biliyorum” anlamının kastedilmiş olması da mümkündür.

63. “Aranızdan bir adama, ‘sizi uyarsın da sakının ve böylece size merhamet edilsin’ diye Rabbinizden bir öğüt geldiği için mi şaşırıyorsunuz?!”

[1514] أَوَعَجِبْتُمْ (…mi şaşırıyorsunuz?) ifadesindeki Hemze yadırgama anlamı taşır; Vav ise atıf Vav’ıdır. Kendisine atıf yapılmış olan kelime hazf edilmiştir; sanki, *e kezzebtum ve ‘acibtum* (…mi yalanlıyor ve şaşırıyorsunuz?) denilmektedir. أَنْ جاءَكُمْ ifadesi, *min en câ’eküm* (size gelmiş olmasına) anlamındadır. ذِكْرٌ öğüt demektir. “Rabbinizden aranızdan bir adama” yani içinizden bir kişinin diliyle. Bu ifadenin bir benzeri, ما وَعَدْتَنا عَلى رُسُلِكَ (“peygamberlerin aracılığıyla bize va‘dettiklerini” [Âl-i İmrân 3/194]) âyetinde de söz konusudur. Zira onlar Nûh *Aleyhisselâm*’ın peygamber olmasına şaşırıyorlar ve “[Allah elçi göndermek isteseydi, melek indirirdi] Biz, ilk atalarımızdan böyle bir şey işitmedik!” [Mü’minûn 23/24] diyorlardı.

أَنَا الَّذِي سَمَّتْنِ أُمِّي حَيْدَرَهْ ۞

[١٥١٠] {رِسَالاَتِ رَبِّى} ما أوحي إليّ في الأوقات المتطاولة، أو في المعاني المختلفة من الأوامر والنواهي والمواعظ والزواجر والبشائر والنذائر. ويجوز أن يريد رسالاته إليه وإلى الأنبياء قبله من صحف جدّه إدريس، وهي ثلاثون صحيفة، ومن صحف شيث، وهي خمسون صحيفة.

[١٥١١] {وَأَنصَحُ لَكُمْ} يقال نصحته ونصحت له؛ وفي زيادة اللام مبالغة ودلالة على إمحاض النصيحة وأنها وقعت خالصة للمنصوح له مقصودًا بها جانبه لا غير. فرب نصيحة ينتفع بها الناصح فيقصد النفعين جميعًا ولا نصيحة أمحض من نصيحة الله تعالى ورسله عليهم السلام.

[١٥١٢] {وَأَعْلَمُ مِنَ اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ} أي من صفات الله وأحواله، يعني قدرته الباهرة وشدّة بطشه على أعدائه، وأن بأسه لا يردّ عن القوم المجرمين.

[١٥١٣] وقيل: لم يسمعوا بقوم حلّ بهم العذاب قبلهم، فكانوا آمنين لا يعلمون ما علمه نوح بوحي الله إليه؛ أو أراد: وأعلم من جهة الله أشياء لا علم لكم بها قد أوحى إليّ بها.

٦٣-﴿أَوَعَجِبْتُمْ أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلَى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنْذِرَكُمْ وَلِتَتَّقُوا وَلَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾

[١٥١٤] {أَوَ عَجِبْتُمْ} الهمزة للإنكار، والواو للعطف، والمعطوف عليه محذوف؛ كأنه قيل: أكذبتم وعجبتم {أَن جَاءَكُمْ}، من أن جاءكم {ذِكْرٌ} موعظة {من رَبِّكُمْ عَلَى رَجُلٍ مِنْكُمْ} على لسان رجل منكم، كقوله {مَا وَعَدتَنَا عَلَى رُسُلِكَ} [آل عمران: ١٩٤]. وذلك أنهم يتعجبون من نبوّة نوح عليه السلام، ويقولون: {مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي آبَائِنَا الْأَوَّلِينَ} [المؤمنون: ٢٤]، يعنون إرسال البشر؛و{لَوْ شَاءَ رَبُّنَا لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً} [فصلت: ١٤].

[1515] “Sizi uyarsın da sakının” sizi küfrün âkıbeti konusunda uyarsın ve sizde takvanın varlığına sebep olsun diye… -Buradaki takva, uyarı sebebiyle oluşan korkudur- “Ve böylece, size merhamet edilsin diye” yani, sizde takva olduğu takdirde merhamete nail olursunuz diye.

64. Sonuçta onu yalancılıkla suçladılar... Biz de onu ve gemide beraberinde olanları kurtardık; âyetlerimizi yalanlayanları da suda boğduk. Gerçekten ‘kör’ bir toplumdular!..

[1516] “Beraberinde olanları…” Söylendiğine göre bunlar kırk erkek ve kırk kadın imiş. Dokuz kişi oldukları; üçünün, oğulları Sâm, Hâm ve Yâfes; diğer altısının ise kendisine iman edenler olduğu da söylenmiştir.

[1517] **Şayet** “فِي الْفُلْكِ (gemide) ifadesi neye taalluk eder?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade مَعَهُ (beraberinde) ifadesine taalluk eder. Sanki “onunla beraber gemiye girip orada yerleşmiş olanlar” ya da “gemide ona arkadaşlık edenler” denilmiştir. İfade *incâ’* (kurtarma) fiiline taalluk ediyor da olabilir ki bu durumda anlam, “onları gemide / gemiyle tufandan kurtardık” şeklinde olur. عَمِينَ kalbi körelmiş, basiretsiz demektir; *‘āmîn* (عَامِينَ) şeklinde de okunmuştur. *el-‘Amiy*ᵘ ile *el-‘āmî* arasındaki fark şudur: *el-‘Amiy*ᵘ sabit bir körlüğe delâlet ederken, *el-’āmî* sonradan olma körlüğe delâlet eder. Benzeri وَضائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ (“onun yüzünden göğsün daralıyor” [Hûd 11/12]) âyetidir [yani *dayyık* - *dāik* farkı].

65. Âd’a da içlerinden biri olan Hûd’u (gönderdik). Dedi ki: “Ey kavmim! Sadece Allah’a kulluk edin; O’ndan başka tanrınız yok. Hâlâ sakınmayacak mısınız?”

66. Kavminin nankörce inkâr eden ileri gelenleri, “Biz, seni tam bir beyinsizlik içinde görüyoruz; biz, senin yalancılardan olduğun kanaatindeyiz!” dediler.

67. Dedi ki: “Ey kavmim! Bende bir beyinsizlik yok. Ben, Âlemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir peygamberim.”

68. “Size Rabbimin mesajlarını tebliğ ediyorum; ben sizin iyiliğinizi isteyen güvenilir biriyim.”

69. “Aranızdan bir adama, sizi uyarsın diye Rabbinizden bir mesaj geldi diye mi şaşırıyorsunuz?! Şunu hayırla yâd etsenize: Nûh’un kavminden sonra, O sizi onların yerine getirmiş ve size daha üstün bir bünye bahşetmiş... Evet, Allah’ın nimetlerini minnetle yâd edin ki felâha eresiniz.”

[١٥١٥] {لِيُنْذِرَكُمْ وَلِتَتَّقُوا} ليحذركم عاقبة الكفر وليوجد منكم التقوى، وهي الخشية بسبب الإنذار {وَلَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ}، ولترحموا بالتقوى إن وجدت منكم.

٦٤-﴿فَكَذَّبُوهُ فَأَنْجَيْنَاهُ وَالَّذِينَ مَعَهُ فِي الْفُلْكِ وَأَغْرَقْنَا الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا عَمِينَ﴾

٥ [١٥١٦] {وَالَّذِينَ مَعَهُ} قيل: كانوا أربعين رجلًا وأربعين امرأة. وقيل: تسعة، بنوه سام وحام ويافث، وستة ممن آمن به.

[١٥١٧] فإن قلت: {فِي الفُلْكِ} بم يتعلق؟ قلت: هو متعلق بـ{مَعَهُ}؛ كأنه قيل: والذين استقروا معه في الفلك، أو صحبوه في الفلك. ويجوز أن يتعلق بفعل الإنجاء، أي أنجيناهم في السفينة من الطوفان. {عَمِينَ} عمي القلوب غير ١٠ مستبصرين. وقرئ «عَامِينَ». والفرق بين العمِي والعاميّ: أن العمي يدلّ على عمًى ثابت، والعاميّ على حادث. ونحوه قوله {وَضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ} [هود: ١٢].

٦٥-﴿وَإِلَى عَادٍ أَخَاهُمْ هُودًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ أَفَلا تَتَّقُونَ﴾

٦٦-﴿قَالَ الْمَلأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرَاكَ فِي سَفَاهَةٍ وَإِنَّا لَنَظُنُّكَ ١٥ مِنَ الْكَاذِبِينَ﴾

٦٧-﴿قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ بِي سَفَاهَةٌ وَلَكِنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

٦٨-﴿أُبَلِّغُكُمْ رِسَالاتِ رَبِّي وَأَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ أَمِينٌ﴾

٦٩-﴿أَوَعَجِبْتُمْ أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلَى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنْذِرَكُمْ وَاذْكُرُوا إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ وَزَادَكُمْ فِي الْخَلْقِ بَسْطَةً فَاذْكُرُوا ٢٠ آلاءَ اللهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

[1518] أَخَاهُمْ "içlerinden biri" demektir. Nitekim "Araplardan biri" anlamında *yâ eha'l-'arab* derler. Onlardan birinin peygamber olarak seçilmiş olmasının sebebi, kendi içlerinden olan ve doğruluğunu, güvenilirliğini ve her halini gayet iyi bildikleri bir kimsenin söylediklerini daha iyi anlayacak olmalarıdır. Bu peygamber; Nûh oğlu Sâm oğlu Erfahşez oğlu Şâleh oğlu Hûd *Aleyhisselâm*'dır. [59. âyetteki أَخَاهُمْ] نُوحًا ifadesine atfedilmiştir. هُودًا ise onun *atf-ı beyan*ı [olup أَخَاهُمْ derken kimin kastedildiğini açıklamakta]dır.

[1519] **Şayet** "Neden قالَ يا قَوْمِ ifadesinde atıf harfi hazfedilmiş, Nûh kıssasında denildiği gibi فقالَ denilmemiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu, farazî olarak soru soran bir kimsenin "Peki, Hûd onlara ne dedi?" şeklinde sorduğu düşünülen bir soruya cevap şeklindedir. Bu yüzden cevap, [bağlaçsız] "dedi ki: ey kavmim! Sadece Allah'a kulluk edin" şeklinde verilmiştir. Aynı durum قالَ الْمَلَأُ ifadesi için de söz konusudur.

[1520] **Şayet** "Neden Nûh kavminin ileri gelenleri değil de sadece Hûd kavminin ileri gelenleri, 'inkâr edenler' diye nitelendirilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Hûd kavminin eşrafı içerisinde ona iman eden kimseler de bulunuyordu. Bunlar arasında Mersed b. Sa‘d adında mümin olup da imanını gizleyen biri de vardı; bu sebeple "kavminin nankörce inkâr eden ileri gelenleri" ifadesi kullanılarak ayrım yapılması murat edildi. Oysa Nûh kavminin eşrafı içerisinde mümin yoktu. Bunun benzeri "Kavminin ileri gelenleri -ki dünya hayatında refah verdiğimiz halde nankörce inkâr etmiş ve âhiretle karşı karşıya geleceklerini yalanlamışlardı- dediler ki:" [Mü'minûn 23/33] âyetidir. Hûd kavminin ileri gelenlerinin "inkâr edenler" diye nitelendirilmesi, tamamen kınama maksatlı bir niteleme de olabilir.

[1521] "Tam bir beyinsizlik içinde…" *Sefâhet* "zekâ azlığı ve akıl düşüklüğü" [beyinsizlik] anlamındadır; çünkü "kavminin dinini terk edip başka bir dine geçiyorsun!" *Sefâhet* mecazi olarak ["beyinsizlik içinde" şeklinde] zarf olarak kullanılmıştır; böylece onlar Hûd Peygamber'in beyinsizlik içinde iyice yerleşmiş olduğunu, bu nitelikten adeta ayrılmaz hale geldiğini söylemek istemişlerdir.

[1522] -Allah'ın selâmı üzerlerine olsun- peygamberlerin, kendilerini sapkınlık ve beyinsizlikle suçlayanlara verdikleri cevaplarda güzel bir edep ve büyük bir olgunluk söz konusudur. Onlar, aslında hasımlarının, insanların en sapkınları ve en beyinsizleri olduklarını bildikleri halde yine de onlara onların söylemi ile karşılık vermemiş; onların suçlamalarını görmezden gelmişlerdir. Yüce Allah'ın onların bu cevaplarını Kur'ân'da bize nakletmiş olması da kullarına beyinsiz kimselerle nasıl muhatap olacaklarını, onların söylediklerinin üzerini nasıl örteceklerini öğretmek sadedindedir.

[١٥١٨] {أَخَاهُمْ}، واحدًا منهم؛ من قولك: يا أخا العرب، للواحد منهم. وإنما جعل واحدًا منهم، لأنهم أفهم عن رجل منهم وأعرف بحاله في صدقه وأمانته، وهو هود بن شالخ بن أرفخشذ بن سام بن نوح. و{أَخَاهُمْ} عطف على {نُوحًا}؛ و{هُودًا} عطف بيان له.

٥ [١٥١٩] فإن قلت: لم حذف العاطف من قوله {قَالَ يَاقَوْمِ} ولم يقل: «فقال»، كما في قصة نوح؟ قلت: هو على تقدير سؤال سائل قال: فما قال لهم هود؟ فقيل: قال يا قوم اعبدوا الله، وكذلك {قَالَ الْمَلَأُ}.

[١٥٢٠] فإن قلت: لم وصف الملأ بـ{الَّذِينَ كَفَرُوا} دون الملأ من قوم نوح؟ قلت: كان في أشراف قوم هود من آمن به، منهم مرثد بن سعد الذي أسلم؛ وكان ١٠ يكتم إسلامه فأريدت التفرقة بالوصف ولم يكن في أشراف قوم نوح مؤمن. ونحوه قوله تعالى {وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِلِقَاءِ الْآخِرَةِ} [المؤمنون: ٣٣]. ويجوز أن يكون وصفًا واردًا للذمّ لا غير.

[١٥٢١] {فِي سَفَاهَةٍ} في خفة حِلْم وسخافة عقل، حيث تهجر دين قومك إلى دين آخر. وجعلت السفاهة ظرفًا على طريق المجاز؛ أرادوا أنه متمكن فيها غير منفك ١٥ عنها.

[١٥٢٢] وفي إجابة الأنبياء -عليهم السلام- من نسبهم إلى الضلال والسفاهة، بما أجابوهم به من الكلام الصادر عن الحلم والإغضاء وترك المقابلة بما قالوا لهم، مع علمهم بأنّ خصومهم أضلّ الناس وأسفههم، أدب حسن وخلق عظيم؛ وحكاية الله عزّ وجلّ ذلك تعليم لعباده كيف يخاطبون السفهاء وكيف يغضون عنهم ويُسبِلون ٢٠ أذيالَهم على ما يكون منهم.

[1523] "Ben sizin iyiliğinizi isteyen güvenilir biriyim" yani aranızda iyiliğinizi istemek ve güvenilirlikle tanınmaktayım; bu yüzden de böyle suçlanmayı hak etmiyorum. Ya da sizi davet ettiğim hususta tamamen sizin iyiliğinizi istiyorum; size söylediklerimde güvenilir biriyim, size yalan söylemiyorum.

[1524] "Nûh'un kavminden sonra, O sizi onların yerine getirmiş" yani yeryüzünde onların *halef*leri / ardılları olmuşsunuz; ya da sizi onlardan sonra yeryüzüne halife ve hükümran kılmış. "Size daha üstün bir bünye bahşetmiş" yani sizin bedenlerinizi daha iri ve uzun olarak yaratmış. Söylendiğine göre en kısaları altmış dirsek boyunda, en uzunları ise yüz dirsek boyunda imiş.

[1525] "Evet, Allah'ın" sizi halef / halife kılması, fiziğinizi daha üstün yapması ve bu ikisine benzer "nimetlerini minnetle yâd edin ki felâha eresiniz." *el-Âlâ*^{u} [الآلاء] kelimesinin tekili *ile*^{n} kelimesidir; tıpkı *ine*^{n}*- ânâ*^{un}*, dıle*^{un} *- adlâ*^{un}ve *'ineb*^{un} *- a'nâb*^{un} kelimeleri gibi.

[1526] **Şayet** "إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ ifadesindeki إِذْ'in mansup olmasının gerekçesi nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu zarf değil, mef'ûlün bihtir; anlam "sizleri halife kıldığı zamanı hatırlayın" şeklindedir.

70. Dediler ki: "Sen, bize; yalnızca Allah'a kulluk edelim ve atalarımızın tapmakta olduklarını bırakalım diye mi geldin? Doğru söyleyenlerdensen, haydi bizi tehdit edip durduğun şeyi getir başımıza!"

71. Dedi ki: "Gerçekten, Rabbinizden azap ve gazap üzerinize tahakkuk etmiş bulunuyor. Haklarında Allah'ın hiçbir güçlü kanıt indirmediği, tamamen sizin ve atalarınızın taktığı birtakım 'ad'lar hakkında mı benimle cedelleşiyorsunuz?! Bekleyin öyleyse... Şüphesiz ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim!"

72. Bunun üzerine, onu ve beraberindekileri rahmetimizle kurtardık; âyetlerimizi yalanlayanların ve mümin olmayanların da kökünü kuruttuk.

[1527] "Sen, bize yalnızca Allah'a kulluk edelim ve atalarımızın tapmakta olduklarını bırakalım diye mi geldin?!" Sadece Allah'a kulluk etmeyi ve atalarının putları Allah'a ortak koşmak şeklindeki dinlerini terk etmeyi yadırgamış, inkâr etmişlerdir. Bunun sebebi de içerisinde yetiştikleri geleneğe sevgi beslemeleri ve atalarının din olarak benimsediklerini gördükleri şeye alışmış olmalarıdır.

[١٥٢٣] {نَاصِحٌ أَمِينٌ} أي عُرفتُ فيما بينكم بالنصح والأمانة، فما حقي أن أُتهم، أو أنا لكم ناصح فيما أدعوكم إليه، أمين على ما أقول لكم لا أكذب فيه.

[١٥٢٤] {خُلَفَاءَ مِن بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ}، أي خلفتموهم في الأرض، أو جعلكم ملوكًا في الأرض قد استخلفكم فيها بعدهم {في الْخَلْقِ بَسْطَةً} فيما خلق من أجرامكم ذهابًا في الطول والبدانة. قيل: كان أقصرهم ستين ذراعًا، وأطولهم مائة ذراع.

[١٥٢٥] {فَاذْكُرُوا آلاءَ اللهِ} في استخلافكم وبسطة أجرامكم وما سواهما من عطاياه. وواحد الآلاء إِلًى، نحو إِنًى وآناء، وضلع وأضلاع، وعنب وأعناب.

[١٥٢٦] فإن قلت: إذ، في قوله {إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاء} ما وجه انتصابه؟ قلت: هو مفعول به وليس بظرف، أي اذكروا وقت استخلافكم.

٧٠-﴿قَالُوا أَجِئْتَنَا لِنَعْبُدَ اللهَ وَحْدَهُ وَنَذَرَ مَا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

٧١-﴿قَالَ قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ رِجْسٌ وَغَضَبٌ أَتُجَادِلُونَنِي فِي أَسْمَاءٍ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا نَزَّلَ اللهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ﴾

٧٢-﴿فَأَنْجَيْنَاهُ وَالَّذِينَ مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَقَطَعْنَا دَابِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَمَا كَانُوا مُؤْمِنِينَ﴾

[١٥٢٧] {أَجِئْتَنَا لِنَعْبُدَ اللهَ وَحْدَهُ} أنكروا واستبعدوا اختصاص الله وحده بالعبادة، وترك دين الآباء، في اتخاذ الأصنام شركاء معه، حبًا لما نشأوا عليه، وألفًا لما صادفوا آباءهم يتدينون به.

[1528] **Şayet** “Bize … mi geldin?!’ [أجئتنا] ifadesindeki ‘gelme’nin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu birkaç şekilde yorumlanabilir. Birincisi; Tıpkı peygamber olarak gönderilmeden önce Muhammed (s.a.)’in Hirâ’ya çekilmesinde olduğu gibi [*Buhārî,* Bed’u’l-vahy”, 1] Hûd *Aleyhisselâm*’ın da kavminden ayrı, ibadet için kendine mahsus bir mekânı olabilir ve peygamber olarak görevlendirildiği zaman, davet etmek üzere halkının yanına *gelmiş* olabilir. İkincisi, onların bu sözü alay etmek için kullanmış olmalarıdır. Zira Allah Teâlâ’nın sadece melekleri peygamber olarak gönderebileceğine inanıyorlardı. Böylece onlar sanki, “Bir melek gibi sen de mi bize gökten geldin?!” demiş olmaktadırlar. Üçüncüsü ise gelme ifadesini gerçek anlamda değil, “yönelme, amaçlama” anlamında kullanmış olmalardır. Nitekim *zehebe yeştümünî* (gitmiş beni kınıyor) denildiği zaman gerçek anlamda gitmek kastedilmez. Buna göre Hûd kavmi sanki, “Bizim sadece Allah’a kulluk etmemizi mi istiyorsun, bize bu teklifi getirmeyi mi amaçlıyorsun?” demiş olmaktadır.

[1529] “Haydi, bizi tehdit edip durduğun şeyi getir başımıza!” ifadesi onların azabı acele bir şekilde istediklerini ifade etmektedir.

[1530] قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُمْ ifadesi, “üzerinize hak ve zorunlu olmuştur ya da inmiştir” anlamına gelir. Bu ifadede, ineceği kesin olan şey, ‘inmiş’ olarak değerlendirilmiştir. Bunun benzeri, senden birtakım taleplerde bulunan kimseye, “olmuş bil / tamamdır” demendir.

[1531] Hassân b. Sâbit’den [v. 60/680] nakledildiğine göre oğlu Abdurrahman’ı küçüklüğünde bir eşek arısı ısırmış; o da ağlayarak babasının yanına gelmiş. “Evlâdım ne oldu sana?” diye sorunca, *lese‘anî tuveyyir*^{un} *ke-ennehû mülteff*^{ün} *fî burdey hıberat*^{in} (adeta iki yanından bir şala bürünmüş küçücük bir kuş soktu beni!) demiş. Hassan da onu bağrına basıp “Yavrum, şiir gibi konuştun mâşallah!” demiş.

[1532] رِجْسٌ azap anlamına gelmekte olup ıstırap anlamındaki *irticâs* kelimesinden türemiştir.

[1533] “Tamamen sizin ve atalarınızın taktığı birtakım ‘ad’lar” yani, [tapındığınız putlar] aslında herhangi bir müsemmaları olmayan birer isimden ibarettir. Çünkü onları *siz* ilâh olarak isimlendirmektesiniz. Ancak onlarda ilahlık anlamının (özelliğinin) bulunması söz konusu değil; olması da mümkün değil! Tıpkı, “O’ndan başka taptıkları, hiçbir şey değildir!” [‘Ankebût 29/42] âyetindeki gibi[97]. *Semmeytümûhâ* ifadesi, *semmeytümbi-hâ* ([putları] kendileriyle adlandırdığınız) anlamındadır. Nitekim *semmeytühû Zeyd*^{en} (onu Zeyd diye adlandırdım) denilir.

97 Âyet إِنَّ اللّٰه يَعْلَمُ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ şeklinde olup, “Allah kesinlikle biliyor ki; kendisinden başka dua ettikleri, hiçbir *şey* değildir!” mealindedir. Yani, yokturlar ve “ilah olarak var” olmaları muhâldir. / ed.

[١٥٢٨] فإن قلت: ما معنى المجيء في قوله {أَجِئْتَنَا}؟ قلت: فيه أوجه؛ أن يكون لهود عليه السلام مكان معتزل عن قومه يتحنث فيه، كما كان يفعل رسول الله ﷺ بحراء قبل المبعث، فلما أوحى إليه جاء قومه يدعوهم؛ وأن يريدوا به الاستهزاء، لأنهم كانوا يعتقدون أنّ الله تعالى لا يرسل إلاّ الملائكة، فكأنهم ٥ قالوا: أجئتنا من السماء كما يجيء الملك!؟ وأن لا يريدوا حقيقة المجيء، ولكن التعرّض بذلك والقصد، كما يقال: ذهب يشتمني، ولا يراد حقيقة الذهاب، كأنهم قالوا: أقصدتنا لنعبد الله وحده وتعرّضت لنا بتكليف ذلك؟!

[١٥٢٩] {فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا}، استعجال منهم للعذاب.

[١٥٣٠] {قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُم}، أي حق عليكم ووجب، أو قد نزل عليكم. جعل ١٠ المتوقع الذي لا بدّ من نزوله بمنزلة الواقع. ونحوه قولك لمن طلب إليك بعض المطالب: قد كان ذلك.

[١٥٣١] وعن حسان؛ أنّ ابنه عبد الرحمن لسعه زنبور وهو طفل، فجاء يبكي. فقال له يا بنيّ مالك؟ قال: ''لسعني طوَيّر، كأنه ملتفٌّ في بُردَيْ حِبرة''، فضمه إلى صدره وقال له: يا بني، قد قلت الشعر.

١٥ [١٥٣٢] والرجس: العذاب، من الارتجاس وهو الاضطراب.

[١٥٣٣] {في أَسْمَاءٍ سَمَّيْتُمُوهَا}، في أشياء ما هي إلاّ أسماء ليس تحتها مسميات، لأنكم تسمونها آلهة. ومعنى الإلهية فيها معدوم محال وجوده. وهذا كقوله تعالى {مَا يَدْعُونَ مِن دُونِهِ مِن شَيْء} [العنكبوت: ٤٢]. ومعنى {سَمَّيْتُمُوهَا} سميتم بها، من سميته زيدًا.

[1534] *Kat‘-i edbâr*dan maksat, köklerinin kurutulması ve son ferdine kadar, tamamının helâk edilmesidir. Kıssaları şöyledir: Âd kavmi Umân ve Hadramevt bölgeleri arasında geniş bir bölgeye yerleşmişlerdi. *Sudâ’*, *Samûd* ve *Hebâ᾽* isimli putları vardı ve bunlara tapıyorlardı. Bunun üzerine Allah Teâlâ Hûd *Aleyhisselâm*’ı onlara peygamber olarak gönderdi. Hûd *Aleyhisselâm* onlar içerisinde en soylularından biriydi. Ne var ki onu yalanladılar, inat ve zorbalıkta iyice aşırı gittiler. Derken, Allah onları üç sene boyunca yağmurdan mahrum bıraktı, nihayet iyice dara düştüler. O dönemde mümin olsun müşrik olsun herkes, başlarına bir bela geldiği zaman Mescid-i Haram’a gelir ve orada Allah Teâlâ’ya dua edip sıkıntılarını gidermesini isterlerdi. O devirde Mekke, Amâlika’nın elindeydi. Bunlar, Nûh oğlu Sâm oğlu Lâvez oğlu ‘Imlîk soyundan idiler, liderleri de Mu‘âviye b. Bekr idi. İşte Âd kavmi [maruz kaldıkları kıtlıktan dolayı] aralarından en gözde yetmiş kişiyi seçip Mekke’ye gönderdiler. Bu yetmiş kişi içerisinde Kayl b. Anz ve mümin olduğunu gizleyen Mersed b. Sa‘d da bulunuyordu. Bu heyet Mekke’ye vardığında Mu‘âviye b. Bekr’in konuğu oldular. Mu‘âviye[nin evi], Mekke’nin dışında, Harem’in dış tarafındaydı. Onları konuk etti, kendilerine ikramda bulundu; heyettekiler onun anne ve hanım tarafından akrabalarıydılar. Konuklar onun yanında bir ay boyunca kaldılar; bu süre boyunca içkiler içtiler ve Mu‘âviye’nin iki cariyesinin söylediği şarkılarla eğlenerek vakit geçirdiler. Mu‘âviye onların bu kadar uzun süre yanında kaldıklarını ve geliş amaçlarını unutup eğlenceye daldıklarını görünce durum kafasına takıldı ve kendi kendine “Dayılarım ve eniştelerim perişan olup gitmişler!” diye düşündü. Fakat konuklar hiç istiflerini bozmadan eğlenceye devam ediyorlardı, Mu‘âviye ise yanlış anlarlar, kendilerini ağırlamaktan usandığını düşünürler diye onlarla bu konuda konuşmaya utanıyor, çekiniyordu. Nihayet bu durumu şarkıcı cariyelerine söyledi, onlar da “Sen bir şiir yaz, biz de onu şarkı olarak söyleyelim, böylece sözlerin kime ait olduğunu bilmezler.” dediler. Bunun üzerine Mu‘âviye şu beyitleri yazdı:

> Yazık sana ey Kayl! Kalk da içtenlikle dua et,
> Bakarsın Allah bize yağmur yüklü bir bulut lütfeder de,
> ‘Âd diyarının susuzluğunu giderir; doğrusu Âd
> öyle bir hale geldi ki (susuzluktan) meramını bile anlatamıyor artık!

[١٥٣٤] وقطعُ دابرهم: استئصالهم وتدميرهم عن آخرهم. وقصتهم أن «عادًا» قد تبسطوا في البلاد ما بين عمان وحضرموت. وكانت لهم أصنام يعبدونها؛ صداء، وصمود، والهباء. فبعث الله إليهم هودًا نبيًّا، وكان من أوسطهم وأفضلهم حسبًا، فكذبوه وازدادوا عتوًّا وتجبرًا، فأمسك الله عنهم القطر ثلاث سنين حتى جهدوا، وكان الناس إذا نزل بهم بلاء طلبوا إلى الله تعالى الفرج منه عند بيته المحرّم مسلمهم ومشركهم، وأهل مكة إذ ذاك العماليق أولاد عمليق بن لاوذ بن سام بن نوح، وسيدهم معاوية ابن بكر. فجهزت عاد إلى مكة من أماثلهم سبعين رجلًا، منهم قيل بن عنز، ومرثد بن سعد الذي كان يكتم إسلامه. فلما قدموا نزلوا على معاوية بن بكر وهو بظاهر مكة خارجًا عن الحرم، فأنزلهم وأكرمهم وكانوا أخواله وأصهاره، فأقاموا عنده شهرًا يشربون الخمر وتغنيهم الجرادتان؛ قينتان كانتا لمعاوية. فلما رأى طول مقامهم وذهولهم باللهو عما قدموا له أهمه ذلك، وقال: قد هلك أخوالي وأصهاري وهؤلاء على ما هم عليه، وكان يستحي أن يكلمهم خيفة أن يظنوا به ثقل مقامهم عليه، فذكر ذلك للقينتين. فقالتا: قل شعرًا نغنيهم به لا يدرون من قاله. فقال معاوية:

أَلَا يَا قَيْلُ وَيْحَكَ قُمْ فَهَيْنِمْ ❁ لَعَلَّ اللّٰهَ يَسْقِينَا غَمَامَا

فَيَسْقِي أَرْضَ عَادٍ إِنَّ عَادا ❁ قَدَامْسَوْا مَا يُبِينُونَ الْكَلَامَا

[1535] Cariyeler bu beyitleri şarkı olarak söyledikleri zaman aralarında "Kavminiz başlarına gelen bir beladan dolayı sizi yağmur duası için buraya gönderdi, siz ise oyalanıp duruyorsunuz. Artık Harem'e varın da halkınız için yağmur duası edin!" dediler. Mersed b. Sa‘d ise onlara, "Vallahi dua etmekle yağmura kavuşamazsınız, eğer yağmur istiyorsanız peygamberinize itaat edin; Allah'a tövbe edin, o zaman Allah yağmur yağdırır." dedi ve mümin olduğunu açıkça ilan etti. Onlar da Mu‘âviye'ye, "Şu Mersed'i bizim için hapset, sakın bizimle Mekke'ye gelmesin; çünkü o Hûd'un dinine tâbi oldu ve bizim dinimizi terk etti!" dediler ve Mekke'ye girdiler. Kayl, "Allah'ım! Âd kavmine geçmişte ihsan ettiğin gibi yağmur ihsan et." diye dua etti. Bunun üzerine Allah Teâlâ, biri beyaz, diğeri kızıl, üçüncüsü de kara olan üç bulut yarattı; sonra gökyüzünden; "Ey Kayl! Kendin için ve halkın için bunlardan birini seç!" diye bir ses işitildi. O da "Kara olanı seçiyorum; çünkü en çok onda su vardır." dedi. Derken karabulut Âd topraklarında adına *el-muğîs* denilen bir vadinin üzerine geldi. Bunu gören Âd'lılar sevinip birbirlerine müjdeler verdiler ve "İşte şu gelen bulut bize yağmur getirecek! [Ahkāf 46/24]" dediler. Fakat buluttan kasıp kavuran bir fırtına çıktı ve onları helâk etti. Sadece Hûd *Aleyhisselâm* ve ona iman edenler kurtuldu, onlar da Mekke'ye geldiler ve hayatlarının sonuna kadar Allah'a kulluk ettiler.

[1536] **Şayet** "Âyette zaten onların Allah'ın âyetlerini yalanlamış oldukları söylendiği halde, tekrar وَما كانُوا مُؤْمِنِينَ (onlar mümin değillerdi) denilmesinin faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade ile Mersed b. Sa‘d ve Hûd *Aleyhisselâm* ile birlikte kurtulan *mümin*lere gönderme yaparak adeta,"aralarındaki yalanlayanların ve müminler gibi olmayanların kökünü kuruttuk" buyurmuş olmakta; böylece, helâkin yalanlayanlara özgü olduğunu ve Allah'ın *mümin*leri tek tek kurtardığını bildirmiş olmaktadır.

73. Semûd'a da içlerinden biri olan Salih'i... Dedi ki: "Ey kavmim! Sadece Allah'a kulluk edin, O'ndan başka tanrınız yok. Size Rabbinizden açık bir kanıt gelmiş bulunuyor: Bu, Allah'ın -sizlere bir kanıtı olan- dişi devesidir... Onu bırakın da Allah'ın arzında yesin (içsin); ona kötü bir niyetle dokunmayın. Yoksa can yakıcı bir azap yakalar sizi!"

74. Şunu [minnetle] yâd edin; O, sizi Âd'dan sonra onların yerine getirmiş ve sizi bu bölgeye yerleştirmiş. Ovalarında kasırlar yapıyor, dağlarını oyup evler yapıyorsunuz. O halde, Allah'ın nimetlerini anın; bozucular gibi yeryüzünde bozuculuk yapmayın."

[١٥٣٥] فلما غنّتا به قالوا: إن قومكم يتغوثون من البلاء الذي نزل بهم وقد أبطأتم عليهم، فادخلوا الحرم واستسقوا لقومكم، فقال لهم مرثد بن سعد: والله لا تسقون بدعائكم، ولكن إن أطعتم نبيكم وتبتم إلى الله سقيتم؛ وأظهر إسلامه، فقالوا لمعاوية: احبس عنا مرثدًا لا يقدمنّ معنا مكة، فإنه قد اتبع دين هود وترك ديننا. ثم دخلوا مكة فقال قَيْل: اللّهم اسق عادًا ما كنت تسقيهم. فأنشأ الله تعالى سحابات ثلاثًا بيضاء وحمراء وسوداء، ثم ناداه منادٍ من السماء. ياقيل، اختر لنفسك ولقومك، فقال: اخترت السوداء فإنها أكثرهنّ ماء. فخرجت على عاد من وادٍ لهم يقال له المغيث، فاستبشروا بها و{قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُمْطِرُنَا} [الأحقاف: ٢٤]، فجاءتهم منها ريح عقيم فأهلكتهم، ونجا هود والمؤمنون معه، فأتوا مكة فعبدوا الله فيها حتى ماتوا.

[١٥٣٦] فإن قلت: ما فائدة نفي الإيمان عنهم في قوله {وَمَا كَانُوا مُؤْمِنِينَ} مع إثبات التكذيب بِآيَاتِ الله؟ قلت: هو تعريض بمن آمن منهم كمرثد ابن سعد، ومن نجا مع هود عليه السلام، كأنه قال: وقطعنا دابر الذين كذبوا منهم ولم يكونوا مثل من آمن منهم، ليؤذن أنّ الهلاك خصّ المكذبين، ونجى الله المؤمنين.

٧٣-﴿وَإِلَى ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ قَدْ جَاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ هَذِهِ نَاقَةُ اللهِ لَكُمْ آية فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللهِ وَلا تَمَسُّوهَا بِسُوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

٧٤-﴿وَاذْكُرُوا إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ عَادٍ وَبَوَّأَكُمْ فِي الأَرْضِ تَتَّخِذُونَ مِنْ سُهُولِهَا قُصُورًا وَتَنْحِتُونَ الْجِبَالَ بُيُوتًا فَاذْكُرُوا آلاءَ اللهِ وَلا تَعْثَوْا فِي الأَرْضِ مُفْسِدِينَ﴾

[1537] وَإِلَى ثَمُودَ ifadesindeki *semûd*, bir okunuşta kabilenin adı olarak düşünülmüş ve gayr-i munsarif olarak *semûd*^{e} şeklinde okunmuştur. Diğer bir okunuşta ise *ilâ semûd*^{in} şeklinde munsarif [yani Sarf kurallarına tâbi] olarak okunmuştur. Bu okunuşta, ya mahalle ismi olarak düşünülmüş ya da kavmin kökeni dikkate alınmıştır çünkü Semûd bu kavmin atalarının, yani Nûh oğlu Sâm oğlu İrem oğlu Âbir oğlu Semûd'un ismidir. Bu kavmin *semûd* olarak isimlendirilmesinin, sularının azlığı sebebiyle olduğu, *semûd* kelimesinin az su anlamına gelen *es-semed* kökünden türediği de söylenmiştir. -Yurtları Suriye ve Hicaz arasında, Vadil-Kurâ'ya kadar olan Hicr bölgesi idi.-

[1538] "Size Rabbinizden açık bir kanıt" yani benim peygamberliğimi tasdik eden açık bir mucize "gelmiş bulunuyor." Buna karşılık sanki "Neymiş bu kanıt?" diye sorulmuş, cevaben de "Allah'ın -sizlere bir kanıtı olan- dişi devesi" buyrulmuştur. آيَةً hal olarak mansuptur, onu nasp eden [âmil] ise ism-i işaretin delâlet ettiği fiil mânasıdır. Bu durumda sanki, "Ona bir kanıt olarak işaret edildi." denilmiştir. "Sizlere" (لكم) ifadesi, mucizeye muhatap olan ve bu mucize dolayısıyla özellikle iman etmesi gereken kimseleri açıklamaktadır ki bunlar da Semûd kavmidir. Çünkü onlar mucizeyi ayan beyan görmüşler; diğer insanlar ise bunu sadece haber olarak duymuşlardır; haber olarak duymak da ayan beyan görmek gibi olmaz. Burada adeta, "hususen sizin için" denilmiş olmaktadır. Deve ["Allah'ın devesi" buyrularak] Yüce Allah'ın adına nispet edilmiştir ki anlam ve önemi belirtilmiş, şanı yüceltilmiş olsun; böylece, normal bir döllenme ve doğum yoluyla değil de Allah'ın bir mucizesi olarak yaratılmış, Allah katından gelmiş olduğu ifade edilmektedir. Tıpkı senin *âyetullâh* (Allah'ın kanıtı) ifadende olduğu gibi.

[1539] Rivayete göre Âd helâk edilince memleketlerini Semûd imar etmiş, bölgede onların ardılları olmuş, orada çoğalmışlar ve kendilerine uzun ömür verilmiştir; öyle ki bir insan, sapasağlam bir ev yaptığında o evin eskiyip yıkıldığını görecek kadar uzun yaşarmış. Bu yüzden, dağları / kayaları oyarak evler yapmışlar; bolluk ve refah içerisinde yaşamışlar, fakat Allah'a karşı gelmiş, yeryüzünde bozuculuk yapıp putlara tapmışlar; Allah Teâlâ da onlara Salih *Aleyhisselâm*'ı peygamber olarak göndermişti. Semudlular, Arap soyundan olup Salih *Aleyhisselâm* da soylulardandı; onları Allah Teâlâ'ya davet etmiş, fakat içlerinden zayıf, gariban çok az sayıda insan dışında kimse ona uymamıştı. Onları uyarmış, onlar da kendisinden bir kanıt istemişlerdi. "Ne tür bir kanıt istiyorsunuz?" diye sormuş; "Bizimle beraber, -yılın belli bir günü olan- bayram günümüzde duaya çık; sen kendi ilahına dua et, biz de kendi ilahlarımıza edelim. Eğer senin duana icabet edilirse biz sana uyalım, bizim duamıza icabet edilirse sen bize uy." demişlerdi. Salih *Aleyhisselâm* "Tamam" deyip, onlarla beraber çıkmıştı.

[١٥٣٧] قرئ: {وَإِلَى ثَمُودَ}، بمنع الصرف بتأويل القبيلة؛ ''وَإِلَى ثمودٍ''، بالصرف بتأويل الحيّ، أو باعتبار الأصل؛ لأنه اسم أبيهم الأكبر وهو ثمود بن عابر بن إرم بن سام بن نوح. وقيل: سميت ثمود لقلة مائها، من الثمد وهو الماء القليل، وكانت مساكنهم الحجر بين الشام والحجاز إلى وادي القرى.

[١٥٣٨] {قَدْ جَاءَتْكُم بَيِّنَةٌ} آية ظاهرة وشاهد على صحة نبوّتي. وكأنه قيل: ما هذه البينة؟ فقال: {هَذِهِ نَاقَةُ اللهِ لَكُمْ آيَةً}. وآية نصب على الحال، والعامل فيها ما دلّ عليه اسم الإشارة من معنى الفعل، كأنه قيل: أشير إليها آية. و{لَكُمْ} بيان لمن هي له آية موجبة عليه الإيمان خاصة وهم ثمود؛ لأنهم عاينوها وسائر الناس أخبروا عنها وليس الخبر كالمعاينة، كأنه قال: لكم خصوصًا. وإنما أضيفت إلى اسم الله تعظيمًا لها وتفخيمًا لشأنها، وأنها جاءت من عنده مكوّنة من غير فحل وطروقة آية من آياته، كما تقول: آية الله.

[١٥٣٩] وروي أن عادًا لما أهلكت عمرت ثمود بلادها وخلفوهم في الأرض وكثروا وعمروا أعمارًا طوالًا، حتى أن الرجل كان يبني المسكن المحكم فينهدم في حياته، فنحتوا البيوت من الجبال، وكانوا في سعة ورخاء من العيش، فعتوا على الله وأفسدوا في الأرض وعبدوا الأوثان، فبعث الله تعالى إليهم صالحًا عليه السلام، وكانوا قومًا عربًا، وصالح من أوسطهم نسبًا، فدعاهم إلى الله تعالى فلم يتبعه إلاّ قليل منهم مستضعفون، فحذرهم وأنذرهم، فسألوه آية، فقال: أية آية تريدون؟ قالوا: تخرج معنا إلى عيدنا، في يوم معلوم لهم من السنة، فتدعوا إلهك، وندعوا آلهتنا. فإن استجيب لك اتبعناك، وإن استجيب لنا اتبعتنا؛ فقال صالح: نعم، فخرج معهم

Putlarına dua ederek kendilerine icabet etmelerini istemişler fakat putlar onlara icabet etmemişti. Sonra liderleri Cünda' b. Amr, dağın yamacında Kumlu / Kumla [الكاثبة] dedikleri tek başına duran bir kayaya işaret ederek "Şu kayadan bizim için tüylü, karnı iri, melez, مخترجة bir deve çıkart! -مخترجة "çifte hörgüçlü develere benzer" demektir.- Bunu yaparsan seni tasdik eder; çağrına icabet ederiz!" demişti. Salih *Aleyhisselâm* da "Bunu yaparsam kesinlikle inanacaksınız, tasdik edeceksiniz tamam mı?" diye onlardan söz almış; "tamam" deyip söz verince namaz kılarak Rabbine dua etmişti. Derken kaya, tıpkı gebe bir deve, yavrusunu doğururken ıkınıp sıkındığı gibi ıkınmış sıkınmış ve ikiye ayrılarak, tavsif ettikleri gibi tüylü, karnı iri, genç bir dişi deve çıkartıvermişti. -İki yanı arasında ne olduğunu [yani karnının şişliğinin neden kaynaklandığını] Allah Teâlâ'dan başkası bilmiyordu. Ve bu, Semûd'un ileri gelenlerinin gözleri önünde oluyordu.- Sonra deve, kendisi kadar büyük bir deve doğurmuş; bunun üzerine Cünda' ve halkının bir kısmı iman etmişti. Ama Semûd'un liderlerinden bir grup, onların hemen ardından halkın iman etmesine engel oldular. Daha sonra deve, yavrusu ile birlikte otlamaya ve su içmeye devam etti. Suya [bir gün diğer canlılar ve insanlar geldiğinden; o] gün aşırı geliyordu. Ve günü geldiği zaman, başını kuyuya sokuyor ve kuyunun bütün suyunu bitirmeden kafasını kaldırmıyordu. Sonra bacaklarını açıyor; insanlar da diledikleri kadar süt sağıyorlar; doyasıya içecek, kaplarını dolduracak kadar süt alıp biriktiriyorlardı. -Ebû Musa el-Eş'arî [v. 42/663]; "Semûd kavminin yaşadığı bölgeye gittim ve 'devenin çıktığı' yeri arşınladım. Baktım, altmış dirsek boyunda idi" demiştir.- Havalar çok sıcak olduğunda deve, yaz mevsimini vadinin yukarı kısmında geçirir; bu yüzden, halkın diğer hayvanları ondan korkup vadinin aşağısına kaçarlarmış. Kış mevsimi gelip hava soğuduğu zaman da kışlak olarak vadinin içine girer; kışı orada geçirirmiş. O zaman, yine hayvanlar ondan korkup vadinin yukarısına kaçarlarmış. Bu durum Semûd halkını rahatsız etmiş. Çok sayıda hayvanı olan Uneyze Ümmü Ğanem ve Sadaka bintü'l-Muhtâr isimli iki kadın, hayvanlarının zarar göreceği gerekçesiyle devenin kesilmesi düşüncesini ortaya atmışlar ve bunu insanlara benimsetmişler. Nihayet, deveyi hunharca kesmişler; etini paylaşıp pişirmişler. Devenin erkek olan yavrusu ise kaçıp Kārra isimli dağa tırmanmış ve dağın zirvesinde art arda üç kez böğürmüş. Salih *Aleyhisselâm,* insanlara "Yavruya yetişin [ve ona iyi bakın] belki üzerinizden azap kaldırılır!" diyormuş. Ama devenin yavrusunu yakalayamamışlar. Kaya açılmış ve yavru içine girdikten sonra tekrar kapanmış. Salih *Aleyhisselâm* da onlara, "Yarın sabah yüzleriniz sapsarı kesilecek; ertesi sabah kıpkırmızı olacak; üçüncü günün sabahı simsiyah olacak;

ودعوا أوثانهم وسألوها الاستجابة فلم تجبهم، ثم قال سيدهم جندع ابن عمرو، وأشار إلى صخرة منفردة في ناحية الجبل يقال لها الكاثبة: أخرج لنا من هذه الصخرة ناقة مخترجة جوفاء وبراء - والمخترجة التي شاكلت البخت - فإن فعلت صدّقناك وأجبناك. فأخذ صالح عليه السلام عليهم المواثيق لئن فعلت ذلك لتؤمننّ ٥ ولتصدّقنّ؟ قالوا: نعم، فصلى ودعا ربه، فتمخضت الصخرة تمخض النتوج بولدها، فانصدعت عن ناقة عشراء جوفاء وبراء، كما وصفوا، لا يعلم ما بين جنبيها إلاّ الله تعالى، وعظماؤهم ينظرون، ثم نتجت ولدًا مثلها في العظم فآمن به جندع ورهط من قومه، ومنع أعقابهم ناس من رؤوسهم أن يؤمنوا، فمكثت الناقة مع ولدها ترعى الشجر وتشرب الماء، وكانت ترِد غِبًّا. فإذا كان يومها وضعت رأسها في البئر فما ١٠ ترفعه حتى تشرب كلّ ماء فيها، ثم تتفحج فيحتلبون ما شاءوا حتى تمتلئ أوانيهم، فيشربون ويدخرون. قال أبو موسى الأشعري: أتيت أرض ثمود فذرعت مصدر الناقة فوجدته ستين ذراعًا. وكانت الناقة إذا وقع الحرّ تصيفت بظهر الوادي فتهرب منها أنعامهم فتهبط إلى بطنه وإذا وقع البرد تشتت بطن الوادي فتهرب مواشيهم إلى ظهره، فشقّ ذلك عليهم؛ وزينت عقرها لهم امرأتان: عنيزة أمّ غنم، وصدقة ١٥ بنت المختار - لما أضرت به من مواشيهما وكانتا كثيرتي المواشي - فعقروها واقتسموا لحمها وطبخوه، فانطلق سقبها حتى رقي جبلًا اسمه قارة فرغى ثلاثًا وكان صالح قال لهم: أدركوا الفصيل عسى أن يرفع عنكم العذاب، فلم يقدروا عليه وانفجت الصخرة بعد رغائه فدخلها. فقال لهم صالح: تصبحون غدًا ووجوهكم مصفرَّة، وبعد ذلك غدٍ ووجوهكم محمرّة، واليوم الثالث ووجوهكم مسودّة،

bir sonraki sabah ise sizi azap karşılayacak!" demiş. Semûd kavmi onun söylediği alametleri görünce kendisini öldürmek istemişler fakat Allah onu kurtarıp sağ salim Filistin topraklarına ulaşmasını sağlamış. Dördüncü gün, kuşluk vakti geçince [yırtıcı hayvanlardan ve haşerelerden korunmak için] üzerlerini acı yapışkan [kauçuk] ile kaplayıp derilere bürünmüşler. Derken, gökyüzünden bir çığlık / *sayha* gelmiş; ödleri koparak helâk olmuşlar.

[1540] "Onu bırakın da Allah'ın arzında yesin" yani arz, Allah'ın arzı, deve Allah'ın devesi, dolayısıyla bırakın onu da Rabbinin arzında yesin, sonuçta arz da üzerindeki bitkiler de sizin değil. "Ona kötü bir niyetle dokunmayın." Allah'ın mucizesine saygı gösterin ve ona vurmayın; onu kovmayın, herhangi bir eziyette bulunarak onu ürkütmeyin.

[1541] Rivayet edilir ki Tebük gazvesi esnasında Peygamber (s.a.) Hicr mevkiine vardığında ashâbına "Hiçbiriniz bu beldeye girmesin, suyundan içmesin. Başlarına gelen azabın sizin başınıza da gelebileceğinden korkarak girmek dışında, şu azaba dûçar olmuşların toprağına sakın girmeyin!" buyurmuş; [*Buhârî*, "Salât", 53; *Müslim,* "ez-Zühd ve'r-Rakā'ik", 1] sonra; "Ey Ali! Evvelki insanların en bedbahtı kim, biliyor musun?" diye sormuş; "Allah ve Resûlü daha iyi bilir." deyince "Salih'in devesini hunharca kesen kişi. Peki, sonrakilerin en bedbahtı kim, onu biliyor musun?" diye sormuş; "Allah ve Resûlü daha iyi bilir." deyince, "Senin katilin!" buyurmuş.

[1542] Ebû Ca‘fer [v. 130/747] -kendisinden nakledilen rivayetlerden birinde- تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللهِ ifadesini تَأْكُلُ فِي أَرْضِ اللهِ şeklinde okumuştur ki bu durumda *te'külü* hal konumunda olup, *âkilet*^{en} (yer vaziyette) anlamına gelir.

[1543] بَوَّأَكُمْ "sizi yerleştirmiş" anlamına gelir; *el-mebâ'et*^{ü} yaşanan yer demektir. *Fi'l-ard*^{i} (bölgeye) ifadesinden maksat, Hicaz ve Şam arasındaki Hicr mevkiidir. "Ovalarında kasırlar yapıyorsunuz" yani yerin düz yerlerinden edindiğiniz kerpiç, tuğla ve sıvadan evler yapıyorsunuz. Hasan-ı Basrî وَتَنْحِتُونَ ifadesini وَتَنْحَتُونَ şeklinde de okumuş; fethayı *işbâ‘* ederek (doyurarak / hakkını vererek) *ve tenhâtûne* şeklinde de okumuştur. Şairin şu sözünde de bu tür bir *işbâ‘* vardır:

Akaaar durur o safkan devenin narin boynundan!

[1544] **Şayet** "*Buyût*^{en} (evler) kelimesi neden mansuptur?" **dersen şöyle derim:** Hal olduğu için mansuptur; tıpkı *hıt hâze's-sevbe kamîs*^{an} *ve'bri hâzihi'l-kasabete kalem*^{en} (şu kumaşı gömlek olarak dik, şu kamışı kalem olarak yont) demen gibidir. Hâl-i mukaddere cinsindendir çünkü dağ, oyma durumunda henüz ev değildir; nitekim kumaş dikilirken gömlek değildir, kamış da yontulurken kalem değildir.

ثم يصحبكم العذاب. فلما رأوا العلامات طلبوا أن يقتلوه، فأنجاه الله إلى أرض فلسطين. ولما كان اليوم الرابع وارتفع الضحى تحنطوا بالصبر وتكفنوا بالأنطاع، فأتتهم صيحة من السماء فتقطعت قلوبهم فهلكوا.

[١٥٤٠] {تَأْكُلْ في أَرْضِ الله} أي الأرض أرض الله والناقة ناقة الله، فذروها تأكل في أرض ربها، فليست الأرض لكم ولا ما فيها من النبات من أنباتكم {وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُوءٍ} لا تضربوها ولا تطردوها ولا تريبوها بشيء من الأذى، إكرامًا لآية الله.

[١٥٤١] ويروى أن رسول الله ﷺ حين مرّ بالحِجر في غزوة تبوك قال لأصحابه؛ «لا يدخلنّ أحد منكم القرية، ولا تشربوا من مائها، ولا تدخلوا على هؤلاء المعذبين إلاّ أن تكونوا باكين أن يصيبكم مثل الذي أصابهم». وقال ﷺ: يا علي، أتدري من أشقى الأوّلين؟ قال: الله ورسوله أعلم. قال: «عاقر ناقة صالح. أتدري من أشقى الآخرين»؟ قال: الله ورسوله أعلم. قال: «قاتلك!»

[١٥٤٢] وقرأ أبو جعفر في رواية «تَأْكُلُ فِي أَرْضِ الله» وهو في موضع الحال، بمعنى آكلة.

[١٥٤٣] {وَبَوَّأَكُمْ} ونزّلكم، والمباءة: المنزل. {في الْأَرْضِ} في أرض الحجر بين الحجاز والشام {مِن سُهُولِهَا قُصُورًا}، أي تبنونها من سهولة الأرض بما تعملون منها من الرهص واللبن والآجر. وقرأ الحسن: «وَتَنْحَتُونَ» بفتح الحاء، «وَتَنْحَاتُونَ» بإشباع الفتحة، كقوله:

يَنْبَاعُ مِنْ ذَفْرَى أَسِيلٍ حُرَّةٍ ۞

[١٥٤٤] فإن قلت: علام انتصب {بُيُوتًا}؟ قلت: على الحال، كما تقول: خِطْ هذا الثوب قميصًا وابْرِ هذه القصبة قلمًا، وهي من الحال المقدّرة، لأن الجبل لا يكون بيتًا في حال النحت، ولا الثوب ولا القصبة قميصًا وقلمًا في حال الخياطة والبري.

[1545] Semûd kavminin yaz mevsiminde ovalarda, kış mevsiminde ise dağlarda mesken tuttukları söylenmektedir.

75. Kavminin büyüklük taslayan ileri gelenleri, güçsüz görülenlere, yani aralarındaki iman edenlere; "Siz Salih'in gerçekten Rabbi tarafından gönderilmiş olduğunu 'biliyor' musunuz?" dediler. Onlar da dediler ki: "Biz, onunla gönderilene gerçekten 'iman' ediyoruz."

76. Büyüklük taslayanlar, "Biz de sizin iman ettiklerinizi kesinlikle inkâr etmekteyiz!" dediler.

77. Ve devenin ayaklarını keserek devirdiler de Rablerinin emrini küstahça çiğnediler ve "Salih! Peygamberlerdensen, bizi tehdit edip durduğun şeyi getir başımıza!" dediler.

78. Bu yüzden, o şiddetli sarsıntı kendilerini yakaladı da yurtlarında diz üstü çökekaldılar.

79. O da onlardan yüz çevirdi ve dedi ki: "Ey kavmim! Gerçek şu ki; ben size Rabbimin mesajını ilettim ve sizin iyiliğiniz için çalıştım. Fakat siz, iyiliğiniz için çalışanları sevmiyorsunuz!"

[1546] "Güçsüz görülenlere" yani kâfir liderlerin zayıf düşürüp zelil kıldığı kimselere; "yani aralarındaki iman edenlere…" Bu لمن آمن منهم ifadesi, لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا'dan bedeldir. **Şayet** "منهم'daki zamir nereye râcidir?" **dersen şöyle derim:** Ya *kavm*e ya da "güçsüz görülenler"e râcidir. "Peki, bu iki ihtimal durumunda anlam farklılığı da çıkar mı?" **dersen şöyle derim:** Evet. Zira *kavm*e râci olursa, o zaman "iman edenler" "güçsüz görülenler"i izah etmekte; "güçsüz görülenler"in müminlerden ibaret olduğuna delâlet etmektedir. Buna karşılık, zamir "güçsüz görülenler"e râci olursa, o zaman güçsüz görülme niteliği iman edenlere özgü olmayacak; gerek iman edenlerden gerekse kâfirlerden güçsüz görülen kimseler olduğu anlamına gelecektir.

[1547] "Siz Salih'in gerçekten Rabbi tarafından gönderilmiş olduğunu 'biliyor' musunuz?" Bu, onların alay maksadıyla söylemiş oldukları bir söz olup tıpkı senin, Allah'a cisim atfedenlere [*Mücessime*] "Siz Allah'ın Arş üzerinde olduğunu *biliyor* musunuz?" demen gibi.

[1548] **Şayet "**Onların bu sözüne cevap olarak 'Biz, onunla gönderilene gerçekten *iman* ediyoruz' denilmiş olması nasıl doğru olabilir?" **dersen şöyle derim:** Zaten soruyu soranlar onun peygamber olduğunu bilip bilmediklerini sormuşlardı, müminler ise onun peygamber olarak gönderilmiş olmasını zaten malum, apaçık ortada, müsellem ve hiçbir kuşku taşımayan bir gerçek olarak dile getirmişler ve

[١٥٤٥] وقيل: كانوا يسكنون السهول في الصيف والجبالَ في الشتاء.

٧٥-﴿قَالَ الْمَلأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ أَتَعْلَمُونَ أَنَّ صَالِحًا مُرْسَلٌ مِنْ رَبِّهِ قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلَ بِهِ مُؤْمِنُونَ﴾

٧٦-﴿قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا بِالَّذِي آمَنْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ﴾

٥ ٧٧-﴿فَعَقَرُوا النَّاقَةَ وَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ وَقَالُوا يَا صَالِحُ ائْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾

٧٨-﴿فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ﴾

٧٩-﴿فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَةَ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ وَلَكِنْ لا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ﴾

١٠ [١٥٤٦] {لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا} للذين استضعفهم رؤساء الكفار واستذلوهم، و{لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ} بدل من الذين استضعفوا. فإن قلت: الضمير في منهم راجع إلى ماذا؟ قلت: إلى {قَوْمِهِ} أو إلى {الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا}. فإن قلت: هل لاختلاف المرجعين أثر في اختلاف المعنى؟ قلت: نعم، وذلك أن الراجع إذا رجع إلى قومه فقد جعل {مَنْ آمَنَ} مفسرًا لمن استضعف منهم، فدل أن استضعافهم كان مقصورًا ١٥ على المؤمنين؛ وإذا رجع إلى الذين استضعفوا لم يكن الاستضعاف مقصورًا عليهم، ودلّ أن المستضعفين كانوا مؤمنين وكافرين.

[١٥٤٧] {أَتَعْلَمُونَ أَنَّ صَالِحًا مُرْسَلٌ مِنْ رَبِّهِ} شيء قالوه على سبيل الطنز والسخرية، كما تقول للمجسمة: أتعلمون أن الله فوق العرش؟

[١٥٤٨] فإن قلت: كيف صحّ قولهم: {إِنَّا بِمَا أُرْسِلَ بِهِ مُؤْمِنُونَ} جوابًا عنه؟ قلت: ٢٠ سألوهم عن العلم بإرساله، فجعلوا إرساله أمرًا معلومًا مكشوفًا مسلمًا لا يدخله ريب،

sanki “Onun peygamber olarak gönderilmiş olduğu ve gönderildiği şeyler o kadar açık ve aydınlıktır ki hiçbir şüphe içermez ve üzerinde konuşacak bir şey yoktur; asıl konuşulacak olan husus, ona ve getirdiklerine iman etmenin zorunluluğudur. İşte bu noktada size bildiriyoruz ki bizler ona iman ediyoruz!” demiş olmaktadırlar. Bu sebeple, kâfirlerin cevabı da “Biz de sizin iman ettiklerinizi kesinlikle inkâr etmekteyiz!” şeklinde olmuştur. Böylece kâfirler “onunla gönderilene” ifadesini kullanmamış; onun yerine “sizin iman ettiklerinizi” ifadesini kullanmışlar; böylece müminlerin malum ve müsellem olarak gördükleri şeyi reddetmeyi amaçlamışlardır.

[1549] “Ve devenin ayaklarını keserek devirdiler.” Deveyi kesme işi tamamına isnat edilmiştir çünkü fiili sadece bir kısmı gerçekleştirmiş olsa da tamamı rıza göstermiştir. Nitekim büyük bir kabileden bir tek kişi bir iş yaptığı zaman, onlara “Siz şöyle şöyle yaptınız!” denilir. “Rablerinin emrini küstahça çiğnediler” yani Rablerinin emrinden yüz çevirdiler; o emre bağlı kalma konusunda küstahça bir kibir sergilediler. Rablerinin emrinden maksat, Yüce Allah’ın Salih *Aleyhisselâm*’ın diliyle bildirmiş olduğu “Bırakın da deve Allah’ın arzında yiyip içsin!” [A‘râf 7/73] şeklindeki emri ya da Allah’ın dinidir. Mâna, “Küstahlıkları Rablerinin emrinden kaynaklandı” şeklinde de olabilir ki bu durumda, Rablerinin emrini terk etmiş oldukları için, adeta, o emir küstahlıklarının sebebi olarak değerlendirilmiş olur. عن’ın bu kullanımı, وما فعلته عن أمري (“Ben bunları kendiliğimden yapmadım.” [Kehf 18/82]) âyetinde de söz konusudur.

[1550] “Bizi tehdit edip durduğun *şey*i” yani azabı “getir başımıza!” Kasdettikleri malum olduğu için bunu “şey” diye mutlak olarak ifade etmeleri câiz olmuştur. Azabı acele istemeleri, onu yalanlamalarından dolayıdır. Bu sebeple de bunu, [“peygamberlerdensen” diyerek] inkâr ettikleri şeyle ilişkilendirmişlerdir.

[1551] *er-Racfet*^{ü} yeri sarsan ve insanları alaşağı eden çığlık demektir. *Fî dârihim* (evlerinde) ifadesi, memleketlerinde ya da meskenlerinde anlamına gelir. *Câsimîne* çökmüş vaziyette, hareket edemez halde, ölü olarak demektir. *en-Nâs*^{ü} *cüssem*^{un} (insanlar hareketsiz bir şekilde oturuyorlar, tek kelime etmiyorlar) denilir. Bu kökten türemiş bir kelime olarak *el-mücessemetü* [المجثمة] ifadesi, ayakları birleştirilip bağlanan ve taş atılarak öldürülen hayvan anlamına gelir [ki bu şekilde öldürmek yasaklanmıştır] [*Ebû Dâvûd*, “Eşribe”, 15].

كأنهم قالوا: العلم بإرساله وبما أرسل به ما لا كلام فيه ولا شبهة تدخله لوضوحه وإنارته، وإنما الكلام في وجوب الإيمان به، فنخبركم أنا به مؤمنون. ولذلك كان جواب الكفرة: {إِنَّا بِالَّذِي آمَنْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ} فوضعوا {آمَنتُم بِهِ} موضع {أُرْسِلَ بِهِ} ردًّا لما جعله المؤمنون معلومًا وأخذوه مسلمًا.

٥ [١٥٤٩] {فَعَقَرُوا النَّاقَةَ} أسند العقر إلى جميعهم، لأنه كان برضاهم وإن لم يباشره إلاّ بعضهم. وقد يقال للقبيلة الضخمة: أنتم فعلتم كذا، وما فعله إلاّ واحدًا منهم. {وَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ} وتولَّوا عنه واستكبروا عن امتثاله عاتين. وأمر ربهم: ما أمر به على لسان صالح عليه السلام من قوله {فَذَرُوهَا تَأْكُلْ في أَرْضِ اللهِ} [الأعراف: ٧٣]، أو شأن ربهم، وهو دينه. ويجوز أن يكون المعنى: وصدر عتوّهم عن أمر ربهم، ١٠ كأن أمر ربهم بتركها كان هو السبب في عتوّهم. ونحوُ عَنْ هذه، ما في قوله {وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِى} [الكهف: ٨٢].

[١٥٥٠] {ائْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا} أرادوا من العذاب. وإنما جاز الإطلاق، لأنه كان معلومًا. واستعجالهم له لتكذيبهم به، ولذلك علقوه بما هم به كافرون، وهو كونه من المرسلين.

١٥ [١٥٥١] {الرَّجْفَةُ} الصيحة التي زلزلت لها الأرض واضطربوا لها {فِي دَارِهِمْ} في بلادهم، أو في مساكنهم {جَاثِمِينَ} هامدين لا يتحركون موتى. يقال: الناس جُثَّم، أي قعود لا حراك بهم ولا ينبسون نبسة. ومنه المُجَثَّمة التي جاء النهي عنها، وهي البهيمة تربط وتجمع قوائمها لترمى.

[1552] Câbir b. Abdullah'dan [v. 78/697] şöyle rivayet edilmiştir: Peygamber (s.a.) Hicr mevkiine vardığında "Mucize istemeyiniz; zira Salih Peygamber'in kavmi mucize istemişti sonra onları bir çığlık yakaladı ve içlerinde Allah'ın haremindeki bir tek kişi dışında kimse sağ kalamadı!" buyurmuş. Bunun üzerine "Bu kişi kim?" diye sormuşlar; "Ebû Riğâl. [Ancak] Harem'den çıktığında kavminin başına gelen şey onun başına da geldi." buyurmuştur [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXII, 66]. Rivayete göre Salih Peygamber bu şahsı bir topluluğa elçi göndermiş fakat o emre muhalefet etmiş. Yine rivayete göre Peygamber (s.a.) Ebû Riğâl'in kabrinin yanından geçmiş ve "Biliyor musunuz bu kimin kabri?" diye sormuş; oradakiler "Allah ve Resûlü daha iyi bilir." deyince bu zâtın kıssasını anlatmış; buraya defnedildiğini ve kabrin içine onunla beraber altın bir asanın da konulduğunu bildirmiş; insanlar hemen harekete geçip kılıçlarıyla kabri eşeleyerek altın asayı aramış ve bulup çıkarmışlardır [*Ebû Dâvûd*, "Harac", 41].

[1553] "O da onlardan yüz çevirdi." [i] Buradan anlaşılan şudur: Salih Peygamber, kavminin başına gelenlere tanık olup cansız bir şekilde yığıldıklarını görünce, -'onlara iman ettirme' fırsatını kaçırdığı için gamlanıp, hayıflanan birinin yüz çevirişi gibi- kavmine üzülerek şöyle demiştir: Ey kavmim! Sizin için elimden geleni yaptım, iyiliğiniz için gerçekleri iletme [yani *tebliğ* ve *nasîha*] konusunda hiçbir çabayı esirgemedim, "fakat siz, iyiliğiniz için çalışanları sevmiyorsunuz!" [ii] Salih Peygamber'in, azap inmeden önce alametlerini gördükleri hâlde inkârda ısrar etmelerini yadırgayarak -bırakıp giden birinin [basbayağı fizikî] yüz çevirişi gibi- kavminden yüz çevirmesi de mümkündür.

[1554] Rivayete göre deveyi hunharca kesmeleri Çarşamba günü, azap ise Cumartesi günü gerçekleşmiş. Yine rivayete göre Salih Peygamber beraberindeki yüz on müminle birlikte ağlayarak [şehrin dışına] çıkmış, geri dönüp baktığında dumanların yükseldiğini görmüş ve bin beş yüz haneden oluşan kavminin helâk edildiğini anlamış. Bir başka rivayete göre de [helâkten sonra] beraberindekilerle birlikte geri dönmüş ve onların memleketlerinde yaşamışlar.

[1555] **Şayet** "Ölülere hitap etmek, onlara 'Fakat siz, iyiliğiniz için çalışanları sevmiyorsunuz!' demek nasıl mümkün olabilmiş?" **dersen şöyle derim:** İnsan hayatta iken çok nasihat ettiği, fakat kendisini dinlemeyip canını tehlikeye atan ölmüş bir dostunun ardından; "Ah be kardeşim! Sana o kadar nasihat ettim, kaç kez söyledim! Ama bir türlü kabul etmedin!" diyebilir. İşte "Fakat siz, iyiliğiniz için çalışanları sevmiyorsunuz!" ifadesi de kavmin geçmişteki halinin anlatımı olur ["… sevmiyordunuz!" şeklinde].

[١٥٥٢] وعن جابر: أن النبيّ ﷺ لما مرّ بالحجر قال: «لا تسألوا الآيات، فقد سألها قوم صالح فأخذتهم الصيحة، فلم يبق منهم إلاّ رجل واحد كان في حرم الله. قالوا من هو؟ قال: ذاك أبو رغال، فلما خرج من الحرم أصابه ما أصاب قومه». وروي أن صالحًا كان بعثه إلى قوم فخالف أمره. وروي أنه عليه السلام مرّ بقبر أبي رغال فقال: «أتدرون من هذا»؟ قالوا: الله ورسوله أعلم. فذكر قصة أبي رغال، وأنه دفن ههنا ودفن معه غصن من ذهب، فابتدروه وبحثوا عنه بأسيافهم فاستخرجوا الغصن.

[١٥٥٣] {فَتَوَلَّى عَنْهُمْ} الظاهر أنه كان مشاهَدًا لما جرى عليهم، وأنه تولى عنهم بعدما أبصرهم جاثمين، توليَ مغتم متحسر على ما فاته من إيمانهم يتحزن لهم ويقول: يا قوم لقد بذلت فيكم وُسعي ولم آلُ جهدًا في إبلاغكم والنصيحة لكم، ولكنكم {لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ}. ويجوز أن يتولى عنهم تولي ذاهب عنهم، منكر لإصرارهم حين رأى العلامات قبل نزول العذاب.

[١٥٥٤] وروي أن عقرهم الناقة كان يوم الأربعاء، ونزل بهم العذاب يوم السبت. وروي أنه خرج في مائة وعشرة من المسلمين وهو يبكي، فالتفت فرأى الدخان ساطعًا فعلم أنهم قد هلكوا، وكانوا ألفًا وخمسمائة دار. وروي أنه رجع بمن معه فسكنوا ديارهم.

[١٥٥٥] فإن قلت: كيف صحّ خطاب الموتى وقولُه {وَلَكِن لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ}؟ قلت: قد يقول الرجل لصاحبه وهو ميت وكان قد نصحه حيًّا فلم يسمع منه حتى ألقى بنفسه في التهلكة: يا أخي، كم نصحتك وكم قلت لك فلم تقبل مني؟ وقوله {وَلَكِن لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ} حكاية حال ماضية.

80. Lût'u da... Hani kavmine demişti ki: "Siz bu yüz kızartıcı işi yapıyorsunuz hâ?! Hiç kimse bu konuda sizi geçmedi!.."

81. "Kadınların yanı sıra bir de erkeklere şehvetle yaklaşıyorsunuz demek!? Gerçekten aşırı giden bir toplumsunuz siz!"

82. Kavminin cevabı,"Çıkarın şunları memleketinizden! [Baksanıza] tertemiz insanlar bunlar!" demek oldu.

83. Bunun üzerine Biz de onu ve ehlini kurtardık. Ancak karısı geride (helâk olanlar arasında) kalanlardan oldu.

84. Üzerlerine öyle bir yağmur yağdırdık ki!.. Bak; mücrimlerin sonu nasıl oluyormuş!

[1556] "Lût'u da" ifadesi, "Lût'u da peygamber olarak gönderdik" anlamındadır. إِذْ (hani), bu *erselnâ* (gönderdik) fiilinin zarfıdır. ["Şöyle şöyle dediğinde, Lût'u da gönderdik" mealinde.] Ya da "Lût'u an / yad et" anlamında olup, إِذْ ondan bedeldir ve "hani" anlamındadır. "Kavmine demişti ki: Siz bu yüz kızartıcı işi yapıyorsunuz hâ?!" Çirkinlikte sınırı aşmış olan bu kötü fiili yapıyorsunuz öyle mi?! "Hiç kimse bu konuda sizi geçmedi" yani sizden önce hiç kimse bu fiili yapmadı! بِها'daki Bâ geçişlilik harfidir. Bu kullanım, topa birinden önce vurduğunda söylediğin; *sebaktühûbi'l-kürat*[i] (topa ondan evvel vurdum / topu ondan önce tuttum) ifadesinden alınmadır. Peygamber (s.a.)'in *sebekake bi-hâ 'ukkâşet*[u] ('Ukkâşe bu konuda seni geçti) ifadesinde de bu kullanım vardır [*Buhârî*, "Tıb", 17]. مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعالَمِينَ ifadesindeki ilk Min, olumsuzlamayı daha güçlü ve daha kapsamlı bir şekilde yapmak için kullanılmış zâit bir harftir. İkinci Min ise kısmîlik anlamı verir. **Şayet** "Bu cümlenin söz içerisindeki konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu yeni bir cümle başlangıcı olup, önce أَتَأْتُونَ الْفاحِشَةَ (Siz bu yüz kızartıcı işi yapıyorsunuz hâ?!) ifadesiyle onların davranışını yadırgamış, ardından "Bunu ilk yapan sizsiniz!" diyerek onları kınamıştır. Ya da bu ifade farazî bir sorunun cevabı olabilir. Sanki onlar, "Neden bunu yapmayalım ki?" diye sormuşlar, cevaben de "Sizden önce hiç kimse bu fiili yapmadı! O halde, daha evvel hiç kimsenin yapmadığı bu fiili yapmayın." denilmiştir.

[1557] "Erkeklere şehvetle yaklaşıyorsunuz demek!.." ifadesi "Siz bu yüz kızartıcı işi yapıyorsunuz hâ?!" ifadesinin beyanıdır. أَإِنَّكُمْ'deki Hemze, أَتَأْتُونَ'de olduğu gibi, işlenen kötülüğü yadırgamakta ve ne kadar âdîce bir iş olduğunu bildirmektedir. [أَإِنَّكُمْ, soru değil de] إِنَّكُمْ şeklinde bir başlangıç ifadesi olarak da okunmuştur. تَأْتُونَ ise erkeğin kadına şehvetle yanaşıp, onu sarıp sarmalaması anlamındaki *ete'l-mer'et*[e] ifadesinden türemiştir.

٨٠-﴿وَلُوطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ﴾

٨١-﴿إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُسْرِفُونَ﴾

٨٢-﴿وَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلا أَنْ قَالُوا أَخْرِجُوهُمْ مِنْ قَرْيَتِكُمْ إِنَّهُمْ ٥ أُنَاسٌ يَتَطَهَّرُونَ﴾

٨٣-﴿فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَهْلَهُ إِلا امْرَأَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ﴾

٨٤-﴿وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ﴾

[١٥٥٦] {وَلُوطًا} وأرسلنا لوطًا. و{إِذْ}، ظرف لأرسلنا. أوواذكر لوطًا، وإذ بدل منه، بمعنى: واذكر وقتَ {قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ}، أتفعلون السيئة ١٠ المتمادية في القبح!؟ {مَا سَبَقَكُمْ بِهَا} ما عملها قبلكم. والباء للتعدية، من قولك: سبقته بالكرة، إذا ضربتها قبله. ومنه قوله عليه السلام: «سبقك بها عكاشة.» {مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ}، من الأولى زائدة لتوكيد النفي وإفادة معنى الاستغراق، والثانية للتبعيض. فإن قلت: ما موقع هذه الجملة؟ قلت: هي جملة مستأنفة، أنكر عليهم أوّلًا بقوله {أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ}، ثم وبخهم عليها فقال: أنتم أوّل من عملها. ١٥ أو على أنه جواب لسؤال مقدّر، كأنهم قالوا: لما لا نأتيها؟ فقال: ما سبقكم بها أحد، فلا تفعلوا ما لم تسبقوا به.

[١٥٥٧] {إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ}، بيان لقوله: أتأتون الفاحشة. والهمزة مثلها في {أَتَأْتُونَ} للإنكار والتعظيم. وقرئ «إنكم» على الإخبار المستأنف لتأتون الرجال، من أتى المرأة، إذا غشيها.

[1558] *Şehvet*^{en} *mef'ûlün leh* olup "şehevî arzularınızın tatmini için, yani sizi yönlendiren başka hiçbir sâik olmaksızın tamamen şehvetle..!" demektir. Bundan daha ağır bir kınama olamaz; zira bu onları hayvanlıkla nitelemekte ve 'neslin devamını isteme' gibi hiçbir aklî sâikleri / muharrikleri bulunmadığı anlamına gelmektedir. Ya da hâl olup "şehvetle, şehevî dürtüleri izleyerek, çirkinliğine aldırmaksızın" demektir.

[1559] "Hayır, siz gerçekten aşırı giden bir toplumsunuz!" Bu [*bel* / hayır] ifade[si] ile yadırgamayı bırakıp böyle çirkin fiilleri işlemelerine, şehvet peşinde koşmalarına sebep olan hallerini bildirmektedir; bu da onların her şeyde haddi aşmayı ve aşırılığı âdet edinmiş bir topluluk oluşu, dolayısıyla şehvetlerini giderme konusunda da aşırılığa gidip mutat [meşrû] yolu aşarak mutat olmayan [gayr-i meşrû] yollara başvurmalarıdır. Benzeri, "Siz gerçekten haddi aşan bir toplumsunuz!" [Şu'arâ 26/166] âyetinde de söz konusudur.

[1560] "Kavminin cevabı, 'Çıkarın şunları memleketinizden! (Baksanıza) tertemiz insanlar bunlar!' demek oldu." Yani Lût *Aleyhisselâm*'ın, işledikleri yüz kızartıcı işi yadırgayan ve bunun ne kadar vahim bir iş olduğunu anlatan, onları bütün kötülüklerin anası olan 'aşırılık ve haddi aşma' ile niteleyen ifadelerine karşı bunlar, verilmesi gereken cevabı vermemişler, aksine, onun sözleriyle hiç ilgisi olmayan bambaşka bir şey söylemiş, onun ve beraberindeki müminlerin memleketten kovulmasını istemişler; böylece, onları ve onlardan işittikleri vaaz ve nasihatleri kendilerinden uzaklaştırmayı amaçlamışlardır. Lût kavminin "Tertemiz insanlar bunlar!" şeklindeki sözleri, kendi pislik ve çirkeflikleri ile iftihar edip müminlerle ve onların çirkin işlerden berî ve tertemiz halleriyle alay etme kabilinden bir sözdür. Nitekim bazı düzenbaz fâsıklar da kendilerine öğüt veren salih insanlar hakkında, -benzer şekilde- "Alın şu sofuyu başımızdan, kurtarın bizi şu zâhit bozuntusundan!" gibi lâflar ederler.

[1561] "Ve ehlini" yani hususi yakınlarını ya da müminleri "kurtardık. Ancak karısı geride kalanlardan" memleketlerinde kalıp helâk olanlardan "oldu." [Geride kalanların tamamı erkek olmadığı halde] müzekker olarak الْغابِرِينَ denilmesi tağlib kuralı gereğidir [Arapçada kadınlı erkekli gruplar eril / *müzekker* formu ile ifade edilmektedir]. Lût *Aleyhisselâm*'ın karısı kâfirdi; Sodomlulara destek veriyordu. Rivayete göre geriye baktığından[98], başına bir taş isabet edip, o da ölmüştür. Söylendiğine göre altı üstüne getirilip yerle bir edilen (*el-mu'tefike-t*^{u}) beş şehir varmış. Bunların Şâm - Medine arasında yaşayan dört bin kişi olduğu; Allah'ın, bunların üzerine kibrît taşı ve ateş yağdırdığı söylenmektedir.

98 Hûd 11/81'de nakledildiği gibi, gecenin bir dilimi helâk yurdundan uzaklaşırken, kurtulanlardan hiç kimsenin geriye bakmaması icap ediyordu. / ed.

[١٥٥٨] {شَهْوَةً} مفعول له، أي للاشتهاء لا حامل لكم عليه إلاّ مجرّد الشهوة من غير داع آخر، ولا ذمّ أعظم منه، لأنه وصف لهم بالبهيمية، وأنه لا داعي لهم من جهة العقل البتة، كطلب النسل ونحوه. أو حالٌ بمعنى مشتهين تابعين للشهوة غير ملتفتين إلى السماجة.

٥ [١٥٥٩] {بَلْ أَنتُمْ قَوْمٌ مُسْرِفُونَ} أضرب عن الإنكار إلى الإخبار عنهم بالحال التي توجب ارتكاب القبائح وتدعو إلى اتباع الشهوات، وهو أنهم قوم عادتهم الإسراف وتجاوز الحدود في كل شيء، فمن ثم أسرفوا في بعض قضاء الشهوة، حتى تجاوزوا المعتاد إلى غير المعتاد. ونحوه {بَلْ أَنتُمْ قَوْمٌ عَادُونَ} [الشعراء: ١٦٦].

[١٥٦٠] {وَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلا أَنْ قَالُوا} يعني ما أجابوه بما يكون جوابًا ١٠ عما كلمهم به لوط عليه السلام، من إنكار الفاحشة، وتعظيم أمرها، ووسمهم بِسِمةِ الإسراف الذي هو أصل الشرّ كله، لكنهم جاؤوا بشيء آخر لا يتعلق بكلامه ونصيحته، من الأمر بإخراجه ومن معه من المؤمنين من قريتهم، ضجرًا بهم وبما يسمعونهم من وعظهم ونصحهم. وقولهم {إِنَّهُمْ أُنَاسٌ يَتَطَهَّرُونَ} سخرية بهم وبتطهرهم من الفواحش، وافتخارًا بما كانوا فيه من القذارة، كما يقول الشطار من الفسقة لبعض ١٥ الصلحاء إذا وعظهم: أبعدوا عنا هذا المتقشف، وأريحونا من هذا المتزهد!

[١٥٦١] {وَأَهْلَهُ} ومن يختصّ به من ذويه أو من المؤمنين {مِنَ الْغَابِرِينَ} من الذين غبروا في ديارهم، أي بقوا فهلكوا. والتذكير لتغليب الذكور على الإناث. وكانت كافرة موالية لأهل سدوم. وروي أنها التفتت فأصابها حجر فماتت. وقيل: كانت المؤتفكة خمس مدائن. وقيل: كانوا أربعة آلاف بين الشام والمدينة، فأمطر الله عليهم الكبريت والنار.

Lût kavminin yerlilerinin yerin dibine geçirildiği, misafir ve konukların ise taş yağmuruna maruz kaldıkları da söylenmektedir. Yine, önce başlarına taş yağdığı, sonra yerin dibine geçirildikleri de söylenmektedir. Rivayete göre bu kavimden bir tüccar Harem'de bulunuyormuş; bu yüzden başına düşecek [diye işaretlenen] taş, kırk gün boyunca beklemiş; nihayet ticaretini bitirip Harem'den çıkınca başına düşmüş.

[1562] **Şayet** "*Matara* (yağdı) ile *emtara* (yağdırdı) arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** *Matarathumu's-semâ*[u] (gök onlara yağmur getirdi) ve *vâdi*[n] *memtûr*[un] (yağmur almış vâdi) ifadeleri kullanılır. *Nevâbiğu'l-kelim*'de *hara*[n] *ğayru metûr*[in] ifadesi geçer ki *hariyy*[un] *en yekûne ğayra memtûr*[in] (yağmursuz kalmaya müstahak!) demektir. *Matarathum*, "onlara yağmur getirdi" anlamındadır. *Ğâsethum*, *vebelethum*, *câdethum* ve *rahemethum* ifadeleri de aynı mânadadır[99]. *Emtarat 'aleyhim kezâ* ifadesi ise "üzerlerine yağmur gibi gönderdi" demektir. Kur'ân'da da فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ ("öyleyse gökten taş yağdır üzerimize!" [Enfâl 8/32]) ve وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ ("üzerlerine de topraksı taşlar yağdırdık!" [Hicr 15/74]) şeklinde kullanılmıştır. وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا ifadesinin anlamı şudur: Üzerlerine sıra dışı bir *yağmur* yağdırdık. Kastedilen, taş yağmuru olup, "Uyarılanların *yağmur*u gerçekten berbattı!" [Şu'arâ 26/173] âyetinden de anlaşılmaktadır.

85. Medyen'e de kardeşleri Şu'ayb'ı... Dedi ki: "Ey kavmim! Sadece Allah'a kulluk edin; O'ndan başka tanrınız yok. Rabbinizden size apaçık bir kanıt gelmiş bulunuyor. O halde, ölçmeyi de tartmayı da eksiksiz yapın; insanların eşyasını eksiltmeyin. Yeryüzü düzeltilmişken orada bozuculuk yapmayın. İnanıyorsanız, bu (âdilâne ölçme ve tartma) sizin için daha hayırlıdır."

86. "Allah'a iman edenleri korkutup yıldırarak ve Allah'ın dinini sapkın, yanlış göstererek inananları O'nun yolundan alıkoymak için yol başlarını tutmayın. Vaktiyle pek az olduğunuzu ve sizi O'nun çoğalttığını unutmayın. Bozuculuk yapanların sonu nasıl olmuş bakın."

87. "Bir kısmınız benimle gönderilene iman etmiş; bir kısmınız da iman etmemişse, Allah aramızda hakemlik edinceye kadar sabredin. Hâkimlerin en hayırlısı O'dur."

---

99 Bu fiillerde yağmur türleri konu alınarak, göğün bunları yağdırdığı anlatılmaktadır: غاثتهم "yağmurla imdatlarına yetişti"; وبلتهم "üzerlerine bol yağmur yağdırdı"; جادتهم "üzerlerine cömertçe yağdırdı"; رهمتهم "bereketli, ince ince yağdırdı" demektir. / ed.

وقيل: خسف بالمقيمين منهم، وأمطرت الحجارة على مسافريهم وشُذَّاذهم. وقيل: أمطر عليهم ثم خسف بهم. وروي أن تاجرًا منهم كان في الحرم فوقف له الحجر أربعين يومًا حتى قضى تجارته وخرج من الحرم فوقع عليه.

[١٥٦٢] فإن قلت: أي فرق بين مطر وأمطر؟ قلت: يقال مطرتهم السماء، وواد ممطور. وفي نوابغ الكلم: حرى غير ممطور، وحرى أن يكون غير ممطور. ومعنى مطرتهم: أصابتهم المطر، كقولهم: غاثتهم ووبلتهم وجادتهم ورهمتهم. ويقال: أمطرت عليهم كذا، بمعنى أرسلته عليهم إرسال المطر {فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّماءِ} [الأنفال: ٣٢]، {وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ حِجَارَةً من سِجّيلٍ} [الحجر:٧٤]. ومعنى {وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا} وأرسلنا عليهم نوعًا من المطر عجيبًا، يعني الحجارة. ألا ترى إلى قوله {فَسَاء مَطَرُ المُنْذَرِينَ} [الشعراء: ١٧٣].

٨٥-﴿وَإِلَى مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ قَدْ جَاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ وَلا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلا تُفْسِدُوا فِي الأَرْضِ بَعْدَ إِصْلاحِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

٨٦-﴿وَلا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ وَتَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِهِ وَتَبْغُونَهَا عِوَجًا وَاذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلا فَكَثَّرَكُمْ وَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ﴾

٨٧-﴿وَإِنْ كَانَ طَائِفَةٌ مِنْكُمْ آمَنُوا بِالَّذِي أُرْسِلْتُ بِهِ وَطَائِفَةٌ لَمْ يُؤْمِنُوا فَاصْبِرُوا حَتَّى يَحْكُمَ اللَّهُ بَيْنَنَا وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ﴾

[1563] Şu'ayb *Aleyhisselâm* halkına tebliğde çok güzel bir yol izlediği için kendisine *Hatību'l-enbiyâ* (Peygamberler hatibi) denilmiştir. Halkı, ölçü ve tartıda hile yapan kimselerdi.

[1564] "Rabbinizden size apaçık bir kanıt" yani peygamberliğimi tasdik eden ve bana inanmanızı, söylediklerimi kabul etmenizi, emirlerime uyup yasaklarımdan kaçınmanızı, ölçü ve tartıda âdil olup hile yapmamanızı gerektiren bir mucize "gelmiş bulunuyor." **Şayet** "Şu'ayb *Aleyhisselâm*'ın mucizesi neydi?" **dersen şöyle derim:** "Rabbinizden size apaçık bir kanıt gelmiş bulunuyor" âyetinden onun bir mucizesinin mevcut olduğunu kesin olarak biliyoruz. Ayrıca nübüvvet iddiasında bulunan kimsenin, kendisini destekleyecek, iddiasını doğrulayacak bir mucizesinin olması zorunludur; aksi takdirde iddiası geçerli olmaz ve kendisi peygamber değil, "yalancı peygamber" konumuna düşer. Fakat Şu'ayb *Aleyhisselâm*'ın mucizesi, tıpkı Peygamber (s.a.)'in birçok mucizesi gibi Kur'ân'da zikredilmemiştir. Şu'ayb *Aleyhisselâm*'ın mucizeleri arasında; koyunları Şu'ayb'a götürürken Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın asasının büyük yılanlarla savaşması, koyunların tam da onun bunu vaat ettiği sırada "başı siyah gövdesi beyaz" [alaca] yavrular doğurmaları, Âdem *Aleyhisselâm*'ın asasının yedi kez elinde belirmesi vb. [rivayetler] yer alır. Bütün bunlar Mûsâ *Aleyhisselâm* peygamber olmadan önce yaşanmış mucizelerdir; bu yüzden de Şu'ayb *Aleyhisselâm*'ın mucizeleri sayılırlar.

[1565] **Şayet** "Âyette neden Hûd sûresinde [84 ve 85. âyetlerde] denildiği gibi *el-mikyâl*^{e} *ve'l-mîzân*^{e} (ölçeği ve tartıyı) denilmemiş de *el-keyl*^{e} *ve'l-mîzân*^{e} (ölçmeyi de tartmayı da [eksiksiz yapın]) buyrulmuş?" **dersen şöyle derim:** *Keyl* ölçü aleti demektir ki *mikyâl* de budur. Yahut ölçülen şey [*mekîl*] *keyl* diye [yani ism-i mef 'ûl, masdar olarak] isimlendirilmiştir ki maîşetin kendisiyle sağlandığı şeye *'ayş* denilmesi de böyledir. *Fe-evfu'l-keyl*^{e} *ve vezne'l-mîzân*^{i} (tam ölçün ve terazinin tartışına dikkat edin) anlamı kastedilmiş de olabilir. Yine, *mîzân*ın *mî'âd* ve *mîlâd* gibi mastar olması da mümkündür.

[1566] Birinin hakkını eksilttiğin zaman, *behastühû hakkahu* denilir. Pazarlık edip fiyat düşürmeye de *el-bahs* denilir. Arapların *tahsebuhâ hamkâ'e ve hiye bâhıs*^{ün} (sen onu ahmak sanıyorsun ama kurnazdır) şeklindeki deyişlerinde de bu mâna vardır. Âyette "insanların *eşya*sını" buyrulmuştur, zira alış veriş ederlerken her *şey*de insanları aldatıyorlar, vereceklerini eksik veriyorlar; tıpkı Haremeyn emirleri gibi pazarlık etmedik, fiyat kırmadık hiçbir şey bırakmıyorlardı! Rivayete göre memleketlerine bir yabancı geldiğinde, onun değerli paralarını alıp "bunlar sahte" diyerek değerinin çok altında değerlendiriyor; bunları eritip parçalıyor, karşılığında da sahte paralar veriyorlardı.

[١٥٦٣] كان يقال لشعيب عليه السلام خطيب الأنبياء لحسن مراجعته قومه، وكانوا أهل بخس للمكاييل والموازين.

[١٥٦٤] {قَدْ جَاءَتْكُم بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ} معجزة شاهدة بصحة نبوّتي أوجبت عليكم الإيمان بي والأخذ بما آمركم به والانتهاء عما أنهاكم عنه، فأوفوا ولا تبخسوا. فإن قلت: ما كانت معجزته؟ قلت: قد وقع العلم بأنه كانت له معجزة، لقوله {قَدْ جَاءَتْكُم بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ}، ولأنّه لا بدّ لمدعي النبوّة من معجزة تشهد له وتصدقه، وإلاّ لم تصحّ دعواه، وكان متنبئًا لا نبيًّا غير أنّ معجزته لم تذكر في القرآن كما لم تذكر أكثر معجزات نبينا ﷺ فيه. ومن معجزات شعيب عليه السلام ما روي من محاربة عصى موسى عليه السلام التِّنِّين حين دفع إليه غنمه. وولادة الغنم الدرع خاصة حين وعده أن تكون له الدرع من أولادها، ووقوع عصى آدم عليه السلام على يده في المرات السبع، وغير ذلك من الآيات؛ لأنّ هذه كلها كانت قبل أن يستنبأ موسى عليه السلام، فكانت معجزات لشعيب.

[١٥٦٥] فإن قلت: كيف قيل: {الكَيْلَ وَالْمِيزَانَ} وهلا قيل: المكيال والميزان، كما في سورة هود عليه السلام؟ قلت: أريد بالكيل: آلة الكيل وهو المكيال، أو سمي ما يكال به الكيل، كما قيل: العيش، لما يعاش به. أو أريد: فأوفوا الكيل ووزن الميزان. ويجوز أن يكون الميزان كالميعاد والميلاد، بمعنى المصدر.

[١٥٦٦] ويقال: بخسته حقه، إذا نقصته إياه ومنه، قيل للمكس: البخس، وفي أمثالهم: تحسبها حمقاء وهي باخس. وقيل: {أَشْيَاءهُمْ}، لأنهم كانوا يبخسون الناس كل شيء في مبايعاتهم، أو كانوا مَكَّاسِين لا يدعون شيئًا إلاّ مكَسوهُ كما يفعل أمراء الحرمين! وروي أنهم كانوا إذا دخل الغريب بلدهم أخذوا دراهمه الجياد وقالوا هي زيوف فقطعوها قطاعًا، ثم أخذوها بنقصان ظاهر أو أعطوه بدلها زيوفًا.

[1567] “Yeryüzü düzeltilmişken” yani yeryüzü *ıslāh* edilip orada düzen kurulduktan sonra; salih kullar, peygamberler ve onların yasaları uygulayan takipçileri memleketi ıslah ettikten sonra “bozuculuk yapmayın.” *Islāh*ın *arz*a (düzeltmenin, yeryüzüne) izâfe edilmesi بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ [Sebe’ 34/33] âyetindeki gibidir; muzāfın hazfinden sonra mâna, “gece gündüz tuzak kurmaktı işiniz gücünüz” ve “ehli, yeryüzünü ıslah ettikten sonra” şeklindedir.

[1568] “Bu” zikredilenler, yani tam ölçüp eksiksiz tartmak, arzın düzenini bozmak ve alışverişte sahteciliği terk etmek gibi hususlar -ya da- peygamberin emir ve yasaklarına uygun amel etmek “sizin için daha hayırlıdır;” insanlık ve iyi muamele namına daha iyidir; talep ettiğiniz kazanç ve kâr açısından daha faydalıdır. Çünkü insanlar sizin güvenilir ve doğru olduğunuzu bildikleri zaman sizinle ticaret yapmaya daha istekli olurlar. “İnanıyorsanız” yani size söylediğim, “bu sizin için daha hayırlıdır” şeklindeki söze “inanıyorsanız…

[1569] “Yol başlarını tutmayın.” Yani şeytanın “Senin o dosdoğru yolunun üzerine çöreklenecegim!” [A‘râf 7/16] şeklindeki sözüne uymayın, şeytanın takipçisi olup da her ‘yol’a, yani dinin her yol ve yöntemine musallat olmayın. Burada yol kelimesi ile hak yolunun kastedilmiş olduğunun delili, âyetin devamında gelen “Allah yolundan alıkoymak için” ifadesidir. تُوعِدُونَ’nin ve buna atfedilen fiilin [تَصُدُّونَ’nin] i‘rabda mahalli, hal olarak mansupluktur; mâna, “insanları korkutarak, onları Allah yolundan alıkoyarak, o yolda eğrilik arayarak her yolbaşını tutmayın” şeklindedir. **Şayet** “Hak yol birdir, Allah, “İşte, Benim dosdoğru yolum budur. O halde, ona uyun, başka yollara uymayın; çünkü sizi O’nun yolundan ayırırlar.” [En‘âm 6/153] buyurmuştur. O halde nasıl ‘yol başları’ ifadesi kullanılmıştır [çoğul olarak]?” **dersen şöyle derim:** Hak yol birdir ancak onunla ilgili bilgiler, sınırlar ve hükümler birçok kola ayrılır. Onlar herhangi bir kimsenin hak yolun bu şubelerinden herhangi birine girdiğini gördükleri zaman onu hemen korkutup alıkoyuyorlardı. **Şayet** “Ona iman eden’deki zamir neye râcidir?” **dersen şöyle derim:** “Her yol”a râcidir; cümlenin takdiri de “o yollara inanan kimseleri korkutuyor ve ondan alıkoyuyorsunuz” şeklindedir; burada *zāhir* ifade olan “Allah yolu” (سَبِيلِ اللهِ) kelimesi zamir yerine konulmuş; böylece onların durumlarının çirkinliği daha güçlü bir şekilde ifade edilmiş; alıkoydukları şeyin ne kadar muazzam olduğu gösterilmiştir.

[1570] Onların tıpkı Mekke’de Kureyşlilerin yaptığı gibi yollarda, geçitlerde oturup gelip geçenlere, “Şu‘ayb yalancıdır, sakın sizi dininizden alıkoymasın.” dedikleri de söylenmiştir. Yol kesicilik yaptıkları, ayrıca, haraççı oldukları da söylenmiştir.

[١٥٦٧] {بَعْدَ إِصْلاَحِهَا} بعد الإصلاح فيها، أي لا تفسدوا فيها بعدما أصلح فيها الصالحون من الأنبياء وأتباعهم العاملين بشرائعهم. وإضافته كإضافة قوله {بَلْ مَكْرُ اللَّيلِ والنَّهَارِ} [سبأ: ٣٣]؛ بمعنى بل مكركم في الليل والنهار، أو بعد إصلاح أهلها، على حذف المضاف.

٥ [١٥٦٨] {ذَلِكُمْ} إشارة إلى ما ذكر من الوفاء بالكيل والميزان وترك البخس والإفساد في الأرض، أو إلى العمل بما أمرهم به ونهاهم عنه. ومعنى {خَيْرٌ لكُمْ} يعني في الإنسانية وحسن الأحدوثة، وما تطلبونه من التكسب والتربح، لأن الناس أرغب في متاجرتكم إذا عرفوا منكم الأمانة والسوية. {إِن كُنتُم مُؤْمِنِينَ}، إن كنتم مصدقين لي في قولي: ذلكم خير لكم.

١٠ [١٥٦٩] {وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ} ولا تقتدوا بالشيطان في قوله {لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ} [الأعراف: ١٦] فتقعدوا بكل صراط، أي بكل منهاج من مناهج الدين. والدليل على أن المراد بالصراط سبيل الحق قوله {وَتَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللهِ}. ومحل {تُوعِدُونَ} وما عطف عليه: النصب على الحال، أي ولا تقعدوا موعدين وصادّين عن سبيل الله، وباغيها عوجًا. فإن قلت: صراط الحق واحد، {وَأَنَّ هَذَا ١٥ صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فاتَّبِعُوه وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَن سَبِيلِهِ} [الأنعام: ١٥٣]. فكيف قيل: بكل صراط؟ قلت: صراط الحق واحد، ولكنه يتشعب إلى معارف وحدود وأحكام كثيرة مختلفة، فكانوا إذا رأوا أحدًا يشرع في شيء منها أوعدوه وصدّوه. فإن قلت؛ إلام يرجع الضمير في {آمَنَ بِهِ}؟ قلت: إلى كل صراط. تقديره: توعدون من آمن به وتصدّون عنه؛ فوضع الظاهر الذي هو سبيل الله موضع الضمير، زيادة في ٢٠ تقبيح أمرهم، ودلالة على عظم ما يصدّون عنه.

[١٥٧٠] وقيل: كانوا يجلسون على الطرق والمراصد، فيقولون لمن مر بهم: إنَّ شعيبًا كذاب فلا يفتنكم عن دينكم! كما كان يفعل قريش بمكة. وقيل: كانوا يقطعون الطرق. وقيل: كانوا عَشَّارين.

[1571] وَتَبْغُونَها عِوَجاً yani Allah yolunda bir eğrilik arıyor, insanlara o yolun eğri olduğunu, doğru olmadığını söylüyor, böylece insanları o yola girmekten alıkoyuyorsunuz. Ya da onlarla alay kabilinden olup onların hak yolda, bulunması imkânsız olanı [eğriliği] aradıkları anlamına gelir. Zira hak yol asla eğrilmez.

[1572] "Vaktiyle pek az olduğunuzu…" Buradaki إِذْ zarf değil, mef'ûlün bihtir, yani sayıca az olduğunuz dönemi, şükür mahiyetinde hatırlayın "ve O'nun sizi çoğalttığını unutmayın" yani Allah'ın sayınızı artırdığını unutmayın. Söylendiğine göre İbrâhim oğlu Medyen, Lût *Aleyhisselâm*'ın kızı ile evlenmiş ve Lût *Aleyhisselâm*'ın kızı ondan bir çocuk doğurmuş. Allah da onun nesline bereket ihsan etmiş, çoğalmalarını nasip etmiş, onlar da çoğalıp yayılmışlar. وَاذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلاً ifadesinin, "sayıca az ve fakir olduğunuzu ve Allah'ın sizi sayıca çok ve varlıklı kıldığını" ya da "sayıca az ve zelil olduğunuzu, Allah'ın sayınızı ve donanımınızı artırıp sizi izzet sahibi kıldığını unutmayın" anlamına gelmesi de mümkündür.

[1573] "Bozuculuk yapanların sonu nasıl olmuş bakın" yani sizden önce Nûh kavmi, Hûd kavmi, Sâlih kavmi ve Lût kavminde bozuculuk yapanların âkıbetine bakın. Bunlar, altı üstüne getirilen [Lûtî] bölgeye isabet eden felaket ile yakın dönemde yaşamışlardı.

[1574] "Allah aramızda hakemlik edinceye kadar" yani iki grup arasında hakemlik edip hak ehlini batıl ehline karşı muzaffer ve galip kılıncaya kadar "sabredin" sabırla bekleyin. Bu ifade kâfirleri Allah'ın mutlaka cezalandıracağına dair bir tehdit olup "Öyleyse, bekleyin bakalım; şüphesiz biz de sizinle beraber beklemedeyiz!" [Tevbe 9/52] âyeti gibidir. Ayrıca, müminlere yönelik bir öğüt, onları sabretmeye, Müşriklerden gördükleri eziyetlere tahammül etmeye, Allah aralarında hükmedip Müşrikleri cezalandırıncaya kadar beklemeye teşvik anlamında da olabilir. Yine âyetin her iki gruba hitap etmiş olması, yani "Allah aralarında hükmedip güzeli çirkinden, iyiyi kötüden ayırıncaya kadar müminler kâfirlerin eziyetlerine sabretsinler; kâfirler de müminlerin iman etmiş olmalarından duydukları rahatsızlığa dayansınlar" anlamında olması da mümkündür.

[1575] "Hâkimlerin en hayırlısı O'dur" çünkü O'nun hükmü hak ve âdildir; herhangi bir haksızlık içermesinden endişe edilmez.

[١٥٧١] {وَتَبْغُونَهَا عِوَجًا} وتطلبون لسبيل الله عوجًا، أي تصفونها للناس بأنها سبيل معوجة غير مستقيمة، لتصدّوهم عن سلوكها والدخول فيها؛ أو يكون تهكمًا بهم، وأنهم يطلبون لها ما هو محال، لأن طريق الحق لا يعوجُّ.

[١٥٧٢] {وَاذْكُرُوا إِذْ كُنتُمْ قَلِيلًا} إذ، مفعول به غير ظرف، أي واذكروا على جهة الشكر وقت كونكم قليلًا عددُكم {فَكَثَّرَكُمْ} الله ووفر عددكم. قيل: إن مدين بن إبراهيم تزوّج بنت لوط فولدت فرمى الله في نسلها بالبركة والنماء فكثروا وفشوا. ويجوز إذ كنتم مقلين فقراء فكثركم، فجعلكم مكثرين موسرين؛ أو كنتم أقلة أذلة فأعزكم بكثرة العَدد والعُدد.

[١٥٧٣] {عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ} آخر أمر من أفسد قبلكم من الأمم، كقوم نوح وهود وصالح ولوط، وكانوا قريبي العهد مما أصاب المؤتفكة.

[١٥٧٤] {فَاصْبِرُوا} فتربصوا وانتظروا {حَتَّى يَحْكُمَ الله بَيْنَنَا} أي بين الفريقين، بأن ينصر المحقين على المبطلين ويظهرهم عليهم. وهذا وعيد للكافرين بانتقام الله منهم، كقوله {فَتَرَبَّصُوا إِنَّا مَعَكُمْ مُّتَرَبّصُونَ} [التوبة: ٥٢]. أو هو عظة للمؤمنين وحثّ على الصبر واحتمال ما كان يلحقهم من أذى المشركين إلى أن يحكم الله بينهم وينتقم لهم منهم. ويجوز أن يكون خطابًا للفريقين، أي ليصبر المؤمنون على أذى الكفار وليصبر الكفار على ما يسوءهم من إيمان من آمن منهم، حتى يحكم الله فيميز الخبيث من الطيب.

[١٥٧٥] {وَهُوَ خَيْرُ الحَاكِمِينَ} لأنّ حكمه حق وعدل، لا يخاف فيه الحيف.

88. Kavminin büyüklük taslayan ileri gelenleri dediler ki: "Ey Şu'ayb! Seni ve beraberindeki müminleri ya mutlaka memleketimizden çıkaracağız ya da mutlaka bizim dinimize döneceksiniz!" Dedi ki: "Peki, ya istemiyorsak?!"

89. "Allah bizi dininizden kurtardıktan sonra yine ona dönersek, doğrusu, Allah'a karşı yalan uydurmuş oluruz. Rabbimiz Allah dilerse başka, aksi takdirde bizim ona dönmemiz olacak şey değildir. Rabbimizin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Biz, yalnızca Allah'a dayanıp güvenmişizdir. Ya Rabbi! Kavmimizle bizim aramızda adaletle hükmet [bizim mi yoksa kavmimizin mi haklı olduğunu ortaya çıkar]. Hâkimlerin en hayırlısı Sensin."

[1576] Yani, iki seçenekten biri gerçekleşecek, ya sizi çıkaracağız ya da küfre döneceksiniz. **Şayet** "Onların 'ya da mutlaka bizim dinimize döneceksiniz' sözüyle Şu'ayb *Aleyhisselâm*'ı küfre dönmeye çağırmaları ve onun da onlara 'Allah bizi dininizden kurtardıktan sonra yine ona dönersek doğrusu, Allah'a karşı yalan uydurmuş oluruz.' şeklinde cevap vermesi nasıl mümkün olabilir? Zira peygamberlerin, değil küfre dönmek, değil büyük günah işlemek, insanların kendilerinden soğuyup nefret etmelerine sebep olmayanlar hariç küçük günahlar işlemeleri bile câiz değildir!" **dersen şöyle derim:** Onlar "Ey Şu'ayb! Seni ve beraberindeki müminleri mutlaka memleketimizden çıkaracağız" dedikleri zaman, vaktiyle kâfir olup sonradan mümin olan kimselere işaret etmek üzere kullandıkları zamiri bu ifadeye atfetmişler ve "ya da dinimize dönersiniz" demişler, bu ifadeyle çoğul sıygasını tekil sıygasına tercih edip tağlib yoluyla kullanmışlar; [sadece sonradan mümin olanların dinlerine dönmelerini kasdettikleri halde] sanki hepsi birden dinlerinden döneceklermiş gibi konuşmuşlardır. İşte Şu'ayb *Aleyhisselâm* da cevabını bu ifadeye uygun olarak vermiş ve "Allah bizi dininizden kurtardıktan sonra yine ona dönersek, doğrusu, Allah'a karşı yalan uydurmuş oluruz" demiş; bununla [kendisinin değil] kavminin [inananların] dinden dönmelerini kasdetmiştir. Fakat kendisi küfre dönmekten tamamen berî olduğu halde, salt tağlib sıygası gereği kendisini de söze dâhil etmiştir.

[1577] **Şayet** "Peki, 'Rabbimiz Allah dilerse başka, aksi takdirde bizim ona dönmemiz olacak şey değildir' sözü ne anlama gelmektedir? Zira Allah Teâlâ müminlerin dinden dönüp küfre girmelerini dilemekten münezzehtir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası; "Ancak Allah bizi rezil rüsva etmeyi dilerse; lütfunun bizde bir faydaya sebep olmayıp abes kalacağını bildiği ve abes fiilin de çirkin olduğu, hikmet sahibi Allah abes fiil işlemeyeceği için bizi lütfundan mahrum etmeyi dilerse" şeklindedir.

٨٨-﴿قَالَ الْمَلأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَنُخْرِجَنَّكَ يَا شُعَيْبُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ مِنْ قَرْيَتِنَا أَوْ لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنَا قَالَ أَوَلَوْ كُنَّا كَارِهِينَ﴾

٨٩-﴿قَدِ افْتَرَيْنَا عَلَى اللهِ كَذِبًا إِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللهُ مِنْهَا وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا إِلا أَنْ يَشَاءَ اللهُ رَبُّنَا وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا عَلَى اللهِ تَوَكَّلْنَا رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ﴾

[١٥٧٦] أي ليكوننّ أحد الأمرين؛ إمّا إخراجكم، وإمّا عودكم في الكفر. فإن قلت: كيف خاطبوا شعيبًا عليه السلام بالعود في الكفر في قولهم: {أَوْ لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنَا} وكيف أجابهم بقوله {إِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللهُ مِنْهَا وَمَا يَكُونُ لَنَا أَن نَعُودَ فِيهَا} والأنبياء عليهم السلام لا يجوز عليهم من الصغائر إلاّ ما ليس فيه تنفير، فضلًا عن الكبائر، فضلًا عن الكفر؟ قلت: لما قالوا: {لَنُخْرِجَنَّكَ يَا شُعَيْبُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ} فعطفوا على ضميره الذين دخلوا في الإيمان منهم بعد كفرهم قالوا: {لَتَعُودُنَّ} فغلبوا الجماعة على الواحد، فجعلوهم عائدين جميعًا، إجراءً للكلام على حكم التغليب. وعلى ذلك أجرى شعيب عليه السلام جوابه فقال: {إِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللهُ مِنْهَا} وهو يريد عود قومه، إلاّ أنه نظم نفسه في جملتهم وإن كان بريئًا من ذلك، إجراء لكلامه على حكم التغليب.

[١٥٧٧] فإن قلت: فما معنى قوله {وَمَا يَكُونُ لَنَا أَن نَعُودَ فِيهَا إِلا أَن يَشَاءَ اللهُ} والله تعالى متعالٍ أن يشاء ردّة المؤمنين وعودهم في الكفر؟ قلت: معناه إلاّ أن يشاء الله خذلاننا ومنعنا الألطاف، لعلمه أنها لا تنفع فينا وتكون عبثًا. والعبث قبيح لا يفعله الحكيم،

Bunun delili ise "Rabbimizin ilmi her şeyi kuşatmıştır" ifadesidir. Yani O, olmuş - olacak her şeyi bilmektedir; kullarının ahvalinin nasıl değişeceğini, kalplerinin nasıl evrilip çevrileceğini, rakik iken sonra nasıl katılaşacağını, sağlıklıyken daha sonra nasıl hastalanacağını, imandan sonra nasıl küfre döneceğini [hâsılı kullara dair bütün halleri] bilmektedir. "Biz, yalnızca Allah'a dayanıp güvenmişizdir" bizi imanda sabit kılması, daha ziyade *yakîn*e muvaffak kılması konusunda O'na güveniriz. "Allah dilerse başka" ifadesinin kâfirlerin onların dinden dönmeleri yönündeki tamahlarını kesmek, heveslerini kursaklarında bırakmak için söylenmiş olması da mümkündür, zira müminlerin küfre dönmesini Allah'ın dilemesi muhaldir, hikmetin dışındadır.

[1578] أَوَلَوْ كُنَّا كارِهِينَ (Peki, ya istemiyorsak?!) ifadesinde Hemze, soru Hemze'si, Vav da hâl Vav'ıdır; cümlenin takdiri, "Bizim iste*meme*miz halinde de mi bizi dininize döndüreceksiniz?!" şeklindedir. وَما يَكُونُ لَنا bizim için söz konusu değildir, doğru olmaz demektir. رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنا aramızda hükmet anlamındadır. *el-Fütâhetü* kelimesi *el-hükûmetü* anlamındadır. Ya da bu ifade, "durumumuzu açıklığa kavuştur ki onların bâtıl üzere olduğunu açıkça gösterecek azap indirilerek, aramızdaki husus sonuca bağlansın, ortaya çıksın" anlamındadır. وَأَنْتَ خَيْرُ الْفاتِحِينَ ifadesi, وَهُوَ خَيْرُ الْحاكِمِينَ ("Hâkimlerin en hayırlısı O'dur." [Yûnus 10/109]) ifadesiyle aynı anlamdadır.

[1579] **Şayet** "قَدِ افْتَرَيْنا عَلَى اللهِ كَذِباً إِنْ عُدْنا فِي مِلَّتِكُمْ (Dininize dönersek, doğrusu, Allah'a karşı yalan uydurmuş oluruz) âyetindeki üslûp nasıldır?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade, bir şart ile koşullanmış haber şeklindedir. Burada iki değerlendirme ihtimali söz konusudur. İlkine göre bu ifade, yeni bir cümle başlangıcı olup taaccüp / şaşırma anlamı taşımaktadır. Sanki, "İslâm'dan sonra küfre girecek olursak Allah'a karşı ne kadar da yalan söylemiş oluruz?!" demiş olmaktadırlar. Zira mürted Allah'a iftira konusunda kâfirden daha beter durumdadır; çünkü kâfir, Allah'ın eşi menendi olmadığı halde O'na ortak koşarak yalan isnat etmekte, böylece O'na iftira etmekte; mürted ise buna ilave olarak daha fazlasını yapmaktadır. Zira mürted, daha önce hak ile batılı ayırt edemediğini, sonradan [dinden dönerek, güya] bunu fark ettiğini iddia etmektedir. İkincisine göre bu ifade, yemin ifadesi olup başındaki Lâm hazf edilmiştir, mâna da "Vallahi Allah'a yalan uydurup iftira etmiş oluruz" şeklindedir.

والدليل عليه قوله {وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا}، أي هو عالم بكل شيء مما كان وما يكون، فهو يعلم أحوال عباده كيف تتحوّل، وقلوبهم كيف تتقلب؛ وكيف تقسو بعد الرقة، وتمرض بعد الصحة، وترجع إلى الكفر بعد الإيمان. {عَلَى اللهِ تَوَكَّلْنَا} في أن يثبتنا على الإيمان ويوفقنا لازدياد الإيقان. ويجوز أن يكون قوله ٥ {إِلَّا أَن يَشَاء اللهُ} حسمًا لطمعهم في العود؛ لأن مشيئة الله لعودهم في الكفر محال خارج عن الحكمة.

[١٥٧٨] {أَوَلَوْ كُنَّا كَارِهِينَ} الهمزة للاستفهام، والواو واو الحال، تقديره: أتعيدوننا في ملتكم في حال كراهتنا، ومع كوننا كارهين. {وَمَا يَكُونُ لَنَا}، وما ينبغي لنا، وما يصحّ لنا. {رَبَّنَا افتَحْ بَيْنَنَا} احكم بيننا. والفتاحة؛ الحكومة، أو ١٠ أظهر أمرنا حتى يتفتح ما بيننا {وَبَيْنَ قَوْمِنَا} وينكشف بأن تنزل عليهم عذابًا يتبين معه أنهم على الباطل. {وَأَنتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ} كقوله {وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ} [يونس: ١٠٩].

[١٥٧٩] فإن قلت: كيف أسلوب قوله {قَدِ افترينا عَلَى اللهِ كَذِبًا إِنْ عُدْنَا في مِلَّتِكُمْ}؟ قلت: هو إخبار مقيد بالشرط، وفيه وجهان؛ أحدهما أن يكون كلامًا ١٥ مستأنفًا فيه معنى التعجب، كأنهم قالوا: ما أكذبنا على الله إن عدنا في الكفر بعد الإسلام! لأنّ المرتد أبلغ في الافتراء من الكافر، لأنّ الكافر مفتر على الله الكذب، حيث يزعم أن لله ندًّا ولا ندّ له؛ والمرتدّ مثله في ذلك وزائد عليه، حيث يزعم أنه قد تبين له ما خفي عليه من التمييز بين الحق والباطل. والثاني: أن يكون قسمًا على تقدير حذف اللام، بمعنى: والله لقد افترينا على الله كذبًا.

90. Kavminin nankörce inkâr eden ileri gelenleri; "Şu'ayb'a uyarsanız, o zaman kesinlikle zararlı çıkarsınız!" dediler (toplumlarına).

91. Bunun üzerine, o sarsıntı kendilerini yakalayıverdi ve yurtlarında dizüstü çökekaldılar!

92. Şu'ayb'ı yalanlayanlar orada hiç oturmamış gibi oldular!.. Onlar ki Şu'ayb'ı yalanlardı, asıl kendileri oldu zararlı çıkanlar!..

[1580] "Kavminin nankörce inkâr eden ileri gelenleri" yani eşrafı, kendilerinden daha alt tabakada olan ve inanmaktan alıkoydukları kimselere "Şu'ayb'a uyarsanız" hidayeti dalâlet ile değiştirmiş olacağınız için "o zaman kesinlikle zararlı çıkarsınız, dediler." Bu ifade, tıpkı "Bunlardır işte, hidayet karşılığı dalâleti satın alanlar!.. Ama bu alış-verişlerinden kâr edememişler; doğru yolu bulamamışlardır." [Bakara 2/16] âyeti gibidir. Bir görüşe göre "zararlı çıkarsınız!" derken maksatları, "ona uyarsanız ticaretteki hilelerden, ölçü ve tartıda yaptığınız eksiltmelerden kazandığınız kârdan mahrum kalırsınız; çünkü o size bunları yasaklamakta, ticarette âdil olmaya ve ölçü-tartıya uymaya yönlendirmektedir" şeklindedir. **Şayet** "لَئِنِ اتَّبَعْتُمْ شُعَيْباً" (Şu'ayb'a uyarsanız) ifadesindeki Lâm'ın ifade ettiği yeminin ve şart ifadesinin cevabı nedir?" **dersen şöyle derim:** "O zaman kesinlikle zararlı çıkarsınız!" ifadesi her iki cevabın da yerine geçmektedir.

[1581] "Şu'ayb'ı yalanlayanlar" ifadesi mübtedâ olup haberi "orada hiç oturmamış gibi oldular!" ifadesidir; "asıl kendileri oldu zararlı çıkanlar!" ifadesi de bu mübtedânın haberidir. Bu mübtedâda ihtisas [haberde ifade edilen şeyin mübtedâda ifade edilene mahsus olduğu] anlamı vardır. Adeta şöyle buyrulmaktadır: "Şu'ayb'ı yalanlayanlar helâk edilmeye ve sanki memleketlerinde hiç yerleşmemiş, orada hiç yaşamamış gibi köklerinin kurutulmasına hususen müstehak olanlardır. Zira Şu'ayb'a iman edenleri Allah kurtarmış, böylece onu inkâr edenler bu büyük hüsrana maruz kalmışlardır; Şu'ayb'ın takipçileri ise bu hüsrandan kurtulmuş ve kazananlar, kârlı çıkanlar onlar olmuştur." Bu şekilde yeni bir cümle başlangıcı yapılmış, öncesinden ayrı bir cümle ile konunun anlatılmış ve tekrarların yapılmış olmasında, kavminin ileri gelenlerinin takipçilerine söyledikleri sözlerin en etkili bir şekilde cevaplandırılması, onların görüşlerinin akılsızca olduğunun gösterilmesi, toplumlarına tavsiyelerinin alaya alınması ve başlarına gelen azabın ne kadar büyük olduğunun bildirilmesi söz konusudur.

٩٠-﴿وَقالَ الْمَلأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَئِنِ اتَّبَعْتُمْ شُعَيْبًا إِنَّكُمْ إِذًا لَخاسِرُونَ﴾

٩١-﴿فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دارِهِمْ جاثِمِينَ﴾

٩٢-﴿الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا كَأَنْ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا كَانُوا هُمُ الْخاسِرِينَ﴾ ٥

[١٥٨٠] {وَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ} أي أشرافهم للذين دونهم يثبّطونهم عن الإيمان: {لَئِنِ اتَّبَعْتُمْ شُعَيْبًا إِنَّكُمْ إِذًا لَخَاسِرُونَ} لاستبدالكم الضلالة بالهدى، كقوله تعالى {أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلاَلَةَ بِالْهُدَى فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ} [البقرة: ١٦]. وقيل: تخسرون باتباعه فوائد البخس والتطفيف، لأنه ١٠ ينهاكم عنهما ويحملكم على الإيفاء والتسوية. فإن قلت: ما جواب القسم الذي وطأته اللام في {لَئِنِ اتَّبَعْتُمْ شُعَيْبًا} وجواب الشرط؟ قلت: قوله {إِنَّكُمْ إِذًا لَخَاسِرُونَ} سادّ مسدّ الجوابين.

[١٥٨١] {الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا} مبتدأ خبره {كَأَنْ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا}، وكذلك {كَانُوا هُمُ الْخَاسِرِينَ}. وفي هذا الابتداء معنى الاختصاص، كأنه قيل: الذين ١٥ كذبوا شعيبًا هم المخصوصون بأن أهلكوا واستؤصلوا، كأن لم يقيموا في دارهم؛ لأنّ الذين اتبعوا شعيبًا قد أنجاهم الله، الذين كذبوا شعيبًا هم المخصوصون بالخسران العظيم، دون أتباعه، فإنهم الرابحون. وفي هذا الاستئناف والابتداء وهذا التكرير مبالغةٌ في ردّ مقالة الملإ لأشياعهم، وتسفيهٌ لرأيهم، واستهزاء بنصحهم لقومهم، واستعظام لما جرى عليهم.

93. Şu‘ayb da “Ey kavmim! Gerçek şu ki Rabbimin mesajlarını size ilettim; sizin iyiliğiniz için çalıştım. O halde, nankörce inkâr eden bir kavim için nasıl hüzne gark olurum?!” diyerek onlardan yüz çevirdi.

[1582] *el-Esâ;* hüznün şiddetli olması demektir. Şair el-’Accâc [v. 97/716] şöyle demiştir:

Gözyaşları pınar oldu hüznünün şiddetinden

Şu‘ayb Peygamber, kavmi için çok hüzünlenmiş, sonra da kendini yadırgamış ve “Küfürleri ve başlarına gelen azaba müstahak olmaları sebebiyle kendileri için hüzünlenmeye değmeyecek olan kimseler için nasıl bu kadar şiddetli hüzünlenirim?!” demiştir. Yine burada, “Size o kadar tebliğ ettim, nasihatte bulundum; başınıza gelecekler konusunda sizi uyardım; böylece mazeretinizi tükettim ama siz benim sözüme kulak vermediniz, bana inanmadınız, şimdi sizin için nasıl hüzünleneyim ki?!” anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. Yani onlar hüzünlenmeye değmeyecekleri için Şu‘ayb *Aleyhisselâm* onlara üzülmemiştir. Yahyâ b. Vessâb [v. 103/721] bu ifadeyi, Hemze’nin kesresi ile, فكيف إيسى [*fe-keyfe îsâ*] şeklinde okumuştur.

94. Biz hangi şehre bir peygamber göndermişsek, yalvarıp yakarsınlar diye, oraların halkını mutlaka darlık ve sıkıntıya sokmuşuzdur.

95. Sonra o kötülüğün yerine iyiliği koymuşuzdur. Nihayet âfiyete ulaşıp da; “O sıkıntı [kıtlık, hastalık, deprem] ve sevinç bizim atalarımıza dokunmuş [biz bundan uzağız; bunlar bizim başımıza gelmez]!” demeye başlayınca Biz de onları gafil bir anlarında ansızın yakalayıvermişizdir.

[1583] إِلاَّ أَخَذْنَا أَهْلَهَا بِالْبَأْسَاءِ (darlık ve sıkıntıya sokmuşuzdur) ifadesindeki *el-be’sâ’* kelimesi, *bu’s* ve *fakr* (darlık ve fakirlik) anlamında, الضَّرَّاءِ ise sıkıntı ve hastalık anlamındadır. Onların darlık ve sıkıntıya sokulmasının sebebi ise peygamberlerine tâbi olma ve ona gereken hürmeti gösterme konusunda kibirli davranmış olmalarıdır. لَعَلَّهُمْ يَضَّرَّعُونَ yani kibir ve üstünlük taslama libasını çıkarıp huşû ve tevazu içerisinde olmaları için. “Sonra o kötülüğün yerine iyiliği koymuşuzdur” yani onlara içinde bulundukları bela ve imtihanın yerine bolluk, refah ve genişlik vermişizdir. Bu ifade “onları güzelliklerle ve kötülüklerle denedik” [A‘râf 7/168] âyeti gibidir. “Nihayet âfiyete ulaşıp da” yani çoğalıp sayı ve mal olarak bolluğa kavuşunca. Buradaki *‘afâ* fiili, *‘afe’n-nebâtü* (bitki yetişti / büyüdü) ve *‘afe’ş-şahmu ve’l-vеberu* (yağı ve tüyü arttı) ifadelerinden türemiştir. Peygamber (s.a.)’in وَأَعْفُوا اللِّحَى “sakalı uzatınız” [*Müslim,* “Tahâret”, 16] ifadesi de bu kabildendir. Şair Hutay’a [v. 59/678] şöyle demiştir:

٩٣-﴿فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالاتِ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ فَكَيْفَ آسَى عَلَى قَوْمٍ كَافِرِينَ﴾

[١٥٨٢] الأسى: شدّة الحزن. قال العَجَّاجُ:

وانحلبتْ عَيْنَاهُ مِنْ فَرْطِ الأَسَى ۞

٥ اشتدّ حزنه على قومه ثم أنكر على نفسه، فقال: فكيف يشتدّ حزني على قوم ليسوا بأهل للحزن عليهم، لكفرهم واستحقاقهم ما نزل بهم. ويجوز أن يريد لقد أعذرت إليكم في الإبلاغ والنصيحة والتحذير مما حلّ بكم فلم تسمعوا قولي ولم تصدّقوني، فكيف آسَى عليكم!؟ يعني أنه لا يأسى عليهم، لأنهم ليسوا أحقّاءَ بالأسى. وقرأ يحيى ابن وَثَّاب «فَكَيْفَ إِيسَى»، بكسر الهمزة.

١٠ ٩٤-﴿وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَبِيٍّ إِلا أَخَذْنَا أَهْلَهَا بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَضَّرَّعُونَ﴾

٩٥-﴿ثُمَّ بَدَّلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ حَتَّى عَفَوْا وَقَالُوا قَدْ مَسَّ آبَاءَنَا الضَّرَّاءُ وَالسَّرَّاءُ فَأَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لا يَشْعُرُونَ﴾

[١٥٨٣] {إِلَّا أَخَذْنَا أَهْلَهَا بِالْبَأْسَاءِ} بالبؤس والفقر {وَالضَّرَّاءِ} بالضرّ والمرض، ١٥ لاستكبارهم عن اتباع نبيهم وتعززهم عليه. {لَعَلَّهُمْ يَضَّرَّعُونَ} ليتضرعوا ويتذللوا ويحطوا أردية الكبر والعزة. {ثُمَّ بَدَّلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ} أي أعطيناهم بدل ما كانوا فيه من البلاء والمحنة والرَّخاء والصحة والسعة كقوله {وبَلَوْنَاهم بالحَسَنَاتِ والسَّيِّئَاتِ} [الأعراف: ١٦٨]. {حَتَّى عَفَوْا} كثروا ونموا في أنفسهم وأموالهم، من قولهم: عفا النبات وعفا الشحم والوبر، إذا كثرت. ومنه قوله ﷺ: «واعفوا اللحى»، ٢٠ وقال الحطيئة:

Dere kenarlarının sert yaban otları gibi, bitkisi gürleşmiş

Yine şair şöyle demiştir:

Fakat biz, [cömertçe konuk ağırlamak için]
iri dişli, besili develerimizin bacaklarına vururuz kılıcı!

[1584] "O sıkıntı ve sevinç bizim atalarımıza dokunmuş' demeye başlayınca" yani nimetler onları şımartınca, "Zamanın âdeti işte, insan bir dara düşüyor, bir bolluğa ve sevince ulaşıyor, atalarımıza da benzer şeyler olmuş; bu, Allah'ın kullarına bir imtihanı falan değildir!" demişlerdir nankörce. Dolayısıyla, onların iyiliklerle ve kötülüklerle sınanmalarından sonra artık geriye sadece onlara azap etme seçeneği kalmıştır. Bu yüzden "Biz de onları" en şiddetli ve feci bir şekilde, onlar hiç farkına varmadan, ansızın "yakalayıvermişizdir!"

96. Bu şehirlerin halkı iman edip sakınmış olsalardı, elbette üzerlerine gökten ve yerden bereket kapıları açardık. Fakat yalanladılar... Biz de yakalayıverdik onları, yapıp ettiklerinden dolayı!

[1585] الْقُرى (şehirler) ifadesindeki Lâm-ı tarif, bu şehirlerin "Biz hangi şehre bir peygamber göndermişsek" [A'râf 7/94] âyetinde söz edilen şehirler olduğuna işaret eder. Sanki şöyle demiştir: İşbu şehirlerin, peygamberleri yalanlamış ve helâk edilmiş olan halkları, nankörce inkâr etmek yerine iman etseler ve günah işlemek yerine günahtan sakınsalardı "elbette üzerlerine gökten ve yerden bereket kapıları açardık" onlara her yönden hayırlar verirdik. Bir görüşe göre burada yağmur ve bitkiler kastedilmiştir. "Fakat yalanladılar... Biz de" kötü amelleri sebebiyle "yakalayıverdik onları!" الْقُرى (şehirler) ifadesindeki Lâm-ı tarifin cins ifade etmesi [herhangi bir kenti kasdetmesi] de mümkündür.

[1586] **Şayet** "Bereketleri üzerlerine açmanın anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Tıpkı kapalı kapıların açılmasının işi kolaylaştırması gibi, nimetlerin onlar için kolaylaştırılmasıdır. Nitekim Kur'ân okuyan kişi [ezberini unutur] ve zorlanır da sen kısa bir hatırlatma ile onu işini kolaylaştırırsan, *fetahtü 'ale'l-kāri'* ([ayeti okurken takılan] hâfızın önünü açtım) dersin.

97. Peki, bu şehirlerin halkı, azabımızın onlara geceleyin uyurlarken [ansızın] gelip çatmayacağından emin miydiler?

98. Peki, bu şehirlerin halkı; azabımızın onlara güpegündüz oyunda eğlencede iken gelip çatmayacağından emin miydiler?

بِمُسْتَأْسِدِ القُرْيَان عَافٍ نَبَاتُهُ ۞

وقال:

وَلَكِنَّا نُعِضُّ السَّيْفَ مِنْهَا ۞ بِأَسْوَقَ عَافِيَاتِ الشَّحْمِ كُومِ

[١٥٨٤] {وَّقَالُوا قَدْ مَسَّ آبَاءَنَا الضَّرَّاءُ والسَّرَّاءُ}، يعني وأبطرتهم النعمة وأشروا، فقالوا: هذه عادة الدهر، يعاقب في الناس بين الضراء والسراء؛ وقد مسّ آباؤنا نحو ذلك، وما هو بابتلاء من الله لعباده. فلم يبق بعد ابتلائهم بالسيئات والحسنات إلاّ أن نأخذهم بالعذاب {فأَخَذْنَاهُمْ} أشدّ الأخذ وأفظعه، وهو أخذهم فجأة من غير شعور منهم.

٩٦-﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالأَرْضِ وَلَكِنْ كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

[١٥٨٥] اللام في القرى: إشارة إلى القرى التي دلّ عليها قوله {وَمَا أَرْسَلْنَا في قَرْيَةٍ من نَبِيٍّ} [الأعراف: ٩٤]. كأنه قال: ولو أنّ أهل تلك القرى الذين كذبوا وأهلكوا {آمَنُوا} بدل كفرهم {واتَّقَوْا} المعاصي مكان ارتكابها {لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ} لآتيناهم بالخير من كل وجه. وقيل: أراد المطر والنبات {وَلَكِنْ كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُمْ} بسوء كسبهم. ويجوز أن تكون اللام في القرى للجنس.

[١٥٨٦] فإن قلت: ما معنى فتح البركات عليهم؟ قلت: تيسيرها عليهم كما ييسر أمر الأبواب المستغلقة بفتحها. ومنه قولهم: فتحت على القارئ إذا تعذرت عليه القراءة فيسرتها عليه بالتلقين.

٩٧-﴿أَفَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرَى أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا بَيَاتًا وَهُمْ نَائِمُونَ﴾

٩٨-﴿أَوَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرَى أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا ضُحًى وَهُمْ يَلْعَبُونَ﴾

[1587] *Beyât*^{en} ifadesi, gecelemek (*el-beytûte*) anlamında olabilir; bu mânada *bâte beyât*^{en} denilir. “Azabımız kendilerine gece uyurlarken ya da öğleyin dinlenirlerken (aniden) gelip çatmıştır” [A‘râf 7/4] âyetinde de aynı kullanım vardır. *Beyât*^{en} kelimesinin gece baskını (*tebyît*) anlamında olması da mümkündür. Bu durumda kelime tıpkı *selâm*^{en} kökünden *teslîm* kelimesinin türemesi gibidir. Bu mânada, *beyyetehu'l-'aduvv*^{u} *beyât*^{en} (düşman ona bir gece baskını yaptı) denilir. Yine “azabımız onlara gece uyku vaktinde (*vakte beyât*^{in}) ya da gece baskınına uğramış vaziyette (*mubeyyet*^{en}) veya gece baskınına uğramış kimseler olarak (*mubeyyetîne*) geldi” anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. *Tebyît*^{en} anlamında da olabilir; sanki *en yubeyyitehum be'sunâ beyât*^{en} (azabımız onlara bir gece vakti gece baskını olarak geldi) denilmiştir.

[1588] ضُحًى kelimesi zarf olduğu için mansuptur. Bu kelime *etânâ duha*^{n} (kuşluk vakti bize geldi) ve *etânâ duhayy*^{en} ve *etânâ dahâ'*^{en} şeklinde kullanılır. *ed-Duhâ* aslında güneşin doğduğu ve yükseldiği zamanki ışığına denilir. أَفَأَمِنَ ve أَوَأَمِنَ kelimelerindeki Fâ ve Vav atıf harfleri olup, başına yadırgama Hemze'si gelmiştir. **Şayet** “Peki, bunlar neye atfedilmiştir ve neden bunlardan ilkinde Fâ ile, ikincisinde Vav ile atıf yapılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Kendisine atıf yapılmış olan ifade فَأَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً ifadesidir. وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرٰى ifadesinden يَكْسِبُونَ ifadesine kadarki bölüm [yani 96. âyet], kendisine atıf yapılan ifade ile atfedilmiş ifade arasında bir ara cümle olarak gelmiştir. Fâ ile atıf yapılmasının sebebi, anlamın “onlar şöyle şöyle yaptılar, biz de onları ansızın yakalayıverdik! Şimdi bundan sonra bu şehir halkları, azabımızın kendilerine geceleyin ya da kuşluk vakti gelmesinden emin midirler?” şeklinde olmasıdır. أَوَأَمِنَ *ev* edatı ile atıf yapılarak *ev emine* şeklinde de okunmuştur. “Oyunda eğlencede iken” yani adeta oyun oynar gibi, kendilerine hiçbir fayda sağlamayacak şeylerle meşgul iken.

99. Yoksa bunlar Allah'ın ‘tertib'inden de mi emindiler?! Oysa hüsrana uğrayacak bir toplumdan başkası Allah'ın tertibinden emin olmaz.

[1589] **Şayet** “Neden أَفَأَمِنُوا buyurarak Fâ ile atıf yapmaya dönmüştür?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade [97. âyetin başındaki] أَفَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرٰى ifadesinin tekrarıdır. مَكْرَ اللّٰهِ (Allah'ın ‘tertib'i) ifadesi Allah'ın, kulu hiç fark etmeyeceği bir şekilde yakalaması, onu adım adım helâke sürüklemesi [*istidrâc*] anlamında bir isti‘âredir. Dolayısıyla, aklı başında insanın Allah'ın tertibinden korkusu; tıpkı çok kuvvetli olan düşmanının tertibinden, gece baskınından ve pusuşundan korkan bir savaşçının duyduğu korku gibi olmalıdır.

[١٥٨٧] البيات يكون بمعنى البيتوتة؛ يقال: بات بياتًا. ومنه قوله تعالى {فَجَاءهَا بَأْسُنَا بيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ} [الأعراف: ٤]. وقد يكون بمعنى التبييت، كالسلام بمعنى التسليم. يقال: بيته العدو بياتًا، فيجوز أن يراد: أن يأتيهم بأسنا بائتين، أو وقت بيات، أو مبيتًا، أو مبيتين؛ أو يكون بمعنى تبييتًا، كأنه قيل: أن يبيتهم بأسنا بياتًا.

٥ [١٥٨٨] و{ضُحًى} نصب على الظرف. يقال: أتانا ضحى، وضحيا، وضحاء والضحى - في الأصل - اسم لضوء الشمس إذا أشرقت وارتفعت. والفاء والواو في {أَفَأَمِنَ} و{أَوَ أَمِنَ} حرفا عطف دخلت عليهما همزة الإنكار. فإن قلت: ما المعطوف عليه؟ ولم عطفت الأولى بالفاء والثانية بالواو؟ قلت: المعطوف عليه قوله {فَأَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً} وقوله {وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى} [الأعراف: ٩٦] إلى {يَكْسِبُونَ} وقع ١٠ اعتراضًا بين المعطوف والمعطوف عليه. وإنما عطف بالفاء، لأنّ المعنى: فعلوا وصنعوا فأخذناهم بغتة، أبعد ذلك أمن أهل القرى أن يأتيهم بأسنا بياتًا وأمنوا أن يأتيهم بأسنا ضحى؟ وقرئ: أو أمن على العطف بأو. {وَهُمْ يَلْعَبُونَ} يشتغلون بما لا يجدي عليهم كأنهم يلعبون.

٩٩-﴿أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللهِ فَلا يَأْمَنُ مَكْرَ اللهِ إلا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ﴾

١٥ [١٥٨٩] فإن قلت: فلم رجع فعطف بالفاء قوله {أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللهِ}؟ قلت: هو تكرير لقوله {أَفَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرَى} [الأعراف: ٩٧]. ومكر الله: استعارة لأخذه العبد من حيث لا يشعر، ولاستدراجه. فعلى العاقل أن يكون في خوفه من مكر الله، كالمحارب الذي يخاف من عدوّه الكمين، والبيات والغيلة.

Rebî’ b. Huseym’in [v. 65/685] kızının, kendisine, “Neden insanlar uyurken sen uyumuyorsun?” diye sorduğu, onun da, “Kızım, baban ansızın gelecek bir gece baskınından korkuyor!” dediği nakledilmiştir ki o bu sözüyle “Azabımızın onlara geceleyin uyurlarken [ansızın] gelip çatmayacağından emin miydiler?” [A‘râf 7/97] âyetini kasdetmiştir.

100. Eski ahalisinden sonra yeryüzüne mirasçı olanlara [sözgelimi Mekke Müşriklerine]; ‘dilediğimiz takdirde günahlarından dolayı onları da cezalandırabilecek olmamız’ doğru yolu göstermiyor mu?! [Kendi tutum ve davranışları yüzünden] kalplerini mühürlediğimiz içindir ki kulak vermiyorlar.

[1590] أَوَلَمْ يَهْدِ ifadesi Ya ile okunduğu zaman أَنْ لَوْ نَشاءُ ifadesi bunun fâ‘ili olarak merfû‘ olur ve anlam şöyle olur: “Memleketlerinden kendilerinden önce yaşayan kimselerin vârisleri olarak yerleşmiş bulunan kimselere bu durum, yani dilediğimiz takdirde onları da tıpkı kendilerinden öncekiler gibi günahları sebebiyle cezalandırabilecek ve eskileri helâk ettiğimiz gibi onlara vâris olanları da helâk edecek olmamız, doğru yolu göstermiyor mu?” Ancak Nûn ile *e-ve lem **nehdi*** okunduğu zaman أَنْ لَوْ نَشاءُ mansup olur ve adeta şöyle denilmiş olur: “Allah işte bu duruma vâris olanlara yol göstermiş değil midir, yani onlara ‘dilediğimiz takdirde günahlarından dolayı onları da tıpkı kendilerinden öncekileri cezalandırmış olduğumuz gibi cezalandırabilecek olduğumuzu’ beyan etmiş değil miyiz?” Nitekim *hidâyet* fiilinin Lâm ile geçişli [لِلَّذِينَ] yapılmış olmasının sebebi, beyan etmek anlamında kullanılmış olmasıdır.

[1591] **Şayet** “وَنَطْبَعُ عَلى قُلُوبِهِمْ ifadesi neye taalluk eder?” **dersen şöyle derim:** Bu konuda birkaç farklı değerlendirme söz konusudur. İlkine göre أَوَلَمْ يَهْدِ ifadesinin anlamının delâlet ettiği şeye atfedilmiştir ve sanki “onlar hidayetten gafil kalır, biz de kalplerini mühürleriz” anlamındadır. İkincisine göre ise يَرِثُونَ الْأَرْضَ ifadesine ma‘tûf olabilir ya da herhangi bir şeye ma‘tûf olmayıp وَنحن نَطْبَعُ عَلي قُلُوبِهِمْ (ve biz onların kalplerini mühürleriz) anlamında olabilir. **Şayet** “لَوْ نَشاءُ (istesek) fiili *lev şi’nâ* (istemiş olsaydık) mânasında olduğu gibi, وَنَطْبَعُ (mühürleriz) fiili de *ve taba‘nâ* (ve mühürledik) anlamında ve أَصَبْناهُمْ fiiline ma‘tûf olabilir mi?” **dersen şöyle derim:** Anlam [“… dilesek günahları yüzünden onları da cezalandırabilecek ve kalplerini mühürleyebilecek olmamız …” mealinde olacağından] bunu desteklemez; çünkü âyette sözü edilenlerin kalpleri mühürlü olup kendilerinden öncekilerin günah işleme ve günahlar yüzünden azaba maruz kalma özelliğine sahiptirler. Oysa bu şekilde [muzari fiilin mazi anlamında değerlendirilmesi şeklinde] bir yorum onların böyle bir özellikten yoksun oldukları ve şayet Allah Teâlâ dilerse bu özelliğe sahip olacakları anlamına gelir.

وعن الربيع بن خُثَيم: أن ابنته قالت له: ما لي أرى الناس ينامون ولا أراك تنام؟ فقال: يا بنتاه، إنّ أباك يخاف البيات. أراد قوله {أَن يَأْتِيَهُم بَأْسُنَا بَيَاتًا}.

١٠٠-﴿أَوَلَمْ يَهْدِ لِلَّذِينَ يَرِثُونَ الأَرْضَ مِنْ بَعْدِ أَهْلِهَا أَنْ لَوْ نَشَاءُ أَصَبْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَنَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لا يَسْمَعُونَ﴾

٥ [١٥٩٠] إذا قرئ «أَوَلَمْ يَهْدِ» بالياء كان {أَنْ لَوْ نَشَاءُ} مرفوعًا بأنه فاعله؛ بمعنى: أو لم يهد للذين يخلفون من خلا قبلهم في ديارهم ويرثون أرضهم هذا الشأن، وهو أنّا لو نشاء أصبناهم بذنوبهم، كما أصبنا من قبلهم، وأهلكنا الوارثين كما أهلكنا المورّثين. وإذا قرئ بالنون، فهو منصوب كأنه قيل: أوَلَمْيهدِ الله للوارثين هذا الشأن؛ بمعنى: أو لم نبين لهم أنا {لَوْ نَشَاءُ أَصَبْنَاهم بِذُنُوبِهِمْ} كما
١٠ أصبنا من قبلهم. وإنما عدّى فعل الهداية باللام، لأنه بمعنى التبيين.

[١٥٩١] فإن قلت بم تعلق قوله تعالى {وَنَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِهِمْ}؟ قلت: فيه أوجه؛ أن يكون معطوفًا على ما دلّ عليه معنى {أَوَلَمْ يَهْدِ}. كأنه قيل: يغفلون عن الهداية، ونطبع على قلوبهم. أو على {يَرِثُون الأرض}. أو يكون منقطعًا بمعنى: ونحن نطبع على قلوبهم. فإن قلت: هل يجوز أن يكون {وَنَطْبَعُ} بمعنى وطبعنا،
١٥ كما كان {لَوْ نَشَاءُ} بمعنى: لو شئنا، ويعطف على {أَصَبْنَاهُمْ}؟ قلت: لا يساعد عليه المعنى، لأن القوم كانوا مطبوعًا على قلوبهم موصوفين بصفة من قبلهم من اقتراف الذنوب والإصابة بها. وهذا التفسير يؤدي إلى خلوهم عن هذه الصفة، وأن الله تعالى لو شاء لاتصفوا بها.

101. İşte, kendilerine dair bazı önemli haberleri sana anlattığımız bu şehirler... Peygamberleri, bunlara apaçık deliller getirmişlerdi, fakat baştan (düşünmeden) yalanlayıverdikleri şeye bir daha da iman edemediler! İnkârcı nankörlerin kalplerini Allah işte böyle mühürler.

[1592] تِلْكَ الْقُرى نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبائِها; mübtedâ [تِلْكَ], haber [الْقُرى] ve halden [نَقُصُّ عَلَيْكَ] müteşekkil olma noktasında tıpkı هذا بَعْلِي شَيْخاً ("şu kocam da bir ihtiyar" [Hûd 11/72]) âyeti gibidir. الْقُرى'nın تِلْكَ'nin sıfatı olması, نَقُصُّ'nun da haberin ardından gelen ikinci bir haber olması da mümkündür[100]. **Şayet** "İşte bunlar şehirlerdir' [تِلْكَ الْقُرى] ifadesinin anlamı nedir? Bu nasıl tam anlam / tam yargı ifade eden bir söz olabilmektedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, tam bir yargı ifade eden bir sözdür ancak "şehirler"in bir hal ifadesi ile kayıtlandırılması şartıyla. Tıpkı *huve'r-raculü'l-kerîm*[u] (Odur kerem sahibi adam) ifadesi[nin ancak *racul* (adam) kelimesinin *el-kerîm*u (kerem sahibi) sıfatı ile kayıtlandırılması durumunda anlamlı bir söz olmasına] benzer. "Peki, bu şehirler hakkında نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبائِها (sana onların bazı önemli haberlerini anlatırız) şeklinde bir haber verilmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim** mâna şöyledir: Sana bu mezkûr şehirlerin bazı haberlerini anlatıyoruz ancak onların sana anlatmadığımız daha başka haberleri de var.

[1593] فَما كانُوا لِيُؤْمِنُوا (iman edemediler) yani Allah'ın -peygamberler gelmeden önce yalanlamakta oldukları- âyetlerine dair 'peygamberleri açık kanıtlar getirdikleri zaman inanmadılar' ya da daha ilk başta peygamberler kendilerine getirdiği zaman inkâr etmiş oldukları şeye 'ömürlerinin sonuna kadar inanamadılar.' Yani peygamberlerin gelişlerinden ömürlerinin sonlarına kadar ısrarla yalanlamaya devam ettiler. Sonuçta, kendilerine tekrar tekrar öğüt ve nasihatte bulunulmuş, art arda kanıtlar getirilmiş olmasına rağmen küfür ve inatları yumuşamadı; yalanlamaktan vazgeçmediler. لِيُؤْمِنُوا'daki Lâm, olumsuzlamayı pekiştirir ve imanın onların bu küfürde ısrarcı hallerine tamamen ters olduğu anlamı verir. Mücâhid b. Cebr'den [v. 103/721] nakledildiğine göre bu tıpkı, "Geri döndürülselerdi, yine kendilerine yasaklanan şeylere dönerlerdi!" [En'âm 6/28] âyeti gibidir.

[1594] Kâfirlerin kalbini "işte böyle" şiddetli bir mühürleyişle "mühürleriz."

100 İlkinde anlam "İşte bunlar, kendilerine dair bazı önemli haberleri sana anlattığımız şehirlerdir." şeklinde iken, ikincide şöyle olmaktadır: "Bu şehirler, işte onlara dair bazı önemli haberleri sana anlatıyoruz." / ed.

١٠١-﴿تِلْكَ الْقُرَى نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَائِهَا وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا مِنْ قَبْلُ كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللهُ عَلَى قُلُوبِ الْكَافِرِينَ﴾

[١٥٩٢] {تِلْكَ الْقُرَى نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنبَائِهَا} كقوله {هَذَا بَعْلِي شَيْخًا} [هود: ٧٢] في أنه مبتدأ وخبر وحال. ويجوز أن يكون {القرى} صفة لتلك و{نَقُصُّ} خبرًا، وأن يكون {القرى نَقُصُّ} خبرًا بعد خبر. فإن قلت: ما معنى: {تِلْكَ الْقُرَى} حتى يكون كلامًا مفيدًا؟ قلت: هو مفيد، ولكن بشرط التقييد بالحال كما يفيد بشرط التقييد بالصفة في قولك: هو الرجل الكريم. فإن قلت: ما معنى الإخبار عن القرى بـ{نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَائِهَا}؟ قلت: معناه: أن تلك القرى المذكورة نقص عليك بعض أنبائها، ولها أنباء غيرها لم نقصها عليك.

[١٥٩٣] {فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا} عند مجيء الرسل بالبينات بما كذبوه من آيات الله من قبل مجيء الرسل، أو فما كانوا ليؤمنوا إلى آخر أعمارهم بما كذبوا به أوّلًا حين جاءتهم الرسل، أي استمروا على التكذيب من لدن مجيء الرسل إليهم إلى أن ماتوا مصرين، لا يرعوون ولا تلين شكيمتهم في كفرهم وعنادهم مع تكرار المواعظ عليهم وتتابع الآيات. ومعنى اللام تأكيد النفي وأنّ الإيمان كان منافيًا لحالهم في التصميم على الكفر. وعن مجاهد: هو كقوله {وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ} [الأنعام: ٢٨].

[١٥٩٤] {كَذَلِكَ} مثل ذلك الطبع الشديد نطبع على قلوب الكافرين.

102. Biz bunların çoğunda ahde vefa görmedik, çoğunu da gerçekten fâsık bulduk.

[1595] "Biz bunların çoğunda ahde vefa görmedik" cümlesindeki "bunların" zamiri mutlak anlamda bütün insanlara işaret eder, yani insanların çoğunda ahde vefa görmedik, çoğu Allah'ın ahdini, ona verdikleri iman ve takva sözünü bozdular; fakat durum şudur ki "çoğunu da gerçekten fâsık bulduk" yani Allah'a itaatten çıkmış, isyankâr kimseler olarak. Bu âyet bir ara söz kabilindendir. Bu zamirin, daha önceki âyetlerde kendilerinden söz edilmiş olan toplumlara işaret ediyor olması ve anlamının "Onlar zor ve korku zamanlarında 'eğer bizi kurtarırsan kesinlikle iman edeceğiz!' diyerek Allah'a söz verdiler sonra Allah onları kurtardı fakat sözlerinden döndüler" şeklinde olması da mümkündür. Bunun benzeri, Firavun kavminin Mûsâ *Aleyhisselâm*'a "Ey Mûsâ! Seninle yaptığı ahde göre bizim için Rabbine dua et. Bu azabı üzerimizden kaldırırsan, kesinlikle sana iman edeceğiz ve İsrâiloğullarını seninle birlikte salıvereceğiz!" dedikleri gibi. "Fakat ulaşacakları bir süreye kadar azabı üzerlerinden kaldırınca, verdikleri sözden cayıveriyorlardı!" [A'râf 7/134-135]. وَجَدْنَا ve وَإِنْ وَجَدْنَا ifadelerindeki *vucûd*, bilme anlamındadır; nitekim *vecedtü Zeyd*^{en} *ze'l-hıfâz*^{i} (Zeyd'i dikkatli, titiz buldum) denilir. Bunun delili ise -sadece mübtedâ, haber ve bunlara dâhil olan fiillerde bulunması mümkün olan- [İnne'den] hafifletilmiş İn ile Lâm-ı fârika gelmiş olmasıdır.

103. Daha sonra, bunların ardından Mûsâ'yı Firavun ve kurmaylarına mucizelerimizle gönderdik fakat onlara zulmettiler. Ama bak! Bozucuların sonu nice oldu.

104. Mûsâ dedi ki: "Ey Firavun! Ben Âlemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir peygamberim."

105. "Allah hakkında gerçek neyse sadece onu söylemek benim işimdir!.. Rabbinizden size apaçık bir mucize getirdim; o halde, İsrâiloğullarını benimle birlikte salıver [de Mısır'dan çıkalım]."

[1596] "Bunların ardından"daki zamir, "Peygamberleri bunlara apaçık kanıtlar getirmişlerdi." [A'râf 7/101] âyetindeki "peygamberler"e ya da [kendilerine apaçık deliller getirilen] "toplumlar"a râcidir. فَظَلَمُوا بِها âyetlerimizi inkâr ettiler anlamına gelir; *zulüm* küfür yerine kullanılmıştır. Çünkü bunlar aynı *vadi*deki fiillerdir. Nitekim Allah Teâlâ, "şirk, gerçekten büyük bir zulümdür" [Lokmân 31/13] buyurmuştur. Yine فَظَلَمُوا بِها "insanlara bu sebeple, yani onları korkutup hak yoldan alıkoyarak, müminlere eziyetler ederek zulmettiler" anlamına da gelebilir.

١٠٢-﴿وَمَا وَجَدْنَا لأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ وَإِنْ وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ﴾

[١٥٩٥] {وَمَا وَجَدْنَا لِأَكْثَرِهِم مِنْ عَهْدٍ} الضمير للناس على الإطلاق، أي وما وجدنا لأكثر الناس من عهد، يعني أنّ أكثرهم نقض عهد الله وميثاقه في الإيمان والتقوى. {وَإِن وَجَدْنَا} وإنّ الشأن والحديث وجدنا أكثرهم فاسقين، خارجين عن الطاعة مارقين. والآية اعتراض؛ ويجوز أن يرجع الضمير إلى الأمم المذكورين، وأنهم كانوا إذا عاهدوا الله في ضرّ ومخافة، لئن أنجيتنا لنؤمننّ، ثم نجّاهم نكثوا كما قال قوم فرعون لموسى عليه السلام: {لَئِن كَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ} إلى قوله {إِذَا هُمْ يَنكُثُونَ} [الأعراف: ١٣٥]. والوجود بمعنى العلم، من قولك: وجدت زيدًا ذا الحفاظ، بدليل دخول إن المخففة، واللام الفارقة. ولا يسوغ ذلك إلاّ في المبتدإ والخبر، والأفعال الداخلة عليهما.

١٠٣-﴿ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ مُوسَى بِآيَاتِنَا إِلَى فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ فَظَلَمُوا بِهَا فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ﴾

١٠٤-﴿وَقَالَ مُوسَى يَا فِرْعَوْنُ إِنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٠٥-﴿حَقِيقٌ عَلَى أَنْ لا أَقُولَ عَلَى اللهِ إِلا الْحَقَّ قَدْ جِئْتُكُمْ بِبَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَرْسِلْ مَعِيَ بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾

[١٥٩٦] {مِنْ بَعْدِهِمْ} الضمير للرسل في قوله {وَلَقَدْ جَاءتْهُمْ رُسُلُهُم} [الأعراف: ١٠١]، أو للأمم. {فَظَلَمُوا بِهَا} فكفروا بآياتنا. أجرى الظلم مجرى الكفر، لأنهما من وادٍ واحد؛ {إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ} [لقمان: ١٣]؛ أو فظلموا الناسَ بسببها حين أوعدوهم وصدّوهم عنها، وآذوا من آمن بها،

Ayrıca Allah'ın âyetlerine iman etmek zorunlu olduğu halde onlar bu âyetleri inkâr etmişlerdir, dolayısıyla onların iman yerine küfrü koymuş olmaları *zulüm* olmuştur; işbu sebeple فَظَلَمُوا بِهَا denilmiş, yani küfrü uygun olmayan yere, iman yerine koyarak zulmettiler denilmiştir.

[1597] Fars krallarına *kisrâ* denildiği gibi Mısır krallarına da *firavun* denilir. Mûsâ *Aleyhisselâm* ["Ey Firavun!" derken] bir bakıma "Ey Mısır Kralı!" demiş olmaktadır. Bu Firavun'un ismi Kābûs imiş. Velîd b. Mus'ab b. Reyyân olduğu de söylenmektedir.

[1598] حَقِيقٌ على أَنْ لا أَقُولَ عَلَى اللهِ إِلاَّ الْحَقَّ ifadesinde dört kıraat bulunmaktadır.

* Meşhur okuyuş [حَقِيقٌ عَلَى أَنْ لا أَقُولَ...];

* Nâfi' kıraati: حَقِيقٌ عَلَيَّ أَنْ لا أَقُولَ... (Bana düşen, Allah hakkında gerçek neyse sadece onu söylemektir);

* İbn Mes'ûd [v. 32/653] kıraati: حَقِيقٌ أَنْ لا أَقُولَ... ([Bana] Allah hakkında gerçek neyse sadece onu söylemem yakışır);

* Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654] kıraati: حَقِيقٌ بِأَنْ لا أَقُولَ... ([Ben] Allah hakkında gerçek neyse sadece onu söylemeye lâyık biriyimdir).

Meşhur okuyuş [حَقِيقٌ على أَنْ لا أَقُولَ] sorunlu olmakla birlikte, birkaç şekilde izah edilebilir:

* Bunlardan birincisi حَقِيقٌ عَلى أَنْ لا أَقُولَ عَلَى اللهِ إِلاَّ الْحَقَّ cümlesinde, anlam karışıklığından emin olunduğu için, cümledeki unsurların yerlerinin değiştirilmiş olmasıdır. Şairin;

[mot-a-mot] "Dev cüsseli kızıllarla bedbaht olur mızraklar!"

şeklindeki ifadesinde de bunun bir örneği söz konusudur. Şair وَتَشْقَى الضَّيَاطِرَةُ بِالرِّمَاحِ [Mızraklarla bedbaht olur dev cüsseli kızıllar!] demek istemiş, [fakat الضَّيَاطِرَةُ kelimesi ile الرِّمَاحُ kelimesinin yerlerini değiştirmiştir]. Burada; حَقِيقٌ عَلَى... kıraatinde de, tıpkı Nâfi' kıraatinde olduğu gibi,...**حَقِيقٌ عَلَيَّ** (Bana düşen…) anlamı kastedilmiştir.

* İkincisi: Senden hiç ayrılmayacak şekilde sana bağlanan şeye sen de ayrılmaz biçimde bağlanırsın. Gerçeği söylemek Mûsâ *Aleyhisselâm*'a 'olmazsa olmaz' bir görev olarak terettüp edince, ona da sadece hakkı söylemek yakışır olmuş; bu, kendisinin ayrılmaz parçası haline gelmiştir.

* Üçüncüsü: *Hakīk*[un] kelimesinin, ['Alâ ile kullanılan] *harîs*[un] (gayretkeş) anlamını içermesidir. Tıpkı [Sîbeveyhi'ye ait] *el-Kitâb*'daki beyitte *heyyecenî* (beni harekete geçirdi) ifadesinin *zekkeranî* (bana hatırlattı) anlamını içerecek şekilde kullanılması gibi.

ولأنه إذا وجب الإيمان بها فكفروا بدل الإيمان كان كفرهم بها ظلمًا، فلذلك قيل: فظلموا بها، أي كفروا بها واضعين الكفر غير موضعه، وهو موضع الإيمان.

[١٥٩٧] يقال: لملوك مصر: الفراعنة، كما يقال لملوك فارس: الأكاسرة. فكأنه قال: يا ملك مصر! وكان اسمه قابوس. وقيل: الوليد بن مصعب بن الريان.

٥ [١٥٩٨] {حَقِيقٌ عَلى أَنْ لَا أَقُولَ عَلَى اللهِ إِلَّا الْحَقَّ} فيه أربع قراآت:

- المشهورة؛
- و«حَقِيقٌ عَليَّ أَنْ لاَ أَقُولَ»، وهي قراءة نافع؛
- و«حَقِيقٌ أَنْ لاَ أَقُولَ»، وهي قراءة عبد الله؛
- و«حَقِيقٌ بِأَنْ لاَ أَقُولَ»، وهي قراءة أبيّ.

١٠ وفي المشهورة إشكال، ولا تخلو من وجوه؛ أحدها: أن تكون مما يقلب من الكلام لأمن الإلباس، كقوله:

وَتَشْقَى الرِّمَاحُ بِالضَّيَاطِرَةِ الْحُمْرِ ۞

ومعناه: وتشقى الضياطرة بالرماح. «وحقيق عليَّ أن لا أقول» وهي قراءة نافع. والثاني: أنّ ما لزمك فقد لزمته، فلما كان قول الحق حقيقًا ١٥ عليه كان هو حقيقًا على قول الحق، أي لازمًا له. والثالث: أن يضمن {حَقِيقٌ} معنى حريص، كما ضمن «هيجني» معنى ذكرني في بيت الكتاب.

* Dördüncüsü -ki Kur'ân nükteleri açısından en uygun ve en doğru izah budur- Musa *Aleyhisselâm* bu sözü söylerken kendisini tam bir doğruluk ile nitelemiştir. Hele, "Ben âlemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir elçiyim." sözüne Allah düşmanı Firavun; "Yalan söylüyorsun!" diye karşılık verince o da "Sadece gerçekleri söylemek, benim işimdir!" Yani 'Hakikati söyleme'nin benim tarafından yerine getirilmesi gerekir; hakikatin dili olsaydı beni sözcü tayin ederdi; kendisini benden başkasının dile getirmesine razı olmazdı." demiştir.

[1599] "İsrâiloğullarını benimle birlikte salıver", onları serbest bırak da benimle birlikte asıl vatanları olan, atalarının doğum yeri olan kutsal topraklara dönsünler. [Arz-ı Mukaddes, onların vatanıdır] zira Yûsuf *Aleyhisselâm* vefat edip de soyundan gelenler tükenince Firavun onların soylarını hâkimiyeti altına alıp esir etmişti; Allah da onları Musa *Aleyhisselâm* ile kurtardı. Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın Mısır'a girdiği gün ile Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın girdiği gün arasında dört yüz yıllık bir süre vardı.

106. Dedi ki: "Bir mucize getirdiysen göster onu, doğru söyleyenlerden isen!"

107. O da bunun üzerine asasını bıraktı... Bir de ne görsünler; basbayağı bir ejderha!..

108. Elini çıkardı... Bir de ne görsünler; seyredenlere bembeyaz görünüyor!..

[1600] **Şayet** "Firavun ona 'bir mucize *getirdi*ysen' dedikten sonra nasıl فَأْتِ بِهَا (haydi *getir* onu) demiştir?" **dersen şöyle derim:** Mâna şöyledir: Eğer seni gönderen tarafından sana bir mucize verildiyse haydi getir onu; huzuruma çıkar ki iddian doğrulansın, doğru konuştuğun ispat edilmiş olsun.

[1601] "Basbayağı bir ejderha!" Yani ejderha olduğu konusunda hiçbir kuşku yok, açık ve net bir şekilde ejderha olduğu ortada. Rivayete göre bu (ثعبان) ejderha; erkek, tüylü ve ağzı açık, iki çenesi arasında seksen dirsek boyu mesafe olan bir ejderhaymış! Alt çenesini yere, üst çenesini sarayın surlarının üzerine koymuş ve Firavun'a yönelip onu yutmak istemiş; Firavun korkuyla tahtından sıçrayıp kaçmış ve altına kaçırmış -ki o güne kadar hiç altına kaçırmamışmış-; insanlar da korkup kaçışmış, bağrışmışlar; ejderha, onlara doğru bir hamle yapıp hepsini devirmiş ve izdihamda ezilerek yirmi beş bin kişi ölmüş! Firavun da saraya girip "Ey Mûsâ! Şunu dizginlersen sana inanır; İsrâiloğullarını seninle birlikte gönderirim!" demiş. Mûsâ *Aleyhisselâm* da onu eline almış ve o da tekrar asâya dönüşmüş…

والرابع: وهو الأوجه الأدخل في نكت القرآن: أن يغرق موسى في وصف نفسه بالصدق في ذلك المقام لا سيما وقد روي أنّ عدو الله فرعون قال له - لما قال: {إِنِّى رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ} - كذبت، فيقول: أنا حقيق عليَّ قول الحق، أي واجب على قول الحق أن أكون أنا قائلَه والقائمَ به، ولا يرضى إلاّ بمثلي ناطقًا به.

٥ [١٥٩٩] {فَأَرْسِلْ مَعِيَ بَنِى إسرائيلَ} فخلهم حتى يذهبوا معي راجعين إلى الأرض المقدّسة التي هي وطنهم ومولد آبائهم. وذلك أن يوسف عليه السلام لما توفي وانقرضت الأسباط، غلب فرعون نسلهم واستعبدهم، فأنقذهم الله بموسى عليه السلام، وكان بين اليوم الذي دخل يوسف مصر واليوم الذي دخله موسى أربعمائة عام.

١٠ ١٠٦-﴿قَالَ إِنْ كُنْتَ جِئْتَ بِآيَةٍ فَأْتِ بِهَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

١٠٧-﴿فَأَلْقَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُبِينٌ﴾

١٠٨-﴿وَنَزَعَ يَدَهُ فَإِذَا هِيَ بَيْضَاءُ لِلنَّاظِرِينَ﴾

[١٦٠٠] فإن قلت: كيف قال له: {فَأْتِ بِهَا} بعد قوله {قَالَ إِن كُنتَ جِئْتَ بآيةٍ}؟ قلت: معناه إن كنت جئت من عند من أرسلك بآية فأتني بها وأحضرها عندي لتصحّ ١٥ دعواك ويثبت صدقك.

[١٦٠١] {ثُعْبَانٌ مُبِينٌ} ظاهر أمره، لا يشك في أنه ثعبان. وروي أنه كان ثعبانًا ذكرًا أشعر فاغرًا فاه بين لَحْييه ثمانون ذراعًا، وضع لحيه الأسفل في الأرض ولَحْيه الأعلى على سور القصر، ثم توجه نحو فرعون ليأخذه فوثب فرعون من سريره وهرب، وأحدث ولم يكن أحدث قبل ذلك، وهرب الناس وصاحوا، وحمل على الناس فانهزموا فمات ٢٠ منهم خمسة وعشرون ألفًا قتل بعضهم بعضًا، ودخل فرعون البيت وصاح: يا موسى، خذه وأنا أومن بك وأرسلُ معك بني إسرائيل، فأخذه موسى فعاد عصى.

[1602] **Şayet** “لِلنَّاظِرِينَ (seyredenlere) ifadesi neye taalluk eder?” **dersen şöyle derim:** بَيْضَاءُ (bembeyaz) kelimesine taalluk eder; anlam şöyledir: “Bir de baktı ki o, seyredenlere bembeyaz görünüyor.” Seyredenlere bembeyaz görünmesinin yegâne yolu da beyazlığının çok sıradışı bir beyazlık olması, tıpkı seyircilerin sıradışı olayları izlemek üzere toplandığı gibi onun beyazlığını görmek için de toplanmalarıdır. Nitekim rivayete göre elini Firavun’a gösterip “Bu nedir?” diye sormuş, o da “Senin elin” deyince, elini koynuna sokmuş -ki üzerinde yün bir kıyafet bulunuyormuş- ve çıkardığında, ‘el’in; nuranî bir beyazlıkta ve Güneş ışığından daha baskın ve nuranî bir beyazlıkta olduğu görülmüş. Hem de Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın teni bayağı esmermiş.

109. Firavun kavminin ileri gelenleri dediler ki: “Şüphesiz bu, usta bir büyücü!”

110. “Sizi yurdunuzdan çıkarmak istiyor. O halde, ne dersiniz?”

111. Dediler ki: “Onu ve kardeşini alıkoy ve şehirlere toplayıcılar yolla”

112. “da bütün usta sihirbazları sana getirsinler.”

[1603] “Şüphesiz bu, usta bir büyücü” yani sihri iyi bilen, mahir bir sihirbazdır; insanların gözünü aldatmacaları ile boyamış ve onları, asasını yılan olarak, esmer elini de bembeyaz olarak görmelerini sağlayacak şekilde yanıltmıştır.

[1604] **Şayet** “Bu ifade, Şu‘arâ sûresinde Firavun’a atıfla onun, ileri gelenlere söylediği bir söz olarak nakledilmiş; burada ise ileri gelenlere atfedilmiştir[?]” **dersen şöyle derim:** Bu sözü hem Firavun hem de onlar söylemişlerdir. Orada Firavun’un sözü, burada ise ileri gelenlerin sözü nakledilmiştir. Ya da bu sözü başlangıçta Firavun söylemiş sonra da ileri gelenler onun bu sözünü sonradan gelenler için tekrarlamışlar veya insanlara duyurmak üzere söylemişlerdir. Hükümdarların âdeti böyledir; çevrelerindeki has adamlarından biri onun bir görüşünü duyar ve diğer has adamlara iletir; onlar da bu sözü avama iletirler. Bu değerlendirmenin delili, onların bu söze karşılık; “Onu ve kardeşini alıkoy ve şehirlere toplayıcılar yolla da bütün usta sihirbazları sana getirsinler.” demiş olmalarıdır. *Sâhir*^{in} (sihirbaz) kelimesi *sehhâr*^{in} (usta sihirbaz) şeklinde de okunmuş olup mâna, “sana onun gibi bilgili tüm mahir sihirbazları getirsinler” ya da “ondan daha iyilerini getirsinler” şeklinde olur. Bu, Kıptîlerle birlikte kotarılmış bir komplo idi.

[١٦٠٢] فإن قلت: بم يتعلق {لِلنَّاظِرِينَ}؟ قلت: يتعلق بـ{بَيْضَاءُ}؛ والمعنى: فإذا هي بيضاء للنظَّارة ولا تكون بيضاء للنظارة إلاّ إذا كان بياضا عجيبًا خارجًا عن العادة، يجتمع الناس للنظر إليه كما تجتمع النظارة للعجائب. وذلك ما يروى أنه أرى فرعون يده وقال: ما هذه؟ قال: يدك، ثم أدخلها جيبه وعليه مدرعة صوف ٥ ونزعها، فإذا هي بيضاء بياضًا نورانيًّا غلب شعاعها شعاع الشمس، وكان موسى عليه السلام آدم شديد الأدمة.

١٠٩-﴿قَالَ الْمَلأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ﴾

١١٠-﴿يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ فَمَاذَا تَأْمُرُونَ﴾

١١١-﴿قَالُوا أَرْجِهْ وَأَخَاهُ وَأَرْسِلْ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ﴾

١٠ ١١٢-﴿يَأْتُوكَ بِكُلِّ سَاحِرٍ عَلِيمٍ﴾

[١٦٠٣] {إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ} أي عالم بالسحر ماهر فيه، قد أخذ عيون الناس بخدعة من خدعه، حتى خيَّل إليهم العصا حية، والآدمَ أبيضَ.

[١٦٠٤] فإن قلت: قد عزى هذا الكلام إلى فرعون في سورة الشعراء، وأنه قاله للملأ وعُزي ههنا إليهم. قلت: قد قاله هو وقالوه هم، فحكى قوله ثَم وقولهم ههنا. ١٥ أو قاله ابتداء فتلقته منه الملأ، فقالوه لأعقابهم. أو قالوه عنه للناس على طريق التبليغ، كما يفعل الملوك؛ يرى الواحد منهم الرأي فيكلم به من يليه من الخاصة ثم تبلغه الخاصة العامة. والدليل عليه أنهم أجابوه في قولهم: {أَرْجِهْ وَأَخَاهُ وَأَرْسِلْ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ يَأْتُوكَ بِكُلِّ سَاحِرٍ عَلِيمٍ}. وقرئ «سَحَّارٍ»، أي يأتوك بكل ساحر مثله في العلم والمهارة، أو بخير منه. وكانت هذه مؤامرة مع القبط.

[1605] فَماذا تَأْمُرُونَ (O halde, ne dersiniz?) ifadesi, biri ile istişare ettiğin zaman kullandığın *emertühû* fiili ve onun sana istişarede bir görüş önerdiği zaman kullandığın *fe-emeranî bi-kezâ* ifadelerinden alınmıştır. Bir görüşe göre bu söz [O halde, ne dersiniz?] Firavun'un sözü olup ileri gelenler ona "Şüphesiz, bu usta bir büyücü! Sizi yurdunuzdan çıkarmak istiyor." dedikleri zaman söylemiştir. Sanki onlara "O halde, ne dersiniz?" denilince onlar da "Onu ve kardeşini alıkoy." demişlerdir. *Erci'hu ve ehāhu*, "Bu ikisini geri bırak, onlar hakkında kanaatin oluşuncaya ve durumlarını gözden geçirinceye kadar beklet." demektir; "onları hapset" anlamında olduğu da söylenmiştir. Hemze ile *erci'hu* şeklinde okunduğu gibi *ercih* şeklinde de okunmuştur. İlki *erce'ehu* (أرجأه ; onu bekletti) fiilinden, ikincisi de *ercâhu* (أرجاه ; ona umut verdi) fiilinden türemiştir.

113. Sihirbazlar Firavun'a geldiler… Dediler ki: "Galip gelen biz olursak, bize bir ödül var değil mi?"

114. "Evet" dedi; "ayrıca şüphesiz benim gözdelerimden olacaksınız!"

[1606] **Şayet** "وَجاءَ السَّحَرَةُ فِرْعَوْنَ فقالُوا (Sihirbazlar Firavun'a geldiler ve dediler ki) buyrulsa olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade bir kişinin "Peki, geldiklerinde ne dediler?" şeklinde bir soru sormuş olduğu varsayılarak bu soruya cevaben "Dediler ki bize bir ödül var değil mi?" şeklinde söylenmiştir. *Ecr^an* galibiyet ödülü demektir. أَإِنَّ لَنا لَأَجْراً (bize bir ödül var değil mi?) ifadesi haber formunda ve büyük ödülün zaten var olduğu, olmasının zorunlu olduğu anlamında إِنَّ لَنا لَأَجْراً şeklinde de okunmuştur ki "Bize mutlaka bir ödül olmalı." demiş olmaktadırlar. *Ecr^an* kelimesinin nekire olması, ödülün büyüklüğünü ifade etmek içindir. Nitekim Araplar, *inne le-hû le-ibil^en* (Bir sürü devesi var!) ve *inne le-hû le-ğanem^en* (Bir sürü koyunu var!) ifadelerinde nekire kelime kullanarak çokluk anlamı kastederler.

[1607] **Şayet** "Şüphesiz benim gözdelerimden olacaksınız' ifadesi neye ma'tûftur?" **dersen şöyle derim:** Hazfedilmiş bir başka ifadeye ma'tûftur ki sorudaki muhakkak anlamı veren harf [Lâm] o hazf edilmiş ifadenin yerini tutmaktadır. Sanki onların "Bizim için herhalde bir ödül vardır?" şeklindeki ifadelerine karşılık "Size elbette ödül var ve sizler gerçekten benim gözdelerimden olacaksınız." denilmiştir. Bununla Firavun şunu kasdetmiştir: Sizi ödüllendirmekle kalmayacağım, ödülle beraber size öyle bir şey vereceğim ki ödül onun yanında az kalır; o da bana yakın olmak ve tâzim görmektir. Çünkü ödül alan, ancak ödülle birlikte saygı görüp, yüceltilirse memnun olur. Rivayete göre Firavun onlara "Huzuruma ilk giren ve en son çıkanlar siz olacaksınız" demiş. Bir başka rivayete göre sihirbazların liderlerini ve üstatlarını çağırıp "Ne ustalıklar sergilediniz bakalım?" diye sorunca "Ona yeryüzünde yaşayan sihirbazlardan hiçbirinin altından kalkamayacağı bir 'numara' yaptık! Bu sihre ancak gökten gelen bir emirle karşı konulabilir… ki bunun altından da biz kalkamayız!" demişler.

[١٦٠٥] وقولهم: {فَمَاذَا تَأْمُرُونَ} من أمرته فأمرني بكذا، إذا شاورته فأشار عليك برأي. وقيل: {قَالَ فَمَاذَا تَأْمُرُونَ} من كلام فرعون؛ قاله للملأ لما قالوا له: {إن هذا لساحر عليم يريد أن يخرجكم}. كأنه قيل: فماذا تأمرون؟ قالوا: أرجئه وأخاه. ومعنى أرجئه وأخاه: أخرهما وأصدرهما عنك، حتى ترى رأيك فيهما وتدبر أمرهما. وقيل:
٥ احبسهما. وقرئ «وَأَرْجِئْهُ»، بالهمزة؛ «وَأَرْجِه»، من أرجَأه وأرجَاه.

١١٣-﴿وَجَاءَ السَّحَرَةُ فِرْعَوْنَ قَالُوا إِنَّ لَنَا لَأَجْرًا إِنْ كُنَّا نَحْنُ الْغَالِبِينَ﴾

١١٤-﴿قَالَ نَعَمْ وَإِنَّكُمْ لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ﴾

[١٦٠٦] فإن قلت: هلا قيل: وجاء السحرة فرعون فقالوا؟ قلت: هو على تقدير سائل سأل: ما قالوا إذ جاءوه؟ فأجيب بقوله {قَالُوا أإنّ لَنَا لأجْرًا}، أي
١٠ جعلا على الغلبة. وقرئ «إِنَّ لَنَا لَأجرًا» على الإخبار وإثبات الأجر العظيم وإيجابه؛ كأنهم قالوا: لا بد لنا من أجر. والتنكير للتعظيم، كقول العرب: إنّ له لإبلًا، وإنّ له لغنما، يقصدون الكثرة.

[١٦٠٧] فإن قلت: {وَإِنَّكُمْ لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ} ما الذي عطف عليه؟ قلت: هو معطوف على محذوف سدّ مسدّه حرف الإيجاب، كأنه قال إيجابًا لقولهم: إن لنا
١٥ لأجرًا: نعم إنّ لكم لأجرًا، وإنكم لمن المقرّبين، أراد: إني لأقتصر بكم على الثواب وحده، وإنّ لكم مع الثواب ما يقل معه الثواب، وهو التقريب والتعظيم، لأنّ المثاب إنما يتهنأ بما يصل إليه ويغتبط به إذا نال معه الكرامة والرفعة. وروي أنه قال لهم: تكونون أول من يدخل وآخر من يخرج. وروي أنه دعا برؤساء السحرة ومعلميهم فقال لهم: ما صنعتم؟ قالوا قد علمنا سحرًا لا يطيقه سحرة أهل الأرض، إلاّ أن يكون
٢٠ أمرًا من السماء فإنه لا طاقة لنا به.

[1608] Rivayete göre sihirbazlar seksen bin kişiymiş. Yetmiş bin kişi oldukları, otuz küsur bin kişi oldukları da söylenmiştir. Rivayetler farklılık arz etmekte, kiminde sayı çok kiminde ise az olarak ifade edilmektedir. Yine, sihirbazları Ninovalı iki Mecûsînin eğittiği; ayrıca, Firavun'un "Mûsâ'yı ancak onun yaptığı türden bir şeyle, yani sihirle yenebiliriz." dediği söylenmektedir.

115. Dediler ki: "Ey Mûsâ! İlk sen mi hünerini ortaya koyarsın, yoksa ilk ortaya koyanlar biz mi olalım?"

116. "İlkin siz koyun" dedi... Ne zaman ki koydular; halkın gözünü boyadılar ve onlara gözdağı verdiler... Hâsılı; muazzam bir sihir gösterisi sundular!..

117. Biz de Mûsâ'ya: "Asanı ortaya koy" diye vahyettik... Bir de ne görsünler; onların uydurduklarını yakalayıp yutmuyor mu?!

118. Böylece gerçek ortaya çıktı ve büyücülerin yapmakta oldukları şeyler boşa gitti.

119. İşte o an, mağlup oldular ve küçük düştüler.

120. Sihirbazlar ise secdeye kapandılar.

121. Şöyle dediler: "Biz Âlemlerin Rabbi'ne iman ettik."

122. "Yani, Mûsâ ve Hârûn'un Rabbine..."

[1609] Seçim hakkını Mûsâ *Aleyhisselâm*'a bırakmaları, sanatkârların müsabaka esnasında yaptıkları, tartışmaya başlamadan önce münazaracıların ve güreşe başlamadan önce pehlivanların yaptıkları gibi, güzel bir adab-ı muaşerettir.

[1610] "Yoksa ilk ortaya koyanlar biz mi olalım?" şeklindeki sözleri kendilerinin önce başlamak istediklerine delâlet etmektedir. Zira bu ifadede [نَكُونَ'deki] muttasıl zamir [نَحْنُ ile] tekit edilmiş ve haber marife kelime ile ifade edilmiştir. Ya da buna delâlet eden şey, haberin marife olarak kullanılması ve araya fasıl zamiri sokulmasıdır. Mûsâ *Aleyhisselâm* ise onları önemsemediğini, ciddiye almadığını, sahip olduğu semavî desteğe olan güveninin tam olduğunu, mucizenin hiçbir sihirle asla yenilemeyeceğini göstermek üzere, isteklerine cevap vererek önceliği onlara bırakmıştır.

[١٦٠٨] وروي أنهم كانوا ثمانين ألفًا. وقيل: سبعين ألفًا، وقيل: بضعة وثلاثين ألفًا. واختلفت الروايات، فمن مقلٍّ ومن مكثرٍ. وقيل: كان يعلمهم مجوسيان من أهل نِينوى. وقيل: قال فرعون: لا نغالب موسى إلاّ بما هو منه، يعني السحر.

١١٥-﴿قَالُوا يَا مُوسَى إِمَّا أَنْ تُلْقِيَ وَإِمَّا أَنْ نَكُونَ نَحْنُ الْمُلْقِينَ﴾

١١٦-﴿قَالَ أَلْقُوا فَلَمَّا أَلْقَوْا سَحَرُوا أَعْيُنَ النَّاسِ وَاسْتَرْهَبُوهُمْ وَجَاءُوا بِسِحْرٍ عَظِيمٍ﴾

١١٧-﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى أَنْ أَلْقِ عَصَاكَ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ﴾

١١٨-﴿فَوَقَعَ الْحَقُّ وَبَطَلَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

١١٩-﴿فَغُلِبُوا هُنَالِكَ وَانْقَلَبُوا صَاغِرِينَ﴾

١٢٠-﴿وَأُلْقِيَ السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ﴾

١٢١-﴿قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٢٢-﴿رَبِّ مُوسَى وَهَارُونَ﴾

[١٦٠٩] تخييرهم إياه أدب حسن راعوه معه، كما يفعل أهل الصناعات إذا التقوا؛ كالمتناظرين، قبل أن يتخاوضوا في الجدال، والمتصارعين قبل أن يتآخذوا للصراع.

[١٦١٠] وقولهم: {وَإِمَّا أَنْ نَكُونَ نَحْنُ الْمُلْقِينَ} فيه ما يدلّ على رغبتهم في أن يلقوا قبله من تأكيد ضميرهم المتصل بالمنفصل وتعريف الخبر، أو تعريف الخبر وإقحام الفصل. وقد سوّغ لهم موسى ما تراغبوا فيه ازدراء لشأنهم، وقلة مبالاة بهم. وثقة بما كان بصدده من التأييد السماوي، وأن المعجزة لن يغلبها سحر أبدًا.

[1611] "Halkın gözünü boyadılar" hile ve aldatmacalarla onlara bir şeyler gösterdiler; bazı şeyleri hakikatte olduğundan farklı bir şekilde sundular ve onları yanılttılar. Nitekim Allah Teâlâ "Sihirleri yüzünden, ipleri ve değnekleri, kendisine gerçekten koşuyorlarmış gibi gelmeye başladı." [Tâhâ 20/66] buyurmuştur. -Rivayete göre ortaya birtakım ipler, urganlar, uzun kalaslar atmışlar ve bunlar bir anda, ortalığı adeta doldurmuş ve üst üste binmiş yılanlar şeklinde görünmüştür.- "Millete gözdağı verdiler", terör estirdiler, adeta korkmalarını bilhassa istediler. Hâsılı; *sihir babında "muazzam* bir sihir gösterisi sundular!.." Rivayete göre iplerini ve kalaslarını boyalarla renklendirerek, onlara adeta hareketliymiş gibi bir görüntü vermişlerdir. İp ve kalaslarda cıva kullandıkları da söylenir.

[1612] مَا يَأْفِكُونَ (onların uydurduklarını) ifadesindeki Mâ, ism-i mevsûl ya da mastar Mâ'sıdır. *Mâ ye'fikûnehû* "sayesinde hakkı batıla çevirdikleri, yalanı gerçek gibi gösterdikleri şeyleri" demektir; ya da *ifk* [masdar] *me'fûk* [ism-i mef'ûl] anlamında olmak üzere *ifkehum* (uydur*ma*larını) anlamındadır. Rivayete göre Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın asası bunların vadi dolusu kalas ve ipini yuttuğu ve Mûsâ *Aleyhisselâm* onu eline alınca tekrar eskisi gibi bir asaya dönüştüğü zaman, Allah Teâlâ, kudretiyle o büyük nesneleri yok etmiş ya da görünmez parçalara ayırmış; sihirbazlar da "Bu bir sihir olsaydı bizim iplerimiz ve sopalarımız geride kalır; [yok olmazlardı!]" demişler.

[1613] "Böylece gerçek ortaya çıktı" *Vaka'a* fiili sübut kazandı; iyice yerleşti anlamındadır. Tefsirdeki bid'at yorumlardan biri de bu ifadenin, *fe-vaka'a kulûbehum* (onların kalplerinde tesir etti) şeklinde anlaşılmasıdır. Bu yorum, Arapların *fe'sün vekī'ün* (keskin balta) şeklindeki sözlerinden alınmıştır.

[1614] "İşte o an, mağlup oldular ve küçük düştüler" yenildiler ve zelil hale geldiler. "Sihirbazlar ise secdeye kapandılar." Sanki biri onları secdeye fırlatmış gibi şiddetli bir şekilde hemen yere kapanıp secde ettiler. Onların, gördüklerinden dolayı kendilerini tutamayıp, sanki fırlatılmış gibi secdeye kapandıkları söylenmiştir. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735], "Günün başında kâfirdiler, sihirbazdılar; günün sonunda ise *birr* sahibi birer şehit oldular!" dediği; Hasan-ı Basrî'nin ise "Müslüman olarak doğup Müslümanlar arasında yetişmiş birinin dinini üç kuruşa sattığını görürsün. Ama bu kâfirler küfür üzere yetiştikleri halde, canlarını Allah yolunda feda etmişlerdir." dediği nakledilmiştir.

123. Firavun dedi ki: "Ben size izin vermeden ona iman ettiniz hâ?! Doğrusu bu, halkını şehirden çıkarmak için kurduğunuz bir tuzaktır. Fakat yakında göreceksiniz!.."

[١٦١١] {سَحَرُوا أَعْيُنَ النَّاسِ} أروها بالحيل والشَّعْوَذة وخيلوا إليها ما الحقيقة بخلافه، كقوله تعالى {يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِن سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَى} [طه: ٦٦]. روي أنهم ألقوا حبالًا غلاظًا وخُشبًا طوالًا، فإذا هي أمثال الحيات، قد ملأت الأرض وركب بعضها بعضًا. {وَاسْتَرْهَبُوهُمْ} وأرهبوهم إرهابًا شديدًا، كأنهم ٥ استدعوا رهبتهم {بِسِحْرٍ عَظِيمٍ} في باب السحر. روي أنهم لونوا حبالهم وخُشُبهم وجعلوا فيها ما يوهم الحركة. قيل: جعلوا فيها الزئبق.

[١٦١٢] {مَا يَأْفِكُونَ} ما موصولة أو مصدرية، بمعنى: ما يأفكونه، أي يقلبونه عن الحق إلى الباطل ويزوّرونه؛ تسمية للمأفوك بالإفك. روي أنها لما تلقفت ملء الوادي من الخشب والحبال رفعها موسى. أو إفكهم فرجعت عصى كما ١٠ كانت، وأعدم الله بقدرته تلك الأجرام العظيمة أو فرّقها أجزاء لطيفة قالت للسحرة: لو كان هذا سحرًا لبقيت حبالنا وعصيُّنا.

[١٦١٣] {فَوَقَعَ الْحَقُّ} فحصل وثبت. ومن بدع التفاسير: فوقع قلوبهم، أي فأثَّر فيها، من قولهم: فأسٌ وقيعٌ.

[١٦١٤] {وَانْقَلَبُوا صَاغِرِينَ} وصاروا أذلاء مبهوتين. {وَأُلْقِيَ السَّحَرَةُ} ١٥ وخرّوا سجدًا كأنما ألقاهم ملق لشدّة خرورهم. وقيل: لم يتمالكوا مما رأوا، فكأنهم ألقوا. وعن قتادة: كانوا أول النهار كفارًا سحرة؛ وفي آخره شهداء بررة. وعن الحسن: تراه ولد في الإسلام ونشأ بين المسلمين يبيع دينه بكذا، وكذا، وهؤلاء كفار نشأوا في الكفر، بذلوا أنفسهم لله.

١٢٣-﴿قَالَ فِرْعَوْنُ آمَنْتُمْ بِهِ قَبْلَ أَنْ آذَنَ لَكُمْ إِنَّ هَذَا لَمَكْرٌ مَكَرْتُمُوهُ فِي ٢٠ الْمَدِينَةِ لِتُخْرِجُوا مِنْهَا أَهْلَهَا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾

124. "Ellerinizi ve ayaklarınızı teker teker çaprazlama kestireyim sonra da hepinizi astırayım da!"

[1615] آمَنْتُمْ بِهِ ifadesi haber formunda olup "Bu çirkin işi yaptınız hâ?!" anlamında bir kınama ve azarlamadır. Bu ifade soru harfi ile *e-âmentüm* (iman ettiniz, öyle mi?) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlamı [sormak değil] inkâr ve yadırgamadır.

[1616] "Doğrusu bu, halkını şehirden çıkarmak için kurduğunuz bir tuzaktır." Bu yaptığınız, bir hile olup bu hileyi Mûsâ ile birlikte Mısır'dan çöle çıkmadan önce planladınız; belli bir amaç uğruna bu konuda anlaştınız ki bu amaç da Kıptîleri Mısır'dan çıkarmak ve burada İsrâiloğullarını yerleştirmekti. -Firavun'un bu sözleri insanları yönlendirmeye, onların sihirbazlara uyup iman etmelerine engel olmaya yönelikti.- Rivayete göre Mûsâ *Aleyhisselâm* sihirbazların en büyüğüne "Sana galip gelirsem bana inanacak mısın?" diye sormuş; o da "Hiçbir sihirle alt edilemeyecek bir sihir yapacağım! Yine de galip gelirsen, kesinlikle sana inanacağım!" demiş; Firavun da bunları duymuş. İşte bu sözlerini de bunun için söylemiştir.

[1617] "Fakat yakında göreceksiniz!.." Bu bir tehdit olup önce bu şekilde genel bir ifadeyle söylenmiş; ardından da "ellerinizi ve ayaklarınızı teker teker çaprazlama kestireyim; sonra da hepinizi astırayım da!.." ifadesiyle tafsilatlandırılmıştır. لَأُقَطِّعَنَّ kelimesi *le-ekta'anne* (kopartayım) şeklinde tahfif ile okunmuştur. ثُمَّ لَأُصَلِّبَنَّكُمْ de tahfif ile okunmuştur. مِنْ خِلَافٍ (çaprazlama) her birinden bir tarafını demektir. El ve ayakları bu şekilde çaprazlama kesme ve asma cezasını ilk kez Firavun'un verdiği söylenir.

125. Dediler ki: "[Önemi yok!] Biz zaten Rabbimize dönmekteyiz."

126. "Biliyoruz; sen bizi sırf Rabbimizin mucizeleri geldiğinde onlara iman ettik diye cezalandırmaya çalışıyorsun!.. Ya Rabbi! Üzerimize sabır yağdır ve [sadece Sana] teslimiyet gösteren kimseler olarak al canımızı!"

[1618] "Biz zaten Rabbimize dönmekteyiz" ifadesi birkaç şekilde anlaşılabilir:

*"Biz ölümü umursamıyoruz. Çünkü ölerek Rabbimize ve O'nun rahmetine kavuşup senden ve seninle yüz yüze bakmaktan kurtulacağız" demek istemişlerdir.

*Hesap günü Allah'a dönerek huzuruna çıkacağız ve maruz kaldığımız bu şiddetli cezanın, çaprazlama kesilme ve asılmanın ödülünü O bize orada verecek.

*[Sen dâhil] hepimiz, Allah'a döneceğiz ve O, aramızda hükmedecek.

١٢٤-﴿لَأُقَطِّعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلافٍ ثُمَّ لَأُصَلِّبَنَّكُمْ أَجْمَعِينَ﴾

[١٦١٥] {آمَنْتُمْ بِهِ} على الإخبار، أي فعلتم هذا الفعل الشنيع، توبيخًا لهم وتقريعًا. وقرئ «أآمنتم»، بحرف الاستفهام، ومعناه الإنكار والاستبعاد.

[١٦١٦] {إِنَّ هَذَا لَمَكْرٌ مَكَرْتُمُوهُ في الْمَدِينَةِ} إن صنعكم هذا لحيلة احتلتموها أنتم وموسى في مصر قبل أن تخرجوا إلى هذه الصحراء قد تواطأتم على ذلك لغرض لكم، وهو أن تخرجوا منها القبط وتُسكنوها بني إسرائيل. وكان هذا لكلام من فرعون تمويهًا على الناس لئلا يتبعوا السحرة في الإيمان. وروي أن موسى عليه السلام قال للساحر الأكبر: أتؤمن بي إن غلبتك؟ قال: لآتين بسحر لا يغلبه سحرٌ! وإن غلبتني لأومنن بك، وفرعون يسمع، فلذلك قال ما قال.

[١٦١٧] {فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ} وعيد أجمله ثم فصله بقوله {لأُقَطِّعَنَّ}. وقرئ «لَأَقْطَعَنَّ» بالتخفيف، وكذلك {ثُمَّ لَأُصَلِّبَنَّكُمْ}. {مِنْ خِلَافٍ} من كل شقّ طرفًا. وقيل: إن أوّل من قطع من خلاف وصلب لفرعونُ.

١٢٥-﴿قَالُوا إِنَّا إِلَى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ﴾

١٢٦-﴿وَمَا تَنْقِمُ مِنَّا إِلا أَنْ آمَنَّا بِآيَاتِ رَبِّنَا لَمَّا جَاءَتْنَا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَتَوَفَّنَا مُسْلِمِينَ﴾

[١٦١٨] {إِنَّا إلى رَبِّنَا مُنقَلِبُونَ} فيه أوجه؛ أن يريدوا: إنا لا نبالي بالموت لانقلابنا إلى لقاء ربنا ورحمته وخلاصنا منك ومن لقائك؛ أو ننقلب إلى الله يوم الجزاء فيثيبنا على شدائد القطع والصلب؛ أو إنا جميعًا، يعنون أنفسهم وفرعون، ننقلب إلى الله فيحكم بيننا؛

*Biz önünde sonunda mutlaka ölüp Allah'ın huzurunda toplanacağız; yani sen bize zaten mecburen yaşayacağımız şeyden başkasını yapamazsın.

[1619] "Biliyoruz; sen bizi sırf Rabbimizin mucizeleri geldiğinde onlara iman ettik diye cezalandırmaya çalışıyorsun!.." Yani bizde kınadığın tek şey, Allah'ın âyetlerine iman etmiş olmamızdır. Bu sözleriyle "Sen bizde aslında bütün övünç vesilelerinin aslı olan bir özelliği, yani *iman*ı ayıplıyorsun" demek istemişlerdir. Bunun benzeri şairin şu ifadesinde söz konusudur:

Hiçbir kusurları yok [düşman birliklerini doğrarken örselenen] kılıçlarından gayrı!

[1620] أَفْرِغْ عَلَيْنا صَبْراً yani bize geniş bir sabır bahşet, sabrı bize bolca ver ki suyun boşaldığı gibi üzerimize taşsın ve bizi sabra gark etsin. Selefden birinin şöyle dediği nakledilir: "Biriniz kardeşinin utanıp sıkılacağı şeyleri onun yanında konuşup durur (*le-yufriğu 'alâ ahîhi zenûb*^en^); yani adamı yerin dibine sokar sonra da 'Seninle şakalaşıyordum yahu!' der [Böyle şey olmaz]!" أَفْرِغْ عَلَيْنا صَبْراً ifadesi, "bizi günah kirlerinden arındırıp tertemiz edecek olan şeyi dök üzerimize -yani bize Firavun'un tehdit ettiği cezalar karşısında dayanma gücü ver" anlamında da olabilir. Zira onlar, sabrederek, [yalpalamadan] dosdoğru gittikleri takdirde bunun kendileri için bir arınma vesilesi olduğunu bilmekteydiler. "[Sadece sana] teslimiyet gösteren" yani İslâm'da sebat eden "kimseler olarak al canımızı!"

127. Firavun kavminin ileri gelenleri; "Musa'yı ve kavmini, seni ve tanrılarını terk edip de ülkede bozuculuk yapsınlar diye mi bırakıyorsun?!" dediler. Dedi ki: "Oğullarını (yeniden) teker teker öldürtür, kadınlarını sağ bırakırız; şüphesiz, onların üzerinde ezici bir güce sahibiz."

[1621] وَيَذَرَكَ (seni terk etsin) ifadesi لِيُفْسِدُوا (bozuculuk yapsınlar diye) ifadesine ma'tûftur. Çünkü Firavun onları yanında tutmayıp bırakırsa; ve bu, kendilerinin bozuculuk olduğunu iddia ettikleri sonuca ve onun, Firavun'u da ilahlarını da terk etmesine müncer olursa, o zaman Firavun, onları adeta 'bu sebeple serbest bırakmış' olacaktır. Ya da bu ifade, soruya Vav ile başlayarak verilmiş bir cevaptır. Nitekim soruya Fâ ile başlayan bir ifadeyle cevap verildiği gibi Vav ile başlayan ifadeyle de cevap verilebilmektedir. Şair Hutay'a'nın [v. 59/678] şu beyti buna örnektir:

Komşunuz değil miydim ben sizin?!
Sevgi ve kardeşlik olmalıydı aramızdaki…

أو إنا لا محالة ميتون منقلبون إلى الله، فما تقدر أن تفعل بنا إلاّ ما لا بدّ لنا منه.

[١٦١٩] {وَمَا تَنقِمُ مِنَّا إِلا أَنْ آمَنَّا} وما تعيب منا إلاّ الإيمان بِآيَاتِ الله. أرادوا: وما تعيب منا إلاّ ما هو أصل المناقب والمفاخر كلها، وهو الإيمان. ومنه قوله:

وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ أَنَّ سُيُوفَهُمْ [بهن فُلُولٌ مِنْ قِرَاعِ الْكَتَائِبِ]

٥ [١٦٢٠] {أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا} هب لنا صبرًا واسعًا، وأكثره علينا حتى يفيض علينا ويغمرنا؛ كما يفرغ الماء فراغًا. وعن بعض السلف: إن أحدكم ليفرغ على أخيه ذنوبًا ثم يقول: قد مازحتك، أي يغمره بالحياء، والخجل. أو صبّ علينا ما يطهرنا من أوضار الآثام، وهو الصبر على ما توعدنا به فرعون، لأنهم علموا أنهم إذا استقاموا وصبروا كان ذلك مطهرة لهم {وَتَوَفَّنَا مُسْلِمِينَ} ثابتين على ١٠ الإسلام.

١٢٧-﴿وَقَالَ الْمَلأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ أَتَذَرُ مُوسَى وَقَوْمَهُ لِيُفْسِدُوا فِي الأَرْضِ وَيَذَرَكَ وَآلِهَتَكَ قَالَ سَنُقَتِّلُ أَبْنَاءَهُمْ وَنَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ وَإِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ﴾

[١٦٢١] {وَيَذَرَكَ} عطف على {لِيُفْسِدُوا}، لأنه إذا تركهم ولم يمنعهم، وكان ١٥ ذلك مؤدّيًا إلى ما دعوه فسادًا وإلى تركه وترك آلهته، فكأنه تركهم لذلك. أو هو جواب للاستفهام بالواو كما يجاب بالفاء، نحو قول الحطيئة:

أَلَمْ أَكُ جَارَكُمْ وَيَكُونَ بَيْنِي ۞ وَبَيْنَكُمُ الْمَوَدَّةُ وَالإِخَاءُ

وَيَذَرَكَ (seni terk edip) ifadesinin mansup olması ise başında gizli bir *En* bulunması nedeniyledir ki bu gizli edat yerine konulduğunda cümlenin takdiri, *e-yekûnu minke terku Mûsâ ve yekûne terkuhû iyyâke ve âliheteke* (yani senden Musa'yı serbest bırakma eylemi sadır olsun da, ondan da seni ve senin ilahlarını terketme eylemi sadır olsun diye mi?) şeklindedir. وَيَذَرَكَ ifadesi أَتَذَرُ مُوسى [Musa'yı bırakıyor musun?] ifadesine atfen merfû‘ olarak *ve yezeruke* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda mâna, *e-tezeruhû ve e-yezeruke* [sen onu, seni terketsin diye mi serbest bırakıyorsun?] yani "onu bunun için serbest bırakıyorsun!" şeklinde olur. Bir diğer ihtimal de bu ifadenin yeni bir cümle başı ya da *ve huve yezeruke ve âliheteke* (O seni ve ilahlarını terkettiği halde sen onu serbest bırakıyorsun!?) şeklinde hal ifadesi olmasıdır. Hasan-ı Basrî cezm ile *ve yezerke* şeklinde okumuştur ki bu durumda; [öncesindeki mansup *li-yufsidû* ifadesi cezimli] *yufsidû* anlamında olmaktadır; tıpkı -sanki [öncesinde cezimle] فَأَصَّدَّقْ denmişçesine- وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ [Münâfikūn 63/10] denmesi gibi. [Oysa ifade *fe-assaddeka* şeklinde mansuptur.] Enes b. Mâlik [v. 93/712] Nûn ve nasp ile *ve nezerake* (seni bırakalım diye) şeklinde okumuştur ki mânası; "Bizi sana kulluktan alıkoyup kulluğunu terk etmemize sebep olsun diye" şeklindedir. İfade, "seni de, sana *kulluk etme*yi de bıraksınlar" anlamında *ve yezerake ve ilâheteke* şeklinde de okunmuştur.

[1622] Rivayete göre sihirbazlarla birlikte altı yüz bin kişi iman ettiği için bu sözü söylemişler ve böylece ülkede fesat çıkacağını, saltanatı kaybedeceklerini düşünmüşlerdir. Söylendiğine göre Firavun, halkı için putlar yaptırmış ve tıpkı putperestlerin "Biz bunlara sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye tapınıyoruz." [Zümer 39/3] dedikleri gibi, o da insanların kendisine yaklaşmaları için o putlara tapınmalarını istemiş ve bu sebeple "Sizin en yüce Rabbiniz benim!" [Nâzi'ât 79/24] demiştir.

[1623] سَنُقَتِّلُ أَبْنَاءهُمْ (Oğullarını [yeniden] teker teker öldürtürüz!) yani daha önce evlatlarını öldürerek kendilerine çektirdiklerimizi yine çektiririz ve böylece, ezici güç ve iktidarın hâla bizde olduğunu, kendilerinin de eskiden olduğu gibi emrimiz altında olduklarını, Musa'nın galibiyetinin bizim hâkimiyetimiz ve egemenliğimizi en küçük bir şekilde sarsmadığını anlarlar; bu da halkı, Musa'nın, müneccim ve kâhinlerin 'saltanatımızın ellerinde son bulacağı kişi olarak müjdeledikleri çocuk' olduğunu düşünmeye ve ona tâbi olarak bize itaatten geri durmaya sevketmez; herkes bu çocuğun daha dünyaya gelmediğini, beklendiğini düşünür.

والنصب بإضمار «أن»، تقديره: أيكون منك ترك موسى، ويكون تركه إياك وآلهتك. وقرئ «ويذرك وآلهتك» بالرفع عطفًا على {أتذر موسى}، بمعنى: أتذره وأيذرك، يعني: تطلق له ذلك. أو يكون مستأنفًا أو حالًا على معنى: أتذره وهو يذرك وآلهتك. وقرأ الحسن «ويذرك» بالجزم، كأنه قيل: يفسدوا، كما ٥ قرئ: {وَأَكُنْ مِنَ الصالحين} [المنافقون: ١٠]. كأنه قيل: «أَصَّدَّقْ». وقرأ أنس رضي الله عنه «ونذرَك»، بالنون والنصب، أي يصرفنا عن عبادتك فنذرها. وقرئ «ويذرك وإلاهتك»، أي عبادتك.

[١٦٢٢] وروي أنهم قالوا له ذلك، لأنه وافق السحرة على الإيمان ستمائة ألف نفس، فأرادوا بالفساد في الأرض ذلك وخافوا أن يُغلَبوا على الملك. ١٠ وقيل: صنع فرعون لقومه أصنامًا وأمرهم أن يعبدوها تقربًا إليه كما يعبد عبدة الأصنام الأصنام، ويقولون: ليقرِّبونا إلى الله زُلفى، ولذلك قال: أنا ربكم الأعلى. [النازعات: ٢٤]

[١٦٢٣] {سَنُقَتِّلُ أَبْنَاءهُمْ} يعني سنعيد عليهم ما كنا محناهم به من قتل الأبناء، ليعلموا أنا على ما كنا عليه من الغلبة والقهر، وأنهم مقهورون تحت أيدينا كما ١٥ كانوا، وأن غلبة موسى لا أثر لها في ملكنا واستيلائنا، ولئلا يتوهم العامة أنه هو المولود الذي أخبر المنجمون والكهنة بذهاب ملكنا على يده، فيثبطهم ذلك عن طاعتنا ويدعوهم إلى اتباعه، وأنه منتظَر بعد.

128. Musa, kavmine dedi ki: “Allah’tan yardım isteyin ve sabredin. Şüphesiz arz Allah’ındır; O, kullarından dilediğini oraya mirasçı kılar. Âkıbet müttakîlerindir.”

129. (Sızlanarak): “Sen bize gelmeden önce de geldikten sonra da hep eziyet gördük.” dediler. Dedi ki: “Belki Rabbiniz, düşmanınızı helâk edecek ve sizi bu bölgede onların yerine getirerek sizin nasıl davrandığınıza bakacak?!”

[1624] “Musa, kavmine dedi ki: Allah’tan yardım isteyin.” Firavun “Oğullarını (yeniden) teker teker öldürtürüz” dediği zaman insanlar korktular; Musa *Aleyhisselâm* da insanları teskin ve teselli etmek, onlara zafer vaadinde bulunmak, Yüce Allah’ın İsrâiloğullarına vaadi olan Kıptîlerin helâki ve memleketlerinin kendilerine miras kalması müjdelerini hatırlatmak üzere bu sözü söyledi.

[1625] **Şayet** “Neden âyetin başında Vav yer almamakta fakat bir öncekinin başında yer almaktadır?” **dersen şöyle derim:** Bu yeni başlamış bir cümledir, [Vav’lı olan] وَقَالَ الْمَلَأُ [A‘râf 7/127] cümlesi ise daha öncesindeki قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ cümlesine ma‘tûftur.

[1626] “Şüphesiz *arz* Allah’ındır” ifadesindeki أرض kelimesinin başındaki Lâm-ı tarif mâhutluk bildiriyor olabilir ki bu durumda arz ile Mısır kastedilmiş olur. Nitekim وأَوْرَثَنَا الأَرْضَ (“Bizi bu arza vâris kılan [Allah’a…]” [Zümer 39/74]) ifadesinde de böyledir[101]. Ama cins anlamı da ifade edebilir; bu durumda Mısır da buna dâhil olur; çünkü sonuçta Mısır da yeryüzü cinsindendir. Bu tıpkı Damra’nın; [oğlu Şıkka’yı görmeden önce kendisi hakkındaki haberlerden dolayı ona hayranlık duyup da yakından görünce küçümseyip “Mu‘aydî’yi işitmen, onu görmenden daha hayırlı.” diyen Münzir b. İmru’ü’l-Kays’a [v. 578] verdiği cevapta geçen]

inneme’l-mer’u bi-asğarayhi (insan ancak iki küçük uzvuyla [kalbi ve diliyle] insandır)

sözünde *el-mer’u* (insan) ifadesini cins ifade eden Lâm-ı tarif ile kullanması, fakat maksadının kendisini buna öncelikli olarak dâhil etmek olması gibidir.

[1627] “Âkıbet müttakîlerindir.” Bu ifade, övgüye değer sonucun gerek İsrâiloğullarından gerek Kıptîlerden olan müttakîler için olacağının ve ilâhî iradenin hepsini kapsadığının müjdesidir. Bu ifade Übeyy b. Kâ‘b [v. 33/654] ve İbn Mes‘ûd [v. 32/653] tarafından *el-arda* atfedilip mansup olarak *ve’l-’âkıbete li’l-müttakīn* (yani Arz da, müttakilerin âkıbeti de Allah’a aittir) şeklinde okunmuştur.

101 Belli bir *arz*, yani Cennet hakkında kullanılmıştır. / ed.

١٢٨-﴿قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾

١٢٩-﴿قَالُوا أُوذِينَا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَأْتِيَنَا وَمِنْ بَعْدِ مَا جِئْتَنَا قَالَ عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُهْلِكَ عَدُوَّكُمْ وَيَسْتَخْلِفَكُمْ فِي الأَرْضِ فَيَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ﴾

٥ [١٦٢٤] { قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللهِ } قال لهم ذلك، حين قال فرعون: سنقتل أبناءهم فجزعوا منه وتضجَّروا، يسكِّنهم ويسليهم، ويعدهم النصرة عليهم، ويذكر لهم ما وعد الله بني إسرائيل من إهلاك القبط وتوريثهم أرضهم وديارهم.

[١٦٢٥] فإن قلت: لم أخليت هذه الجملة عن الواو وأدخلت على التي قبلها؟

١٠ قلت: هي جملة مبتدأة مستأنفة. وأمّا {وَقَالَ الملأ} [الأعراف: ١٢٧] فمعطوفة على ما سبقها من قوله {قَالَ الملأ مِن قَوْمِ فِرْعَوْنَ}.

[١٦٢٦] وقوله {إِنَّ الأرضَ لِلهِ} يجوز أن تكون اللام للعهد ويراد أرض مصر خاصة، كقوله {وَأَوْرَثَنَا الأرضَ} [الزمر: ٧٤]؛ وأن تكون للجنس فيتناول أرض مصر، لأنها من جنس الأرض، كما قال ضمرة:

١٥ إنما المرءُ بأصغرَيْه،

فأراد بالمرء الجنس، وغرضه أن يتناوله تناولًا أوليًّا.

[١٦٢٧] {والعاقبة لِلْمُتَّقِينَ} بشارة بأن الخاتمة المحمودة للمتقين منهم ومن القبط، وأن المشيئة متناولة لهم. وقرأ «والعاقبة للمتقين» بالنصب أبيٌّ وابن مسعود، عطفًا على {الأرضَ}.

[1628] "Sen bize gelmeden önce de, geldikten sonra da hep eziyet gördük!" Bu ifadeleriyle; Musa *Aleyhisselâm*'ın doğumundan önce başlayıp peygamber olduğu zamana kadar devam eden dönemde evlatlarının öldürülmesini ve bunun daha sonra tekrar başlarına gelmiş olmasını, köleleştirilmiş ve türlü hizmette çalıştırılmış, türlü azap ve eziyete maruz kalmış olmalarını dile getirmek istemektedirler. "Belki Rabbiniz, düşmanınızı helâk edecek." Bu, Musa *Aleyhisselâm*'ın daha önce üstü kapalı olarak bildirdiği şeyin sarahaten ifade edilmesidir ki o da, Firavun'un helâki ve İsrâiloğullarının onun ardından Mısır diyarına sahip olmalarıdır.

[1629] "Sizin nasıl davrandığınıza bakacak" böylece içinizden ameli güzel olanla çirkin olanı, nimete şükredenle nankör olanı görecek, yaptıklarınıza göre size karşılık verecektir. Anlatıldığına göre Amr b. Ubeyd *Rahimehu'llāh* [v. 144/761], halife olmasından önce Mansūr'u [v. 158/775] ziyaret etmiş; sofrasında bir ya da iki çörek varmış. Mansūr, Amr için birkaç çörek daha getirmelerini istemiş, fakat getirecek çörek bulamamışlar. Amr da bu âyeti okumuş… Aradan bir süre geçip de Mansūr halife olunca Amr tekrar onun yanına gitmiş ve bu olayı kendisine hatırlatıp "[Vaat gerçekleşti] geriye sadece 'sizin nasıl davrandığınıza [yani icraatınıza] bakacak!' kısmı kaldı." demiş.

130. Gerçek şu ki Biz, Firavun hanedanını yıllarca kuraklık ve mahsul kıtlığı ile cezalandırdık ki düşünüp ibret alsınlar.

[1630] بِالسِّنِينَ "kuraklık yılları ile" demektir. *Dâbbe* (canlı), *necm* (yıldız) ve benzerleri gibi *sene* kelimesi de [sıfatken zamanla isim gibi kullanılan] *esmâ-i gâlibe*den olup, *esnete'l-kavm*[u] ifadesini ondan türetmişlerdir ki, "kıtlığa girdiler" anlamındadır. İbn Abbâs (r.a.) "Kıtlık yılları onların kırsal bölgede yaşayanları ve hayvanları için; mahsul azlığı ise şehirlerde yaşayanları için idi" demiştir. Kâ'bu'l-Ahbâr'ın [v. 32/653] "İnsanlara öyle bir devir gelecek ki [o salkım salkım meyve veren] bir hurma ağacı, tek bir meyveden başka bir şey yetiştirmeyecek!" dediği nakledilmiştir.

[1631] "Düşünüp ibret alsınlar" da bunun, küfürde ısrar etmeleri ve Allah'ın âyetlerini yalanlamaları sebebiyle olduğunu anlasınlar diye. [Bu zorluklar verilmektedir] ayrıca, zor zamanlarda insanların yanakları daha yaşlı; başları daha yumuşak, yürekleri daha yufka olur. Söylendiğine göre Firavun dört yüz yıl yaşamış; üç yüz yirmi yıl hiçbir sıkıntı görmemiştir. Bu süre zarfında sancı, açlık ya da humma gibi bir sıkıntı yaşamış olsaydı, Rablık iddiasında bulunmazdı.

[١٦٢٨] {أُوذِينَا مِن قَبْلِ أَن تَأْتِيَنَا وَمِن بَعْدِ مَا جِئْتَنَا} يعنون قتل أبنائهم قبل مولد موسى عليه السلام إلى أن استُنبِئ، وإعادته عليهم بعد ذلك، وما كانوا يستعبدون به ويمتهنون فيه من أنواع الخدم والمهن ويمسون به من العذاب. {عَسَى رَبُّكُمْ أَن يُهْلِكَ عَدُوَّكُمْ} تصريح بما رمز إليه من البشارة قبل. وكشف عنه، وهو إهلاك فرعون واستخلافهم بعده في أرض مصر.

[١٦٢٩] {فَيَنظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ} فيرى الكائن منكم من العمل حسنه وقبيحه وشكر النعمة وكفرانها، ليجازيكم على حسب ما يوجد منكم. وعن عمرو بن عبيد رحمه الله أنه دخل على المنصور قبل الخلافة وعلى مائدته رغيف أو رغيفان، فطلب زيادة لعمرو فلم توجد، فقرأ عمرو هذه الآية، ثم دخل عليه بعد ما استخلف فذكر له ذلك وقال: قد بقي فَيَنظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ.

١٣٠-﴿وَلَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ وَنَقْصٍ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ﴾

[١٦٣٠] {بالسِّنِينَ} بسني القحط. و«السنة» من الأسماء الغالبة كالدابة والنجم ونحو ذلك، وقد اشتقوا منها فقالوا: أَسْنَتَ القومُ، بمعنى: أقحطوا. وقال ابن عباس رضي الله عنه: أما السنون فكانت لباديتهم وأهل مواشيهم، وأمّا نقص الثمرات فكان في أمصارهم. وعن كعب: يأتي على الناس زمان لا تحمل النخلة إلاّ تمرة.

[١٦٣١] {لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ} فيتنبهوا على أن ذلك لإصرارهم على الكفر وتكذيبهم لآيات الله، ولأن الناس في حال الشدّة أضرع خدودًا وألين أعطافًا وأرق أفئدة. وقيل: عاش فرعون أربعمائة سنة ولم ير مكروهًا في ثلثمائة وعشرين سنة، ولو أصابه في تلك المدّة وجع أو جوع أو حمى لما ادعى الربوبية.

131. Onlara iyilik geldiğinde "Bu, zaten bizim hakkımız!" derlerdi... Başlarına bir kötülük gelse, Musa ve beraberindekilere uğursuzluk yüklerlerdi. Bakınız; bunların uğursuzlu(k dedi)ği tamamen Allah katındadır (ve sonuçta, onları imtihan etmek için gönderilmektedir), fakat çoğu bilmez.

[1632] "Onlara iyilik" yani bolluk, verimlilik "geldiğinde, 'Bu, zaten bizim hakkımız!' derlerdi." Yani bu bize mahsus; bunu hak ediyoruz, bu nimet ve müreffeh hayat hep devam edecektir. *Le-nâ*daki Lâm tıpkı *el-cüllü li'l-feres* (gübre [dediğin] at gübresidir) ifadesindeki Lâm gibidir. "Başlarına" kuraklık ve darlık gibi "bir kötülük gelse, Musa ve beraberindekilere uğursuzluk yüklerlerdi." Yani tıpkı [ikiyüzlü[102]] kâfirlerin Peygamber (s.a.) hakkında, "Bunlar hep senin yüzünden!" [Nisâ 4/78] demeleri gibi, onların uğursuz olduklarını düşünür ve "Bu, onların uğursuzluğu yüzünden oldu, onlar olmasaydı bu musibetler başımıza gelmezdi!" derlerdi.

[1633] **Şayet** "Nasıl olmuş da, فَإِذا جاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ (Onlara iyilik gel*diğinde*) buyrulurken إِذا kullanılıp, الْحَسَنَةُ marife yapılmış da وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ (Başlarına bir kötülük gel*se*) ifadesinde إِن kullanılmış ve سَيِّئَةٌ nekire olarak kullanılmış?" **dersen şöyle derim:** Çünkü iyilik cinsinin gerçekleşmesi, çokluğu ve yaygınlığı sebebiyle adeta zorunludur. Kötülük ise ancak nadir zamanlarda ve kısmî olarak gerçekleşir. Nitekim "Bela günlerini sayıp döktün, peki bolluk günlerini de saydın mı?" derler.

[1634] "Onların uğursuzlu(k dedi)ği tamamen Allah katındadır" yani başlarına gelen hayır ve şer her şey Allah'tandır; O'nun hükmü ve dileğidir. Başlarına gelen iyiliği de kötülüğü de dileyen Allah'tır; herhangi bir kimsenin uğur ya da uğursuzluğu buna sebep olmamaktadır. Tıpkı "De ki: Hepsi Allah katındandır." [Nisâ 4/78] âyetindeki gibi. İfadenin anlamının şöyle olması da mümkündür: Bakın, Allah katındaki uğursuzluklarının sebebi, O'nun katında yazılı amelleridir ki istemedikleri şeyler başlarına bu ameller yüzünden gelmekte öldükten sonra da bu yüzden -"Ateşe arzedilirler" [Ğâfir 40/46] âyetinde ifade edildiği gibi- cezaya çarptırılmaktadırlar. Bundan daha beter bir uğursuzluk yoktur!

[1635] Hasan-ı Basrî *innemâ tayrukum 'inda'llâh* şeklinde okumuştur. Bu okuyuşta *tayr* kuralsız çoğul değil, *tâ'ir*in çoğulunun [çok sayıda *tâ'ir*in] ismidir; tıpkı *et-tecr*[ü] ve *er-rakb*[ü] kelimeleri gibi. Ebu'l-Hasen el-Ahfeş'e [v. 215/830] göre ise, kuralsız çoğuldur.

102 "İkiyüzlü / münafık" kaydını koyma lüzumunu hissettik, çünkü söz konusu "kâfirler" Müşrikler değil, İslâm milleti içinde "müslüman" olarak yaşayıp da Uhud mağlubiyetini Peygamber (s.a.)'a bağlayan ve 70'e yakın şehidin onun yüzünden verildiğini iddia eden münafıklar idi. / ed.

١٣١-﴿فَإِذَا جَاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هَذِهِ وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسَى وَمَنْ مَعَهُ أَلَا إِنَّمَا طَائِرُهُمْ عِنْدَ اللهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لا يَعْلَمُونَ﴾

[١٦٣٢] {فَإِذَا جَاءتْهُمُ الْحَسَنَةُ} من الخصب والرَّخاء {قَالُوا لَنَا هَذِهِ} أي هذه مختصة بنا ونحن مستحقوها ولم نزل في النعمة والرفاهية. واللام مثلها في قولك: الجل للفرس. {وَإِن تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ} من ضيقة وجدب {يَطَّيَّرُوا بِمُوسَى وَمَن مَعَهُ} يتطيروا بهم ويتشاءموا ويقولوا: هذه بشؤمهم، ولولا مكانهم لما أصابتنا! كما قالت الكفرة لرسول الله ﷺ: هذه من عندك!

[١٦٣٣] فإن قلت: كيف قيل {فَإِذَا جَاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ}، بإذا وتعريف الحسنة؛ و{وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ} بإن وتنكير السيئة؟ قلت: لأنّ جنس الحسنة وقوعه كالواجب لكثرته واتساعه، وأمّا السيئة فلا تقع إلاّ في الندرة، ولا يقع إلاّ شيء منها. ومنه قول بعضهم: قد عددت أيام البلاء، فهل عددت أيام الرخاء؟

[١٦٣٤] {طَائِرُهُمْ عِندَ اللهِ}، أي سبب خيرهم وشرهم عند الله، وهو حكمه ومشيئته، والله هو الذي يشاء ما يصيبهم من الحسنة والسيئة، وليس شؤم أحد ولا يمنه بسبب فيه، كقوله تعالى {قُلْ كُلٌّ مِنْ عِندِ اللهِ} [النساء: ٧٨]. ويجوز أن يكون معناه: ألا إنما سبب شؤمهم عند الله وهو عملهم المكتوب عنده الذي يجري عليهم ما يسوءهم لأجله، ويعاقبون له بعد موتهم بما وعدهم الله في قوله سبحانه: {النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا} [غافر: ٤٦] الآية. ولا طائر أشأم من هذا.

[١٦٣٥] وقرأ الحسن «إنما طيركم عند الله»، وهو اسم لجمع طائر غير تكسير، ونظيره: التجر، والركب. وعند أبي الحسن: هو تكسير.

132. "Bizi büyülemek için ne kadar mucize getirirsen getir, sana iman edecek değiliz!" dediler.

133. Bunun üzerine, Biz de ayrı ayrı mucizeler olarak üzerlerine tufan, çekirge, haşerat, kurbağa ve kan gönderdik. Yine de (her seferinde) büyüklük tasladılar. Çünkü mücrim bir toplumdular.

[1636] مَهْمَا kelimesindeki *meh*, [aslında] ceza anlamı içeren Mâ olup buna, *metâ-mâ tahruc ahruc* (sen ne zaman çıkarsan ben de o zaman çıkarım), أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ ("Nerede olursanız olun, ölüm sizi bulacaktır." [Nisâ 4/78]) ve فَإِمَّا نَذْهَبَنَّ بِكَ فَإِنَّا مِنْهُمْ مُنْتَقِمُونَ ("O halde, ya seni götürür (vefat ettirir)iz ve bunların hak ettiği cezayı mutlaka veririz" [Zuhruf 41/43]) ifadelerindeki mânayı pekiştirecek zait bir Mâ eklenerek oluşturulmuştur [*Mâ-Mâ*]. Ancak aynı cinsten iki harfin art arda gelip tekrar edilmesi sebebiyle oluşan telaffuz zorluğundan dolayı Elif, He'ye dönüştürülmüştür. Basra dil okulunun yapmış olduğu -ve doğru olan- açıklama budur. Bununla birlikte, *mehmâ*daki *meh*in, bir işten el çekecek / uzak duracak kişiye seslendiğimiz [bırak anlamındaki] *meh* olduğunu, ikinci Mâ'nın ise şart Mâ'sı olduğunu iddia edenler de vardır ki bu durumda âyette adeta; "Bizi büyülemek için getirdiğin bu mucizeleri bırak; yeter artık! Sana iman edecek değiliz!" denilmiş olmaktadır. **Şayet** "*Mehmâ*nın i'rabda mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Mahalli ref'tir; mâna da "Bize her ne getirirsen getir" şeklindedir. Ya da nasp olup mâna; "Bize *ihzār* ettiğin, bize getirdiğin her ş*eyi*" şeklindedir. مِنْ آيَةٍ *mehmâ*nın beyanıdır; بِهِ ve بِهَا ifadelerindeki zamirler *mehmâ*ya işaret eder. Ancak zamirlerden biri lafza uygun olarak müzekker, diğeri ise mânaya uygun olarak müennes kılınmıştır; çünkü zamirin işaret ettiği mâna, mucize (آية) mânasıdır. Bunun benzeri şair Züheyr'in şu beytinde vardır:

> İnsanın huyu suyu ne olursa olsun,
> başkalarına gizli kaldığını düşünse de mutlaka bilinir.

Bu kelime [*mehmâ*] Arap dilinde mahir olmayan kimselerin sıklıkla tahrif ettikleri, yanlış ve yersiz kullandıkları bir kelimedir. Bunlar *mehmâ*nın *metâ-mâ* anlamına geldiğini zannederler ve *mehmâ ci'tenî a'taytüke* (bana ne zaman gelsen sana veririm) şeklinde kullanırlar. Oysa *mehmâ*nın bu anlamda kullanılması dili *vaz* edenin [yani ilk konuşanların] belirledikleri bir kullanım değil, dili bilmeyenlerin uydurmasından ibarettir. Üstelik bunlar kalkarlar, مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ ifadesini vakit anlamında tefsir ederler ve farkında olmadan Allah'ın âyetlerini de eğip bükerler. Dolayısıyla bu gibilerin, Sîbeveyhi'nin *el-Kitab*'ını iyi inceleyen birinin önünde diz çöküp ders almaları gerekir.

١٣٢-﴿وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لِتَسْحَرَنَا بِهَا فَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ﴾

١٣٣-﴿فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجَرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالضَّفَادِعَ وَالدَّمَ آيَاتٍ مُفَصَّلَاتٍ فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا مُجْرِمِينَ﴾

[١٦٣٦] {مَهْمَا} هي «ما» المضمنة معنى الجزاء، ضمت إليها «ما» المزيدة المؤكدة للجزاء في قولك: متى ما تخرج أخرج؛ {أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الموتُ} [النساء: ٧٨]، {فَإِمَّا نَذْهَبَنَّ بِكَ} [الزخرف: ٤١]؛ إلا أنّ الألف قلبت هاء استثقالًا لتكرير المتجانسين. وهو المذهب السديد البصري، ومن الناس من زعم أن «مه» هي الصوت الذي يصوت به الكافّ، و«ما» للجزاء، كأنه قيل: كُفَّ ما تأتنا به من آية لتسحرنا بها، فما نحن لك بمؤمنين. فإن قلت: ما محل {مَهْمَا}؟ قلت: الرفع بمعنى: أيما شيء تأتنا به. أو النصب، بمعنى: أيَّما شيء تُحضِرْنا تأتنا به. و{من آيةٍ} تبيين لمهما. والضميران في {بِهِ} و{بِهَا} راجعان إلى مهما، إلاّ أنّ أحدهما ذكر على اللفظ، والثاني أنث على المعنى، لأنه في معنى الآية. ونحوه قول زهير:

وَمَهْمَا تَكُنْ عِنْدَ امْرِئٍ مِنْ خَلِيقَةٍ ۞ وَإِنْ خَالَهَا تَخْفَى عَلَى النَّاسِ تُعْلَمِ

وهذه الكلمة في عداد الكلمات التي يحرفها من لا يد له في علم العربية، فيضعها غير موضعها، ويحسب مهما بمعنى متى ما، ويقول مهما جئتني أعطيتك، وهذا من وضعه، وليس من كلام واضع العربية في شيء، ثم يذهب فيفسر {مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِن آيَةٍ} بمعنى الوقت، فيُلْحِد في آيات الله وهو لا يشعر، وهذا وأمثاله مما يوجب الجثو بين يدي الناظر في كتاب سيبويه.

[1637] "Peki, nasıl oluyor da onu hem 'mucize' olarak isimlendirip hem de 'bizi onunla büyülemek için' demiş oluyorlar?" **dersen şöyle derim:** Ona mucize demelerinin sebebi, mucize olduğuna inanmaları değil, Musa *Aleyhisselâm*'ın öyle isimlendirmesini esas almış olmaları ve onunla alay etmek istemeleridir.

5 [1638] *Tûfân*, etraflarında dolaşan ve üzerlerine baskın gelen yağmur ve seldir. Söylendiğine göre su taşıp tarlalarını basmış, sekiz gün boyunca zifiri bir karanlık eşliğinde yağmura tutulmuşlar; ne Güneş'i ne Ay'ı görebilmişler. Bu süreçte hiç kimse evinden çıkamamış. Anlatıldığına göre Allah Teâlâ gökyüzünü üzerlerine adeta yağmur şeklinde salıvermiş; neredeyse helâk olacak duruma gelmişler. İsrâiloğullarının evleri ile Kıptîlerin evleri iç içeymiş. Kıptîlerin evleri su ile dolmuş, suyun içerisinde ancak tavanda ayak-uçlarında durabilir vaziyete gelmişler, oturanlar ise boğulmuş. Buna karşılık, İsrâiloğullarının evlerine bir damla bile su girmemiş. Kıptilerin arazilerinde su taşkınları olmuş ve su, tarlalarında birikip kalmış; ekin ekmelerine, yapı inşa etmelerine ve herhangi bir tasarrufta bulunmalarına mani olmuş ve yedi gün boyunca böyle devam edip gitmiş.

[1639] Ebû Kılâbe'den [Abdullah b. Zeyd; v.104/722] şöyle nakledilmiştir: "Tûfân çiçek hastalığıydı. Bu başlarına gelen ilk azaptı ve onlardan sonra da yeryüzünde kaldı. Bunun salgın hastalık olduğu söylenmekte, vebadır da denmektedir. Hastalığa yakalandıklarında, Musa *Aleyhisselâm*'a, "Rabbine dua et de bu azabı üzerimizden kaldırsın. Bunu yaparsan sana iman ederiz!" demişler; dua edip azap üzerlerinden kaldırılınca, yine de iman etmemişlerdir. O sene daha önce benzeri görülmemiş şekilde tarlaları verimli ve bereketli olmuş. Aradan bir ay geçtikten sonra Allah üzerlerine çekirge sürülerini musallat etmiş; çekirgeler onların önce bütün ekin ve meyvelerini sonra da kapılarına, tavanlarına ve elbiselerine varıncaya kadar her şeylerini yemiş fakat İsrâiloğullarının evlerine hiç girmemişler. Bunun üzerine Musa *Aleyhisselâm*'a koşup, tövbe edeceklerine dair söz vermişler; yedi gün sonra üzerlerindeki azap kaldırılmış. Musa *Aleyhisselâm* boş bir araziye çıkıp asası ile doğu ve batı yönlerine işaret etmiş; böylece çekirgeler geldikleri yönlere doğru dönüp gitmişler. Fakat Mısırlılar "Biz atalarımızın dinini terk edecek değiliz!" demişler. Bu şekilde bir ay geçtikten sonra Allah Teâlâ onlara haşeratı musallat etmiş. Ebû Ubeyde'ye göre bu haşereler büyük kenelerdir. Henüz kanatları çıkmamış çekirge yavruları olduğu ayrıca pire oldukları da söylenmiştir.

[١٦٣٧] فإن قلت: كيف سموها آية، ثم قالوا {لِتَسْحَرَنَا بِهَا}؟ قلت: ما سموها آية لاعتقادهم أنها آية، وإنما سموها اعتبارًا لتسمية موسى وقصدوا بذلك الاستهزاء والتلهي.

[١٦٣٨] {الطُّوفَانَ} ما طاف بهم وغلبهم من مطر أو سيل. قيل: طغى الماء فوق حروثهم. وذلك أنهم مطروا ثمانية أيام في ظلمة شديدة لا يرون شمسًا ولا قمرًا، ولا يقدر أحدهم أن يخرج من داره. وقيل: أرسل الله عليهم السماء حتى كادوا يهلكون، وبيوت بني إسرائيل وبيوت القبط مشتبكة، فامتلأت بيوت القبط ماء حتى قاموا في الماء إلى تراقيهم، فمن جلس غرق، ولم تدخل بيوت بني إسرائيل قطرة، وفاض الماء على وجه أرضهم وركد، فمنعهم من الحرث والبناء والتصرف، ودام عليهم سبعة أيام.

[١٦٣٩] وعن أبي قلابة: الطوفان الجُدَري، وهو أوّل عذاب وقع فيهم، فبقي في الأرض. وقيل: هو المُوتان؛ وقيل: الطاعون. فقالوا لموسى: ادع لنا ربك يكشف عنا ونحن نؤمن بك، فدعا فرفع عنهم، فما آمنوا، فنبت لهم تلك السنة من الكلأ والزرع ما لم يعهد بمثله، فأقاموا شهرًا، فبعث الله عليهم الجراد فأكلت عامة زروعهم وثمارهم، ثم أكلت كل شيء حتى الأبواب وسقوف البيوت والثياب ولم يدخل بيوت بني إسرائيل منها شيء، ففزعوا إلى موسى ووعدوه التوبة، فكشف عنهم بعد سبعة أيام. خرج موسى عليه السلام إلى الفضاء فأشار بعصاه نحو المشرق والمغرب، فرجع الجراد إلى النواحي التي جاء منها، فقالوا: ما نحن بتاركي ديننا، فأقاموا شهرًا، فسلَّط الله عليهم القمل، وهو الحمنان في قول أبي عبيدة كبار القردان. وقيل: الدَّبا، وهو أولاد الجراد. وقيل: نبات أجنحتِها. وقيل: البراغيث.

Sa‘îd b. Cübeyr’in [v. 94/713] bunların kurtçuk, güve olduğunu söylediği nakledilmiştir. Bu haşereler çekirgelerin geride bıraktıkları şeyleri yemişler, toprağı adeta yalayıp yutmuşlar; insanların elbiselerinin içinden girip derilerinden kanlarını emmeye başlamışlardır. Mısırlılardan biri yemek yiyecek olsa, yemeğinin içinin haşere dolu olduğunu görürmüş. On çuval ile değirmene gider fakat ancak az bir kısmını eve geri getirebilirlermiş. Sa‘îd b. Cübeyr’den [v. 94/713] nakledildiğine göre yakınlarında bir kızıl kum tepesi varmış. Musa *Aleyhisselâm* ona asası ile vurmuş ve tepe haşereye dönüşmüş; haşereler onların yüzlerini, saçlarını, kirpiklerini ve kaşlarını sarmış, çiçek hastalığı gibi derilerine yapışmış, onlar da feryad ü figan ile Musa *Aleyhisselâm*’a koşmuşlar; azap üzerlerinden kalkınca da “Şimdi iyice anladık ki sen bir sihirbazsın! Firavun’un izzeti adına, sana asla inanmayacağız!” demişler. Allah da bir ay sonra üzerlerine kurbağaları göndermiş, kurbağalar evlerine dolmuş, tencerelerine, yemeklerine kadar girmişler. Hatta insan, eline bir elbise, yiyecek veya içecek bir şey aldığı zaman, altından hemen bir kurbağa çıkıverirmiş. Konuşmak için biri ağzını açsa hemen ağzına bir kurbağa girermiş. Yatakları kurbağalarla dolu olduğu için yatıp uyuyamazlarmış. Kurbağalar, kaynayan tencerelere, alev alev yanan tandırlara bile kendilerini atarlarmış. Bunun üzerine Mısırlılar durumu Musa *Aleyhisselâm*’a şikâyet etmişler; “Bu sefer bize acı, artık dosdoğru tövbe edip yaptıklarımızdan dönmekten başka çaremiz kalmadı.” demişler; Musa *Aleyhisselâm* da onlardan söz almış; dua etmiş. Böylece Allah azabı onlardan kaldırmış ama onlar da derhal sözlerinden dönmüşler. Allah da üzerlerine kan belasını salmış, bütün suları kana dönüşmüş. Firavun’a durumu arz ettiklerinde, “Musa sizi büyülüyor!” diye cevap vermiş. Bu bela esnasında bir kıptî ile İsrâiloğullarından biri aynı suyun başında bir araya geldiğinde, suyun Kıptîden taraf olan kısmı kan, İsrâiloğullarından olanın tarafındaki kısmı ise su oluyor; ikisi aynı sudan içtikleri halde Kıptînin çıkardığı kan, İsrâiloğullarından olanın çıkardığı ise su oluyormuş. Hatta Kıptî kadın, İsrâiloğullarından olan komşusuna “suyu ağzına al, oradan benim ağzıma akıt” der; fakat su Kıptînin ağzına girince kana dönüşürmüş. Firavun da susuzluktan ölecek kadar susamış; yaş ağaçları emmeye başlamış ancak ağacın suyunu ağzına aldığında o tatlı su acı ve tuzlu hale gelirmiş. Sa‘îd b. el-Müseyyeb’in [v. 94/712], “Nil nehri kan olup üzerlerine akmıştır.” dediği nakledilmiştir. Allah Teâlâ’nın onlara ‘burnundan kan akma’ belasını musallat ettiği de söylenmiştir.

و عن سعيد بن جبير: السوس، فأكل ما أبقاه الجراد، ولحس الأرض، وكان يدخل بين ثوب أحدهم وبين جلده فيمصُّه، وكان يأكل أحدهم طعامًا فيمتلئ قملًا، وكان يخرج أحدهم عشرة أجربة إلى الرحى فلا يرد منها إلا يسيرًا. وعن سعيد بن جبير، أنه كان إلى جنبهم كثيب أعفر، فضربه موسى بعصاه فصار قملًا، فأخذت ٥ في أبشارهم وأشعارهم وأشفار عيونهم وحواجبهم، ولزم جلودهم كأنه الجُدَري، فصاحوا وصرخوا وفزعوا إلى موسى فرفع عنهم. فقالوا: قد تحققنا الآن أنك ساحر، وعزة فرعون لا نصدقك أبدًا. فأرسل الله عليهم بعد شهر الضفادعَ، فدخلت بيوتهم وامتلأت منها آنيتهم وأطعمتهم، ولا يكشف أحد شيئًا من ثوب ولا طعام ولا شراب إلاّ وجد فيه الضفادع. وكان الرجل إذا أراد أن يتكلم وثبت الضفدع إلى ١٠ فِيه، وكانت تمتلئ منها مضاجعهم فلا يقدرون على الرقاد، وكانت تقذف بأنفسها في القدور وهي تغلي، وفي التنانير وهي تفور، فشكوا إلى موسى وقالوا: ارحمنا هذه المرة، فما بقي إلاّ أن نتوب التوبة النصوح ولا نعود، فأخذ عليهم العهود ودعا فكشف الله عنهم، ثم نقضوا العهد، فأرسل الله عليهم الدم فصارت مياههم دمًا، فشكوا إلى فرعون فقال: إنه سحركم؛ فكان يجمع بين القبطي والإسرائيلي على ١٥ إناء واحد فيكون ما يلي الإسرائيلي ماء وما يلي القبطي دمًا، ويستقيان من ماء واحد فيخرج للقبطي الدم وللإسرائيلي الماء حتى إن المرأة القبطية تقول لجارتها الإسرائيلية إجعلي الماء في فيك ثم مجيه في فيَّ فيصير الماء في فيها دمًا. وعطش فرعون حتى أشفى على الهلاك، فكان يمصّ الأشجار الرطبة، فإذا مضغها صار ماؤها الطيب ملحًا أُجاجًا. وعن سعيد بن المسيب: سال عليهم النيل دمًا. وقيل: ٢٠ سلط الله عليهم الرعاف.

[1640] Rivayete göre Musa *Aleyhisselâm*, sihirbazları alt ettikten sonra Mısırlıların arasında yirmi sene kalmış; bu mucizeleri onlara bu süre içinde göstermiştir. Yine rivayete göre onlara beyaz el, asa ve meyve ve ekinlerin azalması mucizesini göstermiş, sonra da "Ya Rabbi! Senin bu kulun [Firavun] bölgede tam bir hâkimiyet kurmuş durumda. Ona öyle bir ceza ver ki ona ve kavmine intikam; benim kavmime öğüt; benden sonrakilere ise bir kanıt olsun!" diye dua etmiş. İşte o zaman Allah Teâlâ önce tufanı, sonra çekirgeleri, sonra da diğer cezaları göndermiştir.

[1641] Hasan-ı Basrî *kummel* (haşere) kelimesini Kāf'ın fethası ve Mîm'in sükûnu ile *el-kaml* şeklinde okumuştur; bu durumda kelime malum "bit" anlamına gelir.

[1642] آياتٍ مُفَصَّلاتٍ hal olarak mansuptur; مُفَصَّلاتٍ "akıl sahibi hiç kimsenin, Allah'ın mucizesi olduğu, başkasının buna güç yetiremeyeceği ve bunun onlar için bir ibret, küfürleri sebebiyle onlardan alınan bir intikam olduğu konusunda şüphe etmeyeceği açıklıkta; ayan beyan" demektir. Ya da مُفَصَّلاتٍ aralarında *fâsıla* bulunan mucizeler anlamına gelir ki bu zaman aralıklarında durumları denenmiş; ne yaptıklarına yani verdikleri sözde durup durmadıklarına bakılmış; böylece aleyhlerindeki delil kesin ve bağlayıcı hale gelmiştir.

134.Azap iyice üzerlerine çöktüğünde, "Ey Musa! Seninle yaptığı ahitle (peygamber olarak) bizim için Rabbine dua et. Bu azabı üzerimizden kaldırırsan, kesinlikle sana iman edeceğiz ve İsrâiloğullarını seninle birlikte salıvereceğiz!.." diyorlardı.

135. Fakat ulaşacakları bir süreye kadar o azabı üzerlerinden kaldırınca, verdikleri sözden cayıveriyorlardı!

136. Biz de onları cezalandırdık; mucizelerimizi yalanladıkları ve onlara bîgâne kaldıkları için onları o derin nehirde boğduk.

[1643] بِما عَهِدَ عِنْدَكَ ifadesindeki Mâ, mastar Mâ'sı olup "onun senin nezdindeki *ahd*iyle" -ki bu ahit, nübüvvettir- anlamındadır. [بِما'daki] Bâ, ya ادْعُ لَنا رَبَّكَ (bizim için Rabbine dua et) ifadesine taalluk eder ya da cevabı لَنُؤْمِنَنَّ (kesinlikle iman edeceğiz) olan bir kasem cümlesi olur. İlk durumda anlam; ya "imdadımıza yetiş, Allah'ın sana ikram ettiği nübüvvet ve ahit hakkına talep ettiğimiz duayı yap" şeklinde ya da "O'nun senin nezdindeki ahdini araya koyarak bizim için dua et" şeklindedir. İkinci ihtimale göre ise anlam, "Allah'ın sendeki ahdine yemin ederiz ki eğer bizden bu azabı kaldırırsan sana iman edeceğiz!" şeklindedir.

[١٦٤٠] وروي أن موسى عليه السلام مكث فيهم بعد ما غلب السحرةَ عشرين سنة يريهم هذه الآيات.وروي أنه لما أراهم اليد والعصا ونقص النفوس والثمرات قال: يا رب، إنّ عبدك هذا قد علا في الأرض فخذه بعقوبة تجعلها له ولقومه نقمة، ولقومي عظة، ولمن بعدي آية. فحينئذ بعث الله عليهم الطوفان، ثم الجراد، ثم ما بعده من النقم.

[١٦٤١] وقرأ الحسن «والقَمْل»، بفتح القاف وسكون الميم، يريد القمل المعروف.

[١٦٤٢] {آياتٍ مُفَصَّلاتٍ} نصب على الحال. ومعنى مفصلات: مبينات ظاهرات لا يشكل على عاقل أنها من آيات الله التي لا يقدر عليها غيره، وأنها عبرة لهم ونقمة على كفرهم. أو فُصل بين بعضها وبعض بزمان تمتحن فيه أحوالهم وينظر؛ أيستقيمون على ما وعدوا من أنفسهم أم ينكثون إلزامًا للحجة عليهم؟

١٣٤-﴿وَلَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ قَالُوا يَا مُوسَى ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ لَئِنْ كَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ وَلَنُرْسِلَنَّ مَعَكَ بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾

١٣٥-﴿فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمُ الرِّجْزَ إِلَى أَجَلٍ هُمْ بَالِغُوهُ إِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ﴾

١٣٦-﴿فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ﴾

[١٦٤٣] {بِمَا عَهِدَ عِندَكَ} ما مصدرية، والمعنى: بعهده عندك وهو النبوّة. والباء إمّا أن تتعلق بقوله {ادْعُ لَنَا رَبَّكَ} على وجهين؛ أحدهما أسعفنا إلى ما نطلب إليك من الدعاء لنا بحق ما عندك من عهد الله وكرامته بالنبوّة. أو ادع الله لنا متوسلًا إليه بعهده عندك. وإمّا أن يكون قسمًا مجابًا بـ{لنؤمِنَنَّ}، أي أقسمنا بعهد الله عندك لئن كشفت عنا الرجز لنؤمننّ لك.

[1644] "Ulaşacakları bir süreye kadar" yani kaçınılmaz olarak ulaşacakları ve azap görecekleri, daha önce kendilerine verilen uzunca sürenin ve defalarca azabın üzerlerinden kaldırılmış olmasının ulaşmalarına engel olmayacağı bir zamana kadar. إِذا هُمْ يَنْكُثُونَ ifadesi *lemmâ*nın cevabıdır; anlam da şöyledir: Azabı üzerlerinden kaldırdığımızda anında cayıverdiler; hiç geciktirmeden derhal döndüler, fakat azap kaldırılır kaldırılmaz caydılar.

[1645] "Biz de onları cezalandır"dık, yani cezalandır"mak istedik ve boğduk!" *el-Yemm*ᵘ dibi görünmeyen su demektir; muazzam bir su kütlesinin dalgaları, bu suyun büyük kısmı anlamında olduğu da söylenmiştir. Kelime *teyemmüm* (yönelmek) kökünden türemiştir; insanlar faydalanmak üzere ona yöneldikleri için bu isim verilmiştir. "Mucizelerimizi yalanladıkları için" yani boğulmalarının sebebi, mucizeleri yalanlamaları, hakkımızda gaflete düşmeleri ve mucizeler konusunda çok az tefekkür etmeleriydi.

137. Zayıf düşürülen o kavmi de bölgenin bereketlendirdiğimiz doğu ve batı kısımlarına mirasçı kıldık. Sabrettikleri içindir ki senin Rabbinin İsrâiloğullarına ettiği güzel vaat gerçekleşmiş oldu. Firavun ve kavminin ustalıkla yapmakta oldukları; yükseltmekte oldukları şeyleri ise yerle bir ettik.

[1646] "Zayıf düşürülen o kavmi de..." Bunlar İsrâiloğulları olup bunları Firavun ve halkı zayıf düşürmüştür. *el-Ard* kelimesi Mısır ve Şam bölgesi anlamına gelir. Bu bölgelere Firavunlardan ve Amâlika'dan sonra İsrâiloğulları hâkim olmuş ve bu bölgenin doğusunda, batısında, dört bir yanında istedikleri gibi at oynatmışlardır.

[1647] Rızkını bollaştırıp verimli hale getirerek "bereketlendirdiğimiz."

[1648] "Rabbinin İsrâiloğullarına ettiği güzel vaat"den maksat, "Biz de arzu ediyorduk ki ülkenin zavallılaştırılmış olanlarına iyilikte bulunalım; onları önder yapalım ve onları mirasçı kılalım; onları bölgeye egemen kılalım ve Firavun'a, Hâmân'a ve askerlerine onlardan yana çekinmekte oldukları şeyi gösterelim." [Kasas 28/5-6] âyetindeki vaattir. Bu ifadedeki *el-hüsnâ* kelimesi *ahsen*in müennesi olup *el-kelime*nin sıfatıdır. *Temmet 'alâ Benî İsrâîl*ᵉ ifadesi ise, onlar üzerinde geçerli ve devamlı oldu, anlamında olup *temme 'ale'l-emr*ⁱ (işin üzerine gitti, dönmedi) ifadesinden alınmadır.

[١٦٤٤] {إلى أَجَلٍ هُم بالِغوهُ} إلى حدّ من الزمن هم بالغوه لا محالة، فمعذبون فيه لا ينفعهم ما تقدم لهم من الإمهال وكشف العذاب إلى حلوله {إِذَا هُمْ يَنكُثُونَ} جواب لما، يعني فلما كشفناه عنهم فاجأوا النكث وبادروا لم يؤخروه،ولكن كما كشف عنهم نكثوا.

٥ [١٦٤٥] {فانتقمنا مِنْهُمْ} فأردنا الانتقام منهم {فأغرقناهم}. واليم: البحر الذي لا يدرك قعره. وقيل: هو لجة البحر ومعظم مائه، واشتقاقه من التيمم، لأن المستنفعين به يقصدونه. {بأنهم كذبوا بِئَايَاتِنا}، أي كان إغراقهم بسبب تكذيبهم بالآيات وغفلتهم عنها وقلة فكرهم فيها.

١٣٧-﴿وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ الأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا الَّتِي ١٠ بَارَكْنَا فِيهَا وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنَى عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ بِمَا صَبَرُوا وَدَمَّرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ﴾

[١٦٤٦] {القومَ الذين كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ} هم بنو إسرائيل كان يستضعفهم فرعون وقومه. والأرض: أرض مصر والشام، ملكها بنو إسرائيل بعد الفراعنة والعمالقة، وتصرفوا كيف شاؤا في أطرافها ونواحيها الشرقية والغربية.

١٥ [١٦٤٧] {بَارَكْنَا فِيهَا} بالخصب وسعة الأرزاق.

[١٦٤٨] {كَلِمَةُ رَبِّكَ الحُسْنَى} قوله {وَنُرِيدُ أَن نَمُنَّ عَلَى الذين اسْتُضْعِفُوا فِي الأرضِ} إلى قوله {مَا كَانُوا يَحْذَرونَ} [القصص: ٦]. والحسنى: تأنيث الأحسن صفة للكلمة. ومعنى تمت على بني إسرائيل: مضت عليهم واستمرت؛ من قولك: تمَّ على الأمر، إذا مضى عليه.

[1649] "Sabrettikleri içindir ki…" Sabra teşvik olarak, belayı feryat ile karşılayana Allah'ın belayı musallat edeceğini, onu sabırla karşılayana ve zaferi bekleyene ise Allah'ın kurtuluş ve ferahlamayı garanti edeceğini gösteren bir ifade olarak bu yeterlidir. Hasan-ı Basrî'nin, "Sabırsızlık gösterip feryat edenin nasıl böyle yaptığına şaşarım! Bu zât, Yüce Allah'ın şu sözünü duymamış mıdır?!" deyip, bu âyeti okuduğu nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî'nin sözündeki *haffe* kelimesi, sabırsızlık gösterip feryad ü figan etmek, sabır ehli kimselerin vakar ve metanetini göstermemek demektir.

[1650] 'Âsım [v. 127/745] -kendisinden gelen bir rivayette- *ve temmet kelimâtu rabbike'l-hüsnâ* şeklinde okumuştur ki benzeri, مِنْ آياتِ رَبّهِ الْكُبْرى ("Rabbinin en büyük âyetlerinden" [Necm 53/18]) ifadesidir.

[1651] "Firavun ve kavminin ustalıkla yapmakta oldukları şeyler" inşa ve imar ettikleri yapılar, saraylar; وما كانوا يعرشون (çardak kurdukları şeyler) yani bahçeler. Nitekim هُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشاتٍ ("Çardaklı bağları-bahçeleri… var eden O'dur." [En'âm 6/141]) âyetinde de bu kullanım vardır. Bu ifade, Hâmân'ın kulesi ve diğerleri gibi göğe doğru yükselttikleri yapılar anlamına da gelebilir. *Ya'rişûne* kesre ile okunduğu gibi zamme ile de okunmuştur. Ebû Muhammed el-Yezîdî [v. 202/817] kesre okumanın daha fasih olduğunu söylemiştir. Bazılarının *ğarase'l-eşcâra* (ağaç dikti) ifadesinden hareketle kelimeyi *yağrisûne* şeklinde okudukları bana ulaştı; bunun dilbilgisi hatasından başka bir şey olduğunu sanmam.

138. Ve İsrâiloğullarına o deryayı geçirttik... Putlarının başından ayrılmayan bir topluluğa rastladılar ve "Ey Musa!" dediler "Nasıl bunların birtakım tanrıları varsa, bize de bir tanrı (put) yap." Dedi ki: "Siz gerçekten cahil bir topluluksunuz!"

139. "Bunların içinde bulunduğu (şirk dini), kesinlikle yok olmaya mahkûmdur, yapıp durdukları şeyler de bâtıldır."

140. Dedi ki: "Sizi âlemlere Allah üstün kılmışken, ben sizin için hiç O'ndan başka tanrı arar mıyım?!"

[1652] Bu, Firavun'a, Kıptîlere ve bunların yanlış yaparak Allah'ın âyetlerini yalanlayıp, O'na karşı gelmelerine dair Allah'ın anlattıklarının sonudur. Ardından, İsrâiloğullarının Firavun idaresinden ve köleliğinden kurtulduktan, o kadar mucizeyi gördükten ve denizi geçtikten sonra yapmış oldukları şeyleri, yani buzağıya tapınma, Allah'ı açıkça görmek isteme vb. küfür ve günah kabilinden davranışlarını anlatmaya başlamış ve böylece insanın halini göstermek, onun tıpkı kendisinin nitelediği gibi cahilin, nankörün teki olduğunu "Kullarımdan pek azı şükredicidir." [Sebe' 34/13] âyetinde de ifade edildiği gibi,

[١٦٤٩] {بِمَا صَبَرُوا} بسبب صبرهم. وحسبك به حاثًّا على الصبر، ودالًّا على أنّ من قابل البلاء بالجزع وكله الله إليه، ومن قابله بالصبر وانتظار النصر ضمن الله له الفرج. وعن الحسن: عجبت ممن خف كيف خف، وقد سمع قوله. وتلا الآية. ومعنى خف: طاش جزعًا وقلةَ صبر، ولم يرزن رزانة أولي الصبر.

٥ [١٦٥٠] وقرأ عاصم في رواية «وتمت كلمات ربك الحسنى» ونظيره {مِنْ آيات رَبّهِ الكبرى} [النجم: ١٨].

[١٦٥١] {مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ} ما كانوا يعملون ويسوّون من العمارات وبناء القصور {وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ} من الجنات؛ {هُوَ الذى أَنشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ} [الأنعام: ١٤١]. أو وما كانوا يرفعون من الأبنية المشيدة في السماء، كصرح هامان

١٠ وغيره. وقرئ «يعرشون»، بالكسر والضم. وذكر اليزيدي أن الكسر أفصح. وبلغني أنه قرأ بعض الناس «يغرسون»، من غرس الأشجار؛ وما أحسبه إلاّ تصحيفًا منه.

١٣٨-﴿وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ﴾

١٣٩-﴿إِنَّ هَؤُلَاءِ مُتَبَّرٌ مَا هُمْ فِيهِ وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

١٥ **١٤٠-﴿قَالَ أَغَيْرَ اللَّهِ أَبْغِيكُمْ إِلَهًا وَهُوَ فَضَّلَكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾**

[١٦٥٢] وهذا آخر ما اقتص الله من نبأ فرعون والقبط وتكذيبهم بِئَايَاتِ الله وظلمهم ومعاصيهم. ثم أتبعه اقتصاص نبأ بني إسرائيل وما أحدثوه بعد إنقاذهم من مملكة فرعون واستعباده، ومعاينتهم الآيات العظام، ومجاوزتهم البحر، من عبادة البقر وطلب رؤية الله جهرةً، وغير ذلك من أنواع الكفر

٢٠ والمعاصي، ليعلم حال الإنسان وأنه، كما وصفهم، ظلوم كفار جهول كنود،

ancak Allah'ın muhafaza ettiklerinin bundan müstesna olduğunu bildirmek ve Peygamber (s.a.)'i Medine'deki İsrâiloğullarından gördüğü tavır karşısında teselli etmek istemiştir.

[1653] Rivayete göre Allah Teâlâ Firavun ve kavmini helâk ettikten sonra Musa *Aleyhisselâm* İsrâiloğullarını Aşura günü denizin karşı tarafına geçirdi; onlar da Allah'a şükretmek üzere o gün oruç tutma geleneğini ihdas ettiler. "Putlarının başından ayrılmayan" yani sürekli olarak putlarına ibadet eden "bir topluluğa uğradılar." İbn Cüreyc'in [v. 150/767], "Bu putlar buzağı heykeli idi, onların buzağıya tapınma [heves]leri ilk bu olayla başlamıştı." dediği nakledilmiştir. Bunların Yemen'deki Lahm bölgesinden bir topluluk olduğu; ayrıca, Musa *Aleyhisselâm*'ın kendileri ile savaşmayı emrettiği Kenanlılardan oldukları söylenmiştir. *Câveznâ* geçirdik anlamında *cevveznâ* şeklinde de okunmuştur. Nitekim hepsi de *câze* (geçti) anlamında olmak üzere *ecâze'l-mekân*[e], *cevvezehû*, *câvezehû* ifadeleri kullanılır. Bu açıdan fiil tıpkı *a‘lâhu*, *‘alâhu* ve *‘âlâhu* gibidir. *Ya‘küfûne* Kâf'ın zammesi ile okunduğu gibi kesresi ile de okunmuştur.

[1654] "Nasıl bunların birtakım tanrıları varsa" tapındıkları putları varsa, "bize de bir tanrı" yani put "yap" da ona tapalım. Buradaki Mâ, Kâf'ın amelini engelleyen Mâ-i kâffe'dir, bu yüzden cümle onun devamında gelmiştir. Rivayete göre Yahudinin biri Hazret-i Ali'ye "Peygamberinizin ardından, daha gasledildiği su kurumadan ihtilafa düştünüz!.." demiş; o da "Siz de deryayı geçince daha ayaklarınızın suyu kurumadan, 'bize bir put yap' dediniz!" demiş.

[1655] "Siz *gerçekten* cahil bir topluluksunuz!" Bu, onların, içlerinde en büyük mucize de olmak üzere o kadar büyük mucizeler gördükten sonra söyledikleri bu söz karşısında duyulan hayretin ifadesidir. Musa *Aleyhisselâm* onları mutlak mânada cahillikle nitelemiş ve bunu tekitli, vurgulu bir şekilde söylemiştir. Çünkü onun onlardan gördüğü bu davranıştan daha büyük ve çirkin bir cehalet yoktur.

[1656] "Bunların" yani bu heykellere tapınanların "içinde bulunduğu (şirk dini), kesinlikle yok olmaya mahkûmdur." *Mutebber*[un] ifadesi, *mudemmer* (harap hale getirilmiş), *mükesser* (kırılmış) anlamındadır; *inâ*[’ün] *mutebber*[un] kırık kap anlamındadır. Altın kıran, eriten kimseye *et-tibr* denilir. Âyette, "Allah onların dinlerini benim elimle dağıtıp yıkacak, putlarını kıracak ve toz duman edecektir" denilmiş olmaktadır.

إلاّ من عصمه الله؛ {وَقَلِيلٌ منْ عِبَادِيَ الشكور} [سبأ: ١٣]. وليسلي رسول الله ﷺ مما رأى من بني إسرائيل بالمدينة.

[١٦٥٣] وروي أنه عبر بهم موسى يوم عاشوراء بعد ما أهلك الله تعالى فرعون وقومه، فصاموه شكرًا لله تعالى: {فَأَتَوْا على قَوْمٍ} فمرّوا عليهم {يَعْكُفُونَ على أَصْنَامٍ لَهُمْ} يواظبون على عبادتها ويلازمونها. قال ابن جريج: كانت تماثيل بقر. وذلك أوّل شأن العجل. وقيل: كانوا قومًا من لخم. وقيل: كانوا من الكنعانيين الذين أمر موسى عليه السلام بقتالهم. وقرئ «وجوَّزنا» بمعنى أجزنا. يقال: أجاز المكان وجوزه وجاوزه، بمعنى جازه، كقولك: أعلاه وعلاه وعالاه. وقرئ «يعكفون» بضم الكاف وكسرها.

[١٦٥٤] {اجْعَلْ لَنَا إلها} صنمًا نعكف عليه {كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ} أصنام يعكفون عليها. و«ما» كافة للكاف، ولذلك وقعت الجملة بعدها. وعن علي رضي الله عنه أنّ يهوديًا قال له: اختلفتم بعد نبيكم قبل أن يجفّ ماؤه. فقال: "قلتم: اجعل لنا إلها قبل أن تجفّ أقدامكم!"

[١٦٥٥] {إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ} تعجب من قولهم على أثر ما رأوا من الآية العظمى والمعجزة الكبرى فوصفهم بالجهل المطلق وأكده، لأنه لا جهل أعظم مما رأى منهم ولا أشنع.

[١٦٥٦] {إِنَّ هَؤُلآء} يعني عبدة تلك التماثيل {مُتَبَّرٌ مَا هُمْ فِيهِ} مدمّر مكسر ما هم فيه، من قولهم إناء متبر، إذا كان فضاضًا. ويقال لكسار الذهب: التِّبْر، أي يُتَبّر الله ويهدم دينهم الذي هم عليه على يديّ، ويحطم أصنامهم هذه ويتركها رضاضًا.

"Yapıp durdukları şeyler de bâtıldır." Yani geçmişte onlara tapmak şeklindeki tüm amelleri, her ne kadar kendi iddialarına göre Allah'a yaklaşmak için yapılmış olsa da aslında batıldır; yok olup gidecek, onlara bir faydası olmayacaktır. Aynı husus, "Çünkü (iyi olduğu zannıyla) yaptıkları her bir amelin üzerine yürüyüp onu toz-duman etmişizdir." [Furkān 25/23] âyetinde de söz konusudur.

[1657] هؤُلاءِ ifadesinin İnne'nin ismi olarak gelmesi ve İnne'nin haberi olan cümle içerisinde mübtedanın haberin önüne geçmiş olmasıyla, putlara kulluk edenler 'yok edilmeye mahkum kimseler' olarak damgalanmakta, bu durumun onlar için kaçınılmaz olduğu bildirilmektedir. Böylece İsrâiloğulları, istedikleri şeyin sonu bildirilerek uyarılmış; sevdikleri şey kendilerine kötü gösterilmiştir.

[1658] "Allah'tan başka tanrı arar mıyım?!" Yani O, başka hiçbir şeye kulluk etmeyip sadece kendisine kulluk edesiniz diye başkalarına yapmadıklarını size yapmış ve sizden başka kimseye tattırmadığı nimetleri sadece size tattırmışken, sizler için kulluk edilmeye lâyık bu zâttan başka mabud arar mıyım ben?! Burada Hemze, onların ilâhî nimetlere gark olmuş olmalarına karşın Allah'tan başkasına kulluk etme isteklerine karşı inkâr ve yadırgama anlamı taşır.

141. Hani, kadınlarınızı sağ bırakıp oğullarınızı teker teker öldürerek sizi işkencenin en kötüsüne uğratmaya çalışan Firavun hanedanından sizi Biz kurtarmıştık... ki sizin için bunda Rabbiniz tarafından muazzam bir imtihan vardı.

[1659] يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذابِ yani sizi işkencenin en kötüsüne uğratmak isteyen... يَسُومُونَكُمْ fiili, *sâme's-sil'ate* (malı talep etti) ifadesinden gelir. "يَسُومُونَكُمْ fiilinin i'rabda mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu yeni bir cümle başlangıcı olup i'rabda mahalli yoktur. Ayrıca, muhatapların ya da Firavun hanedanının durumunu bildiren hal ifadesi olması da mümkündür. ذٰلِكُمْ kurtarmaya ya da azaba işarettir. Belâ, nimet ya da imtihan / sıkıntı anlamına gelir. ("Teker teker öldürerek" anlamındaki) *yukattilûne* fiili ("öldürerek" anlamında) tahfif ile *yaktülûne* şeklinde de okunmuştur.

142. Musa'yla otuz geceliğine sözleştik sonra bunu on ile tamamladık. Böylece, Rabbinin belirlediği vakit kırk geceye tamamlandı... Musa, biraderi Hârûn'a; "Kavmimin içinde benim yerime geç, asayişi sağlamaya çalış, bozucuların yoluna uyma." dedi.

{وباطلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ}، أي ما عملوا شيئًا من عبادتها فيما سلف إلاّ وهو باطل مضمحلٌّ لا ينتفعون به وإن كان زعمهم تقربًا إلى الله؛ كما قال تعالى {وَقَدِمْنَا إِلَى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا} [الفرقان: ٢٣].

[١٦٥٧] وفي إيقاع {هَؤُلاءِ} اسمًا لـ{إن}، وتقديم خبر المبتدا من الجملة الواقعة خبرًا لها وسم لعبدة الأصنام بأنهم هم المعرضون للتَّبار، وأنه لا يعدوهم البتة، وأنه لهم ضربة لازب، ليحذرهم عاقبة ما طلبوا ويبغض إليهم ما أحبوا.

[١٦٥٨] {أَغَيْرَ اللهِ أَبْغِيكُمْ إِلهًا} أغير المستحق للعبادة أطلب لكم معبودًا، وهو فعل بكم ما فعل دون غيره، من الاختصاص بالنعمة التي لم يعطها أحد غيركم، لتختصوه بالعبادة ولا تشركوا به غيره. ومعنى الهمزة الإنكار والتعجب من طلبتهم، مع كونهم مغمورين في نعمة الله، عبادة غير الله.

١٤١-﴿وَإِذْ أَنْجَيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُقَتِّلُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ﴾

[١٦٥٩] {يَسُومُونَكُمْ سُوءَ العذابِ} يبغونكم شدّة العذاب، من سام السلعة، إذا طلبها. فإن قلت: ما محل {يَسُومُونَكُمْ}؟ قلت: هو استئناف لا محلّ له؛ ويجوز أن يكون حالًا من المخاطبين أو من {آل فرعون}. و{ذَلِكُمْ} إشارة إلى الإنجاء أو إلى العذاب. والبلاء: النعمة أو المحنة. وقرئ «يقتلون» بالتخفيف.

١٤٢-﴿وَوَاعَدْنَا مُوسَى ثَلاثِينَ لَيْلَةً وَأَتْمَمْنَاهَا بِعَشْرٍ فَتَمَّ مِيقَاتُ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً وَقَالَ مُوسَى لأَخِيهِ هَارُونَ اخْلُفْنِي فِي قَوْمِي وَأَصْلِحْ وَلا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ﴾

[1660] Rivayete göre Musa *Aleyhisselâm* Mısır'da iken İsrâiloğullarına, "Allah, düşmanınızı helâk ederse yapacaklarınızı ve yapmayacaklarınızı size açıklayan bir kitap verecek." diye vaatte bulunmuş. Firavun helâk edilince de Rabbinden kitap istemiş. O da kendisine otuz gün oruç tutmasını emretmiş. Bu otuz gün, Zilka‘de ayıdır. Musa *Aleyhisselâm* otuz günü tamamlayınca da ağzının kokusunu yadırgamış ve misvak kullanmış; melekler kendisine, "Senin ağzının kokusundan misk kokusu alıyorduk, misvak kullanarak bu kokuyu bozdun" demişler. Söylendiğine göre Allah da, "Bilmez misin ki oruçlunun ağız kokusu benim nezdimde misk kokusundan daha güzeldir?" diye vahyetmiş. Ardından Allah Teâlâ ona Zi'lhicce ayından on gün daha ilave oruç tutmasını emretmiş. Bir görüşe göre Allah ona otuz gün oruç tutmasını ve bu günler boyunca kendisini Allah'a yaklaştıracak ameller işlemesini emretmiş; sonraki on günde ise kendisine Tevrat inzâl edilmiş ve Allah kendisi ile konuşmuştur. Bakara sûresinde bu süre kırk gün şeklinde toplu olarak ifade edilirken, burada tafsilatlı olarak ifade edilmiştir.

[1661] مِيقاتُ رَبِّهِ Allah'ın onun için belirlediği vakit demektir. أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ifadesi hal olarak mansuptur, yani bu sayıya ulaşarak tamam oldu anlamındadır.

[1662] *Hârûn*ᵉ ismi, *ahīhî* (biraderi) kelimesinin beyanıdır; nidâ ifadesi olarak zamme ile de okunmuştur. "Kavmimin içinde benim yerime geç" onlar içerisinde benim halifem ol; "asayişi sağlamaya çalış" yani ıslah edici ol; İsrâiloğullarının işlerinde düzeltilmesi gerekenleri düzelt. Kim seni fesada, bozuculuğa çağırırsa ona uyma, itaat etme.

143. Musa tayin ettiğimiz vakitte gelip de Rabbi onunla konuşunca "Ya Rabbi! Bana kendini göster de Sana bakayım." dedi. Buyurdu ki: "Sen beni asla göremezsin. Ama dağa bak! Şayet olduğu yerde kalırsa, sen de Beni göreceksin." Rabbi dağa tecellî edince, onu paramparça etti. Musa da bayılarak yere düştü... Ayılınca dedi ki: "Seni tenzih ederim!.. Müminlerin ilki olarak Sana tövbe ediyorum."

[1663] "Tayin ettiğimiz" yani kendisi için belirlemiş olduğumuz "vakitte…" (لميقاتنا'daki) Lâm, ihtisas anlamı verir; adeta "Hususi olarak bizim belirlediğimiz vakitte geldi" denilmiş olmaktadır. Bu tıpkı, *eteytühû li-'aşr*ⁱⁿ *halevne mine'ş-şehr*ⁱ (ayın son on gününde ona geldim) ifadesi gibidir. "Rabbi onunla konuşunca" yani tıpkı meleklerle konuştuğu gibi vasıtasız olarak konuştuğu zaman. Yüce Allah'ın konuşması, *kelâm*ı Levh-i Mahfuz'da yazılı olarak yaratmış olduğu gibi bazı cisimlerde de telaffuz edilir (*mantūk*) olarak yaratmasıdır. Rivayete göre Musa *Aleyhisselâm,* kelâmı her yönden işitiyormuş. İbn Abbâs'ın, "Allah onunla kırk gün kırk gece konuştu ve onun için levhaları yazdı" dediği nakledilmiştir. Bir görüşe göre ise Allah Teâlâ onunla sadece bu kırk günün başında konuşmuştur.

[١٦٦٠] وروي أن موسى عليه السلام وعد بني إسرائيل وهو بمصر إن أهلك الله عدوّهم أتاهم بكتاب من عند الله فيه بيان ما يأتون وما يذرون، فلما هلك فرعون سأل موسى ربه الكتاب، فأمره بصوم ثلاثين يومًا وهو شهر ذي القعدة، فلما أتمّ الثلاثين أنكر خلوفَ فِيه فتَسوَّكَ، فقالت الملائكة: كنا نشمّ من فِيك رائحة المسك فأفسدته ٥ بالسواك. وقيل: أوحى الله تعالى إليه أما علمت أن خلوف فم الصائم أطيب عندي من ريح المسك، فأمره الله تعالى أن يزيد عليها عشرة أيام من ذي الحجة لذلك. وقيل: أمره الله أن يصوم ثلاثين يومًا، وأن يعمل فيها بما يقرّبه من الله ثم أنزلت عليه التوراة في العشر وكلم فيها. ولقد أجمل ذكر الأربعين في سورة البقرة، وفصلها ههنا.

[١٦٦١] و{مِيقَاتُ رَبِّهِ} ما وقته له من الوقت وضربه له. و{أَرْبَعِينَ لَيْلَةً} نصب ١٠ على الحال، أي تمَّ بالغًا هذا العدد.

[١٦٦٢] و{هَارُونَ}، عطف بيان لـ{أَخِيهِ}؛ وقرئ بالضم على النداء. {اخْلُفْنِي فِي قَوْمِي}، كن خليفتي فيهم {وَأَصْلِحْ} وكن مصلحًا، أو وأصلح ما يجب أن يصلح من أمور بني إسرائيل، ومن دعاك منهم إلى الفساد فلا تتبعه ولا تطعه.

١٤٣-﴿وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ ١٥ تَرَانِي وَلَكِنِ انْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٦٦٣] {لِمِيقَاتِنَا} لوقتنا الذي وقَّتنا له وحدّدناه. ومعنى اللام الاختصاص. فكأنه قيل: واختصّ مجيئه بميقاتنا، كما تقول: أتيته لعشرٍ خلون من الشهر. {وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ} من غير واسطة كما يكلم الملك. وتكليمه: أن يخلق الكلام منطوقًا به في بعض ٢٠ الأجرام كما خلقه مخطوطًا في اللوح.وروي أن موسى عليه السلام كان يسمع ذلك الكلام من كل جهة. وعن ابن عباس رضي الله عنه: كلمه أربعين يومًا وأربعين ليلة، وكتب له الألواح. وقيل: إنما كلمه في أوّل الأربعين.

[1664] أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ (Bana göster de Sana bakayım) ifadesinde *erâ* fiilinin ikinci mef'ûlü mahzuftur; "bana *kendini* göster de Sana bakayım" anlamındadır. **Şayet** "Görmek bakmanın ta kendisidir; o halde nasıl olur da 'kendini göster de sana bakayım' denilmiştir?" **dersen şöyle derim:** "Kendini bana göster" ifadesinin mânası, "Bana tecellî ederek beni Seni görebilir hale getir; böylece sana bakayım ve seni göreyim" şeklindedir. **Şayet "**Nasıl olur da 'Sana bakayım' sözüne karşılık, 'Bana bakamazsın' değil de, 'Beni asla göremezsin' demiştir?" **dersen şöyle derim:** "Kendini bana göster" ifadesi "bana tecellî ederek, beni Seni görebilir, algılayabilir kıl" anlamında olduğu için, talep edilen şeyin, idrakin söz konusu olmadığı bir bakış değil, [idraki içeren] görme olduğu anlaşılmış olmaktadır. Bu yüzden, "bana bakamazsın" yerine "Beni göremezsin." denilmiştir.

[1665] **Şayet** "Musa *Aleyhisselâm* insanların Allah'ı en iyi bileni, O'nun hakkında neyin mümkin neyin imkânsız olduğunu ve O'nun bazı duyu organlarıyla idrak anlamında görülmekten münezzeh olduğunu, böyle bir şeyin [görmenin] ancak belli bir cihette bulunan [belli bir yön ile sınırlı olan] varlıklar için söz konusu olacağını, cisim ve araz olmayan bir varlığın ise herhangi bir cihette bulunmasının imkânsız olduğunu -ki *cebir* taraftarlarının bunun aklen imkânsız olduğunu reddetmeleri bağlayıcı değildir. Çünkü bu, onların hakikate karşı ilk kibirlenişleri, aklın yasalarını ilk çiğneyişleri değildir!- insanların en iyi bileni olduğu halde nasıl böyle bir talepte bulunabilmiştir?! Ayrıca 'Bize Allah'ı açıkça göster' diyen kimselerin dağda bir sarsıntı olduğu esnada Musa *Aleyhisselâm*'ın bizzat kendisi, "Ya Rabbi! Dileseydin, onları da beni de daha önce helâk ederdin. İçimizdeki beyinsizlerin işledikleri yüzünden bizi mi helâk ediyorsun?! Bu, Senin imtihanından başka bir şey değil; Sen bununla dilediğini dalâlete düşürüyor, dilediğini hidayete erdiriyorsun." [A'râf 7/155] şeklindeki sözleri ile kavminin davranışından uzak olduğunu bildirmiş ve onları beyinsiz ve sapkın olarak nitelemiştir; [O halde, onun Allah'ı görmeyi talep etmesi nasıl mümkün olabilir?]" **dersen şöyle derim:** Onun Allah'ı görme talebinin sebebi, kendilerini beyinsiz ve sapkın olarak niteleyip teberrî ettiği bu kimseleri susturmak, taleplerinin yanlışlığını itiraf ettirmektir. Zira onlar Allah'ı görmeyi talep ettiklerinde Musa *Aleyhisselâm* onları yadırgamış, hatalarını bildirmiş, hakkı kendilerine anlatmış fakat onlar inat etmişler, hatta inatta iyice aşırı giderek "Hayır, kesinlikle görmek istiyoruz! Allah'ı açıkça görmeden sana asla iman etmeyiz!" demişlerdir. Bu yüzden de Musa *Aleyhisselâm* onlara bunun imkânsız olduğunu belirten ilâhî kelâmı, yani "Sen beni asla göremezsin." şeklindeki ilâhî fermanı bizzat işittirerek emin olmalarını, içlerine düşen şüphenin ortadan kalkmasını istemiş; "Ya Rabbi! Bana kendini göster de Sana bakayım." ifadesini bu yüzden kullanmıştır.

[١٦٦٤] {أَرِنِى أَنظُرْ إِلَيْكَ} ثاني مفعولي أرني محذوف، أي أرني نفسك أنظر إليك.فإن قلت: الرؤية عين النظر، فكيف قيل: أرني أنظر إليك؟ قلت: معنى أرني نفسك: اجعلني متمكنًا من رؤيتك بأن تتجلى لي فأنظر إليك وأراك.فإن قلت: فكيف قال: {لَن تَرَانِي} ولم يقل: لن تنظر إليّ لقوله {أَنظُرْ إِلَيْكَ}؟ قلت: لما ٥ قال: {أَرِنِي} بمعنى اجعلني متمكنًا من الرؤية التي هي الإدراك، علم أن الطِّلْبَة هي الرؤية لا النظر الذي لا إدراك معه، فقيل: لن تراني، ولم يقل لن تنظر إليّ.

[١٦٦٥] فإن قلت: كيف طلب موسى عليه السلام ذلك -وهو من أعلم الناس بالله وما يجوز عليه وما لا يجوز، وبتعاليه عن الرؤية التي هي إدراك ببعض الحواس، وذلك إنما يصحّ فيما كان في جهة. وما ليس بجسم ولا عرض؛ فمحال ١٠ أن يكون في جهة؛ ومنعُ المجبرة إحالته في العقول غير لازم، لأنه ليس بأوّل مكابرتهم وارتكابهم؛ وكيف يكون طالبه وقد قال- حين أخذت الرجفة الذين قالوا أرنا الله جهرة - {أَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ السُّفَهَاءُ مِنَّا} [الأعراف: ١٥٥] إلى قوله {تُضِلُّ بِهَا مَن تَشَاءُ} [الأعراف: ١٥٥] فتبرأ من فعلهم ودعاهم سفهاء وضلّالًا؟ قلت: ما كان طلب الرؤية إلاّ ليبكت هؤلاء الذين دعاهم سفهاء وضلالًا، وتبرأ ١٥ من فعلهم، وليلقمهم الحجر. وذلك أنهم حين طلبوا الرؤية أنكر عليهم وأعلمهم الخطأ ونبههم على الحق، فلجُّوا وتمادوا في لجاجهم وقالوا: لا بدَّ، ولن نؤمن لك حتى نرى الله جهرة، فأراد أن يسمعوا النصّ من عند الله باستحالة ذلك، وهو قوله {لَن تَرَانِي} ليتيقنوا وينزاح عنهم ما دخلهم من الشبهة، فلذلك قال: {رَبّ أَرِنِي أَنظُرْ إِلَيْكَ}.

[1666] **Şayet** “Peki, neden Musa *Aleyhisselâm* ‘Ya Rabbi! Onlara kendini göster de Sana baksınlar’ dememiş?” **dersen şöyle derim:** Çünkü Allah Teâlâ sadece Musa *Aleyhisselâm* ile konuşmakta, onlar ise dinlemektedir. Onlar mutlak izzetin sahibi Yüce Allah’ın kelâmını işittikleri zaman, tıpkı kelâmını Musa *Aleyhisselâm* işittirip onların da onunla beraber bu kelâmı işitme fırsatı bulmaları gibi, Allah’ın, zâtını Musa *Aleyhisselâm*’a göstermesini, kendilerinin de onunla beraber görmelerini istemişlerdir ki bu [yani “Allah’ı görme”yi “Allah’ı işitme”ye kıyas etme], bozuk bir kıyasa dayalı olarak ortaya çıkmış bir istektir. Bu sebeple, Musa *Aleyhisselâm* “Bana kendini göster de Sana bakayım.” demiştir. Ayrıca böyle bir talep Musa *Aleyhisselâm* gibi Allah katında hususi bir makama sahip, ona yakın bir peygamber tarafından ifade edildiği zaman bile yadırganmış ve kendisine “Böyle bir şey asla olmayacak!” denilmiş olduğuna göre, bu durum söz konusu talebin başkaları tarafından ifade edilmesi halinde haydi haydi yadırganacağı, reddedileceği anlamına gelir. Ayrıca, peygamber ümmetinin lideri olduğu için, onun hitabı ya da ona yönelik hitap, toplumuna da yöneliktir.

[1667] “Sana bakayım” ifadesi ve bu buradaki karşılıklılık anlamı -ki *teşbîh ve tecsîm*in (yani Allah’ı insana benzetme ve cisim olarak tasavvur etme düşüncesinin) ta kendisidir- bu ifadenin İsrâiloğullarına ait bir isteğin tercümesi ve onlara ait bir sözün nakli olduğunun delilidir. Şu cümlelerin sahibi bile, Yüce Allah’ı böyle “karşıya alınıp” “kendisine göz organıyla bakılacak” bir varlık olarak tasavvur edemezken, Allah’ı tanıma (*ma‘rifetullah*) konusunda Vâsıl b. Atā’dan [v. 131/748], Amr b. Ubeyd’den [v. 144/761], Ebû İshâk en-Nazzām’dan [v. 231/845], Ebü’l-Hüzeyl el-’Allâf’tan [v. 131/748], iki büyük *şeyh*ten [yani Ebû ‘Alî el-Cübbâî [v. 303/916] ve Ebû Hâşim el-Cübbâî’den [v. 321/933]] ve bütün kelâmcılardan daha derin bir noktada olan birinin [yani Musa *Aleyhisselâm*’ın] böyle bir şeyi tasavvur etmesi nasıl mümkün olabilir?!

[1668] **Şayet** “*Len* (asla) edatının anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu edatın mânası, *Lâ*’nın verdiği olumsuzluk anlamının tekit edilmesidir. Zira Lâ, gelecek zamanda bir işin olmayacağı anlamına gelir. Mesela *lâ ef‘al*[u] *ğade*[n] (yarın yapmayacağım) dersin, bu cümledeki olumsuzluğu tekit ettiğin zaman ise *lenef‘al*[e] *ğade*[n] (yarın asla yapmayacağım) dersin. Bu durumda mâna, “Bunu yapmak bana aykırıdır” şeklinde olur. Nitekim لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوِ اجْتَمَعُوا لَهُ (“Allah’tan başka taptığınız şeyler bir araya gelse asla bir sinek bile yaratamazlar” [Hac 22/73]) âyetinde de *Len* edatı bu mânada kullanılmıştır. لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصارُ (“gözler onu idrak edemez” [En‘âm 6/103]) âyeti, Allah’ın görülmesinin gelecekte söz konusu olmayacağının ifadesi, لَنْ تَرانِي (“beni asla göremezsin”) ise bunun tekit ve beyanıdır. Çünkü olumsuzlanan şey [yani görülme] Yüce Allah’ın sıfatlarına aykırıdır.

[١٦٦٦] فإن قلت: فهلا قال: أرهم ينظروا إليك؟ قلت: لأنّ الله سبحانه إنما كلم موسى عليه السلام وهم يسمعون، فلما سمعوا كلام رب العزّة أرادوا أن يُري موسى ذاته فيبصروه معه، كما أسمعه كلامه فسمعوه معه، إرادة مبنية على قياس فاسد، فلذلك قال موسى: أرني أنظر إليك، ولأنه إذا زجر عما طلب، ٥ وأنكر عليه في نبوّته واختصاصه وزلفته عند الله تعالى، وقيل له: لن يكون ذلك: كان غيره أولى بالإنكار، لأنّ الرسول إمام أمته، فكان ما يخاطب به أو ما يخاطب راجعًا إليهم.

[١٦٦٧] وقوله {أَنظُرْ إِلَيْكَ} وما فيه من معنى المقابلة التي هي محض التشبيه والتجسيم، دليل على أنه ترجمة عن مقترحهم وحكاية لقولهم، وجلّ صاحب ١٠ الجُمل أن يجعل اللهَ منظورًا إليه، مقابلًا بحاسة النظر، فكيف بمن هو أعرق في معرفة الله تعالى من واصل بن عطاء، وعمرو بن عبيد، والنَّظَّام، وأبي الهذيل والشيخين، وجميع المتكلمين؟

[١٦٦٨] فإن قلت: ما معنى {لَن}؟ قلت: تأكيدًا للنفي الذي تعطيه لا. وذلك أن لا، تنفي المستقبل. تقول: لا أفعل غدًا، فإذا أكدت نفيها قلت: لن أفعل غدًا. ١٥ والمعنى: أنّ فعله ينافي حالي، كقوله {لَن يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوِ اجتمعوا لَهُ} [الحج: ٧٣]، فقوله {لَا تُدْرِكُهُ الأبصارُ} [الأنعام: ١٠٣] نفي للرؤية فيما يستقبل. و{لَن تَرَانِي} تأكيد وبيان، لأنّ المنفي مناف لصفاته.

[1669] "Peki, '***Ama*** dağa bak' ifadesindeki *istidrâk*in, bu ifadenin öncesiyle bağlantısı nasıldır?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade şu anlamdadır: "Bana bakmak imkânsızdır, dolayısıyla bunu isteme, ama bir başka şey iste; o da seni ve aynı talepte bulunan diğerlerini bu talepten dolayı sarsacak olan dağa bakmandır. Bak ve ona ne yaptığımı, onun nasıl senin görme talebinden dolayı un ufak ettiğimi gör. Böylece sana göstermiş olduğum şeyin sonuçlarının büyüklüğünden yola çıkarak, teşebbüs ettiğin şeyin ne kadar vahim olduğunu anla!" Burada Allah Teâlâ sanki kendisine evlat nispet edildiği zaman gerçekleşeceğini söylediği şeyi, yani "Rahman'a çocuk isnat ettikleri için dağlar yığılıp yere kapaklanacak!" [Meryem 19/90-91] âyetlerindeki hususu tahakkuk ettirmiştir.

[1670] "Şayet olduğu yerde kalırsa" yani daha önce olduğu gibi sabit kalırsa, dört bir tarafıyla aynı yerde kalmaya devam ederse "sen de Beni göreceksin." Bu ifadede, 'görülme' dağın -Allah onu un ufak edip, yerle bir ettiği sırada- yerinde durabilmesine, yani vâki olmayan bir şeye bağlanmıştır. Bu, muhteşem bir üslupla ve harika bir tarzla söylenmiş son derece mütenasip bir ifadedir. Dikkat edersen, Allah Teâlâ "ama" buyurarak [zatına] 'bakma'dan dağa 'bakma'ya geçmiş; sonra '[zatına] bakma talepleri yüzünden zangır zangır sarsılacakları'na yönelik tehdidini, 'görmenin varlığının kendisine bağlandığı şey'in üzerine kurmuştur. *"Dağ yerinde durursa sen de beni göreceksin"* ifadesini kastediyorum.

[1671] "Rabbi dağa tecellî edince" yani oraya Rabbinin kudreti tezâhür edince, emri ve iradesi oraya yansıyınca "onu paramparça etti." *Dekk*^{en}, "un ufak edilmiş edilmiş" (*medkûk*^{en}) anlamında olup tıpkı *darbu'l-emîr* (emîrin bastığı para) kullanımında olduğu gibi, mef'ûl anlamında mastardır. دكّ ve دقّ kelimeleri شكّ ve شَقّ kelimeleri gibi kardeştir [Yani Kāf - Kâf arasında geçişlilik söz konusudur]. *Dekk*^{en} kelimesi *dekkâ*^{e} şeklinde de okunmuştur. *Dekkâ*^{e} tıpkı *dekket*^{un} gibi, yerden çıkan, biten şeyin ismi ya da dümdüz yer anlamındadır. Arapların *nâkat*^{ün} *dekkâ*^{u} *mütevâdı'atü's-senâm*^{i} (sırtı düz, hörgücü alçak deve) ifadeleri de bu kelimeden türemiştir. Şa'bî'nin [v. 104/722], "Rebî' b. Huseym [v. 65/685] bana, *ubsut yedeke dekkâ*^{e} (elini düz bir şekilde uzat) dedi" dediği nakledilmiştir. Yahyâ b. Vessâb [v. 103/721] kelimeyi, parça anlamındaki *dekkâ*^{u} kelimesinin çoğulu olarak *dükk*^{en} şeklinde okumuştur.

[١٦٦٩] فإن قلت: كيف اتصل الاستدراك في قوله {وَلَكِنِ انْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ} بما قبله؟ قلت: اتصل به على معنى أنّ النظر إليّ محال فلا تطلبه ولكن عليك بنظر آخر، وهو أن تنظر إلى الجبل الذي يرجف بك وبمن طلبت الرؤية لأجلهم، كيف أفعل به وكيف أجعله دكًّا بسبب طلبك الرؤية؟ لتستعظم ما أقدمت عليه بما أريك من عظم أثره، كأنه عزّ وعلا حقق عند طلب الرؤية ما مثله عند نسبة الولد إليه في قوله {وَتَخِرُّ الجبالُ هَدًّا أَنْ دَعَوْا لِلَّرحْمنِ وَلَدًا} [مريم: ٩١].

[١٦٧٠] {فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ} كما كان مستقرًّا ثابتًا ذاهبًا في جهاته {فَسَوْفَ تَرَانِي} تعليق لوجود الرؤية بوجود ما لا يكون من استقرار الجبل مكانه حين يدكه دكًّا ويسويه بالأرض، وهذا كلام مدمَج بعضه في بعض، وارد على أسلوب عجيب ونمط بديع. ألا ترى كيف تخلص من النظر إلى النظر بكلمة الاستدراك؟ ثم كيف بنى الوعيد بالرجفة الكائنة بسبب طلب النظر على الشريطة في وجود الرؤية؟ أعني قوله {فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي}.

[١٦٧١] {فَلَمَّا تجلى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ} فلما ظهر له اقتداره وتصدى له أمره وإرادته {جَعَلَهُ دَكًّا}، أي مدكوكًا. مصدر بمعنى مفعول، كضرب الأمير. والدكّ والدقّ أخوان كالشك والشقّ. وقرئ «دكاء» والدكاء اسم للرابية الناشزة من الأرض كالدكّة، أو أرضًا دكاء مستوية. ومنه قولهم: ناقة دكاء متواضعة السنام. وعن الشعبي: قال لي الربيع بن خثيم: ابسط يدك دكاء، أي مدّها مستوية. وقرأ يحيى بن وثاب «دكًا»، أي قطعًا دكا جمع دكاء.

[1672] "Musa da bayılarak yere düştü." Gördüğü şeyin dehşetinden düşüp bayıldı. *Sa'ika* fiili *fa'altühû fe-fa'ile* (ben onu yaptım, o da yapıldı) kalıbında, *sa'aktuhû fe-sa'ika* şeklinde kullanılmış olup, aslı *es-sā'ikat*^ü^ kelimesidir. Buna *saka'ahu* (başına vurdu) fiilinden *es-sākı'at*^ü^ da denilir. Âyette, "tıpkı ölüm baygınlığı gibi baygın bir şekilde düştü" anlamındadır. Rivayete göre baygın düştüğü esnada melekler Musa *Aleyhisselâm*'ın yanına gelip onu ayakları ile tekmeleyerek, "Be hey hayızlının evlâdı! Mutlak izzetin sahibi Yüce Rabbı göreceğini mi sandın?!" demişler.

[1673] "Ayılınca" yani baygınlığı geçince "dedi ki:" Senin hakkında câiz olmayan görme ve benzeri şeylerden "seni tenzih ederim!" Senin görülmez ve hiçbir duyu ile idrak edilmez olduğuna "inananların ilki olarak" Seni görme talebimden dolayı "Sana tövbe ediyorum."

[1674] **Şayet** "Görme talebi senin [yukarıda] söylediğin amaçla ifade edilmiş ise [yani 'O'nu görmeyi asıl isteyen, Musa değil kavmiydi' demiştin]; o zaman Musa *Aleyhisselâm* neden tövbe ediyor?" **dersen şöyle derim:** Sahih bir maksatla da olsa böyle ağır bir sözü ağzına almış; Allah'ın bu konuda izni olmadığı halde bunu söylemiş olduğu için tövbe etmiştir.

[1675] Bakın, *ru'yetullah* meselesini Allah Teâlâ nasıl ağır [vahim] bir mesele olarak ifade etmiş; olayın vahamet ve ağırlığını en etkili biçimde ifade etmek için, görme talebinde bulunanların üzerinde oldukları dağı nasıl sarsıp un ufak etmiş; onları baygın düşürmüş, hatta kelâm ettiği peygamberini dahi bundan istisna etmemiş... Bakın, Musa *Aleyhisselâm* nasıl Rabbine sığınmış; bu kelimeyi telaffuz ettiği için tövbe ederek, "Ben inananların ilkiyim" demiş... ***Bütün bunlara bakın da, kendilerini Müslüman diye, Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat diye isimlendirenlerin bu ağır sözü makbul bir görüş olarak kabul etmeleri karşısında şaşırın!*** Bunların *bilâ-keyf* (Allah görülecek, fakat bunun nasıl olacağı malum değil) örtüsüne bürünmüş olmaları sakın seni aldatmasın. Çünkü bu, büyüklerinin uydurduğu bir ifadedir. Bu konuda söylenecek tek söz, Ehl-i Adl'e mensup bir şairin[103] şu dizelerinden ibarettir:

> Gerçekten, öyle bir cemaat ki 'heva'larına 'sünnet' demekteler;
> Hayatım üzerine yemin ederim ki semer vurulmuş eşekler cemaatidirler!
> Çünkü Yüce Allah'ı yarattıklarına benzetmekteler; ancak
> *bilâ-keyf* örtüsüne bürünmekteler, milletin saldırılarından korkarak

103 Zemahşerî'nin kendisi. / çev.

[١٦٧٢] {وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا} من هول ما رأى. وصعق من باب فعلته ففعل. يقال صعقته فصعقت؛ وأصله من الصاعقة، ويقال لها الصاقعة، من صقعه، إذا ضربه على رأسه. ومعناه: خرّ مغشيًّا عليه غشية كالموت. وروي أن الملائكة مرّت عليه وهو مغشي عليه فجعلوا يلكزونه بأرجلهم ويقولون: يا ابن النساء الحيض، أطمعت ٥ في رؤية رب العزّة!؟

[١٦٧٣] {فَلَمَّا أَفَاقَ} من صعقته {قَالَ سُبْحَانَكَ} أنزهك مما لا يجوز عليك من الرؤية وغيرها {تُبْتُ إِلَيْكَ} من طلب الرؤية {وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ} بأنك لست بمرئيّ ولا مدرك بشيء من الحواس.

[١٦٧٤] فإن قلت: فإن كان طلب الرؤية للغرض الذي ذكرته، فممّ تاب؟ قلت: ١٠ من إجرائه تلك المقالة العظيمة وإن كان لغرض صحيح على لسانه، من غير إذن فيه من الله تعالى.

[١٦٧٥] فانظر إلى إعظام الله تعالى أمر الرؤية في هذه الآية، وكيف أرجف الجبل بطالبها وجعله دكًا، وكيف أصعقهم ولم يخل كليمه من نفيان ذلك مبالغة في إعظام الأمر، وكيف سبح ربه ملتجئًا إليه، وتاب من إجراء تلك الكلمة على لسانه وقال أنا ١٥ أول المؤمنين، ثم تعجب من المتسمين بالإسلام المتسمين بـ"أهل السنّة والجماعة" كيف اتخذوا هذه العظيمة مذهبًا. ولا يغرنك تستُّرهم بالبلكفة، فإنه من منصوبات أشياخهما والقول ما قال بعض العدلية فيهم:

لَجَمَاعَةٌ سَمَّوْا هَواهُمْ سُنَّة ❁ وَجَمَاعَةٌ حُمْرٌ لَعَمْرِي مُوكَفَه

قَدْ شَبَّهُوهُ بِخَلْقِهِ وَتَخَوَّفُوا ❁ شَنْعَ الْوَرَى فَتَسَتَّرُوا بِالبَلْكَفَهْ

[1676] Bir tefsir de şudur: "Bana kendini göster de Sana bakayım" ifadesi; Kıyamet alametleri görüldüğünde bütün kullarının seni bilmek zorunda kalışı gibi bir mucize ile kendini bana öylesine açık bir şekilde tanıt ki açıklığı aynen 'görme' gibi olsun; ben de adeta sana bakarmış gibi seni zorunlu bir bilgiyle bileyim. "Rabbinizi Dolunay gecesinde Ay'ı gördüğünüz gibi göreceksiniz" [*Buhârî,* Rikâk, 52] şeklindeki hadiste vârit olduğu gibi… Yani Allah'ı Ay'ı en tam ve parlak olduğu sırada gördüğünüze benzer bir netlikte apaçık bir şekilde tanıyacak, bileceksiniz. "Dedi ki: Beni asla göremezsin" yani, beni asla bu şekilde bilemezsin; böyle zorlayıcı bir mucizeyi taşımaya senin kuvvetin yetmez. "Ama dağa bak" zira ben orada bu mucizelerden bir tanesini var edeceğim; eğer bu mucizenin tecellîsi neticesinde dağ sabit durur, yerinde kalır, un ufak olmazsa o zaman senin de bu mucizelere takatin yeter. "Rabbi dağa tecellî edince" yani kudret ve azametinin alametlerinden, mucizelerinden biri dağa tezâhür edince "onu un ufak etti ve Musa gördüklerinin muazzamlığından dolayı baygın düştü. Ayıldığında dedi ki: Seni tenzih ederim." cür'et edip teklifte bulunduğum şeyden -Senin azamet ve celâline; Senin azabına ve sert bir şekilde yakalayışına hiçbir şeyin dayanamayacağına "inananların ilki olarak- Sana tövbe ettim."

144. "Ey Musa! Şüphesiz, mesajlarım ve kelâmım için insanlar arasından Ben seni seçmiş bulunuyorum. Dolayısıyla, sana verdiklerimi al ve şükredenlerden ol." buyurdu.

[1677] "Mesajlarım" yani Tevrat'ın bölümleri "ve kelâmım" yani seninle konuşmam "için insanlar arasından Ben seni seçmiş bulunuyorum;" seni zamanının halkına tercih ettim. "Dolayısıyla, sana verdiklerimi" yani sana vermiş olduğum nübüvvet ve hikmet şerefini "al ve" bu nimete "şükredenlerden ol!"- zira bu en büyük nimetlerdendir. Söylendiğine göre Musa *Aleyhisselâm* Arefe günü baygın düşmüş, Tevrat da kendisine kurban bayramı günü verilmiş.

[1678] **Şayet** "Hârûn *Aleyhisselâm* da onun gibi seçilmiş ve peygamber olduğu halde nasıl, 'insanlar arasından Ben seni seçmiş bulunuyorum' denilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Evet, Hârûn *Aleyhisselâm* da onun gibi seçilmiş bir peygamberdir, fakat ona tâbidir; onun destekçisi ve yardımcısıdır. Allah'la konuşmak şerefine nail olan ve risâlet vazifesini asıl yüklenen ise Musa *Aleyhisselâm*dır.

145. -Kendisi için levhalara 'her' şeye dair bir öğüt ve 'her' şeye ait bir açıklama yazmıştık.- "Öyleyse, bunları kararlılıkla tut ve kavmine emret de bunları en güzel bir şekilde tutsunlar. Yakında size göstereceğim (emrimi dinlemeyen) fâsıkların yurdunu!.."

[١٦٧٦] وتفسير آخر: وهو أن يريد بقوله {أَرِنِي أَنظُرْ إِلَيْكَ} عرّفني نفسك تعريفًا واضحًا جليًّا، كأنها إراءة في جلائها بآية مثل آيات القيامة التي تضطر الخلق إلى معرفتك {أَنظُرْ إِلَيْكَ} أعرفك معرفة اضطرار، كأني أنظر إليك، كما جاء في الحديث: «سترون ربكم كما ترون القمر ليلة البدر» بمعنى: ستعرفونه معرفة جلية هي في ٥ الجلاء كإبصاركم القمر إذا امتلأ واستوى. {قَالَ لَن تَرَانِي}، أي لن تطيق معرفتي على هذه الطريقة، ولن تحتمل قوّتك تلك الآية المضطرة، {وَلَكِنِ انْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ}؛ فإني أورد عليه وأظهر له آية من تلك الآيات، فإن ثبت لتجليها واستقرّ مكانه ولم يتضعضع فسوف تثبت لها وتطيقها. {فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ} فلما ظهرت له آية من آيات قدرته وعظمته {جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسى صَعِقًا} لعظم ما رأى. {فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ ١٠ إِلَيْكَ} مما اقترحت وتجاسرتُ {وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ} بعظمتك وجلالك، وأن شيئًا لا يقوم لبطشك وبأسك.

١٤٤-﴿قَالَ يَا مُوسَى إِنِّي اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ بِرِسَالاتِي وَبِكَلامِي فَخُذْ مَا آتَيْتُكَ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ﴾

[١٦٧٧] {اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ} اخترتك على أهل زمانك وآثرتك عليهم ١٥ {بِرِسَالاتِي} وهي أسفار التوراة {وَبِكَلامِي} وبتكليمي إياك؛ {فَخُذْ مَا آتَيْتُكَ} ما أعطيتك من شرف النبوّة والحكمة {وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ} على النعمة في ذلك، فهي من أجلّ النعم. وقيل: خرّ موسى صعقًا يوم عرفة، وأعطي التوراة يوم النحر.

[١٦٧٨] فإن قلت: كيف قيل؛ {اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ} وكان هارون مصطفًى مثله نبيًّا؟ قلت: أجل، ولكنه كان تابعًا له ردءًا وزيرًا. والكليم: هو موسى عليه ٢٠ السلام، والأصيل في حمل الرسالة.

١٤٥-﴿وَكَتَبْنَا لَهُ فِي الأَلْوَاحِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْعِظَةً وَتَفْصِيلا لِكُلِّ شَيْءٍ فَخُذْهَا بِقُوَّةٍ وَامُرْ قَوْمَكَ يَأْخُذُوا بِأَحْسَنِهَا سَأُرِيكُمْ دَارَ الْفَاسِقِينَ﴾

146. “Yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları âyetlerimden men edeceğim; her türlü âyeti görseler bile iman etmeyecekler, doğru yolu görseler onu yol edinmeyecekler; azgınlık yolunu görseler hemen onu yol edinecekler! Bu, âyetlerimizi yalanlamış olmalarından ve onlara karşı bîgâne kalmalarındandır.

147. Âyetlerimizi özellikle de Âhiretle karşı karşıya gelmeyi yalanlayanların yaptıkları boşa gitmiştir. Kendi işlediklerinden başkasıyla mı cezalandırılacaklardı?!

[1679] Bu levhaların sayısı, cevheri ve uzunluğu konusunda farklı görüşler vardır; 10, 7 veya 2 adet oldukları; yeşil zümrütten olup Cebrâil *Aleyhisselâm* tarafından getirildikleri; yeşil zeberced ve kırmızı yakuttan oldukları söylenmiştir. Yine, Allah Teâlâ’nın Musa *Aleyhisselâm*’a kendisi için yumuşak hale getirdiği kör bir kayadan bunları kesip koparmasını emrettiği; onun da eliyle bunları koparıp, parmaklarıyla düzlediği söylenmiştir. Hasan-ı Basrî’nin, “Bunlar gökten inmiş ahşap levhalardı; üzerinde Tevrat yazılı idi ve uzunlukları on dirsek boyu kadardı.” dediği nakledilmiştir.

[1680] مِنْ كُلِّ شَيْءٍ ifadesi *ketebnâ*nın mef‘ûlü olup nasp mahallindedir. مَوْعِظَةً وَتَفْصِيلًا ifadesi ise onun bedelidir. Yani ona İsrâiloğullarının din konusunda ihtiyaç duydukları bütün öğütleri ve hükümlere dair açıklamaları yazdık. Söylendiğine göre Tevrat, yetmiş deve yükü bir kitap olarak indirilmiş; bir tek cüzü bir senede okunabiliyormuş ve tamamını sadece dört kişi okumuş. Bunlar da Musa *Aleyhisselâm*, Yûşa‘ *Aleyhisselâm*, Üzeyir *Aleyhisselâm* ve İsa *Aleyhisselâm* imiş. Mukātil b. Süleyman’dan [v. 150/767] nakledildiğine göre levhalarda şunlar yazılı imiş: Ben Rahman ve Rahim Allah’ım. Bana hiçbir şeyi ortak koşmayın, yol kesmeyin, benim adıma yalan yere yemin etmeyin -Benim adıma yalan yere yemin edeni asla arındırmam- cana kıymayın, zina etmeyin, ana-babaya kötü davranmayın.

[1681] فَخُذْهَا (Öyleyse, bunları tut) ifadesi, “ona ‘öyleyse bunları var gücünle tut’ dedik” anlamında olup “yazdık” fiiline ma‘tûftur. Ayrıca, “sana verdiğimi al” [A‘râf 7/144] ifadesinden bedel olması da mümkündür. Buradaki ها zamiri (bunlar) levhalara ya da “her şey”e işaret eder. Zira *eşyâ* anlamındadır [müennestir]; “mesajlar”a veya Tevrat’a işaret ediyor da olabilir. بِقُوَّةٍ ciddiyet ve kararlılıkla, yani tıpkı *ulü’l-’azim* peygamberlerin yaptığı gibi. “Bunları en güzel bir şekilde tutsunlar” yani onda ‘güzel’ de vardır, ‘daha güzel’ de; sözgelimi kısas talep etmek - affetmek; zorla hakkını almak - sabretmek.

١٤٦-﴿سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَإِنْ يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ لا يُؤْمِنُوا بِهَا وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلا وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ﴾

١٤٧-﴿وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَلِقَاءِ الآخِرَةِ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ هَلْ يُجْزَوْنَ إِلا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ ٥

[١٦٧٩] ذكروا في عدد الألواح وفي جوهرها وطولها أنها كانت عشرة ألواح وقيل: سبعة. وقيل؛ لوحين، وأنها كانت من زمرّد جاء بها جبريل عليه السلام. وقيل: من زبرجدة خضراء وياقوتة حمراء. وقيل: أمر الله موسى بقطعها من صخرة صمَّاء لينها له، فقطعها بيده وشقها بأصابعه. وعن الحسن كانت من خشب نزلت من السماء فيها التوراة، وأن طولها كان عشرة أذرع. ١٠

[١٦٨٠] وقوله ﴿مِن كُلِّ شَيْءٍ﴾ في محل النصب مفعول كتبنا؛ و﴿مَوْعِظَةً وَتَفْصِيلًا﴾ بدل منه. والمعنى: كتبنا له كل شيء كان بنو إسرائيل محتاجين إليه في دينهم من المواعظ وتفصيل الأحكام. وقيل: أنزلت التوراة وهي سبعون وقر بعير، يقرأ الجزأ منه في سنة لم يقرأها إلاّ أربعة نفر: موسى، ويوشع، وعزير، وعيسى عليهم السلام. وعن مقاتل: كتب في الألواح: إني أنا الله الرحمن الرحيم، لا تشركوا بي شيئًا، ولا تقطعوا السبيل، ولا تحلفوا بإسمي كاذبين؛ فإن من حلف بإسمي كاذبًا فلا أزكيه، ولا تقتلوا ولا تزنوا ولا تعقّوا الوالدين. ١٥

[١٦٨١] ﴿فَخُذْهَا﴾ فقلنا له: خذها، عطفًا على ﴿كَتَبْنَا﴾، ويجوز أن يكون بدلًا من قوله ﴿فَخُذْ مَا آتَيْتُكَ﴾ [الأعراف: ١٤٤]. والضمير في ﴿خُذْهَا﴾ للألواح، أو لـ﴿كُلِّ شَيْءٍ﴾، لأنه في معنى الأشياء، أو للرسالات، أو للتوراة. ومعنى ﴿بِقُوَّةٍ﴾: بجدّ وعزيمة فعْلَ أولي العزم من الرسل ﴿يَأْخُذُوا بِأَحْسَنِهَا﴾، أي فيها ما هو حسن وأحسن؛ كالاقتصاص والعفو، والانتصار والصبر. ٢٠

Dolayısıyla onlara emret de kendileri için daha güzel ve daha sevap olanı esas alsınlar. “Rabbinizden size indirilenin *en güzel*ine tâbi olun.” [Zümer 39/55] âyetindeki gibi. “Vacip ya da mendup olanı alsınlar” anlamında olduğu da söylenmiştir; çünkü bu [ikisi] mubah olandan daha güzeldir. Bu ifade ile “kendilerine yasaklananları değil, emredilenleri yapsınlar” anlamı da kastedilmiş olabilir. Bu durumda cümle, *es-sayf*^{u} *eharr*^{u} *mine’ş-şitâ*^{i} (yaz kıştan sıcaktır) ifadesi gibi olmaktadır.

[1682] “Yakında size göstereceğim fâsıkların yurdunu!” Burada Firavun ve halkının yurdu, yani Mısır kastedilmiş, fâsıklıkları sebebiyle yurtlarının nasıl virane haline getirildiğinin gösterileceği söylenmiş; böylece onların da ibret almaları ve helâk edilen bu fâsıklar gibi fâsıklık yapmamaları, onlar gibi ibretlik bir cezaya maruz kalmamaları murat edilmiştir. Burada “seferleriniz esnasında güzergâhınızda bulunan -Yüce Allah’ın fâsıklıkları sebebiyle helâk ettiği- Âd, Semûd ve diğer kavimlerin kastedildiği de söylenmiştir. Bir başka görüşe göre ‘fâsıklar yurdu’ ile cehennem ateşi kastedilmiştir. Hasan-ı Basrî *se’uvrîkum* şeklinde okumuştur ki Hicaz bölgesinde yaygın bir lehçedir. [“Şunu bana göster” anlamında *erinî* yerine] *evrinî kezâ* ve *evraytuhû* (onu gösterdim) denilir. Bunun gerekçesi, *evraytü’z-zend*^{e} (çakmak taşını döndürerek ateş çıkardım) ifadesinden üretilmiş olmasıdır. [“Bana göster” ifadesi] adeta “Bana şunu açıkla, beni *aydınlat* ki onu iyice anlayayım” anlamındadır. Kelime *se’ûrisükum* (sizi vâris kılacağım) şeklinde de okunmuş olup, oldukça güzel bir okuyuştur ve “Zayıf düşürülen o kavmi de bölgenin bereketlendirdiğimiz doğu ve batı kısımlarına mirasçı kıldık.” [A‘râf 7/137] âyeti tarafından doğrulanmaktadır.

[1683] Kibirlenenleri, kalplerini mühürleyip yüz üstü bırakıp “âyetlerimden men edeceğim” ve sonuçta Benim âyetlerimden kendilerini alıkoyan arzu ve heveslerine dalıp, gaflete düşerek, âyetlerim üzerinde derin derin düşünmeyecekler ve onlardan ibret almayacaklar. Fudayl b. ‘Iyâz’ın [v. 187/803] şöyle dediği nakledilmiştir: Peygamber (s.a.)’in şöyle dediği bize nakledildi: “Ümmetim dünyayı tazim ettiğinde kendilerinden İslâm’ın heybeti çekilip alınır; *emr-i bi’l-ma‘rûf ve nehy-i ani’l-münker*i terk ettiğinde ise vahyin bereketinden mahrum kalırlar.” Şu da söylenmiştir: Bu ifade [yani “*âyet*lerimden men edeceğim” cümlesi], Firavun sihirbazları toplayarak Musa’nın *mucize*sini geçersiz kılmaya çalıştığı sırada Allah’ın hakkın galip, batılın ise mağlup olmasını istemesinde olduğu gibi, ne kadar gayret ederlerse etsinler, Allah onların mucizeleri geçersiz kılmalarına mani olacaktır anlamındadır.

فمُرهم أن يحملوا على أنفسهم في الأخذ بما هو أدخل في الحسن وأكثر للثواب، كقوله تعالى {واتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنزِلَ إِلَيْكُم مِن رَبّكُمْ} [الزمر: ٥٥]. وقيل: يأخذوا بما هو واجب أو ندب، لأنه أحسن من المباح. ويجوز أن يراد: يأخذوا بما أمروا به، دون ما نهوا عنه، على قولك: الصيف أحرّ من الشتاء.

٥ [١٦٨٢] {سَأُرِيكُمْ دَارَ الْفَاسِقِينَ} يريد دار فرعون وقومه وهي مصر، كيف أقفَرَتْ منهم ودمِّروا لفسقهم، لتعتبروا فلا تفسقوا مثل فسقهم فينكل بكم مثل نكالهم. وقيل: منازل عاد وثمود والقرون الذين أهلكهم الله لفسقهم في ممرّكم عليها في أسفاركم. وقيل: دار الفاسقين نار جهنم. وقرأ الحسن «سأُوْرِيكم» وهي لغة فاشية بالحجاز؛ يقال: أورني كذا، وأوريته. ووجهه أن تكون من أوريت الزند كأنَّ المعنى بيّنه لي وأنِره

١٠ لأستبينه وقرئ «سأُورِثُكم» قراءة حسنة يصححها قوله { وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ } [الأعراف: ١٣٧].

[١٦٨٣] {سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِيَ} بالطبع على قلوب المتكبرين وخذلانهم، فلا يفكرون فيها ولا يعتبرون بها، غفلة وانهماكًا فيما يشغلهم عنها من شهواتهم. وعن الفضيل بن عياض: ذكر لنا عن رسول الله ﷺ: «إذا عظمت أمّتي الدنيا نزع

١٥ عنها هيبة الإسلام، وإذا تركوا الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر حرمت بركة الوحي.» وقيل: سأصرفهم عن إبطالها وإن اجتهدوا كما اجتهد فرعون أن يبطل آية موسى، بأن جمع لها السحرة، فأبى الله إلَّا علوّ الحقّ وانتكاس الباطل.

"Onları âyetlerimden; âyetlerime saldırmaktan, onları küçümsemekten, onları sihir diye isimlendirmekten men edeceğim! Bunu, onları helâk ederek yapacağım!" anlamında olması da mümkündür. Bu ifadede muhataplar, küfür ve kibirleri sebebiyle âyetlerden yüz çevirenlerin akıbeti konusunda uyarılmakta; onlar gibi olmamaları, onların yollarını tutmamaları konusunda ikaz edilmektedir.

[1684] "Haksız yere" ifadesinde iki ihtimal söz konusudur. İlkine göre, "*hak*ları olmadığı halde kibirleniyorlar" anlamında hal olabilir; zira haklı olarak kibirlenmek, kibir hakkına sahip olmak Allah'a mahsustur. Diğerine göre ise, *tekebbür* fiilinin ilişiği olup "*hak* olmayan bir şeyle, yani sahip oldukları dinleriyle kibirleniyorlar" anlamındadır.

[1685] Kendilerine inzâl edilen "her türlü *âyet*i görseler bile iman etmeyecekler." Mâlik b. Dînâr [v. 131/748'den önce] bu ifadeyi, Yâ'nın zammesi ile *ve in yurav* (kendilerine gösterilse bile) şeklinde okumuştur. *Sebîle'r-ruşd* (doğru yol) ifadesi *sebîle'r-raşed*^{i} ve *sebîle'r-raşâd*^{i} şeklinde de okunmuştur. *Ruşd*, *raşed* ve *raşâd* kelimeleri tıpkı *sukm*, *sekam* ve *sekām* gibidir. *Ne beyinsizdir uzun yolculuğa çıkan şu kimse ki doğru düzgün bir yol gördüğünde ondan yüz çevirir; tehlikeli, ölümcül yanlış bir yol gördüğünde ise o yola giriverir?! İşte bunu dini konusunda yapan, bundan daha beyinsizdir!*

[1686] *Zâlike* ref ya da nasp mahallinde olup "âyetlerimizden bu şekilde men edilmeleri, yalanlamaları sebebiyledir" ya da "Allah onları işbu sebeple, böyle men etmiştir" [... *zâlike's-sarf*^{e} ...] anlamındadır. *Likā'u'l-âhirat*^{i} terkibinde, mastar mef'ûlün bihe izâfe edilmiş de olabilir -ki bu durumda mâna, "âhiretle karşılaşmaları ve oranın ahvalini müşahede etmeleri" şeklinde olur- mastar zarfa izâfe edilmiş de olabilir ki bu durumda da "Allah'ın onlara âhirette vaat ettiği şeyle karşılaşma" anlamına gelir.

148. Musa'nın kavmi, onun (Tur'a gidişinin) ardından, ziynet takımlarından, canlıymış gibi böğürmesi olan bir buzağı heykeli edinmişlerdi! Onun kendileriyle konuşmadığını ve onlara yol göstermediğini görmüyorlar mıydı? Onu zalimce (tanrı) edindiler!

149. Ama yoldan çıktıklarını anlayıp da elleri (pişmanlık ve hasretle dövüp durdukları bağırlarından iki yana) düşünce, şöyle demeye başladılar: "Rabbimiz bize merhamet etmezse ve bizi bağışlamazsa, şüphesiz hüsrana uğrayanlardan olacağız!"

ويجوز: سأصرفهم عنها وعن الطعن فيها والاستهانة بها، وتسميتها سحرًا بإهلاكهم. وفيه إنذار للمخاطبين من عاقبة الذين يصرفون عن الآيات لتكبرهم وكفرهم بها، لئلا يكونوا مثلهم فيسلك بهم سبيلهم.

[١٦٨٤] {بِغَيْرِ الْحَقِّ} فيه وجهان؛ أن يكون حالًا بمعنى: يتكبرون غير محقين، ٥ لأن التكبر بالحقّ لله وحده؛ وأن يكون صلة لفعل التكبر، أي يتكبرون بما ليس بحق وما هم عليه من دينهم.

[١٦٨٥] {وَإِن يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ} من الآيات المنزلة عليهم {لَا يُؤْمِنُوا بِهَا}. وقرأ مالك بن دينار «وإن يروا» بضم الياء. وقرئ «سبيل الرشد»، و«الرشد»، و«الرشاد»، كقولهم: السقم والسقم والسقام. وما أسفه من ركب المفازة، فإن رأى طريقًا مستقيمًا أعرض ١٠ عنه وتركه، وإن رأى معتسفًا مرديًا أخذ فيه وسلكه، ففاعل نحو ذلك في دينه أسفه.

[١٦٨٦] {ذلك} في محل الرفع، أو النصب على معنى: ذلك الصرف بسبب تكذيبهم؛ أو صرفهم الله ذلك الصرف بسببه. {وَلِقَاءِ الآخِرَةِ} يجوز أن يكون من إضافة المصدر إلى المفعول به، أي ولقائهم الآخرة ومشاهدتهم أحوالها، ومن إضافة المصدر إلى الظرف بمعنى: ولقاء ما وعد الله في الآخرة.

١٥ ١٤٨-﴿وَاتَّخَذَ قَوْمُ مُوسَى مِنْ بَعْدِهِ مِنْ حُلِيِّهِمْ عِجْلا جَسَدًا لَهُ خُوَارٌ أَلَمْ يَرَوْا أَنَّهُ لا يُكَلِّمُهُمْ وَلا يَهْدِيهِمْ سَبِيلا اتَّخَذُوهُ وَكَانُوا ظَالِمِينَ﴾

١٤٩-﴿وَلَمَّا سُقِطَ فِي أَيْدِيهِمْ وَرَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا قَالُوا لَئِنْ لَمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا وَيَغْفِرْ لَنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

[1687] "Onun ardından" yani onun kendilerinden ayrılıp Tūr'a gitmesinin ardından. **Şayet** "Neden burada 'Musa'nın kavmi bir buzağı heykeli edinmişlerdi' denilmiştir, oysa edinen, Samirî'dir?" **dersen şöyle derim:** Bu hususta iki yorum vardır. İlkine göre o toplum içerisinden bir kimse bu fiili yapmış, onların arasında, gözlerinin önünde bu fiil ortaya çıkmış olduğu için fiil onlara nispet edilmiştir. Nitekim belli bir işi yapan ya da sözü söyleyen kişi bir şahıs olduğu halde, "Temimoğulları şöyle dediler, böyle yaptılar" gibi ifadeler kullanılır. Ayrıca fiili yapan Sâmirî olsa da onlar da onun bunu yapmasını istemişler; rıza göstermişlerdir. Dolayısıyla, sanki bu fiili hep birlikte yapmış gibi değerlendirilmişlerdir. İkinci yoruma göre ise mâna, "Onu *ilâh* edindiler ve ona taptılar" şeklindedir [Bu da sadece Sâmirî'nin işi değildir].

[1688] حليهم (ziynetlerinden) ifadesi Hâ'nın zammesi ve Yâ'nın şeddesi ile okunmuştur. Bu durumda bu kelime *haly^un^* kelimesinin çoğulu olup *sedy^un^* ve *südiyy^un^* gibidir. Yine bu kelime *itbâ‘* (tâbi kılma, yani harfi yakınındaki diğer harfin harekesine göre harekelemek) kuralı gereği, kesre ile -tıpkı *diliyy^in^* gibi- *hiliyyihim* şeklinde ve şeddenin kaldırılması ile *min halyihim* şeklinde de okunmuştur. *el-Haly^ü^* süs olarak kullanılan altın ve gümüş anlamındadır. **Şayet** "Neden 'onların ziynetlerinden' ifadesi kullanılmıştır, zira bu ziynet eşyaları onların değildi; ellerinde ödünç olarak bulunmaktaydı?" **dersen şöyle derim:** Bir şeyin bir başka şeye aidiyeti, cüz'î bir ilişki üzerinden de kurulabilir; ziynet eşyalarının onların ellerinde ödünç olarak bulunuyor olması da böyle bir ilişki için yeterlidir. Kaldı ki o ziynet eşyalarının sahipleri [Mısırlılar] helâk edildikten sonra onlar artık tıpkı diğer mallar gibi İsrâiloğullarının mülkü olmuştur. Dikkat edersen, mutlak izzet ve yücelik sahibi "Bunun üzerine, onları güzelim bahçelerden, pınarlardan, hazinelerden, şerefli makamlardan çıkardık ve İsrâiloğullarını bunlara mirasçı yaptık." [Şu‘arâ 26/57-59] buyurmuştur.

[1689] جَسَدًا yani diğer bedenler gibi etli, kanlı bir beden; خُوارٌ ise böğürtü demektir. Hasan-ı Basrî demiştir ki: "Cebrâil *Aleyhisselâm* denizi yardığı gün Samirî onun atının izinden bir tutam toprak aldı ve onu buzağı heykelinin ağzına attı; böylece o, böğürmesi olan bir buzağıya dönüştü." Hazret-i Ali (r.a.) bu kelimeyi Cim ve Hemze ile *cü'âr* (جؤار) şeklinde okumuştur ki bu, çığlık atma anlamındaki *ce'era*dan gelir. *Cesed^en^* kelimesinin mansup olması, *‘ıcl^en^* kelimesinin bedeli olmasındandır.

[١٦٨٧] {مِن بَعْدِهِ} من بعد فراقه إياهم إلى الطور.فإن قلت: لم قيل: واتخذ قوم موسى عجلًا، والمتخذ هو السامري؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن ينسب الفعل إليهم، لأن رجلًا منهم باشرَه ووجد فيما بين ظهرانيهم، كما يقال: بنو تميم قالوا كذا وفعلوا كذا، والقائل والفاعل واحد؛ ولأنهم كانوا مريدين لاتخاذه، ٥ راضين به، فكأنهم أجمعوا عليه. والثاني: أن يراد واتخذوه إلهًا وعبدوه.

[١٦٨٨] وقرئ «من حليهم» بضم الحاء والتشديد، جمع حَلْي، كثدي وثديّ، و«من حِلِيّهم» -بالكسر- للإتباع كدِلِيّ، و«من حَلْيهم»، على التوحيد. والحلي: اسم لما يتحسن به من الذهب والفضة. فإن قلت: لم قال: من حليهم، ولم يكن الحليّ لهم، إنما كانت عوارِيَّ في أيديهم؟ قلت: الإضافة تكون بأدنى ملابسة، ١٠ وكونها عواري في أيديهم كفى به ملابسة على أنهم قد ملكوها بعد المهلكين كما ملكوا غيرها من أملاكهم. ألا ترى إلى قوله عزّ وعلا: {فأَخْرَجْنَاهم مِن جنَّاتٍ وَعُيُونٍ وَكُنُوزٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ كَذَلِكَ وأَوْرَثْنَاهَا بَنِي إسرائيلَ} [الشعراء: ٥٧-٥٩].

[١٦٨٩] {جَسَدًا} بدنًا ذا لحم ودم كسائر الأجساد. والخوار: صوت البقر. قال الحسن: إنّ السامري قبض قبضة من تراب من أثر فرس جبريل عليه السلام ١٥ يوم قطع البحر، فقذفه في فيِّ العجل، فكان عجلًا له خوار. وقرأ علي رضي الله عنه «جؤار» بالجيم والهمزة، ومن جأر، إذا صاح. وانتصاب {جَسَدًا} على البدل من {عِجْلًا}.

[1690] “Görmüyorlar mıydı” yani, onu ilâh edinirlerken onun kendileriyle konuşmadığını ve onlara yol göstermediğini görmüyorlar mıydı ki ‘denizler mürekkep olsa kelimelerini yazamadan tükenecek olan, akla yerleştirdiği delillerle ve indirdiği kitaplarla bütün mahlûkatı hak yola ileten’ Allah’a bunu tercih ettiler!? Daha sonra Allah Teâlâ yeni bir cümleye başlamış ve اتَّخَذُوهُ buyurmuştur ki anlamı şöyledir: Bu yadırgatıcı fiile yöneldiler, fakat zaten “*zalim* diler” yani ‘her’ şeyi ait olmadığı yere koymaktaydılar; buzağıyı ilâh edinmek bunların ilk vukuatı olmadığı gibi, ilk kötülükleri de değildi.

[1691] وَلَمَّا سُقِطَ فِي أَيْدِيهِمْ yani buzağıya tapmaktan çok şiddetli bir pişmanlık duyunca… Zira çok pişman olup hayıflanan kimse genelde üzüntüsünden elini ısırır; böylece eli ‘düşülen bir şey’ gibi olur çünkü ağzı elinin üzerine düşmüştür. Yani سُقِطَ (düştü) fiili, فِي أَيْدِيهِمْ (ellerine) ifadesine isnat edilmiştir ki, bir tür kinayedir. Muhammed b. es-Sümeyfa’ el-Yemânî [v. 215/830], fiili malum formda *sakatafî eydîhim* şeklinde okumuştur ki “ısırma fiili elleri üzerinde vâki oldu / ellerini ısırdılar” anlamındadır. Ebû İshâk ez-Zeccâc [v. 311/923] da şöyle demiştir: Mâna, “Ne zaman ki ellerine, yani kalplerine ve gönüllerine pişmanlık düştü…” şeklindedir. Nitekim *hasale fî yedihî mekrûh*^{un} (elinde kötü bir şey hâsıl oldu) denilir. Oysa kötü şeyin elde hâsıl olması imkânsızdır ancak bu ifadede kalpte ve gönülde hâsıl olan şey elde hâsıl olan ve gözle görülen şeye benzetilmiştir.

[1692] “Yoldan çıktıklarını anlayıp” yani dalâletlerini adeta gözle görür gibi açıkça anlayıp.

[1693] [“Rabbimiz bize merhamet etmezse ve bizi bağışlamazsa” mealindeki لَئِنْ لَمْ يَرْحَمْنا رَبُّنا وَيَغْفِرْ لَنا ifadesi] Yâ yerine Tâ ile ve *Rabbenâ*yı nida ifadesi olarak nasbetmek sûretiyle لَئِنْ لَمْ تَرْحَمْنا رَبَّنا وَتَغْفِرْ لَنا (Ya Rabbi! Eğer bize merhamet etmez ve bizi bağışlamazsan) şeklinde de okunmuştur. Bu ifade tıpkı Âdem ve Havva *Aleyhimesselâm*’ın “Eğer bizi bağışlamaz ve bize merhamet etmezsen…” [A‘râf 7/23] ifadeleri gibi olup, tövbe edenlerin sözüdür.

150. Musa çok kızgın ve üzgün bir şekilde kavmine dönünce “Benim arkamdan ne kadar kötü bir halef olmuşsunuz siz bana böyle!? Rabbinizin emrinde acele mi ettiniz?!” dedi ve levhaları attığı gibi biraderinin başından tutup kendisine doğru çekmeye başladı… (Biraderi de) “Ey anamın oğlu!” dedi; “İnan, kavim beni çaresiz bıraktı; az kalsın beni öldürüyorlardı! Sen de düşmanlarımızı sevindirecek şeyler yapma bana! Bu zalim kavimle beni bir tutma!”

[١٦٩٠] {أَلَمْ يَرَوْا} حين اتخذوه إلهًا أنه لا يقدر على كلام ولا على هداية سبيل، حتى لا يختاروه على من لو كان البحر مدادًا لكلماته لنفد البحر قبل أن تنفد كلماته، وهو الذي هدى الخلق إلى سبل الحقّ ومناهجه بما ركز في العقول من الأدلة، وبما أنزل في كتبه. ثم ابتدأ فقال: {اِتَّخَذُوهُ} أي أقدموا على ما أقدموا عليه من الأمر ٥ المنكر {وَكَانُوا ظَالِمِينَ} واضعين كل شيء في غير موضعه، فلم يكن اتخاذ العجل بدعًا منهم، ولا أوّل مناكيرهم.

[١٦٩١] {وَلَمَّا سُقِطَ فَى أَيْدِيهِمْ} ولما اشتدّ ندمهم وحسرتهم على عبادة العجل، لأنّ من شأن من اشتدّ ندمه وحسرته أن يعَضَّ يده غمًّا، فتصير يده مسقوطًا فيها، لأن فاه قد وقع فيها. و{سُقِطَ} مسند إلى {فِي أَيْدِيهِمْ}؛ وهو من باب الكناية. وقرأ أبو ١٠ السميفع «سقَط في أيديهم»، على تسمية الفاعل، أي وقع العض فيها. وقال الزجاج: معناه سقط الندم في أيديهم، أي في قلوبهم وأنفسهم، كما يقال: حصل في يده مكروه، وإن كان محالًا أن يكون في اليد، تشبيهًا لما يحصل في القلب وفي النفس، بما يحصل في اليد ويرى بالعين.

[١٦٩٢] {وَرَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا} وتبينوا ضلالهم تبينًا كأنهم أبصروه بعيونهم.

١٥ [١٦٩٣] وقرئ «لئن لم ترحمنا ربَّنا وتغفر لنا»، بالتاء، وربَّنا، بالنصب على النداء. وهذا كلام التائبين، كما قال آدم وحواء عليهما السلام: وإن لم تغفر لنا وترحمنا.

١٥٠-﴿وَلَمَّا رَجَعَ مُوسَى إِلَى قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا قَالَ بِئْسَمَا خَلَفْتُمُونِي مِنْ بَعْدِي أَعَجِلْتُمْ أَمْرَ رَبِّكُمْ وَأَلْقَى الْأَلْوَاحَ وَأَخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ يَجُرُّهُ إِلَيْهِ قَالَ ابْنَ أُمَّ إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِي وَكَادُوا يَقْتُلُونَنِي فَلَا تُشْمِتْ بِيَ الْأَعْدَاءَ وَلَا تَجْعَلْنِي مَعَ ٢٠ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

151. Dedi ki: “Ya Rabbi! Beni ve biraderimi bağışla! Bizleri rahmetinin içine al. Sen merhametlilerin en merhametlisisin!”

[1694] *el-Esif* son derece kızgın demektir. فَلَمَّا آسَفُونَا انْتَقَمْنَا مِنْهُمْ (“Ama ne zaman ki Bizi öfkelendirdiler, Biz de cezalarını verip hepsini suda boğduk!” [Zuhruf 43/55]) âyetinde de böyle kullanılmıştır. *el-Esif* kelimesinin üzüntülü anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1695] “Halef olmuşsunuz” yani yerime geçmiş, benden sonra halifelerim olmuşsunuz. Bu hitap ya buzağıya tapınan Sâmirî ve takipçilerine ya da İsrâiloğullarının ileri gelenlerine, yani Hârûn *Aleyhisselâm* ve onunla birlikte kalan müminlere yöneliktir. Musa *Aleyhisselâm*’ın Hârûn *Aleyhisselâm*’a “Kavmimin içinde benim yerime geç.” [A‘râf 7/142] demiş olması, ikinci ihtimali destekler. Anlam, “Allah’a kulluk yerine buzağıya tapınmak sûretiyle bana ne kadar da kötü halef oldunuz!” ya da “Allah’tan başkasına kulluk edenlere engel olmamak sûretiyle bana ne kadar da kötü halef oldunuz!” şeklindedir. **Şayet** “Peki, *bi’se* (ne kötü) ifadesinin gerektirdiği fâ‘il ve kınamaya konu olan husus hangisidir?” **dersen şöyle derim:** Fâ‘il gizli olup, *mâ haleftümûnî* (bana halef oldunuz) ifadesi onu izah etmektedir. Kınamaya konu olan ise hazf edilmiştir; *bi’se hilâfet^{ün} haleftümûnîhâ min ba‘di hilâfetikum* (halef bırakıldıktan sonra ne kötü bir halefliktir bana bu halef oluşunuz!) şeklinde takdir edilebilir.

[1696] **Şayet** “Bana *halef* oldunuz!’ dedikten sonra *min ba‘dî* (benden sonra) denilmiş olmasının ne anlamı var [birinin halefi elbette ‘ondan sonra’ gelir]?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade, “benden öğrendiğiniz *tevhid* inancına, yani O’nun ortağı olmadığı ve kulluğun O’na has kılınması gerektiği gibi hususlardan sonra” ya da “ben İsrâiloğullarını tevhide yönlendirdikten, ‘bize de onlarınki gibi bir ilâh yap’ sözünü söylediklerinde gözlerini dikmiş oldukları buzağıya tapınma heveslerine engel olduktan sonra” anlamına gelir. *Halife*nin selefinin yolundan gitmesi, ona muhalefet etmemesi icap eder. Benzer bir kullanım, فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ (“Sonunda, *onların ardından* kendilerinin yerine kitaba vâris olan öyle bir nesil geldi ki” [A‘râf 7/169]) âyetinde de vardır. Burada da مِنْ بَعْدِهِمْ ifadesi ile, “bu övgüye değer niteliklere sahip kimselerden sonra” anlamı kastedilmiştir.

١٥١-﴿قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلأَخِي وَأَدْخِلْنَا فِي رَحْمَتِكَ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾

[١٦٩٤] الأسِف: الشديد الغضب؛ {فَلَمَّا آسَفُونَا انتقمنا مِنْهُمْ} [الزخرف: ٥٥] وقيل: هو الحزين.

[١٦٩٥] {خَلَفْتُمُونِي} قمتم مقامي وكنتم خلفائي من بعدي. وهذا الخطاب إما أن يكون لعبدة العجل من السامري وأشياعه، أو لوجوه بني إسرائيل، وهم هارون عليه السلام والمؤمنون معه. ويدلّ عليه قوله {اُخْلُفْنِي فِي قَوْمِي} [الأعراف: ١٤٢]. والمعنى: بئس ما خلفتموني حيث عبدتم العجل مكان عبادة الله! أو حيث لم تكفوا من عبَد غيرَ الله! فإن قلت: أين ما تقتضيه بئس من الفاعل والمخصوص بالذم؟ قلت: الفاعل مضمر يفسره {مَا خَلَفْتُمُونِي}؛ والمخصوص بالذم محذوف تقديره: بئس خلافة خلفتمونيها من بعد خلافتكم.

[١٦٩٦] فإن قلت: أي معنى لقوله {مِن بَعْدِي} بعد قوله {خَلَفْتُمُونِي}؟ قلت: معناه من بعد ما رأيتم مني من توحيد الله ونفي الشركاء عنه وإخلاص العبادة له؛ أو من بعد ما كنت أحمل بني إسرائيل على التوحيد، وأكفهم عما طمحت نحوه أبصارهم من عبادة البقر، حين قالوا: {اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ} [الأعراف: ١٢٨]. ومن حق الخلفاء أن يسيروا بسيرة المستخلف من بعده ولا يخالفوه. ونحوه: {فَخَلَفَ مِن بَعْدِهِمْ خَلْفٌ} [الأعراف: ١٦٩]، أي من بعد أولئك الموصوفين بالصفات الحميدة.

[1697] Bir kimse bir işi tamamlamadan bıraktığı zaman *‘acile ‘ani’l-emr*[i]; aksi için ise, *temme aleyhi* denilir. Başkası birinin bir işi yarım bırakmasına sebep olunca *a‘celehû ‘anhu ğayruhû* denilir. Bu fiilde *sebeka* (geçti) anlamı bulunduğu için, tıpkı *sebeka* gibi [‘An’sız] geçişli olabilir; meselâ *‘aciltü’l-emr*[a] denilir. أَعَجِلْتُمْ أَمْرَ رَبِّكُمْ ifadesi, *e-’aciltüm ‘an emri rabbikum* (Rabbinizim emrini yarım mı bıraktınız?) anlamındadır. Ki o, Musa’nın ahdini ve tavsiyelerini muhafaza ederek onu beklemekti; oysa siz, verilen sürenin sonuna gelindiği halde dönmediğimi görerek, içten içe benim öldüğüm kanaati üzerine kurdunuz bu ‘emr’i ve birçok kavmin peygamberlerinin ardından değiştirdikleri gibi siz de değiştirdiniz! Rivayete göre Samirî buzağıyı yapıp da “İşte sizin ve Musa’nın ilâhı budur!” [TāHâ 20/88] dediği vakit onlara “Musa asla dönmeyecek, o öldü” demiş. Rivayete göre İsrâiloğulları Musa *Aleyhisselâm*’ın Tūr’a gidişinin ardından yirmi gün, yirmi gece beklemişler; böylece [gündüzleri ve geceleri birer tam gün sayarak!] kırkı tamamladıklarını düşünmüş ve sonra da yapacaklarını yapmışlar.

[1698] “Levhaları attı.” Buzağı meselesini duyunca o kadar kızdı ve dehşete düştü ki elindeki levhaları fırlatıp attı. Musa *Aleyhisselâm*’ın bu kızgınlığı Allah için kızgınlık ve dinine karşı duyarlılığındandır. [Mübarek] zaten çok öfkeli idi; Hârûn *Aleyhisselâm* ise ona nazaran daha yumuşak yüzlü idi; bu yüzden, İsrâiloğulları tarafından daha çok seviliyordu. Rivayete göre Tevrat yedi bölümden oluşuyormuş. Musa *Aleyhisselâm* levhaları atınca kırılmışlar ve altı bölümü kaldırılmış; geriye sadece bir bölümü kalmış. [A‘râf 7/145’de levhalara yazıldığı belirtilen] ‘Her şeyin tafsilatı’ bu kaldırılan bölümlerde bulunuyormuş; [Mâide 5/44’de Tevrat’ta olduğu belirtilen] ‘hidayet ve rahmet’ ise geride kalan bölümde bulunuyormuş.

[1699] “Biraderinin başından tutup” yani başındaki saçlarından tutup “kendisine doğru çekmeye başladı” perçeminden çekmeye başladı. Zira bir yandan bu rahatsız edici vak‘a kendisine çok ağır gelmiş, stratejik düşünmesini engellemişti, bir yandan da kardeşinin olanları engelleme konusunda gerekeni yapmadığı kanaatinde idi.

[1700] *Ye’bne ümm*[e] (Ey anamın oğlu!) ifadesi tıpkı [fetha üzere mebnî] *hamsete ‘aşera* ifadesine benzetilerek fetha ile okunduğu gibi [*ümmî*’deki] izâfet Ya’sının atıldığı gerekçesiyle kesre ile *Ye’bne ümm*[i] şeklinde de okunmuştur. İzafet Ya’sı ile *ye’bne ümmî* şeklinde ve Hemze ve Mim’in kesresi ile *ye’bne immi* şeklinde de okunmuştur. Hârûn *Aleyhisselâm*’ın Musa *Aleyhisselâm*’ın ana-baba bir kardeşi olduğu söylenir. Bu doğru ise, o zaman “*ana*mın oğlu” demesinin sebebi, aynı karnı paylaştıklarına [karındaş / kardeş olduklarına] işaret etmektir ki

[١٦٩٧] يقال: عجل عن الأمر، إذا تركه غير تام. ونقيضه: تم عليه؛ وأعجله عنه غيره. ويضمن معنى سبق فيتعدّى تعديته، فيقال: عجلت الأمر. والمعنى: أعجلتم عن أمر ربكم؟! وهو انتظار موسى حافظين لعهده وما وصاكم به، فبنيتم الأمر على أن الميعاد قد بلغ آخره ولن أرجع إليكم فحدَّثتم أنفسكم بموتي، ٥ فغيّرتم كما غيرت الأمم بعد أنبيائهم. وروي أن السامري قال لهم -حين أخرج لهم العجل وقال {هذَا إلهُكُمْ وإلهُ مُوسى}[طه: ٨٨]-: إنَّ موسى لن يرجع، وإنه قد مات.وروي أنهم عدّوا عشرين يومًا بلياليها فجعلوها أربعين، ثم أحدثوا ما أحدثوا.

[١٦٩٨] {وَأَلْقَى الأَلْوَاحَ} وطرحها لما لحقه من فرط الدهش وشدّة الضجر ١٠ عند استماعه حديث العجل، غضبًا لله وحمية لدينه، وكان في نفسه حديدًا شديد الغضب، وكان هارون ألين منه جانبًا؛ ولذلك كان أحبّ إلى بني إسرائيل من موسى. وروي أن التوراة كانت سبعة أسباع، فلما ألقى الألواح تكسرت فرفع منها ستة أسباعها وبقي منها سبع واحد، وكان فيما رفع تفصيل كل شيء، وفيما بقي الهدى والرحمة.

١٥ [١٦٩٩] {وَأَخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ}، أي بشعر رأسه {يَجُرُّهُ إِلَيْهِ} بذؤابته. وذلك لشدّة ما ورد عليه من الأمر الذي استفزَّه وذهب بفطنته، وظنًّا بأخيه أنه فرط في الكف.

[١٧٠٠] {ابنَ أُمَّ} قرئ بالفتح تشبيهًا بخمسةَ عشرَ، وبالكسر على طرح ياء الإضافة. «وابن أمي»، وبالياء؛ «وابن إمِّ»، بكسر الهمزة والميم. وقيل: كان أخاه ٢٠ لأبيه وأمّه، فإن صحّ فإنما أضافه إلى الأم، إشارة إلى أنهما من بطن واحد.

bu durum şefkat ve rikkati daha çok celbeder ve ifası gereken kardeşlik haklarını daha da önemli hale getirir. Ayrıca Musa *Aleyhisselâm*'ın annesi mümindi. Hârûn bu yüzden, Musa'nın ona nispetini öne çıkarttı. Ayrıca, evladı için nice korku ve zorluklara katlanan da oydu. İşte Hârûn *Aleyhisselâm*, annesinin hakkını bu sebeple hatırlatmış olmalıdır.

[1701] "İnan, kavim beni çaresiz bıraktı." Hârûn *Aleyhisselâm* onları alıkoymak için elinden geleni yapmış, onlara nasihat etmiş, uyarıda bulunmuş, gücü yettiğinde kuvvet kullanarak onları engellemeye çalışmış, fakat sonuçta onu güçsüz bırakmışlardı; bir tek öldürmedikleri kalmıştı. "Düşmanlarımızı sevindirecek şeyler yapma bana!" Yani beni küçük düşürmen ve kötü davranman tam da onların istediği şeydir; bunu yapma. Bu ifade, *fe-lâ yeşmut bi-ye'l-a'dâ^u* (düşmanlar beni dillerine dolayıp yaygara yapmasınlar) şeklinde de okunmuştur. Burada düşmanlar, dillerine dolayıp yaygara yapmaktan men edilmekle birlikte, onun yüzünden düşmanlarının yaygarasına maruz kalmaması gerektiğini belirtmek istemektedir. "Bu zalim kavimle beni bir tutma!" Beni cezalandırarak, suçlayarak onlarla bir ve dost görme ya da ben onlardan ve zulümlerinden beri olduğum halde benim de o zalimlerden biri olduğumu düşünme.

[1702] Kardeşi kendisine mazeretini beyan edip düşmanların yaygarasını da söyleyince Musa *Aleyhisselâm* kardeşini razı etmek, kardeşinden razı olduğunu yaygaracılara açıkça göstermek ve böylece, onların yaygaralarının neticeye ulaşmamasını sağlamak için "dedi ki: Ya Rabbi! Beni ve biraderimi bağışla." Kardeşine karşı gösterdiği aşırılıktan dolayı kendisi için af dilemiş, güzel bir şekilde kendisine halef olma konusunda kusuru olabilir düşüncesiyle de kardeşi için af dilemiş; her ikisini de rahmetinden ayırmaması, ilâhî rahmetin dünya ve âhirette hep kendilerini kuşatması için dua etmiştir.

152. Buzağıyı (tanrı) edinenlere, şüphesiz, yakında Rablerinden bir gazap ve dünya hayatında bir zillet erişecektir. (Allah'a şirk koşan) iftiracıları işte böyle cezalandırırız Biz!..

[1703] "Rablerinden bir gazap ve dünya hayatında bir zillet." Gazap, birbirlerini öldürme emri; zillet ise yurtlarından çıkarılmalarıdır. Zira sürgün, zillet konusunda darb-ı mesel olmuştur. Burada kastedilenin, bunların soylarının -yani Kurayzaoğulları ile Nadîroğullarının- ölüm ve sürgün şeklinde ilâhî gazaba uğramaları ve cizye vermekle zillete düşmüş olmalarıdır.

[1704] "İftiracılar" yani Allah'a yalan isnat edenler. Nitekim Samirî'nin, "Sizin de Musa'nın da ilâhı işte budur!" [TāHâ 20/88] sözünden daha büyük bir iftira yoktur.

وذلك أدعى إلى العطف والرقة، وأعظم للحق الواجب، ولأنها كانت مؤمنة فاعتدّ بنسبها، ولأنها هي التي قاست فيه المخاوف والشدائد فذكره بحقها.

[١٧٠١] {إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِي}، يعني أنه لم يألُ جهدًا في كفهم بالوعظ والإنذار. وبما بلغته طاقته من بذل القوة في مضادّتهم حتى قهروه واستضعفوه ولم يبق إلاّ أن يقتلوه {يَقْتُلُونَنِي فَلَا تُشْمِتْ بِيَ الأَعْدَاءَ} فلا تفعل بي ما هو أمنيتهم من الاستهانة بي والإساءة إليّ. وقرئ «فلا يَشمُتْ بي الأعداءُ»، على نهي الأعداء عن الشماتة. والمراد أن لا يحل به ما يشمتون به لأجله. {وَلَا تَجْعَلْنِي مَعَ القوم الظالمين}، ولا تجعلني في مَوجِدَتك عليّ وعقوبتك لي قرينًا لهم وصاحبًا؛ أو ولا تعتقد أني واحد من الظالمين مع براءتي منهم ومن ظلمهم.

[١٧٠٢] لما اعتذر إليه أخوه وذكر له شماتة الأعداء {قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلأَخِي} ليرضي أخاه ويظهر لأهل الشماتة رضاه عنه فلا تتم لهم شماتتهم، واستغفر لنفسه مما فرط منه إلى أخيه، ولأخيه أن عسى فرط في حسن الخلافة، وطلب أن لا يتفرقا عن رحمته، ولا تزال منتظمة لهما في الدنيا والآخرة.

١٥٢-﴿إِنَّ الَّذِينَ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ سَيَنَالُهُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَذِلَّةٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُفْتَرِينَ﴾

[١٧٠٣] {غَضَبٌ من رَبّهِمْ وَذِلَّةٌ} الغضب ما أمروا به من قتل أنفسهم؛ والذلة خروجهم من ديارهم، لأنّ ذل الغربة مثل مضروب. وقيل: هو ما نال أبناءهم وهم بنو قريظة والنضير، من غضب الله تعالى بالقتل والجلاء، ومن الذلة بضرب الجزية.

[١٧٠٤] {الْمُفْتَرِينَ} المتكذبين على الله، ولا فرية أعظم من قول السامري: {هذَا إلٰهكم وإلٰهُ موسى}[طه: ٨٨]

[1705] "Dünya hayatında" kaydının sadece zillet ile ilgili olması ve "onlara âhirette gazap, dünyada ise zillet erişecektir" anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. *"Üzerlerine zillet ve meskenet (düşüklük) damgası vurulmuş ve Allah'ın gazabına maruz kalmışlardır!"* [Bakara 2/61]

153. Kötülükleri işleyip de daha sonra onların ardından iman ederek dönüş yapanlar (için), senin Rabbin bütün bunların ardından elbette bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1706] Günah ve küfür gibi tüm "kötülükleri işleyip de daha sonra onların ardından" samimiyetle "iman ederek" Allah'a "dönüş yapanlar", O'na mazeret beyan edip özür dileyenler için "senin Rabbin bütün bunların" bütün bu büyük kötülüklerin "ardından elbette bağışlayıcıdır" onların kötülüklerini örtücü, geçmişte yapmış olduklarını tamamen silicidir, "merhametlidir" onlara cennet nimetini ikram edecektir. Bu, umumi bir hüküm olup buzağıya tapanlar da başkaları da bunun kapsamına girer. Allah Teâlâ burada önce, işlemiş oldukları suçun ne kadar büyük olduğunu ifade etmiş, ardında da kendi rahmetinin muazzamlığını bildirmiş, böylece, ne kadar ağır ve vahim olsalar da, bütün günahlar karşısında O'nun af ve ikramının daha büyük ve yüce olduğunun bilinmesini istemiştir. Fakat elbette şartının yerine getirilmesi gerekmektedir ki o da, tövbe ve Allah'a yönelmenin zorunluluğudur. Bunun dışında [af beklemek], aklı başında hiçbir insanın iltifat etmeyeceği boş bir beklentidir, maymun iştahlılıktır!

154. Ne zaman ki Musa'nın öfkesi yatıştı, levhaları aldı. Onların içeriğinde, 'sadece Rablerinden korkanlar'a hidayet ve rahmet vardı.

[1707] وَلَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ (Musa'nın öfkesi susunca) ifadesi bir benzetmedir. Burada sanki öfke onu harekete geçiriyor ve "Halkına şunları şunları söyle", "Levhaları at", "Kardeşinin saçını tut ve kendine çek" gibi şeyler söylüyor, daha sonra da bu konuşmaları bırakıyor, tahrik etmeyi terk ediyormuş gibi anlatılmıştır. Sağlıklı bir karaktere ve sahih bir zevke sahip her insan, bu hususun ancak bu şekilde ifade edilmesini güzel ve fasih [edebî açıdan nitelikli] bulur. Hem bu ifade belagat sanatının bölümleri kabilindendir. Aksi takdirde, Mu'âviye b. Kurre'nin [v. 113/731] bu ifadeyi *ve lemmâ seke**ne** 'an Mûse'l-ğadab*[u] (Musa'dan öfke sakinleşince) şeklindeki okuyuşunda neden insanın gönlü aynı ürpertiyi, aynı edebî harikuladeliği hissetmez olsun ki?!

[١٧٠٥] ويجوز أن يتعلق {فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا} بالذلة وحدها ويراد: سينالهم غضب في الآخرة، وذلة في الحياة الدنيا،{وضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللهِ} [البقرة: ٦١].

١٥٣-﴿وَالَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِهَا وَآمَنُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٧٠٦] {وَالَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ} من الكفر والمعاصي كلها {ثُمَّ تَابُوا} ثم رجعوا {مِن بَعْدِهَا} إلى الله واعتذروا إليه {وَآمَنُوا} وأخلصوا الإيمان {إِنَّ رَبَّكَ مِن بَعْدِهَا} من بعد تلك العظائم {لَغَفُورٌ} لستور عليهم محّاء لما كان منهم {رَحِيمٌ} منعم عليهم بالجنة. وهذا حكم عام يدخل تحته متخذو العجل ومن عداهم. عظَّم جنايتهم أولًا ثم أردفها تعظيم رحمته، ليعلم أن الذنوب وإن جلت وعظمت فإن عفوه وكرمه أعظم وأجلّ، ولكن لا بدّ من حفظ الشريطة، وهي وجوب التوبة والإنابة، وما وراءه طمع فارغ وأشعبية باردة، لا يلتفت إليها حازم.

١٥٤-﴿وَلَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ أَخَذَ الْأَلْوَاحَ وَفِي نُسْخَتِهَا هُدًى وَرَحْمَةٌ لِلَّذِينَ هُمْ لِرَبِّهِمْ يَرْهَبُونَ﴾

[١٧٠٧] {وَلَمَّا سَكَتَ عَن مُوسَى الْغَضَبُ} هذا مثل، كأن الغضب كان يغريه على ما فعل ويقول له: "قل لقومك كذا، وألقِ الألواح، وجرّ برأس أخيك إليك!"، فترك النطق بذلك وقطع الإغراء. ولم يستحسن هذه الكلمة ولم يستفصحها كل ذي طبع سليم وذوق صحيح إلاّ لذلك، ولأنه من قبيل شعب البلاغة، وإلاّ فما لقراءة معاوية بن قرة «ولما سكن عن موسى الغضب»، لا تجد النفس عندها شيئًا من تلك الهزة، وطرفًا من تلك الروعة.

Ve lemmâ sekete ifadesi *ve lemmâ sükkite* (öfke tamamen susturulunca), *ve lemmâ üskite* (öfke susturulunca) şeklinde de okunmuş olup öfkeyi, Allah ya da kardeşi -mazeret beyan edip suçsuz olduğunu göstererek- susturunca anlamındadır. Sonuçta mâna, "öfkesi yatışınca" demektir. İşte, öfkesi yatışınca, atmış olduğu "levhaları aldı. Onların *nusha*sında" yani onlarda yazan şeyde -*nüsha* kelimesi tıpkı *hutbe* gibi mefʿûl anlamında *fuʿle* vezninde bir kullanımdır-"-sadece Rablerinden korkanlar için…" لِرَبِّهِمْ'deki Lâm, mefʿûlün öne geçmiş olmasından dolayı gelmiştir. Zira fiilin mefʿûlden sonra gelmesi ona bir zayıflık kazandırır. Bunun bir benzeri لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ ("rüya tabir edersiniz" [Yûsuf 12/43]) âyetinde vardır. Yine *le-ke darabtu* (sana vurdum sana) ifadesinde de aynı durum söz konusudur.

155. Musa tayin ettiğimiz vakit için kavminden yetmiş kişi seçmişti. O sarsıntı kendilerini yakalayınca, dedi ki: "Ya Rabbi! Dileseydin, onları da beni de daha önce helâk ederdin. İçimizdeki beyinsizlerin işledikleri yüzünden bizi mi helâk ediyorsun?! Bu, Senin imtihanından başka bir şey değil; Sen bununla dilediğini dalâlete düşürüyor, dilediğini hidayete erdiriyorsun. Sen bizim velîmizsin; bağışla bizi, acı bize. Bağışlayanların en hayırlısı Sensin."

156. "Ve bize hem bu dünyada iyilik yaz, hem de Âhirette... Şüphesiz, biz Sana yöneldik." Buyurdu ki: "Benim azabım var ya, ona Ben dilediklerimi çarptırıyorum; rahmetim ise evet, her şeyi kuşatmıştır, ama onu müttakîlere; kendilerini arındırmak için verenlere ve bizim (bütün) âyetlerimize iman edenlere yazacağım."

157. "Onlar ki yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları; kendilerine mârufu emredip münkeri yasaklayan, tertemiz ve hoş şeyleri helâl, murdar şeyleri ise haram kılan, ağır yüklerini ve üzerlerindeki zincirleri indirip atan o ümmî resûle; o nebîye tâbi olurlar. Dolayısıyla, ona iman edip saygılı davranan, destekleyen ve onunla birlikte indirilen nura tâbi olan kimseler; bunlardır işte felâha erecekler."

[1708] وَاخْتَارَ مُوسى قَوْمَهُ (Musa kavmin***i*** seçti) ifadesi, "Musa kavminden seçti" anlamında olup *Min*'i hazfetmiş; fiilin anlamını mefʿûle ulaştırmıştır [*hazf u îsâl*]. Tıpkı şairin şu ifadesinde olduğu gibi:

> Cömertlik açısından insanlar arasından seçilen de bizdendir [yani اختير من الرجال].

وقرئ «ولما سكت» و«أسكت» أي أسكته الله، أو أخوه باعتذاره إليه وتنصُّله. والمعنى: ولما طفئ غضبه {أَخَذَ الأَلْوَاحَ} التي ألقاها؛ {وَفِي نُسْخَتِهَا} وفيما نسخ منها، أي كتب. والنسخة فعلة بمعنى مفعول كالخطبة. {لِرَبِّهِمْ يَرْهَبُونَ} دخلت اللام لتقدم المفعول، لأن تأخر الفعل عن مفعوله يكسبه ضعفًا. ونحوه {لِلرُّؤْيَا تَعْبُرُونَ} [يوسف: ٤٣] وتقول: لك ضربت.

١٥٥-﴿وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلا لِمِيقَاتِنَا فَلَمَّا أَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ قَالَ رَبِّ لَوْ شِئْتَ أَهْلَكْتَهُمْ مِنْ قَبْلُ وَإِيَّايَ أَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ السُّفَهَاءُ مِنَّا إِنْ هِيَ إِلا فِتْنَتُكَ تُضِلُّ بِهَا مَنْ تَشَاءُ وَتَهْدِي مَنْ تَشَاءُ أَنْتَ وَلِيُّنَا فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ﴾

١٥٦-﴿وَاكْتُبْ لَنَا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الآخِرَةِ إِنَّا هُدْنَا إِلَيْكَ قَالَ عَذَابِي أُصِيبُ بِهِ مَنْ أَشَاءُ وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ فَسَأَكْتُبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ﴾

١٥٧-﴿الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَاةِ وَالإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالأَغْلالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنْزِلَ مَعَهُ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

[١٧٠٨] {وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ} أي من قومه، فحذف الجار وأوصل الفعل، كقوله:

وَمِنَّا الَّذِي اخْتِيرَ الرِّجَالَ سَمَاحَةً ❁

Söylendiğine göre Musa *Aleyhisselâm* İsrâiloğullarının on iki boyunun her birinden altışar kişi seçmiş; toplam yetmiş iki kişi olmuşlar. Sonra da “içinizden iki kişi geride kalsın” demiş. Fakat onlar bu konuda birbirleri ile çekişmeye başlayınca, “İçinizden geride kalan da bizimle Tūr’a çıkan kadar sevap alacak.” demiş. Bunun üzerine Kâleb ve Yûşa‘ geride kalmışlar. Rivayete göre seçilebilecek sadece altmış ihtiyar bulabilmiş. Bunun üzerine Allah Teâlâ gençlerden de on kişi seçmesini emretmiş; seçince bu gençler de yaşlanmışlar. Bir başka rivâyete göre içlerinden yirmi kişi dışında diğerleri kırk yaşına varmamış fakat cehalet ve çocukluk devirlerini geçmiş kimselermiş. Musa *Aleyhisselâm* da onlara oruç tutmalarını, kendilerini ve elbiselerini temizlemelerini emretmiş. Sonra onları Rabbinin belirlediği *mîkāt* için Tūr-i Sînâ’ya çıkarmış. Rabbi ona, İsrâiloğullarından yetmiş kişi ile birlikte gelmesini emretmişti. Musa *Aleyhisselâm* dağa yaklaşınca üzerine bir bulut kümesi çökmüş ve bütün dağı kaplamış; Musa *Aleyhisselâm* buluta yaklaşıp içine girmiş. Kavmine, “yaklaşın” demiş; yaklaşmışlar; bulutun içine girip secdeye kapandıklarında Yüce Allah’ın Musa *Aleyhisselâm* ile konuşurken ona “yap” - “yapma” gibi emir ve yasaklar bildirirkenki konuşmasını işitmişler. Sonra bulut açılmış… Onlar da Musa *Aleyhisselâm*’a yönelerek, Allah’ı görme talebinde bulundular. O da onları yadırgayarak nasihat etti; bundan vazgeçirmeye çalıştı. Fakat “Allah’ı açıkça görmeden sana asla iman etmeyeceğiz!” [Bakara 2/55] dediler; “Ya Rabbi! Bana kendini göster de sana bakayım.” [A‘râf 7/143] dedi. Çünkü Allah Teâlâ tarafından bu talebe verilecek ret ve yadırgama cevabını işitmelerini istiyordu. Nitekim kendisine, “Beni asla göremezsin.” [A‘râf 7/143] diye cevap verildi ve kendileri ile birlikte dağ sarsıldı. Hepsi düşüp bayıldılar. Dağ sarsılınca Musa *Aleyhisselâm*, “Ya Rabbi! Dileseydin beni de onları da daha önce helâk ederdin.” dedi. Ki onun bu ifadesi, Allah’ı görme talebinin ısrarla kendisine yöneltilmesini görmeden önce helâk edilmiş olmayı temenni etme anlamındadır. Bu, tıpkı belli bir işin çok kötü sonuçlarını görünce pişman olan kimsenin “Allah dileseydi bundan önce beni helâk ederdi [yani öleydim de bunları görmeyeydim]” demesi gibidir.

[1709] “İçimizdeki beyinsizlerin işledikleri yüzünden bizi mi helâk ediyorsun?!” Yani hepimizi, beni ve onları topluca helâk mi edeceksin? Zira Musa *Aleyhisselâm* Allah’ı görme talebini beyinsizleri caydırmak için dile getirmiştir. Bu talebi cehalet ve beyinsizlikleri yüzünden dile getirenler ise onlardır. “Bu, Senin imtihanından başka bir şey değil.” Yani senin verdiğin bir bela ve imtihandır;

قيل: اختار من اثني عشر سبطًا، من كل سبط ستة حتى تَتَامُّوا اثنين وسبعين، فقال: ليتخلف منكم رجلان: فتشاحُّوا، فقال: إن لمن قعد منكم مثل أجر من خرج، فقعد كالَب ويُوشَع. وروي أنه لم يصب إلا ستين شيخًا، فأوحى الله تعالى إليه أن تختار من الشبان عشرة، فاختارهم فأصبحوا شيوخًا. وقيل: كانوا أبناء ما عدا ٥ العشرين، ولم يتجاوزوا الأربعين، قد ذهب عنهم الجهل والصبا، فأمرهم موسى أن يصوموا ويتطهروا ويطهروا ثيابهم، ثم خرج بهم إلى طور سينا لميقات ربه. وكان أمره ربه أن يأتيه في سبعين من بني إسرائيل، فلما دنا موسى من الجبل وقع عليه عمود الغمام حتى تغشى الجبل كله، ودنا موسى ودخل فيه وقال للقوم: ادنوا، فدنوا، حتى إذا دخلوا في الغمام وقعوا سجدًا، فسمعوه وهو يكلم موسى يأمره ١٠ وينهاه؛ افعل، ولا تفعل. ثم انكشف الغمام فأقبلوا إليه، فطلبوا الرؤية فوعظهم وزجرهم وأنكر عليهم، فقالوا: {يَا مُوسَى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً} [البقرة: ٥٥]. فقال: {ربِّ أرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ} [الأعراف: ١٤٣]، يريد: أن يسمعوا الردّ والإنكار من جهته، فأجيب بـ{لَنْ تَرَانِي} [الأعراف: ١٤٣]، ورجف بهم الجبل فصعقوا. ولما كانت الرجفة {قَالَ} موسى {رَبِّ لَوْ شِئْتَ أَهْلَكْتَهُم مّن قَبْلُ وإِيَّايَ}. ١٥ وهذا تمنّ منه للإهلاك قبل أن يرى ما رأى من تبعة طلب الرؤية، كما يقول النادم على الأمر إذا رأى سوء المَغَبّة: لو شاء الله لأهلكني قبل هذا.

[١٧٠٩] {أَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ السفهاءُ مِنَّا} يعني أتهلكنا جميعًا، يعني نفسه وإياهم، لأنه إنما طلب الرؤية زجرًا للسفهاء، وهم طلبوها سفهًا وجهلًا. {إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ} أي محنتك وابتلاؤك

zira sen benimle konuştun, onlar da bunu dinlediler; sonra da bozuk bir kıyasla ‘konuşma’yı ‘görme’ye mukayese ederek fitneye düştüler ve sapıttılar. “Sen bununla dilediğini dalâlete düşürüyor, dilediğini hidayete erdiriyorsun.” Bu imtihan ile cahilleri, seni bilme konusunda sebat sahibi olmayanları dalâlete düşürüyor, seni bilen ve sabit söz ile sebat üzere olanları ise hidayete erdiriyorsun. Musa *Aleyhisselâm* bu olayı Allah tarafından dalâlete düşürme ve hidayete sevk etme olarak ifade etmiştir. Çünkü Allah’ın imtihanı onların dalâlete düşmelerine ve hidayete ermelerine sebep olduğu için sanki bu imtihan ile onları Allah dalâlete düşürmüş; Allah hidayete erdirmiş gibi ifade edilmiştir ki bu, sözün geniş mânada [mecazî] kullanımıdır. “Sen bizim velimizsin” işlerimizi ayakta tutan mevlâmızsın.

[1710] “Ve bize hem bu dünyada iyilik” yani afiyet, iyi bir hayat ve kullukta muvaffakiyet “yaz” ver, nasip eyle, “hem de Âhirette” cennet nasip et. “Şüphesiz, biz Sana yöneldik” sana yönelip tövbe ettik. *Hâde ileyhi - yehûdü*, döndü, tövbe etti anlamındadır. *Hûd*, *hâ’id* kelimesinin çoğulu olup ‘[Allah’a] dönüş yapan, yönelik olan’ anlamındadır. Şair şöyle demiştir:[104]

> Ey günahları binek edinmiş (günahkâr)! Tövbe et tövbe!
>
> Ve tıpkı (gagasını sürekli yere eğen) Hüdhüd gibi secde et secde!

[1711] Ebû Vecze es-Sa‘dî [v. 130/747] He’nin kesresi ile *hidnâ ileyke* şeklinde okumuştur. Bu, hareket ettirdi, uzattı anlamındaki *hâdehû - yehîdühû* fiilinden türemiştir. Bu durumda bu kelime ya malum fiil olarak kullanılmıştır ve “Nefislerimizi sana doğru hareket ettirdik, meylettirdik” anlamındadır ya da meçhul fiil olarak kullanılmıştır ve “Sana doğru hareket ettirildik, meylettirildik” anlamındadır. Bu şekilde fiilin meçhul kullanımı tıpkı *‘ıdte yâ marîd* (geçmiş olsun ey hasta) ifadesindeki *‘ıdte* fiili gibidir. Bu fiil, *el-’ıyâde* (العيادة) kelimesinden meçhul sıygada üretilen fiildir. Bunun işmâm ile *‘ıdte* şeklinde okunması ya da *‘ûde’l-marîdu* (hasta iyileşti) ve *kūle’l-kavlu* (söz söylendi) şeklinde kullanan (lehçelere) göre zammeyi tam çıkartarak *‘udte* şeklinde okunması da mümkündür. Yine bu lehçeye göre zamme ile *hüdnâ* okuyuşunun da *hâdehû - yehîdühû* fiilinden meçhul formda olması mümkündür.

[1712] “Benim azabım var ya” azabımın hal ve vasıflarından biri de şudur ki, “Ben ona dilediklerimi” yani hikmet gereği azap edilmesi gereken, affedilmesi mefsedete yol açacağı için söz konusu olmayan kimseleri “çarptırıyorum.” -Hasan-ı Basrî *men eşâ’u* (dilediklerime) ifadesini, *isâet* kökünden *men esâ’e* (kötülük yapana) şeklinde okumuştur.-

104 Zemahşerî’nin kendisi. / çev.

حين كلمتني وسمعوا كلامك، فاستدلوا بالكلام على الرؤية استدلالًا فاسدًا، حتى افتتنوا وضلوا. {تُضِلُّ بِهَا مَن تَشَاءُ وَتَهْدِي مَن تَشَاءُ} تضلّ بالمحنة الجاهلين غير الثابتين في معرفتك، وتهدي العالمين بك الثابتين بالقول الثابت.وجعل ذلك إضلالًا من الله وهدى منه، لأن محنته لما كانت سببًا لأن ضلّوا واهتدوا فكأنه أضلهم بها ٥ وهداهم على الاتساع في الكلام. {أَنتَ وَلِيُّنَا} مولانا القائم بأمورنا.

[١٧١٠] {وَاكْتُبْ لَنَا} وأثبت لنا وأقسم {فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً} عافية وحياة طيبة وتوفيقًا في الطاعة {وَفِي الآخِرَةِ} الجنة. {هُدْنَا إِلَيْكَ} تبنا إليك؛ وهاد إليه يهود، إذا رجع وتاب. والهود: جمع هائد، وهو التائب. ولبعضهم:

يَا رَاكِبَ الذّنْبِ هُدْ هُد ❁ واسْجُدْ كَأَنَّكَ هُدْ هُد

١٠ [١٧١١] وقرأ أبو وجْزَة السعدي «هِدنا إليك» بكسر الهاء، من هاده يهيده، إما حرّكه وأماله؛ ويحتمل أمرين، أن يكون مبنيًا للفاعل والمفعول، بمعنى حركنا إليك أنفسنا وأملناها، أو حرّكنا إليك وأملنا، على تقدير: فعلنا، كقولك: عدت يا مريض بكسر العين، فعلت من العيادة. ويجوز عدت بالإشمام، وعدت، بإخلاص الضمة فيمن قال: عود المريض، وقول القول. ويجوز على هذه اللغة أن يكون {هُدْنَا} ١٥ بالضم فعلنا من هاده يهيده.

[١٧١٢] {عَذَابِي} مِن حاله وصفته أني {أُصِيبُ بِهِ مَنْ أَشَاءُ}، أي من وجب عليّ في الحكمة تعذيبه، ولم يكن في العفو عنه مساغ لكونه مفسدة. وأمّا {رَحْمَتِي} فمن حالها وصفتها أنها واسعة تبلغ كل شيء، ما من مسلم ولا كافر ولا مطيع ولا عاص إلاّ وهو متقلب في نعمتي. وقرأ الحسن «من أساء»، من الإساءة.

"Rahmetim ise" yani rahmetimin durum ve özelliklerinden biri şudur ki o, her şeye ulaşacak genişliktedir, mümin-kâfir, itaatkar-isyankâr hiç kimse yoktur ki benim nimetlerim içerisinde yüzüyor olmasın. Ama -ey İsrâiloğulları!- ben bu rahmeti 'size has / sizinle sınırlı' olmayacak şekilde ahir zamanda Muhammed (s.a.)'in ümmetinden olan ve Bizim *bütün* âyet ve kitaplarımıza iman eden, bunlardan hiçbirini inkâr etmeyen kimselere yazacağım. "Onlar ki" kendisine özgü / ayrı bir kitap -yani Kur'ân- vahyedeceğimiz "*resûle*"; o mucizeler sahibi "*nebî*ye uyarlar. O ki kendisine tâbi olan İsrâiloğulları onun güzel niteliklerini "yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı bulmaktadır. O ki kendilerine mârufu emreder, münkeri yasaklar; tertemiz ve hoş şeyleri helâl kılar;" haram kılınmış iç yağları ve benzeri temiz şeyleri ya da şeriatta ve hükümde temiz sayılan, Allah adına kesilen hayvanları ve helâl bir şekilde kazanılan şeyleri helâl kılar; "murdar şeyleri ise haram kılar" yani kan, leş, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanlar gibi çirkin şeyleri ya da hüküm itibariye sakıncalı olan faiz, rüşvet ve benzeri çirkin kazançları haram kılar.

[1713] *el-Isr*, ağırlığından dolayı sahibini olduğu yere çakan, hareketsiz bırakan yük demektir. Bu ifade, onlara yüklenmiş olan -tövbenin kabulü için cana kıymak vb.- ağır mükellefiyetleri ifade eden bir benzetmedir. *el-Ağlâl* (zincirler) ifadesi de onların şeriatlarında bulunan ağır hükümlerdir. Örneği: Kasten ya da yanlışlıkla işlenen her türlü cinayet durumunda hiçbir şekilde diyet yolu açılmaksızın, her halükarda kısasın ve suç işleyen uzuvların kesilmesi, elbise ve deride necaset bulaşan yerin kesilip atılması, ganimetlerin yakılması ve damarlı etlerin yenmesinin ve Cumartesi günü (ibadet dışında her türlü işin) yasaklanması. Atā b. Ebû Rebâh'tan [v. 114/732] şöyle nakledilmiştir: İsrâiloğulları namaza kalktıkları zaman ayaklarına mest giyer ve ellerini boyunlarına zincirle bağlarlardı. Bazı kimseler köprücük kemiğinde delik açar ve zincirin bir tarafını oraya, diğer tarafını da bir direğe bağlayarak kendini adeta ibadet için hapsederdi. *Israhum* kelimesi çoğul olarak *âsārahum* şeklinde de okunmuştur.

[1714] '*Azzerûhu* yani onu korur, düşmanın ona galip gelmemesi için onu savunurlar. Bu kelime tahfif ile '*azerûhu* şeklinde de okunmuştur. *el-'Azr* men etmek demektir. *Ta'zîr* de bundan türemiş olup naslarla miktar ve sınırları belirlenmiş cezaların (*had*lerin) bir alt seviyesinde olan ceza anlamına gelir. Bu cezaya *ta'zîr* denilmesinin sebebi, onun kişiyi kötü olan şeyi tekrar işlemekten men ediyor olmasıdır. Dikkat edersen, aynı husus *had* isminde de söz konusudur, zira *had*, men etmek demektir.

فسأكتب هذه الرحمة كتبه خاصة منكم يا بني إسرائيل للذين يكونون في آخر الزمان من أمّة محمد ﷺ، الذين هم بجميع آياتنا وكتبنا يؤمنون، لا يكفرون بشيء منها. {الذين يَتَّبِعُونَ الرسولَ} الذي نوحي إليه كتابًا مختصًّا به وهو القرآن. {النَّبِيَّ} صاحب المعجزات {الَّذِي يَجِدُونَهُ} يجد نعته أولئك الذين يتبعونه من بني إسرائيل ٥ {مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَاةِ وَالإِنْجِيلِ... وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ} ما حرّم عليهم من الأشياء الطيبة، كالشحوم وغيرها. أو ما طاب في الشريعة والحكم، مما ذكر اسم الله عليه من الذبائح، وما خلا كسبه من السحت، ويحرّم عليهم الخبائث ما يستخبث من نحو الدم والميتة ولحم الخنزير، وما أهلّ لغير الله به؛ أو ما خبث في الحكم، كالربا والرشوة وغيرهما من المكاسب الخبيثة.

١٠ [١٧١٣] الإصر: الثقل الذي يأصر صاحبه، أي يحبسه من الحراك لثقله، وهو مثل لثقل تكليفهم وصعوبته، نحو اشتراط قتل الأنفس في صحة توبتهم. وكذلك الأغلال مثل لما كان في شرائعهم من الأشياء الشاقّة، نحو بت القضاء بالقصاص عمدًا كان أو خطأ من غير شرع الدية، وقطع الأعضاء الخاطئة، وقرض موضع النجاسة من الجلد والثوب، وإحراق الغنائم، وتحريم العروق في اللحم، وتحريم السبت. وعن عطاء: ١٥ كانت بنو إسرائيل إذا قامت تصلي لبسوا المسوح وغلوا أيديهم إلى أعناقهم. وربما ثقب الرجل تَرْقوتَه وجعل فيها طرف السلسلة وأوثقها إلى السارية يحبس نفسه على العبادة. وقرئ «آصارهم» على الجمع.

[١٧١٤] {وَعَزَّرُوهُ} ومنعوه حتى لا يقوى عليه عدوّ. وقرئ بالتخفيف. وأصل العزر: المنع. ومنه التعزير للضرب دون الحدّ، لأنه منع عن معاودة القبيح. ألا ترى ٢٠ إلى تسميته الحدّ، والحدّ هو المنع.

[1715] Âyetteki *nûr*, Kur'ân anlamındadır. **Şayet** "Onunla birlikte indirilen' ifadesinin anlamı nedir? Kur'ân Cebrâil ile indirilmemiş midir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, "onun nübüvveti ile birlikte inzâl edildi" şeklindedir. Çünkü onun peygamberliği Kur'ân ile birlikte, eş zamanlı olmuştur. İfadenin *ittebe'û* (tâbi olurlar) fiili ile ilişkili olması da mümkündür ki bu durumda mâna, "indirilmiş olan Kur'ân'a uymakla birlikte peygambere de tâbi olurlar; onun sünneti ile amel eder, emir ve yasaklarına uyarlar" şeklinde ya da "Peygamber nasıl Kur'ân'a uyuyorsa onlar da uyarlar, ona uyma konusunda peygambere eşlik ederler" şeklindedir.

[1716] **Şayet** "Bu cevap Musa *Aleyhisselâm*'ın sözüne ve duasına nasıl uygun düşmektedir?" **dersen şöyle derim:** Musa *Aleyhisselâm* kendisi ve İsrâiloğulları için dua edince, kendisine İsrâiloğullarının *ru'yetullâh*ı câiz görmeleri ve Musa *Aleyhisselâm* eliyle cereyan eden büyük mucizeleri inkâr etmeleri sebebiyle kınama içeren bir cevap verildi ve bu husus "bizim (bütün) âyetlerimize iman edenlere" [A'râf 7/156] ifadesiyle dile getirildi. Ve Ehl-i kitap'tan olup da Peygamber (s.a.)'e iman eden Abdullah b. Selâm [v. 43/664] ve bunların neslinden gelecek benzer kimselerin nitelikleri anlatılarak onlara bir lütufta bulunuldu. İman ve salih amelde ihlâslı olmaları teşvik edilmiş; nesillerinden gelecek olan bu mümin kimselerle birlikte haşredilecekleri, her şeyi kuşatan ilâhî rahmetten nasiplenme konusunda aralarında fark olmayacağı ifade edilmiş oldu.

158. De ki: Ey insanlar! Şüphesiz, Ben, göklerin ve yerin mülkü tamamen kendisine ait olan, kendisinden başka tanrı bulunmayan, dirilten ve öldüren Allah'ın hepinize gönderdiği resûlüyüm. O halde, Allah'a ve O'nun ümmî peygamber olan Resûlüne iman edin -ki o da Allah'a ve O'nun (Tevrat vb.) sözlerine iman etmektedir- ve ona uyun ki hidayete eresiniz.

[1717] "Allah'ın hepinize gönderdiği resûlüyüm." Söylendiğine göre her peygamber hususi olarak kendi kavmine gönderilmiş ancak Peygamber (s.a.) bütün insanlara ve cinlere gönderilmiştir. Buradaki جَمِيعًا ifadesi, *ileyküm* (size) ifadesinin hali olarak mansuptur.

[1718] **Şayet** "الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّماواتِ وَالْأَرْضِ (göklerin ve yerin mülkü tamamen kendisine ait olan) ifadesinin i'rabda mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** En uygun ihtimal, bunun gizli bir *a'nî* (yani) ile mansup olmasıdır ki buna *medh*an (övgü olarak) nasp denilir. Ayrıca bu ifadenin [*Allāh* lafzına] sıfat olarak mecrur olması da -her ne kadar sıfat ile mevsuf arasında *ileyküm cemî'an* ifadesi girmiş olsa da- mümkündür.

[١٧١٥] و{النُّور} القرآن. فإن قلت: ما معنى قوله {أُنزِلَ مَعَهُ} وإنما أنزل مع جبريل؟ قلت: معناه أنزل مع نبوّته، لأنّ استنباءه كان مصحوبًا بالقرآن مشفوعًا به. ويجوز أن يعلق بـ{اتَّبَعُوا}. أي واتبعوا القرآن المنزل مع اتباع النبي والعمل بسنته وبما أمر به ونهي عنه، أو واتبعوا القرآن كما اتبعه، مصاحبين له في اتباعه.

٥ [١٧١٦] فإن قلت: كيف انطبق هذا الجواب على قول موسى عليه السلام ودعائه؟ قلت: لما دعا لنفسه ولبني إسرائيل، أجيب بما هو منطوٍ على توبيخ بني إسرائيل على استجازتهم الرؤية على الله تعالى وعلى كفرهم بِئَايَاتِ الله العظام التي أجراها على يد موسى، وعرّض بذلك في قوله {وَالَّذِينَ هُمْ بِئَايَاتِنَا يُؤْمِنُونَ}، وأريد أن يكون استماع أوصاف أعقابهم الذين آمنوا برسول الله ﷺ وما جاء به كعبد الله بن سلام وغيره من

١٠ أهل الكتابين لطفًا لهم وترغيبًا في إخلاص الإيمان والعمل الصالح، وفي أن يحشروا معهم ولا يفرّق بينهم وبين أعقابهم عن رحمة الله التي وسعت كل شيء.

١٥٨-﴿قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ لا إِلَهَ إلا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ فَآمِنُوا بِاللهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الأُمِّيِّ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللهِ وَكَلِمَاتِهِ وَاتَّبِعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾

١٥ [١٧١٧] {إِنّى رَسُولُ الله إِلَيْكُمْ جَمِيعًا} قيل: بعث كل رسول إلى قومه خاصة وبعث محمد ﷺ إلى كافة الإنس وكافة الجنّ. و{جَمِيعًا} نصب على الحال من {إِلَيْكُمْ}.

[١٧١٨] فإن قلت: { الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ} ما محله؟ قلت: الأحسن أن يكون منتصبًا بإضمار أعني، وهو الذي يسمى النصب على المدح. ويجوز أن

٢٠ يكون جرًّا على الوصف، وإن حيل بين الصفة والموصوف بقوله{إِلَيْكُمْ جَمِيعًا}،

الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّماواتِ وَالْأَرْضِ لا إِلهَ إِلاَّ هُوَ (O'ndan başka tanrı yoktur.) ifadesi الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّماواتِ وَالْأَرْضِ (göklerin ve yerin mülkü tamamen kendisine ait olan) ifadesinin bedelidir. يُحيِي وَيُمِيتُ (dirilten ve öldüren) ifadesi de böyledir. Ayrıca لا إِلهَ إِلاَّ هُوَ ifadesinde, bir önceki cümlenin izahı söz konusudur. Zira hakiki anlamda ilâh olan yegâne varlık, evrenin mutlak sahibi olandır. يُحيِي وَيُمِيتُ ifadesinde ise Yüce Allah'ın uluhiyet vasfına sahip olan yegâne kudret olduğunun beyanı söz konusudur çünkü böyle bir vasfa sahip olmayan kimse diriltme ve öldürmeye kadir değildir.

[1719] "O'nun sözlerine" yani ona ve daha önceki peygamberlere inzâl edilmiş olan vahiylere ve kitaplara. كلماته tekil olarak *kelimetihî* şeklinde de okunmuş olup, Kur'ân'dır. Ya da konuşulan şeyin cinsi [ilâhî söz] kastedilmiştir. Mücâhid b. Cebr'in [v. 103/721] "Burada Meryemoğlu İsa kastedilmiştir" dediği nakledilir. *Kelime*nin İsa *Aleyhisselâm*'ın ve diğer tüm mahlûkatın kendisinden yaratıldığı kelime olduğu da söylenmiştir ki o da Yüce Allah'ın *kün* (ol) fermanıdır. İsa Peygamber'in "Allah'ın kelimesi" olarak isimlendirilmesinin, bunun başkaları için değil de sadece onun için kullanılmasının sebebi, onun yaratılışında başka bir sebebin devrede olmaması, onun meni şeklindeki bir nutfeden yaratılmamış olmasıdır.

[1720] "Umulur ki hidayete erersiniz" yani hidayete eresiniz diye…

[1721] **Şayet** "Ben Allah'ın sizlere gönderdiği elçiyim' dedikten sonra 'O halde, Allah'a da bana da iman edin' demesi gerekmez miydi?" **dersen şöyle derim:** İsm-i zahire [*resûl*] atfedilen sıfatlar ona atfedilebilsin diye, zamirden açık isme dönülmüştür[105]. Ayrıca iltifat sanatında[106] farklı bir edebî güzellik söz konusudur; böylece, iman edilip izinden gidilmesi gereken kişinin, "Allah'a ve sözlerine iman eden ümmî peygamber" olma özelliğinin sahibi olduğu, "bu peygamber kim olursa olsun; ister ben isterse başkası…" diyerek asabiyet duygusundan kurtulup insaflı davranan bu peygambere iman etmenin ise herkes için bir zorunluluk olduğu ifade edilmiş olmuştur.

159. Zaten, Musa'nın kavminden 'hak' sayesinde doğru yolda giden ve ona dayanarak âdilane hükmeden bir topluluk hep olmuştur.

---

105 "Bana iman edin" yerine "şu şu özelliklere sahip olan resûle iman edin" denmiştir. / ed.

106 Yani mütekellimden gaibe geçilerek "bana iman edin" demek yerine, "Allah'a ve kitaplarına iman eden resûle iman edin" buyrulmasında. / ed.

وقوله {لَا إله إِلَّاهُوَ} بدل من الصلة التي هي له ملك السموات والأرض}، وكذلك {يُحْيِي وَيُمِيتُ}. وفي {لَا إله إِلَّاهُوَ} بيان للجملة قبلها، لأنّ من ملك العالم كان هو الإله على الحقيقة. وفي {يُحْيِي وَيُمِيتُ}بيان لاختصاصه بالإلهية، لأنه لا يقدر على الإحياء والإماتة غيره.

٥ [١٧١٩] {وَكَلِمَاتِهِ} وما أنزل عليه وعلى من تقدّمه من الرسل من كتبه ووحيه. وقرئ «وكلمته» على الإفراد وهي القرآن؛ أو أراد جنس ما كلم به. وعن مجاهد: أراد عيسى ابن مريم. وقيل: هي الكلمة التي تكوّن عنها عيسى وجميع خلقه، وهي قوله {كُنْ}. وإنما قيل إن عيسى كلمة الله، فخصّ بهذا الاسم، لأنه لم يكن لكونه سببٌ غيرُ الكلمة، ولم يكن من نطفة تُمنى.

١٠ [١٧٢٠] {لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ} إرادة أن تهتدوا.

[١٧٢١] فإن قلت: هلا قيل: فآمنوا بالله وبي، بعد قوله {إِنّى رَسُولُ الله إِلَيْكُمْ}؟ قلت: عدل من المضمر إلى الاسم الظاهر لتجري عليه الصفات التي أجريت عليه، ولما في طريقة الالتفات من مزية البلاغة، وليعلم أنّ الذي وجب الإيمان به واتباعه هو هذا الشخص المستقل بأنه النبي الأميّ الذي يؤمن بالله وكلماته، ١٥ كائنًا من كان، أنا أو غيري، إظهارًا للنصفة وتفاديًا من العصبية لنفسه.

١٥٩-﴿وَمِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ﴾

[1722] “Musa’nın kavminden doğru yolda giden bir topluluk hep olmuştur.” Bunlar İsrâiloğullarının [Allah’a] dönüş yapan müminleridir. Allah Teâlâ İsrâiloğulları içerisinde din konusunda şüpheye düşen, sarsıntı yaşayan ve iki büyük günaha, yani buzağıya tapınma ve *ru’yetu’llâh*ı câiz görme günahına yönelen kimselerden söz edince, onlar içerisinde kesin inanç sahibi, dinde sebat eden, insanlara hak sözü anlatarak doğru yolu gösteren, onları irşat edip kendilerine istikameti gösteren, aralarında adaletle hükmeden, zulmetmeyen bir başka topluluğun da bulunduğunu ifade etmiştir. Ya da Allah Teâlâ , bu İsrâiloğulları soyundan gelip Peygamber (s.a.)’i gören ve ona iman eden müminleri kasdetmiş de olabilir.

[1723] Söylendiğine göre İsrâiloğulları peygamberlerini öldürdükleri ve küfre düştükleri sırada on iki boy imiş. Bunların içinden bir boy diğerlerinin yaptığından uzak durmuş ve kendileri ile diğer soydaşlarının arasını açması, kendilerini onlardan saymaması için Allah’a dua etmişler; Allah da onlar için yerden bir tünel açmış; bu tünelde bir buçuk sene boyunca yürümüşler ve nihayet Çin’in ötesinden çıkmışlar. Orada bizim kıblemize yönelen hanif Müslümanlar olarak yaşamışlar. Rivayete göre Peygamber (s.a.)’i Cebrâil İsrâ gecesi onların yanına götürmüş, Peygamber (s.a.) onlarla konuşmuş; Cebrâil “Bu konuştuğunuz kişinin kim olduğunu biliyor musunuz?” demiş; “Hayır” deyince “Bu, ümmî peygamber Muhammed’dir.” demiş; derhal iman etmişler ve “Ey Allah’ın peygamberi! Musa Peygamber bize içinizden kim Ahmed’in zamanına yetişirse ona benden selam iletsin diye vasiyet etti.” demişler. Peygamber (s.a.) de Musa Peygamber’in selâmını almış. Sonra da onlara Kur’ân’ın Mekke’de nâzil olan on sûresini okutmuştur. O sırada namaz ve zekât dışında ibadeti farz kılan hiçbir âyet inmemiş olduğu için, Peygamber (s.a.) onlara bulundukları mekânda kalmalarını emretmiş; onlar Cumartesi yasağına uyarlarken artık bunu bırakıp, cuma gününü ibadet günü kabul etmelerini emretmiş.

[1724] Mesrûk b. el-Ecda’ın [v. 63/682] şöyle dediği nakledilmiştir: Bu âyet İbn Mes‘ûd (r.a.)’ın [v. 32/653] yanında okundu. O sırada bir adam, “Ben de onlardanım” dedi. İbn Mes‘ûd da meclisinde bulunan müminlere “Salih olanlarınız arasında bunlarınkine ilave bir şey yapan var mı? Hak sayesinde doğru yolda giden ve âdil davranan var mı [bunlar gibi]?” dedi.

[١٧٢٢] {وَمِن قَوْمِ مُوسَى أُمَّةٌ} هم المؤمنون التائبون من بني إسرائيل، لما ذكر الذين تزلزلوا منهم في الدين وارتابوا حتى أقدموا على العظيمتين؛ عبادةِ العجل واستجازة رؤية الله تعالى، ذكر أنّ منهم أمة موقنين ثابتين يهدون الناس بكلمة الحق، ويدلونهم على الاستقامة ويرشدونهم؛ وبالحق يعدلون بينهم في الحكم لا يجورون. أو أراد الذين وصفهم ممن أدرك النبي ﷺ وآمن به من أعقابهم.

[١٧٢٣] وقيل: إنّ بني إسرائيل لما قتلوا أنبياءهم وكفروا وكانوا اثني عشر سبطًا تبرأ سبط منهم مما صنعوا واعتذروا، وسألوا الله أن يفرق بينهم وبين إخوانهم، ففتح الله لهم نفقًا في الأرض فساروا فيه سنة ونصفًا حتى خرجوا من وراء الصين، وهم هنالك حنفاء مسلمون يستقبلون قبلتنا. وذُكر عن النبي ﷺ: «أن جبريل ذهب به ليلة الإسراء نحوهم فكلمهم فقال لهم جبريل: هل تعرفون من تكلمون؟ قالوا: لا. قال: هذا محمد النبي الأميّ، فآمنوا به وقالوا: يا رسول الله، إن موسى أوصانا من أدرك منكم أحمد، فليقرأ عليه مني السلام فردّ محمد على موسى عليهما السلام، ثم أقرأهم عشرَ سور من القرآن نزلت بمكة، ولم تكن نزلت فريضة غير الصلاة والزكاة، وأمرهم أن يقيموا مكانهم، وكانوا يسبتون، فأمرهم أن يجَمِّعوا ويتركوا السبت.»

[١٧٢٤] وعن مسروق، قرئ بين يدي عبد الله فقال رجل: إني منهم، فقال: عبد الله: يعني لمن كان في مجلسه من المؤمنين: وهل يزيد صلحاؤكم عليهم شيئًا من يهدي بالحق وبه يعدل.

[1725] Âyetin, dünyanın bir köşesinde Musa *Aleyhisselâm* ümmetinden bu niteliklere sahip bir grup olsa ve onun şeriatına bağlı kalmaya devam etse, bu şeriatın neshedilmiş olduğu bilgisi kendilerine ulaşmamış olsa mazur görülürler, anlamında olduğu da söylenmiştir. Tabiî bu, tamamen *farz-ı muhal* kabilindendir. Yoksa Peygamber (s.a.)'in şeriatı dünyanın dört bir yanına ulaşmış; bütün ufukları kaplamış, bütün deliklere sirayet etmiş; Allah Teâlâ Arz'ın doğusunda ve batısında dağ-bayır, dere-tepe, kırsal-şehir herkesi bu şeriattan haberdar etmiş; kulaklarını bununla doldurmuş; onları ilzam edecek deliller ortaya koymuştur; kıyamet günü de hepsini bu şeriattan sorgulayacaktır.

160. Biz onları on iki oymak hâlinde topluluklara ayırdık ve kavmi Musa'dan su istediği zaman, ona "Asânı taşa vur!" diye vahyettik; (vurunca) ondan on iki pınar fışkırdı; artık herkes içeceği yeri biliyordu... Ayrıca, üzerlerine bulutu gölgelik yaptık, onlara kudret helvası ve bıldırcın indirdik. "Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin tertemiz-hoş olanlarından yiyin." (dedik, ama) onlar (bu emrimize uymamakla) Bize değil, sadece kendilerine zulmediyorlardı.

[1726] "Onları topluluklara ayırdık" yani aralarında yakınlık ve ülfet az olduğu için onları birbirinden ayırdık; gruplar haline getirdik. قَطَّعْناهُمْ tahfif ile *kata'nâhum* şeklinde de okunmuştur. اثْنَتَيْ عَشْرَةَ أَسْباطًا (on iki boy olarak) ifadesi *isnetey 'aşrate kabîleten* ifadesi gibidir. *el-Esbât*, *sıbt*ın çoğulu olup evlatların evlatları anlamındadır. Bunlar Ya'kūb *Aleyhisselâm*'ın on iki evladının soyları olan on iki kabile idiler.

[1727] **Şayet** "10'un üzerindeki sayıların temyizi (yani sayılan şey) tekil olur; âyette çoğul kullanılmasının sebebi nedir? *İsney 'aşera sıbtan* denilse olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Böyle denmiş olsaydı, anlam tam ifade edilmemiş olurdu, zira kastedilen anlam, "Onları on iki kabile halinde böldük; her bir kabile bir soy (*sıbt*) değil, birçok soydan oluşuyordu" şeklindedir. Böylece âyette *esbâten* kelimesi *kabîleten* kelimesi yerine kullanılmıştır. Bunun bir benzeri şu ifadede de vardır:

Mâlik ile Nehşel'in *iki* mızrağı arasında

[1728] *Ümemen* kelimesi *isnetey 'aşrate*den bedel olup anlam, onları ümmetler halinde parçalara ayırdık şeklindedir. Çünkü her boy oldukça kalabalık ve büyük bir topluluk sayılırdı. Her biri bir diğerinden çok farklı bir şekilde idare edilirdi; neredeye hiç bir araya gelemezlerdi. *İsnetey 'aşrate* ifadesi Şın'ın kesresi ile *isnetey 'aşirate* şeklinde de okunmuştur.

[١٧٢٥] وقيل: لو كانوا في طرف من الدنيا متمسكين بشريعة ولم يبلغهم نسخها كانوا معذورين. وهذا من باب الفرض والتقدير وإلاّ فقد طار الخبر بشريعة محمد ﷺ إلى كل أفق، وتغلغل في كل نفق، ولم يبق الله أهل مدر ولا وبر ولا سهل ولا جبل ولا برّ ولا بحر في مشارق الأرض ومغاربها، وإلاّ وقد ألقاه إليهم وملأ به مسامعهم وألزمهم به الحجة وهو سائلهم عنه يوم القيامة.

١٦٠-﴿وَقَطَّعْنَاهُمُ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ أَسْبَاطًا أُمَمًا وَأَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى إِذِ اسْتَسْقَاهُ قَوْمُهُ أَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْبَجَسَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ وَظَلَّلْنَا عَلَيْهِمُ الْغَمَامَ وَأَنْزَلْنَا عَلَيْهِمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوَى كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَمَا ظَلَمُونَا وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

[١٧٢٦] {وَقَطَّعْنَاهُمُ} وصيرناهم قطعًا، أي فرقًا وميزنا بعضهم من بعض لقلة الألفة بينهم. وقرئ «وقطعناهم» بالتخفيف. {اثْنَتَيْ عَشْرَةَ أَسْبَاطًا} كقولك: اثنتي عشرة قبيلة. والأسباط: أولاد الولد، جمع سبط. وكانوا اثنتي عشرة قبيلة من اثني عشر ولدًا من ولد يعقوب عليه السلام.

[١٧٢٧] فإن قلت: مميز ما عدا العشرة مفرد، فما وجه مجيئه مجموعًا؟ وهلاّ قيل: اثني عشر سبطًا؟ قلت: لو قيل ذلك لم يكن تحقيقًا، لأنّ المراد: وقطعناهم اثنتي عشرة قبيلة، وكل قبيلة أسباط لا سبط، فوضع أسباطًا موضع قبيلة. ونظيره:

بينَ رِمَاحَيْ مَالِكٍ وَنَهْشَلِ ۞

[١٧٢٨] و{أُمَمًا} بدل من اثنتي عشرة بمعنى: وقطعناهم أممًا؛ لأنّ كل أسباط كانت أمة عظيمة وجماعة كثيفة العدد، وكل واحدة كانت تؤم خلاف ما تؤمّه الأخرى، لا تكاد تأتلف. وقرئ «اثنتي عشِرة» بكسر الشين.

[1729] فَانْبَجَسَتْ *fe'nfecerat* anlamındadır; her iki fiil de fışkırmak, çokça su çıkarmak anlamındadır. Şair el-'Accâc [v. 97/716] şöyle demiştir:

> [Gözyaşı akıtıyor] kuyudan su çekenin iri kovasının etrafa saçtığı damlalar gibi

5 [1730] **Şayet** "*fe-Darabe fe'nbeceset* (*vurdu* ve derhal fışkırdı) denilse olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Anlam karışıklığı ihtimali olmadığı için böyle denilmiştir. Ayrıca fışkırmanın taşa vurma *emr*inin neticesi olarak gerçekleştiği ifade edilmiş; böylece kendisine *vahy*edilen kişinin, emre uyma konusunda hiç duraksamamış, emri derhal uygulamış olduğu ve [emir uygulandığında suyun çıka-
10 cağından] hiçbir şüphe olmadığı için, vurma fiilini açıkça zikretmeye gerek bile duyulmadığı ifade edilmiştir.

[1731] *Küllü ünâs[in]* kelimesi tıpkı *isnetey 'aşrate* kelimesi gibi olup bu on iki topluluktan her biri kastedilmiştir. *Ünâs,* tıpkı *ruhāl* (ikiz), *sünâ* (çift), *tü'âm* (ikiz) ve kardeşleri [*rüzâl, nüzâl, büsât, zuhâr, bürâ', rubâb, zu'âr, 'urâk, fürâr ve 'urâm*]
15 gibi, kırık çoğul değil topluluk ismidir. Bu kelimenin aslının *nâs[ün]* şeklinde kırık çoğul olduğu, *sükârâ* (sarhoşlar) ve *ğuyârâ* (kıskançlar) kelimelerinde olduğu gibi başındaki zammenin de bu kırık çoğuldaki fethadan bedel olduğu da söylenebilir.

[1732] "Ayrıca, üzerlerine bulutu gölgelik yaptık" çölde bulutu üzerlerine
20 gölgelik yaptık. "Yiyin" ifadesi, "onlara yiyin dedik" anlamındadır. "Bize değil, sadece kendilerine zulmediyorlardı." Nimetlere nankörlük etmek şeklindeki zulümlerinin zararı bize olmamıştır, asıl kendilerine zarar vermişler; zulümlerinin vebali kendilerine dönmüştür.

**161. Hani onlara: "Şu şehre yerleşin, orada dilediğiniz gibi yiyin-i-
25 çin, "Affet" deyin ve kapısından saygıyla eğilerek girin ki hatalarınızı bağışlayalım; ihsan üzere hareket edenlere (ihsanımızı) daha da arttıracağız." denmişti.**

**162. Ancak içlerinden yanlış yapanlar kendilerine söylenen sözü başkasıyla değiştirdiler... Zulmedip durdukları için Biz de üzerlerine
30 gökten bir azap indirdik.**

[1733] وَإِذْ قِيلَ لَهُمْ ifadesi, "onlara şöyle denildiğini hatırlat, hani şöyle denmişti" anlamındadır. *Karye* / şehir ise Beytü'l-makdis'tir. **Şayet** "Aynı olay burada ve Bakara sûresinde [58. âyette] neden farklı ibarelerle anlatılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Arada çelişki olmadıktan sonra ifadelerin farklılığı sorun teşkil etmez.

[١٧٢٩] {فانبَجَسَتْ} فانفجرت،والمعنى واحد، وهو الانفتاح بسعة وكثرة: قال العجاج:

وَكَيْفَ غَرْبِيّ دَالِجٍ تَبَجَّسَا ۞

[١٧٣٠] فإن قلت: فهلا قيل: فضرب فانبجست؟ قلت: لعدم الإلباس، وليجعل الإنبجاس مسببًا عن الإيحاء بضرب الحجر للدلالة على أنّ الموحى إليه لم يتوقف عن اتباع الأمر، وأنه من انتفاء الشكّ عنه بحيث لا حاجة إلى الإفصاح به.

[١٧٣١] وقوله {كُلُّ أُنَاسٍ} نظير قوله{اثْنَتَيْ عَشْرَةَ أَسْبَاطًا}، يريد كل أمّة من تلك الأمم الثنتي عشرة. والأناس اسم جمع غير تكسير، نحو رخال وتناء وتؤام وأخوات لها. ويجوز أن يقال: إن الأصل الكسر والتكسير، والضمة بدل من الكسرة، كما أبدلت في نحو سكارى وغيارى من الفتحة.

[١٧٣٢] {وَظَلَّلْنَا عَلَيْهِمُ الْغَمَامَ} وجعلناه ظليلًا عليهم في التيه. و{كُلُوا} على إرادة القول. {وَمَا ظَلَمُونَا} وما رجع إلينا ضرر ظلمهم بكفرانهم النعم، ولكن كانوا يضرون أنفسهم، ويرجع وبال ظلمهم إليهم.

١٦١-﴿وَإِذْ قِيلَ لَهُمُ اسْكُنُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ وَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ وَقُولُوا حِطَّةٌ وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا نَغْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَاتِكُمْ سَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ﴾

١٦٢-﴿فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَظْلِمُونَ﴾

[١٧٣٣] {وَإِذْ قِيلَ لَهُمُ} واذكر إذ قيل لهم. والقرية: بيت المقدس. فإن قلت: كيف اختلفت العبارة ههنا وفي سورة البقرة؟ قلت: لا بأس باختلاف العبارتين إذا لم يكن هناك تناقض.

Burada اسْكُنُوا هذِهِ الْقَرْيَةَ وَكُلُوا مِنْها (Şu şehre yerleşin, orada dilediğiniz gibi yiyin-için) denilmiş; Bakara sûresinde ise [*ve* yerine] *fe-külû* denilmiş olması arasında bir çelişki söz konusu değildir. Zira onlar şehre yerleştiklerinde ve bu yerleşme hali oradaki yiyeceklerden yemeye sebep olduğunda, hem orada bulunmuş hem de oradan yemiş olacaklardı. İster kapıdan girerken *hıtta* demeleri girişten önce olsun ister sonra olsun; her iki durumda da hem kapıdan girmiş hem de *hıtta* demiş olacaklardı. Yine, anlatımlardan birinde *rağaden* (bolca) ifadesinin zikredilmemiş olması, diğerinde zikredilmiş olması ile çelişmez.

[1734] "Hatalarınızı bağışlayalım; ihsan üzere hareket edenlere (ihsanımızı) daha da arttıracağız" ifadesinde iki vaat söz konusudur; bağışlama ve artırma. Arada Vav kullanılmamış olması buna mani değildir, zira ikinci cümle "Peki, bağışlamadan sonra ne var?" şeklinde bir farazî soruya cevap olarak yeni başlayan bir cümle şeklinde gelmiş ve "ihsan üzere hareket edenlere (ihsanımızı) daha da arttıracağız" denilmiştir. [فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ'da] *minhum* / onlardan ifadesi, daha fazla açıklamak için kullanılmıştır. "Gönderdik" - "indirdik" fiilleri ile "yanlış yapıyorlar" - "fâsıklık ediyorlar" fiilleri aynı minvaldedir.

[1735] نَغْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَاتِكُمْ (Günahlarınızı bağışlayalım) ifadesi;

* *yağfir le-kum hatî'âtikum* (O, günahlarınızı size bağışlasın) şeklinde, ve meçhul olarak,

* *tuğfer le-kum hatāyâkum* (hatalarınız size bağışlansın),

* ... *hatî'âtukum* (günahlarınız size bağışlansın) ve

* ... *hatî'etukum* (günahınız size bağışlansın) şeklinde okunmuştur.

163. Onlara deniz kıyısındaki şehrin durumunu sor. Hani, cumartesi günü(nün saygınlığını ihlâl ederek) hadlerini aşmışlardı. Zira cumartesi günleri(nin saygınlığına hürmet ederek avlanmadıkları zaman) balıkları sürüyle geliyor, cumartesi tatili yapmadıkları gün ise gelmiyordu (ve böylece ne yapacaklarını şaşırarak o günün saygınlığını çiğniyorlardı). Fâsıklık edip durdukları için onları işte böyle imtihan ediyorduk!..

164. Hani, içlerinden bir topluluk, "Allah'ın helâk edeceği veya şiddetli bir azapla cezalandıracağı bir kavme ne diye öğüt veriyorsunuz ki?!" demişlerdi de onlar da "Rabbinize karşı (gösterilebilecek) bir mazeret olsun ve belki sakınırlar diye" demişlerdi.

ولا تناقض بين قوله، {اُسْكُنُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ وَكُلُوا مِنْهَا}، وبين قوله: {فَكُلُوا}؛ لأنهم إذا سكنوا القرية فتسببت سكناهم للأكل منها، فقد جمعوا في الوجود بين سكناها والأكل منها، وسواء قدّموا الحطة على دخول الباب، أو أخروها، فهم جامعون في الإيجاد بينهم، وترك ذكر الرغد لا يناقض إثباته.

٥ [١٧٣٤] وقوله {نَغْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَاتِكُمْ سَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ} موعد بشيئين؛ بالغفران، وبالزيادة. وطرح الواو لا يخلّ بذلك، لأنه استئناف مرتب على تقدير قول القائل: وماذا بعد الغفران؟ فقيل له: سنزيد المحسنين. وكذلك زيادة{مِنْهُمْ} زيادة بيان. و{أَرْسَلْنَا} وأنزلنا. و{يَظْلِمُونَ} ويفسقون من واد واحد.

[١٧٣٥] وقرئ:

١٠ «يغفر لكم خطيئاتكم»،

و«تغفر لكم خطاياكم»،

و«خطيئاتكم»،

و«خطيئتكم» على البناء للمفعول.

١٦٣-﴿وَاسْأَلْهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ إِذْ يَعْدُونَ فِي ١٥ السَّبْتِ إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعًا وَيَوْمَ لا يَسْبِتُونَ لا تَأْتِيهِمْ كَذَلِكَ نَبْلُوهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ﴾

١٦٤-﴿وَإِذْ قَالَتْ أُمَّةٌ مِنْهُمْ لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًا اللهُ مُهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا قَالُوا مَعْذِرَةً إِلَى رَبِّكُمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ﴾

165. Ne zaman ki kendilerine verilen öğüdü göz ardı ettiler, Biz de kötülükten men'etmeye çalışanları kurtardık; zulmedenleri ise berbat bir azapla yakaladık fâsıklık edip durdukları için!..

166. Ama ne zaman ki kendilerine yasak edileni yapmakta küstahça direttiler, Biz de onlara "Aşağılık birer maymun olun!" dedik.

[1736] "Onlara" yani Yahudilere "sor." Bu ifade *ve selhum* şeklinde okunduğu gibi *ves'elhum* şeklinde de okunmuştur. Bu soruyla Allah'ın sınırlarını çiğnemeleri ve kadim nankörlükleri kafalarına kafalarına vurulmakta; bunun onlara ait bir bilgi olup sadece ilâhî kitap veya vahiy yoluyla bilinebileceği, kendi kitaplarını okumamış birinin -yani Peygamber (s.a.)'in- onlara bunu haber vermiş olmasından, onun bunları vahyen bildiğini anlamış olmaları gerektiği bildirilmektedir. Bunun benzeri, Hemze'nin onay anlamında kullanıldığı *e'adevtum fi's-sebt*[i] (Cumartesi yasağını çiğnediniz ha?) ifadesidir.

[1737] *Karye*; Eyle'dir. Medyen olduğu da, Taberiye olduğu da söylenmiştir. Araplar şehre karye derler. Ebû Amr b. el-'Alâ'nın [v. 154/771], "*Karavî* yani şehirli olup da Hasan-i Basrî ve Haccâc'dan [v. 95/714] daha fasih olan kimse görmedim." dediği nakledilmiştir.

[1738] كانَتْ حاضِرَةَ الْبَحْرِ yani denizin yakınında, kıyı bölgesinde. إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ yani Cumartesi günü ile ilgili Allah'ın koymuş olduğu sınırı aştılar ki bu sınır, Cumartesi günü avlanmanın kendilerine yasak edilmiş olmasıydı. يَعْدُونَ ifadesi *ya'tedûne* anlamında olup, Tâ Dal'a idğam edilmiş; harekesi de 'Ayın'a nakledilerek *ya'addûne* şeklinde ve *i'dâd* (hazırlama) kökünden *yu'iddûne* şeklinde de okunmuştur, zira av aletlerini Cumartesi günü hazırlıyorlardı. Oysa onlara o gün ibadet dışında hiçbir şeyle meşgul olmamaları emredilmişti. *es-Sebt* kelimesi, "Yahudiler Cumartesi avlanmayı terkedip günü ibadetle geçirerek bu güne tazim ettiler" anlamındaki *sebeteti'l-yehûd*[u] kullanımından gelmektedir [yani isim değil, masdardır]. Dolayısıyla mâna; "Bu güne tazim konusunda haddi aştılar" şeklindedir. يَوْمَ سَبْتِهِمْ de "Cumartesi ile ilgili emre tazim ettikleri gün" demektir. وَيَوْمَ لا يَسْبِتُونَ ifadesi ve bu ifadenin Ömer b. Abdülaziz [v. 101/720] tarafından [masdar formunda] *yevme isbâtihim* şeklinde okunması da buna delâlet eder. Bâ'nın zammesi ile *lâ yesbütûne* şeklinde de okunmuştur. Ali (r.a.) bunu Yâ'nın zammesi ile *-esbetû*dan- *lâ yusbitûne* şeklinde okumuştur. Hasan-ı Basrî'nin meçhul olarak *lâ yusbetûne* şeklinde okuduğu da nakledilir ki bu durumda mâna, "sanki Cumartesi günü onlara gelmiyormuş ve Cumartesi gününe tazimle emrolunmamışlar" şeklindedir.

١٦٥-﴿فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ أَنْجَيْنَا الَّذِينَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوءِ وَأَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعَذَابٍ بَئِيسٍ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ﴾

١٦٦-﴿فَلَمَّا عَتَوْا عَنْ مَا نُهُوا عَنْهُ قُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ﴾

[١٧٣٦] وسَلْهُم: وسل اليهود. وقرئ «واسألهم». وهذا السؤال معناه التقرير والتقريع بقديم كفرهم وتجاوزهم حدود الله، والإعلام بأنّ هذا من علومهم التي لا تعلم إلاّ بكتاب أو وحي، فإذا أعلمهم به من لم يقرأ كتابهم، علم أنه من جهة الوحي. ونظيره همزة الاستفهام التي يراد بها التقرير في قولك: أعدوتم في السبت؟

[١٧٣٧] والقرية أيلة. وقيل: مدين. وقيل: طبرية. والعرب تسمي المدينة قرية. وعن أبي عمرو بن العلاء: ما رأيت قرويين أفصح من الحسن والحجاج، يعني رجلين من أهل المدن.

[١٧٣٨] {كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ} قريبة منه راكبة لشاطئه. {إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ} إذ يتجاوزون حدّ الله فيه، وهو اصطيادهم في يوم السبت، وقد نهوا عنه. وقرئ «يَعَدُّون» بمعنى يعتدون، أدغمت التاء في الدال ونقلت حركتها إلى العين، و«يُعِدّون»، من الإعداد، وكانوا يعدّون آلات الصيد يوم السبت، وهم مأمورون بأن لا يشتغلوا فيه بغير العبادة. والسبت: مصدر سبتت اليهود، إذا عظمت سبتها بترك الصيد والاشتغال بالتعبد، فمعناه: يعدّون في تعظيم هذا اليوم. كذلك قوله {يَوْمَ سَبْتِهِمْ} معناه يوم تعظيمهم أمر السبت. ويدل عليه قوله {وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ} وقراءة عمر بن عبد العزيز «يوم إسباتهم»، وقرئ «لا يسبتون»، بضم الباء. وقرأ علي «لا يُسبِتون» بضم الياء، من أسبتوا. وعن الحسن «لا يسبتون» على البناء للمفعول، أي لا يدار عليهم السبت، ولا يؤمرون بأن يسبتوا.

[1739] **Şayet** “إِذْ يَعْدُونَ ve إِذْ تَأْتِيهِمْ ifadelerinin iʻrabda mahalleri nedir?” **dersen şöyle derim:** Birincisi *el-karye*den bedel olarak mecrurdur, şehirden maksat, şehir halkıdır. Sanki “şehir halkına Cumartesi yasağını çiğnedikleri zamanı sor” denilmiştir. Bu bedel-i iştimaldir. Ama bu ifadenin كانَتْ fiili ile ya da حاضِرَةَ kelimesi ile mansup olması da mümkündür. İkincisi ise يَعْدُونَ fiili ile mansuptur. Yine bunun bedelin ardından gelen ikinci bir bedel olması da mümkündür. حِيتان balıklar demektir. Araplar balık anlamında daha çok *el-hût* kelimesini kullanırlar. شُرَّعًا “su üzerine çıkmış” demektir. Hasan-ı Basrî'nin, “Balıklar adeta beyaz koçlar gibi kapılarına dayanıyordu.” dediği nakledilmiştir. Bir kimse yaklaştığı zaman *şeraʻa ʻaleynâ fülân*^{ün} (falanca bize yaklaştı) denilir. Yine *şeraʻtü ʻalâ fülân*^{in} *fî beytihî fe-ra'eytühû yefʻalu kezâ* (falancaya evinde yaklaştım / evine vardım; baktım ki şöyle şöyle yapıyor) denilir.

[1740] Fâsıklık edip durdukları için onları işte böyle şiddetli bir şekilde “imtihan ediyorduk.”

[1741] وَإِذْ قالَتْ ifadesi إِذْ يَعْدُونَ'ye maʻtūf olup iʻrab bakımından onunla aynı hükümdedir. “Hani, içlerinden bir topluluk” yani o şehir halkından, onların salihlerinden, onlara öğüt verme noktasında çok zorluklara katlanmış, adeta zillete düşmüş; sonuçta onların öğüt kabul edeceğinden ümidi kesmiş olan kimseler, öğüt vermekten ümit kesmemiş olan diğer gruba “Allah'ın helâk edeceği” yani köklerini kazıyacağı ve yeryüzünü kendilerinden temizleyeceği veya sürekli kötülük yaptıkları için kendilerini “şiddetli bir azapla cezalandıracağı bir kavme ne diye öğüt veriyorsunuz ki?!' demişlerdi…” Bunu, artık öğüdün kâr etmeyeceğini bildikleri için söylüyorlardı. “Onlar da demişlerdi ki ‘bu, Rabbinize karşı bir mazerettir'” yani bizim onlara öğüt vermemiz Allah'a bir özür beyanıdır; *emr-i bi'l-maʻrûf ve nehy-i ani'l-münker* konusunda kusurlu olmayalım diye böyle yapıyoruz; “ve belki sakınırlar diye…” Yani umuyoruz ki bir tür sakınma davranışı gösterirler. *Maʻzirat*^{ün} kelimesi mansup olarak *maʻzirat*^{en} şeklinde de okunmuştur. Bu durumda mâna, “Rabbinize (gösterilebilecek) bir mazeret olsun diye öğüt veriyoruz” şeklindedir. Ya da *iʻtezernâ maʻzirat*^{en} şeklindedir [mefʻûl-i mutlak].

[1742] “Ne zaman ki unuttular” yani şehir halkı, salihlerin kendilerine verdikleri öğütleri, tıpkı unutkan kişinin unuttuğu şeyi terk etmesi gibi göz ardı ettiler, “Biz de kötülükten men etmeye çalışanları kurtardık” ve kötülükleri işleyen “zulmedenleri ise berbat bir azapla yakaladık!”

[١٧٣٩] فإن قلت: {إِذْ يَعْدُونَ}، و{إِذْ تَأْتِيهِمْ}، ما محلهما من الإعراب؟ قلت: أمّا الأوّل فمجرور بدل من القرية، والمراد بالقرية أهلها، كأنه قيل: واسألهم عن أهل القرية وقت عدوانهم في السبت، وهو من بدل الاشتمال. ويجوز أن يكون منصوبًا بـ{كَانَتْ}، أو بـ{حَاضِرَةً}. وأمّا الثاني فمنصوب بـ{يَعْدُونَ}. ويجوز ٥ أن يكون بدلًا بعد بدل. والحيتان السمك، وأكثر ما تستعمل العرب الحوت في معنى السمكة. {شُرَّعًا} ظاهرة على وجه الماء. وعن الحسن: تشرع على أبوابهم كأنها الكباش البيض. يقال شرع علينا فلان، إذا دنا منا وأشرف علينا. وشرعت على فلان في بيته فرأيته يفعل كذا.

[١٧٤٠] {كذلك نَبْلُوهُم} أي مثل ذلك البلاء الشديد نبلوهم بسبب فسقهم.

١٠ [١٧٤١] {وَإِذْ قَالَتِ} معطوف على {إِذْ يَعْدُونَ}، وحكمه حكمه في الإعراب {أُمَّةٌ مِنْهُمْ} جماعة من أهل القرية من صلحائهم الذين ركبوا الصعب والذلول في موعظتهم، حتى أيسوا من قبولهم، لآخرين كانوا لا يقلعون عن وعظهم: {لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًا الله مُهْلِكُهُمْ} أي مخترمهم ومطهر الأرض منهم {أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا} لتماديهم في الشرّ. وإنما قالوا ذلك، لعلمهم أن الوعظ لا ينفع فيهم. ١٥ {قَالُوا مَعْذِرَةإلى رَبِّكُمْ}، أي موعظتنا إبلاء عذر إلى الله، ولئلا ننسب في النهي عن المنكر إلى بعض التفريط، {وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ} ولطمعنا في أن يتقوا بعضَ الاتّقاء. وقرئ «معذرةً» بالنصب، أي وعظناهم معذرة إلى ربكم، أو اعتذرنا معذرة.

[١٧٤٢] {فَلَمَّا نَسُوا} يعني أهل القرية، فلما تركوا ما ذكرهم به الصالحون ٢٠ ترك الناسي لما ينساه {أَنجَيْنَا الذين يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوءِ وَأَخَذْنَا} الظالمين الراكبين للمنكر.

[1743] **Şayet** "Bunların arasında 'Niçin öğüt veriyorsunuz ki!?' diyen grup hangi topluluktandır; kurtulanlardan mı azaba uğrayanlardan mı?" **dersen şöyle derim:** Bunlar kurtulanlar grubundandır çünkü diğerlerini kötülük işlemekten alıkoyan gruptandırlar; söyledikleri sözü ise kötülükleri yapanların halini bildikleri ve onlara öğüt vermekte hiçbir sahih amaç göremedikleri için, onlara öğüt verenlerin neden öğüt verdiklerini, ne sebeple bunu yaptıklarını öğrenmek üzere söylemişlerdir. Bir kötülükten başkasını alıkoymaya çalışan kimse, alıkoymaya çalıştığı kimsenin halini bilir ve çabasının hiçbir tesiri olmayacağını anlarsa, artık alıkoymaya çalışmak onun üzerine bir görev olmaktan çıkar. Hatta bu durumda alıkoymaya çalışmak abesle iştigal kapsamına gireceği için terk edilmesi gereken bir davranış bile sayılabilir. Düşünsene! Geçitleri tutup eşkıyalık yapan, haraç toplayan kimselerin ya da işkence için eğitilmiş cellatların yanına varıp onlara öğüt vermeye, yaptıkları işten onları vazgeçirmeye çalışsan bu davranışın hem abes olur hem de kendini alay konusu yapmış olursun. Âyette sözü edilen diğer kimseler [yani öğüt vermeye devam edenler] ise diğerleri gibi tam bir ümitsizliğe düşmedikleri, onların aldığı haberleri almamış oldukları ya da işlerinde çok daha aşırı derecede gayretli ve hırslı oldukları için öğüt vermekten vazgeçmemişlerdir. Nitekim Allah Teâlâ , elçisi (s.a.) hakkında, "(Resûlüm!) İşbu söze (Kur'ân'a) iman etmediler diye üzüntünden, arkalarından neredeyse kendini paralayacaksın!" [Kehf 18/6] buyurmuştur.

[1744] Bu 'topluluk'un [yani 'Niçin öğüt veriyorsunuz ki?' diyenlerin] kendilerine öğüt verilenler olduğu da söylenmiştir. Bunlara öğüt verildiğinde vaizlere; "Hem Allah'ın bize azap edeceğini ve bizi helâk edeceğini iddia ediyorsunuz hem de niçin bize öğüt veriyorsunuz ki?" demiş olmaktadırlar. Anlatıldığına göre İbn Abbâs'ın [v. 68/688] "Keşke bu 'Niçin öğüt veriyorsunuz ki?" diyenlere ne yapıldığını [akıbetlerinin nice olduğunu] bilebilseydim!" demiş; [talebesi] İkrime [v. 105/723] de şöyle demiş: Kendisine dedim ki: "Kurbanın olayım! Bak bunlar o kimselerin yaptıkları şeyi hoş görmemiş, onlara muhalefet ederek 'Allah'ın helâk edeceği kavme neden öğüt veriyorsunuz ki?!' demişlerdir." Bunu kendisine o kadar tekrarladım ki nihayet ona bu kimselerin kurtuluşa erenlerden olduğunu kabul ettirdim. Hasan-ı Basrî'nin de "İki grup kurtulmuş, bir grup ise helâk olmuştur. Helâk olanlar, balık tutanlardır." dediği nakledilmiştir.

[1745] Rivayete göre Yahudilere de [aslında] tıpkı bize olduğu gibi *Cuma* gününe tazim etmeleri emredilmiş fakat onlar bunu Cumartesi olarak değiştirmişler. Bu yüzden de o gün imtihana tâbi tutulmuşlar; o güne tazim etmekle emrolunmuşlar ve avlanmaları yasaklanmış.

[١٧٤٣] فإن قلت: الأمة الذين قالوا {لِمَ تَعِظُونَ} من أي الفريقين هم؛ أمن فريق الناجين أم المعذبين؟ قلت: من فريق الناجين، لأنهم من فريق الناهين. وما قالوا ما قالوا إلا سائلين عن علة الوعظ والغرض فيه، حيث لم يروا فيه غرضًا صحيحًا لعلمهم بحال القوم. وإذا علم الناهي حال المنهي وأن النهي لا يؤثر فيه سقط عنه النهي. وربما وجب الترك لدخوله في باب العبث. ألا ترى أنك لو ذهبت إلى المكّاسين القاعدين على المآصر والجلادين المرتبين للتعذيب لتعظهم وتكفهم عما هم فيه، كان ذلك عبثًا منك، ولم يكن إلاّ سببًا للتلهي بك. وأما الآخرون فإنما لم يعرضوا عنهم إمّا لأن يأسهم لم يستحكم كما استحكم يأس الأولين، ولم يخبروهم كما خبروهم، أو لفرط حرصهم وجدّهم في أمرهم كما وصف الله تعالى رسوله عليه الصلاة والسلام في قوله {فَلَعَلَّكَ باخعٌ نَفْسَكَ} [الكهف: ٦].

[١٧٤٤] وقيل: الأمة هم الموعوظون، لما وعظوا قالوا للواعظين: لم تعظون منا قوما تزعمون أنّ الله مهلكهم أو معذبهم؟ وعن ابن عباس رضي الله عنه أنه قال: يا ليت شعري ما فعل بهؤلاء الذين قالوا: لم تعظون قومًا؟ قال عكرمة: فقلت: جعلني الله فداك، ألا ترى أنهم كرهوا ما هم عليه وخالفوهم وقالوا: لم تعظون قومًا الله مهلكهم، فلم أزل به حتى عَرَّفْته أنهم قد نجوا. وعن الحسن: نجت فرقتان وهلكت فرقة، وهم الذين أخذوا الحيتان.

[١٧٤٥] وروي أن اليهود أُمروا باليوم الذي أُمرنا به وهو يوم الجمعة، فتركوه واختاروا السبت، فابتلوا به وحرّم عليهم فيه الصيد، وأمروا بتعظيمه،

Cumartesi günleri adeta semiz bir deveyi andıran beyaz, iri balıklar gelir, balıkların çokluğundan su görünmez olur, Cumartesi dışındaki günlerde ise balıklar gelmezmiş. Uzun bir süre bu böyle devam etmiş. Daha sonra İblis onlara gelip, "Size Cumartesi günü sadece balıkları yakalamak yasaklandı; siz de havuzlar yapın, Cumartesi günü balıkları havuzlara doğru yönlendirin, oradan çıkamasınlar; onları Pazar günü alırsınız" demiş. Sonra içlerinden biri [Cumartesi günü] bir balığı yakalayıp kuyruğuna ip bağlayarak, sahildeki bir tahtaya bağlamış, Pazar günü de kızartıp yemiş. Komşusu kızarmış balığın kokusunu alınca ateşe bakmış "Allah sana azap edecek!" demiş. Fakat azaba uğratılmadığını görünce sonraki Cumartesi iki balık almış; böylece halk bunlara derhal azap edilmediğini görünce balık avlamaya, yemeye, tuzlamaya ve satmaya başlamışlar. Şehir halkı yaklaşık yetmiş bin kişi imiş ve üç gruba bölünmüşler. Yaklaşık on iki bin kişiden müteşekkil bir grup diğerlerini bu işten alıkoymaya çalışmış; diğer gruplardan biri "Neden Allah'ın helâk edeceği kavme öğüt veriyorsunuz ki?!" diyen grup, üçüncü grup ise bu günahı işleyen grupmuş. Bunlar bu günahı işlemeye son vermeyince Müslümanlar "Biz artık sizinle birlikte yaşayamayız!" demişler ve şehri bir duvarla ikiye bölmüşler; bir kapı Müslümanların, diğer kapı ise haddi aşanların olmuş. Dâvûd *Aleyhisselâm* da haddi aşanlara lânet etmiş. Bir gün diğerlerini alıkoymaya çalışan (Müslüman) gruptakiler meclislerinde otururken, haddi aşan gruptan kimsenin dışarı çıkmadığını fark etmişler ve "Bunlarda bir hal var, ama?!" demişler; duvarı tırmanarak diğer tarafa bakmışlar; bir de ne görsünler, maymuna dönüşmemişler mi!.. Kapıyı açıp yanlarına gittiklerinde maymunlar, insan yakınlarını tanımışlar fakat insanlar maymun yakınlarını tanıyamamışlar. Maymunlar tanıdıkları yakınlarına yaklaşıp elbiselerini koklamaya ve ağlamaya başlamışlar; insanlar ise "Biz sana yapma demedik mi?!" demişler; onlar da başlarıyla "evet" işareti yapmışlar. Bunların genç olanlarının maymuna, yaşlılarının ise domuza dönüştüğü söylenir.

[1746] Hasan-ı Basrî'nin şöyle dediği nakledilmiştir: Vallāhi! Bunlar dünya halkının yediği en vahim yiyeceği; dünyada insanı en çok rezil-rüsvâ eden, âhirette de en uzun azaba sebebiyet veren yiyeceği yemişlerdir! -Hâ, Allah'a yemin ederim- aslında, bu kavmin yakalayıp yediği balık Allah katında bir Müslümanı öldürmekten daha büyük bir günah değildir. Fakat Allah [katilin azabı için] belli bir vade koymuştur ve [Kamer 54/46'da belirtildiği gibi] "Ne belalı, ne acıdır o Saat!"

فكانت الحيتان تأتيهم يوم السبت شُرَّعًا بيضًا سمانًا كأنها المخاض، لا يرى الماء من كثرتها، ويوم لا يسبتون لا تأتيهم. فكانوا كذلك بُرْهة من الدهر، ثم جاءهم إبليس فقال لهم: إنما نهيتم عن أخذها يوم السبت، فاتخذوا حياضًا تسوقون الحيتان إليها يوم السبت، فلا تقدر على الخروج منها. وتأخذونها يوم ٥ الأحد. وأخذ رجل منهم حوتًا وربط في ذنبه خيطًا إلى خشبة في الساحل، ثم شواه يوم الأحد، فوجد جاره ريح السمك فتطلع في تنوره فقال له: إني أرى الله سيعذبك، فلما لم يره عذب أخذ في السبت القابل حوتين، فلما رأوا أنّ العذاب لا يعاجلهم، صادوا وأكلوا وملحوا وباعوا، وكانوا نحوًا من سبعين ألفًا، فصار أهل القرية أثلاثًا؛ ثلث نهوا وكانوا نحوًا من اثني عشر ألفًا، وثلث قالوا: لم ١٠ تعظون قومًا..؟ وثلث هم أصحاب الخطيئة. فلما لم ينتهوا قال المسلمون: إنا لا نساكنكم، فقسموا القرية بجدار: للمسلمين باب، وللمعتدين باب. ولعنهم داود عليه السلام، فأصبح الناهون ذات يوم في مجالسهم ولم يخرج من المعتدين أحد، فقالوا: إنّ للناس شأنًا، فعلوا الجدار فنظروا فإذا هم قردةٌ! ففتحوا الباب ودخلوا عليهم فعرفت القرود أنسباءها من الأنس، والأنس لا يعرفون أنسباءهم ١٥ من القرود، فجعل القرد يأتي نسيبه فيشم ثيابه ويبكي، فيقول: ألم ننهك فيقول برأسه: بلى، وقيل: صار الشباب قردة، والشيوخ خنازير.

[١٧٤٦] وعن الحسن: أكلوا والله أوخم أكلة أكلها أهلها، أثقلها خزيًا في الدنيا وأطولها عذابًا في الآخرة، هاه وايم الله، ما حوتٌ أخذه قوم فأكلوه أعظم عند الله من قتل رجل مسلم. ولكن الله جعل موعدًا، {والسَّاعَةُ أَدْهَى وأَمَرُّ} ٢٠ [القمر: ٤٦].

[1747] بَئِيسٍ şiddetli demektir. *Be'use - yeb'esü - be'sen* bir şey şiddetlendiği zaman kullanılır. İsm-i fâ‘ili *be'îs* şeklindedir. Bu kelime [i] *hazir* vezninde *be'is* şeklinde ve [ii] orta harfi hafifletilip harekesi ilk harfe nakledilerek *bi's* şeklinde de okunmuştur. Bu tıpkı *kebid* kelimesinin *kibd* şeklinde okunması gibidir. [iii] Tıpkı *zi'b*in *zîb* şeklinde okunması gibi, Hemze Yâ'ya dönüştürülerek *bîs* şeklinde de okunmuştur. [iv] Hemze'nin kesresi ve fethası ile *fey‘al* vezninde *bey'es* ve *bey'is* şeklinde; [v] *bey'is*deki Hemze Yâ'ya dönüştürülüp Yâ'nın ona idğam edilmesi ile -*rayyis* vezninde- *beyyis*şeklinde; [vi] *heyyin* kelimesi *heyn* şeklinde hafifletildiği gibi *bey'is*in tahfifi ile *beys* şeklinde ve [vii] fâ‘il olarak *bâ'is* şeklinde de okunmuştur.

[1748] "Ama ne zaman ki kendilerine yasak edileni yapmakta küstahça direttiler" kendilerine yasaklanan şeyi terk etme konusunda kibirlendiler… Bu ifade وَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ ("Rablerinin emrini küstahça çiğnediler" [A‘râf 7/77]) âyetine benzemektedir. "Biz de onlara 'Aşağılık birer maymun olun!' dedik." Bu ifade "O, bir şey murad ettiği zaman, emri ona 'Ol!' demekten ibarettir; anında olmaya başlar." [YâSîn 36/82] âyetindeki gibi, onların maymuna dönüşmüş olduklarını ifade eder. Mâna, "Allah önce onlara şiddetli bir şekilde azap etmiş, onlar bunun ardından küstahlık etmişler, o da onları maymuna döndürmüştür" şeklindedir. Bir görüşe göre فَلَمَّا عَتَوا (Ne zaman ki küstahlık ettiler) ifadesi, فَلَمَّا نَسُوا (Ne zaman ki göz ardı ettiler) ifadesinin tekrarıdır. Şiddetli azap ise maymuna çevrilmedir.

167. Hani senin Rabbin,"Kıyamet gününe kadar onları azabın en kötüsüne uğratacak kimseler göndereceğini" kesin bir dille ilân etmişti... Senin Rabbinin cezalandırması elbette hızlıdır ama O, aynı zamanda gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1749] "Hani senin Rabbin … ilân etmişti" karar vermişti. *Te'ezzene* fiili, [bildirme anlamındaki] *îzân*ın *tefe‘ul* kalıbıdır. Zira bir işe karar veren kimse onu kendi kendine ifade eder ve yapılacağını bildirir. Bu yüzden, tıpkı *‘alima'llâhu* (Allah bildi) ve *şehida'llâh*[u] (Allah şahitlik etti) ifadeleri gibi *te'ezzene* de kasem yerine kullanılmış; bu sebeple de cevabı, kasemin cevabı olarak gelmiştir ki o da لَيَبْعَثَنَّ (muhakkak gönderecektir) ifadesidir. Mâna şöyledir: Senin Rabbin Yahudilere Kıyamet gününe kadar onları azabın en kötüsüne uğratacak kimseler göndereceğini kendisine bir görev olarak yazmış; kesin olarak kararlaştırmıştır. Nitekim Yahudiler, Allah Teâlâ Peygamber (s.a.)'i gönderinceye kadar Mecûsî [Pers]lere cizye vermişler; o da onlara cizye vergisi koymuştur ve bu durum hâla devam etmektedir; sonsuza[107] kadar da devam edecektir. "Üzerlerine gönderecektir" ifadesi, "onlara musallat edecektir" anlamında olup "üzerinize çok güçlü ve acımasız kullarımızı gönderdik" [İsrâ 17/5] âyetindeki gibidir.

107 Normalde böyle olmakla birlikte, Âl-i İmrân 3/112'ye göre "Allah'tan ya da insanlardan bir 'ip' uzatılırsa devam etmeyebilir. Nitekim başta İngiltere olmak üzere Batılı devletlerin uzattıkları 'ip' ile devletlerini kurmuş; belli bir izzete kavuşmuşlardır. / ed.

[١٧٤٧] {بَئِيسٍ} شديد. يقال: بؤس يبؤس بأسًا، إذا اشتدّ، فهو بئيس. وقرئ «بَئِس»، بوزن حَذِر. و«بِئْس» على تخفيف العين ونقل حركتها إلى الفاء؛ كما يقال: كِبْد في كَبِد، و«بِيس» على قلب الهمزة ياء، كذيب في ذئب، و«بَيْئَس»، على فيعل، بكسر الهمزة وفتحها، و«بِيّس» بوزن ريّس، على قلب همزة بيئس ياء وإدغام الياء فيها، و«بَيْس» على تخفيف بيس، كهيْن في هيّن. و«بائِس» على فاعل.

[١٧٤٨] {فَلَمَّا عَتَوْا عَمَّا نُهُوا عَنْهُ}، فلما تكبروا عن ترك ما نهوا عنه، كقوله {وَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبّهِمْ} [الأعراف: ٧٧]، {قُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً} عبارة عن مسخهم قردة، كقوله {إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَن يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ} [يس: ٨٢]. والمعنى: أنّ الله تعالى عذبهم أوّلًا بعذاب شديد، فعتوا بعد ذلك فمسخهم. وقيل: فلما عتوا، تكرير لقوله {فَلَمَّا نَسُوا} والعذاب البئيس: هو المسخ.

١٦٧-﴿وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكَ لَيَبْعَثَنَّ عَلَيْهِمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ يَسُومُهُمْ سُوءَ الْعَذَابِ إِنَّ رَبَّكَ لَسَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٧٤٩] {تَأَذَّنَ رَبُّكَ} عزم ربك، وهو تفعل من الإيذان وهو الإعلام؛ لأنّ العازم على الأمر يحدّث نفسه به ويؤذنها بفعله، وأجرى مجرى فعل القسم، كعلم الله، وشهد الله. ولذلك أجيب بما يجاب به القسم، وهو قوله {لَيَبْعَثَنَّ}. والمعنى: وإذ حتم ربك وكتب على نفسه ليبعثنَّ على اليهود {إلى يَوْمِ القيامة مَن يَسُومُهُمْ سُوءَ العذابِ} فكانوا يؤدّون الجزية إلى المجوس، إلى أن بعث الله محمدًا ﷺ فضربها عليهم، فلا تزال مضروبة عليهم إلى آخر الدهر. ومعنى ليبعثن عليهم: ليسلطنّ عليهم، كقوله {بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبادًا لَنَا أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ} [الإسراء: ٥].

168. Onları yeryüzünde topluluklara ayırarak birbirlerinden kopardık; içlerinde salihler de vardı, bunun dûnunda olanlar da... Belki dönerler diye onları güzelliklerle ve kötülüklerle denedik.

169. Sonunda, onların ardından kendilerinin yerine kitaba vâris olan öyle bir nesil geldi ki, bunlar, "Nasılsa ileride bağışlanırız" diyerek şu dünyanın gelip geçici metâını alıyorlardı! Kendilerine, buna benzer bir başka geçici metâ gelse onu da alıyorlardı... Peki onlardan, "Allah hakkında gerçek neyse sadece onu söyleyeceklerine dair" kitap sözü alınmamış mıydı ve onlar kitaptaki bu sözü okumamışlar mıydı?! Müttakîler için Âhiret yurdu daha hayırlıdır. Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?

[1750] "Onları yeryüzünde topluluklara ayırarak birbirlerinden kopardık" yani yeryüzünde fırkalara böldük; nerdeyse onların olmadığı hiçbir belde kalmadı. "İçlerinde salihler de vardı" ki bunlar Medine'de iman eden Yahudiler ya da Çin'in ötesindeki iman etmiş Yahudilerdir; "bunun dûnunda olanlar da…" Yani içlerinde bu niteliğin altında, aşağısında olanlar da vardı ki bunlar fâsıklar ve kâfirlerdir. **Şayet** "دُونَ ذلك (bunun dûnunda) ifadesinin i‘rabda mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Ref'tir; bu ifade hazf edilmiş bir başka ifadenin sıfatı olup anlam "onlardan *bazıları* vardır ki *salâh*tan aşağı konumdadırlar" şeklindedir. Benzeri [yani gizli bir ifadenin sıfatı olma durumu] وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ [Sâffât 37/164] âyetinde de vardır. Zira burada da, "İçimizden hiç *kimse* yoktur ki belli bir makamı / sınırı olmasın" anlamı kastedilmiştir.

[1751] "Onları güzelliklerle ve kötülüklerle" yani nimet vererek de cezalandırarak da "denedik; belki dönerler" ve tövbe ederler diye."Sonunda" söz konusu kimselerin ardından "kendilerinin yerine kitaba vâris olan öyle bir nesil geldi ki…" Bunlar Peygamber (s.a.)'in zamanında yaşayan Yahudilerdir; Tevrat'ı okur ve içerisindeki emir ve yasaklara, helâl ver haramlara vâkıf olurlar, fakat onunla amel etmezlerdi. "Şu dünyanın gelip geçici metâ‘ını alıyorlardı!" Yani şu *ednâ*yı ve onun çer - çöpe dönüşecek menfaatini alıyorlardı. *Hâze'l-ednâ* ifadesinde bir tahkir ve aşağılama söz konusudur. *Ednâ, dünüvv* kökünden olup ya yakınlık anlamındadır ve hemen elde ediliveren şey anlamını ifade eder ya da hal itibariyle düşüklük, alçaklık ve azlık ifade eder. Kastedilen, onların hükümleri halka kolaylaştırmak üzere Tevrat'taki kelimeleri değiştirme (*tahrif*) karşılığına aldıkları rüşvettir. "Nasılsa ileride bağışlanırız!' diyerek…" Yani Allah bu aldıklarımızdan biri hesaba çekmez diyerek. Buradaki *se-yuğferu* fiilinin fâ‘ili câr - mecrûr, yani *le-nâ* ifadesidir. Fâ‘ilin *ye'huzûne* (alıyorlar) fiilinin mastarı olan *el-ahz* (alma) ifadesi olması da mümkündür.

١٦٨-﴿وَقَطَّعْنَاهُمْ فِي الأَرْضِ أُمَمًا مِنْهُمُ الصَّالِحُونَ وَمِنْهُمْ دُونَ ذَلِكَ وَبَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾

١٦٩-﴿فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ وَرِثُوا الْكِتَابَ يَأْخُذُونَ عَرَضَ هَذَا الأَدْنَى وَيَقُولُونَ سَيُغْفَرُ لَنَا وَإِنْ يَأْتِهِمْ عَرَضٌ مِثْلُهُ يَأْخُذُوهُ أَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِمْ مِيثَاقُ الْكِتَابِ أَنْ لا يَقُولُوا عَلَى اللهِ إِلا الْحَقَّ وَدَرَسُوا مَا فِيهِ وَالدَّارُ الآخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلا تَعْقِلُونَ﴾

[١٧٥٠] {وَقَطَّعْنَاهُمْ فِي الأَرْضِ أُمَمًا} وفرّقناهم فيها، فلا يكاد يخلو بلد من فرقة منهم؛ {مِنْهُمُ الصالحون} الذين آمنوا منهم بالمدينة، أو الذين وراء الصين {وَمِنْهُمْ دُونَ ذلك} ومنهم ناس دون ذلك الوصف منحطُّون عنه، وهم الكفرة والفسقة. فإن قلت: ما محل {دُونَ ذلك}؟ قلت: الرفع، وهو صفة لموصوف محذوف، معناه: ومنهم ناس منحطون عن الصلاح، ونحوه {وَمَا مِنَّا إِلَّالَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ} [الصافات: ١٦٤] بمعنى: وما منا أحد إلاّ له مقام.

[١٧٥١] {وَبَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ} بالنعم والنقم {لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} فينيبون. {فَخَلَفَ} من بعد المذكورين {خَلْفٌ} وهم الذين كانوا في زمن رسول الله ﷺ {وَرِثُوا الْكِتَابَ} التوراة بقيت في أيديهم بعد سلفهم يقرءونها ويقفون على ما فيها من الأوامر والنواهي والتحليل والتحريم، ولا يعملون بها {يَأْخُذُونَ عَرَضَ هَذَا الأَدْنَى}، أي حطامَ هذا الشيء الأدنى، يريد الدنيا وما يتمتع به منها. وفي قوله {هَذَا الأَدْنَى} تخسيس وتحقير. والأدنى: إما من الدنوّ بمعنى القرب، لأنه عاجل قريب، وإما من دنوّ الحال وسقوطها وقلتها، والمراد: ما كانوا يأخذونه من الرشا في الأحكام على تحريف الكلم للتسهيل على العامة. {وَيَقُولُونَ سَيُغْفَرُ لَنَا} لا يؤاخذنا الله بما أخذنا. وفاعل {سَيُغْفَرُ} الجار والمجرور، وهو {لَنَا}؛ ويجوز أن يكون الأخذ الذي هو مصدر يأخذون.

[1752] وَإِنْ يَأْتِهِمْ عَرَضٌ مِثْلُهُ يَأْخُذُوهُ ifadesindeki Vav, hal Vav'ıdır, yani tövbe etmeksizin, aynı fiillere tekrar tekrar döndükleri halde mağfiret ümit ediyorlardı. Oysa günahların affedilmesi ancak tövbe ile mümkündür, günahta ısrar eden için bağışlanma söz konusu değildir.

[1753] "Peki, onlardan kitap sözü alınmamış mıydı?!" Kastedilen, Tevrat'taki "Kim büyük günah işlerse, tövbe etmedikçe affedilmeyecektir!" ifadesidir. "Ve onlar kitaptaki bu sözü okumamışlar mıydı?!" Yani Tevrat'taki; günahın bağışlanması için tövbenin şart olduğu hükmünü. Gördüğün gibi Mücbire'nin [günahkârların 'tevbe şartı aranmaksızın' bağışlanabileceği şeklindeki] görüşü, Yahudi görüşünün birebir aynısıdır.

[1754] Mâlik b. Dînâr *Rahimehu'llāh*'ın [v. 131/748'den önce] şöyle dediği nakledilmiştir: İnsanlara öyle bir zaman gelecek ki kendilerine emredilen şeylerde kusur ettikleri zaman, "Nasılsa bağışlanırız! Çünkü biz Allah'a hiç şirk koşmadık." diyecekler. Tek yaptıkları, bağışlanacaklarını tamah etmek olacak; gözlerinde en hayırlıları taviz verenleri olacak. İşte, bu ümmetin bu tipleri, Yüce Allah'ın âyette zikrettiği kimseler gibidir.

[1755] Rüşvetten ve Allah'ın haramlarından sakınan "müttakîler için Âhiret yurdu" şu bayağı dünya menfaatinden "daha hayırlıdır."

[1756] ورثوا الكتاب (kitaba vâris oldular) ifadesi *vurrisu'l-kitâb* (teker teker kitaba vâris kılındılar) şeklinde; *ellâ yekūlû* (söylemeyeceklerine dair) ifadesi *ellâ tekūlû* (söylemeyeceğinize dair) şeklinde; *derasû* (okudukları) ifadesi *tedâresû* anlamında *iddâresû* (eğitimini aldıkları) şeklinde; *e-fe-lâ ta'kilûn* ifadesi ise hem Yâ ile hem de Tâ ile okunmuştur. [Hâla akletmeyecekler mi?! / Hâla akletmeyecek misiniz?!]

[1757] **Şayet** "أَنْ لا يَقُولُوا عَلَى اللهِ إِلاَّ الْحَقَّ (Allah hakkında gerçek neyse sadece onu söyleyeceklerine dair) ifadesinin cümledeki konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** مِيثَاقُ الْكِتَابِ ifadesine ma'tūftur. مِيثَاقُ الْكِتَابِ ise Allah'ın kitabında zikredilmiş olan misak demektir. Bu ifadede, "kişinin tövbesiz de bağışlanabileceği"ni kabul etmenin, kitapta yapılan antlaşmadan çıkmak, Allah'a iftira etmek ve O'nun adına hak olmayan bir şey uydurmak sayılacağı anlamı bulunmaktadır. İşte مِيثَاقُ الْكِتَابِ ifadesi bu şekilde tefsir edildiği zaman, أَنْ لا يَقُولُوا عَلَى اللهِ إِلاَّ الْحَقَّ ifadesi de bunun *mef'ûlün leh*i olur; anlamı da, "Allah adına gerçeğin dışında bir şey söylememeleri için" şeklinde olur. *En*'in müfessire olması ve لا يَقُولُوا ifadesinin nehiy olması da mümkündür; adeta "[Kendilerinden söz alınıp] 'Allah adına gerçeğin dışında bir şey söylemeyin' denmedi mi bunlara?!" buyrulmuş olmaktadır.

[١٧٥٢] {وَإِنْ يَأْتِهِمْ عَرَضٌ مِثْلُهُ يَأْخُذُوهُ} الواو للحال، أي يرجون المغفرة وهم مصرون عائدون إلى مثل فعلهم، غير تائبين. وغفران الذنوب لا يصحّ إلاّ بالتوبة، والمصرّ لا غفران له.

[١٧٥٣] {أَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِم مّيثَاقُ الْكِتَابِ} يعني قوله في التوراة: من ارتكب ذنبًا عظيمًا فإنه لا يغفر له إلاّ بالتوبة {وَدَرَسُوا مَا فِيهِ} في الكتاب من اشتراط التوبة في غفران الذنوب، والذي عليه المجبرة هو مذهب اليهود بعينه كما ترى.

[١٧٥٤] وعن مالك بن دينار رحمه الله، يأتي على الناس زمان إن قصروا عما أمروا به، قالوا: سيغفر لنا، لأنا لم نشرك بالله شيئًا، كل أمرهم إلى الطمع، خيارهم فيهم المداهنة، فهؤلاء من هذه الأمّة أشباه الذين ذكرهم الله، وتلا الآية.

[١٧٥٥] {وَالدَّارُ الآخِرَةُ خَيْرٌ} من ذلك العرض الخسيس {لّلَّذِينَ يَتَّقُونَ} الرشا ومحارمَ الله.

[١٧٥٦] وقرئ «ورثوا الكتاب»، و«إلاّ تقولوا»، بالتاء، و«ادّارسوا»، بمعنى تدارسوا؛ وأفلا تعقلون، بالياء والتاء.

[١٧٥٧] فإن قلت: ما موقع قوله {أَنْ لا يَقُولُوا عَلَى اللهِ إِلا الْحَقَّ}؟ قلت: هو عطف بيان لـ{ميثاقُ لْكِتَابِ}. ومعنى ميثاق الكتاب: الميثاق المذكور في الكتاب. وفيه أن إثبات المغفرة بغير توبة خروج عن ميثاق الكتاب وافتراء على الله، وتقوّل عليه ما ليس بحق. وإن فسر ميثاق الكتاب بما تقدم ذكره كان {أَن لَا يقُولُوا} مفعولًا له. ومعناه: لئلا يقولوا. ويجوز أن تكون {أَن} مفسرة، و{لَا تَقُولُوا} نهيًا، كأنه قيل: ألم يقل لهم لا تقولوا على الله إلاّ الحق؟

[1758] **Şayet** "وَدَرَسُوا ما فِيهِ ifadesi neye ma'tūftur?" **dersen şöyle derim:** أَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِمْ (onlardan alınmamış mıydı?) ifadesine ma'tūftur. Zira bu ifade "alınmıştı" anlamında bir onaylama cümlesidir; adeta "Onlardan kitap sözü alınmıştır ve onun içindekileri okuyorlardı." denilmektedir.

170. Buna karşılık, kitaba sımsıkı sarılanlar ve (gerçek birer dindar olarak) namazı dosdoğru kılanlar; işte böyle ıslâha çalışanların mükâfatını Biz asla zayi etmeyiz.

[1759] وَالَّذِينَ يُمْسِكُونَ بِالْكِتابِ (kitaba sarılanlar) ifadesi hakkında iki ihtimal vardır. İlkine göre bu ifade mübteda olarak merfû'dur; haberi ise "böyle ıslaha çalışanların mükâfatını Biz asla zayi etmeyiz" cümlesidir. Bu durumda anlam, "Bu kimselerin mükâfatını Biz asla zayi etmeyiz." şeklindedir. Zira "ıslaha çalışanlar" ifadesi, "kitaba sımsıkı sarılanlar" anlamındadır. Tıpkı "İman edip salih amel işleyenlere gelince, şüphesiz Biz ihsan üzere hareket edenlerin ecrini zayi etmeyiz" [Kehf 18/30] âyetindeki gibi. İkinci ihtimal ise bu ifadenin لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ ("Müttakîler için" [A'râf 7/169]) ifadesine ma'tūf olarak mecrur olması ve "böyle ıslaha çalışanların mükâfatını Biz asla zayi etmeyiz" cümlesinin ara cümle olmasıdır. يُمْسِكُونَ (kitaba sarılanlar) fiili يُمَسِّكُونَ (kitaba sımsıkı sarılanlar) şeklinde şedde ile de okunmuştur ki Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] *ve'llezîne messekû bi'l-kitâb* şeklindeki okuyuşu da bunu destekler. "Kitaba sımsıkı sarılmak her türlü ibadeti kapsamaktadır; namazı dosdoğru kılmak (*ikāme-isalât*) buna dâhildir; o halde namazı dosdoğru kılmak neden ayrıca zikredilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Namazı dosdoğru kılmanın ayrıcalığını ortaya koymak üzere böyle denilmiştir, zira namaz dinin direğidir; küfür ile iman arasındaki ayraçtır. İbn Mes'ûd (r.a.) [v. 32/653], *vellezîne'stemsekû bi'l-kitâb* (kitaba yapışan, yani delili ondan çıkartanlar) şeklinde okumuştur.

171. Hani, o dağı tıpkı bir gölgelik gibi üzerlerine kaldırmıştık da tepelerine düşecek sanmışlardı... "Size verdiğimizi kararlılıkla tutun ve onun muhtevası üzerinde düşünün ki sakınasınız." (buyurduk.)

[1760] "Hani, o dağı üzerlerine kaldırmıştık" yerinden koparıp yükseltmiştik. Tıpkı "Tūr'u üzerlerine kaldırdık" [Nisâ 4/154] ifadesindeki gibi. Kişi süt kırbasını, içindeki kaymağı çıkarmak için silkelediği zaman, *neteka's-sikā'* denir. *ez-Zulle* seni gölgeleyen bulut ya da tavan türü her şeydir. Bu kelime Tâ ile *et-tulle* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda kelime, yönelmek anlamındaki *etallehû 'aleyhi* ifadesinden türemiş olur.

[١٧٥٨] فإن قلت: علام عطف قوله {وَدَرَسُوا مَا فِيهِ}؟ قلت: على {أَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِم}، لأنه تقرير، فكأنه قيل: أخذ عليهم ميثاق الكتاب ودرسوا ما فيه.

١٧٠-﴿وَالَّذِينَ يُمَسِّكُونَ بِالْكِتَابِ وَأَقَامُوا الصَّلاةَ إِنَّا لا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُصْلِحِينَ﴾

[١٧٥٩] {والذين يُمَسّكُونَ بلْكِتَابِ} فيه وجهان؛ أحدهما أن يكون مرفوعًا بالابتداء، وخبره {إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُصْلِحِينَ}. والمعنى: إنا لا نضيع أجرهم؛ لأنّ المصلحين في معنى الذين يمسكون بالكتاب، كقوله {إِنَّ الذين آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا} [الكهف: ٣٠]. والثاني: أن يكون مجرورًا عطفًا على {الَّذِينَ يَتَّقُونَ}، ويكون قوله {إِنَّا لَا نُضِيعُ} اعتراضًا. وقرئ «يمسكون» بالتشديد. وتنصره قراءة أبيّ «والذين مسّكوا بالكتاب»، فإن قلت: التمسك بالكتاب يشتمل على كل عبادة؛ ومنها إقامة الصلاة، فكيف أفردت؟ قلت: إظهارًا لمزية الصلاة، لكونها عماد الدين وفارقةً بين الكفر والإيمان. وقرأ ابن مسعود رضي الله عنه «والذين استمسكوا بالكتاب».

١٧١-﴿وَإِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ كَأَنَّهُ ظُلَّةٌ وَظَنُّوا أَنَّهُ وَاقِعٌ بِهِمْ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾

[١٧٦٠] {وَإِذ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ} قلعناه ورفعناه، كقوله {ورَفَعْنَا فَوْقَهُمُالطُّورَ}. ومنه: نتق السقاء، إذا نفضه ليقتلع الزبدة منه. والظلة: كل ما أظلك من سقيفة أو سحاب. وقرئ بالطاء، من أطل عليه، إذا أشرف.

[1761] "Tepelerine düşecek sanmışlardı" yani tepelerine düşeceğini anlamışlardı. Zira Tevrat'ın hükümleri ağır ve zor olduğu için kabul etmek istememişler; Allah da Tûr'u bir fersaha bir fersah ebadındaki karargâhlarını kaplayacak şekilde üzerlerine yükselterek "Ya içindekilerle birlikte Tevrat'ı kabul edersiniz ya da bu dağ başınıza düşer!" demişti. Onlar da dağa baktıklarında her biri yere kapanıp sol kaşı üzerine secde etmiş, sağ gözü ile de üzerlerine düşeceğinden korkarak dağa bakmıştı. Bu sebeple, sol kaşı üzerine secde etmeyen Yahudi göremezsin. Yahudiler, "Bizden cezanın kalkmasına sebep olan secde budur." derler. Musa *Aleyhisselâm*, içerisinde Allah'ın kitabı olan levhaları açtığı zaman sarsılmadık tek bir dağ, ağaç ve taş kalmadı. Bu sebeple de Tevrat okunduğu zaman sallanıp başını eğmeyen Yahudi göremezsin.

[1762] "Size verdiğimizi tutun" ifadesinde bir *söyleme* fiili mündemiçtir, yani size verdiğimizi tutun *dedik*. Veya şöyle diyerek: Size verdiğimiz kitabı, içerdiği zorluklara ve yüklediği mükellefiyetlere katlanma konusunda kararlılık göstererek, "kuvvetle tutun ve içindeki" emir ve nehiy"leri aklınızdan çıkartmayın" onları göz ardı etmeyin. İfade "ondaki büyük sevap kazanmaya yönelik teşvikleri düşünerek ona rağbet edin", ya da "size verdiğimiz bu muazzam kanıtı gücünüz yettiğince güçlü bir şekilde tutun" anlamları kastedilmiş de olabilir. Bu durumda ifade, "Göklerin ve yerin sınırlarını delip geçin, gücünüz yetiyorsa..." [Rahman 55/33] âyeti gibi olmaktadır. "Ve onun içindeki" mutlak kudrete dair delili üzerinde "düşünün ki" içinde bulunduğunuz durumdan "sakınasınız." İbn Mes'ûd (r.a.) [v. 32/653 *ve'zkurû* ifadesini] *ve tezekkerû* (düşünüp ders çıkartarak) şeklinde okumuştur; ayrıca, *ve tezekkerû* (düşünüp ders çıkartın) anlamında *ve'zzekkerû* şeklinde de okunmuştur.

172. Hani senin Rabbin, Âdemoğullarından -yani sırtlarından / sulplerinden- soylarını çıkartırken, onları kendi aleyhlerine şahit tutarak "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" demişti de; "Elbette... (Buna) şahitlik etmekteyiz." demişlerdi... Kıyamet günü, "Bizim bundan haberimiz yoktu!" dersiniz diye

173. ya da "Aslında, daha önce bizim atalarımız şirk koşmuşlar; biz ise onların ardından gelen bir nesiliz!.. Sen şimdi, bu bâtılı icat edenlerin yaptıkları yüzünden bizi helâk mi edeceksin?!" dersiniz diye... (insanı böyle şahit tuttu.)

174. İşte Biz âyetleri(mizi) böyle açıklıyoruz; evet, belki dönerler...

[١٧٦١] {وَظَنُّوا أَنَّهُ وَاقِعٌ بِهِمْ} وعلموا أنه ساقط عليهم، وذلك أنهم أبوا أن يقبلوا أحكام التوراة. لغلظها وثقلها، فرفع الله الطور على رءوسهم مقدار عسكرهم، وكان فرسخًا في فرسخ. وقيل لهم: إن قبلتموها بما فيها وإلاّ ليقعن عليكم! فلما نظروا إلى الجبل خرّ كل رجل منهم ساجدًا على حاجبه الأيسر وهو ينظر بعينه اليمنى إلى الجبل فرقًا من سقوطه، فلذلك لا ترى يهوديًّا يسجد إلاّ على حاجبه الأيسر، ويقولون: هي السجدة التي رفعت عنا بها العقوبة، ولما نشر موسى الألواح وفيها كتاب الله لم يبق جبل ولا شجر ولا حجر إلاّ اهتز، فلذلك لا ترى يهوديًّا تقرأ عليه التوراة إلاّ اهتز وأنغض لها رأسه.

[١٧٦٢] {خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ} على إرادة القول، أي وقلنا خذوا ما آتيناكم، أو قائلين: خذوا ما آتيناكم من الكتاب {بِقُوَّةٍ} وعزم على احتمال مشاقّه وتكاليفه، { وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ} من الأوامر والنواهي ولا تنسوه؛ أو اذكروا ما فيه من التعريض للثواب العظيم فارغبوا فيه. ويجوز أن يراد: خذوا ما آتيناكم من الآية العظيمة بقوّة إن كنتم تطيقونه، كقوله {إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَن تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّموات وَالْأَرْضِ فَانْفُذُوا} [الرحمن: ٣٣]. {وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ} من الدلالة على القدرة الباهرة والإنذار {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} ما أنتم عليه. وقرأ ابن مسعود «وتذكروا». وقرئ «واذَّكّروا»، بمعنى وتذكروا.

١٧٢-﴿وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ﴾

١٧٣-﴿أَوْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَشْرَكَ آبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِنْ بَعْدِهِمْ أَفَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ﴾

١٧٤-﴿وَكَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ وَلَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾

[1763] مِنْ ظُهُورِهِمْ ifadesi بَنِي آدَمَ'den parçanın bütünden bedel kılınması şeklinde bedeldir [yani soylar, Âdemoğullarından -yani bir parçaları olan sırtlarından- çıkartılmaktadır]. Âdemoğullarının sırtlarından soylarının alınması, soyların nesil nesil sulplerinden çıkartılmaları ve kendi aleyhlerine şahit tutulmaları demektir.

5 [1764] "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" demişti de "Elbette... Şahitlik etmekteyiz" demişlerdi." "Zürriyetlerin Âdemoğullarının sırtlarından çıkartılması" nesilden nesile babalarının sulplerinden çıkartılması ve kendi aleyhlerine şahit tutulması anlamındadır. "Ben sizin Rabbiniz değil miyim? Elbette… (Buna) şahitlik etmekteyiz" diyaloğu temsilî olup, böylece, anlaşılması güç bir olgu insanın
10 hayalinde canlandırılmış olmaktadır (*tahyîl*). Bununla, Allah'ın insanların önüne, yegâne Rableri olduğuna dair deliller diktiği; insanın da -doğruyla yanlışı ayırt etsin diye Allah tarafından emrine verilen akıl ve basiret araçları ile- buna tanıklık ettiği anlatılmaktadır. Onları bir nevî kendi aleyhlerine şahit tutmakta; soru sormak amacıyla değil, onlara doğru cevabı ikrar ettirmek için "Ben sizin Rabbiniz
15 değil miyim?" demekte; insanlar da sanki "Elbette… Bizim Rabbimiz sensin; kendi aleyhimize tanıklık ettik ve Senin yegâne [Rabbimiz] olduğunu ikrar eyledik." demektedirler. Gerek Allah kelâmında gerek resûlünün sözlerinde gerekse Arap dilinde temsilî anlatım yaygındır. "Bizim bir şey dilediğimiz zamanki sözümüz, ona 'Ol' demekten ibarettir; anında olmaya başlar." [Nahl 16/40] ve "Sonra, duman
20 halindeki göğe yönelmiş; ona ve Arz'a 'Gönüllü ya da gönülsüz ikiniz de gelin.' demiştir... İkisi de (Allah'ın bu yaratma irâdesine boyun eğerek lisân-ı hâlleriyle) 'Gönüllü geldik' demişlerdir." [Fussilet 41/11]) âyetleri de bunun naziridir. Yine şairin;

> [At hızlı gitmeye başlayınca, sırtına bağlanan] geniş kayışlar,
> (sürücünün) karnına: "İyice sarıl, yapış!" dediğinde…
> 25 Sabâ rüzgarı buluta dedi ki; gürle!

sözü gibi. Bilinmektedir ki burada herhangi bir 'deme' yoktur, sadece mâna temsil ve tasvir edilmektedir.

[1765] أَنْتَقُولُوا (ya da dersiniz diye) ifadesi *mef'ûlün leh*tir, yani "Kıyamet günü 'Bizim bundan haberimiz yoktu!' Bunu fark etmedik" ya da "Aslında, daha
30 önce bizim atalarımız şirk koşmuşlar; biz ise onların ardından gelen bir nesiliz. bu yüzden biz de onlara uyduk" demenizi istemediğimiz için doğruluğuna aklın şahitlik edeceği bu delilleri var ettik. Çünkü tevhide dair delilleri ortaya koymak ve dikkatlerin bu delillere çekilmesi her zaman kendileri ile birlikte gerçekleşmiştir. Bu yüzden, delillerden yüz çevirip taklide yönelme ve ataların izinden gitme
35 konusunda mazeretleri olamaz. Tıpkı, atalarının da tevhid delilleri önlerinde olduğu için şirk koşma konusunda bir mazeretleri olmadığı gibi…

[١٧٦٣] {مِن ظُهُورِهِمْ} بدل من بني آدم بدل البعض من الكل. ومعنى أخذ ذرّياتهم من ظهورهم: إخراجهم من أصلابهم نسلًا وإشهادهم على أنفسهم.

[١٧٦٤] قوله {أَلَسْتَ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا} من باب التمثيل والتخييل. ومعنى ذلك أنه نصب لهم الأدلة على ربوبيته ووحدانيته، وشهدت بها عقولهم ٥ وبصائرهم التي ركَّبها فيهم وجعلها مميزة بين الضلالة والهدى، فكأنه أشهدهم على أنفسهم وقررهم وقال لهم: ألست بربكم؟ وكأنهم قالوا: بلى أنت ربنا، شهدنا على أنفسنا وأقررنا بوحدانيتك. وباب التمثيل واسع في كلام الله تعالى ورسوله عليه السلام، وفي كلام العرب. ونظيره قوله تعالى {إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَن نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ} [النحل: ٤٠]، {فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ ١٠ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ} [فصلت: ١١] وقوله:

إِذْ قَالَتِ الأَنْسَاعُ لِلْبَطْنِ الْحَقِ ۞

قَالَتْ لَهُ رِيحُ الصَّبَا قَرْقَارِ ۞

ومعلوم أنه لا قول ثَمَّ، وإنما هو تمثيل وتصوير للمعنى.

[١٧٦٥] و{أَن تَقُولُوا} مفعول له، أي فعلنا ذلك من نصب الأدلة الشاهدة على ١٥ صحتها العقولُ، كراهة {أَن تَقُولُوا يَوْمَ القيامة إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ} لم ننبَّه عليه. {أو} كراهة {أَن تَقُولُوا إِنَّمَا أَشْرَكَ آبَاؤُنَا مِن قَبْلُ وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِنْ بَعْدِهِمْ} فاقتدينا بهم. لأن نصب الأدلة على التوحيد وما نبهوا عليه قائم معهم، فلا عذر لهم في الإعراض عنه والإقبال على التقليد والاقتداء بالآباء. كما لا عذر لآبائهم في الشرك، وأدلة التوحيد منصوبة لهم.

[1766] **Şayet** "Âdemoğulları ve zürriyetleri kimlerdir?" **dersen şöyle derim:** "Âdemoğulları" ile Allah'a şirk koşan ve "Üzeyir Allah'ın oğludur" diyen Yahudileri, "zürriyetleri" ile de Peygamber (s.a.) döneminde yaşayan ve atalarının izinden giden Yahudileri kasdetmiştir. "Aslında, daha önce bizim atalarımız şirk koşmuşlardı" ifadesi, âyetin Müşrikler ve evlatları hakkında olduğuna delildir. Âyetin kendilerine atfedildiği âyetler ile ona atfedilen aynı tarz ve üsluba sahip sonraki şu âyetler ise âyetin Yahudilerden söz ettiğine delâlet etmektedir:

* "Onlara o şehrin durumunu sor…" [A'râf 7/163]

* "Hani, içlerinden bir topluluk 'Allah'ın [helak edeceği ya da sert biçimde azap edeceği] bir kavme ne diye öğüt veriyorsunuz ki?!' demişlerdi…"[A'râf 7/164]

* "Hani senin Rabbin kesin bir dille ilân etmişti ki..." [A'râf 7/167]

* "Hani, o dağı tıpkı bir gölgelik gibi üzerlerine kaldırmıştık da…" [A'râf 7/171] ve

* "(Resûlüm!) Âyetlerimizi kendisine verdiğimiz… kişinin haberini onlara oku." [A'râf 7/175]

[1767] "Sen şimdi, bu bâtılı icat edenlerin yaptıkları yüzünden bizi mi helâk edeceksin?!" Yani bizim şirk koşmamızın sebebi onlardır. Şirki onlar icat etti; bu konuda öncülük ettiler ve şirki bir gelenek olarak bize bıraktılar.

[1768] "İşte Biz âyetleri(mizi)" onlara "böyle"sine açık ve tafsilatlı bir şekilde "açıklıyoruz; belki" şirkten dönerler" yani dönmelerini isteyerek böyle açık açık anlatıyoruz.

[1769] *Zürriyâtihim* (onların soylarını) ifadesi, *zürriyetehum* (onların soyunu) şeklinde tekil olarak; *en tekūlû* (dersiniz diye) ifadesi ise Yâ ile *en yekūlû* (derler diye) şeklinde de okunmuştur.

175. (Resûlüm!) Âyetlerimizi kendisine verdiğimiz halde onlarla alâkasını kestiği için, şeytanın, peşine taktığı, bu yüzden de azgınlardan olan kişinin haberini onlara oku.

176. Dileseydik, o âyetler sayesinde onu yükseltirdik, fakat o, arzu ve ihtiraslarına uyarak yere saplandı. Artık onun hâli köpeğin hâli gibidir ki üstüne varsan da dilini sarkıtıp solur, kendi haline bıraksan da dilini sarkıtıp solur. İşte, Bizim âyetlerimizi yalanlayan kavmin hâli böyledir. Sen (bu tür temsillerle durumlarını) anlatmaya devam et; belki düşünürler.

[١٧٦٦] فإن قلت: بنو آدم وذرّياتهم من هم؟ قلت: عنى ببني آدم أسلاف اليهود الذين أشركوا بالله، حيث قالوا: عزير ابن الله؛ وبذرياتهم الذين كانوا في عهد رسول الله ﷺ من أخلافهم المقتدين بآبائهم. والدليل على أنها من المشركين وأولادهمقوله {أَوْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَشْرَكَ آبَاؤُنَا مِن قَبْلُ}. والدليل على أنها في اليهود الآيات التي عطفت عليها هي، والتي عطفت عليها وهي على نمطها وأسلوبها، وذلك قوله:

{وَاسْأَلْهُمْ عَنِ القرية} [الأعراف: ١٦٣]،

{وإِذْ قَالَتْ أُمَّةٌ مِنْهُمْ لِمَ تَعِظُونَ} [الأعراف: ١٦٤]،

{وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكَ} [الأعراف: ١٦٧]،

{وَإِذ نَتَقْنَا الجَبَلَ فَوْقَهُمْ} [الأعراف: ١٧١]،

{وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ الذي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا} [الأعراف: ١٧٥].

[١٧٦٧] {أَفَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ} أي كانوا السبب في شركنا؛ لتأسيسهم الشرك، وتقدّمهم فيه، وتركه سنة لنا.

[١٧٦٨] {وَكَذَلِكَ} ومثل ذلك التفصيل البليغ {نُفَصّلُ الآياتِ} لهم {وَلَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} وإرادة أن يرجعوا عن شركهم نفصلها.

[١٧٦٩] وقرئ «ذريتهم» على التوحيد. وأن يقولوا، بالياء.

١٧٥-﴿وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ الَّذِي آتَيْنَاهُ آياتنا فَانسَلَخَ مِنْهَا فَأَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ﴾

١٧٦-﴿وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَث ذَلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِئَايَاتِنَا فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾

[1770] "Âyetlerimizi kendisine verdiğimiz halde, onlarla alâkasını kesen kişinin haberini onlara" yani Yahudilere "oku." Bu zât, İsrâiloğulları âlimlerinden biridir. Söylendiğine göre Kenanlı olup adı Bel‘am b. Bâ‘ûrâ imiş. Kendisine Allah'ın kitaplarından bazılarına dair ilim verilmişti. Ancak âyetleri inkâr edip, arkasına atarak onlarla alakasını kesmiş ve bu sebeple şeytan onun peşine takılmış; ona musallat olup adeta onun yoldaşı olmuştur; bu yüzden, o da azgınlardan, yani sapkın kâfirlerden olmuştur. Ya da şeytan ona kendi adımlarını takip ettirmiş, onu peşine takmıştır. [فأَتْبَعَهُ (onu peşine taktı) ifadesi] "onu takip etti" anlamında *fe'tteba‘ahû* şeklinde de okunmuştur. Rivayete göre kavmi bu kişiden Musa *Aleyhisselâm* ve beraberindekiler aleyhine dua etmesini istemiş; o bundan kaçınmış ve "Beraberinde meleklerin olduğu bir kişiye nasıl beddua ederim!?" demiş; ama o kadar ısrar etmişler ki sonunda bu bedduayı yapmış!

[1771] "Dileseydik, o" âyetler "sayesinde onu yükseltirdik" yani bu âyetlerle yüceltir; *birr* sahibi (iyi) âlimlerin konumuna yükseltirdik. "Fakat o, arzu ve ihtiraslarına uyarak yere saplandı!" Dünyaya meyletti; dünyaya rağbet etti. "Sefalete meyletti"ği de söylenmiştir. **Şayet** "Nasıl oldu da, yükseltilmesini, yükseltilmeyi hak edeceği kendi fiillerine değil de Allah'ın dilemesine bağladı?" **dersen şöyle derim:** Mâna "Âyetlerle amel etmeye bağlı kalsaydı, onlarla alakasını kesmeseydi onu o âyetlerle yükseltirdik" şeklindedir. Zira Allah'ın onu yükseltmeyi dilemesi, onun âyetlere bağlı kalmasına tâbidir; Allah'ın dilemesi bu sebeple zikredilmiştir. Ama kastedilen, Allah'ın dilemesinin sebebi olan, bu dilemenin kendisine bağlı olduğu şeydir. Adeta "Âyetlere bağlı kalsaydı, onu bununla yükseltirdik." denmektedir. Nitekim dikkat edersen, "Fakat o [arzu ve ihtiraslarına uyarak] yere saplandı" ifadesinde ilâhî irade, onun kendi fiili olan 'yere saplanma'ya bağlanmıştır. Bu yüzden, "dileseydik" fiilinin, bizzat o kulun fiili olan bir mânada olması gerekir. Mâna, zahiren anlaşıldığı şekilde olsaydı, o zaman "Dileseydik onu yükseltirdik, fakat dilemedik." denilirdi.

[1772] "Artık onun hâli köpeğin hâli gibidir" yani onun alçaklık ve düşkünlük nümunesi olan sıfatı, tıpkı köpeğin o en zelil ve alçak halindeki sıfatı gibidir ki köpek bu halinde sürekli, ister kendisine karşı hamle yapılsın, saldırılsın ve saldırması sağlansın, ister hiç müdahale edilmeden kendi haline bırakılsın her halükarda dilini sarkıtıp solumaktadır. Zira diğer hayvanlar sadece tahrik edildikleri, galeyana getirildikleri zaman dillerini çıkartıp solurlar, aksi takdirde böyle yapmazlar; köpek ise her iki durumda da dilini çıkartıp solumaya devam eder. Bu yüzden, buradaki sözün aslında "Dileseydik, o âyetler sayesinde onu yükseltirdik fakat o, arzu ve ihtiraslarına uyarak yere saplandı. Biz de onu alçalttık, konumunu düşürdük." şeklinde olması gerekirdi.

[١٧٧٠] {وَاتْلُ عَلَيْهِمْ} على اليهود {نَبَأَ الذى آتيناه آياتِنا فانْسَلَخَ مِنْهَا} هو عالم من علماء بني إسرائيل؛ وقيل: من الكنعانيين، اسمه بلعم بن باعوراء أوتي علم بعض كتب الله {فَانْسَلَخَ مِنْهَا} من الآيات، بأن كفر بها ونبذها وراء ظهره، {فَأَتْبَعَهُ الشيطانُ} فلحقه الشيطان وأدركه وصار قرينًا له؛ أو فأتبعه خطواته. وقرئ «فاتَّبعه»
٥ بمعنى فتبعه. {فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ} فصار من الضالين الكافرين. روي أن قومه طلبوا إليه أن يدعو على موسى ومن معه فأبى وقال: كيف أدعو على من معه الملائكة، فألحُّوا عليه ولم يزالوا به حتى فعل.

[١٧٧١] {وَلَوْ شِئْنَا لرَفَعْنَاهُ بِهَا} لعظمناه ورفعناه إلى منازل الأبرار من العلماء بتلك الآيات {ولكنه أَخْلَدَ إِلَى الأرض} مال إلى الدنيا ورغب فيها. وقيل:
١٠ مال إلى السفالة.فإن قلت: كيف علق رفعه بمشيئة الله تعالى ولم يعلق بفعله الذي يستحق به الرفع؟ قلت: المعنى ولو لزم العمل بالآيات ولم ينسلخ منها لرفعناه بها. وذلك أن مشيئة الله تعالى رفعَه تابعةٌ للزومه الآيات فذكرت المشيئة. والمراد: ما هي تابعة له ومسببة عنه. كأنه قيل: ولو لزمها لرفعناه بها. ألا ترى إلى قوله {وَلكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الأَرْضِ} فاستدرك المشيئة بإخلاده الذي هو فعله،
١٥ فوجب أن يكون {وَلَوْ شِئْنَا} في معنى ما هو فعله، ولو كان الكلام على ظاهره لوجب أن يقال: ولو شئنا لرفعناه ولكنا لم نشأ.

[١٧٧٢] {فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ لْكَلْبِ} فصفته التي هي مثل في الخسّة والضعة كصفة الكلب في أخسّ أحواله وأذلها؛ وهي حال دوام اللهث به واتصاله، سواء حمل عليه - أي شدّ عليه وهيج فطرد- أو ترك غير متعرّض له بالحمل
٢٠ عليه. وذلك أنّ سائر الحيوان لا يكون منه اللهث إلاّ إذا هيج منه وحرّك، وإلاّ لم يلهث، والكلب يتصل لهثه في الحالتين جميعًا، وكان حق الكلام أن يقال: ولو شئنا لرفعناه بها، ولكنه أخلد إلى الأرض فحططناه ووضعنا منزلته؛

Fakat “biz de onu alçalttık, konumunu düşürdük” demek yerine “Artık onun hâli köpeğin hâli gibidir.” ifadesi konuldu ve böylece onun çok daha vahim bir şekilde ‘düşürülmüş’ olduğu ifade edildi. Zira onun köpeğin en zelil ve alçak haline benzetilmiş olması bu mânadadır. İbn Abbâs’ın “Köpekler ödlek olur; üzerine varılsa da varılmasa da solur!” dediği nakledilmiştir. Bir görüşe göre bu ifadenin anlamı şöyledir: “Sen ona öğüt versen de vermesen de o yine sapkındır, tıpkı kovsan koşarak soluyan, olduğu halde bıraksan yine soluyan köpek gibi!” **Şayet** “Şart cümlesinin [إن تحمل...] mânası, i‘rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Hal olarak mansuptur; sanki “her iki halde de soluyan ve sürekli bir zillet halindeki köpek misalidir” denilmiştir.

[1773] Söylendiğine göre Bel‘am, Musa *Aleyhisselâm*’ın aleyhine dua ettiği zaman dili çıkmış ve göğsü üzerine düşmüş; köpek gibi solumaya başlamış.

[1774] “İşte, Bizim âyetlerimizi yalanlayan kavmin hâli böyledir!” Yani Tevrat’ta Allah resûlü Peygamber (s.a.)’in özelliklerini, mu‘ciz Kur’ân ve içindekilere dair müjdeleri okudukları, onun gelişinin yaklaştığını insanlara müjdeleyip, [millete karşı] onunla zafer umdukları halde âyetlerimizi yalanlayan Yahudilerin durumu budur!.. O halde Bel‘am’ın bunların hikâyesine benzeyen hikâyesini “anlat! Belki düşünürler” de onun yolundan gidip tıpkı onun gibi yoldan saptıkları takdirde onun akıbetine uğrayacak olmaktan sakınırlar ve senin bunu ancak vahiy yoluyla öğrenmiş olabileceğini anlarlar; böylece, senin peygamberliğin hakkındaki güçlü kanaatleri iyice pekişir ve aleyhlerindeki delil kendileri için iyice bağlayıcı ve kabulü kaçınılmaz olur.

177. Bizim âyetlerimizi yalanlayarak sadece kendilerine zulmeden bu kavim mesel olarak ne kötüdür!

[1775] “… bu kavim mesel olarak ne kötüdür”, yani bu kavmin durumu ne kötüdür ya da bu kavmin benzeri olan kimseler ne kötüdür. Âsım el-Cahderî [v. 127/745] bu ifadeyi *sâ’e meselü’l-kavm*[i] (bu kavmin durumu ne kötüdür) şeklinde okumuştur. وَأَنْفُسَهُمْ كانُوا يَظْلِمُونَ (ve sadece kendilerine zulmeden) ifadesi ya كَذَّبُوا (yalanlayarak) ifadesine ma‘tûftur ki bu durumda sıla cümlesinin kapsamına dâhil olur ve anlam, “hem Allah’ın âyetlerini yalanlayan hem de kendilerine zulmeden, bu ikisini bir araya getiren kimseler” şeklinde olur. Ya da sıla cümlesinden bağımsız ayrı bir cümle olur; bu durumda da anlam, “yalanlamak sûretiyle sadece kendilerine zulmediyorlardı” şeklinde olur. Mef‘ûlün bihin [أَنْفُسَهُمْ] öne alınmış olması, ihtisas ifade eder; adeta “zulmü salt kendilerine ettiler, zulümleri kendilerinden başkasına sirayet etmedi” denmiştir.

فوضع قوله {فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الكلب} موضع حططناه أبلغ حط، لأن تمثيله بالكلب في
أخس أحواله وأذلها في معنى ذلك. وعن ابن عباس رضي الله عنه، الكلب منقطع
الفؤاد؛ يلهث إن حمل عليه أو لم يحمل عليه. وقيل: معناه إن وعظته فهو ضال وإن
لم تعظه فهو ضال، كالكلب إن طردته فسعى لهث، وإن تركته على حاله لهث. فإن
٥ قلت: ما محل الجملة الشرطية؟ قلت: النصب على الحال، كأنه قيل: كمثل الكلب
ذليلًا دائم الذلة لاهثًا في الحالتين.

[١٧٧٣] وقيل: لما دعا بلعم على موسى عليه السلام خرج لسانه فوقع على
صدره، وجعل يلهث كما يلهث الكلب.

[١٧٧٤] {ذَلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِئَايَاتِنا} من اليهود بعد ما قرأوا نعت رسول
١٠ الله ﷺ في التوراة، وذكر القرآن المعجز وما فيه، وبشروا الناس باقتراب مبعثه، وكانوا
يستفتحون به. {فاقْصُص} قصص بلعم الذي هو نحو قصصهم {لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ}
فيحذرون مثل عاقبته، إذا ساروا نحو سيرته، وزاغوا شبه زيغه، ويعلمون أنك علمته
من جهة الوحي فيزدادوا إيقانًا بك وتزداد الحجة لزومًا لهم.

١٧٧-﴿سَاءَ مَثَلا الْقَوْمُ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِئَايَاتِنَا وَأَنْفُسَهُمْ كَانُوا يَظْلِمُونَ﴾

١٥ [١٧٧٥] {سَاء مَثَلًا القومُ} أي مثل القوم، أو ساء أصحاب مثل القوم. وقرأ
الجحدري «ساء مثلُ القوم». {وَأَنفُسَهُمْ كَانُوا يَظْلِمُونَ} إما أن يكون معطوفًا على
{كَذَّبُوا}، فيدخل في حيز الصلة بمعنى: الذين جمعوا بين التكذيب بِئَايَاتِ الله وظلم
أنفسهم، وإما أن يكون كلامًا منقطعًا عن الصلة، بمعنى: وما ظلموا إلاّ أنفسهم
بالتكذيب، وتقديم المفعول به للاختصاص. كأنه قيل: وخصّوا أنفسهم بالظلم لم
٢٠ يتعدّها إلى غيرها.

178. Allah kimi hidayete erdirirse hidayete eren odur; kimi de saptırırsa, bunlardır işte hüsrana uğrayacaklar!

[1776] "Hidayete eren odur" ifadesi lafza, "bunlardır işte hüsrana uğrayacaklar!" ifadesi ise mânaya hamledilmiştir [*Men*, lâfzan tekil, anlam bakımından çoğuldur].

179. Gerçek şu ki Biz, Cehennem için birçok cin ve insan yarattık; bunların kalpleri vardır, onları kullanıp anlamazlar; gözleri vardır, onları kullanıp görmezler; kulakları vardır, onları kullanıp duymazlar; bunlar tıpkı hayvan gibidirler, hatta daha da şaşkındırlar. Bunlardır işte gafiller!

[1777] "Birçok cin ve insan…" Bunlar Allah'ın kendileri için lütuf olmayacağını bildiği, kalpleri mühürlü kimselerdir ki Allah bunların, zihinlerini hakkı tanımaya yönlendirmemiş; kendilerini gözleri ile Allah'ın yarattığı mahlûkata ibret nazarıyla bakmayan, okunan ilâhî âyetleri tedebbür maksadıyla dinlemeyen, sanki kalp anlayışından, göz görmesinden ve kulak işitmesinden yoksun kimseler kılmış; küfürde iyice dibe battıkları ve bunda inatları çok şiddetli olduğu, kendilerinden sadece cehennem ehli kimselerin fiilleri sadır olduğu için onların "cehennem için yaratılmış mahluklar" olduğunu ifade etmiş; böylece onların cehenneme girmeye sebep olan şeylere iyice dalıp gitmiş olduklarını, kendilerini cehenneme müstahak kılacak şeylere büsbütün kapıldıklarını göstermiştir. Bu anlamda bu ifade tıpkı Ömer (r.a.)'ın Halid b. Velid'e yazmış olduğu mektupta yer alan "Bana ulaştığına göre Şamlılar sana şarapla yoğrulmuş bir hamam lifi almışlar. Ey Muğire ailesi! Öyle zannediyorum ki sizler cehennem için yaratılmışsınız!" şeklindeki sözüne benzer. Yine bazı işlere iyice dalıp gitmiş, o işlerde derinleşmiş olan kimse hakkında, "Falanca sadece şu iş için yaratılmış." denilir. Âyette maksat Yahudilerin Peygamber (s.a.)'in vaat edilmiş peygamber olduğunu bildikleri halde onu inkâr etmek gibi büyük bir hata işleme şeklindeki hallerini betimlemek, onların sanki cehennem için yaratılmış ve asla kendilerinden iman sadır olmayan güruha dâhil olduklarını ifade etmektir.

[1778] Anlamamak, ibret nazarıyla bakmamak ve tedebbür maksadıyla dinlememek konusunda "Bunlar tıpkı hayvan gibidirler, hatta" anlama, ibret alma ve işin önünü - ardını derinlemesine düşünme konusunda hayvanlardan bile "şaşkındırlar. Bunlardır işte gafiller!.." Yani gafletin şahikasında, son noktasında bulunanlar! Denilmiştir ki hayvanlar, kendilerine fayda ve zarar verecek şeyleri anlarlar ve anladıkları bazı şeylere bağlı kalırlar; bu kimseler ise, içlerinden çoğu inatçı olduğunu bilir, ama yine de kendini ateşe atar.

١٧٨-﴿مَنْ يَهْدِ اللهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِي وَمَنْ يُضْلِلْ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾

[١٧٧٦] {فَهُوَ الْمُهْتَدِي} حمل على اللفظ، و{فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ} حمل على المعنى.

١٧٩-﴿وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنِّ وَالإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ﴾

[١٧٧٧] {كَثِيرًا نَ الْجِنِّ وَالإِنْسِ} هم المطبوع على قلوبهم الذين علم الله أنه لا لطف لهم، وجعلهم في أنهم لا يلقون أذهانهم إلى معرفة الحقّ، ولا ينظرون بأعينهم إلى ما خلق الله نظر اعتبار، ولا يسمعون ما يتلى عليهم من آيات الله سماعَ تدبر، كأنهم عدموا فهم القلوب، وإبصار العيون واستماع الآذان. وجعلهم - لإعراقهم في الكفر وشدّة شكائمهم فيه، وأنه لا يأتي منهم إلاّ أفعال أهل النار - مخلوقين للنار، دلالة على توغلهم في الموجبات وتمكنهم فيما يؤهلهم لدخول النار. ومنه كتاب عمر رضي الله عنه إلى خالد بن الوليد: "بلغني أن أهل الشام اتخذوا لك دَلُوكًا عجن بخمر وإني لأظنكم آل المغيرة ذرء النار!" ويقال لمن كان عريقًا في بعض الأمور: ما خلق فلان إلاّ لكذا. والمراد وصف حال اليهود في عظم ما أقدموا عليه من تكذيب رسول الله ﷺ، مع علمهم أنه النبي الموعود. وأنهم من جملة الكثير الذين لا يكاد الإيمان يتأتى منهم، كأنهم خلقوا للنار

[١٧٧٨] {أُولَئِكَ كَالأَنْعَامِ} في عدم الفقه والنظر للاعتبار والاستماع للتدبر {بَلْ هُمْ أَضَلُّ} من الأنعام عن الفقه والاعتبار والتدبر. {أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ} الكاملون في الغفلة. وقيل: الأنعام تبصر منافعها ومضارّها فتلزم بعض ما تبصره، وهؤلاء أكثرهم يعلم أنه معاند فيقدم على النار.

180. En güzel isimler Allah'ındır; siz de O'na bu isimlerle dua edin ve O'nun isimlerini eğip bükenleri bırakın. Yakında görecekler yaptıklarının cezasını!

[1779] "En güzel isimler Allah'ındır." Bunlar isimlerin en güzelleridir. Çünkü Allah'ı yüceltme ve takdis etme gibi güzel mânalara delâlet ederler. "O'na bu isimlerle dua edin" yani O'nu bu isimlerle isimlendirin. "O'nun isimlerini eğip bükenleri bırakın." Allah'ı isimlendirme konusunda haktan ve doğrudan sapan ve onu en güzel isimler dışında başka isimlerle isimlendiren kimselerin verdiği isimleri terk edin. Zira onlar ya Allah'ı, hakkında câiz olmayan şeylerle isimlendirirler; nitekim bedevilerin cehaletlerinden dolayı, *yâ ebe'l-mekârim* (ey ikramların babası), *yâ ebyeda'l-vechi* (Ey ak yüzlü), *ya nahiyyü* (ey kibriya sahibi) şeklinde ifadeler kullandıklarını duymaktayız. Ya da onlar [Müşrikler] *yâ Allah* dedikleri halde *yâ Rahmân* dememek gibi, bazı güzel isimlerini kullanmaktan kaçınırlar. Nitekim "De ki: ister Allah diye çağırın, ister Rahman diye çağırın; hangisi ile çağırırsanız çağırın; en güzel isimler O'na aittir." [İsrâ 17/110] buyrulmuştur. Yine burada, "en güzel nitelikler Allah'a aittir; bunlar onun adalet, hayır, ihsan, mahlûkata benzememe gibi sıfatlarıdır. Siz de O'nu bu niteliklerle vasfedin, O'nun sıfatları konusunda eğriliğe sapan ve O'nu çirkin işleri dilemek, kötülükleri ve fuhşiyatı yaratmak ve teşbih kapsamına girecek görülme ve benzeri niteliklerle vasfedenleri bırakın" anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. Allah'ın isimlerini eğip bükmelerinin, putlara ilâh demeleri, *el-Lât* ismini *Allāh* isminden, *el-'Uzzâ* ismini de *el-'Azîz* isminden türetmeleri olduğu da söylenmiştir.

181. Bizim yarattıklarımız arasında 'hak' sayesinde doğru yolda giden ve ona dayanarak âdilane hükmeden bir topluluk hep olmuştur.

[1780] Allah Teâlâ "Biz Cehennem için birçok cin ve insan yarattık." [A'râf 7/179] buyurup, cinlerden ve insanlardan birçoğunun cehennem ehlinin amellerini işlediklerini haber verince, burada da bunu takiben; "Yarattıklarımız arasında hak ile hidayet bulan bir topluluk da vardır." buyurmuştur. Peygamber (s.a.)'in bu âyeti okuduğunda şöyle buyurduğu nakledilmiştir: "İşte bu sizin hakkınızdadır; sizden öncekilere de bunun benzeri verilmiştir: *Musa'nın kavminden 'hak' sayesinde doğru yolda giden bir topluluk hep olmuştur.*" [A'râf 7/159]. Peygamber (s.a.)'in şöyle dediğide nakledilmiştir: "İsa Peygamber ininceye kadar ümmetimden hak üzere giden bir topluluk hep olacaktır."

[1781] Kelbî'nin "Bunlar Ehl-i kitap âlimleridir." dediği nakledilmiştir. Bunların âlimler ve dine davet eden kimseler olduğu da söylenmiştir.

١٨٠-﴿وَلِلَّهِ الأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٧٧٩] {وَلِلهِ الأَسْمَاءُ الْحُسْنَى} التي هي أحسن الأسماء؛ لأنها تدلّ على معان حسنة من تمجيد وتقديس وغيرذلك {فادعُوه بِهَا} فسموه بتلك الأسماء، {وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِى أَسْمَائِهِ} واتركوا تسمية الذين يميلون عن الحقّ والصواب فيها فيسمونه بغير الأسماء الحسنى. وذلك أن يسموه بما لا يجوز عليه، كما سمعنا البدو يقولون بجهلهم: يا أبا المكارم، يا أبيض الوجه، يانخي. أو أن يأبوا تسميته ببعض أسمائه الحسنى نحو أن يقولوا: يا ألله، ولا يقولوا: يا رحمن. وقد قال الله تعالى: {قُلِ ادْعُوا اللهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى} [الإسراء: ١١٠]. ويجوز أن يراد: ولله الأوصاف الحسنى، وهي الوصف بالعدل والخير والإحسان وانتفاء شبه الخلق فصِفوه بها، وذروا الذين يلحدون في أوصافه فيصفونه بمشيئة القبائح وخلق الفحشاء والمنكر، وبما يدخل في التشبيه كالرؤية ونحوها، وقيل: إلحادهم في أسمائه: تسميتهم الأصنام آلهة، واشتقاقهم اللات من الله، والعزى من العزيز.

١٨١-﴿وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ﴾

[١٧٨٠] لما قال: {وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا} [الأعراف: ١٧٩] فأخبر أنّ كثيرًا من الثقلين عاملون بأعمال أهل النار، أتبعه قوله {وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ}. وعن النبي ﷺ: أنه كان يقول إذا قرأها: «هذه لكم، وقد أعطي القوم بين أيديكم مثلها؛ {وَمِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بالحقِّ} [الأعراف: ١٥٩]».وعنه ﷺ: «إنّ من أمّتي قومًا على الحقّ حتى ينزل عيسى عليه السلام».

[١٧٨١] وعن الكلبي: هم الذين آمنوا من أهل الكتاب. وقيل: هم العلماء والدعاة إلى الدين.

182. Âyetlerimizi yalanlayanlara gelince, Biz onları yakında, hiç bilmedikleri bir yerden yavaş yavaş helâke yuvarlayacağız!

183. Onlara mühlet vereceğim; ama Benim tuzağım da gerçekten sağlamdır!

184. Hiç düşünmüyorlar mı ki, (onca yılı beraber geçirdikleri) arkadaşlarında cinnet nâmına bir şey yoktur!? O, apaçık bir uyarıcıdan başka bir şey değildir.

185. Göklerin ve yerin gerçek hükümranlığı üzerinde, Allah'ın yarattığı herhangi bir şey üzerinde ve 'ecellerinin yaklaşmış olabileceği ihtimali' üzerinde hiç düşünmüyorlar mı? Bun(a da inanmadık)tan sonra, hangi söze iman edecek bunlar?!

[1782] *İstidrac*, *derece* kelimesinden *istif'âl* babında türetilmiş olup derece derece yükseltmek ya da alçaltmak anlamındadır. Şair A‘şâ [v. 7/629] şöyle der:

> Seksen insan boyu bir çukurda iken,
>
> bir merdivenle göğe yükseltilsen
>
> bile, sözüm seni yavaş yavaş aşağıya çekecek;
>
> sana ikrah gelinceye dek
>
> ve size karşı apışıp kalmadığımı görünceye dek!..

Yine, çocuğun adımları birbirine yakınlaştığı zaman *derace's-sabiyy*^{u} derler; bir kimse kitabı yavaş yavaş katladığı, dürdüğü zaman *edrace'l-kitâb*^{e}; bir toplulukta ardı ardına ölümler başladığı zaman da *derace'l-kavm*^{u} derler. سَنَسْتَدْرِجُهُمْ ifadesi, "Biz onları kendilerini helâk edip cezalarını kat kat artıracak olan şeye, hiç bilmedikleri bir yerden" -yani kendileri hakkında ne murat edildiğini bilmeksizin- azar azar yaklaştıracağız anlamındadır. Bu da, azgınlıkta iyice dalıp gitmişken Allah'ın nimetlerini onlara art arda göndermesi şeklinde olur. Kendilerine her bir yeni nimet geldiğinde iyice şımarırlar ve yeni bir günaha girerler. Böylece, nimetlerin art arda gelmesini Allah'ın bir lütfu ve O'na yakın olduklarına dair bir alamet zannederler ve bu sebeple giderek aşama aşama günaha batarlar. Oysa nimetlerin art arda gelmesi onlar için bir perişanlık ve mahrumiyettir. İşte bu Allah'ın *istidrâc*ıdır ki bundan Allah'a sığınırız.

[1783] وَأُمْلِي لَهُمْ ifadesi سَنَسْتَدْرِجُهُمْ ifadesine ma‘tûftur ve ilk ifadenin başındaki Sîn'in kapsamına bu ifade de dâhildir [yani, onlara mühlet *vereceğim*]; "ama Benim tuzağım da gerçekten sağlamdır!" Bunun tuzak olarak isimlendirilmesinin sebebi, görünüşte ihsan gibi olduğu halde hakikatte mahrumiyet olması açısından tuzağa benzemesidir.

١٨٢-﴿وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لا يَعْلَمُونَ﴾

١٨٣-﴿وَأُمْلِي لَهُمْ إِنَّ كَيْدِي مَتِينٌ﴾

١٨٤-﴿أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا مَا بِصَاحِبِهِمْ مِنْ جِنَّةٍ إِنْ هُوَ إِلا نَذِيرٌ مُبِينٌ﴾

١٨٥-﴿أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللهُ مِنْ شَيْءٍ ٥ وَأَنْ عَسَى أَنْ يَكُونَ قَدِ اقْتَرَبَ أَجَلُهُمْ فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ﴾

[١٧٨٢] الاستدراج: استفعال من الدرجة بمعنى الاستصعاد، أو الاستنزال درجة بعد درجة. قال الأعشى:

فَلَوْ كُنْتَ فِي جُبٍّ ثَمَانِينَ قَامَةً ۞ وَرُقِّيتَ أَسْبَابَ السَّمَاءِ بِسُلَّمِ

لَيَسْتَدرِجَنْكَ الْقَوْلُ حَتَّى تَهُرَّه ۞ وَتَعْلَمَ أَنِي عَنْكُمُ غَيْرُ مُفْحَمِ

١٠ ومنه: درج الصبي، إذا قارب بين خطاه؛ وأدرج الكتاب، طواه شيئًا بعد شيء؛ ودرج القوم، مات بعضهم في أثر بعض. ومعنى {سَنَسْتَدْرِجُهُم} سنستدينهم قليلًا قليلًا إلى ما يهلكهم ويضاعف عقابهم {مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ} ما يراد بهم. وذلك أن يواتر الله نعمه عليهم مع أنهماكِهم في الغيّ. فكلّما جدّد عليهم نعمة ازدادوا بطرًا وجدّدوا معصية، فيتدرّجون في المعاصي بسبب ترادف النعم، ظانين أنّ مواترة ١٥ النعم أثرة من الله وتقريب، وإنما هي خذلان منه وتبعيد، فهو استدراج الله تعالى، نعوذ بالله منه.

[١٧٨٣] {وَأُمْلِى لَهُمْ} عطف على {سَنَسْتَدْرِجُهُم} وهو داخل في حكم السين. {إِنَّ كَيْدِى مَتِينٌ} سماه كيدًا لأنه شبيه بالكيد، من حيث أنه في الظاهر إحسان وفي الحقيقة خذلان.

[1784] "Arkadaşlarında" Muhammed (s.a.)'de "cinnet" delilik "nâmına bir şey yoktur." Zira onlar Peygamber (s.a.) için şair ve deli diyorlardı. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'den [v. 117/735] nakledildiğine göre Peygamber (s.a.) Safâ tepesine çıkmış ve insanları boy boy çağırarak Allah'ın azabına karşı uyarmıştı. Sonra içlerinden biri çıkıp "Şu arkadaşınız kesinlikle deli! Sabaha dek boy boy kabile isimlerini haykırdı!" demiştir.

[1785] "Göklerin ve yerin *melekût*u" -muazzam hükümranlığı- "üzerinde" yani bu ikisinin ilâhî hükümranlığın azametine delâleti üzerinde "ve Allah'ın yarattığı herhangi bir şey üzerinde" yani Allah'ın yarattığı ve kendisine *şey* (var) ismi verilebilecek olan sayısız cins kapsamındaki her şey üzerinde "ve *ecel*lerinin yaklaşmış olabileceği" belki de yakında ölebilecekleri "ihtimali üzerinde, hiç" delil çıkartacak şekilde "düşünmüyorlar mı!?" *En 'asâ*daki En, Enne'nin hafifletilmiş hali olup aslı *ennehû 'asâ*dır ve *ennehû*daki zamir, şan / durum zamiridir. Anlam ise, "Hiç düşünmüyorlar mı ki durum şöyle olabilir?!" şeklindedir. Bütün bunları düşünüp derhal nazar etsinler; ecel ansızın başlarına gelmeden, azap başlarına çökmeden önce hakkı ve kendilerini kurtaracak şeyleri arasınlar. "Ecellerinin yakınlığı" ile kıyametin yaklaştığının kastedilmiş olması; *yekûne*nin de şan / durum zamirinin içinde bulunduğu *kâne*nin muzari formu olması da mümkündür.

[1786] **Şayet** "Bundan sonra, hangi söze iman edecek bunlar?!' ifadesi neye taalluk ediyor?" **dersen şöyle derim:** "Ve 'ecellerinin yaklaşmış olabileceği ihtimali' üzerinde" ifadesine taalluk etmekte olup adeta "Belki de ecelleri yaklaştı… O halde neden, derhal Kur'ân'a iman etmiyorlar? Hak açıkça ortaya çıktığı halde hâlâ neyi bekliyorlar? İman etmek isteyecekleri bundan daha imana lâyık hangi sözü bekliyorlar?" denilmiş olmaktadır.

186. Allah'ın saptırdığını doğru yola getirecek yoktur! İşte bunları da kendi hallerine bırakıyor; yuvarlanıp gidiyorlar taşkınlıkları içinde!..

[1787] يَذَرُهُم ifadesi Yâ ile de Nûn ile de okunmuştur (onları bırakır - onları bırakırız). Bu iki durumda kelime, yeni bir cümle başlangıcı olarak merfû'dur. Ayrıca *fe-lâ hâdiye leh* (onu doğru yola getirecek yoktur) ifadesinin mahalline atfen Yâ ve cezmile *yezerhum* şeklinde de okunmuştur; adeta *men yudlili'llâhu lâ yehdihi ahad*ün *ve yezerhum* (Allah kimi saptırırsa kimse onu doğru yola getiremez ve onları … bırakır) denmiş olur.

[١٧٨٤] {مَا بِصَاحِبِهِم} بمحمد ﷺ {من جِنَّةٍ} من جنون. وكانوا يقولون: شاعر مجنون. وعن قتادة:أنّ النبي ﷺ علا الصفا فدعاهم فخذًا فخذًا يحذرهم بأس الله، فقال قائلهم: إن صاحبكم هذا لمجنون، بات يصوِّت إلى الصباح.

[١٧٨٥] {أَوَلَمْ يَنظُرُوا} نظر استدلال {فِي مَلَكُوتِا لسَّموَاتِ والأرضِ} فيما تدلاّن عليه من عظم الملك. والملكوت: الملك العظيم. {وَمَا خَلَقَ اللهُ مِن شَيْءٍ} وفيما خلق الله مما يقع عليه اسم الشيء ومن أجناس لا يحصرها العدد ولا يحيط بها الوصف {وَأَنْ عَسَى} أن مخففة من الثقيلة، والأصل: أنه عسى، على أن الضمير ضمير الشأن. والمعنى: أو لم ينظروا في أنّ الشأن والحديث {عسى أَن يَكُونَ قَدِ اقتربَ أَجَلُهُمْ} ولعلهم يموتون عما قريب، فيسارعوا إلى النظر وطلب الحق وما ينجيهم. قبل مغافصة الأجل وحلول العقاب. ويجوز أن يراد باقتراب الأجل: اقتراب الساعة، ويكونَ من «كان» التي فيها ضمير الشأن.

[١٧٨٦] فإن قلت: بم يتعلق قوله {فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ}؟ قلت: بقوله {عَسَى أَن يَكُونَ قَدِ اقترب أَجَلُهُمْ}؛ كأنه قيل: لعلّ أجلهم قد اقترب، فما لهم لا يبادرون إلى الإيمان بالقرآن قبل الفوت، وماذا ينتظرون بعد وضوح الحقِّ، وبأيّ حديث أحقّ منه يريدون أن يؤمنوا.

١٨٦-﴿مَنْ يُضْلِلِ اللهُ فَلا هَادِيَ لَهُ وَيَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾

[١٧٨٧] قرئ «ويذرهم» بالياء والنون، والرفع على الاستئناف؛ ويذرهم، بالياء والجزم عطفًا على محل {فَلَا هَادِيَ لَهُ}، كأنه قيل: من يضلل الله لا يهده أحد ويذرهم.

187. Sana o (Kıyamet) saatin(in) ne zaman gelip çatacağını soruyorlar. De ki: Ona dair bilgi tamamen Rabbimin katındadır; onu tam vaktinde tecellî ettirecek de O'ndan başkası değildir. O, göklerde ve yerde (bulunanlara) ağır gelir. O size ansızın gelecektir. Sanki o senin kârınmış gibi, bunu durup durup sana soruyorlar! De ki: Ona dair bilgi tamamen Allah katındadır, fakat insanların çoğu bilmez.

[1788] "Sana soruyorlar." Söylendiğine göre Yahudilerden bir grup, aslında kıyametin zamanı ile ilgili bilginin Allah tarafından saklı tutulduğunu, bunu ancak Allah'ın bileceğini bildikleri halde, sırf Peygamber (s.a.)'i denemek için "Ey Muhammed! Eğer peygamber isen o zaman bize kıyametin zamanını bildir, zira biz bunu biliyoruz" demişlerdir. Bunu soranların, Kureyşliler olduğu da söylenmiştir. *es-Sâ'at*[ü], [aslında yıldız anlamında olduğu halde] sadece Süreyya yıldızının ismi olarak kullanılan *en-necm*[u] gibi, [sadece kıyamet *saat*i için kullanılan] esmâ-i gâlibedendir. Kıyamete *sâ'at* denmesinin sebebi, ansızın gerçekleşecek olması ya da kıyametteki hesabın hızlılığıdır. Ya da tam tersine, kıyamet çok uzun olduğu için ona *sâ'at* denilmiş veya Allah katında onun süresi, insanlar nezdindeki bir saat (*ân-ı vâhid*) gibi olduğu için böyle isimlendirilmiştir.

[1789] *Eyyâne* kelimesi "ne zaman" anlamındadır. Bu kelimenin *eyyu* (hangi) kelimesinden *fa'lâne* vezninde türediği söylenir çünkü "Vaktin hangi dilimi?" ve "Fiilin hangi parçası?" anlamındadır. Bu da, *eveytü ileyhi* (ona döndüm) ifadesinden gelmektedir, zira parça / dilim, bütüne râcidir[108]. Bu görüşü İbn Cinnî [v. 392/1001] savunmuş ve *eyyâne* kelimesinin *eyne* (nerede) kelimesinden türemiş olmasını kabul etmemiştir. Zira *eyyâne* zaman, *eyne* ise mekân anlamındadır. Sülemî [v. 73/692] ise Hemze'nin kesresi ile *iyyâne* şeklinde okumuştur.

[1790] مرساها (yani "gelip çatması" diye çevirdiğimiz *demirleme, gerçekleşme*) kelimesi, *irsâ'uhâ* ya da *vaktu irsâ'ihâ* anlamındadır ki, kıyametin kopma ve gerçekleşme zamanı demektir; çünkü ağır olan her şeyin sebat ve istikrarını ifade etmek için *rusüvv* (demirleme) kelimesi kullanılır. *Rase'l-cebel*[ü] (dağ sapasağlam çakıldı) ve *erse's-sefînet*[e] (gemiyi demirledi) ifadeleri buradan türemiştir. *el-Mersâ*, kendisi ile bir şeyin yükseltildiği sütun, kalas demektir. "O, göklerde ve yerde (bulunanlara) ağır gelir" ifadesinin de delâlet ettiği üzere, kıyametten daha ağır bir şey de yoktur. Anlam, "Allah kıyameti gerçekleştireceği zaman" şeklindedir. "Onun ilmi ancak..." Yani, kıyameti ne zaman gerçekleştireceğine dair bilgi Allah katındadır; O bu bilgiyi kendine saklamış; hiç kimseye, hatta *mukarrep* meleklere ve *mürsel* peygamberlere bile bildirmemiştir.

108 *Eyyu* işbu dönme anlamından dolayı, "döndü" anlamındaki *eveytü*den türetilmiştir. / çev.

١٨٧-﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي لا يُجَلِّيهَا لِوَقْتِهَا إِلا هُوَ ثَقُلَتْ فِي السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ لا تَأْتِيكُمْ إِلا بَغْتَةً يَسْأَلُونَكَ كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ﴾

٥ [١٧٨٨] {يَسْئَلُونَكَ} قيل: إن قومًا من اليهود قالوا: يا محمد أخبرنا متى الساعة إن كنت نبيًّا، فإنا نعلم متى هي. وكان ذلك امتحانًا منهم، مع علمهم أن الله تعالى قد استأثر بعلمها. وقيل: السائلون قريش. و{السَّاعَة} من الأسماء الغالبة، كالنجم للثريا. وسميت القيامة بالساعة، لوقوعها بغتة أو لسرعة حسابها، أو على العكس لطولها، أو لأنها عند الله على طولها كساعة من الساعات عند ١٠ الخلق.

[١٧٨٩] {أَيَّانَ} بمعنى متى. وقيل؛ اشتقاقه من أيّ، فعلانُ منه؛ لأنّ معناه أيّ وقت وأيّ فعل، من أويت إليه، لأنّ البعض آوٍ إلى الكل متساند إليه. قاله ابن جني، وأبى أن يكون من «أين» لأنّه زمان، «وأين» مكان. وقرأ السلمي «إيان» بكسر الهمزة.

١٥ [١٧٩٠] {مُرْسَاهَا} إرساؤها، أو وقت إرسائها؛ أي إثباتها وإقرارها. وكل شيء ثقيل رسّوه ثباته واستقراره. ومنه رسي الجبل وأرسي السفينة. والمرسى: الأنجَر الذي ترسى به، ولا أثقل من الساعة، بدليل قوله {ثَقُلَتْ فِي السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ}. والمعنى حتى يرسيها الله. {إِنَّمَا عِلْمُهَا}، أي علم وقت إرسائها عنده قد استأثر به، ولم يخبر به أحدًا من ملك مقرّب ولا نبيّ مرسل؛

Böylece, -tıpkı herkesin kendisine mahsus kişisel ecelini [yani ölüm vaktini] aynı sebeple gizlemiş olduğu gibi- bunu da gizleyerek, bu gizliliğin itaate sevk ve günahlardan caydırma konusunda daha etkili olmasını murat etmiştir.

[1791] “Onu tam vaktinde tecellî ettirecek de, O’ndan başkası değildir.” Yani kıyametin zamanı hep gizli kalacak; ortaya çıkmayacaktır. Vakti ansızın geldiğinde de bu gizli bilgiyi ortaya çıkaracak, gizliliğini sonlandıracak olan sadece O’dur. Yarattıklarından hiçbiri, vakti gelmeden önce onun hakkında haber vererek onu bildiremez. Çünkü vakti gelinceye kadar onun Allah’tan başkalarına gizliliği devam edecektir. “O, göklerde ve yerde (bulunanlara)” yani gökler ve yer ehli tüm melekler ve iki ağırlıklı varlık olan insanlara ve cinlere (*sekaleyn*) “ağır gelir.” Onlar kıyamet vaktini önemserler, merak ederler, öğrenmek isterler. Bunun gizli kalması zorlarına gider; onlara ağır gelir. Çünkü yer ve gök ehli kıyameti beklemekte ve onun şiddetinden, dehşetinden korkmaktadır. Ya da hiçbir şey ona takat getiremez, onun karşısından dayanamaz, bu yüzden kıyamet ağırdır. “O size ansızın gelecektir” yani sizin gafil anınızda geliverecektir. Peygamber (s.a.)’in “Kıyamet insanları sarsacaktır, kimi kuyusunu tamir ederken, kimi hayvanlarını sularken, kimi pazarda malına değer biçerken, kimi de malının tartıdaki ölçüsünü indirmeye ve yükseltmeye çalışırken!..” buyurduğu nakledilmiştir [*Buhârî,* “Rikâk”, 39. Benzer lafızlarla].

[1792] كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا yani sanki sen onu bilebilirmişsin gibi… İfadenin asıl mânası, sanki sen sürekli onu soruyormuşsun gibi şeklindedir; zira bir şey hakkında çok soru soran ve onu çok kurcalayan kimse, o konuda sağlam ve güçlü bilgiye sahip olur. Cümlenin bu terkip ile ifade edilmesi, mübalağa anlamı ifade eder. *Hafiyy*[un] kelimesi, *ihfâ’u’ş-şârib* (bıyıkları iyice kısaltmak) ve *ihtifâ’ü’l-bakl* (baklagil tüketmek) ifadelerinden türemiştir. *Ahfâ fi’l-mes’eleti* (ısrarla dilendi) ve *hafiye bi-fülân*[in], *tehaffâ bi-hî* (falancaya çok iyilik yaptı) ifadeleri de bu köktendir. Mücâhid b. Cebr’den [v. 103/721] bu ifadenin, “Kıyamet hakkında o kadar çok soru sordun ki sanki sonunda öğrendin.” anlamında olduğuna dair bir görüş nakledilmiştir. İbn Mes‘ûd (r.a.) [v. 32/653] bu ifadeyi *ke-enneke hafiyy*[un] *bi-hâ* şeklinde okumuştur ki mâna, “sanki sen onu biliyor, hem de çok iyi biliyormuşsun gibi” şeklindedir. *Hafiyy*[un] *‘anhâ*daki *‘anhâ*nın, *yes’elûneke* (sana soruyorlar) ifadesine taalluk ettiği de söylenmektedir, yani sanki sen kıyameti biliyormuşsun gibi sana onun hakkında soruyorlar. Söylendiğine göre Kureyşliler, Peygamber (s.a.)’e “Seninle aramızda akrabalık bağı var, bu yüzden bize kıyametin ne zaman olduğunu söyle.” demişler, bunu üzerine şöyle denilmiştir:

يكاد يخفيها من نفسه، ليكون ذلك أدعى إلى الطاعة وأزجر عن المعصية، كما أخفى الأجل الخاص، وهو وقت الموت لذلك.

[١٧٩١] {لَا يُجَلِّيهَا لِوَقْتِهَا إِلَّاهُوَ} أي لا تزال خفية، لا يظهر أمرها ولا يكشف خفاء علمها إلاّ هو وحده إذا جاء في وقتها بغتة؛ لا يجليها بالخبر عنها قبل مجيئها أحد من خلقه، لاستمرار الخفاء بها على غيره إلى وقت وقوعها. {ثَقُلَتْ فِي السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ}، أي كل من أهلها من الملائكة والثقلين أهمه شأن الساعة، ويودّه أن يتجلى له علمها وشقّ عليه خفاؤها وثقل عليه؛ أو ثقلت فيها، لأن أهلها يتوقعونها ويخافون شدائدها وأهوالها؛ أو لأنّ كل شيء لا يطيقها ولا يقوم لها فهي ثقيلة فيها {إِلَّا بَغْتَةً} إلاّ فجأة على غفلة منكم. وعن النبي ﷺ: "إنَّ الساعة تهيج بالناس والرجل يصلح حوضه والرجل يسقي ماشيته، والرجل يقوّم سلعته في سوقه، والرجل يخفض ميزانه ويرفعه."

[١٧٩٢] {كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا} كأنك عالم بها. وحقيقته: كأنك بليغ في السؤال عنها، لأنّ من بالغ في المسألة عن الشيء والتنقير عنه، استحكم فيه ورصن. وهذا التركيب معناه المبالغة؛ ومنه إحفاء الشارب. إحتفاء البقل: استئصاله. وأحفى في المسألة، إذا ألحف وحفي بفلان وتحفى به: بالغ في البرّ به. وعن مجاهد: استحفيت عنها السؤال حتى علمت. وقرأ ابن مسعود «كأنك حفيّ بها»، أي عالم بها بليغ في العلم بها. وقيل: {عَنْهَا} متعلق بـ{يَسْأَلُونَكَ}، أي يسألونك عنها كأنك حفيّ، أي عالم بها. وقيل: إن قريشًا قالوا له: إن بيننا وبينك قرابة، فقل لنا متى الساعة؟ فقيل:

Sanki sen onlara iyilik yapmaya çok hevesliymişsin, kıyamet vaktini başkalarından saklayıp sırf akrabalık hatırına sadece onlara bildirecekmişsin gibi sana kıyameti soruyorlar. Oysa Allah -kendi bileceği bir maslahat gereği- kıyamet vaktini sana bildirecek olsaydı, o zaman sen bunu, tıpkı sana vahyedilen diğer hususlar gibi, uzak-yakın demeden herkese tebliğ eder, herhangi bir ayrıcalık gözetmezdin. İfadenin, "Sanki sen onun hakkında soru sormaya çok meraklıymışsın, onu çok öğrenmek istiyormuşsun gibi" anlamında olduğu da söylenmiştir. Yani âyette, "sen kıyamet hakkında soru sorulmasını sevmezsin çünkü bu sadece Allah'ın bileceği ve hiç kimseye bildirmediği gayp bilgilerindendir" denilmek istenmektedir.

[1793] **Şayet** "Sana soruyorlar' ve 'onunla ilgili bilgi Allah katındadır' ifadeleri neden tekrar edilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Tekrarın sebebi tekittir, ayrıca ikinci ifadede "sanki sen biliyormuşsun gibi" ifadesi de ilave edilmiştir. Nitekim mahir âlimlerin kitaplarındaki tekrarlar da faydadan hâli değildir. Bu âlimlerden biri de Ebû Hanife'nin [v. 150/767] talebesi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'dir [v. 189/805]. -Allah her ikisine de rahmet eylesin.-

[1794] "Fakat insanların çoğu" kıyametin vaktini sadece Allah'ın bildiğini, bu ilmin O'na mahsus olduğunu "bilmez."

188. De ki: Ben kendime bile, bir fayda da sağlayamam bir zarar da savamam; Allah'ın dilediğinden başka... Ben gaybı bilseydim, elbette daha çok hayır elde ederdim; bana fenalık da dokunmazdı. Ben sadece bir uyarıcıyım; iman eden bir toplum içinse müjdeciyim.

[1795] "De ki: Ben kendim için bir fayda da sağlayamam, bir zarar da savamam; Allah'ın dilediğinden başka" yani Rabbim ve mâlikim olan Allah benim için bir fayda temin etmeyi ya da bir zarar savmayı dilerse başka. Bu ifadeyle Peygamber, kulluğunu ızhar etmekte, Rab'lığa mahsus olan gayb ilmine sahip olmadığını itiraf etmektedir, yani ben sadece zayıf bir kulum, tıpkı köleler gibi kendim için bir fayda temin etmekten ya da başıma gelecek bir zararı def etmekten âcizim. "Gaybı bilseydim" o zaman, durumum şu ankinden farklı olurdu; mal biriktirebilir, her türlü faydayı temin edebilir, kötülüklerden, zararlardan kaçınabilirdim; bana hiçbir kötülük dokunmazdı; savaşlarda bir galip gelip, bir mağlup olmaz; ticarette bir kazanıp, bir kaybetmez; iş ve tasarruflarımda bir isabet, bir hata etmezdim. "Ben sadece" uyarıcı ve müjdeci olarak gönderilmiş bir kulum; gaybı bilmek gibi bir durumum yok. "İman eden bir toplum için" ifadesi *nezîr* (uyarıcı) ve *beşîr* (müjdeci) ifadelerinin ikisi ile de ilişkili olabilir. Zira uyarı ve müjde ancak iman eden bir topluma fayda verir.

يسألونك عنها كأنك حفيّ تتحفى بهم فتختصهم بتعليم وقتها لأجل القرابة وتزوي علمها عن غيرهم، ولو أخبرت بوقتها لمصلحة عرفها الله في إخبارك به، لكنت مبلغه القريب والبعيد من غير تخصيص، كسائر ما أوحي إليك. وقيل: كأنك حفيّ بالسؤال عنها تحبه وتؤثره، يعني أنك تكره السؤال عنها لأنها من علم الغيب الذي استأثر الله به ولم يؤته أحدًا من خلقه.

[١٧٩٣] فإن قلت: لم كرر {يَسْأَلُونَكَ} و{إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللّهِ}؟ قلت: للتأكيد، ولما جاء به من زيادة قوله {كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا} وعلى هذا تكرير العلماء الحذاق في كتبهم لا يخلون المكرر من فائدة زائدة، منهم محمد بن الحسن صاحب أبي حنيفة رحمهما الله.

[١٧٩٤] {ولَكِنْ أَكْثَرَ النَّاسِلَا يَعْلَمُونَ} أنه العالم بها، وأنه المختص بالعلم بها.

١٨٨-﴿قُلْ لا أَمْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعًا وَلا ضَرًّا إِلا مَا شَاءَ اللهُ وَلَوْ كُنْتُ أَعْلَمُ الْغَيْبَ لاسْتَكْثَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ وَمَا مَسَّنِيَ السُّوءُ إِنْ أَنَا إِلا نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

[١٧٩٥] {قُل لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي} هو إظهار للعبودية والانتفاء عما يختص بالربوبية من علم الغيب، أي أنا عبد ضعيف لا أملك لنفسي اجتلاب نفع ولا دفع ضرركما المماليك والعبيد {إِلَّامَا شَاء} ربي ومالكي من النفع لي والدفع عني. {وَلَوْ كُنتُ أَعْلَمُ الْغَيْبَ} لكانت حالي على خلاف ما هي عليه، من استكثار الخير، واستغزار المنافع، واجتناب السوء والمضارّ، حتى لا يمسني شيء منها. ولم أكن غالبًا مرة ومغلوبًا أخرى في الحروب. ورابحًا وخاسرًا في التجارات، ومصيبًا ومخطئًا في التدابير. {إِنْ أَنَا إِلَّا} عبد أرسلت نذيرًا وبشيرًا، وما من شأني أني أعلم الغيب. {لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ} يجوز أن يتعلق بالنذير والبشير جميعًا، لأن النذارة والبشارة إنما تنفعان فيهم؛

Diğer bir ihtimal ise bu ifadenin sadece *beşîr* ile ilişkili olması, *nezîr*in ise hazfedilmiş bir ifadeyle ilişkili olmasıdır. Bu durumda anlam, “Ben kâfirler için uyarıcıyım, iman eden bir toplum içinse müjdeciyim” şeklinde olur.

189. Sizi tek bir candan yaratıp ondan da, kendisinin sükûnet bulacağı eşini vareden O’dur. Erkek eşini sarıp sarmalayınca, eşi hafif bir yük yüklenir ve onunla bir müddet gider gelir. Kadın iyice ağırlaşınca, ikisi birden “Eğer bize eli-ayağı düzgün bir çocuk verirsen, kesinlikle şükredenlerden olacağız!” diye (yegâne) Rableri Allah’a dua ederler.

190. Ama O, ikisine eli-ayağı düzgün bir çocuk verince, kendilerine O’nun verdiği şeyde O’na ortak ihdas ederler. Oysa Allah, ortak koştuklarından münezzehtir; yücedir.

[1796] “Tek bir candan” yani Âdem *Aleyhisselâm*’dan “yaratıp, ondan da, sükûnet bulacağı” yani huzur bulacağı, meyledeceği, nefret edip kaçmayacağı “eşi” Havvâ’yı “var eden…” Allah Teâlâ Havva’yı Âdem *Aleyhisselâm*’ın kaburga kemiklerinin birinden, ya da “Size kendi cinsinizden eşler yarattı.” [Şûra 42/72] âyetinde ifade edildiği üzere, kendi cinsinden yaratmıştır. “Huzur bulacağı…” zira her bir cins, kendi cinsine daha ziyade meyilli ve ünsiyetli olur. Hele, kendi cinsi içinden olan kişi bizzat kendinden bir parça ise o zaman sükûn ve muhabbet daha fazla olur. Nitekim insan kendisinden bir parça olan evlâdında huzur bulur; onu kendi canı kadar çok sever. *Vâhidet*^{in}, *minhâ*, *zevcehâ* kelimeleri müennes olarak kullanıldığı halde, bunlardan sonra gelen *li-yesküne* (sükûnet bulacağı) ifadesinin müzekker olmasının sebebi, [lâfzan müennes olan] *nefs*in anlamının esas alınmasıdır ki, böylece *nefs* (can/kişi) ile Âdem *Aleyhisselâm*’ın kastedilmiş olduğu da açıklanmış olmaktadır. Ayrıca eşinde sükûnet bulan ve onu sarıp sarmalayan, erkektir. Bu sebeple, *li-yesküne* ifadesinin müzekker olarak kullanılması, anlam açısından çok daya uygun olmuştur.

[1797] *Teğaşşî* (sarıp sarmalama) kelimesi cinsel birleşmeden kinayedir. *Ğışyân* ve *ityân* kelimeleri de böyledir. “Eşi hafif bir yük yüklenir” yük ona hafif gelir; bazı hamile kadınların çektiği sıkıntı ve eziyetleri, zorlukları çekmez, onlar gibi yükü ağır olmaz. Nitekim bazı kadınların çocukları hakkında “Kendisine hamile iken ciğerime ne kadar hafif geliyordu [yavrum]!” dediklerini duymuşsundur. “Onunla bir müddet gider gelir;” doğum zamanına kadar düşük ya da erken doğum olmaksızın, çocukla gider gelir. Bir görüşe göre “eşi hafif bir yük yüklenir” ifadesi nutfeyi yüklenir anlamında; “onunla bir müddet gider gelir” ifadesi de onunla oturur kalkar anlamındadır. İbn Abbâs *fe’stemerrat bi-hî* şeklinde; Yahyâ b. Ya‘mer [v. 89/708] ise *fe-merat bi-hî* şeklinde tahfif ile okumuştur.

أو يتعلق بالتبشير وحده ويكون المتعلق بالنذير محذوفًا، أي إلا نذير للكافرين وبشير لقوم يؤمنون.

١٨٩-﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّاهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيفًا فَمَرَّتْ بِهِ فَلَمَّا أَثْقَلَتْ دَعَوَا اللَّهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ آتَيْتَنَا صَالِحًا لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ﴾ ٥

١٩٠-﴿فَلَمَّا آتَاهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا آتَاهُمَا فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

[١٧٩٦] {مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ} وهي نفس آدم عليه السلام {وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا} وهي حواء، خلقها من جسد آدم من ضلع من أضلاعه؛ أو من جنسها، كقوله {جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا} [النمل: ٧٢] {لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا} ليطمئن إليها ويميل ولا ١٠ ينفر؛ لأن الجنس إلى الجنس أميل وبه آنس، وإذا كانت بعضًا منه كان السكون والمحبة أبلغ، كما يسكن الإنسان إلى ولده ويحبه محبة نفسه لكونه بضعة منه. وقال: {لِيَسْكُنَ} فذكر بعد ما أنث في قوله «واحدة»، «منها زوجها»، ذهابًا إلى معنى النفس ليبين أن المراد بها آدم، ولأن الذكر هو الذي يسكن إلى الأنثى ويتغشاها، فكان ١٥ التذكير أحسن طباقًا للمعنى.

[١٧٩٧] والتغشي كناية عن الجماع، وكذلك الغشيان والإتيان. {حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيفًا} خف عليها، ولم تلق منه ما يلقى بعض الحبالي من حملهن من الكرب والأذى، ولم تستثقله كما يستثقلنه. وقد تسمع بعضهن تقول في ولدها: ما كان أخفه على كبدي حين حملته {فَمَرَّتْ بِهِ} فمضت به إلى وقت ميلاده من غير إخداج ولا ٢٠ إزلاق. وقيل: {حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيفًا} يعني النطفة {فَمَرَّتْ بِهِ} فقامت به وقعدت. وقرأ ابن عباس رضي الله عنه «فاسْتَمَرَّتْ به». وقرأ يحيى بن يعمر «فمَرَتْ به»، بالتخفيف.

Bazı kimseler de, أَفَتُمَارُونه ("şimdi onunla tartışacak mısınız" [Necm 53/12]) ifadesi *e-fe-temrûnehu* şeklinde okunduğu gibi, *mirye* kökünden *fe-mârat bi-hî* şeklinde okumuşlardır. Bu durumda mâna, "hamile olduğundan şüphelenir; kaygılanır" şeklinde olur.

[1798] "Kadın iyice ağırlaşınca" yani -tıpkı *akrabet* (yaklaştı) fiili gibi- karnındaki yükün ağırlaşma vakti gelince. Meçhul formda *uskılet* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda mâna şöyledir: Karnındaki yük tarafından ağırlaştırılınca, ikisi birden Rableri Allah'a dua ederler." Âdem ve Havvâ, Rableri ve işlerinin malikleri olan ve dua edilmeye, sığınılmaya hakiki mânada lâyık olan yegâne ilâha dua edip "Eğer bize salih" yani eli-ayağı düzgün "bir çocuk bahşedersen…" -*Salih*ten maksadın, erkek çocuk olduğu da söylenmiştir; çünkü erkeklik salih olma ve kalitenin bir parçasıdır.- "Bize verirsen" ve "muhakkak olacağı**z**" ifadelerindeki zamir, Âdem ve Havvâ'ya ve onların zürriyetlerinden gelen nesillerindeki herkese işaret eder.

[1799] "Ama O, ikisine" talep ettikleri eli-ayağı düzgün çocuğu verince, "kendilerine O'nun verdiği şeyde O'na birtakım ortaklar ihdas ederler" yani evlatları ihdas eder; Allah'a ortak koşarlar. جعلا ifadesi*ce'ale evlâduhumâ* şeklindedir; muzāf hazfedilmiş, muzāfun ileyh onun yerine geçirilmiştir. Aynı şey "*onlara* verdiği şeyde" ifadesi için de geçerlidir. Zira bu da "*evlatlarına* verdiği şeyde" anlamındadır. "Oysa Allah, onların ortak koştuklarından münezzehtir" ifadesinde çoğul zamir kullanılmış olması ve Âdem ve Havvâ'nın şirkten berî olmaları da buna delâlet eder. "Allah'ın verdiklerinde O'na ortak koşma"nın anlamı ise çocuklarına *Abdullāh, Abdurrahman, Abdürrahîm* gibi isimler yerine *Abdü'l-uzzâ* (Uzza'nın kulu), *Abdumenât* (Menât'ın kulu) ve *Abduşems* (Güneş'in kulu) gibi isimler koymalarıdır. Hitabın, Peygamber (s.a.) döneminde yaşayan Kureyşlilere -ki Kusay'ın soyundan gelmektedirler- yönelik olduğu da söylenmiştir. [Peygamber (s.a.)'in hicret esnasında uğradığı] Ümmü Ma'bed kıssasındaki şu ifadeye dikkat ediniz:

> Vah Kusay oğulları vâh!.. Bir bilseniz (Peygamber'in aranızdan ayrılmasıyla) Allah'ın sizden ne kadar eşsiz bir kıvanç vesilesini geri almış olduğunu!..

Buna göre murat edilen şudur: Sizleri Kusayy soyundan yaratan, sükûnet bulması için ona kendi cinsinden yani Arap ve Kureyşli bir eş yaratan O'dur. O ikisine talep ettikleri sağlıklı, eli yüzü düzgün evlât verdiğinde ise, dört evlatlarının ismini *Abdumenâf*, *Abdü'l*'uzzâ, *Abdukusayy* ve *Abdüddâr* koyarak, verdiği bu nimette O'na ortak koştular.

وقرأ غيره «فمارت به»، من المرية، كقوله {أَفَتُمَارُونَهُ} و«أفتَمْرُونَهُ»[النجم: ١٢]. ومعناه: فوقع في نفسها ظن الحمل، فارتابت به.

[١٧٩٨] {فَلَمَّا أَثْقَلَت} حان وقت ثقل حملها، كقولك: أقربت. وقرئ «أُثقلت»، على البناء للمفعول، أي أثقلها الحمل. {دَعَوَا اللهَ رَبَّهُمَا} دعا آدم
٥ وحواء رَبَّهما ومالِكَ أمرهما الذي هو الحقيق بأن يدعى ويلتجأ إليه، فقالا: {لَئِنْ آتَيْتَنَا} لئن وهبت لنا {صالحًا} ولدًا سويًا قد صلح بدنه وبريء. وقيل: ولدًا ذكرًا، لأن الذكورة من الصلاح والجودة. والضمير في {ءَاتَيْتَنَا} و{لَنَكُونَنَّ} لهما ولكل من يتناسل من ذريتهما.

[١٧٩٩] {فَلَمَّا آتاهما} ما طلباه من الولد الصالح السويّ {جَعَلَا لَهُ شُرَكَاء}،
١٠ أي جعل أولادهما له شركاء، على حذف المضاف وإقامة المضاف إليه مقامه، وكذلك {فِيمَا آتاهما}، أي آتى أولادهما، وقد دلّ على ذلك بقوله {فَتَعَالَى اللهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ} حيث جمع الضمير. وآدم وحواء بريئان من الشرك. ومعنى إشراكهم فيما آتاهم الله تسميتُهم أولادهم بعبد العزى وعبد مناة، وعبد شمس وما أشبه ذلك، مكان عبد الله وعبد الرحمن وعبد الرحيم. ووجه آخر وهو أن
١٥ يكون الخطاب لقريش الذين كانوا في عهد رسول الله ﷺ، وهم آل قصي. ألا ترى إلى قوله في قصة أم معبد:

فَيَا لَقُصَيّ مَا زَوَى اللهُ عَنْكُم ۞ بِهِ مِنْ فَخَارٍ لَا يُبَارَى وَسُؤْدُدِ

ويراد هو الذي خلقكم من نفس قصيّ، وجعل من جنسها زوجها عربية قرشية ليسكن إليها، فلما آتاهما ما طلبا من الولد الصالح السويّ جعلا له شركاء فيما
٢٠ آتاهما، حيث سميا أولادهما الأربعة بعبد مناف وعبد العزى وعبد قصيّ وعبد الدار،

Burada "ortak koştular" ifadesindeki zamir Kusay ve eşi ile onlardan sonra şirk konusunda onları takip eden soylarına işaret etmektedir. Bu, güzel bir yorum olup herhangi bir problem içermemektedir.

[1800] *Şurakâ*ʾ kelimesi *şirk*^en şeklinde de okunmuştur ki bu durumda bu kelimenin anlamı, *zevî şirk*^in (şirk sahipleri) olur -ki bunlar da 'ortaklar'dır- ya da *ahdesâ li'llâhi şirk*^en *fi'l-veled* (evlat konusunda Allah'a şirk koştular) şeklinde olur.

191. Bir şey yaratmamış, üstelik kendileri yaradılmış bulunan şeyleri mi ortak koşuyorlar?!

192. Ne bunlara bir yardımı dokunan ne de kendi kendilerine yardım edebilen şeyleri?!

193. Sizi doğru yola iletsinler diye bunlara dua etseniz size uymazlar... Bunlara ha dua etmişsiniz ha suskun kalmışsınız, sizin için aynıdır.

[1801] Müşriklerin, putlar hakkındaki inanışları, putlara ilâh demelerine binaen, وَهُمْ يُخْلَقُونَ ifadesinde, putlar bilgi [ve akıl] sahibi varlıklarmış gibi değerlendirilmişlerdir. Anlam, "Allah'ın yarattığı gibi herhangi bir şey yaratmaya kadir olmayan, aksine kendileri yaratılmış olan varlıkları mı Allah'a ortak koşuyorlar" şeklindedir; çünkü onları Allah yaratmıştır. Veya cansız olmaları hasebiyle herhangi bir şey derip çatmaya gücü yetmeyen, kendileri derilip çatılmış bulunan şeyleri [mi ortak koşuyorlar?!] Zira putları onlara kulluk edenler uydurmaktadır. Dolayısıyla putlar, kendilerine kulluk edenlerden daha âcizdir. "Ne bunlara bir yardımı dokunan" yani ne kendilerine kulluk edenlere bir yardımı dokunan "ne de kendi kendilerine yardım edebilen" yani başına gelenleri de def edemeyen, aksine başlarına gelecek şeyleri kendilerine kulluk edenlerin def ettiği, kullarının koruduğu "şeyleri [mi ortak koşuyorlar]?!"

[1802] "Onlara sizi doğru yola iletsinler diye dua etseniz," bu putlara sizi doğruya, hidayete sevketmeleri için dua etseniz, yani onlardan tıpkı Allah'tan talep ettiğiniz gibi hayır ve hidayet talep etseniz, sizin bu istek ve talebinize uymazlar; Allah'ın icabet ettiği gibi size icabet etmezler. Anlamın böyle olduğuna, "Doğru söylüyorsanız, haydi çağırın onları da size icabet etsinler!" [A'râf 7/194] âyeti de delâlet eder. "Bunlara ha dua etmişsiniz" ha dua etmeyip susmuşsunuz; her iki durumda da bunlarla felâh bulamazsınız. "Burada, fiil cümlesiyle *em samettüm* (ha susmuşsunuz) dense olmaz mıydı; neden fiil cümlesi yerine isim cümlesi [أم أنتم صامتون / ha suskun kalmışsınız] kullanılmış?" **dersen**

وجعل الضمير في {يُشْرِكُونَ} لهما ولأعقابهما الذين اقتدوا بهما في الشرك، وهذا تفسير حسن لا إشكال فيه.

[١٨٠٠] وقرئ «شركا»، أي ذوي شرك وهم الشركاء، أو أحدثا لله شركًا في الولد.

١٩١-﴿أَيُشْرِكُونَ مَا لا يَخْلُقُ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ﴾

٥ ١٩٢-﴿وَلا يَسْتَطِيعُونَ لَهُمْ نَصْرًا وَلا أَنْفُسَهُمْ يَنْصُرُونَ﴾

١٩٣-﴿وَإِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَى لا يَتَّبِعُوكُمْ سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ أَدَعَوْتُمُوهُمْ أَمْ أَنْتُمْ صَامِتُونَ﴾

[١٨٠١] أجريت الأصنام مجرى أولي العلم في قوله {وَهُمْ يُخْلَقُونَ} بناء على اعتقادهم فيها وتسميتهم إياها آلهة. والمعنى: أيشركون ما لا يقدر على خلق شيء ١٠ كما يخلق الله، وهم يخلقون، لأن الله عز وجل خالقهم. أو لا يقدر على اختلاق شيء، لأنه جماد، وهم يخلقون؛ لأن عبدتهم يختلقونهم، فهم أعجز من عبدتهم. {وَلَا يَسْتَطِيعُونَ لَهُمْ} لعبدتهم {نَصْرًا وَلَا أَنفُسَهُمْ يَنصُرُونَ} فيدفعون عنها ما يعتريها من الحوادث، بل عبدتهم هم الذي يدفعون عنهم ويحامون عليهم.

[١٨٠٢] {وَإِن تَدْعُوهُمْ} وإن تدعوا هذه الأصنام {إِلَى الْهُدَى}، أي إلى ١٥ ما هو هدى ورشاد، وإلى أن يهدوكم. والمعنى: وإن تطلبوا منهم كما تطلبون من الله الخير والهدى، لا يتبعوكم إلى مرادكم وطلبتكم، ولا يجيبوكم كما يجيبكم الله. ويدل عليه قوله {فادْعُوهُمْ فَلْيَسْتَجِيبُوا لَكُمْ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ} {سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ أَدَعَوْتُمُوهُمْ} أم صَمتُّم عن دعائهم، في أنه لا فلاح معهم. فإن قلت: هلا قيل: أم صَمتُّم؟ ولم وضعت الجملة الإسمية موضع الفعلية؟

şöyle derim: Çünkü “İnsanlara bir zarar dokunduğunda, tamamen Rablerine yönelerek, O’na yalvarırlar” [Rûm 30/33] âyetinde de ifade edildiği üzere Araplar, başları iyice sıkıştığında putlara değil, Allah’a dua ederlerdi. Diğer zamanlardaki daimi halleri ise dua etmeyip *suskun* kalmaktı. Bu yüzden onlara, “Putlara dua etseniz de, dua eder halinizle dua etmeyip suskun kaldığınız hal arasında bir fark olmaz” denilmiştir.

194. Allah’tan başka yalvardıklarınız kesinlikle sizin gibi birer kuldur. Doğru söylüyorsanız, haydi çağırın onları da size icabet etsinler!..

195. (Bu putların) ayakları mı var ki onlarla yürüyecekler? Elleri mi var ki onlarla tutacaklar? Gözleri mi var ki onlarla görecekler? Kulakları mı var ki onlarla işitecekler? “Şu ortaklarınızı çağırıp sonra hep birlikte bana tuzak kurun; göz de açtırmayın! (Göreceksiniz ki hiçbir işe yaramayacak)!..” de.

[1803] “Allah’tan başka yalvardıklarınız” yani ilâh diye isimlendirerek kulluk ettiğiniz -Allah’tan gayrı- varlıklar “sizin gibi birer kuldur.” Bu ifade onlarla alay mahiyetinde olup, “onlar en nihayetinde canlı ve akıl sahibi varlıklar olabilirler, fakat böyle olsalar bile yine de sizin gibi birer kuldurlar; aranızda bir üstünlük söz konusu değildir” demekte sonra da putların onlar gibi birer kul olduklarını da geçersiz kılarak “ayakları mı var ki onlarla yürüyecekler?!” demiştir. Bir görüşe göre “sizin gibi birer kuldur” ifadesi, “sizin gibi köledirler” anlamına gelir. Sa‘îd b. Cübeyr [v. 94/713] İnne’nin tahfifi ve *‘ibâdün* ifadesinin nasp edilmesiyle bu ifadeyi *ini’llezîne ted‘ûne min dûnillâhi ‘ibâden emsâleküm*şeklinde okumuştur. Bu okuyuşta olumsuzluk anlamı veren İn edatı, Mâ-i Hicaziyye[109] gibi amel etmiş olup, mâna şöyledir: Allah’tan gayrı dua ettikleriniz sizin gibi kullar bile değildirler [cansız olmak hasebiyle daha da aşağıdadırlar]. “De ki: Şu ortaklarınızı çağırın!” bana düşmanlıkta onların yardımını isteyin! “sonra” sizler ve ortak koştuklarınız “hep birlikte bana tuzak kurun; göz de açtırmayın” zira sizi umursamıyorum! Bunu ancak Allah’ın koruyacağından emin olan biri söyleyebilir. Nitekim Müşrikler onu ilahları ile korkutmuşlar; Allah da böyle cevap vermesini emretmiştir ki bu diyalog, tıpkı kavminin Hûd Peygamber’e “Söyleyebileceğimiz tek şey şu ki ilahlarımızdan biri seni fena çarpmış!” [Hûd 11/54] demesine; onun da “Ben Allah’ı şahit tutuyorum; siz de şahit olun ki, ben sizin O’na ortak koştuğunuz şeylerden uzağım! O halde, hep birlikte bana bir tuzak kurun; sonra mühlet de vermeyin!” [Hûd 11/55] şeklinde cevap vermesine benzemektedir.

---

109 *Leyse* gibi amel eden, yani haberini nasp eden Mâ.

قلت: لأنهم كانوا إذا حزبَهم أمر دعوا الله دون أصنامهم، كقوله {وإذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ} [الروم: ٣٣]، فكانت حالهم المستمرة أن يكونوا صامتين عن دعوتهم، فقيل: إن دعوتموهم لم تفترق الحال بين إحداثكم دعاءهم، وبين ما أنتم عليه من عادة صمتكم عن دعائهم.

١٩٤- ﴿إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ فَادْعُوهُمْ فَلْيَسْتَجِيبُوا لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

١٩٥- ﴿أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَيْدٍ يَبْطِشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا قُلِ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ كِيدُونِ فَلا تُنْظِرُونِ﴾

[١٨٠٣] {إِنَّ الذين تَدْعُونَ مِن دُونِ اللهِ} أي تعبدونهم وتسمونهم آلهة من دون الله {عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ}. وقوله {عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ} استهزاء بهم، أي قصارى أمرهم أن يكونوا أحياء عقلاء، فإن ثبت ذلك فهم عباد أمثالكم لا تفاضل بينكم.ثم أبطل أن يكونوا عبادًا أمثالهم فقال: {أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا}؟ وقيل: عباد أمثالكم، مملوكون أمثالكم. وقرأ سعيد بن جبير «إن الذين تدعون من دون الله عبادًا أمثالكم بتخفيف إن ونصب عبادًا أمثالَكم، والمعنى: ما الذين تدعون من دون الله عبادًا أمثالكم، على إعمال «إن» النافية عمل «ما» الحجازية. {قُلِ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ} واستعينوا بهم في عداوتي {ثُمَّ كِيدُونِ} جميعًا أنتم وشركاؤكم {فَلَا تُنظِرُونِ} فإني لا أبالي بكم، ولا يقول هذا إلا واثق بعصمة الله، وكانوا قد خوّفوه آلهتهم فأمر أن يخاطبهم بذلك، كما قال قوم هود له: {إِنْ نَقُولُ إِلَّاعتَرَاكَ بَعْضُ آلِهَتِنَا بِسُوءٍ} [هود: ٥٤] قال لهم: {إِنِّى بريء ممَّا تُشْرِكُونَ مِن دُونِهِ فَكِيدُونِى جَمِيعًا ثُمَّ لَا تُنظِرُونِ} [هود: ٥٥].

196. Çünkü benim velîm, bu kitabı indirmekte olan Allah'tır ve O, salihleri velî edinir.

197. O'ndan başka yalvardıklarınız ise size yardım edemezler; kendilerine bile bir yardımları dokunmaz!

[1804] "Benim velim" yani size karşı yardımcım, destekçim "bu kitabı indirmekte olan Allah'tır" yani bana kitabını vahyeden, beni risaleti ile izzetlendiren Allah'tır. "O, salihleri velî edinir;" O'nun âdeti, salih kullarını ve peygamberlerini desteklemek, onları yüzüstü bırakmamaktır.

198. Onları hidayete çağırsanız, işitmezler. Onları sana bakıyormuş gibi görürsün, oysa görmemektedirler...

[1805] يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ (sana bakıyormuş), yani adeta sana bakan kimselere benzerler çünkü putlarını, gözünü bir şeye dikmiş bakan bir insan sûretinde yaparlardı. "Oysa görmemektedirler" görülen şeyi idrak edememektedirler.

199. (Resûlüm!) Sen affı benimse, mârufu emret ve cahillerden yüz çevir.

[1806] *'Afv*, *cehd* (gayret, zorluk) kelimesinin zıttıdır, yani insanların fiil ve huylarından, davranışlarından kolay ve külfetsiz olanı al; insanlarla münakaşa etme, kendilerine zor ve ağır gelecek şeyleri onlardan isteme ki nefret edip uzaklaşmasınlar. Bu ifade, Peygamber (s.a.)'in "Kolaylaştırın, zorlaştırmayın." [*Buhârî,* "Cihâd ve Siyer", 3] ifadesine benzer. Şair de şöyle demiştir:

> [Hatun!] Bendeki iyi huyları al ki, daima sevgimi kazanasın
> Öfkelenip kabardığımda, konuşma benimle!

Bunun, *zekât*ın farz kılınmasından önce olduğu ve "sadaka olarak mallarının fazlasını ve *kolayca* verebildiklerini al" anlamında olduğu da söylenmiştir. Ancak *zekât* emri inzâl edilince Peygamber (s.a.)'e sadakaları gönüllü ya da gönülsüz, mutlaka tahsil etmesi emredilmiştir.

[1807] *el-'Urf,* güzel, uygun fiiller demektir. "Cahillerden yüz çevir" beyinsizlerle onların beyinsizliğini andırır şekilde karşılık verme; onlarla tartışma, onlara karşı olgun davran, seni üzecek davranışlarını görmezden gel. Söylendiğine göre bu âyet inzâl edildiği zaman Peygamber (s.a.) bunun ne anlama geldiğini Cebrâil'e sormuş, o da "Bilmiyorum, bir bilene sorayım." demiş; sonra döndüğü zaman "Ey Muhammed! Rabbin sana, seninle akrabalık bağını kopartanla irtibatı sürdürmeni, senden esirgeyene vermeni, sana zulmedeni affetmeni emretmekte." demiş. Ca'fer-i Sādık (r.a.)'ın [v. 148/765] "Allah Teâlâ peygamberine ahlakî erdem ve güzellikleri emretmektedir; Kur'ân'da, erdemleri bundan daha iyi toplayan bir âyet yoktur." dediği nakledilmiştir.

١٩٦-﴿إِنَّ وَلِيِّيَ اللهُ الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَابَ وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ﴾

١٩٧-﴿وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَكُمْ وَلا أَنْفُسَهُمْ يَنْصُرُونَ﴾

[١٨٠٤] {إِنَّ وَلِيِّيَ اللهُ}، أي ناصريّ عليكم الله {الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَابَ} الذي أوحى إليّ كتابه وأعزني برسالته {وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ} ومن عادته أن ينصر الصالحين من عباده وأنبيائه ولا يخذلهم.

١٩٨-﴿وَإِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَى لا يَسْمَعُوا وَتَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لا يُبْصِرُونَ﴾

[١٨٠٥] {يَنظُرُونَ إِلَيْكَ} يشبهون الناظرين إليك، لأنهم صوّروا أصنامهم بصورةِ مَن قَلب حدَقته إلى الشيء ينظر إليه {وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ}، وهم لا يدركون المرئيّ.

١٩٩-﴿خُذِ الْعَفْوَ وامُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾

[١٨٠٦] {الْعَفْوَ} ضد الجهد، أي خذ ما عفا لك من أفعال الناس وأخلاقهم وما أتى منهم، وتسهل من غير كلفة، ولا تُدَاقَّهم، ولا تطلب منهم الجهد وما يشق عليهم حتى لا ينفروا، كقوله ﷺ: "يسروا ولا تعسروا." قال:

خذِي الْعَفْوَ مِنّي تَسْتَدِيمِي مَوَدَّتِي ❁ وَلَا تَنْطِقِي فِي سَوْرَتِي حِينَ أَغْضَبُ

وقيل: خذ الفضل وما تسهل من صدقاتهم، وذلك قبل نزول آية الزكاة، فلما نزلت أمر أن يأخذهم بها طوعًا أو كرهًا.

[١٨٠٧] والعرف: المعروف والجميل من الأفعال {وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ} ولا تكافئ السفهاء بمثل سفههم، ولا تمارهم، واحلم عنهم، وأغض على ما يسوؤك منهم. وقيل: لما نزلت الآية سأل جبريلَ ما هذا؟ فقال: لا أدري، حتى أسأل العالم، ثم رجع فقال: «يا محمد» إن ربك أمرك أن تصل من قطعك، وتعطي من حرمك، وتعفو عمن ظلمك». وعن جعفر الصادق: أمر الله نبيه عليه الصلاة والسلام بمكارم الأخلاق، وليس في القرآن آية أجمع لمكارم الأخلاق منها.

200. Şeytanî bir dürtü seni bu konuda dürtüp aldatacak gibi olursa, hemen Allah'a sığın. Çünkü O gerçekten işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', 'Alîm).

[1808] "Şeytanî bir dürtü seni bu konuda dürtüp aldatacak gibi olursa" yani şeytandan bir dürtü seni vesvesesi ile sana emredilenin aksi bir şeye sevk edecek olursa "hemen Allah'a sığın" ve şeytana itaat etme. *en-Nezğ^u* ve *en-nesğ^u* dürtmek, iğnelemek anlamındadır. Sanki şeytan insanları ayartıp günahlara sevk ederken onları dürtmüş olmaktadır. Âyette 'dürtü'nün, dürten şeklinde [fâ'il olarak] ifade edilmiş olması, *cedde ciddühû* (gayreti gayrete geldi) ifadesindeki gibi bir kullanımdır. Rivayete göre [Sen affı benimse, mârufu emret ve cahillerden yüz çevir] âyet[i] inzâl edildiği zaman Peygamber (s.a.) "Ya Rabbi! Öfke varken bu nasıl mümkün olacak?" diye yakarmış; bunun üzerine "Şeytanî bir dürtü seni bu konuda dürtüp aldatacak gibi olursa, hemen Allah'a sığın." âyeti inzâl edilmiştir. Şeytanın dürtüsü ifadesi ile insanı öfke çarpması da kastedilmiş olabilir. Nitekim Hazret-i Ebû Bekr, "Benim öyle bir *'şeytan'*ım var ki beni çarpar / etkisi atına alır!" demiştir.

201. Sakınan kimselere şeytan tarafından bir tasa dokununca akıllarını başlarına alırlar; bir de bakarsın ki gerçeği görüvermişler.

202. Kardeşleri ise onları azgınlığa sürüklerler; sonra da ellerinden geleni artlarına bırakmazlar.

[1809] "Şeytandan bir tasa", yani şeytandan bir dokunuş, bir esinti. *Tayf* kelimesi[110] *tāfe bi-hi'l-hayâl^ü yatīfu tayf^en* (hayal onu alıp götürmüş) ifadesinden mastardır. Şair [Kâ'b b. Züheyr] şöyle demiştir:

> Hayaller nasıl da alıp götürmüş seni!

Ya da *-leyn* gibi- *tāfe - yatīfu*dan *fey'il* vezninde türemiş *tayyif*in hafifletilmiş halidir [*tayf*] veya *heyn* gibi *tāfe - yetūfu*dan türemiştir. *Tā'if* şeklinde de okunmuştur ki, iki ihtimal bunda da söz konusudur. Bu, şeytanın dürtmesi durumunda Allah'a sığınma gereğini ifade eden yukarıdaki âyetin tekit ve ikrarı; müttakîlerin âdetinin bu olduğunun, yani başlarına şeytandan en ufak bir vesvese geldiğinde böyle yaptıklarının beyanıdır. "Akıllarını başlarına alırlar" Allah'ın emir ve yasaklarını düşünürler; derhal doğru olan yolu görürler ve şeytanın verdiği vesveseyi def ederler, kendilerini ona tâbi kılmazlar. Şeytanların kardeşleri yani müttakî olmayanlar ise, şeytanlar tarafından azgınlığa sürüklenirler; şeytanlar onlara destek olur, güçlendirirler. *Yemuddûnehum* fiili *imdâd* kökünden *yümiddûnehüm* (imdatlarına gelirler) şeklinde;

110 Müfessir, طائفٌ değil, طيفٌ kıraatini esas almaktadır. / ed.

٢٠٠-﴿وَإِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللّهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٨٠٨] {وَإِمَّا يَنَزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيطانِ نَزْغٌ} وإما ينخسنّك منه نخس، بأن يحملك بوسوسته على خلاف ما أمرت به {فَاسْتَعِذْ بِاللّهِ} ولا تطعه. النزغ والنسغ: الغرز والنخس، كأنه ينخس الناس حين يغريهم على المعاصي. وجعل النزغ نازغًا، كما قيل جدّ جدّه. وروي أنها لما نزلت قال رسول الله ﷺ: كيف يا ربِّ والغضبُ؟ فنزل {وإمَّا يَنْزَغَنَّك مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ}. ويجوز أن يراد بنزغ الشيطان اعتراء الغضب، كقول أبي بكر رضي الله عنه: إنّ لي شيطانًا يعتريني.

٢٠١-﴿إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌمِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ﴾

٢٠٢-﴿وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الْغَيِّ ثُمَّ لا يُقْصِرُونَ﴾

[١٨٠٩] طَيفٌ مِنَ الشيطانِ، لمَّة منه؛ مصدر، من قولهم: طاف به الخيال يطيف طيفًا. قال:

أَنَّي أَلَمَّ بِكَ الْخَيَالُ يَطِيفُ ۞

أو هو تخفيف طيّف، فيعِل من طاف يطيف كلين؛ أو من طاف يطوف كهين. وقرئ «طائف»، وهو يحتمل الأمرين أيضًا. وهذا تأكيد وتقرير لما تقدم من وجوب الاستعاذة بالله عند نزغ الشيطان، وأنّ المتقين هذه عادتهم؛ إذا أصابهم أدنى نزغ من الشيطان وإلمام بوسوسته {تَذَكَّرُوا} ما أمر الله به ونهى عنه، فأبصروا السداد ودفعوا ما وسوس به إليهم ولم يتبعوه أنفسهم.وأما إخوان الشياطين الذين ليسوا بمتقين، فإن الشياطين يمدونهم في الغيّ، أي يكونون مددًا لهم فيه ويعضدونهم. وقرئ «يُمدّونهم» من الإِمداد.

ayrıca, "onlara yardım ederler" anlamında *yumâddûnehum* şeklinde okunmuştur. "Sonra da ellerinden geleni artlarına komazlar!" Onları yoldan çıkarma konusunda geri durmazlar, ısrar eder, geri dönmezler.

[1810] وإخوانهم يَمُدُّونَهُمْ (şeytanların kardeşleri ise, onları -şeytanlar- sürükler) ifadesi, haberin ait olmadığı yere gönderimde bulunması hususunda şairin şu sözüne benzemektedir:

Bir kavim ki atlar [binicileri] eyer kaşlarında sapasağlam gittiğinde…

İhvân (kardeşler) ile şeytanların kastedilmesi ve ona bitişik *hum* [-*i*] zamirinin "cahiller"e işaret etmesi de mümkündür ["Cahillerin şeytanları ise…" şeklinde]; bu durumda haber, ait olduğu yere gönderimde bulunmuş olur. İlk ihtimal daha uygundur; çünkü *ihvânuhum* (kardeşleri), müttakîlerin karşıtı olarak kullanılmıştır.

[1811] **Şayet** "Neden *şeytan* tekil olduğu halde, *ihvânuhum* (kardeşleri) kelimesinde zamir çoğul olarak kullanılmış?" **dersen şöyle derim:** Tıpkı "onların velileri *tâğut*tur" [Bakara 2/257] ifadesinde olduğu gibi, 'şeytan'la cins anlamı kastedilmiştir.

203. Bunlara bir âyet getirmediğin zaman, "Onu da uydurup kotaraydın ya?!" derler. De ki: Ben sadece Rabbimden bana vahyolunana uyarım. Bu (Kur'ân âyetleri), Rabbinizden gelen göz açıcı birtakım göstergelerdir; iman eden bir toplum için hidayet ve rahmettir.

[1812] *İctebe'ş-şey'e* ifadesi, *cebâhu li-nefsihî* (onu kendisi için topladı) anlamında olup, *ictema'ahû* (onu kendisine topladı) ifadesi gibi, ya da *cübiye ileyhi fe'ctebâhu* (onun için toplandı, o da onu aldı) anlamında olup, *cüliyet ileyhi'l-'arûsu fe'ctelâhâ* (gelin ona gönderildi, o da onu aldı) ifadesi gibidir. لَوْلا اجْتَبَيْتَها "onu kendiliğinden uydurup toplasaydın ya / kotarsaydın ya!" anlamındadır. Çünkü Müşrikler "Bu uydurulmuş bir yalandan başka bir şey değil!" [Sebe' 34/43] diyorlardı. İfade, "Onu, senden talep ettiğimiz şekilde Allah'tan inzâl edilmiş olarak alsaydın ya!" anlamında da olabilir. "De ki: Ben sadece Rabbimden bana vahyolunana uyarım;" ben âyet uyduran ya da mucize peşinde koşan biri değilim! "Bu" Kur'ân âyetleri, "Rabbinizden gelen göz açıcı birtakım göstergelerdir;" müminin körlükten sonra sayesinde basiret kazanacağı açık seçik kanıtlardır ya da akıllar için gösterge konumundadırlar.

204. Kur'ân okunduğu zaman susup onu dinleyin ki, size merhamet edilsin.

و«يُمادّونهم»، بمعنى يعاونونهم. {ثُمَّ لَا يُقْصِرُونَ} ثم لا يمسكون عن إغوائهم حتى يصروا ولا يرجعوا.

[١٨١٠] قوله {وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ} كقوله:

قَوْم إذَا الْخَيْلُ حَالُوا في كَوَاثِبِهَا ❁

٥ في أنّ الخبر جار علىغير ما هو له. ويجوز أن يراد بالإخوان الشياطين، ويرجع الضمير المتعلق به إلى الجاهلين، فيكون الخبر جاريًا على ما هو له. والأوّل أوجه، لأن {إِخْوَانُهُمْ} في مقابلة {الَّذِينَ اتَّقَوْا}.

[١٨١١] فإن قلت: لم جمع الضمير في إخوانهم والشيطان مفرد؟ قلت: المراد به الجنس، كقوله {أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ} [البقرة: ٢٥٧].

١٠ ٢٠٣-﴿وَإِذَا لَمْ تَأْتِهِمْ بِآيَةٍ قَالُوا لَوْلَا اجْتَبَيْتَهَا قُلْ إِنَّمَا أَتَّبِعُ مَا يُوحَى إِلَيَّ مِنْ رَبِّي هَذَا بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

[١٨١٢] اجتبى الشيء، بمعنى جباه لنفسه، أي جمعه، كقولك: اجتمعه، أو جبي إليه فاجتباه، أي أخذه، كقولك: جليت إليه العروس فاجتلاها، ومعنى {لَوْلَا اجْتَبَيْتَهَا} هلا اجتمعتها، افتعالا من عند نفسك؛ لأنهم كانوا يقولون: {إِنْ هَذَا

١٥ إِلَّا إِفْكٌ} [سبأ: ٤٣]. أو هلا أخذتها منزّلة عليك مقترحة؟ {قُلْ إِنَّمَا أَتَّبِعُ مَا يُوحَى إِلَيَّ مِنْ رَبِّى} ولست بمفتعل للآيات، أو لست بمقترح لها {هَذَا بَصَائِرُ} هذا القرآن بصائر {مِنْ رَبِّكُمْ} أي حجج بينة يعود المؤمنون بها بصراء بعد العمى، أو هو بمنزلة بصائر القلوب.

٢٠٤-﴿وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾

[1813] “Kur’ân okunduğu zaman susup onu dinleyin.” Bu ifadenin zahirinden namazda ve namaz dışında Kur’ân okunduğu zaman susup onu dinlemek gerektiği anlaşılmaktadır. Söylendiğine göre [ilk dönemde] namaz esnasında konuşuyorlardı; âyet bu yüzden nâzil oldu ve daha sonra namaz dışında, Kur’ân okunan herhangi bir mecliste bulunulduğu zaman susup onu dinlemek de sünnet oldu. İfadenin anlamının, “Peygamber Kur’ân’ı size nüzul esnasında okuduğunda onu dinleyiniz” şeklinde olduğu da söylenmiştir. “Onu dinleyin” ifadesinin, içindekilerle amel edin, onu aşmayın anlamında olduğu da söylenmiştir.

205. Sen Rabbini, sabah ve akşam vakitleri, içinden; endişeyle yalvarıp yakararak, sesini de fazla yükseltmeksizin zikret; gafillerden olma.

[1814] “Sen Rabbini içinden zikret” ifadesi Kur’ân okuma, dua, *sübhâna’l-lāh* ve *lâ ilâhe illâllāh* deme gibi tüm zikir çeşitlerini kapsayan genel bir ifadedir. “İçinden; endişeyle yalvarıp yakararak” yakarış ve korkuyla; “sesini de fazla yükseltmeksizin” yani açıkça duyulmayacak bir konuşmayla… Çünkü sessiz dua etmek daha ihlâslıdır ve tefekküre daha çok vesile olur.

[1815] “Sabah ve akşam vakitleri…” Çünkü bu vakitler faziletlidir. “Sabah akşam” ifadesi ile devamlılık da kastedilmiş olabilir. *el-Ğudüvv* (sabah) kelimesinin anlamı, sabah vakitleridir. *el-Âsāl* kelimesi *e’l-îsāl* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda, “yatsı vaktine girdi” anlamındaki *âsale* fiilinden türemiş olur ve *aksaran* (أقصر; yatsı vaktine girdi) ve *a‘teme* (أعتم; gecenin ilk vaktine girdi) fiillerine benzer. Bu [müfred] haliyle, *el-ğudüvv* kelimesi ile de uyumludur.

[1816] “Gafillerden” yani Allah’ı anmaktan uzak duran, bu konuda gaflet içinde olan kimselerden “olma.”

206. Çünkü Senin Rabbinin katındakiler, O’na kulluk etmekten yana asla büyüklenmezler; O’nu tenzih ve takdis ederler ve yalnızca O’na secde ederler.

[1817] “Senin Rabbinin katındakiler” yani melekler -Allah’ın *salâtı* üzerlerine olsun. -*‘İnde* (katında) kelimesi, Allah’ın [zatına değil] rahmet ve ihsanına yakınlık, yani makam yakınlığı anlamında olup, bu da meleklerin sırf Allah rızası için çokça taat sergilemesinden dolayıdır. “Yalnızca O’na secde ederler;” kulluğu O’na has kılarlar, başkasını ortak koşmazlar. Bu ifade, melekler dışındaki mükelleflere yönelik bir göndermedir.

[1818] Peygamber (s.a.)’in “Her kim A‘râf sûresini okursa Allah kıyamet günü onunla İblis arasında bir perde çeker; Âdem *Aleyhisselâm* da kıyamet günü ona şefaatçi olur.” buyurduğu nakledilmiştir.

[١٨١٣] {وَإِذَا قرئ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنصِتُوا} ظاهره وجوب الاستماع والإنصات وقت قراءة القرآن في صلاة وغير صلاة. وقيل: كانوا يتكلمون في الصلاة فنزلت، ثم صار سنة في غير الصلاة أن ينصت القوم إذا كانوا في مجلس يقرأ فيه القرآن. وقيل معناه: وإذا تلا عليكم الرسول القرآن عند نزوله فاستمعوا له. وقيل: ٥ معنى فاستمعوا له: فاعملوا بما فيه ولا تجاوزوه.

٢٠٥-﴿وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالآصَالِ وَلا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ﴾

[١٨١٤] {وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ} هو عام في الأذكار من قراءة القرآن والدعاء والتسبيح والتهليل وغير ذلك {تَضَرُّعًا وَخِيفَةً}، متضرعًا وخائفًا {وَدُونَ الْجَهْرِ} ومتكلمًا ١٠ كلامًا دون الجهر، لأنّ الإخفاء أدخل في الإخلاص وأقرب إلى حسن التفكر.

[١٨١٥] {بِالْغُدُوِّ وَالآصَالِ} لفضل هذين الوقتين؛ أو أراد الدوام. ومعنى {بِالْغُدُوِّ}: بأوقات الغدو، وهي الغدوات. وقرئ «والإيصال»، من آصل، إذا دخل في الأصيل، كأقصر وأعتم؛ وهو مطابق للغدوّ.

[١٨١٦] {وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ} من الذين يغفلون عن ذكر الله ويلهون عنه.

١٥ ٢٠٦-﴿إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ لا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيُسَبِّحُونَهُ وَلَهُ يَسْجُدُونَ﴾

[١٨١٧] {إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ} هم الملائكة صلوات الله عليهم. ومعنى {عِندَ} دنوّ الزلفة، والقرب من رحمة الله تعالى وفضله، لتوفرهم على طاعته وابتغاء مرضاته. {وَلَهُ يَسْجُدُونَ} ويختصونه بالعبادة لا يشركون به غيره، وهو تعريض بمن سواهم من المكلفين.

[١٨١٨] عن رسول الله ﷺ: «من قرأ سورة الأعراف جعل الله يوم القيامة بينه وبين ٢٠ إبليس سترًا، وكان آدم شفيعًا له يوم القيامة».

ENFÂL SÛRESİ

Medîne'de indirilmiş olup, 76 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. (Resûlüm!) Ganimetler hakkında senden bilgi istiyorlar. De ki: Ganimetler Allah ve Resûlünündür. O halde, müminseniz, Allah'tan sakınıp aranızı düzeltin; Allah ve Resûlüne itaat edin.

2. Müminler ancak o kimselerdir ki Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir, Allah'ın âyetleri kendilerine okunduğu zaman, bu, imanlarını artırır ve yalnızca Rablerine güvenip dayanırlar.

3. Namazı dosdoğru kılarlar ve kendilerine Bizim nasip ettiğimiz şeylerden infak ederler.

4. Bunlardır işte gerçek müminler... Rablerinin katında dereceler, mağfiret ve değerli bir nasiptir bunların hakkı.

[1819] *Nefel* ganimet anlamındadır; çünkü Allah'ın lütuf ve ihsanıdır. Lebîd [v. 40/660] şöyle demiştir:

> En hayırlı ganimet Allah korkusudur.

Nefel gazilere *tenfîl* edilen, yani ganimet payları dışında verilen şeylerdir. Bu da, savaştaki sıkıntılara karşı teşvik olsun diye komutanın "Her kim birini öldürürse, üzerinde bulunanlar onun olacak!" demesi ya da gönderdiği bir *seriye*ye (yani akıncı grubuna) "Elde ettiklerinizin hepsi veya yarısı ya da dörtte biri sizin olacak!" demesidir. Bu bağış ganimetlerdeki beşe bölme hükmündeki gibi taksim edilmez. Ayrıca komutanın ettiği vaadi yerine getirmesi gerekir. Şâfi'î *Rahimehu'llāh*'ın [v. 204/820] iki görüşünden birine göre ise bu, zorunlu değildir.

[1820] Bedir savaşındaki ganimetler ve taksimiyle ilgili Müslümanlar arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Bunun üzerine, bunların nasıl taksim edileceğini, taksim konusunda hükmü kimin vereceğini, ayrıca, Muhacirlere mi yoksa Ensār'a mı ya da her ikisine birden mi verileceğini Peygamber (s.a.)'e sordular. Bunun üzerine ona şöyle buyruldu: Onlara de ki: ganimetler Peygamber (s.a.)'e aittir ve hükmü verecek olan sadece odur; ganimetler hakkında dilediği hükmü verir; onun dışında hiç kimsenin ganimetler hakkında bir hükmü yoktur.

سورة الأنفال

مدنية وهي خمس وسبعون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الأَنْفَالِ قُلِ الأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ ٥

٢-﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾

٣-﴿الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾

٤-﴿أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَمَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ﴾

١٠ [١٨١٩] النفَل: الغنيمة، لأنها من فضل الله تعالى وعطائه. قال لبيد:

إِنَّ تَقْوَى رَبِّنَا خَيْرُ نَفَلْ

والنفل ما يُنَفَّلُه الغازي، أي يعطاه زائدًا على سهمه من المغنم، وهو أن يقول الإمام تحريضًا على البلاء في الحرب: من قتل قتيلًا فله سلبه. أو قال لسرية: ما أصبتم فهو لكم، أو فلكم نصفه أو ربعه. ولا يخمس النفل، ويلزم الإمام الوفاء بما وعد منه.

١٥ وعند الشافعي رحمه الله في أحد قوليه: لا يلزم.

[١٨٢٠] ولقد وقع الاختلاف بين المسلمين في غنائم بدر، وفي قسمتها، فسألوا رسول الله ﷺ كيف تقسم، ولمن الحكم في قسمتها؟ أللمهاجرين أم للأنصار؟ أم لهم جميعًا؟ فقيل له: قل لهم: هي لرسول الله ﷺ، وهو الحاكم فيها خاصة يحكم فيها ما يشاء، ليس لأحد غيره فيها حكم.

[1821] Şu da söylenmiştir: Peygamber (s.a.) "Bu gün, kim -belâlara göğüs gerip- bir şey ele geçirirse, onun olacak!" diye şart koştu. Bunun üzerine gençler hızlıca atıldılar ve 70 kişiyi öldürüp, 70'ini de esir ettiler. Allah Teâlâ zaferi müyesser kılınca, anlaşmazlığa düşüp, çekiştiler. Gençler "Savaşanlar bizdik!" derken, sancaklarda bulunan yaşlı ve önemli kimseler de "Size destekçi olan ve hezimete uğramanız durumunda katılacak olduğunuz grup da bizdik!" dediler [*Ebû Dâvûd*, "Cihâd", 144]. Sonra da Peygamber (s.a.)'e "Ganimet az, insanlar çok; eğer kendilerine vaat ettiklerini onlara verirsen, arkadaşlarını mahrum bırakmış olursun" dediler. İşte bunun üzerine bu âyetler nâzil oldu.

[1822] Sa'd b. Ebî Vakkās (r.a.)'ın [v. 55/675] şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bedir günü kardeşim Umeyr öldürüldü ve ben de ona bedel Sa'îd b. el-'Âs'ı öldürüp kılıcını aldım. Kılıç hoşuma gitti. Kılıcı Peygamber (s.a.)'e getirip "Onlardan birini öldürünce Allah gönlümü rahatlatmış oldu; bu kılıcı bana verseniz." dedim. Peygamber (s.a.) "Bu konuda ne benim ne de senin bir yetkin bulunmakta; kılıcı alınan ganimetlere koy!" dedi. Ben de bıraktım, ama gönlümde kardeşimin ölümünden ve elde ettiğim şeyin alınmasından dolayı Allah'tan başkasının bilemeyeceği bir rahatsızlık vardı. Çok geçmemişti ki Peygamber (s.a.), Enfâl sûresi inzâl edildiği halde bana geldi ve şöyle dedi: "Ey Sa'd! Benden, yetkim olmadığı bir zamanda, kılıcı istemiştin. Artık yetki bana verildi; git ve kılıcı al." [*Ahmed b. Hanbel*, I, 181]

[1823] 'Ubâde b. es-Sāmit (r.a.)'ın [v. 34/654] da şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bu âyetler, ganimet konusunda anlaşmazlığa düşüp, kötü bir tutum sergilediğimizde biz Bedir ashâbı hakkında nâzil oldu. Allah onu elimizden aldı ve Resûlullah'ın yetkisine verdi. O da Müslümanlar arasında eşit bir şekilde taksim etti. Bu olayda, Allah'tan sakınma, Resûlüne boyun eğme ve araların düzeltilmesi [hikmeti] vardı. [*Ahmed b. Hanbel*, V, 322]

[1824] Ebû Hanife [v. 123/741] [يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ âyetini], Hemze'yi düşürüp, harekesini Lâm'a vererek ve *'an* harfinin Nûn'unu da Lâm'a idğâm ederek يَسْأَلُونَكَ عَلَّنْفَالِ şeklinde okumuştur. İbn Mes'ûd (r.a.) [v. 32/653] ise "Gençler senden, onlara vaat ettiğin ganimetleri istiyorlar." anlamında يَسْأَلُونَكَ الْأَنْفَالَ şeklinde okumaktadır.

[١٨٢١] وقيل: شرط لمن كان له بلاء في ذلك اليوم أن ينفله، فتسارع شبانهم حتى قتلوا سبعين وأسروا سبعين، فلما يسر الله لهم الفتح اختلفوا فيما بينهم وتنازعوا، فقال الشبان: نحن المقاتلون، وقال الشيوخ والوجوه الذين كانوا عند الرايات: كنا ردءًا لكم وفئة تنحازون إليها إن انهزمتم. وقالوا لرسول الله ﷺ: المغنم قليل والناس ٥ كثير؛ وإن تعط هؤلاء ما شرطت لهم حرمت أصحابك، فنزلت.

[١٨٢٢] وعن سعد بن أبي وقاص: قتل أخي عمير يوم بدر، فقتلت به سعيد بن العاص وأخذت سيفه فأعجبني، فجئت به إلى رسول الله صلى الله تعالى عليه وعلى آله وسلم فقلت: إنّ الله قد شفى صدري من المشركين، فهب لي هذا السيف، فقال: ليس هذا لي ولا لك، اطرحه في القَبَضِ، فطرحته وبي ما لا يعلمه إلا الله تعالى من ١٠ قتل أخي وأخذ سلبي، فما جاوزت إلا قليلًا حتى جاءني رسول الله صلى الله تعالى عليه وآله وسلم وقد أنزلت سورة الأنفال، فقال: يا سعد، إنك سألتني السيف وليس لي، وإنه قد صار لي فاذهب فخذه.

[١٨٢٣] وعن عبادة بن الصامت: نزلت فينا -معشرَ أصحاب بدر- حين اختلفنا في النفل وساءت فيه أخلاقنا، فنزعه الله من أيدينا فجعله لرسول الله صلى الله تعالى ١٥ عليه وآله وسلم، فقسمه بين المسلمين على السواء، وكان في ذلك تقوى الله وطاعة رسوله وإصلاح ذات البين.

[١٨٢٤] وقرأ ابن محيصن «يسألونك علَّنْفال» بحذف الهمزة وإلقاء حركتها على اللام، وإدغام نون عن في اللام. وقرأ ابن مسعود «يسألونك الأنفالَ»، أي يسألك الشبانُ ما شرطت لهم من الأنفال.

[1825] **Şayet** "De ki: Ganimetler Allah ve Resûlünündür' ifadesinde, *Allah* ve *rasûl* kelimelerinin bir arada anılmasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim**: "Bunun anlamı, ganimetlerin hükmünün tamamen Allah ve Resûlüne ait olmasıdır. O, hikmetinin gerektirdiği şekilde taksim edilmesini emreder; Resûlü de ganimet hususunda Allah'ın emrine uyar. Yoksa ganimetin taksimi konusu kimsenin görüşüne bırakılmamıştır." Allah'ın hikmetinin gerektirdiği ve Resûlüne de emrettiği bu hükmüyle; kendilerine *nefel* verileceğine dair söz verilmiş savaşçıların sancaklarda bulunan yaşlılara yardım etmeleri, elde ettiklerini onlarla eşit paylaşmaları, kendilerine söz verileni onlardan esirgememeleri istenmiştir. Çünkü aksini yapmaları durumunda Müslümanlar arasında bulunan sevgi ve hoşgörünün zedelenmesinden emin olunamazdı.

[1826] "O halde" antlaşmazlık ve çekişme konusunda "Allah'tan sakınıp" Allah için bir ve kardeş olun "aranızı düzeltin" Allah'ın sizi rızıklandırıp ikram ettiği şeylerde eşit davranıp yardımlaşın. Atā b. Ebû Rabâh'ın [v. 115/713] şöyle dediği nakledilmiştir: Aralarının düzeltilmesi şöyle oldu: Peygamber (s.a.) onları çağırıp "Ganimetlerinizi adaletle taksim edin." dedi. Onlar da "Yedik ve harcadık." deyince; "Birbirinize iade edi[p helâlleşi]n." buyurdu.

[1827] **Şayet** "ذَاتَ بَيْنِكُمْ "aranızı" sözünün mahiyeti nedir?" **dersen şöyle derim:** Aranızdaki durumları, yani aranızda bulunan halleri düzeltin, demektir. Bu da aranızda ülfet, muhabbet ve ittifak olması için çalışın, anlamına gelir. Tıpkı بِذَاتِ الصُّدُورِ [Âl-i İmrân 3/119] âyetinde olduğu gibi ki, "gönüllerde gizlenen" demektir. Hallere, kişilerin *ara*sıyla ilgili olduğundan *zâtü'l-beyn* (ara sahibi) denildi. Nitekim Araplar *ıskınî zâ inâ'ik* (Bana kabından içir) derler ve bununla kabın içerisindeki suyu kastederler.

[1828] Allah Teâlâ *takvâ*yı, arayı düzeltmeyi ve Allah ve Resûlüne itaati, imanın olmazsa olmazlarından ve gereklerinden kılmış; böylece imanın kemalinin bunları sağlamaya bağlı olduğunu kullarına öğretmiştir. "Müminseniz" ifadesi, imanı kâmil olan kimselerseniz, demektir. "Müminler ancak o kimselerdir ki" sözünde bulunan Lâm-ı ta'rîf bunlara işaret etmektedir. Yani "Şunlar, şunlar imanı kâmil kimselerin vasıflarındandır…" Bunun delili "Bunlardır işte gerçek müminler..." sözüdür.

[١٨٢٥] فإن قلت: ما معنى الجمع بين ذكر الله والرسول في قوله {قُلِ الأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ}؟ قلت: معناه أنّ حكمها مختص بالله ورسوله، يأمر الله بقسمتها على ما تقتضيه حكمته ويمتثل الرسول أمر الله فيها، وليس الأمر في قسمتها مفوّضًا إلى رأي أحد. والمراد: أنّ الذي اقتضته حكمة الله وأمر به رسوله أن يواسي المقاتِلةُ المشروطُ لهم التنفيل الشيوخَ الذين كانوا عند الرايات، فيقاسموهم على السوية ولا يستأثروا بما شرط لهم، فإنهم إن فعلوا لم يؤمن أن يقدح ذلك فيما بين المسلمين من التحاب والتصافي.

[١٨٢٦] {فَاتَّقُوا اللَّهَ} في الاختلاف والتخاصم، وكونوا متحدين متآخين في الله {وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بِيْنِكُمْ} وتآسوا وتساعدوا فيما رزقكم الله وتفضل به عليكم. وعن عطاء: كان الإصلاح بينهم أن دعاهم وقال: اقسموا غنائمكم بالعدل، فقالوا: قد أكلنا وأنفقنا، فقال: ليردّ بعضكم على بعض.

[١٨٢٧] فإن قلت: ما حقيقة قوله {ذَاتَ بَيْنِكُمْ}؟ قلت: أحوال بينكم، يعني ما بينكم من الأحوال، حتى تكون أحوال ألفة ومحبة واتفاق، كقوله {بِذَاتِ الصُّدُورِ} [آل عمران: ١٩٩] وهي مضمراتها. لما كانت الأحوال ملابسة للبين قيل لها: ذات البين، كقولهم: اسقني ذا إنائِك، يريدون ما في الإناء من الشراب.

[١٨٢٨] وقد جعل التقوى وإصلاح ذات البين وطاعة الله ورسوله من لوازم الإيمان وموجباته، ليعلمهم أنّ كمال الإيمان موقوف على التوفر عليها. ومعنى قوله {إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ}: إن كنتم كاملي الإيمان.واللام في قوله {إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ} إشارة إليهم، أي إنما الكاملو الإيمان من صفتهم كيت وكيت. والدليل عليه قوله {أُولئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا}.

[1829] "Kalpleri ürperir" yani korkar. Ümmü Derdâ'dan nakledildiğine göre o, "Kalpteki *vecel* hurma dallarının yanması gibidir. Sen kalbinde bir ürperti hissediyor musun?" [demiş. Râvî] "Evet" deyince, "Allah'a dua et, zira dua o ürpertiyi giderir." demiş. Âyette kastedilen şudur: Kalpleri, Allah'a olan tazimlerinden, O'nun celâline ve saltanatının yüceliğine, isyankârları yakalayıp cezalandırması karşısında duydukları heybetten dolayı Allah anıldığı zaman korkar. Buradaki *zikir* ile ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللهِ (sonra, Allah'ın öğüdüne karşı derileri ve kalpleri yumuşar. [Zümer 39/23]) âyetinde geçen zikir farklıdır. Buradaki [Zümer 23'deki] zikir, Allah'ın şefkatini, rahmet ve sevabını hatırlamaktır. Denmiştir ki: Bir adam zulmettiğinde ya da bir kötülük işlemeye yeltendiğinde kendisine "Allah'tan kork!" denilir ve o da bırakırdı. وَجَلَتْ şeklinde Cîm'in fethasıyla da okunmuştur. Bu, وَبِقَ'nın وَبَقَ şeklinde okunması gibi bir lehçedir. İbn Mes'ûd kıraatinde, [وَجِلَتْ değil] فَرِقَتْ şeklindedir.

[1830] "Bu, imanlarını artırır" gönüllerindeki huzur ve yakin artar. Çünkü delillerin tezâhürü, delil getirilen şeyi daha çok güçlendirip, onu daha kalıcı kılar. Bununla birlikte, [iman artışı] amel artışına da yorulmuştur. Ebû Hureyre'den [v. 58/678] şu hadis rivayet edilmiştir: "İman yetmiş küsur şubedir. En yücesi Allah'tan başka ilâh olmadığına tanıklık etmek, en altta olanı ise yoldan eziyet veren şeyleri kaldırmaktır. Hayâ da imandan bir şubedir." [*Müslim,* "Îmân", 12]. Ömer b. Abdul'aziz'in [v. 101/720] de şöyle dediği nakledilmiştir: "İmanın sünnetleri, farzları ve hükümleri vardır. Kim bunları tamamlarsa imanını tamamlamıştır. Bunları tamamlamayan ise imanını tamamlamamış olur."

[1831] "Ve yalnızca Rablerine güvenip dayanırlar;" işlerini Rablerinden başkasına havale etmez; O'ndan başkasından korkmazlar, başkasından ummazlar. Allah, kalp amelleri olan haşyet, ihlas ve tevekkül ile uzuvların amelleri olan namaz ve sadakayı bir arada zikretmektedir. حَقًّا (gerçek) kelimesi gizli bir mastarın sıfatıdır; أولئك هم المؤمنون إيمانا حقا (Bunlardır işte *gerçek bir imanla* iman edenler). Ya da kelime, أولئك هم المؤمنون cümlesini pekiştirici bir mastardır. Şöyle demen gibi: هو عبد الله حقا (O Abdullah, gerçekten.) Bir adamın Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh*'a [v. 110/728] "Sen mümin misin?" diye sorduğu, onun da şöyle cevap verdiği rivayet edilmiştir: "İman ikidir; şayet sen bana Allah'a, meleklerine, kitaplarına, resûllerine, âhiret gününe, cennete, cehenneme, yeniden diriliş ve hesaba imanı soruyorsan, evet müminim. Ama sen bana إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ (Müminler ancak o kimselerdir ki) âyetini soruyorsan, vallahi onlardan mıyım; değil miyim, bilmiyorum!" Sevrî'nin [v. 95/715] şöyle dediği rivayet edilmiştir:

[١٨٢٩] {وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ} فزعت. وعن أمّ الدرداء: الوجل في القلب كاحتراق السَّعَفة، أما تجد له قشعريرة؟ قال: بلى، قالت: فادع الله، فإنّ الدعاء يذهبه. يعني فزعت لذكره استعظامًا له، وتهيبًا من جلاله وعزّة سلطانه وبطشه بالعصاة وعقابه. وهذا الذكر خلاف الذكر في قوله {ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إلى ذِكْرِ الله} [الزمر: ٢٣]، لأن ذلك ذكر رحمته ورأفته وثوابه. وقيل: هو الرجل يريد أن يظلم أو يهم بمعصية فيقال له: اتق الله فينزع. وقرئ «وجلت»، بالفتح، وهي لغة نحو «وبق» في «وبق». وفي قراءة عبد الله «فَرِقَتْ».

[١٨٣٠] {زَادَتْهُمْ إيمانًا} ازدادوا بها يقينًا وطمأنينة في نفس، لأن تظاهر الأدلة أقوى للمدلول عليه وأثبت لقدمه، وقد حمل على زيادة العمل. وعن أبي هريرة رضي الله عنه: "الإيمان سبع وسبعون شعبة، أعلاها: شهادة أن لا إله إلا الله، وأدناها: إماطة الأذى عن الطريق، والحياء شعبة من الإيمان." وعن عمر بن العزيز رضي الله عنه: إن للإيمان سننًا وفرائض وشرائع، فمن استكملها استكمل الإيمان، ومن لم يستكملها لم يستكمل الإيمان.

[١٨٣١] {وعلى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ} ولا يفوّضون أمورهم إلى غير ربهم، لا يخشون ولا يرجون إلا إياه. جمع بين أعمال القلوب من الخشية والإخلاص والتوكل، وبين أعمال الجوارح من الصلاة والصدقة.{حَقًّا} صفة للمصدر المحذوف، أي أولئك هم المؤمنون إيمانًا حقًا. أو هو مصدر مؤكد للجملة التي هي {أُولئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ}. كقولك: هو عبد الله حقًّا، أي حق ذلك حقًا. وعن الحسن أنّ رجلًا سأله: أمؤمن أنت؟ قال: الإيمان إيمانان؛ فإن كنت تسألني عن الإيمان بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر والجنة والنار والبعث والحساب، فأنا مؤمن. وإن كنت تسألني عن قوله {إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ} فوالله لا أدري أمنهم أنا أم لا. وعن الثوري:

"Kim Allah'a gerçekten iman ettiğini ileri sürdüğü halde cennetlik olduğuna şahitlik etmezse âyetin *yarısına* iman etmiş olur." Bunu zorunlu görmekte, bir tür çıkarsama yapmaktadır. Yani kişi, gerçek müminlerin mükâfatını alacağını nasıl kesin olarak söyleyemiyorsa gerçek mümin olduğunu da kesin olarak söylememelidir. [*Allah dilerse* müminim diyerek] imanda istisna yapanlar, Sevrî'nin bu görüşüne dayanmaktadırlar. Ebû Hanife (r.a.) [v. 150/767] ise imanda istisna getirmeyenlerdendir. Anlatıldığına göre Katâde'ye [v. 118/735] "İmanında neden istisna yapıyorsun?" diye sormuş; "'O'dur yargılanma günü günahımı bağışlayacağını *umduğum* Zât da.' [Şu'arâ 26/82] sözünde İbrâhim *Aleyhisselâm*'a uymak için" deyince; "Ona 'Yoksa iman etmiyor musun?' demişti. '*Elbette*...' dedi." [Bakara 2/260] sözünde de uysan ya [İbrâhim *Aleyhisselâm*'a]!" demiş.

[1832] "Dereceler" yani şeref, ikram, yüce mertebe, "mağfiret" yani kötülüklerinin dikkate alınmaması; "değerli bir nasip" ise cennet nimetleridir. Yani onlara tazim kabilinden olarak güzel ve sürekli menfaatler söz konusu olup, *sevab*ın anlamı da budur.

5. Biliyorsun; müminlerden bir zümre bundan hiç hoşlanmamış olmasına rağmen, Rabbin seni hak uğruna evinden çıkarmıştı.

[1833] كَما أَخْرَجَكَ رَبُّكَ [Rabbin seni çıkarmıştı] ifadesinde iki vecih vardır: Birincisi, Kâf'ın hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olarak merfû' yapılması ki takdiri şöyledir: هذه الحال كحال إخراجك [Bu durum seni çıkarttığı duruma benzer], yani ganimet dağıtımı konusunda gazilerde gördüğün hoşnutsuzluk durumu, savaşa çıkmandan hoşnutsuz oluşlarına benzer. İkincisi ise "Ganimetler Allah ve Resûlünündür" [Enfâl 8/1] âyetinde takdir edilen gizli اِسْتَقَرَّتْ fiilinin masdarının sıfatı olarak nasbedilmesidir. Yani "ganimetlerin hükmü, onlar hoşnut olmasa da, Allah ve Resûlü için karar kılmış; sabit olmuştur. Tıpkı seni evinden çıkarmasında, onlar hoşnut olmasa da sabit olduğu gibi."

[1834] "Evinden" yani Medine'deki evinden ya da bizzat Medine'den. Çünkü orası Peygamber (s.a.)'in hicret edip yurt edindiği yerdir; Medine'nin Peygamber (s.a.)'e özel zikredilmesi, evin sahiplerine özgü olması gibidir.

[1835] "Hak uğruna" yani hikmet ve sapmaz bir doğru içeren bir çıkarma, anlamındadır. "Müminlerden bir zümre bundan hiç hoşlanmamış olmasına rağmen" cümlesi hal konumunda bulunmaktadır. "Onlar hoşlanmadığı halde seni çıkardı" anlamındadır. Şöyle ki; Kureyş kervanı büyük bir ticarî malla, içlerinde Ebû Süfyân [v. 31/652], Amr b. Âs [v. 43/664] ve Amr b. Hişâm'ın [v. 2/624][111] da bulunduğu kırk kişilik bir süvari ile Suriye civarından yola koyuldular.

111 Bu zât, bildiğimiz Ebu Cehil olup, kervancılar arasında değil, Mekke'de bulunuyordu. Kervanı kurtarmak ve Müslümanlara ders vermek (!) için yola çıkan 1000 kişilik Müşrik ordusunu o organize etmişti; komutanı da o idi. / ed.

من زعم أنه مؤمن بالله حقًّا، ثم لم يشهد أنه من أهل الجنة، فقد آمن بنصف الآية. وهذا إلزام منه، يعني كما لا يقطع بأنه من أهل ثواب المؤمنين حقًّا، فلا يقطع بأنه مؤمن حقًّا، وبهذا تعلق من يستثني في الإيمان. وكان أبو حنيفة رضي الله عنه ممن لا يستثني فيه. وحكي عنه أنه قال لقتادة: لم تستثنى في إيمانك؟ قال: اتباعًا لإبراهيم ٥ عليه السلام في قوله {والذي أَطْمَعُ أَن يَغْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدينِ} [الشعراء: ٨٢] فقال له: هلا اقتديت به في قوله {أَوَلَمْ تُؤْمِن قَالَ بلى} [البقرة: ٢٦٠].

[١٨٣٢] {درجات} شرف وكرامة وعلو منزلة {وَمَغْفِرَةٌ} وتجاوز لسيئاتهم {وَرِزْقٌ كَرِيمٌ} نعيم الجنة، يعني لهم منافع حسنة دائمة على سبيل التعظيم، وهذا معنى الثواب.

١٠ ٥-﴿كَمَا أَخرَجَك رَبُّك مِنْ بَيْتِك بِالْحَقّ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ﴾

[١٨٣٣] {كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ} فيه وجهان؛ أحدهما أن يرتفع محل الكاف على أنه خبر مبتدإ محذوف تقديره. هذه الحال كحال إخراجك، يعني أنّ حالهم في كراهة ما رأيت من تنفل الغزاة مثل حالهم في كراهة خروجك للحرب. والثاني: أن ينتصب على أنه صفة مصدر الفعل المقدّر في قوله {الأنفالُلِلَّهِ وَالرَّسُولِ} [الأنفال: ١]، أي ١٥ الأنفال استقرت لله والرسول، وثبتت مع كراهتهم ثباتًا مثل ثبات إخراج ربك إياك من بيتك وهم كارهون.

[١٨٣٤] و{مِنْ بَيْتِكَ} يريد بيته بالمدينة، أو المدينة نفسها، لأنها مهاجَره ومسكنه، فهي في اختصاصها به كاختصاص البيت بساكنه.

[١٨٣٥] {بِالْحَقِّ}، أي إخراجًا ملتبسًا بالحكمة والصواب الذي لا محيد ٢٠ عنه {وَإِنَّ فَرِيقًا مّنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ} في موضع الحال، أي أخرجك في حال كراهتهم. وذلك: أن عير قريش أقبلت من الشام فيها تجارة عظيمة معها أربعون راكبًا، منهم أبو سفيان وعمرو بن العاص وعمرو بن هشام،

Cebrâil durumu Peygamber (s.a.)'e, o da Müslümanlara haber verdi. Kervandaki malların çokluğu ve topluluğun az olması sebebiyle kervanı karşılamak istediler. Yola çıktıklarında Mekkelilere Müslümanların kervanı karşılamak için çıktıkları haberi ulaştı. Ebû Cehil Kâbe'nin üzerine çıkıp "Ey Mekkeliler! Yetişin! Yetişin! Binmesi zor mu, kolay mı diye bakmadan bineklerinizi alıp gelin! Kervanınız tehlikede! Mallarınız tehlikede!.. Muhammed onu bir eline geçirirse, daha da iflâh olmazsınız!" dedi. [Peygamber (s.a.)'in amcası] Abbâs b. Abdulmuttalib'in kızkardeşi de bir rüya görmüştü. Bunu kardeşine anlattı: "İlginç bir rüya gördüm; sanki gökten bir melek indi ve dağdan bir kaya alıp yuvarladı. Mekke'deki tüm evlere o kayadan bir taş isabet etti." Abbâs bunu [Kureyş'e] nakletince, Ebû Cehil, "Erkekleri peygamberlik tasladığı yetmiyormuş gibi kadınları da kehanette bulunmaya başladı!.." dedi. Ardından Ebû Cehil Mekke'nin tüm ileri gelenleriyle yola çıktı. "Ne kervanda ne de orduda!"[112] deyiminde geçen 'ordu' (نفير) kelimesi işte bunları ifade etmektedir. Ebû Cehil'e "Kervan sahil yolunu tutup kurtuldu; insanları Mekke'ye geri götür." denildi ise de o şöyle cevap verdi: "Vallahi olmaz! Bedir'de deve kesip, şarap içip, çalgı çalıp karı oynatmadıkça dönmeyeceğiz! Bütün Araplar Muhammed'in kervanımızı ele geçiremediğini; onun nasıl *anasını ağlattığımızı*[113] kulaktan kulağa işitecek [görecek]!" Sonra da onları Bedir'e götürdü. -Bedir, Arapların senede bir kez panayır yapmak için toplandıkları bir su kaynağıdır.- Cebrâil *Aleyhisselâm* geldi ve Peygamber (s.a.)'e "Ya Muhammed! Allah size iki topluluktan birini vaat ediyor; ya kervan ya da Kureyş" dedi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) ashâbıyla istişare yaptı ve "Ne dersiniz? Ordu bütün donanımıyla Mekke'den çıkmış durumda. Kervanı mı istersiniz yoksa orduyu mu?" dedi. Ashâbdan bazıları, "Kervan, düşmanla karşılaşmaktan daha iyidir bizim için." dediler. Peygamber (s.a.)'in yüzünün rengi değişti ve sözlerini yineledi: "Kervan sahil tarafına gitti. Ebû Cehil ise buraya yönelmiş durumda!" Onlar, "Sen kervana bak; boş ver düşmanı!" dediler. Peygamber (s.a.)'in kızması üzerine Ebû Bekr ve Ömer (r.anhumâ) ayağa kalktılar ve güzel şeyler söylediler. Sonra Sa'd b. Ubâde (r.a.) [v. 14/635?] kalktı ve şöyle dedi: "İyi düşün, kararını kesinleştir ve uygula [Arkandayız]! Vallahi! Bizi Aden'e götürsen geride Ensār'dan hiç kimse kalmaz." Sonra Mikdâd b. 'Amr [v. 33/7653] şunları söyledi: "Ya Resûlallah! Allah'ın sana emrettiğini yap. Çünkü biz nereye gitmek istersen seninleyiz.

---

112 لا في العير ولا في النفير ifadesi basit işler peşinde koşan, değersiz, yüreksiz kimseler için kullanılır. Ve ilk olarak; kervandan ayrılan, fakat orduya da katılmadan Mekke'ye çekilen Benî Zühre hk. -Ebu Süfyân tarafından- söylenmiştir. [Tıybî'den] / ed.

113 Buradaki asıl ifade, çok galiz bir küfür olduğundan, Türkçeye bilhassa çevirmedik. / ed.

فأخبر جبريل رسول الله ﷺ فأخبر المسلمين، فأعجبهم تلقي العير لكثرة الخير وقلة القوم. فلما خرجوا بلغ أهل مكة خبر خروجهم، فنادى أبو جهل فوق الكعبة: يا أهل مكة النجاء النجاء على كل صعب وذلول! عيركم أموالكم، إن أصابها محمد لن تفلحوا بعدها أبدًا. وقد رأت أخت العباس بن عبد المطلب رؤيا فقالت لأخيها: إني ٥ رأيت عجبًا رأيت كأنّ ملكًا نزل من السماء فأخذ صخرة من الجبل ثم حلق بها فلم يبق بيت من بيوت مكة إلا أصابه حجر من تلك الصخرة. فحدث بها العباس، فقال أبو جهل: ما يرضى رجالهم أن يتنبئوا حتى تتنبأ نساؤهم! فخرج أبو جهل بجميع أهل مكة وهم النفير. في المثل السائر: لا في العير ولا في النفير؛ فقيل له: إنّ العير أخذت طريق الساحل ونجت، فارجع بالناس إلى مكة، فقال: لا والله، لا يكون ذلك ١٠ أبدًا حتى ننحر الجزور، ونشرب الخمور، ونقيم القينات والمعازف ببدر، فيتسامع جميع العرب بمخرجنا، وإن محمدًا لم يصب العير، وإنا قد أعضضناه، فمضى بهم إلى بدر - وبدر ماء كانت العرب تجتمع فيه لسوقهم يومًا في السنة -. فنزل جبريل عليه السلام فقال: يا محمد، إن الله وعدكم إحدى الطائفتين؛ إمّا العير، وإمّا قريشًا. فاستشار النبي ﷺ أصحابه وقال: ما تقولون؛ إن القوم قد خرجوا من مكة على كل ١٥ صعب وذلول، فالعير أحب إليكم أم النفير؟ قالوا: بل العير أحب إلينا من لقاء العدوّ، فتغير وجه رسول الله ﷺ: ثم ردّد عليهم فقال: إن العير قد مضت على ساحل البحر، وهذا أبو جهل قد أقبل، فقالوا يا رسول الله، عليك بالعير ودع العدوّ، فقام عند غضب النبي ﷺ أبو بكر وعمر رضي الله عنهما فأحسنا، ثم قام سعد بن عبادة فقال: انظر أمرك فامض؛ فوالله لو سرت إلى عدنِ أبيَنَ ما تخلف عنك رجل من الأنصار. ثم ٢٠ قال المقداد بن عمرو يا رسول الله، امض لما أمرك الله، فإنا معك حيثما أحببت؛

Sana İsrâiloğullarının Musa *Aleyhisselâm*'a dedikleri gibi 'Rabbinle birlikte gidin ikiniz savaşın, biz burada oturup bekleriz!' [Mâide 5/24] demeyiz. Aksine 'Rabbinle birlikte ikiniz savaşın, kırpacak bir gözümüz olduğu müddetçe sizinle beraber biz de savaşırız!' deriz." Peygamber (s.a.) gülümsedi ve sonra "Ey İnsanlar! Görüşlerinizi söyleyin!" dedi; aslında Ensār'ı kastediyordu. Çünkü onlar Akabe'de biat ettiklerinde "Bizim yurdumuza ulaşıncaya kadar senin korunman bize ait değil; yurdumuza geldiğinde ise bize ait. Babalarımızı ve kadınlarımızı koruduğumuz gibi seni de koruruz." demişlerdi. Peygamber (s.a.) Ensār'ın, düşman kendisini Medine'de sıkıştırmadıkça yardım etmeleri gerekmeyeceğini düşünüyor olabileceklerinden endişe ediyordu. Sa'd b. Muâz (r.a.) [v. 5/625] "Bizi kastediyor gibisiniz ya Resûlallah!" dedi. "Evet" deyince, kalktı ve şöyle dedi: "Biz sana iman ettik ve tasdik ettik. Senin getirdiklerinin hak olduğuna şahitlik ettik. Bundan dolayı da işitip itaat edeceğimize dair sana ahit ve söz verdik. Ya Resûlallah! İstediğini emret. Seni hak ile gönderene yemin ederim ki bizi şu denize götürüp dalacak olsan dalarız ve hiç kimse geri durmaz. Bizi düşman ile karşı karşıya getirmenden asla korkmayız. Biz savaşta sebatkâr ve düşmanla karşılaştığımızda sözümüzün arkasındayız. Umarım Allah sana, gözlerini aydın edecek icraatımızı gösterir. Allah'ın bereketiyle götür bizi!" Peygamber (s.a.) mutlu oldu, Sa'd'ın sözü gönlüne su serpti. Ardından şöyle dedi: "Allah'ın bereketiyle yürüyün ve sevinin!.. Çünkü Allah bana iki topluluktan birini vaat etti. Vallahi! Şu anda Müşrik askerlerinin öldükleri yerleri görür gibi oluyorum! Rivayete göre Peygamber (s.a.) Bedir'de savaştan muzaffer çıkınca kendisine "Kervanın üzerine yürü; kervanı koruyacak bir şey yok artık!" denilmiş. Bunun üzerine [Müşrik esirler arasında bulunan] Abbâs zincire bağlı olduğu halde "Uygun değil bu!" demiş. Peygamber *Aleyhisselâm* "Neden?" diye sorunca "Çünkü Allah sana iki topluluktan *birini* vaat etti ve vaat ettiklerini de sana verdi" demiş.

[1836] "Müminlerden bir zümre bundan hiç hoşlanmamış olmasına rağmen" ifadesinin de gösterdiği üzere, hoşnutsuzluk müminlerin sadece bir kısmından sadır olmuştur.

6. Gerçek apaçık ortada olduğu halde, sanki göz göre göre ölüme sürükleniyorlarmış gibi seninle cedelleşiyorlardı...

[1837] "Gerçek apaçık ortada olduğu halde" yani Peygamber (s.a.), muzaffer olacaklarını bildirmesine rağmen. "… seninle cedelleşiyorlardı." Peygamber (s.a.) ile hakkında cedelleştikleri 'gerçek', düşman ordusuyla karşı karşıya gelmekti çünkü kervanla karşılaşmayı tercih ediyorlardı. Cedelleri de "Biz sadece kervan için çıkmıştık. Söyleseydin de, ona göre hazırlık yapsaydık, ona göre donansaydık!.." demeleri idi ki, o da savaşmak istememelerindendi.

لا نقول لك كما قال بنو إسرائيل لموسى: {اذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلا إِنَّا هَهُنَا قَاعِدُونَ} [المائدة: ٢٤]، ولكن: اذهب أنت وربك فقاتلا، إنا معكما مقاتلون، ما دامت عين منا تطرف! فضحك رسول الله ﷺ ثم قال: أشيروا عليّ أيها الناس، وهو يريد الأنصار، لأنهم قالوا له حين بايعوه على العقبة: إنا برآء من ذمامك حتى تصل إلى ديارنا، فإذا وصلت إلينا فأنت في ذمامنا، نمنعك مما نمنع منه آباءنا ونساءنا. فكان النبي ﷺ يتخوّف أن لا تكون الأنصار ترى عليهم نصرته إلا على عدوّ دهمه بالمدينة، فقام سعد بن معاذ فقال: لكأنك تريدنا يا رسول الله؟ قال: أجل، قال: قد آمنا بك وصدّقناك وشهدنا أن ما جئت به هو الحق، وأعطيناك على ذلك عهودنا ومواثيقنا على السمع والطاعة، فامض يا رسول الله لما أردت، فوالذي بعثك بالحق لو استعرضت بنا هذا البحر فخضته لخضناه معك ما تخلف منا رجل واحد، وما نكره أن تلقى بنا عدوّنا إنا لصبر عند الحرب، صدق عند اللقاء، ولعلّ الله يريك منا ما تقرّبه عينك، فسرْ بنا على بركة الله. ففرح رسول الله ﷺ وبسطه قول سعد، ثم قال: سيروا على بركة الله وأبشروا، فإنّ الله وعدني إحدى الطائفتين، والله لكأني الآن أنظر إلى مصارع القوم. وروي أنه قيل لرسول الله ﷺ حين فرغ من بدر: عليك بالعير ليس دونها شيء، فناداه العباس، وهو في وثاقه: لا يصلح، فقال له النبي ﷺ: لم؟ قال: لأنّ الله وعدك إحدى الطائفتين؛ وقد أعطاك ما وعدك.

[١٨٣٦] وكانت الكراهة من بعضهم، لقوله {وَإِنَّ فَرِيقًا مِنَ المؤمنين لَكَارِهُونَ}.

٦-﴿يُجَادِلُونَكَ فِي الْحَقِّ بَعْدَ مَا تَبَيَّنَ كَأَنَّمَا يُسَاقُونَ إِلَى الْمَوْتِ وَهُمْ يَنْظُرُونَ﴾

[١٨٣٧] والحق الذي جادلوا فيه رسول الله ﷺ تلقى النفير، لإيثارهم عليه تلقي العير {بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ} بعد إعلام رسول الله ﷺ بأنهم ينصرون. وجدالهم: قولهم ما كان خروجنا إلا للعير، وهلا قلت لنا لنستعد ونتأهب؟ وذلك لكراهتهم القتال.

[1838] Sonra Allah, bu insanların -zafer ve ganimete götürülmelerine rağmen- böylesine korkup tırsma hallerini 'savaşa zorla götürülen, burnu sürtüle sürtüle mutlak ölüme sürüklenen, ölüm sebeplerini şüphe etmeyecek derecede gören, onlara bakan birinin durumuna' benzetmiştir. Korkularının, sayıca az ve piyade olmaları sebebiyle olduğu da söylenmiştir. Rivayete göre aralarında iki atlı varmış.

7. Hani, Allah o iki taifeden birinin sizin olacağını va'dediyor; siz ise güçlü olmayanın sizin olmasını arzu ediyordunuz. Oysa Allah, sözleriyle hakkın gerçekliğini ortaya koymak ve inkârcı nankörlerin kökünü kurutmak istiyordu.

[1839] إِذْ (hani) kelimesi, gizli bir اُذْكُرْ (hatırla) fiili ile mansūbdur. وأَنَّها لَكُمْ sözü إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ sözünün bedelidir. İki taife, kervan ve güçlü Müşrik ordusudur. غَيْرَ ذاتِ الشَّوْكَةِ (güçlü olmayan) sözüyle kervan kastedilmektedir. Çünkü kervanda sadece kırk atlı bulunmaktaydı. Sayıları ve hazırlıkları sebebiyle güçlü taife Müşrik ordusuydu. *Şevket* keskinlik, hiddet anlamındadır. Diken anlamındaki *şevk*in tekilidir. "Şarabın keskinliği" için *şevkü'l-kanâ* tabiri kullanılır, *şâ'ikü's-silâh* (silahlı) sözü de bundan gelmektedir. Yani, kervanın sizin olmasını temenni ediyordunuz; çünkü keskinlik ve gücün olmadığı topluluk bu idi. Diğer taifeyi ise arzu etmiyordunuz.

[1840] [Oysa Allah] "hakkın gerçekliğini ortaya koymak" yani hakkı sabit kılmak ve "sözleriyle" yani güçlü orduyla savaşmanız konusunda indirdiği âyetleriyle; ayrıca yardım için inmelerini emrederek ve onların bir kısmının esir bir kısmının da katledilip Bedir'deki kör kuyulara atılmalarına hükmederek hakkı yüceltmek [istiyordu].

[1841] ["Nankörlerin *kök*ünü" ifadesindeki] *dâbir* son anlamında olup, kişi döndüğünde kullanılan *debera* fiilinin ism-i fâ'ilidir. [Kuşun arka ayak parmağı anlamındaki] *dâbiratü't-tâ'ir* kelimesi de buradan gelmektedir. *Kat'u'd-dâbir* (sonun kesilmesi), kökünün kazınması demektir. Demek istiyor ki "siz peşin olan dünya menfaatini, basit işleri, sizi bedenleriniz ve halleriniz itibarıyla yoracak olan düşmanla karşılaşmamayı istiyorsunuz; Allah Teâlâ ise yüce işleri, dini imar edecek, hakkı muzaffer kılacak, Hakk'ın ismini yüceltecek ve iki cihanda kurtuluşu getirecek işleri murat ediyor." İki isteğin arası ne kadar da uzak!.. Bu sebeple, sizin için güçlü olan topluluğu seçti ve onların gücünü sizin zayıflığınızla kırdı; onların çokluğuna sizin azlığınızla galip geldi; sizi aziz, onları ise zelil etti. Ayrıca size, öyle şeyler nasip etti ki, kervan ve içindekiler onların en azının yanında bile daha düşük kalır. كلماته sözcüğü tekil olarak *kelimetihî* şeklinde de okunmuştur.

[١٨٣٨] ثم شبه حالهم في فرط فزعهم ورعبهم وهم يسار بهم إلى الظفر والغنيمة، بحال من يعتل إلى القتل ويساق على الصغار إلى الموت المتيقن، وهو مشاهد لأسبابه، ناظر إليها لا يشك فيها. وقيل: كان خوفهم لقلة العدد، وأنهم كانوا رجالة. وروي أنه ما كان فيهم إلا فارسان.

٥ ٧-﴿وَإِذْ يَعِدُكُمُ اللهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ أَنَّهَا لَكُمْ وَتَوَدُّونَ أَنَّ غَيْرَ ذَاتِ الشَّوْكَةِ تَكُونُ لَكُمْ وَيُرِيدُ اللهُ أَنْ يُحِقَّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَيَقْطَعَ دَابِرَ الْكَافِرِينَ﴾

[١٨٣٩] {وَإِذْ} منصوب بإضمار اذكر؛ و{أَنَّهَا لَكُمْ} بدل من إحدى الطائفتين؛ والطائفتان: العير والنفير. {غَيْرَ ذَاتِ الشوكة} العير، لأنه لم يكن فيها إلا أربعون فارسًا، والشوكة كانت في النفير لعددهم وعدتهم. والشوكة: الحدّة مستعارة ١٠ من واحدة الشوك. ويقال: شوك القنا لشباها. ومنها قولهم: شائك السلاح، أي تتمنون أن تكون لكم العير، لأنها الطائفة التي لا حدّة لها ولا شدّة، ولا تريدون الطائفة الأخرى.

[١٨٤٠] {أَن يُحِقَّ الحَقَّ} أن يثبته ويعليه {بِكَلِمَاتِهِ} بِئَايَاتِهِ المنزلة في محاربة ذات الشوكة، وبما أمر الملائكة من نزولهم للنصرة، وبما قضى من أسرهم ١٥ وقتلهم وطرحهم في قليب بدر.

[١٨٤١] والدابر الآخر: فاعل من دبر، إذا أدبر؛ ومنه دابرة الطائر. وقطع الدابر عبارة عن الاستئصال، يعني أنكم تريدون الفائدة العاجلة وسفساف الأمور وأن لا تلقوا ما يرزؤكم في أبدانكم وأحوالكم، والله عز وجل يريد معالي الأمور، وما يرجع إلى عمارة الدين، ونصرة الحق، وعلوّ الكلمة، والفوز في الدارين. وشتان ما بين ٢٠ المرادين! ولذلك اختار لكم الطائفة ذات الشوكة، وكسر قوّتهم بضعفكم، وغلب كثرتهم بقلتكم، وأعزّكم وأذلهم، وحصل لكم ما لا تعارض أدناه العير وما فيها. وقرئ «بكلمته»، على التوحيد.

8. Böylece, mücrimler istemese de gerçeğin gerçekliğini ve bâtılın bâtıllığını ortaya koymuş olacaktı...

[1842] **Şayet** "لِيُحِقَّ الْحَقَّ (gerçeğin gerçekliğini…) sözü ne ile bağlantılıdır?" **dersen şöyle derim:** "Bunu gerçeğin gerçekliğini ve bâtılın bâtıllığını ortaya koymak için yaptı; bunu tamamen bu iki şey için yaptı" şeklinde takdir edilen hazfedilmiş bir fiile bağlıdır. Bunu sadece şu iki şey için yaptı: İslâm'ın sabit ve galip kılınması, küfrün ise bâtıllığının ortaya konulup yavaş yavaş yok edilmesi. "Peki, bu tekrar değil midir?" **dersen şöyle derim:** Hayır. Çünkü iki anlam birbirine zıttır. İlki, iki irade arasını ayrıştırmaktan ibaret iken, bu, güçlü olan topluluğu diğerine tercih etmesi, onlara bu orduya karşı yardım etmesi gibi yaptığı eylemin maksadını açıklamaktır. Allah'ın, Müslümanlara yardım edip diğerlerini yardımsız bırakması en büyük maksat olan işbu maksat içindir. Ayrıca, hazfedilen fiilin, "özellikle / sadece" anlamını ifade etmesi ve anlamın mütenasip olması için [cârr ve mecrûrdan] sonraya takdir edilmesi gerekir. -[لِيُحِقَّ الْحَقَّ sözünün] يَقْطَعَ fiiline bağlı olduğu da söylenmiştir[114].-

9. Hani, Rabbinizden yardım istiyordunuz da O, "Birbiri ardınca bin melekle size yardım edeceğim!" diyerek duanıza icabet etmişti.

[1843] **Şayet** "إِذْ تَسْتَغِيثُونَ (Hani, yardım istiyordunuz) zarf cümlesi nereye müteallıktır?" **dersen şöyle derim:** Geride geçen إِذْ يَعِدُكُمْ (hani size vaat ediyordu) cümlesindeki zarfın bedelidir [Yani sizin yardım istediğiniz o zaman Allah size vaat ediyordu, anlamındadır]. Cümlenin "Böylece, gerçeğin gerçekliğini ve bâtılın bâtıllığını ortaya koymuş olacaktı" [Enfâl 8/8] ifadesine bağlı olduğu da söylenmiştir.

[1844] Onların yardım istemeleri, savaşın kaçınılmaz olduğunu anlar anlamaz "Allah'ım! Düşmanına karşı sen bize yardım et! Ey yardım isteyenlerin yardımcısı!" diyerek dua etmeye başlamalarıdır. Hazret-i Ömer (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.) önce bin kişi olan Müşriklere sonra da üç yüz kişi olan ashâbına bakmış ve kıbleye yönelip ellerini uzatarak şöyle dua etmiştir: "Allah'ım! Bana ettiğin vaadi yerine getir! Eğer bu topluluğu helâk edersen artık yeryüzünde sana hakkıyla kulluk eden kalmayacak!" Bu duayı o kadar tekrarladı ki [bir yandan da ellerini kaldırmaya devam ettiğinden] sonunda hırkası sırtından yere düştü. Ebû Bekr *Radıyallâhu 'Anh* hırkayı aldı ve omuzlarına koydu. Sonra da arkasından tutup "Ya Resûlallah! Rabbine bu yakarışın yeter. Çünkü O sana vaat ettiğini yerine getirecektir" dedi. [*Müslim,* "Cihâd", 18]

---

114 Yani "gerçeğin gerçekliğini… ortaya koymak için kâfirlerini kökünü kurutmak…" / ed.

٨-﴿لِيُحِقَّ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ﴾

[١٨٤٢] فإن قلت: بم يتعلق قوله {لِيُحِقَّ الْحَقَّ}؟ قلت: بمحذوف تقديره: ليحق الحق ويبطل الباطل فعل ذلك، ما فعله إلا لهما. وهو إثبات الإسلام وإظهاره، وإبطال الكفر ومحْقه. فإن قلت: أليس هذا تكريرًا؟ قلت: لا، لأنّ المعنيين متباينان، وذلك أنّ الأوّل تمييز بين الإرادتين وهذا بيان لغرضه فيما فعل من اختيار ذات الشوكة على غيرها لهم ونصرتهم عليها، وأنه ما نصرهم ولا خذل أولئك إلا لهذا الغرض الذي هو سيد الأغراض. ويجب أن يقدّر المحذوف متأخرًا حتى يفيد معنى الاختصاص فينطبق عليه المعنى: وقيل: قد تعلق بـ{يَقْطَعَ}.

٩-﴿إِذْ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجَابَ لَكُمْ أَنِّي مُمِدُّكُمْ بِأَلْفٍ مِنَ الْمَلائِكَةِ مُرْدِفِينَ﴾

[١٨٤٣] فإن قلت بم يتعلق {إِذْ تَسْتَغِيثُونَ}؟ قلت: هو بدل من {إِذْ يَعِدُكُمُ} [الأنفال: ٧]. وقيل: بقوله {لِيُحِقَّ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ} [الأنفال: ٨].

[١٨٤٤] واستغاثتهم أنهم لما علموا أنه لا بدّ من القتال، طفقوا يدعون الله ويقولون: أي ربنا انصرنا على عدوّك، يا غياث المستغيثين أغثنا. وعن عمر رضي الله عنه: أن رسول الله ﷺ نظر إلى المشركين وهم ألف، وإلى أصحابه وهم ثلثمائة، فاستقبل القبلة ومدّ يديه يدعو: "اللهم أنجز لي ما وعدتني، اللهم إن تهلك هذه العصابة لا تعبد في الأرض." فما زال كذلك حتى سقط رداؤه فأخذه أبو بكر رضي الله عنه فألقاه على منكبه والتزمه من ورائه، وقال: يا نبي الله كفاك مناشدتك ربك، فإنه سينجز لك ما وعدك."

[1845] أَنِّي مُمِدُّكُمْ (size yardım edeceğim) ifadesinin aslı بِأَنِّي مُمِدُّكُمْ şeklindedir. Cer harfi hazfedilmiş ve *istecâbe* fiiline bağlanmış ve bu sebeple mahalli mansūb yapılmıştır. Ebû ʻAmr'ın [v. 154/771] bu cümleyi إني ممدكم şeklinde kesreli okuduğu nakledilmiştir. Bunu da ya gizli bir *kavl* olduğunu takdir ederek ya da *istecâbe*yi *kāle* anlamında kabul ederek yapmıştır. Çünkü *isticâbe* (cevap vermek) de *kavl* (söylemek) anlamındadır[115].

[1846] **Şayet** "Melekler Bedir günü savaştılar mı?" **dersen şöyle derim:** Bu konuda ihtilaf edilmiştir. Cebrâil'in, Ebû Bekr (r.a.)'ın içerisinde olduğu sağ cenaha beş yüz melek içerisinde, Mîkâîl'in de, Hazret-i Ali (r.a.)'ın bulunduğu sol cenaha beş yüz melek içerisinde insan sûretinde indiği, üzerlerinde beyaz elbiseler ve beyaz sarıklar bulunduğu, sarıkların uçlarını omuzlarının arkasına sarkıtarak savaştıkları rivayet edilmiştir. Bir diğer rivayette ise Bedir günü savaştıkları, ancak Ahzâb ve Huneyn'de savaşmadıkları söylenmiştir.

[1847] Rivayete göre Ebû Cehil, [başını kesmek üzere olan] İbn Mesʻûd *Radıya'llāhu ʻAnh*'a [v. 32/653] "Şu işitip de kimseyi göremediğimiz ses nereden geliyordu?" demiş. O "Meleklerden geliyordu." deyince Ebû Cehl'in "Bizi onlar yendi; siz değil!" demiş. Yine rivayete göre, Müslümanlardan bir adam Müşriklerden birinin amansız bir şekilde takip etmiş, derken yukarıdan bir vurma sesi işitmiş, dönüp baktığında Müşrik yüzü yarık halde sırt üstü yatıyormuş. Bu Ensārî, durumu Peygamber (s.a.)'e anlatınca "Doğru söylüyorsun! Bu, gökten gelen bir destekti." buyurmuş [*Müslim,* "Cihâd", 18]. Ebû Dâvûd el-Mâzinî'nin de "Bedir günü boynunu vurmak için Müşriklerden birinin peşine düştüm. Kılıcım ona ulaşmadan kafası önüme düştü!" dediği nakledilmiştir [İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 200]. Bununla birlikte, Meleklerin savaşmadığı, sadece kalabalığı arttırmak ve müminleri sabit kılmak için bulundukları, yoksa bir tek meleğin tüm dünya halkını öldürmeye kâfi olduğu da söylenmiştir. Çünkü Cebrâil *Aleyhisselâm* Lût kavminin şehirlerini kanadındaki tek bir tüy ile, Salih Peygamber'in kavmi Semûd'un şehirlerini de tek bir çığlıkla helâk etmiştir.

[1848] مُرْدِفِينَ kelimesi kesreli olarak da fethalı olarak da okunmuş olup kelime, birini takip ettiğinde kullanılan *radifehû* sözünden türemiştir. Allah Teâlâ'nın رَدِفَ لَكُمْ بَعْضُ الَّذِي تَسْتَعْجِلُونَ (Hemen isteyip durduğunuz şeyin bir kısmı belki de ensenizdedir! [Neml 27/72]) -yani sizi takip etmektedir- sözü de bu anlamdan gelmektedir. Birisini bir başka şeyin peşine taktığında *erdeftühû iyyâhu* denilir. Bir kimseyi peşine taktığında *etbaʻtühû* dediğin gibi *erdeftühû* da dersin.

115 Elif Nûn maddesinin kesreli okunduğu yerlerden biri de قال ve türevlerinden sonra gelmesi durumudur. Ayrıca kāle anlamında olanlardan sonra da kesreli okunduğu söylenir. / çev.

[١٨٤٥] {أَنّي مُمِدُّكُمْ} أصله بأني ممدكم، فحذف الجار وسلط عليه استجاب فنصب محله. وعن أبي عمرو أنه قرأ «إني ممدكم» بالكسر، على إرادة القول، أو على إجراء استجاب مجرى {قَالَ}، لأنّ الاستجابة من القول.

[١٨٤٦] فإن قلت: هل قاتلت الملائكة يوم بدر؟ قلت: اختلف فيه، فقيل: نزل جبريل في يوم بدر في خمسمائة ملك على الميمنة وفيها أبو بكر، وميكائيل في خمسمائة على الميسرة وفيها عليّ بن أبي طالب في صور الرجال، عليهم ثياب بيض وعمائم بيض، وقد أرخوا أذنابها بين أكتافهم. فقاتلت. وقيل: قاتلت يوم بدر ولم تقاتل يوم الأحزاب ويوم حنين.

[١٨٤٧] وعن أبي جهل أنه قال لابن مسعود: من أين كان ذلك الصوت الذي كنا نسمع ولا نرى شخصًا؟ قال: من الملائكة. فقال أبو جهل: هم غلبونا، لا أنتم: وروي أن رجلًا من المسلمين بينما هو يشتد في أثر رجل من المشركين؛ إذ سمع صوت ضربة بالسوط فوقه، فنظر إلى المشرك قد خر مستلقيًا وشقّ وجهه، فحدث الأنصاري رسول الله ﷺ فقال: "صدقت ذاك من مدد السماء." وعن أبي داود المازني: تبعت رجلًا من المشركين لأضربه يوم بدر فوقع رأسه بين يدي قبل أن يصل إليه سيفي. وقيل: لم يقاتلوا؛ وإنما كانوا يكثرون السواد ويثبتون المؤمنين، وإلا فملك واحد كاف في إهلاك أهل الدنيا كلهم؛ فإنّ جبريل عليه السلام أهلك بريشة من جناحه مدائن قوم لوط، وأهلك بلاد ثمود قوم صالح بصيحة واحدة.

[١٨٤٨] وقرئ «مردفين» بكسر الدال وفتحها، من قولك: ردفه، إذا تبعه. ومنه قوله تعالى {رَدِفَ لَكُم بَعْضُ الَّذِيتَسْتَعْجِلُونَ} [النمل: ٧٢]، بمعنى ردفكم. وأردفته إياه، إذا أتبعته. ويقال: أردفته، كقولك أتبعته، إذا جئت بعده،

[مُرْدِفِينَ] Dâl'ı kesreli olduğunda anlamı mutlaka şunlardan birini ifade eder: Ya peşine takmaktadırlar ya da peşinden gitmektedirler. "Peşlerine takmakta" iseler bu durumda mutlaka ya birbirlerini peşlerine takmaktadırlar ya da bir kısmını diğerlerinin peşine takmaktadırlar yahut da müminleri peşlerine takmaktadırlar, yani müminlerin önüne geçerek, onlara kendilerini takip ettirmektedirler veya müminleri -gözlerinin önünde olması ve korumak için- öne geçirmekte ve arkalarından onları takip edip cesaretlendirmektedirler. Yahut başka melekleri peşlerine takmakta veya başka melekleri takip etmektedirler. Âl-i İmrân sûresindeki "İndirilmiş üç bin melekle…", "nişanlamış vaziyette beş bin melekle" [Âl-i İmrân 3/124-125] âyetleri de bu anlamı desteklemektedir. Dâl'ı fethalı okuyanlara göre ise anlam, takip edilen ya da başkasının peşinden götürülen şeklinde olur. Râ kesreli ve Dâl şeddeli olarak *muriddifîn* şeklinde de okunmuştur ki aslı, *murtedifîne* olup, "art arda gelen" anlamındadır; *irtedefehû* fiilinden türetilmiştir. İfti'âl bâbının Tâ'sı ile Dâl idğam edilmiş, iki sakin harf yan yana geldiği için, Râ, kural gereği -ya da Dâl'ın harekesine tâbi kılınarak- kesrelenmiştir. Râ, Mîm'e tâbi kılınarak *muruddifîne* şeklinde zammeli de okunmuştur.

[1849] Süddî'nin [v. 127/745, "bin melekle" ifadesini "binlerce melekle" anlamında] بِآلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ şeklinde okuduğu rivayet edilmiş olup, bu da Âl-i İmrân sûresindeki [124-125 nolu] âyetlerle uyumlu olması içindir. "Peki, müfret okuyan ve مُرْدِفِينَ kelimesini '[lider] meleklerin, diğer meleklere kendilerini takip ettirmesi' şeklinde; مُرَدِّفِينَ kelimesini de 'meleklerin [liderlik eden] başkalarını izlemesi' şeklinde tefsir etmeyenler nasıl mazur görülebilir?" **dersen şöyle derim:** *Bin* [melek]den maksat meleklerin savaşanlarıdır ya da ileri gelen meleklerdir; diğer [bin]ler ise onlara tâbi meleklerdir.

10. Allah bunu size sırf bir müjde olsun ve kalpleriniz onunla iyice yatışsın diye yaptı. Yoksa zafer tamamen Allah katındandır. Çünkü Allah 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir ('Azîz, Hakîm).

[1850] **Şayet** "مَا جَعَلَهُ'daki zamir nereye râcidir?" **dersen şöyle derim:** أَنِّي مُمِدُّكُمْ ifadesine râcidir çünkü bu cümle "Size yardımıyla icâbet *etti…*" [فاستجاب لكم بإمدادكم] anlamındadır. **Şayet** "إِنِّي مُمِدُّكُمْ şeklinde kesre okuyanlara göre zamir nereye râcidir?" **dersen şöyle derim:** Yine إِنِّي مُمِدُّكُمْ cümlesine râcidir çünkü bu cümle gizli bir *kavl*in mef'ûlüdür, dolayısıyla *kavl* anlamını içermektedir [مَعْنَى الْقَوْلِ müzekkerdir]. مُمِدُّكُمْ'ün delâlet ettiği *imdâd*a râci de olabilir.

فلا يخلو المكسور الدال من أن يكون بمعنى متْبِعين، أو متَّبِعين، فإن كان بمعنى متْبِعين فلا يخلو من أن يكون بمعنى: متْبِعين بعضهم بعضًا، أو متْبِعين بعضهم لبعض، أو بمعنى: متْبِعين إياهم المؤمنين، أي يتقدمونهم فيتبعونهم أنفسهم، أو متَّبعين لهم يشيعونهم ويقدمونهم بين أيديهم وهم على ساقتهم، ليكونوا على أعينهم وحفظهم.

٥ أو بمعنى متْبِعين أنفسهم ملائكة آخرين، أو متَّبِعين غيرهم من الملائكة: ويعضد هذا الوجه قوله تعالى في سورة آل عمران: {بِثَلاَثَةِ آلاَفٍ منَ الْمَلائِكَةِ مُنزَلِينَ} [آل عمران: ١٢٤]، {بِخَمْسَةِ آلافٍ منَ الْمَلائِكَةِ مُسَوِّمِينَ} [آل عمران: ١٢٥]. ومن قرأ «مردَفين» بالفتح فهو بمعنى متبعين أو متبعين. وقرئ «مردِّفين»، بكسر الراء وضمها وتشديد الدال. وأصله مرتدفين، أي مترادفين، أو متبعين، من ارتدفه؛ فأدغمت تاء

١٠ الافتعال في الدال، فالتقى ساكنان فحرّكت الراء بالكسر على الأصل، أو على إتباع الدال؛ وبالضم على إتباع الميم.

[١٨٤٩] وعن السدي: بآلاف من الملائكة، على الجمع ليوافق ما في سورة آل عمران. فإن قلت: فبم يعتذر لمن قرأ على التوحيد ولم يفسر المردفين بإرداف الملائكة ملائكة آخرين، والمردفين بارتدافهم غيرهم؟ قلت: بأن المراد بالألف من

١٥ قاتل منهم، أو الوجوه منهم الذين من سواهم أتباع لهم.

١٠-﴿وَمَا جَعَلَهُ اللّٰهُ إِلا بُشْرَى وَلِتَطْمَئِنَّ بِهِ قُلُوبُكُمْ وَمَا النَّصْرُ إِلا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ إِنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

[١٨٥٠] فإن قلت: إلام يرجع الضمير في {وَمَا جَعَلَهُ}؟ قلت: إلى قوله {أَنِّي مُمِدُّكُمْ} [الأنفال: ٩]، لأن المعنى: فاستجاب لكم بإمدادكم. فإن قلت: ففيمن قرأ

٢٠ بالكسر؟ قلت: إلى قوله {إِنّي مُمِدُّكُمْ}، لأنه مفعول القول المضمر فهو في معنى القول. ويجوز أن يرجع إلى الإمداد الذي يدل عليه {مُمِدُّكُمْ}.

[1851] "Sırf bir müjde olsun" yani zafer ile sizi sevindirmek için. İsrâiloğullarına vermiş olduğu *sekîne* gibi. Yani siz, az ve güçsüz olmanız sebebiyle yalvarıp yardım istemiştiniz de, sizi meleklerle desteklemesi zafer için bir müjde, sizin için bir teskin ve kalpleriniz için bir rahatlatma olmuştu. "Yoksa zafer tamamen Allah katındandır" yani zaferi meleklerden bilmeyin çünkü size de meleklere de yardım eden Allah'tır. Ya da anlam; zafer, melekler ve diğer sebeplerle değil sadece Allah katındandır; ancak Allah'ın yardım ettikleri muzaffer olur.

11. Hani O, size kendi katından bir emniyet olmak üzere sizi hafif bir uykuya daldırıyordu; sizi tertemiz kılmak, şeytanın pisliğini üzerinizden gidermek, kalplerinizi pekiştirmek ve ayaklarınıza sebat vermek için gökten üstünüze su indiriyordu...

[1852] "Hani O sizi hafif bir uykuya daldırıyordu" ifadesi "Hani O size vaat ediyordu." [Enfâl 8/7] sözünden ikinci bedeldir. Veya [zarf olarak] النصر kelimesinin mansūbudur. Ya da -içerisinde fiil anlamı olduğundan- من عند الله sözüyle mansūbdur. Veyahut ما جعله الله cümlesindeki fiil ile ya da gizli bir *üzkur* ile mansūbdur. يُغشيكُمُ tahfif edilerek de şedde ile de okunmuştur; *nu'âs* (hafif uyku) kelimesini bu fiil naspetmiş olup zamiri Allah'a aittir; أَمَنَةً (bir emniyet olmak üzere) sözcüğü de *mef'ûlün leh*tir. "Peki, gerekçelendirilen fiilin fâ'iliyle gerekçenin fâ'ili bir olmalı değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Elbette. Ancak يَغْشَاكُمُ النُّعَاسُ (sizi hafif bir uyku bürüyordu) cümlesinin anlamı "uyukluyordunuz" olup hem uyuklama hem de güven onlara ait olduğundan nasbedilmiştir. Bu durumda, cümlenin anlamı şöyle olur: Güvende olduğunuzdan uyukluyordunuz. مِنْهُ sözü أمنة'in sıfatıdır; "Allah Teâlâ tarafından hasıl olup size gelen bir emniyet" anlamındadır. "Peki bu kıraatin dışındakilere göre nasıldır?" **dersen şöyle derim:** أَمَنَةً ifadesinin "güven verme" anlamında olması câizdir. Bu durumda 'size kendi katından bir güven vermek için sizi uyutuyordu' anlamında olur. Ya da "Size hafif bir uyku veriyordu ve siz de kendinizi güvende hissettiğinizden uyukluyordunuz" şeklindedir. **Şayet** "أَمَنَةً kelimesinin, *yağşâkum* fiilinin fâ'ili olan *en-nu'âs*[u] ile nasbedilmesi mümkün müdür? Yani 'Uyku size güven vererek sizi sardı' anlamında; 'güvenc'i mecazen 'uyuklama'ya isnat ederek bu yapılabilir mi? -Tabiî, bu durumda uyuklayanlar açısından hakiki bir anlamı olacaktır.- Ya da temsîl ve tahyîl yoluyla 'O sizi, böyle korkutucu bir vakitte uyuklamanın sizi kuşatmaması gereken bir vakitte uyuttu. Allah'tan gelen bu güven duygusu olmasaydı sizi uyuklama etkisine alamayacaktı' anlamı vererek nasbedilebilir mi?" **dersen şöyle derim:** Kur'ân'ın fesahati bu ihtimali uzak görmez. Çünkü dilde bunun örnekleri mevcuttur. Nitekim şu dizelerin sahibi bunu ifade etmektedir:

[١٨٥١] {إِلَّابُشْرَى} إلا بشارة لكم بالنصر، كالسكينة لبني إسرائيل، يعني أنكم استغثتم وتضرعتم لقلتكم وذلتكم، فكان الإمداد بالملائكة بشارة لكم بالنصر، وتسكينًا منكم، وربطًا على قلوبكم {وَمَا النصر إِلَّامِنْ عِندِ اللهِ} يريد ولا تحسبوا النصر من الملائكة، فإن الناصر هو الله لكم وللملائكة، أو وما النصر بالملائكة ٥ وغيرهم من الأسباب إلا من عند الله، والمنصور من نصره الله.

١١-﴿إِذْ يُغَشِّيكُمُ النُّعَاسَ أَمَنَةً مِنْهُ وَيُنَزِّلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لِيُطَهِّرَكُمْ بِهِ وَيُذْهِبَ عَنْكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ وَلِيَرْبِطَ عَلَى قُلُوبِكُمْ وَيُثَبِّتَ بِهِ الأَقْدَامَ﴾

[١٨٥٢] {إِذْ يُغَشِّيكُمُ} بدل ثان من {إِذْ يَعِدُكُمُ} [الأنفال: ٧]، أو منصوب بالنصر، أو بما في {مِنْ عِنْدِ اللهِ} [الأنفال: ١٠] من معنى الفعل، أو بـ{مَا جَعَلَهُ ١٠ اللهُ} [الأنفال: ١٠]، أو بإضمار اذكر. وقرئ «يغشيكم» بالتخفيف، والتشديد ونصب النعاس والضميرُ لله عزّ وجل؛ و{أَمَنَةً} مفعول له. فإن قلت: أما وجب أن يكون فاعل الفعل المعلل والعلة واحدًا؟ قلت: بلى، ولكن لما كان معنى يغشاكم النعاس: تنعسون، انتصب أمنة على أن النعاس والأمنة لهم. والمعنى: إذ تنعسون أمنة بمعنى أمنا، أي لأمنكم، و{مِنْهُ} صفة لها، أي أمنة حاصلة لكم من الله عزّ وجلّ. فإن قلت: ١٥ فعلى غير هذه القراءة؟ قلت: يجوز أن تكون الأمنة بمعنى الإيمان، أي ينعسكم إيمانًا منه، أو على يغشيكم النعاس فتنعسون أمنًا. فإن قلت: هل يجوز أن ينتصب على أنّ الأمنة للنعاس الذي هو فاعل يغشاكم؟ أي يغشاكم النعاس لأمنه، على أن إسناد الأمن إلى النعاس إسناد مجازي وهو لأصحاب النعاس على الحقيقة، أو على أنه أنامكم في وقت كان من حق النعاس في مثل ذلك الوقت المخوف أن لا يقدم على غشيانكم؟ ٢٠ وإنما غشيكم أمنة حاصلة من الله، لولاها لم يغشكم على طريقة التمثيل والتخييل؟ قلت: لا تبعد فصاحة القرآن عن احتماله، وله فيه نظائر، وقد ألم به من قال:

Senden korkan gözleri bürümekten korkar uyku;
kaçar durur; bir türlü de gelmek bilmez!

[1853] Mîm'in sükûnu ile *emnet*[en] şeklinde de okunmuştur. *Emine - emnet*[en] kullanımının dengi *hayiye - hayât*[en] iken, *emine - emnet*[en], *rahime - rahmet*[en] kullanımına benzemektedir. Anlam şöyle olmaktadır: İçinde bulundukları korku, uyumalarına engel oluyordu; Allah Teâlâ kalplerine huzur verip onları güvende hissettirince uyuklamaya başladılar. İbn Abbâs'tan şöyle rivayet edilmiştir: "Savaştaki uyuklama Allah'tan verilen bir güvendir; namazdaki ise şeytanın vesvesesidir.

[1854] يُنَزِّلُ (indiriyordu) fiili, *yünzilu/ yünezzilu* şeklinde hem şeddeli hem de şeddesiz okunmuştur. Şa'bî [v. 104/722] ise *mâ li-yutahhirakum bi-hî* (sizi temizleyeceği şeyi [indiriyordu]) şeklinde okumuştur. [Bunun izahında] İbn Cinnî [v. 392/1001] şöyle demiştir: Mâ ism-i mevsûl olup harf-i cer ile cer ettiği [*li-yutahhirakum*] de sılasıdır; âyette adeta *mâ li't-tuhûr*[i] (temizlik için olanı [indiriyordu]) denmektedir.

[1855] "Şeytanın pisliğini…" Bu, şeytanın müminlere vesvese vermesi ve onları susuzlukla korkutmasıdır. "Şeytanın pisliği"nin cünüplük olduğu çünkü cünüplüğün onun hayal ettirmesiyle gerçekleştiği de söylenmiştir. Terkip *ric-se'ş-şeytān* şeklinde de okunmuştur. Anlatılan şudur: Şeytan onlara insan şeklinde görünmüştü… Müşrikler Müslümanlardan önce suya ulaşmışlardı. Müslümanlar ise suyun olmadığı, ayakların kirlendiği yüksek bir tepede konakladılar. Uyuduklarında da çoğu ihtilâm oldu. İşte Şeytan onlara şöyle dedi: "Ey Muhammed'in ashâbı! Siz hak üzere olduğunuzu iddia ediyorsunuz ama abdestsiz, cünüp cünüp namaz kılıyorsunuz! Ayrıca susuz da kaldınız. Hak üzere olsaydınız şunlar [Müşrikler] suyu ele geçiremez; susuzluğun sizi bîtap bırakmasını bekliyor olmazlardı. Suzuzluk boyunlarınızı düşürdüğünde üzerinize yürüyüp dilediklerini öldürecek, geri kalanlarınızı da Mekke'ye götürecekler!" Bunun üzerine çok üzüldüler ve korktular; Allah da gece boyu yağmur yağdırdı. Sonunda vadi su ile doldu. Peygamber (s.a.) ve ashâbı vadinin kenarına havuzlar yaptılar. Bineklerini sulayıp gusül ve abdest aldılar. Düşman ile aralarındaki kumlar sertleşti, böylece üzerinde ayakları sabit kalır oldu. Şeytanın vesvesesi gidip gönülleri ferahladı.

[1856] بِهِ'deki [yani "kalplerinizi *onunla* pekiştirmek…" ifadesindeki] zamir, suya râcidir; bağlayıp güçlendirme anlamındaki *rabt*a da râci olabilir [yani "kalplerinizi *bu destekle* pekiştirmek"]. Çünkü kalpte sabır ve atılganlık yer etti mi, ayaklar savaş meydanlarında sabit durur.

يَهَابُ النوْمُ أَنْ يَغْشَى عُيُونا ❁ تَهابُكَ فَهُوَ نَفَّارٌ شَرُودُ

[١٨٥٣] وقرئ «أمنة» بسكون الميم. ونظير أمن أمنة، حيي حياة. ونحو أمن أمنة، رحم رحمة. والمعنى: أن ما كان بهم من الخوف كان يمنعهم من النوم، فلما طَمْأنَ الله قلوبهم وأمنهم رقدوا. وعن ابن عباس رضي الله عنه: النعاس في القتال: أمنة من ٥ الله، وفي الصلاة: وسوسة من الشيطان.

[١٨٥٤] {وَيُنَزِّلُ} قرئ بالتخفيف والتثقيل. وقرأ الشعبي «ما ليطهركم به»؛ قال ابن جني: ما موصولة وصلتها حرف الجر بما جره، فكأنه قال: ما للطهور.

[١٨٥٥] و{رِجْزَ الشَّيْطَانِ} وسوسته إليهم، وتخويفه إياهم من العطش. وقيل: الجنابة، لأنها من تخييله. وقرئ «رجس الشيطان»، وذلك أن إبليس تمثل لهم، وكان ١٠ المشركين قد سبقوهم إلى الماء ونزل المسلمون في كثيب أعفر تسوخ فيه الأقدام على غير ماء، وناموا فاحتلم أكثرهم، فقال لهم: "أنتم يا أصحاب محمد تزعمون أنكم على الحق وأنكم تصلون على غير وضوء وعلى الجنابة، وقد عطشتم، ولو كنتم على حق ما غلبكم هؤلاء على الماء وما ينتظرون بكم إلا أن يجهدكم العطش، فإذا قطع العطش أعناقكم مشوا إليكم فقتلوا من أحبوا وساقوا بقيتكم إلى مكة!"، فحزنوا ١٥ حزنًا شديدًا وأشفقوا، فأنزل الله عز وجل المطر، فمطروا ليلًا حتى جرى الوادي واتخذ رسول الله ﷺ وأصحابه الحياض على عدوة الوادي، وسقوا الركاب، واغتسلوا وتوضأوا، وتلبد الرمل الذي كان بينهم وبين العدو حتى ثبتت عليه الأقدام، وزالت وسوسة الشيطان وطابت النفوس.

[١٨٥٦] والضمير في {بِهِ} للماء؛ ويجوز أن يكون للربط، لأن القلب إذا تمكن ٢٠ فيه الصبر والجراءة ثبتت القدم في مواطن القتال.

12. Hani Rabbin meleklere "Ben gerçekten sizinle beraberim, haydi iman edenlere sebat verin! Ben inkârcı nankörlerin kalbine korku salacağım. Artık siz de vurun boyunlarının üstüne! Vurun onların bütün parmaklarına!" diye vahyediyordu...

[1857] إِذْ يُوحِي (vahyediyordu) zarf cümlesi, [7. âyetteki] إذ يَعِدُكُمْ'den üçüncü bedel ve [11. âyetteki] يُثَبِّت fiiliyle mansūb olabilir. أَنِّي مَعَكُمْ cümlesi يُوحِي'nin mefʻûlüdür. *Kavl* anlamı kastedilerek *innî* şeklinde kesreli de okunmuştur; يُوحِي fiili *yekūlu* anlamında kabul edilerek kesrelenmiş de olabilir. [9. âyetteki] أَنِّي مُمِدُّكُمْ'de olduğu gibi. Yani "Sebat verme konusunda size Ben yardım edeceğim; siz onlara sebat vermeye bakın!" anlamındadır. "Ben inkârcı nankörlerin kalbine korku salacağım. Artık siz de vurun boyunlarının üstüne!" ifadesi "Ben gerçekten sizinle beraberim; haydi iman edenlere sebat verin!" cümlesinin tefsiri de olabilir. Kâfirlerin kalbine korku (*ruʻb*) salmaktan daha büyük bir yardım, onların boynunu vurmaktan daha büyük bir sebat verme olamaz. İkisinin bir arada verilmesi ise yardımın zirvesidir. Yalnız bu, onun tefsiri olmayabilir ve burada 'sebat verme' ile 'kalplerinin güçleneceği, savaşma azim ve kararlılıklarının sıhhat kazanacağı şeyleri akıllarına getirmeleri, meleklerle desteklenmiş olmanın getirdiği sarsılmaz inanç ve güvenci göstermeleri' de kastedilmiş olabilir.

[1858] Söylendiğine göre melek [müminlere], simasını tanıdıkları bir adam kılığında gelip "Müşriklerin; 'Vallahi! Bize bir hamle yapsalar dağılıp gideriz!' dediklerini işittim." diyormuş. İki saf arasında yürüyüp "Sevinin! Allah size yardım edecek çünkü siz O'na kulluk ederken onlar etmiyor!" diyormuş. [الرُّعْبَ kelimesi] *er-ruʻub* şeklinde 'Ayın'ın zammesiyle de okunmuştur.

[1859] فَوْقَ الْأَعْنَاقِ (boyunlarının üstüne!) sözüyle boynun en uç kısımları, yani mafsalların olduğu kesme yerleri kastedilmiştir. Çünkü darbenin bu noktaya inmesi, kafayı koparıp uçurmaktadır. Bununla, başların kastedildiği de söylenmiştir çünkü baş boynun üstündedir. Yani kellelerini uçurun!.. Şair şöyle demiştir:

> Uçururum kellesini usta cengâverlerin!
>
> Pür-silah büyük bir ordunun ortasında kıstırdım onu;
> keskin kılıcı öyle bir indirdim ki başına, ikiye ayrıldı!..

١٢-﴿إِذْ يُوحِي رَبُّكَ إِلَى الْمَلائِكَةِ أَنِّي مَعَكُمْ فَثَبِّتُوا الَّذِينَ آمَنُوا سَأُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ فَاضْرِبُوا فَوْقَ الأَعْنَاقِ وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ﴾

[١٨٥٧] {إِذْ يُوحِي} يجوز أن يكون بدلًا ثالثًا من {إِذْ يَعِدُكُم} [الأنفال: ٧]، وأن ينتصب بـ{يُثَبِّتَ} [الأنفال: ١١]. {أَنِّي مَعَكُمْ} مفعول {يُوحِي}؛ وقرئ «إني» بالكسر على إرادة القول، أو على إجراء {يُوحِي} مجرى يقول، كقوله {أَنِّي مُمِدُّكُمْ} [الأنفال: ٩]. والمعنى: أني معينكم على التثبيت فثبتوهم. وقوله {سَأُلْقِي... فاضْرِبُوا} يجوز أن يكون تفسيرًا لقوله {أَنِّي مَعَكُمْ فَثَبِّتُوا} ولا معونة أعظم من إلقاء الرعب في قلوب الكفرة ولا تثبيت أبلغ من ضرب أعناقهم، واجتماعهما غاية النصرة. ويجوز أن يكون غير تفسير، وأن يراد بالتثبيت أن يخطروا ببالهم ما تقوى به قلوبهم وتصح عزائمهم ونياتهم في القتال، وأن يظهروا ما يتيقنون به أنهم ممدّون بالملائكة.

[١٨٥٨] وقيل: كان الملك يتشبه بالرجل الذي يعرفون وجهه، فيأتي فيقول: إني سمعت المشركين يقولون: والله لئن حملوا علينا لننكشفنّ! ويمشي بين الصفين، فيقول: أبشروا، فإن الله ناصركم لأنكم تعبدونه؛ وهؤلاء لا يعبدونه. وقرئ «الرعُب» بالتثقيل.

[١٨٥٩] {فَوْقَ الأَعْنَاقِ} أراد أعالي الأعناق التي هي المذابح، لأنها مفاصل، فكان إيقاع الضرب فيها حزًّا وتطييرًا للرؤوس. وقيل: أراد الرؤوس، لأنها فوق الأعناق، يعني ضرب الهام. قال:

وَأَضْرِبُ هَامَةَ الْبَطَلِ الْمُشِيحِ ۞

غَشَّيْتُهُ وَهْوَ فِي جَأْوَاءَ بَاسِلَةٍ ۞ عَضْبًا أَصَابَ سَوَاءَ الرَّأْسِ فَانْفَلَقَا

Benân parmaklar anlamında olup parmak uçları kastedilmiştir. Anlam şöyledir: Savaşan - savaşmayan bütün organlarına [yani el, kol, kelle ve bacaklarına] vurun! Çünkü darbe, ya savaşan azalarına değecektir ya da savaşmayan; dolayısıyla, azalarının her iki türüne birden vurmayı emretmektedir. "Haydi iman edenlere sebat verin!" buyurduktan sonra "Ben inkârcı nankörlerin kalbine korku salacağım. Artık siz de vurun boyunlarının üstüne! Vurun onların bütün parmaklarına!" cümlesinin, meleklere müminlere ne ile sebat vereceklerine dair bir telkin olması da muhtemeldir. Adeta onlara "Müminlere, inkârcı nankörlerin kalbine korku salacağımı söyleyin." demektedir. Ya da melekler "Müminlere nasıl sebat vereceğiz?" diye sormuş, "Onlara korku salacağımı söyleyin" denilmiştir. Bu durumda vuranlar müminler olmaktadır.

13. Bunun sebebi, Allah ve Resûlü ile cepheleşmeleridir. Kim Allah ve Resûlü ile cepheleşirse, Allah'ın cezalandırması gerçekten şiddetlidir!

14. İşte böyle (ey Bedir'de perişan olan inkârcı nankörler)... Tadın bakalım bunu! İnkârcı nankörler içindir çünkü Ateş azabı!

[1860] "Bunun sebebi…" Bu işaret ile, kâfirlerin başına gelen vurulma, öldürülme ve dünyevî ceza kastedilmiştir. "Bu" işaret zamiri mübtedâ olarak ref' mahallinde olup, بِأَنَّهُمْ da haberidir, yani "Bu ceza başlarına, cepheleşmelerinden dolayı gelmiştir" anlamındadır. *Muşâkka* kelimesi *şıkk*dan türetilmiştir. Her iki saldıran taraf da birbirinin diğer şıkkında, yani karşı tarafında bulunduğundan bu kelime kullanılmıştır. Rüyamda bana *mu'âdât*ın nasıl türetildiği soruldu; dedim ki: Çünkü bir topluluk bir *'udve*de (tarafta), diğeri de karşı *'udve*dedir [Fiildeki işteşlik böylece gerçekleşmektedir]. Nitekim *muhāsame* ve *muşâkka* kelimeleri de bu anlamdadır; ilkinde [hasımlar] birbirinin *husm*unda yani karşı tarafında olmakta; ikincisinde ise [cepheleşenlerden] biri bir *şık*da, diğeri diğer *şık*da yer almaktadır.

[1861] ذلك'deki Kâf, Peygamber (s.a.)'e ya da her bir kimseye hitaptır. ذلكم'daki zamir ise [gaipten muhataba] iltifat sanatıyla kâfirlere aittir. ذلكم konum itibariyle merfû'dur; *zâlikumu'l-'ıkābu* ya da *el-'ikābu zâlikum* فَذُوقُوه ("İşbu cezalandırma, haydi tadın bakalım şunu!) şeklindedir. *Zâlikum*un, *'aleykum zâlikum fe-zûkūhu* (size düşen işte bu; haydi tadın onu!) şeklinde [gizli bir mâna fiiliyle] mansūb olması da mümkündür; tıpkı *Zeyden fadribhu* gibi. وَأَنَّ لِلْكَافِرِينَ her iki yorumda da *zâlikum*a ma'tūftur. Ya da Vav *ma'a* anlamında olduğundan mansūbdur. Anlam "Daha sonra Âhirette çarptırılacağınız azapla birlikte şu peşin azabı bir tadın bakalım!" şeklindedir. Yani ["Onlar için" demeyip "kâfirler için" diyerek] zamir yerine açık isim getirmiştir. Hasan-ı Basrî Hemze'yi *inne li'l-kâfirîne* şeklinde kesreli okumuştur.

والبنان: الأصابع، يريد الأطراف. والمعنى: فاضربوا المقاتل والشوي، لأن الضرب إما واقع على مقتل أو غير مقتل، فأمرهم بأن يجمعوا عليهم النوعين معًا. ويجوز أن يكون قوله {سَأُلْقِى} إلى قوله {كُلَّ بَنَانٍ} عقيب قوله {فَثَبِّتُوا الَّذِينَ آمَنُوا} تلقينا للملائكة ما يثبتونهم به، كأنه قال: قولوا لهم قولي {سَأُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ}، أو كأنهم قالوا: كيف نثبتهم؟ فقيل: قولوا لهم قولي {سَأُلْقِى} فالضاربون على هذا هم المؤمنون.

١٣-﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُّوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَمَنْ يُشَاقِقِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

١٤-﴿ذَلِكُمْ فَذُوقُوهُ وَأَنَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابَ النَّارِ﴾

[١٨٦٠] {ذَلِكُمْ} إشارة إلى ما أصابهم من الضرب والقتل والعقاب العاجل، ومحله الرفع على الابتداء و{بِأَنَّهُمْ} خبره، أي ذلك العقاب وقع عليهم بسبب مُشاقَّتهم. والمشاقة مشتقة من الشق، لأن كلا المتعاديين في شق خلاف شق صاحبه. وسئلت في المنام عن اشتقاق المعاداة، فقلت: لأن هذا في عدوة وذاك في عدوة، كما قيل: المخاصمة والمشاقَّة، لأن هذا في خصم، أي في جانب، وذاك في خصم؛ وهذا في شق، وذاك في شق.

[١٨٦١] والكاف في {ذَلِكَ} لخطاب الرسول عليه السلام، أو لخطاب كل واحد،وفي {ذَلِكُمْ}للكفرة، على طريقة الالتفات. ومحل {ذلكم} الرفع على ذلكم العقاب، أو العقاب ذلكم {فَذُوقُوهُ} ويجوز أن يكون نصبًا على: عليكم ذلكم فذوقوه، كقولك: زيدًا فاضربه. {وَأَنَّ لِلْكَافِرِينَ} عطف على {ذَلِكُمْ} في وجهيه، أو نصب على أن الواو بمعنى مع. والمعنى: ذوقوا هذا العذاب العاجل مع الآجل الذي لكم في الآخرة، فوضع الظاهر موضع الضمير. وقرأ الحسن «وإن للكافرين»، بالكسر.

15. Ey iman edenler! Nankörce inkâr edenlerle savaşta toplu halde karşılaştığınız zaman, onlara arkanızı dönmeyin.

16. -Tekrar savaşmak için bir tarafa çekilme veya bir başka topluluğa katılma taktiği dışında- her kim o gün (düşmana) arkasını dönerse, elbette Allah katından bir gazaba uğrar! Sığınağı da Cehennem'dir... Ne kötü dönüş yeri!

[1862] زَحْفًا kelimesi مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا cümlesinin hâlidir. *Zahf*, çok oluşu sebebiyle yerde sürünüyormuş gibi sanılan kalabalık ordu, demektir. Yavaş yavaş, kıçın kıçın ilerleyen çocuk için *zehafe's-sabiyy^ü^* denilir. Burada mastarla ifade edilmiştir. Çoğulu *zühûf*tur. Yani -sayıca onlara yakın ya da eşit olmak şöyle dursun- savaşta az sayıda iken, onlarla kalabalık oldukları halde karşılaştığınızda bile kaçmayın! Ya da bu kelime her iki ordunun durumunu bildirmektedir, yani siz ve onlar birbirinize girdiğinizde. Veyahut bu kelime yine müminlerin durumunu bildirmekte; ancak anlam olarak Huneyn gününde on iki bin kişilik kalabalık bir ordu olmalarına rağmen kaçacakları kendilerine bildirilmiş; o gün kaçmaları önceden nehyedilmiş olmaktadır. "Her kim o gün (düşmana) arkasını dönerse" sözü buna işaret etmektedir. "Tekrar savaşmak için bir tarafa çekilmek…" Bu, çekilip tekrar saldırmaktır. Düşmana hezimete uğramış gibi göstermekte, sonra üzerlerine atılmaktadır. Bu savaş teknikleri, harp taktikleri kapsamındadır. "Veya bir başka topluluğa" yani bulunduğu gruptan başka bir Müslüman gruba "katılmak…" [için geri çekilmek de kaçmanın kapsamından istisna edilmiştir.]

[1863] İbn Ömer *Radıya'llâhu 'Anh*'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Bir seriye yola çıkmıştı, ben de içlerinde idim. Sonra geri dönüp kaçtılar. Medine'ye döndüklerinde utanıp evlerine girdiler. Ben, 'Ya Resûlallah! Biz savaş kaçkınlarıyız!' dedim. O ise 'Bilakis siz taktik icabı çekilen kimselersiniz, katılacak olduğunuz birlikte de ben varım!' buyurdu." Yine, bir adam Kādisiyye'den kaçmış, Ömer *Radıya'llâhu 'Anh*'ın yanına Medine'ye gelmişti. "Ey Müminlerin emiri! Ben iki ordunun birbirine girdiği bir savaş hengâmından kaçtım!.. Helâk oldum ben!.." dedi. Ömer "Senin katılacağın birlik benim, işte!" dedi. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] da "Savaştan kaçmak en büyük günahlardandır." dediği rivayet edilmiştir [*Ebû Dâvûd*, "Cihâd", 104].

١٥-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحْفًا فَلا تُوَلُّوهُمُ الأَدْبَارَ﴾

١٦-﴿وَمَنْ يُوَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهُ إِلا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّزًا إِلَى فِئَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾

[١٨٦٢] {زَحْفًا} حال من الذين كفروا. والزحف: الجيش الدهم الذي يرى لكثرته كأنه يزحف، أي يدب دبيبًا، من زحف الصبي، إذا دبّ على إسته قليلًا قليلًا، سمي بالمصدر والجمع زحوف. والمعنى: إذا لقيتموهم للقتال وهم كثير جم وأنتم قليل فلا تفرّوا، فضلًا أن تدانوهم في العدد أو تساووهم؛ أو حال من الفريقين، أي إذا لقيتموهم متزاحفين هم وأنتم؛ أو حال من المؤمنين كأنهم أُشعروا بما كان سيكون منهم يوم حنين حين تولوا مدبرين، وهم زحف من الزحوف اثني عشر ألفًا، وتقدمه نهي لهم عن الفرار يومئذٍ.وفي قوله {وَمَنْ يُوَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ} أمارة عليه. {إِلَّامُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ} هو الكرّ بعد الفرّ، يخيل عدوّه أنه منهزم ثم يعطف عليه، وهو باب من خُدع الحرب ومكايدها؛ {أَوْ مُتَحَيِّزًا} أو منحازًا {إلى فِئَةٍ} إلى جماعة أخرى من المسلمين سوى الفئة التي هو فيها.

[١٨٦٣] وعن ابن عمر رضي الله عنه: خرجت سرية وأنا فيهم، ففرّوا فلما رجعوا إلى المدينة استحيوا فدخلوا البيوت، فقلت: يا رسول الله نحن الفرّارون، فقال: بل أنتم العكارون، وأنا فئتكم. وانهزم رجل من القادسية، فأتى المدينة إلى عمر رضي الله عنه فقال: يا أمير المؤمنين هلكت، فررت من الزحف، فقال عمر رضي الله عنه: أنا فئتك. وعن ابن عباس رضي الله عنه: إنّ الفرار من الزحف من أكبر الكبائر.

[1864] **Şayet** “إلا متحرفا ne ile nasb oldu?” **dersen şöyle derim:** *İllâ* işlevsiz olmak üzere hâl olarak nasb oldu. Ya da savaştan kaçan kimselerden istisna yapılarak nasb oldu. Yani, tekrar saldırmak için kenara çekilen ya da başka bir topluluğa katılan kimse hariç. Hasan-ı Basrî *dübrahû* şeklinde Bâ’yı sükun ile okumuştur. *Mütehayyiz* kelimesi mütefey‘il veznindendir; mütefa‘il değil. Çünkü *hâze - yehûzü*den gelmektedir; mütefa‘il olsa *mütehavviz* şeklinde gelirdi.

17. Sonuç olarak onları siz öldürmediniz, asıl Allah öldürdü onları... Attığın zaman da sen atmadın, asıl Allah attı... Allah bunu, iman edenleri tarafından güzel (sonuçlanacak) bir imtihana tâbi tutmak için yapmıştı. Allah gerçekten işitir; ‘mutlak ilim sahibi’dir (Semî‘, ‘Alîm).

[1865] Müslümanlar Mekkelilerin gücünü kırıp, onları öldürüp, esir alıp övünmeye başlamış; bazıları “Ben öldürdüm ve esir ettim.” demişti. Kureyş Bedir’e doğru yaklaşınca Peygamber (s.a.) “İşte Kureyş ordusu! Tüm debdebesiyle, kibir ve gururuyla senin resûlünü yalanlayarak geldi!.. Allah’ım! Bana vaat ettiğin şeyi istiyorum Senden.” dedi. Bunun ardından Cebrâil gelerek “Topraktan bir avuç al ve onlara fırlat.” dedi. Peygamber (s.a.) de, iki ordu karşılaştığında Hazret-i Ali (r.a.)’a “Vadide bulunan çakıl taşlarından bir avuç toplayıp bana getir!” dedi ve “Yüzleri kararsın!” diyerek bunları Müşriklerin yüzüne attı. Müşriklerin her biri gözüyle meşgul olmaya başladı ve hezimete uğradılar. Müminler de arkalarından takip ettiler; kimisini öldürüp kimisini esir ettiler. İşte bunun üzerine “onları siz öldürmediniz…” buyruldu. فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ cümlesinin başındaki Fâ, şart cümlesinin başında gelen Fâ’dır. Şart cümlesi gizlenmiş olup şöyle takdir edilir: Onları öldürmekle iftihar ediyorsanız, bilin ki onları siz öldürmediniz, “asıl, Allah öldürdü onları!” Çünkü melekleri indiren, Müşriklerin kalbine korku salan, zafer ve yardımı dileyen, kalplerinizdeki korku ve endişeyi giderip sizi yüreklendiren O idi. “Attığın zaman da” ey Muhammed “sen atmadın, asıl Allah attı...” Hakiki anlamda attığın taşı sen atmadın çünkü sen atmış olsaydın ancak bir insanın ulaştırabileceği yere kadar ulaştırmış olurdun. Fakat Allah’ın atışı olduğundan, etkisi de çok büyük oldu. Atma eylemini önce, Peygamber (s.a.)’e isnat etti; çünkü sûret olarak o atmıştır. Sonra ise ondan nefyetti çünkü beşerin takat getiremeyeceği o etki Allah’ın fiilidir. Bu sebeple, atma işinin hakiki fâ‘ili Allah’tır. Adeta atma eylemi Peygamber (s.a.)’den hiç sadır olmamış gibi… لَكِنَّ’ler sonları sükûn ile ve kendilerinden sonra gelen isimler merfû‘ olarak *ve lâkini’llâhu katelehum ve lâkini’llâhu ramâ* şeklinde de okunmuştur.

[١٨٦٤] فإن قلت: بم انتصب {إِلَّا مُتَحَرِّفًا}؟ قلت: على الحال، وإلا لغو. أو على الاستثناء من المولين، أي ومن يولهم إلا رجلًا منهم متحرّفًا أو متحيزًا. وقرأ الحسن «دُبْره» بالسكون. ووزن متحيز متفيعل لا متفعل، لأنه من حاز يحوز، فبناء متفعل منه متحوّز.

٥ ١٧-﴿فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءً حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٨٦٥] لما كسروا أهل مكة وقتلوا وأسروا أقبلوا على التفاخر، فكان القائل يقول: قتلت وأسرت. ولما طلعت قريش قال رسول الله ﷺ: "هذه قريش قد جاءت بخيلائها وفخرها يكذبون رسلك، اللهم إني أسألك ما وعدتني." فأتاه جبريل عليه السلام

١٠ فقال: خذ قبضة من تراب فارمهم بها. فقال: - لما التقى الجمعان - لعلي رضي الله عنه: أعطني قبضة من حصباء الوادي، فرمى بها في وجوههم وقال: "شاهت الوجوه!" فلم يبق مشرك إلا شغل بعينيه، فانهزموا وردفهم المؤمنون يقتلونهم ويأسرونهم، فقيل لهم: {فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ} والفاء جواب شرط محذوف تقديره: إن افتخرتم بقتلهم فأنتم لم تقتلوهم، {ولكنَّ اللهَ قَتَلَهُمْ}، لأنه هو الذي أنزل الملائكة وألقى الرعب في قلوبهم،

١٥ وشاء النصر والظفر وقوّى قلوبكم، وأذهب عنها الفزع والجزع. {وَمَا رَمَيْتَ} أنت يا محمد {إِذْ رَمَيْتَ ولكنَّ اللهرَمَى}، يعني أنّ الرمية التي رميتها لم ترمها أنت على الحقيقة، لأنك لو رميتها لمَا بلغ أثرها إلا ما يبلغه أثر رمي البشر، ولكنها كانت رميةَ الله حيث أثرت ذلك الأثر العظيمَ؛ فأثبت الرمية لرسول الله ﷺ لأنّ صورتها وجدت منه، ونفاها عنه لأنّ أثرها الذي لا تطيقه البشر فعل الله عزّ وجلّ، فكأن الله هو فاعل

٢٠ الرمية على الحقيقة، وكأنها لم توجد من الرسول عليه الصلاة والسلام أصلًا. وقرئ «ولكنِ اللهُ قتلهم» «ولكنِ اللهُ رمى»، بتخفيف لكن ورفع ما بعده.

[1866] وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ منه بلاء حسنا ifadesi "ve Allah böylece müminlere güzel bir bağışta bulunmuş olacaktı" anlamına gelmektedir. Züheyr şöyle demiştir:

Ve bulunabileceği en güzel bağışta bulundu o ikisine

Anlam: Allah müminlere ne yaptıysa tamamen ihsanda bulunmak için yaptı; bütün bunları sadece iyilik için yaptı. Çünkü Allah, kullarının dualarını işitir, hallerini bilir.

18. Böyle...İnkârcı nankörlerin plânını Allah bozacaktır çünkü.

[1867] ذَلِكُمْ ile "güzel bir bağış"a işaret edilmiştir; ref' mahallindedir, yani maksat budur. وَأَنَّ الله مُوهِنُ ifadesi ism-i işârete ma'tûf olup anlam şöyledir: Maksat, müminlere ihsanda bulunmak, kâfirlerin de tuzaklarını zayıflatmaktır. مُوهِنُ *muvehhin*[u] şeklinde şeddeli de okunmuştur. مُوهِنُ كَيْدِ الْكافِرِينَ şeklinde izâfetli okunduğu gibi, *mûhin*[un] *keyde'l-kâfirîne* şeklinde tenvinli ve amel ettirerek de okunmuştur.

19. Haklı ile haksızın ayrılmasını mı istiyordunuz, işte size bunu ortaya koyan bir gösterge geldi! Vazgeçerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır. Yok tekrar dönerseniz, Biz de döneriz!.. Topluluğunuz da -ne kadar çok olursa olsun- işe yaramaz. Çünkü Allah müminlerle beraberdir.

[1868] "Haklı ile haksızın ayrılmasını mı istiyordunuz, işte size bunu ortaya koyan bir gösterge geldi!" ifadesi, Mekke ehline kınama üslubunda bir hitaptır. Çünkü onlar savaşa çıkmak istediklerinde Kâbe'nin örtüsünü tutup "Ey Allah! Hangimiz misafiri daha iyi ağırlıyor, akrabalarıyla ilgileniyor, darda olanlara yardım ediyorsa ona yardım et! Şayet Muhammed hak üzereyse ona; bizsek bize yardım et!" demişlerdi. Bir rivayete göre de "İki ordu arasında kim daha üstün, daha doğru yolda ve daha cömertse ona yardım et!" demişlerdir. Bir rivayette ise Ebû Cehil'in Bedir günü "Allah'ım! Hangimiz akrabalarını terk edip ilişkisini kesmişse bugün ona gününü göster!" dediği nakledilmiştir.

[1869] "Haklıyla haksızın ayrılmasını mı istiyordunuz" ifadesinin müminlere; "vazgeçerseniz" ifadesinin ise kâfirlere hitap olduğu da söylenmiştir. Peygamber (s.a.)'e düşmanlıktan vazgeçerseniz "bu sizin için daha hayırlıdır. Yok tekrar" onunla savaşmaya "dönerseniz, Biz de" size karşı ona yardıma "döneriz!"

[١٨٦٦] {وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ} وليعطيهم {بَلاءً حَسَنًا} عطاء جميلًا. قال زهير:

فَأبلاَهُمَا خَيْرَ الْبَلاَءِ الَّذِي يَبْلُو ۞

والمعنى: وللإحسان إلى المؤمنين فعل ما فعل، وما فعله إلا لذلك {إِنَّ اللهَ سَمِيعٌ} لدعائهم {عَلِيمٌ} بأحوالهم.

٥ ١٨-﴿ذَلِكُمْ وَأَنَّ اللّٰهَ مُوهِنُ كَيْدِ الْكَافِرِينَ﴾

[١٨٦٧] {ذَلِكُمْ} إشارة إلى البلاء الحسن؛ ومحله الرفع، أي الغرض ذلكم. {وَأَنَّ اللهَ مُوهِنُ} معطوف على {ذَلِكُمْ}، يعني: أن الغرض إبلاء المؤمنين وتوهين كيد الكافرين. وقرئ «موهّن»، بالتشديد. وقرئ على الإضافة وعلى الأصل الذي هو التنوين والإعمال.

١٠ ١٩-﴿إِنْ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمُ الْفَتْحُ وَإِنْ تَنْتَهُوا فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَإِنْ تَعُودُوا نَعُدْ وَلَنْ تُغْنِيَ عَنْكُمْ فِئَتُكُمْ شَيْئًا وَلَوْ كَثُرَتْ وَأَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٨٦٨] {إِنْ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمُ الْفَتْحُ} خطاب لأهل مكة على سبيل التهكم، وذلك أنهم حين أرادوا أن ينفروا تعلقوا بأستار الكعبة وقالوا: اللهمّ انصر أقرانا للضيف وأوصلنا للرحم وأفكّنا للعاني. إن كان محمد على حق فانصره، وإن كنا على

١٥ حق فانصرنا. وروي أنهم قالوا: اللهم انصر أعلى الجندين، وأهدى الفئتين، وأكرم الحزبين. وروي أنّ أبا جهل قال يوم بدر: اللهمّ أينا كان أهجر وأقطع للرحم فأحِنْه اليوم، أي فأهلكه.

[١٨٦٩] وقيل: {إِنْ تَسْتَفْتِحُوا} خطاب للمؤمنين {وَإِنْ تَنْتَهُوا} خطاب للكافرين، يعني: وإن تنتهوا عن عداوة رسول الله ﷺ {فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ} وأسلمُ؛ {وَإِنْ تَعُودُوا}

٢٠ لمحاربته {نَعُدْ} لنصرته عليكم.

[1870] وَأَنَّ اللهَ ifadesi, “Allah müminlerin yardımcısı olduğu için bu böyle olmuştur” anlamı gözetilerek fethalı okunmuştur. Kelime kesre ile de okunmuştur ki daha uygundur. İbn Mesûd *Radıya'llāhu 'Anh*'ın وَاللهُ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ kıraati de bunu destekler. Ayrıca [لَنْ تُغْنِيَ عَنْكُمْ فِئَتُكُمْ, fiil ile fâ'ili arasında bulunan] aradan dolayı وَلَنْ يُغْنِيَ عَنْكُمْ şeklinde [müzekker olarak] Yâ ile okunmuştur.

20. Ey iman edenler! Allah ve Resûlüne itaat edin; işittiğiniz halde ondan yüz çevirmeyin.

21. İşitmedikleri halde, “İşittik!” diyenler gibi olmayın.

22. Allah katında canlıların en kötüsü, akletmeyen bu sağır ve dilsizlerdir.

23. Allah onlarda bir hayır görseydi, elbette onlara işittirirdi. Ama onlara işittirseydi, kesinlikle yüz çevirerek arkalarını dönerlerdi.

[1871] [Aslında iki Tâ'lı olan] وَلَا تَوَلَّوْا (Yüz çevirmeyin) fiili, iki Tâ'dan biri atılarak; ayrıca, [Lâ, Tâ'ya] idğâm edilerek [*ve lettevellev* şeklinde] okunmuştur. “Ondan” (*anhu*) ifadesindeki zamir Peygamber (s.a.)'e aittir. Çünkü anlam “Peygamber (s.a.)'e itaat edin” şeklindedir [yani tek kişi söz konusu olduğundan, zamir tekil gelmiştir]. وَاللهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضُوهُ (“Allah ve Resûlü, *onu* razı etmeniz hususunda daha lâyıktır.” [Tevbe 9/22]) âyetinde olduğu gibi. Çünkü Resûle itaat ile Allah'a itaat aynı şeydir; “Kim Resûle itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur.” [Nisâ 4/8]. Bu durumda zamirin ikisinden birine dönmesi her ikisine dönmesi gibidir. Tıpkı *el-ihsân*[u] *ve'l-icmâl*[u] *lâ yenfe'u fî fulân*[in] (Falancaya iyilik, güzellik yaramıyor) demen gibi. Zamirin itaat emrine dönmesi de düşünülebilir: İşittiğiniz halde bu emirden ve ona sarılmaktan dönmeyin. Yahut “[emrini] duyduğunuz halde”, yani tasdik ettiğiniz halde Peygamber (s.a.)'den yüz çevirip ona muhalefet etmeyin çünkü siz müminsiniz; yalanlayan sağır kâfirler gibi değilsiniz. “İşitmedikleri halde” -çünkü tasdik etmiyorlar; dolayısıyla, işitmiyor gibiler- “İşittik (işte)!..' diyen” yani işittiklerini iddia eden“ler gibi olmayın.” Mâna şöyledir: Siz Kur'ân'ı ve peygamberliği tasdik ediyorsunuz. Bununla birlikte, ganimetlerin taksimi vb. konularda Peygamber (s.a.)'e itaatten yüz çevirirseniz, sizin bu tasdikiniz adeta tasdik değilmiş gibi olur ve işittik demeniz de iman etmeyenlerin 'işitme'sine benzer.

[١٨٧٠] {وَأَنَّ اللَّهَ}، قرئ بالفتح على: ولأن الله معين المؤمنين كان ذلك. وقرئ بالكسر، وهذه أوجه. ويعضدها قراءة ابن مسعود «والله مع المؤمنين». وقرئ «ولن يغني عنكم» بالياء للفصل.

٢٠-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلا تَوَلَّوْا عَنْهُ وَأَنْتُمْ تَسْمَعُونَ﴾ ٥

٢١-﴿وَلا تَكُونُوا كَالَّذِينَ قَالُوا سَمِعْنَا وَهُمْ لا يَسْمَعُونَ﴾

٢٢-﴿إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لا يَعْقِلُونَ﴾

٢٣-﴿وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ﴾

١٠ [١٨٧١] {وَلَا تَوَلَّوا} قرئ بطرح إحدى التاءين وإدغامها، والضمير في {عَنْهُ} لرسول الله ﷺ، لأنّ المعنى: وأطيعوا رسول الله، كقوله: {اللَّهُ ورَسُولُه أَحَقُّ أنْ يُرْضُوهُ}[التوبة: ٦٢]، ولأنّ طاعة الرسول وطاعة الله شيء واحدٌ؛ {مَنْ يُطِعِ الرسولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ} [النساء: ٨]؛ فكأن رجوع الضمير إلى أحدهما كرجوعه إليهما، كقولك: الإحسان والإجمال لا ينفع في فلان. ويجوز أن يرجع ١٥ إلى الأمر بالطاعة، أي ولا تولوا عن هذا الأمر وامتثاله وأنتم تسمعون؛. أو ولا تتولوا عن رسول الله ﷺ ولا تخالفوه {وَأَنتُمْ تَسْمَعُونَ}، أي تصدقون، لأنكم مؤمنون لستم كالصمّ المكذبين من الكفرة.{وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ قَالُوا سَمِعْنَا}، أي ادّعوا السماع {وَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ}، لأنهم ليسوا بمصدّقين فكأنهم غير سامعين. والمعنى: أنكم تصدّقون بالقرآن والنبوة، فإذا توليتم عن طاعة ٢٠ الرسول في بعض الأمور من قسمة الغنائم وغيرها، كان تصديقكم كلا تصديق، وأشبه سماعكم سماع من لا يؤمن.

[1872] Sonra şöyle buyurmuştur: Yeryüzünde dolaşan “canlıların en kötüsü” ya da hayvanların en kötüsü “akletmeyen” hakka “sağır” olanlar “ve dilsizlerdir.” Bu durumda onları hayvanlar cinsine dâhil etmiş; ayrıca, onların da en kötüsü yapmıştır. “Allah onlarda” bu sağır, dilsiz kimselerde “bir hayır” yani lütfettiklerinden faydalanabileceklerini “görseydi, elbette onlara işittirirdi” onlara lütfederdi ve tasdik edenler gibi onlar da işitirlerdi. “Ama onlara işittirseydi, kesinlikle yüz çevirerek arkalarını dönerlerdi.” Yani onlara lütfetseydi lütuf onlara fayda sağlamazdı. Bu sebeple onlardan lütfunu esirgedi. Ya da onlara lütfetseydi ve onlar da tasdik etmiş olsalardı bile bunun akabinde yine küfre dönecek, yalanlayacak ve doğru yolu tutmayacaklardı.

[1873] Bunların Abduddâr b. Kusay’ın oğulları olduğu söylenmiştir. İçlerinde iki kişi yani Mus‘ab b. Umeyr ile Süveyd b. Harmele *Radıya’llāhu ‘Anhumâ* dışında hiç kimse iman etmemiş; “Biz Muhammed’in getirdiklerine karşı sağır, dilsiz ve körüz. Ne işitiyor ne de icabet ediyoruz!” demişlerdir. Uhud savaşında hepsi öldürülmüştür ki ordunun sancaktarları idiler. İbn Cureyc’den âyette bahsedilenlerin münafıklar olduğu; Hasan-ı Basrî’den ise Ehl-i Kitap oldukları nakledilmiştir.

24. Ey iman edenler! Sizi sizlere hayat verecek bir şeye çağırdığı zaman, Allah ve Resûlüne icabet edin. Bilin ki Allah, bizzat kişi ile kalbinin arasına dahi girer! Hem, O’na haşredileceksiniz.

[1874] “Sizi çağırdığı zaman” cümlesindeki fiili, önceki âyette olduğu gibi tekil ifade etmesi, Peygamber (s.a.)’e icabet etmenin Allah’a icabet sayılmasındandır. İkisinin bir arada zikredilmesi sadece tekit içindir. İcabetten maksat itaat edip, emrini yerine getirmek; çağrıdan maksat ise Peygamber (s.a.)’in göndermesi ve teşvik etmesidir. Ebû Hüreyre *Radıya’llâhu ‘Anh*’dan rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.) Übeyy b. Ka‘b *Radıya’llâhu ‘Anh*’ın kapısına gelip ona seslenmiş; o da o sırada namaz kılıyormuş. Namazı hızlıca kılıp gelmiş. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) “Bana icabet etmekten seni ne alıkoydu?” demiş. “Namaz kılıyordum” deyince, “Bana vahyedilenler arasında ‘Allah ve Resûlüne icabet edin’ âyetinin olduğundan haberin yok mu?!” buyurmuş. Übeyy de bunun üzerine demiş ki: “Bundan böyle beni ne zaman çağırsan sana mutlaka icabet edeceğim!” [*Tirmizî,* “Fedâ’ilu’l-Kur’ân”, 1] Bununla ilgili iki görüş bulunmaktadır: 1) Bu emir Peygamber (s.a.)’e özgü durumlardandır. 2) Onun çağrısı geciktirilmeye gelmeyecek bir işle ilgiliydi; namaz kılan bir kimseye de buna benzer bir durum olursa namazını kesebilir.

[١٨٧٢] ثم قال: {إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ}، أي إن شر من يدب على وجه الأرض؛ أوإنّ شر البهائم الذين هم صمّ عن الحق لا يعقلونه، جعلهم من جنس البهائم، ثم جعلهم شرّها. {وَلَوْ عَلِمَ اللّهُ} في هؤلاء الصم البكم {خَيْرًا} أي انتفاعًا باللطف {لأسْمَعَهُمْ} للطف بهم حتى يسمعوا سماع المصدقين. ثم قال: {وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوا} عنه. يعني:
٥ ولو لطف بهم لما نفع فيهم اللطف، فلذلك منعهم ألطافه. أو ولو لطف بهم فصدقوا لارتدوا بعد ذلك وكذبوا ولم يستقيموا.

[١٨٧٣] وقيل: هم بنو عبد الدار بن قصي لم يسلم منهم إلا رجلان مصعب بن عمير، وسويد بن حرملة؛ كانوا يقولون: نحن صم بُكم عُمي عما جاء به محمد، لا نسمعه ولا نجيبه، فقُتلوا جميعًا بأحد، وكانوا أصحاب اللواء. وعن ابن جريج: هم
١٠ المنافقون. وعن الحسن: أهل الكتاب.

٢٤-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾

[١٨٧٤] {إِذَا دَعَاكُمْ} وحد الضمير كما وحده فيما قبله، لأن استجابة رسول الله ﷺ كاستجابته، وإنما يذكر أحدهما مع الآخر للتوكيد، والمراد بالاستجابة الطاعة
١٥ والامتثال، وبالدعوة: البعث والتحريض. وروى أبو هريرة: أن النبي ﷺ مرّ على باب أبيّ بن كعب فناداه وهو في الصلاة فعجل في صلاته ثم جاء فقال: ما منعك عن إجابتي؟ قال: كنت أصلي. قال: ألم تخبر فيما أوحي إليّ {اِسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ}؟! قال: "لا جرم لا تدعوني إلا أجبتك." وفيه قولان؛ أحدهماإن هذا مما اختص به رسول الله ﷺ. والثاني أن دعاءه كان لأمر لم يحتمل التأخير، وإذا وقع مثله للمصلي
٢٠ فله أن يقطع صلاته.

[1875] "Sizlere hayat verecek bir şeye" ifadesiyle dine ve şeriata dair şeyler kastedilmektedir. Çünkü ilim hayattır; cehalet ise ölümdür. Arapların şöyle bir sözü vardır:

> Kaliteli giyim kuşamı sakın şaşırtmasın cahili! Zira ölüdür böyle biri, elbisesi de kefeni…

[Hayat verecek çağrının] kâfirlerle cihatla ilgili olduğu da söylenmiştir. Çünkü cihâda katılmazlarsa kâfirler onları yener ve onları öldürürler! "Sizin için kısasta hayat vardır." [Bakara 2/179] âyetinde olduğu gibi. "Onlar rableri nezdinde hayattadırlar." [Âl-i İmrân, 169] âyetine göre, şehitliğe çağrı olduğu da söylenmiştir.

[1876] "Bilin ki Allah, bizzat kişi ile kalbinin arasına dahi girer!" Yani Allah o kulu öldürür ve böylece Allah'ın var ettiği fırsat elinden kaçar. Fırsattan kasıt, kalbi arındırma, hastalıklarını tedavi etme ve onu Allah'ın istediği hale getirme imkânıdır. Bu fırsatı değerlendirin ve kalplerinizi Allah ve Resûlüne itaat ederek arındırın. "Hem, O'na haşredileceksiniz" ve O, sizi kalbinizin selameti ve itaatinizdeki ihlasa göre mükâfatlandıracak. Anlamın şöyle olduğu da söylenmiştir: Allah kulun kalbini ele geçirip, ondaki azimetleri giderebilir, niyet ve kasıtlarını değiştirebilir; korkusunu güvence, güvencini korkuya; umursamazlığını Allah'ı anmaya, Allah'ı anmasını da umursamazlığa döndürebilir. Bu ve benzerleri Allah için câizdir ancak bu, kulun yaptığında sevap ve ceza alacağı kalp amelleri için söylenemez. Cebrîler kişi inkâr ettiğinde Allah onunla imanının arasına; iman ettiğinde de onunla inkârın arasına girdiği kanatindedirler ki bu zalimlerin söylediklerinden Allah tamamen münezzehtir, aşkındır! Anlamın "Allah -kişi ile kalbinin arasındaymış gibi- kişinin aklına gelen her şeyi bilir, kişinin içinde tuttuğu hiçbir şey ona gizli kalmaz" şeklinde olduğu da söylenmiştir.

[1877] Râ'nın şeddesi ile *beyne'l-merr*[i] şeklinde de okunmuştur. Bu ise [المرء'deki] Hemze'nin düşürülüp harekesinin, [الخَبْءُ kelimesinin] *habb* şeklinde telaffuz edilişi gibi, Râ'ya verilmesi, sonra da *merartü bi-'Umerr* diyen Arap lehçesine göre vakıf olduğu düşünülerek yapılmıştır.

25. Öyle bir kargaşadan sakının ki, içinizden sadece zulmedenlere çarpmakla kalmaz... Bilin ki Allah'ın cezalandırması gerçekten şiddetlidir!

26. Şunu (minnetle) yâd edin; hani siz bir zamanlar yeryüzünde 'az'dınız, güçsüz sayılıyordunuz, insanların sizi kapıvermesinden korkuyordunuz, fakat O, şükredesiniz diye sizi barındırdı, sizi yardımıyla destekledi ve sizi tertemiz-hoş birtakım şeylerle nasiplendirdi.

[١٨٧٥] {لِمَا يُحْيِيكُمْ} من علوم الديانات والشرائع، لأن العلم حياة، كما أنّ الجهل موت. ولبعضهم:

لَا تُعْجِبَنَّ الْجَهُولَ حُلَّتُه ۞ فَذَاكَ مَيْتٌ وَثَوْبُهُ كَفَنُ

وقيل: لمجاهدة الكفار، لأنهم لو رفضوها لغلبوهم وقتلوهم، كقوله {وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ} [البقرة: ١٧٩]. وقيل: للشهادة، لقوله {بَلْ أَحْيَاءٌ عِندَ رَبِّهِمْ} [آل عمران: ١٦٩].

[١٨٧٦] {واعْلَمُوا أَنَّ اللهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ}، يعني أنه يميته فتفوته الفرصة التي هو واجدها، وهي التمكن من إخلاص القلب ومعالجة أدوائه. وعلله ورده سليمًا كما يريده الله، فاغتنموا هذه الفرصة، وأخلصوا قلوبكم لطاعة الله ورسوله. {واعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ} فيثيبكم على حسب سلامة القلوب وإخلاص الطاعة. وقيل: معناه أنّ الله قد يملك على العبد قلبه فيفسخ عزائمه، ويغير نياته ومقاصده، ويبدله بالخوف أمنًا وبالأمن خوفًا وبالذكر نسيانًا، وبالنسيان ذكرًا، وما أشبه ذلك مما هو جائز على الله تعالى. فأما ما يثاب عليه العبد ويعاقب من أفعال القلوب فلا. والمجبرة على أنه يحول بين المرء والإيمان إذا كفر، وبينه وبين الكفر إذا آمن. تعالى عما يقول الظالمون علوًّا كبيرًا. وقيل معناه: أنه يطلع على كل ما يخطره المرء بباله، لا يخفي عليه شيء من ضمائره، فكأنه بينه وبين قلبه.

[١٨٧٧] وقرئ «بين المرّ» بتشديد الراء. ووجهه أنه قد حذف الهمزة وألقى حركتها على الراء، كالخب، ثم نوى الوقف على لغة من يقول: مررت بعُمَرّ.

٢٥-﴿وَاتَّقُوا فِتْنَةً لا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

٢٦-﴿وَاذْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الأَرْضِ تَخَافُونَ أَنْ يَتَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ فَآوَاكُمْ وَأَيَّدَكُمْ بِنَصْرِهِ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[1878] *Fitne*nin, günah olduğu da, aralarında işlenen kötülüklerin ikrarı olduğu da, birliğin bozulması ya da azap olduğu da söylenmiştir. لا تُصِيبَنَّ (Çarpmakla kalmaz) cümlesi ya emrin cevabı ya emirden sonra nehiy ya da *fitne*nin sıfatıdır. [i] Cevap kabul edildiğinde anlam, size geldiğinde yalnızca zalimlere bulaşmaz, bilakis hepinizi kapsar, şeklinde olur. Nitekim İsrâiloğulları âlimlerinin, kötülükleri 'bir mazeretimiz olsun' kabilinden bir tutumla yasaklamaları üzerine Allah onları da azaba dâhil etmiştir. [ii] Emirden sonra nehiy olduğu var sayılırsa adeta "günahtan ya da azaptan sakının" denilmiş; sonra da şöyle söylenmiş gibi olur: Zulme bulaşmayın ki azap ya da günahın izi, kötü neticesi sizden sadece zulmedeni gelip bulmasın. [iii. لا تُصِيبَنَّ cümlesini, arada gizli bir] *kavl* ["hakkında … denilen" kelimesi] olduğu düşünülerek sıfat yaptığında da bir önceki anlam ortaya çıkar. Adeta "Hakkında; '… çarpmakla kalmaz' denilen kargaşadan sakının!" buyrulmuştur. Benzeri Arapların şu sözüdür:

> "Karanlık çöküp ortalık karıştığında, su ile karışık öyle bir süt getirdiler ki
> "Daha önce hiç kurt gördün mü?" [deyiminin kullanılabileceği bir renge sahipti!]

Yani hakkında bu sözün söylendiği su katılmış bir süt. Bu süt, su katıldığı için, kurt rengi olan gri bir renge sahiptir. İbn Mesûd *Radıya'llâhu 'Anh*'ın, gizli bir kasemin cevabı olarak okuduğu *le-tusībenne* (mutlaka çarpacak) kıraati de bu son anlamı desteklemektedir. Hasan-ı Basrî'nin şöyle dediği nakledilmiştir: "Bu âyet, Ali, Ammâr, Talha ve Zübeyr *Radıya'llāhu 'Anhum* hakkında inmiş olup, *fitne* de özellikle Cemel savaşının yapıldığı gündür." Zübeyr *Radıya'llāhu 'Anh* şöyle demiştir: "Bu âyet bizim hakkımızda inmişti; ancak biz uzun zaman, hakkımızda olduğunu düşünmeden okuduk. Meğerse bu âyetlerle biz kastediliyormuşuz!" Süddî'den de şöyle rivayet edilmiştir: "Cemel savaşında birbiriyle savaşan Bedir gazileri hakkında nâzil olmuştur." Rivayete göre bir gün Zübeyr *Radıya'llāhu 'Anh* [v. 36/656] Peygamber (s.a.) ile birlikte yürürken Ali (r.a.) çıkagelmiş. Zübeyr Ali'ye tebessüm edince Peygamber (s.a.) "Ali'ye karşı sevgin nasıl?" diye sormuş. O da "Anam-babam sana feda olsun ey Allah'ın Resûlü! Ben onu ana-babamı sevdiğim kadar; belki de daha çok seviyorum!" diye cevap vermiş. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuş: "Öldürmek için onun üzerine yürüdüğünde nasıl olacak bakalım sevgin?!"

[١٨٧٨] {فِتْنَةً} ذنبا. قيل: هو إقرار المنكر بين أظهرهم. وقيل: افتراق الكلمة. وقيل: {فِتْنَةً} عذابًا. وقوله {لَا تُصِيبَنَّ} لا يخلو من أن يكون جوابًا للأمر، أو نهيًا بعد أمر، أو صفة لفتنة. فإذا كان جوابًا، فالمعنى إن إصابتكم لا تصِبِ الظالمين منكم خاصة، ولكنها تعمكم. وهذا كما يحكى أن علماء بني إسرائيل نَهوا عن المنكر تعذيرًا، فعمهم الله بالعذاب. وإذا كانت نهيًا بعد أمر فكأنه قيل: واحذروا ذنبًا أو عقابًا، ثم قيل: لا تتعرضوا للظلم فيصيبَ العقابُ أو أثر الذنب ووبالُه من ظلم منكم خاصة. وكذلك إذا جعلته صفة على إرادة القول، كأنه قيل: واتقوا فتنة مقولًا فيها: لا تصيبنَّ. ونظيره قوله:

حَتَّى إِذَا جَنَّ الظَّلاَمُ وَاخْتَلَط ❁ جَاءُوا بِمَذْقٍ هَلْ رَأَيْتَ الذِّئْبَ قَطْ

أي بمذق مقول فيه هذا القول، لأنه سمار فيه لون الورق التي هي لون الذئب. ويعضد المعنى الأخير قراءة ابن مسعود «لتصيبنّ»، على جواب القسم المحذوف. وعن الحسن: نزلت في عليّ وعمار وطلحة والزبير، وهو يوم الجمل خاصة. قال الزبير: نزلت فينا وقرأناها زمانًا، وما أرانا من أهلها، فإذا نحن المعنيُّون بها. وعن السدي: نزلت في أهل بدر فاقتتلوا يوم الجمل. وروي أن الزبير كان يساير النبي ﷺ يومًا، إذ أقبل عليّ رضي الله عنه، فضحك إليه الزبير، فقال رسول الله ﷺ: كيف حبك لعليٍّ؟ فقال: يا رسول الله، بأبي أنت وأمي، إني أحبه كحبي لوالدي أو أشدّ حبًا. قال: فكيف أنت إذا سرت إليه تقاتله؟!

[1879] **Şayet** “Tekit Nûn’u emrin cevabına nasıl gelebilir?” **dersen şöyle derim:** “Çünkü bunda nehiy anlamı bulunmaktadır. Nitekim *inzil ʿani’d-dâbbet*[i] *lâ tatrahke* (Hayvandan in de, seni atmasın üzerinden) dediğinde *lâ tatrahanne* demek de, لا تُصِيبَنَّ ve لا يَحْطِمَنَّكم (“sakın sizi kırıp geçmesin” [Neml 27/18]) demek de câiz olmaktadır.

[1880] **Şayet** “الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ âyetindeki Min hangi anlamdadır?” **dersen şöyle derim:** “Âyetin ilk yorumuna göre [yani لا تُصِيبَنَّ emrin cevabı ise] baʿzıyet / kısmîlik anlamındadır; ikinci yoruma göre [sıfat / nehiy ise] beyan anlamındadır[116]; çünkü mâna şöyledir: Zulmünüzden dolayı özellikle size isabet etmesin; zira zulmün sizden sadır olması, diğer insanlardan olmasından çok daha çirkindir.

[1881] إِذْ أَنْتُم (hani siz) ifadesi zarf değil, mefʿûlun bihtir, şöyle denilmektedir: Hicretten önce “yeryüzünde”, yani Mekke topraklarında Kureyş’in sizi ezerkenki sayıca az, zillet içerisinde ve zayıf bir halde olduğunuz vakti hatırlayın; “insanların sizi kapıvermesinden korkuyordunuz.” Çünkü bütün insanlar olumsuz, zıt bir tutum içerisinde size düşmandı; “Fakat O” verdiği nimetlere “şükredesiniz diye” yani şükretmenizi isteyerek size” Medine’de “barındırdı; sizi yardımıyla” yani Ensār’ın arka çıkmasıyla ve Bedir savaşında meleklerle imdadınıza koşarak “destekledi ve sizi tertemiz - hoş birtakım şeylerle” ganimetlerle “nasiplendirdi.” Katâde’den rivayet edilmiştir ki “Bu Arap kabilesi, insanların en aşağılığı idi; en fazla geçim sıkıntısı çeken; elbise bulamayan, sapkın oldukları en aşikâr, başkasını yemeyen başkasınca yenilen [yağmalanan] kimselerdi. Ancak Allah onlara şehir şehir dolaşıp ticaret yapma imkânı vererek, rızıklarını genişletti. Ayrıca onları bağımsız hale getirdi.”

27. Ey iman edenler! Allah ve Resûlüne hıyanet etmeyin; (aksi takdirde) bile bile kendi emanetlerinize hıyanet etmiş olursunuz.

[1882] *Havn*ın anlamı eksiltmektir; nitekim *vefâ*nın anlamı da tam yapmaktır. *Tehavvenehû* “onu noksan yaptı” anlamında iken, zamanla emanet ve vefanın zıddı olarak kullanılmaya başlamıştır. Çünkü bir adama bir konuda hainlik yaptığında ona o konuda bir noksan getirmiş olursun. Araplar da bu anlamı mecazi olarak şu şekilde kullanmışlardır: *Hāne’d-delve’l-kerab*[u] (kovaya ipi hainlik etti), *hāne’l-müştâra’s-sebeb*[ü] (aracı [yani ipi / merdiveni], balsağan kişiye hainlik etti).

116 İlkinde, zulmedenler onların bir kısmı iken, ikincide tamamı olmaktadır. Yani لا تُصِيبَنَّ’nin cevap oluşuna göre, “Fitneden korunmaya çalışın ki *aranızdan sadece zulmedenlere* çarpmasın.” Sıfat oluşuna göre “*Bilhassasizlere, siz zalimlere* çarpmakla kalmayacak bir fitneden korunmaya çalışın.” Nehiy oluşuna göre “Fitneden korunmaya çalışın da, *bilhassasizlere, siz zalimlere* çarpmasın!” / ed.

[١٨٧٩] فإن قلت: كيف جاز أن يدخل النون المؤكدة في جواب الأمر؟ قلت: لأنّ فيه معنى النهي. إذا قلت: انزل عن الدابة لا تطرحك، فلذلك جاز لا تطرحنّك؛ ولا تصيبنّ ولا يحطمنكم[النمل: ١٨].

[١٨٨٠] فإن قلت: فما معنى {مِنْ} في قوله {الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنكُمْ}؟ قلت: التبعيض على الوجه الأول، والتبيين على الثاني، لأنَّ المعنى: لا تصيبنكم خاصة على ظلمكم؛ لأن الظلم أقبح منكم من سائر الناس.

[١٨٨١] {إِذْ أَنتُم} نصبه على أنه مفعول به مذكور، لا ظرف؛ أي اذكروا وقت كونكم أقلة أذلة مستضعفين {فِي الأرض}، أرض مكة قبل الهجرة، تستضعفكم قريش. {تَخَافُونَ أَن يَتَخَطَّفَكُمُ الناسُ} لأن الناس كانوا جميعًا لهم أعداء منافين مضادّين {فَآوَاكُمْ} إلى المدينة {وَأَيَّدَكُم بِنَصْرِهِ} بمظاهرة الأنصار وبإمداد الملائكة يوم بدر. {وَرَزَقَكُم مِنَ الطَّيِّبَاتِ} من الغنائم {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} إرادة أن تشكروا هذه النعم. وعن قتادة: كان هذا الحيّ من العرب أذلّ الناس، وأشقاهم عيشا، وأعراهم جلدًا، وأبينهم ضلالًا، يؤكلون ولا يأكلون، فمكن الله لهم في البلاد، ووسع لهم في الرزق والغنائم وجعلهم ملوكًا.

٢٧-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَخُونُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

[١٨٨٢] معنى الخون: النقص، كما أن معنى الوفاء التمام. ومنه: تخوّنه، إذا تنقصه، ثم استعمل في ضد الأمانة والوفاء، لأنك إذا خنت الرجل في شيء فقد أدخلت عليه النقصان فيه، وقد استعير فقيل: خان الدلو الكرب، وخان المشتار السبب،

Burada araç koptuğunda sahibine bir nevi hıyanet etmiş olmaktadır. Bu âyetteki anlam da bu şekildedir. Allah"a farzlarını terk ederek ve Resûlün sünnetine tâbi olmayarak hıyanet etmeyin; (aksi takdirde) bunun kötü sonuçlarını, vebalini"bile bile, kendi *emanetler*inizi" korumayarak [onlara hıyanet etmiş olursunuz]. Ya da hıyanet ettiğinizi, yani hıyanetin sizden kasıtlı olarak zuhur ettiğini; unutarak olmadığını "bile bile…" [*Hüsün* ve *kubh*u, yani] kötünün kötülüğünü, güzelin de güzelliğini "bile bile" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1883] Rivayete göre Peygamber (s.a.) Kurayza oğulları Yahudilerini yirmi bir gece muhasara altında tutmuş; sonunda Peygamber'den -Nadîr oğulları Yahudileri ile Suriye civarına; Erîha ve Ezri'ât'a gitmek üzere sulh yaptığı gibi- sulh talep etmişlerdi. Fakat Peygamber (s.a.), Sa'd b. Mu'âz *Radıya'llāhu 'Anh*'ın vereceği hükme razı olmak dışında hiçbir sulh teklifini kabul etmedi. Onlar da bunu kabul etmediler ve "Bize Ebû Lübâbe Mervân b. Abdulmünzir'i [Rifâ'a b. Abdulmünzir'i?] elçi yolla" dediler. Bu zâtın onlarla arası iyi idi çünkü ailesi ve malları onların elindeydi. Peygamber (s.a.) işbu zâtı onlara elçi gönderdi. Ona, "Ne dersin? Sa'd'ın hükmüne razı olalım mı?" deyince, boğazını göstererek onun hükmünün öldürülme olduğunu ima etti. Ebû Lübâbe *Radıya'llāhu 'Anh* bunun üzerine şöyle demiştir: "Daha bir adım atmamıştım ki, Allah ve Resûlüne hıyanet ettiğimin farkına vardım. Bu olay üzerine bu âyet indi ve gidip kendimi mescidin direklerinden birine bağladım. Ölünceye kadar ya da Allah beni affedinceye kadar ne bir şey yiyeceğim ne de bir şey içeceğim diye yemin ettim." Ebû Lübâbe yedi gün boyunca bağlı kalmış ve sonunda baygın düşmüştü. Allah da tövbesini kabul etti. Kendisine "Allah tövbeni kabul etti; artık çöz kendini!" denilince; "Resûlullah gelip çözmeden vallahi çözmeyeceğim!" dedi. Peygamber (s.a.) de gelip kendi elleriyle çözdü. Bunun üzerine Ebû Lübâbe "Tövbemin tam olması için içerisinde bu günaha bulaştığım kavmimi terk edip, mallarımı dağıtacağım" dedi. Peygamber (s.a.) ise "Malının üçte birini tasadduk etmen yeterlidir" dedi. Muğîre'ye göre ise âyetler Osmân b. Affân *Radıya'llāhu 'Anh*'ın öldürülmesi hakkında inmiştir[117].

[1884] Bu "emanetler" ile Allah'ın emanet olarak korunmasını istediği farz ve sınırların kastedildiği söylenmiştir. **Şayet** "وتَخُونُوا fiili cezimli midir, mansūb mudur?" **dersen şöyle derim:** Nehyin hükmüne dâhil olarak cezimli olması da, gizli bir En ile mansūb olması da muhtemeldir. Aynı durum وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ (Hakkı gizleyerek… / Hakkı gizlemeyin. [Bakara 2/42]) âyeti için de geçerlidir. Mücâhid müfret olarak *emânetekum* şeklinde okumuştur.

---

117 Bu âyetler Hazret-i Osman'ın katlini mantūku ile değilse de mefhumu ile ilgilendirmektedir. Çünkü Müslümanlar arası ihtilaflar ve iç savaşlar (*fitne*) bu zâtın katledilmesi ile birlikte başlamıştır. *Nezele fî…* kalıbı tam / gerçek anlamda sebeb-i nüzul ifade etmez; âyetin o konuyu da ilgilendirdiğini, ona çok uyduğunu belirtir. / ed.

لأنه إذا انقطع به فكأنه لم يف له. ومنه قوله تعالى {وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُم}. والمعنى: لا تخونوا الله بأن تعطلوا فرائضه، ورسوله بأن لا تستنُّوا به. و{أَمَانَاتِكُمْ} فيما بينكم بأن لا تحفظوها {وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ} تبعة ذلك ووباله. وقيل: وأنتم تعلمون أنكم تخونون، يعني أن الخيانة توجد منكم عن تعمد لا عن سهو. وقيل: وأنتم علماء تعلمون قبح القبيح وحسن الحسن. ٥

[١٨٨٣] وروي أن نبي الله ﷺ حاصر يهود بني قريظة إحدى وعشرين ليلة فسألوا الصلح كما صالح إخوانَهم بني النضير على أن يسيروا إلى أذرعات وأريحاء من أرض الشام، فأبى رسول الله ﷺ إلا أن ينزلوا على حكم سعد ابن معاذ، فأبوا وقالوا: أرسل إلينا أبا لبابة مروان بن عبد المنذر وكان مناصحًا لهم، لأنّ عياله وماله في أيديهم؛ فبعثه إليهم فقالوا له: ما ترى، هل ننزل على حكم سعد؟ فأشار إلى حلقه، إنه الذبح. ١٠ قال أبو لبابة فما زالت قدماي حتى علمت أني قد خنت الله ورسوله، فنزلت، فشدّ نفسه على سارية من سواري المسجد وقال: والله لا أذوق طعامًا ولا شرابًا حتى أموت أو يتوب الله عليّ، فمكث سبعة أيام حتى خر مغشيًّا عليه ثم تاب الله عليه، فقيل له: قد تيب عليك فحل نفسك. فقال: لا والله، لا أحلها حتى يكون رسول الله ﷺ هو الذي يحلني، فجاءه فحله بيده فقال: إنّ من تمام توبتي أن أهجر دار قومي ١٥ التي أصبت فيها الذنب، وأن أنخلع من مالي. فقال ﷺ: يجزيك الثلث أن تتصدّق به. وعن المغيرة: نزلت في قتل عثمان بن عفان رضي الله عنه.

[١٨٨٤] وقيل: {أَمَانَاتِكُمْ} ما ائتمنكم الله عليه من فرائضه وحدوده. فإن قلت: {وَتَخُونُوا} جزم هو أم نصب؟ قلت: يحتمل أن يكون جزمًا داخلًا في حكم النهي وأن يكون نصبًا بإضمار «أن»، كقوله {وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ} [البقرة: ٤٢]. وقرأ مجاهد ٢٠ «وتخونوا أمانتكم»، على التوحيد.

28. Bilin ki mallarınız da çocuklarınız da sadece imtihan vesilesidir. Büyük mükâfat ise Allah katındadır.

[1885] Mal ve evlatları *fitne* olarak ifade etmesi, bunların fitneye, yani günaha ya da azaba düşmeye sebep oluşlarından ileri gelmektedir. Ya da bunlar, Allah'ın bir imtihanı olup, sınırları içerisinde onları muhafaza edip etmeyeceğinizi denemektedir. "Büyük mükâfat ise Allah katındadır." Size düşen, dünyaya değer vermeyerek, bütün ciddiyet ve talepkârlığınızla bu mükâfatı aramanız; ve kendinizi bu ikisinden dolayı tehlikeye atmamak için para biriktirmekte ve çocuk sevgisinde haris olmamanızdır. Nitekim "Mallar ve çocuklar dünya hayatının süsüdür…" [Kehf 18/46] buyrulmuştur.

[1886] Söylendiğine göre bu âyetler, Ebû Lübâbe *Radıya'llâhu 'Anh*'dan çocukları ve malları yüzünden zuhur eden yanlış tutum ve davranışlar hakkında inen âyetlere dâhilmiş.

29. Ey iman edenler! Siz Allah'tan sakınırsanız, O da furkān verir, suçlarınızı örter ve sizi bağışlar. Allah büyük lütuf sahibidir.

[1887] *Furkān,* [i] yardım anlamındadır çünkü Allah, küfrün taraftarlarını zelil, Müslümanları da aziz ederek hak ile batılın, küfür ile İslâm'ın arasını ayırmaktadır; [Bedir gününü anlatan] *yevme'l-furkān* [Enfâl 8/41] sözü de bu anlamdadır. [ii] Veya sizin durumunuzu, etkilerinizi, nâmınızı yeryüzünün dört bir yanına yayan bir beyan. [*Furkān*ın bu anlamı] Arapların şu sözünden alınmıştır: *Bittü ef'al*[ü] *kezâ hattâ seta'a'l-furkān*[u] (şöyle şöyle bir iş yaparak geceledim; sonunda *furkān* parladı) yani tanyeri ağardı. [iii] Ya da şüphelerden kurtulma, gönüllerin açılıp, hayırlı işlere muvaffak olma. [iv] Yahut sizinle dışınızdaki diğer din müntesiplerinin arasını ayırma, üstünlük ve meziyeti dünyada ve âhirette sizlere verme.

30. (Resûlüm!) Hani, nankörce inkâr edenler, seni hapse atmak yahut öldürmek veya (Mekke'den sürüp) çıkarmak için sana tuzak kuruyorlardı... Onlar tuzak kuruyorlardı, ama Allah da 'tuzak' kuruyordu. Tuzak kuranların en hayırlısı Allah'tır.

[1888] Allah, Resûlüne (s.a.) fethi nasip ettikten sonra, Mekke'de bulunduğu sırada Kureyş'in kendisi hakkında kurduğu tuzakları [yani uygulamaya çalıştığı plân ve stratejiyi] hatırlatmaktadır ki -tuzaklarından kurtulması, onlara galip gelmesi ve Allah'ın kendisine güzel bir netice ihsan etmesi konularında- Allah'ın nimetine şükretsin. İfade "Sana tuzak kurdukları vakti hatırla!" anlamındadır. Şöyle ki Ensār İslâm'a girip de Peygambere biat edince, Kureyş Muhammed'in iyice güçlenmesinden korkmuş ve Dârunnedve'de toplanıp durumu istişare etmişlerdi. Şeytan yaşlı bir adam kılığında yanlarına gelip

٢٨-﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلادُكُمْ فِتْنَةٌ وَأَنَّ اللّهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ﴾

[١٨٨٥] جعل الأموال والأولاد فتنة، لأنهم سبب الوقوع في الفتنة وهي الإثم أو العذاب. أو محنة من الله ليبلوكم كيف تحافظون فيهم على حدوده والله {عِندَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ} فعليكم أن تنوطوا بطلبه وبما تؤدي إليه هممكم، وتزهدوا في الدنيا، ٥ ولا تحرصوا على جمع المال وحب الولد؛ حتى تورّطوا أنفسكم من أجلهما، كقوله {المَالُ والبَنُونَ} الآية [الكهف: ٤٦].

[١٨٨٦] وقيل: هي من جملة ما نزل في أبي لبابة وما فرط منه لأجل ماله وولده.

٢٩-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَتَّقُوا اللّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ﴾

١٠ [١٨٨٧] {فُرْقَانًا} نصرًا، لأنه يفرق بين الحق والباطل وبين الكفر بإذلال حزبه، والإسلام بإعزاز أهله. ومنه قوله تعالى {يَوْمَ الفُرْقَانِ} [الأنفال: ٤١]؛ أو بيانًا وظهورًا يشهر أمركم ويبث صيتكم وآثاركم في أقطار الأرض، من قولهم: بتّ أفعل كذا، حتى سطع الفرقان، أي طلع الفجر؛ أو مخرجًا من الشبهات وتوفيقًا وشرحًا للصدور؛ أو تفرقةً بينكم وبين غيركم من أهل الأديان، وفضلًا ومزية في الدنيا والآخرة.

١٥ ٣٠-﴿وَإِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللّهُ وَاللّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ﴾

[١٨٨٨] لما فتح الله عليه ذكره مكر قريش به حين كان بمكة، ليشكر نعمة الله عز وجل في نجاته من مكرهم واستيلائه عليهم وما أتاح الله له من حسن العاقبة، والمعنى: واذكر إذ يمكرون بك. وذلك أن قريشًا – لما أسلمت الأنصار وبايعوه – فرِقوا أن يتفاقم ٢٠ أمره، فاجتمعوا في دار الندوة متشاورين في أمره، فدخل عليهم إبليس في صورة شيخ،

"-Ben Necidli bir ihtiyarım; Tihâme'li değilim. Mekke'ye geldiğimde toplandığınızı duydum ve aranıza katılmak istedim. Benden güzel bir görüş ve sizin iyiliğinizi istemekten başka bir şey bulmayacaksınız." dedi. Ardından, Ebu'l-Bahterî [toplantıyı başlatarak] şöyle dedi:

"-Bana göre Muhammed'i bir eve hapsedip sıkıca bağlayın; içeriye yiyecek ve içeceğini atacağınız bir cam haricinde tüm kapı ve pencereleri kilitleyin. Sonra da, zamanın onu yok etmesini bekleyin." İblis,

"-Ne kötü bir görüş bu! Adamlarından birileri gelir, sizinle savaşıp onu kurtarır!" dedi. Hişâm b. Amr söz aldı ve

"-Ben, onu bir deveye bindirip yurdunuzdan kovmanızı öneriyorum. Böylece ondan kurtulur, rahata erersiniz!" dedi. Bunun üzerine İblis şöyle dedi:

"-Senin görüşün de iyi değil!.. Gidip başkalarının aklına girecek ve sonra, onlarla birlikte sizinle savaşacak bu durumda!" Ebû Cehil ise şöyle bir görüş ileri sürdü:

"-Bence her kabileden bir genç seçin ve ellerine keskin kılıçlar verin. Onlar da beraberce, tek bir kişiymiş gibi onu öldürsünler!.. Böylece diyeti tüm kabilelerce bölüşülür. Haşim oğulları da Kureyş'in hepsini karşısına alamaz. Diyet isterler ve biz de diyetlerini verir, ondan kurtulmuş oluruz!" -Allah'ın belası- ihtiyar bunun akabinde şöyle dedi:

"-Bu beyefendi doğru söylüyor; görüşü en iyi olan o!" Ardından Ebû Cehil'in, Peygamber (s.a.)'i öldürme görüşünü kabul ederek dağıldılar. Cebrâil *Aleyhisselâm* durumu Peygamber (s.a.)'e haber verdi ve o gece yatağında yatmamasını emretti. Allah da peygamberine hicret hususunda izin verdi. Peygamber (s.a.) de Ali *Radıya'llāhu 'Anh*'a kendi yatağında yatmasını emretti ve ona "Üzerine benim hırkamı ört! Başına seni üzecek bir iş gelmeyecek" dedi. Müşrikler geceyi teyakkuzda geçirdiler. Sabahın ışıklarıyla Peygamber (s.a.)'in yatağına saldırdılar ve baktılar ki yatakta Ali (r.a.) var; çok bozuldular. Allah onların çabalarını boşa çıkardı. Peygamber (s.a.)'in izini takip ettiler ancak Allah tuzaklarını boşa çıkardı.

[1889] لِيُثْبِتُوكَ ile seni hapse atmak ya da bağlamak veyahut vurarak ve yaralayarak durdurmak, anlamları kastedilmiş olabilir. Araplar, *darabûhu hattâ esbetûhu lâ harâk*[a] *ve lâ berâh*[n] (hareketsiz kalıp sesi sedası çıkmayıncaya kadar vurdular adama!) ve*fulân*[un] *müsbet*[ün] *veca*[ʿan] (falanca acıdan yerinde çakılı kaldı) derler. *Li-yusebbitûke* şeklinde şeddeli olarak da okunmuştur. Naha'î [v.] ise *beyât* kökünden [geceleyin ansızın üzerine çullanmak anlamında] *li-yubeyyitûke* şeklinde okumuştur. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] *li-yukayyidûke* (seni bağlamak için) şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir ki bu, لِيُثْبِتُوكَ ifadesini "bağlamak" şeklinde tefsir edenler için bir delildir.

وقال: أنا شيخ من نجد، ما أنا من تهامة دخلت مكة فسمعت باجتماعكم، فأردت أن أحضركم ولن تعدموا مني رأيًا ونصحًا. فقال أبو البختري: رأيي أن تحبسوه في بيت وتشُدّوا وثاقه وتسدوا بابه غير كوّة تلقون إليه طعامه وشرابه منها؛ وتتربصوا به ريب المنون. فقال إبليس: بئس الرأي؛ يأتيكم من يقاتلكم من ٥ قومه ويخلصه من أيديكم. فقال هشام بن عمرو: رأيي أن تحملوه على جمل وتخرجوه من بين أظهركم؛ فلا يضركم ما صنع واسترحتم. فقال إبليس: بئس الرأي يفسد قوما غيركم ويقاتلكم بهم. فقال أبو جهل: أنا أرى أن تأخذوا من كل بطن غلامًا وتعطوه سيفا صارمًا، فيضربوه ضربة رجل واحد فيتفرق دمه في القبائل، فلا يقوى بنو هاشم على حرب قريش كلهم، فإذا طلبوا العقل عقلناهم ١٠ واسترحنا. فقال الشيخ - لعنه الله -: صدق هذا الفتى، هو أجودكم رأيًا. فتفرقوا على رأي أبي جهل مجتمعين على قتله. فأخبر جبريل عليه السلام رسول الله ﷺ، وأمره أن لا يبيت في مضجعه، وأذن الله له في الهجرة، فأمر عليًا رضي الله عنه فنام في مضجعه، وقال له: اتّشح ببردتي، فإنه لن يخلص إليك أمر تكرهه. وباتوا مترصدين، فلما أصبحوا ثاروا إلى مضجعه، فأبصروا عليًا فبُهِتوا وخيب الله عز ١٥ وجل سعيهم، واقتصُّوا أثره فأبطل الله مكرهم.

[١٨٨٩] {لِيُثْبِتُوكَ} ليسجنوك أو يوثقوك أو يثخنوك بالضرب والجرح، من قولهم: ضربوه حتى أثبتوه لا حراك به ولا براح، وفلان مثبت وجعًا. وقرئ «ليثبّتوك»، بالتشديد. وقرأ النخعي «ليُبَيِّتوك»، من البيات. وعن ابن عباس «ليقيّدوك»، وهو دليل لمن فسره بالإيثاق.

[1890] "Onlar tuzak kuruyorlardı!" Peygamber (s.a.) için gizli plânlar yapıyorlardı; "ama Allah da 'tuzak' kuruyordu!" Yani onlar için hazırladıklarını, onları ansızın yakalamak için gizli tutuyordu. "Tuzak kuranların en hayırlısı Allah'tır." O'nun tuzağı başkasınınkinden çok daha geçerli ve tesirlidir. Veya O, ancak hak ve adalet olan belayı indirir ve bu, sadece müstahak olanları bulur.

31. Âyetlerimiz onlara okunduğu zaman "İşittik... İstesek, biz de bunun benzerini söyleriz. Bu, eskilerin masallarından başka bir şey değil!" diyorlardı.

32. Hani, "Ey Allah! Bu (Kur'ân) Senin katından gelen gerçeğin ta kendisi ise, üzerimize gökten taş yağdır!" ya da "Bize can yakıcı bir azap getir!" diyorlardı...

33. Oysa Allah, sen içlerinde iken onlara azap edecek değildi; Allah onları bağışlanmak için dua ederlerken de cezalandıracak değildi.

34. Kendileri Mescid-i Harâm'a ehil olmadıkları halde (müminleri) ondan men'ederlerken, ne özellikleri varmış ki bunların, Allah onlara (şimdi) azap etmeyecekmiş?! O'na ehil olanlar sadece müttakîlerdir. Ama bunların çoğu bilmez.

[1891] "*İstesek*, biz de bunun benzerini söyleriz!" Kibir ve hadsizliklerinden dolayı böyle esip gürlüyorlardı; zira güçleri yetseydi bunu istemekten geri durmazlardı. Kibirden söylememiş olsalardı, kendilerine meydan okuyup âcizliklerini kafalarına vuran birini yenip, bu uğurda ipi göğüslemek istemekten onları hiçbir şey engelleyemezdi! Hem de, bilhassa *beyan* vadisinde [yani söz ve ifade sanatlarında] mağlup edilmekten bu kadar çekinirken, bu konuda burunlarından kıl aldırmazken… Birisi ifade sağlamlığında onlarla boy ölçüşecek, bunlar da işi *meşîet*e bağlayarak, 'istesek…' falan diyecek, ne mümkün!.. Kaldı ki, Peygamber (s.a.)'i ezerek alt etmek için kendilerini nasıl tükettikleri gün gibi ortadadır; malumdur.

[1892] Söylendiğine göre bu sözleri söyleyen kişi *sabran* katledilen [yani hapsedilerek ölüme terk edilen] Nadr b. Hâris imiş ve Allah Teâlâ'nın eski ümmetleri anlattığı âyetleri işitince "İstesem bunun benzerini ben de söylerim!" dermiş. Fars diyarından [Zaloğlu] Rüstem ve İsfendiyar hikâyelerinin bir nüshasını getirip, bunların kıssa âyetlerine denk olduğunu iddia eden de bu şahıs imiş. Yine, "Ey Allah! Bu (Kur'ân) Gerçeğin ta kendisi ise…" sözünü söyleyen de bu kişidir. Bu, inkârın abartılı bir ifadesi olup

[١٨٩٠] {وَيَمْكُرُونَ} ويخفون المكايد له، {وَيَمْكُرُ اللهُ} ويخفي اللهُ ما أعد لهم حتى يأتيهم بغتة؛ {واللهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ }، أي مكره أنفذ من مكر غيره وأبلغ تأثيرًا، أو لأنه لا ينزل إلا ما هو حق وعدل ولا يصيب إلا بما هو مستوجب.

٣١-﴿وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ آيَاتنَا قَالُوا قَدْ سَمِعْنَا لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا إِنْ هَذَا إِلا أَسَاطِيرُ الأَوَّلِين﴾ ٥

٣٢-﴿وَإِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ أَوِ ائْتِنَا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾

٣٣-﴿وَمَا كَانَ اللهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ وَمَا كَانَ اللهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ﴾

١٠ ٣٤-﴿وَمَا لَهُمْ أَلَّا يُعَذِّبَهُمُ اللهُ وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَا كَانُوا أَوْلِيَاءَهُ إِنْ أَوْلِيَاؤُهُ إِلا الْمُتَّقُونَ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لا يَعْلَمُونَ﴾

[١٨٩١] {لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا} نفاجةٌ منهم وصلَفٌ تحت الراعدة، فإنهم لم يتوانوا في مشيئتهم لو ساعدتهم الاستطاعة، وإلا فما منعهم إن كانوا مستطيعين أن يشاؤوا غلبة من تحدّاهم وقرعهم بالعجز، حتى يفوزوا بالقِدْح المعلَّى دونه، ١٥ مع فرط أنفتهم واستنكافهم أن يغلبوا في باب البيان خاصة، وأن يماتنهم واحد، فيتعللوا بامتناع المشيئة، ومع ما علم وظهر ظهور الشمس، من حرصهم على أن يقهروا رسول الله ﷺ، وتهالكهم على أن يغمروه.

[١٨٩٢] وقيل: قائله النضر بن الحارث المقتول صبرًا، حين سمع اقتصاص الله أحاديث القرون: لو شئت لقلت مثل هذا. وهو الذي جاء من بلاد فارس ٢٠ بنسخة حديث رستم وإسفنديار، فزعم أن هذا مثل ذاك، وأنه من جملة تلك الأساطير.وهو القائل: {إِن كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقَّ}. وهذا أسلوب من الجحود بليغ،

demek istediği şudur: "Kur'ân gerçekse, onu inkâr ettiğimiz için Fil ordularına yaptığın gibi bizi de *siccîl* (yani volkanik topraksı-taşlar) ile ya da başka bir şekilde cezalandır madem!" Maksadı, Kur'ân'ın gerçek olmadığını ifade etmektir; gerçek oluşu [güya] olumsuzlanınca, onu inkâr eden de azabı hak etmiş olmayacaktır! Ancak azabı -Kur'ân'ın hak olmadığına inanarak- hak oluşuna bağlamak, "Şayet batıl haksa üzerimize taş yağdır!" diyerek bir şeyi imkânsıza bağlamaya benzer.

[1893] *Huve'l-hakk^a^* (Kur'ân gerçeğin ta kendisiyse) ifadesi, tahsis ve tayin yoluyla 'tek gerçek Kur'ân'dır' diyen kimse ile dalga geçmektedir. A'meş, merfû' olarak *huve'l-hakk^u^* şeklinde okumuştur ki burada *huve* fasıl zamiri değil, mübtedâdır. İlk okuyuşta ise fasıl zamiri idi.

[1894] [Gökyüzü daimi ve bol yağdırdığında] *escemet* ve *esbelet* dendiği gibi, *emtarati's-semâ'^u^* denir; [sülasiden] *metarat* ise *hetenet* ve *hetelet* (ara ara yağdırdı) demen gibidir[118]. Kökün if'âlden kullanılışı genelde azap bağlamındadır. "Peki, 'gökten' demenin ne anlamı var, yağdırma zaten gökten başka bir yerden olmaz ki?" **dersen şöyle derim:** Burada adeta "Bize *siccîl* yağdır" denilmek istenmiştir ki s*iccîl* azap için nişanlanmış taş demektir. *Siccîl* yerine حِجارَةً مِنَ السَّماءِ (gökten bir taş) ifadesini kullanmıştır. Nitekim "Onun üzerine sık aralıklarla örülmüş *demirden* bir elbise *döktü*" derken, zırhı kastedersin.

[1895] "Can yakıcı bir azap" yani insanın canını yakan türden başka bir azap. Demek istiyor ki *siccîl* yağdırmak da can yakıcı bir azaptır; bizi ya bununla ya da o türden başka bir azapla cezalandır. Mu'âviye'nin Sebe'li bir adama [Kraliçe Belkıs'ı kastederek] "Bir kadını başına hükümdar yapan senin halkın gerçekten cahilmiş be!" dediği, adamın da "Benim kavmimden daha cahil olan, Peygamber (s.a.) kendilerini hakka davet ettiğinde, 'Bu (Kur'ân), gerçeğin ta kendisi ise bizi ona hidayet eyle.' diyeceğine; 'Ey Allah! Bu, gerçeğin ta kendisi ise, üzerimize gökten taş yağdır!' diyen senin kavmindir!" şeklinde cevap verdiği rivayet edilir.

[1896] [لِيُعَذِّبَهُمْ'daki] Lâm olumsuzluğu pekiştirmekte; "Sen onların arasındayken onlara azap edilmesi hikmete uygun değildir; çünkü Allah'ın âdeti ve hikmetinin gereği, hiçbir kavme -peygamberleri aralarında olduğu sürece- köklerini kurutacak şekilde azap etmemektir." anlamını vermektedir. Yine burada, Peygamber yanlarından hicret ettiğinde Mekkelilerin azaba uğratılmak üzere gözetleneceklerine dair de bir ihsas bulunmaktadır.

---

118 Ayrıca bkz. A'râf 7/84'teki أمطرنا ifadesi hk. / ed.

يعني إن كان القرآن هو الحق فعاقِبْنا على إنكاره بالسجيل، كما فعلت بأصحاب الفيل، أو بعذاب آخر. ومراده نفي كونه حقًّا، وإذا انتفى كونه حقًّا لم يستوجب منكره عذابًا، فكان تعليق العذاب بكونه حقًّا مع اعتقاد أنه ليس بحق، كتعليقه بالمحال في قولك: إن كان الباطل حقًّا، فأمطر علينا حجارة.

٥ [١٨٩٣] وقوله {هُوَ الْحَقَّ} تهكُّم بمن يقول على سبيل التخصيص والتعيين: هذا هو الحق. وقرأ الأعمش {هُوَ الْحَقُّ}، بالرفع، على أن هو مبتدأ غير فصل. وهو في القراءة الأولى فصل.

[١٨٩٤] ويقال: أمطرت السماء، كقولك أنجمت وأسبلت ومطرت، كقولك: هتنت وهتلت، وقد كثر الإمطار في معنى العذاب. فإن قلت: ما فائدة قوله {مِنَ

١٠ السَّمَاءِ}؟ والإمطار لا تكون إلا منها؟ قلت: كأنه يريد أن يقال: فأمطر علينا السجيل، وهي الحجارة المسوّمة للعذاب؛ فوضع {حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ} موضع السجيل، كما تقول: صب عليه مسرودة من حديد، تريد درعًا.

[١٨٩٥] {بِعَذَابٍ أَلِيمٍ}، أي بنوع آخر من جنس العذاب الأليم، يعني أن أمطار السجيل بعض العذاب الأليم، فعذبنا به أو بنوع آخر من أنواعه. وعن معاوية أنه قال

١٥ لرجل من سبإ: ما أجهل قومَك حين ملكوا عليهم امرأة! قال: أجهل من قومي قومك قالوا لرسول الله ﷺ حين دعاهم إلى الحق: {إِن كَانَ هذا هُوَ الحقَّ مِنْ عِندِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً}؛ ولم يقولوا: إن كان هذا هو الحق فاهدنا له.

[١٨٩٦] اللام لتأكيد النفي، والدلالة على أنّ تعذيبهم وأنت بين أظهرهم غير مستقيم في الحكمة؛ لأن عادة الله وقضية حكمته أن لا يعذب قومًا عذاب استئصال

٢٠ ما دام نبيهم بين أظهرهم. وفيه إشعار بأنهم مرصودون بالعذاب إذا هاجر عنهم.

[Bir sonraki âyette] "Ne özellikleri varmış ki bunların, Allah onlara (şimdi) azap etmeyecekmiş?!" âyeti de buna delildir. Bu sözü söyleyebilmesi için, onlara azap edeceğini daha önce ifade etmiş olması gerekir. Demek ki önceki âyette adeta şöyle buyurmaktadır: "Sen içlerindeyken Allah onlara azap edecek değil, ama sen onlardan ayrıldığında onlara azap edecektir! Ne özellikleri varmış ki bunların, onlara azap etmeyecek olsun!?"

[1897] "Bağışlanmak için dua ederlerken…" ifadesi hal cümlesi olup istiğfar etmedikleri anlamını vermektedir. Yani iman edip küfürden istiğfar edenlerden olsalardı onlara elbette azap etmezdi. Tıpkı "Yoksa (hem kendilerini hem de başkalarını) ıslah etme yönünde halkının çaba gösterdiği hiçbir memleketi senin Rabbinin haksız yere helâk etmesi söz konusu değildir." [Hûd 11/117] âyetinde olduğu gibi. Ancak onlar iman ve istiğfar etmedikleri gibi bu onlardan umulmamaktadır bile.

[1898] Anlamın şu şekilde olabileceği de söylenmiştir: İçlerinde istiğfar edenler oldukça Allah onlara azap edecek değildir ki bunlar, Peygamber (s.a.)'in ardından hicret edemeyip geride kalan gariban Müslümanlar idi.

[1899] "Ne özellikleri varmış ki bunların, (müminleri) ondan" yani Mescid-i Harâm'dan "menederlerken Allah onlara azap etmeyecekmiş?!" Yani azaptan kurtulmaya sebep olacak hiçbir özellikleri olmadığından, mutlaka azaba uğrayacaklardır. Nitekim Hudeybiye antlaşmasının gerçekleştiği yıl Peygamber (s.a.)'i engellemişlerdi. Peygamber'i ve müminleri Mekke'den çıkarmaları da alıkoyma (*sadd*) kapsamındadır. Ayrıca "Biz Kâbe'nin ve Haremin yöneticileriyiz; dilediğimizi alıkoyar, dilediğimizi oraya sokarız!" diyorlardı. Oysa "Mescid-i Harâm'a ehil değiller!" Yani gerek şirk koşmaları gerekse dine düşmanlıkları sebebiyle oranın yöneticileri olmayı hak etmemektedirler! "Ona ehil olanlar sadece" Müslümanların "müttakî" olanlarıdır; yani orayı yönetecek ehliyet ve elverişliliğe Müslümanların -bile- tamamı sahip değildir; oranın yönetimine sadece 'takvalı iyi'ler ehildir, o halde nerede kaldı putperest kâfirler?! "Ama bunların çoğu bilmez." Burada, adeta bunu bile bile inatla riyaset talep eden kimseleri istisna etmektedir. Ya da 'çoğu' ifadesiyle tamamını kastetmektedir çünkü bazen 'az'lıkla da 'yok'luk kastedilir.

35. Beyt'in yanındaki duaları da ıslık çalıp el çırpmaktan başka bir şey değildir. Öyleyse tadın azabı, ettiğiniz inkâra karşılık!..

والدليل على هذا الإشعار قوله {وَمَا لَهُمْ أَلَا يُعَذِّبَهُمُ اللَّهُ}. وإنما يصح هذا بعد إثبات التعذيب، كأنه قال: وما كان الله ليعذبهم وأنت فيهم، وهو معذبهم إذا فارقتهم، وما لهم أن لا يعذبهم.

[١٨٩٧] {وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ} في موضع الحال.ومعناه نفي الاستغفار عنهم، أي ولو كانوا ممن يؤمن ويستغفر من الكفر لما عذبهم. كقوله {وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ القرى بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا مُصْلِحُونَ} [هود: ١١٧]، ولكنهم لا يؤمنون ولا يستغفرون، ولا يتوقع ذلك منهم.

[١٨٩٨] وقيل: معناه وما كان الله معذبهم وفيهم من يستغفر، وهم المسلمون بين أظهرهم ممن تخلف عن رسول الله ﷺ من المستضعفين.

[١٨٩٩] {وَمَا لَهُمْ أَن لا يُعَذِّبْهُمُ اللَّهُ} وأي شيء لهم في انتفاء العذاب عنهم، يعني: لا حظّ لهم في ذلك وهم معذبون لا محالة. وكيف لا يعذبون وحالهم أنهم يصدّون عن المسجد الحرام، كما صدّوا رسول الله ﷺ عام الحديبية؛ وإخراجهم رسول الله ﷺ والمؤمنين من الصدّ. وكانوا يقولون: نحن ولاة البيت والحرم فنصدّ من نشاء وندخل من نشاء. {مَا كَانُوا أَوْلِيَاءهُ} وما استحقوا مع إشراكهم وعداوتهم للدين أن يكونوا ولاة أمره وأربابه. {إِنْ أَوْلِيَاؤُهُ إِلَّاالْمُتَّقُونَ} من المسلمين، ليس كل مسلم أيضًا ممن يصلح لأن يلي أمره، إنما يستأهل ولايته من كان برًا تقيًا، فكيف بالكفرة عبدة الأصنام!؟ {ولكن أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} كأنه استثنى من كان يعلم وهو يعاند ويطلب الرياسة. أو أراد بالأكثر الجميع، كما يراد بالقلة العدم.

٣٥-﴿وَمَا كَانَ صَلاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلا مُكَاءً وَتَصْدِيَةً فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ﴾

[1900] *Mükâ*^{en} kelimesi *süğâ'- ruğâ'* kalıbında fu'âl veznindedir. Kuş öttüğünde kullanılan *mekâ - yemkû* fiilindendir. *Mükkâ*^{un} (çoban aldatan kuşu) da bu kökten olup, sanki çok ötmesi sebebiyle bu isimle adlandırılmıştır. Aslında, *el-vuddâ'* ve *el-kurrâ'* gibi sıfatır. *Mukâ* şeklinde kısaltılarak da okunmuştur. Bu iki kullanımın benzeri *el-bukâ* ve *el-bukâ*^{u}dur. *Tasdiyet*^{en} el çırpmaktır. *Sadâ* kökünün tef'ile veznindedir. إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ ("…senin kavmin buna sevinerek küstahça bağrışmaya başladı!" [Zuhruf 43/57]) âyetinde geçen bağrışmak anlamındaki *sadde - yasıddu*dan da olabilir. A'meş [v. 148/765] *salâtuhum* kelimesini,*ve mâ kâne salâtehum* şeklinde *kâne*nin öne geçmiş haberi olarak nasb okumuştur.

[1901] **Şayet** "Bu cümlenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** "Bu cümle, şu şiirde söylenmek istenen anlama gelir:

> Vereceği hediyenin kara kelepçeler ve kahverengi kırbaçlar olacağından korkmuyordum

Şair kelepçe ve kırbaçları bağış gibi kabul etmekte; onun yerine koymaktadır. Müşrikler de ıslık ve el çırpmayı *dua* yerine koymaktaydı. Çünkü Kâbe'yi kadın-erkek çıplak bir şekilde tavaf eder, ellerini birleştirerek ıslık çalıp el çırparlardı. Aynı şeyi Peygamber (s.a.) namazda Kur'ân okuduğunda da yapar; böylelikle zihnini karıştırmak isterlerdi.

[1902] "Öyleyse, tadın bakalım" inkâr etmeniz ve kâfirlerden başkasının yapmaya kalkışamayacağı şeyler yapmanız yüzünden, Bedir günü katledilme ve esir edilmenin azabını!

36-37. Nankörce inkâr edenler mallarını, Allah yolundan alıkoymak için harcarlar. Yine harcayacaklar, ama bu daha sonra içlerine oturacak, sonra da mağlup olacaklar! Ve nankörce inkâr edenler Cehennem'e haşredilecekler ki, Allah murdarı temizden ayırt etsin; murdar olanların tamamını da üst üste yığıp Cehennem'e atsın! Bunlardır işte, hüsrana uğrayacaklar!..

[1903] Bu âyetlerin Bedir savaşında her gün on deve kesmek sûretiyle askeri doyuran Mekke Müşrikleri hakkında indiği söylenmiştir. Yine Müşriklerin, ticaret kervanı bulunan yandaşlarına "Muhammed ile savaşmamız için bu mallarınızla bize yardım edin. Belki böylece Bedir savaşında başımıza gelenlerin öcünü ondan alabiliriz." demesi üzerine nâzil olduğu da söylenir. Ayrıca Ebû Süfyân hakkında indiği de söylenmiştir. Bu, Arap kabilelerinden Uhud savaşı için gönüllü getirdikleri dışında iki bin kişi tutmuş ve bunlar için 40 okka para harcamıştır -ki bir okka 42 miskaldir-.

[١٩٠٠] المكاء: فعال بوزن الثغاء والرغاء، من مكا يمكو، إذا صفر؛ ومنه المكاء، كأنه سمي بذلك لكثرة مكائه. وأصله الصفة، نحو الوضاء والفراء. وقرئ «مُكًا» بالقصر. ونظيرهما البكي والبكاء. والتصدية: التصفيق، تفعلة من الصدى، أو من صدَّ يصدّ، {إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ} [الزخرف: ٥٧]. وقرأ الأعمش «وما كان صلاتَهم» ٥ بالنصب على تقديم خبر كان على اسمه.

[١٩٠١] فإن قلت: ما وجه هذا الكلام؟ قلت: هو نحو من قوله:

وَمَا كُنْتُ أَخْشَى أَنْ يَكُونَ عَطَاؤُه ❁ أَدَاهِمَ سُودًا أَوْ مُحَدْرَجَةً سُمْرًا

والمعنى أنه وضع القيود والسياط موضع العطاء، ووضعوا المكاء والتصدية موضع الصلاة. وذلك أنهم كانوا يطوفون بالبيت عراة؛ الرجال والنساء، وهم مشبكون بين أصابعهم يصفرون ١٠ فيها ويصفقون، وكانوا يفعلون نحو ذلك إذا قرأ رسول الله ﷺ في صلاته يخلطون عليه.

[١٩٠٢] {فَذُوقُوا} عذاب القتل والأسر يوم بدر، بسبب كفركم وأفعالكم التي لا يقدم عليها إلا الكفرة.

٣٦-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ لِيَصُدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ فَسَيُنْفِقُونَهَا ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً ثُمَّ يُغْلَبُونَ وَالَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى جَهَنَّمَ يُحْشَرُونَ﴾

١٥ **٣٧-﴿لِيَمِيزَ اللهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَيَجْعَلَ الْخَبِيثَ بَعْضَهُ عَلَى بَعْضٍ فَيَرْكُمَهُ جَمِيعًا فَيَجْعَلَهُ فِي جَهَنَّمَ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾**

[١٩٠٣] قيل: نزلت في المطعمين يوم بدر، كان يطعم كل واحد منهم كلّ يوم عشر جزائر. وقيل: قالوا لكل من كان له تجارة في العير: أعينوا بهذا المال على حرب محمد، لعلنا ندرك منه ثأرنا بما أصيب منا ببدر. وقيل: نزلت في أبي سفيان وقد ٢٠ استأجر ليوم أحد ألفين من الأحابيش سوى من استجاش من العرب، وأنفق عليهم أربعين أوقية. والأوقية اثنان وأربعون مثقالًا.

[1904] "Allah yolundan alıkoymak için…" Yani harcama maksatları, Muhammed'e ittibâdan alıkoymaktır ki her ne kadar onlara göre böyle değilse de Allah'ın yolu budur. "Bu daha sonra içlerine oturacak," yani harcamalarının neticesi pişmanlık ve yanma olacak; öyle ki adeta infak eyleminin kendisi pişmanlığa dönüşüp yanmaya inkılap edecek! "Sonra" işin sonunda "da mağlup olacaklar!" Her ne kadar daha önce, galibiyet bir Müslümanlara bir de Müşriklere geçiyor idiyse de sonunda mağlup olacaklar ve [Mekke'nin fethiyle] esaretten azat edilecek (*tulekâ*) durum[un]a düşecekler! Nitekim "Allah, 'Ben ve peygamberlerim mutlaka galip gelecektir.' diye hükmetti." [Mücâdile 59/21] buyrulmuştur. "Nankörce inkâr edenler" yani inkârlarını sürdürenler "Cehennem'e haşredilecek!" Çünkü içlerinden İslâm'a girip Müslümanlığı güzel yaşayanlar olmuştur. "Ki Allah" kâfirlerden oluşan "murdar" fırkay"ı temizden" yani müminlerden "ayırsın; murdar olanların tamamını da üst üste yığıp Cehennem'e atsın!" Bu, toplayıp katarak üst üste yığmaktan ibarettir. "Neredeyse üzerine keçelendiler!" [Cin 72/19] ifadesindeki gibi ki son derece kalabalık olmalarından ötürüdür. "Bunlardır işte, hüsrana uğrayanlar!" ifadesinde murdar topluluğa işaret edilmektedir.

[1905] Şu da söylenmiştir: Müşriklerin Peygamber (s.a.)'e düşmanlık için kullandıkları murdar malı, Ebû Bekir ve Osman *Radıya'llâhu 'Anhumâ* gibi Müslümanların ona yardım için harcadıkları temiz maldan ayırmış olacak. Bu durumda, "murdar olanların tamamını da üst üste yığıp Cehennem'e atmış olacak" ifadesiyle, kâfirlere azap edilecek şeyler arasında bu malların da olduğu belirtilmiş olmaktadır. Tıpkı "alınları, böğürleri ve sırtları bunlarla (yani Allah yolunda infak edilmeyen altın ve gümüşlerle) dağlanacak!" [Tevbe 9/35] âyeti gibi. Buna göre [لِيُمَيِّزَ'deki] Lâm "bu daha sonra içlerine oturacak" ifadesine bağlı olmaktadır; önceki yorumda ise "haşredilecekler" cümlesine bağlıydı[119]. "Bunlardır işte…" ifadesiyle işaret edilenler ise "nankörce inkâr edenler"dir. Ayrıca, [لِيَمِيْزَ ifadesi] hafifletilerek *li-yemîze* şeklinde de okunmuştur.

119 İlkinde "murdar" ve "tertemiz" kelimeleri, kişilerin sıfatı olduğundan, uygun olan; 'illeti gösterilen şey'in "Cehennem'e haşredilecekler" ifadesinden anlaşılan şey olması; "bunlardır işte" ile işaret edilenlerin de murdar fırka olmasıdır. İkincisinde ise 'illeti gösterilen şey'in "bu daha sonra içlerine oturacak" cümlesi olması münasiptir çünkü "olacak" / *tekûnu* ifadesindeki zamir mallara râcidir. O halde, yakın müşârun ileyh "nankörce inkâr edenler"den başkası olamaz. İbareden anlaşılan [zâhir] mâna ise ليميز'deki Lâm'ın "haşredilecekler" ifadesinin illetini gösteriyor olmasıdır; yanma ve pişmanlık anlamı da buna dâhildir. Şöyle: Hak Teâlâ söz konusu infakların dünyada yanma, pişmanlık ve mağlubiyetten başka bir işe yaramayacağını açıklayıp, âhirette başlarına gelecekleri de belirtince, "Nankörce inkâr edenler Cehennem'e haşredilecek" ifadesinin tamamını "mağlup edilecekler" ifadesinin tamamına atfetmiştir. Yani sonuçta tamamı mağlup edilecektir, ama daha sonra bir kısmı -yani milleti Allah yolundan alıkoymak için para harcayanlardan bazıları- Müslüman olacak, bir kısmı ise inkâr üzere ölüp gidecek ve Cehennem'e haşredilecek ve böylece Allah -mutlak anlamda- murdar olanla tertemiz olanı birbirinden ayırmış olacaktır. (Tıybî'den)/ ed.

[١٩٠٤] {لِيَصُدُّوا عَن سَبِيلِ اللهِ}، أي كان غرضهم في الإنفاق الصدّ عن اتباع محمد، وهو سبيل الله، وإن لم يكن عندهم كذلك. {ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً}، أي تكون عاقبة إنفاقها ندمًا وحسرة، فكأن ذاتها تصير ندما وتنقلب حسرة، {ثُمَّ يُغْلَبُونَ} آخر الأمر وإن كانت الحرب بينهم وبين المؤمنين سِجَالًا قبل ذلك فيرجعون طُلَقاء؛ {كَتَبَ اللهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي} [المجادلة: ٢١]. {وَالَّذِينَ كَفَرُوا} والكافرون منهم {إلى جَهَنَّمَ يُحْشَرُونَ}، لأنّ منهم من أسلم وحسن إسلامه.{لِيَمِيزَ اللهُالْخَبِيثَ} الفريق الخبيث من الكفار {مِنَ} الفريق {الطَّيِّبِ} من المؤمنين، فيجعل الفريق {الْخَبِيثَ بَعْضَهُ على بَعْضٍ فَيَرْكُمَهُ جَمِيعًا}؛ عبارة عن الجمع والضم، حتى يتراكبوا، كقوله تعالى {كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِبَدًا}[الجن: ١٩] يعني لفرط ازدحامهم. {أُولَئِكَ} إشارة إلى الفريق الخبيث.

[١٩٠٥] وقيل: ليميز المال الخبيث الذي أنفقه المشركون في عداوة رسول الله ﷺ، من المال الطيب الذي أنفقه المسلمون كأبي بكر وعثمان في نصرته؛ {فَيَرْكُمَهُ} فيجعله في جهنم في جملة ما يعذّبون به، كقوله {فتُكْوَى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ} الآية [التوبة: ٣٥]، واللام على هذا متعلقة بقوله {ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً}؛ وعلى الأوّل بـ{يحشرون}، و{أولئك}: إشارة إلى الذين كفروا. وقرئ «ليَمِيز»، على التخفيف.

38. Nankörce inkâr edenlere söyle; şayet vazgeçerlerse, geçmiş kendilerine bağışlanacaktır. (Savaşa) dönecek olurlarsa, evvelkilere uygulanan (helâk ve azaplar, daha önce) geçmişti.

[1906] "Nankörce inkâr edenler" yani Ebû Süfyân ve arkadaşları gibiler "*için*" -yani bunlar *hakkında*- şu sözü "söyle: Şayet vazgeçerlerse…" Anlam, 'bu sözlerle onlara hitap et' şeklinde olsaydı; 'eğer vazgeçer*seniz* günahlarınız bağışlanır' buyrulurdu ki İbn Mes'ûd *Radıya'llāhu 'Anh*'ın [v. 32/653] okuyuşu böyledir. Şu âyet de buna benzer: "Kâfirler iman edenler *için,* 'yaptıkları hayır olmuş olsaydı bizi bunda geçemezlerdi' dediler." [Ahkāf 46/11] Bu âyette de kâfirler bu sözü başkalarına söylemekte ancak müminlerin dinlemelerini istemektedirler. Âyet, İslâm'a girerek Peygamber (s.a.)'e düşmanlıktan ve onunla savaşmaktan vazgeçerlerse "geçmiş kendilerine bağışlanacaktır" anlamındadır. "(Savaşa) dönecek olurlarsa, evvelkilere uygulanan (helâk ve azaplar, daha önce) geçmişti." Yani kimisi Bedir savaşında kendi açtıkları kuyuya düştüler. Ya da peygamberlerine cephe alan geçmiş ümmetlerin başlarına gelen helâk cezası anlatıldı; vazgeçmezlerse başlarına aynı şeylerin gelmesini beklesinler. Anlamın şöyle olduğu da söylenmiştir: Kâfirler küfürlerine son verip İslâm'a girerlerse geçmişte yaptıkları inkâr ve isyanları bağışlanır ve tereyağından kıl çeker gibi bunlardan kurtulmuş olurlar. Peygamber (s.a.)'in şu sözü de bu anlamdadır: "İslâm, öncesini söküp atar." Âlimler der ki: savaş durumunda olduğumuz biri (*harbî*) İslâm'a girdiğinde geriye dönük hiçbir yükümlülüğü kalmaz; İslâm ülkesinde yaşayan gayrimüslim (*zimmî*) ise Allah'ın haklarını ödemek gerekmez, ancak geriye dönük insan hakları uhdesinde kalır. Buradan yola çıkarak Ebû Hanife, İslâmiyet'ten dönen birinin tekrar İslâm'a girdiğinde, mürtedlik döneminde ve daha evvel terketmiş olduğu ibadetleri kaza etmesinin gerekmediğini söylemiş; "eğer dönerlerse" âyetini de "irtidat ederek dinden çıkarlarsa" şeklinde tefsir etmiştir.

[1907] [يَغْفِرْ لَهُمْ ifadesi] *yağfir le-hum* (O, kendilerini bağışlar) şeklinde zamir Allah'a isnat edilerek de okunmuştur.

39. Fitne kalmayıp din tamamen Allah'ın oluncaya kadar bunlarla savaşın! Vazgeçtikleri takdirde (ilişmeyin); onların yaptıklarını Allah görmektedir.

40. Eğer arkalarını döner (teklifimizi kabul etmez)lerse, o takdirde, Allah (onların değil) sizin 'mevlâ'nızdır. Ne güzel Mevlâ! Ne güzel yardımcı!

٣٨-﴿قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ وَإِنْ يَعُودُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنَّتُ الأَوَّلِينَ﴾

[١٩٠٦] {قُل لِلَّذِينَ كَفَرُوا} من أبي سفيان وأصحابه، أي قل لأجلهم هذا القول، وهو: {إِنْ يَنْتَهُوا}. ولو كان بمعنى: خاطِبْهم به لقيل: إن تنتهوا يغفر لكم، وهي قراءة ابن مسعود. ونحوه: {وَقَالَ الذين كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ} [الأحقاف: ١١] خاطبوا به غيرهم لأجلهم ليسمعوه، أي إن ينتهوا عما هم عليه من عداوة رسول الله ﷺ وقتاله بالدخول في الإسلام {يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ} لهم من العداوة؛ {وَإِن يَعُودُوا} لقتاله {فَقَدْ مَضَتْ سُنَّتُ الأَوَّلِينَ} منهم الذين حاق بهم مكرهم يوم بدر؛ أو فقد مضت سنة الذين تحزّبوا على أنبيائهم من الأمم فدُمِّروا، فليتوقعوا مثل ذلك إن لم ينتهوا. وقيل: معناه أنّ الكفار إذا انتهوا عن الكفر وأسلموا غفر لهم ما قد سلف لهم من الكفر والمعاصي، وخرجوا منها كما تنسلّ الشعرة من العجين. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: "الإسلام يجب ما قبله." وقالوا: الحربي إذا أسلم لم يبق عليه تبعة قط؛ وأما الذمي فلا يلزمه قضاء حقوق الله وتبقى عليه حقوق الآدميين. وبه احتجّ أبو حنيفة رحمه الله في أنّ المرتدَّ إذا أسلم لم يلزمه قضاء العبادات المتروكة في حال الردّة، وقبلها؛ وفسر {وَإِن يَعُودُوا} بالارتداد.

[١٩٠٧] وقرئ «يَغفِر لهم» على أن الضمير لله عز وجل.

٣٩-﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ فَإِنِ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

٤٠-﴿وَإِنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَوْلاكُمْ نِعْمَ الْمَوْلَى وَنِعْمَ النَّصِيرُ﴾

[1908] “Fitne” yani içlerinde şirk diye bir şey “kalmayıp, din tamamen Allah’ın oluncaya” yani tüm batıl dinler yok olup aralarından sadece İslâm dini kalıncaya “kadar bunlarla savaşın!” Küfürden “vazgeçtikleri” ve İslâm’a girdikleri “takdirde (ilişmeyin); onların yaptıklarını Allah görmektedir.” Tövbe etmeleri ve İslâm’a girmelerinden dolayı Allah mükâfatları verecektir.

[1909] [يَعْمَلُونَ ifadesi] *ta‘melûne* (sizin yaptıklarınızı) şeklinde de okunmuş olup anlam şöyle olmaktadır: Allah, uğrunda yapmış olduğunuz cihâdı ve insanları, Allah’ın dinine, küfrün karanlıklarından İslâm’ın aydınlığına davet edişinizi “görmektedir” ve sizi en güzel şekilde mükâfatlandıracaktır.

[1910] “Eğer arkalarını dönerlerse,” yani vazgeçmezlerse “o takdirde bilin ki Allah sizin ‘mevlâ’nızdır” yani yardımcınız, destekçinizdir. O halde O’nun destek ve sahip çıkışına (*velâyet*) güvenin.

41. İmdi; biliniz ki, ele geçirdiğiniz ganimetin beşte biri Allah’ın, Resûlünün, onun yakınlarının, yetimlerin, düşkünlerin ve yolda kalmışlarındır. Allah’a ve hakkın bâtıldan ayrıldığı, iki topluluğun karşılaştığı (Bedir) gün(ü) kulumuza indirdiklerimize iman ediyorsanız... -Allah, her şeye kadirdir.-

[1911] أَنَّمَا غَنِمْتُمْ’deki Mâ, ism-i mevsûldür; akabinde gelen مِنْ شَيْءٍ’deki Min de mevsûlü beyan etmek için gelmiştir. Denildiğine göre ip ve ipliğe kadar her ne ganimet kazandıysanız, anlamındadır. فَأَنَّ لِلَّهِ ifadesi mübtedadır; haberi mahzûf olup şöyle takdir edilir: Beşte birinin Allah’a ait oluşu bir haktır ya da farzdır. Cu‘fî, Ebû Amr’ın *fe-inne li’llâhi* şeklinde kesreli okuduğunu rivayet etmiştir. Naha‘î’nin *fe-li’llâhi* kıraati de bunu desteklemektedir. Meşhur kıraat, gerekliliği daha net ifade etmektedir; adeta şöyle denmiş olmaktadır: “Beşte birini Allah hakkı olarak ayırmanız gerekir. Bunu ihlal etme seçeneğiniz olmadığı gibi bu hususta gevşek de davranamazsınız.” Çünkü haber hazfedilince, “lâzımdır”, “gereklidir”, “haktır”, “sabittir” vb. birden çok takdire açık olmaktadır. Bunlardan herhangi birinin cümlede söylenmesinden hazfedilip hepsinin takdir edilebilmesi gerekliliği daha çok ifade eder. [خُمْسَهُ ifadesi] *Humsehû* şeklinde sükûn ile de okunmuştur.

[1912] **Şayet** “Beşte birin taksimi nasıl olacak?” **dersen şöyle derim:** Ebû Hanife *Rahimehu’llāh*’a göre Peygamber (s.a.) zamanında beşe ayrılır; biri Peygamber (s.a.)’e, biri onun yakın akrabaları olan Benî Hâşim ve Benî Muttalib’e, -Abd-i Şems ve Nevfel oğulları bunun dışındadır. Hâşim ve Muttalib oğulları bunu, Peygamber (s.a.)’e yardım ve desteklerinden ötürü hak etmişlerdir.

[١٩٠٨] {وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ} إلى أن لا يوجد فيهم شرك قط، {وَيَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلهِ} ويضمحل عنهم كل دين باطل، ويبقى فيهم دين الإسلام وحده. {فَإِنِ انْتَهَوْا} عن الكفر وأسلموا {فَإِنَّ اللهَ بِمَا يَعْمَلُونَ بَصِيرٌ} يثيبهم على توبتهم وإسلامهم.

[١٩٠٩] وقرئ «تعملون»، بالتاء، فيكون المعنى: فإن الله بما تعملون من الجهاد في سبيله والدعوة إلى دينه والإخراج من ظلمة الكفر إلى نور الإسلام {بَصِيرٌ}، يجازيكم عليه أحسن الجزاء.

[١٩١٠] {وَإِن تَوَلَّوا} ولم ينتهوا {فَاعْلَمُوا أَنَّ اللهَ مَوْلاَكُمْ}، أي ناصركم ومعينكم، فثِقوا بولايته ونصرته.

٤١-﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[١٩١١] {أَنَّمَا غَنِمْتُم} ما موصولة، و{مِنْ شَيْءٍ} بيانه. قيل: من شيء حتى الخيط والمخيط، {فَأَنَّ لِلهِ} مبتدأ خبره محذوف، تقديره: فحق، أو فواجب أن لله خمسَه. وروى الجُعْفي عن أبي عمرو، فإن لله، بالكسر. وتقويه قراءة النخعي «فللّه خمسُه». والمشهورة آكد وأثبت للإيجاب، كأنه قيل: فلا بد من ثبات الخمس فيه، ولا سبيل إلى الإخلال به والتفريط فيه، من حيث إنه إذا حذف الخبر واحتمل غير واحد من المقدرات، كقولك: ثابت واجب حق لازم؛ وما أشبه ذلك، كان أقوى لإيجابه من النص على واحد، وقرئ «خُمْسَه» بالسكون.

[١٩١٢] فإن قلت: كيف قسمة الخمس؟ قلت: عند أبي حنيفة رحمه الله أنها كانت في عهد رسول الله ﷺ على خمسة أسهم: سهم لرسول الله ﷺ، وسهم لذوي قرباه من بني هاشم وبني المطلب، دون بني عبد شمس وبني نوفل؛ استحقوه حينئذٍ بالنصرة والمظاهرة.

Osman ve Cübeyr b. Mut'im'den rivayet edildiğine göre bu iki kabile, Peygamber (s.a.)'e, "Haşim oğullarının üstünlüğünü inkâr etmiyoruz çünkü Allah seni onların içerisinde var etti. Ancak Muttalip oğullarına verip bizi mahrum etmene ne demeli?! Bizimle onlar arasında bir fark yok ki?!" demişler de, Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuş: "Her iki kabile de bizi ne Cahiliye ne de İslâm döneminde terk etti. Haşim oğulları ile Muttalip oğulları birdir." Bunu ifade ederken de parmaklarını birbirine kenetlemiş. [*Buhârî,* "Fardu'l-humus", 17] Geri kalan üç pay ise yetim, düşkün ve yolda kalmışlara verilirdi. Peygamber (s.a.)'in vefatıyla birlikte kendi payı düşmüştür; akrabalarının payı da düşmüş; ancak fakirliklerinden dolayı onlara verilmeye devam edilmiş; diğer fakirlere verilen paya onlar da dâhil olmuştur. Nitekim zenginlerine verilmez. Onların yetimlerine, miskinlerine ve yolda kalmışlarına da verileceği tabiîdir. Şafi'î *Rahimehu'llâh*'a göre ise ganimet beşe ayrılıp bir payı, gazilerin silah, binek ve benzeri ihtiyaçları gibi Müslümanlar yararına harcayacağı şeylerde kullanması için Peygamber (s.a.)'e verilir. Bir pay da zengin-fakir akrabalarına; erkeğe kadının iki misli verilerek ayrılır. Geri kalan üç pay ise diğer üç sınıfa aittir. Malik b. Enes *Rahimehu'llâh*'a göre ganimet taksimi devlet başkanının görüşüne göre pay edilir. Dilerse âyette sayılan sınıflara, dilerse de bunlardan sadece bir kısmına dağıtır. Ayrıca istemesi halinde bunların dışında daha elverişli gördüğü kimselere de verebilir.

[1913] **Şayet** "Allah'ın zikredilip sonrasında da hem *rasûl* hem de diğer isimlerin O'na atfedilmesinin anlamı nedir? [Bu, onların 'beştebir'de O'na ortak olduklarını îham ediyor.]" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı tıpkı "Allah ve Resûlü *kendisini* razı etmenizi daha fazla hak etmektedir." [Tevbe 9/62] âyetindeki gibi, Allah ve Resûlü ifadesiyle kastedilenin Peygamber (s.a.) olmasıdır. Ayrıca bu atıfla hayır yollarına harcanacak altıncı bir payın tahsis edilme gerekliliği de kastedilmiş olabilir. Yahut فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ ifadesiyle beşte birin sadece Allah'a yaklaştıracak yollara harcanma gerekliliğinin kastedildiği, sonra zikredilen beş sınıfın da harcanacak hayır yolları arasında *özellikle* zikredildiği söylenebilir. "Her kim Allah'a, meleklerine; özellikle de Cebrâil'e ve Mikâil'e düşman olursa…" [Bakara 2/98] âyetinde meleklere dâhil olmalarına rağmen Cebrâil ile Mikâil'in özellikle zikredilmesi gibi. İmameynin görüşü ilk ihtimale göredir. İkinci görüş ise Ebu'l-'Âliye'nin [v. 90/709] görüşüdür; o ganimeti altı paya ayırmıştır: Biri Allah hakkı olarak Kâbe'nin masraflarına harcanır çünkü -onun söylediğine göre- Peygamber (s.a.) beşte biri alır; avucunu daldırıp çıkardığını Kâbe'ye tahsis edermiş -ki Allah'ın payı budur- sonra kalanları beşe taksim edermiş. Allah'ın payından kastın beytülmâl olduğu da söylenmiştir.Üçüncü görüş ise, Malik b. Enes'in görüşüdür.

لما روي عن عثمان وجبير بن مطعم رضي الله عنهما، أنهما قالا لرسول الله ﷺ: هؤلاء إخوتك بنو هاشم، لا ننكر فضلهم لمكانك الذي جعلك الله منهم، أرأيت إخواننا بني المطلب أعطيتهم وحرمتنا، وإنما نحن وهم بمنزلة واحدة؟ فقال ﷺ: "إنهم لم يفارقونا في جاهلية ولا إسلام، إنما بنو هاشم وبنو المطلب شيء واحد" وشبك بين أصابعه.

٥ وثلاثة أسهم: لليتامى والمساكين، وابن السبيل. وأمّا بعد رسول الله ﷺ فسهمه ساقط بموته، وكذلك سهم ذوي القربى، وإنما يعطون لفقرهم، فهم أسوة سائر الفقراء، ولا يعطى أغنياؤهم فيقسم على اليتامى والمساكين وابن السبيل. وأمّا عند الشافعي رحمه الله فيقسم على خمسة أسهم: سهم لرسول الله ﷺ يصرف إلى ما كان يصرفه إليه من مصالح المسلمين؛ كعدّة الغزاة من السلاح والكراع ونحو ذلك، وسهم لذوي القربى من

١٠ أغنيائهم وفقرائهم، يقسم بينهم للذكر مثل حظ الانثيين. والباقي للفرق الثلاث. وعند مالك بن أنس رحمه الله: الأمر فيه مفوّض إلى اجتهاد الإمام؛ إن رأى قسمه بين هؤلاء، وإن رأى أعطاه بعضهم دون بعض، وإن رأى غيرهم أولى وأهمَّ فغيْرَهم.

[١٩١٣] فإن قلت: ما معنى ذكر الله عز وجل وعطف الرسول وغيره عليه؟ قلت: يحتمل أن يكون معنى {لِلهِ وَلِلرَّسُولِ} لرسول الله ﷺ، كقوله {وَاللهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ

١٥ أَن يُرْضُوهُ} [التوبة: ٦٢]، وأن يراد بذكره إيجاب سهم سادس يصرف إلى وجه من وجوه القرب. وأن يراد بقوله {فَأَنَّ للهِ خُمُسَهُ} أن من حق الخمس أن يكون متقرّبا به إليه لا غير. ثم خص من وجوه القرب هذه الخمسة، تفضيلًا لها على غيرها. كقوله تعالى {وَجِبْرِيلَ ومِيكَالَ} [البقرة: ٩٨]، فعلى الاحتمال الأول مذهب الإمامين. وعلى الثاني ما قال أبو العالية: أنه يقسم على ستة أسهم؛ سهم لله تعالى يصرف إلى

٢٠ رتاج الكعبة. وعنه: كان رسول الله ﷺ يأخذ الخمس فيضرب بيده فيه، فيأخذ منه قبضة فيجعلها للكعبة وهو سهم الله تعالى، ثم يقسم ما بقي على خمسة. وقيل: إن سهم الله تعالى لبيت المال، وعلى الثالث مذهب مالك بن أنس.

[1914] İbn Abbâs *Radıya'llāhu 'Anhumâ*'nın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Ganimet altıya ayrılırdı. İki pay Allah ve Resûlüne, bir pay da Peygamber (s.a.) ölünceye kadar onun akrabalarına verilirdi. Ebû Bekr *Radıya'llāhu 'Anh* beşte biri üç paya ayırırdı. Ömer *Radıya'llāhu 'Anh* ve sonrasında gelen halifelerin de böyle yaptıkları rivayet edilmiştir. Ebû Bekr'in Haşim oğullarına beşte birlik payı vermediği ve şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Bu pay sizin fakirlerinize verilmek içindi. Ayrıca yetimlerinizin evlendirilmesi, hizmet edeni olmayanlara hizmetçi tahsis edilmesi için veriliyordu. Zengin olanlarınız ise yolda kalmış zengin kimse gibidir. Onlara sadakadan bir şey verilmez. Zengin yetime de verilmez." Zeyd b. Ali *Radıya'llāhu 'Anh*'dan da benzer nitelikte şu söz nakledilmiştir: "Ganimetten saraylar inşa etmek ve soylu atlara binmek bize yakışmaz." Beşte birin hepsinin Peygamber (s.a.)'in akrabalarına olacağı da söylenmiştir. Ali *Radıya'llāhu 'Anh*'a "Allah, 'yetimlere ve miskinlere' buyurmakta." denildiğinde "Bunlar, bizim [Hâşimîlerin] yetim ve düşkünlerimizdir." demiştir. Hasan-ı Basrî'den ise Peygamber (s.a.)'e ait payın, kendisinden sonra gelen devlet başkanına verileceği bilgisi nakledilmiştir.

[1915] Kelbî'ye göre âyet Bedir'de inmiştir. Vâkıdî ise şöyle demiştir: "Humus âyeti, hicretten yirmi ay sonra Şevval ayının yarısında, Bedir savaşından bir ay üç gün sonra Kaynukā' oğulları gazvesinde inmiştir."

[1916] **Şayet** "Allah'a iman etmişseniz' âyeti nereye tealluk etmektedir?" **dersen şöyle derim:** "Biliniz ki" fiilinin delâlet ettiği gizli bir fiile. Anlam şöyledir: Allah'a iman ettiyseniz biliniz ki ganimetin beşte birini Allah'a yaklaştıracak yerlerde harcamanız gerekmektedir. Bu sebeple ona dair isteklerinizi bırakın ve geri kalan dört pay ile kanaat edin. Buradaki "bilme" emrinden maksat mücerret biliş değil; amel ve Allah'a itaati içeren bir biliştir. Çünkü salt bilme konusunda mümin ve kâfir eşittir.

[1917] وَمَا أَنْزَلْنَا ifadesi بِاللّٰه lafzına atfedilmiştir, yani Allah'a ve kulumuza indirdiklerimize iman etmişseniz. *'Ubudinâ* şeklinde de okunmuştur ki benzer bir kullanım [Mâide 5/60'daki وَعَبَدَ الطَّاغُوتِ ifadesinin] iki zamme ile *ve 'ubude't-tāğūt*[1] kıraatinde de mevcuttur. يَوْمَ الْفُرْقَانِ Bedir günü demektir; "iki topluluk" ise Müslüman ve kâfir ordularıdır. "Kulumuza indirdiklerimiz"den maksat, o gün inzâl ettiği mucizeler, melekler ve zaferdir. "Allah her şeye kadirdir;" çoğa karşı azı; güçlüye karşı zayıfı muzaffer kılabilir. Nitekim o gün bunu size yapmıştır.

[١٩١٤] وعن ابن عباس رضي الله عنه أنه كان على ستة أسهم؛ لله وللرسول سهمان، وسهم لأقاربه حتى قبض، فأجرى أبو بكر رضي الله عنه الخمس على ثلاثة. وكذلك روي عن عمر ومن بعده من الخلفاء. وروي أنّ أبا بكر رضي الله عنه منع بني هاشم الخمس، وقال: إنما لكم أن يعطى فقيركم ويزوّج أيمكم ويخدم من لا خادم له منكم، فأما الغني منكم فهو بمنزلة ابن سبيل غنيّ لا يعطى من الصدقة شيئًا، ولا يتيم موسر. وعن زيد بن علي رضي الله عنه: كذلك قال، ليس لنا أن نبني منه قصورًا، ولا أن نركب منه البراذين. وقيل: الخمس كله للقرابة. وعن علي رضي الله عنه أنه قيل له: إنّ الله تعالى قال {وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ} [البقرة: ٨٣] فقال: أيتامنا ومساكيننا. وعن الحسن رضي الله عنه في سهم رسول الله ﷺ: أنه لولي الأمر من بعده.

[١٩١٥] وعن الكلبي رضي الله عنه أنّ الآية نزلت ببدر. وقال الواقدي: كان الخمس في غزوة بني قينقاع بعد بدر بشهر وثلاثة أيام للنصف من شوال، على رأس عشرين شهرًا من الهجرة.

[١٩١٦] فإن قلت: بم تعلق قوله {إِن كُنتُمْ آمَنتُمْ بِاللهِ}؟ قلت: بمحذوف يدل عليه {وَاعْلَمُوا}. المعنى: إن كنتم آمنتم بالله فاعلموا أنّ الخمس من الغنيمة يجب التقرب به، فاقطعوا عنه أطماعكم واقتنعوا بالأخماس الأربعة. وليس المراد بالعلم المجرّد، ولكنه العلم المضمن بالعمل، والطاعة لأمر الله تعالى؛ لأنّ العلم المجرّد يستوي فيه المؤمن والكافر.

[١٩١٧] {وَمَا أَنزَلْنَا} معطوف على {للهِ} أي إن كنتم آمنتم بالله وبالمنزل {عَلَى عَبْدِنَا}. وقرئ «عُبُدنا»، كقوله {وَعُبُدَ الطَّاغُوتِ} [المائدة: ٦٠] بضمتين. {يَوْمَ الْفُرْقَانِ} يوم بدر. و{الْجَمْعَانِ} الفريقان من المسلمين والكافرين. والمراد ما أنزل عليه من الآيات والملائكة والفتح يومئذ {واللهُ على كُلّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} يقدر على أن ينصر القليل على الكثير والذليل على العزيز، كما فعل بكم ذلك اليوم.

42. Hani siz o vakit, vadinin yakın kenarında iken, onlar öte yamacında idiler; kervan ise sizin aşağınızda idi... Bunlarla sözleşmiş olsaydınız bile, ne zaman ve nerede karşılaşacağınız hususunda antlaşmazlığa düşerdiniz. Fakat Allah (hükmen) olup-bitmiş bir emri fiilen yerine getirecekti... Ki helâk olan da apaçık bir delille helâk olsun; hayatta kalan da apaçık bir delille yaşasın. Allah gerçekten işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', 'Alîm).

[1918] *İz* zarfı يَوْمَ الْفُرْقَانِ'dan bedeldir. *'Udve* vadinin kenarı anlamına gelir. İlk harfi üç harekeyle de okunmuştur. Ayrıca *'ıdye* şeklinde; Vav Yâ'ya dönüştürülerek de okunmuştur. Çünkü Vav ile arasında korunaklı olmayan bir tampon [sakin د] vardır; [*sabiyy*un kelimesinin çoğulu olan] صِبْيَة'de olduğu gibi. *Dünyâ* ve *kusvâ* kelimeleri *ednâ* ve *aksâ*nın müennesleridir. **Şayet** "Her ikisi de [kök itibariyle] Vav'lı olduğu halde neden biri Yâ'lı diğeri Vav'lı gelmiş?" **dersen şöyle derim:** "*'Ulyâ* kelimesinde olduğu gibi, kural olarak Vav'ın Yâ'ya dönüşmesi gerekir. Ancak *kusvâ*, aslı üzere gelme konusunda *kaved* kelimesi gibidir. Bazen *kusyâ* şeklinde kullanıldığı da olur, ama çoğunlukla *kusvâ* gelmektedir. *İstesābe* şeklinde gelebileceği halde çoğunlukla *istasvebe*; *eğâlet* şeklinde gelebildiği halde çoğunlukla *ağyelet* denilmesi de bu kabildendir. *el-'Udvetü'd-dünyâ*, vadinin Medine'ye, *el-kusvâ* ise Mekke'ye yakın kısmıdır.

[1919] "Kervan ise sizden daha aşağı taraftaydı" ifadesiyle sahil tarafında bulunan kırk kişilik ticaret kervanı kastedilmektedir. *Esfele* zarf olduğu için mansūbtur. Bulunduğunuz yerden daha aşağı bir mekândaydılar, anlamındadır. Mübtedânın haberi olarak vaki olduğundan mahallen merfû'dur.

[1920] **Şayet** "Bu tayin etmenin, iki grubun merkezlerini zikretmenin ve kervanın da onlardan daha aşağıda bir bölgede olduğunu söylemenin ne faydası vardır?" **dersen şöyle derim:** Faydası, düşmanın durumunun ve silahlarının gücünü, hazırlıklarının tam olduğunu, galibiyetin onlara göz kırptığını; müminlerin ise zayıf ve kafaları karışık durumda olduğunu; böyle bir durumda galip gelmelerinin ise tamamen Allah sayesinde olacağını, zaferin sadece Allah'ın vereceği potansiyel ve kuvvetle, O'nun inayeti ve eşsiz kudretiyle gerçekleşeceğini gösteren genel manzarayı resmetmektir. Şöyle ki; Müşriklerin hayvanlarını ıhtırıp yerleştikleri uzak yamaçta (*el-'udvetü'l-kusvâ*) su bulunmaktaydı, bastıkları toprak da fena değildi. [Müslümanların bulunduğu] yakın yamaçta (*el-'udvetü'd-dünyâ*) ise su bulunmuyordu, toprak da kaygandı, ayaklar kayıyor, ancak yorularak ve meşakkatle yürünebiliyordu.

٤٢-﴿إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا وَهُمْ بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوَى وَالرَّكْبُ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَلَوْ تَوَاعَدْتُمْ لَاخْتَلَفْتُمْ فِي الْمِيعَادِ وَلَكِنْ لِيَقْضِيَ اللهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ وَيَحْيَى مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَةٍ وَإِنَّ اللهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٩١٨] {إِذْ} بدل من {يَوْمَ الْفُرْقَانِ} [الأنفال: ٤١]. والعدوة: شط الوادي، بالكسر والضم والفتح. وقرئ بهنّ وبالعدية، على قلب الواو ياء، لأنّ بينها وبين الكسرة حاجزًا غير حصين كما في الصبية. والدنيا والقصوى تأنيث الأدنى والأقصى. فإن قلت: كلتاهما فعلى من بنات الواو، فلم جاءت إحداهما بالياء والثانية بالواو؟ قلت: القياس هو قلب الواو ياء كالعليا؛ وأما القصوى فكالقود في مجيئه على الأصل. وقد جاء القصيا، إلا أنّ استعمال القصوى أكثر، كما كثر استعمال استصوب مع مجيء استصاب، وأغيلت مع أغالت. والعدوة الدنيا مما يلي المدينة، والقصوى مما يلي مكة.

[١٩١٩] {وَالرَّكْبُ أَسْفَلَ مِنكُمْ} يعني الركب الأربعين الذين كانوا يقودون العير أسفل منكم بالساحل. وأسفل: نصب على الظرف، معناه: مكانًا أسفل من مكانكم، وهو مرفوع المحل؛ لأنه خبر المبتدأ.

[١٩٢٠] فإن قلت: ما فائدة هذا التوقيت وذكر مراكز الفريقين وأن العير كانت أسفل منهم؟ قلت: الفائدة فيه الإخبار عن الحال الدالة على قوة شأن العدوّ وشوكته، وتكامل عدّته، وتمهد أسباب الغلبة له، وضعف شأن المسلمين والتياث أمرهم وأنّ غلبتهم في مثل هذه الحال ليست إلا صنعًا من الله سبحانه، ودليلًا على أنّ ذلك أمر لم يتيسر إلا بحوله وقوّته وباهر قدرته. وذلك أنّ العدوة القصوى التي أناخ بها المشركون كان فيها الماء، وكانت أرضًا لا بأس بها ولا ماء بالعدوة الدنيا وهي خَبار تسوخ فيها الأرجل، ولا يمشى فيها إلا بتعب ومشقة.

Kervan da, -sayıca çok fazla olan- düşmanın arka tarafında kalmıştı. Kervanı koruma duygusu hamiyetlerini katbekat artırıyor; vuruşma azimlerini bileyliyordu. Zaten Araplar savaşa çıktıklarında bu yüzden mal ve çocuklarıyla çıkarlardı ki harîmini koruma ve mahremini kıskanma duygusu onları savaşta ellerinden gelen her şeyi yapmaya itsin ve arkalarında ‘savaşı bırakıp yanlarına kaçmayı içlerinden geçirebilecekleri şeyler’ bırakmasınlar. Tüm bunlar zihinlerindeki dağınıklığı gidermekte, himmetlerini zapturapt altına almakta, yerlerini terk etmeme ve merkezi boşaltmama konusunda içlerini rahatlatmaktaydı; böylece, ellerinden geleni artlarına komamakta, var güçleriyle savaşmaktaydılar.

[1921] Burada Allah’ın olmuş bitmiş bir şeyi -yani dinini aziz, namını yüce kılma işini- gerçeklik sahnesine koymak için plânladığı Bedir savaşı tasvir edilmektedir. Bu, Müslümanlara iki topluluktan birini, tam belirtmeden; üstü kapalı bir şekilde vaat edip, onlar da kervanı alma hevesiyle gönüllü olarak yola koyulduklarında gerçekleşmiştir. Peygamber (s.a.)’in mallarına saldıracağı haberi yüzünden yürekleri pır pır eden Kureyş’i de kervanlarını korusunlar diye yola çıkartmış; hasılı tüm sebepleri bir araya getirerek, bir topluluğu vadinin yakın kısmına, diğerini uzak kısmına yerleştirmiş, korumaya çalıştıkları kervanları da Müşriklerin arkasında kalmıştır. Böylece savaş tüm hızıyla başlamış ve olanlar olmuştur.

[1922] Siz ve Mekkeliler “sözleşmiş” ve savaş için karşılaşacağınız bir yer belirlemiş “olsaydınız,” bir kısmınız mutlaka yan çizer; sizi azlığınız, onları da çoklukları bu sözü yerine getirmekten vazgeçirirdi. Nitekim Peygamber (s.a.)’den ve Müslümanlardan yana hissettikleri korku, bir kısmını yavaşlatmıştır. Dolayısıyla, Allah’ın sebep kıldığı ve denk getirdiği bu karşılaşma size kalsaydı bu şekilde uygun gerçekleşmezdi.

[1923] لِيَقْضِيَ gizli bir fiile müteallıktir. “O, [bütün bunları], mutlaka yerine getirilecek bir iş için, yani velilerini muzaffer edip düşmanlarını ezmek için plânladı.” demektir. لِيَهْلِكَ (ki … helâk olsun) ifadesi de لِيَقْضِيَ’den bedeldir. *Helâk* ve *hayât* kelimeleri küfür ve İslâm kelimeleri için ödünç alınan mecazî ifadelerdir. Yani inkârcının inkârı -şüphe karışarak değil- açık bir şekilde ortaya çıksın ve [kâfirin] Allah’a karşı delili kalmasın; yine, İslâm’ı benimseyenin Müslümanlığı da kesin bir bilgiyle ortaya çıksın ki İslâm’ın girilmesi ve tutulması gereken yegane hak din olduğu görülsün. Bu da Bedir vak‘asındaki gün gibi aşikâr öyle deliller sebebiyledir ki bunları hâlâ inkâr edenler demagoji yapmakta, içten içe kabul ettikleri gerçeği sadece kibirlerine kapılarak reddetmektedirler.

وكانت العير وراء ظهور العدوّ مع كثرة عددهم، فكانت الحماية دونها، تضاعف حميتهم وتَشْحَذ في المقاتلة عنها نياتهم. ولهذا كانت العرب تخرج إلى الحرب بظعنهم وأموالهم، ليبعثهم الذب عن الحريم والغيرةُ على الحرم على بذل جُهَيْداهم في القتال، وأن لا يتركوا وراءهم ما يحدّثون أنفسهم بالانحياز إليه، فيجمع ذلك ٥ قلوبهم ويضبط هممهم ويوطن نفوسهم على أن لا يبرحوا مواطنهم ولا يخلوا مراكزهم، ويبذلوا منتهى نجدتهم وقصارى شدّتهم.

[١٩٢١] وفيه تصوير ما دبر سبحانه من أمر وقعة بدر ليقضي أمرًا كان مفعولًا من إعزاز دينه وإعلاء كلمته حين وعد المسلمين إحدى الطائفتين مبهمة غير مبينة، حتى خرجوا ليأخذوا العير راغبين في الخروج، وشخص بقريش مرعوبين مما بلغهم من ١٠ تعرّض رسول الله ﷺ لأموالهم، حتى نفروا ليمنعوا عيرهم، وسبب الأسباب حتى أناخ هؤلاء بالعدوة الدنيا وهؤلاء بالعدوة القصوى ووراءهم العير يحامون عليها، حتى قامت الحرب على ساق وكان ما كان.

[١٩٢٢] {وَلَوْ تَوَاعَدتُّمْ} أنتم وأهل مكة وتواضعتم بينكم على موعد تلتقون فيه القتال، لخالف بعضكم بعضًا فثبطكم قلتكم وكثرتهم عن الوفاء بالموعد، وثبطهم ما ١٥ في قلوبهم من تهيب رسول الله ﷺ والمسلمين، فلم يتفق لكم من التلاقي في ما وفقه الله وسبب له.

[١٩٢٣] {لِيَقْضِيَ} متعلق بمحذوف، أي ليقضي أمرًا كان واجبًا أن يفعل، وهو نصر أوليائه وقهر أعدائه دبَّر ذلك؛ وقوله {لِيَهْلِكَ} بدل منه. واستعير الهلاك والحياة للكفر والإسلام، أي ليصدر كفر من كفر عن وضوح بينة، لا عن مخالجة شبهة، حتى ٢٠ لا تبقى له على الله حجة، ويصدر إسلام من أسلم أيضًا عن يقين وعلم بأنه دين الحق الذي يجب الدخول فيه والتمسك به. وذلك أن ما كان من وقعة بدر من الآيات الغرّ المحجلة التي من كفر بعدها كان مكابرًا لنفسه مغالطًا لها.

[1924] Lâm'ın fethasıyla *li-yehleke* şeklinde; ayrıca *hayye* fiili de *hayiye* şeklinde şedde açılarak okunmuştur.

[1925] "Gerçekten işitir" sizin işlerinizi nasıl plânlayacağını ve faydanıza olan şeyleri nasıl gerçekleştireceğini "bilir". Ya da kâfir olanın inkârını ve göreceği azabı, iman edenin imanını ve alacağı sevabı gerçekten işitir, bilir.

43. Hani Allah, uykunda onları sana az gösteriyordu... Onları sana çok göstermiş olsaydı, mutlaka ürkecek ve verilen emirlerde birbirinizle çekişecektiniz. Fakat Allah (sizi bunlardan) kurtardı. Şüphesiz O, sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır).

[1926] إِذْ يُرِيكَهُمُ اللهُ (Hani Allah sana gösteriyordu) cümlesini gizli bir *üzkür* ile nasb etmiştir ya da [41. âyetteki] يَوْمَ الْفُرْقَانِ zarfının ikinci bedelidir. [42. âyetteki] لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ ifadesine müteallik da olabilir. Bu durumda anlam, Allah maslahat olan şeyleri bildiğinden onları senin gözünde az göstermekte idi. "Uykunda" rüyanda demektir; Allah onları peygamberine rüyasında az göstermiş; o da ashâbına bunu haber vermiştir. Ve bu, düşmanlarına karşı onları cesaretlendirmiş, ayaklarını yere sağlam basmalarını sağlamıştır. Hasan-ı Basrî'den rivayet edildiğine göre فِي مَنَامِكَ (uykunda) ifadesi 'gözünde' demektir çünkü göz uyku mekânıdır. Nitekim kadife yatağa da *menâme* (uyku yeri) denir çünkü kadifenin üzerinde uyunur. Ancak bu zorlama bir yorumdur. Ayrıca rivayetin ondan naklinin sahih olduğunu da sanmıyorum. Çünkü bu, onun Arap kelâmına ve fesahatine dair bilgisine uymamaktadır.

[1927] لَفَشِلْتُمْ ürküp, ileri atılmaktan çekinecek, rey belirlerken "mutlaka tartışacaktınız;" yaptığınız işlerde birliğiniz parçalanacak, kalmakla kaçmak arasında sıkışıp kalacaktınız. "Ancak Allah kurtardı", yani korkudan ve ihtilafa düşüp çekişmekten sizi korudu. "Şüphesiz O, sinelerin özünü bilir." İçinizde meydana gelecek atılganlık ve korku ile sabır ve sızlanışı bilir.

44. Hani onlarla karşılaştığınızda, Allah onları size -gözünüzde- az gösterirken sizi de onların gözünde azaltıyordu... Böylece (hükmen) olup-bitmiş bir emri fiilen yerine getirmiş olacaktı. İşler eninde-sonunda Allah'a döndürülür.

[1928] إِذْ يُرِيكُمُوهُمْ cümlesindeki iki zamir de mef'ûl olup "Allah onları size gösterirken" anlamındadır. قَلِيلًا (az) kelimesinin nasb olması hâl konumunda bulunmasındandır. Allah'ın onları müminlerin gözünde az göstermesi Resûlünün rüyasını doğru çıkartmak içindir. Ayrıca Peygamber (s.a.)'in onlara vermiş olduğu haberi gözleriyle bizzat görmelerini sağlamak amacıyladır. Böylece kesin inançları artarak ciddileşecekler ve sebat göstereceklerdir. İbn Mes'ûd *Radıya'llâhu 'Anh* [v. 32/653] şöyle demiştir:

[١٩٢٤] وقرئ «ليهلك» بفتح اللام، و«حيِيَ»، بإظهار التضعيف.

[١٩٢٥] {لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ} يعلم كيف يدبر أموركم ويسوي مصالحكم، أو لسميع عليم بكفر من كفر وعقابه، وبإيمان من آمن وثوابه.

٤٣-﴿إِذْ يُرِيكَهُمُ اللَّهُ فِي مَنَامِكَ قَلِيلا وَلَوْ أَرَاكَهُمْ كَثِيرًا لَفَشِلْتُمْ وَلَتَنَازَعْتُمْ فِي الأَمْرِ وَلَكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾ ٥

[١٩٢٦] {إِذْ يُرِيكَهُمُ اللَّهُ} نصبه بإضمار اذكر، أو هو بدل ثان من {يَوْمَ الْفُرْقَانِ} [الأنفال: ٤١]، أو متعلق بقوله {لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ}، أي يعلم المصالح إذ يقللهم في عينك {فِي مَنَامِكَ} في رؤياك. وذلك أن الله عزّ وجل أراه في رؤياه قليلًا، فأخبر بذلك أصحابه فكان تثبيتًا لهم وتشجيعًا على عدوهم. وعن الحسن: {فِي مَنَامِكَ}، في عينك، ١٠ لأنها مكان النوم، كما قيل للقطيفة: المنامة، لأنه ينام فيها. وهذا تفسير فيه تعسف، وما أحسب الرواية صحيحة فيه عن الحسن، وما يلائم عليه بكلام العرب وفصاحته.

[١٩٢٧] {لَفَشِلْتُمْ} لجبنتم وهِبتم الإقدام {وَلَتَنَازَعْتُمْ} في الرأي، وتفرقت فيما تصنعون كلمتكم، وترجحتم بين الثبات والفرار {وَلَكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ}، أي عصم وأنعم بالسلامة من الفشل والتنازع والاختلاف. {إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ} يعلم ما سيكون ١٥ فيها من الجراءة والجبن والصبر والجزع.

٤٤-﴿وَإِذْ يُرِيكُمُوهُمْ إِذِ الْتَقَيْتُمْ فِي أَعْيُنِكُمْ قَلِيلا وَيُقَلِّلُكُمْ فِي أَعْيُنِهِمْ لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولا وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الأُمُورُ﴾

[١٩٢٨] {وَإِذْ يُرِيكُمُوهُمْ} الضميران مفعولان،يعنى وإذ يبصركم إياهم. و{قَلِيلًا} نصب على الحال، وإنما قللهم في أعينهم تصديقًا لرؤية رسول الله ﷺ، ٢٠ وليعاينوا ما أخبرهم به فيزداد يقينهم ويجدّوا ويثبتوا. قال ابن مسعود رضي الله عنه:

"Onlar gözümüzde öyle az gösterildi ki hatta ben yanımdaki adama 'Yetmiş kişi var mıdır bunlar?' dedim. O da 'Yüz kişi olabilirler' dedi. Derken onlardan bir adamı esir alınca 'Kaç kişisiniz?' diye sorduk. Adam 'Bin!' dedi."

[1929] "Sizi de onların gözünde az gösteriyordu." Öyle ki onlardan "Sadece bir deve yiyecek kadar kalabalıkları var!" diyenler olmuştu. **Şayet** "Kâfirlerin müminlerin gözünde az gösterilmesi anlaşılır bir şeydir. Peki, müminlerin kâfirlerin gözünde azaltılmasının amacı nedir?" **dersen şöyle derim:** Allah müminleri, onlarla karşılaşmadan önce az gösterdi; sonrasında ise çok gösterdi. Bunu da aldırış etmeden onlara saldırmaya cesaret etsinler, sonra da çokluklarını görünce ürküp dağılsınlar ve güçleri kırılmış olsun diye yaptı. "Onları kendilerinin iki misli görüyorlardı" [Âl-i İmrân 3/13] âyetinin anlamı da budur. Ayrıca [baştan az görüp] fazla hazırlık yapmamaları için ve [kimin hak, kimin batıl olduğuna dair] istedikleri o apaçık kanıtıda baştan az iken, sonradan çoğaltarak muazzam bir şekilde önlerine koymuş oldu.

[1930] **Şayet** "Çok olanı hangi yolla az görüyorlar?" **dersen şöyle derim:** Allah'ın onlardan bir kısmını bir şekilde örtmesi sayesinde veya çok olanı azımsayacakları bir şeyi karşı tarafın gözlerinde var etmesiyle. Nitekim şaşıların gözünde biri iki görecek bir durum var etmektedir. Şaşı birisine "Şaşı biri iki görür." denilmiş. O esnada da önünde bir horoz bulunuyormuş. Şaşı "Peki, neden şu iki horozu dört görmüyorum öyleyse?!" demiş.

45. Ey iman edenler! (Savaş için) bir toplulukla karşı karşıya geldiğinizde sebat edin, Allah'ı da çok anın ki felâha eresiniz.

46. Allah ve Resûlüne itaat edin, çekişmeyin. Sonra ürkersiniz ve hızınız kesilir. Sabredin, Allah elbette sabredenlerle beraberdir.

[1931] "Bir toplulukla karşı karşıya geldiğinizde" bir kâfir topluluğuyla savaştığınızda anlamındadır. Topluluk kelimesini nitelememesi, müminler zaten sadece kâfirlerle savaşacağındandır. *Likā* (karşılaşma) genelde savaş anlamında kullanılan bir isimdir. Kâfirlerle savaşırken "sebat edin," kaçmayın! "Allah'ı da çok anın" savaş meydanlarında O'nun ismini vesile ederek galibiyet ve zafer talep edin; "Allah'ım! Şunları yüz üstü bırak, köklerini kurut!" diye düşman aleyhine dua edin "ki felâha eresiniz" yani istediğiniz yardım ve sevabı elde edesiniz.

لقد قللوا في أعيننا حتى قلت لرجل إلى جنبي: أتراهم سبعين؟ قال: أراهم مائة؛ فأسرنا رجلًا منهم فقلنا له: كم كنتم؟ قال: ألفًا.

[١٩٢٩] {وَيُقَلِّلُكُمْ فِى أَعْيُنِهِمْ} حتى قال قائل منهم: إنما هم أكلة جزور. فإن قلت: الغرض في تقليل الكفار في أعين المؤمنين ظاهر، فما الغرض في تقليل المؤمنين في أعينهم؟ قلت: قد قللهم في أعينهم قبل اللقاء، ثم كثرهم فيها بعده ليجترؤا عليهم، قلة مبالاة بهم، ثم تفجؤهم الكثرة فيبهتوا ويهابوا، وتفل شوكتهم حين يرون ما لم يكن في حسابهم وتقديرهم، وذلك قوله {يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ رَأْىَ الْعَيْنِ} [آل عمران: ١٣] ولئلا يستعدوا لهم، وليعظم الاحتجاج عليهم باستيضاح الآية البينة من قلتهم أوّلًا وكثرتهم آخرًا.

[١٩٣٠] فإن قلت: بأي طريق يبصرون الكثير قليلًا؟ قلت: بأن يستر الله عنهم بعضه بساتر، أو يحدث في عيونهم ما يستقلون به الكثير، كما أحدث في أعين الحُول ما يرون به الواحد اثنين. قيل لبعضهم: إن الأحول يرى الواحد اثنين، وكان بين يديه ديك واحد، فقال: مالي لا أرى هذين الديكين أربعة؟

٤٥-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

٤٦-﴿وَأَطِيعُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾

[١٩٣١] {إذا لَقِيتُمْ فِئَةً} إذا حاربتم جماعة من الكفار، وترك أن يصفها، لأن المؤمنين ما كانوا يلقون إلا الكفار. واللقاء اسم للقتال غالب. {فَاثْبُتُوا} لقتالهم ولا تفرّوا {وَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَثِيرًا} في مواطن الحرب مستظهرين بذكره، مستنصرين به، داعين له على عدوكم: اللهم اخذلهم! اللهم اقطع دابرهم! {لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} لعلكم تظفرون بمرادكم من النصرة والمثوبة.

[1932] Bu âyette kula düşenin, en meşgul ve en kederli anlarında bile Rabbini anmaktan geri durmaması ve ruhunun -başka şeyler için dağınık olsa da- bunun için hazır olması gerektiği bilinci verilmektedir. Müminlerin emîri [Hazret-i Ali]'nin Sıffîn savaşında ve Hāricîlerle mücadelesi esnasında îrad ettiği hutbelerdeki belâgat, talâkat, latifeler, etkili öğüt ve nasihatler, -sıkıntılar ne kadar üst üste gelirse gelsin- hiçbir şeyin kendilerini Allah'ı anmaktan alıkoymadığına delil olarak kâfidir.

[1933] وَلَا تَنَازَعُوا (İhtilafa düşmeyin) ifadesi Tâ'nın şeddesiyle *ve le'ttenâze'û* şeklinde de okunmuştur. *Fe-tefşelû*, gizli bir En ile mansūptur. Nehiy hükmünde olduğundan, meczum da olabilir. Tâ ve nasb ile *ve tezhebe rîhukum* (sonra hızınız kesilir) şeklinde okuyanların kıraati ile *ve yezheb rîhukum* (... ki hızınız kesilmesin) şeklinde okuyanların kıraati her iki takdîre de delâlet etmektedir. *Rîh* (hız), devlet / güç demektir. Devlet, işlerin nüfuzu ve ilerlemesi bakımından rüzgâra ve onun esişine benzetilmiştir. *İkbal* ondan yana dönüp, adamın işleri iyi gittiğinde "rüzgâr falancanın arkasında" denir. Şairin şu sözü de bu anlamdan gelmektedir:

> Siz ey benim iki arkadaşım! Kavimden hiç kimse yok vadide
> Sadece, deve sürülerinin arasındaki birkaç köle...
> Gaflette oldukları halde bunlara mühlet mi vereceksiniz?
> Yoksa saldıracak mısınız?! Rüzgâr saldırandan yana, bilesiniz.

[1934] Söylendiğine göre her zafer mutlaka Allah'ın gönderdiği bir rüzgârla gerçekleşiyormuş. Hadiste de şöyle geçer: "Ben sabah yeliyle (*sabâ*) desteklendim; Âd kavmi ise batıdan esen şiddetli kasırga ile (*Debûr*) helâk edildi." [*Müslim,* "Salâtü'l-istiskā", 4]

47. Allah yolundan alıkoymak amacıyla, insanlara gözdağı vermek için muazzam bir tantana ile yurtlarından çıkanlar gibi olmayın. Allah bunların yaptıklarını tamamen kuşatmıştır (Muhît).

[1935] Allah burada Müslümanlara görüş ayrılığına düşmelerini ve çekişmelerini yasaklayarak, Uhud savaşında Peygamber (s.a.)'e muhalefetlerinden dolayı uğradıkları başarısızlık, güç kaybı / hız kesilmesi örneğine benzer durumlara karşı kendilerini dikkatli olmaya çağırmaktadır.

[1936] "Yurtlarından çıkanlar gibi..." Bunlar kervanlarını korumak için yola koyulan Mekkelilerdir. Cuhfe mevkiine vardıklarında Ebû Süfyân'ın gönderdiği elçi, kervanın emniyette olduğunu ve geri dönmelerini söyledi. Ebû Cehil kabul etmedi ve "Bedir'e gidip şarabımızı içeceğiz, kadın şarkıcılar def çalıp şarkı söyleyecek, yanımıza gelen Araplara yedirip içireceğiz!" dedi.

[١٩٣٢] وفيه إشعار بأنّ على العبد أن لا يفتر عن ذكر ربه أشغل ما يكون قلبًا وأكثر ما يكون همًّا، وأن تكون نفسه مجتمعة لذلك وإن كانت متوزعة عن غيره. وناهيك بما في خطب أمير المؤمنين عليه السلام في أيام صفين وفي مشاهده مع البغاة والخوارج - من البلاغة والبيان ولطائف المعاني، وبليغات المواعظ والنصائح - دليلًا على أنهم كانوا لا يشغلهم عن ذكر الله شاغل وإن تفاقم الأمر. ٥

[١٩٣٣] {وَلَا تنازَعُوا}،قرئ بتشديد التاء، {فَتَفْشَلُوا} منصوب بإضمار أن، أو مجزوم لدخوله في حكم النهي. وتدل على التقديرين قراءة من قرأ «وتذهبَ ريحكم»، بالتاء والنصب، وقراءة من قرأ «ويذهبْ ريحكم»، بالياء والجزم. والريح: الدولة، شبهت في نفوذ أمرها وتمشيه بالريح وهبوبها، فقيل: هبت رياح فلان إذا دالت له الدولة ونفذ أمره. ومنه قوله: ١٠

يَا صَاحِبَيَّ ألَا لاَحَيَّ بِالْوَادِي ۞ إلاّ عبِيدٌ قُعُودٌ بَيْنَ أذوَاد

أتُنْظِرَانِ قَلِيلًا رَيْثَ غَفلَتِهِم ۞ أمْ تَعْدُوَانِ فَإنَّ الرِّيحَ لِلْعَادِي

[١٩٣٤] وقيل: لم يكن نصر قط إلا بريح يبعثها الله تعالى. وفي الحديث: "نصرت بالصبا وأهلكت عاد بالدبور."

١٥ ٤٧-﴿وَلا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطَرًا وَرِئَاءَ النَّاسِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ وَاللهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ﴾

[١٩٣٥] حذرهم - بالنهي عن التنازع واختلاف الرأي - نحو ما وقع لهم بأحُد لمخالفتهم رسول الله ﷺ من فشلهم وذهاب ريحهم.

[١٩٣٦] {كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ} هم أهل مكة حين خرجوا لحماية العير، فأتاهم رسول أبي سفيان وهم بالجحفة أن ارجعوا فقد سلمت عيركم، فأبى أبو جهل وقال: حتى نقدم بدرًا نشرب بها الخمور، وتعزف علينا القيان ونطعم بها من حضرنا من العرب. ٢٠

İşte, şımarıklıkları ve insanlara yedirip içireceklerini söyleyerek yaptıkları gösteriş budur. Dediklerini yaptılar, ancak şarap yerine ölüm kâselerinden içtiler; şarkı yerine ağıtları okundu. Bu âyetlerde, Müslümanların onlar gibi amelleriyle gösteriş yapmaları ve şımarmaları yasaklanmakta; amellerinde Allah'a karşı ihlâslı olmaları, O'nun korkusuyla hüzün ve dert sahibi takvalı kimselerden olmaları emredilmektedir.

48. Hani şeytan, yaptıklarını bunlara cazip göstermiş ve "Bugün insanlardan sizi yenecek yoktur, sizin yardımcınız benim!" demişti. İki topluluk karşılaşınca da "Ben sizden berîyim, sizin görmediklerinizi görüyorum, ben Allah'tan korkarım! Allah'ın cezalandırması şiddetlidir!" diyerek gerisingeri kaçmıştı.

[1937] Hatırla! "Hani şeytan" Peygamber (s.a.)'e düşmanlık için "yaptıklarını bunlara cazip göstermişti" mağlup olmayacakları ve karşılarında kimsenin duramayacağı vesvesesini vermiş; şeytanın adımlarını izleyip emrini dinlemenin kendilerini koruyacak bir tutum olacağı vehmini vermiş; ancak iki topluluk karşılaşınca onlardan berî olduğunu ifade ederek kaçmıştı. Yani Allah'ın orduları inince tuzağı boşa çıkmıştı. Hasan-ı Basrî'den de benzer bir görüş rivayet edilmiştir: "Şeytanın bu yaptıkları vesvese yoluyla olmuştur; insan şeklinde onlara gözükmüş değildir."

[1938] Söylendiğine göre Kureyşliler yola koyulmaya karar verince Kinâne oğullarıyla aralarında geçen savaşı hatırlamışlar. Bu, neredeyse bu onları geri döndürecekmiş. Derken İblis onlara, yanında sancağı olduğu ve şeytanlardan oluşan bir ordu içerisinde Kinâneli şair Sürâka b. Mâlik b. Cu'şüm -ki Kinâne eşrafındandır- kılığında gözükmüş ve onlara şöyle demiş: "Bugün size galip gelebilecek kimse yok. Ben sizi Kinâne oğullarından korurum!" Meleklerin indiğini görünce ise hemen kaçmıştır. Söylendiğine göre o esnada eli Hâris b. Hişâm'ın elindeymiş. Kaçmaya başladığında Hâris ona "Nereye? Bizi bu durumda mı bırakacaksın?" diye sorunca "Ben sizin görmediklerinizi gördüm!" diyerek Hişâm'ı göğsünden itmiş ve onlar da hezimete uğramışlar. Mekke'ye varınca da, "İnsanları hezimete Sürâka uğrattı!" demişler. Bu söylenti [gerçek] Sürâka'ya ulaştığında o şöyle demiş: "Vallahi! Sizin yola çıktığınızdan haberim olmadı. Hezimetiniz bana ulaşıncaya kadar bir bilgim yoktu." İslâm'a girdiklerinde, o kimsenin şeytan olduğunu anlamışlardır. Hadiste şöyle geçmektedir: "Şeytan hiçbir zaman Arefe günü görüldüğü kadar aşağılık, rezil ve öfkeli bir halde görülmemiştir; Bedir savaşında görülmesi hariç."[*Muvatta'*, "Hac", 4]

فذلك بطرهم ورئاؤهم الناس بإطعامهم، فوافوها؛ فسقوا كؤس المنايا مكان الخمر وناحت عليهم النوائح مكان القيان، فنهاهم أن يكونوا مثلهم بطرين طربين مرائين بأعمالهم، وأن يكونوا من أهل التقوى، والكآبة والحزن من خشية الله عز وجل، مخلصين أعمالهم لله.

٥ ٤٨-﴿وَإِذْ زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ وَقَالَ لا غَالِبَ لَكُمُ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَإِنِّي جَارٌ لَكُمْ فَلَمَّا تَرَاءَتِ الْفِئَتَانِ نَكَصَ عَلَى عَقِبَيْهِ وَقَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِنْكُمْ إِنِّي أَرَى مَا لا تَرَوْنَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

[١٩٣٧] {و} اذكر {إِذْ زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ} التي عملوها في معاداة رسول الله ﷺ، ووسوس إليهم أنهما لا يغلبون ولا يطاقون، وأوهمهم أن اتباع خطوات ١٠ الشيطان وطاعته مما يجيرهم. فلما تلاقى الفريقان نكص الشيطان وتبرأ منهم، أي بطل كيده حين نزلت جنود الله. وكذا عن الحسن رحمه الله: كان ذلك على سبيل الوسوسة، ولم يتمثل لهم.

[١٩٣٨] وقيل: لما اجتمعت قريش على السير ذكرت الذي بينها وبين بني كنانة من الحرب، فكان ذلك يثنيهم، فتمثل لهم إبليس في صورة سراقة بن مالك بن جعشم ١٥ الشاعر الكناني - وكان من أشرافهم - في جند من الشياطين معه راية، وقال: لا غالب لكم اليوم، وإني مجيركم من بني كنانة. فلما رأى الملائكة تنزل، نكص. وقيل: كانت يده في يد الحارث بن هشام، فلما نكص قال له الحارث: إلى أين؟ أتخذلنا في هذه الحال؟ فقال: إني أرى ما لا ترون، ودفع في صدر الحارث وانطلق؛ وانهزموا. فلما بلغوا مكة قالوا: هزم الناس سراقة، فبلغ ذلك سراقة، فقال: والله ما شعرت بمسيركم حتى ٢٠ بلغتني هزيمتكم، فلما أسلموا علموا أنه الشيطان. وفي الحديث: «وما رُئِي إبليس يومًا أصغر ولا أدحر ولا أغيظ من يوم عرفة لما يرى من نزول الرحمة إلا ما رُئِي يوم بدر».

[1939] **Şayet** "*Lâ dâribᵉⁿ Zeydᵉⁿ ʿindenâ* örneğindeki gibi *lâ ğâlibᵉⁿ le-küm* denilseydi daha iyi olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Eğer *le-küm* ifadesi 'size galip gelecek yoktur' anlamında *ğâlibᵉ* kelimesinin mefʿûlü olsaydı, dediğin gibi olurdu. Ancak *le-küm* haberdir ve *lâ ğâlibe kâinᵘⁿ le-küm* takdirindedir[120].

5 **49. Hani, münafıklar ve kalplerinde hastalık bulunanlar "Bunları dinleri aldattı!" diyorlardı... Oysa kim Allah'a güvenip dayanırsa, (görecektir ki) Allah gerçekten 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir ('Azîz, Hakîm).**

[1940] "Hani," Medine'deki "münafıklar ve kalplerinde hastalık bulunanlar…" Bu da münafıkların bir niteliği olabilir ve bununla, dinde sabitkadem olmayan, dini ucundan kıyısından benimseyenlerin[121] kastedildiği söylenebilir. Hasan-ı Basri'den bunların Müşrikler olduğu nakledilmiştir. "Bunları dinleri aldattı!" ifadesiyle Müşrikler, Müslümanların dinleri sebebiyle aldandığını, bu sayede kendilerini güçlü sandıklarını ve yardım göreceklerine inandıklarını kastetmektedirler. Üç yüz on küsur kişiyle yaklaşık bin kişinin karşısına bu sebeple çıkmışlardır. Onların bu düşüncelerine cevap olarak âyetin devamında şöyle buyrulmuştur: "Oysa kim Allah'a güvenip dayanırsa, (görecektir ki) Allah gerçekten 'mutlak izzet sahibi'dir." Mutlak galip O'dur; sayıca az ve güçsüz olan kimseleri sayıca çok ve güçlü kimselerin üzerine musallat edip üstün getirir.

50. Sen o melekleri, nankörce inkâr edenlerin canını yüzlerine ve arkalarına vura vura alırlarken görseydin! "Tadın şu yangın azabını!"

51. Bu, kendi ellerinizle yaptıklarınızın karşılığıdır. Yoksa, Allah asla kullarına zulmedici değildir.

[1941] وَلَوْ تَرَى gözünle görseydin "müşahede etseydin" demektir. Çünkü Lev muzariyi maziye çevirir. Nitekim İnde mazi anlamını muzariye çevirmektedir. إِذْ zarf olarak nasbedilmiştir. يَتَوَفَّى Tâ ile de okunmuştur. الْمَلَائِكَةُ ifadesini refʿ eden, fiildir. يَضْرِبُونَ ise hâl cümlesidir. يَتَوَفَّى'nın fâʿilini, Allah'a dönen gizli bir zamir olarak da kabul edebiliriz. Bu durumda الْمَلَائِكَةُ ifadesi mübtedâ olduğu için merfûʿ, sonrasındaki يَضْرِبُونَ de haberi olmuş olur.

120 Bu, cinsini nefyeden Lâ'nın kullanımıyla alakalı teknik bir mesele olup Zemahşerî; Lâ'nın ismi müfred olduğundan fetha üzere mebnî olduğunu ifade etmiş; sorulan örnekteki gibi tenvin almayışını ise örnekte geçen Lâ'nın isminin şibh-i muzāf olması sebebiyle tenvin alması, halbuki âyette böyle bir durumun söz konusu olmaması ile açıklamıştır. *Şibh-i muzāf* tamlanana benzer demektir. Bu da muştak yani türemiş bir kelimenin kendinden sonraki bir kelimede amel etmesiyle gerçekleşir. Lâ'nın ismi izafetli ya da buna benzer olduğunda açıktan nasb alameti almaktadır. / çev.

121 Bkz. Hac 22/11 / ed.

[١٩٣٩] فإن قلت: هلا قيل لا غالبًا لكم، كما يقال: لا ضاربًا زيدًا عندنا؟ قلت: لو كان {لَكُمْ} مفعولًا لغالب، بمعنى: لا غالبًا إياكم، لكان الأمر كما قلت. لكنه خبر تقديره: لا غالب كائن لكم.

٤٩-﴿إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ غَرَّ هَؤُلاءِ دِينُهُمْ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ فَإِنَّ اللهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ ٥

[١٩٤٠] {إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ} بالمدينة {وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَرَضٌ} يجوز أن يكون من صفة المنافقين، وأن يراد الذين هم على حرف ليسوا بثابتي الأقدام في الإسلام. وعن الحسن: هم المشركون. {غَرَّ هَؤُلاءِ دِينُهُمْ} يعنون أنّ المسلمين اغتروا بدينهم وأنهم يتقوّون به وينصرون من أجله، فخرجوا وهم ثلاثمائة وبضعة ١٠ عشر إلى زُهَاء ألف، ثم قال جوابًا لهم: {وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ فَإِنَّ اللهَ عَزِيزٌ} غالب يسلط القليل الضعيف على الكثير القوي.

٥٠-﴿وَلَوْ تَرَى إِذْ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ﴾

٥١-﴿ذَلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللهَ لَيْسَ بِظَلامٍ لِلْعَبِيدِ﴾

١٥ [١٩٤١] {وَلَوْ تَرَى} ولو عاينت وشاهدت؛ لأنلو تردّ المضارع إلى معنى الماضي؛ كما تردّ إن الماضي إلى معنى الاستقبال. و{إِذْ} نصب على الظرف. وقرئ «يتوفى» بالياء والتاء. و{الْمَلائِكَةُ} رفعها بالفعل، و{يَضْرِبُونَ} حال منهم. ويجوز أن يكون في {يَتَوَفَّى} ضمير الله عز وجل، و{الْمَلائِكَةُ} مرفوعة بالابتداء، و{يَضْرِبُونَ} خبر.

Mücâhid'den rivayet edildiğine göre "arkalarına" derken "k.çlarına" demek istemektedir ancak Allah Teâlâ kerîm olduğundan, bunu kinâyeli bir şekilde söylemiştir. Özellikle bu iki bölgeye vurulduğunun söylenmesi, bu bölgelerin kişileri aşağılama ve cezalandırma konusunda daha net oluşundandır. Çinlilerden bana ulaştığına göre onlarda zina yapanın cezası şuymuş: Kişiye önce ağır işkence edilir, daha sonra güçlü kuvvetli birine demirden mamul tabaka şeklinde tutamaklı, ağır bir şey verilir ve o da tüm gücüyle zina edenin kıçına tek bir darbe vurur, adam olduğu yerde yassılırmış!.. Bir başka duyuma göre ise hem önüne hem de arkasına vuruyorlarmış.

[1942] ذُوقُوا ifadesi يَضْرِبُونَ fiiline atfedilmiş olup bunun *söylendiği* kastedilmiştir. Yani "'Tadın şu yangın azabını!'derler" demektir. Bu azap, cehennem azabının başlangıcıdır. Ya da onlara ileride karşılaşacakları âhiret azabını müjdelemektedirler(!) Söylendiğine göre meleklerin yanlarında demirden kamçılar bulunmakta, onlarla her vuruşlarında cehennem daha da alevlenmektedir. Bir diğer yoruma göre ise onlara kıyamette "Tadın…" denilecektir.

[1943] *Lev* ile başlayan şart cümlesinin cevabı hazfedilmiş olup, ibare "[… görseydin] çok ürkütücü ve zorlu bir şey görmüş olurdun!" şeklinde takdir edilir. "Bu, kendi ellerinizle yaptıklarınızın karşılığıdır." Bu ifade Allah'ın sözü de meleklerin sözü de olabilir. ذَلِكَ mübtedâ olduğundan merfû'dur. بِمَا قَدَّمَتْ haberidir. وَأَنَّ اللّٰهَ ise habere atfedilmektedir. Yani bu azap iki sebepledir: Birincisi, sizin inkâr ve isyanınız, ikincisi ise "Allah'ın asla kullarına zulmedici (*zallâm*) olmayışı"dır. Çünkü müminlerin ödüllendirilmesi gibi kâfirlerin azaba dûçar edilmesi de adalettendir. Denmiştir ki [mübalağa ifade eden] *zallâm*, kulların çokluğu esas alınarak kullanılmıştır ya da azap [dikkat gerektiren] büyük bir iştir; hak etmediği takdirde birine azap eden, son derece, büyük bir zalimdir, yani *zallâm*dır!..

52. Tıpkı Firavun hanedanı ile onlardan öncekilerin gidişatı gibi... Allah'ın âyetlerini nankörce inkâr etmişlerdi de Allah onları günahlarından dolayı yakalayıvermişti. Allah gerçekten kuvvetlidir (Kavî), cezalandırması şiddetlidir!

53. Bu, bir topluluk kendisindekini değiştirmedikçe Allah'ın da onlara ihsan ettiği nimeti değiştirmeyecek olması sebebiyledir. Allah gerçekten işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', 'Alîm).

54. Tıpkı Firavun hanedanı ile onlardan öncekilerin gidişatı gibi... Rablerinin âyetlerini yalanlamışlardı da Biz, günahları yüzünden onları helâk edivermiş; Firavun hanedanını suda boğmuştuk! Tamamı zalimdi...

وعن مجاهد: وأدبارهم: أستاههم، ولكن الله كريم يكني، وإنما خصوهما بالضرب، لأنّ الخزي والنكال في ضربهما أشدّ، وبلغني عن أهل الصين أن عقوبة الزاني عندهم أن يُصبَر، ثم يعطى الرجل القوي البطش شيئًا عمل من حديد كهيئة الطبق فيه رزانة وله مقبض، فيضربه على دبره ضربة واحدة بقوّته فيجمد في مكانه. وقيل: يضربون ٥ ما أقبل منهم وما أدبر.

[١٩٤٢] {وَذُوقُوا} معطوف على {يَضْرِبُونَ} على إرادة القول، أي ويقولون:{ذُوقُواعَذَابَ الْحَرِيقِ}، أي مقدمة عذاب النار؛ أو وذوقوا عذاب الآخرة، بشارة لهم به. وقيل: كانت معهم مقامع من حديد، كلما ضربوا بها التهبت النار؛ أو ويقال لهم يوم القيامة: ذوقوا.

١٠ [١٩٤٣] وجواب {لَوْ} محذوف، أي لرأيت أمرًا فظيعًا منكرًا.{ذَلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ} يحتمل أن يكون من كلام الله ومن كلام الملائكة، و{ذَلِكَ} رفع بالابتداء و{بِمَا قَدَّمَتْ} خبره، {وَأَنَّ اللهَ} عطف عليه، أي ذلك العذاب بسببين؛ بسبب كفركم ومعاصيكم وبأن الله {لَيْسَ بظلامٍ لِلْعَبِيدِ}، لأن تعذيب الكفار من العدل كإثابة المؤمنين. وقيل: ظلام للتكثير لأجل العبيد، أو لأن العذاب من العظم بحيث لولا ١٥ الاستحقاق لكان المعذب بمثله ظلامًا بليغ الظلم متفاقمه.

٥٢-﴿كَدَأْبِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَفَرُوا بِئَايَاتِ اللهِ فَأَخَذَهُمُ اللهُ بِذُنُوبِهِمْ إِنَّ اللهَ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

٥٣-﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَى قَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَأَنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

٢٠ ٥٤-﴿كَدَأْبِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَّبُوا بِئَايَاتِ رَبِّهِمْ فَأَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَكُلٌّ كَانُوا ظَالِمِينَ﴾

[1944] [كَدَأْبِ'deki] Kâf ref' mahallindedir, yani bunların yaptıkları, Firavun hanedanının yaptıkları gibidir. *De'buhum*, alışkanlık edinip sürekli yaptıkları işler demektir. "İnkâr ettiler" cümlesi, Firavun hanedanının yapmayı alışkanlık edindiği şeyi açıklamaktadır. ذلك (Bu), başlarına gelen azaba işaret etmektedir, yani "Bu" azap -ya da cezalandırma- "bir topluluk kendisindekini değiştirmedikçe Allah'ın da onlara ihsan ettiği nimeti değiştirmeyecek olması sebebiyledir."

[1945] "Peki, Firavun hanedanının ve Mekke Müşriklerinin değiştirmiş oldukları şey neydi ki Allah da onlara verdikleri nimetini değiştirmiş olsun? Bunlar, Allah'ın razı olacağı bir durumları olup da sonradan onu O'nun memnun olmadığı bir duruma çevirmiş değillerdi ki!" **dersen şöyle derim:** Memnun kalınan bir halin hoşlanılmayana dönüştürülmesi söz konusu olduğu gibi memnun kalınmayan bir hal de daha kötüsüne doğru değiştirilebilir. Bu kimseler Peygamber (s.a.)'e peygamberlik verilmeden önce puta tapan kâfir kimselerdi. Kendilerine peygamber olarak Hazret-i Muhammed âyetlerle gönderilince, bunları yalanladılar, ona düşman oldular, kanını akıtmak için ona karşı birleştiler. Hallerini, önceki kötü hallerinden daha kötü bir duruma getirdiler. Allah da, onlar için nimet sayılabilecek olan 'mühlet tanıma' durumunu değiştirip, onlara hemen azap etti. "Allah," peygamberleri yalanlayan kimselerin söylediklerini "gerçekten işitir," yaptıklarını "bilir."

[1946] "Firavun hanedanının gidişatı gibi" ifadesi pekiştirmek için tekrarlanmıştır. "Rablerinin âyetlerini" ifadesinde bu kimselerin nimetlere olan nankörlüklerinin ve hakkı inkârlarının büyüklüğüne delâlet vardır. Boğulduklarının belirtilmesi ise, işledikleri suçlardan dolayı yakalandıklarını açıklar. "Tamamı zalimdi!" Yani Kıptîlerin boğulanları ve Kureyş'in öldürülenleri, inkâr ve isyanları sebebiyle kendilerine zulmeden kimselerdi.

55. Şüphesiz, Allah katında canlıların en kötüsü nankörce inkâr edip de imana yanaşmayanlardır.

56. Onlar ki, kendileriyle antlaşma yaptığın halde, hiç korkmadan her defasında ahitlerini bozmuşlardır.

57. O halde, bunlarla savaşta karşılaşırsan onlar(a vereceğin ceza) ile arkalarındakileri öyle bir ürküt ki…Belki akıllarını başlarına alırlar!..

[١٩٤٤] الكاف في محل الرفع، أي دأب هؤلاء مثل دأب آل فرعون. ودأبهم: عادتهم وعملهم الذي دأبوا فيه، أي داوموا عليه وواظبوا. و{كَفَرُوا} تفسير لدأب آل فرعون. و{ذَلِكَ} إشارة إلى ما حل بهم، يعني ذلك العذاب أو الانتقام بسبب أن الله لم ينبغ له ولم يصحّ في حكمته أن يغير نعمته عند قوم، {حتى يُغَيِّرُوا مَا} بهم من ٥ الحال.

[١٩٤٥] فإن قلت: فما كان من تغيير آل فرعون ومشركي مكة حتى غير الله نعمته عليهم، ولم تكن لهم حال مرضية فيغيروها إلى حال مسخوطة؟ قلت: كما تغير الحال المرضية إلى المسخوطة تغير الحال المسخوطة إلى أسخط منها، وأولئك كانوا قبل بعثة الرسول إليهم كفرة عبدة أصنام، فلما بعث إليهم بالآيات البينات فكذبوه وعادوه ١٠ وتحزبوا عليه ساعين في إراقة دمه، غيروا حالهم إلى أسوأ مما كانت، فغير الله ما أنعم به عليهم من الإمهال وعاجلهم بالعذاب. {وَأَنَّ اللهَ سَمِيعٌ} لما يقول مكذبو الرسل، {عَلِيمٌ} بما يفعلون.

[١٩٤٦] {كَدَأْبِ آلِ فِرْعَوْنَ} تكرير للتأكيد. وفي قوله {بِئَايَاتِ رَبِّهِمْ} زيادة دلالة على كفران النعم وجحود الحق. وفي ذكر الإغراق بيان للأخذ بالذنوب. {وَكُلٌّ ١٥ كَانُوا ظَالِمِينَ} وكلهم من غرقَى القبط وقتلى قريش كانوا ظالمين أنفسهم بالكفر والمعاصي.

٥٥-﴿إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللهِ الَّذِينَ كَفَرُوا فَهُمْ لا يُؤْمِنُونَ﴾

٥٦-﴿الَّذِينَ عَاهَدْتَ مِنْهُمْ ثُمَّ يَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ فِي كُلِّ مَرَّةٍ وَهُمْ لا يَتَّقُونَ﴾

٥٧-﴿فَإِمَّا تَثْقَفَنَّهُمْ فِي الْحَرْبِ فَشَرِّدْ بِهِمْ مَنْ خَلْفَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ﴾

[1947] “Nankörce inkâr edip de imana yanaşmayanlardır” küfürde ısrar eden, bu konuda *inat* edenlerdir.Bu sebeple iman etmeleri beklenmemektedir. Bunlar Kurayza oğullarıdır. Peygamber (s.a.) onlarla, düşmanlarına arka çıkmayacaklarına dair anlaşma yapmıştı. Ancak onlar Mekke Müşriklerine silah yardımında bulunarak anlaşmayı bozdular. Sonra da “Unuttuk, hata ettik!” dediler. Sonra tekrar sözleştiler ve yine bozdular. Hendek savaşında da Müşriklerle birlikte ol[up, Müslümanları o zor şartlarda arkadan vur]dular. Ka‘b b. Eşref Mekke’ye gidip onlarla antlaşma imzaladı.

[1948] “Kendileriyle antlaşma yaptığın…” ifadesi “inkâr edenler”den bedeldir. Yani [Allah katında canlıların en kötüsü,] kendileriyle antlaşma yaptığın kâfirlerdir. Bu kimseleri Allah, canlıların en şerlisi olarak niteledi çünkü insanların en şerlisi kâfirler; kâfirlerin en şerlisi küfründe ısrar edenler; bunların en şerlisi de ahitlerini bozanlardır.

[1949] “Hiç korkmadan” ifadesi, verilen söze ihanet etmenin cezasından korkmadıklarını ve bundan dolayı oluşacak utanca ve ateşe aldırış etmediklerini anlatır.

[1950] “O halde, bunlarla savaşta karşılaşırsan” onlarla karşılaşıp da zafer elde edersen “onlar(a vereceğin ceza) ile arkalarındakileri öyle bir ürküt,” onları seninle savaşmaktan uzak tutmak için bunlara öyle bir ceza ver, bunları öyle perişan et ki, bunların halinden ibret alıp ders çıkartarak seninle savaşmaya cesaret edemesinler. İbn Mes‘ûd (r.a.) [v. 32/653], [فَشَرِّدْ ifadesini] Zel ile *fe-şerriz* şeklinde okumuştur; “Darmadağın et!” demektir. Bu kelime sanırım Arapların gündelik dilde kullandıkları *zehebû şezera mezera* darmadağın olup gittiler, ifadesinde geçen *şezera* fiilinin maklub halidir. Birbirinden ayrı, dağınık bir halde bulunduğu için maden buluntularına da *eş-şezru* denilir. Ebû Hayve [v. 203/818] ise *min halfihim* şeklinde okumuştur. Bunun anlamı, onları arkalarından tarumar et, demektir. Çünkü arkalarındakiler dağıtıldığında sonuç olarak arkadan da dağıtılmış olunmaktadır. Çünkü arka kısım dağıtılan ve parçalananların bulunduğu yöndür. Arka ifadesi dağıtma eylemi için zarf yapılınca bu aynı zamanda arkada bulunanların dağıtılması emrine delâlet eder. Sonuç olarak da iki kıraat arasında anlam olarak fark kalmamış olur. “Akıllarını başlarına alsınlar!..” Arkalarından dağıtılan kimseler bundan ibret ve öğüt alsınlar.

58. Bir kavmin hainlik edeceğinden korktuğun takdirde, sen de antlaşmayı bozduğunu bildir ki her ikiniz de eşit olasınız. Allah elbette hainleri sevmez!

[١٩٤٧] {الَّذِينَ كَفَرُوا فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ} أي أصروا على الكفر ولجوا فيه، فلا يتوقع منهم إيمان؛ وهم بنو قريظة، عاهدهم رسول الله ﷺ أن لا يمالئوا عليه؛ فنكثوا بأن أعانوا مشركي مكة بالسلاح وقالوا: نسينا وأخطأنا، ثم عاهدهم فنكثوا ومالوا معهم يوم الخندق، وانطلق كعب بن الأشرف إلى مكة فحالفهم.

٥ [١٩٤٨] {الَّذِينَ عاهدت مِنْهُمْ} بدل من {الَّذِينَ كَفَرُوا}، أي الذين عاهدتهم من الذين كفروا. جعلهم شر الدواب، لأن شر الناس الكفار، وشر الكفار المصرون منهم، وشر المصرين الناكثون للعهود.

[١٩٤٩] {وَهُمْ لَا يَتَّقُونَ} لا يخافون عاقبة الغدر ولا يبالون ما فيه من العار والنار.

١٠ [١٩٥٠] {فَإِمَّا تَثْقَفَنَّهُمْ فِى الحَرْبِ} فإما تصادفنّهم وتظفرَنَّ بهم {فَشَرّدْ بِهِم مَنْ خَلْفَهُمْ} ففرق عن محاربتك ومناصبتك، بقتلهم شر قتلة والنكاية فيهم، من وراءهم من الكفرة حتى لا يجسر عليك بعدهم أحد، اعتبارًا بهم واتعاظًا بحالهم. وقرأ ابن مسعود رضي الله عنه «فشرذ»، بالذال المعجمة بمعنى: ففرق، وكأنه مقلوب شذر، من قولهم: ذهبوا شذر مذر؛ ومنه: الشذر، المتلقط من المعدن، لتفرّقه. وقرأ أبو حيوة

١٥ «من خلفهم»، ومعناه: فافعل التشريد من ورائهم، لأنه إذا شرد الذين وراءهم فقد فعل التشريد في الوراء وأوقعه فيه؛ لأن الوراء جهة المشردين، فإذا جعل الوراء ظرفًا للتشريد فقد دلّ على تشريد من فيه، فلم يبق فرق بين القراءتين. {لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ} لعلّ المشردين من ورائهم يتعظون.

٥٨-﴿وَإِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ إِنَّ اللهَ لا يُحِبُّ

٢٠ الْخَائِنِينَ﴾

[1951] Gördüğün emarelerle, antlaşmalı olduğun "bir kavmin hainlik edeceğinden" yani antlaşmayı bozacağından "korktuğun takdirde, sen de antlaşmayı bozduğunu bildir" antlaşmayı at "ki her ikiniz de eşit olasınız" maksadınız eşit bir şekilde ortaya çıkmış olsun. Bu da antlaşmayı bozduğunu onlara gösterip, aranızdaki ilişkileri kopardığını açık bir şekilde haber vermenle olur. Onlar antlaşmanın devam ettiğini zannederlerken sakın onlara savaş açma çünkü bu ahde vefasızlık olur. "Allah elbette hainleri sevmez!" O halde sakın, senden antlaşmayı bozduğunu gizlemek ya da hilekârlık sadır olmasın! Âyetteki denkliğin, antlaşmanın bozulduğunu bilme konusundaki eşitlik olduğu da, düşmanlıkta eşitlik olduğu da söylenmiştir. Câr ve mecrûr [عَلَى سَوَاءٍ] hâl konumunda olup, adeta şöyle denmektedir: Antlaşmayı, dengeli, eşit bir metodla gerçekleşecek şekilde veya bilme ve düşmanlık konusunda eşitliği sağlayacak şekilde boz. Böylece [عَلَى سَوَاءٍ], antlaşmayı atan kişi ile antlaşmanın atıldığı kişiden aynı anda hâl olmaktadır.

59. Nankörce inkâr edenler sakın Bizi geçtiklerini sanmasınlar. Çünkü (Bizi) âciz bırakamazlar.

[1952] "Geçtiklerini" yani ele geçirilemeyeceklerini, kaçıp kurtulacaklarını sanmasınlar. "Çünkü (Bizi) âciz bırakamazlar" kendilerinin peşine düşenin elinden kaçamazlar; O'nun kendilerini yakalamaktan âciz olmadığı görürler. [إِنَّهُمْ] fethalı olarak *ennehum* şeklinde de okunmuştur "çünkü onlar" anlamındadır. Her iki okuyuş da bir gerekçelendirmedir, ancak kesreli okuyuş cümle başlangıcı olmakta, fethalı ise cümlenin gerekçe bildiren ögesi olmaktadır. [لا يُعْجِزُونَ ifadesi] *lâ yu'accizûne* şeklinde şeddeli de okunmuştur. İbn Muhaysın [v. 123/741] sondaki Nûn'u *lâ yu'cizûni* şeklinde kesreli okumuştur. A'meş [v. 148/765] ise Bâ'nın kesre ve fethasıyla *lâ tahsebi'llezîne / lâ tahsebe'llezîne keferû* (kâfirleri … sanmayasın) şeklinde okumuştur. Bu da sondaki muhaffef Nûn düşürülerek gerçekleşmektedir. Hamza [v. 156/773] ise Yâ ile *ve lâ yahsebenne* şeklinde okumuştur ki, fiilin 'inkâr edenler'eait olduğunu düşünmektedir [Nankörce inkâr edenler sakın Bizi geçtiklerini sanmasınlar]. Burada cümlenin, aslında *en sebekū* şeklinde olduğu ancak, وَمِنْ آيَاتِهِ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ ("O'nun âyetlerinden biri de size şimşeği göstermesidir." [Rûm 30/24; أَنْ يُرِيَكُم]) âyetinde olduğu gibi, bu En'in hazfedildiği söylenmiş; İbn Mes'ûd *Radıya'llâhu 'Anh*'ın [v. 32/653] *ennehum sebekū* kıraati de buna delil sayılmıştır. Fiilin *ennehum lâ yu'cizûne* ifadesini nasbettiği; cümledeki *Lâ*'nın zait olduğu da ifade edilmiştir[122]. Bu durumda *sebekū*, hâl konumunda olup, "geçtikleri" yani kaçıp kurtuldukları "halde" demektir.

122 Yani "Bizi âciz bırakabileceklerini sanmasınlar." Lâ zait olmadığı takdirde, "Bizi âciz bıraka*maya*caklarını san*ma*sınlar" gibi anlamsız bir ifade ortaya çıkmaktadır. / ed.

[١٩٥١] {وَإِمَّا تَخَافَنَّ مِن قَوْمٍ} معاهدين {خِيَانَةً} ونكثا بأمارات تلوح لك {فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ} فاطرح إليهم العهد {عَلَى سَوَاءٍ} على طريق مستوٍ قصدٍ، وذلك أن تظهر لهم نبذ العهد وتخبرهم إخبارًا مكشوفًا بينًا أنك قطعت ما بينك وبينهم، ولا تناجزهم الحرب وهم على توهم بقاء العهد فيكون ذلك خيانة منك. {إِنَّ اللهَلَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ} فلا يكن منك إخفاء نكث العهد والخداع. وقيل: على استواء في العلم بنقض العهد. وقيل: على استواء في العداوة. والجار والمجرور في موضع الحال، كأنه قيل: فانبذ إليهم ثابتًا على طريق قصد سوي، أو حاصلين على استواء في العلم أو العداوة، على أنها حال من النابذ والمنبوذ إليهم معًا.

٥٩-﴿وَلا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَبَقُوا إِنَّهُمْ لا يُعْجِزُونَ﴾

[١٩٥٢] {سَبَقُوا} أفلتوا وفاتوا من أن يظفر بهم {إِنَّهُمْ لَا يُعْجِزُونَ}، إنهم لا يفوتون ولا يجدون طالبهم عاجزًا عن إدراكهم. وقرئ«أنهم»، بالفتح بمعنى: لأنهم؛ كل واحدة من المكسورة والمفتوحة تعليل، إلَا أنَّ المكسورة على طريقة الاستئناف والمفتوحة تعليل صريح. وقرئ «يعجزون» بالتشديد. وقرأ ابن محيصن «يعجزونِ»، بكسر النون. وقرأ الأعمش «ولا تحسبِ الذين كفروا»، بكسر الباء وبفتحها على حذف النون الخفيفة. وقرأ حمزة «ولا يحسبن»، بالياء على أن الفعل للذين كفروا. وقيل فيه: أصله أن سبقوا، فحذفت أن، كقوله {وَمِنْ آيَاتِهِ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ} [الروم: ٢٤]. واستدل عليه بقراءة ابن مسعود رضي الله عنه «أنهم سبقوا». وقيل: وقع الفعل على أنهم لا يعجزون، على أن لا، صلة وسبقوا في محل الحال، بمعنى: سابقين، أي مفلتين هاربين.

Anlamın "Nankörce inkâr edenler kendilerinin elimizden kurtulacağını sanmasınlar" (*ve lâ yahsebennehumu'llezîne keferû sebekū*) şeklinde olduğu, anlaşılması sebebiyle zamirin hazfedildiği de söylenmiştir. Yine, "Müminler ve o kabil insanlar, nankörce inkâr edenlerin kaçıp kurtulacağını sanmasınlar" anlamı da dile getirilmiştir. Bu anlamların tamamına bir şekilde anlam yüklenebilir, ancak Hamza'nın okumakta tek kaldığı[123] kıraat pek açık değildir.

[1953] Zührî'den [v. 124/742] rivayet edildiğine göre bu âyet, dağılıp ric'at eden Müşriklerden kaçıp kurtulanlar hakkında inmiştir.

60. Onlara karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet, özellikle de koşumlu atlar hazırlayın ki, onunla hem Allah düşmanlarını hem kendi düşmanlarınızı hem de siz bilmediğiniz halde Allah'ın bildiği diğerlerini caydırasınız. Allah yolunda ne harcarsanız, haksızlığa uğratılmadan size tastamam ödenir.

[1954] *Kuvvet*ten maksat savaşta kendisiyle korunmaya yarayacak her türlü hazırlıktır. "Peygamber (s.a.)'in minberde "Bakın, *kuvvet* okçuluktur." dediği ve bunu üç kez tekrarladığı Ukbe b. Âmir *Radıya'llāhu 'Anh*'dan rivayet edilmiştir. [*Müslim,* "İmâra", 167] -Ki Ukbe *Radıya'llāhu 'Anh* vefat ettiğinde Allah yolunda yetmiş yay eskitmiş bulunuyordu.- İkrime'den rivayet edildiğine göre ise *kuvvet* attır. *Ribât*, Allah yolunda bağlanan atlardır. Bununla nöbet yerinden ayrılmama (*murâbata*) anlamındaki *ribât*da kastedilmiş olabilir. *Fasīl - fisāl* gibi, [bir yere çakılı olan anlamındaki] *rabît*in çoğulu olarak da görülebilir. Hasan-ı Basrî *ribât* kelimesinin çoğulu olarak *rubuti'l-hayl* şeklinde Bâ'nın zammesiyle ve [*rubti'l-hayli* şeklinde] sakin olarak okumuştur. "Özellikle de koşumlu atlar" ifadesi, kendisinden güç alınan savaş gerekleri arasında özellikle zikredilmiş olabilir. Tıpkı [Bakara 2/98'de] Cebrâil ve Mikâil'in melekler arasında özel olarak zikredilmesi gibi. İbn Sîrîn'e, malının üçte biriyle kale yapılmasını vasiyet eden birinin durumu sorulduğunda şöyle dediği rivayet edilir: "Bu mal ile at alınıp Allah yolunda beslenir ve üzerinde savaşa çıkılır." Kendisine "İyi ama vasiyette kaleden bahsetti!" denilince şöyle cevaplamıştır: "Sen şairin şu sözünü duymadın mı?"

Kaleler, asıl atlardır; şehrin surları, duvarları değil…

123 Bu bilgi doğru değildir; şu an tüm dünyanın kıraati haline gelen Âsım'ın Hafs rivayeti de bu şekildedir. / ed.

وقيل: معناه ولا يحسبنهم الذين كفروا سبقوا، فحذف الضمير لكونه مفهومًا. وقيل: ولا يحسبن قبيل المؤمنين الذين كفروا سبقوا. وهذه الأقاويل كلها متمحلة، وليست هذه القراءة التي تفرد بها حمزة بنيرة.

[١٩٥٣] وعن الزهري أنها نزلت فيمن أفْلتَ من فَلِّ المشركين.

٥ ٦٠-﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لا تُظْلَمُونَ﴾

[١٩٥٤] {مِنْ قُوَّةٍ} من كل ما يتقوى به في الحرب من عددها. وعن عقبة بن عامر: سمعت رسول الله ﷺ يقول على المنبر: "ألا إن القوة الرمي"، قالها ثلاثًا.

١٠ ومات عقبة عن سبعين قوسًا في سبيل الله. وعن عكرمة: هي الحصون. والرباط: اسم للخيل التي تربط في سبيل الله. ويجوز أن يسمى بالرباط الذي هو بمعنى المرابطة. ويجوز أن يكون جمع ربيط، كفصيل وفصال. وقرأ الحسن «ومن ربط الخيل» بضم الباء وسكونها، جمع رباط. ويجوز أن يكون قوله {وَمِنْرِبَاطِ الْخَيْلِ} تخصيصًا للخيل من بين ما يتقوى به، كقوله {وَجِبْرِيلَ ومِيكَالَ} [البقرة:

١٥ ٩٨]. وعن ابن سيرين رحمه الله: أنه سئل عمن أوصى بثلث ماله في الحصون؟ فقال: يشتري به الخيل، فتُرابَط في سبيل الله ويُغزَي عليها. فقيل له: إنما أوصى في الحصون، فقال: ألم تسمع قول الشاعر:

إنَّ الْحُصُونَ الْخَيْلُ لَا مَدَرُ الْقُرَى ۞

[1955] تُرْهِبُونَ şeddeli ve şeddesiz [*turhibûne - turahhibûne*] okunmuştur. İbn Abbâs *Radıya'llâhu 'Anh* ve Mücâhid *tuhzûne* (aşağılık bir hale sokacağınız) şeklinde okumuşlardır. به'deki zamir مَا اسْتَطَعْتُمْ ifadesindeki Mâ'ya dönmektedir. "Allah'ın ve sizin düşmanlarınız" derken Mekkeliler "onların dışında diğerlerini de" derken ise Yahudileri kasdetmektedir. Bunların münafıklar olduğu da söylenmiştir. Süddî'den ise Farslar olduğu nakledilmiştir. Bunların kâfir cinler olduğu da söylenmiş olup, bir hadiste şöyle geçer: "At sahibine de, içinde eski bir savaş atı bulunan eve de şeyan yaklaşamaz." Rivayete göre atın kişnemesi cinleri korkutuyormuş.

61. Onlar barışa yanaşırlarsa, sen de yanaş ve Allah'a güvenip dayan. O'dur gerçekten işiten, 'mutlak ilim sahibi' (Semî', 'Alîm).

[1956] *Ceneha le-hû / ileyhi* bir şeye meyletmektir. *Selm,* zıttı olan *harb* kelimesi gibi müennes yapılmıştır. Şair şöyle demiştir:

Barıştan istediğin kadar alabilirsin;

harpten ise nefes ala ala ihtiyatla yudumladıkların sana yeter [çok acıdır]!.

السلم kesreli olarak da [*silm*] fethalı olarak da [*selm*] okunmuştur.

[1957] İbn Abbâs *Radıya'llâhu 'Anh*'dan rivayet edildiğine göre bu âyet, "Allah'a iman etmeyenlerle savaşın. [Tevbe 9/20]" âyetiyle neshedilmiştir. Mücâhid'den rivayet edildiğine göre ise "Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün. [Tevbe 9/5]" âyetiyle neshedilmiştir. Doğru olan ise konunun, devlet başkanının İslâm ve Müslümanlar hakkında uygun gördüğü duruma göre vereceği karara bırakılmıştır. Savaş da olabilir, barış da. Sonsuza dek savaşmak ya da sonsuza dek iyi geçinmek şeklinde kesin bir hüküm yoktur.

[1958] Eşheb el-'Ukaylî Nûn'un zammesiyle *fe'cnuh* şeklinde okumuştur.

[1959] "Allah'a tevekkül et!" Barışa yanaşırken ne gibi içten pazarlıklar yaptıklarından korkma! Onların tuzak ve hilelerine karşı Allah sana yeter, seni korur. Mücâhid, âyette Allah'ın Kurayza Yahudilerini kastettiği kanaatindedir.

62. Seni aldatmak isterlerse, şüphesiz sana Allah yeter... Yardımıyla ve müminlerle seni destekleyen O'dur.

63. Onların (yani, birbirine düşman Hazrec ve Evs kabilelerinin ayrıca, bunlarla muhacirlerin) kalplerini birbirine O ısındırmıştı. Yeryüzündeki her şeyi sarfetseydin, yine de onların kalbini birbirine ısındıramazdın. Ama Allah onları birbirine ısındırdı. Şüphesiz O, 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir ('Azîz, Hakîm).

[١٩٥٥] {تُرْهِبُونَ} قرئ بالتخفيف والتشديد. وقرأ ابن عباس ومجاهد رضي الله عنهما «تُخزُون». والضمير في {بِهِ} راجع إلى {مَا اسْتَطَعْتُمْ}. {عَدُوَّ اللهِ وَعَدُوَّكُمْ} هم أهل مكة {وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ} هم اليهود، وقيل: المنافقون. وعن السدي: هم أهل فارس، وقيل: كفرة الجن، وجاء في الحديث: «إن الشيطان لا يقرب صاحب ٥ فرس ولا دارًا فيها فرس عتيق.» وروي أن صهيل الخيل يرهب الجن.

٦١-﴿وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[١٩٥٦] جنح له وإليه: إذا مال. والسلم تؤنث تأنيث نقيضها، وهي الحرب. قال:

السِّلْمُ تَأْخُذُ مِنْهَا مَا رَضِيتَ بِهِ ۞ وَالْحَرْبُ يَكْفِيكَ مِنْ أَنْفَاسِهَا جُرَعُ

وقرئ بفتح السين وكسرها.

١٠ [١٩٥٧] وعن ابن عباس رضي الله عنه أن الآية منسوخة بقوله تعالى {قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ باللّٰهِ} [التوبة: ٢٩]؛ وعن مجاهد: بقوله {فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدتُّمُوهُمْ} [التوبة: ٥]. والصحيح أن الأمر موقوف على ما يرى فيه الإمام صلاح الإسلام وأهله من حرب أو سلم، وليس بحتم أن يقاتلوا أبدًا، أو يجابوا إلى الهدنة أبدًا.

[١٩٥٨] وقرأ الأشهب العقيلي «فاجنُح»، بضم النون.

١٥ [١٩٥٩] {وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ} ولا تخف من إبطانهم المكر في جنوحهم إلى السلم، فإنّ الله كافيك وعاصمك من مكرهم وخديعتهم. قال مجاهد: يريد قريظة.

٦٢-﴿وَإِنْ يُرِيدُوا أَنْ يَخْدَعُوكَ فَإِنَّ حَسْبَكَ اللّٰهُ هُوَ الَّذِي أَيَّدَكَ بِنَصْرِهِ وَبِالْمُؤْمِنِينَ﴾

٦٣-﴿وَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلَّفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ ٢٠ وَلَكِنَّ اللّٰهَ أَلَّفَ بَيْنَهُمْ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

[1960] فَإِنَّ حَسْبَكَ اللّٰهُ ifadesinde *hasb*, *muhsib* anlamındadır, yani "sana Allah yeter." Cerîr şöyle demiştir:

> Övgüye değer görebileceğim tüm güzel ahlâkınız
> cicili bicili elbiseler giyip, karnınızı doyurabilmekten ibaret!..

[1961] "Onların kalplerini birbirine O ısındırmıştı." Peygamber (s.a.)'in gönderildiği kimselerin kalplerinin birleştirilmesi aşikâr mucizelerdendir. Çünkü Araplar, içinde bulundukları hamiyet, asabiyet, en ufak şeye karşı kinlenme, gözlerini intikam bürüme vb. özelliklerinden dolayı, neredeyse iki kişinin kalbi dahi birbirine ısınamaz durumdaydı. Sonra Peygamber (s.a.)'e ittibâ ederek kalpleri birbirine ısındı; birlik oldular; tek bir yaydan ok atar oldular. Bu da Allah'ın, ülfetlerini sağlaması, ilke ve ülkülerini bir araya getirmesi ve aralarında muhabbet ve sevgi var edip birbirlerine kin ve nefret beslemelerini gidermesi; Allah için sevme ve Allah için kızmakla yükümlü kılması sayesinde olmuştur. Bunu ancak kalplere sahip olan biri yapabilirdi… Ki kalpleri dilediği gibi çevirmekte, onda murat ettiğini yapmaktadır.

[1962] Söylendiğine göre bunlar Evs ve Hazrec kabileleridir. Aralarında, liderlerini ve ileri gelenlerini öldüren, 'kafataslarını ezip un eden' şiddetli savaşlar cereyan etmişti. Bu sebeple, nefretlerinin haddi-hesabı yoktu. Bir arada yaşamaları da, nefretlerini tahrik ediyor; rekabetlerini ve birbirlerine olan hasetlerinin devam etmesine yol açıyordu. Her iki kabilenin alışkanlığı da, yekdiğerinin tercih ettiği şeye karşı çıkmak, onu beğenmeyip uzaklaşmak şeklinde cereyan ediyordu. İşte Allah Teâlâ onlara bütün bunları unutturmuş, sonunda itaatte ittifak edebilmişler ve gönülleri birbirlerine karşı arılaşmış-durulaşmış; birbirlerinin yardımcısı olmuşlar; destekçisi haline gelmişlerdir. Tüm bunlar O'nun incelikli ustalığı ve sonsuz kudreti sayesinde gerçekleşmiştir.

64. Ey Peygamber! Sana bağlı müminlerle birlikte Allah sana yeter.

[1963] [وَمَنِ اتَّبَعَكَ ifadesinde] Vav birlikte anlamında olup devamındaki kelime bu yüzden mansūbdur. *Hasbüke ve Zeyd*[en] *dirhem*[un] (Zeyd ile birlikte sana bir dirhem yeter) dersin. Bunu mecrur yapma çünkü mecrur bir *zāhir* ismin zamire atfedilmesi imkânsızdır. Şâir şöyle demiştir:

> Dahhâk ile birlikte [iken] sana kırık bir kılıç yeter

Anlam şöyledir: Sana da sana tâbi olan müminlere de yardımcı olarak Allah yeter. [ومن] ref' mahallinde de olabilir ki buna göre anlam şöyle olur: Allah da sana yeter; müminler de sana yeter.

[١٩٦٠] {فَإِنَّ حَسْبَكَ اللهُ} فإن محسبك الله. قال جرير:

إِنِّي وَجَدْتُ مِنَ الْمَكَارِمِ حَسْبَكُم ۞ أَنْ تَلْبَسُوا خَزَّ الثِّيَابِ وَتَشْبَعُوا

[١٩٦١] {وَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ} التأليف بين قلوب من بعث إليهم رسول الله ﷺ من الآيات الباهرة، لأنّ العرب - لما فيهم من الحمية والعصبية، والإنطواء على الضغينة في أدنى شيء وإلقائه بين أعينهم إلى أن ينتقموا - لا يكاد يأتلف منهم قلبان، ثم ائتلفت قلوبهم على اتباع رسول الله ﷺ، واتحدوا، وأنشأوا يرمون عن قوس واحدة، وذلك لما نظم الله من ألفتهم وجمع من كلمتهم، وأحدث بينهم من التحاب والتوادّ، وأماط عنهم من التباغض والتماقت، وكلفهم من الحب في الله والبغض في الله، ولا يقدر على ذلك إلا من يملك القلوب. فهو يقلبها كما شاء. ويصنع فيها ما أراد.

[١٩٦٢] وقيل: هم الأوس والخزرج، كان بينهم من الحروب والوقائع ما أهلك سادتهم ورؤسائهم ودق جماجمهم، ولم يكن لبغضائهم أمد ومنتهى، وبينهما التجاور الذي يهيج الضغائن ويديم التحاسد والتنافس، وعادة كل طائفتين كانتا بهذه المثابة أن تتجنب هذه ما آثرته أختها وتكرهه وتنفر عنه؛ فأنساهم الله تعالى ذلك كله حتى اتفقوا على الطاعة وتصافوا وصاروا أنصارًا وعادوا أعوانًا، وما ذاك إلا بلطيف صنعه وبليغ قدرته.

٦٤-﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٩٦٣] {وَمَنِ اتَّبَعَكَ} الواو بمعنى مع، وما بعده منصوب، تقول: حسبك وزيدًا درهم، ولا تجرّ؛ لأنّ عطف الظاهر المجرور على المكنى ممتنع. قال:

فَحَسْبُكَ وَالضَّحَّاكَ عَضْبٌ مُهَنَّدُ ۞

والمعنى: كفاك وكفى أتباعك من المؤمنين اللهُ ناصرًا؛ أو يكون في محل الرفع: أي كفاك الله وكفاك المؤمنون.

[1964] Bu âyet Bedir gazvesinde, savaş başlamadan önce Beydâ'da inmiştir. İbn Abbâs (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre ise Hazret-i Ömer (r.a.)'ın İslâm'a girmesi ile alakalı olarak inmiş. Sa'îd b. Cübeyr (r.a.)'ın da şöyle dediği rivayet edilir: Peygamber (s.a.)'e otuz üç erkek ve altı kadın iman edip İslâm'a girmişti. Daha sonra Ömer (r.a.) de İslâm'a girdi. Ve âyet nâzil oldu.

65. Ey Peygamber! Sen müminleri savaşa teşvik et. Sizden sabırlı yirmi kişi olsa, ikiyüz kişiyi yener; sizden yüz kişi bulunsa, nankörce inkâr edenlerden bin tanesini yener. Bu, onların (imandan da savaştan da) anlamayan bir kavim olmalarındandır.

66. Şu an itibariyle Allah sizlerde bir zaaf görerek bu oranı hafifletmiş bulunuyor; artık sizden sabırlı yüz kişi olsa, ikiyüz kişiyi yenecektir; sizden bin kişi olsa, Allah'ın izniyle ikibin kişiyi mağlup edecektir. Allah sabredenlerle beraberdir.

[1965] *Tahrîd,* bir işe teşvik ederken abartılı davranmaktır. *Harad* kökünden türetilmiş olup kelime, hastalığın kişiyi iyice yorması ve o derece artmasıdır ki insan ölümün kıyısına kadar gelir! Ya da birini harekete geçirip işe koşmak için *mâ erâke illâ harad*^{an} *fî hâze'l-emri ve mumrid*^{an} *fî-hi* dersin. Bu anlamda; *harrakehû, harradahû, harraşehû, harrabehû* da denir ki aynı mânadadır. حَرِّض *hırs* kökünden Sād ile *harris* (hırslandır) şeklinde de okunmuş olup bu kıraati Ahfeş aktarmıştır.

[1966] Bu, Allah'tan bir söz ve müminlerin, sabrederlerse, kendilerinin on katı olan kâfirlere bile Allah'ın yardım ve desteğiyle galip geleceklerine dair bir müjdesidir. Sonra; "Bu onların anlamaz bir topluluk olmasındandır." buyurmuştur. Yani kâfirlerin bilgisiz, hesapsız-kitapsız savaşan, bir sevap talebi olmaksızın hayvan gibi savaşa giren, bu sebeple de sebatları az olan, cahillikleri yüzünden Allah'ın yardımını bulamayan kimseler olduğu ifade edilmiştir. Bu kimseler yardımsız bırakılmayı hak etmektedirler. Basiretle savaşan ve Allah'tan bir zafer ve yardımı celp edecek işler yapan kimseler ise böyle değildir.

[1967] İbn Cüreyc'den rivayet edildiğine göre sahabîlerin kaçmaması ve bir kişinin on kâfirin karşısına çıkması gerekiyordu. Nitekim Peygamber (s.a.) Hamza *Radıya'llāhu 'Anh*'ı otuz süvari ile göndermiş; o da üç yüz süvarisi bulunan Ebû Cehil ile karşılaşmıştı. Söylendiğine göre bu hüküm Müslümanlara ağır gelmiş ve sızlanmaya başlamışlardı. -Bu da uzun bir müddet böyle devam ettikten sonra olmuştu.- Sonra bir kişinin iki kişiye mukavemet etme zorunluluğu getirilerek bire on esası kaldırılmıştır. Yine denilmiştir ki; Müslümanlar azınlık olduklarından baştan hüküm böyleydi; ancak daha sonra sayıları çoğalınca hükmü hafifleten âyet indi.

[١٩٦٤] وهذه الآية نزلت بالبيداء في غزوة بدر قبل القتال. وعن ابن عباس رضي الله عنه: نزلت في إسلام عمر رضي الله عنه. وعن سعيد بن جبير: أنه أسلم مع النبي ﷺ ثلاثة وثلاثون رجلًا وست نسوة ثم أسلم عمر، فنزلت.

٦٥-﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ﴾

٦٦-﴿الْآنَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾

[١٩٦٥] التحريض: المبالغة في الحث على الأمر من الحرض، وهو أن يُنهِكَه المرض ويتبالغ فيه حتى يشفى على الموت؛ أو أن تسميه حرضًا، وتقول له: ما أراك إلا حرضًا في هذا الأمر وممرضًا فيه، ليهيجه ويحرّك منه. ويقال: حركه وحرضه وحرصه وحرشه وحربه، بمعنى. وقرئ «حرص»، بالصاد غير المعجمة، حكاها الأخفش، من الحرص.

[١٩٦٦] وهذه عدة من الله وبشارة بأن الجماعة من المؤمنين إن صبروا غلبوا عشرة أمثالهم من الكفار بعون الله تعالى وتأييده. ثم قال: {بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ}، أي بسبب أنَّ الكفار قوم جهلة يقاتلون على غير احتساب وطلب ثواب كالبهائم، فيقل ثباتهم ويعدمون لجهلهم بالله نصرته ويستحقون خذلانه، خلاف من يقاتل على بصيرة ومعه ما يستوجب به النصر والإظهار من الله تعالى.

[١٩٦٧] وعن ابن جريج كان عليهم أن لا يفروا ويثبت الواحد منهم للعشرة، وكان رسول الله ﷺ بعث حمزة رضي الله عنه في ثلاثين راكبًا، فلقي أبا جهل في ثلاثمائة راكب. قيل: ثم ثقل عليهم ذلك وضجوا منه، وذلك بعد مدّة طويلة، فنسخ وخفف عنهم بمقاومة الواحد الاثنين. وقيل: كان فيهم قلة في الابتداء، ثم لما كثروا بعدُ نزل التخفيف.

[1968] *Da'f*[n] kelimesi fethalı ve zammeli [*du'f*[n]] okunmuştur; *meks - müks* okunuşu gibi ki aynı durum *fakr* kelimesinde de vardır. *Da'îf*in çoğulu olarak *du'uf* şeklinde de okunmuştur. *Mi'e* kelimesine isnat edilen fiil iki yerde de Yâ'lı ve Tâ'lı [*yekün - tekün*] şeklinde okunmuştur. Bu zaaf, bedendeki zafiyettir; basiret ve dinî istikametteki zafiyet olduğu da söylenmiştir. Çünkü bu hususta sahabîler birbirinden farklıydılar.

[1969] **Şayet** "Aynı şeyi -yani 'bir topluluğun kendisinden fazla olanlara karşı koyması'nı- hafifletme hükmünden önce ve sonra neden iki kez tekrarladı?" **dersen şöyle derim:** Durumun azlığa-çokluğa bağlı olarak değişmediğini, aynı olduğunu belirtmek için. Çünkü yirmi kişinin iki yüz kişiye mukavemet etmesiyle yüz kişinin bin kişiye mukavemet etmesinde durum bazen değişebilir. Aynı şekilde yüz kişinin iki yüz kişiyle, bin kişinin de iki bin kişiyle karşılaşmasında da durum farklı olabilir[124].

67. Hiçbir peygamberin, ayağını yere sağlam basıncaya (yani, siyasî ve askerî konumunu iyice güçlendirinceye) kadar esir alma hakkı yoktur. Siz geçici dünya malını (yani, esirlerden alacağınız 3-5 kuruş fidyeyi) istiyorsunuz; Allah ise Âhireti istiyor! Allah 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir ('Azîz, Hakîm).

68. Allah'ın daha evvel geçmiş bir hükmü olmasaydı, bu aldıklarınızdan dolayı size elbette büyük bir azap dokunurdu!

[1970] [لِنَبِيٍّ ifadesi] *li'n-nebiyy*[i] şeklinde marife olarak da okunmuştur. Yine [أَسَرَى] *esârâ* şeklinde, [يُثْخِنَ] *yusahhıne* şeklinde şeddeli olarak okunmuştur. *İshān* [الإثخان] kelimesinin anlamı; çok fazla öldürme, bunu abartılı bir şekilde yapmadır. Bu fiil; yaraları kişiyi hareket edemeyecek derecede sabitlediğinde kullanılan *eshanethu'l-cirâhât*[ü] sözünden alınmıştır. *Eshanehu'l-marad*[u] da hastalığın kişiyi ağırlaştırmasıdır. Yoğunluk ve sertlik anlamındaki *sehānet*ten türemiştir. Yani inkârcıların ölümünü yaygınlaştırarak inkârcılığı zelil edip zayıflatana, istila edip ezerek İslâm'ı yüceltene dek [esir almak yoktur]; esir alma ancak bundan sonra olur. مَا كَانَ "Peygamber için doğru değildir, uygun olmaz" anlamındadır. Bu hüküm Bedir savaşında inmiştir. Müslümanların sayısı artınca "Esirleri ister karşılıksız, ister fidye karşılığında salabilirsiniz." [Muhammed 47/4] âyeti nâzil olmuştur.

---

124 65. âyette; 20 kişinin 200 kişiyi, 100 kişinin 1000 kişiyi yeneceği, yani adeta 1'in 10'a yeteceği tekraren belirtilmiş; oranın 1'e 10'dan 1'e 2'ye indirildiği 66. âyette ise 100 kişinin 200; 1000 kişinin de 2000 kişiyi, yani adeta 1'in 2'yi yenmesi gerektiği yine tekraren söylenmiştir. Peki, her iki durum için de neden farklı rakamlar kullanılmıştır? Burada 1'in 10'u ya da -hafifletildiğinde- 1'in 2'yi yenmesi gerektiğinden söz edilmekle birlikte; bu, belli sayılar söz konusu olduğunda gerçekleşebilecek bir şeydir. Buna göre bir topluluğun kendisinden sayıca fazla kalabalıkları yenebilmesi için en az 20 -ya da duruma göre 100- kişilik bir müfreze olması gerekmektedir. Yüreği aynı ülkü etrafında atan imanlı bir topluluktaki herkes kendine ait olanın üzerinde, ekstra bir güç daha kazanır. / ed.

[١٩٦٨] وقرئ «ضعفًا»، بالفتح والضم، كالمكث والمكث، والفقر والفقر؛ و«ضُعُفًا»، جمع ضعيف. وقرئ الفعل المسند إلى المائة بالتاء والياء في الموضعين. والمراد بالضعف: الضعف في البدن؛ وقيل: في البصيرة والاستقامة في الدين، وكانوا متفاوتين في ذلك.

٥ [١٩٦٩] فإن قلت: لم كرّر المعنى الواحد وهو مقاومة الجماعة لأكثر منها مرّتين قبل التخفيف وبعده؟ قلت: للدلالة على أن الحال مع القلة والكثرة واحدة لا تتفاوت؛ لأن الحال قد تتفاوت بين مقاومة العشرين المائتين والمائةِ الألفَ، وكذلك بين مقاومة المائة المائتين والألفِ الألفين.

٦٧-﴿مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرَى حَتَّى يُثْخِنَ فِي الْأَرْضِ تُرِيدُونَ

١٠ عَرَضَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

٦٨-﴿لَوْلَا كِتَابٌ مِنَ اللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

[١٩٧٠] وقرئ «للنبي»، على التعريف، و«أسارى»، و«يثخّن»، بالتشديد. ومعنى الإثخان: كثرة القتل والمبالغة فيه، من قولهم: أثخنته الجراحات، إذا أثبتته حتى تثقل عليه الحركة؛ وأثخنه المرض إذا أثقله، من الثخانة التي هي

١٥ الغلظ والكثافة. يعني حتى يذل الكفر ويضعفه بإشاعة القتل في أهله، ويعز الإسلام ويقويه بالاستيلاء والقهر، ثم الأسر بعد ذلك. ومعنى {مَا كَانَ} ما صح له وما استقام، وكان هذا يوم بدر، فلما كثر المسلمون نزل {فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً} [محمد: ٤].

[1971] Rivayete göre Peygamber (s.a.)'e içlerinde amcası Abbâs ile Ebû Tâlib'in oğlu Akīl'in de bulunduğu yetmiş esir getirildi. Esirler konusunda Ebû Bekir *Radıya'llāhu 'Anh*'a danıştı. O; "Onlar senin kavmin ve ehlin. Bırak onları, öldürme! Belki de Allah onlara dönüş nasip eder. Ancak onlardan fidye al ve ashâbını güçlendir!" dedi. Ömer *Radıya'llāhu 'Anh* ise şöyle dedi: "Onlar seni yalanladılar ve yurdundan çıkardılar. Onları getir ve boyunlarını vur! Zira bunlar küfrün önderleridir. Allah seni fidye almaktan müstağni kılmıştır. Ali'ye izin ver Akīl'i, Hamza'ya izin ver Abbâs'ı alsınlar! Bana da müsaade et; falancayı -nesep olarak kendine yakın olan birini kastediyor- alayım! Sonra da onların başını vuralım!" Bunun üzerine Peygamber (s.a.) şöyle buyurdu: "Şüphesiz, Allah birtakım insanların kalplerini öyle yumuşatır ki tereyağından daha yumuşak hale gelir. Kiminin kalbini de öyle sertleştirir ki taştan daha katı olur. Senin durumun ey Ebû Bekr, 'Kim bana uyarsa bendendir. Bana isyan edene gelince… Sen çokça bağışlayan ve merhamet edensin.' [İbrâhim 14/ 36] diyen İbrâhim Peygamber'in durumu gibidir. Ey Ömer! Senin durumun ise 'Ya Rabbi! Yeryüzünde dolaşacak tek bir kâfir dahi bırakma!' [Nûh 71/26] diyen Nûh Peygamber'in durumu gibidir." Sonra ashâbına şöyle dedi: "Sizler bugün muhtaç durumdasınız; dolayısıyla, fidye almadan -veya boyunlarını vurmadan- hiçbirini serbest bırakmayın!" -Bir başka rivayete göre ise- "Bunları ister öldürün, ister fidye alın; bunlar sayısınca sizden şehitler çıkacaktır!" buyurmuş; Ashâb da; "Biz fidye alalım!" demişler. Ve Uhud'da şehit düşmüşler [*Müslim*, "Cihâd", 58]. Esirlerin fidyesi yirmi; Abbâs'ınki ise kırk okka idi. Muhammed b. Sîrîn'den rivayet edildiğine göre fidyeler yüz okkaydı. Bir okka kırk dirhem ya da altı dinardır.

[1972] Rivayete göre âyet, Ashâb fidyeleri aldıklarında nâzil olmuştur. Ömer *Radıya'llāhu 'Anh*, Peygamber (s.a.)'in yanına girdi. Bir de baktı ki Ebû Bekir *Radıya'llāhu 'Anh* ile birlikte ağlaşıyorlar. "Ne oldu ya Resûlallah! Ağlayabilirsem ağlayayım, yoksa ağlamış gibi yapayım!" dedi. Peygamber (s.a.); "Ashâbın fidye almasına ağlıyorum. Azaba neredeyse şu ağaç kadar yaklaştıkları bana arz edildi." diyerek yakındaki bir ağacı gösterdi. Şöyle dediği de rivayet edilmiştir: "Şayet gökten azap inecek olsaydı Ömer ile Sa'd b. Mu'âz'dan başka kimse kurtulamazdı!" Çünkü Sa'd; "Onların tamamını öldürüp, kâfirleri sindirmek bana daha uygun geliyor." demişti.

[١٩٧١] وروي أن رسول الله ﷺ، أتي بسبعين أسيرًا فيهم العباس عمه وعقيل بن أبي طالب، فاستشار أبا بكر رضي الله عنه فيهم فقال: قومك وأهلك؛ استبقهم، لعلّ الله أن يتوب عليهم، وخذ منهم فدية تقوي بها أصحابك. وقال عمر رضي الله عنه: كذبوك وأخرجوك فقدّمهم واضرب أعناقهم، فإنّ هؤلاء أئمة الكفر، وإن الله أغناك عن الفداء؛ مكّن عليًّا من عقيل، وحمزة من العباس، ومكني من فلان لنسيب له، فلنضرب أعناقهم. فقال ﷺ: ''إنّ الله ليلين قلوب رجال حتى تكون ألين من اللبن، وإن الله ليشدّد قلوب رجال حتى تكون أشدّ من الحجارة. وإنّ مثلك يا أبا بكر مثل إبراهيم قال: {فَمَن تَبِعَنِى فَإِنَّهُ مِنّى وَمَنْ عَصَانِى فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} [إبراهيم: ٣٦]؛ ومثلك يا عمر، مثل نوح، قال: {رَبِّلَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا} [نوح: ٢٦]. ثم قال لأصحابه: ''أنتم اليوم عالة فلا يفلتن أحد منكم إلا بفداء أو ضرب عنق.'' وروي أنه قال لهم: إن شئتم قتلتموهم، وإن شئتم فاديتموهم، واستُشهِد منكم بعدّتهم. فقالوا: بل نأخذ الفداء، فاستشهدوا بأحد. وكان فداء الأسارى عشرين أوقية، وفداء العباس أربعين أوقية. وعن محمد بن سيرين: كان فداؤهم مائة أوقية، والأوقية أربعون درهمًا وستة دنانير.

[١٩٧٢] وروي أنهم لما أخذوا الفداء نزلت الآية، فدخل عمر على رسول الله ﷺ فإذا هو وأبو بكر يبكيان، فقال: يا رسول الله أخبرني، فإن وجدت بكاء بكيت، وإن لم أجد بكاء تباكيت. فقال: أبكي على أصحابك في أخذهم الفداء، ولقد عرض عليّ عذابهم أدنى من هذه الشجرة - لشجرة قريبة منه -.وروي أنه قال: لو نزل عذاب من السماء لما نجا منه غير عمر وسعد بن معاذ، رضي الله عنهما، لقوله:''كان الإثخان في القتل أحب إليّ.''

[1973] عَرَضَ الدُّنْيَا gelip geçici şeylerdir. Az kalacak olan bir durum olduğu için bu isim verilmiştir. Bu ifade ile fidye kastedilmiştir. "Allah ise âhireti istiyor" ifadesi, İslâm'ı yüceltecek ve cennete gitmeye sebep olacak şey, öldürerek iyice sindirmektir, anlamındadır. [تُرِيدُون kelimesi] *yurîdûne* şeklinde Yâ ile de okunmuştur. Bazıları da *vallâhu yurîdü'l-âhirat*[i] şeklinde *âhiret*in kesresiyle okumuştur. Bu; muzāfın hazfedilip muzāfın ileyhin olduğu gibi bırakılmasıyla olmuştur. Aynı durum şu şiirde de gerçekleşmiştir:

> Sen herkesi adam mı sanırsın ey kadın?!
> Gece tutuşan [her[125]] ateşi 'ateş' mi [sanırsın]?

Mâna şöyledir: "Allah ise âhiret *'araz*ını -yani sevabını- ister." -Burada *tekabul*[126] sanatı üzere hereket edilmiştir.- "Allah "Azîz'dir;" velilerini düşmanlarına galip getirir; onlara öldürme ve esir alma imkânı verir, fidyenin yolunu açar; ancak o "Hakîm'dir;" bu sebeple, fidyeyi Müslümanların sayısı artıncaya kadar ve izzeti iyice elde edinceye kadar erteler. Ama onlar acele ediyorlar.

[1974] "Allah'ın önceden geçmiş bir hükmü olmasaydı" yani kendisinin Levh-i Mahfûz'da kayıtlı daha evvel verilmiş bir hükmü olmasaydı… Ki bu; hiç kimsenin hataen yaptıklarından dolayı cezalandırılmamasıdır. Bu bir içtihat hatasıydı; bunların fidye karşılığı sağ bırakılması belki dönüş yapıp İslâm'a girmelerine sebep olabilirdi; aldıkları fidye ile Allah yolunda daha güçlü cihat edebilirlerdi. Ancak onlar, düşmanların öldürülmesinin İslâm'ı güçlendireceğini anlayamadılar. Bunun, gerideki kâfirleri daha çok ürküteceğini ve güçlerini kıracağını hesaba katamadılar. Şu da söylenmiştir: "Allah'ın yazgısı"; (i) almış oldukları fidyeleri onlara helâl kılacak olmasıdır; (ii) "Bedir gazilerinin bağışlanmış kimseler olmalarıdır, da denmiştir. (iii) Yine, Allah'ın hiçbir topluluğu, önceden onlara bir şeyi yasaklayıp bunu kendilerine iyice açıklamadan azap etmeyecek olmasıdır, da denmiştir ki, bundan önce [esirlerden fidye alınmayacağına dair] yasak yoktu.

69. O halde, elde ettiğiniz ganimetten helâl ü hoş olarak yiyin ve Allah'tan sakının (da 'Bizi affetmez!' gibi bir düşünceye kapılmayın). Çünkü Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

---

125 İlk kelime aslında كلَّ نارٍ olup, *külle* hazfedilmiş; muzāf ileyh yani نارٍ ise nasbedilmeden olduğu gibi bırakılmıştır. / çev.

126 *'Arada'l-âhirati* şıkkına göre Âhiret sevabının -ebedi olduğu halde- *'araz* (geçici) olarak nitelendirilmesi, dünya metaının söz konusu vasfı sebebiyledir. / ed.

[١٩٧٣] {عَرَضَ الدُّنْيَا} حطامها، سمي بذلك، لأنه حدث قليل اللبث، يريد الفداء. {واللهُ يُرِيدُ الآخِرَةَ}، يعني ما هو سبب الجنة من إعزاز الإسلام بالإثخان في القتل. وقرئ «يريدون»، بالياء. وقرأ بعضهم «والله يريد الآخرةِ»، بجرّ الآخرة على حذف المضاف وإبقاء المضاف إليه على حاله، كقوله:

٥ أَكُلَّ امرئ تَحْسبِينَ امْرَأً ۞ وَنَارٍ تَوَقَّدُ بِاللَّيْلِ نَارًا

ومعناه والله يريد عرض الآخرة، على التقابل، يعني ثوابها. {واللهُ عَزِيزٌ} يغلب أولياءه على أعدائه ويتمكّنُون منهم قتلًا وأسرًا ويطلق لهم الفداء، ولكنه {حَكِيمٌ} يؤخر ذلك إلى أن يكثروا ويعزوا وهم يعجلون.

[١٩٧٤] {لَوْلَا كِتَابٌ مِنَ اللهِ سَبَقَ}، لولا حكم منه سبق إثباته في اللوح؛

١٠ وهو أنه لا يعاقَب أحد بخطأ. وكان هذا خطأ في الاجتهاد، لأنهم نظروا في أن استبقاءهم ربما كان سببًا في إسلامهم وتوبتهم، وأن فداءهم يتقوى به على الجهاد في سبيل الله. وخفي عليهم أن قتلهم أعز للإسلام وأهيب لمن وراءهم وأفل لشوكتهم. وقيل: كتابه أنه سيحل لهم الفدية التي أخذوها. وقيل: إن أهل بدر مغفور لهم. وقيل: إنه لا يعذب قومًا إلا بعد تأكيد الحجة وتقديم النهي،

١٥ ولم يتقدم نهي عن ذلك

٦٩-﴿فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا وَاتَّقُوا اللهَ إِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[1975] “O halde, elde ettiğiniz ganimetten yiyin.” Rivayet edilir ki sahabîler, ganimetten uzak durmuş; ona el sürmemişlerdi. Âyet bundan dolayı inmiştir. Âyetin, fidyenin mubah kılınmasıyla ilgili olduğu da söylenmiştir. Sonuç olarak, fidye de ganimet mallarındandır. “Allah'tan sakının!” Size izin verilmeyen bir konuya bir daha ileri atılmayın! **Şayet** “Fâ'nın [Yani ‘O halde' ifadesinin] anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Sebebini göstermedir. Sebep ise hazfedilmiştir. Anlam; size ganimetleri helâl kıldım, o halde kazandığınız ganimetleri yiyin, şeklindedir. حَلَالًا kelimesi, ganimet olarak elde edilen şeylerin hali olduğu için mansūb olmuştur. *Ekl*^{en} *halâl*^{en} (helâl bir yiyişle) şeklinde, mastarın sıfatı da olabilir. “Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir.” Yani size izin verilmeden önce fidyeyi helâl saymakla yaptığınız aşırılıktan sonra Allah'tan sakınırsanız, Allah sizi bağışlar; size rahmet eder ve tövbelerinizi kabul eder.

70. Ey Peygamber! Elinizdeki esirlere de ki: Allah sizin kalbinizde bir hayır görürse, size, sizden alınandan daha hayırlısını verir ve sizi bağışlar. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1976] “Elinizdeki” ifadesi sahip olduğunuz demektir; sanki elleriniz, esirleri [avucunda] tutuyormuş gibi... [*Esîr*in çoğulu olan *usârâ*, âyette] *esrâ* şeklinde de okunmuştur. “Allah sizin kalbinizde bir hayır” yani samimi iman ve temiz niyet “görürse, sizden” fidye olarak “alınandan daha hayırlısını size verir.” Ya dünyada kat kat arttırarak ya da âhirette karşılığını vererek bunu yapar. [يُؤْتِكُمْ خَيْرًا ifadesi] A'meş'in kıraatinde *yüsibküm hayr*^{an} (daha hayırlı şekilde mükâfatlandırır) şeklindedir.

[1977] Abbâs *Radıya'llāhu 'Anh*'ın şöyle dediği rivayet edilir: “Ben Müslümanım.” dedim, fakat [Bedir gazileri] bunu hoş karşılamadılar. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) bana; ‘Söylediğin doğruysa, Allah seni mükâfatlandıracaktır. Ancak biz açıktan yaptığın işlere bakar [bunu esas alır]ız!' dedi. -Abbâs [Müşrik] Bedir ordusunun iâşesini üstlenenlerden biriydi. Ve bu sebeple o, altınlarla birlikte yola çıkmıştı!- Rivayete göre Peygamber (s.a.) Abbâs'a;

“-Yeğenlerin Akīl b. Ebî Tālib ile Nevfel b. Hâris'in fidyelerini [de] öde!” deyince,

“-Muhammed! Kalan hayatım boyunca Kureyş'e el açmamı mı bekliyorsun!?” demişti. Peygamber (s.a.) dedi ki:

“-Peki, Mekke'den çıkarken Ümmü Fadl'a verdiğin altınlar nerede?!

[١٩٧٥] {فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ}،روي أنهم أمسكوا عن الغنائم ولم يمدّوا أيديهم إليها، فنزلت. وقيل: هو إباحة للفداء، لأنه من جملة الغنائم. {وَاتَّقُوا اللهَ} فلا تقْدموا على شيء لم يعهد إليكم فيه.فإن قلت: ما معنى الفاء؟ قلت: التسبيب؛ والسبب محذوف، معناه: قد أبحت لكم الغنائم فكلوا مما غنمتم. و{حَلَالًا} نصب على ٥ الحال من المغنوم، أو صفة للمصدر، أي أكلًا حلالًا. وقوله {إِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} معناه: أنكم إذا اتقيتموه بعد ما فرط منكم من استباحة الفداء قبل أن يؤذن لكم فيه، غفر لكم ورحمكم وتاب عليكم.

٧٠-﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَنْ فِي أَيْدِيكُمْ مِنَ الأَسْرَى إِنْ يَعْلَمِ اللهُ فِي قُلُوبِكُمْ خَيْرًا يُؤْتِكُمْ خَيْرًا مِمَّا أُخِذَ مِنْكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

١٠ [١٩٧٦] {فِي أَيْدِيكُمْ} في ملكتكم، كأن أيديكم قابضة عليهم. وقرئ «من الأسرى». {فِي قُلُوبِكُمْ خَيْرًا} خلوص إيمان وصحة نية. {يُؤْتِكُمْ خَيْرًا مِمَّآ أُخِذَ مِنكُمْ} من الفداء، إما أن يخلفكم في الدنيا أضعافه، أو يثيبكم في الآخرة. وفي قراءة الأعمش «يثبكم خيرًا».

[١٩٧٧] وعن العباس رضي الله عنه أنه قال: كنت مسلمًا، لكنهم استكرهوني. ١٥ فقال رسول الله ﷺ: "إن يكن ما تذكره حقًّا فالله يجزيك، فأما ظاهر أمرك فقد كان علينا." وكان أحد الذين ضمنوا إطعام أهل بدر وخرج بالذهب لذلك. وروي أن رسول الله ﷺ قال للعباس: "افد ابنَي أخيك عقيل بن أبي طالب ونوفل بن الحارث." فقال: يا محمد، تركتني أتكفف قريشًا ما بقيت. فقال له: "فأين الذهب الذي دفعته إلى أمّ الفضل وقت خروجك من مكة،

Ona; 'Bana ne olacağını bilmiyorum; başıma bir şey gelirse bunlar senin; Abdullah, Ubeydullah ve Fadl'ındır.' demedin mi?!" Abbâs;

"-Kim haber verdi bunu sana!?" deyince, Peygamber (s.a.);

"-Rabbim" dedi. Bunun üzerine Abbâs;

"-Artık senin doğru söylediğine; Allah'tan başka ilâh olmadığına ve senin O'nun kulu ve elçisi olduğuna şahitlik ediyorum! Bu söylediklerine Allah'tan başkası muttali değildi; altınları ona gecenin karanlığında vermiştim. Senin durumun hakkında şüpheliydim, fakat sen şimdi bunu bana haber verince hiçbir şüphem kalmadı." Abbâs şunu da ekledi: "Şimdi Allah bana o maldan daha hayırlısını nasip etti. Şu an, en düşüğü, yirmi bin [dirhem?] değerindeki bir malla ticarî sefere çıkabilen yirmi tane kölem var! Kaldı ki; Allah bana 'zemzem'i vermiş; onu bütün Mekkelilerin servetine değişmem!.. Rabbimin beni bağışlamasını bekliyorum." dedi. Yine -rivayete göre- Peygamber (s.a.)'e Bahreyn'den seksen bin değerinde bir mal geldi. Öğle namazı için abdest aldı; ancak malı dağıtmadan namaza durmadı. Ve Abbâs *Radıya'llāhu 'Anh*'a, taşıyabileceği kadar mal almasını emretti. Abbâs şöyle diyordu: "Bunlar, benden alınanlardan daha hayırlı… Artık bağışlanacağımı umuyorum."

[1978] Hasan ve Şeybe malum sıygayla *mimmâ ehaze minküm* (sizden aldığından) şeklinde okumuşlardır.

71. Sana hainlik etmek isterlerse, daha önce Allah'a da hainlik etmişlerdi. Ama (bak) Allah onları senin eline düşürdü... Allah; 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir ('Alîm, Hakîm).

[1979] "Sana hainlik etmek isterlerse" yani Müslüman kalmak üzere sana ettikleri biatı bozup dinden dönmek isterlerse veya atalarının dinini tercih ederlerse "daha önce Allah'ı inkâr ederek O'na da hainlik etmişlerdi." Aklı başında olan herkesten alınan yeminle pekiştirilmiş sözü bozmuşlardı. "Ama (bak)" Bedir günü gördüğünüz gibi "Allah onları senin eline düşürdü." Tekrar hainliğe dönerlerse onları tekrar elinize düşürecektir! Hainlik derken kastedilenin; vereceklerini vaat ettikleri fidyeyi vermemeleri olduğu da söylenmiştir.

72. Şüphesiz, iman edip hicret eden, mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihâd edenler ve onları barındırıp yardım edenler, işte bunlar birbirinin velîsidir. İman edip de hicret etmeyenlerle ise -hicret edi(p Medine vatandaşı olu)ncaya kadar- bir velâyet ilişkiniz yoktur. Yine de din hususunda sizden yardım isterlerse, -sizinle aralarında antlaşma bulunan bir kavmin aleyhinde olmamak şartıyla- onlara yardım etmek zorundasınız. Yaptıklarınızı Allah görmektedir!

وقلت لها: لا أدري ما يصيبني في وجهي هذا، فإن حدث بي حدث فهو لك؛ ولعبد الله وعبيد الله والفضلِ؟'' فقال العباس: وما يدريك؟ قال: ''أخبرني به ربي.'' قال العباس: ''فأنا أشهد أنك صادق، وأن لا إله إلا الله وأنك عبده ورسوله. واللهِ لم يطلع عليه أحد إلا الله. ولقد دفعته إليها في سواد الليل، ولقد كنت مرتابًا في أمرك، فأمّا ٥ إذ أخبرتني بذلك فلا ريب.'' قال العباس رضي الله عنه: فأبدلني الله خيرًا من ذلك، لي الآن عشرون عبدًا، إن أدناهم ليضرب في عشرين ألفًا، وأعطاني زمزم ما أحب أن لي بها جميع أموال أهل مكة، وأنا أنتظر المغفرة من ربي. وروي أنه قدم على رسول الله ﷺ مال البحرين ثمانون ألفًا، فتوضأ لصلاة الظهر وما صلى حتى فرقه. وأمر العباس أن يأخذ منه ما قدر على حمله، وكان يقول: ''هذا خير مما أخذ مني ١٠ وأرجو المغفرة.''

[١٩٧٨] وقرأ الحسن وشيبة «مما أَخَذ منكم»، على البناء للفاعل.

٧١-﴿وَإِنْ يُرِيدُوا خِيَانَتَكَ فَقَدْ خَانُوا اللّٰهَ مِنْ قَبْلُ فَأَمْكَنَ مِنْهُمْ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[١٩٧٩] {وَإِن يُرِيدُوا خِيَانَتَكَ} نكث ما بايعوك عليه من الإسلام والردّة واستحباب ١٥ دين آبائهم {فَقَدْ خَانُوا اللّٰهَ مِن قَبْلُ} في كفرهم به ونقض ما أخذ على كل عاقل من ميثاقه، {فَأَمْكَنَ مِنْهُمْ} كما رأيتم يوم بدر فسيمكن منهم إن أعادوا الخيانة. وقيل: المراد بالخيانة منع ما ضمنوا من الفداء.

٧٢-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ وَالَّذِينَ آوَوْا وَنَصَرُوا أُولَئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا ٢٠ مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّى يُهَاجِرُوا وَإِنِ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ إِلا عَلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

[1980] Hicret edenler, yani Allah ve Resûlüne olan sevgilerinden dolayı vatanlarını ve kavimlerini terk edenler Muhacirlerdir. Onları yurtlarında ağırlayan ve düşmanlarına karşı onlara yardım edenler de Ensārdır. "Bunlar birbirinin velîsidir" yani miras konusunda birbirlerinin velîsidir. Muhacir ve Ensār akrabalık ve yakınlık bağı bulunmaksızın hicret ve yardım etme durumlarından dolayı birbirlerine mirasçı oluyorlardı. Ve bu, "Akrabalar (miras vb. konularda) birbirlerine daha yakındırlar." [Ahzâb 33/6] âyetiyle neshedilinceye kadar devam etti. مِنْ وَلَايَتِهِمْ ifadesi fetha ile de kesre ile de okunmuştur [*velâyetihim - vilâyetihim*]; mirasta birbirlerine velî olmaları [söz konusu olmaz] anlamındadır. Kesreli okuyuşun açıklaması şöyledir: Bu kimselerin birbirine veli olmaları, bir iş ve zanaata benzetilmiş [*fi'âle* vezni meslek ifade eder]; biri diğerinin işini üstlenmekle, bir işe girişmiş ve bir amel gerçekleştirmiş gibi kabul edilmiş olmaktadır. Dolayısıyla, "onlara yardım etmek zorundasınız," Müşriklere karşı onlara yardım etmeniz gerekir. Ancak "sizinle aralarında antlaşma bulunan" Müşriklerden "bir kavmin aleyhinde olmamak şartıyla." Bu durumda onlara yardım etmeniz câiz olmaz. Zira antlaşmalı bir kavme karşı 'savaşı başlatan' konumunda olunamaz; antlaşma buna mânidir.

73. -Nitekim nankörce inkâr edenler de birbirlerinin velîsidir.- Siz bunu yapmazsanız, yeryüzünde bir fitne; büyük bir bozulma meydana gelir.

[1981] "Nitekim nankörce inkâr edenler de birbirlerinin velîsidir." -Müslümanlar hakkında "işte bunlar birbirinin velîsidir." [Enfâl 8/72'de] buyrulduğu gibi- bu âyetin zahiri de, kâfirler arasında bir velâyet olduğunu göstermekte ise de âyetin yapmak istediği; kâfirlerle velâyet ve mirasçılık ilişkilerini Müslümanlara yasaklamak, akraba da olsalar onlardan uzak durmaları ve onlarla mücadele etmeleri gerektiğini bildirmek, kâfirleri birbirleriyle mirasçı olmaya terk etmek gerektiğini göstermektir.

[1982] Sonra şöyle buyurmuştur: "Siz bunu yapmazsanız" yani Müslümanlarla birlikte olma ve İslâm bağını akrabalık bağından üstün tutarak [kâfirlere değil] sadece birbirine veli ve mirasçı olma gibi size emrettiğim şeyleri yapmaz; kâfirlerle aranızdaki ilişkileri koparmaz, akrabalığınızı yok saymazsanız, yeryüzünde büyük bir fitne ve bozulma meydana gelir. Çünkü Müslümanlar şirke karşı tek bir yumruğa dönüşemedikleri sürece, şirk ortalığı kaplayacak ve fesat artacaktır. [فَسَادٌ كَبِيرٌ ifadesi] *fesâdün kesîr* (çok bozulma) şeklinde de okunmuştur.

[١٩٨٠] الذين هاجروا، أي فارقوا أوطانهم وقومهم حبًّا لله ورسوله هم المهاجرون. والذين آووهم إلى ديارهم ونصروهم على أعدائهم هم الأنصار. {بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاء بَعْضٍ}، أي يتولى بعضهم بعضًا في الميراث، وكان المهاجرون والأنصار يتوارثون بالهجرة والنصرة دون ذوي القرابات، حتى نسخ ذلك بقوله تعالى {وَأُولُو الأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ}. وقرئ «من ولايتهم»، بالفتح والكسر، أي من توليهم في الميراث. ووجه الكسر أن تولى بعضهم بعضًا شبه بالعمل والصناعة، كأنه بتوليه صاحبه يزاول أمرًا ويباشر عملًا. {فَعَلَيْكُمُ النصرُ}، فواجب عليكم أن تنصروهم على المشركين. {إِلَّا عَلَى قَوْمٍ} منهم {بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ} عهد، فإنه لا يجوز لكم نصرهم عليهم لأنهم لا يبتدئون بالقتال، إذ الميثاق مانع من ذلك.

٧٣-﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ إِلا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الأَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ﴾

[١٩٨١] {وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ} ظاهره إثبات الموالاة بينهم، كقوله تعالى في المسلمين {أُولَئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ} [الأنفال: ٧٢]، ومعناه: نهي المسلمين عن موالاة الذين كفروا وموارثتِهم وإيجابُ مباعدتهم ومصارمتهم، وإن كانو أقارب، وأن يتركوا يتوارثون بعضهم بعضًا.

[١٩٨٢] ثم قال: {إِلَّا تَفْعَلُوهُ}، أي إلا تفعلوا ما أمرتكم به من تواصل المسلمين وتولي بعضهم بعضًا حتى في التوارث، تفضيلًا لنسبة الإسلام على نسبة القرابة ولم تقطعوا العلائق بينكم وبين الكفار. ولم تجعلوا قرابتهم كلا قرابة تحصل فتنة في الأرض ومفسدة عظيمة، لأنّ المسلمين ما لم يصيروا يدًا واحدة على الشرك، كان الشرك ظاهرًا والفساد زائدًا. وقرئ «كثير» بالثاء.

74. İman edip hicret edenler, Allah yolunda cihâd edenler ve onları barındırıp yardım edenler, bunlardır işte gerçek müminler. Bunlar için değerli bir nasip ve bağışlanma söz konusudur.

75. Daha sonra iman ve hicret ederek sizinle birlikte cihâd edenler, işte bunlar da sizdendir. Bununla birlikte, Allah'ın kitabına göre, hısım-akraba (gerek birbirine mirasçı olmak gerekse birbirine sahip çıkmak bakımından) birbirine daha yakındır. Allah, elbette her şeyi bilir.

[1983] "Bunlardır işte gerçek müminler." Çünkü vatanlarından hicret etmek, ailelerini terk etmek, din uğruna mallarından uzaklaşmak sûretiyle imanın gereklerini yerine getirerek imanlarını bizzat doğrulamış; imanlarının gerçek olduğunu göstermişlerdir. Bu bir tekrar değildir çünkü mezkûr zevatı övmek ve onlara güzel vaatlerde bulunarak yaptıklarına şahitlik etmek için gelmiştir. İlki ise [sadece Müslümanlarla] birlikte olmalarını emretmek içindi.

[1984] "Daha sonra iman edenler…" Burada, ilk hicret edenlere sonradan katılanları kastediyor. "Onlardan sonra gelenler de 'Ya Rabbi! Bizi ve bizden önce iman eden kardeşlerimizi bağışla…' derler." [Haşr 59/10] âyeti gibi. Sonrakilere lütufta bulunmak ve teşvik etmek için, onları öncekilere katıp onlardan kabul etmektedir.

[1985] "Bununla birlikte, Allah'ın kitabına" yani hükmüne ve taksimine "göre…" -Bunun Levh-i Mahfûz olduğu ya da Kur'ân'daki miras âyetleri olduğu da söylenmiştir. Ebû Hanîfe ve öğrencileri bu âyeti delil getirerek *zevi'l-erhâm*ın[127] mirasçı olabileceğini söylemişlerdir.- "Hısım-akraba" yani akrabalık ilişkisine sahip olanlar, "birbirlerine" mirasçı olmak bakımından "daha yakındırlar." Bu âyet, hicret ve yardım sebebiyle mirasçı olabilme hükmünü neshetmiş olmaktadır.

127 *Zevi'l-erhâm*; ölenin *ashâb-ı ferâ'iz* ve '*asabe* dışındaki kan hısımları. Örneği: Anne tarafından dedeler, kızın çocukları, yeğenler, dayı, teyze, hala, anne bir amca. (*DİA*) Gerek bu âyetteki gerekse Ahzâb 33/6'daki *ulu'l-erhâm* tabirinin, Fıkıh'taki gibi "*ashâb-ı ferâ'iz* ve *'asabe* dışındaki hısımlar"ı ifade ettiği şüphelidir. Kur'ân'daki kullanımı itibariyle terkip; iman, hicret vb. özelliklerle birbirine yakınlaşanların zıttını, yani kişinin normal akribâ-i taallukatını ifade etmekte; 3 akraba kategorisini de kapsamaktadır [*Ashâb-ı ferâ'iz*i oluşturan koca, karı, baba, anne, dede, kız, oğlun kızı, ana baba bir kız kardeş, baba bir kız kardeş, ana bir kardeşler, nine ve -miras bırakan kişiye doğrudan veya erkek vasıtasıyla bağlı bulunan mirasçılar- yani '*asabe* ile bu 2 kategori dışında kalan diğer akrabalar]. *Ulu'l-erhâm* derken, iman ve hicret esasına dayalı miras taksim sistemi yerine, akrabalık esasına dayalı taksim getirilmektedir; akrabalar *tasnif* edilmemektedir. Bu taksim daha sonra Nisa 4/11-12 vb. âyetlerde gerçekleşmiş; ve Fıkıh'taki mezkûr tanım ve taksimler galiba bu nihaî duruma göre şekillenmiştir. / ed.

٧٤-﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللهِ وَالَّذِينَ آوَوْا وَنَصَرُوا أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ﴾

٧٥-﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْ بَعْدُ وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا مَعَكُمْ فَأُولَئِكَ مِنْكُمْ وَأُولُو الأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللهِ إِنَّ اللهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

[١٩٨٣] {أُولئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا}، لأنهم صدقوا إيمانهم وحققوه، بتحصيل مقتضياته من هجرة الوطن ومفارقة الأهل والانسلاخ من المال لأجل الدين. وليس بتكرار، لأن هذه الآية واردة للثناء عليهم والشهادة لهم مع الموعد الكريم، والأولى للأمر بالتواصل.

[١٩٨٤] {وَالَّذِينَ آمَنُوا مِن بَعْدُ} يريد اللاحقين بعد السابقين إلى الهجرة، كقوله {وَالَّذِينَ جَاءُوا مِن بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ولِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ} [الحشر: ١٠]. ألحقهم بهم وجعلهم منهم تفضلًا منه وترغيبًا.

[١٩٨٥] {وَأُولُو الأَرْحَامِ} أولو القرابات أولى بالتوارث، وهو نسخ للتوارث بالهجرة والنصرة {فِي كِتَابِ اللهِ} تعالى في حكمه وقسمته. وقيل: في اللوح؛ وقيل: في القرآن، وهوآيةالمواريث، وقد استدل به أصحاب أبي حنيفة رحمه الله على توريث ذوي الأرحام.

[1986] Peygamber (s.a.)'in şöyle dediği rivayet edilir: "Her kim Enfâl ve Berâ'e sûrelerini okursa, ben o kimse için kıyamet günü şefaatçi olurum, onun nifaktan berî olduğuna şahitlik ederim. Ayrıca bu kimseye her münafık kadın ve erkek sayısınca on iyilik verilir. Yine Arş ve onu taşıyan melekler dünyada yaşadığı sürece kendisine istiğfar ederler."

[١٩٨٦] وعن رسول الله ﷺ: «من قرأ سورة الأنفال وبراءة فأنا شفيع له يوم القيامة، وشاهد أنه بريء من النفاق وأعطي عشرَ حسنات بعدد كل منافق ومنافقة، وكان العرش وحملته يستغفرون له أيام حياته في الدنيا».

DİZİN

D

E

I-İ

N

O-Ö

P

R

S-Ş

T

U-Ü

V

Y

Z

EL-KEŞŞÂF

Keşşâf Tefsiri

ZEMAHŞERÎ

3. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 70

Dinî İlimler Serisi : 7

Kitabın Adı : EL-KEŞŞÂF ‘AN HAKĀ’İKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL
Keşşâf Tefsiri 3. Cilt; (6 Cilt)

Müellifi : Ebu’l-Kāsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hārizmî ez-Zemahşerî (ö.538/1144)

Özgün Dili : Arapça

Çeviri : Doç. Dr. Muhammed Coşkun [Tevbe, Yûsuf, İbrâhim, Hicr, İsrâ]
Prof. Dr. Adil Bebek [Yûnus, Hûd, Nahl 37-128]
Prof. Dr. Abdulaziz Hatip [Ra‘d]
Prof. Dr. Murat Sülün [Nahl 1-36]

Editör : Prof. Dr. Murat Sülün
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı (Tefsir), Öğretim Üyesi

Yayın Hazırlık : Yazma Eser Uzm. Yrd. Murat Ünlüer

Yapım : Yüksel Yücel

Baskı : Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş. Cihangir Mh. Güvercin Cd. No:3/1 Baha İş Mrk. A Blok Kat: 2 34310 Avcılar / İstanbul
Tel.: 0212 412 17 00 Sertifika No: 12026

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2017

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Zemahşerî
el-Keşşâf, Keşşâf Tefsiri

1. Kur’ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Keşşâf, 4. Zemahşerî, 5. Tîbî

ISBN: 978-975-17-3840-0 (Takım) 978-975-17-3916-2 (3. Cilt)

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*’na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

EL-KEŞŞÂF

‘AN HAKĀ’İKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL

KEŞŞÂF TEFSİRİ

(METİN - ÇEVİRİ)

3. CİLT

ZEMAHŞERÎ
(ö. 1144)

Çeviri
Muhammed Coşkun - Adil Bebek
Abdulaziz Hatip - Murat Sülün

Editör
Murat Sülün

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

EL-KEŞŞÂF

‘AN HAKĀ’İKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL

VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL

EZ-ZEMAHŞERÎ

EBU’L-KĀSIM CÂRULLAH MAHMÛD BİN ÖMER
BİN MUHAMMED EL-HĀRİZMÎ

Allah’ın rahmeti onun üzerine olsun.

الكشاف

عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل

الزمخشري

أبو القاسم جار الله محمود بن عمر بن محمد الخوارزمي

رحمة الله عليه

TEVBE SÛRESİ

Medine'de nâzil olmuştur, 129 ayettir.

[1] Birçok ismi vardır: Berâ'e, Tevbe, *el-Mukaşkışa* (süpürüp atan), *el-Muba'sira* (saçıp döken), *el-Muşerride* (def eden), *el-Muhziye* (perişan eden), *el-Fâdıha* (rezil eden), *el-Musîra* (ortaya çıkaran, deşen), *el-Hâfira* (kazan), *el-Münekkile* (ibretlik eden), *el-Müdemdime* (başlarına yıkan), *Sûretü'l-'Azâb* (azap sûresi) isimleri bunlardan bazılarıdır. Zira bu sûrede müminlere yönelik *tövbe* söz konusudur. Sûre nifakı süpürüp atmakta, yani nifaktan berî olunduğunu ifade etmekte, münafıkların sırlarını saçıp dökmekte, onların derin sırlarını kazıp açığa çıkartmakta, onları rezil-rüsva ve ibretlik etmekte, onları ürkütmekte, uzaklaştırıp def etmekte ve başlarına azap indirmektedir. Huzeyfe b. el-Yemân (r.a.) [v. 36/656] şöyle demiştir: "Siz bu sûreyi 'Tevbe sûresi' olarak isimlendiriyorsunuz, ama aslında o azap sûresidir; vallahi, tenkit etmedik kimse bırakmamıştır!"

[2] **Şayet "**Diğer sûreler gibi buna da *besmele* ile başlansa olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Bunu İbn Abbâs, Hazret-i Osman'a (r.a.) sormuş o da şöyle demiş: "Peygamber (s.a.), kendisine bir sûre veya ayet inzâl edildiği zaman, 'Bunu falan mevzunun zikredildiği yere koyun.' derdi. Vefat ettiği zaman bu sûreyi nereye koyacağımızı beyan etmemişti. Sûrenin anlattıkları da Enfâl sûresinde anlatılanlara benziyordu. Bu sebeple iki sûreyi bir arada yazdım. Bunların ikisi *el-karîneteyn* diye isimlendirilirlerdi." [*Tirmizî,* "Tefsir", 10] Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] ise, "Onların böyle düşünmelerinin sebebi Enfâl sûresinde ahitlerden, Tevbe sûresinde ise ahitlerin bozulmasından söz edilmiş olmasıdır." dediği nakledilmiştir. Bu husus Süfyân b. Uyeyne'ye [v. 196/811] sorulmuş; "Allah'ın ismi barış ve emandır anlaşma feshedilip, savaş ilan edilirken yazılmaz. Allah Teâlâ "Ey iman edenler! Allah yolunda savaşa çıktığınız zaman, iyice araştırın da size selâm verene, dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek 'Sen mümin değilsin!' demeyin" [Nisâ 4/94] buyurmuştur" demiştir. Bunun üzerine kendisine "Peygamber (s.a.) kendileri ile savaş durumunda olduğu kimselere mektup yazdığında *bismillâhirrahmânirrahîm* ifadesine yer vermiştir." denince şöyle demiştir: "Peygamber (s.a.)'in bu yazısı, onlara ilk kez davet yapıldığı zaman idi. Bu yüzden onlara savaş ilanı yapmamıştır; herhangi bir anlaşmayı feshetmiş değildi.

سورة التوبة

مدنية وآياتها تسع وعشرون ومائة

[١]لها عدة أسماء؛ براءة، التوبة، المقشقشة، المبعثرة، المشردة، المخزية، الفاضحة، المثيرة، الحافرة، المنكّلة، المدمدمة، سورة العذاب؛ لأن فيها التوبة على المؤمنين، وهي تقشقش من النفاق، أي تبرئ منه، وتبعثر عن أسرار المنافقين تبحث عنها وتثيرها وتحفر عنها وتفضحهم وتنكلهم وتشرد بهم وتخزيهم وتدمدم عليهم. وعن حذيفة رضي الله عنه: إنكم تسمونها سورة التوبة، وإنما هي سورة العذاب. والله ما تركت أحدًا إلا نالت منه.

[٢]فإن قلت: هلا صدرت بآية التسمية كما في سائر السور؟ قلت: سأل عن ذلك عبد الله بن عباس عثمان رضي الله عنهما فقال: إن رسول الله ﷺ كان إذا نزلت عليه السورة أو الآية قال: اجعلوها في الموضع الذي يذكر فيه كذا وكذا، وتوفي رسول الله ﷺ ولم يبين لنا أين نضعها، وكانت قصتها شبيهة بقصتها، فلذلك قرنت بينهما، وكانتا تدعيان القرينتين. وعن أبي بن كعب: إنما توهموا ذلك لأن في الأنفال ذكر العهود وفي براءة نبذ العهود. وسئل ابن عيينة رضي الله عنه فقال: اسم الله سلام وأمان فلا يكتب في النبذ والمحاربة؛ قال الله تعالى: ﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا﴾ [النساء: ٩٤]. قيل: فإن النبي ﷺ قد كتب إلى أهل الحرب: بسم الله الرحمن الرحيم. قال: إنما ذلك ابتداء يدعوهم ولم ينبذ إليهم.

Dikkat edersen, Peygamber (s.a.) bu mektubunda "*Selâm* (esenlik ve barış) doğru yola gelenler üzerinedir!" diye yazmıştır. Allah'a çağrılıp da icabet eden, cizye vermeye çağrılıp icabet eden kimse doğru yola gelmiş demektir." [*Müslim,* "Cihâd", 74] *Antlaşma*nın feshi (*nebz*) ise son ihtar ve lânettir. Savaşılması söz konusu olan düşmana (*ehl-i harb*) selam verilmez; *lâ tefrak* (korkma), *lâ tehaf* (korkma), *meters* (emân)[1], *lâ be's*^{e} (sorun yok) gibi eman ifadeleri kullanılmaz.

[3] Enfâl ve Tevbe sûrelerinin tek bir sûre olduğu da söylenmiştir, her ikisi de savaşla ilgili olarak indirilmiş olup yedi uzun sûrenin (*seb-'i tuvel*) yedincisi sayılırlar. Bundan sonraki sûreler ise yaklaşık 100 ayetlik (*mi'ûn*) sûreleridir. Bu görüş oldukça açık ve güçlüdür; çünkü bu iki sûre birlikte değerlendirildiği zaman iki yüz altı ayet ederler; böylece bir uzun sûre ebadında olurlar. Sahâbe bu konuda ihtilâfa düşmüş; bazıları "Enfâl ve Berâ'e sûreleri tek bir sûredir." derken diğer bazıları "Bunlar iki ayrı sûredir." demişlerdir. İki ayrı sûre oldukları görüşüne istinaden birbirinden ayrı yazılmışlar; ikisinin tek bir sûre olduğu görüşüne istinaden de aralarına *besmele* yazılmamıştır.

1. Antlaşma yaptığınız Müşriklere Allah ve Resûlünden son ihtar:

2. Yeryüzünde dört ay (daha) serbestçe dolaşın. Ama bilin ki, Allah'ı âciz bırakamazsınız. Allah, inkârcı nankörleri kesinlikle rezil-rüsva edecektir!

[4] [i] *Berâ'et*^{ün} (son ihtar) ifadesi hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir, *hâzihî berâet*^{ün} (Bu son ihtardır.) şeklinde. *Mina'llâh*^{i} (Allah'tan) ifadesindeki Min, başlangıç ifade eder ve sıla *beri'tü mine'd-deyn*^{i} (Borçtan kurtuldum.) ifadesinde olduğu gibi [mevsûl] değildir; hazfedilmiş bir ifadeye taalluk eder. Anlam, "Bu, Allah ve Resûlünden antlaşma yaptığınız Müşriklere ulaşan son ihtardır." şeklindedir. Tıpkı "Bu falanca*dan* filancaya yazılmış bir mektuptur." ifadesi gibi. [ii] *Berâ'et*^{ün} ifadesinin, sıfatı ile hususileştirilmiş olduğu için mübteda olması, haberinin de "anlaşma yaptığınız Müşriklere" ifadesi olması da mümkündür. Bu durumda ifade tıpkı, *racül*^{ün} *min benî temîm fi'd-dâr* (Temim oğullarından bir adam, evdedir.) ifadesi gibi olur [Yani "Allah ve Resûlünden gelen son ihtar, antlaşma yaptığınız Müşrikleredir." mealinde]. [iii] Mansup olarak *berâ'et*^{en} şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlam "Son ihtarı dinleyin." şeklindedir. Necranlılar *mina'llâhi* ifadesini Nun'un kesresi ile *mini'llâh*^{i} şeklinde okumuşlardır. Lâm-ı tarif olduğunda daha uygunu, -sık kullanıldığından- [harekelerin en hafifi] *fetha* ile olandır [*mina'llâh*^{i}].

---

1 *Meters* kelimesi Farsçadır. / çev.

ألا تراه يقول: سلام على من اتبع الهدى فمن دعي إلى الله عز وجل فأجاب ودعي إلى الجزية فأجاب فقد اتبع الهدى. وأما النبذ فإنما هو البراءة واللعنة وأهل الحرب لا يسلم عليهم ولا يقال: لا تفرَق ولا تخف ومَتَرْس ولا بأس. هذا أمان كله.

[٣]وقيل: سورة الأنفال والتوبة سورة واحدة، كلتاهما نزلت في القتال تعدان ٥ السابعة من الطُّوَل وهي سبع وما بعدها المئون. وهذا قول ظاهر لأنهما معًا مائتان وست فهما بمنزلة إحدى الطول. وقد اختلف أصحاب رسول الله ﷺ فقال بعضهم: الأنفال وبراءة سورة واحدة. وقال بعضهم: هما سورتان فتركت بينهما فرجة لقول من قال: هما سورتان؛ وتركت بسم الله الرحمن الرحيم لقول من قال: هما سورة واحدة.

١-﴿بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

١٠ ٢-﴿فَسِيحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ وَأَنَّ اللَّهَ مُخْزِي الْكَافِرِينَ﴾

[٤]{بَرَاءَةٌ} خبر مبتدأ محذوف، أي هذه براءة و{مِنْ} لابتداء الغاية، متعلق بمحذوف وليس بصلة، كما في قولك: برئت من الدَّين. والمعنى: هذه براءة واصلة من الله ورسوله {إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ}. كما يقال: كتاب من فلان إلى فلان. ويجوز ١٥ أن يكون {بَرَاءَةٌ} مبتدأ لتخصيصها بصفتها، والخبر {إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ}. كما تقول: رجل من بني تميم في الدار. وقرئ «براءة» بالنصب، على: اسمعوا براءة. وقرأ أهل نجران «مِنِ الله» بكسر النون. والوجه الفتح مع لام التعريف لكثرته.

[5] Anlam, "Allah ve Resûlü Müşriklerle yapmış olduğunuz antlaşmadan berîdir, o antlaşma feshedilmiştir" şeklindedir. **Şayet** "Neden berî olma durumu Allah ve Resûlüne isnat edilmiştir, oysa antlaşmayı yapan Müslümanlardır?" **dersen şöyle derim:** Öncelikle, Müşriklerle antlaşma yapma iznini Allah vermiştir. Sonra Müslümanlar Peygamber (s.a.) ile ittifak içinde hareket etmiş ve Müşriklerle antlaşma yapmışlar, fakat Müşrikler antlaşmayı bozunca Allah Teâlâ antlaşmanın feshedildiğinin onlara bildirilmesini zorunlu kılmış; böylece Müslümanlara bu husus yeniden ifade edilmiş ve "Biliniz ki Allah ve Resûlü, Müşriklerle yapmış olduğunuz antlaşmadan berîdir!" denilmiştir.

[6] Rivayete göre Müslümanlar hem Mekke Müşrikleri ile hem de diğer Müşriklerle antlaşma yapmışlar fakat Damre oğulları ve Kinâne oğulları haricinde diğerleri antlaşmaya ihanet etmiştir. Antlaşmanın feshi de sadece ihanet edenlere yönelik olarak ilan edilmiş ve onlara bölgede dört ay boyunca diledikleri yere güvenli bir şekilde gidebilecekleri, bu dönemde herhangi bir saldırıya uğramayacakları bildirilmiştir ki bunlar, "Haram aylar sona erince" [Tevbe 9/5] ayetinden de anlaşılacağı üzere, haram aylardır Bu haram ayların öldürme ve savaş gibi fiillerden muhafaza edilmesi içindir.

[7] Bu ayetin inzâli hicretin dokuzuncu senesinde, Mekke'nin fethi ise sekizinci senesinde olmuştur. O sırada Mekke'de Attâb b. Esîd [v. 13/634] vali bulunuyordu. Peygamber (s.a.) Hazret-i Ebû Bekr (r.a.)'ı dokuzuncu yılın hac mevsimi için emir olarak görevlendirmişti. Onun ardından Hazret-i Ali (r.a.)'ı kendi devesi olan Adbâ'ya bindirerek Mekke'ye göndermiş ve hacılara bu sûreyi okumasını istemiştir. Kendisine, "Sûreyi Ebû Bekr'e göndersen [de o okusa olmaz mı]?" diye sorulmuş; "Benim nihaî ihtarımı ancak benim soyumdan biri bildirebilir!" buyurmuştur. Ali (r.a.) yaklaştığında Ebû Bekr (r.a.) onun devesinin sesini işiterek "Bu, Peygamber (s.a.)'in devesinin sesidir." demiş; geldiğinde ise kendisine, "Amir olarak mı geldin yoksa memur olarak mı?" diye sormuş; o da "Memur olarak geldim." demiştir.

[8] Rivayete göre Hazret-i Ebû Bekr yolun bir kısmını alınca Cebrâil gelmiş ve "Ey Muhammed! Senin mesajını sakın senden başka biri tebliğ etmesin; Ali'yi gönder." demiş. Hazret-i Ebû Bekr de yoldan geri dönmüş ve "Ya Resûlallah! Semâdan bir şey mi inzâl edildi?" diye sormuş. O da "Evet, hac kafilesinin başında sen yoluna devam et; ayetleri Ali duyuracak." buyurmuştur.

[٥]والمعنى: أن الله ورسوله قد برئا من العهد الذي عاهدتم به المشركين، وأنه منبوذ إليهم. فإن قلت: لم علقت البراءة بالله ورسوله والمعاهدة بالمسلمين؟ قلت: قد أذن الله في معاهدة المشركين أوّلًا فاتفق المسلمون مع رسول الله ﷺ وعاهدوهم، فلما نقضوا العهد أوجب الله تعالى النبذ إليهم، فخوطب المسلمون بما تجّدد من ذلك
٥ فقيل لهم: اعلموا أنّ الله ورسوله قد برئا مما عاهدتم به المشركين.

[٦]وروي أنهم عاهدوا المشركين من أهل مكة وغيرهم من العرب، فنكثوا إلا ناسًا منهم وهم بنو ضمرة وبنو كنانة، فنبذ العهد إلى الناكثين، وأمروا أن يسيحوا في الأرض أربعة أشهر آمنين أين شاؤا لا يتعرض لهم، وهي الأشهر الحرم في قوله {فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الحُرُمُ}. وذلك لصيانة الأشهر الحرم من القتل والقتال فيها.

١٠ [٧]وكان نزولها سنة تسع من الهجرة، وفتح مكة سنة ثمان. وكان الأمير فيها عتَّاب بن أسيد، فأمّر رسول الله ﷺ أبا بكر رضي الله عنه على موسم سنة تسع، ثم أتبعه عليًّا رضي الله عنه راكب العضباء ليقرأها على أهل الموسم. فقيل له: لو بعثت بها إلى أبي بكر رضي الله عنه؟ فقال: لا يؤدي عني إلا رجل مني، فلما دنا عليّ سمع أبو بكر الرغاء، فوقف. وقال: هذا رغاء ناقة رسول الله ﷺ. فلما لحقه قال: أمير أو
١٥ مأمور؟ قال: مأمور.

[٨]وروي أن أبا بكر لما كان ببعض الطريق هبط جبريل عليه السلام فقال: يا محمد، لا يبلغنّ رسالتك إلا رجل منك، فأرسل عليًّا، فرجع أبو بكر رضي الله عنهما إلى رسول الله ﷺ فقال: يا رسول الله، أشيء نزل من السماء؟ قال: نعم، فسر وأنت على الموسم، وعليّ ينادي بالآي.

Terviye gününden bir gün önce Hazret-i Ebû Bekr kalkıp insanlara konuşma yapmış ve hac menâsikinden söz etmiş; Ali (r.a.) da bayram günü Akabe cemresinin yanında kalkıp "Ey İnsanlar! Ben Peygamber (s.a.)'in size gönderdiği elçisiyim." demiş. İnsanlar "Peygamber (s.a.) seni ne ile gönderdi?" diye sorunca onlara sûrenin otuz / kırk ayetini -Mücâhid'den [v. 103/721] nakledildiğine göre ise on üç ayetini- okumuştur. Sonra "Bana dört şey emredildi: Bu yıldan sonra hiçbir Müşrik Allah'ın 'ev'ine yaklaşmayacak. Kâbe çıplak olarak tavaf edilmeyecek. Cennete sadece iman edenler girecek. Antlaşma yapılanlar hakkında anlaşma maddelerine sonuna kadar riayet edilecek." demiş. Bunun üzerine, "Ey Ali! Amcaoğluna bildir. Biz yapmış olduğumuz antlaşmayı fesh ettik. Artık bizimle onun arasında hiçbir antlaşma yoktur, sadece mızrak ve kılıç darbesi vardır!" demişlerdir. Söylendiğine göre Peygamber (s.a.) adına sadece kendi soyundan bir kimsenin bu uyarıyı duyurmasının emredilmesinin sebebi, Arapların antlaşmaları feshederken bu işi daima kabile adına o kabileden birinin üstlenmesi şeklinde bir âdetlerinin olmasıdır. Bu işi Hazret-i Ebû Bekr üstlenecek olsaydı o zaman, "Bu, bizim antlaşmayı feshetme âdetimize aykırı bir davranıştır." diyebilirlerdi. Dolayısıyla, bu görevi Ali (r.a.)'ın üstlenmesiyle bu mazeretleri de ortadan kaldırılmış oldu.

[9] **Şayet** "Bu dört ay hangileridir?" **dersen şöyle derim:** İbn Şihâb ez-Zührî'den [v. 124/742] nakledildiğine göre Berâ'e sûresi Şevvâl ayında inzâl edilmiştir; söz konusu dört ay da Şevval, Zilka'de, Zilhicce ve Muharrem aylarıdır. Bunların Zilhicce'nin yirmi günü, Muharrem, Safer, Rebiülevvel ve Rebiülahir'in on günü olduğu da söylenmiştir. Bunlar 'haram ay' kabul edilmiştir; çünkü bu aylarda onlara eman / güvence verilmiş, öldürülmeleri ve kendileri ile savaşılmaları haram kılınmıştır. Ya da "haram aylar" ifadesi tağlib gereği zikredilmiştir. Zira mezkûr aylar içerisinde Zilhicce ve Muharrem [Arapların öteden beri *haram* kabul ettiği] aylardandır [Safer ve Rebiülevvel ise tağlib gereği haram aylardan sayılmıştır]. Bu dört ayın Zilka'de'nin onundan başlayıp Rebiülevvel'in onuna kadar devam ettiği de söylenmiştir; çünkü Arapların uyguladıkları "haram ayların yerlerini değiştirme (*nesî'*)" âdeti gereği, o sene hac mevsimi bu döneme denk gelmişti. Bir sonraki sene ise Zilhicce'ye geldi.

[10] **Şayet** "Allah Teâlâ haram ayları savaştan koruduğu halde, âlimlerin çoğunluğunun bu aylarda Müşriklerle savaşmayı câiz görmelerinin sebebi nedir?" **dersen şöyle derim:** Haram ayların korunmasının gerekliliğine dair emir daha sonra neshedilmiş ve bu aylarda Müşriklerle savaşmak mubah kılınmıştır, demekteler.

فلما كان قبل التروية خطب أبو بكر رضي الله عنه وحدثهم عن مناسكهم، وقام علي رضي الله عنه يوم النحر عند جمرة العقبة فقال: يا أيها الناس، إني رسول رسول الله إليكم. فقالوا: بماذا؟ فقرأ عليهم ثلاثين أو أربعين آية. وعن مجاهد رضي الله عنه ثلاثة عشرة آية، ثم قال: أمرت بأربع: «أن لا يقرب البيت بعد هذا العام مشركٌ، ولا ٥ يطوف بالبيت عريان، ولا يدخل الجنة إلا كل نفس مؤمنة، وأن يتم إلى كل ذي عهد عهده». فقالوا عند ذلك يا علي، أبلغ ابن عمك أنا قد نبذنا العهد وراء ظهورنا، وأنه ليس بيننا وبينه عهد إلا طعن بالرماح وضرب بالسيوف! وقيل: إنما أمر أن لا يبلغ عنه إلا رجل منه؛ لأنّ العرب عادتها في نقض عهودها أن يتولى ذلك على القبيلة رجل منها، فلو تولاه أبو بكر رضي الله عنه لجاز أن يقولوا هذا خلاف ما يعرف فينا من ١٠ نقض العهود، فأزيحت علتهم بتولية ذلك عليًّا رضي الله عنه.

[٩] فإن قلت: الأشهر الأربعة ما هي؟ قلت: عن الزهري رضي الله عنه أنّ براءة نزلت في شوال، فهي أربعة أشهر: شوّال، وذو القعدة، وذو الحجة، والمحرّم. وقيل هي عشرون من ذي الحجة، والمحرّم، وصفر، وشهر ربيع الأوّل، وعشر من شهر ربيع الآخر. وكانت حرُمًا، لأنهم أُومنوا فيها وحرّم قتلهم وقتالهم؛ أو على التغليب، ١٥ لأنّ ذا الحجة والمحرّم منها. وقيل: لعشر من ذي القعدة إلى عشر من ربيع الأول، لأنّ الحج في تلك السنة كان في ذلك الوقت للنسيء الذي كان فيهم، ثم صار في السنة الثانية من ذي الحجة.

[١٠] فإن قلت ما وجه إطباق أكثر العلماء على جواز مقاتلة المشركين في الأشهر الحرم وقد صانها الله تعالى عن ذلك؟ قلت: قالوا قد نسخ وجوب الصيانة ٢٠ وأبيح قتال المشركين فيها.

[11] "Allah'ı âciz bırakamazsınız" O'ndan kaçamazsınız. Size mühlet vermiş olsa da neticede sizi perişan eder. Yani dünyada öldürülmek sûretiyle, âhirette de azaba uğratarak zillete düşürür.

3. Büyük hac günü insanlara "Allah ve Resûlünün artık Müşriklerden berî olduğuna dair" Allah ve Resûlünden bir bildiri: İmdi; eğer dönüş yaparsanız, bu sizin için hayırlıdır. Ama yüz çevirirseniz, Allah'ı âciz bırakacak değilsiniz. Can yakıcı bir azapla müjdele nankörce inkâr edenleri!

[12] وَأَذَانٌ (bir bildiri) ifadesi, بَرَاءَةٌ [Tevbe 9/1] ifadesinin merfû' olması gibi merfû'dur. Ondaki iki ihtimal bunda da geçerlidir. Yine bu cümle kendisi gibi bir cümleye ma'tûftur. *Zeyd*[ün] *kā'im*[un] *ve 'Amr*[un] *kā'id*[ün] (Zeyd ayaktadır ve Amr oturmaktadır.) cümlesinde Amr'ın Zeyd'e ma'tûf olduğu söylenemeyeceği gibi, bu cümlenin *berâ'et*[ün] ifadesine ma'tûf olduğunu söylemenin de haklı bir izahı yoktur. Tıpkı *emân* ve *'atā* kelimeri, *îmân* ve *i'tā* anlamlarında olduğu gibi *ezân* da *îzân* yani bildirmek anlamındadır.

[13] **Şayet** "İlk cümle ile ikinci cümlenin anlamı arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** İlkinde [Allah ve Resûlünün Müşriklerden] berî oldukları kesinleştirilmekte ikincide ise sabit olan bu durumun bildirilmesi gerektiği haber verilmektedir.

[14] **Şayet** "Neden [Allah ve Resûlünün üşriklerden] berî olduklarına dair nihaî ihtar kendileri ile antlaşma yapılan Müşriklerle ilişkilendirilmiş de bildiri "insanlar" ile ilişkilendirilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü nihaî ihtar (*berâ'e*), kendileri ile antlaşma yapılmış olan kimselere, onlar içerisinde antlaşmayı bozmuş olanlara mahsus bir durumdur. Bildiri (*ezân*) ise antlaşma yapılsın yapılmasın, antlaşmayı bozsun bozmasın bütün insanlar için geçerlidir.

[15] "Büyük hac" günü, arefe günüdür. Kurban bayramının ilk günü olduğu da söylenmiştir, çünkü hac ibadeti, bu ibadetin tavaf, kurban kesme, tıraş olma, taş atma gibi çoğu fiili o gün tamamlanmaktadır. Nakledildiğine göre adamın biri Ali (r.a.)'ın devesinin yularını tutmuş ve ona, "Büyük hac günü nedir?" diye sormuş; o da, "Bu gündür. Rahat bırak hayvanımı!" demiş. İbn Ömer'den nakledildiğine göre Peygamber (s.a.) veda haccı esnasında kurban bayramının ilk günü *cemerât*ta durmuş ve "Bugün *büyük hac* günüdür." buyurmuştur [*İbn Mâce*, "Menâsık", 66].

[١١] ﴿غَيْرُ مُعْجِزِي اللهِ﴾ لا تفوتونه وإن أمهلكم، وهو مخزيكم، أي مذلُّكم في الدنيا بالقتل، وفي الآخرة بالعذاب.

٣-﴿وَأَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ فَإِنْ تُبْتُمْ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ وَبَشِّرِ الَّذِينَ كَفَرُوا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾ ٥

[١٢] ﴿وَأَذَانٌ﴾ ارتفاعه كارتفاع ﴿بَرَاءَةٌ﴾ على الوجهين، ثم الجملة معطوفة على مثلها، ولا وجه لقول من قال: إنه معطوف على ﴿بَرَاءَةٌ﴾، كما لا يقال: عمرو معطوف على زيد، في قولك: زيد قائم، وعمرو قاعد. والأذان: بمعنى الإيذان وهو الإعلام، كما أنّ الأمان والعطاء بمعنى الإيمان والإعطاء.

١٠ [١٣] فإن قلت: أي فرق بين معنى الجملة الأولى والثانية؟ قلت: تلك إخبار بثبوت البراءة، وهذه إخبار بوجوب الإعلام بما ثبت.

[١٤] فإن قلت: لم علقت البراءة بالذين عوهدوا من المشركين وعلق الأذان بالناس؟ قلت: لأنّ البراءة مختصة بالمعاهدين والناكثين منهم، وأمّا الأذان فعام لجميع الناس من عاهد ومن لم يعاهد، ومن نكث من المعاهدين ومن لم ينكث.

١٥ [١٥] ﴿يَوْمَ الْحَجِّ الأَكْبَرِ﴾ يوم عرفة. وقيل: يوم النحر؛ لأنّ فيه تمام الحج ومعظم أفعاله، من الطواف. والنحر، والحلق، والرمي. وعن علي رضي الله عنه: أن رجلًا أخذ بلجام دابته فقال: ما الحج الأكبر؟ قال يومك هذا؛ خل عن دابتي. وعن ابن عمر رضي الله عنهما: أنّ رسول الله ﷺ وقف يوم النحر عند الجمرات في حجة الوداع فقال: هذا يوم الحج الأكبر.

[16] Haccın “büyük” olarak nitelendirilmesinin sebebi, umrenin “küçük hac” olarak isimlendirilmesidir. Ya da Arafat’ta yapılan vakfe büyük hacdır, çünkü vakfe hac görevlerinin en büyüğüdür. Zira vakfe yapılmadığı zaman hac yapılmamış olmaktadır. Yine, bu gün ile kurban bayramının ilk günü kastediliyorsa, bunun sebebi, o gün yapılan fiillerin hac görevlerinin çoğunu teşkil etmesidir. Bu yüzden o gün, ‘büyük hac’ olmaktadır. Hasan-ı Basrî’den nakledildiğine göre ise “büyük hac” günü olarak isimlendirilmesinin sebebi, o gün Müslümanlarla Müşriklerin bir araya gelmeleri ve o günün Ehl-i Kitab’ın bayramlarına denk düşmesidir. O tarihten önce veya sonra bunlar hiç aynı güne denk düşmemiştir. Bu yüzden o güne, mümin kâfir herkes tazim etmiştir.

[17] *Ezân* kelimesinin geçişliliğini sağlayan Bâ’nın Enne’den [normalde بأن الله بريء iken] hazfedilmesi, hafiflik sağlamak içindir. İfade *inna’llāh* şeklinde kesre ile de okunmuştur; çünkü *ezân* kelimesi *kavl* (söz) anlamındadır.

[18] وَرَسُولُهُ [ve Resûlü] kelimesi, ya *berî*^{ün} (berîdir) ifadesinde niyet edilen mânaya ya da -kesreli- İnne ve isminin mahalline ma‘tūftur. أَنَّ’nin ismine ma‘tūf olarak ya da Vav’ın *ma‘a* (birlikte) anlamında olması düşüncesiyle [وَرَسُولَهُ şeklinde] mansup da okunmuştur. Bu durumda mâna, “O’nunla birlikte Resûlü de onlardan berîdir.” şeklinde olur. İfade, kendisine en yakın ifade [المشركين] mecrur olduğu için mecrur da okunmuştur. Mecrur okunuşun, *le-‘amruke* (“Senin hayatın üzerine yemin ederim ki!” [Hicr 15/72]) gibi [“Resûlü üzerine yeminle Allah onlardan berîdir.” anlamında] kasem olması sebebiyle olduğu da söylenmiştir. Anlatıldığına göre bir bedevi, adamın birinin kelimeyi [“Allah, müşriklerden ve Resûlünden…” anlamına gelecek şekilde] mecrur okuduğunu işitince “Allah, Resûlünden berî ise ben de berîyim!” demiş. Adam, bedevinin yakasına yapışıp Ömer (r.a.)’ın huzuruna götürmüş. Bedevi o kişinin okuyuşunu Hazret-i Ömer’e anlatınca, Hazret-i Ömer adama Arap dilini iyi öğrenmesini emretmiş.

[19] İnkârdan ve haince davranmaktan “dönüş yaparsanız[1], *bu* sizin için hayırlıdır. Ama yüz çevirir” de tövbe etmeye yanaşmazsanız ya da İslâm’dan ve antlaşmaya sadakatten yüz çevirmeye devam eder iseniz o zaman bilin ki Allah’ı geçemez, O’nun yakalamasından ve azabından kurtulamazsınız.

1 “Tevbe ederseniz” şeklinde de ifade edilebilir; Müslüman, işlediği hataya / günaha tevbe eder; ancak Türkçede, insan hayatındaki ‘din değiştirme’ gibi çok köklü değişiklikler için dönüş yapma tabiri kullanılmaktadır. / ed.

[١٦] ووصف الحج بالأكبر، لأنّ العمرة تسمى الحج الأصغر، أو جعل الوقوف بعرفة هو الحج الأكبر، لأنه معظم واجباته؛ لأنه إذا فات فات الحج. وكذلك إن أريد به يوم النحر، لأن ما يفعل فيه معظم أفعال الحج فهو الحج الأكبر. وعن الحسن رضي الله عنه: سمي يوم الحج الأكبر لاجتماع المسلمين والمشركين ٥ فيه وموافقته لأعياد أهل الكتاب، ولم يتفق ذلك قبله ولا بعده، فعظم على قلب كل مؤمن وكافر.

[١٧] حذفت الباء التي هي صلة الأذان تخفيفًا. وقرئ «إنّ الله» بالكسر، لأنّ الأذان في معنى القول.

[١٨] {وَرَسُولُهُ} عطف على المنوي في {بَرِيءٌ}، أو على محل إن ١٠ المكسورة واسمها. وقرئ بالنصب، عطفًا على اسم إن؛ أو لأنّ الواو بمعنى مع، أي بريء معه منهم؛ وبالجرّ على الجوار. وقيل: على القسم، كقوله: لعمرك. ويحكى أن أعرابيًا سمع رجلًا يقرؤها فقال: إن كان الله بريئًا من رسوله فأنا منه بريءٌ! فلببه الرجل إلى عمر، فحكى الأعرابي قراءته، فعندها أمر عمر رضي الله عنه بتعلم العربية.

١٥ [١٩] {فَإِن تُبْتُمْ} من الكفر والغدر {فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَإِن تَوَلَّيْتُمْ} عن التوبة، أو ثبتم على التولي والإعراض عن الإسلام والوفاء فاعلموا أنكم غير سابقين الله تعالى ولا فائتين أخذه وعقابه.

4. Yalnız, antlaşma yaptığınız Müşriklerden size karşı antlaşmayı bozmayan ve aleyhinizde kimseye yardım etmeyenler müstesna. Bunların antlaşmalarını sonuna kadar tamamlayın. Allah elbette müttakîleri sever.

[20] **Şayet** "Yalnız antlaşma yaptığınız Müşriklerden' ifadesi 'ne'den istisnadır?" **dersen şöyle derim:** Uygun olan, bu ifadenin "yeryüzünden dolaşın" ifadesinden istisna olmasıdır. Zira ayette Müslümanlara hitap edilmekte olup mâna şu şekildedir: "Bu, Allah ve Resûlünden antlaşma yaptığınız Müşriklere son ihtardır; onlara 'Yeryüzünden dolaşın.' deyin *ama* onlardan antlaşma yaptıklarınız ve sonra bu antlaşmayı bozmamış olanlarla antlaşma sonuna kadar antlaşmaya riayet edin." Buradaki istisna, önceki ifadeye ilave bir hususun zikredilmesi (*istidrâk*) şeklindedir; adeta, önce antlaşmayı bozanlarla ilgili emir verilmiş, daha sonra, "Ama antlaşmayı bozmayanlara karşı antlaşmayı devam ettirin, onlara diğerleri ile aynı muameleyi yapmayın, yaşla kuruyu karıştırmayın." buyrulmuştur. "Allah elbette müttakîleri sever." Yani takva, bu iki grubu bir tutmamakla ortaya çıkar, bu konuda Allah'tan korkun.

[21] "Size karşı antlaşmayı bozmayan" yani sizden hiç kimseyi öldürmeyen ve size hiç zarar vermemiş olan, "aleyhinizde kimseye" düşmanlarınıza "yardım etmeyenler" onlara destek olmayanlar müstesna. Nitekim Bekr oğulları kabilesi, Peygamber (s.a.)'in koruması altında olan Huzâʿa kabilesine saldırmış, Kureyşliler de onlara silah desteği vermişlerdi. Neticede Huzâʿa kabilesinden Amr b. Sâlim Peygamber (s.a.)'in yanına gelip şu beyti okudu:

> Muhammed! Allah'ın adı hürmetine sana hatırlatıyorum
> atalarımız ile atalarının kurduğu paktı!
> Doğrusu Kureyş sana ettiği vaatte durmadı
> seninle sıkıca bağladığı antlaşmanın bağını çözdü
> [Kâbe'nin içi sayılan] Hatīm'de ibadet ederken gece gece üzerimize çullandı da
> rükûda iken, secdede iken katletti bizleri!..

Bunu üzerine Peygamber *Aleyhisselâm* "Size yardım etmezsen muzaffer olmayayım!" buyurdu.

[22] لَمْ يَنْقُصُوكُمْ Dāt ile *lem yenkudūkum* şeklinde de okunmuştur ki, "Sizinle yaptıkları antlaşmayı bozmamışlar." anlamındadır. فَأَتِمُّوا إِلَيْهِمْ ifadesi "Antlaşmayı onlara tam olarak uygulayın." anlamına gelir. İbn Abbâs, "Kinâne kabilesinin bir kolu dokuz ay boyunca antlaşmaya sadık kalmış ve bu süre boyunca onlarla olan antlaşmaya riayet edilmiştir." demiştir.

٤-﴿إلا الَّذينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ثُمَّ لَمْ يَنْقُصُوكُمْ شَيْئًا وَلَمْ يُظَاهِرُوا عَلَيْكُمْ أَحَدًا فَأَتِمُّوا إِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ إِلَى مُدَّتِهِمْ إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ﴾

[٢٠] فإن قلت: مم استثنى قوله {إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ}؟ قلت: وجهه أن يكون مستثنى من قوله {فَسِيحُوا فِي الْأَرْضِ} [التوبة: ٢] لأن الكلام خطاب للمسلمين. ومعناه: براءة من الله ورسوله إلى الذين عاهدتم من المشركين؛ فقولوا لهم سيحوا، إلا الذين عاهدتم منهم ثم لم ينقضوا، فأتِموا إليهم عهدهم. والاستثناء بمعنى الاستدراك، وكأنه قيل بعد أن أمروا في الناكثين، ولكن الذين لم ينكثوا فأتموا إليهم عهدهم، ولا تجروهم مجراهم، ولا تجعلوا الوفيَّ كالغادر. {إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ}، يعني أنّ قضية التقوى أن لا يسوّي بين القبيلين فاتقوا الله في ذلك.

[٢١] {لَمْ يَنقُصُوكُمْ شَيْئًا} لم يقتلوا منكم أحدًا ولم يضروكم قط، {وَلَمْ يُظَاهِرُوا} ولم يعاونوا {عَلَيْكُمْ} عدوًّا، كما عدت بنو بكر على خزاعة عَيْبة رسول الله ﷺ، وظاهرتهم قريش بالسلاح حتى وفد عمرو بن سالم الخزاعي على رسول الله ﷺ فأنشد:

لَاهُمَّ إِنّي نَاشِدٌ مُحَمَّدَا ... حِلْفَ أبِينَا وَأبِيكَ الأتْلَدَا

إن قُرَيْشًا أَخْلَفُوكَ الْمَوْعِدَا ... وَنَقَضُوا ذِمَامَكَ الْمُؤَكَّدَا

هُمْ بَيَّتُونَا بِالْحَطِيمِ هُجَّدا ... وَقَتَلُونَا رُكَّعًا وَسُجَّدَا

فقال عليه الصلاة والسلام: لا نصرت إن لم أنصركم!

[٢٢] وقرئ «لم ينقضوكم»، بالضاد معجمة، أي لم ينقضوا عهدكم. ومعنى {فَأَتِمُّوا إِلَيْهِمْ} فأدّوه إليهم تامًّا كاملًا. قال ابن عباس رضي الله عنه: بقي لحيّ من كنانة من عهدهم تسعة أشهر، فأتمّ إليهم عهدهم.

5. Haram aylar sona erince, o Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün. Onları yakalayın, sıkıştırın, bütün gözetleme yerlerine oturup onları gözetleyin. Eğer dönüş yaparlar, namazı dosdoğru kılar, zekâtı verirlerse (yani, bu iki temel ilkeyi kabul ederlerse), yollarını açın. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[23] *İnseleha'ş-şehr*[u] (ay çıktı) ifadesi *incerade'ş-şehr*[u] (ay tamamlandı, çıktı) ve *senet*[ün] *cerdâ*[u] (tam, eksiksiz sene) ifadeleri gibidir. "Haram aylar" yani antlaşmayı bozanlara yeryüzünden dolaşmaları için süre verilen aylar… "Müşrikleri öldürün" yani antlaşmayı bozan ve size karşı düşmana yardım eden Müşrikleri ister Harem'de ister harem dışında "bulduğunuz yerde" öldürün, "yakalayı"p esir edi"n". *el-Ahīz* esir demektir. "Muhasara edin, sıkıştırın" bağlayın, ülkede istedikleri gibi hareket etmelerini engelleyin. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] "Onların sıkıştırılması, muhasara edilmeleri, Mescid-i Harâm'a girmelerinin engellenmesidir." dediği nakledilmiştir.

[24] "Bütün gözetleme yerlerine" yani güzergâhtaki geçiş yerlerinde, kavşaklarda onları gözetleyin. *Külle* (her) kelimesinin mansup olması, zarf olması sebebiyledir. Benzer bir durum, لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِراطَكَ الْمُسْتَقِيمَ (onlar[ı azdırmak]için Senin dosdoğru yolunun üzerine çörekleneceğim!) [A'râf 7/16] ayetinde de söz konusudur [Burada da على صراطك denmemiştir].

[25] "Yollarını açın" esir alma, kuşatma ve sıkıştırmanın ardından onları salıverin ya da onlara ilişmeyin, onlardan geri durun. Tıpkı şairin dediği gibi:

> Aç yolu, oraya fener kulesi inşa edene!

İbn Abbâs'ın [v. 68/688] bu ifadeyi "Onları bırakın Mescid-i Harâm'a gelsinler." şeklinde tefsir ettiği nakledilmiştir. "Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir." Onların geçmişteki küfür ve ihanetlerini bağışlar.

6. Müşriklerden biri senden eman dilerse, ona eman ver (güvenliğini temin et) ki Allah kelâmını dinlesin. Sonra da onu emin olacağı yere kadar ulaştır. Bu, onların bilmeyen bir toplum olmaları sebebiyledir.

[26] أَحَدٌ (herhangi biri) ifadesi, gizli olup da anlamı açık [*istecârake* fiili] sayesinde yeterince anlaşılan şart fiili ile merfû'dur. Cümlenin takdiri *ve ini'stecârake ahad*[ün] (… herhangi biri senden aman dilerse) şeklindedir. Merfû' oluşu mübtedalıktan değildir, çünkü İn (eğer) edatı fiillerin başına gelen âmillerden olup fiil dışındaki kelimelerin başına gelmez. Anlam şöyledir:

٥-﴿فَإِذَا انْسَلَخَ الأَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَاحْصُرُوهُمْ وَاقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[٢٣] انسلخ الشهر، كقولك انجرد الشهر، وسنة جرداء. و{الأَشْهُرُ الْحُرُمُ} التي أبيح فيها للناكثين أن يسيحوا. {فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ} يعني الذين نقضوكم وظاهروا عليكم {حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ} من حلٍّ أو حرم، {وَخُذُوهُمْ} وأسروهم، والأخيذ الأسير؛ {وَاحْصُرُوهُمْ} وقيدوهم وامنعوهم من التصرف في البلاد. وعن ابن عباس رضي الله عنه: حصرهم أن يحال بينهم وبين المسجد الحرام.

[٢٤] {كُلَّ مَرْصَدٍ} كلّ ممرّ مجتاز ترصدونهم به، وانتصابه على الظرف كقوله {لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ} [الأعراف: ١٦].

[٢٥] {فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ} فأطلقوا عنهم بعد الأسر والحصر، أو فكفّوا عنهم ولا تتعرّضوا لهم كقوله:

خَلِّ السَّبِيلَ لِمَنْ يَبْنِي الْمَنَارَ بِهِ

وعن ابن عباس رضي الله عنه: دعوهم وإتيان المسجد الحرام. {إِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} يغفر لهم ما سلف من الكفر والغدر.

٦-﴿وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا يَعْلَمُونَ﴾

[٢٦] {أَحَدٌ} مرتفع بفعل الشرط مضمرًا يفسره الظاهر، تقديره: وإن استجارك أحد استجارك ولا يرتفع بالابتداء، لأنّ إن من عوامل الفعل لا تدخل على غيره. والمعنى:

"Belirtilen aylar geçtikten sonra aranızda antlaşma ve sözleşme bulunmayan Müşriklerden herhangi biri sana gelir ve davet ettiğin tevhid inancını ve Kur'ân'ı dinlemek, senin peygamber olarak gönderilme sebebini anlamak isterse ve bunun için senden güvence isterse ona güvence ver ki "Allah kelâmını dinlesin"; onu düşünsün ve işin hakikatinden haberdar olsun. "Sonra onu … ulaştır" bundan sonra onu, eğer Müslüman olmazsa, kendini güvende bulacağı beldesine ulaştır; sonra da eğer istersen onunla hıyanet ve aldatma olmaksızın, [mertçe] savaş. Bu hüküm her zaman için sabittir. Hasan-ı Basrî'nin "Bu, kıyamete kadar muhkemdir." dediği; Sa'îd b. Cübeyr'in de şöyle dediği nakledilmiştir: Müşriklerden biri Ali (r.a.)'a gelmiş ve "İçimizden biri bu sürenin bitiminden sonra Allah kelâmını dinlemek için ya da başka bir ihtiyacı için Muhammed'in yanına gelecek olsa öldürülecek mi?" diye sormuş; "Hayır, çünkü Allah Teâlâ 'Müşriklerden biri senden aman dilerse ona eman ver ki Allah kelâmını dinlesin. Sonra da onu emin olacağı yere kadar ulaştır. Bu, onların bilmeyen bir toplum olmaları sebebiyledir.' buyurmuştur." demiştir. Süddî [v. 127/745] ve Dahhâk'ın [v. 105/723] ise, bu ayetin "Müşrikleri öldürün." [Tevbe 9/5] ayeti ile neshedildiğini söyledikleri nakledilmiştir.

[27] "Bu" yani bu durum; onlara güvence verme emri, "onların cahil bir kavim olmaları" ve İslâm nedir "bilmemeleri", kendilerini davet ettiğin şeyden habersiz olmaları "sebebiyledir." Bu yüzden, kendilerine güvence vermek gerekmektedir ki dinleyip gerçeği anlasınlar.

7. Allah yanında ve Resûlü yanında o Müşriklerin nasıl bir ahitleri olabilir ki?!.. Mescid-i Harâm'ın yanında antlaşma yaptıklarınız müstesna. Onlar size karşı dürüst davrandıkça siz de onlara karşı dürüst davranın. Allah elbette müttakîleri sever.

8. Evet, nasıl olabilir ki! Şayet onlar size galip gelseydi, sizin hakkınızda ne bir yemin ne de bir sorumluluk gözetirlerdi!.. Kalpleri şiddetle imtina ettiği halde, sizi ağızlarıyla razı etmeye çalışıyorlar. Çoğu da fâsık!..

[28] "Nasıl" ifadesi, kalpleri kin ve düşmanlıkla dolu olan Müşriklerin Peygamber (s.a.) nezdinde bir ahitlerinin olması durumuna dair inkâr ve yadırgama anlamında bir soru ifadesidir. Yani burada, "Bu kimselerin ahitlerinin olması muhaldir, böyle bir şeyi asla beklemeyin, aklınızdan geçirmeyin, onları öldürme konusunda hiç düşünmeyin, tereddüt etmeyin!" buyrulmaktadır.

وإن جاءك أحد من المشركين بعد انقضاء الأشهر لا عهد بينك وبينه ولا ميثاق، فاستأمنك ليسمع ما تدعو إليه من التوحيد والقرآن، وتبين ما بعثت له فأمّنه {حَتَّى يَسْمَعَ كَلاَمَ اللهِ} ويتدبره ويطلع على حقيقة الأمر، {ثُمَّ أَبْلِغْهُ} بعد ذلك داره التي يأمن فيها إن لم يسلم. ثم قاتله إن شئت من غير غدر ولا خيانة. وهذا الحكم ثابت في كل وقت. وعن الحسن رضي الله عنه: هي محكمة إلى يوم القيامة. وعن سعيد بن جبير: جاء رجل من المشركين إلى عليّ رضي الله عنه فقال: إن أراد الرجل منا أن يأتي محمدًا بعد انقضاء هذا الأجل يسمع كلام الله، أو يأتيه لحاجة قتل؟ قال: لا، لأنّ الله تعالى يقول: {وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ} الآية. وعن السُدّي والضحاك رضي الله عنهما: هي منسوخة بقوله تعالى {فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ} [التوبة: ٥].

[٢٧] {ذَلِكَ} أي ذلك الأمر، يعني الأمر بالإجارة في قوله {فَأَجِرْهُ}. {بِـ} سبب {أَنَّهُمْ} قوم جهلة {لَا يَعْلَمُونَ} ما الإسلام وما حقيقة ما تدعو إليه، فلا بدّ من إعطائهم الأمان حتى يسمعوا ويفهموا الحق.

٧-﴿كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ رَسُولِهِ إِلا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ﴾

٨-﴿كَيْفَ وَإِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ لا يَرْقُبُوا فِيكُمْ إِلًّا وَلا ذِمَّةً يُرْضُونَكُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ وَتَأْبَى قُلُوبُهُمْ وَأَكْثَرُهُمْ فَاسِقُونَ﴾

[٢٨] {كَيْفَ} استفهام في معنى الاستنكار والاستبعاد لأن يكون للمشركين عهد عند رسول الله ﷺ، وهم أضداد وغرة صدورهم. يعني: محال أن يثبت لهؤلاء عهد، فلا تطمعوا في ذلك، ولا تحدثوا به نفوسكم ولا تُفْكِروا في قتلهم.

[29] Sonra istisna yapılarak "Mescid-i Haram'ın yanında antlaşma yaptıklarınız müstesna" denilmiştir, yani içlerinden Mescid-i Harâm'ın yanında antlaşma yaptıklarınız ve Kinâne oğulları ile Damre oğullarının yaptığı gibi bir ihanet kendilerinden sadır olmayanlar bu hükmün dışındadır; onları gözetletin, durumlarını inceleyin, fakat kendileri ile savaşmayın. "Size karşı dürüst oldukları sürece" yani antlaşmaya sadık kaldıkları sürece "siz de onlara dürüst davranın" onlara misliyle mukabele edin. "Allah elbette müttakîleri sever." Yani [savaşmayıp] gözetlemek, müttakîlerin amellerindendir.

[30] "Nasıl" ifadesiyle Müşriklerin herhangi bir ahdinin olma ihtimalini tekrar yadırgamaktadır. Burada fiil, zaten malum olduğu için hazfedilmiştir. Benzeri şairin şu satırlarında da vardır:

> Bana ölümün sadece kentlerde olduğunu bildirdiniz, ikiniz;
> Tümsek ve kör kuyuyken buralar, nasıl [öldü benim kardeşim]?!

Şair "Nasıl" derken, "Nasıl öldü peki?!" anlamını kasdetmiştir. Âyetteki "nasıl" da, "Bunların nasıl bir ahdi olabilir ki?!" anlamındadır. Zira onların durumu şudur: "Şayet onlar size galip gelseydi" daha önce o kadar söz verip yemin etmiş oldukları halde hiçbir antlaşma ve ahde bakmazlar, antlaşmayı sürdürmezlerdi. "Sizin hakkınızda ne bir yemin ne de bir sorumluluk gözetirlerdi!" Hiçbir antlaşmayı gözetmezlerdi. Bir görüşe göre buradaki *ill*^{en} ifadesi akrabalık, yakınlık anlamındadır. Hassân b. Sâbit (r.a.)'a [v. 60/680] ait şöyle bir şiir okunmuştur:

> Hayatın üzerine yemin ederim ki, senin Kureyş'e yakınlığın,
> Ancak deve yavrusunun devekuşu yavrusuna yakınlığı kadar!

İll^{en} kelimesinin *ilâh*^{en} anlamında olduğu da söylenmiştir. Bu kelime *îl*^{en} şeklinde de okunmuştur ki yine ilâh anlamındadır. *Cebrâ-îl* ve *Cebre-il* kelimelerinin de bu kelimeden geldiği söylenir. Yine, *rahim* kelimesi *rahmân*-dan türediği gibi, yakınlık anlamındaki *el-âl*^{ü} kelimesinin de *îl*den türediği söylenmiştir. En uygun olan, antlaşma anlamındaki *ill*in sesi yükseltmek anlamında *ill*den türemiş olmasıdır. Çünkü Araplar bir antlaşma yaptıkları zaman seslerini yükseltir ve bunu duyururlardı. Yine *le-hû elîl* (Onun iniltisi, çığlığı var.) denilir. Buradaki *elîl* kelimesi, sesi yükseltme anlamında *enîn* ile aynı anlamdadır. Kadın feryad u figan ettiğinde, *de'at elelehâ* (Velvele yaptı.) denilir. Daha sonra her türlü antlaşma ve sözleşme için *ill* denilmiştir. Akrabalık da iki adam arasında sözleşmenin kurmadığı kadar güçlü bir bağ kurduğu için, ona da *ill* denilmiştir.

[٢٩] ثم استدرك ذلك بقوله {إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ }، أي ولكن الذين عاهدتم منهم {عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} ولم يظهر منهم نكث، كبني كنانة وبني ضمرة، فتربصوا أمرهم ولا تقاتلوهم؛ {فَمَا استقاموا لَكُمْ} على العهد {فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ} على مثله. {إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ}، يعني أن التربص بهم من أعمال المتقين.

٥ [٣٠] {كَيْفَ} تكرار لاستبعاد ثبات المشركين على العهد. وحذف الفعل لكونه معلومًا، كما قال:

وَخَبَّرْتُمَانِي أَنَّمَا الْمَوْتُ بِالْقُرَى فَكَيْف وَهَاتَا هَضْبَةٌ وَقَليبُ

يريد: فكيف مات، أي كيف يكون لهم عهد {و} حالهم أنهم {إِنَّهُمْ إِن يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ} بعد ما سبق لهم من تأكيد الأيمان والمواثيق، لم ينظروا في حلف ولا عهد

١٠ ولم يبقوا عليكم {لَا يَرْقُبُوا فِيكُمْ إِلًّا} لا يراعوا حلفًا، وقيل: قرابة. وأنشد لحسان رضي الله عنه:

لَعَمْرُكَ إنَّ إلَّكَ مِنْ قُرَيْش كَإلِّ السَّقْبِ مِنْ رَأْلِ النَّعَامِ

وقيل: {إِلًّا} إلها. وقرئ «إيلا»، بمعناه. وقيل: جبرئيل، وجبرئل من ذلك. وقيل: منه اشتق الآل بمعنى القرابة، كما اشتقت الرحم من الرحمن. والوجه ان اشتقاق الإلّ

١٥ بمعنى الحلف، لأنهم إذا تماسحوا وتحالفوا رفعوا به أصواتهم وشهروه، من الأل وهو الجؤار، وله أليلٌ، أي أنين يرفع به صوته. ودعت أَلَلَيْها، إذا ولولت، ثم قيل لكل عهد وميثاق: إلّ. وسميت به القرابة، لأن القرابة عقدت بين الرجلين ما لا يعقده الميثاق.

[31] “Sizi razı etmeye çalışıyorlar.” Bu yeni bir cümle başlangıcı olup, içleri ile dışlarının bir olmayışını nitelemekte, ahde vefa gösterip antlaşmada sebat etmiş olabileceklerine dair yadırgamayı onaylamaktadır. “Kalplerin imtina etmesi” ise içlerindeki kinin dillerinden dökülen güzel sözlere aykırı olması demektir.

[32] “Çoğu da fâsık” inatçı, ahde vefasız / sadakatsiz! Yani -bazı kâfirlerde yalan ve ihanetten uzak durma, ırza leke sürecek ve hakkında kötü konuşulmasına sebep olacak şeylerden kaçınma gibi özellikler bulunduğu halde- bunlarda kendilerini alıkoyacak güzel nitelikler ya da engelleyecek bir karakter bulunmamaktadır!

9. Allah’ın ayetlerini az bir pahaya değişerek O’nun yolundan uzaklaştılar. Bu yapageldikleri şey gerçekten çok kötü!

10. (Yaptığı antlaşma ile kendini güvence altına alan) bir mümin hakkında ne yemin ne de sorumluluk gözetirler. Bunlardır işte, saldırganlar!.

[33] “Allah’ın ayetlerini” yani Kur’ân’ı ve İslâm’ı “az bir pahaya” -ki bu, heva ve şehvet peşinde koşmaktır- “değişerek” *-iştirâ* / satma, *istibdâl* / değiştirme anlamındadır- “O’nun yolundan uzaklaştılar” kendileri döndüler ya da başkalarını engellediler. Bunların, Ebû Süfyân’ın [v. 31/652] toplayıp, yedirip içirdiği bedeviler olduğu da söylenmiştir. “Bunlardır işte, saldırganlar!” yani zulüm ve şirretlik konusunda nihaî sınırı aşanlar.

11. Eğer dönüş yaparlar, namazı dosdoğru kılıp zekâtı verirlerse, din kardeşlerinizdirler. Biz bu ayetleri, bilen bir toplum için açıklıyoruz.

[34] “Eğer” küfürden ve antlaşmayı bozmaktan “dönüş yaparlarsa” onlar sizin “din kardeşlerinizdirler.” Mübteda [hum / “onlar”] tıpkı فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا آباءَهُمْ فَإِخْوانُكُمْ (“Babalarının kim olduğunu bilmiyorsanız, o takdirde, [bunlar] sizin din kardeşlerinizdir.” [Ahzâb 33/5]) ayetindeki gibi hazfedilmiştir.

[35] “Biz bu ayetleri açıklıyoruz” yani açıkça beyan ediyoruz. Bu ifade, antlaşma yapılan Müşriklerle ilgili hükümleri iyice düşünüp anlamaya ve bu hükümleri muhafazaya sevk ve teşvik kabilinden bir ara cümle olup, adeta şöyle denmektedir: Asıl bilen, bu hükümlerin açıkça beyan edilmesi üzerinde düşünen kimsedir.

[٣١] {يُرْضُونَكُم} كلام مبتدأ في وصف حالهم من مخالفة الظاهر الباطن، مقرّر لاستبعاد الثبات منهم على العهد. وإباء القلوب مخالفة ما فيها من الأضغان، لما يجرونه على ألسنتهم من الكلام الجميل.

[٣٢] {وَأَكْثَرُهُمْ فَاسِقُونَ} متمرّدون خلعاء لا مروءة تزعهم، ولا شمائل مرضية ٥ تردعهم، كما يوجد ذلك في بعض الكفرة، من التفادي عن الكذب والنكث، والتعفف عما يثلم العرض ويجرّ أحدوثة السوء.

٩-﴿اشْتَرَوْا بِئَايَاتِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلا فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِهِ إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

١٠-﴿لا يَرْقُبُونَ فِي مُؤْمِنٍ إِلًّا وَلا ذِمَّةً وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُعْتَدُونَ﴾

١٠ [٣٣] {اشْتَرَوْا} استبدلوا {بِئَايَاتِ اللَّهِ} بالقرآن والإسلام {ثَمَنًا قَلِيلًا}، وهو اتباع الأهواء والشهوات {فَصَدُّوا عَن سَبِيلِهِ} فعدلوا عنه أو صرفوا غيرهم. وقيل: هم الأعراب الذين جمعهم أبو سفيان وأطعمهم. {هُمُ المُعتَدُونَ} المجاوزون الغاية في الظلم والشرارة.

١١-﴿فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَنُفَصِّلُ ١٥ الآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

[٣٤] {فَإِن تَابُوا} عن الكفر ونقض العهد {فَإِخوَانُكُمْ فِى الدِّينِ} فهم إخوانكم، على حذف المبتدأ، كقوله تعالى {فإنْ لَمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ} [الأحزاب: ٥].

[٣٥] {وَنُفَصّلُ الآيَاتِ} ونبينها. وهذا اعتراض، كأنه قيل: وإن من تأمّل تفصيلها فهو العالم؛ بعثًا وتحريضًا على تأمّل ما فصل من أحكام المشركين المعاهدين، وعلى ٢٠ المحافظة عليها.

12. Söz verdikten sonra yine yeminlerini bozup dininize taan ederlerse, küfrün liderleri ile savaşın! -Çünkü onlar için yemin söz konusu değildir.- Belki son verirler.

[36] "Dinize ta'n ederlerse" yani dininiz hakkında ileri geri konuşur, dininizi ayıplarlarsa, "küfrün liderleri ile savaşın!" "Onlarla" demek yerine, açıkça "küfrün liderleri ile" buyrularak, bunların Müşrik iken antlaşmayı bozmakla, Araplar arasındaki vefakâr, değerli insanların âdetlerini bir kenara atıp inatçı ve azgın bir şekilde davranmış oldukları [belirtilmiş olmakta] ardından, iman edip namazı kılıp zekâtı vererek Müslümanların din kardeşi haline geldikleri, ama daha sonra gerisingeri dönüp İslâm'dan çıktıkları, böylece, söz verdikleri iman ve ahde vefa konusunda da antlaşmayı bozdukları, bir de kalkıp Allah'ın dinine taan ederek "Muhammed'in dini kayda değer bir şey değil!" dedikleri, dolayısıyla "küfrün liderleri" oldukları, yani inkârda önde gelen öncüler oldukları, hiçbir kâfirin onları geçemeyeceği ifade edilmiş olmaktadır.

[37] Şöyle demişlerdir: Müslüman toplum içinde vatandaş olarak yaşayan bir gayrimüslim (*zimmî*), İslâm'a açıkça taan etse öldürülebilir; çünkü kendisi ile yapılan [vatandaşlık antlaşması / *zimmet*], dine taan etmemesini de içermektedir. Taan ederse ahdini bozmuş ve *zimmet*ten çıkmış olur.

[38] "Çünkü onlar için *yemin* söz konusu değildir." *Eymân*, *yemîn*in çoğuludur. [لا أَيمانَ لَهُمْ ifadesi] *Lâ îmâne le-hum* şeklinde de okunmuştur ki "Onların imanları -yani *islâm*ları- yoktur." ya da "Dinden dönüp antlaşmayı bozduktan sonra onlara *eman* verilmez, bunun yolu yoktur." anlamındadır.

[39] **Şayet** "Onlar hakkında nasıl önce "eğer yeminlerini bozarlarsa" denilerek yeminlerinin bulunduğu ifade edilmiş, daha sonra da yeminlerinin bulunmadığı söylenmiştir?" **dersen şöyle derim:** İlk ifadede onların zahiren ettikleri yeminler kastedilmiş, daha sonra da "Hakikatte onların gerçek bir yeminleri yoktur, yeminleri yemin değildir." denilmiştir. Ebû Hanîfe [v. 150/767] kâfirlerin yeminlerinin yemin olarak kabul edilmeyeceği konusunda bu ayeti delil göstermiştir. Şâfi'î'ye [v. 204/819] göre ise kâfirin yemini geçerlidir. Mâna, "Onlar yeminlerine vefa göstermezler." şeklindedir. Bunun delili ise, onların yeminlerinin "bozulmuş" olmakla nitelenmiş olmasıdır.

[40] "Belki son verirler" ifadesi "küfrün liderleri ile savaşın" ifadesi ile ilişkilidir. Yani böylesine ağır bir suç kendilerinden sadır olduktan sonra [bile], bunlarla savaşma amacınız, savaşın onları vazgeçirmesi olmalıdır [silah bıraktıkları anda savaş terk edilir]. Bu, Yüce Allah'ın ikram ve fazlının sınırsızlığından ve -dönüş yaptığı her seferinde- kötülük edene O'nun da rahmetiyle dönmesinden kaynaklanmaktadır.

١٢-﴿وَإِنْ نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَطَعَنُوا فِي دِينِكُمْ فَقَاتِلُوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لا أَيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ﴾

[٣٦] {وَطَعَنُوا فِي دِينِكُمْ} وثلبوه وعابوه. {فقاتِلوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ} فقاتلوهم، فوضع أئمة الكفر موضع ضميرهم إشعارًا بأنهم إذا نكثوا في حال الشرك تمرّدًا وطغيانًا وطرحًا لعادات الكرام الأوفياء من العرب، ثم آمنوا وأقاموا الصلاة وآتوا الزكاة وصاروا إخوانًا للمسلمين في الدين، ثم رجعوا فارتدوا عن الإسلام ونكثوا ما بايعوا عليه من الإيمان والوفاء بالعهود، وقعدوا يطعنون في دين الله ويقولون: ليس دين محمد بشيء، فهم أئمة الكفر وذوو الرياسة والتقدم فيه، لا يشق كافر غبارهم.

[٣٧] وقالوا: إذا طعن الذمي في دين الإسلام طعنًا ظاهرًا جاز قتله؛ لأن العهد معقود معه على أن لا يطعن، فإذا طعن فقد نكث عهده وخرج من الذمّة.

[٣٨] {إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ} جمع يمين. وقرئ «لا إيمان لهم»، أي لا إسلام لهم؛ أو لا يعطون الأمان بعد الردّة والنكث، ولا سبيل إليه.

[٣٩] فإن قلت: كيف أثبت لهم الأيمان في قوله {وَإِن نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ} ثم نفاها عنهم؟ قلت: أراد أيمانهم التي أظهروها، ثم قال: لا أيمان لهم على الحقيقة، وأيمانهم ليست بأيمان. وبه استشهد أبو حنيفة رحمه الله على أن يمين الكافر لا تكون يمينًا. وعند الشافعي رحمه الله: يمينهم يمين. وقال: معناه أنهم لا يوفون بها، بدليل أنه وصفها بالنكث.

[٤٠] {لَعَلَّهُمْ يَنتَهُونَ} متعلق بقوله {فقاتِلوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ}، أي ليكن غرضكم في مقاتلتهم بعد ما وجد منهم ما وجد من العظائم أن تكون المقاتلة سببًا في انتهائهم عما هم عليه. وهذا من غاية كرمه وفضله وعوده على المسيء بالرحمة كلما عاد.

[41] "*E'imme* (أئمة) nasıl bir kelimedir?" **dersen şöyle derim:** Hemze'nin ardından bir başka Hemze gelmiştir ve bu, Hemze mahreci ile Yâ mahreci arasından (*beyne beyne*) telaffuz edilir. Her iki Hemze'nin açıkça belirtilerek okunuşu (*tahkik*) de, Basra dilcilerine göre makbul olmasa da, meşhur bir kıraattir. Yâ'yı [*eyimme* şeklinde] açıkça seslendirmek ise kıraat değildir; böyle okumak câiz de değildir, kim açıkça böyle okursa dilbilgisi bakımından hata etmiş; kelimeyi bozmuş olur.

13. Yeminlerini bozan, Peygamberi yurdundan çıkarmaya yeltenen bir toplum ile savaşmayacak mısınız siz (ey müminler)?! Kaldı ki, düşmanlığı önce onlar başlatmışlardır. Yoksa onlardan korkuyor musunuz? Müminseniz, asıl korkmanız gereken, Allah'tır.

[42] أَلَا تُقَاتِلُونَ (savaşmayacak mısınız?) ifadesinde, لا تُقَاتِلُونَ ifadesinin başına, savaşmanın olumsuzlanışını onaylamak üzere Hemze getirilmiştir. Anlam, müminleri etkili bir şekilde savaşa teşvik etmektir. Antlaşmada ettikleri "yeminlerini bozan, Peygamberi yurdundan çıkarmaya yeltenen…" Darunnedve'de istişare edip onu Mekke'den çıkarmaya çalışmışlar fakat sonunda Allah'ın hicret izni vermesi neticesinde kendisi hicret etmiştir. "Düşmanlığı önce onlar başlatmışlardır" yani savaşı başlatan kendileridir. Zira Peygamber (s.a.) onlara aydınlatıcı bir kitap getirmiş, onlara meydan okumuş, ama Kur'ân'ın benzerini ortaya koymaktan âciz kaldıkları için onunla boy ölçüşmekten yüz çevirip, savaş başlatmışlardır. Dolayısıyla, savaşı başlatan onlardır ve ilk başlatan daha zalimdir. O halde, onlara misliyle mukabele etmekten sizi alıkoyan nedir? Onlar size kötülük ettiği gibi sizi de onlara aynı şekilde karşılık vermekten alıkoyan nedir?!

[43] Allah Teâlâ müminleri bunlarla savaşmamaları konusunda kınamış, onları savaşa teşvik etmiş ve sonra, savaşı niçin teşvik ettiğini anlatmış; böylesine yemin bozan, peygamberi yurdundan çıkaran, hiçbir sebep yokken savaş başlatan kimselerin cevapsız, karşılıksız bırakılmaması gerektiğini, bunu yapmaktan geri duranların kınanacağını ifade etmiştir.

[44] "Yoksa onlardan korkuyor musunuz?" Bu ifade, korktuklarını onaylamakta ve bu konuda onları kınamaktadır. "Müminseniz, asıl korkmanız gereken, Allah'tır." O halde, Allah'ın düşmanları ile savaşın, yani sahih bir imanın gereği, müminin sadece Rabbinden korkması, O'ndan başka hiçbir şeyi umursamamasıdır. Bu, "O'ndan başka hiç kimseden korkmayan kimseler…" [Ahzâb 33/39] ayetinde de ifade edilmiştir.

[٤١] فإن قلت: كيف لفظ أئمة؟ قلت: همزة بعدها همزة بين بين، أي بين مخرج الهمزة والياء. وتحقيق الهمزتين قراءة مشهورة، وإن لم تكن بمقبولة عند البصريين. وأما التصريح بالياء فليس بقراءة، ولا يجوز أن تكون قراءة، ومن صرح بها فهو لاحن محرف.

٥ ١٣-﴿أَلَا تُقَاتِلُونَ قَوْمًا نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ وَهَمُّوا بِإِخْرَاجِ الرَّسُولِ وَهُمْ بَدَءُوكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ أَتَخْشَوْنَهُمْ فَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

[٤٢] {أَلَا تُقَاتِلُونَ} دخلت الهمزة على {لَا تُقَاتِلُونَ} تقريرًا بانتفاء المقاتلة. ومعناه: الحضّ عليها على سبيل المبالغة. {نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ} التي حلفوها في المعاهدة {وَهَمُّوا بِإِخْرَاجِ الرَّسُولِ} من مكة حين تشاوروا في أمره بدار الندوة، ١٠ حتى أذن الله تعالى له في الهجرة، فخرج بنفسه {وَهُم بَدَءُوكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ}، أي وهم الذين كانت منهم البداءة بالمقاتلة، لأن رسول الله ﷺ جاءهم أولًا بالكتاب المنير وتحداهم به، فعدلوا عن المعارضة لعجزهم عنها إلى القتال؛ فهم البادءون بالقتال. والبادئ أظلم، فما يمنعكم من أن تقاتلوهم بمثله، وأن تصدموهم بالشرّ كما صدموكم؟

١٥ [٤٣] وبّخهم بترك مقاتلتهم وحضَّهم عليها، ثم وصفهم بما يوجب الحضّ عليها. ويقرر أن من كان في مثل صفاتهم من نكث العهد وإخراج الرسول والبدء بالقتال من غير موجب، حقيق بأن لا تترك مصادمته، وأن يوبخ من فرط فيها.

[٤٤] {أَتَخْشَوْنَهُمْ} تقرير بالخشية منهم وتوبيخ عليها {فاللَّهُ أَحَقُّ أَن تَخْشَوْهُ} فتقاتلوا أعداءه {إِن كُنتُم مُؤْمِنِينَ}، يعني أن قضية الإيمان الصحيح أن لا يخشى ٢٠ المؤمن إلا ربه، ولا يبالي بمن سواه، كقوله تعالى {وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ} [الأحزاب: ٣٩].

14. Onlarla savaşın da Allah sizin ellerinizle onlara azap etsin, onları rüsvâ etsin, onlara karşı sizi galip getirsin, (zamanında onların gadrine uğrayan) bir mümin topluluğun içlerini ferahlatıp

15. kalplerindeki hıncı gidersin... Bununla birlikte, Allah dilediğinin tövbesini kabul ediyor. Allah 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir ('Alîm, Hakîm).

[54] Allah Teâlâ savaşmadıkları için müminleri kınadıktan sonra, onlara açıkça savaşma emri vererek "Onlarla savaşın." buyurmuş ve kalpleri sebat bulsun ve niyetleri sahih olsun diye onlara, düşmanlarını onların elleriyle öldürerek azap edeceğini, esir ederek perişan edeceğini ve onlara zafer ve galibiyet nasip edeceğini vaat etmiştir. "Bir mümin topluluğun içlerini ferahlatıp müminlerden bir topluluğun…" -Bu topluluk Huzâ'a kabilesidir. İbn Abbâs şöyle demiştir: Bunlar Sebe'den, Yemen'den birkaç sülale olup, Mekke'ye gelerek Müslüman olmuşlar, Mekkelilerden şiddetli eziyet görmüşler, sonra Peygamber (s.a.)'e adam gönderip şikâyette bulunmuşlar, o da onlara, "Müjdeler olsun! Kurtuluş yakındır!" buyurmuştur.- "…kalplerindeki hıncı gidersin" onlardan gördüğünüz kötülüklerden dolayı kalplerinizde oluşan öfkeyi gidersin. *Allah Teâlâ bütün bu vaat ettiği hususları gerçekleştirmiştir. Bu da O'nun elçisi olan Peygamber (s.a.)'in peygamberliğinin sıhhatine delildir.*

[46] "Allah dilediğinin tövbesini kabul ediyor." Bu ifade yeni bir söz başlangıcı olup Allah Teâlâ Mekkelilerden bazılarının küfürden tövbe edeceğini haber vermektedir. Gerçekten de böyle olmuş, Mekke'den bazı kimseler Müslüman olmuş, hatta gayet iyi Müslümanlar olmuşlardır. *Yetûbu* ifadesi başında bir "En" gizli olduğu ve tövbenin, mâna itibariyle [savaş] emrin[in] ortaya çıkartacağı şeyler arasına girdiği [yani "Savaşın ki Allah … ve bazılarının tövbesini kabul etsin." anlamında olduğu] düşünülerek, *ve yetûbe* şeklinde mansup da okunmuştur.

[47] "Allah mutlak ilim ve hikmet sahibidir." Olanları bildiği gibi olacakları da bilir, ancak hikmetin gerektirdiğini yapar.

16. Yoksa siz, içinizden 'cihâd eden, Allah'tan, Resûlünden ve müminlerden başkasını sırdaş edinmeyen' kimseler (ile böyle olmayanları) Allah ortaya çıkarmadan, kendi halinize bırakılacağınızı mı sanmıştınız?! Yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

١٤-﴿قَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبْهُمُ اللَّهُ بِأَيْدِيكُمْ وَيُخْزِهِمْ وَيَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ﴾

١٥-﴿وَيُذْهِبْ غَيْظَ قُلُوبِهِمْ وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[٤٥] لما وبّخهم الله على ترك القتال، جرّد لهم الأمر به فقال: { قَاتِلُوهُمْ} ووعدهم - ليثبت قلوبهم ويصحح نياتهم - أنه يعذبهم بأيديهم قتلًا، ويخزيهم أسرًا، ويوليهم النصر والغلبة عليهم. {وَيَشْفِ صُدُورَ} طائفة من المؤمنين، وهم خزاعة، قال ابن عباس رضي الله عنه: هم بطون من اليمن وسبأ قدموا مكة فأسلموا، فلقوا من أهلها أذى شديدًا، فبعثوا إلى رسول الله ﷺ يشكون إليه، فقال: أبشروا فإن الفرج قريب. {وَيُذْهِبْ غَيْظَ} قلوبكم لما لقيتم منهم من المكروه. وقد حصّل الله لهم هذه المواعيد كلها، فكان ذلك دليلًا على صدق رسول الله ﷺ وصحة نبوته

[٤٦] {وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ} ابتداء كلام، وإخبار بأن بعض أهل مكة يتوب عن كفره، وكان ذلك أيضًا، فقد أسلم ناس منهم وحسن إسلامهم، وقرئ «ويتوب» بالنصب بإضمار أن ودخول التوبة في جملة ما أجيب به الأمر من طريق المعنى.

[٤٧] {واللَّهُ عَلِيمٌ} يعلم ما سيكون كما يعلم ما قد كان، {حَكِيمٌ} لا يفعل إلاّ ما اقتضته الحكمة.

١٦-﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُتْرَكُوا وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَا رَسُولِهِ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ وَلِيجَةً وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

[48] *Em* (yoksa) önceki ifadeden bağımsızdır (*munkatı*‘). Hemze ise böyle sanılmış olmasını kınamaktadır. Mâna şöyledir: İçinizden halis olanlar, yani Allah yolunda sırf Allah rızası için cihâd eden ve Peygamber (s.a.)'i ve müminleri engellemeye çalışanları içli dışlı dost, yani sırdaş edinmeyen kimselerin -Allah bunlardan razı olsun- kimler olduğu ortaya çıkıncaya kadar, elbette olduğunuz hal üzere bırakılacak değilsiniz!

[49] *Lemmâ* beklenti ifade eder ve bütün bunların açığa çıkmasının beklendiğini, dinlerini Allah'a halis kılamayan kimselerin muhlislerden ayırt edileceğini ifade eder.

[50] وَلَمْ يَتَّخِذُوا (ve edinmeyen) ifadesi, جاهَدُوا (cihâd eden) cümlesine ma'tūf olup onunla aynı sıla ifadesinin kapsamındadır. Sanki "Allah içinizden ihlaslı olup cihâd eden ve Allah'tan gayrı sırdaş edinmeyenleri ortaya çıkarıncaya kadar" denilmiştir. *Velîce* kelimesi, tıpkı *dehīle*nin *dehale* fiilinden türemesi gibi *velece* fiilinden *fe'île* vezninde türetilmiştir. [Mot-a-mot "Henüz Allah *bilmeden*" ifadesindeki] "bilgi yokluğu"ndan maksat, bilinenin yokluğudur. Tıpkı, *mâ 'alima'llāhu minnî mâ kīle fiyye* (Hakkımda söylenenleri Allah benim hakkımda bilmemektedir.) ifadesi gibi ki "Hakkımda söylenenler benden sadır olmamıştır." demektir.

17. Kendi nankörlük ve inkârlarına kendileri şahitken Müşriklerin Allah'ın mescitlerinin bakımını üstlenme hakları yoktur. Bunların amelleri boşa gitmiştir ve onlar Ateş'te temelli kalacaklardır!

[51] "Müşriklerin hakkı yoktur" yani "Allah'ın mescidini onların imar etmesi" doğru olmaz. "Allah'ın mescidi" ifadesi ile Mescid-i Harâm kastedilmiştir. Bunun delili, "ve Mescid-i Harâm'ın imarı…" [Tevbe 9/19] ayetidir. *Mescid*in çoğul okunuşunun ise iki izahı vardır. İlkine göre [mescitler" ifadesi ile] Mescid-i Harâm kastedilmiş, fakat burası bütün mescitlerin kıblesi olduğu için, çoğul olarak *mesâcid* kelimesi kullanılmıştır. Buna göre, orayı imar eden kimse, bütün mescitleri imar etmiş gibi olmaktadır. Ayrıca Mescid-i Harâm'ın her bir parçası secde yeridir [*mesâcid* / secde yerleri]. İkincisine göre ise *mesâcid* ile cins kastedilmiştir. Buna göre Müşrikler *mescid* cinsini imar etmeye uygun değillerse, bu cinsin öncüsü ve ilki olan Mescid-i Harâm'ı imar etmeye uygun olmayışları haydi haydi bu hükmün kapsamına girer. Zira bu ifadede kinaye üslubu kullanılmıştır. Nitekim "Falanca Allah'ın kitaplarını okumaz." dediğin zaman, onun Kur'ân okumasını, "Kur'ân okumaz" demekten daha etkili bir şekilde olumsuzlamış olursun.

[٤٨] {أَمْ} منقطعة، ومعنى الهمزة فيها التوبيخ على وجود الحسبان. والمعنى: أنكم لا تتركون على ما أنتم عليه، حتى يتبين الخلَّص منكم، وهم الذين جاهدوا في سبيل الله لوجه الله، ولم يتخذوا وَلِيجة، أي بطانةً، من الذين يضادّون رسول الله ﷺ والمؤمنين رضوان الله عليهم.

٥ [٤٩] {وَلَمَّا} معناها التوقع، وقد دلّت على أن تبين ذلك، وإيضاحه متوقع كائن، وأن الذين لم يخلصوا دينهم لله يميز بينهم وبين المخلصين.

[٥٠] وقوله {وَلَمْ يَتَّخِذُوا} معطوف على جاهدوا، داخل في حيز الصلة، كأنه قيل: ولما يعلم الله المجاهدين منكم المخلصين غير المتخذين وليجة من دون الله. والوليجة: فعيلة من ولج، كالدخيلة من دخل. والمراد بنفي العلم نفي المعلوم، كقول

١٠ القائل: ما علم الله مني ما قيل فيّ، يريد: ما وجد ذلك مني.

١٧-﴿مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ أُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ وَفِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ﴾

[٥١] {مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ} ما صحّ لهم، ما استقام {أَن يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ}

١٥ يعني المسجد الحرام، لقوله {وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ}. وأما القراءة بالجمع ففيها وجهان؛ أحدهما أن يراد المسجد الحرام، وإنما قيل مساجد، لأنه قبلة المساجد كلها وإمامها؛ فعامِره كعامر جميع المساجد، ولأن كل بقعة منه مسجد. والثاني: أن يراد جنس المساجد، وإذا لم يصلحوا لأن يعمروا جنسها، دخل تحت ذلك أن لا يعمروا المسجد الحرام الذي هو صدر الجنس ومقدمته؛ وهو آكد، لأنّ طريقته طريقة الكناية،

٢٠ كما لو قلت: فلان لا يقرأ كتب الله، كنت أنفى لقراءته القرآن من تصريحك بذلك.

[52] *Şâhidîne* (şahitken) ifadesi *ya'murû* (imar ederler) fiilindeki Vav'dan haldir. Mâna, "Onların iki zıt şeyi bir arada bulundurmaları, yani bir taraftan Allah'a ibadet mekânlarını imar ederken diğer taraftan da Allah'ı ve O'na ibadeti inkâr etmeleri olacak şey değildir." şeklindedir. Kendi inkârlarına şahitlik etmelerinin anlamı ise, küfürlerinin açık seçik ortada olması, putlarını Kâbe'nin etrafına dikmiş olmaları, "İçerisinde günah işlemiş olduğumuz kıyafetlerle tavaf etmeyiz." deyip, Kâbe'yi çıplak tavaf etmeleri ve tavafın her bir *şavt*ında putlara secde etmeleridir. Kendi inkârlarına şahitlik etmelerinin, [Kâbe'nin çevresinde] "Buyur Allah'ım buyur! Senin ortağın yoktur! Bir tek ortağın vardır; o da, onun sahip oldukları da yine Senin mülkündür!" demeleri olduğu da söylenmiştir.

[53] Söylendiğine göre Ensâr ve Muhacirler Bedir esirlerine yönelip şirk koşmaları sebebiyle onları kınamışlar. Ali (r.a.) da [henüz müslüman olmayan ve Bedir esirleri içinde yer alan] Abbâs'ı, Peygamber (s.a.) ile savaşmakla ve akrabalık bağlarını koparmakla suçlamış, kendisine oldukça ağır sözler söylemiş. Bunun üzerine Abbâs, "Bizim sadece kötülüklerimizi anıyor, fakat iyiliklerimizi gizliyorsunuz!" demiş. Ali (r.a.) da "Sizin iyilikleriniz de mi var?!" diye sorunca [esir Müşrikler] "Evet, biz sizden daha çok ödüle layığız! Zira biz Mescid-i Harâm'ı imar eder, Kâbe'nin muhafızlığını yapar, hacılara su dağıtır, darda kalana el uzatırız." demişler. Ayet bunun üzerine inzâl edilmiştir.

[54] "Bunların" Mescid-i Harâm'ı imar etmek, Kâbe'nin muhafızlığını yapmak, hacılara su dağıtmak ve darda kalana el uzatmak gibi "amelleri boşa gitmiştir." İnkâr -ya da büyük günah- böylesine sabit ve sağlam amelleri bile bunları *takiben* yapıldığında boşa çıkardığına göre bunlarla *birlikte* yapıldığında ne olur bir düşün! Nitekim Allah Teâlâ "kendi kâfirliklerine şahitlik ederek" ifadesinde [alenî inkârı] onların hali kılarken buna işaret etmiş; "Mescid-i Harâm'ı imar etmek" ile "kendi kâfirliğine şahitlik etmek" fiillerini [güya] aynı anda kendilerinde bulundurduklarını, oysa böyle bir şeyin imkânsız ve yanlış olduğunu göstermiştir.

18. Allah'ın mescitlerinin bakımını ancak Allah'a ve 'Son Gün'e iman eden, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başka hiç kimseden korkmayan kimseler üstlenebilir. İşte bunların, doğru yolda gidenlerden olmaları umulur.

[٥٢] و{شَاهِدِينَ} حال من الواو في {يَعْمُرُوا}. والمعنى: ما استقام لهم أن يجمعوا بين أمرين متنافيين؛ عمارة متعبدات الله مع الكفر بالله وبعبادته، ومعنى شهادتهم على أنفسهم بالكفر. ظهور كفرهم وأنهم نصبوا أصنامهم حول البيت، وكانوا يطوفون عراة ويقولون: لا نطوف عليها بثياب قد أصبنا فيها المعاصي، وكلما ٥ طافوا بها شوطًا سجدوا لها. وقيل: هو قولهم: "لبيك لا شريك لك إلاّ شريك هو لك، تملكه وما ملك."

[٥٣] وقيل: قد أقبل المهاجرون والأنصار على أسارى بدر فعيروهم بالشرك، فطفق عليّ بن أبي طالب رضي الله عنه يوبخ العباس بقتال رسول الله ﷺ وقطيعة الرحم، وأغلظ له في القول. فقال العباس: تذكرون مساوينا وتكتمون محاسننا! فقال: ١٠ أو لكم محاسن؟ قالوا: نعم، ونحن أفضل منكم أجرًا؛ إنا لنعمر المسجد الحرام، ونحجب الكعبة، ونسقي الحجيج، ونفك العاني، فنزلت.

[٥٤] {حَبِطَتْ أعمالهم} التي هي العمارة والحجابة والسقاية وفك العناة. وإذا هدم الكفر أو الكبيرة الأعمال الثابتة الصحيحة إذا تعقبها، فما ظنك بالمقارن؟ وإلى ذلك أشار في قوله {شاهدين} حيث جعله حالًا عنهم ودلّ على ١٥ أنهم قارنون بين العمارة والشهادة بالكفر على أنفسهم في حال واحدة، وذلك محال غير مستقيم.

١٨-﴿إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلا اللَّهَ فَعَسَى أُولَئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ﴾

[55] "Allah'ın mescit*ler*inin bakımını ancak… üstlenebilir." *Mesâcida'llâhi* ifadesi tekil olarak *mescida'llâhi* şeklinde de okunmuştur. Anlam, "Mescitlerin bakımını ancak şu kimselerin yapması doğru olur; ancak bunların yaptığı imar ve bakım kayda değer." şeklindedir. Mescitlerin *i'mâr*ı, tamir gereken yerlerin tamir edilmesini, süpürülüp temizlenmesini, kandillerle aydınlatılmasını, tazim edilmesini, ibadet ve zikirle ihya edilmesini ihtiva eder ki zikrin kapsamına ilim tedrisi de girer. Hatta ilim tedrisi zikrin en büyük ve önemli olanıdır. Mescitlerin boş konuşmalardan ve mescitlere yakışmayacak sözlerden arındırılması da bu kapsamdadır.

[56] Peygamber (s.a.)'in, "Ahir zamanda ümmetimden öyle kimseler gelecek ki mescitlere gidecekler, halkalar kurup oturacaklar fakat tüm konuşmaları dünya ve dünya sevgisi üzerine olacak. Onlarla birlikte oturmayın. Zira Allah'ın onlara ihtiyacı yoktur!" buyurduğu nakledilmiştir. Yine "Mescitlerde konuşmak tıpkı hayvanın kuru otu [hızlı ve kolayca] yiyip bitirdiği gibi iyilikleri yiyip bitirir." buyrulmuştur. Peygamber (s.a.) buyurmuştur ki: "Allah Teâlâ şöyle buyurdu: Benim yeryüzünde evlerim mescitlerdir. Beni orada ziyaret edenler, oraları imar edenlerdir. Kendi evinde temizliğini yapıp sonra evimde beni ziyaret eden kimseye müjdeler olsun! Zira ziyaretçiye ikramda bulunmak ziyaret edilene düşen bir borçtur." Yine Peygamber (s.a.)'in "Kim mescide ısınır, orada rahat ederse Allah da ona *ısınır.*" buyurduğu nakledilmiştir. Ayrıca "Bir kimsenin düzenli olarak mescide gittiğini görürseniz, mümin olduğuna şahitlik ediniz." [*İbn Mâce*, "el-Mesâcid ve'l-cemâ'ât", 19] buyurmuştur. Enes b. Mâlik (r.a.) [v. 93/712] Peygamber (s.a.)'in "Kim bir mescitte bir kandil yakarsa, o kandilin ışığı o mescidi aydınlatmaya devam ettikçe melekler ve *Hamele-i Arş*[1] onun için istiğfarda bulunurlar." buyurduğunu nakletmiştir.

[57] **Şayet** "[Neden ayette sadece 'Allah'a iman' şartı konulmuş da Peygambere imandan söz edilmemiştir.] Peygambere iman şartı da konulsa olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Peygambere imanın Allah'a imanın ayrılmaz bir parçası olduğu gayet net ve yaygın olarak bilindiği için böyle denilmiştir. Zira kelime-i şehadet, ezan, kâmet ve diğer iman ifadeleri bu iki imanı birbirinden ayrılmaz iki parça olarak, sanki tek bir şeymiş gibi birlikte ifade etmektedirler. İşbu sebeple, ayette zikredilen Allah'a imanın kapsamına, Peygamber (s.a.)'e iman da girmektedir. Ayette namazın kılınmasından ve zekâtın verilmesinden söz edilmiş olmasının, Peygambere imana zaten delâlet ettiği de söylenmiştir.

1 Arş'ı taşıyan melekler. Taht anlamındaki Arş, Allah Teala'nın evren üzerindeki mutlak hâkimiyetinin sembolü ise, *hamele-i arş* da kâinatta ilâhî hükümranlığın nüfuz ve işleyişini sağlayan melekleri ifade ediyor demektir. Hûd 11/7'ye göre Arş evrenin daha ilk aşamasında kâinat 'su'dan ibaret iken mevcuttu ve Hâkka 69/17'ye göre, son aşamasında da mevcut olacaktır. / ed.

[٥٥] {إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ} وقرئ بالتوحيد، أي إنما تستقيم عمارة هؤلاء وتكون معتدًّا بها. والعمارة تتناول رمّ ما استرمّ منها، وقمّها وتنظيفَها، وتنويرها بالمصابيح، وتعظيمها، واعتيادها للعبادة والذكر؛ ومن الذكر درس العلم، بل هو أجلّه وأعظمه؛ وصيانتَها مما لم تبن له المساجد من أحاديث الدنيا فضلًا عن فضول ٥ الحديث.

[٥٦] وعن النبي ﷺ: «يأتي في آخر الزمان ناس من أمتي يأتون المساجد فيقعدون فيها حلقًا ذكرهم الدنيا وحب الدنيا لا تجالسوهم فليس لله بهم حاجة». وفي الحديث: «الحديث في المسجد يأكل الحسنات كما تأكل البهيمة الحشيش». وقال عليه السلام: «قال الله تعالى: إن بيوتي في أرضي المساجد، وإن زوّاري فيها ١٠ عمّارها، فطوبى لعبد تطهر في بيته ثم زارني في بيتي، فحق على المزور أن يكرم زائره». وعنه عليه السلام: «من ألف المسجد ألفه الله». وقال عليه السلام: «إذا رأيتم الرجل يعتاد المساجد فاشهدوا له بالإيمان». وعن أنس رضي الله عنه: "من أسرج في مسجد سراجًا لم تزل الملائكة وحملة العرش تستغفر له ما دام في ذلك المسجد ضوؤه."

[٥٧] فإن قلت: هلاّ ذكر الإيمان برسول الله ﷺ؟ قلت: لما علم وشهر أن الإيمان ١٥ بالله تعالى قرينته الإيمان بالرسول عليه السلام، لاشتمال كلمة الشهادة والأذان والإقامة وغيرها عليهما مقترنين مزدوجين كأنهما شيء واحد غير منفكّ أحدهما عن صاحبه، انطوى تحت ذكر الإيمان بالله تعالى الإيمان بالرسول عليه السلام. وقيل: دلّ عليه بذكر إقامة الصلاة وإيتاء الزكاة.

[58] **Şayet** “Ayette nasıl ‘Allah’tan başkasından korkmazlar’ de.nilmiştir, zira mümin de tehlikelerden korkar; korkmaktan kendini alamaz?” **dersen şöyle derim:** Bu, dinî konulardaki korku ve takvadır. Müminin herhangi bir korku sebebiyle Allah rızasını başkasının rızasına tercih etmemesi, karşısına biri Allah hakkı diğeri kendi nefsinin hakkı olan iki durum çıktığında Allah’tan korkması ve Allah hakkını kendi hakkına tercih etmesidir. [İlk müminlerin hâlâ] putlardan korktukları ve onlardan bir şey umdukları, bu yüzden korkularını gidermek murat edildiği de söylenmiştir.

[59] “İşte bunların, doğru yolda gidenlerden olmaları umulur.” Bu, Müşriklerin hidayet konumundan uzak olduklarını ifade etmekte; büyük gördükleri, övündükleri ve sonucunda mükâfat umdukları amellerinden faydalanma beklentilerini bitirmektedir. Zira burada buyrulmaktadır ki; iman edip de -*haşyet* ve takva hisleri ile dolu bir mümin olarak- şeriata uygun amel eden kimselerin doğru yolda gidiyor olmaları bile *‘asâ* (ola ki) ile *le‘alle* (belki) arası bir durumdayken, Müşrikler nasıl olur da kendilerinin doğru yolda oldukları ve Allah katında en güzel karşılığa nail olacakları konusunda böylesine emin olabilirler?! Bu ve benzeri ifadelerde müminlere yönelik de bir lütuf bulunmaktadır. Zira burada korku ümide üstün tutulmuş ve [ilâhî rahmete tamah edip korkuyu terkederek] Allah’a karşı aldanmak reddedilmiştir.

19. (Ey Müşrikler!) Hacılara su vermeyi ve Mescid-i Harâm’ın bakımını üstlenmeyi, Allah’a ve ‘Son Gün’e iman ederek Allah yolunda cihâd eden (Hazret-i Ali gibi bir) kişi(nin yaptıkları) ile bir mi tutuyorsunuz? Bunlar Allah katında bir değillerdir. Zalim bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

[60] *Sikāye* (su ikramı) ve *‘imâre* (imar, bakım) kelimeleri *sekā* ve *‘amere* fiillerinden mastardır; *es-sıyâne* ve *el-vikāye* (koruma) kelimelerine benzerler. Burada hazfedilmiş bir ifade olmalıdır ki o da, *e-ce’altüm ehl*^{e} *sikāyeti’l-hâcc*^{i} *ve ‘imârati’l-mescidi’l-harâm*^{i} *ke-men âmene bi’llâh*^{i} (Hacılara su veren ve Mescid-i Harâm’ın bakımını yapan kimseleri iman eden… kişiyle bir mi tutuyorsunuz?!) şeklindedir. Nitekim İbnü’z-Zübeyr [v. 73/692] ve -kurrâdan- Ebû Vecze es-Sa‘dî’nin [v. 130/747] *sükāte’l-hâcc*^{i} *ve ‘amerate’l-mescidi’l-harâm*^{i} (hacılara su veren ve Mescid-i Harâm’ın bakımını yapanlar) şeklinde okumuş olmaları bu anlamı doğrulamaktadır. Burada anlam, Müşriğin mümine benzerliğini reddetmek, Müşriklerin boş amellerinin müminlerin sabit amelleri ile benzeşmediğini, bir ve eşit olmadığını ifade etmektir. Yine ayette onların bu ikisini birbirine eşit tutmaları, küfür şeklindeki zulümlerinin ardından ikinci bir zulüm olarak ifade edilmiştir.

[٥٨] فإن قلت: كيف قيل: {وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ} والمؤمن يخشى المحاذير، ولا يتمالك أن لا يخشاها؟ قلت: هي الخشية والتقوى في أبواب الدين، وأن لا يختار على رضا الله غيره لتوقع مخوف، وإذا اعترضه أمران؛ أحدهما حقّ الله، والآخر حق نفسه أن يخاف الله، فيؤثر حقّ الله على حقّ نفسه. وقيل: كانوا يخشون الأصنام ويرجونها، ٥ فأريد نفي تلك الخشية عنهم.

[٥٩] {فَعَسَى أُولَئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ} تبعيد للمشركين عن مواقف الاهتداء وحسم لأطماعهم من الانتفاع بأعمالهم التي استعظموها وافتخروا بها وأملوا عاقبتها، بأن الذين آمنوا وضموا إلى إيمانهم العمل بالشرائع مع استشعار الخشية والتقوى، اهتداؤهم دائر بين عسى ولعل، فما بال المشركين يقطعون أنهم ١٠ مهتدون ونائلون عند الله الحسنى. وفي هذا الكلام ونحوه لطف للمؤمنين في ترجيح الخشية على الرجاء ورفض الاغترار بالله تعالى.

١٩-﴿أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَاهَدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لا يَسْتَوُونَ عِنْدَ اللَّهِ وَاللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

[٦٠] السقاية والعمارة: مصدران من سقى وعمر، كالصيانة والوقاية. ولا ١٥ بدّ من مضاف محذوف تقديره: {أَجَعَلْتُمْ} أهل سِقَايَة الحاج وَعِمَارَةِ المسجد الحرام كَمَنْ آمن بالله. تصدقه قراءة ابن الزبير وأبي وجزة السعدي، وكان من القراء، «سُقَاةَ الحاج وعَمَرَةَ المسجد الحرام». والمعنى إنكار أن يشبه المشركون بالمؤمنين، وأعمالهم المحبَطة بأعمالهم المثبَتة، وأن يسوي بينهم. وجعل تسويتهم ظلمًا بعد ظلمهم بالكفر.

[61] Rivayete göre Müşrikler Yahudilere, "Biz hacılara su ikram eder, Mescid-i Harâm'ın bakımını yaparız. Şimdi biz mi daha faziletliyiz yoksa Muhammed ve beraberindekiler mi?" diye sormuşlar; onlar da "Siz daha faziletlisiniz." diye cevap vermişlerdir.

5 [62] Söylendiğine göre Hazret-i Ali (r.a.) [Mekke'deki] Abbâs'a "Amca! Hicret edip, Peygamber (s.a.)'in yanına gelsenize!" demiş; o da, "Biz hicretten daha faziletli bir konumda değil miyiz? Allah'ın evini ziyaret eden hacılara su ikram eder, Mescid-i Harâm'ın bakımını yaparız!" diye cevap vermiş. Bu ayet inince de "Artık *sikāye* görevini terketmemiz gerektiğini düşünüyorum." demiş. 10 Peygamber (s.a.) ise "*Sikāye*ye devam edin, bu görevde sizin için hayır var." buyurmuştur.

20. İman edip hicret edenler, mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihâd edenler, Allah katında derece bakımından elbette daha büyüktürler... ki felaha erecekler de bunlardır.

15 **21. Rableri onları, kendinden bir rahmet ve rıza ile içinde kalıcı nimetlerin bulunduğu kendilerine ait cennetlerle müjdeler.**

22. Hem de ebediyen kalıcı oldukları halde... Şüphesiz, Allah katında büyük bir mükâfat vardır.

[63] Bunlar "Allah katında" *sikāye* ve *imâre* görevlerini yapanlardan "daha 20 hayırlıdır ki felaha erecekler de bunlardır." Kurtuluş size değil bu kimselere mahsustur. يُبشِّرُهُمْ (Onları müjdeler.) ifadesi şeddeli de şeddesiz de okunmuştur [*yubşiruhum* / *yubeşşiruhum*]. Müjdeye konu olan şeyler [yani *rahmet*, *rıdvân* ve *cennât*], her türlü nitelemenin ve tarifin ötesinde hususlar olduğu için nekire olarak ifade edilmiştir. Bu müjdenin hususan muhacirler hakkında olduğu İbn 25 Abbâs'tan nakledilmiştir.

23. Ey iman edenler! Eğer inkârı imana tercih ediyorlarsa babalarınızı ve kardeşlerinizi (bile) velî edinmeyin. İçinizden her kim onları velî edinirse, bunlardır işte, zalimler!

24. De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, aşire-30 tiniz, elde ettiğiniz mal-mülk, kesada uğramasından endişe ettiğiniz ticaret, hoşunuza giden yerleşkeler, size Allah ve Resûlünden ve Allah yolunda cihâd etmekten daha sevimliyse, o zaman, Allah, (azap) emrini getirinceye kadar bekleyedurun! Fâsık bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

[٦١] وروي أن المشركين قالوا لليهود: نحن سقاة الحجيج وعُمَّار المسجد الحرام، أفنحن أفضل أم محمد وأصحابه؟ فقالت لهم اليهود: أنتم أفضل.

[٦٢] وقيل: إن عليًّا ﵁ قال للعباس:يا عمّ ألا تهاجرون، ألا تلحقون برسول الله ﷺ. فقال: ألست في أفضل من الهجرة؛ أسقي حاجّ بيت الله، وأعمر المسجد الحرام؟ فلما نزلت قال العباس: ما أراني إلاّ تارك سقايتنا. فقال عليه السلام: أقيموا على سقايتكم، فإن لكم فيها خيرًا.

٢٠-﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ أَعْظَمُ دَرَجَةً عِنْدَ اللَّهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ﴾

٢١-﴿يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَّاتٍ لَهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُقِيمٌ﴾

٢٢-﴿ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَداً إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ﴾

[٦٣] هم {أَعْظَمُ دَرَجَةً عِندَ اللَّهِ} من أهل السقاية والعمارة عندكم {وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ} لا أنتم؛ والمختصون بالفوز دونكم. وقرئ «يبشرهم» بالتخفيف والتثقيل، وتنكير المبشر به لوقوعه وراء صفة الواصف وتعريف المعرّف. وعن ابن عباس ﵁: هي في المهاجرين خاصة.

٢٣-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا آبَاءَكُمْ وَإِخْوَانَكُمْ أَوْلِيَاءَ إِنِ اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ عَلَى الإِيمَانِ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

٢٤-﴿قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِنُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ﴾

[64] Mekke'nin fethinden önce, iman etmiş kimselerin imanı ancak hicret edip kâfir akrabaları ile irtibatını koparmakla tamamlanmış oluyordu. Bu yüzden, Müslümanlar "Ya Resûlallah! Eğer din konusunda bize muhalif olanları terk edersek o zaman ana-babalarımızı, evlatlarımızı, aşiretlerimizi
5 bırakacağız, ticaretimiz elimizden gidecek, mallarımız heba olacak, evlerimiz tahrip edilecek ve perişan olacağız!" demişler; ayet bunun üzerine nâzil olmuş, onlar da hicret etmişlerdir. [Hicret ettiklerinde] evlatları, babaları, kardeşleri ya da diğer bazı akrabaları yanlarına gelir, fakat onlar bu yakınlarına iltifat etmez, onları ağırlamaz ve onlara infakta bulunmazlardı. Daha sonra
10 kendilerine bu konuda ruhsat verilmiştir. Bu ayetin irtidat edip Mekke'ye geri dönen dokuz kişi hakkında nâzil olduğu, Allah Teâlâ 'nın işbu kimselerle işbirliği yapmayı, onları velî edinmeyi yasakladığı da söylenmiştir. Peygamber (s.a.)'in "Hiçbiriniz Allah için sevip, Allah için buğzetmedikçe, kendine en uzak insanı Allah için sevip kendisine en yakın insana Allah için buğzetme-
15 dikçe imanın tadını alamaz." buyurduğu nakledilmiştir.

[65] عَشِيرَتُكُمْ kelimesi *'aşîratükum* ve *'aşîrâtükum* şeklinde okunmuştur. Hasan-ı Basrî *'aşâ'irukum* okumuştur.

[66] "O zaman, Allah, (azap) emrini getirinceye kadar bekleyedurun!" Bu ifade bir tehdit olup İbn Abbâs'tan, burada Mekke fethinin kastedildiği
20 nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî'den ise, "Bu dünyada veya âhiretteki bir cezadır". görüşü nakledilmiştir. Bu ayet, daha şiddetlisini göremeyeceğin kadar şiddetli bir tehdittir; [sımsıkı bağladıkları] din *akt*ını gevşetmek ve dinin kesin olan 'ip'i üzerinde yalpalamak gibi durumlarını adeta insanların yüzüne vurmaktadır. En takvalı, en vera'lı olan bile elini vicdanına koyup düşün-
25 sün, acaba Allah'ın zâtı[nı tenzih] ve O'nun dinine sıkıca bağlanma konusundaki *salābet-i diniyye*si, dinin hoşlandığı şeyleri ana-babasına, evlatlarına, kardeşlerine, yakınlarına, malına, yerine-yurduna ve diğer tüm dünyalıklarına tercih edecek, bütün bunlardan din için vazgeçecek kadar sağlam ve güçlü müdür, yoksa en basit bir maslahatı bile kendisini Allah'tan alıkoy-
30 makta, 'hangi tarafının daha uzun olduğunu' bilemez halde şaşakalmakta, Şeytan kendisini aldatıp, dinî nailiyetlerin en büyüklerinden mahrum ettiği halde, 'sanki burnuna bir sinek konmuş da onu uzaklaştırıyormuşçasına' hiçbir şeyi umursamamakta mıdır!?

[٦٤] وكان قبل فتح مكة من آمن لم يتمّ إيمانه إلاّ بأن يهاجر ويصارم أقاربه الكفرة ويقطع موالاتهم. فقالوا: يا رسول الله، إن نحن اعتزلنا من خالفنا في الدين قطعنا آباءنا وأبناءنا وعشائرنا وذهبت تجارتنا وهلكت أموالنا وخربت ديارنا، وبقينا ضائعين، فنزلت؛ فهاجروا، فجعل الرجل يأتيه ابنه أو أبوه أو أخوه أو بعض أقاربه فلا يلتفت إليه ولا ينزله ولا ينفق عليه، ثم رخص لهم بعد ذلك. وقيل: نزلت في التسعة الذين ارتدّوا ولحقوا بمكة فنهى الله تعالى عن موالاتهم. وعن النبيّ ﷺ: «لا يطعم أحدكم طعم الإيمان حتى يحبّ في الله ويبغض في الله؛ حتى يحبّ في الله أبعد الناس، ويبغض في الله أقرب الناس إليه».

[٦٥] وقرئ «عشيرتكم»، و«عشيراتكم». وقرأ الحسن «وعشائركم».

[٦٦] {فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ} وعيد؛ عن ابن عباس: هو فتح مكة. وعن الحسن: هي عقوبة عاجلة أو آجلة. وهذه آية شديدة لا ترى أشدّ منها، كأنها تنعى على الناس ما هم عليه من رخاوة عقد الدين، واضطراب حبل اليقين؛ فلينصف أورع الناس وأتقاهم من نفسه، هل يجد عنده من التصلب في ذات الله والثبات على دين الله ما يستحب له دينه على الآباء والأبناء والإخوان والعشائر والمال والمساكن وجميع حظوظ الدنيا ويتجرد منها لأجله؟ أم يزوي الله عنه أحقرُ شيء منها بمصلحته فلا يدري أي طرفيه أطول؟ ويغويه الشيطان عن أجلّ حظ من حظوظ الدين، فلا يبالي كأنما وقع على أنفه ذباب، فطيَّره؟

25. Gerçek şu ki sizi birçok savaş meydanında (olduğu gibi), Huneyn gününde de Allah zafere erdirmiştir. Hani, sayısal çokluğunuz böbürlenmenize yol açmıştı da, (bu çokluğun) size bir faydası olmamıştı, bütün genişliği ile yeryüzü, size dar gelmişti. Sonra arkanızı dönüp kaçmıştınız!..

26. Daha sonra Allah, o sükûnet verici rahmetini Resûlünün ve müminlerin üzerine indirmişti, sizin görmediğiniz ordular indirmiş ve nankörce inkâr edenlere azap etmişti... ki budur inkârcı nankörlerin cezası!

27. Sonra Allah, bunun ardından dilediklerinin tövbesini kabul eder. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[67] *Mevâtınu'l-harb*, çeşitli savaş sahneleri, savaş pozisyonlarıdır. Şair şöyle demiştir:

Nice savaş hengâmı var ki ben olmasaydım yuvarlanıp gitmiştin!
Eşyasıyla birlikte dağın başından yuvarlandığı gibi insanın.

*Mevâtın*ın gayr-i munsarif olması, çoğul olmasından ve tekili olmayan bir formda olmasındandır. Âyette ifade edilen "birçok savaş meydanı" ifadesinden maksat, Bedir, Kurayza, Nadîr, Hudeybiye, Hayber ve Mekke fethi olaylarıdır. **Şayet** "Zaman ve mekân ifadesi yani *yevme Huneyn*^in^ (Huneyn günü) ayette nasıl *mevâtın* kelimesine atfedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** *Ve yevme Huneyn*^in^ derken, *ve mevtınu yevmi Huneyn*^in^ (Huneyn günündeki savaş meydanı) ya da *fî eyyâm*^i^ *mevâtıne kesîrat*^in^ *ve yevme huneyn*^in^ (birçok savaş meydanı *günleri* ve Huneyn *günü*) kastedilmektedir. *Mevâtın* ile vaktin kastedilmiş olması da mümkündür; tıpkı *maktelü'l-Huseyn* ifadesiyle Hazret-i Hüseyin'in öldürüldüğü günün kastedilmesi gibi. Ancak *yevm**e** Huneyn*in bu açıktaki kelime [*fî*'deki zarfiyet] ile değil, gizli bir fiille mansup olması gerekir. Bunu gerektiren de *iz a'cebetküm* (Hani kendinizi beğenmenize yol açmıştı.) ifadesinin *yevme Huneyn*den bedel olmasıdır. Zira *iz a'cebetküm* ifadesini nasp eden şeyin de bu durum [zarfiyet] olduğunu düşünürsen doğru olmaz, çünkü bütün bu savaş meydanlarında müminlerin kendilerini beğenmesine sayı çoklukları sebep olmuş değildi, zaten savaşların tamamında sayıca fazla değillerdi. Bu durumda, geriye bu ifadeyi nasp edenin ona mahsus bir fiil olması kalmaktadır. Tabiî, *iz* (hani) ifadesini gizli bir *üzkur* (hatırla) fiili ile nasp edersen başka.

٢٥-﴿لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئًا وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُمْ مُدْبِرِينَ﴾

٢٦-﴿ثُمَّ أَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَنْزَلَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَعَذَّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ﴾

٥ ٢٧-﴿ثُمَّ يَتُوبُ اللَّهُ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[٦٧] مواطن الحرب: مقاماتها ومواقفها قال:

وَكَمْ مَوْطِنٍ لَوْلَايَ طُحْتَ كَمَا هَوَى بِأَجْرَامِهِ مِنْ قُلَّةِ النِّيقِ مُنْهَوِي

وامتناعه من الصرف لأنه جمع، وعلى صيغة لم يأت عليها واحد. والمواطن الكثيرة وقعات بدر، وقريظة، والنضير، والحديبية، وخيبر، وفتح مكة. فإن قلت: كيف
١٠ عطف الزمان والمكان وهو {يَوْمَ حُنَيْنٍ} على المواطن؟ قلت: معناه وموطن يوم حنين، أو في أيام مواطن كثيرة ويوم حنين. ويجوز أن يراد بالموطن الوقت كمقتل الحسين، على أنّ الواجب أن يكون يوم حنين منصوبًا بفعل مضمر لا بهذا الظاهر. وموجب ذلك أنّ قوله {إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ} بدل من {يَوْمَ حُنَيْنٍ}، فلو جعلت ناصبه هذا الظاهر لم يصحّ؛ لأنّ كثرتهم لم تعجبهم في جميع تلك المواطن ولم يكونوا كثيرًا في
١٥ جميعها، فبقي أن يكون ناصبه فعلًا خاصًّا به، إلاّ إذا نصبت إذ بإضمار اذكر.

[68] Huneyn, Mekke ile Tāif arasında bir vadidir. Bu savaş, Mekke fethine katılan on bin kişilik gruba Mekkeli olup da fetihten sonra azat edilerek mümin olan iki bin kişilik grubun (*tulekā*) da katılmasıyla oluşan İslâm ordusu ile -diğer Arapların da katıl[arak sayıyı arttır]dığı- dört bin kişilik Hevâzin ve Sakīf ordusu arasında gerçekleşmiştir. İslâm ordusu çok kalabalık imiş, hatta iki ordu karşılaştığı zaman, Müslümanlardan biri "Bugün asla sayı azlığından dolayı yenilmeyiz!" demiş, fakat bu söz Peygamber (s.a.)'in hoşuna gitmemiştir. Bunu Peygamber (s.a.)'in dediği de Hazret-i Ebû Bekr'in dediği de söylenmiştir. İşte "Hani, sayısal çokluğunuz böbürlenmenize yol açmıştı." ifadesi bu olaydan söz etmektedir. İki ordu şiddetli bir çarpışmaya girmiş, Müslümanlar sayılarının çokluğuna aldanmışlar ve zaferi verenin asker çokluğu değil Allah olduğunu unutmuşlar, sonuçta hezimete uğramışlar ve ordunun dağılan parçaları soluğu Mekke'de almışlardı. Bir tek Peygamber (s.a.) karargâhında sarsılmadan kalmıştır. Yanında da sadece devesinin yularını tutan amcası Abbâs [v. 32/653] ve amcaoğlu Ebû Süfyân b. el-Hâris [v. 20/641] vardı. Tek başına bu durum bile onun cesaret ve sükûnetinin ne kadar fazla olduğunu göstermeye yeter ki bu da onun peygamberliğinin delillerinden biridir. O esnada Peygamber *Aleyhisselâm* "Ya Rabbi! Vaat ettiğin şeyi bana ver." diye dua ediyor ve gür sesli bir zât olan Abbâs'a, "İnsanlara duyuru yap." diyordu. O da önce boy boy, kabile kabile Ensārîleri çağırmış, daha sonra "Ey Hudeybiye'de o ağaç altında biat edenler! Ey Bakara sûresinin sonunda övülenler!" diye bağırmış, sonuçta bütün Müslümanlar tekvücut olarak Peygamber (s.a.)'in çevresinde "Lebbeyk! Lebbeyk!" nidalarıyla toplanmışlar ve melekler alaca atlar üzerinde beyaz kıyafetlerle inmişler. Peygamber (s.a.) de Müslümanların nasıl [canla başla] savaştıklarına bakarak "İşte şimdi kızıştığı andır tandırın!" demiş ve eline bir avuç toprak alıp düşmana doğru fırlatmış ve "Kâbe'nin Rabbine yemin olsun ki yenilecekler!" buyurmuştur. [Daha sonra olayı anlatan] Hazret-i Abbâs "Şu anda bile Peygamber (s.a.)'in onların peşinden devesini nasıl mahmuzladığını görür gibi oluyorum!" demiştir.

[69] بِمَا رَحُبَتْ (bütün genişliği ile) ifadesinde Mâ, mastar Mâ'sıdır, Bâ ise *ma'a* (beraber) anlamındadır; "bütün genişliği ile birlikte" demektir. Hakiki anlamı ise, *mültebiset^en bi-ruhbihâ* (genişliğini kuşanmış olarak) şeklindedir. Zira burada câr ve mecrûr [*bi-mâ*] hal konumundadır ve bu kullanım tıpkı *dehaltü 'aleyhi bi-siyâbi's-sefer* (Onun yanına sefer elbisesi ile girdim.) ifadesinin *mültebis^en bi-hâ lem ehullehâ* (sefer elbisesi üzerimde olduğu halde, onu çıkarmadan) anlamında kullanılması gibidir. Âyette mâna, "Son derece korktuğunuz için kaçacak yer bulamadınız; adeta yeryüzü size dar geldi!" şeklindedir. "Sonra arkanızı dönüp kaçmıştınız" yani hezimete uğramıştınız!

[٦٨] وحنين: وادٍ بين مكة والطائف، كانت فيه الوقعة بين المسلمين وهم اثنا عشر ألفًا الذين حضروا فتح مكة، منضمًّا إليهم ألفان من الطلقاء، وبين هوازن وثقيف وهم أربعة آلاف فيمن ضامّهم من إمداد سائر العرب فكانوا الجمّ الغفير، فلما التقوا قال رجل من المسلمين: لن نُغلَب اليوم من قلة! فساءت رسول الله ﷺ. وقيل: قائلها ٥ رسول الله ﷺ. وقيل: أبو بكر رضي الله عنه. وذلك قوله {إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ}. فاقتتلوا قتالًا شديدًا وأدركت المسلمين كلمة الإعجاب بالكثرة، وزلّ عنهم أن الله هو الناصر لا كثرة الجنود فانهزموا حتى بلغ فلهم مكة. وبقي رسول الله ﷺ وحده وهو ثابت في مركزه لا يتحلحل، ليس معه إلاّ عمه العباس رضي الله تعالى عنه آخذ بلجام دابته وأبو سفيان بن الحرث ابن عمه. وناهيك بهذه الوحدة شهادة صدق على تناهي ١٠ شجاعته ورباطة جأشه ﷺ، وما هي إلاّ من آيات النبوة وقال: يا ربي ائتني بما وعدتني. وقال ﷺ للعباس، وكان صيتًا: صيح بالناس؛ فنادى الأنصار فخذًا فخذًا، ثم نادى: يا أصحاب الشجرة، يا أصحاب البقرة، فكرّوا عنقًا واحدًا وهم يقولون: لبيك لبيك، ونزلت الملائكة عليهم البياض على خيول بَلَق، فنظر رسول الله ﷺ إلى قتال المسلمين فقال: هذا حينَ حمِيَ الوَطيس، ثم أخذ كفًّا من تراب فرماهم به ثم قال: ١٥ انهزموا ورب الكعبة! فانهزموا. قال العباس: لكأني أنظر إلى رسول الله ﷺ يركض خلفهم على بغلته.

[٦٩] {بِمَا رَحُبَتْ} ما مصدرية، والباء بمعنى مع، أي مع رحبها. وحقيقته ملتبسة برحبها، على أن الجارّ والمجرور في موضع الحال، كقولك: دخلت عليه بثياب السفر، أي ملتبسًا بها لم أحلها، تعني مع ثياب السفر. والمعنى: لا تجدون موضعًا تستصلحونه ٢٠ لهربكم إليه ونجاتكم لفرط الرعب، فكأنها ضاقت عليكم. {ثُمَّ وَلَّيْتُم مُّدْبِرِينَ} ثم انهزمتم.

[70] سَكِينَتَهُ ifadesi, müminleri sayesinde sükûnet ve güvene ulaştıkları ilâhî rahmet anlamındadır. "Ve müminlerin" yani hezimete uğrayanların "üzerine…" Bunların, herkes kaçarken Peygamber (s.a.) ile birlikte kalıp sebat gösterenler olduğu da söylenmiştir. "Ordular" yani melekler "indirmiştir." Bunlar sekiz bin melek imiş. Beş bin olduğu veya on altı bin melek olduğu da söylenmiştir. "Ve nankörce inkâr edenlere" ölüm, esaret, kadın ve çocukların köleleştirilmesi şeklinde "azap etmişti."

[71] "Sonra Allah, bunun ardından dilediklerinin tövbesini kabul eder" yani bundan sonra düşman içerisinden bazı kimseler Müslüman olmuşlardır. Rivayete göre bunlardan bazıları gelip müslüman olarak Peygamber (s.a.)'e biat etmişler ve "Ya Resûlallah! Sen insanların en hayırlısı, en iyisisin. Bizim ailelerimiz ve evlatlarımız esir edilip köleleştirildi, mallarımız alındı!" demişlerdi. -Söylendiğine göre o gün altı bin kişi esir edilip köleleştirilmiş, sayısız deve ve koyun da ganimet alınmıştı.- Peygamber (s.a.) de "Benim sahip olduğum, işte şu gördüğünüzdür; sözün en hayırlısı en doğru olanıdır. Şimdi seçim yapın! Ya köleleştirilen eşleriniz ve çoluk çocuğunuz ya da mallarınız." buyurmuş, onlar da "Biz soyumuzu hiçbir şeye değişmeyiz." demişler. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) kalkıp [Müslümanlara hitaben]: "Bu kimseler Müslüman olup yanımıza gelmiş bulunmaktalar. Ben de onları köleleri ya da malları alma konusunda muhayyer bıraktım, fakat onlar nesillerine hiçbir şeyi değişmeyeceklerini söylediler. Şimdi, kimin elinde ne varsa ve vermeyi arzu ederse versin, kim de vermek istemezse bize borç olarak versin, sonuçta biz ganimet elde edince onun yerine veririz!" buyurmuş. Onlar da "Razı olduk, kabul ettik." demişler. Peygamber (s.a.), "Bilmiyorum, belki içinizden razı olmayanlar vardır, gidin büyüklerinize haber verin, kararı bize bildirsinler." demiş, sonuçta büyükleri de razı oldukları yönünde karar bildirmişlerdir [*Buhārî,* "Itk", 12].

28. Ey iman edenler! Müşrikler şüphesiz pistir. Onun için, bu yıllarından sonra Mescid-i Harâm'a yaklaşmasınlar. (Hac, umre vb. amaçlarla Mekke'ye gelemeyecekleri için) fakir kalmaktan korkarsanız, Allah -dilerse- yakında kendi lütfu ile sizi zenginleştirir. Allah gerçekten 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir ('Alîm, Hakîm).

[٧٠] {سَكِينَتَهُ} رحمته التي سكنوا بها وآمنوا. {وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ} الذين انهزموا. وقيل: هم الذين ثبتوا مع رسول الله ﷺ حين وقع الهرب {وَأَنزَلَ جُنُودًا} يعني الملائكة، وكانوا ثمانية آلاف. وقيل: خمسة آلاف، وقيل: ستة عشر ألفًا {وَعذَّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا} بالقتل والأسر، وسبي النساء والذراري.

٥ [٧١] {ثُمَّ يَتُوبُ اللَّهُ}، أي يسلم بعد ذلك ناس منهم. وروي أن ناسًا منهم جاؤوا فبايعوا رسول الله ﷺ على الإسلام وقالوا: يا رسول الله، أنت خير الناس وأبرّ الناس وقد سبي أهلونا وأولادنا وأخذت أموالنا. قيل: سبي يومئذ ستة آلاف نفس، وأخذ من الأبل والغنم ما لا يحصى. فقال: إنّ عندي ما تروون، إنّ خير القول أصدقه، اختاروا: إما ذراريكم ونساءكم، وإما أموالكم. قالوا: ما كنا نعدل بالأحساب ١٠ شيئًا، فقام رسول الله ﷺ فقال: إنّ هؤلاء جاؤوا مسلمين، وإنا خيرناهم بين الذراري والأموال فلم يعدلوا بالأحساب شيئًا، فمن كان بيده شيء طابت نفسه أن يردّه فشأنه، ومن لا فليعطنا وليكن قرضًا علينا حتى نصيب شيئًا فنعطيه مكانه. قالوا: رضينا وسلمنا. فقال: إني لا أدري لعل فيكم من لا يرضى، فمروا عرفاءكم فليرفعوا ذلك إلينا، فرفعت إليه العرفاء أن قد رضوا.

١٥ **٢٨-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنْ شَاءَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾**

[72] *Neces* (pislik) kelimesi mastardır, *necise neces*[en]*, kazire kazer*[an] şeklinde ifade edilir. Anlamı "pislik sahibi" demektir. Çünkü Müşrikler şirk koşmaktadırlar; şirk de pislik konumundadır. Ayrıca onlar temizlenmez, gusletmez, diğer necasetlerden de arınmazlardı, necasetler onların ayrılmaz parçası (elbisesi) gibiydi. Ya da onların pis olarak nitelenmelerinde mübalağa maksadıyla bizzat kendileri *pislik* olarak nitelenmiştir. "Bunlar bir bütün olarak (*bi-a'yânihim*), tıpkı köpek ve domuz gibi necistir." dediği İbn Abbâs'tan nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî'nin de, "Kim bir Müşrikle el sıkışırsa abdest alsın." dediği nakledilmiştir. Ancak mezhep imamları bu iki görüşün aksini benimsemişlerdir.

[73] *Neces* kelimesi Nûn'un kesresi ve Cîm'in sükûnu ise *nics* şeklinde de okunmuştur ki bu okunuşta mevsūf hazfedilmiş olup adeta, *inneme'l-müşrikûne cins*[ün] *nics*[ün] (Müşrikler pis bir cinstir.) ya da *darb*[un] *nics*[un] (Pis bir türdür.) şeklindedir. *Nics* genelde *rics* (pislik) kelimesine tâbi olarak kullanılır; yani *kebid*den türeyen *kibd* gibi, *necis*in hafifletilmişi olarak.

[74] "Onun için, bu yıllarından sonra" yani bu yıl yapacakları hacdan sonra "Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar" Cahiliye döneminde yaptıkları gibi hac ve umre yapmasınlar. Bu, Hazret-i Ebû Bekr'in hac emîri olarak görevlendirildiği hicretin dokuzuncu yıl haccı olup, Ebû Hanife ve arkadaşlarının görüşü budur. Ali (r.a.)'ın Müşriklere nihaî ihtarı [*berâ'e*] okuduğu sırada söylediği "Dikkat edin! Bu senemizden sonra artık hiçbir Müşrik hac yapmayacak!" şeklindeki sözü de buna delâlet eder. Bu görüş sahiplerine göre Müşriklerin Mescid-i Harâm'a ve diğer mescitlere girmelerine engel olunmaz. Şâfi'î *Rahimehu'llāh*'a [v. 204/820] göre sadece Mescid-i Harâm'a girmelerine engel olunur. Mâlik *Rahimehu'llāh*'a göre [v. 179/795] hem Mescid-i Harâm'a hem diğer mescitlere girmelerine engel olunur. Atā b. Ebû Rebâh'tan [v. 114/732] "Mescid-i Harâm'dan maksat harem bölgesidir ve Müslümanlar Müşriklerin buraya girmelerine izin vermemelidir. Müşriklerin buraya yaklaşmalarını yasaklamanın anlamı, müminlerin onları buraya sokmamalarıdır." şeklinde bir görüş nakledilmiştir. Kastedilenin, Mescid-i Harâm'ı sahiplenmekten, oranın işlerini yapmaktan alıkonulmaları, bu görevlerden el çektirilmeleri olduğu da söylenmiştir.

[٧٢] النجس: مصدر، يقال: نجس نجسًا، قذر قذرًا. ومعناه ذوو نجس؛ لأنّ معهم الشرك الذي هو بمنزلة النجس، ولأنّهم لا يتطهرون ولا يغتسلون ولا يجتنبون النجاسات، فهي ملابسة لهم. أو جعلوا كأنهم النجاسة بعينها، مبالغة في وصفهم بها. وعن ابن عباس رضي الله عنه: أعيانهم نجسة كالكلاب والخنازير. وعن الحسن: من صافح مشركًا توضأ. وأهل المذاهب على خلاف هذين القولين. ٥

[٧٣] وقرئ «نجس»، بكسر النون وسكون الجيم على تقدير حذف الموصوف، كأنه قيل: إنما المشركون جنس نِجْس، أو ضرب نجس، وأكثر ما جاء تابعًا لرجس وهو تخفيف نَجِس، نحو: كِبْد، في كَبِد.

[٧٤] {فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ} فلا يحجوا ولا يعتمروا، كما كانوا يفعلون في الجاهلية {بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا} بعد حجّ عامهم هذا. وهو عام تسع من الهجرة حين ١٠ أمّر أبو بكر على الموسم. وهو مذهب أبي حنيفة وأصحابه، ويدلّ عليه قول عليّ كرمّ الله وجهه حين نادى ببراءة: ألا لا يحجّ بعد عامنا هذا مشرك. ولا يُمنعون من دخول الحرم والمسجد الحرام وسائر المساجد عندهم. وعند الشافعي: يمنعون من المسجد الحرام خاصة. وعند مالك: يمنعون منه ومن غيره من المساجد. وعن عطاء رضي الله عنه أن المراد بالمسجد الحرام: الحرم، وأن على المسلمين أن لا يمكِّنوهم ١٥ من دخوله، ونهي المشركين أن يقربوه راجع إلى نهي المسلمين عن تمكينهم منه. وقيل: المراد أن يمنعوا من تولي المسجد الحرام والقيام بمصالحة ويعزلوا عن ذلك.

[75] “Fakir kalmaktan korkarsanız” yani Müşriklerin hac yapmalarına engel olunması sebebiyle fakir düşmekten, onların gelmesiyle elde ettiğiniz kazançtan mahrum kalmaktan korkarsanız, “Allah -dilerse- yakında kendi lütfu ile sizi zenginleştirir” yani fazl u ihsanı ile bir başka yoldan sizi zenginleştirir; gökyüzünden bereket yağdırır, onunla zenginliğinizi çoğaltır. Nitekim [Yemen bölgesinden] Tebâle ve Cüraş beldelerinin halkı Müslüman olmuş, Mekke’ye erzak ve sair şeyler getirmişler ve bu, müminler için, Müşriklerin getirmemeleri sebebiyle fakirleşmekten korktukları maldan çok daha fazlasını sağlamıştır. İbn Abbâs’tan nakledildiğine göre şeytan müminlerin kalplerine korku salarak “Peki, nereden bulup da yiyeceksiniz?” demiş; sonuçta Allah Teâlâ Ehl-i Kitap ile savaşmayı emretmiş ve müminleri *cizye* ile zenginleştirmiştir. Allah’ın onları çeşitli beldelerin fethi ve ganimetlerle zenginleştirdiği de söylenmiştir.

[76] *Ayleten* (fakirlik) kelimesi *â’ileten* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda ya *el-âfiye* gibi mastar anlamında ya da *hâlen â’ileten* (zorluk / sıkıntı veren hal) anlamındadır.

[77] Allah “dilerse” yani, hikmet sizi zenginleştirmeyi gerektirirse ve bunda dininiz açısından size maslahat olursa. “Allah gerçekten" haliniz hakkında mutlak ilim ve hikmet sahibidir.” Ancak hikmet gereği ve doğru olarak verir ya da vermez.

29. Kendilerine kitap verilmiş olanlardan Allah’a ve ‘Son Gün’e iman etmeyenlerle, Allah ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayanlarla ve hak dini din edinmeyenlerle, cizyeyi kendi elleriyle küçülerek verinceye kadar savaşın.

[78] مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ (Kendilerine kitap verilmiş olanlardan) ifadesi, الذين ve kapsamındaki ifadelerin [“Allah’a ve ‘Son Gün’e iman etmeyenlerle, Allah ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayanlarla ve hak dini din edinmeyenlerle” ifadesinin] beyanı mahiyetindedir. Burada Allah Teâlâ onların Allah’a imanlarını yok hükmünde kabul etmiştir, çünkü Yahudiler iki ilaha, Hristiyanlar ise üç ilaha inanmaktadır. Onların âhirete imanlarını da yok hükmünde kabul etmiştir, çünkü âhirete olması gerektiğinin aksi bir şekilde inanmaktadırlar. Onların Allah ve Resûlünün haram kıldığını haram saymadıklarını da bildirmiştir, çünkü Kitap ve Sünnet’te haram kılınanları haram kabul etmemektedirler. -Ebû Ravk’dan [‘Atıyye b. Hâris el-Hemedânî; v.150/767] “Onlar Tevrat ve İncil ile amel etmiyorlardı.” şeklinde bir görüş nakledilmiştir.-

[٧٥] ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً﴾، أي فقرًا بسبب منع المشركين من الحجّ وما كان لكم في قدومهم عليكم من الأرفاق والمكاسب ﴿فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ مِن فَضْلِهِ﴾ من عطائه أو من تفضله بوجه آخر. فأرسل السماء عليهم مدرارًا، فأغزر بها خيرهم وأكثر ميرهم وأسلم أهل تَبَالة وجُرَش فحملوا إلى مكة الطعام وما يعاش به، فكان ذلك أعود عليهم مما خافوا العيلة لفواته. وعن ابن عباس رضي الله عنه: ألقى الشيطان في قلوبهم الخوف وقال: من أين تأكلون؟ فأمرهم الله بقتال أهل الكتاب وأغناهم بالجزية. وقيل: بفتح البلاد والغنائم.

[٧٦] وقرئ «عائلة»، بمعنى المصدر كالعافية، أو حالًا عائلة.

[٧٧] ومعنى قوله ﴿إِنْ شَاءَ﴾ الله إن أوجبت الحكمة إغناءكم وكان مصلحة لكم في دينكم. ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ﴾ بأحوالكم، ﴿حَكِيمٌ﴾ لا يعطي ولا يمنع إلاّ عن حكمة وصواب.

٢٩-﴿قَاتِلُوا الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلا بِالْيَوْمِ الآخِرِ وَلا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ﴾

[٧٨] ﴿مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ﴾ بيان للذين مع ما في حيزه؛ نفى عنهم الإيمان بالله، لأنّ اليهود مثنية والنصارى مثلثة. وإيمانهم باليوم الآخر، لأنهم فيه على خلاف ما يجب وتحريم ما حرّم الله ورسوله؛ لأنهم لا يحرمون ما حرم في الكتاب والسنة. وعن أبي روق: لا يعملون بما في التوراة والإنجيل،

Onların, hak dini din edinmediklerini belirtmiştir, çünkü kendisinden başka tüm dinlerin bâtıl olduğu hak din olan İslâm dinini benimsememektedirler. Dîne'l-hakk ifadesinden maksadın "Allah'ın dini [Hakk'ın dini]" olduğu da söylenmiştir. Nitekim bir kimse bir dini benimseyip din olarak ona inandığı zaman, *fülân^ün yedînu bi-kezâ* denilir.

[79] [Ehl-i Kitap'tan alınan vergiye] *cizye* denmesinin sebebi, zimmet ehli tarafından ödenmesi gereken miktarın bir *cüz*'ü (parçası) olması ya da kendilerini öldürmeyip affeden kimselere bir *cezâ'* (*karşılık*) olarak vermiş olmalarıdır.

[80] عَنْ يَدٍ ifadesiyle ya veren kimsenin eli ya da alan kimsenin eli kastedilmiştir. Veren kişinin elinin murat edilmesi durumunda *hattâ yu'tûhâ 'an yed^in* (cizyeyi kendi elleriyle verinceya kadar) ifadesi, sakınır bir elle yani titreyerek değil, gönüllü olarak vermeleri anlamındadır. Zira vermek istemeyen, vermekten imtina eden kimsenin eli 'vermemiş' olur. Oysa itaat edip boyun eğen kimsenin eli vermiş olur. Bu sebeple, bir kişi boyun eğerek verdiği zaman *a'tâ bi-yedihî* (Eliyle / gönlüyle verdi.) denilir. Nitekim *neze'a yedehû 'ani't-tâ'at^i* ifadesi, "Elini / gönlünü itaatten çekti." anlamındadır. Benzer şekilde, *hale'a ribkate't-tâ'ati 'an 'unukihî* (İtaat bağını boynundan çıkardı.) denilir. *Hattâ yu'tûhâ 'an yed^in* ifadesi, onu ertelemeden, bir başka eli araya koymadan, doğrudan, elden vermeleri anlamında da olabilir. [ii] [عَنْ يَدٍ ifadesiyle] alan kimsenin elinin kastedilmiş olması halinde ise anlam, "Ezip [kendilerini] ele geçiren [güçlü] *el*den dolayı vermeleri" ya da "onlara nimet bahşeden [şefkatli] *el*den dolayı [minnettarlık duyarak] vermeleri" anlamındadır. Çünkü *cizye* kabul edilerek canlarının alınmaması, onlar için büyük bir nimettir.

[81] وَهُمْ صاغِرُونَ (küçülerek) yani bu cizye onlardan zillet içerisinde ve küçülmüş oldukları halde alınır. Bu da cizyeyi binek üzerinde değil, yaya olarak getirmeleri ve teslim alan kimse oturur vaziyetteyken teslim edenin ayakta olması, cizye verirken iyice sarsılması, zaten verecek olsa bile tepelenerek yakasına yapışılıp "Ver cizyeyi!" denilmesidir.

[82] Ebû Hanîfe'ye göre *cizye*, ihtida edip Müslüman olanın üzerinden düşer, ama arazi vergisi (haraç) düşmez. Cizyenin kimden alınacağında ihtilaf edilmiştir. Ebû Hanîfe'ye göre zimmîlerden, Mecûsîlerden, Sâbi'îlerden, savaş durumundaki düşmanlardan (*ehl-i harb*), yani bütün kâfirlerden cizye alınır. Bunun tek istisnası Müşrik Araplardır. İbn Şihâb ez-Zührî'nin [v. 124/742] naklettiğine göre Peygamber (s.a.) putperestlerle cizye ödemeleri karşılığı barış yapmış, sadece putperest Arapları bundan istisna tutmuş ve Mekkelilere

وأن يدينوا دين الحق، وأن يعتقدوا دين الإسلام الذي هو الحق وما سواه الباطل. وقيل: دين الله، يقال: فلان يدين بكذا إذا اتخذه دينه ومعتقده.

[٧٩] سميت جزية؛ لأنها طائفة مما على أهل الذمة أن يجزوه، أي يقضوه، أو لأنّهم يجزون بها من منّ عليهم بالإعفاء عن القتل.

٥ [٨٠] {عَنْ يَدٍ} إما أن يراد يد المعطي أو الآخذ؛ فمعناه على إرادة يد المعطي حتى يعطوها عن يد، أي عن يد مؤاتية غير ممتنعة، لأنّ من أبى وامتنع لم يعط يده، بخلاف المطيع المنقاد، ولذلك قالوا: أعطى بيده، إذا انقاد وأصحب. ألا ترى إلى قولهم: نزع يده عن الطاعة، كما يقال: خلع ربقة الطاعة عن عنقه؛ أو حتى يعطوها عن يد إلى يد نقدًا غير نسيئة، لا مبعوثًا على يد أحد، ولكن عن يد المعطي إلى يد ١٠ الآخذ. وأما على إرادة يد الآخذ فمعناه: حتى يعطوها عن يد قاهرة مستولية، أو عن إنعام عليهم، لأنّ قبول الجزية منهم وترك أرواحهم لهم نعمة عظيمة عليهم.

[٨١] {وَهُمْ صَاغِرُونَ} أي تؤخذ منهم على الصَّغار والذل. وهو أن يأتي بها بنفسه ماشيًا غير راكب، ويسلمها وهو قائم - والمتسلم جالس، وأن يتلتل تلتلة ويؤخذ بتلبيبه، ويقال له: أدّ الجزية، وإن كان يؤدّيها ويزخ في قفاه.

١٥ [٨٢] وتسقط بالإسلام عند أبي حنيفة، ولا يسقط به خراج الأرض. واختلف فيمن تضرب عليه، فعند أبي حنيفة: تضرب على كل كافر من ذمي ومجوسي وصابئي وحربي، إلاّ على مشركي العرب وحدهم. روى الزهري: أنّ رسول الله ﷺ صالح عبدة الأوثان على الجزية، إلاّ من كان من العرب، وقال لأهل مكّة:

"Söylediğinizde bütün Arapların size boyun eğeceği, *'acem*lerin de size cizye ödeyeceği bir dâvaya var mısınız?" demiştir. Şâfi'î'ye göre ise Araplar dışındaki (*'acem*) Müşriklerden de cizye alınmaz. Ebû Hanîfe'ye göre cizye her senenin başında alınır. Geliri olan fakirlerden on iki dirhem, orta ölçekli zenginlerden bunun iki katı, çok zengin olanlardan ise bunun da iki katı, yani kırk sekiz dirhem alınır. Geliri olmayan fakirlerden alınmaz. Şâfi'î *Rahimehu'llâh*'a göre ise senenin sonunda, zengin olsun fakir olsun, geliri olsun olmasın herkesten bir dinar alınır.

30. Yahudiler, "Üzeyir Allah'ın oğludur." dediler. Hristiyanlar da "Mesih Allah'ın oğludur." dediler. Bu, onların -nankörce inkâr eden öncekilerin sözünü taklit ederek- ağızlarıyla söyledikleri kendi sözleridir! Allah kahretsin bunları! Nasıl da ters-yüz ediliyorlar?!

[83] "Üzeyir Allah'ın oğludur." Bu ifade tıpkı "Mesih Allah'ın oğludur." ifadesi gibi mübteda ve haberden oluşan bir cümledir. *'Uzeyr* kelimesi tıpkı Âzer, Îzâr, Azrâ'îl^{u} gibi yabancı bir isimdir. Yabancı isim olması ve marife olması sebebiyle de gayr-i munsariftir. Kelimeyi tenvinli [*'Uzeyr*^{un}] okuyanlar, kelimenin Arapça olduğunu düşünmüşlerdir. Tenvinin düşmesinin, -tıpkı [*ehad*ün *Allâh*u (İhlâs 112/1-2) ifadesinin] *ehadulllâhu* şeklinde okunması gibi- iki sakin harfin bir arada olmasından kaynaklandığı ya da *ibn*^{un} (oğlu) kelimesinin sıfat olup haberin hazfedilmiş olması ve bu hazfedilmiş ifadenin *ma'bûdunâ* olması (yani "Allah'ın oğlu Üzeyir, bizim mabudumuzdur." şeklinde) görüşü ise, kolay kolay kabul edilemeyecek bir kurnazlıktan ibarettir!

[84] Bu ["Üzeyir Allah'ın oğludur." ifadesi], Medine'deki bazı Yahudilerin sözü olup bütün Yahudilerin sözü değildir. İbn Abbâs'tan nakledildiğine göre Selâm b. Mişken, Nu'mân b. Evfâ, Şâs b. Kays ve Mâlik b. es-Sayf Peygamber (s.a.)'e gelmiş ve ona bu sözü söylemişler. Bu sözün Finhâs'a ait olduğu da söylenmiştir. Söyleme sebebi ise şudur: Yahudiler Mûsâ *Aleyhisselâm*'dan sonra peygamberleri öldürmüşler, Allah da onlardan Tevrat'ı alıp kalplerinden silmiş, daha sonra Üzeyir ortalıkta dolaşan küçük bir çocuk iken Cebrâil ona gelmiş ve "Nereye gidiyorsun?" diye sormuş; o da "ilim tahsiline" demiş. Cebrâil de kendisine Tevrat'ı ezberletmiş. Bir harf dahi hata olmaksızın bütün Tevrat'ı ona ezberden yazdırmış. Yahudiler de "Allah mademki o daha bir çocukken Tevrat'ı ona ezberletti; demek ki o Allah'ın oğludur." demişler. Bu sözün bunlar tarafından söylendiğinin delili ise, ayet onlara okunduğu, onlar da Kur'ân'ı yalanlamak için çırpındıkları halde, bunu yalanlamamış, karşı çıkmamış olmalarıdır.

هل لكم في كلمة إذا قلتموها دانت لكم بها العرب وأدّت إليكم العجم الجزية. وعند الشافعي لا تؤخذ من مشركي العجم. والمأخوذ عند أبي حنيفة في أوّل سنة من الفقير الذي له كسب: اثنا عشر درهمًا. ومن المتوسط في الغني: ضعفها، ومن المكثر: ضعف الضعف ثمانية وأربعون، ولا تؤخذ من فقير لا كسب له. وعند الشافعي: يؤخذ ٥ في آخر السنة من كل واحد دينار، فقيرًا كان أو غنيًا، كان له كسب أو لم يكن.

٣٠-﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهِئُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ﴾

[٨٣] {عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ} مبتدأ وخبر، كقوله: المسيح ابن الله. وعزير: اسم أعجمي كعازر وعيزار وعزرائيل. ولعجمته وتعريفه: امتنع صرفه. ومن نوّن فقد ١٠ جعله عربيًّا. وأمّا قول من قال: سقوط التنوين لالتقاء الساكنين، كقراءة من قرأ «أحدُ اللهُ» [الإخلاص: ١، ٢]؛ أو لأنّ الابن وقع وصفًا والخبر محذوف وهو معبودنا، فتمحُّلٌ عنه مندوحة.

[٨٤] وهو قول ناس من اليهود ممن كان بالمدينة، وما هو بقول كلهم. عن ابن عباس رضي الله عنه: جاء رسول الله ﷺ سلامُ بن مشْكم ونعمان بن أوفى وشاس بن قيس ١٥ ومالك بن الصيف، فقالوا ذلك. وقيل: قاله فنحاص. وسبب هذا القول أنّ اليهود قتلوا الأنبياء بعد موسى عليه السلام، فرفع الله عنهم التوراة ومحاها من قلوبهم، فخرج عزير وهو غلام يسيح في الأرض، فأتاه جبريل عليه السلام فقال له: إلى أين تذهب؟ قال: أطلب العلم، فحفَّظه التوراة؛ فأملاها عليهم عن ظهر لسانه لا يخرم حرفًا، فقالوا ما جمع الله التوراة في صدره وهو غلام إلاّ لأنه ابنه. والدليل على أنّ ٢٠ هذا القول كان فيهم: أنّ الآية تليت عليهم، فما أنكروا ولا كذبوا؛ مع تهالكهم على التكذيب.

[85] **Şayet** "Her söz *ağız*la söylenir. O halde 'Bu onların ağızlarıyla söyledikleri sözleridir.' ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. İlkine göre burada onların söyledikleri sözün burhan ile desteklenmemiş bir söz olduğu, altında hiçbir mâna olmayan, tıpkı hiçbir anlama delâlet etmeyen zil sesi ve nağmeler gibi sadece dil ile telaffuz edilen bir söz olduğu kastedilmiştir. Zira belli bir mânaya delâlet eden sözün lafzı ağızla söylenir, anlamı da kalpte etki bırakır. Ama anlamı olmayan söz, sadece ağızla söylenmekten ibaret kalır. İkincisine göre *kavl* (söz) kelimesi ile görüş/mezhep anlamı kastedilmiştir. Nitekim "Ebû Hanîfe'nin kavli" dendiğinde, onun ve görüşlerini kabul edenlerin mezhebi kastedilir. Âyette adeta "Onların sadece ağızları ile ifade ettikleri fakat kalben inanmadıkları görüşleri, dinleri budur; çünkü bunun delili yoktur, [asılsız olduğu konusunda] hiçbir şüphe içermediği için kalplere tesir etmez." denilmiştir. Zira Allah'ın eşi olmadığını itiraf etmişlerdir, dolayısıyla O'nun evladı da olmadığı konusunda herhangi bir şüphe kalmamıştır.

[86] *Yudāhûne*[1] (benzeşirler) ifadesinde bir muzāfın hazfedilmiş olması gerekir ki takdir, "Bunların *söz*leri inkârcıların sözleriyle benzeşir." şeklindedir. Sonra muzāf hazfedilmiş ve muzāfun ileyh olan zamir onun yerine geçmiş ve merfû' olmuştur. Anlam, "Peygamber (s.a.) dönemindeki Yahudi ve Hristiyanların sözleri atalarının sözlerine benzemektedir." şeklindedir. Yani onları sözleri yeni değil, kadim bir küfürdür. Ya da "Onların sözleri Müşriklerin -hâşa!- 'Melekler Allah'ın kızlarıdır.' şeklindeki sözlerine benzemektedir." anlamı kastedilmiştir. Zamirin Hristiyanlara raci olduğu da söylenmiştir. Buna göre anlam şöyledir: Hristiyanların 'Mesih Allah'ın oğludur.' şeklindeki sözleri, Yahudilerin 'Üzeyir Allah'ın oğludur.' şeklindeki sözlerine benzer, zira Yahudiler Hristiyanlardan daha kadimdir.

[87] Bu kelime Hemze ile *yudāhi'ûne* şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuşta kelime, "hayız görmediği için erkek gibi olan kadın" anlamındaki *imra'et*^{ün} *dahye*^{u} (ضهيأ) ifadesinden *fey'al* vezninde türemiştir. Hemze, tıpkı *ğirkı*^{un} (غرقئ; yumurta zarı) kelimesinde olduğu gibi, ilavedir.

[88] "Allah kahretsin bunları!" Yani bunlar, söylediklerinin berbatlığına şaşırma ifadesi olarak bu sözün kendileri hakkında söylenmesini hak etmekteler. Tıpkı berbat işlere imza atanlar hakkında "Allah kahretsin bunları! Ne acayip iş yapmışlar!" denildiği gibi… "Nasıl da ters-yüz ediliyorlar?!" Nasıl da haktan döndürülüyorlar?!

---

1 Hafs rivayeti يُضَاهِؤُنَ olmakla birlikte, müfessir *yudāhûne* kıraatini esas almaktadır. / ed.

[٨٥] فإن قلت: كل قول يقال بالفم فما معنى قوله {ذَلِكَ قَوْلُهُم بأَفْوَاهِهِمْ}؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يراد أنه قول لا يعضده برهان، فما هو إلاّ لفظ يفوهون به، فارغ من معنى تحته كالألفاظ المهملة التي هي أجراس ونغم لا تدلّ على معان. وذلك أن القول الدال على معنى لفظه مقول بالفم ومعناه مؤثر في القلب؛ وما لا معنى له مقولٌ بالفم لا غير. والثاني: أن يراد بالقول المذهب، كقولهم: قول أبي حنيفة، يريدون مذهبه وما يقول به. كأنه قيل: ذلك مذهبهم ودينهم بأفواههم لا بقلوبهم، لأنه لا حجة معه ولا شبهة حتى يؤثر في القلوب، وذلك أنهم إذا اعترفوا أنه لا صاحبة له لم تبق شبهة في انتفاء الولد.

[٨٦] {يُضَاهُونَ} لا بدّ فيه من حذف مضاف تقديره يضاهي قولهم قولهم، ثم حذف المضاف وأقيم الضمير المضاف إليه مقامه، فانقلب مرفوعًا. والمعنى: أن الذين كانوا في عهد رسول الله ﷺ من اليهود والنصارى يضاهي قولهم قول قدمائهم، يعني أنه كفر قديم فيهم غير مستحدث؛ أو يضاهي قول المشركين: ''الملائكة بنات الله''؛ تعالى الله عنه. وقيل: الضمير للنصارى، أي يضاهي قولهم: ''المسيح ابن الله'' قول اليهود: ''عزير ابن الله''، لأنهم أقدم منهم.

[٨٧] وقرئ «يضاهؤن»، بالهمز من قولهم: امرأة ضَهْيَأ على فَعْيَل، وهي التي ضاهأت الرجالَ في أنها لا تحيض، وهمزتها مزيدة كما في غِرْقئ.

[٨٨] {قاتَلَهُمُ اللَّهُ} أي هم أحقاء بأن يقال لهم هذا، تعجبًا من شناعة قولهم، كما يقال لقوم ركبوا شنعاء: قاتلهم الله، ما أعجب فعلهم! {أَنَّى يُؤْفَكُونَ} كيف يصرفون عن الحق؟!

31. Allah'tan başka haham ve rahiplerini de 'rab' edinmekteler, Meryem Oğlu Mesih'i de... Oysa bunlara emredilen, tek tanrıdan başkasına kulluk etmemekti; (o Tanrı ki) kendisinden başka tanrı yoktur, şirk koştukları şeylerden münezzehtir.

5 [89] [Yahudi ve Hristiyanların] "bunları *rab* edinmesi" -tıpkı ilahların emrine itaat edildiği gibi- [haham ve rahiplerin] günaha yönelik emirlerine ve haramı helâl, helâli haram kılmalarına itaat etmeleridir. Bunun benzeri, şeytanın verdiği vesveselere 'tâbi olanlar'ın 'onun kulları' olarak isimlendirilmesidir. Nitekim "Bunlar cinlere tapıyorlardı." [Sebe' 34/41] ve [İbrâ-
10 him'den naklen] "Babacığım! Şeytana tapma!" [Meryem 19/44] buyrulmuştur. Adî b. Hâtim (r.a.)'tan [v. 67/686] şöyle nakledilmiştir: Bir gün boynumda altın bir haç bulunduğu halde Peygamber (s.a.)'in yanına vardım. ["Biz Ehl-i Kitap olarak haham ve rahiplerimizi *rab* edinmiyoruz ki" dediğimde] bana "Onlar Allah'ın helâl kıldığını haram, haram kıldığını da helâl sayıyorlar ve siz
15 de onların helâl ve haram saymalarını kabul etmiyor musunuz?" buyurdu. Ben "Evet, öyle" deyince "Bunlara *kulluk* etmek budur işte!" buyurdu [*Tirmizî,* "Tefsir", 10]. Fudayl b. İyâz'ın [v. 187/803] "Ha Yaratıcıya isyanın söz konusu olduğu yerde bir mahlûka itaat etmişim, ha kıbleden başka bir yöne doğru namaz kılmışım; bence aralarında bir fark yok!" dediği
20 nakledilmiştir. Mesih'e gelince, onu Allah'ın oğlu kabul edince, kulluk edilmeye lâyık görmüş olmuşlardır. Dikkat edersen, Allah Teâlâ "De ki: Rahman'ın bir çocuğu olsaydı, (ona) tapanların ilki ben olurdum!" [Zuhruf 43/81] buyurmuştur.

[90] "Oysa bunlara emredilen, tek tanrıdan başkasına kulluk etme-
25 mekti." Onlara bunu hem aklın delilleri hem İncil'deki naslar hem de bizzat "Kim Allah'a şirk koşarsa, Allah ona tabiî ki Cennet'i haram kılar" [Mâide 5/72] diyen Mesih *Aleyhisselâm* emretmiştir. سُبْحانَهُ (Hâşâ! O, münezzehtir!) ifadesi, Allah'ı şirkten tenzih etmekte, O'na şirk koşmanın ne kadar akıldışı olduğunu göstermektedir. وَما أُمِرُوا (onlara emredilmemişti) ifadesin-
30 deki zamirin, *rab* edinilenlere işaret ediyor olması da mümkündür. Şöyle ki: Onların rab olarak gördüğü bu kimselere aslında sadece Allah'a kulluk etmeleri, O'nu birlemeleri emredilmişti. Bunların kendileri, tıpkı diğerleri gibi kulluk eden ve emir alan kimseler oldukları halde rab olmaları nasıl mümkün olabilir?!

٣١-﴿اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لا إِلَهَ إِلا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

[٨٩] اتخاذهم أربابًا أنهم أطاعوهم في الأمر بالمعاصي وتحليل ما حرَّم الله وتحريم ما حلّله، كما تطاع الأرباب في أوامرهم. ونحوه تسميته أتباع الشيطان فيما يوسوس به عبادَه: {بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ} [سبأ: ٤١]؛ {يَا أَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ} [مريم: ٤٤]. وعن عديّ بن حاتم رضي الله عنه: انتهيت إلى رسول الله ﷺ وفي عنقي صليب من ذهب، فقال: «أليسوا يحرّمون ما أحلّ الله فتحرمونه، ويحلّون ما حرّمه الله فتحلونه؟» قلت: بلى. قال: «فتلك عبادتهم». وعن فضيل رضي الله عنه: «ما أبالي أطعت مخلوقًا في معصية الخالق، أو صليت لغير القبلة.» وأمّا المسيح فحين جعلوه ابنًا لله فقد أهَّلوه للعبادة. ألا ترى إلى قوله {قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعابِدِينَ} [الزخرف: ٨١].

[٩٠] {وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا} أمرتْهم بذلك أدلّة العقل والنصوصُ في الإنجيل والمسيحُ عليه السلام {إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ} [المائدة: ٧٢]. {سُبْحَانَهُ} تنزيه له عن الإشراك به، واستبعاد له. ويجوز أن يكون الضمير في {وَمَا أُمِرُوا} للمتخذين أربابًا، أي وما أمر هؤلاء الذين هم عندهم أرباب إلاّ ليعبدوا الله ويوحدوه، فكيف يصحّ أن يكونوا أربابًا وهم مأمورون مستعبدون مثلهم.

32. Allah'ın nûrunu (o küçücük) ağızlarıyla söndürmek istiyorlar. Oysa Allah, nurunu tamamlamaktan başka hiçbir seçeneği kabul etmez. İnkârcı nankörlerin işine gelmese de...

33. Resûlünü; rehberliğiyle ve hak din ile onu gönderen O'dur. Böylece, Müşrikler hoşlanmasalar da onu bütün dinlere galip getirecektir.

[91] Bunların Peygamber (s.a.)'in nübüvvetini inkâr ederek çürütmeye çalışırken düştükleri halleri Allah Teâlâ, ufuklardan yayılan ve Allah'ın artıra artıra en nihai parlaklık ve aydınlatma seviyesine yükseltmeyi murat ettiği güçlü bir ışığı [o küçücük ağzıyla] *üfleyerek* söndürmeye çalışan kimsenin haline benzeterek anlatmaktadır.

[92] لِيُظْهِرَهُ yani böylece, Peygamber (s.a.)'i bütün dinlere -yani din müntesiplerine- galip getirecektir; ya da hak dini bütün 'din'lere galip kılacaktır.

[93] **Şayet** "[Dilbilimsel olarak] *eba'llāh^{u} illâ kezâ* (Allah *şu*ndan başkasını asla kabul etmez.) nasıl denilebilir, bu nasıl câiz olabilir? Zira *kerihtu* / *ebğaztu illâ Zeyd^{en}* (Zeyd hariç hoşlanmadım / buğzettim.) denmez." **dersen şöyle derim:** Burada *ebâ* (asla kabul etmedi) fiili *lem yurid* (murad etmedi) yerine kullanılmıştır. Dikkat edersen, "söndürmek isterler" ifadesi, *ye'ballāh^{u}* ifadesiyle karşılanmış ve bu ifade "Allah da nurunu tamamlamaktan başka bir şey istemez." ifadesi yerine kullanılmıştır.

34. Ey iman edenler! Doğrusu, haham ve rahiplerin çoğu, insanların malını kesinlikle bâtıl gerekçelerle yiyorlar ve Allah yolundan (kendileri uzaklaştığı gibi, başkalarını da) uzaklaştırıyorlar... Altını ve gümüşü biriktirerek bunları Allah yolunda harcamayanları can yakıcı bir azapla müjdele.

35. Cehennem ateşinde bunların iyice kızdırılıp alınlarının, böğürlerinin ve sırtlarının bunlarla dağlanacağı gün... "İşte, kendiniz için biriktirdikleriniz!.. Tadın bakalım şu biriktirip durduğunuz şeyleri(n vebâlini)!"

[94] Mal yeme iki şekilde yorumlanabilir. Ya yeme ifadesi -isti'âre olarak- alma anlamında kullanılmıştır. Nitekim *ehaze't-ta'âme ve tenâvelehû* (Yemeği alıp yedi.) kullanımı bu şekildedir. Ya da yiyecekler mal [para] ile alındığından mal, yemenin sebebi / aracı olmaktadır ki şair bu mânada şöyle demiştir:

> [Bizim birtakım zayıf eşeklerimiz var ki] her gece palan yerler.

Şair ["palan yerler" derken], palan / semer paraları ile alınan yemleri kasdetmiştir. "Bâtıl gerekçelerle yemelerinin" anlamı da, hüküm verirken rüşvet almaları ve bunun karşılığında şeriatta birtakım gevşetmeler, hafifletmeler yapmalarıdır.

٣٢-﴿يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِئُوا نُورَ اللهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَيَأْبَى اللَّهُ إِلا أَنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ﴾

٣٣-﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ﴾

٥ [٩١] مثل حالهم في طلبهم أن يبطلوا نبوّة محمد ﷺ بالتكذيب، بحال من يريد أن ينفخ في نور عظيم منبثٍّ في الآفاق، يريد الله أن يزيده ويبلغه الغاية القصوى في الإشراق، أو الإضاءة. ليطفئه بنفخه ويطمُسه.

[٩٢] {لِيُظْهِرَهُ} ليظهر الرسول عليه السلام {عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ} على أهل الأديان كلهم؛ أو ليظهر دين الحق على كل دين.

١٠ [٩٣] فإن قلت: كيف جاز أبى الله إلاّ كذا، ولا يقال: كرهت أو أبغضت إلا زيدًا؟ قلت: قد أجرى «أبى» مجرى «لم يرد». ألا ترى كيف قوبل {يُرِيدُونَ أَن يُطْفِئُوا} بقوله {وَيَأْبَى اللَّهُ} وكيف أوقع موقع ولا يريد الله إلاّ أن يتمّ نوره.

٣٤-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الأَحْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلا يُنْفِقُونَهَا فِي ١٥ سَبِيلِ اللهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾

٣٥-﴿يَوْمَ يُحْمَى عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوَى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ هَذَا مَا كَنَزْتُمْ لأَنْفُسِكُمْ فَذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْنِزُونَ﴾

[٩٤] معنى أكل الأموال على وجهين؛ إما أن يستعار الأكل للأخذ، ألا ترى إلى قولهم: أخذ الطعام وتناوله؛ وإمّا على أن الأحوال يؤكل بها فهي سبب الأكل. ومنه قوله:

٢٠ إِنَّ لَنَا أَحْمِرَةً عِجَافَا ... يَأْكُلْنَ كُلَّ لَيْلَةٍ إكَافَا

يريد: علفًا يشترى بثمن إكاف. ومعنى أكلهم بالباطل: أنهم كانوا يأخذون الرشا في الأحكام، والتخفيف والمسامحة في الشرائع.

[95] “Biriktirenler” ifadesi bu çok sayıdaki haham ve rahibe işaret ediyor olabilir; böylece onlarda iki kötü hasletin bulunduğuna delâlet etmiş olur ki biri rüşvet almak, diğeri de malları biriktirip hayır yolunda infak etmeksizin depolamaktır. Burada mal biriktirip infak etmeyen müminler de kastedilmiş olabilir ki bu durumda ayette bu kimseler ile Yahudi ve Hristiyanlardan rüşvet alanlar birlikte zikredilmiş; böylece infak etmeyen müminlerin durumunun ne kadar kötü olduğu ifade edilmiş; “Bunların rüşvet alanları ile sizin malının iyisini infak etmeyenleriniz, acı azap müjdesine muhatap olma konusunda aynı durumdadır.” denilmiş olmaktadır.

[96] Zekât ayetinin bu ayeti nesh ettiği[1] söylenmiştir; yine ayetin sabit olduğu, Allah yolunda infak etmemekle kastedilenin ise zekât vermemek olduğu da söylenmiştir. Peygamber (s.a.)’in “Zekâtı verilen mal gizli de olsa depolanmış mal (*kenz*) değildir; buna karşılık zekât zamanı geldiği halde içerisinden zekâtı verilerek arındırılmamış olan mal ise, açıkta olsa da *kenz*dir.” buyurduğu nakledilmiştir. Rivayete göre adamın biri satmış olduğu bir arazi ile ilgili olarak Ömer (r.a.)’a sormuş, o da “Aldığın parayı iyi muhafaza et, hanımının yastığının altına koy.” demiş; adam “İyi ama, bu *kenz* olmaz mı?” diye sorunca “Zekâtı verilen mal *kenz* değildir.” demiş. Yine İbn ‘Ömer’in [v. 73/692] “Zekâtını verdiğin hiçbir mal *kenz* değildir, isterse yedi kat yerin dibinde gizli olsun; zekâtını vermediğin mal ise, Allah’ın zikrettiği *kenz*dir, isterse yerin hemen üzerinde [göz önünde] olsun.” dediği nakledilmiştir.

[97] “İyi de, Sâlim b. Ebu’l-Ca‘d’ın naklettiği üzere, bu ayet inzâl edildiğinde Peygamber (s.a.) üç kez ‘Yok olsun altın, yok olsun gümüş!’ demiş; kendisine, ‘Hangi malları edinelim?’ diye sorulduğunda da ‘Zikreden bir dil, Allah’tan korkan bir kalp, size dininiz konusunda yardımcı olacak eşler edinin.’ buyurmuştur [*Tirmizî,* “Tefsir”, 10]. Ayıca Peygamber (s.a.) ‘Kim geriye bir altın ya da gümüş bırakırsa, bunlar ateşte kızdırılır ve sahibi bunlarla dağlanır!” buyurmuştur. Yine, adamın biri vefat ettiğinde mirasında bir dinar bulunmuş; Peygamber (s.a.) bunu görünce ‘Ona vurulacak bir damga!’ buyurmuş; daha sonra bir başkası ölüp de mirasında iki dinar bulununca, ‘Ona vurulacak iki damga!’ buyurmuştur; bütün bunlara ne diyorsun?” **dersen şöyle derim:**

---

1 Bu anlayışa göre, malının zekâtını ödedikten sonra kişi dilediği kadar biriktirebilir. / ed.

[٩٥] {وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ} يجوز أن يكون إشارة إلى الكثير من الأحبار والرهبان، للدلالة على اجتماع خصلتين مذمومتين فيهم: أخذ البراطيل، وكنز الأموال، والضنّ بها عن الإنفاق في سبيل الخير. ويجوز أن يراد المسلمون الكانزون غير المنفقين، ويقرن بينهم وبين المرتشين من اليهود والنصارى، ٥ تغليظًا ودلالة على أن من يأخذ منهم السحت، ومن لا يعطي منكم طيب ماله؛ سواء في استحقاق البشارة بالعذاب الأليم.

[٩٦] وقيل: نسخت الزكاة آية الكنز. وقيل: هي ثابتة، وإنما عني بترك الإنفاق في سبيل الله منع الزكاة. وعن النبي ﷺ: ما أدّي زكاته فليس بكنز وإن كان باطنًا، وما بلغ أن يزكى فلم يزك فهو كنز وإن كان ظاهرًا. وعن عمر رضي الله عنه أنّ رجلًا سأله عن ١٠ أرض له باعها فقال: أحرز مالك الذي أخذت، احفر له تحت فراش امرأتك. قال: أليس بكنز؟ قال: ما أدّي زكاته فليس بكنز. وعن ابن عمر رضي الله عنهما: كل ما أدّيت زكاته فليس بكنز وإن كان تحت سبع أرضين، وما لم يؤدّ زكاته فهو الذي ذكر الله تعالى، وإن كان على ظهر الأرض.

[٩٧] فإن قلت: فما تصنع بما روى سالم بن أبي الجعد رضي الله عنه أنها لما نزلت قال ١٥ رسول الله ﷺ: «تبًّا للذهب تبًّا للفضة!» قالها ثلاثًا. فقالوا له: أيّ مال نتخذ؟ قال: «لسانًا ذاكرًا، وقلبًا خاشعًا، وزوجة تعين أحدكم على دينه.» وبقوله عليه الصلاة والسلام: «من ترك صفراء أو بيضاء كوي بها.» وتوفي رجل فوجد في مِئْزَره دينار، فقال رسول الله ﷺ «كية»؛ وتوفي آخر فوجد في مئزره ديناران، فقال: «كيتان». قلت:

Bunlar zekâtın farz kılınmasından öncedir; zekât farz kılındıktan sonra ise [durum farklıdır, zira] Yüce Allah'ın kuluna izin verdiği yoldan mal kazanma imkânı bahşedip, kulun da bu malın *hakk*ını eda etmesi durumunda Allah onu cezalandırmayacak kadar âdil ve kerem sahibidir. Abdurrahman b. Avf [v. 32/653], Talha b. Ubeydullah [v. 36/656] gibi birçok sahabî mal sahibi idi; malları üzerinde tasarrufta bulunurlardı ve mal sahibi olmaktan imtina edenlerden hiçbiri onları bu sebeple ayıplamazdı. Çünkü mal sahibi olmaktan imtina etmek demek, daha faziletli olana talip olmak, dünyadan elini çekmek ve takvaya daha fazla sarılmak demektir. Mal sahibi olmak ise mubahtır, helâldir; böyle yapan kişi kınanmaz. Her şeyin bir haddi-hududu vardır. Ali (r.a.)'dan nakledilen, "Ancak dört bin dinar biriktirilebilir, ötesi infak edilir; bundan fazla biriktirilirse *kenz* olur." şeklindeki söz, 'daha faziletli' olanın beyanı hakkındadır.

[98] **Şayet** "Ayette iki şey [altın, gümüş] zikredildiği halde, neden '*O*nu infak etmezler.' denilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Burada zamir, lafız değil mâna esas alınarak kullanılmıştır. Çünkü bunlardan her biri yeterli bir miktar, oldukça büyük bir sayıda dinarlar ve dirhemlerden ibarettir. Bu ifade tıpkı وإن طائفتان من المؤمنين اقتتلوا ("Şayet müminlerden *iki* grup çatışır*lar*sa" [Hucurât 49/9]) ayetindeki gibidir. Bu çoğul zamiri ile 'hazineler'in kastedildiği de, 'mallar'ın kastedildiği de söylenmiştir. Yine, "Onları ve altınları infak etmezler." şeklindedir de denilmiştir. Nitekim

> Muhakkak ben ve [atım] Kayyâr, yabancıyım orada ben

ifadesinde "Kayyar da öyle" anlamındadır.

[99] **Şayet** "Neden birçok mal arasında hususen altın ve gümüş zikredilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü bu ikisi mal edinmenin aslı ve diğer eşyaların bedeli olarak kullanılan şeylerdir. Bunları ancak diğer ihtiyaçlarını giderip fazla mal sahibi olanlar biriktirir. Bunlara, biriktirecek kadar çok sahip olan kimseler diğer mallara ihtiyaç duymazlar. Dolayısıyla bunların zikredilmesi, diğerlerini de kapsamış olmaktadır.

[100] **Şayet** "يُحْمَى عَلَيْهَا (Üzerinde kızdırılır.) denilmiştir, bunun yerine –sadece- *tuhmâ* (Bunlar kızdırılır.) denemez miydi? Zira *hamiye'l-mîsem*[u] *ve ahmeytühû* (Şiş kızdı, onu kızdırdım.) denilir, fakat *ahmeytu 'ale'l-hadîd* (Demirin üzerine kızdırdım.) denmez?" **dersen şöyle derim:** Bu, "Ateş bunların üzerinde alevlendirilip kızdırılır, yani son derece kızgın ve sıcak bir şekilde tutuşturulur." anlamındadır. Tıpkı نارٌ حامِيَةٌ ("Kızgın Ateş!.." [Kāri'a 101/11]) ayetinde olduğu gibi.

كان هذا قبل أن تفرض الزكاة، فأمّا بعد فرض الزكاة، فالله أعدل وأكرم من أن يجمع عبدُه مالًا من حيث أذن له فيه، ويؤدّي عنه ما أوجب عليه فيه، ثم يعاقبه. ولقد كان كثير من الصحابة كعبد الرحمن بن عوف وطلحة بن عبيد الله رضي الله عنهم يقتَنُون الأموال ويتصرفون فيها، وما عابهم أحد ممن أعرض عن القنية، لأنّ الإعراض اختيار للأفضل، وإلاّ دخل في الورع والزهد في الدنيا، والاقتناء مباح موسَّع لا يذمّ صاحبه، ولكل شيء حدّ. وما روي عن علي رضي الله عنه: "أربعة آلاف؛ فما دونها نفقة، فما زاد فهو كنز" كلام في الأفضل.

[٩٨] فإن قلت: لم قيل: ولا ينفقونها، وقد ذكر شيئان؟ قلت: ذهابًا بالضمير إلى المعنى دون اللفظ، لأن كل واحد منهما جملة وافية وعدة كثيرة ودنانير ودراهم، فهو كقوله {وَإِن طَائِفَتَانِ مِنَ المُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا} [الحجرات: ٩]. وقيل: ذهب به إلى الكنوز، وقيل: إلى الأموال. وقيل: معناه ولا ينفقونها والذهب، كما أن معنى قوله:

فَإِنّي وَقَيَّارٌ بِهَا لَغَرِيبُ

وقيار كذلك.

[٩٩] فإن قلت: لم خصّا بالذكر من بين سائر الأموال؟ قلت: لأنهما قانون التمول وأثمان الأشياء، ولا يكنزهما إلاّ من فضلا عن حاجته، ومن كثرا عنده حتى يكنزهما لم يعدم سائر أجناس المال، فكان ذكر كنزهما دليلًا على ما سواهما.

[١٠٠] فإن قلت: ما معنى قوله {يُحْمَى عَلَيْهَا}؟ وهلا قيل: تحمى، من قولك: حَمِي المِيسَم وأحمَيتُه، ولا تقول: أحميت على الحديد؟ قلت: معناه أن النار تحمى عليها، أي توقد ذات حمى وحرّ شديد، من قوله {نَارٌ حَامِيَةٌ} [القارعة: ١١]،

Eğer *yevme tuhmâ* denilseydi bu anlamı vermemiş olurdu. “Kızdırılma ifadesi ateş için kullanılmışsa, o zaman [*nâr* / ateş müennes olduğu halde] neden fiil müzekker kullanılmış?” **dersen şöyle derim:** Çünkü bu ifade car ve mecrura [*‘aleyhâ*] isnat edilmiştir. İfadenin aslı *yevme tuhme’n-nâr*^{u} *‘aleyhâ* (ateşin onun üzerinde kızdırıldığı gün) şeklindedir. Ancak *nâr* hazfedilmiş ve fiilin isnadı *nâr*dan *‘aleyhâ*ya intikal etmiş olduğu için, *yuhmâ ‘aleyhâ* denmiştir. Aynı durum *rufi’ati’l-kıssat*^{u} *ile’l-emîr* (Mesele emîre arz edildi.) ifadesinde de söz konusudur. Bunu *kıssa* kelimesini kullanmadan ifade edecek olsan *rufi‘**a** ile’l-emîr* dersin. İbn Âmir’in [v. 118/736] bu fiili Tâ ile *tuhmâ* okuduğu nakledilmiştir. Ebû Hayve [v. 203/818] de *fe-tükvâ* ifadesini Yâ ile *fe-yukvâ* şeklinde okumuştur.

[101] **Şayet** “Neden hususen bu uzuvlar zikredilmiş?” **dersen şöyle derim:** Çünkü -Allah yolunda infak etmedikleri- mallarıyla sadece dünyevi maksatlara ulaşmayı hedeflemişlerdir ki, insanlar nezdinde itibar sahibi olmak, önder olmak isteği; itibarlarının yüksek, onur ve şereflerinin mahfuz olması, insanlar tarafından güzel karşılanma, izzet-ikram görme, şaşaa ve debdebe ile ağırlanma, boğazına kadar yiyip-içme, zamane zenginlerinde gördüğün üzere sırtlarından sarkıtacakları gösterişli ve müreffeh giysiler giyinme istekleri bu maksatlar arasında sayılabilir. İşte, onların mallarıyla ulaşmak istedikleri bunlar idi; yoksa Peygamber (s.a.)’in “Servet sahipleri [zekât ve infaklarıyla] büyük sevabı almışlardır.” [*Müslim,* “Zekât”, 16] sözünü akıllarına bile getirmiyorlardı! [Sadece bu uzuvların zikredilme sebebinin], fakirleri gördükleri zaman *surat* asmaları, fakir bir kimse ile aynı mecliste bulundukları zaman ondan yüz çevirip *yan*larını dönmeleri ve uzaklaşmaları olduğu da söylenmiştir. İfadenin, önlerinden, artlarından ve her yanlarından olmak üzere dört bir yanlarından dağlanacakları anlamında olduğu da söylenmiştir.

[102] “İşte, kendiniz için biriktirdikleriniz!” Yani sırf nefsinizin faydalanması, zevk alması, yanıp tutuştuğu heveslerine ulaşması için biriktirdiğiniz -fakat- size zarar verecek, azaba ve kınanmaya yol açacağını bilmediğiniz şeyler… -Bu ifadenin başında “Onlara denilir ki:” ifadesi düşünülmelidir.- “Tadın bakalım şu biriktirip durduğunuz şeyleri!” تَكْنِزُونَ Nûn’un zammesi ile *teknuzûne* şeklinde de okunmuştur. Anlam, “Tadın bakalım, şu biriktirdiğiniz malların vebalini” ya da “biriktirici olmanızın vebalini!” şeklindedir.

ولو قيل: يوم تحمى، لم يعط هذا المعنى. فإن قلت: فإذا كان الإحماء للنار، فلم ذكر الفعل؟ قلت: لأنه مسند إلى الجار والمجرور، أصله: يوم تحمى النار عليها، فلما حذفت النار قيل: يحمى عليها، لانتقال الإسناد عن النار إلى {عَلَيْهَا}، كما تقول: رفعت القصة إلى الأمير، فإن لم تذكر القصة قلت: رفع إلى الأمير. وعن ابن عامر أنه ٥ قرأ «تحمى» بالتاء. وقرأ أبو حيوة «فيكوى» بالياء.

[١٠١] فإن قلت: لم خصّت هذه الأعضاء؟ قلت: لأنهم لم يطلبوا بأموالهم - حيث لم ينفقوها في سبيل الله - إلاّ الأغراضَ الدنيوية، ومن وجاهة عند الناس، وتقدّم، وأن يكون ماء وجوههم مصونًا عندهم، يتلقون بالجميل، ويحيون بالإكرام، ويبجلون ويحتشمون، ومن أكل طيبات يتضلعون منها وينفخون جنوبهم، ومن لبس ١٠ ناعمة من الثياب يطرحونها على ظهورهم، كما ترى أغنياء زمانك هذه أغراضهم وطلباتهم من أموالهم، لا يخطرون ببالهم قول رسول الله ﷺ: "ذهب أهل الدثور بالأجور". وقيل: لأنهم كانوا إذا أبصروا الفقير عبسوا، وإذا ضمهم وإياه مجلس ازوروا عنه وتولوا بأركانهم وولوه ظهورهم. وقيل: معناه يكون على الجهات الأربع مقاديمهم ومآخيرهم وجنوبهم.

١٥ [١٠٢] {هذا مَا كَنَزْتُمْ} على إرادة القول. وقوله {لأَنفُسِكُمْ}، أي كنزتموه لتنتفع به نفوسكم وتلتذ وتحصل لها الأغراض التي حامت حولها وما علمتم أنكم كنزتموه لتستضر به أنفسكم وتتعذب وهو توبيخ لهم {فَذُوقُوا مَا كُنتُمْ تَكْنِزُونَ}. وقرئ «تكنزون»، بضم النون، أي وبال المال الذي كنتم تكنزونه، أو وبال كونكم كانزين.

36. Şüphesiz, gökleri ve yeri yarattığı günden beri Allah'ın kitabında ayların sayısı on ikidir; bunlardan dördü de 'haram'dır. Doğru din budur... O halde, bu (haram ayların saygınlığına halel getirerek o)nlarda nefsinize zulmetmeyin. Ama Müşrikler nasıl (haram-helâl gözetmeden) topluca sizinle savaşıyorlarsa, siz de onlarla topluca savaşın. Ve bilin ki Allah müttakîlerle beraberdir.

[103] "Allah'ın kitabında" yani Allah'ın sabit ve gerekli kıldığı, hikmet ve doğru olarak gördüğü hükümlerinde. "Levh-i Mahfuz'da" olduğu da söylenmiştir. "Dördü haram'dır" bunların üçü -Zilka'de, Zilhicce ve Muharrem- art arda gelir; biri -Receb ayı- ise onlardan ayrıdır. Peygamber (s.a.)'in Veda haccındaki hutbesinde söylediği "Dikkat edin, zaman [ayların düzeni] artık Allah'ın yeri ve gökleri yarattığı günkü haline döndü. Sene on iki aydır; bunlardan dördü haram aydır. Haram ayların üçü art arda gelir; Zilka'de, Zilhicce ve Muharrem. [Dördüncüsü ise] Cemaziyelahir ve Şaban arasında bulunan ve Mudar [kabilesinin haram ayı olan] Receb ayıdır." [*Buhârî*, "el-Edâhî", 5] sözü de bu mânadadır. Peygamber (s.a.)'in sözünün mânası, "Aylar başlangıçta olduğu hale dönmüştür. Cahiliyedeki *nesî'* âdeti[1] iptal edilmiş ve hac tekrar Zilhicce ayına dönmüştür." şeklindedir. Nitekim Veda haccı da Zilhicce ayına tevafuk etmiştir. Bir önceki sene Hazret-i Ebû Bekr'in hac emiri olduğu hac ibadeti ise Zilka'de ayında yapılmıştır.

[104] "Doğru din budur" yani dört ayın haram ay kabul edilmesi doğru olan *din*dir; İbrâhim ve İsmâil peygamberlerin dinidir. Araplar bu iki peygamberden tevarüs ederek bu kurala bağlı kalmışlar, haram aylara tazim etmişler, bu aylarda savaşmayı yasak kabul etmişlerdir. Hatta bu aylarda kişi babasının katili ile dahi karşılaşsa ona saldırmamıştır. Receb ayını [hiçbir feryat ve imdat sesi duyulmadığı için] *el-esamm* (sağır ay) ve *munsılu'l-esinne* (mızrak bıraktıran) olarak isimlendirmişlerdir. Fakat sonunda *nesî'* âdetini ihdas etmiş ve bu kuralı değiştirmişlerdir.

[105] "O halde, bunlarda" yani haram aylarda bu ayların haramlığını helâl sayarak, saygınlığını ihlal ederek "nefsinize zulmetmeyin." Atâ b. Ebû Rebâh'ın [v. 114/732] "Allah'a yemin olsun ki, insanların haram aylarda ve harem bölgesinde savaşmaları helâl değildir; ancak kendileri ile savaşılırsa başka… Ve bu [haramiyet], neshedilmemiştir." dediği nakledilmiştir.

1 Cahiliye döneminde; haram aylarda savaşa izin verebilmek ve hac mevsimini sabitlemek için "kamerî takvimi şemsî takvime dönüştürüp ikisini eşitlemek" ve "bu işlem sırasında eklenen ay veya gün sayısı." ("Nesi" md., *DİA*) 37. ayet tefsir edilirken açıklanacaktır. / ed.

٣٦-﴿إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرُمٌ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ فَلا تَظْلِمُوا فِيهِنَّ أَنْفُسَكُمْ وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ﴾

[١٠٣] {فِي كِتَابِ اللَّهِ} فيما أثبته وأوجبه من حكمه ورآه حكمة وصوابًا. وقيل: في اللوح. {أَرْبَعَةٌ حُرُمٌ} ثلاثة سرد؛ ذو القعدة وذو الحجة والمحرّم، وواحد فرد، وهو رجب. ومنه قوله عليه السلام في خطبته في حجة الوداع: «ألا إنَّ الزمان قد استدار كهيئة يوم خلق السموات والأرض». والسنة اثنا عشر شهرًا؛ منها أربعة حرم، ثلاث متواليات؛ ذو القعدة وذو الحجة، والمحرّم؛ ورجبُ مضرَ الذي بين جُمادى وشعبان. والمعنى: رجعت الأشهر إلى ما كانت عليه، وعاد الحج في ذي الحجّة، وبطل النسيء الذي كان في الجاهلية، وقد وافقت حجّة الوداع ذا الحجّة، وكان حجّة أبي بكر رضي الله عنه قبلها في ذي القعدة.

[١٠٤] {ذَلِكَ الدِّينُ القيِّمُ}، يعني أنّ تحريم الأشهر الأربعة هو الدين المستقيم، دين إبراهيم وإسماعيل. وكانت العرب قد تمسكت به وراثة منهما، وكانوا يعظمون الأشهر الحرم ويحرّمون القتال فيها، حتى لو لقي الرجل قاتِلَ أبيه أو أخيه لم يهِجْه. وسمَّوا رجبًا الأصمَّ ومُنصِل الأسنة، حتى أحدثت النسيء فغيروا.

[١٠٥] {فَلَا تَظْلِمُوا فِيهِنَّ} في الحرم {أَنفُسَكُمْ}، أي لا تجعلوا حرامها حلالًا. وعن عطاء: تالله ما يحلّ للناس أن يغزوا في الحرم ولا في الأشهر الحرم إلاّ أن يقاتلوا، وما نسخت.

Buna karşılık, Atā el-Horasânî'nin [v. 135/752] "Haram aylarda savaşmayı *Berâ'et*^{ün} *minallâh*^{i} [Tevbe 9/1] ayeti helâl kıldı." dediği nakledilmiştir. Bu ifadenin [فَلَا تَظْلِمُوا فِيهِنَّ] anlamının "Haram aylarda günah işlemeyin." şeklinde olduğu da söylenmiştir ki bu durumda "O halde, her kim o aylarda kendisine haccı farz ederse, artık hacda kadına yaklaşmak, günah işlemek ve tartışmak yoktur." [Bakara 2/197] ayetinde -her ne kadar bu fiiller diğer aylarda da haram olsa da- hac aylarının saygınlığı beyan edildiği gibi, burada da bu ayların saygınlığı beyan edilmiş olmaktadır. *Kâffet*^{en} (topluca) ifadesi fâ'ilin ya da mef'ûlün halidir. "Allah müttakîlerle beraberdir," onların yardımcısıdır. Allah Teâlâ takva ehline zaferi garanti etmek sûretiyle onları takvaya teşvik etmiştir.

37. Nesî' nankörce inkâr edenlerin şaşırtıldığı katmerli bir küfürden ibarettir. Allah'ın haram kıldığının sayısını tutturabilmek için bunu bir yıl helâl, bir yıl haram sayıyorlar ve Allah'ın haram kıldığını (güya) helâl yapmış oluyorlar. Amellerindeki kötülük kendilerine cazip gösterildi. Oysa inkârcı nankör bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

[106] *Nesî'*, bir ayın haramlığının bir başka aya ertelenmesidir. Zira [Cahiliye Arapları] sık sık savaşan, baskın yapan kimselerdi. Haram aylar, savaşa devam ettikleri sırada geldiğinde savaşı bırakmak ağırlarına giderdi. Bu yüzden de o ayı helâl sayar, onun yerine bir başka ayı haram sayarlardı. Sonuçta özellikle dört haram ayın haramlık özelliğine sahip olmasını, haramlık özelliğinin bu aylara mahsus olmasını reddeder oldular. Artık senenin ayları içerisinde istedikleri dört ayı haram ay olarak kabul ediyorlardı. İşte, ayetteki "Allah'ın haram kıldığının sayısını tutturabilmek için" ifadesi buna işaret eder, yani onlar haram ayların sayısı olan 'dörd'ü tutturmak, buna muhalefet etmemek için böyle yaparlar, ama haram aylar konusunda yapılması gereken iki vazifeden bir olan "haram ayları malum dört aya tahsis etme" emrine muhalefet ederlerdi. Bazen de kendileri için geniş zaman kazanmak maksadıyla aylara ilave yaparlar; yılın toplam ay sayısını on üç veya on dört yaparlardı. Bu sebeple, Allah Teâlâ "Allah katında ayların sayısı on ikidir." yani ilave ettikleri 'artık ay'lar olmaksızın sadece on ikidir, buyurmuştur.

وعن عطاء الخراساني رضي الله عنه: أحلّت القتالَ في الأشهر الحرم {بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ} [التوبة: ١]. وقيل: معناه لا تأتموا فيهن، بيانًا لعظم حرمتهن، كما عظم أشهر الحجّ بقوله تعالى {فَمَن فَرَضَ فِيهِنَّ الحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ} الآية [البقرة: ١٩٧]. وإن كان ذلك محرّمًا في سائر الشهور. {كَافَّةً} حال من الفاعل، أو المفعول {مَعَ الْمُتَّقِينَ} ناصر لهم، حثّهم على التقوى بضمان النصر لأهلها.

٣٧-﴿إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ يُضَلُّ بِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُحِلُّونَهُ عَامًا وَيُحَرِّمُونَهُ عَامًا لِيُوَاطِئُوا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ فَيُحِلُّوا مَا حَرَّمَ اللَّهُ زُيِّنَ لَهُمْ سُوءُ أَعْمَالِهِمْ وَاللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ﴾

[١٠٦] والنسيء: تأخير حرمة الشهر إلى شهر آخر. وذلك أنهم كانوا أصحاب حروب وغارات، فإذا جاء الشهر الحرام وهم محاربون شقّ عليهم ترك المحاربة، فيحلّونه ويحرّمون مكانه شهرًا آخر، حتى رفضوا تخصيص الأشهر الحرم بالتحريم، فكانوا يحرّمون من شقّ شهور العام أربعة أشهر. وذلك قوله تعالى {لِيُوَاطِئُوا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللهُ}، أي ليوافقوا العدّة التي هي الأربعة ولا يخالفوها وقد خالفوا التخصيص الذي هو أحد الواجبين. وربما زادوا في عدد الشهور فيجعلونها ثلاثة عشر أو أربعة عشر ليتسع لهم الوقت. ولذلك قال عزّ وعلا {إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِندَ اللَّهُ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا} [التوبة: ٣٦] يعني من غير زيادة زادوها.

[107] "Onu bir yıl helâl, bir yıl haram sayıyorlar." ifadesindeki zamir *nesî'*ye râcidir, yani bir sene haram aylardan birini helâl saydıkları zaman, ertesi yıl onu haram sayıyorlardı. Rivayete göre bu hadise Kinâne kabilesinde yaşanmıştı. Zira yoksuldular; baskın ve talana ihtiyaç duyuyorlardı. Cahiliye döneminde Cünâde b. Avf el-Kinânî sözüne itaat edilen bir kişiydi hac mevsiminde [ʿArafat'ta] ayağa kalkar ve olanca sesiyle "İlâhlarınız Muharrem ayını size helâl kıldı, siz de helâl kılın!" der, ertesi yıl yine kalkar ve "İlahlarınız Muharrem ayını size haram kıldı, siz de haram kılın!" derdi.

[108] *Nesî'*, katmerli bir inkârcılık olarak nitelenmiştir. Çünkü kâfir her bir günah işledikçe küfrü kat-be-kat artmış olur. Nitekim "Kalplerinde hastalık bulunanların ise murdarlığına murdarlık katar." [Tevbe 9/125] denilmiştir. Buna karşılık mümin de ibadet ve itaatte bulundukça imanı artar. Bu hususta da Allah Teâlâ , "İman edenlerin imanını artırır ve onlar müjdeleşirler." [Tevbe 9/124] buyurmuştur.

[901] يضل fiili meçhul formda ("saptırılır" anlamında *yudallu*) okunduğu gibi, Yâ ve Dāt'ın fethası ile *yadallü* şeklinde ve fiilin Yüce Allah'a isnadıyla *yudıllü* (saptırır) şeklinde de okunmuştur. İbn Şihâb ez-Zührî [v. 124/742] لِيُواطِؤُا ifadesini şedde ile *li-yuvettı'û* şeklinde okumuştur.

[110] *Nesî'*, *nese'ehû* (erteledi) fiilinin mastarıdır. Bu fiil *nese'ehu nesʾen ve nesâʾen ve nesîʾen* şeklinde kullanılır. Bu tıpkı *messehû* (ona temas etti) fiilinin *messehû messen*, *mesâsen* ve *mesîsen* şeklinde kullanılmasına benzer. Âyetteki kelime bu şekillerin tamamı ile okunmuş, bunlardan başka *en-nediyyü* vezninde *en-nesiyyü* şeklinde ve *en-nehyü* vezninde *en-nesyü* şeklinde de okunmuştur ki bu ikisi *en-nesîʾü* ve *en-nesʾü* kelimelerinin hafifletilmiş halidir.

[111] **Şayet** "'Allah'ın haram kıldığını helâl sayarlar.' ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, "Haramlığı, malum dört ayın bizzat kendisine tahsis etmeksizin sadece haram ayların sayısı olan dördü tutturmaya çalışarak Allah'ın haram kıldığı savaşı -ya da haramlığı, malum dört ayın bizzat kendisine tahsis et*me*meyi- helâl sayarlar." şeklindedir.

[112] "Amellerindeki kötülük kendilerine cazip gösterildi." Yani Allah onları nimetinden mahrum bırakmış; onlar da çirkin amellerini güzel zannetmişlerdir. "Allah doğru yola getirmez." Yani onlara lütufta bulunmaz, aksine lütfundan mahrum eder. İfade malum fiil şeklinde *zeyyene le-hum sû'e aʿmâlihim* (Amellerindeki kötülüğü kendilerine cazip gösterdi.) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda süsleme fiilinin fâʿili Yüce Allah'tır.

[١٠٧] والضمير في {يُحِلُّونَهُ}، و{وَيُحَرِّمُونَهُ} للنسيء، أي إذا أحلّوا شهرًا من الأشهر الحرم عامًا، رجعوا فحرّموه في العام القابل. وروي أنه حدث ذلك في كنانة، لأنهم كانوا فقراء محاويج إلى الغارة، وكان جنادة بن عوف الكناني مطاعًا في الجاهلية، وكان يقوم على جمل في الموسم فيقول بأعلى صوته: إنّ آلهتكم ٥ قد أحلّت لكم المحرم فأحِلُّوه، ثم يقوم في القابل فيقول: إنّ آلهتكم قد حرمت عليكم المحرم فحرِّموه.

[١٠٨] جعل النسيء زيادة في الكفر، لأن الكافر كلما أحدث معصية ازداد كفرًا، {فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إلى رِجْسِهِمْ} [التوبة: ١٢٥]، كما أن المؤمن إذا أحدث الطاعة ازداد إيمانًا {فَزَادَتْهُمْ إيمانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ} [التوبة: ١٢٤].

١٠ [١٠٩] وقرئ «يُضَل» على البناء للمفعول، و«يَضَل» بفتح الياء والضاد، و{يُضِلُّ} على أن الفعل لله عزّ وجلّ. وقرأ الزهري «ليوطِّئوا» بالتشديد.

[١١٠] والنسيء مصدر نسأه، إذا أخره؛ يقال نسأه نسأ ونساء ونسيئًا، كقولك: مسه مسًّا ومساسًا ومسيسًا. وقرئ بهنّ جميعًا. وقرئ «النَسَى» بوزن الندى، و«النَّسْي» بوزن النهي، وهما تخفيف النسيء والنسء.

١٥ [١١١] فإن قلت: ما معنى قوله {فَيُحِلُّوا مَا حَرَّمَ اللَّهُ}؟ قلت: معناه فيحلوا بمواطأة العدة وحدها من غير تخصيص ما حرّم الله من القتال، أو من ترك الاختصاص للأشهر بعينها.

[١١٢] {زُيِّنَ لَهُمْ سُوءُ أَعْمَالِهِمْ} خذلهم الله فحسبوا أعمالهم القبيحة حسنة {واللَّهُ لَا يَهْدِى} أي لا يلطف بهم، بل يخذلهم. وقرئ «زيَّن لهم سوءَ أعمالهم» على ٢٠ البناء للفاعل، وهو الله عزّ وجلّ.

38. Ey iman edenler! Sizin neyiniz var ki, size “Allah yolunda seferber olun.” denildiğinde, yere çakılıp kaldınız?! Yoksa âhireti bırakıp da dünya hayatına mı razı oldunuz?! Oysa dünya hayatının zevki âhirete göre çok azdır.

5 **39. Seferber olmazsanız, O size can yakıcı bir azapla azap eder ve sizi başka bir toplumla değiştirir. Ve siz O’na hiçbir zarar veremezsiniz. Allah her şeye kadirdir.**

40. Siz ona yardım etmezseniz, (biliyorsunuz) ona Allah yardım etmişti. Hani, nankörce inkâr edenler onu ikinin ikincisi olarak (Mek-
10 **ke’den) çıkarmışlardı... Hani, o ikisi mağarada idiler... Hani o, arkadaşına “Üzülme, Allah kesinlikle bizimledir.” diyordu... Allah da ona o sükûnet verici rahmetini indirmiş, onu sizin görmediğiniz ordularla destekleyerek nankörce inkâr edenlerin davasını alçaltmıştı. En yüce olan, Allah’ın davasıdır. Allah ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’dir (‘Azîz,**
15 **Hakîm).**

41. Gerek hafif olarak gerekse ağır olarak seferber olun, mallarınızla ve canlarınızla cihâd edin. (Cihâdın maddî-manevî faydalarını) biliyorsanız, o sizin için daha hayırlıdır.

[113] اثَّاقَلْتُمْ (çakılıp kaldınız) ifadesi *tesâkaltüm* anlamındadır; nitekim
20 el-A‘meş [v. 148/765] böyle okumuştur. Mânası, “Ağırlaştınız, tembelleştiniz.” şeklinde olup meyletmek, yere çakılıp kalmak anlamlarını da içerir. Bu yüzden İlâ harf-i cerri ile mef‘ûl almıştır. Dünyaya ve onun arzularına meylettiniz, yolculuğun zorluk ve meşakkatlerini hoş karşılamadınız anlamındadır. Benzer bir kullanım, أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ (Yere meyletti
25 ve arzularına tâbi oldu. [A‘râf 7/176]) ayetinde de söz konusudur. Anlamın “Memleketinizde ve evlerinizde oturmaya meylettiniz” şeklinde olduğu da söylenmiştir. Bu kelime, inkâr ve azarlama anlamında soru ifadesi olarak *essâkaltüm* şeklinde de okunmuştur.

[114] **Şayet** “*İzâ*nın âmili nedir? Zira soru harfi *issâkaltüm* fiilinin zarf
30 üzerinde amel etmesini engeller.” **dersen şöyle derim:** Âmil, اثاقلتم fiilinin anlamı ya da مَالَكُمْ (sizin ne’niz var ki) ifadesindeki fiil mânasıdır. Sanki burada “Size … dendiğinde ne yapıyorsunuz?” denilmiş olmaktadır. Bu ifade tıpkı *mâ leke kā’im*^{en} (Neyin var da ayaktasın?) cümlesinde hal ifadesini âmil olarak kullanman gibidir.

٣٨-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمُ انْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ اثَّاقَلْتُمْ إِلَى الأَرْضِ أَرَضِيتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الآخِرَةِ فَمَا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فِي الآخِرَةِ إِلا قَلِيلٌ﴾

٣٩-﴿إِلا تَنْفِرُوا يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا وَيَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ وَلا تَضُرُّوهُ شَيْئًا وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ ٥

٤٠-﴿إِلا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيَ اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ تَرَوْهَا وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّفْلَى وَكَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

١٠ ٤١-﴿انْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالا وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

[١١٣] {اثَّاقَلْتُمْ} تثاقلتم، وبه قرأ الأعمش، أي تباطأتم وتقاعستم. وضمن معنى الميل والإخلاد فعدي بإلى. والمعنى: ملتم إلى الدنيا وشهواتها، وكرهتم مشاقَّ السفر ومتاعبه. ونحوه: {أَخْلَدَ إِلَى الأَرْضِ واتَّبَعَ هَوَاهُ} [الأعراف: ١٧٦]. وقيل: ملتم ١٥ إلى الإقامة بأرضكم ودياركم. وقرئ «أَثَّاقلتم»؟ على الاستفهام الذي معناه الإنكار والتوبيخ.

[١١٤] فإن قلت: فما العامل في {إِذَا}، وحرف الاستفهام مانعة أن يعمل فيه؟ قلت: ما دلّ عليه قوله {اثَّاقَلْتُمْ}، أو ما في {مَا لَكُمْ} من معنى الفعل. كأنه قيل: ما تصنعون إذا قيل لكم؛ كما تعمله في الحال إذا قلت: مالك قائمًا.

[115] Bu olay, hicretin onuncu senesinde Tebük gazvesinde yaşanmıştır. Müslümanlar Tāif'ten döndükten sonra oldukça zor bir dönemde, bir kıtlık ve yokluk zamanında sefere çağrılmışlardı. Üstelik seferde kat edilecek mesafe çok zor ve uzun, düşman da sayıca çok fazla idi. Bu sebeple sefere çıkmak müminlere zor geldi. Söylendiğine göre Peygamber (s.a.) çıktığı her seferde hangi istikamete sefer düzenleyeceğini gizleyip seferin bir başka istikamette düzenleneceği bilgisini yaymış [düşmanın haberdar olmaması için sefer güzergâhını ve bilgilerini, hedefi gizli tutmuş] fakat Tebük seferinde insanlar iyice hazırlıklarını tamamlasınlar diye böyle yapmamış, seferle ilgili bilgileri önceden vermiştir [*Müslim,* "Tevbe", 53].

[116] مِنَ الْآخِرَةِ (âhireti bırakıp da), yani âhiretin karşısında. Min harf-i cerri لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلَائِكَةً (sizin yerinizi tutacak melek'ler) [Zuhruf 43/60] ayetinde de bu şekilde kullanılmıştır. *fi'l-Âhirati* "âhirete göre / onun yanında" demektir.

[117] "Seferber olmazsanız…." Bu, seferden geri kalanlara yönelik çok büyük bir ilâhî hışmı ifade etmektedir. Zira onları her iki diyarın azabını da içerecek mutlak bir acı azap ile tehdit etmiş, onları helâk edeceğini ve yerlerine kendilerinden daha hayırlı ve itaatkâr bir toplum getireceğini bildirmiş; dinin muzaffer kılma konusunda onlara ihtiyacı olmadığını, onların yere çakılıp ağırdan almalarının dinin muzaffer olmasına herhangi bir zarar vermeyeceğini ifade etmiştir.

[118] Buradaki zamirin Peygamber'e râci olduğu da söylenmiştir ki buna göre anlam, "Ona zarar veremezsiniz, zira Allah onu insanlardan koruyacağına ve muzaffer kılacağına dair söz vermiştir. Allah'ın verdiği söz de kaçınılmaz olarak gerçekleşecektir." şeklindedir. "Sizin dışınızda bir kavim" ifadesi ile Yemenlilerin -ayrıca- Farslıların kastedildiği söylenmiştir. Ancak ifadenin açık anlamı, herhangi bir tahsise ihtiyaç duymamaktadır.

[119] **Şayet** "فَقَدْ نَصَرَهُ اللّٰهُ (Allah yardım etmişti.) ifadesi nasıl şart cümlesinin cevabı olabilir?" **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir: İlkine göre anlam, "Siz ona yardım etmezseniz, bilin ki yanında sadece bir kişiden başka hiç kimse yokken de ona yardım eden, etmişti… ki bir kişiden daha da azı olmaz." şeklindedir. Bu durumda "Allah ona yardım etmişti." ifadesi o zaman nasıl yardım ettiyse gelecekte de yardım edecektir anlamına gelir. İkincisine göre ise anlam, "Allah ona yardımı zorunlu kılmış, onu o zaman muzaffer kılmıştır. Dolayısıyla, ondan sonra da onu asla terk etmeyecektir." şeklindedir.

[١١٥] وكان ذلك في غزوة تبوك في سنة عشر بعد رجوعهم من الطائف. استنفروا في وقت عسرة وقحط وقيظ مع بعد الشقة وكثرة العدو، فشقّ عليهم. وقيل: ما خرج رسول الله ﷺ في غزوة إلاّ ورّى عنها بغيرها، إلاّ في غزوة تبوك ليستعدّ الناس تمام العُدة.

٥ [١١٦] {مِنَ الآخرة} أي بدل الآخرة، كقوله: {لَجَعَلْنَا مِنكُمْ مَلَائِكَةً} [الزخرف: ٦٠]. {فِي الآخِرَةِ} في جنب الآخرة.

[١١٧] {إِلَّا تَنفِرُوا} سخط عظيم على المتثاقلين حيث أوعدهم بعذاب أليم مطلق يتناول عذاب الدارين، وأنه يهلكهم ويستبدل بهم قومًا آخرين خيرًا منهم وأطوع، وأنه غني عنهم في نصرة دينه، لا يقدح تثاقلهم فيها شيئًا.

١٠ [١١٨] وقيل: الضمير للرسول، أي ولا تضروه، لأنّ الله وعده أن يعصمه من الناس وأن ينصره، ووعد الله كائن لا محالة. وقيل: يريد بقوله {قَوْمًا غَيْرَكُمْ} [التوبة: ٣٩] أهل اليمن. وقيل: أبناء فارس، والظاهر مستغن عن التخصيص.

[١١٩] فإن قلت: كيف يكون قوله {فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ} جوابًا للشرط؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما إلاّ تنصروه فسينصره من نصره حين لم يكن معه إلاّ رجل واحد ١٥ ولا أقل من الواحد، فدلّ بقوله {فَقَدْ نَصَرَهُ اللهُ} على أنه ينصره في المستقبل، كما نصره في ذلك الوقت. والثاني: أنه أوجب له النصرة وجعله منصورًا في ذلك الوقت، فلن يخذل من بعده.

[120] Tıpkı "Seni -seni sürüp çıkaran- şehrinden daha güçlü nice şehirler gelip geçti." [Muhammed 47/13] ayetinde olduğu gibi, bu ayette de Allah Teâlâ Peygamber (s.a.)'in yurdundan çıkarılması fiilini kâfirlere isnat etmiştir, çünkü onlar onu yurdundan çıkarmaya yeltendikleri zaman Allah ona çıkma, hicret etme izni vermiştir. Dolayısıyla onu onlar çıkarmış olmuşlardır.

[121] ثانِيَ اثْنَيْنِ yani iki kişiden biri. Bu, tıpkı "üçün üçüncüsü" [Mâide 5/73] ifadesi gibidir. Bu iki kişi Peygamber (s.a.) ve Ebû Bekr es-Sıddîk (r.a.)'tır. Rivayete göre Cebrâil *Aleyhisselâm* ona çıkma emri verdiği zaman "Benimle birlikte kim çıkacak?" demiş; o da "Ebû Bekr" demiş. İfadenin mansup oluşu, hal olmasından dolayıdır. Sükûn ile *sâni'sneyni* şeklinde de okunmuştur.

[122] إِذْ هُمَا (hani o ikisi) ifadesi *iz ehracehû* (Hani onu çıkarmışlardı.) ifadesinden bedeldir. *el-Ğâr*[u] (mağara), Sevr dağının zirvesindeki bir oyuktur. Bu dağ, Mekke'nin sağ tarafında üç molalık bir saat yürüme mesafesindedir. Peygamber (s.a.) ve Hazret-i Ebû Bekr orada üç gün kalmışlardır. إِذْ يَقُولُ (Hani diyordu) ifadesi ikinci bir bedeldir. Anlatıldığına göre Müşrikler mağaranın kapısına dayanmışlar. Hazret-i Ebû Bekr, "Eğer bugün başına bir şey gelirse Allah'ın dini yok olup gider!" diye Peygamber (s.a.) için endişelenmiş. Peygamber de "Üçüncüleri Allah olan iki kişiyi ne sanırsın sen?!" buyurmuş [*Müslim,* "Fedâ'ilü's-sahâbe", 1]. Söylendiğine göre mağaraya girdiklerinde Allah Teâlâ iki güvercin göndermiş ve bu güvercinler mağaranın hemen aşağı tarafına yumurtlamışlar, bir örümcek de mağaranın ağzını örmüş. Peygamber (s.a.) de "Allah'ım! Görme kabiliyetlerini al şunların!" diye dua etmiş. Böylece Müşrikler mağaranın etrafında dolaştıkları halde, onların içeride olduğunu fark edememişler. Allah onların görme kabiliyetlerini almış, görmelerine engel olmuştur. Hazret-i Ebû Bekr'in sahabîliğini inkâr eden birinin, Allah kelâmını inkâr etmiş sayılacağı için kâfir olduğunu söylemişlerdir. Bu durum diğer sahabîler için söz konusu değildir.

[123] *Sekînet*, Allah'ın insanın kalbine verdiği ve onun sükûn bulmasını, düşmanın asla kendisine ulaşamayacağını bilmesini sağlayan emniyet ve güvendir. "Ordular"dan maksat, Bedir, Ahzâb ve Huneyn savaşlarındaki meleklerdir.

[١٢٠] وأسند الإخراج إلى الكفار كما أسند إليهم في قوله {مِنْ قَرْيَتِكَ الَّتِى أَخْرَجَتْكَ} [محمد: ١٣]، لأنهم حين هموا بإخراجه أذن الله له في الخروج؛ فكأنهم أخرجوه.

[١٢١] {ثَانِيَ اثْنَيْنِ} أحد اثنين، كقوله {ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ} [المائدة: ٧٣]. وهما رسول الله ﷺ وأبو بكر الصديق رضي الله عنه. يروى أن جبريل عليه السلام لما أمره بالخروج قال: من يخرج معي؟ قال: أبو بكر. وانتصابه على الحال. وقرئ «ثاني اثنين» بالسكون.

[١٢٢] و{إِذْ هُمَا} بدل من {إذ أَخْرَجَهُ}. والغار: ثقب في أعلى ثور، وهو جبل في يمين مكة على مسيرة ساعة، مكثا فيه ثلاثًا {إِذْ يَقُولُ} بدل ثان. وقيل: طلع المشركون فوق الغار فأشفق أبو بكر رضي الله عنه على رسول الله صلى الله تعالى عليه وعلى آله وسلم فقال: إن تُصَب اليوم ذهب دين الله! فقال عليه الصلاة والسلام: "ما ظنك باثنين الله ثالثهما؟" وقيل: لما دخلا الغار بعث الله تعالى حمامتين فباضتا في أسفله، والعنكبوتَ فنسجت عليه. وقال رسول الله ﷺ: "اللَّهم أعم أبصارهم!" فجعلوا يتردّدون حول الغار ولا يفطنون. وقد أخذ الله بأبصارهم عنه. وقالوا: من أنكر صحبة أبي بكر رضي الله عنه فقد كفر، لإنكاره كلام الله، وليس ذلك لسائر الصحابة.

[١٢٣] {سَكِينَتَهُ} ما ألقى في قلبه من الأمنة، التي سكن عندها وعلم أنهم لا يصِلون إليه، والجنود الملائكة يوم بدر، والأحزاب وحنينٍ.

[124] "Nankörce inkâr edenlerin davasını" yani onların küfre çağrılarını alçaltmıştı. "En yüce olan, Allah'ın davasıdır" yani Allah'ın İslâm'a davetidir. *Kelimetullāh* ifadesi mansup olarak, *kelimetallāh* şeklinde de okunmuştur. Ama merfû' okunuş daha uygundur. *Ve kelimetullāhi hiye'l-'ulyâ* ifadesindeki *hiye*, fasıl zamiri ya da mübtedadır. Burada Allah'ın davasının sahip olduğu üstünlük pekiştirilmekte ve üstünlük ismine diğer davaların değil, özellikle Allah davasının sahip olduğu bildirilmektedir.

[125] "Gerek hafif olarak gerekse ağır olarak" yani sefer konusunda canlı ve istekli oluşunuz sebebiyle hafif (kolay) bir şekilde veya seferin size zor ve ağır gelmesi sebebiyle ağır aksak bir şekilde "seferber olun." İfade; yüklerinizin hafifliği sebebiyle hafif şekilde veya yüklerinizin ağırlığı sebebiyle ağır ağır seferber olun. Ayrıca, ağır teçhizat ve mühimmat ile ya da hafif mühimmat ile; yayan veya binekli olarak; genç veya yaşlı olarak; zayıf veya güçlü olarak; sağlıklı veya hasta olarak anlamlarına da gelir. İbn Ümmü Mektûm'dan [v. 15/636] nakledildiğine göre kendisi Peygamber (s.a.)'e, "Benim de sefere çıkmak gerekiyor mu?" diye sormuş, o da "Evet" demiş, fakat "Köre vebal yoktur." [Fetih 48/17] ayeti nâzil olunca -İbn Abbâs'tan nakledildiğine göre ise, "Güçsüzler, hastalar ve (seferberlik için) infak edecek bir şey bulamayanlar açısından Allah ve Resûlüne karşı içten davrandıkları takdirde herhangi bir sakınca yoktur; ihsan üzere hareket edenlere herhangi bir sorumluluk yoktur." [Tevbe 9/91] ayetiyle- neshedilmiştir. Safvân b. Amr'ın [v. 155/771] şöyle dediği rivayet edilmiştir: Humus valisi iken Şamlı bir yaşlı gördüm. Kolu kanadı kırılmış, perişan bir haldeydi. Ama bineğine binmiş, sefere çıkmak istiyordu. Kendisine, "Dayı! Allah seni mazur görmüştür." dedim; kollarını kaldırdı ve "Yeğenim! Allah bize gerek hafif gerekse ağır bir şekilde sefere çıkmayı emretti. Şunu bil ki Allah kimi severse onu belalarla imtihan eder!" dedi. İbn Şihâb ez-Zührî [v. 124/742] de şöyle demiştir: Sa'îd b. el-Müseyyeb [v. 94/712] bir gözünü kaybetmiş halde sefere katılmıştı. Kendisine, 'Sen özürlüsün, mazursun.' denildi. Dedi ki: Allah bize gerek hafif gerek ağır bir şekilde sefere çıkmayı emretti; savaşamasam da eşyaları korurum, asker sayısının fazla görünmesine katkıda bulunurum.

[126] "Mallarınızla ve canlarınızla cihâd edin." ifadesi, mümkünse her ikisiyle de cihat etmenin; mümkün değilse, imkân ve ihtiyaçlara göre bunlardan biri ile cihat etmenin zorunlu olduğunu bildirir.

[١٢٤] و{كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا} دعوتهم إلى الكفر؛ {وَكَلِمَةُ اللَّهِ} دعوته إلى الإسلام. وقرئ «كلمةَ الله» بالنصب، والرفع أوجَه. و{هِيَ} فصل أو مبتدأ. وفيها تأكيد فضل كلمة الله في العلوّ، وأنها المختصة به دون سائر الكلم.

[١٢٥] {خِفَافًا وَثِقَالًا} خفافًا في النفور لنشاطكم له، وثقالًا عنه لمشقته عليكم، أو خفافًا لقلة عيالكم وأذيالكم، وثقالًا لكثرتها؛ أو خفافًا من السلاح وثقالًا منه؛ أو ركبانًا ومشاة؛ أو شبابًا وشيوخًا؛ أو مهازيل وسمانًا؛ أو صحاحًا ومراضًا. وعن ابن أمّ مكتوم أنه قال لرسول الله ﷺ: أعليّ أن أنفر؟ قال: نعم، حتى نزل قوله {لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرَجٌ} [الفتح: ١٧]. وعن ابن عباس: نسخت بقوله {لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى} [التوبة: ٩١]. وعن صفوان بن عمرو: كنت واليًا على حمص، فلقيت شيخًا كبيرًا قد سقط حاجباه، من أهل دمشق، على راحلته يريد الغزو؛ فقلت: يا عمّ، لقد أعذر الله إليك. فرفع حاجبيه، وقال: يا ابن أخي استنفرنا الله خفافًا وثقالًا، إلا أنه من يحبه الله يبتله. وعن الزهري: خرج سعيد بن المسيب إلى الغزو، وقد ذهبت إحدى عينيه، فقيل له: إنك عليل صاحب ضرر، فقال: استنفرنا الله الخفيف والثقيل، فإن لم يمكنّي الحرب كثَّرت السواد وحفظت المتاع.

[١٢٦] { وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنفُسِكُمْ} إيجاب للجهاد بهما إن أمكن، أو بأحدهما على حسب الحال والحاجة.

42. Kolay bir kazanç ve orta yollu bir sefer olsaydı, elbette senin peşinden gelirlerdi!.. Fakat güçlükle aşılacak mesafe onlara uzak geldi... Şimdi, "Gücümüz yetseydi, herhalde biz de sizinle beraber çıkardık!" diye kendilerini tüketircesine yemin edecekler... Allah bunların yalancı olduklarını kesinlikle biliyor!

[127] *el-'Arad*[u] sana arz edilen dünya menfaati demektir. Bu mânada *ed-dünyâ 'arad*[un] *hâdır*[un] *ye'külü minhe'l-berr*[u] *ve'l-fâcir*[u] (Dünya hazır, sunulmuş bir menfaattir; ondan iyi de yer, kötü de!) denilmiştir. Âyet, "Çağrıldıkları şey kolayca elde edilecek bir ganimet olsaydı..." anlamındadır. *Seferan kāsıden*, yani orta yollu, yakın bir sefer olsaydı. *eş-Şukkat*[u] zor ve çetin mesafe demektir. 'Îsâ b. Ömer [v. 149/766], بَعُدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ ifadesini Ayn ve Şın'ın kesresi ile *ba'idet 'aleyhimü'ş-şikkat*[u] şeklinde okumuştur. Şairin şu ifadesinde de böyledir:

Hem 'uzak olma' derler hem de defnederler!
Halbuki mezar taşlarının gizlediğinden gayrı uzaklık mı vardır!

[128] بِاللّٰهِ (Allah adına) ifadesi سَيَحْلِفُونَ (yemin edecekler) ifadesine taalluk eder. Ya da bu, onların sözlerinin bir parçası olabilir; her iki durumda da *billâhi*nin bir söz olarak söylenmiş olduğu kastedilmektedir. Anlam ya "Tebük gazvesinden döndüğün zaman geri kalmış olanlar özür beyan ederek senin yanına gelecek ve *'Billâhi!* Gücümüz yetseydi seninle çıkardık!' diye yemin edecekler." şeklinde ya da "[*billâhi* diyerek] Allah adına yemin edecek ve 'gücümüz yetseydi seninle çıkardık.' diyeceklerdir." şeklindedir. لَخَرَجْنا (elbette çıkardık) ifadesi, kasemin iki cevabından biri yerine hem de *lev* (eğer) ifadesinin cevabı yerine geçmektedir. Burada, seferden döndükten sonra olacaklar, yani yemin edip özür beyanında bulunacakları haber verilmektedir ki tam da haber verildiği gibi olmuştur. Bu da mucizelerden biridir. "Gücümüz yetseydi." ifadesinin mânası, hazırlığımız, donanımınız yetseydi ya da fiziksel olarak yeterli olsaydık şeklindedir. İkinci ihtimale göre adeta hasta rolü yapıyorlardı. لَوِ اسْتَطَعْنا ifadesi; Vav'ın, *fe-temennevu'l-mevte* (O halde ölümü temenni edin.) [Bakara 2/94] ayetindeki gibi çoğul Vav'ına benzetilerek zamme okunmasıyla, *levu'steta'nâ* şeklinde de okunmuştur.

[129] يُهْلِكُونَ أَنْفُسَهُمْ (kendilerini helâk edercesine) ifadesi ya سَيَحْلِفُونَ (yemin edecekler) ifadesinden bedeldir ya da "helak edilmişçesine" anlamında haldir. Anlam, "hem savaştan geri kalarak hem de böyle yalan yere yemin ederek nefislerini helâke sürükleyecekler." şeklindedir.

٤٢-﴿لَوْ كَانَ عَرَضًا قَرِيبًا وَسَفَرًا قَاصِدًا لاتَّبَعُوكَ وَلَكِنْ بَعُدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ وَسَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَوِ اسْتَطَعْنَا لَخَرَجْنَا مَعَكُمْ يُهْلِكُونَ أَنْفُسَهُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾

[١٢٧] العرض: ما عرض لك من منافع الدنيا. يقال: الدنيا عرض حاضر يأكل منه البَر والفاجر، أي لو كان ما دعوا إليه غنمًا قريبًا سهل المنال {وَسَفَرًا قَاصِدًا} وسطًا مقاربًا. {الشُّقَّةُ} المسافة الشاقّة. وقرأ عيسى بن عمر «بعِدت عليهم الشقة» بكسر العين والشين؛ ومنه قوله:

يَقُولُونَ لَا تَبْعِدْ وَهُمْ يَدْفِنُونَه   وَلَا بُعْدَ إِلَا مَا تُوَارِي الصَّفَائِحُ

[١٢٨] {بِاللَّهِ} متعلق بـ{سَيَحْلِفُونَ}، أو هو من جملة كلامهم. والقول مراد في الوجهين، أي سيحلفون يعني المتخلفين عند رجوعك من غزوة تبوك معتذرين يقولون: بالله {لَوِ اسْتَطَعْنَا لَخَرَجْنَا مَعَكُمْ} أو سيحلفون بالله ويقولون: لو استطعنا. وقوله {لَخَرَجْنَا} سدّ مسدّ جوابي القسم و{لَوِ} جميعًا، والإخبار بما سوف يكون بعد القفول من حلفهم واعتذارهم؛ وقد كان من جملة المعجزات. ومعنى الاستطاعة: استطاعة العدّة، أو استطاعة الأبدان، كأنهم تمارضوا. وقرئ «لو استطعنا»، بضم الواو تشبيهًا لها بواو الجمع في قوله {فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ} [البقرة: ٩٤].

[١٢٩] {يُهْلِكُونَ أَنفُسَهُمْ} إما أن يكون بدلًا من {سَيَحْلِفُونَ}، أو حالًا بمعنى مهلكين. والمعنى: أنهم يوقعونها في الهلاك بحلفهم الكاذب وما يحلفون عليه من التخلف.

لَخَرَجْنا (çıkardık) ifadesinden hal olması da mümkündür. Bu durumda anlam, "Kendimizi helâk edecek de olsak sizinle çıkardık, bu seferde karşılaşacağımız zorluklarla kendimizi tehlikeye atardık." şeklindedir. Bu durumda onların dilinden nakledildiği için üçüncü şahıs kipi formunda ifade edilmiştir. Dikkat edersen, *se-yahlifûne billâhi levi'stetā'û le-haracû* (Güç*ler*i yetse çıkacak*ların*a dair Allah adına yemin ederlerdi.) denilseydi, bu da doğru olurdu. Zira *halefe billâhi le-yef'alenne* (Kesinlikle yapacağına dair Allah adına yemin etti.) denildiği gibi *halefe billâhi le-ef'alenne* ('Kesinlikle yapacağım.' diye Allah adına yemin etti.) de denilir. Burada üçüncü şahıs kipi, nakil/ihbar konumundadır; birinci şahıs kipi de üçüncü şahıs kipi yerine kullanılır.

43. (Resûlüm!) Hay Allah affedesice!.. Doğru söyleyenler senin açından tamamen ortaya çıkıp yalancıları öğrenmeden neden onlara izin verdin ki?!

[130] "Hay Allah affedesice!.." ifadesi, işlenmiş bir suçtan kinayedir. Çünkü af, suçu takiben söz konusu olur. Anlamı da, "Hata ettin, ne kötü yaptın!" şeklindedir. "Neden onlara izin verdin ki?!" ifadesi de, affa konu olan ve kinayeli bir şekilde söz edilen şeyin beyanı mahiyetindedir. Anlam,"Neden onlara savaştan geri kalma konusunda izin verdin de, senden izin alıp, bahane sunup geri kaldılar; izin vermek için biraz bekleyip de inceleseydin ya!" şeklindedir. "Senin için ayan beyan ortaya çıkmadan" yani mazeretinde doğru olanlar, yalan söyleyenlerden iyice ayrılmadan.

[131] Söylendiğine göre Peygamber (s.a.) Allah'tan emir almadan iki şey yapmış; biri münafıklara izin vermek, diğeri de esir almak ki Allah kendisini bu konuda da azarlamıştır.[1]

44. Allah'a ve 'Son Gün'e iman edenler, mallarıyla ve canlarıyla cihâd etmekten kaçmak için senden izin istemezler. Allah, müttakîleri bilir.

[132] "Senden izin istemezler" müminlerin cihattan geri durmak için senden izin istemek gibi bir âdetleri yoktur. Muhacirlerden ve Ensārdan samimi müminler "Peygamberden asla izin istemeyiz, malımızla, canımızla sonsuza dek onunla birlikte cihâd edeceğiz." derlerdi. أَنْ يُجاهِدُوا ifadesi, *fî en-yücâhidû* (cihâd etmek konusunda) anlamında ya da *kerâhete en yücâhidû* (cihat etmek istemedikleri için) anlamındadır. "Allah, müttakîleri bilir." ifadesi onların müttakîler zümresine dâhil olduklarına dair tanıklık ve kendilerine en büyük ödülün verileceğine dair vaat mahiyetindedir.

1 Bkz. Enfâl 8/67-68 / ed.

ويحتمل أن يكون حالًا من قوله {لَخَرَجْنَا}، أي لخرجنا معكم، وإن أهلكنا أنفسنا وألقيناها في التهلكة بما نحملها من المسير في تلك الشقة. وجاء به على لفظ الغائب، لأنه مخبر عنهم. ألا ترى أنه لو قيل: سيحلفون بالله لو استطاعوا لخرجوا، لكان سديدًا؛ يقال: حلف بالله ليفعلنّ ولأفعلنّ، فالغيبة على حكم الإخبار، والتكلم على ٥ الحكاية.

٤٣-﴿عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذِنْتَ لَهُمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَاذِبِينَ﴾

[١٣٠] {عَفَا اللَّهُ عَنكَ} كناية عن الجناية، لأن العفو رادف لها، ومعناه: أخطأت وبئس ما فعلت! و{لِمَ أَذِنتَ لَهُمْ} بيان لما كنى عنه بالعفو، ومعناه: مالك أذنت لهم ١٠ في القعود عن الغزو حين استأذنوك واعتلوا لك بعللهم وهلاّ استأنيت بالإذن {حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكَ} من صدق في عذره ممن كذب فيه.

[١٣١] وقيل: شيئان فعلهما رسول الله ولم يؤمر بهما؛ إذنه للمنافقين وأخذه من الأسارى فعاتبه الله تعالى.

٤٤-﴿لا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ ١٥ وَأَنْفُسِهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ﴾

[١٣٢] {لَا يَسْتَأْذِنُكَ} ليس من عادة المؤمنين أن يستأذنوك في أن يجاهدوا، وكان الخلص من المهاجرين والأنصار يقولون: لا نستأذن النبي أبدًا، ولنجاهدنّ أبدًا معه بأموالنا وأنفسنا. ومعنى {أَنْ يُجَاهِدُوا} في أن يجاهدوا، أو كراهة أن يجاهدوا. {وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ} شهادة لهم بالانتظام في زمرة المتقين، وعدة لهم ٢٠ بأجزل الثواب.

45. Senden ancak, Allah'a ve 'Son Gün'e iman etmeyenler; gönüllerine kuşku düştüğü için kuşkuları içinde bocalayanlar izin isterler.

46. Sefere çıkmak isteselerdi, bunun için elbette bir hazırlık yaparlardı. Fakat Allah, onların işe atılmalarını istemediği için kendilerini alıkoydu ve (bunlara) "Oturanlarla beraber oturun!" denildi.

47. Zaten, aranızda sefere çıksalardı, aranızda fesat ve şerden başka hiçbir şeyi artırmazlardı; aranıza fitne sokmak için koşturup dururlardı! Çünkü içinizde bunlara kulak kesilenler var... Allah bu zalimleri iyi bilir!

48. Aslında bunlar daha önce de fitne çıkarmak istemiş ve sana karşı o işleri çevirmişlerdi! Ama sonunda, -onlar istemese de- gerçek gelmiş ve Allah'ın emri ortaya çıkmıştı...

[133] "Senden ancak … izin ister." Burada münafıklar kastedilmektedir. Bunlar otuz dokuz kişiydiler. يَتَرَدَّدُونَ (bocalarlar), hayret ve şaşkınlıklarını ifade etmektedir, çünkü nasıl basiret sahibi kişinin normal hali sebat ve kararlılıksa, bocalamak da şaşkın duruma düşen kişinin normal halidir.

[134] عُدَّةً ifadesi *'uddehû* şeklinde de okunmuş olup, *'uddetehû* (hazırlığını) anlamındadır.

Ve caydılar sana vaat ettikleri şeyden!

diyen kişinin *el-'idet*[ü] kelimesinde yaptığı şeyi bu kāri *'uddet*[un] kelimesinde yapmıştır, yani müenneslik Tâ'sını hazfedip muzāfun ileyhi onun yerine getirmiştir. Ayın'ın kesresi ile izâfetsiz olarak *'iddet*[un] şeklinde ve izâfet ile *'iddet*[ü] şeklinde de okunmuştur.

[135] **Şayet** "İstidrak harfinin [*Lâkin*] konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** "Çıkmak isteselerdi" ifadesi onların çıkmadıkları ve gazaya hazırlık yapmadıkları anlamını verdiği için, "*fakat* Allah onların işe atılmalarını istemedi." denilmiştir. Burada sanki "Onlar çıkmadılar, fakat harekete geçmek istemedikleri için sefere çıkmaktan geri kaldılar." denilmiş olmaktadır. Bu ifade tıpkı *mâ ahsene ileyye Zeyd*[ün] *ve lâkin esâ'e ileyye* (Zeyd bana ihsanda bulunmadı, fakat kötülük yaptı.) ifadesine benzer. "Ve onları alıkoydu" yani onları tembelleştirdi, geri bıraktı, işe koyulma isteklerini zayıflattı.

٤٥-﴿إِنَّمَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ﴾

٤٦-﴿وَلَوْ أَرَادُوا الْخُرُوجَ لأَعَدُّوا لَهُ عُدَّةً وَلَكِنْ كَرِهَ اللَّهُ انْبِعَاثَهُمْ فَثَبَّطَهُمْ وَقِيلَ اقْعُدُوا مَعَ الْقَاعِدِينَ﴾

٥ ٤٧-﴿لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إلا خَبَالا وَلأَوْضَعُوا خِلالَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ وَفِيكُمْ سَمَّاعُونَ لَهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ﴾

٤٨-﴿لَقَدِ ابْتَغَوُا الْفِتْنَةَ مِنْ قَبْلُ وَقَلَّبُوا لَكَ الأُمُورَ حَتَّى جَاءَ الْحَقُّ وَظَهَرَ أَمْرُ اللَّهِ وَهُمْ كَارِهُونَ﴾

[١٣٣] {إِنَّمَا يَسْتَأْذِنُكَ} يعني المنافقين، وكانوا تسعة وثلاثين رجلًا

١٠ {يَتَرَدَّدُونَ} عبارة عن التحير، لأنّ التردد ديدنُ المتحير، كما أن الثبات والاستقرار ديدن المستبصر.

[١٣٤] وقرئ «عُدَّه»، بمعنى عدّتَه فعل بالعدّة ما فعل بالعدة من قال:

وَأَخْلَفُوكَ عِدَ الأَمْرِ الَّذِي وَعَدُوا

من حذف تاء التأنيث، وتعويض المضاف إليه منها. وقرئ «عِدة» بكسر العين بغير

١٥ إضافة، و«عدة» بإضافة.

[١٣٥] فإن قلت: كيف موقع حرف الاستدراك؟ قلت: لما كان قوله {وَلَوْ أَرَادُوا الْخُرُوجَ} معطيًا معنى نفي خروجهم واستعدادهم للغزو قيل: {وَلَكِنْ كَرِهَ اللَّهُ انْبِعَاثَه}. كأنه قيل: ما خرجوا ولكن تثبطوا عن الخروج لكراهة انبعاثهم، كما تقول: ما أحسن إليَّ زيد، ولكن أساء إليّ. {فَثَبَّطَهُمْ} فكسلهم وخذلهم وضعف

٢٠ رغبتهم في الانبعاث.

[136] "Oturanlarla beraber oturun!' denildi." Yüce Allah'ın onların kalplerine sefere çıkmaktan hoşlanmamayı vermiş olması, onlara verilmiş oturma emri olarak ifade edilmiştir. Bir görüşe göre bu şeytanın vesvese ile onlara söylediği sözdür. Bir diğer görüşe göre bu onların kendi kendilerine söyledikleri bir söz; diğer bir görüşe göre ise, onlara Peygamber (s.a.)'in geri kalma (oturmak) için vermiş olduğu izindir.

[137] **Şayet** "Allah'ın onların kalplerine sefere çıkmaktan hoşlanmamayı vermiş olması nasıl mümkün olabilir? Zira bu çirkin bir fiildir; Allah Teâlâ ise çirkin fiilleri insanlara ilham etmekten münezzehtir." **dersen şöyle derim:** Onların sefere çıkmaları, bozulmaya yol açacak bir durumdu [*mefsedet*]. Zira Allah Teâlâ , "Zaten, aranızda sefere çıksalardı, size sorun çıkarmaktan başka katkıları olmazdı; aranıza fitne sokmak için koşturup dururlardı!" buyurmuştur. Dolayısıyla, onların kalplerine sefere çıkmaktan hoşlanmamayı vermiş olması, güzel bir fiil olup insanların da çıkarınadır [*maslahat*]. "O zaman, neden Peygamber (s.a.)'in onlar açısından *maslahat* olan bir iş [yani geride kalmaları] için izin vermiş olması hata sayılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Çünkü Peygamber (s.a.) onlara bu maslahat açısından izin vermiş değildi. Zaten bu işte bir maslahat olduğunu da ancak seferden döndükten sonra Allah'ın kendisine bildirmesi ile öğrenmişti. Onlara izin vermesinin sebebi, kendisine mazeret beyan edip izin istemiş olmaları idi. Oysa ona düşen, onların sundukları mazeretlerin künhünü iyice araştırmak ve kabul etmemekti. O azarlama kendisine işbu sebeple gelmiştir. Ayrıca, Allah onları zaten alıkoyacakken Peygamber (s.a.)'in onlara izin ver*me*mesi, bir başka maslahat içeriyor olabilirdi ki [belki de] bunlara izin verdiği için bu maslahat kaybedilmiştir. Şöyle ki: Allah bunları zaten alıkoyacakken *kendileri* harekete geçmedikleri zaman [yerlerinde] oturup kalmaları, Peygamber (s.a.)'den izinsiz gerçekleşmiş olacak ve bu durum aleyhlerine delil olacak, mazeretleri kalmayacaktı. Neyse ki Allah Teâlâ sırlarını ifşa edip münafık olduklarına, Allah'a ve âhirete inanmadıklarına şehadet edince [Peygamber (s.a.)'in onlara izin ver*me*si ile ortadan kalkan] bu maslahatı telafi etmiş oldu.

[138] **Şayet** "'Oturanlarla birlikte' ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade onlara yönelik bir kınama ve taciz olup, sürekli evde oturan ve [savaştan] geri kalan kadınlar, çocuklar ve müzmin hastalık sahipleri ile bunları aynı kefeye koymaktadır. Nitekim "Aslında geri kalan kadınlarla birlikte oturmak istiyorlardı!." [Tevbe 9/87, 93] ayeti bunu beyan etmiştir.[1]

1 Burada, 'geri kalanlar'ı ifade eden kelime yani الخوالف müennestir; tefsir edilen ayetteki القاعدين ise müzekkerdir. / ed.

[١٣٦] {وَقِيلَ اقْعُدُوا} جعل إلقاء الله في قلوبهم كراهة الخروج أمرًا بالقعود. وقيل: هو قول الشيطان بالوسوسة. وقيل: هو قولهم لأنفسهم. وقيل: هو إذن رسول الله ﷺ لهم في القعود.

[١٣٧] فإن قلت: كيف جاز أن يوقع الله تعالى في نفوسهم كراهة الخروج إلى الغزو وهي قبيحة، وتعالى الله عن إلهام القبيح؟ قلت: خروجهم كان مفسدة، لقوله {لَوْ خَرَجُوا فِيكُم مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا}. {لَوْ خَرَجُوا فِيكُم مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا}. فكان إيقاع كراهة ذلك الخروج في نفوسهم حسنًا ومصلحة. فإن قلت: فلم خطأ رسول الله ﷺ في الأذن لهم فيما هو مصلحة؟ قلت: لأنّ إذن رسول الله ﷺ لهم لم يكن للنظر في هذه المصلحة ولا علمها إلا بعد القفول بإعلام الله تعالى، ولكن لأنهم استأذنوه في ذلك واعتذروا إليه، فكان عليه أن يتفحص عن كنه معاذيرهم ولا يتجوّز في قبولها، فمن ثم أتاه العتاب. ويجوز أن يكون في ترك رسول الله ﷺ الإذن لهم مع تثبيط الله إياهم مصلحة أخرى، فبإذنه لهم فقدت تلك المصلحة. وذلك أنهم إذا ثبطهم الله فلم ينبعثوا وكان قعودهم بغير إذن من رسول الله ﷺ قامت عليهم الحجّة ولم تبق لهم معذرة. ولقد تدارك الله ذلك حيث هتك أستارهم وكشف أسرارهم وشهد عليهم بالنفاق، وأنهم لا يؤمنون بالله واليوم الآخر.

[١٣٨] فإن قلت: ما معنى قوله {مَعَ الْقَاعِدِينَ}؟ قلت: هو ذمّ لهم وتعجيز، وإلحاق بالنساء والصبيان والزمنى الذين شأنهم القعود والجثوم في البيوت، وهم القاعدون والخالفون والخوالف. ويبينه قوله تعالى {رَضُوا بِأَن يَكُونُوا مَعَ الخَوَالِفِ} [التوبة: ٨٧، ٩٣].

[139] إِلاَّ خَبالاً [fesat ve şerden başka] ifadesi bazı kimselerin söyledikleri gibi munkatı‘ istisnâ değildir, çünkü munkatı‘ istisnâ; istisna edilen şeyin, istisna edildiği şeyden [*müstesnâ minh*den] ayrı bir cins olması durumunda söz konusu olur. Sözgelimi *mâ zâdûküm hayr*^{an} *illâ habâl*^{en} [size hiçbir hayır ilave etmezlerdi, sadece fesat ilave ederlerdi] ifadesi munkatı‘ bir istisnâdır. Oysa âyette *müstesnâ minh* hiç zikredilmemiştir. Bu sebeple de istisnâ, en umumi ifade olan *şey*den yapılmış olmaktadır ki bu durumda da yapılan istisnâ, muttasıl istisna olur; çünkü *habâl* umumi ifadenin kapsamına girer. Sanki ayette "Aranızda fesat ve şerden başka hiçbir *şey*i artırmazlardı." buyrulmaktadır. *Habâl*; bozma ve şer anlamındadır.

[140] "Aranıza fitne sokmak için koşturup dururlardı!" Yani dedikodu ederek, lâf getirip götürerek aranızı bozmaya çalışırlardı. *Vada‘a'l-be‘îr*^{u} *vad‘*^{an} (Deve iyice hızlandı.) ve *evda‘tühû ene* (Onu ben hızlandırdım.) gibi ifadeler kullanılır. Anlam, *ve le-evda‘û rakâ'ibehum beynekum* (Elbette binitlerini aranızda koştururlardı!) şeklinde olup, süratle dedikodu yapacakları anlatılmak istenmektedir. Çünkü binek üzerindeki kişi, yayadan daha hızlıdır. İbnü'z-Zübeyr [v. 94/713] *ve le-erkasū* şeklinde okumuştur. Bu kelime deve hızlandığında kullanılan *rakasati'n-nâkatü raks*^{an} ve onu hızlandırdığında söylediğin *erkastuhâ* ifadelerinden türemiştir. Şair şöyle demiştir:

Hızla Mina'ya ve [kurban kesim yeri olan] Ğabğab'a koşanlar

ولاأَوْضَعُوا ifadesi *ve le-evfadū* (Elçi misali mesaj taşır dururlardı.) şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "Bu kelime mushaf hattında nasıl araya bir Elif ziyade edilerek وَلَاأَوْضَعُوا şeklinde yazılmış?" **dersen şöyle derim:** Arap hattından önce fetha, Elif olarak yazılıyordu; Arap yazısı Kur'ân'ın nüzûlüne çok yakın bir dönemde icat edildi ve eski yazı sisteminden bu Elif, yeni yazıya da geçen bir tesir olarak kaldı. Bu yüzden, Hemze'yi Elif olarak yazdılar. Üzerindeki fethayı da bir diğer Elif'le yazarak ifade ettiler. Benzeri, لَاأَذْبَحَنَّهُ (Muhakkak onu keseceğim.) [Neml 27/21] ifadesinde de söz konusudur.

[141] يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ aranızda ihtilaf çıkartmaya çalışarak sizi saptırmak, gazadaki niyetlerinizi bozmak isterler. "Çünkü içinizde bunlara kulak kesilenler" yani bunların sözlerini dinleyip size ulaştıran dedikoducular "var." Ya da sizin içinizden bir grup var ki münafıkları dinleyip onlara itaat ederler.

[١٣٩] {إِلَّا خَبَالًا} ليس من الاستثناء المنقطع في شيء كما يقولون، لأنَّ الاستثناء المنقطع هو أن يكون المستثنى من غير جنس المستثنى منه، كقولك: ما زادوكم خيرًا إلاّ خبالا، والمستثنى منه في هذا الكلام غير مذكور، وإذا لم يذكر وقع الاستثناء من أعمّ العام الذي هو الشيء، فكان استثناء متصلًا؛ لأنّ الخبال بعض أعمّ العام. كأن قيل: ما زادوكم شيئًا إلا خبالًا، والخبال الفساد والشر. ٥

[١٤٠] {ولَاأَوْضَعُوا خِلالَكُمْ} ولسعوا بينكم بالتضريب والنمائم وإفساد ذات البين. يقال: وضع البعير وضعًا إذا أسرع وأوضعته أنا. والمعنى: ولأوضع ركائبهم بينكم، والمراد الإسراع بالنمائم؛ لأنّ الراكب أسرع من الماشي. وقرأ ابن الزبير رضي الله عنه «ولأرقصوا»، من رقصت الناقة رقصًا، إذا أسرعت، وأرقصتها. قال: ١٠

وَالرَّاقِصَاتِ إِلَى مِنى فَالْغَبْغَبِ

وقرئ «ولأوفضوا». فإن قلت: كيف خطّ في المصحف: ولاأوضعوا، بزيادة ألف؟ قلت: كانت الفتحة تكتب إلفًا قبل الخط العربي، والخط العربي اخترع قريبًا من نزول القرآن، وقد بقي من ذلك الألف أثر في الطباع، فكتبوا صورة الهمزة ألفًا، وفتحتها ألفًا أخرى، ونحو {أَوْ لَاأَذْبَحَنَّه} [النمل: ٢١]. ١٥

[١٤١] {يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ} يحاولون أن يفتنوكم بأن يوقعوا الخلاف فيما بينكم ويفسدوا نياتكم في مغزاكم {وَفِيكُمْ سَمَّاعُونَ لَهُمْ}، أي نمامون يسمعون حديثكم فينقلونه إليهم، أو فيكم قوم يسمعون للمنافقين ويطيعونهم.

[142] "Aslında bunlar fitne çıkarmak istemişlerdi" yani zorluk çıkartmak istemişler, senin başına gaileler açmışlar ve tıkırında giden işlerinin sarpa sarması için gayret etmiş, ashâbını senden koparmaya çalışmışlardı. Tıpkı Abdullah b. Übeyy'in [v. 9/631] Uhud günü beraberindekilerle ayrılıp giderken yaptığı gibi. İbn Cüreyc'den [v. 150/767] nakledildiğine göre bunlar on iki kişiydi ve "daha önce" yani Tebük seferinden evvel, Akabe biatinin yapıldığı gece tepede konumlanarak Peygamber (s.a.)'e suikast düzenlemeye çalışmışlardı. "Ve sana karşı o işleri çevirmişlerdi;" çareler araştırmış, stratejiler geliştirmiş, kumpaslar kurmuş; davanı nasıl boşa çıkartabileceklerine dair görüş alış verişinde bulunmuşlardı. *Kallebû* tahfif ile *kalebû* şeklinde de okunmuştur. "Ama sonunda, -onlar istemese de- gerçek gelmiş" -ki bu, senin Allah tarafından desteklenmen ve muzaffer olmandır.- "ve Allah'ın emri ortaya çıkmıştı." Yani dini galip gelmiş, şeriatı üstün olmuştu.

49. Bunlardan bir kısmı da "Bana izin ver, beni fitneye düşürme!" diyordu. Bakınız! Asıl fitne bunların içine düştüğü şeydir! Cehennem bu inkârcı nankörleri çepeçevre kuşatmıştır.

[143] Oturmam, yani geri kalmam için "bana izin ver; beni fitneye düşürme" yani izin vermeyerek beni fitneye, günaha düşürme. Çünkü eğer iznin olmadan geri kalırsam, günaha düşmüş olurum. Bu ifadenin "Beni helâke atma, çünkü eğer seninle birlikte sefere çıkarsam malım ve ailem helâk olur." anlamına geldiği de söylenmiştir. Söylendiğine göre Cedd b. Kays "Ensâr bilir ki ben kadınlara düşkünümdür; beni sarışın Rum kızlarıyla fitneye düşürme; ama sana malımla yardım ederim; beni bırak!" demiş. Nitekim *efteneden ve lâ tüftinnî* (Fitneye düşmeme sebep olma!) şeklinde de okunmuştur.

[144] أَلا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا (Bakınız! Zaten fitnenin içine düşmüşler!) yani "Asıl fitne bunların içine düştüğü şeydir, yani seferberlikten kaçma fitnesi!.." Übeyy b. Kâ'b mushafında *sekatū* fiili, tekil olarak *sekata* şeklindedir. Zira *men*, lafız olarak tekil, anlam olarak çoğuldur. "Cehennem bu inkârcı nankörleri çepeçevre kuşatmıştır." Yani cehennem kıyamet günü onları kuşatacaktır ya da "Şu anda onları kuşatmış bulunmaktadır." Zira cehennemin onları kuşatmış olmasının sebepleri onlarda mevcuttur, sanki şu anda cehennemin ortasındadırlar.

[١٤٢] و{لَقَدْ ابتَغَوُا الْفِتْنَةَ}، أي العنتَ ونصبَ الغوائل والسعي في تشتيت شملك وتفريق أصحابك عنك؛ كما فعل عبد الله بن أبيّ يوم أحد حين انصرف بمن معه. وعن ابن جريج ﵁: وقفوا لرسول الله ﷺ على الثنية ليلة العقبة وهم اثنا عشر رجلًا ليفتكوا به. {مِن قَبْلُ} من قبل غزوة تبوك. {وَقَلَّبُوا لَكَ الْأُمُورَ} ودبروا لك الحيل والمكايد، ودوَّروا الآراء في إبطال أمرك. وقرئ: «وقلَبوا» بالتخفيف. {حَتَّى جَاءَ الحَقُّ} وهو تأييدك ونصرك. {وَظَهَرَ أَمْرُ اللَّهِ} وغلب دينه وعلا شرعه.

٤٩-﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ ائْذَنْ لِي وَلا تَفْتِنِّي أَلا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ﴾

[١٤٣] {ائْذَنْ لِي} في القعود {وَلَا تَفْتِنِّى} ولا توقعني في الفتنة وهي الإثم، بأن لا تأذن لي فإني إن تخلفت بغير إذنك أثمت. وقيل: ولا تلقني في الهلكة، فإني إذا خرجت معك هلك مالي وعيالي. وقيل: قال الجدّ بن قيس: قد علمت الأنصار أني مستهتر بالنساء فلا تفتنّي ببنات الأصفر، يعني نساء الروم، ولكني أعينك بمال، فاتركني. وقرئ «ولا تُفتِني» من أفتنه.

[١٤٤] {أَلا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا}، أي إنّ الفتنة هي التي سقطوا فيها، وهي فتنة التخلف. وفي مصحف أبيّ ﵁ «سقط»؛ لأنّ مَن، موحد اللفظ مجموع المعنى. {لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ} يعني أنها تحيط بهم يوم القيامة؛ أو هي محيطة بهم الآن، لأنّ أسباب الإحاطة معهم فكأنهم في وسطها.

50. Sana bir iyilik erişirse, hoşlarına gitmez; bir kötülük eriştiğinde ise "(İyi ki) tedbirimizi önceden almışız!" derler ve şen-şakrak çekip giderler.

[145] Bir savaşta "sana bir iyilik" zafer veya ganimet "erişirse hoşlarına gitmez; bir kötülük eriştiğinde ise" yani bir yenilgi ya da Uhud savaşında olduğu gibi bazı savaşlarda şiddetli zorluklar yaşarsan, senden uzakta olma hallerinden memnuniyet duyarlar. "'[İyi ki] tedbirimizi önceden almışız!' derler." Yani "Biz daima dikkatli, teyakkuz halindeyiz; olanlar olmadan önce tedbirimizi aldık." derler ve konuşmayı bırakıp "şen-şakrak bir halde" sevinç içinde ailelerine dönerler. Bu ifadenin, ["ailelerine dönerler" değil de] "Peygamberden yüz çevirirler [çekip giderler]." anlamında olduğu da söylenmiştir.

51. De ki: Allah'ın bizim için yazdığından başkası başımıza gelmez... ki O, bizim 'mevlâ'mızdır. O halde müminler sadece Allah'a güvenip dayansın.

[146] İbn Mes'ûd [v. 32/653] قُلْ لَنْ يُصِيبَنا ifadesini *kul hel yusībunâ* (De ki: Hiç başımıza gelir mi?) şeklinde; Talha b. Musarrıf [v. 112/730] ise Ya'nın şeddesi ile *hel yusayyibunâ* şeklinde okumuştur. Bu okuyuşun izahı, kelimenin *yufa'ilu* vezninde değil, *yufay'ilu* vezninde olmasıdır. Çünkü kelimede Vav vardır; nitekim [aynı kökten geldiği] *es-savâb* (doğru) kelimesinde ve *sābe's-sehm^u yesūbu* (Ok isabet etti, ediyor.) ifadesinde ve *musībet*in çoğulu olan *mesāvib*de de Vav'ı görmek mümkündür. Dolayısıyla, bu kökten *yufa'ilu* vezninde türeyen kelimenin *yusavvibu* şeklinde olması gerekir. *Savvebe ra'yehû* (Görüşünü tasvip etti.) ifadesinde nasıl kullanıldığına dikkat et. Tabiî, bazı lehçelerde *sābe's-sehm^ü yasību* (Ok isabet etti, ediyor.) şeklinde bir kullanım varsa başka. Nitekim şair [Kümeyt (v.126/744)] şöyle demiş:

İsabetlidir oklarım, hedefinden şaşmaz

[147] إِلاَّ ما كَتَبَ اللَّهُ لَنا (Allah'ın bizim için yazdığından başka) ifadesinde [*Le-nâ*daki] Lâm, ihtisas ifade eder; adeta "Allah'ın hususen bize tahsis etmiş olduğu şeylerin, yani bizim hakkımızda yazmış olduğu zafer ya da şehitliğin dışında hiçbir şey bize isabet etmez." denmektedir. Nitekim هُوَ مَوْلانا (ki O, bizim 'mevlâ'mızdır.) ifadesi,

٥٠-﴿إِنْ تُصِبْكَ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِنْ تُصِبْكَ مُصِيبَةٌ يَقُولُوا قَدْ أَخَذْنَا أَمْرَنَا مِنْ قَبْلُ وَيَتَوَلَّوْا وَهُمْ فَرِحُونَ﴾

[١٤٥] {إِنْ تُصِبْكَ} في بعض الغزوات {حَسَنَةٌ} ظفر وغنيمة {تَسُؤْهُمْ وَإِن تُصِبْكَ مُصِيبَةٌ} نكبة وشدّة في بعضها نحو ما جرى في يوم أحد يفرحوا بحالهم في الإنحراف عنك، و{يَقُولُوا قَدْ أَخَذْنَا أَمْرَنَا}، أي أمرنا الذي نحن متسمون به من الحذر والتيقظ والعمل بالحزم. {مِن قَبْلُ} من قبل ما وقع. وتولوا عن مقام التحدّث بذلك والاجتماع له إلى أهاليهم {وَهُمْ فَرِحُونَ} مسرورون. وقيل: تولوا: أعرضوا عن رسول الله ﷺ.

٥١-﴿قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا هُوَ مَوْلانَا وَعَلَى اللهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ﴾

[١٤٦] قرأ ابن مسعود رضي الله عنه «قل هل يصيبُنا». وقرأ طلحة رضي الله عنه «هل يصيّبنا»، بتشديد الياء. ووجهه أن يكون يفعيل، لا يفعل، لأنه من بنات الواو، كقولهم: الصواب، وصاب السهم يصوب، ومَصاوب في جمع مصيبة، فحقّ يفعل منه يصوّب. ألا ترى إلى قولهم: صوّب رأيه، إلاّ أن يكون من لغة من يقول: صاب السهم يصيب. ومن قوله:

أسْهُمي الصائبَاتُ والصَّيّبُ

[١٤٧] واللام في قوله {إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا} مفيدة معنى الاختصاص، كأنه قيل: لن يصيبنا إلاّ ما اختصنا الله به بإثباته وإيجابه من النصرة عليكم، أو الشهادة. ألا ترى إلى قوله {هُوَ مَوْلَانَا}،

"Bizi velî edinen, bizim de kendisini velî edindiğimiz O'dur." anlamına gelir. Bu hususu Allah Teâlâ "Çünkü iman edenlerin, 'mevlâ'sı Allah iken, inkârcı nankörlerin [kendilerine sahip çıkacak] bir mevlâları yoktur!.." [Muhammed 47/11] buyurarak ifade etmiştir. "O halde, müminler sadece Allah'a güvenip dayansın" yani müminlerin üzerine düşen görev, Allah'tan gayrısına tevekkül edip güvenmemektir. O halde, onlar da hakları olan, üzerlerine düşen şeyi yapsınlar.

52. De ki: Siz bizim için (ölüm beklerken) iki güzel şeyden birini mi bekliyorsunuz? Biz ise sizler için Allah'ın, ya kendi katından ya da bizim ellerimizle size bir azap getirmesini bekliyoruz. Öyleyse, bekleyin bakalım! Şüphesiz biz de sizinle beraber beklemedeyiz!

[148] "Aslında iki güzel şeyden birini" yani her biri akıbetlerin en güzeli olan iki akıbetten birini, yani zafer veya şehitliği "mi bekliyorsunuz? Biz ise sizler için" iki kötü akıbetten birini; "ya kendi katından" bir azap getirmesini -ki bu da tıpkı Âd ve Semûd kavimlerinin başına geldiği gibi gökten gelip kapınızı çalacak bir azaptır- "ya da size bizim ellerimizle" kâfir olarak öldürülmek şeklinde "bir azap getirmesini bekliyoruz. Öyleyse, bekleyin bakalım" söz ettiğimiz akıbetleri gözetleyin; "şüphesiz, biz de sizinle beraber beklemedeyiz!" Akıbetinizin ne olacağını bekliyoruz, her birimiz beklediğine muhakkak ulaşacaktır, onu geçemeyecektir.

53. De ki: İster gönüllü olarak ister kerhen infak edin artık sizden kabul edilmeyecek. Siz, gerçekten fâsık bir topluluksunuz.

[149] "İster gönüllü olarak ister kerhen" ifadesi hal konumundadır, yani gönüllü ya da gönülsüz halde "infak edin" yani Allah yolunda ve iyilik yolunda. **Şayet** "Nasıl onlara önce infak emri verilmiş, sonra da 'artık sizden kabul edilmeyecek' denilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu haber anlamında bir emirdir. Tıpkı "De ki: Her kim dalâlette ise Rahman onlara (refah ve ömürlerini) istediği kadar uzatsın." [Meryem 19/75] ayetinde olduğu gibi. Anlam "Gönüllü olarak da infak etseniz de kerhen de infak etseniz sizden kabul edilmeyecek." şeklindedir. Bunun benzeri "Onların bağışlanması için ister dua et, ister etme." [Tevbe 9/80] ayetinde ve şu şiirde söz konusudur:

Azze Hatun! İster kötü davran bize ister iyi; kınanacak değilsin!

أي الذي يتولانا ونتولاه، {ذَلِكَ بِأَنَّ اللهَ مَوْلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ} [محمد: ١١]. {وَعَلَى اللهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ} وحق المؤمنين أن لا يتوكلوا على غير الله، فليفعلوا ما هو حقهم.

٥٢-﴿قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَا إِلا إِحْدَى الْحُسْنَيَيْنِ وَنَحْنُ نَتَرَبَّصُ بِكُمْ أَنْ يُصِيبَكُمُ اللَّهُ بِعَذَابٍ مِنْ عِنْدِهِ أَوْ بِأَيْدِينَا فَتَرَبَّصُوا إِنَّا مَعَكُمْ مُتَرَبِّصُونَ﴾

[١٤٨] {إِلا إِحْدَى الحُسْنَيَيْنِ} إلاّ إحدى العاقبتين اللتين كل واحدة منهما هي حسن العواقب، وهما النصرة والشهادة {وَنَحْنُ نَتَرَبَّصُ بِكُمْ} إحدى السوأتين من العواقب، إمّا {أَن يُصِيبَكُمُ اللهُ بِعَذَابٍ مِنْ عِندِهِ} وهو قارعة من السماء، كما نزلت على عاد وثمود. {أَوْ} بعذاب {بِأَيْدِينَا} وهو القتل على الكفر؛ {فَتَرَبَّصُوا} بنا ما ذكرنا من عواقبنا. {إِنَّا مَعَكُمْ مُتَرَبِّصُونَ} ما هو عاقبتكم، فلا بدّ أن يلقى كلنا ما يتربصه لا يتجاوزه.

٥٣-﴿قُلْ أَنْفِقُوا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا لَنْ يُتَقَبَّلَ مِنْكُمْ إِنَّكُمْ كُنْتُمْ قَوْمًا فَاسِقِينَ﴾

[١٤٩] {أَنفَقُوا} يعني في سبيل الله ووجوه البر. {طَوْعًا أَوْ كَرْهًا} نصب على الحال، أي طائعين أو مكرَهين. فإن قلت: كيف أمرهم بالإنفاق ثم قال: {لَن يُتَقَبَّلَ مِنكُمْ}؟ قلت: هو أمر في معنى الخبر، كقوله تبارك وتعالى: {قُلْ مَن كَانَ فِي الضَّلَالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمنُ مَدًّا} [مريم: ٧٥]. ومعناه: لن يتقبل منكم أنفقتم طوعًا أو كرهًا. ونحوه قوله تعالى {إِسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ} [التوبة: ٨٠]. وقوله:

أَسِيئِي بِنَا أَوْ أَحْسِنِي لَا مَلُومَةً

[Ayette] “Allah onları asla bağışlamayacak; sen onlar için istiğfarda bulunsan da bulunmasan da farkmez.”; [şiirde] “seni kınamayacağız; bize kötülük de etsen iyilik de etsen farketmez.” denmektedir. **Şayet** “Böyle bir kullanım ne zaman câiz olur?” **dersen şöyle derim:** Bu kullanım, sözün anlama yeterince delâlet ettiği durumlarda câiz olur. Nitekim *rahimallāh^u^ Zeyd^en^ ve ğafera le-hû* (Allah Zeyd’e rahmet etsin ve onu bağışlası.n) cümlesinde olduğu gibi bunun tam aksi kullanım da câiz olur. **Şayet** “Neden bu şekilde bir kullanıma başvurulur?” **dersen şöyle derim:** Bu kullanımda bir nükte söz konusudur. Şöyle ki: [Beytin sahibi] Küseyyir [v. 105/723; sevgilisi] Azze’ye adeta “Senden ne kadar hoşlandığımı, seni ne kadar güçlü duygularla sevdiğimi anlamak için beni dene; bana bir iyi, bir de kötü davran ve bana iyi ve kötü davrandığın zamanlarda sana olan davranışlarımın değişip değişmediğini- gözlemle.” demektedir. Şairin şu sözü de bu mânadadır:

> Kardeşin, o kimsedir ki boynunu vurmak için elindeki kılıçla tepesine dikilsen
> Yine de sana olan sevgisindeki saflığı bozmak istemez

İşte ayette de anlam, “İnfak edin ve bakın bakalım, sizden kabul edilecek mi?” şeklinde ve “Onlar için istiğfar et veya etme ve bak bakalım; istiğfarın varlığı ve yokluğu durumunda değişen bir şey olacak mı?” şeklindedir.

[150] **Şayet** “İnfaklarının kabul edilmemesinden maksat nedir? Peygamberin bu infakları teslim almaması ve kendilerine iade etmesi midir, yoksa bu infakların Allah katında makbul sayılmayıp sevapsız kalması, boşa gitmesi midir?” diye soracak olursan “Her ikisi de söz konusudur.” derim.

[151] “İster gönüllü olarak ister kerhen” ifadesi [i] “Gönüllü olarak, yani Allah ve Resûlünce *ilzâm* edilmeksizin ya da ilzâm edilerek” anlamında olabilir. *İlzâm*ın [yani lüzumlu görmenin] zorlama diye isimlendirilmesinin sebebi, bu kimselerin münafık olması ve infaka ilzâm edilmelerinin kendileri için adeta bir zorlama olmasıdır. [ii] Anlam, “gönüllü olarak, yani liderlerinizden ikrah görmeksizin” -Çünkü münafık liderleri, gördükleri bir maslahat sebebiyle münafıkları infaka teşvik ediyorlardı.- “ya da onlar tarafından zorlanarak” şeklinde de olabilir. Rivayete göre ayet Tebük seferinden geri kalan ve Peygamber (s.a.)’e “İşte malım, sana malımla yardım edeyim, ama beni bırak.” diyen Cedd b. Kays hakkında nâzil olmuştur.

أي لن يغفر الله لهم، استغفرت لهم أم لم تستغفر لهم، ولا نلومك أسأت إلينا أم أحسنت. فإن قلت: متى يجوز نحو هذا؟ قلت: إذا دلّ الكلام عليه كما جاز عكسه في قولك: رحم الله زيدًا وغفر له. فإن قلت: لم فعل ذلك؟ قلت: لنكتة فيه، وهي أنّ كثيرًا كأنه يقول لعزَّةَ: امتحني لطفَ محلك عندي وقوّةَ محبتي لك؛ وعامليني ٥ بالإساءة والإحسان، وانظري هل يتفاوت حالي معك مسيئة كنت أو محسنة؟ وفي معناه قول القائل:

أَخُوكَ الَّذِي إِنْ قُمْتَ بِالسَّيْفِ عَامِدا   لِتَضْرِبَهُ لَمْ يَسْتَغِشَّكَ فِي الْوُدِّ

وكذلك المعنى: أنفقوا وانظروا هل يتقبل منكم؟ واستغفر لهم أو لا تستغفر لهم، وانظر هل ترى اختلافًا بين حال الاستغفار وتركه؟

١٠ [١٥٠] فإن قلت: ما الغرض في نفي التقبل؟ أهو ترك رسول الله ﷺ تقبله منهم وردّه عليهم ما يبذلون منه أم هو كونه غير مقبول عند الله تعالى ذاهبًا هباء لا ثواب له؟ قلت: يحتمل الأمرين جميعًا.

[١٥١] وقوله {طَوْعًا أَوْ كَرْهًا} معناه طائعين من غير إلزام من الله ورسوله أو ملزَمين. وسمي الإلزام إكراهًا، لأنهم منافقون، فكان إلزامهم الإنفاق شاقًّا عليهم ١٥ كالإكراه. أو طائعين من غير إكراه من رؤسائكم، لأن رؤساء أهل النفاق كانوا يحملون على الإنفاق لما يرون من المصلحة فيه. أو مكرهين من جهتهم. وروي أنها نزلت في الجدّ بن قيس حين تخلف عن غزوة تبوك وقال لرسول الله ﷺ: هذا مالي أعينك به، فاتركني.

[152] "Siz, gerçekten fâsık bir topluluksunuz!" Bu ifade, onların infakının red gerekçesini bildirmektedir. *Fısk*tan maksat, inatçılık ve azgınlıktır.

54. İnfak namına yaptıkları harcamaların bunlardan kabul edilmesini engelleyen tek şey, Allah ve Resûlünü inkâr etmeleri, namaza tembel tembel gelmeleri ve mallarını kerhen infak etmeleridir.

[153] أَنَّهُمْ ifadesi, *mene'a* (engelledi) fiilinin fâ'ilidir. أَنْ تُقْبَلَ (kabul edilmesini) ifadesi ise bu fiilin mef'ûlüdür. Bu ifade meçhul formda; Tâ ile de, Yâ ile de okunmuştur. نَفَقَاتُهُمْ (infakları) ifadesi ise hem bu şekilde çoğul olarak hem de *nefekatuhum* şeklinde tekil olarak okunmuştur. Ebû Abdurrahmân es-Sülemî [v. 73/692] fiili Allah'a atfederek *en yakbele minhum nefekātihim* (harcamalarını Allah'ın bunlardan kabul *et*mesini) şeklinde okumuştur. كُسالى (tembel tembel) ifadesi *keslân*[u] kelimesinin çoğulu olup, zamme ile de fetha ile de [*kesâlâ*] okunmuştur; *sekrân*[u] (sarhoş) kelimesinin çoğulunun *sükârâ*, *gayrân*[u] (kıskanç) kelimesinin çoğulunun *ğayârâ* olması gibi.

[154] Tembelliklerinden maksat, namaz kılarken bir sevap ummamaları, kılmazken de cezasından korkmamaları, bu sebeple namazın kendilerine çok ağır gelmesidir. Nitekim Allah Teâlâ, "Namaz gerçekten ağırdır ama, huşû sahiplerine değil." [Bakara 2/45] buyurmuştur. Peygamber (s.a.)'in bir müminin "Tembelleştim" demesini hoş görmediğini bir rivayette okumuştum ki Peygamber (s.a.) adeta bu ayete gönderme yapmaktadır. Çünkü tembellik münafıkların sıfatlarından biridir. Bu sebeple müminin, bu sıfatı kendisine atfetmemesi gerekir.

[155] **Şayet** "Gönülsüzlük gönüllülüğün aksidir. Allah Teâlâ 'İster gönüllü olarak ister kerhen infak edin.' [Tevbe 9/53] ayetinde, münafıkların gönüllü infaklarından da söz etmişti, burada ise onların ancak kerhen infak edeceklerini söylüyor?" **dersen şöyle derim:** Gönüllü olmalarından maksat, mallarını Peygamber ya da liderlerinin *ilzâm*ı olmaksızın vermeleridir, ama bu da kerhen ve zoraki bir veriştir; gönülden gelerek ve isteyerek verme değildir.

55. O halde, bunların mallarına da çocuklarına da imrenme. Allah'ın istediği, bunlar yüzünden dünya hayatında onlara azap etmek ve nankör bir inkârcı olarak can çekişe çekişe ölmelerinden başka bir şey değil...

[١٥٢] {إِنَّكُمْ} تعليل لردّ إنفاقهم. والمراد بالفسق: التمرّد والعتوّ.

٥٤-﴿وَمَا مَنَعَهُمْ أَنْ تُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتُهُمْ إِلا أَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَبِرَسُولِهِ وَلا يَأْتُونَ الصَّلاةَ إِلا وَهُمْ كُسَالَى وَلا يُنْفِقُونَ إِلا وَهُمْ كَارِهُونَ﴾

[١٥٣] {أَنَّهُمْ} فاعل منع؛ و{هُمْ}، و{أَنْ تُقْبَلَ} مفعولاه. وقرئ «أن تقبل»، بالتاء والياء على البناء للمفعول؛ و«نفقاتهم»، و«نفقتهم»، على الجمع والتوحيد. وقرأ السلمي «أن يَقْبل منهم نفقاتِهم» على أن الفعل لله عزّ وجلّ. {كُسَالَى} بالضم والفتح، جمع كسلان، نحو سكارى وغيارى، في جمع سكران وغيران.

[١٥٤] وكسلهم لأنهم لا يرجون بصلاتهم ثوابًا، ولا يخشون بتركها عقابًا، فهي ثقيلة عليهم؛ كقوله تعالى {وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ} [البقرة: ٤٥]. وقرأت في بعض الأخبار: أنّ رسول الله ﷺ كره للمؤمن أن يقول: كسلت، كأنه ذهب إلى هذه الآية، فإنّ الكسل من صفات المنافقين، فما ينبغي أن يسنده المؤمن إلى نفسه.

[١٥٥] فإن قلت: الكراهية خلاف الطواعية وقد جعلهم الله تعالى طائعين في قوله {طَوْعًا} ثم وصفهم بأنهم لا ينفقون إلاّ وهم كارهون. قلت: المراد بطوعهم أنهم يبذلونه من غير إلزام من رسول الله ﷺ أو من رؤسائهم، وما طوعهم ذاك إلاّ عن كراهية واضطرار، لا عن رغبة واختيار.

٥٥-﴿فَلا تُعْجِبْكَ أَمْوَالُهُمْ وَلا أَوْلادُهُمْ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَتَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ﴾

[156] Bir şeye imrenmek, ondan razı olan, güzelliğinden hoşnut olan kimsenin sevincine benzer şekilde sevinmek demektir. Anlam, "Onlara verilen dünya ziynetlerini güzel görme, onlara aldanma." şeklinde olup "Bunlardan bazısına sırf denemek için verdiğimiz dünya hayatının güzelliğine sakın gözlerini dikme." [TâHâ 20/131] ayetinde olduğu gibidir. Zira Allah onlara verdiklerini azap için vermiştir. Çünkü onların mallarını sizlere ganimet ve esir olmaya namzet kılmıştır. Ayrıca o mallara afet ve musibetler vererek onları imtihan etmiş, onları mallarını hayır kapılarında infak etmekle mükellef tutmuş, istemeseler de burunları sürte sürte infak etmelerini emretmiş, onlara o malları kazanıp biriktirme uğrunda ve evlatlarını yetiştirme yolunda türlü külfetler tattırmıştır.

[157] **Şayet** "Haydi, azap etmenin 'Yüce' Allah'ın iradesine bağlanması doğrudur diyelim, peki bunların 'inkârcı olarak' can çekişe çekişe ölmelerini nasıl istemiş olabiliyor Allah!?" **dersen şöyle derim:** Kastedilen, onların nimetlerle yavaş yavaş azaba çekilmeleridir. Bu husus, "Sırf günahları artsın diye onlara mühlet veriyoruz." [Âl-i İmrân 3/178] ayetinde de ifade edilmiştir. Burada adeta, "Nimet içinde yüzmekten akıbetini düşünmeye fırsat bulamamış birer kâfir olarak ölecekleri zamana kadar bunlara nimetini devam ettirmek istemekte." buyrulmaktadır.

56. 'Gerçekten sizinle birlikte olduklarına' dair Allah adına and içiyorlar. Oysa sizden değiller, ama korkak bir topluluklar!..

57. Öyle ki, bir sığınak veya mağara ya da bir delik bulsalar, sür'atle oraya yönelirler...

[158] "Gerçekten sizinle birlikte olduklarına" yani Müslümanlar cümlesinden olduklarına "dair." "Korkak bir topluluklar!" Öldürülmekten ve Müşriklere yapılan muameleye uğramaktan korkuyorlar; bu sebeple de takiye yaparak Müslüman kisvesine bürünüyorlar.

[159] "Bir sığınak" yani dağ başı, kale, ada gibi sığınacakları, korunacakları bir mekân "veya mağara…" Bu ifade Mîm'in zammesi ile [*muğârât*^{in}] de okunmuştur, *eğâra'r-racul*^{u} ve *ğâra* (Adam derin bir yere [*ğavr*] girdi.) ifadesinden türemedir. İfadenin *ğâra'ş-şey*^{u} (Saklandı.) ve *eğartühû* (Onu sakladım.) fiilinin geçişli hali olduğu da söylenmiştir; kastedilen, gizlenebilecekleri mekânlardır. Yine, *eğâra's-sa'leb*^{u} (Tilki hızla kaçtı.) ifadesinden türemiş olarak, "kaçılacak, gizlenilecek yerler" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[١٥٦] الإعجاب بالشيء: أن يسرّ به سرور راض به متعجب من حسنه. والمعنى: فلا تستحسن ولا تفتتن بما أوتوا من زينة الدنيا، كقوله تعالى {وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ} [طه: ١٣١] فإن الله تعالى إنما أعطاهم ما أعطاهم للعذاب، بأن عرضه للتغنم والسبي، وبلاهم فيه بالآفات والمصائب، وكلفهم الإنفاق منه في أبواب الخير،
٥ وهم كارهون له على رغم أنوفهم، وأذاقهم أنواع الكلف والمجاشم في جمعه واكتسابه وفي تربية أولادهم.

[١٥٧] فإن قلت: إن صحّ تعليق التعذيب بإرادة الله تعالى، فما بال زهوق أنفسهم {وَهُمْ كَافِرُونَ}؟ قلت: المراد الاستدراج بالنعم، كقوله تعالى {إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا} [آل عمران: ١٧٨]. كأنه قيل: ويريد أن يديم عليهم نعمته إلى أن يموتوا
١٠ وهم كافرون، ملتهون بالتمتع عن النظر للعاقبة.

٥٦-﴿وَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنَّهُمْ لَمِنْكُمْ وَمَا هُمْ مِنْكُمْ وَلَكِنَّهُمْ قَوْمٌ يَفْرَقُونَ﴾

٥٧-﴿لَوْ يَجِدُونَ مَلْجَأً أَوْ مَغَارَاتٍ أَوْ مُدَّخَلا لَوَلَّوْا إِلَيْهِ وَهُمْ يَجْمَحُونَ﴾

[١٥٨] {لَمِنكُمْ} لمن جملة المسلمين {يَفْرَقُونَ} يخافون القتل وما يفعل بالمشركين، فيتظاهرون بالإسلام تقية.

١٥ [١٥٩] {مَلْجَئًا} مكانًا يلتجئون إليه متحصنين به من رأس جبل أو قلعة أو جزيرة {أَوْ مَغَارَاتٍ} أو غيرانًا. وقرئ بضم الميم، من أغار الرجل وغار، إذا دخل الغور. وقيل: هو تعدية غار الشيء، وأغرته أنا؛ يعني أمكنة يغيرون فيها أشخاصهم. ويجوز أن يكون من أغار الثعلب، إذا أسرع، بمعنى مهارب ومفارّ.

[160] “Ya da bir delik” yani gizlenebilecekleri bir oyuk, bir tünel. *Müddehal*[en] kelimesi, *dühûl* (girme) kelimesinden müfte‘al vezninde türemiştir. *Dehale* (girdi) fiilinden *medhal*[en] şeklinde ve *edhale* (soktu / girdirdi) fiilinden *mudhal*[en] şeklinde de okunmuştur ki, kendilerini sokacakları bir mekân anlamına gelir. Übeyy b. Kâ‘b *mütedehhal*[en] şeklinde okumuştur. لَوَلَّوْا إِلَيْهِ ifadesi, “Kesin oraya sığınırlardı.” anlamında *le-ve'elû ileyhi* şeklinde de okunmuştur. يَجْمَحُونَ “Hızlıca yönelirler, hiçbir şey onları döndüremez.” anlamında olup *el-feresü'l-cemûh* (hızlı at, gem ile durdurulamayan at) kelimesinden türemiştir. Enes b. Mâlik [v. 93/712] *yecmizûne* şeklinde okumuş, kendisine neden böyle okuduğu sorulunca “*Yecmehûne*, *yecmizûne* ve *yeşteddûne* aynı anlama gelir.” demiştir.

58. İçlerinde, zekât malları hakkında sana dil uzatanlar da var. Ondan kendilerine verildiğinde hoşlarına gider, verilmediğinde ise bir de bakarsın kızıp köpürmüşler.

[161] “Sana dil uzatanlar” zekât mallarının taksimi konusunda seni ayıplayan, sana taan edenler. Bunların, zekât verilerek kalpleri İslâm'a ısındırılmaya çalışılan kimseler [*müellefe-i kulûb*] olduğu; ayrıca Haricilerin başı İbn Zi'l-Huveysıra olduğu da söylenmiştir. Peygamber (s.a.) Huneyn ganimetlerini taksim ederken “Âdil ol Ya Resûlallah!” demiş. O da, “Yazık sana! Ben de âdil değilsem artık kim âdil olabilir ki?!” buyurmuştur [*Müslim*, “Zekât”, 47]. Bu zâtın münafıklardan Ebu'l-Cevvâz (أبو الجواظ) isimli bir kişi olduğu da söylenmiştir. Bu adam, “Gördünüz mü arkadaşınızı! Zekâtlarınızı koyun çobanlarına dağıtıyor, bir de âdil olduğunu iddia ediyor!” demiş; Peygamber (s.a.) de “Hay babasız kalasıca!.. Mûsâ da çoban değil miydi? Dâvûd da çoban değil miydi?!” diye çıkışmış, adam gidince de “Bu adama dikkat edin, çünkü o ve arkadaşları münafıktır!” buyurmuştur. يَلْمِزُكَ ifadesi zamme ile *yelmüzüke*, şeddeli olarak *yülemmizüke* ve *müfâ‘ale*den mübalağalı ifade tarzında *yülâmizüke* şeklinde de okunmuştur.

[162] Daha sonra Allah Teâlâ bu kimseleri, “kızgınlıkları ve rızaları din için ya da din müntesiplerinin faydası için değil, sırf kendi nefisleri için olan kimseler” şeklinde nitelemiştir. Çünkü Peygamber (s.a.) o gün Mekkelilerin kalplerini kazanmak için kendilerine bol ganimet vermiş, münafıklar ise bunu yaygara konusu etmişlerdir.

[١٦٠] {أَوْ مُدَّخَلًا} أو نفقًا يندسّون فيه وينجحرون، وهو مفتعل من الدخول. وقرئ «مَدخلًا» من دخل، و«مُدخلًا» من أدخل؛ مكانًا يدخلون فيه أنفسهم. وقرأ أبيّ بن كعب رضي الله عنه «متدخلًا». وقرئ «لوَألُوا إليه»، لالتجؤا إليه. {يَجْمَحُونَ} يسرعون إسراعًا لا يردّهم شيء؛ من الفرس الجموح، وهو الذي إذا حمل لم يردّه اللجام. وقرأ أنس رضي الله عنه «يجمزون»؛ فسئل فقال: يجمحون ويجمزون ويشتدّون واحد.

٥٨-﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَلْمِزُكَ فِي الصَّدَقَاتِ فَإِنْ أُعْطُوا مِنْهَا رَضُوا وَإِنْ لَمْ يُعْطَوْا مِنْهَا إِذَا هُمْ يَسْخَطُونَ﴾

[١٦١] {يَلْمِزُكَ} يعيبك في قسمه الصدقات ويطعن عليك. قيل: هم المؤلفة قلوبهم. وقيل: هو ابن ذي الخُوَيصِرة رأس الخوارج، كان رسول الله ﷺ يقسم غنائم حنين فقال: اعدل يا رسول الله! فقال صلوات الله عليه وسلامه: "ويلك! إن لم أعدل فمن يعدل؟!" وقيل: هو أبو الجواظ، من المنافقين، قال: ألا ترون إلى صاحبكما إنما يقسم صدقاتكم في رعاة الغنم، وهو يزعم أنه يعدل! فقال رسول الله ﷺ: «لا أبالك! أما كان موسى راعيًا؟! أما كان داود راعيًا؟!» فلما ذهب قال عليه الصلاة والسلام: «احذروا هذا وأصحابه فإنهم منافقون!» وقرئ «يلمزك» بالضم، و«يلمزك» و«يلامزك»؛ التثقيل والبناء على المفاعلة مبالغة في اللمز.

[١٦٢] ثم وصفهم بأن رضاهم وسخطهم لأنفسهم، لا للدين وما فيه صلاح أهله، لأن رسول الله ﷺ استعطف قلوب أهل مكة يومئذ بتوفير الغنائم عليهم فضجر المنافقون منه.

[163] *İzâ* ansızın gerçekleşme anlamı verir. Mâna, "Kendilerine verilmediğinde ise bir bakarsın ki kızıp köpürmüşler!" şeklindedir.

59. Keşke Allah ve Resûlünün kendilerine verdiklerine rıza gösterselerdi de "Bize Allah yeter. Yakında bize, Allah da lütfundan verecektir Resûlü de... Biz sadece Allah'a bel bağlarız." deselerdi...

[164] *Lev*in cevabı mahzuf olup takdiri, *lev ennehum radū le-kâne hayr*[an] *le-hum* (Rıza gösterselerdi, kendileri için elbette daha iyi olurdu.) şeklindedir. Yani, Peygamberin kendilerine vermiş olduğu ganimet payına razı olsalardı, payları az olsa dahi gönülleri bununla hoş olsaydı ve "Allah'ın ihsanı ve nimeti bize yeter, payımıza ne düştüyse bize yeter; Allah bize daha nice ganimetler nasip edecek, o zaman Peygamber (s.a.) bize bugün verdiğinden daha fazlasını verecektir. Biz, ganimet ihsan etmesi ve fazlından ikram etmesi konusunda sadece Allah'a bel bağlarız." deselerdi, daha hayırlı olurdu.

60. Zekâtlar, sadece fakirlere, düşkünlere, zekât memurlarına, kalpleri (İslâm'a) ısındırılmaya çalışılanlara, kölelere, borçlulara, Allah yolundakilere ve yolda kalanlara aittir. Allah'tan gelen bir emir olarak... Allah mutlak ilim ve hikmet sahibidir ('Alîm, Hakîm)

[165] "Zekâtlar, sadece fakirlere…" Bu ifade sadaka cinsinin sayılan sınıflara mahsus olduğunu, onlardan başkasına verilemeyeceğini bildirmekte olup ayette adeta, "Zekât başkalarına değil, ancak onlara aittir." buyrulmaktadır. *İnneme'l-hilâfet*[u] *li-Kureyş* (Hilafet Kureyş'e aittir.) ifadesi bunun bir benzeridir. Zira burada hilafetin Kureyş'ten başkasına verilmeyeceği kastedilmektedir. Elbette zekât burada sayılan sınıfların tamamına verilebileceği gibi bu sınıflardan bazılarına da verilebilir. Ebû Hanife *Rahimehu'llāh*'ın görüşü böyledir. Huzeyfe [v. 36/656], İbn Abbâs (r.a.) [v. 68/688] ve diğer bazı sahabîlerin ve tâbi'î âlimlerin "Zekâtı bu sınıfların hangisine verirsen ver câizdir." görüşünde oldukları nakledilmiştir. Sa'îd b. Cübeyr'in [v. 94/713] ise "Fakir, fakat istemekten çekinen bir Müslüman aileye zekâtı vermen benim daha çok hoşuma gider." dediği nakledilmiştir. Şâfi'î *Rahimehu'llāh*'a göre de zekâtın bu sınıflara sarfedilmesi zorunludur. İkrime'den [v. 105/723] "Zekât bu sekiz sınıfa paylaştırılır." görüşü nakledilmiş; İbn Şihâb ez-Zührî'nin [v. 124/742] ise Ömer b. Abdülaziz'e [v. 101/720], zekât mallarını sekiz gruba paylaştırması yönünde yazılı görüş bildirdiği nakledilmiştir.

[166] "Zekât memurlarına" yani zekâtı toplamak için çalışanlara;

[١٦٣] وإذا للمفاجأة، أي وإن لم يعطوا منها فاجؤا للسخط.

٥٩-﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ رَضُوا مَا آتَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ سَيُؤْتِينَا اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَرَسُولُهُ إِنَّا إِلَى اللَّهِ رَاغِبُونَ﴾

[١٦٤] جواب «لو» محذوف تقديره: لو أنهم رضوا لكان خيرًا لهم. والمعنى: ولو أنهم رضوا ما أصابهم به الرسول من الغنيمة وطابت به نفوسهم وإن قلّ نصيبهم وقالوا: كفانا فضل الله وصنعه، وحسبنا ما قسم لنا سيرزقنا الله غنيمة أخرى فيؤتينا رسول الله ﷺ أكثر مما أتانا اليوم؛ {إِنَّا إِلَى اللَّهِ} في أن يغنمنا ويخولنا فضله لـ{رَاغِبُونَ}.

٦٠-﴿إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[١٦٥] {إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ} قصر لجنس الصدقات على الأصناف المعدودة وأنها مختصة بها، لا تتجاوزها إلى غيرها، كأنه قيل: إنما هي لهم لا لغيرهم. ونحوه قولك: إنما الخلافة لقريش، تريد لا تتعداهم ولا تكون لغيرهم. فيحتمل أن تصرف إلى الأصناف كلها وأن تصرف إلى بعضها؛ وعليه مذهب أبي حنيفة رضي الله عنه. وعن حذيفة وابن عباس وغيرهما من الصحابة والتابعين رضي الله عنهم أنهم قالوا: في أي صنف منها وضعتها أجزاك. وعن سعيد بن جبير رضي الله عنه: لو نظرت إلى أهل بيت من المسلمين فقراء متعففين فجبرتهم بها كان أحبّ إليّ. وعند الشافعيّ رضي الله عنه: لا بدّ من صرفها إلى الأصناف الثمانية. وعن عكرمة رضي الله عنه: أنها تفرق في الأصناف الثمانية. وعن الزهري: أنه كتب لعمر بن عبد العزيز تفريق الصدقات على الأصناف الثمانية.

[١٦٦] {وَالعَامِلِينَ عَلَيْهَا} السعاة الذين يقبضونها.

- "Kalpleri (İslâm'a) ısındırılmaya çalışılanlara." Bunlar Arapların eşrafından bazı kimseler olup Peygamber (s.a.) bu kimselerin Müslüman olmaları için kalplerini kazanmaya çalışıyor; Müslümanların sayıca az olduğu dönemlerde onlara zekât mallarından az bir miktar pay veriyordu.
- "Kölelere" bunlar belli bir bedel karşılığında özgür olmak üzere sahipleri ile antlaşma [*mükâtebe*] yapmış olan ve söz konusu bedeli ödemekte zorluk çeken kölelerdir. Bu ifade ile normal kölelerin kastedildiği söylenmiş; "Zekât payı ile köleler satın alınır ve azat edilir." de denmiştir.
- "Borçlulara" borç altına girmiş olan ve borcuna karşılık gelen malları dışında nisap miktarı malı olmayanlara. Bunların, [başkalarına ait diyet, borç vb.] ağır sorumlulukları yüklenip borç altına girmiş olan kimseler olduğu da söylenmiştir.
- "Allah yolundakilere" yani gazaya çıkmış olan fakirlere ve yolda kalmış hacılara;
- "Yolda kalanlara" yani malından uzak bir şekilde yolculuk eden, vatanında zengin olsa da bulunduğu yerde fakir olan kimselere "aittir."

[167] فَرِيضَةً (bir emir olarak) ifadesi tekit için kullanılmış mastar anlamındadır, çünkü ayetin başındaki "Zekâtlar; sadece fakirleredir" ifadesi, "Allah sadakaların bu kimselere verilmesini farz kılmış, emretmiştir" anlamına gelir. İfade ayrıca merfû' olarak *farîdatün* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda başında bir *tilke* (işte bunlar) kelimesi takdir edilir.

[168] **Şayet** "Zekât verilecek sınıfların ilk dördünde Lâm harf-i cerri kullanılmışken son dördünde neden *fî* harf-i cerri kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Söz konusu sınıfların önceki dört sınıfa göre zekâtı daha çok hak ettiklerini ifade etmek için kullanılmıştır. Çünkü *fî* harf-i cerri kapsama, kuşatma anlamı verir. Böylece bu sınıfların sadaka verilmeye daha lâyık kimseler olduğuna dikkat çekilmiş, bu sınıfların sadakanın doğal yerleri oldukları ifade edilmiştir. Çünkü sahibi ile özgürlük antlaşması yapmış bir köleye ya da esire veya borç batağındaki bir borçluya zekât verildiği zaman, o kişi mevcut durumundan kurtarılmış olacaktır.

{والمؤلفة قُلُوبُهُمْ}: أشراف من العرب كان رسول الله ﷺ يستألفهم على أن يسلموا فيرضخ لهم شيئًا منها حين كان في المسلمين قلة.

و{الرِّقَاب}: المكاتبون يعانون منها، وقيل: الأسارى. وقيل: تبتاع الرقاب فتعتق.

٥ {وَالْغَارِمِينَ}: الذين ركبتهم الديون ولا يملكون بعدها ما يبلغ النصاب. وقيل: الذين تحملوا الحمالات فتداينوا فيها وغرموا.

{وَفِى سَبِيلِ اللَّهِ}: فقراء الغزاة والحجيج المنقطع بهم.

{وَابْنِ السَّبِيلِ}: المسافر المنقطع عن ماله، فهو فقير حيث هو غنيّ حيث ماله.

١٠ [١٦٧] {فَرِيضَةً منَ اللَّهِ} في معنى المصدر المؤكد، لأن قوله إنما الصدقات للفقراء معناه: فرض الله الصدقات لهم. وقرئ «فريضة»، بالرفع على تلك فريضةٌ.

[١٦٨] فإن قلت: لم عدل عن اللام إلى «في» في الأربعة الأخيرة؟ قلت: للإيذان بأنهم أرسخ في استحقاق التصدق عليهم ممن سبق ذكره، لأن «في» للوعاء، فنبه على ١٥ أنهم أحقَّاء بأن توضع فيهم الصدقات ويجعلوا مظنة لها ومصبًّا، وذلك لما في فكّ الرقاب من الكتابة أو الرقّ أو الأسر، وفي فكّ الغارمين من الغرم من التخليص والإنقاذ،

Yine gazaya çıkmış bir fakir ve yolda kalmış bir hacı, hem fakirlik ve ibadet ehli olma özelliğine birlikte sahiptir. Aynı şekilde, yolda kalmış olan kimse de hem fakirlik hem ailesinden ve malından uzaklık, gariplik özelliklerine birlikte sahiptir [bu sebeple, zekâta daha lâyıktırlar]. وَفِي سَبِيلِ اللّٰهِ وَابْنِ السَّبِيلِ (Allah yolunda olanlara ve yolda kalmış olanlara) ifadesinde *fî* harf-i cerrinin tekrar edilmiş olmasında ise bu iki grubun kendileri ile birlikte son dört grup içinde yer alan borçlular ve kölelere nazaran daha öncelikli olduğu anlamı bulunmaktadır.

[169] **Şayet** “Bu ayet münafıkların ve tuzaklarının tâdat edildiği bir bağlam içinde nasıl yer alabiliyor?” **dersen şöyle derim:** Ayet, zekâtın sadece sayılan sınıflara verileceğini, bunlardan başkasına verilmeyeceğini ifade etmiş olmakla, bu sınıfların münafıklardan olmadığına delâlet etmiş, münafıkların zekât mallarına yönelik heveslerini kursaklarında bırakmış, onların zekât mallarından mahrum bırakılmaları gerektiğini, onu hiç hak etmediklerini hissettirmiş, adeta “Bunların zekâtta ne hakları olabilir, zekât hakkında ne cür’etle konuşabilirler, zekâtı taksim eden Peygamber (s.a.)’e nasıl dil uzatabilirler?!” buyurmuş olmaktadır.

61. İçlerinde “O, (her işittiğine inanan) bir kulaktır!” diyerek Peygambere eziyet edenler de var. De ki: O, sizin için bir hayır kulağıdır; Allah’a iman eder ve müminlere güvenir, aranızdaki imanlılar için de bir rahmettir. Can yakıcı bir azaptır Peygamber (s.a.)’e eziyet edenlerin hakkı!..

[170] *el-Üzün* “her duyduğu şeyi onaylayan, herkesin sözünü kabul eden kişi” demektir. Bu tür kimselerin, duyma organı olan kulak ismiyle isimlendirilmesinin sebebi, sanki o kişinin bütününün işiten bir kulaktan ibaret olması [yani adeta işitmekten başka bir şey yapmaması] sebebiyledir. Bunun bir benzeri de öncü birliklere ‘göz’ (*‘ayn*) denmesidir. Onların Peygamber (s.a.)’e eziyetleri de ona “kulak” demeleridir. أُذُنُ خَيْرٍ (hayır kulağı) ifadesi ise tıpkı *raculü sıdk*[in] (doğruluk adamı) şeklinde bir ifade olup “Evet, o işiten bir kulaktır, fakat ne kadar güzel bir kulaktır!” denilmek istenmiştir. Ayrıca, “O hayır ve hakkı işiten, işitmesi ve kabul etmesi gereken şeyleri işiten bir kulaktır; bundan başkasını işiten bir kulak değildir.” anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. Hamza b. ez-Zeyyât’ın [v. 156/773] وَرَحْمَةٌ ifadesini *hayr*[in] kelimesine atfederek *ve rahmet*[in] şeklinde okumuş olması da buna delâlet eder.

ولجمع الغازي الفقير أو المنقطع في الحج بين الفقر والعبادة. وكذلك ابن السبيل جامع بين الفقر والغربة عن الأهل والمال. وتكرير «في» في قوله {وَفِى سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ} فيه فضل ترجيح لهذين على الرقاب والغارمين.

[١٦٩] فإن قلت: فكيف وقعت هذه الآية في تضاعف ذكر المنافقين ومكايدهم؟

٥ قلت: دلّ بكون هذه الأصناف مصارف الصدقات خاصة دون غيرهم على أنهم ليسوا منهم، حسمًا لأطماعهم وإشعارًا باستيجابهم الحرمان، وأنهم بعداء عنها وعن مصارفها، فما لهم وما لها؟ وما سلطهم على التكلم فيها ولمز قاسمها صلوات الله عليه وسلامه؟

٦١-﴿وَمِنْهُمُ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ وَيَقُولُونَ هُوَ أُذُنٌ قُلْ أُذُنُ خَيْرٍ لَكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةٌ لِلَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ رَسُولَ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ ١٠

[١٧٠] الأذن: الرجل الذي يصدق كل ما يسمع، ويقبل قول كل أحد. سمي بالجارحة التي هي آلة السماع كأن جملته أذنٌ سامعة. ونظيره قولهم للربيئة: عين. وإيذاؤهم له: هو قولهم فيه {هُوَ أُذُن}. وأذنُ خيرٍ كقولك: رجل صدق، تريد الجودة والصلاح. كأنه قيل:

١٥ نعم، هو أذن، ولكن نعم الأذن! ويجوز أن يريد: هو أذن في الخير والحق وفيما يجب سماعه وقبوله، وليس بأذن في غير ذلك. ودلّ عليه قراءة حمزة «ورحمةٍ» بالجرّ عطفًا عليه،

Zira bu okuyuşta anlam, "O hayır ve rahmet kulağıdır, bunlardan başkasını dinleyip kabul etmez." şeklindedir. Sonra Allah Teâlâ onun hayır kulağı olmasını şöyle açıklamaktadır: "O elindeki delillerle 'Allah'a iman eder', halis mümin olan muhacirlerle Ensārın dediklerini dinleyip kabul eder. Ey münafıklar! 'O, aranızdaki imanlılar' yani iman eder görünenler 'için de rahmettir.' Çünkü sizi dinler; bu göstermelik imanınızı kabul eder, sırlarınızı orta yere dökmez, sizi rezil rüsva etmez, Müşriklere yaptığı muameleyi size yapmaz, sizi ortadan kaldırmama konusunda Allah'ın bir maslahat görmüş olmasına riayet ederek böyle yapar. Hâsılı o, dediğiniz gibi 'kulak'tır, fakat sizin için hayır kulağıdır, şer kulağı değil!" Böylece, Allah onların Peygamber (s.a.) hakkındaki "kulak" nitelemelerini kabul etmiştir; onlar bunu Peygamber (s.a.)'i zemmetmek, onun fetānet ve zekâsını kusurlu göstermek istemiş, bunu kasdetmiş olsalar da Allah Teâlâ bu ifadeyi Peygamber (s.a.) hakkında bir meth u senâ olacak şekilde, onun kalb-i selîm ve izzet sahibi olduğu anlamına gelecek şekilde yorumlamıştır.

[171] Söylendiğine göre münafıklardan bir grup Peygamber (s.a.)'i zemmetmişler, bu onun kulağına varınca da endişeye düşmüşler. Bunun üzerine içlerinden bazıları, "Dert etmeyin canım! O her konuşanın sözünü dinleyen bir kulaktan ibarettir. Gider, özür beyan ederiz, bizim özrümüzü de dinler ve razı olur!" demişler. Bunun üzerine "O sizin için hayır kulağıdır." buyrulmuş.

[172] Bu ifade *üzünün hayrun le-küm* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda *üzünün* ifadesi de *hayrun* ifadesi de hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olurlar. Yani, *o* bir kulaktır ve *o* sizin için hayırlıdır. Eğer dediğiniz gibi bir kulak bile olsa, sizin için hayırlıdır; çünkü mazeretlerinizi kabul eder, içinizin kötülüğüne aynı kötülükle mukabele etmez. Nâfi' [v. 169/785] bu ifadeyi Zel'i hafifleterek *üznü* şeklinde okumuştur.

[173] **Şayet** "Neden Allah'a iman ifade eden iman fiili Bâ harf-i cerri ile geçişli yapılırken [yani nesnesini Bâ ile alırken] müminlerle ilgili olarak kullanılan iman fiili Lâm harf-i cerri ile geçişli yapılmış?" **dersen şöyle derim:** Çünkü Allah'a iman ifadesi ile, küfrün zıddı olan tasdik kastedilmiş; bu yüzden bu ifade [*îmân* köküne tasdik anlamı veren] Bâ harf-i cerri ile geçişli yapılmıştır. Fakat müminlerle ilgili olarak kullanılan iman ifadesinde, onlara kulak verme, onları dinleme, onları doğru kimseler olarak gördüğü için söylediklerini tasdik etme anlamı kastedildiği için bu ifade [*îmân* köküne teslimiyet ve kabul anlamı veren] Lâm ile geçişli kılınmıştır.

أي هو أذن خير ورحمةٍ لا يسمع غيرهما ولا يقبله. ثم فسر كونه أذن خير بأنه يصدق بالله، لما قام عنده من الأدلة ويقبل من المؤمنين الخلَّص من المهاجرين والأنصار، وهو رحمة لمن آمن منكم، أي أظهر الإيمان أيها المنافقون حيث يسمع منكم ويقبل إيمانكم الظاهر، ولا يكشف أسراركم ولا يفضحكم، ولا يفعل بكم ما ٥ يفعل بالمشركين، مراعاة لما رأى الله من المصلحة في الإبقاء عليكم؛ فهو أذن كما قلتم، إلاّ أنه أذن خير لكم لا أذن سوء؛ فسلم لهم قولهم فيه، إلا أنه فسر بما هو مدح له وثناء عليه، وإن كانوا قصدوا به المذمّة والتقصير بفطنته وشهامته، وأنه من أهل سلامة القلوب والغرّة.

[١٧١] وقيل: إنّ جماعة منهم ذمّوه صلوات الله عليه وسلامه وبلغه ذلك، ١٠ فاشتغلت قلوبهم فقال بعضهم: "لا عليكم، فإنما هو أذن سامعة قد سمع كلام المبلِّغ فأذِن، ونحن نأتيه ونعتذر إليه فيسمع عذرنا أيضًا فيرضى"، فقيل: هو أذن خير لكم.

[١٧٢] وقرئ «أذنٌ خيرٌ لكم»، على أن أذنٌ خبر مبتدإ محذوف؛ وخير كذلك، أي هو أذن، هو خير لكم. يعني إن كان كما تقولون فهو خير لكم، لأنه يقبل معاذيركم ١٥ ولا يكافئكم على سوء دخلتكم. وقرأ نافع بتخفيف الذال.

[١٧٣] فإن قلت: لم عدّي فعل الإيمان بالباء إلى الله تعالى، وإلى المؤمنين باللام؟ قلت: لأنه قصد التصديق بالله الذي هو نقيض الكفر به، فعدّي بالباء وقصد السماع من المؤمنين، وأن يسلم لهم ما يقولونه ويصدّقه، لكونهم صادقين عنده، فعدّي باللام.

Nitekim buna benzer bir durum وَما أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنا وَلَوْ كُنّا صادِقِينَ (Şimdi biz ne kadar doğru söylüyor olsak da sen yine de bize inanmazsın!) [Yusûf 12/17] ayetinde de vardır. Dikkat edersen, burada *îmân* kökü Bâ ile kullanılmamıştır. Aynı şekilde; فَما آمَنَ لِمُوسى إِلَّا ذُرِّيَّةٌ مِنْ قَوْمِهِ (Kavminden bir soy dışında hiç kimse Mûsâ'ya iman etmedi.) [Yûnus 10/83]; أَنُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذَلُونَ (Sana en aşağı tabakadan kimseler uymuşken, sana iman edip bağlanır mıyız biz!?) [Şu'arâ 26/111]; آمَنْتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ آذَنَ لَكُمْ (Ben size izin vermeden onu kabul ettiniz hâ!?) [TāHâ 20/71] ayetlerinde de benzer bir kullanım vardır.

[174] **Şayet** "İbn Ebî Able'nin [v. 151/768] وَرَحْمَةٌ ifadesini nasp ile *ve rahmet*^en^ (acıyarak) şeklinde okumasının sebebi nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, gerekçelendirdiği şey hazfedilmiş bir gerekçelendirme ifadesi olup, *ve rahmet*^en^ *le-küm ye'zenü le-küm* (ve size -size acıyarak- kulak vermektedir.) şeklinde takdir edilir. *Üzünü hayr*^in^ *le-küm* ifadesi buna delâlet ettiği içindir ki hazfedilmiştir.

62. Sizi razı etmek için Allah adına and içiyorlar. Oysa müminseler, asıl Allah ve Resûlünü razı etmeleri gerekirdi...

[175] "Sizi razı etmek için…" Burada hitap Müslümanlaradır. Münafıklar [Peygamber hakkında] taan edici konuşmalar yapıyorlar, cihattan geri kalıyorlar, sonra da müslümanların yanına gelip onların kendilerini mazur görmeleri ve razı olmaları için mazeret beyan edip mazeretlerini yeminlerle destekliyorlardı. Bu yüzden onlara, "İddia ettiğiniz gibi müminseniz, o zaman esas razı etmeniz gereken, Allah ve Resûlüdür ki onları da itaatle ve muvafakatle razı edebilirsiniz [muhalefet ederek değil]." buyrulmuştur.

[176] [أَحَقُّ أَنْ يُرْضُوهُ ifadesinde] zamirin tekil olmasının sebebi, Allah'ın rızası ile Resûlünün rızası arasında bir fark olmaması ve bu ikisinin aynı rıza hükmünde olmasıdır. Tıpkı, *ihsânu Zeyd*^in^ *ve icmâlühû na'**aşenî** ve cebe**ra** minnî* (Zeyd'in ihsanı ve güzel davranışı beni güçlendirmiş, yaramı onarıp, iyileştirmiştir.) ifadesi[nde fiillerin tekil kullanılması] gibidir. Ya da anlam, "Allah, razı etmelerine daha lâyıktır, peygamberi de öyledir." şeklindedir.

63. Bilmezler mi ki Allah ve Resûlü ile hudut koyma yarışına girenleri ebedi kalacakları Cehennem ateşi beklemekte?! Ki büyük rüsvalık budur!

ألا ترى إلى قوله {وَما أَنتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا وَلَوْ كُنَّا صَادِقِينَ} [يوسف: ١٧] ما أنبأه عن الباء. ونحوه: {فما آمَنَ لِمُوسَى إلاّ ذُرِّيَّةٌ مِنْ قَوْمِهِ} [يونس: ٨٣]، {أَنُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذَلُونَ} [الشعراء: ١١١]، {آمَنتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ ءَاذَنَ لَكُمْ} [طه: ٧١].

[١٧٤] فإن قلت: ما وجه قراءة ابن أبي عبلة ورحمةً، بالنصب؟ قلت: هي علة معلّلها محذوف تقديره: ورحمة لكم يأذن لكم، فحذف، لأنّ قوله {أُذُنُ خَيْرٍ لَكُمْ} يدلّ عليه.

٦٢-﴿يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ لِيُرْضُوكُمْ وَاللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضُوهُ إِنْ كَانُوا مُؤْمِنِينَ﴾

[١٧٥] {لَكُمْ لِيُرْضُوكُمْ} الخطاب للمسلمين؛ وكان المنافقون يتكلمون بالمطاعن أو يتخلفون عن الجهاد، ثم يأتونهم فيعتذرون إليهم ويؤكدون معاذيرهم بالحلف ليعذروهم ويرضوا عنهم، فقيل لهم: إن كنتم مؤمنين كما تزعمون فأحق من أرضيتم الله ورسوله بالطاعة والوفاق.

[١٧٦] وإنما وحد الضمير لأنه لا تفاوت بين رضا الله ورضا رسوله ﷺ، فكانا في حكم مرضيّ واحد، كقولك: إحسان زيد وإجماله نعشني وجبر مني؛ أو والله أحقّ أن يرضوه، ورسوله كذلك.

٦٣-﴿أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّهُ مَنْ يُحَادِدِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَأَنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا ذَلِكَ الْخِزْيُ الْعَظِيمُ﴾

[177] *el-Muhâddetü*, tıpkı *şakk* kökünden gelen *el-müşâkkatü* gibi, *hadd* kökünden *müfâ'ale* babında türemiştir. فَأَنَّ لَهُ haberin hazfedilmiş olduğu bir ifadedir. Yani *fe-hakk*un *enne le-hû nâra cehennem* (Şu gerçektir ki onun için cehennem ateşi var.) Mânanın, *fe-le-hû* şeklinde olup *enne*nin tekrar mahiyetinde olduğu da söylenmiştir; çünkü [daha önce geçen] أَنَّهُ ifadesinin tekidi söz konusudur. فَأَنَّ لَهُ ifadesinin أَنَّهُ ifadesine ma'tūf olması da mümkündür. Zira *men*in cevabı hazfedilmiş olup takdiri şöyledir: *e-lem ya'lemû ennehû men yuhâdidillâhe ve rasûlehu yehlik fe-enne le-hu nâra cehennem* (Bilmezler mi ki her kim Allah ve Resûlü ile hudut koyma yarışına girerse helâk olur ve ona cehennem ateşi vardır?) أَلَمْ يَعْلَمُوا ifadesi, *e-lem ta'lemû* (Bilmez misiniz ki?) şeklinde de okunmuştur.

64. Münafıklar kalplerindekini haber verecek bir sûrenin kendilerine indirilmesinden çekiniyorlar. De ki: Siz alay edin! O çekindiklerinizi Allah yakında ortaya çıkaracak!

[178] Münafıklar İslâm'la ve Müslümanlarla alay ediyorlar, fakat Allah'ın haklarında vahiy indirerek kendilerini rezil etmesinden de çekiniyorlardı. Nihayet içlerinden biri, "Valla, bana göre biz Allah'ın yarattığı en kötü insanlarız! İsterdim ki [Peygamber'in huzuruna] çıkarılayım da sırtıma yüz değnek vurulsun. Yeter ki hakkımızda bizi rezil rüsva edecek bir şey inmesin!" demişti.

[179] عَلَيْهِمْ (kendilerine) ve تُنَبِّئُهُمْ (onlara haber verecek) ifadelerindeki zamir müminlere, قُلُوبِهِمْ (kalplerindeki) ifadesindeki zamir ise münafıklara râcidir, çünkü anlam bunu gerektirmektedir. Ancak tüm zamirlerin münafıklara raci olması da mümkündür. Çünkü *sûre* onları anlatacak şekilde indiği zaman, "onların üzerine / onlar hakkında" inmiş olur. Bu durumda, "Onlara kalplerindekini haber verecek." ifadesi, "Onlara adeta kalplerinizde şu şu var diyecek." anlamına gelir. Yani, sûre sırlarını ifşa eder ve onlar, sırlarını fâş edilmiş haliyle işitirler, böylece sûre kendi sırlarını onlara haber vermiş olur.

[180] يَحْذَرُ (çekiniyorlar) ifadesinin çekinme emri anlamında olduğu da söylenmiştir, yani "Çekinsin bu münafıklar!" **Şayet** "Münafıklar kalplerindekini haber verecek bir sûrenin kendilerine indirilmesinden çekiniyorlar' ifadesinde, onların bir sûre indirilmesinden çekindikleri ifade edilmiştir. O halde, ['Çekindiğiniz o sûreyi Allah yakında indirecek.' denileceğine] 'O çekindiğiniz şeyleri Allah yakında ortaya çıkaracak!' demenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade, "Allah sûrenin inzâlini mutlaka gerçekleştirecek, o sûreyi ortaya koyacak." şeklinde ya da "Allah o çekindiğiniz şeyi, yani açığa çıkartacağından çekindiğiniz münafıklığınızı ortaya koyacak." şeklindedir.

[١٧٧] المحادّة مفاعلة من الحدّ كالمشاقّة من الشقّ. {فَأَنَّ لَهُ} على حذف الخبر، أي فحق {أَنَّ لَهُ نَار جَهَنَّمَ}. وقيل: معناه فله، وأنّ: تكرير؛ لأن في قوله {أَنَّهُ} تأكيدًا. ويجوز أن يكون {فأَنَّ لَهُ} معطوفًا على أنه، على أن جواب {مَنْ} محذوف، تقديره: ألم يعلموا أنه من يحادد الله ورسوله يهلك فأن له نار جهنم.

٥ وقرئ «ألم تعلموا»، بالتاء.

٦٤-﴿يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ أَنْ تُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ تُنَبِّئُهُمْ بِمَا فِي قُلُوبِهِمْ قُلِ اسْتَهْزِئُوا إِنَّ اللَّهَ مُخْرِجٌ مَا تَحْذَرُونَ﴾

[١٧٨] كانوا يستهزئون بالإسلام وأهله، وكانوا يحذرون أن يفضحهم الله بالوحي فيهم؛ حتى قال بعضهم: والله لا أرانا إلاّ شرّ خلق الله، لوددت أني قدمت فجلدت مائة

١٠ جلدة؛ وأن لا ينزل فينا شيء يفضحنا.

[١٧٩] والضمير في {عَلَيْهِمْ} و{تُنَبِّئُهُمْ} للمؤمنين، وفي {قُلُوبِهِمْ} للمنافقين. وصحّ ذلك لأن المعنى يقود إليه. ويجوز أن تكون الضمائر للمنافقين؛ لأن السورة إذا نزلت في معناهم فهي نازلة عليهم. ومعنى {تُنَبِّئُهُمْ بِمَا فِي قُلُوبِهِمْ} كأنها تقول لهم: في قلوبكم كيت وكيت، يعني أنها تذيع أسرارهم عليهم حتى يسمعوها مُذاعة

١٥ منتشرة؛ فكأنها تخبرهم بها.

[١٨٠] وقيل: معنى {يَحْذَرُ} الأمرُ بالحذر، أي ليحذر المنافقون. فإن قلت: الحذر واقع على إنزال السورة في قوله {يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ أَنْ تُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ}، فما معنى قوله {مُخْرِجٌ مَا تَحْذَرُونَ}؟ قلت: معناه محصل مبرز إنزال السورة؛ أو أنّ الله مظهر ما كنتم تحذرونه، أي تحذرون إظهاره من نفاقكم.

65. Onları sorgulayacak olsan "eğlenip oyalanıyorduk." derler. De ki: Yoksa, Allah'la, O'nun ayetleriyle ve Resûlüyle mi alay ediyordunuz?!

66. Hiç mazeret üretmeyin! Siz, imanınızdan sonra nankörce inkâr ettiniz! İçinizden bir topluluğu affetsek de -suç işlemeyi alışkanlık haline getirmiş oldukları için- bir topluluğa azap edeceğiz!

[181] Tebük seferi esnasında münafıklardan bir grup Peygamber (s.a.)'in önünde ilerliyorlar ve "Şu adama bakın hele, Şam'ın kalelerini, saraylarını fethetmek istiyormuş! Vah vah!" diye konuşuyorlardı. Allah Teâlâ onların bu konuşmalarını Peygamber (s.a.)'e bildirdi. O da, [münafık grubu kastederek] "Şu grubu durdurun!" buyurdu ve yanlarına gelip "Şöyle şöyle dediniz!" buyurdu. Onlar ise, "Ya Resûlallah! Hayır, vallahi! Ne senin ne de ashâbın hakkında konuşuyorduk! Sırf yolculuk çabuk geçsin diye aramızda eğleniyorduk!" dediler.

[182] "Yoksa, Allah'la, O'nun ayetleriyle ve Resûlüyle mi alay ediyordunuz?!" Allah Teâlâ onların mazeretlerine itibar etmemiştir. Çünkü onlar yalan söylemişlerdir. Bu yüzden de adeta alay ettiklerini itiraf etmiş oldukları kabul edilmiş ve alaya konu olan şeyi seçme hususunda hata etmiş olmakla kınanmışlardır. Zira ifadede [أ بالله...] alaya konu edilen şey, takrir harfini takiben gelmiştir ki böyle bir ifadeyi kullanmak ancak alay edilmiş olduğunun sübut bulmasından sonra doğru olur.

[183] "Hiç mazeret üretmeyin!" Yalan mazeretler sunmakla uğraşmayın, çünkü sırrınız ortaya çıktıktan sonra artık bunların faydası yoktur! "İmanınızdan sonra inkâr ettiniz;" başta imanlıymış gibi gözüktüğünüz halde, alay ederek nankör bir kâfir olduğunuzu fâş etmiş oldunuz! Şimdi O, içinizden bir grubu tövbe edip münafıklıktan sonra halis mümin oldukları için affetse de diğer bir grup suçlu oldukları ve tövbe etmeyip münafıklıkta ısrar ettikleri için azap görecek! Ya da, Peygamber (s.a.)'e eziyet etmeyen, onunla alay etmeyen bir grubu bu dünyada âcilen cezalandırmayı affedecek olsak da, Peygamber (s.a.)'e eziyet eden, onunla alay eden diğer günahkâr / suçlu topluluk bu dünyada cezalandırılacak!

٦٥-﴿وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ لَيَقُولُنَّ إِنَّمَا كُنَّا نَخُوضُ وَنَلْعَبُ قُلْ أَبِاللَّهِ وَآيَاتِهِ وَرَسُولِهِ كُنْتُمْ تَسْتَهْزِئُونَ﴾

٦٦-﴿لا تَعْتَذِرُوا قَدْ كَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ إِنْ نَعْفُ عَنْ طَائِفَةٍ مِنْكُمْ نُعَذِّبْ طَائِفَةً بِأَنَّهُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ﴾

٥ [١٨١] بينا رسول الله ﷺ يسير في غزوة تبوك وركب من المنافقين يسيرون بين يديه فقالوا: انظروا إلى هذا الرجل يريد أن يفتتح قصور الشام وحصونه، هيهات هيهات! فأطْلع الله نبيه عليه السلام على ذلك فقال: احبسوا عليّ الركب، فأتاهم فقال: قلتم كذا وكذا، فقالوا: يا نبي الله، لا والله، ما كنا في شيء من أمرك ولا من أمر أصحابك، ولكن كنا في شيء مما يخوض فيه الركب ليقصر بعضنا على بعض السفر.

١٠ [١٨٢] {أَبِاللَّهِ وَآيَاتِهِ وَرَسُولِهِ كُنْتُمْ تَسْتَهْزِئُونَ}؟! لم يعبأ باعتذارهم لأنهم كانوا كاذبين فيه، فجعلوا كأنهم معترفون باستهزائهم، وبأنه موجود منهم، حتى وبِّخوا بأخطائهم موقع الاستهزاء، حيث جعل المستهزأ به يلي حرف التقرير، وذلك إنما يستقيم بعد وقوع الاستهزاء وثبوته.

[١٨٣] {لَا تَعْتَذِرُوا} لا تشتغلوا باعتذاراتكم الكاذبة، فإنها لا تنفعكم بعد ظهور

١٥ سركم {قَدْ كَفَرْتُمْ} قد ظهر كفركم باستهزائكم {بَعْدَ إِيمَانِكُمْ} بعد إظهاركم الإيمان. {إِنْ نَعْفُ عَن طَائِفَةٍ منْكُمْ} بإحداثهم التوبة وإخلاصهم الإيمان بعد النفاق {نُعَذِّبْ طَائِفَةً بِأَنَّهُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ} مصرين على النفاق غير تائبين منه. أو إن نعف عن طائفة منكم لم يؤذوا رسول الله ﷺ ولم يستهزئوا فلم نعذبهم في العاجل نعذب في العاجل طائفة بأنهم كانوا مجرمين مؤذين لرسول الله ﷺ مستهزئين.

[184] Mücâhid b. Cebr [v. 103/721, إِنْ نَعْفُ عَنْ طَائِفَةٍ (bir grubu affetsek de) ifadesini] meçhul formda ve fiili müennes yaparak, *in tu'fe 'an tâ'ifetin* (bir grup affedilse de) şeklinde okumuştur. Ancak daha uygun olan, fiilin müzekker okunmasıdır, çünkü fiilin isnat edildiği kelime zarftır. Nitekim *sîra bi'd-dâbbeti* (Binekle yolculuk yapıldı.) denilir, fakat aynı ifade *sîrat bi'd-dâbbeti* şeklinde kullanılmaz. Fakat Mücâhid kıraatinde anlam esas alınmış ve ifade adeta *in turham tâ'ifetün*(bir gruba merhamet edilse de) şeklinde takdir edilmiş ve bu yüzden de fiil müennes kılınmıştır. Ancak bu kullanım gariptir. Çoğunluğun *in yu'fe 'an tâ'ifetin* (Bir grup affedilse de) ifadesinde fiili müzekker yaparak; *tu'azzeb tâ'ifetün* (bir diğer gruba azap edilir.) ifadesinde ise fiili müennes yaparak okuyuşları daha iyidir. Bir başka okuyuşta ise fiil malum formda; *in ya'fu 'an tâ'ifetin minküm yu'azzib tâ'ifeten* (O, içinizden bir grubu affetse de diğer bir gruba azap edecektir) şeklindedir ki, bu durumda fâ'il, Yüce Allah'tır.

67. Münafık erkeklerle, münafık kadınlar birbirlerindendirler; münkeri emredip mârufu yasaklarlar ve (cimrilikten) ellerini sımsıkı tutarlar... Onlar Allah'ı unutmuş, Allah da onları nisyâna terketmiştir! Gerçekten, fâsıkın ta kendisidir münafıklar!

68. Allah münafık erkeklerle münafık kadınları ve inkârcı nankörleri, ebedi kalacakları Cehennem ateşi ile tehdit etmektedir. -Bunların üstesinden ancak o gelir!- Ayrıca, Allah onları lânetlemiştir. Ebedi bir azaptır bunların hakkı!..

[185] "Birbirlerindendirler" ifadesi ile onların müminlerden olmaları olumsuzlanmış ve "Sizden olduklarına dair Allah adına yemin ederler." [Tevbe 9/60] ayetinde ifade edilen sözleri yalanlanmış; "Sizden değildirler." [Tevbe 9/56] ayetindeki husus tekit edilmiştir. Daha sonra onları, hallerinin müminlerin halinin tam aksi olduğunu gösterecek ifadelerle nitelemiştir: "Münkeri emredip mârufu yasaklarlar," küfrü ve günahları emredip iman ve itaati yasaklarlar; "ellerini sımsıkı tutarlar," hayır, sadaka ve Allah yolunda infak konusunda cimri oldukları için böyle yaparlar.

[186] "Onlar Allah'ı unutmuş" yani O'nu zikretme konusunda gaflete düşmüş; "Allah da onları nisyâna terketmiştir!" Onları rahmet ve ihsanından mahrum bırakmıştır. "Gerçekten, fâsıkın ta kendisidir münafıklar!"

[١٨٤] وقرأ مجاهد «إن تُعفَ عن طائفة»، على البناء للمفعول مع التأنيث، والوجه التذكير: لأنّ المسند إليه الظرف، كما تقول: سِير بالدابة. ولا تقول: سيرت بالدابة، ولكنه ذهب إلى المعنى، كأنه قيل: إن ترحم طائفة، فأنث لذلك وهو غريب، والجيد قراءة العامّة «إن يعف عن طائفة»، بالتذكير، و«تعذب ٥ طائفة»، بالتأنيث. وقرئ «إن يَعف عن طائفة ... يعذِّب طائفة»، على البناء للفاعل، وهو الله عزّ وجلّ.

٦٧-﴿الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ وَيَقْبِضُونَ أَيْدِيَهُمْ نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾

٦٨-﴿وَعَدَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا هِيَ ١٠ حَسْبُهُمْ وَلَعَنَهُمُ اللَّهُ وَلَهُمْ عَذَابٌ مُقِيمٌ﴾

[١٨٥] {بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ} أريد به نفي أن يكونوا من المؤمنين، وتكذيبهم في قولهم: {وَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنَّهُمْ لَمِنْكُمْ} [التوبة: ٥٦]، وتقرير قوله {وَمَا هُمْ مِنْكُمْ} [التوبة: ٥٦]. ثم وصفهم بما يدلّ على مضادة حالهم لحال المؤمنين؛ {يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ} بالكفر والمعاصي، {وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ} عن الإيمان والطاعات، {وَيَقْبِضُونَ ١٥ أَيْدِيَهُمْ} شحًّا بالمَبارّ والصدقات والإنفاق في سبيل الله.

[١٨٦] {نَسُوا اللَّهَ} أغفلوا ذكره {فَنَسِيَهُمْ} فتركهم من رحمته وفضله {هُمُ الْفَاسِقُونَ}

Yani küfürde inatçılık etmek ve her türlü hayırdan uzaklaşmak demek olan fâsıklık konusunda zirve noktadadırlar. Allah Teâlâ'nın münafıkları kıyasıya zemmedip, şu çirkin *fâsık* ismi ile nitelemesi, "Tembel tembel kalkarlar." [Nisâ 4/142] ayetinde münafıklar hakkında *tembel* nitelemesinin kullanılması sebebiyle Peygamber (s.a.)'in de müminin "Tembelleştim." demesini hoş karşılamamasını bir an olsun düşünmek, mümini (fâsıklıktan) uzaklaştırmak için yeter de artar bile! *[Peygamber münafıklar hakkında kullanılan tembel ifadesini dahi hoş görmezken] fâsıklık ifadesini kullanmanın halini var sen düşün artık!..*

[187] "Ebedi kalacakları" kalış sürelerinin ebedî olacağı anlamındadır. "Üstesinden ancak o gelir!" Bu ifade cehennem azabının ne kadar muazzam olduğuna, ondan daha büyük bir azap olmadığına, daha fazlasının olamayacağına delâlet eder. *Gazabından ve azabından Allah'a sığınırız!* "Allah onları lânetlemiştir" azap ile birlikte onları alçaltmış, lânetli şeytanlar zümresine dâhil etmiş, kınanmış kimseler kılmıştır. Buna karşılık cennet ehlini tazim etmiş ve onları değerli melekler zümresine dâhil etmiştir. "Ebedi bir azaptır bunların hakkı!.." Onlar için ateşe yaslanma dışında bir tür azap daha vardır ki o da, ateş azabı gibi daimidir. Ayrıca burada "Onlar için dünyada asla kurtulamayacakları bir azap vardır." anlamının kastedilmiş olması mümkündür ki bu azap, onların Müslümanlardan korkmaları sebebiyle takındıkları ikiyüzlü tavırdan, içleri ile dışlarının birbirine uygun olmamasından [yani her iki tarafı da idare etmeye çalışmaktan] dolayı çektikleri sıkıntılar ve sırlarının açığa çıkıp da rezil rüsva olmalarından, başlarına bir azap inmesinden sürekli duydukları korku ve endişelerdir.

69. Tıpkı sizden öncekiler gibi... Onlar kuvvet bakımından sizden daha yaman; mal ve evlât bakımından daha çok idiler. Onlar kendi paylarından faydalandılar... Sizden öncekiler kendi paylarından faydalandığı gibi, siz de kendi payınızdan faydalandınız ve onların daldığı şeyin benzerine siz de daldınız. Bunların yaptıkları, dünyada da Âhirette de boşa gitmiştir; bunlardır işte hüsrana uğrayanlar.

[188] [كَالَّذِينَ'deki] Kâf, ref' mahallindedir, zira ifade, *entüm mislü'llezîne min kabliküm* (Siz tıpkı sizden öncekiler gibisiniz.) anlamındadır. İfadenin *fe'altüm misle fi'li'llezîne min kabliküm* (Sizden öncekilerin yaptığına benzer şeyler yaptınız.) yani "Tıpkı onlar gibi faydalandınız, onların daldığı şeye siz de daldınız." anlamında olması durumunda Kâf, nasb mahallinde olur. Nemir'in[1] şu sözü de buna benzer:

1 Şiir Evs b. Hacer'in [v. 620 m.] divanında yer almaktadır. Ve aslında Zemahşerî de gerek *el-Mufassal*'ında gerekse Vâkı'a 56/65'in tefsirinde bu şiiri Evs b. Hacer'e isnat etmektedir. / ed.

هم الكاملون في الفسق الذي هو التمرّد في الكفر والانسلاخ عن كل خير، وكفى المسلمَ زاجرًا أن يلمَّ بما يُكسبه هذا الاسمَ الفاحش الذي وصف الله به المنافقين حين بالغ في ذمهم. وإذا كره رسول الله ﷺ للمسلم أن يقول كسلتُ، لأن المنافقين وصفوا بالكسل في قوله {كُسَالَى} [النساء: ١٤٢] فما ظنك بالفسق؟!

٥ [١٨٧] {خَالِدِينَ فِيهَا} مقدّرين الخلود؛ {هِيَ حَسْبُهُمْ} دلالة على عظم عذابها، وأنه لا شيء أبلغ منه، وأنه بحيث لا يزاد عليه، نعوذ بالله من سخطه وعذابه! {وَلَعَنَهُمُ اللَّهُ} وأهانهم من التعذيب، وجعلهم مذمومين ملحقين بالشياطين الملاعين، كما عظم أهل الجنة وألحقهم بالملائكة المكرمين. {وَلَهُمْ عَذَابٌ مُقِيمٌ} ولهم نوع من العذاب سوى الصلي بالنار، مقيم دائم كعذاب النار. ويجوز أن

١٠ يريد: {وَلَهُمْ عَذَابٌ مُقِيمٌ} معهم في العاجل لا ينفكون عنه، وهو ما يقاسونه من تعب النفاق، والظاهر المخالف للباطن، خوفًا من المسلمين وما يحذرونه أبدًا من الفضيحة ونزول العذاب إن اطلع على أسرارهم.

٦٩-﴿كَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْكُمْ قُوَّةً وَأَكْثَرَ أَمْوَالا وَأَوْلادًا فَاسْتَمْتَعُوا بِخَلاقِهِمْ فَاسْتَمْتَعْتُمْ بِخَلاقِكُمْ كَمَا اسْتَمْتَعَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ بِخَلاقِهِمْ

١٥ **وَخُضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا أُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾**

[١٨٨] الكاف محلها رفع، على: أنتم مثل الذين من قبلكم؛ أو نصب، على: فعلتم ما فعل الذين من قبلكم وهو أنكم استمتعتم وخضتم كما استمتعوا وخاضوا. ونحوه قول النمر:

Bugünkü gibi ne bir av [gördüm] ne de avlanma

Şair burada *lem era* (görmedim) ifadesini hazfetmiştir.

[189] “Onlar kuvvet bakımından sizden daha yaman idiler.” ifadesi bunların öncekilere benzetilmesinin, davranışlarının onlarınkine benzer olduğunun ifade edilmesinin izahıdır. *el-Halâk* nasip, pay, insan için yaratılmış, takdir edilmiş olan şey, hayır anlamına gelir. Bu mânayı ifade etmek için *kasm* ve *nasīb* kelimeleri de kullanılır; zira insanın payı kendisi için taksim edilmiş ve onun için dikilmiş, var edilmiş, nasbedilmiştir. *el-Havd*, bâtıla ve oyun-eğlenceye dalmak demektir.

[190] كَالَّذِي خاضُوا ifadesi, *ke'l-fevc ellezî hādū* (dalmış olan grup gibi) ya da *ke'l-havdillezî hādūhu* (daldıkları dalış gibi) anlamındadır.[1] **Şayet** “Sizden öncekiler kendi paylarından faydalandığı gibi’ ifadesi anlamı yeterince ifade ettiğine göre ‘kendi paylarından faydalandılar’ demenin faydası nedir? Yine, ‘onların daldığı şeyin benzeri’ ifadesi, ‘Daldılar; siz de onların daldığı şeyin benzerine daldınız.’ denmesine gerek bırakmamaktadır [yani burada bir tekrar yok mu?]” **dersen şöyle derim:** İfadenin bu şekilde kullanılması ile; öncekilerin kendilerine verilmiş olan dünyalık paylarından faydalanmış ve buna razı olmuş, fani arzularına boğulup gitmiş, akıbetleri hakkında hiç düşünmemiş, uhrevî kurtuluşu talep etmemiş olmaları kınanmış, faydalanma ve dünyalık paya rıza gösterme hali bayağılıkla nitelenmiş, sonra da muhatapların hali bu kimselerin hallerine benzetilmiştir. Örneği: Zalim bir kimseye, yaptığı şeyin ne kadar çirkin olduğunu göstermek istediğin zaman, “Tıpkı Firavun gibisin! Firavun da suçsuz yere insanları öldürür, işkence eder, zorbalık yapardı. Sen de onun yaptığı gibi yapıyorsun!” dersin. [Ayetteki ifade de buna benzer.] “Siz de onların daldığı gibi daldınız.” ifadesi ise, öncesindeki ifadeye ma‘tūf olup ona isnat edilmiştir. Bu sebeple, [önceki cümlenin başında yer alan] girizgâh ifadesinin burada tekrarlanmasına gerek yoktur.

[191] “Bunların yaptıkları, dünyada da âhirette de boşa gitmiştir!” Bu ifade, “... Ona daha dünyada iken mükâfatını verdik, ama o âhirette de sâlihlerdendir.” [‘Ankebût 29/27] ayetinde belirtilen durumun tam aksini ifade etmektedir.

---

1 Zemahşerî, sıla cümlesinde müfred *ellezî* ile çoğul *hādū* arasındaki zahirî uyumsuzluğu gidermeye çalışmaktadır. / ed

كَالْيَوْمِ مَطْلُوبًا وَلَا طَلَبَا

بإضمار «لم أر».

[١٨٩] وقوله {كَانُوا أَشَدَّ مِنكُمْ قُوَّةً} تفسير لتشبيههم بهم، وتمثيل فعلهم بفعلهم. والخلاق: النصيب وهو ما خلق للإنسان، أي قدّر من خير، كما قيل له قَسْم لأنه قُسم ونصيب، لأنه نصب، أي أثبت. والخوض: الدخول في الباطل واللّهو.

[١٩٠] {كَالَّذِي خَاضُوا} كالفوج الذين خاضوا، وكالخوض الذي خاضوه. فإن قلت: أي فائدة في قوله {فاسْتَمْتَعُوا بِخَلاقِكُمْ} وقولُه {كَمَا اسْتَمْتَعَ الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ بِخَلاقِهِمْ} مغنٍ عنه كما أغنى قوله {كَالَّذِي خَاضُوا} عن أن يقال: وخاضوا فخضتم كالذي خاضوا؟ قلت: فائدته أن يذمّ الأوّلين بالاستمتاع بما أوتوا من حظوظ الدنيا ورضاهم بها، والتهائهم بشهواتهم الفانية عن النظر في العاقبة وطلب الفلاح في الآخرة، وأن يخسس أمر الاستمتاع ويهجن أمر الرضى به، ثم يشبه بعد ذلك حال المخاطبين بحالهم، كما تريد أن تنبه بعض الظلمة على سماجة فعله فتقول: أنت مثل فرعون، كان يقتل بغير جرم ويعذب ويعسف وأنت تفعل مثل فعله. وأما {وَخُضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا} فمعطوف على ما قبله مستند إليه مستغنٍ باستناده إليه عن تلك التقدمة.

[١٩١] {حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ} نقيض قوله {وآتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ} [العنكبوت: ٢٧].

70. Kendilerinden öncekilere; Nûh kavmine, Âd ve Semud'a, İbrâhim kavmine, Medyenlilere ve ters yüz edilenlere ait haberler bunlara gelmedi mi? Peygamberleri onlara apaçık delillerle gelmişlerdi... Allah onlara zulmetmiş değildi, ama onlar kendilerine zulmediyorlardı.

[192] *Ashâbu Medyen* Medyenliler demektir; bunlar da Şu'ayb *Aleyhisselâm*'ın kavmidir. "Ters yüz edilenler" ise Lût kavminin şehirleridir. Lût, Hûd ve Sâlih kavimlerinin şehirleri olduğu da söylenmiştir. Ters yüz edilmeleri ise, hallerinin hayırdan şerre tebdil edilmesidir. "Allah onlara zulmetmiş değildi." Allah'ın onlara zulmetmesi söz konusu değildi, çünkü Allah hikmet sahibidir, O'nun çirkin fiiller işlediğini, bunları suçsuzken cezalandırdığını düşünmek câiz değildir. Fakat "onlar" Allah'ı nankörce inkâr ederek "kendilerine zulmediyorlardı;" Allah'ın verdiği cezaya bu sebeple müstahak olmuşlardır.

71. Mümin erkekler ve mümin kadınlar da birbirlerinin velîleridir. (Ama onlar gerçek dindarlar olarak) mârufu emredip münkeri yasaklarlar, namazı dosdoğru kılar, zekâtı verirler, Allah ve Resûlüne itaat ederler. Allah, işte bunlara rahmet edecektir. Allah gerçekten 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir ('Azîz, Hakîm).

72. Allah mümin erkeklerle mümin kadınlara, altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları cennetler ve Adn cennetlerinde güzelim meskenler va'detmektedir. Ama Allah rızası daha büyüktür... ki büyük başarı da budur.

[193] "Birbirlerinin velîleridir." ifadesi, [67. ayette münafıklar hk. kullanılan] "birbirlerindendirler" ifadesinin mukabilidir.

[194] سَيَرْحَمُهُمُ اللّٰهُ (Allah, işte bunlara rahmet edecektir.) ifadesindeki Sîn, [yani gelecek zaman kipi] rahmetin muhakkak var olduğu anlamına gelmekte olup bu vaadi tekit eder. Tıpkı *se-entekımu minke yevm*[en] (Er ya da geç elbet bir gün senden intikam alacağım!) ifadesindeki tehdidin Sîn ile tekit edilmiş olması gibi. Benzer ifadeler şu ayetlerde de vardır; "İman edip sâlih amel işleyenler için, Rahman muhakkak bir sevgi meydana getirecektir." [Meryem 19/96]; "Rabbin sana verecek ve razı olacaksın." [Duhâ 93/5]; "… Bunlara da Allah mükâfatlarını ileride muhakkak verecektir." [Nisâ 4/152].

٧٠-﴿أَلَمْ يَأْتِهِمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَقَوْمِ إِبْرَاهِيمَ وَأَصْحَابِ مَدْيَنَ وَالْمُؤْتَفِكَاتِ أَتَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

[١٩٢] {وَأَصْحَابِ مَدْيَنَ} وأهل مدين وهم قوم شعيب، {والمُؤْتَفِكَاتِ} مدائن قوم لوط. وقيل: قريات قوم لوط وهود وصالح. وائتفاكهنّ: انقلاب أحوالهنّ عن الخير إلى الشر {فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ} فما صحّ منه أن يظلمهم وهو حكيم لا يجوز عليه القبيح وأن يعاقبهم بغير جرم، ولكن ظلموا أنفسهم حيث كفروا به فاستحقوا عقابه.

٧١-﴿وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيُطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

٧٢-﴿وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

[١٩٣] {بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ} في مقابلة قوله في المنافقين: {بَعْضُهُمْ من بَعْضٍ}.

[١٩٤] {سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ} السين مفيدة وجود الرحمة لا محالة، فهي تؤكد الوعد، كما تؤكد الوعيد في قولك: سأنتقم منك يومًا، تعني أنك لا تفوتني وإن تباطأ ذلك. ونحوه {سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا} [مريم: ٩٦]، {وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى} [الضحى: ٥]، {سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ أُجُورَهُمْ} [النساء: ١٥٢].

[195] *'Azîz* yani her şeye galip, her şeye kādir, sevap vermeye de ceza vermeye de kadir; *Hakîm* yani her şeyi lâyıkıyla ifade eden, kelâmını her şeyin hakkını verecek şekilde kullanan.

[196] "Güzelim meskenler." Hasan-ı Basrî'den bunların "inciden, kızıl yakuttan ve zebercetten yapılmış saraylar" olduğu görüşü nakledilmiştir. *'Adn*in özel isimdir, zira "Rahman'ın, kullarına gâipten va'dettiği Adn Cennetlerine" [Meryem 19/61] ayeti buna delâlet etmektedir. Yine Ebu'd-Derdâ'nın [v. 32/653] Peygamber (s.a.)'den rivayet ettiği "Adn, Allah'ın öyle bir diyarıdır ki onun gibisini gözler görmemiştir, hiç kimsenin aklına da gelmemiştir, oraya peygamberler, sıddıklar ve şehitlerden başka kimse giremeyecektir. Allah Teâlâ bu cennete hitaben 'Sana girene ne mutlu!' buyurmuştur." şeklindeki hadis-i şerif de buna delâlet etmektedir. *'Adn*'in cennette bir şehir olduğu, ayrıca bahçeleri dört bir yanını kuşatan bir nehir olduğu da söylenmiştir.

[197] "Ama Allah rızası daha büyüktür." *İlahi rıza*nın cüz'î bir parçası dahi bütün bunlardan büyüktür. Çünkü her tür saadet ve kurtuluşun sebebi, O'nun rızasıdır. Yine müminler Allah'ın kendilerinden razı olması sayesinde O'nun tazim ve ikramına nail olurlar ki Allah'ın ikramı sevap türlerinin en büyüğüdür. Ayrıca kul, mevlâsının kendisinden razı olduğunu bildiği zaman, bu durum onun için diğer bütün nimetlerden çok daha kıymetli olur. Diğer nimetler zaten Allah'ın rızası ile elde edilen şeylerdir. Benzer şekilde kul Allah'ın kendisine öfkelendiğini bilirse nimetler ona zehir gibi olur; en büyük nimetlerden dahi lezzet alamaz. Bizim âlimlerimizden keskin görüşlü, himmeti âlî bir zâtın[1] şöyle dediğini duymuştum: "Allah'ın saygınlık ve ikram diyarında vereceğini vaat ettiği nimetlerden hiçbirini, O'nun rızasına nail olmak ve kendi katında rızasına nail olmuş hidayet ehli içerisinde haşredilmek kadar arzulamam, bu ikisine göz diktiğim kadar hiçbirine dikmem."

[198] "Budur" ifadesi Yüce Allah'ın vaat ettiklerine ya da O'nun rızasına işaret etmektedir. Anlam "Büyük başarı, insanların başarı saydıkları şey değil, sadece budur." şeklindedir. Rivayete göre Allah Teâlâ cennettekilere "Razı oldunuz, memnun kaldınız mı?" diyecek; "Nasıl memnun kalmayalım ki! Sen bizlere yarattığın hiçbir varlığa vermediklerini verdin!" diyecekler. Bunun üzerine Yüce Allah "Size bundan daha faziletlisini de veririm." diyecek. "Bundan daha faziletli olan ne olabilir ki?" dediklerinde ise, "Sizden memnun olmam ve ebediyen size öfkelenmemem." buyuracaktır. [*Müslim,* "el-Cenne ve sıfetu ne'îmihâ ve ehlihâ", 9]

---

1 Yani Abdusseyyid el-Hatîbî'nin… (Tıybî'den) / ed.

[١٩٥] {عَزِيزٌ} غالب على كل شيء، قادر عليه، فهو يقدر على الثواب والعقاب، {حَكِيمٌ} واضع كلّا موضعَه على حسب الاستحقاق.

[١٩٦] {وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً} عن الحسن: قصورًا من اللؤلؤ والياقوت الأحمر والزبرجد. و{عَدْنٍ} علم، بدليل قوله {جناتِ عَدْنٍ التى وَعَدَ الرَّحْمنُ} [مريم: ٦١].
٥ ويدلّ عليه ما روى أبو الدرداء رضي الله عنه عن رسول الله ﷺ: «عدن دار الله التي لم ترها عين ولم تخطر على قلب بشر، لا يسكنها غير ثلاثة؛ النبيون، والصدّيقون، والشهداء. يقول الله تعالى طوبى لمن دخلك!» وقيل: هي مدينة في الجنة. وقيل: نهر جناتُه على حافَّاته.

[١٩٧] {وَرِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ} وشيء من رضوان الله أكبر من ذلك كله، لأنّ رضاه
١٠ هو سبب كل فوز وسعادة، ولأنهم ينالون برضاه عنهم تعظيمه وكرامته، والكرامة أكبر أصناف الثواب، ولأن العبد إذا علم أن مولاه راض عنه فهو أكبر في نفسه مما وراءه من النعم، وإنما تتهنأ له برضاه، كما إذا علم بسخطته تنغصت عليه، ولم يجد لها لذة وإن عظمت. وسمعت بعض أولى الهمة البعيدة والنفس المرّة من مشايخنا يقول: "لا تطمح عيني ولا تنازع نفسي إلى شيء مما وعد الله في دار الكرامة، كما تطمح وتنازع
١٥ إلى رضاه عني، وأن أحشر في زمرة المهديين المرضيين عنده."

[١٩٨] {ذَلِكَ} إشارة إلى ما وعد الله، أو إلى الرضوان، أي هو {الْفَوْزُ الْعَظِيمُ} وحده دون ما يعدّه الناس فوزًا. وروي أن الله عزّ وجلّ يقول لأهل الجنة هل رضيتم؟ فيقولون: وما لنا لا نرضى وقد أعطيتنا ما لم تعط أحدًا من خلقك؟ فيقول: أنا أعطيكم أفضل من ذلك؟ قالوا: وأي شيء أفضل من ذلك؟ قال: أُحِلُّ عليكم رضواني فلا
٢٠ أسخط عليكم أبدًا."

73. Ey peygamber! İnkârcı nankörlerle ve münafıklarla cihâd et, onlara karşı tavizsiz ol. Sığınakları Cehennem'dir... Ne kötü dönüş yeri!

[199] "İnkârcı nankörlerle" kılıçla, "münafıklarla" ise delille "cihâd et; onlara karşı tavizsiz ol." Her iki cihatta da tavizsiz ol, onlara sevgi besleme. Bu hüküm kendisinde bir itikat bozukluğu olduğu bilinen herkese yöneliktir. Böyle kimselere karşı delillerle cihat edilir, mümkün olduğunca kendisine karşı sert ve tavizsiz davranılır. İbn Mes'ûd'un, "Eliyle cihat etmeye gücü yetmezse diliyle, ona da gücü yetmezse yüzünü asıp somurtarak, ona da gücü yetmezse kalbi ile cihat etmelidir." dediği nakledilmiştir. Kalp ile cihattan maksat, hoş görmemek, buğzetmek ve ondan teberri etmek, uzak olmaktır. Hasan-ı Basrî de "münafıklarla cihâd"ı, şartları ortaya çıktığı [yani suçu işledikleri sübut bulduğu] zaman onlara hukuki yaptırımları uygulamak olarak tefsir etmiştir.

74. Öyle söylemediklerine dair Allah adına ant içiyorlar... Oysa gerçek şu ki Müslüman olduktan sonra inkâr edip küfür sözünü söylemişler ve asla başaramayacakları bir işe girişmişlerdir. Allah ve Resûlü onları lütfuyla zenginleştirdiği için öç almaya(!) kalktılar. Dönüş yaparlarsa, kendilerinin hayrına olur; ama yüz çevirirlerse, Allah onları dünya ve Âhirette can yakıcı bir azaba uğratacak ve yeryüzünde bir dost ve yardımcı olmayacaktır kendileri için!

[200] Peygamber (s.a.) Tebük seferinde iki ay kalmış, bu süreçte kendisine Kur'ân ayetleri nâzil olmuş, bu ayetler savaştan geri kalanları kınamış, çevresindekiler de bu ayetleri işitmişlerdi. İşitenler içerisinde Cülâs b. Süveyd de vardı ve "Muhammed'in, geride bıraktığımız kardeşlerimiz hakkında söyledikleri doğruysa, onlar bizim efendilerimiz, eşrafımız olduğuna göre, demek ki bizler eşeklerden daha kötüyüz!" demiş. Bunun üzerine Ensâr'dan Âmir b. Kays da ona, "Evet, vallahi Muhammed doğru söylüyor; sen eşekten daha kötüsün!" demiş. Olay Peygamber (s.a.)'in kulağına gidince ikisini da yanına çağırmış. Cülâs o sözleri söylemediğine dair yemin edince Âmir de ellerini açıp "Allah'ım! [Yemin ettiği için] doğru kabul edilen kişinin yalancı olduğunu ve asıl benim doğru söylediğimi gösteren bir vahiy indir Kulun ve Resûlün olan Muhammed'e" diye dua etmiş. Bunun üzerine işbu "Öyle söylemediklerine dair Allah adına and içiyorlar!.." ayeti nâzil olmuştur. Daha sonra Cülâs, "Ya Resûlallah! Allah bana tövbe etmemi buyurdu. Vallahi, ben o sözleri söylemiştim; Âmir doğru söylüyordu." demiş; daha sonra tövbe etmiş ve tövbesinde samimiyet göstermiştir.

٧٣-﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾

[١٩٩] {جَاهِدِ الْكُفَّارَ} بالسيف {وَالْمُنَافِقِينَ} بالحجّة {وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ} في الجهادين جميعًا، ولا تحابّهم. وكل من وقف منه على فساد في العقيدة فهذا الحكم ثابت فيه؛ يجاهد بالحجة، وتستعمل معه الغلظة ما أمكن منها. وعن ابن مسعود: إن لم يستطع بيده فبلسانه، فإن لم يستطع فليَكْفَهِرّ في وجهه فإن لم يستطع فبقلبه. يريد الكراهة والبغضاء والتبرأ منه. وقد حمل الحسن جهاد المنافقين على إقامة الحدود عليهم إذا تعاطوا أسبابها.

٧٤-﴿يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ وَهَمُّوا بِمَا لَمْ يَنَالُوا وَمَا نَقَمُوا إِلَّا أَنْ أَغْنَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهِ فَإِنْ يَتُوبُوا يَكُ خَيْرًا لَهُمْ وَإِنْ يَتَوَلَّوْا يُعَذِّبْهُمُ اللَّهُ عَذَابًا أَلِيمًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ فِي الْأَرْضِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ﴾

[٢٠٠] أقام رسول الله ﷺ في غزوة تبوك شهرين ينزل عليه القرآن، ويعيب المنافقين المتخلفين فيسمع من معه منهم، منهم الجُلَاس بن سويد. فقال الجُلاس: والله لئن كان ما يقول محمد حقًّا لإخواننا الذين خلفناهم وهم ساداتنا وأشرافنا، فنحن شرّ من الحمير! فقال عامر بن قيس الأنصاري للجلاس: أجل، والله إنّ محمدًا لصادق وأنت شرّ من الحمار. وبلغ ذلك رسول الله ﷺ، فاستحضر فحلف بالله ما قال، فرفع عامر يده فقال: اللّهم أنزل على عبدك ونبيك تصديق الكاذب وتكذيب الصادق، فنزلت {يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا}؛ فقال الجلاس: يا رسول الله، لقد عرض الله عليّ التوبة، والله لقد قلته وصدق عامر. فتاب الجلاس وحسنت توبته.

[201] "Müslüman olduktan sonra inkâr edip küfür sözünü söylemişler;" önce zahiren Müslüman görüntüsü verirken daha sonra açıkça inkâr etmişler "ve asla başaramayacakları bir işe girişmişlerdir." Yani Peygamber (s.a.)'in canına kıymaya kalkışmışlardır. Tebük seferi dönüşü, münafıklardan on beş kişi aralarında konuşup geceleyin sarp yamaç yola girdikleri sırada Peygamber (s.a.)'i bineğinin üzerinden itip uçuruma yuvarlamaya karar vermişlerdi. [Yamaca geldiklerinde] Ammâr b. Yâsir [v. 37/657] Peygamber (s.a.)'in devesinin dizginini tutmuş, ön taraftan onu çekiyor, Huzeyfe [v. 36/656] de arkadan deveyi sürüyordu. Tam o esnada Huzeyfe develerin ayak seslerini ve kılıç tıkırtılarını duydu. Arkasını dönüp, münafıkları görünce "Geri çekilin ey Allah'ın düşmanları! Geri çekilin!" diye haykırdı. Onlar da kaçtılar. [Bu suikastin ne idüğü bağlamında] münafıkların, Cülâs'a cevap verdiği için Âmir b. Kays'ı öldürmeye çalıştıkları; ayrıca, Peygamber (s.a.) razı olmasa da Abdullah b. Übeyy'e taç giydirip başlarına lider yapmak istedikleri de söylenmiştir.

[202] "Öç almaya kalkışmalarının sebebi" yani inkârlarının ve ayıplamalarının sebebi "Allah ve Resûlünün onları lütfuyla zenginleştirmesidir!" Zira onlar Peygamber (s.a.) Medine'ye geldiği zaman geçim sıkıntısı yaşıyorlardı. Ata binemiyor, ganimet alamıyorlardı. Derken, ganimetlerle zenginleştiler. Hatta Cülâs'ın bir yakını öldürülmüş, Peygamber (s.a.) de diyetini on iki bin [dirhem] olarak belirlemiş, Cülâs da böylece zenginleşmişti.

[203] "Dönüş yaparlarsa kendilerinin hayrına olur." İşte Cülâs'ın tövbesine sebep olan ayet budur. "Dünya ve âhirette can yakıcı bir azaba" dünyada öldürülme azabına, âhirette ise ateş azabına.

75. İçlerinde "O bize lütuf ve kereminden ihsan ederse, kesinlikle tasadduk edeceğiz ve mutlaka sâlihlerden olacağız!" diye Allah'a and vermiş olanlar da var.

76. Ama Allah lütuf ve kereminden kendilerine ihsan edince, cimrilik ettiler ve yüz çevirerek çekip gittiler.

77. O da (ölüp) kendisiyle karşı karşıya gelecekleri güne kadar kalplerine nifak soktu; kendisine verdikleri sözü tutmadıkları ve yalanı âdet edindikleri için...

[٢٠١] {وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلامِهِمْ} وأظهروا كفرهم بعد إظهارهم الإسلام {وَهَمُّوا بِمَا لَمْ يَنَالُوا} وهو الفتك برسول الله ﷺ، وذلك عند مرجعه من تبوك. تواثق خمسة عشر منهم على أن يدفعوه عن راحلته إلى الوادي إذا تسَنَّمَ العقبةَ بالليل، فأخذ عمار بن ياسر بخطام راحلته يقودها وحذيفة خلفها يسوقها، فبينما هما كذلك إذ سمع ٥ حذيفة بوقع أخفاف الإبل وبقعقعة السلاح، فالتفت فإذا قوم متلثمون! فقال: إليكم إليكم يا أعداء الله! فهربوا. وقيل: همّ المنافقون بقتل عامر لردّه على الجُلاس. وقيل: أرادوا أن يتوّجوا عبد الله بن أبيّ وإن لم يرض رسول الله صلى الله تعالى عليه وآله وسلم.

[٢٠٢] {وَمَا نَقَمُوا} وما أنكروا وما عابوا {إِلَّا أَنْ أَغْنَاهُمُ اللَّهُ} وذلك أنهم كانوا ١٠ حين قدم رسول الله ﷺ المدينة في ضنك من العيش لا يركبون الخيل ولا يحوزون الغنيمة، فأثروا بالغنائم؛ وقتل للجلاس مولى، فأمر رسول الله ﷺ بديته اثني عشر ألفًا فاستغنى.

[٢٠٣] {فَإِن يَتُوبُوا} هي الآية التي تاب عندها الجُلاس {فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ} بالقتل والنار.

١٥ ٧٥-﴿وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهَ لَئِنْ آتَانَا مِنْ فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾

٧٦-﴿فَلَمَّا آتاهُمْ مِنْ فَضْلِهِ بَخِلُوا بِهِ وَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ﴾

٧٧-﴿فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِي قُلُوبِهِمْ إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ بِمَا أَخْلَفُوا اللَّهَ مَا وَعَدُوهُ وَبِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ﴾

[204] Rivayete göre [Bedir gazilerinden] Sa'lebe b. Hâtıb; "Ya Resûlallah! Allah'a dua et de bana mal-mülk ihsan etsin." demiş; Peygamber (s.a.)*;* "Sa'lebe! Bak, şükrünü eda edeceğin az mal, şükrünü eda edemeyeceğin çok maldan daha hayırlıdır." diye cevap vermişti. Fakat Sa'lebe tekrar aynı istekte bulunup "Seni hak ile gönderen Allah'a yemin olsun ki eğer bana mal-mülk nasip ederse her hak sahibine hakkını mutlaka vereceğim!" diye yemin etmiş. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) onun için dua etmişti. Sonunda Sa'lebe bir koyun almış ve o koyun mantar gibi çoğalmış, neredeyse Medine'ye sığmayacak bir sürüye dönüşmüş. Sa'lebe de sürüsünü bir vadiye taşımış ve giderek cemaatten kopmuş, cumalara dahi gelmez olmuştu. Bir ara Peygamber (s.a.) onu sorunca "Malı çoğaldı, vadilere sığmaz oldu." demişler, o da, "Yazık oldu Sa'lebe'ye!" buyurmuştu. Daha sonra Peygamber (s.a.) zekâtları toplamak üzere iki kişi görevlendirmiş, insanlar bu görevlilere zekâtlarını vermişler, fakat Sa'lebe'nin yanına varıp ondan zekât istedikleri ve kendisine Peygamber (s.a.)'in zekâtla ilgili fermanını okudukları zaman, "Bu cizyeden başka bir şey değil! Bu cizyenin benzerinden başka bir şey değil!" demiş ve görevlilere "Siz şimdi gidin, ben bir düşüneyim." deyip onları göndermişti. Görevliler Peygamber (s.a.)'in yanına geldiklerinde, daha onlar konuşmadan o iki kez art arda; "Yazık oldu Sa'lebeye!" buyurmuş, ardından bu ayet nâzil olmuştur. Daha sonra Sa'lebe zekâtını getirmiş, fakat Peygamber *Aleyhisselâm*; "Allah senden zekât almamı yasakladı!" diye cevap vermiş; o başına topraklar saçıp pişmanlık ifade etse de Peygamber *Aleyhisselâm* "Bu senin amelin, ben sana söylemiştim, ama sen dinlemedin!" buyurmuştur. Peygamber (s.a.) vefat ettikten sonra Sa'lebe zekât malını Hazret-i Ebû Bekr'e getirmiş, fakat o da kabul etmemiş; daha sonra halifeliği döneminde Hazret-i Ömer (r.a.)'a getirmiş, o da kabul etmemiş ve Sa'lebe Hazret-i Osman'ın halifeliği döneminde ölmüştür.[1]

[205] لَنَصَّدَّقَنَّ (kesinlikle tasadduk edeceğiz) ve لَنَكُونَنَّ (mutlaka olacağız) ifadeleri sonlarındaki Nûn hafifletilerek *le-nessaddeka**n*** ve *le-nekûne**n*** şeklinde de okunmuştur. "Sâlihlerden…" İbn Abbâs sâlihlerden olma ifadesi ile hac ibadetini yapmanın kastedildiği söylemiştir.

1 "Sa'lebe hadisi" adıyla ünlenen bu kıssanın içeriği İslâmiyet'in *tevbe* ve *recâ*ya bakışı açısından sorunlu olup, bunun üstelik bir Bedir gazisine isnat edilmesi düşündürücüdür. Kütüb-i Sitte'de yer almamaktadır. / ed.

[٢٠٤] روي أن ثعلبة بن حاطب قال: يا رسول الله، ادع الله أن يرزقني مالًا، فقال ﷺ: يا ثعلبة، قليل تؤدّي شكره خير من كثير لا تطيقه. فراجعه وقال: والذي بعثك بالحقّ لئن رزقني الله مالًا لأعطينّ كل ذي حقّ حقّه. فدعا له، فاتخذ غنمًا فنمت كما ينمى الدود حتى ضاقت بها المدينة، فنزل واديًا وانقطع عن الجماعة ٥ والجمعة، فسأل عنه رسول الله ﷺ فقيل: كثر ماله حتى لا يسعه واد. قال: يا ويح ثعلبة! فبعث رسول الله ﷺ مصدّقين لأخذ الصدقات، فاستقبلهما الناس بصدقاتهم، ومرّا بثعلبة فسألاه الصدقة وأقرآه كتاب رسول الله ﷺ الذي فيه الفرائض، فقال: ما هذه إلاّ جزية! ما هذه إلاّ أختُ الجزية! وقال: ارجعا حتى أرى رأيي، فلما رجعا قال لهما رسول الله ﷺ قبل أن يكلماه: «يا ويح ثعلبة!» ١٠ مرّتين، فنزلت. فجاءه ثعلبة بالصدقة، فقال: إنّ الله منعني أن أقبل منك، فجعل التراب على رأسه فقال: هذا عملك قد أمرتك فلم تطعني؛ فقُبض رسول الله ﷺ، فجاء بها إلى أبي بكر رضي الله عنه فلم يقبلها، وجاء إلى عمر رضي الله عنه في خلافته فلم يقبلها، وهلك في زمان عثمان رضي الله عنه.

[٢٠٥] وقرئ «لنصدّقنْ ولنكوننْ»، بالنون الخفيفة فيهما {مِنَ الصَّالِحِينَ}. قال ١٥ ابن عباس رضي الله عنه: يريد الحجّ.

[206] "O da … kalplerine bir nifak soktu" ifadesinde Hasan-ı Basrî ve Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'ye [v. 117/735] göre fâ'il cimrilik olup فَأَعْقَبَهُمْ ifadesi, "Cimrilik onların kalplerine nifak soktu." anlamındadır. Çünkü kalplerindeki nifakın sebebi cimriliktir. Ancak cümlenin açık anlamına göre bu zamir Yüce Allah'a işaret eder ve anlam, "Allah onları lütfundan mahrum bıraktı. Sonuçta münafık oldular ve nifak kalplerinde iyice yerleşti, onlar Allah'a verdikleri tasadduk etme ve sâlih olma sözlerinde durmadıkları ve yalancı oldukları için hayatlarının sonuna kadar bu nifak onlardan ayrılmaz olacaktır." şeklindedir. Bu ayetten hareketle, sözden dönmenin münafıklığın üçte biri olduğu ifade edilmiştir.

[207] يكذبون (yalanı âdet edindikleri için) ifadesi şedde ile *yükezzibûne* (yalanlamayı âdet edindikleri için) şeklinde; [aşağıdaki] أَلَمْ يَعْلَمُوا (Bilmezler mi ki?) ifadesi de Hazret-i Ali (r.a.)'dan *e-lem ta'lemû* (Bilmez misiniz ki?) şeklinde nakledilmiştir.

78. Bilmezler mi ki onların sırlarını ve gizli-kapaklı konuşmalarını Allah bilmektedir; Allah bütün gaypları hakkıyla bilir (Allâmü'l-guyûb)?!

[208] "Sırlarını ve gizli-kapaklı konuşmalarını" yani gizledikleri münafıklıklarını, verdikleri sözün aksi istikametteki kararlarını, kendi aralarında gizlice fısıldaşarak din hakkında konuştukları ağır sözleri, zekâtı *cizye* diye isimlendirmelerini ve insanları zekât vermekten alıkoymak için yaptıkları plânları…

79. [Ordu teçhizi için verilmesi istenen] **sadakalar hususunda gönüllü hareket eden müminleri ve zar zor verebildikleri dışında verecek bir şey bulamayan müminleri çekiştirerek onlarla dalga geçenleri Allah maskaraya çevirmiştir... Bunların hakkı, can yakıcı bir azaptır.**

[209] الَّذِينَ يَلْمِزُونَ (çekiştirenler) ifadesi, kınama olarak ya nasb ya da ref' mahallindedir. [78. ayette geçen] "sırlarını ve gizli-kapaklı konuşmalarını" ifadesindeki zamirden bedel olarak cer mahallinde olması da mümkündür. Zamme ile *yelmüzûne* şeklinde de okunmuştur.

[210] "Gönüllü hareket edenleri" yani gönülden infak eden, bağış yapanları. Rivayete göre Peygamber (s.a.) insanları zekât vermeye teşvik etmiş, bunun üzerine Abdurrahman b. Avf [v. 32/653] kırk okka altın -bir görüşe göre ise, dört bin dirhem- getirmiş ve "Sekiz bin dirhemim var. Dört binini Rabbime borç veriyorum, dört binini de ailem için ayırdım!" demiş; Peygamber (s.a.) de; "Verdiğine de, ailene sakladığına da Allah bereket versin." buyurmuştur.

[٢٠٦] {فَأَعْقَبَهُمْ} عن الحسن وقتادة رضي الله عنهما: أن الضمير للبخل، يعني: فأورثهم البخلُ {نِفَاقًا} متمكنًا {فِي قُلُوبِهِمْ}، لأنه كان سببًا فيه وداعيًا إليه. والظاهر أن الضمير لله عزّ وجلّ. والمعنى: فخذلهم حتى نافقوا وتمكن في قلوبهم نفاقهم فلا ينفك عنها إلى أن يموتوا بسبب إخلافهم ما وعدوا الله من التصدّق والصلاح وكونهم ٥ كاذبين. ومنه: جعل خلف الوعد ثُلث النفاق.

[٢٠٧] وقرئ «يكذبون»، بالتشديد، و«ألم تعلموا»، بالتاء عن عليّ رضي الله عنه.

٧٨-﴿أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ وَأَنَّ اللَّهَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ﴾

[٢٠٨] {سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ} ما أسرّوه من النفاق والعزم على إخلاف ما وعدوه وما يتناجون به فيما بينهم من المطاعن في الدين وتسمية الصدقة جزية ١٠ وتدبير منعها.

٧٩-﴿الَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ وَالَّذِينَ لا يَجِدُونَ إِلا جُهْدَهُمْ فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[٢٠٩] {الذين يَلْمِزُونَ} محله النصب أو الرفع على الذمّ. ويجوز أن يكون في محل الجرّ بدلًا من الضمير في {سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ} [التوبة: ٨٧]. وقرئ «يلمزون»، ١٥ بالضم.

[٢١٠] {المُطَّوِّعِينَ} المتطوّعين المتبرعين. روي أن رسول الله ﷺ حثّ على الصدقة فجاء عبد الرحمن بن عوف بأربعين أوقية من ذهب، وقيل: بأربعة آلاف درهم؛ وقال: كان لي ثمانية آلاف، فأقرضت ربي أربعة، وأمسكت أربعة لعيالي. فقال رسول الله ﷺ: بارك الله لك فيما أعطيت وفيما أمسكت.

Nitekim Peygamber (s.a.)'in dua ettiği gibi olmuş, Allah onun malını öylesine bereketlendirmiştir ki hanımı Temâdur'u [تماضر] malının sekizde birinin çeyreği [%3,125'i] olan seksen bin dirhem karşılığında almıştır.[1] Âsım b. Adiyy [v. 45/665] yüz sepet hurma getirmiş, Ebû Akīl' el-Ensārî [v. 12/633] de bir ölçek hurma getirmiş ve "Gece sabaha kadar deve yuları ördüm ve karşılığında iki ölçek hurma aldım. Birini aileme bıraktım, diğerini getirdim." demiş; Peygamber (s.a.) de onun getirdiği hurmanın sadakalara dâhil edilmesini emretmişti. Bunun üzerine münafıklar bağışta bulunan müminleri çekiştirmişler ve "Abdurrahman ve Âsım sırf gösteriş için veriyor; Ebû Akīl'in verdiği o mala ise ne Allah'ın ne de Resûlünün ihtiyacı olabilir! Ama o nam yapmak istiyor ki kendisine ganimet verilsin!" demişler; bunun üzerine bu ayet nâzil olmuştur.

[211] إِلاَّ جُهْدَهُمْ ifadesi "zar zor verebildikleri dışında" anlamında olup [Cîm] fetha ile de zamme ile de okunmuştur.

[212] سَخِرَ اللّٰهُ مِنْهُمْ (Allah onlarla alay eder.) beddua değil, "Asıl Allah onlarla dalga geçiyor!" [Bakara 2/15] ayeti gibi haber ifadesidir. Dikkat edersen, devamında "Bunların hakkı, can yakıcı bir azaptır." denilmiş [*Müslim,* "Fedā'ilü's-sahâbe", 25].

80. Onların bağışlanması için ister dua et, ister etme. Bağışlanmaları için yetmiş kere bile dua etsen, Allah onları bağışlamayacak... ki bu, Allah ve Resûlünü nankörce inkâr etmelerindendir. Fâsık bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

[213] Abdullah b. Übeyy'in [v. 9/631] oğlu olan ve sâlih, samimi bir mümin olan Abdullah [v. 12/633], babası hastalandığı zaman Peygamber (s.a.)'e gelmiş ve ondan babası için dua etmesini istemişti. O da dua etti. İşbu ayet, bunun üzerine nâzil oldu. Peygamber (s.a.), "Allah bana ruhsat verdi, ben de yetmişten fazla dua edeceğim!" demişti ki, "Onların bağışlanması için dua etsen de, etmesen de fark etmez, Allah onları asla bağışlamayacak!" [Münâfikūn 63/6] ayeti nâzil oldu. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere buradaki emir, haber anlamında olup adeta "Bağışlanmaları için dua etsen de, etmesen de Allah onları kesinlikle affetmeyecek!" buyrulmaktadır. Orada, bu tür ifadelerde bir şart anlamı bulunduğunu da belirtmiş, bunun emir lafzıyla anlatılmış olmasındaki nükteyi izah etmiştik.[2] "Yetmiş" çokluktan kinayedir. Ali (r.a.) da şöyle demiştir:

1 Bu durumda toplam malı 2.560.000 dirhem olmaktadır. / çev.

2 Bkz. Tevbe 9/53'teki *"De ki: İster gönüllü olarak ister kerhen infak edin; artık sizden kabul edilmeyecek."* ifadesinin tefsiri. / ed.

فبارك الله له حتى صولحت تماضرُ امرأتُه عن ربُع الثمُن على ثمانين ألفًا؛ وتصدّق عاصم بن عديّ بمائة وسق من تمر، وجاء أبو عقيل الأنصاري ﵁ بصاع من تمر فقال: بتّ ليلتي أجرّ بالجرير على صاعين، فتركت صاعًا لعيالي، وجئت بصاع. فأمره رسول الله ﷺ أن ينثره على الصدقات، فلمزهم المنافقون وقالوا: ما أعطى عبد ٥ الرحمن وعاصم إلاّ رياء، وإن كان الله ورسوله لغنيين عن صاع أبي عقيل، ولكنه أحبّ أن يذكر بنفسه ليعطى من الصدقات، فنزلت.

[٢١١] {إِلَّا جُهْدَهُمْ} إلاّ طاقتهم. قرئ بالفتح والضم.

[٢١٢] {سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ} كقوله {اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ} [البقرة: ١٥] في أنه دعاء. ألا ترى إلى قوله {وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ}.

١٠ **٨٠-﴿اسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ إِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَاللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ﴾**

[٢١٣] سأل عبد الله بن عبد الله بن أبيّ رسول الله ﷺ، وكان رجلًا صالحًا، أن يستغفر لأبيه في مرضه ففعل، فنزلت. فقال رسول الله ﷺ: إنَّ الله قد رخص لي فسأزيد على السبعين، فنزلت {سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ} ١٥ [المنافقون: ٦]. وقد ذكرنا أن هذا الأمر في معنى الخبر، كأنه قيل: لن يغفر الله لهم أستغفرت لهم أم لم تستغفر لهم، وأن فيه معنى الشرط، وذكرنا النكتة في المجيء به على لفظ الأمر. والسبعون جارٍ مجرى المثل في كلامهم للتكثير؛ قال عليّ بن أبي طالب ﵁:

Sabah baskın yapacağım şu ‘âsi’ oğlu ‘âsi’ye[1]
Atının yelesini bağlamış yetmiş bin süvariyle!..

[214] **Şayet** “Arapların söz sanatlarını ve ifade üsluplarını en iyi bilen ve en fasih Arap olan Peygamber *Aleyhisselâm* bu sayıdan çok af dilemenin kastedilmiş olduğunu nasıl anlamamış da, ‘Rabbim bana ruhsat verdi, ben de yetmişten fazla af dileyeceğim!’ demiş olabilir?! Üstelik, ayetin devamında ‘ki bu, nankörce inkâr etmelerindendir.’ denilmekte; onların affedilmesine engel olan şeyin ne olduğu da beyan edilmekte yani” **dersen şöyle derim:** Peygamber (s.a.) bunu anlamamış değildir. Fakat tıpkı İbrâhim *Aleyhisselâm*’ın “Bana karşı gelen kimse için de şüphesiz Sen bağışlayıcısın, merhametlisin.” [İbrâhim 14/36] demesi gibi o da peygamber olarak gönderildiği insanlara olan engin şefkat ve merhametinden ötürü, kullanılan ifadeden kastedilen mânayı değil, lafızdaki sayı anlamını esas alarak böyle söylemiştir. Peygamber (s.a.)’in şefkat ve merhamet göstermesi ümmeti için bir lütuf olup onlara birbirlerine karşı merhametli olmaları yönünde bir çağrı mahiyetindedir.

81. Peygamber’in ardından geride bırakılanlar, oturup kaldıkları için sevinmişler; mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihâd etmek işlerine gelmemişti; “Bu sıcakta seferber olmayın!” demişlerdi... “Cehennem ateşi daha sıcaktır” de. Keşke bilselerdi!..

[215] “Geride bırakılanlar” Peygamber (s.a.)’den izin isteyen münafıklardır. Peygamber (s.a.) onlara izin vermiş ve Tebük seferinde onları geride bırakmıştır. Ya da onları geride bırakan şey tembellikleri, nifakları ve şeytandır. “Oturup kaldıkları için” yani gazaya çıkmayıp geride oturdukları için.

[216] خِلاَفَ رَسُولِ اللّٰهِ ifadesi, Peygamber’in ardından anlamına gelir. Nitekim *ekāme hilâfe’l-hayy* (Kavminin ardından o kaldı.) “Onlar ayrıldı ama o ayrılmadı.” demektir. Ebû Hayve’nin [v. 203/818] bu ifadeyi *halfe rasûlillâh* şeklinde okumuş olması da bunu teyit eder. Bu ifadenin muhalefet anlamına geldiği de söylenmiştir, zira Peygamber (s.a.) harekete geçtiğinde onlar oturup kalarak ona muhalefet etmişlerdir. Bu ifadenin mansup olması *mef‘ûlün leh* olmasından ya da hâl olmasındandır. Yani anlam, “Ona muhalefet etmek için oturdular.” ya da “Ona muhalefet ederek oturdular.” şeklindedir.

1 Yani el-‘Âsī b. Vâ‘il’in oğlu Amr b. Âs’a… el-‘Âsī b. Vâ‘il, Kur’ân’ın *ebter* diye tavsif ettiği azılı müşriklerden biriydi; el-‘Âsī [isyancı] kelimesi hafifletilerek el-‘Âs [isyancı] şeklinde de telaffuz ediliyordu. İşte, Halife Ali kendisine isyan eden Amr b. Âs’ı bu sebeple “isyancı oğlu isyancı” diye nitelemektedir. / ed.

لأُصْبَحَنَّ الْعَاصَ وَابْنَ الْعَاصِي ... سَبْعِينَ أَلْفًا عَاقِدِي النَّوَاصِي

[٢١٤] فإن قلت: كيف خفي على رسول الله ﷺ، وهو أفصح العرب وأخبرهم بأساليب الكلام وتمثيلاته، والذي يفهم من ذكر هذا العدد كثرة الاستغفار، كيف وقد تلاه بقوله {ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا} الآيَةَ، فبين الصارف عن المغفرة لهم حتى ٥ قال: «قد رخص لي ربي فسأزيد على السبعين»؟ قلت: لم يخفَ عليه ذلك، ولكنه خيل بما قال إظهارًا لغاية رحمته ورأفته على من بعث إليه، كقول إبراهيم عليه السلام {وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} [إبراهيم: ٣٦]. وفي إظهار النبي ﷺ الرأفة والرحمة: لطف لأمّته ودعاء لهم إلى ترحم بعضهم على بعض.

٨١-﴿فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلافَ رَسُولِ اللَّهِ وَكَرِهُوا أَنْ يُجَاهِدُوا ١٠ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَالُوا لا تَنْفِرُوا فِي الْحَرِّ قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا لَوْ كَانُوا يَفْقَهُونَ﴾

[٢١٥] { الْمُخَلَّفُونَ } الذين استأذنوا رسول الله ﷺ من المنافقين فأذن لهم وخلفهم في المدينة في غزوة تبوك، أو الذين خلفهم كسلُهم ونفاقهم والشيطان {بِمَقْعَدِهِمْ} بقعودهم عن الغزو.

١٥ [٢١٦] {خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ} خلفه. يقال: أقام خلاف الحي، بمعنى بعدهم؛ ظعنوا ولم يظعن معهم، وتشهد له قراءة أبي حيوة «خلف رسول الله». وقيل: هو بمعنى المخالفة لأنهم خالفوه حيث قعدوا ونهض، وانتصابه على أنه مفعول له أو حال، أي قعدوا لمخالفته أو مخالفين له.

[217] “Mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihâd etmek” ifadesi müminlere yönelik bir gönderme olup onların Allah rızası için çok büyük zorluklara göğüs gerdiklerine, bu yolda mallarını harcamış, canlarını feda etmiş, bütün bunları rahatça oturmaya tercih etmiş olmalarına işarettir. Münafıklar ise böyle yapmaya yanaşmamışlardır. Kaldı ki müminlerin gönlünde bulunan ve onları harekete geçiren iman ve yakîn onlarda yokken buna nasıl yanaşabilirlerdi ki?!

[218] “Cehennem ateşi daha sıcaktır’ de.” Bu ifade ile onlar cahil yerine konulmaktadır, çünkü kısa bir anlık zorluktan kendini koruyarak kendini ebedî meşakkate düşüren biri, bütün cahillerden daha cahildir. Nitekim şair[1] şöyle demiştir:

> Sonunda tek bir kötü gün olan huzurlu bir ömrün balı bile acı ota benzerken,
> Bir an huzurlu olup, ardından kötü bir ömür geçirsen nasıl olur bir düşün?!

82. Artık az gülsünler, çok ağlasınlar! Yaptıklarının cezası olarak...

[219] İfade, “Ceza olarak, az gülecekler; çok ağlayacaklar!” anlamındadır. Ancak bu hususun kesin olduğunu, başka türlü olamayacağını göstermek için emir formunda söylenmiştir. Rivayete göre münafıklar cehennem ateşinde, dünyadaki ömürleri kadar ağlayacaklar, bu süre boyunca ne gözyaşları dinecek ne de gözlerine uykudan bir sürme çekebilecekler [yani uyuyabilip gözlerini rahatlatacaklar]!

83. Allah, seni onlardan bir topluluğa geri döndürür de senden sefere çıkmak için izin isterlerse de ki: Benimle beraber asla çıkmayacak; benim yanımda asla bir düşmanla savaşmayacaksınız! Çünkü siz ilk keresinde oturup kalmaya razı oldunuz. Öyleyse, şimdi de geride kalanlarla birlikte oturun.

[220] Yüce Allah’ın “onlardan bir topluluğa” demesinin sebebi, münafıklardan bazılarının nifaktan tövbe etmiş, geride bırakıldıkları için pişmanlık duymuş ya da sahih bir mazeret beyan etmiş olmalarıdır. Seferden geri kalanların tamamının münafık olmadığı söylenmektedir. Nitekim “onlardan bir topluluğa” ifadesi ile içlerindeki münafıklar kastedilmiştir. “Senden savaşa çıkmak için izin isterlerse” yani Tebük seferinden sonra başka bir sefere katılmak için izin isterlerse. “İlk keresinde” yani Tebük seferine çıkma konusunda.

1 Bu şiir Zemahşerî’nin kendisine aittir. / çev.

[٢١٧] {أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ} تعريض بالمؤمنين وبتحملهم المشاقّ العظام لوجه لله تعالى وبما فعلوا من بذل أموالهم وأرواحهم في سبيل الله تعالى وإيثارهم ذلك على الدعة والخفض؛ وكره ذلك المنافقون. وكيف لا يكرهونه وما فيهم ما في المؤمنين من باعث الإيمان وداعي الإيقان.

٥ [٢١٨] {قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا} استجهال لهم، لأنّ من تصوّن من مشقة ساعة فوقع بسبب ذلك التصوُّن في مشقة الأبد، كان أجهل من كل جاهل. ولبعضهم:

مَسَرَّةُ أَحْقَابٍ تَلَقَّيْتُ بَعْدَهَا ... مَسَاءَةَ يَوْمٍ أَرْيُهَا شِبْهُ الصَّاب

فَكَيْفَ بَأَنْ تَلْقَى مَسَرَّةَ سَاعَة ... وَرَاءَ تَقَضِّيهَا مَسَاءَةَ أَحْقَابِ

٨٢-﴿فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

١٠ [٢١٩] معناه: فسيضحكون قليلًا، ويبكون كثيرًا {جَزَاءً}، إلاّ أنه أخرج على لفظ الأمر للدلالة على أنه حتم واجب لا يكون غيره. يروى أن أهل النفاق يبكون في النار عمر الدنيا، لا يرقأ لهم دمع ولا يكتحلون بنوم.

٨٣-﴿فَإِنْ رَجَعَكَ اللَّهُ إِلَى طَائِفَةٍ مِنْهُمْ فَاسْتَأْذَنُوكَ لِلْخُرُوجِ فَقُلْ لَنْ تَخْرُجُوا مَعِيَ أَبَدًا وَلَنْ تُقَاتِلُوا مَعِيَ عَدُوًّا إِنَّكُمْ رَضِيتُمْ بِالْقُعُودِ أَوَّلَ مَرَّةٍ فَاقْعُدُوا مَعَ الْخَالِفِينَ﴾ ١٥

[٢٢٠] وإنما قال {إِلَى طَائِفَةٍ مِنْهُمْ} لأنّ منهم من تاب عن النفاق وندم على التخلف، أو اعتذر بعذر صحيح. وقيل: لم يكن المخلفون كلهم منافقين، فأراد بالطائفة: المنافقين منهم. {فَاسْتَأْذَنُوكَ لِلْخُرُوجِ} يعني إلى غزوة بعد غزوة تبوك. {أَوَّلَ مَرَّةٍ} هي الخروج إلى غزوة تبوك،

Onların savaşa katılacak gaziler defterinden silinmiş olması, Tebük seferinden geri kalmış olmalarının cezası idi. Allah Teâlâ onların bu savaştan geri kalmalarının tek sebebinin münafıklık olduğunu bilmekteydi. Ancak onların dışındakilerin geri kalma sebepleri başkaydı. "Geride kalanlarla birlikte" ifadesi daha evvel tefsir edildi. Mâlik b. Dînâr [v. 131/748'den önce] *el-hâlifîn* kelimesini kasr ile *el-halifîn* şeklinde okumuştur. **Şayet** "*Merrat*^un^ kelimesi nekredir ve [çoğulu] *merrât*^un^ kelimesinin yerine tekil olarak kullanılmıştır. Bundan maksat ise tafsildir.[1] O halde, ona muzāf olan ve 'kereler'den birine delâlet eden [dolayısıyla da müennes olması gereken] ism-i tafdil [*evvele*] neden müzekker kılınmış?" **dersen şöyle derim:** İki kullanımdan daha yaygın olanı, *Hind*^ün^ *ekberu'n-nisâ*^i^ (Hind kadınların en büyüğüdür.) ve *hiye ekberuhünne* (O, onların en büyüğüdür.) şeklindedir. *Hiye kübrâ imra'et*^in^ (O, kadının en büyüğüdür.) şekli, neredeyse hiç göremeyeceğin nadir bir kullanımdır. Yaygın olan, *hiye ekberu imra'et*^in^, *evvelü merrat*^in^ (ilk kez), *âhiru merrat*^in^(son kez) şeklindeki kullanımlardır. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735], "Haklarında bu ifadelerin söylendiği kimselerin, on iki kişi olduğu bize anlatılmıştı." dediği nakledilmiştir.

84. Onlardan olup da ölen hiç kimse için (cenaze) namaz(ı) kılma, kabrinin başında da durma. Çünkü onlar, Allah ve Resûlünü inkâr ettiler ve fâsık olarak öldüler.

85. Onların mallarına ve çocuklarına imrenme. Allah'ın istediği, bunlar yüzünden dünyada onlara azap etmek ve nankör bir inkârcı olarak can çekişe çekişe ölmelerinden başka bir şey değil...

[221] Rivayete göre Peygamber (s.a.) münafıkların kabirlerinin başında durur, onlar için dua edermiş. Münafıkların lideri olan Abdullah b. Übeyy hastalanınca, yanına gelmesi için Peygamber (s.a.)'e haber göndermiş. Yanına vardığında, "Yahudilere olan sevgin seni helâk etti!" buyurmuş. Bunun üzerine Abdullah b. Übeyy, "Ya Resûlallah! Ben sizi beni kınayasınız diye değil, benim için dua edip istiğfarda bulunasınız diye davet ettim." demiş ve ondan, kendisini üzerindeki elbise ile [yani Peygamberin tenine temas eden gömlekle] kefenleyip namazını da kıldırmasını rica etmişti. Öldüğü zaman, oğlu Hubâb cenaze için Peygamber (s.a.)'i çağırdı. Peygamber (s.a.) ona ismini sorup öğrenince "Sen Abdullah oğlu Abdullah'sın, Hubâb (aşkım) şeytan ismidir!" buyurdu.

1 Yani *merrât*^un^ [kereler] kelimesindeki her bir *kere*nin *merrat*^un^ [kere] kelimesi ile tek tek ayrıştırılması ve ism-i tafdil olarak kullanılan *evvel*^e^ kelimesinin "kerelerin her birinin ilki" anlamını vermesidir. / çev.

وكان إسقاطهم عن ديوان الغزاة عقوبة لهم على تخلفهم الذي علم الله أنه لم يدعهم إليه إلاّ النفاق، بخلاف غيرهم من المتخلفين. {مَعَ الْخَالِفِينَ} قد مرّ تفسيره. وقرأ مالك بن دينار رحمه الله «مع الخلفين» على قصر الخالفين. فإن قلت: {مَرَّةٍ} نكرة وضعت موضع المرات للتفضيل، فلم ذكر اسم التفضيل المضاف إليها وهو دال على واحدة من المرات؟ قلت: أكثر اللغتين: هند أكبر النساء، وهي أكبرهنّ. ثم إنّ قولك: هي كبرى امرأة، لا تكاد تعثر عليه؛ ولكن هي أكبر امرأة، وأول مرة، وآخر مرة. وعن قتادة: ذكر لنا أنهم كانوا اثني عشر رجلًا قيل فيهم ما قيل.

٨٤-﴿وَلا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ مَاتَ أَبَدًا وَلا تَقُمْ عَلَى قَبْرِهِ إِنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَمَاتُوا وَهُمْ فَاسِقُونَ﴾

٨٥-﴿وَلا تُعْجِبْكَ أَمْوَالُهُمْ وَأَوْلادُهُمْ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الدُّنْيَا وَتَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ﴾

[٢٢١] روي أن رسول الله ﷺ كان يقوم على قبور المنافقين ويدعو لهم. فلما مرض رأس النفاق عبد الله بن أبيّ بعث إليه ليأتيه، فلما دخل عليه قال: أهلكك حبّ اليهود. فقال: يا رسول الله، بعثت إليك لتستغفر لي لا لتؤنبني؛ وسأله أن يكفنه في شعاره الذي يلي جلده ويصلّي عليه. فلما مات دعاه ابنه حباب إلى جنازته، فسأله عن اسمه فقال: أنت عبد الله ابن عبد الله. الحباب: اسم شيطان!

Cenaze namazını kıldırmak için harekete geçtiği zaman Hazret-i Ömer (r.a.) ona "Allah düşmanının namazını mı kıldıracaksınız!?" dedi ve bu ayet nâzil oldu. Bir görüşe göre Peygamber *Aleyhisselâm* onun namazını kıldırmak istemiş, fakat tam o sırada Cebrâil onu geri çekmiştir.

5 [222] **Şayet** "Peygamber (s.a.)'in bir münafığa böyle değer vermesi ve onu kendi elbisesi ile kefenlemesi nasıl câiz olur?" **dersen şöyle derim:** Peygamber (s.a.)'in bu davranışı, Abdullah b. Übeyy'in daha önceki bazı hayırhah davranışlarının karşılığı idi. Şöyle ki: Peygamber (s.a.)'in amcası Hazret-i Abbâs [v. 32/653] Bedir'de esir olarak getirildiğinde ona giydirecek bir gömlek 10 bulamamışlardı, çünkü çok uzun boylu bir adamdı. İşte o sırada Abdullah b. Übeyy ona gömleğini giydirmişti. Yine Hudeybiye günü Müşrikler Abdullah b. Übeyy'e, "Biz Muhammed'e [Mekke'ye girip hac yapması için] izin vermeyiz, fakat sana izin veririz!" demişler; o da, "Hayır! Benim için *nümune-i imtisal* Allah Resûlüdür [o ne yaparsa onu yaparım]!" demişti. İşte Peygamber (s.a.) bu 15 davranışlarının karşılığında ona teşekkür etmiş oldu. Ayrıca onun isteğine cevap vermiş olmak için de böyle yapmıştır. Çünkü Peygamber (s.a.) kendisinden istekte bulunan hiç kimseyi geri çevirmezdi. Yüksek karakter sahibi olmanın bütün gereklerine sahipti. Bu sebeple kerem sahiplerinin âdetlerine uygun olarak hareket etmiş ve Abdullah b. Übeyy'in sâlih oğlunun talebine 20 karşılık vermiştir. Nitekim rivayete göre Abdullah b. Übeyy'in oğlu Peygamber (s.a.)'e, "Sizden babamı kendi gömleğinizle kefenlemenizi ve kabrinde durup dua etmenizi istirham ediyorum. Böylece düşmanlar, onun hakkında ileri geri konuşmazlar." demişti. Üstelik, Peygamber (s.a.), onu kendi gömleği ile kefenlemesinin ona küfründen yana bir fayda sağlamayacağını, gömleği 25 ile başka bir kefen arasında hiçbir fark bulunmadığını biliyordu. Hem onu gömleği ile kefenlemiş olmasının başkaları için bir lütuf olmasını istemişti. Nitekim rivayete göre kendisine, "Kâfir olduğu halde neden ona gömleğinizi kefen yapmak sûretiyle teveccühte bulundunuz?" diye sorulunca "Doğrusu, Allah'tan gelecek cezaya karşı benim gömleğimin ona hiçbir faydası olmaz. 30 Ama ben Allah'ın bu sayede birçok insanı İslâm'a sokacağını umuyorum." buyurmuştur. Gerçekten de -rivayete göre- Abdullah b. Übeyy'in Peygamber (s.a.)'in elbisesi ile şifa/kurtuluş talep ettiğini görünce Hazreç kabilesinden bin kişi Müslüman olmuştur. Ayrıca, Peygamber (s.a.)'in ona acıyıp bağışlanması için dua etmesi, birbirine merhamet ve şefkat göstermeye yönelik bir 35 çağrı idi. Çünkü müminler, Peygamber'in dış görünüşü itibariyle Müslüman olan fakat içi dışından farklı olan bir insana bile merhamet gösterdiğini görünce, bu durum onların, kalbi ve dili bir olan kimselere karşı şefkatli olmalarına sebep oluyor; bunu kendi üzerlerine vazife olarak görmelerini sağlıyordu [*Buhârî,* "Cihâd", 139].

فلما همّ بالصلاة عليه قال له عمر: أتصلّي على عدوّ الله!؟ فنزلت وقيل: أراد أن يصلّي عليه، فجذبه جبريل.

[٢٢٢] فإن قلت: كيف جازت له تكرمة المنافق وتكفينه في قميصه؟ قلت: كان ذلك مكافأة له على صنيع سبق له. وذلك أنّ العباس ﵁ عم رسول الله ﷺ لما أخِذ أسيرًا ببدر لم يجدوا له قميصًا وكان رجلًا طوالًا، فكساه عبد الله قميصه. وقال له المشركون يوم الحديبية: إنا لا نأذن لمحمد ولكنا نأذن لك. فقال: لا، إن لي في رسول الله ﷺ أسوة حسنة. فشكر رسول الله ﷺ له ذلك؛ وإجابةً له إلى مسئلته إياه، فقد كان عليه الصلاة والسلام لا يردّ سائلًا، وكان يتوفر على دواعي المروءة ويعمل بعادات الكرام، وإكرامًا لابنه الرجل الصالح. فقد روي أنه قال له: أسألك أن تكفنه في بعض قمصانك، وأن تقوم على قبره، ولا يشمت به الأعداء، وعلمًا بأن تكفينه في قميصه لا ينفعه مع كفره، فلا فرق بينه وبين غيره من الأكفان، وليكون إلباسه إياه لطفًا لغيره. فقد روي أنه قيل له: لم وجهت إليه بقميصك وهو كافر؟ فقال: «إنّ قميصي لن يغني عنه من الله شيئًا، وإني أؤمل من الله أن يدخل في الإسلام كثير بهذا السبب». فيروى أنه أسلم ألف من الخزرج لما رأوه طلب الاستشفاء بثوب رسول الله ﷺ. وكذلك ترحمه واستغفاره كان للدعاء إلى التراحم والتعاطف، لأنهم إذا رأوه يترحم على من يظهر الإيمان وباطنه على خلاف ذلك، دعا المسلم إلى أن يتعطف على من واطأ قلبه لسانه ورآه حتمًا عليه.

[223] **Şayet** “Bir münafığın cenaze namazını kılmak nasıl câiz olabilir?” **dersen şöyle derim:** Münafıkların cenaze namazını kılma konusunda daha evvel bir yasak konulmuş değildi. Münafıklar da, görünüşte Müslüman oldukları için, maslahat gereği onlara Müslüman muamelesi yapılırdı. İbn Abbâs’ın, “Bu namaz nedir bilmiyorum, ama Peygamber (s.a.)’in kimseyi aldatmadığını çok iyi biliyorum.” dediği nakledilmiştir.

[224] مات (ölen) kelimesi أحد (hiç kimse) kelimesinin sıfatıdır. Mâna gelecek zamana dair olduğu halde *mâte* (öldü) ve *mâtû* (öldüler) ifadelerinin mazi/geçmiş zaman kipi olarak kullanılmasının sebebi, onların öleceklerinin kesin ve kaçınılmaz olmasıdır. “Çünkü onlar inkâr ettiler.” ifadesi de yasağın gerekçesidir.

[225] “Onların mallarına ve çocuklarına imrenme.” ifadesi [55. ayette geçtiği halde] yinelenmiştir; çünkü daha önce inzâl edilen bir ifadenin yeniden inzâli, hem öncekinin takrir ve tekidi mahiyetindedir hem de muhatabın bu hususu unutmaması, bundan gafil kalmaması, bu inzâl edilen şeyle amel etmenin çok önemli olduğunu ve daha fazla dikkat ve özen gerektirdiğini anlamasını sağlar. Hele, aynı ifadenin iki nüzûlü arasında bu konuda bir gevşeklik söz konusu olmuşsa, bu durum daha da kuvvetlenir. Bu durumda sonradan inzâl edilen ifade, konuşanın çok önem verdiği ve konuşması esnasında tekrarladığı, sözün özü olarak tekrar kendisine döndüğü bir ifade gibidir. Bu ayetteki mânanın tekrarlanmış olmasının sebebi ise, sakındırdığı şeyin kuvvetinden kaynaklanmaktadır.

86. “Allah’a iman edin, Resûlü ile birlikte cihâd edin.” diye bir sûre indirildiğinde, bunların içinden gücü ve imkânı olanlar senden izin isteyip “Bizi bırak da oturanlarla birlikte kalalım.” demişlerdi.

87. (Aslında) geri kalan kadınlarla birlikte oturmak istiyorlardı... Kalplerine mühür vurulmuş olduğundan, anlamazlar.

88. Fakat Peygamber ve onunla beraber iman edenler, mallarıyla ve canlarıyla cihâd ettiler. Bunlarındır işte hayırlar... ki felâha erecekler de bunlardır.

89. Onlar için Allah, altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları cennetler hazırlamıştır... ki büyük başarı budur.

[٢٢٣] فإن قلت: فكيف جازت الصلاة عليه؟ قلت: لم يتقدم نهي عن الصلاة عليهم، وكانوا يجرون مجرى المسلمين لظاهر إيمانهم، لما في ذلك من المصلحة. وعن ابن عباس رضي الله عنه: ما أدري ما هذه الصلاة، إلاّ أني أعلم أنّ رسول الله ﷺ لا يخادع.

٥ [٢٢٤] {مَاتَ} صفة لأحد. وإنما قيل: مات، وماتوا بلفظ الماضي - والمعنى على الاستقبال - على تقدير الكون والوجود؛ لأنه كائن موجود لا محالة. {أَنَّهُمْ كَفَرُوا} تعليل للنهي.

[٢٢٥] وقد أعيد قوله {وَلَا تُعْجِبْكَ}، لأنّ تجدد النزول له شأن في تقرير ما نزل له وتأكيده، وإرادة أن يكون على بال من المخاطب لا ينساه ولا يسهو عنه، وأن يعتقد ١٠ أن العمل به مهمّ يفتقر إلى فضل عناية به، لا سيما إذا تراخى ما بين النزولين فأشبه الشيء الذي أهم صاحبه، فهو يرجع إليه في أثناء حديثه ويتخلص إليه، وإنما أعيد هذا المعنى لقوته فيما يجب أن يحذر منه.

٨٦-﴿وَإِذَا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ أَنْ آمِنُوا بِاللَّهِ وَجَاهِدُوا مَعَ رَسُولِهِ اسْتَأْذَنَكَ أُولُو الطَّوْلِ مِنْهُمْ وَقَالُوا ذَرْنَا نَكُنْ مَعَ الْقَاعِدِينَ﴾

١٥ ٨٧-﴿رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ وَطُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لا يَفْقَهُونَ﴾

٨٨-﴿لَكِنِ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ جَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَأُولَئِكَ لَهُمُ الْخَيْرَاتُ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

٨٩-﴿أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

[226] [“… diye bir sûre indirildiğinde” ifadesindeki] *sûratun* kelimesi ile sûrenin tamamı kastedilmiş olabileceği gibi bir kısmı da kastedilmiş olabilir. Nitekim *kur’ân* ve *kitâb* kelimeleri Kur’ân’ın tamamına isim olarak kullanıldığı gibi bir kısmı için de kullanılır. Burada Tevbe sûresinin kastedildiği de söylenmiştir. Çünkü bu sûrede iman ve cihâd emri yer almaktadır. “İman edin, Resûlü ile birlikte cihâd edin’ diye” cümlesinde *en âminû*daki *en*, izah edici *en*dir.

[227] أُوْلُو الطول güç ve imkân sahibi kimseler demek olup *tāle ʿaley-hi tavlen* ifadesinden türemiştir. “Oturanlarla birlikte” yani geride kalma konusunda özür ve gerekçesi bulunanlarla birlikte. “Anlamazlar” cihâdın vesile olacağı başarı ve saadeti ve cihattan geri kalmanın sebep olacağı bedbahtlık ve helâki anlamazlar.

[228] “Fakat Peygamber” yani onlar geri kalsalar da, onlardan çok daha hayırlı, iyi niyetli ve halis inançlı olan kimseler sefer/gaza için seferber olmuşlar, yola koyulmuşlardır. Bu tıpkı, “Şayet bunu inkâr ediyorlarsa Biz onu, artık bunu inkâr etmeyen bir kavme havale etmişizdir.” [Enʿâm 6/89]; “Büyüklük taslarlarsa, (bilsinler ki) senin Rabbinin nezdindekiler, gece-gündüz usanmaksızın O’nu tenzih ve takdis ediyorlar.” [Fussilet 41/38] ifadeleri gibidir.

[229] “Bunlarındır işte hayırlar.” *Hayır*, herhangi bir kayıtla sınırlandırılmamış olduğu için dünya - âhiret hayırlarını ihtiva eder. “Huyu güzel suyu güzel hayırlı hatunlar vardır her birinde.” [Rahman 55/70] ayetinin de delâlet ettiği üzere *hayırlılar* ifadesi ile hurilerin kastedildiği de söylenmiştir.

90. O bedeviler (bile) özür beyan ederek kendilerine izin verilsin diye geldikleri halde, Allah ve Resûlüne yalan söyleyenler, oturup kaldılar! Yakında, can yakıcı bir azap isabet edecek bunlar arasındaki nankörce inkâr edenlere!..

[230] الْمُعَذِّرُونَ (özür beyan edenler) ifadesi, “İşte kusur etti, ağırdan aldı, gevşek davrandı.” anlamındaki *ʿazzera fi’l-emri* ifadesinden türemiştir. Hakiki anlamı, kişinin -davranışının herhangi bir özrü olmadığı halde- özrü varmış gibi göstermesidir. Ya da kelime *el-muʿtezirûne* şeklinde olup Tâ’nın Zel’e idğam edilip harekesinin de Ayın’a nakledilmesiyle türemiş de olabilir. Arap dili açısından, iki sakin harf bir araya gelmiş olduğu için bu Ayın’ın kesre olması ya da Mîm’i takip ettiği için zamme olması da mümkündür. Ancak bu şekilde bir kıraat sabit değildir. *Muʿtezir*ler, yalandan özür beyan eden kimselerdir. “Yanlarına döndüğünüzde size özür beyan edeceklerdir!”

[٢٢٦] يجوز أن يراد السورة بتمامها، وأن يراد بعضها في قوله {وَإِذَا نُزِّلَتْ سُورَةٌ} كما يقع القرآن والكتاب على كله وعلى بعضه. وقيل: هي براءة، لأنّ فيها الأمر بالإيمان والجهاد. {أَنْ آمِنُوا} هي أن المفسرة.

[٢٢٧] {أُولُو الطَّوْلِ} ذوو الفضل والسعة، من طال عليه طَولًا. {مَعَ الْقَاعِدِينَ} مع الذين لهم علة وعذر في التخلف. {فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ} ما في الجهاد من الفوز والسعادة، وما في التخلف من الشقاء والهلاك.

[٢٢٨] {لَكِنِ الرَّسُولُ} أي إن تخلف هؤلاء فقد نهد إلى الغزو من هو خير منهم وأخلص نية ومعتقدًا. كقوله {فَإِن يَكْفُرْ بِهَا هَؤُلاءِ فَقَدْ وَكَّلْنَا بِهَا قَوْمًا} [الأنعام: ٨٩]، {فَإِنِ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ...} [فصلت: ٣٨].

[٢٢٩] {الْخَيْرَاتِ} تتناول منافع الدارين لإطلاق اللفظ. وقيل: الحور، لقوله {فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ} [الرحمن: ٧٠].

٩٠-﴿وَجَاءَ الْمُعَذِّرُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ لِيُؤْذَنَ لَهُمْ وَقَعَدَ الَّذِينَ كَذَبُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ سَيُصِيبُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[٢٣٠] {الْمُعَذِّرُونَ} من عذر في الأمر، إذا قصر فيه وتوانى ولم يجدّ. وحقيقته: أنه يوهم أن له عذرًا فيما يفعل ولا عذر له. أو المعتذرون بإدغام التاء في الذال ونقل حركتها إلى العين. ويجوز في العربية كسر العين لالتقاء الساكنين وضمها لإتباع الميم، ولكن لم تثبت بهما قراءة. وهم الذين يعتذرون بالباطل،

[يعتذرون إليكم... ; Tevbe 9/90] ayetindeki gibi.[1] Kelime; hafifletilerek *el-mu'zirûne* şeklinde de okunmuştur; bu durumda, özür beyan etmek için çabalayan, kendini paralayanlar demektir. Bunların Esed oğulları ve Gatafan kabilesi olduğu söylenmiştir. Bunlar [Peygamber (s.a.)'e gelerek] "Bizim çoluk çocuğumuz var, işimiz gücümüz var, bize izin ver, sefere gelmeyip geri kalalım." demişlerdir. Bir diğer görüşe göre bunlar [h.4 / m.625'deki Bi'rima'ûne faciasının baş sorumlusu] Âmir b. Tufeyl'in[2] [v. 11/632] grubu olup, "Seninle sefere çıkarsak Tayy kabilesinin bedevileri ailelerimize ve sürülerimize baskın yapar!" demişler; Peygamber (s.a.) de "Allah sizi zenginleştirecektir!" buyurmuştur. Mücâhid b. Cebr'in [v. 103/721] "Bunlar Ğıfâr kabilesinden bir gruptur, özür beyan etmişler, fakat Allah özürlerini kabul etmemiştir." dediği; Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] de "Yalandan özür beyanında bulunmuşlardır." dediği nakledilmiştir.

[231] Kelime; "özür beyan etti" anlamındaki *te'azzera* kökünden Ayın ve Zel'in şeddesi ile *el-mu''azzirûne* şeklinde de okunmuştur, ancak bu okuyuş sahih değildir. Zira *el-muttavvi'în*, *izzekkâ* ve *issaddeka* kelimelerinde Tâ, Tā ve Sād'a idğâm edildiği gibi Ayın'a idğâm edilemez.

[232] Burada gerçek özürlerini beyan edenlerin kastedildiği de söylenmiştir ki *el-mu'azzirûne* kelimesi ve İbn Abbâs'ın *el-mu'zirûne* şeklindeki okuyuşu "özür beyanında yanlış yapmayanlar" mânasıyla tefsir edilmiştir.

[233] "Allah ve Resûlüne yalan söyleyenler, oturup kaldılar!" Bunlar gelip özür bile dilemeyen münafık bedevi Araplardır. Bu davranışları, onların mümin olduklarını iddia ederken Allah ve Resûlüne yalan söylediklerini ortaya koymaktadır. Übeyy b. Kâ'b *kezebû* (yalan söyleyenler) kelimesini şedde ile *kezzebû* (yalanlayanlar) şeklinde okumuştur.

---

1 Yani "yalan / bâtıl mazeretler üretme" anlamındaki *ta'zîr*in aksine, *i'tizâr,* mazeret beyan etmek anlamında ise de bu ayette olduğu gibi "sahte mazeretler üretme" çerçevesinde de kullanılabilir. / ed.

2 Tebük seferinden sonra Medine'ye gelen Benî Âmir b. Sa'saa heyeti arasında Âmir b. Tufeyl de vardı. Hz. Peygamber müslüman olmasını teklif edince "Müslüman olursam bana ne vereceksin?" dedi. "Müslümanların faydalandıklarından sen de faydalanacak, onların mükellef tutulduklarından sen de sorumlu tutulacaksın." cevabını alınca, müslüman olması karşılığında iktidara ortak olmayı veya Peygamber'den sonra idarenin kendisine intikalini teklif etti. Bunun kabul edilmemesi halinde, hücuma geçeceğini söyleyerek Resûlullah'ı tehdit etti. Medine'ye gelmekteki maksadı da Peygamber'e suikast yapmaktı. Başaramayınca kin ve öfkeyle oradan ayrıldı, yolda boynunda çıkan bir çıban yüzünden öldü. (A.Önkal, "Âmir b. Tufeyl" md., *DİA*) / ed.

كقوله {يَعْتَذِرُونَ إِلَيْكُمْ إِذَا رَجَعْتُمْ إِلَيْهِمْ}. وقرئ «المعذرون»، بالتخفيف. وهو الذي يجتهد في العذر ويحتشد فيه. قيل: هم أسد وغطفان. قالوا: إن لنا عيالًا، وإن بنا جهدًا، فائذن لنا في التخلف. وقيل: هم رهط عامر بن الطفيل، قالوا: إن غزونا معك أغارت أعراب طيّ على أهالينا ومواشينا، فقال ﷺ: سيغنيني الله عنكم.
٥ وعن مجاهد. نفر من غفار، اعتذروا فلم يعذرهم الله تعالى. وعن قتادة: اعتذروا بالكذب.

[٢٣١] وقرئ «المعَّذِّرون» بتشديد العين والذال، من تعذر بمعنى اعتذر، وهذا غير صحيح؛ لأنّ التاء لا تدغم في العين إدغامها في الطاء والزاي والصاد في المطّوّعين، وأزكى وأصدق.

١٠ [٢٣٢] وقيل: أريد المعتذرون بالصحة، وبه فسر المعذِّرون والمعْذِرون، على قراءة ابن عباس رضي الله عنه الذين لم يفرطوا في العذر.

[٢٣٣] {وَقَعَدَ الَّذِينَ كَذَبُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ} هم منافقو الأعراب الذين لم يجيئوا ولم يعتذروا، وظهر بذلك أنهم كذبوا الله ورسوله في ادعائهم الإيمان. وقرأ أبيّ «كذبوا» بالتشديد.

[234] "Yakında, can yakıcı bir azap isabet edecek bunlar arasındaki nankörce inkâr edenlere!.." Yani bedeviler arasındaki münkirlere dünyada öldürülme, âhirette de ateş azabı isabet edecek.

91. Güçsüzler, hastalar ve (seferberlik için) infak edecek bir şey bulamayanlar açısından -Allah ve Resûlüne karşı içten davrandıkları takdirde- herhangi bir sakınca yoktur; ihsan üzere hareket edenlere herhangi bir sorumluluk yoktur. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

92. Kendilerine bir binek veresin diye sana gelip de "Size binek bulamam" dediğinde, infak edecek bir şey bulamadıkları için üzüntüden gözleri yaş olup akarak geri dönenlere de herhangi bir sorumluluk yoktur.

[235] "Güçsüzler" yaşlı ve müzmin hastalık sahipleri, "infak edecek bir şey bulamayanlar" yani fakirler. Bunların Müzeyne, Cüheyne ve Uzre oğulları olduğu söylenmiştir. "Allah ve Resûlüne karşı içten davrandıkları…" Allah ve Resûlüne içten davranmak demek, onlara iman etmek ve gizli açık her durumda onlara itaat etmek, onları *velî* edinmek, tıpkı dostunu çok seven bir dostun yaptığı gibi onlar için sevip onlar için buğzetmektir. "İhsan üzere hareket edenlere" yani içten davranıp özür beyan edenlere "sorumluluk" günah "yoktur;" onları kınamak için bir yol yoktur.

[236] قُلْتَ (dediğinde) ifadesi أَتَوْكَ (sana geldiklerinde) ifadesindeki Kâf'dan ("sana"dan) haldir. Öncesinde olması gereken *kad* ise gizlidir; benzeri أَوْ جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ (Sizinle savaşmaktan da, kendi kavimleriyle savaşmaktan da içleri daralarak yanınıza gelenler…) [Nisâ 4/90] ayetinde söz konusudur. Yani, sana gelip de kendilerine; '[Sizi bindirecek bir şey] bulamıyorum.' *demenle* gerisingeri dönenler.

[237] Allah Teâlâ seferden geri kalma konusunda mazur olan, yani bedenleri güçsüz olan ve sefere çıkmak için gerekli teçhizata sahip olmayan, bu konuda yardım isteyen, ama onu da bulamayan kimseleri saymıştır. Binek isteyenlerin Ebû Mûsâ el-Eş'arî [v. 42/663] ve arkadaşları olduğu; yine, gözü yaşlı ağlayan kimselerin ise, Ensār'dan altı kişi olduğu söylenmiştir.

[٢٣٤] {سَيُصِيبُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ} من الأعراب {عَذَابٌ أَلِيمٌ} في الدنيا بالقتل، وفي الآخرة بالنار.

٩١-﴿لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَلا عَلَى الْمَرْضَى وَلا عَلَى الَّذِينَ لا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

٩٢-﴿وَلا عَلَى الَّذِينَ إِذَا مَا أَتَوْكَ لِتَحْمِلَهُمْ قُلْتَ لا أَجِدُ مَا أَحْمِلُكُمْ عَلَيْهِ تَوَلَّوْا وَأَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ حَزَنًا أَلَّا يَجِدُوا مَا يُنْفِقُونَ﴾

[٢٣٥] الضُّعَفَاء: الهرمى والزمنى. والذين لا يجدون: الفقراء. وقيل: هم مُزينة وجُهينة وبنو عذرة. والنصح لله ورسوله: الإيمان بهما، وطاعتهما في السرّ والعلن. وتوليهما، والحبّ والبغض فيهما كما يفعل الموالي الناصح بصاحبه. {عَلَى الْمُحْسِنِينَ} على المعذورين الناصحين، ومعنى: لا سبيل عليهم: لا جناح عليهم، ولا طريق للعاتب عليهم.

[٢٣٦] {قُلْتَ لَا أَجِدُ} حال من الكاف في {أَتَوْكَ} وقَدْ قبله مضمرة، كما قيل في قوله {أَوْ جَاءوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ} [النساء: ٩٠] أي إذا ما أتوك قائلًا لا أجد {تَوَلَّوا}.

[٢٣٧] ولقد حصر الله المعذورين في التخلف الذين ليس لهم في أبدانهم استطاعة، والذين عدموا آلة الخروج، والذين سألوا المعونة فلم يجدوها. وقيل: «المستحملون» أبو موسى الأشعري وأصحابه. وقيل: البكاؤون، وهم ستة نفر من الأنصار.

[238] تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ ifadesi, *tefîdu dem'an* (Gözleri yaş olup akıyor.) ifadesi gibi olup *yefîdu dem'uhâ* (Gözündeki yaş akıyor.) ifadesinden daha etkilidir. Çünkü ilk ifadede gözün sanki tamamı akan yaş gibi ifade edilmiştir. [*Mine'd-dem'i*deki] Min, *ufdîke min racülin* (Senin gibi adama kurban olayım!) ifadesinde olduğu gibi beyan içindir. Câr ve mecrurun i'rabda mahalli, temyiz olarak *nasb*tır. أَلاَّ يَجِدُوا ifadesi, *li-ellâ yecidû* (bulamadıkları için) anlamında olup *mef'ûlün leh* olarak nasp mahallindedir; nasp eden ise, *mef'ûlün leh* olan *hazenen* (hüzünle) ifadesidir.

93. Sorumluluk sadece, zengin oldukları halde senden izin isteyenleredir. Aslında geri kalan kadınlarla birlikte oturmak istiyorlardı!.. Kalplerine mühür vurulmuş olduğu için bilmezler.

94. Yanlarına döndüğünüzde size özür beyan edeceklerdir. De ki: Boşuna özür dilemeyin, size asla inanmayacağız. Doğrusu Allah, sizinle ilgili birtakım haberleri bize bildirmiş bulunuyor. Allah da Resûlü de eyleminizi görecek. Sonra hepiniz, gaybı da aşikârı da bilene döndürüleceksiniz ve O, yaptıklarınızı size bir bir haber verecek!..

[239] **Şayet** "رَضُوا (râzı oldular) ifadesinin konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu yeni bir cümledir, sanki "Zengin oldukları halde neden izin isterler ki?" diye sorulmuş, cevaben de "Geride kalan kadınlar içerisinde, düşük ve alçak bir konumda kalmaya razı oldular." denilmiştir. "Kalplerine mühür vurulmuş olduğu için" yani onların izin istemelerinin sebebi hem aşağılığa razı olmaları hem de Allah'ın kendilerini mahrum bırakmış olmasıdır. "Peki, [92. ayetteki] 'Size binek bulamam, dedin' ifadesinin de bunun gibi yeni bir cümle olması, yani adeta ayette 'Onları bindiresin diye geldiklerinde dönüp gittiler.' denilmiş de, buna karşılık 'Neden ağlayarak dönüp gittiler?' diye sorulmuş ve buna cevaben; 'Size binek bulamam dedin.' buyrulmuş olması; -ancak 'Size binek bulamam dedin' ifadesi şart ve cevap cümlesi arasına bir ara cümle gibi girmiş olacaktır.- bu mümkün müdür?" **dersen şöyle derim:** Evet, mümkündür ve bu şekilde değerlendirmek gayet güzel olur.

[240] "Size asla inanmayacağız!" ifadesi, özür dilemenin neden yasaklandığını göstermektedir. Zira özür dileyenin amacı, mazeretinin kabul edilmesi, kendisine bu konuda inanılmasıdır. Fakat kendisine inanılmayacağını bildiği zaman artık mecburen özür dilemekten vazgeçecektir. "Doğrusu Allah, sizinle ilgili birtakım haberleri bize bildirmiş bulunuyor." ifadesi

[٢٣٨] {تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ} كقولك: تفيض دمعًا، وهو أبلغ من يفيض دمعها، لأنّ العين جعلت كأن كلها دمع فائض، و«من» للبيان كقولك: أفديك من رجل. ومحل الجار والمجرور النصب على التمييز. {أَلَّا يَجِدُوا} لئلا يجدوا. ومحله نصب على أنه مفعول له، وناصبه المفعول له الذي هو حزنًا.

٥ ٩٣-﴿إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ وَهُمْ أَغْنِيَاءُ رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ وَطَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لا يَعْلَمُونَ﴾

٩٤-﴿يَعْتَذِرُونَ إِلَيْكُمْ إِذَا رَجَعْتُمْ إِلَيْهِمْ قُلْ لا تَعْتَذِرُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكُمْ قَدْ نَبَّأَنَا اللَّهُ مِنْ أَخْبَارِكُمْ وَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلَى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

١٠ [٢٣٩] فإن قلت: {رَضُوا} ما موقعه؟ قلت: هو استئناف، كأنه قيل: ما بالهم استأذنوا وهم أغنياء؟ فقيل: رضوا بالدناءة والضعة والانتظام في جملة الخوالف. {وَطَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ} يعني أن السبب في استئذانهم رضاهم بالدناءة وخذلان الله تعالى إياهم. فإن قلت: فهل يجوز أن يكون قوله {قُلْتَ لَا أَجِدُ} استئنافًا مثله، كأنه قيل: إذا ما أتوك لتحملهم تولّوا، فقيل: ما لهم تولوا باكين؟ فقيل: قلتَ

١٥ لا أجد ما أحملكم عليه؛ إلاّ أنه وسط بين الشرط والجزاء كالاعتراض؟ قلتُ: نعم ويحسن.

[٢٤٠] {لَن نُّؤْمِنَ لَكُمْ} علة للنهي عن الاعتذار؛ لأن غرض المعتذر أن يصدق فيما يعتذر به، فإذا علم أنه مكذب وجب عليه الإخلال. وقوله {قَدْ نَبَّأَنَا اللَّهُ مِنْ أَخْبَارِكُمْ}

ise onların söylediklerine inanılmayacak olmasının gerekçesidir. Zira Allah Teâlâ Resûlüne onlarla ilgili bilgileri, onların gönüllerindeki şer ve fesadı vahiy yoluyla bildirince, artık onların mazeretlerinin kabul edilmesi söz konusu olmaz. "Allah da, Resûlü de eyleminizi görecek;" tövbe edip dönüş mü yapacaksınız yoksa küfrünüzde sebat mı edeceksiniz; bunu görecek. "Sonra hepiniz" O'na "döndürüleceksiniz" ki O, gaybı da aşikârı da sırrı da aleni olanı da bilmektedir. Sizlere de buna göre karşılık verecektir.

95. Yanlarına döndüğünüzde onlara ilişmeyesiniz diye Allah'a yemin edecekler... O halde, ilişmeyin onlara! Çünkü murdarlar!.. Sığınakları da cehennemdir yaptıklarının karşılığı olarak...

[241] "Onlara ilişmeyesiniz diye" yani onları kınamayasınız, azarlamayasınız diye… "O halde, ilişmeyin onlara" taleplerini karşılayın, "çünkü murdarlar!.." Bu ifade neden artık kınanmamaları gerektiğini açıklamaktadır. Mümin en küçük bir hata yaptığında bu hatasından dolayı kınanır ki bu kınama onu tövbe ve istiğfara sevk etsin ve temizlenmesine vesile olsun. Bu kimseler ise murdardırlar, temizlenmelerinin hiçbir yolu yoktur. "Sığınakları da cehennemdir." Yani onlara azarlama ve kınama olarak cehennem yeter. O halde siz onları kınayarak kendinizi yormayın, hiç uğraşmayın.

96. Kendilerinden razı olasınız diye size yemin ederler. Siz onlardan razı olsanız da, o fâsık kavimden Allah kesinlikle razı olmaz.

[242] "Kendilerinden razı olasınız diye" yani Allah adına yeminler ederken amaçları sizin rızanızı kazanmak, böylece dünyada sizin rızanızdan faydalanmaktır. "Siz onlardan razı olsanız da" Allah onlara öfke duyduğu müddetçe sadece sizin onlardan razı olmanız onlara kâr etmez; onlar bu durumda dünyada ve âhirette ilâhî cezaya maruz kalmaya namzet olurlar. Böyle denmesinin sebebinin, hiç kimsenin müminlerin rızasının Allah'ın rızasını gerektireceği yanılgısına kapılmamasını sağlamak olduğu söylenmiştir. Bu kimselerin Cedd b. Kays, Mu'attib b. Kuşeyr ve arkadaşlarından oluşan sekiz münafık olduğu söylenmektedir ki Peygamber (s.a.) Medine'ye hicret ettiği zaman "Bunlarla oturup kalkmayın, konuşmayın bunlarla!" buyurmuştur. Abdullah b. Übeyy'in Peygamber (s.a.)'in yanına gelerek, hiçbir seferde onu yalnız bırakmayacağına dair yemin ettiği de söylenmiştir.

علة لانتفاء تصديقهم، لأنّ الله عزّ وجلّ إذا أوحى إلى رسوله الإعلام بأخبارهم وما في ضمائرهم من الشرّ والفساد، لم يستقم مع ذلك تصديقهم في معاذيرهم. {وَسَيَرَى اللهُ عَمَلَكُمْ} أتُنيبون أم تَثبتون على كفركم {ثُمَّ تُرَدُّونَ} إليه وهو عالم كل غيب وشهادة وسرّ وعلانية، فيجازيكم على حسب ذلك.

٥ ٩٥-﴿سَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ إِذَا انْقَلَبْتُمْ إِلَيْهِمْ لِتُعْرِضُوا عَنْهُمْ فَأَعْرِضُوا عَنْهُمْ إِنَّهُمْ رِجْسٌ وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

[٢٤١] {لِتُعْرِضُوا عَنْهُمْ} فلا توبخوهم ولا تعاتبوهم {فَأَعْرِضُوا عَنْهُمْ} فأعطوهم طلبتهم. {إِنَّهُمْ رِجْسٌ} تعليل لترك معاتبتهم، يعني أنّ المعاتبة لا تنفع فيهم ولا تصلحهم، إنما يعاتَب الأديم ذو البشرة، والمؤمن يوبخ على زلة تفرط منه، ليطهره

١٠ التوبيخ بالحمل على التوبة والاستغفار، وأما هؤلاء فأرجاس لا سبيل إلى تطهيرهم. {وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ} يعني وكفتهم النار عتابًا وتوبيخًا، فلا تتكلفوا عتابهم.

٩٦-﴿يَحْلِفُونَ لَكُمْ لِتَرْضَوْا عَنْهُمْ فَإِنْ تَرْضَوْا عَنْهُمْ فَإِنَّ اللهَ لا يَرْضَى عَنِ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ﴾

[٢٤٢] {لِتَرْضَوْا عَنْهُمْ}، أي غرضهم في الحلف بالله طلب رضاكم لينفعهم

١٥ ذلك في دنياهم. {فَإِن تَرْضَوْا عَنْهُمْ} فإن رضاكم وحدكم لا ينفعهم إذا كان الله ساخطًا عليهم؛ وكانوا عُرضة لعاجل عقوبته وآجلها. وقيل: إنما قيل ذلك لئلا يتوهم متوهم أن رضا المؤمنين يقتضي رضا الله عنهم. وقيل: هم جدّ بن قيس ومعتِّب بن قُشير وأصحابهما، وكانوا ثمانين رجلًا منافقين. فقال النبي ﷺ حين قدم المدينة: لا تجالسوهم ولا تكلموهم! وقيل: جاء عبد الله بن أبيّ يحلف أن لا

٢٠ يتخلف عنه أبدًا.

97. Bedeviler küfür ve nifak bakımından daha yaman ve Allah'ın, Resûlüne indirdiklerinin hududunu bilmemeye daha müsaittirler. Allah 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir ('Alîm, Hakîm).

[243] "Bedeviler" yani çölde yaşayanlar, yerleşik hayattakilere göre "küfür ve nifak bakımından daha yamandırlar." Çünkü kaba saba, haşin ve yabani insanlardır. Âlimlerden de, Kitap ve Sünnet bilgisinden de uzak yetişmişlerdir. Dinin sınırlarını, Allah'ın inzâl ettiği yasa ve hükümleri "bilmemeye daha müsaittirler." Bu mânada Peygamber *Aleyhisselâm*; "Sertlik ve kabalık, avazı çıktığı kadar bağıranlarda [yani çobanlarda ve toprakla uğraşanlarda] görülür." [*Buhārî*, "Menâkıb", 2] buyurmuştur. "Allah mutlak bilgi sahibidir;" bedevi olsun yerleşik olsun herkesin halini bilir; onlara isabet ettirdiği musibetlerde ve bahşettiği güzelliklerde de "mutlak hikmet sahibidir."

98. Öyle bedeviler vardır ki, infak edeceği şeyi angarya sayar ve başınıza belalar gelmesini beklerler. Bela kendi başlarına!.. Allah işitir, mutlak ilim sahibidir (Semî', 'Alîm).

99. Bedevilerden öyleleri de vardır ki Allah'a ve 'Son Gün'e iman eder, infak ettiği şeyi Allah katında yakınlığa ve Resûlün duasına nail olmaya vesile sayarlar. Bakınız! Muhakkak bunlar kendileri için gerçek bir yakınlıktır. Allah onları yakında rahmetine sokacaktır. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[244] مَغْرَماً kelimesi; *ğarâmet*[en] ve *hüsrân*[en] (yani zarar ziyan ve angarya olarak) anlamındadır. *el-Ğarâmet*[ü] kişinin zorunlu olmadığı halde yaptığı infak demektir. Zira münafık, Allah rızası ve Allah nezdinde sevap kazanmak için değil, sadece Müslümanlara gösteriş yapmak için ve takiyye amacıyla infak eder. "Başınıza belalar gelmesini beklerler." *Devâ'iru'z-zemân*; zamanla yaşanan [galibiyet ve mağlubiyet] nöbet ve aşamaları demektir. Kastedilen, "Üzerlerindeki galibiyetinizin sona ermesini, böylece [zekât, infak gibi] tasadduklarda bulunmaktan kurtulmayı beklerler." şeklindedir.

[245] "Bela kendi başlarına!" ifadesi, bir beddua cümlesi olup ara cümledir; onlara kendi sözleri ile cevap verilmiştir. Tıpkı "Yahudiler, 'Allah'ın eli *bağlıdır.'* dediler!.. Bu söylediklerinden ötürü kendi elleri *bağlandı.*" [Mâide 5/64] ayetinde olduğu gibi. *es-Sev'*[i] kelimesi zamme ile *es-sû'*[i] şeklinde de okunmuştur. Bu durumda, *seyyi'et*[ün] gibi azap anlamına; *es-sev'*[i] okuyuşunda ise belaların kınanması anlamına gelir. Sözgelimi *raculü sıdk*[in] (doğru adam) ifadesinin karşıtı olarak *racülü sev'*[in] (kötü adam) ifadesi kullanılır.

٩٧- ﴿الأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا وَأَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَا أَنْزَلَ اللّٰهُ عَلَى رَسُولِهِ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[٢٤٣] {الأَعْرَابُ} أهل البدو {أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا} من أهل الحضر لجفائهم وقسوتهم وتوحشهم، ونشئهم في بعد من مشاهدة العلماء ومعرفة الكتاب والسنّة.
٥ {وَأَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا} وأحقّ بجهل حدود الدين وما أنزل الله من الشرائع والأحكام. ومنه قوله ﷺ: «إنّ الجفاء والقسوة في الفدّادين». وَاللّٰهُ عَلِيمٌ} يعلم حال كل أحد من أهل الوبر والمدر {حَكِيمٌ} فيما يصيب به مسيئهم ومحسنهم ومخطئهم ومصيبهم من عقابه وثوابه.

٩٨- ﴿وَمِنَ الأَعْرَابِ مَنْ يَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ مَغْرَمًا وَيَتَرَبَّصُ بِكُمُ الدَّوَائِرَ عَلَيْهِمْ
١٠ دَائِرَةُ السَّوْءِ وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

٩٩- ﴿وَمِنَ الأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَيَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ قُرُبَاتٍ عِنْدَ اللّٰهِ وَصَلَوَاتِ الرَّسُولِ أَلا إِنَّهَا قُرْبَةٌ لَهُمْ سَيُدْخِلُهُمُ اللّٰهُ فِي رَحْمَتِهِ إِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[٢٤٤] {مَغْرَمًا} غرامة وخسرانًا. والغرامة: ما ينفقه الرجل وليس يلزمه، لأنه
١٥ لا ينفق إلاّ تقية من المسلمين ورياء، لا لوجه الله عزّ وجلّ وابتغاء المثوبة عنده. {وَيَتَرَبَّصُ بِكُمُ الدَّوَائِرَ}، دوائر الزمان؛ دُوَله وعُقَبه لتذهب غلبتكم عليه ليتخلص من إعطاء الصدقة.

[٢٤٥] {عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ} دعاء معترض، دعا عليهم بنحو ما دعوا به، كقوله عزّ وجلّ: {قَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللّٰهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ} [المائدة:
٢٠ ٦٤]. وقرئ «السُّوء»، بالضم وهو العذاب، كما قيل له سيئة. والسوء بالفتح، وهو ذمّ للدائرة، كقولك: رجلُ سَوء، في نقيض قولك: رجلُ صدقٍ،

Çünkü kötülük kimin başına deveran etmişse, onun için kınama olur. "Allah işitir" sadaka vermek durumunda kaldıklarında söylediklerini işitmektedir; "mutlak ilim sahibidir" gönüllerinde gizli olanı da bilir.

[246] Bunların Esed oğulları, Ğatafan ve Temîm oğulları bedevileri olduğu söylenmiştir.

[247] قُرُباتٍ (yakınlık) kelimesi يَتَّخِذُ (edinir) fiilinin ikinci mef'ûlü olup anlam, "İnfak ettiği şey Allah katında yakınlık elde etme sebebidir." şeklindedir. "Resûlün duasına" çünkü peygamber sadaka verenlere hayır ve bereket duasında bulunur; onların bağışlanması için dua ederdi. Nitekim "Allah'ım! Ebû Evfâ ailesini destekle." diye dua etmiştir; Allah da "Onlar için dua et." [Tevbe 9/103] buyurmuştur. [*Müslim,* "Zekât", 176] İşte müminin infakı Peygamber duasına vesile olduğu için, "infak ettiği şeyi … Resûlün duasına nail olmaya vesile sayarlar." denilmiştir. "Bakınız! Muhakkak bunlar…" ifadesi, Allah tarafından bir tanıklık olup, sadaka veren bu kimselerin düşüncelerinin doğru olduğunu, infaklarının Allah katında yakınlığa vesile olacağını ifade etmekte; onların ümitlerini, beklentilerini doğrulamaktadır. Bu cümle yeni başlayan bir ifade tarzında olup durumun sabit ve mümkün olduğunu ifade eden tenbih ve tahkik harfleri ile [*e-lâ* (bakınız) ve *inne* (muhakkak) kelimesiyle] başlamıştır. Aynı şekilde سَيُدْخِلُهُمُ (Allah onları yakında sokacaktır.) ifadesindeki Sîn de, vaat edilen şeyin muhakkak gerçekleşeceğini belirtir. Bu ifadenin Allah'ın sadaka veren kimselerden razı olduğuna ve sadakanın halis bir niyetle verildiği zaman kişiyi ilâhî rızaya erdireceğine delâleti aşikârdır. *Kurbet*[ün] kelimesi Râ'nın zammesi ile *kurubet*[ün] şeklinde de okunmuştur.

[248] Bunların, Abdullah Zü'l-bicâdeyn [çifte kuşak sahibi; v.9/630] ve ekibi olduğu söylenmiştir.

100. Muhacirlerle Ensārîlerden önde gelen 'ilk'ler ile bunlara en güzel bir şekilde uyanlardan Allah razı olmuştur, -onlar da Allah'tan razıdırlar.- ayrıca, onlara, altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları cennetler hazırlamıştır ki büyük başarı budur.

[249] "Muhacirlerin önde gelen 'ilk'leri", her iki kıbleye doğru da namaz kılmış olanlardır. Bedir savaşına katılanlar oldukları da söylenmiştir. Hudeybiye biatine, yani iki hicret arasındaki Rıdvan biatine katılanlar olduğu görüşü de Şa'bî'den [v. 104/722] nakledilmiştir. "Ensārîler"in önde gelen 'ilk'leri ise, ilk Akabe biatine katılan yedi kişi, ikinci Akabe biatine katılan yetmiş kişi ve Ebû Zürâre Mus'ab b. Umeyr'in [v. 3/625] Medine'ye geldiği dönemde Müslüman olup, kendisinden Kur'ân öğrenenlerdir.

لأنّ من دارت عليه ذامّ لها. {واللَّهُ سَمِيعٌ} لما يقولون إذا توجهت عليهم الصدقة، {عَلِيمٌ} بما يضمرون.

[٢٤٦] وقيل: هم أعراب أسد وغطفان وتميم.

[٢٤٧] {قُرُبَاتٍ} مفعول ثان لـ{وَيَتَّخِذُ}، والمعنى: أنّ ما ينفقه سبب لحصول القربات عند الله {وَصَلَوَاتُ الرَّسُولِ}، لأنّ الرسول كان يدعو للمتصدقين بالخير والبركة ويستغفر لهم، كقوله: اللَّهم صلّ على آل أبي أوفى. وقال تعالى: {وَصَلِّ عَلَيْهِمْ} [التوبة: ١٠٣]. فلما كان ما ينفق سببًا لذلك قيل: يتخذ ما ينفق قربات وصلوات. {أَلَا إِنَّهَا} شهادة من الله للمتصدق بصحة ما اعتقد من كون نفقته قربات وصلواتٍ وتصديقٌ لرجائه على طريق الاستئناف، مع حرفي التنبيه والتحقيق المؤذنين بثبات الأمر وتمكُّنه، وكذلك {سَيُدْخِلُهُمُ} وما في السين من تحقيق الوعد. وما أدلَّ هذا الكلامَ على رضا الله تعالى عن المتصدقين؛ وأن الصدقة منه بمكان إذا خلصت النية من صاحبها. وقرئ «قُرُبة»، بضم الراء.

[٢٤٨] وقيل: هم عبد الله ذو البجادين ورهطه.

١٠٠-﴿وَالسَّابِقُونَ الأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتَهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

[٢٤٩] {وَالسَّابِقُونَ الأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ} هم الذين صلّوا إلى القبلتين. وقيل: الذين شهدوا بدرًا. وعن الشعبي: من بايع بالحديبية وهي بيعة الرضوان ما بين الهجرتين. {و} من {الأَنْصَارِ} أهل بيعة العقبة الأولى، وكانوا سبعة نفر، وأهل العقبة الثانية وكانوا سبعين، والذين آمنوا حين قدم عليهم أبو زرارة مصعب بن عمير فعلمهم القرآن.

[250] Hazret-i Ömer (r.a.) bu kelimeyi وَالسَّابِقُونَ kelimesine atfen merfû‘ yaparak *el-ensār*[u] şeklinde okumuştur. Yine onun وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسانٍ (ve en güzel bir şekilde bunlara uyanlar) ifadesini *el-Ensār*ın sıfatı olarak; arada Vav olmaksızın, *el-Ensāru'llezîne'ttebe'ûhum bi-ihsân*[in] (ve önde gelen ilk muhacirlere en güzel bir şekilde uyan Ensārîler) şeklinde okuduğu; bir gün Zeyd b. Sâbit'in [v. 45/665] kendisine bu ifadenin Vav'lı olduğunu söylediği; onun da "Bana Übeyy'i getirin." dediği; [Übeyy'in de Ömer'e] şöyle dediği rivayet edilmiştir:

* Cum‘a sûresinin başındaki وَآخَرِينَ مِنْهُمْ (Bunların içinden … daha başkalarına da) [Cum‘a 62/3],
* Haşr sûresinin ortasındaki وَالَّذِينَ جاؤُ مِنْ بَعْدِهِمْ (Onlardan sonra gelenler) [Haşr 59/10] ve
* Enfâl sûresinin sonundaki وَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْ بَعْدُ (Daha sonra iman edenler) [Enfâl 8/75]

ifadeleri kelimenin Vav'lı olduğunun delilidir."

[251] Rivayete göre Hazret-i Ömer bir adamın bu ifadeyi Vav'lı okuduğunu duymuş ve "Sana kim okuttu?" diye sormuş; o da "Übeyy" deyince Übeyy b. Kâ‘b'ı çağırtmış. Übeyy de ona "Sen Bakī'de [yapıştırıcı yapılan] hurma yaprağı satarken Peygamber (s.a.) bana bunları öğretiyordu!" demiş; Hazret-i Ömer de "Doğru söylüyorsun. Hatta dileseydin 'Biz kelime-i şahadet getirip şehit olarak sizi destekledik, siz ise ortadan kayboldunuz; biz yardım ettik siz yüz üstü bıraktınız, biz barındırdık siz kovdunuz!' da diyebilirdin." demiş. Ömer "Ben zannederdim ki biz muhacirler bizden sonra hiç kimsenin ulaşamayacağı bir makama yükselmişiz [meğer Ensārîler de bizimle aynı konumda imiş]!" sözünü de işbu vesileyle söylemiş.

[252] السَّابِقُونَ kelimesi mübteda olarak merfû‘dur, haberi ise "Allah onlardan razı olmuştur." ifadesidir; yani, amellerinden dolayı Allah onlardan razı olmuştur. "Onlar da Allah'tan razıdırlar" kendilerine bahşettiği dinî ve dünyevî nimetlerden dolayı O'ndan memnundurlar.

[253] ["Altlarından akar" anlamındaki تَجْرِي تَحْتَهَا ifadesi] Mekkelilerin mushaflarında *tecrî min tahtihâ* (Altlarından akar.) şeklinde olup -ki İbn Kesîr'in [v. 120/737] okuyuşu böyledir- sair mushaflarda ise Min'siz تَجْرِي تَحْتَهَا şeklindedir.

[٢٥٠] وقرأ عمر رضي الله عنه «والأنصارُ»، بالرفع عطفًا على {السَّابِقُونَ}. وعن عمر أنه كان يرى أن قوله {وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ} بغير واو صفة للأنصار، حتى قال له زيد: إنه بالواو، فقال: ائتوني بأبيّ، فقال: تصديق ذلك

في أول الجمعة {وَآخَرِينَ مِنْهُمْ} [الجمعة: ٣]،

٥ وأوسط الحشر {وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ} [الحشر: ١٠]،

وآخر الأنفال {وَالَّذِينَ آمَنُوا مِن بَعْدُ} [الأنفال: ٧٥].

[٢٥١] وروي أنه سمع رجلًا يقرؤه بالواو، فقال: من أقرأك؟ قال: أبيّ، فدعاه؛ فقال: أقرأنيه رسول الله ﷺ، وإنك لتبيع القرظ بالبقيع! قال: صدقت، وإن شئت قلت: شهدنا وغبتم، ونصرنا وخذلتم، وآوينا وطردتم! ومن ثم قال عمر: لقد ١٠ كنت أرانا رفعنا رفعة لا يبلغها أحد بعدنا.

[٢٥٢] وارتفع السابقون بالابتداء، وخبره {رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ}. ومعناه: رضي عنهم لأعمالهم {وَرَضُوا عَنْهُ} لما أفاض عليهم من نعمته الدينية والدنيوية.

[٢٥٣] وفي مصاحف أهل مكة «تجري مِنْ تحتِها»، وهي قراءة ابن كثير، وفي ١٥ سائر المصاحف: {تحتَها}، بغير من.

101. Çevrenizdeki bedeviler arasında da münafıklar var, Medineliler arasında da... ki bunlar nifakta ustadırlar. Onları siz bilmezsiniz, Biz biliriz onları!.. Onlara yakında iki kez azap edeceğiz, sonra da muazzam bir (uhrevî) azaba döndürülecekler!

5 [254] "Çevrenizdeki" yani beldenizin, Medine'nin çevresindeki "münafıklar…" Bunlar Cüheyne, Eslem, Eşca' ve Ğıfâr kabileleridir ki Medine'nin çevresinde yerleşmiş bulunmaktaydılar. "Medineliler arasında da…" Bu ifade mübtedanın haberine, yani مِمَّنْ حَوْلَكُمْ (çevrenizdeki) ifadesine ma'tûftur. Cümleyi *ve min ehli'l-Medîneti kavm*^un^ *meradû 'ale'n-nifâk* (Me-
10 dinelilerden de öyle bir kavim vardır ki münafıklıkta ustadır hani.) şeklinde takdir edersen, bu ifadenin mübteda ve haber[den müteşekkil cümley]e atfı da mümkün olur. Bu durumda *meradû* (ustadırlar) kelimesi hazfedilmiş bir kelimenin sıfatı olur. Bunun benzeri şairin;

Anlaşmazlıkları çözen [bir adam]ın oğluyum ben!

15 ifadesinde de söz konusudur [ibare *ene'bnu racul*^in^ *celâ* şeklindedir.]. İlk ihtimale göre cümle ya yeni başlayan bir ifadedir ya da *münâfikūn* (münafıklar) ifadesinin sıfatı olup aralarına habere atfedilmiş ifade girmiştir. ["Nifak konusunda ustadırlar" anlamındaki] مَرَدُوا عَلَى النِّفاقِ ifadesi, *merane fülân*^ün^ *'alâ 'amelihî* (Falanca, işinde alıştırmalıdır.) ve *merade 'aleyhi* (Işinde mahirdir.) ifadelerinden türemiştir.
20 Bunların münafıklık konusunda mahir ve usta olduklarının delili, "Onları siz bilmezsiniz." ifadesidir. Bu ifade, "Sen o kadar fetanet, feraset ve zekâ sahibi olduğun halde onlar haklarında şaibeye neden olacak, üzerlerine şüphe çekecek şeylerden ustalıkla korundukları için, size gizli kalırlar." anlamına gelmektedir. Sonra Allah Teâlâ , "Biz biliriz onları!" buyurmuştur. Yani onları sadece Allah
25 bilir, sırlarına sadece Allah vâkıftır. Çünkü onlar küfrü kalplerinin en karanlık yerlerinde gizlice saklarlar, sana karşı ise görünüşte tıpkı halis müminler gibi görünürler, imanlarından hiç şüpheye düşmezsin, çünkü münafıklıkta ustadırlar, bu konuda ellerine su dökülmez.

[255] "Onlara yakında iki kez azap edeceğiz!" Bu iki azap öldürülme ve
30 kabir azabıdır; rezil rüsva olmak ve kabir azabı oldukları da söylenmiştir. İbn Abbâs'dan nakledildiğine göre [sahabîler] bu iki azap konusunda ihtilafa düşmüş, sonra kendisi şöyle demiş: "Peygamber (s.a.) cuma günü hutbeye kalktı ve 'Kalk ey falan! Sen münafıksın, çık dışarı! Ey Falan, sen münafıksın!..' diyerek birtakım kimseleri dışarı çıkardı ve onları rezil rüsva etti. İşte bu, on-
35 ların ilk azabı idi. İkincisi ise kabir azabıdır." Mallarından zekât alınması ve bedenlerinin bitkin düşürülmesi görüşü de Hasan-ı Basrî'den nakledilmiştir.

١٠١-﴿وَمِمَّنْ حَوْلَكُمْ مِنَ الأَعْرَابِ مُنَافِقُونَ وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ لا تَعْلَمُهُمْ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ سَنُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ يُرَدُّونَ إِلَى عَذَابٍ عَظِيمٍ﴾

[٢٥٤] {وَمِمَّنْ حَوْلَكُمْ} يعني حول بلدتكم، وهي المدينة، {مُنَافِقُونَ}؛ وهم جهينة وأسلم وأشجع وغفار؛ كانوا نازلين حولها. {وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ} عطف على خبر المبتدإ الذي هو {مِمَّنْ حَوْلَكُمْ}. ويجوز أن يكون جملة معطوفة على المبتدإ والخبر إذا قدّرت: ومن أهل المدينة قوم مردوا على النفاق، على أنّ {مَرَدُوا} صفة موصوف محذوف، كقوله:

أَنَا ابْنُ جَلاَ...

وعلى الوجه الأول لا يخلو من أن يكون كلامًا مبتدأ أو صفة لـ{منافقون}، فصل بينها وبينه بمعطوف على خبره {مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ} تمهّروا فيه، من مرن فلان عمله، ومرد عليه، إذا درب به وضرى، حتى لان عليه ومهر فيه. ودّل على مرانتهم عليه ومهارتهم فيه بقوله {لَا تَعْلَمُهُمْ}، أي يخفَوْن عليك مع فطنتك وشهامتك وصدق فراستك، لفرط تنوّقهم في تحامي ما يشكك في أمرهم. ثم قال: {نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ}، أي لا يعلمهم إلاّ الله، ولا يطلع على سرهم غيره، لأنهم يبطنون الكفر في سويداوات قلوبهم إبطانًا، ويبرزون لك ظاهرًا كظاهر المخلصين من المؤمنين، لا تشك معه في إيمانهم. وذلك أنهم مردوا على النفاق وضروا به، فلهم فيه اليد الطولى.

[٢٥٥] {سَنُعَذِّبُهُم مَّرَّتَيْنِ} قيل: هما القتل وعذاب القبر. وقيل: الفضيحة وعذاب القبر. وعن ابن عباس رضي الله عنه أنهم اختلفوا في هاتين المرّتين، فقال: قام رسول الله ﷺ خطيبًا يوم الجمعة فقال: «اخرج يا فلان، فإنك منافق! اخرج يا فلان، فإنك منافق!» فأخرج ناسًا وفضحهم، فهذا العذاب الأوّل، والثاني عذاب القبر. وعن الحسن: أخذُ الزكاة من أموالهم ونهك أبدانهم.

[256] "Muazzam bir azaba" yani ateş azabına…

102. (Tebük seferinden geri kalanlardan) diğer bir grup ise günahlarını itiraf ettiler... Bunlar iyi ameli kötüsüne katmış karıştırmışlardır. Muhtemelen, Allah bunların tövbesini kabul edecek. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[257] "Günahlarını itiraf ettiler" yani geri kalmaları konusunda diğerleri gibi yalan mazeretlerle bahane uydurmadılar, aksine kendilerini kınadılar; yaptıklarının çok kötü bir şey olduğunu itiraf edip pişman oldular. Bunlar üç kişiydi: Ebû Lübâbe Mervân İbn Abdü'l-Münzir, Evs b. Sa'lebe ve Vedî'a b. Harâm. On kişi oldukları ve yedisinin, 'geride bırakılanlar' hakkında inzâl edilen ayetleri duyunca kesin helâk olacaklarını düşünerek kendilerini Mescid'in direklerine bağladıkları da söylenmiştir. Peygamber (s.a.) seferden dönüp mescide girince iki rekât namaz kılmış -ki her sefer dönüşü mescide girip iki rekât namaz kılmak âdeti idi- onları direklere bağlı görünce ne olduğunu sormuş; bu kimselerin Peygamber kendilerini çözünceye kadar orada bağlı kalmaya yemin ettiklerini söylemişler. "Ben de bu konuda (ilâhî) bir emir almadıkça onları çözmeyeceğime dair yemin ederim!" buyurmuş ve nihayet bu ayet nâzil olmuş. Peygamber (s.a.) de özürlerini kabul ederek onları çözüp serbest bırakmış. Demişler ki "Ya Resûlallah! İşte seferde senden geri kalmamıza sebep olan mallarımız! Bunları sadaka olarak kabul et ve bizi temizle!" Peygamber, "Bana sizin malınızdan bir şey almam emredilmedi." demiş. "Onların mallarından sadaka al da, onları bununla temizleyip arıtmış ol."[Tevbe 9/104] ayeti bunun üzerine nâzil olmuş.

[258] "Bunlar iyi ameli" yani cihâda çıkma amelini "kötüsüne" yani cihattan geri kalma ameline [katmış karıştırmışlardır (خلطوا)]. Bunların, tövbe ve günah olduğu Hasan-ı Basrî ve Kelbî'den [v. 146/763] nakledilmiştir. **Şayet** "Bunların her biri 'karıştırılan' diye nitelendirilmiş. Peki, 'kendisiyle karıştırılan' hangisidir?" **dersen şöyle derim:** İkisi de hem 'karıştırılan' hem de 'kendisiyle karıştırılan'dır. Çünkü anlam, her birini yekdiğerine katıp karıştırmaktır. Nitekim *halettu'l-mâ'e ve'l-lebene* (Suyu ve sütü karıştırdım.) derken, bunlardan her birini yekdiğerine karıştırdığını kastedersin. Oysa *halettu'l-mâ'e bi'l-lebeni* (Suyu sütle karıştırdım.) dediğinde aynı anlam çıkmaz. Zira bu durumda 'karıştırılan' su, 'kendisiyle karıştırılan' ise süttür.

[٢٥٦] {إلى عَذَابٍ عَظِيمٍ} إلى عذاب النار.

١٠٢-﴿وَآخَرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلا صَالِحًا وَآخَرَ سَيِّئًا عَسَى اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[٢٥٧] {اعتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ}، أي لم يعتذروا من تخلفهم بالمعاذير الكاذبة كغيرهم، ولكن اعترفوا على أنفسهم بأنهم بئس ما فعلوا، متذممين نادمين. وكانوا ثلاثة: أبو لبابة مروان بن عبد المنذر، وأوس بن ثعلبة، ووديعة بن حرام. وقيل: كانوا عشرة، فسبعة منهم أوثقوا أنفسهم. بلغهم ما نزل في المتخلفين فأيقنوا بالهلاك، فأوثقوا أنفسهم على سواري المسجد، فقدم رسول الله ﷺ، فدخل المسجد فصلى ركعتين - وكانت عادته ﷺ كلما قدم من سفر -فرآهم موثقين، فسأل عنهم، فذكر له أنهم أقسموا أن لا يحلوا أنفسهم حتى يكون رسول الله ﷺ هو الذي يحلهم، فقال: وأنا أقسم أن لا أحلّهم حتى أومر فيهم، فنزلت، فأطلقهم وعذرهم؛ فقالوا: يا رسول الله، هذه أموالنا التي خلفتنا عنك فتصدق بها وطهرنا، فقال: ما أمرت أن آخذ من أموالكم شيئًا، فنزلت: {خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ} [التوبة: ١٠٣].

[٢٥٨] {عَمَلًا صَالِحًا} خروجًا إلى الجهاد {وَآخَرَ سَيِّئًا} تخلفًا عنه. عن الحسن وعن الكلبي: التوبة والإثم. فإن قلت: قد جعل كل واحد منهما مخلوطًا، فما المخلوط به؟ قلت: كل واحد منهما مخلوط ومخلوط به؛ لأنّ المعنى خلط كل واحد منهما الآخر، كقولك: خلطت الماء واللبن، تريد: خلطت كل واحد منهما بصاحبه. وفيه ما ليس في قولك: خلطت الماء باللبن؛ لأنّك جعلت الماء مخلوطًا واللبن مخلوطًا به،

Bu cümleyi [ayetteki gibi] araya Vav koyarak ifade ettiğinde, süt ve suyun her ikisinin de hem karıştırılan hem de kendisiyle karıştırılan olduğunu ifade etmiş, adeta *halettu'l-mâ'e bi'l-lebeni ve'l-lebene bi'l-mâ'i* (Suyu sütle, sütü de suyla karıştırdım.) demiş olursun. Ayrıca, ayetteki ifadenin *bi'tü'ş-şâte şâten ve dirhemen* (Koyunu, bir koyun + bir dirhem***e*** yani bir dirhem *ile* sattım.) anlamında olması da mümkündür.

[259] **Şayet** "Ayette henüz tövbeleri zikredilmemişken nasıl, 'Allah bunların tövbesini kabul edecek.' buyrulmuş?" **dersen şöyle derim:** Günahlarını itiraf etmiş oldukları zikredilmiştir; bu da onların tövbesine delâlet ettiği için, tövbeleri zikredilmiş sayılmaktadır.

103. Onların mallarından sadaka al da onları bununla temizleyip arıtmış ol. Ve onlara dua et! Şüphesiz, senin duan onlar için bir sükûnet vesilesidir. Allah işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', 'Alîm).

[260] تُطَهِّرُهُمْ (onları temizleyip) ifadesi صَدَقَةً ifadesinin sıfatıdır. Bu ifade *atherahû* (Onu temizledi.) fiilinden *tuthiruhum* şeklinde ve emir fiilinin cevabı olması hasebiyle cezm olarak *tutahhirhum* şeklinde de okunmuştur; ama وَتُزَكِّيهِمْ Yâ'sız okunmuş değildir [*tutahhirhum* gibi]. تُطَهِّرُهُمْ ifadesindeki Tâ, ya muhatab Tâ'sı [onları sen temizlersin], ya da müennes gaib Tâ'sı [onları sadaka temizler] anlamındadır. *Tezkiye*, temizlemenin mübalağalı ifadesi olup tertemiz olmak anlamında ya da malın artması ve bereketlenmesi anlamındadır. "Ve onlara dua et" onlara dua etme lütfunda bulun; onlara merhamet et. Sünnet olan, sadakayı alanın, aldığı zaman sadaka sahibine dua etmesidir. Şâfi'î *Rahimehu'llāh*'ın, "Sadaka alırken memurun 'Allah sadakanın ecrini versin, bunu senin için arınmana vesile kılsın, kalan malına da bereket ihsan etsin.' diye dua etmesini hoş karşılarım." dediği nakledilmiştir.

[261] إِنَّ صلَوَاتِك (senin dua*lar*ın) ifadesi, [*inne sa**lâte**ke* şeklinde] tekil olarak da okunmuştur. "Onlar için bir sükûnet vesilesidir" onunla huzur bulurlar; Allah kendilerini bağışlayıp tövbelerini kabul ettiği için kalpleri mutmain olur. "Allah" onların günahlarını itiraf etmelerini ve dualarını "işitir; mutlak ilim sahibidir;" işledikleri hatalardan yana iç âlemlerindeki pişmanlıktan kaynaklanan kederlerini bilir.

104. Bilmezler mi ki kullarının tövbesini kabul eden ve sadakalarını alan, Allah'tır. Evet, Allah'tır tövbeleri daima kabul eden, merhametli (Tevvâb, Rahîm)?!

وإذا قلته بالواو وجعلت الماء واللبن مخلوطين ومخلوطًا بهما، كأنك قلت: خلطت الماء باللبن واللبن بالماء، ويجوز أن يكون من قولهم: بعت الشاة شاة ودرهمًا، بمعنى شاة بدرهم.

[٢٥٩] فإن قلت: كيف قيل: {أَن يَتُوبَ عَلَيْهِمْ} وما ذكرت توبتهم؟ قلت: إذا ذكر اعترافهم بذنوبهم، وهو دليل على التوبة، فقد ذكرت توبتهم.

١٠٣-﴿خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[٢٦٠] {تُطَهِّرُهُمْ} صفة لـ{صَدَقَةً}. وقرئ «تطهرهم»، من أطهره، بمعنى طهره. و «تطهرْهم»، بالجزم، جوابًا للأمر. ولم يقرأ {وَتُزَكِّيهِمْ} إلاّ بإثبات الياء. والتاء في {تُطَهِّرُهُمْ} للخطاب أو لغيبة المؤنث. والتزكية: مبالغة في التطهير وزيادة فيه، أو بمعنى الإنماء والبركة في المال. {وَصَلِّ عَلَيْهِمْ} واعطف عليهم بالدعاء لهم وترحم. والسنّة أن يدعو المصدق لصاحب الصدقة إذا أخذها. وعن الشافعي رحمه الله: أحب أن يقول الوالي عند أخذ الصدقة: أجرك الله فيما أعطيت، وجعله طهورًا، وبارك لك فيما أبقيت.

[٢٦١] وقرئ «إن صلاتك»، على التوحيد {سَكَنٌ لَهُمْ} يسكنون إليه وتطمئن قلوبهم بأن الله قد تاب عليهم {وَاللَّهُ سَمِيعٌ} يسمع اعترافهم بذنوبهم ودعاءهم؛ {عَلِيمٌ} بما في ضمائرهم، والغمّ من الندم لما فرط منهم.

١٠٤-﴿أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾

105. De ki: amel edin!.. Çünkü Allah da Resûlü de müminler de amelinizi görecek! 'Gizli-aşikâr her şeyi bilen'e döndürüleceksiniz ve O, yaptıklarınızı size bir bir haber verecek!

[262] أَلَمْ يَعْلَمُوا (bilmezler mi ki?) ifadesi Yâ ile okunduğu gibi Tâ ile [bilmez misiniz ki?] de okunmuştur. Bu ifadenin iki yorumu vardır. **İlkine** göre kastedilen, tövbeleri kabul edilen kimselerdir, yani onlara henüz tövbeleri kabul edilmeden ve sadakaları alınmadan önce, "Bilmezler mi ki tövbeler eğer sahih olursa ve sadakalar halis niyetle verilirse onları ancak Allah kabul eder." denilmektedir. *Huve* zamiri tahsis ve tekit ifade eder ve tövbekârların tövbesini kabul etmenin Allah'ın âdeti olduğu anlamını verir. Bir görüşe göre *huve* zamirindeki tahsisin anlamı, "Tövbeleri kabul etmek peygamberin yetkisinde değildir, aksine tövbeleri sadece Allah kabul veya ret eder. Bu sebeple siz O'na yönelin, O'nun rızası için yapın." şeklindedir. O tövbekârlara "de ki: amel edin!" Zira ameliniz hayır da olsa şer de olsa ne Allah'a ne de müminlere gizli kalacaktır, nasıl siz açık açık amellerinizi görüyorsanız Allah da müminler de görecektir. **İkinci** ihtimale göre kastedilen, tövbe edenlerden başkası olup tövbeye teşvik edilmektedirler. Nitekim rivayete göre tövbekârların tövbesi kabul edildiği zaman, tövbe etmeyenler "Şu tövbe edenler daha düne kadar bizimleydi; onlarla da konuşulmuyor, onlarla birlikte de oturulmuyor [yani toplum tarafından hepimize boykot uygulanıyor]du! Ne oldu ki bunlara!?" demişler; bunun üzerine bu ayet inzâl edilmiştir.

[263] **Şayet** "'Sadakalarını alan da Allah'tır.' ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, O'nun sadakaları *kabul* ettiğini ifade eden bir mecazdır. İbn Mes'ûd'un, "Sadaka, isteyenin eline düşmeden önce Allah'ın eline düşer." dediği nakledilmiştir ki anlamı, "Daha isteyenin eline geçmeden önce Allah onu kabul eder ve kat kat karşılığını verir." şeklindedir. "Allah da, Resûlü de, müminler de amelinizi görecek!" ifadesi onlara yönelik bir tehdit, tövbe etmemekte ısrar etmenin, tövbe konusunda hata etmenin sonucu konusunda bir uyarıdır.

106. Diğerlerinin işi ise Allah'a kalmıştır; onlara azap edebileceği gibi tövbelerini kabul de edebilir. Allah mutlak ilim ve hikmet sahibidir ('Alîm, Hakîm).

١٠٥-﴿وَقُلِ اعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ وَسَتُرَدُّونَ إِلَى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[٢٦٢] قرئ: {أَلَمْ يَعْلَمُوا} بالياء والتاء، وفيه وجهان؛ أحدهما أن يراد المتوب عليهم، يعني: ألم يعلموا قبل أن يتاب عليهم وتقبل صدقاتهم {أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ} إذا صحّت، ويقبل الصدقات إذا صدرت عن خلوص النية، وهو للتخصيص والتأكيد، وأن الله تعالى من شأنه قبول توبة التائبين. وقيل: معنى التخصيص في هو: أن ذلك ليس إلى رسول الله ﷺ، إنما الله سبحانه هو الذي يقبل التوبة ويردّها، فاقصدوه بها ووجهوها إليه. {وَقُلْ} لهؤلاء التائبين {اِعْمَلُوا}، فإن عملكم لا يخفى - خيرًا كان أو شرًا - على الله وعباده كما رأيتم وتبين لكم. والثاني: أن يراد غير التائبين ترغيبًا لهم في التوبة. فقد روي أنهم لما تيب عليهم قال الذين لم يتوبوا: هؤلاء الذين تابوا كانوا بالأمس معنا لا يكلَّمون ولا يجالَسون، فما لهم؟! فنزلت.

[٢٦٣] فإن قلت: فما معنى قوله {وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ}؟ قلت: هو مجاز عن قبوله لها، وعن ابن مسعود رضي الله عنه: إن الصدقة تقع في يد الله تعالى قبل أن تقع في يد السائل. والمعنى: أنه يتقبلها ويضاعف عليها، وقوله {فَسَيَرَى اللَّهُ} وعيد لهم وتحذير من عاقبة الإصرار والذهول عن التوبة.

١٠٦-﴿وَآخَرُونَ مُرْجَوْنَ لأَمْرِ اللَّهِ إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَإِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[264] مُرْجَوْنَ ifadesi *murce'ûne* şeklinde de okunmuştur; her ikisi de te'hir etme anlamına gelen *erceytühû* ve *erce'tühû*den türemiştir. *Murci'e*[1] de bundan türemiştir. Anlam, "Geri kalanlardan diğer bir grup vardır ki işleri Allah'a kalmıştır, ertelenmiştir." şeklindedir. Tövbe etmeyip ısrarlarını sürdürürlerse "onlara azap edebileceği gibi," tövbe ederlerse "tövbelerini kabul de edebilir." Bunlar üç kişiydiler: Kâ'b b. Mâlik [v. 50/670], Hilâl b. Ümeyye [v.?] ve Merâre b. er-Rebî' [v.?]. Peygamber (s.a.), ashâbına bunlara selam vermemelerini, bunlarla konuşmamalarını emretmişti. Bunlar Ebû Lübâbe ve arkadaşları gibi pişmanlık ve kederlerini açığa vurmamışlar; kendilerini mescidin direklerine bağlamamışlardı. Kimsenin yüzlerine bakmadığını görünce de hallerini Allah'a havale ettiler, niyetlerini halis kıldılar, samimi bir şekilde tövbe ettiler. Allah da onlara merhamet etti. [*Müslim,* "Rakā'ik", 53] "Allah mutlak ilim ve hikmet sahibidir." İbn Mes'ûd [v. 32/653] kıraatinde bu ifade *ğafûrun rahîm* [bağışlayıcıdır, merhametlidir] şeklindedir. *İmmâ* (Ya şöyle olur ya da böyle olur.) ifadesi 'Yüce' Allah için değil, kullar için söz konusu olup "Onlar için azaptan korkun ve onlar için merhamet ümidi taşıyın." anlamındadır.

107. Zarar vermek, inkâr etmek, müminlerin arasına tefrika sokmak ve daha evvel Allah ve Resûlü ile savaşan kişinin yolunu gözlemek üzere bir 'mescid' edinenler, "Biz iyilikten başka bir şey istemedik!" diye yemin edeceklerdir. Allah da şahitlik eder ki onlar kesinlikle yalancıdır.

108. Asla orada (namaz kılmak için) dîvana durma. İlk günden takva üzere kurulmuş olan (Kuba'daki) mescid, içinde dîvana durmanı daha çok hak etmektedir. Orada (maddi-manevi) temizlikten hoşlanan 'er'ler vardır... ki Allah da böyle tertemiz kişileri sever.

[265] Medinelilerin ve Şamlıların mushafında bu ayetin ilk ifadesi, başında Vav olmaksızın الَّذِينَ اتَّخَذُوا şeklindedir, zira bu ifade müstakil bir anlatıdır. Diğer kıraatlerde ise münafıklara dair Mescid-i Dırâr anlatısı münafıklarla ilgili diğer anlatılara atfedilerek, başında bir Vav'la okunmuştur.

[266] Rivayete göre Amr b. Avf oğulları Kuba mescidini yaptıkları zaman Peygamber (s.a.)'e haber gönderip davet etmişler; o da gelip orada namaz kılmıştı. Ancak bu durum, aynı soyun bir diğer boyu ve akrabaları olan Ğanem b. Avf oğullarını kıskandırmış;

1 Büyük günah işleyenler hakkındaki hükmün Allah'a kalmış, kıyamete tehir edilmiş olduğunu savunan mezhep. / çev

[٢٦٤] قرئ «مرجون» و«مرجؤون»، من أرجيته، وأرجأته، إذا أخّرته. ومنه المرجئة. يعني: وآخرون من المتخلفين موقوف أمرهم؛ {إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ} إن بقوا على الإصرار ولم يتوبوا {وَإِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ} إن تابوا. وهم ثلاثة: كعب بن مالك، وهلال بن أمية، ومرارة ابن الربيع. أمر رسول الله ﷺ أصحابه أن لا يسلموا عليهم ولا يكلموهم، ولم يفعلوا كما فعل أبو لبابة وأصحابه من شدّ أنفسهم على السواري وإظهار الجزع والغمّ، فلما علموا أنّ أحدًا لا ينظر إليهم فوّضوا أمرهم إلى الله تعالى، وأخلصوا نياتهم، ونصحت توبتهم، فرحمهم الله. {وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ}. وفي قراءة عبد الله «غفور رحيم». وإمّا للعباد، أي خافوا عليهم العذاب وارجوا لهم الرحمة.

١٠٧- ﴿وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلِفَنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلا الْحُسْنَى وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾

١٠٨- ﴿لا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لَمَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَّهِّرِينَ﴾

[٢٦٥] في مصاحف أهل المدينة والشام «اَلَّذِينَ اتَّخَذُوا» بغير واو، لأنها قصة على حيالها. وفي سائرها بالواو على عطف قصة مسجد الضرار الذي أحدثه المنافقون على سائر قصصهم.

[٢٦٦] روي أن بني عمرو بن عوف لما بنوا مسجد قباء بعثوا إلى رسول الله ﷺ أن يأتيهم، فأتاهم فصلى فيه؛ فحسدتهم إخوتهم بنو غنم بن عوف

onlar da “Biz de bir mescit yapalım da Peygamber’e haber gönderelim, gelsin orada namaz kılsın. Ayrıca, rahip [fâsık] Ebû Âmir de Şam’dan döndüğü zaman burada dua eder.” demişlerdi. Amaçları akrabalarına karşı üstünlük sağlamaktı. Ebû Âmir ismindeki bu kişi ise Peygamber (s.a.)’in kendisi için *fâsık* dediği bir kişiydi. Uhud günü Peygamber (s.a.)’e, “Sana karşı savaşan kimi görsem, gidip onların yanında sana karşı savaşacağım!” demiş, Huneyn savaşına kadar her savaşta Peygamber (s.a.)’e karşı savaşmıştı. Hevâzin yenilgiye uğrayınca da kaçıp Şam’a sığınmış ve oradan münafıklara “Gücünüz yettiğince silah ve kuvvet hazırlayın. Ben de Rum kralına gidip büyük bir ordu getireceğim ve Muhammed ve arkadaşlarını Medine’den çıkaracağım!” diye haber göndermişti. İşte, Kuba mescidinin yanında bir mescit inşa ederek Peygamber (s.a.)’e, “Biz kış gecelerinde, yağmurlu gecelerde [Mecscid-i Nebevî’ye gelemeyen] hastalar ve diğer muhtaçlar için bir mescit inşa ettik, burayı teşrif edip içerisinde namaz kılmanızı, bizler için bereket duasında bulunmanızı çok isteriz!” dediler. Peygamber (s.a.) de “Şu an sefer hazırlığındayım ve çok meşgulüm. İnşâallah sefer dönüşü orada namaz kılarız.” buyurdu. Seferden döner dönmez, kendisine aynı isteği yine ilettiler ve bu ayet nâzil oldu. Bundan sonra, Peygamber (s.a.) Mâlik b. ed-Duhşum, Ma‘n b. Adiyy, Âmir b. es-Seken ve [Hazret-i Hamza’nın katili] Vahşî’yi çağırdı ve onlara “Gidin, şu zalimler tarafından yapılan mescidi yerle bir edin ve yakın!” buyurdu. Onlar da emri yerine getirdiler. Sonra Peygamber (s.a.) oranın leşlerin ve çöplerin atıldığı bir çöplük olarak kullanılmasını emretti. Ebû Âmir ise Şam’da Kınnesrîn denilen yerde öldü.

[267] ضِراراً (zarar vermek için) yani Kuba mescidini inşa eden kardeşlerine zarar vermek, onlara üstün gelmek, “inkâr etmek” yani nifakı güçlendirmek “ve müminlerin arasına tefrika sokmak için…” Çünkü Müslümanlar Kuba mescidinde birlikte namaz kılıyorlar, mescit Müslümanlarla dolup taşıyordu. Onlar da o mescitten kopmak ve kendi gruplarını ayırmak istediler. “Ve daha evvel Allah ve Resûlü ile savaşan kişinin yolunu gözlemek üzere…” Bu kişi rahip [fâsık] Ebû Amir idi ve mescidi bunun için hazırlamışlardı; maksat buraya gelip dua etmesi ve Peygamber (s.a.)’e muhalefet [için burayı bir merkez olarak kullanması] idi.

[268] Gösteriş, riya, kibir ya da Allah rızası dışında herhangi bir amaçla yapılan veya helâl olmayan malla yapılan her mescidin, Mescid-i Dırâr hükmünün kapsamına gireceği söylenmiştir. Rivayete göre Şakīk-i Belhî [v. 194/810]

وقالوا: نبني مسجدًا ونرسل إلى رسول الله ﷺ يصلّي فيه، ويصلّي فيه أبو عامر الراهب إذا قدم من الشام، ليثبت لهم الفضل والزيادة على إخوتهم، وهو الذي سماه رسول الله ﷺ الفاسق، وقال لرسول الله ﷺ يوم أُحد: لا أجد قومًا يقاتلوك إلا قاتلتك معهم، فلم يزل يقاتله إلى يوم حنين، فلما انهزمت هوازن خرج هاربًا إلى ٥ الشام، وأرسل إلى المنافقين. أن استعدّوا بما استطعتم من قوة وسلاح، فإني ذاهب إلى قيصر وآت بجنود ومخرج محمدًا وأصحابه من المدينة. فبنوا مسجدًا بجنب مسجد قباء، وقالوا للنبي ﷺ: بنينا مسجدًا لذي العلة والحاجة والليلة المطيرة والشاتية، ونحن نحبّ أن تصلّي لنا فيه وتدعو لنا بالبركة. فقال ﷺ: إني على جناح سفر وحال شغل؛ وإذا قدمنا إن شاء الله صلّينا فيه. فلما قفل من غزوة تبوك ١٠ سألوه إتيان المسجد، فنزلت عليه، فدعا بمالك بن الدخشم ومعن بن عديّ وعامر بن السكن ووحشي قاتل حمزة، فقال لهم: انطلقوا إلى هذا المسجد الظالم أهلُه فاهدموه واحرقوه! ففعلوا، وأمر أن يتخذ مكانه كناسة تلقى فيها الجيف والقمامة، ومات أبو عامر بالشام بقِنَّسْرين.

[٢٦٧] {ضِرَارًا} مضارة لإخوانهم أصحاب مسجد قباء ومعازة {وَكُفْرًا} ١٥ وتقوية للنفاق {وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ} لأنهم كانوا يصلون مجتمعين في مسجد قباء فيغتص بهم، فأرادوا أن يتفرقوا عنه وتختلف كلمتهم {وَإِرْصَادًا} وإعدادًا {لِـ} أجل {مَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ}، وهو الراهب. أعدوه له ليصلّي فيه ويظهر على رسول الله ﷺ.

[٢٦٨] وقيل: كل مسجد بني مباهاة أو رياء وسمعة أو لغرض سوى ٢٠ ابتغاء وجه الله أو بمال غير طيب، فهو لاحق بمسجد الضرار. وعن شقيق:

Âmir oğulları mescidinde bir defasında cemaate yetişememişti. Bunun üzerine kendisine, “Falanca oğullarının mescidinde henüz cemaatle namaz kılınmamıştır, oraya yetişebilirsiniz.” denilince, “Orada namaz kılmak istemiyorum, çünkü o, zarar vermek üzere [yani bir *mescid-i dırâr* olarak] yapılmıştır. Zarar, riya, gösteriş amacıyla yapılan her mescidin kökü, varıp Mescid-i Dırar’a dayanır!” demiştir. Atā b. Ebû Rabâh’ın [v. 114/732] şöyle dediği nakledilmiştir: Allah Teâlâ Ömer (r.a.) eliyle birçok şehrin fethedilmesini nasip edince, Ömer Müslümanlara o şehirlerde mescitler yapmalarını, fakat biri diğerine zarar vermesin diye aynı şehirde iki mescit yapmamalarını emretti.

[269] **Şayet** “وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا ifadesinin i‘rabda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade tıpkı الْمُقِيمِينَ الصَّلاةَ (*hele hele* namazı dosdoğru kılanlar) [Nisâ 4/162] ifadesi gibi *ihtisas* üzere mansuptur. Mübteda olup haberinin hazfedildiği de söylenmiştir. Anlam, “… için işbu mescidi edinenler de, vasıflarını zikrettiklerimiz arasındadır.” şeklindedir. Benzeri, وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ (Hırsız erkek ve kadın [Mâide 5/38]) ifadesidir.

[270] **Şayet** “مِنْ قَبْلُ (daha önce) ifadesi ne ile ilişkilidir?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade, اتَّخَذُوا (edindiler) ifadesiyle ilişkilidir; yani “Bunlar Mescid-i Dırâr’ı münafıklık yaparak seferden geri bırakılmadan evvel yapmışlardı!”

[271] “Biz iyilikten başka bir şey istemedik!’ diye yemin edecekler;” biz bu mescidi yapmakla sadece namaz kılmak, Allah’ı zikretmek ve Müslümanların yerlerini genişletmek gibi iyi hasletler istedik, diyeceklerdir.

[272] “İlk günden takva üzere kurulmuş olan mescid, içinde dîvana durmanı daha çok hak etmektedir.” Söylendiğine göre bu Peygamber (s.a.)’in yaptırdığı ve Kuba’da kaldığı süre boyunca içinde namaz kıldığı Kuba mescididir. Nitekim Peygamber *Aleyhisselâm* Pazartesi, salı, çarşamba ve perşembe günleri orada kalmış, cuma günü yola çıkmıştır. Ayette bu mescidin kastedilmiş olma ihtimali daha yüksektir. Çünkü ikisi de Kuba’da bulunan iki mescit arasında karşılaştırma yapmak daha etkilidir. Ancak bunun, Peygamber (s.a.)’in Medine’deki mescidi olduğu da söylenmiştir. Ebû Sa‘îd el-Hudrî’nin [v. 74/694] şöyle dediği nakledilmiştir: Peygamber (s.a.)’e, takva üzere yapılmış olan mescidin hangisi olduğunu sordum; o da eline çakıl taşları aldı ve yere attı. Sonra “Sizin şu mescidinizdir.” buyurdu. [*Müslim,* “Hac”, 514] “İlk günden” yani var olduğu ilk günden beri.

أنه لم يدرك الصلاة في مسجد بني عامر؛ فقيل له: مسجد بني فلان لم يصلوا فيه بعد. فقال: لا أحبّ أن أصلّي فيه، فإنّه بني على ضرار، وكل مسجد بني على ضرار أو رياء أو سمعة فإنّ أصله ينتهي إلى المسجد الذي بني ضرارًا. وعن عطاء: لما فتح الله تعالى الأمصار على يد عمر رضي الله عنه أمر المسلمين أن يبنوا المساجد وأن لا يتخذوا ٥ في مدينة مسجدين يضارّ أحدهما صاحبه.

[٢٦٩] فإن قلت: {وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا} ما محله من الإعراب؟ قلت: محله النصب على الاختصاص. كقوله {اَلْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ} [النساء: ١٦٢]. وقيل: هو مبتدأ خبره محذوف، معناه: وفيمن وصفنا الذين اتخذوا كقوله {وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ} [المائدة: ٣٨].

١٠ [٢٧٠] فإن قلت: بم يتصل قوله {مِن قَبْلُ}؟ قلت: بـ{اتَّخَذُوا}، أي اتخذوا مسجدًا من قبل أن ينافق هؤلاء بالتخلف.

[٢٧١] {إِنْ أَرَدْنَا} ما أردنا ببناء هذا المسجد {إِلَّا}؛ إلا الخصلة {الْحُسْنَى} أو الإرادة الحسنة، وهي الصلاة، وذكر الله والتوسعة على المصلين.

[٢٧٢] {لَمَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى}. قيل: هو مسجد قباء أسسه رسول الله ﷺ ١٥ وصلى فيه أيام مقامه بقباء، وهي يوم الاثنين والثلاثاء والأربعاء والخميس، وخرج يوم الجمعة، وهو أولى، لأنّ الموازنة بين مسجدي قباء أوقع. وقيل: هو مسجد رسول الله ﷺ بالمدينة، وعن أبي سعيد الخدري: سألت رسول الله ﷺ عن المسجد الذي أسس على التقوى، فأخذ حصباء فضرب بها الأرض، وقال: هو مسجدكم هذا مسجد المدينة. {مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ} من أول يوم من أيام وجوده.

[273] "Orada temizlikten hoşlanan 'er'ler vardır." Söylendiğine göre ayet inzâl edildiği zaman Peygamber (s.a.) muhacirlerle birlikte Kuba mescidinin kapısına gelip durmuş, orada Ensārdan bir grubun oturduğunu görerek "Siz mümin misiniz?" demiş. Onlar sessiz kalınca aynı soruyu bir daha sormuş; bunun üzerine Hazret-i Ömer (r.a.), "Ya Resûlallah! Onlar mümindir, ben de onlardanım." demiş. Peygamber (s.a.), "Siz kazāya [ilâhî hükme] rıza gösteriyor musunuz?" demiş; "Evet" demişler. Sonra, "Belalara sabrediyor musunuz?" demiş; "Evet" demişler. "Bollukta şükrediyor musunuz?" demiş, "Evet" demişler. Sonra " Kâbe'nin rabbine yemin olsun ki bunlar mümindir!" buyurmuş ve yanlarına oturup; "Ey Ensâr topluluğu! Allah Teâlâ sizleri övmüş bulunuyor; söylesenize, def-'i hâcetten sonra temizlenirken [abdestten önce] ne yapıyorsunuz siz?" diye sormuş; "Ya Resûlallah! Def-'i hâcetin ardından üç taş ile temizlenir; daha sonra da su ile temizleniriz." demişler. Peygamber (s.a.) de "Orada temizlikten hoşlanan 'er'ler vardır." ayetini okumuş.

[274] يَتَطَهَّرُوا idğam ile *yettahherû* şeklinde de okunmuştur. Bu kelime bütün necasetlerden temizlenmeyi ifade eden kapsamlı bir kelimedir. Söylendiğine göre geceleyin cünüp uyumazlar, bevlettikten sonra da su ile temizlenirlermiş. Hasan-ı Basrî'den "Bu, günahlardan tövbe ile temizlenmektir." görüşü de nakledilmiştir. Bunların, günahlarına kefaret olmak üzere hummâya tutulmak istedikleri ve tamamının hummâya tutulduğu da söylenmiştir.

[275] **Şayet** "Bu iki *sevgi*nin [yani temizlik sevgisi ve Allah'ın temizleri sevmesi] ne anlama gelir?" **dersen şöyle derim:** Bunların temizlik sevgisi, temizliği tercih etmeleri, arzu edilecek bir şeyi seven kimsenin onu diğer şeylere tercih etme noktasındaki hırsı gibi temizlik konusunda hırslı ve gayretli olmalarıdır. Allah'ın onları 'sev'mesi ise tıpkı sevenin sevdiğine yaptığı gibi, onlardan razı olması ve onlara ihsanda bulunmasıdır.

109. Binasını Allah rızası ve takva üzerine kuran kimse mi daha hayırlıdır, yoksa binasını yıkılmak üzere bulunan bir uçurumun kenarına kurup da onunla birlikte kendisi de Cehennem ateşine yuvarlanacak olan kimse mi? Zalim bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

[٢٧٣] {فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَن يَتَطَهَّرُوا} قيل: لما نزلت مشى رسول الله ﷺ ومعه المهاجرون حتى وقف على باب مسجد قباء، فإذا الأنصار جلوس فقال: أمؤمنون أنتم؟ فسكت القوم، ثم أعادها: فقال عمر: يا رسول الله، إنهم لمؤمنون وأنا معهم. فقال ﷺ: «أترضون بالقضاء؟» قالوا: نعم، قال: «أتصبرون على البلاء؟» قالوا: نعم. قال: «أتشكرون في الرخاء؟» قالوا: نعم. قال ﷺ: «مؤمنون ورب الكعبة». فجلس ثم قال: يا معشر الأنصار، إنّ الله عزّ وجلّ قد أثنى عليكم فما الذي تصنعون عند الوضوء وعند الغائط؟ فقالوا: يا رسول الله، نتبع الغائط الأحجار الثلاثة، ثم نتبع الأحجار الماء. فتلا النبي ﷺ {رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَن يَتَطَهَّرُوا}.

[٢٧٤] وقرئ: «أن يَطَّهَّروا»، بالإدغام. وقيل: هو عام في التطهر من النجاسات كلها. وقيل: كانوا لا ينامون الليل على الجنابة، ويتبعون الماء أثر البول. وعن الحسن: هو التطهر من الذنوب بالتوبة. وقيل: يحبّون أن يتطهروا بالحمى المكفرة لذنوبهم، فحموا عن آخرهم.

[٢٧٥] فإن قلت: ما معنى المحبتين؟ قلت: محبتهم للتطهر أنهم يؤثرونه ويحرصون عليه حرص المحبّ للشيء المشتهي له على إيثاره. ومحبة الله تعالى إياهم: أنه يرضى عنهم ويحسن إليهم، كما يفعل المحبّ بمحبوبه.

١٠٩-﴿أَفَمَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَى تَقْوَى مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٍ خَيْرٌ أَمْ مَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَى شَفَا جُرُفٍ هَارٍ فَانْهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ وَاللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

[276] أَسَّسَ بُنْيَانَهُ (binasını kurdu) ifadesi meçhul fiil formunda *üssi-se bünyânühû* (binası kuruldu) şeklinde ve izâfet tamlaması olarak ***üsüsü bünyânihî*** (binasının temelleri) şeklinde okunmuştur. *Üsüs* kelimesi, *esâs* (temel) kelimesinin çoğuludur. Yine bu ifade *esâsü bünyânihî* ve *isâsü bün-yânihî* şeklinde de okunmuştur ki *esâs* ve *isâs* kelimeleri *üss*ün çoğuludur. Yine *üss*ün çoğulu olarak *ef'âl* vezninde *âsâsü bünyânihî* şeklinde ve ***üssü bünyânihî*** şeklinde de okunmuştur. Söylenen şudur: Dininin binasını muhkem, güçlü bir temel üzerine, yani Allah rızası ve Allah'tan sakınma üzerine tesis eden kimse mi "daha hayırlıdır", yoksa binasının temelini en gevşek, en zayıf ve en çabuk temel üzerine, yani sebat ve dayanıklılık konusunda tıpkı "bir uçurum kenarında" bulunan bir şey gibi olan nifak ve bâtıl üzerine kuran kimse mi!? *Şefâ cüruf*^{in} (uçurum kenarı) ifadesi tak-vanın karşıtı olarak kullanılmıştır, çünkü takvanın zıddını anlatmak üzere mecaz anlamda kullanılmıştır.

[277] **Şayet** "فَانْهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ ifadesi ne anlama gelir?" **dersen şöyle derim:** "Bâtıl onu cehennem ateşine sürükler." anlamına gelir, ancak bu-rada mecaz sanki gerçek anlammış gibi [*terşîh*] kullanılmış ve uçurum için kullanılan "yuvarlanmak" lafzına yer verilmiştir. Böylece, bâtıl taraftarının sanki binasını cehennem vadilerinden birinin uçurumunun kenarına kur-muş olduğu ve binası ile birlikte o cehennem vadisinin dibine yuvarlanıp gittiği tasvirî olarak ifade edilmek istenmiştir.

[278] *eş-Şefâ*, kenar, kıyı anlamına, *curufu'l-vâdi* ise, vadinin -altı su ile oyulmuş, sellerle, akıntılarla yarılmış ve böylece altı boş kalmış- kenarı de-mektir. *Hâri*^{n} yıkılmaya, devrilmeye yüz tutmuş, yıkılmak üzere olan de-mektir. *Fe'il*^{ün} vezninde [yani *hevir*^{un}] olup *hâlif* kelimesinin *helif* şeklinde kı-saltılması gibi taksir edilmiştir. *Şâ'ik*^{ün} (şüpheci) kelimesin^{in} *şâkk*^{ün} şeklinde, *sā'it*^{ün} (gürsesli) kelimesinin *sātt*^{ün} şeklinde taksir edilmesi de buna benzer. Bu kelimelerdeki Elif, *fâ'il* kelimesindeki Elif'e değil, *'aynel-fiil*e [yani orta harfe] tekabül eder. Bunların aslı, *hevir*^{un}, *şevik*^{ün} ve *savit*^{ün} şeklindedir.

[279] Edebi açıdan bu ayet kadar etkilisini; bâtılın hakikatini, gizini bundan daha iyi anlatan bir söz bulamazsın!

[280] *Curuf*^{in} kelimesi Ra'nın sükunu ile *curf*^{in} şeklinde de okun-muştur.

[٢٧٦] قرئ «أسَّس بنيانه» و«أُسِّس بنيانه» على البناء للفاعل والمفعول. و«أُسُس بنيانِه»، جمع أساس على الإضافة، و«أساس بنيانه»، بالفتح والكسر؛ جمع أس؛ و«آساس بنيانه»، على أفعال، جمع أس أيضًا، و«أس بنيانه». والمعنى: أفمن أسس بنيان دينه على قاعدة قوية محكمة وهي الحق الذي هو تقوى الله ورضوانه {خَيْرٌ أَم مَنْ} أسسه على قاعدة هي أضعف القواعد وأرخاها وأقلها بقاء، وهو الباطل والنفاق الذي مثَله مثل {شَفَا جُرُفٍ هَارٍ} في قلة الثبات والاستمساك، وضع شفا الجرف في مقابلة التقوى؛ لأنه جعل مجازًا عما ينافي التقوى.

[٢٧٧] فإن قلت: فما معنى قوله {فَانْهَارَ بِهِ فِى نَارِ جَهَنَّمَ}؟ قلت: لما جعل الجرف الهائر مجازًا عن الباطل قيل: فانهار به في نار جهنم، على معنى: فطاح به الباطل في نار جهنم، إلاّ أنه رشح المجاز فجيء بلفظ الانهيار الذي هو للجرف، وليصور أنّ المبطل كأنه أسس بنيانًا على شفا جرف من أودية جهنم فانهار به ذلك الجرفُ فهوى في قعرها.

[٢٧٨] والشَّفا: الحرف والشفير. وجرف الوادي: جانبه الذي يتحفر أصله بالماء وتجرفه السيول فيبقى واهيًا. والهار: الهائر وهو المتصدع الذي أشفى على التهدم والسقوط. ووزنه فعل، قصر عن فاعل، كخلف من خالف. ونظيره: شاك وصات، في شائك وصائت. وألفه ليست بألف فاعل، إنما هي عينه. وأصله هور وشوك وصوت.

[٢٧٩] ولا ترى أبلغ من هذا الكلام ولا أدلّ على حقيقة الباطل وكنه أمره.

[٢٨٠] وقرئ «جرف»، بسكون الراء.

[281] **Şayet** "Sibeveyhi'nin [v. 180/796] ʻÎsâ b. Ömer'den [v. 149/766] rivayet ettiği *ʻalâ takve^n mina'llāh^i* şeklindeki *takvâ*nın tenvinli okunduğu kıraatin gerekçesi nedir?" **dersen şöyle derim:** [تقوى'daki maksūr] Elif'i, *tetrâ* [peş peşe] kelimesini tenvinli okuyanların *tetra^n* okuması gibi müenneslik Tâ'sı değil, ilhâk Tâ'sı olarak [çünkü aslı Vav ile; وَتْرَى'dır] değerlendirmiş ve onu *caʻfer* gibi [aynı vezinde ve sonu tenvinli] düşünmüştür.

[282] [فَانْهارَ بِهِ ifadesi] Übeyy b. Kâʻb mushafında *fe'nhârat bi-hî kavâʻiduhû* (Temelleri yuvarlanır.) şeklindedir. Söylendiğine göre Dırâr mescidinin bir bölümü kazılmış ve aşağıdan bir duman çıktığı görülmüş.

[283] Rivayete göre [münafıkların] Mescid-i Dırar'daki imamları Mücemmiʻ b. Câriye[1] [v. 60/680] imiş. Hazret-i Ömer (r.a.) halife olduğu dönemde Kuba mescidinin cemaat ve mütevellisi olan Amr b. Avf oğulları, gelip Mücemmiʻin mescitlerinde kendilerine namaz kıldırması için izin istemişler. Fakat o; "Hayır! Sizin hatırınız için bile olsa kabul etmem. Mescid-i Dırar'ın imamı değil miydi o?!" demiş. Bunun üzerine Mücemmiʻ, "Ey müminlerin emiri! Hakkımda acele karar verme! Tamam onlara namaz kıldırdım, ama Allah biliyor ki, içlerindeki niyeti bilmiyordum. Bilseydim o mescitte onlara namaz kıldırmazdım! O vakitler genç bir delikanlı idim ve Kur'ân okumayı biliyordum; onlar ise yaşlı-başlı adamlardı, ama Kur'ân okuyamıyorlardı." demiş. Hazret-i Ömer (r.a.) da ona inanmış, özrünü makbul karşılamış ve kavmine namaz kıldırmasını emretmiştir.

110. Yaptıkları bina, kalpleri paramparça oluncaya kadar gönüllerinde bir şüphe kaynağı olmaya devam edecek... Allah 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir ('Alîm, Hakîm).

[284] رِيبَةً dinî kuşku ve nifak demektir. Zira bu kimseler münafık idiler, onları bu mescidi yapmaya sevk eden ise küfür ve nifakları idi. Nitekim Allah Teâlâ "zarar vermek ve küfür için" [Tevbe 9/107] buyurarak bunu ifade etmiştir. Peygamber (s.a.) onların bu mescidini yıktırınca, bu durum çok ağırlarına gittiği ve onları öfkelendirdiği için, münafıklıktaki kararlılıkları ve İslâm'a duydukları öfke daha da artmıştı. Dolayısıyla, "Yaptıkları bina, kalpleri paramparça oluncaya kadar gönüllerinde bir şüphe kaynağı olmaya devam edecek." ifadesinde şu söylenmektedir: Bu bina*nın yıkılması*, onların şüphe ve nifaklarına ilave bir şüphe ve nifak sebebi olacaktır. Kalpleri parça parça oluncaya kadar izi kalplerinden hiç silinmeyecek, etkisi hiç azalmayacak, ancak kalpleri parçalanınca teselli bulacaklardır.

1 Bu zâtın adı, metinde Mücemma' b. Hârise şeklinde kayıtlıdır. Biz *DİA*'ya göre yazdık. / ed.

[٢٨١] فإن قلت: فما وجه ما روى سيبويه عن عيسى بن عمر: "على تقوىً من الله"، بالتنوين؟ قلت: قد جعل الألف للإلحاق لا للتأنيث، كتَتْرًى فيمن نوّن، ألحقها بجعفر.

[٢٨٢] وفي مصحف أبيّ: "فانهارت به قواعدُه". وقيل: حفرت بقعة من مسجد الضرار، فرؤي الدخان يخرج منه.

[٢٨٣] وروي أن مجمع بن حارثة كان إمامهم في مسجد الضرار، فكلم بنو عمرو بن عوف أصحاب مسجد قباء عمر بن الخطاب في خلافته أن يأذن لمجمع فيؤمهم في مسجدهم فقال: لا، ولا نعمة عين، أليس بإمام مسجد الضرار؟ فقال: يا أمير المؤمنين، لا تعجل عليّ، فوالله لقد صليت بهم والله يعلم أني لا أعلم ما أضمروا فيه، ولو علمت ما صليت معهم فيه، كنت غلامًا قارئًا للقرآن وكانوا شيوخًا لا يقرؤون من القرآن شيئًا. فعذره وصدّقه وأمره بالصلاة بقومه.

١١٠-﴿لا يَزَالُ بُنْيَانُهُمُ الَّذِي بَنَوْا رِيبَةً فِي قُلُوبِهِمْ إلا أَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[٢٨٤] {رِيبَةً} شكًا في الدين ونفاقًا، وكان القوم منافقين، وإنما حملهم على بناء ذلك المسجد كفرهم ونفاقهم، كما قال عزّ وجلّ: {ضِرَارًا وَكُفْرًا} [التوبة: ١٠٧]. فلما هدمه رسول الله ﷺ ازدادوا -لما غاظهم من ذلك وعظم عليهم- تصميمًا على النفاق ومقتًا للإسلام. فمعنى قوله {لَا يَزَالُ بُنْيَانُهُمُ الذى بَنَوْا رِيبَةً فِى قُلُوبِهِمْ} لا يزال هدمه سبب شكّ ونفاق زائد على شكّهم ونفاقهم لا يزول وسمه عن قلوبهم ولا يضمحلّ أثره {إِلَّا أَن تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ} قِطعًا وتفرّق أجزاء، فحينئذٍ يسلُّون عنه.

Kalpleri sağlıklı ve tek parça kaldığı sürece, kuşku orada hep var olacak, kalmaya devam edecektir. "Kalplerinin parça parça olması"ndan söz edilirken, kuşkunun kalplerinden gitme halinin tasviri kastedilmiş olabileceği gibi, kalplerinin gerçekten parçalanması da söz konusu olabilir ki bu da kalplerinin, ya öldürülmekle ya kabirlerinde ya da cehennem ateşinde parçalanmasıyla olabilir.

[285] تُقَطَّعَ (bir bir parçalanmadıkça) ifadesi, Yâ ile *yukatta'a* şeklinde ve tahfifle *tukta'a* şeklinde de okunmuştur. Tâ'nın fethası ile *tekatta'a* da okunmuştur ki bu durumda anlam, *tetekatta'a* (parça parça oldu) şeklindedir. Ayrıca Peygamber (s.a.)'e hitaben "sen onları öldürerek kalplerini parçalamadıkça" anlamında *tekta'a kulûbehum* da okunmuştur. Hasan-ı Basrî *illâ en* (…madıkça) ifadesini *ilâ en* (…a dek) şeklinde okumuştur. İbn Mes'ûd mushafında *ve lev kuttı'at kulûbuhum* (kalpleri bir bir parçalansa bile) şeklinde yer alır. İfadenin Peygamber (s.a.)'e ya da bütün muhataplara yönelik bir hitap olarak, *ve lev katta'te kulûbehum* (kalplerini bir bir parçalasan bile) şeklinde okunduğu da Talha'dan [v. 112/730] nakledilmiştir. Ayrıca, mânanın; "Hatalarından duydukları pişmanlık ve üzüntü sebebiyle kalplerinin parça parça olacağı bir tövbe gerçekleştirmedikçe..." şeklinde olduğu da söylenmiştir.

111. Allah müminlerin canlarını ve mallarını, şüphesiz Cennet karşılığında satın almıştır. Onlar ki, Allah yolunda savaşırlar, öldürürler de öldürülürler de... Bu, O'nun Tevrat'a, İncil'e ve Kur'ân'a göre kesin gerçekleşecek bir va'didir. Kim ahdini Allah'tan daha fazla yerine getirebilir ki? Öyleyse yaptığınız alış-verişe sevinin, büyük başarı budur.

[286] Allah Teâlâ müminlerin Allah yolunda canlarını ve mallarını feda etmeleri karşılığında onları cennetle ödüllendirmesini alış veriş temsili ile anlatmış, alışverişe benzetmiştir. Bir rivayete göre Allah Teâlâ bu ticarette onlara müşteri olmuş ve bedel olarak çok yüksek bir fiyat vermiştir. Hazret-i Ömer (r.a.)'ın "Allah Teâlâ her iki işlemi de *onların* lehine kılmıştır [alırken de, satarken de kârı tamamen onlara vermiştir]." dediği nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî'nin ise "Canlar onun yarattığı canlar, mallar da onun rızık olarak verdiği mallardır [bundan kârlı ticaret mi olur]." dediği nakledilmiştir.

وأمّا ما دامت سالمة مجتمعة فالريبة باقية فيها متمكنة، فيجوز أن يكون ذكر التقطيع تصويرًا لحال زوال الريبة عنها. ويجوز أن يراد حقيقة تقطيعها وما هو كائن منه بقتلهم أو في القبور أو في النار.

[٢٨٥] وقرئ «يقطع» بالياء، و«تقطع» بالتخفيف، و«تَقطع» بفتح التاء بمعنى تتقطع؛ و«تقطِّع قلوبهم»، على أن الخطاب للرسول، أي إلاّ أن تقطع أنت قلوبهم بقتلهم. وقرأ الحسن «إلى أن»، وفي قراءة عبد الله «ولو قطِّعت قلوبهم». وعن طلحة «ولو قطَّعت قلوبهم» على خطاب الرسول أو كل مخاطب. وقيل: معناه إلاّ أن يتوبوا توبة تتقطع بها قلوبهم ندمًا وأسفًا على تفريطهم.

١١١-﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَاةِ وَالإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

[٢٨٦] مثل الله إثابتهم بالجنة على بذلهم أنفسهم وأموالهم في سبيله بالشُّرَوَى. وروي: تاجرهم فأغلى لهم الثمن. وعن عمر رضي الله عنه فجعل لهم الصفقتين جميعًا. وعن الحسن: أنفسًا هو خلقها وأموالًا هو رزقها.

[287] Rivayete göre Ensārîler Akabe biatinde Peygamber (s.a.)'e biat ettikleri zaman Abdullah b. Revâha [v. 8/629], "Rabbin ve kendin adına dilediğin şartı koş." demiş; Peygamber de "Rabbim için, O'na kulluk etmenizi, hiçbir şeyi O'na ortak koşmamanızı; kendim için de canınızı nasıl koruyorsanız beni de öyle korumanızı şart koşuyorum." demiştir. Abdullah b. Revâha, "Peki, bunu yaparsak bize ne var?" diye sormuş; "Cennet." buyurmuştur. Bunun üzerine "Çok kârlı bir alışveriş! Ne cayarız ne de karşı tarafın caymasını isteriz." demişlerdir. Bir keresinde Peygamber (s.a.) bu ayeti okurken yanına bir bedevi gelmiş ve "Bu kimin sözü?" diye sormuş; "Allah'ın sözü" deyince; "Vallahi! Çok kârlı bir alış veriş! Ne cayarız ne de karşı tarafın caymasını isteriz." demiş ve ardından gazaya çıkmış ve şehit düşmüştür.

[288] "Savaşırlar" ifadesinde, tıpkı "Siz Allah ve Resûlüne iman edersiniz; mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihâd edersiniz." [Saf 61/11] ayetinde olduğu gibi, emir anlamı vardır. فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ (öldürürler de, öldürülürler de) ifadesi, ilki malum, ikincisi meçhul olarak okunduğu gibi, aksine [ilki meçhul, ikincisi malum olarak, *fe- yuktelûne ve yaktulûne* (öldürülürler de ölürler de) şeklinde de] okunmuştur.

[289] وَعْدًا kelimesi pekiştirici mastardır; bu ifadeyle Allah Teâlâ , kendi yolunda cihat edenlere ettiği vaadin sabit bir vaat olduğunu, bu sözü "Tevrat'ta ve İncil'de" sabitlemiş olduğu gibi "Kur'ân'da da" sabitlediğini bildirmiş; ardından "Kim ahdini Allah'tan daha fazla yerine getirebilir ki?" buyurmuştur. Çünkü verilen sözden dönmek çirkin bir davranıştır; yaratılmış varlıkların ihtiyaç duydukları için böyle bir şeye başvurmaları câiz olmakla beraber, değerli, saygın kimseler böyle bir şeye başvurmazlar. O halde, çirkin fiil işlediğini düşünmenin asla câiz olmadığı ve hiçbir şeye muhtaç olmayan Allah nasıl başvurabilir ki!?

[290] Cihâda teşvik konusunda bundan daha güzel ve etkili bir söz göremezsin.

112. (Bunlar) tövbe eden, ibadet eden, hamdeden, yola çıkan, rükû eden, secde eden, mârufu emredip münkeri yasaklayan ve Allah'ın koyduğu sınırları koruyan kimseler(dir). Sen bu müminleri müjdelemeye bak.

[٢٨٧] وروي أن الأنصار حين بايعوه على العقبة قال عبد الله بن رواحة: اشترط لربك ولنفسك ما شئت. قال: أشترط لربي أن تعبدوه ولا تشركوا به شيئًا، وأشترط لنفسي أن تمنعوني مما تمنعون منه أنفسكم. قال: فإذا فعلنا ذلك فما لنا؟ قال: لكم الجنة. قالوا: ربح البيع، لا نقيل ولا نستقيل. ومرّ برسول الله ﷺ أعرابيّ وهو يقرؤها؛ ٥ فقال: كلام من؟ قال كلام الله. قال: بيع الله مربح لا نقيله ولا نستقيله، فخرج إلى الغزو فاستشهد.

[٢٨٨] {يُقَاتِلُونَ} فيه معنى الأمر، كقوله {وتُجَاهِدُونَ فِى سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ} [الصف: ١١]. وقرئ «فيقتلون ويقتلون» على بناء الأوّل للفاعل والثاني للمفعول، وعلى العكس.

١٠ [٢٨٩] {وَعْدًا} مصدر مؤكد. أخبر بأن هذا الوعد الذي وعده للمجاهدين في سبيله وعد ثابت قد أثبته {فِي التوراة والإنجيل} كما أثبته في القرآن. ثم قال: {وَمَنْ أوفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ}، لأنّ إخلاف الميعاد قبيح لا يقدم عليه الكرام من الخلق مع جوازه عليهم لحاجتهم، فكيف بالغني الذي لا يجوز عليه القبيح قط؟

١٥ [٢٩٠] ولا ترى ترغيبًا في الجهاد أحسن منه وأبلغ.

١١٢-﴿التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الآمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[291] "Tövbe edenler" kelimesi övgü/medh ifadesi olduğu için merfû'dur. Anlam ."Onlar tövbe edenlerdir." şeklindedir ki bahsi geçen müminler kastedilmiştir. Nitekim İbn Mes'ûd [v. 32/653] ve Übeyy b. Kâ'b'ın bu ifadeleri, *el-hâfizīne* (koruyanlar) ifadesine kadar, övgü ifadesi olarak mansup okumuş olmaları buna delâlet eder. Ayrıca bu ifadenin [bir önceki ayetteki] *el-mü'minîne* ifadesinin sıfatı olarak mecrur olması da mümkündür. Zeccâc [v. 311/923] bu ifadenin mübteda olmasını, haberinin ise hazfedilmiş olmasını, yani cümlenin "Tövbe eden, ibadet eden… kimseler cihâd etmeseler de cennet ehlindendir." şeklinde olmasını da câiz görmüştür. Bu durumda, mâna tıpkı "Allah o güzeli (yani Cennet'i) her ikisine de vaat etmektedir." [Nisâ 4/95] ayetindeki gibidir. Bu ifadenin, [önceki ayette geçen] *yukātilûne* (savaşırlar) fiilindeki zamirden bedel olarak merfû' olduğu da söylenmiştir. Yine, ifadenin mübteda olması ve haberinin de *el-'âbidûne* (ibadet edenler) olması ve devamındaki ifadelerin de haberin ardından gelen haber olması, yani anlamın, "Hakiki anlamda küfürden tövbe edenler işbu hasletleri kendilerinde toplayan kimselerdir." şeklinde olması da mümkündür. Hasan-ı Basrî'nin, "Bunlar şirkten dönüş yapan, nifaktan teberrî eden kimselerdir." dediği nakledilmiştir.

[292] "İbadet edenler" sadece Allah'a kulluk edenler, kulluğu ona mahsus kılanlar ve ibadette gayretli olanlar. "Yola çıkanlar" yani oruç tutanlar. Bu kimseler şehvetlerinden uzak durdukları için yeryüzünde seyahat edenlere benzetilmiştir. Bunların yeryüzünde dolaşan ve her nerede ilim varsa onun peşinden giden ilim talebeleri olduğu da söylenmiştir.

113. Cehennemlik oldukları kesin olarak meydana çıktıktan sonra, akraba bile olsalar, Müşrikler için mağfiret dilemek Peygambere ve müminlere yakışmaz.

[293] Rivayete göre Peygamber (s.a.) amcası Ebû Tālib'e, "Sen benin üzerimde en çok hakkı olan, bana en çok ihsanda bulunmuş olan kişisin. Gel bir tek kelime söyle de böylece şefaatim senin için zaruri olsun." demiş; fakat Ebû Tālib buna yanaşmamış. O da, "Bana yasaklanmadıkça senin bağışlanman için duaya devam edeceğim." demiş; bunun üzerine bu ayet nâzil olmuş. Denmiştir ki: Mekke'yi fethettiği zaman ebeveyninden hangisinin daha sonra vefat ettiğini sormuş, "Annen Âmine" denilince, onun Ebvâ'daki kabrini ziyaret etmiş; sonra gözlerinden yaşlar akar halde kalkmış ve "Rabbimden annemin kabrini ziyaret etme izni istedim, bana izin verdi; O'ndan annem için istiğfarda bulunma izni istedim, ama izin vermedi bana." buyurmuş; bunun üzerine bu ayet nâzil olmuştur. [*Buhārî,* "Menâkıbu'l-ensār", 37]

[٢٩١] {التَّائِبُونَ} رفع على المدح، أي هم التائبون يعني المؤمنين المذكورين. ويدلّ عليه قراءة عبد الله وأبيّ ﵄ «التائبين» بالياء إلى والحافظين، نصبًا على المدح. ويجوز أن يكون جرًّا صفة للمؤمنين. وجوّز الزجاج أن يكون مبتدأ خبره محذوف، أي التائبون العابدون من أهل الجنة أيضًا وإن لم يجاهدوا، كقوله {وَكُلًّا وَعَدَ اللهُ الحُسْنى} [النساء: ٩٥]. وقيل: هو رفع على البدل من الضمير في {يُقَاتِلُونَ}. ويجوز أن يكون مبتدأ وخبره {الْعَابِدُونَ}، وما بعده خبر بعد خبر، أي التائبون من الكفر على الحقيقة الجامعون لهذه الخصال. وعن الحسن: هم الذين تابوا من الشرك وتبرؤا من النفاق.

[٢٩٢] و{الْعَابِدُونَ} الذين عبدوا الله وحده وأخلصوا له العبادة وحرصوا عليها. و{السَّائِحُونَ} الصائمون شبهوا بذوي السياحة في الأرض في امتناعهم من شهواتهم. وقيل: هم طلبة العلم يسيحون في الأرض يطلبونه في مظانه.

١١٣-﴿مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أُولِي قُرْبَى مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ﴾

[٢٩٣] قيل: قال ﷺ لعمه أبي طالب: أنت أعظم الناس عليَّ حقًّا، وأحسنهم عندي يدًا، فقل كلمة تجب لك بها شفاعتي، فأبى فقال: لا أزال أستغفر لك ما لم أنهَ عنه، فنزلت. وقيل: لما افتتح مكة سأل أي أبويه أحدث به عهدًا؟ فقيل: أمك آمنة، فزار قبرها بالأبواء، ثم قام مستعبرًا فقال: إني استأذنت ربي في زيارة قبر أمي فأذن لي، واستأذنته في الاستغفار لها فلم يأذن لي، فنزلت.

Bu görüş daha doğrudur, çünkü Ebû Tâlib hicretten önce vefat etmiştir; bu ayet ise Medine'de en son nâzil olan ayetlerdendir. Peygamber (s.a.)'in, babası için istiğfarda bulunduğu da söylenmiştir. Müslümanların "İbrâhim babası için istiğfar etmişti. İşte Peygamber (s.a.) de amcası için istiğfarda bulunuyor. O halde bizi atalarımız ve akrabalarımız için istiğfarda bulunmaktan men eden nedir?" dedikleri de söylenmiştir [Nesâî, "Cenâiz", 96].

[294] "Cehennemlik oldukları kesin olarak meydana çıktıktan sonra … Peygambere yakışmaz" yani Allah'ın hükmü ve hikmeti gereği, istiğfar etmesi doğru olmaz, çünkü onlar şirk üzere ölmüşlerdir.

114. İbrâhim'in, babası için mağfiret dilemesi ise sadece ona ettiği bir vaatten dolayı idi. Onun Allah düşmanı olduğu kendisi açısından aşikâr hâle gelince onunla ilişkisini kesti. İbrâhim, çok içli, halîm biriydi.

[295] Talha b. Musarrıf [v. 112/730] *ve me'steğfera İbrâhîmu li-ebîhi* şeklinde okumuştur. Yine onun *ve mâ yestağfiru İbrâhîmu* (İbrâhim istiğfar etmiyordu.) şeklinde, geçmiş zamanın anlatımı formunda okuduğu da nakledilmiştir. "Sadece ona ettiği bir vaatten dolayı idi." yani İbrâhim'in babasına ettiği bir vaatten dolayı ki bu da "Senin için istiğfarda bulunacağım." [Mümtehane 60/4] ifadesidir. Hasan-ı Basrî ve Hammâd er-Râviye'nin [v. 160/777] bu ifadeyi *ve'adehâ ebâhu* (babasına vaat ettiği) şeklinde okumuş olmaları da buna delâlet eder.

[296] **Şayet** "Kâfir için istiğfarda bulunmanın câiz olmadığını İbrâhim *Aleyhisselâm* nasıl bilememiştir de böyle bir vaatte bulunmuştur?" **dersen şöyle derim:** Kâfirin iman etmesi ümit edilir olduğu müddetçe onun için istiğfarda bulunmanın câiz olduğunu zannetmiş olması mümkündür. Kaldı ki, kâfir için istiğfarda bulunmanın yasak olduğu ancak vahiyle bilinir. Zira Allah'ın kâfiri bağışlaması aklen câizdir. Dikkat edersen, Peygamber (s.a.) de amcası için "Bana yasaklanmadıkça senin için istiğfarda bulunacağım." demiştir. Hasan-ı Basrî'den nakledildiğine göre Peygamber (s.a.)'e "Falanca, Müşrik ataları için istiğfarda bulunuyor!" denilmiş; o da "Biz de onlar için istiğfarda bulunuyoruz." diye cevap vermiş ve bunun üzerine bu ayet nâzil olmuştur. Hazret-i Ali'nin şöyle dediği nakledilmiştir: Müşrik ebeveyni için istiğfar eden bir adam gördüm ve ona bunu sordum. "İbrâhim de istiğfar etmişti." dedi.

وهذا أصحّ، لأنّ موت أبي طالب كان قبل الهجرة، وهذا آخر ما نزل بالمدينة. وقيل: استغفر لأبيه. وقيل: قال المسلمون ما يمنعنا أن نستغفر لآبائنا وذوي قرابتنا وقد استغفر إبراهيم لأبيه، وهذا محمد يستغفر لعمه. {مَا كَانَ لِلنَّبِىّ} ما صح له الاستغفار في حكم الله وحكمته.

٥ [٢٩٤] {مِن بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أصحابُ الجحيمِ} لأنهم ماتوا على الشرك.

١١٤-﴿وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لأَبِيهِ إلا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لأَوَّاهٌ حَلِيمٌ﴾

[٢٩٥] قرأ طلحة «وما استغفَرَ إبراهيم لأبيه»، وعنه «وما يستغفر إبراهيم»، على حكاية الحال الماضية. {إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ}، أي وعدها إبراهيم

١٠ أباه، وهو قوله {لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ} [الممتحنة: ٤]. ويدلّ عليه قراءة الحسن وحماد الراوية «وعدها أباه».

[٢٩٦] فإن قلت: كيف خفي على إبراهيم أن الاستغفار للكافر غير جائز حتى وعده؟ قلت: يجوز أن يظن أنه ما دام يرجى منه الإيمان جاز الاستغفار له، على أن امتناع جواز الاستغفار للكافر إنما علم بالوحي، لأنّ العقل يجوّز أن يغفر الله للكافر.

١٥ ألا ترى إلى قوله عليه السلام لعمه: لأستغفرنّ لك ما لم أنه. وعن الحسن قيل لرسول الله ﷺ: إن فلانًا يستغفر لآبائه المشركين، فقال: ونحن نستغفر لهم، فنزلت. وعن علي رضي الله عنه: رأيت رجلًا يستغفر لأبويه وهما مشركان، فقلت له، فقال: أليس قد استغفر إبراهيم؟

[297] **Şayet** "Onun Allah düşmanı olduğu kendisi açısından aşikâr hâle gelince' ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası: "Onun asla iman etmeyeceği, kâfir olarak öleceği ona vahiy yoluyla bildirildi, o da istiğfarda bulunmayı derhal kesti." şeklindedir. Bu ifade tıpkı "Cehennemlik oldukları kesin olarak meydana çıktıktan sonra..." [Tevbe 9/113] ayeti gibidir.

[298] أَوَّاهٌ kelimesi *evvehe* fiilinden fa"âl vezninde türemiştir; tıpkı *lü'lü*'den *le"âl* (inci işiyle uğraşan) kelimesinin türediği gibi. Çok âh çeken kimseye *evvâh* denir. Anlam, "İbrâhim aşırı merhametinden, şefkatinden ve yufka yürekliliğinden dolayı, kendisi için çok zor gelmesine ve babasının 'Kesinlikle seni taşlarım!' [Meryem 19/46] demiş olmasına rağmen yine de kâfir babasına acıyor; ona istiğfarda bulunuyordu." şeklindedir.

115. Allah'ın bir topluma doğru yolu göstererek, sakınacakları şeyleri onlara iyice açıkladığı halde onları saptırması olacak şey değildir. Allah elbette her şeyi bilir.

116. Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır; öldürür, diriltir. Allah'tan başka bir velî ve yardımcı da yoktur sizin için.

[299] Yani Allah, İslâm'ın yolunu gösterdiği kullarını, -Müşriklere istiğfarda bulunmak gibi- sakınılmasını emrettiği şeylerden dolayı sorgulamaz; onlara "sapkın" demez; onları yüz üstü ve mahrum bırakmaz. Ancak söz konusu davranışların sakıncalı olduğu kendilerine açıklandıktan, onlardan sakınmak gerektiğine dair bilgi kendilerine öğretildikten sonra hâlâ bunları yapıyorlarsa, o zaman durum değişir! Fakat haram kılınmadan önce içki içmek ve bir ölçeği iki ölçeğe satmak [*ribâ*] gibi fiilleri yapanlar nasıl sorgulanmıyorsa onlar da kendilerine böyle bir açıklama yapılmadan önce, sorgulanmazlar. Bu ayet, ilgili yasak konulmadan önce Müşriklere istiğfarda bulunduğu için sorguya çekilmekten korkan kimselerin mâzur olduklarının beyanıdır. Ayrıca ayette, asla gaflete düşülmemesi gereken çok önemli bir husus yer almaktadır ki o da kendisine İslâm'ın yolu gösterilmiş ve hidayete nail olmuş kimsenin Allah tarafından yasaklanan şeylere yöneldiği, onları yaptığı zaman, sapkınlar kervanına katılmış olacağıdır.

[300] "Sakınacakları şeyler"den maksat, haram kılındığı için sakınılması gereken şeylerdir. Emaneti geri vermek ve haberdeki doğruluğu tasdik etmek gibi akılla bilinebilecek şeylerden sakınmak için ise ilâhî bildirimin bulunması şart değildir.

[٢٩٧] فإن قلت: فما معنى قوله {فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ}؟ قلت: معناه: فلما تبين له من جهة الوحي أنه لن يؤمن وأنه يموت كافرًا وانقطع رجاؤه عنه، قطع استغفاره. فهو كقوله {مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ} [التوبة: ١١٣].

[٢٩٨] {أَوَّاهٌ} فعال من أوّه، كلَأَّل من اللؤلؤ، وهو الذي يكثر التأوُّه. ومعناه أنه ٥ لفرط ترحمه ورقته وحلمه كان يتعطف على أبيه الكافر ويستغفر له، مع شكاسته عليه، وقوله «لَأَرْجُمَنَّكَ» [مريم: ٤٦].

١١٥-﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْمًا بَعْدَ إِذْ هَدَاهُمْ حَتَّى يُبَيِّنَ لَهُمْ مَا يَتَّقُونَ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

١١٦-﴿إِنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السموات وَالْأَرْضِ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَما لَكُمْ مِنْ دُونِ ١٠ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلا نَصِيرٍ﴾

[٢٩٩] يعني ما أمر الله باتقائه واجتنابه كالاستغفار للمشركين وغيره مما نهى عنه وبين أنه محظور لا يؤاخذ به عباده الذين هداهم للإسلام، ولا يسميهم ضلَّالًا، ولا يخذلهم إلاّ إذا أقدموا عليه بعد بيان خطره عليهم وعلمهم أنه واجب الاتقاء والاجتناب. وأما قبل العلم والبيان فلا سبيل عليهم، كما لا يؤاخَذون ١٥ بشرب الخمر ولا ببيع الصاع بالصاعين قبل التحريم. وهذا بيان لعذر من خاف المؤاخذة بالاستغفار للمشركين قبل ورود النهي عنه. وفي هذه الآية شديدة ما ينبغي أن يغفل عنها، وهي أنّ المهديّ للإسلام إذا أقدم على بعض محظورات الله داخل في حكم الإضلال.

[٣٠٠] والمراد بـ{مَا يَتَّقُونَ} ما يجب اتقاؤه للنهي، فأما ما يعلم بالعقل كالصدق ٢٠ في الخبر، وردّ الوديعة فغير موقوف على التوقيف.

117. Gerçek şu ki Allah, Resûlünün ve güçlük anında ona uyan Muhacirlerle Ensārın tövbelerini -içlerinden bir kısmının kalbinin kaymasına ramak kalmışken- kabul etti. Çünkü O, onlara karşı gerçekten şefkatlidir, merhametlidir (Raûf, Rahîm).

5 [301] "Allah, Resûlünün tövbesini kabul etti." Bu ifade tıpkı "Böylece, Allah senin mazideki ve atideki 'günah'ını bağışlayacak; sana olan nimetini tamamlayacak ve seni dosdoğru bir yola iletecektir." [Fetih 48/2] ve "Günahının bağışlanması için dua et." [Ğâfir 40/55; Muhammed 47/19] ayetleri gibidir. Bu, müminleri tövbeye teşvik mahiyetinde olup Peygamber, muhacirler ve Ensār dâ-
10 hil hiçbir istisna olmaksızın her müminin tövbe ve istiğfara muhtaç olduğunu bildirmekte; tıpkı sâlih olmanın faziletini ortaya koymak için peygamberlere "sâlih" demesinde olduğu gibi, burada da [peygamberin istiğfarından söz ederek] tövbenin faziletini ve Allah katındaki değerini açıklamakta; çokça Allah'a yönelen tövbekâr kimselerin özelliklerinin peygamberlerin özelliği olduğunu beyan et-
15 mektedir. Bu ifadenin tıpkı "Hay Allah affedesice!.." [Tevbe 9/43] ayetinde belirtildiği gibi; "Peygamber (s.a.)'in münafıklara seferden geri kalma konusunda izin vermiş olmasını Allah affetmiştir." anlamında olduğu da söylenmiştir.

[302] فِي ساعَةِ الْعُسْرَةِ (güçlük anında) yani güçlük vaktinde. *Sâ'at* kelimesi tıpkı *el-ğadât*[ü], *el-'aşiyyet*[ü] ve *el-yevm*[u] kelimeleri gibi, mutlak anlamda
20 zaman anlamında kullanılır. Şu beyitler buna örnektir:

Gün olur Bekr b. Vâil kabilesi su üstüne çıkar [cümle âleme üstün gelir]

[Her beyazı yumurta sanmıştık (kolayca yeneceğimizi düşünmüştük)]
Cüzâm ve Himyer [savaşçıları] ile ansızın karşılaştığımız *akşam*

Zengin olacağım diye geldiği *gün* vârisim
25 [bir avuç (altın) bulacak; ne tam dolu ne de az]

Güçlük anı, müminlerin Tebük seferindeki halleridir. Nitekim bu seferde Müslümanlar deve sayısı açısından çok darlık çekiyorlardı, on kişiye bir deve düşüyordu. Azık bakımından da çok darlık çekiyorlardı; ellerinde kurtlanmış hurmalar, güvelenmiş arpa ve sıcaktan kokmuş, bozulmuş yağ vardı. Darlık
30 öylesine şiddetlenmişti ki bir hurmayı iki kişi bölüşüyordu. Hatta bazen bir tek hurmayı birçok kişi emiyor; böylece üzerine içtikleri suyun tatlı olmasını sağlıyorlardı. Yine su kıtlığı da çekiyorlardı. Hatta develeri kesip hayvanın midesindeki fışkılardan su çıkarmaya çalışıyorlardı. Hava sıcaklığı, kıtlık, kuraklık gibi şeyler sebebiyle zamanları zorluk içinde geçiyordu.

١١٧-﴿لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالأَنْصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ مِنْ بَعْدِ مَا كَادَ يَزِيغُ قُلُوبُ فَرِيقٍ مِنْهُمْ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ إِنَّهُ بِهِمْ رَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾

[٣٠١] {تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ} كقوله {لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِن ذَنبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ} [الفتح: ٢] وقوله {وَاسْتَغْفِرْ لِذَنبِكَ} [غافر: ٥٥، محمد: ١٩]. وهو بعث للمؤمنين على التوبة، وأنه ما من مؤمن إلا وهو محتاج إلى التوبة والاستغفار حتى النبي والمهاجرون والأنصار؛ وإبانة لفضل التوبة ومقدارها عند الله، وأن صفة التوابين الأوّابين صفة الأنبياء، كما وصفهم بالصالحين ليظهر فضيلة الصلاح. وقيل: معناه تاب الله عليه من إذنه للمنافقين في التخلف عنه، كقوله {عَفَا اللَّهُ عَنكَ} [التوبة: ٤٣].

[٣٠٢] {فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ} في وقتها. والساعة مستعملة في معنى الزمان المطلق، كما استعملت الغداة والعشية واليوم:

غَدَاةَ طَفَتْ عَلْمَاءِ بَكْرُ بْنُ وَائِلٍ

[وَكُنَّا حَسِبْنَا كُلَّ بَيْضَاءَ شَحْمَةً] عَشِيَّةَ قَارَعْنَا جُذَامَ وَحِمْيَرَا

إِذَا جَاءَ يَوْمًا وَارِثِي يَبْتَغِي الْغِنَى [يَجِدْ جُمْعَ كَفٍّ غَيْرَ مَلأَى وَلَا صِفْرِ]

والعسرة: حالهم في غزوة تبوك، كانوا في عسرة من الظهر؛ يعتقب العشرة على بعير واحد؛ وفي عسرة من الزاد، تزوّدوا التمر المدود والشعير المسوّس والإهالة الزنخة، وبلغت بهم الشدّة أن اقتسم التمرة اثنان، وربما مصها الجماعة ليشربوا عليها الماء؛ وفي عسرة من الماء، حتى نحروا الإبل واعتصروا فروثها؛ وفي شدّة زمان، من حمارّة القيظ ومن الجدب والقحط والضيقة الشديدة.

[303] "İçlerinden bir kısmının kalbinin kaymasına ramak kalmışken" yani imanda sebat etmekten ya da bu seferde Peygamber (s.a.)'i takip edip ona uymaktan vaz geçmesine ramak kalmışken. Burada *kâde* (neredeyse) fiilinde durum zamiri bulunmaktadır. Sîbeveyhi [v. 180/796] bunu *leyse haleka'l-lāhu mislehû* (Allah benzerini yaratmamıştır.) ifadesindekine benzetmiştir.[1]

[304] [تزيغ fiili] Yâ ile *yezîğu* şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd'un okuyuşunda *min ba'di mâ zâğet kulûbu ferîk*ᵘⁿ *minhum* (Onlardan bir grubun kalpleri kaydıktan sonra...) şeklinde yer alır. Bu durumda, savaştan geri kalan Ebû Lübâbe vb. müminler kastedilmiş olur. ثُمَّ تابَ عَلَيْهِمْ (Sonra *onları* bağışladı.) ifadesi tekit için tekrarlanmıştır. Zamirin *ferîk* (grup) kelimesine raci olması da mümkündür. Bu durumda [bağışlananlar Peygamber, Muhacirler ve Ensār değil, kalpleri kaymak üzere olan grup olacaktır ve anlam] "kalplerinin kaymak üzere oluşunu Allah bağışladı." şeklinde olur.

118. Geride bırakılan o üç kişinin tövbesini de... ki yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmiş ve iyice içleri daralmıştı ve Allah'a karşı kendisinden başka sığınakları olmadığını anlamışlardı. O da tekrar eski hallerine dönsünler diye tövbelerini kabul etti. Allah'tır çünkü tövbeleri daima kabul eden merhametli (Tevvâb, Rahîm).

[305] "Üç kişi" Kâ'b b. Mâlik, Merâre b. er-Rabî' ve Hilâl b. Ümeyye'dir. "Geride bırakılan" demek, gaza yolculuğundan geride bırakılan demektir. "Geride bırakılan" ifadesinin, Ebû Lübâbe ve arkadaşlarından geride bırakılanlar anlamında olduğu da söylenmiştir; çünkü tevbeleri, bunlarınkinden sonra kabul edilmiştir. خُلِّفُوا kelimesi *halefû* (geride bıraktılar) şeklinde de okunmuş olup anlam, "Onlar Medine'de gazilerin yerine halef oldular." ya da bozuculuk ettiler şeklindedir. İlk ihtimale göre kelime *el-hâlife* (yerine geçen) kelimesinden, ikincisine göre ise *hulûfu'l-fem* (kerih ağız kokusu) ifadesinden türemiştir. Ca'fer-i Sādık *Rahimehu'llāh* [v. 148/765] bu kelimeyi *hālefû* (muhalefet eden) şeklinde, Â'meş [v. 148/765] ise *'ale's-selâseti'l-muhallefîne* şeklinde okumuştur.

[306] بِما رَحُبَتْ yani bütün genişliği ile birlikte. Bu ifade onların şaşkınlıklarını anlatan bir benzetmedir; adeta içlerindeki endişe ve korkudan kaçıp kurtulacakları bir yer bulamamışlardır koca yeryüzünde! "İyice içleri daralmıştı." yani kalpleri daralmış;

1 Anlam, *leyse'ş-şe'nu haleka'llāhu mislehû* [durum öyle bir haldedir ki Allah onun bir benzerini yaratmamıştır] şeklindedir, aynı şey *kâde* fiilinde de vardır. Anlam, *kâde'ş-şe'nü yezîğu* [durum neredeyse ... kayacağı haldeydi] şeklindedir. / çev.

[٣٠٣] {كَادَ يَزِيغُ قُلُوبُ فَرِيقٍ مِنْهُمْ} عن الثبات على الإيمان، أو عن اتباع الرسول في تلك الغزوة والخروج معه. وفي {كَادَ} ضمير الشأن، وشبهه سيبويه بقولهم: ليس خلق الله مثله.

[٣٠٤] وقرئ «يزيغ»، بالياء. وفي قراءة عبد الله «من بعد ما زاغت قلوب فريق منهم»، يريد المتخلفين من المؤمنين كأبي لبابة وأمثاله. {ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ} تكرير للتوكيد. ويجوز أن يكون الضمير للفريق؛ تاب عليهم لكيدودتهم.

١١٨-﴿وَعَلَى الثَّلاثَةِ الَّذِينَ خُلِّفُوا حَتَّى إِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنْفُسُهُمْ وَظَنُّوا أَنْ لا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلا إِلَيْهِ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾

[٣٠٥] {الثَّلاثَةِ} كعب بن مالك، ومرارة بن الربيع، وهلال بن أمية. ومعنى {خُلِّفُوا} خلفوا عن الغزو. وقيل عن أبي لبابة وأصحابه حين تيب عليهم بعدهم. وقرئ «خلَفوا»، أي خلفوا الغازين بالمدينة، أو فسدوا، من الخالفة وخلوف الفم. وقرأ جعفر الصادق رضي الله عنه «خالفوا». وقرأ الأعمش «وعلى الثلاثة المخلَّفين».

[٣٠٦] {بِمَا رَحُبَتْ} برحبها، أي مع سعتها. وهو مثل للحيرة في أمرهم، كأنهم لا يجدون فيها مكانًا يقرّون فيه قلقًا وجزعًا مما هم فيه {وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنفُسُهُمْ}، أي قلوبهم،

kalplerine ünsiyet ve sevinç yer almaz olmuştu; çünkü kalplerindeki vahşet ve kederden dolayı ünsiyet ve sevinç oradan çıkmış durumdaydı. "Allah'a" yani öfkesine karşı "kendisinden" yani Allah'ın bağışlamasından "başka sığınakları olmadığını anlamışlardı" öğrenmişlerdi. "O da tekrar eski hallerine dönsünler diye tövbelerini kabul etti." Sonra tövbelerini yeniden kabul etti, onlara bir kez daha merhamet gösterdi ki tövbelerinde istikamet ve sebat sahibi olsunlar. Ya da gelecekte bir hata işlediklerinde, Allah'ın, kendisine yönelip tövbe edenleri bağışladığını bilsinler ve aynı şekilde Allah'a yönelip tövbe etsinler. Günde yüz kere hata etseler de yine de Allah'a yönelip tövbe etsinler…

[307] Rivayete göre müminlerden bazıları Peygamber (s.a.)'den geri kalmışlardı. Bunlardan bazıları daha sonra düşünmüş ve yaptıklarının yanlış olduğunu anlamış, pişman olmuş, gelip Peygamber (s.a.)'e yetişmişlerdi. Hasan-ı Basrî'nin şöyle dediği nakledilmiştir: Bana ulaştığına göre [bunlardan] birinin yüz bin dirhemden daha değerli 'etrafı çevrili bir yeri' varmış. Buraya dönüp"Ey benim güzel duvarım [muhteşem bahçem]! Beni Peygamber (s.a.)'den geri bırakan yegâne şey senin gölgendi, senin meyveni beklemekti. Şimdi git, seni Allah yolunda infak ediyorum!" demiş. Bir diğerinin de ailesinden başka bir şeyi yokmuş. Ailesine dönüp "Ey ailem! Beni Peygamber (s.a.)'den geri bırakan yegâne şey seni koruyup sakınma gayretidir. Vallahi şimdi kesinlikle bütün geçitleri aşıp Peygamber (s.a.)'e yetişeceğim!" demiş ve bineğine binip Peygamber (s.a.)'e yetişmiş. Bir başkasının ise sadece kendisi varmış, kendi canından başka ne malı ne de ailesi varmış. O da kendisine yönelip "Ey nefsim! Beni Peygamber (s.a.)'den geri bırakan yegâne şey senin için yaşamaya olan sevgimdi. Vallahi şimdi kesinlikle her türlü zorluğu aşıp Peygamber (s.a.)'e yetişeceğim!" demiş ve azığını koltuğunun altına alıp Peygamber (s.a.)'e yetişmiş. Vallahi, işte mümin böyledir, günahından tövbe eder, onda ısrar etmez.

[308] Rivayete göre Ebû Zer el-Ğıfârî'nin [v. 32/653] sefer esnasında bineği yavaşlamış, o da yükünü kendi sırtına yüklenip Peygamber (s.a.)'in ardında yürüyerek düşmüştür. Peygamber (s.a.) uzaktan onun karaltısını görünce "Keşke Ebû Zer olsa!" buyurmuş; insanlar "evet o" deyince "Allah Ebû Zer'e rahmet eylesin. Yalnız yürür, yalnız ölür ve yalnız haşredilir." buyurmuştur.

لا يسعها أنس ولا سرور؛ لأنها حرجت من فرط الوحشة والغمّ. {وَظَنُّوا} وعلموا {أَن لَا مَلْجَأَ مِنَ} سخط {اللهِ إِلَّا} إلى استغفاره؛ {ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا}، ثم رجع عليهم بالقبول والرحمة كرّة بعد أخرى، ليستقيموا على توبتهم ويثبتوا وليتوبوا أيضًا فيما يستقبل إن فرطت منهم خطيئة، علمًا منهم أن الله تواب على ٥ من تاب ولو عاد في اليوم مائة مرة.

[٣٠٧] روي أن ناسًا من المؤمنين تخلفوا عن رسول الله ﷺ. منهم من بدا له وكره مكانه فلحق به. عن الحسن: بلغني أنه كان لأحدهم حائط كان خيرًا من مائة ألف درهم فقال: يا حائطاه! ما خلفني إلاّ ظلك وانتظار ثمرك، اذهب فأنت في سبيل الله. ولم يكن لآخر إلاّ أهله فقال: يا أهلاه! ما بطأني ولا خلفني إلاّ ١٠ الضنّ بك لا جرم، والله لأكابدنّ المفاوز حتى ألحق برسول الله ﷺ، فركب ولحق به. ولم يكن لآخر إلاّ نفسه لا أهل ولا مال، فقال: يا نفس! ما خلفني إلاّ حبّ الحياة لك، والله لأكابدنّ الشدائد حتى ألحق برسول الله، فتأبط زاده ولحق به. قال الحسن: كذلك والله المؤمن يتوب من ذنوبه ولا يصرّ عليها.

[٣٠٨] وعن أبي ذرّ الغفاري أن بعيره أبطأ به فحمل متاعه على ظهره واتبع ١٥ أثر رسول الله ﷺ ماشيًا، فقال رسول الله ﷺ لما رأى سواده: كن أبا ذرّ، فقال الناس: هو ذاك، فقال: رحم الله أبا ذرّ، يمشي وحده، ويموت وحده، ويبعث وحده.

[309] Rivayete göre Ebû Hayseme'nin güzel bir bahçesi ve güzel bir hanımı varmış. Hanımı kendisi için gölgelik çardakta hasır sermiş ve bir yatak hazırlamış, ona taze meyveler ve soğuk su ikram etmiş. Ebû Hayseme bakmış "muhteşem bir gölgelik, olgun meyveler, soğuk su ve güzel bir kadın; Peygamber (s.a.) ise gündüzün kavurucu sıcağında ve gecenin ayazında… Böylesi hiç hayırlı değil!" demiş ve kalkıp devesini hazırlamış, kılıcını ve mızrağını kuşanmış ve yola koyulup rüzgâr gibi yol almaya başlamış. O sırada Peygamber (s.a.) gözünü yola doğru çevirmiş ve serapla karışık bir görüntü şeklinde bir atlının geldiğini görmüş. "Keşke Ebû Hayseme olsa!" buyurmuş, sonra gelenin o olduğu anlaşılınca çok sevinmiş ve onun için istiğfarda bulunmuştur.

[310] Bu kimselerden bazıları ise geride kalmaya devam etmiş, Peygamber (s.a.)'e katılmamıştır. İşbu üç kişi de onlardandır. Kâ'b b. Mâlik şöyle demiştir: Peygamber (s.a.) seferden geri döndüğünde kendisine selam verdim, o da beni hatırladıktan sonra adeta kızgın bir eda ile selamımı aldı ve "Ka'b'ı seferden geri bırakanın ne olduğunu bilmek isterdim?!" dedi. "Onu geri bırakan, kibrinden ve burnunun büyüklüğünden başka bir şey değil." denildi. Mu'âz b. Cebel [v. 17/638] ise "Vallahi! Biz onu faziletli bir Müslüman olarak biliriz." dedi. Peygamber *Aleyhisselâm* biz üçümüzle konuşulmasını yasakladı. İnsanlar da bizi tanımazlıktan geldi, uzaktan yakından hiç kimse bizimle konuşmaz oldu. Aradan kırk gece geçince eşlerimizden uzaklaşmamız, onlara yaklaşmamamız emredildi. Elli gece geçtikten sonra bir gece ansızın Sel' tepesinden "Müjdeler olsun ey Kâ'b b. Mâlik!" diye bir ses geldi. Derhal secdeye kapandım, tıpkı Rabbimin nitelemiş olduğu gibi *yeryüzü bütün genişliğine rağmen dar gelmiş, içim iyice daralmıştı*. Müjde tekrar tekrar duyuruldu. Hemen giyindim ve Peygamber (s.a.)'e gittim. Mescitte oturuyordu ve çevresinde müminler vardı, Talha b. Ubeydullah kalkıp koşar adım yanıma geldi ve benimle el sıkıştı, "Allah'ın seni bağışlamış olması mübarek olsun!" dedi. Talha'nın bu iyi davranışını hiç unutmam. Daha sonra Peygamber (s.a.), yüzü adeta Ay gibi parlar şekilde sevinç içinde "Müjde ey Kâ'b! Anandan doğduğundan beri yaşadığın en hayırlı gündür bu!" buyurdu ve ayeti okudu. [*Müslim,* "Tevbe", 53]

[311] Ebû Bekr el-Verrâk'a [v. 280/893] *tevbe-i nasûh* nedir?" diye sorulmuş, "Tövbe edene yeryüzünün bütün genişliği ile dar gelmesi, içinin daralması; Kâ'b b. Mâlik ve arkadaşlarının tövbe ettiği gibi tövbe etmesidir." demiştir.

[٣٠٩] وعن أبي خيثمة أنه بلغ بستانه وكانت له امرأة حسناء، فرشت له في الظلّ، وبسطت له الحصير، وقرّبت إليه الرطب والماء البارد، فنظر فقال: ظلّ ظليل، ورطب يانع، وماء بارد، وامرأة حسناء، ورسول الله ﷺ في الضحّ والريح، ما هذا بخير! فقام فرحل ناقته وأخذ سيفه ورمحه ومرّ كالريح، فمدّ رسول الله ﷺ
٥ طرفه إلى الطريق، فإذا براكب يزهاه السراب، فقال: «كن أبا خيثمة»، فكانه، ففرح به رسول الله ﷺ واستغفر له.

[٣١٠] ومنهم من بقي لم يلحق به؛ منهم الثلاثة. قال كعب: لما قفل رسول الله ﷺ سلمت عليه فردّ عليّ كالمغضب بعد ما ذكرني وقال: ليت شعري ما خلف كعبًا؟ فقيل له: ما خلفه إلاّ حسن برديه والنظر في عطفيه. فقال معاذ: والله يا رسول
١٠ الله ما أعلم إلاّ فضلًا وإسلامًا، ونهى عن كلامنا أيها الثلاثة، فتنكر لنا الناس ولم يكلمنا أحد من قريب ولا بعيد، فلما مضت أربعون ليلة أمرنا أن نعتزل نساءنا ولا نقربهنّ، فلما تمت خمسون ليلة إذا أنا بنداء من ذروة سلع: أبشر يا كعب بن مالك! فخررت ساجدًا وكنت كما وصفني ربي {ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنفُسُهُمْ} وتتابعت البشارة، فلبست ثوبي وانطلقت إلى رسول الله
١٥ ﷺ، فإذا هو جالس في المسجد وحوله المسلمون، فقام إليّ طلحة بن عبيد الله حتى صافحني وقال: لِتَهْنِكَ توبةُ الله عليك، فلن أنساها لطلحة، وقال رسول الله ﷺ وهو يستنير استنارة القمر: أبشر يا كعب، بخير يوم مرّ عليك منذ ولدتك أمّك، ثم تلا علينا الآية.

[٣١١] وعن أبي بكر الورّاق أنه سئل عن التوبة النصوح، فقال: أن تضيق على
٢٠ التائب الأرض بما رحبت، وتضيق عليه نفسه، كتوبة كعب بن مالك وصاحبيه.

119. Ey iman edenler! Allah'tan sakının da dürüstlerle beraber olun.

120. Peygamber (s.a.)'den geri kalmak ve kendilerini ona tercih etmek ne Medinelilere ne de onların çevresindeki bedevilere yakışır. Çünkü Allah yolunda uğrayacakları bir susuzluk, yorgunluk ve açlık; inkârcı nankörleri kızdıracak bir yere ayak basmaları ya da bir düşmana karşı başarı kazanmaları karşılığında kendilerine mutlaka bir sâlih amel (sevabı) yazılacaktır. İhsan üzere hareket edenlerin mükâfatını Allah elbette zayi etmez.

121. Küçük olsun büyük olsun masraf olarak ne infak ederlerse, ne kadar yol giderler ve ne kadar vadi geçerlerse, bunlar mutlaka onların nâm-ı hesabına yazılır; (yazılır) ki Allah, onları yaptıklarının en güzeli ile mükâfatlandırsın.

[312] مَعَ الصَّادِقِينَ (dürüstlerle beraber) ifadesi *mine's-sādıkīn* (dürüstlerden) şeklinde de okunmuştur. Bunlar niyet, söz ve amel olarak Allah'ın dininde sadakat sahibi olanlar ya da Allah ve Resûlüne verdikleri sözde ve imanlarında sadakatli olanlardır. Nitekim Allah Teâlâ, "Müminlerden öyle 'er'ler vardır ki Allah'la yaptıkları ahde sadakat göstermişlerdir." [Ahzâb 33/23] buyurmuştur. Bunların "o üç kişi" olduğu da söylenmiştir ki bu durumda anlam; "dürüstlük ve sebatları konusunda işbu üç kişi gibi olun" şeklindedir. Burada Ehl-i Kitab'tan iman edenlere hitap edildiği, yani "Muhacirlerle ve ensārîlerle birlikte olun; onlara muvafakat edin, onların yanında yer alın, gösterdikleri dürüstlük ve sebatta onlar gibi olun." buyrulduğu İbn Abbâs'dan nakledilmiştir. İfadenin, Tebük gazvesine katılmayan *tulekā*[1] ile ilgili olduğu da söylenmiştir. İbn Mes'ûd'un "Şaka da olsa ciddi de olsa yalan söylemek uygun değildir. İçinizden birinin bir çocuğa bir şey vaat edip sonra onu yerine getirmemesi de doğru değildir, isterseniz 'Dürüstlerle beraber olun.' ayetini okuyun. Bakın orada herhangi bir ruhsat var mı?!" dediği nakledilmiştir.

[313] "Kendilerini ona tercih etmeleri [yakışmaz]." Burada, zorlukta ve kolaylıkta Peygamber (s.a.) ile birlikte olmaları, onun Allah katında en değerli, en saygın kişi olduğunu bilmeleri ve her türlü sıkıntıya büyük bir şevk ve gayretle onunla birlikte göğüs germeleri, onun kendini attığı her tehlikeye onların da kendilerini atmaları emredilmektedir.

1 Yani Mekke fethedildiği gün, katledilebilecek ya da esir edilebilecek iken Peygamber'in hayırhah tutumuyla azat ettiği Mekkelilere. / ed.

١١٩-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ﴾

١٢٠-﴿مَا كَانَ لأَهْلِ الْمَدِينَةِ وَمَنْ حَوْلَهُمْ مِنَ الأَعْرَابِ أَنْ يَتَخَلَّفُوا عَنْ رَسُولِ اللَّهِ وَلا يَرْغَبُوا بِأَنْفُسِهِمْ عَنْ نَفْسِهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ لا يُصِيبُهُمْ ظَمَأٌ وَلا نَصَبٌ وَلا مَخْمَصَةٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلا يَطَئُونَ مَوْطِئًا يَغِيظُ الْكُفَّارَ وَلا يَنَالُونَ مِنْ عَدُوٍّ نَيْلا إِلا كُتِبَ لَهُمْ بِهِ عَمَلٌ صَالِحٌ إِنَّ اللَّهَ لا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾

١٢١-﴿وَلا يُنْفِقُونَ نَفَقَةً صَغِيرَةً وَلا كَبِيرَةً وَلا يَقْطَعُونَ وَادِيًا إِلا كُتِبَ لَهُمْ لِيَجْزِيَهُمُ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[٣١٢] {مَعَ الصَّادِقِينَ} وقرئ «من الصادقين»؛ وهم الذين صدقوا في دين الله نية وقولًا وعملًا، أو الذين صدقوا في إيمانهم ومعاهدتهم لله ورسوله على الطاعة، من قوله {رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ} [الأحزاب: ٢٣]. وقيل: هم الثلاثة، أي كونوا مثل هؤلاء في صدقهم وثباتهم. وعن ابن عباس رضي الله عنه: الخطاب لمن آمن من أهل الكتاب، أي كونوا مع المهاجرين والأنصار، ووافقوهم وانتظموا في جملتهم، واصدقوا مثل صدقهم. وقيل: لمن تخلف من الطلقاء عن غزوة تبوك. وعن ابن مسعود رضي الله عنه: لا يصلح الكذب في جدّ ولا هزل، ولا أن يعد أحدكم صبيَّه ثم لا ينجزه. اقرءوا إن شئتم: وكونوا مع الصادقين فهل فيها من رخصة؟

[٣١٣] {وَلَا يَرْغَبُوا بِأَنفُسِهِمْ عَنْ نَفْسِهِ} أمروا بأن يصحبوه على البأساء والضراء، وأن يكابدوا معه الأهوال برغبة ونشاط واغتباط، وأن يلقوا أنفسهم في الشدائد ما تلقاه نفسه،

Peygamber (s.a.) Allah katında en değerli, en saygın kişi olmasına rağmen kendisini en zor ve şiddetli durumlara attığına göre, diğer insanların -değil onu takip ve ona eşlik etme konusunda geri durmak ve onun atıldığı tehlikelerden sakınmak, tam aksine- onun atıldığı tehlikelere seve seve atılmaları, asla geri durmamaları, canlarına zerre kadar kıymet vermemeleri, kendileri için canlarının en değersiz ve en basit şey olması gerekir. Bu ifade, hem çok açık ve etkili bir yasaktır hem de böyle yapanların hallerini kınamakta, ne kadar çirkin olduğunu ifade etmekte ve Peygamberi izleme ve koruma konusunda onları teşvik etmektedir.

[314] ذلك ifadesi, "geri kalmaları yaraşmaz" cümlesinin delâlet ettiği şeye, yani mutlaka Peygamber (s.a.)'in tarafında olmak gereğine işaret etmektedir. Adeta, "İşbu zorunluluk şu sebepten kaynaklanmaktadır: …" denilmiş olmaktadır. "Allah yolunda uğrayacakları" bir susuzluk, yorgunluk ve açlık; kâfirlerin topraklarından herhangi bir yere atlarının ve bineklerinin toynaklarıyla girmeleri, onların topraklarında onları kızdıracak, içlerini daraltacak bir tasarrufta bulunmaları "ya da bir düşmana karşı başarı kazanmaları" öldürme, esir alma, ganimet elde etme, bozguna uğratma ya da başka bir şekilde düşman karşısında başarı sağlamaları karşılığında "kendilerine mutlaka bir sâlih amel (sevabı) yazılacaktır." Allah katında sevap ve yakınlığa nail olacaklardır ki bu da onların Peygamberin yanında kenetlenmelerini gerektirir.

[315] Burada *el-vat'*[u] (basmak) kelimesi ile ayak ve toynaklarla basmak değil, ele geçirip yerle bir etmek anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. Nitekim Peygamber (s.a.), "Yüce Allah'ın ele geçirip helâk ettiği son yer [*âhiru vat'et*[in], Tā'if'e bağlı] Vecc'dekidir." buyurmuştur. *el-Mevtı'*[u] ya *el-mevrid*[ü] gibi mastardır ya da ism-i mekândır. İsm-i mekân ise, o zaman يَغِيظُ الْكُفَّارَ (Kâfirleri öfkelendirir.) ifadesi, "O mekânın elde edilmesi onları öfkelendirir" anlamında olur. *en-Neyl*[ü] de tekit edici mastar olabileceği gibi *el-menîl*[u] (elde edilen şey) anlamında da olabilir. Kişi birinden bir şey alıp eksilttiği zaman *nâle minhu* denilir. Bu, onlara zarar verecek, onları üzecek, derinden yaralayacak her şeyi kapsayan umumi bir ifadedir.

[316] Yine burada herhangi bir hayra niyet eden kimsenin o yolda göstereceği her çabanın, oturmak, kalkmak, yürümek ve diğer bütün fiillerin *meşkûr* [yani karşılık görecek] olduğu, aynı durumun kötülük için de söz konusu olduğu konusunda delil bulunmaktadır. Ebû Hanife'nin arkadaşları [yani onun izinden giden âlimler] bu ayeti, savaşın bitiminden sonra gelen yardımcı kuvvetlerin de ganimetten pay alacakları konusunda delil olarak göstermişlerdir,

علمًا بأنها أعزُّ نفس عند الله وأكرمها عليه. فإذا تعرضت مع كرامتها وعزّتها للخوض في شدّة وهول، وجب على سائر الأنفس أن تتهافت فيما تعرّضت له، ولا يكترث لها أصحابها ولا يقيموا لها وزنًا، وتكون أخفّ شيء عليهم وأهونه، فضلًا عن أن يربئوا بأنفسهم عن متابعتها ومصاحبتها ويضنوا بها على ما سمح بنفسه عليه. وهذا نهي بليغ، مع تقبيح لأمرهم، وتوبيخ لهم عليه، وتهييج لمتابعته بأنفة وحمية. ٥

[٣١٤] {ذَلِكَ} إشارة إلى ما دلّ عليه قوله: ما كان لهم أن يتخلفوا من وجوب مشايعته، كأنه قيل ذلك الوجوب {بـ}سبب {أَنَّهُمْ لا يُصِيبُهُم} شيء من عطش، ولا تعب، ولا مجاعة في طريق الجهاد، ولا يدوسون مكانًا من أمكنة الكفار بحوافر خيولهم وأخفاف رواحلهم وأرجلهم، ولا يتصرفون في أرضهم تصرفًا يغيظهم ويضيق صدورهم {وَلَا يَنَالُونَ مِنْ عَدُوّ نَيْلًا} ولا يرزءونهم شيئًا بقتل أو أسر أو ١٠ غنيمة أو هزيمة أو غير ذلك {إِلَّا كُتِبَ لَهُمْ بِهِ عَمَلٌ صَالِحٌ} واستوجبوا الثواب ونيل الزلفى عند الله، وذلك مما يوجب المشايعة.

[٣١٥] ويجوز أن يراد بالوطء الإيقاع والإبادة، لا الوطء بالأقدام والحوافر، كقوله عليه السلام: آخر وطأة وطئها الله بوَجٍّ. والموطئ إما مصدر كالمورد وإما مكان فإن كان مكانًا فمعنى {يَغِيظُ الْكُفَّارَ}: يغيظهم وطئه. والنيل أيضًا يجوز أن يكون مصدرًا ١٥ مؤكدًا، وأن يكون بمعنى المنيل. ويقال: نال منه إذا رزأه ونقصه، وهو عام في كل ما يسؤوهم وينكبهم ويلحق بهم ضررًا.

[٣١٦] وفيه دليل على أن من قصد خيرًا كان سعيه فيه مشكورًا من قيام وقعود ومشي وكلام وغير ذلك، وكذلك الشرّ. وبهذه الآية استشهد أصحاب أبي حنيفة أنّ المدد القادم بعد انقضاء الحرب يشارك لنا الجيش في الغنيمة، ٢٠

çünkü düşman toprağına ayak basmak onları öfkelendirecek, ağır yaralayacak bir durumdur. Nitekim Peygamber (s.a.), savaşın neticelenmesinden sonra gelen Âmir oğullarına ganimet payı vermiş, Hazret-i Ebû Bekr de Muhâcir b. Ebû Ümeyye [v. 12/633'den sonra], Ziyad b. Lebîd[1] [v. 41/661] ve İkrime b. Ebû Cehil'i [v. 13/634] beş yüz kişilik bir kuvvetle orduya destek olarak göndermiş; fakat onlar fetihten sonra orduya yetişmişler, ama yine de onlara ganimet payı vermiştir. [*Ebû Dâvûd*, "Cenâiz", 62] Şâfi'î *Rahimehu'l-lāh*'a göre ise destek kuvvetleri ganimet alanlara ortak olamaz.

[317] 'Ubeyd b. Umeyr [v. 74/693] *zame*^{un} kelimesini med ile *zamâ*$^{'un}$ şeklinde okumuştur. Nitekim bu kelime *zami'e - zame'et*^{en} / *zamâ*$^{'en}$ şeklinde gelir.

[318] "Küçük olsun büyük olsun ne infak ederlerse" yani ister bir tek hurma tanesi ya da kamçı askısı olsun isterse Hazret-i Osman'ın zorluk zamanındaki orduya [Tebük ordusuna] yaptığı infak gibi büyük bir infak olsun; "ne kadar yol giderler ve ne kadar vadi geçerlerse;" sefer esnasında giderlerken ya da gelirlerken hangi arazilerden geçerlerse… -*Vâdi*^{n} dağların arasında geçit olan yamaçlara denilir. Bu kelime aslında *vedâ* (aktı) fiilinden *fâ'il* vezninde türemiştir. Yine *el-vedy*^{u} (dere / akarsu) kelimesi de buradan türemiştir. Araplar arasında *vâdî*nin yer, toprak, arz anlamında kullanımı yaygındır, sözgelimi *lâ tusalli fî vâdî ğayrike* "Senden başkasının arazisinde namaz kılma." derler.- "Bunlar mutlaka onların nâm-ı hesabına yazılır" yani bütün bu infaklar ve yol almalar. Buradaki zamirin "sâlih amel"e râci olması da mümkündür. Âyetteki لِيَجْزِيَهُمْ (mükâfatlandırsın) ifadesi كُتِبَ (yazılır) ifadesi ile ilişkili olup "Mükâfat olarak onların amel defterlerine yazılır." anlamındadır.

122. Elbette müminlerin tamamı seferber olacak değil, ama her topluluktan hiç olmazsa bir taifenin, dinlerini iyice öğrenmek ve yanlarına döndüklerinde kavimlerini -belki kendilerine çeki düzen verirler diye- uyarmak için seferber olması gerekmez mi?

[319] [لِيَنْفِرُوا'daki] Lâm olumsuzlamayı pekiştirmek içindir, anlam, "İlim talebi için bütün herkesin vatanlarından ayrılmaları doğru da değildir, mümkün de değildir." şeklindedir. Ayette şuna da işaret vardır: Eğer bu doğru ve mümkün olsa ve herhangi bir fesada yol açmasa, o zaman herkesin ilim talebinde bulunması zorunlu olurdu, çünkü ilim talep etmek erkek-kadın her Müslümana farzdır. "Ama her topluluktan hiç olmazsa bir taifenin seferber olması" yani herkes seferber olamıyorsa, böyle yapmak maslahata uygun değilse, o zaman her gruptan bir taifenin, yani her büyük topluluk içerisinden az bir topluluğun diğerleri adına seferber olması "gerekmez mi?"

---

1 Metinde زياد بن أبي لبيد şeklinde; tashih *DİA*'dan. / ed.

لأنّ وطء ديارهم مما يغيظهم ويُنكي فيهم. ولقد أسهم النبي ﷺ لابنَي عامر، وقد قدما بعد تقضي الحرب، وأمدّ أبو بكر الصديق رضي الله عنه المهاجر بن أبي أمية وزياد بن أبي لبيد بعكرمة بن أبي جهل مع خمسمائة نفس، فلحقوا بعد ما فتحوا فأسهم لهم. وعند الشافعي: لا يشارك المدد الغانمين.

٥ [٣١٧] وقرأ عبيد بن عمير «ظمَاءٌ»، بالمد، يقال: ظمئ ظماءة وظماءً.

[٣١٨] {وَلَا يُنفِقُونَ نَفَقَةً صَغِيرَةً} ولو تمرة ولو علاقة سوط، {وَلَا كَبِيرَةً} مثل ما أنفق عثمان رضي الله عنه في جيش العسرة {وَلَا يَقْطَعُونَ وَادِيًا}، أي أرضًا في ذهابهم ومجيئهم، والوادي كل منفرج بين جبال وآكام يكون منفذًا للسيل، وهو في الأصل فاعِل من ودى، إذا سال؛ ومنه الودي. وقد شاع في استعمال العرب بمعنى الأرض.

١٠ يقولون: لا تصلّ في وادي غيرك. {إِلَّا كُتِبَ لَهُمْ} ذلك من الإنفاق وقطع الوادي. ويجوز أن يرجع الضمير فيه إلى عمل صالح، وقوله {لِيَجْزِيَهُمُ} متعلق بكتب، أي أثبت في صحائفهم لأجل الجزاء.

١٢٢-﴿وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ﴾

١٥ [٣١٩] اللام لتأكيد النفي؛ ومعناه: أن نفير الكافة عن أوطانهم لطلب العلم غير صحيح ولا ممكن. وفيه أنه لو صحّ وأمكن، ولم يؤدّ إلى مفسدة لوجب التفقه على الكافة، ولأنّ طلب العلم فريضة على كل مسلم ومسلمة. {فَلَوْلَا نَفَرَ} فحين لم يمكن نفير الكافة ولم يكن مصلحة فهلا نفر {مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ}، أي من كل جماعة كثيرة جماعة قليلة منهم يكفونهم النفير.

[320] "Dinlerini iyice öğrenmek" yani onu iyice anlama külfetini üstlenmek, ilmi alıp tahsil etmenin meşakkatlerine göğüs germek "ve -belki kendilerine çeki düzen verirler" yani Allah'tan sakınırlar ve sâlih amel işler-ler "diye- kavimlerini uyarmak için…" Dini iyice öğrenmedeki amaçları, hedefleri, kavimlerini uyarmak, onlara yol göstermek, nasihat etmek olsun. Yoksa ilim erbabının meylettiği türden; liderlik, memlekette hâkim olma, giyim-kuşam ve binek konusunda zalimlere benzeme, kendi aralarında rekabete girişme, kıskanç karılar gibi birbirine haset etme, bir başka ilim adamının medresesini veya önünde diz üstü oturan bir grubu gördüğü zaman gözlerini belertip kaşlarını çatma, bütün insanların sadece kendisini önder bilip takip etmesi için can atmak gibi basit emeller olmasın! Bu tür adi hedefler peşinde koşan âlimler, Yüce Allah'ın "Biz o âhiret yurdunu, yeryüzünde böbürlenme ve bozuculuk arzusu bulunmayan kimselere veririz." [Kasas 28/83] ayetinde ifade ettiği durumdan ne kadar da uzaktırlar!

[321] Bir başka yorum da şudur: Peygamber (s.a.) -Tebük seferinden sonra ve seferden geri kalanlar hakkında ağır ifadelerin yer aldığı ayetlerin inmesinin ardından- bir seriye göndereceği zaman son neferine kadar bütün müminler bu sefere katılmak için yarışa girerler, böylece geride kalıp vahyi dinlemek ve dini iyice öğrenmekten topluca uzaklaşmış olurlardı. Bu yüzden onlara, her bir topluluktan bir taifenin cihâda katılması, geri kalanların ise dini iyice öğrenmeleri, böylece büyük cihâd olan dini öğrenme faaliyetinden tamamen kopmamaları emredildi. Çünkü *düşmanla delille cedelleşmek, kılıçla cebelleşmekten çok daha tesirlidir.* Buna göre لِيَتَفَقَّهُوا (dini iyice öğrensinler diye) ifadesindeki zamir, seferber olan taifelerin ardından geride kalan gruplara râci olur. "Ve kavimlerini uyarmak için" ifadesi de, geride kalan grup, seferber olan kavimlerini, döndükleri zaman onlar yokken tahsil ettikleri ilimlerle uyarsınlar diye, anlamına gelir. Birinci ihtimale göre ise zamir, dini iyice öğrenmek için Medine'ye gelen gruba râcidir.

123. Ey iman edenler! İnkârcı nankörlerden sınırlarınıza yakın olanlarla öyle savaşın ki, sizin ne kadar tavizsiz olduğunuzu anlasınlar. Bilin ki Allah, müttakîlerle beraberdir.

[322] "Sınırlarınıza yakın olanlarla" yani size yakın olanlarla. Uzak-yakın bütün kâfirlerle savaşmak gerekir, ancak önce en yakın olandan başlayarak savaşmak daha da gereklidir. Benzeri, "Önce yakın akrabalarını uyar." [Şu'arâ 26/214] ayetinde söz konusudur.

[٣٢٠] {لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ} ليتكلفوا الفقاهة فيه، ويتجشموا المشاق في أخذها وتحصيلها {وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ} وليجعلوا غرضهم ومرمى همتهم في التفقه إنذارَ قومهم وإرشادهم والنصيحة لهم، لا ما ينتحيه الفقهاء من الأغراض الخسيسة ويؤمّونها من المقاصد الركيكة، ومن التصدّر والترؤس والتبسط في البلاد، والتشبه بالظلَمة في ملابسهم ومراكبهم ومنافسة بعضهم بعضًا، وفشوّ داء الضرائر بينهم وانقلاب حماليق أحدهم إذا لمح ببصره مدرسة لآخر، أو شرذمة جثوا بين يديه، وتهالكه على أن يكون موطأ العقب دون الناس كلهم، فما أبعد هؤلاء من قوله عزّ وجلّ: {لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الأرض وَلَا فَسَادًا} [القصص: ٨٣]! {لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ} إرادة أن يحذروا الله فيعملوا عملًا صالحًا.

[٣٢١] ووجه آخر: وهو أنّ رسول الله ﷺ كان إذا بعث بعثًا - بعد غزوة تبوك وبعد ما أنزل في المتخلفين من الآيات الشداد - استبق المؤمنون عن آخرهم إلى النفير وانقطعوا جميعًا عن استماع الوحي والتفقه في الدين، فأمروا أن ينفر من كل فرقة منهم طائفة إلى الجهاد ويبقى أعقابهم يتفقهون، حتى لا ينقطعوا عن التفقه الذي هو الجهاد الأكبر، لأنّ الجدال بالحجّة أعظم أثرًا من الجلاد بالسيف. وقوله {لِيَتَفَقَّهُوا} الضمير فيه للفرق الباقية بعد الطواف، النافرة من بينهم {وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ} ولينذر الفرق الباقية قومهم النافرين إذا رجعوا إليهم بما حصلوا في أيام غيبتهم من العلوم؛ وعلى الأوّل الضمير للطائفة النافرة إلى المدينة للتفقه.

١٢٣-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ وَلْيَجِدُوا فِيكُمْ غِلْظَةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ﴾

[٣٢٢] {يَلُونَكُمْ} يقربون منكم، والقتال واجب مع كافة الكفرة قريبهم وبعيدهم، ولكن الأقرب فالأقرب أوجب. ونظيره {وَأَنذِرْ عَشِيرَتَكَ الأَقْرَبِينَ} [الشعراء: ٢١٤]

Peygamber (s.a.) önce kendi kavmi ile savaşmış, ondan sonra diğer Hicaz Arapları ile savaşmış, daha sonra Suriye taraflarına [*Şam*] sefer yapmıştır. Bunların Kurayza oğulları, Nadîr oğulları, Fedek ve Hayber Yahudileri olduğu söylenmiş; Rumlar olduğu da söylenmiştir, çünkü Rumlar Suriye bölgesinde ikamet etmekteydiler ve Suriye bölgesi Irak ve diğer beldelere göre Medine'ye en yakın olan yerdi. İşte bu şekilde her bir belde halkına düşen, kendisine en yakın kâfirlerle savaşmaktır. Tabiî, başka bir beldenin halkı ile savaşma zarureti söz konusu değilse. Nitekim nakledildiğine göre İbn Ömer'e Deylem[1] halkı ile savaşma konusunda soru sorulmuş, o da "Siz Rumlarla savaşın." demiştir.

[323] *Ğılza* (sertlik, tavizsizlik) kelimesi her üç hareke ile de - *şiddet* vezninde *ğılzat*, *duğtat* vezninde *ğulzat* ve *sahtat* vezninde *ğalzat*- okunmuştur. Bu ifade, "Onlara karşı tavizsiz ol." [Tevbe 9/73] ayeti ve "Gevşemeyin." [Âl-i İmrân 3/139] ayetleri ile aynı anlamdadır. *Ğılza* (sertlik ve tavizsizlik) hem cesaretle savaşmayı ve savaşırken sabırlı-sebatlı olmayı hem de düşmanı öldürüp esir alma konusunda sert ve katı olmayı ifade eder. "Bu ikisine [yani *zâni*lere] karşı hissettiğiniz acıma duygusu, Allah'ın cezasını uygulamaktan sizi alıkoymasın." [Nûr 24/2] ayeti de buna benzer.

[324] "Allah, müttakîlerle beraberdir." Kendisinden sakınan ve Allah düşmanlarına karşı acıma göstermeyen kimselere yardım eder.

124. Bir sûre indirilince, içlerinden bazıları; "Bu, hanginizin imanını artırdı bakalım?!" derler... İman edenlerin imanını artırır ve onlar (ayetlerin verdiği müjdeli haberlerle) müjdeleşirler.

125. Kalplerinde hastalık bulunanların ise murdarlığına murdarlık katar (inkârlarını iyice pekiştirir) ve sonuçta nankör bir inkârcı olarak ölüp giderler!

[325] "İçlerinden bazıları" yani münafıklardan bazıları, -inkâr ederek ve müminlerin vahiyle hasıl olan ilmin artmasıyla ve bu ilimle amel edildiğinde, imanın da artacağına dair inançlarıyla alay ederek- diğer bazılarına "der ki: Bu" sûre, "hanginizin imanını artırdı bakalım?!" أَيُّكُمْ (hanginizin) ifadesi mübteda olarak merfû'dur. Ubeyd b. Umeyr [v. 74/693] bunu fetha ile *eyyeküm* şeklinde okumuştur ki bu durumda - زَادَتْهُ (artırdı) ifadesinin tefsir ettiği- gizli bir fiil takdir etmiş olmaktadır. İfadenin takdiri, *eyyeküm zâdet, zâdethu hâzihî imân^en^* şeklindedir.

1 Maveraünnehir bölgesinde, Kuzey İran tarafında bir bölge. / çev.

وقد حارب رسول الله ﷺ قومه، ثم غيرهم من عرب الحجاز، ثم غزا الشام. وقيل: هم قريظة والنضير وفدك وخيبر. وقيل: الروم، لأنهم كانوا يسكنون الشام، والشام أقرب إلى المدينة من العراق وغيره، وهكذا المفروض على أهل كل ناحية أن يقاتلوا مَن وليهم، ما لم يضطر إليهم أهل ناحية أخرى. وعن ابن عمر رضي الله عنه أنه سئل عن قتال الديلم؟ فقال: عليك بالروم. ٥

[٣٢٣] وقرئ «غلظة» بالحركات الثلاث، فالغلظة كالشدّة، والغلظة كالضغطة، والغلظة كالسخطة. ونحوه {وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ} [التوبة: ٧٣]، {وَلَا تَهِنُوا} [آل عمران: ١٣٩]. وهو يجمع الجرأة والصبر على القتال وشدّة العداوة والعنف في القتل والأسر. ومنه {وَلَا تَأْخُذْكُم بِهِمَا رَأْفَةٌ فِى دِينِ اللَّهِ} [النور: ٢].

١٠ [٣٢٤] {مَعَ الْمُتَّقِينَ} ينصر من اتقاه فلم يترأف على عدّوه.

١٢٤-﴿وَإِذَا مَا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيمَانًا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ﴾

١٢٥-﴿وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ﴾

١٥ [٣٢٥] {فَمِنْهُم مَن يَقُولُ} فمن المنافقين من يقول بعضهم لبعض: {أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ} السورةُ {إيمانًا}؟! إنكارًا واستهزاء بالمؤمنين واعتقادهم زيادة الإيمان بزيادة العلم الحاصل بالوحي والعمل به. و{أَيُّكُمْ} مرفوع بالابتداء. وقرأ عبيد بن عمير «أيَّكم»، بالفتح على إضمار فعل يفسره {زَادَتْهُ}. تقديره: أيكم زادت زادته هذه إيمانًا.

[326] "Onların imanını artırır" çünkü o sûre yakîn ve sebatı artırır; yüreğe su serper. Ya da onların amellerini artırır, amelin artması ise imanın artmasıdır. Çünkü iman, itikat ve amel üzerine kuruludur.

[327] "Murdarlığına murdarlık katar (inkârlarını iyice pekiştirir)," küfürlerine küfür ilave eder; çünkü her ne zaman Allah yeni bir vahiy gönderse onlar onu da inkâr ederek yeni bir küfür ve nifak ihdas ederler. Böylece küfürleri artar, cezaları da iyice muhkemleşir, ikiye katlanır!

126. Görmüyorlar mı ki, her yıl bir veya iki kez belaya çarptırılıp deneniyorlar?! Ama yine de ne dönüş yapıyorlar ne de ibret alıyorlar!..

127. Bir sûre indiği zaman, birbirlerine bakıyorlar ve "Birisi sizi görüyor mu?" deyip sonra sıvışıp gidiyorlar!... Allah kalplerini döndürsün onların! Çünkü anlamaz bir kavimdirler!

[328] أَوَلا يَرَوْنَ (görmüyorlar mı ki?) ifadesi bu şekilde Ya ile okunduğu gibi, *e-ve lâ teravne* (görmez misiniz ki?) şeklinde Tâ ile de okunmuştur. "Belaya çarptırılıp deneniyorlar" yani Allah'ın verdiği hastalık, kıtlık ve diğer belalara maruz kalıyorlar. Ama yine de münafıklığa son vermiyorlar, hallerine bakarak nifaktan dönmüyor, akıllarını başlarına devşirip ders çıkarmıyorlar! Anlam, "Peygamber (s.a.) ile birlikte cihâda çıkmakla imtihan ediliyorlar, onun durumunu, yani Allah tarafından indirilen destek ve teyidi açıkça görüyorlar." veya "Şeytan onlar ayarttığından, inkâr edip Peygamberle yaptıkları ahdi bozuyorlar. Sonuçta [müminler] onları öldürüp, ibretlik bir duruma sokacak, ama yine de ders alıp vazgeçmiyorlar!" şeklinde de olabilir.

[329] "Birbirlerine bakıyorlar" vahyi inkâr ve onunla alay maksadıyla birbirlerine kaş göz işareti yapıyorlar ve "Müslümanlardan *biri sizi görüyor mu?* Görmüyorsa çekip gidelim! Zira bunu dinlemeye tahammül edemiyoruz, gülmekten kendimizi alamıyoruz ama aralarında rezil olmaktan da korkuyoruz!" diyorlardı. Ya da "Gizlice sıvışıp kaçmak için birbirleriyle kaş göz işareti yapıyorlar, birbirlerine 'Birisi siz gördü mü?' diyorlardı." şeklinde de olabilir.

[330] Anlamın, "Münafıkların ayıbını ortaya koyan bir sûre indirildiği zaman…." şeklinde olduğu da söylenmiştir.

[٣٢٦] {فَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا} لأنها أزيد لليقين والثبات، وأثلج للصدر. أو فزادتهم عملًا، فإن زيادة العمل زيادة في الإيمان، لأنّ الإيمان يقع على الاعتقاد والعمل.

[٣٢٧] {فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ} كفرًا مضمومًا إلى كفرهم، لأنهم كلما جدّدوا بتجديد الله الوحي كفرًا ونفاقًا، ازداد كفرهم واستحكم وتضاعف ٥ عقابهم.

١٢٦-﴿أَوَلا يَرَوْنَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِي كُلِّ عَامٍ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ لا يَتُوبُونَ وَلا هُمْ يَذَّكَّرُونَ﴾

١٢٧-﴿وَإِذَا مَا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ نَظَرَ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ هَلْ يَرَاكُمْ مِنْ أَحَدٍ ثُمَّ انْصَرَفُوا صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا يَفْقَهُونَ﴾

١٠ [٣٢٨] قرئ «أولا يرون»، بالياء والتاء. {يُفْتَنُونَ} يبتلون بالمرض والقحط وغيرهما من بلاء الله، ثم لا ينتهون ولا يتوبون عن نفاقهم، ولا يذكرون، ولا يعتبرون، ولا ينظرون في أمرهم؛ أو يبتلون في الجهاد مع رسول الله ﷺ ويعاينون أمره وما ينزل الله عليه من نصرته وتأييده؛ أو يفتنهم الشيطان فيكذبون وينقضون العهود مع رسول الله ﷺ فيقتلهم وينكِّل بهم، ثم لا ينزجرون.

١٥ [٣٢٩] {نَظَرَ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ} تغامزوا بالعيون إنكارًا للوحي وسخرية به قائلين: {هَلْ يَرَاكُمْ منْ أَحَدٍ} من المسلمين لننصرف، فإنا لا نصبر على استماعه ويغلبنا الضحك، فنخاف الافتضاح بينهم؛ أو ترامقوا يتشاورون في تدبير الخروج والانسلال لواذًا يقولون: هل يراكم من أحد؟

[٣٣٠] وقيل: معناه إذا ما أنزلت سورة في عيب المنافقين.

[331] Anlamaz bir kavim olduklarından, Allah da onların kalplerini döndürüyor. "Allah kalplerini döndürsün onların!" ifadesi, kalpleri İslâm'a ve imana açılmış müminlerinkinde olan şeylerden bunların kalbinin alıkonulması ve mahrum bırakılması yönünde bir bedduadır. "Çünkü anlamaz bir kavimdirler!" Yani bunun sebebi, onların işin önünü arkasını düşünmeyen, dolayısıyla da anlamayan bir kavim olmalarıdır.

128. Gerçek şu ki, size kendi içinizden bir elçi geldi... Sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelmekte... Size düşkün, müminlere karşı da şefkatli ve merhametlidir.

129. Yüz çevirirlerse de ki: Bana Allah yeter. O'ndan başka tanrı yoktur. Ben yalnız O'na güvenip O'na dayandım; O'dur çünkü o ulu 'mutlak hükümranlık tahtı'nın sahibi.

[332] "Kendi içinizden" yani kendi cinsinizden [bir *beşer*] ve kendi nesebinizden, yani sizin gibi bir Kureyşli "bir" Arap "elçi…" Bu ifadenin ardından Allah Teâlâ , Peygamber (s.a.)'in onlarla aynı cins ve nesepten olmasının sonuçlarını "Sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelmekte" diyerek ifade etmektedir. Yani o da sizden biri olduğu için, sizin zor duruma düşmeniz, sıkıntı yaşamanız ona zor ve ağır gelir, sonunuzun kötü olmasından, azaba düşmenizden endişe ediyor. "Size düşkündür" hiçbiriniz kendisini takip etmekten ve getirmiş olduğu hak din ile saadet bulmaktan uzaklaşmasın, bunun dışında kalmasın diye gayret gösterir. "Müminlere" yani gerek size gerekse sizden başka müminlere karşı "şefkatli ve merhametlidir." مِنْ أَنْفُسِكُمْ (kendi içinizden) ifadesi *min enfesiküm* (eşrafınızdan, en faziletlilerinizden) şeklinde de okunmuş; bunun Peygamber (s.a.)'in, Hazret-i Fâtıma'nın ve Hazret-i Âişe'nin [v. 58/678] okuyuşu olduğu söylenmiştir.

[333] Söylendiğine göre Allah Teâlâ *ra'ûf*^ün^ *rahîm*^ün^ (şefkatli, merhametli) ifadesinde olduğu gibi, kendi isimlerinden ikisini Peygamber (s.a.) dışında hiç kimse için kullanmamıştır.

[334] "Yüz çevirirlerse" sana iman etmekten yüz çevirir ve karşına dikilirlerse sen de Allah'tan yardım dile, ona havale et. Onların eziyet ve düşmanlıkları karşısında sana Allah yeter, sana hiçbir zarar veremezler, O seni onlara karşı muzaffer kılacaktır.

[335] الْعَظِيمِ ifadesi merfû' olarak da okunmuştur.[1]

1 Bu durumda, anlam; "o ***ulu*** Arş'ın (yani mutlak hükümranlık tahtının) sahibi" iken, "o Arş'ın ***ulu*** sahibi" anlamında olur. / ed.

[٣٣١] {صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُم} دعاء عليهم بالخذلان وبصرف قلوبهم عما في قلوب أهل الإيمان من الانشراح. {بِأَنَّهُمْ} بسبب أنهم {قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ} لا يتدبرون حتى يفقهوا.

١٢٨-﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾

١٢٩-﴿فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لا إِلَهَ إِلا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ﴾

[٣٣٢] {مِنْ أَنفُسِكُمْ} من جنسكم ومن نسبكم؛ عربي قرشي مثلكم. ثم ذكر ما يتبع المجانسة والمناسبة من النتائج بقوله {عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ}، أي شديد عليه شاقٌّ - لكونه بعضًا منكم - عَنَتُكم ولقاؤكم المكروهَ، فهو يخاف عليكم سوء العاقبة والوقوع في العذاب؛ {حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ} حتى لا يخرج أحد منكم عن اتباعه والاستسعاد بدين الحقّ الذي جاء به {بِالْمُؤْمِنِينَ} منكم ومن غيركم {رَءُوفٌ رَحِيمٌ}. وقرئ «من أَنْفَسِكم» أي من أشرفكم وأفضلكم. وقيل: هي قراءة رسول الله ﷺ وفاطمة وعائشة رضي الله عنهما.

[٣٣٣] وقيل: لم يجمع الله اسمين من أسمائه لأحد غير رسول الله ﷺ في قوله {رَءُوفٌ رَحِيمٌ}.

[٣٣٤] {فَإِنْ تَوَلَّوْا} فإن أعرضوا عن الإيمان بك وناصبوك فاستعن وفوّض إليه، فهو كافيك معرّتهم ولا يضرونك وهو ناصرك عليهم.

[٣٣٥] وقرئ: «العظيمُ»، بالرفع.

[336] İbn Abbâs'ın "Hiç kimse Arş'ın *kadr*ini[1] tespit edemez." dediği; Übeyy b. Kâ'b'ın ise "En son inzâl edilen ayet, 'Gerçek şu ki, size kendi içinizden bir elçi geldi...' ayetidir." dediği nakledilmiştir. Peygamber (s.a.)'in de şöyle buyurduğu nakledilir: Kur'ân bana ayet ayet, harf harf inzâl edildi, 5 sadece Berâ'e ve İhlas sûreleri hariç. Bu ikisi bana yetmiş bin saf melekle beraber inzâl edildi."

1 Yani fizikî büyüklüğünü ve bulunduğu yeri. / ed.

[٣٣٦] وعن ابن عباس رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: العرش لا يقدر أحد قدره. وعن أبيّ ابن كعب: آخر آية نزلت: {لَقَدْ جَاءكُمْ رَسُولٌ منْ أَنفُسِكُمْ}. عن رسول الله ﷺ: ما نزل عليّ القرآن إلاّ آية آية وحرفًا حرفًا، ما خلا سورة براءة وقل هو الله أحد؛ فإنهما أنزلتا عليّ ومعهما سبعون ألف صفّ من الملائكة.

YÛNUS SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 109 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif Lâm Râ. Bunlar hikmetli kitabın âyetleridir.

2. "İnsanları uyar ve iman edenlere, 'Rableri katında kendilerine yüksek bir makam olduğu' müjdesini ver." diye içlerinden birine vahyetmemiz insanların tuhafına mı gitti ki "Bu, apaçık bir büyüdür!" dedi inkârcı nankörler?!

[337] "Elif Lâm Râ" [Müşriklere] meydan okumak üzere tek tek sayılmıştır. "Bunlar kitabın âyetleridir." ifadesi, surenin ihtiva ettiği âyetlere işaret olup *kitâb* sure anlamındadır. الْحَكِيمِ "hikmetli" demektir; çünkü hikmet içermekte ve hikmetle konuşmaktadır. Ya da kendisini yoktan var eden Zat'ın (el-Hakîm) sıfatıyla tavsif edilmiştir. A'şâ şöyle demiştir:

> Hükümdarlara giden öyle hikmetli, öyle garip kasidelerim var
> Ki, sırf "Bunu söyleyen kimmiş?" denilsin diye söylemişimdir bunları

[338] Hemze, elçi göndermenin tuhaf bulunmasını yadırgamakta ve asıl buna hayret edilmesi gerektiğini bildirmektedir. أَنْ أَوْحَيْنَا ifadesi كان'nin ismi, عَجَبًا ise haberidir. İbn Mes'ûd [v. 32/652] *'acebun* şeklinde okumuş ve nekire olmasına rağmen onu كان'nin ismi; أَنْ أَوْحَيْنَا ifadesini de ma'rife olduğu halde haberi yapmıştır. [Hassan b. Sâbit'e ait] şu ifadede olduğu gibi:

> [Adeta Beytu re's'den gelmiş bir üzüm şerbeti gibi] ki bal ve su[1] olur karışımında

En güzeli, كان'nin tam fiil kabul edilmesi, أن أوحينا'nın ise عجبٌ'dan bedel yapılmasıdır.

[339] **Şayet** "أَكَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا" ifadesindeki Lâm'ın anlamı nedir? Bu ibare ile *e-kâne 'inde'n-nâsi 'aceben* [insanlar nezdinde şaşılacak bir şey midir?] ibaresi arasında ne fark var?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı, Müşriklerin bunu kendileri için hayret edecekleri enteresan bir şey kabul etmeleri ve yadırgama ve istihzalarını fırlattıkları bir *hedef tahtası* olarak önlerine dikmeleridir. "İnsanlar nezdinde…" ibaresinde ise bu mâna yoktur.

1 عسل ve ماء kelimelerinin ma'rife olması gerekirken, şiirde su ve bal cinsi -yani malum şeyler- kastedildiği için nekre olabilmiştir. (Tıybî'den) / ed.

سورة يونس عليه السلام

مكية وهي مائة وتسع آيات

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ﴾

٥ ٢-﴿أَكَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا أَنْ أَوْحَيْنَا إِلَى رَجُلٍ مِنْهُمْ أَنْ أَنْذِرِ النَّاسَ وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ عِنْدَ رَبِّهِمْ قَالَ الْكَافِرُونَ إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ مُبِينٌ﴾

[٣٣٧] {الر} تعديد للحروف على طريق التحدي. و{تِلْكَ آياتُ الكتابِ} إشارة إلى ما تضمنته السورة من الآيات؛ والكتابُ السورة. و{الحكيم} ذو الحكمة لاشتماله عليها ونطقه بها؛ أو وصف بصفة محدثه. قال الأعشى:

وَغَرِيبَةٍ تَأْتِي الْمُلُوكَ حَكِيمَةً قَدْ قُلْتُهَا لِيُقَالَ مَنْ ذَا قَالَهَا

١٠ [٣٣٨] الهمزة لإنكار التعجب والتعجيب منه. و{أَنْ أَوْحَيْنَا} اسم كان، و{عجبًا} خبرها. وقرأ ابن مسعود: «عجبٌ»، فجعله اسمًا وهو نكرة و{أَنْ أَوْحَيْنَا} خبرًا وهو معرفة، كقوله:

يَكُونُ مِزَاجَهَا عَسَلٌ وَمَاءُ

والأجود أن تكون كان تامة، و{أَنْ أَوْحَيْنَا} بدلًا من عجب.

١٥ [٣٣٩] فإن قلت: فما معنى اللام في قوله {كَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا}؟ وما هو الفرق بينه وبين قولك: أكان عند الناس عجبًا؟ قلت: معناه أنهم جعلوه لهم أعجوبة يتعجبون منها، ونصبوه علمًا لهم يوجهون نحوه استهزائهم وإنكارهم، وليس في عند الناس هذا المعنى.

Hayret ettikleri şey ise, bir beşere vahyedilmesi ve bu kişinin, memleketlerinin önde gelen şahsiyetlerinden biri değil de normal bir kişi olmasıdır. Zira "Hayret! Allah Ebû Tālib'in yetiminden başka insanlara gönderecek elçi bulamamış!.." diyorlar; yeniden dirilmekten dem vurarak, kendilerini cennetle müjdelemesine ve cehennemle korkutmasına şaşırıyorlardı. Oysa bunların hiçbiri şaşılacak şeyler değildi, çünkü milletlere gönderilen bütün elçiler onlar gibi birer insandı. Nitekim Allah Teâlâ "De ki: Yeryüzünde, orayı yurt edinerek dolaşan melekler bulunsaydı, Biz onlara elçi olarak gökten elbette melek indirirdik." [İsrâ 17/95] buyurmuştur. Ayrıca, fakir veya yetimin elçi olarak gönderilmesi de şaşılacak bir şey değildir, çünkü Allah Teâlâ ancak -peygamber seçilmek için gerekli olan tüm özellikleri bizzat taşıdığı için- seçilmeyi hak eden kişiyi seçer. Zenginlik ve *dünyalık*ta ileri olmak ise bu özellikler arasında hiç yer almamaktadır. "Oysa katımızda sizi Bize yaklaştıracak olan, ne mallarınız ne de evlâtlarınızdır." [Sebe' 34/37] İşlenen iyilik ve kötülüklerin karşılığını vermek üzere diriltilmek ise en büyük hikmettir. O halde, nasıl şaşılacak bir şey olur!? Asıl, aklen en çok şaşılacak ve yadırganacak şey, işlenen her şeyin karşılıksız bırakılmasıdır.

[340] "İnsanları uyar diye..." [أَنْ أَنْذِرِ النَّاسَ'daki] En, müfessiredir, çünkü vahiyde 'söyleme' mânası vardır. Şeddeli En'in hafifletilmiş hali de olabilir ki aslı *ennehû enziri'n-nâs*'dir. Bu durumda mâna, "Durum, bizim 'İnsanları uyar.' dememizdir." şeklinde olur. *[Bi-]enne le-hum* ifadesinde olması gereken Ba hazfedilmiştir. "Rableri katında kendilerine yüksek bir makam" yani bir öncelik, bir üstünlük ve yüksek bir konum "olduğu…" **Şayet** "Niçin önde olma *kadem* (ayak) kelimesi ile ifade edilmiştir?" **dersen şöyle derim:** "Koşma ve öne geçme işi ayakla yapıldığı için kendisine koşulup öne geçilen güzel şeye *kadem* denmiştir. Nitekim nimete, el ile verildiği için *yed* (el), sahibi onu kulaçladığı için de *bâ*' (kulaç) denir. Mesela *li-fulân*[in] *kadem*[un] *fi'l-hayr*[i] (Falanın hayırda ayağı var.) denilir. صدق'a izafe edilmesi faziletinin çokluğuna ve büyük önceliklerden olduğuna işaret eder. Bunun [Kamer 54/55'deki gibi] sıdk makamı olduğu da söylenmiştir.

[341] "Şüphesiz bu" kitap ve Muhammed'in getirdikleri "basbayağı bir büyüdür!" لساحِرٌ (büyücü) şeklinde okuyanlara göre, kelime Hazret-i Peygamber (s.a)'e işarettir. -Kur'ân'a büyü derken yalan söylüyorlarsa da- bu ifadeleri, onun karşısında âciz kaldıklarının ve bunu itiraf ettiklerinin delilidir. Übeyy kıraatinde *mâ hâzâ illâ sihr*[un] (Bu büyüden başka bir şey değil!) şeklindedir.

والذي تعجبوا منه أن يوحى إلى بشر، وأن يكون رجلًا من أفناء رجالهم، دون عظيم من عظمائهم، فقد كانوا يقولون: «العجب أنّ الله لم يجد رسولًا يرسله إلى الناس إلّا يتيم أبي طالب، وأن يذكر لهم البعث وينذر بالنار ويبشر بالجنة!» وكل واحد من هذه الأمور ليس بعجب، لأنّ الرسل المبعوثين إلى الأمم لم يكونوا إلّا بشرًا مثلهم. وقال

٥ الله تعالى: {قُل لَوْ كَانَ فِى الأرض ملائكةٌ يَمْشُونَ مُطْمَئِنّينَ لَنَزَّلْنَا عَلَيْهِم منَ السماء مَلَكًا رَسُولًا} [الإسراء: ٩٥] وإرسال الفقير أو اليتيم ليس بعجب أيضًا، لأنّ الله تعالى إنما يختار من استحق الاختيار، لجمعه أسباب الاستقلال بما اختير له من النبوّة. والغنى والتقدم في الدنيا ليس من تلك الأسباب في شيء. {وَمَا أموَالُكم وَلَا أولادُكم بالتى تُقَرِّبُكُمْ عِندَنَا زُلْفَى} [سبأ: ٣٧] والبعث للجزاء على الخير والشرّ هو الحكمة العظمى،

١٠ فكيف يكون عجبًا؟ إنما العجب العجيب والمنكر في العقول تعطيل الجزاء.

[٣٤٠] {أَنْ أَنذِرِ النَّاسَ} أن هي المفسرة؛ لأنّ الإيحاء فيه معنى القول. ويجوز أن تكون المخففة من الثقيلة، وأصله: أنه أنذر الناس، على معنى: أن الشأن قولنا أنذر الناس. و{أَنَّ لَهُمْ} الباء معه محذوف. {قَدَمَ صِدْقٍ عِندَ رَبّهِمْ} أي سابقة وفضلًا ومنزلة رفيعة. فإن قلت: لم سميت السابقة قدمًا؟ قلت: لما كان السعي والسبق

١٥ بالقدم، سميت المسعاة الجميلة والسابقة قدمًا، كما سميت النعمة يدًا لأنها تعطى باليد؛ وباعًا لأنّ صاحبها يبوع بها، فقيل: لفلان قدم في الخير. وإضافته إلى صدق دلالة على زيادة فضل، وأنه من السوابق العظيمة. وقيل: مقام صدق.

[٣٤١] {إِنَّ هَذَا} إن هذا الكتاب وما جاء به محمد {لسحرٌ}. ومن قرأ «لساحر»، فـ{هذا} إشارة إلى رسول الله ﷺ. وهو دليل عجزهم واعترافهم به وإن كانوا كاذبين

٢٠ في تسميته سحرًا. وفي قراءة أبيّ «ما هذا إلّا سحر».

3. Şüphesiz sizin Rabbiniz, gökleri ve yeri 'altı gün'de yaratıp daha sonra, işleri düzenleyerek mutlak hükümranlık tahtına kurulan Allah'tır. (O'nun nezdinde) şefaatçi diye bir şey yoktur. Ancak O izin verdikten sonra... İşte Rabbiniz Allah! O'na kulluk edin. Hâla düşünüp ders çıkarmayacak mısınız?

4. Allah'ın gerçek bir vaadi olarak hepinizin dönüşü sadece O'nadır. Çünkü O, yaratmaya başlar, sonra onu bir daha yapar. Ve böylece, iman edip sâlih amel işleyenlere âdilane karşılık verir; nankörce inkâr edenlerin hakkı ise, kaynar sudan bir içki ve can yakıcı bir azaptır; nankörce inkâr edip durdukları için!..

[342] "İşleri" bütün mahlûkātın işlerini, göklerin, yerin manevi hükümranlık işlerini ve Arş'ın işini "düzenleyerek…" Yani hikmetin gerektirdiği şekilde ölçüp biçip hükme bağlayarak… Sonunda hoşlanmadığı bir şeyle karşılaşmamak için doğruyu arayan ve işlerin sonunda ne getireceğine dikkat eden biri gibi yaparak...

[343] **Şayet** "Bu cümlenin [âyetin bütünüyle] münasebeti nedir?" **dersen şöyle derim:** Bundan önceki cümle ile Yüce Allah, -bunca yaygınlık ve genişliğine rağmen- gökleri ve yeri kısa bir zamanda yarattığını ve Arş'ına kurulduğunu belirterek şanının ve hükümranlığının azametini gösterdikten sonra, hiçbir şeyin O'nun hüküm ve takdiri haricinde olmadığını, kendisinin o kadar muazzam olduğunu daha fazla göstermek için peşinden bu cümleyi getirmiştir. "[O'nun nezdinde] şefaatçi diye bir şey yoktur, ancak O izin verdikten sonra…" ifadesi de tıpkı "Ruh'un ve meleklerin, (huzurunda) saf durdukları gün konuşamazlar... Rahman'ın izin verdiği doğruyu söyleyenler hariç." [Nebe' 78/38] âyeti gibi Allah Teâlâ'nın izzet ve kibriyasına bir delildir.

[344] ذلكم (İşte) kelimesi bu azametle bilinene işarettir; yani sizin Rabbiniz, özellikleri anlatılan bu 'ulu varlık'tır, sizin kulluğunuza layık olan da O'dur. Dolayısıyla, yalnız "O'na kulluk edin" ve -hiçbir fayda ve zarar vermeyen cansız şeyler bir yana- yaratmış olduğu bir melek ve insanı bile O'na ortak koşmayın! "Hâla, düşünüp ders çıkarmayacak mısınız?!" Çünkü birazcık düşünmek, birazcık gözlemlemek, içinde bulunduğunuz durumun yanlışlığını size gösterecektir. "Hepinizin dönüşü sadece O'nadır." Yani sonunda O'ndan başkasına dönmeyeceksiniz. Bu sebeple O'nunla karşılaşmaya hazırlanın. وعْدَ اللهِ (Allah'ın vaadi olarak) ifadesi "Hepinizin dönüşü O'nadır." cümlesini; حقًّا (gerçek olarak) kelimesi de "Allah'ın vaadi" ifadesini te'kid eden birer masdardır.

٣-﴿إِنَّ رَبَّكُمُ اللهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الأَمْرَ مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ ذَلِكُمُ اللهُ رَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ أَفَلا تَذَكَّرُونَ﴾

٤-﴿إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا وَعْدَ اللهِ حَقًّا إِنَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ بِالْقِسْطِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ شَرَابٌ مِنْ حَمِيمٍ وَعَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ﴾

[٣٤٢] {يُدَبِّرُ} يقضي ويقدر على حسب مقتضى الحكمة، ويفعل ما يفعل المتحري للصواب الناظر في أدبار الأمور وعواقبها، لئلا يلقاه ما يكره آخرًا. و{الأمر} أمر الخلق كله وأمر ملكوت السموات والأرض والعرش.

[٣٤٣] فإن قلت: ما موقع هذه الجملة؟ قلت: قد دلّ بالجملة قبلها على عظمة شأنه وملكه بخلق السموات والأرض، مع بسطتها واتساعها في وقت يسير، وبالاستواء على العرش، وأتبعها هذه الجملة لزيادة الدلالة على العظمة وأنه لا يخرج أمر من الأمور من قضائه وتقديره. وكذلك قوله {مَا مِن شَفِيعٍ إِلّا مِن بَعْدِ إِذْنِهِ} دليل على العزة والكبرياء، كقوله {يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ والملائكةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إلّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ} [النبأ: ٣٨].

[٣٤٤] و{ذلكم} إشارة إلى المعلوم بتلك العظمة، أي ذلك العظيم الموصوف بما وصف به هو ربكم، وهو الذي يستحق منكم العبادة؛ {فاعبُدُوه} وحده ولا تشركوا به بعض خلقه من مَلك أو إنسان، فضلًا عن جماد لا يضرّ ولا ينفع. {أَفَلَا تَذَكَّرُونَ} فإن أدنى التفكر والنظر ينبهكم على الخطأ فيما أنتم عليه. {إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا} أي لا ترجعون في العاقبة إلّا إليه فاستعدوا للقائه. {وَعْدَ اللهِ} مصدر مؤكد لقوله {إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ}، و{حَقًّا} مصدر مؤكد لقوله {وَعدَ اللهِ}.

[345] "Çünkü O, yaratmaya başlar; sonra onu bir daha yapar." cümlesi yeni bir cümle olup, Allah'a dönme gerekliliğinin illetini açıklamaktadır. Bu illet de yaratmayı başlatmanın ve onu daha sonra tekrar etmenin maksat ve muktezasının, mükelleflere amellerinin karşılığını vermek olmasıdır. Nitekim أنه يبدؤ الخلق şeklinde de okunmuş olup, *li-ennehû* (Çünkü O…) anlamındadır. وعْدَ اللّٰهِ kelimesini nasbeden fiille de mansub da olabilir, yani *va'ada'llāhu va'den bed'e'l-halkı sümme i'âdetehû* (Allah bir vaatte bulunmuş; *yaratmayı başlatıp sonra onu bir daha yapma*yı vaat etmiştir.). Bu, "yaratmayı başlattıktan sonra bir daha yapmayı" anlamındadır.[1] Zaten, وَعَدَ اللّٰهُ şeklinde fiil formunda da okunmuştur. *Ebde'e*den *yubdi'u* (başlatır) şeklinde de okunmuştur. Keza, *hakkan* lafzını nasbeden **fiille** merfû' da olabilir; ***hakka*** *hakkan bed'ü'l-halkı* (Yaratmanın başladığı [sonra da tekrarlanacağı] kesin bir gerçektir.) mânasında. Tıpkı şu beyitte olduğu gibi:

> Ey Allah'ın kulları! Üzerimde mutlaka bir gözcü olduğu halde gelip
> gittiğim gerçek mi?

Hakkun ennehû yebde'u'l-halka şeklinde de okunmuş olup, *hakkun enne zeyden muntalikun* (Zeyd'in yürüyüp gittiği hakikattir.) cümlesinde olduğu gibidir.

[346] بالقسط adaletle demek olup *yeczî* (karşılığını verir) kelimesine müteallıktır, yani Allah'ın onları adaletle cezalandırması ve mükâfatlarını eksiksiz vermesi için… Ya da (بالقسط) "kendi *kıst*ları sebebiyle" demektir; yani *ıksāt* etmeleri, iman edip amel-i sâlih işlerlerken zulmetmeyip adaletli-ölçülü davranmış oldukları için. Çünkü şirk zulümdür. Allah Teâlâ "Şüphesiz şirk büyük bir zulümdür." [Lokman 31/10] buyurmuştur. Âsiler de kendilerine zulmeden kimselerdir. İfadenin (Allah'ın değil de) "kendi *kıst*ları sebebiyle" şeklindeki anlamı, "nankörce inkâr edip durdukları için!.." ifadesine karşılık geldiği için daha uygundur.

5. Güneşi ışık, Ay'ı da aydınlatıcı kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona konak yerleri düzenleyen O'dur. Allah, bunları tamamen gerçek bir gaye ile yaratmıştır. O, bilen insanlar için âyetlerini açıkça bildirir.

---

1 Yaratmayı başlatma vaadi aslında söz konusu olmadığından, Zemahşerî, vaade konu olan asıl şeyin tekrar yaratmak olduğuna vurgu yapıyor. / ed.

[٣٤٥] {إنَّهُ يبدؤ الخلقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ} استئناف معناه التعليل لوجوب المرجع إليه، وهو أنّ الغرض ومقتضى الحكمة بابتداء الخلق وإعادته هو جزاء المكلفين على أعمالهم. وقرئ «أنه يبدؤ الخلق» بمعنى لأنه. أو هو منصوب بالفعل الذي نصب وعد الله، أي وعد الله وعدًا بدأ الخلق ثم إعادته. والمعنى: إعادة الخلق ٥ بعد بدئه. وقرئ «وعَد اللهُ»، على لفظ الفعل. ويبدئ، من أبدأ. ويجوز أن يكون مرفوعًا بما نصب حقًا، أي حقّ حقًا بدأ الخلق، كقوله:

أَحَقًّا عِبَادَ اللَّهِ أَن لَسْتُ جَائِيًا وَلَا ذَاهِبًا إلّا عَلَيَّ رَقِيبُ

وقرئ «حقٌّ أنه يبدؤ الخلق»، كقولك: حق أنّ زيدًا منطلق.

[٣٤٦] {بالقسط} بالعدل، وهو متعلق بـ{يَجْزِيَ}. والمعنى: ليجزيهم ١٠ بقسطه ويوفيهم أجورهم. أو بقسطهم وبما أقسطوا وعدلوا ولم يظلموا حين آمنوا وعملوا صالحًا؛ لأنّ الشرك ظلم، قال الله تعالى: {إِنَّ الشركَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ} [لقمان: ١٣]. والعصاة: ظُلاّم أنفسهم. وهذا أوجه، لمقابلة قوله {بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ}.

٥-﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَّرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا ١٥ عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ مَا خَلَقَ اللَّهُ ذَلِكَ إِلا بِالْحَقِّ يُفَصِّلُ الآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

[347] ضِياءً kelimesindeki Ya, ضِوَاءً'deki Vav'ın bir öncesindeki harf kesreli olduğu için Ya'ya döndürülmesiyle doğmuştur. Son harf orta harften önceye alınıp, Ya Hemze'ye çevrilerek ve iki Hemze arasında Elif olduğu halde ضِئَاءً şeklinde de okunmuştur. Tıpkı (köstek olma anlamındaki) *'āka* fiilinde *'akā* denmesi gibi. *Zıyâ*, *nur*dan daha kuvvetlidir.

[348] "Onu" Ay'ı "düzenleyen" yani "Ay için birtakım konaklar belirlemişiz." [YâSîn 36/39] âyetinde ifade edildiği gibi yörüngesini konak yerleri şeklinde veya konak yerlerine sahip olarak düzenleyen. "Hesabı" yani ay, gün ve gecelerin vakitlerini hesabını. "Bunları" ifadesi, zikredilenlere işaret olup "Allah bunları tamamen" eşsiz hikmet olan "gerçek ile" birlikte "yaratmış;" boş yere yaratmamıştır. *Yufassılu* (açıkça bildirir) şeklinde Ya ile de okunmuştur.[1]

6. Gece ile gündüzün gidip gelişinde ve Allah'ın göklerde ve yerde yarattıklarında, sakınan bir toplum için elbette âyetler vardır.

[349] Özel olarak müttakileri zikretmiştir, çünkü onlar akıbetlerinden endişe edip dikkatli hareket ederler ve bu dikkat, onları gözlemlemeye ve ders çıkarmaya iter.

7. Bizimle karşı karşıya geleceklerine dair bir ümit ve korku taşımayanlar, dünya hayatına rıza gösterip onunla tatmin olanlar ve âyetlerimizden gafil bulunanlar;

8. sığınakları Ateş'tir işte bunların! Kendi yaptıklarından dolayı...

[350] "Bizimle karşı karşıya geleceklerini *recâ* etmeyenler..." Yani -kendilerini kaplayan, dünya zevkleriyle ve [ahiretin aksine] 'hemen' elde edilene duydukları sevgi yüzünden- hakikatleri kavramalarını engelleyen gafletleri sebebiyle Allah'la karşı karşıya geleceklerinden yana hiçbir endişe taşımayanlar; O'nu akıllarına bile getirmeyenler... Ya da 'Cennetlik (*sa'îd*) insanlar gibi Bizimle güzel bir şekilde karşı karşıya gelmeyi' ummayanlar, veya 'endişe edilmesi gereken Bizimle kötü bir şekilde karşı karşıya gelmekten' korkmayanlar "ve" "Yoksa Âhireti bırakıp da dünya hayatına mı razı oldunuz?!" [Tevbe 9/38] âyetinde ifade edildiği gibi, Âhiret hayatı yerine "dünya hayatına rıza gösterenler;" fani ve az olanı baki ve çok olana tercih edenler. "Ve onunla tatmin olanlar" yani dünyada ondan yana hiçbir şikâyeti olmayan biri gibi rahat ve tasasız yaşayıp, onunla ilgili uzak hayaller kurarak, 'yıkılmaz, sağlam' binalar dikenler...

---

1 Müfessirin تُفَصِّلُ (açıkça bildiririz) kıraatini esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

[٣٤٧] الياء في {ضِيَاءً} منقلبة عن واو ضوء لكسرة ما قبلها. وقرئ «ضئاء» بهمزتين بينهما ألف على القلب، بتقديم اللام على العين، كما قيل في عاق: عقا. والضياء أقوى من النور.

[٣٤٨] {وَقَدَّرَهُ} وقدّر القمر، والمعنى: وقدّر مسيره {مَنَازِلَ} أو قدّره ذا منازل، ٥ كقوله تعالى {والقَمَرَ قدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ} [يس: ٣٩]. {والحسابَ} وحساب الأوقات من الشهور والأيام والليالي. {ذلك} إشارة إلى المذكور، أي ما خلقه إلّا ملتبسًا بالحق الذي هو الحكمة البالغة، ولم يخلقه عبثًا. وقرئ «يفصل»، بالياء.

٦-﴿إِنَّ فِي اخْتِلافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ فِي السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَّقُونَ﴾

١٠ [٣٤٩] خصّ المتقين لأنهم يحذرون العاقبة فيدعوهم الحذر إلى النظر والتدبر.

٧-﴿إِنَّ الَّذِينَ لا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاطْمَأَنُّوا بِهَا وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ آيَاتِنَا غَافِلُونَ﴾

٨-﴿ أُولِئكَ مَأْواهُمُ النَّارُ بِما كانُوا يَكْسِبُونَ﴾

[٣٥٠] {لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا} لا يتوقعونه أصلًا، ولا يخطرونه ببالهم لغفلتهم ١٥ المستولية عليهم، المذهلة باللذات وحبّ العاجل عن التفطن للحقائق. أو لا يأملون حسن لقائنا كما يأمله السعداء. أو لا يخافون سوء لقائنا الذي يجب أن يخاف {وَرَضُوا بالحياة الدنيا} من الآخرة، وآثروا القليل الفاني على الكثير الباقي، كقوله تعالى {أَرَضِيتُمْ بالحياةِ الدُّنيَا من الآخرةِ} [التوبة: ٣٨]. {واطمأنُّوا بِهَا} وسكنوا فيها سكون من لا يزعج عنها، فبنوا شديدًا وأمّلوا بعيدًا.

9. İman edip sâlih amel işleyenleri ise imanlarına karşılık Rableri doğru yola eriştirir; nimet dolu cennetlerde altlarından ırmaklar akar. 10. Oradaki duaları, "Allah'ım! Sen her tür eksik ve kusurdan münezzehsin!"; dirlik temennileri, "Selâm olsun size!"; dualarının sonu ise "Hamdolsun Âlemlerin Rabbi Allah'a!" şeklindedir.

[351] "İmanlarına karşılık Rableri onları doğru yola eriştirir." yani onları, imanları sebebiyle, mükâfata götürecek yola girip dosdoğru yürümeye muvaffak kılar. Bu sebepledir ki[1] "altlarından ırmaklar akar" ifadesini bunun açıklaması ve tefsiri kılmıştır. Zira mutluluğa götüren 'arac'a sımsıkı tutunmak mutluluğa ulaşmak gibidir. "Âhirette onlara imanlarının nuru ile cennetin yolunu gösterir." mânasını murat etmiş olması da caizdir. Tıpkı "Kadın-erkek bütün müminleri, önlerini ve sağlarını nurları hızla aydınlatırken gördüğün gün…" [Hadîd 57/12] âyetindeki gibi. Şu hadis de bu anlamdadır: "Mümin kabrinden çıktığı vakit, ameli güzel bir surete sokularak karşısına çıkarılır; 'Ben senin amelinim!' der ve onun için bir nur ve kılavuz olarak onu cennete götürür. Kâfir ise, kabrinden çıktığı zaman ameli ona çirkin bir surete sokularak gösterilir ve 'Ben senin amelinim!' dedikten sonra cehenneme girdirinceye kadar onunla birlikte gider."

[352] **Şayet** "Bu âyet kulun kıyamet günü hidayet, tevfik ve nuru sayesinde hak ettiği imanın mukayyed -yani sâlih amelle birlikte olan- bir iman olduğunu, sâlih amelle birlikte olmayan bir imana sahip biri için herhangi bir tevfik ve nurun söz konusu olmadığını gösteriyor." **dersen şöyle derim:** "Gerçekten öyle. Nitekim Allah Teâlâ bu âyette sıla cümlesini iman ile amel birlikte olduğu halde zikretmekte; adeta önce 'iman ve sâlih ameli birlikte gerçekleştirenler' dedikten sonra "imanları sebebiyle" buyurmaktadır ki, 'yanına sâlih amel eklenen bu imanları sebebiyle' demektir. Bu, herhangi bir şüpheye mahal vermeyecek şekilde nettir, açıktır.

[353] دَعْوَاهُمْ duaları demektir, çünkü *Allāhumme* ifadesi Allah'a nida olup, (*subhâneke* ifadesi) *Allāhumme innâ nusebbihuke* (Allah'ım! Seni gerçekten tesbih ederiz.) anlamındadır; tıpkı kunut duasında kişinin *Allāhumme iyyâke na'budu ve le-ke nusallî* (Allah'ım! Yalnız sana kulluk eder; sadece sana dua ederiz.) demesi gibi. Ayrıca وَأَعْتَزِلُكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ ("Sizi de -Allah'tan başka- *taptıklarınızı* da terk ediyorum!" [Meryem 19/48]) âyetinde olduğu gibi, *du'â* ile ibadet mânası kastedilmiş de olabilir.

1 Yani hidayet cennetin yolunu salt "göstermekten" ziyade, cennete "eriştirmek" anlamına geldiğinden. / ed.

٩-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الأَنْهَارُ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ﴾

١٠-﴿دَعْوَاهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلامٌ وَآخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[٣٥١] {يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ} يسدّدهم بسبب إيمانهم للاستقامة على سلوك السبيل المؤدّي إلى الثواب، لذلك جعل {تَجْرِى مِن تَحْتِهِمُ الأنهار} بيانًا له وتفسيرًا، لأنّ التمسك بسبب السعادة كالوصول إليها. ويجوز أن يريد يهديهم في الآخرة بنور إيمانهم إلى طريق الجنة، كقوله تعالى {يَوْمَ تَرَى المؤمنين والمؤمناتِ يَسْعَى نُورُهُم بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وبأيمانِهِم} [الحديد: ١٢]. ومنه الحديث: «إنّ المؤمن إذا خرج من قبره صُوّر له عمله في صورة حسنة، فيقول له: أنا عملك، فيكون له نورًا وقائدًا إلى الجنة. وأما الكافر إذا خرج من قبره صور له عمله في صورة سيئة فيقول له: أنا عملك، فينطلق به حتى يدخله النار.»

[٣٥٢] فإن قلت: فلقد دلّت هذه الآية على أنّ الإيمان الذي يستحق به العبد الهداية والتوفيق والنور يوم القيامة هو إيمان مقيد، وهو الإيمان المقرون بالعمل الصالح، والإيمان الذي لم يقرن بالعمل الصالح فصاحبه لا توفيق له ولا نور. قلت: الأمر كذلك؛ ألا ترى كيف أوقع الصلة مجموعًا فيها بين الإيمان والعمل، كأنه قال: إنّ الذين جمعوا بين الإيمان والعمل الصالح، ثم قال: بإيمانهم، أي بإيمانهم هذا المضمومِ إليه العملُ الصالح، وهو بين واضح لا شبهة فيه.

[٣٥٣] {دَعْوَاهُمْ} دعاؤهم، لأنّ «اللَّهم» نداء لله، ومعناه: اللَّهم إنا نسبحك، كقول القانت في دعاء القنوت: اللَّهم إياك نعبد ولك نصلّي ونسجد. ويجوز أن يراد بالدعاء: العبادة؛ {وَأَعْتَزِلُكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِن دُونِ اللهِ} [مريم: ٤٨]

Ancak şu mâna ile ki; cennette ne yükümlülük ne de ibadet vardır. Müminlerin oradaki ibadetleri Allah'ı tesbih ve *hamd*den ibarettir. Bu ise ibadet değildir. Müminlere bu ilham edilecek ve herhangi bir külfet söz konusu olmaksızın sırf zevk aldıkları için böyle söyleyeceklerdir. "Beytullah'ın yanındaki duaları da ıslık çalıp el çırpmaktan başka bir şey değildir." [Enfâl 8/35] âyetindeki gibi (Yani bunlara da dua denmez.).

[354] "Dualarının sonu ise" yani tesbihten ibaret olan dualarının sonu ise, "Hamdolsun âlemlerin Rabbi Allah'a!" demeleridir. "Dirlik temennileri 'Selâm olsun size!'dir." ifadesinin anlamı, birbirlerini selâmlayarak dirlik temennisinde bulunacak olmalarıdır. Masdar mef'ûle izafesiyle bu selâmlamanın meleklerin cennettekileri selamlaması olduğu da söylenmiştir. Yine bunun, Allah'ın onları selamlaması olduğu da söylenmiştir. أن şeddelinin hafifletilmişidir; zamir şan zamiri olmak üzere, ibarenin aslı *ennehû el-hamdü li'llâhi* (durum şu ki hamd Allah'a ait) şeklindedir. Tıpkı (A'şâ'ya ait) şu beyitte olduğu gibi:

> [Alınları Hint kılıcı gibi parlayan gençler arasında… ki bilmekteler] zengin - fakir[1] herkesin bir gün ölüp gideceğini!

[355] Ayet أن şeddelenip, *el-hamd* nasb edilerek أَنَّ الحمدَ لله şeklinde de okunmuştur.

11. Allah insanlara hayrı çarçabuk istedikleri gibi, şerri de hemen veriverseydi, kendilerine tanınan müddet anında bitirilirdi! Bizimle karşı karşıya geleceklerine dair bir ümit ve korku taşımayanları Biz işte böyle bocalamaya terk ederiz taşkınlıkları içinde!..

[356] "Hayrı çarçabuk istedikleri gibi" ifadesinin aslı, "Allah insanlara" hayrı hemen verdiği gibi, "şerri de çarçabuk verseydi" şeklindedir. Bu durumda Allah, hayrı kendisinin hemen verdiğini söylemek yerine hayrı onların çarçabuk istedikleri buyurmuş ve böylece, onlara ne kadar süratli cevap vereceğini ve isteklerini âcilen yerine getireceğini hissettirmiştir. Adeta onların hayrı çarçabuk istemeleri o konuda kendisinin acele etmesi imiş gibidir. [İnsanlar derken] Mekkeliler ve "(Bu Kur'ân haksa) o halde, üzerimize gökten taş yağdır!" [Enfâl 8/32] demeleri kastedilmiştir. Anlatmak istediği şudur: Hayır için dua ettiklerinde isteklerini çabucak verdiğimiz gibi, istedikleri şerri de aynı şekilde veriverseydik, "kendilerine tanınan mühlet anında

1 "Yalın ayak" ve "ayakkabılı" anlamındaki bu iki fiil fakirlik ve zenginlikten kinayedir. / ed.

على معنى: أن لا تكليف في الجنة ولا عبادة، وما عبادتهم إلّا أن يسبحوا الله ويحمدوه، وذلك ليس بعبادة، إنما يُلهَمونه فينطقون به تلذذًا بلا كلفة، كقوله تعالى {وَمَا كَانَ صَلاَتُهُمْ عِندَ البيت إلّا مُكَاءً وَتَصْدِيَةً} [الأنفال: ٣٥].

[٣٥٤] {وَآخِرُ دَعْوَاهُم} وخاتمة دعائهم الذي هو التسبيح {أَن} يقولوا: {الحمد لِلَّهِ رَبّ العالمين}. ومعنى {تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سلامٌ} أنّ بعضهم يُحَيي بعضًا بالسلام. وقيل: هي تحية الملائكة إياهم، إضافة للمصدر إلى المفعول. وقيل: تحية الله لهم. وأن هي المخففة من الثقيلة، وأصله: أنه الحمد لله، على أن الضمير للشأن كقوله:

[في فتيةٍ كسيوف الهند قد علموا] أنْ هالِكٌ كلُّ مَنْ يَحْفَي وَيَنْتَعِلُ

[٣٥٥] وقرئ «أَنَّ الحمدَ لله» بالتشديد ونصب الحمد.

١١-﴿وَلَوْ يُعَجِّلُ اللَّهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتِعْجَالَهُمْ بِالْخَيْرِ لَقُضِيَ إِلَيْهِمْ أَجَلُهُمْ فَنَذَرُ الَّذِينَ لا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾

[٣٥٦] أصله {وَلَوْ يُعَجّلُ الله لِلنَّاسِ الشرَّ} تعجيلَه لهم الخير؛ فوضع {استعجالَهم بالخير} موضع تعجيله لهم الخير، إشعارًا بسرعة إجابته لهم وإسعافه بطلبتهم، حتى كأنّ استعجالهم بالخير تعجيل لهم. والمراد أهل مكة، وقولهم: {فأمطر علينا حجارة من السماء} [الأنفال: ٣٢]، يعني ولو عجلنا لهم الشرّ الذي دعوا به كما نعجل لهم الخير ونجيبهم إليه {لَقُضِىَ إِلَيْهِمْ أَجَلُهُمْ} لأميتوا وأهلكوا

bitirilirdi", yani hayatlarına son verilir ve helâk edilirlerdi! [لَقَضِيَ إِلَيْهِمْ أَجَلُهُمْ cümlesi] *le-kadā ileyhim ecelehum* (Allah kendilerine tanınan müddeti anında bitirirdi) şeklinde fâ'il Allah olmak üzere malum olarak da okunmuştur ki İbn Mes'ûd'un *le-kadaynâ ileyhim ecelehum* (kendilerine tanınan müddeti anında bitirirdik) şeklindeki okuyuşu bunu desteklemektedir.

[357] **Şayet** "Bizimle karşı karşıya geleceklerine dair bir ümit ve korku taşımayanları Biz işte böyle bocalamaya terk ederiz taşkınlıkları içinde!..' cümlesi buna nasıl bağlanabilir; bunun mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** "Allah çarçabuk verseydi…' ifadesi, acele etmeme mânasını içerir. Adeta şöyle buyrulmuştur: Onlara şerri vermekte acele etmeyiz, kendilerine tanınan müddeti anında bitirmeyiz ve "onları taşkınlıkları içinde bırakırız"; yani bize karşı herhangi bir bahaneleri kalmaması için kendilerine mühlet verir, taşkınlıklarına rağmen nimet akıtmaya devam ederiz.

12. İnsanın başına sıkıntı gelince, gerek yatarken gerek otururken gerekse ayaktayken sürekli Bize dua eder. Biz sıkıntısını giderdiğimizde ise -karşılaştığı sıkıntıdan ötürü sanki Bize hiç dua etmemiş gibi- dönüverir! Aşırı gidenlere, yapıp durdukları işte böyle hoş gösterilir!.

[358] لِجَنْبِهِ ifadesi, iki halin kendisine atfedilmiş olması delaletiyle hal mevkiindedir; yani "gerek yatarken gerek otururken gerekse ayakta iken Bize dua eder." **Şayet** "bu halleri zikretmenin faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası şudur: Dara düşen biri; yerinden zar-zor kalkabilen, doğrulmaktan âciz biri de olsa, ayağa kalkamayan oturmaya mahkûm biri ya da adım atıp yürüyemeyen ve ancak ayakta durabilen biri olsa uğradığı zarar zâil oluncaya kadar -rahatsızsa tamamen iyileşip büsbütün rahatlayıncaya dek- dua edip durur; hiçbir halinde duaya ara vermez. Şu da murat edilmiş olabilir: Dara düşenler farklı farklı hallerde olurlar; kimi en ağır durumdadır -yani yatalaktır- kiminin durumu biraz daha hafiftir; oturabilmektedir, kimi de ayakta durabilmektedir. Ama *hiçbiri* duadan ve başından o belayı savma arzusundan müstağni değildir; çünkü [ayetteki] "insan" cins ifade eder.

[359] "Dönüverir!" Yani sıkıntıdan önceki davranışına dönüp o meşakkatli zamanları unutuverir! Veya o yakarış ve niyaz halinden çıkar; sanki onunla hiçbir tanışıklığı yokmuş gibi, bir daha da o hale dönmez. كَأَنْ لَمْ يَدْعُنَا ifadesi aslında كَأَنَّهُ لَمْ يَدْعُنَا (sanki bize hiç dua etmemiş gibi) şeklindedir. Nun şeddesiz hale getirilmiş ve şan zamiri hazfedilmiştir. Şair de şöyle demiştir:

وقرئ «لقَضى إليهم أجلَهم» على البناء للفاعل، وهو الله عزّ وجلّ، وتنصره قراءة عبد الله: «لقضينا إليهم أجلهم».

[٣٥٧] فإن قلت: فكيف اتصل به قوله {فَنَذَرُ الذين لَا يَرْجُونَ لِقَاءنَا}، وما معناه؟ قلت: قوله {وَلَوْ يُعَجِّلُ اللهُ} متضمن معنى نفي التعجيل، كأنه قيل: ولا نعجل لهم الشرّ، ولا نقضي إليهم أجلهم فنذرهم {فِي طغيانهم} أي فنمهلهم ونفيض عليهم النعمة مع طغيانهم، إلزامًا للحجّة عليهم.

١٢-﴿وَإِذَا مَسَّ الإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنْبِهِ أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَنْ لَمْ يَدْعُنَا إِلَى ضُرٍّ مَسَّهُ كَذَلِكَ زُيِّنَ لِلْمُسْرِفِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[٣٥٨] {لِجَنبِهِ} في موضع الحال، بدليل عطف الحالين عليه، أي دعانا مضطجعًا {أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا}. فإن قلت: فما فائدة ذكر هذه الأحوال؟ قلت: معناه أنّ المضرور لا يزال داعيًا لا يفتر عن الدعاء حتى يزول عنه الضرّ، فهو يدعونا في حالاته كلها - إن كان مضطجعًا عاجز النهض متخاذل النوء أو كان قاعدًا لا يقدر على القيام، أو كان قائمًا لا يطيق المشي والمضطرب - إلى أن يخف كل الخفة ويُرزق الصحة بكمالها والمسحة بتمامها. ويجوز أن يراد أن من المضرورين من هو أشدّ حالًا، وهو صاحب الفراش. ومنهم من هو أخفّ وهو القادر على القعود؛ ومنهم المستطيع للقيام، وكلهم لا يستغنون عن الدعاء واستدفاع البلاء؛ لأنّ الإنسان للجنس.

[٣٥٩] {مَرَّ} أي مضى على طريقته الأولى قبل مسّ الضرّ، ونسي حال الجهد. أو مرّ عن موقف الابتهال والتضرع لا يرجع إليه، كأنه لا عهد له به {كَأَنْ لَمْ يَدْعُنَا}، كأنه لم يدعنا؛ فخفف وحذف ضمير الشأن. قال:

[Öyle parlak, öyle beyaz bir göğüs ki] iki hokkadır adeta memeleri

[360] “Yapıp durdukları” yani ilahi mesajdan yüz çevirip arzularına tâbi olmaları “aşırı gidenlere işte böyle” hoş gösterildiği gibi “hoş gösterilir!” Yani şeytan, vesvesesiyle hoş gösterir. Veya Allah onları kendi hallerine bırakarak hoş göstermiş olur.

13. Gerçek şu ki; Biz sizden önceki nice nesilleri, zulmettiklerinde helâk etmişizdir; çünkü peygamberleri kendilerine apaçık deliller getirdikleri halde iman etmemişlerdi, edecek de değillerdi... Böyle cezalandırırız işte Biz mücrim bir toplumu!..

14. Sonra, ‘Bakalım siz nasıl davranacaksınız!’ diyerek onların ardından sizi yeryüzüne sahip kıldık.

[361] *Lemmâ* “helâk ettik” lafzının zarfıdır; وجاءتهم (getirdikleri *halde*) ifadesindeki Vav ise hal içindir. Yani, onlara peygamberleri doğru olduklarını gösteren şahit ve deliller -yani mucizeler- getirdikleri halde, onları yalanlayarak zulmettiler.

[362] “İman etmemişlerdi, edecek de değillerdi...” ifadesi “zulmettiler” ifadesine ma‘tūf olabileceği gibi bir ara cümle de olabilir. لِيُؤْمِنُوا ‘daki Lâm ise olumsuzluğu pekiştirmekte olup, “Gerçek anlamda iman etmezler.” demek istemekte ve iman etmeyeceklerini, zira küfürde ısrar edeceklerini ve imanın kendilerinden çok uzak olduğunu Allah’ın bildiğini vurgulamaktadır. Mâna şöyledir: Bunları helâk etmesinin sebebi, peygamberlerini yalanlamaları ve Allah’ın peygamber göndererek önlerine kesin deliller koyduğu halde kendilerine artık daha fazla mühlet vermekte bir fayda olmadığını bilmesidir. “İşte” bütün mücrimleri “böyle” bu ceza -yani helâk- gibi “cezalandırırız!” Bu ifade, Hazret-i Peygamber’i yalanlayarak cürüm işleyen Mekkeliler için bir tehdittir. [نَجْزِي fiili] Ya ile *yeczî* (cezalandırır) şeklinde de okunmuştur.

[363] “Sonra sizi (…) kıldık.” ibaresinde, Hazret-i Peygamber (s.a.)’in gönderildiği kimselere hitap edilmektedir; yani “Helâk ettiğimiz nesillerden sonra yeryüzüne sizi sahip kıldık.” [denilmiştir.] “Bakalım” hayır mı işleyeceksiniz, şer mi ve amelinize göre size muamele edelim diye. كيف lafzı نَنظُرَ ile değil, تعملون ile mahallen mansubdur; çünkü içerdiği (nasıl) istifham anlamı, âmilinin kendisinin önüne geçmesini engellemektedir.

[ونحرٍ مُشْرِقِ اللونِ] كَأَنْ ثَدْيَاهُ حُقّانِ

[٣٦٠] {كذلك} مثلَ ذلك التزيين {زُيِّنَ لِلْمُسْرِفِينَ} زيَّن الشيطان بوسوسته، أو الله بخذلانه وتخليته {مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} من الإعراض عن الذكر واتباع الشهوات.

١٣-﴿وَلَقَدْ أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَمَّا ظَلَمُوا وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ وَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا كَذَلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ﴾

١٤-﴿ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ مِنْ بَعْدِهِمْ لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ﴾

[٣٦١] {لَمَّا} ظرف لأهلكنا، والواو في {وَجَاءَتْهُمْ} للحال، أي ظلموا بالتكذيب وقد جاءتهم رسلهم بالحجج والشواهد على صدقهم، وهي المعجزات.

[٣٦٢] وقوله {وَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا} يجوز أن يكون عطفًا على ظلموا، وأن يكون اعتراضًا واللام لتأكيد النفي، يعني ما كانوا يؤمنون حقًا، تأكيدًا لنفي إيمانهم، وأن الله قد علم منهم أنهم يصرون على كفرهم، وأن الإيمان مستبعد منهم. والمعنى: أن السبب في إهلاكهم تكذيب الرسل، وعلم الله أنه لا فائدة في إمهالهم بعد أن أُلزِموا الحجّة ببعثه الرسل. {كذلك} مثل ذلك الجزاء يعني الإهلاك {نَجْزِي} كل مجرم. وهو وعيد لأهل مكة على إجرامهم بتكذيب رسول الله ﷺ. وقرئ «يجزي»، بالياء.

[٣٦٣] {ثُمَّ جعلناكم} الخطاب للذين بعث إليهم محمد ﷺ، أي استخلفناكم في الأرض بعد القرون التي أهلكنا {لِنَنظُرَ} أتعملون خيرًا أم شرًا فنعاملكم على حسب عملكم. و{كَيْفَ} في محل النصب بـ{تعملون}، لا بـ{ننظر}، لأنّ معنى الاستفهام فيه يحجب أن يتقدّم عليه عامله.

[364] **Şayet** “Bakma kavramında bir karşı karşıya oluş söz konusu iken bu kelime nasıl Allah Teâlâ’ya isnad edilebilmiş?” **dersen şöyle derim:** Bu, “bir şeyi [gayben veya henüz *ma‘dûm* iken, değil] mevcut olarak bilmek”ten ibaret olan gerçek bilgiden isti‘âredir. Böyle bir bilgi, gerçekliği bakımından bakanın bakmasına ve gözüyle görenin görmesine benzetilmiştir.

15. Açık-seçik âyetlerimiz kendilerine okununca, Bizimle karşı karşıya geleceklerine dair bir ümit ve korku taşımayanlar; “Bundan başka bir Kur’ân getir veya bunu değiştir!” dediler. De ki: Benim onu kendiliğimden değiştirmem mümkün değil! Ben sadece, bana vahyolunana uyarım. Rabbime karşı gelirsem, büyük bir günün azabından endişe ederim.

[365] Kur’ân’da putperestliğin kötülenmesi ve müşriklere tehditlerde bulunulması onları öfkelendirmiş ve bunun üzerine; içinde bizi kızdıracak bu gibi şeylerin olmadığı başka “bir Kur’ân getir” de sana tâbi olalım “veya” azap âyeti yerine rahmet âyeti koymak ve ilahlarımızı konu alan, onlara tapmayı kötüleyen ifadeleri çıkarmak suretiyle “onu değiştir.” demişlerdi. Bu sebeple, Peygamber (s.a.)’e -bir insanın yapabileceği bir şey olduğu için- değiştirme talebine cevap vermesi emrolundu ki bu da azap âyetini kaldırıp nazil olanlardan bir rahmet âyetini onun yerine koymak ve putlarına ilişen âyetleri çıkarmaktır. Başka bir Kur’ân getirmek ise insanoğlunun yapabileceği bir şey değildir.

[366] “Benim onu kendiliğimden değiştirmem” –تِلْقاءِ kelimesi *telkā’i* şeklinde de okunmuştur- yani, Rabbim bana bunu emretmeden “olacak şey değildir!” Benim için gerekli de, helal de değildir. “Hâşa!.. Benim; hakkım olmayan bir sözü söylemem olacak şey değildir.” [Mâide 5/116] âyetindeki gibi. “Ben sadece bana vahyolunana uyarım.” Bu istenilene benzer herhangi bir şeyi ancak Allah’ın vahiy ve emirleri üzerine yaparım veya yapmam; bir âyet neshedilirse neshe uyarım, bir âyet kaldırılıp başka bir âyet indirilirse bu değişikliğe uyarım; yani değiştirme ve neshetme yetkisi bende değil. Kendiliğimden bir değiştirme ve nesih yaparak “Rabbime karşı gelirsem, büyük bir günün azabından endişe ederim.”

[367] **Şayet** “Bir insanın Kur’ân’ın benzerini ortaya koyamayacağı bunlar açısından açık ve aşikâr değil miydi ki ‘Bundan başka bir Kur’ân getir.’ diye talepte bulundular?” **dersen şöyle derim:** Elbette öyleydi, ancak âciz olduklarını itiraf etmiyor; “İstesek, bunun gibisini biz de söyleriz!” [Enfâl 8/31] ve “Muhammed Allah’a iftira ediyor!” diyerek, Kur’ân’ı Peygamber (s.a.)’e nispet ediyorlar; onun Kur’ân ve benzeri bir kitap inşa edebileceğini iddia ediyorlardı.

[٣٦٤] فإن قلت: كيف جاز النظر على الله تعالى وفيه معنى المقابلة؟ قلت: هو مستعار للعلم المحقق الذي هو العلم بالشيء موجودًا. شبه بنظر الناظر وعيان المعاين في تحققه.

١٥-﴿وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ آيَاتنَا بَيِّنَات قَالَ الَّذِينَ لا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا ائْتِ بِقُرْآنٍ غَيْرِ هَذَا أَوْ بَدِّلْهُ قُلْ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أُبَدِّلَهُ مِنْ تِلْقَاءِ نَفْسِي إِنْ أَتَّبِعُ إِلا مَا يُوحَى إِلَيَّ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾

[٣٦٥] غاظهم ما في القرآن من ذمّ عبادة الأوثان والوعيد للمشركين، فقالوا: {ائْتِ بِقُرْآنٍ} آخر ليس فيه ما يغيظنا من ذلك نتبعك {أَوْ بَدِّلْهُ} بأن تجعل مكان آية عذابٍ آية رحمة، وتسقط ذكر الآلهة وذمّ عبادتها. فأمر بأن يجيب عن التبديل، لأنه داخل تحت قدرة الإنسان، وهو أن يضع مكان آية عذاب آية رحمة مما أنزل، وأن يسقط ذكر الآلهة. وأما الإتيان بقرآن آخر، فغير مقدور عليه للإنسان.

[٣٦٦] {مَا يَكُونُ لِي} ما ينبغي لي وما يحلّ، كقوله تعالى {مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقّ} [المائدة: ١١٦]؛ {أَنْ أُبَدِّلَهُ مِن تِلْقَاء نَفْسِي} من قبل نفسي. وقرئ بفتح التاء؛ من غير أن يأمرني بذلك ربي. {إِنْ أَتَّبِعُ إِلّا مَا يوحى إِلَيَّ} لا آتي ولا أذر شيئًا من نحو ذلك، إلّا متبعًا لوحي الله وأوامره، إن نسخت آية تبعت النسخ، وأن بدِّلت آية مكان آية تبعت التبديل، وليس إليّ تبديل ولا نسخ. {إِنّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبّي} بالتبديل والنسخ من عند نفسي {عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ}.

[٣٦٧] فإن قلت: أما ظهر وتبين لهم العجز عن الإتيان بمثل القرآن حتى قالوا: {ائت بِقُرْآنٍ غَيْرِ هذا}؟ قلت: بلى، ولكنهم كانوا لا يعترفون بالعجز، وكانوا يقولون: {لو نشاءُ لقُلنا مثلَ هذا!} [الأنفال: ٣١]. ويقولون: افترى على الله كذبًا، فينسبونه إلى الرسول ويزعمونه قادرًا عليه وعلى مثله.

Oysa Arapların nice fasih ve edipleri olmasına rağmen el ele verip Kur'ân gibi bir eser ortaya koyamadıklarını, dolayısıyla, içlerinden sadece birinin (Hazret-i Muhammed'in) bunu tabiî ki yapamayacağını pekâlâ biliyorlardı!

[368] **Şayet** "Mekkeliler Hazret-i Peygamber (s.a.)'e 'Bundan başka bir Kur'ân getir veya onu değiştir.' diye talepte bulunurken 'Bu Kur'ân'ı vahye dayanarak getirdiğin gibi, yine vahiy yoluyla bize bundan başka bir Kur'ân getir veya bunu değiştir.' demiş olamazlar mı? Peygamber (s.a.) de "Bu benim için olacak şey değil." yani 'Benim için kolay olmaz, bunu değiştiremem.' şeklinde cevap vermiş olamaz mı?" **dersen şöyle derim:** "Rabbime karşı gelirsem, … endişe ederim." ifadesi bunun böyle olamayacağını gösteriyor. **Şayet** "Mekkeliler insanların en zekisi ve en muhalifleri iken ondan böyle bir talepte bulunmalarının amacı nedir öyleyse?" **dersen şöyle derim:** Hile ve entrika. Kur'ân'ın yerine başka bir Kur'ân getirme teklifleri, 'Bunu sen kendin inşa etmiştin ve sen böyle bir eser ortaya koyabilirsin. Dolayısıyla bunun yerine başkasını yap!' anlamı içermektedir. Değiştirme ve başkalaştırma teklifleri ise tamahlarından dolayı idi; şanslarını deniyorlardı. Şayet Peygamber (s.a.)'den herhangi bir değiştirme sādır olursa, ya Allah onu helâk edecek ve ondan kurtulacaklardı veya helâk etmeyecek, bu defa da onunla alay edecek ve bu değiştirmeyi, "Peygamber (s.a.)'in uydurduklarını Allah'a mal ettiğini" doğrulayan bir delil olarak kullanacaklardı.

16. De ki: Allah dileseydi, ben onu size okumazdım; O da onu size bildirmiş olmazdı... Daha önce yıllarca aranızda yaşadım. (Hiç böyle bir iddiam olmuş muydu?!) Hâla, akletmeyecek misiniz?!

[369] "Allah dileseydi onu size okumazdım." Onu okumasının, tamamen Allah'ın dilemesi ile ve Kur'ân'ı olağanüstü ve acaip bir şekilde ihdâs etmesi ile olduğunu kastediyor. Bu olağanüstülük de şudur: Ömrünün hiçbir deminde ne tahsilde bulunmuş ne de birinden bir şey dinlemiş, (yani âlimlerle görüşmemiş), hatta âlimlerin bulunduğu bir memlekette de yetişmemiş okuma yazma bilmeyen biri çıkıyor; insanlara bütün fasih sözlerden daha fasih, manzum ve mensur bütün kitapların fevkinde, usul ve fürûa dair bütün ilimleri içeren, geçmiş ve geleceğe dair haberlerle dolu, ancak Allah'ın bilebileceği gayb bilgileri sunan bir kitap getiriyor… Ki bu kişi kırk yıl aranızda yaşadığı için, onun her halini biliyorsunuz; onun bilmediğiniz hiçbir gizli yanı yok ve daha onun böyle bir tek harf dahi söylediğini işitmiş değilsiniz; onun en yakınındaki, kendisiyle en bağlantılı kimseler dahi böyle bir şey söylediğini bilmiyorlar.

مع علمهم بأنّ العرب مع كثرة فصحائها وبلغائها إذا عجزوا عنه، كان الواحد منهم أعجز.

[٣٦٨] فإن قلت: لعلهم أرادوا: ائت بقرآن غير هذا أو بدّله، من جهة الوحي كما أتيت بالقرآن من جهته. وأراد بقوله {مَا يَكُونُ لِى} ما يتسهل لي وما يمكنني أن أُبدّله. قلت: يردّه قوله {إِنّى أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبّى}. فإن قلت: فما كان غرضهم وهم أدهى الناس وأنكرهم في هذا الاقتراح؟ قلت: الكيد والمكر. أما اقتراح إبدال قرآن بقرآن، ففيه أنه من عندك وأنك قادر على مثله، فأبدل مكانه آخر. وأما اقتراح التبديل والتغيير، فللطمع ولاختبار الحال وأنه إن وجد منه تبديل، فإما أن يهلكه الله فينجو منه، أو لا يهلكه فيسخروا منه، ويجعلوا التبديل حجة عليه وتصحيحًا لافترائه على الله.

١٦-﴿قُلْ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ وَلا أَدْرَاكُمْ بِهِ فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِنْ قَبْلِهِ أَفَلا تَعْقِلُونَ﴾

[٣٦٩] {لَوْ شَاء اللهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ} يعني أن تلاوته ليست إلّا بمشيئة الله وإحداثه أمرًا عجيبًا خارجًا عن العادات، وهو أن يخرج رجل أميّ لم يتعلم ولم يستمع ولم يشاهد العلماء ساعة من عمره، ولا نشأ في بلد فيه علماء فيقرأ عليهم كتابًا فصيحًا، يبهر كل كلام فصيح، ويعلو على كل منثور ومنظوم، مشحونًا بعلوم من علوم الأصول والفروع، وأخبار مما كان وما يكون، ناطقًا بالغيوب التي لا يعلمها إلّا الله، وقد بلغ بين ظهرانيكم أربعين سنة تطلعون على أحواله، ولا يخفى عليكم شيء من أسراره، وما سمعتم منه حرفًا من ذلك، ولا عرفه به أحد من أقرب الناس منه وألصقهم به.

[370] "O da onu size bildirmiş olmazdı." Yani benim lisanımla bildirmezdi. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] *a'taytuhû ve erdaytuhu* (Ona verdim ve onu memnun ettim.) anlamında *a'tâtuhû ve erdâtuhû* diyenlerin kıraatini takip ederek *ve lâ edrâtüküm bih* şeklinde okumuştur. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] *ve lâ enzertüküm* şeklindeki okuyuşu da bunu desteklemektedir. (Ancak) Ferrâ [v. 207/822] bu okuyuşu *ve lâ edra'tüküm* şeklinde Hemzeli olarak rivayet etmiş olup, bu da iki şekilde açıklanabilir. Birincisi, *lebbe'tü bi'l-hacc^{i}* (Hacda *telbiye* yaptım.), *rase'tü'l-meyyit^{e}* (Ölüye ağıt yaktım.) ve *halle'tü's-sevîk^{a}* (Seviki tatlı yaptım.) örneklerinde olduğu gibi Elif'in Hemze'ye çevrilmesi. Zira Elif ve Hemze aynı karındandır. Nitekim dikkat edersen Elif harekelendiği zaman Hemze'ye dönüşür. İkincisi ise, kelimenin birini def ettiğinde kullanılan *dera'tuhû*dan ve kişiyi def eder hale getirdiğinde kullanılan *edra'tühû*dan gelmiş olmasıdır. Buna göre mâna, "Bu Kur'ân'ı size okumakla sizleri benimle tartışarak beni yalanlayan, beni def etmeye çalışan hasımlar edinmedim." şeklinde olur. İbn Kesîr [v. 120/737] ise bu kelimeyi *ve le-edrâküm bih* şeklinde, bildirmenin sübûtunu ifade etmek üzere ibtida Lâm'ı ile okumuştur ki buna göre mâna şöyledir: "Allah dileseydi, bunu size ben okumazdım da, Allah onu size benden başka birinin diliyle yine bildirirdi. Fakat Allah dilediği kuluna lütufta bulunmaktadır. Dolayısıyla bu işe başka birini değil, beni lâyık gördü ve bu değerli makamı özel olarak bana verdi."

[371] "Daha önce aranızda yıllarca yaşadım." عُمُرًا kelimesi Mim'in sükûnuyla *'umr^{an}* şeklinde de okunmuştur; yani gençlik ve dinçlik dönemlerimi aranızda geçirdim. Herhangi biriniz ne böyle bir şey söylediğimi gördü ne de benim böyle bir şey yapmaya gücüm vardı; ilim ve edebiyatla da muttasıf değildim ki beni bu kitabı inşa etmekle suçlayabilesiniz! "Hâla, düşünüp ders çıkarmayacak mısınız" ki, bu kitabın benim gibi birinin değil, ancak Allah'ın eseri olabileceğini anlayasınız. Bu, "Bundan başka bir Kur'ân getir." şeklindeki sözlerinin altında gizledikleri "Hazret-i Peygamber (s.a.)'in bunu uydurup Allah'a mal ettiği" iddiasına cevap vermektedir.

17. O halde, uydurduğu yalanı Allah'a isnat edenden veya O'nun âyetlerini yalanlayandan daha zalimi olabilir mi? Asla felâha eremez mücrimler!

[372] "O halde, uydurduğu yalanı Allah'a isnat edenden" ifadesinde, müşriklerin Allah'ın ortağı ve evladı olduğu tarzındaki iftiralarını murat etmiş olabileceği gibi, Peygamber (s.a.)'e nispet ettikleri iftiradan kaçınmak da olabilir.[1]

1 Bu durumda, Allah'a iftira etmek gibi çirkin bir şeyin Peygamber (s.a.) açısından asla söz konusu olamayacağı -Müşriklere de dokundurularak- genel bir ifade ile anlatılmış olmaktadır. / ed.

[٣٧٠] {وَلا أَدْرَاكُمْ بِهِ} ولا أعلمكم به على لساني. وقرأ الحسن «ولا أدراتُكم به»، على لغة من يقول: أعطاته وأرضاته، في معنى أعطيته وأرضيته. وتعضده قراءة ابن عباس «ولا أنذرتكم به». ورواه الفراء «ولا ادرأتكم به» بالهمز. وفيه وجهان؛ أحدهما أن تقلب الألف همزة، كما قيل: لبأت بالحج، ورثأت الميت، وحلأت السويق. وذلك لأنّ الألف والهمزة من وادٍ واحد. ألا ترى أنّ الألف إذا مستها الحركة انقلبت همزة. والثاني: أن يكون من درأته، إذا دفعته، وأدرأته إذا جعلته دارئًا. والمعنى: ولا جعلتكم بتلاوته خصماء تدرؤونني بالجدال وتكذبونني. وعن ابن كثير: «ولأدراكم به»، بلام الابتداء لإثبات الإدراء؛ ومعناه: لو شاء الله ما تلوته أنا عليكم ولأعلمكم به على لسان غيري، ولكنه يمنّ على من يشاء من عباده، فخصني بهذه الكرامة ورآني لها أهلًا دون سائر الناس.

[٣٧١] {فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا} وقرئ «عمرًا»، بالسكون. يعني فقد أقمت فيما بينكم يافعًا وكهلًا، فلم تعرفوني متعاطيًا شيئًا من نحوه ولا قدرت عليه، ولا كنت متواصفًا بعلم وبيان فتتهموني باختراعه؛ {أَفَلَا تَعْقِلُونَ} فتعلموا أنه ليس إلّا من الله لا من مثلي. وهذا جواب عما دسّوه تحت قولهم: {إِئْتِ بقرآنٍ غيرِ هذا} من إضافة الافتراء إليه.

١٧-﴿فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ إِنَّهُ لا يُفْلِحُ الْمُجْرِمُونَ﴾

[٣٧٢] {مِمَّنِ افترى عَلَى الله كَذِبًا} يحتمل أن يريد افتراء المشركين على الله في قولهم: إنه ذو شريك وذو ولد، وأن يكون تفاديًا مما أضافوه إليه من الافتراء.

18. Allah'tan başka, kendilerine ne fayda ne de zarar verebilen şeylere tapıyorlar. Ve "Bunlar Allah katında bizim şefaatçilerimizdir." diyorlar. De ki: Göklerde ve yerde kendisinin bilmediği bir şeyi siz mi Allah'a bildiriyorsunuz?! O, bunların ortak koştuğu şeylerden münezzehtir.

[373] "Kendilerine ne fayda ne de zarar verebilen şeylere" yani fayda ve zarar vermeye gücü yetmeyen cansız putlara. Denilmiştir ki; onlara tapsalar kendilerine bir fayda sağlayamazlar, tapmaktan vazgeçseler kendilerine bir zarar veremezler. Oysa tapılan bir varlığın taate karşılık ödüllendiren, masiyet durumunda ise cezalandıran biri olması gerekir. Tâ'ifliler Lât'a, Mekkeliler ise Menat, Hübel, İsâf ve Nâile'ye tapıyorlar ve "Bunlar Allah nezdinde bizim şefaatçilerimizdir." diyorlardı. Nadr b. Hâris'in "Kıyamet günü geldiğinde Lât ve 'Uzzâ bana şefaat edecek." dediği nakledilmiştir.[1]

[374] "Allah'ın *bilmediği* bir şeyi siz mi O'na bildiriyorsunuz!?" Yani Allah nezdinde bunların şefaatçi olduğunu[2] O'na siz mi haber mi veriyorsunuz!? Bu, Allah'ın ilmine konu olmayan bir şeyi haber vermek demektir; bir şey Allah'ın ilmine konu olmuyorsa -ki O, zatıyla bilen ve bilmeye konu olan her şeyi ihata edendir- o *şey* "var" olamaz; çünkü *şey*; bilinen ve kendisinden haber verilen demektir. O halde bu iddia, 'haber verilen'in olmadığı bir 'haber'dir. "Peki, Allah'a bunu nasıl haber vermiş oluyorlar?" **dersen şöyle derim:**"Bu ifade onlarla ve -putların şefaati gibi- muhal bir şeyi iddia etmeleriyle alay etmekte ve haber verdikleri şeyin sahih olmaktan uzak boş bir iddia olduğunu bildirmektedir. Zira güya Allah'a ilminin taalluk etmediği bir şeyi haber vermektedirler! Tıpkı bir kimsenin bir başkasına onun bilmediği bir şeyi haber vermesi gibi. [أَتُنَبِّؤُن kelimesi] *e-tünbi'ûne* şeklinde şeddesiz olarak da okunmuştur.

[375] "Göklerde ve yerde" ifadesi nefyi pekiştirmek içindir; çünkü bu ikisinde bulunmayan bir şey, 'yok'tur; sabit değildir.

[376] يشركون fiili Tâ ile de Yâ ile de okunmuştur (bunların ortak koştuğu şeylerden / sizin ortak koştuğunuz şeylerden). [عمّا'daki] Mâ ise mevsūle veya masdariyye Mâ'sı olup "Allah'a ortak koştukları 'ortak'lardan" veya "ortak koşmalarından" demektir.

---

1 Ancak Fussilet 41/5'de belirtildiği üzere, Müşriklerin ahiret inançları yoktur. Baas Müşriklerin en temel inkâr noktasıdır ve Kur'ân'ın kalbî / merkezî meselesidir. Dolayısıyla Nadr'ın; "Sizin dediğiniz olur da, kabirlerimizden kaldırılırsak o gün bunlar bana şefaat ederler!" demiş olması daha muhtemeldir. / ed.

2 Gülnuş Valide Sultan nüshasındaki (134a) gibi; بكونهم شفعاء şeklinde olmalıdır. بكونكم شفعاء şeklinde olduğunda, Fe'îl sıygası mef'ûl anlamına alınarak "sizin bunların şefaatine nail olacağınızı" anlamına gelmiş olur. / ed.

١٨-﴿وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لا يَضُرُّهُمْ وَلا يَنْفَعُهُمْ وَيَقُولُونَ هَؤُلاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ قُلْ أَتُنَبِّئُونَ اللَّهَ بِمَا لا يَعْلَمُ فِي السَّمَوَاتِ وَلا فِي الأَرْضِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

[٣٧٣] {مَا لَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنفَعُهُمْ} الأوثان التي هي جماد لا تقدر على نفع ولا ضرّ. وقيل: إن عبدوها لن تنفعهم، وإن تركوا عبادتها لم تضرّهم، ومن حق المعبود أن يكون مثيبًا على الطاعة معاقبًا على المعصية. وكان أهل الطائف يعبدون اللات، وأهل مكة العزّى ومناة وهبل وإسافًا ونائلة. {و} كانوا {يَقُولُونَ هَؤُلاء شفعاؤُنا عِندَ اللّهِ}. وعن النضر بن الحارث: إذا كان يوم القيامة شفعت لي اللات والعزّى.

[٣٧٤] {أَتُنَبِّئُونَ اللّهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ} أتخبرونه بكونهم شفعاء عنده، وهو إنباء بما ليس بالمعلوم لله، وإذا لم يكن معلومًا له وهو العالمُ الذاتِ المحيطُ بجميع المعلومات، لم يكن شيئًا، لأنّ الشيء ما يعلم به ويخبر عنه، فكان خبرًا ليس له مخبر عنه. فإن قلت: كيف أنبَئُوا الله بذلك؟ قلت: هو تهكم بهم وبما ادعوه من المحال الذي هو شفاعة الأصنام، وإعلام بأنّ الذي أنبَئُوا به باطل غير منطوٍ تحت الصحة، فكأنهم يخبرونه بشيء لا يتعلق به علمه كما يخبر الرجل الرجل بما لا يعلمه. وقرئ «أتنْبئون»، بالتخفيف.

[٣٧٥] وقوله {فِى السموات وَلَا فِى الأرض} تأكيد لنفيه؛ لأنّ ما لم يوجد فيهما فهو منتف معدوم.

[٣٧٦] {يُشْرِكُونَ} قرئ بالتاء والياء؛ وما موصولة أو مصدرية، أي عن الشركاء الذين يشركونهم به، أو عن إشراكهم.

19. İnsanlar tek bir ümmetken sonradan ayrılığa düşmüşlerdir. Rabbinin daha önce verilmiş bir sözü olmasaydı; ayrılığa düştükleri şeyler hakkında çoktan hüküm verilmiş olurdu.

20. "Ona Rabbinden bir mucize indirilse ya?!" diyorlar. De ki: Gayb tamamen Allah'a aittir. Dolayısıyla, bekleyin... Doğrusu ben de sizinle birlikte bekleyenlerdenim.

[377] "İnsanlar tek bir ümmetken" herhangi bir ihtilafa düşmeksizin, bir tek dinde ittifak etmiş birer *hanif*ken. Bu durum Hazret-i Âdem döneminde Kābil, Hâbil'i öldürünceye kadar söz konusuydu. Bunun tufandan sonra Allah Teâlâ'nın yeri yurdu olan hiçbir kâfir bırakmadığı dönemde olduğu da söylenmiştir.

[378] "Rabbinin daha önce verilmiş bir sözü olmasaydı…" Bu söz, aralarında verilecek hükmün kıyamet gününe tehir edilmesidir. "Çoktan aralarında hüküm verilmiş olurdu." Yani, ihtilaf ettikleri konuda derhal hüküm verilir ve hak yoldaki ile bâtıl yoldakiler birbirinden ayrılırdı. Allah'ın daha önceden erteleme tarzında bir hüküm vermesi, bu yurdun yükümlülük, o yurdun ise mükâfat ve ceza diyarı olmasını gerekli kılan bir hikmetten dolayıdır.

[379] "Ona Rabbinden bir mucize indirilse ya?!' diyorlar." Kastettikleri, kendi önerdikleri mucizelerden birinin gösterilmesidir; çünkü Peygamber (s.a.)'e indirilen daha önce benzeri hiçbir peygambere indirilmemiş çok sayıda mucizeyi kabul etmiyorlardı. Aslında mucizeler arasında farklı, dakik bir özelliği bulunan; çağlar boyu var olacak eşi benzeri olmayan bir mucize olarak Kur'ân kâfi idi. Ama Müşrikler onun nüzûlünü nüzul olarak görmüyor, sanki ona hiç mucize inmemiş gibi "ona Rabbinden bir" tek "mucize indirilse ya!" diyorlardı. Bu da aşırı inatlarından, mütemadiyen temerrüt etmelerinden ve düştükleri sapkınlık yüzündendi.

[380] "De ki: Gayb tamamen Allah'a aittir." yani gaybı bilmek Allah'a özgüdür; bu bilgi O'nun tekelindedir. Ona dair ne bende, ne de başkasında bilgi vardır; yani istenen mucizeleri indirmesine mani olan şey, yalnızca O'nun bildiği gaybî bir durumdur. "Dolayısıyla," istediğiniz mucizenin inmesini "bekleyin; ben de" inadınızdan ve âyetleri bile bile inkâr etmenizden ötürü Allah'ın size ne yapacağını "sizinle beraber bekleyenlerdenim."

١٩-﴿وَمَا كَانَ النَّاسُ إلا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا وَلَوْلا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ فِيمَا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾

٢٠-﴿وَيَقُولُونَ لَوْلا أُنْزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَقُلْ إِنَّمَا الْغَيْبُ لِلَّهِ فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ﴾

[٣٧٧] {وَمَا كَانَ الناس إلّا أُمَّةً وَاحِدَةً} حنفاء متفقين على ملة واحدة من غير أن يختلفوا بينهم. وذلك في عهد آدم إلى أن قتل قابيل هابيل؛ وقيل: بعد الطوفان حين لم يذر الله من الكافرين ديَّارًا.

[٣٧٨] {وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِن رَبّكَ} وهو تأخير الحكم بينهم إلى يوم القيامة {لَقُضِيَ بِيْنَهُمْ} عاجلًا فيما اختلفوا فيه، ولميز المحق من المبطل، وسبق كلمته بالتأخير لحكمة أوجبت أن تكون هذه الدار دار تكليف، وتلك دار ثواب وعقاب.

[٣٧٩] وقالوا: {لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ من رَبّهِ} أرادوا آية من الآيات التي كانوا يقترحونها، وكانوا لا يعتدّون بما أنزل عليه من الآيات العظام المتكاثرة التي لم ينزل على أحد من الأنبياء مثلها، وكفى بالقرآن وحده آية باقية على وجه الدهر بديعة غريبة في الآيات، دقيقة المسلك من بين المعجزات، وجعلوا نزولها كلا نزول، وكأنه لم ينزل آية قط، حتى قالوا: {لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِن رَبَّهُ}، وذلك لفرط عنادهم وتماديهم في التمرّد وانهماكهم في الغيّ.

[٣٨٠] {فَقُلْ إِنَّمَا الغيبُ لِلَّهِ} أي هو المختصّ بعلم الغيب المستأثر به لا علم لي ولا لأحد به، يعني أنّ الصارف عن إنزال الآيات المقترحة أمر مغيب لا يعلمه إلّا هو. {فانتظروا} نزول ما اقترحتموه {إِنّى مَعَكُم منَ المنتظرين} لما يفعل الله بكم لعنادكم وجحودكم الآيات.

21. Kendilerine dokunan bir sıkıntıdan sonra insanlara bir rahmet tattırdığımızda, hemen âyetlerimizle ilgili tuzak kurmaya başlarlar! De ki: 'Tuzak' kurmada Allah daha hızlıdır; kurduğunuz tuzakları elbette elçilerimiz yazmakta!..

5 [381] Yüce Allah Mekkelilere yedi yıl süren bir kıtlık musallat etmişti; neredeyse helâk olacaklardı. Sonunda, onlara rahmetiyle muamele etti de hayata döndüler. Ne var ki, Allah kendilerine rahmetle muamele edince Allah'ın âyetlerine saldırmaya ve Peygamber (s.a.)'e düşmanlık edip ona karşı oyun ve entrikalara başladılar. Birinci *izâ* şart anlamı vermektedir, ikinci ise 10 onun cevabı olup beklenmedik bir durum ifade eder. *Mekr* ise tuzağı gizlemek ve örtmek anlamındadır. "[Dolgun sert ve yuvarlak kalçalı] yapısı insana belli olmayan" anlamındaki *el-câriyetü'l-memkûrat*[u] tabirinden gelmektedir. "Dokunan" ifadesinin anlamı da karşılaştıkları ve kendilerinde kötü etkisini hissettikleri şeklindedir.

15 [382] **Şayet** "Onları, *hızla* oyuna başvurmakla tavsif etmediği halde 'Tuzak kurmada Allah *daha hızlı*dır.' demesi nasıl sahih olmuştur?" **dersen şöyle derim:** Elbette vasfetmiştir; buna 'ansızın oluş' anlamı ifade eden *izâ* delalet etmektedir. Adeta şöyle buyurmaktadır: Düştükleri zor durumdan sonra onlara rahmetle muamele ettiğimizde, â! Bir de ne görelim; tuzak 20 kurmaya başlamamışlar mı! Başlarına gelen sıkıntıdan kurtulunca, daha yaralarını sarmadan, henüz çektikleri zorluğu unutacak kadar bile beklemeden tuzak kurmaya koyulmamışlar mı!.. Söylemek istediği şudur: Allah sizi cezalandırmayı plânlamış bulunuyor; siz İslâm nurunu nasıl söndüreceğiz diye plânlar yapmadan, O sizi bu cezaya çarptıracak!..

25 [383] "Kurduğunuz tuzakları elçilerimiz yazmakta!" ifadesi, sizin gizli kapaklı olduğunu sandığınız şeylerin Allah'a gizli kalmadığını ve sizi mutlaka cezalandıracağını bildirmektedir. تمكرون kelimesi *yemkürûne* şeklinde Tâ ile de okunmuştur (kurduğunuz… / kurdukları…).

[384] 'Tuzak'larının "Üzerimize falanca burç hatırına yağmur yağdı." 30 şeklindeki sözleri olduğu da söylenmiştir. Ebû Hureyre'den nakledildiğine göre Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuş: "Allah bir kavme sabahleyin ve akşamleyin nimet lütfeder; onlardan bir grup ise 'Falanca burç sayesinde yağmur yağdı!' diyerek o nimete nankörlük ederler!" [*Müslim,* "İmân", 71]

٢١-﴿وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً مِنْ بَعْدِ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُمْ إِذَا لَهُمْ مَكْرٌ فِي آيَاتِنَا قُلِ اللَّهُ أَسْرَعُ مَكْرًا إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ مَا تَمْكُرُونَ﴾

[٣٨١] سلط الله القحط سبع سنين على أهل مكة حتى كادوا يهلكون، ثم رحمهم بالحياة، فلما رحمهم طفقوا يطعنون في آيات الله ويعادون رسول الله ﷺ ويكيدونه، و«إذا» الأولى للشرط، والآخرة جوابها وهي للمفاجأة. والمكر: إخفاء الكيد وطيه، من الجارية الممكورة المطوية الخلق. ومعنى {مَسَّتْهُمْ} خالطتهم حتى أحسوا بسوء أثرها فيهم.

[٣٨٢] فإن قلت: ما وصفهم بسرعة المكر، فكيف صحّ قوله {أَسْرَعُ مَكْرًا}؟ قلت: بلى دلت على ذلك كلمة المفاجأة، كأنه قال: وإذا رحمناهم من بعد ضراء فاجئوا وقوع المكر منهم، وسارعوا إليه قبل أن يغسلوا رؤوسهم من مسّ الضرّاء، ولم يتلبثوا ريثما يسيغون غصتهم. والمعنى: أنّ الله تعالى دبر عقابكم وهو موقعه بكم قبل أن تدبروا كيف تعملون في إطفاء نور الإسلام.

[٣٨٣] {إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ} إعلام بأنّ ما تظنونه خافيًا مطويًّا لا يخفى على الله، وهو منتقم منكم. وقرئ يمكرون بالتاء والياء.

[٣٨٤] وقيل: مكرهم قولهم سقينا بنوء كذا. وعن أبي هريرة: إنّ الله لَيُصَبِّح القوم بالنعمة ويُمَسِّيهم بها، فتصبح طائفة منهم بها كافرين يقولون: مطرنا بنوء كذا.

22. Karada ve denizde sizi yürüten O'dur. Gemide bulunduğunuz sırada, gemi kendilerini hoş bir rüzgârla götürdüğü ve bununla mutlu olduklarında, birden, ona şiddetli bir rüzgâr gelip de dalgalar kendilerini dört bir yandan sardığında; bunlar da çepeçevre kuşatıldıklarını anladıklarında, işte o zaman, (tam bir muvahhit edasıyla) dini tamamen Allah'a özgü kılarak; "Bizi bu tehlikeden kurtarırsan; kesinlikle şükredenlerden oluruz!" diye sadece O'na yalvarırlar.

23. Allah kendilerini kurtarınca da karada haksız yere azmaya başlarlar! Ey insanlar! Azgınlığınız, dünya hayatının (geçici bir) zevki olarak kendi aleyhinizedir; sonra dönüşünüz yalnızca Bizedir. Biz de yaptıklarınızı size bir bir haber veririz.

[385] Zeyd b. Sabit يُسَيِّرُكم kelimesini *yenşuruküm* (sizi dağıtır / yayar) şeklinde okumuştur ki فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ ("Yeryüzüne dağılın!" [Cum'a 62/10]) ve ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ ("Sonra siz yayılan insanlar oluverdiniz." [Rum 30/20]) âyetlerindeki gibidir.

[386] **Şayet** "Gemilerde olmayı nasıl denizde götürmenin *bir sonu* (gâye) olarak zikretmiştir? Denizde gitmek zaten gemide olmakla mümkündür." **dersen şöyle derim:** Gemilerde olmayı denizde gitmek için bir son yapmamış; beraberindekilerle birlikte *hattâ*dan sonra gelen şart cümlesinin içeriğini *son* yapmıştır. Adeta şöyle buyrulmuştur: O size yol aldırır, sonunda bu olay vaki olup da şöyle şöyle olunca, yani sert rüzgârlar esip, dalgalar üst üste binip, helâk olacağını düşünme ve kurtarması için dua etme halleri yaşanınca...

[387] "Peki إذا'nın cevabı nedir?" **dersen** "جاءَتْها'dır." **derim.** "Ya دَعَوا?" **dersen şöyle derim:** O, ظَنُّوا'dan bedeldir; çünkü duaları, helâk olacakları yönündeki kanaatlerinin ayrılmaz bir parçasıdır, yani onunla birliktedir. "Peki, sözü hitap üslubundan gaip üslubuna geçirmenin faydası nedir?" **dersen** mübalağadır **derim**; adeta bunları gıyaplarında başka muhataplara anlatmaya başlamıştır ki -durumlarına hayret etsinler, onları yadırgayıp kınasınlar. **Şayet** "Ümmüdderdâ'nın, nisbet Yâ'sı ile *fi'l-fulkiyy[i]* okumasının izahı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu Yâ'nın, *el-hāriciyy[u]* ve *el-ahmeriyy[u]* kelimelerindeki gibi zait olduğu söylenmiştir. Ayrıca bununla deniz, ve geminin gidebileceği kadar derin olan su da murat edilmiş olabilir. جَرَيْنَ'deki çoğul zamiri *fülk*e racidir, çünkü *fülk, felek*in cem'idir; *fe'al*in kardeşi olan *fu'l* veznindeki *üsd*(ün, *esed*in çoğulu olması) gibi. Ümmüdderdâ'nın kıraatinde de zamir *fülk*e racidir, çünkü *el-fülkiyy[u]* kelimesi *fülk*e delalet etmektedir.

٢٢-﴿هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ حَتَّى إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ وَفَرِحُوا بِهَا جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ وَجَاءَهُمُ الْمَوْجُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ أُحِيطَ بِهِمْ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ لَئِنْ أَنْجَيْتَنَا مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ﴾

٥ ٢٣-﴿فَلَمَّا أَنْجَاهُمْ إِذَا هُمْ يَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ يَاأَيُّهَا النَّاسُ إِنَّمَا بَغْيُكُمْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ إِلَيْنَا مَرْجِعُكُمْ فَنُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[٣٨٥] قرأ زيد بن ثابت: «ينشركم» ومثله قوله {فانْتَشِرُوا فِى الأرض} [الجمعة: ١٠]، {ثُمَّ إِذَا أَنتُم بَشَرٌ تَنتَشِرُون} [الروم: ٢٠]

١٠ [٣٨٦] فإن قلت: كيف جعل الكون في الفلك غاية للتسيير في البحر، والتسيير في البحر إنما هو بالكون في الفلك؟ قلت: لم يجعل الكون في الفلك غاية التسيير في البحر، ولكن مضمون الجملة الشرطية الواقعة بعد حتى بما في حيّزها، كأنه قيل: يسيركم حتى إذا وقعت هذه الحادثة وكان كيت وكيت من مجيء الريح العاصف وتراكُم الأمواج والظنّ للّهلاك والدعاء بالإنجاء.

١٥ [٣٨٧] فإن قلت: ما جواب إذا؟ قلت: جَاءتْهَا. فإن قلت: فدعوا؟ قلت: بدل من ظنوا؛ لأنّ دعاءهم من لوازم ظنهم الهلاك فهو ملتبس به. فإن قلت: ما فائدة صرف الكلام عن الخطاب إلى الغيبة؟ قلت: المبالغة، كأنه يذكر لغيرهم حالهم ليعجبهم منها ويستدعي منهم الإنكار والتقبيح. فإن قلت: ما وجه قراءة أمّ الدرداء «في الفلكي»، بزيادة ياء النسب؟ قلت: قيل هما زائدتان كما في الخارجي والأحمري. ويجوز أن يراد به اللجّ والماء الغمر الذي ٢٠ لا تجري الفلك إلّا فيه. والضمير في {جريْنَ} للفُلْك، لأنه جمع فَلَك كالأسد، في فعل أخي فعل. وفي قراءة أمّ الدرداء للفـُلْك أيضًا؛ لأنّ الفلكي يدلّ عليه.

[388] "Gemi ona" yani hoş bir rüzgâra "gelip" yani onunla karşılaşıp… Buradaki zamirin *fülk*e raci olduğu[1] da söylenmiştir. "Dört bir yandan" yani dalganın geldiği her taraftan "çepeçevre kuşatıldıklarında" yani helâk edildiklerinde. Burada helâk "düşmanın bir kabileyi dört bir yandan kuşatması" ile temsil edilmiştir. "Dini tamamen Allah'a özgü kılarak" O'na şirk koşmaksızın..; çünkü o sırada O'na ilaveten başka birine dua etmezler. "Bizi kurtarırsan" ifadesinde[n evvel, 'derler ki' şeklinde] bir deme fiili murat edilebilir veya "dua ederler" ifadesinde bir *söyleme* bulunduğundan [ayrıca buna gerek kalmamıştır.] "Yeryüzünde haksız yere azmaya başlarlar." yani el ele verip, yeryüzünde bozuculuk yapar, en kötü fesadı büyük bir maharetle çıkartırlar! Bu ifade, yara bedeni bozmaya başladığında kullanılan *bağa'l-curh^u^* (Yara azdı.) ifadesinden alınmıştır. "Peki, 'haksız yere' ifadesinin mânası nedir? Çünkü azmanın haklısı olmaz." **dersen şöyle derim:** Elbette olur ki bu da, Müslümanların kâfir topraklarını istila etmeleri, evlerini yıkmaları, ekinlerini yakıp ağaçlarını kesmeleridir. Tıpkı [vatana ihanet eden] Kurayza[2] oğullarına Peygamber (s.a.)'in yaptığı gibi… [*Müslim,* "Cihâd", 62]

[389] متاعُ kelimesi *metâ'a* şeklinde mansub olarak da okunmuştur. **Şayet** "İki okuyuş arasında ne fark var?" **dersen şöyle derim:** Merfû' okursan kelime بغيُكم mübtedasının haberi, على أنفسكم de onun sılası olur. Tıpkı فَبَغَى عَلَيْهِمْ ("Onlara karşı azgınlık etmişti." [Kasas 28/76]) âyetinde olduğu gibi. Buna göre mâna şöyle olur: Kendinizden olan; cinsleri cinsiniz olan kimselere karşı azmanız, yani birbirinize karşı azmanız, geçici dünya menfaatidir; hiçbir kalıcılığı yoktur. *Metâ'*ı mansub okursan, o zaman على أنفسكم sıla değil, haber olur. Mâna; "Azgınlığınız, sadece sizi bulacak bir vebaldir." şeklindedir. Bu durumda, مَتاعَ الْحَياةِ الدُّنْيا ifadesi pekiştirici masdar konumunda olur. Adeta "Dünya hayatının geçici zevkiyle zevkleniyorsunuz." buyrulmaktadır. Merfû' okuyuşun, ifade tamamlandıktan sonra "Bu da dünyanın geçici zevkidir." anlamında olması da caizdir.[3]

[390] Peygamber (s.a.)'in, bu âyeti okuyarak, "Tuzak kurma ve tuzak kurana yardım etme!. Azgınlık etme ve azgınlık edene yardım etme!. Yeminini bozma ve yeminini bozana yardım etme!" buyurduğu rivayet edilmiştir. Yine Peygamber (s.a.)'in,

---

1 Bu durumda, جاءتها ifadesi "gemiye hoş bir rüzgâr gelip" anlamında olmaktadır. / ed.

2 Haşr suresinin 5. ayetinde işaret edildiği üzere, bu olay daha ziyade Nadîr oğullarıyla ilgilidir. / ed.

3 "Azgınlığınız kendinizedir. Bu, dünya hayatının zevkidir." İlk ref' ihtimalinde ise anlam şöyle idi: "Kendinize / birbirinize karşı azmanız, dünya hayatının zevkidir." / ed.

[٣٨٨] {جَاءتْهَا} جاءت الريحَ الطيبةَ، أي تلقتها. وقيل: الضمير للفلك. {من كُلّ مَكَانٍ} من جميع أمكنة الموج {أُحِيطَ بِهِمْ}، أي أهلكوا. جعل إحاطة العدوّ بالحي مثلًا في الهلاك {مُخْلِصِينَ لَهُ الدين} من غير إشراك به؛ لأنهم لا يدعون حينئذ غيره معه. {لَئِنْ أَنْجَيْتَنَا}، على إرادة القول؛ أو لأنّ {دَعَوا} من جملة القول. {يَبْغُونَ فِي الأرض} يفسدون فيها ويعبثون متراقين في ذلك، ممعنين فيه، من قولك: بغى الجُرْح، إذا ترامى إلى الفساد. فإن قلت: فما معنى قوله {بِغَيْرِ الحق} والبغي لا يكون بحق؟ قلت: بلى، وهو استيلاء المسلمين على أرض الكفرة، وهدم دورهم، وإحراق زروعهم وقطع أشجارهم كما فعل رسول الله ﷺ ببني قريظة.

[٣٨٩] قرئ «متاع الحياة الدنيا»، بالنصب. فإن قلت: ما الفرق بين القراءتين؟ قلت: إذا رفعت كان المتاع خبرًا للمبتدإ الذي هو {بَغْيُكُمْ} و{على أَنفُسِكُمْ} صلته، كقوله {فبَغَى عَلَيْهِمْ} [القصص: ٧٦]، ومعناه: إنما بغيكم على أمثالكم والذين جنسهم جنسكم، يعني بغي بعضكم على بعض منفعة الحياة الدنيا لا بقاء لها. وإذا نصبت {فَعَلَى أَنفُسِكُمْ} خبر غير صلة، معناه: إنما بغيكم وبال على أنفسكم. و{متاعَ الحياة الدنيا} في موضع المصدر المؤكد، كأنه قيل: تتمتعون متاع الحياة الدنيا. ويجوز أن يكون الرفع على هو متاع الحياة الدنيا، بعد تمام الكلام.

[٣٩٠] وعن البني ﷺ أنه قال: «لا تمكر ولا تعن ماكرًا، ولا تبغ ولا تعن باغيًا، ولا تنكث ولا تعن ناكثًا»، وكان يتلوها. وعنه عليه الصلاة والسلام:

"En hızlı ödüllendirilen hayır akrabalık bağlarına riayet (*sıla-i rahim*), en çabuk cezalandırılan günah ise azgınlık ve yalan yere yemin etmektir." buyurduğu rivayet edilmiştir [*İbn Mâce*, "Zühd", 23. Benzer lâfızlarla]. Şöyle rivayet edilmiştir: "İki şey vardır ki Allah onların karşılığını dünyada çabucak verir: Azgınlık ve ana-babaya asi gelme." İbn Abbâs'ın [v. 68/688] "Bir dağ başka bir dağa karşı azgınlık etseydi, azgınlık eden un ufak olurdu!" dediği, Me'mûn *Rahimehu'llâh*'ın [v. 218/833] da şu iki beyitle, kardeşi Emin [v. 198/813] ile kendisinin durumunu[1] anlattığı rivayet edilir:

> Sen ey hakkına razı olmayan! Bir çatışma vesilesidir azgınlık.
> Sen yumuşak ol; güzel ahlâkın en iyisi, en dengeli olanıdır.
> Zira bir gün bir dağ başka bir dağa karşı azacak olursa,
> bu yüzden un ufak olur tepeleri de, etekleri de!..

[391] Muhammed b. Kâ'b'ın da; "Üç şey vardır ki, birinde bulunduğunda aleyhine olur: Azgınlık, verdiği sözden dönme ve tuzak kurma" dediği ve ardından; "Azgınlığınız kendi aleyhinizedir!" âyetini okuduğu rivayet edilmiştir.

24. Dünya hayatının durumu, gökten indirdiğimiz öyle bir su gibidir ki, insanların ve hayvanların yediği bitkiler onun sayesinde bol bol yetişir; böylece, yeryüzü ziynetini takınıp süslenir; toprak sahipleri artık bunları kesinlikle elde edeceklerini zannederlerken, geceleyin veya gündüzün emrimiz geliverir de orayı, 'sanki dün orada (ekin namına) hiçbir şey yokmuş gibi kesilip çiğnenmişe çeviririz. İşte Biz, önyargısız düşünen insanlar için âyetlerimizi böyle açıkça bildiririz.

[392] Bu bir mürekkep teşbihtir. Hızla yok olması ve nimetlerinin sana yöneldikten sonra elden çıkması bakımından dünyanın hali, büyüyüp gelişip dal budak sardıktan ve yeşillik ve parlaklığı ile yeryüzünü süsledikten sonra kuruyup giden yeryüzü bitki örtüsüne benzetilmektedir. فاخْتَلَطَ به yani, su sayesinde dal budak verir ve sonunda bunlar birbirine karışır. "Böylece, yeryüzü ziynetini takınıp süslenir." Bu çok edebî bir ifadedir. Yeryüzü –temsilen- 'ziynet ve yaldızını *alıyormuş*' gibi değerlendirilmekte; 'rengârenk, kıymetli elbiselerini *alıp* giyinen ve daha başka ziynetlerle süslenen bir gelin'e benzetilmektedir. ازَّيَّنَتْ'in aslı *tezeyyenet* olup idğam edilmiştir.[2] İbn Mes'ûd [v. 32/652] asıl haliyle okumuştur.

---

1 Yani baştan Emin'e biat ettiği halde, onun -azarak- kendisini ortadan kaldırmaya niyetlenmesi üzerine giriştikleri saltanat mücadelesinde onu yenişine telmihte bulunduğunu. (Tıybî'den) / ed.

2 Yani telaffuz zorluğundan, Tâ, Ze'ye dönüştürülmüş; kelimeye sâkin harf ile başlanamayacağından, başına Hemze eklenmiştir. / ed.

«أسرع الخير ثوابًا صلة الرحم، وأعجل الشرّ عقابًا البغي واليمين الفاجرة». وروي: «ثنتان يعجلهما الله تعالى في الدنيا؛ البغي وعقوق الوالدين». وعن ابن عباس رضي الله عنه: لو بغى جبل على جبل لدكّ الباغي. وكان المأمون يتمثل بهذين البيتين في أخيه:

يَا صَاحِبَ الْبَغْيِ إنَّ الْبَغْيَ مَصْرَعَةٌ فَارْبَعْ فَخَيْرُ فِعَالِ الْمَرْءِ أَعْدَلُهُ

لَوْ بَغَى جَبَلٌ يَوْمًا عَلَى جَبَلٍ لانْدَكَّ مِنْهُ أَعَالِيهِ وَأَسْفَلُهُ

[٣٩١] وعن محمد بن كعب: ثلاث من كنّ فيه كنّ عليه؛ البغي والنكث والمكر. قال الله تعالى: {إِنَّمَا بَغْيُكُمْ على أَنفُسِكُمْ}.

٢٤-﴿إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالأَنْعَامُ حَتَّى إِذَا أَخَذَتِ الأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ وَظَنَّ أَهْلُهَا أَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَا أَتَاهَا أَمْرُنَا لَيْلا أَوْ نَهَارًا فَجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا كَأَنْ لَمْ تَغْنَ بِالأَمْسِ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الآيَاتِ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾

[٣٩٢] هذا من التشبيه المركب، شبهت حال الدنيا في سرعة تقضيها وانقراض نعيمها بعد الإقبال، بحال نبات الأرض في جفافه وذهابه حطامًا بعد ما التفّ وتكاثف، وزين الأرض بخضرته ورفيفه؛ {فاختلط بِهِ} فاشتبك بسببه حتى خالط بعضه بعضًا. {أَخَذَتِ الأرض زُخْرُفَهَا وازَّيَّنت} كلام فصيح؛ جعلت الأرض آخذة زخرفها على التمثيل بالعروس إذا أخذت الثياب الفاخرة من كل لون، فاكتستها وتزينت بغيرها من ألوان الزين. وأصل ازّيّنت تزينت، فأدغم. وبالأصل قرأ عبد الله.

Ayrıca, *ef'alet* vezninde, *ağyelet*te olduğu gibi fiili bir i'lâle tâbi tutmaksızın *ezyenet* şeklinde, "Ziynetlendi." anlamında ve *ibyâddat* vezninde *izyânnet* (İyice süslendi) şeklinde de okunmuştur.

[393] "Tam onu elde edeceklerini" yani ondan yararlanabileceklerini ve meyvesini devşirebileceklerini, gelirini kaldırabileceklerini "zannederlerken, emrimiz geliverir" Bu emir de, ekilen şeyin artık olgunlaştığından iyice emin oldukları sırada bazı âfetlerle vurulmasıdır. "Ve onu" yani bitkiyi "kesilip çiğnenmişe çeviririz" kesilip koparılmış ekine benzetiriz! "Sanki daha dün hiçbir şey yokmuş gibi." كأنْ لم تغْنَ بالأمسِ ifadesi, *ke-en lem yağne zer'uhâ* anlamındadır. Bu gibi yerlerde mutlaka mahzuf bir muzaf takdir edilir. Yani, sanki daha önce ekini hiç yokmuş gibi. Aksi halde mâna doğru olmaz. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] bunu *ke-en lem yağne* şeklinde okumuştur. Bu durumda müzekker zamir mahzuf *zer'* kelimesine ait olur. Mervan'ın da, minberde *ke-en lem teteğanne bi'l-ems*^{i} şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir ki A'şâ'nın şu beytindeki gibidir:

> [Bir zamanlar Irak'lı biriydim]
> Uzun süre kalmıştım orada; uzun süre durmuştum.

[394] *Emsi* (daha dün) ifadesi yakın zaman için bir mesel olup adeta *ke-en lem tağne ânif*^{en} (Sanki az önce yokmuş gibi!) buyrulmaktadır.

25. Allah Dârusselâm'a (herkesi) çağırıyor; ama doğru yola dilediklerini getiriyor.

[395] *Dârusselâm*'a yani cennete. Allah Teâlâ burada cennet yurdunun önemini ifade etmek üzere onu kendi (*es-Selâm*) ismine nispet etmiştir. *Selâm*ın selâmet / esenlik anlamında olduğu, zira oraya giren kimselerin arzu edilmeyen her tür şeyden sâlim oldukları da söylenmiştir. Yine, aralarında selâmın yaygın bir davranış olacağı, melekler de kendilerine selâm vereceği için cennete "*selâm* diyarı" denildiği de söylenmiştir. "Yalnızca 'Selâm!' 'Selâm!' ifadeleri…" [Vâkı'a 56/26] âyetindeki gibi.

[396] "Dilediklerini" -ki bunlar, kendilerine lütfun fayda vereceğini bildiği kimselerdir, çünkü O'nun *meşîet*i hikmetine tâbidir- "doğru yola getiriyor" yani muvaffak kılıyor. Demek istediği şudur: Allah *Dârusselâm*'a bütün kullarını çağırıyor; ancak oraya yalnızca hidayet edilenler giriyor.

وقرئ «وأزينت»، أي أفعلت، من غير إعلال الفعل كأغْيَلت، أي صارت ذات زينة. و«ازيانَّت»، بوزن ابياضت.

[٣٩٣] {قَادِرُونَ عَلَيْهَا} متمكنون من منفعتها محصلون لثمرتها، رافعون لغلتها {أَتَاهَا أَمْرُنَا} وهو ضرب زرعها ببعض العاهات بعد أمنهم واستيقانهم أنه قد سلم ٥ {فَجَعَلْنَاهَا} فجعلنا زرعها {حَصِيدًا} شبيهًا بما يحصد من الزرع في قطعه واستئصاله {كَأَن لَمْ تَغْنَ} كأن لم يغن زرعها، أي لم ينبت، على حذف المضاف في هذه المواضع لا بدّ منه، وإلاّ لم يستقم المعنى. وقرأ الحسن: «كأن لم يغن»، بالياء على أن الضمير للمضاف المحذوف الذي هو الزرع. وعن مروان أنه قرأ على المنبر: «كأن لم تتغن بالأمس»، من قول الأعشى:

١٠ [وكنت امرأ زمنا بالعراق] طويل الثَّوَاء طويل التَّغَنْ

[٣٩٤] والأمس مثل في الوقت القريب، كأنه قيل: كأن لم تغن آنفًا.

٢٥-﴿وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

[٣٩٥] {دَارُ السلام} الجنة، أضافها إلى اسمه تعظيمًا لها. وقيل السلام السلامة؛ لأنّ أهلها سالمون من كل مكروه. وقيل: لفشوّ السلام بينهم وتسليم الملائكة عليهم ١٥ {إِلَا قِيلًا سلامًا سلامًا} [الواقعة: ٢٦]

[٣٩٦] {وَيَهْدِى} ويوفق {مَن يَشَآء} وهم الذين علم أنّ اللطف يجدي عليهم، لأنّ مشيئته تابعة لحكمته. ومعناه: يدعو العباد كلهم إلى دار السلام، ولا يدخلها إلّا المهديون.

26. İhsan üzere hareket edenlere daha güzeli vardır, hem de fazlasıyla... Ayrıca, yüzlerini ne toz – gübür kaplar ne de zillet… Bunlardır işte, Cennet'in sahipleri. Temelli kalacaklardır orada!

[397] "Daha güzeli" daha güzel bir mükâfat; "hem de fazlasıyla…" Mükâfatın fazlasıyla ki fazladan vermektir. "Lütfundan daha fazlasını da ihsan edecek" [Nisâ 4/173] âyeti de buna delalet eder. Hazret-i Ali (r.a.)'ın "*Ziyade* tek inciden bir has odadır." dediği rivayet edilmiştir. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] "*Hüsnâ* hasene yani iyilik sevabıdır, *ziyade* ise bunun on katıdır." dediği; Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] "Bunun on kattan yedi yüz kata kadar olduğunu" söylediği; Mücâhid'in "*Ziyade* Allah'ın mağfiret ve rızasıdır." dediği; Yezid b. Şecere'nin de; "*Ziyade* bir bulutun cennettekilerin üzerinden geçip 'Size ne yağdırmamı istersiniz?' diye sorması ve ne isterlerse üzerlerine yağdırmasıdır." dediği nakledilmiştir.

[398] [Allah Teâlâ'yı yarattıklarına benzeten] *Müşebbihe* ile [insanların bir yaprak misali *ilahî cebir* altında olduğunu söyleyen] *Mücbire* ise buradaki *ziyade*nin 'Yüce' Allah'ın 'yüz'üne bakmak olduğunu iddia ederek, bir de (*mer**kū**'*)[1] hadis yamamışlardır: "Cennet ehli cennete girdiklerinde kendilerine "Ey cennetliler!" diye nida edilir ve perde kaldırılır da, Allah'a bakarlar. Vallahi! Allah daha önce onlara bundan daha çok sevecekleri bir şey vermiş değildir!" [*Tirmizî*, "Tefsir", 10. Benzer lâfızlarla]

[399] "Yüzlerini ne" siyaha çalan bir "toz-gübür kaplar ne de zillet." Yani ne alçalmışlık ne de sukūt-ı hayal belirtisi. Demek istediği; cehennemdekileri kuşatıp bürüyen şeylerin onları bürümeyeceğidir. Böylece, kendilerini rahmetiyle kurtaracağı zorluk ve sıkıntıları onlara hatırlatmaktadır. Dikkat edersen [cehennemlikler hakkında] "Yüzlerini keder bürümüştür." [Abese 80/41] ve "Yüzlerini zillet bürür." [Yûnus 10/27] buyurmaktadır.

27. Kötülükleri kazananlara ise işledikleri kötülük kadar ceza verilir; yüzlerini zillet bürür; kendilerini Allah'tan kurtaracak kimse yoktur. Adeta yüzleri kapkaranlık bir gecenin parçalarıyla örtülmüş gibi!. Bunlar da Ateş'in sahipleridir işte. Temelli kalacaklardır orada!

---

1 Müfessir merfû', yani Peygamber'e kadar ref' edilmiş sahih, güçlü bir hadis olarak nakledilen bu ifadenin uydurulmuşboş bir söz olduğunu göstermek için ف'yi ق'a dönüştürerek güzel bir kelime oyunu yapmaktadır. / ed.

٢٦-﴿لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى وَزِيَادَةٌ وَلا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلا ذِلَّةٌ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[٣٩٧] {الحسنى} المثوبة الحسنى. {وَزِيَادَةٌ} وما يزيد على المثوبة وهي التفضل. ويدلّ عليه قوله تعالى {وَيَزِيدُهُم من فَضْلِهِ} [النساء: ١٧٣]. وعن عليّ رضي الله عنه: الزيادة غرفة من لؤلؤة واحدة. وعن ابن عباس رضي الله عنه: الحسنى الحسنة، والزيادة عشر أمثالها. وعن الحسن رضي الله عنه: عشر أمثالها إلى سبعمائة ضعف، وعن مجاهد رضي الله عنه: الزيادة مغفرة من الله ورضوان. وعن يزيد بن شجرة: الزيادة أن تمرّ السحابة بأهل الجنة فتقول: ما تريدون أن أمطركم؟ فلا يريدون شيئًا إلّا أمطرتهم.

[٣٩٨] وزعمت المشبهة والمجبرة أن الزيادة النظر إلى وجه الله تعالى، وجاءت بحديث مرفوع: «إذا دخل أهل الجنة الجنة نودوا أن يا أهل الجنة! فيكشف الحجاب فينظرون إليه، فوالله ما أعطاهم الله شيئًا هو أحبّ إليهم منه».

[٣٩٩] {وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ} لا يغشاها {قَتَرٌ} غبرة فيها سواد {وَلَا ذِلَّةٌ} ولا أثر هوان وكسوف بال. والمعنى: لا يرهقهم ما يرهق أهل النار إذكارًا بما ينقذهم منه برحمته. ألا ترى إلى قوله تعالى {تَرْهَقُهَا قَتَرَةٌ} [عبس: ٤١]، {وَتَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ} [يونس: ٢٧].

٢٧-﴿وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئَاتِ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَا وَتَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ مَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ كَأَنَّمَا أُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ قِطَعًا مِنَ اللَّيْلِ مُظْلِمًا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[400] **Şayet** وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئَاتِ جَزاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِها cümlesinin i'rabı nasıldır? Bir önceki âyetle ilişkisi nedir?" **dersen şöyle derim:** Burada şu iki ihtimalden biri mutlaka söz konusudur: Ya "kötülükleri kazananlar" cümlesinin "güzel işler yapanlar" cümlesine ma'tūf olması… ki "kötülükleri kazananlar için ise, kötülüklerin cezası misli kadardır." denilmiş olur. Ya da cezalarının, bir kötülüğe karşılık sadece onun kadar bir ceza verilmesi, daha fazla verilmemesi oluşu anlamında şu şekilde takdir edilmesi: "Kötülükleri işleyenlerin *cezası* ise dengi bir kötülükle ceza verilmesidir." Bu birinciden daha uygundur, çünkü birinci açıklamada, -her ne kadar Ahfeş bunu caiz görse de- bir şeyin iki âmile atfedilmesi söz konusudur. Burada, (26. âyetteki) *ziyade* ile 'hak ettiğinin fazlasını verme' anlamının murat edildiğine dair bir delil bulunmaktadır; çünkü burada kötülüğe fazladan bir ceza verilmeyeceğini belirterek adaletli olduğunu gösterdiği gibi, orada fazladan mükâfat vereceğini zikrederek lütfunu göstermektedir.

[401] (ترهَقُهم kelimesi) *yarhekuhum* şeklinde de okunmuştur.

[402] "Allah'tan kurtaracak…" Yani onları Allah'ın hışmından ve azabından kimse kurtaramaz. Ancak ifadenin; Allah tarafından, Allah katından müminleri koruyanlar olduğu gibi, bunları koruyacak birileri yoktur, anlamına gelmesi de caizdir.

[403] مُظْلِمًا (simsiyah) kelimesi اللَّيْل (gece)den haldir; قِطَعًا'ı *kıt'aⁿ* şeklinde okuyan, مُظْلِمًا'i onun sıfatı kabul etmiş olur ظ Tıpkı بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيلِ ("gecenin bir bölümünde" [Hûd 11/81]) âyetindeki gibi. Übeyy b. Kâ'b'ın; *ke-ennemâ yağşa vücûhehum kıt'uⁿ mine'l-leylⁱ muzlim^{un}* (Adeta bir gecenin kapkaranlık parçası yüzlerini kaplamış gibi.) şeklindeki kıraati de bunu desteklemektedir. **Şayet** "مُظْلِمًا kelimesini *leyl*den hal yaptığında, âmili ne olacak?" **dersen şöyle derim:** Ya ("kapkaranlık bir şekilde bürümüş gibi" anlamında) öncesindeki أُغْشِيَتْ âmil olacak veya مِنَ اللَّيلِ kelimesi ("gecenin kapkaranlık birtakım parçaları" anlamında) قِطَعًا ifadesinin sıfatı yapılacaktır -ki kapkaranlığı mevsūfa iletmekle sıfata iletmek aynı şeydir- ya da âmil, مِنَ اللَّيلِ'deki fiil mânası olacaktır.

28. Tamamını bir araya getireceğimiz ve daha sonra şirk koşanlara; "Siz ve koştuğunuz ortaklar yerlerinize!" diyeceğimiz gün aralarını açmış oluruz. Koştukları ortaklar da; "Siz bize tapmıyordunuz ki!" derler.

[٤٠٠] فإن قلت: ما وجه قوله {والذين كَسَبُوا السيئاتِ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَا} وكيف يتلاءم؟ قلت: لا يخلو إمّا أن يكون {والذين كَسَبُوا} معطوفًا على قوله {لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا} [يونس: ٢٦] كأنه قيل: وللذين كسبوا السيئات جزاء سيئة بمثلها. وإمّا أن يقدّر: وجزاء الذين كسبوا السيئات جزاء سيئة بمثلها، على معنى جزاؤهم أن تجازى سيئة واحدة بسيئة مثلها لا يزاد عليها. وهذا أوجه من الأوّل، لأنّ في الأوّل عطفًا على عاملين وإن كان الأخفش يجيزه. وفي هذا دليل على أنّ المراد بالزيادة الفضل، لأنه دلّ بترك الزيادة على السيئة على عدله، ودلّ ثمة بإثبات الزيادة على المثوبة على فضله.

[٤٠١] وقرئ «يرهقهم ذلة»، بالياء.

[٤٠٢] {مِنَ اللهِ مِنْ عَاصِمٍ} أي لا يعصمهم أحد من سخط الله وعذابه. ويجوز ما لهم من جهة الله ومن عنده من يعصمهم، كما يكون للمؤمنين.

[٤٠٣] {مُظْلِمًا} حال من الليل. ومن قرأ: «قطعًا»، بالسكون من قوله {بِقِطْعٍ مِنَ الليل} [هود: ٨١] جعله صفة له. وتعضده قراءة أبيّ بن كعب «كأنما يَغْشَى وُجُوهَهم قِطَعٌ من الليل مظلمٌ». فإن قلت: إذا جعلت مظلمًا حالًا من الليل، فما العامل فيه؟ قلت: لا يخلو إمّا أن يكون {أُغْشِيَتْ} من قبل إن {مِنَ الليل} صفة لقوله {قِطَعًا} فكان إفضاؤه إلى الموصوف كإفضائه إلى الصفة، وإمّا أن يكون معنى الفعل في {مِّنَ الليل}.

٢٨-﴿وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا مَكَانَكُمْ أَنْتُمْ وَشُرَكَاؤُكُمْ فَزَيَّلْنَا بَيْنَهُمْ وَقَالَ شُرَكَاؤُهُمْ مَا كُنْتُمْ إِيَّانَا تَعْبُدُونَ﴾

[404] مَكانَكُمْ (yerlerinize) ifadesi *ilzemû mekânekum* anlamında olup, size ne yapılacağını görünceye kadar oradan ayrılmayın demektir. أَنْتُمْ (Siz), *ilzemû* (Ayrılmayın!) kelimesi yerine geçtiği için, مَكانَكُمْ (yerlerinize) kelimesindeki zamiri te'kid için kullanılmıştır. "Ve koştuğunuz ortaklar" anlamına gelen شُرَكاؤُكُمْ da أَنْتُمْ'e atıftır. شُرَكاؤُكُمْ ayrıca, öncesindeki Vav *ma'a* anlamında ve âmil de مَكانَكُمْ'deki fiil mânası olmak üzere *şurakâ'**e**kum* şeklinde de okunmuştur.

[405] "Aralarını açmış" onları birbirinden ayırmış, dünyada aralarında bulunan bağları kesmiş "oluruz." Veya mahşer yerinde kendilerini bir araya topladıktan ve -"Sonra onlara; 'Allah'dan başka koştuğunuz ortaklar nerede?' denilir; onlar da; 'Bizden uzaklaştılar.' derler." [Ğâfir 40/73-74]) âyetinde ifade edildiği gibi- ortak koştukları şeylerin, onlardan ve kendilerine ettikleri kulluktan teberrî etmelerinden sonra birbirlerinden uzaklaştırırız. [Tef'îl veznindeki فَزَيَّلْنا ifadesi müfâ'aleden] *fe-zâyelnâ beynehum* şeklinde de okunmuştur ki *sā'ara haddehû* ve *sa''ara haddehû* (Gerdan kırıp yüzünü çevirdi.) ve *kâlemtuhû* ve *kellemtuhû* (Onunla konuştum.) fiillerinde olduğu gibidir.

[406] "Siz bize tapmıyordunuz ki!" Sadece şeytanlara tapıyordunuz! Zira sizden Allah'a ortak edinmenizi istediler; siz de onlara itaat ettiniz [derler].

29. "Sizinle bizim aramızda şahit olarak Allah yeter. Sizin bize tapındığınızdan bizim kesinlikle haberimiz yoktu!.."

30. İşte orada, herkes geçmişte yaptıklarının künhüne erer ve gerçek 'mevlâ'ları Allah'a döndürülürler; uydurdukları şeyler ise kaybolup gider.

[407] إِنْ كُنَّا'daki İn şeddeli iken hafifletilen İn'dir (yani 'kesinlikle' anlamı verir); لَغافِلِينَ'deki Lâm, bunu olumsuzluk bildiren İn'den ayıran fârıka Lâm'ıdır. [Bu sözü söyleyecek olan] 'ortaklar' ise, melekler, Hazret-i Îsâ ve müşriklerin Allah'dan başka taptıkları akıl sahibi varlıklardır. Bunların putlar olduğu, Allah Teâlâ'nın onları konuşturup müşriklerin bel bağladıkları ve mevcudiyetini iddia ettikleri şefaat yerine onlara karşı bu şekilde konuşturacağı da söylenmiştir.

[408] "İşte orada" o makamda veya o durakta ya da -mekân ifade eden bir kelimenin istiare yoluyla zaman bildiren bir kelime yerine kullanılması sonucu olarak- o vakit "herkes geçmişte yaptıklarının" yani amellerinin "künhüne erer;" dener, tadar ve onun nasıl bir şey olduğunu; çirkin mi güzel mi, faydalı mı zararlı mı, makbul mü merdut mu olduğunu anlar.

[٤٠٤] {مَكَانَكُمْ} الزموا مكانكم لا تبرحوا حتى تنظروا ما يفعل بكم. و{أَنتُمْ} أكد به الضمير في {مَكَانَكُمْ} لسدّه مسدّ قوله: الزموا. {وَشُرَكَاؤُكُمْ} عطف عليه. وقرئ «وشركاءكم»، على أنّ الواو بمعنى مع، والعامل فيه ما في {مَكَانَكُمْ} من معنى الفعل.

٥ [٤٠٥] {فَزَيَّلْنَا بَيْنَهُمْ} ففرّقنا بينهم وقطعنا أقرانهم والوصل التي كانت في بينهم في الدنيا. أو فباعدنا بينهم بعد الجمع بينهم في الموقف. وتبرؤ شركائهم منهم ومن عبادتهم، كقوله تعالى {ثُمَّ قِيلَ لَهُمْ أَيْنَمَا كُنتُمْ تُشْرِكُونَ مِن دُونِ اللَّهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا} [غافر: ٧٣]. وقرئ «فزايلنا بينهم»، كقولك: صاعر خدّه وصعَّره، وكالَمته وكلّمته.

[٤٠٦] {مَا كُنتُمْ إِيَّانَا تَعْبُدُونَ} إنما كنتم تعبدون الشياطين، حيث أمروكم أن ١٠ تتخذوا لله أندادًا فأطعتموهم.

٢٩-﴿فَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ إِنْ كُنَّا عَنْ عِبَادَتِكُمْ لَغَافِلِينَ﴾

٣٠-﴿هُنَالِكَ تَبْلُو كُلُّ نَفْسٍ مَا أَسْلَفَتْ وَرُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلاهُمُ الْحَقِّ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾

[٤٠٧] {إِن كُنَّا} هي المخففة من الثقيلة، واللام هي الفارقة بينها وبين النافية، ١٥ وهم الملائكة والمسيح ومن عبدوه من دون الله من أولي العقل. وقيل: الأصنام ينطقها الله عزّ وجلّ فتشافههم بذلك مكان الشفاعة التي زعموها وعلقوا بها أطماعهم.

[٤٠٨] {هُنَالِكَ} في ذلك المقام وفي ذلك الموقف أو في ذلك الوقت، على استعارة اسم المكان للزمان. {تَبْلُوا كُلُّ نَفْسٍ} تختبر وتذوق {مَا أَسْلَفَتْ} ٢٠ من العمل فتعرف كيف هو، أقبيح أم حسن، أنافع أم ضارّ، أمقبول أم مردود؟

Bir kimsenin bir şeyin künhüne vâkıf olmak için onu deneyip tanımaya çalışması gibi. يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ ("Gizlenenlerin ortaya döküldüğü gün…" [Târık 86/9]) âyetinde ifade edildiği gibi. Âsım, [Ebû Bekr rivayetinde] Tâ'nın yerine Nun koyarak, *küll* kelimesini de mansup olarak ***neblû külle nefsin*** şeklinde okumuştur ki mâna şöyle olur: "Biz herkesi geçmişte yaptığı amelleri değerlendirmek suretiyle deneriz ve yaptığı şeyleri bilmek suretiyle herkesin durumunu birbirinden ayırırız. Amelleri güzelse cennetlik (*sa'îd* / mutlu), çirkinse cehennemlik (*şakī* / bedbaht) olurlar; yani "'Hanginizin daha güzel amel sergileyeceğini sına[yıp bunu herkese açıkça göster]mek için. [Mülk 67/2]' âyetinde ifade edildiği gibi, amelleri deneyen bir kimsesin yaptığı şeyi yaparız." demek istiyor.[1] "Bütün isyankârları geçmişte işledikleri kötülükler sebebiyle *belâ*ya -yani azaba- duçar ederiz!" mânası murat edilmiş de olabilir. [تَبْلُوا kelimesi] ***tetlû*** şeklinde de okunmuştur; yani geçmişte yaptığına tâbi olur -çünkü insanı cennet veya cehennem yoluna götürecek şey, amelidir- veya geçmişte yaptığı hayır veya şer amellerini defterinde okur.

[409] "Gerçek mevlâlarına" yani 'Rablığı doğru' olan Rablerine -Çünkü müşrikler Rablığı gerçek olmayan şeyleri mevlâları olarak kabul ediyorlardı.- veya onları hesaba çekip mükâfatlandı yetkisine sahip olana; hiç kimseye zulmetmeyen mutlak adalet sahibine… الحق kelimesi رُدُّوا إلى اللهِ cümlesini te'kid etmek üzere mansup da okunmuştur. Tıpkı *hâzâ 'abdullāhi el-hakka* (Bu geçekten Abdullah'tır.) cümlesinde olduğu gibi veya onu methetmek üzere, *el-hamdü lillâhi ehle'l-hamdi* (Hamd, hamde lâyık olan Allah'a mahsustur.) cümlesinde olduğu gibi.

[410] "Uydurdukları şeyler ise kaybolup gider." *Dalle*, *dā'a* anlamındadır, yani Allah'ın ortağı olduğunu iddia ettikleri şeyler kaybolup gider. Veya *batale* anlamındadır, yani uydurdukları yalanların, özellikle 'ilahların şefaat edeceği' yalanının bâtıllığı ortaya çıkar.

31. De ki: Sizi gökten ve yerden kim nasiplendiriyor? Kulaklara ve gözlere kim hükmediyor? Kim diriyi ölüden çıkarıyor, ölüyü diriden çıkarıyor? İşleri kim plânlıyor? "Allah" diyecekler… Sen de de ki: "O halde hâlâ sakınmayacak mısınız?"

32. İşte gerçek Rabbiniz Allah! Haktan sonra dalâletten başka ne vardır?! O halde, nasıl döndürülüyorsunuz?!

33. Senin Rabbinin fâsıkların iman etmeyeceklerine dair sözü işte böyle gerçekleşti.

---

1 Çünkü O bir şeyi 'deneyerek' öğrenmekten münezzehtir. / ed.

كما يختبر الرجل الشيء ويتعرّفه ليكتنه حاله. ومنه قوله تعالى {يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ} [الطارق: ٩]. وعن عاصم: نبلو كلَّ نفس، بالنون ونصب كل، أي نختبرها باختبار ما أسلفت من العمل، فنفرق حالها بمعرفة حال عملها؛ إن كان حسنًا فهي سعيدة، وإن كان سيئًا فهي شقية. والمعنى: نفعل بها فعل الخابر، كقوله تعالى {لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا} [هود: ٧]. ويجوز أن يراد نصيب بالبلاء وهو العذاب كل نفس عاصية بسبب ما أسلفت من الشرّ. وقرئ «تتلو»، أي تتبع ما أسلفت؛ لأنّ عمله هو الذي يهديه إلى طريق الجنة أو إلى طريق النار؛ أو تقرأ في صحيفتها ما قدّمت من خير أو شرّ.

[٤٠٩] {مولاهم الحقِّ} ربهم الصادقِ ربوبيتُه؛ لأنهم كانوا يتولون ما ليس لربوبيته حقيقة. أو الذي يتولى حسابهم وثوابهم، العدل الذي لا يظلم أحدًا. وقرئ «الحقَّ»، بالفتح على تأكيد قوله {رُدُّوا إلى الله}، كقولك: هذا عبد الله الحقَّ لا الباطل. أو على المدح كقولك: الحمد لله أهلَ الحمد.

[٤١٠] {وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ} وضاع عنهم ما كانوا يدعون أنهم شركاء لله. أو بطل عنهم ما كانوا يختلقون من الكذب وشفاعة الآلهة.

٣١-﴿قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالأَرْضِ أَمَّنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالأَبْصَارَ وَمَنْ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَمَنْ يُدَبِّرُ الأَمْرَ فَسَيَقُولُونَ اللَّهُ فَقُلْ أَفَلا تَتَّقُونَ﴾

٣٢-﴿فَذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمُ الْحَقُّ فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلا الضَّلالُ فَأَنَّى تُصْرَفُونَ﴾

٣٣-﴿كَذَلِكَ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ فَسَقُوا أَنَّهُمْ لا يُؤْمِنُونَ﴾

[411] "De ki: Sizi gökten ve yerden kim nasiplendiriyor?" Yani ikisinden birden sizi nasiplendiren, size tek bir cihetten rızık vermeyerek, nimetini bol bol akıtan ve rahmetini genişçe yayan kim? "Kulaklara ve gözlere kim hükmediyor?" Onları kim yaratabilir ve şu an sahip oldukları muazzam dengede kim şekillendirebilir? Veya uzun zamanlar boyunca gelebilecek çok sayıda afetten onları kim koruyabilir, kim himaye edebilir? Ki onlar son derece hassas iki lâtif özelliktir; en basit bir şey onların yapısına ve korunmasına zarar verir. "İşleri kim planlıyor?" Bütün evrenin işini kim yürütüyor? Hususi meselelere değindikten sonra, burada genellik ifade eden bir konuya geçmiştir. "O halde, hâla sakınmayacak mısınız?" Kendinizi korumayacak, kendiniz hakkında 'içinde bulunduğunuz dalalet yüzünden Allah'ın azabına duçar olmak'tan sakınmayacak mısınız?

[412] "İşte" kudret ve fiilleri bu düzeyde olan Zat'tır "gerçek Rabbiniz Allah!" Yani, gerektiği şekilde düşünen kimse için Rablığı en ufak bir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde sabit olan Varlık. "Haktan sonra dalaletten başka ne vardır?" Demek istiyor ki; hak ve dalalet arasında üçüncü bir alternatif yoktur. Dolayısıyla, hakkı çiğneyip geçen kimse dalalete düşer. "O halde nasıl döndürülüyorsunuz" haktan dalalete, tevhitten şirke, saadetten şakāvete!?

[413] "Senin Rabbinin fâsıklık edenlere" yani küfürlerinde inat edip en aşırı dereceye vardıranlara "dair sözü işte böyle" işbu hakikat gibi, yani hakkın ötesinin dalalet olduğu veya onların haktan döndürüldükleri gerçek olduğu gibi "gerçekleşti." "İman etmeyecekleri" ifadesi, 'söz'den (*kelime*) bedeldir, yani iman etmeyeceklerine dair ilahi hüküm ve Allah'ın onların bu durumuna dair ilmi böyle tahakkuk etti. Veya Allah'ın, yüzüstü bırakılan kimseler (*ehl-i hizlân*) olacaklarına ve iman etmeyeceklerine dair sözü [işte böyle] gerçekleşti. Veya *kelime* ile azap tehdidini murat etmiş de olabilir ki bu durumda أَنَّهُمْ لا يُؤْمِنُونَ cümlesi "Çünkü iman etmezler." anlamında bir gerekçelendirme olur.[1]

34. De ki: Sizin ortak koştuklarınızın arasında ilk yaratmayı gerçekleştiren ve daha sonra bunu tekrar edecek olan biri var mı? De ki: Allah hem ilk yaratmayı gerçekleştirir hem de bunu daha sonra tekrar eder. O halde, nasıl ters-yüz ediliyorsunuz?!

1 İlkinde "Allah'ın bunların iman etmeyeceğine dair sözü işte böyle gerçekleşti"; ikincide ise "Allah'ın fasıklar hakkındaki hükmü işte böyle gerçekleşti… Çünkü iman etmiyorlardı." / ed.

[٤١١] {قُلْ مَن يَرْزُقُكُم منَ السماء والأرض}، أي يرزقكم منهما جميعًا، لم يقتصر برزقكم على جهة واحدة ليفيض عليكم نعمته ويوسع رحمته. {مَنْ يَمْلِكُ السمعَ والأبصارَ} من يستطيع خلقهما وتسويتهما على الحدّ الذي سويا عليه من الفطرة العجيبة. أو من يحميهما ويحصنهما من الآفات مع كثرتها في المدد الطوال، ٥ وهما لطيفان يؤذيهما أدنى شيء بكلاءته وحفظه. {وَمَن يُدَبّرُ الأمرَ} ومن يلي تدبير أمر العالم كله؟ جاء بالعموم بعد الخصوص. {أَفَلَا تَتَّقُونَ} أفلا تقُون أنفسكم ولا تحذرون عليها عقابه فيما أنتم بصدده من الضلال.

[٤١٢] {فَذَلِكُمُ} إشارة إلى من هذه قدرته وأفعاله {رَبُّكُمُ الحق} الثابت ربوبيته ثباتًا لا ريب فيه لمن حقق النظر. {فَمَاذَا بَعْدَ الحقِّ إلّا الضلال} يعني أن الحق ١٠ والضلال لا واسطة بينهما، فمن تخطى الحق وقع في الضلال. {فأنى تُصْرَفُونَ} عن الحق إلى الضلال، وعن التوحيد إلى الشرك، وعن السعادة إلى الشقاء.

[٤١٣] {كَذَلِكَ} مثل ذلك الحق {حَقَّتْ كَلِمَةُ رَبّكَ} أي كما حق وثبت أنّ الحق بعده الضلال، أو كما حق أنهم مصروفون عن الحق، فكذلك حقّت كلمة ربك {عَلَى الذين فَسَقُوا} أي تمرّدوا في كفرهم وخرجوا إلى الحدّ الأقصى فيه، و{أَنَّهُمْ لَا ١٥ يُؤْمِنُونَ} بدل من الكلمة، أي حقّ عليهم انتفاء الإيمان، وعلم الله منهم ذلك؛ أو حق عليهم كلمة الله أنهم من أهل الخذلان، وأن إيمانهم غير كائن. أو أراد بالكلمة العدةَ بالعذاب، وأنهم لا يؤمنون تعليل، بمعنى: لأنهم لا يؤمنون.

٣٤-﴿قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ قُلِ اللَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ﴾

35. De ki: Sizin ortak koştuklarınızın arasında gerçeği gösteren biri var mı? De ki: Hakka Allah iletir. Peki, hakka ileten mi uyulmaya daha lâyıktır yoksa iletilmeden kendi yolunu bile bulamayan mı?! Sizin 'ne'niz var; nasıl böyle hükmediyorsunuz?!

[414] **Şayet** "İkinci bir yaratmayı kabul etmedikleri halde müşriklere nasıl *'Sizin ortak koştuklarınızın arasında ilk yaratmayı gerçekleştiren ve daha sonra bunu tekrar edecek olan biri var mı?'* diye bir soru tevcih edilmiş?" **dersen şöyle derim:** İkinci yaratılış -delili son derece açık olması hasebiyle- kendisini inkâr edenin *mükâbere* etmiş olacağı; hiç şüphe edilmemesi gereken son derece açık, net bir şeyi reddetmiş olacağı; bunu inkâr etmekle, akıl sahipleri nezdinde kabul gören, itiraf edilen müsellem bir şeyi inatla inkâr etmiş sayılacağı bir konu gibi değerlendirilmiş ve bu mülahaza ile peygamberine (s.a.) "De ki: Allah hem ilk yaratmayı gerçekleştirir hem de bunu daha sonra tekrar eder." buyurarak, onlar adına cevap vermesini emretmiş, inat ve mükâbereleri gerçeği söylemelerine mani olacağı için, 'Onlar adına sen konuş!' demek istemiştir.

[415] *Hedâ* hem *hedâhu li'l-hakkı* hem de *hedâhu ile'l-hakkı* şeklinde kullanılır ki bu âyette her iki kullanıma da yer verilmiştir. Ayrıca kelime, *şerâ* kelimesinin *işterâ* (satın aldı) anlamında kullanılması gibi, *ihtedâ* (hidayete erdi) anlamında olmak üzere *hedâ bi-nefsihî* şeklinde de kullanılır. ("Kendi yolunu bulamayan mı?" anlamında olan) أَمَّنْ لا يَهِدِّي de *ihtedâ* babındandır. Kelime; Hâ'nın fethası ve kesresiyle, Dal da şeddeli olarak *yeheddî* - *yehiddî* şeklinde okunmuştur. Aslı yehtedîdir; (Tâ Dal'a) idgam edilmiş; Hâ da Tâ'nın harekesi ile fethalanmış; veya iki sâkin harf bir araya geldiği için kesrelenmiştir. Yâ da, sonrasındaki harfe uydurularak kesrelenmiştir. Ayrıca *hedâhu*dan *illâ en yehdî* şeklinde ve -mübalağa ifade etmek üzere- *heddâhu*dan *illâ en yuheddî* şeklinde de okunmuştur. Arapların *teheddâ* ifadeleri de bundandır. Söylenmek istenen şudur: Mükellefleri -terkiplerine koyduğu akılla, 'önlerine diktiği delilleri gözlemleyebilme' kudretiyle, bahşettiği lütufla, tevfikiyle, ilhamıyla ve akıllarına getirerek, onları ilahi ahkâma vâkıf kılarak- hakka ileten yalnızca Allah'tır. Peki, sizin Allah'a ortak koştuklarınız içinde; melekler, Îsâ Mesih ve Üzeyir gibi en önde gelenlerinden Allah'ın hidayet ettiği gibi hakka ileten biri var mı?

٣٥-﴿قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ قُلِ اللَّهُ يَهْدِي لِلْحَقِّ أَفَمَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَّبَعَ أَمَّنْ لا يَهِدِّي إِلا أَنْ يُهْدَى فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ﴾

[٤١٤] فإن قلت: كيف قيل لهم {هَلْ مِن شُرَكَائِكُمْ مَنْ يبدأ الخلقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ} وهم غير معترفين بالإعادة؟ قلت: قد وضعت إعادة الخلق لظهور برهانها موضع ما إن دفعه دافع كان مكابرًا، ردًّا للظاهر البين الذي لا مدخل للشبهة فيه، دلالة على أنهم في إنكارهم لها منكرون أمرًا مسلَّمًا معترفًا بصحته عند العقلاء. وقال لنبيه ﷺ: {قُلِ اللهُ يَبْدَأُ الخلقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ}، فأمره بأن ينوب عنهم في الجواب، يعني أنه لا يدعهم لجاجهم ومكابرتهم أن ينطقوا بكلمة الحق فكلم عنهم.

[٤١٥] يقال: هداه للحق، وإلى الحق، فجمع بين اللغتين. ويقال: هدى بنفسه بمعنى اهتدى، كما يقال: شرى بمعنى اشترى. ومنه قوله {أَمَّن لَا يَهِدِّى}. وقرئ «لا يهدّى»، بفتح الهاء وكسرها مع تشديد الدال. والأصل يهتدي، فأدغم وفتحت الهاء بحركة التاء، أو كسرت لالتقاء الساكنين؛ وقد كسرت الياء لاتباع ما بعدها. وقرئ «إلاّ أن يهدى» من هداه وهدّاه للمبالغة. ومنه قولهم: تَهَدَّى. ومعناه أن الله وحده هو الذي يهدي للحق، بما ركب في المكلفين من العقول وأعطاهم من التمكين للنظر في الأدلة التي نصبها لهم، وبما لطف بهم ووفقهم وألهمهم وأخطر ببالهم ووقفهم على الشرائع؛ فهل من شركائكم الذين جعلتم أندادًا لله أحد من أشرفهم كالملائكة والمسيح وعزير، يهدي إلى الحق مثل هداية الله؟!

[416] Bu ifadenin devamında "Peki hakka" bu şekilde "ileten mi tâbi olunmaya daha lâyıktır yoksa Allah onu iletmediği sürece" kendisi "ulaşamayan" veya başkasını iletemeyen "mi?" Mânanın "… yoksa kendi kendine bir yerden bir yere intikal edemeyen, ancak başkası tarafından iletilerek intikal edebilen" veya "Allah kendisini bu durumunda çıkarıp mükellef bir canlıya dönüştürüp hakka iletmediği sürece, kendi kendine ona ulaşamayan put heykelleri mi?" demek olduğu da söylenmiştir. "Sizin 'ne'niz var? Nasıl" Allah'ın ortakları olduğunu iddia ederek, bâtıla "hükmediyorsunuz!?"

36. Onların çoğu, yalnızca zanna tâbidir. Oysa zan, asla gerçeği ifade etmez. Onların yaptıklarını Allah elbette bilmektedir!

[417] Allah'ın varlığını kabul ederken "onların çoğu, zandan başka bir şeye tâbi olmuyor." Çünkü bu kabulleri, sahip oldukları kesin bir delile dayanmamaktadır. "Oysa" Allah'ı tanımada "zan asla gerçeği" -yani kesin bilgi- "ifade etmez." Şu da söylenmiştir: Onların çoğu putların ilah ve Allah nezdinde şefaatçi olduğunu ileri sürerken zandan başka bir şeye tâbi olmuyorlar. Buradaki "çoğu"ndan murat tamamıdır. "Allah elbette bilmektedir!" Bu ifade işledikleri zanna tâbi olma ve ataları taklit fiillerine karşı bir tehdittir. (يَفْعَلُونَ fiili) Tâ ile *tef'alûne* (sizin yaptıklarınızı) şeklinde de okunmuştur.

37. Bu Kur'ân, Allah'tan başkası tarafından (değildir;) uydurulacak bir şey değildir; aksine, önündekini doğrulamakta ve kitabı açıkça bildirmektedir; onda şüphe yoktur; Âlemlerin Rabbi'ndendir.

38. Yoksa "Onu kendisi uydurmakta!" mı diyorlar? De ki: Doğru söylüyorsanız, -Allah'tan başka- çağırabileceğiniz herkesi çağırın da onunkine benzer bir sûre getirin bakalım!

39. Aslında, tam olarak bilmedikleri bir şeyi yalanlamaktalar. Oysa onun tevili henüz kendilerine gelmiş değil... Onlardan öncekiler de böyle yalanlamışlardı, ama bak, zalimlerin sonu nasıl oldu?

40. Evet, aralarında buna iman edenler var, fakat aralarında buna iman etmeyenler de var! Ama, bozuculuk yapanları çok iyi bilmekte senin Rabbin!

[418] "Bu Kur'ân Allah'tan başkası tarafından" uydurulup O'na mal edilecek bir şey "değildir. "Aksine, önündekini" yani kendisinden önce indirilmiş kitapları "doğrulamaktadır." Çünkü o mucizedir, fakat onlar değildir. Bu bakımdan, "O kendisinden öncekini doğrulayıcı olarak gelen bir gerçektir."

[٤١٦] ثم قال: أفمن يهدي إلى الحق هذه الهداية أحقّ بالاتباع، أم الذي لا يهدي أي لا يهتدي بنفسه، أو لا يهدي غيره إلّا أن يهديه الله وقيل: معناه أم من لا يهتدي من الأوثان إلى مكان فينتقل إليه {إِلَا أَن يُهدى} إلّا أن ينقل؛ أو لا يهتدي ولا يصحّ منه الاهتداء إلّا أن ينقله الله من حاله إلى أن يجعله حيوانًا مكلفًا فيهديه. {فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ} بالباطل، حيث تزعمون أنهم أندادًا لله.

٣٦-﴿وَمَا يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ إِلا ظَنًّا إِنَّ الظَّنَّ لا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ﴾

[٤١٧] {وَمَا يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ} في قرارهم بالله {إِلَا ظَنًّا}، لأنه قول غير مستند إلى برهان عندهم. {إِنَّ الظن} في معرفة الله {لَا يُغْنِى مِنَ الحق} وهو العلم {شَيْئًا}. وقيل: وما يتبع أكثرهم في قولهم للأصنام أنها آلهة وأنَّها شفعاء عند الله إلّا الظنّ. والمراد بالأكثر الجميع. {إِنَّ الله عَلِيمٌ} وعيد على ما يفعلون من اتباع الظنّ وتقليد الآباء. وقرئ «تفعلون»، بالتاء.

٣٧-﴿وَمَا كَانَ هَذَا القرآن أَنْ يُفْتَرَى مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ الْكِتَابِ لا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

٣٨-﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٣٩-﴿بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ كَذَلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ﴾

٤٠-﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ لا يُؤْمِنُ بِهِ وَرَبُّكَ أَعْلَمُ بِالْمُفْسِدِينَ﴾

[٤١٨] {وَمَا كَانَ هذا القرآن} افتراءً {مِن دُونِ الله ولكن} كان {تَصْدِيقَ الذى بَيْنَ يَدَيْهِ}، وهو ما تقدمه من الكتب المنزلة، لأنه معجز دونها فهو عيار عليها وشاهد لصحتها؛

[Fâtır 35/31] âyetinde ifade edildiği gibi, onlar için bir ölçü ve sıhhatlerini ispat için başvurulacak bir tanıktır. (*Ve lâkin **huve** tasdîku ve tafsīlu* şeklinde mübteda – haber cümlesi ile ve) "Ancak o, önündekini doğrulamakta; kitabı açıklamaktadır." anlamında *ve lâkin tasdîk**u**'llezî beyne yedeyhi ve tafsīlu'l-kitâb[i]* şeklinde de okunmuştur.

[419] "O uydurulacak bir şey değildir!" ifadesinin anlamı şudur: Bunun gibi âli ve iʿcazkâr bir eserin uydurulmuş olması muhaldir; sahih de değildir doğru da değildir.

[420] وَتَفْصِيلَ الْكِتَابِ ifadesi; "yazılan, farz kılınan ahkâmın açıklayıcısı olarak" demektir. Tıpkı كِتَابَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ ("Allah'ın size emri olarak…" [Nisâ 4/24]) âyetinde olduğu gibi.

[421] **Şayet** "لا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعالَمِينَ cümlesi ne ile bağlantılıdır?" **dersen şöyle derim:** İstidrak cümlesine dâhil olup adeta şöyle buyrulmuştur: Aksine o, doğrulayan, açıklayan ve âlemlerin Rabbinden olmak üzere kendisinde hiç şüphe olmayan bir kitaptır. Ayrıca "O, âlemlerin Rabbi tarafından bir doğrulama ve açıklamadır; bunda hiçbir şüphe yoktur." mânası murat edilmiş de olabilir. Bu durumda "âlemlerin Rabbinden" ibaresi, doğrulama ve açıklamaya müteallık olur. Veya لا رَيْبَ فِيهِ ifadesi, tıpkı *Zeyd[ün] lâ şekke fî-hi kerîm[un]* (Zeyd, şüphe yok ki, âlicenap biridir.) cümlesinde olduğu gibi, bir ara cümle olur. ["Kur'ân –hiç şüphesiz- âlemlerin Rabbindendir."]

[422] "Yoksa 'Onu kendisi uydurmakta!' mı diyorlar?" Hal böyle iken, 'Onu kendisi uydurdu!' mu diyorlar!? (أَمْ يَقُولُونَ افْتَراهُ ifadesinde) Hemze takrir[1] için olup, bu iddianın yanlışlığını ispat için kullanılmaktadır. Veya iddialarını yadırgamakta, bunun son derece uzak olduğunu ifade etmektedir. Aslında iki mâna da birbirine yakındır.

[423] "De ki:" Durum iddia ettiğiniz gibiyse, "siz de" uydurarak "onunkine benzer bir sure getirin bakalım!" Zira Arap dili ve fesahati bakımından siz de benim gibisiniz. "Onunkine benzer bir sure" tabiri, (ifadelerinin) belâgat ve güzel diziliş(i) bakımından ona benzer anlamındadır. (بِسُورَةٍ مِثْلِهِ) izafetle *bi-sûrat**i** mislihî* şeklinde de okunmuş olup 'onun gibi bir kitabın tek bir suresini' demektir.

1 Yani "Onu kendisi uydurmakta!' mı diyorlar?" ifadesiyle, böyle bir sözün söylenmediği sorulmamakta; söylendiği fakat nasıl söylenebildiği sorgulanmaktadır. Mealen "Kur'ân'ın Hazret-i Peygamber (s.a.) tarafından uydurduğuna dair birtakım iddialar bulunduğu sabittir, ama bunu nasıl söyleyebiliyorlar hayret?!" buyrulmaktadır. / ed.

كقوله تعالى {هُوَ الحق مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ} [فاطر: ٣١]. وقرئ «ولكنْ تصديقُ الذي بين يديه وتفصيلُ الكتاب»، على: ولكن هو تصديق وتفصيل.

[٤١٩] ومعنى {وَمَا كَانَ} أن يُفتَرَى، وما صحّ وما استقام، وكان محالًا أن يكون مثله في علو أمره وإعجازه مفترى.

٥ [٤٢٠] {وَتَفْصِيلَ الكتاب} وتبيين ما كتب وفرض من الأحكام والشرائع، من قوله {كتابَ اللهِ عَلَيْكُمْ} [النساء: ٢٤].

[٤٢١] فإن قلت: بم اتصل قوله {لَا رَيْبَ فِيهِ مِن رَبِّ العالمين}؟ قلت: هو داخل في حيز الاستدراك. كأنه قال: ولكن كان تصديقًا وتفصيلًا منتفيًا عنه الريبُ كائنًا من رب العالمين. ويجوز أن يراد ولكن كان تصديقًا من رب العالمين وتفصيلًا منه لا
١٠ ريب في ذلك، فيكون {مِن رَبِّ العالمين} متعلقًا بتصديق وتفصيل، أو يكون {لَا رَيْبَ فِيهِ} اعتراضًا، كما تقول: زيد لا شكّ فيه كريم.

[٤٢٢] {أَمْ يَقُولُونَ افتراه} بل أيقولون: اختلقه؟! على أن الهمزة تقرير لإلزام الحجة عليهم. أو إنكار لقولهم واستبعاد. والمعنيان متقاربان.

[٤٢٣] {قُلْ} إن كان الأمر كما تزعمون {فَأْتُوا} أنتم على وجه الافتراء {بِسُورَةٍ
١٥ مثْلِهِ} فأنتم مثلي في العربية والفصاحة. ومعنى {بِسُورَةٍ مثْلِهِ} أي شبيهة به في البلاغة وحسن النظم. وقرئ «بسورة مثله» على الإضافة، أي بسورة كتاب مثله.

"Allah'tan başka çağırabileceğiniz herkesi" yani onun benzerini getirmek için kendisinden yardım talep etmek üzere O'nun yarattıklarından birini "çağırın!" Yani yalnızca Allah böyle bir eseri ortaya koyabilir; O'ndan başkasının gücü buna yetmez. Dolayısıyla, onun uydurma olduğu tarzındaki iddianızda "doğru söylüyorsanız" bir tek O'ndan yardım dilemeyin ama diğer bütün varlıklardan yardım alabilirsiniz.

[424] "Aksine … yalanlamaktalar." Kur'ân'ı yalanlamaya koşmakta, onu duyar duymaz, daha ne olduğunu anlamadan, mahiyetini kavramadan, önünü arkasını iyice düşünmeden, te'viline ve mânalarına vâkıf olmadan alel'acele tekzibe kalkışmaktalar! Bu da, kendi dinlerine aykırı şeylerden aşırı derecede nefret etmeleri ve atalarının dininden ayrılmaktan ürkmelerinden kaynaklanmaktadır. Tıpkı taklitle büyümüş bir Haşevî gibi, ömür boyu benimseyip sahiplendiği şeylere aykırı bir tek kelime işittiği zaman, sıhhatinin açıklığı ve doğruluğunun netliği bakımından güneşten daha parlak dahi olsa, onu duyar duymaz reddeder, daha duyduğunu idrak edemeden, doğru mu yanlış mı olduğu üzerinde düşünmeden ondan tiksinir! Çünkü gönlüne yalnızca kendi inancının doğru olduğu, onun dışındaki tüm inançların yanlış olduğu fikrinden başka bir şey yerleştirmemiştir!

[425] **Şayet** "Oysa onun tevili henüz kendilerine gelmiş değil...' ifadesindeki beklenti (henüz/tevakku') ifadesinin mânası nedir." **dersen şöyle derim:** Müşrikler; atalarını taklit ederek Kur'ân'ı iyice inceleyip düşünmeden, onun nasıl tevil edileceğini bilmeden alel'acele yalanlamış; üzerinde iyice düşündükten sonra, bu sefer de temerrüt ve inat ederek yalanlamışlardı. İşte Allah Teâlâ onları daha Kur'ân'ı tanımadan alel'acele yalanlamalarından ötürü kınadıktan sonra beklenti ifade eden lemmâ kelimesini kullanmış; böylece, kendilerine defalarca meydan okuduğu için artık Kur'ân'a benzer bir eser ortaya koyamayacaklarını anladıkları ve var güçleriyle çalışmalarına rağmen onunla boy ölçüşemeyeceklerine, bundan âciz olduklarına kesin olarak inandıkları halde, onu azgınlık ve kıskançlıklarından dolayı yalanladıklarını ifade etmektedir. "Onlardan öncekiler de böyle" yani bu yalanlama gibi; peygamberlerin mucizelerine dönüp bakmadan, onlar üzerinde tefekkürde bulunmadan, hiçbir insaf ölçüsüne sığmayacak şekilde yalnızca atalarını taklit ederek ve inatlaşarak "yalanlamışlardı." Bunun şüphe ederek yalanlayanlar hakkında olduğu da söylenmiştir. "Oysa onun tevili henüz kendilerine gelmiş değil…" cümlesi "Oysa içerdiği gaybî haberlerin nice olacağı -yani akıbeti- kendilerine gelmiş değildi ki doğru mu yalan mı olduğu kendilerince netleşmiş olsun." anlamında da olabilir.

{وادعوا} من دون الله {مَنِ استطعتم} من خلقه للاستعانة به على الإتيان بمثله. يعني أنّ الله وحده هو القادر على أن يأتي بمثله لا يقدر على ذلك أحد غيره، فلا تستعينوه وحده، ثم استعينوا بكل من دونه {إِن كُنتُمْ صادقين} أنه افتراء.

[٤٢٤] {بَلْ كَذَّبُوا} بل سارعوا إلى التكذيب بالقرآن، وفاجئوه في بديهة السماع قبل أن يفقهوه ويعلموا كنه أمره، وقبل أن يتدبروه ويقفوا على تأويله ومعانيه. وذلك لفرط نفورهم عما يخالف دينهم وشرادِهم عن مفارقة دين آبائهم، كالناشئ على التقليد من الحشوية، إذا أحسّ بكلمة لا توافق ما نشأ عليه وألِفه - وإن كانت أضوأ من الشمس في ظهور الصحة وبيان الاستقامة - أنكرها في أوّل وهلة، واشمأزّ منها قبل أن يحسّ إدراكها بحاسّة سمعه من غير فكر في صحة أو فساد، لأنه لم يشعر قلبه إلّا صحة مذهبه وفساد ما عداه من المذاهب.

[٤٢٥] فإن قلت: ما معنى التوقع في قوله {وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ}؟ قلت: معناه أنهم كذبوا به على البديهة قبل التدبر ومعرفة التأويل، تقليدًا للآباء. وكذبوه بعد التدبر تمردًا وعنادًا؛ فذمهم بالتسرع إلى التكذيب قبل العلم به، وجاء بكلمة التوقع ليؤذن أنهم علموا بعد علو شأنه وإعجازه لما كرّر عليهم التحدّي، ورازوا قواهم في المعارضة واستيقنوا عجزهم عن مثله، فكذبوا به بغيًا وحسدًا. {كَذَلِكَ} أي مثل ذلك التكذيب {كَذَّبَ الذين مِن قَبْلِهِمْ} يعني قبل النظر في معجزات الأنبياء وقبل تدبرها من غير إنصاف من أنفسهم، ولكن قلدوا الآباء وعاندوا. وقيل: هو في الذين كذبوا وهم شاكون. ويجوز أن يكون معنى {وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ} ولم يأتهم بعد تأويل ما فيه من الإخبار بالغيوب أي عاقبته، حتى يتبين لهم أهو كذب أم صدق،

Demek istiyor ki; Kur'ân iki bakımdan mucizedir; nazmındaki i'câz ve gaybdan haber vermesi. Bunlar ise, onun nazmını ve i'câz sınırına ulaştığını inceleyip görmeden ve verdiği gaybî haberlerin doğru mu yanlış mı olduklarını test etmeden alel'acele yalanlamaktalar!

5 [426] "Aralarında ona iman edenler var." Onu iç âlemlerinde tasdik edip hak olduğunu bildiği halde, inadına onu yalanlayanlar olduğu gibi, ondan yana şüphe edip onu tasdik etmeyenler de var. Yahut fiil gelecekle ilgili de olabilir, yani aralarında ileride iman edecekler olduğu gibi iman etmemekte ısrar edecek olanlar da var. "Ama bozuculuk yapanları" inatçıları 10 veya yalanlamakta ısrarcı olanları "çok iyi bilmekte senin Rabbin!"

41. Seni yalanlarlarsa; "Benim yaptığım bana, sizin yaptığınız size; siz benim yaptığımdan berîsiniz, ben de sizin yaptığınızdan berîyim!" de.

[427] "Seni yalanlarlarsa" yani, seni yalanladıkları kesinleşir de, bunların 15 sana icabet edeceklerinden yana hiçbir umudun kalmazsa, onlarla ilişkini kes ve onları kendi haline bırak. Zira artık mâzursun. ["Neden hakkı hakikati iletmedin!" diye hiç kimse seni suçlayamaz.] Tıpkı "Şayet sana karşı gelirlerse de ki: Şüphesiz Ben sizin yaptıklarınızdan uzağım." [Şu'arâ 26/216] âyetinde ifade edildiği gibi. Bunun kılıç âyetiyle [Tevbe 9/5] neshedildiği de söylenmiştir.

20 **42. Aralarında sana kulak verenler de var fakat akıllarını başlarına almıyorlarsa sen mi işittireceksin bu 'sağır'lara?!**

43. Aralarında sana bakanlar da var, fakat görmüyorlarsa sen mi yola getireceksin bu 'kör'leri?

[428] "Aralarında sana kulak verenler de var." ifadesinin anlamı şudur: 25 Aralarında öyle kimseler var ki Kur'ân okuyup ilahi hükümleri öğrettiğinde seni dinlerler, fakat dikkat kesilmezler ve kabul de etmezler. Yine aralarında öyleleri var ki, sana bakar; senin gerçek bir peygamber olduğunu ispat eden delilleri ve peygamberlik özelliklerini gözleriyle görürler ama tasdik etmezler.

[429] Devamla şöyle buyurmaktadır: Sen sağırlara, -sağırlıklarına 30 bir de akılsızlığı ekledikleri takdirde- sesini işittirebilmeyi mi umuyorsun? Çünkü akıllı bir sağır, kulağına sesin esintisi ulaştığında aklını kullanarak belki bundan bir mâna çıkartabilir. Ancak hem aklı hem de işitme duyusu bulunmuyorsa, iş bitmiş demektir! Veya yoksa sen -gözünü kaybetmek demek olan körlüklerine ilaveten kalp gözle-35 rini de kaybetmiş olan körleri hakka iletebileceğini mi zannediyorsun?

يعني أنه كتاب معجز من جهتين: من جهة إعجاز نظمه، ومن جهة ما فيه من الإخبار بالغيوب، فتسرعوا إلى التكذيب به قبل أن ينظروا في نظمه وبلوغه حدّ الإعجاز، وقبل أن يخبروا أخباره بالمغيبات وصدقه وكذبه.

[٤٢٦] {وَمِنهُمْ من يُؤْمِنُ بِهِ} يصدق به في نفسه، ويعلم أنه حق، ولكنه يعاند بالتكذيب. ومنهم من يشكّ فيه لا يصدق به، أو يكون للاستقبال، أي ومنهم من سيؤمن به ومنهم من سيصرّ. {وَرَبُّكَ أَعْلَمُ بالمفسدين} بالمعاندين، أو المصرين.

٤١-﴿وَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ لِي عَمَلِي وَلَكُمْ عَمَلُكُمْ أَنْتُمْ بَرِيئُونَ مِمَّا أَعْمَلُ وَأَنَا بَرِيءٌ مِمَّا تَعْمَلُونَ﴾

[٤٢٧] {وَإِنْ كَذَّبُوكَ} وإن تموا على تكذيبك ويئست من إجابتهم، فتبرأ منهم وخلِّهم فقد أعذرت؛ كقوله تعالى {فَإِنْ عَصَوْكَ فَقُلْ إِنّى بَرِىءٌ} [الشعراء: ٢١٦]. وقيل: هي منسوخة بآية السيف.

٤٢-﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ أَفَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ وَلَوْ كَانُوا لا يَعْقِلُونَ﴾

٤٣-﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْظُرُ إِلَيْكَ أَفَأَنْتَ تَهْدِي الْعُمْيَ وَلَوْ كَانُوا لا يُبْصِرُونَ﴾

[٤٢٨] {وَمِنْهُمْ مَن يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ} معناه: ومنهم ناس يستمعون إليك إذا قرأت القرآن وعلمت الشرائع، ولكنهم لا يعُونَ ولا يقبلون؛ وناس ينظرون إليك ويعاينون أدلة الصدق وأعلام النبوة ولكنهم لا يصدقون.

[٤٢٩] ثم قال: أتطمع أنك تقدر على إسماع الصم ولو انضم إلى صممهم عدم عقولهم؛ لأن الأصم العاقل ربما تفرّس واستدلّ إذا وقع في صماخه دويّ الصوت، فإذا اجتمع سلب السمع والعقل جميعًا فقد تمّ الأمر. وأتحسب أنك تقدر على هداية العُمي ولو انضم إلى العمى - وهو فقد البصر - فقْدَ البصيرة؛

Zira kalp gözü açık bir kör bazen sezebilir, zar zor da olsa bir kanaat oluşturabilir. Ahmaklıkla birlikte olan körlük ise, al başına belayı!.; yani bu Müşrikler, kabul ve tasdik edeceklerine dair umut kalmaması bakımından akıl ve kalp gözünden yoksun körler ve sağırlar gibidirler.

[430] "Sen mi?.. Sen mi?.." ifadeleri, onlara cebren ve zorla işittirip hidayete erdirmeye sadece Allah'ın gücünün yeteceğine delalet etmektedir. Tıpkı aklı olmayan iki kör ve sağırı, 'net bir şekilde işitip – gören, basbayağı akıllı biri' haline de Allah'tan başkası getiremeyeceği gibi.

44. Allah asla insanlara zulmetmez; asıl, insanlar kendilerine zulmederler.

[431] "Allah asla insanlara zulmetmez." Yani, peygamber gönderme ve kitap indirme gibi onların yararına olan hiçbir bir şeyi onlardan esirgemez. Ancak onlar inkâr edip yalanlamak suretiyle kendilerine zulmederler. Bu ifade, peygamberi yalanlayanlar için bir tehdit de olabilir; yani kıyamet günü onların duçar olacakları azap bizzat hak ettikleri, adalete uygun bir şekilde kendilerini bulacaktır. Allah onlara zulmetmiş olmayacak, aksine azaba çarptırılmalarına sebep olan şeyleri işlemek suretiyle kendi kendilerine zulmetmiş olacaklardır.

45. Onları 'dünyada gündüzün bir saati kadar kalmışlarmış gibi, birbirlerini tanıyacak şekilde' haşr edeceğimiz gün, Allah'la karşı karşıya geleceklerini yalanlayanlar hüsrana uğrayacaklardır: Â! Meğerse hidayet üzere değillermiş!

[432] "Gündüzün bir saati…" İnsanlar dünyada kaldıkları zamanı -bir rivayete göre de mezarda geçirdikleri süreyi- karşı karşıya oldukları durumun şiddetinden dolayı yakın bulurlar. "birbirlerini tanıyacak şekilde" yani sanki birbirlerinden az önce ayrılmışlar gibi birbirlerini tanıyacakları şekilde. Bu, kabirlerinden çıktıklarında olacak; daha sonra yaşayacakları şeylerin dehşetinden dolayı birbirlerini tanıma durumu ortadan kalkacaktır.

[433] **Şayet** "كَأَنْ لَمْ يَلْبَثُوا ve يَتَعارَفُونَ ifadelerinin cümle içindeki durumları nedir?" **dersen şöyle derim:** "Birincisi *hum*den hal olup 'Allah onları yalnızca bir saat kadar kalmış bir kimseye benzer bir halde haşr eder.' demektir. İkincisi ise, ya zarfa müteallik veya "Sanki ancak bir saat kalmışlar gibi.' ifadesini açıklayan bir kelimedir; çünkü aradan uzun zaman geçtiğinde tanışıklık kalmaz; onun yerine birbirini tanımama gelir.

لأن الأعمى الذي له في قلبه بصيرة قد يحدس ويتظنن، وأما العمى مع الحمق فجهد البلاء! يعني أنهم في اليأس من أن يقبلوا ويصدقوا، كالصمّ والعمي الذين لا بصائر لهم ولا عقول.

[٤٣٠] وقوله {أَفَأَنتَ... أَفَأَنتَ} دلالة على أنه لا يقدر على إسماعهم وهدايتهم إلّا الله عزّ وجلّ بالقسر والإلجاء، كما لا يقدر على ردّ الأصم والأعمى المسلوبي العقل حديدي السمع والبصر راجحي العقل، إلّا هو وحده.

٤٤-﴿إِنَّ اللَّهَ لا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا وَلَكِنَّ النَّاسَ أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

[٤٣١] {إِنَّ اللهَ لَا يَظْلِمُ الناس شَيْئًا} أي لا ينقصهم شيئًا مما يتصل بمصالحهم من بعثة الرسل وإنزال الكتب، ولكنهم يظلمون أنفسهم بالكفر والتكذيب، ويجوز أن يكون وعيدًا للمكذبين، يعني أن ما يلحقهم يوم القيامة من العذاب لاحق بهم على سبيل العدل والاستيجاب. ولا يظلمهم الله به، ولكنهم ظلموا أنفسهم باقتراف ما كان سببًا فيه.

٤٥-﴿وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ كَأَنْ لَمْ يَلْبَثُوا إِلا سَاعَةً مِنَ النَّهَارِ يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ﴾

[٤٣٢] {إِلَّا سَاعَةً منَ النهار} يستقربون وقت لبثهم في الدنيا. وقيل: في القبور، لهول ما يرون. {يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ} يعرف بعضهم بعضًا، كأنهم لم يتفارقوا إلّا قليلًا، وذلك عند خروجهم من القبور، ثم ينقطع التعارف بينهم لشدّة الأمر عليهم.

[٤٣٣] فإن قلت: {كَأَن لَمْ يَلْبَثُوا} و{يَتَعَارَفُونَ} كيف موقعهما؟ قلت: أما الأولى فحال من «هم»، أي يحشرهم مشبهين بمن لم يلبث إلّا ساعة. وأما الثانية فإما أن تتعلق بالظرف، وإما أن تكون مبينة لقوله {كَأَن لَمْ يَلْبَثُوا إلّا سَاعَةً}، لأنّ التعارف لا يبقى مع طول العهد وينقلب تناكرًا.

[434] "Hüsrana uğrayacaklardır." ifadesinde mukadder bir söyleme fiili söz konusudur, yani böyle diyerek birbirlerini tanırlar. Veya ifade, Allah'ın onların hüsranlarına tanıklık etmesidir. Demek istediği, alışverişlerinde, inkâr karşılığında imanı satarken zarar etmiş olduklarıdır.

[435] "Â, meğerse" ticareti bilen "doğru yolda"ki kimseler "değillermiş!.." Bu, taaccüp mânası içeren yeni bir cümledir. Adeta "Ne kadar ziyan etmişler!" denilmektedir.

46. Onları tehdit ettiğimiz şeylerin bir kısmını sana göstersek de seni (daha önce) vefat ettirsek de nihaî dönüşleri (nasılsa) Bizedir! Allah şahittir onların yaptıklarına.

[436] "Nihaî dönüşleri Bizedir." ifadesi "seni vefat ettirsek" ifadesinin cevabıdır. "Sana göstersek" ifadesinin cevabı ise mahzuftur. Adeta "Onlara vaat ettiğimiz şeylerin bir kısmını dünyada sana göstersek cezaları o olur; ama eğer bunu sana göstermeden önce seni vefat ettirecek olursak, bu durumda onu sana ahirette gösteririz." denilmektedir. **Şayet** "Allah onların yaptıklarına her iki cihanda da tanıktır. O halde, (ثُمَّ اللّٰهُ شَهِيدٌ ifadesindeki) ثم (sonra)nın mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Tanıklık zikredilmiştir, ama onun neticesi ve gereği –yani cezalandırması- murat edilmiştir. Adeta "*Sonra* Allah onları yaptıkları şeylere karşılık cezalandıracaktır." buyurmaktadır. İbn Ebû Able [v. 151/768] *semme* şeklinde fetha ile okumuştur ki "orada" mânasına gelir. "Derileri, dilleri, el ve ayakları kendi aleyhlerinde birer şahit olarak konuştuğunda, Allah onların fiillerine dair tanıklığını kıyamet günü eda etmiş olacaktır." mânası da murat edilmiş olabilir.

47. Her ümmetin bir elçisi vardır. Elçileri gelince, aralarında eşitçe hükmedilir ve asla zulme uğratılmazlar.

[437] "Her ümmetin" tevhit konusunda onları uyarmak ve Hakk'ın dinine çağırmak için gönderilmiş "bir elçisi vardır. Elçileri" onlara "gelince," yani mucizeler getirip de bunlar onları yalanlayarak kendilerine tâbi olmadıklarında, "aralarında" yani peygamberle onu yalanlayanlar arasında "eşitçe" yani adaletle "hükmedilir." Ve böylece "Biz elçi göndermedikçe azap edici değilizdir." [İsrâ 17/15] âyetinde ifade edildiği gibi elçi kurtarılır; onu yalanlayanlar ise cezalandırılır. Veya kıyamet günü her ümmetin kendisine nispet edileceği ve adıyla anılacağı bir elçisi olur. Buna göre mâna şöyledir: "Peygamberler ve şehitler getirilir ve aralarında hakça hükmedilir." [Zümer /69] âyetinde ifade edildiği gibi, peygamberleri onlar hakkında '(dünyada) inkâr ettikleri' veya 'iman ettikleri' şeklinde tanıklık etmek üzere mahşer meydanına geldiklerinde…

[٤٣٤] {قَدْ خَسِرَ} على إرادة القول، أي يتعارفون بينهم قائلين ذلك، أو هي شهادة من الله تعالى على خسرانهم. والمعنى: أنهم وضعوا في تجارتهم وبيعهم الإيمان بالكفر.

[٤٣٥] {وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ} للتجارة عارفين بها. وهو استئناف فيه معنى التعجب، كأنه قيل: ما أخسرهم! ٥

٤٦-﴿وَإِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ ثُمَّ اللَّهُ شَهِيدٌ عَلَى مَا يَفْعَلُونَ﴾

[٤٣٦] {فَإِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ} جواب {نَتَوَفَّيَنَّكَ}، وجواب {نُرِيَنَّكَ} محذوف، كأنه قيل: وإما نرينك بعض الذي نعدهم في الدنيا فذاك، أو نتوفينك قبل أن نريكه فنحن نريكه في الآخرة. فإن قلت: الله شهيد على ما يفعلون في الدارين، فما معنى ثم؟ قلت: ١٠ ذكرت الشهادة والمراد مقتضاها ونتيجتها وهو العقاب، كأنه قال: ثم الله معاقب على ما يفعلون. وقرأ ابن أبي عبلة: «ثَم» بالفتح، أي هنالك. ويجوز أن يراد: أنّ الله مؤدّ شهادته على أفعالهم يوم القيامة، حين ينطق جلودهم وألسنتهم وأيديهم وأرجلهم شاهدة عليهم.

٤٧-﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾ ١٥

[٤٣٧] {وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ} يبعث إليهم لينبههم على التوحيد، ويدعوهم إلى دين الحق {فَإِذَا جَاءَ}هم {رَسُولُهُمْ} بالبينات فكذبوه، ولم يتبعوه {قُضِيَ بَيْنَهُمْ} أي بين النبيّ ومكذّبيه {بالقسط} بالعدل، فأنجى الرسول وعذّب المكذّبون. كقوله {وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حتى نَبْعَثَ رَسُولًا} [الإسراء: ١٥]. أو لكل أمّة من الأمم يوم القيامة رسول تنسب إليه وتدعى به، فإذا جاء رسولهم الموقف ليشهد عليهم بالكفر والإيمان. كقوله ٢٠ تعالى {وَجِيءَ بالنَّبِيِّينَ والشُّهَدَاءِ وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بالحقِّ} [الزمر: ٦٩].

48. "Doğru söylüyorsanız, ne zaman gerçekleşecekmiş bu tehdit?" diyorlar.

49. De ki: Ben kendi adıma bir fayda ve zarar verebilecek durumda değilim. Allah dilerse başka… Her ümmetin bir eceli vardır. Ecelleri gelince, ne bir an geri kalabilirler ne de bir an öne geçebilirler.

[438] "Ne zaman gerçekleşecekmiş bu tehdit?!" ifadesi, tehdit edildikleri azabın gelmeyeceğini düşünerek hemen olmasına yönelik bir taleptir. "Ben kendi adıma" hastalık veya fakirlik gibi "bir zarar ve" sağlık ve zenginlik gibi "bir fayda" verebilecek durumda değilim." "Allah dilerse başka" ifadesi istisnâ-i munkatı'dır, yani bu gibi şeylerden [sadece] Allah'ın diledikleri olur. Dolayısıyla, ben size nasıl bir zarar verebilir ve azaba mâruz bırakabilirim?!

[439] "Her ümmetin bir eceli vardır." Yani sizin azaba duçar olmanızın Allah nezdinde belirlenmiş bir zamanı ve tayin edilmiş bir süresi vardır. O vakit "geldiğinde" Allah size ettiği tehdidi mutlaka gerçekleştirecektir. Siz şimdi o konuda acele etmeyin. İbn Sîrîn âyeti *fe-izâ câe âcâlühum* (ecelleri geldiğinde) şeklinde okumuştur.

50. De ki: "Ne dersiniz; ya Allah'ın azabı size gecelerken veya gündüzleyin gelirse?" Bunlardan hangisi için acele etmekte mücrimler?

51. Azap gerçekleştikten sonra mı ona iman ettiniz? Şimdi mi? Hani, onu acele acele istiyordunuz!

[440] 52. Sonra, zulmetmiş olanlara şöyle denilir: Tadın şu temelli azabı! Kendi yaptıklarınızdan başkasıyla mı cezalandırılacaktınız! بَيَاتًا (Gecelerken) ifadesi zarf olarak mansup olup gece vakti anlamındadır. **Şayet** "gece*leyin* (ليلا) veya gündüzleyin' buyrulmalı değil miydi?" **dersen şöyle derim:** ('Gece*lerken*' buyrulmuştur) çünkü "Allah'ın azabı size *gecelediğiniz* esnada gelir de, ansızın saldıran düşmanın gece baskını yaptığı gibi, siz gafilken; hiçbir şeyin farkında değilken size gece baskını yaparsa" mânası kastedilmektedir. *Beyât* kelimesi, *selâm*ın *teslim* anlamında oluşu gibi, *tebyît* anlamında (masdar)dır. Keza, *nehâr* da "maişet ve kazancınızı aramakla meşgul olduğunuz sırada" anlamındadır. Tıpkı "geceleyin uyurlarken" [A'râf 7/97] ve "güpegündüz oyunda-oynaşta iken" [A'râf 7/98] âyetlerindeki gibi.

٤٨-﴿وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٤٩-﴿قُلْ لا أَمْلِكُ لِنَفْسِي ضَرًّا وَلا نَفْعًا إِلا مَا شَاءَ اللَّهُ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ إِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ فَلا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلا يَسْتَقْدِمُونَ﴾

[٤٣٨] {متى هذا الوعدُ} استعجال لما وعدوا من العذاب استبعادًا له. {لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِى ضَرًّا} من مرض أو فقر {وَلَا نَفْعًا} من صحة أو غنى {إِلَا مَا شَاء اللهُ} استثناء منقطع، أي ولكن ما شاء الله من ذلك كائن، فكيف أملك لكم الضرر وجلب العذاب؟

[٤٣٩] {لِكُلّ أُمَّةٍ أَجَلٌ} يعني أن عذابكم له أجل مضروب عند الله وحدّ محدود من الزمان. {إِذَا جَاء} ذلك الوقت أنجز وعدكم لا محالة، فلا تستعجلوا. وقرأ ابن سيرين: «فإذا جاء آجالهم».

٥٠-﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُهُ بَيَاتًا أَوْ نَهَارًا مَاذَا يَسْتَعْجِلُ مِنْهُ الْمُجْرِمُونَ﴾

٥١-﴿أَثُمَّ إِذَا مَا وَقَعَ آمَنْتُمْ بِهِ آلآنَ وَقَدْ كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ﴾

٥٢-﴿ثُمَّ قِيلَ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ هَلْ تُجْزَوْنَ إِلا بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ﴾

[٤٤٠] {بَيَاتًا} نصب على الظرف، بمعنى: وقت بيات. فإن قلت: هلا قيل ليلًا أو نهارًا؟ قلت: لأنه أريد إن أتاكم عذابه وقت بيات فبيتكم وأنتم ساهون لا تشعرون، كما يبيت العدو المباغت. والبيات بمعنى التبييت، كالسلام بمعنى التسليم، وكذلك قوله {نَهَارًا} معناه في وقت أنتم فيه مشتغلون بطلب المعاش والكسب. ونحوه {بَيَاتًا وَهُمْ نَائِمُونَ} [الأعراف: ٩٨]، {ضُحًى وَهُمْ يَلْعَبُونَ} [الأعراف: ٩٨].

[441] منه (Ondan) kelimesindeki zamir *'azâb*a râci olup âyetin mânası şöyledir: Azabın hiçbir türü istenmez; tadı çok acıdır, kaçmayı gerektirir. O halde siz hangi azabın size hemen verilmesini istiyorsunuz? Oysa acele gelmesini istemeyi gerektiren hiçbir azap türü yoktur! İfadenin anlamı taaccüp de olabilir. Adeta "Acele acele hangi şiddetli, dehşetli şeyi istiyorlar (acaba)?" buyrulmaktadır. Bu durumda Min'in beyan için olması gerekir. (منه'daki) zamirin Allah Teâlâ'ya râci olduğu da söylenmiştir.

[442] **Şayet** "İstifham neye taalluk etmektedir ve şartın cevabı neredededir?" **dersen şöyle derim:** İstifham أرأيتم'e müteallıktır, çünkü mâna "Bana haber verin, günahkârlar ondan alel'acele neyi istiyorlar!?" şeklindedir. Şartın cevabı ise mahzuf olup "Acele ettiğinize pişman olursunuz veya hata ettiğinizi anlarsınız." şeklindedir. "Bu durumda 'ondan alel'acele neyi istiyor*sunuz*?' buyrulmalı değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade ile acele etmemelerini gerektiren şeye –günahkârlığa- delalet etmek istenmiştir, çünkü suçlu bir kimse doğal olarak günahına karşılık azap görmekten korkar ve -bir an önce gelmesini istemek şöyle dursun- gecikse de bir gün ona mâruz kalmaktan çekinir. Ayrıca, "Bunlardan hangisi için acele etmekte mücrimler?" cümlesi de şartın cevabı olabilir. *İn eteytuke mâzâ tut'imunî* (Sana gelsem bana ne ikram edersin?) ifadesinde olduğu gibi. Ayrıca, cümle أرأيتم'e müteallık; "Azap gerçekleştikten sonra mı ona iman ettiniz?" ifadesi şartın cevabı; "Bunlardan hangisi için acele etmekte mücrimler?" ifadesi de ara cümle olabilir. Mâna şöyledir: "Size O'nun azabı gelirse, o geldikten sonra, imanın kâr etmeyeceği zaman mı iman edeceksiniz?" *Sümme*nin başına istifham edatı gelmesi, أَفَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرَى (Bu şehirlerin halkı emin miydi ki!.." [A'râf 7/97]) ve أَوَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرَى (Bu şehirlerin halkı emin miydi ki..!?" [A'râf 7/98]) âyetlerinde Vav ve Fâ harflerinin başına gelmesi gibidir.

[443] "Şimdi mi?" ifadesinde bir söyleme fiili mukadderdir, yani azap vâki olduktan sonra iman ettiklerinde onlara "Şimdi mi ona iman ediyorsunuz?" *denecektir*. "Hani onu acele acele istiyordunuz?" Yani onu yalanlıyordunuz; çünkü onu yalanlayıp inkâr ettikleri için acele acele istiyorlardı. (آلآن) Lâm'dan sonraki Hemze'nin hazfedilip, harekesinin Lâm'a aktarılması ile *âlâne* şeklinde de okunmuştur.

[444] "Sonra zulmetmiş olanlara şöyle *denir.*" cümlesi آلآن'den önceki gizli "söylenir" ifadesine atıftır.

[٤٤١] الضمير في {مِنْهُ} للعذاب. والمعنى: أن العذاب كله مكروه مرّ المذاق موجب للنفار؛ فأي شيء يستعجلون منه وليس شيء منه يوجب الاستعجال. ويجوز أن يكون معناه التعجب، كأنه قيل: أيَّ شيء هولٍ شديد يستعجلون منه!؟ ويجب أن تكون «من» للبيان في هذا الوجه. وقيل: الضمير في {مِنْهُ} لله تعالى.

٥ [٤٤٢] فإن قلت: بم تعلق الاستفهام وأين جواب الشرط؟ قلت: تعلق بـ{أرأيتم}، لأنَّ المعنى: أخبروني ماذا يستعجل منه المجرمون. وجواب الشرط محذوف وهو: تندموا على الاستعجال، أو تعرفوا الخطأ فيه. فإن قلت: فهلا قيل ماذا تستعجلون منه؟ قلت: أريدت الدلالة على موجب ترك الاستعجال وهو الإجرام؛ لأنّ من حق المجرم أن يخاف التعذيب على إجرامه، ويهلك فزعًا من مجيئه وإن أبطأ، فضلًا أن ١٠ يستعجله. ويجوز أن يكون {مَاذَا يَسْتَعْجِلُ مِنْهُ المجرمون} جوابًا للشرط، كقولك: إن أتيتك ماذا تطعمني، بما تتعلق الجملة بـ{أرأيتم}، وأن يكون {أَثُمَّ إِذَا مَا وَقَعَ آمَنْتُمْ بِهِ} جواب الشرط، و{مَاذَا يَسْتَعْجِلُ مِنْهُ المجرمون} اعتراضًا. والمعنى: إن أتاكم عذابه آمنتم به بعد وقوعه حين لا ينفعكم الإيمان، ودخول حرف الاستفهام على ثم، كدخوله على الواو والفاء في قوله {أَفَأَمِنَ أَهْلُ القرى} [الأعراف: ٩٧]، {أَوَ أَمِنَ أَهْلُ ١٥ القرى} [الأعراف: ٩٨].

[٤٤٣] {آلآن} على إرادة القول، أي قيل لهم إذا آمنوا بعد وقوع العذاب: آلآن آمنتم به {وَقَدْ كُنتُم بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ}؟! يعني وقد كنتم به تكذبون. لأنّ استعجالهم كان على جهة التكذيب والإنكار. وقرئ «آلان»، بحذف الهمزة بعد اللام وإلقاء حركتها على اللام.

٢٠ [٤٤٤] {ثُمَّ قِيلَ الذين ظَلَمُوا} عطف على «قيل» المضمر قبل آلآن.

53. "Sahiden gerçek mi bu?" diye senden haber almak istiyorlar. De ki: Evet, Rabbime yemin ederim ki, kesinlikle gerçek... Ve siz O'nu âciz bırak(arak O'nun elinden kurtul)acak değilsiniz.

[445] "Senden haber almak istiyorlar" ve "sahiden gerçek mi bu?" di-
5 yorlar. Bu, inkâr ve istihza (alay) anlamında bir sorudur. A'meş [v. 148/765] (أحقٌّ هو [gerçek mi bu?] ifadesini) *âl-hakku huve* (Gerçek bu mu?) şeklinde okumuştur ki bu kıraat, bâtıl olduğuna[1] tariz anlamını içerdiği için istihzaya daha uygundur; çünkü oradaki Lâm-ı tarif cins ifade eder; adeta "Bâtıl değil de hak olan bu muymuş yani!" veya "Sizin hak dediğiniz şey bu mu?" denil-
10 mektedir. 'Bu' zamiri ise tehdit edildikleri azaba râcidir. إي kelimesi ise özel olarak yeminlerde *ne'am* (evet) anlamında kullanılır. Tıpkı *hel*in özel olarak istifhamlarda *kad* (muhakkak) anlamında kullanılması gibi. Nitekim bazı kimselerin bu إي kelimesini tek başına değil de, yemin Vav'ı ile birlikte *î-ve* şeklinde tasdikte kullandıklarını işitmişimdir. "Ve siz O'nu âciz bırak(arak
15 O'nun elinden kurtul)acak değilsiniz." Yani azabından kurtulacak değilsiniz. O, sizi mutlaka bulacaktır!..

54. Yeryüzünde bulunan her şey nefsine zulmeden herhangi birine ait olsaydı, (bu azaptan kurtulmaya karşılık) tamamını fidye verirdi! Azabı gördükleri zaman pişmanlıklarını gizlerler. Oysa hiçbir
20 **haksızlığa uğratılmadan eşitçe hükmolunmuştur aralarında.**

55. Bakınız! Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Bakınız! Allah'ın vaadi gerçektir, fakat çoğu bilmez.

56. O hayat verir, O öldürür... Yalnızca O'na döndürüleceksiniz.

[446] "Yeryüzünde bulunan her şey" yani bugün dünyada bulunan ha-
25 zineler, mallar ve bütün menfaatler o çokluklarıyla, zâlim herhangi birine ait olsaydı, -ظَلَمَتْ kelimesi, نَفْسٍ'in sıfatıdır- "tamamını fidye verirdi!" yani bütün bunları o azabın fidyesi yapardı. *Fedâhu* (onu fidye olarak verdi) anlamında *fedâhu fe'ftedâ* (onu fidye olarak verdi, o da fidye oldu) dendiği gibi, *iftedâhu*, *fedâhu* anlamında da kullanılır.

1 Yani Kur'ân'ın verdiği baas ve azap haberlerinin Müşriklerce bâtıl bir şey olarak görüldüğüne… / ed.

٥٣-﴿وَيَسْتَنْبِئُونَكَ أَحَقٌّ هُوَ قُلْ إِي وَرَبِّي إِنَّهُ لَحَقٌّ وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ﴾

[٤٤٥] {وَيَسْتَنْبِئُونَكَ} ويستخبرونك فيقولون: {أَحَقٌّ هُوَ} وهو استفهام على جهة الإنكار والاستهزاء. وقرأ الأعمش: «آلحق هو»، وهو أدخل في الاستهزاء، لتضمنه معنى التعريض بأنه باطل. وذلك أنّ اللام للجنس، فكأنه قيل: أهو الحق لا الباطل؟ أو أهو الذي سميتموه الحق، والضمير للعذاب الموعود. و{إِى} بمعنى نعم في القسم خاصة، كما كان هل بمعنى قد في الاستفهام خاصة. وسمعتهم يقولون في التصديق: إيوَ، فيصلونه بواو القسم ولا ينطقون به وحده {وَمَا أَنتُم بِمُعْجِزِينَ} بفائتين العذاب، وهو لاحق بهم لا محالة.

٥٤-﴿وَلَوْ أَنَّ لِكُلِّ نَفْسٍ ظَلَمَتْ مَا فِي الأَرْضِ لافْتَدَتْ بِهِ وَأَسَرُّوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوُا الْعَذَابَ وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَهُمْ لا يُظْلَمُونَ﴾

٥٥-﴿أَلا إِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ أَلا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لا يَعْلَمُونَ﴾

٥٦-﴿هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

[٤٤٦] {ظَلَمَتْ} صفة لنفس، على: ولو أنّ لكل نفس ظالمة {مَا فِى الأرض} أي ما في الدنيا اليوم من خزائنها وأموالها وجميع منافعها على كثرتها {لاَفْتَدَتْ بِهِ} لجعلته فدية لها. يقال: فداه فافتدى؛ ويقال: افتداه أيضًا بمعنى فداه.

[447] "Azabı gördükleri zaman pişmanlıklarını gizlerler." Zira akıllarına gelmeyen, hiç hesaba katmadıkları bir şeyle karşılaştıkları için sus pus olmuşlardır; çünkü yapacak hiçbir şeyin kalmadığını hissettikleri, kendilerini acze düşüren çetin bir durumla karşı karşıya olduklarını gözleriyle görmüşlerdir. O an; kalplerindeki pişmanlık ve yangını gizlemekten başka hiçbir şey yapamamaktadırlar; ne ağlayabilmekte ne çığlık atabilmekte ne de gamlı bir kimsenin yaptıklarını yapabilmektedirler. Hani darağacına çıkarılmak üzere olan biri, veçhesini kapkara karartan bu durumun vahameti sebebiyle bir kelime bile edemez; sessiz ve donuk bir şekilde kalakalır ya, işte öyle…

[448] (ii) Şöyle de denilmiştir: İleri gelenleri, daha önce yoldan çıkardıkları alt tabakadaki tâbilerinden pişmanlıklarını gizlerler, çünkü onlardan utanmakta ve kendilerini suçlayacaklarından çekinmektedirler. (iii) *Eserra*-nın, halisane yapmak anlamına geldiği de söylenmiştir ki ya bir işi gizlemek onu halisane yapmak anlamında olduğundandır ya da bir şeyin en öz kısmına *sirruʾş-şey'* dendiği içindir. Buna göre ifadede böyle içten pişmanlık yaşamanın vaktini ıskaladıkları belirtilerek bunlarla dalga geçilmiş olmaktadır. (iv) Ayrıca, أَسَرُّوا النَّدَامَةَ ifadesinin "Nedamet gösterdiler." anlamına geldiği bunun da kişi bir şeyi istemeye istemeye açığa vurduğunda söylenen *eserraʾş-şeyʾe* ve *eşerraʾş-şeyʾe* kullanımından geldiği de söylenmiştir.

[449] "Aralarında" yani zalimlerle mazlumlar arasında "hükmolunmuştur." *Zulm*ün zikredilmiş olması buna delalet etmektedir.

[450] Ardından Yüce Allah, mülkün tamamen kendisine ait olduğunu, mükâfatlandırıp cezalandıranın kendisi olduğunu, vaad ettiği mükâfatın, tehditte bulunduğu cezanın hak olduğunu, diriltme ve öldürmeye sadece kendisinin kadir olduğunu, bunlara kendisinden başkasının gücünün yetmeyeceğini, sonuçta kendisinin hesap ve cezasıyla mutlaka yüzleşileceğini bildirmeye geçmiştir ki durumun böyle olduğu iyice kavransın, daima korku ile ümit arasında bulunulsun ve kendilerini aldatıp duranlar aldat-a-masınlar!

57. Ey insanlar! Size Rabbinizden bir öğüt, sineler(iniz)de olan (hastalıklar)a bir şifa, müminler için de bir hidayet ve rahmet gelmiş bulunuyor.

58. De ki: Allah'ın lütuf ve rahmetiyle; evet, sadece bununla sevinsinler. O, bütün biriktirdiklerinden daha hayırlıdır.

[٤٤٧] {وَأَسَرُّوا الندامةَ لَمَّا رَأَوُا العذابَ}، لأنهم بُهتوا لرؤيتهم ما لم يحتسبوه ولم يخطر ببالهم وعاينوا من شدة الأمر وتفاقمه ما سلبهم قواهم وبهرهم فلم يطيقوا عنده بكاء ولا صراخًا ولا ما يفعله الجازع، سوى إسرار الندم والحسرة في القلوب، كما ترى المقدّم للصلب يثخنه ما دهمه من فظاعة الخطب، ويغلب حتى لا ينبس ٥ بكلمة ويبقى جامدًا مبهوتًا.

[٤٤٨] وقيل: أسر رؤساؤهم الندامة من سفالتهم الذين أضلوهم حياء منهم وخوفًا من توبيخهم. وقيل: أسروها، أخلصوها، إما لأن إخفاءها إخلاصها، وإما من قولهم: سرّ الشيء، خالصه. وفيه تهكم بهم وبأخطائهم وقت إخلاص الندامة. وقيل: أسروا الندامة: أظهروها، من قولهم: أسر الشيء وأشره إذا أظهره. وليس ١٠ هناك تجلد.

[٤٤٩] {وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ} أي بين الظالمين والمظلومين، دلّ على ذلك ذكر الظلم.

[٤٥٠] ثم أتبع ذلك الإعلام بأنّ له الملك كله، وأنه المثيب المعاقب، وما وعدوه من الثواب والعقاب فهو حق. وهو القادر على الإحياء والإماتة، لا يقدر عليهما غيره، وإلى حسابه وجزائه المرجع، ليعلم أن الأمر كذلك، فيخاف ويرجئ ١٥ ولا يغتر به المغترون.

٥٧-﴿يَأَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَتْكُم مَّوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِّمَا فِي الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ﴾

٥٨-﴿قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ﴾

[451] "Size bir öğüt" yani, tevhide dikkat çekme ve öğüt gibi birtakım faydaları barındıran bir kitap "geldi. Ve" o içinizdeki bozuk akideler "için bir şifa" yani bir deva ve hakka davettir. "Ve" içinizden iman edenler için de "bir rahmettir."

5 [452] İfade aslında "Allah'ın lütuf ve rahmetiyle *sevinsinler*, evet sadece bununla *sevinsinler.*" şeklindedir. Bu tekrar, te'kid ve takrir için olup, başka dünyevi faydalar sebebiyle değil, yalnızca ilahi lütuf ve rahmet sebebiyle sevinmek gerektiği belirtilmektedir. Cümlede mezkûr olan fiilin delaleti sebebiyle iki fiilden biri hazfedilmiştir. Cümle şart mânası taşıdığı için de
10 فَلْيَفْرَحُوا filinin başına Fâ gelmiştir. Adeta; "Eğer bir şeye sevinecekler*se*, özellikle bu ikisiyle sevinsinler. Zira sevinmeye bunlardan daha değer bir şey yoktur." buyrulmuştur. İfadeden ayrıca "Allah'ın lütuf ve rahmetine, işte buna önem versinler, sadece bununla sevinsinler!" anlamı da "Size Allah'ın lütuf ve rahmetiyle bir mev'iza geldi. O halde işbu sebeple, -bunun gelişi
15 sebebiyle- sevinsinler!" anlamı da kastedilmiş olabilir.

[453] [فَلْيَفْرَحُوا ifadesi] *fe'ltefrahû* (Sevinin!) şeklinde Tâ ile de okunmuştur ki kıyasa uygun, asıl kullanım budur ve bir rivayete göre bu, Peygamber (s.a.)'in kıraatidir. Rivayete göre bir gazvede *li-te'huzû madâci'akum* (Üzerinde uyuyacağınız şeyleri alın!) buyurmuştur. Übeyy kıraatinde de *fe'frahû*
20 (sevinin) şeklindedir. هو ise *zâlike*ye ("*Bu* ikisi" yani ilahi lütuf ve rahmet) râcidir. مِمَّا يَجْمَعُونَ ifadesi Yâ ve Tâ ile okunmuştur (bütün biriktirdik*lerin*den / bütün biriktirdik*leriniz*den).

[454] Übeyy b. Kâ'b'dan [v. 33/654] Peygamber (s.a.)'in "De ki: Allah'ın lütuf ve rahmetiyle…" âyetini okuduğu ve "Allah'ın kitabı ve İslâmiyetle"
25 diye tefsir ettiği nakledilmiştir. "Allah'ın lütfu"nun İslâm, "rahmeti"nin de ona mukabil yaptığı vaatler olduğu da söylenmiştir.

59. De ki: Allah'ın size indirdiği; sizin de bir kısmını haram, bir kısmını helâl kıldığınız rızıklar hakkında ne dersiniz? De ki: Bunu size Allah mı bildirdi, yoksa kendi uydurduklarınızı Allah'a mı isnat ediyorsunuz?
30

60. Uydurduğu yalanı Allah'a isnat edenler, Kıyamet günü (başlarına gelecekler) hakkında ne düşünüyorlar acaba? Allah, insanlara karşı gerçekten lütufkârdır, fakat çoğu şükretmez.

[٤٥١] {قَدْ جَاءتْكُمْ مَّوْعِظَةٌ} أي قد جاءكم كتاب جامع لهذه الفوائد من موعظة وتنبيه على التوحيد {و} هو {شِفَآء} أي دواء {لِمَا فِي} صدوركم من العقائد الفاسدة، ودعاء إلى الحق {وَرَحْمَةٌ} لمن آمن به منكم.

[٤٥٢] وأصل الكلام: بفضل الله وبرحمته فليفرحوا، فبذلك فليفرحوا، والتكرير للتأكيد والتقرير وإيجاب اختصاص الفضل والرحمة بالفرح دون ما عداهما من فوائد الدنيا، فحذف أحد الفعلين لدلالة المذكور عليه، والفاء داخلة لمعنى الشرط؛ كأنه قيل: إن فرحوا بشيء فليخصوهما بالفرح، فإنه لا مفروح به أحق منهما. ويجوز أن يراد: بفضل الله وبرحمته فليعتنوا فبذلك فليفرحوا. ويجوز أن يراد: قد جاءتكم موعظة بفضل الله وبرحمته، فبذلك: فبمجيئها فليفرحوا.

[٤٥٣] وقرئ «فلتفرحوا»، بالتاء، وهو الأصل والقياس، وهي قراءة رسول الله ﷺ فيما روي. وعنه: «لتأخذوا مصافكم». قالها في بعض الغزوات. وفي قراءة أبيّ: «فافرحوا». {هُوَ} راجع إلى ذلك. وقرئ «مما تجمعون»، بالياء والتاء.

[٤٥٤] وعن أبيّ بن كعب: أنّ رسول الله ﷺ تلا: {قُلْ بِفَضْلِ اللهِ وَبِرَحْمَتِهِ} فقال: بكتاب الله والإسلام. وقيل: فضله الإسلام، ورحمته ما وعد عليه.

٥٩-﴿قُلْ أَرَأَيْتُم مَا أَنْزَلَ اللَّهُ لَكُمْ مِنْ رِزْقٍ فَجَعَلْتُمْ مِنْهُ حَرَامًا وَحَلالا قُلْ آللَّهُ أَذِنَ لَكُمْ أَمْ عَلَى اللهِ تَفْتَرُونَ﴾

٦٠-﴿وَمَا ظَنُّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لا يَشْكُرُونَ﴾

[455] “Ne dersiniz?” Haber verin… “Allah’ın indirdiği…” Buradaki Mâ, أَنْزَلَ veya أَرَأَيْتُمْ ile mahallen mansup olup “Bana onu haber verin!” anlamındadır. “… sizin de bir kısmını haram, bir kısmını helâl kıldığınız” yani Allah hepsini helal olarak indirdiği halde, sizin “Şu şu davarların, şu şu ekinlerin dokunulmazlığı vardır.” [En‘âm 6/138] ve “Şu şu hayvanların karınlarında bulunanlar yalnız erkeklerimiz içindir; eşlerimize haramdır.” [En‘âm 6/139] demeleri gibi, bölerek “şu helal, bu haram” dediğiniz rızıklar hakkında ne dersiniz?

[456] “Bunu size Allah mı bildirdi?” ifadesi, أَرَأَيْتُمْ’a müteallıktır. قُلْ (de ki) ise te’kid için tekraren zikredilmiştir. Mâna şöyledir: “Söyleyin bakalım! Şunu bunu helal ya da haram kılmanızı size Allah bildirdi de O’nun izniyle mi böyle davranıyorsunuz yoksa “Allah şunu helal kıldı, bunu haram kıldı.” derken kendi uydurduklarınızı O’na mı mal ediyorsunuz!? (آللّٰهُ’daki) Hemze inkâr anlamında da olabilir (Yani soru sormaksızın, “Nasıl böyle yapabiliyorsunuz!” anlamında). أم Em-i munkatı‘a olup kendi uydurduklarınızı Allah’a mal ettiklerini vurgulamak üzere onu takip eden cümle ile beraber “Aksine, Allah’a iftira ediyorsunuz!” anlamındadır.

[457] Bu âyet, bir şeyin hükmü sorulduğunda gevşek davranmaktan sakındırma ve kişiyi ihtiyatlı hareket etmeye yönlendirme konusunda kâfi bir uyarıdır; bir konuyu enine boyuna inceleyip emin olmadıkça, hiç kimse “caizdir – caiz değildir” dememeli; emin olmadığı takdirde Allah’dan korkup susmalı, aksi halde Allah’a iftira etmiş olacağını bilmelidir.

[458] يَوْمَ الْقِيامَةِ (Kıyamet gününde) ifadesi *zannu* kelimesiyle mansup olup, o gün hakkında vaki bir zandır. Yani, *eyy*^{u} *şey’in zann**u**’l-mufterîne fî zâlike’l-yevmi mâ yusne‘u bi-him fî-hi* (Bu iftiracıların, ödül ve ceza günü olan bu gün kendilerine ne yapılacağı hakkındaki kanaatleri nedir?) Bu ifade, konu müphem bırakıldığından, büyük bir tehdit içermektedir. Îsâ b. Ömer ise *ve mâ zanne* şeklinde fiil olarak okumuştur ki bu durumda *eyy**e** zann*^{in} *zannû yevme’l-kıyâmet*^{i} (Kıyamet günü hangi zannı besleyecekler?) şeklinde olur. İbarenin mazi sıygası ile gelmesi ise, onun mutlaka olacağı için sanki olmuş gibi kabul edilmesi sebebiyledir.

[459] “Allah, insanlara karşı gerçekten lütufkârdır.” Nitekim onlara akıl nimeti vermiş, ayrıca vahyedip haramı, helali öğreterek onlara rahmetiyle muamele etmiştir. “Fakat çoğu” bu nimete “şükretmez” ve kendilerine edilen hidayete tâbi olmazlar.

[٤٥٥] {أَرَأَيْتُمْ} أخبروني. و{مَآ أَنزَلَ اللّٰهُ} ما في موضع النصب، بأنزل، أو بأرأيتم، في معنى: أخبرونيه {فَجَعَلْتُم مِّنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًا} أي أنزله الله رزقًا حلالًا كله فبعضتموه وقلتم: هذا حلال وهذا حرام، كقولهم: {هذه أنعام وَحَرْثٌ حِجْرٌ}، {مَا فِى بُطُونِ هذه الانعام خَالِصَةٌ لِّذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ على أزواجنا} [الأنعام: ١٣٨، ١٣٩].

٥

[٤٥٦] {آللّٰهُ أَذِنَ لَكُمْ} متعلق بـ{أرأيتم}، و{قل} تكرير للتوكيد. والمعنى: أخبروني آلله أذن لكم في التحليل والتحريم فأنتم تفعلون ذلك بإذنه، أم تتكذبون على الله في نسبة ذلك إليه. ويجوز أن تكون الهمزة للإنكار، وأم منقطعة، بمعنى: بل أتفترون على الله، تقريرًا للافتراء.

١٠

[٤٥٧] وكفى بهذه الآية زاجرة زجرًا بليغًا عن التجوز فيما يسئل عنه من الأحكام، وباعثة على وجوب الاحتياط فيه، وأن لا يقول أحد في شيء جائز أو غير جائز إلّا بعد إيقان وإتقان، ومن لم يوقن فليتق الله وليصمت، وإلاّ فهو مفتر على الله!

[٤٥٨] {يَوْمُ القيامة} منصوب بالظن، وهو ظنّ واقع فيه، يعني أي شيء ظنّ المفترين في ذلك اليوم ما يصنع بهم فيه، وهو يوم الجزاء بالإحسان والإساءة، وهو وعيد عظيم حيث أبهم أمره. وقرأ عيسى بن عمر «وما ظنَّ» على لفظ الفعل. ومعناه: وأي ظنّ ظنّوا يوم القيامة. وجيء به على لفظ الماضي، لأنه كائن فكأن قد كان.

١٥

[٤٥٩] {إِنَّ اللّٰهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى الناس} حيث أنعم عليهم بالعقل ورحمهم بالوحي وتعليم الحلال والحرام، {ولكن أَكْثَرَهُمْ لَا يَشْكُرُونَ} هذه النعمة ولا يتبعون ما هدوا إليه.

٢٠

61. Sen bir durumda olmazsın, Kur'ân'dan hiçbir şey tilâvet etmezsin ve siz herhangi bir iş işlemezsiniz ki siz ona giriştiğiniz zaman Biz size mutlaka şahit olmayalım. Yerde ve gökte hiçbir zerre senin Rabbine gizli kalmaz; bundan daha küçüğü de daha büyüğü de şüphesiz apaçık bir kitaptadır.

[460] وَما تَكُونُ فِي شَأْنٍ (Sen bir durumda olmazsın) ifadesindeki Mâ olumsuzluk ifade etmekte olup, hitap Hazret-i Peygamber (s.a.)'edir. *Şe'n* ise durum anlamındadır. Kelime aslen Hemzeli olup, "onun kastını kasdettiğinde" söylenen *şe'entü şe'nehû* kullanımından gelmektedir. مِنْهُ'daki zamir ise *şe'n*e râcidir ("ve bu durum çerçevesinde bir âyet okusan…" anlamında); çünkü Kur'ân okuma Peygamber (s.a.)'in bir durumu, hatta genel durumudur. Zamir *tenzîl*e (yani Kur'ân'a) râci de olabilir; adeta "Kur'ân'dan nazil olan herhangi bir âyeti okusan…" denilmektedir; çünkü Kur'ân'ın her parçası *kur'ân*dır.[1] Mercii zikredilmeden zamirin zikredilmesi ise, (merciin, yani) Kur'ân'ın veya Yüce Allah'ın[2] fahāmet ve azametini göstermek için olur.

[461] "Sizin" hepiniz hangi iş olursa olsun "herhangi bir iş işlemezsiniz ki, siz ona giriştiğiniz zaman Biz size mutlaka" sizi gözetleyen, yaptıklarınızı tek tek sayacak bir "şahit olmayalım." إذ تفيضون فيه (ona giriştiğiniz…) ifadesi, kişi işe koyulduğunda *efâda fi'l-emr*ⁱ denmesinden gelmektedir.

[462] "Gizli kalmıyor" uzak da olmuyor, gayb da olmuyor anlamındaki وَما يَعْزُبُ Zâ'nın zamme ve kesresi ile okunmuş olup *er-ravdu'l-âzib* (ırak bahçe) tabirinden gelmektedir. "Şüphesiz bundan daha küçüğü de daha büyüğü de" ifadesindeki *asğar* ve *ekber* kelimeleri Râ'nın nasbı ve ref'iyle okunmuştur. Ancak (büyük-küçük) cinslerini nefyetme[3] anlamında mansup okunmaları daha uygundur. Ref' ise, cümlenin müstakil bir ifade olması için yeni bir cümle kabul edilmesi itibariyle olur. Bu kelimelerin مِنْ مِثْقالِ ذَرَّةٍ ibaresinin (merfû') mahalline atfedilmesinde veya (mecrur) مِثْقالِ ذَرَّةٍ lafzına atfedilerek, (*asğar*ⁱ - *ekber*ⁱ şeklinde) harekelenmeleri imkânsız olduğundan -mecrur anlamında- meftuh oldukları mülahazasıyla fetha okunmalarında da problem vardır; çünkü *lâ ya'zubu 'anhu şey'*ᵘⁿ *illâ fî kitâb*ⁱⁿ (Allah'dan ırak olan her şey mutlaka bir kitaptadır.) demen[4] sorunludur.

1 Kur'ân ve kitâb kelimeleri cins isimdir, yani mektup çapındaki bir sayfalık yazılı metin de kitâbdır, 40 ciltlik bir ansiklopedi de… Kur'ân vahiylerinin toplamına Kur'ân dendiği gibi, bu vahiylere teker teker de kur'ân denmektedir. Bir mesele hakkında vahiy geldiği zaman Ashâb, "Falanca konu hakkında kur'ân nâzil oldu." derler; hatalı bir davranış sergilediklerinde de "Hakkımda kur'ân inecek diye ödüm koptu." derlerdi. / ed.

2 Veya Yüce Allah'dan -inzal edilmiş- bir ayet okumazsın ki… / ed.

3 Bundan daha büyük veya küçük hiçbir şey… / ed.

4 Yani bu iki kelime gibi 'azb fiilinin faili olan şey'i de *fî kitab* ile irtibatlandırman… / ed.

٦١-﴿وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَمَا تَتْلُو مِنْهُ مِنْ قُرْآنٍ وَلا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إلا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ وَمَا يَعْزُبُ عَنْ رَبِّكَ مِنْ مِثْقَالِ ذَرَّةٍ فِي الأَرْضِ وَلا فِي السَّمَاءِ وَلا أَصْغَرَ مِنْ ذَلِكَ وَلا أَكْبَرَ إلا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ﴾

[٤٦٠] {وَمَا تَكُونُ فِى شَأْنٍ} ما، نافية والخطاب لرسول الله ﷺ، والشأن الأمر، وأصله الهمز بمعنى القصد، من شأنت شأنه، إذا قصدت قصده. والضمير في {مِنْهُ} للشأن، لأن تلاوة القرآن شأن من شأن رسول الله ﷺ، بل هو معظم شأنه؛ أو للتنزيل، كأنه قيل: وما تتلو من التنزيل من قرآن، لأنّ كلّ جزء منه قرآن، والإضمار قبل الذكر تفخيم له؛ أو لله عزّ وجلّ.

[٤٦١] وما {تَعْمَلُونَ} أنتم جميعًا {مِنْ عَمَلٍ} أيّ عمل كان {إِلَا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا} شاهدين رقباء نحصي عليكم {إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ} من أفاض في الأمر إذا اندفع فيه.

[٤٦٢] {وَمَا يَعْزُبُ} قرئ بالضم والكسر؛ وما يبعد وما يغيب، ومنه: الروض العازب. {وَلَا أَصْغَرَ مِن ذلك وَلا أَكْبَرَ} القراءة بالنصب والرفع، والوجه النصب على نفي الجنس، والرفع على الابتداء ليكون كلامًا برأسه، وفي العطف على محل {مِن مِثْقَالِ ذَرَّةٍ} أو على لفظ {مِثْقَال ذَرَّةٍ} فتحًا في موضع الجرّ لامتناع الصرف إشكالٌ، لأنّ قولك: "لا يعزب عنه شيء إلّا في كتاب" مشكلٌ.

[463] **Şayet** "Neden yer gökten önce zikredilmiştir? Oysa Sebe' suresindeki 'O, gaybı bilir; göklerde ve yerde zerre kadar bir şey bile O'nun ilmi dışında kalmaz.' [34/3] âyetinde gök yerden önce zikredilmektedir." **dersen şöyle derim:** Aslında göğün yerden önce zikredilmesi gerekir. Ancak Allah Teâlâ burada yeryüzünde yaşayanların iş, hal ve amellerine tanık olduğundan bahsederken, akabinde ما يَعْزُبُ (O'ndan gizli kalmıyor.) ifadesine geçince, yeri gökten önce zikretmesi buna münasip düşmüştür. Kaldı ki, Vav ile yapılan atıf *tesniye* (ikileme) hükmündedir.[1]

62. Bakınız! Allah'ın velîleri için (o dehşetli günden yana) hiçbir korku söz konusu değildir, üzülecek de değillerdir.

63. Onlar ki iman etmişlerdi ve sakınıyorlardı...

64. Dünya hayatında da Âhirette de müjde onların hakkıdır. -Allah'ın sözlerinde değişiklik olmaz.- İşte büyük başarı budur.

[464] "Allah'ın velîleri" kendilerinin itaat ederek O'nu *velî* (sahip ve dost) edinmelerine karşılık, O'nun da kendilerine değer vererek sahip çıktığı kimseler olup, bu durum "Onlar ki iman etmişlerdi ve sakınıyorlardı." ifadesinde tefsir edilmiştir. Bu ifade, onların Allah'ı velî edinmelerini; "Dünya hayatında da âhirette de müjde onların hakkıdır." cümlesi ise Allah'ın onları velî edinmesini ifade eder. NitekimSa'îd b. Cübeyr [v. 94/713], "Allah'ın velîleri kimlerdir?" diye sorulması üzerine Hazret-i Peygamber (s.a.)'in, onların genel durum ve görünüşlerini kastederek "Kendileri görüldüğünde Allah'ın hatırlandığı kimselerdir." buyurduğunu nakletmiştir. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] ise burada kastedilenin alçakgönüllülük ve dinginlik hali olduğu nakledilmiştir. Ayrıca, bunların birbirini Allah için sevenler olduğu söylenmiştir. Nitekim Ömer (r.a.) şöyle bir rivayette bulunmuştur: "Peygamber (s.a.)'i şöyle derken işittim: 'Allah'ın öyle kulları vardır ki ne peygamber ne de şehit oldukları halde, Allah katındaki makamlarından ötürü kıyamet günü peygamberler ve şehitler onlara gıpta ederler.' Oradakiler 'Ya Rasulâllah! Onların kim olduklarını ve nasıl bir amel işlediklerini bize söyleyin ki, biz de onları sevelim.' dediler. Bunun üzerine Peygamber (s.a) 'Onlar aralarında akrabalık bağı ve bir mal alışverişi olmadığı halde Allah rızası için birbirini sevenlerdir. Vallahi! Onların yüzleri nurdur; onlar nurdan minberlerdedirler. İnsanlar korktuğu zaman onlar korkmaz; insanlar üzüldükleri zaman onlar üzülmezler.' buyurdu sonra da bu âyeti okudu."

1 Tesniye nasıl iki şeyin bir arada olduğunu ifade etmekte ise, Vav'lı atıf da -örneğimizde- "gök ve yer"in birlikteliğini ifade etmektedir. Bu da "yer ve gök" ile aynı şeydir, birinin önce zikredilmesinde ekstra bir espri olmayabilir. / ed.

[٤٦٣] فإن قلت: لم قدّمت الأرض على السماء، بخلاف قوله: في سورة سبأ {عالم الغيب لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِى السموات وَلَا فِى الأرض} [سبأ: ٣]؟ قلت: حق السماء أن تقدم على الأرض، ولكنه لما ذكر شهادته على شئون أهل الأرض وأحوالهم وأعمالهم، ووصل بذلك قوله {لَا يَعْزُبُ عَنْهُ} [سبأ: ٣] لاءم ذلك أن قدّم الأرض على السماء، على أنّ العطف بالواو حكمه حكم التثنية.

٦٢-﴿أَلا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

٦٣-﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ﴾

٦٤-﴿لَهُمُ الْبُشْرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الآخِرَةِ لا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

[٤٦٤] {أَوْلِيَاء الله} الذين يتولونه بالطاعة ويتولاهم بالكرامة. وقد فسر ذلك في قوله {الذين آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ} فهم توليهم إياه {لَهُمُ البشرى فِي الحياة الدنيا وَفِى الآخرة}، فهو توليه إياهم. وعن سعيد بن جبير: أنّ رسول الله ﷺ سُئل: من أولياء الله؟ فقال: «هم الذين يذكَر اللهُ برؤيتهم». يعني السمت والهيئة. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: الإخبات والسكينة. وقيل: هم المتحابون في الله. وعن عمر رضي الله عنه: سمعت النبيّ ﷺ يقول: «إنَّ من عباد الله عبادًا ما هم بأنبياء ولا شهداء، يغبطهم الأنبياء والشهداء يوم القيامة لمكانهم من الله». قالوا: يا رسول الله، خبرنا من هم وما أعمالهم؟ فلعلنا نحبهم، قال: «هم قوم تحابوا في الله على غير أرحام بينهم ولا أموال يتعاطونها، فوالله إن وجوههم لنور، وإنهم لعلى منابر من نور، لا يخافون إذا خاف الناس ولا يحزنون إذا حزن الناس»، ثم قرأ الآية.

[465] الَّذِينَ آمَنُوا cümlesi mansub veya merfû'dur; (i) ya ["Hele iman edenler..." anlamında] medih veya ["Onlar ki iman etmişlerdi." anlamında] أولياء kelimesinin sıfatı olarak (ii) ya da -haberi "Onlara müjde vardır." cümlesi olmak üzere- mübteda olarak...

[466] (i) Dünyadaki müjde, Allah'ın -kitabının birçok yerinde- müttaki müminlere verdiği müjdedir. Peygamber (s.a.), "O, müslümanın gördüğü veya ona gösterilen sâlih rüyadır." [*Tirmizî*, "Tefsir", 10] ve "Nübüvvet gitti, müjdeleyici rüyalar (*mübeşşirât*) kaldı." [*İbn Mâce*, "Ta'bîrü'r-ru'yâ", 1] buyurmuştur. Şöyle de denmiştir: Bu müjde, kişinin insanlarca sevilip, güzel bir şekilde anılmasıdır. Ebû Zer'in Peygamber (s.a.)'e "İnsan ameli Allah için yapar, ama insanlar da o kişiyi severler [öyle mi]?" dediği, Hazret-i Peygamber (s.a.)'in de "İşte, müminin bu dünyadaki müjdesi budur." buyurduğu nakledilmiştir [*Müslim,* "Birr ve sıla", 166]. Atā da bu konuda şöyle demiştir: "Onlara ölüm anında müjde vardır; melekler onlara rahmetle gelirler." Allah da "(Ölüm esnasında) melekler in(ip inip onları şöyle teselli ederl)er: Korkmayın, üzülmeyin; size vaat edilen Cennet'le neşelenin!" [Fussilet 41/30] buyurmuştur. (ii) Âhiretteki müjde ise meleklerin onları kurtuluş ve kerametle müjdeleyip selâmlayarak karşılamaları, yüzlerinin ak olması, amel defterlerini sağ elleriyle almaları, orada okuyacakları (güzel) şeyler buna benzer müjdelerdir.

[467] "Allah'ın sözlerinde değişiklik olmaz." yani "Benim huzurumda söz değiştirilmez." [Kāf 50/29] âyetinde ifade edildiği gibi O'nun sözlerinde değişiklik; vaatlerinde de cayma yoktur. ذلك (Bu), onların her iki cihanda müjdelenmelerine işarettir. Bu iki cümlenin ikisi de ara cümledir.

65. Bunların sözü seni üzmesin, çünkü izzet tamamen Allah'a aittir. O'dur işiten; 'mutlak ilim sahibi' (Semî', 'Alîm).

[468] ("Seni üzmesin" anlamındaki) وَلا يَحْزُنْكَ ifadesi *ahzenehû kavluhum* (Sözleri onu mahzun etti) sözünden olmak üzere *ve lâ yuhzinke* şeklinde de okunmuştur. Yani, seni yalanlamaları, tehdit etmeleri ve seni ortadan kaldırmak, davanı yok etmek için planlar yapmaları ve senin hakkında ileri geri konuşmaları seni mahzun etmesin. "Çünkü izzet tamamen Allah'a aittir." ifadesi yeni bir cümle olup gerekçelendirme mânasındadır. Adeta Hazret-i Peygamber "Neden üzülmeyeyim?" diye sormuş ve "Çünkü izzet tamamen Allah'a aittir." diye cevap verilmiştir.

[٤٦٥] {الذين آمنوا} نصب أو رفع على المدح، أو على وصف الأولياء، أو على الابتداء والخبر لهم البشرى.

[٤٦٦] والبشرى في الدنيا ما بشر الله به المؤمنين المتقين في غير مكان من كتابه، وعن النبي ﷺ: «هي الرؤيا الصالحة يراها المسلم أو ترى له». وعنه عليه الصلاة والسلام: «ذهبت النبوّة وبقيت المبشرات». وقيل: هي محبة الناس له والذكر الحسن. وعن أبي ذرّ: قلت لرسول الله ﷺ: الرجل يعمل العمل لله ويحبه الناس؟ فقال: «تلك عاجل بشرى المؤمن». وعن عطاء: لهم البشرى عند الموت تأتيهم الملائكة بالرحمة. قال الله تعالى: {تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الملئكة أَن لا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بالجنة} [فصلت: ٣٠]. وأمّا البشرى في الآخرة فتلقى الملائكة إياهم مسلِّمين مبشِّرين بالفوز والكرامة، وما يرون من بياض وجوههم وإعطاء الصحائف بأيمانهم وما يقرءون منها، وغير ذلك من البشارات.

[٤٦٧] {لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللهِ} لا تغيير لأقواله ولا إخلاف لمواعيده، كقوله تعالى {مَا يُبَدَّلُ القول لَدَىَّ} [ق: ٢٩]. و{ذلك} إشارة إلى كونهم مبشَّرين في الدارين، وكلتا الجملتين اعتراض.

٦٥-﴿وَلا يَحْزُنْكَ قَوْلُهُمْ إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[٤٦٨] {وَلَا يَحْزُنكَ} وقرئ «ولا يحزنك»، من أحزنه. {قَوْلُهُمْ} تكذيبهم لك، وتهديدهم وتشاورهم في تدبير هلاكك وإبطال أمرك، وسائر ما يتكلمون به في شأنك. {إِنَّ العزة لِلَّهِ} استئناف بمعنى التعليل، كأنه قيل: ما لي لا أحزن؟ فقيل: إن العزّة لله جميعًا،

Yani, Allah'ın mülkünde galibiyet ve ezici güç tamamen O'na aittir; hiç kimse -ne onlar ne de başkaları- bunlara dair hiçbir şeye sahip değildir. Allah onları yenecek ve onlara karşı sana yardım edecektir. Nitekim "Allah, '*Elbette ben ve elçilerim galip geleceğiz.*' diye yazmıştır." [Mücâdile 58/21] ve "Elçilerimize elbette yardım edeceğiz!" [Ğâfir 40/51] buyrulmuştur.

[469] Ebû Hayve [v. 203/818], ***enne'l-'izzet**^e^* okumuştur ki *li-enne'l-'izzet^e^* (çünkü izzet…) anlamındagerekçelendirme açıkça belirtilmiştir. Bu okuyuşu *kavluhum*dan bedel yapıp, sonra da bunu beğenmeyip reddeden kişiye[1] gelince asıl yanlış olan, yadırganan kıraat değil, onun zorlama izahıdır.[2]

[470] "O'dur işiten; mutlak ilim sahibi." Yani söylediklerini işitmekte, yaptıklarını ve yapmaya azmettiklerini bilmektedir ve buna dayanarak onlara muamelede bulunacaktır.

66. Bakınız! Göklerde ve yerde kim varsa, hepsi Allah'ındır. Allah'tan başka birtakım şeylere 'ortak' diye yalvaranlar hiçbir mesnede dayanmıyorlar; sadece zanna tâbi oluyorlar… Sadece tahmin yürütüyorlar!

[471] "Göklerde ve yerde kim varsa" yani temyiz vasfını hâiz akıllı varlıklar ki melekler, insanlar ve cinlerdir. Burada özellikle akıl ve temyiz vasfına sahip varlıkların zikredilmesi, bu vasıftaki bütün varlıkların Allah'a ait ve O'nun mülkü olarak, tamamının 'kul' olduğunu, Yüce Allah'ın da onların rabbi olduğunu, dolayısıyla hiçbirinin rab olmaya ve rablıkta O'na ortak olmaya elverişli olmadıklarını ifade etmek ve onların dışındaki akıllı olmayan varlıkların O'na eş ve ortak olmasının söz konusu bile olmadığını, dolayısıyla O'ndan başka -put vb. şeyler şöyle dursun- melek veya bir insanı tanrı olarak kabul eden kişinin deney-gözleme dayalı tefekkürü bir yana bırakıp taklidin peşine düşerek onun götürdüğü yere giden bâtıl taraftarı bir kişi olduğunu ifade etmek içindir.

[472] وما يتبعون شركاء ('Ortak'lara tâbi olmuyorlar.) ifadesinin mânası şudur: Her ne kadar bunlara 'ortak' diyorlarsa da ortağın 'gerçeği'ne tâbi olmuyorlar; çünkü rablıkta Allah'ın ortağının olması muhaldir. "Sadece *zanna*" yani ortak olduğunu zannettiklerine "tâbi oluyorlar… Sadece tahmin yürütüyorlar!" Onların Allah'ın ortağı olduğunu asla zemini ve dayanağı olmayan bir tahmin ve takdirle iddia ediyorlar!

1 Tıybî'de belirtildiğine göre Kuteybe b. Müslim. Ancak bu zat, Maveraunnehr'i fetheden Emevî komutanıdır. Muhtemelen Tıybî müfessir İbn Kuteybe'yi kasdetmektedir. / ed.

2 Yani gerekçelendirme değil de bedel saymasıdır; buna göre ifade, "Onların 'İzzet tamamen Allah'a aittir' sözleri seni üzmesin" anlamına gelmektedir ki yadırganması doğaldır. / ed.

أي إن الغلبة والقهر في ملكة الله جميعًا، لا يملك أحد شيئًا منها لا هم ولا غيرهم، فهو يغلبهم وينصرك عليهم. {كَتَبَ اللهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي} [المجادلة: ٢١]، {إِنَّا لَنَنصُرُ رُسُلَنَا} [غافر: ٥١].

[٤٦٩] وقرأ أبو حيوة «أن العزة»، بالفتح بمعنى: لأن العزة، على صريح التعليل.

٥ ومن جعله بدلًا من {قولهم} ثم أنكره، فالمنكر هو تخريجه، لا ما أنكر من القراءة به.

[٤٧٠] {هُوَ السميع العليم} يسمع ما يقولون ويعلم ما يدبرون ويعزمون عليه، وهو مكافئهم بذلك.

٦٦-﴿أَلا إِنَّ لِلَّهِ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الأَرْضِ وَمَا يَتَّبِعُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ شُرَكَاءَ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلا يَخْرُصُونَ﴾

١٠ [٤٧١] {مَن فِى السموات وَمَنْ فِى الأرض} يعني العقلاء المميزين، وهم الملائكة والثقلان. وإنما خصّهم، ليؤذن أنّ هؤلاء إذا كانوا له وفي ملكته فهم عبيد كلهم، وهو سبحانه وتعالى ربهم، ولا يصلح أحد منهم للربوبية، ولا أن يكون شريكًا له فيها؛ ما وراءهم مما لا يعقل أحقّ أن لا يكون له ندًّا وشريكًا، وليدلّ على أن من اتّخذ غيره ربًّا من ملك أو إنسي فضلًا عن صنم أو غير ذلك، فهو مبطل تابع لما أدّى

١٥ إليه التقليد وترك النظر.

[٤٧٢] ومعنى وما يتبعون شركاء، أي وما يتبعون حقيقة الشركاء وإن كانوا يسمونها شركاء، لأنّ شركة الله في الربوبية محال. {إِن يَتَّبِعُونَ إِلَّا} ظنهم أنها شركاء {وَإِنْ هُمْ إِلّا يَخْرُصُونَ} يحزرون ويقدرون أن تكون شركاء تقديرًا باطلًا.

[473] وَما يَتَّبِعُ ifadesi istifham anlamında da olabilir. Buna göre mâna “Onlar neye tâbi oluyorlar?” şeklinde; شُرَكاءَ da bu ihtimale göre يَدْعُونَ ile, nefiy olması halinde ise يَتَّبِعُ ile mansub olmuş olur. Bu takdirde cümle *ve mâ yettebi‘u’llezîne yed‘ûne min dûni’llâhi şurakâ‘e şurakâ‘e* (Allah’tan başkasına ortak diye dua edenler, aslında o ortaklara tâbi olmuyorlar.) şeklinde olur ve iki ‘ortak’tan biriyle -öbürüne delalet ettiği için- yetinilmiş olur. Mâ, (مَنْ فِي السَّماواتِ’daki) Men’e ma‘tūf bir ism-i mevsūl de olabilir, adeta “Allah’tan başkasına ortak diye yalvaranların tâbi oldukları şeyler de Allah’ındır.” buyrulmaktadır, yani o ortak koştukları da O’na aittir.

[474] Hazret-i Ali (r.a.) *ted‘ûne* (yalvardıklarınız) şeklinde Tâ ile okumuştur. Bu, وَما يَتَّبِعُ ifadesinin soru kabul edilmesi ile izah edilebilir; yani sizin Allah’ın ortağı dediğiniz melek, peygamber gibi varlıklar neye tâbi oluyorlar? Yani (el-cevap), onlar da Allah’a tâbi olup O’na itaat ediyorlar. O halde, siz neden onların yaptığını yapmıyorsunuz? “Yalvardıkları bu varlıklar Rablerine -hangisi daha yakın olacak diye- vesile ararlar.” [İsrâ 17/57] âyetindeki gibi. Sonra hitap üslubundan üçüncü şahıs üslubuna geçmiş ve “Şu Müşrikler sadece zanna tâbi oluyorlar; melek ve peygamberlerin tâbi oldukları hakka tâbi olmuyorlar.” denilmiştir.

67. Sizin için geceyi dinlenesiniz diye (karanlık), gündüzü de (çalışasınız diye) aydınlık kılan O’dur. Kulak veren bir toplum için elbette bunda âyetler vardır.

[475] Daha sonra Allah Teâlâ; kulları gündüz vakitlerinde geçimlerini sağlamak için katlanmak zorunda kaldıkları yorgunluğu gidersinler diye “geceyi onlar için karanlık”, rızık ve kazanç vasıtalarını görebilsinler diye “gündüzü aydınlık kılmak” suretiyle kullarının yalnızca kendisine kulluk etmelerini hak ettiği o herkesi kuşatan nimetine ve yüce kudretine dikkat çekmektedir.

[476] İbret alan ve ders çıkartan birinin dinleyişi gibi “kulak veren bir toplum için…”

68. “Allah, çocuk edindi.” dediler. Hâşa!.. O’nun hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O’na aittir. Bu hususta elinizde hiçbir güçlü kanıt yok. Allah hakkında, bilginize konu olmayan şeyler mi söylüyorsunuz siz?!

[٤٧٣] ويجوز أن يكون {وَمَا يَتَّبِعُ} في معنى الاستفهام، يعني وأي شيء يتبعون؟ و{شُرَكَاء} على هذا نصب بـ{يدعون}، وعلى الأوّل بـ{يَتَّبِعُ}. وكان حقه وما يتبع الذين يدعون من دون الله شركاء شركاء، فاقتصر على أحدهما للدلالة. ويجوز أن تكون ما موصولة معطوفة على من، كأنه قيل: ولله ما يتبعه الذين يدعون من دون الله شركاء، أي وله شركاؤهم. ٥

[٤٧٤] وقرأ علي بن أبي طالب رضي الله عنه: تدعون، بالتاء، ووجهه أن يحمل {وَمَا يَتَّبِعُ} على الاستفهام، أي وأي شيء يتبع الذين تدعونهم شركاء من الملائكة والنبيين، يعني أنهم يتبعون الله ويطيعونه، فما لكم لا تفعلون مثل فعلهم؟ كقوله تعالى {أُولَئِكَ الذين يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إلى رَبّهِمُ الوسيلة} [الإسراء: ٥٧]. ثم صرف الكلام عن الخطاب إلى الغيبة فقال: إن يتبع هؤلاء المشركون إلّا الظن، ولا يتبعون ما يتبع الملائكة والنبييون من الحق. ١٠

٦٧-﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ﴾

[٤٧٥] ثم نبه على عظيم قدرته ونعمته الشاملة لعباده التي يستحق بها أن يوحّدوه بالعبادة، بأنه جعل لهم الليل مظلمًا ليسكنوا فيه مما يقاسون في نهارهم من تعب التردّد في المعاش، والنهار مضيئًا يبصرون فيه مطالب أرزاقهم ومكاسبهم. ١٥

[٤٧٦] {لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ} سماع معتبر مدّكر.

٦٨-﴿قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ هُوَ الْغَنِيُّ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ إِنْ عِنْدَكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ بِهَذَا أَتَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لا تَعْلَمُونَ﴾

[477] سُبْحَانَهُ (Hâşa) ifadesi, Allah'ı çocuk edinmekten tenzih ve müşriklerin o akla aykırı iddialarından dolayı hayret ifade etmektedir. "O'nun hiçbir şeye ihtiyacı yoktur." cümlesi Allah'ın neden çocukla alakasının olamayacağını beyan eder; çünkü babanın kendisi yardımıyla çocuk yapmak istediği şey (eş) de, çocuğu kendisi için istediği şey de ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan, ihtiyaçla alakası olmayan bir Zat'ın çocukla da alakası olmaz.

[478] "Göklerde ve yerde ne varsa, hepsi O'na aittir." Dolayısıyla, onların mâliki olması sebebiyle onlardan birini evlat edinmekten müstağnidir. "Bu hususta elinizde hiçbir güçlü kanıt yok." Yani bu iddianızı dayandıracak hiçbir deliliniz yok. Doğru olan, *kavl* (söz) *sultān*ın (delilin) mekânı kabul edilmek suretiyle (بهذا'daki) Ba'nın إِنْ عِنْدَكُمْ'e müteallık olmasıdır. *Mâ 'indekum bi-ardıkum mevz*[ün] (Sizin yanınızda, memleketinizde muz yoktur.) sözlerinde olduğu gibi. Adeta "Söylediklerinize dair hiçbir deliliniz yok." buyrulmaktadır.

[479] "Allah hakkında, bilginize konu olmayan şeyler mi söylüyorsunuz siz?!" buyurarak bir delilleri olmadığını belirtince, onları bilgisiz kimseler yapmış ve 'söyleyenin dayandığı bir delilin olmadığı hiçbir iddianın ilim ifade etmeyeceğini' bunun ilim değil, bilgisizlik olduğunu göstermiştir.

69. De ki: Kendi uydurdukları yalanı Allah'a isnat edenler asla iflâh olmaz!

70. Dünyada biraz eğlenirler; ama nihaî dönüşleri Bizedir. Sonra Biz de şiddetli azabı tattırırız onlara, nankörce inkâr edip durdukları için!..

[480] Allah'a çocuk isnat etmek suretiyle "kendi uydurdukları yalanı O'na isnat edenler… Dünyada biraz eğlenirler!" Yani bu iftiralarının faydası, dünyalık az bir şeyden ibarettir; çünkü bu dünyada, kâfirlerin lideri olmayı ve Peygamber'le yürüttükleri mücadeleyi bu iddialarına dayandırmaktadırlar; ancak daha sonra (ahirette) ebedi şakāvete mâruz kalacaklardır.

71. Onlara Nûh'un haberini oku. Hani Nûh, kavmine şöyle demişti: "Ey kavmim! İçinizden (sadece) benim kıyam etmem ve Allah'ın âyetlerini hatırlatarak öğüt vermem size ağır geliyorsa; -ki ben, yalnızca Allah'a güvenip dayanmışımdır- siz ve ortaklarınız toplanıp ne yapacağınızı iyice kararlaştırın -ve bu karar daha sonra içinize dert olmasın-; sonra bana yapacağınızı yapın ve bana mühlet tanımayın!.."

[٤٧٧] {سبحانه} تنزيه له عن اتخاذ الولد، وتعجب من كلمتهم الحمقاء. {هُوَ الغني} علة لنفي الولد، لأنّ ما يطلب به الولد من يلد، وما يطلبه له السبب في كله الحاجة، فمن الحاجة منتفية عنه كان الولد عنه منتفيًا.

[٤٧٨] {لَهُ مَا فِي السموات وَمَا فِي الأرض} فهو مستغن بملكه لهم عن اتخاذ أحد منهم ولدًا. {إِنْ عِندَكُمْ من سُلْطَانٍ بهذا} ما عندكم من حجة بهذا القول. والباء حقها أن تتعلق بقوله {إِنْ عِندَكُمْ} على أن يجعل القول مكانًا للسلطان، كقولك: ما عندكم بأرضكم موز، كأنه قيل: إن عندكم فيما تقولون سلطان.

[٤٧٩] {أَتَقُولُونَ عَلَى الله مَا لَا تَعْلَمُونَ} لما نفى عنهم البرهان جعلهم غير عالمين، فدلّ على أنّ كل قول لا برهان عليه لقائله فذاك جهل وليس بعلم.

٦٩-﴿قُلْ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللهِ الْكَذِبَ لا يُفْلِحُونَ﴾

٧٠-﴿مَتَاعٌ فِي الدُّنْيَا ثُمَّ إِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ ثُمَّ نُذِيقُهُمُ الْعَذَابَ الشَّدِيدَ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ﴾

[٤٨٠] {يَفْتَرُونَ عَلَى الله الكذب} بإضافة الولد إليه. {متاع فِي الدنيا} أي افتراؤهم هذا منفعة قليلة في الدنيا. وذلك حيث يقيمون رياستهم في الكفر ومناصبة النبي ﷺ بالتظاهر به، ثم يلقون الشقاء المؤبد بعده.

٧١-﴿وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ نُوحٍ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكُمْ مَقَامِي وَتَذْكِيرِي بِآيَاتِ اللَّهِ فَعَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْتُ فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ لا يَكُنْ أَمْرُكُمْ عَلَيْكُمْ غُمَّةً ثُمَّ اقْضُوا إِلَيَّ وَلا تُنْظِرُونِ﴾

72. "Yüz çevirirseniz ben sizden (öğütlerime karşılık) bir ücret istemiş değilim; benim ücretimi vermek tamamen Allah'a düşer. Ben O'na teslimiyet gösterenlerden olmakla memurum."

73. Sonuçta onu yalanladılar. Biz de onu ve gemide beraberinde bulunanları kurtardık; onları (öncekilerin yerine yeryüzüne sahip olan) halefler kıldık; âyetlerimizi yalanlayanları ise suda boğduk! Bak uyarıl(ıp da aklını başına almay)anların sonu nice oldu!..

[481] كَبُرَ عَلَيْكُمْ (size ağır geliyorsa); vahim, sıkıntı verici ve ağır geliyorsa... وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ ("Şüphesiz o, huşu sahipleri dışında (herkes için) ağır bir şeydir." [Bakara 2/45]) âyetinde ifade edildiği gibi. Nitekim *te'âzamehu'l-emr* (İş gözünde büyüdü.) denir. مَقَامِي ifadesi konumum, yani kendim demektir. Nitekim *fa'altü kezâ li-mekâni fulân*[in] (Bunu falanca için yaptım.) ve *fulân*[un] *sakīlu'z-zıll*[i] (Falancanın gölgesi ağırdır.) denir. "Rabbinin *makām*ından (yani bizzat Rabbinden) korkanlar için..." [Rahman 55/46] âyeti de bu kabildendir. Ya da "kalmam" yani aranızda uzun bir süre -950! *sene* ['Ankebut 29/14]- durmam... Veya "kalkmam" yani size nasihat etmem... Çünkü onlar cemaate vaaz ederken yerleri belli olsun ve sözleri duyulsun diye ayağa kalkarak vaaz ediyorlardı. Nitekim Îsâ (a.s.)'ın oturmakta olan havarilerine ayakta vaaz ettiği nakledilmiştir.

[482] "Siz ve ortaklarınız toplanıp..." أَجْمِعُوا kelimesi, kişi niyetlenip kesin karar verdiği zaman kullanılan *ecma'a'l-emr*[a] ve *ezma'a'l-emr*[a] ifadesinden alınmıştır.

Bir gün dönecek miyim acaba, durumum kesinken?

وَشُرَكَاءَكُمْ'daki Vav *ma'a* anlamındadır ve "Ortaklarınızla beraber toplanın." demektir. Hasan-ı Basrî bu kelimeyi muttasıl zamire atfederek وَشُرَكَاؤُكُمْ şeklinde merfu okumuştur. Bu atıf, munfasıl bir zamirle te'kid olmadığı halde, sözün uzun olması sebebiyle, fâsıl onun yerine geçtiği için caiz olmuştur. Nitekim ("Zeyd'e vur. Ve Amr'a..." anlamında) *ıdrib zeyd*[en] *ve Amr*[un] denilir. فَأَجْمِعُوا kelimesi ayrıca cem' kökünden olmak üzere *fe'cma'û* şeklinde okunmuştur ki bu durumda, *şurakâ'ekum* (ve ortaklarınızı) ifadesi mef'ûle atıfla veya Vav *ma'a* anlamında olduğu için mansub okunmuş olacaktır. Übeyy b. Kâ'b ise *fe-ecmi'û emrakum* ***ve'd'û*** *şurakâ'ekum* (Ortaklarınızı da çağırıp ne yapacağınızı iyice kararlaştırın.) şeklinde okumuştur. "Peki toplanıp karar vermenin ortaklara isnat edilmesi nasıl caiz olmuştur?" **dersen şöyle derim:** "De ki: Ortaklarınızı çağırın sonra da bana karşı tuzak kurun." [A'râf 7/195]) âyetinde olduğu gibi onları âciz bırakmak (yani 'ortak'larının âciz olduklarını bunlara da kavratmak) anlamında caiz olmuştur.

٧٢-﴿فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَمَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلا عَلَى اللَّهِ وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾

٧٣-﴿فَكَذَّبُوهُ فَنَجَّيْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ فِي الْفُلْكِ وَجَعَلْنَاهُمْ خَلائِفَ وَأَغْرَقْنَا الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُنْذَرِينَ﴾

٥ [٤٨١] {كَبُرَ عَلَيْكُمْ} عظم عليكم وشقّ وثقل. ومنها قوله تعالى {وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلّا عَلَى الخاشعين} [البقرة: ٤٥]. ويقال: تعاظمه الأمر. {مَقَامِى} مكاني، يعني نفسه، كما تقول: فعلت كذا لمكان فلان، وفلان ثقيل الظل. ومنه {وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ} [الرحمن: ٤٦] بمعنى خاف ربّه. أو قيامي ومكثي بين أظهركم مددًا طوالًا {أَلْفَ سَنَةٍ إِلّا خَمْسِينَ عَامًا} [العنكبوت: ١٤]. أو مقامي وتذكيري، لأنهم كانوا إذا وعظوا الجماعة
١٠ قاموا على أرجلهم يعظونهم، ليكون مكانهم بينًا وكلامهم مسموعًا، كما يحكى عن عيسى صلوات الله عليه أنه كان يعظ الحواريين قائمًا وهم قعود.

[٤٨٢] {فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءكُمْ}، من أجمع الأمر، وأزمعه، إذا نواه وعزم عليه. قال:

هَلْ أَغْدُوَنْ يَوْمًا وَأَمْرِي مُجْمعُ

١٥ والواو بمعنى مع، يعني فأجمعوا أمركم مع شركائكم. وقرأ الحسن: «وشركاؤكم»، بالرفع عطفًا على الضمير المتصل. وجاز من غير تأكيد بالمنفصل، لقيام الفاصل مقامه لطول الكلام، كما تقول: اضرب زيدًا وعمرو. وقرئ «فاجمَعوا»، من الجمع؛ وشركاءكم نصب للعطف على المفعول، أو لأنّ الواو بمعنى مع. وفي قراءة أبيّ: «فأجمعوا أمركم وادعوا شركاءكم». فإن قلت: كيف جاز إسناد الإجماع إلى الشركاء؟
٢٠ قلت: على وجه التهكم، كقوله {قُلِ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ كِيدُونِ} [الأعراف: ١٩٥].

[483] **Şayet** "İyice kararlaştıracakları durum ile 'içlerine dert olmayacak durum' anlamındaki iki durum (*emr*) ne anlama gelmektedir?" **dersen şöyle derim:** Birincisi onu yok etme kararlarıdır; yani beni yok etmek için istediğinizi yapın ve bütün güç ve imkânınızı ortaya koyun. Hazret-i Nûh bu sözü, onların yapacağı şeyleri önemsemediğini ve Rabbinin kendisini destekleyip koruyacağına ve onların kendisine herhangi bir zarar veremeyeceğine dair vaadine güvendiğini ifade etmek üzere söylemiştir. İkincisine gelince, burada iki ihtimal vardır. Birincisi, onların kendisiyle mücadeleleri ve ondan dolayı rahatsız olmalarının murat edilmesidir. Yani, sonra benim yüzümden hayatınızın işkence olmaması ve sıkıntı içinde olmamanız için beni helâk edin. غُمَّة kelimesi gam ve tasa anlamında olup *gam – gumme* ikilisi *kerb - kürbe* örneğindeki gibidir. İkincisi ise, bu ikinci emirle de birinci emirle murat edilen mânanın murat edilmesidir. *Ğumme* kelimesi "bir şeyi örttüğünde" kullanılan *ğammehû* ifadesinden örtme anlamındadır. *Lâ ğummete fi ferâ'idıllâh,* yani "Farzlar gizlenmez, aksine göstere göstere yapılır." şeklindeki rivayet de bu mânayı ifade etmektedir. Yani, beni yok etme çabalarınız gizli olmasın. Aksine açıkça, bana göstere göstere yapın.

[484] "Sonra bana yapacağınızı yapın," yani bana yapmak istediğiniz o işi kesinleştirin ve gerçekleştirin. وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمرَ (O işi onun için gerçekleştirdik. [Hicr 15/66]) âyetinde ifade edildiği gibi. Veya kişinin, borçlu olduğu kimseye hakkını ödediği gibi, -size göre- hak ettiğim helâki bana ödeyin. "Bana mühlet vermeyin." ثُمَّ اقْضُوا إليَّ ifadesi "Sonra da kötülüğünüzü bana ulaştırın." anlamında *sümme'**f**dū ileyye* şeklinde Fâ ile de okunmuştur. Bunun, kişi çöl boşluğuna (*el-fezā*) çıktığı zaman kullanılan *efda'r-racul*[ü] ifadesinden geldiği de söylenmiştir ki "Karşıma onunla çıkın, onu bana gösterin." anlamındadır.

[485] "Yüz çevirirseniz" yani hatırlatmamı ve nasihatimi reddederseniz, "ben sizden (öğütlerime karşılık) bir ücret istemiş değilim!" Yani, ben sizi kendimden uzaklaştıracak, beni mallarınıza göz dikmek ve size yaptığım nasihatlere karşılık bir ücret istemekle itham etmenize sebep olacak bir şey yapmış değilim. "Benim ücretimi vermek tamamen Allah'a düşer" ki o, ahirette beni mükâfatlandıracağı sevaptır. Yani, ben dünyevi bir maksat için değil, sadece Allah rızası için size nasihat etmekteyim. "Ben teslimiyet gösterenlerden" dini öğretmeye karşılık herhangi bir şey almayan ve dünyalık istemeyen Müslümanlardan "olmakla memurum." Yani bu, İslâm'ın gereği ve her Müslümanın mükellef olduğu bir şeydir.

[٤٨٣] فإن قلت: ما معنى الأمرين؟ أمرهم الذي يجمعونه، وأمرهم الذي لا يكون عليهم غمة؟ قلت: أمّا الأمر الأوّل فالقصد إلى إهلاكه، يعني فأجمعوا ما تريدون من إهلاكي واحتشدوا فيه وابذلوا وسعكم في كيدي. وإنما قال ذلك إظهارًا لقلة مبالاته وثقته بما وعده ربه من كلاءته وعصمته إياه، وأنهم لن يجدوا إليه سبيلًا. وأما الثاني ففيه وجهان؛ أحدهما أن يراد مصاحبتهم له وما كانوا فيه معه من الحال الشديدة عليهم المكروهة عندهم، يعني ثم أهلكوني لئلا يكون عيشكم بسببي غصة وحالكم عليكم {غُمَّةً}، أي غمًّا وهمًّا؛ والغم والغمة، كالكرب والكربة. والثاني أن يراد به ما أريد بالأمر الأوّل، والغمة السترة من غمه إذا ستره. ومنها قوله عليه السلام: ولا غمة في فرائض الله، أي لا تستر، ولكن يجاهر بها. يعني ولا يكن قصدكم إلى إهلاكي مستورًا عليكم، ولكن مكشوفًا مشهورًا تجاهرونني به.

[٤٨٤] {ثُمَّ اقْضُوا إِلَيَّ} ذلك الأمر الذي تريدون بي، أي أدّوا إليَّ قطعه وتصحيحه، كقوله تعالى {وَقَضَيْنَآ إِلَيْهِ ذَلِكَ الأمرَ} [الحجر: ٦٦]. أو أدّوا إليّ ما هو حق عليكم عندكم من هلاكي كما يقضي الرجل غريمه، {وَلَا تُنظِرُونِ} ولا تمهلوني. قرئ «ثم افضوا إليّ»، بالفاء بمعنى: ثم انتهوا إليّ بشرّكم. وقيل: هو من أفضى الرجل، إذا خرج إلى الفضاء، أي أصحروا به إليَّ وأبرزوه لي.

[٤٨٥] {فَإِن تَوَلَّيْتُمْ} فإن أعرضتم عن تذكيري ونصيحتي {فَمَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ} فما كان عندي ما ينفركم عني وتتهموني لأجله من طمع في أموالكم وطلب أجر على عظتكم؛ {إِنْ أَجْرِيَ إِلّا عَلَى اللهِ} وهو الثواب الذي يثيبني به في الآخرة. أي ما نصحتكم إلّا لوجه الله، لا لغرض من أغراض الدنيا {وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ المسلمين} الذين لا يأخذون على تعليم الدين شيئًا ولا يطلبون به دنيا، يريد: أن ذلك مقتضى الإسلام، والذي كل مسلم مأمور به.

Bu ifade ile Hazret-i Nûh, kendisine inanmayanları ilzam etmekte; kendisinin bir yanlışı olmadığını dile getirerek, kendisinden yüz çevirmelerinin, tebliğ vazifesini icra ederken yapması gereken bir şeyde ihmal ve eksiği olması sebebiyle değil, tamamen kendi inat ve direnişlerinden ötürü olduğunu ifade etmektedir.

[486] "Sonuçta onu yalanladılar!.." Yani onu yalanlayacakları kesinleşti; uzayıp giden sürenin sonunda –ki tufan sebebiyle helak olmalarına ramak kaldığı zamandır- onu yalanlayacak olmaları, onu ilk baştan yalanladıkları gibi [kesin ve net] idi.

[487] "Onları" boğularak helâk olanların yerine geçen "halefler kıldık."

[488] "Bak uyarıl(ıp da aklını başına almay)anların sonu nice oldu!?" Bu tabir onların başına gelen felaketin büyüklüğünü göstermekte; Peygamber (s.a.)'in benzeri bir duruma karşı uyardığı kimseler için ikaz ve Peygamber için teselli ifade etmektedir.

74. Sonra, onun arkasından, kavimlerine peygamberler gönderdik; onlara apaçık âyetlerle geldiler. Fakat daha önce yalanlayıp durdukları şeye iman edemediler. Böyle mühürleriz işte Biz, aşırı gidenlerin kalplerini!

[489] "Onun arkasından" yani Nûh'tan sonra, "kavimlerine peygamberler" yani Hûd, Sālih, İbrâhim, Lût ve Şu'ayb'ı… "Onlara apaçık âyetlerle" yani dâvalarını ispat eden apaçık delillerle "geldiler. Fakat daha önce yalanlayıp durdukları şeye bir türlü iman edemediler." İnkâra sıkı sıkı yapıştıkları ve bunda ısrar ettikleri için, iman etmeleri muhal denilecek kadar zordu. Kendilerine peygamber gönderilmeden önce hakkı yalanlayan cahiliye ehli idiler; peygamber gönderilmeden önceki halleri ile sonraki halleri arasında hiçbir değişiklik olmadı; sanki kendilerine hiç peygamber gönderilmemişti!..[1]

1 Burada, kâfirlerin peygamber gönderilmesinden evvel hakkı inkâr edici oluşlarından ziyade, açık belgeler gelmeden evvelki inkârları kastedilmektedir. Kâfirler, her yönüyle takdir ettikleri mübarek birinin peygamberlik iddiası karşısında, genelde doğru dürüst düşünmeden, önünü ardını hesap etmeden inkârı seçivermektedirler. Hicr 15/11-13'te ve Şu'arâ 26/199-201'de belirtildiği gibi, işittiği bir gerçeği 'ilk anda' yalanlayıveren birinin ona daha sonra inanması çok zor olmaktadır, çünkü inkâra angaje olmakta, ona göre pozisyon almakta, resule ve inananlara düşmanlık etmekte, onlarla cepheleşmekte, böylece 'iman'la arasını iyice açmaktadır. / ed.

والمراد أن يجعل الحجّة لازمة لهم ويبرئ ساحته، فذكر أن توليهم لم يكن عن تفريط منه في سوق الأمر معهم على الطريق الذي يجب أن يساق عليه، وإنما ذلك لعنادهم وتمرّدهم لا غير.

[٤٨٦] {فَكَذَّبُوهُ} فتموا على تكذيبه، وكان تكذيبهم له في آخر المدّة المتطاولة ٥ كتكذيبهم في أوّلها، وذلك عند مشارفة الهلاك بالطوفان.

[٤٨٧] {وَجَعَلْنَاهُمْ خَلاَئِفَ} يخلفون الهالكين بالغرق.

[٤٨٨] {كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ المنذرين} تعظيم لما جرى عليهم، وتحذير لمن أنذرهم رسول الله ﷺ عن مثله، وتسلية له.

٧٤-﴿ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِ رُسُلا إِلَى قَوْمِهِمْ فَجَاءُوهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا ١٠ بِمَا كَذَّبُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ كَذَلِكَ نَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِ الْمُعْتَدِينَ﴾

[٤٨٩] {مِن بَعْدِهِ} من بعد نوح {رُسُلًا إلى قَوْمِهِمْ} يعني هودًا وصالحًا وإبراهيم ولوطًا وشعيبًا، {فَجَاءوهُم بالبينات} بالحجج الواضحة المثبتة لدعواهم؛ {فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا} فما كان إيمانهم إلّا ممتنعًا كالمحال لشدّة شكيمتهم في الكفر وتصميمهم عليه، {بِمَا كَذَّبُوا بِهِ مِن قَبْلُ} يريد أنهم كانوا ١٥ قبل بعثة الرسل أهل جاهلية مكذبين بالحق، فما وقع فصل بين حالتهم بعد بعثة الرسل وقبلها، كأن لم يبعث إليهم أحد.

[490] "Böyle" yani bu muhkem mühür gibi "mühürleriz işte Biz, aşırı gidenlerin kalplerini!" Buradaki mühürleme onların inat ve katılıklarından kinayedir, çünkü onu Allah'ın yüz üstü bırakması (*hizlân*) takip eder. Zira Allah Teâlâ onlara aşırı gitme isnat etmiş ve kendilerini onunla nitelemiştir.

75. Sonra, bunların ardından Mûsâ ile Hârûn'u da Firavun ve kurmaylarına mucizelerimizle gönderdik, ama büyüklük tasladılar. Zaten, mücrim bir kavimdiler.

76. Gerçek, tarafımızdan kendilerine geldiğinde "Şüphesiz bu, apaçık bir büyüdür!" dediler.

77. Mûsâ dedi ki: "Size geldiği vakit 'gerçek' için böyle mi diyorsunuz?! Bu mu büyü!? Oysa büyücüler iflâh olmaz!"

78. Dediler ki: "Siz ikiniz; atalarımızı üzerinde bulduğumuz yoldan bizi çevirmek için ve ülkede büyüklük siz ikinizin olsun diye geldiniz, değil mi? Size iman edip bağlanacak değiliz!"

[491] "Bunların ardından" bu peygamberlerden sonra "Mucizelerimizle" dokuz mucize ile [gönderdik]. Onları kabul etme konusunda "büyüklük tasladılar." Kibirlerin en büyüğü; bir kulun, efendisinin mesajı ayan beyan ortaya çıktıktan sonra onu hafife alması ve onu kabul etmeyi içine sindirememesidir. "Zaten, mücrim bir kavim idiler;" büyük günahlar işleyen birer kâfir idiler. Kendilerini, işte bu sebeple Rablerinin mesajını kabul edemeyecek kadar büyük görüyorlar ve onu bu yüzden cür'etle reddediyorlardı.[1] "Gerçek, tarafımızdan kendilerine geldiğinde" yani onun Mûsâ ve Hârûn'a ait değil de Allah katından gelen hakkın ta kendisi olduğunu anlayınca, arzu ve isteklerine olan düşkünlükleri sebebiyle; "'Şüphesiz bu, apaçık bir büyüdür!' dediler." Oysa onlar, *hakk*ın 'göz boyama ve aldatmadan başka bir şey olmayan' *sihir*den en uzak şey olduğunu pekâlâ biliyorlardı.

[492] **Şayet** "Bunlar 'Şüphesiz bu, apaçık bir sihirdir.' derken bunu kesin bir dille söylüyorlardı. Buna rağmen, onlara nasıl 'Siz bunun sihir olduğunu mu söylüyorsunuz!?' denilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Burada birkaç ihtimal vardır. Birincisi, أَتَقُولُونَ لِلْحَقِّ ibaresinin "Siz bunu kusurlu bulup ona taan mı ediyorsunuz? Oysa yüceliğini görüp ona saygı göstermeniz gerekirdi" anlamında olmasıdır.

1 Kişinin amelleri, yani sürdüğü hayat tarzı, imza attığı icraatları vs. dinin dünya – ahiret saadetini getirecek o saf ve tertemiz emirlerine aykırı olduğunda, kişi bu emirleri kabul edilemez bulmaktadır. "Cahiliye devrinde hayırlı olanlar İslâmiyet döneminde de hayırlı olmuşlardır." [Buhârî, "Enbiyâ", 8; Müslim, "Fedâil", 168] hadisinde işaret edildiği gibi, iyi ameller genelde imanla, kötü ameller de genelde inkâr ile sonuçlanmaktadır. / ed.

[٤٩٠] {كَذَلِكَ نَطْبَعُ} مثل ذلك الطبع المحكم نطبع {على قُلوبِ المعتدين} والطبع جار مجرى الكناية عن عنادهم ولجاجهم، لأنّ الخذلان يتبعه. ألا ترى كيف أسند إليهم الاعتداء ووصفهم به.

٧٥-﴿ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ مُوسَى وَهَارُونَ إِلَى فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ بِآيَاتِنَا فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا مُجْرِمِينَ﴾ ٥

٧٦-﴿فَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا إِنَّ هَذَا لَسِحْرٌ مُبِينٌ﴾

٧٧-﴿قَالَ مُوسَى أَتَقُولُونَ لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَكُمْ أَسِحْرٌ هَذَا وَلا يُفْلِحُ السَّاحِرُونَ﴾

٧٨-﴿قَالُوا أَجِئْتَنَا لِتَلْفِتَنَا عَمَّا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا وَتَكُونَ لَكُمَا الْكِبْرِيَاءُ فِي الأَرْضِ وَمَا نَحْنُ لَكُمَا بِمُؤْمِنِينَ﴾

١٠ [٤٩١] {من بَعْدِهِمْ} من بعد الرسل {بئاياتنا} بالآيات التسع {فاستكبروا} عن قبولها، وهو أعظم الكبر أن يتهاون العبيد برسالة ربهم بعد تبينها، ويتعظموا عن تقبلها. {وَكَانُوا قَوْمًا مُجْرِمِينَ} كفارًا ذوي آثام عظام، فلذلك استكبروا عنها واجترءوا على ردّها. {فَلَمَّا جَاءهُمُ الْحَقُّ مِنْ عِندِنَا} فلما عرفوا أنه هو الحق، وأنه من عند الله، لا من قبل موسى وهارون {قالوا} لحبهم الشهوات {إِنَّ هذا لَسِحْرٌ مُبِينٌ} وهم ١٥ يعلمون أنّ الحق أبعد شيء من السحر الذي ليس إلّا تمويهًا وباطلًا.

[٤٩٢] فإن قلت: هم قطعوا بقولهم {إِنَّ هذا لَسِحْرٌ مُبِينٌ} على أنه سحر، فكيف قيل لهم: أتقولون أسحر هذا؟ قلت: فيه أوجه: أن يكون معنى قوله {أَتقُولُونَ لِلْحَقّ} أتعيبونه وتطعنون فيه؟! وكان عليكم أن تذعنوا له وتعظموه.

Nitekim Araplar *fulân*[ün] *yahāfü'l-kālet*[e] (Falan kötü sözden korkar.) ve insanlar hoşlarına gitmeyen şeyleri birbirlerine söylediklerinde *beyne'n-nâsi tekāvul*[un] derler. "Bunları diline dolayan (يَذْكُرُهُمْ) bir genç duyduk" [Enbiyâ 21/60] âyetindeki diline dolama (*zikr*) kelimesi de buradaki söyleme (*kavl*) fiili gibidir. Nitekim daha sonra "Bu mu sihir!?" buyurarak, kâfirlerin bu mucizeleri kusurlu bulup onlara taan etme anlamına gelen sözlerini yadırgamıştır. (**İkinci** olarak) أَتَقُولُونَ fiilinin –"Şüphesiz, bu apaçık bir sihirdir." şeklindeki sözlerinin delalet ettiği- mef'ûlünün hazfedilmiş olmasıdır. Sanki önce onların "Şüphesiz, bu apaçık bir sihirdir." sözlerini kastederek, "Siz şu söylediklerinizi söylüyor musunuz!?" denildikten sonra, "Bu mu sihir!?" diye sorulmuş olmaktadır. (**Üçüncü** olarak) "Bu mu sihir!? Oysa sihirbazlar iflâh olmaz!" sözüyle onların sözleri hikâye edilmiş de olabilir. Ve adeta kâfirler Hazret-i Mûsâ ve Hârûn'a "Siz başarı kazanacağınızı umarak mı sihir yaptınız? Oysa sihirbazlar iflâh olmaz!" demiş olurlar. Tıpkı, Hazret-i Mûsâ'nın sihirbazlara "Sizin bu yaptığınız sihirdir. Şüphesiz, Allah onun bâtıl olduğunu gösterecektir." [Yûnus 10/81] demesi gibi.

[493] "Bizi atalarımızı üzerinde bulduğumuz yoldan" yani putlara tapmaktan "çevirmek" döndürmek "için" *-Left* ve *fetl* kelimeleri kardeş olup, mutāvîleri *iltifat* ve *infitâl*dir.- "Ve büyüklük" yani egemenlik "siz ikinizin olsun diye…" Çünkü krallar büyüklükle mevsūf olurlar. Bundan dolayıdır ki, krala *cebbâr* denilmiş, başı dik olmakla ve göz ucuyla bakmakla tavsif edilmiştir. Bu sebeple İbn (Kays er-) Rukayyât [v. 75/694] bir şiirinde Mus'ab (b. Zübeyr')i;

> Tamamen şefkat hükümdarlığıdır onun hükümdarlığı
> Ne zorbalık vardır onda bundan dolayı, ne de büyüklenme!..

diye niteleyerek krallarda bulunan şeylerin onda olmadığını söylemiştir. Mısırlıların bu ifade ile onları zemmetmek istemiş olmaları ve eğer Mısır'a egemen olurlarsa orada halka zulmedeceklerini ve ululuk taslayacaklarını kastetmiş olmaları da mümkündür. Tıpkı o Kıptînin[1], Mûsâ'ya "Sen yeryüzünde bir zorba olmaktan başka bir şey istemiyorsun!" [Kasas 28/19] dediği gibi. "Size iman edip bağlanacak[2] değiliz," yani getirdiğiniz şeylerde sizi onaylayacak değiliz. (74. âyetteki نَطْبَعُ (mühürler**iz**) ile وَتَكُونَ لَكُمَا الْكِبْرِياءُ ifadeleri) Ya ile *yatba'u* (mühürler) ve *yekûne le-küme'l-kibriyâ*[u] şeklinde de okunmuştur.

---

1 Kasas 19'da nakledilen bu söz Kıptîye ait değildir, -Mûsâ'nın 'bir önceki günkü olayda' Kıptîye karşı koruduğu- İbranîye aittir; çünkü dün Mûsâ'nın birinin ölümüne sebebiyet verdiğini bu yaramaz İbranîden başkası bilmiyordu. / ed.

2 Âmene fiili Bâ ile kullanıldığında, tasdik; Lâm ile kullanıldığında ise tasdike ek olarak teslimiyet ve bağlanma ifade eder. / ed.

من قولهم: فلان يخاف القالة، وبين الناس تقاول، إذا قال بعضهم لبعض ما يسوؤه، ونحو القول: الذكر في قوله {سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ} [الأنبياء: ٦٠]؛ ثم قال {أَسِحْرٌ هذا}، فأنكر ما قالوه في عيبه والطعن عليه؛ وأن يحذف مفعول أتقولون، وهو ما دلّ عليه قولهم {إِنَّ هذا لَسِحْرٌ مبِينٌ}. كأنه قيل: أتقولون ما تقولون، يعني قولهم: إن هذا لسحر مبين، ثم قيل: أسحر هذا؟ وأن يكون جملة قوله {أَسِحْرٌ هذا وَلَا يُفْلِحُ الساحرون} حكاية لكلامهم، كأنهم قالوا: أجئتما بالسحر تطلبان به الفلاح؟ {وَلَا يُفْلِحُ الساحرون}، كما قال موسى للسحرة {ما جِئْتُمْ به السِّحْرُ إِنَّ اللّٰهَ سَيُبْطِلُهُ} [يونس: ٨١].

[٤٩٣] {لِتَلْفِتَنَا} لتصرفنا. واللفت والفتل أخوان، ومطاوعهما الالتفات والانفتال. {عَمَّا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءنَا} يعنون عبادة الأصنام، {وَتَكُونَ لَكُمَا الكبرياءُ} أي الملك، لأن الملوك موصوفون بالكبر؛ ولذلك قيل للملك الجبارُ، ووصف بالصيد والشوس. ولذلك وصف ابن الرقيات مصعبًا في قوله:

مُلْكُهُ مُلْكُ رَأْفَةٍ لَيْسَ فِيه   جَبَرُوتٌ مِنْهُ وَلَا كِبْرِيَاءُ

ينفي ما عليه الملوك من ذلك. ويجوز أن يقصدوا ذمّهما وأنهما إن ملكا أرض مصر تجبرا وتكبرا، كما قال القبطي لموسى عليه السلام {إِنْ تُرِيدُ إِلَّا أَنْ تَكُونَ جَبَّارًا في الأَرْضِ} [القصص: ١٩]. {وَمَا نَحْنُ لَكُمَا بِمُؤْمِنِينَ} أي مصدّقين لكما فيما جئتما به. وقرئ «يطبع»، «ويكون لكما»، بالياء.

79. Firavun; “Ne kadar usta sihirbaz varsa, bana getirin!” dedi.

80. Sihirbazlar gelince, Mûsâ onlara “(Hüner olarak, ortaya) ne koyacaksanız koyun.” dedi.

81. (Hünerlerini) ortaya koyunca, Mûsâ dedi ki: “Asıl sizin ortaya koyduklarınız, sihirdir. Ve Allah onu kesinlikle boşa çıkaracaktır. Bozucuların yaptıklarını Allah düzeltmez!”

82. “Ve mücrimler istemese de Allah, sözleriyle gerçeğin gerçekliğini ortaya çıkarır.”

[494] ما جِئْتُمْ بِهِ السِّحْرُ (Bu ortaya koyduğunuz) cümlesindeki Mâ, ism-i *mevsûl* olup mübtedadır, السِّحْرُ ise haberdir; yani asıl bu ortaya koyduklarınız sihirdir, Firavun ve kavmine mensup kişilerin sihir adını verdikleri mucizeler değil!.. *es-Sihr*[u] kelimesi *âs-sihr*[u] şeklinde soru olarak da okunmuş olup, buna göre Mâ soru kelimesi olmakta ve “Siz ne ortaya koydunuz? Sihir mi?” anlamında olmaktadır. Ayrıca İbn Mes‘ûd [v. 32/652] bu ifadeyi *mâ ci’tüm bi-hî sihr*[un] (Sizin ortaya koyduklarınız sihirdir.) şeklinde okurken Übeyy b. Kâ‘b [v. 33/654] [v. 33/654] da *mâ eteytüm bi-hî sihr*[un] okumuştur. “Benim ortaya koyduklarım değil, (sizin ortaya koyduklarınız sihirdir.)” demektir.

[495] “Ve Allah onu kesinlikle boşa çıkaracaktır.” Yani onu silecektir veya mucizeyi göz yanıltmaya galip getirerek onun asılsız bir şey olduğunu gösterecektir. “Bozucuların yaptıklarını Allah düzeltmez,” kalıcı ve daim kılmaz, aksine onu yokluğa mahkûm eder. “Allah, sözleriyle” yani emir ve hükümleriyle “gerçeğin gerçekliğini ortaya çıkarır;” hakkı kalıcı kılar. (كلماته kelimesi) *kelimetihî* şeklinde de okunmuştur ki “emir ve iradesiyle” anlamındadır.

83. Ama sonuçta Firavun ve kurmaylarının kendilerine işkence edeceği korkusuyla, kavminden genç bir kuşak dışında hiç kimse Mûsâ’ya iman etmedi; çünkü Firavun, ülkesinde iyice zorbalaşmıştı ve gerçekten aşırı gidenlerdendi.

[496] Başlangıçta “kavminden” yani İsrailoğulları soyundan “genç bir kuşak dışında Mûsâ’ya hiç kimse iman etmedi.” Sanki “kavminin gençlerinden bir grup dışında” denilmiştir; çünkü Hazret-i Mûsâ yaşlıları davet etmiş ancak onlar Firavun’dan korkularından dolayı ona olumlu cevap vermemişler; gençlerinden bir grup ise korkmalarına rağmen iman etmişlerdi. Bazıları “*kavmihi*” (kavmi) kelimesindeki zamirin Firavun’a râci olduğunu, “*zürriyet*” (kuşak) kelimesinin ise, Firavun’un adamlarından iman edenler, hanımı Âsiye, hazinedârı, onun hanımı ve kuaförü olduğunu söylemişlerdir.

٧٩-﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ ائْتُونِي بِكُلِّ سَاحِرٍ عَلِيمٍ﴾

٨٠-﴿ فَلَمَّا جاءَ السَّحَرَةُ قال لَهُمْ مُوسى أَلْقُوا ما أَنْتُمْ مُلْقُونَ﴾

٨١-﴿فَلَمَّا أَلْقَوْا قَالَ مُوسَى مَا جِئْتُمْ بِهِ السِّحْرُ إِنَّ اللَّهَ سَيُبْطِلُهُ إِنَّ اللهَ لا يُصْلِحُ عَمَلَ الْمُفْسِدِينَ﴾

٥ ٨٢-﴿وَيُحِقُّ اللَّهُ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ﴾

[٤٩٤] {مَا جِئْتُمْ بِهِ} ما موصولة واقعة مبتدأ و{السحر} خبر، أي الذي جئتم به هو السحر لا الذي سماه فرعون وقومه سحرًا من آيات الله. وقرئ «آلسحر» على الاستفهام. فعلى هذه القراءة ما استفهامية، أي أيّ شيء جئتم به، أهو السحر؟ وقرأ عبد الله: «ما جئتم به سحر». وقرأ أبيّ: «ما أتيتم به سحر»؛ ١٠ والمعنى: لا ما أتيت به.

[٤٩٥] {إِنَّ اللهَ سَيُبْطِلُهُ} سيمحقه أو يظهر بطلانه بإظهار المعجزة على الشَّعْوَذة .{لَا يُصْلِحُ عَمَلَ المفسدين} لا يثبته ولا يديمه، ولكن يسلط عليه الدمار. {وَيُحِقُّ اللهُ الحق} ويثبته {بكلماته} بأوامره وقضاياه. وقرئ «بكلمته»، بأمره ومشيئته.

٨٣-﴿فَمَا آمَنَ لِمُوسَى إِلا ذُرِّيَّةٌ مِنْ قَوْمِهِ عَلَى خَوْفٍ مِنْ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِمْ أَنْ ١٥ يَفْتِنَهُمْ وَإِنَّ فِرْعَوْنَ لَعَالٍ فِي الأَرْضِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الْمُسْرِفِينَ﴾

[٤٩٦] {فَمَا آمَنَ لموسى} في أوّل أمره {إِلَا ذُرِّيَّةٌ مِّن قَوْمِهِ} إلّا طائفة من ذراري بني إسرائيل، كأنه قيل: إلّا أولاد من أولاد قومه. وذلك أنه دعا الآباء فلم يجيبوه خوفًا من فرعون، وأجابته طائفة من أبنائهم مع الخوف. وقيل: الضمير في {قومه} لفرعون. والذرية مؤمن آل فرعون، وآسية امرأته، وخازنه، وامرأة خازنه وماشطته.

[497] **Şayet** "وملإهم'deki zamir nereye râcidir?" **dersen şöyle derim:** Firavun'un adamları anlamında olmak üzere Firavun'a râcidir; *Rebî'a ve Mudar* denildiği gibi. Veya Firavun'un kendisi için çalışan adamları olduğu için. Zamir *zürriyet*e de râci olabilir. Buna göre mâna "gerek Firavun korkusundan gerekse İsrailoğullarının ileri gelenleri korkusundan" şeklinde olur; çünkü ileri gelenler, Firavun'un hem kendilerine hem de tâbilerine zarar vereceğinden korkarak onların Hazret-i Mûsâ'ya iman etmesine mani oluyorlardı. "Onlara işkence edeceğinden" yani, zarar vereceğinden ifadesi de buna delalet etmektedir. "Çünkü Firavun ülkesinde iyice zorbalaşmıştı." Yani orada son derece üstün ve egemen olmuştu. "Ve o" zulüm ve fesat çıkarmada, rububiyet iddia etmeye kadar vardırdığı kibir ve gururda "aşırı gidenlerdendi."

84. Mûsâ dedi ki: "Ey kavmim! Gerçekten Allah'a iman etmiş; O'na teslimiyet göstermişseniz, sadece O'na güvenip dayanın."

85. Onlar da dediler ki; "Biz, sadece Allah'a güvenip dayandık. Ya Rabbi! Bizi bu zalim kavim için sınanma vesilesi haline getirme (Bizim kötü durumumuza bakarak, inkârlarından memnun olmasınlar)."

86. "Bu inkârcı nankör kavimden, merhametinle bizi kurtar."

[498] "Gerçekten Allah'a iman etmişseniz," yani O'nu ve âyetlerini tasdik etmişseniz "sadece O'na güvenip dayanın." Yani, Firavun'dan kurtulmada işinizi O'na havale edin. Sonra tevekkülün şartı *islâm*, yani kendilerini Allah'a teslim etmeleri, kendilerini şeytanın hiçbir nüfuzunun olmadığı, yalnızca Allah'a ait varlıklar olarak görmeleridir; çünkü bir başkasının da nüfuzu olması halinde tevekkül olmaz. Bu ifadenin benzeri *in darabeke Zeyd*ün *fadribhu* (Zeyd sana vurursa sen de ona vur.) cümlesidir; "gücün yeterse" demektir.

[499] "Biz, sadece Allah'a güvenip dayandık dediler." Bunu söylediler, çünkü tevekkül ehli kimseler idiler. Bu sebeple, Allah onların tevekkülünü kabul etti; dualarını kabul edip onları kurtardı; korktukları kişiyi helâk etti ve kendilerini onun bölgesine egemen kıldı. Binaenaleyh, Rabbine dayanmaya ve işlerini O'na havale etmeye lâyık olmak[1] isteyen kimse, ihlâsına şaibe bulaştırmayı terk etmelidir.

---

1 Allah'a güvenebilmen için, sadece O'na kulluk etmen ve O'nun çizdiği sınırlar çerçevesinde hareket etmen -sözgelimi helal daire içinde elinden geleni önce kendin yapman- gerekir. Aksi takdirde, güvendiğin dağlara kar yağabilir! / ed.

[٤٩٧] فإن قلت: إلام يرجع الضمير في قوله {وَمَلَإِهِمْ}؟ قلت: إلى فرعون، بمعنى آل فرعون، كما يقال: ربيعة ومضر؛ أو لأنه ذو أصحاب يأتمرون له. ويجوز أن يرجع إلى الذرية، أي على خوف من فرعون وخوف من أشراف بني إسرائيل، لأنهم كانوا يمنعون أعقابهم خوفًا من فرعون عليهم وعلى أنفسهم. ويدلّ عليه قوله {أَن يَفْتِنَهُمْ} يريد أن يعذبهم. {وَإِنَّ فِرْعَوْنَ لَعَالٍ فِي الأرض} لغالب فيها قاهرٌ. {وَإِنَّهُ لَمِنَ المسرفين} في الظلم والفساد، وفي الكبر والعتوّ بادعائه الربوبية.

٨٤-﴿وَقَالَ مُوسَى يَا قَوْمِ إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا إِنْ كُنْتُمْ مُسْلِمِينَ﴾

٨٥-﴿فَقَالُوا عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا رَبَّنَا لا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

٨٦-﴿ وَنَجِّنا بِرَحْمَتِكَ مِنَ الْقَوْمِ الْكافِرِينَ﴾

[٤٩٨] {إن كُنْتُمْ آمَنْتُم بِاللهِ} صدقتم به وبآياته {فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا} فإليه أسندوا أمركم في العصمة من فرعون. ثم شرط في التوكل الإسلام، وهو أن يسلموا نفوسهم لله، أي يجعلوها له سالمة خالصة لا حظّ للشيطان فيها؛ لأن التوكل لا يكون مع التخليط. ونظيره في الكلام: إن ضربك زيد فاضربه، وإن كانت بك قوّة.

[٤٩٩] {فَقَالُوا على الله تَوَكَّلْنَا} إنما قالوا ذلك، لأن القوم كانوا مخلصين، لا جرم أن الله سبحانه قبل توكلهم، وأجاب دعاءهم، ونجّاهم وأهلك من كانوا يخافونه، وجعلهم خلفاء في أرضه. فمن أراد أن يصلح للتوكل على ربه والتفويض إليه، فعليه برفض التخليط إلى الإخلاص.

[500] "Bizi sınama vesilesi haline getirme," yani insanların sınanma araçları, dinimizden dolayı bize işkence edecekleri veya bizi bahane ederek "Bunların dinleri hak olsaydı bu duruma düşmezlerdi." diyerek sapmalarına vesile kılma.

87. Mûsâ ve kardeşine vahyettik ki; kavminiz için Mısır'da (karargâh) evler hazırlayın; evlerinizi (gözünüzün - kulağınızın kendisinde olduğu) birer merkez hâline getirin ve namazı - niyazı dosdoğru yerine getir(erek bu ibadet etrafında 'cemaat'leş)in. Sen de müminleri müjdele...

[501] *Tebevve'e'l-mekâne* "Orayı karargâh edindi." demektir; nitekim biri, bir yeri vatan edindiğinde *tevattanehû* dersin. Yani, Mısır'daki bazı evleri kavminiz için karargâh edinin; ibadet etmek ve namaz kılmak için gidip geldiğiniz merkezler yapın. "Ve" bu "evlerinizi kıble yapın." Yani, kıblesi Kâbe olan mâbetler haline getirin. Hazret-i Mûsâ ve beraberindekiler Kâbe'ye doğru namaz kılıyorlardı. İlk zamanlar; kendilerinin farkına varıp da işkence etmesinler, dinden döndürmeye çalışmasınlar diye evlerinde gizlice namaz kılmakla memur idiler. Tıpkı İslâmiyetin ilk yıllarında müminlerin Mekke'de yaptıkları gibi.

[502] **Şayet** "Neden âyette hitap çeşit çeşit yapılmış; önce tesniye, sonra cemi ve daha sonra müfrede hitap edilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Önce, (*tesniye* olarak) Hazret-i Mûsâ ve Hârûn'a bazı evleri kavimleri için karargâh yapıp ibadete tahsis etmeleri hitabında bulunulmuştur ki, bu gibi meseleler peygamberlere havale edilir. Sonra çoğul olarak o ikisine ve kavimlerine hitap edilerek, mabetler yapıp orada namaz kılmaları emredilmiştir. Zira bu, herkesin üzerine farz olan bir ibadettir. En sonunda da müjdenin ve müjdelenen şeyin önemini göstermek için, Hazret-i Mûsâ'ya asıl hedef olan müjde vahyiyle özel *(tekil)* olarak hitap edilmiştir.

88. Mûsâ dedi ki: "Ya Rabbi! Firavun ve kurmaylarına bu dünya hayatında muazzam bir ziynet ve mal-mülk vermişsin... Senin yolundan saptırsınlar diye mi ya Rabbi!? Mallarını – mülklerini ters yüz et, ve kalplerini sık da o can yakıcı azabı görünceye dek iman edemesinler ya Rabbi!.."

[٥٠٠] {لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً} موضع فتنة لهم، أي عذاب يعذبوننا ويفتنوننا عن ديننا. أو فتنة لهم يفتتنون بنا ويقولون: لو كان هؤلاء على الحق لما أصيبوا.

٨٧-﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى وَأَخِيهِ أَنْ تَبَوَّءَا لِقَوْمِكُمَا بِمِصْرَ بُيُوتًا وَاجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً وَأَقِيمُوا الصَّلاةَ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[٥٠١] تبوّأ المكان، اتخذه مباءة، كقولك: توطنه، إذا اتخذه وطنًا. والمعنى اجعلا بمصر بيوتًا من بيوته مباءة لقومكما ومرجعًا يرجعون إليه للعبادة والصلاة فيه، {واجعلوا بُيُوتَكُمْ} تلك {قِبْلَةً} أي مساجد متوجهة نحو القبلة وهي الكعبة، وكان موسى ومن معه يصلون إلى الكعبة، وكانوا في أوّل أمرهم مأمورين بأن يصلوا في بيوتهم خفية من الكفرة، لئلا يظهروا عليهم فيؤذوهم ويفتنوهم عن دينهم، كما كان المؤمنون على ذلك في أوّل الإسلام بمكة.

[٥٠٢] فإن قلت: كيف نوّع الخطاب، فثنى أوّلًا ثم جمع ثم وحد آخرًا؟ قلت: خوطب موسى وهارون عليهما السلام أن يتبوّآ لقومهما بيوتًا، ويختاراها للعبادة، وذلك مما يفوّض إلى الأنبياء، ثم سيق الخطاب عامًّا لهما ولقومهما باتخاذ المساجد والصلاة فيها، لأنّ ذلك واجب على الجمهور، ثم خصّ موسى عليه السلام بالبشارة التي هي الغرض، تعظيمًا لها وللمبشر بها.

٨٨-﴿وَقَالَ مُوسَى رَبَّنَا إِنَّكَ آتَيْتَ فِرْعَوْنَ وَمَلأَهُ زِينَةً وَأَمْوَالا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا رَبَّنَا لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِكَ رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ وَاشْدُدْ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَلا يُؤْمِنُوا حَتَّى يَرَوُا الْعَذَابَ الأَلِيمَ﴾

[503] “Ziynet” kendisiyle süslenilen elbise, takı, yatak ya da ev eşyası vb. şeylerdir. İbn ‘Abbâs (Radıya’llāhu ‘Anh; v. 68/688], Mısır Fustāt’ından Habeşistan’a kadarki dağlarda Mısırlıların altın, gümüş, zebercet ve yakut madenleri bulunduğunu söylemiştir.

[504] **Şayet** “رَبَّنَا لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِكَ ifadesinin mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** “Tıpkı رَبَّنَا اطْمِسْ (“Ya Rabbi! Ters yüz et[1] ve اُشْدُدْ ([iyice katılaşsın diye kalplerini] sık) ifadeleri gibi bu cümle de -emir lafzıyla[2] yapılmış- bir duadır. Şöyle ki: Hazret-i Mûsâ Mısırlılara Allah’ın mucize ve açıklamalarını defalarca arz edip, uzun süre nasihat etmiş, öğüt vermiş ve (inanmadıkları takdirde) kendilerini Allah’ın azap ve gazabının beklediğini hatırlatarak, içinde bulundukları küfür ve dalâletin akıbeti hususunda kendilerini uyarmış; ancak bütün o mucize, uyarı ve nasihatlere rağmen inkâr etmeye, büyüklenmeye ve kulak tıkamaya devam etmişlerdi. Neticede, Hazret-i Mûsâ’nın onlar hakkındaki ümidi tükenmiş, tecrübe ve uzun süreli beraberliği ile onların taşkınlık ve sapıklıktan başka bir şey yapmayacaklarını ve iman etmelerinin gerçekleşmesi mümkün olmayan bir muhal gibi olduğunu anlayınca, -veya Allah bunu kendisine vahyedince- onlara olan öfkesi artmış; onların hallerinden tiksinmesi had safhaya varmıştı. İşte, sonunda başka türlüsünün mümkün olmayacağını bildiği şey için onlara beddua etti. Başka türlü olmayacağını bildiğin için *la‘anellāhu İblîse* (Allah İblis’e lânet etsin) ve *ahaza’llāhu’l-keferate* (Allah kâfirlerin cezasını versin!) demen gibi. Hazret-i Mûsâ Mısırlılarla ilgili olarak yapabileceği bir şey kalmadığını ve dalâletleriyle başbaşa ne yapacaklarını bilmez bir halde bırakılmaktan başka bir şeye lâyık olmadıklarını görerek, adeta “içinde bulundukları dalâlete devam etsinler ve dalâlette kalsınlar, Allah kalplerini mühürlesin de iman etmesinler! Bana ne bunlardan?! Onlar bunu fazlasıyla hak ettiler!” demiştir. Son derece şefkatli bir babanın, nasihatini kabul etmeyen sevgili yavrusuna sapıtıp nefsine tâbi olmasını istediğinden değil, sırf öğüdünü dinlememekle kaybettiği şeylere teessüf ettiği ve ona öfkelendiği için söylenmesi gibi.

[505] “Kalplerini sıkma”nın mânası, oraya iman girmesin diye onu iyice bağlamaktır. فَلَا يُؤْمِنُوا ifadesi وَاشْدُدْ duasının cevabıdır (“Sık da iman edemesinler!” anlamında) veya nehiy suretinde bir duadır (“İman etmesinler!” anlamında).

---

1 Yani mallarını – mülklerini ellerinden alıp, izzetlerini zillete çevir. / ed.

2 Yani “Ya Rabbi! Sapsınlar senin yolundan!” anlamında. Müfessirin, ifadeyi if‘âlden değil de sülasiden لِيَضِلُّوا anlamında düşündüğü anlaşılıyor. / ed.

[٥٠٣] الزينة: ما يتزين به من لباس أو حلي أو فرش أو أثاث أو غير ذلك. وعن ابن عباس رَضِيَٱللَّهُعَنْهُ: كانت لهم من فسطاط مصر إلى أرض الحبشة جبال فيها معادن من ذهب وفضة وزبرجد وياقوت.

[٥٠٤] فإن قلت: ما معنى قوله {رَبَّنَا لِيضِلُّوا عَن سَبِيلِكَ}؟ قلت: هو دعاء بلفظ الأمر، كقوله {رَبَّنَا اطْمِسْ}، {واشْدُدْ}. وذلك أنه لما عرض عليهم أيات الله وبيناته عرضًا مكرّرًا وردّد عليهم النصائح والمواعظ زمانًا طويلًا، وحذرهم عذاب الله وانتقامه، وأنذرهم عاقبة ما كانوا عليه من الكفر والضلال المبين، ورآهم لا يزيدون على عرض الآيات إلا كفرًا، وعلى الإنذار إلّا استكبارًا، وعن النصيحة إلّا نبوّا، ولم يبق له مطمع فيهم، وعلم بالتجربة وطول الصحبة أنه لا يجيء منهم إلّا الغي والضلال، وأنّ إيمانهم كالمحال الذي لا يدخل تحت الصحة، أو علم ذلك بوحي من الله، اشتد غضبه عليهم، وأفرط مقته وكراهته لحالهم، فدعا الله عليهم بما علم أنه لا يكون غيره. كما تقول: لعن الله إبليس، وأخزى الله الكفرة؛ مع علمك أنه لا يكون غير ذلك، وليشهد عليهم بأنه لم يبق له فيهم حيلة، وأنهم لا يستأهلون إلّا أن يُخذَلوا ويخلَّى بينهم وبين ضلالهم يتسكعون فيه، كأنه قال: ليثبتوا على ما هم عليه من الضلال. وليكونوا ضلّالًا، وليطبع الله على قلوبهم فلا يؤمنوا؛ وما عليّ منهم، هم أحقّ بذلك وأحقّ. كما يقوله الأب المشفق لولده الشاطر إذا لم يقبل منه، حسرة على ما فاته من قبول نصيحته، وحردًا عليه، لا أن يريد خلاعتَه واتباعَه هواه.

[٥٠٥] ومعنى الشدّ على القلوب الاستيثاق منها حتى لا يدخلها الإيمان. {فَلَا يُؤْمِنُوا} جواب للدعاء الذي هو {اشْدُدْ}، أو دعاء بلفظ النهي.

[506] لِيُضِلُّوا‘daki Lâm, ta'lil olarak da kabul edilmiş olup; Mısırlıların, Allah'ın verdiği nimetleri -sanki 'saptırsınlar diye' verilmiş gibi- birer dalâlet sebebi haline getirdikleri anlatılmış olur. فَلَا يُؤْمِنُوا ifadesi de لِيُضِلُّوا'ya atıf olmaktadır (insanları saptırsınlar da, o can yakıcı azabı görünceye dek iman edemesinler). Bu durumda, "Ya Rabbi! Bunların malını-mülkünü yok et ve kalplerini sık" cümlesi, ma'tûf ile ma'tûf aleyh arasında ara cümle şeklinde bir dua olacaktır.

[507] (إِنَّكَ آتَيْتَ kelimesini) Fadl er-Rakāşî istifhami olarak *e-inneke âteyte* (... diye mi verdin?!) şeklinde ve (ve وَاطْمِسْ kelimesini) Mim'in zammesiyle *va'tmus* şeklinde okumuştur.

89. "Her ikinizin duası da kabul olundu. Dolayısıyla, doğru yolda gitmeye devam edin ve sakın bilgisizlerin yolunu tutmayın!" buyurdu.

[508] (دَعْوَتُكُما ifadesi) *de'vâtükümâ* (çağrılarınız / dualarınız) şeklinde de okunmuştur. Rivayete göre; Hazret-i Mûsâ dua eder, Hazret-i Hârûn da "Âmin!" dermiş. Her ikisinin birlikte dua etmeleri de mümkündür. Mâna şudur: Dualarınız müstecaptır; istediğiniz şeyler olacaktır. Ama zamanı geldiğinde...

[509] "Dolayısıyla, doğru yolda gitmeye devam edin," yani yapmakta olduğunuz 'insanları dine davet ve onlara bu hususta deliller sunma' görevini sürdürün. Nûh Peygamber bin yıla yakın bir süre kavmini davet etmişti; alel'acele istemeyin. İbn Cüreyc [v. 150/767], Hazret-i Mûsâ'nın kavmini dine davet ettikten sonra kırk sene beklediğini söylemiştir.

[510] "Sakın, bilgisizlerin yolunu tutmayın." Yani Allah'ın, işleri maslahatlara bağlama (yani insanların çıkarına olacak şekilde sonuçlandırma) şeklindeki âdetini bilmeyen kimselerin yolundan gitmeyin. Acele etmeyin! Çünkü acele etmek sizin çıkarınıza değildir. Bu, Hazret-i Nûh'a; "Sana cahillerden olmamanı tavsiye ederim." [Hûd 11/46] buyurması gibidir.[1]

[511] (وَلَا تَتَّبِعانِّ ifadesi, sülâsî) *tebi'a*dan; Tâ ve Nun şeddesiz, ayrıca iki sâkin harfin bir araya gelmesi sebebiyle Nun, tesniye Nun'una benzetilip kesrelenmiş olarak *ve lâ tetbe'âni* şeklinde de okunmuştur.

90. Ve (sonunda) İsrailoğullarına o deryayı geçirttik. Oysa Firavun ve askerleri onlara haksızlık ve düşmanlık etmek üzere yetişmişlerdi. Nihayet, (Firavun) boğulacağı anda "İsrailoğullarının iman ettiğinden başka tanrı olmadığına iman ettim. Artık ben de O'na teslimiyet gösterenlerdenim!" dedi.

---

1 Bu hitapta konu, Nûh Aleyhisselâm'ın acele etmesi değil, "ehlinden olduğunu sandığı" oğlunun neden helâk edildiği ile ilgili serzenişi idi. / ed.

[٥٠٦] وقد حملت اللام في {ليضلوا} على التعليل، على أنهم جعلوا نعمة الله سببًا في الضلال، فكأنهم أوتوها ليضلّوا. وقوله {فَلَا يُؤْمِنُوا} عطف على {ليضلوا}. وقوله { رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ وَاشْدُدْ عَلَى قُلُوبِهِمْ} دعاء معترض بين المعطوف والمعطوف عليه.

٥ [٥٠٧] وقرأ الفضل الرقاشي: «أئنك آتيت»، على الاستفهام، «واطمس»، بضم الميم.

٨٩-﴿قَالَ قَدْ أُجِيبَتْ دَعْوَتُكُمَا فَاسْتَقِيمَا وَلا تَتَّبِعَانِّ سَبِيلَ الَّذِينَ لا يَعْلَمُونَ﴾

[٥٠٨] قرئ «دعواتكما». قيل: كان موسى يدعو وهارون يؤمّن. ويجوز أن يكونا جميعًا يدعوان. والمعنى: إنّ دعاءكما مستجاب، وما طلبتما كائن ولكن في وقته.

١٠ [٥٠٩] {فاستقيما} فاثبتا على ما أنتما عليه من الدعوة والزيادة في إلزام الحجّة، فقد لبث نوح عليه السلام في قومه ألف عام إلّا قليلًا ولا تستعجلا. قال ابن جريج: فمكث موسى بعد الدعاء أربعين سنة.

[٥١٠] {وَلَا تَتَّبِعَانّ سَبِيلَ الذين لَا يَعْلَمُونَ}، أي لا تتبعا طريق الجهلة بعادة الله في تعليقه الأمور بالمصالح، ولا تعجلا، فإن العجلة ليست بمصلحة. وهذا كما قال
١٥ لنوح عليه السلام {إِنّى أَعِظُكَ أَن تَكُونَ مِنَ الجاهلين} [هود: ٤٦].

[٥١١] وقرئ «ولا تَتْبَعَانِ»، بالنون الخفيفة وكسرها، لالتقاء الساكنين، تشبيهًا بنون التثنية، وبتخفيف التاء، من تبع.

٩٠-﴿وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ وَجُنُودُهُ بَغْيًا وَعَدْوًا حَتَّى إِذَا أَدْرَكَهُ الْغَرَقُ قَالَ آمَنْتُ أَنَّهُ لا إِلَهَ إِلا الَّذِي آمَنَتْ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ وَأَنَا
٢٠ مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾

[512] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] (وَجاوَزْنا kelimesini) *ve cevveznâ* şeklinde okumuştur. Ancak A‘şâ'nın;

Bir kabilenin dizginini o hatunun eline verdiğinde
[bir başka kabilenin dizginini de getirir sana]

5 beytindeki (tenfiz anlamındaki) *cevveze*den değil, (bir yeri geçmek anlamındaki) *ecâze'l-mekâne*, *cevvezehû* ve *ecâzehû* kullanımlarından olmak üzere. Zira *cevveze*den olsaydı, (kelimeyi müteaddi kılan Bâ olmaksızın) *ve cevveznâ* ***benî*** *isrâ'île* ***fi****'l-bahri* denilmesi gerekirdi. (Aynı şairin);

[Yolunu geçirtecek bir komşu lâzım ona]
10 Tıpkı çiviyi kapıya geçirdiği gibi marangozun

beytinde olduğu gibi.

[513] فَأَتْبَعَهُمْ "Onlara yetişmişlerdi." *Tebi'tühû hattâ etba'tühû* (Onun peşine düştüm, sonunda ona yetiştim.) denir. Hasan-ı Basrî (*adv*^{en} kelimesini) *'adüvv*^{en} şeklinde okumuştur.

15 [514] أنه kelimesi *iman*ın sılası olan Bâ'nın hazfiyle meftuh olarak; ayrıca آمَنْتُ'den bedel yeni bir cümle olmak üzere إنه şeklinde meksur olarak okunmuştur. Orada yüzüstü bırakılan (Firavun), kabul edilmesini çok istediği için, bir tek mânayı üç defa ve üç ayrı ibare ile ifade etmiş; ancak, vaktinde hata ettiği ve hiçbir seçme imkânının kalmadığı bir sırada söylediği 20 için isteği kabul edilmemiştir. Oysa seçme imkânı bulunduğu ve teklifin devam ettiği bir zamanda olsaydı, bir defa söylemesi bile yeterdi.

91. Şimdi mi?! Oysa daha önce karşı gelmekteydin; bozuculardandın!..

92. Senden sonrakilere 'ayet' olman için bugün senin cesedini kurtaracağız! Gerçi insanların çoğu Bizim âyetlerimizden gafildirler ya...

25 [515] "Şimdi mi?" Yani şu saatte, boğulmakta olup iradenin kalmadığı ve kendinden ümit kestiğin bir zamanda mı iman ediyorsun!? Denmiştir ki; Firavun bunu canı boğazına geldiğinde, yani tam boğulmak üzere iken söylemiştir. Yine denmiştir ki; bunu, boğulduktan sonra kendi içinden söylemiştir. Nakledildiğine göre, tam "İman ettim." diyecekken Cebrail'in de- 30 nizden bir miktar balçık alarak Firavun'un ağzını kapatmış olması, imanının kendisine fayda vermeyeceğini bildiği bir zamanda Allah için kâfire olan gazabından dolayıdır. Cebrail'in bunu Allah'ın rahmetinin ona yetişeceği endişesinden dolayı yaptığı şeklindeki iddia ise, Allah'a ve meleklerine iftira edenler tarafından yapılan uydurmalardan olup, iki cehalet içermektedir:

[٥١٢] قرأ الحسن: «وجوزنا»، من أجاز المكان وجوزه وجاوزه، وليس من جوز الذي في بيت الأعشى:

وَإِذَا تُجَوِّزُهَا حِبَال قَبِيلَةٍ

لأنه لو كان منه لكان حقه أن يقال وجوّزنا بني إسرائيل في البحر، كما قال:

كَمَا جَوَّزَ السَّكِّيّ فِي الْبَابِ فَيْتَقُ

[٥١٣] {فَأَتْبَعَهُمْ} فلحقهم. يقال: تبعته حتى أتبعته. وقرأ الحسن: «وعدوّا».

[٥١٤] وقرئ «أنه»، بالفتح على حذف الباء التي هي صلة الإيمان، وإنه بالكسر على الاستئناف بدلًا من {آمنت}. كرر المخذول المعنى الواحد ثلاث مرات في ثلاث عبارات حرصًا على القبول، ثم لم يقبل منه حيث أخطأ وقته. وقاله حين لم يبق له اختيار قط، وكانت المرّة الواحدة كافية في حال الاختيار وعند بقاء التكليف.

٩١-﴿آلآنَ وَقَدْ عَصَيْتَ قَبْلُ وَكُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ﴾

٩٢-﴿فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلْفَكَ آيَةً وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ عَنْ آيَاتِنَا لَغَافِلُونَ﴾

[٥١٥] {آلآن} أتؤمن الساعة في وقت الاضطرار حين أدركك الغرق وأيست من نفسك. قيل: قال ذلك حين ألجمه الغرق يعني حين أوشك أن يغرق. وقيل: قاله بعد أن غرق في نفسه. والذي يحكى أنه حين قال {آمَنتُ} أخذ جبريل من حال البحر فدسّه في فيه، فللغضب لله على الكافر في وقت قد علم أنّ إيمانه لا ينفعه. وأمّا ما يضم إليه من قولهم: خشية أن تدركه رحمة الله، فمن زيادات الباهتين لله وملائكته. وفيه جهالتان؛

Birincisi, kalple edilen iman sahihtir; nitekim dilsiz bir insanın imanı sahihtir. Dolayısıyla, deniz balçığı imana mani olmaz. İkincisi, kâfirin iman etmesini istemeyip kâfir olarak kalmasını arzu eden kimse kâfir olur. Zira küfre rıza küfürdür.

[516] "Bozuculardan" yani imandan sapan ve saptıranlardan [idin]. Nitekim Allah Teâlâ "İnkâr edip Allah yolundan sapanlara bozuculardan oldukları için azap üstüne azap veririz." [Nahl 16/98]) buyurmuştur.

[517] Rivayete göre Cebrail Firavun'a "Efendisinin malıyla ve onun sağladığı nimetlerle yetiştiği halde, daha sonra ona nankörlük ederek üzerindeki hakkını inkâr eden ve ona karşı efendilik taslayan bir köle hakkında ne dersin?" diye bir fetva sormuş, o da "Ebü'l-Abbâs el-Velid b. Mus'ab der ki: Efendisine isyan eden ve onun nimetlerini inkâr eden kölenin cezası denizde boğulmaktır!" diye bir fetva yazmış. İşte Firavun boğulmak üzere iken, Cebrail ona kendi yazdığı fetvayı göstermiş; o da onu tanımış.

[518] "Kurtaracağız." anlamındaki نُنَجِّيكَ şeddeli ve şeddesiz (*nuncîke*) okunmuş olup "Kavminin düştüğü o denizin dibinden seni çıkarırız." demektir. Bunun "Seni bir kara parçasına atarız." anlamında olduğu da söylenmiştir. Ayrıca, "Seni denizin bir kıyısına atarız." anlamında olmak üzere *nunahhîke* şeklinde de okunmuştur. Nitekim Firavun boğulduktan sonra deniz kenarına çıkarılmıştır. Kâ'b, suyun onu bir boğa gibi sahile attığını söylemiştir.

[519] "bedeninle" anlamındaki بِبَدَنِكَ hal mahallindedir, yani cansız bir halde, sadece bir beden olarak veya hiçbir şeyinin eksilmediği ve hiç değişmemiş tam ve düzgün bir bedenle ya da üzerinde elbise olmayan çıplak bir bedenle yahut da zırhınla. Nitekim 'Amr b. Ma'dîkerib [v. 21/642]:

> Ey 'Âzile!.. Silahım… Zırhım… Kılıcım benim!..
> Ey benim uzun bacaklı, sürüşü kolay atım!..

[beytinde *beden*i zırh anlamında kullanmıştır.] Kendisinin altından mamul bir zırhı vardı; onunla meşhur idi. Ebû Hanîfe *Rahimehullah*, *bi-ebdânike* şeklinde okumuştur ki iki ihtimal vardır: Birincisi, *hevâ bi-ecrâmihî* (Bütün ağırlığıyla düştü.) ifadesi kabilinden, "bütün bedeninle, tüm uzuvlarınla" anlamında veya "üst üste giymiş olduğun zırhlarınla" anlamında.

إحداهما أنّ الإيمان يصحّ بالقلب، كإيمان الأخرس، فحال البحر لا يمنعه؛ والأخرى أنّ من كره إيمان الكافر وأحبّ بقاءه على الكفر فهو كافر، لأن الرضا بالكفر كفر.

[٥١٦] {مِنَ المفسدين} من الضالين المضلين عن الإيمان، كقوله {الذين كَفَرُوا وَصَدُّوا عَن سَبِيلِ الله زدناهم عَذَابًا فَوْقَ العذاب بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ} [النحل: ٩٨].

٥ [٥١٧] وروي أنّ جبريل عليه السلام أتاه بفتيا: ما قول الأمير في عبد لرجل نشأ في ماله ونعمته فكفر نعمته وجحد حقه وادّعى السيادة دونه؟ فكتب فرعون فيه: يقول أبو العباس الوليد بن مصعب: جزاء العبد الخارج على سيده الكافر نعماه أن يغرق في البحر. فلما ألجمه الغرق ناوله جبريل خطه فعرفه.

[٥١٨] {نُنَجّيكَ} بالتشديد والتخفيف، نبعدك مما وقع فيه قومك من قعر البحر. وقيل: نلقيك بنجوة من الأرض. وقرئ «ننحيك»، بالحاء، نلقيك بناحية ١٠ مما يلي البحر. وذلك أنه طرح بعد الغرق بجانب البحر. قال كعب: رماه الماء إلى الساحل كأنه ثور.

[٥١٩] {بِبَدَنِكَ} في موضع الحال، أي في الحال التي لا روح فيك، وإنما أنت بدن؛ أو ببدنك كاملًا سويًّا لم ينقص منه شيء ولم يتغير؛ أو عريانًا لست إلا بدنًا من ١٥ غير لباس، أو بدرعك. قال عمرو بن معديكرب:

أَعَاذِلَ شكَّتِي بَدَنِي وَسَيْفِي وَكُلُّ مُقَلّصٍ سَلِسُ القِيَادِ

وكانت له درع من ذهب يعرف بها. وقرأ أبو حنيفة رحمه الله: «بأبدانك»، هو على وجهين؛ إما أن يكون مثل قولهم: هوى بأجرامه، يعني ببدنك كله وافيًا بأجزائه. أو يريد: بدروعك كأنه كان مظاهرًا بينها.

[520] "Senden sonrakiler için bir âyet," yani senin ötendekiler için bir ibret ki onlar da İsrailoğullarıdır. Onlara göreFiravun, boğulamayacak kadar 'ulu' biri idi! Rivayete göre; Firavun'un ölmediğini ve asla ölmeyeceğini iddia ediyorlardı. Söylendiğine göre Mûsâ onun öldüğünü söylemiş, fakat onlar bunu kabul etmemişti. Bunun üzerine Allah Teâlâ onu gözleriyle görsünler diye sahile çıkardı. Hatta muhtemelen İsrailoğullarının geçtikleri geçide atılmıştı ve ondan dolayı da "senden sonrakiler için" buyruldu. "Senden sonrakiler için" ifadesinin senden sonraki kuşaklar için anlamında olduğu da söylenmiştir. Firavun'un *âyet* olmasının mânası, onun bir kul ve âciz bir varlık olduğu, iddia ettiği gibi tanrı olmasının imkânsız olduğu, bütün haşmet ve hâkimiyetine rağmen isyanından dolayı görüldüğü şekilde olduğuna göre diğer insanların haydi haydi aynı hâle mâruz kalacağının görülmesidir. Veya kendisinden sonraki milletler ondan ibret alıp da onun durumunu ve Allah nezdindeki değersizliğini işittiklerinde onun cür'et ettiği şeylerin benzerine cür'et etmemeleridir.

[521] (لِمَنْ خَلَقَكَ) Kāf ile *li-men halekake* şeklinde de okunmuştur ki "seni yaratanın diğer mucizeleri gibi bir *mucize* olman için" demektir. Ayrıca bu ifade ile şu mâna da murat edilmiş olabilir. Boğulan diğer kimselerden ayrı tutularak *sadece senin* cesedinin sahile çıkartılması, Allah'dan başka hiç kimsenin yapamayacağı ilahî bir mucize olman içindir; Allah'ın bunu şüpheleri ortadan kaldırmak için yaptığını insanların anlaması içindir; senin vaziyetinin insanlar açısından meçhul kalmaması, yani -ululuk iddiasında bulunduğun için- senin gibi birinin boğulmayacağını ve ölmeyeceğini ileri sürmemeleri içindir.

93. Gerçek şu ki; İsrailoğullarını güzel bir yere yerleştirip tertemiz şeylerden nasiplendirdik. Kendilerine ilim (yani, Tevrat) gelinceye kadar anlaşmazlığa düşmediler. Aralarındaki ihtilâflar hakkında şüphesiz Kıyamet günü senin Rabbin hâkimlik edecektir.

[522] "Güzel bir yer" yani yaşamaya elverişli ve arzu edilen bir yer ki Mısır ve Suriye bölgesidir.

[523] "Anlaşmazlığa düşmediler." Ancak Tevrat'ı okuyup hak din ile ilgili bilgi elde ettikten; onda sebat etmeleri ve sözbirliği içinde olmaları lüzumu doğduktan ve din konusundaki ihtilâfın ayrılıklara sebep olacağını öğrendikten sonra dinlerinde ihtilâf ettiler ve onda mezheplere ayrıldılar.

[٥٢٠] {لِمَنْ خَلْفَكَ آيَةً} لمن وراءك من الناس علامة، وهم بنو إسرائيل، وكان في أنفسهم أن فرعون أعظم شأنًا من أن يغرق. وروي أنهم قالوا: ما مات فرعون ولا يموت أبدًا. وقيل: أخبرهم موسى بهلاكه فلم يصدّقوه، فألقاه الله على الساحل حتى عاينوه، وكأن مطرحه كان على ممرّ من بني إسارئيل حتى قيل: {لمن خلفك}.

٥ وقيل: {لِمَنْ خَلْفَكَ}، لمن يأتي بعدك من القرون. ومعنى كونه آية: أن تظهر للناس عبوديته ومهانته، وأنّ ما كان يدّعيه من الربوبية باطل محال، وأنه مع ما كان فيه من عظم الشأن وكبرياء الملك آل أمره إلى ما ترون، لعصيانه ربه عزّ وجلّ، فما الظنّ بغيره؟ أو لتكون عبرة تعتبر بها الأمم بعدك، فلا يجترئوا على نحو ما اجترأت عليه، إذا سمعوا بحالك وبهوانك على الله.

١٠ [٥٢١] وقرئ «لمن خلقك»، بالقاف، أي لتكون لخالقك آية كسائر آياته. ويجوز أن يراد: ليكون طرحك على الساحل وحدك وتمييزك من بين المغرقين لئلا يشتبه على الناس أمرك، ولئلا يقولوا لادّعائك العظمة "إنّ مثله لا يغرق ولا يموت" آية من آيات الله التي لا يقدر عليها غيره، وليعلموا أنَّ ذلك تعمُّدٌ منه لإماطة الشبه في أمرك.

١٥ ٩٣-﴿وَلَقَدْ بَوَّأْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ مُبَوَّأَ صِدْقٍ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ فَمَا اخْتَلَفُوا حَتَّى جَاءَهُمُ الْعِلْمُ إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾

[٥٢٢] {مُبَوَّأَ صِدْقٍ} منزلًا صالحًا مرضيًّا، وهو مصر والشام.

[٥٢٣] {فَمَا اختلفوا} في دينهم وما تشعبوا فيه شعبًا إلّا من بعد ما قرأوا التوراة وكسبوا العلم بدين الحق ولزمهم الثبات عليه واتحاد الكلمة، وعلموا أن الاختلاف فيه تفرّق عنه.

Söylenmiştir ki "bu bilgi Hazret-i Muhammed'e dair bilgi, Ehl-i Kitap olan İsrailoğullarının ihtilâfı ise Peygamber (s.a.)'in sıfat ve ahlâkına dair ve (Tevrat'ta haber verilen şahsın) o olup olmadığı şeklindeki ihtilâflarıdır. (Haber verilen ve sıfat ve naatleri zikredilen şahsın o olduğuna dair) bilgi gelip açıklama yapıldıktan sonra onun hakkında asla şüphe etmemişlerdir. Nitekim Allah Teâlâ "Kendilerine kitap verdiklerimiz onu evlatlarını tanıdıkları gibi tanırlar." [Bakara 2/146; En'âm 6/20] buyurmuştur.

94. Sana indirdiklerimizden şüphe ediyorsan, senden önceki kitabı okuyanlara sor. Evet, bu gerçek sana Rabbinden gelmiştir, o halde sakın şüphecilerden olma.

95. Sakın Allah'ın âyetlerini yalanlayanlardan olma, yoksa hüsrana uğrayanlardan olursun!

[524] **Şayet** "kâfirler hakkında 'Her ne kadar bundan yana kaygı verici bir şüphe içinde iseler de...' [Hûd 11/110; Fussilet 41 /45]) buyrulmuş olmasına rağmen, Hazret-i Peygamber hakkında nasıl 'Sana indirdiğimizden şüphe ediyorsan…' denilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Kâfirlerin şüphe içinde olduklarını te'kitli şekilde ve kesin olarak ifade eden "Her ne kadar bundan yana kaygı verici bir şüphe içinde iseler de..." âyeti ile, *farazâ* ve *meselâ* kabilinden olmak üzere; "Eğer şüphe ediyorsan" buyrulan âyet arasında büyük fark vardır. Sanki bir misal olmak üzere ve farz ederek "Eğer sana bir şüphe vâki olacak ve şeytan sana bir vesvese verecek olursa, 'kitapları okuyanlara sor.'" denilmiştir. Mâna şöyledir: Allah Teâlâ önce İsrailoğullarından söz ederek –ki bunlar kitap okuyan kimselerdi- onları 'kendilerine ilim gelen kimseler' olarak niteledi; çünkü Hazret-i Muhammed'in durumu yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı idi ve onlar Peygamber (s.a.)'i oğullarını tanıdıkları gibi tanıyorlardı. Bundan dolayı Allah Teâlâ onların Kur'ân'ın ve Hazret-i Muhammed'in peygamberliğinin gerçek olduğuna dair ilimlerini desteklemek ve bu hususu pekiştirmek isteyerek şöyle buyurdu: "*Farazâ* ve *meselâ,* sana bir şüphe ârız olursa –ki dinle ilgili olarak kendisine şüphe ârız olan kişinin yapması gereken, ya din kurallarına ve delillerine müracaat etmek veya hakka çağıran ulemaya danışmak suretiyle onu derhal halletmeye ve ortadan kaldırmaya çalışmaktır- işte o takdirde, Ehl-i Kitap ulemasına sor. Demek istiyor ki; bunlar sana indirilenin sıhhatine dair kesin bilgiye sahip oldukları için, senin dışındakiler bir yana, (*hātem-i enbiyâ* olan) senin gibi birinin bile müracaat edip soru sormasına elverişlidirler. Dolayısıyla, burada maksat Resulullah'ı şüpheyle tavsif etmek değil, Ehl-i Kitap âlimlerini Peygamber (s.a.)'e indirilen kitabın sıhhatini kesin bir şekilde biliyor olmakla nitelemektir.

وقيل: هو العلم بمحمد ﷺ؛ واختلاف بني إسرائيل وهم أهل الكتاب اختلافهم في صفته ونعته، وأنه هو أم ليس به. بعد ما جاءهم العلم والبيان أنه هو لم يرتابوا فيه. كما قال الله تعالى: {الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ} [البقرة: ١٤٦].

٩٤-﴿فَإِنْ كُنْتَ فِي شَكٍّ مِمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَاسْأَلِ الَّذِينَ يَقْرَءُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ لَقَدْ جَاءَكَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ﴾ ٥

٩٥-﴿وَلا تَكُونَنَّ مِنَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ فَتَكُونَ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

[٥٢٤] فإن قلت: كيف قال لرسول الله ﷺ: {فَإِن كُنتَ في شَكٍّ ممَّا أَنزَلْنَا إِلَيْكَ} مع قوله في الكفرة {وَإِنَّهُمْ لَفِى شَكٍّ منْهُ مُرِيبٍ}؟ قلت: فرق عظيم بين قوله {إِنَّهُمْ لَفِى شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ} بإثبات الشكّ لهم على سبيل التأكيد والتحقيق، وبين قوله {فَإِن كُنتَ فِي شَكّ} بمعنى الفرض والتمثيل. كأنه قيل: فإن وقع لك شك مثلًا وخيّل لك ١٠ الشيطان خيالًا منه تقديرًا {فَاسْأَلِ الذين يَقْرَؤونَ الكتابَ}. والمعنى: أنّ الله عزّ وجلّ قدم ذكر بني إسرائيل وهم قرأةُ الكتاب، ووصفهم بأنّ العلم قد جاءهم، لأنّ أمر رسول الله ﷺ مكتوب عندهم في التوراة والإنجيل، وهم يعرفونه كما يعرفون أبناءهم، فأراد أن يأكد علمهم بصحة القرآن وصحة نبوّة محمد عليه الصلاة والسلام، ويبالغ في ذلك، فقال: فإن وقع لك شكّ فرضًا وتقديرًا وسبيل من خالجته شبهة في الدين ١٥ أن يسارع إلى حّلها وإماطتها، إما بالرجوع إلى قوانين الدين وأدلته، وإما بمقادحة العلماء المنبهين على الحقّ، فسل علماء أهل الكتاب، يعني أنهم من الإحاطة بصحة ما أنزل إليك وقتلها علمًا بحيث يصلحون لمراجعة مثلك ومساءلتهم فضلًا عن غيرك، فالغرض وصف الأحبار بالرسوخ في العلم بصحة ما أنزل الله إلى رسول الله، لا وصف رسول الله بالشكّ فيه. ٢٠

[525] Yüce Allah daha sonra şöyle buyurmuştur: “Evet, bu gerçek sana Rabbinden gelmiştir,” yani sana gelen kitabın hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde hakikat olduğu senin açından mucizeyle ve kesin delillerle sabittir. “O halde sakın şüphecilerden olma. Sakın Allah’ın âyetlerini yalanlayanlardan olma!” Yani (zaten değilsin de,) şüphe etmeme ve Allah’ın âyetlerini yalanlamama halini sürdür ve bunda sebat göster. Bu ifade, teşvik etmek ve heyecan vermek için de olabilir. “O halde sakın kâfirlere arka çıkma. Allah’ın âyetleri sana indirildikten sonra, sakın seni bu âyetlerden alıkoymasınlar!” [Kasas 28/86-87] âyetinde olduğu gibi. Ayrıca bu, Peygamber’i iyice desteklemek ve korumak için de olabilir. Nitekim Hazret-i Peygamber bu âyet nazil olunca “Ne şüphe ediyorum ne de soru sorarım! Aksine, onun hak olduğuna şahidim!” buyurmuştur. İbn Abbâs [v. 68/688] da “Hayır! Vallahi! O ne bir an için olsun şüphe etti ne de herhangi bir kimseye soru sordu.” demiştir.

[526] Bu âyette Peygamber (s.a.) zikredilmiş olmakla birlikte, ümmetinin murat edildiği de söylenmiştir. Anlamı; “Size apaçık bir nur indirdik.” [Nisâ 4/174] âyetinde olduğu gibi “Eğer size indirdiğimiz şeyde herhangi bir şüpheniz varsa…” şeklindedir. Burada hitabın, şüphe etmesi mümkün olan bütün dinleyicilere ait olduğu da söylenmiştir. Arapların, *izâ ʿazze ahūke fehun* (Kardeşin [sana karşı] kabardığında, sen alttan al!) ifadeleri gibi. Buradaki *in* kelimesinin nefiy için olduğu ileri sürülmüş olup, buna göre mâna “Sen şüphe içinde değilsin ki sorasın.” şeklindedir; yani biz sana; sormanı, şüphe içinde bulunduğun için emretmiyoruz; Hazret-i İbrâhim’in ölülerin diriltilişini görmekle yakîni arttığı gibi, senin de yakînin artsın diye emrediyoruz.

[527] (فَسْئَلِ الَّذِينَ يَقْرَؤُنَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ ifadesi) *fes’elillezîne yakra’ûne’l-**kütüb**^{e}*… (Senden önceki kitapları okuyanlara sor!) şeklinde de okunmuştur.

96-97. Doğrusu, haklarında Rabbinin (azap) sözü kesinleşenler, kendilerine her türlü âyet gelse de, o can yakıcı azabı görünceye kadar iman etmezler!

[528] “Haklarında Rabbinin (azap) sözü kesinleşenler” yani, Allah’ın Levh-i Mahfuz’da haklarında yazdığı hükmün aleyhlerine olarak kesinleştiği ve kâfir olarak öleceklerini meleklerine bildirdiği kimseler. Bundan başkası değil… Bu, ilahi bilgiye konu olan şeyin (*maʿlûm*) yazılması olup, ilahi takdir ve muradın yazılması değildir.[1] Hâşa!.. Allah bundan son derece münezzehtir.

---

1 Öyle anlaşılıyor ki; müfessir şunu söylemek istiyor: *İlim maʿlûma tâbidir* (Bilgi, bilinen şeye bağlıdır). Meselâ kişi “kâfir olarak öldüğü” için Allah da onu “kâfir” olarak bilmektedir; Allah kâfir bildiği için adam kâfir olarak ölmekte değildir. Onun kâfir oluşunu Allah murad etmiş ezelde plânlayıp programlamış değildir. / ed.

[٥٢٥] ثم قال: {لَقَدْ جَاءكَ الحقُّ مِنْ رَبّكَ}، أي ثبت عندك بالآيات والبراهين القاطعة أنّ ما أتاك هو الحق الذي لا مدخل فيه للمرية {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ المُمْتَرِين}، {وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الذين كَذَّبُوا بآيات الله}، أي فاثبت ودم على ما أنت عليه من انتفاء المرية عنك والتكذيب بآيات الله. ويجوز أن يكون على طريقة التهييج والإلهاب، ٥ كقوله {فَلَا تَكُونَنَّ ظَهِيرًا لِلْكَافِرِينَ وَلَا يَصُدُّنَّكَ عَنْ آياتِ اللَّهِ بَعْدَ إِذْ أُنزِلَتْ إِلَيْكَ} [القصص: ٨٧] ولزيادة التثبيت والعصمة، ولذلك قال عليه السلام عند نزوله: ولا أشك ولا أسأل بل أشهد أنه الحق. وعن ابن عباس رضي الله عنه: لا، والله ما شكّ طرفة عين، ولا سأل أحدًا منهم.

[٥٢٦] وقيل: خوطب رسول الله ﷺ والمراد خطاب أمته. فإن كنتم في شكّ مما ١٠ أنزلنا إليكم؛ لقوله {وَأَنزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا} [النساء: ١٧٤]. وقيل: الخطاب للسامع ممن يجوز عليه الشكّ، كقول العرب: إذا عزّ أخوك فهن. وقيل: إن للنفي، أي فما كنت في شك فاسأل، يعني لا نأمرك بالسؤال لأنك شاك، ولكن لتزداد يقينًا، كما ازداد إبراهيم عليه السلام بمعاينة إحياء الموتى.

[٥٢٧] وقرئ «فاسأل الذين يقرؤون الكتب».

١٥ ٩٦-﴿إِنَّ الَّذِينَ حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَتُ رَبِّكَ لا يُؤْمِنُونَ﴾

٩٧-﴿ وَلَوْ جاءَتْهُمْ كُلُّ آيَةٍ حَتَّى يَرَوُا الْعَذابَ الْأَلِيمَ﴾

[٥٢٨] {حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَةُ رَبّكَ} ثبت عليهم قول الله الذي كتبه في اللوح، وأخبر به الملائكة أنهم يموتون كفارًا، فلا يكون غيره. وتلك كتابة معلوم لا كتابة مقدّر ومراد، تعالى الله عن ذلك.

98. Keşke (o sırada) iman edip de imanı kendisine fayda sağlayan bir şehir (halkı) olsaydı?! Yûnus'un kavmi müstesna..; çünkü bunlar iman edince, dünya hayatındaki alçaltıcı azabı üzerlerinden kaldırmış ve bir vakte kadar kendilerini yaşatmıştık.

5 [529] فَلَوْلا كانَتْ ifadesi فهلَّا كانَتْ anlamındadır. "Keşke" helâk ettiğimiz şehirler arasında inkârından dönmüş ve ölümle yüz yüze gelmeden; teklif henüz devam etmekte iken gerçek anlamda iman etmiş ve bir "şehir" halkı olsaydı da, "imanları" henüz ihtiyarları kendi ellerinde iken meydana geldiğinden Allah kabul ettiği için "kendilerine fayda verseydi!.." Firavun 10 tehir edile edile sonunda boğulduğu gibi, bunlar da tehir edile edile helâke kadar götürülmeselerdi!.. Nitekim Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654] ve İbn Mes'ûd [v. 32/652] *fe-hellâ kânet* şeklinde okumuşlardır.

[530] "Yûnus'un *kavmi* müstesna" ifadesi, şehirlerden (*el-kurâ*dan) müstesna olup, şehirlerle kastedilen, *halk*larıdır. Bu ifade, "Ancak Yûnus'un 15 kavmi iman etmedi." anlamında olmak üzere munkatı'dır. -Cümle olumsuz anlamda olmak üzere- istisna, muttasıl da olabilir; yani adeta "Helâk edilen şehirlerden hiçbiri iman etmedi; Yûnus'un kavmi hariç." denilmiş olur. *Kavm*[e] kelimesi istisna kuralınca mansuptur; ayrıca bedel olmak üzere *kavm*[u] şeklinde merfû' olarak da okunmuştur. Cermî [v. 225/840] ve Kisâî'den [v. 20 189/805] de böyle rivayet edilmiştir.

[531] Rivayete göre; Hazret-i Yûnus Musul bölgesindeki Ninova halkına peygamber olarak gönderilmişti. Şehir halkı kendisini yalanladı; o da buna öfkelenerek onları terkedip gitti. Halk, onun gitmiş olduğunu anlayınca başlarına felaket geleceğinden korkarak siyah elbiseler giydiler ve kırk gece feryat 25 ettiler. Rivayete göre, Hazret-i Yûnus onlara "Kırk gün süreniz var!" demiş, onlar da "Eğer felaketin gelmekte olduğunu görürsek o anda sana iman ederiz." diye karşılık vermişlerdi. Aradan otuz beş gün geçince gökler korkunç kara bulutlarla kapanmış, şiddetli dumanlar yeryüzünü, bütün ülkelerini kaplamış ve çatıları kapkara olmuş. Bunun üzerine halk siyah elbiselerini gi30 yip, kadın, çocuk ve hayvanlarını da yanlarına alarak ovaya çıkmışlar. Orada kadınlarla çocukları, hayvanlarla yavrularını birbirinden ayırmışlar. Sonunda anneler ve yavruları birbirini arzulamış; ağıtlar, feryatlar göklere yükselmiş, yüksek sesle yeniden iman ve tevbe edip Allah'a yakarmışlar. Bunun üzerine Allah onlara rahmetiyle muamele buyurmuş ve üzerlerindeki musibeti kaldır35 mış. Bu olay aşureye denk gelen Cuma günü meydana gelmiş.

٩٨-﴿فَلَوْلا كَانَتْ قَرْيَةٌ آمَنَتْ فَنَفَعَهَا إِيمَانُهَا إِلا قَوْمَ يُونُسَ لَمَّا آمَنُوا كَشَفْنَا عَنْهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَمَتَّعْنَاهُمْ إِلَى حِينٍ﴾

[٥٢٩] {فَلَوْلَا كَانَتْ} فهلا كانت {قَرْيَةٌ} واحدة من القرى التي أهلكناها، تابت عن الكفر وأخلصت الإيمان قبل المعاينة وقت بقاء التكليف، ولم تأخر كما أخر فرعون إلى أن أخذ بمخنقه {فَنَفَعَهَا إِيمَانُهَا} بأن يقبله الله منها لوقوعه في وقت الاختيار. وقرأ أبيّ وعبد الله: «فهلا كانت».

[٥٣٠] {إِلَا قَوْمَ يُونُسَ} استثناء من القرى، لأنّ المراد أهاليها، وهو استثناء منقطع بمعنى: ولكن قوم يونس، لما آمنوا. ويجوز أن يكون متصلًا والجملة في معنى النفي، كأنه قيل: ما آمنت قرية من القرى الهالكة إلّا قوم يونس، وانتصابه على أصل الاستثناء. وقرئ بالرفع على البدل، هكذا روي عن الجرمي والكسائي.

[٥٣١] روي أن يونس عليه السلام بعث إلى نِينُوى من أرض الموصل فكذبوه، فذهب عنهم مغاضبًا، فلما فقدوه خافوا نزول العذاب. فلبسوا المسوح، وعجوا أربعين ليلة. وقيل: قال لهم يونس: إن أجلكم أربعون ليلة، فقالوا: إن رأينا أسباب الهلاك آمنا بك، فلما مضت خمس وثلاثون أغامت السماء غيمًا أسود هائلًا يدخن دخانًا شديدًا ثم يهبط حتى يغشى مدينتهم ويسوّد سطوحهم فلبسوا المسوح وبرزوا إلى الصعيد بأنفسهم ونسائهم وصبيانهم ودوابهم، وفرّقوا بين النساء والصبيان، وبين الدواب وأولادها، فحنّ بعضها على بعض، وعلت الأصوات والعجيج، وأظهروا الإيمان والتوبة وتضرعوا، فرحمهم الله وكشف عنهم؛ وكان يوم عاشوراء يوم الجمعة.

[532] İbn Mes'ûd [v. 32/652] demiştir ki: Ninovalılar tevbe işini başkalarının haklarını onlara iade etmeye kadar vardırmıştı. Hatta öyle kimseler oluyordu ki, evinin temeline koymuş olduğu başkasına ait bir taşı oradan çıkarıp sahibine iade ediyordu. Şöyle de denmiştir: Halk, hayatta kalan bir âlime giderek "Başımıza azap geldi. Ne yapmamızı önerirsiniz?" diye sormuşlar, o da *yâ hayyu hîne lâ hayye yâ hayyu muhyi'l-mevtâ yâ hayyu lâ ilâhe illâ ente* (Sen ey hayat sahibi hiçbir şey yokken mutlak hayat sahibi olan! Sen ey ölüleri dirilten Mutlak Hayat Sahibi! Sen ey kendisinden başka ilah olmayan Mutlak Hayat Sahibi!) diye dua edin." demiş. Halk, bu şekilde dua edince, üzerlerindeki musibet kalkmış. Fudayl b. 'Iyâz'ın [v. 187/803] da onların; "Allah'ım! Günahlarımız çok büyük. Ama Sen onlardan daha büyüksün. Sen bize, bizim lâyık olduğumuzu değil, Senin lâyık olduğunu lütfet!" diye dua ettiklerini söylemiştir.

99. Senin Rabbin dileseydi, yeryüzündeki insanların tamamı elbette iman ederdi. O halde senin, mümin oluncaya kadar insanları zorlamana gerek var mı?

[533] "Senin Rabbin dileseydi," yani mecbur kılan bir dileyişle dileseydi, "yeryüzündeki insanların tamamı elbette iman ederdi." Yani bütünü kuşatıp kapsayacak şekilde, tam olarak hiç kimse ihtilâf etmeksizin imanda ittifak etmiş vaziyette. "O halde senin, mümin oluncaya kadar insanları zorlamana gerek var mı?" Yani onları iman etmeye sen değil, sadece Allah zorlayabilir. İstifham edatının ismin yanında zikredilmesi (أَفَأَنْتَ), insanı imana zorlamanın aslında mümkün olduğunu, meselenin bunu kimin yapabileceği meselesi olup, bunu ancak Allah'ın yapabileceğini, insanların zorunlu olarak iman etmeleri sonucunu verecek olan şeyi onların kalplerinde meydana getirmenin insan kudretinin dışında olduğunu ve buna ancak Allah'ın kadir olduğunu bildirmek içindir.

100. Allah'ın izni olmadıkça hiç kimse iman edemez. Aklını başına almayanların üzerine de Allah murdarlığı boca eder.

[534] "Hiç kimse" yani Allah'ın, iman edeceğini bildiği insanlardan hiçbiri "Allah'ın izni olmadıkça" yani O'nun lütfu demek olan kolaylaştırması olmadıkça "iman edemez. Aklını başına almayanların üzerine de Allah murdarlığı boca eder." Burada 'izin verme' ile 'murdarlığı boca etme' -ki yüz üstü bırakılmaktır (*hızlân*)- ve 'iman edeceği bilinen kişiler' ile 'aklını başına almayanlar' -ki küfürde ısrar edenlerdir- birbirine karşılık getirilmiştir.

[٥٣٢] وعن ابن مسعود: بلغ من توبتهم أن ترادّوا المظالم، حتى إنّ الرجل كان يقتلع الحجر وقد وضع عليه أساس بنائه فيردّه. وقيل: خرجوا إلى شيخ من بقية علمائهم فقالوا: قد نزل بنا العذاب فما ترى؟ فقال لهم: قولوا: «يا حيّ حين لا حيّ، ويا حيّ محيي الموتى، ويا حيّ لا إله إلّا أنت!» فقالوها فكشف عنهم. وعن الفضيل ٥ بن عياض قالوا: «اللَّهم إن ذنوبنا قد عظمت وجلّت، وأنت أعظم منها وأجلّ، افعل بنا ما أنت أهله، ولا تفعل بنا ما نحن أهله».

٩٩-﴿وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَآمَنَ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾

[٥٣٣] {وَلَوْ شَاء رَبُّكَ} مشيئة القسر والإلجاء {لآمَنَ مَن فِي الأرض كُلُّهُمْ} ١٠ على وجه الإحاطة والشمول {جَمِيعًا} على الإيمان مطبقين عليه لا يختلفون فيه. ألا ترى إلى قوله {أَفَأَنت تُكْرِهُ الناسَ}. يعني إنما يقدر على إكراههم واضطرارهم إلى الإيمان هو لا أنت. وإيلاء الاسم حرفَ الاستفهام للإعلام بأن الإكراه ممكن مقدور عليه، وإنما الشأن في المكره، من هو؛ وما هو إلّا هو وحده لا يشارك فيه، لأنه هو القادر على أن يفعل في قلوبهم ما يضطّرون عنده إلى الإيمان، وذلك غير ١٥ مستطاع للبشر.

١٠٠-﴿وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لا يَعْقِلُونَ﴾

[٥٣٤] {وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ} يعني من النفوس التي علم أنها تؤمن {إِلَا بِإِذْنِ الله} أي بتسهيله، وهو منح الألطاف. {وَيَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الذين لَا يَعْقِلُونَ} قابل بالإذن بالرجس، ٢٠ وهو الخذلان، والنفس المعلوم إيمانها بالذين لا يعقلون، وهم المصرون على الكفر،

"… aklını kullanmayan 'sağır'lar, 'dilsiz'ler, 'kör'ler…" [Bakara 2/171] âyetinde olduğu gibi. Allah tarafından yüz üstü bırakılmaya murdarlık denmesi -ki *azap* anlamına gelmektedir- buna sebebiyet verdiği içindir. الرِّجْسَ (murdarlığı) kelimesi Zâ ile *er-ricz* (azabı); *yec'alu* (boca eder.) fiili de *nec'alu* (boca ederiz.) şeklinde okunmuştur.

101. De ki: Göklerde ve yerde neler var, bir bakın... Fakat bunca âyet ve uyarı bile fayda vermiyor iman etmeyen bir kavme!

[535] "Göklerde ve yerde neler var" yani ne gibi âyet ve ibretler… "Fakat bunca âyet ve *nüzur*" yani uyarıcı peygamberler veya uyarılar "bile fayda vermiyor iman etmeyen" yani iman edeceği ümit edilmeyen "bir kavme!.." Ki bunlar akıllarını kullanmayanlardır. (وما تُغْنِي) *ve mâ yuğnî* şeklinde Yâ ile de okunmuştur. Mâ ise nefiy veya istifham içindir.[1]

102. Yoksa bunlar kendilerinden evvel gelip geçenlerin başına gelen (felaket) günler(in)in benzerini mi bekliyorlar illâ?! De ki: Bekleyin, ben de sizinle beraber beklemekteyim!...

103. Sonunda, peygamberlerimizi de iman edenleri de kurtarırız. Evet, üzerimizdeki bir hak(ları) olarak müminleri kurtarırız.

[536] "Kendilerinden evvel gelip geçenlerin başına gelen (felaket) günler(in)in benzerini…" Allah'ın onlara yaşattığı önemli olayları [mı bekliyorlar]? Tıpkı (o günlerin içinde yaşanmış) olaylar kastedilerek Arap *devir*leri (*eyyâmü'l-'arab*) denmesi gibi. "Sonra peygamberlerimizi de kurtarırız…" cümlesi, "kendilerinden evvel gelip geçenlerin başına gelen (felaket) günler(in)in benzerini" cümlesinin delâlet ettiği bir mahzuf cümleye ma'tûftur. Sanki geçmiş haller hikâye edilmek suretiyle "Milletleri helâk eder, sonra elçilerimizi kurtarırız." denilmektedir. "İman edenleri de…" yani onlarla beraber olanları. İşte böyle "müminleri kurtarırız." Yani bu kurtarış gibi, sizden de iman edenleri kurtarıp, müşrikleri helâk ederiz! "Evet, üzerimizdeki bir hak(ları) olarak…" cümlesi ara cümledir, yani bu bizim üzerimizde onların hakları olmuştur. (نُنْجِ) *nuneccî* (teker teker kurtarırız.) şeklinde de okunmuştur.

104. De ki: Ey insanlar! Benim dinimden şüphede iseniz (benim dinimin özünün şu olduğunu bilin de ona göre hareket edin); ben sizin Allah'tan başka taptıklarınıza tapmam; aksine, sadece sizi vefat ettirecek olan Allah'a kulluk ederim. Ben müminlerden olmakla memurum.

---

1 İlki "… fayda vermiyor"; diğeri "… ne fayda verecek ki?" anlamındadır. / ed.

كقوله {صُمٌّ بُكْمٌ عُمْىٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ} [البقرة: ١٧١]. وسمي الخذلان رجسًا وهو العذاب، لأنه سببه. وقرئ «الرجز»، بالزاي. وقرئ «ونجعل»، بالنون.

١٠١-﴿قُلِ انْظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ وَمَا تُغْنِي الآيَاتُ وَالنُّذُرُ عَنْ قَوْمٍ لا يُؤْمِنُونَ﴾

٥ [٥٣٥] {مَاذَا فِى السموات والأرض} من الآيات والعبر {وَمَا تُغْنِى الآيات والنُّذُر} والرسل المنذرون، أو الإنذارات {عَن قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ} لا يتوقع إيمانهم، وهم الذين لا يعقلون. وقرئ «وما يغني»، بالياء، وما نافية أو استفهامية.

١٠٢-﴿فَهَلْ يَنْتَظِرُونَ إِلَّا مِثْلَ أَيَّامِ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِهِمْ قُلْ فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ﴾

١٠ ١٠٣-﴿ثُمَّ نُنَجِّي رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا كَذَلِكَ حَقًّا عَلَيْنَا نُنْجِ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[٥٣٦] {أَيَّامِ الذين خَلَوْا مِن قَبْلِهِمْ} وقائع الله تعالى فيهم. كما يقال أيام العرب لوقائعها. {ثُمَّ نُنَجّى رُسُلَنَا} معطوف على كلام محذوف يدلّ عليه قوله {إِلَا مِثْلَ أَيَّامِ الذين خَلَوْا مِن قَبْلِهِمْ}، كأنه قيل: نهلك الأمم ثم ننجي رسلنا، على حكاية الأحوال الماضية. {والذين آمَنُوا} ومن آمن معهم، كذلك {نُنجِ المؤمنين} مثل ذلك الإنجاء

١٥ ننجي المؤمنين منكم، ونهلك المشركين. و{حَقًّا عَلَيْنَا} اعتراض، يعني حقّ ذلك علينا حقًا. وقرئ «ننجّ»، بالتشديد.

١٠٤-﴿قُلْ يَأَيُّهَا النَّاسُ إِنْ كُنْتُمْ فِي شَكٍّ مِنْ دِينِي فَلا أَعْبُدُ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ أَعْبُدُ اللَّهَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُمْ وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[537] “Ey insanlar!” Ey Mekkeliler! “Benim dinimden” yani onun gerçekliği ve doğruluğu hakkında “şüphede iseniz” işte benim dinim budur. Siz de onun niteliklerini dinleyip, aklınıza arz edin ve ona objektif olarak bakın ki, onun asla şüpheye yer olmayan bir din olduğunu anlayasınız. Şahsen, yegâne ilâhınız ve yaratıcınız olan Zat dışında sizlerin taptığı taşlara asla tapmam! “Aksine, sadece sizi vefat ettirecek olan Allah’a kulluk ederim.” Allah’ın, kendisini ‘vefat ettirme’ ile nitelemesi, hiçbir şeye gücü yetmeyenlerin değil, kendisinin korkulup saygı duyulmaya ve kulluk edilmeye lâyık olduğunu göstermek içindir. “Ben müminlerden olmakla memurum.” Yani Allah Teâlâ gerek akıl vererek gerekse kitabında bildirerek bana bunu emretti. Bunun şu mânada olduğu da söylenmiştir: Eğer benim dinim ve onda sebat edip etmeyeceğim hakkında bir şüpheniz varsa, içinizden imkânsız şeyler geçirmeyin; hakkımda şüpheye düşmeyin, benden ümidinizi kesin ve bilin ki, ben sizin Allah’tan başka taptıklarınıza asla tapmam ve hidayeti bırakıp da dalâleti tercih etmem! “De ki: Ey kâfirler! Ben sizin taptıklarınıza tapmam!” [Kâfirûn 109/1-2] âyetinde ifade edildiği gibi.

[538] “Ben … olmakla memurum.” (أَنْ أَكُونَ) aslında ***bi**-en ekûne*dir. Harf-i cer hazfedilmiştir. Bu hazif, *en* ve *enne* ile birlikte olduğunda harf-i cerin hazfedilmesi anlamındaki muttarid haziflerden olduğu gibi, *emertuke**’l-hayr**[a]* (Sana hayrı emrettim.) ve فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ (“Sana ne emrediliyorsa onu haykır!” [Hicr 15/94]) âyetinde olduğu gibi gayr-i muttarid haziflerden de olabilir.

105. Bütün varlığını samimi bir muvahhit olarak bu dine yönelt, sakın müşriklerden olma!

[539] **Şayet** “(‘Ben Müslümanlardan olmakla memurum’ ve ‘… yönelt’ şeklinde) أَنْ أَقِمْ’i (104. âyetteki) أَنْ أَكُونَ’ye atfetmek problemlidir; çünkü buradaki *en*, ya ibareyi beyan için veya fiili masdara çevirmek için gelmiştir. Her ne kadar emir, *kavl* mânası içerse de bu *en* beyan için olamaz. Zira onun mevsûleye ma‘tûf olması buna manidir. Onun mevsūle olduğunu kabul etmek de birinci gibidir. Emir lafzı –ki أَقِمْ’dir- buna izin vermez; çünkü sılanın doğru ve yalan olmaya elverişli bir cümle olması gerekir (Bu ise inşaî bir cümledir).” **dersen şöyle derim:** Sîbeveyhi, Arapların muhatap için kullandıkları (“Yapan kişi sensin” mealindeki) *ente’llezî **tef’alü***[1] ifadesine benzeterek, En’in emir ve nehiy ile vasledilebileceğini söylemiştir; çünkü maksat, onu kendisiyle olduğunda masdar anlamında olacağı bir şeye vasletmektir. Diğer fiiller gibi emir ve nehiy de masdara delâlet etmektedir.

1 Aslında *ellezî* gaip olduğundan, ifadenin *ente’llezî **yef’alu*** şeklinde olması beklenir. Ancak muhataba râci olan *ente* zamiri sayesinde haber olan fiil de muhatap yapılabilmiştir. (Tıybî’den) / ed.

[٥٣٧] {يا أَيُّهَا الناس} يا أهل مكة {إِن كُنتُمْ فِى شَكٍّ من دِينِى} وصحته وسداده، فهذا ديني فاسمعوا وصفه، واعرضوه على عقولكم، وانظروا فيه بعين الإنصاف، لتعلموا أنه دين لا مدخل فيه للشكّ؛ وهو أني لا أعبد الحجارة التي تعبدونها من دون من هو إلهكم وخالقكم {ولَكِنْ أَعْبُدُ اللَّهَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُمْ} وإنما وصفه بالتوفي، ليريهم أنه الحقيق بأن يخاف ويتقي، فيعبدون دون ما لا يقدر على شيء. {وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} يعني أنّ الله أمرني بذلك، بما ركب فيّ من العقل، وبما أوحى إليّ في كتابه. وقيل: معناه إن كنتم من ديني ومما أنا عليه؛ ءأثبتُ عليه أم أتركُه وأوافقكم، فلا تحدّثوا أنفسكم بالمحال، ولا تشكوا في أمري، واقطعوا عني أطماعكم، واعلموا أني لا أعبد الذين تعبدون من دون الله، ولا اختار الضلالة على الهدى. كقوله {قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ} [الكافرون: ١-٢].

[٥٣٨] {أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ} أصله: بأن أكون، فحذف الجار؛ وهذا الحذف يحتمل أن يكون من الحذف المطرد الذي هو حذف الحروف الجارّة مع أن وأن، وأن يكون من الحذف غير المطرد، وهو قوله: أمرتك الخير فاصدع بما تؤمر.

١٠٥-﴿وَأَنْ أَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا وَلا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

[٥٣٩] فإن قلت: عطفُ قوله {وَأَنْ أَقِمْ} على {أَنْ أَكُونَ} فيه إشكال، لأنّ أن لا تخلو من أن تكون التي للعبارة، أو التي تكون مع الفعل في تأويل المصدر؛ فلا يصح أن تكون للعبارة وإن كان الأمر مما يتضمن معنى القول، لأنّ عطفها على الموصولة يأبى ذلك. والقول بكونها موصولة مثل الأولى، لا يساعد عليه لفظ الأمر، وهو {أَقِم} لأنّ الصلة حقها أن تكون جملة تحتمل الصدق والكذب. قلت: قد سوّغ سيبويه أن توصل أن بالأمر والنهي، وشبه ذلك بقولهم: أنت الذي تفعل، على الخطاب؛ لأنّ الغرض وصلها بما تكون معه في معنى المصدر. والأمر والنهي دالان على المصدر دلالة غيرهما من الأفعال.

[540] “Bütün varlığını yönelt!” Doğruca ona yönel! Sağa - sola sapma! حَنِيفًا kelimesi, *dîn* veya *vech*den haldir [ilkine göre tevhit dini olarak; diğerine göre ise samimi bir muvahhit olarak].

106. Allah’tan başka, sana fayda ve zarar getirmeyecek olan şeylere dua etme! Yapacak olursan, o zaman şüphesiz sen de zalimlerdensin olursun!..

[541] “Yapacak olursan…” yani Allah’tan başka sana fayda ve zarar vermeyecek varlıklara *dua* edersen -Yapmak fiili (فَعَلْتَ), *dua* etmekten kinaye olarak kullanılmış olmaktadır.- “O zaman şüphesiz sen de zalimlerden olursun!” إِذًا kelimesi, şart cümlesinin cezası ve mukadder bir sualin cevabıdır. Sanki soru soran biri putlara tapmanın doğurduğu sonucu sormuştur. Böyle biri, ‘zalim’lerden kılınmıştır; çünkü şirkten daha büyük *zulüm* yoktur. “Şüphesiz, şirk büyük bir zulümdür.” [Lokman 31/13]

107. Sana Allah bir zarar dokundurursa, onu O’ndan başka kaldıracak yoktur. Senin hakkında O, bir hayır dilese O’nun lütfunu geri çevirecek de yoktur. O bunu kullarından dilediğine veriyor; bağışlayıcı, merhametli yalnızca O’dur.

[542] [106. Âyette] putlara tapmayı yasaklayıp, bunları hiçbir fayda ve zararı olmayan ‘şey’ler olarak niteledikten sonra, asıl fayda ve zarar verenin Allah olduğunu, insanın başına bir musibet gelmesi halinde bunu O’ndan başka herhangi birinin değil, sadece O’nun kaldırabileceğini, şuursuz camit varlıkların bu hususta asla bir şey yapamayacaklarını ifade etmiş; keza, bir hayır murat etmesi halinde de, O’nun bu lütuf ve ihsanına kimsenin mani olamayacağını; putların ise evleviyetle böyle olduklarını, kulluk edilmeye bir başkasının değil, sadece O’nun lâyık olduğunu bildirmiştir. Bu ifade, “(De ki: O’ndan başka taptıklarınızı bir düşünün) Allah bana bir zarar vermek istese, O’nun vereceği zararı giderebilirler mi bunlar?! Ya da O bana bir rahmet dilese, O’nun vereceği rahmeti engelleyebilirler mi (ne dersiniz)?” [Zümer 39/38] âyetinden daha etkilidir.

[543] **Şayet** “Niçin ilkinde *mess* (dokundurma), ikincide ise *irâde* (arzu etme) zikredilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Sanki zarar ve faydanın her birinde arzu etme ve dokunmanın her ikisi de zikredilmek istenmiş; Allah’ın bunlardan herhangi birini arzu etmesi halinde kimsenin buna mani olamayacağı, verdiği hiçbir şeyi kimsenin ortadan kaldıramayacağı ifade edilmek istenmiştir. Bundan dolayı da, zikrettiği ile zikretmediği şeyi de göstermek için birinde dokundurma, diğerinde arzu etme kullanılarak ifadede îcâz yapılmıştır. Nitekim “O bunu *dilediğine* veriyor.” cümlesinde ‘hayır verme’ zikredilmiştir ki bu dileme [*meşîet*] ile, kulun çıkarını esas alan dileme kastedilmiştir.

[٥٤٠] {أَقِمْ وَجْهَكَ} استقم إليه ولا تلتفت يمينا ولا شمالًا. و{حَنِيفًا} حال من الذين، أو من الوجه.

١٠٦-﴿وَلا تَدْعُ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لا يَنْفَعُكَ وَلا يَضُرُّكَ فَإِنْ فَعَلْتَ فَإِنَّكَ إِذًا مِنَ الظَّالِمِينَ﴾

٥ [٥٤١] {فَإِن فَعَلْتَ} معناه: فإن دعوت من دون الله ما لا ينفعك ولا يضرّك، فكني عنه بالفعل إيجازًا، {فَإِنَّكَ إِذًا مِنَ الظالمين} إذًا جزاء للشرط وجواب لسؤال مقدّر، كأن سائلًا سأل عن تبعة عبادة الأوثان. وجُعل من الظالمين، لأنه لا ظلم أعظم من الشرك؛ {إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ} [لقمان: ١٣].

١٠٧-﴿وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلا كَاشِفَ لَهُ إِلا هُوَ وَإِنْ يُرِدْكَ بِخَيْرٍ فَلا رَادَّ
١٠ لِفَضْلِهِ يُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾

[٥٤٢] أتبع النهي عن عبادة الأوثان ووصفها بأنها لا تنفع ولا تضرّ، أنّ الله عزّ وجلّ هو الضارّ النافع، الذي إن أصابك بضرّ لم يقدر على كشفه إلّا هو وحده دون كل أحد، فكيف بالجماد الذي لا شعور به؛ وكذلك إن أرادك بخير لم يرد أحد ما يريده بك من فضله وإحسانه، فكيف بالأوثان؟ فهو الحقيق إذًا بأن توجه إليه العبادة
١٥ دونها، وهو أبلغ من قوله {إِنْ أَرَادَنِىَ اللّهُ بِضُرّ هَلْ هُنَّ كَاشِفَاتُ ضُرّهِ أَوْ أَرَادَنِى بِرَحْمَةٍ هَلْ هُنَّ مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهِ} [الزمر: ٣٨].

[٥٤٣] فإن قلت: لم ذكر المسّ في أحدهما، والإرادة في الثاني؟ قلت: كأنه أراد أن يذكر الأمرين جميعًا؛ الإرادة والإصابة في كل واحد من الضرّ والخير، وأنه لا رادّ لما يريده منهما، ولا مزيل لما يصيب به منهما، فأوجز الكلام بأن ذكر المسّ، وهو الإصابة، في
٢٠ أحدهما، والإرادة في الآخر؛ ليدلّ بما ذكر على ما ترك، على أنه قد ذكر الإصابة بالخير في قوله تعالى {يُصِيبُ بِهِ مَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ}، والمراد بالمشيئة مشيئة المصلحة.

108. De ki: Ey insanlar! Bu gerçek size şüphesiz Rabbinizden gelmiştir. Artık kim doğru yola gelirse, tamamen kendi faydası için gelmiş; kim de saparsa, kendi zararına sapmış olur. Ben sizin üzerinize vekil değilim!

[544] "Bu gerçek size şüphesiz Rabbinizden gelmiştir." Dolayısıyla, artık ne sizin ileri sürecek bir mazeretiniz kalmış, ne de Allah'a karşı ('Şunu neden şöyle yapmadın!' diye çemkirecek) bir kanıt kalmıştır. Binaenaleyh, kim hidayeti ve hakka bağlanmayı tercih ederse bu tercihiyle ancak kendine fayda sağlamış; kim de dalâleti tercih ederse sadece kendine zarar vermiş olur. (لِنَفْسِهِ'deki) Lâm ve (عَلَيْهَا'daki) 'Alâ fayda ve zarar mânasına delâlet etmektedir ("lehine"-"aleyhine"). Yüce Allah, hakkı açıklayıp, önündeki engelleri kaldırdıktan sonra işi insana bırakmıştır. Burada hidayetin tercih edilmesi, dalâletten ise kesinlikle uzak durulması gereği teşvik edilmektedir.

[545] "Ben sizin üzerinize vekil değilim." Yani yönetiminizin bana bırakıldığı, sizi istediğim yere sevk etmekle görevli bir bekçi değilim. Sadece bir müjdeleyici ve uyarıcıyım.

109. Sana vahyedilene uy ve (müşriklerle aranızda) Allah hâkimlik edinceye kadar sabret! Hâkimlerin en hayırlısı O'dur.

[546] "Allah hâkimlik edinceye" yani senin onlara karşı zafer elde etmen ve onlara üstün gelmen için hüküm verinceye "kadar", onları davet etmeye, verdikleri rahatsızlığa ve senden yüz çevirmelerine karşı tahammüllü olma konusunda "sabret."

[547] Rivayete göre âyet nazil olunca Peygamber (s.a.) Ensar'ı toplayarak; "Benden sonra birilerinin size tercih edildiğine tanık olacaksınız. Bana kavuşuncaya kadar sabredin." [*Buhārî*, "Musâkāt", 15; *Müslim*, "İmâre", 11] buyurmuş; yani bu âyette bana kâfirlerden gelen sıkıntılara karşı sabretmem emredildi ve ben de sabrettim. İşte sizler de zalim hükümdarların size vereceği rahatsızlıklara sabredin. (Hadisin râvilerinden olan) Enes "Ancak biz sabredemedik." demiştir. Rivayete göre [Peygamberin cengâver süvarilerinden] Ebû Katâde [v. 54/674], Mu'âviye [v. 60/680] Medine'ye geldiğinde bütün Ensar onu karşıladığı halde biraz gecikerek gelmişti. Mu'âviye "Neden bizi karşılamaya gelmedin?" diye sorunca "Bineğimiz yoktu." dedi. [Ensarın çiftçilerden oluştuğuna gönderme yaparak] "Bahçe sulamada kullandığınız o develere ne oldu?" dedi.

١٠٨- ﴿قُلْ يَأَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنِ اهْتَدَى فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ﴾

[٥٤٤] {قَدْ جَاءَكُمُ الحق} فلم يبق لكم عذر ولا على الله حجّة، فمن اختار الهدى واتباع الحق فما نفع باختياره إلّا نفسه، ومن آثر الضلال فما ضرّ إلّا نفسه؛ واللام ٥ وعلى دلّا على معنى النفع والضرّ. وكل إليهم الأمر بعد إبانة الحق وإزاحة العلل. وفيه حثّ على إيثار الهدى واطراح الضلال مع ذلك.

[٥٤٥] {وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ} بحفيظ موكول إليّ أمركم وحملكم على ما أريد، إنما أنا بشير ونذير.

١٠٩- ﴿وَاتَّبِعْ مَا يُوحَى إِلَيْكَ وَاصْبِرْ حَتَّى يَحْكُمَ اللَّهُ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ﴾

١٠ [٥٤٦] {واصبر} على دعوتهم واحتمال أذاهم وإعراضهم {حتى يَحْكُمَ اللهُ} لك بالنصرة عليهم والغلبة.

[٥٤٧] وروي أنها لما نزلت جمع رسول الله ﷺ الأنصار فقال: إنكم ستجدون بعدي أثرة، فاصبروا حتى تلقوني. يعني إني أُمرت في هذه الآية بالصبر على ما سامتني الكفرة فصبرت فاصبروا أنتم على ما يسومكم الأمراء الجورة. قال أنس: فلم نصبر. ١٥ وروي أنّ أبا قتادة تخلف عن تلقي معاوية حين قدم المدينة وقد تلقته الأنصار، ثم دخل عليه من بعد، فقال له: ما لك لم تتلقنا؟ قال: لم تكن عندنا دواب. قال: فأين النواضح؟

Bunun üzerine Ebû Katâde "Bedir savaşında seni ve babanı kovalarken kesmiştik onları!" dedi ve ekledi: "Peygamber (s.a.), 'Ey Ensar topluluğu! Siz şüphesiz benden sonra başkalarının size tercih edildiğine şahit olacaksınız.' buyurdu idi." demesi üzerine Mu'âviye "Peygamber başka ne dedi?" diye sordu. "Bana kavuşuncaya kadar sabredin!' buyurdu." diye cevap verince Mu'âviye "Öyleyse sabret!.." dedi. Ebû Katâde de "Peki, sabredelim öyleyse!" diye karşılık verdi. Hassan b. Sabit'in oğlu Abdurrahman [v. 104/723] da şöyle demiştir:

> Sen ey sözlerimin yaydığı haber!
> Zalimlerin emiri 'harp' oğlu[1] Mu'âviye'ye iletiver
> ki, biz gerçekten sabrediyoruz. Ve size mühlet veriyoruz;
> kimin kârlı, kimin zararlı çıktığını anlayacağımız Mahkeme-i Kübra'ya kadar!..

[548] Peygamber (s.a.)'in "Kim Yûnus suresini okursa kendisine, Yûnus'a iman edenler ve etmeyenler ile Firavun'la beraber boğulanların sayısınca, bire on kat sevap verilir." buyurduğu nakledilmiştir.

---

1 Şiir zaruretinden değilse şair bu ifadesiyle Ebû Süfyan'ın oğlu Mu'âviye'nin dedesi olan Harb'e atıf yaptığı gibi onun dahilî 'harp'lerdeki -yani Müslümanlar arası savaşlardaki- rolüne de işaret etmekte gibidir. / ed.

قال: قطعناها في طلبك وطلب أبيك يوم بدر، وقال ﷺ: «يا معشر الأنصار، إنكم ستلقون بعدي أثرة». قال معاوية: فماذا قال؟ قال: «فاصبروا حتى تلقوني». قال: فاصبر. قال: إذن نصبر! فقال عبد الرحمن بن حسان:

أَلَا أَبْلِغْ مُعَاوِيَةَ بْنَ حَرْب ... أَمِيرَ الظَّالِمِينَ نَثَا كَلَامِي

بِأَنَّا صَابِرُونَ فَمُنْظِرُوكُم ... إِلَى يَوْمِ التَّغَابُنِ وَالْخِصَامِ ٥

[٥٤٨] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة يونس أعطي من الأجر عشر حسنات بعدد من صدق بيونس وكذب به، وبعدد من غرق مع فرعون.

HÛD SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 123 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Râ. (Bu,) 'mutlak hikmet sahibi', 'her şeyden haberdar' (Hakîm, Habîr) tarafından âyetleri muhkemleştirilmiş, sonra da açıkça bildirilmiş bir kitap(tır).

[549] "Âyetleri muhkemleştirilmiş," yani sağlam ve muntazam bir bina gibi hiçbir çelişki ve eksik-gedik bulunmayan sapasağlam bir dizilişle (*nazım*la) dizilmiş. Veya (أُحْكِمَتْ'teki) '*hakîm* oldu' anlamındaki –Kâf'ı zammeli- *hakume* fiilinden Hemze vasıtasıyla nakledilerek "hikmet dolu kılınmış" anlamında da olabilir. Allâhü Teâlâ'nın "Hikmet dolu kitabın âyetleri…" [Yûnus 10/1] sözünde olduğu gibi. Binek hayvanının üzerine martingal kayışı (*hakemet*^{un}) koyarak binicisine asi gelmesine mani olduğunda kullandığın *ahkemtü'd-dâbbet*^{e} (Hayvanı dizginledim.) şeklindeki ifadeden olmak üzere "(âyetleri) bozukluktan korunup engellenmiş olan" anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim Cerîr,

> A Hanîfe oğulları! Gençlerinize mani olun.
> Size öfkelenmekten korkuyorum, bak!..

demiştir. Katâde ise "bâtıldan korunmuş" anlamında olduğunu söylemiştir.

[550] "Sonra da açıkça bildirilmiştir." (فُصِّلَتْ yani) gerdanlıktaki inciler aradaki boncuklarla ayrıldığı gibi aralarına tevhit delilleri, ahkâm, mev'iza ve kıssalar getirilmiş; veya sure ve âyetler halinde *fasıl fasıl* yapılandırılmış, peyderpey indirilmiş, bir defada nazil olmamış; ya da kulların ihtiyacı olan şeyler kendisinde *tafsilatlı* bir şekilde beyan edilmiştir. [أُحْكِمَتْ آياتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ cümlesi] "Onları ben muhkem kıldım ve sonra da her şeyi açıkça bildirdim." anlamında olmak üzere *ahkemtu âyâtihî sümme fassaltu* şeklinde de okunmuştur. 'İkrime ve Dahhâk da "aYetleri hakla bâtılı birbirinden ayırmıştır." anlamında *sümme fassalet* okumuşlardır.

[551] **Şayet** "ثُمَّ'nin (yani "sonra" demenin) mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası zaman bakımından sonralık değil, aynı anda oluş bildirmektedir. Tıpkı *hiye muhkemet*^{un} *ahsene'l-ihkâm*^{i} *summe mufassalet*^{un} *ahsene't-tafsîl*^{i} (Bu [ayetler] son derece muhkem, ayrıca son derece ayrıntılıdır.) *ve fulân*^{un} *ahsenu'l-asl*^{i} *summe ahsenu'l-fi'l*^{i} (falancanın soyu-sopu asildir, ayrıca kendi davranışları da asildir." demen gibi.

سورة هود عليه السلام

مكية؛ وهي مائة وثلاث وعشرون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿الر كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ﴾

[٥٤٩] {أُحْكِمَتْ آياته} نظمت نظما رصينا محكمًا لا يقع فيه نقض ولا خلل، كالبناء المحكم المرصّف. ويجوز أن يكون نقلا بالهمزة، من حكم، بضم الكاف، إذا صار حكيمًا، أي جعلت حكيمة، كقوله تعالى {آياتُ الْكِتَابِ الحَكِيمِ} [يونس: ١]. وقيل: منعت من الفساد، من قولهم: أحكمت الدابة، إذا وضعت عليها الحَكَمة لتمنعها من الجِماح. قال جرير:

أَبَنِي حَنِيفَةَ أَحْكِمُوا سُفَهَاءَكُم ... إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُم أَنْ أَغْضَبَا

وعن قتادة: أُحكمت من الباطل.

[٥٥٠] {ثُمّ فُصّلَتْ} كما تفصل القلائد بالفرائد، من دلائل التوحيد والأحكام والمواعظ والقِصص. أو جعلت فصولًا، سورة سورة، وآية آية. وفرقت في التنزيل ولم تنزل جملة واحدة. أو فصل فيها ما يحتاج إليه العباد، أي بين ولخص. وقرئ «أحكمتُ آياته ثم فَصّلتُ»، أي أحكمتها أنا ثم فصلتها. وعن عكرمة والضحاك: ثم فَصلتْ، أي فرّقت بين الحق والباطل.

[٥٥١] فإن قلت: ما معنى ثم؟ قلت: ليس معناها التراخي في الوقت، ولكن في الحال، كما تقول: هي محكمة أحسن الإحكام، ثم مفصلة أحسن التفصيل؛ وفلان كريم الأصل، ثم كريم الفعل.

[552] كِتَابٌ mahzuf bir mübtedânın haberi olup أُحْكِمَتْ onun sıfatıdır, مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ de ikinci sıfattır ("Bu, muhkemleştirilmiş ve 'mutlak hikmet sahibi, her şeyden haberdar' tarafından gönderilmiş bir kitaptır" anlamında). Bu cümlenin haberden sonra haber de olup أُحْكِمَتْ ve فُصِّلَتْ'in de onun sılası olması mümkündür; yani bu kitabın muhkemlik ve tafsîli O'nun tarafından yapılmıştır. Burada güzel bir uyum vardır, zira mâna "Onu *hakîm* biri *muhkem* kıldı, her şeyi detaylarıyla bilen, her şeyden haberdar olan bir zat *tafsîl* etti." şeklindedir.

2. Allah'tan başkasına kulluk etmeyesiniz diye... Şüphesiz ben, size O'nun tarafından gönderilmiş bir uyarıcı ve müjdeciyim.

3. Ayrıca, sizi bağışlaması için Rabbinize dua edip sonra O'na tevbe edesiniz… O da belli bir süreye kadar sizi güzel bir yaşayışla yaşatsın; fazilet sahibi bütün lütufkârlara fazla fazla versin. Yüz çevirirseniz, başınıza gelecek büyük bir günün azabından sizin adınıza endişe ederim.

4. Dönüşünüz yalnız Allah'adır ve O, her şeye kadirdir.

[553] أَلاَّ تَعْبُدُوا mef'ûlun leh olup "kulluk etmeyesiniz diye" anlamındadır. Veya *en* tefsir içindir, zira âyetleri açıklamak *kavl* mânasını içermektedir. Adeta "Allah 'Sadece Allah'a kulluk edin!' *dedi.*" veya "Allah yalnızca Allah'a kulluk etmenizi emretti." buyrulmaktadır. وَأَنِ اسْتَغْفِرُوا ifadesi de "Size tevhit ve istiğfarı emretti." anlamındadır. Bununla birlikte, Peygamber (s.a.)'in yalnızca Allah'a kulluk etmeye teşvik için söylediği öncesinden bağımsız, yeni bir söz de olabilir. "Şüphesiz ben, size O'nun tarafından gönderilmiş bir uyarıcı ve müjdeciyim." ifadesi de buna delâlet eder. Adeta; "Allah kendisinden başkasına kulluğu bırakmanızı emretti. Ben de, size O'nun tarafından gönderilmiş bir uyarıcıyım!" buyrulmaktadır. Tıpkı "Vurun boyunlarını!" [Muhammed 47/4] âyetinde ifade edildiği gibi. منه'daki zamir Allah'a râcidir. رَسُولٌ مِنَ اللهِ ("Allah tarafından gönderilen bir elçi" [Beyyine 98/2]) ifadesinde olduğu gibi. Veya نَذِير (uyarıcı) kelimesinin sılasıdır, yani inkâr ederseniz sizi O'nun azabına karşı uyarayım; yok iman ederseniz O'nun mükâfatını size müjdeleyeyim diye [O'nun tarafından gönderilmiş bir elçi].

[554] **Şayet** "Sonra O'na tevbe edin!' ifadesindeki *sonra*nın mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu kelime "Şirkinizden dolayı O'ndan bağışlanma dileyin, sonra tâatle O'na dönün!" veya "İstiğfar edin -ki istiğfar da tevbedir- sonra samimane olarak tevbe edin ve onda istikamet üzere olun!" anlamındadır. "… *sonra* istikamet üzere oldular." [Fussilet 41/30; Ahkāf 46/13] âyetlerinde olduğu gibi.

[٥٥٢] و{كتاب} خبر مبتدأ محذوف و{أحكمت} صفة له. وقوله {مِن لدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ} صفة ثانية. ويجوز أن يكون خبرًا بعد خبر، وأن يكون صلة لـ{أحكمت} و{فصلت}، أي من عنده إحكامها وتفصيلها. وفيه طباق حسن، لأنَّ المعنى: أحكمها حكيم؛ وفصلها، أي بيَّنها وشرحها خبير عالم بكيفيات الأمور.

٥ ٢-﴿أَلَّا تَعْبُدُوا إِلا اللَّهَ إِنَّنِي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ﴾

٣-﴿وَأَنِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُمَتِّعْكُمْ مَتَاعًا حَسَنًا إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى وَيُؤْتِ كُلَّ ذِي فَضْلٍ فَضْلَهُ وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيرٍ﴾

٤-﴿إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[٥٥٣] {أَلّا تَعْبُدُوا} مفعول له على معنى لئلا تعبدوا. أو تكون أن مفسرة؛ لأنّ ١٠ في تفصيل الآيات معنى القول. كأنه قيل: قال لا تعبدوا إلا الله؛ أو أمركم أن لا تعبدوا إلا الله؛ {وَأَنِ استغفروا} أي أمركم بالتوحيد والاستغفار. ويجوز أن يكون كلامًا مبتدأ منقطعًا عما قبله على لسان النبي ﷺ، إغراء منه على اختصاص الله بالعبادة. ويدل عليه قوله {إِنّنى لَكُمْ منْهُ نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ} كأنه قال تَرْكَ عبادةِ غير الله إنني لكم منه نذير، كقوله تعالى {فَضَرْبَ الرِّقَابِ} [محمد: ٤]. والضمير في {مِنْهُ} لله عز وجل، أي إنني ١٥ لكم نذير وبشير من جهته، كقوله {رَسُولٌ منَ اللهِ} [البينة: ٢]. أو هي صلة لنذير، أي أنذركم منه ومن عذابه إن كفرتم، وأبشركم بثوابه إن آمنتم.

[٥٥٤] فإن قلت: ما معنى ثم في قوله {ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ}؟ قلت: معناه استغفروا من الشرك، ثم ارجعوا إليه بالطاعة؛ أو استغفروا، والاستغفار توبة، ثم أخلصوا التوبة واستقيموا عليها. كقوله {ثُمَّ اسْتَقَامُوا} [الأحقاف: ١٣].

[555] “Güzel bir yaşayışla yaşatsın.” Yani dünyada güzel, hoş, yararlı şeylerle, bolluk içinde ve daimi nimetlerle uzun süre yaşatsın. “Belli bir süreye” yani sizi vefat ettirinceye kadar. “Ona iyi bir hayat yaşatırız” [Nahl 16/97] âyetinde ifade edildiği gibi. “Fazilet sahibi bütün lütufkârlara fazla fazla versin.” Yani ahirette, dünyada erdemli ve fazla amelleri olana, faziletlerinin karşılığını verir, ondan bir şey eksiltmez veya alacağı karşılıktan fazlasını verir. Zira cennette dereceler taatlerdeki fazlalığa göre farklı farklı olacaktır. (“Yüz çevirirseniz” anlamındaki) وَإِنْ تَوَلَّوْا ifadesi aslında *ve in **te**tevellev*dir. “Büyük günün” yani kıyamet gününün “azabından…” (Kur’ân’da) Kıyamet günü vahamet ve ağırlık ile tavsif edildiği gibi, burada da büyüklükle nitelenmiştir. “*Büyük gü-n*ün azabı”, sonunda her şeye kādir öyle bir Zâtın huzuruna varacak olmaları ile açıklanmıştır ki, onlara vermeyi murat ettiğinden çok daha katmerlisini vermeye kadirdir ve hiç kimse O’nu âciz bırakamaz.

[556] (“Yüz çevirirseniz” anlamındaki) وَإِنْ تَوَلَّوْا ifadesi, *vellâ*dan *ve in tuvellû* (eğer çevirirseniz) şeklinde de okunmuştur.

5. Bakınız! ‘O’ndan gizlenmek için iki büklüm oluyorlar. Bakınız! O, onların gizlediklerini ve açığa vurduklarını elbiselerine büründükleri zaman da bilmektedir; çünkü O, sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır).

[557] “İki büklüm oluyorlar” haktan sapıp uzaklaşıyorlar. –[İki büklüm olmak bu anlamdadır,] çünkü bir şeye yönelen, ona göğsüyle yönelir; bir şeyden sapıp ayrılan ise göğsünü ve yüzünü ondan çevirir.-

[558] “Ondan” yani Allah’tan[1] “gizlenmek için…” Yani O’nun, elçisini ve müminleri günahlarına muttali kılmamasını istiyorlar. “İstiyorlar” ibaresinin, mâna onu gizlemeye sevkettiği için gizlenmesi “Asan ile denize vur (diye vahyettik) ve yarıldı.” [Şu‘arâ 26/63] âyetinde gizlenmesi gibidir; yani *fe-darabe fe’nfeleka* (*O da vurdu* ve deniz ikiye ayrıldı.) demektir.

[559] أَلَا حِينَ يَسْتَغْشُونَ ثِيَابَهُمْ ifadesinin anlamı; “Bakınız! Elbiselerine büründükleri zaman da, Allah’ın sözlerini duymak istemedikleri için gizlenmek istiyorlar.” şeklindedir. (Bu, Hazret-i Nûh’un) “… Parmaklarını kulaklarına tıkadılar, (bana görünmemek için) elbiselerine büründüler!” [Nûh 71/7] ifadesindeki gibidir. Daha sonra buyurdu ki; “O, onların gizlediklerini de açığa vurduklarını da bilir.”

1 Devamındaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, منه zamirinin Allah’a ircâ edilmesi sorunludur; çünkü burada Müşriklerin uzaktan Peygamber’i gördüklerinde ondan nasıl kaçtıkları tasvir edilmektedir. / ed.

[٥٥٥] {يُمَتّعْكُمْ} يطوّل نفعكم في الدنيا بمنافع حسنة مرضية، من عيشة واسعة، ونعمة متتابعة {إلى أَجَلٍ مُسَمًّى} إلى أن يتوفاكم، كقوله {فَلَنُحْيِيَنَّهُ حياةً طَيّبَةً} [النحل: ٩٧]، {وَيُؤْتِ كُلَّ ذِي فَضْلٍ فَضْلَهُ} ويعط في الآخرة كل من كان له فضل في العمل وزيادة فيه جزاء فضله لا يبخس منه. أو فضله في الثواب، والدرجات تتفاضل في ٥ الجنة على قدر تفاضل الطاعات. {وَإِن تَوَلَّوا} وإن تتولوا {عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيرٍ} هو يوم القيامة، وصف بالكبر كما وصف بالعظم والثقل. وبين عذاب اليوم الكبير بأن مرجعهم إلى من هو قادر على كل شيء، فكان قادرًا على أشدّ ما أراد من عذابهم لا يعجزه.

[٥٥٦] وقرئ «وإن تُولُّوا»، من ولَّى.

١٠ ٥-﴿أَلَا إِنَّهُمْ يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ لِيَسْتَخْفُوا مِنْهُ أَلَا حِينَ يَسْتَغْشُونَ ثِيَابَهُمْ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾

[٥٥٧] {يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ} يزوَرُّون عن الحق وينحرفون عنه؛ لأن من أقبل على الشيء استقبله بصدره، ومن ازورّ عنه وانحرف ثنى عنه صدره، وطوى عنه كَشْحه.

[٥٥٨] {لِيَسْتَخْفُوا مِنْهُ} يعني ويريدون ليستخفوا من الله، فلا يطلع رسوله ١٥ والمؤمنين على ازورارهم. ونظير إضمار يريدون - لقود المعنى إلى إضماره - الإضمار في قوله تعالى {اِضْرِبْ بِعَصَاكَ البَحْرَ فَانْفَلَقَ} [الشعراء: ٦٣] معناه: فضرب فانفلق.

[٥٥٩] ومعنى {أَلَا حِينَ يَسْتَغْشُونَ ثِيَابَهُمْ} ويريدون الاستخفاء حين يستغشون ثيابهم أيضًا، كراهة لاستماع كلام الله تعالى. كقول نوح عليه السلام {جَعَلُوا أَصَابِعَهُمْ ٢٠ فِي آذَانِهِمْ وَاسْتَغْشَوْا ثِيَابَهُمْ} [نوح: ٧]. ثم قال: {يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ}

Yani, gizli gizli yapmaları ile açıkça yapmaları arasında, O'nun ilmi açısından bir fark yoktur. Dolayısıyla, gizlenmekle elde etmek istedikleri şeyi elde etmeleri mümkün değildir. Allah onların iki büklüm olmalarına da elbiselerine bürünmelerine de muttalidir. Onların kendilerini gizlemeleri O'na gizli değildir.

[560] Rivayete göre âyet Ahnes b. Şerîk hakkında nazil olmuştur. Bu şahıs, Peygamber (s.a.)'e sevgi gösterisinde bulunurmuş, tatlı dilli, hoş sohbet bir adammış. Peygamber (s.a.) onunla oturup sohbet etmekten hoşlanırmış. Ancak Ahnes'in içi dışa vurduklarından farklıymış. Âyetin münafıklar hakkında nazil olduğu da söylenmiştir.

[561] (يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ) *tesnevnî sudûr**u**hum* şeklinde de okunmuştur. *İsnevnâ* fiili*, halâve*den türeyen *ihlevlâ* gibi *seny* kökünden türemiş olup, mübalağa babıdır. Tâ ile de, Yâ ile de okunmuştur (*tesnevnî - yesnevnî*). İbn Abbâs'ın [v. 68/688] bunu *li-tesnevniye sudûrahum* şeklinde okuduğu rivayet edilir. (يَثْنُونَ) *tesne**vinnu*** şeklinde de okunmuştur ki aslı *-senn* (الثَّنّ) kökünden ve *tef'av'ilu* vezninde- *tesne**vninu**dur* ve yere dökülen ve kuruyup zayıflayan yaprak anlamındadır. Yani, silkelenen yaprak nasıl mecburen yere dökülüyorsa bunların göğüsleri de bu 'bükülme'ye anında itaat etmektedir. Bu ifade ile imanlarının zayıf, kalplerinin hasta oluşu da murat edilmiş olabilir. (يَثْنُونَ) *if'âlle* kalıbından *tesne'innu* şeklinde de okunmuştur; *ibyâddat ve idhâmmet* kelimelerindeki sâkin Elif Hemze'ye çevrilerek *ibye'addat* ve *idhe'emmet* haline geldiği gibi, *if'âlle* ve *isnânne* kelimeleri de *if'alelle* ve *isne'enne* şeklini almıştır. (يَثْنُونَ) ayrıca *ter'avî* vezninde *tesnevî* şeklinde de okunmuştur.

6. Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki rızkı Allah'a ait olmasın. Onların karar kılacağı nihai yeri de, emaneten durdukları yeri de O bilir; hepsi apaçık bir kitaptadır.

[562] **Şayet** "Nasıl عَلَى اللّٰهِ رِزْقُهَا (Rızkı Allah'a aittir.) şeklinde vücub ifade eden bir üslup kullanılmıştır? Oysa Allah'ın rızık vermesi tamamen O'nun bir lütfudur." **dersen şöyle derim:** Evet Allah, rızkı tamamen bir lütuf olarak vermektedir, ancak O, mahlukatına lütfedeceğini garanti ettiği için bu lütuf vacibe dönüşmüştür; tıpkı kulların adakları gibi…[1]

---

1 Adaklar, baştan o çerçevede herhangi bir mecburiyet yokken, adamaya bağlı olarak farziyet kazanmaktadır. / ed.

يعني أنه لا تفاوت في علمه بين إسرارهم وإعلانهم، فلا وجه لتوصلهم إلى ما يريدون من الاستخفاء، والله مطلع على ثنيهم صدورهم واستغشائهم ثيابهم، ونفاقهم غير نافق عنده.

[٥٦٠] روي أنها نزلت في الأخنس بن شريق، وكان يظهر لرسول الله ﷺ المحبة، ٥ وله منطق حلو وحسن سياق للحديث، فكان يعجب رسول الله ﷺ مجالسته ومحادثته، وهو يضمر خلاف ما يظهر. وقيل: نزلت في المنافقين

[٥٦١] وقرئ «تَثْنَوْنِي صدورُهم»، واثنونى من الثني، كاحلولى من الحلاوة، وهو بناء مبالغة. قرئ بالتاء والياء. وعن ابن عباس «لتثنوني صدورَهم». وقرئ تَثْنَونٌّ، وأصله تثنوْنِنُ، تفعوعل من الثن وهو ما هش وضعف من الكلأ، يريد: ١٠ مطاوعة صدورهم للثني، كما ينثني الهش من النبات. أو أراد ضعف إيمانهم ومرض قلوبهم. وقرئ «تثنئن» من اثنأن، افعال منه، ثم همز كما قيل: ابيأضت، وادهأمت. وقرئ «تثنَوِي» بوزن ترعوي.

٦-﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الأَرْضِ إلا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَمُسْتَوْدَعَهَا كُلٌّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ﴾

١٥ [٥٦٢] فإن قلت: كيف قال {عَلَى اللهِ رِزْقُهَا} بلفظ الوجوب، وإنما هو تفضل؟ قلت: هو تفضل إلا أنه لما ضمن أن يتفضل به عليهم، رجع التفضل واجبًا كنذور العباد.

[563] "Karar kılacağı nihai yer" canlının dünyadaki mekân ve meskeni, "emaneten durdukları yer" ise karar kılmazdan önce geçici olarak konuldukları yerdir: Babanın beli, ana rahmi ve yumurta gibi. وَمُسْتَوْدَعَها yani her bir canlı, canlının rızkı, nihai olarak kalacağı ve emaneten duracağı yer Levh'tedir; yani orada zikredilmiş, açıklanmıştır.

7. Arş'ı 'su'yun üzerinde iken, hanginizin daha güzel amel sergileyeceğini sınamak için gökleri ve yeri 'altı gün'de yaratan O'dur. "Öldükten sonra kesinlikle diriltileceksiniz!" desen, nankörce inkâr edenler mutlaka "Bu apaçık bir büyüden başka bir şey değil!" derler.

[564] "Arş'ı 'su'yun üzerinde iken…" Yani gökleri ve yeri yaratmadan ve gökleri yerin üstünde yükseltmeden evvel Arş'ın altında sudan başka bir şey yoktu. Bu ifade, Arş ve suyun gökler ve yerden önce yaratıldığına delildir. "Su rüzgârın sırtındaydı." da denilmiştir. Ancak bu konuda en doğru bilgi Allah'a aittir. Durum her ne idiyse, onların hepsini Allah kudretiyle tutmaktaydı. *Cirim*ler[1] çoğaldıkça Allah'a ve O'nun tutmasına olan ihtiyaç da artmıştır.

[565] لِيَبْلُوَكُمْ ifadesi خَلَقَ'ya müteallıktır, yani Allah onları, kullarına mesken yapmak, onlara çeşitli nimetler vermek ve onları tâat işleyip günahtan kaçınmakla mükellef kılmak; şükredip tâat işleyenleri ödüllendirmek ve inkâr edip masiyette bulunanları cezalandırmak gibi yüce hikmetler *için yarattı*. Bu durum, imtihan eden birinin imtihanına benzediği için de "sizi sınamak için" buyurmuştur, yani durumunuzu öğrenmek isteyen birinin, sizin nasıl davranacağınızı görmek için yaptığı şeyi size yapmak için [yarattı].

[566] "Peki, *belvâ* (imtihan) fiilinin amelinin askıya alınması (*ta'lîk*) nasıl caiz olmuş?" **dersen şöyle derim:** Çünkü denemede bilme mânası vardır, zira deney kişiyi bilgiye götüren bir yoldur; dolayısıyla, birbirinden ayrılmazlar (İbarenin takdiri *li-yebluvekum fe-ya'leme eyyukum ahsenu 'amel*[en] şeklindedir). Nitekim "Onların hangisinin yüzünün daha güzel olduğuna bak, hangisinin sesinin daha güzel olduğunu dinle!" denilir, çünkü bakma ve dinleme bilmenin aracıdır.

[567] **Şayet** "Nasıl أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا (Hanginiz daha güzel amel sergileyecek?) denilmiştir? Oysa güzel ve daha güzel şeklinde ancak müminlerin amelleri derecelenir. Mümin ve kâfirlerin amelleri ise, güzel ve çirkin şeklinde ayrılırlar." **dersen şöyle derim:** Ameli 'daha güzel' olanlar müttakilerdir. Bunlar ise Allah'ın, kullarından istediği şeyi elde etmeye koşan kimselerdir.

1 Yani varlıkların cismani hacim ve ağırlıkları. / ed.

[٥٦٣] والمستقرّ: مكانه من الأرض ومسكنه؛ والمستودع: حيث كان مودعًا قبل الاستقرار، من صلب أو رحم أو بيضة. {وَمُسْتَوْدَعَهَا} كل واحد من الدواب ورزقها ومستقرّها ومستودعها في اللوح، يعني ذكرها مكتوب فيه مبين.

٧-﴿وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلا وَلَئِنْ قُلْتَ إِنَّكُمْ مَبْعُوثُونَ مِنْ بَعْدِ الْمَوْتِ لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلا سِحْرٌ مُبِينٌ﴾

[٥٦٤] {وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الماء} أي ما كان تحته خلق قبل خلق السموات والأرض وارتفاعِه فوقها إلَّا الماء. وفيه دليل على أنّ العرش والماء كانا مخلوقين قبل السموات والأرض. وقيل: وكان الماء على متن الريح، والله أعلم بذلك، وكيفما كان فالله ممسك كل ذلك بقدرته، وكلما ازدادت الأجرام كانت أحوج إليه وإلى إمساكه.

[٥٦٥] {لِيَبْلُوَكُمْ} متعلق بخلق، أي خلقهن لحكمة بالغة، وهي أن يجعلها مساكن لعباده، وينعم عليهم فيها بفنون النعم، ويكلفهم الطاعات واجتناب المعاصي، فمن شكر وأطاع أثابه، ومن كفر وعصى عاقبه. ولما أشبه ذلك اختبار المختبر قال: ليبلوكم. يريد: ليفعل بكم ما يفعل المبتلي لأحوالكم كيف تعملون.

[٥٦٦] فإن قلت: كيف جاز تعليق فعل البلوى؟ قلت: لما في الاختبار من معنى العلم؛ لأنه طريق إليه فهو ملابس له، كما تقول: انظر أيهم أحسن وجهًا، واسمع أيهم أحسن صوتًا؛ لأنّ النظر والاستماع من طريق العلم.

[٥٦٧] فإن قلت كيف قيل {أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا}، وأعمال المؤمنين هي التي تتفاوت إلى حسن وأحسن، فأمّا أعمال المؤمنين والكافرين فتفاوتها إلى حسن وقبيح؟ قلت: الذين هم أحسن عملا هم المتقون،

İşte, Allah da onları yüceltmek ve bunların, katındaki derecelerine dikkat çekmek için onları özel olarak zikretmiş ve onların dışında kalanları söz konusu etmemiştir. Allah Teâlâ bunun dinleyenlere bir lütuf ve bu makama talip olmaları için bir teşvik olmasını murat etmiştir. Nitekim Peygamber (s.a.)'in "Yani hanginizin daha akıllı, Allah'ın haram kıldığı şeylere karşı daha dikkatli ve O'na itâate daha fazla koşar olduğunuzu sınamak için…" buyurduğu rivayet edilmiştir.

[568] وَلَئِنْ قُلْتَ أَنَّكُمْ مَبْعُوثُونَ şeklinde Hemze meftuh olarak *da* okunmuştur. Şöyle ki bu ifade *i'ti's-sûka* ***'an****neke teşterî le-nâ lahm*[en] *ve* ***en****neke teşterî* (Çarşıya git! Belki bize et alırsın ve sen satın alırsın.) demelerine benzer ki *'anneke, 'alleke* demektir; yani sen onlara; "Belki yeniden diriltilirsiniz!" -yeniden diriltileceğinize dair bir beklentiniz olsun; buna da ihtimal verin, onu kesin bir şekilde reddetmeyin- diyecek olsan "nankörce inkâr edenler" bunun asılsız bir şey olduğuna kesin bir dille hükmederek "Mutlaka; 'Bu apaçık bir büyüden başka bir şey değil!' derler." Ayrıca قُلْتَ kelimesinin *zekerte* (bahsetsen) mânası taşıyor olması da mümkündür (ki o zaman, cümle *enne* ile başlayabilir). Onların "Bu apaçık bir büyüden başka bir şey değil!" şeklindeki sözleri, "Sihir bâtıl bir şeydir, dolayısıyla *ba's* da sihir gibi bâtıldır." anlamındadır. Veya "bu" ile Kur'ân'a işaret etmişlerdir, çünkü öldükten sonra dirilmeden Kur'ân söz etmektedir. Kur'ân'ı sihir olarak kabul edince bu yolla, öldükten sonra dirilme ve benzeri hususlar da inkâr edilmiş olmaktadır.

[569] (إِنْ هذا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ cümlesi) Hazret-i Peygamber kastedilerek *in hâzâ illâ* ***sâhir****[un]* (Bu apaçık bir *büyücü*den başka bir şey değil) şeklinde de okunmuştur ki *büyücü*, bâtıl peşinde olan yalancı anlamındadır.

8. Belli bir süreye kadar üzerlerinden azabı kaldırarak erteleyecek olsak, mutlaka; "Onu alıkoyan ne?!" derler. Bakınız! O geldiği gün asla onlardan dönecek değildir (çünkü ok yaydan çıkmıştır), eğlence konusu edip durdukları şey kendilerini zaten çepeçevre kuşatmış bulunuyor!

[570] "Azabı" yani ahiret azabıdır. Bunun Bedir Gazvesi'ndeki azap olduğu da söylenmiş; Cebrail'in Hazret-i Peygamber'le alay edenleri katlettiği İbn 'Abbâs'dan [v. 68/688] nakledilmiştir.

[571] ("Belli bir süreye kadar" mealindeki) إِلى أُمَّةٍ ifadesi "zaman parçalarının oluşturduğu bir *topluluğ*a kadar" demektir.

وهم الذين استبقوا إلى تحصيل ما هو غرض الله من عباده، فخصهم بالذكر واطَّرح ذكر من وراءهم تشريفًا لهم وتنبيهًا على مكانهم منه، وليكون ذلك لطفًا للسامعين، وترغيبًا في حيازة فضلهم. وعن النبي ﷺ: ليبلوكم أيكم أحسن عقلًا، وأورع عن محارم الله وأسرع في طاعة الله.

٥ [٥٦٨] قرئ «ولَئَنْ قلت أنكم مبعوثون»، بفتح الهمزة. ووجهه أن يكون من قولهم: ائت السوق عَنَّكَ تشتري لنا لحمًا، وأنك تشتري؛ بمعنى علَّك، أي ولئن قلت لهم لعلكم مبعوثون، بمعنى: توقعوا بعثكم وظُنوه، ولا تبتوا القول بإنكاره، لقالوا: {إِنْ هذا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ} باتّين القول ببطلانه. ويجوز أن تضمن {قلت} معنى ذكرت، ومعنى قولهم: {إِنْ هذا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ} أنّ السحر أمر

١٠ باطل، وأن بطلانه كبطلان السحر تشبيهًا له به. أو أشاروا بهذا إلى القرآن، لأن القرآن هو الناطق بالبعث، فإذا جعلوه سحرًا فقد اندرج تحته إنكار ما فيه من البعث وغيره.

[٥٦٩] وقرئ «إن هذا إلا ساحر»، يريدون الرسول، والساحر: كاذب مبطل.

٨-﴿وَلَئِنْ أَخَّرْنَا عَنْهُمُ الْعَذَابَ إِلَى أُمَّةٍ مَعْدُودَةٍ لَيَقُولُنَّ مَا يَحْبِسُهُ أَلَا يَوْمَ

١٥ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفًا عَنْهُمْ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ﴾

[٥٧٠] {العذاب} عذاب الآخرة. وقيل عذاب يوم بدر. وعن ابن عباس: قتل جبريل المستهزئين.

[٥٧١] {إلى أُمَّةٍ} إلى جماعة من الأوقات.

[572] "Onu alıkoyan ne?" Yani, bu azabı inmekten alıkoyan ne!? Yalanlama ve alay etme yollu, azabın bir an önce gelmesini istiyormuş gibi yapıyorlardı. يَوْمَ يَأْتِيهِمْ (O geldiği gün) cümlesi, لَيْسَ'nin haberi olarak mansuptur. لَيْسَ'nin haberinin kendisinden önce gelebileceğini savunanlar bunu delil getirmişlerdir. Zira لَيْسَ'nin haberinin ma'mûlünün ondan önce gelmesi caiz ise haberinin ondan evvel gelmesi de caizdir; çünkü ma'mûl âmile tâbidir ve ancak âmilin bulunduğu yerde bulunur.

[573] "Ve eğlence konusu edip durdukları şey" yani gelivermesini isteyip durdukları azap, "onları çepeçevre kuşatmış" çevrelemiştir. *Yesta'cilûne* (gelivermesini istedikleri) yerine يَسْتَهْزِؤُنَ (eğlence konusu edip durdukları) fiilinin kullanılması, acelelerinin sırf alay etme amaçlı olması sebebiyledir. وَحاقَ بِهِمْ ibaresi *ve yahîku bi-him* anlamında olup, Allah Teâlâ'nın haberlerindeki âdetine uygun olarak (adeta olmuş-bitmiş gibi mazi fiille) gelmiştir.

9. Biz insana tarafımızdan bir rahmet tattırıp sonra onu kendisinden geri alsak, tam bir kötümser nankör haline gelir.

10. Başına gelen bir sıkıntıdan sonra ona bir nimet tattırsak, "Oh!.. Kötülükler başımdan gitti!" der ve şen – şakrak, böbürlenir durur.

11. Sadece sabredip sâlih amel işleyenler hariç... Bunların hakkı, mağfiret ve büyük bir ecirdir.

[574] "İnsana" yani insan cinsine "bir rahmet" yani sağlık, güvenlik ve bolluk gibi bir nimet… "Sonra onu kendisinden geri alsak," o nimeti yok etsek, elinden alınan o nimetin bir benzerinin kendisine geri gelmesinden yana tam bir ümitsizliğe kapılır; sabırsız, Allah'ın takdirine teslimiyetsiz ve her şeyin Allah'a ait olup sonunda O'na dönüleceğini düşünmeksizin, Allah'ın lütfunun genişliğinden ümidini keser ve "tam bir kötümser nankör haline gelir." Geçmişte sahip olduğu ilahi nimetlere karşı büyük bir nankörlük ve unutma içine girer. "Kötülükler," yani beni üzen musibetler "başımdan gitti…" "Ve şen-şakrak," şirret bir şımarık olarak, kendisine Allah'ın tattırdığı nimetler sebebiyle insanlara karşı "böbürlenir durur." Şımarıklığı ve böbürlenmesi onu şükürden alıkoyar. "Sadece" iman edenler "hariçtir." Çünkü onların âdeti, bir nimete mazhar olduklarında şükretmek, sahip oldukları bir nimeti kaybettiklerinde ise sabretmektir.

[٥٧٢] {مَا يَحْبِسُهُ} ما يمنعه من النزول استعجالًا له، على وجه التكذيب والاستهزاء. و{يَوْمَ يَأْتِيهِمْ} منصوب بخبر ليس، ويستدل به من يستجيز تقديم خبر ليس على ليس، وذلك أنه إذا جاز تقديم معمول خبرها عليها، كان ذلك دليلًا على جواز تقديم خبرها؛ إذ المعمول تابع للعامل، فلا يقع إلا حيث يقع ٥ العامل.

[٥٧٣] {وَحَاقَ بِهِم} وأحاط بهم {مَا كَانُوا بِهِ يستهزئون} العذاب الذي كانوا به يستعجلون. وإنما وضع {يستهزئون} موضع يستعجلون؛ لأنّ استعجالهم كان على جهة الاستهزاء. والمعنى: ويحيق بهم إلا أنه جاء على عادة الله في أخباره.

٩-﴿وَلَئِنْ أَذَقْنَا الإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً ثُمَّ نَزَعْنَاهَا مِنْهُ إِنَّهُ لَيَئُوسٌ كَفُورٌ﴾

١٠ ١٠-﴿وَلَئِنْ أَذَقْنَاهُ نَعْمَاءَ بَعْدَ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُ لَيَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّيِّئَاتُ عَنِّي إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ﴾

١١-﴿إِلا الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ﴾

[٥٧٤] {الإنسان} للجنس {رَحْمَةً} نعمة من صحة وأمن وجدة؛ {ثُمَّ نَزَعْنَاهَا مِنْهُ} ثم سلبنا تلك النعمة؛ {إنه ليؤوس} شديد اليأس من أن تعود إليه مثل ١٥ تلك النعمة المسلوبة. قاطع رجاءه من سعة فضل الله من غير صبر ولا تسليم لقضائه ولا استرجاع؛ {كَفُورٌ} عظيم الكفران لما سلف له من التقلب في نعمة الله نَسَّاءٌ له. {ذَهَبَ السيئات عَنّي} أي المصائب التي ساءتني. {إِنَّهُ لَفَرِحٌ} أشِرٌ بطِر {فَخُورٌ} على الناس بما أذاقه الله من نعمائه، قد شغله الفرح والفخر عن الشكر. {إِلَّا الذين} آمنوا، فإنّ عادتهم إن نالتهم رحمة أن يشكروا، وإن زالت ٢٠ عنهم نعمة أن يصبروا.

12. (Resulüm! Müşriklerin, senin gıyabında) “Ona bir hazine indirilmeli veya beraberinde bir melek gelmeli değil miydi?” demelerinden ötürü için daralacak ve belki de sana vahyolunanların bir kısmını terk edeceksin! Oysa sen sadece bir uyarıcısın. Allah ise her şeye vekîldir.

[575] Müşrikler hakikati elde etmek için değil, inatlarından dolayı Peygamber (s.a.)’den bazı mucizeler istiyorlardı; çünkü hakikati arıyor olsalardı Peygamber (s.a.)’in getirdiği bir tek mucize dahi hakikati görmeleri için kâfi idi. Müşriklerin önerilerinden bazıları da “Ona bir hazine indirilmeli veya beraberinde bir melek gelmeli değil miydi?” demeleriydi. Onlar Kur’ân’ı mucize olarak kabul etmiyor; onu ve Peygamber (s.a.)’in getirdiği diğer delilleri yetersiz buluyorlardı. Müşriklerin kabul etmeyip, dalga geçecekleri(ni bildiği) âyetleri onlara okumak Peygamber (s.a.)’i rahatsız ediyordu. Allah Teâlâ bunun üzerine onu peygamberlik görevini yapmaya teşvik etti ve onlara bunu okuyacağın vakit “Ona bir hazine indirilmeli değil miydi?!” Yani ondan istediğimiz hazine ve melek mucizelerini bize göstermeli değil miydi? Niçin bizim istemediğimiz ve kendisinden beklemediğimiz şeyleri getiriyor ki!? “demelerinden ötürü” yani diyecekleri endişesiyle “için daralacak ve belki de sana vahyolunanların bir kısmını terk edeceksin!?” Yani muhtemelen, reddedecekleri ve küçümseyecekleri endişesiyle âyetleri onlara okumayı, iletmeyi bırakacaksın“!?” buyurarak, onların alay, öneri ve retlerini önemsememesini istedi.

[576] Daha sonra “sen sadece bir uyarıcısın” yani vazifen, yalnızca sana vahyedilenle onları uyarmak ve tebliğ etmekle emrolunduğun şeyleri kendilerine tebliğ etmektir. Onların reddetmeleri veya küçümsemeleri ya da senden bir şey istemeleri seni ilgilendirmez. “Allah her şeye vekildir.” Onların dediklerini saklar ve yapılması gerekeni onlara yapar. Sen O’na tevekkül et, işini O’na bırak; onların büyüklenmelerine bakmadan, adiliklerine ve alaylarına aldırmadan, açık bir zihinle ve rahat bir gönülle vahyi onlara tebliğ et.

[577] **Şayet** “Neden (daha etkili bir kelime olan) *dayyık* yerine ضَائِقٌ kelimesi kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Buradaki darlığın sürekli değil, bir an için ârız olan bir darlık olduğunu ifade etmek için; çünkü Hazret-i Peygamber insanların gönlü en rahat olanıydı. Nitekim sabit ve daimi bir alicenaplık ve cömertlik kastedildiği zaman *Zeyd*^{ün} *seyyid*^{ün} *ve cevâd*^{un} denir; bunların belli bir zamana ait olduğu kastedildiği zaman ise *Zeyd*^{ün} *sâ’id*^{ün} *ve câ’id*^{ün} denir. (كَانُوا قَوْمًا عَمِينَ ifadesinin) bir kıraatte كَانُوا قَوْمًا عَامِينَ (“Onlar körlük eden bir toplum idi.” [A‘râf 7/64]) şeklinde okunması gibi. Semherî el-‘Ukelî’nin şu beytinde de bu üslup söz konusudur:

١٢-﴿فَلَعَلَّكَ تَارِكٌ بَعْضَ مَا يُوحَى إِلَيْكَ وَضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ أَنْ يَقُولُوا لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ كَنْزٌ أَوْ جَاءَ مَعَهُ مَلَكٌ إِنَّمَا أَنْتَ نَذِيرٌ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ﴾

[٥٧٥] كانوا يقترحون عليه آيات تعنتًا لا استرشادًا، لأنهم لو كانوا مسترشدين لكانت آية واحدة مما جاء به كافية في رشادهم. ومن اقتراحاتهم {لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ كَنزٌ أَوْ جَاءَ مَعَهُ مَلَكٌ}. وكانوا لا يعتدّون بالقرآن ويتهاونون به وبغيره مما جاء به من البينات، فكان يضيق صدر رسول الله ﷺ أن يلقي إليهم ما لا يقبلونه ويضحكون منه، فحرّك الله منه وهيَّجه لأداء الرسالة وطرح المبالاة بردّهم واستهزائهم واقتراحهم بقوله {فَلَعَلَّكَ تَارِكٌ بَعْضَ مَا يوحَى إِلَيْكَ} أي لعلك تترك أن تلقيه إليهم وتبلغه إياهم مخافة ردّهم له وتهاونهم به {وَضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ} بأن تتلوه عليهم {أَن يَقُولُوا} مخافة أن يقولوا {لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ كَنزٌ}، أي هلا أنزل عليه ما اقترحنا نحن من الكنز والملائكة، ولِم أنزلَ عليه ما لا نريده ولا نقترحه؟

[٥٧٦] ثم قال: {إِنَّمَا أَنتَ نَذِيرٌ} أي ليس عليك إلا أن تنذرهم بما أوحي إليك وتبلغهم ما أمرت بتبليغه، ولا عليك رَدّوا أو تهاوَنوا أو اقترحوا {والله على كُلِّ شَيْء وَكِيلٌ} يحفظ ما يقولون، وهو فاعل بهم ما يجب أن يفعل، فتوكل عليه وكِّل أمرك إليه، وعليك بتبليغ الوحي بقلب فسيح وصدر منشرح، غير ملتفت إلى استكبارهم ولا مبال بسفههم واستهزائهم.

[٥٧٧] فإن قلت: لم عدل عن ضيّق إلى {ضائق}؟ قلت: ليدل على أنه ضيق عارض غير ثابت، لأنّ رسول الله ﷺ كان أفسح الناس صدرًا. ومثله قولك: زيد سيد وجواد، تريد السيادة والجود الثابتين المستقرين، فإذا أردت الحدوث قلت: سائد وجائد. ونحوه {كَانُوا قَوْمًا عَامِينَ} [الأعراف: ٦٤] في بعض القراآت. وقول السمهري العكلي:

Öyle bir menzilde ki, alt tabaka semirirken orada
saygın insanların yüzlerinden belli olur arıklığı

13. Yoksa "Onu kendisi uydurmakta!" mı diyorlar? De ki: Doğru söylüyorsanız, haydi Allah'tan başka yalvaracaklarınıza da yalvarın ve onun benzeri on tane uydurma sûre getirin. (Öyle ya, siz dil üstadlarısınız!)

[578] أَمْ münkatı'dır; افْتَرَاهُ'daki zamir ise Peygamber (s.a.)'e vahyolunana aittir. Allah Teâlâ müşriklere önce on sure, sonra da bir tek sure ile meydan okumuştur. Kendi yazısını daha güzel bulan birinin, arkadaşına önce "Benim yazdığım gibi on satır yaz." deyip de sonra onun kendisi gibi yazamadığı iyice anlaşılınca "Bir satır yaz, o da yeter." demesi gibi.

[579] مِثْلِهِ (Onun benzeri) yani -bu on sureden her birinin Kur'ân'a denk olacağı varsayımından hareketle- benzer*ler*i. "Uydurma" kelimesi 'on sure'nin sıfatıdır, çünkü "Kur'ân konusunda yalan söylüyorsun, onu sen uydurdun! O, Allah katından değil!" diyorlardı. Allah da dizginlerini gevşeterek onların bu iddiasına uygun bir ifade ile Peygamber (s.a.)'in; "Farz edin ki Kur'ân'ı ben uydurdum. Kur'ân bana vahyolunmadı. Tamam, sizin dediğiniz gibi olsun. O halde haydi, siz de onun gibi bir söz uydurup söyleyin. Siz de benim gibi fasih Araplarsınız. Benim söyleyebildiğim sözün benzerini söylemekten âciz olamazsınız!" demesini istedi.

[580] **Şayet** "Müşriğin söyleyeceği bir söz nasıl Kur'ân'ın dengi olabilir? Zira onların söyleyeceği bir söz kendi sözleri olduğu halde Kur'ân Peygamber (s.a.)'in kendi sözü değildir." **dersen şöyle derim:** Bu, uydurma da olsa ifade ve diziliş / *beyan* ve *nazım* bakımından Kur'ân'a denk olan demektir.

14. Size cevap veremezlerse bilin ki; tamamen Allah'ın ilmiyle indirilmiştir o... Ve O'ndan başka tanrı yoktur. Artık (hakkı) teslim edersiniz herhalde?!

[581] **Şayet** "Önce 'Söyle!' dedikten sonra 'size… biliniz!' diyerek, müfredden cem-'i muhatap sıygasına geçilmesinin izahı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, "Eğer sana ve müminlere olumlu cevap vermezlerse…" şeklindedir; çünkü Peygamber (s.a.) ve müminler onlara meydan okuyorlardı. Nitekim başka bir yerde "Eğer sana icabet etmezlerse bil ki…" [Kasas 28/50] buyurulmuştur. Ayrıca, Peygamber (s.a.)'i yüceltmek için de cemi' sıygası kullanılmış da olabilir.

بِمَنْزِلَةٍ أَمَّا اللَّئِيمُ فَسَامِنٌ بِهَا وَكِرَامُ النّاسِ بَادٍ شُحُوبُهَا

١٣- ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوَرٍ مِثْلِهِ مُفْتَرَيَاتٍ وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[٥٧٨] {أَمْ} منقطعة والضمير في {افتراه} لما يوحى إليك. تحداهم أوّلا بعشر سور، ثم بسورة واحدة، كما يقول المخاير في الخط لصاحبه: اكتب عشرة أسطر نحو ما أكتب، فإذا تبين له العجز عن مثل خطه قال: قد اقتصرت منك على سطر واحد.

[٥٧٩] {مِثْلِهِ} بمعنى أمثاله، ذهابًا إلى مماثلة كل واحدة منها له {مُفْتَرَيَاتٍ} صفة لعشر سور لما قالوا: افتريت القرآن واختلقته من عند نفسك وليس من عند الله، قاودهم على دعواهم وأرخى معهم العنان وقال: هبوا أني اختلقته من عند نفسي ولم يوح إلي وأنّ الأمر كما قلتم، فأتوا أنتم أيضًا بكلام مثله مختلق من عند أنفسكم، فأنتم عرب فصحاء مثلي لا تعجزون عن مثل ما أقدر عليه من الكلام.

[٥٨٠] فإن قلت: كيف يكون ما يأتون به مثلَه، وما يأتون به مفترًى وهذا غير مفترًى؟ قلت: معناه مثله في حسن البيان والنظم وإن كان مفترًى.

١٤- ﴿فَإِنْ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّمَا أُنْزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ وَأَنْ لا إِلَهَ إِلا هُوَ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾

[٥٨١] فإن قلت: ما وجه جمع الخطاب بعد إفراده، وهو قوله {لَكُمْ فاعْلَموا} بعد قوله {قُلْ}؟ قلت: معناه فإن لم يستجيبوا لك وللمؤمنين، لأنّ رسول الله ﷺ والمؤمنين كانوا يتحدّونهم، وقد قال في موضع آخر: {فَإِن لَّمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ فَاعْلَمْ} [القصص: ٥٠]. ويجوز أن يكون الجمع لتعظيم رسول الله ﷺ، كقوله:

İster*sen*, *siz*den başka kadınları haram kılarım kendime[1]

ifadesi gibi. Bir ihtimal de hitabın müşriklere; "Eğer icabet etmezlerse" cümlesindeki zamirin ise "gücünüzün yettiği kimseler"e (مَنِ اسْتَطَعْتُمْ [Hûd 11/13]) râci kabul edilmesidir; yani eğer Hazret-i Peygamber (s.a.)'e karşı Kur'ân'dakilere benzer bir sure ortaya koyabilmek için Allah'tan başka yardıma çağırdıklarınız -bunu yapmaktan âciz olduklarını bildikleri ve güçlerinin bu hususta yetersiz olduğunu bildikleri için- size yardıma gelmezlerse "bilin ki tamamen Allah'ın ilmiyle indirilmiştir o." Yani o, yaratılmışları âciz bırakan *nazm*ı ve onların ulaşamayacakları gayb bilgilerini haber vermesiyle Allah'tan başkasının bilmediği bir özellikle indirilmiştir. Bu durumda bilin ki; "O'ndan başka tanrı yoktur;" O, birdir. O'nu tek kabul etmek (tevhid) gerekmektedir. O'na şirk koşmak ise büyük bir zulümdür. "Artık" bu kesin delilden sonra "(hakkı) teslim eder," teslimiyet göstererek biat eder"siniz herhalde!" Bu, (yani لكم'deki hitabın Müslümanlara değil, Müşriklere ait oluşu) ibarenin akışıyla da uyumlu, güzel bir izahtır. Burada Müslümanlara hitap edildiği kabul edilirse, o zaman mâna şöyle olur: Sahip olduğunuz bilgide sebat gösterin. Kur'ân'ın Allah katından nazil olduğu ve Allah'ın tek olduğu inancında sebat ve yakîninizi arttırın. ("Artık (hakkı) teslim edersiniz herhalde?!") anlamındaki فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ cümlesi de "artık ihlâslı olursunuz herhalde!" mânasına gelmiş olur.

15. Kim dünya hayatını ve onun ziynetini isterse, ona çalışmasının karşılığını burada tastamam öderiz ve bu hususta hiçbir zarara uğratılmaz.

16. (Ama) bunlar o kimselerdir ki Âhirette kendilerine Ateş'ten başka bir pay yoktur. Ve orada sergiledikleri 'ustalık'lar işe yaramayacaktır ve o yapıp durdukları şeyler zaten boştur.

[582] "Tastamam öderiz" yani amellerinin karşılığını onlara dünyada iken tam ve eksiksiz olarak veririz ki o da kendilerine verilen sağlık ve rızık gibi şeylerdir. Şöyle de denmiştir: Bunlar riyakâr kimselerdir. Bunların Kur'ân'ı güzel okuyanlarına; "Sen 'Falan, kārîdir.' denilmesini isterdin, nitekim denildi (alacağını aldın)!" buyrulur. Sıla-i rahim yapan ve tasadduk edenlere; "Sana şöyle şöyle denilsin diye böyle davranırdın, nitekim denildi…"; savaşıp öldürülenlere; "Sana 'Falanca ne cesur!' denilsin diye savaştın; öyle de denildi…" buyrulur.

1 Bkz. Bakara 2/249 hk.

فَإنْ شِئْتِ حَرَّمْتُ النّسَاءَ سِوَاكُمُو

ووجه آخر: وهو أن يكون الخطاب للمشركين، والضمير في {لَمْ يَسْتَجِيبُوا} لـ{من استطعتم}، يعني فإن لم يستجب لكم من تدعونه من دون الله إلى المظاهرة على معارضته لعلمهم بالعجز عنه وأن طاقتهم أقصر من أن تبلغه {فاعلموا أَنَّمَا أُنزِلِ بِعِلْمِ
٥ الله}، أي أنزل ملتبسًا بما لا يعلمه إلا الله، من نظم معجز للخلق، وإخبار بغيوب لا سبيل لهم إليه، {و} اعلموا عند ذلك {أَن لَا إله إِلاَّ} الله وحده، وأن توحيده واجب والإشراك به ظلم عظيم. {فَهَلْ أَنتُمْ مُسْلِمُونَ} مبايعون بالإسلام بعد هذه الحجة القاطعة. وهذا وجه حسن مطرد. ومن جعل الخطاب للمسلمين فمعناه: فاثبتوا على العلم الذي أنتم عليه، وازدادوا يقينًا وثبات قدم على أنه منزل من عند الله وعلى
١٠ التوحيد. ومعنى {فَهَلْ أَنتُمْ مُسْلِمُونَ} فهل أنتم مخلصون؟

١٥-﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوَفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لا يُبْخَسُونَ﴾

١٦-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا فِيهَا وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

١٥ [٥٨٢] {نُوَفِّ إِلَيْهِمْ} نوصل إليهم أجور أعمالهم وافية كاملة من غير بخس في الدنيا، وهو ما يرزقون فيها من الصحة والرزق. وقيل: هم أهل الرياء. يقال للقراء منهم: أردت أن يقال: فلان قارئ، فقد قيل ذلك؛ ولمن وصل الرحم وتصدّق: فعلتَ حتى يقال، فقيل؛ ولمن قاتل فقتل، قاتلت حتى يقال فلان جريء، فقد قيل.

[583] Enes b. Mâlik'in [v. 93/712] şöyle dediği nakledilmiştir: Bunlar Yahudi ve Hıristiyanlardır. Sadaka isteyen birine yardım edecek veya bir sıla-i rahimde bulunacak olsalar, bu davranışlarının karşılığı onlara daha dünyada iken rızıklarını genişletme ve sağlık verme şeklinde sağlanır. Söz konusu kişilerin Hazret-i Peygamber'le beraber cihada katılıp kendilerine ganimetten pay verdiği münafıklar olduğu da söylenmiştir.

[584] (نُوَفِّ) fiil Allah'a ait olmak üzere *yuveffi,* fiil meçhul olarak *tuveffe ileyhim a'mâluhum* ve Hasan-ı Basri'nin kıraatinde *nûfî* şeklinde (merfû') okunmuştur. Bu, şart cümlesinin mazi olması sebebiyledir. (Züheyr'in;)

> [Yanına bir dostu gelse, açlık gününde]
> Ne 'Malım kayıp.' der ne de 'Bende de yok!..''

mısraındaki (يَقُولُ) gibi.

[585] "Ve orada sergiledikleri 'ustalık'lar işe yaramayacaktır." (Mâ'nın mevsūle veya masdariyye oluşuna göre) dünyada iken sergiledikleri o ustalıklar -veya ustaca yaptıkları- bir işe yaramayacak; yani bunlar için iyi bir karşılık söz konusu olmayacaktır; çünkü bu davranışlarıyla ahireti değil, yalnızca dünyevi yararları amaçlamışlardır, amaçladıkları şey de kendilerine eksiksiz verilmiştir.

[586] "O yapıp durdukları şeyler zaten boştur." yani amelleri haddizatında boştur, çünkü doğru bir amaçla yapılmamıştır. Boş işe ücret verilmez! (وَباطِلٌ) fiil olarak *ve batale* şeklinde de okunmuştur. (Ebû Bekr'e göre) 'Âsım'ın da bu kelimeyi mansūb olarak *ve bâtıl*[en] şeklinde okuduğu rivayet edilir. Bunda iki ihtimal vardır: Birincisi, buradaki Mâ'nın ibham için ve *ya'melûne* ile mansūb olması, mânasının da "Bâtıl, hem ne bâtıl ameller işliyorlardı!.." şeklinde olması; ikincisi ise Mâ'nın masdariyye olup cümlenin "Yapıp durdukları, müthiş bir *butlān* ile bâtıldır." anlamında olmasıdır.

17. (Bunlar, hiç) Rabbinden açık bir kanıt üzere bulunan -ve 'o'ndan gelen bir şahidin bu kanıtı izlediği- kimse gibi olabilirler mi? Ki, (şahit olarak) ondan önce de Mûsâ'nın önder ve rahmet olan kitabı vardır. Bunlar, ona iman ederler. Hangi hizip onu inkâr ederse, varacağı yer Ateş'tir. O halde bundan yana şüpheye düşme! Şüphesiz, Rabbinden gelen bir gerçektir o… Ama insanların çoğu iman etmez.

[٥٨٣] وعن أنس بن مالك: هم اليهود والنصارى، إن أعطوا سائلًا أو وصلوا رحمًا، عجل لهم جزاء ذلك بتوسعة في الرزق وصحة في البدن. وقيل: هم الذين جاهدوا من المنافقين مع رسول الله ﷺ فأسهم لهم في الغنائم.

[٥٨٤] وقرئ «يوفّ»، بالياء على أن الفعل لله عز وجل. و«توفَّ إليهم أعمالُهم»، بالتاء على البناء للمفعول. وفي قراءة الحسن: «نُوفي»، بالتخفيف وإثبات الياء، لأنّ الشرط وقع ماضيًا، كقوله:

[وإن أتاه خليلٌ يومَ مَسْغبَةٍ] يَقُولُ لَا غائِبٌ مَالِى وَلَا حَرِمُ

[٥٨٥] {وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا فِيهَا} وحبط في الآخرة ما صنعوه، أو صنيعهم، يعني لم يكن له ثواب لأنهم لم يريدوا به الآخرة، إنما أرادوا به الدنيا، وقد وفي إليهم ما أرادوا.

[٥٨٦] {وباطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} أي كان عملهم في نفسه باطلًا، لأنه لم يعمل لوجه صحيح، والعمل الباطل لا ثواب له. وقرئ «وبطل»، على الفعل. وعن عاصم: وباطلا بالنصب، وفيه وجهان؛ أن تكون ما إبهامية وينتصب بـ{يعملون}، ومعناه: وباطلًا، أيّ باطل كانوا يعملون. وأن تكون بمعنى المصدر، على: وبطل بطلانًا ما كانوا يعملون.

١٧-﴿أَفَمَنْ كَانَ عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ وَمِنْ قَبْلِهِ كِتَابُ مُوسَى إِمَامًا وَرَحْمَةً أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ مِنَ الأَحْزَابِ فَالنَّارُ مَوْعِدُهُ فَلا تَكُ فِي مِرْيَةٍ مِنْهُ إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يُؤْمِنُونَ﴾

[587] “(Bunlar, hiç) Rabbinden açık bir kanıt üzere bulunan…” Yani dünya hayatı peşinde koşan kişi, açık bir kanıt üzere bulunan biri gibi olabilir mi? Bunlar makam bakımından onları takip edemezler ve onlara yaklaşamazlar; yani iki grup arasında büyük bir fark ve apaçık bir zıtlık vardır. Bu kişilerle, Yahudilerden iman eden Abdullah b. Selâm gibiler kastedilmektedir. “Rabbinden açık bir kanıt üzere bulunan” yani İslâm dininin hak olduğuna dair Allah’tan bir burhan ve apaçık bir beyana sahip olan… ki akıl delilidir. “Ve ‘o’ndan gelen bir şahidin bu kanıtı izlediği…” Yani kendisine tâbi olduğu… ki o da bunun sıhhatine şahitlik eden Kur’ân’dır. “Ondan” Allah’dan demektir. Ya da az evvel yukarıda geçtiği gibi, شَاهِدٌ مِنْهُ ifadesindeki zamir Kur’ân’a râcidir [Kur’ân âyetlerinin şahitlik ettiği kanıt].

[588] “Ki, ondan” yani Kur’ân’dan “önce Mûsâ’nın kitabı” Tevrat… Yani Kur’ân’dan önce Mûsâ’nın kitabı da o kanıtı takip etmektedir. (كِتَابُ مُوسَى ifadesi) *kitâb*^{e} *mûsâ* şeklinde mansūb olarak da okunmuştur. Buna göre mâna şöyledir: Rabbinden bir kanıt üzere bulunan kişi -ki o, Kur’ân’ın hak olduğunun kanıtıdır- işte bu zat ve bu kanıt üzere bulunanlardan bir şahit Kur’ân’ı okur. Tıpkı “İsrailoğullarından bir şahit de bunun benzerine şahitlik edip inandığı halde…” [Ahkāf 46/10] ve “De ki: Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah ve yanında kitabın bilgisi olan (peygamber) yeter.” [Ra‘d 13/43] âyetlerinde olduğu gibi. Bu durumda, “Ondan önce de Mûsâ’nın kitabı vardır.” ifadesi şu anlama gelmiş olacaktır: Bu zat, *ondan* yani Kur’ân’dan *önce Mûsâ’nın önder* -dinde kendisine tâbi olunan- *ve* kendilerine indirilenler için büyük bir *rahmet* –nimet- *olan kitabını*, yani Tevrat’ı *okurdu*.

[589] “Bunlar” yani kanıt sahipleri “ona” Kur’ân’a “iman ederler.” Mekkelilerden ve Peygamber (s.a.)’e karşı olup onlara katılanlardan “hangi hizip onu inkâr ederse, varacağı yer Ateş’tir! O halde bundan” yani Kur’ân’dan veya ahiret randevusundan “yana şüpheye düşme!” (مِرْيَةٍ) *muryet*^{in} şeklinde de okunmuştur; ikisi de şüphe anlamındadır.

18. Uydurduğu yalanı Allah’a isnat edenden daha zalimi olabilir mi?! Bunlar Rablerine arz edilirler ve şahitler, “Rableri adına yalan uyduranlar işte bunlardır!” derler. Bakınız, Allah’ın lâneti zalimlerin üzerinedir!

19. O zalimler ki Allah yolunda eğrilik arayarak o yoldan (hem kendileri uzaklaşırlar hem de başkalarını) uzaklaştırırlar!.. Âhireti nankörce inkâr edenler de sadece onlardır.

[٥٨٧] {أَفَمَن كَانَ على بَيّنَةٍ} معناه: أمّن كان يريد الحياة الدنيا كمن كان على بينة، أي لا يعقبونهم في المنزلة ولا يقاربونهم، يريد أنّ بين الفريقين تفاوتًا بعيدًا وتباينًا بينًا، وأراد بهم من آمن من اليهود كعبد الله بن سلام وغيره، كان على بينة {من رَبّهِ}، أي على برهان من الله وبيان أنّ دين الإسلام حق، وهو دليل العقل. {وَيَتْلُوهُ}
٥ ويتبع ذلك البرهان {شَاهِدٌ منْهُ}، أي شاهد يشهد بصحته، وهو القرآن؛ {مِنْهُ} من الله. أو {شَاهِدٌ منْهُ} للقرآن، فقد تقدّم ذكره آنفًا.

[٥٨٨] {وَمِن قَبْلِهِ} ومن قبل القرآن {كِتَابُ موسى}، وهو التوراة، أي ويتلو ذلك البرهان أيضًا من قبل القرآن كتاب موسى. وقرئ «كتابَ موسى»، بالنصب، ومعناه: كان على بينة من ربه وهو الدليل على أنّ القرآن حق. {وَيَتْلُوهُ}: ويقرأ القرآن
١٠ {شَاهِدٌ منْهُ} شاهد ممن كان على بينة. كقوله {وَشَهِدَ شَاهِدٌ من بَنِى إسرائيلَ عَلَى مِثْلِه} [الأحقاف: ١٠]، {قُلْ كَفَى بِاللهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ عِندَهُ عِلْمُ الكتابِ} [الرعد: ٤٣]. {وَمِن قَبْلِهِ كِتَابُ موسى} ويتلو من قبل القرآن التوراةَ {إِمَامًا} كتابًا مؤتما به في الدين قدوة فيه {وَرَحْمَةً} ونعمة عظيمة على المنزل إليهم.

[٥٨٩] {أولئك} يعني من كان على بينة {يُؤْمِنُونَ بِهِ} يؤمنون بالقرآن. {وَمَن
١٥ يَكْفُرْ بِهِ مِنَ الأحزاب} يعني أهل مكة ومن ضامهم من المتحزّبين على رسول الله ﷺ {فالنار مَوْعِدُهُ فَلَا تَكُ فِي مِرْيَةٍ} وقرئ «مُرية»، بالضم وهما الشك؛ {مِنْهُ} من القرآن، أو من الموعد.

١٨-﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أُولَئِكَ يُعْرَضُونَ عَلَى رَبِّهِمْ وَيَقُولُ الأَشْهَادُ هَؤُلاءِ الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى رَبِّهِمْ أَلا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ﴾

٢٠ **١٩-﴿الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا وَهُمْ بِالآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ﴾**

20. Bunlar, yeryüzünde (Allah'ı) âciz bırak(ıp O'nun elinden kurtulacak) değillerdir. Allah'a karşı duracak bir velîleri de yoktur. Azapları katmerlenecektir! Çünkü işit(meye tahammül ed)emezlerdi, göremezlerdi!..

21. Bunlardır işte, kendilerini hüsrana uğratanlar! (Velî ve şefaatçi diye) uydurup durdukları şeyler de kaybolup gitmiştir.

22. Hiç de değil!.. Âhirette en çok hüsrana uğrayacaklar asıl bunlardır.

[590] "Rablerine arz edilirler." Yani bekleme yerinde alıkonulurlar, amelleri gösterilir ve Melek ve peygamberlerden oluşan "şahitler" 'Allah evlat ve ortak edindi.' derken tam bir yalancı oldukları konusunda aleyhlerine tanıklık ederler. Ve şöyle buyrulur: "Bakınız; Allah'ın lâneti zalimlerin üzerinedir!" ***Allah'ım! Bu ne rezilliktir, ne rüsvâlıktır!..*** (الأشهاد) *şâhid* veya *şehîd*in çoğuludur; (*sāhib* -) *ashâb*, (*şerîf* -) *eşrâf* gibi.

[591] "Allah yolunda eğrilik arayarak…" yani dosdoğru olduğu halde eğri diye niteleyerek veya ona tâbi olanların dinden çıkmak suretiyle eğrilmesini isteyerek…

[592] İkinci هم, ahireti sadece ve sadece bunların inkâr ettiğini vurgulamak için pekiştirme amacıyla getirilmiştir.

[593] "Bunlar, yeryüzünde (Allah'ı) âciz bırak(ıp O'nun elinden kurtulacak) değillerdir." Yani Allah onları dünyada iken cezalandırmak isteseydi, bu hususta O'nu âciz bırakacak değillerdi ve onların kendilerini sahiplenip Allah'a karşı koruyacak ve azap etmesine mani olacak bir kimse de yoktu. Ancak Allah, onlara süre vermek ve azaplarını bugüne ertelemek istedi. Bu, şahitlerin sözlerinin bir bölümüdür. "Azapları katmerlenecektir" cümlesindeki يُضَاعَفُ kelimesi (şedde ile) *yuda“afu* şeklinde de okunmuştur.

[594] "Çünkü işit(meye tahammül ed)emezlerdi; göremezlerdi." Hakka karşı sağır gibi davranmaları ve gerçeklerden hoşlanmamaları sebebiyle, hakkı işitmeye tahammül edemediklerini anlatmak istiyor.

[595] Şimdi, Mücbire'den birileri bu ifadeye muttali olduklarında muhtemelen, bunun üzerine atlayacaklar ve bununla Ehl-i Adl'e karşı afkuracaklardır.[1] Sanki insanların; "Bu, benim duymaya tahammül edemediğim bir sözdür." ve "Bu, kulağımın dayanamadığı bir şeydir." dediklerini hiç duymamışlar gibi!.. (Bu itiraza cevap bağlamında) şu da muhtemeldir ki; "Allah'a karşı duracak bir velîleri de yoktur." ifadesi ile

1 Yani istitā'at meselesinde: "Baksanız a, isteseler de hakkı dinleyemiyor; gerçeği göremiyorlar. Buna istitā'atleri yok demek ki; özgür iradeleriyle hareket edemiyorlar." / ed.

٢٠-﴿أُولَئِكَ لَمْ يَكُونُوا مُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِيَاءَ يُضَاعَفُ لَهُمُ الْعَذَابُ مَا كَانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ وَمَا كَانُوا يُبْصِرُونَ﴾

٢١-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾

٢٢-﴿لا جَرَمَ أَنَّهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمُ الْأَخْسَرُونَ﴾

[٥٩٠] {يُعْرَضُونَ على رَبِّهِمْ} يحبسون في الموقف وتعرض أعمالهم ويشهد عليهم {الأشهاد} من الملائكة والنبيين بأنهم الكذابون على الله بأنه اتخذ ولدًا وشريكًا، ويقال {أَلَا لَعْنَةُ اللهِ عَلَى الظالمين} فواخزياه، ووافضيحتاه! والأشهاد: جمع شاهد أو شهيد، كأصحاب أو أشراف.

[٥٩١] {وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا} يصفونها بالاعوجاج وهي مستقيمة، أو يبغون أهلها أن يعوجوا بالارتداد.

[٥٩٢] و{هم} الثانية لتأكيد كفرهم بالآخرة واختصاصهم به.

[٥٩٣] {أُولَئِكَ لَمْ يَكُونُوا مُعْجِزِينَ فِى الأرض} أي ما كانوا يعجزون الله في الدنيا أن يعاقبهم لو أراد عقابهم، وما كان لهم من يتولاهم فينصرهم منه ويمنعهم من عقابه، ولكنه أراد إنظارهم وتأخير عقابهم إلى هذا اليوم، وهو من كلام الأشهاد {يُضَاعَفُ لَهُمُ العذاب}. وقرئ «يضعف».

[٥٩٤] {مَا كَانُوا يَسْتَطِيعُونَ السمع} أراد أنهم لفرط تصامّهم عن استماع الحق وكراهتهم له، كأنهم لا يستطيعون السمع.

[٥٩٥] ولعل بعض المجبرة يتوثب إذا عثر عليه فيوعوع به على أهل العدل، كأنه لم يسمع الناس يقولون في كل لسان هذا كلام لا أستطيع أن أسمعه، وهذا مما يمجه سمعي. ويحتمل أن يريد بقوله {وَمَا كَانَ لَهُم منْ دون الله أَوْلِيَاء}

bunların, Allah'ı bırakıp putlarını velî edindikleri, oysa putların velîliği diye bir şey olmadığı, dolayısıyla hakikatte velî olmadıkları belirtilmek istenmiş; sonra da "Çünkü işitemiyor, göremiyorlardı; peki o halde, nasıl velî olacaklardı!?" buyrularak, putların velî olamayacağını belirtmek istemiş de olabilir. Buna göre, "Azapları katmerlenecektir!" cümlesi tehdit ifade eden bir ara cümle olur.

[596] "Kendilerini hüsrana uğratanlar" Allah'a kulluğu verip karşılığında putlara kulluğu satın almışlardı. Nitekim bu ticaretlerinde uğradıkları zarar daha büyüğü olmayan bir zarar oldu ki, bu da kendi kendilerini zarara uğratmalarıdır. Satın aldıkları şey, yani uydurup durdukları ilahlar ve şefaatleri "kaybolup" yok olup "gitmiştir;" bâtıl / boş bir şey oldukları ortaya çıkmıştır

[597] ("Hiç de değil!" anlamındaki) لَا جَرَمَ kelimesi bir başka yerde[1] açıklanmıştır. "Daha fazla hüsrana uğrayacaklar" Onlardan daha açık bir hüsrana uğrayan bir başka kişi göremezsin.

23. İman edip sâlih amel işleyen ve büyük bir alçakgönüllülükle Rablerine boyun eğenler; bunlardır işte, Cennet'in sahipleri... Temelli kalacaklardır orada.

[598] "Ve büyük bir alçakgönüllülükle Rablerine boyun eğenler." O'na teslim olanlar, kendilerini huşu ve tevazu ile O'na ibadete verenler. [أَخْبَتُوا kelimesi] düz ve alçak yer anlamına gelen *habt* kökünden türemiştir. Araplar da alçak şeye *habît* derler. Nitekim şair şöyle demiştir:

> Tertemiz helâl -az- bir rızık fayda verir
> [haram karışmış] adi -çok- rızık ise fayda vermez

Bu kelimenin Ta'sının aslında peltek Se olduğu da söylenmiştir.[2]

24. Bu iki zümrenin durumu, 'kör ve sağır' ile 'gören ve işiten'in durumuna benzer. Bu ikisinin durumu bir olur mu hiç?! Hâlâ düşünüp ders çıkarmayacak mısınız?

[599] Kâfirler topluluğunu kör ve sağıra, müminler grubunu ise gören ve işitene benzetmektedir. Burada *leffuneşir* ve *tıbak* sanatı vardır. Ayrıca iki anlam söz konusudur; birincisi, İmru'ü'l-Kays'ın [v. tkr. 540], kuşların kalplerini aynı anda hünnaba ve kuru hurmaya benzetişi[3] gibi, grupları iki teşbih ile[4] benzetmek; ikincisi, grupları 'körlükle sağırlığı bir arada taşıyan birine' ya da 'görme ile işitmeyi bir arada taşıyan birine' benzetmektir.

1 Bkz. Gâfir 40/43. / ed.

2 Nitekim Kur'ân'da da habîs tayyibin karşısında getirilmektedir. / ed.

3 كأنَّ قُلُوبَ الطَّيْرِ رَطْبًا ويابِسًا لَدَى وَكْرِها العُنَّابُ والحَشَفُ البَالِى (Kartal) yuvaya girdiğinde, kuşların –didiklediği- yaş ve kuru vaziyetteki kalpleri adeta adi birer hurma ve hünnap meyvesi gibiydi. / ed.

4 Yani kâfiri hem sağır hem de kör olan birine, mümini ise hem gören hem de işiten birine / ed.

أنهم جعلوا آلهتهم أولياء من دون الله، وولايتها ليست بشيء، فما كان لهم في الحقيقة من أولياء، ثم بين نفي كونهم أولياء بقوله {مَا كَانُوا يَسْتَطِيعُونَ السَّمْعَ وَمَا كَانُوا يُبْصِرُونَ}، فكيف يصلحون للولاية؟! وقوله {يُضَاعَفُ لَهُمُ العذاب} اعتراض بوعيد.

٥ [٥٩٦] {خَسِرُوا أَنفُسَهُم} اشتروا عبادة الآلهة بعبادة الله، فكان خسرانهم في تجارتهم ما لا خسران أعظم منه، وهو أنهم خسروا أنفسهم {وَضَلَّ عَنْهُم} وبطل عنهم وضاع ما اشتروه، وهو {مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ} من الآلهة وشفاعتها.

[٥٩٧] {لَا جَرَمَ} فسِّر في مكان آخر. {هُمُ الأخسرون} لا ترى أحدًا أبين خسرانًا منهم.

١٠ ٢٣-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَخْبَتُوا إِلَى رَبِّهِمْ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[٥٩٨] {وَأَخْبَتُوا إلى رَبّهِمْ} واطمأنوا إليه وانقطعوا إلى عبادته بالخشوع والتواضع، من الخبت وهي الأرض المطمئنة. ومنه قولهم للشيء الدنيء الخبيثُ. قال:

يَنْفَعُ الطَّيِّبُ الْقَلِيلُ مِنَ الرِّزْ ... قِ وَلَا يَنْفَعُ الْكَثِيرُ الْخَبِيتُ

١٥ وقيل: التاء فيه بدل من الثاء.

٢٤-﴿مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالأَعْمَى وَالأَصَمِّ وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا أَفَلا تَذَكَّرُونَ﴾

[٥٩٩] شبه فريق الكافرين بالأعمى والأصم، وفريق المؤمنين بالبصير والسميع، وهو من اللف والطباق. وفيه معنيان؛ أن يشبه الفريق تشبيهين اثنين، كما شبه امرؤ القيس قلوب الطير بالحشف والعناب، وأن يشبهه بالذي جمع بين العمى والصمم، أو الذي جمع بين البصر والسمع. ٢٠

Bu durumda وَالْأَصَمِّ ve وَالسَّمِيعِ kelimelerindeki Vav;

Sabah sabah baskın verip, ganimet alarak geri dönen [babam…]

ifadesinde olduğu gibi, sıfatın sıfata atfedilmesi kabilinden olmuş olacaktır.

[600] "Bu iki"sinin yani iki "grubun durumu" teşbihi "bir olur mu hiç?!"

5 **25. Gerçek şu ki Nûh'u da kavmine Biz göndermiştik: "Şüphesiz ben sizin için apaçık bir uyarıcıyım."**

26. "Allah'tan başkasına kulluk etmeyin. Doğrusu, sizin hakkınızda can yakıcı bir günün azabından endişe ediyorum."

[601] İfade[1] aslında أَرْسَلْنا نُوحًا إِلى قَوْمِهِ بِأَنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ olup "Onu bu 10 sözle, yani -kesreli olarak- إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ (Ben sizin için bir uyarıcıyım.) mesajıyla birlikte göndermiştik." denmektedir. إِنِّي'nin başına harf-i cer gelince, (بِأَنِّي şeklinde) meftuh olmuştur. Tıpkı *ke-**enne**de* meftuh olduğu gibi; bu kelimeye evvelinde harf-i cer yokmuş ve *enne* değil de *inne* imiş gibi, ***i**nne Zeyd*^en^ *ke'l-esed*^i^ mânası verilir. إِنِّي kelimesi, evvelinde bir söyleme fiili 15 olduğu düşünülerek, kesreli de okunmuştur.

[602] "Kulluk etmeyin!" ifadesi "Ben sizin için bir uyarıcıyım." cümlesinden bedeldir, yani "Allah'tan başkasına" kulluk etmeyin diye... Veya أَنْ لا تَعْبُدُوا cümlesindeki *en,* أَرْسَلْنا'ya veya نَذِير'e müteallık olup, tefsir içindir.

[603] "Gün"ün 'canı yanmak'la nitelenmesi, canın yanışının o gün ger- 20 çekleşmesinden dolayı, mecazî bir isnattır. "Peki ya 'canı yanmak'la [gün değil de] *azap* nitelenseydi, o zaman ne olurdu? **dersen şöyle derim:** Yine mecazî olurdu, çünkü gerçekte azap insanın canını *yakar*. Bu ikisinin benzerleri *nehâruke sâ'im*^un^ ve *cedde ciddühû* cümleleridir.[2]

27. Bunun üzerine, kavminin nankörce inkâr eden ileri gelenleri dediler ki: "Biz senin ancak bizler gibi bir insan olduğunu görüyoruz. Şunu 25 da görüyoruz ki, 'ilk bakışta en aşağı' olanlarımızdan başkası sana bağlanmış değil! (Bu dine girmiş olmakla) bizden üstün (hâle gelmiş) bir yanınızı da görmüyoruz. Aksine, yalancı olduğunuz kanaatindeyiz."

---

1 Müfessir, ayeti أَرْسَلْنا نُوحًا إِلى قَوْمِهِ أَنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ şeklinde düşünerek tefsir etmektedir. / ed.

2 Elîm, aslında "canı yanan" anlamında olup, azabın değil 'acı çeken' kişinin niteliğidir. İlk cümle "Senin günün hep oruçludur." anlamında olup, orucu tutan aslında kişidir, fakat fiil zarfa / güne isnat edilmiştir. İkinci cümle ise "çalışası geldi" anlamında olup, ciddiyet kişide gerçekleştiği halde masdara isnat edilmiştir. / ed.

على أن تكون الواو في {والأصم} وفي {والسميع} لعطف الصفة على الصفة، كقوله:

الصَّابِحِ فَالْغَانِمِ فَالآيِبِ

[٦٠٠] {هَلْ يَسْتَوِيَانِ} يعني الفريقين {مَثَلًا} تشبيهًا.

٥ ٢٥-﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ﴾

٢٦-﴿أَنْ لا تَعْبُدُوا إِلا اللَّهَ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ أَلِيمٍ﴾

[٦٠١] أي أرسلنا نوحًا بأني لكم نذير. ومعناه: أرسلناه ملتبسًا بهذا الكلام، وهو قوله {إِنِّى لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ} بالكسر، فلما اتصل به الجارّ فتح كما فتح في كَأَنَّ؛ والمعنى على الكسر، وهو قولك: إنّ زيدًا كالأسد. وقرئ بالكسر على ١٠ إرادة القول.

[٦٠٢] {أَن لَا تَعْبُدُوا} بدل من {إِنِّى لَكُمْ نَذِيرٌ} أي أرسلناه بأن لا تعبدوا {إِلَّا اللهَ} أو تكون أن مفسرة متعلقة بـ{أرسلنا} أو بـ{نذير}.

[٦٠٣] وصف اليوم بأليم من الإسناد المجازي لوقوع الألم فيه. فإن قلت: فإذا وصف به العذاب؟ قلت: مجازي مثله، لأنّ الأليم في الحقيقة هو المعذب. ١٥ ونظيرهما قولك: نهارك صائم، وجدّ جدّه.

٢٧-﴿فَقَالَ الْمَلأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ مَا نَرَاكَ إِلا بَشَرًا مِثْلَنَا وَمَا نَرَاكَ اتَّبَعَكَ إِلا الَّذِينَ هُمْ أَرَاذِلُنَا بَادِيَ الرَّأْيِ وَمَا نَرَى لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ بَلْ نَظُنُّكُمْ كَاذِبِينَ﴾

[604] “İleri gelenleri” yani eşrafı. *Mele’* tabiri, kişinin bir şeye gücü yettiğinde kullanılan *fulân*^{un} *melî’*^{un} *bi-kezâ* ifadesinden gelmektedir. Eşrafa *mele’* denmektedir çünkü iktidarda onlar vardı, zira siyasî işlerden anlayan muktedir kimseler idiler (*melu’û*). Veya birbirleriyle dayanışma içindeydiler, birbirlerine arka çıkıyorlardı (*yetemâle’ûne*). Ya da insanların kalbini korkuyla, meclisleri de saygıyla dolduruyorlardı (*yemle’ûne*). Yahut hayallerle ve sapık görüşlerle dolu idiler (*milâ’*^{un}).

[605] “Biz senin ancak bizler gibi bir insan olduğunu görüyoruz.” Bu sözde, kendilerinin peygamberliğe daha lâyık olduklarına, dolayısıyla Allah’ın bir insanı elçi kılmayı murat etmesi halinde kendilerini kılacağına bir tariz vardır. Buna göre şöyle demektedirler: Farz et ki, sen de eşraftan birisin ve onlarla aynı seviyedesin. Bu durumda, peygamberliğe seni daha lâyık kılan nedir? “Bizden üstün bir yanınızı da görmüyoruz.” cümlesinde ifade ettikleri gibi. Yahut da bu sözleriyle, peygamberin insan değil melek olması gerektiğini murat etmişlerdir. (“En aşağı olanlar” anlamındaki) أَرَاذِلُ *erzel*in çoğuludur. Tıpkı أَكَابِرَ مُجْرِمِيهَا (Her kentin *ekâbir*ini oranın mücrimleri (kılmışız). [En‘âm 6/123]) ve أحاسِنُكم أخلاقًا (ahlâken en güzel olanlarınız) hadisinde (*ekâbir ekber*in *ehâsin* de *ahsen*in çoğulu) olduğu gibi.

[606] بادِئَ الرَّأْيِ terkibi, (*bâdi’e’r-ra’y*^{i} ve *bâdiye’r-ra’y*^{i}) şeklinde Hemze’li ve Hemze’siz okunmuştur. Mânası; “İlk akıllarına geldiğinde…” veya “sığ bir düşünceyle sana tâbi olanlar” şeklindedir. *Bâdi’e* zarf olduğu için mansūbtur. Aslı, *vakte hudûsi evveli ra’yihim* veya *vakte hudûsi zāhiri ra’yihim* şeklindedir. Bu ifade hazfedilmiş ve muzāfun ileyh yerine ikame edilmiştir. Nûh kavminin eşrafı bu sözleriyle “Bunların sana ittibâ etmesi herhangi bir akılları olduğundan değil önünü ardını düşünmeden bir anda oluvermiş bir şeydir.” demek istiyorlardı. Müminleri (genelde) fakir oldukları ve dünyevi şeylerde geri oldukları için aşağılıyorlardı, çünkü müminler bilgisiz kimselerdi, dünya hayatına dair bazı yüzeysel şeylerden başka bir şey bilmiyorlardı. Onlara göre eşraf demek itibarı ve malı olan kimse demekti. -Tıpkı bugün Müslüman sıfatı taşıyan birçok kimsenin, benzer bir inançla, birini değerli veya değersiz görürken bunu esas alması gibi.- Bu tip kimseler, dünyevî şeylerde ileri düzeyde olmanın, peygamber seçilmek ve buna ehil olmayı sağlamak şöyle dursun, hiç kimseyi Allah’a yaklaştırmadığını, aksine uzaklaştırdığını; kimsenin değerini yükseltmediğini, aksine düşürdüğünü unutuyorlar.

[٦٠٤] {الملأ} الأشراف من قولهم: فلان مليء بكذا، إذا كان مطيقًا له، وقد ملئوا بالأمر؛ لأنهم ملؤوا بكفايات الأمور واضطلعوا بها وبتدبيرها. أو لأنهم يتمالؤن أي يتظاهرون ويتساندون أو لأنهم يملؤن القلوب هيبة والمجالس أبهة أو لأنهم ملاء بالأحلام والآراء الصائبة.

٥ [٦٠٥] {مَا نَرَاكَ إِلَّا بَشَرًا مِثْلَنَا} تعريض بأنهم أحق منه بالنبوة، وأنّ الله لو أراد أن يجعلها في أحد من البشر لجعلها فيهم؛ فقالوا: هب أنك واحد من الملأ ومواز لهم في المنزلة، فما جعلك أحق منهم؟ ألا ترى إلى قولهم {وَمَا نرى لَكُمْ عَلَيْنَا مِن فَضْلٍ}. أو أرادوا أنه كان ينبغي أن يكون ملكًا لا بشرًا. والأراذل جمع الأرذل. كقوله {أَكَابِرَ مُجْرِمِيهَا} [الأنعام: ١٢٣]، «أحاسِنُكم أخلاقًا».

١٠ [٦٠٦] وقرئ «بادي الرأي»، بالهمز وغير الهمز، بمعنى: اتبعوك أوّل الرأي أو ظاهر الرأي. وانتصابه على الظرف، أصله: وقت حدوث أوّل رأيهم، أو وقت حدوث ظاهر رأيهم. فحذف ذلك وأقيم المضاف إليه مقامه. أرادوا: أن اتباعهم لك إنما هو شيء عنّ لهم بديهة من غير روية ونظر. وإنما استرذلوا المؤمنين لفقرهم وتأخرهم في الأسباب الدنيوية، لأنهم كانوا جهالًا ما كانوا يعلمون إلا ظاهرًا من الحياة الدنيا، فكان ١٥ الأشرف عندهم من له جاه ومال، كما ترى أكثر المتسمين بالإسلام يعتقدون ذلك ويبنون عليه إكرامهم وإهانتهم، ولقد زلّ عنهم أن التقدّم في الدنيا لا يقرب أحدًا من الله وإنما يبعده، ولا يرفعه بل يضعه، فضلًا أن يجعله سببًا في الاختيار للنبوّة والتأهيل لها،

Kaldı ki peygamberler *aleyhimu'sselâm* insanları, asıl ahiret peşinde koşarak dünyaya ve dünyevî nimetlere fazla değer vermemeye teşvik eden; dünyaya ve dünyalığa saplananların değersizliğini göstermeye çalışan kimseler olarak gönderilmiştir. Onların hali, kişiyi Allah'tan uzaklaştıran bir özellikle nitelenmekten ve O'nun nezdinde hiçbir işe yaramayan bir şeyle şerefleniyormuş gibi yapmaktan ne kadar uzaktır!..

[607] "Bir üstünlük" yani, sizi peygamberliğe lâyık hale getirecek seni şerefçe bize üstün kılacak bir fazlalık. "Aksine," iddia ettiğiniz hususlarda "yalancı olduğunuz kanaatindeyiz."

28. Nûh dedi ki: "Ey kavmim! Ne dersiniz; ya ben Rabbimden (verilmiş) bir kanıt üzere isem; O, katından bana bir rahmet ihsan etmiş de o size gizli kalmışsa?! İstemediğiniz halde bunu size zorla mı kabul ettireceğiz?!"

29. "Ey kavmim! Ben buna karşılık sizden mal istemiyorum; benim ücretim tamamen Allah'a aittir. İnanan (gariban)ları kovacak da değilim; çünkü onlar Rableri ile karşı karşıya geleceklerdir.* Fakat ben sizin cahillik eden bir toplum olduğunuzu görüyorum."

30. "Ey kavmim! Onları kovarsam, beni Allah'a karşı kim savunur? Hâla, düşünüp ders çıkarmayacak mısınız?"

31. "Ben size; 'Allah'ın hazineleri benim yanımdadır.' demem. Gaybı da bilmem. "Ben meleğim.' de demem. Gözlerinizin hor gördüğü kimseler için 'Allah bunlara hiçbir iyilik vermeyecektir!' de demem. Onların içindekini en iyi bilen Allah'tır. Yoksa ben de zalimlerden olurum şüphesiz."

[608] "Ne dersiniz" bana haber verin "ya ben, Rabbim (tarafından) verilmiş" kesin "bir kanıt üzere isem." Ve dâvamın doğruluğuna tanıklık eden O'nun tarafından verilmiş bir tanık varsa "ve O, bana" kanıt vermekle "katından bana bir rahmet ihsan etmişse…" Ki aslında kanıtın kendisi bir rahmettir. Burada *beyyine* kelimesiyle mucize; *rahmet* ile de peygamberlik murat edilmiş de olabilir. **Şayet** "(*Rahmet* ve *beyyine*nin aynı şey sayıldığı) ilk ihtimale göre *fe-'amiyet*[1] fiili rahat anlaşılmaktadır. Peki, ikinciye göre nasıl izah edilebilir? Çünkü buna göre *fe-'amiyetâ* (ve bu ikisi size gizli kalmışsa) buyrulmalı değil midir?" **dersen şöyle derim:** Bu durumda mâna, cümlenin *fe-'amiyet ba'de'l-beyyine* (kanıttan sonra bu rahmet size gizli kalmışsa) şeklinde takdir edilmesine ve daha önce bir kez zikredildiği için hazfedilmiş olmasına göre olur.

---

1 Müfessir kelimeyi *fe-'ummiyet* değil, *fe-'amiyet* kıraatine göre tefsir etmektedir. / ed.

على أن الأنبياء عليهم السلام بعثوا مرغبين في طلب الآخرة ورفض الدنيا، مزهدين فيها، مصغرين لشأنها وشأن من أخلد إليها، فما أبعد حالهم من الاتصاف بما يبعد من الله، والتشرف بما هو ضعة عند الله!

[٦٠٧] {مِن فَضْل} من زيادة شرف علينا تؤهلكم للنبوّة، {بَلْ نَظُنُّكُمْ كاذبين} فيما تدّعونه.

٢٨-﴿قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَآتَانِي رَحْمَةً مِنْ عِنْدِهِ فَعُمِّيَتْ عَلَيْكُمْ أَنُلْزِمُكُمُوهَا وَأَنْتُمْ لَهَا كَارِهُونَ﴾

٢٩-﴿وَيَا قَوْمِ لا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مَالا إِنْ أَجْرِيَ إِلا عَلَى اللَّهِ وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّهُمْ مُلاقُو رَبِّهِمْ وَلَكِنِّي أَرَاكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ﴾

٣٠-﴿وَيَا قَوْمِ مَنْ يَنْصُرُنِي مِنَ اللَّهِ إِنْ طَرَدْتُهُمْ أَفَلا تَذَكَّرُونَ﴾

٣١-﴿وَلا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلا أَقُولُ إِنِّي مَلَكٌ وَلا أَقُولُ لِلَّذِينَ تَزْدَرِي أَعْيُنُكُمْ لَنْ يُؤْتِيَهُمُ اللَّهُ خَيْرًا اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا فِي أَنْفُسِهِمْ إِنِّي إِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ﴾

[٦٠٨] {أَرَءيْتُمْ} أخبروني {إِن كُنتُ على بَيّنَةٍ} على برهان {من رَبّى} وشاهد منه يشهد بصحة دعواي {وآتَانِي رَحْمَةً مِنْ عِندِهِ} بإيتاء البينة على أن البينة في نفسها هي الرحمة. ويجوز أن يريد بالبينة المعجزة، وبالرحمة النبوّة. فإن قلت: فقوله {فَعُمّيَتْ} ظاهر على الوجه الأوّل، فما وجهه على الوجه الثاني؟ وحقه أن يقال فعميتا. قلت: الوجه أن يقدّر فعميت بعد البينة، وأن يكون حذفه للاقتصار على ذكره مرة.

Amiyet fiili, *hafiyet* (gizli oldu) anlamındadır. Fiil *'ummiyet* de okunmuştur; bunun mânası ise "gizli bırakıldı" şeklindedir. Übeyy b. Kâ'b'ın kıraatinde ise *fe-ammâhâ 'aleyküm* (ve O, bunu size gizli bırakmışsa) tarzındadır.

[609] **Şayet** "Bunun hakikat anlamı nedir (yani kanıta nasıl körlük nispet edilebilmiş)?" **dersen şöyle derim:** Kanıtlar, gören ve gösteren şeklinde ifade edildikleri gibi, kör olarak da zikredilirler. Zira körler kendileri görmediği gibi başkalarına da gösteremezler. Dolayısıyla mâna şöyle olmaktadır: Kanıt sizi görmedi ve size yolu göstermedi. Tıpkı çölde bir topluluğu rehberleri görmediği zaman, rehbersiz kal(ıp doğru yolu bulama)maları gibi. "Peki Übeyy kıraatinin (yani onlara kanıtın Allah tarafından gizlenmesinin) izahı nasıldır?" **dersen şöyle derim:** Nûh'un kavmi yüz çevirmeye kesin bir şekilde karar vermişti. Allah da onları bu kesin kararlarıyla başbaşa bıraktı; işte bu başbaşa bırakmaya "kanıtın O'nun tarafından gizlenmesi" tabir edildi. Bunun delili de şu ifadedir: "Bunu size zorla mı kabul ettireceğiz?" Yani siz istemediğiniz ve tercih etmediğiniz ve dinde de zorlama olmadığı halde, sizi onu kabule, onun gösterdiği yoldan gitmeye biz mi zorlayacağız?

[610] (أَنُلْزِمُكُمُوها'da) iki mef'ûl zamiri de muttasıl olarak gelmiştir. İkinci mef'ûl *e-nülzimukum iyyâhâ* şeklinde munfasıl olarak da gelebilirdi. فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللهُ (Onlara karşı sana Allah yeter. [Bakara 2/137]) ifadesinde olduğu gibi burada da *fe-seyekfîke iyyâhum* denilebilirdi. (Öte yandan) Ebû 'Amr'ın [v. 154/771] Mim'i *e-nülzi**m**kumûhâ* şeklinde sükûn ile okuduğu nakledilmiştir ki izahı şöyledir: Bu harfin harekesi zayıf ve belli belirsiz olduğu için, ravi onu sükûn sanmıştır. Zira İmam Halil'e, Sîbeveyhi'ye ve Basralı dilcilerin otorite olanlarına göre sükûnun açık bir şekilde telaffuzu hatadır; çünkü i'rab harekesinin atılması şiir zarureti dışında caiz değildir.

[611] "*Buna* karşılık sizden istemiyorum." cümlesindeki *bu* zamiri, onlara söylediği "Şüphesiz ben sizin için apaçık bir uyarıcıyım… Allah'tan başkasına kulluk etmeyin." [Hûd 11/25-26] ifadesine râcidir.

[612] ("İman edenleri kovacak değilim." mânasındaki) وَما أَنَا بِطارِدِ الَّذِينَ آمَنُوا cümlesi, وَما أَنَا بِطارِدٍ الَّذِينَ آمَنُوا (İman edenleri hiçbir zaman kovmam.) şeklinde aslına uygun olarak tenvin ile de okunmuştur.

ومعنى عميت خفيت؛ وقرئ «فعميت» بمعنى أخفيت. وفي قراءة أبي «فعماها عليكم».

[٦٠٩] فإن قلت: فما حقيقته؟ قلت: حقيقته أن الحجة كما جعلت بصيرة ومبصرة جعلت عمياء، لأنّ الأعمى لا يهتدي ولا يهدي غيره، فمعنى فعميت عليكم البينة فلم تهدكم، كما لو عمي على القوم دليلهم في المفازة بقوا بغير هاد. فإن قلت: فما معنى قراءة أبي؟ قلت: المعنى أنهم صمموا على الإعراض عنها فخلاهم الله وتصميمَهم، فجعلت تلك التخلية تعمية منه. والدليل عليه قوله {أَنُلْزِمُكُمُوهَا وَأَنتُمْ لَهَا كارهون} يعني أنكرهكم على قبولها ونقسركم على الاهتداء بها، وأنتم تكرهونها ولا تختارونها، و{لَا إِكْرَاهَ في الدِّينِ} [البقرة: ٢٥٦]؟

[٦١٠] وقد جيء بضميري المفعولين متصلين جميعًا. ويجوز أن يكون الثاني منفصلًا، كقولك: أنلزمكم إياها. ونحوه {فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللهُ} [البقرة: ١٣٧]. ويجوز: فسيكفيك إياهم. وحكي عن أبي عمرو إسكان الميم. ووجهه أنّ الحركة لم تكن إلا خلسة خفيفة، فظنها الراوي سكونًا. والإسكان الصريح لحن عند الخليل وسيبويه وحذاق البصريين؛ لأن الحركة الإعرابية لا يسوغ طرحها إلا في ضرورة الشعر.

[٦١١] والضمير في قوله {لَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ} راجع إلى قوله لهم {إِنِّى لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ أَن لَا تَعْبُدُوا إِلّا اللهَ} [هود: ٢٥].

[٦١٢] وقرئ «وما أنا بطاردٍ الذين آمنوا»، بالتنوين على الأصل.

[613] **Şayet** "Çünkü onlar Rableri ile karşı karşıya geleceklerdir.' sözünün anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, "Onlar Allah ile karşı karşıya gelecekler, O da kendilerini kovan kimseleri cezalandıracaktır. Veya onlar Allah ile karşı karşıya gelecekler ve Allah onları kalplerindeki sahih ve mevcut olan ve benim de tanık olduğum, kendilerinde aksi bir hal görmediğim imana binen ya da sizin onlara isnat ettiğiniz onların imanlarının sığ ve tefekküre dayanmayan bir iman olduğuna binaen onları değerlendirecektir." şeklindedir. Ben onların kalplerini yarıp, gizli hallerini görüp eğer durum iddia ettiğiniz gibi ise kendilerini yanımdan kovacak değilim! Bunun benzeri "Rablerine dua edenleri kovma." [En'âm 5/52] âyetidir. Mâna, "Onlar Rableri ile karşı karşıya geleceklerini kabul eder ve O'nunla mutlaka karşı karşıya geleceklerini kesin bir şekilde bilirler." şeklinde de olabilir.

[614] "Cahillik eden" yani müminlere adice muamele eden ve onların değersiz kişiler olduklarını iddia eden. Bu kelime, ('Amr b. Külsûm'un);

> Hoop! Kimse bize karşı cahillik etmesin!..
> [Valla biz, cahillerin cahilliğinden daha fazla cahillik ederiz!..]

beytindeki anlamındadır. تَجْهَلُونَ fiili "Rabbi ile karşı karşıya geleceğini bilmeyen" ya da "müminlerin kendilerinden daha hayırlı olduğunu bilmeyen (bir topluluk)…" anlamında da olabilir.

[615] "Onları kovarsam, beni Allah'a karşı kim savunur?" Kim korur beni O'nun cezalandırmasından!? Nûh'un kavmi ona iman etmek için, bir arada ve kendileriyle eşit seviyede bulunmak istemedikleri müminleri yanından kovmasını talep ediyorlardı.

[616] "Gaybı biliyorum." cümlesi "Yanımda Allah'ın hazineleri vardır." cümlesine ma'tûftur; yani 'Yanımda Allah'ın hazineleri var demiyorum' ve 'Ben gaybı biliyorum demiyorum.' demektir. Ben size "Yanımda Allah'ın hazineleri var." demiyorum ki zenginlik bakımından sizden daha ileri olduğumu iddia etmiş olayım ve siz de bunun üzerine "Biz sizin bizden üstün bir yanınızı görmüyoruz!" diyerek üstünlüğümüze itiraz etmiş olasınız. Ayrıca ben, gaybı bildiğimi de iddia etmiyorum ki, bana yalan ve iftira isnadında bulunasınız veya bana tâbi olanların kafalarında olanlara ve kalplerindeki gizli hallerine muttali olayım. "Ben size melek olduğumu da söylemiyorum" ki, "Sen de tamamen bizim gibi bir insansın." diyesiniz. Yine, fakir oldukları için hakir gördüğünüz müminlere Allah'ın -sizin iddia ettiğiniz gibi- sizin aklınıza uyup, onları değersiz bularak size yardım olsun diye dünyada ve ahirette hiçbir hayır vermeyeceğine de hükmetmiyorum.

[٦١٣] فإن قلت: ما معنى قوله {إنهم ملاقو رَبِّهِمْ}؟ قلت: معناه أنهم يلاقون الله فيعاقب من طردهم، أو يلاقونه فيجازيهم على ما في قلوبهم من إيمان صحيح ثابت؛ كما ظهر لي منهم وما أعرف غيره منهم. أو على خلاف ذلك مما تقرفونهم به من بناء إيمانهم على بادئ الرأي من غير نظر ٥ وتفكر. وما علي أن أشق عن قلوبهم وأتعرّف سر ذلك منهم حتى أطردهم إن كان الأمر كما تزعمون. ونحوه {وَلَا تَطْرُدِ الذين يَدْعُونَ رَبَّهُمْ} الآية [الأنعام: ٥٢]. أو هم مصدقون بلقاء ربهم موقنون به عالمون أنهم ملاقوه لا محالة.

[٦١٤] {تَجْهَلُونَ} تتسافهون على المؤمنين وتدعونهم أراذل. من قوله:

أَلَا لَا يَجْهَلَنْ أَحَدٌ عَلَيْنَا

١٠ أو تجهلون بلقاء ربكم، أو تجهلون أنهم خير منكم.

[٦١٥] {مَن يَنصُرُنِى مِنَ اللهِ} من يمنعني من انتقامه {إِن طَرَدْتُهُمْ} وكانوا يسألونه أن يطردهم ليؤمنوا به، أنفة من أن يكونوا معهم على سواء.

[٦١٦] {أَعْلَمُ الغيب} معطوف على {عِندِى خَزَائِنُ اللهِ} أي لا أقول عندي خزائن الله، ولا أقول أنا أعلم الغيب. ومعناه: لا أقول لكم عندي خزائن الله ١٥ فأدعي فضلا عليكم في الغنى، حتى تجحدوا فضلي بقولكم {وَمَا نرى لَكُمْ عَلَيْنَا مِن فَضْلٍ} [هود: ٢٧]؛ ولا أدعي علم الغيب حتى تنسبوني إلى الكذب والافتراء، أو حتى أطلع على ما في نفوس أتباعي وضمائر قلوبهم؛ {وَلا أَقُولُ إِنّى مَلَكٌ} حتى تقولوا لي ما أنت إلا بشر مثلنا، ولا أحكم على من استرذلتم من المؤمنين لفقرهم أن الله لن يؤتيهم خيرًا في الدنيا والآخرة لهوانهم عليه، كما تقولون، ٢٠ مساعدة لكم ونزولًا على هواكم.

[617] "Yoksa" yani bunlardan herhangi birini söyleyecek olsam, "ben de zalimlerden olurum şüphesiz!" إِزْدِرَاء masdarı "Onu ayıpladı." anlamındaki *zerâ 'aleyhi* ve "Onda kusur buldu." anlamındaki *ezrâ bi-hî*den ifti'âl bâbındandır. *İzderathu 'aynuhû* ve *iktehamethu 'aynuhû* (Gözü onu küçük gördü, küçümsedi.) denmektedir.

32. Dediler ki: "Ey Nûh! Bizimle mücadele edip durmaktasın; bu mücadeleyi çok fazla uzattın! Doğru söyleyenlerdensen, haydi getir şu bizleri tehdit ettiğin şeyi!"

33. Dedi ki: "Onu size -dilediği takdirde- ancak Allah getirir; O'nu âciz bırakacak değilsiniz."

34. "Sizi Allah azdırmak istedikten sonra, ben size öğüt vermek istesem de bunun size faydası olmaz. Rabbiniz O'dur ve O'na döndürüleceksiniz."

[618] "Bizimle mücadele edip durmaktasın; bu mücadeleyi çok fazla uzattın!" Demek istiyorlar ki; bizimle mücadele etmek istedin, buna başladın ve iyice uzattın yani!.. *Câde fulân*[un] *fe-eksera ve etâbe* (Adam cömertlik etti; bunu sürekli yaptı, çok da iyi yaptı!) sözünde olduğu gibi. "Haydi getir şu bizleri tehdit ettiğin şeyi" yani dünya azabını!.. "Onu size ancak Allah verir." Yani azabı getirmek bana ait değildir; o ancak inkâr ve isyan ettiğiniz zata mahsustur. "Eğer dilerse" yani, hikmeti onu size acele olarak getirmeyi gerektirirse. İbn Abbâs [v. 68/688] *fe-ekserte cedelenâ* (Bizimle yürüttüğün *cedel*i fazla uzattın.) şeklinde okumuştur.

[619] **Şayet** "Ayette neden iki şart cümlesi birlikte kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** "Sizi Allah azdır(ıp sonuçta helâk et)mek istedikten sonra" cümlesinin ceza cümlesi "Öğüt vermek istesem de bunun size faydası olmaz." cümlesinin delâlet ettiği bir cümledir ki delâlet eden bu cümle delâlet ettiği cümle hükmünde olduğu için şartla kayıtlanmıştır. *İn ahsente ileyye ahsentü ileyke in emkenenî* (Bana iyilik edersen ben de sana iyilik ederim, imkânım olursa.) sözünde ceza cümlesi ikinci bir şartla kayıtlandığı gibi.

[620] "**Peki** 'Sizi Allah azdırmak istedikten sonra' cümlesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Şudur: Eğer Allah kâfirin küfürde ısrar edeceğini bilirse, onu kendi haline bırakır ve iman etmeye zorlamaz. İşte buna 'azdırma' ve 'saptırma' (*iğvâ - ıdlâl*) denir. Tıpkı Yüce Allah, kulunun tevbe edip güzel bir şekilde cehaletten döneceğini bildiği zaman ona *lütf*ettiği ve buna 'doğruyu gösterme' ve 'yol gösterme' (*irşad - hidayet*) denildiği gibi.

[٦١٧] {إِنّى إِذًا لَمِنَ الظالمين} إن قلت شيئًا من ذلك. والازدراء: افتعال من زري عليه، إذا عابه. وأزرى به، قصر به. يقال ازدرَتْه عينه، واقتحمته عينه.

٣٢-﴿قَالُوا يَا نُوحُ قَدْ جَادَلْتَنَا فَأَكْثَرْتَ جِدَالَنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

٥ ٣٣-﴿قَالَ إِنَّمَا يَأْتِيكُمْ بِهِ اللَّهُ إِنْ شَاءَ وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ﴾

٣٤-﴿وَلَا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَكُمْ إِنْ كَانَ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يُغْوِيَكُمْ هُوَ رَبُّكُمْ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

[٦١٨] {جَادَلْتَنَا فَأَكْثَرْتَ جِدَالَنَا} معناه: أردت جدالنا وشرعت فيه فأكثرته، كقولك: جاد فلان فأكثر وأطاب. {فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا} من العذاب المعجل. {إِنَّمَا يَأْتِيكُمْ بِهِ اللهُ} أي ليس الإتيان بالعذاب إليّ، إنما هو إلى من كفرتم به وعصيتموه. {إِن شَاء} يعني إن اقتضت حكمته أن يعجله لكم. وقرأ ابن عباس رضي الله عنه «فأكثرت جَدَلَنا».

١٠

[٦١٩] فإن قلت: ما وجه ترادف هذين الشرطين؟ قلت: قوله {إِن كَانَ اللّهُ يُرِيدُ أَن يُغْوِيَكُمْ} جزاؤه ما دلّ عليه قوله {لَا يَنفَعُكُمْ نُصْحِى}. وهذا الدال في حكم ما دلّ عليه، فوصل بشرط كما وصل الجزاء بالشرط في قولك: إن أحسنت إليّ أحسنت إليك إن أمكنني.

١٥

[٦٢٠] فإن قلت: فما معنى قوله {إِن كَانَ اللّهُ يُرِيدُ أَن يُغْوِيَكُمْ}؟ قلت: إذا عرف الله من الكافر الإصرار فخلاه وشأنَه ولم يلجئه، سمي ذلك إغواء وإضلالًا، كما أنه إذا عرف منه أنه يتوب ويرعوي فلطف به سمي إرشادًا وهداية.

[621] أَنْ يُغْوِيَكُمْ kelimesinin, deve ve inek yavrusu sütten kesildikten sonra fazla otlayıp da telef olduğu zaman *ğaviye'l-fasîlü ğave*n (Yavru telef oldu.) sözünden olmak üzere *en yuhlikeküm* (sizi helâk etmek) anlamında olduğu da söylenmiştir. Buna göre mâna şöyle olur: Eğer siz küfürde ısrar kararlılığında, Allah'ın dersleri, uyarıları ve diğer lütufları fayda etmeyecek bir durumda iseniz, benim nasihatim size nasıl fayda verecek!?

35. (Resulüm!) Yoksa "Onu kendisi uydurmakta!" mı diyorlar?! De ki: Bunu ben uydurduysam vebali banadır. Sizin işlediğiniz suçlardan uzağım ya!..

[622] فَعَلَيَّ إِجْرامِي ifadesi, *icrâmî* ve *ecrâmî* şeklinde olup, ilkinde "vebalim", ikincide "günahlarım banadır." anlamındadır. والله يعلم اسرارهم [Muhammed 47/26] âyeti de *isrârahum* ve *esrârahum* şeklinde okunmuş olup "Allah onların gizli-kapaklı konuşmasını" veya "sırlarını bilmektedir." anlamındadır. *Cürm - ecrâm, kufl - akfâl* gibidir. İlk müfessirlerin, bu kelimeyi "günahlarımı" diye tefsir etmesi, *ecrâmî* şeklini desteklemektedir. Sonuçta söylemek istediği şudur: Eğer Kur'ân'ı kendi uydurduğum doğru ve sabitse, *icrâm*ımın yani bu uyduruşumun cezası banadır. Dolayısıyla benden yüz çevirmenizi ve hep birlikte bana düşmanlık etmenizi hak etmiş olurum. Oysa "ben uzağım" yani bu kesin ve sabit değil; benim bununla alakam yok! Bu durumda مِمَّا تُجْرِمُونَ ifadesi, Kur'ân'ı uydurduğumu iddia ederek işlediğiniz günahtan, demektir. Dolayısıyla, benden yüz çevirip, bana düşmanlık etmeniz için bir sebep yoktur.

36. Nihayet, Nûh'a vahyolundu ki; kavminden iman etmiş olanlar dışında hiç kimse iman etmeyecek. Dolayısıyla, yapageldikleri şeye üzülme.

37. Bizim gözetimimiz altında, vahyimizle gemiyi yap. Zulmedenler için Benimle muhatap olma! Çünkü kesinlikle suda boğulacaklar!

[623] "İman etmiş olanlar dışında" yani iman etmesi beklenenlerden kendisinde imanın gerçekleştiği kimseler dışında -Burada قَدْ bekleme anlamında olup, cuk oturmuştur.- "Hiç kimse iman etmeyecek" cümlesi, onların imanından ümit kestirmekte ve bunun gerçekleşmesi asla beklenemeyecek muhal bir şey olduğunu ifade etmektedir. "Dolayısıyla;" zor durumdaki gariban ve düşkünlerin üzüldükleri gibi "üzülme." Şair [Uhayha b. Culah] şöyle demiştir:

> Tanrı taksimini kabul ederim, ondan yana hiç üzülmeden;
> Gönlü-hoş olarak işime bakarım efendi gibi.

[٦٢١] وقيل: {أَن يُغْوِيَكُمْ} أن يهلككم، من غوِيَ الفصيل غوًى، إذا بشم فهلك، ومعناه: أنكم إذا كنتم من التصميم على الكفر بالمنزلة التي لا تنفعكم نصائح الله ومواعظه وسائر ألطافه، كيف ينفعكم نصحي؟

٣٥-﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ إِنِ افْتَرَيْتُهُ فَعَلَيَّ إِجْرَامِي وَأَنَا بَرِيءٌ مِمَّا تُجْرِمُونَ﴾

٥ [٦٢٢] {فَعَلَيَّ إِجْرَامِى} وإجرامي بلفظ المصدر والجمع، كقوله: والله يعلم إسرارهم وأسرارهم [محمد: ٢٦]. ونحو جُرْم وأجرام قفل وأقفال. وينصر الجمع أن فسره الأولون بآثامي. والمعنى: إن صح وثبت أني افتريته، فعلي عقوبة إجرامي، أي افترائي؛ وكان حقي حينئذ أن تعرضوا عني وتتألبوا عليّ. {وَأَنَا بَرِىءٌ} يعني ولم يثبت ذلك وأنا بريء منه. ومعنى {ممَّا تُجْرِمُونَ} من إجرامكم في إسناد الافتراء ١٠ إليّ، فلا وجه لإعراضكم ومعاداتكم.

٣٦-﴿وَأُوحِيَ إِلَى نُوحٍ أَنَّهُ لَنْ يُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِكَ إِلا مَنْ قَدْ آمَنَ فَلا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ﴾

٣٧-﴿وَاصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحْيِنَا وَلا تُخَاطِبْنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا إِنَّهُمْ مُغْرَقُونَ﴾

١٥ [٦٢٣] {لَن يُؤْمِنَ} إقناط من إيمانهم، وأنه كالمحال الذي لا تعلق به للتوقع {إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ} إلا من قد وجد منه ما كان يتوقع من إيمانه. وقد للتوقع وقد أصابت محزها. {فَلَا تَبْتَئِسْ} فلا تحزن حزن بائس مستكين. قال:

مَا يَقْسِمُ اللَّهُ فَاقْبَلْ غَيْرَ مُبْتَئِسِ ... مِنْهُ وَاقْعُدْ كَرِيمًا نَاعِمَ الْبَالِ

[624] Demek istediği şudur: (Ey Nûh!) kavminin sana yaptıklarından; yalanlama, eziyet ve düşmanlık etme gibi davranışlarından ötürü mahzun olma! Zira onları senin için cezalandırmanın zamanı geldi.

[625] بِأَعْيُنِنا ifadesi hal konumunda olup, "onu korunmuş olarak ustaca yap" demektir; yani gözlerimizle temas halinde; sanki yanında Allah'ın gözleri varmış da, onun gemiyi yaparken hata etmesine ve düşmanlarından birilerinin onu yapmasını engellemesine mani oluyormuş gibi.

[626] "Vahyimizle," yani onu nasıl inşa edeceğini vahiy ve ilham ederek göstereceğiz. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] nakledildiğine göre Hazret-i Nûh gemi yapmayı bilmiyormuş. Allah ona gemiyi kuş göğsü şeklinde inşa etmesini vahyetmiş.

[627] "Zulmedenler için benimle muhatap olma!" Yani kavminin durumu, yani şefaat ederek kendilerini azaptan korumaya çalışma konusunda bana dua etme. "Çünkü kesinlikle suda boğulacaklar." Suda boğulmalarına hükmedilmiş bulunuyor! Bu husus kesinleşmiş, kesin hükme bağlanmış, kalem kurumuştur; değişmesi imkânsızdır. "Ey İbrâhim! Bundan vazgeç, zira Rabbinin fermanı gelmiş bulunuyor. Onlara asla geri çevrilmeyecek bir azap gelmekte!.." [Hûd 11/76] âyetindeki gibi.

38. O, gemiyi yapıyor, kavminin ileri gelenleri de yanına uğradıkça onunla alay ediyorlardı... Dedi ki: "Bizimle alay ediyorsanız, sizin alay ettiğiniz gibi biz de yakında sizinle alay edeceğiz!"

39. "Rüsvay edici azabın kime geleceğini, kalıcı azabın kime ineceğini yakında göreceksiniz!"

[628] "O, gemiyi yapıyordu…" cümlesi geçmiş hâlin hikâyesidir. "Onunla" yani onun gemi yapmasıyla "alay ediyorlardı." Hazret-i Nûh, gemiyi ıssız bir çölde, sudan en uzak bir yerde ve suyun en az olduğu bir zamanda inşa ediyordu. Kavmi de onunla alay ediyor ve "Nûh! Peygamber olduktan sonra, şimdi de marangoz mu oldun!?" diyorlardı. Şu an "sizin alay ettiğiniz gibi biz de yakında" yani ileride "sizinle alay edeceğiz!" Yani dünyada boğulduğunuz ve ahirette de yandığınız zaman, sizin şimdi bizimle alay ettiğiniz gibi biz de sizinle alay edeceğiz!

[٦٢٤] والمعنى: فلا تحزن بما فعلوه من تكذيبك وإيذائك ومعاداتك، فقد حان وقت الانتقام لك منهم.

[٦٢٥] {بِأَعْيُنِنَا} في موضع الحال، بمعنى: اصنعها محفوظًا، وحقيقته: ملتبسًا بأعيننا، كأن لله معه أعينا تكلؤه أن يزيغ في صنعته عن الصواب، وأن لا يحول بينه ٥ وبين عمله أحد من أعدائه.

[٦٢٦] {ووَحْينا} وأنا نوحي إليك ونلهمك كيف تصنع. عن ابن عباس رضي الله عنه: لم يعلم كيف صنعة الفلك، فأوحى الله إليه أن يصنعها مثل جؤجؤ الطائر.

[٦٢٧] {وَلَا تخاطبنى فِى الذين ظَلَمُوا} ولا تدعني في شأن قومك واستدفاع العذاب عنهم بشفاعتك، {إِنَّهُمْ مُغْرَقُونَ}، إنهم محكوم عليهم بالإغراق، وقد ١٠ وجب ذلك وقضي به القضاء وجفّ القلمُ، فلا سبيل إلى كفه. كقوله {يا إبراهيم أَعْرِضْ عَنْ هذا إِنَّهُ قَدْ جَاء أَمْرُ رَبّكَ وَإِنَّهُمْ آتِيهِمْ عَذَابٌ غَيْرُ مَرْدُودٍ} [هود: ٧٦].

٣٨-﴿وَيَصْنَعُ الْفُلْكَ وَكُلَّمَا مَرَّ عَلَيْهِ مَلأٌ مِنْ قَوْمِهِ سَخِرُوا مِنْهُ قَالَ إِنْ تَسْخَرُوا مِنَّا فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنْكُمْ كَمَا تَسْخَرُونَ﴾

٣٩-﴿فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَيَحِلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُقِيمٌ﴾

١٥ [٦٢٨] {وَيَصْنَعُ الفُلْكَ} حكاية حال ماضيةٍ {سَخِرُوا مِنْهُ} ومن عمله السفينةَ، وكان يعملها في برية بهماء في أبعد موضع من الماء، وفي وقت عزَّ الماء فيه عزة شديدة، فكانوا يتضاحكون ويقولون له: يا نوح، صرت نجّارًا بعد ما كنت نبيًّا! {فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنكُمْ} يعني في المستقبل {كَمَا تَسْخَرُونَ} منا الساعة، أي نسخر منكم سخرية مثل سخريتكم إذا وقع عليكم الغرق في الدنيا والحرق في الآخرة.

[629] Şu mâna da verilmiştir: Eğer siz bizi bu işi yaptığımız için cahil buluyorsanız, biz de sizleri küfre, Allah'ın gazap ve azabına doğru gittiğiniz için cahil buluyoruz. Siz bizden daha çok cahil bulunacak durumdasınız. Veya eğer bizi cahil buluyorsanız, biz de sizi bizleri cahil bulma hususunda cahil buluyoruz; çünkü siz işin hakikatini bilmeden ve dış görünüşe bakarak bizi cahillikle itham ediyorsunuz. Nitekim bu durum, hakikatlerden uzak kalmada cahillerin âdetidir.

[630] Rivayete göre Hazret-i Nûh gemiyi iki senede tamamlamıştı. Geminin uzunluğu üç yüz, genişliği elli, yüksekliği de otuz arşın idi. Tik (*tectona grandis*) ağacından yapılan gemi üç katlıydı. Hazret-i Nûh alt kata vahşi hayvanları, yırtıcı kuş ve haşeratı, orta kata davarları ve ehli hayvanları yerleştirmiş; üçüncü kata ise kendisi ve beraberindekiler yerleşmişler ve erzaklarını da aynı kata koymuşlardı. Hazret-i Nûh Hazret-i Âdem'in cesedini de yanında taşıyordu; onu kadınlarla erkeklerin arasına bir sütre gibi koymuştu. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] geminin uzunluğunun bin iki yüz, genişliğinin ise altı yüz arşın olduğunu söylemiştir.

[631] Söylendiğine göre; bir gün Havariler Hazret-i Îsâ'ya "Keşke Nûh'un Gemisini görmüş birini diriltsen de bize ondan bahsetse!" demişler. Bunun üzerine Hazret-i Îsâ onları alıp bir kum tepeciğinin yanına götürmüş. Bir avuç toprak alarak "Bunun kim olduğunu biliyor musunuz?" diye sormuş. "Allah ve Resulü daha iyi bilir." demişler. Hazret-i Îsâ "Bu, Kâ'b b. Hâm'dır." dedikten sonra elindeki toprağa asasıyla vurmuş ve "Allah'ın izniyle kalk!" demiş. Kâ'b bir anda ayağa kalkmış ve başındaki toprakları temizlemeye başlamış. Saçı-başı ağarmış vaziyette imiş. Hazret-i Îsâ ona "Sen vefat ettiğinde böyle miydin?" diye sorunca "Hayır! Öldüğümde gençtim. Sen 'kalk' deyince kıyamet koptu sandım. Saçım onun için ağardı." demiş. Hazret-i Îsâ "Bize Nûh'un gemisinden bahset." deyince "Uzunluğu bin iki yüz, genişliği altı yüz arşın idi. Üç kat idi; bir kat davar ve vahşi hayvanlar için, bir kat insanlar, bir kat da kuşlar içindi." diye cevap vermiş. Daha sonra Hazret-i Îsâ "Allah'ın izniyle eski haline geri dön." demiş ve o da tekrar toprak olmuş.

[632] ("Kime geleceğini" anlamındaki) من يأتيه ifadesi تعلمون fiili ile mahallen mansūbdur. "Rüsva edecek olan azabın geleceği kimseleri yakında bileceksiniz." demektir. "… geleceği kimse" ile onları, "azap" ile de dünya azabını kasdetmektedir ki bu azap boğulmadır. "Kalıcı azabın" yani ahiret azabının, kurtulması imkânsız olan borç ve hakkın inmesi gibi "kime ineceğini [yakında öğreneceksiniz]!.."

[٦٢٩] وقيل: إن تستجهلونا فيما نصنع فإنا نستجهلكم فيما أنتم عليه من الكفر والتعرّض لسخط الله وعذابه، فأنتم أولى بالاستجهال منا. أو إن تستجهلونا فإنا نستجهلكم في استجهالكم، لأنكم لا تستجهلون إلا عن جهل بحقيقة الأمر، وبناء على ظاهر الحال كما هو عادة الجهلة في البعد عن الحقائق.

[٦٣٠] وروي أنّ نوحًا عليه السلام اتخذ السفينة في سنتين، وكان طولها ثلاثمائة ذراع، وعرضها خمسون ذراعًا، وطولها في السماء ثلاثون ذراعًا، وكانت من خشب الساج وجعل لها ثلاثة بطون، فحمل في البطن الأسفل الوحوش والسباع والهوامّ، وفي البطن الأوسط الدواب والأنعام، وركب هو ومن معه في البطن الأعلى مع ما يحتاج إليه من الزاد، وحمل معه جسد آدم عليه السلام وجعله معترضًا بين الرجال والنساء. وعن الحسن: كان طولها ألفًا ومائتي ذراع، وعرضها ستمائة.

[٦٣١] وقيل: إنّ الحواريين قالوا لعيسى عليه السلام: لو بعثت لنا رجلًا شهد السفينة يحدّثنا عنها، فانطلق بهم حتى انتهى إلى كثيب من تراب، فأخذ كفا من ذلك التراب فقال: أتدرون من هذا؟ قالوا الله ورسوله أعلم. قال: هذا كعب بن حام. قال: فضرب الكثيب بعصاه فقال: قم بإذن الله، فإذا هو قائم ينفض التراب عن رأسه وقد شاب، فقال له عيسى عليه السلام: هكذا أهلكت؟ قال لا، مت وأنا شاب، ولكنني ظننت أنها الساعة فمن ثمَّ شبت. قال: حدثنا عن سفينة نوح. قال: كان طولها ألف ذراع ومائتي ذراع، وعرضها ستمائة ذراع، وكانت ثلاث طبقات: طبقة للدواب والوحوش، وطبقة للإنس، وطبقة للطير. ثم قال له: عد بإذن الله كما كنت، فعاد ترابًا.

[٦٣٢] {مَن يَأْتِيهِ} في محل النصب بـ{تعلمون}، أي فسوف تعلمون الذي يأتيه عذاب يخزيه، ويعني به إياهم، ويريد بالعذاب عذاب الدنيا، وهو الغرق. {وَيَحِلُّ عَلَيْهِ} حلول الدين والحق اللازم الذي لا انفكاك له عنه {عَذَابٌ مُقِيمٌ} وهو عذاب الآخرة.

40. Nihayet buyruğumuz gelip tandır kaynamaya başlayınca, "Her şeyden ikişer eş / birer çift, -hakkında hüküm verilmiş olanlar dışında- aileni ve iman edenleri gemiye bindir." dedik. Kendisiyle beraber zaten pek az kimse iman etmişti...

5 **41. Dedi ki: "Gemiye binin... Onun hareketi de, demirlemesi de Allah'ın adıyladır; çünkü benim Rabbim gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm)."**

[633] حَتَّى (Nihayet) kelimesi kendisinden sonra söze başlanılan, şart ve ceza cümlesinin başında yer alan bir kelimedir. **Şayet** "Bu kelime ne-
10 yin nihayetini ifade etmektedir?" **dersen şöyle derim:** "Gemiyi yapıyordu." [Hûd 11/38] cümlesinin sonrasını ifade etmektedir; yani cümle "Nûh gemiyi inşa ediyordu, nihayet kararlaştırılan zaman geldi." şeklindedir. **Şayet** "حَتَّى kelimesi يَصْنَعُ (yapıyordu) cümlesi ile alakalı ise, iki kelime arasında geçen cümlenin konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** يَصْنَعُ'dan haldir. Adeta
15 "Nûh onu, kavminin ileri gelenlerinin her oradan geçişlerinde onunla alay ettikleri bir halde yapıyordu," denilmiş olur. "Peki كُلَّمَا (her ne zaman) ifadesinin cevabı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu hususta iki şey yapabilirsin: Ya سَخِرُوا (Alay ediyorlardı. [Hûd 11/38]) fiilini cevap yapıp, قَالَ'yi -birinin bir soru sorduğunu takdir ederek- yeni bir söz başı kabul edersin veya سَخِرُوا'yu
20 مَرَّ'den bedel ya da مَلَأٌ kelimesinin sıfatı ve قَالَ'yi de cevap yaparsın.

[634] وَأَهْلَكَ kelimesi اِثْنَيْنِ kelimesine ma'tûftur. مَنْ آمَنَ ifadesi de böyledir; yani "aileni ve diğer müminleri gemiye bindir." Denilmiş ve ailesinden olup da daha önce cehennemlik olacağına hükmedilenler Nûh'un ailesinden istisna edilmiştir. Ancak Allah –hâşa- bu kimseler için cehennemlik
25 olmayı takdir ettiği ve öyle olmasını istediği için değil, sağlıklarında küfrü tercih edeceklerini bildiği için cehennemlik olacaklarına hükmetmiştir. Dahhâk'e göre; aileden istisna ettiği kişilerle Allah, Hazret-i Nûh'un oğlu ile hanımını kastetmektedir.

[635] "Pek az kimse…" Peygamber (s.a.)'den "Bunlar sekiz kişiydiler:
30 Nûh ve hanımı, üç oğlu ve onların hanımları." dediği rivayet edilmiş, Muhammed b. İshak da "Beşi erkek, beşi kadın on kişiydiler." Demiştir. Ayrıca yetmiş iki erkek ve kadın, Nûh'un oğulları Hâm, Sâm ve Yâfes ile bunların hanımlarıdır da denilmiştir. Bu durumda, yarısı kadın, yarısı erkek olmak üzere toplam yetmiş sekiz kişi olmaktadırlar.

٤٠-﴿حَتَّى إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلٍّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَأَهْلَكَ إِلا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ وَمَنْ آمَنَ وَمَا آمَنَ مَعَهُ إِلا قَلِيلٌ﴾

٤١-﴿وَقَالَ ارْكَبُوا فِيهَا بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا إِنَّ رَبِّي لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[٦٣٣] {حتى} هي التي يبتدأ بعدها الكلام، دخلت على الجملة من الشرط والجزاء. فإن قلت: وقعت غاية لماذا؟ قلت: لقوله {ويصنع الفلك}، أي وكان يصنعها إلى أن جاء وقت الموعد. فإن قلت: فإذا اتصلت «حتى» بـ{يصنع} فما تصنع بما بينهما من الكلام؟ قلت: هو حال من {يصنع}، كأنه قال: يصنعها والحال أنه كلما مرّ عليه ملأ من قومه سخروا منه. فإن قلت: فما جواب {كلما}؟ قلت: أنت بين أمرين: إما أن تجعل {سخروا} جوابًا و{قال} استئنافًا، على تقدير سؤال سائل، أو تجعل {سخروا} بدلًا من {مرّ} أو صفة {لملأ} و{قال} جوابًا.

[٦٣٤] {وَأَهْلَكَ} عطف على {اثنين}، وكذلك {وَمَنْ آمَنَ} يعني واحمل أهلك والمؤمنين من غيرهم. واستثنى من أهله من سبق عليه القول أنه من أهل النار، وما سبق عليه القول بذلك إلا للعلم بأنه يختار الكفر، لا لتقديره عليه وإرادته به، تعالى الله عن ذلك. قال الضحاك: أراد ابنه وامرأته.

[٦٣٥] {إِلَا قَلِيلٌ} روي عن النبي ﷺ أنه قال: كانوا ثمانية؛ نوح وأهله، وبنوه الثلاثة، ونساؤهم. وعن محمد بن إسحاق: كانوا عشرة؛ خمسةُ رجال وخمس نسوةٍ. وقيل: كانوا اثنين وسبعين رجلًا وامرأة، وأولاد نوح سام وحام ويافث ونساؤهم. فالجميع ثمانية وسبعون؛ نصفهم رجال ونصفهم نساء.

[636] ارْكَبُوا فِيها بِسْمِ اللهِ مَجْراهَا وَمُرْسَاهَا cümlesi bir tek söz / ifade olabileceği gibi iki söz de olabilir. (i) Tek kabul edildiğinde, بِسْمِ اللهِ ifadesi ارْكَبُوا ile ilintili ve ondaki cemi' Vav'ından hâl olur. Mâna da; "Gemi hareket ettiği ve demir attığı zaman *Allah'ın ismini anarak* –ya da *bismillâh* diyerek- gemiye binin." şeklinde olur. Zira *mecrâ* ve *mursâ* kelimeleri ya zaman içindir veya *icrâ* ve *irsâ* şeklinde birer masdardır ve kendilerine muzāf olan *vakit* kelimesi hazfolunmuştur (*vakte irsâ'ihâ ve icrâ'ihâ*). Tıpkı *hufû**ka**'n-necm*[i] (yıldızın kayboluşu) ve *makdeme'l-hâcc*[i] (hacının gelişi) ifadeleri gibi. Bu iki kelime ile geminin "hareket etme yeri" ve "demir atma yeri" de murat edilmiş olabilir. Buna göre bu kelimelerin mansūb oluşu, *bismillâh*da bulunan fiil (binerim) veya *kavil* (derim) mânası iledir. (ii) İki ayrı ifade kabul edildiğinde ise, بِسْمِ اللهِ مَجْراهَا وَمُرْسَاهَا ifadesi ("binin" ile bağlantılı olmayıp), *bismillâhi icrâ'uha ve irsâ'uhâ* (Geminin hareket etmesi de demir atması da Allah'ın adıyladır.) anlamında, mübteda ve haberden oluşan **yeni** bir cümle olur. Rivayete göre Hazret-i Nûh gemiyi yüzdürmek istediği zaman *bismillâh* der, o da yüzermiş; durmasını istediğinde ise yine *bismillâh* der ve gemi dururmuş. Ayrıca, (ölmek üzere bulunan Lebîd b. Rebî'a el-'Âmirî'nin, kızlarına söylediği):

> [Bir yıla kadar sürer bu…] Sonra 'es-selâmu aleykumâ!' ifadesi!..[1]
> [Ölümümden sonra kim tam bir yıl ağlarsa, mâzur sayılır.]

beytindeki gibi, (*bismillâhi*deki) *ism*in fazla bir kelime olarak değerlendirilip doğrudan, *bi'llâhi icrâ'uhâ ve irsâ'uhâ* (Onun yüzmesi de durması da Allah sayesindedir.) yani "O'nun kudret ve emri iledir." mânasının murat edilmesi de mümkündür.

[637] (مَجْراهَا وَمُرْسَاهَا) her ikisi de zaman veya mekân ya da masdar olmak üzere, *mecrâhâ ve mersâhâ* şeklinde *cerâ* ve *rasâ* kelimelerinden türemiş ve Mim meftuh olarak da okunmuştur. Mücâhid ise, ism-i fâ'il, mahallen mecrur ve Allah'ın iki sıfatı olmak üzere *mucrîhâ ve mursîhâ* (Gemiyi yüzdüren ve durduran Allah'ın adıyla…) şeklinde okumuştur

[638] **Şayet** "Yeni bir cümle (dedin; bu) ne demek?" **dersen şöyle derim:** Şu demek: Hazret-i Nûh onlara gemiye binmelerini emretmiş, sonra da geminin hareket etmesinin de demirlemesinin de Allah'ın ismini anmakla veya O'nun emir ve kudretiyle olduğunu söylemiştir. Ancak hal olmak suretiyle, yeni bir cümle olmayabilir de. Şairin;

1 Yani bir yıl matem tutarsınız, sonra; "Haydi ikinize de güle güle!" Burada ism kelimesi olmasa da olabilir. / ed.

[٦٣٦] ويجوز أن يكون كلامًا واحدًا وكلامين؛ فالكلام الواحد: أن يتصل {بِسْمِ اللَّهِ} بـ{اركبوا} حالا من الواو، بمعنى: اركبوا فيها مسمين الله، أو قائلين بسم الله وقت إجرائها ووقت إرسائها؛ إما لأن المجرى والمرسى للوقت، وإما لأنهما مصدران كالإجراء والإرساء، حذف منهما الوقت المضاف، كقولهم خفوقَ النجم، ٥ ومقدمَ الحاج. ويجوز أن يراد مكانَا الإجراءِ والإرساء، وانتصابهما بما في {بِسْمِ اللَّهِ} من معنى الفعل، أو بما فيه من إرادة القول. والكلامان: أن يكون {بِسْمِ اللهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا} جملةً من مبتدأ وخبر مقتضبة، أي بسم الله إجراؤها وإرساؤها. يروى أنه كان إذا أراد أن تجري قال: بسم الله، فجرت، وإذا أراد أن ترسو قال: بسم الله، فرست. ويجوز أن يقحم الاسم، كقوله:

١٠ [الى الحول] ثُمَّ اسمُ السلام عليكما [ومن يبك حولا كاملا فقد اعتذرْ]

ويرادَ بالله إجراؤها وإرساؤها، أي بقدرته وأمره.

[٦٣٧] وقرئ {مَجْرَاهَا وَمَرْسَاهَا}، بفتح الميم، من جرى ورسى، إما مصدرين أو وقتين أو مكانين. وقرأ مجاهد {مُجرِيها ومُرسِيها} بلفظ اسم الفاعل، مجروري المحل، صفتين لله.

١٥ [٦٣٨] فإن قلت: ما معنى قولك ''جملة مقتضبة''؟ قلت: معناه أن نوحًا عليه السلام أمرهم بالركوب، ثم أخبرهم بأن مجراها ومرساها بذكر اسم الله، أو بأمره وقدرته. ويحتمل أن تكون غير مقتضبة بأن تكون في موضع الحال كقوله:

Bize karşı 'öfkeli' olarak gelmişlerdi yanımıza.
Gün ışıdığında ise, ayıldı 'sarhoş'lar [kızgınlıkları gitti]

beytinde (بهم سكَرٌ علينا ifadesi Vav'sız hal) olduğu gibi. Bu durumda, iki kelime müstakil yeni bir cümle değil, bir önceki cümlenin fazla cümlelerinden biri ve فُلْك'e ait zamirin hali olmak üzere mansūb olur. Adeta takdir edilmiş bir kelime mânasıyla; "O, Allah'ın adıyla hareket edip durdurulduğu halde ona binin" denilmiştir. فادْخُلوهَا خَالدينَ (Artık ebedi kalmak üzere girin oraya. [Zümer 39/73]) âyetinde olduğu gibi.

[639] "Çünkü benim Rabbim geçekten bağışlayıcı ve merhametlidir." Yani O'nun sizi bağışlaması ve size merhameti olmasaydı sizi kurtarmazdı.

42. Gemi, dağ gibi dalgaların içinde onları götürürken, Nûh (kendisinden) ayrı kalmış bulunan oğluna: "Gel bizimle beraber (gemiye) bin, inkârcı nankörlerle birlikte olma!" diye seslendi.

43. Oğlu, "Şimdi bir dağa sığınacağım, o beni sudan kurtarır." deyince, Nûh, "Kendisinin merhamet ettikleri hariç, bugün Allah'ın (helâk) emrinden kurtaracak bir şey yoktur!" dedi. Sonuçta, aralarına dalga girdi ve o da boğulanlardan oldu.

[640] **Şayet** "'Gemi onları götürürken' cümlesi ne ile ilişkilidir?" **dersen şöyle derim:** (41. âyetteki) ارْكَبُوا فِيها بِسْمِ اللهِ cümlesinin delâlet ettiği mahzuf bir cümleyle ilişkilidir. Adeta "*Bismillâh* diyerek gemiye bindiler." denilmiştir. "Gemi onları götürürken", yani onlar gemide olduğu halde gemi onları götürürken.

[641] "Dağ gibi dalgaların içinde" ifadesiyle tufan dalgaları kastedilmektedir. Tufanın her bir dalgası birikme ve yükselme bakımından dağa benzetilmiştir. **Şayet** "Dalga suyun sıkışıp yükseldiği zaman yüzeyin üstünde yükselen şeydir. (Tufanda) yer ve gök suları birbirine karışmış, yerle göğün arasını doldurmuştu. Gemi, suyun içinde balığın yüzdüğü gibi gidiyordu. Bu durumda, 'suyun dalgaların içinde gitmesi' ne anlama gelmektedir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifadede söz konusu edilen şey sular her tarafı kaplamadan, dağları örtmeden önceydi. Nitekim Hazret-i Nûh'un oğlu "Şimdi bir dağa sığınacağım; o beni sudan kurtarır." demişti.

وجاءونا بهم سكَرٌ علينا [فأجلى اليومُ والسكرانُ صاحِ]

فلا تكون كلامًا برأسه، ولكن فضلة من فضلات الكلام الأوّل، وانتصاب هذه الحال عن ضمير الفلك، كأنه قيل: اركبوا فيها مجراة ومرساة بسم الله، بمعنى التقدير، كقوله تعالى {فادْخُلُوها خَالدينَ} [الزمر: ٧٣].

٥ [٦٣٩] {إِنَّ رَبِّى لَغَفُورٌ رَحِيمٌ} لولا مغفرته لذنوبكم ورحمته إياكم لما نجَّاكم.

٤٢-﴿وَهِيَ تَجْرِي بِهِمْ فِي مَوْجٍ كَالْجِبَالِ وَنَادَى نُوحٌ ابْنَهُ وَكَانَ فِي مَعْزِلٍ يَا بُنَيَّ ارْكَبْ مَعَنَا وَلا تَكُنْ مَعَ الْكَافِرِينَ﴾

٤٣-﴿قَالَ سَآوِي إِلَى جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ قَالَ لا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلا مَنْ رَحِمَ وَحَالَ بَيْنَهُمَا الْمَوْجُ فَكَانَ مِنَ الْمُغْرَقِينَ﴾

١٠ [٦٤٠] فإن قلت: بم اتصل قوله {وَهِىَ تَجْرِى بِهِمْ}؟ قلت: بمحذوف دل عليه {اركبوا فِيهَا بِسْمِ اللهِ} [هود: ٤١]؛ كأنه قيل: فركبوا فيها يقولون بسم الله، {وَهِىَ تَجْرِى بِهِمْ}، أي تجري وهم فيها.

[٦٤١] {فِى مَوْجٍ كالجبال} يريد موج الطوفان، شبه كل موجة منه بالجبل في تراكمها وارتفاعها. فإن قلت: الموج: ما يرتفع فوق الماء عند اضطرابه وزخيره،

١٥ وكان الماء قد التقى وطبق ما بين السماء والأرض، وكانت الفلك تجري في جوف الماء كما تسبح السمكة، فما معنى جريها في الموج؟ قلت: كان ذلك قبل التطبيق، وقبل أن يغمر الطوفان الجبال. ألا ترى إلى قول ابنه {سَآوِي إلى جبلٍ يَعْصِمُني من الماء}.

[642] Hazret-i Nûh'un bu oğlunun adının Kenan olduğu da, Yâm olduğu da söylenmiştir. (ابنَه kelimesini) Hazret-i Ali, zamir Hazret-i Nûh'un hanımına gitmek üzere *ibnehâ* şeklinde okumuş; Muhammed b. 'Ali ve 'Urve b. Zübeyr de Hâ fethalı olarak ve Elif yerine fethayla iktifa ederek, hanımının oğlu olduğu kastıyla *ibnehe* (ابنهَ) şeklinde okumuşlardır. Bu okuyuş, Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] görüşünü destekler: Katâde demiştir ki: Bir defasında kendisine sordum; bana "Vallahi o, Nûh'un oğlu değildir!" diye cevap verdi. "Allah onun 'Oğlum benim ailemin bir ferdidir.' dediğini anlatıyor; sen ise 'Onun oğlu değil!' diyorsun! Ayrıca, Ehl-i Kitap da 'onun Nûh'un oğlu' olduğu hususunda hemfikir." dedim. Bunun üzerine "Kim dinini Ehl-i Kitap'tan öğrenir ki!?" dedi. O bu hususta Hazret-i Nûh'un *minnî* (benden biri) değil de من أهلي (ailemden biri) demesi ile istidlâl etmektedir. Ancak bu oğulun annesine nispet edilmesinin iki izahı olabilir. Birincisi, Ömer b. Ebû Seleme'nin [v. 83; Ümmü Seleme'nin oğlu] Peygamber (s.a.)'in üvey evladı olması gibi bu çocuğun da Hazret-i Nûh'un üvey oğlu olması; ikincisi ise, öz oğlu olmasıdır. Fakat böyle bir şey, peygamberlerin kendisinden korundukları bir kusurdur.

[643] Süddî de bu ibareyi nüdbe ve ağıt tarzında *yâ ibnâh!* mânasında *ve nâdâ Nûh^un ibnâh* ("Nûh 'Ah benim oğluum!..' diye seslendi.") şeklinde okumuştur.

[644] مَعْزِل kelimesi "Onu uzaklaştırdı." anlamındaki *'azelehû 'anhu* ifadesinden olup, *mef'il* veznindedir. Buna göre mâna "Nûh'un oğlu, babasından da müminlerin bindiği şeyden de kendini uzaklaştırdığı bir yerde idi." şeklinde olur. "O, babasının dininden uzakta idi." anlamında olduğu da söylenmiştir.

[645] يا بُنَيَّ ifadesi, izafet Ya'sı yerine Yâ'nın kesresi ile yetinilerek *yâ buneyy**i*** şeklinde; ayrıca izafet Ya'sından çevrilmiş -*ya buneyyâ* dediğimizde bulunan- Elif hazfedilerek, ona işareten fetha ile *yâ buneyye* şeklinde okunmuştur. Veya (يا بُنَيِي ارْكبْ – يا بُنَيَّا ارْكبْ şeklinde olmakla birlikte) izafet Ya'sı da Elif de; -kendilerinden sonraki Râ sâkin olduğu için- iki sâkin harfin bir araya gelmesi sebebiyle düşmüştür.

[646] (إِلاَّ مَنْ رَحِمَ ifadesi) Merhamet eden -yani Allah- hariç. Veya Allah'ın merhamet ettiklerinden başka; yani "Benim Rabbim gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir." [Hûd 11/41]) âyetinde ifade edildiği üzere, Allah'ın merhamet ettiği, kendileri için bağışlayıcı ve merhametli olduğu müminlerin bulunduğu yerden başka [bugün tufana karşı koruyucu bir şey yoktur.] Hazret-i Nûh'un oğlu dağın kendisini suya karşı koruyacağını söylediği için, "Bugün suya karşı korunabileceğin dağ ve benzeri hiçbir yer yoktur; sadece bir korunak vardır, o da Allah'ın merhamet edip kurtardığı kimselerin bulundukları yer, yani gemidir." buyurmuştur.

[٦٤٢] قيل: كان اسم ابنه: كنعان، وقيل: يام. وقرأ علي ﷺ: ابنها، والضمير لامرأته. وقرأ محمد بن علي وعروة بن الزبير: ابنهَ، بفتح الهاء، يريدان "ابنها"، فاكتفيا بالفتحة عن الألف، وبه ينصر مذهب الحسن. قال قتادة: سألته فقال: والله ما كان ابنه؛ فقلت: إن الله حكى عنه إن ابني من أهلي، وأنت تقول: لم يكن ابنه، وأهل ٥ الكتاب لا يختلفون في أنه كان ابنه، فقال: ومن يأخذ دينه من أهل الكتاب؟! واستدل بقوله {منْ أَهْلِى} [هود: ٤٥]، ولم يقل: مني. ولنسبته إلى أمّه وجهان؛ أحدهما أن يكون ربيبًا له، كعمر بن أبي سلمة لرسول الله ﷺ، وأن يكون لغير رشدة. وهذه غضاضة عُصمت منها الأنبياء عليهم السلام.

[٦٤٣] وقرأ السدي «ونادى نوح ابناه» على الندبة والترثي، أي قال: يا ابناه!

١٠ [٦٤٤] والمعزل: مفعل، من عزله عنه، إذا نحاه وأبعده، يعني وكان في مكان عزل فيه نفسه عن أبيه وعن مركب المؤمنين. وقيل: كان في معزل عن دين أبيه.

[٦٤٥] {يابنى} قرئ بكسر الياء اقتصارًا عليه من ياء الإضافة، وبالفتح اقتصارًا عليه من الألف المبدلة من ياء الإضافة في قولك «يا بنيا»، أو سقطت الياء والألف لالتقاء الساكنين؛ لأنّ الراء بعدهما ساكنة.

١٥ [٦٤٦] {إِلَا مَن رَحِمَ} إلا الراحم، وهو الله تعالى. أو لا عاصم اليوم من الطوفان إلا من رحم الله، أي إلا مكان من رحم الله من المؤمنين، وكان لهم غفورًا رحيمًا في قوله {إِنَّ رَبّى لَغَفُورٌ رَحِيمٌ} [هود: ٤١]. وذلك أنه لما جعل الجبل عاصمًا من الماء قال له: لا يعصمك اليوم معتصم قط من جبل ونحوه سوى معتصم واحد، وهو مكان من رحمهم الله ونجاهم، يعني السفينة.

لا عاصم ifadesinin; “Allah’ın merhamet ettiklerinden başka korunaklı (*zâ ʿısmet*[in]) kimse yoktur.” anlamında olduğu da söylenmiştir. ماء دافق (Atılan bir sudan… [Târık 86/6]) ve عِيشة راضية (Hoşnut kalacağı bir hayat. [Hâkka 69/21]) ifadelerinde (fâʿil kalıpları mefʿûl anlamında) olduğu gibi, (etken fiil de edilgen anlamındadır). إلاَّ مَنْ رَحِمَ cümlesinin istisnâ-i munkatı olduğu da söylenmiştir. Bu durumda adeta *illâ men rahime**hû** fe-huve’l-maʿsûm* (Sadece Allah’ın merhamet ettikleri, işte bunlar koruma altındadır.) buyrulmuş olur. Tıpkı مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ (Bu hususta zanna uymak dışında hiçbir bilgileri yoktur. [Nisâ 4/157] âyetinde olduğu gibi.[1] إلاَّ مَنْ رَحِمَ cümlesi, *illâ men ruhime* şeklinde meçhul olarak da okunmuştur (merhamet edilenler hariç).

44. “Ey yer! Suyunu yut! Ey gök! Sen de tut!” buyruldu… Su çekildi; iş bitirildi… Gemi Cudi’de karar kıldı. “Defolup gitti zalim kavim!” denildi…

[647] Yere ve göğe akıllı bir canlıya seslenir gibi, ona özel bir kelimeyle ve diğer mahlukat arasından seçilerek “Ey yer! ve “Ey gök!” şeklinde bir hitapla yönelmek ve sonra onlara akıl ve idraki olan birine yapılan “Suyunu yut!” ve “Suyunu tut!” diye emretmek, hitap sahibinin kudretinin büyüklüğüne, göklerin, yerin ve şu büyük cisimlerin O’nun kendilerinde dilediğini yapmasına, sanki iyiyi - kötüyü ayırabilen akıllı varlıklarmış da O’nun azamet ve yüceliğini, mükâfat ve azabını, *mümkin* olan her şeyi var etmeye kādir olduğunu biliyorlarmış ve O’na itaat edip emrine boyun eğmenin kendileri için kesin bir vecîbe olduğunu net bir şekilde biliyorlarmış gibi boyun eğdiklerine, O’ndan korktuklarına, emir ve iradesine derhal, asla gecikmeden teslim olma ve imtisal etmekte geri kalmaktan kaçındıklarına ve O’na karşı gelmediklerine, Allah’ın kendilerine emri söz konusu olur olmaz herhangi bir kaçınma ve gecikme olmaksızın emredilen şeyi yerine getirdiklerine delâlet eder.

[648] البَلْع (tufan sularının iyice toprağa işlemesinden kinaye olarak) yutmak, الإقلاع ise tutmak anlamındadır. *Aklaʿa’l-matar*[u] (yağmur tuttu) ve *aklaʿati’l-hummâ* (sıtma tuttu) denir. غِيضَ (çekildi) ise, “Onu eksiltti.” mânasına gelen *ğâdahu*dan gelmektedir. “İş bitirildi” yani Allah’ın Nûh’a yönelik ‘Kavmin helâk edilecek!’ vaadi yerine getirildi ve اسْتَوَتْ yani “gemi Cudi’de karar kıldı.” *Cudi* Musul’da bir dağdır. “‘Defolup gitti…’ denildi.” *Baʿude buʿd*[en] ve *baʿad*[en] denir ve bununla helâk, ölüm ve benzeri şeylerle çok uzaklara gitmek kastedilir. Bu sebeple de *buʿd*[en] yalnızca beddua için kullanılır.

1 Yani zan bilgi olmadığı gibi, korunan (maʿsûm) da koruyanın (ʿâsımın) cinsinden değildir. / ed.

وقيل: لا عاصم، بمعنى: لا ذا عصمة إلا من رحمه الله، كقوله {مَاءٍ دَافِقٍ} [الطارق: ٦]، و{عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ} [الحاقة: ٢١]. وقيل: {إلا من رَحِمَ} استثناء منقطع، كأنه قيل: ولكن من رحمه الله فهو المعصوم، كقوله {مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ} [النساء: ١٥٧]. وقرئ «إلا من رُحِم»، على البناء للمفعول.

٥ ٤٤-﴿وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ وَيَا سَمَاءُ أَقْلِعِي وَغِيضَ الْمَاءُ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ وَقِيلَ بُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

[٦٤٧] نداء الأرض والسماء بما ينادى به الحيوان المميز على لفظ التخصيص والإقبال عليهما بالخطاب من بين سائر المخلوقات، وهو قوله: {يا أرض}، و{يا سماء}؛ ثم أمرهما بما يؤمر به أهل التمييز والعقل من قوله: {ابْلَعِي ماءَكِ}

١٠ و{أَقْلِعِي} من الدلالة على الاقتدار العظيم، وأن السموات والأرض وهذه الأجرام العظام منقادة لتكوينه فيها ما يشاء غير ممتنعة عليه، كأنها عقلاء مميزون قد عرفوا عظمته وجلالته وثوابه وعقابه وقدرته على كل مقدور، وتبينوا تحتّم طاعته عليهم وانقيادهم له، وهم يهابونه ويفزعون من التوقف دون الامتثال له والنزول على مشيئته على الفور من غير ريث، فكما يرد عليهم أمره كان المأمور به مفعولًا لا

١٥ حبس ولا إبطاء.

[٦٤٨] والبلع: عبارة عن النشف. والإقلاع: الإمساك. يقال: أقلع المطر وأقلعت الحمى. {وَغِيضَ الماءُ} من غاضه، إذا نقصه؛ {وَقُضِيَ الأمر} وأنجز ما وعد الله نوحًا من هلاك قومه. {واستوت} واستقرّت السفينة {عَلَى الجودي} وهو جبل بالموصل؛ {وَقِيلَ بُعْدًا} يقال بعد بعدا وبعدا، إذا أرادوا البعد البعيد من حيث الهلاك

٢٠ والموت ونحو ذلك، ولذلك اختص بدعاء السوء.

[649] Âyette ilahi haberlerin edilgen fiillerle yer alması, Allah Teâlâ'nın azamet ve kibriyasına, bu büyük işlerin ancak muktedir bir fâʻilin fiili ve güçlü bir var edicinin var etmesiyle olacağına ve bütün bunları yapanın, fiillerinde kimsenin kendisine ortak olmadığı bir *tek* var edici olduğuna delâlet etsin de, artık hiç kimse, O'ndan başka birinin "Ey yer, suyunu yut! Ve ey gök sen de tut!" diyebileceğini, o büyük emri bir başkasının verdiğini, O'nun karar kıldırması olmadan geminin Cudi üzerinde demirleyip karar kılabileceğini düşünmesin.

[650] Zikrettiğimiz bu mâna ve inceliklerden ötürü Beyan âlimleri bu âyetin fesahati üzerinde çok durmuş ve ona hayran kalmışlardır; ancak (sadece) "yut" ve "tut" anlamına gelen ابْلَعِي ve أَقْلِعِي kelimelerindeki cinas için değil. Zira her ne kadar bu cinas da ifadeye güzellik katmakta ise de kendileri iç / öz, diğerleri dış / kabuk durumunda olan o güzellikler karşısında dönüp bakılacak türden değildir.

[651] Katade şöyle demiştir: Gemi, içindekilerle Recep ayının onunda suya açılmış; yüz elli gün su üzerinde kaldıktan sonra, bir ay Cudi'nin üzerinde durmuş ve aşure günü içindekileri karaya indirmiştir. Rivayete göre gemi Kâbe'ye giderek, etrafında yedi kez tavaf etmiş ve bunun üzerine Allah onları boğulmaktan azat etmiştir. Bir başka rivayete göre de gemiden indikleri gün Hazret-i Nûh Allah'a şükran olarak oruç tutmuş ve beraberindekilere oruç tutmalarını emretmiş; onlar da tutmuşlardır.

45. Nûh Rabbine seslenerek "Ya Rabbi! Şüphesiz, oğlum da benim ailemdendi. Senin vaadin de haktır. Sen hükmedenlerin hükmedenisin (o halde neden helâk oldu)?!" dedi.

46. Buyurdu ki: "Ey Nûh! O senin 'aile'nden değildi; çünkü yaramaz bir amel(e sahip) idi. Öyleyse, hakkında bilgin bulunmayan şeyi Benden isteme. Sana cahillerden olmamanı tavsiye ederim!"

[652] Hazret-i Nûh'un Rabbine seslenmesi O'na dua etmesidir. Bu dua da *Rabbi* diye başlayan ve Allah'ın, onun ailesini kurtaracağına dair vaadini yerine getirmesini isteyen sözleridir.

[653] **Şayet** "Seslenme, *Rabbi* diye başlayan bir dua ise, فقَالَ رَبِّ ibaresi Fâ kullanılarak نادى lafzına nasıl atfedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Âyetteki seslenme lafzıyla seslenmeyi murat etme kastedilmiştir. Eğer seslenmenin kendisi murat edilmiş olsaydı, إِذْ نَادَا رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا قَالَ رَبِّ (Hani o, Rabbine gizli bir seslenişle seslenmiş ve demişti ki… [Meryem 19/3-4]) ifadesinde olduğu gibi Fâ olmadan zikrederdi.

[٦٤٩] ومجيء أخباره على الفعل المبني للمفعول للدلالة على الجلال والكبرياء، وأنّ تلك الأمور العظام لا تكون إلا بفعل فاعل قادر، وتكوين مكوّن قاهر، وأنّ فاعلها فاعل واحد لا يشارك في أفعاله، فلا يذهب الوهم إلى أن يقول غيره: {يا أرضُ ابْلَعِي ماءَكِ ويا سماءُ أقْلِعِي}، ولا أن يقضي ذلك الأمر الهائل غيره، ولا أن تستوي السفينة على متن الجودي وتستقر عليه إلا بتسويته وإقراره.

[٦٥٠] ولما ذكرنا من المعاني والنكت استفصح علماء البيان هذه الآية ورقصوا لها رؤوسهم، لا لتجانس الكلمتين، وهما قوله: «ابلعي» و«أقلعي». وذلك وإن كان لا يخلي الكلام من حسن، فهو كغير الملتفت إليه بإزاء تلك المحاسن التي هي اللب وما عداها قشور.

[٦٥١] وعن قتادة: استقلت بهم السفينة لعشر خلون من رجب، وكانت في الماء خمسين ومائة يوم، واستقرت بهم على الجودي شهرًا، وهبط بهم يوم عاشوراء. وروي أنها مرت بالبيت فطافت به سبعًا، وقد أعتقه الله من الغرق. وروي أنّ نوحًا صام يوم الهبوط وأمر من معه، فصاموا شكرًا لله تعالى.

٤٥-﴿وَنَادَى نُوحٌ رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي وَإِنَّ وَعْدَكَ الْحَقُّ وَأَنْتَ أَحْكَمُ الْحَاكِمِينَ﴾

٤٦-﴿قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ فَلا تَسْأَلْنِ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنِّي أَعِظُكَ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ﴾

[٦٥٢] نداؤه ربه دعاؤه له، وهو قوله {رَبِّ} مع ما بعده من اقتضاء وعده في تنجية أهله.

[٦٥٣] فإن قلت: فإذا كان النداء هو قوله: «رَبِّ» فكيف عطف {قال رب} على {نادى} بالفاء؟ قلت: أريد بالنداء إرادة النداء، ولو أريد النداء نفسه لجاء كما جاء قوله {إِذْ نادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا قَالَ رَبِّ} [مريم: ٣] بغير فاء.

[654] "Şüphesiz, oğlum da ailemdendi." Yani ailemin bir parçasıydı; çünkü o, kendi soyundan veya üvey oğluydu ve dolayısıyla ailesinin bir parçasıydı. "Senin vaadin de haktır," yani Senin vaad ettiğin her vaat, yerine getirileceğinde ve ona uyulacağında hiçbir şüphe olmayan bir hakikattir. Sen de bana ailemi kurtaracağını vaad etmiştin. Peki, oğlum benim ailemden değil mi!? "Sen hükmedenlerin hükmedenisin." Yani hükmedenlerin en âlimi ve en adaletli olanısın. -Çünkü bir hükmeden, diğerinden ancak ilim ve adaletle üstün olabilir. Senin yaşadığın dönemde yönetime gelmiş cehalet ve zulme batmış nice kimse vardır ki, kendisine *akda'l-kudāt* ünvanı verilmiştir ki, bunun anlamı "hükmedenlerin hükmedeni"dir. O halde, ibret al, ders çıkart.

[655] (الحاكمين) nispet anlamında *-hâkim-* olmak üzere, *hikmet* kelimesinden gelmiş de olabilir. Halil'in görüşüne uygun olarak; *dir'* kökünden *dâri'* (zırhlı; *hayd* ve *talk* köklerinden) *hâ'id* ve *tālık* (hayızlı ve boşanmış) denildiği gibi (işini hikmetle yapanların en iyisi Sensin).

[656] "O *yaramaz bir amel* idi." ifadesi, oğlunun neden onun ailesinden olmadığını anlatmaktadır. Bu ifade, din yakınlığının, soy yakınlığından önce geldiğini gösterir. Seninle aynı inanca sahip olup da nesep bakımından senden uzak olan bir dindaşın, o Habeşli, sen Kureyşli olsan da en yakının ve has adamındır. Senin dininde olmayan ise, soy bakımından en yakın akraban da olsa sana en uzak kişidir. Kınamada mübâlağa olması için, adamın kendisine "yaramaz amel" denilmiştir. Şairin;

Tek yaptığı bir ileri gitmek, bir geri![1]

beytinde olduğu gibi.

[657] إِنَّهُ'daki zamirin Hazret-i Nûh'un seslenişine râci olup ibarenin "şüphesiz -o değil- senin bu seslenişin uygunsuz bir iş!" şeklinde olduğu da söylenmiştir.

[658] **Şayet** "*İnnehû 'amel^un fâsid*" (o, bozuk/yaramaz bir 'iş'tir) denilmesi gerekmez miydi?" **dersen şöyle derim:** Oğlunun, ailesinden olmadığını zikrettiği için nefyedilen lafzın mânasının devam edeceği bir nefy kelimesi (غير) kullanmak suretiyle, oğlundan ailenin sıfatını (صالح) da nefyetmiş ve bununla, ailesinden helâk olmaktan kurtardığı kimseleri akraba ve aileden oldukları için değil, sâlih oldukları için kurtardığını ve bu oğlun, kendisinde salah sıfatı bulunmadığı için, babasının peygamber olmasının ona fayda vermediğini bildirmiştir.

1 Bkz. Bakara 2/177 hk. / ed.

[٦٥٤] {إِنَّ ابنى مِنْ أَهْلِى} أي بعض أهلي، لأنه كان ابنه من صلبه، أو كان ربيبًا له، فهو بعض أهله. {وَإِنَّ وَعْدَكَ الحقُّ} وأن كل وعد تعده فهو الحق الثابت الذي لا شك في إنجازه والوفاء به، وقد وعدتني أن تنجي أهلي، فما بال ولدي؟ {وَأَنتَ أَحْكَمُ الحاكمين}، أي أعلم الحكام وأعدلهم؛ لأنه لا فضل لحاكم على غيره إلا ٥ بالعلم والعدل. ورب غريق في الجهل والجور من متقلدي الحكومة في زمانك قد لقب أقضى القضاة، ومعناه أحكم الحاكمين فاعتبر واستعبر!

[٦٥٥] ويجوز أن يكون من الحكمة على أن يبني من الحكمة حاكم بمعنى النسبة كما قيل: دارع من الدرع، وحائض وطالق، على مذهب الخليل.

[٦٥٦] {إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صالح} تعليل لانتفاء كونه من أهله. وفيه إيذان بأن قرابة ١٠ الدين غامرة لقرابة النسب، وأنّ نسيبك في دينك ومعتقدك من الأباعد في المنصب وإن كان حبشيًا وكنت قرشيًا لصيقُك وخصيصك. ومن لم يكن على دينك - وإن كان أمس أقاربك رحمًا - فهو أبعد بعيد منك، وجعلت ذاته عملًا غير صالح، مبالغة في ذمّه، كقولها:

فَإِنَّمَا هي إِقْبَالٌ وَإِدْبَارُ

١٥ [٦٥٧] وقيل: الضمير لنداء نوح، أي إنّ نداءك هذا عمل غير صالح؛ وليس بذاك.

[٦٥٨] فإن قلت: فهلا قيل: إنه عمل فاسد؟ قلت: لما نفاه عن أهله نفى عنه صفتهم بكلمة النفي التي يستبقي معها لفظ المنفي، وآذن بذلك أنه إنما أنجى من أنجى من أهله لصلاحهم، لا لأنهم أهلُك وأقاربك. وإنّ هذا لما انتفى عنه الصلاح لم تنفعه أبوّتك،

"Bu ikisi (yani Nûh'un karısı ile Lût'un karısı), Bizim iki sâlih kulumuzun nikâhı altında iken onlara hainlik etmişlerdi de Allah'tan gelen (felâket)e karşı, (peygamber kocaları) kendilerine hiçbir fayda sağlamamıştı." [Tahrim 66/10] âyetinde ifade edildiği gibi.

[659] عَمَلٌ غَيْرُ صالِح ifadesi, "Sâlih olmayan amel işledi." anlamında olmak üzere *'amile ğayra sālih*[in] şeklinde de okunmuş; ayrıca فَلا تَسْئَلْنِي ifadesi Nûn'un kesresiyle ve izafet Yâ'sı olmaksızın (*fe-lâ tes'elni*) okunduğu gibi, Yâ'lı ve Yâ'sız olarak şeddeli Nûn ile de okunmuştur (*fe-lâ tes'elenni - fe-lâ tes'elennî*); yani bir şeyin doğru mu yanlış mı olduğunu bilmeden, aslına vâkıf olmadan hiçbir matlubunu bana arz etme veya benden hiçbir talepte bulunma.

[660] Burada "isteme"den söz edilmesi, Hazret-i Nûh'un seslenmesinin oğlu henüz boğulmadan önce ve boğulmasından endişe ettiği bir zamanda gerçekleştiğine delâlet etmektedir.

[661] **Şayet** "Neden Hazret-i Nûh'un seslenmesine 'isteme' denilmiştir? Oysa Hazret-i Nûh bir istekte bulunmamıştır." **dersen şöyle derim:** Hazret-i Nûh'un duası, açıkça zikredilmemiş olsa da bir 'isteme' içermektedir; çünkü Hazret-i Nûh, oğlunun boğulmak üzere olduğunu görmesi üzerine, Allah'ın kendisine ailesini kurtaracağı vaadini dile getirmek suretiyle O'ndan sözünü yerine getirmesini istemiş olmaktadır. Allah Teâlâ bunun üzerine mahiyetini bilmediği bir şeyi istemenin cahillik ve akılsızlık olduğunu bildirmiş ve ona bir daha böyle bir istekte bulunmaması ve cahillerin davranışlarını sergilememesini öğütlemiştir.

[662] **Şayet** "Yüce Allah ona ailesini koruyacağını vaad etmişti. O ise, oğlunun kendi dininden olmadığını bilmiyordu. Oğlunun boğulmak üzere olduğunu görünce kuşkulandı; çünkü daha önce kendisine söz verilmişti ve Allah'ın *hakîm* olduğunu, çirkin bir iş yapmasının ve sözünden dönmesinin caiz olmadığını biliyordu. Bunun üzerine, düştüğü şüpheden kurtulmak istedi. -Çünkü şüpheyi ortadan kaldırmak gerekir.- Hazret-i Nûh bunu yapınca Allah neden onu menetti ve böyle bir isteğe 'cahillik' adını verdi?" **dersen şöyle derim:** Yüce Allah, daha önce, içlerinden haklarındaki hüküm kesinleşmiş olanları istisna ederek ailesini kurtaracağını Hazret-i Nûh'a söz vermişti. Dolayısıyla onun; ailesi içinde -sâlih amel sahibi olmadığı için- dünyevi azabı hak etmiş olanların bulunduğunu, onların tamamının kurtulamayacağını bilmesi ve oğlunun boğulmak üzere olduğunu görünce, onun 'kendilerinden istisna edilen' kişilerden değil, 'istisna edilen' kişilerden olduğu hususunda şüpheye düşmemesi gerekirdi. Dolayısıyla o, karıştırılmaması gereken bir konuyu karıştırdığı için *itâb*a uğradı (azarlandı).

كقوله {كَانَتَا تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صالحين فَخَانَتَاهُمَا فَلَمْ يُغْنِيَا عَنْهُمَا مِنَ اللهِ شَيْئًا} [التحريم: ١٠].

[٦٥٩] وقرئ «عمِلَ غير صالح»، أي عمل عملا غير صالح. وقرئ «فلا تسئلنّ»، بكسر النون بغير ياء الإضافة وبالنون الثقيلة بياء وبغير ياء، يعني فلا تلتمس مني ٥ ملتمسًا أو التماسًا لا تعلم أصواب هو أم غير صواب، حتى تقف على كنهه.

[٦٦٠] وذكر المسألة دليل على أنّ النداء كان قبل أن يغرق حين خاف عليه.

[٦٦١] فإن قلت: لم سمي نداؤه سؤالًا، ولا سؤال فيه؟ قلت: قد تضمن دعاؤه معنى السؤال وإن لم يصرح به، لأنه إذا ذكر الموعد بنجاة أهله في وقت مشارفة ولده الغرق فقد استنجز وجعل سؤال ما لا يعرف كنهه جهلًا وغباوة، ووعظه أن لا يعود ١٠ إليه وإلى أمثاله من أفعال الجاهلين.

[٦٦٢] فإن قلت: قد وعده أن ينجي أهله، وما كان عنده أن ابنه ليس منهم دينًا، فلما أشفى على الغرق تشابه عليه الأمر، لأن العدة قد سبقت له وقد عرف اللهَ حكيمًا لا يجوز عليه فعل القبيح وخلف الميعاد، فطلب إماطة الشبهة؛ وطلبُ إماطة الشبهة واجب، فلم زجر وسمي سؤاله جهلًا؟ قلت: إن الله عز وعلا قدّم له الوعد بإنجاء أهله ١٥ مع استثناء من سبق عليه القول منهم، فكان عليه أن يعتقد أن في جملة أهله من هو مستوجب للعذاب لكونه غير صالح، وأن كلهم ليسوا بناجين، وأن لا تخالجه شبهة حين شارف ولده الغرق في أنه من المستثنَيْنَ لا من المستثنى منهم، فعوتب على أن اشتبه عليه ما يجب أن لا يشتبه.

47. "Ya Rabbi! Bilgi sahibi olmadığım bir şeyi Senden istemekten Sana sığınırım. Bana acıyıp beni bağışlamazsan, hüsrana uğrayanlardan olacağım." dedi.

[663] "Senden istemekten," yani bana öğrettiğin edebe uyarak ve ettiğin nasihati kabul ederek gelecekte doğru olduğunu bilmediğim bir şeyi Senden istemekten. "Beni" yani bu hususta işlediğim kusuru "bağışlamazsan ve" tevbemi kabul ederek "bana acımazsan, hüsrana uğrayanlardan" yani amelleri boşa gidenlerden "olacağım!"

48. "Ey Nûh! Sana ve seninle beraber bulunanlardan gelecek ümmetlere tarafımızdan verilen bir esenlikle ve bereketlerle (gemiden) in. Ama (senin neslinden gelenlerin arasında) öyle ümmetler de olacak ki, onları bir süre yaşatacağız; sonra onlara tarafımızdan can yakıcı bir azap dokunacak!" denildi.

[664] (يا نُوحُ اهْبِطْ ifadesi) Ba'nın zammesiyle *yâ Nûhu'hbu**t*** şeklinde de okunmuştur. "Tarafımızdan verilen bir esenlikle" yani tarafımızdan korunmuş olarak veya sana esenlik ve değer verilmiş olarak. "Ve bereketlerle" Sana bereketler verilmiş olarak. بَرَكاتٍ sürekli artan hayırlar demektir. Kelime müfred olarak *beraket*[en] şeklinde de okunmuştur. وَعَلى أُمَمٍ مِمَّنْ مَعَكَ cümlesindeki Min, beyan için olabilir ki bu durumda gemide onunla beraber bulunan ümmetler murat edilmiş olur ("Ve birtakım ümmetlere, yani seninle beraber bulunanlara" şeklinde); çünkü onlar gruplar halindeydiler veya daha sonra ortaya çıkan ümmetler onlardan çoğaldığı için oradakilere 'ümmet'ler denilmiştir. Min, başlangıç için de olabilir ki o zaman mâna "senin yanında bulunanlar*dan* türeyecek olan ümmetlere" şeklinde olur. Bu ümmetler kıyamete kadar gelecek olan ümmetlerdir. Doğrusu da budur.

[665] وَأُمَمٌ (milletler) kelimesi mübteda olarak merfû' olup, سَنُمَتِّعُهُمْ da onun sıfatıdır ve haber mahzuftur. Buna göre mukadder cümle *ve mimmen ma'ake umemun se-numetti'uhum* (Seninle beraber olanlardan kendilerini bir süre yaşatacağımız ümmetler var.) şeklindedir; çünkü *mimmen ma'ake* ibaresi buna delâlet etmektedir. Mâna şöyledir: Tarafımızdan verilen esenlik ve bereketler, sana ve seninle birlikte bulunanlardan türeyecek olan mümin ümmetleredir. Ancak seninle birlikte olanlardan türeyecek öyle topluluklar da vardır ki, bunlar bir süre dünyada *yaşatılacak*, fakat ahirette cehenneme gideceklerdir. Hazret-i Nûh, peygamberlerin babası idi. Tufandan sonra gelen insanlar onun ve onunla birlikte gemide olanların nesilleridir.

٤٧-﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَسْأَلَكَ مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ وَإِلا تَغْفِرْ لِي وَتَرْحَمْنِي أَكُنْ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

[٦٦٣] {أَنْ أَسْأَلَكَ} من أن أطلب منك في المستقبل ما لا علم لي بصحته، تأدبًا بأدبك واتعاظًا بموعظتك {وَإِلَّا تَغْفِرْ لِى} ما فرط مني من ذلك {وَتَرْحَمْنِى} بالتوبة عليّ {أَكُن منَ الخاسرين} أعمالًا.

٤٨-﴿قِيلَ يَا نُوحُ اهْبِطْ بِسَلامٍ مِنَّا وَبَرَكَاتٍ عَلَيْكَ وَعَلَى أُمَمٍ مِمَّنْ مَعَكَ وَأُمَمٌ سَنُمَتِّعُهُمْ ثُمَّ يَمَسُّهُمْ مِنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[٦٦٤] وقرئ «يا نوح اهبُط»، بضم الباء. {بسلامٍ منَّا} مسلمًا محفوظًا من جهتنا، أو مسلمًا عليك مكرّمًا. {وبركاتٍ عَلَيْكَ} ومباركًا عليك، والبركات الخيرات النامية. وقرئ «وبركةٍ»، على التوحيد. {وعلى أُمَمٍ ممَّن مَعَكَ} يحتمل أن تكون من للبيان، فيراد الأمم الذين كانوا معه في السفينة؛ لأنهم كانوا جماعات. أو قيل لهم أمم، لأنّ الأمم تتشعب منهم؛ وأن تكون لإبتداء الغاية، أي على أمم ناشئة ممن معك، وهي الأمم إلى آخر الدهر؛ وهو الوجه.

[٦٦٥] وقوله {وَأُمَمٌ} رفع بالابتداء، و{سَنُمَتّعُهُمْ} صفة، والخبر محذوف، تقديره: وممن معك أمم سنمتعهم. وإنما حذف، لأنّ قوله {ممَّن مَعَكَ} يدل عليه. والمعنى: أنّ السلام منا والبركات عليك وعلى أمم مؤمنين ينشؤون ممن معك، وممن معك أمم ممتعون بالدنيا منقلبون إلى النار. وكان نوح عليه السلام أبا الأنبياء، والخلق بعد الطوفان منه وممن كان معه في السفينة.

[666] Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî[1] [v. 108/726] şöyle demiştir: 'Esenliğin' kapsamına kıyamete kadar gelecek olan kadın erkek bütün müminler dâhildir; daha sonra *yaşatılıp* azaba mâruz kalacak olanlar ise bütün kâfirlerdir. İbn Zeyd'in "Nûh'un gemisinden inerlerken Allah hepsinden razı idi. Fakat daha sonra onlardan öyle nesiller türedi ki, bazıları Allah'ın rahmetine mazhar olurken, bazıları da azabına mâruz kaldılar." dediği nakledilmiştir. Yine, 'bir süre dünyada *yaşatılacak* kimseler' ile Hûd, Sâlih, Lût ve Şu'ayb peygamberlerin kavimlerinin kastedildiği de söylenmiştir.

49. (Resûlüm!) Bunlar gayb haberlerindendir, onları sana Biz vahyediyoruz. Yoksa bunları daha evvel ne sen ne de kavmin biliyordunuz. Öyleyse sabret! Çünkü şüphesiz, müttakîlerindir akıbet.

[667] تِلْكَ zamiri Nûh kıssasına işaret olup, mübteda olarak mahallen merfû'dur ve ondan sonra gelen cümleler de onun haberleridir; yani "Bu kıssa gayb haberlerinden bir haberdir, sana vahyolunmuştur ve sen de kavmin de onu bilmiyordunuz." demektir.

[668] "Bundan önce" yani ben sana onu vahyedip de haber vermeden önce veya vahiyle elde ettiğin bu bilgiden önce ya da bu vakitten önce [sen de kavmin de onu bilmiyordunuz].

[669] "Öyleyse" İlahi mesajı tebliğ etmeye ve kavminin sana verdiği ezaya Nûh'un sabrettiği gibi "sabret." Nûh ve kavminin başına sardırılan şeyi, kendin için ve seni yalanlayanlar için de bekle. "Şüphesiz" kurtuluş, zafer ve üstün olma bakımından "akıbet, müttakîlerindir."

[670] "Ne de kavmin" ifadesinin anlamı şudur: Senin de dâhil olduğun kavmin, çokluklarına ve sayıca fazlalıklarına rağmen bu durumda iseler, bunları duymamış ve bilmiyorlarsa, içlerinden sadece biri onu nasıl bilsin!? Tıpkı "Bunu ne Abdullah bildi ne de memleketindekiler." demen gibi.

50. 'Âd'a da kardeşleri Hûd'u (gönderdik). Dedi ki: "Ey kavmim! Sadece Allah'a kulluk edin; çünkü O'ndan başka tanrınız yok; (o 'tanrı'ları) tamamen kendiniz uydurmaktasınız!"

51. "Ey kavmim! Ben sizden bunun için bir ücret istemiyorum. Benim ücretim, tamamen beni yaratana aittir. Hâla, aklınızı başınıza almayacak mısınız?"

---

1 Metinde "Kâ'b Muhammed el-Kurazî" şeklinde. / ed.

[٦٦٦] وعن محمد بن كعب القرظي: دخل في ذلك السلام كل مؤمن ومؤمنة إلى يوم القيامة، وفيما بعده من المتاع والعذاب كل كافر. وعن ابن زيد: هبطوا والله عنهم راض ثم أخرج منهم نسلا، منهم من رحم ومنهم من عذب. وقيل: المراد بالأمم الممتعة: قوم هود وصالح ولوط وشعيب.

٥ ٤٩-﴿تِلْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ مَا كُنْتَ تَعْلَمُهَا أَنْتَ وَلا قَوْمُكَ مِنْ قَبْلِ هَذَا فَاصْبِرْ إِنَّ الْعَاقِبَةَ لِلْمُتَّقِينَ﴾

[٦٦٧] {تِلْكَ} إشارة إلى قصة نوح عليه السلام، ومحلها الرفع على الابتداء، والجمل بعدها أخبار، أي تلك القصة بعض أنباء الغيب موحاة إليك، مجهولة عندك وعند قومك.

١٠ [٦٦٨] {مِنْ قَبْلِ هذا} من قبل إيحائي إليك وإخبارك بها، أو من قبل هذا العلم الذي كسبته بالوحي، أو من قبل هذا الوقت.

[٦٦٩] {فاصبر} على تبليغ الرسالة وأذى قومك، كما صبر نوح وتوقع في العاقبة لك ولمن كذبك نحو ما قيّض لنوح ولقومه. {إِنَّ العاقبة} في الفوز والنصر والغلبة {لِلْمُتَّقِينَ}.

[٦٧٠] وقوله {وَلَا قَوْمُكَ} معناه: إنّ قومك الذين أنت منهم على كثرتهم ووفور ١٥ عددهم إذا لم يكن ذلك شأنهم ولا سمعوه ولا عرفوه، فكيف برجلٍ منهم؟! كما تقول: لم يعرف هذا عبد الله ولا أهل بلده.

٥٠-﴿وَإِلَى عَادٍ أَخَاهُمْ هُودًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ إِنْ أَنْتُمْ إِلا مُفْتَرُونَ﴾

٥١-﴿يَا قَوْمِ لا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ أَجْرِيَ إِلا عَلَى الَّذِي فَطَرَنِي أَفَلا ٢٠ تَعْقِلُونَ﴾

52. “Ey kavmim! Rabbinizden mağfiret dileyin, sonra O’na tevbe edin ki size gökten bol bol yağmur göndersin, gücünüze güç katsın. Birer mücrim olarak, sırtınızı dönmeyin.”

[671] “Kardeşleri” yani onlardan biri. أَخَاهُمْ kelimesi أَرْسَلْنَا نُوحًا [Hûd 11/25] cümlesine ma‘tūf olarak mansūbdur. “Hûd” kelimesi ise, atf-ı beyandır. Ref’ ile okunan غَيْرُهُ car ile mecrurun (مِنْ إِلهٍ) *mahallinden* sıfattır. Ayrıca (إِلهٍ’den) sıfat olarak *lafzan* mecrur da okunmuştur.

[672] “(O ‘tanrı’ları) tamamen kendiniz uydurmaktasınız!” Yani putları Allah’a ortak kabul etmek suretiyle O’na iftira ediyorsunuz. Her peygamber kavmine bu sözü mutlaka söylemiştir; çünkü onların işi nasihat etmekti. Nasihat de hakkıyla; ‘ancak tamahlardan umudunu kesmekle’ gerçekleştirilebilir; herhangi bir çıkara yönelik bir tamah vehmi söz konusu olduğu sürece nasihat kâr etmez; fayda vermez. “Hâla, aklınızı başınıza almayacak mısınız!?” Zira hiç kimseden -Allah’dan ahirette sevap ummaktan başka- bir ücret istemeyen birinin nasihatini reddediyorsunuz! Oysa peygamber olmama töhmetini bundan daha çok kaldıran bir şey yoktur.

[673] Denilmiştir ki: “Allah’tan mağfiret dileyin” O’na iman edin. “Sonra” O’ndan başkasına ibadet ettiğiniz için “O’na tevbe edin.” Çünkü tevbe, ancak imandan sonra yararlı olabilir.

[674] *Midrâr* kelimesi, *miğzâr* gibi olup “bol bol yağan” demektir. Hazret-i Hûd, kavmini bol yağmur ve ziyade *kuvvet* vaadiyle imana meylettirmek istiyordu; çünkü bağlara - bahçelere, güzelim yerleşim merkezlerine sahip, tarımla geçinen kimselerdi ve bunların (iyi ürün vermesi için) üzerlerinde titriyorlardı; bu sebeple suya çok ihtiyaçları vardı. Ayrıca, kendilerine verilen güç - *kuvvet*, kudret, cesaret, savaş ve zafer becerisi ile düşmanlarına karşı koyan ve her yana korku salan kimselerdi. -*Kuvvet*in mal ve erkeklik gücü olduğu da söylenmiştir. Rivayete göre o sırada üç yıldır bir damla yağmur yağmıyordu; hanımları da çocuk doğuramıyordu. Rivayet edilir ki Hazret-i Ali’nin oğlu Hasan (r.anhuma) bir defasında Mu‘âviye’yi ziyaret etmişti. Dışarı çıkınca yaverlerinden biri yanına gelerek “Ben zengin bir adamım. Ancak çocuğum olmuyor. Bana öyle bir şey öğret ki o sayede Allah bana bir evlat nasip etsin.” demiş. Hazret-i Hasan da “Allah’a çok istiğfar et!” diye karşılık vermiş. Adam da bol bol istiğfarda bulunmuş; bir günde yedi yüz defa *estağfirullah* dediği oluyormuş. Sonunda on tane oğlu olmuş. Bu durumu öğrenen Mu‘âviye “Keşke bunu neye dayanarak söylediğini de sorsaydın.” demiş.

٥٢-﴿وَيَا قَوْمِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا وَيَزِدْكُمْ قُوَّةً إِلَى قُوَّتِكُمْ وَلا تَتَوَلَّوْا مُجْرِمِينَ﴾

[٦٧١] {أخاهم} واحدًا منهم، وانتصابه للعطف على {أرسلنا نوحا}؛ و{هُودًا} عطف بيان. و{غَيْرُهُ} بالرفع صفة على محل الجار والمجرور. وقرئ «غيره»، بالجرّ صفة على اللفظ.

[٦٧٢] {إِنْ أَنتُمْ إِلّا مُفْتَرُونَ} تفترون على الله الكذب باتخاذكم الأوثان له شركاء. ما من رسول إلا واجهَ قومه بهذا القول، لأنّ شأنهم النصيحة، والنصيحة لا يمحِّصها ولا يمحِّضها إلا حسْمُ المطامع، وما دام يتوهم شيء منها لم تنجع ولم تنفع. {أَفَلَا تَعْقِلُونَ} إذ تردّون نصيحة من لا يطلب عليها أجرًا إلا من الله، وهو ثواب الآخرة، ولا شيء أنفى للتهمة من ذلك.

[٦٧٣] قيل: {استغفروا رَبَّكُمْ}، آمنوا به، {ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ} من عبادة غيره، لأن التوبة لا تصلح إلا بعد الإيمان.

[٦٧٤] والمدرار: الكثير الدرور، كالمغزار. وإنما قصد استمالتهم إلى الإيمان وترغيبهم فيه بكثرة المطر وزيادة القوّة؛ لأنّ القوم كانوا أصحاب زروع وبساتين وعمارات، حرّاصًا عليها أشد الحرص، فكانوا أحوج شيء إلى الماء. وكانوا مُدِلّين بما أوتوا من شدّة القوّة والبطش والبأس والنجدة، مستحرزين بها من العدوّ، مَهِيبين في كل ناحية. وقيل: أراد القوّة في المال؛ وقيل: القوّة على النكاح؛ وقيل: حبس عنهم القطر ثلاث سنين وعقمت أرحام نسائهم. وعن الحسن بن علي رضي الله عنهما أنه وفد على معاوية، فلما خرج تبعه بعض حجابه فقال: إني رجل ذو مال ولا يولد لي، فعلمني شيئًا لعلّ الله يرزقني ولدًا، فقال: عليك بالاستغفار. فكان يكثر الاستغفار حتى ربما استغفر في يوم واحد سبعمائة مرة، فولد له عشرة بنين. فبلغ ذلك معاوية فقال: هلا سألته ممَّ قال ذلك،

Bir başka gelişinde, adamın bunu sorması üzerine Hazret-i Hasan [v. 50/670], "Sen Hazret-i Hûd'un '(İstiğfar ederseniz) gücünüze güç katar.' [Hûd 11/52] ve Hazret-i Nûh'un '(İstiğfar ederseniz) mal ve evlatlarla size yardım eder.' [Nûh 71/12] dediğini işitmedin mi?" diye cevap vermiş.

[675] "Birer mücrim olarak" yani suç ve günahlarınızda ısrar ederek bana ve sizi davet ve teşvik ettiğim şeylere "sırtınızı dönmeyin."

53. Dediler ki: "Ey Hûd! Sen bize apaçık bir kanıt getirmiş değilsin! Senin sözünle ilahlarımızı terk edecek değiliz. Sana asla bağlanmayacağız!"

[676] "Apaçık bir kanıt getirmiş değilsin" ifadesi, Hazret-i Hûd'a karşı yalan ve iftiradır. Tıpkı Kureyşlilerin, Peygamber (s.a.) hakkında; -kanıtları sayılamayacak kadar çok olmasına rağmen- "Ona Rabbinden bir kanıt indirilmeli değil miydi?" [Yûnus 10/20] dediği gibi.

[677] عَنْ قَوْلِكَ (senin sözünle) ifadesi, تارِكِي آلِهَتِنا (ilâhlarımızı terk edecek değiliz) cümlesindeki zamirden haldir. Adeta "senin sözüne *dayanarak* ilahlarımızı terk edecek değiliz." demektedirler. Sana asla bağlanmayacağız!" Yani bizim gibilerin, senin gibi birine kendilerini davet ettiğin konuda güvenmesi olacak şey değil!.. -Bununla, kendisine olumlu cevap vermeyecekleri hususunda ümidini tamamen kesmeye çalışmaktadırlar.-

54-55. "Söyleyebileceğimiz tek şey şu ki ilahlarımızdan biri seni çarpmış!" Dedi ki: "Doğrusu, ben Allah'ı şahit tutuyorum; siz de şahit olun ki ben sizin O'na ortak koştuğunuz şeylerden uzağım. O halde, hep birlikte bana bir tuzak kurun, Sonra mühlet de vermeyin!"

[678] "Seni fena çarpmış" (anlamındaki اعْتَراكَ) نَقُولُ'nün mef'ûlü olup, إِلاَّ *lağv*dır[1], yani şu sözümüzden başka bir şey söylemeyiz: "İlahlarımızdan biri seni çarpmış!" Yani kendisine hakaret ettiğin, insanları uzaklaştırdığın ve düşmanlık ettiğin için, senin bu kötü tutumuna karşılık seni cezalandırmak için, çarpıp deli etmiş. Bundan dolayı deli gibi konuşuyor ve *zâtül-cenp*li biri gibi hezeyanlarda bulunuyorsun.

[679] Aslında, onların tevbe ve istiğfara akıl bozulması ve delilik demeleri şaşılacak bir şey değildir; çünkü onlar inkâr ulular ve şirk direkleri olan 'Âd'lılardır. Asıl şaşılacak olan, Müslümanım diye ortada dolaşan bazılarının, günahından tevbe edenlere 'deli'; Rablerine dönüş yapanlara da 'aklını yitirmiş' dediklerini duymamızdır.

1 Yani anlama katkısı olsa da lafzan amel etmemektedir. (Tıybî'den) / ed.

فوفد وفدة أخرى، فسأله الرجل فقال: ألم تسمع قول هود عليه السلام {وَيَزِدْكُمْ قُوَّةً إلى قُوَّتِكُمْ} وقول نوح عليه السلام: {وَيُمْدِدْكُمْ بأموال وَبَنِينَ} [نوح: ١٢].

[٦٧٥] {وَلَا تَتَوَلَّوا} ولا تعرضوا عني وعما أدعوكم إليه وأُرغبكم فيه {مُّجْرِمِينَ} مصرّين على إجرامكم وآثامكم.

٥٣-﴿قَالُوا يَا هُودُ مَا جِئْتَنَا بِبَيِّنَةٍ وَمَا نَحْنُ بِتَارِكِي آلِهَتِنَا عَنْ قَوْلِكَ وَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ﴾

[٦٧٦] {مَا جِئْتَنَا بِبَيِّنَةٍ} كذبٌ منهم وجحود، كما قالت قريش لرسول الله ﷺ: {لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ} [يونس: ٢٠]، مع فوت آياته الحصر.

[٦٧٧] {عَن قَوْلِكَ} حال من الضمير في {تاركي آلهتنا}، كأنه قيل: وما نترك آلهتنا صادرين عن قولك؛ {وَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ} وما يصح من أمثالنا أن يصدقوا مثلك فيما يدعوهم إليه، إقناطًا له من الإجابة.

٥٤-﴿إِنْ نَقُولُ إِلا اعْتَرَاكَ بَعْضُ آلِهَتِنَا بِسُوءٍ قَالَ إِنِّي أُشْهِدُ اللَّهَ وَاشْهَدُوا أَنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ﴾

٥٥-﴿مِنْ دُونِهِ فَكِيدُونِي جَمِيعًا ثُمَّ لا تُنْظِرُونِ﴾

[٦٧٨] {اعتراك} مفعول نقول، وإلا لغو. والمعنى: ما نقول إلا قولنا اعتراك بعض آلهتنا بسوء، أي خبلك ومسَّك بجنون لِسبِّك إياها وصدّك عنها وعداوتك لها. مكافأة لك منها على سوء فعلك بسوء الجزاء، فمن ثم تتكلم بكلام المجانين وتهذي بهذيان المبرسمين.

[٦٧٩] وليس بعجب من أولئك أن يسموا التوبة والاستغفار خبلا وجنونًا وهم عاد أعلام الكفر وأوتاد الشرك. وإنما العجب من قوم من المتظاهرين بالإسلام سمعناهم يسمون التائب من ذنوبه مجنونًا والمنيب إلى ربه مخبلا،

Ki bunların, o tevbekârlara cahiliye dönemlerinde gösterdikleri dostluk ve sevginin onda birini bile gösterdiklerini görmüyoruz! Bu da ancak, tap tap atmaktan başka çare bulamayan bir ilhad damarından ve deliğinden -keler misali- baş çıkartmaktan başka seçeneği olmayan bir kin ve nefretten dolayıdır.

[680] "Âd'lıların Hazret-i Hûd'a verdikleri yukarıdaki cevaplar, onların katı kalpli ve sert tabiatlı, iftira atmaktan korkmayan, nasihate dönüp bakmayan, dizginlenip kolay kolay yola getirilemeyen kimseler olduklarını göstermekte idi. Bu son iddiaları ise, bunların son derece cahil ve aptal olduklarına delâlet etmektedir. Zira bir taş parçasının yardım edip intikam alacağına inanıyorlar; hatta cezalandırdıklarına inandıklarına göre ödüllendirmelerini de mümkün görüyorlardı!

[681] (إِنِّي أُشْهِدُ اللَّه) Bir tek adamın, toplu halde kendisine ok atan kanına susamış bir topluma, Rabbine güvendiği, O'nun kendisini koruyacağını bildiği ve dolayısıyla onların pençelerinin kendisine işlemeyeceğini bildiği için böyle bir sözle karşı çıkması, (onun hak olduğuna dair) en büyük kanıtlarından biridir. Hazret-i Nûh'un, kavmine "Sonra hakkımda hükmünüzü verin ve bana süre vermeyin." [Yûnus 10/71] demesi de buna benzer. Hazret-i Hûd, kavminin ilahlarından ve şirklerinden uzak olduğunu kesin bir dille ifade etmekte ve bunu, insanların, işlerini Allah'ı ve kulları şahit göstererek güçlendirme şeklindeki âdetleriyle te'kit etmektedir. Zira insanlar "Allah şahittir ki ben bunu yapmam." ve insanlara dönerek "Siz şahit olun ki ben onu yapmayacağım." derler.

[682] **"**Bu durumda, 'Ben Allah'ı ve sizi şahit kılıyorum.' denmesi gerekmez miydi (Neden "… siz de şahit olun ki…' buyrulmuş)?" **dersen şöyle derim:** Çünkü şirkten uzak olduğuna Allah'ı şahit kılmak, O'nun tekliğini güçlendirmek ve tevhid *akîde*sinin *ukde*lerini sağlamlaştırmak (yani iyice düğümlemek) anlamında doğru ve geçerli bir şahit kılmadır. Kavmini şahit tutmak ise, onların dinlerini değersiz bulmaktan ve onlara çok az önem vermekten başka bir şey değildir. Bu sebeple, iki şahit kılma arasında böyle bir farklılık olduğu için, ikincide birincinin lafzı terk edilmiş ve 'şahit olun ki' ifadesi tercih edilmiştir. Tıpkı kişinin, bir türlü sevemediği/içinin bir türlü ısınmadığı birine -onu küçümseyerek ve değersizleştirerek- "***Sen*** şahidim ol ki seni sevmiyorum!" demesi gibi.

ولم نجدهم معه على عشر مما كانوا عليه في أيام جاهليته من المُوادَّة. وما ذاك إلا لعرق من الإلحاد أبى إلا أن ينبض، وضب من الزندقة أراد أن يطلع رأسه.

[٦٨٠] وقد دلت أجوبتهم المتقدّمة على أنّ القوم كانوا جفاة غلاظ الأكباد، لا يبالون بالبهت ولا يلتفتون إلى النصح، ولا تلين شكيمتهم للرشد. وهذا الأخير دال ٥ على جهل مفرط وبلهٍ متناهٍ، حيث اعتقدوا في حجارةٍ أنها تنصر وتنتقم، ولعلهم حين أجازوا العقاب كانوا يجيزون الثواب.

[٦٨١] من أعظم الآيات أن يواجه بهذا الكلام رجل واحد أمّة عطاشا إلى إراقة دمه؛ يرمونه عن قوس واحدة، وذلك لثقته بربه وأنه يعصمه منهم، فلا تنشب فيه مخالبهم. ونحو ذلك قال نوح عليه السلام لقومه: {ثُمَّ اقْضُوا إِلَيَّ وَلَا تُنظِرُونِ} [يونس: ١٠ ٧١]، أكد براءته من آلهتهم وشركهم ووثقها بما جرت به عادة الناس من توثيقهم الأمور بشهادة الله وشهادة العباد، فيقول الرجل: الله شهيد على أني لا أفعل كذا، ويقول لقومه: كونوا شهداء على أني لا أفعله.

[٦٨٢] فإن قلت: هلا قيل: إني أشهد الله وأشهدكم؟ قلت: لأنّ إشهاد الله على البراءة من الشرك إشهاد صحيح ثابت في معنى تثبيت التوحيد وشدّ ١٥ معاقده، وأمّا إشهادهم فما هو إلا تهاون بدينهم ودلالة على قلة المبالاة بهم فحسب، فعدل به عن لفظ الأوّل لاختلاف ما بينهما، وجيء به على لفظ الأمر بالشهادة، كما يقول الرجل لمن يبس الثرى بينه وبينه: اشهد علي أني لا أحبك، تهكما به واستهانة بحاله.

[683] مِمَّا تُشْرِكُونَ مِنْ دُونِهِ ifadesi "O'ndan başka ilahları ortak koşmanızdan" veya "O'ndan başka ortak koştuğunuz şeylerden" demektir; yani Allah kendisine ortak etmediği ve ortak ettiğine dair herhangi bir açıklamada bulunmadığı halde siz onları O'na koşuyorsunuz!

[684] "O halde" siz ve ilahlarınız "hep birlikte bana bir tuzak kurun;" hiç beklemeden, yapabileceğiniz en acele tuzağınızı kurun. Ne sizi ve ne de tuzağınızı önemsiyorum! Ne kadar güçlü olursanız olun, isterseniz birbirinize yardım da edin, sizin öfkenizden korkmuyorum. Hal böyle iken, cansız, ne zarar ne de fayda veren 'ilâh'larınız bana nasıl zarar verebilir!? Onlara iliştiğim ve kulluk etmediğim zaman beni çarpıp aklımı almak suretiyle benden nasıl intikam alabilirler!?

56. "Çünkü ben sadece, benim ve sizin Rabbiniz olan Allah'a güvenip dayanmaktayım; çünkü hiçbir canlı yoktur ki, O onun alnından tutmasın. Benim Rabbim, şüphesiz, dosdoğru bir yol üzeredir."

57. "Yüz çevirirseniz (çevirin, ama şunu bilin ki) ben size ne ile gönderildiysem onu iletmiş bulunuyorum. Rabbim, yerinize sizden başka bir toplum getirecek ve siz O'na hiçbir zarar veremeyeceksiniz. Benim Rabbim, şüphesiz, her şey üzerinde bekçidir (Hafîz)."

[685] Hazret-i Hûd Allah'a tevekkülünü ve kavminin oyunlarına karşı O'nun kendisini koruyacağına olan güvenini zikredince, akabinde O'nu bu tevekkülün gerekleriyle tavsif etti; Allah'ın onların da, kendisinin de Rabbi/Efendisi olduğunu, tüm canlıların O'nun idaresi, hâkimiyet ve iktidarı altında olduğunu zikretti. -"Canlıların *alnından* tutma" tabiri bu saydıklarımızı sembolize eder.- "Benim Rabbim şüphesiz, dosdoğru bir yol üzeredir." Yani hükümranlığında hak ve adalet yolunu izler, hiçbir zalim O'nun elinden kurtulamaz, O'na sığınan hiç kimse yitip gitmez.

[686] فَإِنْ تَوَلَّوْا aslında *fe-in tetevellev* (yüz çevirirseniz) şeklindedir. **Şayet** "Hazret-i Hûd'un tebliği, yüz çevirmelerinden önceydi. Hal böyleyken, nasıl şartın cezası olarak vâki olmuş (ve فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ ما أُرْسِلْتُ بِهِ إِلَيْكُمْ denebilmiş)tir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası "Eğer yüz çevirirseniz, tebliğde bir eksiğim olduğu için kınanmam. Aksine, peygamber olarak gönderilmiş olduğum bilgisi size ulaştığı halde benim peygamberliğimi yalanlamak ve peygambere düşmanlık etmekten başka bir şey yapmadığınız için siz suçlu durumda olursunuz!" şeklindedir.

[٦٨٣] {مِمَّا تُشْرِكُونَ به مِن دُونِهِ} من إشراككم آلهة من دونه، أو مما تشركونه من آلهة من دونه؛ أي أنتم تجعلونها شركاء له، ولم يجعلها هو شركاء، ولم ينزل بذلك سلطانًا.

[٦٨٤] {فَكِيدُونِى جَمِيعًا} أنتم وآلهتكم أعجل ما تفعلون، من غير إنظار؛ فإني ٥ لا أبالي بكم وبكيدكم، ولا أخاف معرَّتكم وإن تعاونتم عليّ وأنتم الأقوياء الشداد، فكيف تضرني آلهتكم، وما هي إلا جماد لا تضر ولا تنفع، وكيف تنتقم مني إذا نلت منها وصددت عن عبادتها، بأن تخبلني وتذهب بعقلي.

٥٦-﴿إِنِّي تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ رَبِّي وَرَبِّكُمْ مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا إِنَّ رَبِّي عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

١٠ ٥٧-﴿فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ مَا أُرْسِلْتُ بِهِ إِلَيْكُمْ وَيَسْتَخْلِفُ رَبِّي قَوْمًا غَيْرَكُمْ وَلا تَضُرُّونَهُ شَيْئًا إِنَّ رَبِّي عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَفِيظٌ﴾

[٦٨٥] ولما ذكر توكله على الله وثقته بحفظه وكلاءته من كيدهم، وصفه بما يوجب التوكل عليه من اشتمال ربوبيته عليه وعليهم من كون كل دابة في قبضته وملكته وتحت قهره وسلطانه. والأخذ بنواصيها تمثيل لذلك. {إِنَّ رَبّى على صراطٍ ١٥ مُسْتَقِيمٍ} يريد أنه على طريق الحق والعدل في ملكه، لا يفوته ظالم، ولا يضيع عنده معتصم به.

[٦٨٦] {فَإِن تَوَلَّوا} فإن تتولوا. فإن قلت: الإبلاغ كان قبل التولي، فكيف وقع جزاء للشرط؟ قلت: معناه فإن تتولوا لم أعاتب على تفريط في الإبلاغ، وكنتم محجوجين بأنّ ما أرسلت به إليكم قد بلغكم فأبيتم إلا تكذيب الرسالة وعداوة الرسول.

[687] "Ve yerinize getirecek" ibaresi yeni bir sözdür, yani Allah sizi helâk edecek ve memleketinizde ve mallarınızda yerinize geçecek başka bir kavim getirecek "ve siz" O'ndan yüz çevirmek suretiyle "O'na *hiçbir zarar* veremeyeceksiniz; çünkü O'nun hakkında fayda ve zarar söz konusu değildir. Siz ancak kendinize zarar verebilirsiniz. İbn Mes'ûd (r.a.), وَيَسْتَخْلِفُ ve وَلا تَضُرُّونَهُ ifadelerini فَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ cümlesinin mahalline atfederek meczum okumuştur. Mâna şöyledir: Eğer yüz çevirirseniz, O beni mazur görür ve yerinize başka bir kavim getirir ve siz ancak kendinize zarar vermiş olursunuz.

[688] "Her şey üzerinde bekçidir," yani gözetleyicidir, egemendir. Dolayısıyla, amelleriniz O'na gizli kalmaz ve sizi muâhaze etmekten gaflet etmez. Veya her şeyi gözetleyici, koruyup - kollayıcı olan ve her şeyin zararlardan korunmak için kendisine muhtaç olduğu "Bir" varlığa sizin gibiler asla zarar veremez!

58. Vaktâki emrimiz geldi, Hûd'u ve beraberindeki müminleri tarafımızdan bir rahmetle kurtardık... Onları sert bir azaptan kurtarmıştık...

[689] "Ve beraberindeki müminler…" Rivayete göre dört bin kişiydi.

[690] **Şayet** "*Kurtarma*nın iki kez zikredilmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Önce düşmanlarını helâk ettiğinde onları kurtardığı zikredilmiş; sonra "Onları şiddetli bir azaptan kurtarmıştık." buyrularak, bunun şiddetli bir azaptan kurtarma olduğu bildirilmiştir. Zira Allah Teâlâ onlara zehir göndermişti; burunlarından girip makatlarından çıkıyor; tek tek bütün uzuvlarını harap ediyordu. İkinci kurtarma ile ahiret azabından kurtarmanın murat edildiği de söylenmiştir. Zira ondan daha sert, daha şiddetli bir azap yoktur.

[691] "Tarafımızdan bir rahmetle," yani kendisine *tevfik* ederek lütfettiğimiz iman sebebiyle.

59. İşte, Rablerinin âyetlerini bile bile inkâr eden, peygamberlerine karşı çıkarak bütün inatçı zorbaların emrine uyan 'Âd (kavmi)!

60. Bu dünyada da Kıyamet gününde de lânet peşlerini bırakmadı. Bakınız! 'Âd (kavmi), Rablerini nankörce inkâr etmişti... Bakınız! Hûd'un kavmi olan 'Âd da defolup gitti!..

[٦٨٧] {وَيَسْتَخْلِفُ} كلام مستأنف، يريد: ويهلككم الله ويجيء بقوم آخرين يخلفونكم في دياركم وأموالكم. {وَلَا تَضُرُّونَهُ} بتوليكم، {شَيْئًا} من ضرر قط، لأنه لا يجوز عليه المضارّ والمنافع، وإنما تضرون أنفسكم. وفي قراءة عبد الله «وَيَسْتَخْلِفْ»، بالجزم. وكذلك «ولا تضروه»، عطفًا على محل {فَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ}؛ والمعنى: إن يتولوا يعذرني ويستخلف قومًا غيركم ولا تضروا إلا أنفسكم.

[٦٨٨] {على كُلِّ شَيْء حَفِيظٌ} أي رقيب عليه مهيمن، فما تخفى عليه أعمالكم ولا يغفل عن مؤاخذتكم. أو من كان رقيبًا على الأشياء كلها حافظًا لها وكانت مفتقرة إلى حفظه من المضارّ، لم يضر مثلَه مثلُكم.

٥٨-﴿وَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا هُودًا وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَنَجَّيْنَاهُمْ مِنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ﴾

[٦٨٩] {والذين آمَنُوا مَعَهُ} قيل: كانوا أربعة آلاف.

[٦٩٠] فإن قلت: ما معنى تكرير التنجية؟ قلت: ذكر أولا أنه حين أهلك عدوهم نجاهم، ثم قال: {وَنَجَّيْنَاهُمْ منْ عَذَابٍ غَلِيظٍ} على معنى: وكانت تلك التنجية من عذاب غليظ، وذلك أنّ الله عز وجل بعث عليهم السَّموم فكانت تدخل في أنوفهم وتخرج من أدبارهم فتقطعهم عضوًا عضوًا. وقيل: أراد بالثانية التنجيةَ من عذاب الآخرة، ولا عذاب أغلظ منه وأشدّ.

[٦٩١] وقوله {برحمةٍ منا}، يريد: بسبب الإيمان الذي أنعمنا عليهم بالتوفيق له.

٥٩-﴿وَتِلْكَ عَادٌ جَحَدُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَعَصَوْا رُسُلَهُ وَاتَّبَعُوا أَمْرَ كُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ﴾

٦٠-﴿وَأُتْبِعُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ أَلَا إِنَّ عَادًا كَفَرُوا رَبَّهُمْ أَلَا بُعْدًا لِعَادٍ قَوْمِ هُودٍ﴾

[692] "İşte 'Âd" ifadesi, onların mezar ve eserlerine işarettir. Sanki "Yeryüzünde dolaşın ve ona bakıp ibret alın." denilmekte; sonra onların halleri anlatılmaya başlanmakta ve "Rablerinin âyetlerini bile bile inkâr eden ve peygamber*ler*ine karşı çıkan" denilmektedir; çünkü Allah'ın bir peygamberine karşı çıkınca bütün peygamberlerine karşı çıkmış olmaktaydılar. "O'nun peygamberlerinden hiçbirini diğerinden ayırmayız." [Bakara 2/285] âyetinde olduğu gibi. Rivayete göre 'Âd kavmine sadece Hazret-i Hûd peygamber olarak gönderilmiştir.

[693] "Bütün inatçı zorbaların" yani başkanların, büyüklerin ve onları peygamberleri yalanlamaya davet eden davetçilerin. Onların emrine uyma ise, onlara itaat etme anlamındadır.

[694] "Âd kavmi, peygamberlere değil de diğer önderlerinin peşine takıldıkları için, lânet de dünya ve ahirette kendilerini Allah'ın azabına uğratacak şekilde peşlerine takıldı.

[695] "Bakınız" buyrulması, bunun iki kez söylenmesi ve peşinden inkârları zikredilerek beddua edilmesi, durumlarının ne kötü ve feci olduğunu ortaya koymakta; bunlardan ders alınmasını ve onların durumuna düşmekten kaçınılmasını sağlamaya çalışmaktadır.

[696] **Şayet** "بُعْدًا (defolup gitme) lafzı helâk duasıdır. Zaten helâk olduklarına göre, bunlara defolup gitmeleri için bir daha beddua etmenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı onların buna lâyık olduklarını göstermektir. Şairin;

> "Kardeşlerim! Asla helâk olup gitmeyin" [denildi;]
> ama bakın, hepsi helâk olup gitti işte!..

beytinde olduğu gibi.

[697] قَوْمِ هُودٍ ifadesi عادٍ'ın atf-ı beyânı (olup, "Hûd'un kavmi olan 'Âd" anlamında)dır. **Şayet** "Bu olmadan da mâna net olduğu halde, bu *beyân*ın faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Beyânın faydası, onların bu beddua ile damgalanmaları, onun kendileri için hiçbir şekilde şüphe edilemeyecek bir sonuç olduğunun bildirilmesidir. Ayrıca, iki tane 'Âd vardır; biri Hazret-i Hûd'un kavmi olan kadim 'Âd'dır ki kıssa onlar hakkındadır. Diğeri ise İrem'dir.

61. Semud'a da kardeşleri Sâlih'i (gönderdik.) Dedi ki: "Ey kavmim! Sadece Allah'a kulluk edin, O'ndan başka tanrınız yok. Sizi topraktan yaratıp yeryüzünü imar etmenizi sağlayan O'dur. O halde, sizi bağışlaması için O'na dua edip sonra da O'na tevbe edin. Şüphesiz Rabbim size yakındır; (dualara) icabet eder."

[٦٩٢] {وَتِلْكَ عَادٌ} إشارة إلى قبورهم وآثارهم، كأنه قال: سيحوا في الأرض فانظروا إليها واعتبروا، ثم استأنف وصف أحوالهم فقال: {جَحَدُوا بآيات رَبِّهِمْ وَعَصَوْا رُسُلَهُ}، لأنهم إذا عصوا رسولهم فقد عصوا جميع رسل الله، {لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ من رُسُلِهِ} [البقرة: ٢٨٥]. قيل: لم يرسل إليهم إلا هود وحده.

٥ [٦٩٣] {كُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ} يريد رؤساءهم وكبراءهم ودعاتهم إلى تكذيب الرسل. ومعنى اتباع أمرهم: طاعتهم.

[٦٩٤] ولما كانوا تابعين لهم دون الرسل جعلت اللعنة تابعة لهم في الدارين تكبهم على وجوههم في عذاب الله.

[٦٩٥] و{ألا} وتكرارها مع النداء على كفرهم والدعاء عليهم، تهويل لأمرهم

١٠ وتفظيع له، وبعث على الاعتبار بهم والحذر من مثل حالهم.

[٦٩٦] فإن قلت: {بُعْدًا} دعاء بالهلاك، فما معنى الدعاء به عليهم بعد هلاكهم؟ قلت: معناه الدلالة على أنهم كانوا مستأهلين له. ألا ترى إلى قوله:

إِخْوَتي لَا تَبْعَدُوا أبدًا   وَبَلَى وَاللهِ قَدْ بَعِدُوا

[٦٩٧] {قَوْمِ هُودٍ} عطف بيان لـ{عادٍ}. فإن قلت: ما الفائدة في هذا البيان والبيان

١٥ حاصل بدونه؟ قلت: الفائدة فيه أن يوسموا بهذه الدعوة وسمًا، وتجعل فيهم أمرًا محققًا لا شبهة فيه بوجه من الوجوه، ولأنّ عادًا عادان؛ الأولى القديمة التي هي قوم هود والقصة فيهم؛ والأخرى إرم.

٦١-﴿وَإِلَى ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا فَاسْتَغْفِرُوهُ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي قَرِيبٌ

٢٠ **مُجِيبٌ﴾**

62. Dediler ki: "Ey Sâlih! Sen daha önce bizim aramızda, umut vaad eden biriydin. Şimdi kalkıp da atalarımızın taptığına tapmayı mı bize yasaklıyorsun?! Doğrusu, senin bizi çağırdığın şeyden yana endişe verici bir kuşku içerisindeyiz."

63. Dedi ki: "Ey kavmim! Ne dersiniz, ya ben Rabbimden apaçık bir kanıt üzere bulunuyorsam ve O bana bir rahmet vermişse?! Bu durumda, O'na karşı gelirsem Allah'a karşı beni kim savunacak (siz mi)?! Siz benim sadece hüsranımı artırırsınız!"

64. "Ey kavmim! İşte size kanıt olarak da Allah'ın devesi! Bırakın, Allah'ın toprağında otlasın. Ona kötülük etmeyin, yoksa pek yakın bir azap sizi yakalayıverir!"

65. Buna rağmen, onu hunharca kesip devirdiler... "Yurdunuzda üç gün daha yaşayın. Bu, yalan söylenmemiş (kesinlikle gerçekleşecek) bir sözdür!" dedi.

66. Vaktâki emrimiz geldi, Sâlih'i ve beraberindeki müminleri tarafımızdan bir rahmetle azaptan ve o günün rüsvaylığından kurtardık. Senin Rabbindir, şüphesiz 'mutlak izzet sahibi', kuvvetli (Kavî, 'Azîz).

67. O gümbürtü zulmedenleri yakaladı ve oldukları yerde diz üstü çökekaldılar!

68. Sanki orada hiç yaşamamışlardı... Bakınız! Semud (kavmi) Rablerini nankörce inkâr etmişti... Bakınız! Semud da defolup gitti!

[698] "Sizi topraktan" O'ndan başkası değil "O yarattı" ve orayı imar etmek üzere O'ndan başkası yerleştirmedi sizi buraya. İnsanların topraktan yaratılması, 'Âdem'in topraktan yaratılmasıdır. "Yeryüzünü imar etmenizi sağlayan," yani imar faaliyetleriyle orayı şenlendirmenizi emreden… Yeryüzünü imar etmenin durumu yerine göre vacip, mendup, mubah ve mekruhtur. Pers kralları yeryüzünde su kanalları açıp ağaç dikiyorlardı. Halka zulmetmelerine rağmen, bunlara oldukça uzun süren bir hâkimiyet bahşedilmişti. O dönemin peygamberlerinden biri Allah'a onların böyle uzun ömürlü olmalarının sebebini sorunca Allah, "Çünkü onlar benim ülkemi imar etmekteler ve oralarda Benim kullarım yaşamakta." diye vahyetmiştir.

[699] Rivayete göre Mu'âviye b. Ebû Süfyan [v. 60/680], hükümdarlığının sonlarına doğru toprakları ihya etmeye başlamıştı. Birileri bunun sebebini sorunca şöyle dedi: Beni bunu yapmaya sevk eden şairin şu sözleridir:

٦٢-﴿قَالُوا يَا صَالِحُ قَدْ كُنْتَ فِينَا مَرْجُوًّا قَبْلَ هَذَا أَتَنْهَانَا أَنْ نَعْبُدَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا وَإِنَّنَا لَفِي شَكٍّ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ مُرِيبٍ﴾

٦٣-﴿قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَآتَانِي مِنْهُ رَحْمَةً فَمَنْ يَنْصُرُنِي مِنَ اللَّهِ إِنْ عَصَيْتُهُ فَمَا تَزِيدُونَنِي غَيْرَ تَخْسِيرٍ﴾

٦٤-﴿وَيَا قَوْمِ هَذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةً فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللَّهِ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابٌ قَرِيبٌ﴾ ٥

٦٥-﴿فَعَقَرُوهَا فَقَالَ تَمَتَّعُوا فِي دَارِكُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ ذَلِكَ وَعْدٌ غَيْرُ مَكْذُوبٍ﴾

٦٦-﴿فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا صَالِحًا وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَمِنْ خِزْيِ يَوْمِئِذٍ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ﴾

٦٧-﴿ وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ﴾ ١٠

٦٨-﴿كَأَنْ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا أَلَا إِنَّ ثَمُودَ كَفَرُوا رَبَّهُمْ أَلَا بُعْدًا لِثَمُودَ﴾

[٦٩٨] {هُوَ أَنشَأَكُمْ مِنَ الأرض} لم ينشئكم منها إلا هو، ولم يستعمركم فيها غيره. وإنشاؤهم منها خلق آدم من التراب. {واستعمركم فِيهَا} وأمركم بالعمارة، والعمارة متنوعة إلى واجب وندب ومباح ومكروه، وكان ملوك فارس قد أكثروا من حفر الأنهار وغرس الأشجار، وعمروا الأعمار الطوال، مع ما كان فيهم من عسف الرعايا، فسأل نبي من أنبياء زمانهم ربه عن سبب تعميرهم، فأوحى إليه: إنهم عمروا بلادي فعاش فيها عبادي. ١٥

[٦٩٩] وعن معاوية بن أبي سفيان أنه أخذ في إحياء الأرض في آخر أمره، فقيل له، فقال: ما حملني عليه إلا قول القائل:

Adam değildir; kendisinden ışık alınamayan;
yeryüzünde bıraktığı bir eseri olmayan…

[700] وَاسْتَعْمَرَكُمْ ifadesinin, -*bakā*dan *istebkāküm* (Size kalıcılık verdi.) dendiği gibi- *'umur*dan geldiği de söylenmiştir; kaydıhayat anlamına gelen *'umrâ*dan geldiği de söylenmiştir. Burada iki ihtimal vardır: Birincisi, *ehlekehû* (Onu helâk etti.) anlamında *istehlekehû* denildiği gibi, *ista'mera*nın da *a'mera* (Ömür verdi.) anlamında olması ve âyetin; "O size dünyada ömür verdi, sonra, ömrünüz bittiğinde onu sizden geri alacaktır." anlamında olmasıdır. İkincisi ise, kelimenin "O sizi dünyada 'ülkesini imar eden' kimseler kıldı." anlamında olmasıdır; çünkü insan, yurdunu kendisinden sonra birine miras bıraktığı zaman, onu bir nevi onun için imar etmiş olmaktadır; çünkü o yurtta ömrü boyunca yaşar, sonra da onu başkasına bırakır.

[701] قَرِيبٌ rahmeti yakın, istemesi kolay; مُجِيبٌ kendisine dua edip isteyene cevap verir. فِينَا (içimizde) yani "aramızda, ümit vaad eden biriydin" yani, sende hayır görülüyor, akıl emareleri ışıldıyordu. Bu sebeple, senden yararlanacağımızı, yönetim ve diğer işlerde kendisine danışılan biri olacağını umuyorduk. Şimdi sen böyle konuşunca senden ümidimiz kesildi, sende hayır olmadığını anladık. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] ; "Sen bizim aramızda değerli bir insandın, seni hepimizden önde görürdük." dediği nakledilmiştir. Bunun mânasının "Biz senin dinimize gireceğini ve bizimle aynı inancı paylaşacağını ümit ediyorduk." şeklinde olduğu da söylenmiştir.

[702] "Atalarımızın taptığı" ifadesi geçmiş halin hikâyesidir. "Endişe verici" anlamında olan *mürîb* kelimesi, kişiyi *rîbe*ye düşürdüğünde -ki *rîbe*, zihnin çalkalanması ve *yakîn*e dair tam güvenin yok olması demektir.- söylenen *erâbehû*dan; veya mecazî bir isnatla, "kişi şüphe sahibi olduğunda" kullanılan *erâbe'r-racul*[u] ifadesinden gelmektedir.

[703] "Ya ben Rabbimden apaçık bir kanıt üzere bulunuyorsam" ifadesinde, açık bir kanıt üzere olduğu halde şüphe ifade eden bir dil kullanılmıştır; çünkü kanıtı olduğunu kabul etmeyenlere hitap etmektedir. Sanki "Farz edin ki benim Rabbimden açık bir kanıtım var ve ben gerçek bir peygamberim. Düşünün; buna rağmen ben size tâbi olur ve Rabbimin emirlerine karşı gelirsem beni O'nun azabından kim koruyabilir?" demiştir.

[704] Öyleyse, o zaman "siz bana zarar vermekten başka ne arttırırsınız!?" Yani amellerime zarar verir ve onları geçersiz hale getirirsiniz. Ya da bana söylediğiniz ve beni sevk ettiğiniz şeylerle, sizi *tahsîr* etmekten, yani sizi hüsrana nispet etmekten başka bir şey sağlamazsınız bana. Ve ben de; "Siz kesin hüsrandasınız!" derim.

لَيْسَ الفَتَى بِفتَي لاَيسْتَضَاءُ بِه   وَلَا تَكُونُ لَهُ في الأَرْضِ آثَارُ

[٧٠٠] وقيل: استعمركم من العمر، نحو استبقاكم من البقاء؛ وقد جعل من العمرى، وفيه وجهان؛ أحدهما أن يكون استعمر في معنى أعمر، كقولك: استهلكه، في معنى أهلكه. ومعناه: أعمركم فيها دياركم، ثم هو وارثها منكم عند انقضاء ٥ أعماركم. والثاني أن يكون بمعنى جعلكم معمِّرين ديارَكم فيها، لأنّ الرجل إذا ورّث داره من بعده فكأنما أعمره إياها، لأنه يسكنها عمره ثم يتركها لغيره.

[٧٠١] {قَرِيبٌ} داني الرحمة سهل المطلب، {مُجِيبٌ} لمن دعاه وسأله. {فِينَا} فيما بيننا {مَرْجُوًّا} كانت تلوح فيك مخايل الخير وأمارات الرشد، فكنا نرجوك لننتفع بك، وتكون مشاورًا في الأمور ومسترشدًا في التدابير؛ فلما نطقتَ بهذا القول ١٠ انقطع رجاؤنا عنك وعلمنا أن لا خير فيك. وعن ابن عباس: فاضلًا خيرًا نقدّمك على جميعنا. وقيل: كنا نرجو أن تدخل في ديننا وتوافقنا على ما نحن عليه.

[٧٠٢] {يَعْبُدُ آبَاؤُنَا} حكاية حال ماضية. {مُرِيبٍ} من أرابه، إذا أوقعه في الريبة وهي قلق النفس وانتفاء الطمأنينة باليقين. أو من أراب الرجل، إذا كان ذا ريبة، على الإسناد المجازي.

١٥ [٧٠٣] قيل: {إِن كُنتُ على بَيّنَةٍ من رَّبّى} بحرف الشك وكان على يقين أنه على بينة، لأنّ خطابه للجاحدين، فكأنه قال: قدّروا أني على بينة من ربي، وأني نبيّ على الحقيقة، وانظروا إن تابعتكم وعصيت ربي في أوامره، فمن يمنعني من عذاب الله؟

[٧٠٤] {فَمَا تَزِيدُونَنِى} إذن حينئذ {غَيْرَ تَخْسِيرٍ} يعني تخسرون أعمالي وتبطلونها. أو فما تزيدونني بما تقولون لي وتحملونني عليه غير أن أخسِّركم، أي ٢٠ أنسبكم إلى الخسران وأقول لكم: إنكم خاسرون.

[705] آيَةً kelimesi, hal olmak üzere mansūb olup kendisinde, ism-i işaretin delâlet ettiği fiil mânası amel etmiştir. "Peki, لَكُمْ neye taalluk ediyor?" **dersen şöyle derim:** -Kendisinden önce gelmiş- hali olan آيَةً'e taalluk ediyor. آيَةً kelimesi لَكُمْ'den sonra zikredilseydi ("size ait bir kanıt" şeklinde) onun sıfatı olacaktı; ondan önce zikredilince ("size kanıt olarak" şeklinde) hal olmak üzere mansūb oldu.

[706] "Pek yakın bir azap" yani alelacele. Siz ona zarar verdikten sonra ancak pek az bir gecikmeyle gelir ki, o süre de üç gündür. Sonra azaba duçar olursunuz.

[707] "Yurdunuzda" yani ülkenizde "yaşayın" yaşama nimetini tadın. Bazen, ülkeye yurt (*dâr - diyâr*) denir, çünkü orada dolaşılmakta (*yudâru*), yani işler çekip çevrilmektedir. Ülkelerine *diyâru bekr* denir. Mekke civarındaki Araplar da "Bu memleketin Araplarındanız." anlamında *nahnu min ʿarabi'd-dâr* derler. (فِي دِيَارِكُمْ ifadesinin) "dünya yurdunda" anlamında olduğu da söylenmiştir. Deveyi Çarşamba günü kestikleri, cumartesi günü de helâk oldukları söylenmektedir.

[708] غير مَكذوبٍ ifadesi kendisin***de*** yalan bulunmaksızın, demektir. Zarf (فيه) hazfedilip, mefʿûlün bih haline getirilmek suretiyle zarfta genişletmeye gidilmiştir.

> Öyle bir gün ki [Süleym'i de] gördük [Âmir'i de…]

beytindeki kullanımdan gelen *yevm*^{un} *meşhûd*^{un} (kendisi görülen değil de, 'kendisin***de*** görülen gün') tabiri gibi. Veya burada mecaz vardır. Sanki vaade; "Seni yerine getireceğiz." denilmiş; yerine getirince de, ona doğru söylemiş, yalan söylememiş olmaktadır ("Kendisi***ne*** yalan söylenmeyen vaat" anlamında). Ya da *vaʿd*^{un} *gayru kezib*^{in} (yalan olmayan bir vaat) takdirindedir, yani *mekzûb* kelimesi masdardır. Tıpkı *meclûd* ve *maʿkūl* kelimeleri ile *sıdk* mânasına gelen *masdûka* kelimesi gibi.

[709] وَمِنْ خِزْيِ يَوْمِئِذٍ(o günün rüsvaylığından) ibaresinde Mim meftuh olarak *yevmeizin* şeklinde de okunmuştur; çünkü gayr-i mütemekkin olan *iz* zarfına muzāftır. (Nâbiga ez-Zübyânî'nin):

> Nefsimi ihtiyarlığıma rağmen gençlik eğilimleri gösterdiği için kınadığım
>
> [ve "hâlâ uyanmadın! Oysa ak saçlar engelleyicidir." dediğim halde…]

beytinde olduğu gibi.[1]

---

1 Yani حين kelimesi ʿalâdan dolayı hîni olması gerekirken, hîne olduğu gibi. / ed.

[٧٠٥] {آيَةً} نصب على الحال قد عمل فيها ما دلّ عليه اسم الإشارة من معنى الفعل. فإن قلت: فبم يتعلق {لَكُمْ}؟ قلت: بـ{آيَةً} حالًا منها متقدّمة؛ لأنها لو تأخرت لكانت صفة لها، فلما تقدمت انتصبت على الحال.

[٧٠٦] {عَذَابٌ قَرِيبٌ} عاجل لا يستأخر عن مسكم لها بسوء إلا يسيرًا، وذلك ثلاثة أيام، ثم يقع عليكم.

[٧٠٧] {تَمَتَّعُوا} استمتعوا بالعيش {فِي دَارِكُمْ} في بلدكم. وتسمى البلاد الديار؛ لأنه يدار فيه، أي يتصرف. يقال: ديار بكر، لبلادهم. وتقول العرب الذين حوالي مكة: نحن من عرب الدار، يريدون من عرب البلد. وقيل: في دار الدنيا. وقيل: عقروها يوم الأربعاء وهلكوا يوم السبت.

[٧٠٨] {غَيْرُ مَكْذُوبٍ} غير مكذوب فيه، فاتسع في الظرف بحذف الحرف واجرائه مجرى المفعول به، كقولك: يوم مشهود، من قوله:

ويومٌ شهدناه [سُليمًا وعامرًا]

أو على المجاز، كأنه قيل للوعد: نفِي بك، فإذا وفى به فقد صدق ولم يكذب. أو وعد غير كذب، على أنّ المكذوب مصدر كالمجلود والمعقول، وكالمصدوقة بمعنى الصدق.

[٧٠٩] {وَمِنْ خِزْيِ يَوْمِئِذٍ} قرئ مفتوح الميم، لأنه مضاف إلى إذ، وهو غير متمكن، كقوله:

على حِينَ عاتبتُ المَشيبَ على الصِّبا [فقلت ألما تَصْحُ والشِّيبُ وازعُ]

[710] "Peki bu (وَمِنْ خِزْيِ يَوْمِئِذٍ) neye ma'tūftur?" **dersen şöyle derim:** نَجَّيْنَا'ya ma'tūftur; çünkü ibare *ve necceynâhum min hızyi yevmiiz*[in] şeklinde takdir edilir. Nitekim kurtarmanın o günün *hızy*inden, yani zillet, rezalet, rüsvalık ve utandırmasından olduğu anlamında "Onları şiddetli bir azaptan kurtarmıştık." [Hûd 11/58] buyurmuştu. Allah'ın gazap ve cezalandırmasıyla helâk olan bir kimsenin rüsvaylığından daha büyük bir rüsvaylık yoktur. "O gün" kelimesiyle kıyamet günü de murat edilmiş olabilir. Tıpkı [Hûd 11/58'deki] عَذابٍ غَلِيظٍ (sert azap) ibaresi ahiret azabı olarak açıklandığı gibi.

[711] إِنَّ ثَمُودَ كَفَرُوا رَبَّهُمْ أَلَا بُعْدًا لِثَمُودَ ifadesindeki *Semûd* kelimeleri, hem munsarif hem de gayr-i munsarif olarak okunmuştur. Munsarif okunması, mahalle veya ilk ata esas alındığı için; gayr-i munsarif okunması ise, malum kabilenin adı olarak ma'rife oluşu ve müennesliği sebebiyledir.

69. Gerçek şu ki İbrâhim'e elçilerimiz müjde ile gelmiş; "Selâm!" demişlerdi. O da "Selâm!" demiş ve çok geçmeden, onlara bir buzağı çevirmesi getirmişti.

70. Ellerinin ona uzanmadığını görünce onları yadırgadı, içine bir korku düştü. "Korkma! Biz Lût'un kavmine gönderildik" dediler.

71. Karısı ayakta idi... Bunun üzerine gülümsedi. Biz de ona İshak'ı, İshak'ın ardından da Yakub'u müjdeledik.

72. "Vay başıma gelenleeer! Ben bir kocakarı, şu kocam da bir ihtiyar iken doğuracakmışım hâ?! Bu, gerçekten şaşılacak bir şey!" dedi.

73. Dediler ki: "Allah'ın işine mi şaşıyorsun?! (Bir peygamberin) hane halkı olarak Allah'ın rahmet ve bereketi sizlerin üzerindedir. Şüphesiz O, 'bizatihî hamde lâyık'tır, şanlıdır-şereflidir (Hamîd, Mecîd)."

[712] "Elçilerimiz" yani melekler. İbn Abbâs'tan [v. 68/688], yanında iki melekle birlikte Cebrail'in geldiği rivayet edilmiştir. "Gelenler Cebrail, Mikail ve İsrafil'di." denildiği gibi, "Dokuz kişiydiler." de denilmiştir. Süddî'den ise on bir kişi oldukları nakledilmiştir.

[713] "Müjde ile" Bu, çocuk müjdesiydi. Lût kavminin helâk edileceği müjdesi olduğunu söyleyenler de olmuşsa da doğrusu çocuk olduğudur. "Selâm!' diyerek" Yani *sellemnâ 'aleyke selâm*[en] (Sana selâm veriyoruz.) diyerek... سَلَامٌ ifadesi *emrukum selâm*[un] (İşiniz selâmettedir.) şeklinde olup, yine *selâm* anlamında *fe-kālû silm*[en] *kāle silm*[un] şeklinde de okunmuştur. *Silm*[un]*-selâm*[un] kelimelerinin *hirm*[un]*-harâm*[un] örneğindeki gibi olduğu söylenmiş ve şu şiir inşat edilmiştir:

[٧١٠] فإن قلت: علام عطف؟ قلت: على }نجينا{، لأنّ تقديره ونجيناهم من خزي يومئذ، كما قال {وَنَجَّيْنَاهُمْ مِنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ} [هود: ٥٨] على: وكانت التنجية من خزي يومئذ، أي من ذله ومهانته وفضيحته؛ ولا خزي أعظم من خزي من كان هلاكه بغضب الله وانتقامه. ويجوز أن يريد بيومئذ يوم القيامة، كما فسر العذاب الغليظ بعذاب الآخرة. ٥

[٧١١] وقرئ «ألا إن ثمود»، و«لثمود» كلاهما بالصرف وامتناعه؛ فالصرف للذهاب إلى الحيّ أو الأب الأكبر، ومنعه للتعريف والتأنيث، بمعنى القبيلة.

٦٩-﴿وَلَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى قَالُوا سَلامًا قَالَ سَلامٌ فَمَا لَبِثَ أَنْ جَاءَ بِعِجْلٍ حَنِيذٍ﴾

١٠ ٧٠-﴿فَلَمَّا رَأَى أَيْدِيَهُمْ لا تَصِلُ إِلَيْهِ نَكِرَهُمْ وَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً قَالُوا لا تَخَفْ إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَى قَوْمِ لُوطٍ﴾

٧١-﴿وَامْرَأَتُهُ قَائِمَةٌ فَضَحِكَتْ فَبَشَّرْنَاهَا بِإِسْحَاقَ وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبَ﴾

٧٢-﴿قَالَتْ يَا وَيْلَتَا أَأَلِدُ وَأَنَا عَجُوزٌ وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجِيبٌ﴾

٧٣-﴿قَالُوا أَتَعْجَبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ رَحْمَتُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ﴾ ١٥

[٧١٢] {رُسُلُنَا} يريد الملائكة. عن ابن عباس: جاءه جبريل عليه السلام وملكان معه. وقيل: جبريل وميكائيل وإسرافيل. وقيل: كانوا تسعة. وعن السدي: أحد عشر.

[٧١٣] {بالبشرى} هي البشارة بالولد، وقيل: بهلاك قوم لوط، والظاهر الولد. {سلامًا} سلمنا عليك سلامًا. {سلامٌ}، أمركم سلام. وقرئ «فقالوا سِلْمًا قال سِلْم»، ٢٠ بمعنى السلام. وقيل: سِلْم وسلام، كحِرْم وحرام، وأنشد:

Uğradık ve “Merhaba! Anlat bakalım…” dedik.
Hatun öyle bir selâm verdi ki, parladı ortalık; bulut şimşekle parladığı gibi

[714] “Çok geçmeden getirmişti…” Yani getirmekte gecikmemiş, aksine acele etmişti veya getirmesi gecikmemişti.

[715] عِجل buzağıdır. Seratlıların dilinde buna *hasîl* ve *habîş* denmektedir. Hazret-i İbrâhim’in mal varlığı sığırdı. حَنِيذٍ ‘tandırda çevrilerek pişirilmiş’ demektir. ‘Yağı damlayan’ anlamında olduğu; üzerine semer vurulan atın terlemesini anlatan *haneztü’l-feres^e^* kullanımından geldiği de söylenmiştir. “*Yağlı* bir buzağı” [Zâriyât 51/26] ifadesi de buna delâlet etmektedir.

[716] *Nekirahû, enkerahû* ve *istenkerahû* denir. Arapçada *menkûr* -ki *ene enkeruke* sözleri de böyledir- az kullanıldığı halde, *munker, mustenker* ve *unkiruke* çok kullanılır. Nitekim A‘şâ şöyle demiştir:

[Sevgilim] beni tanıyamadı, fakat yadırgaması haberlerden değil,
ihtiyarlıktan; saçlarımın dökülmesinden idi

[717] Rivayete göre Hazret-i İbrâhim ücra bir yerde yaşıyordu; kendisine bir zarar verecekleri endişesine kapıldı. Söylendiğine göre hanelerinde konaklayan birinin, yemeklerini yemesi halinde ondan yana emin olma, yememesi halinde ise endişe etme gibi bir âdetleri vardı. Fakat anlaşılan o ki, Hazret-i İbrâhim onların *melek* olduklarını hissetmiş ve bu gelişi yadırgamıştı; çünkü onların Allah’ın, kendisinde onaylamadığı bir şeyden dolayı veya kavmini cezalandırmak için gelmiş olmalarından endişe etmişti. Nitekim melekler “Korkma, biz Lût’un kavmine gönderildik!” dediler. Bu söz ise, ancak kendilerini tanıyan fakat kime gönderildiklerini bilmeyen bir kişiye söylenebilir.

[718] “Ve içine bir korku düştü...” أَوْجَسَ fiili “(Korkusunu) belli etmedi.” anlamındadır. Melekler Hazret-i İbrâhim’e “korkma” demişlerdi; çünkü yüzündeki korkuyu ve değişimi görüyorlardı veya bunu Allah’ın bildirmesiyle anlamışlardı. Ya da onun, onların melek olduğunu bilmesinin endişeyi mûcip bir şey olduğunu biliyorlardı, çünkü azaptan başka bir amaçla inmiyorlardı.

[719] “Karısı ayakta idi.” Söylendiğine göre; sütrenin arkasında ayakta duruyordu ve onların konuşmalarını işitiyordu. Yine, yanlarında ayakta durup onlara hizmet ettiği de söylenmiştir. Nitekim İbn Mes‘ûd [v. 32/652] mushafında bu ibare *ve’mra’etühu kā’imet^ün^ ve huve kā‘id^un^* (Hanımı ayakta idi, kendisi ise oturuyordu.) şeklindedir.

مَرَرْنَا فَقُلْنَا إِيهِ سِلْمٌ فَسَلَّمَت كَمَا اكْتَلَّ بِالبَرْقِ الْغَمَامُ اللَّوَائِحُ

[٧١٤] {فَمَا لَبِثَ أَن جَاءَ} فما لبث في المجيء به، بل عجل فيه، أو فما لبث مجيئه.

[٧١٥] والعجل: ولد البقرة، ويسمى الحسيل والخبش بلغة أهل السراة، وكان مال إبراهيم عليه الصلاة والسلام البقر. {حَنِيذٍ} مشويّ بالرضف في أخدود. وقيل: {حَنِيذٍ} يقطر دسمه، من حنذت الفرس، إذا ألقيت عليها الجل حتى تقطر عرقًا، ويدل عليه {بِعِجْلٍ سَمِينٍ} [الذاريات: ٢٦].

[٧١٦] يقال: نَكِره وأنكَرَه واستنكره؛ ومنكور قليل في كلامهم، وكذلك: أنا أنكَرك، ولكن منكر ومستنكر، وأنكِرك. قال الأعشى:

وَأَنْكَرَتْني وَمَا كَانَ الَّذِي نَكِرَت مِنَ الْحَوَادِثِ إلّا الشَّيْبَ والصَّلَعَا

[٧١٧] قيل: كان ينزل في طرف من الأرض فخاف أن يريدوا به مكروهًا. وقيل: كانت عادتهم أنه إذا مسّ من يطرقهم طعامَهم أمنوه، وإلا خافوه. والظاهر أنه أحسّ بأنهم ملائكة، ونكِرَهم لأنه تخوّف أن يكون نزولهم لأمر أنكره الله عليه، أو لتعذيب قومه. ألا ترى إلى قولهم: {لا تخف إنا أرسلنا إلى قوم لوط}، وإنما يقال هذا لمن عرفهم، ولم يعرف فيم أرسلوا.

[٧١٨] {فَأَوْجَسَ} فأضمر. وإنما قالوا {لَا تَخَفْ}، لأنهم رأوا أثر الخوف والتغير في وجهه؛ أو عرفوه بتعريف الله، أو علموا أن علمه بأنهم ملائكة موجب للخوف، لأنهم كانوا لا ينزلون إلا بعذاب.

[٧١٩] {وامرأته قَائِمَةٌ} قيل: كانت قائمة وراء الستر تسمع تحاورهم. وقيل: كانت قائمة على رؤسهم تخدمهم. وفي مصحف عبد الله «وامرأته قائمة وهو قاعد».

[720] "Gülümsedi" yani endişesi zâil olduğu için sevincinden veya o adi eylemin sahiplerinin sonunda helâk olacaklarını anladığı için. Ya da gülümsemesi azapları gelip çattığı halde ondan habersiz olmalarını yadırgadığı içindi. Rivayete göre (karısı), Hazret-i İbrâhim'e "Yeğenin Lût'u yanına al, ben o kavmin başına bir felaket geleceğini biliyorum." diye salık veriyormuş. İşte olayların kendisinin beklediği gibi gerçekleştiğini görünce sevincinden gülmüş. فَضَحِكَتْ kelimesinin *fe-hâdat* (hayız gördü) anlamına geldiği de söylenmiştir. Muhammed b. Ziyad el-A'râbî, Hâ'sı meftuh olarak *fe-dahaket* şeklinde okumuştur.

[721] وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَعْقُوب ibaresinde *Ya'kūb^u^* mübteda olarak merfû'dur.[1] Adeta şöyle denmektedir: "İshak'ın ardından -yani ondan sonra- da Yaku**p** "doğmuştur veya var olmuştur." ("Sonra / art" anlamında olan) *Verâ'* ın torun anlamına geldiği de söylenmiştir. Şa'bî'ye "Bu senin oğlun mu?" diye sormuşlar; "Evet, öteden." diye cevap vermiş. -Çocuk, torunu imiş.- *Ya'kūb^e^* şeklinde mansūb da okunmuş; sanki "Ona İshak'ı verdik; İshak'ın ardından da Yakub'**u**" denilmiştir. Şairin;

> Uğursuzlar… Bir aşirete faydaları yok; [kargaları da] sırf [ayrılış bildirmek için] öter!

beytinde olduğu gibi.[2]

[722] يَا وَيْلَتَا ifadesindeki Elif, izafet Ya'sından bedeldir; tıpkı *yâ lehf^en^* ve *yâ 'aceb^en^* kelimelerinde olduğu gibi. Nitekim Hasan-ı Basrî, aslına uygun olarak *yâ veyletî* şeklinde okumuştur. وَهذا بَعْلِي شَيْخًا (Şu da ihtiyar kocam iken) ifadesi ism-i işaretin delâlet ettiği bir âmille mansūbdur. Kelime, mahzuf bir mübtedanın haberi olarak ve "Şu kocam da ihtiyardır." anlamında olmak üzere *şeyh^un^* şeklinde de okunmuştur. Bu durumda; بَعْلِي mübtedadan bedel (şu kocam), *şeyh^un^* ise haber veya her ikisi de haber olabilir (şu, kocamdır; yaşlıdır). Rivayete göre bu müjde alındığında kadın doksan sekiz, Hazret-i İbrâhim yüz yirmi yaşındaymış.

[723] "Bu" yani iki ihtiyardan çocuk dünyaya gelmesi "gerçekten şaşılacak bir şey!" Bu sözüyle, Allah'ın âdeti bakımından bunu akλen uzak görmüş olmaktadır. Melekler Hazret-i İbrâhim'in hanımının bu hayretini yadırgayarak "Sen *Allah'ın* işine mi şaşıyorsun!?" dediler;

---

1 *Ya'kūb^u^* kelimesi Âsım'ın Hafs rivayetinde وَهَبْنَا fiilinin mef'ûlü olarak mansūbdur. / ed.

2 İfade aslında leysû bi-muslihîne şeklinde olup, *nâ'ib^in^* buna göre mecrur kılınmıştır. Şiirde, 'olmayan' bir harf esas alınarak ona atfedilen kelime mecrur yapıldığı gibi, ayette de -tersine- Yakup ortada olmadığı halde, İbrâhim'e hibe edilmiş bulunan İshak'a atfedilmiş; onun da İbrâhim'e -sanki aynı anda- verilmiş olduğu söylenmiştir. (Tıybî'den) / ed.

[٧٢٠] {فَضَحِكَتْ} سرورًا بزوال الخيفة أو بهلاك أهل الخبائث. أو كان ضحكها ضحك إنكار لغفلتهم وقد أظلهم العذاب. وقيل: كانت تقول لإبراهيم: اضمم لوطًا ابن أخيك إليك فإني أعلم أنه ينزل بهؤلاء القوم عذاب، فضحكت سرورًا لما أتى الأمر على ما توهمت. وقيل ضحكت فحاضت. وقرأ محمد بن زياد الأعرابي «فضحكت»، بفتح الحاء. ٥

[٧٢١] {يَعْقُوب} رفع بالابتداء، كأنه قيل: ومن وراء إسحاق يعقوبُ مولود أو موجود، أي من بعده. وقيل الوراء: ولد الولد. وعن الشعبي أنه قيل له: أهذا ابنك؟ فقال نعم، من الوراء، وكان ولد ولده. وقرئ «يعقوبَ»، بالنصب، كأنه قيل. ووهبنا لها إسحاق، ومن وراء إسحاق يعقوبَ، على طريقة قوله:

١٠ ... مَشائيمَ لَيْسُوا مُصْلِحِينَ عَشِيرَةً وَلَا نَاعِبٍ ...

[٧٢٢] الألف في {يا ويلتا} مبدلة من ياء الإضافة، وكذلك في «يالهفًا» و «ياعجبًا». وقرأ الحسن: «يا ويلتي»، بالياء على الأصل. و{شَيْخًا} نصب بما دلّ عليه اسم الإشارة. وقرئ «شيخ»، على أنه خبر مبتدأ محذوف، أي هذا بعلي هو شيخ. أو {بعلي} بدل من المبتدأ، و«شيخٌ» خبر، أو يكونان معًا خبرين. قيل: بشرت ولها ثمان وتسعون سنة، ولإبراهيم مائة وعشرون سنة. ١٥

[٧٢٣] {إِنَّ هذا لَشَيْءٌ عَجِيبٌ} أن يولد ولد من هرمين، وهو استبعاد من حيث العادة التي أجراها الله. وإنما أنكرت عليها الملائكة تعجبها فـ{قالوا أَتَعْجَبِينَ مِنْ أَمْرِ اللهِ}،

çünkü o, âyetlerin nazil olduğu, mucize ve harikulâdeliklerin yaşandığı bir evde yaşıyordu. Dolayısıyla, soğukkanlı olması ve peygamber evi olmayan bir evde yaşayan kadınları sarsan bir olayın onu sarsmaması ve bu haber karşısında şaşmak yerine Allah'ı tesbih ve ta'zim etmesi gerekirdi. Nitekim melekler de "(Bir peygamberin) hane halkı olarak Allah'ın rahmet ve bereketi sizin üzerinizedir." yani "Ey peygamber hanesindekiler! Bu ve benzeri şeyler, Yüce Allah'ın size özgü olarak lütfettiği şeylerdir. Orası hayret etme yeri değildir." diyerek bu hususa işaret etmişlerdir. أمر الله (Allah'ın işi) kudret ve hikmeti demektir. "Allah'ın rahmet ve bereketi sizlerin üzerinedir." cümlesi yeni bir söz olup şaşmalarını neden yadırgadığını göstermekte ve adeta "Sakın şaşma! Bu rahmet ve bereketin benzeri şeyler sizde çok olur." denilmektedir. Şu da söylenmiştir: "*Rahmet* peygamberlik ve *berakât* da İsrailoğulları olan torunlardır; çünkü peygamberler onlardan gelmiş olup, tamamı İbrâhim'in çocuklarıdır."

[724] *Hamîd,* "kullarının kendisine hamdetmesini gerektiren şeyleri yapan", *Mecîd* "onlara ihsanı çok olan ve cömert olan" demektir.

[725] أهلَ الْبَيْت nida veya ihtisas sebebiyle mansūbdur; çünkü "hane halkı" tabiri onları övmektedir, zira bununla "Halîlü'r-Rahmân'ın -yani Allah dostu İbrâhim'in- hane halkı" murat edilmiştir.

74. Müjde İbrâhim'e ulaşıp da korkusu geçince, (bu sefer) Lût'un kavmi hakkında Bizimle tartışmaya başladı.

75. Doğrusu İbrâhim ağırbaşlı, içli ve kendini Allah'a vermiş biriydi.

[726] "Korkusu" yani misafirlerini yadırgadığında içten içe yaşadığı korku. Yani, korkudan sonra aldığı müjde ile kalbi mutmain olup endişe yerine sevinçle dolunca "tartışmaya başladı."

[727] **Şayet** "لَمَّا'nın cevabı nerede?" **dersen şöyle derim:** فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَأَجْمَعُوا ("Onu götürüp de … kararlaştırınca" [Yûsuf 12/15]) âyetinde olduğu gibi, mahzuftur. يُجادِلُنا cümlesi ise, yeni bir söz olup cevaba delâlet etmektedir; cevap da (sadece mazi bir fiil olarak) şöyle takdir edilebilir: İşte o zaman bizimle tartışacak cesareti kendinde buldu (اجترأ). Veya Bizimle cedelleşebileceğini anladı (فطن). Ya da şöyle şöyle dedi (قال). Sonra söze başlayarak şöyle buyurdu: يُجادِلُنا فِي قَوْمِ لُوطٍ (Lût'un kavmi hakkında bizimle tartışmaya başladı). يُجادِلُنا kelimesinin لَمَّا'nın cevabı olduğu ve hâli hikâye etmek için muzari olarak geldiği söylenmiştir.

لأنها كانت في بيت الآيات ومهبط المعجزات والأمور الخارقة للعادات، فكان عليها أن تتوقر، ولا يزدهيها ما يزدهي النساء الناشئات في غير بيوت النبوة، وأن تسبح الله وتمجده مكان التعجب. وإلى ذلك أشارت الملائكة صلوات الله عليهم في قولهم: {رَحْمَتُ اللهِ وبركاتُه عَلَيْكُمْ} أرادوا أن هذه وأمثالها مما يكرمكم به رب العزة ويخصكم بالإنعام به
٥ يا أهل بيت النبوّة، فليست بمكان عجب. و{أمر الله} قدرته وحكمته. وقوله {رَحْمَتُ اللهِ وبركاتُه عَلَيْكُمْ} كلام مستأنف علل به إنكار التعجب، كأنه قيل: إياك والتعجبَ، فإنّ أمثال هذه الرحمة والبركة متكاثرة من الله عليكم. وقيل: الرحمة النبوة، والبركات الأسباط من بني إسرائيل، لأنّ الأنبياء منهم، وكلهم من ولد إبراهيم.

[٧٢٤] {حَمِيدٌ} فاعل ما يستوجب به الحمد من عباده، {مجِيدٌ} كريم كثير
١٠ الإحسان إليهم.

[٧٢٥] و{أهلَ البيت} نصب على النداء أو على الاختصاص، لأن {أَهْلَ البيت} مدح لهم؛ إذ المراد: أهل بيت خليل الرحمن.

٧٤-﴿فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ الرَّوْعُ وَجَاءَتْهُ الْبُشْرَى يُجَادِلُنَا فِي قَوْمِ لُوطٍ﴾

٧٥-﴿إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ﴾

١٥ [٧٢٦] {الروع} ما أوجس من الخيفة حين نكِر أضيافه. والمعنى: أنه لما اطمأن قلبه بعد الخوف وملئ سرورًا بسبب البشرى بدل الغم، فرغ للمجادلة.

[٧٢٧] فإن قلت: أين جواب لما؟ قلت: هو محذوف كما حذف قوله {فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَأَجْمَعُوا} [يوسف: ١٥]. وقوله {يجادلُنا} كلام مستأنف دال على الجواب. وتقديره: اجترأ على خطابنا، أو فطن لمجادلتنا، أو قال: كيت وكيت؛ ثم ابتدأ فقال: {يجادلُنا فِي
٢٠ قَوْمِ لُوطٍ}. وقيل في {يجادلنا}: هو جواب لما، وإنما جيء به مضارعًا لحكاية الحال:

إن maziyi muzariye çevirdiği gibi, لَمَّا'nın da muzariyi maziye çevirdiği de söylenmiştir. Şu da söylenmiştir: İfadenin mânası, "Bizimle tartışmaya *başladı*." ve "Bizimle tartışmaya *yöneldi*." şeklindedir. "Bizimle tartışma" ise, elçilerimizle tartışma demektir. Hazret-i İbrâhim'in meleklerle olan tartışması şöyle cereyan etmiştir: Melekler "Biz bu şehir ahalisini helâk edeceğiz" [Ankebut 29/31] demişlerdi. Bunun üzerine Hazret-i İbrâhim "Orada elli tane mümin olsa da mı orayı helâk edeceksiniz!?" diye sorunca "Hayır" diye cevap verdiler. Hazret-i İbrâhim "Kırk mümin olsa?" diye devam etti, onlar yine "Hayır" dediler. "Peki, otuz kişi olsa?" dedi, yine "Hayır" dediler. Sonunda sayı ona kadar indi. Melekler yine "Hayır" diye cevap verdiler. En sonunda Hazret-i İbrâhim "Ya sadece bir tek Müslüman bulunsa orayı helâk eder misiniz?" diye sorup da onlardan yine "Hayır" cevabını alınca "Orada Lût var?" dedi. Onlar da "Orada kimin olduğunu çok iyi biliyoruz, onu ve ailesini kurtaracağız." dediler. [Ankebut 29/32].

[728] فِي قَوْمِ لُوطٍ (Lût'un *kavmi içinde*, değil) onlar *hakkında*" demektir. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] ; "Meleklerin Hazret-i İbrâhim'e 'Orada namaz kılan beş kişi olursa helâk olmaktan kurtulurlar.' dedikleri"; Katâde'den ise "İçinde on tane hayırlı insanın olmadığı bir toplum iyi toplum değildir." dediği nakledilmiştir. Şehirde dört milyon insan olduğu söylenmektedir.

[729] "Doğrusu İbrâhim" kendisine kötü davranan hiç kimse hakkında acele etmeyen "ağırbaşlı," günahlarından çok rahatsızlık duyan "içli ve kendini Allah'a vermiş" O'nun sevip razı olduğu amellerle O'na yönelen "biriydi." Bu sıfatlar kalp hassasiyetine, şefkat ve merhamete delâlet eder. Söylendiğine göre bu durumun, onu babasının bağışlanması için dua etmeye ittiği gibi, Lût kavmi hakkında azaplarının kaldırılması ve tevbe edip Allah'a dönmeleri ümidiyle kendilerine mühlet verilmesi yolunda meleklerle tartışmaya da sevk eden âmillerden olduğu beyan edilmiştir.

76. "Ey İbrâhim! Gel bundan vazgeç, zira Rabbinin fermanı gelmiş bulunuyor. Onlara asla geri çevrilmeyecek bir azap gelmekte!.." (dediler.)

[730] "Ey İbrâhim!" Burada bir deme murat edilmiş olması söz konusudur. Yani, melekler şöyle dediler: "Gel, bundan" yani tartışmaktan "vazgeç." Merhamet senin âdetin ise de burada faydası yoktur. "Zira Rabbinin fermanı" yani, O'nun sadece doğruluk ve hikmetten sādır olan hüküm ve kazası "gelmiş bulunuyor: Kesinlikle azaba mâruz kalacaklar! Bu, tartışma, dua ve başka hiçbir şeyle geri çevrilemez.

وقيل: إن لَمَّا، ترد المضارع إلى معنى الماضي، كما ترد إنْ الماضي إلى معنى الاستقبال. وقيل: معناه أخذ يجادلُنا، وأقبل يجادلُنا. والمعنى: يجادل رسلنا. ومجادلته إياهم أنهم قالوا: {إِنَّا مُهْلِكُوا أَهْلِ هذه القريةِ} [العنكبوت: ٣١] فقال: أرأيتم لو كان فيها خمسون رجلًا من المؤمنين أتهلكونها؟ قالوا: لا، قال: فأربعون؟ قالوا: لا، قال: ٥ فثلاثون؟ قالوا: لا، حتى بلغ العشرة. قالوا: لا. قال: أرأيتم إن كان فيها رجل واحد مسلم، أتهلكونها؟ قالوا: لا، فعند ذلك قال: {إِنَّ فِيهَا لُوطًا} [العنكبوت: ٣٢]؛ {قَالُوا نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَنْ فِيهَا لَنُنَجِّيَنَّهُ وَأَهْلَهُ} [العنكبوت: ٣٢].

[٧٢٨] {فِي قَوْمِ لُوطٍ} في معناهم. وعن ابن عباس: قالوا له إن كان فيها خمسة يصلون رفع عنهم العذاب. وعن قتادة: ما قوم لا يكون فيهم عشرة فيهم خير. وقيل: ١٠ كان فيها أربعة آلاف ألف إنسان.

[٧٢٩] {إِنَّ إبراهيم لَحَلِيمٌ} غير عجول على كل من أساء إليه {أَوَّاهٌ} كثير التأوّه من الذنوب، {مُنِيبٌ} تائب راجع إلى الله بما يحب ويرضى. وهذه الصفات دالة على رقة القلب والرأفة والرحمة، فبين أنّ ذلك مما حمله على المجادلة فيهم رجاء أن يرفع عنهم العذاب، ويمهلوا لعلهم يحدثون التوبة والإنابة، كما حمله على الاستغفار ١٥ لأبيه.

٧٦-﴿يَا إِبْرَاهِيمُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا إِنَّهُ قَدْ جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ وَإِنَّهُمْ آتِيهِمْ عَذَابٌ غَيْرُ مَرْدُودٍ﴾

[٧٣٠] {يا إبراهيم} على إرادة القول، أي قالت له الملائكة: {أَعْرِضْ عَنْ هذا} الجدالِ وإن كانت الرحمة ديدنَك، فلا فائدة فيه، {إِنَّهُ قَدْ جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ} وهو قضاؤه ٢٠ وحكمه الذي لا يصدر إلا عن صواب وحكمة، والعذاب نازل بالقوم لا محالة، لا مردّ له بجدال ولا دعاء ولا غير ذلك.

77. Elçilerimiz Lût'a gelince, onlardan yana endişeye düştü, içi daraldı ve "Çok çetin bir gün!" dedi.

[731] Hazret-i Lût'un endişelenmesi ve içinin daralması gelenleri insan sandığı içindi. Kavminin onlara kötülük etmek istemelerinden ve kendisinin de onlara karşı koyup misafirlerini koruyamayacak olmaktan endişe etmişti. Rivayete göre Allah Teâlâ meleklere "Lût onlar hakkında dört şahitlikte bulunmadan onları helâk etmeyin." demişti. Hazret-i Lût meleklerle beraber evine doğru giderken onlara "Siz bu şehir halkının durumunu biliyor musunuz?" diye sordu. Melekler "Onların durumu da neymiş?" diye karşılık verince, dört defa "Allah şahittir ki, o dünyada bir şehir halkında olabilecek en kötü şey!" dedi. Bunun üzerine evine girdiler. Kimse onların oraya girdiklerini bilmiyordu. Hanımı dışarı çıkarak onları halka haber verdi.

[732] Bir kimse diğerini çektiği zaman *'asabehû* denilmesinden hareketle, bir gün çetin şeyler yaşandığında *yevm*[un] *'asīb* ve *'asavsab* denir.

78. Kavmi koşa koşa ona geldi... -Daha önce iğrenç şeyler yapıyor (erkeklerle eşcinsel ilişkiye giriyor)lardı.- "Ey kavmim! İşte kızlarım... Sizin için onlar daha nezih. Allah'tan sakının, misafirlerimin önünde beni rezil etmeyin. İçinizde aklı başında bir adam yok mu sizin?!" dedi.

79. Dediler ki: "Senin kızlarında bir hakkımızın olmadığını (yani, kadınlara karşı pek cinsel meylimizin olmadığını) pekâlâ biliyorsun. Sen bizim ne istediğimizi iyi bilirsin!"

[733] "Koşa koşa" yani bir yerden itiliyormuşçasına hızla. "*Daha önce* iğrenç işler yapıyorlardı." Yani o vakitten evvel sürekli o yüz kızartıcı iğrenç işleri yapıyorlardı; buna iyice alışmışlardı; bunu çirkin bir iş olarak görenler azınlıktaydı. Bu sebeple, niyetlerini belli ederek, hiç utanmadan koşa koşa geldiler. Mânanın "Hazret-i Lût, bunların çirkin şeyler yapma alışkanlıklarını *daha önce* bildiği" şeklinde olduğu da söylenmiştir.-

[734] "İşte kızlarım!" Hazret-i Lût misafirlerini kızlarıyla korumak istiyordu ki bu, son derece alicenap bir davranıştı. "İşte kızlarım! Onlarla evlenin…" demek istiyordu. O zaman Müslüman hanımların kâfir erkeklerle evlenmeleri caizdi. Nitekim Hazret-i Peygamber, bi'setten önce, iki kızını 'Utbe b. Ebû Leheb ve Ebü'l-Âs b. *Vâil*[1] ile evlendirmişti ki ikisi de kâfirdi. "Şehirde, sözü dinlenen iki önder şahsiyet bulunduğu; Hazret-i Lût'un da iki kızını bunlarla evlendirmek istediği" de söylenmiştir.

1 Doğrusu: Sonradan Müslüman olup, Medine'ye hicret eden Ebu'l-'Âs b. er-Rebî' [v. 12/634]. / ed.

٧٧-﴿وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سِيءَ بِهِمْ وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا وَقَالَ هَذَا يَوْمٌ عَصِيبٌ﴾

[٧٣١] كانت مساءة لوط وضيق ذرعه لأنه حسب أنهم إنس، فخاف عليهم خبثَ قومه وأن يعجز عن مقاومتهم ومدافعتهم. روي أنّ الله تعالى قال لهم: لا تهلكوهم ٥ حتى يشهد عليهم لوط أربع شهادات، فلما مشى معهم منطلقًا بهم إلى منزله قال لهم: أما بلغكم أمر هذه القرية؟ قالوا: وما أمرهم؟ قال: أشهد بالله إنها لشرُّ قرية في الأرض عملًا، يقول ذلك أربع مرات، فدخلوا معه منزله ولم يعلم بذلك أحد، فخرجت امرأته فأخبرت بهم قومها.

[٧٣٢] يقال: يوم عصيب، وعصوصب، إذا كان شديدًا؛ من قولك: عصبه، إذا شدّه.

١٠ ٧٨-﴿وَجَاءَهُ قَوْمُهُ يُهْرَعُونَ إِلَيْهِ وَمِنْ قَبْلُ كَانُوا يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ قَالَ يَا قَوْمِ هَؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تُخْزُونِ فِي ضَيْفِي أَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ﴾

٧٩-﴿قَالُوا لَقَدْ عَلِمْتَ مَا لَنَا فِي بَنَاتِكَ مِنْ حَقٍّ وَإِنَّكَ لَتَعْلَمُ مَا نُرِيدُ﴾

[٧٣٣] {يُهْرَعُونَ} يسرعون كأنما يدفعون دفعًا {وَمِن قَبْلُ كَانُوا يَعْمَلُونَ السيئاتِ} ١٥ ومن قبل ذلك الوقت كانوا يعملون الفواحش ويكثرونها، فضرَوْا بها ومرَنُوا عليها وقل عندهم استقباحها، فلذلك جاؤا يهرعون مجاهرين لا يكفهم حياء. وقيل معناه: وقد عرف لوط عادتهم في عمل الفواحش قبل ذلك.

[٧٣٤] {هؤلاء بَنَاتِي} أراد أن يقي أضيافه بناته، وذلك غاية الكرم، وأراد: هؤلاء بناتي فتزوّجوهنّ وكان تزويج المسلمات من الكفار جائزًا، كما زوّج رسول الله ﷺ ٢٠ ابنتيه من عتبة بن أبي لهب وأبي العاص بن وائل قبل الوحي وهما كافران. وقيل: كان لهم سيدان مطاعان، فأراد أن يزوجهما ابنتيه.

[735] İbn Mervan هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ ibaresini *hunne ethar**a** le-küm* şeklinde mansūb okumuşsa da Sîbeveyhi "İbn Mervan bu hatalı okuyuşuyla kelimenin canına okumuştur." diyerek, bunun yanlış olduğunu ifade etmiştir. Ebû 'Amr b. el-'Alâ' [v. 154/771] da "Bu ibareyi *hunne ethar**a*** şeklinde mansūb okuyan kimse kelimenin canına okumuş olur" demiştir; çünkü bu kelimenin mansūb oluşu ya هَذَا بَعْلِي شَيْخًا [Hûd 11/72] ifadesinde olduğu gibi, هؤُلاءِ kelimesinde bulunan fiil mânasının amel etmesiyle hal yapılmak suretiyle olur ya da هؤُلاءِ gizli bir fiille mansūb olup *huzû hâülâ'i* (bunları alın) denilmiştir ki bu durumda, بَنَاتِي ("Bu kızlarımı [alın]" şeklinde) bedel olur. Bu gizli fiil de halde amel eder. هُنَّ de fasıl zamiri olur. Ancak bu, caiz değildir; çünkü fasıl bir cümlenin iki parçası arasında olabilir; hal ile zilhâl arasında değil. Bunun هُنَّ'nin fasıl olmadığı bir çözümü de vardır. O da هؤُلاءِ'nin mübteda ve بَناتِي هُنَّ'nin mübtedanın haberi konumunda bir cümle olmasıdır. *Hâzâ ahî huve* gibi. Bu durumda, *ethar**a*** kelimesi de hal olur.

[736] Kızları erkeklere tercih ederek "Allah'tan sakının ve beni rezil etmeyin!" ولا تخزونِي ifadesi; -rezil etme anlamına gelen *hizy*den- "beni küçük düşürmeyin, rezil etmeyin"; utanma anlamındaki *hazâyet*ten- "beni utandırmayın" anlamındadır. فِي ضَيْفِي "misafirlerim hakkında" demektir. Zira insanın misafiri veya komşusu utandırıldığında kendisi utandırılmış olur. Bu, kişinin alicenaplığı ve asaleti gereğidir. "İçinizde bir tane aklı başında adam yok mu sizin!?" Yani doğru yolu bulacak, kötü işlerden el çekip iyi davranacak bir 'adam!' (ولا تخزونِي ifadesi) Ya'sı atılarak ولا تخزونِ şeklinde de okunmuştur.

[737] Hazret-i Lût'un da onlar da kavmi ile kendi ailesi arasında bir evlenme söz konusu olmadığını bildikleri halde, Lût'un onlara kızlarını teklif etmesi onlara karşı tevazuundan, kendisinden istedikleri şeyden dolayı çok kızdığından dolayı öyle davrandıkları için utanacaklarını ve işitince insafa geleceklerini ve misafirlerine ilişmeyeceklerini ümit etmesindendir. Nitekim bunu bilmesini gerekçe göstererek "Kızlarında bir hakkımızın olmadığını pekâlâ biliyorsun, çünkü sen bizim evlenmemizi caiz görmezsin. Bu tamamen dil ucuyla yapılmış bir teklif!" dediler. Şu da söylenmiştir: Halk, erkeklerle ilişkiye girmekte uzlaşarak, bunu bir '*din* / âdet' ve '*mezhep* / yol' gibi gördükleri için, hakkın bu olduğuna, kadınlarla birlikte olmanın ise bâtıl olduğuna inanıyorlardı. Bunun için de "Senin kızlarında bizim hiçbir hakkımız yok! Çünkü kadınlarla ilişki, bize ters!.." diyorlardı. Bu sözü, *'alâ vechi'l-halâ'a*[1] da söylemiş olabilirler. Asıl maksatları ise kadınlara ilgi duymadıklarını ifade etmektir.

1 Yani, sanki o kızlarla birlikte olma hakları varmış da, bundan feragat ediyorlarmış edasıyla... / ed.

[٧٣٥] وقرأ ابن مروان «هنّ أطهر لكم»، بالنصب، وضعفه سيبويه وقال: احتبى ابن مروان في لحنه. وعن أبي عمرو بن العلاء: من قرأ «هنّ أطهرَ» بالنصب فقد تربَّع في لحنه، وذلك أنّ انتصابه على أن يجعل حالا قد عمل فيها ما في {هؤلاء} من معنى الفعل، كقوله {هذا بَعْلِي شَيْخًا} [هود: ٧٢]. أو ينصب {هؤلاء} بفعل مضمر، كأنه قيل: خذوا هؤلاء، و{بناتي} بدل، ويعمل هذا المضمر في الحال، و«هنّ» فصل. وهذا لا يجوز، لأنّ الفصل مختص بالوقوع بين جزأي الجملة، ولا يقع بين الحال وذي الحال، وقد خرّج له وجه لا يكون {هُنَّ} فيه فصلا، وذلك أن يكون {هؤلاء} مبتدأ و{بَنَاتِى هُنَّ} جملة في موضع خبر المبتدأ، كقولك: هذا أخي هو، ويكون أَطْهَرَ حالًا.

[٧٣٦] {فاتقوا الله} بإيثارهن عليهم. {وَلَا تخزوني} ولا تهينوني ولا تفضحوني، من الخزي، أو ولا تخجلوني، من الخزاية وهي الحياء. {فِى ضَيْفِى} في حق ضيوفي، فإنه إذا خزي ضيف الرجل أو جاره فقد خزى الرجل؛ وذلك من عراقة الكرم وأصالة المروءة. {أَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ} رجل واحد يهتدي إلى سبيل الحق وفعل الجميل، والكف عن السوء. وقرئ «ولا تخزونِ»، بطرح الياء.

[٧٣٧] ويجوز أن يكون عرض البنات عليهم مبالغة في تواضعه لهم وإظهارًا لشدّة امتعاضه مما أوردوا عليه، طمعًا في أن يستحيوا منه ويرقّوا له إذا سمعوا ذلك، فيتركوا له ضيوفه مع ظهور الأمر واستقرار العلم عنده وعندهم أن لا مناكحة بينه وبينهم. ومن ثمّ {قَالُوا لَقَدْ عَلِمْتَ} مستشهدين بعلمه {مَا لَنَا فِى بَنَاتِكَ مِنْ حَقٍّ}، لأنك لا ترى مناكحتنا، وما هو إلا عرض سابري. وقيل: لما تخذوا إتيان الذكران مذهبًا ودينًا لتواطؤهم عليه، كان عندهم أنه هو الحق، وأنّ نكاح الإناث من الباطل، فلذلك قالوا: ما لنا في بناتك من حق قط؛ لأنّ نكاح الإناث أمر خارج من مذهبنا الذي نحن عليه. ويجوز أن يقولوه على وجه الخلاعة، والغرض نفي الشهوة.

[738] "Sen bizim ne istediğimizi iyi bilirsin!" Bu ifadeleriyle erkekleri ve asıl onlara ilgi duyduklarını kastediyorlardı.

80. "Keşke size karşı bir gücüm olsaydı!.. Ya da sağlam bir kaleye sığınabilseydim!" dedi.

[739] لَوْ'in cevabı mahzuftur. ولو أن قرآنا سُيِّرَتْ به الجبال (Kendisiyle dağların yürütüldüğü bir Kur'ân olsaydı. [Ra'd 13/31]) âyetinde olduğu gibi[1]; yani size gücüm yetseydi, size yapardım yapacağımı!.. *Mâ lî bi-hî kuvvet*^{ün} (Ona karşı gücüm yok.) ve *mâ lî bi-hî tākat*^{ün} (Ona tâkatim yetmez.) denir. لَا قِبَلَ لَهم بِهَا (asla karşı koyamayacakları.. [Neml 27/379]) ifadesi gibi. *Mâ lî bi-hî yedâni* (Ona iki elim de ermez.) de denir; "Ona gücüm yetmez, tek başıma yapamam" anlamındadır. Yani, size tek başıma gücüm yetseydi veya kendisine dayanacağım ve kendisiyle korunacağım -beni sizden koruyacak- bir güce dayansaydım. (إلى رُكنٍ شَدِيدٍ ifadesinde) güçlü - kuvvetli kişi, gücü ve koruması bakımından dağ yamacına benzetilmektedir. Nitekim (Allah'ı unutuyormuşçasına söylediği bu sözünden dolayı) ona içerleyen melekler "Senin yamacın kuvvetlidir." demişlerdir. Hazret-i Peygamber de "Kardeşim Lût'a Allah rahmet eylesin; aslında çetin bir güce dayanıyordu." buyurmuştur [*Müslim,* "Fedâ'il", 151].

[740] (أَوْ آوِي) *ev âviye* şeklinde gizli bir *en* ile mansūb olarak da okunmuştur. Sanki "Size karşı gücüm veya sığınmam olsaydı…" denilmiştir. [Meysun bnt. Bahdel'in]

> Çul giyip de mutlu olabilmek
> [(mutsuz mutsuz) ipekli giyinmekten daha iyidir bence]

beytinde olduğu gibi.

[741] (إِلى رُكْنٍ) iki zamme ile *ilâ rukün*^{in} şeklinde de okunmuştur.

[742] Rivayete göre Hazret-i Lût halk evine geldiği zaman kapıyı kapamış ve Allah Teâlâ'nın zikrettiği sözleri söyleyerek onlarla tartışmış. Halk da bunun üzerine duvarlara tırmanmışlar.

---

1 Lev şart edatının cevabı le-kâne hâze'l-kur'âne (böyle bir okuma mümkün olsaydı bu, olsa olsa Kur'ân-ı Kerim olurdu) şeklinde tefsir edilmektedir. Oysa burada, zaten Kur'ân gibi bir hayat rehberinden ve onun tebliğcisi olmak dışında olağanüstü bir gücü bulunmayan Hazret-i Peygamberden ayetteki olağanüstülüklerin beklenmesi reddedilmektedir; yani "Şâyet bir okuyuşla dağlar yürütülebilse veya yer yarılabilse yahut ölülerle konuşulabilse idi" şeklinde bir şart cümlesi yoktur, aksine, bu yöndeki isteklerin boş temennîler olduğuna dikkat çekilmektedir. Mâna şöyledir:
Keşke bir okuyuşla dağlar yürütülebilse,
veya yer yarılabilse,
yahut ölülerle konuşulabilse idi!.
Ne alâkası var!..
Bütün bunları gerçekleştirecek buyruğu ancak Allah verebilir. / ed.

[٧٣٨] {لَتَعْلَمُ مَا نُرِيدُ} عنوا إتيان الذكور وما لهم فيه من الشهوة.

٨٠-﴿قَالَ لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً أَوْ آوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ﴾

[٧٣٩] جواب لو محذوف، كقوله تعالى {وَلَوْ أَنَّ قرآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الجبالُ} [الرعد: ٣١]، يعني لو أنّ لي بكم قوّة لفعلت بكم وصنعت. يقال: ما لي به قوّة، وما لي به طاقة. ٥ ونحوه {لَا قِبَلَ لَهُمْ بِهَا} [النمل: ٢٧]، وما لي به يدان؛ لأنه في معنى لا أضطلع به ولا أستقلّ به. والمعنى: لو قويت عليكم بنفسي، أو أويت إلى قويّ أستند إليه وأتمنع به فيحميني منكم. فشبه القويّ العزيز بالركن من الجبل في شدّته ومنعته، ولذلك قالت الملائكة - وقد وجدت عليه -: إنّ ركنك لشديد. وقال النبي ﷺ: رحم الله أخي لوطًا، كان يأوي إلى ركن شديد.

١٠ [٧٤٠] وقرئ «أو آوىَ»، بالنصب بإضمار «أن»، كأنه قيل: لو أن لي بكم قوّة أو أويا، كقولها:

لَلَبْسُ عَبَاءَةٍ وَتَقَرَّ عَيْنِي

[٧٤١] وقرئ «إلى رُكُن»، بضمتين.

[٧٤٢] وروي أنه أغلق بابه حين جاؤوا وجعل يرادّهم ما حكى الله عنه ويجادلهم، ١٥ فتسوّروا الجدار.

81. "Ey Lût!" dediler, "Biz senin Rabbinin elçileriyiz. Onlar asla sana ilişemezler. Gecenin bir diliminde, aileni yola çıkar ve hiçbiriniz geri bakmasın. Karın hariç..; çünkü onların başına gelecek olan, mutlaka onun başına da gelecek. Helâkleri için sabaha randevu verilmiştir. Sabah da yakın, değil mi?"

[743] Melekler Hazret-i Lût'un yaşadığı sıkıntıyı görünce, 'Ey Lût! Senin dayanacağın güç büyüktür.' "Biz senin Rabbinin elçileriyiz. Onlar asla sana ilişemezler." 'Sen kapıyı aç ve bizi onlarla baş başa bırak.' dediler. Bunun üzerine Hazret-i Lût kapıyı açtı ve halk içeri girdi. Cebrail Rabbinden onları cezalandırmak için izin istedi ve Allah Teâlâ da ona izin verdi. Bunun üzerine Cebrail asıl suretinde göründü ve kanadını açtı. Cebrail'in iki kanadı, dizilmiş incilerden oluşan bir kemeri vardı, dişleri parlıyordu. Kanadıyla oradakilerin yüzlerine çarparak, "Biz de kör ettik gözlerini!" [Kamer 54/37] âyetinde belirtildiği gibi gözlerinin ışığını aldı ve onları kör etti. Artık gidecekleri yolu göremiyorlardı. "Kaçın, kaçın! Lût'un evinde sihirbazlar var!" diyerek dışarı çıktılar.

[744] "Onlar sana asla ilişemezler." cümlesi bir önceki cümleyi izah etmektedir; çünkü melekler Allah'ın elçileri olduklarına göre halk asla Hazret-i Lût'a ilişemeyecek ve ona bir zarar veremeyecekti.

[745] فَأسرِ kelimesi Hemze'si hem katı' hem de vasıl olarak, إِلاَّ امْرَأَتك ise merfû' ve mansūb olarak okunmuştur.

[746] Rivayete göre Hazret-i Lût meleklere "Onları ne zaman helâk edeceksiniz?" diye sormuş; onlar da "sabah vakti" diye cevap vermişlerdi. Bunun üzerine Hazret-i Lût "Daha erken olmasını istiyorum!" demiş; melekler de "Sabah da yakın değil mi?" demişlerdi. *Subh* iki dammeli olarak *subuh* şeklinde de okunmuştur.

[747] **Şayet** "إِلَّا امْرَأَتَكَ şeklinde mansūb olarak okuyanın bu okuyuşunun izahı nedir?" **dersen şöyle derim:** Böyle okuyan kişi kelimeyi فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ'den istisna etmektedir. İbn Mes'ûd'un; *fe-esri bi-ehlike mine'l-leyli ille'mra'eteke* (Gecenin bir diliminde, aileni yola çıkar. Karın hariç) şeklinde okuması da bunu gösterir. لَا يَلْتَفِتْ'den müstesna olarak da mansūb olabilir (Hiçbiriniz geri bakmasın. Karın hariç." mealinde). Ancak fasihi, bedel olmasıdır; yani bir kıraatte olduğu gibi merfû' olup, أَحَدٌ'den bedel yapılmasıdır. (Yalnız, ikinci ihtimalde kadının da yola çıkmış olması gerekir. İşte) Hazret-i Lût'un karısının onunla beraber çıkıp çıkmadığı konusunda iki rivayet vardır.

٨١-﴿قَالُوا يَا لُوطُ إِنَّا رُسُلُ رَبِّكَ لَنْ يَصِلُوا إِلَيْكَ فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَلا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلا امْرَأَتَكَ إِنَّهُ مُصِيبُهَا مَا أَصَابَهُمْ إِنَّ مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُ أَلَيْسَ الصُّبْحُ بِقَرِيبٍ﴾

[٧٤٣] فلما رأت الملائكة ما لقي لوط من الكرب {قالوا يا لوط}، إن ركنك لشديد؛ {إِنَّا رُسُلُ رَبِّكَ لَن يَصِلُوا إِلَيْكَ}، فافتح الباب ودعْنا وإياهم، ففتح الباب فدخلوا، فاستأذن جبريل عليه السلام ربه في عقوبتهم فأذن له، فقام في الصورة التي يكون فيها فنشر جناحه - وله جناحان وعليه وِشاح من درّ منظوم وهو برَّاق الثنايا - فضرب بجناحه وجوههم فطمس أعينهم فأعماهم، كما قال الله تعالى {فَطَمَسْنَا أَعْيُنَهُمْ} [القمر: ٣٧]، فصاروا لا يعرفون الطريق، فخرجوا وهم يقولون: «النجاءَ النجاء! فإن في بيت لوط قومًا سحرة!»

[٧٤٤] {لَن يَصِلُوا إِلَيْكَ} جملة موضحة للتي قبلها، لأنهم إذا كانوا رسلَ الله لم يصلوا إليه ولم يقدروا على ضرره.

[٧٤٥] قرئ {فَأَسْرِ} بالقطع والوصل. و{إِلَّا امرأتك} بالرفع والنصب.

[٧٤٦] وروي أنه قال لهم: متى موعد هلاكهم؟ قالوا: الصبح. فقال: أريد أسرع من ذلك. فقالوا: {أَلَيْسَ الصبح بِقَرِيبٍ} وقرئ «الصُبُح»، بضمتين.

[٧٤٧] فإن قلت: ما وجه قراءة من قرأ {إِلَا امرأتك} بالنصب؟ قلت: استثناها من قوله {فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ}. والدليل عليه قراءة عبد الله «فأسر بأهلك بقطع من الليل إلا امرأتك». ويجوز أن ينتصب عن {لا يلتفت}، على أصل الاستثناء وإن كان الفصيح هو البدل، أعني قراءة من قرأ بالرفع، فأبدلها عن {أحدٌ}. وفي إخراجها مع أهله روايتان؛

Bir rivayete göre Hazret-i Lût onu kendisine iman edenlerle beraber şehrin dışına çıkarmış ve -karısı dışında- herkese geriye dönüp bakmamalarını emretmiş. Daha sonra karısı azabın gürültüsünü duyunca geriye dönüp bakmış ve "Vah kavmîm!" diye feryat etmeye başlamış. O anda bir taş da ona isabet ederek onu öldürmüş. Bir başka rivayete göre ise Hazret-i Lût'a karısını kavminin yanında şehirde bırakması emredilmiş. Kadının gönlü onlarla beraber olduğu için, Hazret-i Lût onu beraberinde götürmemiş. İşte buradaki kıraat farkı bu rivayet farkından kaynaklanmaktadır.

82. Vaktâki (azap) emrimiz geldi, oranın altını üstüne getirdik ve üzerine yığın yığın topraksı taşlar yağdırdık.

83. Rabbinin katında teker teker işaretlenmiş olarak... Burası (Mekkeli müşrik) zalimlerden de uzakta değildir.

[748] "Oranın altını üstüne getirdik." Cebrail kanadını oranın altına koydu ve sonra onu göğe kaldırdı. Öyle ki, gök halkı köpeklerin havlamasını ve horozların ötmesini duyuyorlardı. Cebrail daha sonra onu insanların üzerine ters çevirdi. Ve akabinde üzerlerine gökten taş yağdırıldı.

[749] سِجِّيل'in (Farsça) *senk-i kil* (taşlaşmış çamur) kelimesinden mu'arreb olduğu, "çamurdan bir taş..." [Zâriyât 51/33] ifadesinin de buna delâlet ettiği söylenmiştir. Kelimenin, 'gönderdi' anlamındaki *escele*den geldiği de söylenmektedir; zira bunlar zalimlere *gönderilmektedir*. Nitekim "onların üzerine bir taş göndermek için" [Zâriyât 51/33] âyeti buna delâlet eder. سِجِّيل'in *sicill[un]* ve *seccele li-fulân[in]* (Falan için kaydetti.) kullanımından geldiği, ifadenin de "Allah'ın, azap edileceğini yazdığı şeyden" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[750] "Yığın yığın" yani gökte azap için yığılıp hazırlanmış. "Birbiri ardından, peş peşe gönderilen" anlamında olduğu da söylenmiştir. "İşaretlenmiş olarak" yani azap için işaretlenmiş olarak. Hasan-ı Basrî'ye [v. 110/728] göre taşlar beyaz ve kırmızı olarak işaretlenmiş idi. Söylendiğine göre bu taşların üzerinde, onların dünya taşı olmadıklarının anlaşıldığı bir yüz varmış. Yine, her taşın üzerine onun kime atılacağı yazılı olduğu da söylenmiştir.

[751] وما هي yani bu taşlar hiçbir zalimden "uzak değildir." Bu ifadede Mekkelilere bir tehdit söz konusudur. Rivayete göre Hazret-i Peygamber Cebrail'e bunun mânasını sormuş. O da "Senin ümmetinin zalimleridir. Onlardan her zalim bir zaman gelir, üzerine mutlaka bir taş düşmesine mâruz kalır." demiş. Zamirin (o luti) şehirlere râci olduğu da söylenmiştir;

روي أنه أخرجها معهم، وأمر أن لا يلتفت منهم أحد إلا هي. فلما سمعت هدّة العذاب التفتت وقالت: يا قوماه! فأدركها حجر فقتلها. وروي أنه أمر بأن يخلفها مع قومها، فإن هواها إليهم، فلم يسر بها. واختلاف القراءتين لاختلاف الروايتين.

٨٢-﴿فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا جَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ مَنْضُودٍ﴾ ٥

٨٣-﴿مُسَوَّمَةً عِنْدَ رَبِّكَ وَمَا هِيَ مِنَ الظَّالِمِينَ بِبَعِيدٍ﴾

[٧٤٨] {جَعَلْنَا عاليها سَافِلَهَا} جعل جبريل جناحه في أسفلها، ثم رفعها إلى السماء حتى سمع أهل السماء نباح الكلاب وصياح الديكة، ثم قلبها عليهم وأتبعوا الحجارة من فوقهم.

١٠ [٧٤٩] {من سِجّيلٍ} قيل: هي كلمة معربة من سَنْكْكِلْ، بدليل قوله {حِجَارَةً مِنْ طِينٍ} [الذاريات: ٣٣]. وقيل: هي من أسجله، إذا أرسله، لأنها ترسل على الظالمين. ويدل عليه قوله {لِنُرْسِلَ عَلَيْهِمْ حِجَارَةً} [الذاريات: ٣٣]. وقيل: مما كتب الله أن يعذب به من السجل، وسجل لفلان.

[٧٥٠] {مَنْضُودٍ} نضد في السماء نضدًا معدًّا للعذاب. وقيل: يرسل بعضه في أثر ١٥ بعض متتابعًا. {مُسَوَّمَةً} معلمة للعذاب. وعن الحسن كانت معلمة ببياض وحمرة. وقيل: عليها سِيمًى يعلم بها أنها ليست من حجارة الأرض. وقيل: مكتوب على كل واحد اسم من يرمى به.

[٧٥١] {وَمَا هِيَ} من كل ظالم بـ{بعيد}. وفيه وعيد لأهل مكة. وعن رسول الله ﷺ أنه سأل جبريل عليه السلام، فقال: يعني ظالمي أمّتك، ما من ظالم منهم ٢٠ إلا وهو بعرض حجر يسقط عليه من ساعة إلى ساعة. وقيل: الضمير للقرى،

وما هي yani burası, Mekke zalimlerine yakındır, yolculuklarında buralardan geçmektedirler. بِبَعِيدٍ irrasyonel (aklen çok uzak) bir şey değil, anlamındadır; "Orası uzak bir yer değildir." denilmek istemiş de olabilir; çünkü taşlar her ne kadar uzak bir yer olan semada ise de oradan düştükleri zaman hedeflerine en hızlı bir şekilde ulaştıkları için yakın bir mekândaymış gibidirler.

84. Medyen'e de kardeşleri Şu'ayb'ı... (gönderdik. Onlara) dedi ki: "Ey kavmim! Sadece Allah'a kulluk edin! O'ndan başka tanrınız yok. Ölçüyü ve tartıyı eksik yapmayın. Görüyorum ki bu gün itibariyle iyisiniz, ama sizi dört bir yandan kuşatmış bulunan bir günün azabından endişe ediyorum."

85. "Ey kavmim! Ölçmeyi de tartmayı da herkese eşit olarak eksiksiz yapın, insanların eşyasını eksiltmeyin, bozucular gibi yeryüzünde bozuculuk yapmayın."

86. Allah'ın bıraktığı (kâr) sizin için daha hayırlıdır. Tabiî, iman etmişseniz... Ben başınıza dikilmiş bir bekçi değilim (Bu gibi konularda, iman ve hesap endişesi kadar güçlü bir bekçi yoktur).

[752] "Bugün itibariyle iyisiniz." yani bugün için sizi hile yapmaya muhtaç etmeyecek kadar geniş servetiniz var. Veya Allah size bu yaptığınızdan daha farklı davranmanızı gerektirecek nimetler vermiş. Ya da iyi durumdasınız. O halde, bu şekilde davranarak onu değiştirmeyin. Firavun'un ailesinden olup da iman eden kişinin "Ey kavmim! Bugün ülkeye hâkim kimseler olarak hükümranlık sizin. Ama Allah'ın azabı gelip çatınca bize kim yardım eder?" [Ğâfir 40/29] dediği gibi.

[753] "Dört bir yandan kuşatmış" helâk edici "bir gün..." مُحِيط kelimesi وَأُحِيطَ بِثَمَرِهِ (Derken onun serveti kuşatılıp yok edildi. [Kehf 18/42]) ifadesi kabilinden olup, 'düşman kuşatması'ndan gelmektedir. **Şayet** "Kuşatma ile 'azab'ı tavsif etmek mi daha beliğdir, yoksa 'bu gün'ü mü?" **dersen şöyle derim:** Bu günü tavsif etmek daha beliğdir, çünkü 'bu gün' birçok olayı içerir. Dolayısıyla, 'gün' kişiyi azabıyla kuşattığı zaman, azaba uğrayan için o günün içinde gerçekleşen şeyler bir araya gelmiş olur. Nimetleriyle kuşattığı zamanki gibi.

[754] **Şayet** "Eksiltmeyi yasaklamak, zaten tam yapılmasını emretmek demektir. Bu durumda, "Tam yapın!" diye emretmenin faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** (i) Bunlara önce yapmakta oldukları eksik ölçme ve eksik tartma kabahati yasaklanmıştır;

أي هي قريبة من ظالمي مكة يمرون بها في مسايرهم. {بِبَعِيدٍ} بشيء بعيد. ويجوز أن يراد: وما هي بمكان بعيد؛ لأنها وإن كانت في السماء وهي مكان بعيد، إلا أنها إذا هوت منها فهي أسرع شيء لحوقًا بالمرمى، فكأنها بمكان قريب منه.

٨٤-﴿وَإِلَى مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ وَلا تَنْقُصُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ إِنِّي أَرَاكُمْ بِخَيْرٍ وَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ مُحِيطٍ﴾

٨٥-﴿وَيَا قَوْمِ أَوْفُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ وَلا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلا تَعْثَوْا فِي الأَرْضِ مُفْسِدِينَ﴾

٨٦-﴿بَقِيَّتُ اللَّهِ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيظٍ﴾

[٧٥٢] {إِنّى أَرَاكُمْ بِخَيْرٍ} يريد: بثروة واسعة تغنيكم عن التطفيف؛ أو أراكم بنعمة من الله حقها أن تقابل بغير ما تفعلون؛ أو أراكم بخير فلا تزيلوه عنكم بما أنتم عليه، كقول مؤمن آل فرعون: {يَا قومِ لَكُمُ المُلْكُ اليومَ ظاهرين فِى الأرض فَمَن يَنصُرُنَا مِن بَأْسِ اللهِ إِن جَاءَنَا} [غافر: ٢٩].

[٧٥٣] {يَوْمٍ مُحِيطٍ} مهلك، من قوله {وَأُحِيطَ بِثَمَرِهِ} [الكهف: ٤٢]. وأصله من إحاطة العدوّ. فإن قلت: وصف العذاب بالإحاطة أبلغ، أم وصف اليوم بها؟ قلت: بل وصف اليوم بها، لأن اليوم زمان يشتمل على الحوادث، فإذا أحاط بعذابه فقد اجتمع للمعذب ما اشتمل عليه منه كما إذا أحاط بنعيمه.

[٧٥٤] فإن قلت: النهي عن النقصان أمر بالإيفاء، فما فائدة قوله {أوفُوا}؟ قلت: نهوا أولًا عن عين القبيح الذي كانوا عليه من نقص المكيال والميزان،

çünkü çirkin bir şeyi açıkça zikretmek, yasaklanan şeyi kötülemeyi ve ondan dolayı ayıplamayı ifade eder. Âyette sonra, daha ziyade bir teşvik ve yönlendirme için, aklen güzel olan tam yapma emri açık bir lafızla zikredilmiştir. (ii) Ve gereken neyse onu emretmek üzere بِالْقِسْطِ (herkese eşit olarak) diye kayıtlanmıştır, yani bu tam yapış da, fazlalık ve eksiklik olmaksızın, adalet ve eşitlik üzere olsun; çünkü adaletin üstü lütuf olup, güzel görülen bir şeydir. (iii) Bu ifade, bir hakkı verme durumunda olan kişinin verirken eşitliği tam olarak sağlamak düşüncesi ile hareket etmesi gerektiğini gösterir; çünkü tam ödeme (*îfâ*) öyle bir yüzdür ki güzelliği, adalet ve eşitlik sayesindedir. Bunlar, âyetteki üç nüktedir.

[755] (وَلَا تَبْخَسُوا ifadesindeki) *bahs*, eritmek ve eksiltmek demektir; ticarî sahtekârlık (مَكْس) için kullanılır. Nitekim Züheyr bir beytinde;

> [Irak'ın bütün pazarlarında bir haraç mı var]
> Ki sattıkları her şeyde, bir dirhem aşırıyorlar!?

demiştir. -Bu beyit bir rivayette *meks* yerine *bahs* kelimesi iledir.-

Medyen halkı simsarların yaptığı gibi, satılan her şeyden bir miktar komisyon alırlardı. Veya insanları haraca bağlamışlardı. Ya da satın aldıkları malın parasını bir miktar keserek verirlerdi. İşte bu kendilerine yasaklandı.

[756] *el-'Usiyyü fi'l-ardı* tabiri, çalma, yağmalama ve yol kesme gibi mânalara gelir. Alışverişte hile yapma ve eksik verme de onların yeryüzünde bozuculuk yapmaları olarak kabul edilebilir.

[757] "Allah'ın bıraktığı (kâr)" yani size haram olanlardan temizlendikten sonra, sizin için geriye kalan helal kısım "sizin için daha hayırlıdır. Tabiî, iman etmişseniz…" Yani iman etmek şartıyla… Ticari sahtekârlığı, para kesmeyi ve bozuculuğu bırakma emri onlar kâfir olmalarına rağmen iman şartına bağlanmıştır.[1] **Şayet "**Allah'ın bıraktığı kâr kâfirler için de hayırlıdır; çünkü bunları yaptıklarında para kesme ve ölçüde hile yapma alışkanlığından onlar da kurtulur. Hal böyle iken, neden iman etmiş olma şartı koşulmuştur?" **dersen şöyle derim:** *Bakıyye*nin 'azaptan kurtularak sevap kazanma' şeklindeki faydası imanla birlikte söz konusu olduğu, iman olmadığında ise *bakıyye* sahibi inkâr bataklığına batacağı için *bakıyye*nin faydası ortadan kalkacağı için.

1 Muhtemelen, "İmanları olmasaydı söz konusu mükellefiyetlerle yükümlü kılınmazlardı, çünkü kâfire herhangi bir emir - yasak yüklenmez." demek istiyor. / ed.

لأنّ في التصريح بالقبيح نعيًا على المنهي وتعييرًا له، ثم ورد الأمر بالإيفاء الذي هو حسن في العقول مصرحًا بلفظه، لزيادة ترغيب فيه وبعث عليه، وجيء به مقيدًا بالقسط، أي ليكن الإيفاء على وجه العدل والتسوية، من غير زيادة ولا نقصان، أمرًا بما هو الواجب، لأن ما جاوز العدل فضل وأمر مندوب إليه. وفيه توقيف على أنّ الموفى عليه أن ينوي بالوفاء بالقسط، لأنّ الإيفاء وجه حسنه أنه قسط وعدل، فهذه ثلاث فوائد.

[٧٥٥] البخس: الهضم والنقص. ويقال للمكس: البخس. قال زهير:

[أ في كل أسواق العراق إتاوَةٌ] وفِي كلِّ ما باعَ امْرُؤٌ بَخْسُ دِرْهَمٍ

وروي: مَكْسُ درهمٍ.

وكانوا يأخذون من كل شيء يباع شيئًا، كما تفعل السماسرة. أو كانوا يمكسون الناس. أو كانوا ينقصون من أثمان ما يشترون من الأشياء، فنهوا عن ذلك.

[٧٥٦] والعثي في الأرض نحو السرقة والغارة وقطع السبيل. ويجوز أن يجعل التطفيف والبخس عُثِيًّا منهم في الأرض.

[٧٥٧] {بَقِيَّتُ اللهِ} ما يبقى لكم من الحلال بعد التنزه عما هو حرام عليكم {خَيْرٌ لَكُمْ إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ} بشرط أن تؤمنوا. وإنما خوطبوا بترك التطفيف والبخس والفساد في الأرض وهم كفرة، بشرط الإيمان. فإن قلت: بقية الله خير للكفرة، لأنهم يسلمون معها من تبعة البخس والتطفيف، فلم شرط الإيمان؟ قلت: لظهور فائدتها مع الإيمان، من حصول الثواب مع النجاة من العقاب، وخفاء فائدتها مع فقده لانغماس صاحبها في غمرات الكفر.

Bu şart, ayrıca imanın önemini ve yüce değerini ifade etmektedir. Bu şart ile; 'Eğer benim size söylediğim ve nasihat ettiğim hususlarda beni tasdik ediyorsanız…' veya '*Allah nezdinde bâki kalacak tâatleriniz* sizin için daha hayırlıdır.' anlamı da kastedilmiş olabilir. Tıpkı "Kalıcı olan iyi şeyler ise Rabbinin katında daha hayırlıdır." [Kehf 18/46] âyetinde ifade edildiği gibi. (بَقِيَّتُ اللّٰهِ buyrularak) kalıcı olanın Allah'a izafe edilmesi bunun, O'na isnadı caiz olan helal rızık olması bakımındandır. Haram ise, Allah'a izafe edilmez, zaten ona *rızık* da denmez. Bununla (*bâki kalacak*) tâatler murat edildiği zaman ise, (بَقِيَّتُ اللّٰهِ tabiri) tıpkı *tâʿatullāh* denildiği gibi, caiz olur.

[758] بَقِيَّتُ Ta ile *takıyyetu'llāh* şeklinde de okunmuştur ki, Allah korkusu ve Allah'ın, kişiyi günahlardan ve çirkin şeylerden alıkoyan kontrolü (yani *takva* ve *murâkabe*) demektir.

[759] "Ben başınıza dikilmiş bir bekçi değilim" yani amellerinizi kaydedip karşılıklarını vermek için gönderilmiş değilim. Ben, yalnızca tebliğ etmek ve hayrı gösterip nasihat etmek için gönderildim. Sizi uyardığıma göre de vazifemi yapmış sayılırım.

87. Dediler ki: "Ey Şuʿayb! Atalarımızın taptıklarını ya da mallarımızda dilediğimiz tasarrufta bulunmayı bırakmamızı sana 'namaz'ın mı emrediyor? Yoksa sen, salt kendin olarak aklı başında, ağırbaşlı birisindir."

[760] Hazret-i Şuʿayb çok namaz kılardı. Kavmi onu namaz kılarken gördüklerinde kaş göz işaretleri yapıp onunla alay ederlerdi. "Sana namazın mı emrediyor?" derken de alay etme ve dalga geçmeyi kastetmişlerdi. "(Namazı dosdoğru kıl) çünkü böyle bir namaz, hayasızlıktan ve kötülükten alıkoyar." [Ankebut 29/45] âyetindeki gibi insana mecazen *yasak* koyduğu gibi, *emr*edebilir de. "Sen iyi ve güzel olana davet eder, yönlendirirsin." denildiği gibi, "Namaz iyi ve güzel olanı emreder." demek caizdir. Ancak Medyenliler Hazret-i Şuʿayb'la alay ediyor ve onun namazını küçümseme amacıyla namazın *emr*etmesinden söz ediyor ve şöyle diyorlardı: Senin putlarımızı bırakmamızı bizden istemene sebep olan şey bâtıldır ve doğru bir şey olmasına imkân yoktur. Öyle bir şey istemeyi senden ne akıl faktörü ister ne de zekâ âmiri. O zaman geriye bir tek şey kalıyor: hezeyan âmiri ve şeytan vesvesesi; yani gece gündüz sürekli kıldığın namazlar!.. Onlara göre, namaz kılmak bir nev-i delilikti; cinlenmiş, vesveseli kimselerin meftun olduğu söz ve davranışlar kabilindendi.

وفي ذلك استعظام للإيمان، وتنبيه على جلالة شأنه. ويجوز أن يراد: إن كنتم مصدقين لي فيما أقول لكم وأنصح به إياكم. ويجوز أن يراد ما يبقى لكم عند الله من الطاعات خير لكم، كقوله {والبَاقِيَاتُ الصالحاتُ خَيْرٌ عِندَ رَبّكَ} [الكهف: ٤٦]. وإضافة البقية إلى الله من حيث أنها رزقه الذي يجوز أن يضاف إليه؛ وأمّا الحرام فلا يضاف إلى الله، ٥ ولا يسمى رزقًا، وإذا أريد به الطاعة فكما تقول: طاعة الله.

[٧٥٨] وقرئ «تَقيَّتُ الله»، بالتاء وهي تقواه ومراقبته التي تصرف عن المعاصي والقبائح.

[٧٥٩] {وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيظٍ} وما بعثت لأحفظ عليكم أعمالكم وأجازيكم عليها، وإنما بعثت مبلغًا ومنبهًا على الخير وناصحًا، وقد أعذرت حين أنذرت.

١٠ ٨٧-﴿ قالُوا يا شُعَيْبُ أَصَلاتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرُكَ ما يَعْبُدُ آباؤُنا أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوالِنا ما نَشَاؤُا إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ﴾

[٧٦٠] كان شعيب عليه السلام كثير الصلوات، وكان قومه إذا رأوه يصلي تغامزوا وتضاحكوا، فقصدوا بقولهم: «أَصَلَوَاتُك تَأْمُرُكَ» السخرية والهزء - والصلاة وإن جاز أن تكون آمرة على طريق المجاز، كما كانت ناهية في قوله {إنَّ الصَلَاةَ تَنْهَى عن الفحشاء ١٥ والمُنكَر} [العنكبوت: ٤٥] وأن يقال: إنّ الصلاة تأمر بالجميل والمعروف، كما يقال: تدعو إليه وتبعث عليه - إلا أنهم ساقوا الكلام مساق الطنز وجعلوا الصلاة آمرة على سبيل التهكم بصلاته، وأرادوا أنّ هذا الذي تأمر به من ترك عبادة الأوثان باطل لا وجه لصحته، وأنّ مثله لا يدعوك إليه داعي عقل، ولا يأمرك به آمر فطنة، فلم يبق إلا أن يأمرك به آمر هذيان ووسوسة شيطان، وهو صلواتك التي تداوم عليها في ليلك ونهارك، وعندهم ٢٠ أنها من باب الجنون ومما يتولع به المجانين والموسوسون من بعض الأقوال والأفعال.

"Bırakmamızı sana emrediyor." ifadesinin anlamı, "Bizi atalarımızın taptıklarını bırakmakla yükümlü kılmayı sana emrediyor." şeklindedir; muzāf yani yükümlü kılma (*teklîf)* ifadesi hazfolunmuştur, çünkü insana başkasının yapacağı şey emredilmez.[1] (صَلَوَاتُكَ) *salâtuke* şeklinde müfred olarak da okunmuştur. İbn Ebû Able [v. 151/768] de (نَفْعَلَ فِي أَموالِنا ما نَشَاؤُا أَوْ أَنْ ifadesini) *ev en tef'ale fi emvâlinâ ma teşâ'u* (ya da malları**m**ızda dilediği**n** tasarrufta bulunma**n**ı) şeklinde *nef'al* ve *neşâ'* kelimeleri Tâ'lı olarak okumuştur. Zira Hazret-i Şu'ayb onlara ölçü ve tartıda hile ve eksik para vermeyi bırakmalarını ve 'çok, ama haram' mal yerine, 'az, fakat helal' malla kanaat etmelerini emrediyordu. Hazret-i Şu'ayb'ın, Medyenlileri dinar ve dirhemde hile yapmaktan menettiği de söylenmiştir.

[761] Medyenliler Hazret-i Şu'ayb'a "Sen, aklı başında, ağırbaşlı birisin!" derken, aslında onun akılsız ve sapkın olduğunu söylüyorlar, fakat onunla alay etmek için aksi ifadede bulunuyorlardı. Tıpkı kimseye bir şey koklatmayan bir cimri ile alay ederken "Hâtem-i Tāî görse sana secde eder." denilmesi gibi. İfadenin; "Sen aslında halk arasında aklı başında ve ağırbaşlı biri olarak bilinirsin, fakat bu emrettiğin şeyler halk arasında mâruf ve meşhur olduğun hâle uymuyor!" anlamında olduğu da söylenmiştir.

88. Dedi ki: "Ey kavmim! Ne dersiniz; ya ben Rabbimden apaçık bir kanıt üzere isem ve O beni katından güzel bir nasiple nasiplendirmişse?! Size yasakladığım şeylere aykırı hareket etmek istemiyorum, gücümün yettiği kadar (insanların eksik ve zaaflarını) düzeltmekten başka bir muradım yok. Başarım, tamamen Allah'a bağlıdır; ben sadece O'na güvenip dayanmaktayım ve sadece O'na yöneliyorum."

[762] "O beni kendi" katı "ndan güzel bir nasiple nasiplendirmişse." Bu nasip, Allah'ın ona vermiş olduğu peygamberlik ve hikmettir. "Güzel bir nasib"in sahtekârlık ve hilenin olmadığı helal ve temiz rızık olduğu da söylenmiştir.

[763] **Şayet** "Ne dersiniz? Ya ben … isem (أَرَأَيْتُمْ) cümlesinin cevabı nerede? Neden Nûh ve Lût kıssasında olduğu gibi buna açıkça yer verilmemiş?" **dersen şöyle derim:** Bu cümlenin cevabı mahzuftur. Burada ona açık olarak yer verilmeyişinin sebebi, daha önceki iki kıssada yer verilmesinin ona delâleti ve sözün akışının onu anlatmasıdır. Cümlenin mânası ise, "Eğer açık bir kanıtım ve Rabbimin bana lütfettiği kesin bilgi varsa ve ben gerçekten peygambersem, siz bana söyleyin; benim size putlara tapmayı bırakmanızı ve günahlardan uzak durmanızı emretmekten vazgeçmem mümkün olur mu? Oysa peygamberler ancak bunun için gönderilirler." şeklindedir.

1 Yani, 'kâfirlerin, atalarının taptığı şeyleri bırakmaları' Şu'ayb Peygamber'e emredil-e-mez; çünkü o kâfirlerin yapacağı bir şeydir; ona, atalarının taptıklarını bırakmakla kâfirleri yükümlü kılması emredilmektedir. / ed.

ومعنى {تأمرك أَنْ نَتْرُكَ} تأمرك بتكليف أن نترك {مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا}، لحذف المضاف الذي هو التكليف، لأنّ الإنسان لا يؤمر بفعل غيره. وقرئ {أصلاتك} بالتوحيد. وقرأ ابن أبي عبلة «أو أن تفعل في أموالنا ما تشاء»، بتاء الخطاب فيهما، وهو ما كان يأمرهم به من ترك التطفيف والبخس، والاقتناع بالحلال القليل من الحرام الكثير.

٥ وقيل: كان ينهاهم عن حذف الدراهم والدنانير وتقطيعها.

[٧٦١] وأرادوا بقولهم: {إِنَّكَ لَأَنتَ الحليمُ الرشيدُ} نسبته إلى غاية السفه والغيّ، فعكسوا ليتهكموا به، كما يتهكم بالشحيح الذي لا يبضّ حجره، فيقال له: لو أبصرك حاتم لسجد لك. وقيل: معناه إنك لَلمتواصف بالحلم والرشد في قومك، يعنون أنّ ما تأمر به لا يطابق حالك وما شُهِرت به.

١٠ ٨٨-﴿قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَرَزَقَنِي مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا وَمَا أُرِيدُ أَنْ أُخَالِفَكُمْ إِلَى مَا أَنْهَاكُمْ عَنْهُ إِنْ أُرِيدُ إِلا الإِصْلاحَ مَا اسْتَطَعْتُ وَمَا تَوْفِيقِي إِلا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ﴾

[٧٦٢] {وَرَزَقَنِي مِنْهُ} أي من لدنه {رِزْقًا حَسَنًا} وهو ما رزقه من النبوّة والحكمة. وقيل: {رِزْقًا حَسَنًا} حلالًا طيبًا من غير بخس ولا تطفيف.

١٥ [٧٦٣] فإن قلت: أين جواب {أَرَءيْتُمْ}، وما له لم يثبت كما أثبت في قصة نوح ولوط؟ قلت: جوابه محذوف، وإنما لم يثبت لأنّ إثباته في القصتين دلّ على مكانه، ومعنى الكلام ينادي عليه. والمعنى: أخبروني إن كنت على حجة واضحة ويقين من ربي وكنت نبيًّا على الحقيقة، أيصح لي أن لا آمركم بترك عبادة الأوثان والكف عن المعاصي، والأنبياء لا يبعثون إلا لذلك.

[764] Bir kişi, senin döndüğün (yani vazgeçtiğin) bir şeye yöneldiğinde, *hālefeni fulânun ilâ kezâ* denir. Aksine, eğer o oradan dönüyor ve siz de oraya gidiyorsanız, *hālefeni anhu* denir. Biri sudan gelirken sana rastlasa ve ona arkadaşını sorsan *hālefenî ile'l-mâi* der ki anlamı "Ben gelirken, suya doğru gidiyordu." şeklindedir. İşte, وما أُرِيدُ أَنْ أُخالِفَكُمْ إِلى ما أَنْهاكُمْ عَنْهُ ifadesi de bu mânaya gelmektedir, yani size yasakladığım o arzu ettiğiniz şeyleri kendim yapmak istemiyorum.

[765] "(İnsanların eksik ve zaaflarını) düzeltmekten başka bir muradım yok." Ben, size vaaz ve nasihat edip, *emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münker* yaparken sadece, sizi ıslah etmek istiyorum. مَا اسْتَطَعْتُ cümlesi zarftır; yani düzeltmeye gücüm yettiği ve imkânım olduğu sürece, bu konuda hiçbir çabayı esirgemeyeceğim. Veya *ıslah* kelimesinden bedeldir; yani gücümün yettiği kadar. Ayrıca burada mahzuf ve mukadder bir muzāf da olabilir, yani *ille'l-ıslāha ıslāha me'steta'tü* (sadece düzeltmeyi, gücümün yettiği düzeltmeyi). Şairin;

> Düşmanın işini bitirmekte zayıftır;
> [zanneder ki kaçmak ecelini geciktirecek.]

beytinde olduğu gibi[1], mef'ûlün leh de olabilir; yani sizin bozuğunuzu düzeltebildiğim kadar düzeltmekten başka bir muradım yok.

[766] "Başarım tamamen Allah'a bağlıdır." Yani yaptığım - yapmadığım her şeyde başarıyla gerçeği bulmam ve işimin Allah rızasına uygun olması tamamen O'nun yardım ve desteğiyledir. Hazret-i Şu'ayb işlerini Rabbinin iradesine uygun yapması için O'ndan muvaffakiyet dilemekte; kendisini desteklemesini ve düşmanına karşı üstün getirmesini istemektedir. Bu ifade zımnen, kâfirlere yönelik bir tehdit ve onların kendisine yönelik ümitlerini kestirme anlamına gelmektedir.

89. "Ey kavmim! Benimle cepheleşmeniz, sakın Nûh kavminin veya Hûd kavminin ya da Sâlih kavminin başına gelenlerin benzerinin sizin de başınıza gelmesine yol açmasın! Lût kavmi de sizden çok uzak değil..."

90. "Sizi bağışlaması için Rabbinize dua edin, sonra O'na tevbe edin. Doğrusu, benim Rabbim merhametlidir, sevgi doludur (Rahîm, Vedûd)."

1 Yani nikâyet masdarının *a'dâ'* kelimesini nasp etmesi gibi. / ed.

[٧٦٤] يقال: خالفني فلان إلى كذا، إذا قصده وأنت مولٍّ عنه؛ وخالفني عنه، إذا ولى عنه وأنت قاصده. ويلقاك الرجل صادرًا عن الماء فتسأله عن صاحبه، فيقول: خالفني إلى الماء، يريد أنه قد ذهب إليه واردًا وأنا ذاهب عنه صادرًا. ومنه قوله تعالى {وَمَا أُرِيدُ أَنْ أُخَالِفَكُمْ إلى مَا أنهاكم عَنْهُ}، يعني أن أسبقكم إلى شهواتكم التي نهيتكم عنها، لأستبد بها دونكم.

[٧٦٥] {إِنْ أُرِيدُ إِلّا الإصلاحَ} ما أريد إلا أن أصلحكم بموعظتي ونصيحتي وأمري بالمعروف ونهيي عن المنكر. {مَا استطعتُ} ظرف، أي مدّة استطاعتي للإصلاح، وما دمت متمكنا منه لا آلو فيه جهدًا. أو بدل من الإصلاح، أي المقدار الذي استطعته منه. ويجوز أن يكون على تقدير حذف المضاف على قولك: إلا الإصلاح إصلاح ما استطعت. أو مفعول له، كقوله:

ضعيفُ النِّكايةِ أعدائَهُ [يَخالُ الفرارَ يُراخِي الأجلَ]

أي ما أريد إلا أن أصلح ما استطعت إصلاحه من فاسدكم.

[٧٦٦] {وَمَا توفيقى إلّا باللهِ} وما كوني موفقًا لإصابة الحق فيما آتي وأذر، ووقوعه موافقًا لرضا الله إلا بمعونته وتأييده. والمعنى: أنه استوفق ربه في إمضاء الأمر على سننه، وطلب منه التأييد والإظهار على عدوّه؛ وفي ضمنه تهديد للكفار وحسم لأطماعهم فيه.

٨٩-﴿وَيَا قَوْمِ لا يَجْرِمَنَّكُمْ شِقَاقِي أَنْ يُصِيبَكُمْ مِثْلُ مَا أَصَابَ قَوْمَ نُوحٍ أَوْ قَوْمَ هُودٍ أَوْ قَوْمَ صَالِحٍ وَمَا قَوْمُ لُوطٍ مِنْكُمْ بِبَعِيدٍ﴾

٩٠-﴿وَاسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي رَحِيمٌ وَدُودٌ﴾

[767] *Cerame* fiili, bir ve iki mef'ûle müteaddi olmak bakımından *kesebe*ye benzer. *Cerame zenb*[en] (günah işledi) ve *kesebehû* (onu işledi) denildiği gibi, *cerramtuhû zenb*[en] (ona günah işlettim) ve *kessebtühû iyyâhu* (ona onu işlettim) denir. Şair şöyle demiştir:

> [Ebû Uyeyne'ye öyle bir darbe indirdim ki]
> öfkeden küplere bindirdi Fezâre'lileri

لا يَجْرِمَنَّكُمْ شِقاقِي أَنْ يُصيبَكُمْ ifadesinde de aynı durum söz konusudur. Yani, benimle cepheleşmek başınıza azap getirmesin. İbn Kesîr [v. 120/737] kelimeyi *Ya*'nın zammesiyle *ve lâ yucrimenneküm* şeklinde okumuştur. Bu okuma, birine günah işlettiğin, yani *kesb*ettirdiğin zaman kullanılan *ecramtühû zenb*[en] ifadesinden alınmış olup, bir mef'ûle müteaddi olan *cerame*den aktarılmıştır. *Eksebehu'l-mâl*[e] ibaresinin *kesebe'l-mâl*[e]den aktarılması gibi. *Kesebtühû mâl*[en] ile *eksebtühû mâl*[en] arasında anlam farkı olmadığı gibi, *ceramtühû zenb*[en] ile *ecramtühû zenb*[en] arasında da fark yoktur. Bu iki kıraat mâna bakımında aynıdır, aralarında bir fark yoktur. Ancak *kesebtühû mâl*[en] ifadesi, *eksebtühû*dan daha fasih olduğu gibi, meşhur kıraat da lafız bakımından daha fasihtir. Bu fasihliğin sebebi de, onun Arapçalarına itimat edilen fasih Arapların dillerinde daha çok yer alması ve daha fazla kullanılmasıdır.

[768] Ebû Hayve [v. 203/818]; مِثْلُ ما أَصابَ (başına gelenlerin benze***ri…*** gelmesin) ifadesini) gayr-i mütemekkin bir kelimeye izafetinden dolayı *misl*in fethası ile *misl*[e] *mâ esābe* (Başına gelenlerin benzeri***ni…*** getirmesin.) şeklinde okumuştur ki bu kıraat Nâfi''den [v. 169/785] de rivayet edilmiştir. Şairin şu sözündeki (غيرُ kelimesi[1]) gibi:

> Hayvanın oradan su içmesini engelleyen şey, uğultusundan başkası değildi
> [budaklı dalların üstündeki bir güvercinin]

[769] "Lût'un kavmi de sizden çok uzak değil." Yani onlar sizin zamanınıza yakın bir zamanda helâk edildiler. Onlar helâk edilenlerin size en yakın olanlarıdır. Veya onlar küfür, günah ve helâk olmayı hak ettiren kötülüklerde sizden daha ileri değiller. **Şayet** "(وَما قَوْمُ لُوطٍ مِنْكُمْ بِبَعِيدٍ ifadesinde) Neden بَعِيد kelimesi, *kavm*in lafız veya mâna bakımından gerektirdiği şekilde gelmedi?[2]" **dersen şöyle derim:**

1 Misl ve ğayr kelimeleri mâ ve en / enne kelimelerine izafe edildiklerinde i'râba göre hareke alabildikleri gibi, fetha üzere mebni de olabilirler. (Tıybî'den) / ed.

2 Yani neden lâfız esas alınarak ba'îdet[in] veya mâna bakımından ba'îdîne şeklinde değil de müfred - müzekker olarak ba'îd[in] geldi? / ed.

[٧٦٧] جرم مثل كسب في تعديه إلى مفعول واحد، وإلى مفعولين تقول: جرم ذنبًا وكسبه، وجرمته ذنبًا وكسبته إياه، قال:

[ولقد طعنتُ أبا عيينةَ طعنةً] جرمتْ فزارةَ بعدها أن يَغْضَبُوا

ومنه قوله تعالى {لَا يَجْرِمَنَّكُمْ شِقَاقِى أَن يُصِيبَكُم}، أي لا يكسبنكم شقاقي ٥ إصابة العذاب. وقرأ ابن كثير بضم الياء، من أجرمته ذنبًا، إذا جعلته جارمًا له، أي كاسبًا، وهو منقول من جرم المتعدي إلى مفعول واحد، كما نقل ''أكسبه المال'' من ''كسب المالَ''. وكما لا فرق بين كسبته مالًا وأكسبته إياه، فكذلك لا فرق بين جرمته ذنبًا وأجرمته إياه. والقراءتان مستويتان في المعنى لا تفاوت بينهما. إلا أن المشهورة أفصح لفظًا، كما إن ''كسبته مالًا'' أفصح من أكسبته. والمراد ١٠ بالفصاحة أنه على ألسنة الفصحاء من العرب الموثوق بعربيتهم أدور، وهم له أكثر استعمالًا.

[٧٦٨] وقرأ أبو حيوة، ورويت عن نافع، «مِثْلَ مَا أَصَابَ»، بالفتح لإضافته إلى غير متمكن، كقوله:

لم يمنعِ الشُّرْبَ منها غيرُ أنْ نطَقتْ [حمامةٌ فوقَ غُصُونٍ ذاتِ أوْقالِ]

١٥ [٧٦٩] {وَمَا قَوْمُ لُوطٍ منكُم بِبَعِيدٍ} يعني أنهم أهلكوا في عهد قريب من عهدكم، فهم أقرب الهالكين منكم. أو لا يبعدون منكم في الكفر والمساوي وما يستحق به الهلاك. فإن قلت: ما لـ{بعيد} لم يرد على ما يقتضيه {قومُ} من حمله على لفظه أو معناه؟ قلت:

Burada birkaç ihtimal söz konusudur. Ya “onların helâk edilmeleri uzak değildir.” veya “onlar size uzak bir şey ya da zamanda ya da mekânda değiller.” denilmek istenmiştir. Ayrıca *karîb, ba‘îd, kalîl* ve *kesîr* kelimeleri, -, صَهيل نَهيق vb. kelimeler gibi- masdar vezninde varit oldukları için müzekkerlik - müenneslik bakımından aynı tutulmuş da olabilirler.

[770] “Merhametlidir, sevgi doludur,” yani tevbe edenler için rahmeti büyüktür; onlara, çok seven birinin sevdiği kişiye yaptığı gibi güzel muamele eder, lütufkâr olur.

91. Dediler ki: “Ey Şu‘ayb! Söylediklerinin çoğunu anlamıyoruz. Ve seni aramızda gerçekten güçsüz görüyoruz. Sülalenden şu üç beş kişi de olmasa, seni taşlardık. Bizim gözümüzde hiç de ‘şan-şeref ve güç sahibi biri’ değilsin yani!”

92. Dedi ki: “Ey kavmim! Benim sülalemden o 3-5 kişi size göre Allah’tan daha mı üstün ki O’na sırt çevirdiniz?! Doğrusu, Rabbim sizin yaptıklarınızı tüm yönleriyle ihata etmektedir!”

93. “Ey kavmim! Siz elinizden geleni yapın, şüphesiz ben de yapmaktayım... Rüsva edici azabın kime geleceğini ve kimin yalancı olduğunu yakında öğreneceksiniz! Siz (benim sonumu) gözetleyin bakalım; sizinle beraber ben de gözetlemekteyim elbette (sizin başınıza gelecekleri)!”

94. Vaktâki (azap) emrimiz geldi, Şu‘ayb’ı ve beraberindeki imanlıları katımızdan bir rahmetle kurtardık; zulmedenleri ise korkunç bir sarsıntı yakaladı ve oldukları yerde diz üstü çökekaldılar.

95. Sanki orada hiç yaşamamışlardı... Bakınız, Semud defolup gittiği gibi, Medyen de defolup gitti!

[771] -*Fıkh*, *fehm*etme anlamındadır.- “Söylediklerinin çoğunu anlamıyoruz.” (Anlamıyorlardı) çünkü “Fakat onu anlarlar diye kalplerinin üstüne perdeler koyduk.” [En‘âm 6/25] âyetinde ifade edildiği gibi ondan hoşlanmadıklarından, iğrendiklerinden, zihinlerini ona vermiyorlardı. Veya onu anlıyorlar, fakat kabul etmiyorlardı dolayısıyla ‘anlamamış’ oluyorlardı. Bu sözü de onu küçümsemek amacıyla söylüyorlardı. Tıpkı bir kişinin, söylediği sözü önemsemediği bir başkasına “Ne dediğini anlamıyorum.” demesi gibi. Ya da onun sözlerine hezeyan ve sayıklama olarak bakıyor, çoğunun anlamsız sözler olduğunu düşünüyorlardı. Onun sözü onlara nasıl bir fayda sağlamazdı ki, oysa o, peygamberlerin hatibiydi… -Peltek olduğu da rivayet edilmiştir.-

إما أن يراد: وما إهلاكهم ببعيد، أو ما هم بشيء بعيد، أو بزمان أو مكان بعيد. ويجوز أن يسوي في قريب وبعيد، وقليل وكثير، بين المذكر والمؤنث لورودها على زنة المصادر التي هي الصهيل والنهيق ونحوهما.

[٧٧٠] {رَحِيمٌ وَدُودٌ} عظيم الرحمة للتائبين، فاعل بهم ما يفعل البليغ المودّةِ بمن ٥ يودّه من الإحسان والإجمال.

٩١-﴿قَالُوا يَا شُعَيْبُ مَا نَفْقَهُ كَثِيرًا مِمَّا تَقُولُ وَإِنَّا لَنَرَاكَ فِينَا ضَعِيفًا وَلَوْلَا رَهْطُكَ لَرَجَمْنَاكَ وَمَا أَنْتَ عَلَيْنَا بِعَزِيزٍ﴾

٩٢-﴿قَالَ يَا قَوْمِ أَرَهْطِي أَعَزُّ عَلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَاتَّخَذْتُمُوهُ وَرَاءَكُمْ ظِهْرِيًّا إِنَّ رَبِّي بِمَا تَعْمَلُونَ مُحِيطٌ﴾

١٠ ٩٣-﴿وَيَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ سَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَمَنْ هُوَ كَاذِبٌ وَارْتَقِبُوا إِنِّي مَعَكُمْ رَقِيبٌ﴾

٩٤-﴿وَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا شُعَيْبًا وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَأَخَذَتِ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ﴾

٩٥-﴿كَأَنْ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا أَلَا بُعْدًا لِمَدْيَنَ كَمَا بَعِدَتْ ثَمُودُ﴾

١٥ [٧٧١] {مَا نَفْقَهُ} ما نفهم {كَثِيرًا مِمَّا تَقُولُ}، لأنهم كانوا لا يلقون إليه أذهانهم رغبة عنه وكراهية له، كقوله {وَجَعَلْنَا على قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَن يَفْقَهُوهُ} [الأنعام: ٢٥]. أو كانوا يفقهونه ولكنهم لم يقبلوه، فكأنهم لم يفقهوه. وقالوا ذلك على وجه الاستهانة به، كما يقول الرجل لصاحبه إذا لم يعبأ بحديثه: ما أدري ما تقول. أو جعلوا كلامه هذيانًا وتخليطًا، لا ينفعهم كثير منه، وكيف لا ينفعهم كلامه وهو ٢٠ خطيب الأنبياء، وقيل: كان ألثغ.

[772] "Seni aramızda gerçekten güçsüz..." Hiçbir gücün yok, aramızda bir değerin yok; sana kötülük yapmak istesek bize karşı kendini koruyamazsın. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ضَعِيفًا kelimesinin hakir anlamında olduğunu söylemiştir. Bazıları da âmâ mânasına geldiğini, nitekim Himyer kabilesinin âmâ kimseye ضَعِيف ve ضَرير dediklerini iddia etmişlerdir. Ancak bu mâna doğru değildir; çünkü فِينَا (aramızda) kelimesi bu mânaya izin vermemektedir. Nitekim "Biz seni aramızda âmâ olarak görüyoruz." deseydiler, söz yine yanlış olurdu. Zira âmâ bir kimse onların yanında da başkalarının yanında da âmâdır. Bunun içindir ki, onun taraftarlarının az olduğunu söylediler ve bunu ifade etmek için de onlara رَهْط dediler; çünkü *raht*, üçten 10'a -bazılarına göre- 7'ye kadar olan insan topluluğudur. Medyenliler "Sülalenden o 3-5 kişi olmasaydı" derken, bunu onların güç ve izzetinden korktukları için değil, kendi dinlerinde olduklarından onlara saygı duyup itibar ettikleri için söylüyorlardı. "Seni taşlardık;" en kötü bir şekilde öldürürdük. "Bizim gözümüzde hiç de 'şan - şeref ve güç sahibi biri' değilsin yani!" Bizim için değerli ve saygın biri değilsin ki, seni öldürülmeyecek kadar saygın görelim de taşlayarak katletmekten vazgeçelim. Bizim için sadece senin sülalen değerlidir, çünkü bizim dinimizdendirler. Seni bize tercih etmemiş ve bizi bırakıp senin peşinden gitmemişlerdir. (وَما أَنْتَ عَلَيْنا بِعَزِيزٍ ifadesinde) nefiy edatından sonra zamir gelmesi, sözün fiil hakkında değil, fâʻil hakkında olduğuna delâlet etmektedir. Adeta "Bizim için değer taşımayan sadece sensin, yoksa senin sülalen değerlidir bizim için." demişlerdir. Hazret-i Şuʻayb da onlara cevaben "Benim sülalemden üç beş kişi size göre Allah'tan daha mı üstün?!" demiştir. Eğer "Bizce değerli biri değilsin." demiş olsalardı[1], bu şekilde cevap vermesi yanlış olurdu. **Şayet** "O halde söz, Medyenlilerin nazarında değerli olanın Hazret-i Şuʻayb değil, Hazret-i Şuʻayb ve sülalesi olduğu hakkındadır. Bu durumda Hazret-i Şuʻayb, nasıl "Benim sülalemden üç beş kişi size göre Allah'tan daha mı üstün!?" demiştir?" **dersen şöyle derim:** Medyenlilerin Allah'ın elçisi olan Şuʻayb'ı hakir görmeleri Allah'a karşı bir saygısızlıktır. -Nitekim "Allah'ın resulüne itaat eden, Allah'a itaat etmiştir" [Nisâ 4/80] buyurmaktadır.- Dolayısıyla, Medyenliler Hazret-i Şuʻayb'ı değil, sülalesini değerli bulunca bu, onlar açısından sülalenin Allah'tan daha değerli olduğu anlamına gelir.

1 Yani vurgu ente (sen) üzerinde değil de, ʻazîz (değerli) kelimesinde olsaydı. / ed.

[٧٧٢] {فِينَا ضَعِيفًا} لا قوة لك ولا عز فيما بيننا، فلا تقدر على الامتناع منا إن أردنا بك مكروهًا. وعن الحسن {ضَعِيفًا} مهينًا. وقيل: {ضَعِيفًا} أعمى؛ وحِميَرُ تسمي المكفوف ضعيفًا، كما يسمي ضريرًا، وليس بسديد؛ لأنّ {فِينَا} يأباه. ألا ترى أنه لو قيل إنا لنراك فينا أعمى، لم يكن كلامًا؛ لأن الأعمى أعمى فيهم وفي ٥ غيرهم، ولذلك قللوا قومه حيث جعلوهم رهطًا، والرهط من الثلاثة إلى العشرة، وقيل: إلى السبعة. وإنما قالوا ولولاهم، احترامًا لهم واعتدادًا بهم؛ لأنهم كانوا على ملتهم، لا خوفا من شوكتهم وعزتهم. {لَرَجَمْنَاك} لقتلناك شرّ قتلة. {وَمَا أَنتَ عَلَيْنَا بِعَزِيزٍ} أي لا تعزّ علينا ولا تكرم، حتى نكرمك من القتل ونرفعك عن الرجم. وإنما يعزّ علينا رهطك، لأنهم من أهل ديننا لم يختاروك علينا ولم ١٠ يتبعوك دوننا، وقد دلّ إيلاء ضميره حرف النفي على أنّ الكلام واقع في الفاعل لا في الفعل، كأنه قيل: وما أنت علينا بعزيز، بل رهطك هم الأعزة علينا. ولذلك قال في جوابهم: {أَرَهْطِي أَعَزُّ عَلَيْكُم منَ اللهِ}. ولو قيل: وما عززت علينا، لم يصح هذا الجواب. فإن قلت: فالكلام واقع فيه وفي رهطه وأنهم الأعزة عليهم دونه، فكيف صح قوله {أَرَهْطِي أَعَزُّ عَلَيْكُم منَ اللهِ}؟ قلت: تهاونهم به - وهو ١٥ نبيّ الله - تهاون بالله، فحين عز عليهم رهطه دونه كان رهطه أعز عليهم من الله. ألا ترى إلى قوله تعالى {مَنْ يُطِعِ الرسولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللهَ} [النساء: ٨٠].

[773] "O'na sırt çevirdiniz," yani unuttunuz ve O'nu sırt dönülmüş, önem verilmeyen bir şey gibi yaptınız. ظِهْرِيّ, *z**a**hr*a mensup demektir. Zā'nın meksur olması ise, nispet sıygasının getirdiği değişiklilerdendir. *Emsi*nin nispetinin ***i**msiyy* oluşu gibi. "Doğrusu, Rabbim sizin yaptıklarınızı tüm yönleriyle ihâta etmektedir!" Amellerinizi ilmiyle ihata etmektedir, dolayısıyla hiçbir ameliniz O'na gizli değildir.

[774] (إعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتِكُمْ ifadesindeki) *mekânet*^{un} ya mekân anlamındadır; *mekân*^{un} - *mekânet*^{un}, *makām*^{un} - *makāmet*^{un} gibi veya *meküne mekânet*^{en} *fe-huve mekîn*^{un} gibi masdardır. Mâna da "içinde bulunduğunuz yönde, yani şirk**te** ve benden nefret etme**de** daim kalarak yapacağınızı yapın!" ya da "Bana düşmanlık etme güç ve enerjisine sahip olarak yapacağınızı yapın!" şeklindedir. "Şüphesiz ben de" Allah'ın bana sağladığı imkân ve vereceği yardım ve destek doğrultusunda yapacağımı "yapmaktayım!"

[775] (مَنْ يأتِيهِ ifadesindeki) مَنْ *'ilm*in amelini ta'lik eden istifhamî bir kelime olabilir. Sanki; *sevfe ta'lemûne ey**yu**nâ ye'tîhi 'azâb*^{un} *yuhzîhi ve ey**yu**nâ huve kâzib* (Rüsva edici azap hangimize gelecek ve hangimiz yalancıymışız, yakında öğreneceksiniz!) denilmiştir. من, *'ilm*in kendisinde amel ettiği bir kelime de olabilir. Adeta, *sevfe ta'lemûne eş-şakıy**ye**'llezî ye'tîhi 'azâb*^{un} *yuhzîhi ve'llezî huve kâzib* (Başına rüsva edici azabın geleceği şakiyi de ve yalancı olanı da yakında öğreneceksiniz!) denilmiştir.

[776] **Şayet** "سَوْفَ تَعْلَمُونَ ibaresinin başına Fâ getirmekle getirmemek arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** Fâ getirilmesi, aslen *vasl*etmek için konulmuş bir harfle yapılmış açık bir vasıl; getirilmemesi ise mukadder bir suale cevap olan yeni bir cümle olarak itibarî-gizli bir vasıldır. Sanki onlar "Biz yaptıklarımızı yapsak, siz de yaptıklarınızı yapsanız ne olacak?" demişler; o da "Yakında öğrenirsiniz!" demiştir. Belâgatçıların âdeti üzere, meramı farklı şekillerde anlatma sanatına başvurarak, bazan Fâ ile vasletmiş, bazan da yeni bir cümle ile devam etmiştir. İki vaslın daha güçlü ve daha beliğ olanı ise istinaftır. Bu, güzellikleri çok olan Beyan ilminin konularındandır.

[777] "Siz (benim sonumu) gözetleyin bakalım." Bu sonu ve size söylediklerimi gözetleyin; "ben de sizinle beraber gözetliyorum." رَقِيب kelimesi, *dārib* ve *sārim anlamında*ki *darîb* ve *sarîm* gibi *rakabehu* fiilinden gelen *râkıb* anlamında veya *'aşîr* ve *nedîm* gibi *murâkıb* ya da *müftekır* ve *murtefi'* mânasına gelen *fakīr* ve *refî'* kelimeleri gibi *murtekıb* anlamındadır.

[٧٧٣] {واتخذتموه وَرَاءكُمْ ظِهْرِيًّا} ونسيتموه وجعلتموه كالشيء المنبوذ وراء الظهر لا يُعبأ به. والظِّهريّ: منسوب إلى الظَّهر، والكسر من تغييرات النسب. ونظيره قولهم في النسبة إلى أمسِ: إمسيّ. {بِمَا تَعْمَلُونَ مُحِيطٌ} قد أحاط بأعمالكم علمًا، فلا يخفى عليه شيء منها.

٥ [٧٧٤] {على مَكَانَتِكُمْ} لا تخلو المكانة من أن تكون بمعنى المكان، يقال: مكان ومكانة، ومقام ومقامة. أو تكون مصدرًا من مكن مكانة فهو مكين. والمعنى: اعملوا قارّين على جهتكم التي أنتم عليها من الشرك والشنآن لي؛ أو اعملوا متمكنين من عداوتي مطيقين لها. {إِنّى عامل} على حسب ما يؤتيني الله من النصرة والتأييد ويمكنني.

[٧٧٥] {مَن يَأْتِيهِ} يجوز أن تكون {مَن} استفهامية، معلقة لفعل العلم عن عمله
١٠ فيها؛ كأنه قيل: سوف تعلمون أينا يأتيه عذاب يخزيه، وأينا هو كاذب؛ وأن تكون موصولة قد عمل فيها. كأنه قيل: سوف تعلمون الشقي الذي يأتيه عذاب يخزيه والذي هو كاذب.

[٧٧٦] فإن قلت، أي فرق بين إدخال الفاء ونزعها في {سَوْفَ تَعْلَمُونَ}؟ قلت: إدخال الفاء وصل ظاهر بحرف موضوع للوصل، ونزعها وصل خفي تقديريّ
١٥ بالاستئناف الذي هو جواب لسؤال مقدّر، كأنهم قالوا: فماذا يكون إن عملنا نحن على مكانتنا وعملت أنت؟ فقال: سوف تعلمون، فوصل تارة بالفاء وتارة بالاستئناف، للتفنن في البلاغة كما هو عادة بلغاء العرب. وأقوى الوصلين وأبلغهما الاستئناف، وهو باب من أبواب علم البيان تتكاثر محاسنه.

[٧٧٧] {وارْتَقِبُوا} وانتظروا العاقبة وما أقول لكم {إِنّى مَعَكُمْ رَقِيبٌ} أي منتظر.
٢٠ والرقيب بمعنى الراقب، من رقبه، كالضريب والصريم بمعنى الضارب والصارم. أو بمعنى المراقب، كالعشير والنديم، أو بمعنى المرتقب، كالفقير والرفيع بمعنى المفتقر والمرتفع.

[778] **Şayet** "Yüce Allah Medyenlilerin de, Hazret-i Şu'ayb'ın da ellerinden geleni yapmalarından söz ettikten sonra, her iki tarafın da bu icraatının sonunu anlatmaya geçti. Bu durumda, normal olan "Rüsva edici azabın kime geleceğini ve kimin doğru/sadık olduğunu" demesi değil miydi? Böylece, 'rüsva edici azabın geleceği kimseler' ifadesi kâfirlerle, 'doğru olan' ifadesi de onlara gönderilen 'peygamber'le ilgili olacaktı." **dersen şöyle derim:** Normali dediğin gibidir, fakat Medyenliler Hazret-i Şu'ayb'ın yalan söylediğini iddia ettikleri için "ve kimin *yalancı!* olduğunu" denilmiştir? Yani 'sizin iddianıza göre…' buyrularak cahillikleri ortaya konmuş olmaktadır.

[779] **Şayet** "Neden 'Âd ve Medyen kıssalarının akışı Vav ile, aradaki kıssaların akışı ise Fa ile zikredilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Ortadaki iki kıssa "Onların randevuları sabahtır." [Hûd 11/81] ve "Bu, yalan söylenmemiş bir sözdür." [Hûd 11/65] vaatlerinden sonra zikredilmiş; bu sebeple de "Ona vaat ettim, zamanı gelince şöyle şöyle oldu." demek gibi, sebebiyet ifade eden Fa ile zikredilmiştir. Son kıssalar ise, o şekilde yer almamışlar, mübteda olarak zikredilmişlerdir. Dolayısıyla, bir kıssanın diğer bir kıssaya atfedilmesi gibi, bu iki kıssayı iki önceki kıssayla birleştirecek bir harfle atfedilmeleri gerekmiştir.

[780] "Diz üstü çöken" yani yerinden ayrılamayan, sabit. Yani, Cebrail onlara karşı öyle bir kükredi ki her birinin canı çıktı ve oldukları yere yığılıp kaldılar. "Sanki hiç yaşamamışlardı!.." Yani memleketlerinde iş yapıp dolaşan diri varlıklar olarak hiç oturmamışlardı. بُعْدًا kelimesi *raşed* mânasına gelen *rüşd* kelimesi gibi, helâk anlamında olan *ba'ad* ile aynı mânadadır. Bunun içindir ki, كَمَا بَعِدَتْ denmiştir. Sülemî bu بَعِدَتْ'i merfû' Ayın'la *ba'udet* şeklinde okumuştur. Her iki okunuşta da mâna birdir; o da yakının zıttıdır. Ancak Araplar helâk olarak uzaklaşma ile diğer anlamındaki uzaklaşmayı birbirinden ayırmak istemiş ve kelimeyi farklı yapılarda kullanmışlardır. Hayır ve şer mânalarını içerecek şekilde farklı farklı *va'ade* ve *ev'ade* dedikleri gibi. Sülemî, *bu'd*u –(helâkle irtibatlı) bu özel mânaya almaksızın- kök anlamı üzere okumuş olmaktadır. Tıpkı ölmek anlamında *zehebe fulân*[un] *ve madā* (Falanca göçtü, gitti; maziye karıştı.) denilmesi gibi. İfadenin "Semud kavmi Allah'ın rahmetinden uzak kaldığı gibi, bunların da uzak kalması" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[٧٧٨] فإن قلت: قد ذكر عملهم على مكانتهم وعمله على مكانته، ثم أتبعه ذكر عاقبة العاملين منه ومنهم، فكان القياس أن يقول: من يأتيه عذاب يخزيه ومن هو صادق. حتى ينصرف {من يأتيه عذاب يخزيه} إلى الجاحدين، ومن هو صادق إلى النبي المبعوث إليهم. قلت: القياس ما ذكرت، ولكنهم لما كانوا يدعونه كاذبًا قال {وَمَنْ هُوَ كَاذِبٌ}، يعني في زعمكم ودعواكم، تجهيلًا لهم. ٥

[٧٧٩] فإن قلت: ما بال ساقتي قصة عاد وقصة مدين جاءتا بالواو، والساقتان الوسطيان بالفاء؟ قلت قد وقعت الوسطيان بعد ذكر الوعد، وذلك قوله {إِنَّ مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُ} [هود: ٨١]، {ذلك وَعْدٌ غَيْرُ مَكْذُوبٍ} [هود: ٦٥]، فجيء بالفاء الذي هو للتسبيب، كما تقول: وعدته فلما جاء الميعاد كان كيت وكيت. وأما الأخريان فلم تقعا بتلك المثابة، وإنما وقعتا مبتدأتين، فكان حقهما أن تعطفا بحرف الجمع على ما ١٠ قبلهما كما تعطف قصة على قصة.

[٧٨٠] الجاثم: اللازم لمكانه لا يَريم، كاللابد. يعني أن جبريل صاح بهم صيحة فزهق روح كل واحد منهم بحيث هو قعْصًا. {كَأَن لَمْ يَغْنَوْا} كأن لم يقيموا في ديارهم أحياء متصرفين مترددين. البعد: بمعنى البعد وهو الهلاك، كالرشد بمعنى الرشد. ألا ترى إلى قوله {كَمَا بَعِدَتْ}؟ وقرأ السلمي «بعدت»، بضم العين، والمعنى ١٥ في البناءين واحد، وهو نقيض القرب، إلا أنهم أرادوا التفصلة بين البعد من جهة الهلاك وبين غيره، فغيروا البناء كما فرقوا بين ضماني الخير والشر، فقالوا: وعد وأوعد. وقراءة السلمي جاءت على الأصل اعتبارًا لمعنى البعد من غير تخصيص، كما يقال: ذهب فلان ومضى، في معنى الموت. وقيل: معناه بعدًا لهم من رحمة الله كما بعدت ثمود منها. ٢٠

96-97. Gerçek şu ki; Mûsâ'yı da Firavun ve kurmaylarına mucizelerimizle ve güçlü aşikâr bir kanıtla göndermiştik... Ama Firavun'un emrine uydular (adamları). Oysa Firavun'un emri hiç de doğru değildi.

98. O, Kıyamet günü de kavmine öncülük edecek ve onları su diye Ateş'e götürecektir. Ne kötü bir yerdir bu vardıkları 'pınar'!

99. Lânet, ne burada peşlerini bırakır ne de Kıyamet günü... Ne kötü bir ilâvedir bu eklenen! (İş dünyevî lânetle bitmemiş, dünya azabına bir de Âhiret azabı eklenmiştir.)

[781] "Mucizelerimizle ve güçlü âşikar bir kanıtla…" ifadesinde iki ihtimal vardır. Bu mucizeler içinde Mûsâ'nın peygamberliğinin doğruluğunu ispat eden apaçık bir kanıt olduğunun murat edilmesi; ikincisi ise 'apaçık kanıt' ile mucizelerin en açığı olan asa mucizesinin murat edilmesi.

[782] "Oysa Firavun'un emri hiç de doğru değildi" ifadesi, düşüncesinde Firavun'a taraftar olan tâbilerinin cehaletini ortaya koymaktadır. Ki o, aklı olan en basit bir kişinin bile anlayabileceği bir sapıklık içindeydi; kendileri gibi bir insan olmasına rağmen tanrılık iddia ediyordu. Firavun, insanlara açıkça şiddet uyguluyor, ancak inatçı bir şeytanın yapabileceği kötülük ve zulmü yapıyordu; zatı ve sıfatları bakımından tanrı olmaktan çok uzaktı. Buna rağmen, ona tâbi olmuşlar, iddiasını kabul etmişler ve ona ittiba etmişlerdi. *el-Emru'r-reşîd,* kendisinde rüşt olan iş demektir. Yani, onun davasında rüşt de yoktu; davası sarih bir azgınlık ve apaçık bir sapıklıktan ibaretti. Akıllı insanlar, ancak kendilerini doğru yola götürecek ve hidayet edecek birine tâbi olurlardı, saptıran ve azdırana değil. Bu ifadeyle, Mısırlıların Hazret-i Mûsâ'nın mucizelerini ve o apaçık kanıtı görüp davasının hak ve doğru olduğunu anladıktan sonra, ona ittiba etmeyip davasında hiçbir doğruluk olmayan birinin peşinden gittikleri dile getirilmektedir. "Kavmine öncülük edecek," yani Firavun Mısırlılara dalâlette öncülük ettiği gibi ahirette de onların önünde cehenneme gidecek ve onlar da onun peşinden gidecekler. "Oysa Firavun'un emri hiç de doğru değildi." ibaresiyle, "Akıbeti hayırlı değil!" mânası murat edilmiş; "kavmine öncülük edecek" ibaresinde de bunun tefsir ve izahı mahiyetinde "Akıbeti böyle olan birinin dâvası nasıl doğru olabilir!?" denilmiş de olabilir. *Ğayy* kınanan ve kızılan şeylerde kullanıldığı gibi, *ruşd* de beğenilip övülen ve razı olunan şeylerde kullanılır. *Tekaddemehû* (önüne geçti) anlamında *kademehû* denir ve *kādimetü'r-rahli* (kervanın öncüsü) tabiri de buradan gelir. Nitekim *tekaddemehû* anlamında *kaddemehû* da denir ki, *mukaddimetü'l-ceyş* (ordunun öncüsü) terkibi buradan gelmektedir. *Tekaddeme* anlamında *akdeme* de denilir ki *mukdimu'l-'ayn* (göz pınarı) terkibi de buradan gelmektedir.

٩٦-﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَى بِآيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُبِينٍ﴾
٩٧-﴿إِلَى فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ فَاتَّبَعُوا أَمْرَ فِرْعَوْنَ وَمَا أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ﴾
٩٨-﴿يَقْدُمُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَأَوْرَدَهُمُ النَّارَ وَبِئْسَ الْوِرْدُ الْمَوْرُودُ﴾
٩٩-﴿وَأُتْبِعُوا فِي هَذِهِ لَعْنَةً وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ بِئْسَ الرِّفْدُ الْمَرْفُودُ﴾

٥ [٧٨١] {بآياتنا وسلطانٍ مُبِينٍ} فيه وجهان؛ أن يراد أنّ هذه الآيات فيها سلطان مبين لموسى على صدق نبوّته، وأن يراد بالسلطان المبين العصا، لأنها أبهرها.

[٧٨٢] {وَمَا أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ} تجهيل لمتبعيه حيث شايعوه على أمره، وهو ضلال مبين لا يخفى على من فيه أدنى مسكة من العقل، وذلك أنه ادّعى الإلهية وهو بشر مثلهم، وجاهر بالعسف والظلم والشر الذي لا يأتي إلا من شيطان مارد، ١٠ ومثله بمعزل من الإلهية ذاتًا وأفعالًا، فاتبعوه وسلّموا له دعواه، وتتابعوا على طاعته. والأمر الرشيد: الذي فيه رشد، أي وما في أمره رشد، إنما هو غيّ صريح وضلال ظاهر مكشوف، وإنما يتبع العقلاء من يرشدهم ويهديهم، لا من يضلهم ويغويهم. وفيه أنهم عاينوا الآيات والسلطان المبين في أمر موسى عليه السلام، وعلموا أن معه الرشد والحق، ثم عدلوا عن اتباعه إلى اتباع من ليس في أمره رشد قط. {يَقْدُمُ قَوْمَهُ} ١٥ أي كما كان قدوة لهم في الضلال كذلك يتقدّمهم إلى النار وهم يتبعونه. ويجوز أن يريد بقوله {وَمَا أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ} وما أمره بصالح حميد العاقبة. ويكون قوله {يَقْدُمُ قَوْمَهُ} تفسيرًا لذلك وإيضاحًا؛ أي كيف يرشد أمر من هذه عاقبته. والرشد مستعمل في كل ما يحمد ويرتضى، كما استعمل الغيّ في كل ما يذم ويتسخط. ويقال: قدمه، بمعنى تقدّمه. ومنه: قادمة الرحل، كما يقال: قدّمه، بمعنى تقدّمه، ومنه مقدِّمة الجيش؛ ٢٠ وأقدم، بمعنى تقدّم. ومنه مُقْدِم العين.

[783] **Şayet** “(يَقْدُمُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيامَةِ فَأَوْرَدَهُمُ النَّارَ yerine, her iki fiil de muzari olacak şekilde) *yakdumu kavmehu… fe-**yûridu**hum* (Kavminin önüne geçer ve onları götürür.) denilmeli değil miydi? Neden ikinci fiil mazi sıygasıyla zikredilmiş?” **dersen şöyle derim:** Mazi, olmuş bitmiş ve kesinleşmiş bir şeye delâlet ettiği için. Adeta “Onların önüne geçip, kendilerini mutlaka o ateşe götürecek!” denilmiştir. الوِرْدُ suya varış yeri, المَوْرُودُ ise suya vardıkları yer (pınar / kuyu vs.) anlamındadır. Burada Firavun, kervanın önünden gidip suyu hazırlayan kişiye, ona tâbi olanlar da kervana benzetilmiş; sonra, “Su diye vardıkları yer ne kötü oldu!.. Vara vara Ateş’e vardılar!..” denilmiştir; çünkü suya sırf susuzluğu gidermek ve ciğerleri soğutmak için gidilir. Oysa ateş bunun zıttıdır.

[784] “Lânet ne burada” bu dünyada “bırakır...” Yani dünyada da lânetlenirler ahirette de. “Ne kötü bir ilavedir bu eklenen!” Yani bu yapılan, ne kötü bir yardımdır! Çünkü dünyadaki lânet ahiretteki azaba bir ilave ve destektir. Dünyadaki lânetin peşine bir de ahiretteki lânet takılmıştır. *Bi’se’l-‘atā’u’l-mu‘tā* (Ne kötü bir bahşiştir bu verilen!) denilir.

100. İşte bunlar, çeşitli yerleşim birimlerin(in helâkin)e ilişkin haberlerden bazılarıdır; bunları sana Biz anlatıyoruz. Bir kısmı hâlâ ayakta, bir kısmı ise kökünden biçilmiş...

101. Bunlara Biz zulmetmedik, asıl onlar kendilerine zulmetti... Allah’tan başka taptıkları tanrıları(!) senin Rabbinin emri geldiğinde kendilerine fayda vermedi, kayıplarını artırmaktan başka bir işe yaramadı.

[785] ذٰلِكَ ifadesi mübteda, مِنْ أَنْبَاءِ الْقُرى نَقُصُّهُ عَلَيْكَ ifadeleri ise peş peşe iki haberdir; yani işte bu önemli haberler, helâk olan yerleşim birimlerine dair mühim haberlerden bazılarıdır; sana anlatılmıştır. مِنْها’daki zamir yerleşim yerlerine râcidir; yani onların bir kısmı devam ediyor, bir kısmının da izleri silinmiş; ‘dimdik duran ekin’ ile ‘biçilip hasat edilmiş ekin’ gibiler. “Peki, bu cümlenin mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Yeni bir cümledir, mahalli yoktur.

[786] Kendilerini helak ettiğimiz için “Bunlara biz zulmetmedik,” “asıl onlar” helâk edilecekleri işler yapmak suretiyle “kendilerine zulmettiler. Tanrıları kendilerine fayda vermedi;” Allah’ın azabını onlardan çeviremedi. يَدْعُونَ (ibadet ettikleri) ifadesi, geçmiş halin hikâyesidir. لَمَّا kelimesi أَغْنَتْ tarafından nasbedilmiştir. “Rabbinin emri” O’nun azap ve gazabıdır. تَتْبِيبٍ *tahsîr* (zarar verme) anlamındadır. Biri zarara uğradığında *tebbe*, onu bir başkası zarara uğrattığında ise *tebbebehû gayruhû* denir.

[٧٨٣] فإن قلت: هلا قيل: يقدم قومه فيوردهم، ولم جيء بلفظ الماضي؟ قلت: لأن الماضي يدل على أمر موجود مقطوع به، فكأنه قيل: يقدمهم فيوردهم النار لا محالة. و{الورد} المورود، و{المورود} الذي وردوه؛ شبه بالفارط الذي يتقدّم الواردة إلى الماء، وشبه أتباعه بالواردة، ثم قيل: بئس الورد الذي يردونه النارُ! لأنّ ٥ الورد إنما يراد لتسكين العطش وتبريد الأكباد، والنار ضدّه.

[٧٨٤] {وَأُتْبِعُوا فِي هذه} في هذه الدنيا {لَعْنَةً}، أي يُلعَنون في الدنيا، ويلعنون في الآخرة. {بِئْسَ الرِّفْدُ المرفود} رفدهم، أي بئس العون المعان. وذلك أنّ اللعنة في الدنيا رفد للعذاب ومدد له، وقد رفدت باللعنة في الآخرة. وقيل: بئس العطاء المعطى.

١٠ ١٠٠-﴿ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْقُرَى نَقُصُّهُ عَلَيْكَ مِنْهَا قَائِمٌ وَحَصِيدٌ﴾

١٠١-﴿وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَمَا أَغْنَتْ عَنْهُمْ آلِهَتُهُمُ الَّتِي يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ لَمَّا جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ وَمَا زَادُوهُمْ غَيْرَ تَتْبِيبٍ﴾

[٧٨٥] {ذلك} مبتدأ {مِنْ أَنْبَاء القرى نَقُصُّهُ عَلَيْكَ} خبر بعد خبر، أي ذلك النبأ بعض أنباء القرى المهلكة مقصوص عليك. {مِنْهَا} الضمير للقرى، أي بعضها باق ١٥ وبعضها عافي الأثر، كالزرع القائم على ساقه والذي حصد. فإن قلت: ما محمل هذه الجملة؟ قلت: هي مستأنفة لا محل لها.

[٧٨٦] {وَمَا ظلمناهم} بإهلاكنا إياهم {ولكنْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ} بارتكاب ما به أهلكوا. {فَمَا أَغْنَتْ عَنْهُمْ آلِهَتُهُمُ} فما قدرت أن ترد عنهم بأس الله. {يَدْعُونَ} يعبدون، وهي حكاية حال ماضية. و{لَمَّا} منصوب بـ{ما أغنت}. {أَمْرُ رَبّكَ} عذابه ٢٠ ونقمته. {تَتْبِيبٍ} تخسير. يقال: تبّ، إذا خسر، وتببه غيره، إذا أوقعه في الخسران.

102. İşte böyledir senin Rabbinin yakalayışı, halkı zalim iken şehirleri yakaladığında... O'nun yakalaması gerçekten can yakıcıdır, şiddetlidir!

[787] (وَكَذلِكَ'deki) Kâf, mahallen merfû' olup *ve mislu zâlike'l-ahzi ahzü Rabbike* (İşte böyledir senin Rabbinin yakalayışı) şeklinde takdir edilir. *Ahz* kelimesinin fiil olarak (*ehaze*) okunduğu kıraate göre ise Kâf mansūbdur. İbare, *iz ehaze'l-kurâ* şeklinde de okunmuştur. وَهِيَ ظالِمَةٌ ifadesi الْقُرى'dan haldir.

[788] "Can yakıcıdır, şiddetlidir." Yakalanan için sancılı ve zordur. Bu tabir, Mekke ve diğer şehirlerin kâfirlerinin, hatta bütün zalim toplumların, bir başkasına -veya işlediği bir günahla kendisine- zulmeden herkesin zulmünün vahim sonuna karşı dikkatli olmaya çağırmaktadır. Dolayısıyla, günah işleyen herkes, Rabbinin o can yakıcı, şiddetli yakalayışından sakınıp, vakit kaybetmeden tövbe etmeli ve kendisine verilen mühlete aldanmamalıdır.

103. Âhiret azabından korkanlar için elbette bunda bir âyet vardır. Bu, bütün insanların toplanacağı bir gündür; şahitli bir gündür bu...

[789] "Bunda" ifadesi Allah'ın, günahları yüzünden helâk olan milletlere dair anlattığı kıssalara işarettir. "Korkanlar için elbette bir âyet," yani ibret "vardır." Çünkü o, Allah'ın suçlulara dünyada yaptığı şeylere bakar. Bu cezalar ise, onlara ahirette hazırladıklarının sadece bir numunesidir. Dünyadaki cezanın büyüklüğünü ve şiddetini görünce, ahirette verilecek azabın büyüklüğünü idrak eder. Böylece, dünyevi azap onun için bir ibret, bir ders ve Allah'tan korku ve haşyetinin artması için bir lütuf olur. "Elbette bunda korkan kimseler için büyük bir ibret vardır." [Nâzi'ât 79/26] âyeti de aynı mânayı ifade etmektedir.

[790] (ذلِكَ يَوْمٌ ifadesindeki) "bu" kıyamet gününe işarettir; çünkü "ahiret azabı" terkibi buna delâlet etmektedir. النَّاسُ kelimesi مَجْمُوعٌ kelimesinin (naib-i fâ'ili olarak) merfû'dur. Bu kelime, *yucma'u lehu'n-nâs*[u] örneğinde olduğu gibi, ism-i mef'ûl olduğunda da nâib-i fâ'il alarak onu ref'etmiştir. "Peki neden bu kelimenin fiil sıygası yerine ism-i mef'ûl sıygası tercih edilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü ism-i mef'ûl burada gün kelimesindeki toplama mânasının devamlılığına, onun mutlaka insanların toplanacakları kesinleşmiş olan bir miat olduğuna ve günün bu sıfatla ayrılmaz bir sıfat olarak mevsūf olduğuna delâlet eder. İsm-i mef'ûl sıygası, toplanmayı insanlara isnat etmek açısından da daha kesindir.

١٠٢-﴿وَكَذَلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرَى وَهِيَ ظَالِمَةٌ إِنَّ أَخْذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ﴾

[٧٨٧] محل الكاف الرفع، تقديره: ومثل ذلك الأخذ {أَخْذُ رَبِّكَ}، والنصب فيمن قرأ «وكذلك أَخَذَ رَبُّكَ»، بلفظ الفعل. وقرئ «إذ أخذ القرى»، {وَهِيَ ظالمة} حال من القرى.

٥ [٧٨٨] {أَلِيمٌ شَدِيدٌ} وجيع صعب على المأخوذ. وهذا تحذير من وخامة عاقبه الظلم لكل أهل قرية ظالمة من كفار مكة وغيرها، بل لكل من ظلم غيره أو نفسه بذنب يقترفه. فعلى كل من أذنب أن يحذر أخذ ربه الأليم الشديد، فيبادر التوبة ولا يغتر بالإمهال.

١٠٣-﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِمَنْ خَافَ عَذَابَ الْآخِرَةِ ذَلِكَ يَوْمٌ مَجْمُوعٌ لَهُ ١٠ النَّاسُ وَذَلِكَ يَوْمٌ مَشْهُودٌ﴾

[٧٨٩] {ذلك} إشارة إلى ما قص الله من قِصص الأمم الهالكة بذنوبهم {لَآيَةً لِمَنْ خَافَ}، لعبرةً له، لأنه ينظر إلى ما أحل الله بالمجرمين في الدنيا، وما هو إلا أنموذج مما أعدّ لهم في الآخرة، فإذا رأى عظمه وشدّته اعتبر به عظم العذاب الموعود، فيكون له عبرة وعظة ولطفًا في زيادة التقوى والخشية من الله تعالى. ونحوه {إِنَّ فِي ١٥ ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِمَن يَخْشَى} [النازعات: ٢٦].

[٧٩٠] {ذلك} إشارة إلى يوم القيامة، لأنّ عذاب الآخرة دلّ عليه. و{الناس} رفع باسم المفعول الذي هو {مجموع}، كما يرفع بفعله إذا قلت: يجمع له الناس. فإن قلت: لأي فائدة أوثر اسم المفعول على فعله؟ قلت: لما في اسم المفعول من دلالة على ثبات معنى الجمع لليوم، وأنه يوم لا بدّ من أن يكون ميعادًا مضروبًا لجمع الناس ٢٠ له، وأنه الموصوف بذلك صفة لازمة؛ وهو أثبت أيضًا لإسناد الجمع إلى الناس،

Ayrıca, insanların bu toplanmadan kurtulamayacağına delâlet eder. Biri-
ni tehdit eden kişinin ona "*inneke le-menhûb*[un] *mâlüke mahrûb*[un] *kavmuke* "(Malın yağmalanacak! Kavminle savaşılacak!) demesi de buna benzer. Bu ifade, fiil sıygasında olmayan bir 'o vasfı taşıma ve kalıcılık' mânasına sahiptir. Nitekim "O, bütün insanların toplanacağı bir gündür." ifadesiyle "Mahşer vaktinde sizi toplayacağı gün…" [Tegâbün 64/9] âyetindeki üslup karşılaştırıldığında bu iddiamızın doğruluğu görülür. (Fiil ile) *yucma'ûne le-hû* ifadesi ise "İnsanlar onda hesap, sevap ve ikap için toplanırlar." anlamındadır.

[791] "Şahitli bir gündür," yani kendisinde şahitlik edilen bir gündür. Mef'ûlün bih gibi kullanılmak suretiyle zarfta müsamaha cihetine gidilmiştir. (Şairin):

Süleym ve Âmir'i gördüğümüz gün…

beytinde de bu kullanım söz konusudur.[1] Yani insanlar o meydanda bulunurlar, kimse oradan başka bir yerde bulunmaz. *Meşhûd*dan murat, şahitleri çok olan demektir. Nitekim *li-fulân*[in] *meclis*[un] *meşhûd*[un] *ve ta'âm*[un] *mahdūr*[un] (Falanın meclisinde bulunanlar çoktur, yemeğini yiyenler çoktur.) denir. Ümmü Kays'ın şu beytinde de aynı üslup söz konusudur:

Kavmin büyüklerinin toplandığı, herkesin tanık olduğu nice büyük gün.

[792] **Şayet** "Niçin 'kendisinde (başka şeylere) şahit olunan gün' dedin de – فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ (İşte içinizden her kim bu aya tanık olursa, oruç tutsun. [Bakara 2/185]) âyetinde olduğu gibi, 'günün kendisi'ne şahit olunduğunu söylemedin?" **dersen şöyle derim:** Burada maksat, o günü dehşet ve büyüklükle tavsif etmek ve onu diğer günlerden ayırmaktır. Şayet يَوْمٌ مَشْهُودٌ ifadesinin 'kendisine tanık olunan gün' anlamında olduğunu söylersek, diğer bütün günler de öyledir. "Kendisinde şahit olunan gün" anlamında kabul ettiğimizde ise Cuma günü, kendisinde şahit olunan haftanın diğer günlerinden ayrıldığı gibi o gün de diğerlerinden ayrılmış olur. Cumanın kendisinin görülmesi caiz olmaz, çünkü o da haftanın diğer günleri gibidir; onlara şahit olan herkes ona da şahit olur. فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ (İşte içinizden her kim bu aya tanık olursa, oruç tutsun. [Bakara 2/185]) âyeti de böyledir. Burada الشَّهْرَ mef'ûlün bih olarak değil, zarf olarak mansūbdur. فَلْيَصُمْهُ kelimesindeki zamir de böyledir: "Sizden kim ay*da* şahit olursa on*da* oruç tutsun", yani içinizden kim Ramazan ayında memleketinde mukim olarak bulunursa, o ayda oruç tutsun. *Şehr*i mef'ûlün bih olarak nasbedersen o takdirde, seyahatteki de mukim de ay*a* şahit olmaktadır; mukim aya şahit olup da seyahatteki şahit olmuyor değildir.

1 شهدناه ifadesi شهدنا فيه takdirindedir. / ed.

وأنهم لا ينفكون منه. ونظيره قول المتهدد: إنك لمنهوب مالك محروب قومك! فيه من تمكن الوصف وثباته ما ليس في الفعل، وإن شئت فوازن بينه وبين قوله {يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الجَمْعِ} [التغابن: ٩] تعثر على صحة ما قلت لك. ومعنى يجمعون له: يجمعون لما فيه من الحساب والثواب والعقاب.

٥ [٧٩١] {يَوْمٌ مَشْهُودٌ} مشهود فيه، فاتسع في الظرف بإجرائه مجرى المفعول به، كقوله:

وَيَوْم شَهِدْنَاهُ سُلَيْمًا وَعامِرًا

أي يشهد فيه الخلائق الموقف لا يغيب عنه أحد. والمراد بالمشهود: الذي كثر شاهدوه ومنه قولهم: لفلان مجلس مشهود، وطعام محضور. قال:

١٠ في مَحْفَلٍ مِنْ نَوَاصِي النَّاسِ مَشْهُودِ

[٧٩٢] فإن قلت: فما منعك أن تجعل اليوم مشهودًا في نفسه دون أن تجعله مشهودًا فيه، كما قال الله تعالى {فَمَن شَهِدَ مِنكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ} [البقرة: ١٨٥]؟ قلت: الغرض وصف ذلك اليوم بالهول والعظم وتميزه من بين الأيام، فإن جعلته مشهودًا في نفسه فسائر الأيام كذلك مشهودات كلها، ولكن يجعل مشهودًا فيه حتى يحصل
١٥ التميز كما تميز يوم الجمعة عن أيام الأسبوع بكونه مشهودًا فيه دونها، ولم يجز أن يكون مشهودًا في نفسه؛ لأنّ سائر أيام الأسبوع مثله يشهدها كل من يشهده. وكذلك قوله {فَمَن شَهِدَ مِنكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ} [البقرة: ١٨٥] الشهر منتصب ظرفًا لا مفعولا به، وكذلك الضمير في {فَلْيَصُمْهُ}. والمعنى: فمن شهد منكم في الشهر فليصم فيه، يعني فمن كان منكم مقيمًا حاضرًا لوطنه في شهر رمضان فليصم فيه، ولو نصبته مفعولًا
٢٠ فالمسافر والمقيم كلاهما يشهدان الشهر، لا يشهده المقيم، ويغيب عنه المسافر.

104. Biz onu erteliyoruz, ama bu, sadece belli bir süreye (yani Kıyamet saatine) kadardır.

[793] *Ecel* bütün bir erteleme süresi anlamında kullanıldığı gibi, o sürenin bitişi anlamında da kullanılır. Meselâ *intehe'l-ecelü* (Süre bitti.) ve *beleğa'l-ecelü âhirahû* (Süre sona erdi.) ve *halle'l-ecelü* (Zamanı geldi.) derler. Nitekim "Onların eceli geldiğinde…" [A'râf 7/34] buyrulmuştur ki maksat, verilen sürenin sonudur. *'Add* (sayma) ise sürenin sonu ve nihai sınırı için değil, yalnızca süre için kullanılmaktadır. Dolayısıyla, "Biz onu erteliyoruz, ama bu, sadece belli bir süreye kadardır." âyeti muzāfın hazfiyle, "sadece sayılı bir sürenin *bitimine* kadar" anlamındadır. وَما نُؤَخِّرُهُ ifadesi *ve mâ **yu'ahhiruhû*** (O, bunu erteliyor.) şeklinde Ya ile de okunmuştur.

105. O geldiğinde, Allah'ın izni olmadan hiç kimse konuşamaz. Kimi mutsuz, kimi mutludur.

[794] يَوْمَ يَأْتِ ifadesi, sonunda Yâ olmaksızın okunmuştur ki benzeri Arapların *lâ edri* (bilmem) ifadeleri olup bunu Halil ve Sîbeveyhi nakletmiştir. Yâ hazfedilip, kesre ile yetinme Hüzeyl lehçesinde sık görülen bir durumdur. **Şayet** "يَأْتِ'nin fâ'ili nedir?" **dersen şöyle derim:** Fâ'il *Allāh* lafza-i celâlidir. Tıpkı "Galiba, Allah'ın gelmesinden başka bir şey beklemiyorlar?!" [Bakara 2/210], "Veya Rabbinin gelmesini…" [En'âm 6/158] ve "Rabbinin geldiği…" [Fecr 89/22] âyetlerinde olduğu gibi. (Bir önceki âyette geçen) وَما نُؤَخِّرُهُ ifadesinin Yâ ile *ve mâ yu'ahhiruhû* şeklinde okunması ve بِإِذْنِهِ kelimesindeki zamir de bunu teyit eder. Fâ'il "veya kıyametin kopması" [Yûsuf 12/107] âyetinde olduğu gibi, *yevm* zamiri de olabilir ("O gün geldiğinde…" mealinde). "Peki, zarf olan *yevme* ne ile mansūb olmuştur?" **dersen şöyle derim:** Ya لا تَكَلَّمُ ile (O gün geldiğinde kimse konuşamaz.) ya gizli bir *üzkür* ile (O'nun geleceği günü hatırla!) ya da "sadece belli bir süreye kadar" cümlesinde mahzuf olan 'sona erme' fiiliyle mansūbdur. *Yentehi'l-ecelü yevme ye'ti* (Bu süre, o gün geldiğinde sona erer.) anlamında. **Şayet** "Fâ'ili *yevm*e râci zamir olarak kabul edersen o zaman 'gün'ü günün geliş vakti yapmış ve bir şeyi yine kendisiyle tarif etmiş olursun." **dersen şöyle derim:** Burada o günden murat, o günün zorluk ve sıkıntılarıdır.

[795] لا تَكَلَّمُ aslında *lâ tetekellemu*dur. Benzeri, "Rahman'ın izin verdiklerinden başkası konuşamaz" [Nebe' 78/38] âyetidir. **Şayet** "Bu âyetle 'Herkesin; kendisi için cedelleşeceği gün…' [Nahl 16/111] ve 'Bu gündür işte dillerinin tutulacağı gün; kendilerine, bahane üretme izninin verilmeyeceği (gün)…' [Murselât 77/35-36] âyetleri nasıl uzlaştırılabilir?" **dersen şöyle derim:** O gün, birçok konum ve çeşitli durumları olan uzun bir gündür.

١٠٤-﴿وَمَا نُؤَخِّرُهُ إِلا لأَجَلٍ مَعْدُودٍ﴾

[٧٩٣] الأجل يطلق على مدة التأجيل كلها وعلى منتهاها، فيقولون: انتهى الأجل، وبلغ الأجل آخره، ويقولون: حل الأجل. {فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ} [الأعراف: ٣٤] يراد آخر مدة التأجيل، والعدّ إنما هو للمدّة، لا لغايتها ومنتهاها، فمعنى قوله {وَمَا نُؤَخّرُهُ إلّا لأَجَلٍ معْدُودٍ}: إلا لانتهاء مدة معدودة، بحذف المضاف. وقرئ «وما يؤخره»، بالياء.

١٠٥-﴿يَوْمَ يَأْتِ لا تَكَلَّمُ نَفْسٌ إِلا بِإِذْنِهِ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ﴾

[٧٩٤] قرئ «يوم يأت»، بغير ياء. ونحوه قولهم: لا أدر، حكاه الخليل وسيبويه. وحذف الياء والاجتزاء عنها بالكسرة كثير في لغة هذيل. فإن قلت: فاعل يأتي ما هو؟ قلت: الله عز وجل، كقوله {هَلْ يَنظُرُونَ إلّا أَن يَأْتِيَهُمُ اللهُ} [البقرة: ٢١٠]، {أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ} [الأنعام: ١٥٨]، {وَجَاءَ رَبُّكَ} [الفجر: ٢٢]. وتعضده قراءة «وما يؤخر» بالياء، وقوله {بِإِذْنِهِ}. ويجوز أن يكون الفاعل ضمير اليوم، كقوله تعالى {أو تَأْتِيَهُمُ الساعةُ} [يوسف: ١٠٧]. فإن قلت: بما انتصب الظرف؟ قلت: إمّا أن ينتصب بـ{لا تكلَّمُ}، وإما بإضمار اذكر، وإمّا بالانتهاء المحذوف في قوله {إلّا لأَجَلٍ معْدُودٍ} [هود: ١٠٤]، أي ينتهي الأجل يوم يأتي. فإن قلت: فإذا جعلت الفاعل ضمير اليوم، فقد جعلت اليوم وقتًا لإتيان اليوم وحدّدت الشيء بنفسه. قلت: المراد إتيان هوله وشدائده.

[٧٩٥] {لَا تَكَلَّمُ} لا تتكلم. وهو نظير قوله {لَا يَتَكَلَّمُونَ إلّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرحمن} [النبأ: ٣٨]. فإن قلت: كيف يوفق بين هذا وبين قوله تعالى {يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَن نفْسِهَا} [النحل: ١١١]، وقوله تعالى {هذا يَوْمُ لَا يَنطِقُونَ وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ} [المرسلات: ٣٦]؟ قلت: ذلك يوم طويل له مواقفُ ومواطنُ،

İnsanlar o zamanın bazı durumlarında kendi canlarını kurtarmak için uğraşırlar, bazılarında konuşmalarına engel olunup izin verilmez, bazılarında izin verilir ve konuşurlar ve bazılarında da ağızları mühürlenir ve elleri ve ayakları konuşur.

5 [796] فَمِنْهُمْ kelimesindeki zamir, -malum oldukları ve لا تَكَلَّمُ نَفْسٌ (kimse konuşamaz) cümlesi kendisine delâlet ettiği için zikredilmemiş olan- mahşer yerindeki insanlara râcidir. Nitekim "bütün insanların toplanacağı" [Hûd 11/103] âyetinde insanlar zikredilmiştir.

[797] *Şakî* (mutsuz), dünyada yapmış olduğu kötü fiillerden dolayı cehennemi hak eden; *sa'îd* (mutlu) ise dünyada iken güzel iş yaptığı için cenneti hak etmiş olan kimsedir.

106. Mutsuzlar Cehennem'dedirler; burada öyle hırıltılı yüksek sesli bir nefes alış-verişleri vardır ki (korkunçtur)!..

107. Rabbin dilerse başka, ama gökler ve yer durdukça orada kalacaklardır. Senin Rabbin, murad ettiği şeyi mutlaka yapar!

[798] Genel olarak kurrânın شَقُوا şeklinde okuduğu kelimeyi Hasan-ı Basrî [v. 110/728] diğer kelime سُعِدُوا okunduğu gibi, (meçhul sıyga ile) *şukū* (mutsuz kılınanlar) şeklinde okumuştur. زَفِيرٌ nefes verme, شَهِيقٌ ise nefes alma anlamındadır. Nitekim Şemmâh da bir beytinde şöyle demiştir:

> Uzun uzun anırır; çıkardığı ses baştan
> bir hırlamadır; peşinden ise kükreme gelir

[799] "Gökler ve yer durdukça" ifadesinde iki ihtimal vardır. Birincisi; 'gökler ve yer' kelimeleriyle ahiretteki göklerin ve yerin murat edilmesidir ki, onlar daimidirler ve ebedi olarak var olmak için yaratılmışlardır. Âhirette göklerin ve yerin olacağına "Yerin başka bir yerle, göklerin de (başka göklerle) değiştirileceği gün…" [İbrâhim 14/48] ve "Bizi dilediğimiz yerinde oturacağımız bu 'yer'e (cennet yurduna) vâris kılan…" [Zümer 39/74] âyetleri delâlet etmektedir. Ayrıca, ahirette insanların su ihtiyacını sağlayacak ve onları gölgelendirecek bir şeyin olması gerekir. Bu, ya Allah'ın yaratacağı bir sema olacak veya Arş'ın altında gölgeleneceklerdir. Zira insana gölge yapan her şey 'gök'tür. İkincisi ise, bu ibarenin ebediyet ve kesintisizlik ifade etmesidir. Nitekim Araplar *mâ dâme Ti'âr*[u] (Ti'âr dağı orada durduğu sürece), *mâ ekāme Sebîr*[u] (Sebir dağı orada olduğu sürece) ve *mâ lâha kevkeb*[un] (bir yıldız parladığı sürece) vb. kelimeleri ebediyeti ifade etmek için kullanırlar.

ففي بعضها يجادلون عن أنفسهم، وفي بعضها يكفون عن الكلام فلا يؤذن لهم، وفي بعضها يؤذن لهم فيتكلمون، وفي بعضها يختم على أفواههم وتتكلم أيديهم وتشهد أرجلهم.

[٧٩٦] {فَمِنْهُمْ} الضمير لأهل الموقف ولم يذكروا، لأنّ ذلك معلوم، ولأنّ قوله {لَا تَكَلَّمُ نَفْسٌ} يدل عليه، وقد مرّ ذكر الناس في قوله {مَجْمُوعٌ لَهُ الناسُ} [هود: ١٠٣].

[٧٩٧] والشقى: الذي وجبت له النار لإساءته، والسعيد: الذي وجبت له الجنة لإحسانه.

١٠٦-﴿فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فَفِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ﴾

١٠٧-﴿خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالأَرْضُ إِلا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُ﴾

[٧٩٨] قراءة العامّة بفتح الشين. وعن الحسن «شُقوا» بالضم، كما قرئ «سعدوا». والزفير: إخراج النفَس، والشهيق: ردّه. قال الشماخ:

بَعِيدُ مَدَى التَّطْرِيبِ أَوَّلُ صَوْتِهِ ... زَفِيرٌ وَيَتْلُوهُ شَهِيقٌ مُحَشْرَجُ

[٧٩٩] {مَا دَامَتِ السموات والأرض} فيه وجهان؛ أحدهما أن تراد سموات الآخرة وأرضها، وهي دائمة مخلوقة للأبد. والدليل على أن لها سموات وأرضًا قوله تعالى {يَوْمَ تُبَدَّلُ الأرضُ غَيْرَ الأرضِ} [إبراهيم: ٤٨]، وقوله {وَأَوْرَثَنَا الأرضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الجنةِ حَيْثُ نَشَاءُ} [الزمر: ٧٤]، ولأنه لا بدّ لأهل الآخرة مما يقلهم ويظلهم؛ إمّا سماء يخلقها الله، أو يظلهم العرش، وكل ما أظلك فهو سماء. والثاني أن يكون عبارة عن التأييد ونفي الانقطاع. كقول العرب: ما دام تِعارٌ، وما أقام ثَبير، وما لاح كوكبٌ، وغير ذلك من كلمات التأبيد.

[800] **Şayet** "Cennete ve cehenneme gidenlerin orada ebediyyen kalacakları istisnasız olarak sabit olduğu halde, 'Rabbinin dilediği müstesna' diye istisna yapılmasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu istisna, cehennem azabının ve cennet nimetlerinin sonsuzluğundan istisnadır. Zira cehennemdekiler sadece orada ateşle azap edilmekte ebedi olmazlar, ayrıca zemherir ve diğer azap türleriyle de azap edilirler. Ki bunların en ağırı, Allah'ın onlara gazap etmesi, onları huzurundan kovması ve onlara değer vermemesidir. Nitekim cennettekiler için de cennetten başka, ondan daha büyük bir nimet vardır ki, o da "Allah mümin erkeklerle mümin kadınlara, altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları cennetler ve Adn cennetlerinde güzelim yerleşkeler vaat etmektedir; ama Allah rızası daha büyüktür..." [Tevbe 9/72] âyetinde ifade edildiği gibi, Allah'ın rızasıdır. Ayrıca onlar için, cennet mükâfatından ayrı olarak, mahiyetini O'ndan başkasının bilmediği ilahi lütuflar vardır ki, istisna ile bu kısım murat edilmiştir. Buna delil olarak, [cennet ehlinin nail olacağı nimetler hakkında] "ardı arkası kesilmeyen bir 'ver'gi olarak" [Hûd 11/108] buyurmuştur. Ayrıca, buna mukabil "Senin Rabbin dilediğini mutlaka yapar." buyurması da Allah'ın, cennettekilere kesintisiz nimetler verdiği gibi, cehennemdekilere de dilediği azabı vereceği anlamındadır. Bunu iyi düşün, çünkü Kur'ân'ın âyetleri birbirini tefsir eder. Mücbire'nin "İstisnadan murat, büyük günah sahiplerinin cehennemden şefaatle çıkmalarıdır." şeklindeki iddiaları seni aldatmasın! Çünkü ikinci istisna onların yalan söylediğini haykırmakta ve iftira ettiklerini ilan etmektedir. Sonradan bitmelerden[1] birinin, Amr b. Âs'ın oğlu Abdullah'dan rivâyet ettiği; "Peygamber (s.a.); 'Cehennem için öyle bir gün gelir ki, kapıları tāp tap açılır; orada kimse kalmaz' dedi ki bu, orada devirlerce kalmalarından sonra olacaktır." şeklindeki rivayete dayanarak Allah'ın kitabını arkalarına atan adamlardan başka ne beklenir ki!? İşittiğime göre, dalâlettekiler arasında bu hadîse aldanan ve kâfirlerin (bile) cehennemde ebediyyen kalmayacağına inananlar varmış!.. Allah korusun, bu ve benzeri görüşler apaçık bir *hızlân*dır![2] *Allah hak üzere dosdoğru gidişimizi ve kitabına dair bilgimizi artırsın ve onu anlama husususundaki gayret ve dikkatimizi çoğaltsın.* "Amr b. Âs"ın oğlu Abdullah'dan gelen bu rivayet sahihse ifade, "Cehennemdekiler orada ateşin sıcağından çıkar zemheririn soğuğuna girerler." anlamındadır ki, 'cehennem kapılarının tāp tap açılarak boşalması'nı bu da ifade edebilir. Ancak bana göre Abdullah b. Amr'ın iki kılıcındaki ve bunlarla Hazret-i Ali (r.a.) ile savaşmasındaki vebal, onu bu hadisi yürütmekten alıkoyacak derecededir![3]

1 Yani Ehl-i Hadis'in haşvîlerinden. / ed.

2 Allah bunlardan tevfikini esirgiyor demek ki! / ed.

3 Zemahşerî, "Dinî açıdan son derece önemli olan bu tür konularda Amr b. 'Âs'ın oğlundan bilgi alınamaz. O önce Hazret-i Ali (r.a.) Radıya'llāhu 'Anh ile savaşmasının hesabını versin; ondan sonra bu tür konularda hadis rivayet etmeye kalksın!" demek istiyor. / ed.

[٨٠٠] فإن قلت: فما معنى الاستثناء في قوله {إِلَا مَا شَاء رَبُّكَ} وقدثبت خلود أهل الجنة والنار في الأبد من غير استثناء؟ قلت: هو استثناء من الخلود في عذاب النار، ومن الخلود في نعيم الجنة. وذلك أن أهل النار لا يخلدون في عذاب النار وحده، بل يعذبون بالزمهرير وبأنواع من العذاب سوى عذاب النار، وبما هو أغلظ منها كلها، وهو سخط الله عليهم وخسؤه لهم وإهانته إياهم. وكذلك أهل الجنة لهم سوى الجنة ما هو أكبر منها وأجل موقعًا منهم، وهو رضوان الله، كما قال {وَعَدَ اللهُ المؤمنين والمؤمنات جنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الأنهارُ خالدين فِيهَا ومَساكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ ورضوانٌ منَ اللهِ اَكْبَرُ} [التوبة: ٧٢]، ولهم ما يتفضل الله به عليهم سوى ثواب الجنة مما لا يعرف كنهه إلا هو، فهو المراد بالاستثناء. والدليل عليه قوله {عَطَاءً غَيْرَ مَجْذُوذٍ} [هود: ١٠٨]. ومعنى قوله في مقابلته {إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ}: أنه يفعل بأهل النار ما يريد من العذاب، كما يعطي أهل الجنة عطاءه الذي لا انقطاع له؛ فتأمّله فإنّ القرآن يفسر بعضه بعضًا، ولا يخدعنك عنه قول المجبرة: «إنّ المراد بالاستثناء خروج أهل الكبائر من النار بالشفاعة.» فإنّ الاستثناء الثاني ينادي على تكذيبهم ويسجل بافترائهم. وما ظنك بقوم نبذوا كتاب الله لما روى لهم بعض النوابت عن عبد الله بن عمرو بن العاص: «ليأتيَنَّ على جهنم يوم تصفق فيه أبوابها ليس فيها أحد؛ وذلك بعد ما يلبثون فيها أحقابًا.» وقد بلغني أن من الضلَّال من اغترّ بهذا الحديث، فاعتقد أن الكفار لا يخلدون في النار. وهذا ونحوه، والعياذ بالله، من الخذلان المبين! زادنا الله هداية إلى الحق ومعرفة بكتابه، وتنبيهًا على أن نعقل عنه. ولئن صح هذا عن ابن العاص، فمعناه أنهم يخرجون من حرّ النار إلى برد الزمهرير، فذلك خلوّ جهنم وصفق أبوابها. وأقول: ما كان لابن عمرو في سيفيه، ومقاتلته بهما عليَّ بن أبي طالب رضي الله عنه، ما يشغله عن تسيير هذا الحديث!

108. Mutlulara gelince, onlar da Cennet'tedirler. Rabbin dilerse başka, ama gökler ve yer durdukça (ebediyyen) burada kalacaklardır. Ardı arkası kesilmeyen bir 'ver'gi olarak...

109. (Resulüm!) Öyleyse, şunların taptıkları(nın bâtıllığı) hakkında şüpheye düşme. Sadece, atalarının daha önce taptıkları gibi (körükörüne) tapınıp gidiyorlar! Ama eksiksiz ödeyeceğiz 'pay'larını!

[801] "Ardı arkası kesilmeyen" yani kesintisiz, sonsuza dek uzayıp giden. "Onlar için tükenmeyen bir mükâfat vardır." [Fussilet 41/8; İnşikāk 84/25] âyetlerinde ifade edildiği gibi.

[802] Yüce Allah puta tapanların hallerini ve başlarına gelecek ilahi gazabı ve Allah'ın kendileri için hazırladığı azabı hikâye ettikten sonra, peygamberini teselli etme babında, onları mutlaka cezlandıracağı tehdidinde bulunarak; "(Resulüm!) Öyleyse, şunların taptıkları(nın bâtıllığı) hakkında şüpheye düşme." Yani, sana nazil olan bu kıssalardan sonra onların ibadetlerinin kötü sonu ve daha önce kendileri gibi olanların başına gelen musibetlere onların da mâruz kalacakları hususunda şüpheye düşme, buyurdu. Daha sonra "Sadece, atalarının daha önce taptıkları gibi (körükörüne) tapınıp gidiyorlar!" buyurdu; yani şirk bakımından onların durumu tıpatıp atalarının durumu gibidir. Onların atalarının başına gelenleri öğrendin. Onun aynısı bunların da başına gelecek! Bu (ما يَعْبُدُونَ إِلاَّ كَما يَعْبُدُ آباؤُهُمْ), yeni bir cümle olup, Peygamber (s.a.)'in niçin şüpheye düşmemesi gerektiğini beyan etmektedir.

[803] مِمَّا ve كَما kelimelerindeki Mâ, masdariyye de mevsūle de olabilir; masdariyye olduğunda *min 'ibâdetihim* ve *ke-'ibâdetihim* (şunların tapınmalarından... ataları tapındığı gibi...); mevsūle olduğunda ise, *mimmâ ya'budûne mine'l-evsân*[i] ve *misle mâ ya'budûne minhâ* (tapındıkları putlardan... ataları onlara tapındığı gibi) takdirinde olur.

[804] "Ama eksiksiz ödeyeceğiz" azap "paylarını!" Tıpkı atalarına paylarını eksiksiz ödediğimiz gibi! **Şayet** "غَيْرَ مَنْقُوصٍ (eksiksiz) ifadesi, nasıl, zaten tam olarak ödenmiş olan payın hali olarak mansūb olmuştur?" **dersen şöyle derim:** Bir şey eksik olduğu halde de 'ödenmiş' olabilir, tam olduğu halde de 'ödenmiş' olabilir. Dikkat edersen *veffeytuhû şatra hakkıhî* (Ona hakkının yarısını ödedim.), *sülüse hakkıhî* (Hakkının üçte birini ödedim.) ve *hakkahu kâmil*[en] (Hakkını tam olarak ödedim.) ve *nâkıs*[an] (Eksik olarak ödedim.) denir.

١٠٨- ﴿وَأَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا فَفِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالأَرْضُ إِلا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءً غَيْرَ مَجْذُوذٍ﴾

١٠٩- ﴿فَلا تَكُ فِي مِرْيَةٍ مِمَّا يَعْبُدُ هَؤُلاءِ مَا يَعْبُدُونَ إِلا كَمَا يَعْبُدُ آبَاؤُهُمْ مِنْ قَبْلُ وَإِنَّا لَمُوَفُّوهُمْ نَصِيبَهُمْ غَيْرَ مَنْقُوصٍ﴾

٥ [٨٠١] {غَيْرَ مَجْذُوذٍ} غير مقطوع، ولكنه ممتدّ إلى غير نهاية؛ كقوله {لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ} [فصلت: ٨]

[٨٠٢] لما قصّ قِصص عبدة الأوثان، وذكر ما أحلّ بهم من نقمه، وما أعدّ لهم من عذابه قال: {فَلَا تَكُ فِى مِرْيَةٍ مِمَّا يَعْبُدُ هؤلاءِ}، أي فلا تشك بعد ما أنزل عليك من هذه القِصص في سوء عاقبة عبادتهم وتعرّضهم بها لما أصاب أمثالهم
١٠ قبلهم تسلية لرسول الله ﷺ، وعدة بالانتقام منهم ووعيدًا لهم، ثم قال {مَا يَعْبُدُونَ إلّا كَمَا يَعْبُدُ آباؤهُم}، يريد أن حالهم في الشرك مثل حال آبائهم من غير تفاوت بين الحالين، وقد بلغك ما نزل بآبائهم فسينزلنّ بهم مثله؛ وهو استئناف معناه تعليل النهي عن المرية.

[٨٠٣] وما في {مما}، و{كما} يجوز أن تكون مصدرية وموصولة، أي من
١٥ عبادتهم، وكعبادتهم؛ أو مما يعبدون من الأوثان، ومثل ما يعبدون منها.

[٨٠٤] {وَإِنَّا لَمُوَفُّوهُمْ نَصِيبَهُمْ}، أي حظهم من العذاب كما وفينا آباءهم أنصباءهم. فإن قلت: كيف نصب {غَيْرَ مَنقُوصٍ} حالًا عن النصيب الموفّى؟ قلت: يجوز أن يوفى وهو ناقص، ويوفى وهو كامل. ألا تراك تقول: وفّيتُه شطر حقه، وثلث حقه، وحقه كاملًا وناقصًا.

110. Gerçek şu ki; Mûsâ'ya o kitabı Biz vermiştik; onun hakkında da ihtilâf edilmişti. Rabbinin (kime, ne zaman azap edeceğine dair) daha önce verdiği hüküm olmasaydı, çoktan aralarında hükmedi(lip işleri bitiri)lirdi. Her ne kadar bundan yana 'kaygı verici bir şüphe' içinde iseler de...

[805] "Onun hakkında da ihtilâf edilmişti." Yani ona bir grup iman etmiş, diğer bir grup da onu inkâr etmişti. Tıpkı Kur'ân hakkında ihtilâf edildiği gibi. "Rabbinin daha önce verdiği hüküm" yani kıyamete kadar mühlet verme sözü "olmasaydı, aralarında hükmedilirdi!" Yani Mûsâ'nın kavmi arasında veya senin kavmin arasında. Bu da Peygamber (s.a.)'i teselliye ma'tūf bir ifadedir.

111. Senin Rabbin herkese kendi amelinin karşılığını tastamam ödeyecektir. Yaptıklarınızdan gerçekten haberdardır.

[806] وَإِنَّ كُلًّا'deki tenvin muzāfun ileyhten bedeldir, yani asıl cümle *ve inne küllehum* ve *ve inne cemî'a'l-muhtelifîne fî-hi* (bu konu hakkında ihtilaf edenlerin tamamı) şeklindedir. "Tastamam öder" anlamındaki لَيُوَفِّيَنَّهُمْ mahzuf bir yeminin cevabıdır; لَمَّا'daki Lâm ise bu yemine hazırlık olup Mâ zaittir. Mâna şöyledir: "Senin Rabbin, *vallahi* hepsine paylarını" yani güzel-çirkin, iman-inkâr bütün "amellerinin karşılığını eksiksiz ödeyecektir."

[807] وَإِنَّ كُلًّا ifadesi, şeddesiz İnne'ye şeddeli İnne ameli yaptırılmak suretiyle ve şeddeli aslı esas alınarak *ve in küll*^{en} şeklinde de okunmuştur. Übeyy b. Kâ'b [v. 33/653], İn'i nâfiye ve *lemmâ*yı *illâ* anlamında kabul ederek; *ve in küll*^{ün} *lemmâ le-yuveffiyennehum* şeklinde okumuştur ki, İbn Mes'ûd'un [v. 32/652] *ve in küll*^{ün} *illâ le-yuveffiyennehum* şeklindeki okuyuşu da bunu teyit eder. Zührî [v. 124/742] ve Süleyman b. Erkam da ibareyi أَكْلًا لَمًّا (haram helal demeden... [Fecr 89/19]) âyetinde olduğu gibi iki tenvinli olarak *ve in küll*^{en} *lemm*^{en} *le-yuveffiyennehum* şeklinde okumuşlardır ki *küll*^{en} *melmûmîne* anlamında olup, adeta "Tamamı, hepsi" denilmiştir. فَسَجَدَ الْمَلٰئِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ (Meleklerin tamamı, hepsi secde etti. [Hicr 15/30]) âyetinde olduğu gibi.

112. Öyleyse, sen de sana emredildiği gibi dosdoğru ol, beraberindeki tevbekârlar da (dosdoğru olsunlar)... Azmayın! Yaptıklarınızı O gerçekten görmektedir.

١١٠-﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتُلِفَ فِيهِ وَلَوْلا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ﴾

[٨٠٥] {فاختلف فِيهِ} آمن به قوم وكفر به قوم، كما اختلف في القرآن {وَلَوْلَا كَلِمَةٌ} يعني كلمة الإنظار إلى يوم القيامة {لَقُضِىَ بِيْنَهُمْ} بين قوم موسى أو قومك.
٥ وهذه من جملة التسلية أيضًا.

١١١-﴿وَإِنَّ كُلًّا لَمَّا لَيُوَفِّيَنَّهُمْ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ إِنَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

[٨٠٦] {وَإِنَّ كُلًّا} التنوين عوض من المضاف إليه، يعني وإنّ كلهم، وإنَّ جميع المختلفين فيه. {لَيُوَفِّيَنَّهُمْ} جواب قسم محذوف. واللام في {لَّمَّا} موطئة للقسم، و{مَا} مزيدة. والمعنى: وإنّ جميعهم والله ليوفينهم {رَبُّكَ أعمالهم} من حسن
١٠ وقبيح وإيمان وجحود.

[٨٠٧] وقرئ «وإنْ كلًّا» بالتخفيف، على إعمال المخففة عمل الثقيلة، اعتبارًا لأصلها الذي هو التثقيل. وقرأ أبيّ: «وإنْ كلٌّ لما ليوفينهم» على أنّ إن نافيةٌ، ولما بمعنى إلا؛ وقراءة عبد الله مفسرة لها: «وإنْ كلٌّ إلَّا ليوفينهم». وقرأ الزهري وسليمان بن أرقم «وإن كلًّا لَمًّا ليوفينهم» بالتنوين، كقوله {أَكْلًا لَمًّا} [الفجر: ١٩].
١٥ والمعنى: وإن كلا ملمومين، بمعنى مجموعين. كأنه قيل: وإنّ كلا جميعًا، كقوله {فَسَجَدَ الملائكة كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ} [الحجر: ٣٠].

١١٢-﴿فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

[808] "Öyleyse, sen de sana emredildiği gibi dosdoğru ol." Emrolunduğun hak yol üzere, ondan sapmadan dosdoğru ol. "Beraberindeki tevbekârlar da…" anlamındaki وَمَنْ تابَ مَعَكَ cümlesi اسْتَقِمْ'de gizli olan zamire ma'tūftur. Munfasıl bir zamirle tekit edilmeden, müstetir zamire atıf, fâsıl onun yerine geçtiği için caiz olmuştur. Mâna da "Sen de dosdoğru ol, küfürden tevbe edip seninle beraber iman edenler de dosdoğru olsunlar." şeklindedir. "Azmayın!" Allah'ın sınırlarının dışına çıkmayın. "Yaptıklarınızı O gerçekten görmektedir" yani bilmektedir ve sizi onlardan dolayı hesaba çekecektir. Dolayısıyla O'ndan sakının.

[809] İbn Abbâs'tan [v. 68/688] rivayet edildiğine göre Kur'ân'ın tamamında Peygamber (s.a.)'e bu âyetten daha sert ve daha ağır gelen bir âyet nazil olmamıştır. Onun için Efendimiz "Hûd, Vâkı'a vb. bazı sureler beni ihtiyarlattı." [*Tirmizî*, "Tefsir", 96] buyurmuştur. Rivayete göre, bir defasında ashabı, "Ya Rasûlâllah! Saçların ne kadar hızlı ağarıyor!" demişler; Efendimiz de "Beni Hûd ihtiyarlattı." buyurmuş. Yine ashaptan biri şöyle anlatmıştır: Peygamber (s.a.)'i rüyamda gördüm ve ona "Ya Râsûlâllah! Senin 'Beni Hûd suresi ihtiyarlattı.' dediğin anlatılıyor." dedim. Efendimiz "Evet" dediler. Bunun üzerine "Bu surede seni ihtiyarlatan şey nedir? Ondaki peygamber kıssaları ve ümmetlerin helâki mi?" diye sordum. Peygamber (s.a.) "Hayır! 'Emrolunduğun gibi dosdoğru ol' âyetidir." buyurdu. Ca'fer-i Sādık (r.a.)'ın da "'Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!' ifadesi, 'sağlam bir azimle Allah'a ihtiyaç duy!' demektir." dediği nakledilmiştir.

113. Zulmedenlere az da olsa meyletmeyin! Yoksa Allah'tan başka velîniz yokken size de dokunur o Ateş!.. Sonra yardım da göremezsiniz.

[810] "Az da olsa meyletmeyin" anlamındaki وَلا تَرْكَنُوا ifadesi *ve lâ terkünû* şeklinde de okunmuştur. Ebû 'Amr [v. 154/771], Temim lehçesine göre *ve lâ tirkenû* şeklinde de okunduğunu rivayet etmiştir; çünkü Temimliler *'alime* babından olan fiillerin muzarilik harflerini Yâ dışında meksur okurlar. *Fe **ti**messekümü'n-nâr^u^* kıraati de buna göredir. İbn Ebû Able [v. 151/768] de kelimeyi "meylettirdi" anlamındaki *erkenehû*dan *ve lâ turkenû* şeklinde meçhul okumuştur.

[811] Âyetteki yasak, onların aklına ve heveslerine uyma, onlara teslim olma, onlarla arkadaşlık etme, aynı meclisi paylaşma, onları ziyaret etme, onlara şirin görünme, yaptıklarına razı olma, onlara benzeme ve onlar gibi hareket etme, sahip oldukları imkânlara göz dikme ve onlar hakkında 'yüceltme' anlamına gelen sözler söyleme gibi hususları içerir. وَلا تَرْكَنُوا ifadesine dikkat et.

[٨٠٨] {فاستقم كَما أُمِرْتَ} فاستقم استقامة مثل الاستقامة التي أمرت بها على جادّة الحق، غير عادل عنها {وَمَن تَابَ مَعَكَ} معطوف على المستتر في {استقم}. وإنما جاز العطف عليه ولم يؤكد بمنفصل لقيام الفاصل مقامه. والمعنى: فاستقم أنت وليستقم من تاب عن الكفر وآمن معك. {وَلَا تَطْغَوْا} ولا تخرجوا عن حدود الله،
٥ {إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ} عالم فهو مجازيكم به، فاتقوه.

[٨٠٩] وعن ابن عباس: ما نزلت على رسول الله ﷺ في جميع القرآن آية كانت أشدّ ولا أشقّ عليه من هذه الآية. ولهذا قال: «شيبتني هود والواقعة وأخواتهما». وروي أنّ أصحابه قالوا له: لقد أسرع فيك الشيب. فقال: «شيَّبَتْني هود». وعن بعضهم: رأيت رسول الله ﷺ في النوم فقلت له: روي عنك أنك قلت: "شيبتني
١٠ هود"، فقال: نعم. فقلت: ما الذي شيبك منها؛ أقِصصُ الأنبياء وهلاك الأمم؟ قال: لا، ولكن قوله {فاستقم كَمَا أُمِرْتَ}. وعن جعفر الصادق رضي الله عنه {فاستقم كَمَا أُمِرْتَ}، قال: افتقرْ إلى الله بصحة العزم.

١١٣-﴿وَلا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِيَاءَ ثُمَّ لا تُنْصَرُونَ﴾

١٥ [٨١٠] قرئ {ولا تركنوا}، بفتح الكاف وضمها مع فتح التاء. وعن أبي عمرو: بكسر التاء وفتح الكاف، على لغة تميم في كسرهم حروف المضارعة إلا الياء في كل ما كان من باب علم يعلم. ونحوه قراءة من قرأ {فَتِمَسَّكُمُ النارُ} بكسر التاء. وقرأ ابن أبي عبلة: «ولا تُركَنوا»، على البناء للمفعول، من أركنه إذا أماله.

[٨١١] والنهي متناول للانحطاط في هواهم، والانقطاع إليهم، ومصاحبتهم
٢٠ ومجالستهم وزيارتهم ومداهنتهم، والرضا بأعمالهم، والتشبه بهم، والتزيي بزيهم، ومدّ العين إلى زهرتهم. وذكرهم بما فيه تعظيم لهم. وتأمّل قوله {وَلَا تركَنوا}،

Rukûn az bir meyil demektir. Ayrıca “zulmedenlere” yani, “kendisinden zulüm sādır olanlara” deniliyor, “zalimlere” denilmiyor.[1] Anlatıldığına göre (Mütevekkil’in oğlu) Muvaffak [v. 278] bir defasında arkasında namaz kıldığı imamın bu âyeti okuması üzerine bayılmış. Ayıldıktan sonra, bunun sebebinin sorulması üzerine; “Bu âyet zulmedenlere azıcık meyleden kimseler hakkındadır. Ya *zalim*ler(in hali nice olur, varın siz düşünün)!?..” demiş.

[812] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] da şöyle demiştir: “Allah, dini iki *lâ* arasına koymuştur: وَلَا تَطْغَوْا (Azmayın’) ve وَلَا تَرْكَنُوا (Az da olsa meyletmeyin!).

[813] Tâbiîn âlimlerinden Zührî [meşhur muhaddis; v. 124/742] hükümdarlarla çok düşüp kalkınca bir din kardeşi kendisine şöyle bir mektup göndermiş: “Allah bizi de sen Ebû Bekr’i de *fitne*lerden korusun. Durumun öyle bir hal aldı ki, seni tanıyanın senin için Allah’a dua edip sana acıması gerekir. Büyük bir üstat oldun, Allah’ın -kitabını anlamanı ve nebîsinin sünnetini öğrenmeni sağlayarak- sana verdiği nimetlerin ağırlığı sırtında!.. Ama böyle olmaz! Allah âlimlerden söz almış; “Onu insanlara açıklayasınız diye… Saklamayasınız diye…” [Âl-i ‘İmrân 3/187] buyurmuştur. Bilesin ki senin yaptığın, en azından ve en hafifinden şudur: Sen, seni yanına alarak kimseye hakkını vermeyen ve herhangi bir bâtılı terk etmeyen birine yaklaşmak suretiyle zalimin yalnızlığını giderdin; azmasını kolaylaştırdın. Bunlar seni, bâtıl değirmenlerinin, etrafında döndüğü bir mil; üzerinden belalarına geçecekleri bir köprü ve sapıklıklarına çıkacakları bir merdiven yaptılar. Seninle cahillerin kalplerine hükmediyor, ulemayı şüpheye düşürüyorlar. Oysa sana kazandırdıkları, sana verdikleri zarar yanında ne kadar az!.. Dinine verdikleri zarar yanında senden aldıkları ne çok!.. Allah’ın, haklarında “Ama onların ardından, arzularına uyarak dindarlık mefhumunun içini boşalt(ıp, şeklî uygulamalardan ibaret görmeye başlay)an bir nesil geldi... Ama yakında görecekler bu azgınlıklarının karşılığını!” [Meryem 19/59]) buyurduğu kimselerden olmadığından seni emin kılan ne!? Çünkü sen cahil olmayan biriyle karşı karşıyasın ve gafil olmayan biri senin yaptıklarını bir bir kaydediyor! Dinini tedavi etmeye bak! Çünkü dinin hastalanmış. Azığını hazırla! Çünkü uzun bir yolculuğa çıkmak üzeresin. Yerde ve gökte hiçbir şey Allah’a gizli kalmaz *ve’sselâm*.”

1 Bir fiilin sübut ve istimrarını ifade eden isim sıygasıyla “zalimlere…” denmiş olsaydı, daha ehven bir durum hâsıl olurdu. Oysa zulmetmekte çok daha aşağıda olan kişilere bile meyledilmesi yasaklanıyor. / ed.

فإن الركون هو الميل اليسير. وقوله {إِلَى الذين ظَلَمُوا}، أي إلى الذين وجد منهم الظلم، ولم يقل: إلى الظالمين. وحكي أنّ الموفق صلى خلف الإمام فقرأ بهذه الآية فغُشي عليه، فلما أفاق قيل له، فقال: هذا فيمن ركن إلى من ظلم، فكيف بالظالم!؟

٥ [٨١٢] وعن الحسن رحمه الله: جعل الله الدين بين لاءين؛ {وَلَا تَطْغَوْا} [هود: ١١٢]، {وَلَا تَرْكَنُوا}.

[٨١٣] ولما خالط الزهري السلاطين كتب إليه أخ له في الدين: عافانا اللهُ وإياك أبا بكر من الفتن، فقد أصبحت بحال ينبغي لمن عرفك أن يدعو لك الله ويرحمك. أصبحت شيخًا كبيرًا وقد أثقلتك نعم الله بما فهمك الله من كتابه وعلمك من سنة ١٠ نبيه، وليس كذلك أخذ الله الميثاق على العلماء؛ قال الله سبحانه {لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ} [آل عمران: ١٨٧]. واعلم أنّ أيسر ما ارتكب وأخفّ ما احتملت أنك آنست وحشة الظالم، وسهلت سبيل الغي بدنوّك ممن لم يؤدّ حقًا ولم يترك باطلًا حين أدناك اتخذوك قطبًا تدور عليك رحى باطلهم، وجسرًا يعبرون عليك إلى بلائهم وسلّمًا يصعدون فيك إلى ضلالهم، يُدخلون الشكّ بك على العلماء، ويقتادون ١٥ بك قلوب الجهلاء، فما أيسر ما عمروا لك في جنب ما خرّبوا عليك، وما أكثر ما أخذوا منك في جنب ما أفسدوا عليك من دينك، فيما يؤمنك أن تكون ممن قال الله فيهم {فَخَلَفَ مِن بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصلاةَ واتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا} [مريم: ٥٩]، فإنك تعامل من لا يجهل، ويحفظ عليك من لا يغفل، فداو دينك فقد دخله سقم، وهيِّئ زادك فقد حضر السفر البعيد، وما يخفى على الله من شيء ٢٠ في الأرض ولا في السماء، والسلام.

[814] Süfyan "Cehennemde öyle bir vadi var ki orada hükümdarları ziyaret eden hafızlardan başka kimse yoktur." derken, Evzâ'î'nin [v. 157/774]; "Allah, bir valiyi ziyaret eden bir âlimden daha fazla hiç kimseye buğzetmez!" dediği; Muhammed b. Mesleme'nin [v. 43/664] de "Pisliğin üzerindeki bir sinek bunların kapısındaki bir hafızdan daha iyidir!" dediği rivayet edilmiştir. Hazret-i Peygamber'in de "Bir kimse bir zalimin bakası için dua ederse Allah'a mülkünde isyan edilmesini istemiş olur." buyurduğu rivayet edilir. Keza bir rivayette Süfyan'a "Çölde ölmek üzere olan bir zalime su verilir mi?" diye sorulması üzerine "Hayır!" demiş. "Ama adam ölecek?" demişler. "Bırak gebersin!.." demiş.

[815] وَما لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِياءَ (Allah'tan başka velîniz yokken) cümlesi فَتَمَسَّكُمُ'den haldir: Siz bu haldeyken, yani Allah'ın azabından sizi koruyabilecek, sizi O'ndan başka azaptan koruyabilecek yardımcılarınız yokken size azap dokunur. "Sonra yardım da göremezsiniz." Sonra size O da yardım etmez, çünkü O'nun hikmeti size azap etmeyi ve sizi baki kılmamayı gerektirmektedir.

[816] **Şayet** "Buradaki *sümme*nin anlamı nedir (yani neden 'sonra' buyrulmuş)?" **dersen şöyle derim:** Aklen uzak olduğu için. Azabı hak etmiş oldukları ve Allah'ın hikmeti onu gerektirdiği için Allah'ın onlara yardım etmesi aklın kabul edebileceği bir şey değildir.

114. Gündüzün iki ucunda ve gecenin yakın saatlerinde namazı dosdoğru kıl. İyilikler kötülükleri giderir. Bu, düşünüp ders çıkaracaklara verilmiş bir öğüttür.

[817] "Gündüzün iki ucunda" yani sabah- akşam, "gecenin yakın saatlerinde" yani gecenin bazı saatlerinde ki bunlar, gecenin gündüzün sonuna yakın saatleridir. Kelime "Onu yaklaştırdı ve ona yakın oldu." anlamındaki *ezlefehû*dan gelmektedir. *Salâtü'l-gudve* sabah, *salâtü'l-'aşiyye* de öğlen ve ikindi namazıdır; çünkü zevalden sonraki zaman *'aşiyy*dir. *Salâtü'z-zülef* ise, akşam ve yatsı namazlarıdır. طَرَفَيِ النَّهارِ vakte muzâf olduğu için zarf olması hasebiyle mansūb olmuştur. *Ekamtü 'indehû cemî'**a**'n-nehâr*[i] (Bütün gün onun yanında kaldım.), *eteytuhû nısf**e**'n-nehâr*[i] *ve evvel**e**hû ve âhir**a**hû* (Ona gündüzün ortasında / evvelinde / sonunda geldim.) demek gibi. Bunların hepsinde zarf olan kelimeler, muzāfa muzāfun ileyh hükmü verilmek suretiyle mansūb olmuştur. أَطْرَافَ النَّهَارِ ("Gündüzün uçlarında" [Tāhâ 20/130]) âyetinde olduğu gibi.

[٨١٤] وقال سفيان: في جهنم واد لا يسكنه إلا القرّاء الزائرون للملوك. وعن الأوزاعي: "ما من شيء أبغض إلى الله من عالم يزور عاملًا." وعن محمد بن مسلمة: "الذباب على العذرة، أحسن من قارئ على باب هؤلاء." وقال رسول الله ﷺ: "من دعا لظالم بالبقاء فقد أحب أن يعصى الله في أرضه." ولقد سئل سفيان
٥ عن ظالم أشرف على الهلاك في برية، هل يسقى شربة ماء؟ فقال: لا، فقيل له: يموت؟ فقال: دعه يموت!

[٨١٥] {وَمَا لَكُمْ من دُونِ اللهِ مِنْ أَوْلِيَاءَ} حال من قوله {فَتَمَسَّكُمُ}، أي فتمسكم النار وأنتم على هذه الحال. ومعناه: وما لكم من دون الله من أنصار يقدرون على منعكم من عذابه، لا يقدر على منعكم من غيره. {ثُمَّ لا تُنصَرُونَ} ثم لا ينصركم
١٠ هو، لأنه وجب في حكمته تعذيبكم وترك الإبقاء عليكم.

[٨١٦] فإن قلت: فما معنى ثم؟ قلت: معناها الاستبعاد، لأنّ النصرة من الله مستبعدة مع استيجابهم العذاب واقتضاء حكمته له.

١١٤-﴿وَأَقِمِ الصَّلاةَ طَرَفَيِ النَّهَارِ وَزُلَفًا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ذَلِكَ ذِكْرَى لِلذَّاكِرِينَ﴾

١٥ [٨١٧] {طَرَفَيِ النهار} غدوة وعشية {وَزُلَفًا مِنَ الليل} وساعات من الليل وهي ساعاته القريبة من آخر النهار، من أزلفه، إذا قربه وازدلف إليه. وصلاة الغدوة الفجر، وصلاة العشية الظهر والعصر؛ لأنّ ما بعد الزوال عشيّ. وصلاة الزلف: المغرب والعشاء. وانتصاب {طرفي النهار} على الظرف، لأنهما مضافان إلى الوقت، كقولك: أقمت عنده جميع النهار، وأتيته نصف النهار وأوله وآخره،
٢٠ تنصب هذا كله على إعطاء المضاف حكم المضاف إليه. ونحوه {وَأَطْرَافَ النهارِ} [طه: ١٣٠].

[818] *Zülef*^{n} kelimesi *zülüf*^{n}, *zülf*^{n} ve -*kurbâ* vezninde- *zülfâ* şeklinde de okunmuştur. Bunlardan *zülef, zulem* kelimesi *zulmet*in çoğulu olduğu gibi, *zülfe*nin çoğuludur; *zülf* ise *büsre-büsr; zülüf* de *büser-büsür* gibidir. *Zülfâ*, *zülfe* anlamındadır; *kurbâ*nın *kurbe* anlamında oluşu gibi. Bu kelime, gündüzün geceye yakın olan saatlerini ifade eder. وَزُلَفًا مِنَ اللَّيْلِ ifadesinin *ve kurb*^{en} *mine'l-leyl* anlamını ifade ettiği de söylenmiştir ki buna göre ifadenin hakkı, *salât*a atfedilerek *ve akımi's-salâte tarafeyi'n-nehâri ve akım zülef*^{n} *mine'l-leyl*, yani "gündüzün iki ucunda namazı dosdoğru kıl ve gecenin bir kısmında 'Yüce' Allah'a yakın olacağın namazlar kıl." şeklinde olmasıdır.

[819] "İyilikler kötülükleri giderir." Burada iki ihtimal vardır. Birincisi bununla tâatler sayesinde küçük günahların örtüleceğinin murat edilmesidir. Nitekim hadiste "İki vakit namaz, büyük günahlardan kaçınıldığı takdirde, aradaki günahlara kefaret olur." buyrulmuştur [*Müslim,* "Tahâret", 14. Benzer lâfızlarla]. İkincisi ise, kişinin hasenatının seyyiâtını gidermesidir ki bu da "(Namazı dosdoğru kıl) çünkü böyle bir namaz, hayasızlıktan ve kötülükten alıkoyar" [Ankebut 29/45] âyetinde ifade edildiği gibi, hasenâtın günahları terk etmeye sebep olan birer lütuf olmasıyla gerçekleşir.

[820] Rivayete göre âyet, Ensārî Ebü'l-Yeser 'Amr b. Ğaziyye [v. 55/675] hakkında nazil olmuştur. Bu zat hurma satarmış. Bir gün yanına bir kadın gelmiş. Kadını beğenen Amr "Evde daha iyisi var." diyerek onu eve götürmüş. İçeri girince de ona sarılıp öpmüş. Kadının "Allah'tan kork!" diye tepki göstermesi üzerine kadını bırakmış ve yaptığına pişman olmuş. Ardından gidip olayı Peygamber (s.a.)'e anlatmış. Efendimiz, "Rabbimin emrini bekle!" demiş. İkindi namazından sonra bu âyetin nazil olması üzerine "Evet, şimdi gidebilirsin. Kıldığın bu namaz yaptığın günaha keffarettir." buyurmuş [*Tirmizî*, "Tefsir", 11]. Rivayete göre adam, Hazret-i Ebû Bekr'in yanına gitmiş ve onun kendisine "Bunu kimseye anlatma ve Allah'a tevbe et." demesi üzerine, Hazret-i Ömer (r.a.)'ın yanına gitmiş. Ondan da aynı cevabı alınca Peygamber (s.a.)'e gitmiş. Bunun üzerine bu âyet nazil olmuş. Bu durum karşısında Hazret-i Ömer (r.a.) "Ya Râsulâllah! Bu hüküm sadece buna mı mahsustur, yoksa umumi midir?" diye sorunca Efendimiz "Aksine, herkesi kapsar." buyurmuş. Bir başka rivayete göre Peygamber (s.a.) ona "Kalk, güzel bir abdest al ve iki rekât namaz kıl. *Muhakkak ki, iyilikler kötülükleri giderir*." buyurmuş.

[821] "Bu" ifadesi, "Dosdoğru ol!" ve daha sonra zikredilen hususlara işarettir. "Düşünüp ders çıkaracaklara verilmiş bir öğüt," nasihat kabul edecekler için bir nasihattir.

[٨١٨] وقرئ «زُلُفًا»، بضمتين، و«زلْفًا»، بسكون اللام. و«زلفى» بوزن قربى. فالزلَف جمع زلفة، كظُلَم في ظلمة. والزلف بالسكون نحو بسرة وبسر. والزُّلُف بضمتين نحو بسر في بسر. والزلفى بمعنى الزلفة، كما أن القربى بمعنى القربة. وهو ما يقرب من آخر النهار من الليل. وقيل: {وزلفا من الليل}، وقربا من الليل. ٥ وحقها على هذا التفسير أن تعطف على الصلاة، أي أقم الصلاة طرفي النهار، وأقم زلفا من الليل، على معنى: وأقم صلاة تتقرّب بها إلى الله عز وجل في بعض الليل.

[٨١٩] {إِنَّ الحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ} فيه وجهان؛ أحدهما أن يراد تكفير الصغائر بالطاعات، وفي الحديث: إن الصلاة إلى الصلاة كفارة ما بينهما ما اجتنبت الكبائر. والثاني: إن الحسنات يذهبن السيئات، بأن يكُنَّ لطفًا في تركها، كقوله {إن ١٠ الصلاة تَنْهَى عن الفحشاء والمُنكَرِ} [العنكبوت: ٤٥].

[٨٢٠] وقيل: نزلت في أبي اليسر عمرو بن غزية الأنصاري، كان يبيع التمر فأتته امرأة فأعجبته، فقال لها: إن في البيت أجود من هذا التمر. فذهب بها إلى بيته فضمها إلى نفسه وقبّلها، فقالت له: اتق الله، فتركها وندم، فأتى رسول الله ﷺ فأخبره بما فعل، فقال ﷺ: أنتظر أمر ربي، فلما صلى صلاة العصر نزلت، فقال: نعم، اذهب ١٥ فإنها كفارة لما عملت. وروي أنه أتى أبا بكر فأخبره فقال: استر على نفسك وتب إلى الله، فأتى عمر رضي الله عنه فقال له مثل ذلك، ثم أتى رسول الله ﷺ فنزلت، فقال عمر: أهذا له خاصة أم للناس عامة؟ فقال: بل للناس عامة. وروي أنّ رسول الله ﷺ قال له: «توضأْ وضوءًا حسنًا وصلِّ ركعتين؛ {إِنَّ الحسنات يُذْهِبْنَ السيئات}».

[٨٢١] {ذلك} إشارة إلى قوله، {فاستَقِم} فما بعده، {ذكرى لِلذَّاكِرِينَ} عظةٌ ٢٠ للمتعظين.

115. Sabret! İhsan üzere hareket edenlerin mükâfatını Allah zayi etmez.

[822] Allah Teâlâ, öğüdün hatimesi durumunda olan şeyi ifade ettikten (yani "Bu, düşünüp ders çıkaracaklara verilmiş bir öğüttür." dedikten) sonra, sabır öğüdüne geri döndü. –Ki bu dönüş; sabrın yüksek özellik ve meziyetinden dolayı olup böylece sabrın dindeki anlam ve önemine dikkat çekmektedir.- Adeta şöyle buyurdu: Şimdi sana zikrettiğim şeylerden daha önemli ve çok daha tavsiyeye şayan bir şey anlatayım: Sana emrettiğim şeyleri ifa etmek ve yasakladıklarımdan sakınmak hususunda sabır. Zira bunların hiçbiri bu olmadan -tam anlamıyla- gerçekleşmez.

[823] "İhsan üzere hareket edenlerin mükâfatını Allah zayi etmez." ifadesi; doğruluk-dürüstlük, namazları hakkıyla kılmak, azgınlığa ve zulmedenlere meyletmeye son vermek, sabır ve diğer güzellikleri kapsayacak şekilde gelmiştir.

116. Varlıklı kimseler arasında -Bizim kurtardığımız az sayıda insan hariç- keşke sizden önceki devirlerde de yeryüzünde bozuculuk yapılmasını engelleyen kimseler çıksaydı! Zulmedenler, kendilerini şımartacak refahın peşine düşerek günahkâr oldular.

[824] فَلَوْلا كانَ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ (Keşke sizden önceki devirlerde de … olsaydı) ifadesindeki *levlâ* (olmasaydı), *hellâ* (keşke olsaydı) anlamındadır. Halil'in, Sāffât suresindeki[1] hariç, Kur'ân'daki bütün *levlâ*ların *hellâ* anlamında olduğunu söylediği nakledilmiştir. Ancak bu rivayet doğru değildir, çünkü Sāffât suresindekinden başka لَوْلَا أَنْ تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهِ لَنُبِذَ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ ("Rabbinin katından ona bir nimet yetişmemiş olsaydı; çıplak bir yere atılacağı kesindi" [Kalem 68/49]), وَلَوْلَا رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ ("mümin erkekler olmasaydı" [Feth 48/25]) ve وَلَوْلَا أَنْ ثَبَّتْنَاكَ لَقَدْ كِدْتَ تَرْكَنُ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا ("Şayet sana sebat vermemiş olsaydık, sen de az da olsa onlara meyletmiştin" [İsrâ 17/74]) âyetleri için de durum aynıdır.[2]

[825] "Varlıklı kimseler" yani erdem ve hayır sahipleri. Burada hayır, erdem ve iyiliğe *bakıyye* (kalıcı değer) denilmiştir, çünkü kişi ürettiği şeylerden daha iyi ve daha değerli olanını yanında tutar. Bu mülâhazayla, *bakıyye* kelimesi iyilik ve değerlilik için bir mesel olmuştur. Nitekim *fulân*^{un} *min bakıyyeti'l-kavm*^{i} yani "falanca, toplumun önde gelenlerindendir." denir. Nitekim Reşîd b. Kesîr et-Tā'î'nin hamâse türündeki;

---

1 فَلَوْلَا نِعْمَةُ رَبِّي لَكُنْتُ مِنَ الْمُحْضَرِينَ ("Rabbimin nimeti olmasaydı, ben de yaka-paça derdest edilip oraya atılanlardan olacaktım!" (Sāffât 37/57]) / ed.

2 Yani bu *levlâ*lar da kendi anlamındadır; *hellâ* anlamında değil. / ed. Ayrıca bkz. Furkān 25/7'nin tefsirinde verdiğimiz dip notu. / ed

١١٥-﴿وَاصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾

[٨٢٢] ثم كرّ إلى التذكير بالصبر بعد ما جاء بما هو خاتمة للتذكير، وهذا الكرور لفضل خصوصية ومزية وتنبيه على مكان الصبر ومحله. كأنه قال: وعليك بما هو أهمّ مما ذكرت به وأحق بالتوصية، وهو الصبر على امتثال ما أمرت به والانتهاء عما نهيت ٥ عنه، فلا يتم شيء منه إلا به.

[٨٢٣] {فَإِنَّ اللهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ المحسنين} جاء بما هو مشتمل على الاستقامة وإقامة الصلوات والانتهاء عن الطغيان والركون إلى الظالمين والصبر وغير ذلك من الحسنات.

١١٦-﴿فَلَوْلا كَانَ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ أُولُو بَقِيَّةٍ يَنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِي ١٠ الأَرْضِ إِلا قَلِيلا مِمَّنْ أَنْجَيْنَا مِنْهُمْ وَاتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَا أُتْرِفُوا فِيهِ وَكَانُوا مُجْرِمِينَ﴾

[٨٢٤] {فَلَوْلَا كَانَ مِنَ القرون} فهلا كان. وقد حكوا عن الخليل: كل لولا في القرآن فمعناها هلا، إلا التي في الصافات. وما صحت هذه الحكاية ففي غير الصافات {لَوْلَا أَن تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ من رَبّهِ لَنُبِذَ بالعَرَاءِ} [القلم: ٤٩]، {وَلَوْلَا رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ} [الفتح: ١٥ ٢٥]، {وَلَوْلَا أَن ثَبَّتْنَاك لَقَدْ كِدتَ تَرْكَنُ إِلَيْهِمْ} [الإسراء: ٧٤].

[٨٢٥] {أُولُوا بَقِيَّتٍ} أولو فضل وخير. وسمى الفضل والجودة بقية لأنّ الرجل يستبقي مما يخرجه أجوده وأفضله، فصار مثلًا في الجودة والفضل. ويقال: فلان من بقية القوم، أي من خيارهم. وبه فسر بيت الحماسة:

> Bir suç işlerseniz; sonra da büyükleriniz [kendi adlarına özür dilemek için] bana gelirlerse;
> [işlediğiniz hiçbir suçu cezasız bırakmam!]

beyti de böyle açıklanmıştır. Nitekim Araplar *fi'z-zevâyâ habâyâ ve fi'r-ricâl[i] bakāyâ* (Köşelerde gizli delikler, adamların içinde de erdemliler vardır.) demişlerdir. *Tekıyye, takva* anlamında olduğu gibi *Bakıyye* kelimesi de *bakvâ* (arta kalan) anlamında olabilir ki mâna şöyle olur: Onların arasında keşke kendilerini -Allah'ın gazap ve azabından koruyarak- kalıcı kılanlar olsaydı!.. Kelime, *bakāhu yebkīhi* babından ve gözetleme ve bekleme anlamında olmak üzere *lıkye* vezninde *ülû bıkyet[in]* şeklinde de okunmuştur. *Bekaynâ Resûlâllāhi* (Peygamber (s.a.) ile birlikte bekledik.) hadisinde de aynı mânada kullanılmıştır. *Bakyet[un]* de aynı kelimenin merre masdarıdır. Buna göre mâna, "Keşke onlar içinde murakabe ehli olan ve sanki korkularından dolayı onun başlarına geleceğini beklercesine Allah'ın kendilerini cezalandırmasından korkan kimseler olsaydı!" şeklindedir.

[826] "Az sayıda insan hariç…" Buradaki istisna munkatı' olup mâna şöyledir: Ancak önceki ümmetlerden kurtardığımız kişilerden az sayıda insan fesadı yok etmeye çalıştı. Diğerleri ise bunu yapmadı. مِمَّنْ أَنْجَيْنَا'daki *min*in hakkı teb'îz değil, beyan için olmasıdır[1]; çünkü kurtuluş, onların içinden sadece yok etmeye çalışanlar içindir. "… kötülüğü yok etmeye çalışanları kurtardık; zulmedenleri ise berbat bir azapla yakaladık!" [A'râf 7/165] âyeti de buna delâlet eder. "Peki, buradaki istisnanın muttasıl kabul edilmesinin imkânı yok mudur?" **dersen şöyle derim:** Bunu kelâmın zahirine uyarak muttasıl kabul edersek mâna yanlış olur; çünkü o takdirde istisna, eşrafı fesadı yasaklamaya teşvik ederken, içlerindeki kurtulanlardan o az grubu teşvik etmemiş olacaktır. Bu, *hellâ kara'e kavmuke'l-kur'ân[e] ille's-sulahâ'[e] minhum* (Keşke kavmin Kur'ân okusaydı, sâlih olanları hariç) demek gibi olur; bununla, Kur'ân okumaya teşvik edilen kişiler arasından sâlih olanları hariç tutmayı murat etmiş olursun. "Bunları fesadı yasaklamaya teşvik etmek, işbu özelliğin kendilerinde olmadığını gösterir." dersen o zaman adeta "Önceki devirlerde varlıklı kimseler arasında az bir grup hariç, (fesadı yasaklayan) hiç kimse yoktu." denmiş olurdu ve istisna muttasıl, mâna da sahih olmuş olurdu ve -daha fasihi, bedel olarak ref' edilmesi ise de- müstesna olarak mansūb olurdu.

---

1 "Kurtardıklarımızdan az sayıda insan hariç" değil de, "kurtardığımız az sayıda insan." / ed.

إنْ تُذْنِبُوا ثم يأتينى بَقِيَّتُكُم [فما عليّ بذنبٍ عندكم فَوْتُ]

ومنه قولهم: في الزوايا خبايا، وفي الرجال بقايا. ويجوز أن تكون البقية بمعنى البقوى، كالتقية بمعنى التقوى، أي فهلا كان منهم ذوو بقاء على أنفسهم وصيانة لها من سخط الله وعقابه، وقرئ «أولو بِقْيَة»، بوزن لقية، من بقاه يبقيه، إذا راقبه وانتظره ومنه: ''بقَينا رسولَ الله ﷺ.'' والبقية المرّة من مصدره. والمعنى: فلو كان منهم أولو مراقبة وخشية ٥ من انتقام الله كأنهم ينتظرون إيقاعه بهم لإشفاقهم.

[٨٢٦] {إِلَا قَلِيلًا} استثناء منقطع، معناه: ولكن قليلًا ممن أنجينا من القرون نهوا عن الفساد، وسائرهم تاركون للنهي. و{مِنْ} في {ممَّنْ أَنجَيْنَا} حقها أن تكون للبيان لا للتبعيض؛ لأن النجاة إنما هي للناهين وحدهم، بدليل قوله تعالى {أَنجَيْنَا الذين يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوءِ وَأَخَذْنَا الذين ظَلَمُوا} [الأعراف: ١٦٥]. فإن قلت: هل لوقوع ١٠ هذا الاستثناء متصلا وجهٌ يحمل عليه؟ قلت: إن جعلته متصلا على ما عليه ظاهر الكلام كان المعنى فاسدًا؛ لأنه يكون تخصيصًا لأولى البقية على النهي عن الفساد، إلا للقليل من الناجين منهم؛ كما تقول: هلا قرأ قومك القرآن إلا الصلحاء منهم، تريد استثناء الصلحاء من المحضَّضين على قراءة القرآن. وإن قلت: في تحضيضهم على النهي عن الفساد معنى نفيه عنهم، فكأنه قيل: ماكان من القرون أولو بقية إلا ١٥ قليلًا، كان استثناء متصلا ومعنى صحيحًا، وكان انتصابه على أصل الاستثناء، وإن كان الأفصح أن يرفع على البدل.

[827] "Zulmedenler, şımartıldıkları refahın peşine düşerek günahkâr oldular." Allah burada "zulmedenler" ile münkeri yasaklamayı bırakanları, yani dinin ana direklerinden biri olan *emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker* esasına önem vermeyen, bütün dikkatlerini arzu ve istek duyulan şeylere bağlayan ve bildikleri başkanlık, zenginlik gibi dünya nimetlerine dalmanın, bolluk içinde yaşama ve mutlu bir hayat sürmenin sebeplerinin peşine düşen ve bunlardan başka her şeye sırt çeviren kimseleri murat etmiştir.

[828] Cu'fî'nin rivayetine göre Ebû 'Amr [v. 154/771], bu ibareyi *ve ütbi'allezine zalemû* (Zulmedenlerin peşine takıldı.) şeklinde okumuştur. Yani, daldıkları hayatın cezasına çarptırıldılar. Meşhur kıraate göre mâna, "Şımartıldıkları konforun cezasına çarptırıldılar." şeklinde de olabilir. Kurtarma daha önce olduğu için bu, daha kuvvetli bir mânadır. Sanki "Onlardan kurtardıklarımızdan az bir grup hariç, diğerleri helâk oldular." denilmektedir.

[829] **Şayet** "وَاتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا ما أُتْرِفُوا فِيهِ cümlesi neye ma'tūftur?" **dersen şöyle derim:** Cümlenin mânası "arzularının peşine düşerek" şeklinde olursa gizli bir fiile ma'tūf olur; çünkü bu durumda mâna "Onlardan kurtardıklarımızdan az bir grup müstesna ki bunlar bozuculuğu yok etmeye çalışmışlardır; zulmedenler ise şehvetlerinin peşine düşmüşlerdir." şeklindedir. Bu takdirde atıf نَهَوْا (yok etmeye çalışmışlardır) kelimesinedir. Yok, mâna "Şımartıldıkları refahın cezasının peşine düştüler." şeklinde olursa, bu durumda Vav hal ifade etmiş ve adeta "Zulmedenler cezalarının peşine düştükleri halde, az bir kısmı kurtardık." buyrulmuş olur. **Şayet** "'Ve birer günahkâr oldular.' cümlesi neye ma'tūftur?" **dersen şöyle derim:** أُتْرِفُوا (şımartıldıkları refahın) kelimesine ma'tūftur. Yani, kendilerine verilen refahın ve günahkâr oluşlarının peşine takıldılar; çünkü şehvetinin peşine takılan kişi günahlara dalar. "Günahkâr olma" ile şükrü ihmal etmeleri kastedilmiş de olabilir. Yine أُتْرِفُوا "Arzu ve isteklerinin peşine düştüler ve bu sebeple günahkâr oldular." anlamında *ittebe'û*ya[1] ma'tūf da olabilir. وَكانُوا مُجْرِمِينَ ifadesinin, onların günahkâr bir topluluk olduklarına dair bir hüküm ve ara cümle olması da mümkündür.[2]

117. Yoksa (hem kendilerini hem de başkalarını) ıslah etme yönünde halkının çaba gösterdiği hiçbir memleketi senin Rabbinin haksız yere helâk etmesi söz konusu değildir.

---

1 Yani اتبع الذين ظلموا ifadesine. / ed.

2 Yani herhangi bir yere atfedilmemesi. / ed.

[٨٢٧] {واتَّبَعَ الذين ظَلَمُوا مَا أُتْرِفُوا فِيهِ} أراد بالذين ظلموا تاركي النهي عن المنكرات، أي لم يهتموا بما هو ركن عظيم من أركان الدين، وهو الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، وعقدوا هممهم بالشهوات، واتبعوا ما عرفوا فيه التنعمَ والتترُّف من حب الرياسة والثروة، وطلب أسباب العيش الهنيء، ورفضوا ٥ ما وراء ذلك ونبذوه وراء ظهورهم.

[٨٢٨] وقرأ أبو عمرو في رواية الجعفي، «وأُتبع الذين ظلموا»، يعني واتبعوا جزاء ما أترفوا فيه. ويجوز أن يكون المعنى في القراءة المشهورة: أنهم اتبعوا جزاء إترافهم. وهذا معنى قويّ لتقدم الإنجاء، كأنه قيل: إلا قليلًا ممن أنجينا منهم وهلك السائر.

١٠ [٨٢٩] فإن قلت: علام عطف قوله {واتَّبَع الذين ظَلَمُوا}؟ قلت: إن كان معناه واتبعوا الشهوات، كان معطوفًا على مضمر، لأنّ المعنى إلا قليلًا ممن أنجينا منهم نهَوْا عن الفساد، واتبع الذين ظلموا شهواتهم، فهو عطف على نهوا. وإن كان معناه واتبعوا جزاء الإتراف، فالواو للحال، كأنه قيل: أنجينا القليل وقد اتبع الذين ظلموا جزاءهم. فإن قلت: فقوله {وَكَانُوا مُجْرِمِينَ}؟ قلت: على {أترفوا}، ١٥ أي اتبعوا الإتراف وكونَهم مجرمين؛ لأن تابع الشهوات مغمور بالآثام؛ أو أريد بالإجرام إغفالهم للشكر؛ أو على اتبعوا، أي اتبعوا شهواتهم وكانوا مجرمين بذلك. ويجوز أن يكون اعتراضًا وحكمًا عليهم بأنهم قوم مجرمون.

١١٧-﴿وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرَى بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا مُصْلِحُونَ﴾

[830] كَانَ *sahha* ve *istekāme* (sahih ve doğru değildir) anlamındadır. (لِيُهْلِكَ'deki) Lâm ise olumsuz anlamı pekiştirmek içindir; بِظُلْمٍ de fâʻilden haldir. Buna göre mâna; "Hikmet açısından, halkının, ıslah etme yönünde çaba gösterdiği" yani ıslahçı olduğu şehir halklarını Allah'ın haksız yere helâk etmesi muhaldir." şeklindedir. Bu ifade, Allah'ın zatını zulümden tenzih etmekte olup, ıslah etmek için çaba harcayanların helâk edilmelerinin *zulüm* olduğunu beyan etmektedir. *Zulm*ün şirk anlamında olduğu ve mânanın "Allah, aralarında hakkı gözeten, kendilerini ve başkalarını ıslah etmeye çalışan, şirklerine başka bir kötülük eklemeyen bir memleketin tamamını halklarının salt şirkleri yüzünden helâk etmez." şeklinde olduğu da söylenmiştir.

118. Rabbin dileseydi, insanları tek bir ümmet yapardı... Ama ihtilâf edip duracaklardır.

119. Rabbinin merhamet ettikleri müstesna... O, onları bunun için yaratmıştır. Senin Rabbinin; "Şüphesiz Ben Cehennem'i insanlarla ve cinlerle dolduracağım!" şeklindeki sözü böyle böyle gerçekleşmektedir işte.

[831] "Rabbin dileseydi, insanları tek bir ümmet yapardı..." Yani, onları bir tek *ümmet*in, yani İslâm *millet*inin ehli olmaya mecbur ederdi. "Hakikaten bu, bir tek *ümmet* olarak sizin ümmetinizdir." [Enbiyâ 21/92] âyetinde ifade edildiği gibi. Bu ifade, böyle bir zorlamanın olmadığını, Allah'ın insanları 'Hak dini'nde buluşmaya zorlamadığını, aksine onlara yükümlülüğün esası olan seçme imkânını verdiğini ve bazısı hakkı, bazısı da bâtılı seçerek din konusunda ihtilâfa düştüklerini ifade etmektedir. Nitekim şöyle buyurmaktadır: "Ama Rabbinin merhamet ettikleri müstesna," yani Allah hidayet edip lütufta bulunduğu için Hak dininde anlaşmazlığa düşmeden ittifak edenler hariç, insanlar "ihtilâf edip duracaklardır. O, onları 'bu'nun için yaratmıştır." ذلك (bu) kelimesi, önceki cümlenin delâlet edip zımnen ifade ettiği hususa işarettir. Yani, Allah onları ihtilâfın kaynaklandığı bu imkân ve iradeye sahip olarak yaratmıştır ki, kendi isabetli seçimiyle hakkı tercih edeni ödüllendirsin; yanlış seçimiyle bâtılı tercih edeni de cezalandırsın. "Senin Rabbinin 'Şüphesiz Ben cehennemi insanlarla ve cinlerle dolduracağım!' sözü böyle böyle gerçekleşmektedir işte!" Bu söz Allah'ın, bâtılı seçecek olanların çok olacağını bildiği için meleklere hitaben söylediği bir sözdür.

[٨٣٠] {كَانَ} بمعنى صح واستقام. واللام لتأكيد النفي، و{بِظُلْمٍ} حال من الفاعل. والمعنى: واستحال في الحكمة أن يهلك الله القرى ظالمًا لها {وَأَهْلُهَا} قوم {مُصْلِحُونَ} تنزيهًا لذاته عن الظلم، وإيذانًا بأن إهلاك المصلحين من الظلم. وقيل: الظلم الشرك، ومعناه: أنه لا يهلك القرى بسبب شرك أهلها وهم مصلحون ٥ يتعاطون الحق فيما بينهم ولا يضمون إلى شركهم فسادًا آخر.

١١٨-﴿وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ﴾

١١٩-﴿إِلا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَلِذَلِكَ خَلَقَهُمْ وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ لأَمْلأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾

[٨٣١] {وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً}، يعني لَاضطرَّهم إلى أن ١٠ يكونوا أهل أمّة واحدة، أي ملة واحدة وهي ملة الإسلام، كقوله {إِنَّ هذه أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً} [الأنبياء: ٩٢]. وهذا الكلام يتضمن نفي الاضطرار، وأنه لم يضطرهم إلى الاتفاق على دين الحق، ولكنه مكَّنهم من الاختيار الذي هو أساس التكليف، فاختار بعضهم الحق وبعضهم الباطل، فاختلفوا، فلذلك قال: {وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ إِلَّا مَن رَحِمَ رَبُّكَ}، إلا ناسًا هداهم الله ولطف بهم، فاتفقوا على دين ١٥ الحق غير مختلفين فيه. {ولذلك خَلَقَهُمْ} ذلك إشارة إلى ما دل عليه الكلام الأوّل وتضمنه، يعني ولذلك من التمكن والاختيار الذي كان عنه الاختلاف خلقهم، ليثيب مختار الحق بحسن اختياره، ويعاقب مختار الباطل بسوء اختياره. {وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبّكَ} وهي قوله للملائكة {لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الجِنَّةِ والناسِ أَجْمَعِينَ} لعلمه بكثرة من يختار الباطل.

120. Peygamberlere dair mühim haberlerin sana anlattığımız her biriyle senin kalbini pekiştirmiş oluyoruz. Bu arada, sana gerçek; müminlere de öğüt ve nasihat gelmiş oluyor.

121. İman etmeyenlere de ki: Siz elinizden geleni yapın, biz de yapmaktayız elbette!

122. (Siz bizim sonumuzu) bekleyin bakalım; biz de beklemedeyiz şüphesiz!

[832] كُلًّا'deki tenvin muzāfun ileyhten bedel olup adeta *ve külle nebe'in* denilmektedir. نَقُصُّ عَلَيْكَ ve مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ ibareleri *küll* kelimesini beyan etmektedir; ما نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ cümlesi de كُلًّا'den bedeldir. Sana anlattığımız her kıssa, sana anlattığımız her nev-'i kıssa, yani her üsluptaki kıssa anlamında da olabilir; o zaman ما نُثَبِّتُ بِهِ cümlesi نَقُصُّ'nun mef'ûlü olur. Peygamber (s.a.)'in kalbinin pekiştirilmesi ise, yakîninin ve kalbî itminanını sağlayacak şeylerin artırılması anlamındadır; çünkü delillerin çoğalması, kalbi daha çok pekiştirir ve bilgiyi daha sağlam hale getirir. "Bu arada, sana gerçek, müminlere de öğüt ve nasihat gelmiş oluyor." Yani bu surede veya anlatılan bu kıssalarda gerçek vardır.

[833] "İman etmeyenlere" yani Mekke halkına ve diğerlerine "de ki: Siz" içinde bulunduğunuz hal ve yöneliş itibariyle elinizden geleni "yapın. Biz de yapmaktayız elbette!.. Siz" bizim başımıza gelecekleri "bekleyin bakalım; biz de" Allah'ın naklettiği sizin gibilerin başına gelen felaketlerin benzerlerinin sizin başınıza gelmesini "beklemedeyiz şüphesiz."

123. Göklerin ve yerin gaybı yalnızca Allah'ındır. Bütün işler O'na döndürülür. Öyleyse O'na kulluk et ve O'na güvenip dayan. Senin Rabbin, yaptıklarınızdan gafil değil.

[834] "Göklerin ve yerin gaybı yalnızca Allah'ındır." Göklerde ve yerde hiçbir şey O'na gizli kalmaz. Dolayısıyla sizin amelleriniz de O'na gizli kalmaz. "Bütün işler O'na döndürülür." O halde, mutlaka onların ve senin işin de O'na götürülecek ve O, senin için onları cezalandıracaktır. "Öyleyse O'na kulluk et ve O'na güvenip dayan." Çünkü O, sana kâfi ve kefildir. "Senin Rabbin, yaptıklarınızdan gafil değil..." (Bunların yaptıklarından…" anlamındaki يَعْمَلُونَ ifadesi) تَعْمَلُونَ (sizin yaptıklarınızdan) şeklinde de okunmuştur, yani muhatabı gaibe tağlip ederek 'senin ve onların -yani sizlerin- yaptıklarınızdan…'

١٢٠-﴿وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ وَجَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقُّ وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

١٢١-﴿وَقُلْ لِلَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ اعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتِكُمْ إِنَّا عَامِلُونَ﴾

١٢٢-﴿وَانْتَظِرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ﴾

[٨٣٢] {وَكُلًّا} التنوين فيه عوض من المضاف إليه كأنه قيل. وكلَّ نبأ {نَقُصُّ عَلَيْكَ}، و{مِنْ أَنْبَاء الرُّسُل} بيان لكل. و{مَا نُثَبّتُ بِهِ فُؤَادَكَ} بدل من {كلًّا}. ويجوز أن يكون المعنى: وكلَّ اقتصاصٍ نقصّ عليك، على معنى: وكل نوع من أنواع الاقتصاص نقصّ عليك، يعني على الأساليب المختلفة، و{مَا نُثَبّتُ بِهِ} مفعول {نقصّ}. ومعنى تثبيت فؤاده: زيادة يقينه وما فيه طمأنينة قلبه، لأن تكاثر الأدلة أثبت للقلب وأرسخ للعلم. {وَجَاءكَ فِى هذه الحقُّ} أي في هذه السورةِ، أو في هذه الأنباء المقتصَّة فيها ما هو حقٌّ {وَمَوْعِظَةٌ وذكرى لِلْمُؤْمِنِينَ}.

[٨٣٣] {وَقُل لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ} من أهل مكة وغيرهم {اعملوا} على حالكم وجهتكم التي أنتم عليها {إِنَّا عَامِلُونَ}. {وانتظروا} بنا الدوائر، {إِنَّا مُنتَظِرُونَ} أن ينزل بكم نحو ما اقتص الله من النقم النازلة بأشباهكم.

١٢٣-﴿وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الأَمْرُ كُلُّهُ فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾

[٨٣٤] {وَللَّهِ غَيْبُ السموات والأرض} لا تخفى عليه خافية مما يجري فيهما، فلا تخفى عليه أعمالكم {وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الأمرُ كُلُّهُ} فلا بدّ أن يرجع إليه أمرهم وأمرك، فينتقم لك منهم {فَاعْبُدْه وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ} فإنه كافيك وكافلُك. {وَمَا رَبُّكَ بغافلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ}. وقرئ «تعملون»، بالتاء، أي أنت وهم، على تغليب المخاطب.

[835] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Kim Hûd suresini okursa Nûh, Hûd, Sâlih, Şu'ayb, Lût, İbrâhim ve Mûsâ'ya iman eden ve onları inkâr eden kimselerin sayısının on katı sevap elde eder ve kıyamet günü *inşâallāhu te'âlâ* cennetliklerden olur.

*

[٨٣٥] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة هود أعطي من الأجر عشر حسنات بعدد من صدّق بنوحٍ ومَن كَذَّبَ به، وهود وصالح وشعيب ولوط وإبراهيم وموسى؛ وكان يوم القيامة من السعداء إن شاء الله تعالى ذلك.

YÛSUF SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 111 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Râ. Bunlar apaçık kitabın âyetleridir.

5 **2. Biz onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik ki siz akledebilesiniz.**

3. Bu sûreyi sana vahyetmekle, kıssayı sana en güzel bir şekilde anlatmış oluyoruz. Sen daha önce elbette bundan habersizdin:

[836] "Bunlar." Bu zamir sûrenin âyetlerine işaret etmektedir. "Apaçık kitap" ise sûre anlamındadır. Yani, bu sûrede sana inzâl edilmiş olan bu
10 âyetler, Arapları âciz bırakma ve kınama, susturma konusunda hali, durumu çok açık ve bariz olan bir sûrenin âyetleridir. Ya da bu sûre, üzerinde düşünen kimselere kendisinin beşer kelâmı olmayıp Allah tarafından indirildiğini açıkça gösterir, beyan eder. Bir diğer ihtimal ise, anlamın, "kendi dillerinde nâzil olduğu için Araplara anlamları karmaşık gelmeyecek, açık
15 seçik sûre" şeklinde olması ya da "Onda Yahudilerin sormuş oldukları Yûsuf kıssası beyan edilmiştir." anlamında olmasıdır. Nitekim rivayete göre Yahudi âlimleri müşriklerin ileri gelenlerine, "Muhammed'e Yakub'un Şam'dan Mısır'a neden gittiğini ve Yûsuf kıssasını sorun." demişlerdir.

[837] "Biz onu" yani içerisinde Yûsuf kıssasının yer aldığı bu kitabı
20 "Arapça bir Kur'ân" halinde indirdik. Kur'ân'ın bir kısmına da Kur'ân ismi verilir, çünkü *kur'ân* kelimesi cins ismi olup tümüne de biz kısmına da verilir. "Ki siz akledebilesiniz" yani onu anlayasınız, mânalarını ihata edebilesiniz, anlamları size karışık gelmesin. Nitekim Allah Teâlâ "Biz onu yabancı dilde bir Kur'ân kılsaydık, hemen, 'Ayetleri açık-seçik bildirilmeli
25 değil miydi?! (Kitap yabancı dilde, ama muhatap Arap, öyle mi!?') derlerdi." [Fussilet 41/44] buyurmuştur.

[838] *Kasas* kelimesi iki türlü anlaşılabilir: (i) İlk olarak bu kelimenin *iktisās* (kıssa anlatma) anlamında mastar olması mümkündür. *Kassa'l-hadîse yekussuhu kasas*^an^ denilir. Bu vezin tıpkı *şellehu yeşulluhû şelel*^en^ (Onu uzaklaş-
30 tırdı.) fiilinin formuna benzer. İkinci olarak da kelime tıpkı *en-nefd* ve *el-hasb* kelimeleri gibi *mef'ûl* anlamında *fa'al*^en^ vezninde olabilir. Nitekim buna benzer şekilde *en-nebe'ü* (önemli haber) kelimesi (mef'ûl anlamında), haber verilen şey anlamında; *el-haber* kelimesi de haber verilen şey anlamında kullanılır.

سورة يوسف عليه السلام

مكية؛ وهي مائة وإحدى عشرة آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ﴾

٢-﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾

٣-﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا القرآن وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ﴾

[٨٣٦] {تِلْكَ} إشارة إلى آيات السورة. و{الكتابُ المبين} السورة؛ أي تلك الآيات التي أنزلت إليك في هذه السورة آيات السورة الظاهر أمرُها في إعجاز العرب وتبكيتهم. أو التي تُبين لمن تدبرها أنها من عند الله، لا من عند البشر. أو الواضحة التي لا تشتبه على العرب معانيها، لنزولها بلسانهم. أو قد أبِين فيها ما سألت عنه اليهود من قصة يوسف. فقد روي أن علماء اليهود قالوا لكبراء المشركين: سلوا محمدًا لم انتقل آل يعقوب من الشام إلى مصر، وعن قصة يوسف.

[٨٣٧] {أنزلناه} أنزلنا هذا الكتاب الذي فيه قصة يوسف في حال كونه {قُرْآنًا عَرَبِيًّا} وسمى بعض القرآن قرآنا، لأنّ القرآن اسم جنس يقع على كله وبعضه. {لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ} إرادة أن تفهموه وتحيطوا بمعانيه ولا يلتبسَ عليكم. {وَلَوْ جعلناه قُرْآنًا أَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْلَا فُصّلَتْ آياتُه} [فصلت: ٤٤].

[٨٣٨] {القصص} على وجهين؛ يكون مصدرًا بمعنى الاقتصاص، تقول: قصّ الحديث يقصه قَصَصًا، كقولك: شله يشله شللًا، إذا طرده. ويكون فعلا بمعنى مفعول، كالنفض والحسب. ونحوه النبأ والخبر في معنى المنبأ به والمخبر به.

Yine *kasas* kelimesinin, tıpkı *el-halk* ve *es-sayd* kelimeleri gibi, mefʿûl'ün mastarla isimlendirilmesi türünde bir kullanım olması da mümkündür. Eğer bu kelimeyle mastar mânası kastediliyorsa o zaman âyette anlam, "Biz sana bu Kur'ân'ı vahyetmekle, yani bu sûreyi vahyetmek suretiyle en güzel anlatımla anlatıyoruz." şeklinde olur. Bu durumda أَحْسَنَ (en güzel) kelimesi mastar olarak mansup olur, çünkü mastara izafe edilmiştir. Yine bu durumda kıssa olarak anlatılan şey hazfedilmiş olmaktadır, çünkü "sana bu Kur'ân'ı vahyetmekle" ifadesi ona gerek bırakmamaktadır. هذَا الْقُرْآنَ (Bu Kur'ân) ifadesinin, نَقُصُّ (anlatıyoruz) fiili ile mansup olması mümkündür, bu durumda sanki, "Biz sana vahyetmek suretiyle bu Kur'ân'ı en güzel anlatımla anlatıyoruz." denilmiş olmaktadır. En güzel anlatımdan maksat ise, onun en harika yol ve en sıra dışı üslup ile anlatılmış olduğudur. Nitekim bu kıssanın evvelkilerin kitaplarında ve tarih kitaplarında da anlatıldığını görürsün, fakat o kitaplardan herhangi birindeki anlatımının Kur'ân'daki anlatımına yaklaşmasının dahi mümkün olduğunu göremezsin! (ii) *Kasas* kelimesi ile *maksūs* (anlatılan şey) kastediliyorsa, o zaman anlam, "Biz sana, anlatılabilecek en güzel kıssayı anlatıyoruz." şeklindedir. Bu kıssanın en güzel kıssa olmasının sebebi ise diğer kıssalarda yer almayan ibretler, nükteler, hikmetler ve sıra dışılıklar içermesidir. Dolayısıyla, bu kıssanın, kendi alanında anlatılan en güzel kıssa olduğu açıktır. Nitekim bir insan hakkında "O insanların en bilgilisi, en üstünüdür." denildiği zaman, kendi alanında en bilgili ve en üstünü olduğu kastedilir.

[839] **Şayet** "*el-Kasas* kelimesi 'ne'den türemiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu kelime, *kassa eserehû* (İzini takip etti.) ifadesinden türemiştir, çünkü olayı anlatan, kıssa eden kimse, ona dair ezberlediği, aklında tuttuğu şeyi adım adım takip eder. Nitekim Kur'ân okuyan kimse için de *telâ el-Kur'ân*[e] (Kur'ân'ı tilavet / takip etti.) denilir, çünkü böyle yapan kişi, ezberlemiş olduğu Kur'ân bölümlerini âyet âyet takip ederek okumaktadır.

[840] إِنْ كُنْتَ ifadesindeki İn, İnne'nin muhaffef halidir. (لَمِنَ الْغَافِلِينَ'deki) Lâm ise, bu İn'i olumsuzlayıcı İn edatından ayırt eder. قَبْلِهِ (ondan önce) ifadesindeki zamir, "vahyettiğimiz" ifadesine racidir ve anlam, "Durum şudur ki biz sana vahyetmeden önce sen bundan habersizdin, yani bu konuda cahildin, buna dair hiçbir bilgin yoktun, kulağına bununla ilgili hiçbir şey gelmemişti." şeklindedir.

ويجوز أن يكون من تسمية المفعول بالمصدر، كالخلق والصيد. وإن أريد المصدر، فمعناه: نحن نقص عليك أحسن القصص {بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هذا القرآن}، أي بإيحائنا إليك هذه السورة، على أن يكون {أحسنَ} منصوبًا نصب المصدر، لإضافته إليه، ويكون المقصوص محذوفًا؛ لأنّ قوله {بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هذا القرآن} مغنٍ عنه. ويجوز أن ينتصب {هذا القرآن} بـ{نقصُّ}، كأنه قيل: نحن نقص عليك أحسن الاقتصاص هذا القرآن بإيحائنا إليك. والمراد بأحسن الاقتصاص أنه اقتصّ على أبدع طريقة وأعجب أسلوب. ألا ترى أنّ هذا الحديث مقتص في كتب الأولين وفي كتب التواريخ، وألا ترى اقتصاصه في كتاب منها مقاربًا لاقتصاصه في القرآن. وإن أريد بالقصص المقصوص فمعناه: نحن نقص عليك أحسن ما يقص من الأحاديث. وإنما كان أحسنَه لما يتضمن من العبر والنكت والحكم والعجائب التي ليست في غيرها. والظاهر أنه أحسن ما يقتص في بابه، كما يقال في الرجل: هو أعلم الناس وأفضلهم، يراد: في فنه.

[٨٣٩] فإن قلت: ممّ اشتقاق القصص؟ قلت: من قصّ أثره، إذا اتَّبعه، لأنّ الذي يقصّ الحديث يتبع ما حفظ منه شيئًا فشيئًا، كما يقال: تلا القرآن، إذا قرأه، لأنه يتلو، أي يتبع ما حفظ منه آية بعد آية.

[٨٤٠] {وَإِن كُنتَ} إن مخففة من الثقيلة، واللام هي التي تفرق بينها وبين النافية. والضمير في {قَبْلِهِ} راجع إلى قوله {ما أوحينا}، والمعنى: وإنّ الشأن والحديث كنت من قبل إيحائنا إليك من الغافلين عنه، أي من الجاهلين به، ما كان لك فيه علم قط ولا طرق سمعك طرف منه.

4. Hani Yûsuf, babasına demişti ki "Babacığım! Rüyamda on bir yıldızla Güneş'i ve Ay'ı gördüm... Gördüm ki bana secde ediyorlar."

[841] "Hani Yûsuf demişti ki" ifadesi, (önceki âyette geçen) "en güzel anlatım" ifadesinden bedel-i iştimaldir; çünkü (*Hani* kelimesi ile ifade edilen) vakit, anlatımı da kapsamaktadır ki bu da anlatılan şeydir. Bir kıssanın vakti anlatıldığında, kendisi anlatılmış olur. Ya da bu ifadenin başında gizli bir *üzkür* (anlat, zikret, hatırla) ifadesi yer almaktadır.

[842] *Yûsuf* kelimesi İbranca bir isimdir. Arapça olduğu da söylenmiştir. Ancak bu doğru değildir, çünkü Arapça olsaydı o zaman ma'rifelik dışında gayr-i munsarif olmasını gerektiren hiçbir sebep olmadığı için, munsarif olması gerekirdi. **Şayet** "Bu ismi Sin'in kesresi ile *Yûsif* şeklinde ya da fethası ile *Yûsef* şeklinde okuyanlar hakkında ne dersin; bu okuyuşlara göre kelimenin Arapça olduğunu söylemek mümkün müdür; zira bu durumda kelime *âsefe* (üzüldü, esef duydu) fiilinin muzari formunun malum ve meçhul sıygaları şeklinde olmaktadır, gayr-i munsarif olması ise ma'rifeliğinden ve fiil vezninde olmasından kaynaklanmaktadır?" **dersen şöyle derim:** Bu mümkün değildir, çünkü meşhur kıraat, *Yûsuf* kelimesinin yabancı olduğuna delâlet etmektedir; dolayısıyla bir kelime bir okunuşta Arapça diğer bir okunuşta yabancı olamaz. *Yûnus* kelimesi de *Yûsuf* kelimesi gibidir, onda da üç farklı okuyuş nakledilmektedir. Ancak buna dayanılarak, yani iki okunuşta (*Yûnis – Yûnes*) kelimenin *ânese* ve *ûnise* fiillerinin muzari formunda olduğu söylenerek Arapça olduğu iddia edilemez.

[843] Hazret-i Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: "Kerîm (değerli / kerem sahibi) kimdir?" diye sorulduğu zaman 'Kerîm oğlu kerîm oğlu kerîm oğlu kerîm, İbrâhim oğlu İshâk oğlu Yakup oğlu Yûsuf'tur' deyiniz." [*Buhârî*, "Enbiya", 17]

[844] ("Babacığım!" anlamındaki) يا أَبَتِ ifadesi her üç hareke ile de okunmuştur. "Peki, bu Tâ nedir?" **dersen şöyle derim:** Müenneslik Tâ'sı olup izafet Yâ'sının düşmesinin telafisi olarak gelmiştir. Bunun müenneslik Tâ'sı olduğunun delili, vakıf halinde He'ye dönüşüyor olmasıdır. "Müenneslik Tâ'sının müzekker bir kelimeye birleşmesi nasıl mümkün olabilir?" **dersen şöyle derim:** Bu tıpkı *hamâmet*^{ün} *zeker*^{ün} (erkek güvercin), *şât*^{ün} *zeker*^{ün} (erkek koyun), *racül*^{ün} *reb'at*^{ün} (orta boylu adam) ve *ğulâm*^{ün} *yefe'at*^{ün} (boylu poslu çocuk) ifadeleri gibi caiz olmaktadır. "Peki müenneslik Tâ'sı neden izafet Yâ'sına telafi olarak gelmektedir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü müenneslik ve izafet özelliklerinin her ikisi de, ismin sonuna eklenme konusunda ortaktırlar.

٤-﴿إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ﴾

[٨٤١] {إِذْ قَالَ يُوسُفُ} بدل من {أحسنَ القَصَص} [يوسف: ٣]، وهو من بدل الاشتمال، لأن الوقت مشتمل على القصص، وهو المقصوص، فإذا قصَّ وقته فقد قص. أو بإضمار اذكر.

[٨٤٢] ويوسف اسم عبراني. وقيل: عربي، وليس بصحيح؛ لأنه لو كان عربيًّا لانصرف لخلوّه عن سبب آخر سوى التعريف. فإن قلت: فما تقول فيمن قرأ: «يوسِف»، بكسر السين، أو «يوسَف» بفتحها، هل يجوز على قراءته أن يقال: هو عربي؟ لأنه على وزن المضارع المبني للفاعل أو المفعول من آسَفَ؛ وإنما منع الصرف للتعريف ووزن الفعل؟ قلت: لا؛ لأنّ القراءة المشهورة قامت بالشهادة على أن الكلمة أعجمية، فلا تكون عربية تارة وأعجمية أخرى. ونحو يوسف يونسُ، رويت فيه هذه اللغات الثلاث ولا يقال هو عربي، لأنه في لغتين منها بوزن المضارع من آنس وأونس.

[٨٤٣] وعن النبي ﷺ: إذا قيل: من الكريمُ؟ فقولوا: الكريم ابن الكريم ابن الكريم ابن الكريم: يوسف بن يعقوب بن إسحاق بن إبراهيم.

[٨٤٤] {يا أبت} قرئ بالحركات الثلاث. فإن قلت: ما هذه التاء؟ قلت: تاء تأنيث وقعت عوضًا من ياء الإضافة. والدليل على أنها تاء تأنيث قلبُها هاءً في الوقف. فإن قلت: كيف جاز إلحاق تاء التأنيث بالمذكر؟ قلت: كما جاز نحو قولك: حمامة ذكر وشاة ذكر، ورجل ربعة، وغلام يفعة. فإن قلت: فلم ساغ تعويض تاء التأنيث من ياء الإضافة؟ قلت: لأنّ التأنيث والإضافة يتناسبان في أنّ كل واحد منهما زيادة مضمومة إلى الاسم في آخره.

"Peki, bu kesre (*yâ ebeti* ifadesindeki Tâ'nın kesresi) nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, *yâ ebî* (Babacığım!) sözünde Ye'den önce gelen kesredir. Ancak müenneslik Tâ'sının bir öncesindeki harfin fetha olması gerektiği için, Tâ'ya kaydırılmıştır. "O halde neden bu kesre, Tâ'nın gerektirdiği fetha ile düşmemiş de, Tâ sâkin olarak kalmamıştır?" **dersen şöyle derim:** Kelime isim olduğu için bu mümkün olmamıştır, çünkü isimler, iʿrapta asıl konumda olduklarından, harekeli olmak durumundadırlar. (*Yâ ebî* kelimesinde) Ye harfi aslında harekeli olduğu halde, tahfif için sâkin kılınmıştır, çünkü bu lîn (uzatma) harfidir. Tâ ise zamir olan Kâf gibi aslî (sahih / illetsiz) bir harftir, Bu sebeple de harekeli olması gerekmiştir. **Şayet** "Bu Tâ ile bu kesreyi bir araya getirmek tıpkı telafi için getirilen şey ile telafi edilen şeyi bir araya getirmeye benzemektedir, çünkü bu kesre, *yâ ğulâmi* (Evlâdım!) ifadesindeki (düşürülmüş) Ye hükmündedir; dolayısıyla nasıl ki *yâ ebetî* demek caiz değilse, *yâ ebeti* demek de caiz değildir." **dersen şöyle derim**; Ye harfi ve kesre ikilisinin her ikisinin de öncesinde iki şey bulunmaktadır, Tâ da bu iki şeyden birinin yani Ye'nin telafisidir. Kesre ise telafiye mâruz kalmamaktadır, dolayısıyla telafi olarak gelen ile telafi edilen bir araya gelmiş olmamaktadır. Böyle bir durum sadece Tâ ve Ye'nin birlikte kullanılması durumunda söz konusu olur, başka bir durumda söz konusu olmaz. *Yâ ebetâ* şeklindeki kullanıma dikkat edersen bu kullanımda Elif Tâ'dan bedel olduğu halde yine de nasıl Tâ ile birlikte kullanılmıştır ve bu durum telafi için gelen ifade ile telafi edilen şeyin bir arada kullanılması sayılmamaktadır. (Bu kullanımda böyle sayılmadığına göre) kesrede hiç sayılmaz. **Şayet** "*Yâ ğulâmi* (Evlâdım!) ifadesindeki kesre, izafete delâlet etmektedir, çünkü bu kesre Ye'nin ayrılmaz bir parçası, bitişiğidir. Aynı kesre, *yâ ebeti* (Babacığım!) ifadesinde de buna delâlet ediyorsa, o zaman (*yâ ebeti*deki) Tâ gereksizdir, varlığı yokluğu gibidir." **dersen şöyle derim:** Aksine, kesrenin burada Tâ ile birlikte olduğundaki hali, tıpkı *yâ ebî* ifadesindeki Ye ile birlikte olduğundaki hali gibidir.

[845] **Şayet** "Peki, bu ifadeyi Tâ'nın fethası ve zammesi ile (*yâ ebete* ve *yâ ebetü* şeklinde) okuyanların okuyuşunun gerekçesi nedir?" **dersen şöyle derim:** Fetha ile okuyan, *yâ ebetâ* ifadesindeki Elif'i hazfetmiş, öncesindeki fethayı yerinde bırakmış olmaktadır. Onun yaptığı, tıpkı *yâ ğulâmi* ifadesinin sonundaki Ye'yi hazfedenin yaptığı gibidir. Şöyle de denebilir: Böyle okuyan kişi (Tâ'yı), *yâ ebî* ifadesinde telafi edilen Bâ'nın harekesi ile harekelemiştir. Zamme ile okuyan ise kelimenin, sonunda müenneslik Tâ'sı bulunan bir isim olduğunu düşünmüş ve onu sonu Tâ ile biten müennes isimler gibi değerlendirmiş, bu yüzden de tıpkı *yâ sübetü* (ey ahâli!) sözünde olduğu gibi, harekenin izafet Yâ'sının telafisi olduğunu dikkate almaksızın, *yâ ebetü* şeklinde okumuştur.

فإن قلت: فما هذه الكسرة؟ قلت: هي الكسرة التي كانت قبل الياء في قولك: يا أبي، قد زحلقت إلى التاء، لاقتضاء تاء التأنيث أن يكون ما قبلها مفتوحًا. فإن قلت: فما بال الكسرة لم تسقط بالفتحة التي اقتضتها التاء وتبقى التاء ساكنة؟ قلت: امتنع ذلك فيها، لأنها اسم، والأسماء حقها التحريك لأصالتها في الإعراب، وإنما جاز ٥ تسكين الياء وأصلها أن تحرّك تخفيفًا، لأنها حرف لين. وأما التاء فحرف صحيح نحو كاف الضمير، فلزم تحريكها. فإن قلت: يشبه الجمع بين التاء وبين هذه الكسرة الجمع بين العوض والمعوّض منه، لأنها في حكم الياء، إذا قلت: يا غلام، فكما لا يجوز ''يا أبتي'' لا يجوز ''يا أبت''. قلت: الياء والكسرة قبلها شيآن؛ والتاء عوض من أحد الشيئين، وهو الياء والكسرة غير متعرض لها، فلا يجمع بين العوض ١٠ والمعوض منه إلا إذا جمع بين التاء والياء لا غير. ألا ترى إلى قولهم ''يا أبتا'' مع كون الألف فيه بدلًا من التاء، كيف جاز الجمع بينها وبين التاء، ولم يعد ذلك جمعًا بين العوض والمعوّض منه، فالكسرة أبعد من ذلك. فإن قلت: فقد دلت الكسرة في ''يا غلام'' على الإضافة؛ لأنها قرينة الياء ولصيقتها. فإن دلت على مثل ذلك في ''يا أبت'' فالتاء المعوّضة لغو؛ وجودها كعدمها. قلت: بل حالها مع التاء كحالها ١٥ مع الياء إذا قلت ''يا أبي''.

[٨٤٥] فإن قلت: فما وجه من قرأ بفتح التاء وضمها؟ قلت: أما من فتح فقد حذف الألف من ''يا أبتا''، واستبقى الفتحة قبلها، كما فعل من حذف الياء في ''يا غلام''. ويجوز أن يقال: حركها بحركة الباء المعوض منها في قولك ''يا أبي''. وأما من ضم فقد رأى اسمًا في آخره تاء تأنيث، فأجراه مجرى الأسماء المؤنثة بالتاء فقال: ''يا ٢٠ أبتُ'' كما تقول: ''يا ثُبَةُ'' من غير اعتبار لكونها عوضًا من ياء الإضافة.

[846] إني رأيتُ (gördüm ki) ifadesi Yâ'nın harekelenmesi ile (*inniye* şeklinde) de okunmuştur. أَحَدَ عَشَرَ (on bir) kelimesi de 'Ayın'ın sükûnu ile *ehada'şera* şeklinde okunmuştur. Bu okuyuşun sebebi, tek bir kelime hükmündeki iki kelimede harekelerin art arda gelmesi sebebiyle, tahfif yapılmış olmasıdır. Aynı durum *isnâ 'aşera* (on iki) hariç, (on birden) on dokuza (*tis'ate 'aşera*ya) kadar bütün sayıların isimlerinde söz konusudur, *isnâ 'aşera* kelimesinde ise iki sâkin harfin yan yana gelmesi durumu oluşacağından, böyle yapılmaz. رأيتُ (gördüm) kelimesi *ru'yet* (görmek) kökünden değil, *rü'yâ* kökünden türemiştir, çünkü anlattığı şeyin rüya olduğu malumdur. Zira eğer Güneş ve Ay, diğer gök cisimleri ile birlikte Yûsuf *Aleyhisselâm*'a uyanıklık halinde secde etmiş olsalar, bu durum Yakub *Aleyhisselâm* için çok büyük bir mucize olurdu ve onun için de diğer insanlar için de gizli kalmazdı.

[847] **Şayet** "Bu gök cisimlerinin (yıldızların) isimleri nelerdir?" **dersen şöyle derim:** Câbir (b. Abdullah) şöyle rivayet etmiştir: Yahudinin biri Peygamber (s.a.)'e gelmiş ve "Ey Muhammed! Bana Yûsuf'un gördüğü yıldızlardan haber ver?" demiş. Peygamber (s.a.) sessiz kalmış ve daha sonra Cebrail vahiy getirip bunu bildirmiş ve o da Yahudiye "Eğer sana bunları bildirirsem Müslüman olacak mısın?" diye sormuş; Yahudi "evet" deyince, şöyle demiş: "Bu yıldızlar Tārık, Zeyyâl, Kābis, 'Amûdân, Füleyk, Musbih, Darûh, Ferğ, Vessâb, Zü'l-ketifeyn yıldızlarıdır. Yûsuf bunların ve Güneş ile Ay'ın semâdan inip kendisine secde ettiklerini görmüştür." Bunu üzerine Yahudi, "Evet vallahi, bunlar o yıldızların isimleridir!" demiş.

[848] Güneş ve Ay'ın Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın anne ve babası -bir görüşte ise babası ve teyzesi- olduğu, yıldızların ise ağabeyleri olduğu söylenmiştir.

[849] Vehb (b. Münebbih')in şöyle dediği nakledilmiştir: Yûsuf *Aleyhisselâm* yedi yaşındayken rüyasında on bir uzun *asa*nın yerde bir daire şeklinde dikilmiş olduklarını, aniden küçük bir asanın onları köklerinden söküp attığını görmüş ve bunu babasına anlatmış. O da, "Sakın bunu ağabeylerine anlatma" demişti. Daha sonra on iki yaşına gelince, rüyasında Güneş, Ay ve yıldızların kendisine secde ettiğini gördü. Bunu da babasına anlattı. Babası, "Sakın onlara anlatma, yoksa senin başına iş açarlar." dedi.

[850] Söylendiğine göre; Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın rüyası ile ağabeylerinin, yanına (Mısır'a) gelmeleri arasında kırk senelik bir süre vardı. Bir görüşe göre bu süre seksen sene imiş.

[٨٤٦] وقرئ {إني رأيت} بتحريك الياء. و«أحدَ عْشَرَ»، بسكون العين، تخفيفًا لتوالي المتحركات فيما هو في حكم اسم واحد، وكذا إلى تسعة عشر؛ إلا اثني عشر لئلا يلتقي ساكنان. و{رأيت} من الرؤيا، لا من الرؤية، لأنَّ ما ذكره معلوم أنه منام؛ لأنّ الشمس والقمر لو اجتمعا مع الكواكب ساجدة ليوسف في حال اليقظة، لكانت آية عظيمة ليعقوب عليه السلام، ولما خفيت عليه وعلى الناس. ٥

[٨٤٧] فإن قلت: ما أسماء تلك الكواكب؟ قلت: روى جابر أنّ يهوديًّا جاء إلى النبي ﷺ فقال: يا محمد، أخبرني عن النجوم التي رآهنّ يوسف، فسكت رسول الله ﷺ، فنزل جبريل عليه السلام فأخبره بذلك، فقال النبي ﷺ لليهودي: إن أخبرتك هل تسلم؟ قال: نعم. قال: «جَريان، والطارق، والذيَّال، وقابس، وعمودان، والفُلَيق، والمُصبِح، والضروح، والفرغ، ووثَّاب، وذو الكتفين رآها ١٠ يوسف والشمسَ والقمرَ نزلن من السماء وسجدن له.» فقال اليهودي: إي والله، إنها لأسماؤها.

[٨٤٨] وقيل: الشمس والقمر أبواه. وقيل: أبوه وخالته. والكواكب: إخوته.

[٨٤٩] وعن وهب أنّ يوسف رأى وهو ابن سبع سنين أنّ إحدى عشرة عصا طوالًا كانت مركوزة في الأرض كهيئة الدارة، وإذا عصا صغير تثب عليها حتى ١٥ اقتلعتها وغلبتها، فوصف ذلك لأبيه، فقال: إياك أن تذكر هذا لإخوتك! ثم رأى وهو ابن ثنتي عشرة سنة الشمس والقمر والكواكب تسجد له، فقصها على أبيه، فقال له: لا تقصها عليهم، فيبغوا لك الغوائل.

[٨٥٠] وقيل: كان بين رؤيا يوسف ومصير إخوته إليه أربعون سنة. وقيل: ثمانون. ٢٠

[851] **Şayet** "Ayette neden Güneş ve Ay, yıldızlardan sonra ifade edilmiştir?" **dersen şöyle derim:** O ikisi ihtisas üslubunca "yıldızlar"a atfedilmiş ve böylece onların diğer gök cisimlerine olan üstünlükleri, meziyetleri beyan edilmek istenmiştir. Benzer bir üslup, önce meleklerin zikredilip ardından Cebrail ve Mikail'in "melekler"e atfen zikredildiği âyettir [Bakara 2/98]. Ayrıca (والشمسَ والقمرَ ifadesindeki) Vav'ın *ma'a* (beraber) anlamında olması, yani "Ben yıldızları Güneş ve Ay'la birlikte gördüm." denilmiş olması da mümkündür.

[852] **Şayet** "Ayette رأيتُ (gördüm) ifadesinin tekrar edilmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** O ifade tekrar edilmiş değildir, aksine bir farazî soruya cevaben yeni bir cümle olarak gelmiştir. Sanki Yûsuf *Aleyhisselâm* "Ben on bir yıldız gördüm." deyince Yakup *Aleyhisselâm* ona, "Onları nasıl gördün?" diye sormuş; o da cevaben, "Onları bana secde ederlerken gördüm." demiştir.

[853] **Şayet** "Ayetteki رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ (Onları bana secde ederlerken gördüm.) ifadesinde neden yıldızlar akıl sahibi varlıklar yerine konulmuş?" **dersen şöyle derim:** Çünkü başlangıçta onları akıllı varlıklara mahsus bir ifade ile yani secde etme özelliği ile nitelemiş; bu yüzden de ifadenin devamında onları sanki akıllı varlıklarmış gibi değerlendirmiştir. Bu şekildeki kullanım, yani bir şeyin diğer bir şeye bazı yönlerden benzetilmesi ve bu benzerlik ve mukayesenin sonucunu (tesirini) ortaya koymak üzere ona diğerinin hükmünün verilmesi Arap dilinde oldukça yaygındır.

5. Dedi ki: "Yavrum! Rüyanı ağabeylerine anlatma, sonra sana tuzak kurarlar. Şeytan, insan için gerçekten apaçık bir düşmandır."

6. "Rabbin seni böylece seçip hazırlayacaktır. O sana rüya yorumlamayı öğretecek ve daha önce ataların İbrâhim'e ve İshak'a nimetini tamamladığı gibi, sana ve Yakup hanedanına da tamamlayacaktır. Senin Rabbin, gerçekten 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir (Alîm, Hakîm)."

[854] Yakup *Aleyhisselâm* rüyanın delâleti ile Yûsuf *Aleyhisselâm*'a Allah'ın hüküm ve hikmet vereceğini, onu hikmetli yöneticiler mertebesine ulaştıracağını, peygamberlik görevi için seçeceğini, tıpkı atalarına yaptığı gibi ona da iki cihan şerefini bahşedeceğini anlamış ve ağabeylerinin onu kıskanıp kendisine kötülük yapmalarından endişe etmiştir.

[٨٥١] فإن قلت: لم أخر الشمس والقمر؟ قلت: أخرهما ليعطفهما على الكواكب على طريق الاختصاص، بيانًا لفضلهما واستبدادهما بالمزية على غيرهما من الطوالع، كما أخر جبريل، وميكائيل عن الملائكة، ثم عطفهما عليها لذلك. ويجوز أن تكون الواو بمعنى مع، أي رأيت الكواكب مع الشمس والقمر.

٥ [٨٥٢] فإن قلت: ما معنى تكرار {رأيت}؟ قلت: ليس بتكرار، إنما هو كلام مستأنف على تقدير سؤال وقع جوابًا له، كأن يعقوب عليه السلام قال له عند قوله {إِنّى رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا} "كيف رأيتها؟" سائلًا عن حال رؤيتها. فقال: {رَأَيْتُهُمْ لِى سَاجِدِينَ}.

[٨٥٣] فإن قلت: فلم أجريت مجرى العقلاء في {رأيتُهم لي ساجدينَ}؟ قلت:
١٠ لأنه لما وصفها بما هو خاص بالعقلاء، وهو السجود، أجرى عليها حكمهم، كأنها عاقلة. وهذا كثير شائع في كلامهم أن يلابس الشيء الشيء من بعض الوجوه، فيعطى حكمًا من أحكامه إظهارًا لأثر الملابسة والمقاربة.

٥-﴿قَالَ يَا بُنَيَّ لا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَى إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا إِنَّ الشَّيْطَانَ لِلإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾

١٥ **٦-﴿وَكَذَلِكَ يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ وَيُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الأَحَادِيثِ وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَعَلَى آلِ يَعْقُوبَ كَمَا أَتَمَّهَا عَلَى أَبَوَيْكَ مِنْ قَبْلُ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبَّكَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾**

[٨٥٤] عرف يعقوب عليه السلام دلالة الرؤيا على أن يوسف يبلغه الله مبلغًا من الحكمة، ويصطفيه للنبوّة، وينعم عليه بشرف الدارين، كما فعل بآبائه، فخاف عليه
٢٠ حسد الإخوة وبغيهم.

[855] الرُّؤْيا kelimesi *ru'yet* (görmek) anlamındadır, ancak özelikle uyanıkken değil, uykuda iken görülen şey hakkında kullanılır. Bu ikisini (uyanık halde görme ile uykuda görmeyi) birbirinden ayırt etmek için ise, *el-kurbetü* ve *el-kurbâ* kelimelerinde olduğu gibi, müenneslik harfleri (Tâ ve Yâ) kullanılır.

[856] رُؤْيَاكَ (rüyan) kelimesi Hemze'nin Vav'a dönüştürülmesiyle *rûyâke* şeklinde de okunmuştur. Kisâî [v. 189/805] idğamla ve Râ'nın hem kesresi hem zammesi ile *riyyâke* ve *ruyyâke* şeklinde okunduğunu işitmiştir. Ancak bu okuyuş zayıftır, çünkü Vav, Hemze takdir olunduğu zaman tıpkı *izâr* kelimesinden *ittezere* ve *ecr* kelimesinden *ittecere* kelimelerinin türemesindeki idğamda olduğu gibi, idğam kuvvetli olmaz.

[857] فَيَكِيدُوا (tuzak kurarlar) ifadesi, başında gizli bir En edatı ile mansuptur. Anlam, "Eğer onlara anlatırsan, sana tuzak kurarlar." şeklindedir. **Şayet** "Neden Hûd sûresinde فَكِيدُونِي ("O halde bana tuzak kurun." [Hûd 11/55]) denildiği gibi burada da (Lâm'sız) *fe-yekîdûke* buyrulmadı?" **dersen şöyle derim:** Bu fiil, Lâm ile mef'ûl alan fiil anlamı ihtiva etmekte, böylece hem *keyd* (tuzak) mânasını, hem de ihtiva ettiği fiil mânasını ifade etmekte, böylece daha etkili ve tekitli bir korkutma ifadesi olmaktadır. Bu fiil tıpkı *fe-yehtâlû le-ke* (Sana hile yaparlar.) fiili gibidir; (فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا şeklinde) mastarla tekit edilmiş olması da bunu gösterir.

[858] "Apaçık bir düşmandır." düşmanlığı açıktır. Bu hem ʿÂdem ve Havvâ'ya yaptığından bellidir hem de "Öyleyse, beni azdırmana karşılık ben de onlar(ı azdırmak) için Senin dosdoğru yolunun üzerine çörekleneceğim!" [Aʿrâf 7/16] âyetinden anlaşılmaktadır. Musallat olduğu kimseleri tuzak, hile ve her türlü kötülüğe sevk etmiştir, yine benzer şeylere sevk etmesi işten bile değildir.

[859] "Rabbin seni böylece" yani bu seçme şekliyle "seçip hazırlayacak" yani nasıl seni şeref, büyüklük ve azamete delâlet eden böylesine büyük bir rüya için seçtiyse, aynı şekilde seni çok muazzam işler için seçecektir. وَيُعَلِّمُكَ (sana öğretecek) ifadesi yeni başlayan bir cümle olup, yukarıdaki benzetmenin (işte böylece.... ifadesinin) kapsamına dahil değildir. Burada adeta "O sana öğretecek, senin üzerindeki nimetini tamamlayacak." denilmiştir. *el-İctibâ* seçmek anlamında olup, bir şeyi kendin için edindiğinde kullandığın *cebeytü'ş-şeye* ve "Suyu havuzda topladım." anlamındaki *cebeytü'l-mâe fi'l-havdi* ifadesinden iftiʿâl babında türemiştir.

[٨٥٥] والرؤيا بمعنى الرؤية؛ إلا أنها مختصة بما كان منها في المنام دون اليقظة، فرق بينهما بحرفي التأنيث كما قيل: القربة والقربى.

[٨٥٦] وقرئ «روياك»، بقلب الهمزة واوًا. وسمع الكسائي: «رُيَّاك» و«رِيَّاك»، بالإدغام وضم الراء وكسرها، وهي ضعيفة؛ لأنّ الواو في تقدير الهمزة فلا يقوى إدغامها كما لم يقو الإدغام في قولهم اتَّزر من الإزار، واتَّجر من الأجر. ٥

[٨٥٧] {فَيَكِيدُوا} منصوب بإضمار أن، والمعنى: إن قصصتها عليهم كادوك. فإن قلت: هلا قيل: فيكيدوك، كما قيل {فَكِيدُونِي} [هود: ٥٥]؟ قلت: ضمن معنى فعل يتعدى باللام، ليفيد معنى فعل الكيد، مع إفادة معنى الفعل المضمن، فيكون آكد وأبلغ في التخويف. وذلك نحو فيحتالوا لك. ألا ترى إلى تأكيده بالمصدر. ١٠

[٨٥٨] {عَدُوٌّ مُبِينٌ} ظاهر العداوة لما فعل بآدم وحواء، ولقوله {لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صراطَكَ المستقيمَ} [الأعراف: ١٦]، فهو يحمل على الكيد والمكر وكل شرّ، ليورّط من يحمله، ولا يؤمن أن يحملهم على مثله.

[٨٥٩] {وكذلك} ومثل ذلك الأجتباء {يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ} يعني وكما اجتباك لمثل هذه الرؤيا العظيمة الدالة على شرف وعز وكبرياء شأن، كذلك يجتبيك ربك لأمور عظام. وقوله {وَيُعَلِّمُكَ} كلام مبتدأ غير داخل في حكم التشبيه، كأنه قيل: وهو يعلمك ويتمّ نعمته عليك. والاجتباء: الاصطفاء، افتعال من جبيت الشيء، إذا حصَّلته لنفسك؛ وجبيتُ الماء في الحوض، جمعته. ١٥

[860] *el-Ehâdîs* (sözler), rüya demektir, çünkü rüya insana ya nefsi ya melek ya da şeytan tarafından söylenen sözlerdir. Bunların *te'vîl*i ise, tabir ve tefsir edilmesidir. Yûsuf *Aleyhisselâm* insanlar içerisinde en iyi ve doğru rüya yorumlayan kişi idi. *Te'vîlü'l-ehâdîs* ifadesi ile Allah'ın kitaplarını ve peygamberlerin sünnetlerinin anlamları, bunların maksat ve hedefleri konusunda insanlara kapalı gelen şeyler de kastedilmiş olabilir. Buna göre Yûsuf *Aleyhisselâm* bunları insanlara tefsir edip açıklamış, bunlardaki hikmet noktalarını göstermiştir. Bunların *ehâdîs* olarak isimlendirilmesi ise, "Allah şöyle dedi…", "Peygamber şöyle dedi…" şeklinde Allah'tan ve peygamberlerinden nakledilen sözler olmalarıdır. Nitekim Allah Teâlâ da فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ ("Bun[a da inanmadık]tan sonra, hangi *söz*e iman edecek bunlar?!" [A'râf 7/185]) ve اللّٰهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الحَدِيثِ ("Allah, 'sözün en güzeli'ni; … indirmektedir" [Zümer 39/23]) âyetlerinde Kur'ân'ı *hadîs* / söz olarak isimlendirmiştir. *Ehâdîs* kelimesi *uhdûse*nin çoğulu değil, *hadîs* kelimesinin topluluk ismidir.

[861] Onlar üzerindeki nimetin tamamlanması demek, onlara verilen dünya nimetine ahiret nimetini de eklemek demektir ki bu da onları dünyada peygamber ve hükümdar kılması, oradan da cennette yüksek derecelere intikal ettirmesidir. Şu da söylenmiştir: Allah Teâlâ İbrâhim *Aleyhisselâm*'a nimetini, onunla dost olarak, kendisini ateşten ve evladını kurban etmekten kurtararak tamamlamış; İshak *Aleyhisselâm*'a olan nimetini, onu kurban edilmekten kurtarıp yerine büyük bir koç bağışlayarak ve neslinden Yakup *Aleyhisselâm*'ı ve soyundan gelen peygamberleri çıkararak tamamlamıştır. Yine, Yakup *Aleyhisselâm*'ın, yıldızların ışıklarından yola çıkarak Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın ve ağabeylerinin peygamber olacağını anladığı, bu sebeple de "Rabbin Yakup ailesine nimetini tamamlayacaktır." dediği de söylenmiştir.

[862] Söylendiğine göre Yûsuf'un ağabeyleri rüyayı duyunca onu kıskanmış ve "Abilerinin kendisine secde etmesi yetmemiş, bir de ebeveyni kendisine secde etmiş!.." demişlerdir. Yine söylendiğine göre Yakup *Aleyhisselâm* Yûsuf'u diğerlerine tercih eder; hem küçük olduğu hem de kendisinde büyük bir ümit gördüğü için onu daha çok sever ve kendisine daha çok şefkat gösterirdi. ağabeyleri ise onu kıskanırlardı. Yûsuf rüyayı gördüğü zaman babasının ona olan muhabbeti ikiye katlandı. Artık her an onu bağrına basıyordu, ondan uzak kalmaya dayanamıyordu. Böylece, ağabeylerinin kıskançlığı da iyice artıyordu.

[٨٦٠] والأحاديث: الرؤيا، لأنّ الرؤيا إما حديث نفسٍ أو ملك أو شيطانٍ. وتأويلها عبارتها وتفسيرها. وكان يوسف عليه السلام أعبر الناسِ للرؤيا، وأصحَّهم عبارة لها. ويجوز أن يراد بتأويل الأحاديث معاني كتب الله وسنن الأنبياء، وما غمض واشتبه على الناس من أغراضها ومقاصدها؛ يفسرها لهم ويشرحها ويدلهم ٥ على مودعات حكمها. وسميت أحاديث، لأنه يحدث بها عن الله ورسله. فيقال: قال الله وقال الرسول كذا وكذا. ألا ترى إلى قوله تعالى {فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ} [الأعراف: ١٨٥]، {اللهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الحديثِ} [الزمر: ٢٣]؟ وهو اسم جمع للحديث، وليس بجمع أحدوثة.

[٨٦١] ومعنى إتمام النعمة عليهم أنه وصل لهم نعمةَ الدنيا بنعمة الآخرة، بأن ١٠ جعلهم أنبياء في الدنيا وملوكًا، ونقلهم عنها إلى الدرجات العلا في الجنة. وقيل: أتمها على إبراهيم بالخلَّة، والإنجاء من النار، ومن ذبح الولد؛ وعلى إسحاق بإنجائه من الذبح، وفدائه بذبح عظيم، وبإخراج يعقوب والأسباط من صلبه. وقيل: علم يعقوب أنّ يوسف يكون نبيًّا وإخوته أنبياء استدلالًا بضوء الكواكب، فلذلك قال {وعلى آلِ يَعْقُوبَ}.

١٥ [٨٦٢] وقيل: لما بلغت الرؤيا إخوة يوسف حسدوه وقالوا: ما رضي أن سجد له إخوته حتى سجد له أبواه! وقيل: كان يعقوب مؤثرًا له بزيادة المحبة والشفقة لصغره ولما يرى فيه من المخايل، وكان إخوته يحسدونه. فلما رأى الرؤيا ضاعف له المحبة فكان يضمه كل ساعة إلى صدره ولا يصبر عنه، فتبالغ فيهم الحسد.

[863] Anlatıldığına göre Yûsuf *Aleyhisselâm* rüyasını Yakup *Aleyhisselâm*'a anlatınca Yakup *Aleyhisselâm*, "Bu dağınık bir iştir, uzun bir süre sonra Allah bunu senin için derleyip toplayacaktır." demiş.

[864] آل يعقوب Yakup hanedanı demektir. Bunlar hem onun neslinden olanlar hem de diğer kimselerdir. *Âl* kelimesinin aslı *ehl*dir. Bunun delili ise, kelimenin ism-i tasğirinin *üheyl* olarak gelmesidir. Fakat bu kelime sadece önemli kimseler için kullanılır. Sözgelimi *âlü'n-nebiyy* (peygamber hanedanı), *âlü'l-melik* (kralın hanedanı) denilir, ama *âlü'l-haccâm* (hacamatçı hanedanı) ve *âlü'l-hâ'ik* (ayakkabıcı hanedanı) ifadeleri kullanılmaz, bunlar için *ehl* kelimesi kullanılır.

[865] (أَبَوَيْكَ'deki) 'iki baba' ile dede ve dedenin babası kastedilmiştir, çünkü bunlar asalet itibariyle baba hükmündedir; insana, birkaç kuşak öncesindeki dedesine nispet edilerek "falanın oğlu" denilebilmektedir. *İbrâhîm ve İshâk* ifadesi *ebeveyke*nin atfı beyanıdır.

[866] "Senin Rabbin, gerçekten mutlak ilim sahibidir." Kimin seçilmeye lâyık olduğunu bilir "ve mutlak hikmet sahibidir." Nimetini ancak onu hak eden kimselere tamamlar.

7. Aslında, Yûsuf ve ağabeylerinde soranlar için nice âyetler vardır.

[867] "Yûsuf ve ağabeylerinde" yani onların olay ve kıssalarında "soranlar için" onların kıssalarını soran ve bilenler için "nice âyetler" Allah'ın kudretine ve her şeydeki hikmetine dair alâmet ve deliller "vardır." Bu ifadenin, "Bu kıssayı soran Yahudiler için Muhammed'in nübüvvetine dair âyetler vardır, çünkü o, hiçbir kimseden duymadığı ve hiçbir kitap okumadığı halde bu kıssayı doğru bir şekilde haber vermiştir." anlamında olduğu da söylenmiştir. آياتٌ kelimesi *âyet*^{ün} şeklinde de okunmuştur. Bazı mushaflarda bu ifade *'ibret*^{ün} şeklindedir.

[868] Söylendiğine göre Allah Teâlâ Hazret-i Peygamber (s.a.)'e Yûsuf kıssasını ve ağabeylerinin ona olan hasedini, kavminin Hazret-i Peygamber (s.a.)'e olan hasedini gördüğü için anlatmış; böylece Hazret-i Peygamber (s.a.)'in Yûsuf *Aleyhisselâm*'ı örnek almasını istemiştir.

[869] Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın ağabeylerinin isimlerinin; Yahuda, Ruben, Şimon, Levi, İssakar, Zevulun, Dan, Naftali, Gad ve Aşer olduğu söylenmiştir. Bunların ilk yedisi Yakup *Aleyhisselâm*'ın teyze-kızı Lea'dan, son dördü ise Zilpa ve Bilha isimli iki cariyeden idi.[1] Lea vefat edince Yakup *Aleyhisselâm* onun kızkardeşi Rahil ile evlenmiş, Bünyamin ve Yûsuf ondan doğmuştu.

1 Ruben, Şimon, Levi, Yehuda, İssakar ve Zevulun (Yakup'un eşi Lea'dan), Dan ve Naftali (Yûsuf ve Bünyamin'in annesi Rahel'in cariyesi olan Bilha'dan), Gad ve Aşer (Lea'nın cariyesi olan Zilpa'dan). / ed.

[٨٦٣] وقيل: لما قص رؤياه على يعقوب قال: هذا أمر مشتت يجمع الله لك بعد دهر طويل.

[٨٦٤] وآل يعقوب أهله، وهم نسله وغيرهم. وأصل آل: أهل، بدليل تصغيره على أُهَيل، إلا أنه لا يستعمل إلا فيمن له خطر. يقال: آل النبي، وآل الملك. ولا ٥ يقال: آل الحائك، ولا آل الحجام، ولكن أهلهما.

[٨٦٥] وأراد بالأبوين: الجد، وأبا الجد؛ لأنهما في حكم الأب في الأصالة. ومن ثم يقولون: ابن فلان، وإن كان بينه وبين فلان عدّة. و{إبراهيم وإسحاق} عطف بيان لـ{أبويك}.

[٨٦٦] {إِنَّ رَبَّكَ عَلِيمٌ} يعلم من يحق له الاجتباء، {حَكِيمٌ} لا يتم نعمته إلا على ١٠ من يستحقها.

٧-﴿لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٌ لِلسَّائِلِينَ﴾

[٨٦٧] {فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ} أي في قصتهم وحديثهم {آيَاتٌ} علامات ودلائل على قدرة الله وحكمته في كل شيء {لِلسَّائِلِينَ} لمن سأل عن قصتهم وعرفها. وقيل: آيات على نبوّة محمد ﷺ للذين سألوه من اليهود عنها، فأخبرهم بالصحة من غير ١٥ سماع من أحد ولا قراءة كتاب. وقرئ «آية»، وفي بعض المصاحف عبرة.

[٨٦٨] وقيل: إنما قص الله تعالى على النبي عليه الصلاة والسلام خبر يوسف وبغي إخوته عليه، لما رأى من بغي قومه عليه، ليتأسى به.

[٨٦٩] وقيل: أساميهم يهوذا، وروبيل، وشمعون، ولاوي، وزبالون، ويشجر، ودينة، ودان، ونفتالي، وجاد، وآشر. السبعة الأولون كانوا من ليا بنت خالة يعقوب، ٢٠ والأربعة الآخرون من سريتين؛ زلفة، وبلهة. فلما توفيت ليا تزوج أختها راحيل، فولدت له بنيامين ويوسف.

8. Hani, demişlerdi ki: "Yûsuf ile (ana-baba bir) kardeşi (Bünyamin), babamıza kesinlikle bizden daha sevimli geliyor. Oysa biz güçlü bir topluluğuz! Doğrusu, babamız apaçık bir yanılgı içinde!"

[870] قالُوا لَيُوسُفُ (Demişlerdi ki Yûsuf kesinlikle) ifadesindeki Lâm, ibtida Lâm'ı olup cümlenin anlamını tekit ve tahkik vurgusu verir. Ağabeyleri bu cümle ile, babalarının o ikisine olan sevgisinin sabit ve su götürmez bir şey olduğunu söylemek istemişlerdir. "Ve kardeşi" Bünyamin. Aslında hepsi kardeş oldukları halde onu "kardeşi" diye anmalarının sebebi, Yûsuf ile Bünyamin'in aynı anneden doğma kardeşler olmalarıdır. ("Daha sevimli" anlamındaki müfred) أَحَبُّ kelimesinin *iki* kişi için de kullanıldığı söylenmiştir, çünkü ism-i tafdil kalıbı olan *ef'alu* vezni Min harf-i ceri ile kullanıldığında tekil-çoğul ve müzekker-müennes ayrımı olmadan kullanılır. Bu yüzden de Lâm-ı tarif takısı ile ayırt edilmesi gerekir. Fakat izafet terkibi içerisinde kullanıldığı zaman her iki seçenek de caiz olur.

[871] وَنَحْنُ عُصْبَةٌ (oysa biz güçlü bir topluluğuz) ifadesinin başındaki Vav, hâliyye olup anlam, "babamız o ikisini bize tercih ediyor, daha çok seviyor, *oysa* onlar hiçbir işe yetmeyen ve faydaları olmayan iki küçük çocuk, biz ise tuttuğunu koparan on yetişkin adamız; onun her tür işine koşmaktayız. Dolayısıyla daha faydalı ve çok sayıda olduğumuz için sevgiyi o ikisinden daha çok hak ediyoruz!" şeklindedir. "Doğrusu, babamız apaçık bir yanılgı içinde!" Yani bu konuda doğru yoldan ayrılmış bulunuyor.

[872] *el-'Usbet*[u] ve *el-'ısâbet*[ü], on ve daha fazla kişiden oluşan topluluktur. Kırk kişiye kadar olan topluluğa bu ismin verildiği söylenmiştir. Bunlara bu ismin verilme sebebi, bu sayıda olan topluluk ile işlerin bağlanıp halledebilecek, zorluklarla başa çıkılacak olmasıdır. Nezzâl b. Sebre, Hazret-i Ali (r.a.)'ın nasp ile *ve nahnu 'usbet*[en] şeklinde okuduğunu rivayet etmiştir. Bu okuyuşta anlamın, *ve nahnu nectemi'u 'usbet*[en] (Biz bir *'usbe* / topluluk olarak toplanırız.) şeklinde olduğu söylenmiştir. İbnü'l-Enbârî'nin, "Bu ifade Arapların *inneme'l-'Âmiriyyü 'imme**tehû*** (Âmirî dediğin, sarığıdır.) yani *yete'âhedu 'imme**tehû*** (Sarığıyla tanınır.) şeklindeki ifadelerine benzer" dediği nakledilmiştir.

9. "Yûsuf'u öldürün veya (kolay kolay bulunamayacak) bir yere atın da babanızın sevgi ve alâkası tamamen size yönelsin. 'O'ndan sonra (babanızın sevgisine layık) sâlih bir topluluk olursunuz."

٨-﴿إِذْ قَالُوا لَيُوسُفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلَى أَبِينَا مِنَّا وَنَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّ أَبَانَا لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ﴾

[٨٧٠] {لَيُوسُفُ} اللام للابتداء، وفيها تأكيد وتحقيق لمضمون الجملة؛ أرادوا أنّ زيادة محبته لهما أمر ثابت لا شبهة فيه. {وَأَخُوهُ} هو بنيامين. وإنما قالوا أخوه وهم جيمعًا إخوته، لأنّ أمّهما كانت واحدة. وقيل {أَحَبُّ} في الاثنين، لأن أفعل من لا يفرّق فيه بين الواحد وما فوقه، ولا بين المذكر والمؤنث إذا كان معه من ولا بد من الفرق مع لام التعريف، وإذا أضيف جاز الأمران.

[٨٧١] والواو في {وَنَحْنُ عُصْبَةٌ} واو الحال، يعني أنه يفضلهما في المحبة علينا، وهما اثنان صغيران لا كفاية فيهما ولا منفعة، ونحن جماعة عشرة رجال كفأة نقوم بمَرافقه، فنحن أحقّ بزيادة المحبة منهما، لفضلنا بالكثرة والمنفعة عليهما. {إِنَّ أَبَانَا لَفِى ضلالٍ مُبِينٍ}، أي في ذهاب عن طريق الصواب في ذلك.

[٨٧٢] والعصبة والعصابة: العشرة فصاعدًا. وقيل: إلى الأربعين. سموا بذلك، لأنهم جماعة تعصب بهم الأمور ويستكفون النوائب. وروى النزال بن سبرة عن عليّ ﵁: «ونحن عصبةً»، بالنصب. وقيل: معناه ونحن نجتمع عصبة. وعن ابن الأنباري هذا كما تقول العرب: إنما العامري عمته، أي يتعهد عمته.

٩-﴿اقْتُلُوا يُوسُفَ أَوِ اطْرَحُوهُ أَرْضًا يَخْلُ لَكُمْ وَجْهُ أَبِيكُمْ وَتَكُونُوا مِنْ بَعْدِهِ قَوْمًا صَالِحِينَ﴾

[873] "Yûsuf'u öldürün" ifadesi (8. âyette geçen) "Hani demişlerdi ki:" ifadesinin kapsamındadır. Adeta onlar bu konuda uzlaşmışlar, içlerinden sadece "Yûsuf'u öldürmeyin" (10. âyet) diyen bir tek kişi bunun dışında kalmıştır. "Öldürün" diyenin Şimon olduğu söylenmiştir. Bir görüşe göre bu, Dân'dır. Diğerleri ise bu işe razı olmuşlardır, dolayısıyla sanki onlar da bu emri vermiş; bu sözü söylemiş olarak değerlendirilmiştir.

[874] "Bir yere" bilinmeyen, ücra, ıssız, yerleşimden uzak bir yere "atın." Bu anlam, *ard*[an] (bir yere) kelimesinin nekire olarak ve hiçbir sıfat almadan kullanılmış olmasından çıkmaktadır. Kelime böylesine müphem olduğu için de, müphem zarflar gibi mansup olmuştur. "… da babanızın sevgi ve alâkası tamamen size yönelsin;" sizden başkasına yönelmeyip bütünüyle size yönelsin, yani sevgisi tamamen size kalsın; kimse onu sizinle paylaşmasın. Burada *vech* (yüz) kelimesi, babalarının onlara yönelmesini tasvir etmek için zikredilmiştir, çünkü insan bir şeye yöneldiği zaman, yüzünü ona doğru çevirir. Yine burada *vech* (yüz) kelimesi ile zâtın kastedilmiş olması da mümkündür. Nitekim "Celâl ve ikram sahibi Rabbinin *vech*i (zatı) bakidir sadece." [Rahman 55/27] buyrulmuştur. Bir görüşe göre يَخْلُ لَكُمْ (size has olsun) ifadesi, babanız Yûsuf ile meşgul olmaktan kurtulup size vakit bulsun anlamındadır. "Ondan" Yûsuf'tan "sonra" yani onu öldürmek ya da uzaklaştırmak suretiyle ondan kurtulduktan sonra. Bu zamirin "Onu öldürün veya atın!" ifadesindeki mastara işaret etmesi de mümkündür. "Sâlih bir topluluk olursunuz" işlediğiniz cinayetten Allah'a tövbe edersiniz. Ya da bir özür beyan edip babanızla aranızı düzeltirsiniz. Veya onun ardından babanızın sevgi ve alakası tamamen size has olacağı için işleriniz yoluna girer, dünyanız ıslah olur.

[875] وَتَكُونُوا (hem olursunuz) ifadesi ya يَخْلُ لَكُمْ (size hal olsun) ifadesine atıf olarak meczum ya da başında gizli bir En ile masuptur; Vav da tıpkı وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ (Ve hakkı gizlersiniz. [Bakara 2/42]) ifadesindeki gibi *ma'a* (hem/birlikte) anlamındadır.

10. İçlerinden biri dedi ki: "Yûsuf'u öldürmeyin; onu (falanca) kuyunun derinliğine bırakın da bir kervan onu (sahipsiz bir varlıkmış gibi) bulup kendine maletsin... Yapacaksanız…"

[876] "İçlerinden biri" yani Yahuda ki, içlerinden Yûsuf hakkında en iyi düşüneni o idi. "Babam bana izin verinceye veya -hükmedenlerin en hayırlısı Allah- hakkımdaki hükmünü verinceye kadar buradan asla ayrılmayacağım!" [Yûsuf 12/80] diyen de odur. Onlara, "Öldürmek çok ağır bir iştir." demiştir. "Onu kuyunun derinliğine bırakın." *Ğayâbe*, kuyunun derinliği, gözle görülmeyen kısımları, karanlık dehlizidir. Şair el-Münehhil şöyle demiştir:

[٨٧٣] {اقتلوا يُوسُفَ} من جملة ما حكى بعد قوله {إذ قالوا} [يوسف: ٨]، كأنهم أطبقوا على ذلك إلا من قال {لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ}. وقيل: الآمر بالقتل شمعون، وقيل: دان، والباقون كانوا راضين، فجعلوا آمرين.

[٨٧٤] {أَرْضًا} أرضًا منكورة مجهولة بعيدة من العمران. وهو معنى تنكيرها وإخلائها من الوصف، ولإبهامها من هذا الوجه نصبت نصب الظروف المبهمة. {يَخْلُ لَكُمْ وَجْهُ أَبِيكُمْ} يقبل عليكم إقبالة واحدة لا يلتفت عنكم إلى غيركم. والمراد: سلامة محبته لهم ممن يشاركهم فيها وينازعهم إياها، فكان ذكر الوجه لتصوير معنى إقباله عليهم؛ لأنّ الرجل إذا أقبل على الشيء أقبل بوجهه. ويجوز أن يراد بالوجه الذات، كما قال تعالى {ويَبْقَى وَجْهُ رَبّكَ} [الرحمن: ٢٧]. وقيل: {يَخْلُ لَكُمْ} يفرغ لكم من الشغل بيوسف. {مِن بَعْدِهِ} من بعد يوسف، أي من بعد كفايته بالقتل أو التغريب؛ أو يرجع الضمير إلى مصدر {اقتلوا}، أو {اطرحوا}. {قَوْمًا صالحين} تائبين إلى الله مما جنيتم عليه؛ أو يصلح ما بينكم وبين أبيكم بعذر تمهدونه؛ أو تصلح دنياكم وتنتظم أموركم بعده بخلوّ وجه أبيكم.

[٨٧٥] و{تَكُونُوا} إمّا مجزوم عطفًا على {يَخْلُ لَكُمْ} أو منصوب بإضمار أن، والواو بمعنى مع، كقوله {وَتَكْتُمُوا الحقَّ} [البقرة: ٤٢].

١٠-﴿قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ لا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَأَلْقُوهُ فِي غَيَابَتِ الْجُبِّ يَلْتَقِطْهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ﴾

[٨٧٦] {قَائِلٌ منْهُمْ} هو يهوذا، وكان أحسنَهم فيه رأيا، وهو الذي قال: {فلن أبرح الأرض} [يوسف: ٨٠]. قال لهم: القتل عظيم؛ {وَأَلْقُوهُ فِى غَيَابَةِ الجُبِّ}، وهي غوره وما غاب منه عن عين الناظر وأظلم من أسفله. قال المنخل:

Gün gelir de çukurum [mezarım] beni gözden ırak kılarsa,
Aşiret ve aile konusunda benim yolumu izleyin

Şair burada *ğayâbe* kelimesi ile defnedildiği çukuru kastetmiştir.

Bu kelime çoğul olarak *ğayâbât* şeklinde ve şedde ile *ğayyâbât* şeklinde de okunmuştur. ʿÂsım el-Cahderî [v. 129/746] *ğaybet* şeklinde okumuştur. *el-Cübb*, sadece kuyu olarak kazılmış, başka işlem yapılmamış, kenarı örülmemiş olan örtülmemiş kuyudur.

[877] "Bir kervan" yani yoldan geçen bazı kimseler "onu (sahipsiz bir varlıkmış gibi) bulup kendine maletsin" yani alsın. يَلْتَقِطْهُ kelimesi Tâ ile *teltekıthu* şeklinde de okunmuştur, çünkü (müzekker) *baʿdu's-seyyârati* (bir kervan) ifadesi (müennes) *seyyâre* ifadesi ile aynı sayılır. Nitekim şair şöyle demiştir:

Tıpkı mızrağın ucu kanla parıldadığı gibi

Arapların *zehebet baʿdu esābiʿihî* (Bir parmağı gitti/koptu.) ifadelerinde de aynı durum söz konusudur.[1]

[878] "Yapacaksanız," yani maksadınızın hâsıl olacağı şeyi yapmaya kararlıysanız, o zaman, isabetli görüş budur.

11. Dediler ki: "Ey babamız! Senin 'ne'n var ki, Yûsuf hakkında bize güvenmiyorsun?! Oysa biz, onun sadece iyiliğini istemekteyiz!"

12. "Yarın onu bizimle beraber gönder de gezsin, oynasın. Şüphesiz biz onu koruruz."

[879] "Senin 'ne'n var ki, Yûsuf hakkında bize güvenmiyorsun!?" تَأْمَنَّا her iki Nun da ızhar edilerek (*te'me**nu**nâ*) okunduğu gibi, -işmamlı ve işmamsız- idğam ile de (*te'mennâ*) okunmuştur. Yine hem idğam hem Tâ'nın kesresi ile *tiymennâ* şeklinde de okunmuştur. Anlam, "Biz onun hayrını isterken, onu sever ve ona şefkat gösterirken sen neden onun için bizden endişeleniyorsun?! Oysa bizden onunla ilgili olarak, ona olan sevgi ve şefkatimize ters bir davranış sādır olmuş da değildir!" şeklindedir. Onlar Yûsuf *Aleyhisselâm*'a tuzak kurmayı planladıkları zaman böyle söyleyerek, babalarını görüşünden vazgeçirmeye, onu kendilerinden koruma yönündeki âdetinden caydırmaya çalışmışlardır. Bu ifade, Yakup *Aleyhisselâm*'ın onlarda Yûsuf'u kendilerine güvenle emanet edememesini gerektiren bir durum hissetmiş olduğunu göstermektedir.

---

1 *Baʿdu* ve *sadr* müzekker olduğu halde, izafe edildikleri esābiʿ ve kanât kelimeleri müennes olduğu için, fiil de müennes gelmiştir.

وَإِنْ أَنَا يَوْمًا غَيَّبَتْنِي غَيَابَتِي فَسِيرُوا بِسَيْرِي في الْعَشِيرَةِ والأَهْلِ

أراد غيابة حفرته التي يدفن فيها.

وقرئ «غيابات»، على الجمع، و«غيّابات»، بالتشديد. وقرأ الجحدري «غيبة».

والجب: البئر لم تطو، لأن الأرض تجبّ جبًّا لا غير.

٥ [٨٧٧] {يَلْتَقِطْهُ} يأخذه بعض السيارة بعض الأقوام الذين يسيرون في الطريق.

وقرئ «تلتقطه» بالتاء على المعنى؛ لأنّ بعض السيارة سيارة، كقوله:

كَمَا شَرِقَتْ صَدْرُ الْقَنَاةِ مِنَ الدَّمِ

ومنه: ذهبت بعض أصابعه.

[٨٧٨] {إِن كُنتُمْ فاعلين} إن كنتم على أن تفعلوا ما يحصل به غرضكم، فهذا

١٠ هو الرأي.

١١-﴿قَالُوا يَا أَبَانَا مَا لَكَ لا تَأْمَنَّا عَلَى يُوسُفَ وَإِنَّا لَهُ لَنَاصِحُونَ﴾

١٢-﴿أَرْسِلْهُ مَعَنَا غَدًا يَرْتَعْ وَيَلْعَبْ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾

[٨٧٩] {ما لك لَا تَأْمَنَّا} قريء بإظهار النونين، وبالإدغام بإشمام وبغير إشمام.

و «تيمَنَّا»، بكسر التاء مع الإدغام. والمعنى: لم تخافنا عليه ونحن نريد له الخير

١٥ ونحبه ونشفق عليه؟! وما وجد منا في بابه ما يدل على خلاف النصيحة والمقة.

وأرادوا بذلك لما عزموا على كيد يوسف استنزاله عن رأيه وعادته في حفظه منهم.

وفيه دليل على أنه أحسّ منهم بما أوجب أن لا يأمنهم عليه.

[880] نَرْتَعْ[1] yani, bolca meyve ve diğer şeyler yiyelim. *er-Rat'at[ü]* kelimesinin asıl anlamı bolluk ve genişliktir. Bu kelime *irte'â - yerte'î*den *nerte'i* şeklinde de okunmuştur. Yine Yâ ile يَرْتَعْ وَيَلْعَبْ şeklinde ve *erte'a mâşiyetehû* (Hayvanlarını gezdirdi.) ifadesinden, *yurti'* şeklinde de okunmuştur. Alâ b. Seyâbe 'Ayın'ın kesresiyle *yerte'i ve* –müpteda olmak üzere merfû' olarak- *yel'abu*[2] şeklinde okumuştur.

[881] **Şayet** "Yakup *Aleyhisselâm* onların oyun oynamalarını nasıl caiz görmüş ki?" **dersen şöyle derim:** Oynadıkları oyun, eğlence için oynanan türden değil, düşman karşısında savaşa hazır olmak üzere kendilerini eğittikleri yarış ve güreş oyunları idi. Nitekim "Dediler ki: Ey babamız! Yarışmaya gitmiştik." [Yûsuf 12/17] âyeti de buna delildir. Burada bunu oyun olarak isimlendirmelerinin sebebi ise bunun şekil olarak oyun suretinde olmasıdır.

13. Dedi ki: "Onu götürmeniz beni mutlaka mahzun edecek; siz ondan habersizken onu kurdun yemesinden endişe ediyorum."

[882] لَيَحْزُنُنِي (Beni mutlaka mahzun edecek) ifadesindeki Lâm tıpkı وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَكُمْ (Senin Rabbin onlar arasındaki hükmünü mutlaka verecek. [Nahl 16/124]) âyetindeki gibi, iptida Lâm'ıdır. Bu Lâm'ın fiilin başına gelmesi, Sîbeveyhi'nin, fiili muzari kılan iki sebep olarak gördüğü şeylerden biridir.

[883] Yakup *Aleyhisselâm* onlara iki mazeret bildirmiştir; birincisi, Yûsuf'u götürmelerinin ve ondan ayrı kalmanın kendisini üzecek olmasıdır; çünkü o, Yûsuf'tan uzak olmaya bir an bile dayanamamaktadır. İkincisi ise, onların oyuna ve hayvanlarla ilgilenmeye dalıp Yûsuf'tan gafil kalmaları ya da Yûsuf'u önemsemeyip yeterince korumamaları neticesinde kurt saldırısına uğrayacağından endişe etmesidir.

[884] Söylendiğine göre Yakup *Aleyhisselâm* rüyasında kurdun Yûsuf'a saldırdığını görmüş; rüya onun için bir uyarı olmuş, o da bu yüzden bunu söylemiş ve böylece (istemeyerek) onlara bir gerekçe telkin etmiştir. Arap atasözünde denildiği gibi, "Bela dile bağlıdır."

[885] الذِّئْبُ (kurt) kelimesi aslî bir şekilde Hemze ile okunduğu gibi tahfif ile (*ez-zîb*) de okunmuştur. Bu kelimenin *tezâ'ebeti'r-rîh[u]* (Rüzgâr dört bir yandan esti.) fiilinden türediği söylenmiştir.

---

1 Müellifin نرتع kıraatini tefsire esas aldığı anlaşılıyor. / ed.

2 *Yerte'i* ifadesi أَرْسِلْهُ'nun cevabı olarak meczum olup يَلْعَبُ yeni bir cümle olarak merfû'dur. / ed.

[٨٨٠] {نرتع} نتسع في أكل الفواكه وغيرها. وأصل الرتعة: الخصب والسعة. وقرئ «نرتع» من ارتعى يرتعي. وقرئ «يرتع ويلعب»، بالياء، ويرتع، من أرتع ماشيته. وقرأ العلاء بن سَيَابة: يرتعِ بكسر العين، ويلعبُ، بالرفع على الابتداء.

[٨٨١] فإن قلت: كيف استجاز لهم يعقوب عليه السلام اللعب؟ قلت: كان ٥ لعبهم الاستباق والانتضال؛ ليُضْروا أنفسهم بما يحتاج إليه لقتال العدوّ لا للّهو، بدليل قوله {إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ} [يوسف: ١٧]. وإنما سموه لعبًا، لأنه في صورته.

١٣-﴿قَالَ إِنِّي لَيَحْزُنُنِي أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ وَأَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ وَأَنْتُمْ عَنْهُ غَافِلُونَ﴾

[٨٨٢] {لَيَحْزُنُنِى} اللام لام الابتداء، كقوله {إِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ} [النحل: ١٠ ١٢٤]. ودخولها أحد ما ذكره سيبويه من سببي المضارعة.

[٨٨٣] اعتذر إليهم بشيئين؛ أحدهما أنّ ذهابهم به ومفارقته إياه مما يحزنه، لأنه كان لا يصبر عنه ساعة. والثاني: خوفه عليه من عدوة الذئب إذا غفلوا عنه برعيهم ولعبهم، أوقلّ به اهتمامهم ولم تصدق بحفظه عنايتهم.

[٨٨٤] وقيل: رأى في النوم أنّ الذئب قد شدّ على يوسف فكان يحذره، فمن ثم ١٥ قال ذلك؛ فلقنهم العلة، وفي أمثالهم: البلاء موكل بالمنطق.

[٨٨٥] وقرئ «الذئب»، بالهمزة على الأصل وبالتخفيف. وقيل: اشتقاقه من تذاءبت الريح، إذا أتت من كل جهة.

14. Dediler ki: “Biz güçlü bir topluluk iken kurt onu yerse, o takdirde biz kesinlikle hüsrana uğramışız demektir!”

[886] Burada yemin hazfedilmiştir, takdiri; “Dediler ki: Vallahi, onu kurt yerse…” şeklindedir. لَئِنْ أَكَلَهُ (eğer onu yerse) ifadesindeki Lâm, yemin Lâm’ı yerine kullanılmıştır. إِنَّا إِذًا لَخاسِرُونَ (O takdirde, kesinlikle hüsrana uğramışız demektir.) ifadesi ise yeminin cevabı olup, şart cümlesinin cevabı şeklinde gelmiştir. وَنَحْنُ عُصْبَةٌ (biz güçlü bir topluluk iken) ifadesindeki Vav, hâl bildiren Vav’dır. Oğulları Yakup *Aleyhisselâm*’a yemin etmişler; zor işlerin üstesinden gelebilecek ve tehlikelere göğüs gerebilecek ölçüde güçlü bir topluluk oldukları halde, babalarının ‘bir kurdun kardeşlerini aralarından kapıp götüreceği’ şeklindeki endişesi gerçekleşecek olursa, o zaman hüsrana uğramış, yani âcizlik, zayıflık ve perişanlık yüzünden helâk olmuş bir topluluk sayılacaklarını ya da böyle bir durumda helâk edilmeye müstahak olacaklarını, çünkü artık o durumda yaşamalarının hiçbir faydasının kalmayacağını veya kendileri için yıkım ve hüsran bedduasında bulunulmasına, haklarında “Hepsi orada hazır iken içlerinden birini kurt kaptı ya, artık Allah onları hüsrana uğratsın, yıkıp perişan etsin!” şeklinde beddua edilmesine müstahak olacaklarını söylemişlerdir. “Eğer aramızdan birini dahi muhafaza edemezsek, o zaman bütün hayvanlarımız helâk olmuş ve bizler de hüsrana uğramışız demektir.” demek istedikleri de söylenmiştir.

[887] **Şayet** “Yakup *Aleyhisselâm* onlara iki mazeret sunmuş olduğu halde onlar neden bunlardan sadece birine cevap vermişlerdir?” **dersen şöyle derim:** Çünkü bu mazeretlerden biri (yani Yûsuf’tan ayrı kalmanın kendisini çok üzecek olması) onları öfkelendiren, ağırlarına giden bir mazeret olduğu için, adeta o mazereti duymazlıktan gelmişler; onun karşısında sağır kesilmişler ve dikkate almamışlardır.

15. Onu götürüp de hep birlikte kuyunun derinliğine bırakmayı kararlaştırdıklarında, Biz kendisine şöyle vahyetmekteydik: “Sen bunu onlara, kendileri bunun farkında olmadıkları bir sırada bir bir haber vereceksin!”

[888] أَنْ يَجْعَلُوهُ (onu bırakmayı) ifadesi أَجْمَعُوا (kararlaştırdıklarında) fiilinin mef‘ûlü olup *ecme‘a’l-emr*[a] *ve ezme‘ahû* (İşe karar verdi.) ifadesindeki gibi bir kullanımdır. Benzer bir kullanım فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ (“Ne yapacağınızı iyice kararlaştırın” [Yûnus 10/71]) âyetinde de vardır. [“Kuyunun derinliğine” anlamındaki غَيَابَتِ الْجُبِّ] ifadesi *fî ğayâbâti’l-cübb*[i] (kuyunun derinliklerine) şeklinde de okunmuştur. Bu kuyunun Beyt-i Makdis kuyusu olduğu da, Ürdün’de olduğu da Mısır-Medyen arasında olduğu da Yakup *Aleyhisselâm*’ın evinden üç fersah uzakta olduğu da söylenmiştir.

١٤-﴿قَالُوا لَئِنْ أَكَلَهُ الذِّئْبُ وَنَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّا إِذًا لَخَاسِرُونَ﴾

[٨٨٦] القسم محذوف تقديره: واللهِ {لَئِنْ أَكَلَهُ الذئبُ} واللام موطئة للقسم. وقوله {إِنَّا إِذًا لَخاسرُونَ} جواب للقسم مجزئ عن جزاء الشرط، والواو في {وَنَحْنُ عُصْبَةٌ} واو الحال؛ حلفوا له لئن كان ما خافه من خطفة الذئب أخاهم ٥ من بينهم – وحالهم أنهم عشرة رجال، بمثلهم تعصب الأمور وتكفي الخطوب – إنهم إذًا لقوم خاسرون، أي هالكون ضعفًا وخورًا وعجزًا. أو مستحقون أن يهلكوا، لأنه لا غناء عندهم ولا جدوى في حياتهم. أو مستحقون لأن يدعى عليهم بالخسارة والدّمار، وأن يقال: «خسرهم الله ودمّرهم!» حين أكل الذئب بعضهم وهم حاضرون. وقيل: إن لم نقدر على حفظ بعضنا فقد هلكت مواشينا ١٠ إذًا وخسرناها.

[٨٨٧] فإن قلت: قد اعتذر إليهم بعذرين، فلم أجابوا عن أحدهما دون الآخر؟ قلت: هو الذي كان يغيظهم ويذيقهم الأمَرّين، فأعاروه آذانًا صما ولم يعبؤوا به.

١٥-﴿فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَأَجْمَعُوا أَنْ يَجْعَلُوهُ فِي غَيَابَتِ الْجُبِّ وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ لَتُنَبِّئَنَّهُمْ بِأَمْرِهِمْ هَذَا وَهُمْ لا يَشْعُرُونَ﴾

١٥ [٨٨٨] {أَن يَجْعَلُوهُ} مفعول {أَجْمَعُوا} من قولك: أجمع الأمر وأزمعه {فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ} [يونس: ٧١]. وقرئ «في غيابات الجب». وقيل هو بئر بيت المقدس. وقيل: بأرض الأردنّ. وقيل: بين مصر ومدين. وقيل: على ثلاثة فراسخ من منزل يعقوب.

[889] لَمَّا'nın cevabı hazfedilmiş olup anlamı, "yapacakları eziyeti yaptılar" şeklindedir. Rivayete göre Yûsuf *Aleyhisselâm*'ı çöle götürdüklerinde ona düşmanca davranmaya, vurmaya ve onu aşağılamaya, itip kakmaya başladılar. Hangisinden yardım dilediyse itilip kakılmak ve darp edilmek şeklinde karşılık buldu. Hatta neredeyse öldürecek noktaya geldiler. O an Yûsuf *Aleyhisselâm* feryat etmeye, "Ah babacığım! Bir bilsen şu cariye çocuklarının evladına neler yaptıklarını!" diye bağırmaya başladı. Bunun üzerine Yahuda, "Onu öldürmeyeceğinize dair bana söz vermemiş miydiniz!?" dedi. Onu kuyuya atmak istediklerinde onların elbiselerinin paçalarına yapıştı, ellerini çekip ayırdılar; bu sefer kuyunun duvarına tutundu, sonunda ellerini bağladılar ve gömleğini çıkardılar. O da, "Abilerim! N'olur, gömleğimi geri verin, örtüneyim." dedi. Ama onlar gömleğini sahte kana bulayıp babalarını aldatmak için almışlardı, bu yüzden ona, "Şu rüyanda gördüğün Güneş, Ay ve on bir yıldız yok mu, onlara dua et de seni ısıtsınlar!" dediler ve onu kuyuya iple sarkıttılar, yarıya kadar sarkıttıktan sonra ise, ölsün diye ipi bıraktılar. Kuyunun dibinde su vardı, suyun içine düştü, sonra bir kayaya tutunup üzerine çıktı, ağlıyordu… Derken yukarıdan ona seslendiler, merhamete geldiklerini sandı ve onlara cevap verdi, ne var ki amaçları onun yerini tespit edip öldürmek niyetiyle taşla başına vurmaktı. Yahuda onlara engel oldu. Yahuda (zaman zaman) ona yiyecek getirir verirdi.

[890] Rivayete göre İbrâhim *Aleyhisselâm*, elbisesi çıkartılıp ateşe atıldığı zaman, Cebrail ona cennet ipeğinden bir gömlek getirip giydirmiş, daha sonra İbrâhim *Aleyhisselâm* bu gömleği İshak'a, o da Yakup *Aleyhisselâm*'a vermiş, o da gömleği muska yapıp Yûsuf'un boynuna asmıştı. İşte [Yûsuf kuyuda iken] Cebrail yanına gelmiş ve kendisine bu gömleği giydirmiştir.

[891] "Biz kendisine şöyle vahyetmekteydik:" Bir görüşe göre tıpkı Yahya ve Îsâ Aleyhimesselâm gibi Yûsuf *Aleyhisselâm*'a da çocukken vahyedilmiştir. Bir başka görüşe göre bu olay, Yûsuf *Aleyhisselâm* büluğ/idrak çağına geldiği zaman yaşanmıştır. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] , "O zamanlar on yedi yaşındaydı." dediği nakledilmiştir. "Sen bunu onlara bir bir haber vereceksin." Bu vahiy ona, o karanlık ve yabani ortamda ünsiyet sağlasın ve işin sonunun iyi olacağı müjdesini alsın diye verilmiştir. Anlam şöyledir: İçinde bulunduğun durumdan mutlaka kurtulacaksın ve "kendileri bunun farkında olmadıkları bir sırada" ağabeylerine bu yaptıklarını tek tek anlatacaksın, yani aradan geçen ve şeklini şemailini değiştiren uzun zamandan, senin çok üstün ve yüce bir makamda bulunmandan ve onların düşündüğü durumdan çok uzak bir noktada olmandan dolayı onlar senin Yûsuf olduğunu bilmedikleri bir sırada anlatacaksın.

[٨٨٩] وجواب {لمَّا} محذوف، ومعناه: فعلوا به ما فعلوا من الأذى. فقد روي أنهم لما برزوا به إلى البرّية أظهروا له العدواة وأخذوا يُهِينونه ويضربونه، وكلما استغاث بواحد منهم لم يغثه إلا بالإهانة والضرب، حتى كادوا يقتلونه. فجعل يصيح: ''يا أبتاه! لو تعلم ما يصنع بابنك أولادُ الإماء!؟'' فقال يهوذا: ''أما أعطيتموني مَوثِقًا أن لا تقتلوه؟!'' فلما أرادوا إلقاءه في الجب تعلق بثيابهم فنزعوها من يده، فتعلق بحائط البئر فربطوا يديه ونزعوا قميصه، فقال: ''يا إخوتاه! ردّوا عليّ قميصي أَتَوارى به!'' وإنما نزعوه ليلطخوه بالدم ويحتالوا به على أبيهم، فقالوا له: ادع الشمس والقمر والأحد عشر كوكبًا تؤنسك! ودلوه في البئر، فلما بلغ نصفها ألقوه ليموت، وكان في البئر ماء فسقط فيه ثم أوى إلى صخرة فقام عليها وهو يبكي، فنادوه فظنّ أنها رحمة أدركتهم، فأجابهم فأرادوا أن يرضخوه ليقتلوه فمنعهم يهوذا، وكان يهوذا يأتيه بالطعام.

[٨٩٠] ويروى أن إبراهيم عليه السلام حين ألقي في النار وجرّد عن ثيابه أتاه جبريل بقميص من حرير الجنة فألبسه إياه، فدفعه إبراهيم إلى إسحاق، وإسحاق إلى يعقوب، فجعله يعقوب في تميمةٍ علَّقها في عنق يوسف، فجاء جبريل فأخرجه وألبسه إياه.

[٨٩١] {وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ} قيل: أُوحي إليه في الصغر كما أُوحي إلى يحيى وعيسى. وقيل: كان إذا ذاك مدركًا. وعن الحسن: كان له سبع عشرة سنة {لَتُنَبِّئَنَّهُمْ بِأَمْرِهِمْ هذا}. وإنما أُوحي إليه ليؤنس في الظلمة والوحشة، ويبشر بما يؤول إليه أمره. ومعناه: لتتخلصن مما أنت فيه، ولتحدّثن إخوتك بما فعلوا بك {وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ} أنك يوسف، لعلوّ شأنك وكبرياء سلطانك، وبعد حالك عن أوهامهم، ولطول العهد المبدّل للهيئات والأشكال. وذلك أنهم حين دخلوا عليه ممتارين

Nitekim ağabeyleri sanık olarak yanına girdiklerinde onu tanımamışlar; o ise onları tanımış ve (adamlarından) hükümdar kupasını istemiş, (getirdiklerinde) onu eline alarak, evirip çevirip tınlatmış; sonra da "Şu camın bana haber verdiğine göre, sizin baba bir olan bir kardeşiniz daha varmış, adı da Yûsuf'muş, babanız sizi değil, onu çok seviyormuş. Siz de onu alıp götürmüş ve kuyunu derinliklerine atmışsınız, sonra da babanıza dönüp 'onu kurt yedi' demiş, onu üç kuruşa satmışsınız!" demiştir.

[892] "Kendileri bunun farkında olmadıkları bir sırada" ifadesinin "Biz kendisine şöyle vahyetmekteydik" ifadesine bağlı olması ve anlamın "onlar farkında değilken, onun korku içinde, yapayalnız olduğunu zannederlerken biz vahiyle onun kalbindeki korkuyu izale ettik, onda ünsiyet peyda ettik." şeklinde olması da mümkündür.

[893] لَتُنَبِّئَنَّهُمْ (onlara bir bir haber vereceksin) ifadesi, onlara yönelik bir tehdit anlamında, Nun ile *le-nunebbi'ennehüm* (Onlara bir bir haber vereceğiz!) şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuşa göre "kendileri bunun farkında olmadıkları bir sırada" ifadesi "Biz kendisine şöyle vahyetmekteydik." ifadesine bağlı olmaktadır.

16. Akşamüstü ağlaya ağlaya babalarının yanına geldiler.

17. Dediler ki: "Ey babamız! Yarışmaya gitmiş, Yûsuf'u da eşyalarımızın yanında bırakmıştık. (Geldik, baktık ki) kurt onu yemiş! Şimdi biz ne kadar doğru söylüyor olsak da sen bize inanmazsın."

[894] Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] *'aşiyy* kelimesinin ism-i tasğiri olarak *'uşeyy*^{en} şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Nitekim *lekıytuhû 'uşeyy*^{en} *ve 'uşeyyân*^{en} (Onunla akşamüstü karşılaştım.) denir ki bu ifadeler *usayl*^{en} ve *usaylân*^{en} (akşamüstü) anlamındadır. İbn Cinnî [v. 392/1002], bu kelimeyi 'Ayın'ın zammesi ve kasrile *'uşe*^{n} şeklinde rivayet etmiş ve anlamın *'uşv*^{en} *mine'l-bukâ'i* (ağlamaktan gözleri puslanmış) şeklinde olduğunu söylemiştir. Rivayete göre kadının biri Kādî Şüreyh'e [v. 80/699] müracaat etmiş ve o esnada gözyaşı dökmüş, Şa'bî de [v. 104/722] ona, "Ey Ebû Ümeyye! Görmez misin, kadın gözyaşı döker?" diye çıkışmış. Bunun üzerine Kādî Şüreyh, "Yûsuf'un ağabeyleri de ağlayarak gelmişlerdi, ama zalimdiler! Hüküm verme makamında olan kişinin kendisine emredildiği şekilde *sünnet-i marziyye*/sahih sünnet ile hükmetmesi, başka türlü hüküm vermemesi gerekir" demiştir.

فعرفهم وهم له منكرون، دعا بالصواع فوضعه على يده، ثم نقره فطنّ، فقال: إنه ليخبرني هذا الجام أنه كان لكم أخ من أبيكم يقال له يوسف، وكان يدنيه دونكم، وأنكم انطلقتم به وألقيتموه في غيابة الجب، وقلتم لأبيكم: أكله الذئب، وبِعتُموه بثمن بخس.

٥ [٨٩٢] ويجوز أن يتعلق {وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ} بقوله {وَأَوْحَيْنَا}، على أنا آنسناه بالوحي وأزلنا عن قلبه الوحشة، وهم لا يشعرون ذلك ويحسبون أنه مرهق مستوحش لا أنيس له.

[٨٩٣] وقرئ «لننبئنهم»، بالنون على أنه وعيد لهم. وقوله {وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ} متعلق بـ{أوحينا}، لا غير.

١٠ ١٦-﴿وَجَاءُوا أَبَاهُمْ عِشَاءً يَبْكُونَ﴾

١٧-﴿قَالُوا يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا فَأَكَلَهُ الذِّئْبُ وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا وَلَوْ كُنَّا صَادِقِينَ﴾

[٨٩٤] وعن الحسن «عُشَيًّا»، على تصغير عشيّ. يقال: لقيته عشيا وعُشَيَّانًا، وأصيلًا وأصيلانًا. ورواه ابن جني: عُشًّى، بضم العين والقصر، وقال عشوًا من ١٥ البكاء. وروي أن امرأة حاكمت إلى شريح فبكت، فقال له الشعبي: يا أبا أمية، أما تراها تبكي؟ فقال: قد جاء إخوة يوسف يبكون وهم ظلمة. ولا ينبغي لأحد أن يقضي إلا بما أمر أن يقضي به من السنة المرضية.

[895] Rivayete göre Yakup *Aleyhisselâm* onların seslerini duyunca irkilmiş ve “Neyiniz var evlatlarım, sürünün başına bir şey mi geldi?” demiş, onlar, “Hayır” deyince, “O halde neyiniz var, Yûsuf nerede?” diye sormuş. Onlar da “Ey babamız! Yarışmaya gitmiş, Yûsuf’u da eşyalarımızın yanında bırakmıştık…” demişlerdir. نَسْتَبِقُ (yarışıyorduk) ifadesi *netesâbeku* anlamındadır, zira *intidāl* ve *tenâdul, irtimâ* ve *terâmî* gibi kelimelerde olduğu üzere, *ifti‘âl* ve *tefâ‘ul* bapları müşterektirler. Anlam, “koşma yarışı yapıyorduk” ya da “ok atma yarışı yapıyorduk” şeklindedir. Tefsirde, “atışıyorduk / üstünlük tartışması yapıyorduk” şeklinde de varit olmuştur. وَلَوْ كُنَّا صادِقِينَ yani senin nezdinde doğru sözlü ve güvenilir kimseler olsak, Yûsuf’a olan aşırı sevgin yüzünden “bize inanmazsın,” bizi tasdik etmezsin. Hal böyleyken, bir de hakkımızda kötü düşünüyor olmanı, sözlerimize güvenmemeni katınca [artık bize hiç inanmayacağın aşikâr]!..

18. Yûsuf’un gömleğini, yalancı bir kanla getirmişlerdi... Babaları dedi ki: “Hayır! Nefisleriniz sizi aldatıp bir işe sürüklemiş! Bu durumda bana düşen güzelce sabretmektir. Şu anlattıklarınıza karşı yardımına sığınılacak, yalnızca Allah’tır.”

[896] بِدَمٍ كَذِبٍ (yalancı bir kanla) ifadesi *bi-dem*[in] *zî-kezib* (yalanı olan kanla) anlamındadır. Ya da mübalağa olsun diye *dem* (kan) kelimesi, mastar ile nitelenmiştir; sanki kanın bizzat kendisi yalanmış gibi ifade edilmiştir. Nitekim benzer şekilde, yalancı kimse için, “O yalanın, yalan şahitliğin ta kendisidir!” denilir. Şair de şöyle demiştir:

O konuda kadınlar cömert; siz ise cimrinin ta kendisisiniz!

كَذِبًا hal olarak mansup *kezib*[en] şeklinde de okunmuştur; bu durumda anlam, “Yalan söylüyor oldukları halde onu getirdiler.” şeklindedir. Yine mef‘ûlün leh olması da mümkündür. Hazret-i Âişe, Dal ile *kedib*[in] şeklinde okumuştur ki, *kedir*[in] (bulanık) anlamındadır. Bunun anlamının *tariyy*[in] (taze) olduğu da söylenmiştir. İbn Cinnî [v. 392/1002], “Bu kelimenin aslı *kedib*dir, o da gençlerin tırnaklarında çıkan ince beyaz zardır.” demiştir; yani sanki kan gömlekte ince bir iz bırakmış anlamındadır. Rivayete göre, bir oğlak keserek, kanını gömleğe bulamışlar, fakat gömleği parçalamak akıllarına gelmemiş…

[897] Rivayete göre Yakup *Aleyhisselâm* Yûsuf’la ilgili haberi alınca olanca sesiyle feryat etmiş ve “Gömlek nerede?” diye bağırmış. Gömleği alıp yüzüne sürmüş, bütün yüzü gömleğin kanına bulanıncaya kadar ağlamış ve “Hayret vallahi! Bugünkü kurt kadar şefkatlisini görmedim, evlâdımı yemiş, ama üzerindeki gömleği parçalamamış!” demiş.

[٨٩٥] وروي أنه لما سمع صوتهم فزع وقال: ما لكم يا بنيّ؟ هل أصابكم في غنمكم شيء؟ قالوا: لا. قال: فما لكم وأين يوسف؟ {قَالُوا يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ}، أي نتسابق، والافتعال والتفاعل يشتركان كالانتضال والتناضل، والارتماء والترامي، وغير ذلك. والمعنى: نتسابق في العدْو أو في الرمي. وجاء في التفسير: ننتضل. {بِمُؤْمِنٍ لَنَا} بمصدّق لنا {وَلَوْ كُنَّا صادقين} ولو كنا عندك من أهل الصدق والثقة، لشدّة محبتك ليوسف، فكيف وأنت سيء الظن بنا، غير واثق بقولنا؟!

١٨-﴿وَجَاءُوا عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبْرٌ جَمِيلٌ وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ﴾

[٨٩٦] {بِدَمٍ كَذِبٍ} ذي كذب. أو وصف بالمصدر مبالغة، كأنه نفس الكذب وعينه، كما يقال للكذاب: هو الكذب بعينه، والزور بذاته. ونحوه:

فَهُنَّ بِهِ جُودٌ وَأَنْتُمْ بِهِ بُخْلُ

وقرئ «كذبًا» نصبًا على الحال، بمعنى جاءوا به كاذبين. ويجوز أن يكون مفعولًا له. وقرأت عائشة رضي الله عنها: «كدبٍ»، بالدال غير المعجمة، أي كدر. وقيل: طري. وقال ابن جني: أصله من الكدب وهو الفوف، البياض الذي يخرج على أظفار الأحداث. كأنه دم قد أثر في قميصه. روي أنهم ذبحوا سخلة ولطخوه بدمها، وزلّ عنهم أن يمزقوه.

[٨٩٧] وروي أنّ يعقوب لما سمع بخبر يوسف صاح بأعلى صوته وقال: أين القميص؟ فأخذه وألقاه على وجهه وبكى حتى خضب وجهه بدم القميص، وقال: ”تالله ما رأيت كاليوم ذئبًا أحلم من هذا؛ أكل ابني، ولم يمزّق عليه قميصه!“

[898] Anlatıldığına göre Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın 'gömleği' üç konuda kanıt olmuştur. Yakup *Aleyhisselâm*'a, oğullarının yalanını gösteren bir kanıt olmuş; onu yüzüne sürdüğünde gözleri açılmış; gömlek arkadan yırtıldığı zaman da, Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın suçsuzluğu ortaya çıkmıştır.

[899] **Şayet** "عَلى قَمِيصِهِ (gömleğinde) ifadesinin i'rabtan mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Zarf olarak nasp mahallindedir, adeta "Devesinin üzerinde yüklerle geldi." ifadesinde olduğu gibi "Gömleğinin üzerinde kan ile geldiler." denilmiştir. "Peki, bu ifadenin zilhâlin önüne geçmiş, ondan önce zikredilmiş hal olması mümkün değil midir?" **dersen şöyle derim:** Hayır, çünkü mecrur olan kelimenin hali, onun önüne geçmez.

[900] سَوَّلَتْ "kolaylaştırdı" anlamında olup, kolaylık isteme (*istirhā*) anlamındaki *es-sevel*den türemiştir. "Nefisleriniz sizi aldatıp" büyük, ağır "bir işe" yani Yûsuf ile ilgili işlemiş olduğunuz büyük bir suça "sürüklemiş" bu suçu gözünüzde basit göstermiş. Yakup *Aleyhisselâm* hem onların hasetlerini biliyor olmasından, hem de gömleğin sapasağlam olmasından yola çıkarak, bu işi onların yaptığı sonucuna varmıştır. Ya da onların Yûsuf'un canına kastettikleri kendisine vahyedilmiştir.

[901] "Bu durumda bana düşen güzelce sabretmektir." فَصَبْرٌ جَمِيلٌ ifadesi haberdir. Sıfatla nitelenmiş olduğu için mübteda da olabilir, yani 'Benim işim güzel bir sabırdır.' veya 'Güzel bir sabır en doğru olanıdır.' şeklinde. Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654] kıraatinde ise, *fe-sabr*^an^ *cemîl*^en^ şeklindedir. Merfû' bir hadiste *sabr-ı cemîl* "kişinin şikâyetini (Allah'dan başka) hiç kimseye arz etmediği sabır" olarak açıklanmıştır. Dikkat edilirse, "Ben üzüntü ve kederimi yalnızca Allah'a açarım." [Yûsuf 12/86] dediği âyette bildirilmiştir. Bu ifadenin, "Size surat asmayacağım, sizinle mutsuz bir yüzle birlikte olmayacağım, aksine size karşı daha önce nasıl idiysem öyle olacağım." anlamında olduğu da söylenmiştir. Söylendiğine göre Yakup *Aleyhisselâm*'ın kaşları gözlerine inmiş, kaşlarını zar zor kaldırabiliyormuş. "Bu halin nedir böyle?" diye sorulduğunda, "Zamanın uzunluğu ve hüzünlerin çokluğu" diye cevap veriyormuş. Bunun üzerine Allah Teâlâ kendisine, "Benden şikâyetin mi var?" diye vahyedince, "Ya Rabbi! Bir hatadır ettim, lütfen beni bağışla!" diye dua etmiş.

[902] "Şu anlattıklarınıza karşı" yani Yûsuf'un ölmüş olmasına dayanma, onu kaybetmiş olmaya sabretme konusunda "yardımına sığınılacak, yalnızca Allah'tır" yani sadece O'ndan yardım diliyorum.

[٨٩٨] وقيل: كان في قميص يوسف ثلاث آيات؛ كان دليلًا ليعقوب على كذبهم، وألقاه على وجهه فارتد بصيرًا، ودليلا على براءة يوسف حين قدّ من دبر.

[٨٩٩] فإن قلت: {على قَمِيصِهِ} ما محله؟ قلت: محله النصب على الظرف، كأنه قيل: وجاءوا فوق قميصه بدم. كما تقول: جاء على جِماله بأحمال. فإن قلت: هل يجوز أن تكون حالا متقدمة؟ قلت: لا، لأنّ حال المجرور لا تتقدم عليه. ٥

[٩٠٠] {سَوَّلَتْ} سهلت، من السول وهو الاسترخاء، أي سهلت {لَكُمْ أَنفُسُكُمْ أَمْرًا} عظيمًا ارتكبتموه من يوسف، وهوّنته في أعينكم. استدل على فعلهم به بما كان يعرف من حسدهم وبسلامة القميص. أو أُوحي إليه بأنهم قصدوه.

[٩٠١] {فَصَبْرٌ جَمِيلٌ} خبر، أو مبتدأ لكونه موصوفًا، أي فأمري صبر جميل، أو فصبر جميل أمثل، وفي قراءة أبيّ: «فصبرًا جميلًا». والصبر الجميل جاء في ١٠ الحديث المرفوع أنه الذي لا شكوى فيه إلى الخلق. ألا ترى إلى قوله {إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِى إِلَى اللهِ} [يوسف: ٨٦]. وقيل: لا أعايشكم على كآبة الوجه، بل أكون لكم كما كنت. وقيل: سقط حاجبَا يعقوب على عينيه فكان يرفعهما بعصابة، فقيل له: ما هذا؟ فقال: طول الزمان وكثرة الأحزان. فأوحى الله تعالى إليه: يا يعقوب، أتشكوني؟ قال: يا رب، خطيئة فاغفرها لي. ١٥

[٩٠٢] {واللهُ المستَعانُ}، أي أستعينه {على} احتمال {مَا تَصِفُونَ} من هلاك يوسف والصبر على الرُّزء فيه.

19. (Bu arada, kuyuya) bir kervan gelmişti. Sucularını gönderdiler, o da kovasını sarkıttı... "Müjdeler olsun! Bir oğlan çocuğu!" dedi... Onu satmak amacıyla gizle(yip hiç kimseye haber verme)diler. Oysa Allah yaptıklarını bilmekte idi!

[903] "Bir kervan" Medyen'den Mısır'a doğru giden bir topluluk "gelmişti." Bu topluluk Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın kuyuya atılmasından üç gün sonra oradan geçmişti. Yollarını kaybetmişler ve kuyunun yakınında bir yerde konaklamışlardı. Kuyu yerleşim yerlerinden çok uzaktaydı, sadece çobanların geçtiği bir yerdeydi. Söylendiğine göre suyu da tuzlu imiş, ama Yûsuf *Aleyhisselâm* içine atılınca su tatlanmış. "Sucularını gönderdiler" kendileri için kuyudan su alması için adı Mâlik b. Zü'r el-Huzâʻî olan birini gönderdiler. *Vârid*, topluluğa su almak için kuyuya gelen kişi demektir. "Müjdeler olsun!" Burada lafzan يا بُشْرَى (Ey Müjde!) diye nida edilmiş, sanki "Gel ey müjde, işte bu senin zamanındır." denilmiştir. Bu kelime, mütekellime izafe edilerek *yâ buşrâye* şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ve başkalarının kıraatinde bu kelime, Elif'in yerine Yâ konularak *yâ buşriyye* şeklindedir. Bu okuyuşta Yâ, izafet Yâ'sından önceki kesre yerine konulmuştur ki bu, meşhur bir Arap lehçesidir. (Himyer tarafından bir bölge olan) Serv halkının dua ederken *yâ seyyidiyye*, *yâ mevliyye* dediklerini işitmiştim. Nâfi'nin [v. 169/785] sükûn ile *yâ buşrây* şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Ancak iki sâkin harfin kural dışı bir şekilde bir araya gelmiş olması sebebiyle bu okuyuş doğru değildir, fakat vakıf hali kastediliyorsa başka.

[904] Söylendiğine göre sucu kuyuya kovasını sarkıttığı zaman Yûsuf *Aleyhisselâm* ipe tutunmuş, çıktığında ise sucu, karşısında ansızın son derece güzel bir çocuk görmüş ve "Müjdeler olsun! Bir oğlan çocuğu!.." diye bağırmıştır. Sucunun onu götürüp, arkadaşlarına yaklaştığı zaman onlara müjde vermek üzere böyle bağırdığı da söylenmiştir.

[905] "Onu gizledi*ler*" ifadesinde zamir, sucu ve arkadaşlarına racidir; onlar Yûsuf'u kervandakilerden saklamışlardır. Onu kuyuda bulduklarını gizledikleri ve onlara "Bunu bize kendi adlarına Mısır'da satalım diye sucular verdi." dedikleri de söylenmiştir. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] nakledildiğine göre buradaki zamir, Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın ağabeylerine racidir ve onlar kervana, "Bu bizim kölemizdir, elimizden kaçtı, onu bizden satın alın." demişler; Yûsuf da kendisini öldürürler korkusuyla sessiz kalmıştır.

١٩-﴿وَجَاءَتْ سَيَّارَةٌ فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ فَأَدْلَى دَلْوَهُ قَالَ يَا بُشْرَى هَذَا غُلامٌ وَأَسَرُّوهُ بِضَاعَةً وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَعْمَلُونَ﴾

[٩٠٣] {وَجَاءَتْ سَيَّارَةٌ} رفقة تسير من قبل مدين إلى مصر، وذلك بعد ثلاثة أيام من إلقاء يوسف في الجب، فأخطئوا الطريق فنزلوا قريبًا منه. وكان الجب في قفرة بعيدة من العمران لم يكن إلا للرعاة. وقيل: كان ماؤها ملحًا، فعذب حين ألقي فيه يوسف. {فَأَرْسَلُوا} رجلا يقال له مالك ابن ذعر الخزاعي، ليطلب لهم الماء. والوارد: الذي يرد الماء ليستقي للقوم. {يا بشرى}، نادى البشرى، كأنه يقول: تعالي، فهذا من آونتك. وقرئ «يا بشراي»، على إضافتها إلى نفسه. وفي قراءة الحسن وغيره: «يا بشرِيَّ» بالياء مكان الألف، جعلت الياء بمنزلة الكسرة قبل ياء الإضافة، وهي لغة للعرب مشهورة؛ سمعت أهل السروات يقولون في دعائهم: يا سيدي وموليَّ. وعن نافع: «يا بشرايْ»، بالسكون، وليس بالوجه لما فيه من التقاء الساكنين على غير حدّه، إلا أن يقصد الوقف.

[٩٠٤] وقيل: لما أدلى دلوه، أي أرسلها في الجب تعلق يوسف بالحبل، فلما خرج إذا هو بغلام أحسن ما يكون، فقال: {يا بشراي هذا غُلاَمٌ}. وقيل: ذهب به، فلما دنا من أصحابه صاح بذلك يبشرهم به.

[٩٠٥] {وَأَسَرُّوهُ} الضمير للوارد وأصحابه؛ أخفوه من الرفقة. وقيل: أخفوا أمره ووجدانهم له في الجب، وقالوا لهم: دفعه إلينا أهل الماء لنبيعه لهم بمصر. وعن ابن عباس أنّ الضمير لإخوة يوسف، وأنهم قالوا للرفقة: "هذا غلام لنا، قد أبق فاشترُوه منا." وسكت يوسف مخافة أن يقتلوه.

[906] بِضَاعَةً hal olarak mansup olup anlam, “Onu ticari bir meta olarak gizlediler.” şeklindedir. *el-Bidāʿa* ticaret için ayrılan maldır. “Oysa Allah yaptıklarını bilmekte idi!” Sırları Allah’a gizli kalmış değildi. Bu ifade onlara yönelik bir tehdittir, zira onlar kendilerine ait olmayan bir şeyi ticaret malı edinmişlerdir. Ya da Allah Yûsuf’un ağabeylerinin babalarına ve kardeşlerine yaptıkları kötülüğü bilmektedir!

20. Onu birkaç dirheme; yok pahasına sattılar. Ona fazla bir değer biçmemişlerdi...

[907] “Onu yok pahasına sattılar” kıymetsiz, değersiz, eksik bir pahaya. Ya da sahte, ölçüsü eksik, ayarı düşük “birkaç dirheme” yani tartıya gelmeyip sayıyla sayılan, birkaç tane -dinara da değil- dirheme “sattılar.” Çünkü onlar sadece bir okka ağırlığında olacak dirhemi tartarlardı ki bu da kırk dirhem idi. Bunun altındakileri sayarlardı. Bu yüzden, az miktarda dirheme “sayılı” denilirdi, çünkü çok sayıdaki dirhemin, sayı çokluğundan dolayı sayılması zordur. İbn Abbâs’tan [v. 68/688] nakledildiğine göre onu yirmi dirheme satmışlardır. Süddî’den [v. 127/745] ise yirmi iki dirheme sattıkları nakledilmiştir. “Ona fazla bir değer biçmemişlerdi.” Ellerindekinin değerini bilmiyorlardı; bu yüzden onu çok az bir pahaya sattılar. Zira onlar onu bulmuşlardı. Bir şeyi bulan da, ona pek değer vermez, kaça sattığını önemsemez. Üzerinde hak sahibi olan birinin onu bulup da elinden almasından korkar; bu yüzden de bulduğu ilk müşteriye en ucuz fiyattan satar. وَشَرَوْهُ ifadesinin “onu satın aldılar” anlamında olması da mümkündür. Bu durumda mâna, “Kervan onu ağabeylerinden satın aldı.” şeklinde olur. Kervandakilerin ona değer vermemelerinin sebebi ise, onun kaçak bir köle olduğunu düşünmeleri ve onun yüzünden mallarının tehlikeye düşeceğinden korkmalarıdır. Rivayete göre ağabeyleri (onu sattıktan sonra) kervanı takip etmiş ve “Onu sıkıca bağlayın da kaçmasın.” diye tembihlemişlerdir.

[809] فِيهِ kelimesi الزَّاهِدِينَ (değer vermiyorlardı) ifadesi ile ilişkili değildir, çünkü sıla mevsûlün önüne geçmez. Nitekim (“Bunlar Zeyd’e vuranlardandı” anlamında) *ve kânû Zeyd*^en^ *mine’d-dāribîn* demezsin. Aksine, bu ifade beyandır, sanki “Neye değer vermiyorlardı?” diye sorulmuş da cevaben; “Ona değer vermiyorlardı.” denilmiştir.

21. Onu satın alan Mısırlı, karısına, “Ona iyi bak! Ola ki bize faydası dokunur ya da onu evlat ediniriz.” dedi... Böylece, Yûsuf’a ülkede iyi bir konum sağlamış olduk ve kendisine rüya yorumunu öğrettik. Allah, verdiği emir üzerinde galiptir (olmasını istediği şeyi mutlaka gerçekleştirir, hiç kimse O’nu engelleyemez), fakat insanların çoğu bilmez.

[٩٠٦] و{بضاعةً} نصب على الحال، أي أخفوه متاعًا للتجارة. والبضاعة: ما بضع من المال للتجارة، أي قطع. {واللهُ عَلِيمٌ بِمَا يَعْمَلُونَ} لم يخف عليه أسرارهم، وهو وعيد لهم حيث استبضعوا ما ليس لهم. أو والله عليم بما يعمل إخوة يوسف بأبيهم وأخيهم من سوء الصنيع.

٥ ٢٠-﴿وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ﴾

[٩٠٧] {وَشَرَوْهُ} وباعوه {بِثَمَنٍ بَخْسٍ} مبخوس ناقص عن القيمة نقصانًا ظاهرًا، أو زيف ناقص العيار {دراهمَ} لا دنانير {مَعْدُودَةٍ} قليلة تعدّ عدًّا ولا توزن، لأنهم كانوا لا يزنون إلا ما بلغ الأوقيَّة، وهي الأربعون، ويعدّون ما دونها. وقيل للقليلة معدودة؛ لأنّ الكثيرة يمتنع من عدّها، لكثرتها. وعن ابن عباس: كانت عشرين درهمًا. ١٠ وعن السدي: اثنين وعشرين. {وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزاهدين} ممن يرغب عما في يده فيبيعه بما طف من الثمن، لأنهم التقطوه، والملتقط للشيء متهاون به لا يبالي بم باعه، ولأنه يخاف أن يعرض له مستحق ينتزعه من يده فيبيعه من أوّل مساوم بأوكس الثمن. ويجوز أن يكون معنى {وَشَرَوْهُ} واشتروه، يعني الرفقة من إخوته؛ {وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزاهدين}، لأنهم اعتقدوا أنه آن فخافوا أن يُخطِروا بمالِهم فيه. ويروى أنّ إخوته ١٥ اتبعوهم يقولون لهم: استوثقوا منه لا يأبق.

[٩٠٨] وقوله {فِيهِ} ليس من صلة {الزاهدين}، لأنّ الصلة لا تتقدّم على الموصول. ألا تراك لا تقول: وكانوا زيدًا من الضاربين، وإنما هو بيان، كأنه قيل: في أي شيء زهدوا؟ فقال: زهدوا فيه.

٢١-﴿وَقَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِنْ مِصْرَ لامْرَأَتِهِ أَكْرِمِي مَثْوَاهُ عَسَى أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ ٢٠ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا وَكَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الأَرْضِ وَلِنُعَلِّمَهُ مِنْ تَأْوِيلِ الأَحَادِيثِ وَاللَّهُ غَالِبٌ عَلَى أَمْرِهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ﴾

[909] Söylendiğine göre "onu satın alan" kişinin adı, Kıtfîr ya da Etfîr'dir (Potifar). Bu zat, Mısır hazinelerinin (yani ziraî mahsul depolarının) başında bulunan yetkili (*'azîz*) kişi idi. O dönemde kral, Amâlika kabilesinden Reyyân b. Velîd idi. Yûsuf *Aleyhisselâm*'a iman etmiş, o hayatta iken vefat etmişti. Ardından Kābûs b. Mus'ab kral olmuştu. Yûsuf *Aleyhisselâm* bunu İslâm'a davet etmiş, o ise reddetmiştir. Yûsuf'u Aziz on yedi yaşında iken satın almıştı. Yûsuf *Aleyhisselâm* onun evinde on üç sene kaldı. Reyyan b. Velîd onu otuz yaşında vezir yapmış, otuz üç yaşına geldiği zaman Allah Teâlâ kendisine ilim ve hikmet bahşetmiş, yüz yirmi yaşında vefat etmiştir.[1]

[910] Söylendiğine göre bu kral, Mûsâ *Aleyhisselâm* dönemindeki Firavun olup, dört yüz sene yaşamışmış. Delili de "Gerçek şu ki daha önce Yûsuf da size apaçık delillerle gelmişti." [Ğâfir 40/34] âyeti imiş. Mûsâ *Aleyhisselâm* dönemindeki Firavun'un, Yûsuf *Aleyhisselâm* dönemindeki Firavun'un soyundan olduğu da söylenmiştir.

[911] Yine, Aziz'in onu yirmi dinar, iki çift terlik ve iki beyaz elbise karşılığında satın aldığı; -ayrıca- onu pazara götürüp açık artırmaya çıkardıkları, nihayet fiyat bir misk, bir varak ve bir ipek fiyatına ulaşınca Kıtfîr'in onu bu fiyata satın aldığı da söylenmiştir.

[912] "Ona iyi bak" evimizdeki yerini, makamını iyi tut, onu razı et. -"O (eşiniz) benim efendimdir, bana iyi bakmıştır." [Yûsuf 12/23] ifadesi de bunun delilidir.- Maksat, "Ona iyi davran, ihsanda bulun, bir uşak olarak iyi muamelede bulun ki gönlü bizimle birlikte olmaktan hoşnut olsun; aramızda yaşamakla huzur bulsun." şeklindedir. Nitekim bir kimsenin yanında konakladığı erkek veya kadın kastedilerek *keyfe ebû mesvâke* (Barınak sahibin nasıl?) ve *keyfe ümmü mesvâke* (Barınak sahiben nasıl?) denilir ve bu ifadelerle, "Onun yanında konaklamaktan gönlün hoşnut mu, senin yanında konaklamanın hakkını gözetiyor mu?" anlamı kastedilir.

[913] لامْرَأَتِهِ (hanımına) ifadesindeki Lâm, اِشْتَرَاهُ fiiline değil, قَالَ fiiline taalluk eder.[2]

---

1 Bu hesapta, (a) Yûsuf'un zindanda geçirdiği seneler hesaba katılmamış gözüküyor. (b) Yûsuf'a ilim ve hikmet bahşedilmesi zindana girmesinden -dolayısıyla, vezir olmasından- öncedir. / ed.

2 "Onu karısına satın alan Mısırlı dedi ki: …" değil de, "Onu satın alan Mısırlı, karısına dedi ki: …" şeklinde. / ed.

[٩٠٩] {الذى اشتراه} قيل هو قطفير أو أطفير، وهو العزيز الذي كان على خزائن مصر، والملك يومئذ الريان بن الوليد رجل من العماليق، وقد آمن بيوسف ومات في حياة يوسف، فملك بعده قابوس بن مصعب، فدعاه يوسف إلى الإسلام فأبى، واشتراه العزيز وهو ابن سبع عشرة سنة، وأقام في منزله ثلاث عشرة سنة، ٥ واستوزره ريان بن الوليد وهو ابن ثلاثين سنة، وآتاه الله العلم والحكمة وهو ابن ثلاث وثلاثين سنة، وتوفي وهو ابن مائة وعشرين سنة.

[٩١٠] وقيل: كان الملك في أيامه فرعون موسى، عاش أربعمائة سنة؛ بدليل قوله {وَلَقَدْ جَاءكُمْ يُوسُفُ مِن قَبْلُ بالبيناتِ} [غافر: ٣٤]. وقيل: فرعون موسى من أولاد فرعون يوسف.

١٠ [٩١١] وقيل: اشتراه العزيز بعشرين دينارًا وزوجي نعل وثوبين أبيضين. وقيل: أدخلوه السوق يعرضونه فترافعوا في ثمنه، حتى بلغ ثمنه وزنه مسكًا وورقًا وحريرًا، فابتاعه قطفير بذلك المبلغ.

[٩١٢] {أَكْرِمِي مَثْوَاهُ} اجعلي منزله ومقامه عندنا كريمًا، أي حسنًا مرضيًّا، بدليل قوله {إِنَّهُ رَبّى أَحْسَنَ مَثْوَايَ} [يوسف: ٢٣]. والمراد تفقّديه بالإحسان وتعهديه ١٥ بحسن الملكة، حتى تكون نفسه طيبة في صحبتنا، ساكنة في كنفنا. ويقال للرجل: ''كيف أبو مثواك، وأم مثواك؟'' لمن ينزل به من رجل أو امرأة، يراد: هل تطيب نفسك بثوائك عنده، وهل يراعى حق نزولك به.

[٩١٣] واللام في {لاِمْرَأَتِهِ} متعلقة بـ{قال}، لا بـ{اشتراه}.

[914] "Ola ki bize faydası dokunur." Belki yetişip işleri öğrenir de tecrübe sahibi olup işlerin nasıl çekilip çevrildiğini anlarsa yaptığımız işlerin bir kısmında ondan istifade ederiz; güvenilirliği ve yeterliliği ile bize faydası dokunur. Ya da "Onu evlatlık edinir, evlat yerine koyarız." şeklindedir. Kıtfîr kısır idi; evladı olmuyordu. Feraset sahibi olduğu için Yûsuf'taki rüşdü görmüş ve böyle demiştir. Nitekim şöyle denilmiştir: "İnsanlar içerisinde en ferasetli olan şu üç kişidir: İlki Yûsuf konusunda ferasetli davranan ve hanımına "Ona iyi bak! Ola ki bize faydası dokunur." diyen Aziz; ikincisi Mûsâ *Aleyhisselâm* hakkında babasına "Babacığım, onu ücretli işçi olarak tut." [Kasas 28/26] diyen kız; üçüncüsü ise Hazret-i Ömer'i kendisinden sonra halife olarak seçen Hazret-i Ebû Bekr *–Allah her ikisinden de razı olsun-*." Rivayete göre Aziz Yûsuf *Aleyhisselâm*'dan kendisi hakkında bilgi almak istemiş, o da nesebinden bahsetmiş ve Aziz de onu bu sayede tanımış.

[915] "Böylece" ifadesiyle daha önce geçen şeylere, yani Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın kurtarılması, Aziz'in kalbinin ona şefkat duyması gibi hususlara işaret edilmiştir. (كَذَٰلِكَ'deki) Kâf mansup olup takdiri, "işbu kurtarma ve şefkat gibi…" şeklindedir. "Yûsuf'a ülkede iyi bir konum sağlamış olduk." yani onu kurtarmış ve Aziz'in kalbini ona meylettirmiş olduğumuz gibi, Mısır diyarında ona iyi bir konum sağladık, onu orada emriyle-yasağıyla tasarrufta bulunan bir yetkili kıldık. Onu bu şekilde kurtardık ve kendisine imkân sağladık "ki kendisine rüya yorumunu öğretelim." Amacımız, akıbeti sadece onun iyi olan ilim ve amel (sahibi olması) idi.

[916] "Allah, verdiği emir üzerinde galiptir," kendi işine galiptir, dilediği şeye engel olunamaz, irade ve hükmüne kimse karşı çıkamaz. Ya da Yûsuf'un işine galiptir, onu kendi çekip çevirir, başkasına bırakmaz. Ağabeyleri onun hakkında çeşitli şeyler istemişler, fakat sadece Allah'ın istediği ve düzenlediği şey gerçekleşmiştir. "Fakat insanların çoğu" bütün işlerin Allah'ın elinde olduğunu "bilmez."

22. Gençlik çağına geldiğinde, kendisine hikmet ve ilim vermiştik. İhsan üzere hareket edenleri işte böyle mükâfatlandırıyoruz Biz.

[917] *el-Eşüdd* (gençlik çağı) ifadesinin on sekiz yaşını, yirmi yaşını, otuz üç yaşını, kırk yaşını ifade ettiği söylendiği gibi, üst sınırının altmış iki yaş olduğu da söylenmiştir.

[٩١٤] {عسى أَن يَنفَعَنَا} لعله إذا تدرّب وراض الأمور وفهم مجاريها، نستظهر به على بعض ما نحن بسبيله، فينفعنا فيه بكفايته وأمانته. أو نتبناه ونقيمه مقام الولد، وكان قطفير عقيمًا لا يولد له، وقد تفرس فيه الرشد فقال ذلك. وقيل: أفرس الناس ثلاثة: العزيز حين تفرس في يوسف، فقال لامرأته {أَكْرِمِى مَثْوَاهُ عسى أَن يَنفَعَنَا}، والمرأة التي أتت موسى وقالت لأبيها {يا أبَتِ اسْتَأْجِرْهُ} [القصص: ٢٦]، وأبو بكر حين استخلف عمر، رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا. وروي أنه سأله عن نفسه، فأخبره بنسبه فعرفه.

[٩١٥] {وكذلك} الإشارة إلى ما تقدّم من إنجائه وعطف قلب العزيز عليه. والكاف منصوب تقديره: ومثل ذلك الإنجاء والعطف {مَكَّنَّا} له، أي كما أنجيناه وعطفنا عليه العزيز، كذلك مكّنّا له في أرض مصر وجعلناه ملكًا يتصرف فيها بأمره ونهيه. {وَلِنُعَلّمَهُ مِن تَأْوِيلِ الأحاديث} كان ذلك الإنجاء والتمكين، لأنّ غرضنا ليس إلا ما تحمد عاقبته من علم وعمل.

[٩١٦] {واللهُ غَالِبٌ على أَمْرِهِ} على أمر نفسه، لا يمنع عما يشاء ولا ينازع ما يريد ويقضي. أو على أمر يوسف يدبره لا يكله إلى غيره، قد أراد إخوته به ما أرادوا، ولم يكن إلا ما أراد الله ودبَّره. {ولكن أَكْثَرَ الناس لَا يَعْلَمُونَ} أن الأمر كله بيد الله.

٢٢-﴿وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ﴾

[٩١٧] قيل في الأشدّ: ثماني عشرة، وعشرون، وثلاث وثلاثون، وأربعون. وقيل: أقصاه ثنتان وستون.

[918] *Hükm^en^* hikmet anlamına gelir ki o da amel ile birlikte olan ilim ve bilinmeyen şeyden uzak durmak demektir. Bu kelimenin, insanlar arasında hükmetmek ve anlamak anlamına geldiği de söylenmiştir. "İhsan üzere hareket edenleri, işte böyle mükâfatlandırıyoruz Biz." ifadesi, Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın işinde ihsan üzere hareket ettiğine, gençlik yıllarında dahi Allah korkusuna sahip olduğuna, Yüce Allah'ın da onun bu ihsanına karşılık kendisine hüküm ve ilim verdiğine dikkat çekmektedir. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] "Kim gençliğinde Rabbine ibadeti ihsan üzere yaparsa, Allah da olgunluk çağına geldiğinde ona hikmet bahşeder" dediği nakledilmiştir.

23. (Derken) evinde bulunduğu kadın ondan murat almak istedi, kapıları sımsıkı kapattı ve "Haydi gel!" dedi. O ise "Allah'a sığınırım! Doğrusu o (eşiniz) benim efendimdir, bana iyi bakmıştır. Zalimler asla iflâh olmaz!" dedi.

[919] *el-Murâvede* (murat almak istemek), gelip gitmek anlamındaki *râde - yerûdu* fiilinden *müfâ'ale* babında türemiştir. Sanki "Onu nefsi adına aldattı, yani arkadaşını, elinden çıkmasını istemediği bir şey konusunda aldatan kimsenin yaptığı gibi yaptı; ona galip olmak ve ondan alacağını almak için hile yaptı." denilmiştir. Bu ifade, onun Yûsuf *Aleyhisselâm*'ı kendisi ile cinsel temasta bulunmaya zorlamış olmasını anlatmaktadır.

[920] "Kapıları sımsıkı kapattı." Söylendiğine göre bunlar, yedi kapı idi.

[921] هيت (Haydi gel!) ifadesi, her ikisinde de Tâ'nın fethası ile olmak üzere He'nin fethası ile ve kesresi ile yani *eyne* ve *'iyte* vezinlerinde okunmuştur. Yine bu kelime *ceyri* vezninde *heyti* şeklinde, *haysü* vezninde *heytü* şeklinde ve *teheyye'tü* (hazırlandım) anlamında *hi'tü* şeklinde de okunmuştur. Nitekim tıpkı *câ'e-yecîü* fiili gibi, hazırlandı anlamında, *hâ'e-yehî'u* denilir. Ayrıca bu ifade *hüyyi'tü le-ke* şeklinde de okunmuştur. (Bu *le-ke*deki) Lâm, fiilin sılasıdır. Seslenme durumunda ise Lâm, beyan ifade eder, sanki *helümme le-ke* (Haydi! Sana diyorum.) ifadesinde olduğu gibi, *le-ke ekūlü hâzâ* (Sana söylüyorum bunu.) denilmiştir.

[922] مَعاذَ اللهِ (Allah'a sığınırım!) Zira durum şudur ki "o benim efendimdir;" benim malikim, sahibimdir. Burada Kıtfîr'i kastetmektedir. "Bana iyi bakmıştır." sana "Ona iyi bak!" [Yûsuf /1221] demiştir. Dolayısıyla bunun karşılığı onun arkasından ailesine kötü davranmam, bu konuda ihanet etmem olamaz. "Zalimler asla iflâh olmaz!" İyiliğe kötülükle karşılık vererek ihanet edenler iflâh olmaz. Burada "zalimler" ifadesi ile zinakârların kastedildiği söylenmiştir; çünkü onlar, nefsine zulmeden kimselerdir. ربِّي ("Efendim" derken), 'sebepler sebebi' olması hasebiyle Yüce Allah'ı kasdettiği de söylenmiştir.

[٩١٨] {حُكْمًا} حكمة وهو العلم بالعمل واجتناب ما يجهَّل فيه. وقيل: حكما بين الناس وفقها. {وَكَذَلِكَ نَجْزِى المحسنين} تنبيه على أنه كان محسنًا في عمله، متقيًا في عنفوان أمره، وأنّ الله آتاه الحكم والعلم جزاء على إحسانه. وعن الحسن: من أحسن عبادة ربه في شبيبته آتاه الله الحكمة في اكتهاله.

٥ ٢٣-﴿وَرَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ إِنَّهُ لا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ﴾

[٩١٩] المراودة: مفاعلة من راد يرود، إذا جاء وذهب، كأن المعني: خادعته عن نفسه، أي فعلت ما يفعل المخادع لصاحبه عن الشيء الذي لا يريد أن يخرجه من يده، يحتال أن يغلبه عليه ويأخذه منه؛ وهي عبارة عن التحمل لمواقعته إياها.

١٠ [٩٢٠] {وَغَلَّقَتِ الأبوابَ} قيل: كانت سبعة.

[٩٢١] وقرئ «هَيت»، بفتح الهاء وكسرها مع فتح التاء، وبناؤها كبناء أين، وعيط؛ وهيتِ كجير، وهيتُ كحيث، وهِئتُ بمعنى تهيأت. يقال: هاء يهيء، كجاء يجيء، إذا تهيأ. وهُيِّئتُ لك، واللام من صلة الفعل. وأما في الأصوات فللبيان، كأنه قيل: لك أقول هذا، كما تقول: هلم لك.

١٥ [٩٢٢] {مَعَاذَ اللهِ} أعوذ بالله معاذًا، {إِنَّهُ} إن الشأن والحديث {ربى} سيدي ومالكي، يريد قطفير، {أَحْسَنَ مَثْوَايَ} حين قال لك: أكرمي مثواه، فما جزاؤه أن أخلُفَه في أهله سوء الخلافة وأخُونَه فيهم؟! {إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظالمون} الذين يجازون الحسن بالسيئ. وقيل: أراد الزناة لأنهم ظالمون أنفسهم. وقيل: أراد الله تعالى، لأنه مسبب الأسباب.

24. Gerçek şu ki kadın ona yönelip karar vermişti, o da ona yönelip karar vermişti. Rabbinin kesin kanıtını görmemiş olsaydı... Böylece, onu fenalıktan ve fuhuştan uzak tuttuk; çünkü o, (ihlâsı sayesinde) kurtarılan kullarımızdandı.

[923] *Hemme bi'l-emr*^{i} yöneldi, karar verdi anlamına gelir. Şair şöyle demiştir:

> İstedim; yapmadım, az kalsın yapıyordum. Keşke yapsaydım da
> Osman'ın ardından "Eşleri ağlıyor." denilmesini sağlasaydım

Yine bu, *lâ ef'alü zâlike ve lâ keyd*^{en} *ve lâ hemm*^{en} (Onu yapmaya yaklaşmadım bile, onu yapmayı düşünmedim de.) sözün gibidir. Bu görüşü Sîbeveyhi nakletmiştir. *el-Hemmâm* kelimesi de buradan türemiştir ve bir işe karar verdiği zaman onu yerine getiren, ondan geri durmayan kimse anlamına gelir.

[924] "Kadın ona yönelip karar vermişti." ifadesi, "Onunla birlikte olmaya karar vermişti." anlamında, "O da ona yönelip karar vermişti." ifadesi ise "O da onunla birlikte olmaya karar vermişti." anlamındadır. "Rabbinin kesin kanıtını görmemiş olsaydı…" ifadesinin cevabı hazfedilmiş olup, takdiri, "Rabbinin kesin kanıtını görmemiş olsaydı, onunla birlikte olurdu." şeklindedir. Zira "O da ona yönelip karar vermişti." ifadesi buna delâlet eder. Bu tıpkı, "Onu öldürmeye karar verdim, eğer Allah'tan korkmasaydım." ifadesi gibidir, zira bu ifadede, "Eğer Allah'tan korkmasaydım onu öldürürdüm." anlamı kastedilmektedir. **Şayet** "Allah'ın peygamberinden bir günaha karar verip ona yönelmek gibi bir fiilin sādır olması nasıl caiz olabilir?" **dersen şöyle derim:** Burada maksat, Yûsuf'un nefsinin onunla birlikte olmayı arzu etmiş, gençlik şehveti ve şiddetli arzu ile hareket etmiş ve tıpkı kadının kendisine yönelmiş olmasına benzeyen ve hem aklı hem kararlılığı neredeyse yok edecek olan böyle bir durumun gerektirdiği bir meyil şeklinde kendisini ona doğru çekmiş olması, fakat Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın bu kendisini kaplamış olan bu hali kırıp aştığı, haramlardan kaçınmanın gerekliliğine dair mükelleflerden alınmış olan söz ve kesin delil üzerinde düşünmek suretiyle bunu reddetmiş olduğudur. Eğer şiddeti sebebiyle *hemm* (karar verip yönelmek) olarak isimlendirilen bu aşırı meyil olmasaydı, o zaman bu meylin sahibinin Allah katında, o meyilden uzak durması sebebiyle övgüye mazhar olması söz konusu olmazdı, çünkü belalara karşı gösterilen sabrın büyüklüğü, belaların büyüklüğü ve şiddetine göredir.

٢٤-﴿وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ كَذَلِكَ لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّوءَ وَالْفَحْشَاءَ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ﴾

[٩٢٣] همّ بالأمر، إذا قصده وعزم عليه، قال:

همَمْتُ وَلَمْ أفعل وَكِدْتُ وَلَيْتَنِي تَرَكْتُ عَلَى عُثْمانَ تَبْكي

٥ حَلائِلُهْ

ومنه قولك: لا أفعل ذلك ولا كيدًا ولا همًّا، أي ولا أكاد أن أفعله كيدًا، ولا أهم بفعله همًّا؛ حكاه سيبويه. ومنه: الهمَّام، وهو الذي إذا همّ بأمر أمضاه ولم ينكُل عنه.

[٩٢٤] وقوله {وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ} معناه: ولقد همت بمخالطته، {وَهَمَّ بِهَا} وهمّ بمخالطتها. {لَوْلا أَنْ رأى بُرْهَانَ رَبِّهِ} جوابه محذوف، تقديره: لولا أن رأى ١٠ برهان ربه لخالطها، فحذف؛ لأنّ قوله {وَهَمَّ بِهَا} يدل عليه، كقولك: هممت بقتله لولا أني خفت الله، معناه لولا أني خفت الله لقتلته. فإن قلت: كيف جاز على نبيّ الله أن يكون منه هم بالمعصية وقصدٌ إليها؟ قلت: المراد أنّ نفسه مالت إلى المخالطة ونازعت إليها عن شهوة الشباب وقرمه ميلًا يشبه الهم به والقصد إليه، وكما تقتضيه صورة تلك الحال التي تكاد تذهب بالعقول والعزائم. وهو يكسر ما ١٥ به ويردّه بالنظر في برهان الله المأخوذ على المكلفين من وجوب اجتناب المحارم، ولو لم يكن ذلك الميل الشديد المسمى همًّا لشدّته لما كان صاحبه ممدوحًا عند الله بالامتناع؛ لأن استعظام الصبر على الابتلاء على حسب عظم الابتلاء وشدته.

Eğer Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın karar verip yönelmesi kadınınki gibi olsaydı, o zaman Allah Teâlâ onu (ihlası sayesinde kurtarılan) ihlas sahibi kullardan olmakla övmezdi. Ayrıca "O da ona karar verip yönelmişti." ifadesi ile "Neredeyse ona karar verip yönelmek üzere idi." anlamının kastedilmiş olması da mümkündür. Bu durumda ifade tıpkı, "Onu öldürürdüm, eğer Allah'tan korkmasaydım." sözü gibi olur ki, bu sözde, öldürmeye yaklaşmak, bu fiili işlemesine ramak kalmak, adeta bu fiile başlamak kastedilir.

[925] **Şayet** "O da ona karar verip yönelmişti' ifadesi, âyetin başında yemin ifadesi olarak gelen 'Gerçek şu ki kadın ona yönelip karar vermişti.' ifadesinin kapsamına dâhil midir değil midir?" **dersen şöyle derim:** Her iki durum da mümkündür, okuyucunun bu ifadeyi kasemin kapsamı dışında tutup, kendi başına müstakil bir ifade olarak değerlendirmesi durumunda "Gerçek şu ki; kadın ona yönelip karar vermişti." ifadesinden sonra vakıf yapıp, daha sonra "O da ona karar verip yönelmişti, Rabbinin kesin kanıtını görmemiş olsaydı." şeklinde devam etmesi mümkündür. Yine bu durumda, iki farklı "karar verip meyletme" fiili arasındaki fark da vurgulanmış olmaktadır.

[926] **Şayet** "Neden لَوْلَا (…miş olsaydı) ifadesinin cevabının hazfedilmiş olduğunu ve 'O da ona karar verip yönelmişti.' ifadesinin bu hazfedilen cevaba delâlet ettiğini söyledin; böyle yapmak yerine, bu ifadenin doğrudan cevabın kendisi olup لَوْلَا (…miş olsaydı) ifadesinden önce gelmiş olduğunu söyleseydin olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Zira لَوْلَا (…miş olsaydı) ifadesi şart hükmünde olduğundan, cevabı kendisinden önce gelemez; çünkü şart ifadesinin cümlenin başında olması gerekir; çünkü لَوْلَا (ile kurulan şart cümlesi), içerdiği iki cümle ile birlikte tek bir kelime gibidir. Dolayısıyla, bir kelimenin bir kısmının diğer kısmından önce gelmesi caiz değildir. Ama kendisine delâlet eden bir ifadenin bulunması halinde bir kısmı hazfedilebilir.

[927] **Şayet** "Peki, neden لَوْلَا'nın sadece 'O da ona karar verip yönelmişti.' ifadesine taalluk ettiğini söyledin de bu ifadenin aynı zamanda 'Gerçek şu ki kadın ona yönelip karar vermişti.' ifadesine de taalluk ettiğini söylemedin. Zira *hemm* (karar verip yönelmek) cevherlere değil, anlamlara taalluk eder. Dolayısıyla da burada *muhālata* (birlikte olma) ifadesinin takdir edilmesi zorunludur, muhālata ise ancak iki kişiden birlikte sādır olur. Bu durumda sanki 'O ikisi birlikte muhālataya karar verip yönelmişlerdir. Eğer birini bir engel engellememiş olsaydı...' denilmiş olmaktadır?" **dersen şöyle derim:** Ne güzel söyledin!

ولو كان همه كهمها عن عزيمة، لما مدحه الله بأنه من عباده المخلصين. ويجوز أن يريد بقوله {وَهَمَّ بِهَا} وشارف أن يهم بها، كما يقول الرجل: قتلته لو لم أخف الله، يريد مشارفة القتل ومشافهته. كأنه شرع فيه.

[٩٢٥] فإن قلت: قوله {وَهَمَّ بِهَا} داخل تحت حكم القسم في قوله {وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ} أم هو خارج منه؟ قلت: الأمران جائزان، ومن حق القارئ إذا قدّر خروجه من حكم القسم وجعله كلامًا برأسه أن يقف على قوله {وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ}، ويبتدىء قوله {وَهَمَّ بِهَا لَوْلا أَن رَأى بُرْهَانَ رَبِّهِ}. وفيه أيضًا إشعار بالفرق بين الهمين.

[٩٢٦] فإن قلت: لم جعلت جواب لولا محذوفًا يدل عليه {همَّ بها}، وهلا جعلته هو الجواب مقدمًا؟ قلت: لأن لولا لا يتقدم عليها جوابها، من قبل أنه في حكم الشرط، وللشرط صدر الكلام وهو مع ما في حيزه من الجملتين مثل كلمة واحدة، ولا يجوز تقديم بعض الكلمة على بعض. وأما حذف بعضها إذا دلّ الدليل عليه فجائز.

[٩٢٧] فإن قلت: فلم جعلت {لولا} متعلقة بـ{همَّ بها} وحده ولم تجعلها متعلقة بجملة قوله {وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا} لأن الهمّ لا يتعلق بالجواهر، ولكن بالمعاني، فلا بدّ من تقدير المخالطة، والمخالطة لا تكون إلا من اثنين معًا، فكأنه قيل: ولقد همَّا بالمخالطة لولا أن منع مانعٌ أحدَهما؟ قلت: نعم ما قلت،

Fakat Allah Teâlâ "Gerçek şu ki kadın ona yönelip karar vermişti, o da ona karar verip yönelmişti." buyurarak, iki farklı "karar verip meyletme" fiili arasında ayrım yapmıştır. Bu sebeple, bu ayrımı görmezden gelmek, yok saymak anlamına gelir. Dolayısıyla, cümlenin takdirinin "Kadın Yûsuf ile birlikte olmaya karar vermişti, o da onunla bir olmaya karar verip yönelmişti." şeklinde olması, her iki *muhālata*dan maksadın ise, "kadının ondan şehvetini gidermek suretiyle istediğini alması, onun da kadından şehvetini gidermek şeklindeki isteğini alması" fakat Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın Rabbinin burhanını görmesi sayesinde onunla şehvetini gidermeyi terk etmiş olması" olması gerekmektedir. Bu sebeple, لَوْلَا (…miş olsaydı) ifadesi sadece وَهَمَّ بِهَا (O da ona karar verip yönelmişti.) ifadesine taalluk edebilir.

[928] Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın ona meyletmesi, uçkurunu çözüp cinsel ilişkiye girme konumuna gelmiş olması, kadın sırt üstü uzanmış olduğu halde onun pantolonunun kemerini çözüp uzvuyla avret mahalline temas etmiş olması şeklinde de tefsir edilmiştir. Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın gördüğü "kesin delil" ise, onun "Sakın ha! Uzak dur!" şeklinde bir ses duyduğu, fakat buna aldırmadığı, bunun üzerine ikinci kez aynı sesi duyduğu ve yine aldırmadığı, üçüncüsünde de "Ondan yüz çevir!" şeklinde ses duyduğu, fakat yine aldırmadığı, sonunda Yakup *Aleyhisselâm*'ın kendisine parmaklarını ısırır vaziyette göründüğü şeklinde tefsir edilmiştir. Söylendiğine göre Yakup *Aleyhisselâm* eliyle onun göğsüne vurmuş, böylece şehveti parmaklarından dışarı çıkmıştır. Ayrıca söylendiğine göre; Yakup *Aleyhisselâm*'ın bütün çocuklarının on ikişer çocuğu olmuştur, sadece Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın on bir çocuğu olmuştur, bunun nedeni ise, onun bu kadına yönelmiş olması sebebiyle şehvetinin eksilmiş olması imiş. Yine söylendiğine göre ona "Ey Yûsuf! Güzel tüyleri olup da zina edince tüyleri dökülen bir kuş olma!" diye seslenilmiş. Şu da söylenmiştir: (Tam o esnada) aralarında bilek ya da kolu olmayan bir omuz görünüvermiş, omuzun üzerinde de "Şüphesiz üzerinizde bekçiler var; değerli yazıcılar." [İnfitār 82/10-11] yazılı imiş, fakat Yûsuf *Aleyhisselâm* buna rağmen vazgeçmemiş. Sonra orada "Zinaya yaklaşmayın! Zira o, yüz kızartıcı bir suçtur, yol olarak da, kötüdür." [İsrâ 17/32] yazılı olduğunu görmüş, yine vazgeçmemiş. Bu sefer de "Öyle bir günden sakının ki o gün Allah'a döndürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığı tam olarak ödenecek, kimseye haksızlık edilmeyecek." [Bakara 2/281] yazılı olduğunu görmüş ama bu da onu vazgeçirmemiş. Ardından Allah Teâlâ Cebrail *Aleyhisselâm*'a, "Hataya düşmeden kuluma yetiş!" buyurmuş; Cebrail *Aleyhisselâm* "Ey Yûsuf! Peygamberler divanında yazılı olduğun halde tutup da sefihlerin, beyinsizlerin amelini mi işleyeceksin!?" diyerek önüne çıkmıştır.

ولكنّ الله سبحانه وتعالى قد جاء بالهمين على سبيل التفصيل، حيث قال {وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا} فكان إغفاله إلغاء له، فوجب أن يكون التقدير، ولقد همت بمخالطته وهمَّ بمخالطتها، على أنّ المراد بالمخالطتين توصلها إلى ما هو حظها من قضاء شهوتها منه، وتوصله إلى ما هو حظه من قضاء شهوته منها. {لَوْلا أَن رَأى بُرْهَانَ رَبّهِ}، فترك التوصل إلى حظه من الشهوة؛ فلذلك كانت {لولا} حقيقة بأن تعلق بـ{همَّ بها} وحده.

[٩٢٨] وقد فسر همّ يوسف بأنه حل الهميان وجلس منها مجلس المجامع، وبأنه حل تكة سراويله وقعد بين شعبها الأربع وهي مستلقية على قفاها؛ وفسر البرهان بأنه سمع صوتًا: إياك وإياها، فلم يكترث له، فسمعه ثانيًا فلم يعمل به، فسمع ثالثًا: أعرض عنها فلم ينجع فيه حتى مثل له يعقوب عاضًّا على أنملته. وقيل: ضرب بيده في صدره فخرجت شهوته من أنامله. وقيل: كل ولد يعقوب له اثنا عشر ولدًا إلا يوسف، فإنه ولد له أحد عشر ولدًا من أجل ما نقص من شهوته حين همّ. وقيل: صيح به: يا يوسف، لا تكن كالطائر؛ كان له ريش، فلما زنى قعد لا ريش له. وقيل: بدت كف فيما بينهما ليس لها عضد ولا معصم، مكتوب فيها {وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحافِظِينَ كِرَامًا كاتِبِينَ} [الانفطار: ١١]، فلم ينصرف، ثم رأى فيها {وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنى إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا} [الإسراء: ٣٢] فلم ينته، ثم رأى فيها {واتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللهِ} [البقرة: ٢٨١] فلم ينجع فيه، فقال الله لجبريل عليه السلام: "أدرك عبدي قبل أن يصيب الخطيئة"، فانحط جبريل وهو يقول: "يا يوسف، أتعمل عمل السفهاء وأنت مكتوب في ديوان الأنبياء؟!"

Yine, söylendiğine göre Yûsuf Aziz'in suretini karşısında görmüş, bir başka görüşe göre kadın kalkıp odadaki bir putu örtmüş ve "Bizi görmesinden haya ederim." demiş; bunun üzerine Yûsuf *Aleyhisselâm* "İşe bak! Sen görmeyen ve işitmeyen bir varlıktan haya ediyorsun, ama ben her şeyi gören, işiten, kalplerde gizli olanı dahi bilen Allah'tan haya etmiyorum!" demiş. Bu gibi görüş ve yorumlar, dinleri Allah'a ve peygamberlerine iftira atmaktan ibaret olan Haşvîlerin ve Cebriyecilerin uydurmalarıdır. Ehl-i 'Adl ve't-Tevhid (Mu'tezile) ise -Allah'a hamd olsun ki- onların bu söylenti ve rivayetlerinden uzaktır. Yûsuf *Aleyhisselâm*'dan en küçük bir hata sādır olmuş olsaydı, tıpkı 'Âdem *Aleyhisselâm*'ın, Nûh *Aleyhisselâm*'ın, Dâvûd *Aleyhisselâm*, Eyyûb *Aleyhisselâm* ve Zünnûn [Yûnus] *Aleyhisselâm*'ın hataları kınanıp tövbeleri zikredilmiş olduğu gibi onun hatası da kınanır ve tövbesi, istiğfarı zikredilirdi. Kaldı ki, Allah Teâlâ Yûsuf *Aleyhisselâm*'a övgüde bulunmuş, onu 'ihlası sayesinde kurtarılmış biri' olarak isimlendirmiş; böylece onun ayakların kaydığı bu makamda sabit durduğu, karşı karşıya kaldığı fiilin haramlığına dair delile ve o fiilin çirkinliğine bakarak, güç ve kararlılık sahiplerinin yaptığı gibi nefsine karşı cihad ettiği ve neticede Yüce Allah'ın hem evvelkilerin kitaplarındaki övgüsüne hem de onların tasdik edicisi ve delili olan Kur'ân'daki övgüsüne mazhar olduğu kesin olarak bilinmiştir. Nitekim Allah Teâlâ Kur'ân'da Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın kısasını (kısaca anlatmakla yetinmeyip) teferruatı ile anlatmış, atası İbrâhim *Aleyhisselâm*'a yaptığı gibi onun da sonrakiler arasında sadakati ile anılması ve zamanın sonuna kadar iffet, namus ve sürçme noktalarında sebat ve kararlılık gösterme konusunda sâlihlere örnek olması için tam bir portresini çizmiştir. Oysa bu kimseler öyle rivayetler, öyle söylentiler nakletmektedirler ki, bu söylenti ve rivayetlerden çıkan neticeye göre sanki Allah'ın -apaçık Arapça kitabı olan Kur'ân'daki- en güzel kıssasını içeren bu sureyi indirmekteki amacı, peygamberlerinden birini; zinakâr bir kadının avret mahalline oturup tenasül uzvunu temas ettirme, önüne çöküp uçkurunu çözme konusunda insanlara örnek göstermek olmaktadır! Yine bu söylenti ve rivayetlerden çıkan neticeye göre sanki Allah'ın peygamberi bu çirkin durumda iken Rabbi kendisini Kur'ân âyetlerinden oluşan uyarılarla üç kez uyardığı, katından kendisine çok büyük bir uyarı ve azarlama nidaları ile seslendiği, eşinden başkasıyla temasta bulunduğu için tüyleri dökülen kuş misalini vererek onu uyardığı halde o yine de hiç aldırmamış, yapmak üzere olduğu işten vazgeçmeye zinhar yanaşmamış, neticede Allah âcilen Cebrail'i gönderip kendisine *cebren* engel olmuştur.

وقيل: رأى تمثال العزيز. وقيل: قامت المرأة إلى صنم كان هناك فسترته، وقالت: ''أستحي منه أن يرانا.'' فقال يوسف: ''استحييت ممن لا يسمع ولا يبصر، ولا أستحي من السميع البصير العليم بذوات الصدور!؟'' وهذا ونحوه مما يورده أهل الحشو والجبر الذين دينهم بهت الله تعالى وأنبيائه، وأهل العدل والتوحيد ليسوا ٥ من مقالاتهم ورواياتهم بحمد الله بسبيل. ولو وُجِدَت من يوسف عليه السلام أدنى زلة لنُعِيت عليه وذُكِرَت توبته واستغفاره، كما نُعِيَت على آدم زلته، وعلى داود، وعلى نوح، وعلى أيوب، وعلى ذي النون، وذُكِرت توبتهم واستغفارهم، كيف وقد أثنى عليه وسمي مخلصًا، فعلم بالقطع أنه ثبت في ذلك المقام الدحض، وأنه جاهد نفسه مجاهدة أُولي القوّة والعزم، ناظرًا في دليل التحريم ووجه القبح، حتى ١٠ استحق من الله الثناء فيما أَنزل من كتب الأولين. ثم في القرآن الذي هو حجة على سائر كتبه ومصداق لها، ولم يقتصر إلا على استيفاء قصته وضرب صورة كاملة عليها، ليجعل له لسان صدق في الآخرين، كما جعله لجدّه الخليل إبراهيم عليه السلام، وليقتدي به الصالحون إلى آخر الدهر في العفة وطيب الإزار والتثبت في مواقف العثار؛ فأخزى الله أولئك في إيرادهم ما يؤدّي إلى أن يكون إنزال الله ١٥ السورة التي هي أحسن القصص في القرآن العربي المبين ليقتدي بنبي من أنبياء الله، في القعود بين شعب الزانية وفي حل تكته للوقوع عليها، وفي أن ينهاه ربه ثلاث كرّات ويصاح به من عنده ثلاث صيحات بقوارع القرآن، وبالتوبيخ العظيم، وبالوعيد الشديد، وبالتشبيه بالطائر الذي سقط ريشه حين سفد غير أنثاه، وهو جاثم في مربضه لا يتحلحل ولا ينتهي ولا ينتبه، حتى يتداركه الله بجبريل وبإجباره،

En arsız ve beter bir zinakârın bile, en yüzsüz bir ahlâksızın bile, -Allah'ın peygamberinin karşılaştığı söylenen bu uyarıların en küçüğüne dahi muhatap olmuş olsa- titremedik uzvu, heyecan ve ürpertiden şişmedik damarı kalmaz!.. [Fakat gel gör ki bu rivayetlere göre Allah'ın peygamberi bütün bu uyarılara aldırış bile etmemiştir!] ***Bu ne kadar çirkin bir mezhep, ne kadar açık seçik bir sapkınlıktır böyle!..***

[929] كذلك (Böylece) ifadesindeki Kâf nasp mahallinde olup anlam "İşte bu sebat gibi onu sabit kıldık." şeklindedir. Ya da Kâf merfû' olup anlam "Durum işte bunun gibidir." şeklindedir. "Onu fenalıktan" efendisine ihanet etmekten "ve fuhuştan" yani zinadan "uzak tuttuk; çünkü o, (ihlâsı sayesinde) kurtarılan kullarımızdandı." المخلصين kelimesi (Lâm'ın kesresi ile okunduğunda); "Dinlerini Allah'a halis kılan kimselerdendi." Anlamına; fetha ile okunduğunda ise "İtaati sebebiyle Allah'ın kendilerini koruyup muhafaza ettiği, böylece kurtarmış olduğu kimselerdendi." anlamına gelir. السُّوءَ (fenalık) kelimesi ile fuhşun ön fiillerinden olan şehvetle bakma, öpme ve benzeri şeylerin kastedilmiş olması da mümkündür. "Kullarımızdan" ifadesi, "O kurtarılmış olan kullarımızdan biri idi." ya da "Onların neslindendi." anlamına gelir. Zira Yûsuf *Aleyhisselâm*, haklarında Yüce Allah'ın "Biz onları muazzam bir ihlas ile halis kıldığımız, o Âhiret yurdunu düşünen kimseler kılmıştık." [Sād 38/46] buyurduğu İbrâhim zürriyetinden idi.

25. Her ikisi de kapıya doğru yarıştı ve kadın (yetişip) Yûsuf'un gömleğini arkadan yırttı. Kapının yanında, kadının efendisi ile karşılaştılar. Kadın (büyük bir pişkinlikle), "Ailene kötülük etmek isteyen birinin cezası, zindana atılmaktan veya can yakıcı bir işkenceden başka ne olabilir?!" dedi.

26. (Yûsuf) "Asıl o benden murat almak istedi!" dedi. Kadının ailesinden biri de şahitlik etti ki:"Yûsuf'un gömleği önden yırtılmışsa, kadın doğru söylemektedir, Yûsuf yalancılardandır."

27. "Yok, arkadan yırtılmışsa kadın yalan söylemektedir, Yûsuf doğru söyleyenlerdendir."

28. Aziz gömleğin arkadan yırtılmış olduğunu görünce, dedi ki: "Bu, siz kadınların bir tuzağıdır, gerçekten müthiştir siz kadınların fendi!"

29. "Yûsuf! Sen bunu görmezden gel. Hatun! Sen de günahının bağışlanması için dua et; çünkü gerçekten günahkârlardansın!"

ولو أن أوقح الزُّناة وأشطرهم وأحدَّهم حدقةً وأصلحهم وجهًا لقي بأدنى ما لقي به نبي الله مما ذكروا، لما بقي له عرق ينبض ولا عضو يتحرّك! فيا له من مذهب ما أفحشَه، ومن ضلال ما أبينَه!

[٩٢٩] {كذلك} الكاف منصوب المحل، أي مثل ذلك التثبيت ثبتناه؛ أو مرفوعه، أي الأمر مثل ذلك. {لِنَصْرِفَ عَنْهُ السوء} من خيانة السيد، {والفحشاء} من الزنا. {إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا المخلصين} الذين أخلصوا دينهم لله، وبالفتح؛ الذين أخلصهم الله لطاعته بأن عصمهم. ويجوز أن يريد بالسوء مقدّمات الفاحشة من القبلة والنظر بشهوة، ونحو ذلك. وقوله {منْ عِبَادِنَا} معناه: بعض عبادنا، أي هو مخلص من جملة المخلصين؛ أو هو ناشئ منهم، لأنه من ذرية إبراهيم الذين قال فيهم {إِنَّا أخلصناهم بِخَالِصَةٍ} [ص: ٤٦].

٢٥-﴿وَاسْتَبَقَا الْبَابَ وَقَدَّتْ قَمِيصَهُ مِنْ دُبُرٍ وَأَلْفَيَا سَيِّدَهَا لَدَى الْبَابِ قَالَتْ مَا جَزَاءُ مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ سُوءًا إِلا أَنْ يُسْجَنَ أَوْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

٢٦-﴿قَالَ هِيَ رَاوَدَتْنِي عَنْ نَفْسِي وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ أَهْلِهَا إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِنْ قُبُلٍ فَصَدَقَتْ وَهُوَ مِنَ الْكَاذِبِينَ﴾

٢٧-﴿وَإِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ فَكَذَبَتْ وَهُوَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

٢٨-﴿فَلَمَّا رَأَى قَمِيصَهُ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ قَالَ إِنَّهُ مِنْ كَيْدِكُنَّ إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ﴾

٢٩-﴿يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا وَاسْتَغْفِرِي لِذَنْبِكِ إِنَّكِ كُنْتِ مِنَ الْخَاطِئِينَ﴾

[930] “Her ikisi de kapıya doğru yarıştı” kapıya doğru koştular. Burada *İlâ* harf-i ceri hazfedilmiş, fiil doğrudan vasledilmiştir. Bu tıpkı وَاخْتَارَ مُوسى قَوْمَهُ (“Mûsâ kavminden seçti...” [A‘râf 7/155]) ifadesi gibidir. Ya da burada اِسْتَبَقَا fiili, *ibtederâ* (giriştiler) mânasını ihtiva etmektedir. Yûsuf *Aleyhisselâm* ondan kaçmış, dışarı çıkmak için hızla kapıya koşmuş, o da onun çıkışına engel olmak için arkasından koşmuştur. **Şayet** “*Bâb* (kapı) kelimesi, daha önce “Kapıları kilitledi.” [Yûsuf 12/23] şeklinde çoğul olarak kullanıldığı halde burada nasıl tekil kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Burada evin çıkış kapısı, dış kapısı kastedilmiştir; o kapı [Yûsuf *Aleyhisselâm* için] evden çıkıp, bu ayıptan kurtuluş kapısıdır. Kâ‘b’ın rivayet ettiğine göre Yûsuf *Aleyhisselâm* kaçtığı zaman kapıların kilitleri birer birer açılıp dökülmüş ve o da kapıları geçip dışarı çıkmış.

[931] “Yûsuf’un gömleğini arkadan yırttı” onu arkadan çekti ve gömleği yırttı, yani Yûsuf *Aleyhisselâm* ondan kaçarken ve o da kendisini engellemek için takip ederken gömlek ortadan yırtıldı. “Kapının yanında, kadının efendisi ile” yani kocası Kıtfîr ile “karşılaştılar.” Kadın kocasına, “Efendim!” diye seslendi. Söylendiğine göre burada “O ikisinin efendisi ile karşılaştılar.” denilmemiş olmasının sebebi, Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın köleliğinin gerçek bir kölelik olmaması, Aziz’in onun gerçek efendisi olmamasıdır. Söylendiğine göre onlar kapıda iken, Aziz de tam kapıdan içeri girmek üzere iken onunla karşılaşmışlar. Yine söylendiğine göre o sırada Aziz, kadının amcaoğlu ile otururken karşılaşmışlardır.

[932] Aziz, karısının böyle kuşkulu bir durumda, Yûsuf’a gönül koymuş ve onun tarafından reddedilmiş halde olduğunu anlayınca, kadın derhal her iki amacını da gerçekleştirecek bir hile düşündü. Bu amaçlarından biri, kocası nezdinde suçsuzluğunu ispat etmek, diğeri de Yûsuf’a olan kızgınlığını gidermek, onu elde etmek için korkutmak, tuzağından korkup kendi isteğine râm olmasını, gönüllü olarak kabul etmediği şeyi zorla kabul etmesini sağlamaktı. Nitekim kadın ona, “Eğer emrettiğim şeyi yapmazsa, and içerim ki, ya zindana atılacak ya da sürünenlerden olacak.” [Yûsuf 12/32]) demiştir.

[933] مَا جَزَاءُ ifadesindeki Mâ, nâfiye olup anlam. “Onun cezası zindandan başka bir şey *değildir.”* şeklindedir. Mâ’nın istifham Mâ’sı olması ve anlamın, “onu cezası zindandan başka ne olabilir ki?” şeklinde olması da mümkündür. Nitekim buna benzer şekilde *men fi’d-dâri illâ Zeyd*[ün] (evde Zeyd’den başka kim ola ki?) denilir. **Şayet** “Kadın neden doğrudan Yûsuf’un adını zikretmemiş, kendisi hakkında kötülük murat ettiğini söylememiştir?” **dersen şöyle derim:** Genel bir ifade kullanmış

[٩٣٠] {واسْتَبَقَا البابَ} وتسابقا إلى الباب، على حذف الجارّ وإيصال الفعل، كقوله {واختارَ موسى قَوْمَهُ} [الأعراف: ١٥٥]. أو على تضمين استبقا معنى ابتدرا. نفر منها يوسف، فأسرع يريد الباب ليخرج وأسرعت وراءه لتمنعه الخروج. فإن قلت: كيف وحّد الباب، وقد جمعه في قوله {وَغَلَّقَتِ الأبوابَ} [يوسف: ٢٣] قلت: أراد الباب البراني الذي هو المخرج من الدار والمخلص من العار. فقد روى كعب أنه لما هرب يوسف جعل فراش القفل يتناثر ويسقط حتى خرج من الأبواب.

[٩٣١] {وَقَدَّتْ قَمِيصَهُ مِن دُبُرٍ} اجتذبته من خلفه فانقدَّ، أي انشقّ حين هرب منها إلى الباب وتبعته تمنعه. {وَأَلْفَيَا سَيِّدَهَا} وصادفَا بعلَها وهو قطفير، تقول المرأة لبعلها: سيدي. وقيل: إنما لم يقل سيدهما، لأنّ ملك يوسف لم يصح، فلم يكن سيدًا له على الحقيقة. قيل: ألفياه مقبلًا يريد أن يدخل؛ وقيل: جالسًا مع ابن عمّ للمرأة.

[٩٣٢] لما اطلع منها زوجها على تلك الهيئة المريبة وهي مغتاظة على يوسف إذ لم يؤاتها جاءت بحيلة جمعت فيها غرضيها، وهُما تبرئة ساحتها عند زوجها من الريبة والغضب على يوسف، وتخويفُه طمعًا في أن يؤاتيها خيفة منها ومن مكرها، وكرها لما أيست من مؤاتاته طوعًا. ألا ترى إلى قولها {وَلَئِن لَمْ يَفْعَلْ مَا آمُرُهُ لَيُسْجَنَنَّ} [يوسف: ٣٢]؟

[٩٣٣] وما، نافية، أي ليس جزاؤه إلا السجن. ويجوز أن تكون استفهامية، بمعنى، أي شيء جزاؤه إلا السجن، كما تقول: مَنْ في الدار إلا زيد. فإن قلت: كيف لم تصرح في قولها بذكر يوسف، وإنه أراد بها سوءًا؟ قلت: قصدت العموم،

ve kötülük isteyen herkesin hakkının zindana atılmak ya da işkence olduğunu söylemek istemiştir; çünkü böyle ifade etmek, onun Yûsuf'u korkutma yönündeki amacı açısından daha etkilidir. Söylendiğine göre burada geçen elim azap (işkence) ifadesi, kırbaçlanmak anlamındadır. Kadın Yûsuf *Aleyhisselâm* hakkında bu fenalığı düşünüp onun için zindan ve işkence cezasını teklif edince, artık onun da kendisini savunması zorunlu halde gelmişti; o da bu yüzden "Asıl o benden kâm almak istedi!" dedi. Aslında bu zorunluluk olmasaydı, Yûsuf *Aleyhisselâm* bunu gizlerdi.

[934] "Kadının ailesinden biri de şahitlik etti ki…" Söylendiğine göre bu kişi, kadının amcasının oğluydu. Yüce Allah'ın bu konudaki şahidin kadının ailesinden biri olmasını sağlamış olmasının sebebi, kadın aleyhine delilin daha sağlam olması, şahitliğin Yûsuf'un suçsuzluğu konusunda daha sağlam olması ve onun üzerindeki töhmeti daha etkili bir şekilde gidermesidir. Söylendiğine göre bu şahit, o ikisi kapıya koştuklarında, kapıda Aziz ile birlikte oturan kişi idi. Bir diğer görüşe göre bu kişi, kralın kendisine sık sık müracaat ettiği, görüşüne başvurduğu bilge bir insandı. Yine kadının ailesinden bir kişinin o sırada evde olması ve onlar fark etmeksizin olanları görmüş olması ve Allah'ın onu Yûsuf lehine öfkelendirip onun lehine şahitlik etmesini, hakkı ikame etmesini sağlamış olması da mümkündür. Bu şahidin, kadının daha beşikte küçük bir bebek olan dayıoğlu olduğu da söylenmiştir. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in "Dört kişi küçükken konuşmuştur: Firavun'un kuaförünün (*mâşita*) oğlu, Yûsuf'un şahidi, Cüreyc'i kurtarmak için konuşan çocuk ve Îsâ." dediği rivayet edilir.

[935] **Şayet** "Neden şahidin sözü şahitlik olarak isimlendirilmiştir, oysa şahit, şahitlik lafzını kullanmış değildir?" **dersen şöyle derim:** Bu kişi Yûsuf'un sözünü ispat eden ve kadının sözünü çürüten bir şahitlik görevini yerine getirmiş olduğu için, sözü şahitlik olarak isimlendirilmiştir.

[936] **Şayet** "Şart cümlesinin 'şahitlik etti' denildikten sonra nakledilmesi nasıl mümkün olur?" **dersen şöyle derim:** Çünkü şart cümlesi de bir sözdür ya da başında bir "dedi" ifadesi yer almaktadır. Adeta "Bir şahit şahitlik etti ve şöyle dedi: Eğer gömleği…" buyrulmaktadır.

[937] **Şayet** "Diyelim ki gömleğin arkadan yırtılmış olması kadının yalan söylediğine, onun Yûsuf'u arkadan takip etmiş ve gömleğini çekip yırtmış olduğuna delâlet ediyor, peki, gömleğin önden yırtılmış olması kadının doğru söylediğine ve Yûsuf'un onu takip etmiş olduğuna nasıl delâlet edecekti ki?" **dersen şöyle derim:**

وأنّ كل من أراد بأهلك سوءًا فحقه أن يسجن أو يعذب، لأنّ ذلك أبلغ فيما قصدته من تخويف يوسف. وقيل: العذاب الأليم الضرب بالسياط. ولما أغرت به وعرّضته للسجن والعذاب وجب عليه الدفع عن نفسه فقال: {هِىَ رَاوَدَتْنِى عَن نَّفْسِى} ولولا ذلك لكتم عليها.

٥ [٩٣٤] {وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ أَهْلِهَا} قيل: كان ابن عمّ لها؛ إنما ألقى الله الشهادة على لسان من هو من أهلها؛ لتكون أوجب للحجة عليها، وأوثق لبراءة يوسف، وأنفى للتهمة عنه. وقيل: هو الذي كان جالسًا مع زوجها لدى الباب. وقيل: كان حكيمًا يرجع إليه الملك ويستشيره. ويجوز أن يكون بعض أهلها كان في الدار فبصر بها من حيث لا تشعر، فأغضبه الله ليوسف بالشهادة له والقيام بالحق. وقيل: كان ابن خال لها ١٠ صبيًّا في المهد. وعن النبي ﷺ: تكلم أربعة وهم صغار: ابن ماشطة فرعون، وشاهد يوسف، وصاحب جريج، وعيسى.

[٩٣٥] فإن قلت: لم سمي قوله شهادةً وما هو بلفظ الشهادة؟ قلت: لما أدّى مؤدَّى الشهادة في أن ثبت به قول يوسف وبطل قولها سمي شهادة.

[٩٣٦] فإن قلت: الجملة الشرطية كيف جازت حكايتها بعد فعل الشهادة؟ ١٥ قلت: لأنها قول من القول، أو على إرادة القول، كأنه قيل: وشهد شاهد فقال: إن كان قميصه.

[٩٣٧] فإن قلت: إن دل قدُّ قميصه من دبر على أنها كاذبة، وأنها هي التي تبعته واجتبذت ثوبه إليها فقدّته، فمن أين دل قدّه من قُبل على أنها صادقة، وأنه كان تابعها؟ قلت:

Bu durum (yani gömleğin önden yırtılması) iki açıdan delil olurdu: İlk olarak; eğer Yûsuf onu takip etmiş ve o da onu kendisinden uzaklaştırmaya çalışmışsa, gömleğini ön tarafından kavrayıp itmiş ve gömleği yırtmış olacaktı. İkincisi; kadının arkasından onu yakalamak için hızlıca koşmuş ve tökezleyip düşmüş; gömleği bir yere takılmış ve böylece gömleğinin önü yırtılmış da olabilir.

[938] [مِنْ قُبُلٍ (önden) ve مِنْ دُبُرٍ (arkadan) ifadeleri] muzāfun ileyhin hazfedilip muzāfın gaye kabul edilmesi görüşüne göre, *min kubul*^{u} ve *min dübür*^{u} şeklinde zamme ile de okunmuştur. Anlam, *min kubüli'l-kamîs* (gömleğin önünden) ve *min dübüri'l-kamîs* (gömleğin arkasından) şeklindedir. [*Min kubul*^{in} ve *min dübür*^{in} şeklindeki] nekire okuyuşta ise anlam, "adına ön denen taraftan" ve "adına arka denen taraftan" şeklindedir. İbn İshâk'ın, *min kubul*^{e} ve *min dübür*^{a} şeklinde fetha ile okuduğu, sanki *kubül* ve *dübür* kelimelerini ön ve arka yönlerinin özel isimleri gibi düşündüğü ve hem müennes hem özel isim olmaları sebebiyle de gayr-i munsarif kabul ettiği nakledilmiştir. Yine bu kelimeler ortadaki harfin (Bâ'nın) sükûnu ile (*kubl*^{in} ve *dübr*^{in} şeklinde) de okunmuştur.

[939] **Şayet** "Gelecek zaman için kullanılan İn edatı ile [geçmiş zaman için kullanılan] *kâne*nin birlikte kullanılması nasıl caiz olmuştur?" **dersen şöyle derim:** Çünkü mâna, "Gömleğinin … yırtılmış olduğu bilinirse" şeklindedir. Bunun bir benzeri sana olan ihsanını başına kakan kimseye dediğin *in ahsente ileyye fe-kad ahsentü ileyke min kablü* (Eğer sen bana ihsan ettiysen, ben de sana daha önce ihsan etmiştim.) ifadesine benzer ki burada, "Eğer bana minnet ediyorsan, ben de sana minnet ederim." anlamı söz konusudur.

[940] "Gömleğin arkadan yırtılmış olduğunu görünce" yani Kıtfir bunu görüp de Yûsuf'un suçsuz ve doğru sözlü, kadının ise yalancı olduğunu anlayınca, "dedi ki: Bu" yani senin "Ailene kötülük etmek isteyen birinin cezası, zindana atılmaktan veya can yakıcı bir işkenceden başka ne olabilir?" şeklindeki sözün ya da bu durum -yani Yûsuf'tan kâm almak istemen- "siz kadınların bir tuzağıdır." Burada hitap ona ve cariyesine yöneliktir. Tuzak kurmak erkeklerin işi olduğu halde kadınların tuzağının daha büyük olduğunun ifade edilmesinin sebebi, kadınların daha gizli tuzaklar, daha etkili hileler planlamalarıdır. Nitekim kadınların bu konuda büyük maharetleri söz konusudur ve bu yolla erkeklere galip gelirler. Allah Teâlâ da "düğümlere okuyup üfleyen kadınların şerrinden" [Felak 113/4] buyurmuştur. Hele de kadınlar içerisinde saraylardan yetişenler, diğerlerinin bilmediği dâhiyane tuzaklar, komplolar bilirler.

من وجهين؛ أحدهما أنه إذا كان تابعها وهي دافعته عن نفسها قدت قميصه من قدّامه بالدفع. والثاني: أن يسرع خلفها ليلحقها فيتعثر في مقادم قميصه فيشقه.

[٩٣٨] وقرئ «من قبلُ»، و«من دبرُ»، بالضم على مذهب الغايات. والمعنى: من قبل القميص ومن دبره. وأما التنكير فمعناه من جهة يقال لها قبل، ومن جهة يقال لها دبر. وعن ابن أبي إسحاق أنه قرأ: «من قبلَ»، و«من دبرَ»، بالفتح، كأنه جعلهما علمين للجهتين فمنعهما الصرف للعلمية والتأنيث. وقُرئا بسكون العين.

[٩٣٩] فإن قلت: كيف جاز الجمع بين «إن» الذي هو للاستقبال وبين «كان»؟ قلت: لأنّ المعنى أن يعلم أنه كان قميصه قدّ، ونحوه كقولك: إن أحسنت إليّ فقد أحسنت إليك من قبل، لمن يمتن عليك بإحسانه، تريد: إن تمتن عليَّ أمتنّ عليك.

[٩٤٠] {فَلَمَّا رَءَا} يعني قطفير وعلِم براءة يوسف وصدقه وكذبها {قَالَ إِنَّهُ}، إن قولك "مَا جَزَاءُ مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ سُوءًا" أو إنّ الأمر، وهو طمعها في يوسف {مِن كَيْدِكُنَّ} الخطاب لها ولأمتها. وإنما استعظم كيد النساء، لأنه وإن كان في الرجال، إلا أنّ النساء ألطف كيدًا وأنفذ حيلة. ولهنّ في ذلك نيقة ورفق، وبذلك يغلبن الرجال. ومنه قوله تعالى {وَمِن شَرّ النفاثات فِى العُقَدِ} [الفلق: ٤]. والقَصْرِيّات من بينهنّ معهنّ ما ليس مع غيرهنّ من البوائق.

Âlimlerden birinin şöyle dediği nakledilir: “Ben şeytandan korktuğumdan çok kadınlardan korkarım, çünkü Allah Teâlâ ‘Şeytanın hilesi gerçekten zayıftır’ [Nisâ 4/76] buyururken, kadınlar için; ‘Gerçekten müthiştir siz kadınların fendi!’ buyurmuştur.”

[941] “Yûsuf!” ifadesinde nida harfi hazfedilmiştir, çünkü seslenilen kişi yakındadır ve konuşulanı anlayacak durumdadır. Bu ifade tarzında Aziz’in Yûsuf’a karşı bir taltifi de söz konusudur. “Sen bunu” yani bu durumu “görmezden gel!” gizle, kimseye anlatma! “Hatun! Sen de günahının bağışlanması için dua et; çünkü gerçekten günahkârlardansın!” Yani kasten günah işleyen kimselerdensin. *Hatı'e* (hata etti) fiili kasten günah işleyen kimseler için de kullanılır. Burada الْخَاطِئِينَ (hata edenler) ifadesinin müzekker olarak kullanılması, erkeklerin hata edenler içerisinde kadınlardan çok olması hasebiyle tağlib kuralının işletilmesindendir.

[942] Aziz yumuşak huylu biri imiş ve rivayete göre pek de kıskanç değilmiş.

30. Şehirde birtakım kadınlar dediler ki: “Aziz’in karısı emrindeki delikanlıdan kâm almak istiyormuş, onun için yanıp tutuşuyormuş! Görüyoruz ki kesinlikle aşikâr bir sapma içinde...”

31. Kadın, onların dedikodusunu işitince, kendilerine haber yolladı. Onlara yaslanacak şeyler hazırladı ve her birine birer bıçak (ve meyve tabağı) verdi. [Yûsuf’a da;] “Çık karşılarına!” dedi. Onu görünce kendilerine o kadar önemli, ulu biri gibi gözüktü ki, ellerini doğradılar (da farkında bile olmadılar)! “Allah için! Bu bir beşer olamaz... Hâşa!.. Bu olsa olsa değerli bir melektir!” dediler.

32. Dedi ki: “İşte kendisi için beni ayıpladığınız kişi o! Gerçekten, ondan kâm almak istedim, ama o kendini korumaya çalıştı. Eğer emrettiğim şeyi yapmazsa ant içerim ki ya zindana atılacak ya da sürünenlerden olacak!”

[943] “Şehirde” yani Mısır’da birtakım “kadınlar” bir kadınlar topluluğu “dedi ki:” Bunlar beş kişi idi; sucunun karısı, fırıncının karısı, hayvan bakıcısı (seyisin) karısı, hapishane muhafızının karısı ve mabeyincinin karısı. *en-Nisve* kelimesi *el-mer'e* (kadın) kelimesinin topluluk isminin tekilidir ve tıpkı *el-lüme* (bir grup kadın) kelimesi gibi, müennes formda olması hakiki değildir. Bu sebeple âyette bu kelime ile ilgili olan fiile müenneslik Tâ’sı eklenmemiştir. Bu kelime, Nun’un kesresi ve zammesi ile olmak üzere iki farklı lehçe olarak telaffuz edilir.

وعن بعض العلماء: أنا أخاف من النساء أكثر مما أخاف من الشيطان! لأنّ الله تعالى يقول: {إِنَّ كَيْدَ الشيطانِ كَانَ ضَعِيفًا} [النساء: ٧٦]، وقال للنساء: {إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ}.

[٩٤١] {يُوسُفُ} حذف منه حرف النداء، لأنه منادى قريب مفاطن للحديث؛ وفيه تقريب له وتلطيف لمحله. {أَعْرِضْ عَنْ هذا} الأمر واكتمه ولا تحدّث به؛ {واستغفرى} أنتِ {لِذَنبِكِ إِنَّكِ كُنتِ مِنَ الخاطئين}، من جملة القوم المتعمدين للذنب. يقال: خطىء، إذا أذنب متعمدًا، وإنما قال {مِنَ الخاطئين} بلفظ التذكير، تغليبًا للذكور على الإناث.

[٩٤٢] وما كان العزيز إلّا رجلًا حليمًا. وروي أنه كان قليل الغيرة.

٣٠-﴿وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَةُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا إِنَّا لَنَرَاهَا فِي ضَلالٍ مُبِينٍ﴾

٣١-﴿فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكَأً وَآتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ سِكِّينًا وَقَالَتِ اخْرُجْ عَلَيْهِنَّ فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلا مَلَكٌ كَرِيمٌ﴾

٣٢-﴿قَالَتْ فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ وَلَقَدْ رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ فَاسْتَعْصَمَ وَلَئِنْ لَمْ يَفْعَلْ مَا آمُرُهُ لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُونَنْ مِنَ الصَّاغِرِينَ﴾

[٩٤٣] {وَقَالَ نِسْوَةٌ} وقال جماعة من النساء، وكنّ خمسًا؛ امرأة الساقي، وامرأة الخبّاز، وامرأة صاحب الدواب، وامرأة صاحب السجن، وامرأة الحاجب. والنسوة اسم مفرد لجمع المرأة، وتأنيثه غير حقيقي كتأنيث اللُّمَة، ولذلك لم تلحق فعله تاء التأنيث. وفيه لغتان؛ كسر النون وضمها. {فِى المدينة} في مصر.

[944] "Aziz'in karısı" ifadesindeki Aziz ile Kıtfir kastedilmiştir. Aslında *ʿazîz*, Arapçadaki hükümdar anlamındadır. "Emrindeki delikanlıdan" yani uşağından. فَتَايَ kelimesi uşağım/kölem anlamında, *fetâtî* kelimesi de cariyem anlamında kullanılır. "Onun için yanıp tutuşuyormuş!" Sevgisi kalbinin zarını delmiş ve tâ gönlünün derinliklerine ulaşmış. *eş-Şeğâf* kalbin örtüsü anlamındadır. Bir görüşe göre bu, kalbin dili denilen ince bir zar tabakasıdır. Şair Nâbiğa şöyle demiştir:

> Bundan öte bir dert kalp ile gönül arasına; kalp zarının üstüne girmiştir ki
>
> [doktorların] parmaklar[ı] onu arar da bulamaz

Kelime ʿAyın ile *şaʿafehâ* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda "Deveyi hazırlayıp (üzerindeki haşereleri temizlemek için) katranla yaktı." anlamındaki *şaʿafeʾl-baʿîr*[a] ifadesinden türemiştir. Şair şöyle demiştir:

> Tıpkı yağ sürüp yakan adamın, yağlanmış deveyi yaktığı gibi

حُبًّا kelimesi temyiz olarak mansuptur. "Görüyoruz ki, kesinlikle aşikâr bir sapma içinde..." Doğru yoldan uzaklık ve hata içerisinde.

[945] "Onların dedikodusunu" yani hakkında gıybet ettiklerini, kötü konuştuklarını; "Aziz'in karısı Kenan'lı kölesine âşık olmuş ve köle de (isteğini reddederek) onu kızdırmış." şeklindeki konuşmalarını... Gıybetin tuzak olarak isimlendirilmesinin sebebi, tıpkı tuzak kuranın yaptığı gibi arkadan ve gizlice yapılmasıdır. Söylendiğine göre Aziz'in karısı onlardan bu sırrı gizli tutmalarını istemiş, ama onlar onun arkasından sırrı ifşa etmişlerdir.

[946] "Kendilerine haber yolladı" onları davet etti. Söylendiğine göre adı geçen beş kadın da içlerinde olmak üzere kırk kadın çağırmış. "Onlara yaslanacak şeyler hazırladı" yaslanacakları yastıklar hazırladı, böylece onların ellerinde bıçaklar varken bu şekilde arkalarına yaslanmış vaziyette Yûsuf'u gördüklerinde dehşete kapılmalarını, kendilerinden geçmelerini, böylece bıçak tutan elleri diğer ellerinin üzerine düşüp ellerini kesmelerini murat etti; çünkü sırtını dayayıp yaslanarak rahat bir şekilde oturan kişi, bir şeye çok şaşırıp afalladığı zaman ellerinin biri diğerinin üzerine düşer. Ayrıca Aziz'in karısının hem Yûsuf'a hem de kadınlara birlikte tuzak kurmayı planlamış olması da mümkündür. Böylece bir yandan hançerler kadınların ellerine düşüp kesecek ve onları delille [Yûsuf'un güzelliği ile] susturmuş olacak, diğer yandan da Yûsuf, ellerinde hançer bulunan kırk kadının huzuruna çıktığı zaman onların kendisine saldıracaklarını zannedecek ve Aziz'in karısının hilesinden korkar olacaktır. مُتَّكَأً kelimesinin yemek yeri, yemek masası anlamında olduğu da söylenmiştir,

[٩٤٤] {امرأت العزيز} يردن قطفير، والعزيز: الملك، بلسان العرب. {فتاها} غلامها. يقال: فتاي وفتاتي، أي غلامي وجاريتي. {شَغَفَهَا} خرق حبُّه شغاف قلبها حتى وصل إلى الفؤاد؛ والشغاف حجاب القلب. وقيل: جلدة رقيقة يقال لها لسان القلب. قال النابغة:

٥ وَقَدْ حَالَ هَمٌّ دُونَ ذَلِكَ وَالِج مَكَانَ الشِّغَافِ تَبْتَغِيهِ الأَصَابِعُ

وقرئ «شعفها»، بالعين، من شعف البعير، إذا هنأه فأحرقه بالقطران، قال:

كَمَا شَعَفَ المَهْنُوءَةَ الرَّجُلُ الطَّالي

و{حَبًّا} نصب على التمييز. {فِى ضَلالٍ مُبِينٍ} في خطأ وبُعدٍ عن طريق الصواب.

[٩٤٥] {بِمَكْرِهِنَّ} باغتيابهنّ وسوء قالتهن، وقولهنّ: امرأة العزيز عشقت عبدها ١٠ الكنعاني ومقتها. وسمي الاغتياب مكرًا لأنه في خفية وحالِ غَيبة، كما يخفي الماكر مكره. وقيل: كانت استكتمتهنّ سرّها فأفشينه عليها.

[٩٤٦] {أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ} دعتهنّ. قيل: دعت أربعين امرأة منهنّ الخمس المذكورات، {وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكَئًا} ما يتكئن عليه من نمارق، قصدت بتلك الهيئة، وهي قعودهنّ متكئاتٍ والسكاكين في أيديهنّ أن يدهشن ويُبْهَتن عند رؤيته، ويشغلن عن نفوسهنّ ١٥ فتقع أيديهنّ على أيديهنّ فيقطعنها؛ لأن المتكئ إذا بهت لشيء وقعت يده على يده، ولا يبعد أن تقصد الجمع بين المكر به وبهنّ، فتضع الخناجر في أيديهنّ ليقطعن أيديهنّ، فتُبَكِّتهنّ بالحجة، ولتهول يوسف من مكرها إذا خرج على أربعين نسوة مجتمعات في أيديهنّ الخناجر، وتوهمه أنهنّ يثبن عليه. وقيل: متكأ، مجلس طعام،

çünkü onlar konfor içinde yaşayan kimselerin âdeti olduğu üzere, yeme içme esnasında arkalarına yaslanarak otururlardı. Bu sebeple, insanın arkasına yaslanarak yemek yemesi yasaklanmıştır. Aziz'in karısı onlara bıçakları, yemek yerken kullanmak üzere vermiştir. مُتَّكَأً kelimesinin yemek anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim *itteke'enâ 'inde fülân[in]* (Falancanın yanında kurulduk.) sözü, onun yanında yemek yemekten kinayedir; çünkü yemeğe çağırdığın kimseye (önce) yaslanıp oturacağı bir yer hazırlarsın. Şair Cemîl şöyle demiştir:

> Nimetler içinde gölgelenip, kurulduk
> ve fıçılarından bol bol içtik helal şarabı

Mücâhid b. Cebr'in [v. 103/721] "مُتَّكَأً kelimesi bıçakla kesilerek yenilen yemek anlamındadır." dediği nakledilmiştir. Bu durumda anlam sanki "Bıçakla yenen yiyecekler hazırladı." şeklinde olmaktadır, çünkü kesen kimse, kestiği şeye bıçakla yaslanır, ona kuvvet uygular. Bu kelime Hemze'siz olarak *mütteke[n]* şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] Kâf'ın fethasını işbâ yaptığı için med ile, sanki *müfte'âl* veznindeymiş gibi müttekâ'en şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir. Tıpkı (şairin) *müntezeh* kelimesini *müntezâh* şeklinde ve *yenbe'u* kelimesini *yenbâ'u* şeklinde kullanması gibi. Yine bu kelime *mütk[en]* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlamı turunç olur. Şair şöyle demiştir;

> Kadın, babasının oğullarına [üvey kardeşlerine] bir turunç hediye etti
> Kaba devenin toynaklarıyla yere sertçe vurarak yürüdüğü [böylece götürdüğü turunç]

[Şairin söz ettiği] kadın, deve üzerinde bir turunç hediye etmiştir. Bu turunç sanki Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde söz ettiği, ikiye bölünüp iki eşit parça halinde deveye yüklendiğini söylediği turunç gibidir. Aziz'in karısının, onlara *zemâverd* (dürüm) ikram ettiği de söylenmiştir. Vehb b. Münebbih'ten nakledildiğine göre bunlar turunç, muz ve karpuzmuş. Bu kelime (yani *mütk[en]*), "Kadın onlara kesilecek şeyler hazırladı." anlamına gelmekte olup, *beteke* (kesti) anlamındaki *meteke'ş-şey'e* fiilinden türemiştir. Humeyd b. Kays el-A'rec [v. 130/747] de, *teki'e - yetke'ü* (yaslandı) fiilinden, *mef'al[en]* vezninde *metke'en* şeklinde okumuştur.

[947] *Ekberne* fiili *a'zamne* anlamındadır[1], yani bu muhteşem güzellik ve olağanüstü cemal karşısında onu gözlerinde öyle büyüttüler ki…

1 "Cismî büyüklük" anlamına gelen kebîrden gelen ekbera fiili, manevi, soyut büyüklük ifade eden 'azamet kökünden gelen i'zâm anlamında olup "önemini kavramak, yüceltmek" demektir; yani "kendilerine o kadar önemli, ulu biri gibi gözüktü ki…" / ed.

لأنهم كانوا يتكئون للطعام والشراب والحديث كعادة المترَفين، ولذلك نهى أن يأكل الرجل متكئًا. وأتتهنّ السكاكين ليعالجن بها ما يأكلن. وقيل: {مُتَّكَئًا} طعامًا، من قولك اتكأنا عند فلان: طعمنا، على سبيل الكناية؛ لأن من دعوته ليطعم عندك اتخذت له تكأة يتكىء عليها. قال جميل:

٥ فَظَلَلْنَا بِنِعْمَةٍ واتَّكَأْنَا وَشَرِبْنَا الحَلَالَ مِنْ قُلَلِهْ

وعن مجاهد {مُتَّكَئًا} طعامًا يحزّ حزّا، كأن المعنى يعتمد بالسكين؛ لأنّ القاطع يتكئ على المقطوع بالسكين. وقرئ «متكا» بغير همز. وعن الحسن: «متكاء»، بالمدّ، كأنه مفتعال، وذلك لإشباع فتحة الكاف، كقوله بمُنْتزاحِ، بمعنى بمنتزح. ونحوه يَنْبَاعُ، بمعنى ينبع. وقرئ «متكًا» وهو الأترج، وأنشد:

١٠ فَأَهْدَتْ مَتْكَةً لِبَنِي أَبِيهَا تَخُبُّ بِهَا العَثْمَثَةُ الْوِقَاحُ

وكانت أهدت أترجة على ناقة، وكأنها الأترجة التي ذكرها أبو داود في سننه أنها شقت بنصفين، وحملا كالعدلين على جمل. وقيل: الزماورد وعن وهب: أترجا وموزًا وبطيخًا. وقيل: أعتدت لهنَّ ما يقطع، من متكَ الشيءَ، بمعنى بتَكَه إذا قطعه. وقرأ الأعرج: {مَتْكَئًا}، مفعلًا، من تكئ يتكأ، إذا اتَّكأ.

١٥ [٩٤٧] {أَكْبَرْنَهُ} أعظمنه وهبن ذلك الحسن الرائع والجمال الفائق.

Söylendiğine göre Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın güzellik konusunda diğer insanlara üstünlüğü tıpkı dolunay gecesindeki Ay'ın diğer yıldızlara üstünlüğü gibi imiş. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in, "Sema'ya yükseltildiğim gece Yûsuf'a uğradım, Cebrail'e 'Bu kim?' diye sordum, o da 'Yûsuf' dedi." buyurduğu; bunun üzerine kendisine, "Ya Rasûlâllah! Yûsuf *Aleyhisselâm* nasıl biri, onu nasıl gördünüz?" diye sorulduğu; "Tıpkı dolunay gecesindeki Ay gibi" buyurduğu nakledilmiştir. Anlatıldığına göre Yûsuf *Aleyhisselâm* Mısır sokaklarında yürüdüğü zaman tıpkı Güneş ışığının suda yansıması gibi yüzünün parlaklığı duvarlara yansırmış. Yine söylendiğine göre hiç kimse onu niteleyemez, vasfedemezmiş. Söylendiğine göre tıpkı 'Âdem *Aleyhisselâm*'ın ilk yaratıldığı günkü haline benzermiş. Yine söylendiğine göre güzelliğini büyük ninesi [İbrâhim *Aleyhisselâm*'ın hanımı] Sâre'den almış.

[948] أَكْبَرْنَ (büyüttüler) fiilinin hayız gördüler, yaşlandılar anlamına geldiği de söylenmiştir. Bu durumda, fiilin sonundaki *hû*, sekte halinde çıkan sesi ifade etmiş olur. Kadın hayız görmeye başladığında *ekberati'l-mer'et*[ü] (Kadın büyüdü.) denilir; çünkü hayız görmeye başladığında çocukluktan çıkıp yetişkinliğe girmiş olmaktadır. Sanki Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî, şu beytinde bu kelimeyi, herhalde kelimenin bu şekilde tefsir edilmesinden esinlenerek kullanmıştır:

> Allah'tan kork ve bu güzelliği [yüzünü] peçeyle ört
> Çünkü açarsan, saray kadınları bile [bu güzellik karşısında] yaşlanırlar

[949] "Ellerini doğradılar" yani yaraladılar. Nitekim "Et keserken elimi kestim." dersin, fakat elini kesip kopardığını değil, yaralamış olduğunu kastedersin.

[950] "Hâşa!" Bu kelime bir şeyi istisna ederken onu diğerlerinden tenzih edip ayırmak için kullanılır. Örneği: *Esâ'e'l-kavm*[u] *hâşâ Zeyd*[in] (Herkes kötülük etti, bir tek Zeyd hariç.) denilir. Şair şöyle demiştir:

> Bir tek Ebû Sevbân hariç… Zira kınanma ve lânetlenmeden azadedir o.

Hâşa, harf-i cer olup tenzih ve ibrâ etmek için kullanılır. Nitekim *hâşa'llāhi* ifadesi Allah'ı tenzih etmek, onun berî olduğunu (*berâ'etu'llāh*) ifade etmek demektir. İbn Mes'ûd'un kıraati bu şekildedir ki bu kıraatte *hâşâ* tıpkı *berâ'et* kelimesi gibi *Allāh* lafzına izafe edilmiştir. *Hâşâ li'l-lâh*[i] şeklinde okuyan kişinin okuyuşu ise tıpkı *sükyâ le-ke* (Gözün aydın olsun.) ifadesinde olduğu gibidir. Burada sanki önce *berâ'et*[en] denilmiş, sonra da tenzih ve ibrâ edileni beyan etmek üzere *li'llâh*[i] denilmiştir.

قيل: كان فضل يوسف على الناس في الحسن كفضل القمر ليلة البدر على نجوم السماء. وعن النبي ﷺ: مررت بيوسف الليلة التي عُرج بي إلى السماء، فقلت لجبريل: من هذا؟ فقال يوسف. فقيل: يا رسول الله، كيف رأيته؟ قال: كالقمر ليلة البدر. وقيل: كان يوسف إذا سار في أزقة مصر يرى تلألؤ وجهه على الجدران، كما يرى نور الشمس من الماء عليها. وقيل: ما كان أحد يستطيع وصف يوسف. وقيل: كان يشبه آدم يوم خلَقَه ربه. وقيل: ورث الجمال من جدّته سارة.

[٩٤٨] وقيل: أكبرن، بمعنى حِضْن، والهاء للسكت، يقال: أكبرتِ المرأة، إذا حاضت. وحقيقته: دخلت في الكبر، لأنها بالحيض تخرج من حدّ الصغر إلى حدّ الكبر، وكأن أبا الطيب أخذ من هذا التفسير قوله:

خَفِ اللَّهَ وَاسْتُرْ ذَا الْجَمَالَ بِبُرْقَعٍ فَإِنْ لُحْتَ حَاضَتْ فِي الْخُدُورِ الْعَوَاتِقُ

[٩٤٩] {قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ} جرحنها، كما تقول: كنت أقطع اللحم فقطعت يدي، تريد: جرحتها.

[٩٥٠] {حاشا} كلمة تفيد معنى التنزيه في باب الاستثناء. تقول: أساء القوم حاشا زيد. قال:

حَاشَا أَبِي ثَوْبَانَ إِنَّ بِهِ ضَنًّا عَنِ المَلْحَاةِ وَالشَّتْمِ

وهي حرف من حروف الجر، فوضعت موضع التنزيه والبراءة، فمعنى حاشا الله براءةُ الله وتنزيه الله. وهي قراءة ابن مسعود، على إضافة حاشا إلى الله إضافة البراءة. ومن قرأ: «حاشا لله»، فنحو قولك: سقيا لك؛ كأنه قال: براءة، ثم قال: لله، لبيان من يبرأ وينزه.

*Hâşâ*nın mastar konumunda kullanıldığının delili, Ebü's-Semmâl'in bunu tenvin ile *hâş*^en^ *li'llâh*^i^ şeklinde; Ebû 'Amr'ın [v. 154/771] ise sonundaki Elif'i hazfederek *hâş**e** li'llâh*^i^ şeklinde; A'meş'in [v. 148/765] de ilk Elif'i hazfederek *h**a**şâ li'llâh*^i^ şeklinde okumuş olmasıdır. Kelime, Elif'in düşmesi ile fethanın da düşeceği gerekçesiyle, Şın'ın sükûnu ile *hâ**ş** li'llâh*^i^ şeklinde de okunmuştur, ancak bu okuyuş, iki sâkin harfin kural dışı olarak bir araya gelmesine neden olduğu için zayıftır. Ayrıca bu kelime *hâşe'l-**i**lâh*^i^ şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "Madem *hâşâ li'llâh*^i^ ifadesi *berâ'et*^en^ *li'llâh*^i^ ile aynı konumdadır, o halde *hâşâ*nın tenvinlenmesi neden caiz olmasın?" **dersen şöyle derim:** Kelimenin aslının harf olduğu gözetildiği için tenvinli okuyuş caiz değildir. Nitekim dikkat edersen *celestü min 'an yemînihî* (Onun sağ tarafında oturdum.) ifadesinde 'An harf-i ceri aslına uygun olarak i'rab kurallarına uydurulmadan kullanılmıştır. Aynı durum غَدَتْ مِنْ عَلَيْهِ ([kayakuşu] yavrusunu [korumak için onu]n üzerinden uçuyor) ifadesindeki 'Alâ harf-i ceri için de söz konusudur. Burada 'Alâ harf-i ceri zamirle birleştiği için, sonundaki Elif, Yâ'ya dönüşmüştür.[1] Mâna, Yüce Allah'ın acziyet sıfatından tenzih edilmesi, böylesine güzel bir mahlûk yaratmaya olan kudretine hayret edilip hayranlık duyulmasıdır. "'Hâşâ! Allah için! Biz onun bir kötülüğünü görmedik.' dediler." [Yûsuf 12/51] âyetindeki *hâşâ* ise, onun gibi iffetli bir kulu yaratma kudreti karşısındaki hayreti ifade etmektedir.

[951] "Bu bir beşer olamaz!" Kadınlar onun güzelliğinin sıradışılığı ve bilinen güzellik şekillerinden çok uzak oluşu sebebiyle onun beşer olma özelliğini olumsuzlamışlar, melek vasfını ona lâyık görmüş ve bu konuda kesin kararlı olarak konuşmuşlardır. Zira Allah Teâlâ insanların tabiatına, "melekten daha güzel bir varlık, şeytandan daha çirkin bir varlık bulunmadığı" şeklinde bir düşünce yerleştirmiştir. Bu sebeple, güzellikte nihai noktada olan her şey meleğe, çirkinlikte nihai noktada olan her şey de şeytana benzetilir. Yüce Allah'ın böyle bir düşünceyi insanların aklına yerleştirmiş olması da, hakikatin tam da bu şekilde olmasından kaynaklanmaktadır. Benzer şekilde, melekten daha hayırlı, şeytandan daha şerli varlık bulunmadığı düşüncesi de akıllara yerleştirilmiştir, ancak şu *cebr* taraftarı bayağı güruhun insanı melekten üstün görme şeklindeki düşüncesi bunun dışındadır. Bunların bu düşünceleri, onların hakikatleri ters yüz etmelerinden, zaruri bilgileri körü körüne reddetmelerinden, her alanda (hakikat karşısında) burnu büyük, kibirli bir tavır takınmalarından kaynaklanmaktadır.

1 Dikkat! Elif'in Yâ'ya dönüşmesi ancak harflerde söz konusu olur.

والدليل على تنزيل حاشا منزلة المصدر قراءة أبي السمال «حاشًا لله» بالتنوين. وقراءة أبي عمرو «حَاشَ للَّهِ»، بحذف الألف الآخرة. وقراءة الأعمش «حشا لله»، بحذف الألف الأولى. وقرئ «حاشْ لله» بسكون الشين، على أن الفتحة تبعت الألف في الإسقاط، وهي ضعيفة لما فيها من التقاء الساكنين على غير حدّه. وقرئ «حاشا ٥ الإله». فإن قلت: فلم جاز في حاشا لله أن لا ينوّن بعد إجرائه مجرى براءة لله؟ قلت: مراعاة لأصله الذي هو الحرفية. ألا ترى إلى قولهم: "جلست مِنْ عن يمينه"، كيف تركوا «عن» غير معرب على أصله؟ وعلى قوله "غدت مِنْ عليه" منقلب الألف إلى الياء مع الضمير؟ والمعنى: تنزيه الله تعالى من صفات العجز، والتعجب من قدرته على خلق جميل مثله. وأما قوله {حَاشا للَّهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِن سُوءٍ} [يوسف: ٥١]، ١٠ فالتعجب من قدرته على خلق عفيف مثله.

[٩٥١] {مَا هذا بَشَرًا} نفين عنه البشرية لغرابة جماله ومباعدة حسنه، لما عليه محاسن الصور، وأثبتن له الملكية وبتتن بها الحكم. وذلك لأن الله عز وجل ركز في الطباع أن لا أحسن من الملك، كما ركز فيها أن لا أقبح من الشيطان، ولذلك يشبَّه كل متناه في الحسن والقبح بهما، وما ركز ذلك فيها إلا لأن الحقيقة كذلك، كما ركز ١٥ في الطباع أن لا أدخل في الشر من الشياطين، ولا أجمع للخير من الملائكة؛ إلا ما عليه الفئة الخاسئة المجبرة من تفضيل الإنسان على الملك، وما هو إلا من تعكيسهم للحقائق، وجحودهم للعلوم الضرورية، ومكابرتهم في كل باب!

[952] Mâ'nın Leyse gibi amel etmesi, kadim Hicaz lehçesinin bir özelliği olup, Kur'ân da bu kullanıma yer vermiştir. Örneği: ما هُنَّ أُمَّهاتِهِمْ (Onlar, anneleri değildir. [Mücadile 58/2]). *Beşer*^an^ kelimesini, doğal dil yetenekleri gereğince okuyan Temim mensupları ise, *beşer*^un^ şeklinde merfû' olarak okumuşlardır ki bu da İbn Mes'ûd'un kıraatidir. Bu ifade *mâ hâzâ bi-şira*^n^ şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlam, "Bu, bayağı bir köle değil! Olsa olsa değerli bir melektir!.." şeklinde olur. *Hâzâ bi-şira*^n^ ifadesi, "Alış verişle hâsıl olmuştur, satın alınmıştır." anlamındadır. Nitekim *hâzâ le-ke bi-şira*^n^ *em bi-kira*^n^*?* (Bu, satın alma yoluyla mı yoksa kira yoluyla mı sana ait?) denilir. Doğru olan kıraat ilkidir, çünkü hem mushafa uygundur hem de kelimenin *beşer* şeklinde okunuşu, *melek* kelimesi ile uyumludur.

[953] "Dedi ki: 'İşte kendisi için beni ayıpladığınız kişi o!" Yûsuf *Aleyhisselâm* orada hazır bulunduğu halde kendisine işaret etmek için *hâzâ* (bu) yerine *zâlike* (o) ifadesini kullanmış olmasının sebebi, onun güzellik itibariyle yüksek bir konumda olduğunu, sevmeye, gönül kaptırmaya değer olduğunu, halinin çok yüksek, konumunun çok büyük olduğunu ifade etmektir. Yine bu ifade, kadınların "Kenanlı uşağına âşık olmuş." şeklindeki sözlerine işaret etmekte; "İşte kendi kendinize tasavvur ettiğiniz, sonra da kendisi hakkında beni kınadığınız o Kenanlı uşak budur." demiş olmaktadır ki buna göre, şunu söylemek istemektedir: Siz onu hakkıyla tasavvur edemediniz, eğer şimdi görmüş olduğunuz gibi tasavvur edebilseydiniz ona âşık olduğum için beni mâzur görürdünüz.

[954] *el-İsti'sām* büyük bir dikkat ve titizlikle korunmaya çalışmak, çok aşırı derecede imtina edip uzak durmak anlamına delâlet eden mübalağa yapısıdır. Buna göre sanki o hem kendini korumakta hem de bu konuda daha fazlasını istemekte, kendini iyice korumaya çalışmaktadır. Benzer şekilde *istemseke* (Sımsıkı tutundu.), *istevse'a'l-fetk*^u^ (Yarık genişledi.), *istecma'a'r-re'y*^u^ (Görüşler birleşti.), *istefhale'l-hatb*^u^ (İş zorlaştı.) ifadelerinde de aynı mübalağa söz konusudur. Bu ifade Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın durumunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır ki, artık bunun üzerine söylenecek bir şey, boş kafalı nakilcilerin (*Haşviyye*nin) *hemm* (karar verip yönelme) ve *burhân* (ilahî delil) kelimelerini tefsir sadedinde ona atfettiklerinden berî olduğuna dair getirilecek bundan daha açık ve aydınlatıcı bir delil yoktur.

[955] **Şayet** "آمُرُهُ ifadesindeki zamir ism-i mevsūle (yani مَا'ya) mı yoksa Yûsuf'a mı gidiyor?" **dersen şöyle derim:** İsm-i mevsūle gidiyor; anlam da "emretmiş olduğum şeyi" şeklindedir. Ama burada tıpkı *emertüke'l-hayr*^a^ (Sana hayrı emrettim.) ifadesinde olduğu gibi harf-i cer hazfedilmiştir.

[٩٥٢] وإعمال ''ما'' عمل ''ليس'' هي اللغة القدمى الحجازية وبها ورد القرآن. ومنها قوله تعالى {مَا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ} [المجادلة: ٢]. ومن قرأ على سليقته من بني تميم، قرأ: «بشرٌ» بالرفع. وهي في قراءة ابن مسعود. وقرئ «ما هذا بِشِرًى»، أي ما هو بعبد مملوك لئيم، {إِنْ هذا إلّا مَلَكٌ كَرِيمٌ} تقول: هذا بِشِرى، أي حاصل بِشِرًى، بمعنى: هذا مُشتَرًى. وتقول: هذا لك بِشِرًى أم بِكِرًى؟ والقراءة هي الأولى، لموافقتها المصحف؛ ومطابقة بشر لملك.

[٩٥٣] {قَالَتْ فذلكن} ولم يقل: فهذا وهو حاضر، رفعًا لمنزلته في الحسن واستحقاق أن يحب ويفتتن به، وربئًا بحاله واستبعادًا لمحله. ويجوز أن يكون إشارة إلى المعنى بقولهنّ: «عشقت عبدها الكنعاني!» تقول: هو ذلك العبد الكنعاني الذي صوّرتن في أنفسكنّ، ثم لمتننى فيه. تعني أنكن لم تصوّرنه بحق صورته، ولو صوّرتنه بما عاينتن لعذرتني في الافتنان به.

[٩٥٤] الاستعصام: بناء مبالغة يدل على الامتناع البليغ والتحفظ الشديد، كأنه في عصمة وهو يجتهد في الاستزادة منها. ونحوه استمسك واستوسع الفتق، واستجمع الرأي، واستفحل الخطب. وهذا بيان لما كان من يوسف عليه السلام لا مزيد عليه، وبرهان لا شيء أنور منه، على أنه بريء مما أضاف إليه أهل الحشو مما فسروا به الهمّ والبرهان.

[٩٥٥] فإن قلت: الضمير في {آمُرُهُ} راجع إلى الموصول، أم إلى يوسف؟ قلت: بل إلى الموصول. والمعنى: ما آمر به، فحذف الجار كما في قولك: أمرتك الخير.

Ayrıca Mâ'nın mastar Mâ'sı olması ve zamirin Yûsuf'a işaret etmesi, anlamın da "kendisine emrettiğimi; yani emrimin gereğini yapmazsa" şeklinde olması da mümkündür.

[956] وَلَيَكُونًا (kesinlikle olacak) ifadesi şedde ile (*ve le-yekûne**nne***) okun- 5 duğu gibi hafifletilerek (*ve le-yekûne**n***) de okunmuştur, tahfif ile okumak daha evladır, çünkü Nun mushafta vakıf hükmünde Elif olarak yazılmıştır, bu ise ancak şeddesiz Nun'da söz konusu olur.

33. "Ya Rabbi!" dedi [Yûsuf]; "Bana göre zindan bu kadınların beni davet ettikleri şeyden daha sevimlidir. Bunların tuzağını benden sav- 10 mazsan, onlara meyledip cahillerden olacağım."

34. Bunun üzerine, Rabbi, duasına icabet ederek onların tuzaklarını kendisinden savdı; çünkü O'dur gerçekten işiten, 'mutlak ilim sahibi' (Semî, Alîm).

[957] السِّجْنُ (zindan) kelimesi mastar olarak fetha ile *es-secn*[ü] (zindana 15 atılmak) şeklinde de okunmuştur. "Beni davet ettikleri" ifadesinde, davet kadınların tümüne atfedilmiştir, çünkü kadınların tümü Yûsuf'a öğüt vermiş; Aziz'in karısının isteğine boyun eğmesini söylemiş; "Sakın kendini küçük düşürme, hapse attırma!" demişlerdir. Bu durum karşısında Yûsuf *Aleyhisselâm* Rabbine sığınarak "Ya Rabbi! Bana göre zindan bu kadınların 20 beni davet ettikleri şeyden" -günah işlemekten- "daha sevimlidir." demiştir. **Şayet,** "Hapse girmek nefse çok ağır gelen, zor bir durumdur; kadınların onu davet ettikleri şey ise çok büyük bir zevktir. Peki nasıl olur da meşakkat zevkten daha sevimli olur?" **dersen şöyle derim:** Yûsuf *Aleyhisselâm* bu zorluk ve meşakkatlere Allah rızası için katlanmaya razı olduğundan ve günah 25 işlemenin çirkin olmasından ve kendisi bunların her birinin akıbetini düşünmüş olduğundan dolayı onun için daha sevimli ve tercihe şayan olmuştur. Yoksa nefsin hoşlanıp hoşlanmamasına bakarak böyle söylemiş değildir.

[958] "Bunların tuzağını benden savmazsan" ifadesi Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın Allah'tan kendisini iffetli olmaya ve kendisine sığınmaya mecbur etmesini 30 istemek anlamında değil, bütün peygamber ve sâlih kulların âdeti olduğu üzere, kararlı olduğu ve içine iyice yerleştirdiği sabır konusunda Allah'ın lütuf ve muhafazasına sığınmak anlamındadır. "Onlara meyledip…" *Sabvet* (أَصْبُ fiili) hevaya meyletmek anlamındadır. *es-Sabâ* (sabâ rüzgârı) kelimesi de buradan türemiştir, zira bu rüzgârın tatlı tatlı esintisi gönüllerde hoşluk 35 oluşturur. Bu ifade *es-sabâbe* kökünden *esubbu ileyhinne* şeklinde de okunmuştur. "Cahillerden" yani bildikleri ile amel etmeyenlerden "olacağım." Zira ilminden herhangi bir fayda göremeyen kimse ile bilmeyen biri eşittir.

ويجوز أن تجعل ما مصدرية، فيرجع إلى يوسف، ومعناه: ولئن لم يفعل أمري إياه، أي موجَب أمري ومقتضاه.

[٩٥٦] قرئ «ولَيكونًا»، بالتشديد والتخفيف. والتخفيف أولى، لأنّ النون كتبت في المصحف ألفًا على حكم الوقف، وذلك لا يكون إلا في الخفيفة.

٥ ٣٣-﴿قَالَ رَبِّ السِّجْنُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ وَإِلا تَصْرِفْ عَنِّي كَيْدَهُنَّ أَصْبُ إِلَيْهِنَّ وَأَكُنْ مِنَ الْجَاهِلِينَ﴾

٣٤-﴿فَاسْتَجَابَ لَهُ رَبُّهُ فَصَرَفَ عَنْهُ كَيْدَهُنَّ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[٩٥٧] وقرئ «السَّجن»، بالفتح على المصدر. وقال {يَدْعُونَنِى} على إسناد الدعوة إليهنّ جميعًا، لأنهنّ تنصحن له وزينّ له مطاوعتها، وقلن له: إياك وإلقاء ١٠ نفسك في السجن والصَّغار، فالتجأ إلى ربه عند ذلك وقال: ربِّ نزولُ السجن أحبّ إلي من ركوب المعصية. فإن قلت: نزول السجن مشقة على النفس شديدة، وما دعونه إليه لذة عظيمة، فكيف كانت المشقة أحبّ إليه من اللذة؟ قلت: كانت أحبّ إليه وآثر عنده نظرًا في حسن الصبر على احتمالها لوجه الله، وفي قبح المعصية، وفي عاقبة كل واحدة منهما، لا نظرًا في مشتهى النفس ومكروهها.

١٥ [٩٥٨] {وَإِلَّا تَصْرِفْ عَنِّى كَيْدَهُنَّ} فزع منه إلى ألطاف الله وعصمته، كعادة الأنبياء والصالحين فيما عزم عليه ووطّن عليه نفسه من الصبر، لا أن يطلب منه الإجبار على التعفف والإلجاء إليه {أَصْبُ إِلَيْهِنَّ} أمل إليهنّ، والصبوة: الميل إلى الهوى. ومنها: الصبا؛ لأنّ النفوس تصبو إليها لطيب نسيمها وروحها. وقرئ «أصبّ إليهنّ» من الصبابة. {مِنَ الجاهلين} من ٢٠ الذين لا يعملون بما يعلمون؛ لأنّ من لا جدوى لعلمه فهو ومن لا يعلم سواء.

Ya da "Akılsızlardan olacağım." anlamındadır, çünkü hikmet sahibi insan çirkin fiil işlemez. Öncesinde dua fiili yer almadığı halde icabetten söz etmiş olmasının sebebi, "Bunların tuzağını benden savmazsan…" ifadesinin tuzakların ilahi lütufla savılmasının talebi ve dua anlamında olmasıdır. "Çünkü O'dur gerçekten" kendisine sığınanların dualarını "işiten"; onların hallerini ve maslahatlarını bilen "mutlak ilim sahibi."

35. Nitekim bütün delilleri gördükleri halde, yine de onu bir süreliğine mutlaka zindana atmak kendilerine daha münasip geldi.

[959] (Onlara münasip geldi, uygun göründü anlamındaki) بَدا لَهُمْ ifadesinin fâʿili gizlidir, çünkü "mutlaka zindana atmak" ifadesi bu fâʿili yeterince açıklamaktadır. Anlam, "Bu görüş, yani mutlaka zindana atma görüşü onlara münasip geldi." şeklindedir. لَهُمْ (onlara) ifadesindeki zamir Aziz ve ailesine işaret eder. "Bütün delilleri gördükleri halde" ifadesindeki deliller, Yûsuf'un suçsuzluğuna delâlet eden şahitlerdir.

[960] Bu, kadının kocasını adaletten vazgeçirmesinin, 'sakinleştirilmeye çalışılan bir deveyi okşarcasına okşayıp' gönül alıcı sözlerle aldatarak yanlışa sürüklemesinin neticesidir. Zira Aziz, karısına çok düşkün idi, boynu bükük bir deve gibi 'gem'i karısının elindeydi. O kadar ki bu durum ona, gördüğü bütün kanıtları unutturmuş ve karısının sözüyle hareket edip Yûsuf'u hapsetmeye karar vermiş; -Yûsuf'un kendisine boyun eğmesinden ümit kesen- karısının, onu hapislerde süründürüp zelil etme tehdidinde bulunmasına uygun bir şekilde Yûsuf'u küçük düşürmeyi kararlaştırmıştı. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] kıraatinde bu ifade, *le-tescününnehû* (Onu mutlaka zindana atacaksınız.) şeklinde hitap ifadesi olarak yer alır. Buna göre bu ifadeyi oradakilerden biri Aziz'e ve yanındakilere hitaben ya da sadece Aziz'e hitaben -fakat tazim için çoğul kipi kullanarak- söylemiştir.

[961] "Bir süreliğine" yani bir zamana kadar. Kadın Yûsuf'un ne yapacağını görmek için onun bir süreliğine hapsedilmesini önermiş gibidir. İbn Mesʿûd'un kıraatinde bu ifade ***ʿattâ ʿîn***[1] şeklindedir. Bu, Hüzeyl lehçesine göre bir telaffuzdur. Rivayete göre Hazret-i Ömer, birinin *ʿattâ ʿîn* şeklinde okuduğunu duymuş; "Kim okuttu sana bunu?" diye sormuş. Adam "İbn Mesʿûd [v. 32/652] okuttu." deyince Hazret-i Ömer (r.a.) İbn Mesʿûd'a şöyle yazmıştır: "Yüce Allah bu Kur'ân'ı Arapça olarak ve Kureyş lehçesi ile indirdi, sen de insanlara Kureyş lehçesi ile okut, onlara Hüzeyl lehçesi ile okutma, *vesselâm*!"

1 Müfessir bu kıraati iki cümlede de ʿattâ hîn şeklinde nakilediyor. / ed.

أو من السفهاء، لأنّ الحكيم لا يفعل القبيح. وإنما ذكر الاستجابة ولم يتقدّم الدعاء، لأنّ قوله {وَإِلَّا تَصْرِفْ عَنّى} فيه معنى طلب الصرف والدعاء باللطف. {السميع} لدعوات الملتجئين إليه، {العليم} بأحوالهم وما يصلحهم.

٣٥-﴿ثُمَّ بَدَا لَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا رَأَوُا الآيَاتِ لَيَسْجُنُنَّهُ حَتَّى حِينٍ﴾

[٩٥٩] {بَدَا لَهُمْ} فاعله مضمر، لدلالة ما يفسره عليه وهو {لَيَسْجُنُنَّه}، والمعنى: بدا لهم بداء، أي ظهر لهم رأي لَيَسْجُنُنَّه، والضمير في {لَهُمْ} للعزيز وأهله. {من بَعْدِ مَا رَأَوُا الآياتِ} وهي الشواهد على براءته.

[٩٦٠] وما كان ذلك إلا باستنزال المرأة لزوجها، وفتلها منه في الذروة والغارب وكان مطواعة لها وجمَلًا ذلولًا زمامه في يدها، حتى أنساه ذلك ما عاين من الآيات وعمل برأيها في سَجْنه وإلحاق الصَّغار به كما أوعدته به، وذلك لما أيست من طاعته لها، أو لطمعها في أن يُذلِّلَه السِّجنُ ويسخِّره لها. وفي قراءة الحسن: «لتسجننه»، بالتاء على الخطاب؛ خاطب به بعضُهم العزيزَ ومن يليه، أو العزيزَ وحده على وجه التعظيم.

[٩٦١] {حتى حِينٍ} إلى زمان، كأنها اقترحت أن يسجن زمانًا حتى تبصر ما يكون منه. وفي قراءة ابن مسعود «عتى حين»، وهي لغة هذيل. وعن عمر رضي الله عنه أنه سمع رجلًا يقرأ: «عتى حين»، فقال: من أقرأك؟ قال: ابن مسعود. فكتب إليه: إن الله أنزل هذا القرآن فجعله عربيًّا، وأنزله بلغة قريش، فأقرئ الناس بلغة قريش، ولا تقرئهم بلغة هذيل، والسلام.

36. Onunla beraber, iki genç daha zindana girmişti... Bunlardan biri dedi ki: "Ben rüyamda kendimi şarap sıkarken gördüm." Öbürü de "Ben de başımın üzerinde, kuşların yediği bir ekmek taşıdığımı gördüm. Bize bunların yorumunu bildir; çünkü görüyoruz ki, (rüya tabir etme) işini iyi yapanlardansın." dedi.

[962] *Ma'a* (beraber) ifadesi birliktelik, arkadaşlık anlamı, arkadaşlığın ihdas olması mânası verir. Örneği: *Haractü ma'a'l-emîr* (Komutanla birlikte çıktım.) dersin; bununla, ona eşlik ettiğini ifade etmek istersin. Dolayısıyla, bu iki kişinin hapse girişleri Yûsuf *Aleyhisselâm* ile birlikte olmalıdır. "İki genç" kralın iki uşağıdır; biri fırıncısı, diğeri de içki-içecek işlerine bakan kişidir. Bunların kendisini zehirleyecekleri ihbar edilmiş; o da hapse atılmalarını emretmişti. İşte bunların hapse girişi Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın giriş anına denk geldi.

[963] أَرانِي yani rüyamda kendimi gördüm. Bu ifade geçmişte olan bir durumun hikâyesi şeklindedir. "Şarap" yani üzüm "sıkarken." Burada üzüm, sonunda dönüşeceği şey ile isimlendirilmiştir. *Hamr*ın Uman lehçesinde üzüm anlamına geldiği de söylenmiştir. İbn Mes'ûd'un kıraatinde bu ifade *a'sıru 'ineb*[en] (üzüm sıkarken) şeklindedir.

[964] مِنَ الْمُحْسِنِينَ ifadesi, rüya tabirini iyi yapanlardansın anlamına gelir. Hapisteki bazı kimselerin ona rüyalarını anlattıklarını onun da bu rüyaları yorumladığını görmüşler, bunu bunun üzerine söylemişlerdir. Ya da bu ifade "Sen âlimlerdensin." anlamına gelir. Bu durumda, Yûsuf'un insanlara öğüt verdiğini görmüş ve bundan onun âlim olduğunu anlamışlardır. İfade, "Hapistekilere ihsanda bulunan, iyilik eden kimselerdensin." anlamına da gelir ki bu durumda "Eğer rüya tabiri konusunda *behre*n varsa bizim rüyamızı da tabir et de kederimizi dağıt. Böylece bize de ihsanda bulun." anlamındadır. Rivayete göre içlerinden biri hasta olduğu zaman Yûsuf *Aleyhisselâm* onun başında bekler, biri dara düştüğü zaman hemen yardım eder, biri muhtaç duruma düşünce ona yardım toplarmış. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] şöyle dediği nakledilmiştir: Hapiste artık dışarı çıkma ümitleri kalmamış ve efkâra gark olmuş kimseler vardı. Yûsuf *Aleyhisselâm* "Müjdeler olsun! Sabredin, karşılığını göreceksiniz, bunun da bir karşılığı mutlaka vardır." diyordu. Onlar da "Allah seni mübarek etsin! Ne kadar güzel yüzlü, ne kadar iyi huylusun! Yanımızda olman bize bereket getirdi, sen kimsin delikanlı?!" dediler. O da "Ben, Allah'ın halîli İbrâhim'in oğlu Allah'a kurban İshak'ın oğlu Allah'ın seçkini Yakup'un oğlu Yûsuf'um." dedi. Hapishane görevlisi, "Elimde olsa seni salıverirdim. Ama hiç olmazsa burada seni rahat ettireyim. Hapishanenin dilediğin odasında kalabilirsin." dedi.

٣٦-﴿وَدَخَلَ مَعَهُ السِّجْنَ فَتَيَانِ قَالَ أَحَدُهُمَا إِنِّي أَرَانِي أَعْصِرُ خَمْرًا وَقَالَ الآخَرُ إِنِّي أَرَانِي أَحْمِلُ فَوْقَ رَأْسِي خُبْزًا تَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْهُ نَبِّئْنَا بِتَأْوِيلِهِ إِنَّا نَرَاكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ﴾

[٩٦٢] {مَعَ} يدل على معنى الصحبة واستحداثها، تقول: خرجت مع الأمير، ٥ تريد مصاحبًا له، فيجب أن يكون دخولهما السجن مصاحبين له. {فَتَيَانَ} عبدان للملك: خبازه وشرابيه، رقي إليه أنهما يسُمَّانه، فأمر بهما إلى السجن، فأدخلا ساعةَ أدخِل يوسفُ عليه السلام.

[٩٦٣] {إِنّى أَرَانِى} يعني في المنام، وهي حكاية حال ماضية {أَعْصِرُ خَمْرًا} يعني عنبًا، تسمية للعنب بما يؤول إليه. وقيل: الخمر - بلغة عمان - اسم للعنب. ١٠ وفي قراءة ابن مسعود «أعصر عنبًا».

[٩٦٤] {مِنَ المحسنين} من الذين يحسنون عبارة الرؤيا، أي يُجيدونها. رأياه يقصّ عليه بعض أهل السجن رؤياه فيؤوّلها له، فقالا له ذلك. أو من العلماء، لأنهما سمعاه يذكر للناس ما علما به أنه عالم. أو من المحسنين إلى أهل السجن. فأحسن إلينا بأن تفرّج عنا الغمة بتأويل ما رأينا إن كانت لك يد في ١٥ تأويل الرؤيا. روي أنه كان إذا مرض رجل منهم قام عليه، وإذا أضاق وسع له، وإذا احتاج جمع له. وعن قتادة: كان في السجن ناس قد انقطع رجاؤهم وطال حزنهم، فجعل يقول: أبشروا اصبروا تؤجروا، إنّ لهذا لأجرًا. فقالوا: بارك الله عليك، ما أحسن وجهك، وما أحسن خلقك! لقد بورك لنا في جوارك، فمن أنت يا فتى؟ قال: أنا يوسف ابن صفي الله يعقوب ابن ذبيح الله إسحاق ابن خليل ٢٠ الله إبراهيم. فقال له عامل السجن: لو استطعت خليت سبيلك، ولكني أحسن جوارك، فكن في أي بيوت السجن شئت.

[965] Rivayete göre bu iki kişi ona "Bizler gördüğümüz günden beri seni sevdik." demişler, o da şöyle demiştir: "Allah iyiliğinizi versin, sizlere Allah için şunu söyleyeyim ki beni sevmeyin; çünkü *vallahi* kim beni sevdiyse sevgisi yüzünden başım belaya girdi. Halam beni sevdi, başım belaya girdi; babam sevdi başım bu sevgi yüzünden belaya girdi; sonra efendimin hanımı beni sevdi ve onun sevgisi yüzünden başım yine belaya girdi. Allah sizleri mübarek etsin, ne olur beni sevmeyin!.."

[966] Şa'bî'den nakledildiğine göre bu iki kişi Yûsuf *Aleyhisselâm*'ı denemek için bir rüya uydurmuşlar ve yanına gelmişler. Kralın şarapçısı olan "Ben kendimi bahçemde görüyorum, ama birden bir üzüm asması ve üzerinde üç salkım üzüm görüyorum. Onları toplayıp suyunu sıkıp kralın kadehine koyuyor ve ona ikram ediyorum." demiş. Fırıncı da "Ben de başımın üstünde üç zincir olduğunu ve bunlarda türlü tatların bulunduğunu, bir anda yırtıcı bir kuşun gelip onu gagaladığını görüyorum." demiştir.

[967] **Şayet** "'Bize *bu*nun yorumunu bildir.' ifadesindeki zamir nereye racidir?" **dersen şöyle derim:** Anlattıkları rüyaya işaret eder. Zamir bu gibi yerlerde ism-i işaret yerine kullanılır. Sanki *nebbi'nâ bi-te'vîli zâlike* (Bize bunun yorumunu bildir.) denilmiştir.

37. Dedi ki: "İkinizin nasipleneceği bir yemeğin size gelmesinden önce ben size onun yorumunu bildiririm. Bu, bana Rabbimin öğrettiği bir şeydir. Şüphesiz ben, Allah'a iman etmeyen bir kavmin dinini terk ettim -ki Âhireti de yalnız onlar inkâr ederler.-"

38. "Ve atalarım İbrâhim, İshak ve Yakup'un dinine uydum. Herhangi bir şeyi Allah'a ortak koşmak bize yakışmaz. Bu, Allah'ın bize ve insanlara lütfundandır, fakat insanların çoğu şükretmez."

[968] Bu iki kişi Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın iyi rüya yorumcusu olduğunu söyleyip ondan rüyalarını tabir etmesini isteyince Yûsuf *Aleyhisselâm* da bunu fırsat bilmiş ve onlara kendisini âlimden de öte bir nitelikle, yani gaybtan haber verme özelliğiyle nitelemiş, hapiste kendilerine gelecek olan yemeği önceden bileceğini söyleyip yemeğin niteliklerini anlatmış ve "Bugün size şu şu özellikte bir yemek gelecek." demiş. Gelen yemeğin tam da söylediği gibi olduğunu görmüşler. İşte Yûsuf *Aleyhisselâm*, onlara tevhid inancını anlatmak, kendilerine imanı teklif edip güzelce sunmak, şirki kötü ve çirkin olarak göstermek için bunu fırsat bilmiştir. Bu, bütün ilim sahiplerinin fâsık ve cahiller karşısında kullanmaları gereken bir yoldur.

[٩٦٥] وروي أن الفتيين قالا له إنا لنحبك من حين رأيناك، فقال: أنشدكما بالله أن لا تحباني، فوالله ما أحبني أحد قط إلا دخل عليّ من حبه بلاء؛ لقد أحبتني عمتي فدخل عليّ من حبها بلاء، ثم أحبني أبي فدخل عليّ من حبه بلاء، ثم أحبتني زوجة صاحبي فدخل عليّ من حبها بلاء، فلا تحباني، بارك الله فيكما.

٥ [٩٦٦] وعن الشعبي أنهما تحالما له ليمتحناه فقال الشرابي؛ إني أراني في بستان، فإذا بأصل حبلة عليها ثلاثة عناقيد من عنب، فقطفتها وعصرتها في كأس الملك، وسقيته. وقال الخباز: إني أراني وفوق رأسي ثلاث سلال فيها أنواع الأطعمة، وإذا سباع الطير تنهش منها.

[٩٦٧] فإن قلت: إلام يرجع الضمير في قوله {نَبِّئْنَا بِتَأْوِيلِهِ}؟ قلت: إلى ما قصّا
١٠ عليه. والضمير يجري مجرى اسم الإشارة في نحوه، كأنه قيل: نبئنا بتأويل ذلك.

٣٧-﴿قَالَ لا يَأْتِيكُمَا طَعَامٌ تُرْزَقَانِهِ إلا نَبَّأْتُكُمَا بِتَأْوِيلِهِ قَبْلَ أَنْ يَأْتِيَكُمَا ذَلِكُمَا مِمَّا عَلَّمَنِي رَبِّي إِنِّي تَرَكْتُ مِلَّةَ قَوْمٍ لا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَهُمْ بِالآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ﴾

٣٨-﴿وَاتَّبَعْتُ مِلَّةَ آبَائِي إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ مَا كَانَ لَنَا أَنْ نُشْرِكَ بِاللَّهِ مِنْ شَيْءٍ ذَلِكَ مِنْ فَضْلِ اللهِ عَلَيْنَا وَعَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَشْكُرُونَ﴾

١٥ [٩٦٨] لما استعبراه ووصفاه بالإحسان، افترض ذلك فوصل به وصف نفسه بما هو فوق علم العلماء، وهو الإخبار بالغيب، وأنه ينبئهما بما يحمل إليهما من الطعام في السجن قبل أن يأتيهما ويصفه لهما، ويقول: اليوم يأتيكما طعام من صفته كيت وكيت، فيجدانه كما أخبرهما، وجعل ذلك تخلصًا إلى أن يذكر لهما التوحيد ويعرض عليهما الإيمان ويزينه لهما، ويقبح إليهما
٢٠ الشرك بالله. وهذه طريقة على كل ذي علم أن يسلكها مع الجهال والفسقة،

Biri, âlimlerden fetva istediğinde, önce onlara hidayet yolunu gösterip nasihat ve irşat etmeleri, öğüt vermeleri ve onları istedikleri fetvadan kendileri hakkında daha evlâ ve gerekli olana davet etmeleri, istedikleri fetvayı bundan sonra vermeleri gerekir. Yine, burada bir âlimin ilimdeki konumu bilinmediği zaman, kendisinden din konusunda istifade edilmesi maksadıyla kendisini bu şekilde niteleyip anlatmasının 'kendini temize çıkartma' sayılmayacağına işaret bulunmaktadır.

[969] بِتَأْوِيلِهِ ifadesi "rüyanın mahiyet ve keyfiyetinin açıklamasını" demektir, çünkü *te'vil* tıpkı müşkil olanı izah edip anlamı açıklamak gibidir.

[970] "Bu" te'vîl ve gayba dair haber verme özelliği "bana Rabbimin öğrettiği" vahyettiği "bir şeydir;" ben bunu kehanet veya müneccimlik yaparak söylemiyorum.

[971] "Şüphesiz ben terkettim…" ifadesi yeni başlayan bir cümle olabileceği gibi, önceki ifadenin gerekçesi de olabilir. Buna göre anlam, "Allah bana bunları vahyen öğretti; çünkü ben bu kimselerin dinini terkedip adı geçen peygamberlerin dinine, yani hanif dine tâbi oldum." şeklindedir. "İman etmeyenler" derken, Mısırlıları, ve rüya yorumunu soran bu iki kişinin, dinleri üzere oldukları toplumu kasdetmiştir. Onların "ahirete iman etmedikleri söylenirken "iman etmezler" ifadesinin tekrar edilmesi, onların hususen ahireti inkâr ettiklerini, diğerlerinin yani İbrâhim dinine tâbi olanların ise ona iman ettiklerini ifade etmek ve onların "uhrevî karşılık" düşüncesini inkâr etmiş olduklarını vurgulamak, böylece onların işlediği zulümlerin ve büyük günahların ancak nihaî karşılık yurdunu (yani ahireti) inkâr eden kimseler tarafından işleneceğine dikkat çekmek içindir. Yine burada Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın başına onlar yüzünden gelmiş olan şeylere, yani o kadar delili gördükleri halde yine de onu hapse atmalarına bir gönderme de söz konusudur ki, böylece bu durumun ancak 'nihaî karşılık yurdu'nu şiddetle inkâr eden kimselerin sergileyeceği bir davranış olduğu ifade edilmektedir. Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın atalarından söz etmesi ise onlara bildirdiği gayb haberleriyle kendisinin vahiy alan bir peygamber olduğunu ifade etmesinin ardından, bir de nübüvvet ailesinden gelmekte olduğunu bildirmek maksadına yöneliktir ki, böylece onların kendisini daha bir rağbetle dinlemelerini ve sözünü kabul etmelerini hedeflemiştir.

إذا استفتاه واحد منهم أن يقدم الهداية والإرشاد والموعظة والنصيحة أولًا، ويدعوه إلى ما هو أولى به وأوجب عليه مما استفتى فيه؛ ثم يفتيه بعد ذلك. وفيه أنّ العالم إذا جهلت منزلته في العلم فوصف نفسه بما هو بصدده - وغرضه أن يقتبس منه وينتفع به في الدين - لم يكن من باب التزيكة.

٥ [٩٦٩] {بِتَأْوِيلِهِ} ببيان ماهيته وكيفيته؛ لأنّ ذلك يشبه تفسير المشكل والإعراب عن معناه.

[٩٧٠] {ذلكما} إشارة لهما إلى التأويل، أي ذلك التأويل والإخبار بالمغيبات {مِمَّا عَلَّمَنِى رَبِّى} وأوحى به إليّ، ولم أقله عن تكهّن وتنجّم.

[٩٧١] {إِنِّى تَرَكْتُ} يجوز أن يكون كلامًا مبتدأ، وأن يكون تعليلًا لما قبله، أي ١٠ علمني ذلك وأوحى إليّ؛ لأني رفضت ملة أولئك واتبعت ملة الأنبياء المذكورين، وهي الملة الحنيفية. وأراد بأولئك الذين لا يؤمنون؛ أهل مصر ومن كان الفتيان على دينهم. وتكريرهم للدلالة على أنهم خصوصًا كافرون بالآخرة، وأنّ غيرهم كانوا قومًا مؤمنين بها، وهم الذين على ملة إبراهيم؛ ولتوكيد كفرهم بالجزاء تنبيهًا على ما هم عليه من الظلم والكبائر التي لا يرتكبها إلا من هو كافر بدار الجزاء. ١٥ ويجوز أن يكون فيه تعريض بما مني به من جهتهم حين أودعوه السجن، بعد ما رأوا الآيات الشاهدة على براءته، وأنّ ذلك ما لا يقدم عليه إلا من هو شديد الكفر بالجزاء. وذكر آباءه ليريهما أنه من بيت النبوّة بعد أن عرّفهما أنه نبيّ يوحى إليه، بما ذكر من إخباره بالغيوب ليقوي رغبتهما في الاستماع إليه واتباع قوله.

[972] "Herhangi bir şeyi Allah'a ortak koşmak bize yaraşmaz" yani biz peygamberler için doğru olmaz. İşitemeyen ve göremeyen putları bırakın, melek, insan veya cin türünden varlıkları bile ortak koşmak bize yaraşmaz. "Bu" tevhid inancı, "Allah'ın bize ve insanlara lütfundandır." yani peygamberlere ve ümmetlerine olan lütuflarındandır, çünkü peygamberler ümmetlerine bu konuda yol göstermişlerdir. "Fakat" kendilerine peygamber gönderilmiş olan "insanların çoğu" Allah'ın bu lütffuna "şükretmezler," peygamberlerin uyarı ve irşatlarını dikkate almayıp şirk koşarlar. Bu ifadenin şu mânada olduğu da söylenmiştir: Bu Allah'ın bize bir lütfudur; çünkü o bizim için üzerinde düşünüp nazar ve istidlâlde bulunacağımız deliller var etmiş; bu delilleri hiçbir ayrım gözetmeksizin bütün insanlara vermiştir. Ama insanların çoğu hevâsına uyar, nazar ve istidlalde bulunmaz. Dolayısıyla, şükreden değil, nankörce inkâr eden kimseler olarak kalırlar.

39. "Ey benim iki zindan arkadaşım! Çok sayıda, farklı efendiler mi daha hayırlıdır, yoksa 'mutlak güce sahip' 'tek' (Vâhid, Kahhâr) Allah mı?"

40. "Sizin O'nu bırakıp da taptıklarınız, sizin ve atalarınızın takmış oldukları adlardan başka bir şey değildir. Allah, onlar hakkında hiçbir güçlü kanıt indirmemiştir. Mutlak hâkimiyet tamamen Allah'ındır. O, kendisinden başkasına kulluk etmemenizi emretmiştir. Dosdoğru din budur, ama insanların çoğu bilmez."

[973] يا صاحِبَيِ السِّجْنِ (Ey zindanın iki arkadaşı) ifadesi, *yâ sahibeyye fi's-sicni* (Ey benim zindandaki iki arkadaşım) anlamındadır. Burada tıpkı *yâ sârika'l-leylet*[i] (ey gece hırsızı) ifadesinde olduğu gibi, iki arkadaş zindana atfedilmiştir. Ancak nasıl, gece 'çalınan' değil, 'hırsızlığın yapıldığı vakit' ise zindan da arkadaş değil, arkadaşlığın mekânıdır. Arkadaş olan Yûsuf *Aleyhisselâm*'dır. Bunun bir benzeri de ("ey benim iki sadık dostum" derken) iki arkadaşına *yâ sâhibeyi's-sıdk*[i] demen ve onları sadakate nispet etmendir. Bu ifadede iki arkadaşının sadakatin dostları olduğunu ifade etmek istemezsin, aksine tıpkı *raculâ sıdk*[in] (iki doğruluk adamı) ifadesinde olduğu gibi arkadaşlarını senin dostların olduğu için sadakatin dostları olarak isimlendirmen söz konusudur. Ayrıca يا صاحِبَيِ السِّجْنِ ifadesi ile (Ey zindanın iki sakini) anlamının kastedilmiş olması da mümkündür ki bu kullanım *ashâbu'l-cennet*[i] (cennetlikler) ve *ashâbu'n-nâr*[i] (cehennemlikler) ifadelerinde de [Örneği: Haşr 59/20] söz konusudur.

[٩٧٢] {مَا كَانَ لَنَا} ما صحّ لنا، معشرَ الأنبياء {أَن نُشْرِكَ بالله} أي شيء كان من ملك أو جنيّ أو إنسيّ، فضلًا أن نشرك به صنمًا لا يسمع ولا يبصر. ثم قال {ذلك} التوحيد {مِن فَضْلِ الله عَلَيْنَا وَعَلَى الناس}، أي على الرسل وعلى المرسل إليهم؛ لأنهم نبهوهم عليه وأرشدوهم إليه {ولكن أَكْثَرَ الناس} المبعوث إليهم {لَا يَشْكُرُونَ} فضل الله فيشركون ولا ينتبهون. وقيل: إنَّ ذلك من فضل الله علينا، لأنه نصب لنا الأدلة التي ننظر فيها ونستدلّ بها. وقد نصب مثل تلك الأدلة لسائر الناس من غير تفاوت، ولكن أكثر الناس لا ينظرون ولا يستدلون اتباعًا لأهوائهم، فيبقون كافرين غير شاكرين.

٣٩-﴿يَا صَاحِبَيِ السِّجْنِ ءَأَرْبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾

٤٠-﴿مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلا أَسْمَاءً سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ إِنِ الْحُكْمُ إِلا لِلَّهِ أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلا إِيَّاهُ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ﴾

[٩٧٣] {يا صاحبي السجن} يريد يا صاحبيَّ في السجن، فأضافهما إلى السجن، كما تقول: يا سارق الليلة، فكما أن الليلة مسروق فيها غير مسروقة، فكذلك السجن مصحوب فيه غير مصحوب، وإنما المصحوب غيره، وهو يوسف عليه السلام؛ ونحوه قولك لصاحبيك: يا صاحبي الصدق، فتضيفهما إلى الصدق، ولا تريد أنهما صحبا الصدق، ولكن كما تقول رجلا صدق، وسميتهما صاحبين لأنهما صحباك. ويجوز أن يريد يا ساكني السجن، كقوله {أصحاب النار وأصحاب الجنة} [الحشر: ٢٠].

[974] "Çok sayıda, farklı efendiler mi daha hayırlıdır…" مُتَفَرِّقُونَ (dağınık/farklı) kelimesi ile sayı ve çokluk konusunda farklılık kastedilmiştir[1]; yani sizin çok sayıda efendilerinizin olması ve siz ikinizden, bir birinin, bir diğerinin kulluk istemesi mi daha iyidir, yoksa Rablık konusunda ortağı olmayan ve kendisine galip gelinemeyen 'mutlak güce sahip' ve daima galip olan bir tek rabbinizin olması mı? Elbette "mutlak güce sahip" daima galip olan tek Rab. Bu, Allah'ın tek Rabb'e kulluk ile putlara kulluğu anlatmak için verdiği bir misaldir.

[975] "Sizin O'nu bırakıp da taptıklarınız…" ifadesi o iki kişiye ve onların dininde olan Mısırlılara hitaptır. "Sizin ve atalarınızın takmış oldukları adlardan başka bir şey değildir." yani sizler ilah denmeyi hak etmeyen varlıklara *ilâh* ismi vermiş sonra da onlara tapınmaya başlamışsınızdır. Dolayısıyla sanki içi boş olan, altında birer müsemması bulunmayan isimlere tapınıyormuş gibisiniz! سَمَّيْتُمُوهَا ifadesi *semmeytüm bi-hâ* anlamındadır. Bu fiil *semmeytühû bi-Zeyd*[in] (onu Zeyd olarak isimlendirdim) şeklinde kullanıldığı gibi *semmeytühû Zeyd*[en] şeklinde de kullanılır. "Allah, onlar"a bu şekilde isim verme "hakkında hiçbir güçlü kanıt indirmemiştir. Mutlak hâkimiyet" ibadet ve din konusunda hüküm "tamamen Allah'ındır." Bunun ardından Allah'ın hükmünü beyan etmek üzere şöyle demiştir: "O, kendisinden başkasına kulluk etmemenizi emretmiştir. Dosdoğru" kanıtların delâlet ettiği sabit "din budur."

41. "Ey benim iki zindan arkadaşım! (İmdi) biriniz efendisine şarap sunacak; diğeri ise asılacak ve kuşlar onun başından yiyecek... İşte, her ikinizin çözüm istediği mesele bu şekilde hükme bağlanmıştır."

[976] "Biriniz" yani kralın şarapçısı "efendisine şarap sunacak…" İkrime [v. 105/723] فَيَسْقِي رَبَّهُ ifadesini *fe-yuskā rayyehû* -yani "susuzluğu giderilecek"- şeklinde meçhul fiil olarak okumuştur. Rivayete göre Yûsuf *Aleyhisselâm* bu iki kişiden ilkine, "Gördüğün üzüm ve onun güzelliği kral ve senin onun nezdindeki iyi halin anlamına gelir. Gördüğün üç salkım ise hapiste geçireceğin üç gündür, ondan sonra çıkacak ve eski işine döneceksin." demiş; ikincisine ise "Gördüğün zincirler hapiste kalacağın üç gündür. Ondan sonra çıkarılacak ve öldürüleceksin." demiştir.

[977] "Her ikinizin çözüm istediği" yani hakkında soru sorduğu "*mesele* bu şekilde hükme bağlanmış," kat'i bir şekilde sonuçlanmış, tamamlanmış"tır."

1 Çok sayıda olmak şartıyla farklı adetlerde, yani 3 tane de, 7 tane de, 40 tane de, 360 tane de olabilir. / ed.

[٩٧٤] {ءَأَرْبَابٌ مُتَّفَرِّقُونَ} يريد التفرّق في العدد والتكاثر. يقول أألن تكون لكما أرباب شتى يستعبدكما هذا ويستعبدكما هذا {خَيْرٌ} لكما {أَم} أن يكون لكما رب واحد قهار لا يغالب ولا يشارك في الربوبية، بل هو {القهار} الغالب. وهذا مثل ضربه لعبادة الله وحده ولعبادة الأصنام.

٥ [٩٧٥] {مَا تَعْبُدُونَ} خطاب لهما ولمن على دينهما من أهل مصر {إِلَّا أَسْمَاءً} يعني أنكم سميتم ما لا يستحق الإلهية آلهة، ثم طفقتم تعبدونها، فكأنكم لا تعبدون إلا أسماء فارغة لا مسميات تحتها. ومعنى {سَمَّيْتُمُوهَا} سميتم بها، يقال: سميته بزيد، وسميته زيدًا. {مَا أَنزَلَ الله بِهَا} أي بتسميتها {من سلطان} من حجة {إِنِ الحكمُ} في أمر العبادة والدين {إلّا لِلَّهِ} ثم بين ما حكم به فقال {أَمَرَ ألّا تَعْبُدُوا إلّا

١٠ إيَّاهُ ذلك الدين القيم} الثابت الذي دلت عليه البراهين.

٤١-﴿يَا صَاحِبَيِ السِّجْنِ أَمَّا أَحَدُكُمَا فَيَسْقِي رَبَّهُ خَمْرًا وَأَمَّا الآخَرُ فَيُصْلَبُ فَتَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْ رَأْسِهِ قُضِيَ الأَمْرُ الَّذِي فِيهِ تَسْتَفْتِيَانِ﴾

[٩٧٦] {أَمَّا أَحَدُكُمَا} يريد الشرابي {فَيَسْقِي رَبَّهُ} سيده. وقرأ عكرمة «فيُسقَى رَيَّه»، أي يسقي ما يروي به، على البناء للمفعول. روي أنه قال للأوّل: ما رأيت من

١٥ الكرمة وحسنها هو الملك وحسن حالك عنده؛ وأما القضبان الثلاثة فإنها ثلاثة أيام تمضي في السجن، ثم تخرج وتعود إلى ما كنت عليه. وقال للثاني: ما رأيت من السلال ثلاثة أيام ثم تخرج فتقتل.

[٩٧٧] {قُضِيَ الأمر} قطع وتم ما {تَسْتَفْتِيَانِ} فيه من أمركما وشأنكما.

Şayet "Onların ikisi de aynı şeyi sormamışlardır, aksine iki ayrı şeyi sormuşlardır, o halde neden ikisi aynı şeymiş gibi ifade edilmiştir?" **dersen şöyle derim:** "İkinizin çözüm istediği *mesele*"den maksat, her ikisinin de kralı zehirlemeye çalışmakla suçlanmaları ve bu sebeple hapse girmeleri ve gördükleri rüyaların başlarına gelen bu olayla ilgili olduğunu düşünmeleridir. Sanki her ikisi de başlarına gelen bu olayın sonucunun kurtuluş mu yoksa helâk mi olduğunu sormuşlar ve kendilerine "Her ikinizin çözüm istediği mesele bu şekilde hükme bağlanmıştır." denilmiştir; yani bu meselenin sonunun neye varacağı hükme bağlanmıştır ki o da birinizin ölüp diğerinin kurtulacak olmasıdır. Söylendiğine göre onlar bu yorumu reddetmişler ve "Biz rüya falan görmedik!" demişlerdir ki bu, onların rüyayı uydurdukları görüşüne uygundur. Fakat Yûsuf *Aleyhisselâm* onlara, anlattıkları rüyaları ister gerçekten görmüş olsunlar ister uydurmuş olsunlar, her hâlükârda olacak olanın bu olduğunu bildirmiştir.

42. O ikisinden, kurtulacağına kanaat getirdiği kişiye; "Efendinin yanında benden bahset." dedi, fakat şeytan, efendisine ondan bahsetmeyi kendisine unutturdu. Bu yüzden, (Yûsuf) birkaç yıl daha zindanda kaldı...

[978] "Kurtulacağına kanaat getirdiği…" Eğer yaptığı yorum ictihat ile yapılmışsa o zaman kanaat getiren Yûsuf *Aleyhisselâm*'dır. Yok, bu yorumu vahiy yoluyla yapmışsa, o zaman "kanaat getiren" ifadesi ile kralın şarapçısı kastedilmiştir ve buradaki *zann*, yakîn anlamındadır. "Efendinin yanında benden bahset" kralın yanında benim özelliklerimi bildir; hikâyemi anlat, belki bana acır da bu kötü durumdan kurtarır. "Fakat şeytan, efendisine ondan bahsetmeyi kendisine" kralın şarapçısına "unutturdu." Bu ifadenin "Yûsuf, işini başkasına havale ettiğinde Şeytan ona Allah'ı zikretmeyi unutturmuştu." anlamında olduğu da söylenmiştir. بِضْعَ سِنِينَ (Birkaç yıl) ifadesindeki بِضْع üç ile dokuz arasında bir sayı ifade eder. Yaygın görüşe göre Yûsuf *Aleyhisselâm* orada yedi yıl kalmıştır.

[979] **Şayet** "Şeytan nasıl insan üzerinde kudret sağlar?" **dersen şöyle derim:** Kula vesvese verir ve onu unutmasına sebep olacak şeylerle meşgul eder; kul da unutur, aklından çıkar. Fakat doğrudan unutturma işine Allah'tan başka kimse güç yetiremez. Nitekim Allah Teâlâ "Biz, bir âyeti nesheder ya da unutturursak…" [Bakara 2/106] buyurmuştur.

فإن قلت: ما استفتيا في أمر واحد، بل في أمرين مختلفين، فما وجه التوحيد؟ قلت: المراد بالأمر ما اتُّهما به من سمّ الملك وما سجنا من أجله، وظنَّا أنّ ما رأياه في معنى ما نزل بهما، فكأنهما كانا يستفتيانه في الأمر الذي نزل بهما أعاقبته نجاة أم هلاك، فقال لهما: قُضي الأمر الذي فيه تستفتيان، أي ما يجرّ إليه من العاقبة، وهي هلاك أحدهما ونجاة الآخر. وقيل: جحدا وقالا: ما رأينا شيئًا، على ما روي أنهما تحالما له، فأخبرهما أن ذلك كائن، صدقتما أو كذبتما.

٤٢-﴿وَقَالَ لِلَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ نَاجٍ مِنْهُمَا اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ فَأَنْسَاهُ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهِ فَلَبِثَ فِي السِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ﴾

[٩٧٨] {ظَنَّ أَنَّهُ نَاجٍ} الظانّ هو يوسف إن كان تأويله بطريق الاجتهاد، وإن كان بطريق الوحي فالظان هو الشرابي، ويكون الظنّ بمعنى اليقين. {اذكرنى عِندَ رَبّكَ} صفني عند الملك بصفتي، وقص عليه قصتي لعله يرحمني وينتاشني من هذه الورطة. {فَأَنْسَاهُ الشيطان} فأنسى الشرابيَّ {ذِكْرَ رَبّهِ} أن يذكره لربه. وقيل فأنسي يوسفَ ذكر الله حين وكل أمره إلى غيره. {بِضْعَ سِنِينَ} البضع ما بين الثلاث إلى التسع، وأكثر الأقاويل على أنه لبث فيه سبع سنين.

[٩٧٩] فإن قلت: كيف يقدر الشيطان على الإنسان؟ قلت: يوسوس إلى العبد بما يشغله عن الشيء من أسباب النسيان، حتى يذهب عنه ويزل عن قلبه ذكره، وأما الإنساء ابتداء فلا يقدر عليه إلا الله عز وجل {مَا نَنسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا} [البقرة: ١٠٦].

[980] **Şayet** “Madem *zikr* (bahsetme) ifadesi ile krala bahsedilmesi kastediliyor, o zaman bu ifadenin *rabbihî* (efendi) kelimesine izafe edilmesinin sebebi nedir, zira bu mastarın fâ‘iline ya da mef‘ûlüne izafeti türünden bir izafet değildir?” **dersen şöyle derim:** Burada *fe-ensâhu'ş-şeytânu zikrahû li-rabbihî ev ‘inde rabbihî* (Şeytan ‘efendisine Yûsuf’dan bahsetmeyi’ ya da ‘efendisinin yanında Yûsuf’dan bahsetmeyi’ ona unutturdu.) ifadesindeki gibi bir irtibat söz konusudur. Dolayısıyla *zikr*in *rabb*e izafe edilmesi caizdir, çünkü izafet en ufak bir ilişkiye dayanılarak yapılabilir. Ya da ifadenin takdiri *fe-ensâhu'ş-şeytânü zikra ihbâri rabbihî* (Şeytan ona, efendisine haber verme meselesini hatırlamayı unutturdu.) şeklindedir. Bu durumda muzâf olan *ihbâr* kelimesi hazfedilmiş olmaktadır.

[981] **Şayet** “Neden Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın içinde bulunduğu durumda Allah’tan başkasından yardım istemiş olması yadırganmıştır. Oysa Yüce Allah, ‘İyilik ve takvada yardımlaşın.’ [Mâide 5/2] buyurmuş ve Îsâ *Aleyhisselâm*’dan aktararak ‘Allah uğrunda Benim yardımcılarım kimlerdir?’ [Âl-i ‘İmrân 3/52] buyurmuştur; hadis-i şerifte de ‘Kul mümin kardeşinin yardımında olduğu sürece Allah da onun yardımındadır.’ [*Müslim,* “Zikr ve Duâ”, 38] ve ‘Kim bir müminin bir sıkıntısını giderirse Allah da onun ahiret sıkıntılarından birini giderir.’ [*Müslim,* “Zikr ve Duâ”, 38] buyurulmuş; Hazret-i Aişe’nin de ‘Bir gece Peygamber (s.a.)’i uyku tutmadı ve kendisini koruyacak, bekçilik yapacak birini talep etti, sonunca Sa‘d bekçilik için geldi ve derken Hazret-i Peygamber (s.a.)’in uyuma sesini duyar oldum.’ [*Müslim,* “Fedâ’ilü’s-sahâbe”, 39] dediği nakledilmiştir. Kaldı ki, başkasından yardım istemek ilaçlarla tedavi olmak ya da yiyecek ve içecekle kuvvet elde etmek gibi değil midir? Eğer Yûsuf *Aleyhisselâm*’ın yadırganmasının kralın kâfir olmasından kaynaklandığı söylenecekse, buna karşılık denilebilir ki; zulmün ortadan kaldırılması, boğulma, yangın ve benzeri felaketlerden korunma gibi hususlarda kâfirden yardım dilemenin caiz olduğu konusunda hiçbir ihtilâf yoktur.” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ peygamberlerini nasıl insanlar arasından seçip onlara üstün kılmışsa, onlar için her şeyin en güzelini, en faziletlisini ve en evlâsını tercih etmiştir. Bir peygamber için en güzel ve evla olan, bir bela ve imtihan durumu yaşadığı zaman işini sadece Allaha havale etmek, ondan başkasından destek istememek, hele hele kâfirden hiç destek istememektir. Zira kâfirden destek istediği zaman onların diline düşer ve “Eğer bu adam hak üzere olsaydı ve kendisine yardım edecek bir Rabbi olsaydı bizden yardım dilemezdi!” derler. Hasan-ı Basrî’nin [v. 110/728] bu âyeti okuduğu zaman ağladığı ve “Başımıza bir dert geldiği zaman hemen feryad u figan edip insanlara koşuyoruz!” dediği nakledilmiştir.

[٩٨٠] فإن قلت: ما وجه إضافة الذكر إلى ربه إذا أريد به الملك؟ وما هي بإضافة المصدر إلى الفاعل ولا إلى المفعول؟ قلت: قد لابسه في قولك: فأنساه الشيطان ذكره لربه، أو عند ربه فجازت إضافته إليه، لأنّ الإضافة تكون بأدنى ملابسة. أو على تقدير فأنساه الشيطان ذكر إخبار ربه، فحذف المضاف الذي هو ٥ الإخبار.

[٩٨١] فإن قلت: لم أنكر على يوسف الاستعانة بغير الله في كشف ما كان فيه، وقد قال الله تعالى: {وَتَعَاوَنُوا عَلَى البِرِّ والتقوى} [المائدة: ٢]، وقال حكايةً عن عيسى عليه السلام {مَنْ أَنصَارِى إِلَى الله} [آل عمران: ٥٢]، وفي الحديث: «الله في عون العبد ما دام العبد في عون أخيه المسلم»، «من فرّج عن مؤمن كربة فرّج الله ١٠ عنه كربة من كربات الآخرة». وعن عائشة رضي الله عنها: أنّ رسول الله ﷺ لم يأخذه النوم ليلة من الليالي، وكان يطلب من يحرسه حتى جاء سعد فسمعت غطيطه»، وهل ذلك إلا مثل التداوي بالأدوية والتقوِّي بالأشربة والأطعمة. وإن كان ذلك لأنّ الملك كان كافرًا، فلا خلاف في جواز أن يستعان بالكفار في دفع الظلم والغرق والحرق ونحو ذلك من المضارّ؟ قلت: كما اصطفى الله تعالى الأنبياء على خليقته ١٥ فقد اصطفى لهم أحسن الأمور وأفضلها وأولاها، والأحسن والأولى بالنبي أن لا يكِل أمره إذا ابتلي ببلاء إلا إلى ربه، ولا يعتضد إلا به، خصوصًا إذا كان المعتضَد به كافرًا؛ لئلا يشمت به الكفار ويقولوا لو كان هذا على الحق وكان له رب يغيثه لما استغاث بنا. وعن الحسن أنه كان يبكي إذا قرأها ويقول: نحن إذا نزل بنا أمر فزعنا إلى الناس.

43. (O arada) Mısır kralı (gördüğü ilginç bir rüyanın ne anlama geldiğini araştırıyordu,) dedi ki: "Rüyamda, (yanında durduğum nehirden önce yedi semiz inek, sonra da yedi arık inek çıktığını ve sazlıkta otlayan bu) yedi semiz ineği, yedi arık ineğin yediğini gördüm; ayrıca yedi yeşil başak, yedi de kuru başak. Efendiler! Rüya tabirinden anlıyorsanız, rüyam hakkında bana bir çözüm sunun."

[982] Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın hapisten çıkışı yaklaştığı zaman Mısır kralı Reyyân b. Velîd kendisini dehşete düşüren ilginç bir rüya görmüştü. Rüyasında kuru bir nehirden çıkan yedi semiz inek ve yedi de cılız inek vardı. Cılız inekler semiz olanları yiyorlardı. Yine rüyasında taneleri olgunlaşmış yedi yeşil başak ve taneleri toplanmış yedi kuru başak görmüş; kuru başakların yeşil başakları sarıp sarmaladığını, yiyip yuttuğunu görmüş; bu rüyasının tabirini istemiş, fakat kavminden bunu güzel bir şekilde tabir edecek kimse bulamamıştı.

[983] سِمَانٌ kelimesi hem müzekker olan *semîn* (semiz) kelimesinin hem de bunun müennesi olan *semîne*nin çoğuludur. Benzer şekilde *kirâm* (değerli) da hem erkekler hem de kadınlar için kullanılmaktadır. **Şayet** "سِمَانٌ kelimesinin sayı ifadesine (yani 7'ye) değil de sadece sayının temyizi olan "inekler"e sıfat olması ile her ikisine birden sıfat olup *seb'a bekarât*^{in} *simân*^{en} (semiz halde yedi inek) denilmesi arasında bir fark var mıdır?" **dersen şöyle derim:** سِمَانٌ kelimesini "inekler"e sıfat yaptığın zaman "7" sayısını cins anlamda inek ile değil, sadece bir türde (semiz) inek ile temyiz etmeyi kastetmiş olursun; fakat eğer bu kelimeyi "7"nin sıfatı yaparsan, o zaman "7" sayısını ineklerin semiz olan türüyle değil, cins olarak inek ile nitelemeyi kastetmiş; daha sonra dönüp cins ile temyiz ettiğin şeyi "semiz" diye bir daha nitelemiş olursun. **Şayet** "Burada izafet tamlaması şeklinde *seb'*^{u} *'icâf*^{in} (yedi cılız inek) denilse olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Temyiz cinsi beyan etmek için kullanılır. Cılızlık bir nitelik olup tek başına beyan için yeterli değildir. "Araplar *selâset*^{ü} *fürsân*^{in} (üç atlı) ve *hamset*^{ü} *ashâb*^{in} (beş arkadaş) gibi ifadeler kullanıyorlar" **dersen şöyle derim:** *Fâris* (süvari), *sāhib* (arkadaş), *râkib* (binici) gibi kelimeler isim yerine kullanılan sıfatlardır. Bu yüzden de isim hükmünü alırlar ve dolayısıyla diğer sıfatlar için caiz olmayan kullanımlar bu kelimeler için caiz olur. Ama dikkat edersen *'indî selâsetü dıhâm*^{in} *ve erba'atü ğilâz*^{in} (Yanımda üç iri var ve dört sert var.) denilmez. **Şayet** "Bu örneklerde anlam problemli hale geliyor, ama bizim konumuz olan örnekte böyle bir anlam problemi söz konusu olmuyor; dikkat edersen âyette *bekarât*^{in} *seb'*^{in} *'icâf*^{in} denilmemiştir, çünkü kastedilen şeyin inekler olduğu bilinmektedir." **dersen şöyle derim:** 'Asıl olmayan şey'e ihtiyaç yoksa, aslolan kullanımı terk etmek caiz olmaz; âyette de *seb'*^{un} *'icâf*^{un} ifadesi kullanılmak suretiyle, senin önerdiğin "sıfatla temyiz yapma"ya ihtiyaç yoktur.

٤٣-﴿وَقَالَ الْمَلِكُ إِنِّي أَرَى سَبْعَ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجَافٌ وَسَبْعَ سُنْبُلاتٍ خُضْرٍ وَأُخَرَ يَابِسَاتٍ يَأَيُّهَا الْمَلأُ أَفْتُونِي فِي رُؤْيَايَ إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّؤْيَا تَعْبُرُونَ﴾

[٩٨٢] لما دنا فرج يوسف، رأى ملك مصر الريان بن الوليد رؤيا عجيبة هالته؛ رأى سبع بقرات سمان خرجن من نهر يابس، وسبع بقرات عجاف، فابتلعت العجافُ السمان. ورأى سبع سنبلات خضر قد انعقد حبها، وسبعًا أخر يابسات قد استحصدت وأدركت، فالتوت اليابسات على الخضر حتى غلبن عليها؛ فاستعبرها فلم يجد في قومه من يحسن عبارتها.

[٩٨٣] {سِمَانٍ} جمع سمين وسمينة، وكذلك رجال ونسوة كرام. فإن قلت: هل من فرق بين إيقاع {سِمَانٍ} صفة للمميز وهو {بقرات} دون المميز وهو {سَبْعَ}، وأن يقال: سبع بقرات سمانًا؟ قلت: إذا أوقعتها صفة لـ{بقرات} فقد قصدت إلى أن تميز السبع بنوع من البقرات وهي السمان منهنّ لا بجنسهنّ؛ ولو وصفت بها السبع لقصدت إلى تمييز السبع بجنس البقرات لا بنوع منها، ثم رجعت فوصفت المميز بالجنس بالسمن. فإن قلت: هلا قيل: سبع عجاف على الإضافة؟ قلت، التمييز موضوع لبيان الجنس، والعجاف وصف لا يقع البيان به وحده. فإن قلت: فقد يقولون ثلاثة فرسان وخمسة أصحاب؟ قلت: الفارس والصاحب والراكب ونحوها صفات جرت مجرى الأسماء فأخذت حكمها وجاز فيها ما لم يجز في غيرها. ألا تراك لا تقول: عندي ثلاثة ضخام وأربعة غلاظ. فإن قلت: ذاك مما يشكل وما نحن بسبيله لا إشكال فيه. ألا ترى أنه لم يقل بقرات سبع عجاف، لوقوع العلم بأنّ المراد البقرات؟ قلت: ترك الأصل لا يجوز مع وقوع الاستغناء عما ليس بأصل، وقد وقع الاستغناء بقولك {سَبْعٌ عِجَافٌ} عما تقترحه من التمييز بالوصف.

[984] *el-'Acef* zayıflığın son sınırı, cılızlık demektir. *Ef'alü* ve *fa'lâ*$^{'ü}$ vezninde olan kelimeler *fi'âl* vezninde çoğul yapılmamasına rağmen âyette bu kelimenin çoğulunun *'acfâ'ü* şeklinde değil de *'icâf*^{ın} şeklinde gelmesinin sebebi, bu kelimenin *simân*^{in} (semiz) kelimesine hamledilmesi, ona uygun olarak kullanılmasıdır. Zira *cılız*, *semiz*in karşıtı olarak kullanılmıştır. Eş anlamlı ve karşıt anlamlı kelimeleri birbirlerine hamletmek Arapların yaygın uygulamalarındandır.

[985] **Şayet** "Ayette kuru başakların da tıpkı yeşil başaklar gibi yedi tane olduğuna dair bir delil var mıdır?" **dersen şöyle derim:** Burada söz, bu sayıların semiz ineklerde, cılız ineklerde ve yeşil başaklarda yedi adet olması şeklinde geldiği için أُخَرَ (diğer) kelimesinin de "yedi" anlamında olması gerekir. Böylece وَأُخَرَ يابِساتٍ (ve diğer kuru olanlar) ifadesinin *ve seb'*^{un} *uhara* (ve diğer *yedi* kuru olan) anlamında olması gerekir. **Şayet** "وَأُخَرَ يابِساتٍ (ve diğer kuru olanlar) ifadesinin سُنْبُلاتٍ خُضْرٍ (yeşil başaklar) ifadesine atfedilmesi ve mahallen mecrur olması caiz midir?" **dersen şöyle derim:** Bu durum tenâkuza yol açar; zira bu ifadenin سُنْبُلاتٍ خُضْرٍ ifadesine atfedilmesi bunların da yeşil başakların hükmüne dâhil olmasını, onlar gibi, zikri geçen سبع (yedi)nin temyizi olmasını gerektirir. Oysa *uhar* (diğer) kelimesi bunların zikri geçen "yedi"nin dışında olmasını gerektirmektedir. Şöyle ki sen, *'indî seb'atü ricâl*^{in} *kıyâm*^{in} *ve ku'ûd*^{in} (Yanımda yedi tane ayakta ve oturan adam var.) der ve *ku'ûd*^{in} (oturan) kelimesini mecrur kılarsan bu caiz olur, çünkü burada yedi sayısını "adam" kelimesi ile temyiz etmiş, fakat daha önce adam kelimesini, ayakta olmak ve oturmakla nitelemiş olmaktasın. Böylece, bu yedi kişinin bazılarının ayakta, diğer bazılarının oturmakta olduğunu ifade etmiş olmaktasın. Fakat eğer *'indehû seb'atu ricâl*^{in} *kıyâm*^{in} *ve âharîne ku'ûd*^{in} (yanında yedi tane ayakta ve diğer oturanlar var) demiş olsaydın, anlam çelişkili ve bozuk olurdu.

[986] يا أَيُّهَا الْمَلَأُ (Efendiler!) Burada sanki bilgin ve bilgelerin önde gelenlerini kastetmektedir. لِلرُّؤْيَا ifadesindeki Lâm ya وَكانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ (Ona pek değer vermiyorlardı. [Yûsuf 20]) ifadesindeki gibi beyan ifade etmektedir ya da تَعْبُرُونَ fiilinin anlamına dahildir, çünkü mâmul âmilinin (yani mef'ûl fiilin) önüne geçtiği zaman, âmilin mâmulden önce geldiği zamanki gücünde olmaz. Bu sebeple, tıpkı *huve 'âbir*^{un} *li'r-ru'yâ* (O rüya tabircisidir.) ifadesindeki ism-i fâ'il gibi, o da -kuvveti azalmış olduğu için- harf-i cerle desteklenir. Ayrıca burada *li'r-ru'yâ* ifadesinin *kâne*nin (كنتم) haberi olması da mümkündür. Örneği: *Kâne fülân*^{ün} *li-hâze'l-emr*^{i} (Falanca kişi tam bu iş içindir.) yani "Bu işe tahsis edilmiştir, bu işte iyidir." ifadesinde de böyle bir kullanım vardır.

[٩٨٤] والعجف: الهزال الذي ليس بعده، والسبب في وقوع عجاف جمعا لعجفاء وأفعل وفعلاء لا يجمعان على فعال، حمله على سمان، لأنه نقيضه، ومن دأبهم حمل النظير على النظير، والنقيض على النقيض.

[٩٨٥] فإن قلت: هل في الآية دليل على أنّ السنبلات اليابسة كانت سبعًا كالخضر؟ قلت: الكلام مبني على انصبابه إلى هذا العدد في البقرات السمان والعجاف والسنابل الخضر، فوجب أن يتناول معنى الأخر السبع، ويكون قوله {وَأُخَرَ يابسات} بمعنى وسبعًا أخر. فإن قلت: هل يجوز أن يعطف قوله {وَأُخَرَ يابسات} على {سنبلات خُضْرٍ} فيكون مجرور المحل؟ قلت: يؤدي إلى تدافع، وهو أن عطفها على {سنبلات خُضْرٍ} يقتضي أن تدخل في حكمها فتكون معها مميزًا للسبع المذكورة، ولفظ الأخر يقتضي أن تكون غير السبع بيانه أنك تقول: عندي سبعة رجال قيام وقعود، بالجرّ، فيصح؛ لأنك ميزت السبعة برجال موصوفين بالقيام والقعود، على أنّ بعضهم قيام وبعضهم قعود؛ فلو قلت: عنده سبعة رجال قيام وآخرين قعود، تدافع ففسد.

[٩٨٦] {يا أيها الملأ} كأنه أراد الأعيان من العلماء والحكماء. واللام في قوله {لِلرُّؤْيَا} إما أن تكون للبيان، كقوله {وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزاهِدِينَ} [يوسف: ٢٠] وإما أن تدخل؛ لأنّ العامل إذا تقدّم عليه معموله لم يكن في قوّته على العمل فيه مثله إذا تأخر عنه، فعضد بها كما يعضد بها اسم الفاعل، إذا قلت: هو عابر للرؤيا؛ لانحطاطه عن الفعل في القوة. ويجوز أن يكون {للرؤيا} خبر كان، كما تقول: كان فلان لهذا الأمر، إذا كان مستقلا به متمكنا منه،

Bu durumda تَعْبُرُونَ ifadesi diğer bir haber ya da haldir. Ayrıca bu fiilin Lâm ile geçişli olan bir fiil anlamı içermesi de mümkündür. Sanki *in küntüm tentedibûne li-'ibâreti'r-ru'yâ* (rüya tabiri yapmak üzere çağrıldığınıza göre) denilmiş olmaktadır.

[987] *'Abertü'r-rü'yâ* (Rüyayı tabir ettim.) ifadesinin hakiki mânası, "İşin sonunu, nihayetinde ne olacağını söyledim."dir. Nitekim nehri geçip karşı kıyıya vardığın zaman *'abertü'n-nehr*[a] dersin. Nehrin karşı kıyısına da *'ibruhû* (nehrin kıyısı, geçilen yeri) denilir. Benzeri *evveltü'r-ru'yâ* ifadesinde söz konusudur. Bunda da rüyanın akıbetini zikretme mânası vardır. Güvenilir âlimlerin tercihi bu ifadenin *'abertü'r-ru'yâ* şeklinde tahfif ile telaffuzudur. Bu âlimlerin *'abbertü* şeklinde şeddeli okunuşu ve [bundan türeyen] *ta'bîr* ve *mu'abber* kelimelerini hoş karşılamadıklarını görmüştüm. Fakat buna karşılık, Müberred'in [v. 286/900] *el-Kâmil* isimli eserinde bedevinin birinin söylediği şöyle bir şiire de rastlamıştım:

Bir rüya gördüm; sonra onu tabir ettim,
Böyle rüyaları hep iyi tabir etmişimdir.

44. "Bu karmakarışık bir rüya! Biz rüyaların yorumunda uzman değiliz." dediler.

[988] أَضْغاثُ أَحْلامٍ yani karman çorman, bâtıl bir rüya, içinde şeytan vesvesesi ve nefis fısıltısı da var. أَضْغاثُ kelimesinin aslı, bitkilerden karışık olarak derlenen demet anlamındadır. Tekili *zığs*tır. Burada karmaşık rüyalar anlamında istiare olarak kullanılmıştır. Buradaki izafet tamlaması Min harf-i ceri anlamını verir, yani "rüyalardan karmaşık bir demet" anlamındadır. mâna başında bir *hiye* (o) ifadesi ile "O karmakarışık bir rüyadır." şeklindedir.

[989] **Şayet** "Burada, bir tek rüya söz konusudur; o halde neden karmakarışık rüyalar diyerek çoğul ifade kullanmışlardır?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade tıpkı sadece bir ata binen ve bir sarığı olan kimse için, çoğul kullanıp daha iyi nitelensin diye *fülân*[ün] *yerkebu'l-hayl*[e] *ve yelbesü 'amâ'ime'l-hazz*[i] (Falanca atlara biner ve ipek sarıklar sarar.) demen gibidir. İşte bu kimseler de rüyayı bâtıl olmakla niteleme konusunda ziyadede bulunmuş ve onun 'karmakarışık rüyalar' olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca, kralın onlara bu rüya ile birlikte başka rüyalar anlatmış olması da mümkündür.

و{تَعْبُرُونَ} خبر آخر أو حال؛ وأن يضمن {تَعْبُرُونَ} معنى فعل يتعدى باللام، كأنه قيل: إن كنتم تنتدبون لعبارة الرؤيا.

[٩٨٧] وحقيقة "عبَرتُ الرؤيا"، ذكرت عاقبتها وآخر أمرها، كما تقول: عبَرت النهر، إذا قطعته حتى تبلغ آخر عرضه وهو عبره. ونحوه: أوَّلت الرؤيا إذا ذكرت ٥ مآلها وهو مرجعها. وعبرت الرؤيا - بالتخفيف، هو الذي اعتمده الأثبات، ورأيتهم ينكرون "عبَّرت" بالتشديد والتعبير والمعبّر. وقد عثرت على بيت أنشده المبرد في كتاب الكامل لبعض الأعراب:

رَأَيْتُ رُؤْيَا ثُمَّ عَبَرْتُهَا وَكُنْتُ للأَحْلاَمِ عَبَّارَا

٤٤-﴿قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلامٍ وَمَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الأَحْلامِ بِعَالِمِينَ﴾

١٠ [٩٨٨] {أضغاث أَحْلاَمٍ} تخاليطها وأباطيلها، وما يكون منها من حديث نفس أو وسوسة شيطان. وأصل الأضغاث ما جمع من أخلاط النبات وحزم، الواحد ضغث، فاستعيرت لذلك، والإضافة بمعنى من، أي أضغاث من أحلام. والمعنى: هي أضغاث أحلام.

[٩٨٩] فإن قلت: ما هو إلا حلم واحد، فلم قالوا: أضغاث أحلام فجمعوا؟ ١٥ قلت: هو كما تقول: فلان يركب الخيل، ويلبس عمائم الخَزّ، لمن لا يركب إلا فرسًا واحدًا، وما له إلا عمامة فردة، تزيدا في الوصف؛ فهؤلاء أيضًا تزيدوا في وصف الحلم بالبطلان، فجعلوه أضغاث أحلام. ويجوز أن يكون قد قص عليهم مع هذه الرؤيا رؤيا غيرها.

[990] "Biz rüyaların yorumunda uzman değiliz." Bu "rüyalar" ifadesi ile hususi olarak bâtıl rüyaları kastetmiş ve "Bunların yorumu bizde değildir, yorum sahih ve sâlih rüyalar için olur." demiş olmaları mümkün olduğu gibi, kendi kusurlarını itiraf edip rüya tabiri konusunda mahir olmadıklarını söylemiş olmaları da mümkündür.

45. O ikisinden kurtulmuş olan, nice zaman sonra (Yûsuf'u) hatırlayarak şöyle dedi: "Ben size bunun yorumunu bildiririm; hemen gönderin beni."

[991] وَادَّكَرَ (ve hatırladı) ifadesi Dal ile okunmuştur ki fasih olan okuyuş budur. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] Zâl ile *ve'z-zekera* okuyuşu da nakledilmiştir. Kelimenin aslı *tezekkera*dır (hatırladı); yani o iki kişiden ölümden kurtulmuş olanı Yûsuf'u ve onda gördüklerini "nice zaman sonra" yani uzun bir zaman sonra "hatırladı." Bu hatırlama, rüyası hakkında kralın yorum talep ettiği ve ileri gelenler rüyayı yorumlama konusunda zorluk çektikleri zaman olmuştur. İşte o zaman, kurtulan kişi Yûsuf'u ve onun rüyaları doğru bir şekilde yorumlamasını, kralın yanında kendisinden bahsetmesi yönündeki talebini hatırlamıştır. el-Eşheb el-'Ukaylî (بَعْدَ أُمَّةٍ ifadesini) Hemze'nin kesresi ile *ba'de* ***i****mmet*[in] şeklinde okumuştur. *el-İmmetü* nimet demektir. Şair Adiyy (b. Zeyd) şöyle demiştir:

> Sonra; kurtuluşun, mülkün ve nimetin ardından
> kabirler orada onları gizleyiverdi.

Yani buna göre âyette, "Kendisine Allah kurtuluş nimetini ihsan ettikten sonra" anlamı kastedilmiştir. Yine bu ifade *ba'de emeh*[in] (unutmanın ardından) şeklinde de okunmuştur. *Emihe - ye'mehu - emeh*[en], unutmak anlamındadır. Bu kelimeyi Mim'in sükûnu ile okuyan ise hata etmektedir.

[992] "Ben size bunun yorumunu bildiririm" rüya yorumu ilmine sahip olandan öğrenerek, size bunu haber veririm. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] kıraatinde; *ene âtîküm bi-te'vîlihî* (Ben size onun yorumunu getiririm.) şeklindedir. "Hemen gönderin beni." Beni ona gönderin ki sorayım, bana ondan rüyanın tabirini isteme talimatı verin. İbn Abbâs'tan "hapishane şehirde değildi." şeklinde bir görüş nakledilmiştir.

46. "Yûsuf! Ey özü-sözü doğru kişi!.. (Rüyada görülen) 'yedi semiz ineği yedi arık ineğin yemesi ve yedi yeşil başakla bir o kadar da kuru başak' hakkında bize bir çözüm getir. Belki dönüp insanlara haber veririm de (hem rüyanın tabirini hem de senin kadr ü kıymetini) öğrenmiş olurlar."

[٩٩٠] {وَمَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الأحلام بعالِمين} إما أن يريدوا بالأحلام المنامات الباطلة خاصة، فيقولوا: ليس لها عندنا تأويل، فإن التأويل إنما هو للمنامات الصحيحة الصالحة، وإما أن يعترفوا بقصور علمهم وأنهم ليسوا في تأويل الأحلام بنَحارير.

٤٥-﴿وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ أَنَا أُنَبِّئُكُم بِتَأْوِيلِهِ فَأَرْسِلُونِ﴾

[٩٩١] قرئ «وادكر»، بالدال وهو الفصيح. وعن الحسن «واذكر»، بالذال المعجمة. والأصل تذكر، أي تذكر الذي نجا من الفتيين من القتل يوسفَ وما شاهد منه {بَعْدَ أُمَّةٍ} بعد مدّة طويلة، وذلك أنه حين استفتى الملك في رؤياه وأعضل على الملأ تأويلها، تذكر الناجي يوسف وتأويله رؤياه ورؤيا صاحبه، وطلبه إليه أن يذكره عند الملك. وقرأ الأشهب العقيلي «بعد إمّة» بكسر الهمزة، والإمّة النعمة. قال عدي:

ثُمَّ بَعْدَ الفَلاَحِ وَالْمُلْكِ وَالإِمَّـ ... ـةِ وَارَتْهُمُ هُنَاكَ القُبُورُ

أي بعد ما أنعم عليه بالنجاة. وقرئ «بعد أمه» بعد نسيان. يقال: أمِهَ يأمه أمهًا، إذا نسي. ومن قرأ بسكون الميم فقد خطئ.

[٩٩٢] {أَنَا أُنَبِّئُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ} أنا أخبركم به عمن عنده علمه. وفي قراءة الحسن: «أنا آتيكم بتأويله». {فَأَرْسِلُونِ} فابعثوني إليه لأسأله، ومُروني باستعباره. وعن ابن عباس: لم يكن السجن في المدينة.

٤٦-﴿يُوسُفُ أَيُّهَا الصِّدِّيقُ أَفْتِنَا فِي سَبْعِ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجَافٌ وَسَبْعِ سُنْبُلَاتٍ خُضْرٍ وَأُخَرَ يَابِسَاتٍ لَعَلِّي أَرْجِعُ إِلَى النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ﴾

[993] Anlam şöyledir: Ve onu Yûsuf'a gönderdiler, o da Yûsuf'a geldi ve şöyle dedi: "Yûsuf! Ey özü-sözü doğru kişi!.. Ey doğrulukta nihai noktada olan zat! Bu kişinin Yûsuf'a böyle hitap etmesinin sebebi onun halini görmüş, kendisinin ve arkadaşının rüyasını ne kadar doğru yorumladığını bizzat yaşamış, yaptığı yorumun aynen çıktığını görmüş olmasıdır. Bu sebeple, ona karşı ihtiyatlı konuşmuş ve "Belki dönüp insanlara haber veririm." demiştir; çünkü döneceğinden kesin olarak emin değildir; bu konuda yakîne sahip değildir. Belki gidip haber vermeden önce ölebilir ya da haber verdiği halde onlar bunu anlamayabilirler; yine de Yûsuf'un kadr ü kıymetini bilmeyebilirler diye, ihtiyatlı konuşmuştur. Ya da "belki öğrenmiş olurlar" ifadesi, belki senin faziletini, ilimdeki konumunu öğrenirler de seni isterler, bu sıkıntından seni kurtarırlar, anlamına da gelebilir.

47. (Yûsuf) dedi ki: "Âdetiniz olduğu veçhile, yedi sene ekip biçeceksiniz... Yiyeceğiniz bir miktar dışında bütün biçtiklerinizi başağında bırakın."

48. "Sonra bunun ardından yedi kurak yıl gelecek ve korumaya aldığınız az miktar dışında o yıllar için hazırladıklarınızı yiyip götürecek."

49. "Sonra bunun ardından öyle bir yıl gelecek ki, insanlar yağmura doyacak ve o sayede (suyu iyice içine çeken meyveler) sıkacaklar."

[994] "Ekip biçeceksiniz" ifadesi tıpkı "Siz Allah ve Resûlüne iman edersiniz, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edersiniz." [Saf 61/11] ifadesi gibi, haber formunda emir ifadesidir. Burada emrin haber formunda ifade edilmesinin sebebi, emre konu olan şeyin gerçekleştirilmesi konusunda mübalağa ifade etmek ve sanki emir yerine getirilmiş, iş yapılmış da ondan haber veriliyormuş gibi ifade etmektir. Bunun emir anlamında olduğunun delili ise, "Başağında bırakın!" ifadesidir.

[995] دَأَبًا Hemze'nin sükûnu ile (*de'b*en) ve harekelendirilmesi ile (*de'eb*en) okunmuştur. İki okuyuşta da kelime *de'ebe fi'l-'amel* (İşte kararlılık gösterdi, azmetti.) fiilinin mastarıdır. *De'eb*en kelimesi kendilerine emir verilen kimselerin halidir, yani *dâ'ibîne* (her zaman yaptığınız şekilde) anlamındadır. Bu da ya *ted'ebûne de'eb*en (Âdetiniz olduğu veçhile âdetinizi sürdürürsünüz.) anlamındadır ya da mastarın hal olarak *zevî de'b*in (hal sahipleri) şeklinde kullanılması anlamındadır.

[996] "Başağında bırakın" ki bozulmasın. يَأْكُلْنَ (yiyip götürecek) ifadesi mecazi isnattır, bu yıllar içerisinde yaşayan insanların yemesi, yılların yemesi olarak ifade edilmiştir. تُحْصِنُونَ ifadesi, biriktirdiğiniz, stokladığınız anlamındadır.

[٩٩٣] المعنى: فأرسلوه إلى يوسف، فأتاه فقال: {يُوسُفُ أَيُّهَا الصدِّيق} أيها البليغ في الصدق. وإنما قال له ذلك، لأنه ذاق أحواله وتعرف صدقه في تأويل رؤياه ورؤيا صاحبه حيث جاء كما أوّل، ولذلك كلمه كلام محترز فقال: {لَعَلّي أَرْجِعُ إِلَى الناس لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ}، لأنه ليس على يقين من الرجوع، فربما اخترم دونه، ولا من ٥ علمهم، فربما لم يعلموا. أو معنى {لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ} لعلهم يعلمون فضلك ومكانك من العلم، فيطلبوك ويخلصوك من محنتك.

٤٧-﴿قَالَ تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأَبًا فَمَا حَصَدْتُمْ فَذَرُوهُ فِي سُنْبُلِهِ إلا قَلِيلا مِمَّا تَأْكُلُونَ﴾

٤٨-﴿ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ سَبْعٌ شِدَادٌ يَأْكُلْنَ مَا قَدَّمْتُمْ لَهُنَّ إلا قَلِيلا مِمَّا ١٠ تُحْصِنُونَ﴾

٤٩-﴿ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ عَامٌ فِيهِ يُغَاثُ النَّاسُ وَفِيهِ يَعْصِرُونَ﴾

[٩٩٤] {تَزْرَعُونَ} خبر في معنى الأمر، كقوله {تُؤْمِنُونَ بالله وَرَسُولِهِ وتجاهدون} [الصف: ١١]. وإنما يخرج الأمر في صورة الخبر للمبالغة في إيجاب إيجاد المأمور به، فيجعل كأنه يوجد، فهو يخبر عنه. والدليل على كونه في معنى الأمر قوله {فَذَرُوهُ ١٥ فِي سُنبُلِهِ}.

[٩٩٥] {دَأَبًا} بسكون الهمزة وتحريكها، وهما مصدرا دأب في العمل، وهو حال من المأمورين، أي دائبين؛ إمّا على تدأبون دأبًا، وإمّا على إيقاع المصدر حالًا، بمعنى: ذوي دأب.

[٩٩٦] {فَذَرُوهُ فِي سُنبُلِهِ} لئلا يتسوس. و{يَأْكُلْنَ} من الإسناد المجازي: جعل ٢٠ أكل أهلهنّ مسندًا إليهنّ. {تحصنون} تحرزون وتخبؤن

[997] "Öyle bir yıl gelecek ki, insanlar yağmura doyacak." *Yuğâsü* kelimesi *ğavs* (imdat, yardım) ya da *ğays* (yağmur) kelimesinden türemiştir. Bir beldeye yağmur yağdığı zaman *ğiyseti'l-bilâdü* (Belde yağmurlandı.) denilir. Bedevi bir kadının *ğisnâ mâ şi'nâ* (Dilediğimiz kadar yağmura nail olduk.) ifadesi de bu köktendir. يَعْصِرُونَ (meyve sıkacaklar) fiili hem Yâ ile hem Tâ ile (meyve sıkacaksınız) okunmuştur. Mâna, "Üzüm, zeytin ve susam sıkıp suyunu/yağını çıkaracaklar." şeklindedir. Bunun "Hayvanlarım memelerinden süt sağacaklar." anlamında olduğu da söylenmiştir. Fiil *yu'sarûn* şeklinde meçhul olarak da okunmuştur. Bu durumda, *'asarahû* (Onu kurtardı.) kökünden türemiş olur ki *iğâse* (kurtarma) anlamına uygundur. Yine fiilin malum okunuşunun da "kurtarılacaklar" anlamında olması mümkündür. Sanki "Öyle bir yıl gelecek ki, o yılda insanlara yardım edilecek, onlar kendilerini kurtaracaklardır; yani Allah onları kurtaracak ve birbirlerini kurtaracaklardır." denilmiş olmaktadır. يَعْصِرُونَ fiilinin "yağmura kavuşacaklar" anlamına geldiği de söylenmiştir ki bu durumda kelime, *a'sarati's-sehâbetü* (Bulut, yağdırdı.) fiilinden türemiş olur. Bunun iki yorumu söz konusudur: İlkine göre *a'sarat* fiili *mutırat* (yağmurlandı) mânasını ihtiva eder ve onun gibi geçişli olur; ikincisine göre ise kelimenin aslının *a'sarat 'aleyhim* (Onların üzerine sıktı, yağdırdı.) şeklinde olduğu, fakat sonradan car ve mecrur (*'aleyhim)* hazfedilip fiilin harf-i cersiz vasledildiği söylenebilir.

[998] Yûsuf *Aleyhisselâm* semiz inekleri ve yeşil başakları verimli seneler olarak, cılız inekleri ve kuru başakları ise kuraklık seneleri olarak yorumlamış ve rüyanın yorumunu bitirdikten sonra onlara, sekizinci senenin bereketli ve verimli, bol nimetli bir yıl olacağını vahiy yoluyla bildirmiştir. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] "Allah ona fazladan bir senenin daha ilmini vermiştir." dediği nakledilmiştir. **Şayet** "Kuraklık yıllarının bitişinin ancak verimli bir yıl ile olacağı zaten malumdur, zira aksi olsa zaten kuraklık yılları bitmiş sayılmaz. O halde neden onun bunu vahiy yoluyla bildiğini söyledin?" **dersen şöyle derim:** Bunun böyle olacağı net ve detaylı bir şekilde değil, genel olarak bilinir. Oysa Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın "Öyle bir yıl gelecek ki, insanlar yağmura doyacak ve o sayede (suyu iyice içine çeken meyveler) sıkacaklar." şeklindeki sözü, o yılın halinin tafsilatlı bir anlatımıdır ki bu da ancak vahiyle bilinebilir.

50. Hükümdar, "Onu bana getirin!" dedi. Fakat elçi yanına gelince Yûsuf, "Efendine dön de sor bakalım, ellerini doğrayan o kadınların derdi neymiş? Haddizatında Rabbim onların fendini bilir!" dedi.

[٩٩٧] {فِيهِ يُغَاثُ الناسُ} من الغوث أو من الغيث. يقال: غيثت البلاد، إذا مطرت. ومنه قول الأعرابية: غثنا ما شئنا. {يَعْصِرُونَ} بالياء والتاء، يعصرون العنب والزيتون والسمسم. وقيل: يحلبون الضروع. وقرئ «يُعصرون»، على البناء للمفعول، من عصره، إذا أنجاه، وهو مطابق للإغاثة. ويجوز أن يكون المبني ٥ للفاعل بمعنى ينجون، كأنه قيل: فيه يغاث الناس وفيه يغيثون أنفسهم، أي يغيثهم الله ويغيث بعضهم بعضًا. وقيل: {يَعْصِرُونَ} يمطرون، من أعصرت السحابة. وفيه وجهان؛ إمّا أن يضمن أعصرت معنى مطرت، فيعدّى تعديته، وإمّا أن يقال: الأصل أعصرت عليهم، فحذف الجار وأوصل الفعل.

[٩٩٨] تأوّل البقرات السمان والسنبلات الخضر بسنين مخاصيب، والعجاف ١٠ واليابسات بسنين مجدبة، ثم بشرهم بعد الفراغ من تأويل الرؤيا بأنّ العام الثامن يجيء مباركًا خصيبًا كثير الخير غزير النعم، وذلك من جهة الوحي. وعن قتادة: زاده الله علم سنة. فإن قلت: معلوم أنّ السنين المجدبة إذا انتهت كان انتهاؤها بالخصب، وإلا لم توصف بالانتهاء، فلم قلت إنّ علم ذلك من جهة الوحي؟ قلت: ذلك معلوم علمًا مطلقًا لا مفصلًا. وقوله {فِيهِ يُغَاثُ الناس وَفِيهِ يَعْصِرُونَ} تفصيل ١٥ لحال العام، وذلك لا يعلم إلا بالوحي.

٥٠-﴿وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ فَلَمَّا جَاءَهُ الرَّسُولُ قَالَ ارْجِعْ إِلَى رَبِّكَ فَاسْأَلْهُ مَا بَالُ النِّسْوَةِ اللَّاتِي قَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ﴾

51. (Hükümdar da kadınlara) "Yûsuf'tan murat almak isterken haliniz neydi sizin?!" dedi. "Hâşa! Allah için! Biz onun bir kötülüğünü görmedik." dediler. Azîz'in karısı da dedi ki: "Gerçek şimdi ortaya çıktı. Evet! Asıl ben ondan murat almak istemiştim. O, gerçekten doğru söyleyenlerdendir."

[999] Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın kralın isteğine icabet konusunda teenni ile hareket edip ağırdan almasının ve önce kadınların durumunu sormasının sebebi, kendisine atılan ve hapse girmesine sebep olan iftiradan bütünüyle kurtulup adının temiz olduğunun ortaya çıkmasını istemesidir ki, böylece hasetçilerin onu kralın yanında karalamalarına, kralın yanındaki mevkiinden onu indirmek için bu meseleyi dillerine dolayıp bahane etmelerine ve "Hapiste yedi yıl kaldığına göre ortada hapsedilmeye, işkenceye uğramaya ve şerrinden emin olunmak için alıkonulmaya değecek kadar büyük bir suç var demektir." şeklinde konuşmalarına, kendisine dil uzatmalarına engel olmak istemiştir. Burada, ithamları savmak için çaba göstermenin tıpkı töhmet altına girmeye sebep olacak durumlardan uzak durmak gibi zorunlu olduğuna delil bulunmaktadır. Nitekim Peygamber (s.a.), "Allah'a ve ahirete iman eden kimse töhmet altına gireceği yerlerden kesinlikle uzak dursun!" buyurmuştur. Yine Peygamber (s.a.) îtikafta iken yanında hanımlarından biri olduğu zaman, töhmet altında kalmamak için oradan geçen kimselere; "Yanımdaki, falancadır." diyerek yanındaki kadını tanıtmıştır [*Buhârî,* "Bed'ü'l-halk", 11]. Yine Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Yûsuf'a, onun keremine ve sabrına hayret ediyorum. Allah kendisini affetsin, kendisine semiz ve cılız inekler sorulduğu zaman, ben onun yerinde olsaydım, beni çıkarmalarını şart koşmadan rüyanın yorumunu haber vermezdim. Yine kralın elçisi ona geldiği zaman ona "efendine dön" demesine de hayret ediyorum. Ben onun yerinde olsaydım ve onun kadar hapiste kalmış olsaydım hemen cevap verir, özür beklemeden hemen kapıya koşardım. Doğrusu, çok vakarlı ve ağırbaşlı imiş.

[0001] Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın "Ondan iste de, kadınların durumunu soruştursun." demeyip de "Krala kadınların durumunu sor." demiş olmasının sebebi, soru sormanın insanı harekete geçiren, sorulan konuda araştırmaya sevk eden bir unsur olmasıdır. Böylece Yûsuf *Aleyhisselâm* soruyu ortaya atarak, soruşturmanın yeniden yapılmasını ve hikâyenin hakikatinin ortaya çıkarılmasını, sözün açığa çıkmasını, suçsuzluğunun hakkın bâtıldan ayrılacağı açıklıkta ortaya çıkmasını sağlamak istemiştir. *-en-Nisvet*[ü] kelimesi Nun'un zammesi ile *en-nüsvet*[ü] şeklinde de okunmuştur.- Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın keremini ve edebinin güzelliğini gösteren bir husus da, bütün yaptıklarına; kendisinin hapse girip işkenceye mâruz kalmasına sebep olduğu halde, yine de sahibesinin adını vermeyip, sadece ellerini kesen kadınlardan söz etmekle yetinmiş olmasıdır.

٥١-﴿قَالَ مَا خَطْبُكُنَّ إِذْ رَاوَدْتُنَّ يُوسُفَ عَنْ نَفْسِهِ قُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِنْ سُوءٍ قَالَتِ امْرَأَةُ الْعَزِيزِ الآنَ حَصْحَصَ الْحَقُّ أَنَا رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ﴾

[٩٩٩] إنما تأنى وتثبت في إجابة الملك، وقدّم سؤال النسوة ليظهر براءة ساحته عما قرف به وسجن فيه، لئلا يتسلق به الحاسدون إلى تقبيح أمره عنده، ويجعلوه سلمًا إلى حط منزلته لديه، ولئلا يقولوا ما خلد في السجن سبع سنين إلا لأمر عظيم وجرم كبير حق به أن يسجن ويعذب ويستكف شرّه. وفيه دليل على أنّ الاجتهاد في نفي التهم واجب وجوب اتقاء الوقوف في مواقفها، قال عليه السلام: من كان يؤمن بالله واليوم الآخر فلا يقفنّ مواقف التهم" ومنه: قال رسول الله ﷺ للمارّين به في معتكفه وعنده بعض نسائه - «هي فلانة» اتقاء للتهمة. وعن النبي ﷺ: لقد عجبت من يوسف وكرمه وصبره - والله يغفر له - حين سئل عن البقرات العجاف والسمان، ولو كنت مكانه ما أخبرتهم حتى أشترط أن يخرجوني. ولقد عجبت منه حين أتاه الرسول فقال: ارجع إلى ربك، ولو كنت مكانه ولبثت في السجن ما لبث لأسرعت الإجابة وبادرتهم الباب ولما ابتغيت العذر، إن كان لحليمًا ذا أناة.

[١٠٠٠] وإنما قال: سل الملك عن حال النسوة ولم يقل: سله أن يفتش عن شأنهن، لأنّ السؤال مما يهيج الإنسان ويحركه للبحث عما سئل عنه، فأراد أن يورد عليه السؤال ليجدّ في التفتيش عن حقيقة القصة وفصّ الحديث حتى يتبين له براءته بيانًا مكشوفًا يتميز فيه الحق من الباطل. - وقرئ «النُسوة»، بضم النون. - ومن كرمه وحسن أدبه أنه لم يذكر سيدته مع ما صنعت به وتسببت فيه من السجن والعذاب، واقتصر على ذكر المقطعات أيديهنّ.

[1001] "Muhakkak Rabbim" Allah Teâlâ "onların fendini bilir." Bu ifade ile onların tuzaklarının ancak Allah'ın bileceği, başkasının bilmeyeceği kadar derinlikli olduğunu kastetmiştir. Ya da onların tuzak kurmuş olduklarını, kendisinin atılan iftiralardan beri olduğunu ifade etmek için Yüce Allah'ın ilmini şahit göstermiştir. Veya onlara tehditte bulunmuş; "Allah onları tuzaklarını bilir ve onlara bunun karşılığını verecektir!" demek istemiştir.

[1002] "Yûsuf'tan kâm almak isterken durumunuz neydi?" Ondan size yönelik herhangi bir meyil gördünüz mü? "Dediler ki: "Hâşa! Allah için!" Onun iffetinden ve nefsini her türlü şaibeden uzak tutuşundan, nezahetinden duydukları hayreti, hayranlığı böyle ifade etmişlerdir.

[1003] "Azîz'in karısı da dedi ki: Gerçek şimdi ortaya çıktı" yani hakikat sübut buldu, kesin olarak karar kıldı. حَصْحَصَ kelimesi meçhul olarak *hushısa* şeklinde de okunmuştur. Bu kelime *hashasa'l-ba'îr*[u] (Deve çöktü ve kendini tamamen yere saldı/bıraktı.) ifadesinden türemiştir. Şair şöyle demiştir:

> [Deve] sert kayaya çöküp, kendini tamamen salıverdi;
> Sülmâ ile birlikte uzaklaştı ve sağır kesildi [seslenmelerimize aldırmadı]!

Kadınların Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın suçsuzluğuna ve tertemiz oluşuna dair bu şahitliklerinden; atılan iftiraların hiçbirinin gerçek olmadığını bizzat kendilerinin itiraf etmelerinden daha öte bir şahitlik olamaz; çünkü onlar Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın hasımlarıydı. Bir hasım, hasmının haklı, kendisinin ise haksız olduğunu itiraf ettiği zaman, artık başkalarına söz düşmez. Ama boş kafalı nakilciler (Haşvîler) ile *cebir* taraftarları, buna rağmen "Bizim söyleyecek sözümüz var; tertemiz olduğu sabit olan kimsenin yine de başının etini didiklemeliyiz!" demektedirler.

52. (Yûsuf devamla şöyle dedi) "Bu, gıyabında asla kendisine hıyanet etmediğimi ve hainlerin tuzaklarını Allah'ın başarıya erdirmeyeceğini, efendimin de yakînen bilmesi içindi."

53. "Bununla birlikte, nefsimi temize çıkarmıyorum; çünkü -Rabbimin merhamet ettikleri dışında- nefis, şüphesiz kötülüğü emredip durur. Benim Rabbim gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm)."

[1004] "Bu, … bilmesi içindi." ifadesi, Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın sözlerine dâhildir, yani suçsuzluğumun açığa çıkması için gösterdiğim bu çaba, Aziz'in "benim kendisine asla ihanet etmediğimi bilmesi içindi." Yani onun ailesine, mahremine kendisinin yokluğunda ihanet etmediğimi bilsin diyedir. بِالْغَيْبِ ifadesi

[١٠٠١] {إِنَّ رَبّى} إنّ الله تعالى {بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ}، أراد أنه كيد عظيم لا يعلمه إلا الله، لبعد غوره. أو استشهد بعلم الله على أنهنّ كدنه، وأنه بريء مما قرف به. أو أراد الوعيد لهنّ، أي هو عليم بكيدهنّ فمجازيهنّ عليه.

[١٠٠٢] {مَا خَطْبُكُنَّ} ما شأنكنّ {إِذْ رَاوَدتُّنَّ يُوسُفَ} هل وجدتنّ منه ميلا ٥ إليكنّ؟ {قُلْنَ حاش لِلَّهِ} تعجبًا من عفته وذهابه بنفسه عن شيء من الريبة ومن نزاهته عنها.

[١٠٠٣] {قَالَتِ امرأت العزيز الأن حصحص الحق} أي ثبت واستقرّ. وقرئ «حُصْحِص»، على البناء للمفعول، وهو من حصحص البعير، إذا ألقى ثفناته للإناخة. قال:

١٠ فَحَصْحَصَ في صُمِّ الصَّفَا ثَفَنَاتِه وَنَاءَ بِسُلْمَى نَوْءَةً ثُمَّ صَمَّمَا

ولا مزيد على شهادتهنّ له بالبراءة والنزاهة واعترافهنّ على أنفسهنّ بأنه لم يتعلق بشيء مما قرفنه به، لأنهنّ خصومه. وإذا اعترف الخصم بأنّ صاحبه على الحق وهو على الباطل، لم يبق لأحد مقال. وقالت المجبرة والحشوية نحن قد بقي لنا مقال، ولا بدّ لنا من أن ندق في فروة من ثبتت نزاهته.

١٥ ٥٢-﴿ذَلِكَ لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ وَأَنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ﴾

٥٣-﴿وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلا مَا رَحِمَ رَبِّيَ إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٠٠٤] {ذلك لِيَعْلَمَ} من كلام يوسف، أي ذلك التثبت والتشمر لظهور البراءة ليعلم العزيز {أَنّى لَمْ أَخُنْهُ} بظهر الغيب في حرمته. ومحل {بالغيب}

fâ'ilin ya da mef'ûlün hali konumunda olup "ben onun uzağında olduğum, gözünün görmediği yerde olduğum halde" ya da "o benim uzağımda ve gözümün görmediği yerde olduğu halde" anlamındadır. Bu ifadenin zarf olması, yani "gayb mekânında" anlamında olması da mümkündür, bu da "yedi kilitli kapının ardında gizli saklı bir yerde" mânasına gelir.

[1005] "Ve hainlerin tuzaklarını Allah'ın başarıya erdirmeyeceğini;" Allah'ın onların tuzaklarının işlemesine müsaade etmeyeceğini bilsin diyedir. Bu ifade, Aziz'in karısına bir gönderme olup, kocasının yokluğunda ona ihanet etmiş olduğuna işaret etmekte, ayrıca Aziz'e de bütün deliller ortaya çıkmış olduğu halde kendisini hapse atma konusunda karısına yardım ettiği için gönderme yapmaktadır. Bu ifadenin Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın güvenilirliğinin tekidi olması, hain olduğu takdirde Allah'ın, tuzağını başarıya ulaştırmayacağının ifadesi olması da mümkündür.

[1006] Sonra Yûsuf *Aleyhisselâm* Allah karşısında tevazu sahibi olmak; nefsini temize çıkarır konumda olmamak ve güvenilir olması ile iftihar edip gurur duymamak için nefsini hazmedip ezmek istemiştir. Bu tıpkı Hazret-i Peygamber (s.a.)'in "Ben Âdemoğullarının efendisiyim, ama iftihar yoktur." [*Tirmizî*, "Tefsir", 18] demesi gibidir. Yine Yûsuf *Aleyhisselâm* bu sözüyle, sahip olduğu güvenilirliğin sadece kendisinden değil, Allah'ın lütuf, tevfik ve muhafazası sayesinde olduğunu ifade etmek istemiştir. "Nefsimi temize çıkarmıyorum" yani hatalardan berî saymıyorum; nefsimin bütünüyle suçsuz ve tertemiz olduğuna şahitlik etmiyorum. Bu ifadede, ya sadece bu olayı kastetmiş ya da genel olarak bütün halleri kastetmiştir. Sadece bu olayı kastetmiş olması durumunda, daha önce ifade etmiş olduğumuz *hemm* (karar verip yönelme) durumu kastedilmiştir ki, bu da aslında kasıtlı ve kararlı bir yönelme değil, insanî bir şehvet yoluyla nefsin meyletmesidir. "Nefis, şüphesiz kötülüğü emredip durur!" Burada cins olarak nefis kastedilmiştir, yani bu cins; kötülüğü emreder, arzu ve istekleriyle kötülüğe sevk eder. "Rabbimin merhamet ettikleri dışında" yani melekler gibi bazı varlıklar bunun istisnasıdır ki Rabbin onlara rahmet edip kendilerini muhafaza etmiştir. Ayrıca مَا رَحِمَ ifadesinin zaman anlamında olması ve "Nefis her zaman kötülüğü emreder durur, ancak rabbimin merhamet ettiği zamanlar hariç." denilmiş olması da mümkündür. Yine bu ifadenin munkatı' istisna olması, yani "Fakat kötülüğü def edecek olan, sadece Rabbimin merhametidir." anlamında olması da mümkündür. Bu durumda, ifade tıpkı وَلَا هُمْ يُنْقَذُونَ إِلَّا رَحْمَةً (Ne de kurtarılırlardı, Bizim katımızdan bir rahmet ve bir süreliğine yaşamak başka..." [YâSîn 36/43-44]) ifadesi gibi olur. İfadenin (لِيَعْلَمَ أَنِّي لَمْ أَخُنْهُ بِالْغَيْبِ), "Allah benim O'na ihanet etmediğimi bilsin diye" anlamında olduğu da söylenmiştir, çünkü günah da ihanettir.

الحال من الفاعل أو المفعول، على معنى: وأنا غائب عنه خفي عن عينه، أو وهو غائب عني خفي عن عيني. ويجوز أن يكون ظرفًا، أي بمكان الغيب، وهو الخفاء والاستتار وراء الأبواب السبعة المغلقة.

[١٠٠٥] {و} ليعلم {انَّ اللهَ لَا يَهْدِى كَيْدَ الخائنين} لا ينفذه ولا يسدّده، وكأنه ٥ تعريض بامرأته في خيانتها أمانة زوجها، وبه في خيانته أمانة الله حين ساعدها بعد ظهور الآيات على حبسه. ويجوز أن يكون تأكيدًا لأمانته، وأنه لو كان خائنًا لما هدى الله كيده ولا سدّده.

[١٠٠٦] ثم أراد أن يتواضع لله ويهضم نفسه، لئلا يكون لها مزكيًا وبحالها في الأمانة معجبًا ومفتخرًا، كما قال رسول الله ﷺ: أنا سيد ولد آدم ولا فخر. وليبين ١٠ أنّ ما فيه من الأمانة ليس به وحده، وإنما هو بتوفيق الله ولطفه وعصمته فقال: {وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي} من الزلل، وما أشهد لها بالبراءة الكلية ولا أزكيها. ولا يخلو، إمّا أن يريد في هذه الحادثة، لما ذكرنا من الهمّ الذي هو ميل النفس عن طريق الشهوة البشرية لا عن طريق القصد والعزم، وإمّا أن يريد به عموم الأحوال. {إِنَّ النفس لَأَمَّارَةٌ بالسُّوء} أراد الجنس، أي إنّ هذا الجنس يأمر بالسوء. ويحمل عليه بما فيه ١٥ من الشهوات {إِلَا مَا رَحِمَ رَبّى} إلا البعض الذي رحمه ربي بالعصمة كالملائكة. ويجوز أن يكون {مَا رَحِمَ} في معنى الزمن، أي إلا وقت رحمة ربي، يعني أنها أمّارة بالسوء في كل وقت وأوان، إلا وقت العصمة. ويجوز أن يكون استثناء منقطعًا، أي ولكن رحمة ربي هي التي تصرف الإساءة، كقوله {وَلَا هُمْ يُنقَذُونَ إلّا رَحْمَةً} [يس: ٤٣]. وقيل معناه: ذلك ليعلم أني لم أخنه لأنّ المعصية خيانة.

[1007] Bu ifadenin, Aziz'in karısının sözü olduğu da söylenmiştir ki buna göre anlam şöyle olur: "Bu söylediklerim Yûsuf'un, benim kendisine ihanet etmediğimi, o yokken gıyabında hakkında yalan söylemediğimi, sorulduğu zaman doğruyu söylediğimi bilsin diyedir. Bununla beraber, ben nefsimi büsbütün hıyanetten temize de çıkarmıyorum; çünkü ben vaktiyle ona iftira atarken ihanet etmiş ve 'Ailene kötülük etmek isteyen birinin cezası; zindana atılmaktan başka nedir ki!?' diyerek onu hapse attırmıştım." -Kadın bu sözleriyle, yaptıklarından özür dilemek istemektedir.- Allah'ın merhametiyle koruduğu Yûsuf'un nefsi gibi nefisler hariç, her nefsin kötülüğü emrettiğini söylemiş; إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ (Benim *efendim* gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir.) ifadesiyle de efendisinden bağışlanma dilemiş ve işlediklerinden dolayı onun merhametini talep etmiş olmaktadır.

[1008] **Şayet** "Bu ifadelerin Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın sözlerinden sayılması nasıl doğru olabilir? Buna dair bir delil yok." **dersen şöyle derim:** Bu sözlerin ona ait sayılmasına delil olarak anlam âyeterlidir. Sözgelimi "Firavun kavminin ileri gelenleri dediler ki: Şüphesiz, bu usta bir büyücü!.. Sizi yurdunuzdan çıkarmak istiyor." [A'râf 7/109-110] denilmiş; bundan sonra da "O halde, ne dersiniz!" [A'râf 7/110] denilmiştir ki, bu son ifadenin Firavun'un sözü olduğu, onlara hitap edip onlardan görüş istediği, onlarla istişarede bulunduğu anlaşılmaktadır.

[1009] İbn Cüreyc'in [v. 150/767] "Bu, Kur'ân'ın takdim-tehirlerinden biridir." dediği nakledilmiştir. Ona göre; "Bu … bilmesi içindir." [Yûsuf 12/52] ifadesi, "Hükümdar, "Onu bana getirin." dedi. Fakat elçi yanına gelince…" [Yûsuf 12/50] ifadesiyle ilişkilidir.

[1010] Bâtıl taraftarları birtakım uydurma rivayetler nakletmekte ve Yûsuf *Aleyhisselâm* "Ben ona gıyabında ihanet etmedim." [Yûsuf 12/52] dediği zaman Cebrail'in ona, "Kadına meylettiğin zaman da mı ihanet etmedin?" dediğini, yine o sırada Aziz'in karısının "Uçkurunu çözdüğün zaman da mı ihanet etmedin Yûsuf!" dediğini iddia etmişlerdir. Bu, onların Allah'a ve resullerine iftira etmek için yanıp tutuşmalarındandır!

54. Hükümdar, "Onu bana getirin de özel hizmetime alayım." dedi. Onunla konuşunca, dedi ki: "Bundan böyle sen, şüphesiz katımızda mevkî sahibi, güvenilir birisin."

[1011] Bir kimse bir şeyi tamamen kendine ait, tamamen kendine özgü kıldığında *istahlesahû* ve *istehassahû* denilir.

[١٠٠٧] وقيل: هو من كلام امرأة العزيز، أي ذلك الذي قلت ليعلم يوسف أني لم أخنه ولم أكذب عليه في حال الغيبة وجئت بالصحيح والصدق فيما سئلت عنه؛ وما أبرئ نفسي مع ذلك من الخيانة، فإني قد خنته حين قرفته وقلت: ما جزاء من أراد بأهلك سوءًا إلا أن يسجن وأودعته السجن - تريد الاعتذار مما كان منها - إنّ كل ٥ نفس لأمّارة بالسوء إلا ما رحم ربي، إلا نفسًا رحمها الله بالعصمة كنفس يوسف. {إِنَّ رَبِّى غَفُورٌ رحِيمٌ} استغفرت ربها واسترحمته مما ارتكبت.

[١٠٠٨] فإن قلت: كيف صح أن يجعل من كلام يوسف ولا دليل على ذلك؟ قلت: كفى بالمعنى دليلًا قائدًا إلى أن يجعل من كلامه. ونحوه قوله {قَالَ الملأ مِن قَوْمِ فِرْعَوْنَ إِنَّ هذا لساحر عَلِيمٌ يُرِيدُ أَن يُخْرِجَكُمْ منْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِ} [الشعراء: ٣٥]، ١٠ ثم قال: {فَمَاذَا تَأْمُرُون} [الشعراء: ٣٥] وهو من كلام فرعون يخاطبهم ويستشيرهم.

[١٠٠٩] وعن ابن جريج: هذا من تقديم القرآن وتأخيره، ذهب إلى أن {ذلك لِيَعْلَمَ} [يوسف: ٥٢] متصل بقوله {فَاسأَلْه ما بالُ النسوة اللاتي قَطَّعْنَ أيدِيَهُن} [يوسف: ٥٠].

[١٠١٠] ولقد لفقت المبطلة روايات مصنوعة، فزعموا أن يوسف حين قال: {انّى ١٥ لَمْ أَخُنْهُ بالغيب} [يوسف: ٥٢] قال له جبريل: ولا حين هممت بها، وقالت له امرأة العزيز: ولا حين حللت تكة سراويلك يا يوسف؟! وذلك لتهالكهم على بهت الله ورسله.

٥٤-﴿وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ أَسْتَخْلِصْهُ لِنَفْسِي فَلَمَّا كَلَّمَهُ قَالَ إِنَّكَ الْيَوْمَ لَدَيْنَا مَكِينٌ أَمِينٌ﴾

٢٠ [١٠١١] يقال استخلصه واستخصه، إذا جعله خالصًا لنفسه وخاصًا به

[1012] "Onunla konuşu"p da ondan hiç beklemediği haller müşahede edi"nce, dedi ki:" Ey özü-sözü doğru! "Bundan böyle sen, şüphesiz katımızda mevkî sahibi" yer ve makam sahibi "ve güvenilir birisin" her konuda sana güvenilecektir.

[1013] Rivayete göre elçi Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın yanına geldiği zaman ona "Krala icabet et." demiş. Hapisten çıkarken, zindandakilere "Allah'ım! Hayır sahiplerinin kalbine onlara karşı şefkat koy; haberlere karşı da gözlerini köreltme." diye dua etmiş. Onlar da bu duadan sonra olaylardan en haberli kimseler olmuşlar. Zindanın kapısına "Burası sıkıntı evi, dirinin kabri, düşmanın yaygarası, dostların tecrübe edildiği yerdir!" diye yazmış. Sonra gusledip zindan kirlerinden temizlenmiş, yeni elbiseler giymiş, kralın yanına vardığı zaman da "Allah'ım! Hayrın vesilesi ile onun hayrını talep ediyorum, onun şerrinden de senin izzetine ve kudretine sığınıyorum!" diye dua etmiş, sonra ona selâm vermiş ve İbranca olarak onun için dua etmiş. Kral "Bu, hangi dil?" diye sorunca, "atalarımın dili" demiş. Kral yetmiş dilde konuşabiliyormuş. Bu dillerde konuşmuş, Yûsuf *Aleyhisselâm* da bu dillerin tamamında ona cevap verince kral buna hayret etmiş ve "Ey özü-sözü doğru! İsterim ki rüyamı senden dinleyeyim." demiş. Yûsuf *Aleyhisselâm* da "İnekler gördün." demiş ve ineklerin renklerini, hallerini, çıktıkları yerleri, başakları tam da kralın gördüğü şekilde nitelemiş; bir tek harf dahi hata etmemiş. Kral da ona "Senin gibisinin hakkı, erzakların devasa depolarda stoklanması ve dört bir diyardan insanların gelip senden erzak temin etmeleri ve hiç kimsenin sahip olmadığı hazinelere sahip olmandır." demiş.

55. Dedi ki: "(O halde) beni ülkenin hazinelerine bakmakla görevlendir; ben, (emaneti) iyi koruyan, bilgili biriyimdir."

[1014] "Beni ülkenin hazinelerine bakmakla görevlendir;" ülkenin hazinelerinden sorumlu kıl. "Ben, (emaneti) iyi koruyan, bilgili biriyimdir;" güvenilir bir adamımdır; uhdeme teslim ettiğin şeyi muhafaza ederim ve nasıl tasarruf edeceğimi, çekip çevireceğimi bilirim. Bu ifadelerle Yûsuf *Aleyhisselâm* kendisini güvenilirlik ve yeterlilik ile nitelemiştir ki bu iki özellik, kralların görev verecekleri kimselerde istedikleri özelliklerdir. Böyle söylemesinin sebebi, bu vesileyle Allah'ın hükümlerini yürürlüğe koymak, hakkı ikame etmek ve adaleti tesis etmek, peygamberlerin kullara gönderiliş amacını gerçekleştirebilme imkânı bulmaktır. Kendisinden başka hiç kimsenin bu görevi yapamayacağını bildiği için de böyle demiştir. Bu görevleri üstlenmeyi de mülk ve dünya sevgisinden dolayı değil, sırf Allah rızası için talep etmiştir.

[١٠١٢] {فَلَمَّا كَلَّمَهُ} وشاهد منه ما لم يحتسب {قَالَ} أيها الصديق {إِنَّكَ اليوم لَدَيْنَا مِكِينٌ} ذو مكانة ومنزلة {أَمِينٌ} مؤتمن على كل شيء.

[١٠١٣] روي أنّ الرسول جاءه فقال: أجب الملك، فخرج من السجن ودعا لأهله: اللهم أعطف عليهم قلوب الأخيار ولا تعم عليهم الأخبار، فهم أعلم الناس بالأخبار في ٥ الواقعات. وكتب على باب السجن: هذه منازل البلوى وقبور الأحياء وشماتة الأعداء وتجربة الأصدقاء، ثم اغتسل وتنظف من درن السجن، ولبس ثيابًا جددًا فلما دخل على الملك قال: اللهمّ إني أسألك بخيرك من خيره، وأعوذ بعزتك وقدرتك من شره، ثم سلم عليه ودعا له بالعبرانية، فقال: ما هذا اللسان؟ قال لسان آبائي، وكان الملك يتكلم بسبعين لسانًا، فكلمه بها فأجابه بجميعها، فتعجب منه وقال: أيها الصدّيق، إني أحب ١٠ أن أسمع رؤياي منك. فقال: رأيت بقرات فوصف لونهنّ وأحوالهنّ ومكان خروجهنّ، ووصف السنابل وما كان منها على الهيئة التي رآها الملك لا يخرم منها حرفًا، وقال له: من حقك أن تجمع الطعام في الأهراء، فيأتيك الخلق من النواحي يمتارون منك، ويجتمع لك من الكنوز ما لم يجتمع لأحد قبلك.

٥٥-﴿قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ﴾

١٥ [١٠١٤] {اجعلني على خَزَائِنِ الأرض} ولني خزائن أرضك {إِنّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ} أمين أحفظ ما تستحفظنيه، عالم بوجوه التصرف، وصفا لنفسه بالأمانة والكفاية اللتين هما طلبة الملوك ممن يولونه، وإنما قال ذلك ليتوصل إلى إمضاء أحكام الله تعالى وإقامة الحق وبسط العدل، والتمكن مما لأجله تبعث الأنبياء إلى العباد، ولعلمه أنّ أحدًا غيره لا يقوم مقامه في ذلك، فطلب التولية ابتغاء وجه الله لا لحب الملك والدنيا.

Hazret-i Peygamber (s.a.)'in "Allah kardeşim Yûsuf'a rahmet eylesin. Eğer 'Beni ülkenin hazinelerinin başına getir.' demeseydi, Allah onu derhal o göreve getirirdi, fakat bu isteği bir sene tehir edildi." buyurduğu rivayet edilmiştir.

5 [1015] **Şayet** "Bir kâfirin elinden bir işi alıp üstlenmesi, onun emri ve itaati altına girip ona tâbi olması nasıl caiz olur?" **dersen şöyle derim:** Mücâhid b. Cebr'in [v. 103/721] rivayet ettiğine göre bu kral Müslüman olmuştur. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] "Bu âyet bir insanın zalim bir sultandan iş alıp üstlenmesinin caiz olacağına delildir." dediği nakledilmiştir. Selef âlimleri azgın yöneticilerin kadılık görevlerini üstlenmişler 10 ve bunun caiz olduğunu düşünmüşlerdir. Peygamber veya âlimin, Allah'ın emri ile hükmetmenin ve zulmü def etmenin ancak kâfir ya da fâsık bir kralın verdiği imkân ile mümkün olduğunu, bundan başka yol olmadığını bilmeleri halinde bu yolu kullanması mümkündür. Söylendiğine göre kral Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın emirlerini uygular, hiçbir görüşünde ona itiraz etmez- 15 miş. Adeta ona tâbi olmuş, ona itaat etmiş haldeymiş.

56. Böylece, Yûsuf'u ülkede önemli bir mevkîye getirdik; artık ülkenin istediği yerinde konaklıyordu... Biz, Rahmetimizi dilediğimize veririz; ihsan üzere hareket edenlerin ecrini zayi etmeyiz.

20 [1016] "Böylece" işte bu açık imkân veriş sayesinde "Yûsuf'u ülkede" Mısır diyarında "önemli bir mevkîye getirdik." Rivayete göre bu ülke, kırk fersaha kırk fersah büyüklüğündeymiş.

[1017] "Artık ülkenin istediği yerinde konaklıyordu." حَيْثُ يَشَاءُ (dilediği yerinde) ifadesi bu şekilde Yâ ile okunduğu gibi Nun ile de okunmuştur 25 (dilediği**m**iz yerde); yani "dilediği yere ev, barınak inşa edebiliyordu; bütün ülkeye hakim olduğu, her yer onun hükmü ve egemenliği altında olduğu için kimse kendisine mani olamıyordu." şeklindedir.

[1018] Rivayete göre kral ona teveccüh etmiş ve kendi yüzüğünü ona vermiş, kendi kılıcını onun kınına bağlamış, ona inci ve yakut işlemeli altın 30 bir taht yaptırmıştır. Yine rivayete göre Yûsuf *Aleyhisselâm* da ona, "Tahta gelince, bununla senin saltanatını sağlamlaştıracağım, yüzük ile senin işlerini çekip çevireceğim, taç ise benim de atalarımın da giysisi değildir, fakat sırf seni tazim etmek ve lütfunu onaylamak için bunu başıma koyuyorum." demiş; tahta oturmuş, bütün krallar ona boyun eğmiştir. Kral 35 da Kıtfîr'i azletmiş ve bütün işlerini ona tevdi etmiştir. Bundan sonra Aziz Kıtfîr ölmüş, kral da Yûsuf'u Kıtfîr'in karısı Züleyha ile evlendirmiş.

وعن النبي ﷺ: «رحم الله أخي يوسف، لو لم يقل اجعلني على خزائن الأرض، لاستعمله من ساعته، ولكنه أخر ذلك سنة».

[١٠١٥] فإن قلت: كيف جاز أن يتولى عملا من يد كافر ويكون تبعًا له وتحت أمره وطاعته؟ قلت: روى مجاهد أنه كان قد أسلم: وعن قتادة. هو دليل على أنه يجوز أن يتولى الإنسان عملًا من يد سلطان جائر، وقد كان السلف يتولون القضاء من جهة البغاة ويرونه. وإذا علم النبي أو العالم أنه لا سبيل إلى الحكم بأمر الله ودفع الظلم إلا بتمكين الملك الكافر أو الفاسق. فله أن يستظهر به. وقيل: كان الملك يصدر عن رأيه ولا يعترض عليه في كل ما رأى، فكان في حكم التابع له والمطيع.

٥٦-﴿وَكَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الأَرْضِ يَتَبَوَّأُ مِنْهَا حَيْثُ يَشَاءُ نُصِيبُ بِرَحْمَتِنَا مَنْ نَشَاءُ وَلا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾

[١٠١٦] {وكذلك} ومثل ذلك التمكين الظاهر {مَكَّنَّا لِيُوسُفَ} في أرض مصر. روي أنها كانت أربعين فرسخًا في أربعين

[١٠١٧] {يَتَبَوَّأُ مِنْهَا حَيْثُ يَشَاء} قرئ بالنون والياء، أي كل مكان أراد أن يتخذه منزلًا ومتبوّأ له، لم يمنع منه لاستيلائه على جميعها ودخوله تحت ملكته وسلطانه.

[١٠١٨] روي أنّ الملك توّجه، وختمه بخاتمه، ورداه بسيفه. ووضع له سريرًا من ذهب مكللا بالدرّ والياقوت. روي أنه قال له: أمّا السرير فأشدّ به ملكك. وأمّا الخاتم فأدبر به أمرك، وأمّا التاج فليس من لباسي ولا لباس آبائي. فقال: قد وضعته إجلالا لك وإقرارًا بفضلك. فجلس على السرير ودانت له الملوك، وفوّض الملك إليه أمره وعزل قطفير، ثم مات بعده، فزوّجه الملك امرأته زليخا،

Bunun üzerine Yûsuf *Aleyhisselâm* Züleyha'ya "Bu senin istediğin şeyden daha hayırlı değil mi?" demiştir. Yûsuf *Aleyhisselâm* Züleyha'nın bakire olduğunu görmüş; o da ona İfrâyim ve Mîyşâ isimli iki evlat doğurmuştur. Yûsuf *Aleyhisselâm* Mısır'da adaleti ikame etmiş, kadın-erkek herkes onu çok sevmiş, sayesinde kral ve birçok insan Müslüman olmuştur. Kıtlık senelerinin ilkinde Mısır halkının elindeki bütün dinar ve dirhemler karşılığında onlara yiyecek satmış; onlar bitince de takı ve mücevherat, sonra hayvanlar, sonra da arazi ve emlak karşılığında yiyecek satmış, ardından doğrudan insanların kendilerini satın alıp köleleştirerek onlara yiyecek satmış ve böylece bütün Mısırlıları köleleştirmiş. İnsanlar da "Vallahi, böyle bir gün görmedik, bundan daha yüce bir kral tanımadık!" demişler. Kral da "Allah'ın bana vermiş oldukları konusunda; bana bu yaptığı konusunda ne düşünüyorsun?" diye sormuş. Yûsuf *Aleyhisselâm* "Görüş senin görüşündür." diye cevap verince, "Allah'ı ve seni şahit tutarak söylüyorum ki son neferine kadar bütün Mısır halkını özgür bıraktım, hepsine mülklerini iade ettim." demiştir. Yûsuf *Aleyhisselâm*, insanlar arasında adaletle davranmak için, kendisinden erzak almak için gelenlere bir deve yükünden fazla erzak satmazmış. Kenan diyarı ve Şam bölgesini de tıpkı Mısır gibi kuraklık vurmuş, Yakup *Aleyhisselâm* da evlatlarını erzak almak için Mısır'a göndermiş, böylece Yûsuf *Aleyhisselâm* Bünyamin'i yanında alıkoymuştur.

[1019] "Biz, Rahmetimizi" dünyada mülk, zenginlik ve diğer nimetlerimizi "dilediğimize veriyoruz." Yani *hikmet* kimi dilememizi gerektiriyorsa ona veriyoruz. "İhsan üzere hareket edenlerin ecrini zayi etmeyiz" dünyada onlara ecirlerini vermezlik etmeyiz.

57. İman edip takva üzere hareket edenler için âhiret mükâfatı elbette daha hayırlıdır.

[1020] "Âhiret mükâfatı" onlar için "elbette daha hayırlıdır." Süfyân b. 'Uyeyne [v. 198/814] "Mümin dünyada ve ahirette iyiliklerinin sevabını alır. Günahkâra ise dünyada hayırlar derhal verilir, ama ahirette hiçbir nasibi yoktur." demiş ve sonra da bu âyeti okumuştur.

58. (Bîr zaman sonra) Yûsuf'un ağabeyleri gelip huzuruna girdiler. Onlar kendisini tanımıyorlardı, ama o, onları hemen tanıdı.

[1021] Aradan uzun zaman geçmiş ve küçük yaşlarından itibaren ayrılmış olduğu ve onlar Yûsuf'un ölüp gittiğini düşündükleri, onu pek düşünmemeleri ve umursamamaları sebebiyle de akıllarından çıkarmış oldukları için onu tanımamışlardır. Yine Yûsuf *Aleyhisselâm,* vaktiyle onların kuyuda bıraktıkları, üç beş dirheme sattıkları halden çok uzak bir durumda, yüksek bir mülk ve saltanat sahibi konumunda olduğu için onu tanımamışlar;

فلما دخل عليها قال: أليس هذا خيرًا مما طلبت؟ فوجدها عذراء، فولدت له ولدين: إفراثيم وميشا، وأقام العدل بمصر، وأحبته الرجال والنساء، وأسلم على يديه الملك وكثير من الناس، وباع من أهل مصر في سني القحط الطعام بالدنانير والدراهم في السنة الأولى حتى لم يبق معهم شيء منها، ثم بالحلي والجواهر، ثم بالدواب، ثم بالضياع والعقار، ثم برقابهم حتى استرقهم جميعًا، فقالوا: والله ما رأينا كاليوم ملكًا أجل ولا أعظم منه فقال الملك كيف رأيت صنع الله بي فيما خوَّلني فما ترى قال الرأي رأيك: قال: فإني أشهد الله وأشهدك أني أعتقت أهل مصر عن آخرهم، ورددت عليهم أملاكهم، وكان لا يبيع من أحد من الممتارين أكثر من حمل بعير، تقسيطًا بين الناس. وأصاب أرض كنعان وبلاد الشام نحو ما أصاب أرض مصر، فأرسل يعقوب بنيه ليمتاروا واحتبس بنيامين

[١٠١٩] {بِرَحْمَتِنَا} بعطائنا في الدنيا من الملك والغنى وغيرهما من النعم {مَّن نَّشَاء} من اقتضت الحكمة أن نشاء له ذلك {وَلَا نُضِيعُ أَجْرَ المحسنين} أن نأجرهم في الدنيا.

٥٧-﴿وَلَأَجْرُ الآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ﴾

[١٠٢٠] {ولأَجْرُ الأخرة خَيْرٌ} لهم. قال سفيان بن عيينة: المؤمن يثاب على حسناته في الدنيا والآخرة، والفاجر يعجل له الخير في الدنيا، وما له في الآخرة من خلاق، وتلا هذه الآية.

٥٨-﴿وَجَاءَ إِخْوَةُ يُوسُفَ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ فَعَرَفَهُمْ وَهُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ﴾

[١٠٢١] لم يعرفوه لطول العهد ومفارقته إياهم في سنّ الحداثة، ولاعتقادهم أنه قد هلك، ولذهابه عن أوهامهم لقلة فكرهم فيه واهتمامهم بشأنه، ولبعد حاله التي بلغها من الملك والسلطان عن حاله التي فارقوه عليها طريحًا في البئر، مشريًا بدراهم معدودة،

[1022] hatta akıllarından onun Yûsuf olduğu düşüncesi geçecek olsa kendilerini yalanlayacak hale gelmişlerdir. Nitekim mülk insanın kılık kıyafetini değiştirir; sahibine tanıyanın tanıyamaz hale geleceği ölçüde bir heybet ve azamet verir. Anlatıldığına göre ağabeyleri Yûsuf'u *firavun* (Mısır kralı) kıyafetinde, üzerinde ipek elbiselerle, tahtına kurulmuş, boynunda altından bir gerdanlık, başında taç olduğu vaziyette görmüşler ve onun Yûsuf olduğu akıllarının ucundan bile geçmemiştir. Bir görüşe göre ise onu ancak çok uzaktan, aralarında uzun bir mesafe ve perdeler varken görebilmişler; huzurunda ise ancak ihtiyaç sahiplerinin durduğu gibi (boynu bükük, el pençe divan) durmuşlardır. Yûsuf *Aleyhisselâm* ise onlardan ayrıldığı zaman onlar yetişkin adamlar olduğu için ve şimdiki kıyafetleri o zamanki kıyafetlerine yakın olduğu, ayrıca aklı fikri hep onlarda, onları bulup tanımakta olduğu için dikkatlice bakıp düşünmüş ve onları tanıyabilmiştir. -Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] nakledilen bir görüşe göre, onların kim olduğu ortaya çıkıncaya kadar o da onları tanımamıştır.-

59. Yüklerini hazırlatınca, dedi ki: "Bana (bahsettiğiniz) o, baba-bir kardeşinizi de getirin. Görüyorsunuz; ben ölçeği tastamam yapıyorum ve ağırlayanların en iyisiyim."

60. "Onu bana getirmezseniz, bundan böyle yanımda size verilecek tek bir ölçek yoktur ve bir daha yanıma yaklaşamazsınız!"

[1023] "Yüklerini hazırlatınca" yani yolculuk hazırlıkları olan azıklarını ve yolcunun ihtiyaç duyacağı malzemeleri hazırlatınca ve gelme sebepleri olan erzak yüklerini bineklerine yükleyince. -جَهَازِهِمْ (yükleri) kelimesi Cim'in kesresi ile *cihâzihim* şeklinde de okunmuştur.-

[1024] "'Bana (bahsettiğiniz) o, baba-bir kardeşinizi de getirin.' dedi." Bu sözün öncesinde Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın onlarla konuştuğu başka şeyler olmalıdır ki onları böyle bir talebe çekmiş olsun.

[1025] Rivayete göre; Yûsuf *Aleyhisselâm* onları gördüğünde ve kendileri ile İbranca konuştuğunda;

"-Kimsiniz, neyin nesisiniz, söyleyin bakalım; ben sizi tanımıyorum!" demiş;

"-Bizler Suriye bölgesi halkındanız, hayvancılık yapıyoruz. Kıtlığa mâruz kaldık, bu yüzden erzak almak için geldik." Demişler. Bunun üzerine,

"-Kimbilir, belki de ülkemizin sırlarını öğrenmek üzere casus olarak geldiniz!" demiş;

"-Allah'a sığınırız! Bizler baba-bir kardeşleriz, babamız da doğru sözlü yaşını başını almış biridir; peygamberlerdendir, adı da Yakup'tur." demişler.

[١٠٢٢] حتى لو تخيل لهم أنه هو لكذبوا أنفسهم وظنونهم، ولأنّ الملك مما يبدّل الزيّ ويلبس صاحبه من التهيب والاستعظام ما ينكر له المعروف. وقيل: رأوه على زيّ فرعون عليه ثياب الحرير جالسًا على سرير في عنقه طوق من ذهب وعلى رأسه تاج، فما خطر ببالهم أنه هو. وقيل: ما رأوه إلا من بعيد بينهم وبينه مسافة ٥ وحجاب، وما وقفوا إلا حيث يقف طلاب الحوائج، وإنما عرفهم لأنه فارقهم وهم رجال ورأى زيهم قريبًا من زيهم إذ ذاك، ولأنّ همته كانت معقودة بهم وبمعرفتهم، فكان يتأمّل ويتفطن. وعن الحسن: ما عرفهم حتى تعرّفوا له.

٥٩-﴿وَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَازِهِمْ قَالَ ائْتُونِي بِأَخٍ لَكُمْ مِنْ أَبِيكُمْ أَلا تَرَوْنَ أَنِّي أُوفِي الْكَيْلَ وَأَنَا خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ﴾

١٠ ٦٠-﴿فَإِنْ لَمْ تَأْتُونِي بِهِ فَلا كَيْلَ لَكُمْ عِنْدِي وَلا تَقْرَبُونِ﴾

[١٠٢٣] {وَلَمَّا جَهَّزَهُم بِجَهَازِهِمْ} أي أصلحهم بعدّتهم وهي عدّة السفر من الزاد وما يحتاج إليه المسافرون وأوقر ركائبهم بما جاؤوا له من الميرة. وقرئ «بجهازهم»، بكسر الجيم

[١٠٢٤] {قَالَ ائتونى بِأَخٍ لَّكُم مّنْ أَبِيكُمْ} لا بد من مقدمة سبقت له معهم، ١٥ حتى اجترّ القول هذه المسألة.

[١٠٢٥] روي أنه لما رآهم وكلموه بالعبرانية قال لهم: أخبروني من أنتم وما شأنكم؟ فإني أنكركم. قالوا: نحن قوم من أهل الشام رعاة، أصابنا الجهد فجئنا نمتار، فقال: لعلكم جئتم عيونا تنظرون عورة بلادي؟ قالوا: معاذ الله، نحن إخوة بنو أب واحد، وهو شيخ صدّيق نبي من الأنبياء، اسمه يعقوب.

"-Peki, kaç kişisiniz siz?" diye sormuş;

"-On iki kişiydik, içimizden biri öldü" demişler;

"-Şu an burada kaç kişisiniz?" diye sormuş;

"-On kişiyiz" deyince,

"-O halde, on birincini nerede?" diye sormuş;

"-O, babasının yanında; babası, ölen kardeşimizin yerine onunla teselli buluyor." demişler;

"-Peki, sizin casus olmadığınıza ve bütün bu söylediklerinizin doğru olduğuna kim şahitlik edecek, şahidiniz var mı?" diye sormuş;

"-Biz kimsenin bizi tanımadığı ve şahitlik edemeyeceği bir ülkedeyiz." diye cevap vermişler;

"-O zaman içinizden birini bana rehin bırakın, sonra da gidin babanızdan diğer kardeşinizi alıp getirin, elinde de babanızın bir mektubu olsun. Size ancak o zaman inanırım!" demiş. Bunun üzerine, içlerinden kimi rehin bırakacaklarını belirlemek için aralarında kura çekmişler ve kura, vaktiyle Yûsuf konusunda en olumlu düşüncelere sahip olan Şimon'a[1] çıkmış. Böylece onu Yûsuf'un yanında rehin bırakmışlar. -Yûsuf *Aleyhisselâm* da onları güzelce ağırlayıp misafir etmiştir.-

[1026] وَلَا تَقْرَبُونِ ifadesi iki türlü yorumlanabilir. İlkine göre bu ifade, şart cümlesinin cevabının kapsamına dâhildir ve meczumdur. "Yanımda size verilecek tek bir ölçek bile yoktur." ifadesinin mahalline atıf olup, sanki "Bana onu getirmezseniz mahrum kalır ve bana yaklaşamazsınız." anlamına gelmektedir. İkinci yoruma göre ise nehiy anlamındadır (Yanıma yaklaşmayın!).

61. Dediler ki: "Onu getirmek için babasını ikna etmeye çalışacağız; evet, şüphesiz bunu yapabiliriz."

[1027] "Onu getirmek için babasını ikna etmeye çalışacağız" yani babasını onunla ilgili olarak kandırmaya çalışacağız; bütün gayretimizi ortaya koyarak, bir yolunu bulup onu onun elinden çekip alacağız. "Evet, şüphesiz bunu yapabiliriz." Buna gücümüz yeter, bundan âciz kalmayız. Ya da bunu muhakkak yapacağız, bu konuda gevşeklik göstermeyecek, geri adım atmayacağız.

62. (Yûsuf) uşaklarına dedi ki: "Sermayelerini de yüklerinin içine koyun; belki ailelerine dönünce, onları tanırlar da geri dönerler."

---

1 Müfessir 9. ayette; "Yûsuf'u öldürün!" diyen kardeşin bu olduğuna dair bir görüş nakletmiş; 10. ayette ise "Onu öldürmeyin; falanca kuyunun derinliğine bırakın…" diyen en düşünceli ve müspet kardeşin Yehuda olduğunu söylemişti. / ed.

قال: كم أنتم؟ قالوا: كنا اثني عشر، فهلك منا واحد. قال: فكم أنتم ههنا؟ قالوا: عشرة. قال: فأين الأخ الحادي عشر؟ قالوا: هو عند أبيه يتسلى به من الهالك. قال: فمن يشهد لكم أنكم لستم بعيون وأنّ الذي تقولون حق؟ قالوا: إنا ببلاد لا يعرفنا فيها أحد فيشهد لنا. قال: فدعوا بعضكم عندي رهينة وائتوني ٥ بأخيكم من أبيكم، وهو يحمل رسالة من أبيكم حتى أصدقكم، فاقترعوا بينهم فأصابت القرعة شمعون - وكان أحسنهم رأيا في يوسف - فخلفوه عنده، وكان قد أحسن إنزالهم وضيافتهم.

[١٠٢٦] {وَلَا تَقْرَبُونِ} فيه وجهان؛ أحدهما أن يكون داخلًا في حكم الجزاء مجزومًا، عطفًا على محل قوله {فَلَا كَيْلَ لَكُمْ} كأنه قيل: فإن لم تأتوني به تحرموا ١٠ ولا تقربوا، وأن يكون بمعنى النهي.

٦١-﴿قَالُوا سَنُرَاوِدُ عَنْهُ أَبَاهُ وَإِنَّا لَفَاعِلُونَ﴾

[١٠٢٧] {سنراود عَنْهُ أَبَاهُ} سنخادعه عنه، وسنجتهد ونحتال حتى ننتزعه من يده {وَإِنَّا لفاعلون} وإنا لقادرون على ذلك لا نتعانى به، أو وإنا لفاعلون ذلك لا محالة لا نفرط فيه ولا نتوانى.

١٥ ٦٢-﴿وَقَالَ لِفِتْيَانِهِ اجْعَلُوا بِضَاعَتَهُمْ فِي رِحَالِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَعْرِفُونَهَا إِذَا انْقَلَبُوا إِلَى أَهْلِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾

[1028] لِفِتْيَانِهِ (uşaklarına) ifadesi *li-fityetihî* şeklinde de okunmuştur, bu iki kelime de *feteⁿ* kelimesinin çoğuludur. Tıpkı *ah* (kardeş) kelimesinin çoğulunun *ihve* ve *ihvân* şeklinde gelmesi gibidir. (Her ikisi de çoğul kalıbı olan) *fi'letün* vezni azlık, *fi'lânün* vezni ise çokluk ifade eder; yani (لِفِتْيَانِهِ ifadesi) 'tartma işine bakan uşaklarına' demektir. "Ailelerine dönü"p yüklerini açı"nca belki onları tanırlar" yani belki onları iade etmemizin, kendilerine hem mallarını hem de istedikleri erzakı vererek ikramda bulunmuş olmamızın hakkını bilirler de, "belki geri dönerler;" belki bunu bilmeleri onları tekrar bize dönmeye sevk eder. Sermayeleri, ayakkabı ve tabakalanmış deri idi. Söylendiğine göre Yûsuf *Aleyhisselâm* onların babalarının yanlarında tekrar geri dönüp erzak almak için yeterli mal olmamasından endişe etmiş (bu yüzden böyle yapmıştır). Babasından ve ağabeylerinden bedel almayı *kerem*ine yakıştıramamış olduğu da söylenmiştir. Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın, onların inancının, (kendilerine habersizce iade ettiği) malları geri getirmelerine sebep olacağını, o malları ellerinde tutmayı helal görmeyeceklerini, bu yüzden de geri geleceklerini biliyor olduğu da söylenmiş ve denmiştir ki: "Belki geri dönerler." ifadesi, "Belki onları geri getirirler." anlamındadır.

63. Babalarına döndüklerinde dediler ki: "Ey babamız! Bundan böyle ölçek bize yasaklandı. Dolayısıyla, kardeşimiz (Bünyamin')i bizimle beraber gönder de zahîremizi alalım. Biz onu kesinlikle koruruz; gerçekten!.."

[1029] "Bundan böyle ölçek bize yasaklandı." Bu söz ile Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın "Onu bana getirmezseniz, bundan böyle yanımda size verilecek tek bir ölçek yoktur." sözünü kastetmektedirler; çünkü onlara ölçek verilmeyeceği şeklinde uyarı yapıldığı zaman, ölçek yasaklanmış olmaktadır. "Zahîremizi alalım" engeli kaldıralım da ihtiyacımız olan erzakı alalım. نَكْتَلْ kelimesi *yektel* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda "Kardeşimiz zahîre alsın da onun zahîresi bizimkilere eklensin." anlamına ya da "Zahîre almamıza sebep olsun, çünkü onun yüzünden ölçek bize yasaklanmıştı." anlamına gelir.

64. Dedi ki: "Daha evvel onun (ana-baba bir) kardeşini size emanet ettiğim gibi bunu da mı size emanet edeyim?! (Hayır! Size değil, Allah'a emanet ederim, çünkü) en iyi koruyucu Allah'tır; merhametlilerin en merhametlisi de O'dur."

[1030] "Bunu da mı size emanet edeyim?!" Yakup *Aleyhisselâm* bu sözü ile onlara şunu demek istemiştir: "Sizler tıpkı şimdi Bünyamin için dediğiniz gibi vaktiyle Yûsuf konusunda da 'Biz onu kesinlikle koruruz.' demiştiniz, ama sonra emanete ihanet ettiniz, şimdi benzer bir konuda size güvenmemi sağlayacak olan şey nedir?!"

[١٠٢٨] {لِفِتْيَانِهِ} وقرئ «لفتيته»، وهما جمع فتى، كإخوة وإخوان في أخ، و"فعلة" للقلة. و"فعلان" للكثرة، أي لغلمانه الكيّالين. {لَعَلَّهُمْ يَعْرِفُونَهَا} لعلهم يعرفون حق ردّها وحق التكرم بإعطاء البدلين {إِذَا انقلبوا إلى أَهْلِهِمْ} وفرغوا ظروفهم {لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} لعل معرفتهم بذلك تدعوهم إلى الرجوع ٥ إلينا، وكانت بضاعتهم النعال والأدم. وقيل: تخوّف أن لا يكون عند أبيه من المتاع ما يرجعون به. وقيل: لم ير من الكرم أن يأخذ من أبيه وإخوته ثمنًا، وقيل: علم أن ديانتهم تحملهم على ردّ البضاعة لا يستحلون إمساكها فيرجعون لأجلها. وقيل: معنى {لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} لعلهم يردّونها.

٦٣-﴿فَلَمَّا رَجَعُوا إِلَى أَبِيهِمْ قَالُوا يَا أَبَانَا مُنِعَ مِنَّا الْكَيْلُ فَأَرْسِلْ مَعَنَا أَخَانَا ١٠ نَكْتَلْ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾

[١٠٢٩] {مُنِعَ مِنَّا الكيل} يريدون قول يوسف فإن لم تأتوني به فلا كيل لكم عندي، لأنهم إذا أنذروا بمنع الكيل فقد منع الكيل {نَكْتَلْ} نرفع المانع من الكيل، ونكتل من الطعام ما نحتاج إليه. وقرئ «يكتل»، بمعنى يكتل أخونا، فينضم اكتياله إلى اكتيالنا. أو يكن سببًا للاكتيال فإن امتناعه بسببه.

١٥ ٦٤-﴿قَالَ هَلْ آمَنُكُمْ عَلَيْهِ إِلا كَمَا أَمِنْتُكُمْ عَلَى أَخِيهِ مِنْ قَبْلُ فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾

[١٠٣٠] {هَلْ آمَنُكُمْ عَلَيْهِ} يريد أنكم قلتم في يوسف {وَإِنَّا لَهُ لحافظون} [يوسف: ١٢ ٦٣] كما تقولونه في أخيه، ثم ختنتم بضمانكم، فما يؤمنني من مثل ذلك.

Daha sonra da onlara “En iyi koruyucu Allah’tır.” demiş ve Bünyamin konusunda Allah’a tevekkül etmiş ve onu onlara vermiştir. حافِظًا (koruyucu) kelimesi tıpkı *huve hayruhum racül*[en] (O, onların adam olarak en hayırlılarıdır.) ve *li’llâhi derruhû fâris*[en] (Allah iyiliğini versin, çok iyi at binicisidir.) ifadelerindeki gibi temyizdir. Ayrıca hal de olabilir. Bu kelime *hıfz*[an] şeklinde de okunmuştur. A‘meş [v. 148/765] *fa’llāhu hayru hâfiz*[in] şeklinde, Ebû Hureyre ise *hayru’l-hâfizîne* şeklinde okumuştur.

[1031] “Merhametlilerin en merhametlisi de O’dur.” Bu sebeple, ben onun beni muhafaza ederek bana nimet ihsan etmesini ve bana iki musibeti birlikte yaşatmamasını ümit ediyorum.

65. Yüklerini açtıklarında, sermayelerinin kendilerine iade edilmiş olduğunu gördüler. Dediler ki: “Ey babamız! Daha ne isteriz? İşte, metâlarımız da bize geri verilmiş! Ailemize yine zahîre getiririz... Kardeşimizi de koruruz ve bir deve yükü daha fazladan zahîre getiririz. Bu, az bir ölçektir.”

[1032] رُدَّتْ إِلَيْنا (bize iade edilmiş) ifadesi, idğam edilmiş olan Dal’ın kesresinin Râ’ya nakledilmiş olduğu gerekçesiyle, tıpkı *kīle* ve *bî‘a* kelimelerinde olduğu gibi, kesre ile *riddet ileynâ* şeklinde de okunmuştur. Muhammed b. el-Müstenîr Kutrub [v. 206/821] Râ’nın kesresinin bu harfi sâkin olarak okuyanlar tarafından Dat’a nakledilmesi suretiyle *dırbe Zeyd*[ün] (Zeyd’e vuruldu.) şeklinde bir ifade nakletmiştir.

[1033] ما نَبْغِي ifadesi olumsuzlama anlamında olup “Abartmıyoruz; kralın ikram ve ihsanı konusunda anlattıklarımızda yalan katmıyoruz.” anlamındadır. Zira onlar “Biz çok hayırlı bir kişinin huzuruna çıktık, bizi ağırladı, öylesine ikramda bulundu ki, Yakup ailesinden biri bile olsa bize o kadar ikramda bulunmazdı.” demişlerdir. Ya da bu ifade, “Bize yaptığı iyiliklerin ötesinde artık daha başka bir şey istemiyoruz.” anlamında veya da soru ifadesi olarak “Bundan öte daha ne isteyelim ki?” anlamında olabilir. İbn Mes‘ûd’un kıraatinde bu ifade Tâ ile *mâ tebğî* (Daha ne istersin ki?) şeklinde Yakup *Aleyhisselâm*a hitap olarak yer almaktadır. Bu durumda anlamı, “Bu ihsan ve iyiliğin ötesinde daha ne istiyorsun?” ya da “Doğru söylediğimize dair daha hangi şahidi istiyorsun ki?” anlamındadır. İfadenin, “Senden bundan öte başka mal da istemiyoruz.” anlamında olduğu da söylenmiştir. “İşte, metâlarımız da bize geri verilmiş!” ifadesi ما نَبْغِي ifadesini izah etmek üzere gelmiş yeni başlayan bir cümledir, devamındaki cümle ise buna atıf olup, “Metâlarımız bize geri verilmiş, biz de bu metâları da kullanıp yeni erzak alırız.” anlamındadır.

ثم قال {فالله خَيْرٌ حافظا} فتوكل على الله فيه ودفعه إليهم. و{حافظا} تمييز، كقولك: هو خيرهم رجلًا، ولله درّه فارسًا. ويجوز أن يكون حالًا وقرئ «حفظًا»، وقرأ الأعمش: «فالله خير حافظ». وقرأ أبو هريرة: «خير الحافظين».

[١٠٣١] {وَهُوَ أَرْحَمُ الراحمين} فأرجو أن ينعم عليّ بحفظه ولا يجمع عليّ مصيبتين.

٦٥-﴿وَلَمَّا فَتَحُوا مَتَاعَهُمْ وَجَدُوا بِضَاعَتَهُمْ رُدَّتْ إِلَيْهِمْ قَالُوا يَا أَبَانَا مَا نَبْغِي هَذِهِ بِضَاعَتُنَا رُدَّتْ إِلَيْنَا وَنَمِيرُ أَهْلَنَا وَنَحْفَظُ أَخَانَا وَنَزْدَادُ كَيْلَ بَعِيرٍ ذَلِكَ كَيْلٌ يَسِيرٌ﴾

[١٠٣٢] وقرئ «ردت إلينا»، بالكسر، على أن كسرة الدال المدغمة نقلت إلى الراء، كما في: قيل وبيع، وحكى قطرب ضرب زيد. على نقل كسرة الراء فيمن سكنها إلى الضاد

[١٠٣٣] {مَا نَبْغِى} للنفي، أي ما نبغي في القول، وما نتزيد فيما وصفنا لك من إحسان الملك وإكرامه، وكانوا قالوا له: إنا قدمنا على خير رجل، أنزلنا وأكرمنا كرامة لو كان رجلًا من آل يعقوب ما أكرمنا كرامته. أو ما نبتغي شيئًا وراء ما فعل بنا من الإحسان. أو على الاستفهام، بمعنى أي شيء نطلب وراء هذا؟ وفي قراءة ابن مسعود «ما تبغي»، بالتاء على مخاطبة يعقوب، معناه، أي شيء تطلب وراء هذا من الإحسان، أو من الشاهد على صدقنا؟ وقيل: معناه ما نريد منك بضاعة أخرى. وقوله {هذه بضاعتنا رُدَّتْ إِلَيْنَا} جملة مستأنفة موضحة لقوله {مَا نَبْغِى} والجمل بعدها معطوفة عليها، على معنى: إن بضاعتنا ردّت إلينا، فنستظهر بها

Krala tekrar döndüğümüzde "Ailemize yine zahîre getiririz... Kardeşimizi de koruruz." Endişe ettiğin şeylerden hiçbiri onun başına gelmez. Ayrıca kardeşimizin yanımızda olması vesilesiyle, bizim alacağımız birer deve yükü erzaka ilaveten fazladan bir deve yükü daha erzak alırız. Halimizi düzeltecek, elimizi bollaştıracak bu isteklerden başka daha ne isteyelim ki?

[1034] "Bir deve yükü daha fazladan zahîre getiririz" demiş olmalarının sebebi, daha önce de ifade ettiğimiz üzere, Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın adaleti sağlamak için kişi başı en fazla bir deve yükü erzak veriyor olmasıdır.

[1035] **Şayet** "Bu yorum, (ما نَبْغِي ifadesindeki) *bağy* kelimesini talep anlamında tefsir ettiğin zaman doğru olur; ama bu kelimeyi yalan söylemek, söze ilavede bulunmak, abartmak anlamında tefsir edersen o zaman ilk cümle, yani 'İşte, metâlarımız da bize geri verilmiş!' cümlesi onların doğru söylediklerinin, sözlerine yalan ve abartı katmamış olduklarının beyanı mahiyetinde olur. Bu durumda sonraki cümleleri nasıl yorumlayacaksın?" **dersen şöyle derim:** Bu durumda sonraki cümleleri ما نَبْغِي ifadesine atıf yaparım ve anlam; "Ailemize yine zahîre getiririz, şunu şunu yaparız derken abartmıyoruz." şeklinde olur. Ayrıca "Ailemize yine zahîre getiririz!" ifadesinin yeni bir cümle olup "Ailelerimize yeni zahîre getirmemiz gerekir." anlamında olması da mümkündür. Bu durumda ifade tıpkı "falancanın ihtiyacını karşılamak için çalıştım, amacını gerçekleştirmek için gayret gösterdim, çalışmam gerekir, gayrette kusur etmemem gerekir." demene benzer. Yine burada "kardeşimizin de bizimle birlikte gelip erzak alması konusunda sana sunduğumuz düşüncelerimizde sadece doğru olanı söylüyor ve amaçlıyoruz." mânasının kastedilmiş olması ve ardında da görüşlerinde abartılı olmadıklarını, bu görüşlerin isabetli olduğunu beyan etmek üzere, "İşte metâlarımız; bak bize geri verilmiş, bunları da kullanır ve ailemize yeni zahîre getiririz." demiş olmaları da mümkündür. Bu da gayet açık ve güzel bir yorumdur.

[1036] "Bu, az bir ölçektir;" az bir erzaktır, bize yetmez. Bununla, kendilerine verilen ölçeğin az olduğunu kast ediyorlar, kardeşlerine verilecek ölçekle erzaklarını daha da artırmak istiyorlardı. Ya da bu ifade, "bir deve yükü" ifadesine işaret olup "Bu oldukça az bir erzaktır; kral onu bize verir, bu konuda zorluk çıkarmaz, onun için oldukça kolaydır, çok büyük değildir." demiş olmaları da mümkündür. Yine "Benim ona gıyabında ihanet etmediğimi bilsin diye.." [Yûsuf 12/52] ifadesinin Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın sözü olmasının mümkün oluşuna benzer şekilde, bu ifadenin, yani "Bu, az bir ölçektir" ifadesinin de Yakup *Aleyhisselâm*'ın sözü olması ve bir deve yükü erzakın çok az olduğunu, böyle az bir erzak için evladını tehlikeye atmaya değmeyeceğini kastetmiş olması da mümkündür.

{وَنَمِيرُ أَهْلَنَا} في رجوعنا إلى الملك {وَنَحْفَظُ أَخَانَا} فما يصيبه شيء مما تخافه، ونزداد باستصحاب أخينا وسق بعير زائدًا على أوساق أباعرنا، فأي شيء نبتغي وراء هذه المباغي التي نستصلح بها أحوالنا ونوسع ذات أيدينا:

[١٠٣٤] وإنما قالوا: {وَنَزْدَادُ كَيْلَ بَعِيرٍ} لما ذكرنا أنه كان لا يزيد للرجل على حمل بعير للتقسيط.

[١٠٣٥] فإن قلت: هذا إذا فسرت البغي بالطلب، فأما إذا فسرته بالكذب والتزيد في القول، كانت الجملة الأولى وهي قوله {هذه بضاعتنا رُدَّتْ إِلَيْنَا} بيانًا لصدقهم وانتفاء التزيد عن قيلهم، فما تصنع بالجمل البواقي؟ قلت: أعطفها على قوله {مَا نَبْغِي} على معنى: لا نبغي فيما نقول {وَنَمِيرُ أَهْلَنَا} ونفعل كيت وكيت. ويجوز أن يكون كلامًا مبتدأ، كقولك: وينبغي أن نمير أهلنا، كما تقول: سعيت في حاجة فلان، واجتهدت في تحصيل غرضه. ويجب أن أسعى، وينبغي لي أن لا أقصر. ويجوز أن يراد: ما نبغي وما ننطق إلا بالصواب فيما نشير به عليك من تجهيزنا مع أخينا، ثم قالوا: هذه بضاعتنا نستظهر بها ونمير أهلنا ونفعل ونصنع. بيانًا لأنهم لا يبغون في رأيهم وأنهم مصيبون فيه، وهو وجه حسن واضح

[١٠٣٦] {ذلك كَيْلٌ يَسِيرٌ} أي ذلك مكيل قليل لا يكفينا، يعنون ما يكال لهم، فأرادوا أن يزدادوا إليه ما يكال لأخيهم. أو يكون ذلك إشارة إلى كيل بعير، أي ذلك الكيل شيء قليل يجيبنا إليه الملك ولا يضايقنا فيه، أو سهل عليه متيسر لا يتعاظمه. ويجوز أن يكون من كلام يعقوب، وأن حمل بعير واحد شيء يسير لا يخاطر لمثله بالولد، كقوله {ذلك لِيَعْلَمَ} [يوسف: ٥٢].

66. (Babaları): "Tamamen kuşatılmadıkça onu mutlaka bana getireceğinize dair Allah adına bana sağlam bir söz vermedikçe onu asla sizinle göndermem!" dedi. Onlar da sağlam bir söz verince, "Konuştuklarımıza Allah (şahit ve) vekildir." dedi.

[1037] "Onu asla sizinle göndermem!" Yani sizin geçmişte yapmış olduklarınızı gördüğüm için, onu sizinle göndermek benim durumuma, halime aykırıdır.

[1038] "Allah adına bana sağlam bir söz vermedikçe" Allah katından bana bir güvence getirmedikçe. Bu ifade ile onların Allah adına yemin etmelerini istemiştir. Allah adına yemin etmenin ondan bir güvence getirmek olarak ifade edilmesinin sebebi, Allah adına yemin etmenin anlaşma ve sözleşmeleri pekiştirip güvence altına alan bir unsur olmasıdır. Nitekim Allah Teâlâ da bu konuda izin vermiştir. Dolayısıyla, Allah adına yemin etmek, Allah'tan izin almak sayılır. "Onu mutlaka bana getireceğinize dair" ifadesi yeminin cevabıdır; çünkü anlam, "onu mutlaka bana getireceğinize dair yemin etmedikçe" şeklindedir.

[1039] "Tamamen kuşatılmadıkça" yani mağlup edilip de onu getirmeye güç yetirememeniz dışında ya da ölmeniz dışında.

[1040] **Şayet** "Bu istisnanın hakikati hakkında bilgi verir misin, çünkü burada bir problem var?" **dersen şöyle derim:** إلاَّ أَنْ يُحاطَ بِكُمْ (tamamen kuşatılmadıkça) ifadesi mef'ûlün lehtir. Olumlu bir cümle olan لَتَأْتُنَّنِي بِهِ (onu mutlaka bana getireceğinize dair) ifadesi ise, olumsuz cümle olarak te'vil edilir ve böylece cümlenin anlamı, "Onu getirmekten kendinizi alıkoymayacaksınız! Bu, ancak kuşatılmanız sebebiyle olabilir; yani ancak bir illet sebebiyle onu getirmekten alıkonulabilirsiniz ki o da, kuşatılmanızdır." şeklindedir. Bu, sebep bildiren nesnenin en umumi olan durumdan istisnasıdır. En umumi olan durumdan istisna ise sadece olumsuz ifadeden istisna şeklinde olabilir. Bu sebeple de, istisna edatı olan *illâ*dan önceki olumlu cümlenin olumsuz cümle olarak tevil edilmesi gerekir. Olumlu cümlenin olumsuz mânada tevil edilmesinin buna benzer bir örneği, *aksemtu bi'llâhi lemmâ fa'alte ve illâ fa'alte* (Allah'a yemin ederim ki, *ancak yaptığında* yapmış olacaksın) cümlesidir ki bu cümlede ifade edilmek istenen mâna, "Senden sadece yapmanı istiyorum, başka bir şey istemiyorum!" şeklindedir.[1]

[1041] "Konuştuklarımıza" yani güvence isteme ve vermeye dair konuştuklarımıza Allah "vekildir." gözetleyicidir, haberdardır.

1 Çünkü *akseme* görünürde yemin olsa da, aslında talep anlamındadır. *Lemmâ* görünürde zaman ifade etse de, aslında burada istisna edatı olarak kullanılmıştır. Devamındaki ifade ise zahirde fiil gibi görünmekle beraber isim hükmündedir. Dolayısıyla cümle, *mâ atlubu minke illâ fi'leke* (Senden sadece fiilini talep ediyorum.) anlamındadır. (Tıybî'den) / çev.

٦٦-﴿قَالَ لَنْ أُرْسِلَهُ مَعَكُمْ حَتَّى تُؤْتُونِ مَوْثِقًا مِنَ اللَّهِ لَتَأْتُنَّنِي بِهِ إِلا أَنْ يُحَاطَ بِكُمْ فَلَمَّا آتَوْهُ مَوْثِقَهُمْ قَالَ اللَّهُ عَلَى مَا نَقُولُ وَكِيلٌ﴾

[١٠٣٧] {لَنْ أُرْسِلَهُ مَعَكُمْ} مناف لحالي وقد رأيت منكم ما رأيت - إرساله معكم

[١٠٣٨] {حتى تُؤْتُونِ مَوْثِقًا مّنَ الله} حتى تعطوني ما أتوثق به من عند الله، أراد أن يحلفوا له بالله: وإنما جعل الحلف بالله موثقًا منه لأن الحلف به مما تؤكد به العهود وتشدّد. وقد أذن الله في ذلك فهو إذن منه {لَتَأْتُنَّنِى بِهِ} جواب اليمين؛ لأن المعنى: حتى تحلفوا لتأتنني به

[١٠٣٩] {إِلَا أَن يُحَاطَ بِكُمْ} إلا أن تغلبوا فلم تطيقوا الإتيان به. أو إلا أن تهلكوا.

[١٠٤٠] فإن قلت: أخبرني عن حقيقة هذا الاستثناء ففيه إشكال؟ قلت: {أَن يُحَاطَ بِكُمْ} مفعول له، والكلام المثبت الذي هو قوله {لَتَأْتُنَّنِى بِهِ} في تأويل النفي. معناه: لا تمتنعون من الإتيان به إلا للإحاطة بكم، أي لا تمتنعون منه لعلة من العلل إلا لعلة واحدة: وهي أن يحاط بكم، فهو استثناء من أعم العام في المفعول له، والاستثناء من أعم العام لا يكون إلا في النفي وحده، فلا بد من تأويله بالنفي. ونظيره من الإثبات المتأوّل بمعنى النفي قولهم: أقسمت بالله لما فعلت وإلا فعلت، تريد: ما أطلب منك إلا الفعل

[١٠٤١] {على مَا نَقُولُ} من طلب الموثق وإعطائه {وَكِيلٌ} رقيب مطلع.

67. Ayrıca dedi ki: "Evlâtlarım! (Mısır'a) hepiniz birden aynı kapıdan girmeyin; ayrı ayrı kapılardan girin. Bununla beraber, Allah karşısında benim size bir faydam olmaz; çünkü mutlak hüküm tamamen Allah'ındır. Ben O'na güvenip dayanmaktayım; güvenip dayanacaklar da yalnız O'na güvenip dayansınlar."

68. Babalarının kendilerine emrettiği şekilde girdiklerinde, Allah karşısında bunun onlara bir faydası olacak değildi. Ancak Yakup içindeki bir dileği dile getirmiş oluyordu. Şüphesiz o, kendisine Biz öğrettiğimiz için bunu bilmekte idi. Ama insanların çoğu bilmez.

[1042] Yakup *Aleyhisselâm*'ın, evlatlarının tek bir kapıdan girmelerini yasaklamasının sebebi, onların giyimi - kuşamı iyi, güzel görünümlü insanlar olması, ilk gidişlerinde krala yakın olmaları, ondan diğerlerinin görmediği hususi bir izzet ü ikram görmüş olmaları ve bu sebeple Mısır halkı tarafından tanınmış olmaları; bu yüzden de insanların erzak almak için gelen bütün heyetler arasında gözlerini özellikle onlara dikip parmaklarıyla işaret etmelerinin ve "İşte bunlar kralın konuklarıdır; bakın, ne kadar da yakışıklı genç delikanlılar! İzzet ü ikrama ne kadar da lâyıklar!" diye konuşup, kralın onlara ikramda bulunmuş, onları diğer heyetlerden ayrıcalıklı ve üstün tutmuş olması sebebiyle kendilerini dillerine dolmalarının mümkün olmasıdır. İşte Yakup *Aleyhisselâm* onların tek bir grup halinde bir kapıdan girip de güzellikleri ve ihtişamları sebebiyle *nazar*a gelmelerinden, başlarına bir kötü işin gelmesinden endişe etmiş ve ilk gidişlerinde ayrı gruplar halinde girmelerini emretmeyip sadece ikinci gidişlerinde emretmiştir; çünkü onlar ilk gidişlerinde tanınmayan, kalabalıklar arasından seçilemeyen kimseler idiler.

[1043] **Şayet** "Göz değmesinin, nazarın aslı var mı?" **dersen şöyle derim:** Bir şeye bakıp onu beğenme esnasında Yüce Allah'ın o şeyde bir noksanlık, bazı açılardan bir kusur yaratması mümkündür ve böyle bir şey Allah'ın kullarına yönelik bir imtihanı, araştırmacı kullar ile boş kafalıların ayırt edilmesine yönelik bir denemesi olur. Zira böyle bir durumda araştırmacı kul, "Bu Allah'ın fiilidir." derken boş kafalı olan, "Bu gözün etkisidir; nazardır." der. Nitekim Yüce Allah, "Sayılarını da nankörce inkâr edenler için bir ayartılma vesilesi kıldık." [Müddessir 74/31] buyurmuştur. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in de Hazret-i Hasan [v. 50/670] ve Hazret-i Hüseyin [v. 61/680] için isti'âze duası okuyup, "Siz ikinizi her türlü kınayıcı gözden, her tür şeytandan ve geceleri ortaya çıkan haşerattan Allah'ın eksiksiz kelimelerine havale ediyorum." buyurduğu rivayet edilmiştir [*İbn Mâce*, "Tıbb", 37].

٦٧-﴿وَقَالَ يَا بَنِيَّ لا تَدْخُلُوا مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ وَادْخُلُوا مِنْ أَبْوَابٍ مُتَفَرِّقَةٍ وَمَا أُغْنِي عَنْكُمْ مِنَ اللهِ مِنْ شَيْءٍ إِنِ الْحُكْمُ إِلا لِلَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَعَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ﴾

٦٨-﴿وَلَمَّا دَخَلُوا مِنْ حَيْثُ أَمَرَهُمْ أَبُوهُمْ مَا كَانَ يُغْنِي عَنْهُمْ مِنَ اللهِ مِنْ شَيْءٍ إِلا حَاجَةً فِي نَفْسِ يَعْقُوبَ قَضَاهَا وَإِنَّهُ لَذُو عِلْمٍ لِمَا عَلَّمْنَاهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ﴾ ٥

[١٠٤٢] وإنما نهاهم أن يدخلوا من باب واحد، لأنهم كانوا ذوي بهاء وشارة حسنة، اشتهرهم أهل مصر بالقربة عند الملك والتكرمة الخاصة التي لم تكن لغيرهم، فكانوا مظنة لطموح الأبصار إليهم من بين الوفود، وأن يشار إليهم بالأصابع. ويقال: هؤلاء أضياف الملك، انظروا إليهم ما أحسنهم من فتيان، وما أحقهم بالإكرام، لأمر مّا أكرمهم الملك وقرّبهم وفضلهم على الوافدين عليه، فخاف لذلك أن يدخلوا كوكبة واحدة، فيعانوا لجمالهم وجلالة أمرهم في الصدور، فيصيبهم ما يسوؤهم؛ ولذلك لم يوصهم بالتفرق في الكرّة الأولى، لأنهم كانوا مجهولين مغمورين بين الناس. ١٠

[١٠٤٣] فإن قلت: هل للإصابة بالعين وجه تصحّ عليه؟ قلت: يجوز أن يحدث الله عز وجل عند النظر إلى الشيء والإعجاب به، نقصانًا فيه وخللا من بعض الوجوه، ويكون ذلك ابتلاء من الله وامتحانًا لعباده، ليتميز المحققون من أهل الحشو فيقول المحقق: هذا فعل الله، ويقول الحشوي: هو أثر العين، كما قال تعالى: {وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ إِلّا فِتْنَةً لّلَّذِينَ كَفَرُوا} [المدثر: ٣١] الآية. وعن النبي ﷺ: «أنه كان يعوّذ الحسن والحسين فيقول: أعيذكما بكلمات الله التامّة، من كل عين لامّة، ومن كل شيطان وهامَّة». ١٥ ٢٠

[1044] "Allah karşısında benim size bir faydam olmaz." Yani eğer Allah sizin için bir kötülük murat ettiyse, benim tavsiye ettiğim ayrı ayrı girme yöntemi size bir fayda etmez; o şey mutlaka başınıza gelir. "Çünkü mutlak hüküm tamamen Allah'ındır."

[1045] Sonra da şöyle buyurmaktadır: "Babalarının kendilerine emrettiği şekilde" yani dağınık olarak "girdiklerinde, Allah karşısında bunun" yani Yakup'un görüşünün; ayrı ayrı girmelerinin "onlara bir faydası olacak değildi." Zira ayrı ayrı girmelerine rağmen başlarına gelen gelmişti; hırsızlık suçlamasına mâruz kalmışlar, bu yüzden rezil-rüsva olmuşlar, kralın maşrapası kendi yükü içerisinde bulunduğu için kardeşleri alıkonulmuş ve babalarının derdi, kederi ikiye katlanmıştı. "Ancak" ifadesi, istisna-i munkatı' olup, anlam şöyledir: Fakat "Yakup içindeki bir dileği" evlatlarına olan şefkatini "dile getirmiş oluyordu." Onlara söyledikleriyle, tavsiyeleriyle dileğini ifade etmiş oluyordu. "Şüphesiz o, kendisine Biz öğrettiğimiz için bunu bilmekte idi." Burada Yakup *Aleyhisselâm*'ın "Allah karşısında benim size bir faydam olmaz." şeklindeki sözü ve tedbirin takdir karşısında işe yaramayacağına dair bilgisi kastedilmiştir.

69. Yûsuf'un huzuruna girdiklerinde, (Bünyamin'e gizlice) "Ben senin kardeşinim! Bunların yaptıklarına üzülme" diyerek kardeşini bağrına bastı.

[1046] "Kardeşini bağrına bastı." Bünyamin'i kendine çekti, bağrına bastı.

[1047] Rivayete göre; Yûsuf'a,

"-İşte kardeşimiz bu! Onu sana getirdik." demişler;

"-Aferin, doğru yaptınız ve bunun karşılığını göreceksiniz." demiş ve onları ağırlayıp, izzet ü ikramda bulunmuş; bundan öte onlardan her iki kişiye bir sofra düşecek şekilde kendilerine sofralar hazırlatmış; hepsi ikişerli halde sofralara oturunca Bünyamin tek kalmış ve ağlamaya başlayıp

"-Kardeşim Yûsuf sağ olsaydı beni kendi sofrasına oturturdu." demiş; bunun üzerine Yûsuf,

"-Bakın kardeşiniz tek kaldı." demiş ve onu kendi sofrasına oturtmuş. Sonra;

"-Sizler on kişisiniz, ikişerli gruplar halinde odalara yerleşin. Bu kardeşinizin ise birlikte bir odaya yerleşeceği eşi yok! Bu yüzden o benimle kalsın." demiş. Böylece sabaha dek kardeşini bağrına basıp koklamıştır.

[١٠٤٤] {وَمَا أُغْنِى عَنكُمْ مِّنَ اللهِ مِن شَىْءٍ} يعني إن أراد الله بكم سوءًا لم ينفعكم ولم يدفع عنكم ما أشرت به عليكم من التفرق، وهو مصيبكم لا محالة {إِنِ الحكم إلّا للهِ}.

[١٠٤٥] ثم قال: {وَلَمَّا دَخَلُوا مِنْ حَيْثُ أَمَرَهُمْ أَبُوهُم} أي متفرقين {مَّا كَانَ يُغْنِى عَنْهُمْ} رأي يعقوب ودخولهم متفرّقين شيئًا قط، حيث أصابهم ما ساءهم مع تفرّقهم، من إضافة السرقة إليهم وافتضاحهم بذلك، وأخذ أخيهم بوجدان الصواع في رحله، وتضاعف المصيبة على أبيهم {إِلَا حَاجَةً} استثناء منقطع. على معنى: ولكن حاجة {فِى نَفْسِ يَعْقُوبَ قَضَاهَا} وهي شفقته عليهم وإظهارها بما قاله لهم ووصاهم به {وَإِنَّهُ لَذُو عِلْمٍ} يعني قوله {وَمَا أُغْنِى عَنكُمْ} وعلمه بأن القدر لا يغني عنه الحذر.

٦٩-﴿وَلَمَّا دَخَلُوا عَلَى يُوسُفَ آوَى إِلَيْهِ أَخَاهُ قَالَ إِنِّي أَنَا أَخُوكَ فَلا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٠٤٦] {آوَى إِلَيْهِ أَخَاهُ} ضم إليه بنيامين.

[١٠٤٧] وروي أنهم قالوا له: هذا أخونا قد جئناك به، فقال لهم: أحسنتم وأصبتم، وستجدون ذلك عندي، فأنزلهم وأكرمهم، ثم أضافهم وأجلس كل اثنين منهم على مائدة فبقي بنيامين وحده فبكى وقال: لو كان أخي يوسف حيًا لأجلسني معه، فقال يوسف: بقي أخوكم وحيدًا، فأجلسه معه على مائدته وجعل يواكله، قال: أنتم عشرة فلينزل كل اثنين منكم بيتًا، وهذا لا ثاني له فيكون معي، فبات يوسف يضمه إليه ويشم رائحته حتى أصبح،

Bu sırada ona çocuklarını sormuş; o da,

"-On evladım var, hepsinin ismini ölen kardeşimin isminden türeterek koydum." demiş. Yûsuf da,

"-Ölen kardeşinin yerine ben sana kardeş olayım, ister misin?" diye sormuş;

"-Senin gibi bir kardeşi kim bulabilir ki, fakat ne yazık ki seni Yakup ile Rahel çifti (annem ve babam) doğurmuş değildir." demiş. Bunun üzerine Yûsuf *Aleyhisselâm* gözyaşları içinde kalkıp kardeşinin boynuna sarılmış ve;

"-Ben senin ağabeyin Yûsuf'um, artık onların geçmişte bize yaptıklarına üzülme; çünkü Allah bize ihsanda bulundu, bizi böyle bir hayır (iyi hal) üzere birleştirip bir araya getirdi, sana bu söylediklerimi onlara haber verme." demiştir.

[1048] İbn Abbâs'tan [v. 68/688] nakledildiğine göre ise kardeşi, Yûsuf *Aleyhisselâm*'ı tanımıştır.

[1049] Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın ona, "Ben kayıp kardeşinin yerine sana kardeş olurum. Artık onlardan gördüğün haset ve eziyetlere üzülme, artık onlara karşı güvendesin." dediği Vehb b. Münebbih'ten nakledilmiştir.

[1050] Söylendiğine göre

"-Bir daha senden ayrılmayacağım." demiş, fakat devamında, "Babamın benden ötürü ne kadar kederlendiğini biliyorum, şimdi seni alıkoyarsam kederi iyice artacak. Çare yok, mecburen sana pek de hoş olmayan bir suçlamada bulunacağım (ki seni burada tutabileyim)." demiş. Kardeşi de

"-Benim için uygundur, sen nasıl münasip görüyorsan öyle yap." demiştir. Bunun üzerine Yûsuf *Aleyhisselâm;*

"-Maşrapamı senin yükünün içine gizleyeceğim, sonra da bağırıp senin onun çaldığını söyleyeceğim. Böylece başta senin onlarla birlikte gönderdiğim halde sonradan dönüp bana gelmenin yolunu hazırlamış olacağım." demiş. O da

"-Tamam, yap!" demiştir.

70. Onların yüklerini hazırlatırken, maşrapasını kardeşinin yüküne koydurdu... Derken, bir tellal "Ey kafile! Siz kesin hırsızsınız!" diye bağırmaya başladı.

71. Onlara yönelerek "Siz ne arıyorsunuz?" dediler.

72. "Hükümdarın kupasını kaybettik, onu getirene de bir deve yükü (ödül) var. Ben de buna kefilim." dediler.

وسأله عن ولده فقال: لي عشرة بنين اشتققت أسماءهم من اسم أخ لي هلك، فقال له: أتحب أن أكون أخاك بدل أخيك الهالك؟ قال: من يجد أخا مثلك، ولكن لم يلدك يعقوب ولا راحيل، فبكى يوسف وقام إليه وعانقه وقال له {إِنِّي أَنَا أَخُوكَ} يوسف {فَلَا تَبْتَئِسْ} فلا تحزن {بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} بنا فيما مضى، فإن الله قد ٥ أحسن إلينا وجمعنا على خير، ولا تعلمهم بما أعلمتك.

[١٠٤٨] وعن ابن عباس: تعرّف إليه.

[١٠٤٩] وعن وهب: إنما قال له: أنا أخوك بدل أخيك المفقود، فلا تبتئس بما كنت تلقى منهم من الحسد والأذى فقد أمنتهم.

[١٠٥٠] وروي أنه قال له: أنا لا أفارقك. قال: قد علمت اغتمام والدي بي، ١٠ فإذا حبستك ازداد غمه، ولا سبيل إلى ذلك إلا أن أنسبك إلى ما لا يجمل. قال: لا أبالي فافعل ما بدا لك. قال: فإني أدس صاعي في رحلك، ثم أنادي عليك بأنك قد سرقته، ليتهيأ لي ردّك بعد تسريحك معهم. قال: افعل.

٧٠-﴿فَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَازِهِمْ جَعَلَ السِّقَايَةَ فِي رَحْلِ أَخِيهِ ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ أَيَّتُهَا الْعِيرُ إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ﴾

١٥ ٧١-﴿قَالُوا وَأَقْبَلُوا عَلَيْهِمْ مَاذَا تَفْقِدُونَ﴾

٧٢-﴿قَالُوا نَفْقِدُ صُوَاعَ الْمَلِكِ وَلِمَنْ جَاءَ بِهِ حِمْلُ بَعِيرٍ وَأَنَا بِهِ زَعِيمٌ﴾

[1051] *es-Sikāye,* su içilen maşrapa demektir ki bu aynı zamanda ölçek kabıdır. Söylendiğine göre bu, kralın maşrapası iken daha sonradan ölçek olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bunun hem hayvanlara su verilen hem de ölçek olarak kullanılan bir maşrapa olduğu söylenmiştir. Söylendiğine göre bu, silindir şeklinde sürahiye benzer bir maşrapa imiş. Bunun, iki sapı birleşik, acemlerin su içerken kullandıkları türden Pers işi bir maşrapa olduğu da söylenir. Altına bulanmış gümüş bir maşrapa olduğu da, altın maşrapa olduğu da, mücevher süslemeli bir maşrapa olduğu da söylenmiştir.

[1052] "Derken, bir tellal bağırdı;" seslenen biri nida etti. *Âzenehû*, "bildirdi" anlamında; *ezzene* ise "çokça bildirdi" anlamındadır. *Müezzin* de buradan türemiştir ki çok duyuru yapıp bildirimde bulunduğu için böyle denmiştir.

[1053] Rivayete göre kardeşler yola koyulmuşlar, fakat Yûsuf onları biraz bekletmiş, oyalamış, nihayet yola çıktıklarında emir vermiş ve yakalanıp hapse atılmışlar, sonra da kendilerine "Ey kafile! Siz kesin hırsızsınız!" denilmiştir.

[1054] الْعِيرُ yük taşıyan develer; yani kafile demektir. Bunlar gelip gittikleri için, *te'îru* (gelir-gider) ifadesinden bu isim verilmiştir. Bu kelimenin merkep kafilesi anlamında olup daha sonra her tür kafileye bu isim verilmeye başladığı da söylenmiştir. Aslında bu kelime sanki *'ayr* kelimesinin çoğulu olup aslı *fu'ul* veznindedir. Tıpkı *sakf* kelimesinin çoğulunun *sukuf* olması gibi. Daha sonra tıpkı *bîyd*[in] ve *ğîyd*[in] gibi ilk harfi kesreye dönüştürülmüştür. Maksat, kafiledeki insanlardır. Bu açıdan tıpkı "Ey Allah'ın atı (binicisi)! Bin!" ifadesi gibidir.

[1055] İbn Mes'ûd [v. 32/652] لَمَّا'nın cevabını hazfedip ***ve*** *ca'ale's-sikāyet*[e] şeklinde okumuştur. Bu durumda sanki "Onların yüklerini hazırlatıp maşrapayı da kardeşinin yüküne koyuncaya kadar onları bekletti; nihayet yola koyuldular, sonra bir tellal seslendi." denilmiştir. Ebû Abdurrahmân es-Sülemî de [v. 73/692] تَفْقِدُونَ (neyiniz kayboldu) ifadesini, "bir şeyin kaybolduğunu farkettiğin" zaman kullandığın *efkadtuhû* fiilinden *tufkıdûne* (ne kaybettiniz) şeklinde okumuştur. صُوَاع Sād'ın fetha ve zammesiyle, hem Sād hem Dāt ile *savâ'a*, *sā'a*, *sû'a*, *sav'a* / *davâ'a*, *dā'a*, *dû'a*, *dav'a* şekillerinde de okunmuştur.

[1056] "Ben de buna kefilim" ifadesini tellal söylemiştir. "Ben bir deve yükü vermeye kefilim, getirene onu vereceğim." demek istemiştir. Deve yükünden maksadı ise, getirene bir deve yükü erzak vermektir.

[١٠٥١] {السقاية} مشربة يسقى بها وهي الصواع. قيل: كان يسقى بها الملك، ثم جعلت صاعًا يكال به. وقيل: كانت الدواب تسقي بها ويكال بها. وقيل: كانت إناء مستطيلًا يشبه المكوك وقيل: هي المكوك الفارسي الذي يلتقي طرفاه تشرب به الأعاجم. وقيل: كانت من فضة مموّهة بالذهب، وقيل كانت من ذهب. وقيل:
٥ كانت مرصعة بالجواهر

[١٠٥٢] {ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ} ثم نادى مناد. يقال: آذنه أعلمه. وأذن: أكثر الإعلام. ومنه المؤذن، لكثرة ذلك منه.

[١٠٥٣] روي: أنهم ارتحلوا وأمهلهم يوسف حتى انطلقوا، ثم أمر بهم فأدركوا وحبسوا، ثم قيل لهم ذلك.

١٠ [١٠٥٤] والعير: الإبل التي عليها الأحمال، لأنها تعير، أي تذهب وتجيء. وقيل: هي قافلة الحمير، ثم كثر حتى قيل لكل قافلة عير، كأنها جمع عير، وأصلها فعل كسقف وسقف، فعل به ما فعل ببيض وعيد، والمراد أصحاب العير كقوله: «يا خيل الله اركبي».

[١٠٥٥] وقرأ ابن مسعود: «وجعل السقاية»، على حذف جواب لما، كأنه قيل:
١٥ فلما جهزهم بجهازهم وجعل السقاية في رحل أخيه، أمهلهم حتى انطلقوا، ثم أذن مؤذن. وقرأ أبو عبد الرحمن السلمي: «تفقدون» من أفقدته إذا وجدته فقيدًا. وقرئ «صواع»، و«صاع»، و«صوع»، و«صُوع» بفتح الصاد وضمها، والعين معجمة وغير معجمة

[١٠٥٦] {وَأَنَا بِهِ زَعِيمٌ} يقوله المؤذن، يريد: وأنا بحمل البعير كفيل، أُؤدّيه إلى
٢٠ من جاء به؛ وأراد وسق بعير من طعام جعلا لمن حصله.

73. "Allah'a yemin ederiz -hem siz de gördünüz- ki biz ülke(niz)de bozuculuk yapmaya gelmedik… Hırsız da değiliz!" dediler.

[1057] تَاللّٰهِ (Allah'a yemin ederiz.) yemin ifadesi olmakla beraber kendilerine atfedilen şeyden duydukları hayret mânasını da içerir. "Hem siz de gördünüz ki" diyerek onların da bunu biliyor olmalarını şahit tutmuşlardır; çünkü onlar da bu kimselerin iki kere gelmiş olmalarında ve kralın huzuruna çıkmalarında sergiledikleri güvenilirliği ve dinlerinden anlaşılan hallerini bilmekteydiler. Ayrıca bu kimseler, çarşı pazarda develeri başkalarının ekinlerini, yulaflarını yemesin diye, onların ağızlarını bağlayarak girmişler; ayrıca geçen sefer (erzak almak için getirmiş oldukları fakat tekrar) yüklerinin içine konulmuş olan sermayeleri geri getirmişlerdi. "Hırsız da değiliz!" Asla hırsızlıkla nitelenmiş değiliz, böyle bir şey bizim pozisyonumuza aykırı!

74. "Ya yalancıysanız, bunun cezası nedir?" dediler.

75. "Bunun cezası; çalınan şey kimin eşyasının arasında bulunursa, karşılığı o kişidir (onu çaldığı şeye mukabil alıkoyarız). Biz zalimleri böyle cezalandırıyoruz." dediler.

[1058] "Ya yalancıysanız," suçu inkâr ve suçsuzluk iddianızda yalancı iseniz, "bunu" çalmanı"n cezası nedir?" "Dediler ki: Bunun cezası; çalınan şeyin, eşyası arasında bulunduğu kişidir!" Yani onu çalmanın cezası, kimin yükünde bulunduysa bizzat onun alıkonulmasıdır. Yakup ailesi içerisinde hırsızlık yapmanın hükmü, hırsızın bir yıl boyunca köleleştirilmesi idi. Bu yüzden hırsızın cezasının ne olduğu kendilerine sorulmuştur. فَهُوَ جَزَاؤُهُ (Karşılığı o kişidir.) şeklindeki sözleri işbu hükmün onaylanmasıdır; yani hırsızın bizzat kendisinin alınmasıdır bunun cezası, başka bir şey değildir. فَهُوَ جَزَاؤُهُ ifadesi tıpkı *hakku Zeyd*[in] *en yüksâ ve yut'ame ve yun'ame 'aleyhi fe-zâlike hakkuhû* (Zeyd'in hakkı giydirilmek, yedirilmek, nimete mazhar kılınmaktır. İşte onun hakkı budur!) ifadesi gibidir; *fe-zâlike hakkuhû* (İşte onun hakkı budur.) diyerek, *fe-huve hakkuhû* (Hakkı 'o'dur.) mânasını kastetmiş; böylece daha önce zikrettiğin üzere onun hak ettiği şeyleri onaylamış olursun.

[1059] (ii) جَزَاؤُهُ (onun cezası) ifadesinin mübteda olması, şart cümlesinin ise haber olması da mümkündür. Bu durumda açık olarak ifade edilen kelime zamir yerine kullanılmış olmaktadır. İfadenin aslı, *cezâ'uhû men vucide fî rahlihî fe-huve huve*, (Bunun cezası çalınan şeyin yükünde bulunduğu kişidir; işte o [ceza] odur.) şeklinde olup

٧٣-﴿قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا جِئْنَا لِنُفْسِدَ فِي الْأَرْضِ وَمَا كُنَّا سَارِقِينَ﴾

[١٠٥٧] {تالله} قسم فيه معنى التعجب مما أضيف إليهم، وإنما قالوا {لَقَدْ عَلِمْتُمْ} فاستشهدوا بعلمهم. لما ثبت عندهم من دلائل دينهم وأمانتهم في كرّتي مجيئهم ومداخلتهم للملك، ولأنهم دخلوا وأفواه رواحلهم مكمومة لئلا تتناول زرعًا

٥ أو طعامًا لأحد من أهل السوق. ولأنهم ردّوا بضاعتهم التي وجدوها في رحالهم {وَمَا كُنَّا سارقين} وما كنا قط نوصف بالسرقة وهي منافية لحالنا.

٧٤-﴿قَالُوا فَمَا جَزَاؤُهُ إِنْ كُنْتُمْ كَاذِبِينَ﴾

٧٥-﴿قَالُوا جَزَاؤُهُ مَنْ وُجِدَ فِي رَحْلِهِ فَهُوَ جَزَاؤُهُ كَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ﴾

[١٠٥٨] {فَمَا جَزَاؤُهُ} الضمير للصواع، أي فما جزاء سرقته {إِن كُنتُمْ كاذبين}

١٠ في جحودكم وادّعائكم البراءة منه. {قَالُوا جَزَاؤُهُ مَن وُجِدَ فِى رَحْلِهِ} أي جزاء سرقته أخذ من وجد في رحله، وكان حكم السارق في آل يعقوب أن يسترقّ سنة، فلذلك استفتوا في جزائه. وقولهم {فَهُوَ جَزَاؤُهُ} تقرير للحكم، أي فأخذ السارق نفسه وهو جزاؤه لا غير، كقولك: حق زيد أن يكسى ويطعم وينعم عليه، فذلك حقه، أي فهو حقه لتقرّر ما ذكرته من استحقاقه وتلزمه.

١٥ [١٠٥٩] ويجوز أن يكون {جَزَاؤُهُ} مبتدأ، والجملة الشرطية كما هي خبره، على إقامة الظاهر فيها مقام المضمر. والأصل: جزاؤه من وجد في رحله فهو هو،

cezâ' kelimesi *huve* zamiri konumunda kullanılmıştır. Buna benzer şekilde arkadaşına, *men ahū Zeyd* (Zeyd'in kardeşi kimdir?) dersin, o da *ahūhu men yek'udü ilâ cenbihî fe-huve huve* (Kardeşi, yanında oturandır, işte o, odur.) der. Burada ilk zamir *men* kelimesine, ikinci zamir ise *ah* kelimesine racidir. Sonra da *fe-huve ahūhu* (İşte o, onun kardeşidir.) der ve açık olan *ahūhu* (kardeşi) kelimesini gizli *huve* (o) zamiri yerine kullanırsın.

[1060] (iii) جَزاؤُهُ ifadesinin hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olması da mümkündür. Bu hazfedilmiş mübteda "cezası sorulan kimse" ifadesidir. Bu durumda onlar önce "cezası sorulan kimse:" demiş, sonra da onların sorularına "Kimin yükünde bulunursa, işte cezası/karşılığı odur." diye cevap vermişlerdir. Bu tıpkı kendisine; ihramlı iken avlanan kimsenin durumu sorulan birinin önce; "Bana ihramlı iken avlanan kimsenin cezasını soran kişi: İhramlı iken avlananın cezası…" deyip sonra da "İçinizden her kim bile bile onu öldürürse, cezası; öldürdüğü o hayvanın benzeri bir ehlî hayvandır." [Mâide 5/95] âyetini okumasına benzemektedir.

76. Bunun üzerine, (Yûsuf) kardeşinin eşyasından evvel onların eşyalarından başladı. Sonra, onu kardeşinin eşyasından çıkardı... Yûsuf'a böyle bir tertip öğrettik; yoksa hükümdarın kanunlarına göre, -Allah dilerse başka, ama- kardeşini başka türlü alıkoyma imkânı yoktu. Biz dilediklerimizi derece derece yükseltiyoruz. Her bilgi sahibinin üstünde bir bilen var!

[1061] "Onların eşyalarından başladı." Söylendiğine göre eşyaları kontrol etmekten sorumlu olan kişi onlara, "Eşyalarınızın aranması gerekiyor." demiş ve onları alıp Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın huzuruna getirmiş, o da herhangi bir töhmet söz konusu olmasın diye Bünyamin'in eşyasından önce diğerlerinin eşyalarını kontrol etmiş; nihayet Bünyamin'in eşyasına sıra gelince "Bunun bir şey almış olduğunu sanmıyorum." demiş, ama ağabeyleri; "Vallahi, onun da yüküne bakmadan biz onu salmayız. Böylesi, senin içini de bizim içimizi de daha çok rahatlatır." demişler ve arandığı zaman maşrapayı onun eşyasından çıkarmışlardır.

[1062] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] Vav'ın zammesi ile *vu'âi ahīhi* (kardeşinin eşyası) diye okumuştur ki bu da bir lehçedir. Sa'îd b. Cübeyr de Vav'ı Hemze'ye dönüştürerek *i'âi ahīhi* şeklinde okumuştur.

فوضع الجزاء موضع هو، كما تقول لصاحبك: من أخو زيد فيقول لك أخوه من يقعد إلى جنبه فهو هو، يرجع الضمير الأول إلى من والثاني إلى الأخ، ثم تقول «فهو أخوه» مقيمًا للمظهر مقام المضمر.

[١٠٦٠] ويحتمل أن يكون جزاؤه خبر مبتدأ محذوف، أي المسؤل عنه جزاؤه، ٥ ثم أفتوا بقولهم: من وجد في رحله فهو جزاؤه، كما يقول: من يستفتى في جزاء صيد المحرم جزاء صيد المحرم، ثم يقول: {وَمَن قَتَلَهُ مِنكُم مُّتَعَمِّدًا فَجَزَاء مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النعم} [المائدة: ٩٥].

٧٦-﴿فَبَدَأَ بِأَوْعِيَتِهِمْ قَبْلَ وِعَاءِ أَخِيهِ ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا مِنْ وِعَاءِ أَخِيهِ كَذَلِكَ كِدْنَا لِيُوسُفَ مَا كَانَ لِيَأْخُذَ أَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ إِلا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ ١٠ مَنْ نَشَاءُ وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ﴾

[١٠٦١] {فَبَدَأَ بِأَوْعِيَتِهِمْ} قيل: قال لهم من وكل بهم: لا بدّ من تفتيش أوعيتكم، فانصرف بهم إلى يوسف، فبدأ بتفتيش أوعيتهم قبل وعاء بنيامين لنفي التهمة حتى بلغ وعاءه فقال: ما أظنّ هذا أخذ شيئًا، فقالوا: والله لا نتركه حتى تنظر في رحله، فإنه أطيب لنفسك وأنفسنا، فاستخرجوه منه.

١٥ [١٠٦٢] وقرأ الحسن: «وُعاء أخيه»، بضم الواو، وهي لغة. وقرأ سعيد ابن جبير: «إعاء أخيه»، بقلب الواو همزة.

[1063] **Şayet** "Maşrapa kelimesine giden zamiri defalarca müzekker olarak ifade etmişken neden en sonunda müennes olarak ifade etmiştir?" **dersen şöyle derim:** Müzekker olarak zikredilen zamirin (aynı mânadaki) *es-sikāye* (su kabı) kelimesine işaret ettiğini ya da *suvâ'* kelimesine işaret ettiği halde müennes olarak kullanıldığını, çünkü bu kelimenin hem müzekker hem müennes olarak kullanılabildiğini söylemişlerdir. Belki de Yûsuf *Aleyhisselâm* onu *sikāye* olarak isimlendiriyordu, uşakları ise *suvâ'* diye isimlendiriyordu. Bu yüzden de söz Yûsuf *Aleyhisselâm* ile ilgili iken buna *sikāye* lafzı esas alınarak işaret edilirken, uşakları ile ilgili iken *suvâ'* lafzı esas alınarak işaret edilmiştir.

[1064] "İşte Yûsuf'a böyle bir tertip öğrettik." Yani işte biz ona böylesine büyük bir tertip öğrettik, bunu ona vahyettik. "Yoksa hükümdarın kanunlarına göre, kardeşini başka türlü alıkoyma imkânı yoktu." Bu ifade tertibin izah ve beyanıdır; çünkü Yûsuf *Aleyhisselâm* Mısır kralının kanunlarına tâbi idi. Bu kanunlarda ise hırsızın cezası, kendisinin alıkonulup köleleştirilmesi değil, çaldığı şeyin iki katı kadar borçlandırılması idi. "Allah dilerse başka, ama" yani Allah'ın dilemesi ve izni dışında, Yûsuf'un onu başka türlü alması mümkün değildi.

[1065] "Biz dilediklerimizin derecelerini yükseltiyoruz." Tıpkı Yûsuf'un ilimdeki derecesini yükseltmiş olduğumuz gibi, dilediğimizi ilimde derece derece yükseltiyoruz. نَرْفَعُ (yükseltiyoruz) ifadesi Yâ ile *yerfe'u* (yükseltiyor) şeklinde, دَرَجَاتٍ ifadesi ise tenvin ile okunmuştur.[1]

[1066] "Her bilgi sahibinin üstünde bir bilen var!" Üstünde ondan daha üst ilim mertebesinde olan biri var. Ya da bütün âlimlerin üzerinde "Alîm" olan zat var. O, ilimde onların hepsinin üzerindedir ki o da Yüce Allah'tır.

[1067] **Şayet** "Allah'ın izin vermiş olduğu şeyin güzel olması gerekir, peki bu tertibin güzel olan yanı nedir? 'Siz kesin hırsızsınız!" [Yûsuf 12/70] âyetinde ve 'Dediler ki: eğer yalan söylüyorsanız onun cezası nedir?' [Yûsuf 12/74] âyetinde ifade edildiği üzere, bu durum hırsızlık yapmamış birine iftira atmak, onu hırsızlıkla suçlamaktan, doğru sözlü olanı yalanlamaktan başka bir nedir ki?" **dersen şöyle derim:** Bu şeklen iftira gibi olsa da aslında değildir; çünkü "Siz kesin hırsızsınız!" [Yûsuf 12/70] ifadesi, onların Yûsuf'a yapmış olduklarının hırsızlık olarak nitelendirildiği bir tür *tevriye*dir.[2]

1 "Biz dilediklerimizi derece derece yükseltiyoruz." Müfessirin tenvinsiz kıraati esas aldığı anlaşılıyor; yani "Biz dilediklerimizin derecelerini yükseltiyoruz." / ed.

2 Çift anlamlı bir sözcük kullanıp, ilk akla gelen anlamı değil de, daha uzak anlamı kastetmek. / çev.

[١٠٦٣] فإن قلت: لم ذكر ضمير الصواع مرّات ثم أنثه؟ قلت: قالوا رجع بالتأنيث على السقاية، أو أنث الصواع لأنه يذكر ويؤنث، ولعلّ يوسف كان يسميه سقاية وعبيده صواعًا، فقد وقع فيما يتصل به من الكلام سقاية، وفيما يتصل بهم منه صواعًا

٥ [١٠٦٤] {كَذَلِكَ كِدْنَا} مثل ذلك الكيد العظيم كدنا {لِيُوسُفَ} يعني علمناه إياه وأوحينا به إليه {مَا كَانَ لِيَأْخُذَ أَخَاهُ فِى دِينِ الملك} تفسير للكيد وبيان له، لأنه كان في دين ملك مصر، وما كان يحكم به في السارق أن يغرم مثلي ما أخذ، لا أن يلزم ويستعبد {إِلَا أَن يَشَاء اللهُ} أي ما كان يأخذه إلا بمشيئة الله وإذنه فيه

[١٠٦٥] {نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَاءُ} في العلم كما رفعنا درجة يوسف فيه.

١٠ وقرئ «يرفع»، بالياء. ودرجات بالتنوين.

[١٠٦٦] {وَفَوْقَ كُلّ ذِى عِلْمٍ عَلِيمٌ} فوقه أرفع درجة منه في علمه، أو [و] فوق العلماء كلهم عليم هم دونه في العلم، وهو الله عز وعلا.

[١٠٦٧] فإن قلت: ما أذن الله فيه يجب أن يكون حسنًا، فمن أي وجه حسن هذا الكيد؟ وما هو إلا بهتان، وتسريق لمن لم يسرق، وتكذيب لمن لم يكذب،

١٥ وهو قوله {إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ} [يوسف: ٧٠]، {فَمَا جَزَاؤُهُ إِن كُنتُمْ كاذبين} [يوسف: ٧٤]؟ قلت: هو في صورة البهتان وليس ببهتان في الحقيقة؛ لأنّ قوله {إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ} [يوسف: ٧٠] تورية عما جرى مجرى السرقة من فعلهم بيوسف.

[1068] Bu sözün, yani "Siz kesin hırsızsınız!" [Yûsuf 12/70] ifadesinin Yûsuf *Aleyhisselâm*'a değil, tellala ait olduğu da söylenmiştir. "Eğer yalan söylüyorsanız" [Yûsuf 12/74] ifadesi ise onların suçsuz olmadıklarını varsaymaktadır. Bir kimsenin yalan söylediğini varsaymak, onu yalancılıkla suçlamak demek değildir. Kaldı ki onlar hakkında açıkça "hırsızsınız" dediği gibi "yalancısınız" da demiş olsaydı bile, bunun da bir gerekçesi vardı. Zira "Ey babamız! Yarışmaya gitmiş, Yûsuf'u da eşyalarımızın yanında bırakmıştık. Kurt onu yemiş!" [Yûsuf 12/17] derken yalan söylemişlerdi.

[1069] Ayrıca buradaki 'tertip' tıpkı Yüce Allah'ın Eyyûb *Aleyhisselâm*'a, hem sözünü, ahdini bozmamış hem de karısını dövmemiş olması için "Eline bir demet sap alıp (eşine onunla vur da yeminini bozmuş olma)." [Sâd 38/44] buyurmuş olması ve İbrâhim *Aleyhisselâm*'ın kadını kâfirin elinden kurtarmak için, "O benim kız kardeşimdir." demiş olması gibi dini menfaat ve maslahatlara ulaşmak için kullanılan hîle-i şer'iyyeler hükmündedir. Zaten şeriat hükümlerinin tamamı fesada düşmekten muhafaza etme yolları ve maslahatları sağlamak değil midir? Elbette Allah Teâlâ Yûsuf *Aleyhisselâm*'a telkin etmiş olduğu bu hilede çok büyük maslahatlar olduğunu bilmektedir ve bu hileyi o maslahatlara giden bir vesile, bir merdiven kılmıştır. Bu yüzden bu hile de güzel olmuş, bu sebeplerden dolayı çirkinlik vasıflarından arınmıştır.

77. "O çalmışsa, daha evvel kardeşi de çalmıştı!" dediler. Bunu duyan Yûsuf, onlara açmaksızın, gizlice, içinden "Siz daha beter durumdasınız! Bu bahsettiğiniz şeyi Allah daha iyi bilmekte!" dedi.

[1070] "Kardeşi de çalmıştı" derken Yûsuf *Aleyhisselâm*'ı kastetmişlerdir. Rivayete göre görevliler maşrapayı Bünyamin'in yükünden bulup çıkardıkları zaman ağabeylerinin utançtan başları öne eğilmiş, sonra Bünyamin'e dönmüş ve şöyle demişlerdir:

"-Sen ne yaptın böyle?! Rezil ettin bizi! Yüzümüzü kararttın! Ey Rahîl'in evlatları! Başımız sizden yana hiç beladan kurtulmuyor! Ne zaman aldın bu maşrapayı!?" Bunun üzerine o da şöyle demiştir:

"-Demek başınızın hiç beladan kurtulmamasına sebep olan Rahel'in evlatları ha!.. Vaktiyle, kardeşimi siz alıp götürdünüz ve öldürdünüz. Şunu bilin ki bu maşrapayı benim yüküme koyan kişi ile sizin yükünüze erzak almak için bedel olarak getirdiğiniz malları koyan kişi aynıdır!" demiştir.

[١٠٦٨] وقيل: كان ذلك القول من المؤذن لا من يوسف، وقوله {إِن كُنتُمْ كاذبين} [يوسف: ٧٤] فرض لانتفاء براءتهم. وفرض التكذيب لا يكون تكذيبًا، على أنه لو صرَّح لهم بالتكذيب، كما صرّح لهم بالتسريق. لكان له وجه؛ لأنهم كانوا كاذبين في قولهم: {وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِندَ متاعنا فَأَكَلَهُ الذئب} [يوسف: ١٧]

٥ [١٠٦٩] هذا وحكم هذا الكيد حكم الحيل الشرعية التي يتوصل بها إلى مصالح ومنافع دينية، كقوله تعالى لأيوب عليه السلام: {وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْثًا} [ص: ٤٤] ليتخلص من جلدها ولا يحنث، وكقول إبراهيم عليه السلام: هي أختي، لتسلم من يد الكافر. وما الشرائع كلها إلا مصالح وطرق إلى التخلص من الوقوع في المفاسد، وقد علم الله تعالى في هذه الحيلة التي لقنها يوسف مصالح عظيمة فجعلها سلمًا وذريعة

١٠ إليها، فكانت حسنة جميلة وانزاحت عنها وجوه القبح لما ذكرنا.

٧٧-﴿قَالُوا إِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلُ فَأَسَرَّهَا يُوسُفُ فِي نَفْسِهِ وَلَمْ يُبْدِهَا لَهُمْ قَالَ أَنْتُمْ شَرٌّ مَكَانًا وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا تَصِفُونَ﴾

[١٠٧٠] {أَخٌ لَّهُ} أرادوا يوسف. روي أنهم لما استخرجوا الصاع من رحل بنيامين نكس إخوته رؤوسهم حياء، وأقبلوا عليه وقالوا له:

١٥ ما الذي صنعت؟ فضحتنا وسوّدت وجوهنا، يا بني راحيل ما يزال لنا منكم بلاء، متى أخذت هذا الصاع؟ فقال:

بنو راحيل الذين لا يزال منكم عليهم البلاء، ذهبتم بأخي فأهلكتموه، ووضع هذا الصواع في رحلي الذي وضع البضاعة في رحالكم.

[1071] Yûsuf *Aleyhisselâm*'a hangi konuda hırsızlık atfettikleri hususunda ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre çocukluğunda -annesinin babası olan- dedesine ait bir putu alıp kırmış ve onu yolda çöplerin, leşlerin içine atmıştı. Diğer bir görüşe göre bir puthaneye girip oradan insanların tapındıkları küçük bir altın heykel almış ve gömmüştü. Bir başka görüşe göre evdeki bir tavuk ya da oğlağı bir dilenciye vermişti. Bir diğer görüşe göre ise İbrâhim *Aleyhisselâm*'ın bir kemeri vardı ve kendisinden sonra soyundan gelen büyük çocuklara miras kalıyordu. Böylece onu önce İshak *Aleyhisselâm* miras olarak almış, ondan en büyük evladı olan kızına geçmişti. İshak *Aleyhisselâm*'ın bu kızı, Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın annesi vefat edince, halası olarak onu bağrına basıyor ve ona çok şefkat gösteriyor; yokluğuna dayanamıyordu. İhtiyarladığı zaman Yakup *Aleyhisselâm* kemeri ondan almak istedi. O da kemeri Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın elbisesinin altına bağlayarak sakladı ve "İshak'ın kemerini kaybettim, bakın bakalım kim almış?" dedi. Arandığı zaman da onu Yûsuf'un beline bağlı olarak buldular. Bunun üzerine halası, "Artık Yûsuf benimdir; dilediğim gibi üzerinde tasarruf ederim." dedi. Yakup *Aleyhisselâm* da Yûsuf'u onun yanında bıraktı. Yûsuf *Aleyhisselâm* halası ölünceye kadar onun yanında kalmıştır.

[1072] فَأَسَرَّها'daki zamir devamındaki ifadeyle açıklanmak üzere kullanılmıştır. Bunu açıklayan cümle ise, أَنْتُمْ شَرٌّ مَكانًا (Siz daha beter durumdasınız!) ifadesidir. Zamirin müennes olarak kullanılmasının sebebi ise, "Siz daha beter durumdasınız!" ifadesinin bir *cümle* -ya da bir söz grubunu *kelime* olarak isimlendirmeleri açısından bakıldığında- *kelime* olmasıdır. Burada sanki; "Yûsuf bu cümleyi ya da kelimeyi içinde tuttu; onlara söylemedi." denilmiştir ki bu cümle ya da kelime de "Siz daha beter durumdasınız!" ifadesidir. Anlam, "Yûsuf, içinden 'Siz daha beter durumdasınız.' dedi" şeklindedir; çünkü "Siz daha beter durumdasınız!" ifadesi فَأَسَرَّها'dan bedeldir. İbn Mes'ûd [v. 32/652] kıraatinde zamir *fe-eserrehû* şeklinde müzekker okunmuştur; bu durumda bu zamir ile *kavl* (söz) veya *kelâm* anlamı kastedilmiştir.

[1073] "Siz daha beter durumdasınız!" ifadesinin anlamı ise, "Sizler hırsızlık konusunda çok daha kötü konumdasınız! Çünkü gerçekten hırsızsınız, kardeşinizi babanızdan çaldınız!" şeklindedir. "Bu bahsettiğiniz şeyi Allah daha iyi bilmekte!" Benim de kardeşimin de hırsızlık yapmamış olduğunu, durumun sizin anlattığınız gibi olmadığını Allah bilmektedir.

78. Dediler ki: "Ey şan-şeref ve güç sahibi (Mısır Azizi)! Bunun çok yaşlı bir babası var; onun yerine içimizden birini alıkoy. Doğrusu, biz seni iyiliksever kimselerden görüyoruz."

[١٠٧١] واختلف فيما أضافوا إلى يوسف من السرقة، فقيل: كان أخذ في صباه صنمًا لجدّه أبي أمّه فكسره وألقاه بين الجيف في الطريق. وقيل: دخل كنيسة فأخذ تمثالًا صغيرًا من ذهب كانوا يعبدونه فدفنه. وقيل: كان في المنزل عناق أو دجاجة فأعطاها السائل. وقيل كانت لإبراهيم عليه السلام منطقة يتوارثها أكابر ولده، فورثها إسحاق ثم وقعت إلى ابنته وكانت أكبر أولاده، فحضنت يوسف - وهي عمته - بعد وفاة أمّه وكانت لا تصبر عنه، فلما شبّ أراد يعقوب أن ينتزعه منها، فعمدت إلى المنطقة فحزمتها على يوسف تحت ثيابه وقالت: فقدت منطقة إسحاق، فانظروا من أخذها، فوجدوها محزومة على يوسف، فقالت: إنه لي سلم أفعل به ما شئت، فخلاه يعقوب عندها حتى ماتت

[١٠٧٢] {فَأَسَرَّهَا} إضمار على شريطة التفسير، تفسيره {أَنْتُمْ شَرٌّ مَّكَانًا} وإنما أنث لأنّ قوله {أَنْتُمْ شَرٌّ مَّكَانًا} جملة أو كلمة، على تسميتهم الطائفة من الكلام كلمة، كأنه قيل: فأسرّ الجملة أو الكلمة التي هي قوله {أَنْتُمْ شَرٌّ مَّكَانًا}. والمعنى: قال في نفسه: أنتم شر مكانًا؛ لأنّ قوله {قَالَ أَنْتُمْ شَرٌّ مَّكَانًا} بدل من أسرَّها. وفي قراءة ابن مسعود: «فأسرَّه»، على التذكير، يريد القول أو الكلام.

[١٠٧٣] ومعنى {أَنْتُمْ شَرٌّ مَّكَانًا} أنتم شر منزلة في السرق؛ لأنكم سارقون بالصحة، لسرقتكم أخاكم من أبيكم {والله أَعْلَمُ بِمَا تَصِفُونَ} يعلم أنه لم يصح لي ولا لأخي سرقة، وليس الأمر كما تصفون.

٧٨-﴿قَالُوا يَأَيُّهَا الْعَزِيزُ إِنَّ لَهُ أَبًا شَيْخًا كَبِيرًا فَخُذْ أَحَدَنَا مَكَانَهُ إِنَّا نَرَاكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ﴾

[1074] Babaları Yakup'un hakkını hatırlatarak, onun çok yaşlı bir ihtiyar ya da çok kıymetli bir kimse olduğunu, Bünyamin'in de babası nezdinde kendilerinden daha sevimli olduğunu söyleyerek Yûsuf'tan merhamet dilemişlerdir. Daha önce de babalarının bir evladının ölmüş olduğunu ve hâla onun yasını tuttuğunu, kardeşi Bünyamin ile teselli bulduğunu söylemişlerdir. "Onun yerine içimizden birini alıkoy" rehin ya da köle olarak bizden birini onun yerine al; "doğrusu, biz seni iyiliksever kimselerden görüyoruz." Bize karşı hayırhah olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla, bu iyiliğini, ihsanını tamamına erdir. Ya da iyilik ve ihsan senin âdetindir, âdetini sürdür, değiştirme.

79. Dedi ki: "Metâımızı yanında bulduğumuz kimseden başkasını alıkoymaktan Allah'a sığınırız! O zaman, şüphesiz, zalimlerden oluruz."

[1075] "Allah'a sığınırız!" Bu iki anlama gelebilecek bir sözdür. İlk bakışta mânası, "sizin fetvanıza göre maşrapa kimin yükünde bulunduysa onun alıkonulup köleleştirilmesi gerekir; onun yerine başkasını alırsak sizin görüşünüze göre zalim oluruz. O halde neden zulüm olduğunu bildiğiniz bir şeyi bizden istiyorsunuz!?" şeklindedir. Ancak derin mânası, "Yüce Allah bana vahiy yoluyla, kendisinin bildiği bir ya da birçok büyük maslahat gereği Bünyamin'i almamı, onu alıkoymamı emretmiştir; onun yerine başka birini alıkoyarsam vahyin aksine hareket etmiş ve zulmetmiş olurum." şeklindedir.

[1076] مَعاذَ اللّٰهِ أَنْ نَأْخُذَ (Alıkoymaktan Allah'a sığınırız!) ifadesi aslında *ne'ûzu billâhi ma'âz^en min en ne'huze* şeklindedir. Ancak mastar mef'ûle izafe edilmiş ve Min harf-i ceri hazfedilmiştir. إِذًا (O zaman) ifadesi ise hem onlara verilen cevap hem de şartın cevabıdır; çünkü anlam, "Eğer onun yerine başkasını alırsak zulmetmiş oluruz." şeklindedir.

80. Ondan ümitlerini kesince, bir yana çekilerek fısıldaşmaya başladılar. Büyükleri dedi ki: "Bilmiyor musunuz ki, babanız sizden Allah adına sağlam bir söz aldı!? Daha önce, Yûsuf konusunda da çok büyük kusur işlemiştiniz! Babam bana izin verinceye veya -hükmedenlerin en hayırlısı Allah- hakkımdaki hükmünü verinceye kadar buradan asla ayrılmayacağım!.."

[1077] اسْتَيْأَسُوا (Ümitlerini kesince) bu aslında *ye'isû* fiilidir; daha önce (32. âyetin tefsirinde) اِسْتَعْصَمَ fiilinde izahı geçtiği üzere, Sîn ve Tâ mübalağa için ilave edilmiştir. *en-Neciyy^u* iki mânaya gelir; ilkine göre *el-münâcî* anlamındadır; tıpkı *el-'aşîr* ve *es-semîr* kelimelerinin *el-mu'âşir* (yakınlık kurulan, dost) ve *el-musâmir* (gece sohbeti arkadaşı) anlamında olması gibi.

[١٠٧٤] استعطفوه بإذكارهم إياه حق أبيهم يعقوب، وأنه شيخ كبير السنّ أو كبير القدر، وأنّ بنيامين أحب إليه منهم، وكانوا قد أخبروه بأن ولدًا له قد هلك وهو عليه ثكلان، وأنه مستأنس بأخيه {فَخُذْ أَحَدَنَا مَكَانَهُ} فخذه بدله على وجه الاسترهان أو الاستعباد {إِنَّا نَرَاكَ مِنَ المحسنين} إلينا فأتمم إحسانك. أو من عادتك الإحسان فاجْرِ على عادتك ولا تغيرها.

٧٩-﴿قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ أَنْ نَأْخُذَ إِلا مَنْ وَجَدْنَا مَتَاعَنَا عِنْدَهُ إِنَّا إِذًا لَظَالِمُونَ﴾

[١٠٧٥] {مَعَاذَ اللهِ} هو كلام موجه، ظاهره: أنه وجب على قضية فتواكم أخذ من وجد الصواع في رحله واستعباده، فلو أخذنا غيره كان ذلك ظلمًا في مذهبكم، فلم تطلبون ما عرفتم أنه ظلم، وباطنه: إنّ الله أمرني وأوحى إليّ بأخذ بنيامين واحتباسه لمصلحة أو لمصالح جمة علمها في ذلك، فلو أخذت غير من أمرني بأخذه كنت ظالمًا وعاملًا على خلاف الوحي.

[١٠٧٦] ومعنى {مَعَاذَ الله أَن نَّأْخُذَ} نعوذ بالله معاذًا من أن نأخذ، فأضيف المصدر إلى المفعول به وحذف من. و{إِذًا} جواب لهم وجزاء؛ لأن المعنى: إن أخذنا بدله ظلمنا.

٨٠-﴿فَلَمَّا اسْتَيْأَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا قَالَ كَبِيرُهُمْ أَلَمْ تَعْلَمُوا أَنَّ أَبَاكُمْ قَدْ أَخَذَ عَلَيْكُمْ مَوْثِقًا مِنَ اللَّهِ وَمِنْ قَبْلُ مَا فَرَّطْتُمْ فِي يُوسُفَ فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ حَتَّى يَأْذَنَ لِي أَبِي أَوْ يَحْكُمَ اللَّهُ لِي وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ﴾

[١٠٧٧] {استيأسوا} يئسوا. وزيادة السين والتاء في المبالغة نحو ما مرّ في استعصم. و النجي على معنيين: يكون بمعنى المناجي، كالعشير والسمير بمعنى: المعاشر والمسامر،

وَقَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا (Gizlice söyleşmek için onu yaklaştırdık. [Meryem 19/52]) âyetinde bu mânada kullanılmıştır. İkincisine göre ise mastar olan *et-tenâcî* (fısıldaşmak) anlamındadır. Nitekim bu mânada *en-necvâ* kelimesi de kullanılır. Buradan türetilerek *kavm*ün *neciyy*ün (fısıldaşan topluluk) denilir. Âyette de mastar nitelik yerine konularak وَإِذْ هُمْ نَجْوى (Gizlice fısıldaşırlarken de… [İsrâ 17/47]) denilmiştir. Yine *hum sadîk*ün (onlar dostturlar) denildiği gibi *hum neciyy*un (fısıldaşanlardır) denilmesi (yani çoğul için kullanılması) da mümkündür; çünkü bu durumda kelime, mastar veznindedir. Çoğulu ise *enciye* şeklinde gelir. Şair şöyle demiştir:

Ben ki, topluluk bir kenara çekilip fısıldaşırlarken...

[1078] خَلَصُوا "kenara çekildiler, insanlardan ayrılıp kimsenin kendilerine karışmayacağı yere ayrıldılar" anlamındadır. نَجِيًّا ise *zevî necvâ* (fısıldaşma ehli olarak) ya da *fevc*en *neciyy*en (fısıldaşan bir grup olarak) veya da *münâciy*en (fısıldaşarak) anlamındadır. Zira birbirleriyle fısıldaşmışlardır. Bunlardan daha güzel olan bir yorum ise, ifadenin *temehhedû tenâciy*en (fısıldaşmak üzere kümelendiler) anlamında olmasıdır; çünkü onlar sırf bu iş için toplanmış, büyük bir özen ve gayretle buna yoğunlaşmışlar, sanki bizzat kendileri itibariyle fısıldaşma suretine bürünmüş, fısıldaşmanın kendisi olmuşlardır. Fısıldaşmalarının konusu ise babalarına hangi sıfatla, ne yüzle gidecekleri, kardeşleri konusunda ona ne diyecekleri gibi konuları görüşmektir. Bu durumda, halleri tıpkı başlarına gelen bir sıkıntı dolayısıyla acziyet içine düşmüş ve bu yüzden istişare yapma ihtiyacı hissetmiş bir topluluk gibiydi.

[1079] "Büyükleri" yaşça büyük olanları ki bu, Ruben'dir. Bu ifadenin "reisleri" anlamına geldiği, onun da Şimon olduğu da söylenmiştir. Yine, akıl itibariyle büyükleri, en akıllıları anlamında olduğu da söylenmiştir ki o da Yahuda'dır.

[1080] ما فَرَّطْتُمْ فِي يُوسُفَ (Yûsuf konusunda da çok büyük bir kusur işlemiştiniz!) Bu ifade birkaç şekilde yorumlanabilir. (i) Mâ, (مِنْ قبلِ هذا şeklinde) sıla olabilir; bu durumda anlam, "Bundan önce Yûsuf konusunda da kusur işlemiştiniz, babanızın sözünü muhafaza edememiştiniz." olur. (ii) Mâ, mastariyye olabilir; bu durumda mastarın konumu mübteda olarak merfû' olup, haberi ise zarf, yani مِنْ قَبْلُ (daha önce) ifadesi olur. Anlam ise, "Daha önce, Yûsuf konusunda aşırılığınız vâki olmuştu." şeklinde olur. (iii) Veya bu ifade "bilmez misiniz ki" ifadesinin mef'ûlüne, yani "babanız" kelimesine atıf olarak mansup olur;

ومنه قوله تعالى {وَقَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا} [مريم: ٥٢] وبمعنى المصدر الذي هو التناجي، كما قيل النجوى بمعناه. ومنه قيل: قوم نجى، كما قيل {وَإِذْ هُمْ نجوى} [الإسراء: ٤٧] تنزيلا للمصدر منزلة الأوصاف. ويجوز أن يقال: هم نجى، كما قيل: هم صديق، لأنه بزنة المصادر وجمع أنجية. قال:

٥ إِنِّى إِذَا مَا الْقَوْمُ كَانُوا أَنجِيَهْ

[١٠٧٨] ومعنى {خَلَصُوا} اعتزلوا وانفردوا عن الناس خالصين لا يخالطهم سواهم {نَجِيًّا} ذوي نجوى أو فوجا نجيًا، أي مناجيًا لمناجاة بعضهم بعضًا. وأحسن منه أنهم تمحضوا تناجيًا؛ لاستجماعهم لذلك، وإفاضتهم فيه بجدّ واهتمام، كأنهم في أنفسهم صورة التناجي وحقيقته، وكان تناجيهم في تدبير أمرهم، على أيّ صفة ١٠ يذهبون؟ وماذا يقولون لأبيهم في شأن أخيهم؟ كقوم تعايوا بما دهمهم من الخطب، فاحتاجوا إلى التشاور

[١٠٧٩] {كَبِيرُهُمْ} في السنّ وهو روبيل. وقيل: رئيسهم وهو شمعون: وقيل كبيرهم في العقل والرأي وهو يهوذا

[١٠٨٠] {مَا فَرَّطتُمْ فِى يُوسُفَ} فيه وجوه: أن تكون «ما» صلة، أي ومن قبل هذا ١٥ قصرتم في شأن يوسف ولم تحفظوا عهد أبيكم. وأن تكون مصدرية، على أن محل المصدر الرفع على الابتداء وخبره الظرف، وهو {مِن قَبْلُ} ومعناه: ووقع من قبل تفريطكم في يوسف. أو النصب عطفًا على مفعول {أَلَمْ تَعْلَمُوا} وهو {أَنَّ أَبَاكُمْ}

bu durumda sanki "Babanızın sizden sağlam bir söz aldığını ve daha önce Yûsuf konusunda aşırılığa düştüğünüzü bilmez misiniz?" denilmiş olmaktadır. (iiii) Ya da Mâ'nın ism-i mevsūl olması ve anlamın, "Bundan önce yaptığınız aşırılığı, Yûsuf hakkında işlemiş olduğunuz büyük suçu" şeklinde olması, konumunun ise yukarıdaki iki ihtimale göre ref' veya nasb olması mümkündür.

[1081] "Babam bana" yanına gitmem için "izin verinceye veya" buradan çıkma konusunda "Allah hakkımdaki hükmünü verinceye kadar" ya da kardeşimi alan kimseden onu geri almadıkça veya herhangi bir sebeple kardeşim onun elinden kurtulmadıkça "buradan asla ayrılmayacağım!" Mısır toprağını terk etmeyeceğim! "O hükmedenlerin en hayırlısıdır." Çünkü asla adalet ve hak harici hüküm vermez.

81. "Babanıza dönün ve deyin ki: 'Ey babamız! Oğlun gerçekten hırsızlık etti. Biz sadece bildiğimize şahitlik etmekteyiz, gaybın bekçisi değiliz."

[1082] سَرَقَ (hırsızlık etti) ifadesi *surrika* (Kendisine hırsızlık suçlaması yapıldı.) şeklinde de okunmuştur. "Biz sadece bildiğimize şahitlik etmekteyiz;" onun hırsızlığına dair kesin olarak bildiğimiz şeye şahitlik etmekteyiz, çünkü maşrapa onun yükünden çıkarıldı ki, bundan açık bir kanıt olamaz. "Gaybın bekçisi değiliz." Sana söz verirken onun hırsızlık edeceğini bilemezdik. Ya da Yûsuf konusunda başına gelen musibet gibi onunla ilgili olarak da musibete mâruz kalacağını bilemezdik. *Seraka* (Hırsızlık etti.) ifadesini *surrika* (Kendisine hırsızlık suçlaması yapıldı.) şeklinde okuyan kimselere göre ise mâna, "Sadece hırsızlık konusunda bu bildiklerimize şahitlik ettik, başka bir şey bilmiyoruz; 'Gaybın bekçisi değiliz.' Gizli olanı bilmeyiz; gerçekten çaldı mı yoksa maşrapa o fark etmeksizin gizlice yüküne mi saklandı bilemiyoruz." şeklindedir.

82. "Bulunduğumuz şehrin halkına ve aralarında geldiğimiz kervana da sor. Gerçekten doğru söylüyoruz."

83. (Bütün bu olup bitenler kendisine haber verilince,) Yakup dedi ki: "Hayır! Nefisleriniz (yine) sizi aldatıp bir işe sürüklemiş. Bu durumda bana düşen, güzelce sabretmek... Umuyorum ki Allah hepsini bana getirecek; çünkü O'dur gerçekten, 'mutlak ilim ve hikmet sahibi' (Alîm, Hakîm).

كأنه قيل: ألم تعلموا أخذ أبيكم عليكم موثقًا وتفريطكم من قبل في يوسف، وأن تكون موصولة بمعنى: ومن قبل هذا ما فرطتموه، أي قدّمتموه في حق يوسف من الجناية العظيمة، ومحله الرفع أو النصب على الوجهين.

[١٠٨١] {فَلَنْ أَبْرَحَ الأرض} فلن أفارق أرض مصر {حتى يَأْذَنَ لِى أَبِى} في الانصراف إليه {أَوْ يَحْكُمَ اللّه لِى} بالخروج منها، أو بالانتصاف ممن أخذ أخي، أو بخلاصه من يده بسبب من الأسباب {وَهُوَ خَيْرُ الحاكمين} لأنه لا يحكم أبدًا إلا بالعدل والحق.

٨١-﴿ارْجِعُوا إِلَى أَبِيكُمْ فَقُولُوا يَا أَبَانَا إِنَّ ابْنَكَ سَرَقَ وَمَا شَهِدْنَا إِلا بِمَا عَلِمْنَا وَمَا كُنَّا لِلْغَيْبِ حَافِظِينَ﴾

[١٠٨٢] وقرئ «سرّق»، أي نسب إلى السرقة {وَمَا شَهِدْنَا} عليه بالسرقة {إِلَا بِمَا عَلِمْنَا} من سرقته وتيقناه؛ لأنّ الصواع استخرج من وعائه ولا شيء أبين من هذا {وَمَا كُنَّا لِلْغَيْبِ حَافِظِينَ} وما علمنا أنه سيسرق حين أعطيناك الموثق. أو ما علمنا أنك تصاب به كما أصبت بيوسف. ومن قرأ: «سرّق»، فمعناه: وما شهدنا إلا بقدر ما علمنا من التسريق، وما كنا للغيب: للأمر الخفي حافظين، أسرق بالصحة أم دسّ الصاع في رحله ولم يشعر.

٨٢-﴿وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا وَالْعِيرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا وَإِنَّا لَصَادِقُونَ﴾

٨٣-﴿قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبْرٌ جَمِيلٌ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَنِي بِهِمْ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾

[1083] "Bulunduğumuz şehr"e -ki Mısır'dır- yani şehr"in halkına sor." Yani şehir halkına birini gönder ve olayın aslını sor. "Aralarında geldiğimiz kervana" yani kervandakilere "de sor." Kervandakiler Yakup *Aleyhisselâm*'ın komşuları olan Kenanlılar idi. Bir görüşe göre bunlar San'âlı kimselerdi. Anlam, "Babalarına döndüler ve ona kardeşlerinin (fısıldaştıkları sırada) söylediği şeyi söylediler" şeklindedir. Bunun üzerine Yakup onlara "Hayır! Nefisleriniz (yine) sizi aldatıp bir işe sürüklemiş!" Bunu siz istediniz, yoksa siz kendisine bilgi vermemiş olsaydınız, adam nereden bilsin hırsızlık yapan kimsenin bizzat kendisinin alıkonulacağını?!

[1084] "Hepsini" yani Yûsuf'u, kardeşi Bünyamin'i ve Ruben'i (yani Mısır'da kalan kardeşi). "Çünkü O'dur gerçekten, 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'." Benim hüzün ve keder içre halimi bilen ve beni bütün bu belalarla sırf bir hikmet ve maslahat gereği imtihan eden O'dur.

84. Yüzünü onlardan çevirdi ve "Ah Yûsuf'um ah!" dedi... Üzüntüden iki gözüne de ak indi; (keder ve öfkesini) içine atıyordu.

[1085] "Yüzünü onlardan çevirdi." Getirdikleri haber sebebiyle onlardan yüz çevirdi.

[1086] يا أَسَفى (Âh!) *Esef*i, yani şiddetli hüzün ve hayıfı kendisine izafe etmiştir. Kelimenin sonundaki Elif, izafet Yâ'sından bedeldir. *Esef* ve *Yûsuf* kelimeleri arasında öyle hoş bir cinas vardır ki, hem etkilidir hem abartısızdır; açıkça görünür ama göze batmaz. Benzer bir cinas kullanımı اثَّاقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ أَرَضِيتُمْ (Yere çakılıp kaldınız?! … razı mı oldunuz? [Tevbe 9/38]), وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ (Hem onu yasaklıyorlar hem de kendileri ondan uzak duruyorlar. (En'am 6/26]), يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا (Güzel bir iş yaptıklarını zannederken… [Kehf 18/104]) ve مِنْ سَبَإٍ بِنَبَإٍ (Sebe'den önemli bir haber… [Neml 27/22]) ifadelerinde de vardır.

[7801] Hazret-i Peygamber (s.a.)'in de "Muhammed ümmeti dışında, ümmetlerden hiçbirine musibet anında söylemek üzere *innâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'ûn* (Biz Allah'a aitiz ve biz yalnız O'na döneceğiz.) gibi bir söz verilmiş değildir. Dikkat ederseniz, Hazret-i Yakup, başına musibet geldiği zaman bu âyeti okumayıp *yâ esefâ* diye 'Âh!' etmiştir." buyurduğu nakledilmiştir.

[1088] **Şayet** "Yakup *Aleyhisselâm* nasıl Bünyamin ve diğer kardeş için değil de Yûsuf için hayıflanıp kederlenmiştir? Oysa insana en zor ve en etkili gelen acı, en taze olanıdır?" **dersen şöyle derim:** Bu, onun Yûsuf'tan dolayı duyduğu hüzün ve kederin hiç bitmemiş olduğunun, onu kaybetmenin acısının aradan o kadar zaman geçmesine rağmen içerisinde hâla taptaze olduğunun delilidir. Şair şöyle demiştir:

[١٠٨٣] {القرية التى كُنَّا فِيهَا} هي مصر، أي أرسل إلى أهلها فسلهم عن كنه القصة {والعير التى أَقْبَلْنَا فِيهَا} وأصحاب العير، وكانوا قومًا من كنعان من جيران يعقوب. وقيل من أهل صنعاء، معناه: فرجعوا إلى أبيهم فقالوا له ما قال لهم أخوهم ف: {قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنفُسُكُمْ أَمْرًا}. فرجعوا إلى أبيهم فقالوا له ما قال لهم ٥ أخوهم ف: {قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنفُسُكُمْ أَمْرًا} أردتموه وإلا فما أدرى ذلك الرجل أنّ السارق يؤخذ بسرقته لولا فتواكم وتعليمكم

[١٠٨٤] {بِهِمْ جَمِيعًا} بيوسف وأخيه وروبيل أو غيره {إِنَّهُ هُوَ العليم} بحالي في الحزن والأسف {الحكيم} الذي لم يبتلني بذلك إلا لحكمة ومصلحة.

٨٤-﴿وَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا أَسَفَى عَلَى يُوسُفَ وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ ١٠ كَظِيمٌ﴾

[١٠٨٥] {وتولى عَنْهُمْ} وأعرض عنهم كراهة لما جاؤوا به

[١٠٨٦] {يا أسفى} أضاف الأسف وهو أشدّ الحزن والحسرة إلى نفسه، والألف بدل من ياء الإضافة، والتجانس بين لفظتي الأسف ويوسف مما يقع مطبوعًا غير متعمل فيملح ويبدع، ونحوه {اثاقلتم إِلَى الأرض أَرَضِيتُم} [التوبة: ٣٨]، {وَهُمْ يَنْهَوْنَ ١٥ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ} [الأنعام: ٢٦]. {يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ} [الكهف: ١٠٤]، {مِن سَبَإٍ بِنَبَإٍ} [النمل: ٢٢]

[١٠٨٧] وعن النبي ﷺ: ”لم تعط أمة من الأمم إنا لله وإنا إليه راجعون عند المصيبة إلا أمة محمد ﷺ. ألا ترى إلى يعقوب حين أصابه ما أصابه لم يسترجع. وإنما قال يا أسفى“

٢٠ [١٠٨٨] فإن قلت: كيف تأسف على يوسف دون أخيه ودون الثالث، والرزء الأحدث أشدّ على النفس وأظهر أثرًا؟ قلت: هو دليل على تمادي أسفه على يوسف،

Ondan sonraki en büyük musibetler bile onu bana unutturamadı

[1089] Ayrıca, Yûsuf'u kaybetmenin acısı onun daha sonraki dönemde evlatları konusunda çektiği acıların, başına gelen musibetlerin temeli idi. Bu sebeple de Yûsuf'a hüzünlenmesi, ondan sonrakilere de hüzünlenmesi anlamına geliyordu.

[1090] "İki gözüne de ak indi." Gözyaşı çok olduğu zaman, gözden akan yaş damlaları gözün siyahını yok eder, bulanık tonda bir beyaz renge dönüştürür. Yakup *Aleyhisselâm*'ın gözlerinin kör olduğu da, çok zayıf bir şekilde de olsa gördüğü de söylenmiştir.

[1091] مِنَ الْحُزْنِ (üzüntüden) ifadesi *mine'l-hazen*i şeklinde de okunmuştur.[1] Gözüne ak inmesine yol açan ağlamanın sebebi üzüntü idi; bu bakımdan, o adeta 'üzüntü*den*' [dolayı] ortaya çıkmıştı. Yakup *Aleyhisselâm*'ın gözyaşının Yûsuf *Aleyhisselâm*'dan ayrıldığı günden ona kavuştuğu güne kadar geçen seksen yıl boyunca hiç dinmediği, gözyaşının hiç kurumadığı söylenmiştir. Oysa Allah katında yeryüzünde Yakup'dan daha değerli bir kul yoktu. Rivayete göre Peygamber (s.a.) Cebrail'e, "Yakup Yûsuf'u kaybetmekten ne kadar acı duydu?" diye sormuş; o da "Yetmiş kayıp acısı duymuştur." demiş. Bunun üzerine Peygamber (s.a.), "Peki ne kadar ecir aldı?" diye sormuş; o da, "Yüz şehit ecri aldı; çünkü bir an olsun Allah hakkında kötü zan beslemedi." demiştir.

[1092] **Şayet** "Allah'ın peygamberi olan bir kimsenin bu denli feryat etmesi nasıl caiz olabilir?" **dersen şöyle derim:** İnsan, çok aşırı hüzün yaşadığı zaman kendini tutama, kendine hâkim olamama tabiatı ile yaratılmıştır. Bu yüzden de sabretmesi ve güzel olmayan bir davranışa meyletmekten kendini alıkoyması, kendine hâkim olması övgüye değerdir. Nitekim Peygamber (s.a.) da evladı İbrâhim'in vefatı üzerine ağlamış ve "Kalp acı duyar, göz yaş akıtır, ama biz Rabbin öfkesini celp edecek bir söz söylemeyiz. Ey İbrâhim! Doğrusu biz seni kaybetmekten ötürü mahzunuz." buyurmuştur. [*Buhārî*, "Cenâiz", 42] Kınanan; cahillerin yaptığı gibi bağırıp çağırmak, feryad ü figân etmek, yüzü ve göğsü tokatlamak, elbiseleri parçalamak şeklinde olandır. Yine Hazret-i Peygamber (s.a.)'in, kızlarından birinin çocuğu ruhunu teslim ederken ağladığı,

---

1 Hüzün ile hazen aynı kökten olmakla birlikte, hazen daha hafif bir üzüntü ifade etmektedir. Hüzün kıraatinde; Yakup Aleyhisselâm'ın, gözlerine ak inecek derecedeki büyük üzüntüsü hüzün kelimesiyle ifade edilmiş; cennetliklerin Allah tarafından giderilecek üzüntüleri ise الحمد لله الذي أذهب عنا الحزن ayetinde (Fâtır 35/34), "Cennette en hafif bir üzüntülerinin bile kalmayacağı" anlamında hazen kelimesi ile anlatılmıştır. / ed.

وأنه لم يقع فائت عنده موقعه، وأنّ الرزء فيه مع تقادم عهده كان غضًا عنده طريا.

وَلَمْ تُنْسِنِي أَوْفَى الْمُصِيبَاتِ بَعْدَهُ

[١٠٨٩] ولأنّ الرزء في يوسف كان قاعدة مصيباته التي ترتبت عليها الرزايا في ولده، فكان الأسف عليه أسفًا على من لحق به

٥ [١٠٩٠] {وابيضت عَيْنَاهُ} إذا كثر الاستعبار محقت العبرة سواد العين وقلبته إلى بياض كدر. قيل: قد عمي بصره. وقيل: كان يدرك إدراكًا ضعيفًا.

[١٠٩١] قرئ «من الحُزْن»، و«من الحَزَن»؛ الحزن كان سبب البكاء الذي حدث منه البياض، فكأنه حدث من الحزن. قيل ما جفت عينا يعقوب من وقت فراق يوسف إلى حين لقائه ثمانين عامًا، وما على وجه الأرض أكرم على الله من يعقوب. وعن

١٠ رسول الله ﷺ: أنه سأل جبريل عليه السلام: ''ما بلغ من وجد يعقوب على يوسف؟'' قال: وجد سبعين ثكلى. قال: ''فما كان له من الأجر؟'' قال: ''أجر مائة شهيد، وما ساء ظنه بالله ساعة قط''

[١٠٩٢] فإن قلت: كيف جاز لنبي الله أن يبلغ به الجزع ذلك المبلغ؟ قلت: الإنسان مجبول على أن لا يملك نفسه عند الشدائد من الحزن، ولذلك حمد صبره وأن يضبط

١٥ نفسه حتى لا يخرج إلى ما لا يحسن، ولقد بكى رسول الله ﷺ على ولده إبراهيم وقال: ''القلب يجزع، والعين تدمع، ولا نقول ما يسخط الرب، وإنا عليك يا إبراهيم لمحزونون'' وإنما الجزع المذموم ما يقع من الجهلة من الصياح والنياحة، ولطم الصدور والوجوه، وتمزيق الثياب. وعن النبي ﷺ. أنه بكى على ولد بعض بناته وهو يجود بنفسه،

o esnada kendisine; "Ya Rasûlâllah! Bize ağlamayı yasaklamıştın, ama sen ağlıyorsun?!" denilince de "Ben size ağlamayı değil, o iki ahmak sesi çıkarmanızı, yani sevinç anında ve hüzün anında iki ahmakça ses çıkarmayı (feryat etmeyi) yasakladım!" buyurduğu nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] de kendi evlatlarından birine ya da bir başkasına ağladığı zaman kendisine bunun yanlış olduğu söylendiği, onun ise, "Yüce Allah'ın Yakup'un hüznünü ayıpladığını görmüyorum." dediği nakledilmiştir. [*Tirmizî*, "Cenâiz", 25]

[1093] "İçine atıyordu." Evlatlarına karşı öfke doluydu, ama onlara kötü bir şey ızhar etmiyordu. كَظِيمٌ kelimesi *mef'ûl* anlamında *fe'îyl* veznindedir. Nitekim bu kelime başka bir âyette وَهُوَ مَكْظُومٌ (Hani, içli içli Rabbine seslenmişti. [Kalem 68/48]) şeklinde kullanılmıştır. Bu kelime *kezame's-sikāe* (Kırbayı doldurup ağzını bağladı.) ifadesinden türemiştir. Zā'nın fethası ile *el-kezam* kelimesi nefesin çıkış yeri anlamındadır. Nitekim *ehaze bi-ekzâmihî* (Nefesini tuttu.) denilir.

85. Dediler ki: "Vallahi, sen hâla Yûsuf'u anıp duruyorsun! Sonunda, ya bitkin düşeceksin ya da kendini helâk edenlerden olacaksın!"

[1094] تَفْتَؤُا kelimesi ile *lâ tefteü* (bir türlü bırakmadın) mânası kastedilmiş, fakat olumlu hali ile anlamın karışması söz konusu olmadığı için olumsuzlama harfi hazfedilmiştir; çünkü bu fiilin olumlu anlamı kastedilmiş olsa, muhakkak başına Lâm, sonuna Nun gelirdi. Bunun bir benzeri şairin şu ifadesinde vardır:

Dedim ki Allah'a yemin olsun, oturmaya devam edeceğim

[1095] *Lâ tefte'ü* ifadesinin anlamı, "devam ediyorsun, hâla bırakmadın" şeklindedir. Mücâhid b. Cebr'in [v. 103/721] bu ifadeyi *lâ tefteru min hubbihî* (Onu sevmekten hiç vazgeçmiyorsun.) şeklinde tefsir ettiği nakledilmiştir. Sanki Mücâhid b. Cebr *el-fütû'ü* kelimesi ile *el-fütûru* kelimelerini kardeş (eş anlamlı) kabul etmiştir. Nitekim bu kelime, *mâ feti'e yef'alü* (yapmaya devam ediyor) şeklinde kullanılır. Şair Evs şöyle demiştir:

Atlar [atlılar] durmadan feryat etti, yardım dilendi;
eklenen eklendi onlara; kopan koptu… [Bu yenilgi savaşın sonuna kadar devam etti]

[1096] "Bitkin düşeceksin" hastalıktan ölmek üzere olacaksın. *Ehradahu'l-maradu* (Hastalık onu perişan etti.) demektir. Bu kelimenin tekili, çoğulu, müzekkeri ve müennesi aynıdır, çünkü mastardır. Sıfat hali *haridun* şeklinde olup *denefün-denifün* de buna benzer. حَرَضًا her iki vezinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ise iki zamme ile *hurudan* şeklinde okumuştur. Bu veznin sıfat olarak benzerleri *racülün cünübün*(cünüp adam) ve *racülüngurubün* (garip adam) ifadeleridir.

فقيل: يا رسول الله، تبكي وقد نهيتنا عن البكاء؟ فقال: "ما نهيتكم عن البكاء وإنما نهيتكم عن صوتين أحمقين: صوت عند الفرح، وصوت عند الترح" وعن الحسن أنه بكى على ولد أو غيره، فقيل له في ذلك، فقال: ما رأيت الله جعل الحزن عارًا على يعقوب

٥ [١٠٩٣] {فَهُوَ كَظِيمٌ} فهو مملوء من الغيظ على أولاده ولا يظهر ما يسوؤهم، فعيل بمعنى مفعول، بدليل قوله {وَهُوَ مَكْظُومٌ} [القلم: ٤٨] من كظم السقاء إذا شدّه على ملئه، والكظم بفتح الظاء: مخرج النفس. يقال: أخذ بأكظامه.

٨٥- ﴿قَالُوا تَاللَّهِ تَفْتَأُ تَذْكُرُ يُوسُفَ حَتَّى تَكُونَ حَرَضًا أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ﴾

[١٠٩٤] {تفتؤا} أراد: لا تفتؤ، فحذف حرف النفي لأنه لا يلتبس بالإثبات، لأنه
١٠ لو كان إثباتًا لم يكن بدّ من اللام والنون ونحوه:

فَقُلْتُ يَمِينَ اللهِ أَبْرَحُ قَاعِدًا

[١٠٩٥] ومعنى لا تفتأ: لا تزال. وعن مجاهد: لا تفتر من حبه، كأنه جعل الفتوء والفتور أخوين يقال: ما فتىء يفعل. قال أوس:

فمَا فَتِئَتْ خَيْلٌ تَثُوبُ وَتَدَّعِي وَيَلْحَقُ مِنهَا لَاحِقٌ وتَقَطَّعُ

١٥ [١٠٩٦] {تَكُونَ حَرَضًا} مشفيًا على الهلاك مرضًا، وأحرضه المرض، ويستوي فيه الواحد والجمع والمذكر والمؤنث، لأنه مصدر. والصفة: حَرِض، بكسر الراء، ونحوهما: دنف ودنف، وجاءت القراءة بهما جميعًا. وقرأ الحسن: «حُرُضًا»، بضمتين، ونحوه في الصفات: رجل جنب وغرب.

86. Dedi ki: "Ben üzüntü ve kederimi yalnızca Allah'a açarım; çünkü ben, Allah sayesinde, sizin bilmediklerinizi biliyorum."

[1097] *el-Bessü,* insanın tek başına dayanamayacağı ve başka insanlara yayacağı kadar ağır olan dert, keder demektir. Bu fiil *bâssehu emrahû* (Halini açtı, arz etti.) ve *ebessehu iyyâhu* (Kendini ona açtı, bildirdi.) şeklinde kullanılır.

[1098] إِنَّما أَشْكُوا ifadesinin mânası, "Ben sizden birine ya da sizin dışınızda herhangi birine şikâyetimi iletmem, aksine şikâyetimi sadece Rabbime iletirim, ona dua eder ona sığınırım!.. Beni şikâyetimle baş başa bırakın!" şeklindedir. İşte Yakup *Aleyhisselâm*'ın onlardan yüz çevirmesinin mânası da budur; yani onlara şikâyette bulunmayıp, şikâyetini sadece Allah'a arz etmiştir. Söylendiğine göre Yakup *Aleyhisselâm*'ın yanına bir komşusu gelmiş ve "Ey Yakup! Sararıp soldun, daha babanın yaşadığı kadar bile yaşamadan bitip tükendin!" demiş. O da beni sarartıp solduran ve bitkin düşüren şey, Allah'ın Yûsuf'un kederi ile bana yaşattığı imtihandır." demiş. Bunun üzerine Allah Teâlâ da ona, "Ey Yakup! Yarattıklarıma şikâyet mi arz ediyorsun?!" diye vahyedince "Ya Rabbi! Bir hata işledim, bağışla!" diye dua etmiş; Allah Teâlâ da onu affetmiş. Bundan sonra kendisine ne zaman sorulsa, "Ben hüznümü ve şikâyetimi sadece Allah'a arz ederim." der olmuştur.

[1099] Rivayete göre Yakup *Aleyhisselâm*'a "Size bu sıkıntıyı şunun için yaşattım, çünkü siz bir koyun kurban etmiştiniz. Kapınızda da bir miskin dikilmişti, ama ona yedirmemiştiniz. Doğrusu, yarattıklarım içerisinde bana en sevimli olanlar peygamberlerim, sonra da miskinlerdir. Bu yüzden bir yemek pişir ve miskinleri o yemeğe davet et." diye vahyedilmiştir. Çocuklu bir cariye satın aldığı, sonra çocuğu sattığı, bunun üzerine cariyenin gözleri kör oluncaya kadar ağladığı da söylenmiştir.

[1100] "Allah sayesinde, sizin bilmediklerinizi biliyorum" yani onun fiilini, rahmetini biliyorum ve hiç beklemediğim yerden beni sıkıntımdan kurtaracağı şeklinde hüsnüzan besliyorum. Rivayete göre Yakup *Aleyhisselâm* rüyasında ölüm meleğini görmüş ve ona "Yûsuf'un ruhunu aldın mı?" diye sormuş; o da "Hayır, vallahi o hayattadır, aramaya devam et." demiş.

[1101] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] iki fetha ile *ve hazenî* şeklinde, Katâde b. Di'âme es-Sedûsî [v. 117/735] ise iki zamme ile *ve hüzünî* şeklinde okumuştur.

٨٦-﴿قَالَ إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لا تَعْلَمُونَ﴾

[١٠٩٧] البث: أصعب الهم الذي لا يصبر عليه صاحبه، فيبثه إلى الناس أي ينشره. ومنه: باثه أمره، وأبثه إياه.

[١٠٩٨] ومعنى {إِنَّمَا أَشْكُو} إني لا أشكو إلى أحد منكم ومن غيركم، ٥ إنما أشكو إلى ربي داعيًا له وملتجئًا إليه، فخلوني وشكايتي. وهذا معنى توليه عنهم، أي فتولى عنهم إلى الله والشكاية إليه. وقيل: دخل على يعقوب جارٌ له فقال: يا يعقوب، قد تهشمت وفنيت وبلغت من السن ما بلغ أبوك ! فقال: هشمني وأفناني ما ابتلاني الله به من همّ يوسف، فأوحى الله إليه: يا يعقوب، أتشكوني إلى خلقي؟ قال: يا رب خطيئة أخطأتها فاغفر لي، فغفر ١٠ له، فكان بعد ذلك إذا سئل قال: إنما أشكو بثي وحزني إلى الله.

[١٠٩٩] وروي أنه أوحي إلى يعقوب: إنما وجدت عليكم لأنكم ذبحتم شاة فقام ببابكم مسكين فلم تطعموه، وإن أحب خلقي إليّ الأنبياء، ثم المساكين، فاصنع طعامًا وادع عليه المساكين. وقيل: اشترى جارية مع ولدها، فباع ولدها فبكت حتى عميت

١٥ [١١٠٠] {وَأَعْلَمُ مِنَ اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ} أي أعلم من صنعه ورحمته وحسن ظني به أنه يأتيني بالفرج من حيث لا أحتسب. وروي أنه رأى ملك الموت في منامه فسأله: هل قبضت روح يوسف؟ فقال: لا والله هو حيّ فاطلبه.

[١١٠١] وقرأ الحسن «وحزني»، بفتحتين؛ «وحزني»، بضمتين قتادة.

87. "Evlâtlarım! Gidin de Yûsuf'u ve kardeşini arayın. Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Zira inkârcı nankör bir kavimden başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez."

[1102] "Yûsuf'u ve kardeşini arayın" ve onlarla ilgili haberlerin peşine düşün, onları bulun. تَحَسَّسُوا (arayın) fiili, -Hucurât suresinde olduğu gibi- Cim ile (*tecessesû*) de okunmuştur. Bu iki fiilden biri, tanımak/anlamak anlamındaki *ihsâs* mastarından *tefa'ale* vezninde türemiştir. Allah Teâlâ bu fiili, فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسى مِنْهُمُ الْكُفْرَ (Ne zaman ki Îsâ onların inkâr edeceğini sezdi. [Âl-i 'İmrân 3/52]) şeklinde kullanmıştır. Diğeri ise talep anlamındaki *el-cess*[ü] kelimesinden türemiştir. Nitekim insanın duyu organlarına hem *el-havâss* hem de *el-cevâss* denilir.

[1103] "Allah'ın rahmetinden" onun nefes vermesinden, rahatlatıp kolaya kavuşturmasından. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ve Katâde b. Di'âme es-Sedûsî [v. 117/735] zamme ile *min rûhillâh* (Allah'ın ruhundan) şeklinde okumuşlardır ki bu da "O'nun, kullarını kendisi ile ihya ettiği rahmeti" anlamındadır.

88. (Yûsuf'un) huzuruna girdiklerinde, dediler ki: "Ey şan-şeref ve güç sahibi (Mısır Azizi)! Bizi de ailemizi de geçim sıkıntısı sardı; pek değersiz bir sermaye ile geldik. Sen bize yine tam ölçek ver, bize tasadduk et. Tasadduk edenleri Allah gerçekten mükâfatlandırır."

[1104] الضُّرُّ (geçim sıkıntısı) açlık ve zorluktan perişan duruma düşmek demektir. مُزْجاةٍ (değersiz) yani bütün tüccarların değersiz bulup ellerinden çıkarmaya çalıştıkları mal demektir. "Onu def ettim, kovdum." anlamındaki *Ezceytühû* fiilinden türemiştir. Rüzgârın bulutları önüne katıp sürmesi *er-rîh*[u] *tüzcî es-sehâb*[e] (rüzgâr bulutu sürükledi) şeklinde ifade edilir. Bu değersiz malın, bedevilerin yün ve yağ türünden malları olduğu da, yeşil sakız ağacı tanesi ve çam kozalağı olduğu da, reçine püresi ve peynir (lor) olduğu da, ancak değerinin çok altında alınan sahte dirhemler olduğu da söylenmiştir.

[1105] "Sen bize yine tam ölçek ver," hakkımız olan tam ölçeği ver ve "bize tasadduk et." Getirdiğimiz malın kötülüğünü görmezden gel, bize biraz esnek davran. Ya da "hakkımızdan fazlasını ver." Fazla olan ve zorunlu olmayana *sadaka* ismini vermişlerdir, çünkü peygamberlerin sadaka alması yasaktır. Bizim peygamberimiz dışındaki peygamberlere sadaka almanın yasak olmadığı da söylenmiştir. İbn 'Uyeyne'ye bu konu sorulmuş; o da "'Bize tasadduk et.' âyetini duymadın mı?" diye cevap vermiş;

٨٧-﴿يَا بَنِيَّ اذْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَأَخِيهِ وَلا تَيْأَسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِنَّهُ لا يَيْأَسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ﴾

[١١٠٢] {فَتَحَسَّسُوا مِن يُوسُفَ وَأَخِيهِ} فتعرّفوا منهما وتطلبوا خبرهما. وقرئ بالجيم، كما قرئ بهما في الحجرات، وهما تفعل من الإحساس وهو المعرفة {فَلَمَّا أَحَسَّ عيسى مِنْهُمُ الكفر} [آل عمران: ٥٢] ومن الجس، وهو الطلب. ومنه قالوا لمشاعر الإنسان: الحواس، والجواس

[١١٠٣] {مِنْ رَوْحِ اللَّهِ} من فرجه وتنفيسه. وقرأ الحسن وقتادة: «من رُوح الله»، بالضم، أي من رحمته التي يحيا بها العباد.

٨٨-﴿فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ قَالُوا يَأَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَا الضُّرُّ وَجِئْنَا بِبِضَاعَةٍ مُزْجَاةٍ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ﴾

[١١٠٤] {الضر} الهزال من الشدّة والجوع. {مُّزْجَاةٍ} مدفوعة يدفعها كل تاجر رغبة عنها واحتقارًا لها، من أزجيته إذا دفعته وطردته، والريح تزجي السحاب، قيل: كانت من متاع الأعراب صوفًا وسمنًا. وقيل: الصنوبر وحبة الخضراء، وقيل: سويق المقل والأقط. وقيل: دراهم زيوفًا لا تؤخذ إلا بوضيعة.

[١١٠٥] {فَأَوْفِ لَنَا الكيل} الذي هو حقنا. {وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا} وتفضل علينا بالمسامحة والإغماض عن رداءة البضاعة، أو زدنا على حقنا، فسموا ما هو فضل وزيادة لا تلزمه صدقة، لأنّ الصدقات محظورة على الأنبياء، وقيل كانت تحل لغير نبينا. وسئل ابن عيينة عن ذلك فقال: ألم تسمع {وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا}

yani onlara sadaka almanın helal olduğunu kastetmiştir. Âyetten açıkça anlaşılan anlam şudur ki onlar Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın huzurunda miskinlik etmiş, fakir rolü yapmışlar ve kendilerinde tasaddukta bulunmasını istemişler; böylece onun kendilerine karşı kalbinin yumuşamasını, merhamete gelmesini sağlamaya çalışmışlardır. Yûsuf *Aleyhisselâm* da kendini onlara tanıtmak zorunda kalmıştır. "Tasadduk edenleri Allah gerçekten mükâfatlandırır." ifadesi onların böyle bir tutum içinde olduklarının şahididir; çünkü burada Allah'ın ve vereceği mükâfatın zikredilmesi bunu gösterir.

[1106] *Sadaka*; verilerek Allah katında sevap umulan şeydir. Anlatıldığına göre Hasan-ı Basrî, adamın birinin "Allah'ım! Bana tasaddukta bulun." diye dua ettiğini görmüş ve "Allah sadaka vermez, sadakayı ancak sevap uman kimse verir. Bu yüzden sen 'Allah'ım bana ver.' veya 'Bana ihsan et.' veya 'Bana rahmet et.' diye dua et." demiştir.

89. "Siz, cahilken Yûsuf'a ve kardeşine ettiğinizi(n ne kadar çirkin olduğunu sonradan) anladınız mı!" dedi.

[1107] "Bildiniz mi?/Anladınız mı?" Yûsuf *Aleyhisselâm* onlara dinî açıdan yaklaşmış, meseleyi bu açıdan ele almıştır. Kendisi çok ağırbaşlı ve Allah tarafından muvaffak kılınmış bir kimse olduğu için onlara, tövbe ehli insanın gözetmesi gereken şeyi, yani (işlediği kötülüğün) çirkinlik yönüne dair bilgiyi sormuş ve "Siz, cahilken Yûsuf'a ve kardeşine ettiğinizi"n ne kadar çirkin olduğunu "sonradan anladınız mı!" demiş; "O zaman siz bunun çirkinliğini bilmiyordunuz. Bu yüzden bu kötülüğü işlediniz, sonradan çirkinliğini öğrendiniz, bildiniz de Allah'a tövbe ettiniz mi?" demek istemiştir; çünkü çirkin olanın çirkinliğinin bilinmesi, onun çirkin olarak görülmesine, ondan tiksinmeye sebep olur ki, bu da insanı tövbe etmeye götürür. İşte böylece Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın sözleri onlara yönelik kınama ve azarlama şeklinde değil, din konusunda nasihatte bulunma ve şefkat gösterme şeklinde olmuştur; çünkü o, kederlinin rahatladığı, içi daralanın rahat bir nefes aldığı, öfkelinin yatıştığı, intikam ateşiyle yananın sakinleştiği böylesi bir makamda Allah'ın hakkını kendi hakkına tercih etmişti. *Allah için, bakar mısın şu peygamberlerin ahlâkına! Ne kadar güzel ve ne kadar olgundur? Bakar mısın akıllarındaki olgunluk ve erdeme; ne kadar muhteşem ve muazzamdır?!*

[1108] Söylendiğine göre; Yûsuf *Aleyhisselâm* bu sözü ile onların cahil olduklarını kastetmemiştir, çünkü onlar ilim sahibi kimselerdir. Fakat ilmin gerektirdiği şeyi yapmayıp ancak bir cahilin yapacağı işlere yöneldikleri için, onları *cahil* olarak isimlendirmiştir.

أراد أنها كانت حلالًا لهم. والظاهر أنهم تمسكنوا له وطلبوا إليه أن يتصدّق عليهم، ومن ثم رق لهم وملكته الرحمة عليهم، فلم يتمالك أن عرّفهم نفسه. وقوله {إِنَّ الله يَجْزِى المتصدقين} شاهد لذلك لذكر الله وجزائه.

[١١٠٦] والصدقة العطية التي تبتغي بها المثوبة من الله ومنه قول الحسن لمن سمعه يقول اللهم تصدق عليّ: - إن الله تعالى لا يتصدق، إنما يتصدق الذي يبتغي الثواب، قل: اللهم أعطني، أو تفضل عليّ، أو ارحمني.

٨٩-﴿قَالَ هَلْ عَلِمْتُم مَا فَعَلْتُم بِيُوسُفَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ﴾

[١١٠٧] {قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ} أتاهم من جهة الدين وكان حليمًا موفقًا، فكلمهم مستفهمًا عن وجه القبح الذي يجب أن يراعيه التائب، فقال: هل علمتم قبح {مَّا فَعَلْتُم بِيُوسُفَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنتُمْ جاهلون} لا تعلمون قبحه، فلذلك أقدمتم عليه، يعني هل علمتم قبحه فتبتم إلى الله منه، لأنّ علم القبح يدعو إلى الاستقباح، والاستقباح يجرّ إلى التوبة، فكان كلامه شفقة عليهم وتنصحًا لهم في الدين، لا معاتبة وتثريبًا؛ إيثارًا لحق الله على حق نفسه، في ذلك المقام الذي يتنفس فيه المكروب، وينفث المصدور، ويتشفى المغيظ المحنق، ويدرك ثأره الموتور، فللّه أخلاق الأنبياء ما أوطأها وأسجحها ولله حصًا عقولهم ما أرزنها وأرجحها.

[١١٠٨] وقيل لم يرد نفي العلم عنهم، لأنهم كانوا علماء، ولكنهم لما لم يفعلوا ما يقتضيه العلم ولا يقدم عليه إلا جاهل، سماهم جاهلين.

[1109] Bunun mânasının, "Hani daha çocuktunuz; yetişkinlik ve olgunluk çağına ulaşmamıştınız, aklınız bir karış havadaydı!" şeklinde olduğu da söylenmiştir. Rivayete göre onlar "Bizi ve ailemizi geçim güçlüğü sardı." dedikleri ve karşısında boynu bükük bir şekilde durdukları zaman gözleri yaşarmış ve bu sözü söylemiştir. Onların Yûsuf *Aleyhisselâm*'a Yakup *Aleyhisselâm*'ın mektubunu getirdikleri ve mektupta şunların yazılı olduğu da söylenmiştir: "Allah'ın dostu (*halîlullah*) İbrâhim'in oğlu, Allah'a kurban (*zebîhullah*) oğlu Yakup İsrâîl'den Mısır'ın Azizi'ne. İmdi, bizler başını belalar sarmış bir aile halkıyız. Dedem (İbrâhim) elleri ve ayakları bağlanarak ateşe atılmış ve yakılmak istenmiş; fakat Allah onu kurtarmış ve ateş onun için serin ve selâmet kılınmıştır. Atam İshâk'ın boynuna çelik hançer dayanmış ve kurban edilmek üzere olmuş; fakat Allah onu kurtarıp, yerine kurban göndermiştir. Bana gelince, evlatlarım içerisinde en çok sevdiğim çocuğumu ağabeyleri kırsala götürdüler, sonra bana kana bulanmış gömleğini getirdiler ve "Onu kurt yedi!" dediler. Bunun üzerine ona ağlamaktan gözlerimi kaybettim. Sonra… Onun ana-bir kardeşi olan diğer evladımla teselli buluyordum ki onu da alıp götürdüler; sonra dönüp onun hırsızlık yaptığını ve senin bu yüzden onu hapsettiğini söylediler. Şunu bil ki biz asla hırsızlık yapmayan, hırsız doğurmayan bir aile halkıyızdır. Eğer evladımı bana gönderirsen ne alâ! Yoksa sana öyle bir beddua ederim ki, yedi göbek soyuna kadar sirayet eder, *vesselâm*!"

[1110] Yûsuf *Aleyhisselâm* bu mektubu okuyunca artık kendini tutamamış ve bu sözü işte o zaman söylemiştir. Rivayete göre Yûsuf *Aleyhisselâm* bu mektubu okuduğunda ağlamış ve cevap olarak "(Atalarının) sabrettiği gibi sen de sabret ki onların muzaffer olmaları gibi sen de muzaffer olasın." diye yazmış.

[1111] **Şayet** "Onların Yûsuf'un kardeşine (Bünyamin'e) yapmış oldukları şey nedir?" **dersen şöyle derim:** Ağabeylerini 'ana-baba bir' öz kardeşinden ayırmış, böylece onu gam ve kedere boğmuş; bunun sonucu Bünyamin onlardan hiçbiri ile doğru düzgün konuşamaz olmuştur; onlarla ancak zillet içindeki birinin izzet sahibi biri ile konuşması şeklinde konuşabilmiştir. Yine onlar Bünyamin'e türlü eziyetler etmişlerdir.

90. "Â!.. Yoksa sen Yûsuf musun?" dediler. "Ben Yûsuf'um, bu da kardeşim. Gerçek şu ki Allah bize lûtfetti; çünkü kim sakınıp sabrederse, ihsan üzere hareket edenlerin ecrini Allah kesinlikle zayi etmez." dedi.

91. "Vallahi, gerçek şu ki Allah seni bizden üstün kılmış... Yanlış yapan gerçekten bizmişiz!" dediler.

[١١٠٩] وقيل: معناه إذ أنتم صبيان في حد السفه والطيش قبل أن تبلغوا أوان الحلم والرزانة. روي أنهم لما قالوا: مسنا وأهلنا الضر، وتضرعوا إليه: ارفضت عيناه، ثم قال هذا القول. وقيل: أدوا إليه كتاب يعقوب: من يعقوب إسرائيل الله بن إسحاق ذبيح الله بن إبراهيم خليل الله، إلى عزيز مصر. أما بعد، فإنا أهل بيت موكل ٥ بنا البلاء: أما جدّي فشدّت يداه ورجلاه ورمي به في النار ليحرق فنجاه الله وجعلت النار عليه بردًا وسلامًا، وأما أبي فوضع السكين على قفاه ليقتل ففداه الله. وأمّا أنا فكان لي ابن وكان أحبّ أولادي إليّ فذهب به إخوته إلى البرية ثم أتوني بقميصه ملطخًا بالدم وقالوا قد أكله الذئب، فذهبت عيناي من بكائي عليه، ثم كان لي ابن وكان أخاه من أمّه وكنت أتسلى به، فذهبوا به ثم رجعوا وقالوا: إنه سرق، وأنك ١٠ حبسته لذلك، وإنا أهل بيت لا نسرق ولا نلد سارقًا، فإن رددته عليّ وإلا دعوت عليك دعوة تدرك السابع من ولدك والسلام.

[١١١٠] فلما قرأ يوسف الكتاب لم يتمالك وعيل صبره، فقال لهم ذلك وروي أنه لما قرأ الكتاب بكى وكتب الجواب: اصبر كما صبروا تظفر كما ظفروا.

[١١١١] فإن قلت: ما فعلهم بأخيه؟ قلت: تعريضهم إياه للغم والثكل بإفراده ١٥ عن أخيه لأبيه وأمّه، وجفاؤهم به، حتى كان لا يستطيع أن يكلم أحدًا منهم إلا كلام الذليل للعزيز، وإيذاؤهم له بأنواع الأذى.

٩٠-﴿قَالُوا أَإِنَّكَ لَأَنْتَ يُوسُفُ قَالَ أَنَا يُوسُفُ وَهَذَا أَخِي قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾

٩١-﴿قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ آثَرَكَ اللَّهُ عَلَيْنَا وَإِنْ كُنَّا لَخَاطِئِينَ﴾

92. Dedi ki: "Bugün size hiçbir kınama yok. Allah da sizi bağışlasın; merhametlilerin merhametlisi O'dur."

93. "Şimdi, şu gömleğimi götürüp babamın yüzüne koyun da gözü eski keskin hâline gelsin. Bütün ailenizi de bana getirin."

5 [1112] أَإِنَّكَ (Yoksa sen misin?) ifadesi bu şekilde soru ifadesi olarak okunduğu gibi olumlama ifadesi olarak *inneke* (Muhakkak sensin.) şeklinde de okunmuştur. Übeyy b. Kâ'b'ın kıraatinde "Yoksa sen gerçekten Yûsuf musun? (Bizim) 'Yûsuf' sen misin yoksa?" anlamında *e-inneke ev ente Yûsuf* şeklinde yer alır. İlk *Yûsuf*, ikincisi yeterince delâlet ettiği için, hazfedilmiştir. Bu, 10 duyduğuna inanamayan, hayret içindeki bir insanın karşı taraftan olumlama isteme yünündeki soruyu tekrar tekrar sorma şeklindeki ifadesidir.

[1113] **Şayet** "Onu nasıl tanımışlardır?" **dersen şöyle derim:** Yûsuf *Aleyhisselâm* onlarla konuştuğu zaman onun görünüşünde ve şeklinde kendisinin Yûsuf olduğunu hissettiren şeyler görmüşlerdir; yani sıra onun sözlerinin Mı- 15 sırlı bir yöneticiden değil, ancak İbrâhim soyundan hanif bir müslümandan sādır olabilecek sözler olduğunu da bildikleri için, onu tanımışlardır. O esnada Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın tebessüm ettiği, bunun üzerine onu dizili inciler gibi olan dişlerinden tanıdıkları da söylenmiştir. Başındaki tacı çıkarıncaya kadar onu tanımadıkları, tacı çıkardığı zaman başının kenarında -benzeri Yakup 20 *Aleyhisselâm*'da ve Sâre'de de bulunan- beyaz bene benzer bir alametin olduğunu gördükleri, onu böylece tanıdıkları da söylenmiştir.

[1114] **Şayet** "('Sen Yûsuf musun?' diye) Yûsuf'a sadece kendisini sordukları halde, o neden onlara hem kendisi hem kardeşi hakkında cevap vermiştir? Kardeşi zaten onlar nezdinde malum değil midir?" **dersen şöyle** 25 **derim:** Çünkü kardeşinden söz etmesi, onların sordukları sorunun cevabının beyanı mahiyetindedir.

[1115] "Kim sakınıp" Allah'tan ve onun cezasından korkup, günahlardan uzak durmaya ve itaat üzere olmaya "sabrederse, Allah" onların ecrini "kesinlikle zayi etmez." Mâna böyle olmakla birlikte âyette, "onların" de- 30 mek yerine "ihsan üzere hareket edenlerin" buyrulmuştur, çünkü o (*ihsan*) sakınanları da sabredenleri de kapsamaktadır.[1]

---

1 Zamir yerine ism-i zâhir kullanılarak ittikā ve sabra sahip olanlar özel bir övgüyle, yani ihsan üzere hareket etmiş olma vasfıyla nitelenmişlerdir. Nitekim başka ayetlerde kâfirlerden bahsedildikten sonra "onlar" denilecek yerde, "zalimler" buyrularak da ekstra bir yergi sağlanmaktadır. / ed.

٩٢-﴿قَالَ لا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾

٩٣-﴿اذْهَبُوا بِقَمِيصِي هَذَا فَأَلْقُوهُ عَلَى وَجْهِ أَبِي يَأْتِ بَصِيرًا وَأْتُونِي بِأَهْلِكُمْ أَجْمَعِينَ﴾

[١١١٢] قرئ «أئنك»، على الاستفهام. وأنك، على الإيجاب وفي قراءة أبيّ: «أئنك أو أنت يوسف»، على معنى أئنك يوسف أو أنت يوسف، فحذف الأوّل لدلالة الثاني عليه، وهذا كلام متعجب مستغرب لما يسمع، فهو يكرر الاستثبات

[١١١٣] فإن قلت: كيف عرفوه؟ قلت: رأوا في روائه وشمائله حين كلمهم بذلك ما شعروا به أنه هو، مع علمهم بأنّ ما خاطبهم به لا يصدر مثله إلا عن حنيف مسلم من سنخ إبراهيم، لا عن بعض أعزاء مصر. وقيل: تبسم عند ذلك فعرفوه بثناياه وكانت كاللؤلؤ المنظوم. وقيل: ما عرفوه حتى رفع التاج عن رأسه فنظروا إلى علامة بقرنه كانت ليعقوب وسارة مثلها، تشبه الشامة البيضاء.

[١١١٤] فإن قلت: قد سألوه عن نفسه فلم أجابهم عنها وعن أخيه؟ عن أن أخاه كان معلومًا لهم. قلت: لأنه كان في ذكر أخيه بيان لما سألوه عنه

[١١١٥] {مَن يَتَّقِ} من يخف الله وعقابه {وَيَصْبِرْ} عن المعاصي وعلى الطاعات {فَإِنَّ اللهَ لَا يُضِيعُ} أجرهم؛ فوضع المحسنين موضع الضمير لاشتماله على المتقين والصابرين.

[1116] "Allah seni bizden üstün kılmış" yani takva, sabır ve ihsan üzere hareket edenlerin gidişatına (*sîret*) sahip olmakla seni bizden üstün kılmıştır. Bizim durumumuza gelince gerçekten hatalıyız; kasten günah işledik, sakınmadık ve sabretmedik. Kesinlikle Allah seni mülk sahibi kılmakla izzetlendirmiş, bizi ise senin karşında miskin duruma düşürmekle zelil etmiştir.

[1117] "Dedi ki: 'Bugün size hiçbir kınama" ayıplama ve azar "yok." تَثْرِيبَ kelimesinin aslı *es-serb*dir. Bu ise, derinin yanmasından sonra üzerinde biriken büzülmüş yağ tabakası demektir. Dolayısıyla *tesrîb*, bu tabakanın izale edilmesi olmaktadır. Benzer şekilde cildin temizlenip arındırılmasına *teclîd*, (yenidoğan devedeki) kabaran sivilcenin ya da kabuğun soyulup atılmasına da *takrî'* denilir; çünkü kabuk (ya da kabaran, iltihaplanan sivilce) gittiği zaman geriye kalan uzuv olabilecek en zayıf ve cılız hale gelir. İşte bu yüzden hayvanın üzerindeki sivilcenin izale edilmesi, (onun zayıflığını ve kusurlarını ortaya çıkardığı için) insanın, yüzünü karartan ve şerefine leke süren şeyleri ifade etmekte darb-ı mesel olarak kullanılır olmuştur.

[1118] **Şayet** "الْيَوْمَ (bugün) kelimesi neye taalluk eder?" **dersen şöyle derim:** تَثْرِيبَ (kınama) kelimesine ya da عَلَيْكُمْ (size) ifadesindeki istikrar mânasına veya da يَغْفِرُ (bağışlar) fiiline taalluk eder. Anlam, "Bugün, yani kınanacağınızın düşünüleceği bugün bile sizi kınamıyorum, başka gün hiç kınar mıyım?" şeklidedir. Sonra yeni bir ifade olarak "Allah da sizi bağışlasın!" demiş, kusurlarından dolayı bağışlanmaları için onlara dua etmiştir. Dua için mazi formu kullanıldığı gibi muzari formu da kullanılır. Nitekim hapşıran kişiye dua eden kimsenin *yehdîkümu'llâhu ve yuslihu bâleküm* (Allah size hidayet etsin, halinizi iyi etsin.) şeklindeki duasında da muzari fiil dua için kullanılır. Ya da anlam, "Bugün Allah sizi bağışlayacaktır." şeklinde olup, onlar o gün hatalarından pişmanlık duyup tövbe etmiş oldukları için Allah'ın da kendilerini bu dünyada (çabucak) bağışlayacağı şeklinde bir müjdedir.

[1119] Rivayete göre Peygamber (s.a.) Mekke'nin fethedildiği gün Kâbe kapısının iki kanadını kavrayıp Kureyşlilere yönelerek;

"-Bugün size ne yapacağımı düşünüyorsunuz?" demiş; onlar ise,

"-Hayır umuyoruz; çünkü sen değerli bir kardeşsin, değerli bir kardeşin oğlusun, kadrin kıymetin büyüktür." demişler. O da

"-Ben bugün size kardeşim Yûsuf'un dediğini diyorum: *Bugün size kınama yok.*" buyurmuştur.

[١١١٦] {لَقَدْ آثَرَكَ اللهُ عَلَيْنَا} أي فضلك علينا بالتقوى والصبر وسيرة المحسنين. وإنّ شأننا وحالنا أنا كنا خاطئين متعمدين للإثم، لم نتق ولم نصبر، لا جرم أنّ الله أعزّك بالملك وأذلنا بالتمسكن بين يديك.

[١١١٧] {لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ} لا تأنيب عليكم ولا عتب. وأصل التثريب من الثرب وهو الشحم الذي هو غاشية الكرش. ومعناه: إزالة الثرب، كما أن التجليد والتقريع إزالة الجلد والقرع، لأنه إذا ذهب كان ذلك غاية الهزال والعجف الذي ليس بعده، فضرب مثلا للتقريع الذي يمزق الأعراض ويذهب بماء الوجوه.

[١١١٨] فإن قلت بم تعلق اليوم؟ قلت: بالتثريب، أو بالمقدر في {عَلَيْكُمْ} من معنى الاستقرار. أو بيغفر. والمعنى: لا أثر بكم اليوم، وهو اليوم الذي هو مظنة التثريب، فما ظنكم بغيره من الأيام، ثم ابتدأ فقال {يَغْفِرُ اللهُ لَكُمْ} فدعا لهم بمغفرة ما فرط منهم. يقال: غفر الله لك، ويغفر الله لك، على لفظ الماضي والمضارع جميعًا، ومنه قول المشمت «يهديكم الله ويصلح بالكم»، و{اليوم يَغْفِرُ اللهُ لَكُمْ} بشارة بعاجل غفران الله، لما تجدّد يومئذ من توبتهم وندمهم على خطيئتهم.

[١١١٩] وروي: أن رسول الله ﷺ أخذ بعضادتي باب الكعبة يوم الفتح، فقال لقريش:

ما ترونني فاعلًا بكم؟ قالوا:

نظن خيرًا، أخ كريم وابن أخ كريم؛ وقد قدرت فقال: أقول ما قال أخي يوسف:

لا تثريب عليكم اليوم.

[1120] Yine rivayete göre Ebû Süfyan müslüman olmak üzere gediği zaman Hazret-i Abbâs ona, "Hazret-i Peygamber (s.a.)'in yanına varınca 'Bugün size kınama yoktur.' âyetini oku!" demiş; o da öyle yapmış. Bunun üzerine Peygamber (s.a.), "Allah sana da, sana bu duayı öğretene de mağfiret etsin." buyurmuştur.

[1121] Rivayete göre Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın ağabeyleri onu tanıdıkları zaman kendisine haber göndermiş ve "Sen sabah akşam bizleri sofrana çağırıyor, yedirip içiriyorsun ama biz sana karşı hatalarımız yüzünden utanıyoruz!" demişler. O ise şöyle demiş: "Mısır halkı, her ne kadar ben üzerlerinde hâkim ve sultan olsam da bana yine ilk günkü gözle bakıyorlar ve 'Yirmi dirheme satılan bir köleyi şu duruma yükselten Allah ne yücedir!' diyorlar. Oysa şimdi ben sizin sayenizde yükseldim; insanların gözünde değerim büyüdü, çünkü insanlar sizin benim ağabeylerim olduğunuzu ve benim İbrâhim'in torunu olduğumu öğrendiler."

[1122] "Şu gömleğimi götürün." Söylendiğine göre bu, nesilden nesle tevârüs edilen, Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın korunduğu, cennetten gelme bir gömlekmiş. Onu babasına göndermesini Cebrail *Aleyhisselâm* emretmiş; çünkü o gömlekte cennet kokusu bulunmakta imiş ve hangi hastanın üzerine konulsa mutlaka iyileşiyormuş.

[1123] "Babamın yüzüne koyun da gözü eski hâline gelsin" yani görür olsun. Bu ifade tıpkı *câ'e'l-binâ'u muhkem*en (Bina muhkem haline geldi.) ifadesi gibidir. Kastedilen, "muhkemleşti" mânasıdır. Nitekim "Görür hale geldi." [Yûsuf 12/96] ifadesi de bunu destekler. Anlam "Yanıma gözleri görür halde gelsin." şeklinde de olabilir. Bu anlamı pekiştiren de "Bütün ailenizi de bana getirin." ifadesidir. Yani, "Babanız bana gelsin ve bütün ailesi de topluca bana gelsin." Söylendiğine göre gömleği taşıyan kişi Yahuda imiş ve "Kanlı gömleği ona götürerek onu hüzne gark eden ben idim; vaktiyle nasıl onu hüzne gark ettiysem şimdi de sevindireceğim." demiş. Bir görüşe göre ise Yahuda bu gömleği yalın ayak, başıkabak Mısır'dan Kenan'a götürmüştür ki, bu iki yer arasında seksen fersah mesafe vardır.

94. Kafile (Mısır'dan) ayrılınca babaları; "Beni bunaklıkla suçlamazsanız, inanın, Yûsuf'un kokusunu alıyorum." dedi.

95. Dediler ki: "Vallahi, sen hâla eski şaşkınlığındasın!"

96. Fakat müjdeci gelip de gömleği yüzüne koyunca, gözleri tekrar görür hale geldi ve dedi ki: "Ben size 'Allah sayesinde sizin bilmediklerinizi biliyorum.' dememiş miydim?"

[١١٢٠] وروي أنّ أبا سفيان لما جاء ليسلم قال له العباس: إذا أتيت الرسول فاتل عليه {لَا تَثْرَيبَ عَلَيْكُمُ} ففعل، فقال رسول الله ﷺ:«غفر الله لك ولمن علمك»

[١١٢١] ويروى أن إخوته لما عرفوه وأرسلوا إليه: إنك تدعونا إلى طعامك بكرة وعشية، ونحن نستحي منك لما فرط منا فيك، فقال يوسف: إنّ أهل مصر وإن ملكت فيهم، فإنهم ينظرون إليّ بالعين الأولى ويقولون سبحان من بلغ عبدًا بيع بعشرين درهمًا ما بلغ، ولقد شرفت الآن بكم وعظمت في العيون حيث علم الناس أنكم إخوتي. وأني من حفدة إبراهيم.

[١١٢٢] {اذهبوا بِقَمِيصِى هذا} قيل: هو القميص المتوارث الذي كان في تعويذ يوسف، وكان من الجنة، أمره جبريل عليه السلام أن يرسله إليه فإنّ فيه ريح الجنة، لا يقع على مبتلى ولا سقيم إلا عوفي.

[١١٢٣] {يَأْتِ بَصِيرًا} يصر بصيرًا، كقولك: جاء البناء محكمًا، بمعنى صار. ويشهد له {فارتد بَصِيرًا} [يوسف: ٩٦] أو يأت إليّ وهو بصير. وينصره قوله {وَأْتُونِى بِأَهْلِكُمْ أَجْمَعِينَ} أي يأتني أبي، ويأتني آله جميعًا وقيل: يهوذا هو الحامل، قال: أنا أحزنته بحمل القميص ملطوخًا بالدم إليه، فأفرّحه كما أحزنته، وقيل: حمله وهو حاف حاسر من مصر إلى كنعان، وبينهما مسيرة ثمانين فرسخًا.

٩٤-﴿وَلَمَّا فَصَلَتِ الْعِيرُ قَالَ أَبُوهُمْ إِنِّي لأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ لَوْلا أَنْ تُفَنِّدُونِ﴾

٩٥-﴿قَالُوا تَاللَّهِ إِنَّكَ لَفِي ضَلالِكَ الْقَدِيمِ﴾

٩٦-﴿فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَى وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيرًا قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لا تَعْلَمُونَ﴾

[1124] “Kafile ayrılınca” yani “Mısır’ın yerleşim yeri olan bölgesinden çıkınca. Kafile şehrin surlarının dışına çıktığı zaman *fasale mine’l-beledi fusūl*^{en} denilir. İbn Abbâs [v. 68/688] bu ifadeyi *fe-lemme’nfesale’l-’îr*^{u} şeklinde okumuştur.

[1125] “Babaları” torunlarına ve çevresinde bulunan kavmine “dedi ki: İnanın, Yûsuf’un kokusunu alıyorum!” Allah Teâlâ ona gömleğin kokusunu sekiz seyir mesafesi (seksen fersah) uzaktan yola çıktığında aldırmıştır. *Tefnîd*, bir kişiyi bunaklıkla suçlamaktır. *Fened*, yani bunaklık ise yaşlılıktan dolayı aklın gitmesi ve anlamsız konuşmak demektir. *Şeyh*^{un} *mufnid*^{ün} (bunak ihtiyar) ifadesi kullanılır, ama aynı ifadenin müennesi olan *‘acûz*^{ün} *mufnidet*^{ün} ifadesi kullanılmaz, çünkü kadın zaten gençlik çağında da akıl ve rüşd sahibi değildir ki yaşlandığı zaman bunasın. Âyetteki ifadenin anlamı, “Beni bunaklıkla itham etmeseniz, bana inanırdınız.” şeklindedir.

[1126] “Sen hâla eski şaşkınlığındasın!” Yani Yûsuf’a olan aşırı sevginden, sürekli onu anıp durmandan, tekrar ona kavuşma ümidinden dolayı hâla doğrudan uzak olma halindesin. (Böyle söylemişlerdir) çünkü onlara göre Yûsuf ölmüştür.

[1127] “Gömleği yüzüne koyunca” müjdeci gelip de gömleği Yakup’un yüzüne koyunca ya da Yakup gömleği alıp yüzüne sürünce “gözleri tekrar görür hale geldi” görür haline geri döndü. *İrtedde* kelimesi *raddehû fe’rtedde* (Onu döndürdü, o da döndü.) şeklinde ve *irteddehû* (Ona döndü.) şeklinde kullanılır.

[1128] “Ben size dememiş miydim?” Yakup *Aleyhisselâm* bu sözü ile “İnanın, Yûsuf’un kokusunu alıyorum.” sözünü ya da “Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin.” sözünü kastetmiştir. Bundan sonra gelen “biliyorum” ifadesi ise, “Ben size dememiş miydim?” ifadesi ile ilgili olmayıp, yeni bir cümledir. Ancak bu ifadeyi “Ben size dememiş miydim?” ifadesi ile ilişkilendirmen de mümkündür. Bu durumda Yakup *Aleyhisselâm*’ın kastettiği şey, “Ben şikâyetimi ve hüznümü yalnız Allah’a açarım ve Allah sayesinde sizin bilmediklerinizi biliyorum.” sözüdür.

[1129] Rivayete göre; Yakup *Aleyhisselâm* müjdeciye,

“-Yûsuf nasıl?” diye sormuş; o da

“-Yûsuf Mısır’a sultan oldu?” deyince,

“-Ne yapayım saltanatı!? Sen ondan ayrılırken hangi din üzere idi asıl onu söyle bana?” demiş, o da

“-İslâm dini üzeredir.” cevabını verince,

“-İşte şimdi nimet tamamlandı.” demiş.

[١١٢٤] {فَصَلَتِ العير} خرجت من عريش مصر، يقال: فصل من البلد فصولًا، إذا انفصل منه وجاوز حيطانه. وقرأ ابن عباس «فلما انفصل العير».

[١١٢٥] {قَالَ} لولد ولده ومن حوله من قومه: {إِنِّى لأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ} أوجده الله ريح القميص حين أقبل من مسيرة ثمان. والتفنيد: النسبة إلى الفند، وهو الخرف وإنكار العقل من هرم. يقال: شيخ مفند، ولا يقال عجوز مفندة؛ لأنها لم تكن في شبيبتها ذات رأي فتفند في كبرها. والمعنى: لولا تفنيدكم إياي لصدقتموني.

[١١٢٦] {لَفِى ضلالك القديم} لفي ذهابك عن الصواب قدما في إفراط محبتك ليوسف، ولهجك بذكره، ورجائك للقائه، وكان عندهم أنه قد مات.

[١١٢٧] {ألقاه} طرح البشير القميص على وجه يعقوب. أو ألقاه يعقوب {فارتد بَصِيرًا} فرجع بصيرًا. يقال: ردّه فارتد، وارتده إذا ارتجعه

[١١٢٨] {أَلَمْ أَقُلْ لَّكُمْ} يعني قوله {إِنِّى لأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ} أو قوله {وَلَا تيأَسُوا مِن رَّوْحِ اللهِ} [يوسف: ٨٧] وقوله {إِنِي أَعْلَمُ} كلام مبتدأ لم يقع عليه القول، ولك أن توقعه عليه وتريد قوله {إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّى وَحُزْنِى إِلَى اللهِ وَأَعْلَمُ مِنَ اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ} [يوسف: ٨٦]

[١١٢٩] وروي: أنه سأل البشير كيف يوسف؟ فقال:

هو ملك مصر: فقال:

ما أصنع بالملك؟ على أي دين تركته؟ قال:

على دين الإسلام. قال:

الآن تمت النعمة.

97. "Ey babamız! Bizim bağışlanmamız için dua et! Yanlış yapan bizmişiz!" dediler.

98. Dedi ki: "Sizin bağışlanmanız için Rabbime dua edeceğim. Şüphesiz, O'dur bağışlayıcı, merhametli (Gafûr, Rahîm).

[1130] "Sizin bağışlanmanız için Rabbime dua edeceğim." Söylendiğine göre Yakup *Aleyhisselâm* istiğfarı seher vaktine –ya da Cuma gecesine- kadar ertelemiştir. Maksadı ise dualara icabet edilen zamanda istiğfar etmektir. İstiğfarı ertelemekteki maksadının, onların tövbelerinin sadakat ve ihlâsı konusundaki hallerini iyice görüp öğrenmek olduğu söylenmiştir. سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ ifadesinin ise ("Sizin için *daha sonra* istiğfar edeceğim" değil) devamlı olarak dua edecek olmasını kastettiği de söylenmiştir. Nitekim rivayete göre yirmi küsur sene boyunca her Cuma gecesi onlar için dua etmiştir. Söylendiğine göre seher vakti namaza kalkmış, namazını bitirdikten sonra ellerini açarak "Allah'ım! Yûsuf için ettiğim feryattan ve sabrımın azlığından dolayı beni bağışla, evlatlarımın da ağabeylerine ettikleri kötülükleri bağışla!" diye dua etmiş. Bunun üzerine kendisine, "Allah seni ve onların hepsini bağışladı." diye vahyedilmiştir.

[1131] Rivayete göre onlar, çok pişman ve perişan bir halde gelmişler ve Yakup *Aleyhisselâm*'a "Allah bizi bağışlamadıkça siz ikinizin bizi bağışlaması bize yetmez, eğer bağışlandığımıza dair sana vahiy gelmezse gözlerimiz asla aydın olmaz." demişler. Bunun üzerine yaşlı Yakup kıbleye yönelmiş ve ayakta dua etmiş, Yûsuf da arkasında durup "Âmin!" demiş, onlar da bu ikisinin arkasında boynu bükük bir şekilde dizilmişler ve bu şekilde yirmi yıl boyunca dua etmişler. Nihayet güçleri, takatleri tükenmiş ve helâk edileceklerini düşünmeye başlamışlar. Bunun üzerine Cebrail *Aleyhisselâm* gelmiş ve "Allah senin evlatların için ettiğin duaya icabet etti, senden sonra nübüvveti devam ettirme yönündeki ağır sorumluluğu üstlenmelerini kararlaştırdı." demiştir. -Ancak onların peygamber olarak seçilip seçilmedikleri ihtilâflıdır.-

99. Ne zaman ki Yûsuf'un huzuruna girdiler, anne ve babasını bağrına bastı ve "Buyurun, Mısır'a -Allah'ın izniyle- güven içinde girin." dedi.

100. Ve anne ve babasını tahtının üzerine çıkardı... Hep birlikte secdeye kapandılar. Dedi ki: "Babacığım! İşte, vaktiyle gördüğüm rüyanın nihaî anlamı... Rabbim, onu şu anda gerçekleştirmiş bulunuyor. Benimle ağabeylerimin arasını şeytan açtıktan sonra, O beni zindandan çıkarmakla ve sizleri çölden getirmekle gerçekten bana ihsanda bulunmuştur. Benim Rabbim, -dilediğine karşı- gerçekten lütufkârdır; gerçekten O'dur 'mutlak hikmet ve ilim sahibi' (Hakîm, Alîm)."

٩٧-﴿ قالُوا يا أَبانَا اسْتَغْفِرْ لَنا ذُنُوبَنا إِنَّا كُنَّا خاطِئِينَ﴾

٩٨-﴿قَالَ سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّيَ إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾

[١١٣٠] {سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ} قيل: أخر الاستغفار إلى وقت السحر. وقيل: إلى ليلة الجمعة ليتعمد به وقت الإجابة. وقيل: ليتعرّف حالهم. في صدق التوبة وإخلاصها. وقيل أراد الدوام على الاستغفار لهم. فقد روي أنه كان يستغفر لهم كل ليلة جمعة في نيف وعشرين سنة. وقيل: قام إلى الصلاة في وقت السحر، فلما فرغ رفع يديه وقال: اللهم اغفر لي جزعي على يوسف وقلة صبري عنه، واغفر لولدي ما أتوا إلى أخيهم، فأوحى إليه: إنّ الله قد غفر لك ولهم أجمعين.

[١١٣١] وروي أنهم قالوا له وقد علتهم الكآبة: ما يغني عنا عفوكما إن لم يعف عنا ربنا، فإن لم يوح إليك بالعفو فلا قرّت لنا عين أبدًا، فاستقبل الشيخ القبلة قائمًا يدعو، وقام يوسف خلفه يؤمّن، وقاموا خلفهما أذلة خاشعين عشرين سنة. حتى بلغ جهدهم وظنوا أنها الهلكة نزل جبريل عليه السلام فقال: إن الله قد أجاب دعوتك في ولدك، وعقد مواثيقهم بعدك على النبوّة، وقد اختلف في استنبائهم.

٩٩-﴿فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَى يُوسُفَ آوَى إِلَيْهِ أَبَوَيْهِ وَقَالَ ادْخُلُوا مِصْرَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ﴾

١٠٠-﴿وَرَفَعَ أَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا وَقَالَ يَا أَبَتِ هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا وَقَدْ أَحْسَنَ بِي إِذْ أَخْرَجَنِي مِنَ السِّجْنِ وَجَاءَ بِكُمْ مِنَ الْبَدْوِ مِنْ بَعْدِ أَنْ نَزَغَ الشَّيْطَانُ بَيْنِي وَبَيْنَ إِخْوَتِي إِنَّ رَبِّي لَطِيفٌ لِمَا يَشَاءُ إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾

[1132] "Ne zaman ki Yûsuf'un huzuruna girdiler." Söylendiğine göre Yûsuf *Aleyhisselâm* babasını karşılamak üzere iki yüz atlı hazırlamış ve kral ile birlikte dört bin kişilik bir askeri birlik ve beraberlerinde Mısır'ın bütün ileri gelenleri olduğu halde onu karşılamaya çıkmıştır. Karşılaştıklarında Yakup *Aleyhisselâm* Yahuda'ya dayanarak yürüyormuş ve atlara ve insanlara bakmış, sonra da "Ey Yahuda! Mısır'ın Firavun'u şu mudur?" demiş; o da "Hayır, o senin oğlundur." demiştir. Buluştuklarında Yakup *Aleyhisselâm* "Selâm üzerine olsun ey hüzünleri gideren!" demiştir. Söylendiğine göre Yûsuf *Aleyhisselâm* da karşılaştıkları zaman babasına,

"-Babacığım, benim içim gözlerini kaybedecek kadar ağladın, kıyametin bizi buluşturacağını bilmez misin?" demiş; o da

"-Elbet bilirim, ama senin dininden uzaklaşacağını ve aramıza engel konulacağını düşünüp endişelendim." demiştir.

[1133] Söylendiğine göre Yakup *Aleyhisselâm* ve evlatları Mısır'a kadın-erkek toplam yetmiş iki kişi girmişler, Mûsâ *Aleyhisselâm* ve savaşçıları ile birlikte ise -çok sayıda kadın, çocuk ve yaşlı hariç- altı yüz bin beş yüz yetmiş (600.570) küsur kişi olarak çıkmışlardır. Kadın ve çocukların sayısı ise bir milyon iki yüz bin (1.200.000) kişi imiş."

[1134] "Anne ve babasını bağrına bastı," onları kendine çekti, boyunlarına sarıldı. İbn Ebî İshâk [v. 205/821] "O sırada Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın annesi hayattaydı." demiştir. *Evebeyn*den maksat babası ve teyzesidir; annesi öldükten sonra Yakup *Aleyhisselâm* Yûsuf'un teyzesi ile evlenmiş ve bu yüzden de âyette o, *evebeyn*in biri olarak ifade edilmiştir; çünkü insanı yetiştirmiş olan kadın da ana yerine geçtiği için ona da ana denilir. Ya da nasıl ki amca baba olarak ifade ediliyorsa teyze de anne olarak ifade edilir. Nitekim وإلهَ آبَائِكَ إبْرَاهِيمَ وإسْمعيلَ وَإسْحَاقَ (Ve ataların İbrâhim, İsmail ve İshâk'ın ilahına… [Bakara 2/132]) âyetinde *eb* kelimesi bu şekilde kullanılmıştır.

[1135] **Şayet** "Onların Mısır'a girmelerinden önce Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın huzuruna girmeleri ne anlama gelmektedir?" **dersen şöyle derim:** Sanki Yûsuf *Aleyhisselâm* onları karşılamak için şehrin dışına çıkmış ve orada bir karargâh çadırında ya da evde konaklamış, onlar da orada onun huzuruna girmişler ve onları bağrına bastıktan sonra "Allah'ın izniyle Mısır'a güven içinde girin." demiştir. Mısır'a girip tahtına kurulduktan ve onlar da etrafına toplandıktan sonra evebeynine ikramda bulunmuş, saygı göstermiş ve onları tahtına çıkarmıştır. İşte o zaman onlar da yani on bir kardeşi ve ebeveyni "hep birlikte secdeye kapanmışlardır."

[١١٣٢] {فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَى يُوسُفَ} قيل وجه يوسف إلى أبيه جهازًا ومائتي راحلة ليتجهز إليه بمن معه. وخرج يوسف والملك في أربعة آلاف من الجند والعظماء وأهل مصر بأجمعهم، فتلقوا يعقوب وهو يمشي يتوكأ على يهوذا، فنظر إلى الخيل والناس فقال: يا يهوذا، أهذا فرعون مصر؟ قال لا، هذا ولدك، فلما لقيه قال يعقوب ٥ عليه السلام: السلام عليك يا مذهب الأحزان. وقيل: إن يوسف قال له لما التقيا:

يا أبت، بكيت عليّ حتى ذهب بصرك، ألم تعلم أن القيامة تجمعنا؟ فقال:

بلى، ولكن خشيت أن تسلب دينك فيحال بيني وبينك.

[١١٣٣] وقيل: إنّ يعقوب وولده دخلوا مصر وهم اثنان وسبعون، ما بين رجل وامرأة، وخرجوا منها مع موسى ومقاتلتهم ستمائة ألف وخمسمائة وبضعة وسبعون ١٠ رجلًا سوى الذرية والهرمى، وكانت الذرّية ألف ألف ومائتي ألف.

[١١٣٤] {أَوَى إِلَيْه أَبَوَيْهِ} ضمهما إليه واعتنقهما. قال ابن أبي إسحاق: كانت أمّه تحيى، وقيل: هما أبوه وخالته. ماتت أمّه فتزوّجها وجعلها أحد الأبوين؛ لأنّ الرابة تدعى أمًّا، لقيامها مقام الأمّ، أو لأنّ الخالة أمّ كما أنّ العم أب. ومنه قوله {وإله آبَائِكَ إبراهيم وإسماعيل وإسحاق} [البقرة: ١٣٣]

١٥ [١١٣٥] فإن قلت: ما معنى دخولهم عليه قبل دخولهم مصر؟ قلت: كأنه حين استقبلهم نزل لهم في مضرب أو بيت ثم، فدخلوا عليه وضمّ إليه أبويه، ثم قال لهم { ادْخُلُوا مِصْرَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ}. ولما دخل مصر وجلس في مجلسه مستويًا على سريره واجتمعوا إليه، أكرم أبويه فرفعهما على السرير {وَخَرُّوا لَهُ} يعني الإخوة الأحد عشر والأبوين {سُجَّدًا}

Ayrıca Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın onları karşılamaya çıkarken katırlar üzerinde taşınan bir kral çardağı getirdiği ve evebeyninin ona çıkarılmasını emrettiği, onların işte o kral çardağında Yûsuf'un huzuruna çıkmış olmaları ve orada onları bağrına basıp boyunlarına sarılmış, kendisine yaklaştırmış, sonra da "Mısır'a girin." demiş olması da mümkündür.

[1136] **Şayet** "إِنْ شَاءَ اللّٰهُ (Allah dilerse) ifadesi neyle ilgilidir?" **dersen şöyle derim:** Güven içinde Mısır'a girmekle ilgilidir, çünkü maksat onların şehre girerken güven içinde olmalarıdır. Sanki onlara "Allah'ın izniyle girişinizde emniyet ve selâmet içinde olunuz." denilmiştir. Buna benzer bir şekilde gazaya giden askere; "Sağ salim ve ganimet almış olarak dön *inşâallah.*" denilir. Bu ifadede *inşâallah* kaydı sadece dönmekle değil, selâmet ve ganimet ile dönmekle ilişkilendirilmiştir. Âyetteki ifadenin takdiri, "Mısır'a güven içinde girin; Allah dilerse güven içinde girersiniz." şeklinde olup, şartın cevabı olan cümle, sözün yeterli delâletinden dolayı hazfedilmiş; sonra da hal ve hal sahibi arasına şart cümlesi bir ara ifade olarak eklenmiştir.

[1137] Tefsire sonradan dâhil edilen bid'at yorumlardan biri de إِنْ شَاءَ اللّٰهُ (Allah dilerse) ifadesinde takdim-tehir bulunduğu; yani bu ifadenin esas yerinin Yakup *Aleyhisselâm*'ın, "Sizin için Rabbimden bağışlanma dileyeceğim." cümlesinden sonrası olduğu şeklindedir. *Bu ve benzeri yorumlar için ne diyeceğimi bilemiyorum!*

[1138] **Şayet** "Onların Allah'tan başkası için secde etmiş (saygıyla eğilmiş) olmaları nasıl caiz olur?" **dersen şöyle derim:** Onlar nezdinde secde tıpkı ayağa kalkma, el sıkışma ve el öpme şeklinde insanlar arasında meşhur ve yaygın olan saygı ifadeleri gibi bir tür selâmlama ve saygı ifadesi idi. Bu secdenin, yüzü yere koymak şeklinde değil, sadece eğilmek şeklinde olduğu da söylenmiştir. Ancak وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا (Hep birlikte secdeye kapandılar.) ifadesi bu yoruma imkân vermez. Mânanın "Yûsuf için Allah'a şükür secdesi yaptılar." şeklinde olduğu da söylenmiştir. Ancak bu yorumda da sıkıntı vardır.

[1139] *Ahsene ileyhi* (ona ihsanda bulundu) denildiği gibi *ahsene bi-hî* de denilir. Aynı şekilde *esâ'e ileyhi* (Ona kötülük etti.) denildiği gibi *esâ'e bi-hî* de denilir. Şair şöyle demiştir:

Hatun, sen bize ister kötülük et, ister iyilik… Kınama yok!

[1140] مِنَ الْبَدْوِ çölden demektir, çünkü onlar çadırlarda yaşıyorlar; hayvancılık yapıyorlar ve sulak ve otlak yerlerde dolaşıyorlardı. *Nezeğa*, aramızı bozdu, ayarttı anlamındadır. Bunun aslı *nehase'r-râ'idu ed-dâbbet^e ve hamelehâ 'ale'l-cery^i* (Hayvan terbiyecisi hayvanı dürttü, onu harekete sevk etti.) ifadesinden gelir. Dürtmek, hızlandırmak için hayvana vurmak anlamında *nezeğahu* ve *neseğahu* ifadeleri kullanılır.

ويجوز أن يكون قد خرج في قبة من قباب الملوك التي تحمل على البغال، فأمر أن يرفع إليه أبواه، فدخلا عليه القبة. فآواهما إليه بالضم والاعتناق وقرّبهما منه، وقال بعد ذلك: ادخلوا مصر.

[١١٣٦] فإن قلت: بم تعلقت المشيئة؟ قلت: بالدخول مكيفًا بالأمن، لأن القصد إلى اتصافهم بالأمن في دخولهم، فكأنه قيل لهم: اسلموا وأمنوا في دخولكم إن شاء الله. ونظيره قولك للغازي: ارجع سالمًا غانمًا إن شاء الله، فلا تعلق المشيئة بالرجوع مطلقًا، ولكن مقيدًا بالسلامة والغنيمة، مكيفًا بهما. والتقدير: ادخلوا مصر آمنين إن شاء الله دخلتم آمنين، ثم حذف الجزاء لدلالة الكلام عليه، ثم اعترض بالجملة الجزائية بين الحال وذي الحال.

[١١٣٧] ومن بدع التفاسير أن قوله { إِنْ شَاءَ اللَّهُ} من باب التقديم والتأخير؛ وأن موضعها ما بعد قوله {سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّى} [يوسف: ٩٨] في كلام يعقوب، وما أدري ما أقول فيه وفي نظائره.

[١١٣٨] فإن قلت: كيف جاز لهم أن يسجدوا لغير الله؟ قلت: كانت السجدة عندهم جارية مجرى التحية والتكرمة، كالقيام، والمصافحة وتقبيل اليد. ونحوها مما جرت عليه عادة الناس، من أفعال شهرت في التعظيم والتوقير. وقيل: ما كانت إلا انحناء دون تعفير الجباه، وخرورهم سجدًا يأباه. وقيل: معناه وخرّوا لأجل يوسف سجدًا لله شكرًا. وهذا أيضًا فيه نبوة.

[١١٣٩] يقال: أحسن إليه وبه، وكذلك أساء إليه وبه قال:

أَسِيئِي بِنَا أَوْ أَحْسِنِي لا َمَلُومَةً

[١١٤٠] {مِنَ الْبَدْوِ} من البادية؛ لأنهم كانوا أهل عمد وأصحاب مواش ينتقلون في المياه والمناجع {نَزَغَ} أفسد بيننا وأغرى، وأصله من نخس الرائض الدابة وحمله على الجري. يقال: نزغه ونسغه، إذا نخسه

[1141] "Rabbim, dilediğine karşı gerçekten lütufkârdır," ona karşı çok lütufkâr ve şefkatlidir, onun işlerini doğruluk ve hikmet üzere yapar.

[1142] Rivayete göre Yûsuf *Aleyhisselâm,* Yakup *Aleyhisselâm*'ın elini tutmuş ve ona hazinelerini gezdirmiş; sırasıyla para, altın, takı, elbise, silah depolarını ve diğer depoları göstermiş. Sonra onu kâğıt depolarına götürünce babası;

"-Elinde bu kadar kâğıt varken neden bana sekiz mesafe ötesinden mektup yazmadın; seni engelleyen neydi oğlum!?" demiş, o da;

"-Cebrail bana böyle emretti." demiş. Bunun üzerine babası,

"-O zaman Cebrail'den bunun sebebini sorsaydın ya!" demiş, o da

"-Babacığım, sen ona benden daha yakınsın, sen sorsan a!" demiş.

(Sorunca) Cebrail, "Sen vaktiyle "Onu kurt yemesinden korkarım." [Yûsuf 12/13] demiş olduğun için Allah Teâlâ bana bunu emretti ve 'Benden korksaydın ya!' buyurdu." demiş.

[1143] Rivayete göre Yakup *Aleyhisselâm* oğluyla birlikte yirmi dört sene kalmış, sonra vefat etmiş. Vefat ettiğinde naaşının Suriye bölgesinde babası İshak'ın yanına defnedilmesini vasiyet etmiş. Yûsuf *Aleyhisselâm* da onu bizzat kendi götürüp oraya defnetmiş, sonra Mısır'a dönmüş. Babasının ardından yirmi üç sene yaşamış, görevi tamamlandığında ve artık görevine devam etmeyeceğini anladığında, kendisi için daimi, ebedi mülkü talep etmiş ve ölümü temenni etmiştir. Söylendiğine göre ondan önce de sonra da hiçbir peygamber ölümü temenni etmemiştir. Allah onun canını tertemiz, pür u pak almıştır. Mısırlılar, onun nereye gömüleceği konusunda anlaşmazlığa düşmüş, birbirleriyle yarışmışlardır; herkes onun kendi mahallesine gömülmesini istiyormuş, o kadar ki savaşmayı bile göze almışlar. Ölümünün ardından insanlar onun için bir mermer sanduka yapmayı uygun görmüş ve naaşını ona koymuşlar ve onu Nil kenarında, suyun üzerinden geçerek Mısır'a ulaştığı bir yere defnetmişler. Böylece herkesin ona eşit mesafede olmasını istemişler.

[1144] Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın İfrâîm ve Mîşâ isimli iki çocuğu olmuş; İfrâîm'in Nun isimli bir çocuğu, onun da Yûşâ isimli bir çocuğu olmuştur ki Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın yanındaki delikanlı odur.[1] Ondan sonra Amâlika kabilesinden gelen firavunlar art arda yönetimi devralarak Mısır'a hükümran olmuşlar; İsrailoğulları da, Allah Teâlâ Mûsâ *Aleyhisselâm*'ı gönderene kadar, onların kölesi olarak Yûsuf *Aleyhisselâm*'ın ve atalarının dininin kalıntılarına bağlı bir şekilde yaşamaya devam etmişlerdir.

1 Hazret-i Mûsâ'nın Yûsuf Aleyhisselâm'dan iki nesil sonra geldiği vehmini uyandıran bu bilgi, İfrâîm'in zürriyetinden Nun; Nun'un zürriyetinden de Yûşâ gelmiştir şeklinde anlaşılmalıdır. / ed.

[١١٤١] {لَطِيفٌ لِمَا يَشَاءُ} لطيف التدبير لأجله، رفيق حتى يجيء على وجه الحكمة والصواب.

[١١٤٢] وروي أن يوسف أخذ بيد يعقوب فطاف به في خزائنه، فأدخله خزائن الورق والذهب، وخزائن الحليّ، وخزائن الثياب، وخزائن السلاح وغير ذلك، فلما ٥ أدخله خزانة القراطيس قال:

يا بنيّ، ما أعقك: عندك هذه القراطيس وما كتبت إليّ على ثمان مراحل؟ قال:

أمرني جبريل. قال:

أو ما تسأله؟ قال:

أنت أبسط إليه مني فسله. قال جبريل عليه السلام:

١٠ الله تعالى أمرني بذلك لقولك {وَأَخَافُ أَن يَأْكُلَهُ الذئب} [يوسف: ١٣] قال: فهلا خفتني؟

[١١٤٣] وروي أن يعقوب أقام معه أربعًا وعشرين سنة ثم مات. وأوصى أن يدفن بالشام إلى جنب أبيه إسحاق فمضى بنفسه ودفنه ثمة، ثم عاد إلى مصر، وعاش بعد أبيه ثلاثًا وعشرين سنة، فلما تم أمره وعلم أنه لا يدوم له، طلبت نفسه الملك الدائم الخالد، فتاقت نفسه إليه فتمنى الموت. وقيل: ما تمناه نبي قبله ولا بعده، فتوفاه الله ١٥ طيبًا طاهرًا، فتخاصم أهل مصر وتشاحّوا في دفنه؛ كل يحب أن يدفن في محلتهم حتى هموا بالقتال، فرأوا من الرأي أن عملوا له صندوقًا من مرمر وجعلوه فيه، ودفنوه في النيل بمكان يمرّ عليه الماء ثم يصل إلى مصر ليكونوا كلهم فيه شرعًا واحدًا.

[١١٤٤] وولد له: إفراثيم وميشًا، وولد لإفراثيم نون؛ ولنون يوشع فتى موسى، ولقد توارثت الفراعنة من العماليق بعده مصر، ولم يزل بنو إسرائيل تحت أيديهم على ٢٠ بقايا دين يوسف وآبائه. إلى أن بعث الله موسى ﷺ.

101."Ya Rabbi! Bana bir miktar mülk verdin ve bazı rüyaların yorumunu öğrettin. Ey gökleri ve yeri yaratan! Dünyada da âhirette de benim (yegâne) velîm Sensin. Beni (Sana) teslimiyet göstermiş olarak vefat ettir ve beni sâlihlere kat."

[1145] مِنَ الْمُلْكِ ifadesinde ve مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ ifadesinde yer alan Min harf-i ceri ba'ziyet / kısmîlik ifade eder; çünkü ona dünya mülkünün ya da Mısır mülkünün tamamı değil, bir kısmı verilmiş, rüya yorumunun da tümü değil, bir kısmı öğretilmiştir.

[1146] "Benim yegâne velîm sensin" her iki cihanda da bana nimetler ihsan eden, fani mülkün devamı olarak bana bâkî mülkü ihsan eden sensin. "Beni 'sana teslimiyet göstermiş' olarak vefat ettir." ifadesi, İslâm üzere vefat etmeye, son nefesini hayır ve hasenatla vermeye yönelik bir taleptir. Nitekim Yakup *Aleyhisselâm* evlatlarına "Ne yapıp edin, (Allah'a) teslimiyet göstermiş olarak can verin!" [Bakara 2/132] şeklinde vasiyet etmiştir. Ayrıca bu ifade, denildiği gibi, ölüm temennisi de olabilir. "Beni sâlihlere" yani atalarımdan olan sâlihlere ya da umumi olarak sâlihlere "kat!"

[1147] Anlatıldığına göre Meymûn b. Mihrân [v. 117/735] bir keresinde Ömer b. Abdülaziz'in yanında geceyi geçirmiş ve onun çok ağladığını, ölümü temenni ettiğini görmüş. Bunun üzerine kendisine, "Allah senin elinle çokça hayır işlenmesini sağladı, sen birçok sünneti ihya edip birçok bid'ati ortadan kaldırdın, senin yaşaman müslümanlar için hayır ve rahatlıktır." demiş. O da, "Ben de Allah'ın, gözünü aydın edip bütün sevdiklerini başına topladığı vakit 'Allah'ım beni sana teslim olmuş bir şekilde vefat ettir ve sâlihlere kat!' diye dua eden sâlih kul gibi olmayayım mı?!" demiştir.

[1148] **Şayet** "فاطِرَ السَّماواتِ (gökleri yaratan) ifadesi neden mansuptur?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade "Ya Rabbi" ifadesinin sıfatı olarak mansuptur. *Ahâ zeyd*^{in} *hase**ne**'l-vechi* (Ey Zeydin güzel yüzlü kardeşi) ifadesi de böyledir. Nidâ olarak mansup olması da mümkündür.

102. (Resûlüm!) Bu, gayb haberlerindendir, onu sana Biz vahyediyoruz. Yoksa onlar, (Yûsuf'a karşı) işbirliği ederek tuzak kurduklarında, sen orada değildin.

[1149] "Bu" zamiri, yukarıda geçen Yûsuf kıssasına işarettir. Hitap Hazret-i Peygamber (s.a.)'e yöneliktir. İfade, mübteda konumundadır. "Gayb haberlerindendir, onu sana Biz vahyediyoruz." ifadesi ise bu mübtedanın haberidir.

١٠١-﴿رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الأَحَادِيثِ فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ أَنْتَ وَلِيِّي فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ﴾

[١١٤٥] من في {مِنَ الْمُلْكِ} و{مِنْ تَأْوِيلِ الأَحَادِيثِ} للتبعيض، لأنه لم يعط
٥ إلا بعض ملك الدنيا، أو بعض ملك مصر وبعض التأويل

[١١٤٦] {أَنتَ وَلِيِّ} أنت الذي تتولاني بالنعمة في الدارين، وبوصل الملك الفاني بالملك الباقي {تَوَفَّنِى مُسْلِمًا} طلب للوفاة على حال الإسلام، ولأن يختم له بالخير والحسنى، كما قال يعقوب لولده {وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُم مُّسْلِمُونَ} [آل عمران: ١٠٢] ويجوز أن يكون تمنيًا للموت على ما قيل {وَأَلْحِقْنِى بالصالحين} من
١٠ آبائي أو على العموم.

[١١٤٧] وعن عمر ابن عبد العزيز: أنّ ميمون بن مهران بات عنده فرآه كثير البكاء والمسألة للموت، فقال له: صنع الله على يديك خيرًا كثيرًا: أحييت سننًا وأمت بدعا وفي حياتك خير وراحة للمسلمين، فقال: أفلا أكون كالعبد الصالح لما أقرّ الله عينه وجمع له أمره قال: توفني مسلمًا وألحقني بالصالحين.

١٥ [١١٤٨] فإن قلت: علام انتصب فاطر السموات؟ قلت على أنه وصف لقوله {رَبِّ} كقولك: أخا زيد حسن الوجه. أو على النداء.

١٠٢-﴿ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ أَجْمَعُوا أَمْرَهُمْ وَهُمْ يَمْكُرُونَ﴾

[١١٤٩] {ذلك} إشارة إلى ما سبق من نبأ يوسف، والخطاب لرسول
٢٠ الله ﷺ ومحله الابتداء. وقوله {مِنْ أَنبَآءِ الغيب نُوحِيهِ إِلَيْكَ} خبر إنّ.

Ayrıca *ellezî* anlamında ism-i mevsūl olması da mümkündür ki bu durumda مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ (gayb haberlerindendir) ifadesi onun sıla cümlesi, نُوحِيهِ إِلَيْكَ (Onu sana Biz vahyediyoruz.) ifadesi ise haberi olur. Anlam da, "Bu gayba ait haberler sana ancak vahiy yoluyla gelmiş olabilir; çünkü sen -'Onu kuyunun derinliklerine atmaya karar verdiler.' [Yûsuf 12/15] âyetinde ifade edildiği üzere- Yakup'un çocukları ne yapacaklarını kararlaştırmak için toplandıklarında ve kardeşlerini kuyuya attıklarında orada değildin." şeklindedir. Bu, Kureyşlilere ve Peygamber (s.a.)'i yalanlayan kimselere karşı bir alay ifadesidir; çünkü onu yalanlayanlardan hiçbiri, Hazret-i Peygamber (s.a.)'in bu ve benzeri olayları anlatan, nakleden kimselerden olmadığını, onlardan hiçbiri ile karşılaşmayıp onlardan hiçbir şey duymadığını ve bu tür bilgilerin onun kavminin bildiği şeylerden de olmadığını bilmiyor değillerdi. Bu duruma rağmen Peygamber (s.a.) bu kıssayı, ravilerin, nakilcilerin bile anlatmaktan âciz kalacağı mükemmel bir şekilde anlattığına göre, artık onun kendi uydurması değil, vahiy yoluyla gelen bir bilgi olduğunda hiçbir şüphe kalmamış demektir. Buna rağmen, yine de bunu inkâr ediyorlarsa, o zaman alay edilmeye müstahak olmaktadırlar ve kendilerine "Ey kibirliler! Muhammed'in geçmiş asırlarda yaşamış olan insanları görmediğini, onları müşahede etmediğini biliyorsunuz!" denilmektedir. Bunun benzeri, "Resulüm! Biz, o buyruğumuzu Mûsâ'ya bildirirken, sen (Tūr-i Sînâ'nın) batı yönünde bulunmuyordun." [Kasas 28/44] âyetidir.

[1150] "Tuzak kurduklarında" yani Yûsuf'a tuzak kurduklarına, onun başına işler açtıklarında.

103.Ama sen ne kadar istersen iste, insanların çoğu iman edecek değildir.

104. Oysa sen buna karşı onlardan hiçbir ücret istemiyorsun. O, herkese açık bir öğütten başka bir şey değildir.

[1151] "İnsanların çoğu iman edecek değildir." Burada umumi olarak bütün insanlar kastedilmektedir; "Ama insanların çoğu iman etmez." [Hûd 11/17] âyeti gibidir. İbn Abbâs'tan ise [v. 68/688] "Burada Mekke halkı kastedilmiştir." görüşü nakledilmiştir. Anlam, "onlar iman edecek değildir." şeklindedir.

[1152] "Sen ne kadar istersen iste…" İstersen onlar iman etsin diye kendini helâk edecek ol, [yine de iman etmezler], çünkü inkârda ısrarcı ve inatçıdırlar.

ويجوز أن يكون اسمًا موصولًا بمعنى الذي، و{مِنْ أنبآء الغيب} صلته و{نُوحِيهِ} الخبر. والمعنى: أن هذا النبأ غيب لم يحصل لك إلا من جهة الوحي، لأنك لم تحضر بني يعقوب حين أجمعوا أمرهم وهو إلقاؤهم أخاهم في البئر، كقوله {وَأَجْمَعُوا أَن يَجْعَلُوهُ فِى غَيَابَةِ الجب} [يوسف: ١٥]؛ وهذا تهكم بقريش وبمن ٥ كذبه؛ لأنه لم يخف على أحد من المكذبين أنه لم يكن من حملة هذا الحديث وأشباهه، ولا لقي فيها أحدًا ولا سمع منه. ولم يكن من علم قومه. فإذا أخبر به وقصَّ هذا القصص العجيب الذي أعجز حملته ورواته، لم تقع شبهة في أنه ليس منه وأنه من جهة الوحي، فإذا أنكروه تهكم بهم. وقيل لهم: قد علمتم يا مكابرة أنه لم يكن مشاهدًا لمن مضى من القرون الخالية: ونحوه: {وَمَا كُنتَ بِجَانِبِ ١٠ الغربى إِذْ قَضَيْنَا إلى مُوسَى الأمر} [القصص: ٤٤]

[١١٥٠] {وَهُمْ يَمْكُرُونَ} بيوسف ويبغون له الغوائل.

١٠٣-﴿وَمَا أَكْثَرُ النَّاسِ وَلَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِينَ﴾

١٠٤-﴿وَمَا تَسْأَلُهُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ هُوَ إِلا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ﴾

[١١٥١] {وَمَآ أَكْثَرُ الناس} يريد العموم، كقوله {ولكن أَكْثَرَ الناس لَا يُؤْمِنُونَ} ١٥ [هود: ١٧] وعن ابن عباس رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا. أراد أهل مكة، أي وما هم بمؤمنين

[١١٥٢] {وَلَوْ حَرَصْتَ} وتهالكت على إيمانهم لتصميمهم على الكفر وعنادهم.

[1153] "Onlardan" kendilerine anlattığın şeyler, vermiş olduğun öğüt ve uyarılar karşılığında kıssacı ve hikâyeciler gibi sana bir menfaat sağlamalarını "istemiyorsun. O" istisnasız "herkese açık bir öğütten başka bir şey değildir." Allah'tan gelen bir nasihattir, peygamberlerinden birinin diliyle onları kurtuluş talebinde bulunmaya teşviktir.

105. Göklerde ve yerde nice âyetler vardır ki onların yanından yüz çevirerek geçip gidiyorlar!..

[1154] "Nice âyetler" yaratıcıya, onun sıfatlarına ve birliğine dair nice alâmetler, deliller vardır ki "onların yanından geçerler" ve onları müşahede ederler, ama onlardan yüz çevirirler, ibret nazarıyla bakıp ibret almazlar.

[5511] وَالْأَرْضِ (ve yerde) ifadesi mübteda olduğu gerekçesiyle merfû' olarak *ve'l-ardu* şeklinde de okunmuştur.[1] Bu durumda يَمُرُّونَ عَلَيْها (üzerinden geçerler) ifadesi onun haberi olmaktadır. Süddî [v. 127/745] bu ifadeyi *ve'l-arda* şeklinde mansup okumuştur. Buna göre ifade, *ve yata'ûne'l-arda yemurrûne 'aleyhâ* (Üzerinden geçerek yere basarlar.) şeklindedir. İbn Mes'ûd [v. 32/652] mushafında bu ifade *ve'l-ardu yemşûne 'aleyhâ* (Ve yeryüzü ki onun üzerinde yürürler.) şeklinde, *el-ardu* kelimesi merfû' olarak yer almıştır. Kastedilen "Geçmişte helâk edilmiş ümmetlerin izlerine dair gördükleri şeyler ve diğer ibretler vardır." şeklindedir.

106. Çoğu da Allah'a ancak ortak koşarak iman ediyor!

[6511] وَما يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ Yani çoğu Allah'a, O'nun kendisini, gökleri ve yeri yaratmış olduğuna, ancak putlara ibadet etmek suretiyle şirk koşarak iman edebiliyor. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] "Bunlar Ehl-i Kitap'tır, çünkü onlarda hem iman hem şirk vardır." görüşü nakledilmiştir. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] da "Bunlar, Allah'ı yarattıklarına benzetenlerdir." görüşü nakledilmiştir.[2]

107. Peki, bunlar, Allah tarafından kuşatıcı bir azabın kendilerine gelip çatmayacağından ya da o (Kıyamet) saat(i)n(in) hiç farkında değillerken ansızın gelivermeyeceğinden eminler mi?!

[1157] "Kuşatıcı bir azabın" yani onları kendilerinden geçirecek bir intikamın. Bu ifadenin "Onları sarıp sarmalayacak ve kuşatacak bir azap" anlamında olduğu da, "yıldırımlar" olduğu da söylenmiştir.

108. De ki: Benim yolum budur, ben de bana uyanlar da basiret üzere Allah'a davet ediyoruz. Allah'ı tenzih ederim, kesinlikle müşriklerden değilim!

1 Bu kıraatte, gökler 'üzerinde yürünen yer'den ayrılmış olmaktadır. / ed.
2 Oysa bu ifadenin öncelikle Mekke putperestlerini kasdettiği aşikâr. / ed.

[١١٥٣] {وَمَا تَسْئَلُهُمْ} على ما تحدثهم به وتذكرهم أن ينيلوك منفعة وجدوى، كما يعطى حملة الأحاديث والأخبار {إِنْ هُوَ إِلّا ذِكْرٌ} عظة من الله {للعالمين} عامة، وحث على طلب النجاة على لسان رسول من رسله.

١٠٥-﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ آيَةٍ فِي السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ يَمُرُّونَ عَلَيْهَا وَهُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ﴾ ٥

[١١٥٤] {مِّنْ آيَةٍ} من علامة ودلالة على الخالق وعلى صفاته وتوحيده {يَمُرُّونَ عَلَيْهَا} ويشاهدونها وهم معرضون عنها لا يعتبرون بها.

[١١٥٥] وقرئ «والأرضُ»، بالرفع على الابتداء، ويمرون عليها: خبره، وقرأ السدّي «والأرضَ»، بالنصب على: ويطأون الأرض يمرّون عليها. وفي مصحف عبد الله: والأرض يمشون عليها، برفع الأرض، والمراد ما يرون من آثار الأمم الهالكة وغير ذلك من العبر. ١٠

١٠٦-﴿وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلا وَهُمْ مُشْرِكُونَ﴾

[١١٥٦] {وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُم} في إقراره بالله وبأنه خلقه وخلق السموات والأرض، إلا وهو مشرك بعبادته الوثن، وعن الحسن: هم أهل الكتاب معهم شرك وإيمان. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: هم الذين يشبهون الله بخلقه.

١٥ ١٠٧-﴿أَفَأَمِنُوا أَنْ تَأْتِيَهُمْ غَاشِيَةٌ مِنْ عَذَابِ اللَّهِ أَوْ تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً وَهُمْ لا يَشْعُرُونَ﴾

[١١٥٧] {غاشية} نقمة تغشاهم. وقيل: ما يغمرهم من العذاب ويجللهم وقيل: الصواعق.

١٠٨-﴿قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ ٢٠

[1158] “Benim yolum budur.” Yani imana ve tevhide davet yolu olan bu yol benim yolumdur. *es-Sebîl* ve *et-tarîk* kelimeleri müzekker olarak da müennes olarak da kullanılırlar. Daha sonra “Ben de bana uyanlar da basiret üzere Allah’a davet ediyoruz.” sözüyle bu yolu açıklamıştır, yani Allah’ın dinine körü körüne değil, açık delillerle birlikte davet ediyoruz. Burada أَنَا (ben) ifadesi, أَدْعُوا (davet ediyorum) fiilindeki gizli zamirin tekidi, وَمَنِ اتَّبَعَنِي (ve bana uyanlar) ifadesi ise ona atıftır. Anlam, “Bu yola ben de (basiret üzere) davet ediyorum; bana uyanlar da (basiret üzere) davet ediyorlar.” şeklindedir. Yine, أَنَا’nin mübteda olması, عَلى بَصِيرَة (basiret üzere) ifadesinin öne geçmiş haber olması, وَمَنِ اتَّبَعَنِي ifadesinin ise أَنَا’ye atıf olarak mübteda olması ve böylece cümlenin “kendisinin de beraberindekilerin de, hevalarına değil, delil ve kanıtlara uyduklarını” haber verme mahiyetinde olması da mümkündür. Ayrıca, عَلى بَصِيرَةٍ (basiret üzere) ifadesinin أَدْعُوا’nun hali olması, âmilinin (fâ‘ilinin) de merfû‘ olan أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي (ben ve bana uyanlar) ifadesi olması da mümkündür.

[1159] سُبْحانَ اللّٰهِ “O’nu ortaklardan tenzih ederim.”

109. Biz senden önce de (melek göndermemiş) yine şehir halklarından birtakım ‘er’lere vahyetmiştik. Hiç yeryüzünde dolaşmıyorlar mı ki kendilerinden öncekilerin akıbetlerinin nice olduğuna baksınlar?! Sakınanlar için Âhiret yurdu elbette daha hayırlıdır. Hâla, aklınızı başınıza almayacak mısınız?

[1160] “Ancak erlere” yani meleklere değil; çünkü müşrikler “Rabbimiz (elçi göndermeyi) dileseydi, elbette melek indirirdi!” [Fussilet 41/14] diyorlardı. İbn Abbâs’tan [v. 68/688] “Burada peygamberler içinde kadın yoktur mânası kastedilmiştir.” şeklinde bir görüş de nakledilmiştir. Nitekim peygamberlik iddiasında bulunan Secâh bt. el-Münzir [adlı kadın] hakkında şair şöyle demiştir:

Allah’ın peygamberleri daime erkek olmuştur

[1161] [Kıraat imamlarının ekserisi *yûhâ ileyhim* (Onlara vahyedilir.) şeklinde okurken] *nûhî ileyhim* (Onlara vahyederiz.) şeklinde Nun ile de okunmuştur.

[1162] “Şehir halklarından” çünkü şehirliler daha bilgili ve ağırbaşlı olurlar. Bedevilerde ise cehalet, sertlik ve kabalık olur.

[1163] “Sakınanlar için” yani Allah’tan korkan ve ona ortak koşmayan, ona isyan etmeyen kimseler için “Âhiret yurdu” kıyamet diyarı ya da ahiret hali “elbette daha hayırlıdır.”

[1164] أَفَلا تَعْقِلُونَ ifadesi Tâ ile de Yâ ile de okunmuştur.[1]

1 “Hâla, aklınızı başınıza almayacak mısınız?!” / “Hâla, akıllarını başlarına almayacaklar mı?!” / ed.

[١١٥٨] {هذه سبيلى} هذه السبيل التي هي الدعوة إلى الإيمان والتوحيد سبيلي. والسبيل والطريق: يذكران ويؤنثان، ثم فسر سبيله بقوله {ادعوا إِلَى الله على بَصِيرَةٍ} أي أدعو إلى دينه مع حجة واضحة غير عمياء. و{أَنَاْ} تأكيد للمستتر في {أدعوا}. {وَمَنِ اتبعنى} عطف عليه. يريد: أدعو إليها أنا، ويدعو إليها من اتبعني ويجوز أن ٥ يكون {أَنَاْ} مبتدأ، و{على بَصِيرَةٍ} خبرًا مقدّمًا، {وَمَنِ اتبعنى} عطفًا على {أَنَاْ} إخبارًا مبتدأ بأنه ومن اتبعه على حجة وبرهان، لا على هوى، ويجوز أن يكون {على بَصِيرَةٍ} حالًا من {أَدْعُو} عاملة الرفع في {أَنَا وَمَنِ اتبعنى}

[١١٥٩] {وسبحان الله} وأنزهه من الشركاء.

١٠٩-﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلا رِجَالا نُوحِي إِلَيْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى أَفَلَمْ ١٠ يَسِيرُوا فِي الأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَدَارُ الآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا أَفَلا تَعْقِلُونَ﴾

[١١٦٠] {إِلَا رِجَالًا} لا ملائكة؛ لأنهم كانوا يقولون {لَوْ شَآءَ رَبُّنَا لأَنزَلَ ملائكة} [فصلت: ١٤] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: يريد ليست فيهم امرأة. وقيل: في سجاح المتنبئة.

وَلَمْ تَزَلْ أَنْبِيَاءُ اللَّهِ ذُكْرَانَا

١٥ [١١٦١] وقرئ «نوحي إليهم»، بالنون.

[١١٦٢] {مّنْ أَهْلِ القرى} لأنهم أعلم وأحلم، وأهل البوادي فيهم الجهل والجفاء والقسوة.

[١١٦٣] {وَلَدَارُ الآخرة} ولدار الساعة، أو الحال الآخرة {خَيْرٌ لِّلَّذِينَ اتقوا} للذين خافوا الله فلم يشركوا به ولم يعصوه.

٢٠ [١١٦٤] وقرئ «أفلا تعقلون»، بالتاء والياء.

110. Peygamber (gönderilen kimse)ler (mâruz kaldıkları ağır baskı ve işkenceler bir türlü sona ermediği için) sonunda ümitsizliğe düşüp (Allah'ın yardımı konusunda) kendilerine yalan söylendiği kanaatine vardıklarında, Bizim yardımımız kendilerine gelmiş ve dilediklerimiz kurtarılmıştır. Bizim sert cezamız mücrim bir kavimden geri çevrilmez!

[1165] حَتَّى (sonunda) ifadesi sözün delâlet ettiği hazfedilmiş bir ifadeye taalluk eder, sanki şöyle denilmiştir: "'Biz senden önce peygamber olarak (melek değil) insan gönderdik.' Onların zaferleri gecikince sonunda zaferden 'ümit kestiler ve kendilerine yalan söylendiğini zannettiler', yani nefislerinin kendilerine mutlaka yardıma mazhar olacaklarını söylerken yalan söylediği ya da ümitlerinin yalan söylediği düşüncesine kapıldılar. Nitekim *racâ'un sādıkun* (doğru ümit) ve *racâ'un kâzibün* (yalancı ümit) ifadeleri kullanılır. Anlam şöyledir: Kâfirlerin onları uzun süre yalanlamaları ve onlara uzun süre düşmanlık etmeleri ve onların Allah'tan yardım bekleme süreleri uzadıkça uzamış; sonunda ümitsizlik hissine kapılmışlar ve dünyada kendilerine yardım edilmeyeceğini vehmetmişler; fakat tam o anda hiç hesapta olmayan bir şekilde yardımımız ansızın gelivermiştir.

[1166] İbn Abbâs'ın [v. 68/688] "Zayıf düşüp mağlup oldukları zaman kendilerine vaat edilmiş olan zafer sözünden cayıldığını zannetmişlerdir; çünkü onlar da insandılar." dediği ve "Onları sıkıntı ve darlık sarmakta; öyle bir sarsıntıya uğramaktaydılar ki sonunda peygamber ve beraberindeki müminler, 'Nerede kaldı şu Allah'ın yardımı!?' demeye başlıyordu." [Bakara 2/214] âyetini okuduğu nakledilmiştir. Eğer İbn Abbâs'tan [v. 68/688] nakledilen bu rivayet sahih ise o zaman "zannetmişler" ifadesi ile, insanlık gereği olan vesveseye benzer düşüncelere kapılma, nefsin iğvâlarına mâruz kalma, aklına bu tür şeyler gelme mânasını kastetmiş olmalıdır. *Zann* ile 'iki muhtemel seçenekten birini diğerine tercih etme' anlamının kastedilmesi ihtimaline gelince böyle bir şeyi (yani Allah'ın verdiği sözden cayacağını) düşünmek, normal bir Müslüman için bile caiz değildir! Hal böyleyken, Allah'ı en iyi tanıyan, O'nun, verdiği sözden caymaktan ve her türlü kötü fiilden münezzeh olduğunu bilen peygamberlerin durumunu varın siz düşünün!

[1167] Şu da söylenmiştir: Kendilerine peygamber gönderilen kimseler, peygamberlere yalan söylendiğini, yani onlara verilen sözün gerçekleşmeyeceğini zannetmişlerdir. Ya da kendilerine peygamber gönderilenler, peygamber tarafından aldatıldıklarını düşünmüşler, peygamberlerin kendilerine yalan söylediklerini, "kendilerine yardım edileceğini" söylerken doğru söylemediklerini düşünmüşlerdir.

١١٠-﴿حَتَّى إِذَا اسْتَيْأَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا فَنُجِّيَ مَنْ نَشَاءُ وَلا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ﴾

[١١٦٥] {حَتَّى} متعلقة بمحذوف دلّ عليه الكلام، كأنه قيل: {وَمَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا} فتراخى نصرهم حتى [إذا] استيأسوا عن النصر {وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا} أي كذبتهم أنفسهم حين حدّثتهم بأنهم ينصرون، أو رجاؤهم لقولهم: رجاء صادق، ورجاء كاذب. والمعنى أنّ مدّة التكذيب والعداوة من الكفار وانتظار النصر من الله وتأميله قد تطاولت عليهم وتمادت، حتى استشعروا القنوط وتوهموا أن لا نصر لهم في الدنيا، فجاءهم نصرنا فجأة من غير احتساب.

[١١٦٦] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: وظنوا حين ضعفوا وغلبوا أنهم قد أخلفوا ما وعدهم الله من النصر وقال: كانوا بشرًا، وتلا قوله {وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصْرُ اللهِ} [البقرة: ٢١٤] فإن صح هذا عن ابن عباس، فقد أراد بالظنّ: ما يخطر بالبال ويهجس في القلب من شبه الوسوسة وحديث النفس على ما عليه البشرية. وأمّا الظن الذي هو ترجح أحد الجائزين على الآخر، فغير جائز على رجل من المسلمين، فما بال رسل الله الذين هم أعرف الناس بربهم، وأنه متعال عن خلف الميعاد، منزه عن كل قبيح؟

[١١٦٧] وقيل: وظن المرسل إليهم أنّ الرسل قد كذبوا، أي أخلفوا. أو: وظنّ المرسل إليهم أنهم كذبوا من جهة الرسل، أي كذبتهم الرسل في أنهم ينصرون عليهم ولم يصدّقوهم فيه.

[1168] كُذِبُوا ("kendilerine yalan söylendiği") ifadesi şeddeli olarak ("yalanlandıkları" anlamında) okunmuştur ki mâna; "Peygamberler, vaat ettikleri azap ve muzafferiyet konusunda kavimlerinin kendilerini yalanladığını sandılar." şeklindedir. Mücâhid b. Cebr [v. 103/721] bunu malum fiili olarak, şeddesiz *kezebû* (yalan söyledikleri) şeklinde okumuştur. Buna göre mâna, "Peygamberler, kavimlerine söz ettikleri zafer konusunda yalan söylediklerini düşündüler." şeklindedir ki bu da ya İbn Abbâs'ın [v. 68/688] yorumunda olduğu gibidir. Ya da kavimleri, onların belirlemiş oldukları vakitte herhangi bir şey olmadığını gördüklerinde; "Bize yalan söylediniz!" demişlerdir. Böylece kavimleri nezdinde yalancı durumuna düşmüşlerdir. Ya da kendilerine peygamber gönderilmiş olanlar, peygamberlere yalan söylendiğini düşünmüşlerdir. Eğer bu kelime bu şekilde, fakat şeddeli olarak (*kezzebû*) okunmuş olsaydı, mânası, "Peygamberler, kavimlerinin kendilerini vaatleri konusunda yalanladıklarını düşündüler." şeklinde olurdu.

[1169] فَنُجِّيَ kelimesi *encâhu* (Onu kurtardı.) fiilinden türetilerek şeddesiz *fe-nünciye* şeklinde; ve *neccâhu* (Onu kurtardı.) fiilinden türetilerek şeddeli *fe-nünecciye* şeklinde okunduğu gibi meçhul ve mâzi formda *fe-nücciye* şeklinde de okunmuştur. İbn Muhaysın [v. 123/741] bunu *fe-necâ* (ve kurtuldu) şeklinde okumuştur.

[1170] "Dilediklerimiz"den maksat müminlerdir, çünkü Allah'ın kendilerini kurtarmayı dilemesini hak edenler onlardır. Nitekim "Bizim sert cezamız mücrim bir kavimden geri çevrilmez!" ifadesi ile bu durum beyan edilmiştir.

111. Gerçek şu ki bunların anlatılmasında vicdan sahipleri için muazzam bir ders vardır. Bu uydurulmuş bir söz değildir, önündekini doğrulamakta ve her şeyi açık bir dille anlatmaktadır, inanan bir toplum için de hidayet ve rahmet kaynağıdır.

[1171] قَصَصِهِمْ (bunların anlatılmasında) ifadesindeki zamir peygamberlere gider; ifadeyi Kāf'ın kesresi ile *kısasihim* şeklinde okuyanın okuyuşu da bunu teyit eder. Bu zamirin Yûsuf'a ve ağabeylerine raci olduğu da söylenmiştir. **Şayet** "*Kasas* kelimesini *kısas* şeklinde kesre ile okuyanın okuyuşuna göre 'Bu uydurulmuş bir söz değildir.' ifadesindeki zamir nereye gider?" **dersen şöyle derim:** Kur'ân'a gider, yani "Kur'ân, uydurulmuş bir söz değildir." anlamındadır.

[١١٦٨] وقرئ «كذبوا»، بالتشديد على وظن الرسل أنهم قد كذبتهم قومهم فيما وعدوهم من العذاب والنصرة عليهم. وقرأ مجاهد «كذبوا»، بالتخفيف، على البناء للفاعل، على: وظن الرسل أنهم قد كذبوا فيما حدثوا به قومهم من النصرة، إمّا على تأويل ابن عباس، وإمّا على أنّ قومهم إذا لم يروا لموعدهم أثرًا ٥ قالوا لهم: إنكم قد كذبتمونا فيكونون كاذبين عند قومهم. أو وظنّ المرسل إليهم أنّ الرسل قد كذبوا. ولو قرئ بهذا مشدّدًا لكان معناه؛ وظنّ الرسل أن قومهم كذبوهم في موعدهم.

[١١٦٩] وقرئ «فننجى»، بالتخفيف والتشديد، من أنجاه ونجاه. وفنجى، على لفظ الماضي المبني للمفعول، وقرأ ابن محيصن «فنجا».

١٠ [١١٧٠] والمراد بـ{مَّن نَّشَاء} المؤمنون، لأنهم الذين يستأهلون أن يشاء نجاتهم. وقد بين ذلك بقوله {وَلا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ}.

١١١-﴿لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لأُولِي الأَلْبَابِ مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَى وَلَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

١٥ [١١٧١] الضمير في {قَصَصِهِمْ} للرسل، وينصره قراءة من قرأ: «في قصصهم»، بكسر القاف. وقيل: هو راجع إلى يوسف وإخوته. فإن قلت: فإلام يرجع الضمير في {مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَى} فيمن قرأ بالكسر؟ قلت: إلى القرآن، أي ما كان القرآن حديثًا يفترى

[1172] "Fakat" bu Kur'ân "önündekini doğrulamakta" yani kendisinden önceki semavi kitapları doğrulamakta; din konusunda ihtiyaç duyulan "her şeyi açıklamaktadır."[1] Çünkü aklın delillerinden sonra sünnetin, icmâ ve kıyasın dayandığı kanun odur. لكن (fakat) ifadesinden sonra gelen cümlenin mansup olması, كَانَ'nin haberine atıf olmasındandır. Bu ifade *ve lâkin huve tasdîk**u**'llezî beyne yedeyhi* (Fakat o, önündekini doğrulayıcıdır.) anlamında merfû' olarak da okunmuştur.

[1173] Hazret-i Peygamber (s.a.)'in, "Kölelerinize Yûsuf suresini öğretiniz; çünkü hangi Müslüman onu okur, ailesine ve elinin altındakilere öğretirse Allah ona ölüm sarhoşluğunu kolaylaştırır ve hiçbir Müslümana haset beslememe konusunda kendisine kuvvet verir." buyurduğu nakledilmiştir.

1 Yani Arap muhatapları için gayet anlaşılır, açık bir dille anlatmaktadır. / ed.

[١١٧٢] {ولكن} كان {تَصْدِيقَ الذى بَيْنَ يَدَيْهِ} أي قبله من الكتب السماوية {وَتَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ} يحتاج إليه في الدين، لأنه القانون الذي يستند إليه السنة والإجماع والقياس بعد أدلة العقل. وانتصاب ما نصب بعد {لَكِن} للعطف على خبر كان. وقرئ ذلك بالرفع على «ولكن هو تصديق الذي بين يديه».

٥ [١١٧٣] عن رسول الله ﷺ: "علموا أرقاءكم سورة يوسف، فإنه أيما مسلم تلاها وعلمها أهله وما ملكت يمينه هون الله عليه سكرات الموت، وأعطاه القوّة أن لا يحسد مسلمًا"

RA‘D SÛRESİ

Mekkî mi medenî mi olduğu ihtilâflıdır, 43 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Mîm, Râ. Bunlar kitabın âyetleridir. Rabbinden sana indirilenler haktır, ama insanların çoğu iman etmez.

[1174] تِلْكَ (Bunlar) ifadesi, surenin âyetlerine işaret etmektedir. –*Kitap*tan kasıt suredir.- Yani, bu âyetler kendi alanında mükemmel ve hayranlık uyandırıcı olan bu surenin âyetleridir. Allah sonra şöyle buyurdu: Sadece bu sure değil, tüm Kur'ân'dan sana indirilenler tam anlamıyla ve daha ötesi olmayan *gerçek*lerdir. Bu âyetin üslubunun bir benzeri, Enmarlı kadının söylediği şu sözdür:

> İki ucu [yani nerede başlayıp nerede bittiği] anlaşılmayan, kalıba dökülmüş bilezik gibidirler.

Bununla tamamının[1] mükemmel olduğunu kastediyor.[2]

2. Gökleri, gördüğünüz direkler olmaksızın yükselten, sonra mutlak hükümranlık tahtına kurulan; her biri belli bir süreye kadar hareket edecek olan Güneş'i ve Ay'ı buyruğu altına alan O'dur. İşleri O yönetiyor. Âyetlerini açık seçik anlatıyor ki Rabbinize kavuşacağınıza kesin olarak iman edesiniz.

3. O'dur Arz'ı (hayata elverişli bir şekilde) uzatıp orada dağlar ve nehirler var eden; orada her mahsülden ikişer eş (yani, birer çift) meydana getiren ve geceyi gündüze bürüyüp saran. Düşünen bir toplum için elbette bunda âyetler vardır.

[1175] الله mübtedadır. الذي ise [sıla cümlesiyle beraber] onun haberidir. وَهُوَ الَّذِى مَدَّ الْاَرْضَ (O'dur Arz'ı uzatan...) ifadesi böyle olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, الذي'nin sıfat olması ve يُدَبِّرُ الْاَمْرَ يُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ (İşleri yönetiyor, âyetlerini açık seçik anlatıyor.) ifadelerinin de peş peşe iki haber olması da mümkündür. Haberin öncesinde kudret delillerinin zikredilmesi de bu yaklaşımı destekler. [Yani, Allah -ki bu icraatların sahibidir- işleri çekip çeviriyor, âyetlerini açık seçik anlatıyor.]

---

1 Oğullarının özelliklerini anlatan Fâtıma el-Hurşubî'ye, "Oğullarından hangisi daha üstün?" diye sorulması üzerine, birini birbirine tercih edememiş ve 4 oğlunun da mükemmel olduğunu söylemiştir. (Tıybî'den) / ed.

2 İşte, Kur'ân'ın da sadece bir suresi değil, tamamı haktır. / ed.

سورة الرعد

مختلف فيها؛ وهي ثلاث وأربعون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿المر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَالَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يُؤْمِنُونَ﴾ ٥

[١١٧٤] {تِلْكَ} إشارة إلى آيات السورة. والمراد بالكتاب السورة، أي تلك الآيات آيات السورة الكاملة العجيبة في بابها، ثم قال: {والذي أُنزِلَ إِلَيْكَ} من القرآن كله هو {الحق} الذي لا مزيد عليه، لا هذه السور وحدها، وفي أسلوب هذا الكلام قول الأنمارية:

١٠ هم كالحلقة المفرغة لا يدرى أين طرفاها؟

تريد الكملة.

٢-﴿اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لأَجَلٍ مُسَمًّى يُدَبِّرُ الأَمْرَ يُفَصِّلُ الآيَاتِ لَعَلَّكُمْ بِلِقَاءِ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ﴾

١٥ ٣-﴿وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْهَارًا وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ فِيهَا زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾

[١١٧٥] {الله} مبتدأ، و{الذي} خبره، بدليل قوله {وَهُوَ الذي مَدَّ الأرض} ويجوز أن يكون صفة. وقوله {يُدَبِّرُ الأمر يُفَصّلُ الآيات} خبر بعد خبر. وينصره ما تقدّمه من ذكر الآيات

[1176] رَفَعَ السَّمٰوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ifadesinde تَرَوْنَهَا cümlesi müstakil bir ifade olup, gökleri bu şekilde görmeleriyle delil getirilmektedir. (Yani gökleri, direksiz olarak yükseltmiştir, işte görüyorsunuz). Bu cümlenin *'amed* (direk) kelimesinin sıfatı olduğu da söylenmiştir. Übeyy b. Kâ'b'ın *teravnehû* şeklindeki kıraati de bunu destekler. (Yani gökleri, gördüğünüz direkler olmaksızın yükseltmiştir.)

[1177] عَمَدٍ kelimesi, 'Ayın ve Mim'in zammesiyle *'umud*[in] şeklinde de okunmuştur.

[1178] "İşleri O yönetiyor" hâkimiyet ve rububiyete dair işleri O çekip çeviriyor, indirdiği kitaplarında âyetlerini açık seçik anlatıyor "ki Rabbinize kavuşacağınıza kesin olarak iman edesiniz." Amellerin karşılığının verileceğine ve böylesi çekip çeviren ve âyetlerini açıkça sunan Zâtın huzuruna mutlaka dönüleceğine kesin kanaat getiresiniz.

[1179] يُدَبِّرُ fiilini Hasan-ı Basrî [v. 110/728] Nun ile *nudebbiru* (Biz yönetiyoruz.) şeklinde okumuştur.

[1180] "Orada her mahsülden ikişer eş meydana getiren." Yeryüzünü ilkin yaydığında Allah orada bütün ürün çeşitlerinden çifter çifter yaratmıştı. Bu çiftler daha sonra çoğalıp, çeşitlendi. -*Zevceyn*den kastın, siya-beyaz, tatlı-ekşi, küçük-büyük vb. muhtelif cinsler olduğu da söylenmiştir.-

[1181] "Geceyi gündüze bürüyüp saran" yani geceyi gündüzün yerine geçirerek o yeri, daha önce beyaz ve aydınlık iken siyah ve karanlığa dönüştüren. يُغْشِي fiili şeddeli olarak *yuğaşşî* (bürüyüp sardıkça saran) diye de okunmuştur.

4. Arz'da birbirine komşu kara parçaları, üzüm bağları, ekinler ve çatallı-çatalsız hurma ağaçları vardır. Her biri aynı su ile sulanır, fakat onları tat bakımından birbirinden üstün kılmışızdır. Akleden bir toplum için elbette bunda âyetler vardır.

[1182] "Birbirine komşu kara parçaları" muhtelif bölgeler demektir. Bunlar birbirine komşu ve bitişik olmalarına rağmen kimisi verimli kimisi çorak, kimisi değerli kimisi değersiz, kimisi sert kimisi yumuşak, kimisi ağaca elverişli olmayıp sadece ekine elverişli, kimisi de bunun tersinedir. Oysa hepsi de arazi cinsinden olmak bakımından aynıdır. Bu da O'nun, kudret ve irade sahibi olduğunu, fiillerini dilediği şekilde gerçekleştirdiğini göstermektedir. Aynı şekilde, bu kara parçaları tek bir suyla sulandığı halde, buralarda yetişen ekinler, üzüm bağları ve hurma bahçeleri de cins ve tür bakımından farklı farklıdır; ayrıca meyvelerinin şekil, renk, tat ve koku bakımından birbirinden farklı ve yekdiğerinden üstün olduğunu görüyorsun.

[١١٧٦] {رَفَعَ السموات بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا} كلام مستأنف استشهاد برؤيتهم لها كذلك. وقيل: هي صفة لعمد. ويعضده قراءة أبي «ترونه».

[١١٧٧] وقرئ «عُمُد»، بضمتين

[١١٧٨] {يُدَبِّرُ الأمر} يدبر أمر ملكوته وربوبيته {يُفَصِّلُ} آياته في كتبه المنزلة {لَعَلَّكُمْ بِلِقَاء رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ} بالجزاء وبأن هذا المدبر والمفصل لا بد لكم من الرجوع إليه.

[١١٧٩] وقرأ الحسن: «ندبر»، بالنون.

[١١٨٠] {جَعَلَ فِيهَا زَوْجَيْنِ اثنين} خلق فيها من جميع أنواع الثمرات زوجين زوجين حين مدّها، ثم تكاثرت بعد ذلك وتنوعت. وقيل: أراد بالزوجين: الأسود والأبيض، والحلو والحامض، والصغير والكبير، وما أشبه ذلك من الأصناف المختلفة

[١١٨١] {يغشى الليل النهار} يلبسه مكانه، فيصير أسود مظلمًا بعد ما كان أبيض منيرًا. وقرئ «يغشّى» بالتشديد.

٤-﴿وَفِي الأَرْضِ قِطَعٌ مُتَجَاوِرَاتٌ وَجَنَّاتٌ مِنْ أَعْنَابٍ وَزَرْعٌ وَنَخِيلٌ صِنْوَانٌ وَغَيْرُ صِنْوَانٍ يُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفَضِّلُ بَعْضَهَا عَلَى بَعْضٍ فِي الأُكُلِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

[١١٨٢] {قِطَعٌ متجاورات} بقاع مختلفة، مع كونها متجاورة متلاصقة: طيبة إلى سبخة، وكريمة إلى زهيدة، وصلبة إلى رخوة، وصالحة للزرع لا للشجر إلى أخرى على عكسها، مع انتظامها جميعًا في جنس الأرضية. وذلك دليل على قادر مريد، موقع لأفعاله على وجه دون وجه. وكذلك الزروع والكروم والنخيل النابتة في هذه القطع، مختلفة الأجناس والأنواع، وهي تسقى بماء واحد، وتراها متغايرة الثمر في الأشكال والألوان والطعوم والروائح، متفاضلة فيها.

[1183] [قِطَعٌ مُتَجَاوِرَاتٌ ifadesi] bazı Mushaflarda *ve ce‘ale* takdiriyle *kıta‘an mütecâvirâtin* (Birbirine komşu kara parçaları var ettik.) şeklindedir. وَجَنَّاتٌ kelimesi, (3. âyetteki) زوجين'e atfen mansup veya كُلِّ الثَّمَرَاتِ ifadesine atfen mecrur olarak *ve cennâtin* şeklinde de okunmuştur. وَزَرْعٌ وَنَخِيلٌ ifadesi اَعْنَابٍ -veya *cennâtin*- kelimesine atfen *ve zer‘in ve nahīlin* şeklinde mecrur da okunmuştur. *es-Sınvân, sınvun* kelimesinin çoğulu olup, kökü bir olmakla beraber iki gövdesi bulunan hurma ağacı demektir. صنوان kelimesi zamme ile de okunmuştur; kesreli okuyuş *(sınvânun)* Hicaz lehçesine göre, zammeli okuyuş ise *(sunvânun)* Benî Temim ve Benî Kays kabilelerinin lehçesine göredir. يُسْقٰى fiili Yâ ve Tâ ile *tuskā* (sulanır) şeklinde; نُفَضِّلُ fiili Nun'lu ve Yâ'lı olarak *(nufaddilu* [Biz üstün kılmışızdır] *yufaddilu* [Allah üstün kılmıştır] şeklinde); ayrıca (*yufaddalu* (üstün kılınmıştır) şeklinde) mechul olarak da okunmuştur. فِي الْاُكُلِ (tat bakımından) ifadesi de Kâf'ın zammesiyle ve sükûnuyla (*fi'l-ükül*i*- fi'l-ükl*) okunmuştur.

5. (Allah'ın, cansız toprağa hayat verdiğini; ölüden diriyi çıkardığını gösteren bu gibi delillere) şaşırıyorsan, asıl şaşılacak olan "Biz toprak olunca yeniden mi yaratılacakmışız?!" demeleridir. Bunlardır işte, Rablerini nankörce inkâr edenler! Bunlardır işte, boyunlarında 'demir halkalar' bulunanlar! Bunlardır işte Ateş'in sahipleri!.. Temelli kalacaklardır orada.

[1184] Ey Muhammed! "Eğer şaşırıyorsan…" yani bunların öldükten sonra dirilmeyi inkâr eden sözlerine şaşırıyorsan, onların sözleri gerçekten hayret edilmeye değer, tuhaf bir sözdür; çünkü sana saydığımız büyük sanat eserlerini varlık sahnesine çıkarmaya kadir olan, onları yaratmakla bıkıp yorulmayan Zat için bunları yeniden yaratmak çok daha basit ve kolaydır. Dolayısıyla, onların inkârları görülmemiş ve duyulmamış derecede tuhaf bir şeydir.

[1185] ءَاِذَا كُنَّا (Biz …olduktan sonra mı…) ifadesinden itibaren sözlerinin sonuna kadarki kısmın, قولُهُم'dan bedel olarak mahallen merfû‘ olması veya *kavl* mastarıyla[1] mansup olması mümkündür. *İzâ* zarfı ise ءَاِنَّا لَفِى خَلْقٍ جَدِيدٍ (Yeniden mi yaratılacakmışız!?) ifadesinin delâlet ettiği fiille [yani ifadenin sonunda varsayılan *nub‘asu* (diriltilecekmişiz) fiiliyle] mansuptur.

[1186] "Bunlardır işte Rablerini nankörce inkâr edenler!" Bunlardır inkârda zirve yapan ve bunda ısrar edenler! "Bunlardır işte boyunlarında 'demir halka'lar bulunanlar!" Burada, kâfirler ısrarcılıkla nitelenmekte olup, "Biz onların boyunlarına 'halka'lar geçirdik." [YâSîn 36/8]) âyetine benzemektedir.[2] Şu söz de bu kullanıma örnektir:

---

1 Yani kavlin makūlü olarak. / ed.
2 Bu halkalar kişinin gerçeği kabul etmesini engelleyen kibir, haset, önyargı, taassup vb. manevî halkalardır. / ed.

[١١٨٣] وفي بعض المصاحف: قطعًا متجاورات على: وجعل وقرئ «وجناتٍ»، بالنصب للعطف على زوجين. أو بالجرّ على كل الثمرات. وقرئ «وزرعٍ ونخيلٍ»، بالجرّ عطفًا على أعناب أو جنات والصنوان: جمع صنو، وهي النخلة لها رأسان، وأصلها واحد. وقرئ بالضم. والكسرُ لغة أهل الحجاز، والضم لغة بني تميم وقيس. {تسقى} بالتاء والياء {وَنُفَضّلُ} بالنون وبالياء على البناء للفاعل والمفعول جميعًا، {فِي الأُكلِ} بضم الكاف وسكونها.

٥-﴿وَإِنْ تَعْجَبْ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ أَئِذَا كُنَّا تُرَابًا أَئِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[١١٨٤] {وَإِن تَعْجَبْ} يا محمد من قولهم في إنكار البعث، فقولهم عجيب حقيق بأن يتعجب منه؛ لأن من قدر على إنشاء ما عدد عليك من الفطر العظيمة ولم يعي بخلقهنّ، كانت الإعادة أهون شيء عليه وأيسره، فكان إنكارهم أعجوبة من الأعاجيب

[١١٨٥] {أَءِذَا كُنَّا} إلى آخر قولهم: يجوز أن يكون في محل الرفع بدلا من قولهم، وأن يكون منصوبًا بالقول. وإذا نصب بما دل عليه قوله {أَإِنَّا لَفِى خَلْقٍ جَدِيدٍ}.

[١١٨٦] {أُوْلَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ} أولئك الكاملون المتمادون في كفرهم {وَأُوْلَئِكَ الأغلال فِى أعناقهم} وصف بالإصرار، كقوله {إِنَّا جَعَلْنَا فِى أعناقهم أغلالا} [يس: ٨] ونحوه:

Bunların doğru yola gelmelerini engelleyen halkaları, prangaları vardır. Ya da bu ifade onlara yönelik tehdidin bir parçasıdır.[1]

6. Senden, iyilikten önce kötülüğü başlarına getirivermeni istiyorlar. Oysa kendilerinden önce ibret olacak nice cezalar gelip geçmişti! Senin Rabbin, zulmetmelerine rağmen insanlara karşı gerçekten 'mağfiret sahibi'dir; ama cezalandırması da şiddetlidir senin Rabbinin!

[1187] "İyilikten önce kötülüğü..." Âfiyetten ve kendilerine mühlet vererek iyilik edilmesinden önce cezayı "başlarına getirivermeni istiyorlar." Zira uyarılarıyla alay etmek için Peygamber (s.a.)'den kendilerine azap getirmesini istiyorlardı. "Oysa kendilerinden önce ibret olacak nice cezalar" yani kendilerinden önceki yalanlayıcıların cezaları "gelip geçmişti." O halde, hâla bunlardan ibret almayıp alay etmeye nasıl cesaret edebiliyorlar!? *el-Mesulet*[u], *es-semuretu* vezninde olup, ceza demektir. Buna *el-mesulet*[u] denmesinin sebebi, cezayla cezalandırılan suç arasındaki benzerliktir. Nitekim وَجَزَٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا (Kötülüğün cezası ona denk bir kötülüktür. [Şûrâ 42/40]) buyrulmuştur. Ayrıca, *emseltu'r-racul*[e] *min sâhibihî ve aksastuhû minhu* (Arkadaşından adamın hakkını aldım; onun için arkadaşına kısas uyguladım.) denilir. *el-Misâl*[u] da kısas demektir. Kelimenin ilk harfi orta harfine tâbi kılınmak suretiyle iki zammeyle *el-musulât*[u]; Mim'in fethası ve peltek Se'nin sükûnuyla *el-meslât*[u] şeklinde de okunmuştur. Tıpkı *es-semratu* denilmesi gibi... İki zammeli olan *musulât*ın hafifletilmiş şekli olarak, Mim'in zammesi ve peltek Se'nin sükûnuyla *el-muslâtu* diye de okunmuştur. *el-Musulât*[u], *el-muslet*[u] kelimesinin çoğuludur; tıpkı *er-rukbet*[u] - *er-rukubât*[u] gibi.

[1188] "Zulmetmelerine" yani günah işleyerek nefislerine zulmetmelerine "rağmen insanlara karşı gerçekten mağfiret sahibidir." على ظُلْمِهِمْ ifadesi, "Nefislerine zulmettikleri halde" mânasında hal konumundadır. Bu (mağfiret) birkaç şekilde anlaşılabilir: Büyük günahlardan sakınan kimsenin küçük günahlarının bağışlanması, tövbe etmek şartıyla büyük günahlarının silinmesi ya da "mağfiret" ile günahın örtülmesi ve süre tanınmasıdır. Rivayete göre bu âyet nâzil olunca Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Şayet Allah'ın bağışlaması olmasaydı, hayatta herkesin ağzının tadı kaçardı. Yine Allah'ın tehdidi ve cezalandırması olmasaydı, herkes (Allah'ın affına güvenerek) yan gelip yatardı."

7. Nankörce inkâr edenler, "Ona Rabbinden bir mucize gelse ya!" diyorlar. Sen sadece bir uyarıcısın... Ve her kavmin bir kılavuzu vardır.

1 Yani Cehennemde boyunlarına vurulacak ateşten prangalara atıftır. / ed.

لَهُمْ عَنِ الرُّشْدِ أَغْلاَلٌ وَأَقْيَادُ

أو هو من جملة الوعيد.

٦-﴿وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ وَقَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمُ الْمَثُلاتُ وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ عَلَى ظُلْمِهِمْ وَإِنَّ رَبَّكَ لَشَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

[١١٨٧] {بالسيئة قَبْلَ الحسنة} بالنقمة قبل العافية، والإحسان إليهم بالإمهال. وذلك أنهم سألوا رسول الله ﷺ أن يأتيهم بالعذاب استهزاء منهم بإنذاره {وَقَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهِمُ المثلات} أي عقوبات أمثالهم من المكذبين، فما لهم لم يعتبروا بها فلا يستهزئوا والمثلة: العقوبة، بوزن السمرة. والمثلة لما بين العقاب والمعاقب عليه من المماثلة، {وَجَزَاء سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا} [الشورى: ٤٠] ويقال: أمثلت الرجل من صاحبه وأقصصته منه. والمثال: القصاص. وقرئ «المُثُلات»، بضمتين لإتباع الفاء العين. و «المَثْلات»، بفتح الميم وسكون الثاء، كما يقال: السمرة. و «المُثْلات»، بضم الميم وسكون الثاء، تخفيف «المُثُلات»، بضمتين. والمثلات جمع مثلة كركبة وركبات.

[١١٨٨] {لَذُو مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ على ظُلْمِهِمْ} أي مع ظلمهم أنفسهم بالذنوب. ومحله الحال، بمعنى ظالمين لأنفسهم. وفيه أوجه؛ أن يريد السيئات المكفرة لمجتنب الكبائر. أو الكبائر بشرط التوبة. أو يريد بالمغفرة الستر والإمهال. وروي أنها لما نزلت قال النبي عليه الصلاة والسلام: «لولا عفو الله وتجاوزه ما هنأ أحد العيش، ولولا وعيده وعقابه لاتكل كل أحد».

٧-﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلا أُنْزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ إِنَّمَا أَنْتَ مُنْذِرٌ وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ﴾

[1189] "Ona Rabbinden bir mucize gelse ya!" Peygamber (s.a.)'e indirilen âyetlere inatlarından dolayı itibar etmediler; Hazret-i Mûsâ ve Hazret-i Îsâ'ya verilen; asanın yılana dönüşmesi ve ölülerin diriltilmesi türünden mucizeler göstermesini istediler. Bunun üzerine bu âyetle Rasulullah'a şöyle buyruldu: Sen sadece bunları kötü akıbetlerine karşı korkutan bir uyarıcı ve tıpkı diğer peygamberler gibi onların salt iyiliğini düşünen bir öğüt verici olarak gönderildin. Sana, uyarıcı bir elçi olduğunu kanıtlayacak bir delil getirmekten başka bir şey düşmez. Bunun kanıtlanması ise, herhangi bir mucizenin meydana gelmesiyle de gerçekleşir. Tüm mucizeler peygamberlik iddiasının doğruluğunu ortaya çıkarmak bakımından eşittirler ve aralarında bir fark yoktur. İndinde her şeyin bir ölçüye bağlı bulunduğu Allah Teâlâ her peygambere, insanların maslahatına ilişkin bilgisinin ve buna dair takdirinin gereklerine uygun bir mucize verir.

[1190] "Ve her kavmin *bir* kılavuzu vardır." Yani insanları farklı farklı rehberlik biçimleriyle ve kendilerine özgü mucizelerle dine yönlendirip Allah'a çağıran peygamberler. Allah bütün peygamberlere özel mucizeler içerisinde aynı tarz bir şeriat vermemiştir ki… Başka bir yoruma göre ise anlam şöyledir: Onlar, sana inzal edilenlerin mucize olduğunu bile bile, inatları yüzünden inkâr ediyorlar. Sakın bu seni kaygılandırmasın. Sen sadece bir uyarıcısın. Sana düşen, insanların kalbine imanı yerleştirmek değil, sadece uyarmaktır. Buna zaten gücün yetmez. وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ yani her topluluk için onları zorlayarak da olsa hidayete erdirmeye kadir bir tek Zat vardır; o da Allah Teâlâ'dır.

[1191] Allah Teâlâ, bu ifadenin peşinden getirdiği; ilmine ve varlıkları (*eşyâ*) hikmetinin gereğine göre takdir ettiğine ilişkin delillerle şunu göstermektedir ki her uyarıcıya yekdiğerinden farklı mucizeler vermesi, O'nun her şeye nüfuz eden ilmiyle belirlenmiş, Rabbanî hikmetiyle takdir edilmiş bir durumdur. Şayet inkârcıların (mucize) taleplerine olumlu yanıt vermesinde bir hayır ve yarar olduğunu bilseydi, bu taleplerini kabul ederdi. İkinci yoruma göre ise Allah şunu göstermektedir ki, onlara hidayet etmeye ancak kudreti ve ilmi böylesine engin olan bir Zat'ın gücü yeter; onları hangi yolla hidayete erdireceğini ancak O bilebilir. Başka hiç kimse için böyle bir imkân söz konusu değildir.

8. Allah her bir dişinin neye gebe olduğunu ve rahimlerin neyi eksiltip neyi artırdığını bilir; O'nun katında her şey bir ölçüye göredir.

9. O, gaybı da bilir aşikârı da... Büyüktür, aşkındır (Kebîr, Müte'âl).

[١١٨٩] {لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِّن رَّبِّهِ} لم يعتدوا بالآيات المنزلة على رسول الله ﷺ عنادًا، فاقترحوا نحو آيات موسى وعيسى، من انقلاب العصا حية، وإحياء الموتى، فقيل لرسول الله ﷺ: إنما أنت رجل أرسلت منذرًا ومخوّفًا لهم من سوء العاقبة. وناصحًا كغيرك من الرسل، وما عليك إلا الإتيان بما يصح به أنك رسول منذر، وصحة ذلك حاصلة بأية آية كانت، والآيات كلها سواء في حصول صحة الدعوة بها لا تفاوت بينها، والذي عنده كل شيء بمقدار يعطي كل نبي آية على حسب ما اقتضاه علمه بالمصالح وتقديره لها.

[١١٩٠] {وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ} من الأنبياء يهديهم إلى الدين، ويدعوهم إلى الله بوجه من الهداية، وبآية خص بها، ولم يجعل للأنبياء شرعًا واحدًا في آيات مخصوصة. ووجه آخر: وهو أن يكون المعنى أنهم يجحدون كون ما أنزل عليك آيات ويعاندون، فلا يهمنك ذلك، إنما أنت منذر، فما عليك إلا أن تنذر، لا أن تثبت الإيمان في صدورهم، ولست بقادر عليه، ولكل قوم هادٍ قادرٌ على هدايتهم بالإلجاء، وهو الله تعالى.

[١١٩١] ولقد دل بما أردفه من ذكر آيات علمه وتقديره الأشياء على قضاء حكمته أن إعطاءه كل منذر آيات خلاف آيات غيره: أمر مدبر بالعلم النافذ مقدّر بالحكمة الربانية، ولو علم في إجابتهم إلى مقترحهم خيرًا ومصلحة، لأجابهم إليه. وأما على الوجه الثاني، فقد دل به على أن من هذه قدرته وهذا علمه، هو القادر وحده على هدايتهم، العالم بأي طريق يهديهم، ولا سبيل إلى ذلك لغيره.

٨-﴿اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنْثَى وَمَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ وَكُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ﴾

٩-﴿عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْكَبِيرُ الْمُتَعَالِ﴾

[1192] اَللّٰهُ يَعْلَمُ (Allah bilir) ifadesi; *Allāh* lafzının gizli mübtedasıyla birlikte müstakil yeni bir cümle olup, mânanın *huva'llāhu* şeklinde olması mümkündür ki bu durumda, *huva'llāhu* cümlesi (bir önceki âyette geçen) هادٍ (kılavuz) kelimesinin açıklaması olur (Yani, her kavmin bir kılavuzu vardır ve o, Allah'tır.) Sonra yeniden söze başlanarak "O, her bir dişinin neye gebe olduğunu bilir." denilmiştir.

[1193] (i) Gerek مَا تَحْمِلُ (neye gebe olduğunu) ifadesindeki gerekse وَمَا تَغِيضُ (eksilttiğini) ve وَمَا تَزْدَادُ (artırdığını) ifadelerindeki Mâ, ya ism-i mevsūldür ya da masdariyedir. İsm-i mevsūl ise anlam şöyle olur: O, her gebenin karnında taşıdığı yavrusunun erkeklik-dişilik, tamlık-eksiklik, güzellik-çirkinlik, uzunluk-kısalık vb. açılardan şu an ne durumda olduğunu, ileride de ne durumda olacağını bilir. Rahimlerin neyi eksilttiğini de bilir. تَغِيضُ fiilinin geçişsiz ve geçişli kullanımıyla, *ğâda'l-mâ'u ve ğudtuhû ene* (Su azaldı; onu ben azalttım.) denilir. وَغِيضَ الْمَاءُ (Su çekildi. [Hûd 11/44]) ifadesi geçişli kullanıma örnektir. Rahimlerin arttırdığını (تزداد) da bilir. *Ehaztu minhu hakkī ve'zdedtu minhu kezâ* (Ondan hakkımı aldım, hem de şu kadar fazlasıyla…) dersin. وَازْدَادُوا تِسْعًا ('9' daha eklediler. [Kehf 18/25]) ifadesi de bu kullanıma örnektir. *Zidtuhû fe-zâde bi-nefsihî ve'zdâde* (Ben onu arttırdım, o da kendiliğinden arttı ve ziyadeleşti.) denilir. Rahmin arttırdığı ve eksildiği şeylerden biri de çocuk sayısıdır. Rahimler (aynı doğumda olmak üzere) bir çocuğu içine alabildiği gibi, iki, üç, dört çocuk da alabilmektedir. Rivayete göre (Tâbi'în âlimlerinden) Şerik annesinin rahminde dört çocuktan biriymiş. Yine, çocuğun vücudu da bu şeylerden biridir; vücut tam da, eksik de olabilmektedir. Bunlardan biri de doğum süresidir; süre, dokuz aydan az da olabildiği gibi Ebû Hanife *Rahmehu'llāh*'a [v. 150/767] göre iki sene, Şâfi'î *Rahmehu'llāh*'a [v. 204/820] göre dört sene, İmam Mâlik'e [v. 179/795] göre ise beş seneye kadar da uzayabilir. Söylendiğine göre Dahhâk iki sene sonunda doğmuş. Herim b. Hayyan [v. 70/690?] annesinin karnında 4 sene kalmış. Bu yüzden kendisine yaşlı anlamında *herim* denmiş. Bunun bir örneği de kandır; kan az da olabilmekte, çok da olabilmektedir. (ii) Mâ mastariye ise o zaman mâna şöyle olur: Allah her dişinin hamile kalmasını bilir, rahimlerin azaltmasını ve arttırmasını da bilir. Bunlardan hiçbiri ve bunların vakit ve halleri O'na gizli kalmaz.

[1194] Bununla (yani تغيض ve تزداد fiileri ile bizzat rahimler değil de) rahmin içindekilerin azalıp çoğalması da kastedilmiş olabilir. Fiil gerçekte içindekilere ait olduğu halde rahimlere isnat edilmiştir. Bu durumda her iki fiil de geçişsiz olur. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] şu sözü de bunu desteklemektedir:

[١١٩٢] {اللهُ يَعْلَمُ} يحتمل أن يكون كلامًا مستأنفًا، وأن يكون المعنى: هو الله، تفسيرًا لهاد على الوجه الأخير، ثم ابتدئ فقيل: {يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أنثى}

[١١٩٣] وما في {مَا تَحْمِلُ}، {وَمَا تَغِيضُ}، {وَمَا تَزْدَادُ} إما موصولة، وإما مصدرية. فإن كانت موصولة، فالمعنى: أنه يعلم ما تحمله من الولد على أي حال
٥ هو. من ذكورة وأنوثة، وتمام وخداج، وحسن وقبح، وطول وقصر، وغير ذلك من الأحوال الحاضرة والمترقبة، ويعلم ما تغيضه الأرحام، أي تنقصه. يقال: غاض الماء وغضته أنا. ومنه قوله تعالى {وَغِيضَ الماء} [هود: ٤٤] وما تزداده، أي تأخذه زائدًا، تقول: أخذت منه حقي، وازددت منه كذا ومنه قوله تعالى {وازدادوا تِسْعًا} [الكهف: ٢٥] ويقال: زدته فزاد بنفسه وازداد، ومما تنقصه الرحم وتزداده عدد الولد، فإنها
١٠ تشتمل على واحد، وقد تشتمل على اثنين وثلاثة وأربعة. ويروى أن شريكًا كان رابع أربعة في بطن أمه. ومنه جسد الولد، فإنه يكون تاما ومخدجًا. ومنه مدة ولادته، فإنها تكون أقل من تسعة أشهر وأزيد عليها إلى سنتين عند أبي حنيفة، وإلى أربع عند الشافعي، وإلى خمس عند مالك، وقيل: إنّ الضحاك ولد لسنتين، وهرم بن حيان بقي في بطن أمّه أربع سنين، ولذلك سمي هرمًا. ومنه الدم، فإنه يقل ويكثر. وإن كانت
١٥ مصدرية، فالمعنى أنه يعلم حمل كل أنثى، ويعلم غيض الأرحام وازديادها، لا يخفى عليه شيء من ذلك، ومن أوقاته وأحواله.

[١١٩٤] ويجوز أن يراد غيوض ما في الأرحام وزيادته، فأسند الفعل إلى الأرحام وهو لما فيها، على أنّ الفعلين غير متعدّيين، ويعضده قول الحسن:

Ğaydūda (azalma), annenin yavrusunu sekiz ay veya bundan daha kısa bir sürede dünyaya getirmesidir. *İzdiyad* (çoğalma) ise bu sürenin dokuz ayı aşmasıdır. Yine Hasan-ı Basrî'nin şöyle dediği nakledilmiştir: *Ğayd*, çocuğun gelişimini tamamlamadan düşmesi, *izdiyad* ise gelişimini tamamlayarak dünyaya gelmesidir.

[1195] بِمِقْدَارٍ (Ölçüyle…) Bir miktar ve sınırla olup onu ne aşar ne de eksiltir. Şu âyet de buna örnektir: اِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ (Şüphesiz, Biz her şeyi bir ölçüyle yaratmışızdır. [Kamer 54/49])

[1196] "Büyüktür" Hiçbir şey O'na erişemez, şanı büyüktür; "aşkındır." kudretiyle her şeyin üstündedir. Ya da sıfatları yaratılmışlarınkinden büyük, aşkın olan O'dur.

10. Herhangi biriniz ister sözünü gizlesin, ister açığa vursun; ister geceye bürünerek gizlensin, ister gündüzün ortaya çıksın (O'nun açısından) fark etmez.

11; çünkü her birinin önünde ve ardında kendisini izleyenler vardır; Allah'ın emriyle onu kollamaktadırlar. Şüphesiz, bir toplum kendindekini değiştirmedikçe Allah o toplumdaki (afiyet ve nimeti) değiştirecek değildir. Ve Allah (uyarılara kulak asmayan) bir kavme bir fenalık dilediğinde artık onun önüne geçilemez, O'na karşı bunlara sahip çıkacak yoktur.

[1197] سَارِبٌ gündüzleyin kendi yolunda ve istikametinde giden demektir. Nitekim *serabe fi'l-'ard*[i] *surûb*[en] (Yeryüzünde kendi yolunu tutup gitti.) denilir. Anlam şöyledir: Gecenin karanlığında gizlenmeye çalışanınız da gündüz herkesin göreceği şekilde meydanda yolunu tutup gideniniz de Allah katında birdir.

[1198] **Şayet** "İfadenin hakkı *ve men huve mustahfi*[n] *bi'l-leyl*[i] *ve* ***men huve*** *sârib*[un] *bi'n-nehâr*[i]… (Geceleyin gizlenmeye çalışan da, gündüzün açıkta yürüyen de…) şeklinde gelmesiydi, "eşitlik" anlamı gizlenen kişiyi ve gündüzün yol alan kişiyi ancak bu şekilde kapsayabilirdi. Aksi halde, sadece birini kapsamış olacaktır ki o da 'geceleyin gizlenip, gündüzün açıktan yol alan' kişidir." **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki yorum vardır: Birincisi: سَارِبٌ (gündüzün yol alan) kelimesinin, مُسْتَخْفٍ kelimesine değil, مَنْ هُوَ مُسْتَخْفٍ ifadesine atfedilmiş olduğudur. İkincisi: سَارِبٌ kelimesinin مُسْتَخْفٍ'e atfedilmiş; مَنْ'in de 'iki kişi' anlamında olmasıdır. Tıpkı

Ey kurt! Seninle, ekmeğini bölüşen iki kişi gibi oluruz.[1]

sözünde olduğu gibi. Âyette şöyle denilmiş gibidir: Sizden şu iki kişi eşittir; geceleyin gizlenen ve gündüzün açıktan yol alan.

1 Nekun misle men yâ zi'b[u] yastahibâni / ed.

الغيضوضة أن تضع لثمانية أشهر أو أقل من ذلك، والازدياد أن تزيد على تسعة أشهر. وعنه الغيض الذي يكون سقطًا لغير تمام، والازدياد ما ولد لتمام.

[١١٩٥] {بِمِقْدَارٍ} بقدر واحد لا يجاوزه ولا ينقص عنه، كقوله {إِنَّا كُلَّ شَيْء خلقناه بِقَدَرٍ} [القمر: ٤٩].

٥ [١١٩٦] {الكبير} العظيم الشأن الذي كل شيء دونه {المتعال} المستعلي على كل شيء بقدرته، أو الذي كبر عن صفات المخلوقين وتعالى عنها.

١٠-﴿سَوَاءٌ مِنْكُمْ مَنْ أَسَرَّ الْقَوْلَ وَمَنْ جَهَرَ بِهِ وَمَنْ هُوَ مُسْتَخْفٍ بِاللَّيْلِ وَسَارِبٌ بِالنَّهَارِ﴾

١١-﴿لَهُ مُعَقِّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلا مَرَدَّ لَهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَالٍ﴾ ١٠

[١١٩٧] {سَارِبٌ} ذاهب في سربه - بالفتح - أي في طريقه ووجهه. يقال: سرب في الأرض سروبًا. والمعنى: سواء عنده من استخفى، أي طلب الخفاء في مختبأ بالليل في ظلمته، ومن يضطرب في الطرقات ظاهرًا بالنهار يبصره كل أحد.

١٥ [١١٩٨] فإن قلت: كان حق العبارة أن يقال: ومن هو مستخفٍ بالليل ومن هو سارب بالنهار، حتى يتناول معنى الاستواء المستخفي والسارب؛ وإلا فقد تناول واحدًا هو مستخف وسارب قلت: فيه وجهان: أحدهما أنّ قوله {وَسَارِبٌ} عطف على من هو مستخف، لا على مستخف، والثاني أنه عطف على مستخف؛ إلا أن {مَنْ} في معنى الاثنين، كقوله:

نَكُنْ مِثْلَ مَنْ يَا ذِئْبُ يَصْطَحِبَانِ

٢٠ كأنه قيل: سواء منكم اثنان: مستخف بالليل، وسارب بالنهار.

[1199] له'daki zamir (10. âyetteki) من'e râcidir. Adeta, "sözünü gizli söyleyenin de, açık söyleyenin de, gece gizlenenin de, gündüz gidenin de…" buyrulmaktadır.

[1200] مُعَقِّبَاتٌ yani grup grup melek; onları koruyup gözetmede birbirleriyle nöbetleşen melek grupları demektir. Kelimenin aslı مُعْتَقِبَات olup, Tâ Kāf'a idğam edilmiştir. Tıpkı وَجَاءَ الْمُعَذِّرُونَ (Özür dileyenler geldiler. [Tevbe 9/90]) ifadesindeki gibi ki burada da kelime aslında مُعْتَذِرُونَ'dir. 'Ayın'ın kesresiyle *mu'ikkıbâtun* demek de mümkündür. Fakat böyle okuyan olmamıştır. Veya biri, birisini adım adım izlediğinde söylenen *akkabehû* kalıbından *mufa''ilât* veznindedir. Tıpkı aynı anlamda *kaffâhu* denilmesi gibi; çünkü söz konusu melekler birbiri ardınca gelmektedir. Ya da insanoğlunun konuştuklarını *izleyip* yazmaları sebebiyle kendilerine bu isim verilmiştir.

[1201] يَحْفَظُونَهُ مِنْ اَمْرِ اللّٰهِ (Allah'ın emriyle onu kollamaktadırlar.) ifadesinin her iki kısmı ayrı ayrı sıfatlardır; yoksa مِنْ اَمْرِ اللّٰهِ *hıfz* fiilinin müteallıkı değildir.[1] Adeta şöyle denilmiştir: Her birinin Allah'ın emriyle takipçileri vardır. Veya melekler onu Allah'ın emrinden dolayı, yani Allah onun korunmasına ilişkin emir verdiği için, korumaktadırlar. Hazret-i Ali [v. 40/661], İbn Abbâs [v. 68/688], Zeyd b. Ali [v. 122/740], Ca'fer b. Muhammed [v. 301/913] ile İkrime'nin (105/723] *yahfazûnehû **bi**-emrillâhi."* (Onu Allah'ın emriyle korurlar.) şeklindeki okuyuşları da buna delildir. Ya da günah işlediği zaman ona hayır dua ederek ve -tövbe edeceği ve dönüş yapacağı ümidiyle- Rablerinin ona süre tanımasını dileyerek, onu Allah'ın azabından ve cezasından korumaya çalışırlar. "De ki: Geceleyin veya gündüzün gelecek tehlikelere karşı, Rahman'dan sizi kim koruyabilir!?" [Enbiyâ 21/42] âyetindeki gibi.

[1202] مُعَقِّبَاتٌ'dan kastın bir hükümdarın etrafındaki korumalar ve polisler olduğu da söylenmiştir. Kulun zannınca ve kanaatine göre onu Allah'ın hüküm ve musibetinden (مِنْ اَمْرِ اللّٰهِ) korurlar. Ya da bu, böyle düşünen kimseyle alay etmektir.

[1203] مُعَقِّبَاتٌ kelimesi, *mu'akkıb*[un] *ve mu'akkıbet*[un] kelimelerinin çoğulu olarak -kırık çoğul yaparken düşen iki Kāf'dan birini temsilen de Yâ eklenerek- لَهُ مَعَاقِيبٌ şeklinde de okunmuştur.

[1204] "Şüphesiz, bir toplum kendindekini" yani -günahlarını çoğaltarak- güzel hallerini "değiştirmedikçe Allah o toplumdaki" afiyet ve nimeti "değiştirecek değildir."

1 Yani melekler insanı Allah'ın emrinden korumaktadırlar demek değildir. / ed.

[١١٩٩] والضمير في {لَهُ} مردود على {مَنْ} كأنه قيل: لمن أسرّ ومن جهر، ومن استخفى ومن سرب.

[١٢٠٠] {معقبات} جماعات من الملائكة تعتقب في حفظه وكلاءته، والأصل: معتقبات، فأدغمت التاء في القاف، كقوله {وَجَاءَ الْمُعَذِّرُونَ} [التوبة: ٩٠] بمعنى المعتذرون. ويجوز معقبات، بكسر العين ولم يقرأ به. أو هو مفعلات من عقبه إذا جاء على عقبه، كما يقال: قفاه، لأنّ بعضهم يعقب بعضًا أو لأنهم يعقبون ما يتكلم به فيكتبونه.

[١٢٠١] {يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ} هما صفتان جميعًا وليس {مِنْ أَمْرِ اللَّهِ} بصلة للحفظ، كأنه قيل: له معقبات من أمر الله. أو يحفظونه من أجل أمر الله أي من أجل أنّ الله أمرهم بحفظه. والدليل عليه قراءة علي رضي الله عنه وابن عباس وزيد بن علي وجعفر بن محمد وعكرمة: «يحفظونه بأمر الله». أو يحفظونه من بأس الله ونقمته إذا أذنب، بدعائهم له ومسألتهم ربهم أن يمهله رجاء أن يتوب وينيب، كقوله {قُلْ مَن يَكْلَؤُكُم بالليل والنهار مِنَ الرحمن} [الأنبياء: ٤٢]

[١٢٠٢] وقيل: المعقبات الحرس والجلاوزة حول السلطان، يحفظونه في توهمه وتقديره من أمر الله أي من قضاياه ونوازله، أو على التهكم به.

[١٢٠٣] وقرئ «له معاقيب»، جمع معقب أو معقبة. والياء عوض من حذف إحدى القافين في التكسير.

[١٢٠٤] {إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ} من العافية والنعمة {حتى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ} من الحال الجميلة بكثرة المعاصي.

[1205] "Sahip çıkacak..." yani işlerini üstlenecek ve kendilerini savunacak...

12. Korkmanız ve ümit etmeniz muradıyla size şimşeği gösterip yağmur yüklü bulutları meydana getiren O'dur.

13. Gök gürlemesi hamd ile O'nu takdis ve tenzih eder. Melekler de duydukları saygıdan ötürü O'nu takdis ve tenzih ederler. O yıldırımlar gönderir, onlarla dilediği kimseleri çarpar. Durum bu iken onlar hâla Allah hakkında cedelleşip ileri geri konuşurlar. Oysa O'nun cezası pek çetindir.

[1206] خَوْفًا وَطَمَعًا (Korkarak ve umutla...) kelimelerinin mef'ûlun leh olması doğru olmaz, çünkü korku ve ümit, gerekçelendirilen fiilin fâ'ilinin (yani Allah'ın) fiili değildir.[1] Bu, ancak bir muzāf varsayılırsa caiz olabilir, yani ***irâdete*** *havf*in *ve tama*'in (korku ve ümit muradıyla...) veya *ihāfet*en *ve itmâ*'an (korkutmak ve ümitlendirmek için) mânasına binaen. الْبَرْق (şimşek) kelimesinin hali olmak üzere mansup kabul edilmeleri de mümkündür ki bu durumda şimşek korku ve ümidin kendisi olmaktadır. Yahut başında bir *zâ* var sayılıp, *zâ-havf*in *ve zâ-tama*'in (korkulu-umutlu; yani korku dolu ve ümit dolu olarak) anlamında mansuptурlar. خَوْفًا وَطَمَعًا kelimeleri, *hāifîne ve tāmi'îne* (sizler korkarak ve ümit ederek) şeklinde, muhatapların hali de olabilir.

[1207] Buradaki korkma ve ummanın anlamı şudur: Şimşek çakarken bir yandan yıldırımların düşmesinden korkulurken, bir yandan da yağmurun yağacağı da ümit edilir. Ebû Tayyip [v. 354/965] şöyle demiştir:

> Karabulut gibi bir delikanlı; endişe de edilir, ümit de beslenir.
> Tıpkı buluttan da; yağmur umulup, yıldırımlarından korkulduğu gibi...

[1208] Denilmiştir ki yağmurdan, zarar görmesi söz konusu olan korkar; yolcu olan, harmanında hurma ve üzümü bulunan ve evinin damı akan kimseler gibi. Öyle ülkeler vardır ki halkı yağmurdan bir fayda sağlamamaktadır. Sözgelimi Mısırlılar... Yağmura, ondan bir çıkarı olan, yağmur sayesinde hayat bulacak olan kimseler tamah ederler.

[1209] السَّحَاب (Bulutlar) cins isim olup tekili *sahâbet*un gelir. الثِّقَالَ (yağmur yüklü) kelimesi, *sakīlet*un kelimesinin çoğuludur; *sehâbet*un *sakīlet*un - *sehâb*un *sikāl*un dersin. Tıpkı *imra'et*un *kerîmet*un *ve nisâ'*un *kirâm*un (asil bir kadın - asil kadınlar) dediğin gibi. Bulutların ağırlaşması da yağmur yüklü olmasındandır.

1 Bu gibi durumlarda, yani mef'ûl sayılacak eylemi fâ'il (Allah) değil de mef'ûl (muhataplar / küm) yaparken, mef'ûlun leh kavramı gerçekleşmez. / ed.

[١٢٠٥] {مِن وَالٍ} ممن يلي أمرهم ويدفع عنهم.

١٢-﴿هُوَ الَّذِي يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنْشِئُ السَّحَابَ الثِّقَالَ﴾

١٣-﴿وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ وَهُمْ يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ وَهُوَ شَدِيدُ الْمِحَالِ﴾

٥ [١٢٠٦] {خَوْفًا وَطَمَعًا} لا يصح أن يكونا مفعولًا لهما لأنهما ليسا بفعل فاعل الفعل المعلل إلا على تقدير حذف المضاف، أي إرادة خوف وطمع. أو على معنى إخافة وإطماعًا، ويجوز أن يكونا منتصبين على الحال من البرق، كأنه في نفسه خوف وطمع. أو على: ذا خوف وذا طمع. أو من المخاطبين، أي خائفين وطامعين.

[١٢٠٧] ومعنى الخوف والطمع: أنّ وقوع الصواعق يخاف عند لمع البرق،
١٠ ويطمع في الغيث. قال أبو الطيب:

فَتَى كالسَّحَابِ الْجُونِ تُخْشَى وَتُرْتَجَى   ويُرْجَى الْحَيَا مِنْهَا وَيُخْشَى الصَّوَاعِقُ

[١٢٠٨] وقيل: يخاف المطر من له فيه ضرر، كالمسافر، ومن له في جرينه التمر والزبيب، ومن له بيت يكف. ومن البلاد ما لا ينتفع أهله بالمطر كأهل مصر،
١٥ ويطمع فيه من له فيه نفع، ويحيا به.

[١٢٠٩] {السحاب} اسم الجنس، والواحدة سحابة. و{الثقال} جمع ثقيلة؛ لأنك تقول سحابة ثقيلة، وسحاب ثقال، كما تقول: امرأة كريمة ونساء كرام، وهي الثقال بالماء.

[1210] وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ (*Gök gürlemesi* hamd ile O'nu takdis ve tenzih eder), yani yağmur bekleyen insanlar, gök gürlemesini duyduklarında Allah'ı hamd ederek onu tenzih ederler. Dillerinden *subhânallāh* ve *elhamdulillâh* dökülür. Peygamber (s.a.)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Her tür kusur ve eksiklikten münezzehtir o Zat ki gök gürlemesi, O'nu överek tesbih eder!" Hazret-i Ali'nin [v. 40/661] de [gök gürlemesini duyduğunda] "Senin tesbih ettiğin Zat ne yücedir!" dediği rivayet edilir. Gök gürlemesi şiddetlendiğinde Peygamber (s.a.) şöyle dua ederdi: "Ya Rabbi! Bizi gazabınla kahretme, azabınla helâk etme; bu duruma gelmeden bize affınla muamele eyle!" [*Tirmizî*, "De'avât", 50]

[1211] İbn Abbâs'tan [v. 68/688] nakledildiğine göre Yahudiler Peygamber (s.a.)'e "Gök gürlemesi [Ra'd] nedir?" diye sormuşlar. O da "Bulutlara nezaret eden ve elinde ateşten bir kamçıyla bulutları sevk eden bir 'melek'tir." buyurmuş [*Tirmizî*, "Tefsir", 13]. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ise "*Ra'd* melek değil Allah'ın yarattıklarından bir yaratıktır" demiştir. "Gök gürültüsü meleklerin haykırışları, yıldırım hıçkırıkları, yağmur ise ağlamalarıdır." şeklindeki açıklama ise, Tasavvuf erbabının bid'at yorumlarından biridir.

[1212] "Melekler de korkusundan" yani O'nun heybet ve azametinden dolayı tesbih ederler.

[1213] Yüce Allah, her şeyi kuşatan ilmini, açığın ve gizlinin kendi katında eşit olduğunu ve apaçık kudret ve vahdaniyetine delâlet eden hususları belirttikten sonra şöyle buyurdu:

[1214] "Onlar" yani inkârcılar, Allah Resulünü yalanlayanlar ve O'nun kudret delillerini yok sayanlar "Allah hakkında tartışıyorlar." Bu tartışmaları, "Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek!?" [YâSîn 36/78] sözleriyle Peygamber (s.a.)'in Allah'ı öldükten sonra diriltmeye ve mahlûkatı yeniden yaratmaya kadir olmakla nitelemesini inkâr etmeleri; ortaklar ve rakipler varsayarak O'nun birliğini reddetmeleri ve "Melekler Allah'ın kızlarıdır." diyerek, O'nu çoğalabilen bir cisim kabul etmeleridir. İşte *bâtıl* ile (yani mesnetsiz ve boş şeyleri öne sürerek) tartışmaları budur. Şu âyet de bu yaptıklarına örnektir: "Hakkı bâtılla yok etmek için bâtıl (şüphe ve gerekçeler) yardımı ile cedelleşmişlerdi." [Ğâfir 40/5

[١٢١٠] {وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ} ويسبح سامع الرعد من العباد الراجين للمطر حامدين له. أي يضجون بسبحان الله والحمد لله. وعن النبيّ ﷺ أنه كان يقول: «سبحان من يسبح الرعد بحمده». وعن علي رضي الله عنه: سبحان من سبحت له. وإذا اشتدّ الرعد قال رسول الله ﷺ: «اللهمّ لا تقتلنا بغضبك، ولا تهلكنا بعذابك، وعافنا قبل ذلك».

[١٢١١] وعن ابن عباس أنّ اليهود سألت النبي ﷺ عن الرعد ما هو؟ فقال: «ملك من الملائكة موكل بالسحاب، معه مخاريق من نار يسوق بها السحاب». وعن الحسن: خلق من خلق الله ليس بملك. ومن بدع المتصوّفة: الرعد صعقات الملائكة، والبرق زفرات أفئدتهم، والمطر بكاؤهم.

[١٢١٢] {وَالْمَلائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ} ويسبح الملائكة من هيبته وإجلاله.

[١٢١٣] ذكر علمه النافذ في كل شيء واستواء الظاهر والخفي عنده، وما دلّ على قدرته الباهرة ووحدانيته ثم قال:

[١٢١٤] {وَهُمْ} يعني الذين كفروا وكذّبوا رسول الله وأنكروا آياته {يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ} حيث ينكرون على رسوله ما يصفه به من القدرة على البعث وإعاد، الخلائق بقولهم {مِنْ يحيى العظام وَهِيَ رَمِيمٌ} [يس: ٧٨] ويردّون الوحدانية باتخاذ الشركاء والأنداد، ويجعلونه بعض الأجسام المتوالدة بقولهم {الملائكة بَنَات الله} فهذا جدالهم بالباطل، كقولهم {وجَادَلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ} [غافر: ٥]

[1215] وَهُمْ يُجَادِلُونَ ifadesinin başındaki Vav'ın hâliye olduğu da söylenmiştir, yani "Onlar tartışma halindeyken O, dilediklerini çarpar." Bunun bir örneği şudur: Lebid b. Rebî'a el-'Âmirî'nin kardeşi olan Erbed -'Âmir b. Tufeyl'le beraber Peygamber (s.a.)'i öldürmek amacıyla yanına geldiklerinde, ki Allah 'Âmir'e deve taunu gibi bir hastalık vermiş ve [Münafıklarıyla ünlü] Selül'den bir kadının evinde ölmüştü; Allah üzerine bir yıldırım gönderip onu öldürmüştü, çünkü şöyle demişti: "Bize Rabbimizi anlat! Bakırdan mıdır O, yoksa demirden mi?"

[1216] الْمِحَالِ *mumâhale* demektir, yani çetin oyun ve tuzaklar kurma. Biri tuzak kurmaya teşebbüs edip bunun için çalışınca *temahhale li-kezâ* denilmesi de bundan gelir. Yine, biri hakkında komplo yapıp onu hükümdara şikâyet edince *mahale bi-fulân*^{in} denir. *Ve lâ tec'alhu 'aleynâ mâhil*^{en} *musaddak*^{an} (Kur'ân'ı hakkımızda sözü kabul edilen *hasım*[1] kılma!) hadisi de buna örnektir.

A'şâ şöyle demiştir:

> Öyle bir daldır ki o, şan şeref ağacının tepesinde salınır;
> meyveleri boldur; kavgada kullanıldığında da çetindir 'oyun'u!

[1217] *Şedîdu'l-mihâl* "düşmanlarına karşı hile ve tuzağı çok çetin olup, hiç beklemedikleri yerden onların başına felaket getiren" demektir.

[1218] A'rec الْمِحَالِ kelimesini Mim'in fethasıyla *mef'al* vezninde *el-mehâl* diye okumuştur. Bu, kişi hile yaptığında söylenen *hâle - yehûlu - mahâl*^{en} kullanımından alınmıştır. "Hilesi kurdunkinden daha çetin" anlamına gelen *ahvel*^{u} *min zi'b*^{in} deyimi de bu kullanıma örnektir.

[1219] Bu terkibin, *şedîdu'l-fakār* (omurgası güçlü) anlamında olması da mümkün olup bu, kuvvet ve kudret ifade eden bir temsildir. Nitekim "Allah'ın bileği daha güçlü, usturası daha keskindir." deyimi de kullanılır; çünkü bir hayvanın omurgası kuvvetli olunca o, güçlülükle ve başkasının taşıyamayacağı yükleri taşıyabilmekle nitelenir. Dikkat edilirse, Araplar *fakarethu'l-fevâkır*^{u} (Felaketler belini kırdı.) derler; çünkü *el-fakār*^{u} sırtı ayakta ve kıvamda tutan kemiktir.

14. Gerçek dua sadece O'na yapılandır. O'ndan başka yalvardıkları şeyler, kendilerine hiçbir şekilde cevap veremez. Bunlar da olsa olsa, 'su ağzına gelsin diye avuçlarını ona sadece açmakla kaldığı için suya bir türlü ulaşamayan kimse' gibi olabilirler. İnkârcı nankörlerin duası da tamamen boşunadır.

---

1 Lâfzan "hilekâr" anlamında ise de Kur'ân-ı Kerim söz konusu olduğunda, "Kendisine karşı sergilediğimiz yanlış tutum ve davranışlarımız yüzünden bizi Rabbımızın gözünden düşürecek bir hasım kılma" anlamı kastedilmektedir. / ed.

[١٢١٥] وقيل: الواو للحال. أي فيصيب بها من يشاء في حال جدالهم. وذلك أنّ أربد أخا لبيد ابن ربيعة العامري قال لرسول الله ﷺ - حين وفد عليه مع عامر بن الطفيل قاصدين لقتله فرمى الله عامرًا بغدّة كغدّة البعير وموت في بيت سلولية، وأرسل على أربد صاعقة فقتلته - أخبرنا عن ربنا أمن نحاس هو أم من ٥ حديد؟

[١٢١٦] {الْمِحَالِ} المماحلة، وهي شدّة المماكرة والمكايدة. ومنه: تمحل لكذا، إذا تكلف استعمال الحيلة واجتهد فيه، ومحل بفلان إذا كاده وسعى به إلى السلطان. ومنه الحديث: «ولا تجعله علينا ماحلا مصدّقًا». وقال الأعشى:

فَرْعُ نَبْعٍ يَهَشُّ في غُصُنِ الْمَجْـ ... ـدِ غَزِيرُ النَّدَى شَدِيدُ الْمِحَالِ

١٠ [١٢١٧] والمعنى أنه شديد المكر والكيد لأعدائه، يأتيهم بالهلكة من حيث لا يحتسبون.

[١٢١٨] وقرأ الأعرج بفتح الميم، على أنه مفعل، من حال يحول محالا إذا احتال. ومنه: أحول من ذئب، أي أشدّ حيلة.

[١٢١٩] ويجوز أن يكون المعنى: شديد الفقار، ويكون مثلا في القوة والقدرة ١٥ كما جاء: فساعد الله أشدّ، وموساه أحدّ؛ لأن الحيوان إذا اشتدّ محاله، كان منعوتًا بشدّة القوّة والاضطلاع بما يعجز عنه غيره. ألا ترى إلى قولهم: فقرته الفواقر؟ وذلك أن الفقار عمود الظهر وقوامه.

١٤-﴿لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لا يَسْتَجِيبُونَ لَهُمْ بِشَيْءٍ إِلا كَبَاسِطِ كَفَّيْهِ إِلَى الْمَاءِ لِيَبْلُغَ فَاهُ وَمَا هُوَ بِبَالِغِهِ وَمَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلا فِي ٢٠ ضَلالٍ﴾

[1220] دَعْوَةُ الْحَقِّ (gerçek dua) ifadesi hakkında iki yorum vardır: Birincisi: *Da'vet*in bâtılın zıttı olan *hakk*a izafe edilmesidir. Tıpkı, *kelime*nin *hakk*a izafe edilerek *kelimetu'l-hak* denmesi gibi. Bu, söz konusu duanın hakla donatılmış ve hakka özgü olduğunun ifadesidir. Böylesi bir duanın bâtılla uzaktan yakından ilişkisi yoktur. Anlam şöyledir: Allah öyle bir zattır ki dua edildiğinde duaya cevap verir. Dua edenin dileğini –şayet yararınaysa- verir. Dolayısıyla böyle bir dua tamamen gerçekleşmiştir; çünkü kendisine dua yöneltilmeye lâyık olan, Allah'tır. Zira çağrılması fayda ve yarar sağlamayan varlıkların aksine, O'na yapılan duada fayda ve yarar söz konusudur. İkincisi: *Da'vet*in Allah Teâlâ anlamındaki *hakk*a muzâf kılınmasıdır. Bu durumda ifade, her şeyi duyan ve cevap veren hak dua merciine yöneltilen dua anlamına gelir. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] "*Hak* Allah'tır. O'na yöneltilen her dua *da'vetu'l-hak*'tır." dediği nakledilmiştir.

[1221] **Şayet** "Bu iki vasfın (yani "tuzağı çetin" ve "gerçek dua kendisine ait" olma vasıflarının), öncesiyle ("onlar tartışıyorlar" ifadesi ile) ilişkisi nedir?" **dersen şöyle derim:** Erbed'in (önceki âyetin tefsirinde geçen) hikâyesi göz önünde bulundurulduğunda ilişki açıktır; çünkü yıldırım çarpması -ummadığı yerden yakalamış olması sebebiyle- kendisine Allah tarafından gelmiş bir çeşit hile ve tuzaktır. Nitekim Peygamber (s.a.)[1] buna ve arkadaşına şöyle beddua etmişti: "Allah'ım! Bu ikisini, dilediğin şekilde yerin dibine geçir!" Bu dua her ikisi hakkında da kabul edilmiş ve dua 'gerçek dua' olmuştur. İlk mânaya göre ise bu, Peygamber (s.a.)'le cedelleşmelerinden dolayı şiddetli azabın, beklemedikleri bir yerden kâfirlerin başına geleceğine ve onlara beddua ettiği takdirde mutlaka kabul edileceğine dair bir tehdit olmaktadır.

[1222] "O'ndan başka yalvardıkları" yani kâfirlerin Allah'tan başka dua ettikleri putlar, dilekleri konusunda "kendilerine hiçbir şekilde cevap veremez. Olsa olsa avuçlarını açan kimse gibi…" Yani ancak avuçlarını açan birine suyun verdiği cevap gibi..; yani suyun ağzına gelmesini isteyerek avuçlarını açıp uzatan birine su nasıl icabet etmiyorsa… Çünkü su, cansız olup ne kendisine avuçlarını uzattığının ne susuzluğunun ne de ihtiyacının farkındadır. Ne duasına cevap verebilir ne de ağzına ulaşabilir. İşte dua ettikleri putlar da cansız olup çağrılarını hissetmez, dolayısıyla isteklerine olumlu cevap veremez ve kendilerine herhangi bir fayda sağlayamazlar. Ayrıca, sahte tanrılarına ettikleri duanın faydasızlığı konusunda, 'içmek için iki eliyle suyu avuçlamak isteyen ve bu amaçla parmaklarını açarak avuçlarını uzatan, fakat avuçları hiçbir şekilde suya değmediğinden, su içme amacına ulaşamayan birine' benzetildikleri de söylenmiştir.

---

1 Yani 'Âmir -güya- dine dair sorular sorarak Peygamber'i meşgul ederken, yoldaşı Erbed de Peygamber'in arkasında durup, tam kılıcını çektiği sırada… / ed.

[١٢٢٠] {دَعْوَةُ الحق} فيه وجهان أحدهما: أن تضاف الدعوة إلى الحق الذي هو نقيض الباطل، كما تضاف الكلمة إليه في قولك: كلمة الحق، للدلالة على أن الدعوة ملابسة للحق مختصة به، وأنها بمعزل من الباطل. والمعنى أن الله سبحانه يدعى فيستجيب الدعوة، ويعطي الداعي سؤاله إن كان مصلحة له، فكانت دعوة ملابسة للحق، لكونه حقيقًا بأن يوجه إليه الدعاء، لما في دعوته من الجدوى والنفع، بخلاف ما لا ينفع ولا يجدي دعاؤه. والثاني: أن تضاف إلى الحق الذي هو الله عز وعلا، على معنى: دعوة المدعوّ الحق الذي يسمع فيجيب. وعن الحسن: الحق هو الله، وكلّ دعاء إليه دعوة الحق.

[١٢٢١] فإن قلت: ما وجه اتصال هذين الوصفين بما قبله؟ قلت أما على قصة أربد فظاهر؛ لأن إصابته بالصاعقة محال من الله ومكرٌ به من حيث لم يشعر. وقد دعا رسول الله ﷺ عليه وعلى صاحبه بقوله: (اللهمّ اخسفهما بما شئت)، فأجيب فيهما، فكانت الدعوة دعوة حق. وأما على الأوّل فوعيد للكفرة على مجادلتهم رسول الله بحلول محاله بهم، وإجابة دعوة رسول الله ﷺ أن دعا عليهم فيهم.

[١٢٢٢] {والذين يَدْعُونَ} والآلهة الذين يدعوهم الكفار {مِنْ} دون الله {لَا يَسْتَجِيبُونَ لَهُم بِشَىْء} من طلباتهم {إِلَا كباسط كَفَّيْهِ} إلا استجابة كاستجابة باسط كفيه، أي كاستجابة الماء من بسط كفيه إليه يطلب منه أن يبلغ فاه، والماء جماد لا يشعر ببسط كفيه ولا بعطشه وحاجته إليه، ولا يقدر أن يجيب دعاءه ويبلغ فاه، وكذلك ما يدعونه جماد لا يحس بدعائهم ولا يستطيع إجابتهم ولا يقدر على نفعهم. وقيل: شبهوا في قلة جدوى دعائهم لآلهتهم بمن أراد أن يغرف الماء بيديه ليشربه، فبسطهما ناشرًا أصابعه، فلم تلق كفاه منه شيئًا ولم يبلغ طلبته من شربه.

[1223] يَدْعُونَ fiili, Tâ ile *ted'ûne* (yalvardıklarınız); كَبَاسِطِ كَفَّيْهِ de *bâsıt*ın tenviniyle *ke-bâsıt*[in] *keffeyhi* şeklinde de okunmuştur.

[1224] "Tamamen boşunadır." yani faydasızdır, boşa gitmiştir; çünkü Allah'a dua etseler O kabul etmez; putlara dua etseler, onların da cevap vermeye güçleri yetmez.

15. Göklerde ve yerde kim varsa, gölgeleri ile birlikte sabah-akşam, ister-istemez Allah'a secde etmektedir.

[1225] "Allah'a secde etmektedir." yani Allah'ın kendilerinde meydana getirmeyi dilediği fiillerine isteseler de istemeseler de boyun eğmektedir; O'na karşı direnecek güçleri yoktur. Onların gölgeleri de O'na aynı şekilde boyun eğmektedir; çünkü uzamada kısalmada, görünüp zâil olmada O'nun meşîeti üzere hareket ederler.

[1226] بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ (sabah-akşam) ifadesi, ikindi ve akşam arası anlamına gelen *asīl* vaktine girildiğinde kullanılan *âsalû* fiilinden alınarak *bi'l-ğuduvvi ve'l-îsâl*[i] (ve akşama girerken) şeklinde de okunmuştur.

16. "Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?" de... "Allah'tır" de. "Yoksa ne kendilerine gelen bir zararı uzaklaştırmaya ve ne de kendilerine bir fayda sağlamaya gücü yeten sahipler mi edindiniz O'ndan başka?!" de. "Hiç kör ile gören ya da karanlıklarla aydınlık bir midir?" de. Yoksa, Allah'a O'nun gibi yaratabilen ortaklar buldular da bu (iki) yaratış kendilerine aynı mı göründü?! De ki: "Allah'tır her şeyin yaratıcısı; yalnızca O'dur 'ezici güce sahip' 'tek' (Vâhid, Kahhâr)"

[1227] "Allah'tır' de." Bu ifade, onların itiraflarının aktarımı ve aleyhlerinde bir kez daha vurgulanmasıdır; çünkü onlara "Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?" diye sorduğunda, Allah demekten başka çare bulamamaktadırlar. Nitekim "Yedi kat semanın ve o ulu Arş'ın sahibi kimdir?' de... 'Allah'tır' diyecekler." [Mü'minûn 23/86-87] ifadesinde de böyledir. Bu, tartışan taraflardan birinin diğerine şöyle demesine benzer: "Görüşün bu mu?" O da "Evet görüşüm bu." dediğinde, "Tamam, görüşün bu." der. Aleyhinde kullanmak üzere ve dediğinden emin olmak için bu itirafını tekrar eder. Sonra ona der ki: "İşte bu sözüne göre şunu şunu da kabul etmek zorundasın." -Bu ifade, gerçeği akıllarına iyice yerleştirme amaçlı da olabilir. Şayet cevap veremezlerse onlara sen öğret; bunu kabul etmek zorunda kalırlar; inkâr etmeye mecalleri kalmaz.-

[١٢٢٣] وقرئ «تدعون»، بالتاء. كباسط كفيه، بالتنوين.

[١٢٢٤] {إِلَا فِى ضلال} إلا في ضياع لا منفعة فيه؛ لأنهم إن دعوا الله لم يجبهم، وإن دعوا الآلهة لم تستطع إجابتهم.

١٥-﴿وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَظِلَالُهُمْ بِالْغُدُوِّ وَالآصَالِ﴾ ٥

[١٢٢٥] {وَلِلَّهِ يَسْجُدُ} أي ينقادون لإحداث ما أراده فيهم من أفعاله، شاءوا أو أبوا. لا يقدرون أن يمتنعوا عليه، وتنقاد له {ظلالهم} أيضًا حيث تتصرف على مشيئته في الامتداد والتقلص، والفيء والزوال.

[١٢٢٦] وقرئ «بالغدو والإيصال»، من آصلوا: إذا دخلوا في الأصيل.

١٠ ١٦-﴿قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ قُلِ اللَّهُ قُلْ أَفَاتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ لا يَمْلِكُونَ لأَنْفُسِهِمْ نَفْعًا وَلا ضَرًّا قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الأَعْمَى وَالْبَصِيرُ أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ أَمْ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ خَلَقُوا كَخَلْقِهِ فَتَشَابَهَ الْخَلْقُ عَلَيْهِمْ قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾

[١٢٢٧] {قُلِ الله} حكاية لاعترافهم وتأكيد له عليهم؛ لأنه إذا قال لهم: من ١٥ رب السموات والأرض، لم يكن لهم بدّ من أن يقولوا الله. كقوله {قُلْ مَن رَّبُّ السموات السبع وَرَبُّ العرش العظيم سَيَقُولُونَ لِلَّهِ} [المؤمنون: ٨٦] وهذا كما يقول المناظر لصاحبه: أهذا قولك فإذا قال: هذا قولي قال: هذا قولك، فيحكي إقراره تقريرًا له عليه واستيثاقًا منه، ثم يقول له: فيلزمك على هذا القول كيت وكيت. ويجوز أن يكون تلقينًا، أي إن كعوا عن الجواب فلقنهم، فإنهم يتلقنونه ولا يقدرون ٢٠ أن ينكروه.

[1228] "Yoksa O'ndan başka birtakım sahipler mi edindiniz?!" Yoksa göklerin ve yerin Rabbi olarak Allah'ı tanıdıktan sonra, O'ndan başka birtakım sahipler edindiniz de tevhidi kabullenmenizi sağlayacak bu bilginizi O'na ortak koşma sebebi yaptınız!? Daha kendilerine fayda sağlamaya veya kendi başlarındaki belayı savmaya gücü yetmeyenler başkaları için ne yapabilir ki!? Oysa siz tutup bunları o yaratıcı, rızık verici, mükâfatlandırıcı ve cezalandırıcı Zat'a tercih ediyorsunuz! Ne kadar açık bir yanılgı içindesiniz!.

[1229] أَمْ جَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَاءَ (Yoksa Allah için birtakım ortaklar buldular da…) ifadesi, بَلْ أَجَعَلُوا (Yoksa daha da ileri gidip, birtakım ortaklar mı buldular?) takdirinde olup, istifham Hemze'si yadırgama ifade eder.

[1230] خَلَقُوا fiili, شُرَكَاءَ kelimesinin sıfatıdır, yani (Müşrikler) Allah'a O'nun yarattığı gibi yaratmış olan yaratıcıları ortak koşmadılar ki Allah'ın yaratmasıyla onların yaratması 'birbirine benzer' görünüp; "Allah yaratabildiği gibi bunlar da yaratabiliyor! Dolayısıyla, ibadeti hak ediyorlar! Bunları işbu sebeple Allah'a ortak tutuyoruz! O'na kulluk edildiği gibi bunlara da kulluk ediyoruz! Çünkü bir yaratıcıyla öbür yaratıcı arasında fark yok!.." diyebilsinler. Ne var ki bunlar, Yaratıcı'nın yapabildiklerine gücü yetmek şöyle dursun, yaratılmışların yapabildiği şeylere bile gücü yetmeyen âciz ortaklar edinmekteler!..

[1231] "De ki: Allah'tır her şeyin yaratıcısı." Allah'tan başka yaratıcı yoktur. Yaratmada ortağı bulunmadığı gibi, ibadette de ortağı yoktur. "Yalnızca O'dur 'ezici güce sahip', 'tek." Yani rububiyet O'nun tekelindedir; O'nunla boy ölçüşülmez; O'nun dışındaki her şey O'nun rububiyeti altında ve O'na boyun eğmiş vaziyettedir.

17. Gökten su indirir de dere yatakları istiap hadlerince sel olup akar. Ve sel üste çıkan köpüğü alır götürür... Ziynet eşyası elde etmek veya (kap-kacak, alet vs. yapıp) yararlanmak için ateşte erittikleri madenin üzerinde de buna benzer bir köpük vardır. Köpük uçar gider; insanlara yarar sağlayan ise toprakta kalır. Allah hak ile bâtılı işte böyle bir temsil ile anlatıyor. Allah böyle sembolik anlatımlar yapar.

[1232] Bu, Allah'ın hak ve taraftarları ile bâtıl ve yandaşları hakkında getirdiği bir temsildir. Nitekim bunlar için 'kör ve gören' ile 'karanlıklar ve aydınlığı' da misal olarak getirmişti.[1] Burada hak ve taraftarlarını gökten yağdırdığı yağmura benzetmektedir. Yağmur ki, insanlar için dereler onunla sel olup akar. İnsanlar onunla hayat bulurlar ve kendilerine türlü türlü faydalar sağlarlar.

1 Bkz. Fâtır 35/19-20. Ayrıca Ğâfir 40/58.

[١٢٢٨] {أفاتخذتم مّن دُونِهِ أَوْلِيَاء} أبعد أن علمتموه رب السموات والأرض اتخذتم من دونه أولياء، فجعلتم ما كان يجب أن يكون سبب التوحيد من علمكم وإقراركم سبب الإشراك {لَا يَمْلِكُونَ لأَنْفُسِهِمْ نَفْعًا وَلَا ضَرّا} لا يستطيعون لأنفسهم أن ينفعوها أو يدفعوا عنها ضررًا، فكيف يستطيعونه لغيرهم وقد آثرتموهم على ٥ الخالق الرازق المثيب المعاقب، فما أبين ضلالتكما

[١٢٢٩] {أَمْ جَعَلُوا} بل أجعلوا. ومعنى الهمزة الإنكار.

[١٢٣٠] و{خَلَقُوا} صفة لشركاء، يعني أنهم لم يتخذوا لله شركاء خالقين قد خلقوا مثل خلق الله {فَتَشَابَهَ} عليهم خلق الله وخلقهم، حتى يقولوا: قدر هؤلاء على الخلق كما قدر الله عليه، فاستحقوا العبادة، فنتخذهم له شركاء ونعبدهم كما يعبد، إذ ١٠ لا فرق بين خالق وخالق؛ ولكنهم اتخذوا له شركاه عاجزين لا يقدرون على ما يقدر عليه الخلق، فضلًا أن يقدروا على ما يقدر عليه الخالق.

[١٢٣١] {قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ} لا خالق غير الله، ولا يستقيم أن يكون له شريك في الخلق، فلا يكون له شريك في العبادة {وَهُوَ الواحد} المتوحد بالربوبية {القهار} لا يغالب، وما عداه مربوب ومقهور.

١٥ **١٧-﴿أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَابِيًا وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ ابْتِغَاءَ حِلْيَةٍ أَوْ مَتَاعٍ زَبَدٌ مِثْلُهُ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْحَقَّ وَالْبَاطِلَ فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْأَرْضِ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ﴾**

[١٢٣٢] هذا مثل ضربه الله للحق وأهله والباطل وحزبه، كما ضرب ٢٠ الأعمى والبصير والظلمات والنور مثلًا لهما، فمثل الحق وأهله بالماء الذي ينزله من السماء فتسيل به أودية الناس فيحيون به وينفعهم أنواع المنافع،

Ayrıca insanların sanatkârane ziynet eşyaları üretmede yararlandıkları, çeşitli kap-kacak ve araç-gereçler imal ettikleri cevher madeniyle de örnek getirmektedir. Bu madenlerden büyük bir sertlik ve sağlamlık taşıyan demirden başkası olmasaydı bile yeterdi. Getirdiği bu misaller yeryüzünde daimi olup, herkesin görebildiği bir kalıcılığa sahiptir. Su, sağladığı faydalarıyla kalıcıdır; pınar, kuyu ve sarnıçlardaki tesirleriyle varlığını sürdürmektedir. Bu suyla yeşeren meyveleri insanlar depolayıp saklarlar. Aynı şekilde cevherler de uzun zamanlar boyunca varlıklarını sürdürür. Bâtıl ise çarçabuk dağılıp gitmesi, süratle yok olması ve her türlü faydadan yoksun olması ile selin üzerindeki o atılan köpüğe ve madenler eritilince üzerinde biriken kabarcıklara benzetilmektedir.

[1233] **Şayet** "اَوْدِيَةٌ (dere yatakları) kelimesi neden nekre getirilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü yağmur, bölgelere nöbetleşe yağar. Dolayısıyla, yeryüzünün bazı dereleri sel olup akarken diğer bir kısmı böyle değildir. "Peki, بِقَدَرِهَا ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** "Allah'ın kendilerine yağmur yağdırdığı kimselere zararlı değil faydalı olacağını bildiği bir ölçüyle" demektir. "İnsanlara yarar sağlayan ise…" ifadesi de bu mânayı desteklemektedir. Zira Allah, yağmuru hakka misal olsun diye getirmiştir. Dolayısıyla, bu yağmurun her türlü zarardan uzak, sırf fayda amaçlı olması gerekir. O halde bu, birtakım taşkın, yağmur ve seller gibi olamaz.

[1234] **Şayet** "ابْتِغَاءَ حِلْيَةٍ اَوْ مَتَاعٍ (ziynet ya da bazı eşyalar yapmak için) ifadesinin mânaya katkısı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun katkısı, بِقَدَرِهَا'nın katkısı gibidir, çünkü faydalı olmak bakımından su ile cevheri وَاَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ (insanlara yarar sağlayan *şey* ise…) ifadesiyle birleştirmiştir; çünkü mâna, "insanlara yarar sağlayan *su ve cevhere* gelince…" şeklindedir; akabinde, ateşe konup eritilen şeyden nasıl istifade edildiğini de zikretmiştir ki, bu istifade yönü de cevherin süse ve diğer eşyalara dönüştürülmesidir.

[1235] "İnsanların ziynet veya bazı eşyalar yapmak için ateşte erittikleri madenlerin de buna benzer köpüğü olur." Bu, bütün madenler için geçerli bir ifadedir. Ama bunu söylerken kibriyasını ızhar ederek söz konusu süs ve araç-gereçlerin, kralların tuğlaya verdiği kadar bile bir değeri olmadığını göstermektedir. Tıpkı pişirilmiş tuğla konusunda Firavun'dan naklettiği فَاَوْقِدْ لِى يَا هَامَانُ عَلَى الطِّينِ ("Ey Haman! Haydi, benim için tuğla ocağını tutuştur." [Kasas 28/38]) ifadesindeki gibi.

وبالفلز الذي ينتفعون به في صوغ الحليّ منه واتخاذ الأواني والآلات المختلفة، ولو لم يكن إلا الحديد الذي فيه البأس الشديد لكفي به، وأن ذلك ماكث في الأرض باق بقاء ظاهرًا، يثبت الماء في منافعه. وتبقى آثاره في العيون والبئار والجبوب، والثمار التي تنبت به مما يدّخر ويكنز، وكذلك الجواهر تبقى أزمنة ٥ متطاولة. وشبه الباطل في سرعة اضمحلاله ووشك زواله وانسلاخه عن المنفعة، بزبد السيل الذي يرمي به، وبزبد الفلز الذي يطفو فوقه إذا أذيب.

[١٢٣٣] فإن قلت: لم نكرت الأودية؟ قلت: لأن المطر لا يأتي إلا على طريق المناوبة بين البقاع، فيسيل بعض أودية الأرض دون بعض. فإن قلت: فما معنى قوله {بِقَدَرِهَا}؟ قلت: بمقدارها الذي عرف الله أنه نافع للممطور عليهم غير ضارّ. ١٠ ألا ترى إلى قوله {وَأَمَّا مَا يَنفَعُ الناس} لأنه ضرب المطر مثلا للحق، فوجب أن يكون مطرًا خالصًا للنفع خاليًا من المضرة، ولا يكون كبعض الأمطار والسيول الجواحف.

[١٢٣٤] فإن قلت: فما فائدة قوله {ابْتِغَاءَ حِلْيَةٍ أَوْ مَتَاعٍ}؟ قلت: الفائدة فيه كالفائدة في قوله {بِقَدَرِهَا} لأنه جمع الماء والفلز في النفع في قوله {وَأَمَّا مَا يَنفَعُ ١٥ النَّاسَ} لأنّ المعنى: وأما ما ينفعهم من الماء والفلز فذكر وجه الانتفاع مما يوقد عليه منه ويذاب، وهو الحلية والمتاع.

[١٢٣٥] وقوله {وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ ابْتِغَاءَ حِلْيَةٍ أَوْ مَتَاعٍ} عبارة جامعة لأنواع الفلز، مع إظهار الكبرياء في ذكره على وجه التهاون به كما هو هجيرى الملوك، نحو ما جاء في ذكر الآجر {أَوْقِدْ لِي يَاهَامَانُ عَلَى الطِّينِ} [القصص: ٣٨]

[1236] (مِمَّا'daki) Min kendi '…den - …dan' anlamını ifade eder, yani on*dan* suyun üzerindeki köpüğe benzer bir köpük doğar. Min ba'ziyet/kısmîlik de ifade edebilir ki bu durumda mâna, "*Bir kısmı* selin üzerinde kabartı halinde yükselen bir köpük birikintisi olarak (kalır.)" şeklindedir.

[1237] جُفَاءً yani sel bu köpüğü atar. İfade, *cefe'et el-kıdru bi-zebedihâ* (Tencere köpüğünü attı.) ve *ecfe'e's-seyl[u] ve ecfele* (Sel köpüğü attı.) ifadelerinden gelmedir. Nitekim Ru'be b. el-'Accâc'ın [v. 145/762] kıraatinde, *cufâl[en]* şeklindedir. -Ancak Ebû Hâtim'in [v. 277/890], "Ru'be'nin kıraati ile Kur'ân okunmaz, çünkü o köstebek yerdi!" dediği nakledilmiştir.-

[1238] ["Ateşte erittiğiniz" mealindeki *tûkıdûne* ifadesi] يُوقِدُونَ şeklinde Yâ ile de okunmuştur, yani insanların ateşte erittikleri…

18. Rablerine icabet edenler için (mükâfatın) en güzeli vardır; O'na icabet etmeyenler ise, yeryüzünde bulunan her şey ve bir katı daha onların olsa, kurtulmak için onu fidye verirlerdi! Bunların hakkıdır işte, kötü bir şekilde hesaba çekiliş! Varacakları yer de Cehennem'dir. Ne kötü yatak!..

[1239] لِلَّذِينَ اسْتَجَابُوا (Rablerinin çağrısına icabet edenlere…) ifadesindeki *Lâm*, (bir önceki âyette geçen) يَضْرِبُ (misal getirir) fiiline bağlıdır: Allah, çağrısına uyan müminler ve çağrısına icabet etmeyen kâfirler için işte bu şekilde misaller getirir, anlamındadır; yani geçen iki misal her iki grubun da örneğidir. الْحُسْنٰى (en güzel) ise اسْتَجَابُوا fiilinin mef'ûl-i mutlakının sıfatı olup, *istecâbû el-icâbete'l-husnâ* (en güzel icabetle icabette bulunanlar) anlamındadır. لَوْ اَنَّ لَهُمْ (onların olsa) ifadesi Allah'ın, çağrısına olumlu cevap vermeyenler için hazırladığı şeyi belirtmek üzere yeni bir ifadedir. Ayrıca, (17. âyetteki) كَذٰلِكَ يَضْرِبُ اللّٰهُ الْاَمْثَالَ (Allah böyle misal getirir.) ifadesiyle sözün tamamlandığı ve onu izleyen ifadenin de yeni bir cümle olduğu da söylenmiştir. Buna göre الْحُسْنٰى mübteda, لِلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ onun haberi olur. mâna da "Rablerine icabet edenler için en güzel mükâfat vardır ki o da cennettir." şeklindedir. وَالَّذِينَ لَمْ يَسْتَجِيبُوا (Olumlu cevap vermeyenler) ifadesi de mübteda olup, haberi şart ve cevabıyla birlikte *lev*dir (yani "şayet…" cümlesi).

[1240] سُوءُ الْحِسَابِ hesap esnasında inceden inceye hesaba çekilmeleridir. İbrâhim en-Naha'î'nin [v. 96/714] şöyle dediği rivayet edilir: "Bu, kişinin her bir günahından dolayı hesaba çekilmesi ve hiçbir günahının bağışlanmaması demektir."

19. Rabbinden sana indirilenin gerçek olduğunu bilen, kör gibi olur mu hiç?! Ancak akıl sahipleri düşünüp ders çıkartırlar.

[١٢٣٦] ومن لابتداء الغاية. أي ومنه ينشأ زبد مثل زبد الماء. أو للتبعيض بمعنى وبعضه زبدًا رابيًا منفخًا مرتفعًا على وجه السيل.

[١٢٣٧] [{جُفَآءً} يجفؤه السيل:]، أي يرمي به. وجفأت القدر بزبدها، وأجفأ السيل وأجفل. وفي قراءة رؤبة ابن العجاج: جفالا وعن أبي حاتم: لا يقرأ بقراءة رؤبة، لأنه ٥ كان يأكل الفأر.

[١٢٣٨] وقرئ «يوقدون»، بالياء، أي يوقد الناس.

١٨-﴿لِلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمُ الْحُسْنَى وَالَّذِينَ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُ لَوْ أَنَّ لَهُمْ مَا فِي الأَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لافْتَدَوْا بِهِ أُولَئِكَ لَهُمْ سُوءُ الْحِسَابِ وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمِهَادُ﴾

١٠ [١٢٣٩] {لِلَّذِينَ استجابوا} اللام متعلقة بيضرب، أي كذلك يضرب الله الأمثال للمؤمنين الذين استجابوا، وللكافرين الذين لم يستجيبوا، أي هما مثلا الفريقين. و{الحسنى} صفة لمصدر استجابوا، أي استجابوا الاستجابة الحسنى. وقوله {لَوْ أَنَّ لَهُمْ} كلام مبتدأ في ذكر ما أعدّ لغير المستجيبين. وقيل: قد تم الكلام عند قوله {كذلك يَضْرِبُ الله الأمثال} [الرعد: ١٧] وما بعده كلام مستأنف. والحسنى: مبتدأ، ١٥ خبره {لِلَّذِينَ استجابوا} والمعنى: لهم المثوبة الحسنى، وهي الجنة {والذين لَمْ يَسْتَجِيبُوا} مبتدأ خبره {لَوْ} مع ما في حيزه.

[١٢٤٠] و{سُوء الحِسَابِ} المناقشة فيه. وعن النخعي: أن يحاسب الرجل بذنبه كله لا يغفر منه شيء.

١٩-﴿أَفَمَنْ يَعْلَمُ أَنَّمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ كَمَنْ هُوَ أَعْمَى إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ ٢٠ أُولُو الأَلْبَابِ﴾

[1241] اَفَمَنْ يَعْلَمُ (Bilen kişi… olur mu hiç?!) ifadesinde Fâ'nın başına *inkâr* (yadırgama) Hemze'si getirilerek, "Rabbinden sana indirilenin gerçek olduğunu" bilerek O'nun çağrısına uyan kişinin haliyle, basiretsiz davranıp O'nun çağrısına uymayan cahilin durumunun 'köpükle su, posayla som altın arasındaki muazzam fark' kadar birbirinden uzak olduğu temsilen anlatıldığı halde, bu fark konusunda hâla şüphe duyulması yadırganmaktadır.

[1242] "Ancak akıl sahipleri düşünüp ders çıkartırlar." Yani akıllarının verdiği hükümler üzerinde çalışıp iyice düşünen ve hakikati görenler…

20. Onlar ki Allah'a verdikleri sözü yerine getirirler; anlaşmayı bozmazlar.

21. Onlar ki Allah'ın koparılmamasını emrettiği (akrabalık) bağları(nı) bitiştirir ('sıla-i rahim'e riayet eder)ler, Rablerinden korkarlar ve kötü bir şekilde hesaba çekileceklerinden endişe ederler.

22. Onlar ki Rablerinin rızasını kazanmak için sabrederler, namazı dosdoğru kılarlar ve kendilerine Bizim verdiğimiz rızıktan gizli - açık infak ederler. Kötülüğü iyilikle savarlar. İşte bunlarındır yurdun akıbeti!

23. Yani, Adn Cennetleri… Atalarından, eşlerinden ve çocuklarından sâlih olanlarla birlikte buraya girerler. Melekler de bütün kapılardan yanlarına girmektedir;

24. "Sabretmenize karşılık selâm olsun size! O yurdun akıbeti olarak ne güzeldir burası!" (diyerek…)

[1243] اَلَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللّٰهِ (Onlar ki Allah'a verdikleri sözü yerine getirirler;) cümlesi mübtedadır. اُولٰئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ (İşte onlar içindir bu yurdun [güzel] akıbeti.) cümlesi ise onun haberidir. Tıpkı وَالَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّٰهِ (Ama Allah'a verdikleri sözü bozanlar;)… - اُولٰئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ (İşte onlara sadece lânet vardır.) [Ra‘d: 13/25] ifadelerinde olduğu gibi. اَلَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللّٰهِ cümlesinin, (önceki âyetin sonundaki) اُولُوا الْاَلْبَابِ (Akıl sahipleri)nin sıfatı olması da mümkündür. Birinci görüş doğruya daha yakındır.

[1244] Allah'a verdikleri söz: "Onların kendileri hakkında şahitliklerini isteyerek 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' buyurunca, onlar da 'Elbette!' diye ikrar etmişlerdi." [A‘râf 7/172] âyet-i kerimesinin işaret ettiği gibi, Allah'ın rububiyetine tanıklık etme adına kendilerini bağlayıcı biçimde verdikleri sözdür.

[١٢٤١] دخلت همزة الإنكار على الفاء في قوله {أَفَمَن يَعْلَمُ} لإنكار أن تقع شبهة بعد ما ضرب من المثل في أنّ حال من علم {أَنَّمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَبِّكَ الحق} فاستجاب، بمعزل من حال الجاهل الذي لم يستبصر فيستجيب: كبعد ما بين الزبد والماء والخبث والإبريز.

٥ [١٢٤٢] {إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُوْلُو الألباب} أي الذين عملوا على قضيات عقولهم، فنظروا واستبصروا.

٢٠-﴿الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ﴾

٢١-﴿وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ﴾

١٠ ٢٢-﴿وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلاةَ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلانِيَةً وَيَدْرَءُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ أُولَئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ﴾

٢٣-﴿جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَالْمَلائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ﴾

٢٤-﴿سَلامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ﴾

١٥ [١٢٤٣] {والذين يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ} مبتدأ. و{أُوْلَئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ} خبره كقوله: والذين ينقضون عهد الله أولئك لهم اللعنة. ويجوز أن يكون صفة لأولي الألباب، والأوّل أوجه.

[١٢٤٤] وعهد الله: ما عقدوه على أنفسهم من الشهادة بربوبيته {وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنفُسِهِمْ أَلَسْتَ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى} [الأعراف: ١٧٢].

[1245] وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ yani kendilerini bağlayacak biçimde sağlamca söz verip kabul ettikleri *şey*i bozmayanlar ki bu, başta Allah'a iman olmak üzere, gerek kendileriyle Allah arasındaki gerekse kullar arasındaki sözleşmelerdir. Burada, tahsisten sonra ta‘mîm söz konusudur.[1]

[1246] مَا اَمَرَ اللّٰهُ بِهِ اَنْ يُوصَلَ (Allah'ın, gözetilmesini emrettiği şeyleri…) yani sıla-i rahim ve akrabalık ilişkilerini. Peygamber (s.a.)'in akrabalarıyla ve müminlerle iman vesilesiyle oluşan manevi yakınlığı sürdürmek de buna dâhildir; çünkü "Müminler ancak kardeştirler." [Hucurât 49/10] Bu manevi ilişki, onlara elden geldiğince iyilikte bulunmak, yardım etmek, onları savunmak, onlara karşı şefkat beslemek, onların hayrını dilemek, kendisiyle onlar arasında tefrikanın oluşmasına meydan vermemek, onlara her vesileyle selâm vermek, hastalarını ziyaret etmek ve cenazelerinde bulunmak ile gerçekleşir. Hatta arkadaşın, hizmetçinin, komşunun, yol arkadaşının ve kedisine-tavuğuna varıncaya kadar ilişkili bulunduğu her canlının haklarını gözetmek de buna dâhildir. Rivayete göre, Mekkede iken Fudayl b. Iyaz'ın [v. 187/803] ziyaretine bir grup insan gelmiş. Fudayl onlara, "Nerelisiniz?" diye sorunca, "Horasanlıyız." demişler. Bunun üzerine Fudayl şöyle demiş: "Nereli olursanız olun Allah'tan korkun ve bilin ki bir kul her konuda ihsan üzere hareket etse, fakat bir tavuğu bulunup ona kötü davransa ihsan üzere hareket edenlerden sayılmaz."

[1247] "Rablerinden çekinirler" yani O'nun her türlü tehdidine hedef olmaktan endişe ederler. "Özellikle de kötü bir şekilde hesaba çekilmekten korkarlar" ve hesaba çekilmeden önce kendilerini hesaba çekerler.

[1248] "Sabrederler." Bu, canlarına ve mallarına gelecek musibetlere ve tüm yükümlülüklerin zorluğuna karşı sabretmeyi içine alan genel bir ifadedir.

[1249] "Allah'ın rızasını gözeterek…" Yoksa şairin;

> Benim sarsılmaz duruşum musibetime sevinen düşmana karşıdır.
> [Böylece, zamanın felaketleri karşısında sarsılmadığımı gösteriyorum onlara!]

dediği gibi, 'Ne sabırlı adam!', 'Musibetlere karşı ne kadar dayanıklı!', 'Sarsıcı olaylar karşısında ne kadar sarsılmaz biri!' desinler diye değil. Veya 'sızlanıyor diye ayıplanmamak için', 'düşmanlarını kendisine güldürmemek için' de değil… Yine şairin;

---

1 Yani önce Allah'a verdikleri sözü yerine getirdikleri, daha sonra da genel olarak yaptıkları anlaşmaları bozmadıkları ifade edilmiştir. / çev.

[١٢٤٥] {وَلَا ينقُضُونَ الْمِيثَاقَ} ولا ينقضون كل ما وثقوه على أنفسهم وقبلوه، من الإيمان بالله وغيره من المواثيق بينهم وبين الله وبين العباد، تعميم بعد تخصيص.

[١٢٤٦] {مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَن يُوصَلَ} من الأرحام والقرابات، ويدخل فيه وصل قرابة رسول الله وقرابة المؤمنين الثابتة بسبب الإيمان {إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ} [الحجرات: ١٠] بالإحسان إليهم على حسب الطاقة، ونصرتهم، والذب عنهم، والشفقة عليهم، والنصيحة لهم، وطرح التفرقة بين أنفسهم وبينهم، وإفشاء السلام عليهم، وعيادة مرضاهم، وشهود جنائزهم. ومنه مراعاة حق الأصحاب والخدم والجيران والرفقاء في السفر، وكل ما تعلق منهم بسبب، حتى الهرة والدجاجة. وعن الفضيل بن عياض أنّ جماعة دخلوا عليه بمكة فقال: من أين أنتم؟ قالوا: من أهل خراسان. قال: اتقوا الله وكونوا من حيث شئتم، واعلموا أنّ العبد لو أحسن الإحسان كله وكانت له دجاجة فأساء إليها لم يكن من المحسنين.

[١٢٤٧] {وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ} أي يخشون وعيده كله {وَيَخَافُونَ} خصوصًا {سُوء الحِسَابِ} فيحاسبون أنفسهم قبل أن يحاسبوا.

[١٢٤٨] {صَبَرُوا} مطلق فيما يصبر عليه من المصائب في النفوس والأموال ومشاق التكليف.

[١٢٤٩] {ابتغاء وَجْهِ} الله، لا ليقال: ما أصبره وأحمله للنوازل، وأوقره عند الزلازل، ولا لئلا يعاب بالجزع ولئلا يشمت به الأعداء كقوله:

وَتَجَلُّدِي لِلشّامِتِينَ أُرِيهِمُ

ولا لأنه لا طائل تحت الهلع ولا مردّ فيه للفائت، كقوله:

[Nice sâlih dostlarım var ki mezarını ellerimle hazırlamışımdır.]
Sabırsızlık göstermeden ve sızlanmadan; çünkü ağlamak en ufak bir şeyi geri getirmez!

sözündeki gibi sırf, sızlanmanın faydasızlığından, elden çıkanı geri getiremeyeceği (bilinci)nden dolayı da değil. Her iş başka başka gerekçelerle yapılır. Mümine düşen ise, işini Allah katında onu güzelleştirecek bir niyetle yapmasıdır. Aksi halde, onunla sevabı hak edemez ve hiç yapmamış gibi olur.

[1250] "Verdiğimiz rızıktan" yani helalinden; çünkü haram ne rızık olur ne de Allah'a isnat edilir.

[1251] "Gizlice ve açıkça" ifadesi nafileleri de kapsar -Çünkü nafile sadakanın gizli verilmesi daha faziletlidir.- farzları da kapsar -Çünkü vermiyor ithamına maruz kalmamak için farz sadakaların açıktan verilmesi gerekir.-

[1252] "Kötülüğü iyilikle ortadan kaldırırlar." Onu savarlar. İbn Abbâs'tan "Başkalarının kendilerine yönelen kötü sözlerini güzel sözle savarlar." yorumu nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] de şöyle nakledilmiştir: "Kendilerine verilmezse verirler, zulmedilirse affederler, kendileriyle ilişki kesilirse güzel ilişkilerini sürdürürler." İbn Keysan'dan [v. 320/932] da "Günah işlediklerinde tövbe ederler." şeklinde nakledilmiştir. Ayrıca, "Bir kötülük gördüklerinde onun değiştirilmesini emrederler." de denilmiştir.

[1253] عُقْبَى الدَّارِ (yurdun akıbeti) ifadesi dünya hayatının sonu demektir ki cennettir; çünkü Allah'ın dünya hayatının sonu ve dünyadakilerin varacağı yer olmasını murat ettiği yer, burasıdır. "Adn cennetleri" ifadesi, عُقْبَى الدَّارِ (yurdun akıbeti) ifadesinden bedeldir.

[1254] فَنِعْمَ kelimesi, *fe-na'me* diye de okunmuş olup, aslı *na'ime*dir; Nun'u kesreli (yani *ni'me*) okuyanlar, Ayın'ın kesresini Nun'a aktararak okumaktadır; fethalı okuyanlar ise Ayın'ı sâkin okuyup (kesreyi Nun'a) aktarmamışlardır.

[1255] يَدْخُلُونَهَا (Oraya girerler) fiili meçhul olarak *yudhalûnehâ* (oraya girdirilirler) diye de okunmuştur.

[1256] صَلَحَ fiilini İbn Ebû Able [v. 151/768] Lâm'ın zammesiyle *saluha* okumuştur. Fethayla okunması daha fasihtir. Böylece Allah bildirmektedir ki *sâlih amellerden yoksun olanlara akrabalıkları fayda vermez*.

مَا أنْ جَزعْتُ وَلَا هَلَعْ ... تُ وَلَا يَرُدُّ بُكاي زَنْدَا

وكل عمل له وجوه يعمل عليها، فعلى المؤمن أن ينوي منها ما به كان حسنًا عند الله، وإلا لم يستحق به ثوابًا، وكان فعلا كلا فعل.

[١٢٥٠] {مّمّا رزقناهم} من الحلال؛ لأنّ الحرام لا يكون رزقًا ولا يسند إلى الله. ٥

[١٢٥١] {سِرّا وَعَلاَنِيَةً} يتناول النوافل، لأنها في السر أفضل والفرائض، لوجوب المجاهرة بها نفيًا للتهمة.

[١٢٥٢] {وَيَدْرَءونَ بالحسنة السيئة} ويدفعونها عن ابن عباس: يدفعون بالحسن من الكلام ما يرد عليهم من سيء غيرهم. وعن الحسن: إذا حرموا أعطوا، وإذا ظلموا عفوا، وإذا قطعوا وصلوا. وعن ابن كيسان: إذا أذنبوا تابوا. وقيل: إذا رأوا منكرًا أمروا بتغييره. ١٠

[١٢٥٣] {عقبى الدار} عاقبة الدنيا وهي الجنة، لأنها التي أراد الله أن تكون عاقبة الدنيا ومرجع أهلها. و{جنات عَدْنٍ} بدل من عقبى الدار.

[١٢٥٤] وقرئ «فنعم»، بفتح النون. والأصل: نعم فمن كسر النون فلنقل كسرة العين إليها، ومن فتح فقد سكن العين ولم ينقل. ١٥

[١٢٥٥] وقرئ «يدخلونها»، على البناء للمفعول.

[١٢٥٦] وقرأ ابن أبي عبلة «صلُح»، بضم اللام، والفتح أفصح، أعلم أنّ الأنساب لا تنفع إذا تجردت من الأعمال الصالحة.

[1257] اٰبَائِهِمْ her birinin ebeveyni demek olup, "Babalarından ve annelerinden" denilmiş gibidir. سَلَامٌ عَلَيْكُمْ hal konumundadır, çünkü mâna, ya "'Selâm size' diyerek…" ya da "Selâm vererek" şeklindedir. **Şayet** "بِمَا صَبَرْتُمْ ifadesi nereye ma‘tūftur?" **dersen şöyle derim:** Gizli bir kelimeye ma‘tūftur. Açılımı da, *hâzâ bi-mâ sabertum* (Bu, sizin sabretmenize karşılıktır.) şeklindedir. Şöyle demek isterler: *Hâze's-sevâb*^{u} *bi-sebebi sabrikum* (Bu mükâfat, sabrınız sebebiyledir.) Veya katlandığınız sabır meşakkati ve zahmetinin karşılığı işbu lezzet ve nimetlerdir. Mâna şöyledir: Dünyada zahmet çektiyseniz de şu an rahata kavuştunuz. Şairin şu sözünde olduğu gibi:

Orada daha evvel bakımlı kadınlar görmeme *karşılık*…

[1258] Rivayete göre Peygamber (s.a.) her yıldönümünde şehitlerin mezarının başına varır ve şöyle dermiş: "Selâm size! Bu mükâfat, sabrınız sebebiyledir."

[1259] بِمَا صَبَرْتُمْ ifadesinin *selâm*^{un} kelimesine atfedilmiş olması da mümkündür, yani bu esenlik ve ikramı size sabrınız sebebiyle yapıyoruz.

25. Allah'a verdikleri sözü, -iyice pekiştirdikten sonra- yerine getirmeyenler, Allah'ın koparılmamasını emrettiği bağları koparanlar ve yeryüzünde bozuculuk yapanlar... İşte, lânet de bunlarındır, yurdun kötüsü de!..

[1260] Allah'a verdikleri sözü "iyice pekiştirdikten" yani -itiraf ve kabul etme anlamında- iyice bağladıktan "sonra…"

[1261] "Yurdun kötüsü" ifadesiyle dünya yurdunun kötü akıbetinin kastedilmiş olması muhtemeldir; çünkü daha önce [22. ve 24. âyetlerde] geçen عقبى الدار (dünya yurdunun güzel akıbeti) ifadesi mukabilinde kullanılmıştır. Ancak *dâr* (yurt) ile cehennem, سُوءُ الدَّارِ (onun kötüsü) ile de cehennemin azabı kastedilmiş de olabilir.

26. Allah rızkı dileklerine genişletmekte, dilediklerine daraltmaktadır. Böyle iken, dünya hayatı ile şımarmaktalar! Oysa Âhiretin yanında dünya hayatı gelip geçici bir zevkten ibarettir.

[1262] "Allah rızkı genişletmektedir." Yani rızkı genişleten ve daraltan yalnızca Allah'tır, başkası değil. Dolayısıyla, Mekkelilerin rızkını genişletip bollaştıran da O'dur.

[١٢٥٧] وآباؤهم جمع أبوي كل واحد منهم، فكأنه قيل من آبائهم وأمهاتهم.
{سلام عَلَيْكُمُ} في موضع الحال، لأنّ المعنى: قائلين سلام عليكم أو مسلمين،
فإن قلت: بم تعلق قوله {بِمَا صَبَرْتُمْ}؟ قلت: بمحذوف تقديره: هذا بما صبرتم،
يعنون هذا الثواب بسبب صبركم، أو بدل ما احتملتم من مشاق الصبر ومتاعبه هذه
٥ الملاذ والنعم والمعنى: لئن تعبتم في الدنيا لقد استرحتم الساعة، كقوله:

بِمَا قَدْ أرَى فِيهَا أوَانِسَ بُدَّنَا

[١٢٥٨] وعن النبي ﷺ: أنه كان يأتي قبور الشهداء على رأس كل حول فيقول "السلام عليكم بما صبرتم فنعم عقبى الدار"

[١٢٥٩] ويجوز أن يتعلق بسلام، أي نسلم عليكم ونكرمكم بصبركم.

١٠ ٢٥-﴿وَالَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الأَرْضِ أُولَئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ﴾

[١٢٦٠] {مِن بَعْدِ مِيثَاقِهِ} من بعد ما أوثقوه به من الاعتراف والقبول.

[١٢٦١] {سُوءُ الدَّارِ} يحتمل أن يراد سوء عاقبة الدنيا، لأنه في مقابلة عقبى الدار، ويجوز أن يراد بالدار جهنم، وبسوئها عذابها.

١٥ ٢٦-﴿اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ وَفَرِحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فِي الآخِرَةِ إِلا مَتَاعٌ﴾

[١٢٦٢] {اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ} أي الله وحده هو يبسط الرزق ويقدره دون غيره، وهو الذي بسط رزق أهل مكة ووسعه عليهم.

[1263] "Şımarmaktalar." Yani Allah'ın, onlara geniş geniş sunduğu dünyalıklar sebebiyle –O'nun lütuf ve ihsanından dolayı mutluluk duyma şeklinde değil- baştan çıkıp şımaracak şekilde sevindiler. Dolayısıyla, ahiret nimetlerini hak etmek için onu şükürle karşılamadılar. Dünya nimetlerinin ahiret nimetleri yanında bir yolcunun azığı misali basit bir şey olduğu gerçeğini fark edemediler. Yolcu azığı ise birkaç tane hurma, birkaç yudum un çorbası vb. şeylerdir.

27. Evet, nankörce inkâr edenler "Rabbinden ona bir mucize indirilse ya?!" diyorlar. De ki: Allah dilediğini saptırıyor, kendisine yönelenleri de doğru yola getiriyor.

28. Onlar ki iman etmekte, kalpleri Allah'ı anmakla huzura kavuşmaktadır. Bakınız! Zaten, kalpler de sadece Allah'ı anmakla huzura kavuşur.

29. İman edip sâlih amel işleyenlere hoşlanılacak, güzel bir 'nihaî dönüş yeri' vardır.

[1264] **Şayet** "Onların, 'Rabbinden kendisine bir mucize indirilse ya!' sözleri, 'Allah dilediğini saptırıyor.' sözüyle nasıl bağdaşır?" **dersen şöyle derim:** İlk cümle, onların sözlerinden duyulan hayret yerine geçen bir ifadedir. Şöyle ki, Allah'ın, Resulüne vermiş olduğu apaçık ve çok sayıdaki mucize, kendisinden önce hiçbir peygambere verilmemiştir. Her türlü mucizeden öte tek başına Kur'ân da yeterli idi. Onlar ise bunu bile bile inkâr edip, ona itibar etmeyip sanki ona hiçbir mucize indirilmemiş gibi kabul edince, bu tam hayretlik ve son derece yadırganacak bir durum oldu. Dolayısıyla, onlara sanki şöyle denildi: "Ne inatçısınız! İnkârda ne kadar ısrarcısınız! Allah dilediklerini, yani sizin gibi son derece inat ve ısrarla inkâr etmeyi sürdürenleri saptırır; her tür mucize indirilse bile böylelerinin doğru yolu bulmasına imkân yoktur. Sizin niteliğinizden farklı niteliğe sahip olanları ise "doğru yola getirir."

[1265] مَنْ اَنَابَ "Gerçeğe yönelenleri…" demektir. *İnâbe*nin hakikat mânası iyilik sürecine girmektir. "İman edenler(i)…" ifadesi "gerçeğe yönelenler"den bedeldir.

[1266] "Kalpleri Allah'ı anmakla" yani, O'nun korkusundan dolayı hissettikleri huzursuzluk ve tedirginlikten sonra rahmet ve bağışlamasını hatırlamakla "huzura kavuşmaktadır." Şu âyet-i kerimede olduğu gibi: "… sonra, Allah'ın öğüdüne karşı derileri ve kalpleri yumuşar." [Zümer 39/23] Ya da O'nun birliğini gösteren delilleri hatırlamakla veyahut Kur'ân'la kalpler huzura kavuşur; çünkü Kur'ân, kalpleri sükûnete erdiren ve kalplerde imanı kökleştiren apaçık bir mucizedir.

[١٢٦٣] {وَفَرِحُوا} بما بسط لهم من الدنيا فرح بطر وأشر لا فرح سرور بفضل الله وإنعامه عليهم، ولم يقابلوه بالشكر حتى يستوجبوا نعيم الآخرة، وخفي عليهم أن نعيم الدنيا في جنب نعيم الآخرة ليس إلا شيئًا نزرا يتمتع به كعجالة الراكب، وهو ما يتعجله من تميرات أو شربة سويق أو نحو ذلك.

٥ ٢٧-﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلا أُنْزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ أَنَابَ﴾

٢٨-﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ﴾

٢٩-﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبَى لَهُمْ وَحُسْنُ مَآبٍ﴾

[١٢٦٤] فإن قلت: كيف طابق قولهم {لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِّن رَّبِّهِ} قوله {قُلْ إِنَّ اللهَ يُضِلُّ مَن يَشَاء}؟ قلت: هو كلام يجري مجرى التعجب من قولهم، وذلك أن ١٠ الآيات الباهرة المتكاثرة التي أوتيها رسول الله ﷺ لم يؤتها نبيّ قبله، وكفى بالقرآن وحده آية وراء كل آية، فإذا جحدوها ولم يعتدّوا بها وجعلوه كأن آية لم تنزل عليه قط، كان موضعًا للتعجب والاستنكار، فكأنه قيل لهم: ما أعظم عنادكم وما أشد تصميمكم على كفركم: إن الله يضل من يشاء ممن كان على صفتكم من التصميم ١٥ وشدّة الشكيمة في الكفر، فلا سبيل إلى اهتدائهم وإن أنزلت كل آية {وَيَهْدِى إِلَيْهِ مَنْ} كان على خلاف صفتكم.

[١٢٦٥] {أَنَابَ} أقبل إلى الحق، وحقيقته دخل في نوبة الخير، و{الذين آمَنُوا} بدل من {مَنْ أَنَابَ}.

[١٢٦٦] {وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللهِ} بذكر رحمته ومغفرته بعد القلق والاضطراب من ٢٠ خشيته، كقوله {ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللهِ} [الزمر: ٢٣] أو تطمئن بذكر دلائله الدالة على وحدانيته، أو تطمئن بالقرآن لأنه معجزة بينة تسكن القلوب وتثبت اليقين فيها.

[1267] اَلَّذِينَ اٰمَنُوا mübteda, طُوبٰى لَهُمْ ise onun haberidir. *Ellezîne*nin *kulûb*dan bedel olması da mümkün olup, bu durumda muzāfı gizli olur; yani *tatma'innu'l-kulûbu kulûbu'llezîne âmenû* (Kalpler mutmain olur, yani iman edenlerin kalpleri) şeklindedir. طُوبٰى *tābe*den mastardır. *Büşrâ* ve *zül-fâ* kelimelerinde olduğu gibi. *Tūbâ le-ke*nin mânası "Hoşlanılacak büyük bir hayra nail oldun." şeklindedir. *Tūbâ le-hum*, mahallen mansup veya merfû'dur. *Tayyib^en le-ke - tayyib^un le-ke* ve *selâm^en le-ke - selâm^un le-ke* deyimlerinde olduğu gibi. وَحُسْنُ مَاٰبٍ (Güzel bir nihâî dönüş yeri…) *Hüsn* merfû' ve mansup okunmuş olup, bu iki okuyuş طُوبٰى'nın (sözünü ettiğimiz) mahallî i'raplarına delâlet etmektedir.

[1268] لهم'deki Lâm *suky^en le-ke* (Susuzluk çekmeyesin!) ifadesinde olduğu gibi beyan içindir.

[1269] طُوبٰى kelimesinin Vav'ı, Tā'nın zammeli olmasına bağlı olarak Yâ'dan dönüşmüştür. Tıpkı مُوقِنٌ ve مُوسِرٌ gibi (aslı: *muykın^un* ve *muysir^un*). Nitekim Mekvezetü'l-A'râbî, Ya'yı [Vav'a dönüşmekten] korumak için Tā'nın kesresiyle طِيبَى لَهُمْ şeklinde okumuştur. Tıpkı *biyd^un* ve *ma'îşet^un* gibi.

30. İşte, seni de böyle, kendilerinden önce nice ümmetlerin gelip geçtiği, Rahman'ı nankörce inkâr eder haldeki bir topluluğun arasında gönderdik ki sana vahyettiklerimizi onlara okuyasın. De ki: O benim Rabbimdir; O'ndan başka tanrı yok. Ben yalnızca O'na dayanıp güvendim, dönüşüm de sadece O'nadır.

[1270] "İşte, seni de böyle" -bu gönderme gibi- "gönderdik." Yani, diğer gönderilişlerden daha önemli ve daha faziletli bir gönderişle seni de gönderdik. Sonra Allah onu nasıl gönderdiğini açıklayarak şöyle buyurdu: "Kendilerinden önce nice ümmetlerin gelip geçtiği bir topluluğun arasında…" Yani kendilerinden önce çok sayıda ümmetlerin gelip geçtiği, dolayısıyla kendilerinin son ümmet, senin de son peygamber olduğun bir topluluğun arasında gönderdik ki "sana vahyettiğimiz" bu yüce kitab"ı onlara okuyasın."

[1271] "Nankörce inkâr eder haldeki…" Yani bunların hali şuydu; "Rahman'ı" yani rahmeti her şeyi kuşatmış ve kendilerindeki her nimetin kendisinden geldiği rahmeti bol Zât'ı inkâr ediyorlar; kendilerine senin gibi birinin gönderilmesi ve gönderilmiş diğer kitapları tasdik eden Kur'ân-ı Mu'ciz'in kendilerine indirilmesi nimetine nankörlük ediyorlardı.

[١٢٦٧] {الذين آمَنُوا} مبتدأ، و{طوبى لَهُمْ} خبره. ويجوز أن يكون بدلًا من القلوب، على تقدير حذف المضاف، أي تطمئن القلوب قلوب الذين آمنوا، وطوبى مصدر من طاب، كبشرى وزلفى، ومعنى «طوبى لك» أصبت خيرًا وطيبًا، ومحلها النصب أو الرفع، كقولك: طيبًا لك وطيب لك، وسلامًا لك وسلام لك. والقراءة ٥ في قوله «وحسن مآب»، بالرفع والنصب تدلك على محليها.

[١٢٦٨] واللام في {لَهُمْ} للبيان مثلها في سقيا لك.

[١٢٦٩] والواو في طوبى منقلبة عن ياء لضمة ما قبلها، كموقن وموسر وقرأ مكوزة الأعرابي: «طيبى لهم»، فكسر الطاء لتسلم الياء، كما قيل: بيض ومعيشة.

٣٠-﴿كَذَلِكَ أَرْسَلْنَاكَ فِي أُمَّةٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهَا أُمَمٌ لِتَتْلُوَ عَلَيْهِمُ الَّذِي ١٠ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ قُلْ هُوَ رَبِّي لا إِلَهَ إلا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ مَتَابِ﴾

[١٢٧٠] {كَذَلِكَ أَرْسَلْنَاكَ} مثل ذلك الإرسال أرسلناك، يعني أرسلناك إرسالًا له شأن وفضل على سائر الإرسالات، ثم فسر كيف أرسله فقال: {فِى أُمَّةٍ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهَا أُمَمٌ} أي أرسلناك في أمة قد تقدمتها أمم كثيرة فهي آخر الأمم وأنت ١٥ خاتم الأنبياء {لِّتَتْلُوَ عَلَيْهِمُ الذي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ} لتقرأ عليهم الكتاب العظيم الذي أوحينا إليك.

[١٢٧١] {وَهُمْ يَكْفُرُونَ} وحال هؤلاء أنهم يكفرون {بالرحمن} بالبليغ الرحمة الذي وسعت رحمته كل شيء، وما بهم من نعمة فمنه، فكفروا بنعمته في إرسال مثلك إليهم وإنزال هذا القرآن المعجز المصدق لسائر الكتب عليهم.

[1272] "De ki: O benim" ortaklardan son derece münezzeh ve Biricik olan "Rabbimdir. Ben" size karşı beni muzaffer kılması konusunda "yalnızca O'na dayanıp güvendim. Dönüşüm de sadece O'nadır." Sizinle mücadele ve verdiğiniz sıkıntılara sabretme konusunda beni O mükâfatlandıracaktır.

31. Eğer kendisiyle dağların yürütüldüğü veya Arz'ın paramparça edildiği ya da ölülerin konuşturulduğu bir Kur'ân olsaydı, yine bu Kur'ân olurdu. Aksine, bu işlerin tamamı Allah'a aittir. İnananlar hâla anlamadılar mı ki şayet Allah dileseydi, bütün insanları doğru yola eriştirirdi. Allah'ın vaadi gelinceye kadar, nankörce inkâr edenlerin -kendi işlediklerinden dolayı- başından veya yurtlarının yakınından bela eksik olmayacaktır. Allah elbette vaadinden caymaz.

[1273] وَلَوْ اَنَّ قُرْاٰنًا (Bir Kur'ân olsaydı) şartının cevabı mahzuftur. Tıpkı köleni tehdit ederek; *lev ennî kumtu ileyke…* (Bir kalkarsam ayağa!..) deyip gerisini söylememen gibi. Anlam şöyledir: **Şayet** "dağların yürütüldüğü" yani köklerinden sökülüp yerlerinden uzaklaştırıldığı veya "Arz'ın" çatırdayıp kıta kıta dağılarak "paramparça edildiği ya da ölülerin konuşturulduğu" yani senin sözünü işitip cevap verecek şekilde dile getirildiği bir Kur'ân olsaydı, yine bu Kur'ân olurdu; çünkü Kur'ân, "Biz bu Kur'ân'ı bir dağın üzerine indirmiş olsaydık, Allah korkusundan kesinlikle ezilip parçalanmış olduğunu görürdün." [Haşr 59/21] âyetinde belirtildiği gibi, hatırlatmada zirve, uyarma ve korkutmada son noktadır. Bu, benim; "Sana vahyettiğimizi kendilerine okuyasın diye…" [Ra'd 13/30] âyetinde Peygamber (s.a.)'e vahyedilen Kur'ân'ın *yüceltilmesinin* kastedildiği şeklindeki yorumumu desteklemektedir.

[1274] Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: Şayet dağların yürütülmesi yerkürenin paramparça edilmesi, ölülerin diriltilip konuşturulmasının kendisiyle gerçekleştiği bir Kur'ân olsa yine ona iman etmeyecek ve uyarılarına kulak asmayacaklardı. Şu âyette de söylendiği gibi: "Biz onlara melekleri indirseydik ve her şeyi toplayıp karşılarına getirseydik de ölüler kendileriyle konuşsaydı, -Allah dilerse başka, ama- yine de iman etmezlerdi. Fakat çoğu bunu bilmez." [En'âm 6/111]

[1275] Ebû Cehil b. Hişam'ın Peygamber'e (s.a.)'e şöyle dediği söylenmiştir: "Tıpkı Davut (a.s)'ın emrine boyun eğdirildiği gibi bizim için de Mekke'den şu dağları Kur'ân'ınla yürüterek uzaklaştır da bize yer açılsın ve orada bağlar, bahçeler, çiftlikler edinelim. İddia ettiğin gibi gerçekten peygambersen, Allah katında Davut'tan daha değersiz değilsindir. Yine, rüzgâr Süleyman'ın emrine verildiği gibi sen de onu bizim emrimize ver ki, binelim; ticaret yapmak üzere aynı gün Şam'a gidip geri dönelim. Bunca uzun mesafeyi *kat* etmek bize çok zor geliyor

[١٢٧٢] {قُلْ هُوَ رَبّى} الواحد المتعالي عن الشركاء {عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ} في نصرتي عليكم {وَإِلَيْهِ مَتَابِ} فيثيبني على مصابرتكم ومجاهدتكم.

٣١-﴿وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطّعَتْ بِهِ الأَرْضُ أَوْ كُلّمَ بِهِ الْمَوْتَى بَلْ لِلّهِ الأَمْرُ جَمِيعًا أَفَلَمْ يَيْئَسِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنْ لَوْ يَشَاءُ اللّهُ لَهَدَى النَّاسَ جَمِيعًا وَلا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا تُصِيبُهُمْ بِمَا صَنَعُوا قَارِعَةٌ أَوْ تَحُلُّ قَرِيبًا مِنْ دَارِهِمْ حَتَّى يَأْتِيَ وَعْدُ اللّهِ إِنَّ اللّهَ لا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ﴾

[١٢٧٣] {وَلَوْ أَنَّ قرآنا} جوابه محذوف، كما تقول لغلامك: لو أني قمت إليك، وتترك الجواب والمعنى: ولو أن قرآنا {سُيّرَتْ بِهِ الجبال} عن مقارّها، وزعزعت عن مضاجعها {أَوْ قُطّعَتْ بِهِ الأرض} حتى تتصدع وتتزايل قطعًا {أَوْ كُلّمَ بِهِ الموتى} فتسمع وتجيب، لكان هذا القرآن لكونه غاية في التذكير ونهاية في الإنذار والتخويف، كما قال: {لَوْ أَنزَلْنَا هذا القرآن على جَبَلٍ لَّرَأَيْتَهُ خاشعا مُّتَصَدّعًا مّنْ خَشْيَةِ اللّهِ} [الحشر: ٢١] هذا يعضد ما فسرت به قوله {لّتَتْلُوَ عَلَيْهِمُ الذى أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ} [الرعد: ٣٠] من إرادة تعظيم ما أوحى إلى رسول الله ﷺ من القرآن.

[١٢٧٤] وقيل: معناه ولو أن قرآنا وقع به تسيير الجبال وتقطيع الأرض وتكليم الموتى وتنبيههم، لما آمنوا به ولما تنبهوا عليه كقوله {وَلَوْ أَنَّنَا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الملائكة} [الأنعام: ١١١] الآية.

[١٢٧٥] وقيل: إن أبا جهل بن هشام قال لرسول الله ﷺ: سيّر بقرآنك الجبال عن مكة حتى تتسع لنا فنتخذ فيها البساتين والقطائع، كما سخرت لداود عليه السلام إن كنت نبيًا كما تزعم، فلست بأهون على الله من داود. وسخر لنا به الريح لنركبها ونتجر إلى الشام ثم نرجع في يومنا، فقد شق علينا قطع المسافة البعيدة كما سخرت لسليمان عليه السلام.

Veya onunla atalarımızdan ölüp gitmiş iki-üç kişiyi dirilt; bunlardan biri de Kusayy b. Kilâb olsun." Âyet işte bunun üzerine inmiştir. Bu yaklaşıma göre *takī'u'l-'ard* (yerin paramparça edilmesi) ifadesinin mânası, yol alma ve aşma suretiyle Yer'in *kat* edilmesidir.

[1276] Ferrâ'dan [v. 207/822] şöyle nakledilmiştir: "Şayet kendisiyle dağların yürütüldüğü bir Kur'ân olsa" ifadesi bir önceki âyette geçen "Onlar Rahman'ı nankörce inkâr ederler." ifadesine müteallıktır. Bu durumda, anlam "Kendisiyle dağların yürütüldüğü bir Kur'ân bile olsa yine Rahman'ı inkâr ederler." şeklinde olur. Diğerleri ise ara ifadedir. Bu, çok da uzak bir yaklaşım değildir.

[1277] قُطِّعَتْ بِهِ الْاَرْضُ ifadesinin, "yer, çâk çâk yarılıp, dereler ve gözeler çıksa..." anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1278] "Aksine bu işlerin tamamı Allah'a aittir." Bunun iki mânası vardır: Birincisi: Aksine Allah'ın her şeye gücü yeter. O, kendilerinin önerdiği mucizeleri getirmeye de kadirdir. Ne var ki o tür mucizeleri izhar etmesinin düzeni altüst edeceğini bilmesi bunu yapmasını engellemektedir. İkincisi: Bilakis Allah'ın onları iman etmeye zorlama yetkisi vardır. O, zorlamaya da kadirdir. Ne var ki, yükümlülük işini, insanların seçme özgürlüğü esasına dayandırmıştır. Âyetin devamı olan şu ifadeler de bunu desteklemektedir: "Hâlâ anlamadılar mı ki şayet Allah dileseydi," yani zorlama ve mecbur bırakma şeklindeki bir dilemeyle dileseydi "bütün insanları doğru yola eriştirirdi."

[1279] اَفَلَمْ يَيْئَسِ "Hâlâ öğrenemediler mi ki?" demektir. Bu kelimenin Naha' halkının lehçesi olduğu söylenmiştir. Mânasını içermesi sebebiyle *ye'sin* ilim anlamında kullanıldığı da söylenmiştir; çünkü bir şeyden ümidini kesen, onun olmayacağını bilir. Tıpkı mânalarını içermeleri sebebiyle ümidin korku anlamında, unutmanın da terk etme anlamında kullanılması gibi. Nitekim Suheym b. Vesîl er-Riyâhî şöyle demiştir:

> Beni bir kumar kazancı gibi aralarında üleşirlerken, dağ geçidinde
> kendilerine diyordum ki; "Benim Zehdem'in binicisinin oğlu
> olduğumu bilmiyor musunuz!?"

[1280] Hazret-i Ali [v. 40/661] ile İbn Abbâs'ın [v. 68/688] ve sahabe ile tâbi'înden bir grubun *e-fe-lem yetebeyyen* (İyice anlamadılar mı?) şeklindeki okuyuşları da bunu desteklemektedir. Bu okuyuş, اَفَلَمْ يَيْئَسِ ifadesinin açıklamasıdır. Söylendiğine göre vahiy kâtibi uyuklarken kelimeyi öyle yazmış ki harfin iki dişi eşit olmuş.

أو ابعث لنا به رجلين أو ثلاثة ممن مات من آبائنا: منهم قصي بن كلاب فنزلت ومعنى تقطيع الأرض على هذا: قطعها بالسير ومجاوزتها.

[١٢٧٦] وعن الفراء: هو متعلق بما قبله. والمعنى: وهم يكفرون بالرحمن {وَلَوْ أَنَّ قرآنا سُيِّرَتْ بِهِ الجبال} وما بينهما اعتراض، وليس ببعيد من السداد.

٥ [١٢٧٧] وقيل {قُطِّعَتْ بِهِ الأرض} شققت فجعلت أنهارًا وعيونًا.

[١٢٧٨] {بَل لِلَّهِ الأمر جَمِيعًا} على معنيين، أحدهما: بل لله القدرة على كل شيء، وهو قادر على الآيات التي اقترحوها؛ إلا أنّ علمه بأنّ إظهارها مفسدة يصرفه. والثاني: بل لله أن يلجئهم إلى الإيمان، وهو قادر على الالجاء لولا أنه بنى أمر التكليف على الاختيار. ويعضده قوله {أَفَلَمْ يَاْيْئَسِ الذين آمَنُوا أَن لَّوْ يَشَاء الله} يعني ١٠ مشيئة الإلجاء والقسر {لَهَدَى الناس جَمِيعًا}

[١٢٧٩] ومعنى {أَفَلَمْ يَاْيْئَسِ} أفلم يعلم. قيل: هي لغة قوم من النخع. وقيل إنما استعمل اليأس بمعنى العلم لتضمنه معناه؛ لأنّ اليائس عن الشيء عالم بأنه لا يكون، كما استعمل الرجاء في معنى الخوف، والنسيان في معنى الترك لتضمن ذلك. قال سحيم بن وثيل الرياحي:

١٥ أَقُولُ لَهُمْ بالشِّعْبِ إذْ يَيْسُرُونَنِي ... أَلَمْ تَيْأَسُوا أَنِّي ابْنُ فَارِسِ زَهْدَمِ

[١٢٨٠] ويدل عليه أن عليًا وابن عباس وجماعة من الصحابة والتابعين قرؤا «أفلم يتبين»، وهو تفسير (أفلم ييئس) وقيل: إنما كتبه الكاتب وهو ناعس مستوى السينات،

Bu ve benzeri iddialar, *bâtıl*ın önünden ve ardından kendisine yaklaşamadığı Allah Kitabı hakkında kabul edilemeyecek şeylerdendir! Böylesi bir yanlış, *imam* mushafın iki kapağı arasında hâlâ yer alacak kadar nasıl gözden kaçmış olabilir!? Oysa bu Mushaf, Allah'ın dini konusunda son derece titiz ve dikkatli, onu korumak için ellerinden gelen yapan büyük sahabilerin ellerinde dolaşıyordu. Ve onlar bu dinin küçük büyük hiçbir meselesi konusunda dikkatsiz davranmazlardı. Özellikle, tüm yasaların kaynağı ve dinin dayanağı olan *kānûn* (Kur'ân) hususunda. *Vallāhi* bu hiç kuşku götürmeyen bir iftiradır.

[1281] اَنْ لَوْ يَشَاءُ (Şayet Allah dileseydi…) ifadesinin اٰمَنُوا (iman etiler) ile bağlantılı olması da mümkündür. Bu durumda anlam şöyle olur: Allah'ın –dilerse- tüm insanlara hidayet edebileceğine, dolayısıyla bunları da doğru yola getirebileceğine iman edenler, bu kâfirlerin imanlarından hâla ümit kesmediler mi!? (*âmenû bi-en lev yeşâ'allāhu…*)

[1282] "İşlediklerinden" yani, inkârlarından ve kötü eylemlerinden "dolayı, bela" yani canları, evlatları ve malları konusunda Allah'ın, başlarına türlü bela ve musibetler getirmesi sebebiyle kapılarını çalan felaketler "başlarından eksik olmayacaktır." "Yahut" pek yakında bela "yanıbaşlarına konacak ve Allah'ın vaadi" -ölümleri veya kıyamet- gelinceye kadar" korkup ıstıraba düşecekler, bu belanın kıvılcımları üzerlerinde uçuşacak ve kötülükleri kendilerine dokunacaktır. Şöyle de denilmiştir: Mekke müşriklerinin Peygamber (s.a.)'e yaptıkları sebebiyle başlarına sürekli felaket gelecektir; çünkü Allah Resulü üzerlerine sürekli askerî birlikler gönderir, (bu birlikler) Mekke civarında onlara baskın düzenleyip, mallarını ele geçirirdi. Yahut da "Ey Muhammed! Allah'ın vaadi -yani Allah'ın vaat ettiği Mekke fethi- gelinceye kadar, Hudeybiye'ye gittiğin gibi ordunla yurtlarının yakınına kadar sokulacaksın.

32. Gerçek şu ki senden önce de nice peygamberlerle alay edilmişti... Nankörce inkâr edenlere mühlet verdim, ama onları sonunda mutlaka yakaladım! Nasılmış Benim cezalandırışım?!

[3821] اَمْلَيْتُ fiilinin mastarı olan *el-imlâ'* zaman tanımak, onları bir süre emniyet ve refah içerisinde bırakmak demektir. Tıpkı merada otlamaya bırakılmış [fakat sonunda, kesilecek bir] hayvan gibi.

[1284] Bu âyet, inkârcılar için bir tehdit; Peygamber (s.a.)'den alaylı alaylı mucize istemelerine bir cevap ve Peygamber'e yönelik bir tesellidir.

وهذا ونحوه مما لا يصدق في كتاب الله الذي لا يأتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه، وكيف يخفى مثل هذا حتى يبقى ثابتًا بين دفتي الإمام. وكان متقلبًا في أيدي أولئك الأعلام المحتاطين في دين الله المهيمنين عليه لا يغفلون عن جلائله ودقائقه، خصوصًا عن القانون الذي إليه المرجع، والقاعدة التي عليها البناء، وهذه والله فرية ما فيها مرية.

[١٢٨١] ويجوز أن يتعلق {أَن لَّوْ يَشَاء} بآمنوا، على أو لم يقنط عن إيمان هؤلاء الكفرة الذين آمنوا بأن لو يشاء الله لهدى الناس جميعًا ولهداهم.

[١٢٨٢] {تُصِيبُهُم بِمَا صَنَعُوا} من كفرهم وسوء أعمالهم {قَارِعَةٌ} داهية تقرعهم بما يحل الله بهم في كل وقت من صنوف البلايا والمصائب في نفوسهم وأولادهم وأموالهم {أَوْ تَحُلُّ} القارعة {قَرِيبًا} منهم فيفزعون ويضطربون ويتطاير إليهم شرارها، ويتعدى إليهم شرورها {حتى يَأْتِيَ وَعْدُ اللهِ} وهو موتهم، أو القيامة. وقيل: ولا يزال كفار مكة تصيبهم بما صنعوا برسول الله ﷺ من العداوة والتكذيب قارعة؛ لأنّ رسول الله ﷺ كان لا يزال يبعث السرايا فتغير حول مكة وتختطف منهم، وتصيب من مواشيهم. أو تحل أنت يا محمد قريبًا من دارهم بجيشك، كما حل بالحديبية، حتى يأتي وعد الله وهو فتح مكة، وكان الله قد وعده ذلك.

٣٢-﴿وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ فَأَمْلَيْتُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا ثُمَّ أَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ﴾

[١٢٨٣] الإملاء: الإمهال، وأن يترك ملاوة من الزمان في خفض وأمن، كالبهيمة يملي لها في المرعى.

[١٢٨٤] وهذا وعيد لهم وجواب عن اقتراحهم الآيات على رسول الله ﷺ استهزاء به وتسلية له.

33. Peki, O değil mi herkesin kazandıkları üzerinde yegâne gözetmen!? Buna rağmen, O'nun için birtakım ortaklar kabul ediyorlar! De ki, o ortakların isimlerini verin bakalım! Yeryüzünde kendisinin bilmediği(!) bir şey var da O'na bunu siz mi haber veriyorsunuz; yoksa öylesine mi söylüyorsunuz?! Aksine, nankörce inkâr edenlere kendi kurdukları hileler çekici gösterildi ve doğru yoldan alıkonuldular. Allah'ın saptırdığı birini doğru yola getirecek yoktur.

34. Onlara dünya hayatında bir azap var, ama Âhiret azabı daha meşakkatlidir; kendilerini Allah'a karşı koruyacak kimse de yoktur.

[1285] "O değil mi yegâne kayyım!?" Allah'a ortak koşmaları konusunda karşılarına dikilen bir delildir, yani her şey üzerinde kayyım ve gözetleyici, sâlih- fasit "her canlının" hayır ve şer adına "kazandıkları/yaptıkları" üzerinde murakıp; herkese kendi yaptıklarının karşılığını hazırlayan Allah, hiç böyle olmayan biri gibi olur mu?

[1286] Mübteda olan bu kısmın haberi olacak bir ifade varsayılıp, وَجَعَلُوا (kabul ediyorlar) ifadesinin ona atfedilmesi de mümkündür. Şöyle ki: Yoksa bu niteliğe sahip olan Zât'ı -yani yalnızca kendisine kulluk edilmesini hak eden Allah'ı- 'bir' kabul etmiyorlar da O'na ortak mı ihdas ediyorlar?! (*e-fe-men bi-hâzihi's-sıfeti lem yuvahhidûhu ve ce‘alû…*)

[1287] "De ki, isimlerini verin…" Yani O'nun için ortaklar meydana getirdiniz. Haydi, bunların isimlerini O'na söyleyin, kimmiş bunlar? Adlarını bildirin. Sonra şöyle buyurdu: "Yoksa O'na … haber mi veriyorsunuz?" اَمْ munkatı‘a olup, *bel e* takdirindedir. Tıpkı birine, *kul lî men Zeydu? Em huve ekallu min en yu‘rafe?* (De bakalım bana, kimmiş Zeyd? Yoksa o tanınmayacak kadar basit biri mi?) demen gibi. Mâna şöyledir: Yoksa yeryüzünde O'nun *bilmediği* bazı ortaklar [var da onlar]ı O'na siz mi haber veriyorsunuz!? Oysa O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini bilir. O'nun ilmi bunlara taalluk etmediğine göre, onların bilinmeye konu olabilecek bir şey olmadıkları açıktır. Kasıt, O'nun için ortak namına hiçbir şey bulunmadığını bildirmektir. Bunun bir örneği de şu âyettir: "De ki: Siz, göklerde ve yerde kendisinin *bilmediği* bir şeyi mi Allah'a bildiriyorsunuz?!" [Yûnus 10/18]

[1288] "Yoksa öylesine mi söylüyorsunuz?" Yani, hiçbir hakikati bulunmadığı halde içi boş laflarla mı bunlara 'ortak' diyorsunuz? Şu âyetlerde olduğu gibi: "Bu onların kendi ağızlarıyla söyledikleri [asılsız] sözlerden ibarettir." [Tevbe 9/30]; "Siz, O'nu bırakıp ancak sizin ve atalarınızın taktığı birtakım (boş) isimlere tapıyorsunuz." [Yûsuf 12/40]

٣٣-﴿أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ عَلَى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ قُلْ سَمُّوهُمْ أَمْ تُنَبِّئُونَهُ بِمَا لا يَعْلَمُ فِي الأَرْضِ أَمْ بِظَاهِرٍ مِنَ الْقَوْلِ بَلْ زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مَكْرُهُمْ وَصُدُّوا عَنِ السَّبِيلِ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ﴾

٣٤-﴿لَهُمْ عَذَابٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الآخِرَةِ أَشَقُّ وَمَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ﴾

[١٢٨٥] {أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ} احتجاج عليهم في إشراكهم بالله، يعني أفا الله الذي هو قائم رقيب {على كُلِّ نَفْسٍ} صالحة أو طالحة {بِمَا كَسَبَتْ} يعلم خيره وشره، ويعدّ لكل جزاءه، كمن ليس كذلك.

[١٢٨٦] ويجوز أن يقدّر ما يقع خبرًا للمبتدأ ويعطف عليه وجعلوا، وتمثيله: أفمن هو بهذه الصفة لم يوحدوه {وَجَعَلُوا} له وهو الله الذي يستحق العبادة وحده.

[١٢٨٧] {شُرَكَاء قُلْ سَمُّوهُمْ} أي جعلتم له شركاء فسموهم له من هم ونبئوه بأسمائهم، ثم قال: {أَمْ تُنَبِّئُونَهُ} على أم المنقطعة، كقولك للرجل: قل لي من زيد أم هو أقل من أن يعرف، ومعناه: بل أتنبئونه بشركاء لا يعلمهم في الأرض وهو العالم بما في السموات والأرض، فإذا لم يعلمهم علم أنهم ليسوا بشيء يتعلق به العلم، والمراد نفي أن يكون له شركاء. ونحو: {قُلْ أَتُنَبِّئُونَ اللَّهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي السَّمَوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ} [يونس: ١٨]

[١٢٨٨] {أَمْ بِظَاهِرٍ مِنَ الْقَوْلِ} بل أتسمونهم شركاء بظاهر من القول من غير أن يكون لذلك حقيقة، {ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ} [التوبة: ٣٠]، {مَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِهِ إِلّا أَسْمَاء سَمَّيْتُمُوهَا} [يوسف: ٤٠]

[1289] Bu delillendirme ve sunulduğu hayranlık uyandırıcı yöntemler Kur'ân hakkında son derece açık ve güzel bir dille şu gerçeği haykırıyor: İşi bilen insaf sahibi biri için bu, bir beşer sözü olamaz. *Ne zengin ve cömerttir sanatkârların en güzeli Allah!*

[1290] اَمْ تُنَبِّئُونَهُ ifadesi, şeddesiz olarak *e tunbiûnehû* şeklinde de okunmuştur.

[1291] "'Tuzakları" yani ortak koşarak İslâm'a karşı kurdukları komploları.

[1292] وَصُدُّوا (Uzaklaştırıldılar) kelimesi Sād'ın üç harekesi ile de okunmuştur. İbn Ebî İshak [v. 117/735], tenvinle *ve sadd*[un] diye okumuştur.

[1293] "Allah'ın saptırdığı" yani doğru yola gelmeyeceğini bildiğinden dolayı kendi haline bıraktığı "birini doğru yola getirecek yoktur;" hiç kimse onu doğru yola getiremez. "Onlar için dünya hayatında bir azap vardır." Bu onların başlarına gelen öldürülme, esaret ve diğer musibetlerdir. Bunlar da başlarına, sırf nankörce inkâr etmelerine karşılık bir ceza olsun diye gelmektedir. Bu sebeple *azâb* diye adlandırılmışlardır. "Onları Allah'a karşı koruyacak kimse de yoktur." O'nun azabından onları koruyacak yoktur. Yahut Allah tarafından onları -rahmet nâmına- koruyacak hiçbir şey yoktur.

35. Müttakîlere vaat edilen Cennet'in durumu şöyledir: Altından ırmaklar akar, yiyecekleri de gölgeleri de süreklidir. Budur sakınanların akıbeti... İnkârcı nankörlerin akıbeti ise Ateş'tir.

[1294] مَثَلُ الْجَنَّةِ yani Cennetin dillere destan olacak kadar ilginç olan niteliği… *Mesel*[u] kelimesi mübteda olmak üzere merfû'dur. Sîbeveyhi'ye [v. 180/796] göre haberi mahzuf olup, açılımı şöyledir: *Fî-mâ kasasnâhu 'aleykum meselu'l-cenneti* (Size anlattıklarımız arasında cennetin durumu da vardır). Başkaları ise şöyle demişlerdir: Haber, تَجْرِى (akar) diye başlayan cümledir. Tıpkı *sıfatu Zeyd*[in] *esmeru* (Zeydi'n sıfatı esmerdir.) demen gibi. Zeccâc'a [v. 311/923] göre ise anlam şöyledir: *Meselu'l-cenneti cennet*[un] *tecrî min tahtihe'l-enhâr*[u] (Cennetin durumu altından ırmaklar akan bir hasbahçedir.); bizim açımızdan gayb olan bir şeyin gördüğümüz bir örnekle anlatılması amaçlanarak, mevsūf gizlenmiştir. Hazret-i Ali [v. 40/661], çoğul olarak *emsâlu'l-cennet*[i] diye okumuştur, yani onun nitelikleri.

[1295] "Yiyecekleri de" haklarında "Ne tükenir ne de yasaktır." [Vâkı'a 56/33] buyrulduğu gibi, süreklidir, gölgesi de" süreklidir; dünyada güneşe bağlı olarak zâil olduğu gibi ortadan kalkmaz.

[١٢٨٩] وهذا الاحتجاج وأساليبه العجيبة التي ورد عليها مناد على نفسه بلسان طلق ذلق: أنه ليس من كلام البشر لمن عرف وأنصف من نفسه، فتبارك الله أحسن الخالقين.

[١٢٩٠] وقرئ «أتنبئونه»، بالتخفيف.

٥ [١٢٩١] {مَكْرِهِمْ} كيدهم للإسلام بشركهم.

[١٢٩٢] {وَصُدُّوا} قرئ بالحركات الثلاث. وقرأ ابن أبي إسحاق: «وصدّ»، بالتنوين.

[١٢٩٣] {وَمَن يُضْلِلِ اللهُ} ومن يخذله لعلمه أنه لا يهتدي {فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ} فما له من أحد يقدر على هدايته. {لَهُمْ عَذَابٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا} وهو ما ينالهم من القتل والأسر

١٠ وسائر المحن، ولا يلحقهم إلا عقوبة لهم على الكفر، ولذلك سماه عذابًا {وَمَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ} وما لهم من حافظ من عذابه. أو ما لهم من جهته واق من رحمته.

٣٥-﴿مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ أُكُلُهَا دَائِمٌ وَظِلُّهَا تِلْكَ عُقْبَى الَّذِينَ اتَّقَوْا وَعُقْبَى الْكَافِرِينَ النَّارُ﴾

[١٢٩٤] {مَثَلُ الْجَنَّةِ} صفتها التي هي في غرابة المثل، وارتفاعه بالابتداء والخبر

١٥ محذوف على مذهب سيبويه، أي فيما قصصناه عليكم مثل الجنة. وقال غيره: الخبر {تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ} كما تقول: صفة زيد أسمر، وقال الزجاج: معناه مثل الجنة جنة تجري من تحتها الأنهار، على حذف الموصوف تمثيلًا لما غاب عنا بما نشاهد. وقرأ علي رضي الله عنه «أمثال الجنة» على الجمع، أي صفاتها.

[١٢٩٥] {أُكُلُهَا دَائِمٌ} كقوله {لَا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍ} [الواقعة: ٣٣] {وِظِلُّهَا} دائم

٢٠ لا ينسخ، كما ينسخ في الدنيا بالشمس.

36. Kendilerine kitap verdiklerimiz sana indirilenden memnun olurlar ama hiziplerin içinde onun bir kısmını yadırgayanlar da vardır. De ki: Bana sadece Allah'a kulluk etmem ve (kullukta hiçbir şeyi) O'na ortak koşmamam emredildi. Ben, yalnızca O'na çağırıyorum, benim dönüşüm de sadece O'nadır.

[1296] "Kendilerine kitap verdiklerimiz" ifadesiyle Abdullah b. Selâm, Kâ‘bu'l-Ahbâr ve arkadaşları gibi Müslüman olan Yahudileri ve kırkı Necranlı, otuz ikisi Habeşistanlı, sekizi de Yemenli toplam seksen kişi olmak üzere Müslüman olmuş Hıristiyanları kastetmektedir. Onlar "sana indirilenden memnun olurlar. Hiziplerin içinde" yani Ehl-i Kitap grupları arasında "onun bir kısmını yadırgayanlar da vardır." ki bunlar Peygamber (s.a.)'e karşı düşmanlıkta hizipleşen Kâ‘b b. Eşref ve arkadaşları, Necranlı iki episkopos Seyyid ve ‘Âkib ile yandaşları gibi kâfirlerdir; çünkü Kur'ân'daki bazı kıssaları ve tahrif edilmemiş olarak kitaplarında mevcut bir kısım hüküm ve mânaları yadırgamıyorlardı; İslâm'ın ve Rasulullah'ın özelliklerini ve kitaplarında tahrif edip değiştirdikleri daha nice şeyleri yadırgıyorlardı.

[1297] **Şayet** "'Bana sadece Allah'a kulluk etmem emredildi.' ifadesi öncesiyle nasıl ilişkilendirilebilir?" **dersen şöyle derim:** Bu, inkârcılara bir cevap olup anlamı şöyledir: Bana indirilende sadece Allah'a kulluk edip O'na hiçbir şeyi ortak koşmamam emredilmiştir. Sizin bana indirileni yadırgamanız, Allah'a kulluğu ve O'nu bir kabul etmeyi yadırgadığınız anlamına gelir. Siz kendiniz Allah'a kulluk etmek ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamak gerektiğini iddia ederken neyi yadırgadığınıza bir bakın! "De ki: Ey Ehl-i Kitap! Haydi, sizinle bizim aramızda eşit olan bir ilkeye gelin de; Allah'dan başkasına kulluk etmeyelim; O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım; bir kısmımız bir kısmımızı Allah'dan başka Rab edinmesin... Yüz çevirirlerse, o vakit; 'Şahit olun ki (asıl) Müslümanlar bizleriz' deyin." [Âl-iİmrân 3/64]

[1298] Ebû Huleyd rivayetinde Nâfi‘ [v. 169/785; وَلَا أُشْرِكَ (ortak koşmamam...) ifadesini] ref‘ ile ve yeni bir cümle olarak *ve lâ uşriku* şeklinde okumuştur. O zaman *ve ene lâ uşriku bi-hî* (Ve ben O'na ortak koşmam.) demiş olur. Hal konumunda olarak mânanın şöyle olması da mümkündür: Bana, hiçbir şeyi ortak koşmamak üzere Allah'a kulluk etmem emredildi. "Ben, yalnızca O'na çağırıyorum" O'ndan başkasına değil özellikle O'na davet ediyorum "ve benim dönüşüm" başkasına değil sadece "O'nadır." Siz de böyle dediğinize göre yadırgamanızın anlamı yok!

٣٦-﴿وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَفْرَحُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمِنَ الأَحْزَابِ مَنْ يُنْكِرُ بَعْضَهُ قُلْ إِنَّمَا أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللهَ وَلا أُشْرِكَ بِهِ إِلَيْهِ أَدْعُو وَإِلَيْهِ مَآبِ﴾

[١٢٩٦] {وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ} يريد من أسلم من اليهود، كعبد الله بن سلام وكعب وأصحابهما، ومن أسلم من النصارى وهم ثمانون رجلًا: أربعون بنجران، واثنان وثلاثون بأرض الحبشة، وثمانية من أهل اليمن، هؤلاء {يَفْرَحُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمِنَ الأحزاب} يعني ومن أحزابهم وهم كفرتهم الذين تحزبوا على رسول الله ﷺ بالعداوة نحو كعب بن الأشرف وأصحابه، والسيد والعاقب أسقفي نجران وأشياعهما {مَن يُنكِرُ بَعْضَهُ} لأنهم كانوا لا ينكرون الأقاصيص وبعض الأحكام والمعاني [مما] هو ثابت في كتبهم غير محرف، وكانوا ينكرون ما هو نعت الإسلام ونعت رسول الله ﷺ وغير ذلك مما حرّفوه وبدّلوه من الشرائع.

[١٢٩٧] فإن قلت: كيف اتصل قوله {قُلْ إِنَّمَا أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ} بما قبله؟ قلت: هو جواب للمنكرين معناه: قل إنما أمرت فيما أنزل إليّ بأن أعبد الله ولا أشرك به. فإنكاركم له إنكار لعبادة الله وتوحيده فانظروا ماذا تنكرون مع ادعائكم وجوب عبادة الله وأن لا يشرك به {قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلى كَلِمَةٍ سَوَاء بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَن لا نَعْبُدَ إِلّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا} [آل عمران: ٦٤]

[١٢٩٨] وقرأ نافع في رواية أبي خليد: «ولا أشرك»، بالرفع على الاستئناف كأنه قال: وأنا [لا] أشرك به. ويجوز أن يكون في موضع الحال على معنى: أمرت أن أعبد الله غير مشرك به {إِلَيْهِ أَدْعُو} خصوصًا لا أدعو إلى غيره {وَإِلَيْهِ} لا إلى غيره مرجعي، وأنتم تقولون مثل ذلك، فلا معنى لإنكاركم.

37. Böylece, onu Arapça bir hüküm olarak indirmiş olduk. Sana gelen bu kesin bilgiden sonra onların arzu ve ihtiraslarına uyarsan, Allah karşısında ne dostun ne de koruyucun olabilir!

[1299] وَكَذٰلِكَ اَنْزَلْنَاهُ yani tıpkı o indirilişler gibi bunu da, içinde Allah'a kulluk, O'nu bir kabul etme, O'nun dinine davet ve ahiret yurduyla uyarma hususları emredilmiş olarak indirmiş olduk. "Arapça bir hüküm olarak" yani Arap diline tercüme edilmiş Arapça bir *hikmet* olarak [indirdik]. *Hükmen* kelimesinin nasbedilmesi, hal olması dolayısıyladır.

[1300] (Ehl-i Kitap) Peygamber (s.a.)'i kendileriyle uyuşacağı bazı hususlara davet ediyorlardı. Bunlardan biri de, Allah kıbleyi Mescid-i Haram'a çevirmişken kendi kıblelerine yönelerek namaz kılmasıydı. Bu âyetle Peygamber (s.a.)'e, "Şayet elindeki bilgi kesin delil ve gerekçelerle kanıtlandıktan sonra birtakım arzu ve kuruntulardan ibaret bir din konusunda bunlara uyarsan, Allah seni yüzüstü bırakır, sana yardım edecek kimse de olmaz; seni helâk eder, O'ndan seni koruyacak kimse de olmaz." denilmiş oldu. Bu, motivasyon ve heyecana getirme kabilinden olup, dinleyenleri dinde sebat ve kararlılığa sevk etme ve şüphe karşısında ayağı kayacak olanların -delile sarıldıktan sonra- ayaklarının kaymaması gerektiğini bildirmektedir. Yoksa Peygamber (s.a.) boyun eğmeme ve kararlılık yönünden zaten tavizsiz bir konumdaydı.

38. Gerçek şu ki senden önce nice peygamberler gönderdik ve onlara eşler ve çocuklar verdik. Hiçbir peygamber, Allah'ın izni olmadan mucize getirmemiştir. Her işin bir vadesi vardır.

39. Allah dilediğini siliyor, dilediğini bırakıyor; ana kitap O'nun katındadır.

[1301] İnkâr edenler, Peygamber (s.a.)'i evlenip çoluk çocuk sahibi olmasından dolayı ayıplıyorlardı. Ayrıca şöyle diyorlardı: Bu ne biçim peygamber ki yemek yiyor!? Öte yandan, birtakım mucizeler getirmesini istiyor; önceki bazı hükümleri kaldırmasını da yadırgıyorlardı. Onlara denildi ki: Bundan önceki peygamberler de tıpkı onun gibi eş ve çoluk çocuk sahibiydiler. Onların da kafalarına göre mucize getirme gücü yoktu, onlar da kendilerine dayatılan şeyleri getirmezlerdi. Dinî hükümler ise durumların ve dönemlerin değişmesiyle değişebilen maslahat esaslı yasalardır. Her dönemin, kullara farz kılınacak hükümleri vardır, yani onlara yararlarına olan şeyler farz kılınıyordu.

٣٧-﴿وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلا وَاقٍ﴾

[١٢٩٩] {وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ} ومثل ذلك الإنزال أنزلناه مأمورًا فيه بعبادة الله وتوحيده والدعوة إليه وإلى دينه، والإنذار بدار الجزاء {حُكْمًا عَرَبِيًّا} حكمة عربية مترجمة بلسان العرب، وانتصابه على الحال.

[١٣٠٠] كانوا يدعون رسول الله ﷺ إلى أمور يوافقهم عليها منها أن يصلي إلى قبلتهم بعد ما حوّله الله عنها، فقيل له: لئن تابعتهم على دين ما هو إلا أهواء وشبه بعد ثبوت العلم عندك بالبراهين والحجج القاطعة، خذلك الله فلا ينصرك ناصر، وأهلكك فلا يقيك منه واق، وهذا من باب الإلهاب والتهييج، والبعث للسامعين على الثبات في الدين والتصلب فيه، وأن لا يزلّ زالّ عند الشبهة بعد استمساكه بالحجة، وإلا فكان رسول الله ﷺ من شدّة الشكيمة بمكان.

٣٨-﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلا مِنْ قَبْلِكَ وَجَعَلْنَا لَهُمْ أَزْوَاجًا وَذُرِّيَّةً وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلا بِإِذْنِ اللَّهِ لِكُلِّ أَجَلٍ كِتَابٌ﴾

٣٩-﴿يَمْحُو اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثْبِتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ﴾

[١٣٠١] كانوا يعيبونه بالزواج والولاد، كما كانوا يقولون: ما لهذا الرسول يأكل الطعام، وكانوا يقترحون عليه الآيات، وينكرون النسخ فقيل: كان الرسل قبله بشرًا مثله ذوي أزواج وذرية. وما كان لهم أن يأتوا بآيات برأيهم ولا يأتون بما يقترح عليهم، والشرائع مصالح تختلف باختلاف الأحوال والأوقات؛ فلكل وقت حكم يكتب على العباد، أي يفرض عليهم على ما يقتضيه استصلاحهم.

[1302] "Allah dilediğini siliyor." Neshetmeyi doğru bulduklarını neshediyor; maslahatın, kendisini yerinde bırakmakta olduğunu gördüğü şeyi ise sabit kılıyor veya onu *neshedilmemiş* olarak bırakıyordu. (Bu ifadenin tefsirinde) "Kulu izleyen *hafaza* meleklerinin tuttuğu kayıtlardan iyilik ve kötülük sayılmayan şeyleri Allah siliyor, diğerlerini bırakıyordu, çünkü onlar her tür söz ve davranışı yazmakla görevliydiler." denildiği gibi, şöyle de denilmiştir: Tövbe edenlerin tövbesiyle inkâr ve isyanlarını siliyor; iman ve taatlerini ise bırakıyor. Yine denilmiştir ki, insanlardan, diğer hayvan bitki ve ağaçlardan, bazı mahlûkatı, bunların birtakım nitelik ve hallerini yok ediyor, bazılarını ise bırakıyor. *Bu konuda daha çok şey söylenebilir.* "Ana kitap" yani bütün kitapların kaynağı olan Levh-i Mahfuz "O'nun katındadır." Çünkü olacak her şey orada yazılıdır.

[1303] وَيُثْبِتُ (bırakıyor) fiili, *ve yusebbitu* şeklinde de okunmuştur.

40. Onları tehdit ettiğimiz şeylerin bir kısmını sana göstersek de, (göstermeden) seni vefat ettirsek de senin vazifen iletmekten ibarettir, onların hesabını görmek Bize düşer!

[1304] "Sana göstersek de…" İşler nasıl gelişirse gelişsin, yani çarpılıp düşecekleri yerleri ve azaba düçar olacaklarına dair ettiğimiz vaadi sana göstersek de, seni bundan önce vefat ettirsek de senin yapman gereken ilahi mesajı iletmektir, ötesi değil. Onları yaptıklarından dolayı hesaba çekmek ve karşılığını vermek sana değil, bize düşer! Dolayısıyla, yüz çevirmeleri seni üzmesin. Azaplarının hemen gelivermesini de bekleme.

41. Bunlar görmüyorlar mı ki dört bir yanından eksilte eksilte topraklarının üzerine geliyoruz?! Allah hükmeder; O'nun hükmünü geri çevirecek yoktur. Ve O'nun hesabı son derece hızlıdır.

[1305] "Dört bir yanından eksilte eksilte" yani ülkelerini parça parça Müslümanlar eliyle fethedip, küfrün hâkim olduğu toprakları eksiltip İslâm yurduna ekleyerek "topraklarının üzerine" yani küfür diyarına "geldiğimizi görmüyorlar mı!?" Bu, ilahi yardımın ve imanın galip geleceğinin işaretlerindendir. Bunun başka örnekleri de şu âyet-i kerimelerdir: "Ama görmüyorlar mı ki; Biz çevresinden eksilte eksilte topraklarının üzerine yürüyoruz?! Böyleyken, onlar galip gelecek, öyle mi?" [Enbiyâ 21/44]; "[Kur'ân'ın gerçek olduğu kendilerince iyice anlaşılsın diye] yakında hem dış dünyadaki hem de bizzat kendi içlerindeki âyetlerimizi onlara göstereceğiz." [Fussilet 41/53]

[١٣٠٢] {يَمْحُو اللَّهُ مَا يَشَاءُ} ينسخ ما يستصوب نسخه، ويثبت بدله ما يرى المصلحة في إثباته، أو يتركه غير منسوخ، وقيل: يمحو من ديوان الحفظة ما ليس بحسنة ولا سيئة؛ لأنهم مأمورون بكتبة كل قول وفعل {وَيُثْبِتُ} غيره. وقيل يمحو كفر التائبين ومعاصيهم بالتوبة، ويثبت إيمانهم وطاعتهم. وقيل: يمحو بعض الخلائق ويثبت بعضًا من الأناسي وسائر الحيوان والنبات والأشجار وصفاتها وأحوالها، والكلام في نحو هذا واسع المجال {وَعِندَهُ أُمُّ الكتاب} أصل كل كتاب وهو اللوح المحفوظ، لأنّ كل كائن مكتوب فيه.

[١٣٠٣] وقرئ «ويثبت».

٤٠-﴿وَإِنْ مَا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلاغُ وَعَلَيْنَا الْحِسَابُ﴾

[١٣٠٤] {وَإِنْ مَا نُرِيَنَّكَ} وكيفما دارت الحال أريناك مصارعهم وما وعدناهم من إنزال العذاب عليهم. أو توفيناك قبل ذلك، فما يجب عليك إلا تبليغ الرسالة فحسب، وعلينا لا عليك حسابهم وجزاؤهم على أعمالهم، فلا يهمنك إعراضهم، ولا تستعجل بعذابهم.

٤١-﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَأْتِي الأَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا وَاللَّهُ يَحْكُمُ لا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِ وَهُوَ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾

[١٣٠٥] {أَوَ لَمْ يَرَوْا أَنَّا نَأْتِى الأرض} أرض الكفر {نَنقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا} بما نفتح على المسلمين من بلادهم، فننقص دار الحرب ونزيد في دار الإسلام، وذلك من آيات النصرة والغلبة ونحوه {أَفَلَا يَرَوْنَ أَنَّا نَأْتِى الْأَرْضَ نَنقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا} [الأنبياء: ٤٤]، {أَفَهُمُ الْغَالِبُونَ} [الأنبياء: ٤٤]، {سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِى الْآفَاقِ} [فصلت: ٥٣]

[1306] Mâna şudur: Sana düşen, üzerine yüklenmiş tebliğ vazifesini ifa etmendir. Bunun ötesini düşünme. Onlara karşı biz sana yeteriz. Sana vaat ettiğimiz zaferi gerçekleştireceğiz! Gecikmesi seni tedirgin etmesin. Bunun sebebi, senin bilmeyip, bizim bildiğimiz birtakım gerekçelerdir.

[1307] Allah, bundan sonra zaferin görünen bazı ilk ışıklarından söz ederek Rasulullah'ın gönlünü hoş etti ve kendisine soluk aldırdı:

[1308] نَنْقُصُهَا (eksiltiyoruz) fiili şeddeli olarak *nunakkısuhâ* (adım adım eksiltiyoruz) diye de okunmuştur.

[1309] لَا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِ (O'nun hükmünü geri çevirecek yoktur.) yani hükmüne engel olacak yoktur. *Mu'akkıb*, bir şeyin üzerine gidip onu iptal eden demektir. Gerçek anlamı ise, bir şeyi takip eden, yani geri çevirmek ve iptal etmek amacıyla izini sürendir. Alacaklıya *mu'akkıb* denmesi bu kullanıma örnektir; çünkü hakkını aramak ve almak için borçlusunu takip etmektedir. Lebîd şöyle demiştir:

Israrla hakkını isteyen mazlumun isteyişi gibi

Mâna şöyledir: Allah İslâm için galibiyete ve parlak geleceğe; küfür için ise karanlık bir geleceğe ve gerilemeye hükmetmiştir. "Ve O'nun hesabı son derece hızlıdır;" bunları da çok yakında, dünya azabından sonra ahirette hesaba çekecektir!

[1310] **Şayet** "لَا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِ ifadesinin cümledeki konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** Hal olmak üzere mansup bir cümledir. Şöyle denilmiş gibidir: Allah, kararını mutlaka gerçekleştirici olarak hükmetmiştir. Tıpkı başı açık geldiğini kastederek, *câ'enî Zeyd*[un] *lâ 'imâmete 'alâ re'sihî ve lâ kalensüvete* (Zeyd bana başında ne sarık ne de takke bulunduğu halde geldi.) demen gibi.

42. Bunlardan öncekiler de tuzak kurmuşlardı... Oysa bütün 'tuzak'lar Allah'ındır; O, herkesin neler yaptığını bilmektedir! Nankörce inkâr edenler bu yurdun sonuçta kimin olacağını yakında öğrenecek!

[1311] "Bunlardan öncekiler de tuzak kurmuşlardı..." Onları tuzak kurmakla nitelendirdi. Ardından onların tuzağının Allah'ınkinin yanında bir hiç olduğunu ifade ederek "Oysa bütün tuzaklar Allah'ındır." buyurdu ve sonra bunu şu cümleyle açıkladı: "O, herkesin neler yaptığını bilmektedir! İnkâr edenler bu yurdun sonuçta kimin olacağını yakında öğrenecek!" Çünkü tam 'tuzak', herkesin yaptığını bilen ve bunların karşılığını hazırlayan Zât'tır, çünkü ummadıkları yerden ve haklarında ne düşünüldüğünden habersiz bir halde iken onların yakalarına yapışıverir!

[١٣٠٦] والمعنى: عليك بالبلاغ الذي حملته؛ ولا تهتم بما وراء ذلك فنحن نكفيكه ونتم ما وعدناك من الظفر، ولا يضجرك تأخره؛ فإن ذلك لما نعلم من المصالح التي لا تعلمها.

[١٣٠٧] ثم طيب نفسه ونفس عنها بما ذكر من طلوع تباشير الظفر.

٥ [١٣٠٨] وقرئ «ننقصها»، بالتشديد.

[١٣٠٩] {لَا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِ} لا رادّ لحكمه. والمعقب: الذي يكرّ على الشيء فيبطله، وحقيقته: الذي يعقبه أي يقفيه بالردّ والإبطال. ومنه قيل لصاحب الحق: معقب؛ لأنه يقفي غريمه بالاقتضاء والطلب. قال لبيد:

طَلَبُ الْمُعَقِّبِ حَقَّهُ الْمَظْلُومُ

١٠ والمعنى: أنه حكم للإسلام بالغلبة والإقبال، وعلى الكفر بالإدبار والانتكاس. {وَهُوَ سَرِيعُ الْحِسَابِ} فعما قليل يحاسبهم في الآخرة بعد عذاب الدنيا.

[١٣١٠] فإن قلت: ما محل قوله لا معقب لحكمه؟ قلت: هو جملة محلها النصب على الحال، كأنه قيل: والله يحكم نافذًا حكمه، كما تقول جاءني زيد لا عمامة على رأسه ولا قلنسوة، تريد حاسرًا.

١٥ ٤٢-﴿وَقَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلِلَّهِ الْمَكْرُ جَمِيعًا يَعْلَمُ مَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ وَسَيَعْلَمُ الْكُفَّارُ لِمَنْ عُقْبَى الدَّارِ﴾

[١٣١١] {وَقَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} وصفهم بالمكر، ثم جعل مكرهم كلا مكر بالإضافة إلى مكره فقال {فَلِلَّهِ المكر جَمِيعًا} ثم فسر ذلك بقوله {يَعْلَمُ مَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ وَسَيَعْلَمُ الكافر لِمَنْ عُقْبَى الدار} لأنّ من علم ما تكسب كل نفس وأعدّ لها

٢٠ جزاءها فهو المكر كله؛ لأنه يأتيهم من حيث لا يعلمون وهم في غفلة مما يراد بهم.

الْكُفَّارُ kelimesi *el-kâfirûn*, *ellezîne keferû* ve -küfür ehli anlamında- *el-kufr*[u] şeklinde de okunmuştur. Kâfirden kasıt cinstir.[1] Cenah b. Hubeyş, أَعْلَمَهُ'dan *ve se-yu'lemu'l-kâfir*[u] (kâfire bildirilecektir) şeklinde okumuştur, yani kendisine haber verilecektir.

43. Nankörce inkâr edenler "Sen, (Allah tarafından) gönderilmiş değilsin!" diyorlar. De ki: Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah ve yanında kitap bilgisi bulunanlar yeter.

[1312] Benim peygamberliğime ilişkin gösterdiği delillerle "şahit olarak Allah yeter. Ve yanlarında kitap bilgisi bulunanlar,"[2] yani yanında Kur'ân bilgisi bulunan ve Kur'ân'ın beşer takatini aşan harikulade söz diziminden haberdar olanlar [yeter]. Şöyle de denilmiştir: Bunlar, kendi kitaplarında Peygamber'in niteliklerini gördükleri için Müslüman olan Ehl-i Kitap âlimleridir. Bundan kastın Allah olduğu da söylenmiştir ki bu durumda *kitâb* Levh-i Mahfuz olur. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] "Hayır *vallâhi*! Bununla Allah'tan başkası kastedilmemiştir." demiştir. Mâna şudur: Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah yeter; yani kendisinden başkasının Levh-i Mahfuz bilgisine sahip olmadığı, kulluğu hak eden yegâne Zat... من'i harf-i cer kabul ederek *ve min 'indihî 'ilmu'l-kitâb*[i] yani "ki Kitap bilgisi de O'nun katından gelmiştir." şeklinde okuyanların kıraati de bu görüşü desteklemektedir; çünkü onu bilenin bilgisi Allah'ın ihsan ve lütfundandır. Yine, من harf-i cer kabul edilip, *'ilm* de *'ulime* şeklinde meçhul okunarak *ve min 'indihî 'ulime'l-kitâb*[u] (ki Kitap O'nun katından öğrenilmiştir.) biçiminde de okunmuştur. Ayrıca *ve bi-men 'indehû 'ilmu'l-kitâb*[i] (ve Kitap bilgisine sahip olan) şeklinde de okunmuştur.

---

1 Yani, herhangi özel biri değil inkârcı makûlesidir; nankörce inkâr eden herkestir. Dâr kelimesini dünya olarak aldığı anlaşılan müfessire göre anlam böyle ise de bağlama göre, hâkimiyet alanlarını adım adım kaybeden Mekke kâfirlerinin kastedildiği zahirdir. / ed.

2 Ra‘d 13/43'teki مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ (elinde kitaba dair bilgi bulunan/lar) ve Ahkāf 46/10'daki وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَاءِيلَ (ve İsrailoğullarından bir şahit) ifadelerinden bunun İsrailoğulları âlimleri olduğu anlaşılmaktadır. Kur'ân'ın gerçekliği ve vahyin imkânı hususundaki tartışmalarda Şu‘arâ 26/197 gibi Mekkî ayetlerde İsrailoğulları âlimlerinin tanıklığına başvurulurken, Nahl 16/43 ve Enbiya 21/7'de ehl-i zikr denilen kutsal kitap uzmanları Müşriklere karşı imdada çağrılırken, zamanla mezkûr din mensuplarıyla ihtilâf ve düşmanlıkların ortaya çıkması sebebiyle bu terkedilmiş; Fetih 48/28 vb. ayetlerde "Allah'ın şahitliği yeter" buyrulmuştur; çünkü Nisa 4/51'e göre emaneti ehline teslim etmesi gereken bu "âlim"ler, Müşriklere kendilerinin müminlerden daha doğru yolda olduklarını söylemeye -yani yalancı şahitlik etmeye- başlamışlardı. Âl-i ‘İmrân 3/19'da Allah'ın şahitliğini yanında ilim sahiplerinin şahitliğine vurgu yapılırken, "gerçeği söyleyenler" esas alınmış; diğerlerinin şahitliği reddedilmiştir. / ed.

وقرئ «الكفار»، و «الكافرون». و«الذين كفروا». و«الكفر»، أي أهله. والمراد بالكافر الجنس: وقرأ جناح بن حبيش، و«سَيُعلم الكافر»، من أعلمه، أي سيخبر.

٤٣-﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْتَ مُرْسَلا قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ﴾ ٥

[١٣١٢] {كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا} لما أظهر من الأدلة على رسالتي {وَمَنْ عِندَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ} والذي عنده علم القرآن وما ألف عليه من النظم المعجز الفائت لقوى البشر. وقيل: ومن هو من علماء أهل الكتاب الذين أسلموا، لأنهم يشهدون بنعته في كتبهم. وقيل: هو الله عز وعلا، والكتاب: اللوح المحفوظ. ١٠ وعن الحسن: لا والله، ما يعني إلا الله. والمعنى: كفى بالذي يستحق العبادة وبالذي لا يعلم علم ما في اللوح إلا هو، شهيدًا بيني وبينكم. وتعضده قراءة من قرأ: «ومن عنده علم الكتاب» على من الجارّة، أي ومن لدنه علم الكتاب، لأن علم من علمه من فضله ولطفه. وقرئ «ومن عنده علم الكتاب»، على من الجارّة، وعلم على البناء للمفعول وقرئ «وبمن عنده علم الكتاب».

[1313] **Şayet** "عِلْمُ الْكِتَابِ ne ile merfû' olmuştur?" **dersen şöyle derim:** عنده ifadesinin sıla cümlesi olduğu kıraatte, عِلْمُ kelimesi zarftaki fiil mânasının fâ'ili olarak merfû'dur, çünkü zarf, sıla cümlesi olunca ism-i mevsūle dayandığından dolayı fiile fazlaca benzemiş olur; dolayısıyla da fiil gibi amel eder. Tıpkı *merartu bi'llezî fi'd-dâri ahūhu* (Kardeşi evde olan kişiye uğradım.) sözünde olduğu gibi. Burada *ahūhu* kelimesi *fi'd-dâri*nin fâ'ili olup adeta *bi'llezî istekarra fi'd-dâri ahūhu* (Kardeşi evde bulunan…) demiş oluyorsun. عنده kelimesinin sıla olarak yer almadığı (harf-i cerli) kıraatte ise, *el-'ilm*[u] mübteda olmak üzere merfû'dur.

[1314] Peygamber (s.a.)'den şöyle rivayet edilmiştir: "Her kim Ra'd suresini okursa, kıyamete kadar geçen ve gelecek olan her bulut ağırlığınca kendisine on sevap yazılır. Kıyamet günü de Allah'a verdiği sözü tastamam yerine getirmiş biri olarak diriltilir."

[١٣١٣] فإن قلت: بم ارتفع علم الكتاب؟ قلت: في القراءة التي وقع فيها عنده صلة يرتفع العلم بالمقدّر في الظرف، فيكون فاعلًا؛ لأنّ الظرف إذا وقع صلة أوغل في شبه الفعل لاعتماده على الموصول، فعمل عمل الفعل، كقولك، مررت بالذي في الدار أخوه، فأخوه فاعل، كما تقول: بالذي استقرّ في الدار أخوه. وفي القراءة التي لم ٥ يقع فيها عنده صلة يرتفع العلم بالإبتداء.

[١٣١٤] عن رسول الله ﷺ: ''من قرأ سورة الرعد أعطي من الأجر عشر حسنات بوزن كل سحاب مضى وكل سحاب يكون إلى يوم القيامة، وبعث يوم القيامة من الموفين بعهد الله''

İBRÂHİM SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 52 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Râ. (Bu,) insanları Rablerinin izniyle karanlıklardan aydınlığa; 'mutlak izzet sahibi'nin, 'bizatihi hamde lâyık'ın (Azîz, Hamîd) yoluna, çıkarman için sana indirdiğimiz bir kitaptır. 2; yani Allah'ın (yoluna)... ki göklerde ve yerde ne varsa O'nundur... Şiddetli bir azap karşısında vay hâline bu inkârcı nankörlerin! 3. Onlar ki; dünya hayatını âhirete tercih ederler; Allah yolunda eğrilik arayarak ondan uzaklaşırlar. Derin bir sapma içindedir bunlar!".

[1315] كِتابٌ (Bir kitaptır) ifadesi ile sûre kastedilmektedir.

[1316] لِتُخْرِجَ النَّاسَ (insanları çıkarman için) ifadesi *li-yahruce'n-nâs*[u] (insanların çıkması için) şeklinde de okunmuştur. *Zulumât* (karanlıklar) ve *nûr* (aydınlık) kelimeleri dalâlet ve hidayet anlamında isti'âre olarak kullanılmıştır.

[1317] "Rablerinin izniyle" yani O'nun kolaylaştırması, müyesser kılması ile. Bu ifade, perdenin kaldırılarak işin kolaylaştırılması anlamındaki *izin* ifadesinin isti'âre olarak kullanımıdır. Allah'ın onlara kolaylaştırması ise kendilerine ihsan ettiği lütuf ve muvaffakiyet sayesinde olur. إِلى صِراطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ (Mutlak izzet sahibinin, 'bizatihi hamde lâyık'ın yoluna) ifadesi إِلَى النُّورِ (aydınlığa) ifadesinden bedel olup, burada tıpkı قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ (Kavminin büyüklük taslayan ileri gelenleri, güçsüz görülenlere -yani onların arasındaki müminlere- dediler. [A'râf 7/75]) âyetindeki gibi âmil tekrar edilmiştir. Ayrıca bu cümlenin yeni bir cümle başlangıcı olması da mümkündür. Bu durumda sanki "Hangi aydınlığa?" diye sorulmuş ve buna cevaben "Mutlak izzet sahibinin, bizatihi hamde lâyıkın yoluna" denilmiştir. "Yani Allah'ın (yoluna)..." ifadesi الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ ifadesinin atf-ı beyanıdır; çünkü (Mutlak izzet sahibinin, 'bizatihi hamde lâyık anlamındaki) *Azîz* ve *Hamîd* isimleri hususi olarak ve devamlı surette ibadete lâyık yegâne mabud olan Allah için kullanıldığı için, tıpkı (yıldız mânasına gelene) *necm*in hususen Süreyya yıldızının özel ismi gibi kullanılır olmasında olduğu gibi, adeta Yüce Allah'ın özel isimleri haline gelmiş ve bu şekilde kullanılmışlardır. Buradaki *Allāh* lafzı, anlamın "ki o, Allah'tır" anlamında merfû' olarak da okunmuştur.

سورة إبراهيم

مكية؛ و هي خمسة و عشرون آية

بسم اللّٰه الرحمن الرحيم

١-﴿الر كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ﴾

٢-﴿اللَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ وَوَيْلٌ لِلْكَافِرِينَ مِنْ عَذَابٍ شَدِيدٍ﴾

٣-﴿الَّذِينَ يَسْتَحِبُّونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الآخِرَةِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا أُولَئِكَ فِي ضَلالٍ بَعِيدٍ﴾

[١٣١٥] {كِتَابٌ} هو كتاب، يعني السورة.

[١٣١٦] وقرئ «ليخرج الناس». والظلمات والنور: استعارتان للضلال والهدى.

[١٣١٧] {بِإِذْنِ رَبِّهِمْ} بتسهيله وتيسيره، مستعار من الإذن الذي هو تسهيل للحجاب، وذلك ما يمنحهم من اللطف والتوفيق {إِلَى صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ} بدل من قوله إلى النور بتكرير العامل، كقوله {لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ} [الأعراف: ٧٥] ويجوز أن يكون على وجه الاستئناف، كأنه قيل: إلى أي نور؟ فقيل: إلى صراط العزيز الحميد.وقوله {اللَّهِ} عطف بيان للعزيز الحميد؛ لأنه جرى مجرى الأسماء الأعلام لغلبته واختصاصه بالمعبود الذي تحق له العبادة كما غلب النجم في الثريا. وقرئ بالرفع على: «هو اللّٰه».

[1318] وَيْلٌ kurtuluş anlamındaki *ve'l*in zıttıdır. Bu kelime tıpkı *helâk* kelimesi gibi, bir mânanın ismidir. Ancak bu kelimeden fiil türetilmez; sadece *veylen le-hû* (Yazıklar olsun ona!) denilir ve mastarlar gibi nasp edilir. Sonra da devamlılık anlamı vermesi için mastarlar gibi ref' edilir ve *veylün le-hû* (Yazıklar olsun ona!) denilir. Bu kullanım tıpkı *selâmun 'aleyke* (Sana selâm olsun!) ifadesi gibidir..

[1319] Yüce Allah burada küfrün karanlıklarından çıkıp imanın aydınlığına ulaşan kimselerden söz edince, bunu takiben kâfirleri *veyl* ile ("Vay hallerine!" diyerek) tehdit etmiştir.

[1320] **Şayet** "مِنْ عَذابٍ شَدِيدٍ (Şiddetli bir azap) ifadesinin *veyl* ile ilişkisi hangi açıdandır?" **dersen şöyle derim:** Burada anlam "Onlar şiddetli azap karşısında *veyl* ederler, ondan dolayı feryat edip *yâ veylâhu* (Vay başımıza gelenleeer!!) diye bağırırlar." şeklindedir. Bu tıpkı "Oracıkta yok oluvermek isterler!" [Furkān 25/13] ifadesi gibidir.

[1321] "Onlar ki dünya hayatını âhirete tercih ederler" ifadesi mübteda olup haberi "derin bir sapma içindedir bunlar." ifadesidir. Ayrıca bu ifadenin "Vay hâline bu inkârcı nankörlerin!" cümlesindeki "inkârcı nankörler"in sıfatı olarak mecrur olması ya da kınama ifadesi olarak mansup olması veya "… tercih edenleri kastediyorum" anlamında ya da "onlardır … tercih edenler" anlamında merfû' olması da mümkündür.

[1322] *el-İstihbâb* tercih ve seçim anlamında olup *el-mahabbetu* kelimesinden *istif'âl* babında türemiştir. Zira herhangi bir şeyi bir diğerine tercih eden kimse, kendi nefsinden o şeyin diğerinden daha sevimli ve üstün olarak görülmesini talep eder.

[1323] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] *yesuddûne* ifadesini Yâ'nın zammesi ve Sād'ın kesresi ile *yusiddûne* şeklinde okumuştur. Nitekim fiil *saddehû 'an kezâ* (Onu falan şeyden alıkoydu.) şeklinde kullanıldığı gibi *esaddehû* şeklinde de kullanılır. Şair şöyle demiştir:

Öyle kimselerdir ki, düşmanı kılıçla savarlar üzerlerinden

[1324] Bu fiildeki Hemze, fiilin geçişsiz hali olan *sadde - sudûden* şeklindeki halinden geçişli haline (*esadde* şeklinde) intikali için dâhil edilmiştir. *Saddehû* ise tıpkı *mene'ahû* (Onu men etti.) fiili gibi geçişlilik için kullanılır. Ancak *esaddehû* şeklindeki kullanım, tıpkı *evkafehû* kullanımı gibi, fasih değildir. Zira fasih dil kullanan insanlar *saddehû* ve *vakafehû* ifadelerini kullanmakla yetinir; geçişlilik için bunların başına Hemze getirmezler.

[١٣١٨] الويل: نقيض الوأل، وهو النجاة اسم معنى، كالهلاك؛ إلا أنه لا يشتق منه فعل، إنما يقال: ويلًا له، فينصب نصب المصادر، ثم يرفع رفعها لإفادة معنى الثبات، فيقال: ويل له، كقوله سلام عليك.

[١٣١٩] ولما ذكر الخارجين من ظلمات الكفر إلى نور الإيمان توعد الكافرين بالويل. ٥

[١٣٢٠] فإن قلت: ما وجه اتصال قوله {مِنْ عَذَابٍ شَدِيدٍ} بالويل؟ قلت: لأنّ المعنى أنهم يولولون من عذاب شديد، ويضجون منه، ويقولون: يا ويلاه، كقوله {دَعَوْا هُنَالِكَ ثُبُورًا} [الفرقان: ١٣].

[١٣٢١] {الَّذِينَ يَسْتَحِبُّونَ} مبتدأ خبره: أولئك في ضلال بعيد ويجوز أن يكون مجرورًا صفة للكافرين، ومنصوبًا على الذمّ. أو مرفوعًا على أعني الذين يستحبون أو هم الذين يستحبون، ١٠

[١٣٢٢] والاستحباب: الإيثار والاختيار، وهو استفعال من المحبة؛ لأنّ المؤثر للشيء على غيره كأنه يطلب من نفسه أن يكون أحبّ إليه وأفضل عندها من الآخر.

[١٣٢٣] وقرأ الحسن «ويصِدّون»، بضم الياء وكسر الصاد. يقال: صدّه عن كذا، وأصدّه، قال: ١٥

أناس أَصَدُّوا النَّاسَ بِالسَّيْفِ عَنْهُمُ

[١٣٢٤] والهمزة فيه داخلة على صدّ صدودًا، لتنقله من غير التعدّي إلى التعدّي. وأما صدّه، فموضوع على التعدية كمنعه، وليست بفصيحة كأوقفه؛ لأنّ الفصحاء استغنوا بصدّه ووقفه عن تكلف التعدية بالهمزة.

[1325] "Ve Allah yolunda eğrilik arayarak…" Allah yolunda sapma ve eğrilik arayıp, insanlara bu yolun hak yoldan uzak ve yanlış bir yol olduğunu göstermeye çalışarak… Bu ifadenin aslı, *ve yebğûne le-hâ* şeklinde olup harf-i cer hazfedilmiş ve fiil [yebğûnehâ şeklinde] doğrudan nesnesine vasledilmiştir.

[1326] "Derin bir sapma içindedir" yani hak yoldan sapmışlar, ondan fersah fesah uzaklaşmışlardır.

[1327] **Şayet** "Dalâletin uzaklık/derinlik ile nitelendirilmesinin mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu mecazî isnat türünden bir kullanımdır. Hakikatte uzaklık/derinlik sapan, dalâlete düşen kimsenin özelliğidir; çünkü yoldan uzaklaşan odur, ancak onun fiili bu sıfatla nitelendirilmiştir. Bu tıpkı Arapların *cedde cidduhû* (Çalışası geldi.) şeklindeki deyişlerine benzemektedir. Ayrıca burada "derinlik/uzaklık ihtiva eden bir dalâlet" mânasının kastedilmiş olması da mümkündür; çünkü dalâlete düşen kişi, doğru yoldan sapmış olmakla beraber ona yakın bir yere sapmış olabileceği gibi, uzak bir yere de sapmış olabilir.

4. Biz her peygamberi mutlaka kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara (mesajlarımızı) apaçık anlatsın... Allah da (elçisine verdikleri karşılığa göre) dilediğini saptırsın, dilediğini doğru yola getirsin. O'dur 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm).

[1328] Peygamberin kendilerine olan çağrısını anlasınlar ve Allah'a karşı ellerinde bir delil olmasın, 'Bize yapılan hitabı anlamadık!' demesinler diye "mutlaka kendi kavminin diliyle onlara (mesajlarımızı) apaçık anlatsın." Benzer bir husus "Biz onu yabancı dilde bir Kur'ân kılsaydık, hemen; 'Ayetleri açık-seçik bildirilmeli değil miydi?!' derlerdi." [Fussilet 41/44] âyetinde de ifade edilmiştir.

[1329] **Şayet** "Peygamber (s.a.) sadece Araplara gönderilmemiştir, aksine bütün insanlara gönderilmiştir. Nitekim 'De ki: Ey insanlar! Şüphesiz, Ben; -göklerin ve yerin mülkü tamamen kendisine ait olan, kendisinden başka tanrı bulunmayan, dirilten ve öldüren- Allah'ın hepinize gönderdiği Resulüyüm.' [A'râf 7/158]) buyrulmuştur. Hatta Peygamber (s.a.) hem insanlara hem cinlere gönderilmiştir; bunlar ise farklı diller konuşmaktadır. Bu durumda (Kur'ân Arapça gönderildiği için) Arapların elinde Allah'a karşı bir delil kalmamış olsa bile, diğer milletlerin elinde bu delil vardır. Yok eğer bu durumda diğer milletlerin elinde bir delil yoksa o zaman Kur'ân'ın yabancı bir dilde inzal edilmesi halinde de Arapların elinde bir delil bulunmuş sayılmaz." **dersen şöyle derim:**

[١٣٢٥] {وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا} ويطلبون لسبيل الله زيغًا واعوجاجًا، وأن يدلوا الناس على أنها سبيل ناكبة عن الحق غير مستوية، والأصل: ويبغون لها، فحذف الجار وأوصل الفعل.

[١٣٢٦] {فِي ضَلالٍ بَعِيدٍ} أي ضلوا عن طريق الحق، ووقفوا دونه بمراحل.

٥ [١٣٢٧] فإن قلت: فما معنى وصف الضلال بالبعد. قلت: هو من الإسناد المجازي، والبعد في الحقيقة للضالّ؛ لأنه هو الذي يتباعد عن الطريق، فوصف به فعله، كما تقول: جدّ جدّه. ويجوز أن يراد: في ضلال ذي بعد. أو فيه بعد: لأنّ الضالّ قد يضلّ عن الطريق مكانًا قريبًا وبعيدًا.

٤-﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ
١٠ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[١٣٢٨] {إِلَا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ}، أي ليفقهوا عنه ما يدعوهم إليه، فلا يكون لهم حجة على الله ولا يقولوا: لم نفهم ما خوطبنا به، كما قال: {وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا أعْجَمِيًّا لَّقَالُوا لَوْلَا فُصّلَتْ آيَاتُهُ} [فصلت: ٤٤]

[١٣٢٩] فإن قلت: لم يبعث رسول الله ﷺ إلى العرب وحدهم، وإنما بعث إلى
١٥ الناس جميعًا {قل يا أَيُّهَا النَّاس إِنّى رَسُولُ الله إِلَيْكُمْ جَمِيعًا} [الأعراف: ١٥٨] بل إلى الثقلين، وهم على ألسنة مختلفة، فإن لم تكن للعرب حجة فلغيرهم الحجة وإن لم تكن لغيرهم حجة فلو نزل بالعجمية، لم تكن للعرب حجة أيضًا. قلت:

Bu hususta iki ihtimal söz konusudur: Kur'ân ya bütün dillerde inzâl edilecekti ya da diller içerisinde sadece tek bir dille indirilecekti. İlk seçeneğe, yani Kur'ân'ın bütün dillerde inzâline ihtiyaç bulunmamaktadır; çünkü tercüme bu işin yerine geçmekte; Kur'ân'ın tek tek bütün dillerde inzâl edilmesini gereksiz kılmaktadır. Geriye tek bir dille inzâl seçeneği kalmaktadır. Bu durumda diller içerisinde en uygun olan, peygamberin kavminin dilidir; çünkü onlar ona en yakın kimselerdir; peygamberin mesajını anlarlar ve onlardan bu mesaj nakledilip yayılırsa, tercümeler onun beyan edilmesini ve herkese anlatılmasını sağlarlar. Nitekim bugün hepsi aynı kitap üzerinde ittifak eden birbirinden çok uzak ve farklı milletler ve farklı nesiller içerisinde tercümelerin bu işlevi gördüğünü, bütün bu milletlerin o kitabın lafızlarını ve anlamlarını öğrenmek için gayret gösterdiklerini, üstelik buradan çok büyük faydaların hâsıl olduğunu, insanların olanca gayretlerini bu uğurda sarf ederek kendilerini Allah'a yaklaştıracak büyük sevaplar kazanmaya vesile olacak ibadetler yaptıklarını müşahede etmektesin. Hem Kur'ân'ın bu şekilde inzâl edilmiş olması değiştirilmesi ve tahrif edilmesi ihtimalinden en uzak, hakkında ihtilâf ve çekişmeye düşmekten en emin yoldur. Ayrıca o, insanların ve cinlerin konuştuğu o kadar çok ve birbirinden farklı dillerin her birinde ayrı ayrı inzâl edilmiş olsaydı ve bunların her biri müstakil olarak i'câz özelliğine sahip olsaydı, Arap peygamber de -bir mucize olarak- her toplumda o toplumun diliyle, o toplumdan biri gibi konuşarak onlara bu kitabı okusaydı, o zaman bu durum neredeyse insanları iman etmeye zorlamak (onlara inanmaktan başka seçenek bırakmamak) sayılırdı.

[1330] بِلِسَانِ قَوْمِهِ (Kendi kavminin diliyle) ifadesi, "kendi kavminin lügati ile" anlamındadır. Bu ifade *bi-lisni kavmihî* şeklinde de okunmuştur ki *lisn*^{un} ve *lisân*^{un} kelimeleri -*rîş*^{un} ve *riyâş*^{un} gibi olup- aynı anlama, lügat anlamına gelmektedir. Yine Lâm'ın zammesi ve Sin'in sükûnu ile *bi-lüsni kavmihî* şeklinde; Lâm'ın ve Sin'in zammesi ile *bi-lüsüni kavmihî* şeklinde de okunmuştur. *Lüsün* ve *lüsn* kelimeleri *lisân*ın çoğulu olup tıpkı *'imâd*ın çoğulu olan *'umud* ve *'umd* kelimeleri gibidir.

[1331] *Kavmihî*deki zamirin Hazret-i Muhammed *Aleyhisselâm*'a raci olduğu da söylenmiştir. Bu görüşü Dahhâk b. Müzâhim'den [v. 105/723] rivayet etmişlerdir. Buna göre bütün ilahî kitaplar Arapça inzâl edilmiş, daha sonra her peygamber kitabını kendi dili ile tebliğ etmiştir. Ancak bu görüş doğru değildir; çünkü "onlara apaçık anlatsın" ifadesindeki zamir, *kavm*e gider ki onlar da Araplardır. Bu durumda sanki "Yüce Allah Tevrat'ı semâdan Arapça inzal etmiştir ki peygamber (Mûsâ), onu Araplara beyan etsin." şeklinde bir mâna çıkmaktadır ki bu yanlış bir mânadır.

لا يخلو إمّا أن ينزل بجميع الألسنة أو بواحد منها، فلا حاجة إلى نزوله بجميع الألسنة، لأن الترجمة تنوب عن ذلك وتكفي التطويل فبقي أن ينزل بلسان واحد، فكان أولى الألسنة لسان قوم الرسول؛ لأنهم أقرب إليه، فإذا فهموا عنه وتبينوه وتنوقل عنهم وانتشر، قامت التراجم ببيانه وتفهيمه، كما ترى الحال وتشاهدها من نيابة التراجم في كل أمّة من أمم العجم، مع ما في ذلك من اتفاق أهل البلاد المتباعدة، والأقطار المتنازحة والأمم المختلفة والأجيال المتفاوتة، على كتاب واحد، واجتهادهم في تعلم لفظه وتعلم معانيه، وما يتشعب من ذلك من جلائل الفوائد، وما يتكاثر في إتعاب النفوس وكدّ القرائح فيه، من القرب والطاعات المفضية إلى جزيل الثواب، ولأنه أبعد من التحريف والتبديل، وأسلم من التنازع والاختلاف، ولأنه لو نزل بألسنة الثقلين كلها - مع اختلافها وكثرتها، وكان مستقلًا بصفة الإعجاز في كل واحد منها، وكلم الرسول العربي كل أمّة بلسانها كما كلم أمّته التي هو منها يتلوه عليهم معجزًا - لكان ذلك أمرًا قريبًا من الإلجاء.

[١٣٣٠] ومعنى {بِلِسَانِ قَوْمِهِ} بلغة قومه. وقرئ «بلسن قومه». واللسن واللسان: كالريش والرياش، بمعنى اللغة. وقرئ «بلُسن قومه» بضم اللام والسين مضمومة أو ساكنة، وهو جمع لسان، كعماد وعمد على التخفيف.

[١٣٣١] وقيل: الضمير في قومه لمحمد ﷺ، ورووه عن الضحاك. وأن الكتب كلها نزلت بالعربية، ثم أدّاها كل نبيّ بلغة قومه، وليس بصحيح؛ لأنّ قوله ليبين لهم ضمير القوم وهم العرب، فيؤدّي إلى أن الله أنزل التوراة من السماء بالعربية ليبين للعرب، وهذا معنى فاسد.

[1332] "Allah dilediğini saptırsın, dilediğini doğru yola getirsin." ifadesi tıpkı "Sizi yaratan O'dur; ama kiminiz inkârcı nankör, kiminiz mümin!" [Teğâbün 64/2] âyetindeki gibidir; çünkü Allah Teala ancak asla iman etmeyeceğini bildiği kişiyi saptırır ve ancak iman edeceğini bildiği kişiyi hidayete erdirir. Saptırmaktan maksat, ondan lütfun esirgenmesi ve kişinin yüz üstü bırakılmasıdır. Hidayetten maksat ise lütuf ve tevfiktir. Dolayısıyla, burada 'Allah'ın saptırması ve hidayete erdirmesi' iman ve küfürden kinaye olarak kullanılmıştır.

[1333] "O'dur mutlak izzet sahibi," O'nun dileğine kimse galip gelemez "ve mutlak hikmet sahibi" sadece mahrumiyete müstahak olanları mahrum bırakır, sadece lütfa lâyık olanlara lütfeder.

5. Gerçek şu ki Biz, Mûsâ'yı da 'Kavmini karanlıklardan aydınlığa çıkar ve onlara, Allah'ın günlerini hatırlat.' diye belgelerimizle göndermiştik. Gerçekten sabreden ve gerektiği gibi şükreden herkes için, bunda elbette âyetler vardır.

[1334] أَنْ أَخْرِجْ (çıkar diye) ifadesi, *ey ahric* (yani çıkar) anlamındadır; çünkü *irsâl* (gönderme) fiili, söyleme mânasını ihtiva eder. Sanki "Onu gönderdik ve kendisine dedik ki: … çıkar" denilmiştir. Ayrıca أن'in fiilinin ("çıkarması" anlamında) nasp edici olması da mümkündür. Fiili nasp eden أن'in emir fiilinin başına gelmesi normalde mümkün değil iken burada böyle kullanılmış olmasının sebebi, burada maksadın fiilin ihtiva ettiği mastar mânası ile birleştirilmiş olmasıdır. Haddizatında emir de diğer fiil sıygaları ile fiil olma özelliğinde eşittir. Bu أن'in fiili nasp edici olmasının mümkün olduğunun delili, Arapların bu edatı *ev'aze ileyhi bi-en if'al* (Ona yap diye emretti.) şeklinde kullanmaları ve başına harf-i cer getirmeleridir. İşbu âyette de ifadenin takdiri, *bi-en ahric kavmeke* (Kavmini çıkar diye gönderdik.) şeklindedir.

[1335] "Ve onlara, Allah'ın günlerini hatırlat" yani onları kendilerinden önceki ümmetlerin; 'Âd, Semûd ve Nûh kavmi gibi kavimlerin başlarına gelen vakıaları anlatarak kendilerini uyar. *Eyyâmü'l-'arab* denilen savaş ve önemli olayların yaşandığı günler de bu günlere dâhildir. Sözgelimi [Arapların yabancılara karşı ilk galibiyetlerini aldıkları] *zî-kār* günü, [Haram aylardan Kureyş ve müttefikleri ile diğer bazı kabileler arasında savaşların yaşandığı] *ficâr* günü, *kıdda*[1] günü ve diğer gönler bunlardan bazılarıdır. أَيَّامِ اللَّهِ ifadesinin zahir/açık mânası budur. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] "أَيَّامِ اللَّهِ Allah'ın nimet ve imtihan günleridir. Nimetleri, onlara bulutu gölgelik yapması, üzerlerine bıldırcın ve kudret helvası göndermesi, denizi kendileri için yarmasıdır; imtihanları ise nesilleri helâk etmesidir." şeklinde bir görüş nakledilmiştir.

---

1 Cesas'ın komşusuna ait bir devenin Kuleyb tarafından katledilmesi ve Kuleyb'in de ona 'kısasen' Cesas tarafından katledilmesi ile başlayan ve "Vâiloğulları"ndan iki kabile arasında 40 yıl! sürdüğü söylenen bir savaş. el-Keşşaf'ta taaccub fiili için zaman zaman yer verilen *ve Câratu cesâsin ebe'nâ bi-nâbihâ / kuleyben ğalet nâbun kuleybun bevâ'uhâ* beyti de bu olayla ilgilidir. Ayrıca bkz. Furkan 25/21'in tefsiri.

[١٣٣٢] فَيُضِلُّ اللَّهُ مَن يَشَآءُ وَيَهْدِى مَن يَشَآءُ} كقوله {فَمِنكُمْ كَافِرٌ وَمِنكُمْ مُّؤْمِنٌ} [التغابن: ٢] لأنّ الله لا يضلّ إلا من يعلم أنه لن يؤمن. ولا يهدي إلا من يعلم أنه يؤمن. والمراد بالإضلال التخلية ومنع الألطاف، وبالهداية: التوفيق واللطف، فكان ذلك كناية عن الكفر والإيمان.

٥ [١٣٣٣] {وَهُوَ العَزِيزُ} فلا يغلب على مشيئته {الحَكِيمُ} فلا يخذل إلا أهل الخذلان، ولا يلطف إلا بأهل اللطف.

٥-﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَى بِآيَاتِنَا أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَذَكِّرْهُمْ بِأَيَّامِ اللهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ﴾

[١٣٣٤] {أَنْ أَخْرِجْ} بمعنى أي أخرج؛ لأنّ الإرسال فيه معنى القول، كأنه ١٠ قيل: أرسلناه وقلنا له أخرج، ويجوز أن تكون أن الناصبة للفعل، وإنما صلح أن توصل بفعل الأمر، لأنّ الغرض وصلها بما تكون معه في تأويل المصدر وهو الفعل والأمر، وغيره سواء في الفعلية، والدليل على جواز أن تكون الناصبة للفعل: قولهم أوعز إليه بأن أفعل، فأدخلوا عليها حرف الجر، وكذلك التقدير بأن أخرج قومك.

١٥ [١٣٣٥] {وَذَكِّرْهُمْ بِأَيَّامِ اللَّهِ} وأنذرهم بوقائعه التي وقعت على الأمم قبلهم: قوم نوح وعاد وثمود، ومنه أيام العرب لحروبها وملاحمها، كيوم ذي قار، ويوم الفجار، ويوم قضة وغيرها، وهو الظاهر، وعن ابن عباس رضي الله عنهما: نعماؤه وبلاؤه، فأمّا نعماؤه، فإنه ظلل عليهم الغمام، وأنزل عليهم المنّ والسلوى، وفلق لهم البحر. وأمّا بلاؤه فإهلاك القرون.

[1336] Allah'ın imtihanlarına karşı "gerçekten sabreden ve" O'nun nimetlerine "gerektiği gibi şükreden herkes için…" Allah'ın kendilerine bela ve musibet verdiği milletlerin haberlerini ya da üzerlerine nimetlerini akıttığı ümmetlerin haberlerini işittiği zaman derhal üzerine düşen sabır, şükür ve ibret alma vazifesine dikkat kesilen kimseler için. Burada "her mümin için" mânasının kastedildiği de söylenmiştir. Zira şükür ve sabır onların karakteristiği olup, müminlerin bu hususlara dikkatlerini çekmek için böyle denilmiştir.

6. Hani Mûsâ, kavmine demişti ki: "Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın; oğullarınızı teker teker boğazlatıp kadınlarınızı sağ bırakarak, sizi azabın kötüsüne uğratan Firavun hanedanından sizi O kurtarmıştı... ki sizin için bunda Rabbiniz tarafından muazzam bir imtihan vardı.

[1337] إِذْ أَنْجَاكُمْ (Hani sizi kurtarmıştı) ifadesi نِعْمَةَ اللّٰهِ ifadesinin zarfıdır. Zira bu nimet, nimeti ihsan etmek (*in'âm*) anlamında olup, "Size o vakitteki nimet ihsan edişini hatırlayın." denilmek istenmiştir. **Şayet** "إِذْ أَنْجَاكُمْ'deki *iz* edatının عَلَيْكُمْ (üzerinizdeki) ile mansup olması mümkün müdür?" **dersen şöyle derim:** Burada iki ihtimal vardır. Ya عَلَيْكُمْ ifadesi anlam olarak, *in'âm* anlamındaki *ni'met*le ilişkilidir [onun *sıla*sıdır] ya da –*ni'met* ile "nimet olarak verilen şey" kastedilirse- değildir. Eğer *ni'met* ile ilişkili ise, o zaman عَلَيْكُمْ onda amel etmez; ama eğer onunla ilişkili değilse ve anlam, "Allah'ın üzerinizde karar kılmış, yerleşmiş olan nimetini hatırlayın." şeklinde ise o zaman عَلَيْكُمْ onda amel eder. Bu iki ihtimal arasındaki fark, نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ ifadesinde daha açık bir şekilde kendini göstermektedir. Zira عَلَيْكُمْ ifadesini ["Allah'ın üzerinizdeki nimeti" şeklinde] *ni'met*in sılası olarak düşünürsen, o zaman cümlenin sonunda "Size akmış olarak" ve benzeri bir ifade getirmedikçe cümle yarım kalır, böyle bir devam ifadesi getirirsen anlam tamamlanmış olur. Ayrıca إِذْ (Hani) ifadesinin نِعْمَةَ اللّٰهِ (Allah'ın nimeti) ifadesinden bedel olması, yani "Sizi kurtardığı zamanı hatırlayın." anlamında bedel-i iştimal olması da mümkündür.

[1338] **Şayet** "Bakara sûresinde [49. âyette] bu kıssa anlatılırken *yuzebbihûne* (Teker teker boğazlıyorlardı.) ifadesi, A'râf sûresinde [141. âyette] *yukattilûne* (Bir bir öldürüyorlardı.) ifadesi, burada ise başında bir Vav ile *ve yuzebbihûne* (Ve teker teker boğazlıyorlardı.) ifadesi kullanılmıştır; aradaki fark nedir?" **dersen şöyle derim:** Vav olmadan kullanılan *yuzebbihûne*, işkencenin tefsir ve beyanı mahiyetindedir; Vav ile birlikte kullanıldığı zaman ise [yuzebbihûne] sanki işkencenin izahı değildir de başka bir cinse işaret ediyordur; çünkü bu durumda bu ifade hem azap / işkence cinsine yeterli ölçüde işaret etmekte hem de açıkça ona ilave bir anlam da ifade etmektedir.

[١٣٣٦] {لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ} يصبر على بلاء الله ويشكر نعماءه، فإذا سمع بما أنزل الله من البلاء على الأمم، أو أفاض عليهم من النعم، تنبه على ما يجب عليه من الصبر والشكر واعتبر وقيل: أراد لكل مؤمن، لأنّ الشكر والصبر من سجاياهم، تنبيهًا عليهم.

٥ ٦-﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ أَنْجَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ وَيُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ﴾

[١٣٣٧] {إِذْ أَنجَاكُمْ} ظرف للنعمة بمعنى الإنعام، أي إنعامه عليكم ذلك الوقت. فإن قلت: هل يجوز أن ينتصب بعليكم؟ قلت: لا يخلو من أن يكون صلة للنعمة ١٠ بمعنى الإنعام، أو غير صلة إذا أردت بالنعمة العطية، فإذا كان صلة لم يعمل فيه، وإذا كان غير صلة بمعنى اذكروا نعمة الله مستقرّة عليكم عمل فيه، ويتبين الفرق بين الوجهين أنك إذا قلت: نعمة الله عليكم، فإن جعلته صلة لم يكن كلامًا حتى تقول فائضة أو نحوها، وإلا كان كلامًا. ويجوز أن يكون «إذ» بدلا من نعمة الله، أي اذكروا وقت إنجائكم، وهو من بدل الاشتمال.

١٥ [١٣٣٨] فإن قلت: في سورة البقرة {يُذَبّحُونَ} وفي الأعراف {يُقَتِّلُونَ} وههنا {وَيُذَبِّحُونَ} مع الواو، فما الفرق؟ قلت: الفرق أنّ التذبيح حيث طرح الواو جعل تفسيرًا للعذاب وبيانًا له، وحيث أثبت جعل التذبيح لأنه أوفى على جنس العذاب، وزاد عليه زيادة ظاهرة كأنه جنس آخر.

[1339] **Şayet** "İsrailoğullarına Firavun hanedanının yaptıkları nasıl Allah'ın bir imtihanı, rablerinden bir bela olabilir?" **dersen şöyle derim:** Allah Teala Firavun hanedanına imkân ve süre tanımış; onlar da bu yaptıklarını Allah'ın bir imtihanı olarak yapmışlardır. Burada onların kurtarılmasına işaret edilmiş olduğu ve büyük imtihan olan şeyin kurtarılma olduğu da söylenmiştir. Sınama, nimet ile de olur mihnet ile de. Nitekim "Sınamak için, şer ile de hayır ile de sizleri deniyoruz." [Enbiyâ 21/35]) buyrulmuştur. Şair Züheyr de şöyle demiştir:

Allah da o ikisini, insanların sahip olduğu en hayırlı nimetlerle sınadı

7. Hani Rabbiniz, "Şükrederseniz, size elbette daha fazla veririm; ama nankörce inkâr ederseniz Benim azabım çok şiddetlidir!" diye ilan etmişti..

[1340] وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ رَبُّكُمْ (Hani Rabbiniz ilan etmişti.) ifadesi, Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın kavmine söylediği sözler içerisinde yer almaktadır. نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ (Allah'ın üzerinizdeki nimeti [6. Âyet]) ifadesine atıf olarak mansuptur. Sanki, "Hani Mûsâ kavmine 'Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın, size ilan ettiği zamanı hatırlayın.' demişti." denilmiştir. تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ ifadesi *ezine rabbuküm* anlamındadır. *Te'ezzene* ve *ezine* fiillerinin (aynı anlamda kullanılması) tıpkı *teva'ade* ve *ev'ade* fiilleri ve *tefeddale* ve *efdale* fiilleri gibidir; ancak *tefa'ale* kalıbında, *ef'ale*de bulunmayan ilave bir mâna vardır. Sanki, "Hani Rabbiniz artık hiçbir şüpheye yer bırakmayacak, bütün kuşkuları izale edecek açıklıkta ilan etmişti." denilmiştir. Anlam şöyledir: "Hani Rabbiniz ilan etmiş ve 'Şükrederseniz…' demişti." Ya da *te'ezzene* (ilan etti) ifadesi *kāle* (dedi) fiili yerine kullanılmıştır; çünkü ilan etmek de bir tür sözdür. Nitekim İbn Mes'ûd'un kıraatinde *ve iz kāle rabbüküm le-in şekertüm* (hani Rabbiniz demişti ki: Şükrederseniz…" şeklindedir.

[1341] Anlam şöyledir: Ey İsrailoğulları! Eğer sizlere ihsan ettiğim kurtarma nimetine ve diğer nimetlere halis iman ve sâlih amel ile şükrederseniz, sizlere nimet üzerine nimet verir, "nimetimi artırırım", verdiklerimi katbekat çoğaltırım, "ama nankörce inkâr ederseniz" vermiş olduğum nimetleri hakir görürseniz, "Benim" nimetime nankörlük edenlere karşı "azabım çok şiddetlidir!"

8. Mûsâ yine; "Siz ve yeryüzündekilerin tamamı nankörce inkâr etse, Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur; 'bizatihi hamde lâyık'tır (Ganî, Hamîd)" demişti.

[١٣٣٩] فإن قلت: كيف كان فعل آل فرعون بلاء من ربهم؟ قلت: تمكينهم وإمهالهم، حتى فعلوا ما فعلوا ابتلاء من الله. ووجه آخر وهو أن ذلك إشارة إلى الإنجاء وهو بلاء عظيم، والبلاء يكون ابتلاء بالنعمة والمحنة جميعًا، قال تعالى {وَنَبْلُوكُم بالشر والخير فِتْنَةً} [الأنبياء: ٣٥] وقال زهير:

٥ فَأَبْلاَهُمَا خَيرَ البَلاَءِ الذي يَبْلُوا

٧-﴿وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ﴾

[١٣٤٠] {وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ} من جملة ما قال موسى لقومه، وانتصابه للعطف على قوله {نِعْمَةَ الله عَلَيْكُمْ} [البقرة: ٢٣١] كأنه قيل: وإذ قال موسى لقومه اذكروا ١٠ نعمة الله عليكم، واذكروا حين تأذن ربكم. ومعنى تأذن ربكم: أذن ربكم. ونظير تأذن وأذن: توعد وأوعد، تفضل وأفضل. ولا بدّ في تفعل من زيادة معنى ليس في أفعل، كأنه قيل: وإذ أذن ربكم إيذانًا بليغًا تنتفي عنده الشكوك وتنزاح الشبه. والمعنى: وإذ تأذن ربكم فقال: {لَئِن شَكَرْتُمْ} أو أجرى {تَأَذَّنَ} مجرى، قال: لأنه ضرب من القول. وفي قراءة ابن مسعود: «وإذ قال ربكم لئن شكرتم».

١٥ [١٣٤١] أي لئن شكرتم يا بني إسرائيل ما خولتكم من نعمة الإنجاء وغيرها من النعم بالإيمان الخالص والعمل الصالح {لأَزِيدَنَّكُمْ} نعمة إلى نعمة، ولأضاعفن لكم ما آتيتكم {وَلَئِن كَفَرْتُمْ} وغمطتم ما أنعمت به عليكم {إِنَّ عَذَابِى لَشَدِيدٌ} لمن كفر نعمتي.

٨-﴿وَقَالَ مُوسَى إِنْ تَكْفُرُوا أَنْتُمْ وَمَنْ فِي الأَرْضِ جَمِيعًا فَإِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾

[1342] "Mûsâ yine demişti ki:" Ey İsrailoğulları! Siz ve bütün insanlar nankörlük etseniz, ancak kendinize zarar vermiş, mutlaka muhtaç olduğunuz ve elde etmeniz gereken bir hayırdan kendiniz mahrum etmiş olursunuz, Allah ise sizin şükrünüzden müstağnidir "Bizatihi hamde lâyıktır" hamd eden kimseler ona hamd etmeseler de O, nimet ve lütuflarının çokluğuyla hamde lâyıktır.

9. Sizden evvelki Nûh, ʻÂd ve Semûd kavimleri ile onlardan sonra gelen -Allah'tan başkasının bilmediği- birtakım kişilerin haberi size gelmedi mi? Peygamberleri onlara âyetlerle gelmişlerdi de (öfkeden) ellerini ağızlarına götürüp; "Biz sizin gönderilmiş olduğunuz şeyi inkâr etmekteyiz! Sizin bizi çağırdığınız şeyden yana 'kaygı verici bir şüphe' içindeyiz!" demişlerdi.

[1343] "Onlardan sonra gelen, Allah'tan başkasının bilmediği kimseler." Bu, mübteda ve haberden müteşekkil bir ifade olup ara cümle şeklinde gelmiştir. Ya da bu cümlenin "onlardan sonra gelenler" kısmı "Nûh kavmi"ne atıftır, "Allah'tan başkası onları bilmez." ifadesi ise ara cümledir. Bu durumda anlam, "Onlar o kadar çokturlar ki sayılarını Allah'tan başkası bilmez." şeklindedir. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] "Adnân ile İsmail *Aleyhisselâm* arasında adı sanı bilinmeyen otuz ata bulunur." dediği nakledilir. İbn Mesʻûd'un ise bu âyeti okuduğu zaman, "Nesep bilginleri yalan söylüyorlar; yani nesepleri bildiklerini iddia ediyorlar, oysa Allah bunu kendisinden başkasının bilmediğini söylüyor." dediği nakledilir.

[1344] "Ellerini ağızlarına götürüp" peygamberlerin getirmiş olduğu şey karşısında öfkeden ellerini ağızlarına götürürler. Bu tıpkı "Size karşı olan hınçlarından parmaklarını dişliyorlar!" [Âl-i ʻİmrân 3/119] âyeti gibidir. (ii) Ya da bu ifade, "Gülme, alay etme babında ellerini ağızlarına götürüyorlar." anlamındadır. Tıpkı gülme dürtüsü baskın gelip de (gülmemek için) eliyle ağzını kapatan kimse gibi. (iii) Yahut "Elleriyle ağızlarına işaret ediyorlar ve daha önce söylemiş oldukları "Bizler sizin gönderilmiş olduğunuz şeyi inkâr ettik." şeklindeki sözlerini kastediyorlar, yani "size verecek cevabımız budur, bundan gayrı size söyleyecek sözümüz yoktur." diyorlar ve böylece müminlerin kendilerinin iman edeceklerine yönelik ümitlerini kırmak istiyorlar. Nitekim "Ellerini ağızlarına götürüp 'Biz sizin gönderilmiş olduğunuz şeyi inkâr etmekteyiz.' demişlerdi." denilmektedir. -Bu güçlü bir görüştür.- (iv) İfade; "Ellerini ağızlarına koyuyorlar ve böylece peygamberlere 'Çenenizi kapatın, susun!' demiş oluyorlardı." anlamında da olabilir.

[١٣٤٢] {وَقَالَ مُوسَى} إن كفرتم أنتم يا بني إسرائيل والناس كلهم، فإنما ضررتم أنفسكم وحرمتموها الخير الذي لا بدّ لكم منه وأنتم إليه محاويج، والله غني عن شكركم {حَمِيدٌ} مستوجب للحمد بكثرة أنعمه وأياديه، وإن لم يحمده الحامدون.

٥ ٩-﴿أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ لا يَعْلَمُهُمْ إِلا اللَّهُ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ وَقَالُوا إِنَّا كَفَرْنَا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ وَإِنَّا لَفِي شَكٍّ مِمَّا تَدْعُونَنَا إِلَيْهِ مُرِيبٍ﴾

[١٣٤٣] {وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ لا يَعْلَمُهُمْ إِلا اللَّهُ} جملة من مبتدأ وخبر، وقعت اعتراضًا: أو عطف الذين من بعدهم على قوم نوح. و{لَا يَعْلَمُهُمْ إِلا اللَّهُ} اعتراض.

١٠ والمعنى: أنهم من الكثرة بحيث لا يعلم عددهم إلا الله. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: بين عدنان وإسماعيل ثلاثون أبا لا يعرفون، وكان ابن مسعود إذا قرأ هذه الآية قال: كذب النسابون، يعني أنهم يدّعون علم الأنساب، وقد نفي الله علمها عن العباد.

[١٣٤٤] {فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ} فعضوها غيظًا وضجرًا مما جاءت به الرسل، كقوله {عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْأَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ} [آل عمران: ١١٩] أو ضحكًا واستهزاء كمن غلبه

١٥ الضحك فوضع يده على فيه. أو وأشاروا بأيديهم إلى ألسنتهم وما نطقت به من قولهم {إِنَّا كَفَرْنَا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ} أي هذا جوابنا لكم ليس عندنا غيره، إقناطًا لهم من التصديق. ألا ترى إلى قوله {فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ وَقَالُوا إِنَّا كَفَرْنَا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ} وهذا قول قوي. أو وضعوها على أفواههم يقولون للأنبياء: أطبقوا أفواهكم واسكتوا.

(v) Veya "Ellerini ağızlarına koyarak, peygamberlerin susmasını istiyorlardı." şeklinde (vi) ya da "ellerini onların ağızlarına kapatarak onları susturmak istiyorlar, konuşmalarına fırsat vermiyorlardı." şeklinde de olabilir. (vii) Şu da söylenmiştir: [أيديهم'deki] *el-eydî* nimet anlamındaki *yed*in çoğulu olup *eyâdî* (nimetler) anlamındadır; yani peygamberlerin kendilerine ettikleri nasihatleri, öğütleri, onlara vahyedilmiş olan şeriatı ve âyetleri reddediyorlar; böylece nimetlerin en büyüğünü geri çevirmiş oluyorlardı; çünkü bunları kabul etmeyip yalanladıkları vakit, sanki onları peygamberlerin ağzına geri tepmiş, geldiği yere geri göndermiş oldukları *mesel* yoluyla anlatılmış olmaktadır.

[1345] "Bizi çağırdığınız şeyden" yani Allah'a imandan. تَدْعُونَنَا ifadesi Nun'un idğamı ile *ted'ûnnâ* şeklinde de okunmuştur. "Kaygı verici" insanı kuşkulandıran ya da kuşkulu anlamındaki مُرِيب kelimesi *erâbehû* (Onu kuşkulandırdı.) ve *erâbe'r-racul*[u] (Adam kuşkulandı.) ifadelerinden türemiştir. *Rayb*, içsel bir endişedir; zihnin tamamem mutmain olamamasıdır.

10. Peygamberleri onlara; "Gökleri ve yeri sonraki gelişmelere açık biçimde yaratan Allah hakkında şüphe edilir mi hiç?! O sizi, birtakım günahlarınızı bağışlayıp sizi adı konulmuş bir süreye kadar geciktirmek için davet ediyor." dediler. Onlar da: "Siz de bizim gibi birer insansınız. Atalarımızın tapageldiği şeylerden bizi vazgeçirmek istiyorsunuz. Öyleyse, bize aşikâr bir güçlü kanıt getirin!" dediler.

[1346] أَفِي اللَّهِ شَكٌّ (Allah hakkında şüphe edilir mi hiç?!) ifadesinde, zarfın başına yadırgama mânası veren Hemze getirilmiştir, çünkü sözün konusu "şüphe" değil, "şüpheye konu olan şey"dir ve bu şeyin açık delillerle ve şahitlikle ispatlanmış olması sebebiyle şüphe taşımasının mümkün olmadığını ifade etmek üzere söylenmiştir. "Sizi, birtakım günahlarınızı bağışlamak için çağırıyor." Yani sizleri bağışlamak için sizi imana davet ediyor. Ya da sizleri bağışlamak için davet ediyor. Bu durumda ifade *de'avtuhû li-yensuranî* (Onu bana yardım etsin diye çağırdım.) ve *de'avtuhû li-ye'küle ma'î* (Onu benimle yesin diye davet ettim.) ifadelerine benzer. Şair de şöyle demiştir:

> Başıma gelenler sebebiyle Misver'i çağırdım yardıma; 'emret' dedi.
> Allah da Misver'in dualarına icabet esin; elini boş çevirmesin!

[1347] **Şayet** "مِنْ ذُنُوبِكُمْ (birtakım günahlarınız) ifadesindeki 'birtakım'ın mânası nedir?"[1] **dersen şöyle derim:** Bu tür ifadelerin sadece kâfirlere hitaben kullanıldığını biliyorum. Sözgelimi:

---

1 Yani dine giren kâfirlerin günahlarının tamamı bağışlanmıyor mu? / ed.

أو ردّوها في أفواه الأنبياء يشيرون لهم إلى السكوت. أو وضعوها على أفواههم يسكتونهم ولا يذرونهم يتكلمون. وقيل: الأيدي، جمع يد وهي النعمة بمعنى الأيادي، أي ردوا نعم الأنبياء التي هي أجل النعم من مواعظهم ونصائحهم وما أوحي إليهم من الشرائع والآيات في أفواههم، لأنهم إذا كذبوها ولم يقبلوها، ٥ فكأنهم ردوها في أفواههم ورجعوها [إلى حيث جاءت] منه على طريق المثل.

[١٣٤٥] {ممَّا تَدْعُونَنَا إِلَيْهِ} من الإيمان بالله. وقرئ «تدعونا» بإدغام النون {مُرِيبٍ} موقع في الريبة أو ذي ريبة، من أرابه، وأراب الرجل، وهي قلق النفس وأن لا تطمئن إلى الأمر.

١٠-﴿قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَفِي اللَّهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ ١٠ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرَكُمْ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى قَالُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلا بَشَرٌ مِثْلُنَا تُرِيدُونَ أَنْ تَصُدُّونَا عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُنَا فَأْتُونَا بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ﴾

[١٣٤٦] {أَفِي اللَّهِ شَكٌّ} أدخلت همزة الإنكار على الظرف، لأن الكلام ليس في الشك، إنما هو في المشكوك فيه، وأنه لا يحتمل الشك لظهور الأدلة وشهادتها عليه {يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ مّن ذُنُوبِكُمْ} أي يدعوكم إلى الإيمان ليغفر لكم أو ١٥ يدعوكم لأجل المغفرة كقوله: دعوته لينصرني، ودعوته ليأكل معي، وقال:

دَعَوْتُ لِمَا نَابنِي مِسْوَرا فَلَبَّى فَلَبَّى يَدَيْ مِسْوَرِ

[١٣٤٧] فإن قلت: ما معنى التبعيض في قوله: من ذنوبكم}؟ قلت: ما علمته جاء هكذا إلا في خطاب الكافرين، كقوله:

- O'ndan sakınasınız ve bana itaat edesiniz; O da bir kısım günahlarınızı size bağışlasın diye..." [Nûh 71/3-4];
- "Ey kavmimiz! Allah'ın davetçisine icabet edin ve ona iman edin ki O, günahlarınızdan bir kısmını bağışlasın ve sizi can yakıcı bir azaptan kurtarsın." [Ahkāf 46/31]

gibi âyetlerde kâfirlere hitaben bu şekilde kullanılırken; müminlere hitap eden âyetlerde farklı bir kullanım vardır. Sözgelimi "Ey iman edenler! Sizi, can yakıcı bir azaptan kurtaracak bir alış-veriş göstereyim mi size? Siz Allah ve Resûlüne iman edersiniz, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edersiniz,; -Bu sizin için ne kadar hayırlıdır bir bilseniz!- O da sizin günahlarınızı bağışlar; sizi altından ırmakların aktığı cennetlere ve Adn Cennetlerindeki güzelim mekânlara sokar. Büyük başarı da budur..." [Saf 61/10-12] âyeti ve benzeri diğer âyetleri incelersen istikrâ (tümevarım) yoluyla bu sonuca ulaşabilirsin. Bu durum, kâfirlere ve müminlere farklı şekillerde hitap etmek ve bu iki grubun vaatte birbirine eşit tutulmayacağını belirtmek içindir. Şu da söylenmiştir: مِنْ ذُنُوبِكُمْ (birtakım günahlarınız) ifadesi ile onlarla Allah arasında olan günahların bağışlanacağı, bunun aksine onlarla kullar arasında olan haksızlık ve benzeri günahların ise affedilmeyeceği kastedilmiştir.

[1348] "Sizi adı konulmuş bir süreye kadar geciktirmek için" yani Allah'ın adını koyduğu, miktarını beyan ettiği bir süreye kadar. Eğer iman ederseniz Allah size o süreye kadar mühlet verecek, sizi o ecele kadar yaşatacaktır, fakat iman etmezseniz bu vakitten önce sizi helâk edecektir.

[1349] "Siz de bizim gibi birer insansınız"; bizimle sizin aranızda bir üstünlük söz konusu değil, sizin bize bir üstünlüğünüz yok. O halde, neden elçilik için biz değil de siz seçilmiş olasınız ki?! Allah insanlara elçiler gönderecek olsaydı, onlar insanlardan daha üstün bir cinsten seçerdi ki onlarda meleklerdir.

[1350] "Aşikâr bir güçlü kanıt" açık seçik bir delil. Peygamberler onlara delil ve kanıtlar getirmişlerdir, onların aşikâr ve güçlü bir kanıt ifadesiyle kastettikleri şey ise, sırf inat ve inkâr maksadıyla talep ettikleri mucizedir.

11. Peygamberleri onlara dedi ki: "Evet, biz de sizin gibi insanlarız, ama Allah, kullarından dilediğine ihsanda bulunu(p böyle vahyede)r. Tabiî, Allah'ın izni olmadan size güçlü bir kanıt getiremeyiz. O halde, sadece Allah'a güvenip dayansın müminler."

{وَاتَّقُوهُ وَأَطِيعُونِ يَغْفِرْ لَكُمْ مِّن ذُنُوبِكُمْ} [نوح: ٣ - ٤]

{يا قَوْمنا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللهِ وَآمِنُوا بِهِ يَغْفِرْ لَكُمْ مِّن ذنوبكم} [الأحقاف: ٣١]

وقال في خطاب المؤمنين: {هَلْ أَدُلُّكمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنجِيكُم مِّنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ} [الصف: ١٠] إلى أن قال {يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ} [الصف: ١٢] وغير ذلك مما يقفك ٥ عليه الاستقراء، وكان ذلك للتفرقة بين الخطابين، ولئلا يسوي بين الفريقين في الميعاد، وقيل: أريد أنه يغفر لهم ما بينهم وبين الله، بخلاف ما بينهم وبين العباد من المظالم ونحوها.

[١٣٤٨] {وَيُؤَخِّرْكُمْ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى} إلى وقت قد سماه الله وبين مقداره، يبلغكموه إن آمنتم، وإلا عاجلكم بالهلاك قبل ذلك الوقت.

١٠ [١٣٤٩] {إِنْ أَنتُمْ} ما أنتم {إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُنَا} لا فضل بيننا وبينكم، ولا فضل لكم علينا، فلم تخصون بالنبوّة دوننا، ولو أرسل الله إلى البشر رسلًا لجعلهم من جنس أفضل منهم وهم الملائكة.

[١٣٥٠] {بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ} بحجة بينة، وقد جاءتهم رسلهم بالبينات والحجج، وإنما أرادوا بالسلطان المبين آية قد اقترحوها تعنتًا ولجاجًا.

١٥ **١١-﴿قَالَتْ لَهُمْ رُسُلُهُمْ إِنْ نَحْنُ إِلا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَمُنُّ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَمَا كَانَ لَنَا أَنْ نَأْتِيَكُمْ بِسُلْطَانٍ إِلا بِإِذْنِ اللَّهِ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ﴾**

12. "Hem biz, ne diye Allah'a güvenip dayanmayacakmışız ki! Bizi yolumuza O iletmiştir. Bize yaptığınız eziyetlere elbette sabredeceğiz; güvenip dayanacaklar da yalnız Allah'a güvenip dayansınlar."

[1351] "Biz de sizin gibi insanlarız" ifadesi, onların "Siz de bizim gibi birer insansınız." [10. âyet] şeklindeki sözlerinin haklı olduğunu teslim etmek olup, peygamberler bu sözü söyleyerek kendilerinin de beşeriyet vasfında onlarla ortak ve eşit olduklarını, ama bunun dışındaki konularda onlarla eşit olmadıklarını kastetmişler; fakat alçakgönüllü oldukları için üstünlüklerini zikretmeyip, bunun yerine sadece "Allah, kullarından dilediğine" peygamberlik vererek "ihsanda bulunur." demekle yetinmişlerdir. Zira Allah Teala o kimseleri bu hususiyete lâyık oldukları için seçmiş ve nübüvvet lütfuna mazhar kılmış, kendilerinde mevcut olan özelliklerden dolayı onları hemcinslerine tercih etmiştir.

[1352] "Allah'ın izni olmadan" ifadesiyle peygamberler, "İstediğiniz mucizeleri getirmek bize düşmez, bizim gücümüz dâhilinde değildir; bu iş tamamen Allah'ın dilemesine bağlı bir iştir." demek istemişlerdir.

[1353] "O halde, sadece Allah'a güvenip dayansın müminler." Peygamberler bu ifade ile müminlerin tamamına tevekkülü emretmişler, ama öncelikli olarak da kendilerini kastetmişler; kendi nefislerine bu emri vermişlerdir. Adeta şöyle demişlerdir: "Sizin inat ve düşmanlığınıza ve bize reva gördüklerinize karşı sabretme konusunda bize düşen Allah'a tevekkül etmektir." Nitekim "Hem biz, ne diye Allah'a güvenip dayanmayacakmışız ki" ifadesi "Allah bize hidayet etmişken," bizi yolumuza iletmişken, yani her birimizi dinde izlenmesi gereken yola sevk edip o yolda muvaffak kılmış, böylece tevekkül etmemiz gereken şeyi yapmışken Allah'a tevekkül etmeme konusunda nasıl bir mazeretimiz olabilir ki?!" mânasına gelir.

[1354] **Şayet** "Tevekkül emrini neden tekrar etmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu emirlerin ilki tevekkülün fiiliyata geçirilmesi içindir; ardından gelen "Güvenip dayanacaklar da yalnız O'na güvenip dayansınlar." ifadesi ise tevekkül ehli kimseler fiiliyata geçirdikleri tevekküllerinde ve nefislerine tevekkülü emretme konusunda sebat etsinler mânasına gelir.

13. Nankörce inkâr edenler peygamberlerine "Ya bizim dinimize dönersiniz ya da sizi memleketimizden çıkarırız!" deyince, Rableri de onlara şöyle vahyetti: "Zalimleri mutlaka helâk edeceğiz!"

١٢-﴿وَمَا لَنَا أَلَّا نَتَوَكَّلَ عَلَى اللهِ وَقَدْ هَدَانَا سُبُلَنَا وَلَنَصْبِرَنَّ عَلَى مَا آذَيْتُمُونَا وَعَلَى اللهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ﴾

[١٣٥١] {إِن نَّحْنُ إِلّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ} تسليم لقولهم، وأنهم بشر مثلهم، يعنون أنهم مثلهم في البشرية وحدها، فأما ما وراء ذلك فما كانوا مثلهم، ولكنهم لم يذكروا فضلهم تواضعًا منهم، واقتصروا على قولهم {ولكن اللّٰه يَمُنُّ على مَن يَشَاء مِنْ عِبَادِهِ} بالنبوّة، لأنه قد علم أنه لا يختصهم بتلك الكرامة إلا وهم أهل لاختصاصهم بها، لخصائص فيهم قد استؤثروا بها على أبناء جنسهم.

[١٣٥٢] {إِلَا بِإِذْنِ اللَّهِ} أرادوا أن الإتيان بالآية التي اقترحتموها ليس إلينا ولا في استطاعتنا، وما هو إلا أمر يتعلق بمشيئة اللّٰه.

[١٣٥٣] {وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ } أمر منهم للمؤمنين كافة بالتوكل، وقصدوا به أنفسهم قصدًا أوليًا وأمروها به، كأنهم قالوا: ومن حقنا أن نتوكل على اللّٰه في الصبر على معاندتكم ومعاداتكم وما يجري علينا منكم. ألا ترى إلى قوله {وَمَا لَنَا أَن لا نَتَوَكَّلَ عَلَى اللّٰه} ومعناه: وأيّ عذر لنا في أن لا نتوكل عليه {وَقَدْ هَدَانَا} وقد فعل بنا ما يوجب توكلنا عليه، وهو التوفيق لهداية كل واحد منا سبيله الذي يجب عليه سلوكه في الدين،

[١٣٥٤] فإن قلت: كيف كرّر الأمر بالتوكل؟ قلت: الأول لاستحداث التوكل، وقوله {فَلْيَتَوَكَّلِ المتوكلون} معناه فليثبت المتوكلون على ما استحدثوا من توكلهم وقصدهم إلى أنفسهم على ما تقدّم.

١٣-﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِمْ لَنُخْرِجَنَّكُمْ مِنْ أَرْضِنَا أَوْ لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنَا فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ رَبُّهُمْ لَنُهْلِكَنَّ الظَّالِمِينَ﴾

14. "Ve onlardan sonra yeryüzüne sizi yerleştireceğiz! Bu, Benim huzuruma çıkacağından ve tehdidimden kork(up ona göre davran)anlar için haktır."

[1355] "Ya sizi çıkarırız" ve "ya bizim dinimize dönersiniz." ifadelerinin anlamı şudur: Kaçınılmaz olarak bu iki seçenekten birini seçeceksiniz; bunlardan biri çıkmanız, diğeri ise dinimize dönmenizdir. Bu konuda yemin ediyoruz!

[1356] **Şayet** "Sanki peygamberler daha önce kavimlerinin dinindelermiş de ona döneceklermiş gibi anlaşılıyor." **dersen şöyle derim**; Hâşa! Asla öyle değildir. Aksine, burada dönmekten kasıt, onların dinine girmeleridir. Bu kullanım tarzı Arap dilinde oldukça sık ve yaygındır. Hatta Arapların *sāra* (oldu) fiilini neredeyse hiç kullanmadıklarını, onun yerine *'âde* (döndü) fiilini kullandıklarını görürsün. Sözgelimi *mâ 'udtu erâhu* (Onu göremez oldum.), *'âde lâ yükellimunî* (Benimle konuşmaz oldu.), *mâ 'âde li-fülân*[in] *mâl*[ün] (Falan kimsenin malı kalmadı.) gibi ifadeleri buna örnek verebiliriz. Ya da onlar bu ifade ile bütün peygamberlere ve onlara iman eden kimselere hitap etmişler, fakat hitapta çoğunluğu esas alıp ifadeyi tek kişiye değil, çoğunluğuna durumuna göre seçmişlerdir.

[1357] "Zalimleri mutlaka helâk edeceğiz!" ifadesi bir nakil olup, başında "Dedi ki" ifadesi takdir edilmesini ya da فَأَوْحى fiilinin söyleme fiili yerinde kullanılmış olmasını gerektirir, çünkü o da bir tür sözdür. Ebû Hayve [v. 203/818] فَأَوْحى fiilinin üçüncü şahıs kipinde[1] olmasını dikkate alarak, *le-yuhlikenne* (Onları mutlaka helâk edecektir.) ve *le-yuskinenne* (Sizi mutlaka yerleştirecektir.) şeklinde okumuştur. Bu iki farklı okuyuş *akseme Zeyd*[ün] *le-yahrucenne* (Zeyd kesinlikle çıkacağına yemin etti.) ve *akseme Zeyd*[ün] *le-ahrucenne* (Zeyd 'Kesinlikle çıkacağım!' diye yemin etti.) ifadesi gibidir.

[1358] الأرضَ kelimesiyle zalimlerin diyarları kastedilmiştir. "Sürekli hor görülen o kavmi de, bölgenin bereketlendirdiğimiz doğu ve batı kısımlarına mirasçı kıldık." [A'râf 7/137] ve "Ve onların *yerlerine yurtlarına*, mallarına ve ayak basmadığınız topraklara sizi vâris kıldı." [Ahzâb 33/27] âyetlerinde de benzer bir kullanım söz konusudur. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in "Kim komşusuna eziyet ederse Allah, komşusunu onun yerine yurduna mirasçı kılar!" buyurduğu nakledilmiştir. Ben bu hadis-i şerifte ifade edilen hususu çok yakın bir zamanda bizzat yaşayarak müşahede ettim. Şöyle ki: Benim bir dayım vardı ve bizim köyün ağası ona zulmediyor, bana da sıkıntı çektiriyordu. Bu ağa sonunda öldü ve Allah, mülkünü bana nasip etti. Bir gün dayımın çocuklarının onun evine girip çıktıklarını, uşaklara emirler verip yasaklar koyduklarını gördüm ve Hazret-i Peygamber (s.a.)'in bu sözünü hatırladım. Bunu onlara da söyledim, bunun üzerine hep birlikte Allah'a şükür secdesi yaptık.

1 فَأَوْحينَا şeklinde nefs-i mütekellim ma'a'l-ğayr (çoğul) değil de… / ed.

١٤-﴿وَلَنُسْكِنَنَّكُمُ الأَرْضَ مِنْ بَعْدِهِمْ ذَلِكَ لِمَنْ خَافَ مَقَامِي وَخَافَ وَعِيدِ﴾

[١٣٥٥] {لَنُخْرِجَنَّكُمْ}، {أَوْ لَتَعُودُنَّ} ليكونن أحد الأمرين لا محالة، إما إخراجكم إما عودكم حالفين على ذلك.

[١٣٥٦] فإن قلت: كأنهم كانوا على ملتهم حتى يعودوا فيها. قلت: معاذ الله، ولكن العود بمعنى الصيرورة، وهو كثير في كلام العرب كثرة فاشية لا تكاد تسمعهم يستعملون صار، ولكن عاد، ما عدت أراه، عاد لا يكلمني، ما عاد لفلان مال. أو خاطبوا به كل رسول ومن آمن به، فغلبوا في الخطاب الجماعة على الواحد.

[١٣٥٧] {لَنُهْلِكَنَّ الظَّالِمِينَ} حكاية تقتضي إضمار القول، أو إجراء الإيحاء مجرى القول، لأنه ضرب منه. وقرأ أبو حيوة: «ليهلكنّ»، «وليسكننكم»، بالياء اعتبارًا لأوحى، وأن لفظه لفظ الغيبة، ونحوه قولك: أقسم زيد ليخرجن ولأخرجن.

[١٣٥٨] والمراد بالأرض أرض الظالمين وديارهم، ونحوه {وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا} [الأعراف: ١٣٧]، {وَأَوْرَثَكُمْ أَرْضَهُمْ وَدِيَارَهُمْ} [الأحزاب: ٢٧]. وعن النبي ﷺ: "من آذى جاره ورثه الله داره." ولقد عاينت هذا في مدة قريبة: كان لي خال يظلمه عظيم القرية التي أنا منها ويؤذيني فيه، فمات ذلك العظيم وملكني الله ضيعته، فنظرت يومًا إلى أبناء خالي يتردّدون فيها ويدخلون في دورها ويخرجون ويأمرون وينهون فذكرت قول رسول الله ﷺ، وحدّثتهم به، وسجدنا شكرًا لله.

[1359] “Bu” yani Allah’ın zalimleri helâk edip müminleri onların diyarına yerleştireceğine dair hükmü, “Benim huzuruma çıkacağından korkanlar” için haktır. مَقَام kelimesi hesap durağında ilahî huzura çıkış anlamında olup bu, kıyamet günü Allah’ın kullarının huzura çıkıp duracakları zamandır. Ya da مَقَام kelimesi zaittir [Çünkü korkulan, makam/huzur değil, Yüce Allah’ın kendisidir]. “Başında Benim dikildiğimden, yani amellerini bir bir yazdığımdan korkan” anlamında olduğu da söylenmiştir ki, buna göre mâna; “Bu, müttakîlerin hakkıdır.” şeklindedir. Nitekim “Akıbet müttakîlerindir.” [A‘râf 7/128] buyrulmuştur.

15. Zafer istediler, sonunda hüsrana uğradı her inatçı zorba!

16. Ötesinde de Cehennem!.. Kanlı-irinli bir su içirilir kendisine!..

17. Onu yutmaya çalışır ama boğazından geçiremez, her taraftan ölüm geldiği halde ölmez; çünkü şiddetli bir azap daha gelecektir arkasından!

[1360] وَاسْتَفْتَحُوا ifadesi, düşmanlarına karşı Allah’tan “zafer istediler” anlamındadır. Bu mânada “Zafer istiyordunuz ya, işte zafer geldi!” [Enfâl 8/19] buyrulmuştur. Ya da bu ifade “Allah’tan hakemlik istiyorlar, aralarında hükmetmesini talep ediyorlardı.” anlamında olup hüküm verme anlamındaki *el-fetâhat*[u] kökündendir. Bu fiil “Kavmimizle bizim aramızda adaletle hükmet (bizim mi yoksa kavmimizin mi haklı olduğunu ortaya çıkar).” [A‘râf 7/89] âyetinde bu mânada kullanılmıştır. Bu durumda ifade, [13. âyetteki] “Rableri de onlara şöyle vahyetti.” ifadesine atıftır.

[1361] وَاسْتَفْتَحُوا ifadesi emir kipinde *ve’steftihû* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda, “helâk edeceğiz” ifadesine atıf olup anlam, “Rableri onlara vahyetti ve şöyle dedi: Onları helâk edeceğiz. Ve onlara dedi ki: Siz zafer isteyin…” şeklinde olur.

[1362] وَخابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ Yani onlara yardım edildi ve zafere, felâha erdiler “ve hüsrana uğradı her inatçı zorba!” İnatçı zorbadan kasıt kavimleridir. Kâfirlerin kendilerinin hak üzere olduklarını, peygamberlerin ise bâtıl üzere olduklarını düşünmüş ve onlara karşı zafer talebinde bulunmuş oldukları da söylenmiştir; ama hüsrana uğramıştır her inatçı zorba! Yani zafer talebi kendisinin kurtuluşuna vesile olmamıştır.

[1363] “Ötesinde de” yani önünde de “cehennem!” Şair şöyle demiştir:

Umarım akşamleyin yaşadığın sıkıntının
Önünde yakın bir rahatlama vardır

[١٣٥٩] {ذلك} إشارة إلى ما قضى به الله من إهلاك الظالمين وإسكان المؤمنين ديارهم، أي ذلك الأمر حق {لِمَنْ خَافَ مَقَامِى} موقفي وهو موقف الحساب، لأنه موقف الله الذي يقف فيه عباده يوم القيامة، أو على إقحام المقام. وقيل: خاف قيامي عليه وحفظي لأعماله. والمعنى أنّ ذلك حق للمتقين، كقوله {والْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ} [الأعراف: ١٢٨].

١٥-﴿وَاسْتَفْتَحُوا وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ﴾

١٦-﴿مِنْ وَرَائِهِ جَهَنَّمُ وَيُسْقَى مِنْ مَاءٍ صَدِيدٍ﴾

١٧-﴿يَتَجَرَّعُهُ وَلا يَكَادُ يُسِيغُهُ وَيَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَمَا هُوَ بِمَيِّتٍ وَمِنْ وَرَائِهِ عَذَابٌ غَلِيظٌ﴾

[١٣٦٠] {وَاسْتَفْتَحُوا} واستنصروا الله على أعدائهم {إِن تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمُ الْفَتْحُ} [الأنفال: ١٩] أو استحكموا الله وسألوه القضاء بينهم من الفتاحة وهي الحكومة، كقوله تعالى {رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ} [الأعراف: ٨٩] وهو معطوف على {أَوْحَى إِلَيْهِمْ}

[١٣٦١] وقرئ «واستفتحوا» بلفظ الأمر. وعطفه على {لَنُهْلِكَنَّ} أي أوحى إليهم ربهم وقال لهم لنهلكنّ وقال لهم استفتحوا.

[١٣٦٢] {وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ} معناه فنصروا وظفروا وأفلحوا، وخاب كل جبار عنيد، وهم قومهم. وقيل: واستفتح الكفار على الرسل، ظنا منهم بأنهم على الحق والرسل على الباطل، وخاب كل جبار عنيد منهم ولم يفلح باستفتاحه.

[١٣٦٣] {مِّن وَرَآئِهِ} من بين يديه. قال:

عَسَى الْكَرْبُ الَّذِي أَمْسَيْتَ فِيهِ   يَكُونُ وَرَاءَهُ فَرَجٌ قَرِيبُ

[1364] Bununla, böylelerinin dünyadaki hali anlatılmaktadır; çünkü böyle biri cehennem tarafından beklenmekte, gözlenmektedir. Adeta cehennemin hemen önünde, çukurunun yanı başında gibidir. Ya da bu ifadeyle onun ahirette diriltilip ilahî huzura çıkarılacağı zamanki halin anlatılmaktadır.

[1365] **Şayet** "وَيُسْقى (içirilir) ifadesi neye atıftır?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade hazfedilmiş bir ifadeye atıftır ki şöyle takdir edilebilir: "Ötesinde de cehennem vardır; orada karşılaşacağı şeyle karşılaşır ve kendisine kanlı-irinli bir su içirilir!" şeklindedir. Sanki kanlı-irinli su içmek onun çekeceği azabın en şiddetlisidir de bu yüzden "Her taraftan ölüm geldiği halde, ölmez." ifadesiyle birlikte hususen zikredilmiştir. "Peki مِنْ ماءٍ صَدِيدٍ (kanlı-irinli sudan) ifadesi nedir?" **dersen şöyle derim:** *Sadîd* (kanlı-irinli) ifadesi *mâ'* (su) kelimesinin atf-ı beyanıdır. Önce "bir su içirilir" denilmiş ancak su müphem bırakılmış; sonra da *sadîd* ifadesiyle bu ifade beyan edilmiştir. Bu, cehennem ehlinin derilerinden akan bir sıvıdır.

[1366] "Onu yutmaya çalışır" yutmak için kendini zorlar "ama boğazından geçiremez." وَلا يَكادُ يُسِيغُهُ ifadesinde *kâde* mübalağa için eklenmiştir. Anlam, "Değil yutmak, onu boğazından geçirmeye yaklaşamaz bile!" şeklindedir. Bu yönüyle bu ifade "Neredeyse onu bile göremez." [Nûr 24/40] ifadesinde de vardır. Burada da "Değil onu görmek, görmeye yaklaşamaz bile!" mânası kastedilmiştir. "Her taraftan ölüm geldiği halde, ölmez." Sanki ölümün sebepleri ve bütün türleri, üzerine çöreklenmiş; onu her yönden kuşatmıştır. Bu ifadeyle onun başına gelecek olan acıların ne kadar feci olduğu anlatılmak istenmektedir. Şu da söylenmiştir: مِنْ كُلِّ مَكانٍ (her taraftan) ifadesi ayak parmakları dâhil olmak üzere bedeninin her yerinden anlamındadır. "Saçının her bir telinden" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1367] "Ve arkasından" yani hemen peşinden "şiddetli bir azap daha gelecektir" yani gelen her bir an, bir öncekinden daha şiddetli ve sert bir azap onu karşılayacaktır. Fudayl b. 'Iyâz'ın [v. 187/803] "Bu, nefesin kesilip bedende tutulmasıdır." dediği nakledilmiştir.

[1368] Ayetin şu mânaya gelmesi de mümkündür: Mekkeliler Hazret-i Peygamber (s.a.)'in davete başladığı yıllarda mâruz kaldıkları kıtlık senelerinde yağmur duasında çıkmışlar -buna göre *feth* yağmur anlamında olmaktadır- fakat dualarına icabet edilmemiştir. İşte bu âyette Allah Teala bunu zikretmiş ve bütün inatçı zorbaların ümitlerini boşa çıkardığını, bu kimselere dünyada yağmur verilmek yerine cehennemde bir başka 'su'yun, cehennem ehlinin kanlı-irinli suyunun verileceğini ifade etmiştir. Bu yoruma göre وَاسْتَفْتَحُوا (Yağmur istiyordunuz.) ifadesi, daha öncesinde geçen peygamberlerin ve ümmetlerinin sözlerinden bağımsız, yeni bir cümle başlangıcı olur.

[١٣٦٤] وهذا وصف حاله وهو في الدنيا، لأنه مرصد لجهنم، فكأنها بين يديه وهو على شفيرها أو وصف حاله في الآخرة حين يبعث ويوقف،

[١٣٦٥] فإن قلت: علام عطف {وَيُسْقَى}؟ قلت: على محذوف تقديره: من ورائه جهنم يلقى فيها ما يلقى ويسقي من ماء صديد، كأنه أشد عذابها فخصص ٥ بالذكر مع قوله {وَيَأْتِيهِ الموت مِن كُلِّ مَكَانٍ وَمَا هُوَ بِمَيِّتٍ}. فإن قلت: ما وجه قوله تعالى {مِن مَّآءٍ صَدِيدٍ}؟ قلت: صديد عطف بيان لماء، قال: {ويسقى مِن مَّآءٍ} فأبهمه إبهامًا ثم بينه بقوله {صَدِيدٍ} وهو ما يسيل من جلود أهل النار.

[١٣٦٦] {يَتَجَرَّعُهُ} يتكلف جرعه {وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُ} دخل كاد للمبالغة. يعني ولا يقارب أن يسيغه، فكيف تكون الإساغة، كقوله {لَمْ يَكَدْ يَرَاهَا} [النور: ٤٠] أي ١٠ لم يقرب من رؤيتها فكيف يراها {وَيَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ} كأنّ أسباب الموت وأصنافه كلها قد تألبت عليه وأحاطت به من جميع الجهات، تفظيعًا لما يصيبه من الآلام. وقيل: {مِّن كُلِّ مَكَانٍ} من جسده حتى من إبهام رجله. وقيل: من أصل كل شعرة.

[١٣٦٧] {وَمِن وَرَآئِهِ} ومن بين يديه {عَذَابٌ غَلِيظٌ} أي في كل وقت يستقبله ١٥ يتلقى عذابًا أشدّ مما قبله وأغلظ. وعن الفضيل: هو قطع الأنفاس وحبسها في الأجساد.

[١٣٦٨] ويحتمل أن يكون أهل مكة قد استفتحوا أي استمطروا - والفتح المطر - في سني القحط التي أرسلت عليهم بدعوة رسول الله ﷺ فلم يسقوا، فذكر سبحانه ذلك، وأنه خيب رجاء كل جبار عنيد وأنه يسقى في جهنم بدل سقياه ماء ٢٠ آخر، وهو صديد أهل النار. واستفتحوا -على هذا التفسير- كلام مستأنف منقطع عن حديث الرسل وأممهم.

18. Rablerini nankörce inkâr edenlerin çaba ve gayretlerinin durumu; fırtınalı bir günde rüzgârın şiddetle savurduğu küle benzer. Yapıp ettiklerinden hiçbir şey elde edemezler. Derin sapma budur işte!

[1369] Sîbeveyhi'ye [v. 180/796] göre bu ifade mübteda olup haberi hazfedilmiştir ve cümlenin takdiri, "Sana anlatılanlar içerisinde Rablerini nankörce inkâr edenlerin çaba ve gayretlerinin durumu da vardır." şeklindedir. Burada *mesel* kelimesi tuhaflık ihtiva eden sıfat anlamında isti'âre olarak kullanılmıştır. "Onların amelleri küle benzer." ifadesi de yeni bir cümle olup "Onların durumu nasıldır?" şeklindeki farazi bir soruya cevap olarak söylenmiştir. Anlamın, "Rablerini nankörce inkâr edenlerin amellerinin durumu…" şeklinde olması da mümkündür. Ya da bu cümle bir mübtedanın haberi olabilir. Yani, "Nankörce inkâr edenlerin sıfatı şudur: onların amelleri kül gibidir." şeklindedir. Bu durumda ifade tıpkı *sıfatu Zeyd*^{in} *'ırzuhû masûn*^{un} *ve mâlühû mebzûl*^{ün} (Zeyd'in sıfatı şudur: Onun ırzı korunmuştur, malı ise harcanır.) cümlesi gibidir. Veya "onların amelleri" ifadesi "nankörce inkâr edenlerin durumu" ifadesinden bedel olabilir. Bu durumda da anlam, "onların amellerinin misali şöyledir." şeklinde olur ve "kül gibidir." ifadesi ise haber olur.

[1370] الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عاصِفٍ (fırtına*lı* bir günde rüzgâr) ifadesi *er-riyâh*^{u} *fî yevm*^{in} *'âsıf*^{in} şeklinde de okunmuştur. 'Fırtına' 'gün'e atfedilmiştir, oysa fırtına gün içerisinde olan ve *er-rîh* ya da *er-riyâh* olarak ifade edilen rüzgârdır. يَوْمٍ عاصِفٍ (fırtınalı gün) ifadesi *yevm*^{ün} *mâtır*^{ün}, *leylet*^{ün} *sâkirat*^{ün} (yağmurlu gün, sakin gece) ifadeleri gibidir; zira sakin olan gece değil rüzgârdır, rüzgârın esmemesidir. Bu ifade izafet tamlaması olarak *fî yevmi 'âsıf*^{in} şeklinde de okunmuştur.

[1371] "Kâfirlerin amelleri"nden maksat, onların akrabalık bağlarını gözetme, köle azat etme, esirleri fidye karşılığı salıverme, misafirler için deve kesip ikram etme, imdat dileyene yardıma koşma, garibana arka çıkma gibi iyi amelleridir. Allah Teala onların bu tür amellerinin Allah'ı tanıma, O'na iman etme, O'nun rızası için yapma gibi temellerden yoksun olmaları sebebiyle boşa çıkacak ve toz bulutu gibi uçup gidecek olmasını, fırtınalı bir günde rüzgârın savurup uçurduğu küle benzetmiştir. "Yapıp ettiklerinden hiçbir şey elde edemezler" kıyamet günü amellerinden hiçbir şey elde edemezler; yani rüzgârın uçurduğu külden nasıl hiçbir şey elde edilemiyorsa, onlar da bu amellerinin hiçbir sevabını göremezler. "Derin sapma budur işte!" Bu ifade onların hak yoldan ya da sevap almaktan ne kadar uzak ve sapkın durumda olduklarına işarettir.

١٨-﴿مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ لا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلَى شَيْءٍ ذَلِكَ هُوَ الضَّلالُ الْبَعِيدُ﴾

[١٣٦٩] هو مبتدأ محذوف الخبر عند سيبويه، تقديره: وفيما يقص عليك {مَّثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ} والمثل مستعار للصفة التي فيها غرابة وقوله {أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ} جملة مستأنفة على تقدير سؤال سائل يقول: كيف مثلهم؟ فقيل: أعمالهم كرماد. ويجوز أن يكون المعنى: مثل أعمال الذين كفروا بربهم. أو هذه الجملة خبرًا للمبتدأ، أي صفة الذين كفروا أعمالهم كرماد، كقولك صفة زيد عرضه مصون وما له مبذول، أو يكون أعمالهم بدلًا من {مَّثَلُ الذين كَفَرُوا} على تقدير: مثل أعمالهم، وكرماد: الخبر

[١٣٧٠] وقرئ «الرياح» {فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ} جعل العصف لليوم، وهو لما فيه، وهو الريح أو الرياح، كقولك: يوم ماطر وليلة ساكرة. وإنما السكور لريحها وقرئ «في يوم عاصف»، بالإضافة.

[١٣٧١] وأعمال الكفرة المكارم التي كانت لهم، من صلة الأرحام وعتق الرقاب، وفداء الأسارى، وعقر الإبل للأضياف، وإغاثة الملهوفين، والإجازة، وغير ذلك من صنائعهم، شبهها في حبوطها وذهابها هباء منثورًا لبنائها على غير أساس من معرفة الله والإيمان به، وكونها لوجهه: برماد طيرته الريح العاصف {لَا يَقْدِرُونَ} يوم القيامة {مِمَّا كَسَبُوا} من أعمالهم {عَلَى شَيْءٍ} أي لا يرون له أثرًا من ثواب، كما لا يقدر من الرماد المطير في الريح على شيء {ذَلِكَ هُوَ الضَّلالُ الْبَعِيدُ} إشارة إلى بعد ضلالهم عن طريق الحق أو عن الثواب.

19. Görmez misin ki, Allah gökleri ve yeri gerçek bir gaye ile yaratmıştır?! Dilerse sizi götürüp yeni bir halk getirir.

20. Ve bu, Allah için hiç de zor değildir.

[1372] "Gerçek bir gâye ile" yani hikmetle, sahih bir amaç ve muazzam bir emirle yaratmış, boşuna ya da sırf öyle arzu ettiği için yaratmamıştır.[1]

[1373] [خَلَقَ السَّماواتِ وَالْأَرْضَ (Gökleri ve yeri yarattı.) ifadesi] *hāliku's-semâvâti ve'l-ard* (göklerin ve yerin yaratıcısı) şeklinde de okunmuştur.

[1374] "Dilerse, sizi götürüp yeni bir halk getirir" yani O, insanları yok etmeye ve onların yerine onların şeklinde ya da onlara benzemeyen başka varlıklar yaratmaya kadirdir. Bu ifade Yüce Allah'ın varı yok, yoku da var etmeye kadir olduğunu, bir şeye kadir olduğu gibi onun zıt cinsine de kadir olduğunu bildirmektedir. "Bu, Allah için hiç de zor değildir." Aksine, O'nun için gayet kolay ve basittir, çünkü O 'bizatihi kādir'dir; kudreti açısından şu ya da bu şey fark etmez. Bir şeyi var etmesi içi n yeterli gerekçe, saik onun için mevcutsa ve onu yapmamaya sebep olacağı engeller yoksa onu derhal yapar. Tıpkı seni harekete geçiren bir etken oluşup bir engel de bulunmadığı zaman parmağını oynatman gibi.

[1375] Bu âyetler onların sapkınlık konusunda ne kadar derine dalmış, Allah'ı inkâr noktasında ne kadar büyük bir hata içine düşmüş olduklarının beyanı mahiyetindedir. Zira Yüce Allah'a delâlet eden, O'nun engin kudretini, sonsuz hikmetini gösteren, kulluk edilmeye, ahirette cezasından korkulmaya ve sevabı umulmaya lâyık yegâne mabud olduğunu ortaya koyan deliller, kanıtlar açık seçik ortadadır.

21. Tamamı Allah'ın huzurunda görünürler. Güçsüz görülen (inkârcı nankör)ler, büyüklük taslayanlara "Şüphesiz, bizler size tâbi idik. Peki şimdi, bizi bir parça Allah'ın azabından koruyabilecek misiniz?" derler. Onlar da "Allah bizi doğru yola getirseydi, biz de sizi doğru yola getirirdik. Artık sızlansak da sabretsek de bizim için fark etmez; bizim için kaçacak bir yer yok!" derler.

[1376] Kıyamet günü "tamamı Allah'ın huzurunda görünürler." Geçmiş zaman kipinin (بَرَزُوا) kullanılmış olmasının sebebi, Yüce Allah'ın haber vermiş olması sebebiyle bunun doğru ve adeta olup bitmiş bir iş konumunda olmasıdır. ونَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ (Cennetlikler seslenir. [A'râf 7/44]) ve

---

1 Bu cümle metinde 18. âyetin tefsiri içerisinde geçmektedir. Ancak *bil'hakki* (gerçek bir gaye ile) ifadesi 19. âyette geçmektedir. Bu nedenle bu cümleyi 19. âyetin tefsiri içerisinde tercüme ettik. / çev.

١٩-﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللهَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ بِالْحَقِّ إِنْ يَشَا يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ﴾

٢٠-﴿وَمَا ذَلِكَ عَلَى اللهِ بِعَزِيزٍ﴾

[١٣٧٢] {بِالْحَقِّ} بالحكمة والغرض الصحيح والأمر العظيم، ولم يخلقها عبثًا ولا شهوة.

[١٣٧٣] وقرئ «خالق السموات والأرض.»

[١٣٧٤] {إِن يَشَا يُذْهِبْكُمْ} أي هو قادر على أن يعدم الناس ويخلق مكانهم خلقًا آخر على شكلهم أو على خلاف شكلهم، إعلامًا منه باقتداره على إعدام الموجود وإيجاد المعدوم، يقدر على الشيء وجنس ضده. {وَمَا ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ} بمتعذر، بل هو هين عليه يسير، لأنه قادر الذات لا اختصاص له بمقدور دون مقدور، فإذا خلص له الداعي إلى شيء وانتفى الصارف، تكوّن من غير توقف: كتحريك أصبعك إذا دعاك إليه داع ولم يعترض دونه صارف.

[١٣٧٥] وهذه الآيات بيان لإبعادهم في الضلال وعظيم خطئهم في الكفر بالله، لوضوح آياته الشاهدة له الدالة على قدرته الباهرة وحكمته البالغة وأنه هو الحقيق بأن يعبد، ويخاف عقابه ويرجى ثوابه في دار الجزاء.

٢١-﴿وَبَرَزُوا لِلَّهِ جَمِيعًا فَقَالَ الضُّعَفَاؤُا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُغْنُونَ عَنَّا مِنْ عَذَابِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ قَالُوا لَوْ هَدَانَا اللَّهُ لَهَدَيْنَاكُمْ سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجَزِعْنَا أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِنْ مَحِيصٍ﴾

[١٣٧٦] {وَبَرَزُوا لِلَّهِ} ويبرزون يوم القيامة. وإنما جيء به بلفظ الماضي، لأنّ ما أخبر به عزّ وعلا لصدقه كأنه قد كان ووجد، ونحوه: {وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ}[الأعراف: ٤٤]،

ونَادَى أَصْحَابُ النَّارِ (Cehennemlikler seslenir. [A'râf 7/50]) ifadeleri de bunun gibidir. Herhangi bir şeyin Allah'tan gizli saklı olması mümkün değildir; Allah bundan münezzehtir. Dolayısıyla, onların Allah'ın huzurunda görülmelerinin anlamı, kötülükleri işlerken insanların gözlerinden uzak ve gizli olmaları ve bu durumun Allah'tan da gizli kalacağını zannetmeleri, kıyamet günü geldiğinde ise Allah'ın huzurunda kendi gözleri önünde ayan beyan duruma gelecekleri ve böylece hiçbir şeyin Allah'a gizli kalmayacağını anlamalarıdır. Ya da anlam, kabirlerinden çıkıp Allah'ın hesabı ve hükmü için onun huzuruna çıkmaları şeklindedir.

[1377] **Şayet** "الضُّعَفاؤُا kelimesi neden Hemze'den önce gelen bir Vav ile yazılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Bu kelime Hemze'den önce gelen Elif'i tefhīm ile okuyup Vav'a yakın bir ses çıkacak şekilde imâle edenlerin telaffuzuna göre yazılmıştır. عُلَمَاؤُا بَنِي إِسْرَاءِيلَ (İsrailoğulları âlimleri [Şu'arâ 26/197]) ifadesi gibi.

[1378] "Güçsüz görülenler"den maksat, tâbi olanlar ve avamdır; "büyüklük taslayanlar" ise onları kendilerine tâbi kılıp peygamberleri ve takipçilerini dinlemekten alıkoyan, yoldan çıkaran büyükleri ve efendileridir. إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا (Size tâbi idik.) ifadesindeki تَبَعًا *tâbi'* kelimesinin *tebe'* şeklindeki çoğulu olup *hādim*in *hadem* şeklinde, *ğâib*in de *ğayeb* şeklinde çoğul yapılmasına benzer. Ya da anlam *zevî tebe'in* (takip ehli) şeklinde olup تَبَعًا *etbâ'* (takipçiler) anlamındadır. Nitekim ("Ona katıldı, onu izledi." anlamında) *tebi'ahu tebe'an* denir.

[1379] **Şayet** "مِنْ عَذابِ اللَّهِ (Allah'ın azabından) ifadesindeki Min ile مِنْ شَيْءٍ (herhangi bir şey) ifadesindeki Min arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** Birincisi beyan, ikincisi ise kısmilik ifade eder. Sanki "Sizler Allah'ın azabı olan şeyin bir kısmını üzerimizden savabilecek misiniz?" denilmiştir. Bu iki Min'in her ikisinin de kısmilik ifade etmesi de mümkündür ki bu durumda mâna, "Allah'ın azabının bir parçası olan şeyin bir parçasını üzerimizden savabilecek misiniz?" şeklindedir. Yani, Allah'ın azabının bir kısmının bir kısmını savabilecek misiniz?

[1380] **Şayet** "Allah bizi doğru yola getirseydi, biz de sizi doğru yola getirirdik.' ifadesi ne anlama geliyor?" **dersen şöyle derim:** Güçsüz görülenlerin söyledikleri, aslında 'kendilerini peşlerine takıp yoldan çıkarmaya çalışmış olmalarına karşılık' liderlerine yönelik bir kınama ve azarlama mahiyetindedir. "Peki, şimdi bizi koruyabilecek misiniz?" sözü de kınama mahiyetindedir; çünkü onlar, büyüklük taslayanların kendilerine hiçbir yarar sağlayamayacaklarını bilmektedirler.

{وَنَادَى أَصْحَابُ النَّارِ} [الأعراف: ٥٠] ونظائر له. ومعنى بروزهم لله - والله تعالى لا يتوارى عنه شيء حتى يبرز له - أنهم كانوا يستترون من العيون عند ارتكاب الفواحش، ويظنون أن ذلك خاف على الله، فإذا كان يوم القيامة انكشفوا لله عند أنفسهم وعلموا أنّ الله لا يخفى عليه خافية. أو خرجوا من قبورهم فبرزوا لحساب الله وحكمه.

٥ [١٣٧٧] فإن قلت: لما كتب {الضُّعَفَؤا} بواو قبل الهمزة؟ قلت: كتب على لفظ من يفخم الألف قبل الهمزة فيميلها إلى الواو. ونظيره {عُلَمَؤا بَنِى إِسْرَائِيل} [الشعراء: ١٩٧]

[١٣٧٨] والضعفاء: الأتباع والعوام، والذين استكبروا: ساداتهم وكبراؤهم الذين استتبعوهم واستغووهم وصدوهم عن الاستماع إلى الأنبياء وأتباعهم {تَبَعًا} تابعين:
١٠ جمع تابع على تبع، كقولهم: خادم وخدم وغائب وغيب أو ذوي تبع. والتبع: الأتباع، يقال: تبعه تبعًا.

[١٣٧٩] فإن قلت: أي فرق بين من في {مّنْ عَذَابِ اللَّهِ} وبينه في {مِنْ شَىْءٍ}؟ قلت: الأولى للتبيين، والثانية للتبعيض، كأنه قيل: هل أنتم مغنون عنا بعض الشيء الذي هو عذاب الله. ويجوز أن تكونا للتبعيض معًا، بمعنى هل أنتم مغنون عنا بعض
١٥ شيء هو بعض عذاب الله، أي بعض بعض عذاب الله.

[١٣٨٠] فإن قلت: فما معنى قوله {لَوْ هَدَانَا اللَّهُ لَهَدَيْنَاكُمْ}؟ قلت: الذي قال لهم الضعفاء كان توبيخا لهم وعتابًا على استتباعهم واستغوائهم. وقولهم: {فَهَلْ أَنتُمْ مُّغْنُونَ عَنَّا} من باب التبكيت؛ لأنهم قد علموا أنهم لا يقدرون على الإغناء عنهم،

Bu yüzden, liderler de onlara yaptıklarından ötürü özür beyan ederek ‘Allah kendilerini imana hidayet etmiş olsaydı, hidayet ehli olup onları saptırmayacakları’ şeklinde cevap vermişlerdir. Burada bir ihtimal de, onların sapma ve saptırma konusundaki suçlarını Allah’a yüklemek istemeleridir. Nitekim bunların “Dileseydi, biz de atalarımız da şirk koşmazdık.” [En‘âm 6/148] ve “Allah dileseydi, O’ndan başka bir şeye ne biz tapardık ne de atalarımız.” [Nahl 16/35] dedikleri nakledilmiştir. Onlar bu sözü dünyada söyledikleri gibi ahirette de söylerler. Yüce Allah’ın münafıkların hallerini naklettiği “Allah’ın, tamamını dirilteceği ve tıpkı bugün size yemin ettikleri gibi bir başarı elde edecekleri vehmiyle O’na da yemin ede[rek mazeret ürete]cekleri gün” [Mücâdile 58/18] şeklindeki sözleri de buna delâlet etmektedir. İkinci ihtimal ise anlamın, “Eğer biz lütuf ehli olsaydık ve Rabbimiz bize lütfetmiş olsaydı, o zaman hidayete erer, sizi de imana sevk ederdik.” şeklindedir. Şu da söylenmiştir: Mana, “Eğer Allah bize azaptan kurtuluş yolunu göstermiş olsaydı, biz de size gösterirdik; yani vaktiyle sizi helâk yoluna sokmuş olduğumuz gibi şimdi de sizden azabı savar, sizi kurtuluş yoluna sevk ederdik.” şeklindedir.

[1381] سَواءٌ عَلَيْنا أَجَزِعْنا أَمْ صَبَرْنا (Artık sızlansak da sabretsek de bizim için fark etmez.) yani sızlanma ve sabretme hali bizim için eşittir. Hemze ve *em* eşitlik ifade eder. Benzeri فَاصْبِرُوا أَوْ لَا تَصْبِرُوا سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ (İster sabredin, ister sabretmeyin; sizin için fark etmez. [Tûr 52/16]) âyetinde de söz konusudur.

[1382] Rivayete göre “Gelin feryat edelim!” diyecekler ve beş yüz yıl boyunca feryat edecekler, fakat bu onlara hiçbir fayda getirmeyecek. Sonrasında da “Gelin sabredelim!” diyecekler, aynı süre boyunca sabredecekler, sonra da “Artık sızlansak da sabretsek de fark etmez.” diyeceklermiş.

[1383] **Şayet** “سَواءٌ عَلَيْنا (Bizim için fark etmez.) ifadesinin, önceki ifade ile irtibatı nasıldır?” **dersen şöyle derim:** Bu ifadenin öncesiyle irtibatı şöyledir: Güçsüz görünenlerin büyüklük taslayanları kınamaları sebebiyle onlar da içlerinde bulundukları durumdan feryat etmiş, sızlanmışlar ve “Artık sızlansak da sabretsek de bizim için fark etmez.” demişlerdir. Bununla hem kendilerini hem de güçsüz bırakılanları kastetmişlerdir; çünkü beraberce içinde bulundukları sapkınlığın cezasını çekme konusunda müşterektirler. Bu yüzden, “Bu sızlanma ve azarlama neyin nesidir böyle!? Sabretmenin faydası olmadığı gibi sızlanmanın da faydası yok, durum bundan çok daha büyük, vahimdir.” demişlerdir. Ya da “Allah bize kurtuluş yolunu gösterip hidayet etseydi biz de sizi kurtarırdık.” dedikleri zaman, onların kurtuluş ümitlerini kırmışlar; onlar da buna karşılık “Bizim için kaçacak bir yer yok!” demişlerdir, yani “Sabretsek de sızlansak da kaçıp kurtulacak, sığınacak bir yerimiz yok!

فأجابوهم معتذرين عما كان منهم إليهم: بأن الله لو هداهم إلى الإيمان لهدوهم ولم يضلوهم، إما موركين الذنب في ضلالهم وإضلالهم على الله، كما حكى الله عنهم وقالوا {لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا} [الأنعام: ١٤٨]، {لَوْ شَآءَ اللَّهُ مَا عَبَدْنَا مِن دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ} [النحل: ٣٥] يقولون ذلك في الآخرة كما كانوا يقولونه في الدنيا.
٥ ويدل عليه قوله حكاية عن المنافقين {يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللهُ جَمِيعًا فَيَحْلِفُونَ لَهُ كَمَا يَحْلِفُونَ لَكُمْ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ عَلَى شَيْءٍ} [المجادلة: ١٨]. وإما أن يكون المعنى: لو كنا من أهل اللطف فلطف بنا ربنا واهتدينا لهديناكم إلى الإيمان. وقيل: معناه لو هدانا الله طريق النجاة من العذاب لهديناكم، أي لأغنينا عنكم وسلكنا بكم طريق النجاة كما سلكنا بكم طريق الهلكة.

١٠ [١٣٨١] {سَوَاء عَلَيْنَا أَجَزِعْنَا أَمْ صَبَرْنَا} مستويان علينا الجزع والصبر. والهمزة وأم للتسوية. ونحوه: {فَاصْبِرُوا أَوْ لَا تَصْبِرُوا سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ} [الطور: ١٦]

[١٣٨٢] وروي أنهم يقولون: تعالوا نجزع، فيجزعون خمسمائة عام فلا ينفعهم، فيقولون: تعالوا نصبر، فيصبرون كذلك ثم يقولون: سواء علينا.

[١٣٨٣] فإن قلت: كيف اتصل قوله سواء علينا بما قبله؟ اتصاله من حيث أنّ
١٥ عتابهم لهم كان جزعًا مما هم فيه، فقالوا: سواء علينا أجزعنا أم صبرنا، يريدون أنفسهم وإياهم، لاجتماعهم في عقاب الضلالة التي كانوا مجتمعين فيها، يقولون: ما هذا الجزع والتوبيخ، ولا فائدة في الجزع كما لا فائدة في الصبر والأمر من ذلك أطمّ. أو لما قالوا لو هدانا الله طريق النجاة لأغنينا عنكم وأنجيناكم، أتبعوه الإقناط من النجاة فقالوا: {مَا لَنَا مِن مَحِيصٍ} أي منجى ومهرب، جزعنا أم صبرنا،

Ayrıca, bu ifadenin güçsüz görülenler ve büyüklük taslayanların birlikte söyledikleri bir söz olması da mümkündür. Sanki "Artık sızlansak da sabretsek de fark etmez." sözünü ikisi birden söylemiş olacaklardır. Tıpkı "Benim kendisine gıyabında ihanet etmediğimi efendim de bilsin diye." [Yûsuf 12/52]) ifadesi gibi.[1]

[1384] مَحِيصٌ (kaçacak yer) ifadesi *mağîb* (batış) ve *meşîb* (yaşlanma) kelimeleri gibi mastar da olabilir; *mebît* (geceleme yeri) ve *masīf* (yazlık) kelimeleri gibi ism-i mekân da olabilir. *Hâsa 'anhu* ve *câda 'anhu* ifadelerinin ikisi de "Ondan kaçtı." mânasına gelmektedir.

22. Nihaî karar verili(p de herkesin gideceği yer belli olu)nca, Şeytan şöyle der: "Aslında, Allah size gerçek bir vaatte bulunmuştu; ben de size vaatte bulundum, fakat sizi kandırdım... Ama benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu; sizi sadece çağırdım, siz de geliverdiniz. O halde, beni kınamayın, kendinizi kınayın. Artık ne ben sizin imdadınıza yetişebilirim ne de siz benim imdadıma yetişebilirsiniz. Sizlerin daha önce beni Allah'a ortak koşmanızı da reddediyorum!" Can yakıcı bir azaptır zalimlerin hakkı!..

[1385] "Karar verilince" hüküm kesinleşip, hesap sona erince ve iki gruptan biri cennete diğeri de cehenneme girince. Rivayete göre o esnada şeytan, insan ve cinlerin bedbaht olanları içerisinde ayağa kalkıp şöyle der: "Aslında, Allah size gerçek bir vaatte bulunmuştu" ki o, diriliş ve amellerin karşılıklarının verilmesidir. Allah size vaat ettiği sözü yerine getirdi, "ben de size" bunun aksi istikamette "vaatte bulundum, fakat sizi kandırdım... Ama benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu." Yani üzerinizde bir tasallutum, zorlayıcı bir gücüm yoktu ki sizi küfür ve günahlara zorlayayım, buna mecbur edeyim. "Sizi sadece çağırdım;" sadece vesvesem ile ve cazip göstermek suretiyle sizleri sapkınlığa davet ettim. Oysa davet etmek otorite sahibi olmakla aynı cinsten değildir, *mâ tahiyyetühüm ille'd-darbu* (Dirlik temennileri dövmekten *ibaret*!) demen gibidir.

[1386] "O halde, beni kınamayın, kendinizi kınayın!" Zira siz bana aldandınız, çağırdığımda bana itaat ettiniz, ama Rabbiniz çağırdığında O'na icabet etmediniz. Bu ifade saadet ve bedbahtlığı seçen ve kendisi için hâsıl edenin insanın bizzat kendisi olduğunun, Allah'ın ise sadece ona imkân verdiğinin, şeytanın da sadece cazip gösterdiğinin delilidir.

1 Zemahşerî, bu ifadeyi "Yûsuf Aleyhisselâm'ın da Züleyhâ'nın da sözü olabileceği" düşünülen, yani tefsirlerde bu şekilde iki ihtimalli yorumlanmaya çalışılan malum cümleye benzetmekte ise de "Benim kendisine gıyabında ihanet etmediğimi efendim de bilsin diye" (Yûsuf 12/52] cümlesini Züleyha'nın kurma ihtimali varit değildir; çünkü bu ifadenin geçtiği yerde, yukarıda "Gerçek şimdi ortaya çıktı. Evet, asıl ben ondan murat almak istemiştim. O, gerçekten doğru söyleyenlerdendir." diyerek suçunu, yani ihanetini itiraf etmişti. / ed.

ويجوز أن يكون من كلام الضعفاء والمستكبرين جميعًا، كأنه قيل: قالوا جميعًا سواء علينا، كقوله {ذَلِكَ لِيَعْلَمَ أَنّى لَمْ أَخُنْهُ} [يوسف: ٥٢]

[١٣٨٤] والمحيص يكون مصدرًا كالمغيب والمشيب. ومكانًا كالمبيت والمصيف. ويقال: حاص عنه وجاض، بمعنى واحد.

٥ ٢٢-﴿وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلا تَلُومُونِي وَلُومُوا أَنْفُسَكُمْ مَا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِخِيَّ إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[١٣٨٥] {لَمَّا قُضِىَ الأَمْرُ} لما قطع الأمر وفرغ منه، وهو الحساب، وتصادر
١٠ الفريقين ودخول أحدهما الجنة ودخول الآخر النار. وروي أنّ الشيطان يقوم عند ذلك خطيبًا في الأشقياء من الجنّ والإنس فيقول ذلك {إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ} وهو البعث والجزاء على الأعمال فوفى لكم بما وعدكم {وَوَعَدتُّكُمْ} خلاف ذلك {فَأَخْلَفْتُكُم وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُم مِنْ سُلْطَانٍ} من تسلط وقهر فأقسركم على الكفر والمعاصي وألجئكم إليها {إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ} إلا دعائي إياكم إلى
١٥ الضلالة بوسوستي وتزييني، وليس الدعاء من جنس السلطان، ولكنه كقولك: ما تحيتهم إلا الضرب.

[١٣٨٦] {فَلَا تَلُومُونِى وَلُومُوا أَنفُسَكُمْ} حيث اغتررتم بي وأطعتموني إذ دعوتكم، ولم تطيعوا ربكم إذ دعاكم، وهذا دليل على أنّ الإنسان هو الذي يختار الشقاوة أو السعادة ويحصلها لنفسه، وليس من الله إلا التمكين، ولا من الشيطان إلا التزيين.

Eğer durum cebir taraftarlarının iddia ettikleri gibi olsaydı şeytan, “Beni de kendinizi de kınamayın, çünkü Allah sizin kâfir olmanıza hükmetmiş, sizi buna mecbur etmiştir!” derdi. **Şayet** “Şeytanın sözü bâtıldır, dayanak ve delil olmaz.” **dersen şöyle derim:** Eğer onun bu sözü bâtıl olsaydı Allah Teala bu sözün bâtıl olduğunu beyan eder ve onu açıkça inkâr ederdi. Kaldı ki, bu makamda böyle bâtıl bir sözü dile getirmenin de hiçbir sebebi yoktur. Şeytan, “Aslında, Allah size gerçek bir vaatte bulunmuştu; ben de size vaatte bulundum, fakat sizi kandırdım.” demiş, nasıl da hakkı ve doğruyu söylemiş, dikkat etsene!.. Yine “Ama benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu.” ifadesi de Yüce Allah’ın “Şüphesiz, Benim kullarımın üzerinde senin hiçbir gücün olamaz. Sana uyan azgınlar hariç.” [Hicr 15/42] sözüne benzemektedir.

[1387] “Artık ne ben sizin imdadınıza yetişebilirim ne de siz benim imdadıma yetişebilirsiniz” birbirimizi Allah’ın azabından kurtaramayız, birbirimize yardım edemeyiz. بِمُصْرِخِيَّ’deki *ısrāh* yardım etmek mânasına gelir. Yâ’nın kesresi ile *bi-musrihıyyi* şeklinde de okunmuştur, ancak bu zayıf bir kıraattir. Bu okuyuşa delil olarak şairi belli olmayan şu beyti göstermişlerdir:

Adam kadına; “Bre Hatun! Bende gönlün var mı?” dedi;
O da ona “Sen gönül verilecek biri değilsin ki!” dedi.

[1388] Bu okuyuşu benimseyen kişi sanki izafet Yâ’sını sakin kılmış, ondan önce sakin bir Yâ daha olduğunu takdir etmiş ve iki sakin harf bir araya gelmiş olduğu için de ona kesre vermiştir. Ancak bu doğru değildir; çünkü izafet Yâ’sı, *ʿasāye* kelimesinde olduğu gibi, öncesinde Elif olduğu zaman bile sadece fetha alabilir, öncesinde Yâ olduğu zaman nasıl başka türlü olabilir ki?! **Şayet** “İlk Yâ idğam edilmiş olduğu için (illetli harf değil de) sanki sahih bir harfmiş gibi kabul edilmiş, adeta sakin ve sahih bir harfin ardından gelen sakin bir Yâ gibi telakki edilmiştir. Bu sebeple, aslına uygun olarak kesre harekesi almıştır” **dersen şöyle derim:** Bu güzel bir kıyastır, ancak mütevatir haber konumunda olan yaygın kullanım karşısında kıyas ile varılan sonuçlar cılız kalır.

[1389] بِما أَشْرَكْتُمُونِ’deki Mâ, mastariyyedir; مِنْ قَبْلُ (daha önce) ifadesi ise أَشْرَكْتُمُونِ (beni Allah’a ortak koşmanızı) ifadesi ile ilişkilidir. Mâna, “Bugün sizin daha önce dünyada beni ortak koşmuş olmanızı reddediyorum!” şeklinde olup “Kıyamet günü de kendilerini Allah’a ortak koşmanızı inkâr edeceklerdir.” [Fâtır 35/14] ifadesi gibidir. Şeytanın onların kendisini ortak koşmuş olmalarını reddetmesi ise, bu davranıştan berî olduğunu, bunu yadırgadığını ifade etmesi anlamında olup, “Sizden de, Allah’tan başka taptığınız şeylerden de kesinlikle uzağız, sizi reddettik.” [Mümtehane 60/4] ifadesi gibidir.

ولو كان الأمر كما تزعم المجبرة لقال: فلا تلوموني ولا أنفسكم، فإنّ الله قضى عليكم الكفر وأجبركم عليه. فإن قلت: قول الشيطان باطل لا يصح التعلق به. قلت: لو كان هذا القول منه باطلًا لبين الله بطلانه وأظهر إنكاره، على أنه لا طائل له في النطق بالباطل في ذلك المقام: ألا ترى إلى قوله {إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدتُّكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ} كيف أتى فيه بالحق والصدق، وفي قوله {وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ} وهو مثل قول الله تعالى: {إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَان إِلّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ} [الحجر: ٤٢]

[١٣٨٧] {مَّا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَنتُمْ بِمُصْرِخِيَّ} لا ينجي بعضنا بعضًا من عذاب الله ولا يغيثه. والإصراخ: الإغاثة. وقرئ «بمصرخي» بكسر الياء وهي ضعيفة، واستشهدوا لها ببيت مجهول:

قَالَ لَهَا هَلْ لَكِ يَاتَا فِي   قَالَتْ لَهُ مَا أَنْتَ بِالمَرْضِي

[١٣٨٨] وكأنه قدّر ياء الإضافة ساكنة وقبلها ياء ساكنة، فحرّكها بالكسر لما عليه أصل التقاء الساكنين، ولكنه غير صحيح، لأنَّ ياء الإضافة لا تكون إلا مفتوحة، حيث قبلها ألف في نحو عصاي، فما بالها وقبلها ياء؟ فإن قلت: جرت الياء الأولى مجرى الحرف الصحيح لأجل الإدغام، فكأنها ياء وقعت ساكنة بعد حرف صحيح ساكن، فحرّكت بالكسر على الأصل. قلت: هذا قياس حسن، ولكن الاستعمال المستفيض الذي هو بمنزلة الخبر المتواتر تتضاءل إليه القياسات.

[١٣٨٩] «ما» في {بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ} مصدرية، و{مِنْ قَبْلُ} متعلقة بأشركتموني، يعني كفرت اليوم بإشراككم إياي من قبل هذا اليوم، أي في الدنيا، كقوله تعالى {وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُونَ بِشِرْكِكُمْ} [فاطر: ١٤] ومعنى كفره بإشراكهم إياه: تبرؤه منه واستنكاره له، كقوله تعالى {إِنَّا بُرَآء مِّنْكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ كَفَرْنَا بِكُمْ} [الممتحنة: ٤]

[1390] مِنْ قَبْلُ (daha önce) ifadesinin كَفَرْتُ ifadesi ile ilişkili olduğu; بِمَا'daki Mâ'nın da ism-i mevsūl Mâ'sı olduğu da söylenmiştir. Anlam, "Âdem'e secde etmeyi reddettiğimde, beni kendisine ortak kıldığınız varlığı, yani Cenab-ı Hak Teala ve Tekaddes'i nankörce inkâr etmiştim." şeklindedir. Nitekim *şeraktu Zeyd*[en] (Zeyd'e ortak oldum.) dersin, fakat başına bir Hemze getirerek *eşrakenîhi fülân*[ün] (Falan kimse beni ona ortak kıldı.) dersin. Bu durumda, Mâ tıpkı *subhâne mâ sehharakunne le-nâ* (Ey kadınlar! [Bu dehanıza, bu fendinize rağmen] sizi bize boyun eğdiren şey [yani *güç*] tüm noksan sıfatlardan münezzehtir!) ifadesindeki Mâ gibi olur.[1] Onların şeytanı Allah'a ortak koşmaları ise kendilerine cazip gösterdiği putlara tapma ve benzeri konularda ona itaat etmeleri anlamındadır.

[1391] Bu ifade Şeytanın sözlerinin sonuncusudur. Bundan sonra gelen "Can yakıcı bir azaptır zalimlerin hakkı!" ifadesi Yüce Allah'ın sözüdür. Ancak bu ifadenin de İblis'in sözlerine dâhil olması mümkündür. Bu durumda, Allah Teala şeytanın o esnada söyleyeceği bu sözü dinleyicilere lütuf olsun, akıbetleri konusunda düşünmelerine, bu lutfa nail olmalarını sağlayacak hazırlıkta olmalarına vesile olsun, şeytanın bile bu sözlerini söylediği bu makamı kendi kendilerine düşünsünler ve Allah'tan korksunlar, kendilerini kurtaracak olan amelleri işlesinler diye nakletmiştir.

[1392] فَلا تَلُومُوني Yâ ile *fe-lâ yelûmûnî* (beni kınamasınlar) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda ifadede tıpkı حَتَّى إِذا كُنْتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ (Gemide bulunduğu**nuz** sırada, gemi *kendilerini* hoş bir rüzgârla götürdüğü ve bununla mutlu olduklarında… [Yûnus 10/22]) ifadesindeki gibi iltifat sanatı kullanılmış olur.

23. Buna karşılık, iman edip sâlih amel işleyenler, altından ırmakların aktığı cennetlere konulurlar ve Rablerinin izniyle orada ebediyen kalırlar. Birbirlerine sağlık temennileri de "Selâm!"dır (her tür tehlikeden uzaktırlar).

[1393] وَأُدْخِلَ الَّذِينَ آمَنُوا ifadesini Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ve 'Amr b. 'Ubeyd [v. 144/761] *ve udhı**lu**'llezîne âmenû* (İman edenleri dâhil ederim.) şeklinde, mütekellim fiiliyle okumuşlardır ki bu da bu ifadenin İblis'in değil, Allah'ın sözü olduğuna delâlet eder. "Rablerinin izniyle" ifadesi أُدْخِلَ (konulurlar) ifadesiyle ilişkili olup anlam, "Melekler onları Allah'ın izni ve emri ile cennete koyarlar." şeklindedir.

---

1 Yüce Allah için, akıllı varlıklar için kulanılan Men yerine Mâ'nın kullanıldığı çok sayıda ayet vardır. Örneği: قَالَ فِرْعَوْنُ وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ [Şu'arâ 26/23], وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى [Leyl 91/3] / ed.

[١٣٩٠] وقيل: {مِنْ قَبْلُ} يتعلق بكفرت. وما موصولة، أي كفرت من قبل حين أبيت السجود لآدم بالذي أشركتمونيه وهو الله عز وجل، تقول: شركت زيدًا، فإذا نقلت بالهمزة قلت: أشركنيه فلان، أي جعلني له شريكًا. ونحو «ما» هذه «ما» في قولهم: سبحان ما سخركنّ لنا. ومعنى إشراكهم الشيطان بالله: طاعتهم له فيما كان ٥ يزينه لهم من عبادة الأوثان وغيرها.

[١٣٩١] وهذا آخر قول إبليس، وقوله {إِنَّ الظَّالِمِينَ} قول الله عزّ وجلّ، ويحتمل أن يكون من جملة قول إبليس، وإنما حكى الله عز وعلا ما سيقوله في ذلك الوقت، ليكون لطفًا للسامعين في النظر لعاقبتهم والاستعداد لما لا بدّ لهم من الوصول إليه، وأن يتصوّروا في أنفسهم ذلك المقام الذي يقول الشيطان فيه ما يقول، فيخافوا ١٠ ويعملوا ما يخلصهم منه وينجهم.

[١٣٩٢] وقرئ «فلا يلوموني»، بالياء على طريقة الالتفات، كقوله تعالى {حَتَّى إِذَا كُنتُمْ فِى الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ} [يونس: ٢٢].

٢٣-﴿وَأُدْخِلَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلامٌ﴾

١٥ [١٣٩٣] وقرأ الحسن وعمرو بن عبيد: «وأدخل الذين آمنوا» على فعل المتكلم، بمعنى: وأدخل أنا وهذا دليل على أنه من قول الله، لا من قول إبليس {بِإِذْنِ رَبِّهِمْ} متعلق بأدخل، أي أدخلتهم الملائكة الجنة بإذن الله وأمره.

“Peki, ‘Rablerinin izniyle’ ifadesi bu son okuyuşa göre neyle ilişkilidir. Zira ‘Onları ben Rablerinin izni ile cennete *koyarım.’* ifadesi kendi içinde uyumlu değildir?” **dersen şöyle derim:** Bu okuyuşta “Rablerinin izniyle” ifadesi, devamındaki ifadeyle, yani “Dirlik temennileri de ‘Selâm!’dır.” ifadesi ile ilişkilidir, yani “Melekler onları Rablerinin izni ile selâmlarlar.” şeklindedir.

24. Bak, Allah güzel bir sözü (yani, imanı) nasıl misal vermektedir: Kökü sabit, dalı gökte olan öyle güzel bir ağaç ki;

25. Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir. İnsanlar düşünüp ders çıkarsınlar diye Allah onlara böyle misaller veriyor.

[1394] أَلَمْ تَرَ ifadesi Râ’nın sükûnu ile *e-lem te**r*** şeklinde de okunmuştur ki bu ifade *men yettaki* (kim sakınırsa) ifadesinin *men yetta**k*** şeklinde okunuşuna benzemektedir. Ancak bu okuyuş zayıftır.

[1395] ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا ifadesi, “Allah *esas* alınacak bir misal ihdas etmektedir.” anlamındadır. كَلِمَةً طَيِّبَةً (güzel söz) gizli bir fiil ile mansup olup takdiri, “Güzel bir sözü kılmıştır.” şeklindedir. كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ (güzel bir ağaç gibi) ifadesi de ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا ifadesinin tefsiridir. Bu durumda ifade, *şerrafe’l-emîr^u Zeyd^en kesâhu hullet^en ve hamelehû ‘alâ feras^in* (Emîr, Zeyd’i onurlandırdı; ona hil‘at giydirdi, onu bir ata bindirdi.) ifadesi gibi olmaktadır. **Ayrıca** *mesel^en* ve *kelimet^en* ifadelerinin *darabe* (Örnek olarak verdi.) fiili ile mansup olması; mânanın da “Güzel bir sözü misal olarak verdi, onu misal kıldı.” şeklinde olması da mümkündür. Bundan sonra da “güzel bir ağaç” ifadesi gelmektedir ki, bu ifade hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olup anlam, “O (güzel söz), güzel bir ağaç gibidir.” şeklinde olmaktadır. “Kökü” yerde “sabit;” kökleri yerin derinliklerine girmiş “dalı” üst tarafı ve tepesi “gökte”dir. Burada, dal (فرع) kelimesinin cins isim olarak kullanılmış olmasına binaen, “dalı” ifadesi ile “dalları” mânasının kastedilmiş olması da mümkündür.

[1396] Enes b. Mâlik [v. 93/712] *ke-şecerat^in tayyibet^in sâbit^in asluhâ* (kökü sabit güzel bir ağaç gibi) şeklinde okumuştur. “Peki, bu iki okuyuş arasında ne fark vardır?” **dersen şöyle derim:** Çoğunluğun okuyuşu anlam olarak daha kuvvetlidir; çünkü Enes’in okuyuşunda ‘sıfat’ [*sâbit^in*], ‘ağac’a [*şecerat*in] atfedilmiştir. Nitekim *merartü bi-racul^in ebûhu kā’im^un* (Babası ayakta olan bir adama uğradım) ifadesi, *merartü bi-racül^in kāim^in ebûhu* (Öyle bir adama uğradım ki babası ayaktadır.) ifadesinden daha kuvvetlidir; çünkü hakkında haber verilen şey adam değil, babadır.

فإن قلت: فبم يتعلق في القراءة الأخرى، وقولك: وأدخلهم أنا بإذن ربهم، كلام غير ملتئم؟ قلت: الوجه في هذه القراءة أن يتعلق قوله {بِإِذْنِ رَبِّهِمْ} بما بعده، أي {تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلامٌ} بإذن ربهم، يعني أن الملائكة يحيونهم بإذن ربهم.

٢٤-﴿أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ﴾ ٥

٢٥-﴿تُؤْتِي أُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا وَيَضْرِبُ اللَّهُ الأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾

[١٣٩٤] قرئ «ألم تر» ساكنة الراء، كما قرئ «من يتق»، وفيه ضعف.

[١٣٩٥] {ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا} اعتمد مثلًا ووضعه. و{كَلِمَةً طَيِّبَةً} نصب بمضمر، أي جعل كلمة طيبة {كَشَجَرةٍ طَيِّبَةٍ} وهو تفسير لقوله {ضَرَبَ اللهُ مَثَلًا} كقولك: ١٠ شرّف الأمير زيدًا، كساه حلة، وحمله على فرس. ويجوز أن ينتصب {مثلا} و{كَلِمَةً} بضرب، أي ضرب كلمة طيبة مثلًا، بمعنى جعلها مثلًا ثم قال: {كَشَجَرةٍ طَيِّبَةٍ} على أنها خبر مبتدأ محذوف، بمعنى هي كشجرة طيبة {أَصْلُهَا ثَابِتٌ} يعني في الأرض ضارب بعروقه فيها {وَفَرْعُهَا} وأعلاها ورأسها {فِى السَّمَاءِ} ويجوز أن يريد: وفروعها، على الاكتفاء بلفظ الجنس. ١٥

[١٣٩٦] وقرأ أنس بن مالك «كشجرة طيبة ثابتٍ أصلُها». فإن قلت: أيّ فرق بين القراءتين؟ قلت: قراءة الجماعة أقوى معنى؛ لأنّ في قراءة أنس أجريت الصفة على الشجرة، وإذا قلت: مررت برجل أبوه قائم، فهو أقوى معنى من قولك: مررت برجل قائمٍ أبوه؛ لأنّ المخبر عنه إنما هو الأب، لا رجل.

[1397] Güzel söz, kelime-i tevhittir. Tesbih, hamd, istiğfar, tövbe, davet gibi bütün güzel sözlerin 'güzel söz' kapsamına girdiği de söylenmiştir. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] bunun. "Allah'tan başka ilah olmadığına şehadet etmek" olduğu nakledilmiştir. Güzel ağaç ise, hurma, incir, üzüm, nar ve benzeri güzel meyve veren tüm meyveli ağaçları kapsar. İbn Ömer'den [v. 73/692] nakledilmiştir ki: Peygamber (s.a.) bir gün, "Yüce Allah mümini bir ağaca benzetti, söyleyin bakalım bu hangi ağaç?" buyurdu. Bunun üzerine insanlar arazideki bütün ağaçları saymaya başladılar. Ben o sıralar çocuktum. Aklıma bunun hurma ağacı olduğu düşüncesi geldi, ama oradakilerin en küçüğü olarak bunu Hazret-i Peygamber (s.a.)'e söylemekten çekindim. -Bir rivayette ise "Babam Ömer'in orada olması da beni konuşmaktan menetti, zira onun yanında konuşmaya çekiniyordum. Ama (sonradan, babam) Ömer, bana "Evlâdım! Eğer bunu o zaman söylemiş olaydın, bu beni kızıl develere sahip olmaktan daha çok memnun ederdi!" demiştir.- Sonra Peygamber (s.a.), "Bu ağaç hurmadır." buyurdu. [*Buhârî*, "İlim", 13] İbn Abbâs'ın [v. 68/688] ise, "Bu bir cennet ağacıdır." dediği nakledilmiştir.

[1398] فِي السَّماءِ (gökte) ifadesi üst tarafta, yukarıda anlamındadır; üzerimizi örten malum tavan değil. Nitekim dağ hakkında da *tavîl[ün] fi's-semâ'i* (göğe doğru uzar) denilir ve bununla onun yükseklik ve ihtişamı kastedilir.

[1399] "Her zaman meyvesini verir." Yani Allah'ın meyve vermek için tayin ettiği her vakitte, "Rabbinin izniyle" yani yaratıcısının kolaylaştırması ve yaratmasıyla meyvesini verir. "İnsanlar düşünüp ders çıkarsınlar diye." Çünkü misal vermek daha iyi anlamaya, mânaların daha iyi akla yerleşip tasavvur edilmesine sebep olur.

26. Kötü bir söz (yani, inkârcılık) ise toprağın üzerinden koparılıveren, istikrarı olmayan köksüz, çürük bir ağaca benzer.

[1400] "Çürük ağaç" gibidir; onun niteliklerindedir. وَمَثَلُ كَلِمَةٍ ifadesi 25) طَيِّبَةٍ. âyet) kelimesine atıf olarak nasp ile *ve mesele kelimet[in]* şeklinde de okunmuştur. Kötü sözden maksat şirktir. Bu ifadenin, her tür kötü sözü kapsadığı da söylenmiştir. Kötü ağaç ise, ebucehil karpuzu, keşut ve benzeri, meyvesi iyi olmayan her ağacı kapsar.

[1401] "Toprağın üzerinden koparılıveren" ifadesi, [önceki âyette] iyi ağaç hakkında kullanılan "kökü sabit" ifadesinin karşıtı olarak kullanılmıştır. اجْتُثَّتْ "kökü çıkarılmış" anlamına gelir. *İctisâs*ın kök anlamı cesedin bütünüyle çekilip çıkarılmasıdır.

[١٣٩٧] والكلمة الطيبة كلمة التوحيد. وقيل: كل كلمة حسنة كالتسبيحة والتحميدة والاستغفار والتوبة والدعوة. وعن ابن عباس: شهادة أن لا إله إلا الله. وأما الشجرة فكل شجرة مثمرة طيبة الثمار، كالنخلة وشجرة التين والعنب والرمّان وغير ذلك وعن ابن عمر أنّ رسول الله ﷺ قال ذات يوم: إن الله ضرب مثل المؤمن شجرة فأخبروني ما هي. فوقع الناس في شجر البوادي، وكنت صبيًا، فوقع في قلبي أنها النخلة، فهبت رسول الله ﷺ أن أقولها وأنا أصغر القوم. وروي: فمنعني مكان عمر واستحييت، فقال لي عمر: يا بنيّ لو كنت قلتها لكانت أحبّ إليّ من حمر النعم، ثم قال رسول الله ﷺ "ألا إنها النخلة" وعن ابن عباس رضي الله عنهما: شجرة في الجنة.

[١٣٩٨] وقوله {فِي السَّمَاءِ} معناه في جهة العلوّ والصعود، ولم يرد المظلة، كقولك في الجبل: طويل في السماء تريد ارتفاعه وشموخه.

[١٣٩٩] {تُؤْتِي أُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ} تعطي ثمرها كل وقت وقته الله لإثمارها {بِإِذْنِ رَبِّهَا} بتيسير خالقها وتكوينه {لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ} لأن في ضرب الأمثال زيادة إفهام وتذكير وتصوير للمعاني.

٢٦-﴿وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ﴾

[١٤٠٠] {كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ} كمثل شجرة خبيثة، أي صفتها كصفتها. وقرئ «ومثل كلمة» بالنصب، عطفًا على كلمة طيبة، والكلمة الخبيثة: كلمة الشرك. وقيل: كل كلمة قبيحة. وأمّا الشجرة الخبيثة فكل شجرة لا يطيب ثمرها كشجرة الحنظل والكشوث ونحو ذلك. وقوله:

[١٤٠١] {اجتثت مِن فَوْقِ الأرض} في مقابلة قوله {أَصْلُهَا ثَابِتٌ} [إبراهيم: ٢٤] ومعنى {اجتثت} استؤصلت، وحقيقة الاجتثاث أخذ الجثة كلها.

[1402] "İstikrarı olmayan…" *Karra'ş-şey*^{ü} *karâr*^{en} (Bir şey karar kıldı.) ifadesi *sebete sebât*^{en} (Tam olarak yerleşti.) ifadesi gibi kullanılır. Bu ifadede delil ile desteklenmeyen çürük, mesnetsiz söz, sabit olmayan, istikrarsız bir ağaca benzetilmiştir. Kalıcı olmayan, istikrarsız şey ise, bâtıl olduğu için çok kısa sürece çöküp gider. Nitekim *el-bâtılü leclec*^{ün} (Bâtıl, boşuna geveler.) denilmiştir. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'den [v. 117/735] nakledildiğine göre âlim zatlardan birine, "*Kötü kelime* hakkındaki görüşün nedir?" diye sorulmuş, o da, "Onun ne yerde bir istikrar mekânı vardır ne de gökte çıkacak bir yeri; sadece sahibinin boynuna yapışır kalır ve kıyamet günü sahibi o sözün karşılığını görünceye kadar öylece durur!" demiştir.

27. Allah, iman edenleri dünya hayatında da Âhirette de bu sağlam söz üzerinde sağlamca tutar; zalimleri ise (yapmaları gerekenin tersini yaptıkları için) saptırır. Evet, Allah dilediğini yapıyor!..

[1403] "Sağlam söz" delil ve kanıtlarla sahibinin aklında iyice sabitlenip sağlamlaşmış olan, sahibinin de tamamen mutmain olarak kabul edip inandığı sözdür. İman edenlerin Allah tarafından dünyada sabit kılınması, tıpkı Ashâb-ı uhdûd gibi, etleri demir taraklarla taranan ve testerelerle doğranan kimseler gibi, Circis, Samson ve diğerleri gibi dinleri konusunda bir fitneye mâruz kaldıklarında sarsılmamaları anlamına gelir. Âhiret hayatında sabit kılınmaları ise, şahitler huzura geldiklerinde (yani *alâ mele'i'n-nâs*), dinleri ve inançları konusunda dillerinin dolanmaması, şaşırıp kalmamaları, mahşer dehşetinden şaşkına dönmemeleri anlamına gelir. Bunun, kabirdeki sorgu sual esnasında sebat sahibi olmaları anlamında olduğu da söylenmiştir. Berâ' b. 'Âzib (r.a.)'dan nakledildiğine göre Peygamber (s.a.) müminin ruhunun kabzedilişinden söz etmiş ve "Sonra onun ruhu bedenine iade edilir, ardından iki melek gelip kabirde yanına otururlar ve ona 'Rabbin kimdir? Dinin nedir? Peygamberin kimdir?' diye sorarlar; o da 'Rabbim Allah'tır, dinim İslâm'dır, peygamberim ise Muhammed'dir.' diye cevap verir. Bunun üzerine, semâdan bir münadi 'Kulum doğru söyledi!' diye nida eder [*Ebû Dâvûd*, "Sünne", 27]. İşte, Yüce Allah'ın 'Allah, iman edenleri bu sağlam söz üzerinde sağlamca tutar.' şeklindeki sözü budur." buyurmuştur.

[1404] "Allah zalimleri" yani dinleri konusunda hiçbir delile dayanmayan, tıpkı "Biz atalarımızı bir din üzerinde bulduk." [Zuhruf 43/22] diyen müşrikler gibi sadece büyüklerini ve hocalarını taklit etmekle yetinenleri "saptırır." Allah'ın onları dünyada saptırması, fitne durumlarında sebat sahibi olamamaları, ayaklarının daha ilk anda kayıvermesi anlamındadır.

[١٤٠٢] {مَا لَهَا مِن قَرَارٍ} أي استقرار. يقال: قرّ الشيء قرارًا، كقولك: ثبت ثباتًا شبه بها القول الذي لم يعضد بحجة، فهو داحض غير ثابت والذي لا يبقى إنما يضمحل عن قريب لبطلانه، من قولهم: الباطل لجلج. وعن قتادة أنه قيل لبعض العلماء: ما تقول في كلمة خبيثة؟ فقال: ما أعلم لها في الأرض مستقرًا، ولا في السماء ٥ مصعدًا، إلا أن تلزم عنق صاحبها حتى يوافي بها القيامة.

٢٧-﴿يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ﴾

[١٤٠٣] {بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ} الذي ثبت بالحجة والبرهان في قلب صاحبه وتمكن فيه، فاعتقده واطمأنت إليه نفسه، وتثبيتهم به في الدنيا: أنهم إذا فتنوا في دينهم لم ١٠ يزلوا، كما ثبت الذين فتنهم أصحاب الأخدود، والذين نشروا بالمناشير ومشطت لحومهم بأمشاط الحديد، وكما ثبت جرجيس وشمسون وغيرهما. وتثبيتهم في الآخرة أنهم إذا سئلوا عند تواقف الأشهاد عن معتقدهم ودينهم لم يتلعثموا ولم يبهتوا، ولم تحيرهم أهوال الحشر. وقيل معناه الثبات عند سؤال القبر. وعن البراء ابن عازب رضي الله عنه أن رسول الله ﷺ: ذكر قبض روح المؤمن فقال: «ثم يعاد روحه في ١٥ جسده فيأتيه ملكان فيجلسانه في قبره ويقولان له: من ربك؟ وما دينك؟ ومن نبيك؟ فيقول: ربي الله، وديني الإسلام، ونبيي محمد، فينادي مناد من السماء أن صدق عبدي فذلك قوله: «يثبت الله الذين آمنوا بالقول الثابت».

[١٤٠٤] {وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ} الذين لم يتمسكوا بحجة في دينهم، وإنما اقتصروا على تقليد كبارهم وشيوخهم، كما قلد المشركون آباءهم فقالوا: {إِنَّا وَجَدْنَآ آبَآءَنَا} [الزخرف: ٢٠ ٢٢ - ٢٣] وإضلالهم في الدنيا أنهم لا يثبتون في مواقف الفتن وتزل أقدامهم أوّل شيء،

Âhirette ise onlar çok daha sapkın ve ayakları çok daha kaymış vaziyettedirler. "Allah dilediğini yapıyor." Yani O, hikmetin gereği olan şeyi yapar; çünkü O'nun *meşîet*i hikmete tâbidir. Müminleri sabit kılıp desteklemek, sebat ve kararlılıkları esnasında onları koruyup muhafaza etmek, zalimleri saptırıp mahrum bırakmak, ayaklarının kaydığı anda onları kendi hallerine terk etmek gibi bütün dilediği şeyler hikmete tâbidir.

28-29. Allah'ın nimetine şükredecek yerde nankörlük eden ve kavimlerini dibini boylayacakları helâk yurdu Cehennem'e sokan kimselere bak!.. Ne kötü karargâh!

30. Allah'ın yolundan saptırmak için O'na denk birtakım şeyler ihdas etmişlerdi! De ki: Hayatın zevkini çıkarın! Kesinlikle Ateş'tir çünkü nihaî dönüş yeriniz!

[1405] "Allah'ın nimetini" yani O'nun nimetlerine şükretmeyi nankörlüğe tebdil eden "kimselere…" Zira onlar Allah'ın nimetlerine şükretme vazifelerinin yerine nankörlüğü ikame etmişler ve böylece, adeta şükrü nankörlükle değiştirmişlerdir. Bunun benzeri, "(Kur'ân'dan) bütün nasibiniz, (onu) yalanlamak mı olacak?!" [Vâkı'a 56/82] âyetinde söz konusudur; yani burada "Size verilen rızka şükür şeklinde karşılık vereceğinize onun yerine yalanlamayı koydunuz!" denilmektedir. Âyetin bir diğer yorumu da şöyledir: Bu kimseler nimetin bizzat kendisini nankörlüğe tebdil etmişlerdir; nimete nankörlük edince de o nimet ellerinden alınmıştır. Böylece, hem nimetsiz hem de nankör vasfına sahip kimseler olarak kalmışlardır. Bunlar Mekkelilerdir. Allah onları kendi harem beldesinde iskân etmiş, evinin muhafızları yapmış, onları Muhammed *Aleyhisselâm* ile şereflendirmiş, fakat onlar üzerlerine düşen şükür ve tazim vazifesini yapmak yerine Allah'ın nimetine nankörlük etmişlerdir. Ya da Allah onlara yaz-kış ticaret yolculukları ile bolluk, refah bahşederek büyük nimet vermiş, fakat onlar Allah'ın nimetine nankörlük etmişler; Allah da onlara yedi sene kıtlık darbesi indirmiş; böylece, ellerinde nimet yerine nankörlük kalıvermiştir! Yine aynı şekilde Bedir günü öldürüldükleri ve esir edildikleri zaman da nimet ellerinden alınmış; nankörlük ise boyunlarında bağlı olarak kalmıştır.

[1406] Hazret-i Ömer (r.a.)'ın "Bunlar Kureyş'in en fâcir iki boyu olan Muğîre oğulları ile Ümeyye oğullarıdır [yani *emevî*ler]; Muğîre oğullarının hakkından Bedir günü gelinmiştir. Ümeyye oğullarına ise bir süreye kadar mühlet verilmiştir!" dediği nakledilmiştir. Bunların Arapların Hıristiyanlaşmış olanları, yani Cebele b. el-Eyhem ve arkadaşları olduğu da söylenmiştir.

وهم في الآخرة أضل وأذل {وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَآء} أي ما توجبه الحكمة؛ لأن مشيئة الله تابعة للحكمة، من تثبيت المؤمنين وتأييدهم، وعصمتهم عند ثباتهم وعزمهم، ومن إضلال الظالمين وخذلانهم، والتخلية بينهم وبين شأنهم عند زللهم.

٢٨-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ كُفْرًا وَأَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ﴾

٢٩-﴿جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا وَبِئْسَ الْقَرَارُ﴾

٣٠-﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِهِ قُلْ تَمَتَّعُوا فَإِنَّ مَصِيرَكُمْ إِلَى النَّارِ﴾

[١٤٠٥] {بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ} أي شكر نعمة الله {كُفْرًا} لأن شكرها الذي وجب عليهم وضعوا مكانه كفرًا، فكأنهم غيروا الشكر إلى الكفر وبدلوه تبديلًا، ونحوه: {وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ} [الواقعة: ٨٢]، أي شكر رزقكم حيث وضعتم التكذيب موضعه. ووجه آخر: وهو أنهم بدلوا نفس النعمة كفرًا على أنهم لما كفروها سُلِبوها فبقوا مسلوبي النعمة موصوفين بالكفر، حاصلًا لهم الكفر بدل النعمة، وهم أهل مكة؛ أسكنهم الله حرمه، وجعلهم قوّام بيته، وأكرمهم بمحمد ﷺ، فكفروا نعمة الله بدل ما لزمهم من الشكر العظيم. أو أصابهم الله بالنعمة في الرخاء والسعة لإيلافهم الرحلتين، فكفروا نعمته، فضربهم بالقحط سبع سنين، فحصل لهم الكفر بدل النعمة، كذلك حين أسروا وقتلوا يوم بدر وقد ذهبت عنهم النعمة وبقي الكفر طوقًا في أعناقهم.

[١٤٠٦] وعن عمر رضي الله عنه: هم الأفجران من قريش: بنو المغيرة وبنو أمية، فأما بنو المغيرة فكفيتموهم يوم بدر. وأما بنو أمية فمتعوا حتى حين. وقيل: هم متنصرة العرب: جبلة بن الأيهم وأصحابه.

[1407] "Kavimlerini" kendilerine küfürde tâbi olanları "helâk yurduna" sokmuşladır. *Cehennem, dâru'l-bevâr*'ın atf-ı beyanıdır. [Yani "helâk yurdu Cehennem'e" şeklinde onu açıklamaktadır.]

[1408] لِيُضِلُّوا (saptırmak için) ifadesi Yâ'nın zammesi ile okunduğu gibi ("sapsınlar diye" anlamında) fethası ile de okunmuştur. **Şayet** "Allah'a ortak koşarken bunların maksadı sapkınlık ve saptırma olmadığına göre, لِيُضِلُّوا (saptırmak için) ifadesindeki Lâm ne mânaya gelmektedir?" **dersen şöyle derim:** Sapkınlık ve saptırma, Allah'a ortak koşmalarının neticesi olduğu için böyle denilmiştir. Nitekim *ci'tüke li-tükrimenî* sözünde ikram maksat değil, gelmenin neticesi olmasına rağmen başına Lâm koyarsın; bunu benzetme ve yaklaştırma yoluyla böyle ifade edersin.[1]

[1409] تَمَتَّعُوا (Hayatın zevkini çıkarın!) *emr*i, onların dünya nimetlerine dalmış olduklarını ve bunun ötesini bilmediklerini, onu istemediklerini ve bununla memur olduklarını bildirmektedir. Onlara bunu emreden ise, emrine itaat edilen ve kendisine asla karşı koyamadıkları, ötesinde bir *emr*e malik olmadıkları bir âmir, yani şehvettir. Bu durumda anlam şöyle olur: Eğer şehvete uyma konusunda mevcut halinizi sürdürürseniz, "kesinlikle Ateş'tir nihaî dönüş yeriniz!" Ayrıca burada onların (ilahi lütuftan) mahrum kılınıp, kendi halleriyle baş başa bırakılmaları da kastedilmiş olabilir. قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا إِنَّكَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ (De ki: Küfrünle biraz yaşayadur; şüphesiz, Ateş sahiplerindensin! [Zümer 39/8])

31. Benim iman eden kullarıma söyle de (gerçek dindarlar olarak) namazı dosdoğru kılsınlar ve -alışveriş ve dostluğun olmadığı bir gün gelmeden önce- kendilerine verdiğimiz rızıktan gizli-açık infak etsinler.

[1410] Söylenecek olan şeyin ne olduğu hazfedilmiştir, çünkü "söyle" emrinin cevabı (yani يُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُنْفِقُوا ifadesi) buna delâlet etmektedir. Cümlenin takdiri, "İman eden kullarıma 'Namazı dosdoğru kılın ve infâk edin!' de; onlar da namazı dosdoğru kılsınlar ve infak etsinler." şeklindedir. يُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُنْفِقُوا ifadesinin ***li****-yukīmû ve li-yünfikū* (Namazı dosdoğru kılsınlar ve infak etsinler.) anlamında olduğunu söyleyerek, ifadenin, söylenecek şeyin bizzat kendisi olarak değerlendirilmesini caiz görmüşler ve "Lâm'ın anlamı, emir fiili yani 'söyle' ifadesi tarafından telafi edilmiş olduğu için 'Lâm'ın hazfedilmesini caizdir. Ancak cümlenin başında ('söyle' olmaksızın) يُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُنْفِقُوا denilmiş olsaydı, bu caiz olmazdı." demişlerdir.

---

1 Yani ifadenin anlamı motamot "Bana ikramda bulunman için yanına geldim." şeklinde ise de "Yanına geldim; eh, sen de bana ikram edersin artık." mealindedir. / ed.

[١٤٠٧] {وَأَحَلُّوا قَوْمَهُمْ} ممن تابعهم على الكفر {دَارَ الْبَوَارِ} دار الهلاك. وعطف {جَهَنَّمَ} على دار البوار عطف بيان.

[١٤٠٨] قرئ «ليضلوا» بفتح الياء وضمها. فإن قلت: الضلال والإضلال لم يكن غرضهم في اتخاذ الأنداد فما معنى اللام قلت: لما كان الضلال والإضلال نتيجة اتخاذ الأنداد، كما كان الإكرام في قولك: جئتك لتكرمني، نتيجة المجيء، دخلته اللام وإن لم يكن غرضًا، على طريق التشبيه والتقريب.

[١٤٠٩] {تَمَتَّعُوا} إيذان بأنهم لانغماسهم في التمتع بالحاضر، وأنهم لا يعرفون غيره ولا يريدونه، مأمورون به، قد أمرهم آمر مطاع لا يسعهم أن يخالفوه ولا يملكون لأنفسهم أمرًا دونه، وهو أمر الشهوة. والمعنى: إن دمتم على ما أنتم عليه من الامتثال لأمر الشهوة {فَإِنَّ مَصِيرَكُمْ إِلَى النَّارِ}. ويجوز أن يراد الخذلان والتخلية ونحوه. {قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا إِنَّكَ مِنْ أصحاب النار} [الزمر: ٨].

٣١-﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلاةَ وَيُنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلانِيَةً مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خِلَالٌ﴾

[١٤١٠] المقول محذوف، لأن جواب {قُل} يدل عليه، وتقديره {قُل لِّعِبَادِىَ الذين آمَنُوا} أقيموا الصلاة وأنفقوا {يُقِيمُوا الصَّلاةَ وَيُنْفِقُوا} وجوزوا أن يكون يقيموا وينفقوا، بمعنى: ليقيموا ولينفقوا، ويكون هذا هو المقول، قالوا: وإنما جاز حذف اللام، لأنّ الأمر الذي هو {قُل} عوض منه، ولو قيل: يقيموا الصلاة وينفقوا ابتداء بحذف اللام، لم يجز.

[1411] **Şayet** “سِرًّا وَعَلانِيَةً (gizli-açık) ifadesi ne münasebetle mansup olmuştur?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade ya “gizlilik ve alenilik sahibi olarak” veya “gizleyerek ve açıklayarak” anlamında hal olduğu için mansuptur ya “gizli vakitte ve açık vakitte” anlamında zarf olarak mansuptur ya da mastar olarak mansuptur ki bu durumda “gizlice edilen infak olarak ve açıktan yapılan infak olarak” anlamındadır. Bununla kastedilen, gönüllü verilen sadakaların gizli verilmesi, farz olan sadakaların ise açıktan verilmesidir.

[1412] خِلالٌ kelimesi *el-muhālle* (karşılıklı dostluk) anlamındadır. **Şayet** “O gün dostluk ve alışverişin olmayacağı bir gün olarak nitelenmesinin, infak emri ile uyum ve alakası nedir?” **dersen şöyle derim:** Zira insanlar mallarını takas usulü alışverişlerde getirip ortaya koyarlar ve bir benzerini almak için onun bedeli olarak bu mallarını verirler. Yine dostlarla hediyeleşme ve karşılıklı ikramda bulunma durumlarında, bu hediyeleri vererek bunların dengi karşılıkları ya da daha üst şeyleri elde etmek isterler. Yüce Allah’ın “Birinden, karşılığını ödemesi gereken bir iyilik gördüğü için değil, sırf yüce Rabbinin rızasını kazanmak için.” [Leyl 92/19-20] âyetinde ifade ettiği salt Allah rızası için gerçekleştirilen infaka gelince, bunu ancak ihlaslı halis müminler yapar. İşte, bu müminler hiçbir alışverişin ve dostluğun olmadığı, yani dostluk ve alışveriş ile hiçbir faydanın temin edilemeyeceği, karşılık bekleyerek ettikleri infakların ve karşılıklı ikramların da hiçbir işe yaramayacağı, sadece Allah rızası için yapılan infakın kâr edeceği o günde bunun karşılığını almak üzere diriltilirler. İfade لا بَيْعٌ فِيهِ وَلا خِلالٌ şeklinde merfû‘ olarak da[1] okunmuştur.

32. Gökleri ve yeri yaratan, gökten su indirerek onunla size rızık olacak meyveler çıkaran, emri gereği denizde aheste aheste gitsinler diye gemileri emrinize veren, nehirleri emrinize veren, Allah’tır.

33. Yörüngelerinden asla ayrılmayan Güneş’i ve Ay’ı emrinize O vermiş, geceyi ve gündüzü emrinize O vermiştir.

34. Yine, istediğiniz şeylerin hepsinden size vermiştir... Allah’ın nimetlerini saymaya kalksanız, bitiremezsiniz. İnsan gerçekten zâlimdir, gerçekten nankördür.

[1413] اللَّهُ mübteda, الَّذِي خَلَقَ (yaratan) ise haberdir; مِنَ الثَّمَراتِ (meyvelerden) ifadesi *rızk*ın beyanıdır, yani “Onunla bir rızık çıkartır ki, meyvelerdir.” anlamındadır. Ayrıca مِنَ الثَّمَراتِ ifadesinin فَأَخْرَجَ (çıkarır) fiilinin mef‘ûlü,

1 Bundan, müfessirin İbn Kesir ve Ebû ‘Amr’ın *lâ bey‘a fî-hi ve lâ hilâle* (alışveriş ve dostluk diye bir şeyin olmadığı) kıraatini esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

[١٤١١] فإن قلت: علام انتصب {سِرّا وَعَلاَنِيَةً}؟ قلت: على الحال، أي ذوي سرّ وعلانية، بمعنى: مسرين ومعلنين. أو على الظرف، أي وقتي سر وعلانية، أو على المصدر، أي إنفاق سر وإنفاق علانية، [و] المعنى: إخفاء المتطوع به من الصدقات والإعلان بالواجب.

٥ [١٤١٢] والخلال: المخالّة. فإن قلت: كيف طابق الأمر بالإنفاق وصف اليوم بأنه {لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خلال} قلت: من قبل أنّ الناس يخرجون أموالهم في عقود المعاوضات، فيعطون بدلًا ليأخذوا مثله، وفي المكارمات ومهاداة الأصدقاء ليستجروا بهداياهم أمثالها أو خيرًا منها. وأمّا الإنفاق لوجه الله خالصًا كقوله تعالى {وَمَا لأَحَدٍ عِندَهُ مِن نّعْمَةٍ تَجْزِى إلّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبّهِ الْأَعْلَى} [الليل: ١٩-٢٠] فلا يفعله إلا المؤمنون
١٠ الخلص، فبعثوا عليه ليأخذوا بدله في يوم لا بيع فيه ولا خلال، أي لا انتفاع فيه بمبايعة ولا بمخالة، ولا بما ينفقون به أموالهم من المعاوضات والمكارمات، وإنما ينتفع فيه بالإنفاق لوجه الله، وقرئ «لا بيعٌ فيه ولا خلالٌ»، بالرفع.

٣٢-﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْفُلْكَ لِتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَسَخَّرَ لَكُمُ
١٥ **الأَنْهَارَ﴾**

٣٣-﴿وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَائِبَيْنِ وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ﴾

٣٤-﴿وَآتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لا تُحْصُوهَا إِنَّ الإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ﴾

[١٤١٣] {اللَّهُ} مبتدأ، و{الَّذِي خَلَقَ} خبره، و{مِنَ الثَّمَرَاتِ} بيان للرزق،
٢٠ أي أخرج به رزقًا هو ثمرات. ويجوز أن يكون {مِنَ الثَّمَرَاتِ} مفعول أخرج،

رِزْقًا (rızık olarak) ifadesinin de mef'ûlün hali olması ya da "çıkarır" fiilinin mastarı olarak mansup olması da mümkündür; çünkü "çıkarır" fiili "rızıklandırır" anlamındadır. بِأَمْرِهِ (emri gereği) ifadesi ise "O'nun 'ol' sözü gereği" anlamındadır.

[1414] دائِبَيْنِ (yörüngelerinden asla ayrılmayan), yani seyirlerinde daimi; aydınlatma, karanlıkları def etme ve yeryüzünü bitki ve canlılara uygun hale getirme konusundaki görevlerinden asla ayrılmayan. "Güneş'i ve Ay'ı emrinize O vermiştir;" gündüzleri geçiminizi temin edip geceleri dinlenebilmeniz için sürekli art arda gelirler. وَآتاكُمْ مِنْ كُلِّ ما سَأَلْتُمُوهُ (İstediğiniz şeylerin hepsin*den* size vermiştir.) ifadesinde Min kısmîlik anlamı verir, yani istediklerinizin toplamının bir kısmını, maslahatınıza uygun bir şekilde vermiştir. مِنْ كُلٍّ ifadesi tenvin ile *min küll[in]* şeklinde de okunmuştur. Bu durumda ما سَأَلْتُمُوهُ ifadesi "Onu istememiştiniz." anlamında hal olarak mansup olur, yani "Siz istemediğiniz halde bunların hepsinden size vermiştir." demektir. Yine bu Mâ'nın ism-i mevsûl Mâ'sı olması ve anlamın "Bunların hepsinden size ihtiyaç duyduklarınızı vermiştir ki geçiminiz ve haliniz ancak bunlarla ıslah olabilir. Sizler sanki bunları lisan-ı hal ile talep etmiş durumdasınız." şeklinde olması da mümkündür.

[1415] "Saymaya kalksanız, bitiremezsiniz" sayıp dökemez, sonuna gelemezsiniz. Kaldı ki bu, insanlar Allah'ın nimetlerini genel olarak (türler şeklinde) saymaya çalıştıklarında böyledir, tafsilatlı bir şekilde onların sayılıp dökülmesi ise Allah'tan başkasının asla güç yetiremeyeceği ve bilemeyeceği bir şeydir.

[1416] "[İnsan] Gerçekten zalimdir." Şükür konusunda gaflete düşerek nimet konusunda zulmeder; nimete karşı "gerçekten nankördür." Bu ifadenin "İnsan darda kalınca zalimdir; çok sızlanır, şikâyet eder; nimet sahibi olduğunda ise nankördür; toplayıp biriktirir, fakat başkasından sakınır." anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1417] "İnsan" cins ismidir, dolayısıyla zulüm ve nankörlük konusunda verilen bu haber, bu iki niteliğe sahip olan insanları kapsar.

35. Hani İbrâhim demişti ki: "Ya Rabbi! Bu şehri güvenli kıl, beni de 'oğul'larımı da putlara tapmaktan uzak tut."

36. "Ya Rabbi! Çünkü onlar insanlardan birçoğunu tamamen yoldan çıkarmış! Artık bana uyan bendendir; bana karşı gelen kimse için de şüphesiz Sen bağışlayıcısın, merhametlisin (Gafûr, Rahîm)."

و{رِزْقًا} حالًا من المفعول، أو نصبًا على المصدر من أخرج، لأنه في معنى رزق {بِأَمْرِهِ} بقوله: كن.

[١٤١٤] {دآئِبَينَ} يدأبان في سيرهما وإنارتهما ودرئهما الظلمات، وإصلاحهما ما يصلحان من الأرض والأبدان والنبات {وَسَخَّر لَكُمُ الَّيْلَ والنَّهَارَ} يتعاقبان خلفة لمعاشكم وسباتكم. {وَآتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ} من للتبعيض، أي آتاكم بعض جميع ما سألتموه، نظرًا في مصالحكم. وقرئ «من كلّ» بالتنوين، وما سألتموه نفي ومحله النصب على الحال أي آتاكم من جميع ذلك غير سائليه، ويجوز أن تكون {مَا} موصولة، على وآتاكم من كل ذلك ما احتجتم إليه ولم تصلح أحوالكم ومعايشكم إلا به، فكأنكم سألتموه أو طلبتموه بلسان الحال.

[١٤١٥] {لَا تُحْصُوهَا} لا تحصروها ولا تطيقوا عدها وبلوغ آخرها، هذا إذا أرادوا أن يعدوها على الإجمال. وأمّا التفصيل فلا يقدر عليه ولا يعلمه إلا الله.

[١٤١٦] {لَظَلُومٌ} يظلم النعمة بإغفال شكرها {كَفَّارٌ} شديد الكفران لها. وقيل ظلوم في الشدّة يشكو ويجزع، كفار في النعمة يجمع ويمنع.

[١٤١٧] والإنسان للجنس، فيتناول الإخبار بالظلم والكفران من يوجدان منه.

٣٥-﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الأَصْنَامَ﴾

٣٦-﴿رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[1418] "Bu şehri" yani harem beldeyi "güvenli" yani güvenlikli "kıl." Allah, *halîl*i İbrâhim *Aleyhisselâm*'ın orayla ilgili duasına icabet etmiş ve oranın emniyetini artırmış, buraya çullanan bütün zalim ve azgınların üstesinden gelmiştir! **Şayet** "Bakara suresinde geçen رَبِّ اجْعَلْ هذا بَلَدًا آمِنًا (Burayı güvenli bir şehir kıl!' [Bakara 2/126]) ifadesi ile bu âyetteki "Bu şehri güvenli kıl!" ifadesi arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** İlkinde İbrâhim *Aleyhisselâm* orayı, halkı güven içinde yaşayan ve korkmayan şehirlerden biri kılmasını istemiş; ikincisinde ise onu içinde bulunduğu halinden kurtarmasını ve bu halin zıttı olan emniyet haline ulaştırmasını istemiştir; böylece "Burası korkulan, güvende olmayan bir beldedir; sen burayı emin kıl." demiş olmaktadır.[1]

[1419] وَاجْنُبْنِي (beni uzak tut) ifadesi *ve ecnibnî* şeklinde de okunmuştur ki bu kelimede üç farklı lehçe söz konusudur. *Cenebehu'ş-şerr^{a}* (Onu şerden uzak tuttu.) denildiği gibi, *cennebehû* ve *ecnebehû* da denilir. Hicazlılar şedde ile *cennebenî şerrahû* (Beni şerrinden uzak tuttu.); Necid'liler ise *cenebenî şerrahû* ve *ecnebehû* derler. Âyette anlam, "Bizi, onlara kulluk etmekten kaçınma konusunda sabit ve daim eyle!" şeklindedir.

[1420] "Oğullarımı da" ifadesiyle sulbünden gelen evlatlarını, yani neslini kastetmiştir.

[1421] İbn 'Uyeyne'ye "Araplar puta tapmaya nasıl başladılar?" diye sorulmuş, o da "İsmail *Aleyhisselâm*'ın evlatlarından hiçbiri puta tapmamıştır." diyerek "Beni de 'oğul'larımı da putlara tapmaktan uzak tut!" âyetini delil göstermiş ve şunu eklemiştir: Onlar sadece her kavim için dikili olan taşlar edinmişler ve 'Bu taşlar Beytullah'ı temsil eder. Her nereye bunlardan bir tane dikersek orası Beyt konumundadır.' demişler, sonra da bu taşların etrafında dönmeye başlamış ve bunları *ed-duvâr* (etrafında dönülen taş, ziyaret taşı) diye isimlendirmişlerdir. Bu sebeple, Kâbe için *tavaf* etmek ifadesinin kullanılması hoş karşılanmış, 'dönmek' ifadesi kullanılmamıştır.

[1422] "Onlar insanlardan birçoğunu tamamen yoldan çıkarmıştır." Bu yüzden beni ve evlatlarımı bundan koruman için sana sığınırım. Putları "yoldan çıkarıcı" olarak nitelemesinin sebebi, insanların onlar sebebiyle yoldan çıkmış olmalarıdır. Bu yüzden, sanki onlar yoldan çıkarmışlar gibi ifade edilmiştir. Nitekim "Dünya onları aldattı, fitneye sürükledi." ifadeleri de böyledir; bu ifadelerde, "Onlar dünyaya aldandılar, onun yüzünden fitneye düştüler." anlamı kastedilir.

---

1 "Bu şehri güvenli kıl." duası edildiğinde, ortada şehir namına hiçbir şey yoktu; dolayısıyla mecazî bir kullanım söz konusudur. Bakara 2/125-127'te ise aynı dua, *hakikat* anlamıyla "Burayı güvenli bir şehir yap." şeklinde nakledilmiştir. İlkinde, Allah'ın emîn beldesi sayılan Mekke'nin Peygamber ve arkadaşları için hiç de güvenli olmadığına telmihte bulunularak bu yönde dua edilmektedir. / ed.

[١٤١٨] {هذا البلد} يعني البلد الحرام، زاده الله أمنًا، وكفاه كل باغ وظالم، وأجاب فيه دعوة خليله إبراهيم عليه السلام {آمِنًا} ذا أمن. فإن قلت: أي فرق بين قوله {اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا} [البقرة: ١٢٦] وبين قوله {اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا}؟ قلت: قد سأل في الأوّل أن يجعله من جملة البلاد التي يأمن أهلها ولا يخافون، وفي الثاني ٥ أن يخرجه من صفة كان عليها من الخوف إلى ضدها من الأمن، كأنه قال: هو بلد مخوف، فاجعله آمنًا.

[١٤١٩] {واجنبنى} وقرئ «وأجنبني»، وفيه ثلاث لغات؛ جنبه الشر، وجنّبه، وأجنبه؛ فأهل الحجاز يقولون: جنبني شره، بالتشديد، وأهل نجد جنبني وأجنبني. والمعنى: ثبتنا وأدمنا على اجتناب عبادتها.

١٠ [١٤٢٠] {وَبَنِيَّ} أراد بنيه من صلبه.

[١٤٢١] وسئل ابن عيينة: كيف عبدت العرب الأصنام؟ فقال: ما عبد أحد من ولد إسماعيل صنمًا، واحتج بقوله {وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الأَصْنَامَ} إنما كانت أنصاب حجارة لكل قوم، قالوا: البيت حجر، فحيثما نصبنا حجرًا فهو بمنزلة البيت، فكانوا يدورون بذلك الحجر ويسمونه الدوار، فاستحب أن يقال: طاف بالبيت، ولا يقال: ١٥ دار بالبيت.

[١٤٢٢] {إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ} فأعوذ بك أن تعصمني وبنيَّ من ذلك، وإنما جعلن مضلات؛ لأنّ الناس ضلوا بسببهنّ، فكأنهنّ أضللنهم، كما تقول: فتنتهم الدنيا وغرّتهم، أي افتتنوا بها واغتروا بسببها.

[1423] "Artık bana" yani benim dinime "uyan;" benim gibi hanif ve müslüman olan "bendendir." benim bir parçamdır, çünkü bana çok yakındır. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in "Bizi aldatan bizden değildir!" [*Ebû Dâvûd*, "Buyû'", 52] sözü de böyledir, yani "Müminlerin bir parçası değildir, zira aldatmak müminlerin fiil ve nitelikleri arasında yer almaz." anlamındadır. "Bana karşı gelen kimse için de, şüphesiz Sen bağışlayıcısın, merhametlisin." Eğer davranışı üzerinde düşünüp itaat sergilerse, onun bana yönelik geçmişteki isyanını bağışlarsın. Bu ifadenin, "bana şirk dışındaki konularda karşı gelen" anlamında olduğu da söylenmiştir.

37. "Ya Rabbi! Ben, neslimin bir kısmını Senin kutsal evinin yanında çorak, ekinsiz bir vadiye yerleştirdim; (sözde değil, özde) gerçek birer dindar olsunlar diye ya Rabbi! Sen de birtakım insanların gönüllerini onlara müştak olacak hale getir, onları çeşitli meyvelerle rızıklandır. Belki şükrederler."

[1424] "Neslimin bir kısmını" bazı evlatlarımı -ki İsmail *Aleyhisselâm* ve ondan çoğalan evlatlarıdır- "çorak, ekinsiz" en ufak bir ekinin bile bulunmadığı "bir vadiye" Mekke vadisine [yerleştirdim.] غَيْرِ ذِي زَرْعٍ (ekinsiz) ifadesi قرآنًا عربيًّا غيرَ ذي عِوَجٍ (Hiçbir eğriliği bulunmayan Arapça bir Kur'ân olarak... [Zümer 39/28]) ifadesindeki غيرَ ذي عِوَجٍ gibidir. Allah'ın evine *muharrem* denilmesinin sebebi, Allah'ın oraya saldırmayı, oranın saygınlığını ihlal etmeyi haram kılmış olması, çevresini de kendisi gibi haram kabul etmesi sebebiyledir. Bu da onun konumu sebebiyle ya da öteden beri her türlü zorbaya heybet salan zorlu, korunmuş bir yerde olması sebebiyledir. Bu sebeple orası, tıpkı uzak durulması gereken haram bir şey gibi ya da saygınlığını ihlal etmenin helal olmadığı muhterem, çok saygın bir mekân gibidir. Bu yüzden 'haram belde' olarak anılmıştır. Ya da tufandan korunduğu için bu ismi almıştır. Nitekim tufandan âzade olduğu, tufan esnasında sular orayı basmadığı için *'atîk* (âzade) ismini de almıştır.

[1425] لِيُقِيمُوا الصَّلاةَ (gerçek birer dindar olsunlar diye) ifadesindeki Lâm, أَسْكَنْتُ (yerleştirdim) fiili ile ilişkili olup anlam şöyledir: Onları her türlü rızık ve faydadan uzak, bu çorak, bomboş vadiye yerleştirmemin tek sebebi, haram evinin yanında namazı dosdoğru kılmaları ve seni zikrederek, sana kulluk ederek o beyti imar etmeleri, senin mescitlerinin ve sana kulluk edilen mabetlerin imar edileceği ibadetleri yapmaları, yani senin diğer bütün topraklara üstün kıldığın bu şerefli toprakların bereketi ile mübarek olmaları, senin değerli komşuluğunla saadet bulmaları, evinin yanı başında daima kendilerini ibadete adayarak, onun çevresinde tavaf ederek, rükû ve secde yaparak sana yakınlaşmaları, harem beldenin sakinlerine lütfettiğin rahmetten istifade ederek yaşamalarıdır.

[١٤٢٣] {فَمَن تَبِعَنِى} على ملتي وكان حنيفًا مسلمًا مثلي {فَإِنَّهُ مِنِّى} أي هو بعضي لفرط اختصاصه بي وملابسته لي، وكذلك قوله: "من غشنا فليس منا" أي ليس بعض المؤمنين، على أنّ الغش ليس من أفعالهم وأوصافهم {وَمَنْ عَصَانِى فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ} تغفر له ما سلف منه من عصياني إذا بدا له فيه واستحدث ٥ الطاعة لي. وقيل: معناه ومن عصاني فيما دون الشرك.

٣٧-﴿رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ﴾

[١٤٢٤] {مِن ذُرِّيَّتِى} بعض أولادي وهم إسماعيل ومن ولد منه {بِوَادٍ} هو ١٠ وادي مكة {غَيْرِ ذِى زَرْعٍ} لا يكون فيه شيء من زرع قط، كقوله {قُرْآنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِى عِوَجٍ} [الزمر: ٢٨] بمعنى لا يوجد فيه اعوجاج، ما فيه إلا الاستقامة لا غير. وقيل للبيت المحرم، لأنّ الله حرم التعرض له والتهاون به، وجعل ما حوله حرمًا لمكانه، أو لأنه لم يزل ممنعًا عزيزًا يهابه كل جبار، كالشيء المحرم الذي حقه أن يجتنب، أو لأنه محترم عظيم الحرمة لا يحل انتهاكها، أو لأنه حرّم على ١٥ الطوفان أي منع منه، كما سُمي عتيقًا لأنه أعتق منه فلم يستول عليه.

[١٤٢٥] {لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ} اللام متعلقة بأسكنت، أي ما أسكنتهم هذا الوادي الخلاء البلقع من كل مرتفق ومرتزق، إلا ليقيموا الصلاة عند بيتك المحرم، ويعمروه بذكرك وعبادتك وما تعمر به مساجدك ومتعبداتك، متبركين بالبقعة التي شرفتها على البقاع، مستسعدين بجوارك الكريم، متقربين إليك بالعكوف ٢٠ عند بيتك، والطواف به، والركوع والسجود حوله، مستنزلين الرحمة التي آثرت بها سكان حرمك.

[1426] أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ ifadesi “insan gönüllerinden bazı gönülleri” demektir, bu Min kısmîlik ifade eder. Nitekim Mücâhid b. Cebr’in [v. 103/721] “Eğer burada ‘İnsanların gönülleri’ ifadesi kullanılmış olsaydı Fars’ından Rum’una tüm insanlar buraya doluşurdu.” dediği nakledilmiştir ki bu da bunu teyit etmektedir. Söylendiğine göre eğer burada Min kullanılmayıp, “tüm insanların gönülleri” denilmiş olsaydı, o zaman Rum, Türk, Hind bütün insanlar buraya dolarmış. Ayrıca bu Min’in tıpkı *el-kalb*[u] *minnî sekī-m*[un] (kalbim hasta) ifadesinde olduğu gibi ibtida anlamında olması, yani anlamın *ef’idete nâs*[in] (birtakım insanların gönüllerini) şeklinde olması da mümkündür. Bu örnekte muzāfun ileyhi nekire olarak vermemin sebebi, *ef’ide* (gönül) kelimesinin âyette nekire olarak kullanılmış olmasıdır; böylece “bazı gönüller” mânasını kapsamına almış olacaktır.

[1427] أَفْئِدَةً kelimesi *‘âkıdet*[en] vezninde *âfidet*[en] şeklinde de okunmuştur ki bu durumda iki vecih sözkonusudur; ya -yer değiştirme yoluyla- *ed’ur*-dan *‘âdur*un üretilmesi gibi üretilmiştir ya da “Kervan acele etti.” anlamında kullanılan *efidet er-rıhlet*[ü] cümlesindeki fiilden türemiş ism-i fâ‘ilin müennes halidir. Bu durumda mâna, “onlara doğru yola koyulan ve aceleyle gelen topluluk ya da topluluklar” şeklinde olur. Kelime *efidet*[en] şeklinde de okunmuştur ki bu durumda da ya -her ne kadar Hemze’yi atmayıp belli belirsiz (*beyne beyne*) telaffuz etmek suretiyle hafifletmek daha evla olsa da- tahfif için Hemze atılmış olur ya da kelime *efide* kökünden türemiştir.

[1428] تَهْوِي إِلَيْهِمْ (onlara müştak olacak) hızla onların yanına gelecek, onları arzulayarak adeta uçup gelecek hale... Bu ifadenin bir benzeri şairin şu mısralarında vardır:

Dar geçitlerden, tıpkı bir şahin gibi adeta uçarak iner

[1429] Bu ifade meçhul fiil formunda *tuhvâ ileyhim* şeklinde de okunmuştur. Kelimenin kökü *hevâ ileyhi* ve *ehvâhu ğayruhû* şeklinde kullanılır. Bundan başka *tehvî ileyhim* şeklinde de okunmuştur ki bunun kökü de “sevdi” anlamındaki *heviye - yehvâ* fiili olup *tenzi‘u* (çeker götürür) mânasını içerdiği için *tenzi‘u* gibi [إلى ile] geçişli olmuştur.

[1430] “Onları çeşitli meyvelerle rızıklandır.” hiçbir şeyin yetişmediği bir vadide yerleşmiş olmalarına rağmen, tüm beldelerden oraya insanları celbetmek suretiyle onları rızıklandır; ne bir otun, ne bir ağacın, ne de bir damla suyun bulunduğu bu harap ve bomboş vadide enva-‘i çeşit meyvelerle rızıklanmış olma nimetine “belki şükrederler.”

[١٤٢٦] {فْئِدَةً مِنَ النَّاسِ} أفئدة من أفئدة الناس، ومن للتبعيض، ويدل عليه ما روي عن مجاهد: لو قال أفئدة الناس لزحمتكم عليه فارس والروم، وقيل: لو لم يقل {مِنْ} لازدحموا عليه حتى الروم والترك والهند ويجوز أن يكون {مِنْ} للابتداء، كقولك: القلب مني سقيم، تريد قلبي، فكأنه قيل: أفئدة ناس، وإنما ٥ نكرت المضاف إليه في هذا التمثيل لتنكير أفئدة، لأنها في الآية نكرة ليتناول بعض الأفئدة.

[١٤٢٧] وقرئ «آفدة»، بوزن عاقدة. وفيه وجهان؛ أحدهما أن يكون من القلب كقولك: آدر، في أدؤر. والثاني: أن يكون اسم فاعلة من أفدت الرحلة إذا عجلت، أي جماعة أو جماعات يرتحلون إليهم ويعجلون نحوهم. وقرئ «أفدة»، ١٠ وفيه وجهان: أن تطرح الهمزة للتخفيف، وإن كان الوجه أن تخفف بإخراجها بين بين. وأن يكون من أفد.

[١٤٢٨] {تَهْوِى إِلَيْهِمْ} تسرع إليهم وتطير نحوهم شوقًا ونزاعًا من قوله:

يَهْوِي مَخَارِمَهَا هُوِيَّ الأَجْدَلِ

[١٤٢٩] وقرئ «تُهْوَى إليهم»، على البناء للمفعول، من هوى إليه وأهواه ١٥ غيره. وتهوى إليهم، من هوى يهوي إذا أحب، ضمن معنى تنزع فعدّى تعديته.

[١٤٣٠] {وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ} مع سكناهم واديًا ما فيه شيء منها، بأن تجلب إليهم من البلاد {لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ} النعمة في أن يرزقوا أنواع الثمرات حاضرة في واد يباب ليس فيه نجم ولا شجر ولا ماء.

[1431] Yüce Allah İbrâhim *Aleyhisselâm*'ın bu duasına elbette icabet etmiş, o beldeyi saygın, kutsal, güvenli bir yer kılmış, her türlü meyvenin katından rızık olarak oraya akmasını sağlamıştır. Hatta her yerden gelen enva-'i çeşit meyvenin orada bulunması ile orayı diğer bütün topraklara, hatta en verimli topraklara bile üstün kılmıştır. Allah'ın sana bu çorak vadide gösterdiği bu olağanüstülükleri dünyanın doğusunda ya da batısında hangi beldede görebilirsin? Yaz meyvesinden kış meyvesine, bahar meyvesinden güz meyvesine bütün meyvelerin en taze halleriyle aynı gün içinde bir yerde toplandığını başka nerede görebilirsin? Bu, Allah'ın nice mucizeleri karşısında bir hiçtir. *Rabbim bizlere hareminde oturmayı nasip etsin! Nimetlerine şükretmeye muvaffak kılsın! İbrâhim Aleyhisselâm'ın duasının kapsamına girme şerefini bizlere her daim bahşetsin! O 'kalb-i selim'in*[1] *selâmetinden bir nebze nasiplenmeyi bizlere de lütfetsin.*

38. "Ya Rabbi! Şüphesiz Sen bizim gizlediklerimizi de açığa vurduklarımızı da bilirsin. Yerdeki ve gökteki hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz."

39. "İhtiyarlığıma rağmen İsmail'i ve İshak'ı bana bahşeden Allah'a hamdolsun! Benim Rabbim duaları mutlaka işitir."

[1432] "Ya Rabbi!" şeklindeki seslenme ifadesinin tekrarlanmış olması Allah'a sığınıp O'nun huzurunda boyun bükme halinin delilidir. "Sen bizim gizlediklerimizi de açığa vurduklarımızı da bilirsin." Aleni olanı bildiğin gibi sır olanı da bilirsin. Bu ikisi arasında senin için bir fark yoktur; çünkü gayba dair hiçbir şey senden gizli kalmaz. Anlam, "Sen bizim halimizi, bizim için daha uygun olanı ve kötü olanı daha iyi bilirsin; bize karşı kendi nefsimizden bile daha merhametlisin. Bizim iyiliğimizi bizden daha çok istersin. Dolayısıyla, aslında dua edip talepte bulunmaya gerek yoktur. Ancak bizler sadece sana olan kulluğumuzu ızhar etmek ve azametin karşısında huşûumuzu, izzetin karşısında zilletimizi ortaya koymak, katında olana muhtaçlığımızı göstermek, nimetlerini elde etme konusunda acele etmek için rahmetine iştiyak içerisinde dua ediyoruz. Tıpkı bir kölenin, kölelerine bol bol ihsanda bulunan efendisinin huzurunda, onun ihsanını bekleyerek el pençe divan durması gibi. Anlatıldığına göre; biri, ihtiyacını cömert bir kişiye iletmiş, fakat cömert bu isteğe derhal icabet etmemiş, aradan bir süre geçtikten sonra isteğini ona hatırlatmak amacıyla şöyle demiş: Sizin gibi cömert bir kişiye kusurundan ya da isteyene cevap vermeyi unutmuş olmasından dolayı hatırlatma yapılmaz; ama ihtiyaç sahibi öylesine muhtaç ki, muhtaçlığı bu konuda susmasına izin vermiyor!

1 "O kalb-i selîmin" derken, muhtemelen, "Kalb-i selîm sahibi İbrâhim'in" demek istiyor. Hazret-i İbrâhim, bir duasında; ahirette insanı malın – mülkün ve evlâdın kurtaramayacağını, ancak Allah'a kalb-i selîm ile gelenlerin kurtuluşa erebileceğini söylemiş ve "Beni o gün rezil rüsva etme ya Rabbi!" diye yakarmıştır [Bkz. Şu'arâ 26/87-89]. / ed.

[١٤٣١] لا جرم أن الله عز وجلّ أجاب دعوته فجعله حرمًا آمنًا تجبى إليه. ثمرات كل شيء رزقًا من لدنه، ثم فضله في وجود أصناف الثمار فيه على كل ريف وعلى أخصب البلاد وأكثرها ثمارًا، وفي أي بلد من بلاد الشرق والغرب ترى الأعجوبة التي يريكها الله بواد غير ذي زرع، وهي اجتماع البواكير والفواكه المختلفة الأزمان من الربيعية والصيفية والخريفية في يوم واحد، وليس ذلك من آياته بعجيب، متعنا الله بسكنى حرمه، ووفقنا لشكر نعمه، وأدام لنا التشرف بالدخول تحت دعوة إبراهيم عليه السلام، ورزقنا طرفًا من سلامة ذلك القلب السليم.

٣٨-﴿رَبَّنَا إِنَّكَ تَعْلَمُ مَا نُخْفِي وَمَا نُعْلِنُ وَمَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ فِي الأَرْضِ وَلا فِي السَّمَاءِ﴾

٣٩-﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ﴾

[١٤٣٢] النداء المكرر دليل التضرع واللجأ إلى الله تعالى {إِنَّكَ تَعْلَمُ مَا نُخْفِي وَمَا نُعْلِنُ} تعلم السرَّ كما تعلم العلن علمًا لا تفاوت فيه، لأنّ غيبًا من الغيوب لا يحتجب عنك. والمعنى: أنك أعلم بأحوالنا وما يصلحنا وما يفسدنا منا، وأنت أرحم بنا وأنصح لنا منا بأنفسنا ولها، فلا حاجة إلى الدعاء والطلب، وإنما ندعوك إظهارًا للعبودية لك، وتخشعًا لعظمتك، وتذللا لعزتك، وافتقارًا إلى ما عندك، واستعجالًا لنيل أياديك، وولهًا إلى رحمتك، وكما يتملق العبد بين يدي سيده، رغبة في إصابة معروفه، مع توفر السيد على حسن الملكة. وعن بعضهم: أنه رفع حاجته إلى كريم فأبطأ عليه النجح، فأراد أن يذكره فقال: مثلك لا يذكر استقصارًا ولا توهما للغفلة عن حوائج السائلين، ولكن ذا الحاجة لا تدعه حاجته أن لا يتكلم فيها.

[1433] “Gizlediklerimiz” ifadesinin, “aramızdaki ayrılığın sebep olduğu keder” mânasına, “açığa vurduklarımız” ifadesinin ise “ağlamamız ve duamız” mânasına geldiği de, “ayrılığın sıkıntılarından çektiğimiz acılardan gizlediklerimiz ve açığa vurduklarımız” anlamına geldiği de söylenmiştir. Kastettiği şey ise, hanımı Hacer’le arasında geçen olaydır. Nitekim onu [çölün ortasında] bıraktığı zaman Hacer kendisine:

“-Bizi kime emanet ediyorsun!?” demişti.

“-Sizi Allah’a emanet ediyorum.” deyince Hacer;

“-Bunu sana Allah mı emretti?” diye sormuş;

“-Evet!” deyince,

“-O zaman korkmayız, sen bizi her şeye yeterli olana bıraktın.” demiştir.

[1434] “Yerdeki ve gökteki hiçbir şey Allah’a gizli kalmaz.” ifadesi Yüce Allah’ın sözü olup İbrâhim *Aleyhisselâm*’ı tasdik mahiyetindedir. Bu açıdan bu ifade, “Evet, böyle yaparlar.” [Neml 27/34] ifadesi gibi bir tasdik cümlesidir. Ya da bu ifade İbrâhim *Aleyhisselâm*’ın sözü olup, “Gaybın ilmine sahip olan Allah’a hiçbir yerde hiçbir şey gizli kalmaz.” mânasına gelir. وَما يَخْفى عَلَى اللّٰهِ مِنْ شَيْءٍ) ifadesindeki) Min, istiğrak (kapsamlılık) ifade eder; adeta, “Ona hiçbir şey gizli kalmaz.” denilmektedir.

[1435] عَلَى الْكِبَرِ (İhtiyarlığıma rağmen) ifadesindeki ‘Alâ, *ma‘a* (birlikte) anlamında olup şairin şu beytindeki kullanıma benzer:

> Şu gördüğün ihtiyarlığıma rağmen,
> kaburganın neresinden tutulup yenileceğini iyi bilirim

[1436] Bu ifade hal konumunda olup anlam, “Yaşlılık dönemindeki bir ihtiyar olduğum halde bana bahşeden…” şeklindedir. Rivayete göre İbrâhim *Aleyhisselâm* İsmail doğduğunda doksan dokuz , İshak doğduğunda ise yüz on iki yaşında imiş. İsmail doğduğunda altmış dört, İshak doğduğunda ise doksan yaşında olduğu da söylenmiştir. Sa‘îd b. Cübeyr’in [v. 94/713], “İbrâhim *Aleyhisselâm*’ın ancak yüz on yedi yaşından sonra çocuğu olmuştur.” dediği de nakledilmiştir. İbrâhim *Aleyhisselâm*’ın yaşlılık halini zikretmiş olmasının sebebi, yaşlı iken evlat nimetine mazhar olmanın çok daha büyük bir nimet olmasıdır. Zira o yaşlarda insanlar çocuk sahibi olma ümidini kaybederler. Ümitsizliğin ardından bir ihtiyaca kavuşmak, kavuşan kimsenin gönlünde diğer bütün nimetlerden değerli olur. Ayrıca o kadar ileri yaşlarda çocuk sahibi olmak İbrâhim *Aleyhisselâm*’ın bir mucizesi de olmuştur.

[١٤٣٣] وقيل: ما تخفي من الوجد لما وقع بيننا من الفرقة، وما نعلن من البكاء والدعاء. وقيل: ما نخفي من كآبة الافتراق، وما نعلن: يريد ما جرى بينه وبين هاجر حين قالت له عند الوداع:

إلى من تكلنا؟ قال:

٥ إلى الله أكلكم. قالت:

الله أمرك بهذا؟ قال: نعم. قالت:

إذن لا نخشى، تركتنا إلى كاف.

[١٤٣٤] {وَمَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ} من كلام الله عز وجل تصديقًا لإبراهيم عليه السلام، كقوله {وكذلك يَفْعَلُونَ} [النمل: ٣٤] أو من كلام إبراهيم، يعني وما يخفى

١٠ على الله الذي هو عالم الغيب من شيء في كل مكان. «ومن» للاستغراق، كأنه قيل: وما يخفى عليه شيء ما.

[١٤٣٥] {عَلَى} في قوله {عَلَى الكبر} بمعنى مع كقوله:

إِنِّي عَلَى مَا تَرَيْنَ مِنْ كِبَرِي ... أَعْلَمُ مِنْ حَيْثُ تُؤْكَلُ الْكَتِفُ

[١٤٣٦] وهو في موضع الحال، معناه: وهب لي وأنا كبير وفي حال الكبر. روي

١٥ أنّ إسماعيل ولد له وهو ابن تسع وتسعين سنة، وولد له إسحاق وهو ابن مائة وثنتي عشرة سنة، وقد روي أنه ولد له إسماعيل لأربع وستين. وإسحاق لتسعين. وعن سعيد بن جبير: لم يولد لإبراهيم إلا بعد مائة وسبع عشرة سنة، وإنما ذكر حال الكبر لأنّ المنة بهبة الولد فيها أعظم، من حيث أنها حال وقوع اليأس من الولادة. والظفر بالحاجة على عقب اليأس من أجلّ النعم وأحلاها في نفس الظافر، ولأنّ الولادة في

٢٠ تلك السنّ العالية كانت آية لإبراهيم.

[1437] "Benim Rabbim duaları mutlaka işitir." İbrâhim *Aleyhisselâm* "Ya Rabbi! Bana sâlihlerden (olacak bir evlat) ihsan et!" [Sâffât 37/100] diye Rabbine dua ederek O'ndan evlat istemişti. İşte, O da kendisine icabet edince bu ikrama karşılık şükretmiş oldu.

5 [1438] **Şayet** "Yüce Allah, icabet etse de etmese de bütün duaları işitir." [Öyleyse neden İbrâhim *Aleyhisselâm* O'nun dualara icabet edişini değil de bunları işitmesini söz konusu etmiş?] **dersen şöyle derim:** Bu ifade, kral bir kimsenin sözünü kabul edip önemsediği zaman söylenen *semi'a'l-melikü kelâme fülânin* (Kral falancanın sözüne kulak verdi.) ifadesi gibidir. Yine *semi'allâhu li-men ha-* 10 *mideh* (Allah kendisine hamd edeni işitmiştir.) ifadesi de bu mânadadır. Hadis-i şerifte de "Yüce Allah ***kur'ân***'ı[1] nağme ile okuyan bir peygambere kulak verdiği kadar hiçbir şeye kulak vermiş değildir." [*Buhârî*, "Fedâ'i-lü'l-Kur'ân" 14] buyrulmuştur.

[1439] **Şayet** "لَسَمِيعُ الدُّعاءِ (mot-a-mot 'duası işiticidir') terkibinde *semî*'in 15 *du'â*ya izafe edilmesi ne tür bir izafettir?" **dersen şöyle derim:** Bu, sıfatın mef'ûlüne izafeti şeklindedir (duaları işiten). İfadenin aslı, *le-semî'un ed-du'â'* şeklindedir. Sîbeveyhi [v. 180/796] *fe'îlun* veznini fiil işlevi gören mübalağa vezinleri arasında saymıştır. Sözgelimi *hâzâ darûbun Zeyden* (Bu, Zeyd'e vuran kişidir.), *darâbün ahâhu* (kardeşine vuran), *minhârun ibilehû* (develerini kesip 20 duran), *hazirün ümûran* (işlerinde dikkatli), *rahîmün ebâhu* (babasına merhametli) ifadeleri böyledir. Ayrıca *fe'îl* veznindeki ifadenin kendi fâ'iline muzâf olması da mümkündür. Bu durumda -mecazen- Allah'ın duası işitici olarak nitelendirilmiş olur ki kastedilen "Allah'ın işitmesi"dir.

40. "Ya Rabbi! Beni gerçek bir dindar kıl; neslimden gelenlerden de. 25 Duamı kabul buyur ya Rabbi!"

41. "Ya Rabbi! Hesap (için hassas teraziler) kurul(up da kullarını bir bir sorgulay)acağı(n) gün; beni, anamı-babamı ve müminleri bağışla."

[1440] "Neslimden gelenlerden de" "zürriyetimden bazı kimseleri" demektir. Bu ifade اجْعَلْنِي (Beni kıl!) ifadesindeki mansup zamire atıftır. Bü- 30 tün zürriyetini değil de zürriyetinden bazı kimseleri duaya dâhil etmesinin sebebi, onun Allah tarafından kendisine verilen ilim ile, zürriyeti içerisinde kâfirlerin de olacağını biliyor olmasıdır. Nitekim "Benim ahdime zalimler nail olamaz!" [Bakara 2/124]) ifadesi de buna benzer.

---

1 *Kur'ân* kelimesi cins isim olduğundan, bir ayete de bir sureye de Kur'ân'ın tamamına da *kur'ân* denilebildiği gibi, *kur'ân* kelimesi başka peygamberlere verilen kutsal kitaplar için de kullanılabilmektedir. Örneği: "Allah Dâvûd'a indirdiği *kur'ân*ı hafif tuttu (*Buhari*, 17. surenin tefsiri, 6; Ahmed b. Hanbel, I, 314). Metindeki hadis de bu çerçevede bir kullanımdır. / ed.

[١٤٣٧] {إِنَّ رَبِّى لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ} كان قد دعا ربه وسأله الولد، فقال: رب هب لي من الصالحين، فشكر لله ما أكرمه به من إجابته

[١٤٣٨] فإن قلت: الله تعالى يسمع كل دعاء، أجابه أو لم يجبه. قلت: هو من قولك: سمع الملك كلام فلان إذا اعتد به وقبله ومنه: سمع الله لمن حمده وفي ٥ الحديث. "ما أذن الله لشيء كإذنه لنبي يتغنى بالقرآن"

[١٤٣٩] فإن قلت: ما هذه الإضافة إضافة السميع إلى الدعاء؟ قلت: إضافة الصفة إلى مفعولها، وأصله لسميعٌ الدعاءَ. وقد ذكر سيبويه فعيلًا في جملة أبنية المبالغة العاملة عمل الفعل، كقولك: هذا ضروب زيدًا، وضراب أخاه، ومنحار إبله، وحذر أمورًا، ورحيم أباه ويجوز أن يكون من إضافة فعيل إلى فاعله، ١٠ ويجعل دعاء الله سميعًا على الإسناد المجازي. والمراد سماع الله.

٤٠-﴿رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءِ﴾

٤١-﴿رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ﴾

[١٤٤٠] {وَمِن ذُرِّيَّتِى} وبعض ذريتي، عطفًا على المنصوب في اجعلني، وإنما بعض لأنه علم بإعلام الله أنه يكون في ذرّيته كفار، وذلك قوله {اَيَنَالُ ١٥ عَهْدِي الظَّالِمِينَ} [البقرة: ١٢٤].

[1441] "Duamı" yani kulluğumu "kabul buyur." وأَعْتَزِلُكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ (Sizi de Allah'tan başka taptıklarınızı da terk ediyorum! [Meryem 19/48]) âyetinde de *du'â* fiili kulluk etmek anlamında kullanılmıştır.

[1442] Übeyy b. Ka'b'in kıraatinde bu ifade ve-li'ebeveyye (ebeveynime) şeklindedir. Sa'îd b. Cübeyr [v. 94/713] ve-livâlidî (babamı) şeklinde tekil okumuştur. "Anamı-babamı" ifadesi ile babasını kastetmiştir. Hazret-i Ali (r.a.)'ın oğlu Hasan (r.a.), bu ifadeyi *ve li-veledeyye* (iki evlâdımı) şeklinde okumuştur ki, İsmail ve İshak'ı kastetmiş olur. Bu ifade Vav'ın zammesi ile, *ve li-vuldeyye* şeklinde de okunmuştur. *Vuld*, tıpkı *'udm*, *'adem* anlamında olduğu gibi, *veled* (çocuk) mânasına gelir. Bu kelimenin, tıpkı *üsd, esed*in çoğulu olduğu gibi, *veled*in çoğulu olduğu da söylenmiştir. Bazı mushaflarda bu kelime *ve-lizürriyyetî* (ve neslimi) şeklindedir.

[1443] **Şayet** "Ana babası kâfir oldukları halde onların bağışlanmasiçin dua etmesi nasıl caiz olabilir?" **dersen şöyle derim:** Bu, aklın caiz gördüğü; caiz olmadığı ancak ilahî vahiy ile bilinebilecek şeylerdendir. Ana baba ifadesi ile 'Âdem ve Havvâ'yı kastettiği de söylenmiştir. Müslüman olmaları şartıyla bağışlanmaları için dua ettiği de söylenmiştir. Ama "İbrâhim'in, babasına 'Senin bağışlanman için dua edeceğim…' demesi müstesna…" [Mümtehane 60/4] ifadesi bu yorumu imkânsız kılar; çünkü eğer ettiği istiğfarı Müslüman olma şartına bağlasaydı, o zaman bu istiğfar, hakkında hiçbir şey söylenemeyecek sahih bir istiğfar olurdu. Bu durumda, İbrâhim *Aleyhisselâm*'ın bu sahih istiğfarının [Mümtehane âyetinde] onun örnek alınacak yönlerinden istisna edilmesi nasıl mümkün olabilir ki?

[1444] "Hesap kurulacağı gün" yani hesabın sebat bulacağı, geleceği gün. Bu ifade, ayakları üzerine dayanıp dikilme anlamından isti'âre olarak kullanılmıştır. Nitekim *kāmeti'l-harb*[u] *'alâ sâkihâ* (Savaş ayakları üzerine kalktı/iyice kızıştı.) ifadesi bunun delilidir. Bunun bir benzeri de Güneş doğup ışığı sübut bulunca söylenen *teracceleti'ş-şemsü* (Güneş ayaklandı.) ifadesi olup, güneş sanki ayakları üzerinde ayağa kalkmış gibi söylenmektedir. Ayrıca burada mecazi bir isnatla, hesaba çekilecek olan kimselerin ayağa kalkmalarının hesap kelimesine atfedilmesi veya "Şehre sor." [Yûsuf 12/82] ifadesindekine benzer bir kullanım olması da mümkündür.

[1445] Mücâhid b. Cebr'in [v. 103/721] şöyle dediği nakledilmiştir: Allah Teâlâ onun isteğine icabet etmiştir, bu yüzden onun evlatlarından hiçbiri, onun bu duasından sonra, hiçbir puta tapmış değildir. Allah o beldeyi emin kılmış, halkını da meyvelerle rızıklandırmış, İbrâhim *Aleyhisselâm*'ı *imâm* / önder kılmış, zürriyetinden gerçek mânada dindar olan kimseler çıkarmış; ona hac merasimlerini (*menâsik*) göstermiş ve onu bağışlamıştır.

[١٤٤١] {وَتَقَبَّلْ دُعَاءِ} أي عبادتي {وَأَعْتَزِلُكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ} [مريم: ٤٨].

[١٤٤٢] في قراءة أبيّ «ولأبويّ». وقرأ سعيد بن جبير: «ولوالدي»، على الإفراد، يعني أباه، وقرأ الحسن بن علي رضي الله عنهما: «ولولديّ» يعني إسماعيل وإسحاق. وقرئ «لولدي» بضم الواو. والوُلد بمعنى الولد، كالعُدم والعدم. وقيل: جمع ولد، كأُسد في أسد. وفي بعض المصاحف: ولذرّيتي.

[١٤٤٣] فإن قلت: كيف جاز له أن يستغفر لأبويه وكانا كافرين؟ قلت: هو من مجوّزات العقل لا يعلم امتناع جوازه إلا بالتوقيف. وقيل: أراد بوالديه آدم وحواء وقيل: بشرط الإسلام. ويأباه قوله {إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ} [الممتحنة: ٤] لأنه لو شرط الإسلام لكان استغفارًا صحيحًا لا مقال فيه، فكيف يستثني الاستغفار الصحيح من جملة ما يؤتسى فيه بإبراهيم

[١٤٤٤] {يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ} أي يثبت، وهو مستعار من قيام القائم على الرجل، والدليل عليه قولهم: قامت الحرب على ساقها. ونحوه قولهم: ترجلت الشمس: إذا أشرقت وثبت ضوؤها، كأنها قامت على رجل. ويجوز أن يسند إلى الحساب قيام أهله إسنادًا مجازيًا، أو يكون مثل {وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ} [يوسف: ٨٢]

[١٤٤٥] وعن مجاهد: قد استجاب الله له فيما سأل، فلم يعبد أحد من ولده صنمًا بعد دعوته، وجعل البلد آمنًا، ورزق أهله من الثمرات. وجعله إمامًا، وجعل في ذريته من يقيم الصلاة، وأراه مناسكه، وتاب عليه.

[1446] İbn Abbâs'tan [v. 68/688] nakledildiğine göre Tâif[1] Filistin topraklarının bir parçası imiş. İbrâhim *Aleyhisselâm* "Ya Rabbi! Ben, neslimin bir kısmını Senin kutsal evinin yanında çorak, ekinsiz bir vadiye yerleştirdim." [İbrâhim 14/37] deyince Allah Teâlâ o şehri yerinden kaldırıp Harem beldeye (Mekke'ye) rızık sağladığı bugünkü yerine yerleştirmiş.

42-43. (Resulüm!) Sakın bu zalimlerin yapıp ettiklerinden Allah'ı gafil sanmayasın! O, onları sadece, öyle bir güne ertelemektedir ki, başlarını bir noktaya dikerek; bakışları kendilerine dönmeyecek şekilde sabit, gönülleri de (başka her türlü düşünceden uzak) bomboş bir vaziyette koştururlarken gözleri dehşetle belermiş olacaktır!..

[1447] **Şayet** "Yüce Allah yanılma ve gafletten münezzehtir, o halde Allah Resûlü, insanların Allah'ı en iyi bileni olduğu halde, nasıl bu husustan gafil olur da kendisine 'Sakın Allah'ı gafil sanmayasın!' denilmiş olur?" **dersen şöyle derim:** (i) Bu ifade Hazret-i Peygamber (s.a.)'e hitap kabul edilirse, o zaman yorumunda iki ihtimal söz konusudur: İlkine göre maksat, Hazret-i Peygamber (s.a.)'in Allah'ın gafil olduğunu düşünmeme hali üzerinde sebat etmesidir. Bu durumda bu ifade tıpkı "Sakın müşriklerden olma!" [En'âm 6/14] ve "O halde, Allah ile beraber bir başka tanrıya daha dua etme! Yoksa azaba uğratılanlardan olursun." [Şu'arâ 26/213] âyetlerindeki gibi olmuş olur. Yine buna benzer şekilde müminlere verilen "Ey iman edenler! Allah ve Resulüne, O'nun, Resulüne indirmekte olduğu kitaba ve daha önce indirdiği kitaplara iman edin." [Nisâ 4/136] emrinde de bu durum söz konusudur. İkinci yoruma göre Hazret-i Peygamber (s.a.)'in Allah'ın gafil olduğunu sanmamasının emredilmesinden maksat, O'nun zalimlerin yaptıklarını biliyor olduğunu, hiçbir şeyin O'na gizli kalmayacağını ve O'nun az-çok demeden onların bütün fiillerini cezalandıracağını uyarı ve tehdit yoluyla bildirmektir. Nitekim "Allah yaptıklarınızı bilmektedir!" [Bakara 2/283] âyetinde de böyle bir tehdit maksadı söz konusudur. Ayrıca burada, "Allah'ın onlara, yaptıklarından gafil birinin yapacağı muamele ile muamele edeceğini sakın sanmayasın. Aksine Allah onlara, üzerlerinde gözcü olan, onları en küçük daneye, hatta onun kabuğuna kadar her şeyden hesaba çekecek olan bir hesapçı muamelesi yapacaktır." mânasının kastedilmiş olması da mümkündür. (ii) Yok, Hazret-i Peygamber (s.a.)'e değil de Allah'ın sıfatları konusundaki cehaletleri sebebiyle O'nun gafil olduğunu düşünmesi mümkün olan kimselere hitap ise, o zaman herhangi bir soru söz konusu olmaz. İbn 'Uyeyne'nin "Bu ifade mazluma teselli, zalime tehdittir." dediği; "Peki, bu kimin görüşüdür?" diye sorulduğu zaman kızdığı ve "Elbette bilen birinin görüşüdür!.." dediği nakledilmiştir.

---

1 Mekke'ye benzemeyen güzel, yeşil tabiatıyla Tâif. / ed.

[١٤٤٦] وعن ابن عباس ﵄ أنه قال: كانت الطائف من أرض فلسطين، فلما قال إبراهيم {ربنا إني أسكنت} الآية [إبراهيم: ٣٧]، رفعها الله فوضعها حيث وضعها رزقًا للحرم.

٤٢-﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلاً عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الأَبْصَارُ﴾ ٥

٤٣-﴿مُهْطِعِينَ مُقْنِعِي رُءُوسِهِمْ لا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ وَأَفْئِدَتُهُمْ هَوَاءٌ﴾

[١٤٤٧] فإن قلت: يتعالى الله عن السهو والغفلة، فكيف يحسبه رسول الله ﷺ وهو أعلم الناس به غافلًا حتى قيل {وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلاً}؟ قلت: إن كان خطابا لرسول الله ﷺ ففيه وجهان. أحدهما التثبيت على ما كان عليه من أنه لا يحسب الله غافلًا، كقوله {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ} [الأنعام: ١٤]، {وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا ١٠ آخَرَ} [الشعراء: ٢١٣]، كما جاء في الأمر {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ} [النساء: ١٣٦] والثاني: أنّ المراد بالنهي عن حسبانه غافلًا، الإيذان بأنه عالم بما يفعل الظالمون، لا يخفى عليه منه شيء، وأنه معاقبهم على قليله وكثيره على سبيل الوعيد والتهديد كقوله {و اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ} [البقرة: ٢٨٣] يريد الوعيد. ويجوز أن يراد: ولا تحسبنه يعاملهم معاملة الغافل عما يعملون، ولكن معاملة ١٥ الرقيب عليهم، المحاسب على النقير والقطمير، وإن كان خطابا لغيره ممن يجوز أن يحسبه غافلًا، لجهله بصفاته، فلا سؤال فيه. وعن ابن عيينة: تسلية للمظلوم وتهديد للظالم، فقيل له من قال هذا؟ فغضب وقال: إنما قاله من علمه

[1448] يُؤَخِّرُهُمْ (Onları ertelemektedir.) ifadesi bu şekilde Yâ ile okunduğu gibi *nu'ahhiruhum* (Onları ertelemekteyiz.) şeklinde Nun ile de okunmuştur. Gözlerin o gün dehşetle belermesinden maksat, gördüklerinin dehşetinden dolayı yerlerinde duramayacak olmasıdır.

[1449] مُهْطِعِينَ yani çağırana doğru hızla giderler. Söylendiğine göre *el-ihtā'* "gözlerini göreceğin şeye doğru çevirmen ve hiç göz kırpmaksızın sürekli ona bakman" demektir. "Başlarını kaldırarak; bakışları kendilerine dönmeyecek şekilde sabit" yani gözleri açık, göz kapakları hiç hareket etmeksizin, gözlerini kırpmaksızın ya da "gözlerini kendilerine çevirip kendi hallerine hiç bakmadan…"

[1450] [وَأَفْئِدَتُهُمْ هَواءٌ (gönülleri bomboş) ifadesindeki] *el-hevâ'* içerisinde cismin yer almadığı boşluk mânasına gelir. Gönülleri bu nitelikle nitelendirilmiştir. Nitekim bir insan korkak olduğu zaman, kalbinde kuvvet ve cesaret olmadığı zaman, *kalbu fulânin hevâ*un (Falancanın kalbi boştur.) denilir. Aynı şekilde ahmak kişi için de *kalbuhû hevâ*un (kalbi boş) ifadesi kullanılır. Şair Züheyr şöyle demiştir:

İçi boş [korkak] bir devekuşu yavrusundan [bile]

Çünkü devekuşu korkaklık ve ahmaklık konusunda darb-ı mesel olmuştur. Hassan b. Sâbit (r.a.) da (Ebû Süfyan'ı hicvederken) şöyle demiştir:

Sen, hayırsız, bozuk birisin; ödleğin tekisin!..

[1451] İbn Cüreyc'in [v. 150/767], "gönülleri bomboş" ifadesini, "içinde hayır namına hiçbir şey yok, hayırdan yana bomboş" anlamında olduğunu söylediği nakledilmiştir. Ebû 'Ubeyde de "boşturlar, akılları yoktur." demiştir.

44. Kendilerine azap gelip de zulmedenlerin "Ya Rabbi! Bizi yakın bir müddete kadar tehir etsen de Senin davetine uysak, peygamberlere tâbi olsak!.." diyecekleri güne karşı insanları uyar... Siz daha önce, 'asla sonunuzun gelmeyeceği'ne yemin etmez miydiniz!?

45. Üstelik, kendilerine zulmedenlerin yerlerinde oturmuştunuz,onlara neler yaptığımız da size açıklanmıştı ve size ibretlik örnekler vermiştik.

46. Evet, onlar da tuzaklarını kurmuşlardı... Oysa tuzakları dağları oynatacak güçte bile olsa hep Allah'ın katındaydı!

47. O halde, sakın peygamberlerine ettiği vaatten Allah'ın cayacağını sanmayasın. Allah gerçekten 'mutlak izzet sahibi'dir (Azîz), hak edenin cezasını mutlaka verir.

[١٤٤٨] وقرئ «يؤخرهم» بالنون والياء {تَشْخَصُ فِيهِ الأَبْصَارُ} أي أبصارهم لا تقرّ في أماكنها من هول ما ترى.

[١٤٤٩] {مُهْطِعِينَ} مسرعين إلى الداعي. وقيل: الإهطاع أن تقبل ببصرك على المرئي تديم النظر إليه لا تطرف {مُقْنِعِى رُؤُوسِهِمْ} رافعيها {لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ}
٥ لا يرجع إليهم أن يطرفوا بعيونهم، أي لا يطرفون، ولكن عيونهم مفتوحة ممدودة من غير تحريك للأجفان. أو لا يرجع إليهم نظرهم فينظروا إلى أنفسهم.

[١٤٥٠] الهواء: الخلاء الذي لم تشغله الأجرام، فوصف به فقيل: قلب فلان هواء إذا كان جبانًا لا قوّة في قلبه ولا جرأة. ويقال للأحمق أيضًا: قلبه هواء. قال زهير:

مِنَ الظُّلْمَانِ جُؤْجُؤُهُ هَوَاءُ

١٠ لأنّ النعام مثل في الجبن والحمق. وقال حسان:

فَأَنْتَ مُجَوَّفٌ نَخِبٌ هَوَاءُ

[١٤٥١] وعن ابن جريج {وَأَفْئِدَتُهُمْ هَوَآءُ} صفر من الخير خاوية منه، وقال أبو عبيدة: جوف لا عقول لهم.

٤٤-﴿وَأَنْذِرِ النَّاسَ يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ فَيَقُولُ الَّذِينَ ظَلَمُوا رَبَّنَا أَخِّرْنَا إِلَى أَجَلٍ
١٥ قَرِيبٍ نُجِبْ دَعْوَتَكَ وَنَتَّبِعِ الرُّسُلَ أَوَلَمْ تَكُونُوا أَقْسَمْتُمْ مِنْ قَبْلُ مَا لَكُمْ مِنْ زَوَالٍ﴾

٤٥-﴿وَسَكَنْتُمْ فِي مَسَاكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ وَتَبَيَّنَ لَكُمْ كَيْفَ فَعَلْنَا بِهِمْ وَضَرَبْنَا لَكُمُ الأَمْثَالَ﴾

٤٦-﴿وَقَدْ مَكَرُوا مَكْرَهُمْ وَعِنْدَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ وَإِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ﴾

٤٧-﴿فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ﴾

[1452] يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذابُ (Kendilerine azap geldiği gün) ifadesi أَنْذِرْ (uyar) fiilinin ikinci mef'ûlüdür. Bu gün kıyamet günüdür. "Bizi yakın bir müddete kadar geciktir." ifadesi, "Bizi dünyaya geri gönder ve yakın bir süreye kadar bize mühlet ver, kaçırdıklarımızı telafi edelim, davetine icabet edip peygamberlerine tâbi olalım." anlamındadır. Ya da "gün" ifadesi ile dünyada azap ile helâk edildikleri gün veya meleklerin kendilerine müjdesiz (kara haberle) geldikleri ve ölüm sarhoşluğunun acısı içinde kıvranacakları ölüm günleri kastedilmiş de olabilir. Bu durumda Allah'tan kendilerine yakın bir zamana kadar süre tanımasını istemiş olmaktadırlar. Bu mânada ifade "Beni bir süre daha geciktirsen de (alacağım mükâfatı tasdik ederek) tasaddukta bulunsam" [Münâfikūn 63/10] âyetine benzemektedir.

[1453] "Yemin etmez miydiniz!?" ifadesinin başında takdiri bir "denilir ki" ifadesi vardır. Onların böyle yemin etmiş olmaları iki türlü değerlendirilebilir. İlkine göre onlar şımarıklık ve küstahlıkla, kendilerini kaplamış olan cehalet ve beyinsizlik hali içerisinde bunu söylemişlerdir. İkincisine göre ise çok sağlam binalar yapıp hiç ölmeyecekmiş gibi uzun vadeli planlar yaptıkları için, lisan-ı hal ile adeta böyle söylemişlerdir. ما لَكُمْ (Sizin için asla [son/zeval] yoktur.) ifadesi kasemin/yeminin cevabıdır. Cevabın, ["kendileri için" şeklinde değil de "sizin için" şeklinde] muhatap kipinde gelmiş olması, "yemin etmez miydiniz'?" ifadesinin bu kipte kullanılmış olmasından dolayıdır. Eğer yemin eden kimselerin ifadeleri doğrudan nakledilecek olsaydı o zaman "Bizim için zeval yoktur." denilirdi. Anlam, "Dünyada bâkî kalacağınıza, asla ölmeyeceğinize, fânî olmadığınıza dair yemin etmiştiniz." şeklindedir. Anlamın, "Bir başka diyara intikal etmeyeceğinize dair yemin etmiştiniz." şeklinde olduğu da söylenmiştir, yani kastedilen, onların dirilişi inkâr etmeleridir. Nitekim Allah Teâlâ bu hususta "'Ölen birini Allah asla diriltmez!' diye olanca güçleriyle and içtiler." [Nahl 16/38] buyurmuştur.

[1454] Bir yere yerleşmek, orayı mesken tutmak anlamında *sekene'd-dâr*[a] ve *sekene fî-hâ* ifadeleri kullanılır. وَسَكَنْتُمْ فِي مَساكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ (Kendilerine zulmedenlerin yerlerinde oturmuştunuz.) ifadesi de buna örnektir. Zira *es-süknâ* (yerleşmek) kelimesi, -beklemek ve kalmak anlamındaki- *sükûn* kökünden türemiştir. Bu kelimede aslolan da, nesnesini fî harf-i ceri ile almasıdır. Sözgelimi *karra fi'd-dâr*[i] (Yurda yerleşti.), *ğaniye fî-hâ* (Orada zenginleşti.) ve *ekāme fî-hâ* (Orada ikamet etti.) denilir. Ancak bu kelime, tasarrufta bulunulan özel bir kalma anlamına intikal edince değişikliğe uğramış ve tıpkı ("O beldeyi yurt edindi." anlamındaki) *tebevve'e'd-dâr*[a] ve *ûtıne'd-dâr*[a] ifadelerinde olduğu gibi [harf-i cersiz] *sekene'd-dâr*[a] denilmiştir.

[١٤٥٢] {يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ} مفعول ثان لأنذر وهو يوم القيامة. ومعنى {أَخِّرْنَا إِلى أَجَلٍ قَرِيبٍ} ردّنا إلى الدنيا وأمهلنا إلى أمد وحدّ من الزمان قريب، نتدارك ما فرطنا فيه من إجابة دعوتك واتباع رسلك. أو أريد باليوم: يوم هلاكهم بالعذاب العاجل، أو يوم موتهم معذبين بشدّة السكرات ولقاء الملائكة بلا بشرى، ٥ وأنهم يسألون يومئذ أن يؤخرهم ربهم إلى أجل قريب، كقوله {لَوْلا أَخَّرْتَنِى إِلى أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ} [المنافقون: ١٠]

[١٤٥٣] {أَوَ لَمْ تَكُونُوا أَقْسَمْتُمْ} على إرادة القول، وفيه وجهان: أن يقولوا ذلك بطرا وأشرًا، ولما استولى عليهم من عادة الجهل والسفه، وأن يقولوه بلسان الحال حيث بنوا شديدًا وأمّلوا بعيدًا و{مَا لَكُمْ} جواب القسم، وإنما ١٠ جاء بلفظ الخطاب لقوله {أَقْسَمْتُمْ} ولو حكى لفظ المقسمين لقيل: ما لنا {مِنْ زَوَالٍ} والمعنى أقسمتم أنكم باقون في الدنيا لا تزالون بالموت والفناء. وقيل: لا تنتقلون إلى دار أخرى يعني كفرهم بالبعث، كقوله {وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَن يَمُوتُ} [النحل: ٣٨].

[١٤٥٤] يقال: سكن الدار وسكن فيها. ومنه قوله تعالى {وَسَكَنتُمْ فِى مَسَاكِنِ ١٥ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ} لأنّ السكنى من السكون الذي هو اللبث، والأصل تعدّيه بفي، كقولك: قرّ في الدار وغنى فيها وأقام فيها، ولكنه لما نقل إلى سكون خاص تصرف فيه فقيل: سكن الدار كما قيل: تبوأها وأوطنها.

[1455] سَكَنْتُمْ ifadesinin [huzur ve sekinet anlamındaki] *sükûn* kökünden türemiş olması da mümkündür. Bu durumda anlam şöyle olur: Kendilerinden öncekilerin zalim ve fasit gidişatlarını sürdürerek iyice yerleştiler, içleri rahat bir şekilde mutmain oldular. Öncekilerin mâruz kaldığı ilahi azaplardan, onların zulümlerinin akıbetinin nice olduğundan hiç söz etmez oldular; onlardan ibret alıp da yaptıklarından vazgeçmediler.

[1456] "Onlara neler yaptığımız" onları nasıl helâk ettiğimiz, kendilerini nasıl cezalandırdığımız, haberlerle ve müşahede ile "size açıklanmıştı." *Tebeyyene* fiili Nun ile *ve nubeyyinu le-küm* (ve size açıklamıştık) şeklinde de okunmuştur.

[1457] "Size ibretlik örnekler vermiştik" yani onların yaptıklarını ve onlara yapılanları size anlatmıştık. Bunlar öylesine sıra dışı örneklerdi ki, her zalim için kullanılacak darb-ı meseller gibi idi.

[1458] "Onlar da tuzaklarını kurmuşlardı" yani bütün gayretlerini sarf ederek hazırladıkları büyük tuzaklarını kurmuşlardı. وَعِنْدَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ (Oysa tuzakları Allah'ın katındaydı.) ifadesi ya ilki (مَكْرَهُمْ) gibi fâ'ile muzāftır ve "Allah katında tuzakları yazılıdır, Allah tuzaklarına karşılık onları daha büyük bir tuzak ile cezalandıracaktır!" anlamındadır ya da mef'ûle muzāftır ve "Kurdukları tuzak, yani müstahak oldukları ve kendilerine hiç beklemedikleri, farkında olmadıkları bir anda gelecek olan azap Allah katındadır." anlamındadır. "Tuzakları, dağları oynatacak güçte bile olsa" yani çok büyük, çok şiddetli dahi olsa. Burada dağların yerinden oynaması, büyüklük ve zorluğu sebebiyle benzetme olarak kullanılmıştır; yani "tuzakları dağları yerinden oynatmaya yetecek kadar güçlü bile olsa" anlamındadır. وإن كان'deki *in* olumsuzlama edatı, لتزول'deki Lâm da bu olumsuzlamanın tekidi olabilir. Bu durumda ifade وَما كانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمانَكُمْ ("Allah, elbette imanınızı zayi edecek değildir." [Bakara 2/143]) ifadesi gibi olur; yani dağların onların tuzakları ile yerinden oynaması imkânsızdır. Yine bu ihtimal çerçevesinde, "dağlar" Allah'ın âyetlerinin ve şeriatının temsilî anlatımı olan bir benzetme de olabilir; çünkü Allah'ın âyetleri ve şeriatı sebat ve sağlamlık konusunda tıpkı devasa kazıklar gibi dikili duran uludağlara benzer. İbn Mes'ûd'un bu ifadeyi *ve mâ kâne mekruhum* şeklinde okuması da bu yorumu teyit etmektedir. لِتَزُولَ ifadesi ibtidâ Lâm'ı ile *le-tezûlü* (kesin, zâil olur) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlam, "Onların tuzakları dağları yok edecek, yerinden söküp çıkaracak kadar şiddetlidir." şeklindedir. Hazret-i Ali (r.a.) ve Hazret-i Ömer (r.a.) *ve in kâ**d**e mekruhum* (Tuzakları neredeyse...) şeklinde okumuşlardır.

[١٤٥٥] ويجوز أن يكون: سكنوا من السكون، أي قرّوا فيها واطمأنوا طيبي النفوس، سائرين سيرة من قبلهم في الظلم والفساد، لا يحدّثونها بما لقي الأوّلون من أيام الله وكيف كان عاقبة ظلمهم، فيعتبروا ويرتدعوا.

[١٤٥٦] {وَتَبَيَّنَ لَكُمْ} بالإخبار والمشاهدة {كَيْفَ} أهلكناهم وانتقمنا منهم. وقرئ «ونبين لكم»، بالنون.

[١٤٥٧] {وَضَرَبْنَا لَكُمُ الأمثال} أي صفات ما فعلوا وما فعل بهم، وهي في الغرابة كالأمثال المضروبة لكل ظالم.

[١٤٥٨] {وَقَدْ مَكَرُوا مَكْرَهُمْ} أي مكرهم العظيم الذي استفرغوا فيه جهدهم {وَعِندَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ} لا يخلو إمّا أن يكون مضافًا إلى الفاعل كالأوّل، على معنى: ومكتوب عند الله مكرهم، فهو مجازيهم عليه بمكر هو أعظم منه، أو يكون مضافًا إلى المفعول على معنى: {وَعِندَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ} الذي يمكرهم به، وهو عذابهم الذي يستحقونه يأتيهم به من حيث لا يشعرون ولا يحتسبون {وَإِن كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ} وإن عظم مكرهم وتبالغ في الشدة، فضرب زوال الجبال منه مثلًا لتفاقمه وشدته، أي وإن كان مكرهم مسوى لإزالة الجبال، معدًا لذلك، وقد جعلت إن نافية واللام مؤكدة لها، كقوله تعالى {وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ} [البقرة: ١٤٣] والمعنى: ومحال أن تزول الجبال بمكرهم، على أنّ الجبال مثل لآيات الله وشرائعه، لأنها بمنزلة الجبال الراسية ثباتًا وتمكنًا. وتنصره قراءة ابن مسعود: «وما كان مكرهم». وقرئ «لتزول»، بلام الابتداء، على: {وَإِن كَانَ مَكْرُهُمْ} من الشدّة بحيث تزول منه الجبال وتنقلع من أماكنها. وقرأ علي وعمر رضي الله عنهما: «وإن كاد مكرهم.»

[1459] "Peygamberlerine ettiği vaatten cayacağını…" Bu vaat ile "Peygamberlerimize elbette yardım ederiz." [Ğâfir 40/51] ve "Allah 'Ben ve peygamberlerim mutlaka galip geliriz!' diye hükme bağlamıştır." [Mücâdile 58/21] ifadeleri kastedilmiştir.

[1460] **Şayet** "Burada *muhlife rusulihî va'dehû* (peygamberlerine vaadini bozacak) ifadesi kullanılsaydı ya! Neden ikinci mef'ûl ilkinin önüne geçirilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Vaat ifadesi öne geçirilmiştir ki Allah'ın vaat ettiği şeyden caymayacağının bir ilke olduğu bilinsin. Nitekim bu ifade, "Allah asla vaadinden caymaz." [Âl-i 'İmrân 3/9] ifadesi gibidir. Bunun ardından *rusulehû* (peygamberlerine) ifadesini kullanmıştır ki herhangi bir kimseye ettiği vaadinden bile asla caymayacağına, vaatten caymak gibi bir şey onun şanından olmadığına göre, en hayırlı ve seçkin kulları olan peygamberlerine vaadinden cayması nasıl mümkün olabileceği, yani asla mümkün olmayacağı bilinsin. İfade *rusul*un cer, *va'd*in de naspedilmesiyle *muhlife va'**de**hû rusul**i**hî* şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuş (İbn 'Âmir'in) *katlu evlâ**de**hum şürakâ**'i**him* [En'âm 6/138] okuyuşu gibi zayıftır.

[1461] "Mutlak izzet sahibidir" kendisine karşı tuzak kurulamayacak mutlak galiptir; "hak edenin cezasını mutlaka verir;" velîleri için düşmanlarını cezalandırır.

48. Yerin başka bir yerle -göklerin de (başka göklerle)- değiştirileceği ve tüm mükelleflerin 'mutlak güce sahip' 'tek' (Vâhid, Kahhâr) Allah'ın huzuruna çıkacağı gün...

49. İşte o gün, göreceksin ki mücrimler zincirlere vurulmuş!

50. Gömlekleri katrandan, yüzlerini ise Ateş kaplamış!

51. Böylece, Allah herkese kendi yaptığının karşılığını verir. Allah son derece hızlı hesap görür.

[1462] "Yer'in değiştirildiği gün" ifadesinin mansup oluşu [44. âyetteki] "diyecekleri güne karşı" ifadesinden bedel ya da *intikām*ın zarfı (yani cezalandırmanın yerini bildiriyor) olmasına binaendir. Anlam, "O gün şu bildiğiniz yeryüzü bilmediğiniz başka bir yeryüzü ile değiştirilecek; gökler de aynı şekilde değiştirilecektir." şeklindedir. *Tebdîl* değiştirme demek olup bu değişim varlıkların bizzat kendisinde olabileceği gibi niteliklerinde de olabilir. Kendilerindeki değişime örnek olarak; *beddeltü'd-derâhim[e] denânîr[a]* (Dirhemleri dinarlarla değiştirdim.) ifadesi ve "Derileri piştikçe -azabı tadabilsinler diye- başka derilerle değiştireceğiz." [Nisâ 4/56] ve "Sahip oldukları iki (verimli) bahçeyi iki (çorak) bahçeyle değiştirdik." [Sebe' 34/16] ifadeleri verilebilir.

[١٤٥٩] {مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ} يعني قوله {إِنَّا لَنَنصُرُ رُسُلَنَا} [غافر: ٥١]، {كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي} [المجادلة: ٢١].

[١٤٦٠] فإن قلت: هلا قيل: مخلف رسله وعده؟ ولم قدم المفعول الثاني على الأول؟ قلت: قدم الوعد ليعلم أنه لا يخلف الوعد أصلًا، كقوله {إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ} [آل عمران: ٩] ثم قال: {رُسُلَهُ} ليؤذن أنه إذا لم يخلف وعده أحدًا - وليس من شأنه إخلاف المواعيد - كيف يخلفه رسله الذين هم خيرته وصفوته؟ وقرئ «مخلف وعدَه رسلِهِ»، بجرّ الرسل ونصب الوعد. وهذه في الضعف كمن قرأ «قَتْلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائِهِمْ» [الأنعام: ١٣٧]

[١٤٦١] {العزيز} غالب لا يماكر {ذُو انتقام} لأوليائه من أعدائه.

٤٨-﴿يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ﴾

٤٩-﴿وَتَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ﴾

٥٠-﴿سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطِرَانٍ وَتَغْشَى وُجُوهَهُمُ النَّارُ﴾

٥١-﴿لِيَجْزِيَ اللَّهُ كُلَّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾

[١٤٦٢] {يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ} انتصابه على البدل من يوم يأتيهم. أو على الظرف للانتقام. والمعنى: يوم تبدّل هذه الأرض التي تعرفونها أرضًا أخرى غير هذه المعروفة، وكذلك السموات. والتبديل: التغيير، وقد يكون في الذوات كقولك: بدّلت الدراهم دنانير ومنه {بدلناهم جُلُودًا غَيْرَهَا} [النساء: ٥٦] و{بدّلناهم بجنتيهم جنتين} [سبأ: ١٦]

Niteliklerdeki değişime örnek olarak da *beddeltü'l-halkat*[e] *hâtim*[en] (Küpeyi yüzüğe çevirdim.) ifadesini verebiliriz. Küpeyi erittiğin ve yüzüğe dönüştürdüğün, yani bir şekilden bir başka şekle soktuğun zaman böyle dersin. Yine "İşte bunların kötülüklerini Allah iyiliğe tebdil edecektir." [Furkān 25/70] âyeti de buna örnektir.

[1463] Göklerin ve yerin tebdili konusunda ihtilâf edilmiştir. Bunların niteliklerinin değiştirileceği, Yer'in dağları düzlenip, denizleri kaynatılarak dümdüz olacağı, böylece artık onda hiçbir tümsek ya da eğrilik görülmeyeceği söylenmiştir. Rivayete göre İbn Abbâs, "O işte bu Arz'dır, ama değiştirilmiş olacaktır." demiş ve şu beyti okumuştur:

Ne insanlar, tanıdığın insanlar; ne de yurt, o bildiğin yurt.

"Gök ise, yıldızları dökülerek, Güneş'i sönerek, Ay'ı batarak ve kendisi yarılıp kapı kapı olarak değişecektir." Bunların yerine başka yer ve gökler yaratılacağı da söylenmiştir. İbn Mes'ûd [v. 32/652] ve Enes b. Mâlik'ten [v. 93/712], "İnsanlar üzerinde hiç kimsenin hiçbir günah işlemediği bembeyaz bir yeryüzünde haşredileceklerdir." görüşü nakledilmiştir. Hazret-i Ali (r.a.)'dan "Yer gümüşten bir yer ile, gökler ise altından gökler ile değiştirilecektir." görüşü; Dahhâk b. Müzâhim'den [v. 105/723] de "Varaklar gibi bembeyaz gümüşten bir yer ile değişecektir." görüşü nakledilmiştir. İfade Nun ile *yevme nübeddilü'l-ard*[a] (Yer'i değiştireceğimiz gün) şeklinde de okunmuştur.

[1464] **Şayet** "Ayette nasıl 'mutlak güce sahip' '**tek**' denilmiştir [Yani "Hepsi Allah'ın huzurunda toplanır." denilirken nasıl Allah'ın bu isimlerine yer verilmiştir]?" **dersen şöyle derim:** Bu tıpkı "Kimin, bugün hükümdarlık?' 'Mutlak güce sahip' 'tek' Allah'ın!.." [Ğâfir 40/16] ifadesi gibidir; çünkü mülk her şeye galip gelen ve kendisine galip gelinemeyen tek bir gücün elinde olduğunda, artık hiç kimsenin ondan başka yardım dileyecek, sığınacak bir kapısı yoktur; bu da demektir ki durum olabilecek en zor ve şiddetli halini almıştır.

[1465] "Zincirlere vurulmuş" birbirlerine bağlanmış ya da şeytanlarla bağlanmış halde ya da elleri ve ayakları zincirlerle bağlanmış halde. فِي الْأَصْفادِ (zincirlere) ifadesi ya مُقَرَّنِينَ (bağlanmış halde) ifadesi ile ilişkilidir, yani "zincirlere bağlanırlar" anlamındadır ya da bu ifade ile ilişkili değildir ve anlam, "Birbirlerine bağlanmış ve zincirlenmiş haldedirler." şeklindedir. الْأَصْفادِ bağlar, ipler demektir; zincirler anlamına geldiği de söylenmiştir. Selâme b. Cendel'in şöyle bir beyti vardır:

وفي الأوصاف، كقولك: بذلت الحلقة خاتمًا، إذا أذبتها وسويتها خاتمًا، فنقلتها من شكل إلى شكل، ومنه قوله تعالى {فَأُوْلَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ} [الفرقان: ٧٠]

[١٤٦٣] واختلف في تبديل الأرض والسموات، فقيل: تبدّل أوصافها فتسير عن الأرض جبالها وتفجر بحارها. وتسوّى فلا يرى فيها عوج ولا أمت وعن ابن عباس: هي تلك الأرض وإنما تغير، وأنشد:

وَمَا النَّاسُ بِالنَّاسِ عَهِدْتَهُم   وَلَا الدَّارُ بِالدَّارِ الّتِي كُنْتَ تَعْلَم

وتبدّل السماء بانتثار كواكبها، وكسوف شمسها، وخسوف قمرها، وانشقاقها، وكونها أبوابًا. وقيل: يخلق بدلها أرض وسموات أخر. وعن ابن مسعود وأنس: يحشر الناس على أرض بيضاء لم يخطىء عليها أحد خطيئة. وعن علي رضي الله عنه تبدّل أرضًا من فضة، وسموات من ذهب. وعن الضحاك: أرضًا من فضة بيضاء كالصحائف. وقرئ «يوم نبدّل الأرض»، بالنون.

[١٤٦٤] فإن قلت: كيف قال {الواحد القهار}؟ قلت: هو كقوله {لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ} [غافر: ١٦] لأنّ الملك إذا كان لواحد غلاب لا يغالب ولا يعازّ فلا مستغاث لأحد إلى غيره ولا مستجار، كان الأمر في غاية الصعوبة والشدّة.

[١٤٦٥] {مُقَرَّنِينَ} قرن بعضهم مع بعض، أو مع الشياطين، أو قرنت أيديهم إلى أرجلهم مغللين. وقوله {فِي الأَصْفَادِ} إمّا أن يتعلق بمقرّنين، أي يقرنون في الأصفاد. وإمّا أن لا يتعلق به، فيكون المعنى: مقرّنين مصفدين. والأصفاد: القيود وقيل الأغلال، وأنشد لسلامة بن جندل:

> [Biniciliği ile meşhur] Zeydü'l-Hayl da tanıştı zincirle;
> kolundan incik kemiğine kadar… Acı verecek şekilde.

[1466] القَطرانُ (katran) kelimesinde üç farklı lehçe söz konusudur: Kāf'ın fethası ve Tā'nın kesresi ile *katırân*, Kāf'ın kesresi ile ve Tā'nın sükûnu ile *kıtrân* ve Kāf'ın fethası ve Tā'nın sükûnu ile *katrân*. Bu, ebhel ağacından sıkılıp elde edilen ve sonra da pişirilip uyuz hastalığı olan yaralı develere merhem olarak kullanılan bir sıvıdır. Bunun sıcaklığı ve keskinliği ile uyuz hastalığı deriyle birlikte yanar; hatta sıcaklığı karnın içine kadar bile işleyebilir. Ateşi çabucak tutuşturmak ve harlandırmak gibi bir özelliği de vardır. Kandil yağı olarak da kullanılabilir. Simsiyah renktedir ve kötü bir kokusu vardır. Cehennemliklerin derileri bununla sıvanacak, adeta üzerlerine giydirilmiş bir gömlek gibi üzerleri bununla kaplanacaktır. Böylece cehennemlikler için dört acı birden söz konusu olacaktır. İlk olarak katranın sıcaklığı ve ısırışı, ikinci olarak derilerinin çabucak ateşte tutuşması, üçüncü olarak renklerinin çok yabani olması, dördüncü olarak da iğrenç bir koku. Üstelik iki katran (dünya katranı ile ahiret katranı) arasındaki farklılık, dünya ateşi ile cehennem ateşi arasındaki farklılık gibidir. Yüce Allah'ın ahirete ilişkin vaat ettiği bütün nimetler ve tehdit ettiği bütün azaplar, dünyadaki benzerlerinden akıl almaz derecede farklıdır, hatta adeta dünyadakilerin sadece isimler olduğu, ahirettekilerin ise bunların asılları olduğu bile söylenebilir. *Yüce Allah'ın gazabından yine O'nun engin keremine sığınırız! Bizi azabından kurtaracak olan şeylere bizleri muvaffak kılmasını niyaz ederiz.*

[1467] Bu kelime *min kıtri*ⁿ *ân*ⁱⁿ şeklinde de okunmuştur. *Kıtr*, bakır ya da erimiş tunç demektir. *Ân* (yani *el-ânî*) ise sıcaklığı sonsuz olan demektir.

[1468] "Yüzlerini ise Ateş kaplamış" ifadesi tıpkı "Kıyamet günü o berbat azaptan yüzünü korumaya çalışan biri [hiç, oraya güvenli bir şekilde gelenler gibi olabilir] mi?" [Zümer 39/24] ve "Ateş'te yüz üstü yüzdürüldükleri gün…" [Kamer 54/48] ifadeleri gibidir; çünkü insan bedeninin dış kısmındaki en değerli ve kıymetli yer yüzdür. İç kısmında ise kalptir. nitekim Allah Teâlâ "(Allah'ın ateşi) gönüllerinin içine nüfuz etmekte" [Hümeze 104/7] buyurmuştur. وَتَغْشى وُجُوهَهُمْ ifadesi *ve teğaşşâ vücûhehum* (Yüzlerini bürüdükçe bürür.) şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuşta *teğaşşâ*, *teteğaşşâ* [muzari fiil] anlamındadır. Anlam şöyledir: Mücrimlere bunlar yapılmaktadır ki "Allah herkese" her mücrim nefse "kendi yaptığının karşılığını" vermiş olsun. Ya da mücrim veya itaatkâr herkese yaptığının karşılığını vermiş olsun; çünkü mücrimleri cürümleri sebebiyle cezalandırdığı zaman, itaatkârları da itaatleri sebebiyle ödüllendireceği bilinir.

وَزَيْدُ الْخَيْلِ قَدْ لاَقَى صِفَادا   يَعَضُّ بِسَاعِدٍ وَبِعَظْمِ سَاقِ

[١٤٦٦] القطران: فيه ثلاث لغات: قَطِرَان، وقِطْرَان وقَطْرَان: بفتح القاف وكسرها مع سكون الطاء، وهو ما يتحلب من شجر يسمى الأبهل فيطبخ، فتهنأ به الإبل الجربى، فيحرق الجرب بحرّه وحدّته، والجلد، وقد تبلغ حرارته الجوف، ٥ ومن شأنه أن يسرع في اشتغال النار، وقد يستسرج به، وهو أسود اللون منتن الريح، فتطلى به جلود أهل النار حتى يعود طلاؤه لهم كالسرابيل وهي القمص، لتجتمع عليهم الأربع: لذع القطران. وحرقته، وإسراع النار في جلودهم، واللون الوحش، ونتن الريح. على أن التفاوت بين القطرانين كالتفاوت بين النارين، وكل ما وعده الله أو وعد به في الآخرة، فبينه وبين ما نشاهد من جنسه ما لا يقادر ١٠ قدره، وكأنه ما عندنا منه إلا الأسامي والمسميات ثمة، فبكرمه الواسع نعوذ من سخطه، ونسأله التوفيق فيما ينجينا من عذابه.

[١٤٦٧] وقرئ «من قِطْرٍ آنٍ» والقطر: النحاس أو الصفر المذاب. والآني: المتناهي حرّه.

[١٤٦٨] {وتغشى وُجُوهَهُمْ النار} كقوله تعالى {أَفَمَن يَتَّقِى بِوَجْهِهِ سُوءَ ١٥ الْعَذَابِ} [الزمر: ٢٤]، {يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِى النَّارِ عَلَى وُجُوهِهِمْ} [القمر: ٤٨] لأن الوجه أعز موضع في ظاهر البدن وأشرفه، كالقلب في باطنه، ولذلك قال: {تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ} [الهمزة: ٧] وقرئ «وتغشى وجوههم»، بمعنى تتغشى، أي يفعل بالمجرمين ما يفعل. {لِيَجْزِىَ الله كُلَّ نَفْسٍ} مجرمة {مَا كَسَبَتْ} أو كل نفس من مجرمة ومطيعة لأنه إذا عاقب المجرمين لإجرامهم علم أنه يثيب المطيعين لطاعتهم.

52. Bu, insanlara bir tebliğattır; tâ ki uyarılmış olsunlar, bir tek tanrı olduğunu bilsinler ve vicdan sahipleri düşünüp ders çıkarsın...

[1469] "Bu, insanlara bir tebliğattır" uyarı ve öğüt konusunda yeterlidir. "Bu"nunla "Sakın, Allah yolunda öldürülenleri ölü sanmayasın!.." [Âl-i 'İmrân 3/169] âyetinden "Allah son derece hızlı hesap görür." [Âl-i 'İmrân 3/199] âyetine kadarki bölümde ifade edilmiş olan hususlar kastedilmektedir.[1] "Uyarılmış olsunlar" ifadesi ise hazfedilmiş bir ifadeye atıftır, yani "öğüt alsınlar ve uyarılmış olsunlar" şeklindedir. بِهِ "bu tebliğat ile" anlamındadır. وَلِيَنْذَرُوا (ta ki uyarılsınlar) ifadesi Yâ'nın fethası ile *ve li-yenzerû* (bilsinler, hazırlansınlar) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda kelime bildi, hazırlandı anlamındaki *nezira bi-hî*den türemiş olur. "Bir tek tanrı olduğunu bilsinler." Çünkü onlar kendilerine yapılan uyarıdan korktukları zaman, bu korku onları gözlemleyip düşünmeye ve dolayısıyla tevhit inancına ulaşmaya sevk edecektir. Hem *korku, bütün hayırların anasıdır.*

[1470] Hazret-i Peygamber (s.a.)'in, "Her kim İbrâhim sûresini okursa ona putlara tapanların ve tapmayanların sayısının on katı kadar sevap verilir." buyurduğu nakledilmiştir.

---

1 "Bu" ism-i işaretin, daha sonra Medine'de nazil olacak birtakım ayetlere işaret etmesi söz konusu değildir. "Bu" aslında İbrâhim suresindeki uyarıları ifade etmekle birlikte, daha genel olarak o zamana kadar inzal edilmiş bulunan Kur'ân'a işaret ettiği de söylenebilir. / ed.

٥٢-﴿هَذَا بَلاغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنْذَرُوا بِهِ وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ وَلِيَذَّكَّرَ أُولُو الأَلْبَابِ﴾

[١٤٦٩] {هذا بلاغ لّلنَّاسِ} كفاية في التذكير والموعظة، يعني بهذا ما وصفه من قوله {وَلَا تَحْسَبَنَّ} إلى قوله {سَرِيعُ الْحِسَابِ} [آل عمران: ١٦٩]. {وَلِيُنذَرُوا} معطوف على محذوف، أي لينصحوا ولينذروا {بِهِ} بهذا البلاغ. وقرئ «ولينذروا» بفتح الياء من نذر به إذا علمه واستعدّ له {وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إله وَاحِدٌ} لأنهم إذا خافوا ما أنذروا به، دعتهم المخافة إلى النظر حتى يتوصلوا إلى التوحيد، لأنّ الخشية أمّ الخير كله.

[١٤٧٠] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة إبراهيم أُعطى من الأجر عشر حسنات بعدد كل من عبد الأصنام وعدد من لم يعبد.

HİCR SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 99 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Râ. Bunlar, kitabın ve Kur'ân-ı Mübîn'in âyetleridir.

5 [1471] "Bunlar" ifadesi sûrenin ihtiva ettiği âyetlere işarettir. *Kitâb* ve *kur'ân-ı mübîn* ifadeleri sûre anlamına gelir. *Kur'ân* kelimesinin nekire olarak kullanılması, azametini göstermek içindir. Anlam, "Bunlar kitaplık noktasında eksiksiz olan kitabın ve Kur'ân-ı Mübîn'in âyetleridir." şeklindedir. Sanki "mükemmellik ve beyanda sıradışılık özelliklerini kendisinde 10 toplamış olan kitap" denilmiş olmaktadır.

2. Nankörce inkâr edenler, zaman gelecek "Keşke Müslüman olsaydık!" diyecekler.

3. Bırak onları, yesinler, eğlensinler, kendilerini oyalayadursun emelleri!.. Yakında öğrenecekler!

15 [1472] رُبَما ifadesi şedde ile *rubbemâ* ve *rubbetemâ* ve şeddesiz olarak zamme ve fetha ile *rubemâ* ve *rabemâ* şeklinde okunmuştur. **Şayet** "Bu ifade neden muzari fiilin başına gelmiştir? Oysa [Arap dilcileri] bu ifadenin maziden başkasının başına gelmesini asla istemezler." **dersen şöyle derim:** Çünkü burada Allah'ın haber verdiği ve geleceği beklenen şey, tahakkuku kesin-20 leşmiş olan mazideki bir şey hükmündedir; sanki *rubemâ vedde* ("Keşke!" demişlerdir) buyrulmuştur. "Peki, bu istekleri ne zaman olacak?" **dersen şöyle derim:** Ölüm ya da kıyamet anında, kendi hallerini ve müslümanların hallerini gördükleri zaman olacaktır. Müminlerin ateşten çıktıklarını gördükleri zaman bunu isteyecekleri de söylenmiştir ki bu da mezkûr istek 25 kabilinden (bâtıl) bir görüştür!

[1473] **Şayet** "Peki, buradaki azaltma ifadesinin [yani *rubemâ*nın kattığı 'belki' vurgusunun] mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu Arapların bir kişinin pişman olduğu konusunda hiçbir kuşku taşımadıkları, bunu ifade etmede herhangi bir azaltmayı kastetmedikleri halde yine de "Belki de yap-30 tığına pişman olacaksın.", "İnsan belki de yaptığına pişman olur." şeklinde ifadeler kullanmalarına benzer. Fakat onlar bu şekilde ifadeler kullanırken şu mânayı kastederler: Eğer pişmanlık şüpheli bir şey olsaydı ya da az olsaydı, o zaman senin bu fiili işlememen gerekirdi, çünkü akıl sahibi insanlar, bulanık olduğu kesin olay şeylerden olduğu gibi bulanıklık şaibesi taşıyan 35 şeylere atılmaktan da bu tür şeylerin azından da çoğundan da geri dururlar.

سورة الحجر

مكية؛ وهي تسع وتسعون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُبِينٍ﴾

[١٤٧١] {تِلْكَ} إشارة إلى ما تضمنته السورة من الآيات. والكتاب، والقرآن المبين: السورة وتنكير القرآن للتفخيم. والمعنى: تلك آيات الكتاب الكامل في كونه كتابًا وآي قرآن مبين. كأنه قيل: الكتاب الجامع للكمال والغرابة في البيان.

٢-﴿رُبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ﴾

٣-﴿ذَرْهُمْ يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا وَيُلْهِهِمُ الأَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾

[١٤٧٢] قرئ «رُبَّما» و«رُبَّتَما» بالتشديد. و«رُبَمَا»، «ورَبَمَا» بالضم والفتح مع التخفيف. فإن قلت: لم دخلت على المضارع وقد أبوا دخولها إلا على الماضي؟ قلت: لأن المترقب في إخبار الله تعالى بمنزلة الماضي المقطوع به في تحققه، فكأنه قيل: ربما ودّ. فإن قلت: متى تكون ودادتهم؟ قلت: عند الموت، أو يوم القيامة إذا عاينوا حالهم وحال المسلمين. وقيل: إذا رأوا المسلمين يخرجون من النار، وهذا أيضًا باب من الودادة.

[١٤٧٣] فإن قلت: فما معنى التقليل؟ قلت: هو وارد على مذهب العرب في قولهم: لعلك ستندم على فعلك، وربما ندم الإنسان على ما فعل، ولا يشكون في تندمه، ولا يقصدون تقليله، ولكنهم أرادوا: ولو كان الندم مشكوكًا فيه أو كان قليلًا لحق عليك أن لاتفعل هذا الفعل، لأنّ العقلاء يتحرّزون من التعرّض للغم المظنون، كما يتحرّزون من المتيقن ومن القليل منه، كما من الكثير،

İşte, âyetteki mâna da; "Eğer onlar tek bir kez olsun Müslüman olmayı dilemiş olsalardı, koşa koşa ona gelmeleri gerekirdi. Bir de, her an onu dilemiş olduklarını düşünün!" şeklindedir.

[1474] لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ ifadesi onların isteme hallerinin anlatımıdır. Üçüncü şahıs kipi ile ifade edilmesinin sebebi ise, onlardan aktarılan bir haber olmasıdır. Bu tıpkı "Yapacağı***n***a dair Allah'a yemin etti." ifadesi gibidir. Bunun yerine "Yapacağım diye Allah'a yemin etti." denilseydi ya da âyette "Keşke Müslüman olsaydık" denilseydi, bu da güzel ve doğru olurdu. Şu da söylenmiştir: O günün dehşeti onları öylesine korkutmuştur ki, şaşkın ve donakalmış vaziyette öylece kalakalmışlar, ara sıra bu sarhoşluk halinden ayılıp kendilerine geldiklerinde de bu temennide bulunmuşlardır; bu temenni halleri işte bu yüzden azaltma ifadesi ile nakledilmiştir.

[1475] "Bırak onları" yani bu kötülüklerden uzaklaşacaklarına dair ümit besleme; onları bulundukları halden alıkoymayı, davranışlarından nehyetmeyi, onlara nasihatte bulunmayı ve hatırlatmayı bırak, "yesinler," bu dünyalarıyla şehvetlerinin peşinde eğlensinler; uzun uzun ve konfor üzere yaşama ve sonuçta da sadece hayır ile karşılaşma beklentisi, ümidi onları oyalayıp dursun. Yaptıklarının kötü olduğunu "yakında öğrenecekler!" Maksat, mahrumiyet ehli kimseler olduklarını, onlardan ancak bu tür davranışlar beklenebileceğini, başka bir davranışın sādır olmayacağını, onlara nasihat edip öğüt vermenin (şu an itibariyle) bir faydası olmadığını, onları bu davranışlardan ancak uyarıldıkları akıbeti müşahede etmenin vazgeçirebileceğini, bundan önce öğüt almalarının hiçbir yolu olmadığını ifade etmektir. İşbu sebeple, Allah Teâlâ peygamberine onları kendi hallerine bırakmasını, sonunda hiçbir şeye varmayacak olan bir çaba ile meşgul olmamasını emretmiş, hatta onları kendi halleri ile başbaşa bırakma tavrını iyice ileri götürmüş ve akıbette pişmanlıklarını artıracak şeyleri onlara emretmemesini söylemiştir.

[1476] Bu ifadede onlara karşı hüccetin artık bağlayıcılık noktasında olduğu, mazeretlerinin kalmadığı anlamı ve mübalağalı bir uyarı tonu bulunmaktadır. Yine, bu ifadede lezzetleri, nimetleri ve *tūl-i emel*i (yani istikbale yönelik büyük beklentileri) tercih etme konusunda bir sakındırma söz konusudur ki bunlar müminlerin ahlâk özelliklerinden değil, insanların çoğunda bulunan kötü hasletlerdendir. Bazı âlimlerin "Dünyaya dalıp [otlaktan ayrılamayan bir] hayvan gibi bir türlü doymak bilmemek, helâk olan kimselerin ahlâkındandır." dedikleri nakledilmiştir.

4. Biz, hiçbir şehri bilinen bir yazgısı olmaksızın helâk etmedik.

وكذلك المعنى في الآية: لو كانوا يودّون الإسلام مرة واحدة، فبالحري أن يسارعوا إليه، فكيف وهم يودّونه في كل ساعة.

[١٤٧٤] {لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ} حكاية ودادتهم، وإنما جيء بها على لفظ الغيبة لأنهم مخبر عنهم، كقولك: حلف بالله ليفعلنّ. ولو قيل: حلف بالله لأفعلن ولو كنا ٥ مسلمين لكان حسنًا سديدًا وقيل: تدهشهم أهوال ذلك اليوم فيبقون مبهوتين، فإن حانت منهم إفاقة في بعض الأوقات من سكرتهم تمنوا، فلذلك قلل.

[١٤٧٥] {ذَرْهُمْ} يعني اقطع طمعك من ارعوائهم، ودعهم عن النهي عما هم عليه والصدّ عنه بالتذكرة والنصيحة، وخلهم {يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا} بدنياهم وتنفيذ شهواتهم، ويشغلهم أملهم وتوقعهم لطول الأعمار واستقامة الأحوال، وأن لا يلقوا ١٠ في العاقبة إلا خيرًا {فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ} سوء صنيعهم. والغرض الإيذان بأنهم من أهل الخذلان، وأنهم لا يجيء منهم إلا ما هم فيه، وأنه لا زاجر لهم ولا واعظ إلا معاينة ما ينذرون به حين لا ينفعهم الوعظ، ولا سبيل إلى اتعاظهم قبل ذلك فأمر رسوله بأن يخليهم وشأنهم ولا يشتغل بما لا طائل تحته، وأن يبالغ في تخليتهم حتى يأمرهم بما لا يزيدهم إلا ندمًا في العاقبة.

١٥ [١٤٧٦] وفيه إلزام للحجة ومبالغة في الإنذار وإعذار فيه. وفيه تنبيه على أن إيثار التلذذ والتنعم هوما يؤدّي إليه طول الأمل، وهذه هجيرى أكثر الناس، ليس من أخلاق المؤمنين. وعن بعضهم: التمرغ في الدنيا من أخلاق الهالكين.

٤-﴿وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ﴾

5. Hiçbir ümmet, kendi süresinin ne önüne geçebiliyor ne de geri kalabiliyordu.

[1477] وَلَها كِتابٌ (bir yazgısı vardır) ifadesi *karyet*[in] (şehir) kelimesinin sıfatı olarak gelmiş bir cümledir. Kıyas (kural), sıfat ile mevsūfun arasına Vav girmemesi şeklindedir; nitekim وَما أَهْلَكْنا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا لَها مُنْذِرُونَ (Biz, öğüt veren bir uyarıcısı olmaksızın hiçbir şehri helâk etmemişizdir! [Şuʿarâ 26/208]) âyetinde böyle kullanılmıştır. Burada araya Vav girmesinin sebebi ise, sıfat ile mevsūfun birlikteliğini vurgulamaktır. Aynı durum, hal ve zilhâl arasında giren Vav'da da söz konusudur; nitekim ["Zeyd bana, üzerinde elbise olduğu halde geldi." anlamında] *câ'enî Zeyd*[ün] *ʿaleyhi sevb*[un] denildiği gibi *câ'enî Zeyd*[ün] ***ve*** *ʿaleyhi sevb*[un] da denilir.

[1478] "Bilinen" yazılı ve malum olan bir "yazgı" ki, Levh-i Mahfuz'a yazılmış ve beyan edilmiş olan ecelidir. Nitekim "Hiçbir ümmet, kendi süresinin ne önüne geçebiliyor ne de geri kalabiliyordu." ifadesinde *kitâb* (yazgı) yerine *ecel* kelimesi kullanılmıştır. أُمَّةٍ kelimesinin fiili ilkinde müennes olarak gelirken ikincisinde müzekker gelmiştir. Bunun sebebi ise ilkinde fiilin lafza, ikincisinde ise anlama atfedilmesidir. "Ne de geri kalabiliyordu" ifadesinde "ondan" ifadesi hazfedilmiştir, çünkü kastedilenin bu olduğu malumdur.

6. Dediler ki: "Sen ey kendisine kitap indirilen! Cinlinin tekisin sen!.."

[1479] Aʿmeş [v. 148/765] *yâ eyyühe'llezî ulkıye ʿaleyhi'z-zikr*[u] (Ey kendisine kitap ilkā edilen) şeklinde okumuştur. Onların bu seslenmeleri adeta alay gibidir. Benzer şekilde Firavun da "Size gönderilen peygamberiniz! cinlinin teki!" [Şuʿarâ 26/27] demiştir. Yoksa nasıl hem ona kitap indirildiğini kabul edip hem de onu cinli olarak nitelemiş olabilirler ki?! Arapların sözlerinde alay ve eğlence maksadıyla sözü tam tersi şekilde söylemek oldukça yaygındır. Aynı kullanım Allah'ın kitabında da çeşitli yerlerde mevcuttur. Sözgelimi "Can yakıcı bir azapla müjdele bunları." [Âl-i ʿİmrân 3/21], "Sen, aklı başında, ağırbaşlı birisindir!" [Hûd 11/87] âyetlerindeki kullanım böyledir. Aynı kullanım Arapça dışındaki dillerde de sık sık görülür. Âyette mâna, "Sen cinlenmiş kimselerin sözlerini söylüyor, hem de Allah'ın sana kitap indirdiğini iddia ediyorsun!" şeklindedir.

7. "Getirsene bize melekleri, doğru söyleyenlerdensen!"

[1480] لَوْ (eğer) ifadesi Lâ ve Mâ ifadesiyle birleştiği zaman iki mâna ifade eder. Bunlardan biri, bir şeyin varlığı sebebiyle diğer bir şeyin yokluğu, ikincisi ise tahsis mânasıdır. *Hel* (mi?) soru edatı ise sadece Lâ ile birleşir ve tahsis mânası ifade eder. Şair İbn Mukbil şöyle demiştir:

٥-﴿مَا تَسْبِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجَلَهَا وَمَا يَسْتَأْخِرُونَ﴾

[١٤٧٧] {وَلَهَا كِتَابٌ} جملة واقعة صفة لقرية، والقياس أن لا يتوسط الواو بينهما كما في قوله تعالى {وَمَا أَهْلَكْنَا مِن قَرْيَةٍ إِلَّا لَهَا مُنذِرِينَ} [الشعراء: ٢٠٨] وإنما توسطت لتأكيد لصوق الصفة بالموصوف، كما يقال في الحال: جاءني زيد عليه ٥ ثوب، وجاءني وعليه ثوب.

[١٤٧٨] كتاب {مَعْلُومٌ} مكتوب معلوم، وهو أجلها الذي كتب في اللوح وبين. ألا ترى إلى قوله {مَا تَسْبِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجَلَهَا} في موضع كتابها، وأنث الأمة أوّلا ثم ذكرها آخرًا حملا على اللفظ والمعنى وقال: {وَمَا يَسْتَأْخِرُونَ} بحذف «عنه» لأنه معلوم.

١٠ ٦-﴿وَقَالُوا يَأَيُّهَا الَّذِي نُزِّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ﴾

[١٤٧٩] قرأ الأعمش: «يا أيها الذي ألقي عليه الذكر»، وكأن هذا النداء منهم على وجه الاستهزاء، كما قال فرعون {إِنَّ رَسُولَكُمُ الَّذِى أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ} [الشعراء: ٢٧] وكيف يقرّون بنزول الذكر عليه وينسبونه إلى الجنون. والتعكيس في كلامهم للاستهزاء والتهكم مذهب واسع. وقد جاء في كتاب الله في مواضع، منها ١٥ {فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ} [آل عمران: ٢١]، {إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ} [هود: ٨٧] وقد يوجد كثيرًا في كلام العجم، والمعنى: إنك لتقول قول المجانين حين تدعي أنّ الله نزل عليك الذكر.

٧-﴿لَوْ مَا تَأْتِينَا بِالْمَلَائِكَةِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

[١٤٨٠] {لَوْ} ركبت مع «ما» و«لا» لمعنيين؛ معنى امتناع الشيء لوجود غيره، ومعنى ٢٠ التحضيض، وأما «هل» فلم تركب إلا مع «لا»، وحدها للتحضيض. قال ابن مقبل:

> Din olmasaydı şayet, hayâ olmasaydı… ben de ayıplardım elbet ikinizi
> taşıdığınız bazı kusurlarla… Beni şaşı diye ayıpladığınız için!

[1481] Anlam, "Bize melekleri getirseydin de senin doğruluğuna şehadet etselerdi, uyarılarını destekleselerdi ya!" şeklinde olup, tıpkı "Ona bir melek indirilse de onunla birlikte bizi uyarsa ya?!" [Furkān 25/7] ifadesi gibidir. Ya da "Madem gerçek bir peygambersin, o zaman geçmişte peygamberleri yalanlayan toplumlara geldiği gibi sen de bize, senin yalanlamamız karşılığında ceza vermeleri için melekleri getirsene!.."

8. Biz melekleri ancak gerçek bir gaye için indiririz. O zaman da kendilerine göz açtırılmaz.

[1482] نُنَزِّلُ (indiririz) ifadesi *tetenezzelü* (aşama aşama inerler) anlamında *tenezzelü* şeklinde ve *nüzzile* (indirilir) fiilinden üretilerek meçhul formda *tünezzelü* şeklinde de okunmuştur. Yine *nünzilü'l-melâikete* (melekleri indiririz) şeklinde Nun ile ve *melâike* kelimesini nasp ederek de okunmuştur.

[1483] إِلاَّ بِالْحَقِّ yani ancak hikmet ve maslahata uygun olarak indiririz. Oysa meleklerin, kendilerini gözlerinizin önünde müşahede edebileceğiniz şekilde inip Hazret-i Peygamber (s.a.)'in doğruluğuna şahitlik etmesinde bir hikmet yoktur; çünkü bu durumda, onu *mecburen* tasdik etmiş olursunuz. Bunun bir benzeri "Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri tamamen gerçek bir gaye ile yarattık." [Hicr 15/85] ifadesinde söz konusudur. *el-Hakk*[u] kelimesinin vahiy ya da azap mânasına geldiği de söylenmiştir. إِذًا (işte o zaman) ifadesi hem cevap hem de şart cümlesinin karşılığıdır, çünkü hem onlara cevap mahiyetindedir hem de farazi bir şartın cevabı gibidir ki, bu şartın takdir edilmesi durumunda cümle, "Melekleri indirecek olsak o zaman onlara göz açtırılmaz ve azapları ertelenmez." şeklinde olur.

9. Gerçek şu ki ilahi mesajı Biz indirmişizdir böyle peyderpey (tarih boyu). Onun koruyucusu elbet Bizizdir.

[1484] "Gerçek şu ki bu öğüdü kesinlikle Biz indirdik." ifadesi onların [6. âyetteki] "Sen ey kendisine kitap indirilen! şeklindeki ifadelerinde söz konusu olan inkâr ve alaylarına cevap mahiyetindedir. Bu sebeple de cümlenin başında, vurgu ifadesi olan "gerçek şu ki kesinlikle biz" ifadesine yer verilmiş ve Kur'ân'ın kesinlikle Allah tarafından indirilmiş olduğunu,

لَوْمَا الْحَيَاءُ وَلَوْمَا الدِّينُ عِبْتُكُمَا ... بِبَعْضِ مَا فِيكُمَا إِذْ عِبْتُمَا عَوَرِي

[١٤٨١] والمعنى: هلا تأتينا بالملائكة يشهدون بصدقك ويعضدونك على إنذارك، كقوله تعالى {لَوْلا أُنزِلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونَ مَعَهُ نَذِيرًا} [الفرقان: ٧] أو: هلا تأتينا بالملائكة للعقاب على تكذيبنا لك إن كنت صادقًا كما كانت تاتي الأمم المكذبة برسلها؟

٨-﴿مَا نُنَزِّلُ الْمَلائِكَةَ إِلَّا بِالْحَقِّ وَمَا كَانُوا إِذًا مُنْظَرِينَ﴾

[١٤٨٢] قرئ «تَنَزَّلُ»، بمعنى تتنزل، «وتُنَزَّلُ» على البناء للمفعول من نزل، و{نُنزِل الملائكة}، بالنون ونصب الملائكة.

[١٤٨٣] {إِلَّا بِالْحَقِّ} إلا تنزلا ملتبسًا بالحكمة والمصلحة، ولا حكمة في أن تأتيكم عيانًا تشاهدونهم ويشهدون لكم بصدق النبي ﷺ، لأنكم حينئذ مصدّقون عن اضطرار ومثله قوله تعالى {وَمَا خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ} [الحجر: ٨٥] وقيل: الحق الوحي أو العذاب. و{إِذَا} جواب وجزاء، لأنه جواب لهم وجزاء لشرط مقدر تقديره: ولو نزلنا الملائكة ما كانوا منظرين وما أخر عذابهم.

٩-﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾

[١٤٨٤] {إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ} رد لإنكارهم واستهزائهم في قولهم: {يأَيُّهَا الَّذِي نُزِّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ} [الحجر: ٦] ولذلك قال: إنا نحن، فأكد عليهم أنه هو المنزل على القطع والبتات،

Cebrail'in önünde ve ardında gözcüler bulunduğu halde Muhammed *Aleyhisselâm*'a getirdiği vahyin bu olduğunu, böylece onun şeytanlardan korunmuş bir şekilde indirilmiş ve tebliğ edilmiş olduğunu, yine Yüce Allah'ın -önceki kitapların aksine- onu her türlü ziyade ve noksandan, tahrif ve tebdilden daima koruyacağını vurgulamıştır. Zira önceki kitapların muhafazasını Allah Teâlâ değil, rabbanî âlimler ve din adamları üstlenmiş, ama onlar da haset yüzünden aralarında ihtilâfa düşmüşler ve böylece o kitaplar tahrif edilmiştir. Kur'ân ise Yüce Allah'ın muhafazası dışında bir şeye emanet edilmemiştir. **Şayet** "Mademki 'Gerçek şu ki bu öğüdü kesinlikle Biz indirdik.' ifadesi onların alay ve inkârlarına cevap mahiyetindedir, o halde bu ifade ile 'Onun koruyucusu da elbet Biziz.' ifadesi arasında nasıl ilişki kurulabilir? Bu ifade nasıl olmuş da diğerinin devamında gelmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade Kur'ân'ın Allah katından bir mucize olarak inzâl edilmiş olduğuna dair bir delildir; çünkü eğer beşer sözü olsaydı ya da mucize olmasaydı, o zaman diğer bütün sözlerin başına geldiği gibi onun başına da ziyade ve noksan gibi şeyler gelebilirdi. "Onu" ifadesindeki zamirin Hazret-i Peygamber (s.a.)'e işaret ettiği de söylenmiştir. Bu durumda; "Allah seni insanlardan korur." [Mâide 5/67] âyeti gibi olur.[1]

10. Gerçek şu ki senden önce de evvelki milletlerin içinde peygamberler göndermiştik.

11. Kendilerine gelen her peygamberle mutlaka alay ediyorlardı.

---

1 Bu meşhur ayette; Yüce Allah'ın, Adem'den beri insanlığa gönderdiği mesajını (ez-zikr) sürekli 'yenileyerek koruması'ndan söz edilmektedir. Yahudilikte olduğu gibi, "dinî sistemlerin asıl anlam ve ruhundan kopartılıp, salt zahirleriyle, yani o dinin ana dilindeki statik lâfız ve kalıplarla, ayrıca bunların siyaseten makbul heteredoks yorumlarıyla dondurulup, insanlığın ihtiyaçları ve kolektif akıl ve bilim doğrultusunda yorumlanamaması, hayatın gerçekleri karşısında gözden geçirilmemesi, insanları emîn ve mutlu yaşatma idealine sahip dinlerin "insanı adeta olduğu yere mıhlayan ağır bir yük"e (el-ısr) dönüşmesiyle sonuçlanmıştır. Hicr 9'da açıklandığı üzere, Hak Teâla da evrensel öğüdünü (ez-zikr) insanlar bozdukça yenilemiş; Âl-i 'İmrân 50'de nakledildiği gibi, Îsâ Mesih'i göndererek Yahudilikteki bazı yasakları hafifletmiş, Îsâ adına kurulan dinî sistemin çığırından çıkmasıyla da Hazret-i Muhammed'i göndererek mevcut dinî sistemlerin insana vurduğu prangaları kırıp atarak, zamanla sistemde açılan bütün eksik ve gedikleri kapatacak hak dini, yani İslâmiyeti -yani Hakk'a teslimiyeti- tekrar ve gerçek haliyle göndermiştir. Kur'ān-ı Kerim evrensel ilahî mesajın (emr ve zikr) Hazret-i Muhammed ve çevresinin kültür süzgecinden geçirilerek sadece Arapların değil, onlar vasıtası ile bütün insanlığın idrak seviyesine indirilmiş en mükemmel ve nihaî versiyonudur. Kadim kitapların ilkelerini onaylamakla kalmamış, bu ilkeleri, sağlam aklî ve hissî delillerle, son derece anlaşılır bir üslûpla değerlendirip temellendirerek din mensuplarının sapmış oldukları noktaları düzeltmiş, eski kutsal metinleri beyan etmiştir. Nitekim Nahl 44'te, "çeşitli zamanlarda insanlara indirilip de onlar tarafından bozulan, statikleştirilen, tahrif edilen kutsal kitapların Kur'ân-ı Kerim tarafından açıklanması konu edilmektedir; yani Kur'ân hem müfessir hem de müheymindir. Hâsılı, burada Kur'ân'ın korunması değil, kadim ilahi mesajın Kur'ân ile korunması anlatılmaktadır. / ed.

وأنه هو الذي بعث به جبريل إلى محمد ﷺ وبين يديه ومن خلفه رصد، حتى نزل وبلغ محفوظًا من الشياطين وهو حافظه في كل وقت من كل زيادة ونقصان وتحريف وتبديل بخلاف الكتب المتقدمة؛ فإنه لم يتول حفظها. وإنما استحفظها الربانيين والأحبار فاختلفوا فيما بينهم بغيا فكان التحريف ولم يكل القرآن إلى غيره حفظه. فإن قلت: فحين كان قوله {إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ} ردًا لإنكارهم واستهزائهم، فكيف اتصل به قوله {وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ}؟ قلت: قد جعل ذلك دليلًا على أنه منزل من عنده آية؛ لأنه لو كان من قول البشر أو غير آية لتطرق عليه الزيادة والنقصان كما يتطرق على كل كلام سواه. وقيل: الضمير في {لَهُ} لرسول الله ﷺ كقوله تعالى {واللَّهُ يَعْصِمُكَ} [المائدة: ٦٧].

١٠-﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي شِيَعِ الأَوَّلِينَ﴾

١١-﴿وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ﴾

[1485] “de evvelki milletlerin içinde” onların fırka ve taifeleri içinde. *eş-Şî‘at[ü]* fırka, yani belli bir görüş ve yol üzerinde ittifak eden kimseler topluluğu demektir. “Evvelki milletlerin içinde peygamberler göndermiştik.” ifadesinin mânası, “Peygamberleri onlar içerisinde gönderdik, onları bizzat o toplumların kendi aralarından seçilmiş peygamberler kıldık.” şeklindedir. وَما يَأْتِيهِمْ ifadesi geçmiş zamana dair halin hikâyesidir [“Onlara bir peygamber *gelmiyordu* ki, onunla mutlaka alay etmesinler!” mealinde]; çünkü Mâ, muzari fiilin başına ancak mâzi anlamında olduğu zaman gelir. Ayrıca sadece şimdiki zamana yakın geçmişi ifade eden mâzi fiilin başına gelir.

12. Biz, onu mücrimlerın kalbine işte böyle sokarız.

13. Ve öncekilere uygulanan ilahi kanun ortada iken, ona iman etmezler.

[1486] *Selektü'l-hayt[a] fi'l-ibrat[i]* (İpi iğnenin deliğinden geçirdim.)denildiği gibi *eslektühû* da denilir. نَسْلُكُهُ (sokarız) ifadesi *nuslikuhû* şeklinde de okunmuştur. Zamir *zikr*e gider; anlam ise, “O zikri ‘mücrimlerin kalbine’ işte bu şekilde sokarız.” şeklindedir; yani Allah onu onların kalbine yalanlanmış, alaya alınmış, kabul görmemiş bir şekilde ilkā eder. Bu tıpkı alçak birine bir ihtiyacını açman ve sana icabet etmemesi üzerine *kezâlike unziluhâ bi'l-li'âm[i]* demen gibidir ki bu sözle, “Ben ihtiyacımı alçaklara işbu arz şekliyle -yani onlar tarafından reddedilmiş, yerine getirilmemiş halde- açarım!” demiş olursun. لا يُؤْمِنُونَ بِهِ (Ona iman etmezler.) ifadesi hal olarak mansuptur, yani “Bu zikri, kendisine iman edilmemiş olduğu halde…” anlamındadır. Ya da bu ifade “İşte onu böyle sokarız.” ifadesinin beyanıdır.[1]

[1487] سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ (öncekilere uygulanan ilahi kanun), yani onlar Allah'ın peygamberlerini ve kendilerine inzal edilen zikri yalanladıkları vakit Allah'ın onları helâk etme konusunda izlediği yol. Bu ifade Mekke halkına, yalanlamalarına karşılık bir tehdittir.

14. Kendilerine gökten bir kapı açsak da ondan göz göre göre yukarı çıkıyor olsalardı,

15. Mutlaka “Herhalde gözlerimiz döndürüldü! Biz kesin büyülenmiş bir toplumuz!” derlerdi.

---

1 Ayette; önünü ardını düşünmeden, hemen red ve istihza ile karşıladıkları bir güzellikten bir daha da nasip alamamaları anlatılmaktadır; çünkü pozisyonlarını belirlemekte; insanlar nezdinde kâfir olarak tanınmakta; başkalarını da inkâra sürüklemekte olunca geri adım atmaları neredeyse imkansızlaşmaktadır. / ed.

[١٤٨٥] {فِى شِيَعِ الأَوَّلِينَ} في فرقهم وطوائفهم. والشيعة: الفرقة إذا اتفقوا على مذهب وطريقة. ومعنى أرسلناه فيهم: نبأناه فيهم وجعلناه رسولًا فيما بينهم. {وَمَا يَأْتِيهِمْ} حكاية حال ماضية، لأنّ «ما» لا تدخل على مضارع إلا وهو في معنى الحال، ولا على ماض إلا وهو قريب من الحال.

٥ ١٢-﴿كَذَلِكَ نَسْلُكُهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ﴾

١٣-﴿لا يُؤْمِنُونَ بِهِ وَقَدْ خَلَتْ سُنَّةُ الأَوَّلِينَ﴾

[١٤٨٦] يقال: سلكت الخيط في الإبرة، وأسلكته إذا أدخلته فيها ونظمته. وقرئ «نسلكه»، [والضمير] للذكر، أي مثل ذلك السلك، ونحوه: نسلك الذكر في {قُلُوبِ المجرمين} على معنى أنه يلقيه في قلوبهم مكذبًا مستهزئا به غير مقبول، ١٠ كما لو أنزلت بلئيم حاجة فلم يجبك إليها فقلت: كذلك أنزلها باللئام، تعني مثل هذا الإنزال أنزلناها بهم مردودة غير مقضية.ومحل قوله {لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ} النصب على الحال، أي غير مؤمن به، أو هو بيان لقوله {كَذَلِكَ نَسْلُكُهُ}.

[١٤٨٧] {سُنَّةُ الأوّلِينَ} طريقتهم التي سنها الله في إهلاكهم حين كذبوا برسلهم وبالذكر المنزل عليهم، وهو وعيد لأهل مكة على تكذيبهم.

١٥ ١٤-﴿وَلَوْ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَظَلُّوا فِيهِ يَعْرُجُونَ﴾

١٥-﴿لَقَالُوا إِنَّمَا سُكِّرَتْ أَبْصَارُنَا بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَسْحُورُونَ﴾

[1488] يَعْرُجُونَ (yükseliyor, yukarı çıkıyorlar) ifadesi bu şekilde zamme ile okunduğu gibi *ya'ricûn* şeklinde kesre ile de okunmuştur. سُكِّرَتْ "büyülendi, hayret içinde bırakıldı" ya da "görmekten alıkonuldu"" anlamında olup *es-sükr* veya *es-sekr* kökünden türemiştir. Bu ifade *sukirat* şeklinde tahfif ile de okunmuştur ki "Nehrin akmaktan alıkonulması, tutulması gibi alıkonuldu." mânasına gelir. Yine *es-sükr* kökünden *sekirat* şeklinde okunmuştur ki bu durumda "Tıpkı sarhoşun şaşkınlığı gibi şaşkın duruma düştü." anlamındadır. Anlam şöyledir: Bu müşriklerin inattaki aşırılıkları öylesine abartılıdır ki kendilerine göğün kapılarından biri açılsa ve oraya yükselecekleri bir yükselme aracına sahip olsalar, böylece görecekleri şeyleri ayan beyan görseler, yine de "Bu gerçek değil, bizim hayal olarak gördüğümüz bir şeydir, Muhammed bununla bizi büyülemiştir!" derler.

[1489] [عَلَيْهِمْ (kendilerine) ifadesindeki] zamirin meleklere gittiği de söylenmiştir; yani anlam, "Onlara melekleri göğe yükselir vaziyette ayan beyan gösterecek olsak, yine böyle derler." şeklindedir. ظَلُّوا onların çıkışının gündüz vakti olduğunu ifade etmek için zikredilmiştir ki böylece onlar gördükleri şeyleri açıkça anlayacak durumda olacaklardır. إِنَّمَا ise onların, bütün bunların gözlerinin büyülenmiş olmasından kaynaklandığını çok kesin bir şekilde söylemeleri anlamını verir.

16. Gerçek şu ki Biz, gökte birtakım burçlar meydana getirdik; bakanlar için gökyüzünü süsledik.

17. Ve onu bütün kovulmuş 'şeytan'lardan koruduk.

18. Ancak kulak hırsızlığı yapan olabilir... ki onun peşine de açıkça görülen bir ateş topu düşer.

19. Arz'ı da uzatıp oraya sabit dağlar yerleştirdik ve orada ölçülü her şeyden yetiştirdik.

20. Ve orada hem sizin için, hem de rızıklarını sizin sağlamadığınız kimseler için geçimlikler meydana getirdik.

[1490] "Kulak hırsızlığı yapan" ifadesi istisna olarak nasp mahallindedir. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] nakledildiğine göre önceleri gökler onlara perdelenmiş değildi. Îsâ *Aleyhisselâm* doğunca üç gök engellendi. Hazret-i Muhammed *Aleyhisselâm* doğduğu zaman ise bütün gökler onlara perdelendi.

[1491] "Açıkça görülen bir ateş topu" bakanların açıkça göreceği bir ateş topu.

[١٤٨٨] قرئ «يعرجون» بالضم والكسر. و{سُكِّرَتْ} حيرت أو حبست من الإبصار، من السُّكْر أو السَّكْر. وقرئ «سُكِرَت» بالتخفيف أي حبست كما يحبس النهر من الجري. وقرئ «سَكِرَت» من السُّكْر، أي حارت كما يحار السكران. والمعنى أنّ هؤلاء المشركين بلغ من غلوهم في العناد: أن لو فتح لهم باب من أبواب السماء، ويسر لهم معراج يصعدون فيه إليها، ورأوا من العيان ما رأوا، لقالوا: هو شيء نتخايله لا حقيقة له، ولقالوا قد سحرنا محمد بذلك.

[١٤٨٩] وقيل: الضمير للملائكة، أي لو أريناهم الملائكة يصعدون في السماء عيانًا لقالوا ذلك. وذكر الظلول ليجعل عروجهم بالنهار ليكونوا مستوضحين لما يرون. وقال: إنما، ليدل على أنهم يبتون القول بأنّ ذلك ليس إلا تسكيرًا للأبصار.

١٦-﴿ وَلَقَدْ جَعَلْنا فِي السَّماءِ بُرُوجًا وَزَيَّنّاها لِلنّاظِرِينَ﴾

١٧-﴿ وَحَفِظْناها مِنْ كُلِّ شَيْطانٍ رَجِيمٍ﴾

١٨-﴿إِلا مَنِ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَأَتْبَعَهُ شِهَابٌ مُبِينٌ﴾

١٩-﴿وَالأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْزُونٍ﴾

٢٠-﴿وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ﴾

[١٤٩٠] {مَنِ اسْتَرَقَ} في محل النصب على الاستثناء. وعن ابن عباس: أنهم كانوا لا يحجبون عن السموات، فلما ولد عيسى منعوا من ثلاث سموات، فلما ولد محمد منعوا من السموات كلها.

[١٤٩١] {شِهَابٌ مُّبِينٌ} ظاهر للمبصرين.

[1492] "Ölçülü" hikmet terazisi ile tartılıp ölçülmüş, hikmetin gereğince takdir edilmiş, herhangi bir eksiklik ya da fazlalığı olmayandır. Ya da "nimet ve menfaat olması itibariyle bir değeri ve ağırlığı, kıymeti olan" anlamındadır. Altın, gümüş, bakır, demir ve benzeri tartılabilen şeyler olduğu da söylenmiştir.

[1493] مَعَايِش (geçimlikler) kelimesi شمائل، خبائث ve benzeri kelimelerin aksine, açık bir Yâ ile yazılır. شمائل، خبائث ve benzeri kelimelerde ise Yâ'yı açıkça belirtmek hatadır. Doğru olan Hemze ile ifade etmek ya da Yâ'yı belli belirsiz (*beyne beyne*) çıkartmaktır. Kelime (*şemâ'il* ve diğerlerine) benzetilerek مَعَائِش şeklinde Hemze ile de okunmuştur.

[1494] وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرازِقِينَ (Rızıklarını sizin sağlamadığınız kimseler) ifadesi مَعَايِش (geçimlikler) kelimesine ya da لَكُمْ (sizin için) ifadesinin mahalline atıftır. Sanki "Orada sizin için geçimlikler meydana getirdik, rızıklarını sizin sağlamadığınız kimseleri sizin için var ettik." denilmiştir. Ya da "Orada sizin için ve rızıklarını sizin sağlamadığınız kimseler için geçimlikler meydana getirdik." şeklindedir. Bununla kişinin bakmakla yükümlü olduğu ve kendilerine rızık sağladığını düşündüğü ailesi, köleleri, hizmetçileri kastedilmiştir ki, insanın bu kimselere rızık sağladığını düşünmesi hatadır; çünkü rızkı veren sadece Yüce Allah'tır, onları da bakmakla yükümlü oldukları kimseleri de Allah rızıklandırmaktadır. Hayvanlar, binekler ve bu konumdaki diğer her şey bu kapsama dâhildir ki bunların tümünün rızkını veren Allah'tır. Oysa insanlar bunların rızıklarını kendilerinin verdiğini zannederler. وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرازِقِينَ ifadesinin لَكُمْ'deki mecrur zamire atıf olarak mecrur olması caiz değildir, çünkü mecrur zamire atıf yapılmaz.

21. Hiçbir şey yoktur ki hazineleri Bizim katımızda olmasın. Ama Biz onu ancak belli bir ölçüye göre indiririz.

[1495] Hazinelerden söz edilmesi temsilî bir anlatımdır. Anlam, "Kulların faydalandığı hiçbir şey yoktur ki, Biz onu var edip oluşturmaya ve nimet olarak sunmaya kadir olmayalım. Ancak Biz onu maslahata uygun olduğunu bildiğimiz belli bir ölçüye göre ihsan ederiz." şeklindedir. "Hazineler" ifadesi Yüce Allah'ın kudret kapsamına girebilecek her şeye kadir olduğunu anlatan bir benzetmedir.

22. Rüzgârları da aşılayıcı olarak gönderdik, gökten su indirip onunla susuzluğunuzu giderdik. Yoksa onun hazinesine siz sahip değilsiniz.

[١٤٩٢] {مَوْزُونٍ} وزن بميزان الحكمة، وقدّر بمقدار تقتضيه، لا يصلح فيه زيادة ولا نقصان، أو له وزن وقدر في أبواب النعمة والمنفعة، وقيل: ما يوزن من نحو الذهب والفضة والنحاس والحديد وغيرها.

[١٤٩٣] {مَعَايِشَ} بياء صريحة، بخلاف الشمائل والخبائث ونحوهما، فإن تصريح الياء فيها خطأ، والصواب الهمزة، أو إخراج الياء بين بين. وقد قرئ «معائش» بالهمزة على التشبيه.

[١٤٩٤] {وَمَن لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ} عطف على معايش، أو على محل لكم، كأنه قيل: وجعلنا لكم فيها معايش، وجعلنا لكم من لستم له برازقين، أو: وجعلنا لكم معايش ولمن لستم له برازقين. وأراد بهم العيال والمماليك والخدم الذين يحسبون أنهم يرزقونهم ويخطئون، فإنّ الله هو الرزاق، يرزقهم وإياهم، ويدخل فيه الأنعام والدواب وكل ما بتلك المثابة، مما الله رازقه، وقد سبق إلى ظنهم أنهم هم الرزاقون. ولا يجوز أن يكون مجرورًا عطفًا على الضمير المجرور في {لَكُمْ} لأنه لا يعطف على الضمير المجرور.

٢١-﴿وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُ إِلا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ﴾

[١٤٩٥] ذكر الخزائن تمثيل. والمعنى: وما من شيء ينتفع به العباد إلا ونحن قادرون على إيجاده وتكوينه والإنعام به، وما نعطيه إلا بمقدار معلوم نعلم أنه مصلحة له، فضرب الخزائن مثلًا لاقتداره على كل مقدور.

٢٢-﴿وَأَرْسَلْنَا الرِّيَاحَ لَوَاقِحَ فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنْتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ﴾

[1496] لَواقِحَ (aşılayıcı) kelimesinde iki yorum vardır. İlkine göre rüzgârın bizzat kendisi aşılayıcıdır, zira yağmur yüklü bulutları ve hayırları getirmektedir. Nitekim yağmur getirmeyen rüzgâra *rîh*[un] *'akīm*[un] (kısır rüzgâr) denilmiştir. İkincisine göre ise لَواقِح *melâkıh* (dölleyen) anlamındadır. Nitekim şair şöyle demiştir:

Ve feleğin başına açtığı işlerden dolayı gariban düşen…

Şair *tavâ'ih* (kaderin cilveleri) kelimesi ile *mutīha*nın çoğulu olan *matāvih*i (yani insanı düşüren, helâke götüren şeyleri) kastetmiştir.

[1497] (وَأَرْسَلْنَا الرِّياحَ ifadesi) *ve erselne'r-rîh*[a] (Rüzgârı gönderdik.) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda *rîh* ile 'rüzgâr' cinsi kastedilmiştir.

[1498] "Onunla susuzluğunuzu giderdik" onu sizin için içimlik su kıldık. "Yoksa onun hazinesine siz sahip değilsiniz." Bu ifade ile Yüce Allah, "Hiçbir şey yoktur ki hazineleri Bizim katımızda olmasın." ifadesinde kendisi hakkında olumladığı şeyi, insanlar hakkında olumsuzlamıştır. Sanki, O'nun kudretinin büyüklüğünü göstermek ve kulların âcizliğini ortaya koymak için "Su hazinelerinin sahibi Biziz, yani onu yaratmaya ve gökten indirmeye Biz kadiriz; siz ise kadir değilsiniz" buyrulmuştur.

23. Doğrusu Biz, hem diriltir hem de öldürürüz; nihaî vâris de Biziz.

24. Gerçek şu ki Biz, sizden önce geçenleri de bilmekteyiz, geride kalanları da bilmekteyiz.

25. Şüphesiz, senin Rabbin onları (mahşer günü) bir araya getirecek... O'dur 'mutlak hikmet ve ilim sahibi' (Hakîm, Alîm).

[1499] "Nihaî vâris de Biziz" yani bütün mahlukat helâk olduktan sonra bâkî kalacak olan biziz. Bâkî olana *vâris* denilir ki bu kullanım, ölen kimsenin vârisi ifadesinden isti'âre olarak üretilmiştir. Zira ölen kimsenin ölüp girmesinin ardından vâris bâki kalır. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in duasında "Onu[1] bize vâris kıl." şeklindeki ifadesi de buna örnektir [*Tirmizî*, "De'avât", 38].

[1500] Öncekiler ve sonrakiler içerisinde kimin önce doğduğunu ve kimin sonra doğduğunu ya da erkeklerin sulbünden çıkmış olanları ve henüz çıkmamış olanları veya İslâm'a daha önce giren ve itaat/ibadet konusunda önde olanları ve geride kalanları "bilmekteyiz."

1 Yani görme ve işitme gücümüzden sonuna kadar yararlanalım ya Rabbi! Duanın başı şöyledir: "Allah'ım! Hayatta kaldığımız sürece bizleri, kulaklarımızdan, gözlerimizden ve gücümüzden yararlandır…" (Tıybî'den) / ed.

[١٤٩٦] {لَوَاقِحَ} فيه قولان، أحدهما: أنّ الريح لاقح إذا جاءت بخير، من إنشاء سحاب ماطر كما قيل للتي لا تأتي بخير: ريح عقيم. والثاني: أن اللواقح بمعنى الملاقح، كما قال:

وَمُخْتَبِطٌ مِمَّا تُطِيحُ الطَّوَائِحُ وتبدبل

٥ يريد المطاوح جمع مطيحة.

[١٤٩٧] وقرئ «وأرسلنا الريح»، على تأويل الجنس.

[١٤٩٨] {فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ} فجعلناه لكم سقيا {وَمَآ أَنْتُمْ لَهُ بخازنين} نفى عنهم ما أثبته لنفسه في قوله {وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِندَنَا خَزَائِنُهُ} كأنه قال: نحن الخازنون للماء، على معنى نحن القادرون على خلقه في السماء وإنزاله منها، وما أنتم عليه بقادرين:

١٠ دلالة على عظيم قدرته وإظهارًا لعجزهم.

٢٣-﴿وَإِنَّا لَنَحْنُ نُحْيِي وَنُمِيتُ وَنَحْنُ الْوَارِثُونَ﴾

٢٤-﴿وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَقْدِمِينَ مِنْكُمْ وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَأْخِرِينَ﴾

٢٥-﴿وَإِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَحْشُرُهُمْ إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ﴾

[١٤٩٩] {وَنَحْنُ الْوَارِثُونَ} أي الباقون بعد هلاك الخلق كله. وقيل للباقي

١٥ «وارث» استعارة من وارث الميت، لأنه يبقى بعد فنائه. ومنه قوله ﷺ في دعائه: «اجعله الوارث منا».

[١٥٠٠] {وَلَقَدْ عَلِمْنَا} من استقدم ولادة وموتًا، ومن تأخر من الأوّلين والآخرين. أو من خرج من أصلاب الرجال ومن لم يخرج بعد. أو من تقدم في الإسلام وسبق إلى الطاعة ومن تأخر.

[1501] Şu da söylenmiştir: Cemaatte ön safta yer alanları ve arka safta yer alanları bilmekteyiz. Rivayete göre Hazret-i Peygamber (s.a.)'in arkasında namaz kılan kadınlar içerisinde güzel bir kadın varmış. Bazı kimseler ona bakmamak için ön saflara ilerliyorlar, bazıları da onu görebilmek için arka saflarda kalıyorlarmış [Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* III, 237]. Âyet bunun üzerine inzâl edilmiş.

[1502] "Onları (mahşer günü) O bir araya getirecek" yani onları haşretmeye kadir olan sadece O'dur; sayıları çok fazla olmasına rağmen onları tek tek bilen sadece O'dur. "O'dur mutlak hikmet ve ilim sahibi," hikmeti keskin ve güçlü, ilmi geniş olan. O her yaptığını hikmet gereği ve doğru olarak yapar, ilim itibariyle de her şeyi kuşatmıştır.

26. Gerçek şu ki Biz, insanı, çınlayan bir balçığın şekil alan çamurundan yarattık.

27. (Cinlerin atası olan) Cânn'ı ise daha önce öldürücü zehir ateşinden yaratmıştık.

[1503] صَلْصالٍ, çınlayan, ses çıkaran kuru çamur demektir. Bu, pişirilmemiş çamurdur. Pişirildiği zaman ona فَخَّار denilir. Söylediklerine göre çamurdan çıkan sesin uzunca bir ses olduğunu sanıyorsan ona *salîl* dersin, eğer sesin titreşimli olduğunu sanıyorsan, o zaman ona *salsala* dersin. *Salsāl*in, *salle* (kötü koktu) kelimesinin tekrarlanmış hali olduğu da söylenmiştir. حمأ başkalaşmış kara çamur demektir. مَسْنُون ise yüz şeklinde şekillendirilmiş demektir. 'Kalıba dökülüp şekil verilmiş' -yani eritilen madenler nasıl heykel şekline getiriliyorsa, o şekilde bir insan sureti olarak çıkarılmış çamur- anlamına geldiği de, iğrenç kokulu anlamına geldiği de söylenmiştir. Kökü *senentü'l-hacer*[a] *'ale'-hacer* (Taşı taşa sürttüm.) ifadesinden gelir. İki taş sürtüldüğü zaman aralarından akan şeye *senîn* denilir ki bu da illâ pis kokulu olur.

[1504] مِنْ حَمَإٍ ifadesi صَلْصالٍ'in sıfatı olup anlam, "onu başkalaşmış kara çamurdan elde edilmiş kuru ve ses çıkaran bir balçıktan yarattı." şeklindedir. Suret verilmiş, şekillendirilmiş anlamındaki مَسْنُون'un hakkı da صَلْصالٍ'in sıfatı olmaktır. Sanki önce kara çamurdan kalıp yapılmış ondan da içi boş bir insan sureti yapmış, o suret kuruyup da içine üflendiğinde ses çıkarmış; sonra da onu değiştirip başka bir cevhere dönüştürmüştür.

[1505] "Cânn'ı ise…" İnsanlar için *Âdem* neyse *Cânn* da cinler için odur. Bunun İblis olduğu da söylenmiştir. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ve 'Amr b. 'Ubeyd [v. 144/761] *ve'l-ce'enn*[e] şeklinde Hemze ile okumuşlardır. "Öldürücü zehir ateşinden" yani derinin gözeneklerinden içeri işleyen şiddetli harlı ateşten. Söylendiğine göre dünyadaki zehir, Yüce Allah'ın kendisinden cinleri yarattığı ateşin zehrinin yetmiş bölümünden sadece biriymiş.

[١٥٠١] وقيل: المستقدمين في صفوف الجماعة والمتسأخرين. وروي أن امرأة حسناء كانت في المصليات خلف رسول الله ﷺ، فكان بعض القوم يستقدم لئلا ينظر إليها، وبعض يستأخر ليبصرها فنزلت.

[١٥٠٢] {هُوَ يَحْشُرُهُمْ} أي هو وحده القادر على حشرهم، والعالم بحصرهم مع إفراط كثرتهم وتباعد أطراف عددهم {إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ} باهر الحكمة واسع العلم، يفعل كل ما يفعل على مقتضى الحكمة والصواب، وقد أحاط علمًا بكل شيء.

٢٦-﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ﴾

٢٧-﴿وَالْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ﴾

[١٥٠٣] الصلصال: الطين اليابس الذي يصلصل وهو غير مطبوخ، وإذا طبخ فهو فخار. قالوا: إذا توهمت في صوته مدّا فهو صليل، وإن توهمت فيه ترجيعًا فهو صلصلة. وقيل: هو تضعيف «صل» إذا أنتن. والحمأ: الطين الأسود المتغير. والمسنون: المصوّر، من سنة الوجه، وقيل: المصبوب المفرغ، أي أفرغ صورة إنسان كما تفرغ الصور من الجواهر المذوبة في أمثلتها. وقيل: المنتن، من سننت الحجر على الحجر إذا حككته به، فالذي يسيل بينهما سنين، ولا يكون إلا منتنا.

[١٥٠٤] {مِنْ حَمَإٍ} صفة لصلصال، أي خلقه من صلصال كائن من حمأ وحق {مَسْنُونٍ} بمعنى مصور، أن يكون صفة لصلصال، كأنه أفرغ الحمأ فصور منها تمثال إنسان أجوف، فيبس حتى إذا نقر صلصل، ثم غيره بعد ذلك إلى جوهر آخر.

[١٥٠٥] {والجان} للجن كآدم للناس. وقيل: هو إبليس. وقرأ الحسن وعمرو بن عبيد: «والجأن»، بالهمزة {مِنْ نَارِ السَّمُومِ} من نار الحرّ الشديد النافذ في المسام. قيل: هذه السموم جزء من سبعين جزأ من سموم النار التي خلق الله منها الجانّ.

28. Hani, Rabbin meleklere demişti ki "Ben çınlayan bir balçığın şekil alan çamurundan bir beşer yaratmaktayım."

29. "Onu 'düzen'leyip ruhumdan kendisine üflediğimde, derhal ona secde edin."

30. Bunun üzerine, meleklerin tamamı secde etti.

31. İblis hariç... O, secde edenlerle beraber olmaktan şiddetle kaçındı.

32. "Ey İblis! Senin neyin var ki secde edenlerle beraber değilsin?!" dedi.

33. "Senin, pürüzsüz, akışkan bir balçığın iğrenç kokulu çamurundan yarattığın narin derili bir varlığa secde etmem ben!" dedi.

34. Dedi ki "Öyleyse çık oradan! Artık kovulmuş birisin!"

35. "Şüphesiz yargılanma gününe kadar lânet(im) üzerindedir!"

36. Dedi ki: "Ya Rabbi! Diriltilecekleri güne kadar bana mühlet ver öyleyse."

37-38. "Şüphesiz sen, vakti malum bir güne kadar mühlet verilenlerdensin." dedi.

39. Dedi ki: "Ya Rabbi! Benin azmama sebep olduğun için, ben de yeryüzünde(ki bütün fenalıkları) onlara cazip göstereceğime ve tamamını azdıracağıma and içerim!"

40. "Sadece, Senin (ihlâsları sayesinde) kurtarılan kulların müstesna."

41. Dedi ki: Bana varan dosdoğru yol işte budur (yani, ihlâs).

42. Şüphesiz, Benim kullarımın üzerinde senin hiçbir otoriten olamaz. Sana uyan azgınlar hariç...

43. Onların tamamına vaat edilen yer de şüphesiz Cehennem'dir.

44. Onun yedi kapısı vardır ve onlardan her bir gruba ayrı bir kapı tahsis edilmiştir.

[1506] Hani Rabbin demişti ki" yani Yüce Allah'ın "Onu düzenlediğimde" -yani yaratılışını tastamam, mükemmel bir şekilde tamamladığımda, kendisine ruh üflenmeye hazır hale getirdiğimde- dediği zamanı hatırla. "Ruhumdan kendisine üflediğimde" ifadesi ona hayat verdiğimde demektir, yoksa ortada ne üfleme vardır ne de üflenen. Aksine bu ifade, Allah'ın onun içerisinde canlandırdığı şeyi anlatan bir temsildir.

٢٨-﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ﴾

٢٩-﴿فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ﴾

٣٠-﴿فَسَجَدَ الْمَلائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ﴾

٣١-﴿إِلا إِبْلِيسَ أَبَى أَنْ يَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ﴾

٥ ٣٢-﴿قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا لَكَ أَلَّا تَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ﴾

٣٣-﴿قَالَ لَمْ أَكُنْ لأَسْجُدَ لِبَشَرٍ خَلَقْتَهُ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ﴾

٣٤-﴿قَالَ فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ﴾

٣٥-﴿وَإِنَّ عَلَيْكَ اللَّعْنَةَ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ﴾

٣٦-﴿قَالَ رَبِّ فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ﴾

١٠ ٣٧-﴿ قَالَ فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ﴾

٣٨-﴿إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ﴾

٣٩-﴿قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الأَرْضِ وَلأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ﴾

٤٠-﴿إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ﴾

٤١-﴿قَالَ هَذَا صِرَاطٌ عَلَيَّ مُسْتَقِيمٌ﴾

١٥ ٤٢-﴿إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ﴾

٤٣-﴿وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ﴾

٤٤-﴿لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ﴾

[١٥٠٦] {وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ} واذكر وقت قوله {سَوَّيْتُهُ}، عدلت خلقته وأكملتها وهيأتها لنفخ الروح فيها. ومعنى {وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِى} وأحييته، وليس ثمة نفخ ٢٠ ولا منفوخ، وإنما هو تمثيل لتحصيل ما يحيا به فيه.

[1507] İblis'i meleklerden istisna etmiştir, çünkü İblis de onların arasındaydı, onlarla birlikte secde emrine muhatap idi. Bu yüzden ["meleklere demişti ki" ifadesinde] tağlib gereği [yani muhatapların çoğunluğu melek olduğu için] 'melekler' ismi kullanıldı; daha sonra İblis ondan istisna edildi. Bu tıpkı *ra'eytü**hum** illâ Hind*[en] (Onları gördüm, bir tek Hind hariç.) ifadesi gibidir.[1]

[1508] "Şiddetle kaçındı." ifadesi yeni bir cümle başlangıcıdır, sanki "Peki, secde etti mi?" diye bir soru sorulmuş, buna cevaben de "Şiddetle kaçındı ve secde etme konusunda kibirlendi." denilmiştir. Mânanın, "Fakat İblis kaçındı." şeklinde olduğu da söylenmiştir.[2]

[1509] ما لَكَ أَلاَّ تَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ (Senin neyin var ki, secde edenlerle beraber değilsin?!) ifadesinde *fî* harf-i ceri hazfedilmiştir. Cümlenin takdiri *mâ le-ke **fî** ellâ tekûne ma'a's-sâcidîn* şeklinde olup anlam, "Secdeden kaçınmaktaki amacın nedir, seni buna sevk eden ne?" şeklindedir. لِأَسْجُدَ ifadesindeki Lâm, olumsuzlamayı pekiştirmek içindir. Anlam, "Benim secde etmem doğru olmaz; bu benim halime aykırı! Bir beşere secde etmem olacak şey değil!" şeklindedir.

[1510] *Racîm* (Taşlanan), "ateş topu ile kovulanlardan bir *şeytan"* ya da "Allah'ın rahmetinden *kovulup* uzaklaştırılanlardan" anlamındadır; çünkü *kovulup* uzaklaştırılan kimse, taşlanır; melun / lânetlenmiş anlamındadır; çünkü lânet, rahmetten uzaklaştırılmak demektir. منها'daki zamir cennete, semâya ya da melekler topluluğuna gider.

[1511] Yüce Allah lânetin sınırı olarak din gününü belirlemiştir. Bunun sebebi ya insanların sözlerinde kullandıkları en uzak sürenin bu olmasıdır ki "Gökler ve yer durdukça…" [Hûd 11/107] ifadesi de buna benzer şekilde ebedilik anlamında kullanılmıştır ya da anlam, "Sen azaba uğramaksızın yerde ve göklerde yargılanma gününe kadar kınanmış, lânetlenmiş durumdasın; ama yargılanma günü geldiği zaman lânetlenmenin acısını bile unutturacak bir azaba mâruz kalacaksın!" şeklindedir. Kur'ân'da: "Yargılanma günü" [Hicr 15/35], "Diriltilecekleri gün" [Hicr 15/36] ve "Vakti malum gün" [Hicr 15/38] ifadeleri aynı mânadadır. Ancak sözün belâgat üslubunca ifade edilmesi için aynı anlam farklı ifadelerle dile getirilmiştir (*tefennün*). Şu da söylenmiştir: Şeytanın insanların diriltileceği güne kadar yaşamak istemiş olmasının sebebi, ölmemektir; çünkü o gün artık hiç kimse ölmeyecektir. Ancak bu isteği kabul edilmemiş; buna karşılık kendisine mükellefiyet günlerinin sonuna kadar süre verilmiştir.

1 "Onları…" ifadesindeki zamir erkekler için kullanılan zamirdir, oysa Hind kadındır. Dolayısıyla "onlar" derken, içerisinde kadınların bulunduğu, fakat çoğunluğu erkekler olan bir topluluğa işaret edilmiş, erkekler çoğunlukta olduğu için de sadece müzekker zamir kullanılmış, sonra Hind bu ifadeden istisna edilmiştir. Buradan Hind'in erkek olduğu sonucu çıkmayacağı gibi, İblis'in meleklerden istisna edilmesinden de 'onun melek olduğu' sonucu çıkmaz. / çev.

2 Bu durumda, إِلاَّ إِبْلِيسَ أَبَى ifadesi yeni cümle değil, ve lâkinne İblîse ebâ anlamında olmaktadır. / ed.

[١٥٠٧] واستثنى إبليس من الملائكة؛ لأنه كان بينهم مأمورًا معهم بالسجود، فغلب اسم الملائكة، ثم استثنى بعد التغليب كقولك: رأيتهم إلا هندًا.

[١٥٠٨] و{أبى} استئناف على تقدير قول قائل بقول: هلا سجد؟ فقيل: أبى ذلك واستكبر عنه. وقيل: معناه ولكن إبليس أبى.

٥ [١٥٠٩] حرف الجر مع أن محذوف، وتقديره {مَا لَكَ} في {أَلَّا تَكُونَ مَعَ الساجدين} بمعنى أيّ غرض لك في إبائك السجود، وأي داع لك إليه؟ اللام في {لِأَسْجُدَ} لتأكيد النفي، ومعناه: لا يصحّ مني وينافي حالي، ويستحيل أن أسجد لبشر.

[١٥١٠] {رَجِيمٍ} شيطان من الذين يرجمون بالشهب، أو مطرود من رحمة الله؛ ١٠ لأن من يطرد يرجم بالحجارة. ومعناه: ملعون؛ لأن اللعن هو الطرد من الرحمة والإبعاد منها. والضمير في {مِنْهَا} راجع إلى الجنة أو السماء، أو إلى جملة الملائكة.

[١٥١١] وضرب يوم الدين حدًا للعنة، إما لأنه [أبعد] غاية يضربها الناس في كلامهم، كقوله {مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ} [هود: ١٠٧] في التأبيد. وإما أن يراد ١٥ أنك مذموم مدعوّ عليك باللعن في السموات والأرض إلى يوم الدين، من غير أن تعذب، فإذا جاء ذلك اليوم عذبت بما يُنسى اللعن معه. و{يَوْمِ الدِّينِ} و{يَوْمِ يُبْعَثُونَ} و{يَوْمِ الوَقْت الْمَعْلُوم} [الحجر: ٣٨] في معنى واحد، ولكن خولف بين العبارات سلوكًا بالكلام طريقة البلاغة. وقيل: إنما سأل الإنظار إلى اليوم الذي فيه يبعثون لئلا يموت؛ لأنه لا يموت يوم البعث أحد، فلم يجب إلى ذلك، وأُنظر إلى ٢٠ آخر أيام التكليف.

[1512] بِما أَغْوَيْتَنِي (Benin azmama sebep olduğun için) ifadesindeki Bâ kasem ifade eder, Mâ ise mastariyyedir. Kasemin cevabı "onlara cazip göstereceğim" ifadesidir. Anlam, "Azmama sebep olmuş olmana yemin ederim ki ben de onlara cazip göstereceğim." şeklindedir. Allah'ın onu azdırmasının anlamı, kendisine 'Âdem *Aleyhisselâm*'a secde etmesini emretmesi ve böylece onun azmasına yol açmış, sebep olmuş olmasıdır. Ona verilen secde emri aslında güzel bir fiildir ve onun tevazu ve huşu içerisinde Allah'ın emrine boyun eğip sevaba nail olması için bir fırsattır. Ama İblis secde etmekten kaçınıp kibirlenmeyi tercih etmiş ve helâk olmuştur. Allah Teâlâ onu saptırmaktan, onu saptırmayı irade etmekten ve onun sapmasına rıza göstermekten berîdir, münezzehtir. Bu ifadenin bir benzeri "Senin izzetin üzerine yemin ederim ki, onların tamamını azdıracağım!" [Sād 38/82] ifadesinde vardır. Burada da yemin söz konusudur, ancak bunların birinde Yüce Allah'ın bir sıfatına, diğerinde ise fiiline yemin edilmiştir ki fakihler bu ikisi arasında ayrım yapmaktadırlar.

[1513] بِما أَغْوَيْتَنِي'nin yemin ifadesi olma**ma**sı da mümkündür. Bu durumda hazfedilmiş bir yemin takdir edilir ve anlam; "Senin benim azmama sebebiyet vermenden ötürü yemin ederim ki senin benim azmama sebebiyet verdiğin şeyin aynısını ben de kulları azdırmak için yapacağım! Onlara günahları cazip göstereceğim, helâk olmalarına sebep olacak şeyleri onlara vesvese yoluyla fısıldayacağım!" şeklinde olur.

[1514] فِي الْأَرْضِ (Yeryüzünde) yani aldanma diyarı olan "dünyada" demektir. Tıpkı "fakat o, arzu ve ihtiraslarına uyarak yere saplandı." [A'râf 7/176] âyetindeki gibi. Ya da "Ben Âdem 'gök'te iken aldatabiliyor, yasak ağaçtan yemeyi ona cazip gösterebiliyorsam, yeryüzünde onun evlatlarına haydi haydi cazip gösterebilirim (böyle şeyleri)!" anlamı kastetmiş olabileceği gibi, "Onlara cazip gösterme mekânı olarak dünyayı seçeceğim, cazip gösterme fiilimi dünya için icra edeceğim, yani dünyayı onların gözünde cazip göstereceğim, cazipliğin sadece dünyada olduğu düşüncesini onlara fısıldayacağım. Böylece dünyayı ahirete tercih edecekler, sadece dünyaya mutmain olup ahireti unutacaklar" anlamını kastetmiş de olabilir. Bunun bir benzeri, (yani Fî'nin bu mânada kullanımı) şairin şu ifadesinde de vardır:

Ökçelerini kanatır keskin kılıcım!

[1515] İblis halis kulları istisna etmiştir, çünkü tuzağının onlara işlemeyeceğini, onların bunu kabul etmeyeceklerini bilmektedir.

[١٥١٢] {بِمَا أَغْوَيْتَنِي} الباء للقسم. و ما مصدرية وجواب القسم {لأُزَيِّنَنَّ} المعنى: أقسم بإغوائك إياي لأزينن لهم. ومعنى إغوائه إياه: تسبيبه لغيه، بأن أمره بالسجود لآدم عليه السلام، فأفضى ذلك إلى غيه. وما الأمر بالسجود إلا حسن وتعريض للثواب بالتواضع والخضوع لأمر الله، ولكن إبليس اختار الإباء والاستكبار فهلك، والله تعالى بريء من غيه ومن إرادته والرضا به، ونحو قوله {بِمَآ أَغْوَيْتَنِى لأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ} قوله {فَبِعِزَّتِكَ لأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ} [ص: ٨٢] في أنه إقسام، إلا أن أحدهما إقسام بصفته والثاني إقسام بفعله، وقد فرق الفقهاء بينهما.

[١٥١٣] ويجوز أن لا يكون قسمًا، ويقدر قسم محذوف، ويكون المعنى: بسبب تسبيبك لإغوائي أقسم لأفعلنّ بهم نحو ما فعلت بي من التسبيب لإغوائهم، بأن أزين لهم المعاصي وأوسوس إليهم ما يكون سبب هلاكهم.

[١٥١٤] {فِى الأَرْضِ} في الدنيا التي هي دار الغرور، كقوله تعالى {أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ} [الأعراف: ١٧٦] أو أراد أني أقدر على الاحتيال لآدم والتزيين له الأكل من الشجرة وهو في السماء، فأنا على التزيين لأولاده في الأرض أقدر. أو أراد: لأجعلنّ مكان التزيين عندهم الأرض، ولأوقعن تزييني فيها، أي لأزيننها في أعينهم ولأحدّثنهم بأنّ الزينة في الدنيا وحدها، حتى يستحبوها على الآخرة ويطمئنوا إليها دونها. ونحوه:

يَجْرَحْ فِي عَرَاقِيبِهَا نَصْلِي

[١٥١٥] استثنى المخلصين؛ لأنه علم أنّ كيده لا يعمل فيهم ولا يقبلون منه.

[1516] "İşte "Bana varan" benim gözetmem gereken hak yol "budur." Yani "*Benim* kullarım üzerinde senin hiçbir gücün yoktur, sadece onları içerisinde sana tâbi olanlar, senin azdırmana uyanlar üzerinde gücün vardır." anlamındadır. عَلَيَّ ifadesi *'aliyy*ün şeklinde de okunmuştur ki "yüce, şerefli" mânasına gelir. "Onların" yani azgınlaşan kimselerin "tamamına vaat edilen yer de şüphesiz [cehennemdir.]"

[1517] Söylendiğine göre "Cehennemin kapıları" onun tabakaları ve katları anlamındadır. Bunların en üstte olanı tevhit ehli için, ikincisi Yahudiler için, üçüncüsü Hıristiyanlar için, dördüncüsü Sābiîler için, beşincisi Mecusîler için, altıncısı müşrikler için, yedincisi ise münafıklar içindir. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] "*Cehennem* rablık iddiasında bulunanlar için, *Lezā* ateşe tapanlar için, *Hutame* putperestler için, *Sekar* Yahudiler için, *Sa'îr* Hıristiyanlar için, *Cahîm* Sābiîler için, *Hâviye* ise tevhid ehli içindir." dediği nakledilmiştir.[1]

[1518] جُزْءٌ ifadesi ***cüz'***ün şeklinde okunduğu gibi ***cüzü'***ün şeklinde de okunmuştur. İbn Şihâb ez-Zührî [v. 124/742], şedde ile ***cüzz***ün okumuştur. Zührî sanki bu okuyuşta Hemze'yi hazfedip harekesini Ze'ye nakletmiştir. Tıpkı *hab'*ün kelimesinden *habb*ün kelimesinin üretilmesi gibi. Sonra da tıpkı *er-racü**ll*** ifadesinde olduğu gibi son harfinde şedde ile vakıf yapmıştır. Ardında da vasıl halini vakıf hali yerine koymuştur.

45. Müttakîler ise şüphesiz cennetlerde, pınar başlarındadır.

46. "Selâmetle, güvenlik içinde girin oraya." (buyrulmuştur.)

47. Gönüllerinde kin namına ne varsa söküp atmışızdır... Sedirler üzerinde karşılıklı, kardeş kardeş otururlar.

48. Orada kendilerine hiç yorgunluk gelmez (meşakkat ve eziyet çekmezler); oradan çıkarılacak da değillerdir.

[1519] *Müttakî* genel anlamda, "kendisine yasaklanan ve sakınması gereken şeylerden sakınan kimse" anlamına gelir. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] "Müttakîler küfür ve fuhşiyattan sakınmışlardır. Başka günahları vardır, fakat namazları ve diğer ibadetler o günahlar için kefaret olmuştur." dediği nakledilmiştir.

---

1 Bunlar uhrevî azabı ifade eden Kur'ân kavramları olup, *Cehennem* "uçsuz bucaksız azap vadisi", *Lezā* "halis alev", *Hutame* "kırıp geçiren", *Sekar* "kavurucu ateş", *Sa'îr* "çılgın ateş", *Cahîm* "yakıcı ateş", *Hâviye* "uçurum" anlamındadır. / ed.

[١٥١٦] أي {هَذَا} طريق حق {عَلَيَّ} أن أراعيه. وهو أن لا يكون لك سلطان على عبادي، إلا من اختار اتباعك منهم لغوايته: وقرئ «عليّ» وهو من علو الشرف والفضل. {لَمَوْعِدُهُمْ} الضمير للغاوين.

[١٥١٧] وقيل: أبواب النار أطباقها وأدراكها، فأعلاها للموحدين، والثاني ٥ لليهود، والثالث للنصارى، والرابع للصابئين، والخامس للمجوس، والسادس للمشركين، والسابع للمنافقين، وعن ابن عباس رضي الله عنه: إن جهنم لمن ادعى الربوبية، ولظى لعبدة النار، والحطمة لعبدة الأصنام وسقر لليهود، والسعير للنصارى، والجحيم للصابئين، والهاوية للموحدين.

[١٥١٨] وقرئ «جزء»، بالتخفيف والتثقيل. وقرأ الزهري: «جزّ»، بالتشديد؛ ١٠ كأنه حذف الهمزة وألقى حركتها على الزاي، كقولك: خبّ في خبء، ثم وقف عليه بالتشديد، كقولهم: الرجل، ثم أجرى الوصل مجرى الوقف.

٤٥-﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ﴾

٤٦-﴿ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمِنِينَ﴾

٤٧-﴿وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ إِخْوَانًا عَلَى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ﴾

١٥ ٤٨-﴿ لا يَمَسُّهُمْ فِيهَا نَصَبٌ وَما هُمْ مِنْها بِمُخْرَجِينَ﴾

[١٥١٩] المتقي على الإطلاق من يتقي ما يجب اتقاؤه مما نهى عنه. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: اتقوا الكفر والفواحش، ولهم ذنوب تكفرها الصلوات وغيرها.

[1520] "Selâmetle" salim bir şekilde ya da selâmlanarak; meleklerin selâmına muhatap olarak "girin oraya." Bu ifadenin başında "onlara denilir ki:" cümlesi anlam olarak yer alır. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] *üdhilûhâ* (oraya girdirilirler) şeklinde okumuştur.

5 [1521] *el-Ğill*[u] kalpte gizli olan kin, nefret vb. her tür kötü düşünce demektir ve ["İçine işledi" anlamındaki] *inğalle fî cevfihî* ve *teğalğale* ifadelerinden türemiştir. Anlam, "Eğer içlerinden birinin içinde dünya hayatında diğer birine karşı bir *gıllugış* varsa, Allah bunu onların kalplerinden çekip çıkarır ve nefislerini tertemiz kılar." şeklindedir. Hazret-i Ali (r.a.)'ın , "Ümit ediyorum 10 ki ben, Osman, Talha ve Zübeyr de bu kimselerden oluruz." dediği nakledilmiştir. Hâris el-A'ver şöyle anlatmıştır: Bir defasında Hazret-i Ali (r.a.)'ın yanında oturuyordum. O sırada Talha'nın oğlu oraya geldi. Ali ona "Merhaba, ey kardeşimin oğlu! Vallahi, baban Talha ile birlikte benim, Yüce Allah'ın 'Gönüllerinde kin namına ne varsa söküp atmışızdır.' buyurduğu kimselerden 15 olacağımızı ümit ediyorum." dedi. Bunun üzerine orada bulunanlardan biri, "Asla! Allah seni ve Talha'yı aynı mekânda buluşturmayacak kadar âdildir!" dedi. Hazret-i Ali (r.a.) de, "Peki o zaman bu âyet kimden söz etmektedir seni anasız kalasıca!" dedi. Bunun mânasının, "Allah onların kalplerini cennette birbirlerinin derecelerini kıskanmaktan temizlemiş, kalplerindeki bütün *gıl-* 20 *lugışı* (kin, nefret vb. her tür kötü düşünceyi) çıkarmış ve kalplerine karşılıklı sevgiyi ilkā etmiştir." şeklinde olduğu da söylenmiştir.

[1522] إِخْوَانًا (Kardeş kardeş) ifadesi hal olarak mansuptur. "Sedirler üzerinde karşılıklı" ifadesi de öyledir. Mücâhid b. Cebr'in [v. 103/721] "Onlar döndükçe sedirleri de döner, böylece her hâlükârda karşılıklı oturmaya 25 devam ederler." dediği nakledilmiştir.

49. Kullarıma haber ver ki Ben, şüphesiz bağışlayıcıyımdır, merhametliyimdir (Gafûr, Rahîm).

50. Ama can yakıcı azap da şüphesiz Benim azabımdır!

51. Evet, onlara İbrâhim'in konuklarından haber ver.

30 **52. Hani, onun yanına gelip "Selâm!" demişlerdi de o, "Doğrusu biz sizden çekinmekteyiz!" demişti.**

53. "Çekinme! Biz seni bilgili bir oğlan çocuğuyla müjdeliyoruz." dediler.

54. "Bana ihtiyarlık gelip çatmışken mi beni müjdeliyorsunuz?! O halde, neye dayanarak müjdeliyorsunuz?" dedi.

35 **55. "Seni gerçek bir bilgiye dayanarak müjdeliyoruz. Öyleyse, ümit kesenlerden olma." dediler.**

[١٥٢٠] { ادْخُلُوهَا} على إرادة القول. وقرأ الحسن: «أُدْخِلوها» {بِسَلامٍ} سالمين أو مسلمًا عليكم: تسلم عليكم الملائكة.

[١٥٢١] الغل: الحقد الكامن في القلب، من انغل في جوفه وتغلغل، أي إن كان لأحدهم في الدنيا غلّ على آخر. نزع الله ذلك من قلوبهم وطيب نفوسهم. وعن عليّ ٥ رضي الله عنه: أرجو أن أكون أنا وعثمان وطلحة والزبير منهم. وعن الحارث الأعور: كنت جالسًا عنده إذ جاء ابن طلحة فقال له عليّ: مرحبًا بك يا ابن أخي. أما والله إني لأرجو أن أكون أنا وأبوك ممن قال الله تعالى {وَنَزَعْنَا مَا فِى صُدُورِهِمْ مِنْ غِلّ}. فقال له قائل: كلا، الله أعدل من أن يجمعك وطلحة في مكان واحد، فقال: فلمن هذه الآية لا أمّ لك؟! وقيل: معناه طهر الله قلوبهم من أن يتحاسدوا على الدرجات في الجنة، ١٠ ونزع منها كل غل، وألقى فيها التوادّ والتحاب.

[١٥٢٢] و{إِخْوَانًا} نصب على الحال. و{عَلَى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ} كذلك. وعن مجاهد: تدور بهم الأسرة حيثما داروا، فيكونون في جميع أحوالهم متقابلين.

٤٩-﴿نَبِّئْ عِبَادِي أَنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾

٥٠-﴿وَأَنَّ عَذَابِي هُوَ الْعَذَابُ الأَلِيمُ﴾

١٥ ٥١-﴿وَنَبِّئْهُمْ عَنْ ضَيْفِ إِبْراهِيمَ﴾

٥٢-﴿إِذْ دَخلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلامًا قَالَ إِنَّا مِنْكُمْ وَجِلُونَ﴾

٥٣-﴿قَالُوا لا تَوْجَلْ إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلامٍ عَلِيمٍ﴾

٥٤-﴿قَالَ أَبَشَّرْتُمُونِي عَلَى أَنْ مَسَّنِيَ الْكِبَرُ فَبِمَ تُبَشِّرُونَ﴾

٥٥-﴿قَالُوا بَشَّرْنَاكَ بِالْحَقِّ فَلا تَكُنْ مِنَ الْقَانِطِينَ﴾

56. "Yoldan çıkanlar dışında Rabbinin rahmetinden kim ümit keser ki?!" dedi.

[1523] Yüce Allah vaat ve tehditlerini tamamladıktan sonra, bildirdiklerini onaylama ve gönüllerde iyice yerleştirme babında "Kullarıma haber ver." buyurmuştur. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] "Allah tövbe eden kimse için bağışlayıcıdır, azabı ise tövbe etmeyen içindir." dediği nakledilmiştir. وَنَبِّئْهُمْ (onlara haber ver) ifadesini نَبِّئْ عبادي (Kullarıma haber ver) ifadesine atfetmek suretiyle, Lût kavminin başına gönderdiği azabın, Allah'ın mücrimlere olan öfkesi ve onlardan intikamı konusunda insanlar için bir ibret olmasını, böylece insanların Allah'ın azabının gerçekten can yakıcı bir azap olduğunu iyice anlamalarını murat etmiştir.

[1524] سَلامًا ifadesi *nusellimu 'aleyke selâm^en^* (Sana *selâm* eder, bizden yana her tür tehlikeden emin olduğunu bildiririz.) ya da *selimte selâm^en^* (Selâmette olasın.) anlamındadır.

[1525] "Çekinmekteyiz" ifadesi "korkmaktayız" anlamındadır. İbrâhim *Aleyhisselâm*'ın korkusu, onların yemekten uzak durmalarından kaynaklanmıştı. İzinsiz ve zamansız bir şekilde yanına geldikleri için korktuğu da söylenmiştir. لا تَوْجَل ifadesini Hasan-ı Basrî [v. 110/728], "biri ötekini korkuttuğunda" kullanılan *evcelehû - yûcilühû* fiilinden *lâ tûcil* şeklinde Tâ'nın zammesiyle okumuştur. Yine *lâ tâcel,* ayrıca *evcelehû* anlamındaki *vâcelehû*-dan *lâ tuvâcel* şeklinde de okunmuştur.

[1526] نُبَشِّرُكَ (Seni müjdeliyoruz.) ifadesi Nun'un fethasıyla, Bâ hafifletilerek *nebşüruke* şeklinde de okunmuştur. "Seni müjdeliyoruz" ifadesi onun korkmaması yönündeki ifadelerinin gerekçesi olup yeni bir cümledir. Bununla, "Sen güvende olma hususunda, müjdelenmiş bir kimse konumundasın, bu yüzden korkma!" demek istemişlerdir. "Beni müjdeliyor musunuz?!" ifadesi, "Yaşlılığıma rağmen çocuk sahibi olmakla mı beni müjdeliyorsunuz?" anlamındadır, yani yaşlı bir insanın çocuk sahibi olması *norm*al olarak çok sıra dışı bir durumdur.

[1527] فَبِمَ تُبَشِّرُونَ ifadesindeki Me, soru Mâ'sı olup hayret mânası da buna dâhil olmuştur. Sanki, "Beni nasıl bir hayret edilecek şeyle müjdeliyorsunuz?" demiştir. Ya da "sizler beni normal olarak tasavvur edilmeyecek bir şeyle müjdeliyorsunuz, peki beni neyle müjdeliyorsunuz?!" demiş, böylece, "Beni gerçekte hiçbir şeyle müjdelemiyorsunuz! Çünkü böyle bir şeyle müjdelemek, hiçbir şeyle müjdelememek demektir." demek istemiştir.

٥٦-﴿قَالَ وَمَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ﴾

[١٥٢٣] لما أتم ذكر الوعد والوعيد أتبعه {فِى عِبَادِى} تقريرًا لما ذكر وتمكينًا له في النفوس. وعن ابن عباس رضي الله عنه: غفور لمن تاب، وعذابه لمن لم يتب. وعطف {وَنَبِّئْهُمْ} على {نَبِّئْ عِبَادي} [الحجر: ٤٩] ليتخذوا ما أحل من العذاب يوم لوط عبرة يعتبرون بها سخط الله وانتقامه من المجرمين، ويتحققوا عنده أنّ عذابه هو العذاب الأليم.

[١٥٢٤] {سَلاَمًا} أي نسلم عليك سلامًا، أو سلمت سلامًا.

[١٥٢٥] {وَجِلُونَ} خائفون، وكان خوفه لامتناعهم من الأكل. وقيل: لأنهم دخلوا بغير إذن وبغير وقت. وقرأ الحسن: «لا توجل» بضم التاء من أوجله يوجله إذا أخافه. وقرئ «لا تاجل»، «ولا تواجل»، من واجله، بمعنى أوجله.

[١٥٢٦] وقرئ «نبشرك»، بفتح النون والتخفيف. {إِنَّا نُبَشِّرُكَ} استئناف في معنى التعليل للنهي عن الوجل، أرادوا أنك بمثابة الآمن المبشر فلا توجل. يعني {أَبَشَّرْتُمُونِى} مع مس الكبر، بأن يولد لي. أي أن الولادة أمر عجيب مستنكر في العادة مع الكبر.

[١٥٢٧] {فَبِمَ تُبَشِّرُونَ} هي ما الاستفهامية دخلها معنى التعجب، كأنه قال: فبأي أعجوبة تبشرونني أو أراد أنكم تبشرونني بما هو غير مقصور في العادة فبأي شيء تبشرون يعني لا تبشرونني في الحقيقة بشيء؛ لأنّ البشارة بمثل هذا بشارة بغير شيء.

Ayrıca bu ifadenin *beşşera* (müjdeledi) ifadesi ile ilgili olmaması ve müjdelenen şeyin tam olarak ne olduğuna ve nasıl olacağına dair bir soru olması da mümkündür ki bu durumda anlam, "Peki beni evlat sahibi olmakla hangi yolla müjdeliyorsunuz, zira böyle bir şeyle müjdelemenin alışıldık şekilde, normal bir yolu yoktur." şeklinde olmaktadır.

[1528] بَشَّرْناكَ بِالْحَقِّ (Seni gerçek bir bilgiye dayanarak müjdeliyoruz) ifadesinde geçen بِالْحَقِّ kelimesindeki Bâ, müjde kelimesinin sılası olabilir; yani "Seni hiçbir kuşku taşımayan kesin bir haberle müjdeliyoruz." ya da "Seni hak olan bir yolla müjdeliyoruz ki bu da Allah'ın sözü ve vaadidir, o değil yaşlı bir adam ile kısır bir kadından çocuk var etmek, ebeveynin hiçbiri olmaksızın bile çocuk var etmeye kadirdir." şeklinde olabilir.

[1529] تُبَشِّرُونَ (müjdeliyorsunuz) ifadesi çoğul Nun'unun hazfi ile (*tubeşşirû**ne***) ve Nun'un fetha ve kesresi ile (*tubeşşirû**ni***) şeklinde okunmuştur ki aslı *tübeşşirûneni*dir. Yine çoğul Nun'unun *Nûn-i 'imâd*'a[1] idğam edilmesiyle *tübeşşirûn**ni*** şeklinde de okunmuştur.

[1530] مِنَ الْقانِطِينَ (ümit kesenlerden) ifadesi *kanita-yeknatu* kökünden مِنَ الْقَنِطِينَ şeklinde de okunmuştur. وَمَنْ يَقْنَطُ (kim ümit keser ki) ifadesi ise Nun'un üç harekesiyle de okunmuştur. Bu ifade ile "Doğru yoldan ayrılıp hata edenlerden" ya da "kâfirlerden başka kim Rabbinin rahmetinden ümidini keser ki?!" denilmek istenmiştir. Nitekim Allah Teâlâ "İnkârcı nankör bir kavimden başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez." [Yûsuf 12/87] buyurmuştur. Burada İbrâhim (a.s) "Bunu Allah'ın rahmetinden ümit kesmiş olduğum için yadırgamıyorum, fakat Allah'ın icra etmekte olduğu âdet içerisinde bunu sıradışı buluyorum." demek istemektedir.

57. "Ey elçiler! Peki, asıl derdiniz nedir?" dedi.

58. Dediler ki: "Biz mücrim bir kavme gönderildik."

59. "Lût'un ehli hariç... Onların tamamını kurtaracağız elbet."

60. "Karısı müstesna..." Onun hakkında 'O mutlaka geride kalıp da helâk olanlar arasında bulunacak.' diye takdir etmiştik.

[1531] **Şayet** "Yüce Allah'ın إِلاَّ آلَ لُوطٍ ifadesi muttasıl istisna mıdır yoksa münkatı istisna mıdır?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade ya قَوْمٍ (kavim)den istisnadır, ki bu durumda munkatı istisna olur; çünkü sözü edilen kavim mücrim olmakla nitelenmiştir; [Lût'un ehli ise mücrim değildir] bu yüzden iki farklı cins söz konusudur ya da "mücrimler" ifadesindeki zamirden istisnadır, bu durumda ise muttasıl istisna olur.

1 Nûn-i 'imâd -diğer adıyla nûn-i vikâye- mütekellim Yâ'sından önce gelen Nun'dur. / çev.

ويجوز أن لا يكون صلة لبشر، ويكون سؤالًا عن الوجه والطريقة يعني بأي طريقة تبشرونني بالولد، والبشارة لا طريقة لها في العادة.

[١٥٢٨] وقوله {بَشَّرْنَاكَ بِالْحَقِّ} يحتمل أن تكون الباء فيه صلة، أي بشرناك باليقين الذي لا لبس فيه، أو بشرناك بطريقة هي حق وهي قول الله ووعده، وأنه ٥ قادر على أن يوجد ولدًا من غير أبوين، فكيف من شيخ فان وعجوز عاقر.

[١٥٢٩] وقرئ «تبشرونَ»، بفتح النون وبكسرها على حذف نون الجمع، والأصل تبشرونن، «وتبشرونِّ» بإدغام نون الجمع في نون العماد.

[١٥٣٠] وقرئ «من القَنِطِين»، من قنط يقنط، وقرئ و«من يقنط»، بالحركات الثلاث في النون، أراد ومن يقنط من رحمة ربه إلا المخطئون طريق الصواب، أو ١٠ إلا الكافرون. كقوله {لَا يَيْئَسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ} [يوسف: ٨٧] يعني لم أستنكر ذلك قنوطًا من رحمته، ولكن استبعادًا له في العادة التي أجراها الله.

٥٧-﴿ قالَ فَما خَطْبُكُمْ أَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ﴾

٥٨-﴿قَالُوا إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَى قَوْمٍ مُجْرِمِينَ﴾

٥٩-﴿إِلَّا آلَ لُوطٍ إِنَّا لَمُنَجُّوهُمْ أَجْمَعِينَ﴾

١٥ ٦٠-﴿إِلَّا امْرَأَتَهُ قَدَّرْنَا إِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ﴾

[١٥٣١] فإن قلت قوله تعالى {إِلَّا آلَ لُوطٍ} استثناء متصل أو منقطع؟ قلت، لا يخلو من أن يكون استثناء من قوم، فيكون منقطعًا؛ لأنّ القوم موصوفون بالإجرام، فاختلف لذلك الجنسان وأن يكون استثناء من الضمير في مجرمين، فيكون متصلًا،

Sanki "Bir tek Lût ailesi dışında tümü suç işlemiş, mücrim olmuş bir topluluğa…" denilmiş olmaktadır. Bu durumda ifade, فَما وَجَدْنا فِيها غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ ("Orada bir evden ***başka*** (emrimize) teslimiyet gösteren bulamamıştık." [Zâriyât 51/36]) ifadesi gibi olur. "Peki, bu iki farklı istisna ihtimalinde anlam da farklılaşır mı?" **dersen şöyle derim:** Evet. Zira buradaki istisnanın munkatı kabul edilmesi durumunda Lût ailesi, kendilerine (azap) gönderilenler hükmünün dışında kalmakta; melekler hususi olarak mücrim kavme gönderilmiş, Lût ailesine hiçbir şekilde gönderilmemiş olmaktadır. Bu durumda 'mücrim kavme gönderme'nin mânası, tıpkı taş ya da oku hedefe göndermek gibi olup onlara azap göndermek ya da onları helâk etmek kastedilmiş, sanki "Biz mücrim bir kavmi helâk ettik, fakat Lût ailesinin kurtardık." denilmiş olur. Buradaki istisnanın muttasıl istisna kabul edilmesi durumunda ise gönderme hükmünün kapsamına Lût ailesi de dâhil olur ve melekler hepsine birlikte gönderilmiş, fakat mücrimleri helâk etmek; Lût ailesini ise kurtarmak üzere gönderilmiş olur. Bu durumda, gönderme fiili ilk ihtimaldeki gibi helâk ve azaba mahsus olmaz. "Peki, 'Onları kurtaracağız elbet.' ifadesi bu iki farklı ihtimale göre neye taalluk eder?" **dersen şöyle derim:** Eğer istisna munkatı kabul edilirse, o zaman bu ifade Lût ailesi ile ilişkili olma konusunda *lâkinne* (fakat) ifadesi gibi kullanılmış olur. Zira bu durumda anlam, "Fakat Lût ailesi kurtarılmıştır." şeklinde olur. Eğer istisna muttasıl olursa, o zaman bu ifade yeni bir cümle olur. Sanki İbrâhim *Aleyhisselâm* onlara, "Peki, Lût ailesinin hali ne olacak?" diye sormuş, onlar da "Onları kurtaracağız elbet." demiş olurlar.

[1532] **Şayet** "Karısı müstesna' ifadesi ne'den istisnadır; yoksa bu, istisna edilen şeyden ikinci bir kez yapılan bir istisna mıdır?" **dersen şöyle derim:** Bu, إِنَّا لَمُنَجُّوهُمْ (Onları kurtaracağız elbet) ifadesindeki mecrur zamirden istisnadır, önceki istisna ile alakası yoktur; çünkü istisna edilen şeyden ikinci kez istisnada bulunmak, ancak her iki şey arasında hüküm ortaklığı söz konusu olduğunda mümkün olur. Sözgelimi *ehleknâhum illâ âle Lût illeʾmraetehû* (onları helâk ettik, ama Lût ailesi müstesna, ama karısı müstesna) denilmiş olsaydı böyle olurdu. Mesela karısını boşayan kimse *enti tālik^un^ selâs^en^ illeʾsneteyni illâ vâhidet^en^* ("Sen üç talâkla boşsun; ikisi hariç, ondan da biri hariç." derse ya da borcunu ikrar eden kimse *li-fülân^in^ ʿaleyye ʿaşratü derâhim^e^ illâ selâset^en^ illâ dirhem^en^* (Falancanın bende on dirhem alacağı var; üç dirhem istisna, ondan da bir dirhem istisna.) derse bu mümkün olur. Oysa âyette iki şey hakkında farklı hükümler söz konusudur; çünkü "Lût ailesi müstesna" ifadesi ya "gönderdik" ifadesiyle ya da "mücrimler" ifadesiyle ilişkilidir. "Karısı müstesna" ifadesi ise "Şüphesiz, onları kurtaracağız" ifadesi ile ilişkilidir. Durum bu iken bu ifade nasıl istisnadan istisna sayılabilir ki?!

كأنه قيل: إلى قوم قد أجرموا كلهم إلا آل لوط وحدهم، كما قال {فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ} [الذاريات: ٣٦]. فإن قلت: فهل يختلف المعنى لاختلاف الاستثناءين؟ قلت: نعم، وذلك أنّ آل لوط مخرجون في المنقطع من حكم الإرسال، وعلى أنهم أرسلوا إلى القوم المجرمين خاصة، ولم يرسلوا إلى آل لوط ٥ أصلًا. ومعنى إرسالهم إلى القوم المجرمين، كإرسال الحجر أو السهم إلى المرميّ. في أنه في معنى التعذيب والإهلاك، كأنه قيل: إنا أهلكنا قومًا مجرمين، ولكن آل لوط أنجيناهم. وأمّا في المتصل فهم داخلون في حكم الإرسال، وعلى أن الملائكة أرسلوا إليهم جميعًا ليهلكوا هؤلاء وينجوا هؤلاء، فلا يكون الإرسال مخلصًا بمعنى الإهلاك والتعذيب كما في الوجه الأوّل. فإن قلت: فقوله {إِنَّا لَمُنَجُّوهُمْ} بم يتعلق ١٠ على الوجهين؟ قلت: إذا انقطع الاستثناء جرى مجرى خبر «لكنّ» في الاتصال بآل لوط، لأنّ المعنى. لكن آل لوط منجون، وإذا اتصل كان كلامًا مستأنفًا، كأنّ إبراهيم عليه السلام قال لهم فما حال آل لوط، فقالوا: إنا لمنجوهم.

[١٥٣٢] فإن قلت: فقوله {إِلَّا امْرَأَتَهُ} ممّ استثني؛ وهل هو استثناء من استثناء؟ قلت: استثنى من الضمير المجرور في قوله {لَمُنَجُّوهُمْ} وليس من ١٥ الاستثناء في شيء؛ لأنّ الاستثناء من الاستثناء إنما يكون فيما اتحد الحكم فيه، وأن يقال: أهلكناهم إلا آل لوط، إلا امرأته، كما اتحد الحكم في قول المطلق: أنت طالق ثلاثًا، إلا اثنتين، إلا واحدة. وفي قول المقرّ: لفلان عليّ عشرة دراهم، إلا ثلاثة، إلا درهما. فأمّا في الآية فقد اختلف الحكمان، لأنّ {إِلا آلَ لُوطٍ} متعلق بأرسلنا، أو بمجرمين، و{إِلَا امرأته} قد تعلق بمنجوهم، ٢٠ فأنى يكون استثناء من استثناء.

[1533] لَمُنَجُّوهُمْ (Onları kurtaracağız elbet) ifadesi hafifletilerek de ağırlaştırılarak da okunmuştur (*le-müncûhum / le-müneccûhum*).

[1534] **Şayet** "قَدَّرْنَا إِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ (Onun hakkında 'O mutlaka geride kalıp da helâk olanlar arasında bulunacak.' diye takdir etmiştik.) ifadesinde yer alan takdir etme fiili neden amelsiz bırakılmıştır.[1] Oysa muallakta bırakılmak sadece *ef'âl-i kulûb*[2] denilen fiillere özgüdür?" **dersen şöyle derim:** Buradaki *takdîr* bilme mânası ihtiva ettiği için böyle kullanılmıştır. Bu sebeple, âlimler Allah'ın kulların amellerini takdir etmesini, onları bilmesi olarak tefsir etmişlerdir. "Peki, neden melekler *takdîr* fiilini -ki bu fiil sadece Allah'a aittir- kendilerine atfetmişlerdir, neden 'Allah takdir etti.' dememişlerdir?" **dersen şöyle derim:** Bunun sebebi onların başka hiç kimsenin sahip olmadığı ölçüde Allah nezdinde yakınlık ve hususiyete sahip olmalarıdır. Nitekim kralın çok hususi yakınları "Şöyle şöyle düzenleme yaptık, şunu emrettik." gibi ifadeler kullanırlar, oysa düzenlemeyi yapan ve emirleri veren onlar değil, kraldır. Onlar ise böyle söyleyerek kralın yanındaki hususi konumlarını göstermek, kraldan ayrı olmadıklarını ifade etmek isterler. Bu ifade tahfif ile *kadernâ* şeklinde de okunmuştur.

61. Elçiler Lût'un ehlinin yanına gelince;

62. Lût: "Doğrusu siz, insanı yadırgatan acayip bir topluluksunuz!" dedi.

63. Dediler ki: "Biz asıl, onların şüphe edip durdukları şeyi getirdik;"

64. "Sana kesin bir bilgi ile geldik. Şüphesiz biz doğru kimseleriz."

65. "Dolayısıyla, gecenin bir diliminde ehlini yola çıkar, sen de arkalarından onları izle. Hiçbiriniz geriye bakmasın. Doğruca size emredilen yere gidin!"

66. Ve ona şu durumu, yani 'sabaha karşı bunların kökünün kazınacağı'nı bildirdik.

[1535] "İnsanı yadırgatan, acayip bir topluluk" yani gönlüm, içim sizi yadırgadı, sizden hoşlanmadı; başıma kötü bir iş açmanızdan korkuyorum. Nitekim "Biz asıl, onların şüphe edip durdukları şeyi getirdik." ifadesi buna delâlet etmektedir, yani "Biz sana yadırgamana sebep olan şeyi değil, aksine seni sevindirecek, düşmanlarına karşı sadrına şifa olacak olan şeyi, yani inişini haber verip kavmini uyardığın,

---

1 Yani neden *ennehâ* yerine *innehâ* buyrulmuştur. / ed.

2 Ef'âl-i Kulûb adı verilen fiiller; bilmek, şüphe duymak, emin olmak, bulmak, zannetmek gibi bilgi ile ilgili olan, anlamları kalpte (zihinde) kaim olan fiiller olup, bunların özelliği mübteda ve haberden müteşekkil bir cümlenin başına gelip, hem mübtedayı hem haberi nasp etmeleri, yani anlam olarak ikisini de mef'ûl edinmeleri, fakat lafzan mef'ûl almamalarıdır. / çev.

[١٥٣٣] وقرئ «لمنجوهم»، بالتخفيف والتثقيل.

[١٥٣٤] فإن قلت: لم جاز تعليق فعل التقدير في قوله {قَدَّرْنَآ إِنَّهَا لَمِنَ الغابرين} والتعليق من خصائص أفعال القلوب؟ قلت: لتضمن فعل التقدير معنى العلم، ولذلك فسر العلماء تقدير الله أعمال العباد بالعلم. فإن قلت: فلم أسند الملائكة فعل التقدير - وهو لله وحده - إلى أنفسهم، ولم يقولوا: قدّر الله؟ قلت: لما لهم من القرب والاختصاص بالله الذي ليس لأحد غيرهم، كما يقول خاصة الملك: دبرنا كذا وأمرنا بكذا، والمدبر والآمر هو الملك لا هم، وإنما يظهرون بذلك اختصاصهم وأنهم لا يتميزون عنه. وقرئ «قدرنا»، بالتخفيف.

٦١-﴿ فَلَمَّا جاءَ آلَ لُوطٍ الْمُرْسَلُونَ﴾

٦٢-﴿قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ﴾

٦٣-﴿قَالُوا بَلْ جِئْنَاكَ بِمَا كَانُوا فِيهِ يَمْتَرُونَ﴾

٦٤-﴿وَأَتَيْنَاكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ﴾

٦٥-﴿فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَاتَّبِعْ أَدْبَارَهُمْ وَلا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ وَامْضُوا حَيْثُ تُؤْمَرُونَ﴾

٦٦-﴿وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَؤُلاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ﴾

[١٥٣٥] {مُنكِرُونَ} أي تنكركم نفسي وتنفر منكم، فأخاف أن تطرقوني بشرّ، بدليل قوله {بَلْ جئناك بِمَا كَانُوا فِيهِ يَمْتَرُونَ}، أي ما جئناك بما تنكرنا لأجله، بل جئناك بما فيه فرحك وسرورك وتشفيك من عدوّك، وهو العذاب الذي كنت تتوعدهم بنزوله،

fakat onların senden şüphe edip yalanlamalarına sebep olan azabı getirdik." demişlerdir. "Kesin bir bilgi ile" yani onlara azap edileceğine dair kesin bir bilgi ile geldik. "Şüphesiz biz" onlara azap geleceğine dair haber konusunda "doğru söylüyoruz."

[1536] فَأَسْرِ (Geceleyin yola çıkar.) ifadesi Hemze'nin bitiştirilmesi ile (*fe'sri* şeklinde) okunduğu gibi, ayrıştırılması ile (*fe-esri* şeklinde) de okunmuştur ki ilki [sülâsî] *serâ*dan, ikincisi [if'âl] *esrâ*dan türemiştir. *el-İklîd* müellifi [Ebu'l-Feth el-Hemedânî] bu kelimenin *es-seyr* kökünden *fe-sir* (yürü, git) şeklindeki bir okunuşunu rivayet etmiştir.

[1537] *el-Kıt'u* "gecenin son vaktinde" anlamına gelir. Şair şöyle demiştir:

> Hatun! Kapıyı aç da yıldızlara bak, düşün;
> üzerimizden zifiri karanlık kaç gece vakti geçti?!

Bu ifade ile "gecenin uzun bir bölümü geçtikten sonra" mânasının kastedildiği de söylenmiştir.

[1538] **Şayet** "Ona 'arkalarından onları izlemesinin'; onlara da 'geri dönüp bakmamalarının' emredilmesinin mânası nedir?[1]" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ onun kavmi aleyhine ettiği bedduaya icabet etmiş, böylece helâki onun kavmine göndermiş, onu ve ailesini kurtarmıştı. Bundan sonra da o kavmini terk edip şehirden ayrılmıştı. Bu durumda bütün çabasını Allah'a şükredip O'nu zikretmeye sarf etmesi, aklının fikrinin bunda olması başka bir şeye aklının takılmaması gerekiyordu. Bu sebeple Allah Teâlâ ona ailesini önceden göndermesini, onlardan ve hallerinden haberdar olmasını emretmiş, böylece kalbinin geride bıraktıklarıyla meşgul olmamasını istemiştir. Onların da bu dehşet ve korku anında dönüp dönüp artlarına bakmamalarını ya da başka bir sebeple ayaklarının sürçmemesini, içlerinden herhangi birinin başka bir maksatla geri dönüp de azaba mâruz kalmamasını emretmiştir. Yine, onun gidişinin, 'ceylan'[a benzeyen kadın]larının önünde giden, onları hızla alıp kaçıran bir kimsenin gidişi gibi olmaması için böyle emretmiş; onlara da kavimlerinin başına gelen azabı görüp de kalpleri şefkat duymasın, gönülleri yurtlarını terk etmeye, vatanlarından ayrılmaya alışsın diye arkalarına bakmamalarını emretmiş; böylece, onların vatanından ayrılmaktan üzüntü duyan, sürekli boynunu çevirip arkalarına bakan kimseler gibi olmadan adımlarını ileri doğru atmalarını istemiştir. Nitekim şair şöyle demiştir:

---

1 'Geceleyin oradan uzaklaşın.' demekle yetinilebilirdi / ed.

فيمترون فيه ويكذبونك.{بِالْحَقِّ} باليقين من عذابهم {وِإِنَّا لَصَادِقُونَ} في الإخبار بنزوله بهم.

[١٥٣٦] وقرئ «فأسر»، بقطع الهمزة ووصلها، من أسرى وسرى. وروى صاحب الإقليد: فسر، من السير.

٥ [١٥٣٧] والقطع في آخر الليل. قال:

افْتَحِى الْبَابَ وانْظُرِي في النُّجُوم كَمْ عَلَيْنَا من قِطعِ لَيْلٍ بَهِيم

وقيل: هو بعد ما يمضي شيء صالح من الليل.

[١٥٣٨] فإن قلت: ما معنى أمره باتباع أدبارهم ونهيهم عن الالتفات؟ قلت قد بعث الله الهلاك على قومه، ونجاه وأهله إجابة لدعوته عليهم، وخرج مهاجرًا

١٠ فلم يكن له بدّ من الاجتهاد في شكر الله وإدامة ذكره وتفريغ باله لذلك، فأمر بأن يقدّمهم لئلا يشتغل بمن خلفه قلبه، وليكون مطلعًا عليهم وعلى أحوالهم، فلا تفرط منهم التفاتة احتشامًا منه ولا غيرها من الهفوات في تلك الحال المهولة المحذورة، ولئلا يتخلف منهم أحد لغرض له فيصيبه العذاب، وليكون مسيره مسير الهارب الذي يقدّم سربه ويفوت به، ونهوا عن الالتفات لئلا يروا ما ينزل

١٥ بقومهم من العذاب فيرقوا لهم، وليوطنوا نفوسهم على المهاجرة ويطيبوها عن مساكنهم، ويمضوا قدمًا غير ملتفتين إلى ما وراءهم كالذي يتحسر على مفارقة وطنه فلا يزال يلوي إليه أخادعه، كما قال:

> [Ardımda bıraktığım] köye doğru ara ara başımı çevirip durdum… Ve sonunda,
>
> oraya kulak kesilmekten boynumun tutulduğunu, damarımın kasıldığını hissettim.

[1539] Arkalarına dönüp bakmalarının nehyedilmesi, ağır hareket etmeden, durmadan ilerlemeye devam etmeleri anlamında kinaye de olabilir; çünkü dönüp ardına bakan kimse az da olsa muhakkak duraksayacaktır.

[1540] "Size emredilen yere." Buranın Mısır olduğu söylenmiştir. وَامْضُوا (Gidin) ifadesinin حَيْثُ (yere) ifadesini nesne alması, müphem bir zarfı nesne alma şeklindedir; çünkü حَيْثُ müphem bir yer anlamındadır. Aynı durum تُؤْمَرُونَ (emredildiğiniz) ifadesindeki zamirde de söz konusudur.[1]

[1541] وَقَضَيْنَا fiili nesnesini İlâ harf-i ceri ile almıştır; çünkü bu fiil *evhaynâ* (vahyettik) anlamı içermektedir. Sanki "Ona kararı verilmiş, kesin bir hüküm olarak vahyettik." denilmiştir. ذٰلِكَ الْأَمْرَ (şu durumu) ifadesi de "sabaha karşı bunların kökünün kazınacağı" ifadesiyle tefsir edilmiştir. Bu hususun önce müphem bir şekilde söylenip ardından tefsir edilmesi, bu durumun vahamet ve azametinin bildirilmesi anlamı ihtiva eder. أَنَّ دابِرَ هؤُلاءِ ifadesini A'meş [v. 148/765] yeni bir cümle başı olarak değerlendirip, ifadedeki *enne*yi kesre ile *inne* okumuştur. Bu durumda sanki biri, "Bize bu durum hakkında haber ver." demiş, bunun üzerine "Bunların kökü kazınacak!" denilmiştir. İbn Mes'ûd'un kıraatinde bu ifade *ve kulnâ inne dâbira hâ'ulâ'i* (ve dedik ki bunların kökleri…) şeklindedir. *Dâbir*, onların son neferi anlamına gelir, yani son neferlerine kadar köklerinin kazınacağı, geriye içlerinden hiç kimsenin bırakılmayacağı kastedilmektedir.

67. Bu arada, şehir halkı sevinçle geldiler.

68. (Lût) dedi ki: "Bunlar benim konuklarımdır, (onlara karşı) beni mahçup etmeyin!"

69. "Allah'tan sakının da beni rezil etmeyin!"

70. Dediler ki: "Elâlem(e arka çıkmak)tan men etmemiş miydik biz seni?!"

71. Dedi ki: "yapacaksanız (söz dinleyecekseniz), işte bunlar, benim kızlarımdır (meşru bir şekilde evlenin onlarla)."

72. Hayatın üzerine yemin ederim ki, sarhoşlukları içinde bocalıyorlardı!..

73. Tanyeri ağarırken o çığlık onları yakalayıverdi!

---

1 Burada belli, muvakkat bir yer kastedilmiş olsaydı, تُؤْمَرُونَ değil, تُؤْمَرُونَ فيهِ denilirdi. / ed.

لَفَّتُّ نَحْوَ حَيِّ حتى وَجَدتُني وَجِعْتُ مِنَ الإِصْغَاءِ لِيتًا وَأَخْدَعَا

[١٥٣٩] أو جعل النهي عن الالتفات كناية عن مواصلة السير وترك التواني والتوقف، لأنّ من يلتفت لا بدّ له في ذلك من أدنى وقفة.

[١٥٤٠] {حَيْثُ تُؤْمَرُونَ} قيل هو مصر وعدي {وامضوا} الى {حيث} تعديته الى الظرف المبهم لأن {حَيْثُ} مبهم في الأمكنة، وكذلك الضمير في {تَأْمُرُونَ}.

[١٥٤١] وعدي {قَضَيْنَا} بإلى لأنه ضمن معنى أوحينا، كأنه قيل: وأوحينا إليه مقضيًّا مبتوتًا. وفسر {ذَلِكَ الأَمْرَ} بقوله {أَنَّ دَابِرَ هَؤُلآْء مَقْطُوعٌ} وفي إبهامه وتفسيره تفخيم للأمر وتعظيم له. وقرأ الأعمش: «إن»، بالكسر على الاستئناف كأن قائلًا قال: أخبرنا عن ذلك الأمر، فقال: إنّ دابر هؤلاء. وفي قراءة ابن مسعود: «وقلنا إنّ دابر هؤلاء». ودابرهم: آخرهم، يعني يستأصلون عن آخرهم حتى لا يبقى منهم أحد.

٦٧-﴿وَجَاءَ أَهْلُ الْمَدِينَةِ يَسْتَبْشِرُونَ﴾

٦٨-﴿قَالَ إِنَّ هَؤُلاءِ ضَيْفِي فَلا تَفْضَحُونِ﴾

٦٩-﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ وَلا تُخْزُونِ﴾

٧٠-﴿قَالُوا أَوَلَمْ نَنْهَكَ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾

٧١-﴿قَالَ هَؤُلاءِ بَنَاتِي إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ﴾

٧٢-﴿لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾

٧٣-﴿فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُشْرِقِينَ﴾

74. Ve şehirlerinin altını üstüne getirdik; üzerlerine de topraksı taşlar yağdırdık!

75. Firaset sahipleri için elbette bunda âyetler vardır.

76. Burası, hâla kullanılan bir yol üzerindedir.

77. İman edenler için elbette bunda âyetler vardır.

[1542] "Şehir halkı geldi." Şehir derken Sodom kastedilmektedir ki Sodom hâkimi, hak yeme konusunda darb-ı mesel olmuştur. Sevinçle gelişleri meleklerin [yani Lût'un misafirlerinin] gelmesi sebebiyledir.

[1543] Misafirlerini mahçup ederek "beni mahçup etmeyin." Çünkü misafirine veya komşusuna kötü davranılan kişinin kendisine de kötü davranılmış demektir. Aynı şekilde misafirine değer verilen kişinin de kendisine ikramda bulunulmuş sayılır. "Beni rezil etmeyin." misafirlerimi zillete düşürerek beni zillete düşürmeyin. Bu ifade *el-hızy*[u] kelimesinden türemiştir ki o da aşağılanma anlamına gelir. Ya da hayâ, utanma anlamındaki *el-hazâye*den türemiş olup *ve lâ tüşevvirû bî* (beni utandırmayın) anlamına gelir.

[1544] "Elâlemden" yani onlardan herhangi birine arka çıkmaktan ya da onları savunmaktan veya bizimle onların arasına girip bizi alıkoymaktan [seni men etmemiş miydik]. Zira Lût kavmi herkese saldırıyordu, Lût *Aleyhisselâm* da münkerden nehyediyor, saldırıya mâruz kalan kimseleri müdafaa ediyordu. Bu yüzden onu tehdit etmiş ve "Ey Lût! Buna bir son vermezsen, kesinlikle [şehirden] çıkarılanlardan olacaksın!" [Şu'arâ 26/167]) demişlerdi. Bu ifadeyle, "Biz seni insanları konuk edip ağırlamaktan men etmemiş miydik?" demek istedikleri de söylenmiştir; çünkü onlar Lût *Aleyhisselâm*'ın hiç kimseyi misafir etmesini istemiyor, ona bunu yasaklıyorlardı.

[1545] "İşte bunlar kızlarım!" Bu ifade kadınlara işaret mahiyetindedir, çünkü bir ümmetin tamamı, peygamberinin evlatları konumundadır; erkekler oğulları, kadınlar ise kızlarıdır. Burada onlara sanki "İşte bu kadınlar benim kızlarımdır, onlarla nikâhlanın, erkek evlâtlarımı bırakın, onlara musallat olmayın." demiştir. "Yapacaksanız" Lût *Aleyhisselâm* onların kendi sözünü kabul edeceklerinden kuşku duymuş, sanki "eğer Size söylediğimi yapacaksanız ki yapacağınızı pek sanmıyorum." demek istemiştir. Bu ifadenin, "Eğer şehvetinizi Allah'ın haram kıldığı şekilde değil de helal kıldığı şekilde gidermek istiyorsanız…" mânasına geldiği de söylenmiştir.

٧٤-﴿فَجَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ﴾

٧٥-﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِلْمُتَوَسِّمِينَ﴾

٧٦-﴿وَإِنَّهَا لَبِسَبِيلٍ مُقِيمٍ﴾

٧٧-﴿ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

٥ [١٥٤٢] {أَهْلُ الْمَدِينَةِ} أهل سدوم التي ضرب بقاضيها المثل في الجور، مستبشرين بالملائكة.

[١٥٤٣] {فلا تَفْضَحُونِ} بفضيحة ضيفي، لأنّ من أسيء إلى ضيفه أو جاره فقد أسيء إليه، كما أن من أُكرم من يتصل به فقد أكرم. {وَلَا تُخْزُونِ} ولا تذلونِ بإذلال ضيفي، من الخزي وهو الهوان. أو ولا تشوّروا بي، من الخزاية

١٠ وهي الحياء.

[١٥٤٤] {عَنِ الْعَالَمِينَ} عن أن تجير منهم أحدًا، أو تدفع عنهم، أو تمنع بيننا وبينهم، فإنهم كانوا يتعرّضون لكل أحد، وكان يقوم ﷺ بالنهي عن المنكر، والحجر بينهم وبين المتعرّض له، فأوعدوه وقالوا: لئن لم تنته يا لوط لتكوننّ من المخرجين. وقيل: عن ضيافة الناس وإنزالهم، وكانوا نهوه

١٥ أن يضيف أحدًا قط.

[١٥٤٥] {هؤلاء بَنَاتِی} إشارة إلى النساء؛ لأنّ كل أمّة أولاد نبيها رجالهم بنوه ونساؤهم بناته، فكأنه قال لهم: هؤلاء بناتي فانكحوهنّ، وخلوا بنيّ فلا تتعرضوا لهم {إِن كُنتُمْ فَاعِلِينَ} شك في قبولهم لقوله، كأنه قال: إن فعلتم ما أقول لكم وما أظنكم تفعلون. وقيل: إن كنتم تريدون قضاء الشهوة فيما أحل

٢٠ الله دون ما حرّم.

[1546] “Hayatın üzerine yemin ederim ki…” Bu ifadenin başında bir “dediler ki:” ifadesi anlam olarak yer alır, yani Melekler Lût *Aleyhisselâm*’a şöyle dediler: Senin hayatın üzerine yemin ederiz ki, “sarhoşlukları içinde” yani gerek aklı gerekse içinde bulundukları yanlışlıkla senin kendilerine
5 göstermekte olduğun doğruyu birbirinden ayırt etme melekelerini alıp götürmüş olan sarhoşlukları içinde “bocalıyorlardı;” şaşkın durumda idiler. O halde iken nasıl senin nasihatine kulak verebilir, söylediğini kabul edebilirlerdi ki!? Hitabın Hazret-i Peygamber (s.a.)’e yönelik olup onun hayatı üzerine yemin ettiği, zaten ondan başka hiç kimsenin hayatı üzerine yemin
10 etmemiş olduğu da söylenmiştir.

[1547] *el-’Umru* ve *el-’amru* kelimeleri aynıdır, ancak yemin ifadelerinde, hafif olanı tercih etme adına, fetha ile olanı tercih ederler; çünkü yemin Arapların dillerinde çok yer etmektedir. Bu sebeple de yemin ifadesinde haberi hazfetmişlerdir. Cümlenin takdiri, *le-’amruke mimmâ uksimu bi-hî*
15 (Senin hayatın, Benim, üzerine yemin ettiğim şeylerdendir) şeklindedir. *Bi’llâh*[i] yemin ifadesinde de fiili hazfetmişlerdir. (لَفِي سَكْرَتِهِمْ) ifadesi *le-fî sükrihim* ve *le-fî sekerâtihim* şeklinde de okunmuştur. “Çığlık” Cebrail *Aleyhisselâm*’ın sesidir. “Tan yeri ağarırken” yani tan yerinin ağarma vaktine girerlerken. Tan yerinin ağarması, güneşin görünüp yükseldiği andır.

20 [1548] سجيل’in; üzerinde yazılar bulunan çamurdan taşlar olduğu söylenmiştir. سِجِّيل kelimesi ***sicill***den türemiştir. “Üzerlerine öyle topraksı taşlar yağdıralım diye ki, aşırı gidenler için Rabbinin katında tek tek nişanlanmıştır.” [Zâriyât 51/33-34] âyeti de buna delâlet eder. Zira “nişanlanmış” ifadesi yazı ile işaretlenmiş anlamındadır.

25 [1549] لِلْمُتَوَسِّمِينَ yani düşünen firaset sahipleri için. Bu kelimenin aslı, bakarak inceleyenler, bunda sebat edip sonunda bakarak inceledikleri şeyin hakiki vasfını öğrenenler anlamındadır. Nitekim “Falancanın şu konudaki özelliğini öğrendim.” anlamında *tevessemtü fî fülân*[in] *kezâ* ifadesi kullanılır.

[1550] “Altını üstüne (getirdik)” ifadesindeki zamir Lût kavminin bel-
30 delerine, şehirlerine râcidir. “Burası” yani bu şehirler, bunların kalıntıları “hâla kullanılan” insanların kullandıkları sabit “bir yol üzerindedir;” henüz kaybolmuş değildir, insanlar bu kalıntıları görürler. Bu ifade Kureyşlilere yönelik bir tembih, dikkat çekme ifadesi olup tıpkı “Doğrusu, siz onlara uğramaktasınız; sabahleyin.” [Sâffât 37/137] ifadesi gibidir.

35 **78. O ormanlık bölgede oturanlar da gerçekten zalimdi.**

79. Onları da cezalandırdık! Her ikisi de hâla kullanılan bir güzergâhtadır.

[١٥٤٦] {لَعَمْرُكَ} على إرادة القول، أي قالت الملائكة للوط عليه السلام: لعمرك {إِنَّهُمْ لَفِى سَكْرَتِهِمْ} أي غوايتهم التي أذهبت عقولهم وتمييزهم بين الخطأ الذي هم عليه وبين الصواب الذي تشير به عليهم، من ترك البنين إلى البنات {يَعْمَهُونَ} يتحيرون، فكيف يقبلون قولك ويصغون إلى نصيحتك، وقيل: الخطاب لرسول الله ﷺ، وأنه أقسم بحياته وما أقسم بحياة أحد قط كرامة له. ٥

[١٥٤٧] والعُمر والعَمر واحد، إلا أنهم خصوا القسم بالمفتوح لإيثار الأخف فيه، وذلك لأن الحلف كثير الدور على ألسنتهم، ولذلك حذفوا الخبر، وتقديره: لعمرك مما أقسم به، كما حذفوا الفعل في قولك: بالله. وقرئ «في سكرهم وفي سكراتهم». {الصَّيْحَةُ} صيحة جبريل عليه السلام {مُشْرِقِينَ} داخلين في الشروق وهو بزوغ الشمس. ١٠

[١٥٤٨] {مِنْ سِجِّيلٍ} قيل: من طين عليه كتاب من السجل، ودليله قوله تعالى {حِجَارَةً مِّن طِينٍ مُسَوَّمَةً عِندَ رَبِّكَ} [الذاريات: ٣٣ - ٣٤]، أي معلمة بكتاب.

[١٥٤٩] {لِلْمُتَوَسِّمِينَ} للمتفرّسين المتأملين. وحقيقة المتوسمين النظار المتثبتون في نظرهم حتى يعرفوا حقيقة سمة الشيء. يقال: توسمت في فلان كذا، أي عرفت وسمه فيه. ١٥

[١٥٥٠] والضمير في {عَالِيَهَا سَافِلَهَا} لقرى قوم لوط. {وَإِنَّهَا} وإنّ هذه القرى يعني آثارها {لَبِسَبِيلٍ مُّقِيمٍ} ثابت يسلكه الناس لم يندرس بعد، وهم يبصرون تلك الآثار، وهو تنبيه لقريش كقوله {وَإِنَّكُمْ لَّتَمُرُّونَ عَلَيْهِم مُّصْبِحِينَ} [الصافات: ١٣٧].

٧٨- ﴿وَإِنْ كَانَ أَصْحَابُ الأَيْكَةِ لَظَالِمِينَ﴾

٧٩- ﴿فَانْتَقَمْنَا مِنهُمْ وَإِنَّهُمَا لَبِإِمَامٍ مُبِينٍ﴾ ٢٠

[1551] أَصْحابُ الْأَيْكَةِ (ormanlık bölgede oturanlar) Şu'ayb *Aleyhisselâm*'ın kavmidir. "Her ikisi de" ifadesinden maksat Lût kavminin şehirleri ve ormanlık bölgedir. Bu ikil zamirin, Eyke halkına ve Medyen halkına işaret ettiği, çünkü Şu'ayb *Aleyhisselâm*'ın bu iki topluma gönderildiği de söylenmiştir. Âyette Eykelilerden söz edince, bu durum buradaki zamir ile kastedilen diğer halkın Medyenliler olduğuna delâlet etmiştir. Bu yüzden, "her ikisi" şeklinde zamir ile ifade edilmiştir.

[1552] لَبِإمامٍ مُبينٍ (hâla kullanılan bir güzergâhtadır), yani açıkça bilinen bir yol üzerindedir. *İmâm*, uyulan, izlenen şey anlamındadır. Yol, inşaat ustasının şâkülü ve üzerinde yazı yazılan [kâğıdın altına konulan ve satırların düzgün yazılmasını sağlayan] levha da *imâm* olarak isimlendirilir; çünkü bunlar da kendilerine uyulan şeylerdir.

80. Gerçek şu ki Hicr ahalisi (yani, Semud kavmi) de peygamberleri yalanlamışlardı.

81. Onlara âyetlerimizi vermiştik de onlardan yüz çevirip durmuşlardı!

82. Dağları oyarak onlardan güvenli, sağlam evler yapıyorlardı.

83. Ama o sarsıntı onları da yakalayıverdi sabaha karşı!

84. Hâsılı, o yapıp durdukları kendilerine bir fayda sağlamadı...

[1553] "Hicr Ahalisi" Semûd kavmidir. Hicr bunların yaşadığı vadi olup Medine ile Şam arasındadır. "Peygamberleri yalanlamışlardı" ifadesi ile onların Sâlih Peygamber'i yalanlamış olması kastedilmektedir; çünkü peygamberlerden birini yalanlayan kimse onların hepsini yalanlamış gibi olur. Ya da burada "Sâlih ve beraberindeki müminleri yalanlamışlardı." mânası da kastedilmiş olabilir. Nitekim [Künyesi Ebû Hubeyb olan] Abdullah İbnü'z-Zübeyr ve arkadaşlarına *el-Hubeybûn* (Hubeybler) denilmesi de buna benzemektedir.

[1554] Câbir b. Abdullah'tan şöyle nakledilmiştir: Peygamber (s.a.) ile birlikte Hicr bölgesinden geçtik. Bize, "Kendilerine zulmeden (şu kimselerin) meskenlerine ancak ağlayarak, onların başına gelen şeyin sizin de başınıza gelmesinden korkup endişe ederek girin." buyurdu. Sonra bineğini hızlandırdı ve hızlıca oradan ilerleyip orayı ardında bıraktı. [*Buhârî,* "Megâzî, 74. Benzer lâfızlarla]

[١٥٥١] {أصحاب الأيكة} قوم شعيب. {وَإِنَّهُمَا} يعني قرى قوم لوط والأيكة. وقيل: الضمير للأيكة ومدين، لأنّ شعيبًا كان مبعوثًا إليهما فلما ذكر الأيكة دل بذكرها على مدين فجاء بضميرهما.

[١٥٥٢] {لَبِإِمَامٍ مُّبِينٍ} لبطريق واضح، والإمام اسم لما يؤتم به، فسمي به الطريق ومطمر البناء واللوح الذي يكتب فيه، لأنها مما يؤتم به.

٨٠-﴿وَلَقَدْ كَذَّبَ أَصْحَابُ الْحِجْرِ الْمُرْسَلِينَ﴾

٨١-﴿ وَآتَيْنَاهُمْ آيَاتِنَا فَكَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ﴾

٨٢-﴿وَكَانُوا يَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا آمِنِينَ﴾

٨٣-﴿فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُصْبِحِينَ﴾

٨٤-﴿فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

[١٥٥٣] {أَصْحَابُ الْحِجْرِ} ثمود، والحجر واديهم، وهو بين المدينة والشأم {الْمُرْسَلِينَ} يعني بتكذيبهم صالحًا، لأنّ من كذب واحدًا منهم فكأنما كذبهم جميعًا، أو أراد صالحًا ومن معه من المؤمنين كما قيل: الخبيبون في ابن الزبير وأصحابه.

[١٥٥٤] وعن جابر: مررنا مع النبي ﷺ على الحجر فقال لنا «لا تدخلوا مساكن الذين ظلموا أنفسهم إلا أن تكونوا باكين، حذرًا أن يصيبكم مثل ما أصاب هؤلاء ثم زجر النبي ﷺ راحلته فأسرع حتى خلفها.

[1555] "Güvenli" yani evleri yıkılmayacak, yapıları sarsılmayacak, hırsızın, düşmanın giremeyeceği, zaman içerisinde yaşananlardan etkilenmeyecek kadar muhkem ve güvenli. Ya da Allah'ın azabından emin bir haldeydiler, dağların; "o yapıp durdukları şeyler"in, yani sağlam evlerin, mal ve hazırlıkların kendilerini bu azaptan koruyacağını sanıyorlardı.

85. Biz, gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri tamamen gerçek bir gaye ile yarattık. O (Kıyamet) saat(i) mutlaka gelecektir. Dolayısıyla, sen (müsterih ol) engin bir hoşgörüyle hareket et.

[1556] "Tamamen gerçek bir gaye ile" yani hak ve hikmete bürünmüş bir şekilde, yoksa bâtıl ve abes olarak değil. Ya da -amellerin karşılığının verileceği gün- adalet ve insaf ile.

[1557] "O (Kıyamet) saat(i) mutlaka gelecektir." Allah bu konuda senin düşmanlarından intikamını alacak; sana iyiliklerinin karşılığını, onlara da kötülüklerinin karşılığını verecektir; çünkü O, gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri ancak bunun için yaratmıştır. "Sen (müsterih ol) engin bir hoşgörüyle hareket et," onlardan yüz çevir, onların yaptıklarını görmezden gel, olgunlukla ve ağırbaşlılıkla karşılayarak bunlara tahammül et. Bu âyetin kılıç âyetiyle[1] neshedildiği de söylenmiştir. Bu ifade ile onlara karşı güzel ahlâk esasına dayalı olarak mücadele etmek de kastedilmiş olabilir ki bu durumda âyet mensuh sayılmaz.

86. Şüphesiz senin Rabbin, her türlü yaratabilir, 'mutlak ilim sahibi'dir (Hallâk, Alîm).

[1558] "Şüphesiz senin Rabbin, her türlü yaratabilir." Seni ve onları yaratan O'dur ve O "mutlak ilim sahibi'dir;" senin halini de onların halini de bilir. Aranızda geçen hiçbir şey ona gizli kalmaz ve aranızda hükmünü de verecektir. Ya da anlam "Senin Rabbin onları yaratan ve onlar için en uygun olanı bilendir; kılıcın daha uygun olacağı dönem gelinceye kadar onlardan yüz çevirip hoşgörüyle hareket etmenin daha uygun olduğunu bilir." şeklindedir.

[1559] Übeyy b. Ka'b ve Hazret-i Osman'ın mushafında *inne rabbeke huve'l-hālik*[u] şeklinde yer alır ki *hālık* az veya çok yaratmayı ifade ederken *hallâk* sadece çok yaratma anlamını ifade eder. Benzer şekilde *katta'a's-siyâb*[e] (Elbiseyi paramparça etti.) ifadesi çok kesme anlamını ifade ederken *kata'a's-sevb*[e] *ve's-siyâb*[e] (Elbiseyi/giysileri kesti, kopardı.) ifadesi az veya çok kesme anlamına gelir.

---

1 Yani müminlerle yaptıkları antlaşmayı bozan Müşriklerin, kendilerine tanınan mühletin bitiminde "rastlandıkları yerde katledilmesi"ni buyuran Kılıç ayeti ile ki bu ayet Tevbe 5'tir. / ed.

[١٥٥٥] {آمِنِينَ} لوثاقة البيوت واستحكامها من أن تتهدم ويتداعى بنيانها، ومن نقب اللصوص ومن الأعداء وحوادث الدهر. أو آمنين من عذاب الله يحسبون أنّ الجبال تحميهم منه.{مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} من بناء البيوت الوثيقة والأموال والعدد.

٨٥-﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إلا بِالْحَقِّ وَإِنَّ السَّاعَةَ لآتِيَةٌ فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ﴾

[١٥٥٦] {إِلَّا بِالْحَقِّ} إلا خلقًا ملتبسًا بالحق والحكمة، لا باطلا وعبثًا. أو بسبب العدل والإنصاف يوم الجزاء على الأعمال.

[١٥٥٧] {وَإِنَّ السَّاعَةَ لآتِيَةٌ} وإنّ الله ينتقم لك فيها من أعدائك، ويجازيك وإياهم على حسناتك وسيآتهم؛ فإنه ما خلق السموات والأرض وما بينهما إلا لذلك {فَاصْفَحِ} فأعرض عنهم واحتمل ما تلقى منهم إعراضًا جميلًا بحلم وإغضاء. وقيل: هو منسوخ بآية السيف. ويجوز أن يراد به المخالقة فلا يكون منسوخًا.

٨٦-﴿إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَلاَّقُ الْعَلِيمُ﴾

[١٥٥٨] {إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَلاَّقُ} الذي خلقك وخلقهم، وهو {العليم} بحالك وحالهم، فلا يخفى عليه ما يجري بينكم وهو يحكم بينكم. أو إن ربك هو الذي خلقكم وعلم ما هو الأصلح لكم، وقد علم أنَّ الصفح اليوم أصلح إلى أن يكون السيف أصلح.

[١٥٥٩] وفي مصحف أُبيّ وعثمان: إن ربك هو الخالق وهو يصلح للقليل والكثير، والخلاق للكثير لا غير، كقولك: قطع الثياب. وقطع الثوب والثياب.

87. Gerçek şu ki Biz sana 'tekrarlanan yedi'yi; muazzam Kur'ân'ı verdik.

[1560] "Yediyi" yani "yedi âyeti" ki bundan maksat Fatiha suresi veya yedi uzun suredir. Bu yedi uzun surenin yedincisinin hangisi olduğu hususunda ihtilâf edilmiştir. 'Enfâl + Tevbe sureleri' olduğu; çünkü bu ikisinin tek bir sure hükmünde olduğu, bu sebeple de aralarında *besmele* yazılmadığı söylenmiştir. Bunun [7. surenin] Yûnus suresi olduğu da söylenmiştir. "Yedi"nin, HâMîm sureleri olduğu da söylenmiştir. Veya "Kur'ân'ın yedi bölümünden her biri" anlamında *seb'a sahâ'if* demektir.

[1561] *el-Mesânî* kelimesi tekrarlama anlamındaki *tesniye*den türemiştir; çünkü Fatiha suresi namazda ve namaz dışında tekrarlanan surelerdendir. Ya da (övgü anlamındaki) *senâ*dan türemiştir, çünkü Allah'a *senâ* ihtiva etmektedir. Bu kelimenin tekili *mesnât*[ün] ya da *müsniyet*[ün] olup *âyet*in sıfatıdır. Diğer sureler ve Kur'ân'ın yedi bölümünden her biri (*esbâ'*) ise bu sıfatı, kıssaların, öğütlerin, vaat ve uyarıların ve bundan başka hususların içerisinde tekrar edilmiş olması ve Allah'a *senâ* ifadelerini ihtiva ediyor olması sebebiyle almıştır. Adeta bunlar Yüce Allah'a, muazzam fiilleri ve güzel sıfatları ile *senâ* etmektedirler.

[1562] [مِنَ الْمَثَانِي'deki] Min ya beyan ya da kısmîlik ifade eder. Eğer "yedi" ile Fatiha suresi ya da uzun sureler kastedilirse, o zaman Min'in beyan ifade etmesi de kısmîlik ifade etmesi de mümkündür. Fakat "yedi" Kur'ân'ın yedide birini kastediyorsa o zaman Min beyan ifade eder. -Allah'ın bütün kitaplarının *mesânî* olması da mümkündür, çünkü bunlar hem Allah'a *senâ* ihtiva ederler hem de içlerinde *tekrarlanan* öğütler bulunur. Bu durumda Kur'ân da bunun bir kısmı olur.- "Peki *Kur'ân-ı 'Azîm* ifadesinin 'yedi'ye atfedilmesi nasıl doğru olur? Zira bu, bir şeyin yine kendisine atfedilmesi sayılmaz mı?" **dersen şöyle derim:** Eğer "yedi" ile Fatiha veya uzun sureler kastedilirse, o zaman *kur'ân* ile onların dışında kalan sureler kastedilmiş olur; çünkü *kur'ân* kelimesi onun tümüne isim olarak verildiği gibi bir kısmına da verilir. Nitekim "Bu *kur'ân*'ı sana vahyetmekle" [Yûsuf 12/3] âyetinde *kur'ân* kelimesi ile "Yûsuf sûresi" kastedilmiştir. Fakat "yedi" kelimesi ile Kur'ân'ın yedide biri kastediliyorsa, o zaman anlam, "Biz sana 'tekrarlanan yedi' ve 'Kur'ân-ı 'Azim' denilen şeyi verdik." yani "Bu iki kavramı, *senâ / tekrarlanma* ve muazzamlık kavramlarını kendisinde toplayan şeyi verdik." şeklinde olur.

88. O halde, sakın onlardan bazı sınıfları yararlandırdığımız şeylere göz dikme ve onlar yüzünden hüzünlenme! İnananlara kol kanat ger!

٨٧-﴿وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ﴾

[١٥٦٠] {سَبْعًا} سبع آيات وهي الفاتحة. أو سبع سور وهي الطوال، واختلف في السابعة فقيل: الأنفال وبراءة، لأنهما في حكم سورة واحدة، ولذلك لم يفصل بينهما بآية التسمية. وقيل: سورة يونس. وقيل: هي آل حم، أو سبع صحائف وهي ٥ الأسباع.

[١٥٦١] و{الْمَثَانِي} من التثنية وهي التكرير؛ لأن الفاتحة مما تكرر قراءتها في الصلاة وغيرها، أو من الثناء لاشتمالها على ما هو ثناء على الله، الواحدة مثناة أو مثنية صفة للآية. وأمّا السور أو الأسباع فلما وقع فيها من تكرير القصص والمواعظ والوعد والوعيد وغير ذلك، ولما فيها من الثناء، كأنها تثني على الله تعالى بأفعاله ١٠ العظمى وصفاته الحسنى.

[١٥٦٢] و «من» إما للبيان أو للتبعيض إذا أردت بالسبع الفاتحة أو الطوال، وللبيان إذا أردت الأسباع. ويجوز أن يكون كتب الله كلها مثاني، لأنها تثني عليه، ولما فيها من المواعظ المكررة، ويكون القرآن بعضها، فإن قلت: كيف صح عطف القرآن العظيم على السبع، وهل هو إلا عطف الشيء على نفسه؟ قلت: إذا ١٥ عنى بالسبع الفاتحة أو الطوال، فما وراءهنّ ينطلق عليه اسم القرآن، لأنه اسم يقع على البعض كما يقع على الكل. ألا ترى إلى قوله {بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ} يعني سورة يوسف: وإذا عنيت الأسباع فالمعنى: ولقد آتيناك ما يقال له السبع المثاني والقرآن العظيم، أي الجامع لهذين النعتين، وهو الثناء أو التثنية والعظم.

٢٠ ٨٨-﴿لا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَى مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ وَلا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

89. Ve "Ben sadece, apaçık bir uyarıcıyım." de.

[1563] Yani gözünü arzulu, istekli bir şekilde çevirme, "onlardan bazı" kâfir "sınıfları yararlandırdığımız şeylere" göz dikme. **Şayet** "Bu âyet ile önceki âyetin irtibatı nasıldır?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ peygamberine, "Büyük de olsa her türlü nimetin kendisine kıyasla hakir ve cılız kalacağı en muazzam nimet, yani muazzam Kur'ân nimeti sana verilmiş bulunuyor. Bu durumda sana düşen, Kur'ân ile müstağni olmaktır; sakın hâ gözünü dünya metâına dikmeyesin!.." buyurmuş olmaktadır. Nitekim Hazret-i Peygamber (s.a.)'in "Kur'ân ile müstağnî olmayan bizden değildir."[1] [*Buhârî,* "Fedâ'ilü'l-Kur'ân", 18] şeklindeki sözü de bu mânadadır. "Her kime Kur'ân nimeti verilir de, bir başkasına verilen nimeti kendisine verilenden daha üstün görürse, muazzam olanı küçümsemiş; küçük olanı da yüceltmiş olur!" şeklindeki Ebû Bekr hadisi de bu mânadadır.

[1564] Söylendiğine göre Kurayza ve Nadīr oğullarına ait yedi kafilelik bir kervan, Busra ve Ezri'ât bölgesinden türlü güzel kokular, madenler, kumaşlar ve sair mallarla dolu yükler getirmiş; bunu gören Müslümanlar da "Şu mallar bizim olsaydı çok güçlü olur ve Allah yolunda infak ederdik!" demişler. Bunun üzerine Allah Teâlâ da onlara "Ben size bu yedi kafileden çok daha hayırlı yedi âyet bahşettim." buyurmuştur.

[1565] "Ve onlar yüzünden hüzünlenme" yani onların mallarını temenni etme; iman etmedikleri için İslâm onların katılımları ile kuvvetlenmiyor, Müslümanlar onlarla canlanıp güçlenmiyor diye üzülme; beraberindeki fakir ve zayıf müminlere karşı mütevazı ol, zengin ve güçlü kimselerin iman etmemelerinden yana da gönlünü hoş tut ve onlara "şunu söyle: Ben sadece, apaçık bir uyarıcıyım," yani sizi açık bir kanıt ve beyan ile uyarıyorum ki Allah'ın azabı üzerinize inecektir.

90. Tıpkı o parçalayanlara indirdiğimiz gibi...

91. Onlar ki Kur'ân'ı parçalara ayır(arak bir kısmını kabul bir kısmını reddet)tiler.

[1566] **Şayet** "كَما أَنْزَلْنا (indirdiğimiz gibi) ifadesi hangi ifade ile ilişkilidir?" **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki yorum vardır. İlkine göre bu ifade (87. Âyetteki) "Gerçek şu ki sana verdik" ifadesi ile ilişkili olup anlam, "Ehl-i Kitab'a indirdiklerimizin benzerini sana da indirdik." şeklindedir. Bunlar, 'Kur'ân'ı parçalara ayıran' parçalayıcılardır; zira düşmanlık ve inatlarından dolayı Kur'ân hakkında "Bir kısmı haktır, Tevrat'a ve İncil'e uygundur; bir kısmı da bâtıldır, bu iki kitaba muhaliftir." demişler;

1 *Buhârî*, "Tevhid", 44'teki *men lem yeteğanne bi'l-Kur'ân*... ifadesi konuyla ilgili değildir. / çev.

٨٩-﴿وَقُلْ إِنِّي أَنَا النَّذِيرُ الْمُبِينُ﴾

[١٥٦٣] أي: لا تطمح ببصرك طموح راغب فيه متمنّ له {إلى مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِّنْهُمْ} أصنافًا من الكفار. فإن قلت: كيف وصل هذا بما قبله؟ قلت: يقول لرسوله ﷺ: قد أوتيت النعمة العظمى التي كل نعمة وإن عظمت فهي إليها حقيرة ضئيلة، وهي القرآن العظيم؛ فعليك أن تستغني به، ولا تمدن عينيك إلى متاع الدنيا. ومنه الحديث: «ليس منا من لم يتغنّ بالقرآن»، وحديث أبي بكر «من أوتي القرآن فرأى أن أحدًا أوتي من الدنيا أفضل مما أوتي، فقد صغر عظيمًا وعظم صغيرًا.»

[١٥٦٤] وقيل: وافت من بصرى وأذرعات: سبع قوافل ليهود بني قريظة والنضير، فيها أنواع البز والطيب والجوهر وسائر الأمتعة، فقال المسلمون: لو كانت هذه الأموال لنا لتقوّينا بها، ولأنفقناها في سبيل الله، فقال لهم الله عز وعلا: لقد أعطيتكم سبع آيات هي خير من هذه القوافل السبع.

[١٥٦٥] {وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ} أي لا تتمنّ أموالهم ولا تحزن عليهم أنهم لم يؤمنوا فيتقوّى بمكانهم الإسلام وينتعش بهم المؤمنون، وتواضع لمن معك من فقراء المؤمنين وضعفائهم، وطب نفسًا عن إيمان الأغنياء والأقوياء.{وَقُلْ} لهم {إِنّي أَنَا النذير المبين} أنذركم ببيان وبرهان أنّ عذاب الله نازل بكم.

٩٠-﴿كَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى الْمُقْتَسِمِينَ﴾

٩١-﴿الَّذِينَ جَعَلُوا القرآن عِضِينَ﴾

[١٥٦٦] فإن قلت: بم تعلق قوله {كَمَآ أَنْزَلْنَا}؟ قلت: فيه وجهان، أحدهما أن يتعلق بقوله {وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ} [الحجر: ٨٧]، أي أنزلنا عليك مثل ما أنزلنا على أهل الكتاب، وهم المقتسمون {الذين جَعَلُوا القرآن عِضِينَ} حيث قالوا بعنادهم وعدوانهم بعضه حق موافق للتوراة والإنجيل، وبعضه باطل مخالف لهما،

böylece onu hak ve bâtıl diye kısımlara ayırmışlar, onu parçalamışlardır. Onların Kur'ân ile alay ettikleri ve içlerinden kiminin "Bakara sûresi benimdir." dediği, bir başkasının "Âl-i İmrân sûresi benimdir." dediği de söylenmiştir. Ayrıca buradaki *kur'ân* kelimesi ile *okudukları* kendi kitaplarının kastedilmiş olması da mümkündür.[1] Zira onlar kendi kitaplarını tahrif ederek kısımlara ayırmışlardır. Yahudiler Tevrat'ın bir kısmını kabul ederken bir kısmını yalanlamakta; Hıristiyanlar da İncillerin bazılarını kabul edip bazılarını yalanlamaktadır. Bu durumda âyet kavminin Kur'ân karşısında yaptıklarından, onu yalanlamalarından, onun için "sihir, şiir, masal" demelerinden ve diğer kâfirlerin de kendilerine gönderilen ilahî kitaplara buna benzer muamelede bulunmalarından dolayı, Hazret-i Peygamber (s.a.)'e bir teselli manevi destek ifade etmektedir. İkinci yoruma göre ise ifade [89. Âyetteki] "'Ben sadece, apaçık bir uyarıcıyım.' de!" ifadesi ile ilişkili olup anlam, "Kureyş'i, parçalara ayıranların, yani Yahudilerin başına *indirdiğimiz azap* ile uyar." şeklindedir ki Yahudilerin başına inen azap da Kurayza ve Nadīr oğulları Yahudilerinin başına gelenlerdir. Bu ifadede, olması beklenen şey olmuş gibi değerlendirilmiştir ki bu da Kur'ân i'câzının bir parçasıdır; çünkü olacak olanın haber verilmesidir ve tam da haber verildiği gibi olmuştur.

[1567] Ayrıca "Kur'ân'ı parçalara ayıranlar" ifadesinin (89. âyetteki) "Ben sadece, apaçık bir uyarıcıyım." ifadesindeki "uyarıcı" kelimesi ile mansup olması, yani anlamın "Kur'ân'ı sihir, şiir, masal gibi parçalara ayrılan kimseleri, daha önce o parçalayıcılara indirmiş olduğumuz azabın bir benzeri ile uyar." şeklinde olması da mümkündür. Bu parçalara ayrılanlardan maksat, Hac mevsiminde gruplara ayrılıp Mekke'nin girişlerini tutan ve gelenlerin Hazret-i Peygamber (s.a.)'e inanmamaları için çalışan, onları imandan nefret ettiren 12 kişidir. Onlardan kimi, "Aramızdan ayrılan / inancımızı terkeden kişiye aldanmayın, çünkü o büyücüdür!" derken kimi "O yalancıdır.", bir başkası ise "O şairdir." demekte idi. Allah Teâlâ da bu kimselerden olan Velîd b. Muğîre, 'Âs b. Vâ'il ve es-Esved b. el-Muttalib ve diğerlerini Bedir gününde ve öncesindeki afetlerle helâk etmiştir.

[1568] Anlam, "Bir gece baskını ile Sâlih *Aleyhisselâm*'a kıymayı planlayarak *yeminleşmiş* olan o [9 kişilik] çeteye indirdiğimiz azabın benzeri ile uyar." şeklinde de olabilir. Bu durumda âyetteki *iktisâm* kelimesi *tekāsüm* (yeminleşme/antlaşma) anlamında olur.

---

1 Nitekim hadiste şöyle varit olmuştur: "Yüce Allah Dâvûd'a indirdiği kur'ânı hafif tutmuştur." [*Buhārî*, 17. surenin tefsiri, 6; *İbn Hanbel* I, 314] / ed.

فاقتسموه إلى حق وباطل، وعضوه. وقيل: كانوا يستهزؤن به فيقول بعضهم: سورة البقرة لي، ويقول الآخر: سورة آل عمران لي، ويجوز أن يراد بالقرآن ما يقرؤنه من كتبهم، وقد اقتسموه بتحريفهم، وبأنّ اليهود أقرّت ببعض التوراة وكذبت ببعض، والنصارى أقرت ببعض الإنجيل وكذبت ببعض، وهذه تسلية ٥ لرسول الله ﷺ عن صنيع قومه بالقرآن وتكذيبهم، وقولهم سحر وشعر وأساطير، بأن غيرهم من الكفرة فعلوا بغيره من الكتب نحو فعلهم. والثاني أن يتعلق بقوله {وَقُلْ إِنِّى أَنَا النَّذِيرُ الْمُبِينُ} [الحجر: ٨٩] أي وأنذر قريشًا مثل ما أنزلنا من العذاب على المقتسمين، يعني اليهود، وهو ما جرى على قريظة والنضير، جعل المتوقع بمنزلة الواقع، وهو من الإعجاز؛ لأنه إخبار بما سيكون وقد كان.

١٠ [١٥٦٧] ويجوز أن يكون الذين جعلوا القرآن عضين منصوبًا بالنذير، أي أنذر المعضين الذين يجزئون القرآن إلى سحر وشعر وأساطير، مثل ما أنزلنا على المقتسمين وهم الاثنا عشر الذين اقتسموا مداخل مكة أيام الموسم، فقعدوا في كل مدخل متفرّقين لينفروا الناس عن الإيمان برسول الله ﷺ، يقول بعضهم: لا تغتروا بالخارج منا فإنه ساحر. ويقول الآخر: كذاب، والآخر: ١٥ شاعر، فأهلكهم الله يوم بدر وقبله بآفات، كالوليد بن المغيرة، والعاص بن وائل، والأسود بن المطلب وغيرهم.

[١٥٦٨] أو مثل ما أنزلنا على الرهط الذين تقاسموا على أن يبيتوا صالحًا عليه السلام، والاقتسام بمعنى التقاسم.

[1569] **Şayet** “كَما أَنْزَلْنا (indirdiğimiz gibi) ifadesinin (87. Âyetteki) ‘Gerçek şu ki sana verdik.’ ifadesi ile ilişkili olduğunu düşünürsen, o zaman bu iki ifade arasına ‘O halde, sakın onlardan bazı sınıfları yararlandırdığımız şeylere göz dikme!’ [Hicr 15/88] ifadesinin girmiş olmasının mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade kavminin düşmanlık ve yalanlaması karşısında Hazret-i Peygamber (s.a.)’e bir teselli olduğu için, bu teselli mânasını destekleyecek olan bir ifade, yani onların dünyalıklarına göz dikmeyi ve inkârcılıklarına hüzünlenmeyi yasaklayan, her şeyiyle müminlere yönelmesini emreden ifade araya girmiştir.

[1570] Âyetteki عِضِينَ kelimesi *ʻıdda*nın çoğulu olup parçalar mânasına gelir. Kelimenin aslı *fiʻle* vezninde *ʻıdvet*ün olup *ʻaddaʼş-şâtʼ*e (Koyunu parçalara ayırdı.) ifadesinden türemiştir. Şair Ru’be b. el-Accâc [v. 145/762] şöyle demiştir:

Allah’ın dini bölük pörçük değildir.

[1571] Bu kelimenin iftira etmek anlamındaki *ʻada**h**tuhû* ifadesinin *fiʻle* vezni olduğu da söylenmiştir. İkrime’nin [v. 105/723] “*el-ʼıda* kelimesi Kureyş lehçesinde büyü mânasına gelir, Kureyşliler sihirbaz kadına *ʻâdıhet*un derler.” dediği nakledilmiştir. Peygamber (s.a.) büyü yapana da yaptırana da lânet etmiştir. İlk görüşe göre kelimedeki Vav düşmüş, ikinci görüşe göre ise He düşmüştür.

92-93. Senin Rabbine yemin ederim ki; onların tamamına soracağız yapmakta oldukları şeyleri!

[1572] “Onların tamamına soracağız!” ifadesi bir tehdittir. Allah’ın onlara kınama maksadıyla soracağı da söylenmiştir. Ebü’l-Âliye er-Riyâhî’nin [v. 90/709] “Yüce Allah onlara iki hususu *sor*acaktır; biri neye kulluk ettikleri, ikincisi ise peygamberlere ne cevap verdikleridir.” dediği nakledilmiştir.

94. Sen; müşriklere aldırış etme de memur olduğun şeyi onların yüzüne haykır.

[1573] “Memur olduğun şeyi onların yüzüne haykır;” onu açıkça söyle, ızhar et. Bir kişi delili açıkça söylediği zaman *sadeʻa bi’l-hüccet*i denilir. Bu ifade tıpkı *sarraha bi-hâ* (Onu sarahaten söyledi.) ifadesi gibidir. *es-Sadîʻ* kökünden gelmektedir ki bu da *fecr* (tan yeri) demektir. *es-Sad*ʻu *fi’z-züccâce* şişedeki kırık, açıklık demektir. Bir görüşe göre فَاصْدَعْ بِما تُؤْمَرُ “Memur olduğun üzere hak ile bâtılı tefrik et.” anlamında olup mâna, “Sana emredilen şeriatı haykır!” şeklindedir. Ancak şairin şu ifadesinde olduğu gibi, âyette de harf-i cer hazfedilmiştir:

Hayrı emrettim -sana- ne emredildiyse yap!

[١٥٦٩] فإن قلت: إذا علقت قوله {كَمَآ أَنْزَلْنَا} بقوله {وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ} [الحجر: ٨٧] فما معنى توسط {لَا تَمُدَّنَّ} [الحجر: ٨٨] إلى آخره بينهما؟ قلت: لما كان ذلك تسلية لرسول الله ﷺ عن تكذيبهم وعداوتهم، اعترض بما هو مدد لمعنى التسلية من النهي عن الالتفات إلى دنياهم والتأسف على كفرهم، ومن الأمر بأن يقبل بمجامعه على المؤمنين.

٥ [١٥٧٠] {عِضِينَ} أجزاء، جمع عضة، وأصلها عضوة فعلة من عضى الشاة إذا جعلها أعضاء. قال رؤبة:

وَلَيْسَ دِينُ اللّٰهِ بِالْمَعْضِيّ

[١٥٧١] وقيل: هي فعلة، من عضهته إذا بهته. وعن عكرمة: العضة السحر، بلغة قريش، يقولون للساحر عاضهة. ولعن النبي ﷺ العاضهة والمستعضهة، نقصانها على ١٠ الأوّل واو، وعلى الثاني هاء.

٩٢-﴿فَوَرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ﴾

٩٣-﴿عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٥٧٢] {لَنَسْئَلَنَّهُمْ} عبارة عن الوعيد. وقيل يسألهم سؤال تقريع. وعن أبي العالية: يسأل العباد عن خلتين: عما كانوا يعبدون وماذا أجابوا المرسلين.

١٥ ٩٤-﴿فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ﴾

[١٥٧٣] {فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ} فاجهر به وأظهره. يقال: صدع بالحجة إذا تكلم بها جهارًا، كقولك: صرح بها، من الصديع وهو الفجر، والصدع في الزجاجة: الإبانة. وقيل: {فاصدع} فافرق بين الحق والباطل بما تؤمر، والمعنى بما تؤمر به من الشرائع فحذف الجارّ، كقوله:

أَمَرْتُكَ الْخَيْرَ فَافْعَلْ مَا أُمِرْتَ بِهِ

[1574] Ayrıca بِما تُؤْمَرُ (memur olduğun şey) ifadesindeki Mâ'nın mastariyye olması, anlamın *bi-emrike* şeklinde olması da mümkündür. Bu durumda ifade, ["memuriyetinle" anlamında] meçhul fiilden mastar olmaktadır.

95-96. Allah'la beraber bir başka tanrı edinen bu alaycılara karşı sana elbette Biz yeteriz. Yakında öğrenecekler!

[1575] 'Urve b. ez-Zübeyr'in [v. 94/713] الْمُسْتَهْزِئِينَ (alaycılar) hakkında şöyle dediği nakledilmiştir: Bunlar ileri gelenlerden beş kişiydiler; Velîd b. Muğîre, 'Âs b. Vâ'il, el-Esved b. Abdiyeğûs, el-Esved b. el-Muttalib, el-Hâris b. et-Tulâtıle. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] da şöyle dediği nakledilmiştir: Bunların hepsi Bedir'den önce ölmüştür. Cebrail Hazret-i Peygamber (s.a.)'e, "Senin için onların hakkından gelme emri aldım." demiş ve Velîd'in bacağına işaret etmiş; derken Velîd ok imal eden birinin yanından geçerken bir ok elbisesine takılmış, o ise eğilip oku çıkarmaya tenezzül etmemiş; daha sonra ok bacağının arka tarafında bir damara isabet etmiş ve onu kesmiş; böylece ölüp gitmiştir. Cebrail daha sonra 'Âs b. Vâ'il'in midesine işaret etmiş; bunun üzerine midesine bir diken girmiş; "Zehirli bir hayvan tarafından sokuldum!" diye feryat emiş, daha sonra ayağı şişmiş; adeta değirmen taşı gibi olmuş ve ölüp gitmiştir. Sonra, el-Esved b. el-Muttalib'in gözlerine işaret etmiş, onun da gözleri kör olmuştur. Sonra Hâris b. Kays'ın burnuna işaret etmiş, onun da burnundan cerahat sümüğü gelmiş ve ölmüştür. Ardından bir ağacın dibinde oturan el-Esved b. Abdiyeğûs'a işaret etmiş, bunun üzerine o başını ağaca toslamaya, yüzüne dikenlerle vurmaya başlamış ve böylece ölüp gitmiştir.

97. Onların söylediklerinden dolayı gönlünün daraldığını elbette biliyoruz.

98. Dolayısıyla, Rabbine hamdederek O'nu tenzih ve takdis et; secde edenlerden ol.

99. O kesin gerçek (yani, ölüm) sana gelinceye kadar Rabbine kulluk et.

[1576] "Söylediklerinden dolayı" sana ve Kur'ân'a taan edenlerin söylentilerinden dolayı. "O'nu tenzih et!" yani başına gelen sıkıntılardan Allah'a iltica et. Allah'a iltica etmek sürekli zikretmek ve çokça secde etmek demektir. Böyle yapmak sana yeter, gam ve kederini giderir.

[١٥٧٤] ويجوز أن تكون ما مصدرية، أي بأمرك مصدر من المبني للمفعول.

٩٥-﴿إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ﴾

٩٦-﴿ الَّذِينَ يَجْعَلُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾

[١٥٧٥] عن عروة بن الزبير في المستهزئين: هم خمسة نفر ذوو أسنان
٥ وشرف: الوليد بن المغيرة، والعاص بن وائل، والأسود بن عبد يغوث، والأسود
بن المطلب، والحرث بن الطلاطلة. وعن ابن عباس ﵄: ماتوا كلهم قبل بدر
قال جبريل عليه السلام للنبي ﷺ: أمرت أن أكفيكهم، فأومأ إلى ساق الوليد فمرّ
بنبال فتعلق بثوبه سهم، فلم ينعطف تعظّمًا لأخذه، فأصاب عرقًا في عقبه فقطعه
فمات، وأومأ إلى أخمص العاص بن وائل، فدخلت فيها شوكة، فقال: لدغت
١٠ لدغت وانتفخت رجله، حتى صارت كالرحى ومات، وأشار إلى عيني الأسود
بن المطلب، فعمى وأشار إلى أنف الحرث بن قيس، فامتخط قيحًا فمات، وإلى
الأسود بن عبد يغوث وهو قاعد في أصل شجرة، فجعل ينطح رأسه بالشجرة
ويضرب وجهه بالشوك حتى مات.

٩٧-﴿وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ﴾

١٥ ٩٨-﴿فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ﴾

٩٩-﴿وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ﴾

[١٥٧٦] {بِمَا يَقُولُونَ} من أقاويل الطاعنين فيك وفي القرآن.{فَسَبِّحْ} فافزع فيما
نابك إلى الله، والفزع إلى الله: هو الذكر الدائم وكثرة السجود، يكفك ويكشف عنك الغم.

"Kesin gerçek" yani ölüm "sana gelinceye kadar" Rabbine kulluğa devam et. Anlam, "Hayatta olduğun sürece Allah'a kulluğu terk etme!" şeklindedir. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in herhangi bir sıkıntıya düştüğü zaman namaza koştuğu nakledilmiştir.

5 [1577] Yine Hazret-i Peygamber (s.a.)'in, "Kim Hicr sûresini okursa muhacirlerin, Ensar'ın ve Muhammed'le alay edenlerin sayısının on katı kadar sevap alır." buyurduğu nakledilmiştir.

ودم على عبادة ربك {حتى يَأْتِيَكَ اليقين} أي الموت، أي ما دمت حيًا فلا تخل بالعبادة. وعن النبي ﷺ: «أنه كان إذا حزبه أمر فزع إلى الصلاة.»

[١٥٧٧] عن رسول الله ﷺ: «من قرأ سورة الحجر كان له من الأجر عشر حسنات بعدد المهاجرين والأنصار، والمستهزئين بمحمد ﷺ.»

NAHL SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 128 âyettir

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

**1.Allah'ın emri geldi-gelecek, acele etmeyin! O, koştukları ortaklar-
5 dan münezzehtir, aşkındır.**

[1578] Müşrikler ilahi vaadi yalanlayıp alay ederek, kendilerine vaat edilen şeylerin bir an önce gerçekleşmesini istiyorlardı -ki bu vaat Kıyamet'in kopması veya Bedir günü başlarına azap gelmesi idi.- Bunun üzerine şöyle denildi: "Allah'ın" -beklenen bir şey olsa da gerçekleşmesi yakın
10 olduğundan 'gelmiş' ve 'gerçekleşmiş' diye nitelenebilecek olan- "buyruğu geldi, acele etmeyin."

[1579] Rivayete göre "O (Kıyamet) saat(i) yaklaştı." [Kamer 54/1] âyeti nazil olunca kâfirler birbirlerine "Bu, Kıyametin yaklaştığını iddia edip duruyor, yaptıklarınızın bazılarından vazgeçin de neler olup biteceğini bir gö-
15 relim!" demişler. Ancak Kıyamet gecikince, "Bir şey(in koptuğunu) görmüyoruz!" demişler. Bunun üzerine "İnsanların hesap vakti yaklaştı." [Enbiyâ 21/1] âyeti nazil olmuş. Yine korkup endişe etmişler ve yaklaşmasını beklemişler. Günler uzayıp gidince "Ey Muhammed! Bizi korkuttuğun şeylerden hiçbirini görmüyoruz!" demişler. İşte bunun üzerine, "Allah'ın emri geldi."
20 ifadesi nazil olmuş. Hazret-i Peygamber yerinden sıçramış, insanlar da başlarını yukarı kaldırmışlar. "Acele etmeyin!" ifadesi gelince, rahatlamışlar.

[1580] تستعجلوه ifadesi, Tâ ile de Yâ ile de [acele etmeyin / acele etmesinler] okunmuştur.

[1581] "O, koştukları ortaklardan münezzehtir, aşkındır." [عما يشركون ifa-
25 desindeki] Mâ'nın, mevsūle ya da masdariyye olmasına göre Allah Teâlâ bir ortağı olmaktan, Müşrik tanrılarının kendisinin ortağı olmasından veya onları ortak koşmalarından uzaktır.

[1582] **Şayet** "Bu ifade, 'acele etmeleri'ne nasıl bağlanabilir?" **dersen şöyle derim:** "Zira acele etmek, [O'nun vaatleriyle] alay edip, bunları yalanla-
30 mak anlamındadır. Bu da şirkten ileri gelmektedir.

[1583] تشركون ifadesi, Tâ ile de Yâ ile de [ortak koştuğunuz şeylerden / ortak koştukları şeylerden] okunmuştur.

سورة النحل

مكية؛ وهي مائة وثمان وعشرون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿أَتَى أَمْرُ اللَّهِ فَلا تَسْتَعْجِلُوهُ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

٥ [١٥٧٨] كانوا يستعجلون ما وعدوا من قيام الساعة أو نزول العذاب بهم يوم بدر، استهزاء وتكذيبًا بالوعد، فقيل لهم {أتى أَمْرُ اللَّهِ} الذي هو بمنزلة الآتي الواقع وإن كان منتظرًا لقرب وقوعه {فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ}

[١٥٧٩] روي أنه لما نزلت {اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ} [القمر: ١] قال الكفار فيما بينهم إن هذا يزعم أن القيامة قد قربت، فأمسكوا عن بعض ما تعملون حتى ننظر ما هو كائن، ١٠ فلما تأخرت قالوا: ما نرى شيئًا، فنزلت {اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسابُهُمْ} [الأنبياء: ١] فأشفقوا وانتظروا قربها، فلما امتدت الأيام قالوا: يا محمد، ما نرى شيئًا مما تخوفنا به، فنزلت {أَتَى أَمْرُ اللَّهِ} فوثب رسول الله ﷺ ورفع الناس رؤوسهم، فنزلت {فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ} فاطمأنوا.

[١٥٨٠] وقرئ «تستعجلوه» بالتاء والياء.

١٥ [١٥٨١] {سُبْحَانَهُ وتعالى عَمَّا يُشْرِكُونَ} تبرأ عز وجل عن أن يكون له شريك، وأن تكون آلهتهم له شركاء، أو عن إشراكهم. على أنّ «ما» موصولة أو مصدرية.

[١٥٨٢] فإن قلت: كيف اتصل هذا باستعجالهم؟ قلت: لأنّ استعجالهم استهزاء وتكذيب وذلك من الشرك.

[١٥٨٣] وقرئ «تشركون»، بالتاء والياء.

2. O, melekleri emrinin ruhu ile kullarından dilediğine peyderpey indirir ki "Ben'den başka tanrı yok! o halde Benden sakının!" diye uyarsınlar.

[1584] ينزل kelimesi şeddeli ve şeddesiz olarak *yunzilu* (indirir) ve *yunezzilu* (peyderpey indirir) şeklinde okunmuştur. *Tenezzelu'l-melâiket*[u] şeklinde de okunmuştur ki o zaman "Melekler, 'Allah'ın 'emr'inin ruhu ile', yani cehaleti sebebiyle ölü olan kalpleri diriltecek şeyle ya da bedendeki ruh neyse dinde o ruha tekabül eden şeyle iner dururlar." anlamında olur. أن أنذروا (Uyarsınlar diye…) ifadesi, bu 'ruh'tan bedeldir. İbare, "Onları uyarsınlar diye indirir." anlamında olup أنّ *ennehû* takdirindedir, yani "Durum şudur ki size uyarmanızı söylüyorum." mealindedir. Ya da أن tefsir edici olur. [Bu tür أن'ler ise 'söylemek' fiilinden sonra gelir.] Nitekim meleklerin vahiyle indirilmelerinde de 'söyleme' anlamı mevcuttur. "Ben'den başka tanrı yok' diye uyarın, yani durumun bu olduğunu bildirin. أنذروا fiili, bir şeyi bildiğin zaman kullandığın نَذَرْتُ بكذا ifadesinden gelmektedir. mâna şöyledir: "Benim 'Benden başka tanrı yok, o halde benden sakının!' şeklindeki sözümü insanlara bildirin." diyerek [melekleri indirir].

3. Gökleri ve yeri gerçek bir gaye ile yaratmıştır, koştukları ortaklardan yücedir, aşkındır.

4. İnsanı, bir nutfeden yaratmıştır. Ama o, ağzı lâf yapan bir hasım kesilmiştir!

[1585] Sonra *vahdaniyet*ini ve kendisinden başka tanrı olmadığını, kendisinden başka hiç kimsenin yapamayacağı şu hususlarla gösterdi: Göklerin ve yerin yaratılması, insanoğlunun, [hayatiyetini sürdürmekte] işine yarayacak şeylerle birlikte yaratılması; yemesi, binmesi, ağırlıklarını taşıması vd. ihtiyaçlarını karşılamak bakımından son derece gerekli olan hayvanların yaratılması, yine O'nun yaratıklarından -kendilerinin bilmediği- şeylerin yaratılması. Böyle bir Zat, başkası kendisine ortak kılınamayacak kadar yücedir, aşkındır.

[1586] تُشْرِكُونَ (koştuğunuz)[1] ifadesi, Tâ ile de Yâ ile de [ortak koştuğunuz şeylerden / ortak koştukları şeylerden] okunmuştur.

[1587] فَإِذا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ ifadesinin iki anlamı vardır. (i) Ama o, ağzı lâf yapan, kendini savunan, hasımlarını bertaraf eden, parlak deliller getiren bir hasım kesilmiştir! Bunu da daha evvel bir meninin içindeki bir sperma olarak hareket ve duygudan yoksun cansız bir şeyken yapmaktadır ki

---

1 Genel kıraat gâip (يشركون) ise de, müfessirin muhatap zamirini tercih ettiği anlaşılmaktadır. / ed

٢-﴿يُنَزِّلُ الْمَلائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ أَنْ أَنْذِرُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلا أَنَا فَاتَّقُونِ﴾

[١٥٨٤] قرئ «ينزل»، بالتخفيف والتشديد. وقرئ «تَنَزَّل الملائكة»، أي تتنزل {بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ} بما يحيي القلوب الميتة بالجهل من وحيه، أو بما يقوم في الدين مقام الروح في الجسد. و{أَنْ أَنْذِرُوا} بدل من الروح، أي ينزلهم بأن أنذروا. وتقديره: بأنه أنذروا، أي بأن الشأن أقول لكم أنذروا. أو تكون «أن» مفسرة؛ لأنّ تنزيل الملائكة بالوحي فيه معنى القول. ومعنى أنذروا {أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلا أَنَا} أعلموا بأنّ الأمر ذلك، من نذرت بكذا إذا علمته. والمعنى: يقول لهم أعلموا الناس قولي لا إله إلا أنا {فاتقون}.

٣-﴿خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ بِالْحَقِّ تَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

٤-﴿خَلَقَ الإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ﴾

[١٥٨٥] ثم دلّ على وحدانيته وأنه لا إله إلا هو بما ذكر، مما لا يقدر عليه غيره من خلق السموات والأرض وخلق الإنسان وما يصلحه، ومالا بدّ له من خلق البهائم لأكله وركوبه وجرّ أثقاله وسائر حاجاته، وخلق ما لا يعلمون من أصناف خلائقه، ومثله متعال عن أن يشرك به غيره.

[١٥٨٦] وقرئ «تشركون»، بالتاء والياء.

[١٥٨٧] {فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ} فيه معنيان، أحدهما: فإذا هو منطيق مجادل عن نفسه مكافح للخصوم مبين للحجة، بعد ما كان نطفة من منيّ جمادًا لا حس به ولا حركة،

bu O'nun kudretinin bir göstergesi olmaktadır. (ii) Ama o, Rabbine düşman kesilmiştir. Yaratıcısını inkâr etmekte "Şu çürüyüp un ufak olmuş kemikleri kim diriltebilir!?" [YâSîn 36/78] demektedir. Bu anlamda ise insanoğlu cehalet ve küstahlıkta ileri giden, mütemadiyen nankörlük eden bir varlık olarak anlatılmaktadır.

[1588] Ayetin, çürüyüp un ufak olmuş bir kemikle Peygamber *'Aleyhisselâm*'a gelerek "Ey Muhammed! Sen şimdi Allah'ın, şu çürüyüp un ufak olmuş şeye hayat vereceğini mi söylüyorsun!?" diyen Ümeyye bin Halef el-Cumahî hakkında nâzil olduğu söylenmektedir.

5. Hayvanları da yaratmıştır. Sizin için onlarda (yün ve derileri sayesinde) bir ısıtıcılık ve daha pek çok faydalar vardır. Ayrıca, onlardan yersiniz.

[1589] *En'âm* sekiz eş hayvandır [koyun, keçi, sığır, deve], ancak daha ziyade deve için kullanılır. والأنعامَ kelimesi, وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ ifadesinde olduğu gibi, zāhir fiilin [خلق] tefsir ettiği gizli bir fiilden dolayı mansup olmuştur. الإنسانَ kelimesine atfedilmiş olması da caizdir. Buna göre خلق الإنسانَ والأنعامَ (İnsanı ve hayvanları yarattı.) demiş, daha sonra, "[Ey insan cinsi!] 'Hayvanları sizler için' yani tamamen siz ve sizin çıkarlarınız için 'yarattı.'" (خَلَقَهَا لَكُمْ) buyurmuştur.

[1590] الدفء kendisiyle ısınılan şeyin adıdır. Nitekim *mil'* de kendisiyle doldurulan şeydir; yani *dif'* yünden, deriden ve kıldan mamul ısıtıcı giysi demektir. Hemze atılıp harekesi Fâ'ya verilmek suretiyle *diffun* şeklinde de okunmuştur.

[1591] "Pek çok faydalar"dan maksat, yavrulamaları, sağılmaları vb. şeylerdir.

[1592] **Şayet** "وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ ifadesinde zarfın öne alınması ihtisas bildirmekte, insanoğlunun *sadece* bu hayvanları yediğini vehmettirmektedir; oysa diğerlerinden de yenilmektedir." **dersen şöyle derim:** Bu hayvanlardan yemek, insanların geçimlerinde temel [gıda]dır. Tavuk, kaz, kara ve deniz avları gibi diğer hayvanlardan yemek ise hemen hemen itibar edilecek bir şey değildir ve zevk için yemek kabilindendir. Bu ifadenin anlamı, "Yedikleriniz de bunlardandır." şeklinde de olabilir; çünkü sığırlarla ziraat yapıyorsunuz, yediğiniz hububat ve meyveler bunlar sayesinde yetiştirilmekte; yine, develeri kiralayarak; yavrularını, sütlerini ve yünlerini satarak para kazanmaktasınız.

دلالة على قدرته. والثاني: فإذا هو خصيم لربه، منكر على خالقه، قائل: من يحيي العظام وهي رميم، وصفًا للإنسان بالإفراط في الوقاحة والجهل، والتمادي في كفران النعمة.

[١٥٨٨] وقيل نزلت في أبيّ بن خلف الجمحي حين جاء بالعظم الرميم إلى النبي ﷺ فقال: يا محمد، أترى الله يحيي هذا بعدما قد رمّ؟ ٥

٥-﴿وَالأَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ﴾

[١٥٨٩] {الأنعام} الأزواج الثمانية، وأكثر ما تقع على الإبل، وانتصابها بمضمر يفسره الظاهر، كقوله {وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ} [يس: ٣٩] ويجوز أن يعطف على الإنسان، أي خلق الإنسان والأنعام، ثم قال: {خَلَقَهَا لَكُمْ} أي ما خلقها إلا لكم ولمصالحكم يا جنس الإنسان. ١٠

[١٥٩٠] والدفء: اسم ما يدفأ به، كما أنّ الملء اسم ما يملأ به، وهو الدفاء من لباس معمول من صوف أو وبر أو شعر. وقرئ «دفّ»، بطرح الهمزة وإلقاء حركتها على الفاء.

[١٥٩١] {وَمَنَافِعُ} هي نسلها ودرّها وغير ذلك.

١٥ [١٥٩٢] فإن قلت: تقديم الظرف في قوله {وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ} مؤذن بالاختصاص، وقد يؤكل من غيرها. قلت: الأكل منها هو الأصل الذي يعتمده الناس في معايشهم. وأما الأكل من غيرها من الدجاج والبط وصيد البر والبحر فكغير المعتدّ به وكالجاري مجرى التفكه، ويحتمل أن طعمتكم منها، لأنكم تحرثون بالبقر فالحبّ والثمار التي تأكلونها منها وتكتسبون بإكراء الإبل وتبيعون نتاجها وألبانها وجلودها.

6. Akşamleyin (otlaktan) getirirken ve sabahleyin yayarken oluşturdukları manzarada da sizin için bir güzellik vardır.

[1593] Burada Allah, 'hayvanlardan yararlanma' imkânını kendisinin verdiğini hatırlattığı gibi, onların güzelliklerinden zevk almayı da kendisinin verdiği bir nimet olarak zikretmiştir; çünkü bu, sürü sahiplerinin hedeflerinden, hatta büyük gayelerinden biridir. Çobanlar sürüyü akşamleyin topladıklarında ve sabahleyin saldıklarında, bunların salınması ve yayılması ile yerleşim birimlerinin çevresi ziynetlenmekte, bunların birbirine karışan meleşme ve böğürme sesleri ile etraf şenlenmekte, sürü sahipleri rahatlamakta, içlerini bir sevinç kaplamakta, sürüler sahiplerini bakanların gözünde yüceltmekte, insanların nezdinde onlara makam ve saygınlık kazandırmaktadır. لِتَرْكَبُوها وَزِينَةً (Binesiniz diye ve ziynet olarak… [Nahl 16/8]) ve يُوارِي سَوْآتِكُمْ وَرِيشًا (Çirkin yerlerinizi örtecek, bir de süslenme amaçlı…" [A'râf 7/26]) ifadeleri de buna benzer.

[1594] **Şayet** "Akşam getirme' fiili neden 'sabah salma' fiilinden önce getirilmiş?" **dersen şöyle derim:** Çünkü hayvanlar karnı dolu ve memeleri yüklü bir şekilde dönüp de sahiplerine amade olarak ağıllarına sığındıklarından, akşam getirmedeki güzellik daha belirgindir.

[1595] 'İkrime bu ifadeyi, getirme ve salma fiilleri *hîn* (vakit) kelimesinin vasfı olmak üzere "getirdiğiniz vakit ve saldığınız vakit" anlamında حِينًا تُرِيحون وحِينًا تَسْرَحون şeklinde okumuştur; mâna واخشوا يَوْمًا لَا يَجْزِى وَالِدٌ (Bir babanın fayda sağlayamayacağı gün… [Lokman 31/33]) ifadesindeki gibidir.

7. Yine, kendinizi zorlamadan ulaşamayacağınız bir beldeye yüklerinizi taşırlar. Rabbiniz gerçekten şefkatlidir, merhametlidir (Raûf, Rahîm).

[1596] بشق الأنفس ifadesi Şın'ın fethasıyla da kesresiyle de okunmuştur. Bunların zorlanma anlamında iki kullanım olduğu söylenmiştir. Ancak ikisi arasında fark vardır. Fethalı olan, "iş zor oldu / ağır geldi" anlamındaki *şakka'l-emr*[u] *'aleyhi şakk*[an] kullanımının masdarıdır; bunun hakikati "ikiye ayrılma" anlamındaki *şakk* köküne dönmektedir. *Şıkk* ise "yarım" demektir. Sarfettiği ceht yüzünden adeta gücünün 'yarı'sı gitmektedir.

[1597] **Şayet** "لَمْ تَكُونُوا بَالِغِيهِ (ulaşıcı olmadığınız) ifadesi, 'Sanki bir zamanlar, gidecekleri yere ulaşırken meşakkatlere tahammül edebiliyorlarmış da develer yüklerini daha sonra taşımışlarmış.' gibi bir anlama geliyor?" **dersen şöyle derim:** Bu, 'bir zamanlar oralara gerçekten ulaşamadıkları' anlamında değil, "*Farazâ,* develer yaratılmamış olsaydı kendinizi zorlamadan ulaşamayacağınız bir beldeye yüklerinizi taşırlar." anlamındadır.

٦-﴿وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ﴾

[١٥٩٣] منّ الله بالتجمل بها كما منّ بالانتفاع بها، لأنه من أغراض أصحاب المواشي، بل هو من معاظمها؛ لأنّ الرعيان إذا روّحوها بالعشي وسرحوها بالغداة - فزينت بإراحتها وتسريحها الأفنية وتجاوب فيها الثغاء والرغاء - أنست أهلها وفرحت ٥ أربابها، وأجلتهم في عيون الناظرين إليها، وكسبتهم الجاه والحرمة عند الناس. ونحوه {لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً} [النحل: ٨]، {يُواري سَوآتِكُمْ وَرِيشًا} [الأعراف: ٢٦].

[١٥٩٤] فإن قلت: لم قدّمت الإراحة على التسريح؟ قلت: لأنّ الجمال في الإراحة أظهر، إذا أقبلت ملأى البطون حافلة الضروع، ثم أوت إلى الحظائر حاضرة لأهلها.

[١٥٩٥] وقرأ عكرمة: «حينا تريحون وحينا تسرحون» على أن {تُرِيحُونَ ١٠ وتسرحون} وصف للحين. والمعنى: تريحون فيه وتسرحون فيه، كقوله تعالى {واخشوا يَوْمًا لَا يَجْزِى وَالِدٌ} [لقمان: ٣٣].

٧-﴿وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَى بَلَدٍ لَمْ تَكُونُوا بَالِغِيهِ إِلَّا بِشِقِّ الأَنْفُسِ إِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾

[١٥٩٦] قرئ «بشق الأنفس»، بكسر الشين وفتحها. وقيل: هما لغتان في معنى ١٥ المشقة، وبينهما فرق: وهي أن المفتوح مصدر شق الأمر عليه شقا، وحقيقته راجعة إلى الشق الذي هو الصدع. وأما الشق فالنصف، كأنه يذهب نصف قوته لما يناله من الجهد.

[١٥٩٧] فإن قلت: ما معنى قوله {لَّمْ تَكُونُوا بَالِغِيهِ} كأنهم كانوا زمانًا يتحملون المشاق في بلوغه حتى حملت الإبل أثقالهم. قلت: معناه وتحمل أثقالكم إلى بلد لم تكونوا بالغيه في التقدير لو لم تخلق الإبل إلا بجهد أنفسكم، لا أنهم لم يكونوا ٢٠ بالغيه في الحقيقة.

[1598] **Şayet** “وَتَحْمِلُ أَثْقالَكُمْ لَمْ تَكُونُوا بالِغِيهِ (ulaşamadığınız) ifadesi nasıl (Yüklerinizi *taşırlar.*) ifadesine uymaktadır? Böyle değil de لَمْ تَكُونُوا حاملِيها (taşıyamadığınız) denmesi gerekmez miydi?” **dersen şöyle derim:** Uyum mânanın şöyle olması yönüyledir: “Sırtlarına yük vurup *taşıtmayı* bırakın, -kendi kendinize- zorlanıp gayret etmeden *ulaşamayacağınızı* kesin olarak bildiğiniz uzak bölgelere yüklerinizi taşırlar.” Mâna “yüklerinizi kendinizi zorlamadan ulaştıramayacağınız…” şeklinde de olabilir.

[1599] أثقالَكم (yükleriniz)in ‘eşyanız’ anlamında olduğu da söylenmiştir. ‘İkrime’den “belde”nin Mekke olduğu nakledilmiştir.

[1600] Bu taşıyıcıları yaratıp yararınıza olan şeyleri kolaylaştırarak size merhamet etmesi bakımından “Gerçekten şefkatlidir, merhametlidir.”

8. Atları, katırları ve merkepleri de binesiniz diye ve ziynet olarak (yaratmıştır). Ve bilmediğiniz daha nicelerini yaratacaktır.

[1601] وَالْخَيْلَ وَالْبِغالَ وَالْحَمِيرَ (Atları, katırları ve merkepleri), الأنعامَ (hayvanları) ifadesine ma‘tūftur, yani bunları da binesiniz ve ziynet olsunlar diye yaratmıştır. Bunların yaratılma sebebinin binme ve ziynet olarak gösterilip, [5. âyette geçen]-*hayvanlar*da olduğu gibi- peşinden yeme fiilinin zikredilmemesi, binek hayvanlarını yemenin haram olduğuna delil getirilmiştir.

[1602] **Şayet** “وَزِينَةً kelimesi neden mansup olmuştur?” **dersen şöyle derim:** çünkü لَتركبوها (binesiniz diye) ifadesine ma‘tūf olarak *mef‘ûlun leh*tir.

[1603] Peki, “matuf ile ma‘tūf*un ‘aleyh*in aynı şekilde gelmesi gerekmez miydi?” **dersen şöyle derim:** Böyle getirilmedi, çünkü fâ’iller farklıdır. Binmek muhatapların fiili iken, *ziynet*[en], bu süsü meydana getiren zatın, yani Yaratıcının fiilidir.

[1604] Bu ifade, Vav’sız لِتَرْكَبُوهَا زِينَةً şeklinde de okunmuştur ki ya “Bunları ziynet olarak binesiniz diye yaratmıştır.” anlamındadır ya da *ziynet*[en] ifadesini onlardan hal yaparak, “Bunları bir süs ve güzellik olarak siz binesiniz diye yaratmıştır.” anlamındadır.

[1605] “Ve bilmediğiniz daha nicelerini yaratacaktır.” Bununla; bizim uğrumuzda veya bizim için yaratacağı gerçek mahiyetini ve ayrıntısını kavrayamayacağımız şeyleri kastediyor olabilir; böylece, malum nimetleri karşılıksız verdiğini belirttiği gibi bunu da bir nimet olarak hatırlatmış, bir yandan da kudretini göstermiş olmaktadır. Bilmediğimiz nice yaratıklarının bulunduğunu bize haber veriyor da olabilir ki –bunlar, kendi bildiği bir hikmete bağlı olarak bizim bilgi alanımıza girmiyorsa da- bunu haber vermekle nelere kadir olduğunu bize net biçimde göstermiş olmaktadır. Bu ifade, “Cennet ve Cehennem’de yaratacağı, insan zihninin ulaşamadığı, hiç kimsenin aklına gelmeyen şeyler” olarak da anlaşılmıştır.

[١٥٩٨] فإن قلت: كيف طابق قوله {لَّمْ تَكُونُوا بَالِغِيهِ} قوله {وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ} وهلا قيل: لم تكونوا حامليها إليه؟ قلت: طباقه من حيث أن معناه: وتحمل أثقالكم إلى بلد بعيد قد علمتم أنكم لا تبلغونه بأنفسكم إلا بجهد ومشقة، فضلًا أن تحملوا على ظهوركم أثقالكم. ويجوز أن يكون المعنى: لم تكونوا بالغيه بها إلا بشق الأنفس.

٥ [١٥٩٩] وقيل: أثقالكم أجرامكم. وعن عكرمة البلد مكة.

[١٦٠٠] {لَرَؤُوفٌ رَّحِيمٌ} حيث رحمكم بخلق هذه الحوامل وتيسير هذه المصالح.

٨-﴿وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾

[١٦٠١] {وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ} عطف على الأنعام، أي وخلق هؤلاء للركوب والزينة، وقد احتج على حرمة أكل لحومهن بأن علل خلقها بالركوب والزينة، ولم ١٠ يذكر الأكل بعد ما ذكره في الأنعام.

[١٦٠٢] فإن قلت: لم انتصب {وَزِينَةً}؟ قلت: لأنه مفعول له، وهو معطوف على محل لتركبوها.

[١٦٠٣] فإن قلت: فهلا ورد المعطوف والمعطوف عليه على سنن واحد؟ قلت: لأنّ الركوب فعل المخاطبين، وأما الزينة ففعل الزائن وهو الخالق.

١٥ [١٦٠٤] وقرئ «لتركبوها زينة»، بغير واو، أي وخلقها زينة لتركبوها. أو تجعل زينة حالا منها، أي وخلقها لتركبوها وهي زينة وجمال.

[١٦٠٥] {وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ} يجوز أن يريد به: ما يخلق فينا ولنا مما لا نعلم كنهه وتفاصيله ويمنّ علينا بذكره كما منّ بالأشياء المعلومة مع الدلالة على قدرته. ويجوز أن يخبرنا بأن له من الخلائق ما لا علم لنا به، ليزيدنا دلالة على اقتداره ٢٠ بالإخبار بذلك، وإن طوى عنا علمه لحكمة له في طيه، وقد حمل على ما خلق في الجنة والنار، مما لم يبلغه وهم أحد، ولا خطر على قلبه.

9. Doğru yol(u göstermek) Allah'a düşer, ama yanlış yol da var. O, dileseydi, hepinizi birden doğru yola getirirdi.

[1606] "Yol"dan maksat herhangi bir yoldur; *kasd* (doğru) masdarını bu sebeple yola izafe edip "Ama yanlış yol da var." buyurmuştur. *el-Kasd* fâ'il anlamında bir masdar olup *sebîl*[un] *kasd*[un] *ve kāsıd*[un] ifadesi 'dosdoğru yol' demektir. Yol –adeta- içine girenin yöneldiği yönü hedeflemekte ondan başka tarafa dönmemektedir [نهرٌ جارٍ ifadesinde olduğu gibi ki, aslında akan, nehir değil sudur; burada da dosdoğru giden, yol değil yoldakidir].

[1607] وَعَلَى اللّٰهِ قَصْدُ السَّبِيلِ ifadesinin anlamı, "Gerçeğe götüren yolu göstermek Allah'a düşer." şeklindedir. Tıpkı إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَى (Bize düşen, yolu göstermekten ibaret. [Leyl 92/12]) âyeti gibi.

[1608] **Şayet** "وَمِنْهَا جائِرٌ derken anlatım tarzı neden değiştirildi?" **dersen şöyle derim:** İki yoldan Allah'a izafe edilmesi caiz olanla olmayan bilinsin diye. Durum Cebriyye'nin iddia ettiği gibi olsaydı, elbette وعلى الله قصد السبيل وعليه جائرها (Doğru yol da Allah'a düşer, yanlış yol da.) denirdi!

[9061] İbn Mes'ûd ومنكم جائر (Ama içinizde ondan sapan var.) şekinde okumuştur, yani kendi kötü tercihi yüzünden doğrudan sapan sapkınlar da var, Allah ondan berîdir. "O, dileseydi," zor kullanarak ve mecbur tutarak "hepinizi birden doğru yola getirirdi."

10-11. Size gökten su indiren O'dur. İçeceğiniz ondandır, hayvan otlattığınız bitkiler de onun sayesinde biter. O, bununla size ekinler, zeytin ve hurma ağaçları, üzümler, hâsılı her tür üründen bitirir. Tefekkür eden bir toplum için bunda elbet bir âyet vardır.

[1610] لَكُمْ (Size) ifadesi; أَنْزَلَ (indirdi) veya شراب (içecek) kelimesine müteallıktır. *Şarâb*, içilen şey demektir. شَجَرٌ davarların yediği otlardır. 'İkrime hadisinde "Otların parasını yemeyin, haramdır." şeklinde geçmekte olup *şecer* ot demektir. تُسِيمُونَ ifadesi, sürü yayılıp otladığında kullanılan *sâmeti'l-mâşiyet*[u] ifadesinden gelmektedir. Otlayan hayvana *sâ'imet*[un] denir; *esâmehâ sāhibuhâ* ise "Sürüyü sahibi yayıp otlattı." anlamındadır. Kelime alâmet anlamındaki *sevmet*[un] kökünden gelmektedir, çünkü hayvanlar otladıklarında, yerde izler bırakmaktadır.

[1611] ينبت kelimesi Yâ ile de Nûn ile de [bitirir / bitiririz] okunmuştur.

٩-﴿وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَائِرٌ وَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ﴾

[١٦٠٦] المراد بالسبيل: الجنس، ولذلك أضاف إليها القصد وقال {وَمِنْهَا جَائِرٌ} والقصد مصدر بمعنى الفاعل وهو القاصد. يقال: سبيل قصد وقاصد، أي مستقيم، كأنه يقصد الوجه الذي يؤمه السالك لا يعدل عنه.

٥ [١٦٠٧] ومعنى قوله {وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ} أن هداية الطريق الموصل إلى الحق واجبة عليه، كقوله {إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَى} [الليل: ١٢].

[١٦٠٨] فإن قلت: لم غير أسلوب الكلام في قوله {وَمِنْهَا جَائِرٌ}؟ قلت: ليعلم ما يجوز إضافته إليه من السبيلين وما لا يجوز، ولو كان الأمر كما تزعم المجبرة لقيل: وعلى الله قصد السبيل وعليه جائرها أو وعليه الجائر.

١٠ [١٦٠٩] وقرأ عبد الله: «ومنكم جائر» يعني ومنكم جائر جار عن القصد بسوء اختياره، والله بريء منه {وَلَوْ شَآءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ} قسرًا وإلجاء.

١٠-﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ﴾

١١-﴿يُنْبِتُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ وَالنَّخِيلَ وَالأَعْنَابَ وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾

١٥ [١٦١٠] {لَكُمْ} متعلق بأنزل، أو بشراب، خبرًا له. والشراب ما يشرب {شَجَرٌ} يعني الشجر الذي ترعاه المواشي. وفي حديث عكرمة: لا تأكلوا ثمن الشجر فإنه سحت. يعني الكلأ {تُسِيمُونَ} من سامت الماشية إذا رعت، فهي سائمة، وأسامها صاحبها، وهو من السومة وهي العلامة، لأنها تؤثر بالرعي علامات في الأرض.

[١٦١١] وقرئ «(«ينبت»)»، بالياء والنون.

[1612] **Şayet** “Neden ‘her tür ürün***den***’ buyruldu?” **dersen şöyle derim:** Çünkü her tür ürünün tamamı ancak Cennette olur; Allah yeryüzünde bunların ancak bir kısmını -onları hatırlatıcı olarak- bitirmiştir.

[1613] “Tefekkür eden” yani gözlem ve tefekkürle inceleyerek O’na ve O’nun kudret ve hikmetine deliller bulan.

[1614] “Âyet” açık, net delâlet demektir.

[1615] Bazılarının kelimeyi يُنَبِّتُ (bitirir de bitirir) şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Übeyy b. Kâ‘b da يَنْبُتُ لكم به الزرعُ والزيتونُ والنخيلُ والأعنابُ (Bununla size ekinler, zeytin ve hurma ağaçları, üzümler *biter.*) şeklinde merfû‘ okumuştur.

12. Geceyi, gündüzü, Güneş’i ve Ay’ı emrinize vermiştir, yıldızlar O’nun emriyle müsahhar kılınmıştır. Akleden bir toplum için bunda elbette âyetler vardır.

[1616] Mef‘ûllerin tamamı [النجوم dâhil] mansup okunmuştur; *nücûm* ya başına جعل takdiriyle (*ce‘ale*nin ilk mef‘ûlü olarak) ya da bunların insanlara müsahhar kılınması onlara faydalı olacak hâle getirilmesi demek olduğundandır.[1] Çünkü insanlar gece dinlenmekte, gündüz çalışıp Allah’ın lütfunu aramakta, Ay’ın ve Güneş’in hareketlerinden yılların sayı ve hesabını öğrenmekte, yön tayininde yıldızlardan yararlanmaktadır. Dolayısıyla, adeta şöyle buyrulmuş olmaktadır: Bunlar Allah’ın emriyle her ne için yaratılmışlarsa o işe amade / *müsahhar* oldukları halde, Allah bunları size faydalı kılmıştır. İfadenin “Allah bunları envâ-‘i çeşit teshīr ile müsahhar kıldı.” anlamında olması da caizdir. ancak مسخراتٍ kelimesi, masdar anlamındaki *müsahhar*ın çoğuludur; nitekim سَخَّره الله مُسَخَّرًا (Onu teshīr ederek müsahhar kıldı.) ve *serrahahû müserrah*[an] (Onu özgür kılarak salıverdi.) ifadesi de böyledir. Adeta şöyle denmiş olmaktadır: Bunları size, emriyle, çeşitli teshīrlerle müsahhar kıldı.

[1617] Ayette sadece *leyl* ve *nehâr* mansup, devamındakiler ise mübteda-haber olmak üzere, merfû‘ okunmuş; ayrıca, öncesindeki mansup olsa da والنجومُ مسخراتٌ merfû‘ okunmuştur. “Akleden bir toplum için bunda elbette âyetler vardır.” ifadesinde *âyet*i çoğul yapmış ve *‘akl* masdarını zikretmiştir, çünkü yüce eserler müthiş kudrete daha belirgin biçimde delâlet eder, büyüklük ve ululuğu daha net biçimde gösterir.

1 Yani tek mef‘ûl alan *sehhara* fiili, iki mef‘ûl alan *sayyera* anlamında kullanılmıştır.

[١٦١٢] فإن قلت: لم قيل {ومِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ}؟ قلت: لأنّ كل الثمرات لا تكون إلا في الجنة، وإنما أنبت في الأرض بعض من كلها للتذكرة.

[١٦١٣] {يَتَفَكَّرُونَ} ينظرون فيستدلون بها عليه وعلى قدرته وحكمته.

[١٦١٤] والآية: الدلالة الواضحة.

٥ [١٦١٥] وعن بعضهم: ينبت بالتشديد. وقرأ أبيّ بن كعب: «ينبت لكم به الزرع والزيتون والنخيل والأعناب»، بالرفع.

١٢-﴿وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

[١٦١٦] قرئت كلها بالنصب على وجعل النجوم مسخرات أو على أن معنى ١٠ تسخيرها للناس: تصييرها نافعة لهم، حيث يسكنون بالليل، ويبتغون من فضله بالنهار، ويعلمون عدد السنين والحساب بمسير الشمس والقمر، ويهتدون بالنجوم. فكأنه قيل: ونفعكم بها في حال كونها مسخرات لما خلقن له بأمره. ويجوز أن يكون المعنى: أنه سخرها أنواعًا من التسخير جمع مسخر، بمعنى تسخير، من قولك: سخره الله مسخرًا، كقولك: سرحه مسرحًا، كأنه قيل: وسخرها لكم ١٥ تسخيرات بأمره.

[١٦١٧] وقرئ بنصب «الليل والنهار» وحدهما، ورفع ما بعدهما على الابتداء والخبر. وقرئ «والنجوم مسخرات»، بالرفع، وما قبله بالنصب، وقال {إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ} فجمع الآية. وذكر العقل؛ لأنّ الآثار العلوية أظهر دلالة على القدرة الباهرة، وأبين شهادة للكبرياء والعظمة.

13. Yeryüzünde sizin için yaratıp yaydığı farklı renkte nice şeyler vardır. Düşünüp ders çıkaran bir toplum için bunda elbet bir âyet vardır.

[1618] وَمَا ذَرَأَ لَكُمْ ifadesi الليلَ والنهارَ kelimelerine ma'tūf olup, yeryüzünde *yarattığı* farklı şekil ve görünümlerdeki canlı, bitki, meyve ve diğerlerini kasdetmektedir.

14. Taze et yiyesiniz ve takınacağınız süs eşyaları çıkarasınız diye denizi emrinize veren O'dur. Gemilerin de denizde suyu yara yara gittiğini görürsün; böylece (denizcilik yaparak) O'nun lütfundan ararsınız ve belki şükredersiniz.

[1619] "Taze et" balıktır, balığın tazelikle tavsif edilmesi, çok çabuk bozulabildiği içindir. Bu sebeple, bozulacağından endişe edilerek hızla yemeye çalışılır. **Şayet** "'Et yemeyeceğine yemin eden bir kişi balık yese yeminini bozmuş olmaz.' diyen fakihlerin gerekçesi nedir? Oysa gördüğünüz gibi Allah Teâlâ balığı et diye nitelemiş." **dersen şöyle derim:** Yeminler alışkanlıklara bağlıdır. İnsanlar da mutlak anlamda et dediklerinde bundan balığı anlamazlar. Mesela adam oğluna "Şu parayla et satın al." dese ve balık alıp gelse, yadırganmayı hak etmiş olur. Benzeri: Allah Teâlâ, "Allah katında canlıların en kötüsü nankörce inkâr edenlerdir." [Enfâl 8/55] âyetinde kâfiri canlı (*dâbbe*) diye nitelemiştir. Şimdi biri, 'Ben hiçbir canlıya binmeyeceğim.' dese ve bir kâfirin sırtına binse yeminini bozmuş olmaz.

[1620] حِلْيَةً (Süs eşyaları) inci ve mercandır. İnsanların bunları takınmasından maksat da kadınların takınmasıdır, çünkü onlar da insanlara dâhildir ve erkekler için süslenip püslenmektedirler. Bu sebeple, kadın süsü diğerlerinin de süsü olmaktadır.

[1621] *Mahr* (مخر), geminin, pruvasıyla [yani ön ve baş tarafıyla] suyu ikiye ayırmasıdır. Ferrâ'dan "*Mahr*, gemilerin rüzgârda giderken çıkarttıkları sestir." görüşü nakledilmiştir.

[1622] "Lütuf arama" ticaretle iştigal etmek demektir.

15-16. Sizi sarsar diye Arz'a çakılı dağları yerleştirmiştir; gideceğiniz yolu sayesinde bulasınız diye de nehirler ve yollar... Bir de alametler... Yıldız(lar)la da yine kendileri yol bulmaktadır.

[1623] أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ ifadesi, "Arz'ın sizi sağa sola meylettirip çalkalamasını istemediği için" demektir. *Mâ'id* de gemiye bindiği zaman başı dönen kimse demektir.

١٣-﴿وَمَا ذَرَأَ لَكُمْ فِي الأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ﴾

[١٦١٨] {وَمَا ذَرَأَ لَكُمْ} معطوف على الليل والنهار يعني ما خلق فيها من حيوان وشجر وثمر وغير ذلك مختلف الهيآت والمناظر.

١٤-﴿وَهُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَاخِرَ فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ ٥

[١٦١٩] {لَحْمًا طَرِيًا} هو السمك، ووصفه بالطراوة؛ لأنّ الفساد يسرع إليه، فيسارع إلى أكله خيفة للفساد عليه. فإن قلت: ما بال الفقهاء قالوا: إذا حلف الرجل لا يأكل لحمًا، فأكل سمكًا، لم يحنث. والله تعالى سماه لحمًا كما ترى؟ قلت: مبنى الأيمان على العادة، وعادة الناس إذا ذكر اللحم على الإطلاق أن لا يفهم منه السمك، ١٠ وإذا قال الرجل لغلامه: اشتر بهذه الدراهم لحمًا فجاء بالسمك، كان حقيقًا بالإنكار. ومثاله أن الله تعالى سمى الكافر دابة في قوله: إنّ شرّ الدواب عند الله الذين كفروا، فلو حلف حالف لا يركب دابة فركب كافرًا لم يحنث.

[١٦٢٠] {حِلْيَةً} هي اللؤلؤ والمرجان. والمراد بلبسهم: لبس نسائهم، لأنهنّ من جملتهم، ولأنهنّ إنما يتزينّ بها من أجلهم، فكأنها زينتهم ولباسهم.

١٥ [١٦٢١] المخر: شق الماء بحيزومها. وعن الفراء: هو صوت جري الفلك بالرياح.

[١٦٢٢] وابتغاء الفضل: التجارة.

١٥-﴿وَأَلْقَى فِي الأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَأَنْهَارًا وَسُبُلا لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾

١٦-﴿وَعَلامَاتٍ وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ﴾

[١٦٢٣] {أَن تَمِيدَ بِكُمْ} كراهة أن يميل بكم وتضطرب والمائد: الذي يدار به إذا ٢٠ ركب البحر.

[1624] Söylendiğine göre Allah Teâlâ Arz'ı yarattığında Arz gidip gelmeye başlamış. Melâike de 'Bu, herhangi birinin üzerinde yerleşebileceği bir şey değil.' deyince dağlarla öyle sağlamlaştırılmış ki melekler bunların neden yaratıldığını anlayamamış.

5 [1625] وَأَنْهارًا ifadesi "Arz'da nehirler meydana getirdi." demektir; çünkü ألقى fiilinde جعل anlamı vardır. أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهادًا وَالْجِبالَ أَوْتادًا (Arz'ı [hayata elverişli] bir 'yatak' hâline getirmedik mi? Dağları ise (Arz'ın sarsılmasını önleyen) birer 'kazık'... [Nebe' 78/6-7]) ifadesine bakılırsa, burada aynı eylem için ألقى yerine جعل kullanıldığı görülür. "Alâmetler", yolcuların kılavuz-10 luğuna başvurdukları dağ, su kaynağı vb. büyük işaretlerdir. "Yıldız"dan maksat yıldız cinsidir. Tıpkı "insanların elinde *para* çoğaldı." şeklindeki ifaden gibi. Bu yıldızın Ülker, İkizler, Kutupyıldızı ve Oğlak olduğu Süddî'den nakledilmiştir.

[1626] وبالنَّجْم kelimesini Hasan-ı Basrî *necm*in çoğulu olarak وبالنُّجُم ve 15 وبالنُّجْم şeklinde okumuştur; *ruhn* ve *ruhun* kelimeleri[nin *rehn*in çoğulu olması] gibi. Cim'in harekesiz okunması [peşpeşe gelen iki zammeden doğan ağırlığı] hafifletmek içindir. نُجُم kelimesinin نُجُوم'dan Vav'ın hafiflik için hazfedilmesiyle meydana geldiği de söylenmiştir.

[1627] **Şayet** "Yıldız(lar)la da yine kendileri yol bulmaktadır.' [gâib] ifa-20 desi ile hitap üslubundan çıkılmış, araya هُمْ zamiri getirilerek بِالنَّجْمِ kelimesi fiilinin önüne alınmıştır. Burada adeta şöyle denmektedir: 'Özellikle yıldız ile bilhassa bunlar yol bulmaktalar.' O halde, 'bunlar'dan maksat kimdir?" **dersen şöyle derim:** Sanki Kureyş'i kastediyor. Nitekim bunlar seyrüseferlerinde yollarını yıldızlarla bulurlardı, bu hususta başkalarının sahip olma-25 dığı bir bilgiye sahiptiler. Dolayısıyla, bunların şükretmesi daha çok gerekmektedir, bundan ders ve ibret çıkartmak bunlar için daha elzemdir, bu sebeple "bilhassa bunlar" denilmiştir.

17. Yaratan yaratmayan gibi olur mu hiç?! Hâlâ düşünüp ders çıkarmayacak mısınız?

30 [1628] **Şayet** "*Yaratmayan*dan maksat putlardır, o halde, bunlardan niçin akıl sahipleri için kullanılan من kelimesi ile bahsedildi?" **dersen şöyle derim:** Bu birkaç şekilde açıklanabilir. (i) Müşrikler bunlara tanrı demekte ve tapınmaktaydı. Bu sebeple, kendilerine ilim sahibi muamelesi yapıldı. Devamındaki "Allah'tan başka taptıkları ise hiçbir şey yara-35 tamaz*lar*." [Nahl 16/20] ifadesine dikkat ediniz. (ii) "Yaratan" kelimesi ile "yaratamayan" kelimesi arasında şeklî benzerlik (*müşâkele*) söz konusudur.

[١٦٢٤] قيل: خلق الله الأرض فجعلت تمور، فقالت الملائكة: ما هي بمقرّ أحد على ظهرها، فأصبحت وقد أرسيت بالجبال، لم تدر الملائكة ممّ خلقت.

[١٦٢٥] {وَأَنْهَارًا} وجعل فيها أنهارًا، لأن {وألقى} فيه معنى جعل. ألا ترى إلى قوله {أَلَمْ نَجْعَلِ لْأَرْضَ مِهادًا وَالْجِبالَ أَوْتَادًا} [النبأ: ٦].{وَعَلامَاتٍ} هي معالم الطرق وكل ما تستدل به السابلة من جبل ومنهل وغير ذلك. والمراد بالنجم: الجنس، كقولك: كثر الدرهم في أيدي الناس. وعن السديّ: هو الثريا، والفرقدان؛ وبنات نعش، والجدي.

[١٦٢٦] وقرأ الحسن: «وبالنجم»، بضمتين، وبضمة وسكون، وهو جمع نجم، كرهن ورهن، والسكون تخفيف. وقيل حذف الواو من النجوم تخفيفًا.

[١٦٢٧] فإن قلت: قوله {وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ} مخرج عن سنن الخطاب، مقدم فيه «النجم»، مقحم فيه «هم»، كأنه قيل: وبالنجم خصوصًا هؤلاء خصوصًا يهتدون، فمن المراد ب {هُمْ}؟ قلت: كأنه أراد قريشًا: كان لهم اهتداء بالنجوم في مسايرهم، وكان لهم بذلك علم لم يكن مثله لغيرهم، فكان الشكر أوجب عليهم، والاعتبار ألزم لهم، فخصصوا.

١٧-﴿أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لا يَخْلُقُ أَفَلا تَذَكَّرُونَ﴾

[١٦٢٨] فإن قلت: {مَنْ لَا يَخْلُقُ} أريد به الأصنام، فلم جيء بمن الذي هو لأولي العلم؟ قلت: فيه أوجه، أحدها: أنهم سموها آلهة وعبدوها، فأجروها مجرى أولي العلم. ألا ترى إلى قوله على أثره {وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ} [النحل: ٢٠] والثاني: المشاكلة بينه وبين من يخلق.

(iii) Mâna, "yaratan, yaratamayan ilim sahiplerine bile benzemez; o halde, ilim namına hiçbir şeye sahip olmayan bir şeye nasıl benzeyecek?!" şeklindedir. Tıpkı "Ayakları mı var ki onlarla yürüyecekler." [A'râf 7/195] ifadesi gibi, yani bu 'tanrı'ların durumu eli, ayağı, kalbi, kulağı olanlardan daha düşüktür, çünkü bunlar hayat sahibi, kendileri ise 'ölü'dür. O halde, bunlara tapmak nasıl doğru olabilir?! Tabiî bu, "Söz konusu organlara sahip olsalar, tapılabilirdi." anlamına gelmez.

[1629] **Şayet** "Bu ifade, putlara tapıp onları Allah'a benzeterek 'tanrı' diyen ve böylece, yaratıcı olmayanı yaratıcı haline getiren kimseleri susturmaktadır; bu durumda, onları hakkıyla susturmak için 'Yaratamayan, *yaratan gibi* olur mu hiç?!' denmesi gerekmez miydi?" **dersen şöyle derim:** Allah'tan başkasını, tanrı diyerek ve tapınarak Allah'ın benzeri haline getirip, O'nunla bunları eşitleyince, Allah'ı yaratılmışlar cinsinden, yaratıklara benzeyen bir varlığa dönüştürmüş oldular. Allah da "Yaratan, yaratmayan gibi olur mu hiç?!" ifadesiyle bunu yadırgayıp reddetmiş oldu.

18. Allah'ın nimetlerini saymaya kalksanız, bitiremezsiniz. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

19. Allah gizlediklerinizi de bilir, açığa vurduklarınızı da...

[1630] لا تُحْصُوها ifadesi, "Bırakın nimetlerin şükrünü hakkıyla eda etmeyi, sayısını bile tam olarak tespit edemezsiniz, buna tākatiniz yetmez." demektir. Bu ifadeyi, tâdat ettiği nimetlerin peşinden getirerek bu sayılanların ötesinde hadde hesaba gelmeyen nice nimetler bulunduğuna dikkat çekmiştir.

[1631] "Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir." Çünkü nimetin şükrünü eda etmekteki kusurlarınızı görmezden gelmekte, gösterdiğiniz tefritten dolayı nimeti kesmemekte ve nankörlük ettiğiniz için de hemen cezalandırmamaktadır.

[1632] "Allah" amellerinizden "gizlediklerinizi de bilir, açığa vurduklarınızı da!" Bu ifade, tehdittir.

20. Allah'tan başka taptıkları ise hiçbir şey yaratamazlar. Kendileri yaratılmışlardır, çünkü...

21. Diri değil, ölüdürler. Ne zaman diriltileceklerinin de farkında değillerdir!

والثالث: أن يكون المعنى أنّ من يخلق ليس كمن لا يخلق من أولي العلم، فكيف بما لا علم عنده كقوله {أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا} [الأعراف: ١٩٥] يعني أنّ الآلهة حالهم منحطة عن حال من لهم أرجل وأيد وآذان وقلوب، لأنّ هؤلاء أَحياء وهم أموات، فكيف تصح لهم العبادة؟ لا أنها لو صحت لهم هذه الأعضاء لصحّ أن ٥ يعبدوا.

[١٦٢٩] فإن قلت: هو إلزام للذين عبدوا الأوثان وسموها آلهة تشبيهًا بالله، فقد جعلوا غير الخالق مثل الخالق، فكان حق الإلزام أن يقال لهم: أفمن لا يخلق كمن يخلق؟ قلت: حين جعلوا غير الله مثل الله في تسميته باسمه والعبادة له وسوّوا بينه وبينه، فقد جعلوا الله تعالى من جنس المخلوقات وشبيهًا بها، فأنكر ١٠ عليهم ذلك بقوله {أَفَمَن يَخْلُقُ كَمَن لَا يَخْلُقُ}.

١٨-﴿وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا إِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

١٩-﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ﴾

[١٦٣٠] {لَا تُحْصُوهَا} لا تضبطوا عددها ولا تبلغه طاقتكم، فضلًا أن تطيقوا القيام بحقها من أداء الشكر، أتبع ذلك ما عدّد من نعمه تنبيهًا على أنّ وراءها ما لا ١٥ ينحصر ولا ينعدّ.

[١٦٣١] {إِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ رَّحِيمٌ} حيث يتجاوز عن تقصيركم في أداء شكر النعمة، ولا يقطعها عنكم لتفريطكم، ولا يعاجلكم بالعقوبة على كفرانها.

[١٦٣٢] {وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ} من أعمالكم، وهو وعيد.

٢٠-﴿وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ﴾

٢٠ **٢١-﴿أَمْوَاتٌ غَيْرُ أَحْيَاءٍ وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ﴾**

[1633] وَالَّذِينَ يَدْعُونَ, kâfir(leri değil, on)ların “Allah’tan başka” dua ettikleri ‘tanrı’ları ifade etmektedir. [“Dua ettiğiniz…” anlamında] Tâ ile ve [“kendisine dua edilenler” anlamında] يُدْعَوْنَ şeklinde meçhul olarak da okunmuştur.

[1634] Bu ‘tanrı’ların; ‘yaratıcı’, ‘hayat sahibi’ ve ‘diriliş vaktini bilen’ olma özelliklerini taşımadıkları, aksine ‘yaratılmış’, ‘ölü’ ve ‘gaybı bilmeyen’ şeyler olarak, yaratılmışların özelliklerini taşıdıkları gösterilerek kendilerinde tanrılık hususiyetlerinin de bulunmadığı ifade edilmiştir.

[1635] “Diri değil, ölüdürler.” ifadesinin anlamı şudur: Gerçekten tanrı olsalardı, ölü değil, diri olurlardı; yani ölmek nedir bilmeyen Zat gibi, kendileri hakkında da *ölme* fiili düşünülemezdi. Oysa durum bunun tam tersidir.

[1636] “Ne zaman diriltileceklerini” ifadesindeki zamir, dua edenlere aittir, yani bu ‘tanrı’lar, ‘kul’larının ne zaman diriltileceğinin de farkında değildir! Burada Müşriklerle dalga geçilmekte, ‘tanrı’larının ne zaman diriltileceklerini bilmedikleri, dolayısıyla onlara ettikleri kulluğun karşılığını verme imkânlarının da bulunmadığı belirtilmektedir. Burada, yeniden dirilişin mutlaka gerçekleşeceği ve bunun insanları yükümlü kılmanın kesin bir gereği olduğu gösterilmektedir.

[1637] Bir açıklama da mânanın şöyle olmasıdır: Yontarak ve suret vererek putları asıl insanlar yaratmakta, putların ise böyle bir güçleri bulunmamaktadır, yani ‘kul’larından daha âcizdirler ve ‘ölü’dürler; hayat diye bir şeyin olmadığı donuk şeylerdir. “Diri değildirler” yani öyle ölüler vardır ki, öldükten sonra dirilir; Allah’ın canlı bir varlık haline getirdiği nutfeler gibi, ölümünden sonra diriltilecek olan canlı bedenler gibi… [Putların ana maddesi olan] taş ise, ölü halinin peşinden hayatın gelmeyeceği bir ‘ölü’dür. Bu, ölümünün çok daha derin / katmerli olduğunu göstermektedir. “Ne zaman diriltileceklerinin de farkında değiller!” ifadesiyle putların haliyle dalga geçilmektedir, yani bu ‘tanrı’lar hayat sahiplerinin ne zaman diriltileceklerini de bilmezler! Çünkü cansız donuk bir şeyin herhangi bir şeyi bile ‘fark etme’si imkânsız iken, şu evreni ayakta tutan mutlak hayat sahibinden, yani Yüce Allah’tan başka hiçbir canlının bilmediği bir şeyi mi fark edecek!?

[1638] Üçüncü bir açıklama da şudur: “Dua ettikleri”nden maksat melekler olabilir. Bir kısım Araplar bunlara taparlardı; oysa bunlar “ölüdürler”, yani mutlaka öleceklerdir; “diri değildirler” yani hayatları ebedi değildir. “… farkında değiller”, yani ne zaman diriltileceklerine dair bir bilgileri yoktur.

[١٦٣٣] {وَالَّذِينَ يَدْعُونَ} والآلهة الذين يدعوهم الكفار {مِنْ دُونِ اللَّهِ} وقرئ بالتاء. وقرئ «يُدْعَون»، على البناء للمفعول.

[١٦٣٤] نفى عنهم خصائص الإلهية بنفي كونهم خالقين وأحياء لا يموتون وعالمين بوقت البعث، وأثبت لهم صفات الخلق بأنهم مخلوقون وأنهم أموات وأنهم ٥ جاهلون بالغيب.

[١٦٣٥] ومعنى: {أَمْوَاتٌ غَيْرُ أَحْيَاءٍ} أنهم لو كانوا آلهة على الحقيقة لكانوا أحياء غير أموات، أي غير جائز عليها الموت كالحيّ الذي لا يموت وأمرهم على العكس من ذلك.

[١٦٣٦] والضمير في {يُبْعَثُونَ} للداعين، أي لا يشعرون متى تبعث عبدتهم. وفيه تهكم بالمشركين وأنّ آلهتهم لا يعلمون وقت بعثهم، فكيف يكون لهم وقت جزاء ١٠ منهم على عبادتهم. وفيه دلالة على أنه لا بدّ من البعث وأنه من لوازم التكليف.

[١٦٣٧] ووجه آخر: وهو أن يكون المعنى أن الناس يخلقونهم بالنحت والتصوير، وهم لا يقدرون على نحو ذلك، فهم أعجز من عبدتهم أموات جمادات لا حياة فيها، غير أحياء يعني أنَّ من الأموات ما يعقب موته حياة، كالنطف التي ينشئها الله حيوانًا وأجساد الحيوان التي تبعث بعد موتها. وأمّا الحجارة فأموات لا يعقب موتها حياة، ١٥ وذلك أعرق في موتها {وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ} أي وما يعلم هؤلاء الآلهة متى تبعث الأحياء تهكم بحالها، لأنّ شعور الجماد محال، فكيف بشعور ما لا يعلمه حي إلا الحيّ القيوم سبحانه.

[١٦٣٨] ووجه ثالث: وهو أن يراد بالذين يدعون الملائكة، وكان ناس منهم يعبدونهم، وأنهم أموات، أي لا بدّ لهم من الموت، غير أحياء: غير باقية حياتهم. وما ٢٠ يشعرون: ولا علم لهم بوقت بعثهم.

[1639] (Ne zaman anlamındaki) *eyyâne* kelimesi, *iyyâne* şeklinde de okunmuştur.

22. Tanrınız tek bir tanrıdır. Âhirete iman etmeyenlerin kalpleri bunu (yani, sevip bağlandıkları putları yıkan tevhit ilkesini) yadırgamakta, kendileri de büyüklük taslâmaktadır.

23. Şüphe yok ki Allah, onların gizlediklerini de bilmektedir açığa vurduklarını da... Büyüklük taslayanları O elbette sevmez.

[1640] "Tanrınız tek bir tanrıdır." Yani yukarıda anlatılanlardan şu açıkça ortaya çıktı ki; Allah'tan başkasına tanrılık izafe etmek bâtıl bir iddiadır ve tanrılık, herhangi bir ortağı bulunmaksızın sadece O'na aittir. İşte, vahdaniyetin kesinleşmesinin ve delilinin netleşmesinin bir neticesi de, bunların şirklerinde devam etmeleri ve kalplerinin tek tanrı inancını yadırgayıp bunu bir türlü benimseyememesi, kabul ve ikrar edemeyecek kadar kendilerini büyük görmeleri olmaktadır.

[1641] "Şüphe yok ki Allah, onların gizlediklerini de bilmektedir açığa vurduklarını da..." Dolayısıyla, bunların karşılığını kendilerine verecektir. Bu bir tehdittir. "Büyüklük taslayanları O elbette sevmez." Burada tevhide karşı büyüklük taslayanlar, yani Müşrikler kastedilmiş olabileceği gibi, herhangi bir konuda büyüklük taslayan herhangi bir kişi de kastedilmiş olabilir ki Müşrikler de onun kapsamına girerler.

24. Onlara; "Rabbiniz ne indirmiş?" denildiği zaman, "Evvelkilerin masallarını!.." derler.

25. Böylece, Kıyamet günü kendilerinin bütün yüklerini taşımakla kalmayıp, bilgisiz olarak saptırdıkları kişilerin yüklerinin bir kısmını da yüklenirler. Bakınız; ne kötü bir yük yükleniyorlar!

[1642] ماذا kelimesi "Rabbiniz hangi şeyi indirmiş?" anlamında أنزل (indirdi) fiilinin mef ʿûlü olarak mansuptur. Ya da "Rabbinizin indirdiği şey ne imiş?" anlamında mübteda olarak merfûʿdur. Mansup kabul ettiğinde, أَساطِيرُ الْأَوَّلِينَ ifadesi, "İndiğini *iddia ettiğiniz* şeyler evvelkilerin masallarıdır." anlamına gelir. Merfûʿ kabul ettiğinde ise mâna, "İndirilenler, evvelkilerin masallarıdır." şeklinde olur. ماذا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوُ (Ne infak edeceklerini [soruyorlar]; de ki: İhtiyaç fazlası. [Bakara 2/219]) âyetinde olduğu gibi. Ancak bu durum الْعَفْوَ kelimesini merfûʿ okuyanlara göredir. **Şayet** "Bu çelişkili bir sözdür; zira 'Rabbin inzal ettiği' şey *masal* olamaz." **dersen şöyle derim:** Bu, ["Şu size gönderilen peygamberiniz, cinlinin teki!.." [Şuʿarâ 26/27] âyetinde geçen] "peygamberiniz" ifadesi gibi alaylı bir ifadedir.

[١٦٣٩] وقرئ «إيان»، بكسر الهمزة.

٢٢-﴿إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَالَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالآخِرَةِ قُلُوبُهُمْ مُنْكِرَةٌ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ﴾

٢٣-﴿لا جَرَمَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ إِنَّهُ لا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ﴾

[١٦٤٠] {إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ} يعني أنه قد ثبت بما تقدّم من إبطال أن تكون الإلهية لغيره، وأنها له وحده لا شريك له فيها، فكان من نتيجة ثبات الوحدانية ووضوح دليلها: استمرارهم على شركهم، وأنّ قلوبهم منكرة للوحدانية، وهم مستكبرون عنها وعن الإقرار بها.

[١٦٤١] {لَا جَرَمَ} حقًا {أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ} سرّهم وعلانيتهم فيجازيهم، وهو وعيد {أَنَّهُ لَا يُحِبُّ لْمُسْتَكْبِرِينَ}. يجوز أن يريد المستكبرين عن التوحيد، يعني المشركين. ويجوز أن يعمّ كل مستكبر، ويدخل هؤلاء تحت عمومه.

٢٤-﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا أَسَاطِيرُ الأَوَّلِينَ﴾

٢٥-﴿لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ أَلا سَاءَ مَا يَزِرُونَ﴾

[١٦٤٢] {مَاذَا} منصوب بأنزل، بمعنى: أي شيء {أَنزَلَ رَبُّكُمْ} أو مرفوع بالابتداء بمعنى: أي شيء أنزله ربكم، فإذا نصبت فمعنى {أَسَاطِيرُ الأَوَّلِينَ} ما يدّعون نزوله أساطير الأوّلين، وإذا رفعته فالمعنى: المنزل أساطير الأوّلين، كقوله {مَاذَا يُنفِقُونَ قُلِ الْعَفْوُ} [البقرة: ٢١٩] فيمن رفع. فإن قلت: هو كلام متناقض، لأنه لا يكون منزل ربهم وأساطير؟ قلت: هو على السخرية كقوله {إِنَّ رَسُولَكُمُ} [الشعراء: ٢٧]

[1643] Bu, ya Müşriklerin birbirlerine söylediği ya da Müslümanların onlara söylediği bir sözdür. Bunun, Mekke'nin girişlerine dağılıp insanları Peygamber (s.a.)'den uzaklaştırmaya çalışan propagandistlerin sözü olduğu da söylenmiştir. Hacı kafileleri, Peygamber (s.a.)'e ne indirildiğini sorduklarında, bunlar "evvelkilerin anlattıkları, eskilerin boş iddiaları" derlermiş.

[1644] لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ yani bunu, insanları saptırıp Peygamber (s.a.)'den uzaklaştırmak için söylerler ve böylece kendi sapmalarının bütün yükünü yüklendikleri gibi, onların saptırmasıyla sapan kimselerin yüklerinin bir kısmını da -ki saptırma günahıdır- yüklenmiş olurlar; çünkü saptıran ile sapan ortaktır. Biri saptırmakta, diğeri de kendisini saptırana boyun eğmektedir, dolayısıyla günahı ikisi de yüklenecektir. لِيَحْمِلُوا'daki Lâm bir amaç ifade etmeksizin illet beyan eder. [Yani "vebal yüklenelim." diye saptırıyor değiller. Ama sonuçta vebal yüklenmekteler.] "Şer korkusuyla kentten ayrıldım." ifaden gibi.

[1645] بِغَيْرِ عِلْمٍ (Bilgisiz olarak) ifadesi, mef'ûlün hâlini anlatmaktadır; yani kendilerinin saptırıcı olduğunu bilmeyen kimseleri saptırmaktalar. Bunların saptırdığı kişilerin de -bilgisiz olmalarına rağmen- "dalâlette oldukları" ve "vebal yüklendikleri" söylenmiştir, çünkü akıllarını kullanıp hak ile bâtılı ayırt edene kadar araştırıp incelemeleri gerekiyordu.

26. Kendilerinden öncekiler de (gerçekleri çarpıtarak) tuzak kurmuşlardı. Ama sonuçta Allah (azabı ile) gelerek binalarını temellerinden çökertmiş, üstlerindeki tavanlar başlarına yıkılmıştı! Ve bu azap onlara hiç farketmedikleri bir yer ve zamanda gelmişti.

27. Sonra, "Haklarında cepheleştiğiniz o ortaklarım(!) nerede hani?!" diyerek onları Kıyamet günü de rezil edecektir. Kendilerine bilgi verilmiş olanlar, "Bugün rezillik ve kötülük inkârcı nankörler üzerinedir şüphesiz!" derler.

28. Onlar ki melekler bunların canını kendi kendilerine zulmederlerken alır da "Biz hiçbir kötülük yapmıyorduk." diyerek boyun bükerler. Hayır! Allah sizin yaptıklarınızı bilmektedir!

29. O halde temelli kalmak üzere Cehennem'in kapılarından girin! Ne kötüdür büyüklük taslayanların varacağı yer!

[١٦٤٣] وهو كلام بعضهم لبعض، أو قول المسلمين لهم، وقيل: هو قول المقتسمين: الذين اقتسموا مداخل مكة ينفرون عن رسول الله ﷺ، إذا سألهم وفود الحاج عما أنزل على رسول الله ﷺ، قالوا أحاديث الأوّلين وأباطيلهم.

[١٦٤٤] {لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ} أي قالوا ذلك إضلالا للناس وصدًّا عن رسول الله ﷺ، فحملوا أو زاد ضلالهم {كَامِلَةً} وبعض أوزار من ضلّ بضلالهم، وهو وزر الإضلال، لأن المضلّ والضال شريكان: هذا يضله، وهذا يطاوعه على إضلاله، فيتحاملان الوزر، ومعنى اللام التعليل من غير أن يكون غرضًا، كقولك: خرجت من البلد مخافة الشر.

[١٦٤٥] {بِغَيْرِ عِلْمٍ} حال من المفعول أي يضلون من لا يعلم أنهم ضلال وإنما وصف بالضلال واحتمال الوزر من أضلوه وإن لم يعلم لأنه كان عليه أن يبحث وينظر بعقله حتى يميز المحق والمبطل.

٢٦-﴿قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَأَتَى اللَّهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَأَتَاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لا يَشْعُرُونَ﴾

٢٧-﴿ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يُخْزِيهِمْ وَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تُشَاقُّونَ فِيهِمْ قَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ إِنَّ الْخِزْيَ الْيَوْمَ وَالسُّوءَ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾

٢٨-﴿الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ فَأَلْقَوُا السَّلَمَ مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ بَلَى إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

٢٩-﴿فَادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَلَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ﴾

[1646] القواعد binaların dayandığı sütunlar demektir. Temel anlamında olduğu da söylenmiştir. Bu temsilî bir ifadedir: Müşrikler Allah ve Resulüne tuzak kurmak için ortaya birtakım dikili şeyler koydular, Allah da bunları o diktikleri şeylerin içinde helâk etti. Öyle bir toplum gibi ki onlar bir bina dikip onu sütunlarla desteklemişler, daha sonra, sarsılan sütunlarından binaya [bir afet] gelip tavan üzerlerine çökmüş ve helâk olmuşlardır. "Kim kardeşi için kuyu kazarsa, oraya yüzükoyun kendisi düşer!" [Kendi kazdığı kuyuya düşmek] deyimi de bunu anlatmaktadır. Söylendiğine göre bu kişi, Babil'de beş bin zirâ / kol -bir görüşe göre ise 2 fersah- uzunluğunda bir kule inşa eden Ken'ân oğlu Nemrut imiş. Allah öyle bir rüzgâr estirmiş ki kule, Nemrut ve kavminin üzerine çökmüş ve helâk olmuşlar.

[1647] "Allah'ın gelmesi"nden maksat, "hiç farketmedikleri" hesap etmedikleri, beklemedikleri "bir yer ve zamanda, temellerinden" yani temellerinin olduğu kısımdan *emrinin* gelmesidir.

[1648] بنيانَهم (binalarını) ifadesi, بيتَهم (evlerini) şeklinde; السَّقْف (çatı) kelimesi de iki zamme ile السُّقُف (çatıları) şeklinde de okunmuştur.

[1649] يُخْزِيهِمْ insanı rezil edecek bir azapla onları zelil eder demektir. "*Ya Rabbi! Sen kimi Ateş'e sokarsan onu perişan etmişsin demektir.*" [Âl-i 'İmrân 3/192]

[1650] Bunun dünyadaki azapları olduğunu belirtip, "sonra" ahirette de azap olduğunu kastediyor.

[1651] شُرَكائِيَ (ortaklarım) ifadesinde Allah Teâlâ, Müşriklerin, tanrıları kendisine izafe edişlerini hikâye ederek ortakları kendisine izafe etmekte ve böylece onlarla alay ederek kendilerini kınamaktadır.

[1652] تُشَاقُّونَ فِيهِمْ ifadesi, "kendileri ve 'anlamları' hakkında müminlere düşmanlık edip, dâvalaştığınız" demektir. Nun'un kesresi ile تُشَاقُّونِ şeklinde de okunmuştur; "Benimle cepheleştiğiniz" anlamındadır; çünkü müminlerle cepheleşmek, bir nev-'i Allah'la cepheleşmektir.

[1653] "Kendilerine bilgi verilmiş olanlar" peygamberler ile ümmetlerini imana davet edip öğüt veren âlimlerdir. Ancak bunlar, onların karşısında büyüklük taslayarak onlara yönelmemekte, onlarla cepheleşmektedir. Bunu, [yani "Bugün rezillik ve kötülük inkârcı nankörler üzerinedir şüphesiz!" sözünü] işbu kimselerle şamata yapmak için "Oh olsun!" kabilinden söyleyecekler-dir. Allah bu ifadeyi, bunu işitenlere bir lütuf olsun diye bu zevatın dilinden aktarmaktadır. Bunların melekler olduğu da söylenmiştir.

[١٦٤٦] القواعد: أساطين البناء التي تعمده. وقيل: الأساس وهذا تمثيل، يعني أنهم سووا منصوبات ليمكروا بها الله ورسوله، فجعل الله هلاكهم في تلك المنصوبات، كحال قوم بنوا بنيانًا وعمدوه بالأساطين فأتى البنيان من الأساطين بأن ضعضعت فسقط عليهم السقف وهلكوا. ونحوه: من حفر لأخيه جبًا وقع فيه منكبًا. وقيل: هو نمرود بن كنعان حين بنى الصرح ببابل طوله خمسة آلاف ذراع. وقيل فرسخان، فأهب الله الريح فخر عليه وعلى قومه فهلكوا.

[١٦٤٧] ومعنى إتيان الله: إتيان أمره {مِنَ الْقَوَاعِدِ} من جهة القواعد {مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ} من حيث لا يحتسبون ولا يتوقعون.

[١٦٤٨] وقرئ «فأتى الله بيتهم». «فخرّ عليهم السقُفُ»، بضمتين.

[١٦٤٩] {يُخْزِيهِمْ} يذلهم بعذاب الخزي {رَبَّنَا إِنَّكَ مَن تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ} [آل عمران: ١٩٢]

[١٦٥٠] يعني هذا لهم في الدنيا، ثم العذاب في الآخرة.

[١٦٥١] {شُرَكَائِيَ} على الإضافة إلى نفسه حكاية لإضافتهم، ليوبخهم بها على طريق الاستهزاء بهم.

[١٦٥٢] {تُشَاقُّونَ فِيهِمْ} تعادون وتخاصمون المؤمنين في شأنهم ومعناهم. وقرئ «تشاقونِ»، بكسر النون، بمعنى: تشاقونني؛ لأنّ مشاقة المؤمنين كأنها مشاقة الله.

[١٦٥٣] {قَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ} هم الأنبياء والعلماء من أممهم الذين كانوا يدعونهم إلى الإيمان ويعظونهم، فلا يلتفتون إليهم ويتكبرون عليهم ويشاقونهم، يقولون ذلك شماتة بهم وحكى الله ذلك من قولهم ليكون لطفًا لمن سمعه. وقيل: هم الملائكة.

[1654] تتوفاهم ifadesi Yâ ile de Tâ ile de okunmuş; ayrıca Tâ, Tâ'ya idğam edilerek الذينَ تَّوفاهم şeklinde de okunmuştur.

[1655] فَأَلْقَوُا السَّلَمَ şu demektir: Barışmaya çalışırlar, alçakgönüllülük gösterirler, dünyadaki cepheleşme ve kibirlerinin aksi tutumlar sergilerler ve "Biz hiçbir kötülük yapmıyorduk!' derler. Kendilerinden sâdır olan inkâr ve düşmanlığı kabul etmezler. O ilim sahipleri de bunun üzerine "Hayır! Allah sizin yaptıklarınızı bilmektedir ve yaptıklarınızın karşılığını verecek." derler. Bu da bir şamatadır, "O halde Cehennem'in kapılarından girin!" ifadesi de…

30. Müttakîlere "Rabbiniz ne indirmiş?" denildiği vakit ise "Hayır (indirmiştir.)" derler. Bu dünyada ihsan üzere hareket edenlere muazzam bir iyilik vardır; Âhiret yurdu elbette daha hayırlıdır. Ne güzeldir müttakîlerin yurdu!

31. Yani, girecekleri o Adn Cennetleri ki, altlarından ırmaklar akar; orada diledikleri her şey kendilerinindir. Müttakîleri Allah işte böyle mükâfatlandırır.

32. Onlar ki melekler, bunların canını güzel güzel alacak ve "Selâm olsun size! Haydi girin Cennet'e, kendi yaptıklarınızın karşılığı olarak!" diyeceklerdir.

[1656] خَيْرًا "Hayır indirdi." demektir. "Peki, birincisi [أساطيرُ الأولين] merfû' okundu da bu neden mansup okundu?" **dersen şöyle derim:** İkrar edenin verdiği cevap ile reddedeninkini birbirinden ayırmak için. Yani, aynı soru müminlere sorulduğunda, kem küm etmeksizin [mansup olan ماذا şeklindeki] soruya uygun biçimde cevap vermiş; indirme fiilinin mef'ûlü olarak, yani indirilmiş olduğunu açık, net biçimde kabul ettiklerini gösterecek şekilde cevap vermişler ve خَيْرًا yani "Hayr*ı* indirdi." demişlerdir. Ötekiler ise soruya cevap verirken cevabı soru gibi mansup kılmadan, "evvelkilerin masallar*ı*" demiş ve bunların "indirilmekle alâkası olmadığını" göstermeye çalışmışlardır.

[1657] Rivayete göre Arap kabileleri hac mevsiminde (Mekke'ye) Peygamber (s.a.)'e dair haber getirecek kişiler gönderirmiş. Ancak, elçi geldiğinde, propagandistler "Muhammed'den uzak durmasını" isteyeyerek ona engel çıkartırlar ve "Onunla karşılaşmasan daha iyi." derlermiş. Bunun üzerine elçi, "Muhammed'in ne idüğüne dair malumat toplamadan ve onu görmeden geri dönersem, ben berbat bir elçiyim demektir." dermiş. Peygamber (s.a.)'in sahabilerinden biriyle karşılaştığında, onlar onun doğru söylediğine, gerçekten peygamber olarak gönderildiğine tanıklık ederlermiş ki "Hayrı indirdi." diyenler bunlardır.

[١٦٥٤] قرئ «تتوفاهم»، بالتاء والياء. وقرئ «الذينَ تَّوفاهم»، بإدغام التاء في التاء.

[١٦٥٥] {فَأَلْقَوُا السَّلَمَ} فسالموا وأخبتوا، وجاءوا بخلاف ما كانوا عليه في الدنيا من الشقاق والكبر، وقالوا: {مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ} وجحدوا ما وجد منهم من الكفر والعدوان، فردّ عليهم أولو العلم {إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ} فهو يجازيكم عليه، وهذا أيضًا من الشماتة وكذلك {فادخلوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ}.

٣٠-﴿وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَا أَنزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرًا لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَلَدَارُ الآخِرَةِ خَيْرٌ وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ﴾

٣١-﴿جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ كَذَلِكَ يَجْزِي اللَّهُ الْمُتَّقِينَ﴾

٣٢-﴿الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلامٌ عَلَيْكُمُ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[١٦٥٦] {خَيْرًا} أنزل خيرًا. فإن قلت: لم نصب هذا ورفع الأول؟ قلت: فصلا بين جواب المقرّ وجواب الجاحد، يعني أن هؤلاء لما سئلوا لم يتلعثموا، وأطبقوا الجواب على السؤال بينا مكشوفًا مفعولًا للإنزال، فقالوا خيرًا، أي أنزل خيرًا، وأولئك عدلوا بالجواب عن السؤال فقالوا: هو أساطير الأوّلين، وليس من الإنزال في شيء.

[١٦٥٧] وروي أن أحياء العرب كانوا يبعثون أيام الموسم من يأتيهم بخبر النبي ﷺ، فإذا جاء الوافد كفه المقتسمون وأمروه بالانصراف وقالوا: إن لم تلقه كان خيرًا لك، فيقول: أنا شرّ وافد إن رجعت إلى قومي دون أن أستطلع أمر محمد وأراه، فيلقى أصحاب رسول الله ﷺ فيخبرونه بصدقه، وأنه نبيّ مبعوث، فهم الذين قالوا خيرًا.

[1658] لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا (ihsan üzere hareket edenler için) ve devamındaki cümle, "hayır"dan bedeldir, "müttakiler için" ifadesinin aktarımı olup "Onlar bu sözü söyledi." demektir. Buna göre, [خيرا kelimesi, أنزل değil, قالوا fiilinin mef'ûlü olmakta ve] muhsinlere verilecek şey, önce "hayır" diye adlandırılmış, sonra aktarılmış olmaktadır. لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا ifadesinin, ihsan sahiplerine bir vaat olarak yeni başlamış bir söz olması da caizdir. Bu durumda, mezkûr 'söz'leri, sergiledikleri güzel tutumlar cümlesinden olmakta ve bu sebeple methedilmektedirler.

[1659] حَسَنَةٌ sergiledikleri güzel tutum sebebiyle, dünyada alacakları mükâfat demektir. Âhirette ise kendileri için bundan daha hayırlısı mevcuttur. فَآتَاهُمُ اللّٰهُ ثَوابَ الدُّنْيا وَحُسْنَ ثَوابِ الْآخِرَةِ (Allah da onlara hem dünyevî karşılığı hem de Âhiretteki karşılığın güzelini vermiştir. [Âl-i 'İmrân 3/148]) âyetinde belirtildiği gibi.

[1660] "Ne güzeldir müttakîlerin yurdu" olarak ahiret yurdu! Yani burada medhe konu olan husus -geride geçtiğinden- ayrıca zikredilmemiştir. جَنَّاتُ عَدْنٍ (Adn cennetleri) ifadesi, ["*Bu* da Adn cennetleridir." şeklinde]mahzuf bir mübtedanın haberidir, ancak ["Ne güzeldir müttakîlerin yurdu olarak Adn cennetleri!" anlamında] medhe konu olan şey de olabilir

[1661] طَيِّبِينَ ifadesi, inkâr ve masiyetler yüzünden kendi kendine haksızlık etme durumundan uzak, tertemiz biçimde demektir; çünkü ظالمي أنفسهم (kendi kendilerine zulmederlerken) ifadesinin karşıtı olarak gelmiştir.

[1662] يَقُولُونَ سَلامٌ عَلَيْكُمْ Söylendiğine göre mümin kulun ölmesine ramak kaldığında, kendisine bir melek gelerek, "Selâm senin üzerine olsun ey Allah'ın velîsi! Allah sana *selâm* söylüyor, her tür tehlikeden uzak, esen olduğunu bildiriyor." der ve onu cennetle müjdelermiş.

33. Galiba, (bu müşrikler) kendilerine bizzat meleklerin ya da Rabbinin emrinin gelmesini bekliyorlar?! Kendilerinden öncekiler de böyle yapmıştı. (Onlara bu yüzden azap etmekle) onlara Allah zulmetmiş değildi; kendi kendilerine zulmediyorlardı!

34. Bunun sonucu olarak da kendi yaptıkları şeylerin yol açtığı kötülükler başlarına geliverdi. Çepeçevre kuşattı onları alay edip durdukları şey!

[1663] تَأْتِيَهُمُ الْمَلائِكَةُ (meleklerin gelmesini) ifadesi, Tâ ile de Yâ ile de okunmuştur; "ruhlarını kabzetmek üzere gelmelerini" anlamındadır. "Rabbinin emri" köklerini kurutacak azap ya da Kıyamettir.

[١٦٥٨] وقوله {لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا} وما بعده بدل من خيرًا، حكاية لقوله {لِلَّذِينَ اتَّقَوْا} أي قالوا هذا القول، فقدّم عليه تسميته خيرًا ثم حكاه. ويجوز أن يكون كلامًا مبتدأ عدة للقائلين، ويجعل قولهم من جملة إحسانهم ويحمدوه عليه.

[١٦٥٩] {حَسَنَةٌ} مكافأة في الدنيا بإحسانهم، ولهم في الآخرة ما هو خير منها، كقوله {فَآتاهُمُ اللَّهُ ثَوابَ الدُّنْيا وَحُسْنَ ثَوابِ الْآخِرَةِ} [آل عمران: ١٤٨]

[١٦٦٠] {وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ} دار الآخرة، فحذف المخصوص بالمدح لتقدّم ذكره. و{جَنَّاتُ عَدْنٍ} خبر مبتدأ محذوف ويجوز أن يكون المخصوص بالمدح.

[١٦٦١] {طَيِّبِينَ} طاهرين من ظلم أنفسهم بالكفر والمعاصي. لأنه في مقابلة ظالمي أنفسهم.

[١٦٦٢] {يَقُولُونَ سَلامٌ عَلَيْكُمْ} قيل: إذا أشرف العبد المؤمن على الموت جاءه ملك فقال: السلام عليك يا وليّ الله، الله يقرأ عليك السلام، وبشره بالجنة.

٣٣-﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ أَمْرُ رَبِّكَ كَذَلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

٣٤-﴿فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا عَمِلُوا وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ﴾

[١٦٦٣] {تَأْتِيَهُمُ الْمَلائِكَةُ} قرئ بالتاء والياء، يعني أن تأتيهم لقبض الأرواح. و{أَمْرُ رَبِّكَ} العذاب المستأصل أو القيامة.

[1664] "Kendilerinden öncekiler de böyle" yani bunu benzerini "yapmışlar", şirk koşup yalanlamışlardı. Onları yerle bir ederken, "onlara Allah zulmetmiş değildi; kendi kendilerine zulmediyorlardı!" Zira yerle bir edilmeyi hak ettikleri şeyler yapıyorlardı.

[1665] سَيِّئَاتُ مَا عَمِلُوا ifadesi, "kötü amellerinin karşılığı" demektir ya da "Kötülüğün karşılığı dengi bir kötülüktür." [Şûrâ 42/04] ifadesi gibidir.

35. Müşrikler, "Allah dileseydi, O'ndan başka bir şeye ne biz tapardık ne de atalarımız; O'nunki dışında hiçbir şeyi de haram kılmazdık." demekteler. Onlardan öncekiler de böyle yapmışlardı. Açık-seçik iletmekten başka bir şey düşer mi 'elçi'lere?!

[1666] Müşriklerin tâdat edilen inkâr ve inat türlerinden biri de budur: Deliller ortaya konduğu halde Allah'a şirk koşmaları, O'nun vahdaniyetini yadırgayıp reddetmeleri, yeniden dirilişi yadırgayıp reddetmeleri ve "Gelecekse gelsin haydi!" diyerek dalga geçmeleri, Peygamber (s.a.)'i yalanlayıp, onunla cepheleşmeleri, kendilerini hakkı kabul edemeyecek kadar büyük görmeleri… Yani bunlar, Allah'a ortak koşmuş; O'nun helal dediği *bahîra, sâ'ibe* vb. şeylere haram demiş; sonra da bu fiillerini Allah'a isnat ederek "O dileseydi, yapmazdık!" demişlerdir ki Cebriyye'nin söylediği de aynen budur. "Onlardan öncekiler de böyle yapmışlardı." yani şirk koşmuş ve Allah'ın 'helâl'ini 'haram'laştırmışlardı. Bu yaptıklarının çirkinliği konusunda uyarıldıklarında da bunu Rablerine yamamaya çalıştılar!.. "Bu durumda" hakkı; Allah'ın şirki ve masiyetleri 'dileme'yeceğini kanıtlarıyla "açık-seçik iletmekten" ve şirkin ne kadar çirkin ve bâtıl bir şey olduğunu, kulların fiilinden Allah'ın berî olduğunu, o fiilleri yapanın, kendi kasıtlarıyla, irade ve tercihleriyle bizzat kullar olduğunu; Allah'ın ise onları güzel işlere teşvik edip muvaffak kıldığını, çirkin işlerden men edip bu konuda tehdit ettiğini bildirmekten "başka bir şey düşer mi elçilere?!"

36. Gerçek şu ki Biz, her ümmetin içinde "Allah'a kulluk edin ve 'tâgut'tan uzak durun!" diye bir elçi göndermişizdir. Ama Allah, içlerinden kimini (kendi yaptıkları sayesinde) hidayete erdirmiş; kimi de (tamamen kendi yaptıkları yüzünden) dalâlete müstehak olmuştur. Şimdi yeryüzünde gezin de elçileri yalanlayanların sonunun nasıl olduğunu görün!

[١٦٦٤] {كَذَلِكَ} أي مثل ذلك الفعل من الشرك والتكذيب {فَعَلَ الذين مِن قَبْلِهِمْ وَمَا ظَلَمَهُمُ الله} بتدميرهم {ولكن كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ} لأنهم فعلوا ما استوجبوا به التدمير.

[١٦٦٥] {سَيِّئَاتُ مَا عَمِلوا} جزاء سيئات أعمالهم. أو هم كقوله {وَجَزَاء سَيِّئَةٍ ٥ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا} [الشورى: ٤٠].

٣٥-﴿وَقَالَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا عَبَدْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ نَحْنُ وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَّمْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ كَذَلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾

[١٦٦٦] هذا من جملة ما عدّد من أصناف كفرهم وعنادهم، من شركهم بالله ١٠ وإنكار وحدانيته بعد قيام الحجج وإنكار البعث واستعجاله، استهزاء منهم به وتكذيبهم الرسول، وشقاقهم، واستكبارهم عن قبول الحق، يعني أنهم أشركوا بالله وحرّموا ما أحل الله، من البحيرة والسائبة وغيرهما، ثم نسبوا فعلهم إلى الله وقالوا: لو شاء لم نفعل، وهذا مذهب المجبرة بعينه {كَذَلِكَ فَعَلَ الذين مِن قَبْلِهِمْ} أي أشركوا وحرموا حلال الله فلما نبهوا على قبح فعلهم ورّكوه على ربهم {فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ} ١٥ إلا أن يبلغوا الحق، وأن الله لا يشاء الشرك والمعاصي بالبيان والبرهان، ويطلعوا على بطلان الشرك وقبحه وبراءة الله تعالى من أفعال العباد، وأنهم فاعلوها بقصدهم وإرادتهم واختيارهم والله تعالى باعثهم على جميلها وموفقهم له، وزاجرهم عن قبيحها وموعدهم عليه.

٣٦-﴿وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ فَمِنْهُمْ ٢٠ مَنْ هَدَى اللَّهُ وَمِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ﴾

[1667] Gerçek şu ki; "Allah'ın kötüyü planlayıp şerri dilediği" fikrinin bâtıl olduğunu gösterirken, işi şuraya getirdi: Hiçbir toplum yoktur ki onlara *hayr*ı, yani Allah'a iman edip O'na kulluk etmeyi ve şerden, yani tâğuta itaatten kaçınmayı emreden bir elçiyi Allah içlerinde görevlendirmiş olmasın. "Ama Allah, içlerinden kimini hidayete erdirmiş" yani lütfa lâyık olduğunu bildiği için ona lütfetmiş; "kimi de dalâlete müstehak olmuştur." Yani kendi haline ve yüzüstü bırakılması (خذلان) kesinleşmiştir; çünkü Allah onun inkâra kararlı olduğunu, kendisinden hayır gelmeyeceğini bilmekte idi. "Şimdi yeryüzünde gezin de" yalanlayanlara ne yaptığımı "görün" ki, şerlilere 'yaptığım şey'i yaptığıma göre, şerri Benim plânlamadığım ve dilemediğim hususunda hiçbir şüpheniz kalmasın.

37. Sen bunların doğru yola gelmelerini ne kadar istersen iste, Allah, saptırdığı birini elbette doğru yola getirmez! Bir yardımcıları da olmayacaktır!

[1668] Allah burada Kureyşlilerin Peygamber (s.a.) karşısındaki inatlarını ve Peygamber (s.a.)'in de onların iman etmelerini çok arzu ettiğini zikretmekte ve onların 'dalâlete müstahak olan' gruptan olduklarını ona bildirmekte, kendisinin "saptırdığı birini doğru yola getirmeyeceğini" yani kendi haline bıraktığı birine lütufta bulunmayacağını bildirmektedir; çünkü böyle bir şey abestir. Allah ise abes iş yapmaktan münezzehtir. Zira abes iş yapmak, Allah hakkında caiz olmayan çirkin şeyler kabilindendir.

[1669] لا يهدي (ifadesi) *lâ yuhdâ* (hidayete erdirilmez) şeklinde de okunmuş olup, "Ne sen ne de başka herhangi bir kişi onu doğru yola getirebilir. Allah onu kendi haline terk etmiştir." anlamındadır. "Bir yardımcıları da olmayacaktır!" ifadesi, 'saptırma' ile, yardımın zıttı olan kendi haline terk etme anlamının kast edildiğine delildir. لا يهدي ifadesi *lâ yehtedî* (hidayete gelmez) anlamında da olabilir. *Hedâhu'llāhu fe-hedâ* (Allah ona hidayet etti, o da hidayete geldi.) denir. Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654] *fe-inna'llāhe lâ hâdiye li-men yudıllu* ve *li-men edalle* (Allah'ın saptırdığını - saptıracağını doğru yola getirecek yoktur.) şeklinde okumuştur ki, *lâ yuhdâ* okuyanın kıraatini desteklemektedir. İbn Mes'ûd [v. 327652] يهتدي'deki Tâ'yı Dal'a idgam ederek *lâ yehiddî* okumuştur. Bu ise birinci okuyuşu destekler. Ayrıca, [يُضِل (saptırdığı) yerine] fetha ile يَضِل (sapan) şeklinde de okunmuştur. Naha'î de [v. 96/714] إن تحرِص kelimesini Râ'nın fethasıyla *in tahras* okumuştur ki zayıf bir lehçedir.

38."Ölen birini Allah asla diriltmez!" diye olanca güçleriyle and içtiler. Elbette diriltir! Bu, O'nun kesin gerçekleşecek bir vaadidir, ama insanların çoğu bilmez.

[١٦٦٧] ولقد أمدّ إبطال قدر السوء ومشيئة الشر بأنه ما من أمة إلا وقد بعث فيهم رسولًا يأمرهم بالخير الذي هو الإيمان وعبادة الله، وباجتناب الشر الذي هو طاعة الطاغوت { فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللَّهُ} أي لطف به لأنه عرفه من أهل اللطف {وَمِنْهُمْ مَّنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضلالة} أي ثبت عليه الخذلان والترك من اللطف، لأنه ٥ عرفه مصمما على الكفر لا يأتي منه خير {فَسِيرُوا فِى الأرض فانظروا} ما فعلت بالمكذبين حتى لا يبقى لكم شبهة في أني لا أقدّر الشر ولا أشاؤه، حيث أفعل ما أفعل بالأشرار.

٣٧-﴿إِنْ تَحْرِصْ عَلَى هُدَاهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾

[١٦٦٨] ثم ذكر عناد قريش وحرص رسول الله ﷺ على إيمانهم، وعرّفه أنهم ١٠ من قسم من حقت عليه الضلالة، وأنه {لَا يَهْدِى مَن يُضِلُّ} أي لا يلطف بمن يخذل، لأنه عبث، والله تعالى متعال عن العبث؛ لأنه من قبيل القبائح التي لا تجوز عليه.

[١٦٦٩] وقرئ «لا يُهدَى» أي لا تقدر أنت ولا أحد على هدايته وقد خذله الله. وقوله {وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ} دليل على أنّ المراد بالإضلال الخذلان الذي ١٥ هو نقيض النصرة. ويجوز أن يكون {لَا يَهدِي} بمعنى لا يهتدي. يقال: هداه الله فهدى. وفي قراءة أبيّ «فإنّ الله لا هادي لمن يضل، ولمن أضلّ»، وهي معاضدة لمن قرأ «لا يهدى»، على البناء للمفعول. وفي قراءة عبد الله: «يَهِدِّي»، بإدغام تاء يهتدي، وهي معاضدة للأولى. وقرئ «يضل» بالفتح. وقرأ النخعي: «إن تحرص»، بفتح الراء، وهي لغية

٢٠ ٣٨-﴿وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ بَلَى وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ﴾

39. (Diriltecektir) ki, anlaşmazlığa düştükleri şeyleri onlara açıklasın ve nankörce inkâr edenler, kendilerinin yalancı olduğunu öğrensin.

[1670] "And içtiler" ifadesi "müşrikler demekteler" [Nahl 16/35] ifadesine ma'tûftur ve her iki ifadenin de [yani Allah'a and içerek günahlarını O'nun dilemesine bağlamaları ve öldükten sonra dirilmeyi inkâr etmeleri] insanlara anlatılıp kayda geçirilmeye değer iki büyük inkâr olduğuna işaret etmektedir. بلى lafzı olumsuzluk ifadesinden sonrasını olumlama ifade eder; yani 'Aksine, Allah onları diriltir.' demektir. "Allah'ın vaadi" [yani وعدًا عليه ifadesi] بلى'nın delalet ettiği mânayı tekit eden bir masdardır; çünkü 'diriltir' fiili, Allah'ın bir vaadi olup bu vaadi yerine getirmenin hikmet açısından O'nun için *hak* olduğunu, gerekli olduğunu açıklamaktadır. "Ama insanların çoğu" kendilerinin diriltileceğini veya bunun Allah'a düşen zorunlu bir vaat olduğunu "bilmez." Çünkü şöyle demektedirler: Allah için hiçbir şey gerekli görülemez, iyi amel işleyene sevap vermek de, başka herhangi bir şey de hikmetin gereği değildir!..[1]

[1671] "Ki onlara açıklasın" ifadesi, "aksine" lafzının delalet ettiği şeye meteallık olup "Onları kendilerine açıklamak için diriltir." anlamındadır. "Onları" zamiri ölen kimseye râci olup mümin - kâfir herkesi içine alır. "Anlaşmazlığa düştükleri şey" haktır. "(Diriltecektir) ki, nankörce inkâr edenler, kendilerinin" 'Allah dileseydi, O'ndan başka bir şeye ne biz tapardık…' [Nahl 16/35] ve 'Ölen birini Allah asla diriltmez.' derken "yalancı olduğunu öğrensinler." [ليبين (Ki onlara açıklasın) ifadesindeki Lâm'ın] "Gerçek şu ki Biz, her ümmetin içinde bir elçi göndermişizdir." [Nahl 16/36] cümlesine müteallık olduğu da söylenmiştir. Buna göre ifadenin anlamı şudur: (… göndermişizdir) ki, anlaşmazlığa düştükleri şeyleri ve daha evvel Allah'a iftira eden sapıklık içindeki kimseler olduklarını kendilerine açıklasın.

40. Bizim bir şey dilediğimiz zamanki sözümüz, ona "Ol" demekten ibarettir; anında olmaya başlar.

[1672] قولنا (sözümüz) mübteda, أن نقول (demekten ibarettir) ise onun haberidir. كُنْ فَيَكُونُ ifadesindeki *kâne,* meydana gelme ve var olma anlamına gelen ve tam fiil olan *kâne*dir; yani biz bir şeyin varlığını murat ettiğimiz zaman ona sadece 'ol' deriz ve o şey ardından hiçbir duraksama olmadan oluşum sürecine girer. Bu, bir deyimdir, çünkü murat ettiği hiçbir şey O'nun için imkânsız değildir ve Allah Teâlâ bir şeyin mevcudiyetini murat ettiğinde onun varlığı asla duraksamaz. Tıpkı itaat edilen bir âmirin itaatkâr bir memura emri söz konusu olduğunda, orada sözlü bir ifade olmadığı halde, emredilen şeyin mevcut olması gibi.

1 Bu aslında Müslümanlar arasında hâkim olan mezhebin görüşüdür. / ed.

٣٩-﴿لِيُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي يَخْتَلِفُونَ فِيهِ وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ كَانُوا كَاذِبِينَ﴾

[١٦٧٠] {وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ} معطوف على {وَقَالَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا} [النحل: ٣٥] إيذانًا بأنهما كفرتان عظيمتان موصوفتان، حقيقتان بأن تحكيا وتدوّنا: توريك ذنوبهم على مشيئة الله، وإنكارهم البعث مقسمين عليه. و{بَلَى} إثبات لما بعد النفي، أي بلى ٥ يبعثهم. ووعد الله: مصدر مؤكد لما دلّ عليه بلى، لأن يبعث موعد من الله، وبين أنّ الوفاء بهذا الموعد حق واجب عليه في الحكمة {وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ} أنهم يبعثون أو أنه وعد واجب على الله؛ لأنهم يقولون: لا يجب على الله شيء، لا ثواب عامل ولا غيره من مواجب الحكمة.

[١٦٧١] {لِيُبَيِّنَ لَهُمُ} متعلق بما دل عليه «بلى» أي يبعثهم ليبين لهم. والضمير ١٠ لمن يموت، وهو عام للمؤمنين والكافرين، والذين اختلفوا فيه هو الحق {وَلِيَعْلَمَ الذين كَفَرُوا أَنَّهُمْ} كذبوا في قولهم: لو شاء الله ما عبدنا من دونه من شيء، وفي قولهم: لا يبعث الله من يموت. وقيل: يجوز أن يتعلق بقوله {وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا} [النحل: ٣٦] أي بعثناه ليبين لهم ما اختلفوا فيه، وأنهم كانوا على الضلالة قبله، مفترين على الله الكذب.

١٥ ٤٠-﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾

[١٦٧٢] {قَوْلُنَا} مبتدأ، و{أن نَقُولَ} خبره. {كُنْ فَيَكُونُ} من كان التامة التي بمعنى الحدوث والوجود، أي إذا أردنا وجود شيء فليس إلا أن نقول له: احدث، فهو يحدث عقيب ذلك لا يتوقف. وهذا مثل لأنّ مرادًا لا يمتنع عليه، وأنّ وجوده عند إرادته تعالى غير متوقف، كوجود المأمور به ٢٠ عند أمر الآمر المطاع إذا ورد على المأمور المطيع الممتثل، ولا قول ثم.

Mâna şöyledir: *Mümkin* olan herhangi bir şeyi var etmek Allah için işte bu derece kolaydır. O halde, *mümkinât*tan olan 'ölüleri diriltme' O'nun hakkında nasıl imkânsız olabilir!?

[1673] فيكونُ kelimesi نقولَ kelimesine atıfla فيكونَ şeklinde de okunmuştur.[1]

41. Zulme uğratıldıktan sonra Allah yolunda hicret edenleri, dünyada kesinlikle güzel bir yere yerleştireceğiz! Âhiret mükâfatı elbette daha büyüktür. Keşke bilmiş olsalardı!

42. Onlar ki sabrederler ve yalnızca Rablerine güvenip dayanırlar.

[1674] "Hicret edenler" Peygamber (s.a.) ve ashabıdır. Mekkeliler onlara zulmetmiş, onlar da dinleri uğrunda Allah'a sığınmışlardır. Bazıları önce Habeşistan'a; ardından da Medine'ye hicret etmişler ve iki hicrette bulunmuşlardır. Bazıları ise yalnızca Medine'ye hicret etmişlerdir. Bunların, Peygamber (s.a.)'in hicret etmesinden sonra [Mekkeliler tarafından Mekke'de] alıkonulup, orada kendilerine işkence edilen ve [Mekke'den] her çıkışlarında peşlerinden gidilerek geri döndürülen kimseler oldukları da söylenmiştir ki bunlar, Bilâl-i Habeşî [v. 20/641], Suheyb-i Rûmî [v. 38/659], Habbâb b. Eret [v. 37/657] ve Ammâr b. Yâsir'in [v. 37/657] de aralarında bulunduğu kişilerdir. Rivayete göre Suheyb, kendisini takip edip hicret etmesine mani olmak isteyenlere 'Ben yaşlı bir adamım. Yanınızda olsam size bir faydam olmayacağı gibi karşınızda olsam da size bir zarar veremem." diyerek onlara malını mülkünü vermiş ve böylece hicret etmiştir. Ebû Bekr (r.a.) onu görünce 'Suheyb, kârlı bir alış veriş olmuş.' demiş; Hazret-i Ömer ise 'Şu Suheyb ne iyi bir adam! Allah'tan korkmasaydı bile O'na isyan etmezdi." yani, "Allah cehennemi yaratmasaydı o, O'na yine itaat ederdi. Kaldı ki Allah cehennemi yaratmıştır." demiştir. Ki bu, büyük bir medihtir.

[1675] فِى اللَّهِ ifadesi Allah yolunda ve O'nun rızası için demektir. حَسَنَةً (güzel) masdar sıfatı olup "Onlara güzel bir hazırlık yaparız." anlamındadır. Hazret-i Ali (r.a.) لنبوئنهم kelimesini لنثوينهم şeklinde okumuştur. "Onları güzel bir yere yerleştireceğiz." demektir. Ayrıca, "Onları dünyada güzel bir yere yerleştireceğiz." anlamında olduğu ve bunun, kendilerine zulmeden Mekkelilere, bütün Araplara ve doğulu-bâtılı herkese galip gelme olduğu da söylenmiştir. Nitekim Hazret-i Ömer (r.a.)'ın muhacirlerden birine hazineden bir ödeme yaptığı zaman ona "Bunu al! Allah onu senin için bereketli eylesin. Bu, Allah'ın sana dünyada vermeyi vaat ettiği şey olup, O'nun senin için ahirete sakladıkları ise daha fazladır." dediği rivayet edilir. Yine, bu ifadenin "Onlara güzel bir yer hazırlarız." anlamında olduğu da söylenmiştir ki buna göre hazırlanan yer, halkının kendilerini aralarına alıp yardım ettiği Medine'dir.

---

1 "… 'ol' dememiz, onun da ânında olmaya başlamasıdır." mealinde. / ed.

والمعنى: أنّ إيجاد كل مقدور على الله تعالى بهذه السهولة، فكيف يمتنع عليه البعث الذي هو من شق المقدورات.

[١٦٧٣] وقرئ «فيكون»، عطفًا على {نَقُولَ}.

٤١-﴿وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظُلِمُوا لَنُبَوِّئَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَلَأَجْرُ الآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾ ٥

٤٢-﴿الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾

[١٦٧٤] {وَالَّذِينَ هَاجَرُوا} هم رسول الله ﷺ وأصحابه، ظلمهم أهل مكة ففرّوا بدينهم إلى الله، منهم من هاجر إلى الحبشة ثم إلى المدينة فجمع بين الهجرتين. ومنهم من هاجر إلى المدينة. وقيل: هم الذين كانوا محبوسين معذبين بعد هجرة ١٠ رسول الله ﷺ، وكلما خرجوا تبعوهم فردّوهم: منهم بلال، وصهيب، وخباب، وعمار. وعن صهيب أنه قال لهم: أنا رجل كبير، إن كنت معكم لم أنفعكم، وإن كنت عليكم لم أضرّكم، فافتدى منهم بماله وهاجر، فلما رآه أبو بكر رضي الله عنه قال له: ربح البيع يا صهيب. وقال له عمر: نعم الرجل صهيب، لو لم يخف الله لم يعصه، وهو ثناء عظيم: يريد لو لم يخلق الله نارًا لأطاعه، فكيف.

١٥ [١٦٧٥] {فِي اللَّهِ} في حقه ولوجهه {حَسَنَةً} صفة للمصدر، أي لنبوأنهم تبوئة حسنة. وفي قراءة علي رضي الله عنه «لنثوّينهم» ومعناه: أثوأة حسنة. وقيل: لننزلهم في الدنيا منزلة حسنة، وهي الغلبة على أهل مكة الذين ظلموهم، وعلى العرب قاطبة، وعلى أهل المشرق والمغرب. وعن عمر رضي الله عنه أنه كان إذا أعطى رجلًا من المهاجرين عطاء قال: خذ بارك الله لك فيه، هذا ما وعدك ربك في الدنيا. وما ذخر لك في الآخرة أكثر ٢٠ وقيل: لنبوّأنهم مباءة حسنة وهي المدينة، حيث آواهم أهلها ونصروهم.

[1676] "Keşke bilmiş olsalardı." cümlesindeki zamir kâfirlere râcidir; yani "Bunlar, o zayıf ve kimsesiz insanlara yaptıkları sebebiyle Allah'ın dünyada ve ahirette onlar için neler hazırladığını bilselerdi, mutlaka onların dinlerine girmeyi arzu ederlerdi." anlamındadır. Buradaki zamirin muhacirlere râci olması da mümkündür; yani "Bunu bilselerdi daha çok gayret gösterir, daha fazla sabrederlerdi." demektir.

[1677] الَّذِينَ صَبَرُوا ifadesi "Sabredenler bunlardır." ya da 'İşbu sabredenleri kastediyorum." anlamındadır ve her iki ifade de medih bildirmektedir. Yani, işkenceye ve vatanlarından ayrılmaya -ki Allah'ın Harem'i her kalbin, özellikle de orada doğup büyüyenlerin sevdiği bir yerdir- ve Allah yolunda uğraşıp didinme ve bu uğurda canını feda etme hususunda sabredenler...

43. (Resulüm!) Biz senden önce, kendilerine vahyettiğimiz 'er'lerden başkasını (yani melekleri peygamber olarak) göndermemişizdir. (Ey müşrikler!) Bilmiyorsanız, 'ilahî mesaj' uzmanlarına sorun.

44. (Bu erler) apaçık delillerle ve kitaplarla (gönderilmiştir). İşte insanlara daha önce indirilenleri kendilerine açıklayasın diye sana da bu mesajı indirdik, belki düşünürler.

[1678] Kureyşliler "Allah bir insanı peygamber göndermez." diyorlardı. Bunun üzerine "(Resulüm!) Biz senden önce, melekler aracılığıyla kendilerine vahyettiğimiz 'er'lerden başkasını göndermemişizdir." buyruldu. Allah'ın geçmiş ümmetlere insandan başka birini peygamber olarak göndermediğini size öğretmeleri için Ehl-i Kitap olan "ilahi mesaj uzmanlarına sorun."

[1679] **Şayet** "بالبينات (apaçık delillerle) ifadesi neye müteallıktır?" **dersen şöyle derim:** "Bu kelimenin birkaç müteallakı olabilir: (i) Ya رجالا kelimesi ile birlikte istisna hükmüne girmek suretiyle ما أرسلنا'ya müteallıktır ve mâna "Biz erleri *ancak apaçık delillerle* elçi gönderdik." şeklinde olur. "Kırbaçla sadece Zeyd'e vurdum." demen gibi ki "Zeyd'e kırbaçla vurdum." anlamındadır. (ii) Yahut بالبينات ifadesinin sıfatı olarak رجالا'e müteallıktır ve "apaçık delillerle birlikte olan erler olarak" demektir. (iii) Yahut bir *izmar* ile أرسلنا'ya müteallıktır. Sanki "Onlar ne ile gönderildiler?" diye sorulmuş ve "apaçık delillerle" diye cevap verilmiştir. Buna göre burada iki kelime, birinci ihtimalde ise bir kelime gizlenmiş olmaktadır. (iv) Veya يوحى fiiline müteallıktır ve "kendilerine apaçık deliller vahyedilen" anlamındadır. (v) Yahut da şartın kesinlik ve ilzam ifade etmesiyle لا تعلمون'ye müteallıktır; bir işçinin "Eğer senin işini yaptımsa bana hakkımı ver." demesi gibi.

[١٦٧٦] {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ} الضمير للكفار، أي لو علموا أنّ الله يجمع لهؤلاء المستضعفين في أيديهم الدنيا والآخرة، لرغبوا في دينهم. ويجوز أن يرجع الضمير إلى المهاجرين، أي لو كانوا يعلمون ذلك لزادوا في اجتهادهم وصبرهم.

[١٦٧٧] {الَّذِينَ صَبَرُوا} على هم الذين صبروا. أو أعني الذين صبروا، وكلاهما مدح، أي صبروا على العذاب وعلى مفارقة الوطن الذي هو حرم الله المحبوب في كل قلب، فكيف بقلوب قوم هو مسقط رؤسهم، وعلى المجاهدة وبذل الأرواح في سبيل الله.

٤٣-﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ﴾

٤٤-﴿بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾

[١٦٧٨] قالت قريش: الله أعظم من أن يكون رسوله بشرًا، فقيل {وَمَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ إلّا رِجَالًا نُّوحِى إِلَيهِمْ} على ألسنة الملائكة {فَاسْئَلُوا أَهْلَ الذكر} وهم أهل الكتاب، ليعلموكم أن الله لم يبعث إلى الأمم السالفة إلا بشرًا.

[١٦٧٩] فإن قلت: بم تعلق قوله {بِالْبَيِّنَاتِ}؟ قلت: له متعلقات شتى، فإما أن يتعلق بـ{ما أرسلنا} داخلًا تحت حكم الاستثناء مع {رجالًا}، أي وما أرسلنا إلا رجالًا بالبينات، كقولك: ما ضربت إلا زيدًا بالسوط؛ لأن أصله: ضربت زيدًا بالسوط؛ وإما بـ{رجالا} صفة له، أي رجالًا ملتبسين {بالبينات}. وإما بـ{أرسلنا} مضمرًا، كأنما قيل: بما أرسلوا؟ فقلت: {بالبينات}، فهو على كلامين، والأوّل على كلام واحد؛ وإما بـ{يوحي}، أي يوحي إليهم {بالبينات}؛ وإما بـ{لا تعلمون}، على أن الشرط في معنى التبكيت والإلزام، كقول الأجير: إن كنت عملت لك فأعطني حقي.

[1680] "İlahi mesaj uzmanlarına sorun." ifadesi ise yukarıdaki vecihlerin arasında bir ara cümledir. "İlahi mesaj uzmanları" (أهل الذكر) da Ehl-i Kitap'tır. Kitaba *zikr* ("ilahi mesaj" anlamında hatırlatıcı) denmesi onun gaflete düşmüş kimseler için bir nasihat ve uyarı olmasından dolayıdır.

[1681] "Daha önce kendilerine indirilenleri" yani emir ve yasaklara, vaat ve tehditlere dair ilahi mesajda Allah'ın inzal ettiği şeyleri.

[1682] "Belki düşünürler" yani uyarı ve tenbihlerine kulak vermek suretiyle uyanıp düşünmelerini murat ederek.

45. Kötü tertipler peşinde koşanlar, Allah'ın kendilerini yere batırmayacağından, ya da haberleri yokken ansızın azabın üzerlerine gelmeyeceğinden emin mi bulunuyorlar?

46. Yahut (diyar diyar) gezip dolaşırlarken kendilerini yakalamayacağından?! Çünkü Allah'ı âciz bırakacak değiller!

47. Yahut da kötü sona adım adım sürükleyerek yakalamayacağından?! (Peki, neden gelmiyor azap?) Çünkü sizin Rabbiniz gerçekten şefkatlidir, merhametlidir (Raûf, Rahîm).

[1683] مَكَرُوا السَّيِّئَاتِ (kötülükleri kuranlar) ifadesi *mekerû el-mekerâti's-seyyiât* (kötü tuzaklar kuranlar) anlamında olup, Mekkelileri ve Peygamber (s.a.)'e karşı kurdukları tuzakları kasdetmektedir. "Diyar diyar gezip dolaşırken" yani seyruseferleri, ticarî işleri ve diğer dünyalıklarını kazandıkları diğer meşgaleleri için dolaşırlarken. على تَخَوُّفٍ korku içinde demek olup Allah'ın bir kavmi daha önce helak etmesi daha sonrakilerin bunun üzerine korkuya kapılmaları ve korku ve beklenti içindeyken onları helak etmesinden ibarettir. Bu, "haberleri yokken, ansızın" ifadesinin zıttıdır. Bir şeyi azar azar eksilttiğin zaman söylediğin *tehavveftuhû* ve *tehavventuhû* ifadesi gibi. Züheyr şöyle demiştir:

> İyice bağlanmış yüksekteki keçeleşmiş hörgücü yavaş yavaş eksiltti yolculuk
> törpünün akça ağacı azar azar eksiltmesi gibi

[1684] Dolayısıyla, *tehavvuf* canlarını ve mallarını Allah'ın azar azar eksiltmesiyle sonunda helak olmalarını ifade etmektedir. Rivayete göre Hazret-i Ömer (r.a.) minberde iken cemaate "Bu kelime hakkında ne diyorsunuz?" diye sormuş. Kimse cevap vermemiş. O arada Hüzeyl kabilesinden yaşlı bir adam ayağa kalkmış ve "Bu bizim dilimizdendir. *Tehavvuf* 'azar azar eksilme' demektir." demiş. Hazret-i Ömer "Araplar bu kelimeyi şiirlerinde kullanmışlar mıdır?" diye sormuş.

[١٦٨٠] وقوله {فَاسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ} اعتراض على الوجوه المتقدّمة، وأهل الذكر: أهل الكتاب. وقيل للكتاب الذكر؛ لأنه موعظة وتنبيه للغافلين.

[١٦٨١] {مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ} يعني ما نزل الله إليهم في الذكر مما أمروا به ونهوا عنه ووعدوا وأوعدوا.

٥ [١٦٨٢] {وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ} وإرادة أن يصغوا إلى تنبيهاته فيتنبهوا ويتأملوا.

٤٥-﴿أَفَأَمِنَ الَّذِينَ مَكَرُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ يَخْسِفَ اللَّهُ بِهِمُ الأَرْضَ أَوْ يَأْتِيَهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لا يَشْعُرُونَ﴾

٤٦-﴿أَوْ يَأْخُذَهُمْ فِي تَقَلُّبِهِمْ فَمَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ﴾

٤٧-﴿أَوْ يَأْخُذَهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾

١٠ [١٦٨٣] {مَكَرُوا السَّيِّئَاتِ} أي المكرات السيئات، وهم أهل مكة، وما مكروا به رسول الله ﷺ.{فِى تَقَلُّبِهِمْ} متقلبين في مسايرهم ومتاجرهم وأسباب دنياهم. {على تَخَوُّفٍ} متخوفين، وهو أن يهلك قومًا قبلهم فيتخوّفوا فيأخذهم بالعذاب وهم متخوفون متوقعون، وهو خلاف قوله {مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ} وقيل: هو من قولك: تخوفته وتخونته، إذا تنقصته قال زهير:

١٥ تَخَوَّفَ الرَّحْلُ مِنْهَا تَامِكًا قَرِدا كَمَا تَخَوَّفَ عُودَ النّبْعةِ السَّفَنُ

[١٦٨٤] أي يأخذهم على أن يتنقصهم شيئًا بعد شيء في أنفسهم وأموالهم حتى يهلكوا. وعن عمر رضي الله عنه. أنه قال على المنبر: ما تقولون فيها؟ فسكتوا فقام شيخ من هذيل فقال: هذه لغتنا: التخوّف التنقص. قال: فهل تعرف العرب ذلك في أشعارها؟

İhtiyar "Evet, bizim bir şairimiz şöyle der." diyerek bu beyti okumuş. Bunun üzerine Hazret-i Ömer "Ey insanlar! Aman divanınıza dikkat edin! O yanılmaz…" demiş. Cemaatin "Divanımızla neyi kastediyorsun?" diye sormaları üzerine de "Cahiliye şiirini… Zira kitabınızın tefsiri oradadır." demiş.

5 [1685] "Sizin Rabbiniz gerçekten şefkatlidir, merhametlidir." Size karşı ağırbaşlıdır; cezaya müstahak olduğunuz halde sizi hemen cezalandırmaz.

48. Görmüyorlar mı ki Allah'ın yarattığı şeylerin gölgeleri sağa sola vurup zelil bir şekilde Allah'a secde etmekte?!

[1686] أولم يروا ve يتفيؤا kelimeleri Yâ ile okunduğu gibi وأولم تروا ve تتفيؤا
10 şeklinde Tâ ile de okunmuştur. مَا harfi, خَلَقَ اللّٰهُ ile mevsûle olup mubhemdir ve "gölgesi vuran şeyler" onu açıklamaktadır. اليمين (sağ) kelimesi *eymân* (sağlar) anlamındadır. سُجَّدًا kelimesi gölgelerin halini beyan etmektedir. وهم داخرون ise ظِلاله'daki zamirden haldir. Zira bu zamir çoğul hükmündedir ve Allah'ın yarattığı, gölgesi olan her şeyi ifade eder. [داخرون (Secde eder*ler*)
15 kelimesi insanlara mahsus] Vav ile cemi yapılmıştır, çünkü secde akıllıların vasıflarındandır. Veya secde edenler içinde akıllı varlıklar da bulunduğu için çoğunluk dikkate alınmıştır. Mâna şöyledir: "Allah'ın yarattığı, gölgesi olan cisimlerin sağlarından sollarından, yani hepsinin her iki yanından yere vurarak secde ettiğini görmüyorlar mı?" Burada insanın sağı ve solu eşyanın
20 iki yanı için isti'âredir. Yani, gölgeler bir yandan öbür yana Allah'a itaat ederek ve kendisini müsahhar kıldığı yere vurmaktan imtina etmeksizin dönüyor demektir. (Gölgeleri gibi) bizzat cisimler de secde ederler ve O'nun kendileri üzerindeki fiil ve tasarruflarına boyun eğerler, imtina etmezler.

49. Göklerde ve yerde ne kadar canlı varsa hepsi -melekler dâhil- hiç
25 **büyüklük taslamadan Allah'a 'secde' ediyor.**

50. 'Üst'lerindeki Rablerinden korkuyorlar ve kendilerine ne emrediliyorsa onu yapıyorlar.

[1687] مِن دَابَّةٍ (canlı) ifadesi, -Allah'ın insanların yerde 'dolaştığı' gibi göklerde dolaşan yaratıkları olduğu düşüncesine binaen- hem yerde hem de
30 göklerde bulunan canlıları beyan ediyor olabileceği gibi sadece yerdeki canlıları beyan ediyor da olabilir -ki o zaman "göklerdeki canlılar" ile *ruh* denen mahlûklar kastedilmiş olur.- Ayrıca, sadece 'yerdekileri' beyan ediyor olması ve 'göktekiler'le meleklerin kastedilmesi de mümkündür. Bu durumda, meleklerin tekrar zikredilmesi, mahlûkat içinde en itaatkâr ve en âbit varlıklar
35 olmaları sebebiyle secde edenler arasında olduklarını özellikle ifade etmek içindir. Ayrıca 'göklerdekiler' ile gök melekleri, "melekler dâhil" ifadesiyle de yerdeki *Hafaza* melekleri ve diğer yer melekleri kastedilmiş de olabilir.

قال: نعم، قال شاعرنا. وأنشد البيت. فقال عمر: أيها الناس، عليكم بديوانكم لا يضل. قالوا: وما ديواننا؟ قال: شعر الجاهلية فإن فيه تفسير كتابكم.

[١٦٨٥] {فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءوفٌ رَحِيمٌ} حيث يحلم عنكم، ولا يعاجلكم مع استحقاقكم.

٤٨-﴿أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ يَتَفَيَّأُ ظِلالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ سُجَّدًا لِلَّهِ وَهُمْ دَاخِرُونَ﴾ ٥

[١٦٨٦] قرئ «أو لم يروا»، و«يتفيؤا» بالياء والتاء. و{مَا} موصولة بخلق الله، وهو مبهم بيانه {مِنْ شَيْءٍ يَتَفَيَّأُ ظِلالُهُ} واليمين، بمعنى الأيمان. و{سُجَّدًا} حال من الظلال. {وَهُمْ دَاخِرُونَ} حال من الضمير في ظلاله، لأنه في معنى الجمع وهو ما خلق الله من كل شيء له ظل، وجمع بالواو، لأن الدخور من أوصاف العقلاء، أو لأن في جملة ذلك من يعقل فغلب. والمعنى: أو لم يروا إلى ما خلق الله من الأجرام التي لها ظلال متفيئة عن إيمانها ١٠ وشمائلها، أي عن جانبي كل واحد منها. وشقيه استعارة من يمين الإنسان وشماله لجانبي الشيء، أي ترجع الظلال من جانب إلى جانب منقادة لله، غير ممتنعة عليه فيما سخرها له من التفيؤ، والأجرام في أنفسها داخرة أيضًا، صاغرة منقادة لأفعال الله فيها، لا تمتنع.

٤٩-﴿وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ دَابَّةٍ وَالْمَلائِكَةُ وَهُمْ لا يَسْتَكْبِرُونَ﴾ ١٥

٥٠-﴿يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ﴾

[١٦٨٧] {مِن دَابَّةٍ} يجوز أن يكون بيانًا لما في السموات وما في الأرض جميعًا، على أنّ في السموات خلقًا لله يدبون فيها كما يدب الأناسي في الأرض، وأن يكون بيانًا لما في الأرض وحده، ويراد بما في السموات: الخلق الذي يقال له الروح، وأن يكون بيانًا لما في الأرض وحده، ويراد بما في السموات: الملائكة وكرّر ذكرهم على معنى: ٢٠ والملائكة خصوصًا من بين الساجدين؛ لأنهم أطوع الخلق وأعبدهم. ويجوز أن يراد بما في السموات: ملائكتهنّ. وبقوله والملائكة: ملائكة الأرض من الحفظة وغيرهم،

[1688] **Şayet** "Mükelleflerin âyette ifade edilen secdesi ile diğer varlıkların secdeleri farklıdır. Buna rağmen, her iki secde de aynı kelime ile nasıl ifade edilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Mükelleflerin secdesiyle, bunların itaat ve ibadetleri; diğer varlıkların secdesi ile ise Allah'ın iradesine boyun eğmeleri ve bunun onlar açısından imkânsız bir şey olmadığı murat edilmiştir. Her iki secdenin ortak mânası boyun eğmedir ve dolayısıyla biri diğerinden farklı değildir. Bu sebeple de onları aynı kelime ile ifade etmek mümkün olmuştur. "O halde, akıllı canlıların diğerlerinden fazla olmaları hasebiyle Mâ yerine Men'e yer verilmeli değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Men'e yer verilseydi bu, çoğunluk olanın dikkate alındığını göstermezdi ve sadece akıl sahiplerini içine almış olurdu. Bundan dolayı, umum ifade etmesi için, hem akıllı olanlar hem de diğerleri için uygun olan bir kelime ile ifade edildi.

[1689] يَخَافُونَ kelimesi "Korkarak büyüklük taslamazlar." anlamında olmak üzere لَا يَسْتَكْبِرُونَ ifadesindeki zamirden hal olabileceği gibi, büyüklük taslama**ma**yı beyan ve tekit etmek için de olabilir; çünkü Allah'tan korkan bir kimse O'na kulluk etme hususunda büyüklük taslamamış olur. مِنْ فَوْقِهِمْ (Üstlerindeki) ifadesini يَخَافُونَ fiiline tealluk ettirirsen mâna: "Allah'ın, onların üstlerinden kendilerine bir azap göndermesinden korkarak" şeklinde olur; ama ondan hal yaparak رَبَّهُمْ kelimesine tealluk ettirirsen o zaman "üzerlerinde egemen bulunan Rablerinden korkarak" şeklinde olur. "Kullarının üstünde yegane yetki sahibi O'dur." [En'âm 6/18, 61] ve "Şüphesiz Biz onların üzerinde ezici bir güce sahibiz" [A'râf 7/127] âyetlerinde olduğu gibi. Bu takdirde âyet, meleklerin de diğer mükellef varlıklar gibi mükellef olduğuna ve emir-nehiy, vaat ve tehdidin onlar için de söz konusu olduğuna ve onların da *havf ve recâ* arasında bulunduklarına[1] delalet eder.

51; çünkü Allah, "İki tanrı edinmeyin. O ancak bir tek tanrıdır. O halde sadece Benden korkun!" buyurmuştur.

[1690] **Şayet** "Araplar sayı ve sayılan şeyi bir arada ancak 1 ve 2 sayılarının dışında zikrederler. Mesela 'Yanımda üç adam ve dört at var.' derler; çünkü burada sayılan şeyler özel bir sayıya delalet etmez. *Racul, raculân, feras ve ferasân* kelimelerinde ise sayılanlar bir sayıyı ifade ederler. Dolayısıyla, burada bir sayı ifade edilmektedir ve *raculün vâhid, raculâni'snâni* demeye gerek yoktur. Hal böyle iken, âyette neden *ilâheyni'sneyni* (iki [iki] ilâh) ifadesi kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:**

1 Yani nihaî akıbetlerinin ve ebedî necatlarının garantide olmadığına, tıpkı insanlar gibi daima korku ile ümit arasında olmaları gerektiğine / ed

[١٦٨٨] فإن قلت: سجود المكلفين مما انتظمه هذا الكلام خلاف سجود غيرهم، فكيف عبر عن النوعين بلفظ واحد؟ قلت: المراد بسجود المكلفين: طاعتهم وعبادتهم، وبسجود غيرهم: انقياده لإرادة الله وأنها غير ممتنعة عليها، وكلا السجودين يجمعها معنى الانقياد فلم يختلفا، فلذلك جاز أن يعبر عنهما بلفظ واحد. فإن قلت: فهلا جيء بمن دون «ما» تغليبا للعقلاء من الدواب على غيرهم؟ قلت: لأنه لو جيء بمن لم يكن فيه دليل على التغليب، فكان متناولًا للعقلاء خاصة، فجيء بما هو صالح للعقلاء وغيرهم، إرادة العموم.

[١٦٨٩] {يَخَافُونَ} يجوز أن يكون حالًا من الضمير في {لَا يَسْتَكْبِرُونَ} أي لا يستكبرون خائفين، وأن يكون بيانًا لنفي الاستكبار وتأكيدًا له، لأنّ من خاف الله لم يستكبر عن عبادته {مِنْ فَوْقِهِمْ} إن علقته بيخافون، فمعناه: يخافونه أن يرسل عليهم عذابًا من فوقهم، وإن علقته بربهم حالا منه فمعناه: يخافون ربهم عاليًا لهم قاهرًا، كقوله {وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ} [الأنعام: ١٨، ٦١]، {وَإِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ} [الأعراف: ١٢٧] وفيه دليل على أنّ الملائكة مكلفون مدارون على الأمر والنهي والوعد والوعيد كسائر المكلفين، وأنهم بين الخوف والرجاء.

٥١-﴿وَقَالَ اللَّهُ لا تَتَّخِذُوا إِلَهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ﴾

[١٦٩٠] فإن قلت: إنما جمعوا بين العدد والمعدود فيما وراء الواحد والاثنين، فقالوا: عندي رجال ثلاثة وأفراس أربعة؛ لأن المعدود عار عن الدلالة على العدد الخاص. وأما رجل ورجلان وفرس وفرسان، فمعدودان فيهما دلالة على العدد، فلا حاجة إلى أن يقال: رجل واحد ورجلان اثنان، فما وجه قوله إلهين اثنين؟ قلت:

1 ve 2 mânasını ifade eden kelime cinsiyet ve malum sayı olmak üzere iki şeye delalet eder. Bu kelimeler kullanıldığında, kastedilen mânanın sayı olduğuna delalet etmesi istendiğinde, yanında onu tekit edecek bir ifade getirilir ve böylece bu ifade ile sayının kastedildiği ve onun önemsendiği gösterilmiş olur. Nitekim ("Allah; *tek* ilâhtır" mealinde) إنما هو إلهٌ desen ve bu ifadeyi واحد ile desteklemesen, bu güzel olmaz ve senin O'nun birliğini değil de ilâhlığını ifade ettiğin zannedilir.

[1691] "O halde sadece Benden korkun!" Bu ifade, üçüncü şahıstan birinci şahsa geçiştir. Âyette konuşanın zaten birinci şahıs olması sebebiyle bu üslup caiz olmuştur. İltifat denen bu yöntem uyarıp korkutma açısından إنما هو إله واحدٌ وإياه فارهبوه (… Sadece O'ndan korkun)[1] şeklinde ifade edilmesinden ve baştan beri birinci tekil şahıs (*innemâ ene ilâh*^{un} *vâhid ve iyyâye fe'rhebûn*^{i}) kullanılmasından daha edebîdir.

52. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur; din de tamamen O'na aittir. Yoksa siz Allah'tan başkasından mı çekinip sakınıyorsunuz?!

[1692] "Din" itaat demektir. واصبًا ise hal olup kendisinde zarf amel etmiştir; "vacip ve mevcuttur" anlamındadır; çünkü her nimet Allah'tandır ve ona mazhar olan herkesin buna karşı Allah'a itaat etmesi zorunludur. *Vâsıb* kelimesi *vasab*dan geliyor da olabilir. Bu takdirde (ولَهُ الدِّينُ وَاصبًا) "Bir külfet ve meşakkat içeren din O'nundur." anlamında olur ki dine bu sebeple *teklîf* (yükümlülük) denmiştir. Yahut da "Ceza, yani sevap ve ceza gelecekte ebediyyen O'nundur." demektir.

53. Elinizdeki her nimet Allah'tandır. Sonra, bir sıkıntıya uğradığınızda da yalnızca O'na sığınırsınız.

54. Sonra O, sıkıntınızı giderince, içinizden bir grup hemen Rablerine şirk koşmaya başlar!

55. Böylece, kendilerine verdiklerimizi nankörce inkâr ederler. O halde, yaşayın yaşayın!.. Yakında öğreneceksiniz!

[1693] "Elinizdeki her nimet" ve karşılaştığınız veya önünüze çıkan her nimet Allah'tandır. "Yalnızca O'na sığınırsınız." Yalnızca O'na yakarırsınız. *Cu'âr* kelimesi dua esnasında sesi yükseltmek ve yardım istemek demektir. Nitekim A'şâ bir rahibi şöyle tavsif etmiştir:

> Kâh secde ederek kâh yanıp yakılarak dua eder Mutlak Hükümdar'a [yani Allah'a]

---

1 وإياه فارهبوه şeklinde verdiğimiz ifade, metinde, وإياه فارهبون şeklinde geçmekte idi. / ed.

الاسم الحامل لمعنى الإفراد والتثنية دال على شيئين: على الجنسية والعدد المخصوص، فإذا أريدت الدلالة على أنّ المعنى به منهما، والذي يساق إليه الحديث هو العدد شفع بما يؤكده، فدل به على القصد إليه والعناية به. ألا ترى أنك لو قلت: إنما هو إله، ولم تؤكده بواحد: لم يحسن، وخيل أنك تثبت الإلهية لا الوحدانية.

٥ [١٦٩١] {فَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ} نقل للكلام عن الغيبة إلى التكلم، وجاز لأنّ الغالب هو المتكلم، وهو من طريقة الالتفات، وهو أبلغ في الترهيب من قوله: وإياه فارهبوه، ومن أن يجيء ما قبله على لفظ المتكلم.

٥٢-﴿وَلَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ وَلَهُ الدِّينُ وَاصِبًا أَفَغَيْرَ اللَّهِ تَتَّقُونَ﴾

[١٦٩٢] {الدين} الطاعة {وَاصِبًا} حال عمل فيه الظرف. والواصب: الواجب

١٠ الثابت؛ لأنّ كل نعمة منه فالطاعة واجبة له على كل منعم عليه. ويجوز أن يكون من الوصب، أي وله الدين ذا كلفة ومشقة، ولذلك سمي تكليفًا. أو: وله الجزاء ثابتًا دائمًا سرمدًا لا يزول، يعني الثواب والعقاب.

٥٣-﴿وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ ثُمَّ إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فَإِلَيْهِ تَجْأَرُونَ﴾

٥٤-﴿ثُمَّ إِذَا كَشَفَ الضُّرَّ عَنْكُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِنْكُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ﴾

١٥ ٥٥-﴿لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾

[١٦٩٣] {وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ} وأيّ شيء حل بكم، أو اتصل بكم من نعمة، فهو من الله. {فإِلَيْهِ تَجْئَرُونَ} فما تتضرعون إلا إليه، والجؤار: رفع الصوت بالدعاء والاستغاثة. قال الأعشى يصف راهبا:

يُرَاوِحُ مِنْ صَلَوَاتِ الْمَلِي ... كِ طَوْرًا سُجُودًا وَطَوْرًا جُؤَارَا

[1694] تَجْأَرُونَ kelimesi Hemze'nin atılıp harekesinin Cim'e aktarılmasıyla تجَرون şeklinde de okunmuştur.

[1695] Katade [v. 117/735] كشف الضر ifadesini *fa'ale* anlamında olmakla beraber *fâ'ale* babında olmak üzere *kâşefe'd-durra* şeklinde okumuştur ki *keşefe*den daha kuvvetlidir; çünkü muğâlebe binası mübalağaya delalet eder.

[1696] **Şayet** "İçinizden bir grup hemen Rablerine şirk koşmaya başlar!' ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** "Elinizdeki her nimet Allah'tandır." ifadesindeki hitap umumi olup "bir grup" ile de kâfirler kastedilmiş olabileceği gibi tamamen müşriklere hitap ediliyor da olabilir. منكم kelimesindeki Min teb'iz için değil, beyan içindir. Sanki "bir de kâfir bir grup" denilmiştir. Onların içinde ibret alanların bulunması da mümkündür. "Onları sağ-salim karaya çıkardığında ise içlerinden yalnızca bir kısmı orta yolda sebat eder." [Lokman 31/32] âyetinde olduğu gibi. "Böylece, kendilerine verdiklerimizi" yani sıkıntılarını giderme gibi nimetleri "nankörce inkâr ederler". Sanki bir nevi nimete karşı nankörlük etmek için Allah'a ortak koşmuşlardır.

[1697] "O halde yaşayın yaşayın!... Yakında göreceksiniz!" Bu, bir kendi haline terk etme ve tehdit ifadesidir. Ayıca فتمتعوا kelimesi mechul olarak ve لِيَكْفُرُوا kelimesine atıfla, Yâ harfiyle *fe-yumette'û* şeklinde de okunmuştur ki "Nankörlük etsinler ve yaşatılsınlar." şeklinde düşünülebilir. Ayrıca, aradan çekilip kendi haline bırakma (*hizlân* ve *tahliye)* anlamında bir emir de söz konusu olabilir; yani (ليكفروا'daki) Lâm (*böylece* anlamında değil) emir Lâm'ıdır.

56. Kendilerine Bizim verdiğimiz rızıktan, bilgilerine konu olmayan (asılsız) şeylere pay ayırırlar. Vallahi, uydurup durduğunuz şeylerden mutlaka sorguya çekileceksiniz!

[1698] "Bilgilerine konu olmayan (asılsız) şeylere" yani ilahlarına. "Bilgilerine konu olmayan" ifadesi "kendilerinin ilah adını verdikleri ve insanlara fayda ve zarar verdiklerine ve Allah nezdinde şefaat edeceklerine inandıkları fakat aslında öyle olmayan" demektir. Aslında onlar cansız varlıklar olup, ne zarar verir ve ne de fayda sağlarlar. Dolayısıyla, onları 'bilmemektedirler'. "Bilgilerine konu olmayan" ifadesindeki zamirin ilahlara râci olduğu da söylenmiştir ki "biliş ile mevsûf olmayan ve kendilerine hayvanlardan ve ekinlerden bir pay ayrılıp ayrılmadığını bilmeyen şeylere" demektir. Müşrikler ilahlarına yakınlaşmak için hayvan ve mahsullerinden onlara pay ayırıyorlardı.

[١٦٩٤] وقرئ «تجرون»، بطرح الهمزة وإلقاء حركتها على الجيم.

[١٦٩٥] وقرأ قتادة «كاشف الضر» على: فاعل بمعنى فعل، وهو أقوى من كشف؛ لأن بناء المغالبة يدل على المبالغة.

[١٦٩٦] فإن قلت: فما معنى قوله {إِذَا فَرِيقٌ مِّنْكُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ}؟ قلت: يجوز أن يكون الخطاب في قوله {وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ} عامًا، ويريد بالفريق: فريق الكفرة، وأن يكون الخطاب للمشركين. و «منكم» للبيان، لا للتبعيض، كأنه قال فإذا فريق كافر، وهم أنتم. ويجوز أن يكون فيهم من اعتبر، كقوله {فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ} [لقمان: ٣٢]. {لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ}، من نعمة الكشف عنهم، كأنهم جعلوا غرضهم في الشرك كفران النعمة.

[١٦٩٧] {فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ}، تخلية ووعيد. وقرئ «فيُمَتَّعوا»، بالياء مبنيا للمفعول، عطفا على {لِيَكْفُرُوا}، ويجوز أن يكون: ليكفروا فيمتعوا، من الأمر الوارد في معنى الخذلان والتخلية، واللام لام الأمر.

٥٦-﴿وَيَجْعَلُونَ لِمَا لا يَعْلَمُونَ نَصِيبًا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ تَاللَّهِ لَتُسْأَلُنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَفْتَرُونَ﴾

[١٦٩٨] {لِمَا لَا يَعْلَمُونَ} أي لآلهتهم. ومعنى لا يعلمونها: أنه يسمونها آلهة، ويعتقدون فيها أنها تضر وتنفع وتشفع عند الله، وليس كذلك. وحقيقتها أنها جماد لا يضر ولا ينفع، فهم إذًا جاهلون بها، وقيل: الضمير في {لَا يَعْلَمُونَ} للآلهة، أي لأشياء غير موصوفة بالعلم، ولا تشعر، أجعلوا لها نصيبًا في أنعامهم وزروعهم أم لا؟ وكانوا يجعلون لهم ذلك تقربًا إليهم.

[1699] "Uydurup durduğunuz şeylerden" yani onların ilah olduğunu ve kulluk edilmeye layık olduklarını iddia etmek şeklindeki iftiralarınızdan "mutlaka sorguya çekileceksiniz!" Bu ifade, bir tehdittir.

57. Allah'a kız çocuğu isnat ederler! Hâşa!.. Ama işlerine gelen (oğlan çocukları) onlarındır...

58. İçlerinden birine bir kızı olduğu müjdelendiğinde, yüzü simsiyah kesilmekte ve yutkunup durmaktadır.

59. Müjdelendiği şeyin kötülüğünden! dolayı halktan gizlenmeye çalışır. "Şimdi, onu, rezil olmak pahasına hayatta mı tutsun, yoksa (diri diri) toprağa mı gömsün?" (karar veremez!) Bakınız, ne kötü hükmediyorlar!

[1700] Huzāʿa ve Kinane kabileleri "Melekler Allah'ın kızlarıdır." diyorlardı. "Hâşa!" Bu kelime Allah'ın zatını kendisine evlat nispet edilmesinden tenzih veya onların bu tip konuşmalarından taaccüp ifade eder. "Ama işlerine gelen" yani oğlan çocukları "onlarındır." ما يشتهون kelimesinin mübteda olarak (mahallen) merfûʿ olması ve البنات kelimesine maʿtūf olarak mansup olması da caizdir, yani "İşlerine gelen oğlan çocuklarını kendilerine ayırdılar." demektir.

[1701] ظَلَّ kelimesi صار (dönüştü) anlamındadır. Nitekim *bâte, asbaha* ve *emsâ* kelimeleri de sayrûret (dönüşüm) mânası taşır. ظل'nin "geceledi, geceleyin yaptı" anlamında olması da caizdir; çünkü kelimenin en çok kullanımı gece ile örtüşmektedir. Zira [kız çocuğunun dünyaya geldiğini öğrenen baba] öfke içinde, üzüntü ve insanlardan utancından dolayı beti benzi atmış bir halde gündüzünü geceye çevirirdi.

[1702] Kadına karşı öfke dolu olarak "yutkunup durmaktadır…"

[1703] Müjdelendiği şeyin "kötülüğü!" yüzünden ve kendisini ayıplayacakları için, "halktan gizlenmeye çalışır," onlardan gizlenip kendi kendine konuşmaya başlar; şimdi, müjdelendiği şeyi "rezil olma" yani aşağılanma ve zillete maruz kalma "pahasına" hayatta mı tutsun "yoksa (diri diri) toprağa mı gömsün," yani diri diri toprağa gömerek öldürsün mü, bir türlü karar veremez. İfade, *e-yumsiku**hâ** ʿalâ hûn*^in^ *em yedusssu**hâ*** şeklinde müennes okunduğu gibi, [على هُونٍ yerine] *ʿalâ hevân*^in^ şeklinde de okunmuştur. "Bakınız," kendi nazarlarında bu derecede olan kız çocuğunu Allah'a isnat edip,[1] bunun tam aksi değerde olanı kendilerine ayırmak suretiyle "ne kötü hükmediyorlar!"

1 Yani "Melekler Allah'ın kızlarıdır." iddialarıyla. / ed.

[١٦٩٩] {لَتُسْئَلُنَّ}، وعيد، {عَمَّا كُنْتُمْ تَفْتَرُونَ} من الإفك في زعمكم أنها آلهة، وأنها أهل للتقرب إليها.

٥٧-﴿وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَنَاتِ سُبْحَانَهُ وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ﴾

٥٨-﴿وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالأُنْثَى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ﴾

٥ ٥٩-﴿يَتَوَارَى مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ أَيُمْسِكُهُ عَلَى هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ أَلا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾

[١٧٠٠] كانت خزاعة وكنانة تقول: الملائكة بنات الله، {سبحانه}، تنزيه لذاته من نسبة الولد إليه. أو تعجب من قولهم: {وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ}، يعني البنين. ويجوز في {مَا يَشْتَهُونَ} الرفع على الابتداء، والنصب على أن يكون معطوفًا على البنات، أي ١٠ وجعلوا لأنفسهم ما يشتهون من الذكور.

[١٧٠١] و{ظَلَّ} بمعنى صار، كما يستعمل بات وأصبح وأمسى بمعنى الصيرورة. ويجوز أن يجيء ظل؛ لأن أكثر الوضع يتفق بالليل، فيظل نهاره مغتما مربد الوجه من الكآبة والحياء من الناس.

[١٧٠٢] {وَهُوَ كَظِيمٌ}، مملوء حنقًا على المرأة.

١٥ [١٧٠٣] {يَتَوَارَى مِنَ الْقَوْمِ}، يستخفي منهم، {مِنْ} أجل، {سُوءِ} المبشر به، ومن أجل تعييرهم، ويحدث نفسه وينظر، أيمسك ما بشر به {على هُونٍ}، على هوان وذل، {أَمْ يَدُسُّهُ فِي التراب}، أم يئده. وقرئ «أيمسكها على هون أم يدسها»، على التأنيث. وقرئ «على هوان»، {أَلَا سَآء مَا يَحْكُمُونَ}، حيث يجعلون الولد الذي هذا محله عندهم لله، ويجعلون لأنفسهم من هو على عكس هذا الوصف.

60. Âhirete iman etmeyenlerin 'kötülükte mesel hâline gelmiş' bu tür işleri vardır. En yüce örnek ise Allah'ındır. O 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

[1704] مثلُ السَّوء kötülük sıfatı demek olup, erkek evlat tutkusu, kız çocuklarından hoşlanmama ve açlık endişesiyle onları diri diri toprağa gömüp katletmeleri ve son derece bencil olduklarını ikrar etmeleridir. "En yüce örnek ise Allah'ındır." O, hiçbir şeye muhtaç değildir, mahlûkların sıfatlarından münezzehtir. O, cömerttir, yücedir.

61. Allah, zulümlerinden dolayı insanları yakalayıverecek olsaydı, orada bir tek canlı bırakmazdı; fakat onları belli bir ecele kadar geciktirir. Ecelleri geldiğinde ise ne bir an geri kalabilirler ne de bir an öne alabilirler.

[1705] "Zulümlerinden dolayı" ifadesi küfür ve günahları sebebiyle demektir. "Orada" yani yeryüzünde "hiçbir canlı bırakmazdı" ve zalimlerin zulmünün uğursuzluğu yüzünden hepsini helak ederdi. Rivayete göre Ebû Hüreyre bir adamın "Zalim sadece kendine zarar verir." dediğini duymuş ve "Vallahi, doğru değil! Yuvasında toy kuşu bile zalimin zulmünden dolayı ölür." demiş. İbn Mes'ûd'un "Pislik böceği bile yuvasında, neredeyse Ademoğlunun günahından dolayı ölecek." dediği rivayet edilmiştir. من دابة (hiçbir canlı) ifadesi "hiçbir zalim canlı" anlamında da olabilir. İbn Abbâs'ın "*hiçbir canlı"* ifadesi için "yeryüzünde dolaşan hiçbir müşrik" dediği rivayet edilir. "Atalar küfürlerinden dolayı helak edilselerdi oğulları olmazdı." da denilmiştir.

62. Evet, dilleri 'en güzel'in kendilerinin olacağı yalanını söyleyip dururken, kendi işlerine gelmeyen şeyleri Allah'a reva görüyorlar! Oysa onların olan sadece Ateş'tir; orada nisyana terk edilirler!

[1706] Kız çocukları, 'liderliklerinde ortakları olması', peygamberlerini hafife almak ve getirdikleri mesajları alay konusu etmek gibi "kendi işlerine gelmeyen şeyleri Allah'a reva görüyorlar!" Mallarının en adilerini Allah'a, en kıymetlilerini ise putlarına sunuyorlar. Bununla birlikte "dilleri" Allah katında "en güzelin kendilerinin olacağını söyleyip duruyor!" Tıpkı "Olur da Rabbime döndürülürsem, şüphesiz O'nun nezdinde en güzeli yine benimdir!" [Fussilet 41/50] âyetinde buyurduğu gibi.

٦٠-﴿لِلَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالآخِرَةِ مَثَلُ السَّوْءِ وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الأَعْلَى وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[١٧٠٤] {مَثَلُ السَّوْءِ}، صفة السوء: وهي الحاجة إلى الأولاد الذكور، وكرهة الإناث، ووأدهن خشية الإملاق، وإقرارهم على أنفسهم بالشح البالغ. وَلِلَّهِ {الْمَثَلُ الأَعْلَى}، وهو الغني عن العالمين، والنزاهة عن صفات المخلوقين، وهو الجواد الكريم.

٦١-﴿وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ دَابَّةٍ وَلَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ لا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلا يَسْتَقْدِمُونَ﴾

[١٧٠٥] {بِظُلْمِهِمْ}، بكفرهم ومعاصيهم. {مَا تَرَكَ عَلَيْهَا}، أي على الأرض. {مِن دَابَّةٍ} قط، ولأهلكها كلها بشؤم ظلم الظالمين. وعن أبي هريرة: أنه سمع رجلًا يقول: إن الظالم لا يضرّ إلا نفسه، فقال: بلى والله، حتى أنّ الحباري لتموت في وكرها بظلم الظالم. وعن ابن مسعود: كاد الجعل يهلك في جحره بذنب ابن آدم. أو من دابة ظالمة. وعن ابن عباس: {مِن دَابَّةٍ}، من مشرك يدب عليها. وقيل: لو أهلك الآباء بكفرهم لم تكن الأبناء.

٦٢-﴿وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ مَا يَكْرَهُونَ وَتَصِفُ أَلْسِنَتُهُمُ الْكَذِبَ أَنَّ لَهُمُ الْحُسْنَى لا جَرَمَ أَنَّ لَهُمُ النَّارَ وَأَنَّهُمْ مُفْرَطُونَ﴾

[١٧٠٦] {وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ مَا يَكْرَهُونَ}، لأنفسهم من البنات، ومن شركاء في رياستهم، ومن الاستخفاف برسلهم والتهاون برسالاتهم، ويجعلون له أرذل أموالهم، ولأصنامهم أكرمها، {وَتَصِفُ أَلْسِنَتُهُمُ}، مع ذلك، {أَنَّ لَهُمُ الحسنى} عند الله، كقوله {وَلَئِنْ رُجِعْتُ إِلَى رَبِّي إِنَّ لِي عِندَهُ لَلْحُسْنَى} [فصلت: ٥٠].

[1707] Rivayete göre adamın biri, varlıklı birine "Allah Teâlâ'nın kıyamet günü 'Sultanlara ve adamlarına verdiğiniz malları getirin.' buyurduğu ve kıymetli hayvanlar, elbiseler ve çeşit çeşit değerli eşyanın getirildiği; 'Şimdi de bana verdiklerinizi getirin.' buyurduğunda ise kırık dökük şeyler, bez parçaları ve anılmaya değmez şeylerin ortaya konduğu kıyamet günü ne yapacaksın!? Öyle bir durumda olduğun için utanmayacak mısın?" demiş ve ardından da bu âyeti okumuş.

[1708] Mücâhid'den "en güzelinin kendilerinin olacağı" sözünün Kureyşlilerin "oğlan çocukları bizimdir." şeklindeki sözleri olduğu nakledilmiştir. أَنَّ لَهُمُ الْحُسْنَى ifadesi الكَذِبَ'den bedeldir. Bu kelime *kezûb* kelimesinin çoğulu ve *elsine*nin de sıfatı olarak *el-küzüb*[e] şeklinde de okunmuştur. مُفْرَطُون kelimesi ise meftuh ve meksur olarak şeddeli ve şeddesiz okunmuştur. Şeddeli ve şeddesiz meftuh okunuş (*mufratūne - muferratūne*), birini suya götürdüğün zaman *efrattu fülân*[en] *ve ferrattuhû fi talebi'l-mâ'i* (Falanı aceleyle suya götürdüm.) sözünden olup, 'Apar topar ateşe atılırlar.' veya birisi arkada bırakılıp unutulduğu zaman *efrattu fülân*[en] *halfî* (Falancayı arkamda unuttum.) sözünden olmak üzere 'Unutulup terk edilirler.' anlamında olur. Şeddesiz meksur okunuş (*mufritūne*) 'günahta aşırıya gidenler', şeddeli meksur okunuş (*muferritūne*) 'itaatler ve yapmaları gereken şeyler hususunda son derece kusurlu olanlar' anlamındadır.

63. Vallahi, gerçek şu ki senden önceki ümmetlere de elçiler gönderdik. Ama yaptıklarını şeytan onlara güzel gösterdi. Dolayısıyla, bu gün de velîleri o olacaktır, can yakıcı bir azaptır bunların hakkı!

[1709] "Dolayısıyla, *bu* gün de velîleri o olacaktır" ifadesi, şeytanın amellerini onlara güzel gösterdiği geçmiş halin hikâyesidir. Veya şeytan dünyada iken onların velîsi olduğu için, "*bu* gün" kelimesi [ömür boyu yaşanan] dünya (hayatı) dönemi anlamındadır. "Velîleri" dostları demektir ki ne kötü bir dosttur bunlar!.. Ayrıca, "Dolayısıyla, bu gün de velîleri o olacaktır." ifadesi gelecekteki halin, yani cehennemde azap gördükleri halin hikâyesi de olabilir. Buna göre cümle, orada onlar için herhangi bir yardımcı olmayacağını en etkili bir şekilde ifade etmek üzere, 'Bu gün yardımcıları O'dur, O'ndan başka hiçbir yardımcıları yoktur.' anlamında olmaktadır. "Velîleri" ifadesindeki zamir Kureyş müşriklerine ait de olabilir. Zira şeytan bunlardan önceki kâfirlere de yaptıklarını güzel göstermişti. Dolayısıyla, [atalarının olduğu gibi] bunların da velisi olmaktadır, çünkü bunlar onların devamıdır. Ayrıca kelimede muzāf hazfedilmiş de olabilir ve ifade, 'Dolayısıyla, bu gün o, onlar gibilerin velîsidir.' şeklinde düşünülebilir.

[١٧٠٧] وعن بعضهم أنه قال لرجل من ذوي اليسار: كيف تكون يوم القيامة إذا قال الله تعالى: هاتوا ما دفع إلى السلاطين وأعوانهم، فيؤتى بالدواب والثياب وأنواع الأموال الفاخرة. وإذا قال: هاتوا ما دفع إليّ فيؤتى بالكسر والخرق وما لا يؤبه له، أما تستحي من ذلك الموقف؟ وقرأ هذه الآية.

٥ [١٧٠٨] وعن مجاهد: «أنّ لهم الحسنى»، هو قول قريش: لنا البنون، وأن لهم الحسنى: بدل من الكذب. وقرئ «الكذب» جمع كذوب، صفة للألسنة، {مُفْرَطُونَ}، قرئ مفتوح الراء ومكسورها مخففًا ومشدّدًا، فالمفتوح بمعنى: مقدّمون إلى النار معجلون إليها، من أفرطت فلانًا، وفرّطته في طلب الماء، إذا قدمته. وقيل: منسيون، متروكون، من أفرطت فلانًا خلفي، إذا خلفته ونسيته. والمكسور المخفف، من ١٠ الإفراط في المعاصي. والمشدّد، من التفريط في الطاعات وما يلزمهم.

٦٣-﴿تَاللَّهِ لَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَى أُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ فَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَهُوَ وَلِيُّهُمُ الْيَوْمَ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[١٧٠٩] {فَهُوَ وَلِيُّهُمُ الْيَوْمَ}، حكاية الحال الماضية التي كان يزين لهم الشيطان أعمالهم فيها. أو فهو وليهم في الدنيا، فجعل اليوم عبارة عن زمان الدنيا. ومعنى: ١٥ {وَلِيُّهُمْ}: قرينهم وبئس القرين. أو يجعل {فَهُوَ وَلِيُّهُمُ الْيَوْمَ}، حكاية للحال الآتية، وهي حال كونهم معذبين في النار، أي فهو ناصرهم اليوم، لا ناصر لهم غيره، نفيًا للناصر لهم على أبلغ الوجوه. ويجوز أن يرجع الضمير إلى مشركي قريش، [و] أنه زين للكفار قبلهم أعمالهم، فهو ولي وهؤلاء؛ لأنهم منهم. ويجوز أن يكون على حذف المضاف، أي فهو ولي أمثالهم اليوم.

64. Biz sana kitabı, sırf anlaşmazlığa düştükleri şeyleri onlara açıklayasın diye; ayrıca, iman eden bir topluma kılavuz ve rahmet olarak indirdik.

65. Allah gökten su indirir ve ölü vaziyetteki yeryüzünü onunla diriltir. Kulak veren bir toplum için, elbette bunda bir âyet vardır.

[1710] هُدًى وَرَحْمَةً (kılavuz ve rahmet olarak) kelimeleri, لِتُبَيِّنَ ifadesinin mahalline ma'tûf olmakla birlikte kitabı inzal edenin fiilleri oldukları için mef'ûlün leh olarak mansupturlar. لِتُبَيِّنَ'ye Lâm, açıklama işi inzâl edenin değil, muhatabın fiili olduğu için girmiştir. -Bir kelime mef'ûlün leh olarak, ancak illeti belirtilen fiilin failinin fiili olduğunda mansūb olabilir.- "Anlaşmazlığa düştükleri şey" öldükten sonra diriltilmedir –ki aralarında Abdülmuttalib gibi âhiret hayatına iman edenler de vardı- haram - helâl, inkâr - ikrar gibi hususlardır. "Kulak veren bir toplum için" yani, objektif bir şekilde ve aklını kullanarak dinleyenler için. Zira bir şeyi kalbiyle dinlemeyen kişi, işitemeyen bir sağırdan farksızdır.

66. Sizin için hayvanlarda da ibret vardır şüphesiz. Onların karınlarındakinden, yani sindirilmekte olan gıdalarla kanın arasından, size, içenlerin boğazından kolaylıkla geçen halis bir süt içiririz.

[1711] *En'âm* kelimesini Sîbeveyhi [v. 180/796], gayr-i munsariflerden bahsederken *sevb*^un^ *ekyâs* (çift örme elbise) ifadesi gibi, çoğul mânası da içeren müfred lafızlara örnek olarak zikretmektedir. Müfred olduğu içindir ki tekil zamir almıştır. Mü'minun suresindeki فِي بُطُونِهَا (Karınlarındaki... [Mü'minûn 23/21]) ifadesinde zamirin çoğula ait olmak üzere müennes olarak zikredilmesi ise kelimenin taşıdığı çoğul anlamından dolayıdır. *En'âm* kelimesi hakkında iki açıklama yapılabilir: Birincisi *cebel*in çoğulunun *ecbâl* olması gibi, onun *ne'am* kelimesinin kırık cem'i olması; ikincisi de *ne'am* kelimesi gibi, çoğul mânasını iktiza eden müfred bir kelime olması. Dolayısıyla, zamir müzekker kullanıldığında aşağıdaki şiirde *ne'am*ın müzekker kullanılmış olması gibidir:

> Her sene bir hayvanı ele geçiriyorsunuz;
> bir topluluk onu döllüyor, siz de doğurtuyorsunuz.

[1712] Zamir müennes kullandığında ise iki ihtimal söz konusudur: [Birincisi] kelimenin, *ne'am*ın mükesser cem'i, [ikincisi de] bizzat kendisinin cem' anlamında olmasıdır.

٦٤-﴿وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

٦٥-﴿وَاللَّهُ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ﴾

٥ [١٧١٠] {وَهَدىً و رَحْمَةً}، معطوفان على محل {لِتُبَيِّنَ}، إلا أنهما انتصبا على أنهما مفعول لهما؛ لأنهما فعلا الذي أنزل الكتاب. ودخل اللام على {لِتُبَيِّنَ}؛ لأنه فعل المخاطب لا فعل المنزل. وإنما ينتصب مفعولًا له ما كان فعل فاعل الفعل المعلل. والذي اختلفوا فيه: البعث؛ لأنه كان فيهم من يؤمن به، ومنهم عبد المطلب، وأشياء من التحريم والإنكار والإقرار.{لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ}، سماع إنصاف ١٠ وتدبر؛ لأنّ من لم يسمع بقلبه، فكأنه أصم لا يسمع.

٦٦-﴿وَإِنَّ لَكُمْ فِي الأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ لَبَنًا خَالِصًا سَائِغًا لِلشَّارِبِينَ﴾

[١٧١١] ذكر سيبويه: "الأنعام"، في باب ما لا ينصرف في الأسماء المفردة الواردة على "أفعال"، كقولهم: ثوب أكياش؛ ولذلك رجع الضمير إليه مفردًا. وأمّا ١٥ {فِى بُطُونِهَا} [المؤمنون: ٢١]، في سورة المؤمنين فلأنّ معناه الجمع. ويجوز أن يقال في الأنعام وجهان؛ أحدهما أن يكون تكسير نعم كأجبال في جبل، وأن يكون اسمًا مفردًا مقتضيًا لمعنى الجمع كنعم، فإذا ذكر فكما يذكر «نعم» في قوله:

فِي كُلِّ عَامٍ نَعَمٌ تَحْوُونَه   يُلْقِحُهُ قَوْمٌ وَتَنْتِجُونَهْ

[١٧١٢] وإذا أنث، ففيه وجهان: أنه تكسير "نعم". وأنه في معنى الجمع.

[1713] نُسْقِيكُمْ kelimesi, Nûn'un fethası ve zammesi ile okunmuş olup yeni bir cümle başıdır. Sanki "Burada nasıl ibret alınacak?" diye sorulmuş ve bunun üzerine şöyle denilmiştir: "Sindirilmekte olan gıdalarla kanın arasından size içiririz." Yani, Allah sindirilmekte olan gıdalarla kanın arasından onların kendisini kuşattığı, aralarında Allah'ın kudretinden bir perde bulunan, hiçbirinin renk, tat ve kokusunu ona taşırmadığı, bunların hepsinden korunmuş ılıman bir süt yaratır.

[1714] Söylendiğine göre hayvan, yemi yiyip de işkembesine yerleştiği zaman onu orada pişirir. İşkembenin en altında sindirilmekte olan gıda, ortasında süt ve en üstte de kan yer alır. Ciğer bu üç şeyi işleyip ayrıştırır. Sonunda kanı damarlara, sütü memeye gönderir ve posayı da işkembede bırakır. *Allah ne kadar yücedir! O'nun kudreti ne kadar muazzam ve tefekkür edenler için hikmeti ne kadar derindir!*

[1715] Şakīk-ı Belhî'ye "İhlas nedir?" diye sormuşlar. O da "Sütü posa ve kandan ayırma gibi ameli kusurlardan ayırıp temizlemedir." demiş.

[1716] سَائِغًا boğazdan kolaylıkla geçen demektir. "Süt asla bir kimsenin boğazına takılmaz" denilmiştir. Kelime şeddeli olarak *seyyiğ*[an] ve şeddesiz *seyğ*[an] şeklinde okunmuştur. *Heyyin*[un] ve *leyyin*[un] kelimeleri[nin *heyn*[un] ve *leyn*[un] şeklinde de telaffuz edilmesi] gibi.

[1717] **Şayet** "[مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ ifadesindeki] iki *Min* arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** Birinci Min kısmilik bildirir; çünkü süt hayvanın karnındaki şeylerin bir kısmıdır. *Ehaztü min mâli Zeyd*[in] *sevb*[en] (Zeyd'in malından bir elbise aldım.) sözün gibi. İkinci Min ise "…den – …dan başlama" anlamındadır; çünkü posa ile kan arasında –içirmeye kendisinden başlanan- bir yer vardır ve bu, "Size içiririz." ifadesinin sılasıdır. *Sekaytühû mine'l-havd*[i] (Ona havuzdan içirdim.) sözün gibi.

[1718] سَائِغًا kelimesi kendisinden önce geldiği لَبَنًا kelimesinden hal de olabilir ve o zaman ve bir mahzufa taalluk eder, "posa ve kan arasından *olarak*" anlamında olur. Dikkat edersen ifade ters çevrilerek, *leben*[en] *min beyni fers*[in] *ve dem*[in] denilmiş olsaydı, o zaman سَائِغًا kelimesi لَبَنًا'in sıfatı olurdu. Öne alınması, ibret alınacak noktanın bu olmasından dolayıdır. Bu yüzden, öne alınmaya değer. İdrar yolundan aktığı için menînin pis olduğunu iddia edenlere karşı, onun temiz olduğunu iddia eden bazıları, işbu âyetle ve idrar yolundan gelmesine rağmen onun temiz olmasının yadırganacak bir şey olmaması ile istidlal etmiş ve posa ile kan arasından çıkan sütün de temiz olduğunu söylemişlerdir.

[١٧١٣] وقرئ «نُسْقِيكُمْ»، بالفتح والضم، وهو استئناف، كأنه قيل: كيف العبرة، فقيل: نسقيكم {مِن بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ}، أي يخلق الله اللبن وسيطًا بين الفرث والدم، يكتنفانه، وبينه وبينهما برزخ من قدرة الله، لا يبغي أحدهما عليه بلون ولا طعم ولا رائحة، بل هو خالص من ذلك كله.

٥ [١٧١٤] قيل: إذا أكلت البهيمة العلف فاستقرّ في كرشها، طبخته، فكان أسفله فرثًا، وأوسطه لبنًا، وأعلاه دمًا. والكبد مسلطة على هذه الأصناف الثلاثة تقسمها، فتجري الدم في العروق، واللبن في الضرع، وتبقي الفرث في الكرش. فسبحان الله، ما أعظم قدرته، وألطف حكمته، لمن تفكر وتأمّل.

[١٧١٥] وسئل شقيق عن الإخلاص، فقال: تمييز العمل من العيوب، كتمييز اللبن ١٠ من بين فرث ودم.

[١٧١٦] {سَائِغًا}، سهل المرور في الحلق، ويقال: لم يغص أحد باللبن قط. وقرئ «سيغًا»، بالتشديد. و«سيغًا»، بالتخفيف. كهين ولين.

[١٧١٧] فإن قلت: أي فرق بين «من» الأولى والثانية؟ قلت: الأولى للتبعيض؛ لأن اللبن بعض ما في بطونها، كقولك: أخذت من مال زيد ثوبًا. والثانية: لابتداء الغاية؛ ١٥ لأنّ بين الفرث والدم مكان الإسقاء الذي منه يبتدأ، فهو صلة لنسقيكم، كقولك: سقيته من الحوض.

[١٧١٨] ويجوز أن يكون حالا من قوله {لَبَنًا} مقدمًا عليه، فيتعلق بمحذوف، أي كائنًا من بين فرث ودم. ألا ترى أنه لو تأخر فقيل: لبنًا من بين فرث ودم، كان صفة له، وإنما قدم؛ لأنه موضع العبرة، فهو قمن بالتقديم. وقد احتج بعض من يرى أن المني ٢٠ طاهر، على من جعله نجسًا؛ لجريه في مسلك البول بهذه الآية، وأنه ليس بمستنكر أن يسلك مسلك البول وهو طاهر، كما خرج اللبن، من بين فرث ودم طاهرًا.

67. Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümlerden de hem sarhoş edici bir içki hem de güzel bir rızık elde edersiniz. Akleden bir toplum için, elbette bunda bir âyet vardır.

[1719] **Şayet** "وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالأَعْنَابِ (Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümlerden)' ifadesi neye müteallıktır?" **dersen şöyle derim:** Mahzuf bir şeye müteallıktır. Cümlenin takdiri; *ve nuskīküm min semerâti'n-nahīli ve'l-a'nâb*[i] şeklindedir; "bunların sularından…" demektir. Burada fiil, daha önce [66. âyette] zikredilen نُسْقِيكُم kelimesi ona delalet ettiği için hazfedilmiştir. Bu durumda, "Ondan sarhoş edici bir içki elde edersiniz." ifadesi içirmenin mahiyetini açıklamış olur. Bu ifade, تَتَّخِذُونَ kelimesine müteallık da olabilir. Bu durumda منه te'kit için zarfın tekrar edilmesinden ibarettir. *Zeyd*[ün] *fi'd-dâr*[i] *fî-hâ* (Zeyd evdedir; oradadır.) sözün gibi. Ayrıca, تَتَّخِذُونَ kelimesi mahzuf bir mevsūfun sıfatı da olabilir. Şairin;

> En iyi ok atan adamın ellerindeki gibi iyi oldu.

mısraında olduğu gibi.[1] Buna göre cümle "Hurma ve üzüm meyvelerinden, kendisinden içki ve güzel bir rızık elde ettiğiniz bir *ürün* vardır." şeklinde takdir edilir; çünkü bunların bir kısmını yiyor, diğer kısmından ise içki yapıyorlardı.

[1720] **Şayet** "Mükerrer bir zarf yaparsan, منه'daki zamir nereye râci olur?" **dersen şöyle derim:** Mahzuf muzāf olan *asīre* ("meyve suyu"na) râcidir. أَوْ هُمْ قَائِلُونَ (Ya da öğleyin dinlenirken [A'râf 7/4]) âyetinde mahzuf *ehil* kelimesine râci olduğu gibi.[2]

[1721] *Seker*[an] içki demektir. *Raşide ruşd*[en] ve *raşed*[en] örneğindeki gibi *sekira sükr*[an] ve *seker*[an] babından masdar kelime ile ifade edilmiştir. Nitekim şair şöyle demiştir:

> "Onları bize olan öfkeleri salmıştı üzerimize!"
> Gün ışıdığında ise, ayıldı 'sarhoş'lar [kızgınlıkları gitti]

[1722] Bu âyette iki vecih vardır: Biri onun mensuh olmasıdır ki, Şa'bî [v. 104/722] ve Naha'î mensuh olduğunu söyleyenlerdendir. Diğeri ise, âyette tenkit ve minnetin bir arada zikredilmiş olmasıdır.

---

1 İbarenin takdiri *bi-keffey racul*[in] *kâne*… şeklindedir. / ed.

2 Yani *ve min 'asīri semerâti'n-nahli*… A'râf 7/4'te (وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ) *hum* zamirinin mercii olmamakla birlikte, *karyetin* ifadesi, *ehli karyetin* anlamında olduğundan, yani mahzuf bir muzāf söz konusu olduğundan zamir bu mahzûfa râci olmaktadır. / ed.

٦٧-﴿وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

[١٧١٩] فإن قلت: بم تعلق قوله {وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالأَعْنَابِ}؟ قلت: بمحذوف تقديره: ونسقيكم من ثمرات النخيل والأعناب، أي من عصيرها، وحذف لدلالة نسقيكم قبله عليه، وقوله {تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا}، بيان وكشف عن كنه الإسقاء. أو يتعلق بـ{تتخذون}، و{منه} من تكرير الظرف للتوكيد، كقولك: زيد في الدار فيها، ويجوز أن يكون: {تَتَّخِذُونَ}، صفة موصوف محذوف، كقوله:

جادت بِكَفّي كَانَ مِنْ أَرْمَى الْبَشَرْ

تقديره: ومن ثمرات النخيل والأعناب ثمر تتخذون منه سكرًا ورزقًا حسنًا؛ لأنهم يأكلون بعضها، ويتخذون من بعضها السكر.

[١٧٢٠] فإن قلت: فالإم يرجع الضمير في "منه"، إذا جعلته ظرفًا مكرّرًا؟ قلت: إلى المضاف المحذوف، الذي هو: العصير، كما رجع في قوله تعالى {أَوْ هُمْ قَائِلُونَ} [الأعراف: ٤] إلى: الأهل، المحذوف.

[١٧٢١] والسكر: الخمر، سميت بالمصدر من سكر سكرًا وسكرًا. نحو رشد رشدًا ورشدًا. قال:

وَجَاؤُنَا بِهِمْ سَكَرٌ عَلَيْنَا ... فَأَجْلَى اليَوْمُ والسَّكْرَانُ صَاحِي

[١٧٢٢] وفيه وجهان؛ أحدهما أن تكون منسوخة. وممن قال بنسخها: الشعبي والنخعي. والثاني: أن يجمع بين العتاب والمنة.

[1723] *Seker*in *nebiz* olduğu da söylenmiştir. Nebiz yaş ve kuru üzüm ile hurma suyunun üçte ikisi buharlaşıncaya kadar pişirildikten sonra sertleşinceye kadar bekletilmiş halidir. Nebiz Ebû Hanife'ye göre sarhoşluk sınırına varılmadığı sürece helaldir. Kendisi bu âyetle, "Şarap *li-aynihî* haram olup her içkinin sarhoş edeni haramdır." [*Buhārî*, "Eşribe", 4, 10] hadisiyle ve daha pek çok rivayetle istidlal etmiştir. Üstadımız Ebû 'Ali el-Cübbâî [v. 303/916] *Rahmetullāhi 'Aleyh* de nebizin helal olduğuna dair çok sayıda yazı yazmıştır. İhtiyarlayıp, yaşı iyice ilerleyince "Size kuvvet olması için biraz nebiz içseniz." denildiğinde bunu kabul etmemiş; "Bunun helal olduğuna dair kitap yazmıştınız." denilmesi üzerine; "Şimdi onu günahkârlar içer oldular. Vakarı koruma açısından onlara benzemek doğru değildir" demiştir.

[1724] *Seker*in yiyecek katık anlamına olduğu da söylenmiştir. Nitekim şair:

Şerefli insanların mallarını[1] meze yaptım kendime!

demiştir. Yani, *seker* kelimesini meze anlamında kullanmıştır (*tenakkaltu bi-a'râdıhım*). "Bu kelime şaraptan kinayedir. Kişi insanların malını meze yaptığında, bundan (büyük keyif almakta; adeta) onunla demlenmiş olmaktadır." diyenler de olmuştur. *er-Rizku'l-hasen* (güzel rızık) sirke, kuru hurma, kuru üzüm vs.dir. Ayrıca *seker*e güzel rızık mânası vermek de mümkündür. Sanki "Ondan sarhoş edici bir içki ve güzel bir rızık elde edersiniz." denilmiştir.

68. Senin Rabbin, balarısına şöyle vahyetmiştir: "Dağlarda, ağaçlarda ve kurdukları çardaklarda kendine evler edin.

69. Sonra bütün ürünlerden ye ve Rabbinin kolaylaştırarak senin emrine tahsis ettiği yollara gir." Karınlarından, insanlara şifa olan farklı renklerde bir içecek çıkar. Düşünen bir toplum için elbette bunda bir âyet vardır.

[1725] "Arıya vahyetme" ona ilham etme, kalbine düşürme ve Allah'tan başka kimsenin vâkıf olamayacağı, ancak O'nun bildiği bir şekilde ona öğretmesi demektir. Aksi halde, arının petekleri en sanatkârane bir şekilde örmesi, işlerini ince bir çizgide yürütmesi ve en güzel sonuçlar doğuracak şekilde davranması, Allah'ın akıl sahiplerine akıllarını lütfettiği gibi, arıya da bu işleri yapmanın bilgi ve zekâsını verdiğinin açık delilleridir. Yahya b. Vessab نحل kelimesini Nun ve Hâ harfleri meftuh olarak *nahal* şeklinde okumuştur ki, *nahl* gibi bu da müzekkerdir. Âyette müennes oluşu ise mâna cihetindendir.

---

1 Şair, nice büyük insanın manevî şahsiyetini paymal ettiğini söylüyor; bununla övünüyor da olabilir. Ancak *a'râd* kelimesinde mallar anlamı olduğu düşünülürse, şairin yukarıdaki gibi, cömert insanların malvarlığından yararlanması ile övündüğü de düşünülebilir. / ed.

[١٧٢٣] وقيل: السكر، النبيذ. وهو: عصير العنب، والزبيب، والتمر، إذا طبخ حتى يذهب ثلثاه، ثم يترك حتى يشتدّ، وهو حلال عند أبي حنيفة إلى حدّ السكر، ويحتج بهذه الآية، وبقوله ﷺ: «الخمر حرام لعينها، والسكر من كل شراب» وبأخبار جمة. ولقد صنف شيخنا أبو علي الجبائي قدّس الله روحه غير كتاب في تحليل النبيذ، فلما ٥ شيخ وأخذت منه السنّ العالية قيل له: لو شربت منه ما تتقوى به، فأبى. فقيل له: فقد صنفت في تحليله؟ فقال: تناولته الدعارة، فسمج في المروءة.

[١٧٢٤] وقيل: السكر: الطُعم، وأنشد:

جَعَلْتُ أَعْرَاضَ الكِرَامِ سَكَرًا

أي تنقلت بأعراضهم. وقيل: هو من الخمر، وإنه إذا ابترك في أعراض الناس، فكأنه ١٠ تخمر بها. والرزق الحسن: الخل، والرب، والتمر، والزبيب، وغير ذلك. ويجوز أن يجعل السكر، رزقًا حسنًا، كأنه قيل: تتخذون منه، ما هو سكر، ورزق حسن.

٦٨-﴿وَأَوْحَى رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ﴾

٦٩-﴿ثُمَّ كُلِي مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلا يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا ١٥ شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾

[١٧٢٥] الإيحاء إلى النحل: إلهامها، والقذف في قلوبها وتعليمها، على وجه هو أعلم به، لا سبيل لأحد إلى الوقوف عليه، وإلا فنيّقتها في صنعتها، ولطفها في تدبير أمرها، وإصابتها فيما يصلحها، دلائل بينة شاهدة على أنّ الله أودعها علمًا بذلك وفطنها، كما أولى أولي العقول عقولهم. وقرأ يحيى بن وثاب: {إِلَى النَّحَلِ}، ٢٠ بفتحتين. وهو مذكر كالنحل، وتأنيثه على المعنى.

[1726] أن اتخذي (Evler edin *diye*) ifadesindeki أن tefsir içindir; çünkü vahyetmede söyleme mânası vardır. بُيوتا kelimesinde Bâ, kendinden sonraki Yâ sebebiyle meksur olarak (*biyût*^en^ şeklinde) de okunmuştur. "Kurdukları" anlamına gelen يَعْرِشُونَ kelimesi, Râ merfû' olarak *ya'ruşûne* şeklinde de okunmuştur ve "evlerin damlarına kurdukları" demektir. Bunun "Dağlarda ve ağaçların, evlerin üstünde arıların bal yapması için oluşturdukları yerler" olduğu da söylenmiştir. "Kurdukları" kelimesindeki zamir insanlara râcidir.

[1727] **Şayet** "Dağlar*dan*, ağaçlardan ve kurdukları çardaklardan kendine evler edin." ifadesindeki Min'in mânası nedir? Onun yerine 'dağlar*da* ve ağaçlar*da*' denilmeli değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Burada Min kullanılmakla 'bir kısmında' denilmek ve arıların evlerini dağ, ağaç ve çatıların tamamında yapmadıkları ve onların her yerini kullanmadıkları murat edilmiştir. "Bütün ürünlerden" ifadesi arının malzeme alıp topladığı ve yemeyi âdet ettiği her meyveyi içine alır; yani evler yap, sonra sevdiğin bütün ürünlerden ye. Yedikten sonra da Rabbinin yollarına yani balı nasıl yapacağını sana ilham edip öğrettiği yollara gir. Veya Rabbinin yollarında, yani ağzından ve içinden geçtiği süreçte acı çiçeği kudretiyle bala dönüştürdüğü yollarında gir. Ya da çiçekleri evinden uzak yerlerden yediğinde Rabbinin yollarından dönerek evinin yolunu tut, yolunu şaşırma, yorucu yollara sapma. -Zira işittiğime göre, bazen yakın çevrede ürün az olduğunda arılar rızıklarını temin etmek için uzaklara giderlermiş.- Ayrıca, "sonra ye" ifadesi "Sonra meyvelerden yemeye yönel ve onlara ulaşmak için Rabbinin yollarını tut." anlamında da olabilir.

[1728] ذُلُلًا (kolaylaştırarak) kelimesi *zelûl*un çoğulu olup *sübül* (yollar) kelimesinden haldir; çünkü Allah o yolları onlara kolaylaştırmış ve hazırlamıştır. "O'dur yeryüzüne size boyun eğdiren." [Mülk 67/15] âyetinde ifade edildiği gibi. Veya ifade, فاسلكي (Yoluna gir.) ifadesindeki zamirden haldir ve "Sen de emrolunduğun şeye boyun eğerek ve ondan imtina etmeyerek…" demektir.

[1729] "İçecek" derken balı kasdetmektedir, çünkü bal da içilen bir şeydir. "Farklı renklerde" balın beyaz, siyah, sarı ve kırmızı olanı vardır. "İnsanlara şifa olan" çünkü bal şifa ve faydalı meşhur ilaçlardandır. Doktorların önerdiği, içinde bal olmayan ilaç sayısı çok azdır. Ancak bununla onun her hastalığa şifa olduğu da kastedilmemektedir. Nitekim her ilaç böyledir. شِفَاءٌ şeklinde nekre olarak kullanılmış olması ya baldaki şifanın önemini veya bazı şifalar olduğunu ifade etmek içindir; her ikisi de muhtemeldir.

[١٧٢٦] { أَنِ اتَّخِذِي}، هي أن المفسرة؛ لأنّ الإيحاء فيه معنى القول. وقرئ «بيوتًا»، بكسر الباء لأجل الياء. و{يَعْرِشُونَ}، بكسر الراء وضمها؛ يرفعون من سقوف البيوت. وقيل: ما ينون للنحل في الجبال، والشجر، والبيوت، من الأماكن التي تتعسل فيها. والضمير في {يعرشون} للناس.

٥ [١٧٢٧] فإن قلت: ما معنى: «من» في قوله {أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ}؟ وهلا قيل في الجبال وفي الشجر؟ قلت: أريد: معنى البعضية، وأن لا تبني بيوتها في كل جبل، وكل شجر، وكل ما يعرش، ولا في كل مكان منها. {مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ}، إحاطة بالثمرات التي تجرسها النحل وتعتاد أكلها، أي ابني البيوت، ثم كلي من كل ثمرة تشتهينها، فإذا أكلتها، {فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبّكِ}، أي الطرق التي ألهمك وأفهمك في ١٠ عمل العسل. أو فاسلكي ما أكلت في سبل ربك، أي في مسالكه التي يحيل فيها بقدرته النور المرّ عسلا، من أجوافك ومنافذ مآكلك. أو إذا أكلت الثمار في المواضع البعيدة من بيوتك، فاسلكي إلى بيوتك راجعة سبل ربك، لا تتوعر عليك ولا تضلين فيها، فقد بلغني أنها ربما أجدب عليها ما حولها فتسافر إلى البلد البعيد في طلب النجعة. أو أراد بقوله {ثُمَّ كُلِي}: ثم اقصدي أكل الثمرات، فاسلكلي في طلبها في مظانها سبل ربك

١٥ [١٧٢٨] {ذُلُلًا}، جمع ذلول، وهي حال من السبل؛ لأنّ الله ذللّها لها ووطأها وسهلها، كقوله {هُوَ الذي جَعَلَ لَكُمُ الأرض ذَلُولًا} [الملك: ١٥]، أو من الضمير في {فاسلكي}، أي وأنت ذلل منقادة لما أمرت به غير ممتنعة.

[١٧٢٩] {شَرَابٌ}، يريد العسل؛ لأنه مما يشرب. {مُّخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ}، منه أبيض وأسود وأصفر وأحمر. {فِيهِ شِفَآء لِلنَّاسِ}؛ لأنه من جملة الأشفية ٢٠ والأدوية المشهورة النافعة، وقل معجون من المعاجين لم يذكر الأطباء فيه العسل، وليس الغرض أنه شفاء لكل مريض، كما أن كل دواء كذلك. وتنكيره إمّا لتعظيم الشفاء الذي فيه، أو لأن فيه بعض الشفاء، وكلاهما محتمل.

Rivayete göre birgün adamın biri Peygamber (s.a.)'e gelerek kardeşinin karnından rahatsız olduğunu söyler. Efendimiz "Git, ona bal içir." buyurur. Adam gider ve bir zaman sonra geri gelir ve "İçirdim ama bir faydası olmadı." der. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) "Sen git, ona bal içir. Şüphesiz Allah doğru söylemiştir. Kardeşinin karnı yalan söylüyor!" buyurur. Adam gider, kardeşine bal içirir ve sonunda Allah ona şifa verir ve hasta iyileşir, yularından kurtulmuş gibi olur. [*Buhārî*, "Tıb", 4]

[1730] İbn Mes'ûd ise şöyle demiştir: "Bal her hastalığa devadır. Kur'ân ise kalplerdekilere şifadır. Aman bu iki şifadan, Kur'ân ve baldan ayrılmayın."

[1731] Râfızîlerin tevil bid'atlerinden biri de âyette geçen *nahl* (arı) kelimesi ile Hazret-i Ali ve evladının kastedilmiş olduğunu söylemeleridir. Rivayete göre bir adam (Abbasi halifelerinden) Mehdî'nin [v. 775-76] huzurunda "Buradaki *nahl*den murat Haşimoğullarıdır. Zira onların karınlarından ilim çıkar." demiş. Bunun üzerine orada bulunanlardan biri "Allah senin yiyecek ve içeceğini onların karınlarından çıkan şeyden eylesin!" diyerek lafa girmiş. Mehdî gülmüş ve bu olayı Mansūr'a [v. 754-775] anlatmış. Daha sonra bu olayı anlatıp anlatıp gülmüşler.

70. Allah sizi yaratmıştır, sonra da vefat ettirecektir... İçinizden bazıları ömrünün en rezil çağına ulaştırılır da bilirken bir şey bilmez olur. Şüphesiz Allah 'mutlak ilim sahibi'dir, kudretlidir (Alîm, Kadîr).

[1732] "Ömrünün en rezil çağına" en istenmeyen ve en zor çağına ki Hazret-i Ali'ye göre 75, Katâde'ye göre 90 yaştır. Çünkü ihtiyarlık çağından daha kötü bir çağ yoktur. "Bilirken bir şey bilmez olur." Unutma bakımından çocukluk haline benzer ve öğrendiği bir şeyi süratle unutan ve o konuda kendisine sorulduğunda onu bilmeyen bir duruma gelmiş olur. Bunun, o yaştaki kişinin, daha önceki akletmelerine ilave bir aklediş yapamaması, daha önceki bilgilerine yeni bir bilgi katamaması hali olduğu da söylenmiştir.

71. Allah, rızık hususunda sizi birbirinizden üstün kılmıştır. Üstün kılınanlar rızıklarını ellerinin altındakilere vermezler ki hepsi eşit olsun. Yoksa Allah'ın nimetini bile bile mi reddediyorlar?!

وعن النبي ﷺ: أن رجلًا جاء إليه فقال: إن أخي يشتكي بطنه، فقال: "اذهب واسقه العسل" فذهب ثم رجع فقال: قد سقيته فما نفع، فقال: "اذهب واسقه عسلًا"، فقد صدق الله وكذب بطن أخيك، فسقاه فشفاه الله فبرأ، كأنما أنشط من عقال.

٥ [١٧٣٠] وعن عبد الله بن مسعود: العسل شفاء من كل داء، والقرآن شفاء لما في الصدور، فعليكم بالشفاءين: القرآن والعسل.

[١٧٣١] ومن بدع التأويلات للرافضة: أن المراد بالنحل علي وقومه. وعن بعضهم أنه قال عند المهدي: إنما النحل بنو هاشم، يخرج من بطونهم العلم، فقال له رجل: جعل الله طعامك وشرابك مما يخرج من بطونهم، فضحك ١٠ المهدي، وحدث به المنصور، فاتخذوه أضحوكة من أضاحيكهم.

٧٠-﴿وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ ثُمَّ يَتَوَفَّاكُمْ وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَى أَرْذَلِ الْعُمُرِ لِكَيْ لا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ قَدِيرٌ﴾

[١٧٣٢] {إِلَى أَرْذَلِ الْعُمُرِ}، إلى أخسه وأحقره، وهو خمس وسبعون سنة عن عليّ رضي الله عنه، وتسعون سنة عن قتادة؛ لأنه لا عمر أسوأ حالا من عمر الهرم. ١٥ {لِكَيْلَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا}، ليصير إلى حالة شبيهة بحال الطفولة في النسيان، وأن يعلم شيئًا، ثم يسرع في نسيانه، فلا يعلمه إن سئل عنه. وقيل: لئلا يعقل من بعد عقله الأوّل شيئًا: وقيل: لئلا يعلم زيادة علم على علمه.

٧١-﴿وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ فَمَا الَّذِينَ فُضِّلُوا بِرَادِّي رِزْقِهِمْ عَلَى مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَهُمْ فِيهِ سَوَاءٌ أَفَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ﴾

[1733] Yani sizi rızık bakımından farklı farklı kılmıştır. Size, kölelerinize verdiği rızıktan daha fazla vermiştir. Oysa onlar da sizin gibi insandır ve sizin hemcinslerinizdir. Buna göre size verilen rızkın fazla kısmını onlara vermeniz ve böylece giyim kuşam ve yeme içme bakımından eşit hale gelmeniz icap ederdi. Nitekim anlatıldığına göre Ebû Zer el-Gıfârî, [v. 32/653] "Onlar sizin kardeşlerinizdir; onlara kendi giydiğinizden giydirin ve kendi yediğinizden yedirin." şeklindeki sözü Hazret-i Peygamber'den işittikten sonra, üstünde rida ve izar (alt ve üst giysi) olarak ne görüldüyse kölesinin üstünde de aynısı görülmüştür [*Müslim,* "İman", 38].

[1734] "Yoksa Allah'ın nimetini bile bile mi reddediyorlar?!" Allah Teâlâ burada bu eşitsizliği 'nimeti bile bile inkâr etme' sebepleri arasında zikretmiştir. Bu ifadenin, Allah'ın kendisine ortak koşan müşrikler için zikrettiği bir darb-ı mesel olduğu da söylenmiştir. Buna göre Allah, "Kendiniz, size lütfettiğim rızık konusunda kendinizle kölelerinizi eşit görmüyor, onları kendinize ortak kabul etmiyorsunuz ve bunu kendinize yakıştırmıyorsunuz. O halde, kullarımı bana nasıl ortak edebiliyorsunuz!?" buyurmuştur. Bazılarına göre de mâna şöyledir: "Efendilere de kölelere de, hepsine ben rızık veriyorum; hepsi istisnasız benim vereceğim rızka tâbidir. Dolayısıyla, efendi olanlar kölelerine asla 'kendi rızıklarından' verdiklerini zannetmesinler. Zira onların rızkını diğerleri vasıtasıyla tamamen ben veriyorum.

[1735] يجحدون kelimesi Tâ ve Yâ ile okunmuştur (bile bile mi reddediyorsunuz / bile bile mi reddediyorlar).

72. Allah sizin için kendi (cinsi)nizden eşler yarattı, eşlerinizden de sizin için oğullar ve uşaklar var etti, sizi tertemiz-hoş şeylerden nasiplendirdi. Böyleyken, bâtıla iman edip Allah'ın nimetini inkâr mı ediyorlar nankörce?!

[1736] "Kendi nefsinizden" cinsinizden demektir. Bunun Hazret-i Havva'nın Hazret-i Âdem'in kaburga kemiğinden yaratılması demek olduğu da söylenmiştir. حَفَدَةً (uşaklar) kelimesi *hâfid*in çoğulu olup koşan, yani tâat ve hizmete koşan anlamındadır. Kunut duası okuyan kimsenin söylediği *ileyke nes'â ve nahfidü* (Sana koşar; itaat ederiz) ifadesi bu kabildendir. Nitekim şair şöyle demiştir:

> Cariyeler aralarında yarıştılar ve teslim edildi develerin yuları ellerine

[١٧٣٣] أي: جعلكم متفاوتين في الرزق، فرزقكم أفضل مما رزق مماليككم وهم بشر مثلكم وإخوانكم، فكان ينبغي أن تردوا فضل ما رزقتموه عليهم، حتى تتساووا في الملبس والمطعم، كما يحكي عن أبي ذرّ أنه سمع النبي ﷺ يقول: "إنما هم إخوانكم فاكسوهم مما تلبسون، وأطعموهم مما تطعمون"، فما رؤي عبده بعد ذلك إلا ورداؤه رداؤه، وإزاره إزاره، من غير تفاوت.

[١٧٣٤] {أَفَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ}، فجعل ذلك من جملة جحود النعمة. وقيل: هو مثل ضربه الله للذين جعلوا له شركاء، فقال لهم: أنتم لا تسوّون بينكم وبين عبيدكم فيما أنعمت به عليكم، ولا تجعلونهم فيه شركاء، ولا ترضون ذلك لأنفسكم، فكيف رضيتم أن تجعلوا عبيدي لي شركاء؟. وقيل، المعنى: أنّ الموالي والمماليك أنا رازقهم جميعًا، فهم في رزقي سواء، فلا تحسبن الموالي أنهم يردون على مماليكهم من عندهم شيئًا من الرزق. فإنما ذلك رزقي أجريه إليهم على أيديهم.

[١٧٣٥] وقرئ «يجحدون»، بالتاء والياء.

٧٢-﴿وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَنِينَ وَحَفَدَةً وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَةِ اللَّهِ هُمْ يَكْفُرُونَ﴾

[١٧٣٦] {مِنْ أَنفُسِكُمْ} من جنسكم. وقيل: هو خلق حواء من ضلع آدم. والحفدة: جمع حافد، وهو الذي يحفد، أي يسرع في الطاعة والخدمة. ومنه قول القانت: وإليك نسعى ونحفد، وقال:

حَفَدُ الْوَلَائِدِ بَيْنَهُنَّ وَأُسْلِمَت   بِأَكُفِّهِنَّ أَزِمَّةُ الأَجْمَالِ

[1737] *Uşak*ların kim olduğu hususunda ihtilaf edilmiş; "kız çocukları vasıtasıyla kazanılan hısımlar", "torunlar" ve "erkeğin, karısının bir önceki kocasından olan çocukları" oldukları söylenmiştir. Ayrıca şu da söylenmiştir: İfade, "Allah sizin için *uşak*lar, yani sizin için hizmet edip, size yardım edecek hizmetçiler var etti." anlamındadır. *Uşak*larla bizzat oğullar murat edilmiş de olabilir. "Hem sarhoş edici bir içki hem de güzel bir rızık…" [Nahl 16/67] âyetinde olduğu gibi. Adeta şöyle denmiştir: Eşlerinizden sizin için evlatlar var etmiştir ki onlar, hem oğullarıdır hem de hizmet etmektedirler; yani iki şeyi bir arada yapmaktadırlar.

[1738] "Tertemiz - hoş şeyler*den*" ifadesiyle temiz ve hoş şeylerin bir kısmı murat edilmektedir; çünkü temiz ve hoş şeylerin tamamı cennettedir ve dünyadaki temiz ve hoş şeyler onların bir örneğinden ibarettir.

[1739] "Böyleyken, bâtıla mı iman ediyorlar?!" Bu, putların kendilerine tapanlara yarar ve uğur sağlayacağı ve şefaat edeceğine dair inançlarıdır ki boş bir vehimden ibaret olup, bu inanca herhangi bir delil ve kanaatle ulaşmış değillerdir. Kendilerinin buna *iman*ı yoktur. Onlar için bu, 'kesin olarak inanılan bir şey gibi'dir sadece. Akıl ve temyiz sahiplerinin asla şüphe etmediği, herkesin görüp müşahede ettiği şeyleri, aklın, tasavvur edemediği muhal şeyleri inkâr edercesine inkâr etmektedirler. Burada sözü edilen bâtılın, şeytanın onlara telkin ettiği *bahîra, sâibe* vb. şeyler[1] olduğu, "Allah'ın nimeti"nin de kendilerine helal kıldığı şeyler olduğu da söylenmiştir.

73. Allah'tan başka, göklerden ve yerden kendilerine verecek rızkı olmayan, olsa bile veremeyen şeylere dua ediyorlar!

[1740] رزقًا kelimesi rızık vermek anlamında masdar veya rızık olarak verilen şeydir. Masdar kabul edersen رزقًا kelimesini أَوْ إِطْعَامٌ في يومٍ ذي مسغبة يَتِيمًا (Ya da -kendisi aç olduğu halde- *yetimi* doyurmaktır. [Beled 90/14]) âyetinde olduğu gibi, *lâ yemliku en yarzuka şey'en* (hiçbir rızık verme gücüne malik olamayan) anlamında olmak üzere شيئًا kelimesini mansup okursun. "Rızık olarak verilen şey"i murat ettiğinde ise شيئًا kelimesi *kalîlen* (az) anlamında *rızık*tan bedel olur. Bu takdirde شيئًا kelimesi لا يملك fiili için "mâlikiyet nâmına *hiçbir şeye* malik olmayan" anlamında te'kit de olabilir. مِنَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ ifadesi, -masdar olursa- رزقًا için "Ne göklerden yağmur gönderen ve ne de yerden bitki bitiren" anlamında sıla olabileceği gibi,

---

1 Yani şirk dinî sisteminde dokunulmazlığı bulunan çeşitli hayvan kategorileri. Geniş bilgi için bkz. Mâide 5/103'ün tefsiri. / ed.

[١٧٣٧] واختلف فيهم فقيل: هم: الأختان على البنات، وقيل: أولاد الأولاد، وقيل: أولاد المرأة من الزوج الأوّل، وقيل: المعنى: وجعل لكم حفدة، أي خدما يحفدون في مصالحكم ويعينونكم، ويجوز أن يراد بالحفدة: البنون أنفسهم؛ كقوله {سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا} [النحل: ٦٧]، كأنه قيل: وجعل لكم منهنّ أولادًا هم بنون وهم ٥ حافدون، أي جامعون بين الأمرين.

[١٧٣٨] {مِنَ الطَّيِّبَاتِ}، يريد بعضها؛ لأنّ كل الطيبات في الجنة، وما طيبات الدنيا إلا أنموذج منها.

[١٧٣٩] {أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ} وهو: ما يعتقدون من منفعة الأصنام، وبركتها وشفاعتها. وما هو إلا وهم باطل، لم يتوصلوا إليه بدليل ولا أمارة، فليس لهم إيمان ١٠ إلا به، كأنه شيء معلوم مستيقن. ونعمة الله المشاهدة المعاينة التي لا شبهة فيها لذي عقل وتمييز: هم كافرون بها منكرون لها، كما ينكر المحال الذي لا يتصوره العقول. وقيل: الباطل: يسوّل لهم الشيطان من تحريم البحيرة والسائبة وغيرهما. ونعمة الله: ما أحل لهم.

٧٣-﴿وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لا يَمْلِكُ لَهُمْ رِزْقًا مِنَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ ١٥ شَيْئًا وَلا يَسْتَطِيعُونَ﴾

[١٧٤٠] الرزق يكون بمعنى المصدر، وبمعنى ما يرزق، فإن أردت المصدر نصبت به {شَيْئًا}، كقوله {أَوْ إِطْعَامٌ ... يَتِيمًا} [البلد: ١٤]، على لا يملك أن يرزق شيئًا. وإن أردت المرزوق، كان شيئًا بدلًا منه، بمعنى: قليلًا، ويجوز أن يكون تأكيدًا لـ " لا يملك"، أي لا يملك شيئًا من الملك. و{مِنَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ}، صلة ٢٠ للرزق إن كان مصدرًا، بمعنى: لا يرزق من السموات مطرًا، ولا من الأرض نباتًا.

rızık olarak verilen şeyin adı olursa onun sıfatı da olabilir. لا يستطيعون (güç yetiremez*ler*) fiilindeki zamir ما'ya aittir; çünkü -lafzan- müfred olarak لا يملك denilmiş olsa da çoğul ilah*lar* anlamındadır. Ayrıca, zamir kâfirlere ait de olabilir. Buna göre mâna "Bunlar canlı, iş yapan ve akıllı varlıklar olmalarına rağmen, asla böyle bir şey yapamazlar. Hal böyle iken, hiçbir duyusu bulunmayan cansız putlar böyle bir şeyi nasıl yapabilsinler?!" şeklinde olacaktır.

[1741] **Şayet** "لا يملك (Mâlik değildir.) dendikten sonra ولا يستطيعون (Güçleri yetmez.) denilmesinin anlamı nedir? Bunların ikisi de aynı şey değil midir?" **dersen şöyle derim:** ولا يستطيعون ifadesinde zamir takdir edilmesi söz konusu değildir ve mâna sadece; *lâ yemlikûne en yerzukū* (Rızık verme imkânına mâlik değillerdir.) şeklinde olup, cansız oldukları için 'hiçbir şeye hiçbir şekilde güçlerinin yetmeyeceği' beyan edilmektedir. Ancak bir zamir takdir edilerek, iki şeyin de -yani mâlik olmanın da güç yetirmenin de- söz konusu olmadığı zikredilmek suretiyle te'kit olursa başka… Veya "Bunlar rızık verme imkânına mâlik değillerdir; mâlik olmalarına da imkân yoktur; bunu yapamazlar, yapmaları da sahih/doğru değildir." mânası murat edilmiş olursa...

74. Allah için asla (put, timsal vb.) semboller ihdas etmeyin! Elbette Allah bilir; siz bilmezsiniz!

[1742] "Allah için asla semboller ihdas etmeyin!" Bu ifade, Allah'a şirk koşmanın ve O'nu herhangi bir şeye benzetmenin *temsil*idir; çünkü bir şeyi temsil ile anlatan kişi, ya bir hali başka bir hale veya bir durumu başka bir duruma benzetmektedir.

[1743] Yaptığınız şeyin mahiyetini ve vahametini "elbette Allah bilir" ve O, onun büyüklüğüne denk bir şekilde sizi cezalandıracaktır, çünkü ceza günahın miktarına göredir. Bunun ve cezasının mahiyetini "siz bilmezsiniz!" Sizi buna [yani Allah'ı sembollerle anlatmaya] çeken ve cür'etlendiren, işbu cehalettir. Dolayısıyla, bu âyet şirkin yasaklanmasın illet ve gerekçesini açıklamaktadır. Burada, "Allah için asla semboller ihdas etmeyin! Çünkü nasıl sembol kullanacağını Allah bilir, siz bilmezsiniz." mânası murat edilmiş de olabilir.

75. Allah size bir misal vermekte: Hiçbir şeye gücü yetmeyen sahipli bir köle ile tarafımızdan kendisini güzel bir nasiple nasiplendirdiğimiz için gizli-aşikâr infak eden bir zat... Bir olurlar mı bunlar? -Elhamdülillâh!- Fakat çoğu bilmez.

أو صفة؛ إن كان اسمًا لما يرزق. والضمير في: {وَلَا يَسْتَطِيعُونَ} لما؛ لأنه في معنى الآلهة، بعد ما قيل: {لَا يَمْلِكُ} على اللفظ. ويجوز أن يكون للكفار، يعني ولا يستطيع هؤلاء - مع أنهم أحياء متصرفون أولو ألباب - من ذلك شيئًا، فكيف بالجماد الذي لا حس به؟.

[١٧٤١] فإن قلت: ما معنى قوله: (ولا يستطيعون)، بعد قوله {لَا يَمْلِكُ}؟ وهل هما إلا شيء واحد؟ قلت: ليس في: {لَا يَسْتَطِيعُونَ}، تقدير راجع، وإنما المعنى: لا يملكون أن يرزقوا، والاستطاعة منفية عنهم أصلا؛ لأنهم موات، إلا أن يقدر الراجع، ويراد بالجمع بين نفي الملك والاستطاعة؛ للتوكيد، أو يراد: أنهم لا يملكون الرزق، ولا يمكنهم أن يملكوه، ولا يتأتى ذلك منهم ولا يستقيم.

٧٤-﴿فَلا تَضْرِبُوا لِلَّهِ الأَمْثَالَ إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ﴾

[١٧٤٢] {فَلَا تَضْرِبُوا لِلَّهِ الأَمْثَالَ}، تمثيل للإشراك بالله والتشبيه به؛ لأنّ من يضرب الأمثال، مشبه حالا بحال، وقصة بقصة.

[١٧٤٣] {إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ}: كنه ما تفعلون وعظمه، وهو: معاقبكم عليه بما يوازيه في العظم؛ لأنّ العقاب على مقدار الإثم، {وَأَنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ}، كنهه وكنه عقابه، فذاك هو الذي جرّكم إليه وجرأكم عليه، فهو تعليل للنهي عن الشرك. ويجوز أن يراد: فلا تضربوا لله الأمثال، إنّ الله يعلم كيف يضرب الأمثال، وأنتم لا تعلمون.

٧٥-﴿ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلا عَبْدًا مَمْلُوكًا لا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَمَنْ رَزَقْنَاهُ مِنَّا رِزْقًا حَسَنًا فَهُوَ يُنْفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَجَهْرًا هَلْ يَسْتَوُونَ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْلَمُونَ﴾

[1744] Allah Teâlâ sonra nasıl misal verileceğini onlara öğretmekte ve "Sizin putları Allah'a ortak koşmanızın durumu, tasarrufta bulunmaktan âciz sahipli bir köle ile Allah'ın kendisine mal verdiği ve onda tasarrufta bulunup istediği gibi harcayabilen hür ve mal sahibi bir kimseyi aynı gören kişinin durumudur." buyurmaktadır. **Şayet** "Bütün köleler zaten 'tasarrufta bulunamaz' ve 'sahipli' oldukları halde, neden Allah Teâlâ köleyi 'hiçbir şeye gücü yetmeyen sahipli bir köle' diye tavsif etmiştir?" **dersen şöyle derim:** Memlûk ifadesinin kullanılması köleyi hürden ayırmak içindir. Zira 'abd kelimesi hem hür hem de köle için kullanılır; çünkü ikisi de Allah'ın kuludur. "Hiçbir şeye gücü yetmeyen" ifadesi ise *mükâtep*[1] ve izinli bir köle olmadığını ifade etmek içindir. Zira bu tür köleler tasarrufta bulunabilmektedir. Öte yandan, ulema kölenin bir mala sahip olup olamayacağı hususunda ihtilaf etmiştir. Öne çıkan görüş ise bunun dinen söz konusu olmadığı tarzındadır.

[1745] **Şayet** "وَمَنْ رَزَقْنَاهُ (kendisini nasiplendirdiğimiz) ifadesindeki من nedir?" **dersen şöyle derim:** Açıkça anlaşılan, bunun mevsūf bir kelime olduğudur. Sanki عبدًا (köle) kelimesine uygun düşmesi için *ve hurr^an razeknâhu* (kendisini nasiplendirdiğimiz *özgür* bir kişi) denilmiştir. Ayrıca, mevsūle olması da imkânsız değildir. "Peki, neden cem' sıygasıyla يَسْتَوُونَ (bir olurlar) şeklinde bir ifade kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** يَسْتَوُونَ ifadesi "Özgür insanlarla köleler bir olur mu?" anlamındadır.

76. Allah iki kişiyi daha misal vermekte: Biri, hiçbir şeye gücü yetmeyen öyle bir dilsiz ki efendisine yük, onu gönderdiği hiçbir yerden bir hayır getirmez. Bununla, dosdoğru bir yol üzere gidip de adaleti emreden, bir olur mu hiç?!

[1746] أبكم, "dilsiz" olarak doğmuş olup bir şey anlamayan ve anlatamayan kimsedir. "Efendisine yük" yani kendisiyle ilgilenen, onu idare eden kimseye ağırlık olan. "Onu gönderdiği hiçbir yerden" ne zaman onu bir ihtiyacı giderme ve bir görevi yerine getirmesi için bir yere gönderse bir işe yaramaz ve bir başarıyla dönmez. "Bununla," duyuları tam, yararlı, yeterli, akıllı ve dindar olan; insanlara "adalet" ve hayrı "emreden ve" şahsen "dosdoğru bir yol üzere giden" yani yararlı bir yaşayış ve sağlam bir din üzere olan "kimse bir olur mu hiç?!"

1 Belli bir miktar ödeme yaptığında azat olmak üzere sahibiyle antlaşma imzalayan köle. / ed.

[١٧٤٤] ثم علمهم كيف تضرب، فقال: مثلكم في إشراككم بالله الأوثان، مثل من سوّى بين عبد مملوك عاجز عن التصرف، وبين حرّ مالك قد رزقه الله مالًا، فهو يتصرف فيه، وينفق منه كيف شاء.فإن قلت: لم قال: {مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ} وكل عبد مملوك وغير قادر على التصرف؟ قلت: أما ذكر المملوك، فليميز من الحرّ؛ لأن اسم العبد يقع عليهما جميعًا؛ لأنهما من عباد الله. وأما: {لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ}، فليجعل غير مكاتب ولا مأذون له؛ لأنهما يقدران على التصرف. واختلفوا في العبد هل يصح له ملك؟ والمذهب الظاهر أنه لا يصحّ له.

[١٧٤٥] فإن قلت: {مَنْ}، في قوله {وَمَنْ رَزَقْنَاهُ} ما هي؟ قلت: الظاهر أنها موصوفة، كأنه قيل: وحرًا رزقناه؛ ليطابق عبدًا. ولا يمتنع أن تكون موصولة. فإن قلت: لم قيل: {يَسْتَوُونَ} على الجمع؟ قلت: معناه: هل يستوي الأحرار والعبيد؟

٧٦-﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلا رَجُلَيْنِ أَحَدُهُمَا أَبْكَمُ لا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَهُوَ كَلٌّ عَلَى مَوْلاهُ أَيْنَمَا يُوَجِّهْهُ لا يَأْتِ بِخَيْرٍ هَلْ يَسْتَوِي هُوَ وَمَنْ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَهُوَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

[١٧٤٦] الأبكم الذي ولد أخرس، فلا يَفهم ولا يُفهم، {وَهُوَ كَلٌّ على مَوْلاهُ}، أي ثقل، وعيال على من يلي أمره ويعوله، {أَيْنَمَا يُوَجّههُّ}، حيثما يرسله ويصرفه في مطلب حاجة أو كفاية مهم، لم ينفع ولم يأت بنجح، {هَلْ يَسْتَوِى هُوَ وَمَن}، هو سليم الحواس نفاعًا ذو كفايات، مع رشد وديانة، فهو {يَأْمُرُ} الناس{بالعدل} والخير، {وَهُوَ} في نفسه {على صراط مُّسْتَقِيمٍ}، على سيرة صالحة ودين قويم.

[1747] Bu, Allah Teâlâ'nın; kullarına bahşettiği kuşatıcı rahmeti ve lütfuyla, dinî ve dünyevî nimetleriyle 'kendi'sini, zarar ve fayda veremeyen 'cansız putlar'la karşılaştırdığı ikinci bir temsildir. أينما يوجهه ifadesi; *Eynemâ uveccih elka Sa'den* (Nereye gitsem Sa'd ile karşılaşıyorum) sözünden ve *eynemâ yetevecceh* (nereye yönelse) anlamında olmak üzere, *eynemâ yuveccih* şeklinde de okunmuştur.[1] İbn Mes'ûd ise mechul olarak *eynemâ yuve**cceh*** (her nereye yönlendirilse) şeklinde okumuştur.

77. Göklerin ve yerin gaybı Allah'ındır. O (Kıyamet) saat(in)e yönelik emir ise bir göz kırpma kadar, hatta daha da yakındır. Allah gerçekten her şeye kadirdir.

[1748] "Göklerin ve yerin gaybı Allah'ındır." Yani onlarda kullar için *gayb* olan ve ilmi gizlenen şeyleri bilmek Allah'a mahsustur. "Göklerin ve yerin gaybı" ifadesi ile Kıyamet günü de murat edilmiş olabilir. Zira ona dair bilgi gök ve yer ehlinden saklanmış olup, onlardan hiçbiri buna muttali değildir.

[1749] "Ancak bir göz kırpma kadar, hatta daha da yakındır." Yani kopması gecikse de Allah katındadır. Yakında olmasını beklediğiniz bir şey hakkında iyice yaklaşmışsa 'bir göz kırpma kadar hatta daha da yakın' demeniz gibidir. Bu ifade "Allah asla vaadinden caymayacağı halde, senden azabı hemen istiyorlar! Oysa senin Rabbinin katında bir gün, sizin saydıklarınızdan bin yıl gibidir." [Hac 22/47] âyetindeki kullanım kabilindendir. Yani, Allah nezdinde yakın, size göre ise uzaktır. İfadenin, "Kıyametin kopması ve bütün hayat sahiplerinin öldürülüp, önceki ve sonraki bütün ölülerin diriltilmesi en yakın bir zamanda ve en hızlı bir şekilde olacaktır." anlamında olduğu da söylenmiştir. "Allah gerçekten her şeye kadirdir." Dolayısıyla o, Kıyameti koparıp insanları tekrar diriltmeye de kadirdir. Zira bu, kadir olunabilecek[2] şeylerdendir.

[1750] Allah Teâlâ bundan sonra kudretini şöyle delillendirmiştir:

78. Allah sizleri analarınızın karnından hiçbir şey bilmez halde çıkardı ve size kulaklar, gözler ve gönüller verdi ki şükredesiniz.

---

1 Bu kıraatte fiil, tef'îl babından olmakla birlikte tefe'ul anlamındadır, yani "nereye yöneltse" değil de "nereye yönelse" anlamında. / ed.

2 Kudret kavramının taalluk etmediği "imkânsız / muhâl" şeyler kabilinden değildir; imkân dâhilindedir. / ed

[١٧٤٧] وهذا مثل ثان ضربه الله لنفسه، ولما يفيض على عباده ويشملهم من آثار رحمته وألطافه، ونعمه الدينية والدنيوية، وللأصنام التي هي أموات لا تضر ولا تنفع، وقرئ «أينما يوجه»، بمعنى: أينما يتوجه، من قولهم: أينما أوجه ألق سعدًا: وقرأ ابن مسعود: «أينما يُوَجَّهْ»، على البناء للمفعول.

٥ ٧٧-﴿وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إلا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[١٧٤٨] {وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ}، أي يختصّ به علم ما غاب فيهما عن العباد وخفي عليهم علمه. أو أراد بغيب السموات والأرض: يوم القيامة، على أن علمه غائب عن أهل السموات والأرض، لم يطلع عليه أحد منهم.

١٠ [١٧٤٩] {إِلَا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ}، أي هو عند الله وإن تراخى، كما تقولون أنتم في الشيء الذي تستقربونه: هو كلمح البصر أو هو أقرب، إذا بالغتم في استقرابه. ونحوه قوله {وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْماً عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ} [الحج: ٤٧]، أي هو عنده دان، وهو عندكم بعيد. وقيل: المعنى أن إقامة الساعة، وإماتة الأحياء وإحياء الأموات من الأولين والآخرين، ١٥ يكون في أقرب وقت وأوحاه، {إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيء قَدِيرٌ}، فهو يقدر على أن يقيم الساعة ويبعث الخلق؛ لأنه بعض المقدورات.

[١٧٥٠] ثم دل على قدرته بما بعده:

٧٨-﴿وَاللهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالأَبْصَارَ وَالأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[1751] أمهاتكم kelimesi; Hemze merfû‘ ve meksur olarak okunmuştur. *Ümmehât* kelimesindeki Hâ, أراق kelimesinde ziyade edilip أهراق dendiği gibi, zait bir harftir (yani aslında *ümm**ât**tır*). Bu ziyade, kelimenin müfredinde de -şaz olarak- söz konusu olmuştur. [Kusayy b. Kilâb'a ait] şu mısrada da böyledir:

Annem Hındif'tir benim; İlyas babam.

[1752] لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا (hiçbir şey bilmez halde) ifadesi, hal makamında olup, "annelerinizin karnında sizi yaratıp düzgün ve dengeli kılan; uzuvlar verip sonra da sizi o darlıktan genişliğe çıkartan Allah'ın, üzerinizdeki hakkına dair hiçbir şey bilmez bir halde" anlamındadır. وَجَعَلَ لَكُمْ yani bunları size sadece doğarken içinde bulunduğunuz 'cehalet'i ortadan kaldırmak, 'bilme'ye ve bilgisiyle amel etmeye gelesiniz diye -yani nimeti verene şükredesiniz, O'na kulluk edesiniz, O'nun hakkını veresiniz ve sizi mutlu edecek derecelere yükselesiniz diye- verdi.

[1753] فؤاد kelimesinin çoğulu olan أفئدة (gönüller) kelimesi, *ğurâb* (karga) kelimesinin çoğulunun *ağribe* (kargalar) şeklinde gelmesi gibi olup, *cem-'i kesret* anlamı ifade eden *cem-'i kıllet*lerdendir.[1] Kendisinden başka bir kalıp vârit olmadığında azlık ifade eden cem‘ kalıpları böyle çokluk ifade ederler. Tıpkı *şis*‘*un* kelimesinin çoğulunun sadece *şüsû*‘*un* gelmesi örneğinde olduğu gibi.

79. Gök boşluğunda (Allah'ın buyruğuna) boyun eğerek uçan kuşlara bakmıyorlar mı? Onları Allah'tan başkası tutmuyor. İnanan bir toplum için elbette bunda âyetler vardır.

[1754] ألم يروا kelimesi Tâ ile de, Yâ ile de okunmuştur. "Boyun eğerek" yani uçmak için Allah'ın kendisi için yarattığı kanat ve uçmayı mümkün kılan sebeplere[2] boyun eğerek.

[1755] الجوُّ yerden yukarıya doğru uzayıp giden hava demektir. *Sükâk* (stratosfer) onun daha yukarısı, Levh-i Mahfuz ise ondan da sonrasıdır.

[1756] Kanatlarını açıp kapatırlarken de, havada dururlarken de "onları" kudretiyle "Allah'dan başkası" tutmuyor.

80. Allah evlerinizden size bir huzur ve sükûnet yeri yapmış ve size hayvan derilerinden gerek göçtüğünüz gün gerekse konduğunuz gün kolayca taşıyacağınız evler ve yünlerinden, yapağılarından, tüylerinden belli süreliğine yararlanacağınız ev eşyası meydana getirmiştir.

---

1 Yani azlık ifade eden bir çoğul kalıbı olsa da çokluğa delalet etmektedir. / ed.

2 Aerodinamik yasalar vb. sebeplere. / ed.

[١٧٥١] قرئ «أمهاتكم» بضم الهمزة وكسرها، والهاء مزيدة في أمات، كما زيدت في أراق، فقيل: أهراق. وشذت زيادتها في الواحدة قال:

أُمَّهَتِي خِنْدِفٌ وَإِلْيَاسُ أبي

[١٧٥٢] {لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا}، في موضع الحال. ومعناه: غير عالمين شيئًا من حق

٥ المنعم الذي خلقكم في البطون، وسوّاكم وصوّركم، ثم أخرجكم من الضيق إلى السعة. وقوله {وَجَعَلَ لَكُمُ}، معناه: وما ركب فيكم هذه الأشياء إلا آلات لإزالة الجهل الذي ولدتم عليه، واجتلاب العلم والعمل به، من شكر المنعم، وعبادته، والقيام بحقوقه، والترقي إلى ما يسعدكم.

[١٧٥٣] والأفئدة في فؤاد، كالأغربة في غراب، وهو من جموع القلة التي جرت

١٠ مجرى جموع الكثرة، والقلة إذا لم يرد في السماع غيرها، كما جاء شسوع في جمع شسع لا غير، فجرت ذلك المجرى.

٧٩-﴿أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوِّ السَّمَاءِ مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلا اللَّهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

[١٧٥٤] قرئ «ألم يروا»، بالتاء والياء، {مسخرات}، مذللات للطيران بما خلق

١٥ لها من الأجنحة والأسباب المواتية لذلك.

[١٧٥٥] والجوّ: الهواء المتباعد من الأرض في سمت العلوّ، والسكاك أبعد منه، واللوح مثله.

[١٧٥٦] {مَا يُمْسِكُهُنَّ} في قبضهن وبسطهن ووقوفهن، {إِلَا اللهُ} بقدرته.

٨٠-﴿وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الأَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ إِقَامَتِكُمْ وَمِنْ أَصْوَافِهَا وَأَوْبَارِهَا وَأَشْعَارِهَا أَثَاثًا

٢٠ **وَمَتَاعًا إِلَى حِينٍ﴾**

[1757] İçinde oturduğunuz taştan, kerpiçten, küp vb. şeylerden mamul "evlerinizden". سكن kelimesi *fe'al* vezninde ama *mef'ûl* yani مسكون (sükûnete erilen) anlamında olup, kendisine sığınılan ve bağlanılan ev, dost ve aile gibi şeylerdir. "Evler" anlamına gelen بيوتا çadır veya deri ve sahtiyandan mamul şeylerdir. "Kolayca taşıyacağınız" yani kurma, bozma ve taşıma bakımından hafif bulduğunuz. "Gerek göçtüğünüz gün ve gerekse konduğunuz gün" yani göçtüğünüz gün yükleme ve taşıması size kolay gelen; bir mekânda konakladığınızda ise kurmakta zorlanmadığınız. Veya hem göçtüğünüz hem de yerleşik olduğunuz zamanlarda sizin için kolay olan. "Gün" kelimesi ise vakit anlamındadır. "Ev eşyası" kendisinden yararlanılan şeylerdir. "Belli süreliğine" yani onunla ihtiyaçlarını giderinceye kadar veya çürüyüp yok oluncaya kadar ya da siz ölünceye kadar. يَوْمَ ظَعْنِكُمْ kelimesi 'Ayın meftuh olarak da, sâkin olarak da okunmuştur (*za'aniküm / za'niküm*).

81. Allah, yarattıklarından sizin için gölgeler yapmış, dağlarda sığınacağınız barınaklar var etmiş, sizi sıcaktan (ve soğuktan) koruyacak elbiseler ve savaşta sizi koruyacak zırhlar meydana getirmiştir. Böylece, size olan nimetini tamamlamıştır ki teslimiyet(i sadece O'na) gösteresiniz.

[1758] "Yarattıklarından" yani ağaç ve altında gölgelendiğiniz diğer şeylerden. "Barınaklar" anlamına gelen أكنانا *kinn* kelimesinin çoğulu olup, dağlarda yontulan mağara, oyuk ve sığınak gibi kendisine sığınılan yerlerdir. "Elbiseler" yün, keten, pamuk ve benzerlerinden yapılan gömlek ve giyeceklerdir.

[1759] "Sizi sıcaktan koruyacak..." Bu ifadede soğuk zikredilmemiştir; çünkü Araplar açısından sıcaktan korunma daha önemliydi; az ve küçük bir ihtimal olduğu için soğuk onları nadiren ilgilendirirdi. Ayrıca, "Sıcaktan koruyan şey, soğuktan da korur. Dolayısıyla, sıcak zikredilmek suretiyle soğuk da ifade edilmiş olmaktadır." da denilmiştir. "Ve savaşta sizi koruyacak giysiler" ile zırh murat edilmektedir. *Sirbâl* demir vb. maddelerden yapılmış her türlü giysiyi içine alan genel bir kavramdır.

[1760] "Ki teslimiyet gösteresiniz" yani O'nun size lütfettiği nimetleri görüp, O'na iman edip teslimiyet gösteresiniz. تُسلِمون ifadesi, *selâmet* kökünden olmak üzere, Tâ ve Lâm meftuh olarak *teslemûne* şeklinde de okunmuştur. Buna göre; "Ki şükrederek azaptan kurtulasınız." veya "Ki kalpleriniz şirkten kurtulsun." anlamında olur. "Ki o zırhları giyerek yaralanmaktan kurtulasınız." anlamında olduğu da söylenmiştir.

[١٧٥٧] {مِن بُيُوتِكُمْ} التي تسكنونها من الحجر والمدر والأخبية وغيرها. والسكن: فعل بمعنى مفعول، وهو ما يسكن إليه وينقطع إليه من بيت أو إلف. {بُيُوتًا}، هي القباب والأبنية من الأدم والأنطاع. {تَسْتَخِفُّونَهَا}، ترونها خفيفة المحمل في الضرب والنقض والنقل. {يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ إِقَامَتِكُمْ}، أي يوم ترحلون، ٥ خف عليكم حملها وثقلها، ويوم تنزلون وتقيمون في مكان لم يثقل عليكم ضربها. أو هي خفيفة عليكم في أوقات السفر والحضر جميعًا، على أنّ اليوم بمعنى الوقت. {وَمَتَاعًا}، وشيئًا ينتفع به، {إِلَى حِينٍ}، إلى أن تقضوا منه أوطاركم. أو إلى أن يبلى ويفنى، أو إلى أن تموتوا. وقرئ «يوم ظعنكم»، بالسكون.

٨١-﴿وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِمَّا خَلَقَ ظِلَالًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْجِبَالِ أَكْنَانًا وَجَعَلَ ١٠ لَكُمْ سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ وَسَرَابِيلَ تَقِيكُمْ بَأْسَكُمْ كَذَلِكَ يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تُسْلِمُونَ﴾

[١٧٥٨] {مِمَّا خَلَقَ}، من الشجر وسائر المستظلات، {أكنانا}، جمع كنّ، وهو: ما يستكنّ به من البيوت المنحوتة في الجبال والغيران والكهوف، {سَرَابِيلَ}، هي القمصان والثياب من الصوف والكتان والقطن وغيرها.

١٥ [١٧٥٩] {تَقِيكُمُ الْحَرَّ}، لم يذكر البرد؛ لأنّ الوقاية من الحرّ أهمّ عندهم، وقلما يهمهم البرد لكونه يسيرًا محتملًا. وقيل: ما يقي من الحرّ يقي من البرد؛ فدل ذكر الحرّ على البرد، {وَسَرَابِيلَ تَقِيكُم بَأْسَكُمْ}، يريد الدروع والجواشن، والسربال عامّ يقع على كل ما كان من حديد وغيره.

[١٧٦٠] {لَعَلَّكُمْ تُسْلِمُونَ}، أي تنظرون في نعمه الفائضة فتؤمنون به وتنقادون له. ٢٠ وقرئ «تسلمون»، من السلامة، أي تشكرون فتسلمون من العذاب. أو تسلم قلوبكم من الشرك. وقيل: تسلمون من الجراح بلبس الدروع.

82. (Resulüm!) Yüz çevirirlerse, sana düşen, açık seçik iletmekten ibarettir.

83. Allah'ın nimetini pekâlâ tanıyorlar, sonra da onu tanımazlıktan geliyorlar. Bunların çoğu nankör birer inkârcıdır!

[1761] "Yüz çevirir;" senin davetini kabul etmez"lerse," sen üstüne düşen tebliğ görevini yerine getirdikten sonra mâzursun; sorumlu değilsin. Burada mâzur görülme sebebi olan *tebliğ*i zikretmiştir ki *müsebbebe*[1] delâlet etsin.

[1762] "Allah'ın nimetini" yani daha önce zikrettiğimiz Allah tarafından kendilerine verildiğini kabul ettikleri nimetleri "pekâlâ tanıyorlar. Sonra da nankörce inkâr ederek" yani 'Tamam bu nimetler Allah tarafında verilmiştir, ama ilahlarımızın şefaatleri sayesinde' demek suretiyle, onları verenden başkasına kulluk ediyorlar. Bunların inkârının, "Biz onları babalarımızdan miras aldık (yani Allah vermiş değil)!" demeleri olduğu da söylenmiştir. Yine, Allah'ın bazı nimetleri hakkında "Falanca olmasaydı, ben bunu elde edemezdim" demeleri olduğu da söylenmiştir. Bu nimetin Allah'tan geldiğine, Allah'ın bu nimeti falancanın eliyle verdiğine ve o kişiyi bu nimete ulaşmada sebep kıldığına inanılmadığı takdirde bu şekilde konuşmak caiz değildir. "Bunların çoğu inkârcı nankörlerdir!" Yani Allah'ın nimetini bile bile reddeden ve itiraf etmeyen kişilerdir.

[1763] "Allah'ın nimeti" tabiriyle Peygamber (s.a.)'in peygamberliğinin kastedildiği de söylenmiştir. Zira onlar bunu biliyor, fakat inatlarından dolayı inkâr ediyorlardı ve onların çoğu onu kalpleriyle inkâr eden nankörlerdi.

[1764] **Şayet** "ثم (sonra) demenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** (Nimeti) tanıdıkları halde inkâr etmelerinin beklenmeyen bir şey olduğunu göstermektir.[2] Zira nimeti tanıyan birinden beklenen, onu inkâr etmesi değil, itiraf etmesidir.

84. Her ümmetten birer şahit göndereceğimiz, sonra, nankörce inkâr edenlere itiraz izni verilmeyeceği, bir başka şans daha tanınmayacağı gün...

85. (O gün ki,) zulmedenler, azabı gördüklerinde, artık üzerlerinden ne hafifletilir ne de kendilerine süre tanınır...

---

1 Yani Peygamber (s.a.)'in mâzur görüldüğüne. / ed.

2 Yani ifade, "sonra da kalkıp bilmezlikten geliyorlar!" anlamındadır. / ed.

٨٢-﴿فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلاغُ الْمُبِينُ﴾

٨٣-﴿يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا وَأَكْثَرُهُمُ الْكَافِرُونَ﴾

[١٧٦١] {فَإِن تَوَلَّوا}، فلم يقبلوا منك، فقد تمهد عذرك بعدما أدّيت ما وجب عليك من التبليغ، فذكر سبب العذر، وهو البلاغ؛ ليدل على المسبب.

٥ [١٧٦٢] {يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ}، التي عددناها حيث يعترفون بها وأنها من الله، {ثُمَّ يُنكِرُونَهَا}، بعبادتهم غير المنعم بها وقولهم: هي من الله ولكنها بشفاعة آلهتنا. وقيل: إنكارهم قولهم ورثناها من آبائنا. وقيل: قولهم لولا فلان ما أصبت كذا، لبعض نعم الله. وإنما لا يجوز التكلم بنحو هذا إذا لم يعتقد أنها من الله وأنه أجراها على يد فلان وجعله سببًا في نيلها. {وَأَكْثَرُهُمُ الكافرون}، أي الجاحدون غير ١٠ المعترفين.

[١٧٦٣] وقيل: «نعمة الله»، نبوّة محمد عليه الصلاة والسلام، كانوا يعرفونها ثم ينكرونها عنادًا، وأكثرهم الجاحدون المنكرون بقلوبهم.

[١٧٦٤] فإن قلت: ما معنى: " ثم"؟ قلت: الدلالة على أن إنكارهم أمر مستبعد بعد حصول المعرفة؛ لأنّ حق من عرف النعمة أن يعترف لا أن ينكر.

١٥ ٨٤-﴿وَيَوْمَ نَبْعَثُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا ثُمَّ لا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَلا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ﴾

٨٥-﴿وَإِذَا رَأَى الَّذِينَ ظَلَمُوا الْعَذَابَ فَلا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ وَلا هُمْ يُنْظَرُونَ﴾

[1765] "Bir şahit" leh ve aleyhlerinde iman ve tasdik, inkâr ve tekzip ile şahitlik edecek bir peygamber. "Sonra, nankörce inkâr edenlere itiraz izni verilmeyeceği" yani mazeret izni. Zira onların hiçbir gerekçesi olamaz. Burada "izin verilmez" demek suretiyle onların hiçbir gerekçe ve özürlerinin olmadığına işaret edilmektedir. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] de bu görüşte olduğu nakledilmiştir. "Onlara bir başka şans daha tanınmayacağı…" Yani [Allah'ı] hoşnut etme fırsatının verilmeyeceği, kendilerine "Rabbinizi razı edin" denilmeyeceği..; çünkü âhiret amel yeri değildir.

[1766] **Şayet** "Bu ثُمَّ (sonra)'nın mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** ثُمَّ peygamberlerin, aleyhlerinde tanıklık etmesinden sonra daha çetin bir duruma düşeceklerini, konuşamaz hale geleceklerini ve böylece bir özür beyan etmelerine, ortaya bir gerekçe koymalarına izin verilmeyeceğini ifade etmektedir.

[1767] يومَ mahzuf bir kelime ile mansup olup ifade, *ve'zkür yevme neb'asü* (Dirilteceğimiz günü hatırla!) veya *yevme neb'asü veka'û fi-mâ vaka'û fihi* (Dirilteceğimiz gün, düşecekleri duruma düşeceklerdir.) şeklinde takdir edilebilir. Yine, إِذَا رأَوُا العذابَ (azabı gördüklerinde) ifadesi de (mahzuf bir kelime ile mansup olup) "azabı gördükleri zaman *dehşet içinde kalırlar ve bu onlara çok ağır gelir*" şeklinde düşünülebilir.

[1768] "Artık (azap) üzerlerinden ne hafifletilir ne de kendilerine süre tanınır…" Tıpkı "Aksine o, (göz göre göre değil) aniden gelecek ve onları şaşkına çevirecektir." [Enbiyâ 21/40] âyetindeki gibi.

86. (O gün ki,) şirk koşanlar, ortaklarını gördüklerinde "Ya Rabbi! Bunlar, Senden başka yalvardığımız ortaklarımızdır." derler. Ama onlar, "Siz kat'iyyen yalancısınız!" diyerek sözü onlar(ın suratın)a çarparlar...

87. (O gün ki,) yalnızca Allah'a arz-ı teslimiyet ederler; çünkü uydurdukları şeyler zihinlerinden kaybolup gitmiştir.

[1769] Eğer müşrikler "ortaklar" derken ilahlarını kasdetmişlerse "ortaklarımız" ifadesi "ortak olduğunu iddia ettiğimiz ilahlarımız" anlamında olur. Eğer şeytanları kasdetmişlerse bu da şeytanların onların küfürde ortakları ve sapıklıkta yoldaşları olmasından dolayıdır. "Yalvardığımız" ifadesi ise "kulluk ve ibadet ettiğimiz" anlamındadır. **Şayet** "Bunlar putlara gerçekten yalvardıkları halde, putlar bunlara neden 'Siz kat'iyyen yalancısınız!' diyecekler?" **dersen şöyle derim:** Allah'a ortak koştukları şeyler onların kendilerine ibadet etmelerine razı olmadıkları için böyle demişlerdir; adeta bu ibadetleri ibadet olarak görülmemiştir.

[١٧٦٥] {شَهِيدًا}، نبيًّا يشهد لهم وعليهم بالإيمان والتصديق، والكفر والتكذيب، {ثُمَّ لَا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا} في الاعتذار. والمعنى: لا حجة لهم، فدل بترك الإذن على أن لا حجة لهم ولا عذر، وكذا عن الحسن. {وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ}، ولا هم يسترضون، أي لا يقال لهم أرضوا ربكم؛ لأن الآخرة ليست بدار عمل.

[١٧٦٦] فإن قلت: فما معنى ثم هذه؟ قلت: معناها أنهم يمنون بعد شهادة الأنبياء بما هو أطم منها، وهو أنهم يمنعون الكلام، فلا يؤذن لهم في إلقاء معذرة ولا إدلاء بحجة.

[١٧٦٧] وانتصاب اليوم بمحذوف تقديره: واذكر يوم نبعث، أو يوم نبعث وقعوا فيما وقعوا فيه، وكذلك إذا رأوا العذاب بغتهم وثقل عليهم.

[١٧٦٨] {فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ}، كقوله {بَلْ تَأْتِيهِم بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ} [الأنبياء: ٤٠] الآية.

٨٦-﴿وَإِذَا رَأَى الَّذِينَ أَشْرَكُوا شُرَكَاءَهُمْ قَالُوا رَبَّنَا هَؤُلَاءِ شُرَكَاؤُنَا الَّذِينَ كُنَّا نَدْعُو مِنْ دُونِكَ فَأَلْقَوْا إِلَيْهِمُ الْقَوْلَ إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ﴾

٨٧-﴿وَأَلْقَوْا إِلَى اللَّهِ يَوْمَئِذٍ السَّلَمَ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾

[١٧٦٩] إن أرادوا بالشركاء آلهتهم، فمعنى {شُرَكَآؤُنَا}: آلهتنا التي دعوناها شركاء. وإن أرادوا الشياطين، فلأنهم شركاؤهم في الكفر وقرناؤهم في الغيّ: و{ندعو}، بمعنى: نعبد. فإن قلت: لم قالوا: {إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ}، وكانوا يعبدونهم على الصحة؟ قلت: لما كانوا غير راضين بعبادتهم، فكأن عبادتهم لم تكن عبادة.

Meleklerin "Aksine, bunlar cinlere ibadet ediyorlardı!" [Sebe' 34/41] sözü de buna delildir; yani melekler "Cinler bunların kendilerine ibadet etmesine razı idiler; ama biz razı değildik. Dolayısıyla 'ilâh' onlardı, biz değil…" demektedirler. Yahut da Allah'a ortak koşulan 'varlık'lar, Allah'ı ortaktan tenzih etmek için, onların kendilerine ortaklık ve ilahlık isnat etmelerini tekzip edeceklerdir. Şayet ortaklar ile şeytanlar kasdediliyorsa, "Siz kat'iyyen yalancısınız!" sözlerinde yalancı olmaları mümkündür. Nitekim şeytanın "Sizlerin daha önce beni Allah'a ortak koşmanızı da reddediyorum." [İbrâhim 14/22] diyeceği bildirilmiştir.

[1770] "Onlar" yani zulmedenler "Allah'a arz-ı teslimiyet ederler." Arz-ı teslimiyet etmek ise dünyada büyüklenip Allah'ın emir ve hükmüne boyun eğmekten imtina ettikten sonra teslimiyeti âhirette göstermek demektir. "Uydurdukları şeyler" yani Allah'a ortak olduklarını ve kendilerine yardım ve şefaat edeceklerini uydurdukları *şey*ler, kendilerinin yalan söylediğini ilan edip onlardan teberrî ettikleri zaman "zihinlerinden kaybolup gider" yani bâtıl oldukları ortaya çıkar.

88. İnkâr edip de Allah yolundan uzaklaş(tır)anların, azabına azap katmışızdır bozuculuk edip durduklarından dolayı!

[1771] "İnkâr edenler" yani şahsi olarak inkâr edip başkalarını da inkâra sevk edenlerin, katmerli inkârlarından dolayı azapları da kat kat olacaktır. Bunların azabına azap katılması, "Horasan devesi büyüklüğündeki yılanların ve katır büyüklüğündeki akreplerin onları bir kez sokacağı ve bu zehrin etkisini kırk yıl hissedecekleri" şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıca, "Ateşten zemherire çıkarlar ve onun soğuğunun şiddetinden derhal ateşe koşarlar." da denilmiştir. "Bozuculuk edip durduklarından" yani insanları Allah'tan uzaklaştıran kimseler olmalarından "dolayı."

89. Evet, her ümmete kendilerinden birini şahit gönderdiğimiz gün... (Vay hâline bu inkârcı nankörlerin!) Ki sana da bu kitabı, her şeyi açıklayıcı olarak ve teslimiyet(i yalnızca O'na) gösterenler için hidayet, rahmet ve müjde olarak indirip, seni de bunların aleyhine şahit getirdik.

[1772] "Her ümmete kendilerinden birini şahit gönderdiğimiz gün." İfadesinde şahitten maksat peygamberlerdir. Allah Teâlâ ümmetlere peygamber olarak içlerinden birini gönderiyordu. Ya Muhammed! İşte "seni de bunların" yani ümmetinin "aleyhine şahit getirdik."

والدليل عليه قول الملائكة: {كَانُوا يَعْبُدُونَ الجِنَّ} [سبأ: ٤١]، يعنون: أن الجن كانوا راضين بعبادتهم لا نحن، فهم المعبودون دوننا. أو كذبوهم في تسميتهم شركاء وآلهة، تنزيها لله من الشريك. وإن أريد بالشركاء الشياطين، جاز أن يكون «كاذبين» في قولهم: {إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ}، كما يقول الشيطان: إني كفرت بما ٥ أشركتموني من قبل.

[١٧٧٠] {وَأَلْقَوا}، يعني الذين ظلموا. وإلقاء السلم: الاستسلام لأمر الله وحكمه بعد الإباء والاستكبار في الدنيا. {وَضَلَّ عَنْهُم}، وبطل عنهم، {مَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ}، من أن لله شركاء، وأنهم ينصرونهم ويشفعون لهم حين كذبوهم وتبرؤا منهم.

١٠ ٨٨-﴿الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ﴾

[١٧٧١] {الَّذِينَ كَفَرُوا} في أنفسهم، وحملوا غيرهم على الكفر: يضاعف الله عقابهم كما ضاعفوا كفرهم. وقيل: في زيادة عذابهم حيات أمثال البخت، وعقارب أمثال البغال، تلسع إحداهن اللسعة فيجد صاحبها حمتها أربعين خريفًا.
١٥ وقيل: يخرجون من النار إلى الزمهرير، فيبادرون من شدة برده إلى النار. {بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ}، بكونهم مفسدين الناس، بصدّهم عن سبيل الله.

٨٩-﴿وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَى هَؤُلاءِ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ﴾

٢٠ [١٧٧٢] {شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مّنْ أَنفُسِهِمْ}، يعني نبيهم؛ لأنه كان يبعث أنبياء الأمم فيهم منهم، {وَجِئْنَا بِكَ} يا محمد {شَهِيدًا على هَؤُلَآء}، على أمتك.

[1773] "Açıklayıcı olarak" yani en ileri derecede bir açıklayıcı olarak. Tâ'sının meksur olması bakımından تبيان lâfzı *tilkâ'* kelimesine benzemektedir. Zeccâc [v. 311/923], Kur'ân dışında bu kelimenin Tâ'sının meftuh olabileceğini söylemiştir. **Şayet** "Kur'ân'ın her şeyi açıklayan bir kitap olması ne demektir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası "Kur'ân dine dair her şeyi açıklamıştır. Bazı şeyleri bizzat, bazılarını Sünnete havale ederek açıklamaktadır. Zira Allah, elçisine tâbi olmayı ve ona itaat etmeyi emretmiş, "O, kendi arzu ve ihtirasıyla konuşmuyor." [Necm 53/3] ve bazı konularda da icmâyı teşvik ederek "Kim müminlerin yolu dışında bir yol tutarsa…" [Nisâ 4/54] buyurmuştur. Nitekim Hazret-i Peygamber de "Ashabım yıldızlar gibidir. Onların hangisinin peşinden giderseniz hidayette olursunuz." hadisiyle ümmetinin, ashabına tâbi olmasından ve onların sözlerini dikkate almasından razı olmuştur; ulema da içtihat etmiş, kıyasta bulunmuş, kıyas ve içtihat yollarını ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla *Sünnet, icmâ, kıyas* ve *içtihat* Allah'ın kitabı olan Kur'ân'a dayanmaktadır ve bundan dolayı da Kitap 'her şeyi açıklayan bir kaynak' olmaktadır.

90. Allah, elbette adaleti, ihsan üzere hareket etmeyi ve yakınlara vermeyi emreder; yüz kızartıcı suçları, yadırgatıcı davranışları ve azgınlığı ise yasaklar. Size öğüt veriyor ki düşünüp ders çıkarasınız.

[1774] "Adalet" zorunlu (farz) olandır; çünkü Allah Teâlâ kulllarına farz kıldığı şeylerde adaletle hareket etmiş ve onlara güçlerinin yettiği şeyleri farz kılmıştır. *İhsan* ise müstehap olandır. Allah Teâlâ bunların her ikisini de emretmiştir; çünkü farz olan ibadetlerde mutlaka birtakım kusurlar söz konusu olacak; bu durumda da müstehap, oradaki eksiği tamamlayacaktır. Bunun içindir ki kendisine farz ibadetleri öğrettiği ve "Vallahi bunlarda bir eksiltmede bulunmam ama fazla olarak da bir şey yapmam!" diyen birine "Eğer doğruysa kurtulur." [*Buhârî*, "Savm", 1] buyurmuş ve kurtuluşu doğruluk ve eksikliğin olmaması şartlarına bağlamıştır. Ayrıca Peygamber (s.a.) "Dosdoğru gidiniz; ancak bunu asla başaramazsınız." [*İbn Mâce*, "Tahâret", 4] buyurmuştur. Dolayısıyla, farzlardaki eksiği telafi edecek nafilelerin ihmal edilmemesi gerekir.

[1775] الفحشاء Allah'ın koyduğu sınırları aşan davranışlardır; المنكر aklın reddettiği şeyler; البغي ise zulümle üstünlük kurmak istemektir. [Zalim emevî iktidarında] hutbelerde Hazret-i Ali'ye okunmakta olan lânete [farklı bir emevî olan Ömer b. Abdul'azîz devrinde] son verilince, onun yerine bu âyeti okuma âdeti getirilmiştir. Hayatım üzerine yemin ediyorum; Hazret-i Ali ve evladına lânet okuma âdeti hem yüz kızartıcı bir suçtu, hem aklın reddettiği bir davranıştı hem de bir azgınlıktı!

[١٧٧٣] {تِبْيَانًا}، بيانًا بليغًا ونظير «تبيان»، «تلقاء» في كسر أوله، وقد جوز الزجاج فتحه في غير القرآن. فإن قلت: كيف كان القرآن تبيانًا {لِّكُلِّ شَيءٍ}؟ قلت: المعنى: أنه بين كل شيء من أمور الدين، حيث كان نصًا على بعضها، وإحالة على السنة، حيث أمر فيه باتباع رسول الله ﷺ وطاعته. وقيل: وما ينطق عن الهوى. وحثًا ٥ على الإجماع في قوله {وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ المؤمنين} [النساء: ١١٥]، وقد رضي رسول الله ﷺ لأمته اتباع أصحابه والاقتداء بآثارهم في قوله ﷺ: "أصحابي كالنجوم بأيهم اقتديتم اهديتم"، وقد اجتهدوا وقاسوا ووطؤا طرق القياس والاجتهاد، فكانت السنة والإجماع والقياس والاجتهاد، مستندة إلى تبيان الكتاب، فمن ثمّ كان تبيانًا لكل شيء.

١٠ ٩٠-﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَى وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾

[١٧٧٤] العدل: هو الواجب؛ لأن الله تعالى عدل فيه على عباده، فجعل ما فرضه عليهم واقعًا تحت طاقتهم. {والإحسان}: الندب؛ وإنما علق أمره بهما جميعًا؛ لأنّ الفرض لا بدّ من أن يقع فيه تفريط فيجبره الندب، ولذلك قال رسول الله ﷺ - لمن ١٥ علمه الفرائض فقال: والله لازدت فيها ولا نقصت -: "أفلح إن صدق"، فعقد الفلاح بشرط الصدق والسلامة من التفريط، وقال ﷺ: "استقيموا ولن تحصوا"، فما ينبغي أن يترك ما يجبر كسر التفريط من النوافل.

[١٧٧٥] والفواحش: ما جاوز حدود الله، {والمنكر}: ما تنكره العقول، {والبغي}: طلب التطاول بالظلم، وحين أسقطت من الخطب لعنة الملاعين على أمير المؤمنين ٢٠ عليّ رضي الله عنه، أقيمت هذه الآية مقامها. ولعمري إنها كانت فاحشة ومنكرًا وبغيًا،

Allah, Peygamber (s.a.)'in "Allah'ım! Ona düşmanlık edene sen de düşmanlık et." [*İbn Mâce*, "Mukaddime", 11] şeklindeki duasına icabet ederek, bu âdeti koyana kat kat gazap etsin, onun belasını versin, onu rezil rüsvâ eylesin!

[1776] Osman b. Maz'ûn'un Müslüman olmasına bu âyet vesile olmuştur.

91. Antlaşma yaptığınızda, Allah'ın ahdini yerine getirin. Allah'ı kefil kılarak sapasağlam yapmış olduğunuz yeminleri bozmayın. Yaptıklarınızı Allah elbette bilir!

92. Bir topluluğun (güç ve nüfusça) diğerinden daha ileri olmasından ötürü yeminlerinizi aranızda aldatma vasıtası yaparak "ipliğini iyice eğirip katladıktan sonra, (her seferinde tekrar) söküp bozan o kadın" gibi olmayın. Allah, onunla sizi sadece imtihan ediyor. Anlaşmazlığa düştüğünüz şeyleri O size elbette Kıyamet günü açıklayacak.

[1777] "Allah'ın ahdi" Müslüman olarak Peygamber (s.a.)'e biat etmektir. Zira "(Rıdvan ağacının altında) sana biat edenler, aslında Allah'a biat etmişlerdir." [Fetih 48/10] âyetinde Hazret-i Peygamber'e biat etmenin aslında Allah'a biat etmek olduğu ifade edilmektedir. Biat yeminlerini Allah'ın adını anarak sağlamlaştırmak suretiyle "sapasağlam yaptıktan sonra bozmayın." Burada *tevkîd* kelimesi ile ilgili olarak *ekkede* ve *vekkede* şeklinde iki fasih lügat söz konusudur. Kelimenin aslı Vav'lı olup Hemze ondan bedel olarak yer almıştır.

[1778] "Kefil olarak" şahit ve denetçi olarak demektir; çünkü kefil, kefil olunan kişinin halini gözetir ve onu denetler.

[1779] Yeminleri bozma hususunda iyice eğirdikten sonra "ipliğini söküp bozan" kadın gibi "olmayın." أنكاثا kelimesi *neks*in çoğulu olup düğümünü çözme anlamındadır. Burada sözü edilen kadının Reyta bint Sa'd olduğu söylenmiştir. Rivayete göre son derece cahil bir kadın olan Reyta'nın bir arşın uzunluğunda bir kirmeni, parmak kadar bir uç ve kocaman bir iği varmış. Öğleye kadar kızlarıyla birlikte ip eğirirler, sonra onlardan ördükleri ipleri sökmelerini istermiş. تَتَّخِذُونَ hal, دَخَلًا ise *ittehaze*nin iki mef'ûlünden biridir, yani "Yeminlerinizi 'aranızda aldatma' ve fesat vasıtası yaparak bozmayın." demektir.

[1780] "Bir topluluğun" yani Kureyş topluluğunun "diğer topluluktan" yani müminler topluluğundan sayıca "daha fazla" ve malca daha zengin "olması" sebebiyle. "Allah onunla sizi imtihan ediyor." Buradaki zamir أَن تَكُونَ أُمَّةٌ ifadesine râcidir; çünkü bu ifade masdar anlamında olup,

ضاعف الله لمن سنها غضبًا ونكالًا وخزيًا، إجابة لدعوة نبيه: «وعاد من عاداه».

[١٧٧٦] وكانت سبب إسلام عثمان بن مظعون.

٩١-﴿وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلا تَنْقُضُوا الأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلا إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ﴾

٩٢-﴿وَلا تَكُونُوا كَالَّتِي نَقَضَتْ غَزْلَهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَاثًا تَتَّخِذُونَ أَيْمَانَكُمْ دَخَلا بَيْنَكُمْ أَنْ تَكُونَ أُمَّةٌ هِيَ أَرْبَى مِنْ أُمَّةٍ إِنَّمَا يَبْلُوكُمُ اللَّهُ بِهِ وَلَيُبَيِّنَنَّ لَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ﴾

[١٧٧٧] عهد الله: هي البيعة لرسول الله ﷺ على الإسلام. {إِنَّ الذين يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللهَ} [الفتح: ١٠]. {وَلَا تَنقُضُوا}، أيمان البيعة، {بَعْدَ تَوْكِيدِهَا}، أي بعد توثيقها باسم الله. وأكد ووكد: لغتان فصيحتان، والأصل الواو، والهمزة بدل.

[١٧٧٨] {كَفِيلًا}، شاهدًا ورقيبًا؛ لأن الكفيل مراع لحال المكفول به مهيمن عليه.

[١٧٧٩] {وَلَا تَكُونُوا}، في نقض الأيمان كالمرأة التي أنحت على غزلها بعد أن أحكمته وأبرمته فجعلته {أَنكَاثًا}، جمع نكث، وهو ما ينكث فتله. قيل: هي ريطة بنت سعد بن تيم وكانت خرقاء، اتخذت مغزلًا قدر ذراع، وصنارة مثل أصبع، وفلكة عظيمة على قدرها، فكانت تغزل هي وجواريها من الغداة إلى الظهر، ثم تأمرهنّ فينقضن ما غزلن. {تَتَّخِذُونَ}، حال و{دَخَلًا}، أحد مفعولي اتخذ. يعني ولا تنقضوا أيمانكم متخذيها دخلًا {بَيْنَكُمْ}، أي مفسدة ودغلا.

[١٧٨٠] {أَن تَكُونَ أُمَّةٌ} بسبب أن تكون أمة، يعني جماعة قريش، {هِيَ أَرْبَى مِنْ أُمَّةٍ}، هي أزيد عددًا وأوفر مالًا. من أمة، من جماعة المؤمنين. {إِنَّمَا يَبْلُوكُمُ اللهُ بِهِ}، الضمير لقوله: أن تكون أمة؛ لأنه في معنى المصدر،

cümle "Allah sizi onların daha fazla olmalarıyla, bakalım Allah'a ettiğiniz yemine ve Peygamber (s.a.)'e ettiğiniz ve kendinizi bağladığınız o sapasağlam *biate vefa* ipine mi tutunacaksınız yoksa Kureyş'in sayı, kuvvet ve servetçe çokluğuna, müminlerin az, fakir ve güçsüz olmalarına mı aldanacaksınız diye imtihan ediyor." demektir.

[1781] "O, size elbette açıklayacak" ifadesi Müslümanlara muhalefet etmekten sakındırma ve bu konuda bir uyarıdır.

93. Allah dileseydi, sizi bir tek ümmet yapardı. Ama O dilediğini saptırıyor, dilediğini doğru yola getiriyor. (Ama bunu sizin yaptıklarınız intaç etmekte;) elbette kendi işlediklerinizden sorumlu tutulacaksınız!

[1782] "Allah dileseydi, sizi bir tek ümmet yapardı." Yani sizi zorlayarak, mecburen hanîf ve Müslüman yapardı ve O, buna kadirdir. "Ancak" hikmet, "dilediğini saptırmasını" yani küfrü tercih edip onda ısrar edeceğini bildiği kimseyi kendi haline bırakmasını "ve dilediğini doğru yola getirmesini" yani imanı tercih edeceğini bildiği kimseye lütfetmesini gerektirmiştir; yani O, meseleyi tercih üzerinden, lütuf, hızlan, sevap ve ikābın kendisiyle hak edildiği durum üzerinden yürütmektedir; bunların hiçbirinin hak edilmediği zorlama üzerinden değil. "Elbette kendi işlediklerinizden sorumlu tutulacaksınız!" ifadesiyle bu husus dile getirilmektedir. Zira yoldan çıkmayı ve doğru yolu seçmeyi Allah *mecbur* ediyor olsaydı, bu âyette insanlara sorumlu tutulacakları bir amel nispet etmezdi.[1]

94. Yeminlerinizi aranızda aldatma vesilesi yapmayın! Çünkü sağlamca yere basmakta olan bir ayak bu yüzden kayabilir, Allah yolundan uzaklaştığınız için kötü bir azap tadarsınız! Sizin için büyük bir azap daha olur.

[1783] Sonra, Allah Teâlâ tekit etmek ve kendisinden doğacak olumsuz sonuçların vahim olacağını ifade etmek için yeminlerin insanlar arasında bir aldatma vesilesi yapılmasına dair yasaklamayı tekrar etmiştir. "Çünkü sağlamca yere basmakta olan bir ayak bu yüzden kayabilir." Yani ayaklarınız İslam zemini üzerinde sağlam bir şekilde duruyorken oradan kayabilir. "Ve Allah'ın yolundan" sapmanız, yani dinden çıkmanız, veya başkalarını saptırmanız sebebiyle dünyada "kötü bir azap tadarsınız." Çünkü *biat yeminleri*ni bozup dinden çıkacak olsalardı başkalarının da aynı şeyi yapmaları için bunu gelenek haline getirmiş olurlardı. "Sizin için" ahirette "büyük bir azap daha söz konusu olur."

1 Mademki sorumlu tutulacaklardır, demek ki her şeyi kendileri yapmaktadır. / ed.

أي إنما يختبركم بكونهم أربى، لينظر أتتمسكون بحبل الوفاء بعهد الله وما عقدتم على أنفسكم ووكدتم من أيمان البيعة لرسول الله ﷺ، أم تغترون بكثرة قريش وثروتهم وقوّتهم وقلة المؤمنين وفقرهم وضعفهم؟

[١٧٨١] {وَلَيُبَيِّنَنَّ لَكُمْ}، إنذار وتحذير من مخالفة ملة الإسلام.

٥ ٩٣-﴿وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَلَتُسْأَلُنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[١٧٨٢] {وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً}، حنيفة مسلمة على طريق الإلجاء والاضطرار، وهو قادر على ذلك. {ولكن} الحكمة اقتضت أن يضلّ {مَن يَشَآء}، وهو أن يخذل من علم أنه يختار الكفر ويصمم عليه، {وَيَهْدِى مَن يَشَاء}، وهو

١٠ أن يلطف بمن علم أنه يختار الإيمان. يعني أنه بنى الأمر على الاختيار، وعلى ما يستحق به اللطف والخذلان والثواب والعقاب، ولم يبنه على الإجبار الذي لا يستحق به شيء من ذلك، وحققه بقوله {وَلَتُسْئَلُنَّ عَمَّا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ}، ولو كان هو المضطرّ إلى الضلال والاهتداء، لما أثبت لهم عملا يسئلون عنه.

٩٤-﴿وَلَا تَتَّخِذُوا أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ فَتَزِلَّ قَدَمٌ بَعْدَ ثُبُوتِهَا وَتَذُوقُوا

١٥ السُّوءَ بِمَا صَدَدْتُمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَلَكُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

[١٧٨٣] ثم كرر النهي عن اتخاذ الأيمان دخلا بينهم، تأكيدًا عليهم وإظهارًا لعظم ما يركب منه، {فَتَزِلَّ قَدَمٌ بَعْدَ ثُبُوتِهَا}، فتزلّ أقدامكم عن محجة الإسلام بعد ثبوتها عليها. {وَتَذُوقُوا السُّوءَ}، في الدنيا بصدودكم {عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ} وخروجكم من الدين. أو بصدّكم غيركم؛ لأنهم لو نقضوا أيمان البيعة وارتدّوا، لا تخذوا

٢٠ نقضها سنة لغيرهم يستنون بها. {وَلَكُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ}، في الآخرة.

95. Allah'a verdiğiniz sözü az bir pahaya değişmeyin. Bilirseniz, Allah katındakiler, sizin için kesinlikle daha hayırlıdır.

[1784] Öyle anlaşılıyor ki, Mekke'de Müslüman olan bazı kimseleri şeytan, -Kureyşlilerden baskı görmeleri, zayıflıklarından bil'istifade kendilerine eziyet edilmesi ve böylece dinden dönmeleri halinde birtakım güzelliklere nail olacakları konusundaki vaatleri yüzünden- Peygamber (s.a.)'e verdikleri sözden dönme yolunda heveselendirmiş; ancak Allah da bunun üzerine onlara sebat etme gücü vermiştir.

[1785] "Allah'a verdiğiniz sözü" ve Peygamber'e ettiğiniz biati "az bir pahaya" yani az bir dünya malına -ki, Kureyş'in, irtidat etmeleri halinde vereceklerini vaat edip kendilerinde bir beklenti oluşturdukları şeylerdir- "değişmeyin. Allah katındakiler" yani sizi üstün kılması, size nasip edeceği ganimetler ve vereceği ahiret sevabı "sizin için kesinlikle daha hayırlıdır."

96. Sizin elinizdekiler tükenir, Allah'ın katındakiler ise sonsuzdur. Sabredenlerin mükâfatını elbette yaptıklarından daha güzeli ile ödeyeceğiz.

[1786] "Sizin elinizdekiler" yani dünya nimetleri "tükenir, Allah katındaki" rahmet hazinelerinden olan şey"ler ise sonsuzdur" tükenmez. لنجزين kelimesi Nun ile okunduğu gibi Yâ ile de [Biz ödeyeceğiz / Allah ödeyecek] okunmuştur.

[1787] Müşriklerin ezalarına ve İslamiyet'in getirdiği meşakkatlere "sabredenlerin…"

[1788] **Şayet** "[94. Âyetteki] قدم neden müfret ve nekre olarak zikredilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bir tek ayağın bile hak yolda iken kaymasının önemli olduğunu, çok sayıda ayağın kayması halinde ise bunun büyük bir önemi haiz olduğunu ifade etmek için.

97. Kadın olsun erkek olsun, her kim mümin olarak sâlih amel işlerse ona hoş bir hayat yaşatırız, mükâfatlarını da yapıp ettiklerinden daha güzeli ile veririz.

[1789] **Şayet** "مَنْ kelimesi mâna bakımından her ikisini de kapsadığı halde neden ayrıca kadın ve erkek şeklinde bir açıklama yapılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Bu kelime her iki tür için kullanıma uygun müphem bir lafız olmakla birlikte, zikrolunduğu zaman zahir mânası erkeklere mahsus olur. Bundan dolayı, açık bir şekilde "erkek olsun, kadın olsun" denmek suretiyle vaadin her iki türü de içine alması istenmiştir.

٩٥-﴿وَلا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلا إِنَّمَا عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

[١٧٨٤] كان قومًا ممن أسلم بمكة زين لهم الشيطان - لجزعهم مما رأوا من غلبة قريش واستضعافهم المسلمين، وإيذائهم لهم، ولما كانوا يعدونهم إن رجعوا من المواعيد - أن ينقضوا ما بايعوا عليه رسول الله ﷺ فثبتهم الله.

[١٧٨٥] {وَلَا تَشْتَرُوا}، ولا تستبدلوا {بِعَهْدِ اللَّهِ} وبيعة رسول الله ﷺ {ثَمَنًا قَلِيلًا}، عرضًا من الدنيا يسيرًا، وهو ما كانت قريش يعدونهم ويمنونهم إن رجعوا. {إِنَّمَا عِنْدَ اللَّهِ} من إظهاركم وتغنيمكم، ومن ثواب الآخرة {خَيْرٌ لَكُمْ}.

٩٦-﴿مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ وَلَنَجْزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٧٨٦] {مَا عِندَكُمْ}، من أعراض الدنيا {يَنفَدُ وَمَا عِندَ اللَّهِ} من خزائن رحمته {بَاقٍ} لا ينفد. وقرئ «لنجزين»، بالنون والياء.

[١٧٨٧] {الَّذِينَ صَبَرُوا} على أذى المشركين ومشاقّ الإسلام.

[١٧٨٨] فإن قلت: لم وحدت القدم ونكرت؟ قلت: لاستعظام أن تزلّ قدم واحدة عن طريق الحق بعد أن ثبتت عليه، فكيف بأقدام كثيرة؟

٩٧-﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيَاةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٧٨٩] فإن قلت: {مَنْ}، متناول في نفسه للذكر والأنثى، فما معنى تبيينه بهما؟ قلت: هو مبهم صالح على الإطلاق للنوعين، إلا أنه إذا ذكر كان الظاهر تناوله للذكور، فقيل: {مّن ذَكَرٍ أَوْ أنثى}، على التبيين، ليعمّ الموعد النوعين جميعًا.

[1790] "Daha güzel bir hayat"tan maksat dünyada olandır ki, açık mâna budur. Nitekim devamında "mükâfatlarını veririz" buyurmakta ve onlara dünya ve âhiret sevabı vaat etmektedir. "Allah da onlara hem dünyevî karşılığı hem de Âhiretteki karşılığın güzelini vermiştir." [Âl-iİmran 3/148] âyetinde ifade edildiği gibi. Şöyle ki: Sâlih ameli olan bir mümin, zengin de olsa, fakir de olsa iyi bir hayat yaşar. Zenginse bu zaten açıktır. Fakir olması halinde ise Allah'ın verdiği rızka karşı bir kanaat ve rızası söz konusudur. Azgın kimseye gelince o, fakir olması halinde zaten mutsuz olacağı gibi, zengin olduğunda da hırsı onu bırakmaz ki mutlu olsun.

[1791] İbn Abbâs'dan "iyi hayat"ın helal rızık demek olduğu, Hasan-ı Basrî'den kanaat olduğu; Katâde'den ise Allah'ın burada cenneti kasdettiği bilgisi nakledilmiştir. "İyi hayat"ın, kişinin kalbindeki taat ve tevfik zevki olduğu da söylenmiştir.

98. (Resulüm!) Kur'ân'ı okurken, kovulmuş şeytandan Allah'a sığın.

99. Doğrusu, iman edenler ve sadece Rablerine güvenenler üzerinde onun hiçbir nüfuzu ve otoritesi yoktur.

100. Onun nüfuzu, sadece onu velî edinenler ve Allah'a şirk koşanlar üzerindedir.

[1792] Bir önceki âyette sâlih amel ve ona karşı vaatte bulunduktan sonra, burada Allah'a sığınmanın O'nun karşılığını bol bol vereceği sâlih ameller cümlesinden olduğuna işaret olarak "(Resulüm!) Kur'ân okurken, Allah'a sığın" buyurmuştur. Mâna, "Kur'ân okumak *istediğin* zaman… sığın." şeklindedir. "Ey iman edenler! Namaza *kalk(mak iste)diğiniz* zaman yüzlerinizi yıkayın." [Mâide 5/6] âyetinde ve "Yemek ye[mek isted]iğinde Allah'ın adını an." sözünde olduğu gibi. **Şayet** "Fiili istemek neden bizzat fiilin lafzıyla zikredilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü fiil ona dair irade ve kastın akabinde ve herhangi bir ara olmaksızın ona göre meydana gelmektedir. Dolayısıyla, fiili istemekle o fiilin kendisi arasında kuvvetli bir sebep ve açık bir beraberlik söz konusudur.

[1793] İbn Mes'ûd'dan şöyle nakledilmiştir: Peygamber (s.a.)'e Kur'ân okuyacaktım. *E'ûzü bi's-semî'i'l-'alîmi mine'ş-şeytâni'r-racîm* (Kovulmuş şeytandan İşiten - Gören'e sığınırım.) dedim. Bunun üzerine Efendimiz "Ey Ümmü 'Abd'ın oğlu! *E'ûzü billâhi mine'ş-şeytâni'r-racîm* (Kovulmuş şeytandan Allah'a sığınırım.) de! Çünkü Cebrail *Aleyhisselâm* Kalem ve Levh-i Mahfuz'dan getirip bana böyle okutmuştur." buyurdu.

[١٧٩٠] {حَيَاةً طَيِّبَةً}، يعني في الدنيا وهو الظاهر، لقوله {وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ}، وعده الله ثواب الدنيا والآخرة، كقوله {فَآتَاهُمُ اللَّهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَحُسْنَ ثَوَابِ الْآخِرَةِ} [آل عمران: ١٤٨]، وذلك أنّ المؤمن مع العمل الصالح موسرًا كان أو معسرًا، يعيش عيشًا طيبًا إن كان موسرًا، فلا مقال فيه. وإن كان معسرًا، فمعه ما يطيب عيشه، وهو القناعة والرضا ٥ بقسمة الله. وأمّا الفاجر فأمره على العكس: إن كان معسرًا فلا إشكال في أمره، وإن كان موسرًا فالحرص لا يدعه أن يتهنأ بعيشه.

[١٧٩١] وعن ابن عباس رضي الله عنه: الحياة الطيبة: الرزق الحلال. وعن الحسن: القناعة. وعن قتادة: يعني في الجنة. وقيل: هي حلاوة الطاعة والتوفيق في قلبه.

٩٨-﴿فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ﴾

١٠ ٩٩-﴿إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾

١٠٠-﴿إِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ وَالَّذِينَ هُمْ بِهِ مُشْرِكُونَ﴾

[١٧٩٢] لما ذكر العمل الصالح ووعد عليه، وصل به قوله {فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ} إيذانًا بأن الاستعاذة من جملة الأعمال الصالحة التي يجزل الله عليها الثواب. والمعنى: فإذا أردت قراءة القرآن فاستعذ كقوله {إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا ١٥ وُجُوهَكُمْ} [المائدة: ٦]، وكقولك: إذا أكلت فسمّ الله. فإن قلت: لم عبر عن إرادة الفعل بلفظ الفعل؟ قلت: لأن الفعل يوجد عند القصد، والإرادة بغير فاصل وعلى حسبه، فكان منه بسبب قويّ وملابسة ظاهرة.

[١٧٩٣] وعن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه: قرأت على رسول الله صلى الله عليه وسلم فقلت: أعوذ بالسميع العليم من الشيطان الرجيم، فقال لي: «يا ابن أمّ عبد، قل: أعوذ بالله من ٢٠ الشيطان الرجيم، هكذا أقرأنيه جبريل عليه السلام عن القلم عن اللوح المحفوظ».

[1794] "Onun hiçbir nüfuzu yoktur." yani sadece Allah'ı velî bilenlerin üzerinde şeytanın hiçbir otorite ve egemenliği yoktur; yani bunlar onun telkinlerini kabul etmez, onun kendilerinden istediği peşinden gitme isteğine itaat etmezler. "Onun nüfuzu" ancak onu velî edinen ve ona itaat edenler üzerinde söz konusudur. بِهِ مُشْرِكُونَ (O'na şirk koşanlar) ifadesindeki zamir رَبِّهِمْ ifadesine râcidir. *Şeytan*a râci de olabilir; yani onun yüzünden, onun aldatması ve vesvesesiyle.

101. Biz, bir âyetin yerine başka bir âyet getirdiğimiz zaman, -Allah ne indirdiğini iyi bildiği halde- "Sen müfterîsin!" diyorlar. Hayır!.. Onların çoğu bilmez.

[1795] Bir âyeti başka bir âyetle değiştirmek *nesih*tir. Allah Teâlâ dinî hükümleri başka hükümlerle değiştirir; çünkü hükümler maslahat esasına dayanır ve dün yararlı olan bir hüküm bugün zararlı; zıttı ise yararlı olabilir. Allah Teâlâ neyin yararlı, neyin zararlı olduğunu bilir ve hikmeti ile dilediğini tutar, dilediğini kaldırır. "Allah ne indirdiğini iyi bildiği halde" ifadesi de bunu ortaya koymaktadır. "Sen müfterîsin!' dediler." Onu suçlamak için bir bahane buldular ve suçladılar. Zira nâsih - mensuh konusunu bilmiyor ve ondan çok uzakta bulunuyorlardı. Mekkeliler "Muhammed ashabıyla alay ediyor. Onlara bugün bir şey emrediyor, yarın aynı şeyi yasaklıyor; daha hafif olan bir hüküm veriyor." diyorlardı. Aslında, iftira ediyorlardı. Zira Hazret-i Peygamber'in ağırı hafifle, hafifi ağırla, hafifi hafifle ve ağırı ağırla değiştirdiği oluyordu; çünkü maksat *maslahat*tı; hafiflik-ağırlık değil.

[1796] **Şayet** "Bir âyetin yerine başka bir âyet getirme' ifadesi âyetin ancak âyetle neshedilebileceğini, onun dışında Sünnet, icmâ' ve kıyas ile neshedilemeyeceğini gösterir mi?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade, âyetin âyetle neshedildiğini gösterir, fakat âyetin âyetten başka bir şeyle neshedilemeyeceğini göstermez. Zira mütevatir ve *delâleti açık bir sünnet* bilgi ifade etmek bakımından Kur'ân gibidir ve âyetin böyle bir sünnetle neshedilmesi benzeri bir âyetle neshedilmesi gibidir. İcmâ', kıyas ve hakkında kesin olarak hüküm verilmeyen sünnete gelince, bunlarla âyetin neshi söz konusu değildir.

102. De ki: Onu, senin Rabbinin katından gerçeğin ta kendisi olarak Rûhulkudüs indirmektedir; iman edenlerin imanını pekiştirsin, teslimiyet(i sadece O'na) gösteren kimselere de hidayet ve müjde olsun diye...

[١٧٩٤] {لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ}، أي تسلط وولاية على أولياء الله، يعني أنهم لا يقبلون منه ولا يطيعونه فيما يريد منهم من اتباع خطواته.{إِنَّمَا سُلْطَانُهُ}، على من يتولاه ويطيعه، {بِهِ مُشْرِكُونَ}، الضمير يرجع إلى ربهم. ويجوز أن يرجع إلى الشيطان، على معنى: بسببه وغروره ووسوسته.

٥ ١٠١-﴿وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْلَمُونَ﴾

[١٧٩٥] تبديل الآية مكان الآية: هو النسخ، والله تعالى ينسخ الشرائع بالشرائع؛ لأنها مصالح، وما كان مصلحة أمس يجوز أن يكون مفسدة اليوم، وخلافه مصلحة. والله تعالى عالم بالمصالح والمفاسد، فيثبت ما يشاء وينسخ ما يشاء بحكمته. وهذا ١٠ معنى قوله {وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا إِنَّمآ أَنتَ مُفْتَرٍ}، وجدوا مدخلًا للطعن فطعنوا، وذلك لجهلهم وبعدهم عن العلم بالناسخ والمنسوخ، وكانوا يقولون: إن محمدًا يسخر من أصحابه: يأمرهم اليوم بأمر وينهاهم عنه غدًا، فيأتيهم بما هو أهون؛ ولقد افتروا، فقد كان ينسخ الأشق بالأهون، والأهون بالأشق، والأهون بالأهون، والأشق بالأشق؛ لأنّ الغرض المصلحة، لا الهوان والمشقة.

١٥ [١٧٩٦] فإن قلت: هل في ذكر تبديل الآية بالآية دليل على أن القرآن إنما ينسخ بمثله، ولا يصح بغيره من السنة والإجماع والقياس؟ قلت: فيه أن قرآنا ينسخ بمثله وليس فيه نفي نسخه بغيره، على أن السنة المكشوفة المتواترة مثل القرآن في إيجاب العلم، فنسخه بها كنسخه بمثله، وأمّا الإجماع والقياس والسنة غير المقطوع بها فلا يصح نسخ القرآن بها.

٢٠ ١٠٢-﴿قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ آمَنُوا وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ﴾

[1797] Olaylar ve maslahat uyarınca peyderpey indirme anlamına gelen يُنَزِّلُ ve نَزَّلَهُ kelimelerinde, âyetleri peyderpey indirme gibi, bir hükmün yerine başka bir hüküm koymanın da maslahat gereği olduğuna ve neshin olmamasının, hikmete aykırılık bakımından Kur'ân'ın tamamının bir defada indirilmesi mesabesinde olduğuna işaret vardır. *Rûhu'l-kudüs*, Cebrail *Aleyhisselâm*'dır. Burada *rûh*un temizlik anlamına gelen *kudüs*e nispet edilmesi, *Hâtimü'l-cûd*^{i} ve *Zeydü'l-hayr*^{i} ifadeleri gibidir. Murat edilen ise *er-Rûhu'l-mukaddes*^{u}*, Hâtim*^{un} *el-Cevâd*^{u} *ve Zeyd*^{un} *el-Hayr*^{u} (Kutsal Ruh, Cömert Hâtim ve Hayırlı Zeyd)dir. *Mukaddes*, günahtan uzak anlamındadır. قدس kelimesi ayrıca Dâl'ın sükûniyle *kuds* şeklinde de okunmuştur.

[1798] بِالْحَقِّ ifadesi hal konumunda olup, "Onu hikmete uygun olarak indirdi." anlamındadır. Yani, nesih hak olan şeylerdendir. "İman edenlerin imanlarını pekiştirsin diye" yani nesihle onları imtihan etsin de "O, Rabbimiz katından gelen bir hak ve hikmettir." dediklerinde onların, Allah'ın hakîm olduğu ve hikmet ve doğru olanın dışında hiçbir şey yapmadığı hususunda kalpleri mutmain olsun, sâbit-kadem ve yakîn üzere olsunlar. "Hidayet ve müjde" anlamına gelen هُدًى ve بُشْرَى kelimeleri لِيُثَبِّتَ kelimesinin mahalline ma'tūf ve mef'ûlün lehtirler. Cümle ise *tesbît*^{en} *le-hum ve irşâd*^{en} *ve bişârat*^{en} (onları pekiştirmek, doğru yola iletmek ve müjdelemek için) şeklinde düşünülebilir. Bu ifade ayrıca, mümin olmayanlar için bu hasletlerin zıtlarının hâsıl olacağına işaret etmektedir. Kelime şeddesiz olarak *li-yusbite* şeklinde de okunmuştur.

103. Gerçek şu ki "Ona (Kur'ân'ı) mutlaka bir insan öğretiyor." dediklerini biliyoruz! Oysa gerçeği saptırarak nispet ettikleri kişinin dili yabancı, bu (Kur'ân) ise apaçık bir Arapçadır.

[1799] "Bir insan" ifadesi ile Huveytıb b. 'Abdüluzzâ'nın bir kölesi kastedilmiştir. 'Â'iş veya Ya'iş adındaki bu köle, dinî kitapları olan, İslamiyete girmiş ve iyi Müslüman olmuş bir kimseydi. Bu kişinin 'Âmir b. Hadramî'nin Rum asıllı -Cebr adlı- bir kölesi olduğu, ayrıca Mekke'de kılıç ustalığı yapan, Tevrat ve İncil okuyan Cebr ve Yesar adında iki köle olduğu da söylenmiştir. Rivayete göre; Hazret-i Peygamber bunların işyerine uğradığında yanlarında bir süre durur ve onların okuduklarını dinlermiş. Mekkeliler bunu görünce "Muhammed'e bunlar öğretiyor!" diye uydurmuşlar. Bunun üzerine o iki köleden birine bu durum sorulmuş. O da "Aksine, o bana öğretiyor." diye cevap vermiş. O şahsın Selmân-ı Farsî olduğu da söylenmiştir.

[١٧٩٧] في {يُنَزِّلُ} و{نَزَّلَهُ}، وما فيهما من التنزيل شيئًا على حسب الحوادث والمصالح: إشارة إلى أن التبديل من باب المصالح، كالتنزيل، وأن ترك النسخ بمنزلة إنزاله دفعة واحدة في خروجه عن الحكمة. و{رُوحُ الْقُدُسِ}: جبريل عليه السلام، أضيف إلى القدس: وهو الطهر، كما يقال: حاتم الجود، وزيد الخير، ٥ والمراد: الروح المقدّس، وحاتم الجواد، وزيد الخير. والمقدّس: المطهر من المآثم. وقرئ بضم الدال وسكونها.

[١٧٩٨] {بِالْحَقِّ}، في موضع الحال، أي نزله ملتبسًا بالحكمة، يعني أن النسخ من جملة الحق. {لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ آمَنُوا}، ليبلوهم بالنسخ، حتى إذا قالوا فيه: هو الحق من ربنا والحكمة، حكم لهم بثبات القدم وصحة اليقين وطمأنينة القلوب، ١٠ على أن الله حكيم، فلا يفعل إلا ما هو حكمة وصواب. {وَهُدًى وَبُشْرَى}، مفعول لهما معطوفان على محل "ليثبت". والتقدير: تثبيتًا لهم وإرشادًا وبشارة، وفيه تعريض بحصول أضداد هذه الخصال لغيرهم. وقرئ «ليثبت»، بالتخفيف.

١٠٣-﴿وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِسَانُ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ وَهَذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ﴾

١٥ [١٧٩٩] أرادوا بالبشر: غلامًا كان لحويطب بن عبد العزى، قد أسلم وحسن إسلامه، اسمه: عائش أو يعيش، وكان صاحب كتب. وقيل: هو جبر، غلام رومي كان لعامر بن الحضرمي. وقيل: عبدان: جبر ويسار، كانا يصنعان السيوف بمكة ويقرءان التوراة والإنجيل، فكان رسول الله ﷺ إذا مرّ وقف عليهما يسمع ما يقرءان، فقالوا: يعلمانه، فقيل لأحدهما، فقال: بل هو يعلمني. وقيل: هو سلمان ٢٠ الفارسي.

[1800] لسان dil demektir. Kişi mezar kazarken onun dikliğini bozup bir yanını meyilli bir şekilde kazdığı zaman *elhade'l-kabr*[a] ve *lehadehû ve huve mulhad*[un] *ve melhûd*[ün] denir. Kelime daha sonra her türlü doğruluktan ayrılma için isti'âre olarak kullanılmış ve *elhade fulân*[ün] *fî kavlihî* (Falanca sözünde yamuk yaptı.) ve *elhade fî dînihî* (Dininde *mülhit* oldu.) denilmiştir. *Mülhid* (dinden sapan) tabiri de bu kullanıma girer; çünkü mülhit bir dinden bir başkasına geçmemiş, bütün dinlerin dışında bir düşünceye sapmıştır; yani ifadelerini istikametten kendisine doğru yamulttukları adamın "dili yabancı" yani belirsiz, "bu" Kur'ân "ise apaçık bir Arapçadır." fesahatlidir; son derece açık ve nettir. Bu ifade Müşriklerin iddia ve iftiralarını reddetmek için zikredilmiştir.

[1801] يُلحدون kelimesi Yâ ve Hâ meftuh olarak *yelhadûne* şeklinde de okunmuştur. Ayrıca, لسان الذي يلحدون إليه ibaresi اللسان الذى يلحدون إليه (Gerçeği saptırarak Kur'ân'ı nispet ettikleri dil yabancıdır.) şeklinde ma'rife olarak okunmuştur.

[1802] **Şayet** "لسان الذى يلحدون إليه أعجمي cümlesinin i'râbda mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun bir mahalli yoktur; çünkü Müşriklerin iddialarına cevap mahiyetinde yeni bir cümledir. "Kendilerine bir âyet geldiği zaman 'Allah'ın peygamberlerine verilen (o büyük mucizeler) bize verilmedikçe, asla iman etmeyiz!' derler." buyurduktan sonra اللّٰهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ (Allah, peygamberlik görevini kime vereceğini daha iyi bilir. [En'âm 6/124]) buyurması gibi.

104. Allah'ın âyetlerine iman etmeyenleri, şüphesiz, Allah (kolundan tutup) doğru yola getirmez. Onlara can yakıcı bir azap vardır.

105. Yalanı, asıl, Allah'ın âyetlerine iman etmeyenler uydurmaktadır! Bunlardır işte yalancılar!

[1803] "Allah'ın âyetlerine iman etmeyenleri" yani, Allah'ın bunlar arasında iman etmeyeceklerini bildiği kimseleri, "Allah doğru yola getirmez," onlara lütfetmez; çünkü onlar dünyada *hızlân*a, âhirette de azaba uğrayan kimselerdir, lütuf ve mükâfata mazhar olacaklardan değildirler. "Yalanı, asıl, Allah'ın âyetlerine iman etmeyenler uydurmaktadır!" ifadesi inkârcıların "Sen müfterîsin." [Nahl 16/101] şeklindeki ithamlarına bir cevap olup, "Asılsız iftiralar atmak ancak iman etmeyenlerin yapabileceği bir şeydir; çünkü iman etmeyen bir insan bu davranışından dolayı bir cezalandırılma beklememektedir." anlamındadır.

[١٨٠٠] واللسان: اللغة. ويقال: ألحد القبر ولحده، وهو ملحد وملحود، إذا أمال حفره عن الاستقامة، فحفر في شق منه ثم استعير لكل إمالة عن استقامة، فقالوا: ألحد فلان في قوله، وألحد في دينه. ومنه الملحد؛ لأنه أمال مذهبه عن الأديان كلها، لم يمله عن دين إلى دين. والمعنى: لسان الرجل الذي يميلون قولهم عن الاستقامة إليه ٥ لسان {أَعْجَمِي}، غير بين، {وهذا}، القرآن، {لِسَانٌ عَرَبِي مُّبِينٌ}، ذو بيان وفصاحة، ردًّا لقولهم وإبطالًا لطعنهم،

[١٨٠١] وقرئ «يلحدون»، بفتح الياء والحاء. وفي قراءة الحسن: «اللسان الذي يلحدون إليه»، بتعريف اللسان.

[١٨٠٢] فإن قلت: الجملة التي هي قوله {لِسَانُ الذي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِي}، ما ١٠ محلها؟ قلت: لا محل لها؛ لأنها مستأنفة جواب لقولهم. ومثله قوله {اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ} [الأنعام: ١٢٤]، بعد قوله {وَإِذَا جَاءتْهُمْ آيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتَّى نُؤْتَى مِثْلَ مَا أُوتِي رُسُلُ اللَّهِ} [الأنعام: ١٢٤].

١٠٤- ﴿إِنَّ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ لا يَهْدِيهِمُ اللَّهُ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

١٠٥- ﴿إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَذِبَ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ﴾

١٥ [١٨٠٣] {إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ}، أي يعلم الله منهم أنهم لا يؤمنون، {لَا يهابهم الله}، لا يلطف بهم؛ لأنهم من أهل الخذلان في الدنيا والعذاب في الآخرة، لا من أهل اللطف والثواب. {إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَذِبَ}، ردّ لقولهم: {إِنَّمَا أَنتَ مُفْتَرٍ} [النحل: ١٠١]، يعني إنما يليق افتراء الكذب بمن لا يؤمن؛ لأنه لا يترقب عقابًا عليه.

[1804] “Bunlardır işte yalancılar!” Yani iman etmeyenler Kureyşlilerdir, iman etmedikleri için, *yalancı* olmaktadırlar. İman etmeyenlere işaret de olabilir ve ifade, “Gerçek yalancılar ve yalanda en ileri noktada olanlar bunlardır.” demektir, çünkü Allah’ın âyetlerini yalanlamak en büyük yalancılıktır. Ya da “Onlar âdeti yalan söylemek olan, herhangi bir konuda çekinmeden yalan söyleyebilen, bu konuda kendilerine ne insanlığın ne de dinin mani olabildiği kimselerdir.” anlamındadır. Yahut “Bunlardır işte ‘Sen müfterîsin!’ [Nahl 6/101] şeklindeki suçlamalarında yalancı olanlar.” anlamındadır.

106. Kalbi imanla dopdolu olduğu halde mecbur bırakılanlar dışında her kim, iman ettikten sonra Allah’ı tanımayıp göğsünü - gönlünü inkâra açarsa, işte Allah’ın gazabı bunların üzerinedir. Büyük bir azaptır bunların hakkı!

107. Bunun sebebi, onların dünya hayatını Âhirete tercih etmeleri ve inkârcı nankör bir kavmi Allah’ın (kollarından tutup) doğru yola getirmemesidir.

108. Bunlar, kalplerini, kulaklarını ve gözlerini Allah’ın mühürlediği kimselerdir. Bunlardır işte gafiller!

109. Şüphe yok ki ‘Son Gün’de hüsrana uğrayacaklar da bunlardır.

[1805] مَن كَفَرَ ifadesi, وَأُوْلئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ [Nahl 16/105] cümlesi bedel ile mübdelün minh arasında bir itirazi cümle olarak kabul edilmek suretiyle, الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللّهِ (Allah’ın âyetlerine iman etmeyenler) ifadesinden bedeldir. Mâna da “İftirayı ancak *iman ettikten sonra Allah’ı inkâr edenler* yapmış olurlar.” şeklindedir. Bunun ardından, bu şeye zorlanan kimseler istisna edilmiş; bu durumda olanlar iftiracı hükmünün altına girmemişlerdir. Sonra şöyle buyurmuştur: “Göğsünü-gönlünü inkâra açarsa” yani bunu gönül rızasıyla yapar ve (inkâra) basbayağı itikat ederse, “işte Allah’ın gazabı bunların üzerinedir!” مَن كَفَرَ ifadesinin [105. âyetteki] أُولَئِكَ mübtedasından bedel olması ve mânanın; “İman ettikten sonra Allah’ı inkâr edenler, bunlardır işte yalancılar!” anlamında olması da caizdir. Veya الْكَاذِبُونَ haberinden bedel olup mâna; “Bunlardır işte, iman ettikten sonra Allah’ı inkâr edenler!” şeklinde olabilir. مَن كَفَرَ ifadesinin, zem için olmak üzere, mansup olması da caizdir. Yine, müfessirler مَنْ كَفَرَ بِاللّهِ cümlesinin, cevap cümlesi hazfedilmiş bir şart -ve mübteda- olmasını da caiz görmüşler; من شرح ifadesinin cevabının bu hazfedilmiş cevaba delalet ettiğini söylemişlerdir. Adeta şöyle buyrulmaktadır: Kim Allah’ı inkâr ederse gazap onun üzerinedir! Mecbur bırakılanlar dışında, kim gönül rızasıyla, bilerek - isteyerek inkâr ederse gazap bunların üzerinedir!

[١٨٠٤] {وَأُوْلَئِكَ}، إشارة إلى قريش، {هُمُ الكاذبون}، أي هم الذين لا يؤمنون فهم الكاذبون، أو إلى الذين لا يؤمنون. أي أولئك هم الكاذبون على الحقيقة الكاملون في الكذب؛ لأنّ تكذيب آيات الله أعظم الكذب: أو أولئك هم الذين عادتهم الكذب لا يبالون به في كل شيء، لا تحجبهم عنه مروءة ولا دين. أو أولئك هم الكاذبون في ٥ قولهم: {إِنَّمَا أَنتَ مُفْتَرٍ} [النحل: ١٠١].

١٠٦-﴿مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

١٠٧-﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمُ اسْتَحَبُّوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الآخِرَةِ وَأَنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ﴾

١٠ ١٠٨-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ﴾

١٠٩-﴿لَا جَرَمَ أَنَّهُمْ فِي الآخِرَةِ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾

[١٨٠٥] {مَن كَفَرَ}، بدل من {الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ}، على أن يجعل: {وَأُوْلَئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ} [النحل: ١٠٥]، اعتراضًا بين البدل والمبدل منه. والمعنى: إنما ١٥ يفتري الكذب من كفر بالله من بعد إيمانه، واستثنى منهم المكره فلم يدخل تحت حكم الافتراء، ثم قال: {وَلَكِن مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا}، أي طاب به نفسًا واعتقده، {فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مّنَ الله}، ويجوز أن يكون بدلًا من المبتدأ الذي هو: {أُولَئِكَ}، على: ومن كفر بالله من بعد إيمانه هم الكاذبون. أو من الخبر الذي هو الكاذبون، على: وأولئك هم من كفر بالله من بعد إيمانه. ويجوز أن ينتصب على الذمّ. وقد جوّزوا أن يكون: {مَنْ ٢٠ كَفَرَ بِاللَّهِ}، شرطًا مبتدأ، ويحذف جوابه؛ لأن جواب: {مَنْ شَرَحَ} دال عليه، كأنه قيل: من كفر بالله فعليهم غضب، إلا من أكره، ولكن من شرح بالكفر صدرًا فعليهم غضب.

[1806] Rivayete göre bazı Mekkeliler Müslüman olduktan sonra kendilerine yapılan zulüm ve işkencelere daha fazla dayanamayarak dinden çıkmışlardı. Bunlar arasında kendisine yapılan işkencelere dayanamayarak, kalbinde imanını muhafaza etmekle birlikte –diliyle- inkâr edenler de vardı. ʿAmmâr [v. 37/657], babası Yâsir ve annesi Sümeyye [v. 615], Suheyb, Bilâl-i Habeşî, Habbâb ve Sâlim işkenceye maruz kalan bu durumdaki kimselerden bazılarıydı. Sümeyye iki ayağından iki deveye bağlanmış, apış arasına mızrakla vuruş yapılmış ve "Sen erkeklere olan zaafından dolayı Müslüman oldun." diye iftiraya maruz bırakılarak öldürülmüştü. Onunla birlikte Yâsir de öldürülmüştü. Onlar İslâm'ın ilk şehitleridir. ʿAmmâr ise, istemeye istemeye onlara istedikleri şeyi diliyle söyleyerek verdi. Bazıları gidip "Ya Rasûlâllah! ʿAmmâr inkârcı olmuş!" dediler. Peygamber (s.a.) ise, "Asla! Şüphesiz ʿAmmâr tepeden tırnağa imanla doludur. İman onun etine ve kanına karışmıştır." buyurdu. Daha sonra ʿAmmâr ağlayarak Hazret-i Peygamber'in yanına geldi. Peygamber (s.a.) ise, onun gözünden akan yaşları sildi ve "Hiç üzülme! Eğer sana tekrar aynı şekilde davranırlarsa onlara aynı sözü söyle." dedi. Onlardan biri de Hadramî'nin kölesi Cebr idi. Efendisi ona baskı yaptı ve o da onun dediğini yaparak inkâr etti. Fakat daha sonra efendisi Müslüman olunca o da Müslüman oldu. Zamanla ikisi de iyi birer Müslüman oldular ve hicret ettiler. [*Nesâî*, "İman", 17]

[1807] **Şayet** "İki davranıştan hangisi daha doğrudur; ʿAmmâr'ınki mi, anne-babasınınki mi?" **dersen şöyle derim:** Anne-babasının yaptığı daha doğrudur; çünkü *takiyye* yapmayıp ölüm pahasına sabır göstermek dini yüceltme bakımından daha uygundur. Rivayete göre; Müseylime iki adamı karşısına almış ve birine; "Muhammed hakkında ne dersin?" diye sormuş. Adam "Allah'ın elçisidir." diye cevap vermiş. "Peki, benim için ne dersin?" diye sorar?" Adam "Sen de öylesin." deyince adamı serbest bırakmış. Daha sonra öbürüne dönerek "Muhammed hakkında sen dersin?" diye sormuş. Adam "Allah'ın elçisidir." demiş. "Peki, benim hakkımda ne dersin?" diye sormuş. Adam "Duymuyorum" diye cevap vermiş. Müseylime, bu adama üç defa aynı soruyu sorup ondan aynı cevabı alınca, onu öldürtmüş. Bu olay Peygamber (s.a.)'e iletilince Efendimiz "Birinci şahıs Allah'ın ona verdiği izni kullanmış. İkinci adam ise hakkı haykırmıştır. Ne mutlu ona!" buyurmuştur.

[1808] ذَٰلِكَ (Bunun sebebi) ifadesi, ilahî tehdide, dünyayı âhirete tercih etmeleri ve inkârları yüzünden Allah tarafından yüz üstü bırakılmayı (*hızlân*) hak etmeleri sebebiyle gazaba ve azaba düçar olduklarına işarettir. "Bunlardır işte gafiller!" Yani kendilerinden daha gafil kimsenin olamayacağı ileri derecede gafiller; çünkü sonunu düşünmekten gafil olmak, gafletin nihai noktasıdır.

[١٨٠٦] روي أنّ ناسًا من أهل مكة فتنوا فارتدوا عن الإسلام بعد دخولهم فيه، وكان فيهم من أكره فأجرى كلمة الكفر على لسانه وهو معتقد للإيمان، منهم عمار، وأبواه - ياسر وسمية - وصهيب، وبلال، وخباب، وسالم: عذبوا، فأمّا سمية فقد ربطت بين بعيرين ووجيء في قبلها بحربة، وقالوا: إنك أسلمت من ٥ أجل الرجال فقتلت، وقتل ياسر، وهما أول قتيلين في الإسلام، وأما عمار فقد أعطاهم ما أرادوا بلسانه مُكرهًا. فقيل يا رسول الله، إن عمارًا كفر، فقال: «كلا، إنّ عمارًا مليء إيمانًا من قرنه إلى قدمه، واختلط الإيمان بلحمه ودمه» فأتى عمار رسول الله ﷺ وهو يبكي، فجعل النبي ﷺ يمسح عينيه وقال: «مالك ! إن عادوا لك فعد لهم بما قلت» ومنهم جبر مولى الحضرمي. أكرهه سيده فكفر، ثم أسلم ١٠ مولاه وأسلم، وحسن إسلامهما، وهاجرا.

[١٨٠٧] فإن قلت: أي الأمرين أفضل، أفعل عمار أم فعل أبويه؟ قلت: بل فعل أبويه؛ لأنّ في ترك التقية والصبر على القتل إعزازًا للإسلام. وقد روي أنّ مسيلمة أخذ رجلين فقال لأحدهما: ما تقول في محمد؟ قال: رسول الله. قال: فما تقول فيّ؟ قال أنت أيضًا، فخلاه. وقال للآخر: ما تقول في محمد؟ قال: رسول ١٥ الله. قال: فما تقول فيّ؟ قال أنا أصمّ. فأعاد عليه ثلاثًا، فأعاد جوابه، فقتله، فبلغ ذلك رسول الله ﷺ فقال: "أما الأوّل فقد أخذ برخصة الله. وأمّا الثاني فقد صدع بالحق فهنيئًا له".

[١٨٠٨] {ذَلِكَ}، إشارة إلى الوعيد، وأنّ الغضب والعذاب يلحقانهم بسبب استحبابهم الدنيا على الآخرة، واستحقاقهم خذلان الله بكفرهم.{وَأُولَئِكَ هُمُ ٢٠ الْغَافِلُونَ}، الكاملون في الغفلة، الذين لا أحد أغفل منهم؛ لأنّ الغفلة عن تدبر العواقب هي غاية الغفلة ومنتهاها.

110. Sonra senin Rabbin; baskı ve işkenceye uğratıldıktan sonra hicret eden, sonra sabrederek Allah yolunda cihad eden kimselerle birliktedir. Şüphesiz, senin Rabbin, bundan sonra da bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

111. (Ne zaman?) Herkesin kendisi için cedelleşeceği ve herkese, ne yaptıysa eksiksiz olarak verileceği; asla haksızlığa uğratılmayacağı gün...

[1809] "Sonra senin Rabbin" ifadesi bunların, yani 'Ammâr ve arkadaşlarının onlardan çok farklı bir durumda olduklarına delalet etmektedir; yani şüphesiz senin Rabbin onların karşısında değil, yanlarındadır; düşmanları da değildir, onları kendi hallerine terk etmiş de değildir, velîleridir, yardımcılarıdır. Hükümdarın bir adamın karşısında değil, yanında olması ve böylece o kişinin onun tarafından korunması ve ona yarar sağlanması, bir zarara uğratılmaması gibi.

[1810] "Baskı ve işkenceye uğratıldıktan sonra" yani inkâr etmeleri için baskı ve işkence yapmak suretiyle. فُتِنُوا (işkence edildikten…) kelimesi *fetenû* (işkence ettikten…) şeklinde malum olarak da okunmuş olup, "Hadramî ve benzerleri, müminlere işkence ettikten sonra" demektir. "Bundan sonra" yani hicret, cihat ve sabırdan ibaret olan bu fiillerden sonra.

[1811] يَوْمَ تَأْتِي ifadesi رحيم ile veya muzmer bir أذكر ile mansupdur. **Şayet** "[كل نفس عن نفسها (Herkesin kendisi için) ifadesinde] nefsin nefse muzāf kılınmasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bir şeyin kendisi ve zatı için onun 'nefs'i, onun karşıtı için de 'gayr'ı denir. *Nefs*, olduğu şekliyle 'bütün'ü ifade eder. Dolayısıyla, birinci *nefis* bu bütün, ikinci ise o bütünün kendisi ve zatıdır. Bir nevi "Öyle bir gün gelir ki, her insan yalnızca kendisi için uğraşır, başkasının hali onu ilgilendirmez. Herkes 'Kendim! Kendim!' der." denilmektedir. Kişinin kendisi için cedelleşmesi ise, kendisini savunması anlamındadır. "Bizi şunlar saptırdı." [A'râf 7/38] ve "Biz müşrik değildik." [En'âm 5/23] vb. âyetlerde ifade edildiği gibi.

112. Allah, (Mekkelilerin durumunu) huzur ve güven içindeki öyle bir şehir örneği ile anlatmaktadır ki rızkı kendisine dört bir yandan bol bol gelirken, Allah'ın nimetini nankörce inkâr ettikleri için Allah da -o ustaca yapıp ettiklerinden dolayı- onlara açlık ve korku belasını tattırmıştı!

113. Gerçek şu ki onlara, kendilerinden bir peygamber gelmiş, fakat onu yalanlamışlardı. Zulmedip dururken azap da kendilerini yakalayıvermişti!

١١٠-﴿ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

١١١-﴿يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا وَتُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ وَهُمْ لا يُظْلَمُونَ﴾

٥ [١٨٠٩] {ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ}، دلالة على تباعد حال هؤلاء من حال أولئك، وهم عمار وأصحابه. ومعنى: إنّ ربك لهم، أنه لهم لا عليهم، بمعنى: أنه وليهم وناصرهم لا عدوّهم وخاذلهم، كما يكون الملك للرجل لا عليه، فيكون محميًا منفوعًا غير مضرور.

[١٨١٠] {مِن بَعْدِ مَا فُتِنُوا}، بالعذاب والإكراه على الكفر. وقرئ «فتنوا» على ١٠ البناء للفاعل، أي بعد ما عذبوا المؤمنين كالحضرمي وأشباهه، {مِن بَعْدِهَا}، من بعد هذه الأفعال، وهي الهجرة والجهاد والصبر.

[١٨١١] {يَوْمَ تَأْتِي}، منصوب برحيم. أو بإضمار اذكر. فإن قلت: ما معنى النفس المضافة إلى النفس؟ قلت: يقال لعين الشيء وذاته نفسه، وفي نقيضه غيره، والنفس الجملة كما هي، فالنفس الأولى هي الجملة، والثانية عينها وذاتها، فكأنه قيل: يوم ١٥ يأتي كل إنسان يجادل عن ذاته لا يهمه شأن غيره، كل يقول: نفسي نفسي. ومعنى المجادلة عنها: الاعتذار عنها كقوله {هَؤُلاء أَضَلُّونَا} [الأعراف: ٣٨]، {مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ} [الأنعام: ٢٣] ونحو ذلك.

١١٢-﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ﴾

٢٠ ١١٣-﴿وَلَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمُ الْعَذَابُ وَهُمْ ظَالِمُونَ﴾

[1812] "Allah, öyle bir şehir örneği ile anlatmaktadır ki…" Yani durumu bu olan bir şehri, Allah'ın kendilerine nimetler verdiği ve nimetlerin şımarttığı, nankörlük edip Allah'a sırt çevirdikleri ve sonunda O'nun da musibet gönderdiği bütün toplumlara örnek yapmaktadır. Bu ayette geçen şehrin, bu sıfatları taşıyan zihinde mukadder bir şehir olması da, eski çağlarda bu durumdaki bir şehrin bulunması da mümkündür; Allah Teâlâ aynı âkıbete uğramamaları için uyarı kabilinden Mekkelilere onu bir örnek olarak zikretmiştir.

[1813] "Güven içinde" ifadesi hiçbir endişenin kendisini rahatsız etmediği manasındadır; çünkü huzur güvenle, rahatsızlık ve korku da endişe ile birlikte olmaktadır. رغدا bol bol demektir. أنعُم kelimesi Tâ hesaba katılmayarak نِعْمَة kelimesinin çoğuludur; tıpkı *dir'un* (zırh) kelimesinin *edru'un* (zırhlar) şeklinde çoğul yapılması gibi. Ya da نُعْم kelimesinin çoğuludur; tıpkı *bü'sun* (sıkıntı) kelimesinin *eb'üsun* (sıkıntılar) şeklinde çoğul yapılması gibi. Nitekim hac mevsiminde Hazret-i Peygamber'in dellalının; "Bu günler *tu'm* ve *nu'm* (yeme-içme ve konfor) günleridir; kimse oruç tutmasın." diye seslendiği rivayet edilmiştir.

[1814] **Şayet** "Tattırma ve elbise kelimelerinin ikisi de isti'âredir; bu iki kelime nasıl birlikte kullanılabilmiş? Yani müste'âr olan tattırma, yine müste'âr olan elbiseye nasıl îkā edilmiş?" **dersen şöyle derim:** Tattırma (أذاق) kelimesi, genellikle bela ve sıkıntıları ve bunlardan insanlara dokunan can sıkıcı şeyleri içerdiği için Araplar açısından *hakikat* yerine geçmektedir [yani mecaz değildir], bu sebeple, "Falanca sıkıntı ve meşakkati *tattı.*" ve "Ona azap *tattırdı.*" derler. Böylece, zarar ve elemin tesiri dolayısıyla algılanan şey, acı ve iğrenç bir şeyi tadmaktan hâsıl olan şeye benzetilmektedir. Elbiseye (لباس) gelince, elbise de onu giyen kişiyi kuşattığı için, insanı kuşatan ve onun etrafında cereyan eden olaylar elbiseye benzetilmektedir. "Açlık ve korku *elbise*sini *giydirme*" işine *tattırma* denilmesi ise bu, insanı kuşatan açlık ve korkudan ibaret olarak meydana geldiği için, "Onlara kendilerini kuşatan bir korku ve açlık tattırdı." denilmiş gibi olmuştur. Arapların bu gibi durumlarda girdikleri iki yolu çok iyi bilmek gerekmektedir; zira bu tür kullanımları yadırgama tamamen bu iki yolu bilmemekten kaynaklanmaktadır. **(i)** İlki, Arapların konuşurken 'kendisi için isti'âre yapılan şey'e (yani *müste'ârun leh*e) bakmalarıdır. Nitekim bu âyette buna bakılmıştır. Küseyyir'in şu sözü de bu kabildendir:

İhsana gark eder o, gülerek tebessüm ettiğinde
bir gülüşüyle açılır kesenin düğümleri[1]

1 Yani, tıpkı açık artırmalarda bir zenginin "aldım" anlamındaki bir işaretinin kâfi gelerek, malın el değiştirmesi gibi, bu zatın malı da, bir gülümseyişiyle ilgili kişiye iade edilir. / ed.

[١٨١٢] {وَضَرَبَ اللهُ مَثَلًا قَرْيَةً}، أي جعل القرية التي هذه حالها مثلا لكل قوم أنعم الله عليهم فأبطرتهم النعمة، فكفروا وتولوا، فأنزل الله بهم نقمته. فيجوز أن تراد قرية مقدرة على هذه الصفة، وأن تكون في قرى الأوّلين قرية كانت هذه حالها، فضربها الله مثلا لمكة إنذارًا من مثل عاقبتها.

٥ [١٨١٣] {مُّطْمَئِنَّةً} لا يزعجها خوف، لأن الطمأنينة مع الأمن، والانزعاج والقلق مع الخوف. {رَغَدًا}: واسعًا. والأنعم: جمع نعمة، على ترك الاعتداد بالتاء، كدرع وأدرع. أو جمع نعم، كبؤس وأبؤس. وفي الحديث: نادى منادي النبي ﷺ بالموسم بمنى: "إنها أيام طعم ونعم، فلا تصوموا".

[١٨١٤] فإن قلت: الإذاقة واللباس استعارتان، فما وجه صحتهما؟ والإذاقة ١٠ المستعارة موقعة على اللباس المستعار، فما وجه صحة إيقاعها عليه؟ قلت: أما الإذاقة فقد جرت عندهم مجرى الحقيقة؛ لشيوعها في البلايا والشدائد وما يمسّ الناس منها، فيقولون: ذاق فلان البؤس والضر، وأذاقه العذاب: شبه ما يدرك من أثر الضرر والألم بما يدرك من طعم المرّ والبشع. وأما اللباس فقد شبه به؛ لاشتماله على اللابس: ما غشي الإنسان والتبس به من بعض الحوادث. وأما إيقاع الإذاقة على لباس ١٥ الجوع والخوف؛ فلأنه لما وقع عبارة عما يغشى منهما ويلابس، فكأنه قيل: فأذاقه ما غشيهم من الجوع والخوف، ولهم في نحو هذا طريقان لا بد من الإحاطة بهما، فإن الاستنكار لا يقع إلا لمن فقدهما، أحدهما: أن ينظروا فيه إلى المستعار له، كما نظر إليه ههنا. ونحوه قول كثير:

غَمْرُ الرِّدَاءِ إِذَا تَبَسَّمَ ضَاحِكا   غَلِقَتْ لِضِحْكَتِهِ رِقَابُ المَالِ

[1815] Şair bu beytinde elbise anlamına gelen *ridâ* kelimesini iyilik için isti'âre olarak kullanmıştır; çünkü elbise, üzerine giyilen kişiyi koruduğu gibi, iyilik de sahibinin şerefini korumaktadır. Şair burada, kendisi için isti'âre yapılanı dikkate alarak, muhatabını iyilik ve ihsanın sıfatı olan *gamr* (gark etme) ile tavsif etmiştir, elbisenin sıfatı (olan bolluk/genişlik) ile değil.

[1816] **(ii)** İkincisi ise, Arapların 'isti'âre yapılan şey'e (yani *müste'âr*a) bakmalarıdır. Şairin şu şiirinde olduğu gibi:

Kılıcımı almaya çalışıyor benim Abdüamr!
Yavaş ol be hey 'Amr b. Bekr'in kardeşi!..
Elimin altındaki şeyin yarısı benimdir.
Öbür yarısını da al sen, başına sar.

[1817] Burada şair elbise ile kılıcını kasdetmiş ve "sarık yap" (*fa'tecir*) kelimesindeki müste'ârı dikkate almıştır. Eğer asıl konumuzda (ayette), müste'âr dikkate alınsaydı "Allah onlara açlık ve korku elbisesini giydirdi." denir, Küseyyir de "Gülerek tebessüm ettiğinde elbisesi bol olan" (ضافي الرداء) derdi.

[1818] "Zulmedip dururken" ifadesi "zulme iyice bulaşmış oldukları halde" demektir. "Melekler bunların canlarını kendi kendilerine zulmederken alır." [Nahl 16/28] âyetinde ifade edildiği gibi. *Ansızın gelecek olan azaptan ve gaflet anında ölüvermekten Allah'a sığınırız!*

[1819] والخوفِ kelimesi *libâs*a ma'tūf olarak veya muzāfın hazfedilip muzāf ileyhin onun yerine konduğu ve kelimenin aslının ولباسَ الخوف olduğu düşüncesiyle والخوفَ şeklinde de okunmuştur; ayrıca [havf ve cû' yer değiştirerek] لباس الخوف والجوع şeklinde de okunmuştur.

114. O halde, (ey birtakım hayvanların etini haram kılan müşrikler!) Allah'ın size rızık olarak verdiği şeylerden helâl ve tertemiz-hoş olmak şartıyla yiyin ve -Allah'a kulluk ediyorsanız- O'nun nimetine şükredin.

115. O size sadece ölüyü, kanı, domuz etini, bir de Allah'tan başkası adına kesileni haram kılmıştır. Azıtmamak ve haddi aşmamak şartıyla çaresiz kalırsa (bunlardan bile yiyebilir); Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[١٨١٥] استعارة الرداء للمعروف؛ لأنه يصون عرض صاحبه صون الرداء لما يلقى عليه. ووصفه بالغمر الذي هو وصف المعروف والنوال، لا صفة الرداء، نظر إلى المستعار له.

[١٨١٦] والثاني: أن ينظروا فيه إلى المستعار، كقوله:

٥ يُنَازِعُنِي رِدَائِي عَبْدُ عَمْرو رُوَيْدَكَ يَا أَخَا عَمْرو بْنِ بَكْر

لِيَ الشطْرُ الَّذِي مَلَكَتْ يَمِينِي وَدُونَكَ فَاعْتَجِرْ مِنْهُ بِشَطْرِ

[١٨١٧] أراد بردائه سيفه، ثم قال: فاعتجر منه بشطر، فنظر إلى المستعار في لفظ الاعتجار، ولو نظر إليه فيما نحن فيه لقيل: فكساهم لباس الجوع والخوف، ولقال كثير: ضافي الرداء إذا تبسم ضاحكًا.

١٠ [١٨١٨] {وَهُمْ ظَالِمُونَ}، في حال التباسهم بالظلم، كقوله: (الذين تتوفاهم الملائكة ظالمي أنفسهم)، نعوذ بالله من مفاجأة النقمة والموت على الغفلة.

[١٨١٩] وقرئ «والخوف» عطفًا على اللباس، أو على تقدير حذف المضاف وإقامة المضاف إليه مقامه. أصله: ولباس الخوف. وقرئ «لباس الخوف والجوع».

١١٤-﴿فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلالا طَيِّبًا وَاشْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ

١٥ تَعْبُدُونَ﴾

١١٥-﴿إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلا عَادٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[1820] Allah Teâlâ bu şehrin durumunu ve işledikleri kötülüğü, ayrıca, inkâr ve yanlışları yüzünden başlarına gelenleri hatırlatarak Mekkelileri uyardıktan sonra, Fâ kullanarak [فكلوا buyurarak], helal ü hoş olarak kendilerine verdiği rızıklardan yemelerini[1] ve verdiği nimete şükretmelerini emretmek suretiyle, Cahiliye davranışlarından ve sahip oldukları sapık inançlardan vazgeçirmeyi buna ekledi ve şöyle buyurdu: "Allah'a kulluk" yani "itaat ediyorsanız…" Veya "Allah katında şefaatçiniz olacakları düşüncesiyle putlara taparken aslında Allah'a ibadet ettiğiniz şeklindeki iddianız doğru ise…"

[1821] Allah Teâlâ sonra onlara haram kıldığı şeyleri açıklamakta ve Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla farz, haram ve helal kıldığı şeyleri esas almak yerine, kendi arzularına göre bir şeyleri haram ve helal olarak kabul etmekten ve yaptıkları bazı cahilliklerden onları nehyetmektedir.

116. (Aslı-astarı olmadığı halde) dillerinizin yalan yere nitelendiregeldiği şeyler için "Şu helâldir, bu haramdır." demeyin; Allah adına yalan uydurmuş olursunuz. Allah adına yalan uyduranlar ise asla iflâh olmaz!

117. Sadece az bir zevk... Oysa can yakıcı bir azapları var!

[1822] الْكَذِبَ kelimesi; لا تَقُولُوا fiili ile mansub olup şu mânadadır: "Şu hayvanların karnında bulunanlar yalnız erkeklerimiz içindir, eşlerimize haramdır." [En'âm 6/139] sözünüzde *-vahy*e veya vahye istinat eden bir *kıyas*a dayanmaksızın- hayvanları dillerinizle[2] haram-helal diye niteleyerek yalan söylemeyin! (لِمَا تَصِفُ'daki) Lâm, *ve la tekūlû li-mâ ehallâllāh*[u] *huve harâm*[un] (Allah'ın helal kıldığı şeyler için 'Haramdır.' demeyin." sözündeki Lâm gibidir. هَذَا حَلالٌ وَهَذَا حَرَامٌ (Şu helaldir, bu haramdır.) ifadesi ["Şöyle söylemektedirler." Mealinde] الْكَذِبَ kelimesinden bedeldir. Bir *kavl* fiili murat edilerek تَصِفُ fiiline de müteallık olabilir, yani "Kendi dillerinizin yalan yere niteleyip 'Şu helaldir, bu haramdır.' *dediği* şeyleri söylemeyin." anlamında. Ayrıca, الْكَذِبَ kelimesini تَصِفُ ile mansup kılıp, Mâ'yı masdariye kabul ederek, "Şu helaldir, bu haramdır." ifadesini de "Söylemeyin." ifadesine tealluk ettirebilirsin. O zaman mâna şöyle olur: Dilinizin söylediği yalan sebebiyle (*Li-vasfi elsinetikumu'l-kezib*[e]*…*) "Şu helaldir, bu haramdır." demeyin; yani "dillerinizin söylediği, ağızlarınızda dolaştırıp durduğunuz, hiçbir delile dayanmayan boş iddialar ve cahilâne sözler yüzünden, helal de görmeyin, haram da kılmayın!

1 Yani yemekten imtina etmemelerini. / ed.
2 Yani aslı olmaksızın. Niteleme zaten dil ile olan bir şeydir; bu kait konularak bunun hiçbir gerçekliğinin bulunmadığı anlatılmaktadır. / ed.

[١٨٢٠] لما وعظهم بما ذكر من حال القرية وما أوتيت به من كفرها وسوء صنيعها، وصل بذلك بالفاء في قوله {فَكُلُوا}، صدّهم عن أفعال الجاهلية ومذاهبهم الفاسدة التي كانوا عليها، بأن أمرهم بأكل ما رزقهم الله من الحلال الطيب، وشكر إنعامه بذلك، وقال: {إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ}، يعني تطيعون. أو إن صحّ زعمكم ٥ أنكم تعبدون الله بعبادة الآلهة، لأنها شفعاؤكم عنده.

[١٨٢١] ثم عدد عليهم محرمات الله، ونهاهم عن تحريمهم وتحليلهم بأهوائهم وجهالاتهم، دون اتباع ما شرع الله على لسان أنبيائه.

١١٦-﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هَذَا حَلالٌ وَهَذَا حَرَامٌ لِتَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لا يُفْلِحُونَ﴾

١٠ ١١٧-﴿مَتَاعٌ قَلِيلٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[١٨٢٢] وانتصاب {الْكَذِبَ} بلا تقولوا، على: ولا تقولوا الكذب لما تصفه ألسنتكم من البهائم بالحل والحرمة في قولكم: {مَا فِي بُطُونِ هذه الأنعام خَالِصَةٌ لِّذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ على أزواجنا} [الأنعام: ١٣٩]، من غير استناد ذلك الوصف إلى وحي من الله أو إلى قياس مستند إليه، واللام مثلها في قولك: ولا تقولوا لما أحل ١٥ الله هو حرام. وقوله {هَذَا حَلالٌ وَهَذَا حَرَامٌ} بدل من الكذب. ويجوز أن يتعلق بتصف على إرادة القول، أي ولا تقولوا الكذب لما تصفه ألسنتكم، فتقول هذا حلال وهذا حرام. ولك أن تنصب الكذب بتصف، وتجعل «ما» مصدرية، وتعلق {هَذَا حَلالٌ وَهَذَا حَرَامٌ} بلا تقولوا: على ولا تقولوا هذا حلال وهذا حرام لوصف ألسنتكم الكذب، أي لا تحرموا ولا تحللوا لأجل قول تنطق به ألسنتكم ويجول في ٢٠ أفواهكم، لا لأجل حجة وبينة، ولكن قول ساذج ودعوى فارغة.

[1823] **Şayet** "Dillerinizin yalan yere nitelendirmesi' ne demektir?" **dersen şöyle derim:** Bu, sözün fesahat ve belâgatli söylenişi kabilindendir. Onların sözlerini adeta yalanın ta kendisi ve katıksız olanı şeklinde takdim etmiş olmaktadır. Dilleri bu yalanı söyleyince, diller yalanı 'yalan'ın şekil ve suretine sokmuş olmaktadır. Tıpkı *vechuhâ yasifü'l-cemâle ve 'aynuhâ tasifü's-sihr*[a] (Hatunun yüzü güzelliği anlatmakta; gözü ise büyüleyiciliği anlatmakta.) ifadesi gibi.

[1824] الْكَذِبَ kelimesi, masdariyye Mâ'sının sıfatı olmak üzere, الكاذب (yalancı) anlamında الْكَذِبِ şeklinde mecrur olarak da okunmuştur; adeta لوصفها الكذبِ (yalancı nitelemesinden dolayı) buyrulmaktadır. Tıpkı بدَمٍ كَذِبٍ (Yalan*cı* bir kanla... [Yûsuf 13/18]) âyetinde olduğu gibi.

[1825] Dilin nitelemesinden murat hayvanları helal ve haram diye nitelemesidir. Kelime ayrıca *kezûb*un çoğulu ve *elsine*nin sıfatı olarak merfû' ve الْكُذُبُ şeklinde ve kınamak üzere *el-kelime'l-kevâzibe* (yalancı sözler) anlamında yahut da İbn Cinnî'nin zikrettiği üzere, *kezebe kizâb*[en]den gelen *kizâb* kelimesinin çoğulu olmak üzere الْكُذُبَ şeklinde meftuh da okunmuştur. لِتَفْتَرُوا 'daki Lâm amaç mânası içermeyen bir ta'lil Lâm'ıdır.

[1826] مَتَاعٌ قَلِيلٌ ifadesi mahzuf bir mübtedanın haberi olup "Yapıp durdukları cahiliye amellerinden elde edecekleri menfaat cezası büyük, az bir menfaattir." anlamındadır.

118. Sana daha evvel anlattıklarımızı, evet, Yahudilere haram kılmıştık... Ama onlara Biz zulmetmemiştik, onlar kendi kendilerine zulmediyorlardı.

[1827] "Sana" En'âm suresinde[1] "anlattıklarımızı..."

119. Hem senin Rabbin; kötülüğü, bilmeyerek işleyip de bundan sonra dönüş yaparak kendini ıslah edenlerle birliktedir. Senin Rabbin, bundan sonra da gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1828] بِجَهَالَةٍ (bilmeyerek) ifadesi, "Allah'ı ve cezasını bilmedikleri halde" veya "şehvetleri baskın geldiği için sonunu düşünmeksizin" anlamında hâl konumundadır. "Bundan sonra" ifadesi de tevbe ettikten sonra anlamındadır.

120. Şüphesiz, İbrâhim tek başına bir ümmetti, Allah'a gönülden itaat eden, samimi bir muvahhit idi. Müşriklerden de değildi...

1 146. âyette. / ed.

[١٨٢٣] فإن قلت: ما معنى وصف ألسنتهم الكذب؟ قلت: هو من فصيح الكلام وبليغه، جعل قولهم كأنه عين الكذب ومحضه، فإذا نطقت به ألسنتهم فقد حلت الكذب بحليته وصوّرته بصورته، كقولهم: وجهها يصف الجمال. وعينها تصف السحر.

٥ [١٨٢٤] وقرئ «الكذب» بالجرّ صفة لما المصدرية، كأنه قيل: لوصفها الكذب، بمعنى الكاذب، كقوله تعالى {بِدَمٍ كَذِبٍ} [يوسف: ١٨]

[١٨٢٥] والمراد بالوصف: وصفها البهائم بالحل والحرمة. وقرئ «الكذُب»، جمع كذوب بالرفع، صفة للألسنة، وبالنصب على الشتم. أو بمعنى: الكلم الكواذب، أو هو جمع الكذاب من قولك: كذب كذابًا، ذكره ابن جني. واللام في {لِتَفْتَرُوا} من ١٠ التعليل الذي لا يتضمن معنى الغرض.

[١٨٢٦] {مَتَاعٌ قَلِيلٌ}، خبر مبتدأ محذوف، أي منفعتهم فيما هم عليه من أفعال الجاهلية منفعة قليلة وعقابها عظيم.

١١٨-﴿وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا مَا قَصَصْنَا عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

١٥ [١٨٢٧] {مَا قَصَصْنَا عَلَيْكَ}، يعني في سورة الأنعام.

١١٩-﴿ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ عَمِلُوا السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٨٢٨] {بِجَهَالَةٍ}، في موضع الحال، أي عملوا السوء جاهلين غير عارفين بالله وبعقابه، أو غير متدبرين للعاقبة لغلبة الشهوة عليهم، {مِن بَعْدِهَا}، من بعد التوبة.

٢٠ **١٢٠-﴿إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾**

121. O'nun nimetlerine şükrederdi; çünkü O, onu seçip kendine ait kılmış ve dosdoğru bir yola iletmişti.

122. Biz ona dünyada iyilik verdik; ama o Âhirette de sâlihlerdendir elbette.

[1829] "Tek başına bir ümmetti" ifadesi iki anlama gelir: Birincisi; O, bütün güzel hasletlerde en ileri düzeyde olduğu için, tek başına ümmetlerden bir ümmet idi. (Ebû Nüvâs'ın) şu beytinde olduğu gibi:

Yadırganacak bir şey değildir O'nun tüm âlemi bir tek kişide toplaması

[1830] Mücâhid "O, tek başına bir ümmetti; onun dışındaki herkes inkârcı idi." demiştir. İkincisi ise, *ümmet* kelimesinin *me'mûm* -yani insanların hayra nail olma adına kendisine uydukları kişi- veya *fu'le* kalıbında ve mef'ûl anlamında olan *ruhle*, *nuhbe* vb. kelimeler gibi olup, *mu'temm*^{un} *bih* (kendisine uyulan) anlamında olmasıdır. Bu durumda, قَالَ إِنّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا ('Seni insanlara önder kılacağım.' buyurmuş. [Bakara 2/124]) âyetindeki kullanıma benzer.

[1831] Şa'bî'nin Ferve b. Nevfel el-Eşca'î'den rivayet ettiğine göre İbn Mes'ûd; "Mu'âz tek başına Allah'a ibadet eden bir ümmet idi." demişti. Ben[1] "Yanılıyorsun; o, Hazret-i İbrâhim idi." dedim. Bunun üzerine "*Ümmet* hayrı öğreten, *kānit* ise Allah ve Resulüne itaat eden demektir. Mu'âz da böyle biriydi." dedi. Hazret-i Ömer de kendisine "Yerine birini (halife) bırakmayacak mısın?" diye sorulması üzerine "Şimdi Ebû 'Ubeyde hayatta olsaydı halife olarak onu bırakırdım. Mu'âz hayatta olsaydı halife olarak onu bırakırdım. Salim hayatta olsaydı halife olarak onu bırakırdım; çünkü ben Peygamber (s.a.)'i 'Ebû 'Ubeyde bu ümmetin güvenilir adamıdır. Mu'âz tek başına bir ümmet, Allah'a itaat eden bir adamdır. Onunla Allah arasında kıyamet günü sadece peygamberler bulunur. Salim Allah'ı çok sever. O, Allah'tan korkmasaydı -bile- O'na isyan etmezdi.' buyururken işittim." demiştir. Dolayısıyla, kelime bu mânada, yani "dinde önder" anlamındadır; çünkü imamlar insanlara hayrı öğreten kimselerdir. *Kānit* Allah'ın emrini yerine getiren, *hanîf* ise İslam milletine meyleden ve ondan sapmayan demektir. Allah Teâlâ, Kureş inkârcılarının kendilerinin ataları olan Hazret-i İbrâhim'in dinine tâbi kimseler oldukları tarzındaki iddialarını yalanlamak için onun müşrik olmadığını ifade etmiştir.

---

1 "Ben" diyen, olayı anlatan Ferve olmalıdır. / ed.

١٢١-﴿شَاكِرًا لِأَنْعُمِهِ اجْتَبَاهُ وَهَدَاهُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

١٢٢-﴿وَآتَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَإِنَّهُ فِي الآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ﴾

[١٨٢٩] {كَانَ أُمَّةً}، فيه وجهان؛ أحدهما أنه كان وحده أمّة من الأمم لكماله في جميع صفات الخير كقوله:

٥ وَلَيْسَ عَلَى اللهِ بِمُسْتَنْكَرٍ   أَنْ يَجْمَعَ الْعَالَمَ في وَاحِدِ

[١٨٣٠] وعن مجاهد: كان مؤمنًا وحده والناس كلهم كفار. والثاني: أن يكون أمّة بمعنى مأموم، أي يؤمّه الناس ليأخذوا منه الخير، أو بمعنى مؤتم به كالرحلة والنخبة، وما أشبه ذلك مما جاء من فعلة بمعنى مفعول، فيكون مثل قوله {قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا} [البقرة: ١٢٤].

١٠ [١٨٣١] وروى الشعبي عن فروة بن نوفل الأشجعي عن ابن مسعود أنه قال: إنّ معاذًا كان أمّة قانتًا لله، فقلت: غلطت، إنما هو إبراهيم. فقال: الأمّة: الذي يعلم الخير. والقانت: المطيع لله ورسوله، وكان معاذ كذلك. وعن عمر رضي الله عنه أنه قال - حين قيل له: ألا تستخلف؟-: لو كان أبو عبيدة حيًا لاستخلفته: ولو كان معاذ حيًا لاستخلفته. ولو كان سالم حيًا لاستخلفته، فإني سمعت رسول الله ﷺ

١٥ يقول: «أبو عبيدة أمين هذه الأمّة، ومعاذ أمّة قانت لله، ليس بينه وبين الله يوم القيامة إلا المرسلون، وسالم شديد الحب لله، لو كان لا يخاف الله لم يعصه»، وهو ذلك المعنى، أي كان إمامًا في الدين؛ لأنّ الأئمة معلموا الخير. والقانت: القائم بما أمره الله. والحنيف: المائل إلى ملة الإسلام غير الزائل عنه. ونفى عنه الشرك تكذيبًا لكفار قريش في زعمهم أنهم على ملة أبيهم إبراهيم.

[1832] "O'nun nimetlerine şükrederdi." Rivayete göre Hazret-i İbrâhim, misafirsiz yemek yemezmiş. Bir gün evinde misafir bulunmadığı için yemeğini ertelemiş. Bunun üzerine melekler insan suretine girerek gruplar halinde gelip ona misafir olmuşlar. Yemeğe davet edince melekler ona cüzamlı olduklarını ifade etmişler. Bunun üzerine "Şimdi, Allah beni sağlıklı kılıp sizi müptela ettiği için O'na şükretmek üzere sizinle birlikte yemek yemem gerekir." diye vevap vermiş.

[1833] اجْتَبَاهُ "Peygamberlik için onu seçti, onu kendine ait kıldı." anlamındadır. "Onu dosdoğru bir yola" yani İslam dinine "iletmişti."

[1834] "İyilik" Katade bunun Allah'ın onu zikredip yüceltmesi demek olduğunu, nitekim bütün din sahiplerinin onu önder kabul ettiklerini söylemiştir. Bunun mal ve evlat olduğu; namaz kılanların "İbrâhim'i desteklediğin gibi" (*ke-mâ salleyte ʻalâ İbrâhîme*) demesi anlamında olduğu da söylenmiştir. "Sâlihlerdendir elbette." ifadesi "Cennet ehlindendir." anlamındadır.

123. Sonra sana "Samimi bir muvahhit olan, müşriklerden olmayan İbrâhim'in dinine uy." diye vahyettik.

[1835] "Sonra sana vahyettik." Bu "sonra" ifadesi, Hazret-i Peygamber'in makamının yüceliğini, onun Allah katındaki yüksek konumunu beyan etmekte, "Hazret-i Peygamber'in kendisine ve dinine tâbi olması"nın Allah Dostu İbrâhim'e verilen en büyük değer ve en değerli nimet olduğu gösterilmektedir. Zira bu ifade, bu sıfatın Allah Teâlâ'nın kendisini övdüğü diğer sıfatlardan ne kadar yüksek olduğuna delalet etmektedir.

124. (Yine haram yiyecek bağlamındaki o) Cumartesi yasağı da sadece; o gün hakkında anlaşmazlığa düşenlere konulmuştur. Senin Rabbin, ihtilâf edegeldikleri şeyler hakkında Kıyamet günü aralarında mutlaka hükmünü verecektir.

[1836] السَّبْتُ kelimesi, *sebeteti'l-Yehûd* (Yahudiler cumartesiyi kutsallaştırdı.) ifadesinden türemiş bir masdar olup mâna "*Sebt*in vebali -yani [maymuna ve domuza] dönüştürülme- de, bu gün hakkında anlaşmazlığa düşenlere konulmuştur."[1] anlamındadır. Yahudilerin o gün hakkında düştükleri ihtilâf, o gün avlanmayı bazen helal, bazen haram saymalarıdır. Oysa Allah o gün balık avlamamalarına ve o güne karşı saygılı olmalarına hükmettikten sonra yapmaları gereken, hepsinin onun haramlığı hususunda ittifak etmeleriydi.

1 Mealde -ve aşağıda diğer görüşte- belirtildiği üzere ayette Müşriklere hitapla "cumartesi yasağının neden konulduğu, yani bu günde balık avlamamanın -yani normalde helal olan bir etin- neden haram kılındığı" anlatılmaktadır. Konu maymuna ve domuza dönüştürme ile ilgili değildir. / ed.

[١٨٣٢] {شَاكِرًا لأَنْعُمِهِ}، روي أنه كان لا يتغدّى إلا مع ضيف، فلم يجد ذات يوم ضيفًا، فأخر غداءه، فإذا هو بفوج من الملائكة في صورة البشر، فدعاهم إلى الطعام فخيلوا له أنّ بهم جذامًا؟ فقال: الآن وجبت مواكلتكم شكرًا لله على أنه عافاني وابتلاكم.

٥ [١٨٣٣] {اجْتَبَاهُ}، اختصه واصطفاه للنبوّة، {وَهَدَاهُ إِلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ}، إلى ملة الإسلام.

[١٨٣٤] {حَسَنَةً}، عن قتادة: هي تنويه الله بذكره، حتى ليس من أهل دين إلا وهم يتولونه. وقيل: الأموال والأولاد، وقيل: قول المصلي منا: كما صليت على إبراهيم. {لَمِنَ الصَّالِحِينَ}، لمن أهل الجنة.

١٠ ١٢٣-﴿ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

[١٨٣٥] {ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ}، في «ثم» هذه ما فيها من تعظيم منزلة رسول الله ﷺ، وإجلال محله، والإيذان بأنّ أشرف ما أوتي خليل الله إبراهيم من الكرامة، وأجلّ ما أولي من النعمة: اتباع رسول الله ﷺ ملته. من قبل أنها دلت على تباعد هذا النعت في المرتبة من بين سائر النعوت التي أثنى الله عليه بها.

١٥ ١٢٤-﴿إِنَّمَا جُعِلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾

[١٨٣٦] {السَّبْتُ}، مصدر سبتت اليهود إذا عظمت سبتها. إنما جعل وبال السبت وهو المسخ {عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ}، واختلافهم فيه أنهم أحلوا الصيد فيه تارة وحرّموه تارة، وكان الواجب عليهم أن يتفقوا في تحريمه على كلمة واحدة بعد ما

٢٠ حتم الله عليهم الصبر عن الصيد فيه وتعظيمه.

[1837] Bu olayın zikredilmesinin anlamı, Allah'ın nimetlerine nankörlük eden şehir halkı vb. darb-ı mesellerin verilişindeki hikmetle aynıdır. O da isyan edip, Allah'ın emirlerine aykırı hareket edenleri, O'nunla olan itaat bağını koparanları O'nun gazabına düçar olmaktan sakındırmaktır.

[1838] **Şayet** "Yahudilerin tamamı helal kıldıklarına ya da tammaı haram kabul ettiklerine göre 'aralarında hükmetme'nin anlamı nedir?"[1] **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı, 'Onların bazen helal bazen haram sayma şeklindeki farklı tavırlarının cezasını onlara verir.' şeklindedir. Bir açıklama da şudur: Hazret-i Mûsâ onlara haftada bir günü ibadete ayırmalarını ve bunun da Cuma günü olmasını emretmişti. Onlar ise bunu kabul etmediler ve "Biz bunun için 'Allah'ın gökleri ve yeri yaratmayı bitirdiği gün'ü istiyoruz. O gün de cumartesidir." dediler. İçlerinden az bir grup ise cumayı kabul etti. İşte cumartesi hakkındaki ihtilafları budur. Zira bazıları cumartesiyi, bazıları da cumayı tercih ettiler. Bunun üzerine, Allah cumartesi gününe izin verdi ve o gün avlanmalarını haram kıldı. Cuma gününe razı olanlar Allah'ın emrine itaat ettiler ve o gün avlanmadılar. Diğerleri ise, o gün avlanmamaya karşı sabır gösteremediler. Sonunda Allah da diğerlerini değil, onları dönüştürdü. Allah "Kıyamet günü aralarında" hükmünü verecek ve her grubu hak ettiği ceza ile cezalandıracaktır. Buna göre, إنما جُعِل السبتُ (Cumartesi yasağı da sadece… konulmuştur.) ifadesi, "Bu güne hürmet etmek ve o gün avlanmayı bırakmak onlara farz kılınmıştır." anlamındadır. İfade, *innemâ ce'ale's-sebte* (Cumartesi yasağını da sadece… [Allah] koymuştur.) şeklinde malum okunduğu gibi, İbn Mes'ûd da *innemâ enzelne's-sebte* (Cumartesi yasağını da sırf… indirdik.) şeklinde okumuştur.

125. Sen, Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel şekilde tartış. Şüphesiz senin Rabbin, (Yahudiler ve Müslümanlar olarak) kendisinin yolundan kimin saptığını daha iyi bilir. Doğru yolda olanları da en iyi O bilmektedir.

[1839] "Rabbinin yolu" olan İslâm'a "hikmet" -doğru ve sağlam bir söz- "ile" yani hakkı açıklayan ve şüpheyi gideren delille, "güzel öğütle" yani onların iyiliğini istediğini ve menfaatlerini gözettiğini açıkça görecekleri şekilde [davet et] ki bu iki ifadeyle, "Hikmet ve güzel öğüt olan kitapla onları davet et." anlamında Kur'ân murat edilmiş de olabilir. "Onlarla en güzel şekilde tartış." Yani tartışma yollarının en güzeli olan tatlı dil ve yumuşaklık yoluyla, şiddet ve kabalık olmaksızın. "Şüphesiz senin Rabbin" onları "daha iyi bilir." Dolayısıyla, içinde hayır olana az bir öğüt, küçük bir nasihat yeter. Hayır olmayana ise, hiçbir tedbir kâr etmez; sanki soğuk demiri dövüyormuşsun gibidir.

1 Yani bir kısmı helal diğer kısmı haram kılsaydı bu o zaman söz konusu olabilirdi. / ed.

[١٨٣٧] والمعنى في ذكر ذلك، نحو المعنى في ضرب القرية التي كفرت بأنعم الله مثلًا، وغير ما ذكر، وهو الإنذار من سخط الله على العصاة والمخالفين لأوامره والخالعين ربقة طاعته.

[١٨٣٨] فإن قلت: ما معنى الحكم بينهم إذا كانوا جميعًا محلين أو محرّمين؟ قلت: معناه أنه يجازيهم جزاء اختلاف فعلهم في كونهم محلين تارة ومحرّمين أخرى ووجه آخر: وهو أنّ موسى عليه السلام أمرهم أن يجعلوا في الأسبوع يومًا للعبادة وأن يكون يوم الجمعة، فأبوا عليه وقالوا: نريد اليوم الذي فرغ الله فيه من خلق السموات والأرض وهو السبت، إلا شرذمة منهم قد رضوا بالجمعة، فهذا اختلافهم في السبت؛ لأن بعضهم اختاره وبعضهم اختار عليه الجمعة، فأذن الله لهم في السبت وابتلاهم بتحريم الصيد فيه، فأطاع أمر الله الراضون بالجمعة، فكانوا لا يصيدون فيه، وأعقابهم لم يصبروا عن الصيد فمسخهم الله دون أولئك، وهو يحكم {بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ}، فيجازي كل واحد من الفريقين بما يستوجبه. ومعنى جعل السبت: فرض عليهم تعظيمه وترك الاصطياد فيه. وقرئ «إنما جعل السبت»، على البناء للفاعل، وقرأ عبد الله: «إنا أنزلنا السبت».

١٢٥-﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ﴾

[١٨٣٩] {إلى سَبِيلِ رَبّكَ}، إلى الإسلام، {بالحكمة}، بالمقالة المحكمة الصحيحة، وهي الدليل الموضح للحق المزيل للشبهة، {وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ}، وهي التي لا يخفى عليهم أنك تناصحهم بها وتقصد ما ينفعهم فيها. ويجوزأن يريد القرآن، أي ادعهم بالكتاب الذي هو حكمة وموعظة حسنة، {وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ}، بالطريقة التي هي أحسن طرق المجادلة من الرفق واللين، من غير فظاظة ولا تعنيف، {إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ} بهم، فمن كان فيه خير كفاه الوعظ القليل والنصيحة اليسيرة، ومن لا خير فيه عجزت عنه الحيل، وكأنك تضرب منه في حديد بارد.

126. Cezalandıracak olursanız, sadece cezalandırıldığınız kadarı ile cezalandırın. Ama sabrederseniz, sabredenler için elbette bu daha hayırlıdır.

127. Sabret! Senin sabrın tamamen Allah'ın sayesindedir. Onlar(ın yaptıkların)a üzülme... Kurdukları 'tuzak'lardan dolayı için daralmasın.

128. Allah elbette müttakîlerle ve ihsan üzere hareket edenlerle beraberdir.

[1840] Burada eşleştirme yapmak üzere, birinci fiil (عَاقَبْتُمْ فعاقِبُوا), ikinci fiil (ما عُوقِبْتُم به) ile isimlendirilmiştir.[1] Cümle "Eğer size öldürme vb. bir kötülük yapılırsa, misliyle mukabelede bulunun, fazladan bir şey yapmayın." anlamındadır. İfade ayrıca فإن عُقّبتم فعَقّبوا şeklinde okunmuş olup "Eğer onların bir galibiyetinin ardından onlara galip gelirseniz, size yapılanları yapınız." anlamındadır. Rivayete göre Uhud savaşında Müşrikler, Müslümanlara *müsle* yapmış; karınlarını deşmiş, organlarını kesmişlerdi; Râhib'in oğlu Hanzala dışında *müsle* yapılmadık kimse bırakmamışlardı. Peygamber (s.a.) [amcası] Hamza'nın başucunda durdu. Ona da müsle yapılmıştı. -Bir rivayete göre- karnının deşilmiş olduğunu görünce "Allah'a yemin ederim ki Allah bana onlara karşı bir zafer verirse senin yerine onlardan yetmiş kişiye *müsle* yapacağım!" [*Buhārî*, "Cihâd", 12, 20] dedi. Bunun üzerine -daha sonra- işte bu âyet nazil oldu. Peygamber (s.a.) de yemininden ötürü kefaret verdi ve müsle yapmaktan vazgeçti. Dinimizde *müsle*nin haram olduğunda hiçbir ihtilaf yoktur. Azgın bir köpeğe bile müsle yapılamayacağına dair rivayetler vardır. [*Buhārî*, "Zebâih", 25]

[1841] لَهُوَ'deki zamir *sabrihim* (sabırları) ifadesine -ki صبرتم fiilinin masdarıdır- râcidir ve sabredenlerle muhataplar kastedilmiştir, yani "Sabrederseniz sabrınız sizin için daha hayırlıdır." denilmek istenmiş ve -zorluklara sabretmelerine karşı Allah'ın bir övgüsü olmak üzere- zamir yerine الصابرون (sabredenler) ifadesi konulmuştur.[2] Veya Allah bu ifadeyle onları; *müsle*ye sabredip müsle yapmadıkları takdirde kazanacakları sıfatla tavsif etmiştir. Yahut da zamir صبرتم kelimesinin delalet ettiği sabır cinsine râcidir ve "sabredenler"le onların cinsleri murat edilmiştir (muhataplar değil). Sanki "Sabredenler için sabır daha hayırlıdır." denilmiştir. "Kim de affedip barışırsa, onun ecri Allah'a düşer." [Şûrâ 42/40] ve "Ki, bağışlamanız takvaya daha yakındır." [Bakara 2/237] âyetlerinde olduğu gibi.

---

1 Yani sizlerin güç ve iktidarı ellerinde tutanlara vereceğiniz karşılık cezalandırma ('ikāb) masdarı ile anlatılamaz, ama onların eylemine uygun düşsün diye sizinkine de 'ikāb denilmiştir. / ed.

2 Yani "Bu sizin için elbette daha hayırlıdır." buyurabilecekken, "Bu sabredenler için elbette daha hayırlıdır." buyrularak, muhataplar sabra terğib edilmiş; sabır sahibi olmakla taltif edilmişlerdir. / ed.

١٢٦-﴿وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ﴾

١٢٧-﴿وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلا بِاللَّهِ وَلا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ﴾

٥ ١٢٨-﴿إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ﴾

[١٨٤٠] سمي الفعل الأول باسم الثاني للمزاوجة. والمعنى: إن صنع بكم صنيع سوء من قتل أو نحوه، فقابلوه بمثله ولا تزيدوا عليه. وقرئ «وإن عُقِّبْتم فعَقِّبوا»، أي وإن قفيتم بالانتصار فقفوا بمثل ما فعل بكم. روي أن المشركين مثلوا بالمسلمين يوم أحد: بقروا بطونهم وقطعوا مذاكيرهم، ما تركوا أحدًا غير ممثول به إلا حنظلة ١٠ بن الراهب، فوقف رسول الله ﷺ على حمزة وقد مثل به، وروي: فرآه مبقور البطن فقال: «أما والذي أحلف به، لئن أظفرني الله بهم لأمثلن بسبعين مكانك «فنزلت، فكفر عن يمينه وكفّ عما أراده، ولا خلاف في تحريم المثلة. وقد وردت الأخبار بالنهي عنها حتى بالكلب العقور.

[١٨٤١] إما أن يرجع الضمير في {لَهُوَ} إلى صبرهم وهو مصدر صبرتم. ويراد ١٥ بالصابرين: المخاطبون، أي ولئن صبرتم لصبركم خير لكم، فوضع الصابرون موضع الضمير ثناء من الله عليهم بأنهم صابرون على الشدائد. أو وصفهم بالصفة التي تحصل لهم إذا صبروا عن المعاقبة. وإما أن يرجع إلى جنس الصبر - وقد دل عليه صبرتم - ويراد بالصابرين جنسهم، كأنه قيل: وللصبر خير وللصابرين ونحوه قوله تعالى {فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ} [الشورى: ٤٠]. {وَأَن تَعْفُوا أَقْرَبُ ٢٠ لِلتَّقْوَى} [البقرة: ٢٣٧].

[1842] [Allah daha sonra Resulüne hitap ederek] sen de "sabret" demek suretiyle ona sabrı emretmektedir. "Senin sabrın tamamen Allah'ın sayesindedir" yani O'nun muvaffak kılması, tutması ve kalbine koyması iledir. "Onlara" yani inkârcıların yaptıklarına "üzülme." Tıpkı "Öyleyse, bu inkârcı nankör kavim için gam yeme." [Mâide 5/68] âyetinde olduğu gibi. Veya müminler için, kâfirlerin onlara yaptıklarına üzülme. "İçin daralmasın" İfade *ve lâ tekun fî dayk*ın şeklinde de okunmuş olup "Onların tuzaklarından dolayı göğsün daralmasın." anlamındadır. *Dayk* kelimesi *dayyık*ın şeddesiz hali olup "dar bir durumda" demektir. Ayrıca, *dayk* ve *dıyk* kelimeleri *kavl* ve *kıyl* gibi masdar da olabilirler.

[1843] "Allah elbette müttakilerle beraberdir." Yani, günahlardan kaçınanların ve amellerinde "ihsan üzere olanların" velîsidir.

[1844] Rivayete göre Herim b. Hayyan [v. 70/690] ölmek üzere iken kendisine "Bir vasiyette bulunsanız." demişler; o da "Vasiyet maldan yapılır. Benim ise hiç malım yok. Ben size Nahl suresinin son âyetlerini vasiyet ediyorum." demiş. Hazret-i Peygamber'in de "Kim Nahl suresini okursa Allah dünyada ona verdiği nimetlerden dolayı kendisini hesaba çekmez. Bir kimse onu okuduğu gün veya gece ölürse, güzel bir vasiyette bulunarak ölmüş bir insan gibi mükâfat alır." buyurduğu rivayet edilmiştir.

[١٨٤٢] ثم قال لرسوله ﷺ: {وَاصْبِرْ} أنت، فعزم عليه بالصبر، {وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ}، أي بتوفيقه وتثبيته وربطه على قلبك، {وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ}، أي على الكافرين، كقوله {فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ} [المائدة: ٦٨]، أو على المؤمنين وما فعل بهم الكافرون. {وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ}، وقرئ «ولا تكن في ضيق»، أي ولا يضيقن صدرك من مكرهم، والضيق: تخفيف الضيق، أي في أمر ضيق. ويجوز أن يكون الضيق والضيق مصدرين، كالقيل والقول.

[١٨٤٣] {إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا}، أي هو وليّ الذين اجتنبوا المعاصي، {و} ولي {الَّذِينَ هُمْ مُّحْسِنُونَ} في أعمالهم.

[١٨٤٤] وعن هرم ابن حيان أنه قيل له حين احتضر: أوص. فقال: إنما الوصية من المال ولا مال لي، وأوصيكم بخواتم سورة النحل.عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة النحل لم يحاسبه الله بما أنعم عليه في دار الدنيا وإن مات في يوم تلاها أو ليلته، كان له من الأجر كالذي مات وأحسن الوصية.

İSRÂ SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 111 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Her tür eksik ve kusurdan münezzehtir o Zat ki; -kendisine birtakım âyetlerimizi gösterelim diye- kulunu geceleyin Mescid-i Haram'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götürmüştür. O'dur gerçekten işiten, gören (Semî', Basîr).

[1845] سُبْحانَ (münezzehtir) kelimesi, tıpkı *'usmâne* (Osman) kelimesinin bir erkek özel ismi olması gibi tesbih anlamını ifade eden özel isimdir. Açıkça ifade edilmemiş olan gizli bir fiil tarafından nasp edilmiştir. Bu fiil takdir edildiğine cümle, *üsebbihullâhe sübhâne* (Allah'ı tenzih ederim tenzih!) şeklinde olur. Ardından *sübhâne* ifadesi fiil yerine kullanılmış, onun yerini almıştır. Bu ifade, Allah düşmanlarının Allah'a izafe ettikleri bütün çirkinliklerden Allah'ın tam anlamıyla tenzih edilmesi mânasına delâlet eder.

[1846] أَسْرى ve *serâ*, aynı fiilin iki farklı lehçedeki telaffuzudur. لَيْلًا (geceleyin) ifadesi zarf olarak mansuptur. **Şayet** "*İsrâ* (gece yürüyüşü) zaten ancak geceleyin olur. Bu durumda 'geceleyin' ifadesinin kullanılmasının mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** "Geceleyin" ifadesi nekire olarak kullanılmış; böylece gece yürüyüşünün süresinin çok kısa olduğu, Mekke'den Şam'a kırk gecede gidilebilecek olan yolun sadece gecenin bir kısmında götürüldüğü anlatılmak istenmiştir. Zira kelimenin nekire olarak kullanılmış olması kısmîlik mânasına işaret eder. İbn Mesûd ve Huzeyfe b. el-Yemân'ın bu ifadeyi *mine'l-leyli* (gecenin bir kısmında) şeklinde okumuş olmaları da bunu teyit eder. Bu husus "Geceleyin de -sana mahsus fazladan bir ibadet olmak üzere- onunla (yani Kur'ân ve namazla) uykunu böl." [İsrâ 17/79]) ifadesinde de söz konusudur; yani bu âyette gecenin bir kısmında ayağa kalkmak emredilmiştir.

[1847] Hazret-i Peygamber (s.a.)'in İsrâ yolculuğuna nereden çıktığı konusunda ihtilâf edilmiş; (i) bizzat Mescid-i Haram'dan çıktığı söylenmiştir ki âyetin zahiri de buna delâlet eder. Hazret-i Peygamber (s.a.)'den şöyle rivayet edilmiştir: Mescid-i Haram'da, Hicr'in yanı başında uyku ile uyanıklık arasında bir halde idim. O esnada Cebrail *Aleyhisselâm* Burak ile yanıma geldi [*Buhârî,* "Menâkıbu'l-Ensâr", 42]. (ii) Hazret-i Peygamber (s.a.)'in İsra yolculuğuna Ebû Tâlib'in kızı Ümmü Hânî'nin evinden çıktığı da söylenmiştir. Bu durumda "Mescid-i Haram"dan maksat, bütünüyle harem bölgesidir; çünkü Mescid de bu bölgenin içerisinde yer alır. Bu ilişki sebebiyle Mescid-i Haram ifadesi kullanılmıştır.

سورة الإسراء

مكية. وهي مأة و أحد عشر آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الأَقْصَى
٥ الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾

[١٨٤٥] {سُبْحَانَ} علم للتسبيح كعثمان للرجل، وانتصابه بفعل مضمر متروك إظهاره، تقديره: أسبح الله سبحان، ثم نزل سبحان منزلة الفعل فسد مسدّه، ودل على التنزيه البليغ من جميع القبائح التي يضيفها إليه أعداء الله.

[١٨٤٦] و{أسرى} وسرى لغتان. و{لَيْلًا} نصب على الظرف. فإن قلت: الإسراء
١٠ لا يكون إلا بالليل، فما معنى ذكر الليل؟ قلت: أراد بقوله {لَيْلًا} بلفظ التنكير: تقليل مدّة الإسراء، وأنه أسرى به في بعض الليل من مكة إلى الشأم مسيرة أربعين ليلة، وذلك أنّ التنكير فيه قد دلّ على معنى البعضية. ويشهد لذلك قراءة عبد الله وحذيفة: «من الليل»، أي بعض الليل، كقوله {وَمِنَ اليل فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً} [الإسراء: ٧٩] يعني الأمر بالقيام في بعض الليل.

١٥ [١٨٤٧] واختلف في المكان الذي أسرى منه فقيل: هو المسجد الحرام بعينه، وهو الظاهر. وروي عن النبي ﷺ. "بينا أنا في المسجد الحرام في الحجر عند البيت بين النائم واليقظان إذ أتاني جبريل عليه السلام بالبراق" وقيل: أسري به من دار أم هانىء بنت أبي طالب والمراد بالمسجد الحرام: الحرم، لإحاطته بالمسجد والتباسه به.

İbn Abbâs'ın [v. 68/688] , "Harem bölgesinin tamamı mescittir." dediği nakledilmiştir. Rivayete göre Peygamber (s.a.) Ümmü Hânî'nin evinde yatsı namazından sonra uyurken İsra yolculuğuna çıkarılmış ve aynı gece geri dönmüş, yaşadıklarını Ümmü Hânî'ye anlatmış, "Bütün peygamberler benim için canlandırıldı (*mussile lî*) ve onlara namaz kıldırdım." demiş, sonra Mescid'e gitmek üzere ayağa kalkmış. Ümmü Hânî ise onun elbisesine yapışmış ve engellemeye çalışmıştır. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) "Hayırdır, neden böyle yapıyorsun?" demiş, o da "Eğer bu haberi onlara verirsen kavminin seni yalanlamasından korkuyorum." demiştir. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) "Yalanlasalar dahi [çıkıp anlatacağım]!" demiş ve çıkmıştır. Derken Ebû Cehil gelip yanına oturmuş, Peygamber (s.a.) da ona İsra olayını anlatmıştır. Bunu duyan Ebû Cehil, "Ey Lüey b. Kâ'b oğulları! Toplanın hele!.." diye bağırmış, toplandıklarında Peygamber (s.a.) kendilerine olayı anlatmış, içlerinden kimi hayret ve inkâr maksadıyla alkış tutmuş kimi de nalinini başına vurmaya başlamış, daha önce iman etmiş olan bazı kimseler dinden çıkmışlar, bir kısım insanlar ise Hazret-i Ebû Bekr'in yanına koşup durumu anlatmışlar. O ise "Eğer bunu o söylediyse doğrudur!" demiş. Onlar, "Bu anlattığına rağmen onu yine de tasdik mi ediyorsun?" demişler. O da "Ben onu bundan daha öte konularda bile tasdik ediyorum!" demiş. Bu sebeple de *es-Sıddîk* olarak isimlendirilmiştir.

[1848] Hazret-i Peygamber (s.a.)'in kendilerine bu olayı anlattığı kimseler içerisinde Mescid-i Aksā'nın bulunduğu bölgelere yolculuk yapmış, oraları görmüş kimseler de bulunuyordu. Bunlar Hazret-i Peygamber (s.a.)'den Mescid-i Aksā'yı kendilerine tarif etmesini istediler. Bunun üzerine Beyt-i Makdis Hazret-i Peygamber (s.a.)'in gözünün önünde tecelli ettirilmiş, o da ona bakarak insanlara Mescid'i tarif etmeye başlamıştır. Bunu duyanlar, "Doğru tarif etti." demişlerdir. Bunun üzerine Kureyşliler, "O zaman bizim kafileden haber ver." demişler; Peygamber (s.a.) da kafiledeki develerin sayısından durumlarına kadar haber vermiş ve "Falanca gün Güneş'in doğuşuyla birlikte kafile buraya ulaşır, en önünde de alaca bir deve bulunacaktır." demiş. Bunun üzerine insanlar o gün erken vakitte (Şam istikametine bakan) tepelere doğru çıkıp gözetlemeye başlamışlar. Derken içlerinden biri, "İşte vallahi Güneş doğuyor." diye bağırmış. Bir diğeri, "İşte, vallāhi kafile geliyor, en önde de tıpkı Muhammed'in dediği gibi alaca bir deve var!" diye bağırmış. Fakat buna rağmen inanmamışlar ve "Bu apaçık bir sihirden başka bir şey değildir." demişlerdir.

وعن ابن عباس: الحرم كله مسجد وروي: (أنه كان نائمًا في بيت أم هانىء بعد صلاة العشاء فأسرى به ورجع من ليلته، وقص القصة على أم هانيء. وقال: مثل لي النبيون فصليت بهم وقام ليخرج إلى المسجد فتشبثت أم هانىء بثوبه فقال: مالك؟ قالت: أخشى أن يكذبك قومك إن أخبرتهم، قال: وإن كذبوني، فخرج ٥ فجلس إليه أبو جهل فأخبره رسول الله ﷺ بحديث الإسراء، فقال أبو جهل: يا معشر بني كعب بن لؤي، هلم فحدّثهم، فمن بين مصفق وواضع يده على رأسه تعجبًا وإنكارًا. وارتد ناس ممن كان قد آمن به، وسعى رجال إلى أبي بكر رضي الله عنه فقال: إن كان قال ذلك لقد صدق. قالوا: أتصدقه على ذلك؟ قال: إني لأصدقه على أبعد من ذلك، فسمي الصدّيق.

١٠ [١٨٤٨] وفيهم من سافر إلى ماثم، فاستنعتوه المسجد فجلي له بيت المقدس، فطفق ينظر إليه وينعته لهم، فقالوا: أمّا النعت فقد أصاب، فقالوا: أخبرنا عن عيرنا، فأخبرهم بعدد جمالها وأحوالها، وقال: تقدم يوم كذا مع طلوع الشمس، يقدمها جمل أورق، فخرجوا يشتدون ذلك اليوم نحو الثنية، فقال قائل منهم: هذه والله الشمس قد شرقت، فقال آخر: وهذه والله العير قد أقبلت يقدمها جمل أورق ١٥ كما قال محمد). ثم لم يؤمنوا وقالوا: ما هذا إلا سحر مبين.

[1849] Peygamber (s.a.) aynı gece semâya da yükselmiştir [yani miraca çıkmıştır]. Mirac Beyt-i Makdis'ten başlamıştır. Yine Kureyşlilere semâda gördüğü sıra dışı halleri anlatmış, peygamberlerle karşılaştığını, Beyt-i Ma'mûr'a ve Sidre-i Müntehâ'ya kadar gittiğini söylemiştir.

[1850] İsra olayının ne zaman gerçekleştiği konusunda ihtilâf edilmiş; hadisenin Hicretten bir sene önce yaşandığı söylenmiştir. Enes b. Mâlik [v. 93/712] ve Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] bu hadisenin peygamberlikten önce gerçekleştiği şeklinde bir görüş de nakledilmiştir.

[1851] Bu hadisenin uykuda mı yoksa uyanık halde mi yaşandığı konusunda da ihtilâf edilmiştir. Hazret-i Âişe'nin, "Vallahi, Hazret-i Peygamber (s.a.)'in bedeni göz önünden kaybolmuş değildir. O, ruhu ile miraca çıkmıştır." dediği nakledilmiştir.[1] Mu'âviye'nin de "Peygamber (s.a.) ruhu ile miraca çıkmıştır." dediği, Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] ise, "Bu olay Hazret-i Peygamber (s.a.)'in gördüğü bir rüyada yaşanmıştır." dediği nakledilmiştir. Ama görüşlerin çoğunluğu bunun aksi istikamettedir.

[1852] *Mescid-i Aksā* (en uzak Mescid) ifadesi Beyt-i Makdis anlamına gelir; çünkü o dönemde Beyt-i Makdis'ten daha uzak bir mescit yoktu.

[1853] "Çevresini mübarek kıldığımız" yani din ve dünya bereketi ihsan ettiğimiz. Zira o bölge Mûsâ *Aleyhisselâm*'dan beri peygamberlerin ibadet mekânı ve vahyin iniş yeridir. Çevresi akarsularla, meyveli ağaçlarla kaplıdır. (لِنُرِيَه [ona göstersin diye] ifadesini) Hasan-ı Basrî, Yâ ile *li-yuriyehû* (ona göstermek için) şeklinde okumuştur.

[1854] Âyetin diziminde gaip sıygasından mütekellim sıygasına geçiş yapma şeklinde bir tasarrufta bulunulmuş; önce أَسْرَى (yürüttü) fiili, sonra بَارَكْنَا (mübarek kıldık) fili, sonra da -Hasan-ı Basrî [v. 110/728] kıraatine göre- *li-yuriyehû* (ona göstermek için) fiili kullanılmış; bunun ardından مِنْ آيَاتِنَا (ayetlerimizden) ifadesi, onun ardından ise إِنَّهُ هُوَ (O'dur) ifadesi kullanılmıştır. Bu şekilde aynı cümle içerisinde farklı sıygalar arasında geçiş yapmak, Belâgat ilmindeki üsluplardan biri olan iltifat üslubudur.

[1855] "O'dur gerçekten" Muhammed'in sözlerini "işiten ve" onun fiillerini "gören." O, onun güzel ahlâkını ve ihlâsını bilmektedir; görmekte ve buna göre ona değer vermekte; onu kendisine yaklaştırmaktadır.

2. Mûsâ'ya kitabı verdik ve onu İsrailoğulları için kılavuz kıldık ki "Beni bırakıp başkasını vekil edinmeyin."

3. "Ey Nûh ile beraber taşıdığımız kimselerin zürriyeti!" diyerek... ki o gerçekten, çok şükreden bir kul idi.

---

1 Hazret-i Âişe'nin sözü hadis kaynaklarında geçmemekle birlikte, Peygamber (s.a.)'in miraca ruhen çıktığını haber veren rivâyetler vardır. Örneği: *Dârimî*, Sünen, I, 220. / ed.

[١٨٤٩] وقد عرج به إلى السماء في تلك الليلة، وكان العروج به من بيت المقدس وأخبر قريشًا أيضًا بما رأى في السماء من العجائب وأنه لقي الأنبياء وبلغ البيت المعمور وسدرة المنتهى.

[١٨٥٠] واختلفوا في وقت الإسراء فقيل كان قبل الهجرة بسنة. وعن أنس والحسن أنه كان قبل البعث.

[١٨٥١] واختلف في أنه كان في اليقظة أم في المنام فعن عائشة رضي الله عنها أنها قالت «والله ما فقد جسد رسول الله ﷺ ولكن عرج بروحه» وعن معاوية: إنما عرج بروحه. وعن الحسن. كان في المنام رؤيا رآها. وأكثر الأقاويل بخلاف ذلك.

[١٨٥٢] والمسجد الأقصى: بيت المقدس، لأنه لم يكن حينئذ وراءه مسجد.

[١٨٥٣] {بَارَكْنَا حَوْلَهُ} يريد بركات الدين والدنيا، لأنه متعبد الأنبياء من وقت موسى ومهبط الوحي، وهو محفوف بالأنهار الجارية والأشجار المثمرة. وقرأ الحسن: «ليريه» بالياء.

[١٨٥٤] ولقد تصرف الكلام على لفظ الغائب والمتكلم فقيل: أسرى به ثم باركنا ليريه، على قراءة الحسن، ثم من آياتنا، ثم إنه هو، وهي طريقة الالتفات التي هي من طرق البلاغة.

[١٨٥٥] {إِنَّهُ هُوَ السميع} لأقوال محمد {البصير} بأفعاله، العالم بتهذبها وخلوصها، فيكرمه ويقرّبه على حسب ذلك.

٢-﴿وَآتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِبَنِي إِسْرَائِيلَ أَلَّا تَتَّخِذُوا مِنْ دُونِي وَكِيلًا﴾

٣-﴿ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا﴾

[1856] أَلاَّ تَتَّخِذُوا (edinmeyin diye) ifadesi bu şekilde Tâ ile okunduğu gibi Yâ ile *ellâ yettehizû* şeklinde de okunmuştur ki, bu durumda mâna, "edinmemeleri için" şeklinde olur. أَلاَّ تَتَّخِذُوا (edinmeyin diye) şeklindeki okuyuşta ise bu ifade, *ketebtü ileyhi en if'al kezâ* (ona şöyle şöyle yap diye yazdım) ifadesi gibidir.

[1857] "Vekil" yani işlerinizi kendisine tevdi ettiğiniz, dayandığınız Rab.

[1858] ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنا ifadesi ihtisas olarak ["Özellikle, (…) taşıdığımız kimselerin zürriyeti" anlamında] mansuptur. Tâ ile ve nehiy anlamında أَلاَّ تَتَّخِذُوا (edinmeyin diye) şeklindeki okuyuşta, (ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنا'nın) nida olarak mansup olduğu da söylenmiştir. Yani, "Onlara 'Ey Nûh ile birlikte taşıdığımız kimselerin zürriyeti!' Benden başka vekil edinmeyin dedik." anlamındadır. Ayrıca "vekil" kelimesi ile "taşıdığımız kimselerin zürriyeti" ifadesi, تَتَّخِذُوا fiilinin iki mef'ûlü olabilir, yani "Onları efendi edinmeyin!" Bu durumda ifade, "Size 'melekleri ve peygamberleri Rab olarak benimsemenizi emretmesi' de olacak şey değildir!" [Âl-i 'İmrân 3/80] âyeti gibi olur. Nitekim Nûh *Aleyhisselâm* ile birlikte taşınanların zürriyeti içerisinde (tanrılaştırılan) Îsâ *Aleyhisselâm* ve Üzeyir *Aleyhisselâm* da bulunmaktadır. Bu ifade تَتَّخِذُوا fiilindeki Vav'dan bedel olarak *zürriyetü men hamelnâ* şeklinde merfû' da okunmuştur. Zeyd b. Sâbit ise Zel'in kesresi ile *zirriyyete* şeklinde okumuştur ki bu ifadeyi "torun" olarak tefsir ettiği nakledilmektedir. Buna göre Allah Teâlâ onlara, atalarının boğulmaktan kurtarılması nimetini hatırlatmış olmaktadır.

[1859] "Ki o" yani Nûh *Aleyhisselâm* "gerçekten, çok şükreden bir kul idi." Söylendiğine göre Nûh *Aleyhisselâm* yemek yediği zaman, "Beni doyuran Allah'a hamdolsun! Dileseydi beni aç bırakabilirdi."; içtiği zaman, "Susuzluğumu gideren Allah'a hamdolsun! Dileseydi beni susuz bırakabilirdi"; giyindiği zaman, "Beni giydiren Allah'a hamdolsun! Dileseydi beni çıplak bırakabilirdi."; ayağına çarık giydiği zaman, "Bunu bana giydiren Allah'a hamdolsun! Dileseydi beni yalın ayak bırakabilirdi."; *kazā-i hâcet* ettiği zaman, "Bunu benden sağ salim çıkartıp onun eziyetini benden gideren Allah'a hamdolsun! Dileseydi onu içimde tutabilirdi." dermiş. Rivayete göre yemek yemek istediği zaman yiyeceğini kendisine iman eden müminlere takdim eder, onların içinde muhtaç durumda olan birini bulacak olursa onu kendisine tercih edermiş.

[1860] **Şayet** "Gerçekten, çok şükreden bir kul idi.' ifadesinin kendisinden önceki ifade ile uyum yönü nedir?" **dersen şöyle derim:** Burada sanki "Benden başkasını vekil edinmeyin, bana ortak koşmayın; çünkü Nûh *Aleyhisselâm* çok şükreden bir kul idi.

[١٨٥٦] {أَلَا تَتَّخِذُوا} قرئ بالياء على: «لئلا يتخذوا»، وبالتاء على: أي «لا تتخذوا» كقولك: كتبت إليه أن أفعل كذا.

[١٨٥٧] {وَكِيلًا} ربا تكلون إليه أموركم.

[١٨٥٨] {ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا} نصب على الاختصاص. وقيل: على النداء فيمن
٥ قرأ «لا تتخذوا» بالتاء على النهي، يعني قلنا لهم لا تتخذوا من دوني وكيلا يا ذرية من حملنا {مَعَ نُوحٍ} وقد يجعل {وَكِيلًا ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا} مفعولي تتخذوا، أي لا تجعلوهم أربابًا كقوله {وَلَا يَأْمُرَكُمْ أَن تَتَّخِذُوا الملائكة والنبيين أَرْبَابًا} ومن ذرية المحمولين مع نوح عيسى وعزير عليهم السلام وقرئ «ذرية من حملنا» بالرفع بدلا من واو{تَتَّخِذُوا} وقرأ زيد بن ثابت: «ذِرية»، بكسر الذال. وروي عنه أنه قد فسرها
١٠ بولد الولد، ذكرهم الله النعمة في إنجاء آبائهم من الغرق.

[١٨٥٩] {إِنَّهُ} إن نوحًا {كَانَ عَبْدًا شَكُورًا} قيل: كان إذا أكل قال: الحمد لله الذي أطعمني، ولو شاء أجاعني. وإذا شرب قال: الحمد لله الذي سقاني، ولو شاء أظمأني. وإذا اكتسى قال: الحمد لله الذي كساني، ولو شاء أعراني. وإذا احتذى قال: الحمد لله الذي حذاني، ولو شاء أحفاني. وإذا قضى حاجته قال: الحمد لله
١٥ الذي أخرج عني أذاه في عافية، ولو شاء حبسه. وروي أنه كان إذا أراد الإفطار عرض طعامه على من آمن به، فإن وجده محتاجًا آثره به.

[١٨٦٠] فإن قلت: قوله إنه كان عبدًا شكورًا ما وجه ملاءمته لما قبله؟ قلت: كأنه قيل: لا تتخذوا من دوني وكيلًا، ولا تشركوا بي، لأنّ نوحًا عليه السلام كان عبدًا شكورًا،

Siz de ona iman edip, onunla birlikte taşınan kimselerin zürriyetindensiniz. O halde siz de tıpkı atalarınız gibi Nûh'u örnek alın." denilmiştir. Ayrıca bu ifadenin onların Nûh *Aleyhisselâm* ile birlikte taşınan kimselerin evlatları olmalarını, onunla irtibatlı olmalarını 'hususen seçilmiş olmalarının' gerekçesi olarak ifade etmiş olması da mümkündür. Yine, ifadenin gerekçelendirme değil, değerlendirme ifadesi olarak zikredilmiş olması da mümkündür.

4. Ve kitapta İsrailoğullarına "Siz yeryüzünde iki kez bozuculuk yapacak; azdıkça azacaksınız!" diye hükmettik.

5. Bu ikisinden ilkinin vadesi gelince, üzerinize çok güçlü ve acımasız kullarımızı gönderdik. Evlerin arasına kadar girip köşe-bucak (Yahudi) aradılar!.. Bu, gerçekleşmiş bir vaattir.

6. Bundan sonra sizi, tekrar onlara galip getirdik, mallar ve oğullarla size yardım ederek sayınızı artırdık.

[1861] "Ve kitapta" yani Tevrat'ta "İsrailoğullarına hükmettik." Onlara kesin hüküm şeklinde, yani kati olarak yeryüzünde fesat çıkaracaklarına ve üstünlük taslayıp yoldan çıkacaklarına, bunun kaçınılmaz olduğuna dair vahyettik.

[1862] لَتُفْسِدُنَّ (Bozuculuk yapacaksınız) ifadesi, hazfedilmiş bir yeminin cevabıdır. Kesin hükmün kasem yerine kullanılmış olması da mümkündür; bu durumda "bozuculuk yapacaksınız" ifadesi onun cevabı olur ve sanki "Bozuculuk yapacaksınız diye yemin ettik." denilmiş olur. Bu ifade meçhul fiil formunda *le-tüfsedünne* (bozuculuğa mâruz kalacaksınız) şeklinde ve Tâ'nın fethası ile, *fesede* fiilinden *le-tefsüdünne* (bozulacaksınız) şeklinde okunmuştur.

[1863] "İki kez." Bunlardan ilki Zekeriya *Aleyhisselâm*'ın katledilmesi ve kendilerine Allah'ın gazabı konusunda uyarı yaptığı vakit Yeremya'nın hapsedilmesi; ikincisi ise Zekeriya oğlu Yahya *Aleyhisselâm*'ın öldürülmesi ve Meryem oğlu Îsâ *Aleyhisselâm*'ı öldürme teşebbüsüdür.

[1864] عِبادًا لَنا (kullarımız) ifadesi *'abîd*^{en} *le-nâ* şeklinde de okunmuştur. Daha ziyade *'ibâdullah* (Allah'ın kulları) ve *'abîdü'n-nâs* (insanların köleleri) ifadesi kullanılır. Bunlar Senhârîb[1] ve ordularıdır. Buhtunnasr olduğu da söylenmiştir. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] nakledildiğine göre ise Câlût'tur [Golyat]. Bunlar İsrailoğullarının âlimlerini öldürmüş, Tevrat'ı yakmış, Mescid'i tahrip etmişler ve yetmiş bin kişiyi esir etmişlerdir.

1 M.Ö. 705-681 yılları arasında hüküm süren ve Yahudiler ile Babilliler üzerine askerî harekatlarıyla tanınan Asur kralı Sennacherib. (https://en.wikipedia.org/wiki/Sennacherib) / ed.

وأنتم ذرية من آمن به وحمل معه، فاجعلوه أسوتكم كما جعله آباؤكم أسوتهم. ويجوز أن يكون تعليلًا لاختصاصهم والثناء عليهم بأنهم أولاد المحمولين مع نوح، فهم متصلون به، فاستأهلوا لذلك الاختصاص. ويجوز أن يقال ذلك عند ذكره على سبيل الاستطراد.

٤-﴿وَقَضَيْنَا إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الأَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيرًا﴾

٥-﴿فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولاهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ فَجَاسُوا خِلالَ الدِّيَارِ وَكَانَ وَعْدًا مَفْعُولا﴾

٦-﴿ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ وَأَمْدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَجَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا﴾

[١٨٦١] {وَقَضَيْنَا إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ} وأوحينا إليهم وحيًا مقضيا، أي مقطوعًا مبتوتًا بأنهم يفسدون في الأرض لا محالة، ويعلون، أي يتعظمون ويبغون {فِي الكتاب} في التوراة.

[١٨٦٢] و{لَتُفْسِدُنَّ} جواب قسم محذوف. ويجوز أن يجري القضاء المبتوت مجرى القسم، فيكون {لَتُفْسِدُنَّ} جوابًا له، كأنه قال: وأقسمنا لتفسدن. وقرئ «لتفسدّن»، على البناء للمفعول. «ولتفسدن» بفتح التاء من فسد.

[١٨٦٣] {مَّرَّتَيْنِ} أولاهما: قتل زكريا وحبس أرميا حين أنذرهم سخط الله، والآخرة: قتل يحيى بن زكريا وقصد قتل عيسى ابن مريم.

[١٨٦٤] {عِبَادًا لَّنَا} وقرئ «عبيدًا لنا» وأكثر ما يقال: عباد الله وعبيد الناس: سنحاريب وجنوده وقيل بختنصر. وعن ابن عباس: جالوت. قتلوا علماءهم وأحرقوا التوراة، وخربوا المسجد، وسبوا منهم سبعين ألفًا.

[1865] **Şayet** "Allah'ın kâfirleri bu şekilde onların üzerine göndermesi ve başlarına musallat kılması nasıl caiz olabilir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, "Onları engelemeyerek, yaptıkları fiillerle bunları baş başa bıraktık." şeklindedir. Ancak burada Allah Teâlâ onların üzerine kâfirleri göndermiş olmasını kendi nefsine izafe etmiştir ki bu ifade tıpkı "İşledikleri yüzünden zalimleri birbirinin peşine işte böyle takarız!." [En'âm 6/129] ifadesi ve dua edenin, "Onların birliğini boz." diye dua etmesi gibidir. Allah Teâlâ burada -onların ülkenin içine dalıp altını üstüne getirmeleri anlamındaki- *cevs*i onlara izafe etmiştir ki Tevrat'ın yakılması ve Mescid'in tahrip edilmesi bunlara isnat edilen *cevs* fiilinin kapsamına dâhildir. Talha b. Musarrıf [v. 112/730] ise bu ifadeyi Hâ ile فَحَاسُوا şeklinde okumuştur. Yine bu ifade فَحَوَّسُوا şeklinde de okunmuştur. *Hilâle'd-diyâr* da *halele'd-diyâr* şeklinde okunmuştur.

[1866] **Şayet** "'İlkinin vadesi' ifadesi ne mânaya gelir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, "İlkinin cezasının zamanı gelince" şeklindedir.

[1867] "Bu" ceza vaadi "gerçekleşmiş" yani yerine getirileceği kesin olan kaçınılmaz "bir vaattir. Bundan sonra sizi, tekrar onlara galip getirdik" yani tövbe edip bozuculuk ve azgınlıktan döndüğünüz zaman üzerinize gönderilenlere karşılık devlet ve galibiyeti sizlere verdik. Söylendiğine göre bu, Nabukadnezar'ın öldürülüp İsrailoğullarının, esirlerini kurtarmaları ve tekrar bağımsızlıklarına kavuşmalarıdır. Bu ifade ile, Dâvûd *Aleyhisselâm*'ın Câlût'u öldürmesinin kastedildiği de söylenmiştir.

[1868] "Sayınızı" önceki sayınıza göre "artırdık." *Nefîr* kişi ile birlikte hareket eden kendi kavminden kimseler demektir. Tıpkı *el-'abîd* ve *el-ma'îz* kelimeleri (çoğul oldukları) gibi, *nefîr*in de *nefr*in çoğulu olduğu da söylenmiştir.

7. İhsan üzere hareket ederseniz, kendinize iyilik etmiş olursunuz; yok, kötülük ederseniz, o da kendinizedir; çünkü (o iki bozuculuktan) sonuncusunun vadesi gelince, yüzünüzü karartsınlar, ilk defa girdikleri gibi yine Mescid'e girip ele geçirdikleri her yeri harabeye çevirsinler diye (yine üzerinize güçlü ve acımasız kullar göndeririz)!..

[1869] Yani iyilik ve kötülüğün her ikisi de size mahsustur, fayda ve zararı sizden başkasına sirayet etmez. Hazret-i Ali (r.a.)'ın "Kimseye ne iyilik ettim ne de kötülük." [Yani ettiğim iyilik de kötülük de aslında kendimedir.] dediği ve bu âyeti okuduğu nakledilmiştir.

[١٨٦٥] فإن قلت: كيف جاز أن يبعث الله الكفرة على ذلك ويسلطهم عليه، قلت: معناه خلينا بينهم وبين ما فعلوا ولم نمنعهم، على أنّ الله عزّ وعلا أسند بعث الكفرة عليهم إلى نفسه، فهو كقوله تعالى {وَكَذَلِكَ نُوَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} [الأنعام: ١٢٩] وكقول الداعي. وخالف بين كلمهم. وأسند الجوس وهو التردّد خلال الديار بالفساد إليهم، فتخريب المسجد وإحراق التوراة من جملة الجوس المسند إليهم. وقرأ طلحة «فحاسوا» بالحاء. وقرئ «فحوّسوا»، و «خلل الديار».

[١٨٦٦] فإن قلت: ما معنى {وَعْدُ أُولاهُمَا}؟ قلت: معناه وعد عقاب أولاهما.

[١٨٦٧] {وَكَانَ وَعْدًا مَّفْعُولًا} يعني وكان وعد العقاب وعدا لا بد أن يفعل.

{ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ} أي الدولة والغلبة على الذين بعثوا عليكم حين تبتم ورجعتم عن الفساد والعلو. قيل: هي قتل بختنصر واستنقاذ بني إسرائيل أسراهم وأموالهم ورجوع الملك إليهم، وقيل: هي قتل داود جالوت.

[١٨٦٨] {أَكْثَرَ نَفِيرًا} مما كنتم. والنفير، من ينفر مع الرجل من قومه، وقيل: جمع نفر كالعبيد والمعيز.

٧-﴿إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لأَنْفُسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الآخِرَةِ لِيَسُوءُوا وُجُوهَكُمْ وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَلِيُتَبِّرُوا مَا عَلَوْا تَتْبِيرًا﴾

[١٨٦٩] أي الإحسان والإساءة: كلاهما مختص بأنفسكم، لا يتعدى النفع والضرر إلى غيركم. وعن عليّ رضي الله عنه: ما أحسنت إلى أحد ولا أسأت إليه، وتلاها.

[1870] "Sonuncusunun vadesi gelince" kullarımızı göndeririz ki "yüzünüzü karartsınlar." Burada "göndeririz" ifadesi hazfedilmiştir, çünkü daha önce zikredilmiş olması anlama yeterince delâlet etmektedir. "Yüzünüzü karartsınlar." ifadesinin anlamı, "Kötü duruma düşmenin ve perişanlığın izleri yüzünüzde açıkça görünür hale getirsinler." şeklindedir. Bu yönüyle ifade tıpkı "Onu yaklaşırken gördüklerinde, nankörce inkâr edenlerin yüzleri buruşur." [Mülk 67/27] ifadesi gibidir. لِيَسُوؤُا ifadesi *li-yesû'e* (O karartsın.) şeklinde de okunmuş olup, zamir Yüce Allah'a ya da vaade veya gönderme fiiline işaret eder. Yine Nun ile *li-nesû'e* (Biz karartalım.) şeklinde de okunmuştur. Hazret-i Ali (r.a.)'dan *le-nesû'enne* (Mutlaka karartırız.) ve *le-yesû'enne* (Mutlaka karartır.) şeklinde okuyuşlar rivayet edilmiştir. Bundan başka, hafifletilmiş Nun ile *le-nesû'en* şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuşa göre *li-yedhulû* ifadesindeki Lâm hazfedilmiş bir ifadeye, yani "gönderdik ki" ifadesine taalluk eder ve anlam, "gönderdik ki girsinler" şeklinde olur. Bu durumda *le-nesû'enne* ifadesi "geldiği zaman" ifadesinin cevabı olmaktadır. ما عَلَوْا (Ele geçirdikleri her yeri) ifadesi لِيُتَبِّرُوا (Harabeye çevirsinler.) ifadesinin mef'ûlüdür, yani hâkim oldukları, ele geçirdikleri her şeyi yok etsinler diye ya da hâkim oldukları süre içinde.

8. Rabbiniz belki size merhamet eder; ama siz dönerseniz, Biz de döneriz! Biz Cehennem'i inkârcı nankörlere zindan kılmışızdır.

[1871] İkincisinden sonra eğer bir defa daha tövbe eder ve günahlardan uzak durursanız, "Rabbiniz belki size merhamet eder. Ama" üçüncü bir kez "dönerseniz, Biz de" size ceza vermeye "döneriz!" Nitekim onlar dönmüşler, Allah Teâlâ da onlara kisraları musallat ederek, kendilerini haraca bağlatarak onlardan tekrar intikam almıştır. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] "Onlar döndüler, Allah Teâlâ da Hazret-i Muhammed (s.a.)'i gönderdi. Böylece, küçülmüş vaziyette bizzat kendi elleriyle cizye öder duruma düştüler." dediği nakledilmiştir. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] de "Sonra bunların en nihayeti Yüce Allah'ın Araplardan şu kavmi onların üzerine göndermesi olmuştur. Bu sebeple, İsrailoğulları Arapların bu kavminin elinden kıyamet gününe kadar azap görecektir." dediği nakledilmiştir.

[1872] حَصِيرًا zindan. Nitekim hapishaneye ["kişinin tutuklandığı", "serbest olamadığı yer" anlamında] *mahsar* ve *hasîr* denilir. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] ise [حَصِيرًا'ın tefsirinde] "dokuma hasırın yayıldığı gibi bir yaygı" dediği nakledilmiştir.

9. Şüphesiz bu Kur'ân, en doğru olana götürür ve sâlih amellerde bulunan müminlere büyük bir mükâfat olduğunu kendilerine müjdeler.

[١٨٧٠] {فَإِذَا جَآء وَعْدُ} المرّة {الآخِرَةِ} بعثناهم {لِيَسُوءُوا وُجُوهَكُمْ} حذف لدلالة ذكره أوّلا عليه. ومعنى {لِيَسُوءُوا وُجُوهَكُمْ} ليجعلوها بادية آثار المساءة والكآبة فيها، كقوله {سِيئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا} [الملك: ٢٧] وقرئ «ليسوء»، والضمير لله تعالى، أو للوعد، أو للبعث «ولنسوء» بالنون. وفي ٥ قراءة عليّ: «لنسوأنّ» «وليسوأنّ» وقرئ «لنسوأن»، بالنون الخفيفة. واللام في {ليدخلوا} على هذا متعلق بمحذوف وهو: وبعثناهم ليدخلوا ولنسوأن: جواب إذا جاء {مَا عَلَوا} مفعول ليتبروا، أي ليهلكوا كل شيء غلبوه واستولوا عليه. أو بمعنى: مدة علوّهم.

٨-﴿عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يَرْحَمَكُمْ وَإِنْ عُدْتُمْ عُدْنَا وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ ١٠ حَصِيرًا﴾

[١٨٧١] {عَسَى رَبُّكُمْ أَن يَرْحَمَكُمْ} بعد المرة الثانية إن تبتم توبة أخرى وانزجرتم عن المعاصي {وَإِنْ عُدتُّمْ} مرة ثالثة {عُدْنَا} إلى عقوبتكم وقد عادوا، فأعاد الله إليهم النقمة بتسليط الأكاسرة وضرب الأتاوة عليهم وعن الحسن: عادوا فبعث الله محمدًا، فهم يعطون الجزية عن يد وهم صاغرون وعن قتادة: ١٥ ثم كان آخر ذلك أن بعث الله عليهم هذا الحيّ من العرب، فهم منهم في عذاب إلى يوم القيامة.

[١٨٧٢] {حَصِيرًا} محبسًا يقال للسجن محصر وحصير. وعن الحسن: بساطًا كما يبسط الحصير المرمول.

٩-﴿إِنَّ هَذَا القرآن يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ ٢٠ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا﴾

10. Şunu da bildirir ki Biz, Âhirete iman etmeyenlere can yakıcı bir azap hazırlamışızdır.

[1873] "En doğru olana" yani en sağlam ve doğru olan hale ya da dine veya yola. Bunlardan hangisi takdir edilirse edilsin, hiçbirinin takdir edilmediği hazif halindeki edebi zevki almak mümkün değildir; çünkü hazif durumunda nitelenen şey müphem kalmakta ve bu yüzden bir ihtişam hissi uyandırmakta, ancak açıkça ifade edildiğine bu durum söz konusu olmamaktadır. يُبَشِّرُ (müjdeler) ifadesi tahfif ile *yebşuru* şeklinde de okunmuştur.

[1874] **Şayet** "Ayette müttaki müminleri ve kâfirleri zikrettiği halde, nasıl olmuştur da fâsıkları zikretmemiştir?" **dersen şöyle derim:** O dönemde insanlar ya takva sahibi mümin ya da müşrik idi. (*el-menzile beyne'l-menzileteyn* sahipleri, yani) bu iki durum arasında kalanlar ise daha sonra ortaya çıkmıştır.

[1875] **Şayet** "وَأَنَّ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ (iman etmeyenlere) ifadesi neye atfedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا (onlara büyük bir mükâfat olduğunu) ifadesine atıftır ve anlam, "Kur'ân müminlere iki müjde vermiştir: İlki onlara verilen sevap, ikincisi ise düşmanlarına verilen cezadır." şeklindedir. Ayrıca, "iman etmeyenlerin azaba mâruz kalacaklarını haber verir" anlamının kastedilmiş olması da mümkündür.

11. İnsanoğlu, şer için -hayrı istercesine- dua eder. Çok acelecidir insanoğlu!

[1876] Yani kızdığı zaman kendisi, ailesi veya malı aleyhine, tıpkı dua edermiş gibi beddua eder. Bu tıpkı "Allah insanlara hayrı çarçabuk istedikleri gibi, şerri de hemen veriverseydi, kendilerine tanınan müddet anında bitirilirdi!" [Yûnus 10/11] ifadesi gibidir. "Çok acelecidir insanoğlu!" Aklına düşen, kalbine gelen her şeyi derhal ister; basiret sahipleri gibi teenni ile hareket etmez. Rivayete göre Peygamber (s.a.) bir defasında Sevde binti Zem'a'ya bir esir göndermiş. Esir geceleyin inlemeye başlamış. Hazret-i Sevde ona, "Neyin var, niye inliyorsun?" diye sorunca bağlı olduğu deri kemerin canını acıtmasından şikâyet etmiş. Bunun üzerine Hazret-i Sevde onun bağlı olduğu kemeri omzundan çözmüş… Fakat uyuduğu sırada esir elini çözüp kaçmış. Sabah olduğunda Peygamber (s.a.) esirin getirilmesini istemiş. Durum kendisine haber verilince "Allah'ım! Sevde'nin ellerini kes." diye dua etmiş, Hazret-i Sevde de elini açmış ve duaya icabet edilmesi, Allah'ın elini kesmesi için 'Âmin!' demeye başlamış. Bunun üzerine Peygamber (s.a.), "Ben herhangi bir beşerin kızdığı gibi kızmış olduğum için, Allah Teâlâ'ya ailemden hak etmeyen birine lânet okuyup beddua ettim. Sevde elini indirsin." buyurmuştur [Vâkıdî, *Megâzî,* II, 554].

١٠-﴿وَأَنَّ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالآخِرَةِ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾

[١٨٧٣] {لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ} للحالة التي هي أقوم الحالات وأسدّها. أو للملة. أو للطريقة. وأينما قدرت لم تجد مع الإثبات ذوق البلاغة الذي تجده مع الحذف، لما في إبهام الموصوف بحذفه من فخامة تفقد مع إيضاحه. وقرئ «ويبشر»، بالتخفيف.

٥ [١٨٧٤] فإن قلت: كيف ذكر المؤمنين الأبرار والكفار ولم يذكر الفسقة؟ قلت: كان الناس حينئذ إما مؤمن تقي، وإما مشرك، وإنما حدث أصحاب المنزلة بين المنزلتين بعد ذلك.

[١٨٧٥] فإن قلت: علام عطف {وأَنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ}؟ قلت: على {أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا} على معنى: أنه بشر المؤمنين ببشارتين اثنتين: بثوابهم، وبعقاب أعدائهم
١٠ ويجوز أن يراد: ويخبر بأن الذين لا يؤمنون معذبون.

١١-﴿وَيَدْعُ الإِنْسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ وَكَانَ الإِنْسَانُ عَجُولا﴾

[١٨٧٦] أي: ويدعو الله عند غضبه بالشر على نفسه وأهله وماله، كما يدعوه لهم بالخير، كقوله {وَلَوْ يُعَجِّلُ اللَّهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتِعْجَالَهُمْ بِالْخَيْرِ} [يونس: ١١]. {وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا} يتسرع إلى طلب كل ما يقع في قلبه ويخطر بباله، لا يتأنى
١٥ فيه تأني المتبصر. وعن النبي ﷺ. أنه دفع إلى سودة بنت زمعة أسيرًا، فأقبل يئن بالليل، فقالت له: مالك تئن؟ فشكا ألم القدّ، فأرخت من كتافه، فلما نامت أخرج يده وهرب، فلما أصبح النبي ﷺ دعا به فأعلم بشأنه، فقال ﷺ «اللهم اقطع يديها» فرفعت سودة يديها تتوقع الإجابة، وأن يقطع الله يديها، فقال النبي ﷺ: «إني سألت الله أن يجعل لعنتي ودعائي على من لا يستحق من أهلي رحمة لأني بشر أغضب
٢٠ كما يغضب البشر فلتردّ سودة يديها.»

[1877] Ayrıca burada "insan" kelimesi ile kâfirin kastedilmiş olması ve kâfir kimsenin alelacele ve alay maksadıyla, tıpkı başına bir zorluk geldiği zaman dua etmesine benzer şekilde azap için dua etmesinin kastedilmiş olması da mümkündür. Bu durumda "Çok acelecidir insanoğlu!" ifadesi, "Azap kesinlikle gelecek. Öyleyse bu acele niye!?" anlamına gelmektedir. İbn Abbâs [v. 68/688] bu kişinin "Allah'ım! Bu (Kur'ân) gerçekten Senin katındansa, üzerimize gökten taş yağdır ya da bize can yakıcı bir azap getir." [Enfâl 8/32] diye dua eden Nadr b. Hâris olduğunu, bu duasına icabet edilerek boynunun kesilmiş olduğunu söylemiştir.

12. Biz gece ile gündüzü iki âyet kıldık ve gerek (çalışıp kazanarak) Rabbinizin lütfundan isteyesiniz gerekse yılların sayısını ve hesabı bilesiniz diye gece âyetini silip, gündüz âyetini aydınlatıcı kıldık. Biz her şeyi uzun uzadıya açıklamışızdır.

[1878] Bu âyetin yorumunda iki ihtimal söz konusudur. İlkine göre gece ile gündüzün bizatihi birer âyet / delil oldukları kastedilmiştir. Bu durumda "gündüz âyeti" ve "gece âyeti" şeklindeki tamlamalar tıpkı sayı ifadesinin sayılan şeye izafe edilmesiyle yapılan tamlamalarda olduğu gibi beyan ifade eden türden tamlamalar olur. Anlam da, "Bir âyet olan geceyi silip, yine bir âyet olan gündüzü aydınlatıcı kıldık" şeklinde olur. İkinci ihtimale göre burada, "Gecenin ve gündüzün aydınlatıcısı olan şeyi, yani Güneş'i ve Ay'ı birer âyet kıldık." mânası kastedilmiştir. "Gece âyetini silip" yani geceyi ışığı silinmiş, söndürülmüş, karanlık kıldık. Tıpkı silinmiş bir levhada olan şey görülüp anlaşılamadığı gibi gece vaktinde de hiçbir şey görünüp anlaşılamaz. "Gündüzü ise aydınlatıcı kıldık." yani onda nesneler ayan beyan görülür, anlaşılır. Ya da "Gecenin âyeti olan Ay'ı sildik, bu yüzden onun kendisiyle eşyanın açık seçik görüldüğü Güneş'in ışınları gibi ışınları yoktur. Güneş'i ise ışınlı, aydınlatıcı kıldık; onun ışığında her şey görülür." şeklindedir.

[1879] "Rabbinizin lütfundan isteyesiniz diye" gündüzün aydınlığı ile işlerinizi kolaylıkla yapabilme ve geçimizi sağlayacak işleri yerine getirebilme imkânına sahip olasınız "ve" sürekli yenilenen gece ve gündüzün farklılığı sayesinde "yılların sayısını ve hesabı" ve ihtiyaç duyduğunuz şeyleri "bilesiniz diye." Eğer bu durum olmasaydı hiç kimse vakit hesaplamasını bilmezdi ve bütün işler aksardı. Dininize ve dünyanıza dair ihtiyaç duyduğunuz "her şeyi Biz uzun uzadıya açıklamışızdır." Hiçbir karmaşa içermeyecek açıklıkta beyan etmiş, bahanelerinizi tüketip ortadan kaldırmış ve elinizde bize karşı delil olacak hiçbir şey bırakmamışızdır.

[١٨٧٧] ويجوز أن يريد بالإنسان الكافر، وأنه يدعو بالعذاب استهزاء ويستعجل به، كما يدعو بالخير إذا مسته الشدّة. {وَكَانَ الإِنْسَانُ عَجُولا}: يعني أن العذاب آتيه لا محالة، فما هذا الاستعجال، وعن ابن عباس ﵄: هو النضر بن الحرث قال: اللهم إن كان هذا هو الحق من عندك الآية، فأجيب له، فضربت عنقه صبرًا.

١٢-﴿وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَتَيْنِ فَمَحَوْنَا آيَةَ اللَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِتَبْتَغُوا فَضْلا مِنْ رَبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ وَكُلَّ شَيْءٍ فَصَّلْنَاهُ تَفْصِيلا﴾

[١٨٧٨] فيه وجهان؛ أحدهما أن يراد أن الليل والنهار آيتان في أنفسهما، فتكون الإضافة في آية الليل وآية النهار للتبيين، كإضافة العدد إلى المعدود، أي فمحونا الآية التي هي الليل وجعلنا الآية التي هي النهار مبصرة. والثاني: أن يراد: وجعلنا نيري الليل والنهار آيتين، يريد الشمس والقمر. {فَمَحَوْنَا آيَةَ اللَّيْلِ}، أي جعلنا الليل ممحوّ الضوء مطموسه مظلمًا، لا يستبان فيه شيء كما لا يستبان ما في اللوح الممحوّ، وجعلنا النهار مبصرًا أي تبصر فيه الأشياء وتستبان. أو فمحونا آية الليل التي هي القمر حيث لم يخلق لها شعاعًا كشعاع الشمس، فترى به الأشياء رؤية بينة، وجعلنا الشمس ذات شعاع يبصر في ضوئها كل شيء.

[١٨٧٩] {لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ} لتتوصلوا ببياض النهار إلى استبانة أعمالكم والتصرف في معايشكم {وَلِتَعْلَمُوا} باختلاف الجديدين {عَدَدَ السِّنِينَ وَ} جنس {الْحِسَابَ} وما يحتاجون إليه منه ولولا ذلك لما علم أحد حسبان الأوقات، ولتعطلت الأمور {وَكُلَّ شىْءٍ} مما تفتقرون إليه في دينكم ودنياكم {فَصَّلْنَاهُ} بيناه بيانًا غير ملتبس، فأزحنا عللكم، وما تركنا لكم حجة علينا.

13. Her insanın kuşunu kendi boynuna dolamışızdır. Kıyamet günü, karşısına açılmış bir kitap çıkarırız

14. (ve deriz ki:) "Oku kitabını! Bugün, hesaba çekici olarak sen kendi kendine yetersin!"

[1880] طائِرَهُ (kuşunu) yani amelini. -Bu konuda söylenecek olan şeyleri Neml sûresinde (47. âyetin tefsirinde) söyledik.- Süfyân b. ʻUyeyne'den [v. 198/814] bu ifadenin tıpkı *tāra le-hû sehm*^{ün} (Oku çıkıp gitti.) ifadesi gibi bir kullanım olduğu rivayet edilmiştir. Bu durumda mâna, "Uçup giden amellerini ona bağladık, ilzam ettik." şeklinde olup, "Kişinin ameli tıpkı bir kolyenin ya da zincirin boyna bağlanıp oradan ayrılmaz olduğu gibi, kendisine bağlıdır." anlamı kastedilmiştir. Arapların *tekalledehâ tavka'l-hamâmet*^{i} (Güvercin gerdanlığı gibi onu boynuna bağladı.) deyişleri ve *el-mevt*^{ü} *fi'r-rikāb* (Ölüm boyunda asılıdır.) deyişleri ve *ve hâzâ ribkat*^{ün} *fî rakabetihî* (Bu onun boynunda bir boyun bağıdır.) deyişleri gibidir. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728], "Ey Ademoğlu! Önüne bir sayfa açtım, diriltildiğin zaman onu senin boynuna asacağım." dediği nakledilmiştir. Bu ifade *fî ʻunkihî* şeklinde Nun'un sükûnu ile de okunmuştur. نُخْرِجُ (çıkarırız) ifadesi bu şekilde Nun ile okunduğu gibi Yâ ile *yuhricu* (çıkarır) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda zamir Yüce Allah'a işaret eder. Yine bu ifade meçhul fiil formunda *yuhracu* (çıkarılır) şeklinde ve *harace* fiilinin muzarisi olarak *yahrucu* (çıkar) şeklinde de okunmuştur. Bu durumda zamir "kuş"a gider, yani "Kuş bir kitap olarak çıkar." şeklinde olur. Yine bu durumda *kitâb*^{en} kelimesi hal olarak mansuptur. يَلْقَاهُ (karşısına çıkar) ifadesi meçhul fiil formunda ve şeddeli olarak *yulekkāhu* (karşısına çıkartılır; ona verilir) şeklinde de okunmuştur. يَلْقَاهُ مَنْشُورًا (karşısına açılmış) ifadeleri *kitâb*ın iki sıfatıdır ya da "karşısına" ifadesi sıfat, "açılmış" ifadesi ise bu sıfatın halidir.

[1881] "Oku" ifadesinin başında bir "denilir ki" ifadesi yer alır. Katâde'nin [v. 117/735] "O gün dünyada iken okuma bilmeyen kimse bile okur." dediği nakledilmiştir. بِنَفْسِكَ (kendi kendine) ifadesi كَفَى (yeter) fiilinin fâʻilidir. حَسِيبًا ifadesi ise temyiz olup "hesaba çekici" anlamındadır. Bu ifade tıpkı *darîbu'l-kıdâh* (ok kırıcı) ifadesinde *darîb*in *dārib* anlamında, *sarîm*in *sārim* anlamında kullanılması gibidir. Bu görüşü Sîbeveyhi [v. 180/796] zikretmiştir. İfadede yer alan ʻAlâ harf-i ceri, tıpkı *hasibe ʻaleyhi kezâ* (Onun aleyhine şu şu hesabı yaptı.) ifadesindeki gibi [aleyhinde anlamında] kullanılmıştır. Ayrıca *hasîb* ifadesinin *kâfî* (yeterli) anlamında kullanılmış olması da mümkündür. Bu durumda kelime *şehîd* (tanık) anlamında kullanılmış ve mefʻûlünü ʻAlâ harf-i ceri ile almıştır; çünkü *şâhit*, iddia sahibinin maksadının yerine gelmesi için yeterli olur.[1]

1 Ve ʻAlâ'daki istiʻlâ / tamamen kaplama anlamı gerçekleşmiş olur. / ed

١٣-﴿وَكُلَّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنْشُورًا﴾

١٤-﴿اقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا﴾

[١٨٨٠] {طَائِرَهُ} عمله وقد حققنا القول فيه في سورة النمل. وعن ابن عيينة: هو من قولك: طار له سهم، إذا خرج، يعني ألزمناه ما طار من عمله. والمعنى أنّ عمله لازم له لزوم القلادة أو الغل لا يفك عنه، ومنه مثل العرب: تقلدها طوق الحمامة. وقولهم: الموت في الرقاب. وهذا ربقة في رقبته. عن الحسن: يا ابن آدم بسطت لك صحيفة إذا بعثت قلدتها في عنقك. وقرئ «في عنقه» بسكون النون. وقرئ «نخرج» بالنون. «ويخرج» بالياء، والضمير لله عز وجل «ويخرج»، على البناء للمفعول. ويخرج من خرج، والضمير للطائر. أي يخرج الطائر كتابًا، وانتصاب {كِتَابًا} على الحال. وقرئ «يلقّاه»، بالتشديد مبنيا للمفعول. و{يَلْقَاهُ مَنْشُورًا} صفتان للكتاب. أو{يلقاه} صفة و{مَنْشُورًا} حالٌ من يلقاه.

[١٨٨١] {اقرأ} على إرادة القول. وعن قتادة: يقرأ ذلك اليوم من لم يكن في الدنيا قارئًا. و{بِنَفْسِكَ} فاعل كفى. و{حَسِيبًا} تمييز وهو بمعنى حاسب كضريب القداح بمعنى ضاربها وصريم بمعنى صارم ذكرهما سيبويه. وعلى متعلق به من قولك حسب عليه كذا. ويجوز أن يكون بمعنى الكافي وضع موضع الشهيد فعدّي بعلى لأنّ الشاهد يكفي المدعي ما أهمه.

[1882] **Şayet** “[*Nefs* müennes olduğu halde] âyette neden *hasîb*[en] kelimesi müzekker olarak kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Çünkü bu ifade *şehîd* (şahit), *kādî* (kadı) ve *emîr* kelimeleri ile aynı konum ve mânada kullanılmıştır. Zira bu görevleri çoğunlukla erkekler üstlenir. Burada sanki “Seni hesaba çekecek bir erkek olarak nefsin yeter.” denilmiş olmaktadır. Ayrıca *nefs*in tıpkı *selâsetü enfüs*[in] (üç şahıs) kullanımında olduğu gibi, *şahıs* anlamında kullanılmış olması da mümkündür. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] bu âyeti okuduğu zaman, “Ey Âdemoğlu! Allah’a and olsun ki seni kendine hesaba çekici tayin eden kudret, sana insaf etmiştir.” demiştir.

15. Kim doğru yola gelirse, kendisi için gelmiş olur; kim de saparsa, kendisi aleyhine sapmış olur. Üzerinde yük bulunan hiç kimse başkasının yükünü çekemez. Peygamber göndermedikçe azap etmiş değilizdir Biz.

[1883] Yani her nefis yük taşır, ama başkasının yükünü değil, sadece kendi yükünü. “Azap etmiş değilizdir Biz.” Kendilerine peygamber gönderip de bize karşı bahanelerini, delillerini tüketmeden bir topluma azap etmek, bizim için hikmetin gerektirdiği bir doğru değildir. **Şayet** “Peygamber gönderilmeden önce de onlar hakkında delil kesinleşmiştir; çünkü Allah’ın tanınacağı aklî deliller kendilerinde bulunmaktadır. Oysa onlar aklî gözlem ve tefekkür imkânına sahip oldukları halde bu konuda gaflete düşmüşlerdir. Azaba mâruz kalmalarının sebebi, akıllarını kullanarak gözlem ve tefekkür etmemeleri ve bu yüzden küfre düşmeleridir. Yoksa ancak vahiyle bilinecek olan ilahî yasaları bilmemeleri ve ancak iman ettikten sonra yapılabilecek dinî amelleri yerine getirmemiş olmaları değildir?” **dersen şöyle derim:** Peygamberlerin gönderilmesi insanları gaflet uykusundan uyandırıp gözlem ve tefekküre dikkatlerini çekme cümlesindendir. Böylece, onların artık “Biz gafildik! Bize aklın delilleri üzerinde düşünmemiz için dikkatimizi çekecek olan bir peygamber gönderilmiş olsaydı ya!” deme imkânları kalmamıştır.

16. Bir şehri helâk etmek istediğimiz zaman, oranın ileri gelenlerine emrederiz, orada fâsıklık ederler! Bunun üzerine, haklarında azap sözü kesinleşir. Biz de orayı yerle bir ederiz.

[1884] “İstediğimiz zaman” yani bir kavmin helâk vakti yaklaştığı zaman artık kendilerine verilecek çok az bir süre kaldığı zaman “onlara emrederiz, onlar da fâsıklık ederler.” Yani biz onlara fâsıklığı emrederiz, onlar da yaparlar. Buradaki emir, mecazî anlamdadır.

[١٨٨٢] فإن قلت: لم ذكر حسيبًا؟ قلت: لأنه بمنزلة الشهيد والقاضي والأمير؛ لأنّ الغالب أنّ هذه الأمور يتولاها الرجال، فكأنه قيل: كفى بنفسك رجلًا حسيبًا. ويجوز أن يتأوّل النفس بالشخص، كما يقال: ثلاثة أنفس. وكان الحسن إذا قرأها قال: يا ابن آدم، أنصفك والله من جعلك حسيب نفسك.

٥ ١٥-﴿مَنِ اهْتَدَى فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَلا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولا﴾

[١٨٨٣] أي: كل نفس حاملة وزرًا، فإنما تحمل وزرها لا وزر نفس أخرى {وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ} وما صحّ منا صحة تدعو إليها الحكمة أن نعذب قومًا إلا بعد أن {نَبْعَثَ} إليهم {رَسُولًا} فتلزمهم الحجة. فإن قلت: الحجة لازمة لهم قبل بعثة الرسل، لأنّ ١٠ معهم أدلة العقل التي بها يعرف الله، وقد أغفلوا النظر وهم متمكنون منه، واستيجابهم العذاب لإغفالهم النظر فيما معهم، وكفرهم لذلك، لا لإغفال الشرائع التي لا سبيل إليها إلا بالتوقيف، والعمل بها لا يصح إلا بعد الإيمان. قلت: بعثة الرسل من جملة التنبيه على النظر والإيقاظ من رقدة الغفلة، لئلا يقولوا: كنا غافلين فلو لا بعث إلينا رسولًا ينبهنا على النظر في أدلة العقل.

١٥ ١٦-﴿وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْنَاهَا تَدْمِيرًا﴾

[١٨٨٤] {وَإِذَا أَرَدْنَا} وإذا دنا وقت إهلاك قوم ولم يبق من زمان إمهالهم إلا قليل، أمرناهم {فَفَسَقُوا} أي أمرناهم بالفسق ففعلوا، والأمر مجاز:

Zira onlara gerçek anlamda fâsıklığı emretmek, "Fâsıklık edin!" demek şeklinde olur ki böyle bir şey söz konusu değildir. Geriye sadece bu ifadenin mecazî olması kalmaktadır. Bu mecazın anlamı ise şöyledir: Allah onlara nimetlerini ihsan ettikçe etmiş, onlar ise bu nimetleri günahlara ve şehvetleri takip etmeye bahane kılmışlar; sanki "bu kendilerine emredilmiş gibi" gibi davranmışlardır. Kendilerine nimetlerin verilmiş olması buna sebep olduğu için böyle denilmiştir. Oysa Allah Teâlâ onlara bu nimetleri, şükretsinler ve hayırlarda kullansınlar, iyilik ve ihsan sahibi olsunlar diye vermiştir. Nitekim onları sıhhatli ve güçlü-kuvvetli olarak yaratmış, kendilerine hayır ve şer işleme kudreti vermiş, onlardan itaati günaha tercih etmelerini istemiş, ama onlar fâsıklığı tercih etmişlerdir. fâsıklık yaptıklarında ise üzerlerine azap sözü hak olmuş ve Allah Teâlâ onları yerle bir etmiştir.

[1885] **Şayet** "Bu ifadenin mânasının, 'Onlara itaati emrettik, fakat onlar fâsıklık ettiler.' şeklinde olduğunu söyleseydin olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** [Olmazdı.] Çünkü hazfedildiğine dair delil bulunmayan bir ifadenin hazfedilmiş olduğunu söylemek caiz değilken, tam aksi istikamette delil bulunan bir ifadenin hazfedilmiş olduğunu söylemek nasıl mümkün olsun!? Zira emre konu olan şeyin hazfedilmiş olmasının sebebi, فَسَقُوا (fâsıklık ettiler) ifadesinin buna delâlet ediyor olmasıdır. Bu, çok yaygın kullanılan bir ifade tarzıdır, sözgelimi *emertuhû fe-kāme* (Ona emrettim, o da kalktı.), *emertuhû fe-kara'e* (Ona emrettim, o da okudu.) denilir. Burada bu ifadelerden, emre konu olan şeyin ayağa kalkmak ve okumak olduğundan başka bir şey anlaşılmaz. Eğer emredilen şey olarak bunlardan başka bir şey takdir edecek olursan, sana hitap edene dair gayb bilgisi kapsamındaki şeyleri bilgisizce iddia etmiş olursun. Arapların *emertuhû fe-'asānî* (Ona emrettim, o da bana karşı geldi.) ya da *fe-lem yemtesil emrî* (Emrime uymadı.) şeklindeki kullanımları da bu görüşe mesnet olmaz; çünkü bu, emre aykırı, emrin zıttı olan bir durumdur. Emre aykırı olan şey aynı zamanda emre konu olamaz. Bu yüzden, bunun kastedilmiş olması ve emre konu olan şeye delâlet etmesi imkânsızdır. Dolayısıyla, bu ifadede emre konu olan şey, ne lafızda kendisine delâlet edilen ne de niyette bulunan bir şey olur; çünkü bu sözü söyleyen kimse verdiği emre konu olan şeyi niyetinde tutup da "Benden emir sādır oldu, ama ondan itaat sādır olmadı." demez. Bunun gibi "Falan kimse verir ve alıkoyar, emreder ve nehyeder." diyen kimse herhangi bir mef'ûlü [emre ya da nehye konu olan şeyi] kastetmez.

لأن حقيقة أمرهم بالفسق أن يقول لهم: افسقوا، وهذا لا يكون فبقي أن يكون مجازًا، ووجه المجاز أنه صب عليهم النعمة صبًا، فجعلوها ذريعة إلى المعاصي واتباع الشهوات، فكأنهم مأمورون بذلك لتسبب إيلاء النعمة فيه، وإنما خولهم إياها ليشكروا ويعملوا فيها الخير ويتمكنوا من الإحسان والبرّ، ٥ كما خلقهم أصحاء أقوياء، وأقدرهم على الخير والشرّ، وطلب منهم إيثار الطاعة على المعصية فآثروا الفسوق، فلما فسقوا حق عليهم القول وهو كلمة العذاب فدمّرهم.

[١٨٨٥] فإن قلت: هلا زعمت أن معناه أمرناهم بالطاعة ففسقوا؟ قلت: لأن حذف ما لا دليل عليه غير جائز، فكيف يحذف ما الدليل قائم على نقيضه، ١٠ وذلك أن المأمور به إنما حذف لأن فسقوا يدل عليه، وهو كلام مستفيض، يقال: أمرته فقام؛ وأمرته فقرأ لا يفهم منه إلا أن المأمور به قيام أو قراءة، ولو ذهبت تقدّر غيره فقد رمت من مخاطبك علم الغيب، ولا يلزم على هذا قولهم: أمرته فعصاني، أو فلم يمتثل أمري. لأنّ ذلك مناف للأمر مناقض له، ولا يكون ما يناقض الأمر مأمورًا به، فكان محالًا أن يقصد أصلًا حتى يجعل دالًا على ١٥ المأمور به، فكان المأمور به في هذا الكلام غير مدلول عليه ولا منوي؛ لأن من يتكلم بهذا الكلام فإنه لا ينوي لأمره مأمورًا به، وكأنه يقول: كان مني أمر فلم تكن منه طاعة، كما أن من يقول: فلان يعطي ويمنع، ويأمر وينهى، غير قاصد إلى مفعول.

[1886] **Şayet** "Yüce Allah'ın kötü olan bir şeyi emretmeyeceğine ve sadece adalet ve hayrı emredeceğine dair ilim, burada kastedilen şeyin 'Onlara hayrı emrettik, fakat onlar fâsıklık ettiler.' şeklinde olduğunun delili değil midir?" **dersen şöyle derim:** Değildir, çünkü "fâsıklık ettiler' ifadesi bunu bertaraf etmektedir. Bu yorumu yapmakla hem bir şeyin zıttını gizlediğini iddia etmiş hem de o şeyi açıkça yapmış oluyorsun. Dolayısıyla en iyisi, *emr*in mecaza hamledilmesidir. Buradaki *emera* (emretti) fiili, mef'ûlünün çoğunlukla hazfedilmesi konusunda *şâ'e* (diledi) fiili gibidir; çünkü devamındaki ifade mef'ûle delâlet eder. Sözgelimi *lev şâ'e le-ahsene ileyke ve lev şâ'e le-esâ'e ileyke* (Dileseydi sana ihsan ederdi, dileseydi sana kötülük ederdi.) der ve "isteseydi" fiili ile "iyilik isteseydi" ve "kötülük isteseydi" mânalarını kastedersin. Eğer bunun aksi bir mânayı kastetmiş ve "kendisine dileme fiili isnat edilmiş olan kimsenin durumu, onun iyilik ehli ya da kötülük ehli olduğuna delâlet eder, bu yüzden ifadede açıkça zikredilen lafzı bir kenara bırakıp dileme fiilinin sahibinin halinin delâlet ettiği şeyi de gizlerim." dersen bu doğru bir ifade tarzı olmaz.

[1887] Bazıları أَمَرْنَا (emrettik) ifadesini "çoğalttık" şeklinde tefsir etmişlerdir. Bunlar *emertühû fe-emira* (Onu çoğalttım, o da çoğaldı.) ifadesinin *fa'altuhû fe-fa'ile* (Onu yaptım, o da oldu.) vezninde olduğunu ve *sebbertuhû fe-sebera* (Helâk ettim, o da helâk oldu) gibi olduğunu söylemişlerdir. Hadis-i şerifte, "Malın iyisi, aşılanmış hurma ağacı ve *me'mûr* -yani bereketli nesillere vesile olan- mehirdir." ifadesi kullanılır. Rivayete göre müşriklerden biri Hazret-i Peygamber (s.a.)'e, "Ben senin bu durumunu 'yaş' görüyorum!" demiş; o da *innehû se-ye'muru* yani "Bu iş büyüyüp gelişecek." buyurmuştur.

[1888] (أَمَرْنَا ifadesi) *emira* ve *âmerahû ğayruhû* kullanımından *âmernâ* (emîr kıldık) ve aynı mânada *emmernâ* şeklinde okunmuştur ki *emmernâ*; *emura umârat*^en^ ve *emmerahu'llâhu* (Allah onu emir kıldı.) ifadesinden türemiş olup "Onları emir kıldık ve sultan eyledik." anlamındadır.

17. Nûh'tan sonra nice nesilleri helâk ettik! Hiç kimse, senin Rabbin kadar kullarının günahlarından haberdar, onları görmekte değildir.

[1889] كَمْ (nice) ifadesi أَهْلَكْنَا (helâk ettik) fiilinin mef'ûlüdür. مِنَ الْقُرُونِ (nesiller) ise tıpkı sayı ifadelerinin cins ile temyiz edilmeleri gibi كَمْ'in beyan ve temyizidir. Anlam, "'Âd, Semûd ve bunlar arasındaki nice nesilleri…" şeklindedir.

[١٨٨٦] فإن قلت: هلا كان ثبوت العلم بأن الله لا يأمر بالفحشاء وإنما يأمر بالقصد والخير، دليلًا على أن المراد أمرناهم بالخير ففسقوا؟ قلت: لا يصحّ ذلك؛ لأن قوله {فَفَسَقُوا} يدافعه، فكأنك أظهرت شيئًا وأنت تدعي إضمار خلافه، فكان صرف الأمر إلى المجاز هو الوجه، ونظير أَمَرَ شاء في أن مفعوله ٥ استفاض فيه الحذف، لدلالة ما بعده عليه. تقول: لو شاء لأحسن إليك، ولو شاء لأساء إليك. تريد: لو شاء الإحسان ولو شاء الإساءة. فلو ذهبت تضمر خلاف ما أظهرت وقلت: قد دلت حال من أسندت إليه المشيئة أنه من أهل الإحسان أو من أهل الإساءة، فاترك الظاهر المنطوق به وأضمر ما دلت عليه حال صاحب المشيئة لم تكن على سداد.

١٠ [١٨٨٧] وقد فسر بعضهم {أَمَرْنَا} بكَثَّرْنا، وجعل أمرته فأمر من باب فعلته ففعل. كثبرته فثبر. وفي الحديث: «خير المال سكة مأبورة ومهرة مأمورة»، أي كثيرة النتاج. وروي:أن رجلًا من المشركين قال لرسول الله ﷺ: إني أرى أمرك هذا حقيرًا! فقال ﷺ: إنه سيأمر، أي سيكثر وسيكبر.

[١٨٨٨] وقرئ «آمرنا»، من أمر وأمره غيره. «وأمّرنا» بمعنى أمرنا. أو من أمر ١٥ إمارة، وأمره الله. أي جعلناهم أمراء وسلطناهم.

١٧-﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ مِنْ بَعْدِ نُوحٍ وَكَفَى بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾

[١٨٨٩] {كَمْ} مفعول {أَهْلَكْنَا} و{مِنَ الْقُرُونِ} بيان لكم وتمييز له، كما يميز العدد بالجنس. يعني عادا وثمودًا وقرونا بين ذلك كثيرًا.

[1890] "Hiç kimse, senin Rabbin kadar kullarının günahlarından haberdar, onları görmekte değildir." ifadesi helâke sebep olan şeyin başka bir şey değil, sadece günahlar olduğuna ve Allah'ın bütün bu günahları bildiğine, onlara gereken cezayı vereceğine dikkat çekmektedir.

18. Kim peşin gelecek olan (dünyalığ)ı istiyorsa, kendisine -yani murat ettiklerimize- dilediğimizi hemen orada veririz. Sonra ona öyle bir Cehennem hazırlarız ki kötülenmiş ve kovulmuş olarak oraya girer.

19. Kim de Âhireti isteyip bir mümin olarak orası için gerekli çabayı gösterirse işte bunların çabası mutlaka değerlendirilir, karşılığı verilir.

[1891] Kimin derdi davası dünya ise ve tıpkı kâfirler ve çoğu fâsık gibi dünyadan başkasını istemiyorsa biz onlardan dilediğimiz kimseye dünyanın menfaatlerinden dilediğiklerizi lütfederiz. Burada Allah Teâlâ durumu iki şartla kayıt altına almıştır. Bunlardan biri, dünyada verilecek olanın ilahî irade ile kayıt altına alınması, ikincisi ise kendisine dünyalık verilecek olan kimselerin ilahî irade ile tespit edileceğinin kayıt altına alınmasıdır. Hadd-izatında fiilî durum da böyledir. Nitekim bu tür kimselerin çoğunun pek çok şey temenni ettiklerini, fakat bunlardan sadece bazılarının onlara verildiğini, çoklarının ise sadece bu bir kısmı temenni ettiğini, fakat ondan da mahrum kaldığını, böylece bu kimselerde hem dünya hem ahiret fakirliğinin birleşmiş olduğunu görebilirsin. Allah'tan sakınan takva sahibi mümin ise neyi isteyeceğini seçmiştir ki onun isteği ahiret zenginliğidir. Dolayısıyla dünyadan kendisine pay verilmiş midir verilmemiş midir pek umursamaz. Eğer verilirse ne âlâ; verilmezse fakirliğin, muradı [olan ahiret] için belki de daha hayırlı olduğunu, muradını daha iyi sağlayabileceğini bilir.

[1892] لِمَنْ نُرِيد (Murat ettiklerimize) ifadesi لَهُ'dan ('ona'dan) -parçanın bütünden bedel olması tarzında bir- bedeldir; çünkü zamir "Kim peşin gelecek olan (dünyalığ)ı istiyorsa" ifadesindeki "kim"e gitmektedir. مَنْ (Kim) ise çoğul anlama delâlet eder.

[1893] ["Dilediğimiz" anlamındaki نَشَاءُ] *yeşâ'u* (dilediği) şeklinde de okunmuş olup zamirin Yüce Allah'a gittiği söylenmiştir. Bu durumda bu iki okuyuş arasında bir anlam farkı olmaz, ancak zamirin kula gidiyor olması da mümkündür. Bu durumda mâna "Kula dünyada istediği şey verilir." şeklindedir ve burada kastedilen, bir gruptur ki Allah'ın onlar hakkında bunu murat ettiği ifade edilmiş olmaktadır. Bunun, "ahiret amelleri işeyerek dünyayı isteyen münafık, riyakâr, dünya için hicret eden, ganimet ve adını duyurmak için cihat eden kimseler gibi insanlar" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[١٨٩٠] ونبه بقوله {وكفى بِرَبّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا} على أن الذنوب هي أسباب الهلكة لا غير، وأنه عالم بها ومعاقب عليها.

١٨-﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَصْلاهَا مَذْمُومًا مَدْحُورًا﴾

٥ ١٩-﴿وَمَنْ أَرَادَ الآخِرَةَ وَسَعَى لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا﴾

[١٨٩١] من كانت العاجلة همه ولم يرد غيرها كالكفرة وأكثر الفسقة، تفضلنا عليه من منافعها بما نشاء لمن نريد، فقيد الأمر تقييدين، أحدهما: تقييد المعجل بمشيئته. والثاني: تقييد المعجل له بإرادته، وهكذا الحال: ترى كثيرًا من هؤلاء يتمنون ما ١٠ يتمنون ولا يعطون إلا بعضًا منه وكثيرًا منهم يتمنون ذلك البعض وقد حرموه، فاجتمع عليهم فقر الدنيا وفقر الآخرة، وأمّا المؤمن التقي فقد اختار مراده وهو غنى الآخرة، فما يبالي أوتي حظًا من الدنيا أو لم يؤت فإن أوتي فبها وإلا فربما كان الفقر خيرًا له وأعون على مراده.

[١٨٩٢] وقوله {لِمَنْ نُرِيدُ} بدل من له، وهو بدل البعض من الكل: لأن الضمير ١٥ يرجع إلى «من» وهو في معنى الكثرة.

[١٨٩٣] وقرئ «يشاء» وقيل: الضمير لله تعالى، فلا فرق إذًا بين القراءتين في المعنى ويجوز أن يكون للعبد، على أنّ للعبد ما يشاء من الدنيا. وأن ذلك لواحد من الدهماء يريد به الله ذلك. وقيل: هو من يريد الدنيا بعمل الآخرة، كالمنافق، والمرائي، والمهاجر للدنيا، والمجاهد للغنيمة والذكر،

Nitekim hadis-i şerifte, “Kimin hicreti Allah ve Resulüne ise hicreti Allah ve Resulünedir. Kimin de hicreti elde edeceği dünyalığa ya da evleneceği bir kadına ise onun hicreti de kendisine hicret etmiş olduğu şeyedir.” buyrulmuştur. [*Buhārî*, “İman” 39]

5 [1894] مَدْحُورًا Allah’ın rahmetinden uzaklaştırılmış demektir.

[1895] “Gerekli çabayı gösterirse” üzerine düşen çabayı gösterir, sâlih amelleri işlerse. Burada çabanın *meşkûr* (karşılığa değer) olması için üç şart koşulmuştur.

- Birincisi; ahireti isteyerek yapmak, yani bütün gayretini ve düşüncesini ahirete bağlamak ve bu aldanış diyarından el etek çekmek.
- İkincisi; mükellef olduğu fiilleri yapmak ve terk etmekle mükellef olduğu şeyleri terk etmek.
- Üçüncüsü ise sahih -ve sabit- bir iman sahibi olmaktır.

[1896] İlk dönem âlimlerinden birinin “Şu üç şey kimde yoksa ameli
10 ona fayda etmez: Sabit bir iman, sadık bir niyet ve isabetli bir amel.” dediği ve üzerine de bu âyeti okuduğu nakledilmiştir.

[1897] Allah’ın, amelleri *meşkûr* kılmasından maksat, itaate karşılık sevap vermesidir.

**20. Her birine; bunlara da onlara da Rabbinin ihsanından ulaştırı-
15 rız; çünkü senin Rabbinin verişi engellenmiş değildir.**

[1898] “Her birine” yani bu iki gruptan her birine. كُلًّا’deki tenvin, [hazf edilmiş olan] muzāfun ileyhin telafisi içindir. “Ulaştırırız” yani onlara ihsanımızda ziyadesiyle veririz, ihsanlarımızı ard arda ulaştırır; arasını hiç kesmeyiz. İtaatkâr olanı da isyankâr olanı da lütuf ve ihsan babından rı-
20 zıklandırırız. “Çünkü senin Rabbinin verişi” ve lütfu “engellenmiş” yasaklı “değildir.” Allah bu verişi, isyanı sebebiyle hiçbir isyankârdan kısmış, ona bunu men etmiş değildir.

**21. Bak, onları (dünyada) nasıl birbirine üstün kılmışız. Ama dereceler bakımından da, üstünleştirme bakımından da elbette Âhiret daha
25 büyüktür.**

كما قال ﷺ: ''فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله فهجرته إلى الله ورسوله، ومن كانت هجرته لدنيا يصيبها أو امرأة يتزوجها فهجرته إلى ما هاجر إليه''

[١٨٩٤] {مَدْحُورًا} مطرودًا من رحمة الله.

[١٨٩٥] {سَعْيَهَا} حقها من السعي وكفاءها من الأعمال الصالحة. اشترط ثلاث شرائط في كون السعي مشكورًا:

(١) إرادة الآخرة بأن يعقد بها همه ويتجافى عن دار الغرور.

(٢) والسعي فيما كلف من الفعل والترك.

(٣) والإيمان الصحيح الثابت.

[١٨٩٦] وعن بعض المتقدّمين: من لم يكن معه ثلاث لم ينفعه عمله: إيمان ثابت، ونية صادقة، وعمل مصيب. وتلا هذه الآية.

[١٨٩٧] وشكر الله: الثواب على الطاعة.

٢٠-﴿كُلًّا نُمِدُّ هَؤُلاءِ وَهَؤُلاءِ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ وَمَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا﴾

[١٨٩٨] {كُلًّا} كل واحد من الفريقين، والتنوين عوض من المضاف إليه {نُّمِدُّ} هم: نزيدهم من عطائنا، ونجعل الآنف منه مددًا للسالف لا نقطعه. فنرزق المطيع والعاصي جميعًا على وجه التفضل {وَمَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ} وفضله {مَحْظُورًا} أي ممنوعًا، لا يمنعه من عاص لعصيانه.

٢١-﴿انظُرْ كَيْفَ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَلَلآخِرَةُ أَكْبَرُ دَرَجَاتٍ وَأَكْبَرُ تَفْضِيلا﴾

[1899] İbret gözüyle "bak, onları nasıl" üstünlük konusunda farklı kılmışız. Ama aralarındaki fark ahirette daha da büyük olacaktır; çünkü orada sevap, telafi ve ihsan söz konusudur ki bunların hepsi farklılık arz eder. Rivayete göre Hazret-i Ömer (r.a.)'ın kapısında eşraftan bazı kimselerle eşraftan olmayan bazı kimseler toplanmış ve içeri girmek için izin beklemişler. İçlerinden Bilal ve Suheyb'e izin çıkmış ve bu durum Ebû Süfyan'ın ağırına gitmişti. Bunun üzerine Süheyl b. 'Amr, "Bu durumun böyle olması bizden kaynaklanıyor, çünkü onlar da biz de -İslâm'a- davet edildik, onlar süratle icabet ettiler, biz ise ağırdan aldık. Bu sadece Ömer'in kapısı!.. Varın siz bir de ahiretteki farkı düşünün!.. Eğer onları Ömer'in kapısındaki üstünlüklerinden dolayı kıskanıyorsanız, bilin ki Allah'ın onlara cennette hazırlamış olduğu şey çok daha fazladır." demiştir.

[1900] أَكْبَرُ تَفْضِيلًا (üstünleştirme bakımından daha büyüktür) ifadesi *ekseru tafdîl*[en] (üstünleştirme bakımından daha çoktur) şeklinde de okunmuştur.

[1901] [Velîlerden] birinin şöyle dediği nakledilir: "Sen ey dünya meclislerinde kendini yükselterek üstünlük yarışına giren! Kendini Âhiret meclislerinde üstün kılmak istemez misin? Zira ahiret daha büyük ve daha faziletlidir!"

22. Allah'la beraber başka bir tanrı ihdas etme! Yoksa yerilmiş ve terk edilmiş olarak kalakalırsın!

[1902] فَتَقْعُدَ (kalakalırsın) ifadesi, *şehaze'ş-şefrat*[e] *hatta ka'adet ke-ennehâ harbet*[ün] (Ağzını öyle keskinleştirdi ki nihayet mızrak gibi oldu.) ifadesindeki gibi *sāra* (haline geldi) anlamındadır; yani "hem kendin için kınanma ve bunu takiben ilâhından gelen helâke mâruz kalırsın, hem de Allah'a ortak koşmuş olduklarından yardım görme konusunda acziyete ve mahrumiyete düşersin." denilmiştir.

23. Senin Rabbin şuna da hükmetmiştir ki; kendisinden başkasına kulluk etmeyesiniz, ana-babanıza iyi davranasınız... İkisinden biri veya her ikisi senin yanında yaşlılığa erecek olurlarsa, onlara "Öf!" bile deme, onları azarlama. Ve her ikisine de güzel sözler söyle.

24. Onlara merhametten alçakgönüllülük kanadını ger ve de ki: "Ya Rabbi! Onlar beni küçükken yetiştirdikleri gibi sen de onlara merhamet et."

[١٨٩٩] {انْظُرْ} بعين الاعتبار {كَيْفَ} جعلناهم متفاوتين في التفضل. وفي الآخرة التفاوت أكبر، لأنها ثواب وأعواض وتفضل، وكلها متفاوتة. وروي أن قومًا من الأشراف فمن دونهم اجتمعوا بباب عمر رضي الله عنه، فخرج الإذن لبلال وصهيب، فشق على أبي سفيان، فقال سهيل بن عمرو: إنما أتينا من قبلنا أنهم ٥ دعوا ودعينا يعني إلى الإسلام فأسرعوا وأبطأنا وهذا باب عمر فكيف التفاوت في الآخرة. ولئن حسدتموهم على باب عمر لما أعدّ الله لهم في الجنة أكثر.

[١٩٠٠] وقرئ «وأكثر تفضيلًا».

[١٩٠١] وعن بعضهم: «أيها المباهي» بالرفع منك في مجالس الدنيا «أما ترغب في المباهاة» بالرفع في مجالس الآخرة وهي أكبر وأفضل؟

١٠ ٢٢-﴿لا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتَقْعُدَ مَذْمُومًا مَخْذُولا﴾

[١٩٠٢] {فَتَقْعُدَ} من قولهم شحذ الشفرة حتى قعدت، كأنها حربة بمعنى صارت، يعني فتصير جامعًا على نفسك الذم وما يتبعه من الهلاك من إلهك، والخذلان والعجز عن النصرة ممن جعلته شريكًا له.

٢٣-﴿وَقَضَى رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبْلُغَنَّ ١٥ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلاهُمَا فَلا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ وَلا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلا كَرِيمًا﴾

٢٤-﴿وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا﴾

[1903] "Rabbin hükmetmiştir ki…" yani kat'i bir şekilde emretmiştir ki "kendisinden başkasına kulluk etmeyesiniz." أَنْ müfessiredir; لَا تَعْبُدُوا ise nehiydir. Ya da ifade *bi-en lâ ta'budû* (kulluk etmemenizi) anlamındadır. "Ana-babanıza iyi davranasınız" yani *ahsinû bi'l-vâlideyni ihsânen* (ana-babanıza mutlaka iyi davranın). Ya da *bi-en tuhsinû bi'l-vâlideyni ihsânen* (ana babanıza ihsanda bulunmanızı emretmiştir). قَضَى (hükmetti) ifadesi *evsā* (emretti) şeklinde de okunmuştur. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] *ve vassā* okuyuşu nakledilmiştir. Mu'âz b. Cebel'in çocuklarından birinin bu ifadeyi *ve kadā'u rabbike* (ve Rabbinin hükmü) şeklinde okuduğu nakledilmiştir. بِالْوَالِدَيْنِ (ana-babaya) ifadesindeki Bâ'nın "ihsan"a taalluk etmesi caiz değildir, çünkü harf-i cer mastardan önce kullanılmaz.[1]

[4091] إِمَّا şart edatı olan İn'e -vurgu için- Mâ ilave edilmesiyle oluşmuştur. Bu sebeple, fiilinin sonuna tekit Nun'u gelir. İn, Mâ ile birleşmeden fiilin başına gelecek olsa, sonuna tekit Nun'u gelmesi doğru olmaz. Sözgelimi *in tukrimenne Zeyden yukrimke* (Zeyde ikramda bulunacak olursan o da sana ikramda bulunur.) denilmez; fakat *immâ tukrimennehû* (Eğer ona ikramda bulunacak olursan…) denilir.

[1905] أَحَدُهُمَا (ikisinden biri) ifadesi يَبْلُغَنَّ (ulaşacak olursa) fiilinin fâ'ilidir. Ancak *yeblüğânni* okuyanların okuyuşuna göre bu ifade, fiilde bulunan ve ana-baba ifadesine işaret eden Elif zamirinin bedeli olur. "Her ikisi" ifadesi ise "ikisinden biri" ifadesine atıftır; dolayısıyla [yukarıdaki iki ihtimale göre] fâ'il ya da bedeldir. **Şayet** "*İmmâ yeblüğânni kilâhüma* (her ikisi de ulaşacak olursa) denilseydi, o zaman 'her ikisi de' ifadesi bedel değil tekit olurdu, o halde neden burada bu ifadenin bedel olduğunu söyledin?" **dersen şöyle derim:** Çünkü ifade, tesniyenin tekidi olması doğru olmayacak bir ifadeye atıftır. Dolayısıyla, onun hükmüne girer, bu yüzden de onun gibi olması gerekir. "Peki, bu ifadenin kendisini tekit, atfedilmiş olduğu ifadeyi de bedel kabul etseydin bunun ne zararı olurdu?" **dersen şöyle derim:** Tesniye kelimenin tekidi kastedilmiş olsaydı sadece كِلَاهُمَا (her ikisi) denilirdi, fakat أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا (ikisinden biri ya da her ikisi) buyrulmuş olduğu için, burada tekit kastedilmemiş olduğunu anlıyoruz. Dolayısıyla, bu ifade tıpkı ilki gibi bedeldir.

---

1 Muhtemelen, bi'l-vâlideyniden evvel ahsinû veya bi-en tuhsinû ifadelerini neden takdir ettiğini açıklıyor. / ed.

[١٩٠٣] {وَقَضَى رَبُّكَ} وأمر أمرًا مقطوعًا به {أَلَا تَعْبُدُوا} أن مفسرة ولا تعبدوا نهي. أو بأن لا تعبدوا {وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا} وأحسنوا بالوالدين إحسانًا. أو بأن تحسنوا بالوالدين إحسانًا وقرئ «وأوصى» وعن ابن عباس رضي الله عنهما: «ووصى». وعن بعض ولد معاذ بن جبل: وقضاء ربك. ولا يجوز أن يتعلق الباء في بالوالدين ٥ بالإحسان: لأن المصدر لا يتقدّم عليه صلته.

[١٩٠٤] {إِمَّا} هي «إن» الشرطية زيدت عليها «ما» تأكيدًا لها، ولذلك دخلت النون المؤكدة في الفعل، ولو أفردت «إن» لم يصح دخولها، لا تقول: إن تكرمن زيدًا يكرمك، ولكن إما تكرمنه.

[١٩٠٥] و{أَحَدُهُمَا} فاعل يبلغنّ، وهو فيمن قرأ «يبلغان» بدل من ألف ١٠ الضمير الراجع إلى الوالدين و{كِلاَهُمَا} عطف على أحدهما فاعلًا وبدلًا. فإن قلت: لو قيل إما يبلغان كلاهما، كان كلاهما توكيدًا لا بدلا، فمالك زعمت أنه بدل؟ قلت: لأنه معطوف على ما لا يصح أن يكون توكيدًا للاثنين، فانتظم في حكمه، فوجب أن يكون مثله. فإن قلت: ما ضرّك لو جعلته توكيدًا مع كون المعطوف عليه بدلًا، وعطفت التوكيد على البدل؟ قلت: لو أريد توكيد التثنية ١٥ لقيل: كلاهما، فحسب، فلما قيل: أحدهما أو كلاهما، علم أنّ التوكيد غير مراد، فكان بدلًا مثل الأول.

[1906] أُفٍّ (Öf!) can sıkıntısı ve memnuniyetsizliğe delâlet eden bir ses olup, tenvinli ve tenvinsiz olarak her üç hareke ile de okunmuştur. Kesre ile okunuşu asli yapısına göre, fetha ile okunuşu zammeden hafifletilmiş olduğu gerekçesiyle, şedde ile okunuşu *sümme*ye benzetilerek, zamme ile okunuşu da *münzü* gibi itbâʻ (önceki harfin harekesine göre harekeleme) kuralı gereğince olmuştur.

[1907] **Şayet,** "Senin yanında' ifadesinin mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade ebeveynin yaşlanıp âciz duruma düşmeleri, evlatlarına yük olmaları, ondan başka kendilerine bakacak kimsenin kalmaması, onun evinde yaşıyor olmalarıdır. Böyle bir durum evlat için en ağır ve tahammülü en zor durumdur, hatta bazen evlat böyle durumda onların, tıpkı onlar çocukken kendisinin bakımını üstlendikleri gibi, bakımlarını üstlenir. İşte bu durumda olan kişi, ebeveynine karşı yumuşak huylu, tahammüllü olmakla memurdur. Hatta onlara bakmak kendisine ağır geldiği ya da onlardan canını sıkacak bir şey gördüğü zaman bile onlara 'Öf!' bile dememeli, bundan ötesini ise hiç söylememelidir.

[1908] Yüce Allah ana-babaya iyilik konusunda çok fazla tavsiyede bulunmuş, hatta onlara iyi davranmayı *tevhid*in hemen ardından ikinci husus olarak zikrederek, bu ikisini aynı kefede, aynı hüküm kapsamında değerlendirmiş; onların haklarını gözetme konusunda işi iyice sıkı tutmuş ve insanın can sıkıntısı halinde ağzından çıkacak en ufak bir kelimeyi onlara karşı kullanma ruhsatı bile vermemiştir ki insanın yaşayacağı bu tür haller içerisinde bazen sabrının ve tahammülünün ötesinde durumlar da olabilmektedir.

[1909] "Onları azarlama" hoşuna gitmeyen davranışları yüzünden onları tenkit etme, onların bu davranışını kendilerine yasaklama. *Nehy*, *nehr* ve *nehm* kelimeleri anlam itibariyle kardeştir. "Ve her ikisine de efendice sözler söyle." Öf demek ya da azarlamak yerine onlara güzel ahlakın, edebin ve olgun karakterin, kişiliğin gerektirdiği güzel sözler söyle. Söylendiğine göre bundan maksat tıpkı İbrâhim *Aleyhisselâm*, kâfir babasına ismiyle hitap etmeyip "Babacığım!" [Meryem 19/42] demiş olduğu gibi, kişinin ana-babasına "babacığım", "anacığım" diye hitap etmesidir; çünkü ana-babaya isimleri ile hitap etmek kabalık ve edepsizliktir, fâsık kimselerin âdetidir. Ana-babanın yüzüne söylenmedikten sonra, onların isimlerini zikretmekte bir sakınca olmadığı söylenmiştir. Nitekim Hazret-i 'Âişe (r.a.) "Ebû Bekir bana şu kadar mal verdi." demiştir.

[١٩٠٦] {أُفٍّ} صوت يدل على تضجر. وقرئ «أف» بالحركات الثلاث منونًا وغير منون: الكسر على أصل البناء، والفتح تخفيف للضمة والتشديد كثم، والضم إتباع كمنذ.

[١٩٠٧] فإن قلت: ما معنى عندك؟ قلت: هو أن يكبرا ويعجزا، وكانا كلا على ولدهما لا كافل لهما غيره، فهما عنده في بيته وكنفه، وذلك أشق عليه وأشدّ احتمالًا وصبرًا، وربما تولى منهما ما كانا يتوليان منه في حال الطفولة، فهو مأمور بأن يستعمل معهما وطأة الخلق ولين الجانب والاحتمال، حتى لا يقول لهما إذا أضجره ما يستقذر منهما أو يستثقل من مؤنهما: أف، فضلًا عما يزيد عليه.

[١٩٠٨] ولقد بالغ سبحانه في التوصية بهما حيث افتتحها بأن شفع الإحسان إليهما بتوحيده، ونظمهما في سلك القضاء بهما معًا، ثم ضيق الأمر في مراعاتهما حتى لم يرخص في أدنى كلمة تنفلت من المتضجر مع موجبات الضجر ومقتضياته، ومع أحوال لا يكاد يدخل صبر الإنسان معها في استطاعة.

[١٩٠٩] {وَلَا تَنْهَرْهُمَا} ولا تزجرهما عما يتعاطيانه مما لا يعجبك. والنهي والنهر والنهم أخوات. {وَقُل لَّهُمَا} بدل التأفيف والنهر {قَوْلًا كَرِيمًا} جميلًا، كما يقتضيه حسن الأدب والنزول على المروءة. وقيل: هو أن يقول: يا أبتاه، يا أماه، كما قال إبراهيم لأبيه: ياأبت، مع كفره، ولا يدعوهما بأسمائهما فإنه من الجفا وسوء الأدب وعادة الدعار. قالوا: ولا بأس به في غير وجهه، كما قالت عائشة رضي الله عنها: نحلني أبو بكر كذا.

[1910] جَنَاحَ الذُّلِّ (alçakgönüllülük kanadı) ifadesinde ***züll*** zamme ile okunduğu gibi kesre ile de okunmuştur. **Şayet** "جَنَاحَ الذِّلِّ ifadesinin mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifadenin anlamı konusunda iki ihtimal vardır. İlkine göre bu ifade "Onlara kanatlarını indir." anlamındadır ve tıpkı "İnananlara kol kanat ger." [Hicr 15/88] ifadesi gibidir. Bu durumda, 'kanat'ın 'alçakgönüllülük'e izafe edilmesi tıpkı *hâtim*in *cûd*a izafe edilmesi gibidir. Yani, onlara alçakgönüllü olan kanatlarını ger. İkinci ihtimale göre alçakgönüllülüğün sanki gerilmiş kanatları varmış gibi ifade edilmiştir. Bu durumda ifade, Lebîd'in mübalağa için Kuzey rüzgârlarına el, fırtınaya ip izafe etmesine[1] benzemektedir; yani [âyette bu izafe etme şekli ile ana-babaya karşı alçakgönüllülük ve tevazu konusunda mübalağa edilmesi istenmiştir.]

[1911] "Merhametten" yani yaşlı olmaları ve daha dün Allah'ın yarattığı en muhtaç varlık olan küçücük bebeklerine bugün kendilerinin muhtaç hale gelmiş olmalarından dolayı onlara duyduğun rahmet ve şefkatinin çokluğundan böyle yap. Ayrıca onlara sadece fani merhametini sunmakla da yetinme ve Allah'ın onlara bâkî rahmeti ile merhamet etmesi için dua et, sen küçükken onların sana karşı merhametli davranmış ve seni büyütmüş olmalarına bu şekilde karşılık ver.

[1912] **Şayet** "Ana-babaya merhametli davranmak ancak Müslüman iseler doğru olur." **dersen şöyle derim:** Kâfir de olsalar insan onlara, iman etmelerini isteme şartıyla merhamet gösterebilir; Allah'ın onlara hidayet etmesi, doğru yolu göstermesi için dua edebilir. Bazıları "Kâfirlere dua etmek önceleri caizdi, sonradan nesh edildi." demişlerdir. Süfyân İbn 'Uyeyne'ye [v. 198/814] ölmüş biri adına sadaka verme konusu sorulmuş; o da, "Bütün bunlar ona ulaşır, onun için istiğfarda bulunmaktan daha faydalı bir şey yoktur. Eğer bundan daha üstün bir şey olsaydı, Allah ebeveyn hakkında size onu emrederdi. Zira Allah kitabında ana-babaya iyi davranmayı defalarca tekrar etmiştir." demiştir. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in "Allah'ın rızası ana-babanın rızasında; O'nun gazabı ise ana-babanın gazabındadır."[2] buyurduğu nakledilmiştir. Yine Hazret-i Peygamber (s.a.)'in, "(Ana-babasına) iyilik yapan kimse dilediğini yapsa da asla ateşe girmez; ana-babasına kötü davranan kimse de dilediğini yapsa asla cennete giremez." buyurduğu nakledilmiştir. Sa'îd b. el-Müseyyeb de, "(Ana-babasına) iyilik yapan kimse kötü bir ölümle ölmez." diye rivayet etmiştir.

---

1 Lebîd'in şöz konusu şiiri şöyledir:
وغداةُ ريحٍ قد كشفتُ و قِرَّةٍ   إذ أصبحت بيد الشمال زِمامُها
"Eline fırtına iplerini almış Kuzey rüzgârları gibi" herkesi kasıp kavuran nice kıtlıklar var insanlara çare ol duğum. (Tıybî'den) / çev.

2 Beyhakî, Şu'abü'l-îmân, thk. Abdülhamid Hâmid, Bombay, 2003, X, 246. / çev.

[١٩١٠] وقرئ «جناح الذل»، الذل: بالضم والكسر. فإن قلت: ما معنى قوله {جَنَاحَ الذُّلِّ}؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يكون المعنى: واخفض لهما جناحك كما قال {وَاخْفَضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ} [الحجر: ٨٨] فأضافه إلى الذل أو الذلّ، كما أضيف حاتم إلى الجود على معنى: واخفض لهما جناحك الذليل أو الذلول.
٥ والثاني: أن تجعل لذله أو لذله لهما جناحًا خفيضًا، كما جعل لبيد للشمال يدًا، وللقوة زمامًا، مبالغة في التذلل والتواضع لهما.

[١٩١١] {مِنَ الرَّحْمَةِ} من فرط رحمتك لهما وعطفك عليهما، لكبرهما وافتقارهما اليوم إلى من كان أفقر خلق الله إليهما بالأمس، ولا تكتف برحمتك عليهم التي لا بقاء لها وادع الله بأن يرحمهما رحمته الباقية، واجعل ذلك جزاء
١٠ لرحمتهما عليك في صغرك وتربيتهما لك.

[١٩١٢] فإن قلت: الاسترحام لهما إنما يصح إذا كانا مسلمين. قلت: وإذا كانا كافرين فله أن يسترحم لهما بشرط الإيمان، وأن يدعو الله لهما بالهداية والارشاد، ومن الناس من قال: كان الدعاء للكفار جائزًا ثم نسخ. وسئل ابن عيينة، عن الصدقة عن الميت فقال: كل ذلك واصل إليه، ولا شيء أنفع له من الاستغفار، ولو كان
١٥ شيء أفضل منه لأمركم به في الأبوين. ولقد كرّر الله سبحانه في كتابه الوصية بالوالدين. وعن النبيّ ﷺ: ''رضا الله في رضا الوالدين، وسخطه في سخطهما'' وروي: ''يفعل البارّ ما يشاء أن يفعل فلن يدخل النار، ويفعل العاق ما يشاء أن يفعل فلن يدخل الجنة'' وروي سعيد بن المسيب: إنّ البارّ لا يموت ميتة سوء.

[1913] Adamın biri Hazret-i Peygamber (s.a.)'e "Benim anam-babam yaşlandılar, ben de onlar bana küçükken baktıkları gibi şimdi onlara bakıyorum, bu durumda haklarını yerine getirmiş olur muyum?" diye sormuş, o ise "Hayır, çünkü onlar bunu yaparlarken senin hayatta kalmanı istiyorlardı. Sen ise bunu yaparken onların ölmelerini bekliyorsun." buyurmuştur.

[1914] Yine, biri Hazret-i Peygamber (s.a.)'e babasını, malını aldığını söyleyerek şikâyet etmiş. Peygamber (s.a.) da onu çağırmış ve değnekle yürüyen yaşlı bir adam olduğunu görmüş. Kendisine sorduğu zaman adam şöyle demiş: "Vaktiyle o zayıf, ben kuvvetliydim; o fakir ben zengindim; o zamanlar ona malımdan hiçbir şey esirgememiştim. Bugün ise ben zayıfım o güçlü, ben fakirim o zengin; ama o malını bana harcamakta cimrilik ediyor!" demiş. Bunun üzerine Hazret-i Peygamber (s.a.)'in gözleri yaşarmış ve "Şu sözleri hangi kaya, hangi toprak duysa dayanamaz ve ağlar." buyurmuş. Sonra da adamın oğluna, "Sen de, malın da babana aitsiniz! Sen de, malın da babana aitsiniz!" demiştir.

[1915] Yine bir başkası Hazret-i Peygamber (s.a.)'e gelmiş ve annesinin kötü huyundan şikâyet etmiş; o ise,

"-Seni dokuz ay karnında taşırken kötü huylu değildi ama!.." demiş. Bunun üzerine adam,

"-Ama şimdi kötü huylu!" demiş. Peygamber (s.a.);

"-O seni iki yıl boyunca emzirirken kötü huylu değildi ama!" demiş. Adam yine

"-Ama şimdi kötü huylu!" deyince de,

"-Geceleri sabahlara kadar başında beklerken, gün boyu hep seninle meşgul olurken kötü huylu değildi ama!" demiş. Adam;

"-Ben onun hakkını ödedim." deyince Peygamber (s.a.),

"-Ne yaptın da hakkını ödedin?" diye sormuş. O da,

"-Onu sırtıma alıp hac yaptırdım." demiş, Peygamber (s.a.) ise,

"-Hayır, onun seni doğururken çektiği sancının bir zerresinin dahi hakkını ödemiş değilsin!" buyurmuş.

[١٩١٣] وقال رجل لرسول الله ﷺ: إنّ أبويّ بلغا من الكبر أني ألي منهما ماوليًا مني في الصغر، فهل قضيتهما؟ قال: لا، فإنهما كانا يفعلان ذلك وهما يحبان بقاءك، وأنت تفعل ذلك وأنت تريد موتهما.

[١٩١٤] وشكا رجل إلى رسول الله أباه وأنه يأخذ ماله، فدعا به فإذا شيخ يتوكأ على عصا، فسأله فقال: إنه كان ضعيفًا وأنا قوي، وفقيرًا وأنا غنيّ، فكنت لا أمنعه شيئًا من مالي، واليوم أنا ضعيف وهو قوي، وأنا فقير وهو غنيّ، ويبخل علي بماله، فبكى رسول الله ﷺ وقال: "ما من حجر ولا مدر يسمع هذا إلا بكى، ثم قال للولد: أنت ومالك لأبيك، أنت ومالك لأبيك"

[١٩١٥] وشكا إليه آخر سوء خلق أمّه فقال:

- لم تكن سيئة الخلق حين حملتك تسعة أشهر؟ قال:

- إنها سيئة الخلق. قال:

- لم تكن كذلك حين أرضعتك حولين؟ قال: - إنها سيئة الخلق. قال:

- لم تكن كذلك حين أسهرت لك ليلها وأظمأت نهارها؟ قال:

- لقد جازيتها. قال:

- ما فعلت؟ قال:

- حججت بها على عاتقي. قال:

- ما جزيتها ولو طلقة.

[١٩١٦] وعن ابن عمر أنه رأى رجلًا في الطواف يحمل أمّه ويقول:

[1916] Rivayete göre İbn Ömer [v. 73/692] adamın birinin tavaf esnasında annesini sırtına almış olduğunu ve şöyle dediğini duymuş:

Anam için binek olurum, hem de hiç usanmadan
Tüm binekler [develer] kaçtığında yerinde duran…
O ki beni karnında taşımış ve bundan daha fazla süre emzirmiştir,
Zira Rabbim Allah'tır benim; Celâl sahibidir O, mutlak büyüktür.[1]

Daha sonra adam İbn Ömer'e, "Ne dersin ey İbn Ömer! Onun hakkını ödemiş miyimdir?" diye sormuş. O ise "Hayır, tek bir zerresini bile ödemiş değilsindir." demiştir.[2]

[1917] Hazret-i Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: Ananıza-babanıza sakın kötü davranmayın. Zira cennetin kokusu bin yıllık mesafeden alınır, ama anasına-babasına kötü davranan, sıla-i rahmi kesen, evli iken zina eden, kibirle paçalarını yerlere kadar salan kimse onun kokusunu alamaz. Kibriyâ sadece âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur!

[1918] Fakihler şöyle demişlerdir: "İnsanın babası Hıristiyan ise onu kiliseye götürmez, ama babası kiliseden kendisini eve kadar taşıması için haber gönderirse o zaman taşır; ona içki içirmez, içtiği zaman elinden içki kabını alabilir." Ebû Yûsuf'un [v. 182/798] "Babası ona içinde domuz eti bulunan tencerenin altını yakmasını emredecek olsa, yakabilir." dediği nakledilmiştir.

[1919] Huzeyfe (r.a.)'ın Hazret-i Peygamber (s.a.)'den, müşriklerin safında olan babasını öldürmek için izin istediği, fakat Hazret-i Peygamber (s.a.)'in, "Bırak başkası yapsın!" dediği nakledilmiştir.

[1920] Fudaly b. 'İyâz'a ana-babaya iyilik etmenin ne anlama geldiği sorulmuş, o da "Onlara hizmet ederken tembelce işe koyulmamandır." demiştir. Aynı soru âlimlerden birine sorulduğunda o da şöyle demiş: "Onlara karşı sesini yükseltmemen, onlara kızgın kızgın bakmaman, içinden ya da dışından olara karşı çıktığını görmemeleri, yaşadıkları sürece onlara merhamet edip, öldüklerinde arkalarından dua etmen, kendilerinden sonra da sevdiklerine hizmet etmendir." demiştir. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in, "İyiliğin en iyisi, kişinin babasının sevdiği kimselerle irtibatını koparmamasıdır." [*Müslim,* "el-Birr ve's-sıla", 4] dediği nakledilmiştir.

---

1 Burada "Yani ben O'nun emrine uymuş oluyorum." anlamı olduğu gibi, anamın buyruk ve yasakları Rabbiminkilerle çatıştığında elbette O'nu dinlerim, mânası da vardır. / ed.

2 Bu rivâyetin birebir aynısı değil, ama muhtasarı için bkz. *Buhârî*, *el-Edebü'l-müfred,* I, 9.

إِنِّي لَهَا مَطِيَّةٌ لَا تُذْعَر إِذَا الرِّكَابُ نَفَرَتْ لَا تَنْفِر

مَا حَمَلَتْ وَأَرْضَعَتْنِي أَكْثَر اللَّهُ رَبِّي ذُو الْجَلَالِ الأَكْبَرُ

ثم قال تظنني جازيتها يا ابن عمر؟ قال: لا ولو زفرة واحدة.

[١٩١٧] وعنه عليه الصلاة والسلام: «إياكم وعقوق الوالدين، فإنّ الجنة توجد ريحها من مسيرة ألف عام، ولا يجد ريحها عاق ولا قاطع رحم ولا شيخ زان ولا جارّ إزاره خيلاء، إنّ الكبرياء لله رب العالمين»

[١٩١٨] وقال الفقهاء: لا يذهب بأبيه إلى البيعة، وإذا بعث إليه منها ليحمله فعل، ولا يناوله الخمر. ويأخذ الإناء منه إذا شربها وعن أبي يوسف: إذا أمره أن يوقد تحت قدره وفيها لحم الخنزير أوقد.

[١٩١٩] وعن حذيفة: أنه استأذن النبي ﷺ في قتل أبيه وهو في صف المشركين، فقال: دعه يليه غيرك.

[١٩٢٠] وسئل الفضيل بن عياض عن برّ الوالدين فقال: أن لا تقوم إلى خدمتهما عن كسل. وسئل بعضهم فقال: أن لا ترفع صوتك عليهما، ولا تنظر شزرًا إليهما، ولا يريا منك مخالفة في ظاهر ولا باطن، وأن تترحم عليهما ما عاشا، وتدعو لهما إذا ماتا، وتقوم بخدمة أودّائهما من بعدهما. فعن النبيّ ﷺ. «إنّ من أبر البرّ أن يصل الرجل أهل ودّ أبيه».

25. Gönlünüzdekileri Rabbiniz daha iyi bilir; sâlihlerden olursanız, O, kendisine dönenleri elbette bağışlayıcıdır.

[1921] "Gönlünüzdekileri" yani ana-babaya iyilik etme ve onlara gösterilmesi gereken saygı ve tazimi gösterme yönünde içinizde olanı. "Sâlihlerden olursanız" iyiliği ve sâlih olmayı hedeflerseniz, sonra da kızgınlık anında ya da insanın elinde olmayan daralma durumlarında bu konuda bir kusur işlerseniz veya da dindarlık kaygısıyla hareket edip onlara eziyet edecek bir şey yaparsanız, ardından da Allah'a tövbe eder bu günahınızdan istiğfarda bulunursanız, Allah "kendisine dönen" tövbekârları elbette bağışlayıcıdır. Sa'îd b. Cübeyr'den [v. 94/713] "Bu, kişinin ana-babasına sadece hayır amacıyla gösterdiği kızgınlık hakkındadır." görüşü nakledilmiştir. Sa'îd b. el-Müseyyeb'in ise, "*Evvâb*, her günah işlediğinde derhal tövbe eden kimsedir." dediği nakledilmiştir. Bu ifadenin insanın akabinde tövbe ettiği her kusur ve günahını kapsaması da mümkündür. Bu durumda ebeveynine karşı kusur işleyip de hemen tövbe eden kimse de bu kapsama girer; çünkü bu kişi de günahın hemen ardından tövbe etmiş olmaktadır.

26. Yakınlara da hakkını ver, düşküne de, yolda kalmışa da... Ama saçıp savurma.

27; çünkü saçıp savuranlar, 'şeytan'ların kardeşleridir. Şeytan ise Rabbine karşı pek nankördür.

[1922] "Yakınlara da hakkını ver." Ana babanın hakkını tavsiye ettikten sonra, onlardan başka diğer akrabaların hakkını da tavsiye etmiş, onların haklarının da verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ebû Hanîfe'ye göre kişinin hali vakti yerindeyse ve yakın akrabaları mal kazanmaktan âciz ve fakir iseler, o zaman ana-baba ve evlatları gibi onlara da nafaka sağlar. Şâfi'î'ye göre nafaka sadece ana-baba ve evlatlara sağlanır. Eğer yakınlar; hali vakti yerinde insanlarsa ya da [nikâh düşmeyen] *mahrem* kimseler değillerse -amca oğulları gibi-, o zaman hakları; kendilerine sıla-i rahimde bulunmak, ziyaret etmek, sevgi göstermek, iyi geçinmek, iyi günde ve kötü günde ülfet ve dayanışma içerisinde olmak gibi şeylerdir.

[1923] "Düşküne de, yolda kalmışa da" *zekât*[1] haklarını ver. Bu ifade, akrabalara verilmesi gereken hakkın, onlara mal vermek olduğunun delilidir. "Akrabalar"la Hazret-i Peygamber (s.a.)'in akrabalarının kastedildiği de söylenmiştir.

1 Zekât terim anlamında olmayıp, arınmak için gerçekleştirdiği her tür verişi kapsar; sadaka, infak, karzıhasen vb; çünkü zekât -bu ayetin nüzûlü itibariyle- henüz farz kılınmış değildir. / ed.

٢٥-﴿رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ إِنْ تَكُونُوا صَالِحِينَ فَإِنَّهُ كَانَ لِلأَوَّابِينَ غَفُورًا﴾

[١٩٢١] {بِمَا فِى نُفُوسِكُمْ} بما في ضمائركم من قصد البر إلى الوالدين واعتقاد ما يجب لهما من التوقير {إِن تَكُونُوا صَالِحِينَ} قاصدين الصلاح والبر، ثم فرطت منكم - في حال الغضب، وعند حرج الصدر وما لا يخلو منه البشر، أو لحمية الإسلام - هنة تؤدّي إلى أذاهما، ثم أنبتم إلى الله واستغفرتم منها، فإن الله غفور {لِلأَوَّابِينَ} للتوّابين. وعن سعيد بن جبير: هي في البادرة تكون من الرجل إلى أبيه لا يريد بذلك إلا الخير. وعن سعيد بن المسيب: الأوّاب الرجل كلما أذنب بادر بالتوبة. ويجوز أن يكون هذا عامًّا لكل من فرطت منه جناية ثم تاب منها، ويندرج تحته الجاني على أبويه التائب من جنايته، لوروده على أثره.

٢٦-﴿وَآتِ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا﴾

٢٧-﴿إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا﴾

[١٩٢٢] {وَآتِ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ} وصى بغير الوالدين من الأقارب بعد التوصية بهما، وأن يؤتوا حقهم: وحقهم إذا كانوا محارم كالأبوين والولد، وفقراء عاجزين عن الكسب، وكان الرجل موسرًا: أن ينفق عليهم عند أبي حنيفة. والشافعي لا يرى النفقة إلا على الولد والوالدين فحسب. وإن كانوا مياسير، أو لم يكونوا محارم كأبناء العمّ، فحقهم صلتهم بالمودّة والزيارة وحسن المعاشرة والمؤالفة على السراء والضراء والمعاضدة ونحو ذلك.

[١٩٢٣] {وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ} يعني وآت هؤلاء حقهم من الزكاة، وهذا دليل على أن المراد بما يؤتي ذوي القرابة من الحق: هو تعهدهم بالمال. وقيل: أراد بذي القربى أقرباء رسول الله ﷺ.

[1924] *Tebzîr* malı gereksiz yere dağıtmak, israf olacak şekilde harcamaktır. Cahiliye döneminde insanlar develeri hiç önemsemeden keserler, mallarını sırf övünmek ve kendilerinden söz ettirmek için harcarlar, bunu bir şan-şeref kabul ederlerdi. Allah Teâlâ ise malları yerli yerince infak etmeyi, Allah'a yaklaştıracak olan şeylerde harcamayı emretti. İbn Mes'ûd'dan [v. 32/652] "*Tebzîr*, malı hakkı olmayan yerde harcamaktır." görüşü nakledilmiştir. Mücâhid b. Cebr'den [v. 103/721] ise "Kişi bâtıl yolda bir ölçek harcasa saçıp savurma sayılır." görüşü nakledilmiştir.

[1925] Büyük zatlardan biri hayır yolunda çokça mal harcamış, dostlarından biri kendisine,

"-İsrafta hayır yoktur!" deyince de,

"-Hayırda israf yoktur!" diye cevap vermiştir.

[1926] Abdullah b. Amr'dan nakledildiğine göre Peygamber (s.a.), abdest almakta olan Sa'd'a uğramış ve ona,

"-Ey Sa'd! Bu ne israf böyle!" demiş;

"-Abdest'te de israf olur mu?" diye sorunca,

"-Evet, istersen nehir kenarında ol!" diye cevap vermiştir [*İbn Mâce*, "Tahâret", 48].

[1927] "Şeytanların kardeşleri" yani kötülükte şaytan gibi! Bu ifade kınamanın son raddesidir; çünkü şeytandan daha kötü bir şey yoktur. Ya da bu ifade, "Onlar şeytanların kardeşleri ve dostlarıdırlar, çünkü şeytanların israf etme yönündeki emirlerine uymaktadırlar." anlamındadır. Veya "Onlar ateşte şeytanların dostu, ayrılmaz ikilisi olacaklardır." anlamında olup bir tehdit ifadesidir. "Şeytan ise Rabbine karşı pek nankördür!" Dolayısıyla, ona itaat edilmemelidir. O ancak kendi yapmış olduğuna benzer fiillere davet eder. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] *ihvâneş-**şeytān*** (Şeytanın kardeşleri) şeklinde okumuştur.

28. Rabbinden beklediğin bir rahmeti elde etmek için onlardan yüz çevirmek durumunda kalırsan, onlara hiç olmazsa gönül alıcı tatlı bir söz söyle.

[1928] İsteyeni geri çevirme davranışından hayâ ettiğin için akrabalardan, düşkünden ve yolcudan "yüz çevirmek durumunda kalırsan, onlara hiç olmazsa gönül alıcı tatlı bir söz söyle." Senden istedikleri vakit onları cevapsız bırakma. Hazret-i Peygamber (s.a.) kendisinden bir şey istendiği zaman, eğer elinde verecek bir şey yoksa yüzünü çevirir ve hayâsından dolayı susardı.

[١٩٢٤] التبذير تفريق المال فيما لا ينبغي. وإنفاقه على وجه الإسراف. وكانت الجاهلية تنحر إبلها وتتياسر عليها وتبذر أموالها في الفخر والسمعة، وتذكر ذلك في أشعارها، فأمر الله بالنفقة في وجوهها مما يقرّب منه ويزلف. وعن عبد الله: هو إنفاق المال في غير حقه. وعن مجاهد: لو أنفق مدًّا في باطل كان تبذيرًا.

٥ [١٩٢٥] وقد أنفق بعضهم نفقة في خير فأكثر، فقال له صاحبه:

- لا خير في السرف، فقال:

- لاسرف في الخير.

[١٩٢٦] وعن عبد الله بن عمرو: مرّ رسول الله ﷺ بسعد وهو يتوضأ فقال:

- ما هذا السرف يا سعد؟ قال:

١٠ - أفي الوضوء سرف؟ قال:

- نعم وإن كنت على نهر جار.

[١٩٢٧] {إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ} أمثالهم في الشرارة وهي غاية المذمّة؛ لأنه لا شرّ من الشيطان. أو هم إخوانهم وأصدقاؤهم لأنهم يطيعونهم فيما يأمرونهم به من الإسراف. أو هم قرناؤهم في النار على سبيل الوعيد {وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا}

١٥ فما ينبغي أن يطاع، فإنه لا يدعو إلا إلى مثل فعله. وقرأ الحسن «إخوان الشيطان».

٢٨-﴿وَإِمَّا تُعْرِضَنَّ عَنْهُمُ ابْتِغَاءَ رَحْمَةٍ مِنْ رَبِّكَ تَرْجُوهَا فَقُلْ لَهُمْ قَوْلًا مَيْسُورًا﴾

[١٩٢٨] وإن أعرضت عن ذي القربى والمسكين وابن السبيل حياء من الردّ {فَقُل لَّهُمْ قَوْلًا مَّيْسُورًا} فلا تتركهم غير مجابين إذا سألوك. وكان النبي ﷺ إذا سئل شيئًا وليس عنده أعرض عن السائل وسكت حياء.

[1929] "Beklediğin bir rahmeti elde etmek için" ifadesi ya daha önce geçen şart ifadesinin cevabı ile ilişkilidir ve mâna, "O zaman onlara yumuşak söz söyle ve güzel vaatte bulun. Böylece onlara rahmet etmiş, gönüllerini hoş tutmuş ol ve onlara ettiğin bu merhamet sebebiyle Allah'ın rahmetini um." anlamındadır. Ya da doğrudan şart ifadesiyle ilişkilidir ve mâna, "Rabbinden sana gelmesini umduğun bir rızık gelmemiş olduğundan, onlardan yüz çevirmek durumunda kalırsan o zaman onlara güzel bir şekilde karşılık ver." şeklindedir. Bu durumda rızık rahmet olarak isimlendirilmiş olur. Yine bu ifadede "ummak" ifadesi "sahip olmamak" yerine kullanılmıştır; çünkü bir rızka sahip olmayan kimse onu umar. Dolayısıyla, sahip olmamak ummanın sebebi, ummak da sahip olmamanın sonucudur: İşte bu yüzden burada sonuç sebep yerine kullanılmıştır. Yine burada "onlardan yüz çevirmek durumunda kalırsan" ifadesinin mânasının "gücün yetmediği için onlara faydan olmaz, ihtiyaçlarını gideremezsen" anlamında olması mümkündür. "Yüzünü çevirme" ifadesiyle "istememe anlamındaki yüz çevirme"yi kasdetmemektedir; çünkü ancak vermek istemeyen kimse yüz çevirir.

[1930] *Yüsira'l-emr*[u] (İş kolaylaştı.) ve *'usira'l-emr*[u] (İş zorlaştı.) ifadeleri tıpkı *su'ide'r-racul*[ü] (Adam mesut oldu.) ve *nuhise'r-raculü* (Adam sıkıntıya düştü.) ifadeleri gibi kullanılır. مَيْسُورًا (kolay, yani yenir yutulur) kelimesi mef'ûl olup, "Onlara 'Allah bizleri de sizleri de ihsanı ile rızıklandırsın.' de!" anlamında olduğu söylenmiştir. Bu durumda, onlara fakirliklerinin kolay gelmesi için dua ifadesi olmaktadır ve "kolaylaştırıcı söz", *yüsr*, yani kolaylık duası anlamındadır.

29. Elini 'boynuna asılı' hale getirme, onu büsbütün de açma. Yoksa kınanmış, acınacak duruma düşmüş vaziyette olursun.

[1931] Bu ifade cimrinin eli sıkı davranıp vermemesi ve israfçının bol bol vermesini anlatmak için kullanılmış bir temsil ve israf ile cimrilik arasında iktisatlı davranma emridir. "Kınanmış, acınacak duruma düşmüş vaziyette" yani Allah katında kınanmış olursun, çünkü müsrif Allah nezdinde de insanlar nezdinde razı olunan biri değildir. Zira muhtaç olan kişi müsrif hakkında, "Falancaya verdi, ama bana vermedi!" der; muhtaç olmayan ise "Geçimlik malını iyi idare edemiyor!" der. Ayrıca kendi nezdinde de kınanmış olursun, zira muhtaç duruma düştüğün zaman yaptığına pişman olursun. مَحْسُورًا (Acınacak duruma düşmüş) elinde avucunda bir şey kalmamış. Bu kelime *haserahu's-sefer*[u] (Yolculuk onu perişan etti.) ve *haserahû bi'l-mes'elet*[i] (İsteyerek onu perişan etti.) kullanımlarına benzemektedir.

[١٩٢٩] قوله {ابْتِغَاءَ رَحْمَةٍ مِنْ رَبِّكَ} إمّا أن يتعلق بجواب الشرط مقدّمًا عليه، أي فقل لهم قولًا سهلًا لينًا وعدهم وعدًا جميلًا، رحمة لهم وتطييبًا لقلوبهم، ابتغاء رحمة من ربك، أي ابتغ رحمة الله التي ترجوها برحمتك عليهم. وإما أن يتعلق بالشرط، أي وإن أعرضت عنهم لفقد رزق من ربك ترجو أن ٥ يفتح لك، فسمى الرزق رحمة، فردّهم ردًّا جميلًا، فوضع الابتغاء موضع الفقد؛ لأنّ فاقد الرزق مبتغ له، فكان الفقد سبب الابتغاء والابتغاء مسببًا عنه، فوضع المسبب موضع السبب. ويجوز أن يكون معنى {وَإِمَّا تُعْرِضَنَّ عَنْهُمُ} وإن لم تنفعهم ولم ترفع خصاصتهم لعدم الاستطاعة. ولا يريد الإعراض بالوجه كناية بالإعراض عن ذلك؛ لأن من أبى أن يعطي أعرض بوجهه.

١٠ [١٩٣٠] يقال: يسر الأمر وعسر، مثل سعد الرجل ونحس فهو مفعول. وقيل معناه: فقل لهم رزقنا الله وإياكم من فضله، على أنه دعاء لهم ييسر عليهم فقرهم، كأن معناه: قولًا ذا ميسور، وهو اليسر، أي دعاء فيه يسر.

٢٩-﴿وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَحْسُورًا﴾

١٥ [١٩٣١] هذا تمثيلٌ لمنع الشحيح وإعطاء المسرف، وأمرٌ بالاقتصاد الذي هو بين الاسراف والتقتير {فَتَقْعُدَ مَلُومًا} فتصير ملومًا عند الله، لأنّ المسرف غير مرضي عنده وعند الناس، يقول المحتاج: أعطى فلانًا وحرمني. ويقول المستغني: ما يحسن تدبير أمر المعيشة. وعند نفسك: إذا احتجت فندمت على ما فعلت {مَّحْسُورًا} منقطعًا بك لا شيء عندك، من حسره السفر إذا بلغ منه ٢٠ وحسره بالمسألة.

[1932] Câbir b. Abdullah'dan şöyle nakledilmiştir: Bir defasında Peygamber (s.a.) otururken yanına bir çocuk geldi ve "Annem senden gömlek istiyor." dedi. Peygamber (s.a.) da, "Şimdi elimizde gömlek yok, daha sonra gel, verelim." buyurdu. Çocuk annesine dönünce annesi, "Git de ki: Annem senin üzerindeki gömleği istiyor." dedi. Peygamber (s.a.) evine girdi, gömleğini çıkardı ve çocuğa verdi. Sonra [evinde] çıplak vaziyette oturmaya başladı. Derken, Bilal ezan okudu, insanlar beklediler ama Peygamber (s.a.) namaza çıkamadı.

[1933] Anlatıldığına göre Peygamber (s.a.) [büyük kabile reislerinden] el-Akra' b. Hâbis ve 'Uyeyne b. Hısn'a yüzer deve vermiş, bunun üzerine Abbâs b. Mirdâs onun yanına gelip şu şiiri okumuştur:

> Benim ve kölelerimin yağmasını 'Uyeyne ile Akra' arasında pay ettin ha!
> Oysa [babaları] Hısn ve Hâbis savaşta benim atamdan üstün değildi
> Ben de bu ikisinden aşağı değilim! Ama bugün kıymetini düşürdüğün biri, daha da yükselmez!..

Bunun üzerine Peygamber (s.a.), "Ey Ebû Bekr! Şunun bana uzanan dilini kes. Kendisine yüz deve ver [de sussun]!" buyurmuş, ardından bu âyet nâzil olmuştur.[1] [*Müslim,* "Zekat", 137][2]

30. Şüphesiz senin Rabbin, rızkı dilediklerine genişletmekte, dilediklerine daraltmaktadır. O, kullarından gerçekten haberdardır, onları görmektedir (Habîr, Basîr).

[1934] Ardından Allah Teâlâ Peygamber (s.a.)'i, kendisini kaplayan geçim darlığı sebebiyle teselli etmiş; bu durumun onun zayıflığından ya da cimriliğinden kaynaklanmadığını, aksine Allah'ın rızkı dağıtıp takdir etme konusundaki iradesinin bir hikmet ve maslahata bağlı oluşundan kaynaklandığını ifade etmiştir. Burada genişletme ve daraltmanın bütün hazinelere sahip olan Allah'ın elinde olduğu, kulların ise iktisatlı olmaları gerektiği de kastedilmiş olabilir. Yine burada Yüce Allah'ın kullarına kâh genişlik kâh darlık veren kudret olduğu ve daima bu iki halin ortasını gözettiği, kendisine geniş rızık verilen kimseyi bütün maksadına erişecek hale getirmediği, rızkını daralttığı kimseyi ise bütünüyle biçare duruma düşürmediği kastedilmiş ve "Siz de O'nun bu sünnetini takip edin." denilmiş de olabilir.

---

1 Bu gibi homurdanmalar (اللمز في الصدقات) zekât mallarının kimlere verilebileceğini anlatan Tevbe 60 çerçevesinde yaşanmıştır. Bu ayet de masārif-i zekâtı anlatmaktadır. Ancak, mekkîdir. Oysa 'Uyeyne ve Akra'ın da aralarında bulunduğu müellefe-i kulûb bir Medine realitesidir. / ed.

2 Müslim'de nakledilen rivâyette "Ey Ebû Bekr! Şunun bana uzanan dilini kes; kendisine yüz deve ver (de sussun)!" kısmı yoktur.

[١٩٣٢] وعن جابر: بينا رسول الله ﷺ جالس أتاه صبي فقال: إنّ أمي تستكسيك درعًا، فقال من ساعة إلى ساعة يظهر، فعد إلينا، فذهب إلى أمّه فقالت له قل له: إن أمي تستكسيك الدرع الذي عليك، فدخل داره ونزع قميصه وأعطاه وقعد عريانًا، وأذن بلال وانتظروا فلم يخرج للصلاة.

٥ [١٩٣٣] وقيل أعطى الأقرع بن حابس مائة من الإبل وعيينة بن حصن، فجاء عباس بن مرداس، وأنشأ يقول:

أَتَجْعَلُ نَهْبِي وَنَهْبَ العَبِيدِ بَيْنَ عُيَيْنَةَ وَالأَقْرَعِ

وَمَا كَانَ حِصْنٌ وَلَا حَابِسٌ يَفُوقَانِ جَدِّيَ فِي مَجْمَعِ

وَمَا كُنْتُ دُونَ امْرِيءٍ مِنْهُمَا وَمَنْ تَضَعِ الْيَوْمَ لَا يُرْفَعِ

١٠ فقال: يا أبا بكر، اقطع لسانه عني، أعطه مائة من الإبل فنزلت.

٣٠-﴿إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾

[١٩٣٤] ثم سلى رسول الله ﷺ عما كان يرهقه من الإضافة، بأنّ ذلك ليس لهوان منك عليه، ولا لبخل به عليك ولكن لأنّ مشيئته في بسط الأرزاق وقدرها تابعة للحكمة والمصلحة. ويجوز أن يريد أن البسط والقبض إنما هما من أمر الله

١٥ الذي الخزائن في يده، فأما العبيد فعليهم أن يقتصدوا. ويحتمل أنه عزّ وعلا بسط لعباده أو قبض، فإنه يراعي أوسط الحالين، لا يبلغ بالمبسوط له غاية مراده، ولا بالمقبوض عليه أقصى مكروهه، فاستنوا بسنته.

31. Açlık korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin! Onları da sizi de Biz rızıklandırıyoruz. Onları öldürmek, şüphesiz büyük bir yanlıştır.

[1935] "Çocuklarını öldürmeleri" kız çocuklarını diri diri gömmeleridir. Bunlar geçim sıkıntısı korkusuyla kız çocuklarını gömerlerdi ki âyette إمْلاقٍ diye ifade edilen husus budur. Allah Teâlâ da onlara bunu yasaklamış ve evlatlarının rızkını kendilerine garanti etmiştir. خَشْيَةً Hā'nın kesresi ile *hışyete* şeklinde de okunmuştur. خطأ kelimesi kesre ile okunmuştur ki bu durumda, *esime ism*^{en} gibi *hatı'e hıt*^{ʾen} şeklinde gelmiş olur. *Hata*^{ʾen} şeklinde de okunmuştur ki "doğrunun zıttı" demek olup *ahta'e* fiilinden isimdir. الخطأ kelimesinin *hizr* ve *hazer* gibi olduğu söylenmiştir. Yine kesre ve med ile *hıtā*^{ʾen}, fetha ve med ile *hatā*^{ʾen}, fetha ve sükûn ile *hat*^{ʾen} şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] fetha ve Hemze'nin hazfi ile tıpkı *el-habb* gibi *hatt*^{an} okuyuşu nakledilmiştir. Ebû Recâ'nın [v. 105/723] da bu kelimeyi Hā'nın kesresi ile ve Hemze'siz (*hıta*^{n}) okuduğu nakledilmiştir.

32. Zinaya yaklaşmayın! Zira o, yüz kızartıcı bir suçtur, yol olarak da kötüdür.

[1936] فاحِشَةً (Yüz kızartıcı suç) yani çirkinliği sınırını aşan, onun tanımına ilave bir çirkinlik ihtiva eden çirkin fiil. "Yol olarak da kötüdür." Yol olarak ne kötü bir yoldur! Yani meşru bir yolu bulunduğu halde bir başkasının eşini, kızkardeşini veya kızını gayrimeşru bir şekilde gasb etmektir. Bunun meşru yolu ise Allah'ın meşru kılmış olduğu evliliktir.

33. Allah'ın saygın kıldığı cana kıymayın. Hakka-hukuka dayalı olursa başka... (Buna karşılık, kan dâvası da gütmeyin! Çünkü) kim mazlumen öldürülürse Biz, onun velîsine bir yetki vermişizdir, o halde, öldürmede aşırı gitmesin. Şüphesiz o, yardıma mazhar bulunuyor.

[1937] "Hakka-hukuka dayalı olursa" yani ancak şu üç sebeple olursa "başka." Birincisi dinden çıkması, ikincisi kasten bir mümini öldürmesi, üçüncüsü de evli iken zina etmesidir. "Kim mazlumen öldürülürse" yani bu üç suçtan birini işlemediği halde öldürülürse "velisine" yani arasında kan hakkını talep etmeyi gerektirecek bir yakınlık, akrabalık bulunan kimseye -böyle biri yoksa o zaman onun velîsi sultandır- "bir yetki" yani kātilden kısas alma hakkı ya da onun aleyhine karşılık göreceği bir delil "vermişizdir. O halde, öldürmede aşırı gitmesin." Buradaki zamir velîye gider; yani velî, kātil tek kişi olduğu halde kātilden başkasını veya iki kişiyi öldürmesin. Nitekim cahiliyede âdet böyleydi; bir kişi öldürüldüğü zaman onun yerine bir grup insanı öldürürlerdi. Hatta Mühelhil; Büceyr b. el-Hâris b. 'Abbâd'ı öldürürken "Seni Küleyb'in ayak bağcığına karşılık öldürüyorum!" demiş ve ardından şu beyti söylemiştir:

٣١-﴿وَلا تَقْتُلُوا أَوْلادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْأً كَبِيرًا﴾

[١٩٣٥] قتلهم أولادهم: هو وأدهم بناتهم، كانوا يئدونهنّ خشية الفاقة وهي الإملاق، فنهاهم الله وضمن لهم أرزاقهم. وقرئ «خشية» بكسر الخاء. وقرئ «خِطْأ» وهو الإثم. يقال: خطيء خطأ، كأثم إثمًا؛ و«خطأ»، وهو ضدّ الصواب، اسم من أخطأ. وقيل: الخطأ كالحذر والحذر، و«خطاءً» بالكسر والمدّ، و«خَطاءً» بالفتح والمد و«خطْأً» بالفتح والسكون. وعن الحسن: خطًّا بالفتح وحذف الهمزة كالخبّ. وعن أبي رجاء: بكسر الخاء غير مهموز.

٣٢-﴿وَلا تَقْرَبُوا الزِّنَى إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلا﴾

[١٩٣٦] {فَاحِشَةً} قبيحة زائدة على حد القبح {وَسَاءَ سَبِيلًا} وبئس طريقًا طريقة، وهو أن تغصب على غيرك امرأته أو أخته أو بنته من غير سبب، والسبب ممكن وهو الصهر الذي شرعه الله.

٣٣-﴿وَلا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلا بِالْحَقِّ وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَانًا فَلا يُسْرِفْ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا﴾

[١٩٣٧] {إِلَّا بِالْحَقِّ} إلا بإحدى ثلاث: إلا بأن تكفر، أو تقتل مؤمنًا عمدًا، أو تزني بعد إحصان. {مَظْلُومًا} غير راكب واحدة منهنّ {لِوَلِيِّهِ} الذي بينه وبينه قرابة توجب المطالبة بدمه، فإن لم يكن له ولي فالسلطان وليه {سُلْطَانًا} تسلطا على القاتل في الاقتصاص منه. أو حجة يثب بها عليه {فَلَا يُسْرِفْ} الضمير للولي. أي فلا يقتل غير القاتل، ولا اثنين والقاتل واحد، كعادة الجاهلية: كان إذا قتل منهم واحد قتلوا به جماعة، حتى قال مهلهل حين قتل بجير بن الحارث بن عباد: بؤبشسع نعل كليب وقال:

> Küleyb'e karşılık kim öldürülürse öldürülsün ona denk olmaz!
> Ancak Mürre oğullarının tamamı öldürülürse belki!..

[1938] Cahiliyede insanlar katili maktüle denk görmedikleri zaman onun yerine bir başkasını öldürüyorlardı. *İsrâf*ın; müsle [yani ibret olsun diye kulak, burun vb. kesme] uygulaması olduğu da söylenmiştir. Ebû Müslim Sâhibü'd-devle [el-Horasânî; 137/755] bu ifadeyi *fe-lâ yüsrifu* şeklinde merfû'okumuştur ki bu durumda ifade emir anlamında bir haber olur ve emir ifadesinde söz konusu olmayan bir mübalağa ihtiva etmiş olur. Mücâhid b. Cebr'in [v. 103/721] "Zamir ilk katile gider." dediği nakledilmiştir. Bu ifade velîye ya da mazlumun katiline hitap olarak *fe-lâ tüsrif* (Aşırı gitme!) şeklinde de okunmuştur. Übeyy b. Kâ'b'ın kıraatinde *fe-lâ tüsrifû* (Aşırı gitmeyin!) şeklinde olup (Öldürmeyin!) ifadesine irca edilmiştir.

[1939] "Şüphesiz o, yardıma mazhar bulunuyor." Zamir velîye gider ve anlam, "Allah'ın kısas hükmünü koyarak ona yardım etmiş olması kendisine yeter, dolayısıyla buna ilave istemesin; yine, hakkını alması için Allah sultanı kendisine yardımcı kılarak, müminleri destekçi yaparak ona yardım etmiştir, artık bundan ötesini istemesin." şeklindedir. Ya da zamir mazluma gider; çünkü Allah onun öldürülmesi ile kısası şart koşmuş olduğu için kendisine bu dünyada yardım etmiştir; ahirette de sevap vererek yardım edecektir. Ya da bu zamir velînin haksız yere öldürdüğü, öldürmede aşırı giderek canına kıydığı kimseye gider ve "Aşırı gidene kısas uygulanacağı için o da yardıma mazhardır." mânasına gelir.

34. Erginlik çağına gelinceye kadar yetimin malına yaklaşmayın! Ancak en güzel şekilde olursa başka... Ahdi yerine getirin. Şüphesiz ahit, sorumluluk doğurur.

[1940] "En güzel şekilde" yani en güzel yol ile ya da en güzel özelliklere sahip olarak ki bu da onun malını muhafaza etmek ve artırmakla olur. "Şüphesiz ahit, sorumluluk doğurur." Yani ahit sahibinden onu zayi etmemesi, ona vefa göstermesi talep edilir. Bu ifadenin "ahde sorulur" şeklinde lafzan anlaşılması durumunda hayalî bir canlandırma (*tahyîl*) olması da mümkündür. Bu durumda sanki ahde, "Senden neden cayıldı bakalım; hakkın yerine getirilemez miydi!?" diye sorulacak ve böylece ahitten dönen kimsenin kınanması murat edilecektir ki bu durumda bu ifade tıpkı diri diri gömülen kız çocuğuna "Hangi suçtan dolayı öldürüldüğü"nün [Tekvîr 81/9] sorulacak olması gibidir. Burada ahit sahibinin mesul tutulacağı da kastedilmiş olabilir.

كُلُّ قَتِيلٍ فِي كُلَيْبٍ غُرَّهْ   حَتَّى يَنَالَ الْقَتْلُ آلَ مُرَّهْ

[١٩٣٨] وكانوا يقتلون غير القاتل إذا لم يكن بواء. وقيل: الإسراف المثلة. وقرأ أبو مسلم صاحب الدولة: «فلا يسرف»، بالرفع على أنه خبر في معنى الأمر. وفيه مبالغة ليست في الأمر. وعن مجاهد: أنّ الضمير للقاتل الأوّل. وقرئ «فلا ٥ تسرف» على خطاب الولي أو قاتل المظلوم. وفي قراءة أبيّ «فلا تسرفوا» ردّه على: ولا تقتلوا.

[١٩٣٩] {إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا} الضمير إمّا للولي، يعني حسبه أنّ الله قد نصره بأن أوجب له القصاص فلا يستزد على ذلك، وبأنّ الله قد نصره بمعونة السلطان وبإظهار المؤمنين على استيفاء الحق، فلا يبغ ما وراء حقه. وإمّا للمظلوم؛ ١٠ لأنّ الله ناصره وحيث أوجب القصاص بقتله، وينصره في الآخرة بالثواب. وإما الذي يقتله الولي بغير حق ويسرف في قتله، فإنه منصور بإيجاب القصاص على المسرف.

٣٤-﴿وَلا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولا﴾

١٥ [١٩٤٠] {بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ} بالخصلة أو الطريقة التي هي أحسن، وهي حفظه عليه وتثميره {إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا} أي مطلوبًا يطلب من المعاهد أن لا يضيعه ويفي به، ويجوز أن يكون تخييلا، كأنه يقال للعهد: لم نكثت؟ وهلا وفي بك؟ تبكيتًا للناكث، كما يقال للموؤدة: بأي ذنب قتلت؟ ويجوز أن يراد أنّ صاحب العهد كان مسئولًا.

35. Ölçtüğünüz zaman, ölçüyü tam tutun ve dosdoğru ölçekle tartın. Bu, daha hayırlı ve neticesi itibariyle daha güzeldir.

[1941] بِالْقِسْطاسِ kelimesi zamme ve kesre ile [*kustās - kıstās*] okunmuştur; terazi, kantar anlamındadır. Dirhem ve benzeri şeylerle tartı işlemi yapılan küçük büyük her türlü tartı aletine *kıstās* dendiği de söylenmiştir. "Neticesi itibariyle daha güzeldir." yani akıbeti daha güzeldir. *Te'vîl* kelimesi, (döndü anlamındaki) *âle* fiilinin *tef'îl* veznidir ve bir işin sonunda varacağı nokta mânasına gelir.

36. Hakkında bilgi sahibi olmadığın şeyin ardına düşme; çünkü kulak olsun, göz olsun, kalp olsun bütün bunlardan sahibi sorumlu tutulacaktır.

[1942] وَلا تَقْفُ (Ardına düşme) takipçisi olup peşine düşme. Bu ifade [*kāfe – yekūfu*dan] *ve lâ tekuf* şeklinde de okunmuştur. Nitekim *kafâ eserehû* (İzini takip etti.) denildiği gibi aynı mânada *kāfehû* da denilir. *el-Kāfetü* (iz sürücüleri) kelimesi de bu köktendir. Mâna, "Bilmediğin bir sözü ya da fiili takip etme konusunda, kendisini amacına ulaştıracağını bilmediği bir yolu takip eden ve sonunda yolunu kaybeden kimse gibi olma!" şeklinde olup, maksat kişinin bilmediği şeyleri konuşmasını, bilmediği şeyleri yapmasını yasaklamaktır ki taklit de buna açık bir şekilde dâhildir; çünkü taklit, kişinin doğru mu yanlış mı olduğunu bilmediği şeye tâbi olması demektir. Muhammed İbnü'l-Hanefiyye'den "Bu yalancı şahitliktir." görüşü, Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] ise "Mümin kardeşin senin yanından geçerse peşine düşüp de sonradan "Bu adam şunu şunu yaptı, onu şöyle yaparken gördüm, duydum." gibi görmediğin ve duymadığın şeyleri uydurma!" dediği nakledilmiştir. Kişinin bilmediği bir şeyin peşine takılmasının, iftiranın bir benzeri olduğu söylenmiştir. Nitekim bu mânada Hazret-i Peygamber (s.a.)'in "Kim bir mümine işlemediği bir şeyle ithamda bulunursa Allah da onu [kan, irin vb. şeylerle dolu] bir çukura hapseder ve cezası bitinceye kadar orada kalır!" buyurduğu rivayet edilmiştir. [*Ebû Dâvûd*, "Akdıye", 14. Benzer lâfızlarla] Şair de bu mânada şöyle demiştir:

> Burnu yüksekte olan heykeller gibidirler [çirkef değillerdir];
> bu hatunlarda yaşamaktadır hayâ… Birbirlerine çamur atmazlar

Şair burada (*tekfu* kökünden gelen) *et-tekāfî* kelimesi ile iftira atma mânasını kastetmiştir. Şair Kümeyt de şöyle demiştir:

> Suçsuz yere masuma suç isnat etmem
> Biz iftiraya uğrasak da, çamur atmam iffetli kadınlara

٣٥-﴿وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلا﴾

[١٩٤١] وقرئ «بالقسطاس» بالضم والكسر، وهو القرسطون. وقيل: كل ميزان صغر أو كبر من موازين الدراهم وغيرها {وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا} وأحسن عاقبة، وهو ٥ تفعيل، من آل إذا رجع، وهو ما يؤول إليه.

٣٦-﴿وَلا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولا﴾

[١٩٤٢] {وَلَا تَقْفُ} ولا تتبع. وقرئ «ولا تقف». يقال: قفا أثره وقافه، ومنه: القافة، يعني ولا تكن في اتباعك ما لا علم لك به من قول أو فعل، كمن يتبع مسلكًا ١٠ لا يدري أنه يوصله إلى مقصده فهو ضال. والمراد: النهي عن أن يقول الرجل ما لا يعلم، وأن يعمل بما لا يعلم، ويدخل فيه النهي عن التقليد دخولًا ظاهرًا. لأنه اتباع لما لا يعلم صحته من فساده. وعن ابن الحنفية: شهادة الزور وعن الحسن: لا تقف أخاك المسلم إذا مرّ بك، فتقول: هذا يفعل كذا، ورأيته يفعل، وسمعته، ولم تر ولم تسمع. وقيل: القفو شبيه بالعضيهة ومنه الحديث: "من قفى مؤمنًا بما ليس ١٥ فيه حبسه الله في ردغة الخبال حتى يأتي بالمخرج" وأنشد:

وَمِثْلُ الدُّمَى شم الْعَرَانِينِ سَاكِن   بِهِنَّ الحَيَاءُ لَا يُشِعْنَ التَّقَافِيَا

أي التقاذف. وقال الكميت:

وَلَا أرْمِي البَرِيَّ بِغَيْرِ ذَنْب   وَلَا أقْفُو الحَوَاصِنَ إنْ قُفِينَا

[1943] *İçtihadı*[1] kabul etmeyenler bu âyeti delil göstermişlerdir. Ancak bu doğru değildir, çünkü içtihat da bir tür ilimdir. Zira şeriat ‘kesin bilgi derecesinde olmayan zann-ı gâlibi’ ilim konumunda değerlendirmiş ve onunla amel etmeyi emretmiştir.

[1944] أولئك (bunlar) terkibi kulak, göz ve kalbe işaret etmektedir.[2] Şu ifade gibi:

Bütün bu günlerden sonraki yaşam…

[1945] عَنْهُ fâ‘il olarak merfû‘ konumunda olup anlam, “Bunlardan her biri, kendilerinden sorulacak olan şeylerdir.” şeklindedir. Bu durumda مَسْؤُولًا kelimesi tıpkı غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ [Fatiha 1/7] ifadesinde olduğu gibi harf-i cer ile mecruruna isnat edilmiştir. Buna göre o gün insana, “Neden işitmen helal olmayan şeyi işittin, neden bakman helal olmayan şeye baktın, neden azmetmenin helal olmadığı şeye azmettin?” diye sorulur. الْفُؤَادَ (kalp) kelimesi Fâ’nın ve Vav’ın fethasıyla ve zammeden sonra gelen Hemze’nin Vav’a dönüştürülmesi ile *el-fevâd* şeklinde de okunmuş; kelimede harf değişikliği olduğundan, Fâ’nın zammesinin fethaya çevrilmesi gerekmiştir.

37. Yeryüzünde kibirlenerek yürüme! Şüphesiz, ne yeri yarabilirsin, ne de boyca dağlara ulaşabilirsin.

38. Bunların tamamı -yani kötü olanları- Rabbinin katında beğenilmeyen şeylerdir.

[1946] مَرَحًا (kibirlenerek) ifadesi “kibir sahibi olarak” anlamında haldir. Ayrıca *merih*^{an} şeklinde de okunmuştur. Ahfeş [v. 215/830] içerdiği tekit anlamından dolayı, bu kelimenin mastar olmasını ism-i fâ‘il olmasına tercih etmiştir. لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ (Ne yeri yarabilirsin.) yani şiddetle basmak ve ezmek suretiyle yerde asla bir delik açamazsın. Bu ifade Râ’nın zammesi ile *len tahruka* (Asla yarılmaz.) şeklinde de okunmuştur. “Ne de” öyle kafanı dikip uzatmaya çalışarak “boyca dağlara ulaşabilirsin!” Bu ifade kibirli ile alay mahiyetindedir. سَيِّئُهُ (kötü olanları) kelimesi *seyyi’et*^{en} (kötülüktür) şeklinde de okunmuştur. سَيِّئُهُ kelimesi *seyyi’* kelimesinin *küllü* (bütün) ifadesindeki zamire muzâf olması ile oluşmuştur. Bazı mushaflarda bu kelime *seyyi*$^{'en}$ ve *seyyi’ât*^{in}; Hazret-i Ebû Bekr’in kıraatinde ise *kâne şe’nuhû* (onun durumu) şeklindedir.

1 Vahye dayalı kesin bilgi olmadığı; ayetten - hadisten hareket etse de bir tür akıl yürütme olduğu gerekçesiyle… / ed.

2 Yani normalde akıl sahipleri için kullanılsa da… Mısrada da yine akıl taşımayan günlere işaret için kullanılmış. / ed.

[١٩٤٣] وقد استدل به مبطل الاجتهاد ولم يصح؛ لأنّ ذلك نوع من العلم، فقد أقام الشرع غالب الظن مقام العلم، وأمر بالعمل به.

[١٩٤٤] {أُولَئِكَ} إشارة إلى السمع والبصر والفؤاد، كقوله:

وَالْعَيْشَ بَعْدَ أُولَئِكَ الأَيَّامِ

٥ [١٩٤٥] و{عَنْهُ} في موضع الرفع بالفاعلية، أي كل واحد منها كان مسؤلًا عنه، فمسئول: مسند إلى الجار والمجرور، كالمغضوب في قوله {غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ} [الفاتحة: ٧] يقال للإنسان: لم سمعت ما لم يحل لك سماعه؛ ولم نظرت إلى ما لم يحل لك النظر إليه، ولم عزمت على ما لم يحل لك العزم عليه؟ وقرئ «والفواد»، بفتح الفاء والواو، قلبت الهمزة واوًا بعد الضمة في الفؤاد، ثم

١٠ استصحب القلب مع الفتح.

٣٧-﴿وَلا تَمْشِ فِي الأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا﴾

٣٨-﴿كُلُّ ذَلِكَ كَانَ سَيِّئُهُ عِنْدَ رَبِّكَ مَكْرُوهًا﴾

[١٩٤٦] {مَرَحًا} حال، أي ذا مرح. وقرئ «مرحا» وفضل الأخفش المصدر

١٥ على اسم الفاعل لما فيه من التأكيد {لَن تَخْرِقَ الأَرْضَ} لن تجعل فيها خرقًا بدوسك لها وشدّة وطأتك. وقرئ «لن تخرُق»، بضم الراء {وَلَن تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا} بتطاولك. وهو تهكم بالمختال. قرئ «سيئة» و«سيئه» على إضافة سيء إلى ضمير كل، وسيئًا في بعض المصاحف، وسيئات. وفي قراءة أبي بكر الصديق رضي الله عنه. كان شأنه.

[1947] **Şayet** “Nasıl hem müennes olarak *seyyi'et*[en] ifadesi müzekker olan مَكْرُوهًا (beğenilmeyen şeylerdir) ifadesiyle birlikte kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** *Seyyie* (kötülük) kelimesi tıpkı *zenb* (suç/günah) ve *ism* (günah) kelimeleri gibi sıfat niteliğini kaybetmiş, isim hükmünde olan bir kelimedir. Bu sebeple de müennesliğine itibar edilmez. Nitekim bu kelimenin *seyyie't*[en] şeklinde okunması ile *seyyi'*[en] şeklinde [müzekker] okunması arasında bir fark yoktur. Ayrıca, [müzekker bir kelime ile] *ez-zinâ seyyiet*[ün] (Zina kötüdür.) dediğin gibi *es-serikatü seyyiet*[ün] de diyebildiğine, yani *seyyi'e*yi müzekkere isnat etmekle müennese isnat etmek arasında bir fark olmadığına dikkat et.

[1948] **Şayet** “Ayette zikredilen hasletlerin bazıları kötü, bazıları ise iyidir. Bu sebeple kelimeyi سَيِّئُهُ (kötü olanları) şeklinde okuyan, kötü olanları diğerlerine izafe ederek okumuştur; peki, *seyyi'et*[en] (kötüdür) şeklinde okuyanın gerekçesi nedir?” **dersen şöyle derim:** “Bütün bunlar” ifadesi, sayılan hasletlerin tamamını değil, hususen yasaklanan hasletleri içine alan bir ifadedir.

39. Bunlar, Rabbinin sana vahyettiği hikmetlerdendir. Allah’la beraber tanrı ihdas etme! Yoksa kınanmış ve kovulmuş olarak Cehennem’e atılırsın.

[1949] “Bunlar” ifadesi “Allah’la beraber başka bir tanrı ihdas etme.” [İsrâ 17/22] ifadesinden bu âyete kadar zikredilenlere işaret eder. Bunları *hikmet* olarak isimlendirmesinin sebebi, bu sözlerin, içerisinde hiçbir bozukluğa yer olmayacak kadar sağlam, muhkem sözler olmasıdır. İbn Abbâs’ın [v. 68/688] “Bu on sekiz âyet Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın levhalarında yer alır ki ilki, ‘Allah’la birlikte başka tanrı ihdas etme!’ ifadesidir.” dediği nakledilmiştir. Nitekim Allah Teâlâ “Kendisi için levhalara ‘her’ şeye dair bir öğüt ve ‘her’ şeye ait bir açıklama yazmıştık.” [A‘râf 7/145] buyurmuştur. Bunlar Tevrat’taki ‘on emir’dir. Allah Teâlâ bunların başında da sonunda da şirki yasaklama ifadesine yer vermiştir; çünkü tevhit bütün hikmetlerin başı ve sebatıdır. Kim tevhitten yoksunsa, ilim ve hikmet alanlarında bütün hikmet sahiplerine taş çıkartacak, başı göğe erecek kadar üstün olsa bile yine de bilgisi ve hikmeti kendisine hiçbir fayda sağlamaz. Nitekim *hikmet dolu eserler filozoflara bir fayda sağlamamıştır. Zira Allah’ın dininden uzak olma konusunda hayvanlardan bile şaşkın durumdadırlar.*

[١٩٤٧] فإن قلت: كيف قيل سيئه مع قوله مكروهًا؟ قلت: السيئة في حكم الأسماء بمنزلة الذنب والإثم زال عنه حكم الصفات، فلا اعتبار بتأنيثه. ولا فرق بين من قرأ سيئة وسيئًا. ألا تراك تقول: الزنا سيئة، كما تقول: السرقة سيئة، فلا تفرق بين إسنادها إلى مذكر ومؤنث.

٥ [١٩٤٨] فإن قلت: فما ذكر من الخصال بعضها سيء وبعضها حسن، ولذلك قرأ من قرأ «سيئه» بالإضافة، فما وجه من قرأ سيئة؟ قلت: كل ذلك إحاطة بما نهى عنه خاصة لا بجميع الخصال المعدودة.

٣٩-﴿ذَلِكَ مِمَّا أَوْحَى إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ وَلا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتُلْقَى فِي جَهَنَّمَ مَلُومًا مَدْحُورًا﴾

١٠ [١٩٤٩] {ذَلِكَ} إشارة إلى ما تقدم من قوله {لَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ} [الإسراء: ٢٢] إلى هذه الغاية. وسماه حكمة لأنه كلام محكم لا مدخل فيه للفساد بوجه. وعن ابن عباس: هذه الثماني عشرة آية كانت في ألواح موسى، أوّلها؛ لا تجعل مع الله إلها آخر، قال الله تعالى {وَكَتَبْنَا لَهُ فِى الْأَلْوَاحِ مِن كُلِّ شَىْءٍ مَوْعِظَةً} [الأعراف: ١٤٥] وهي عشر آيات في التوراة، ولقد جعل الله فاتحتها وخاتمتها النهي عن الشرك؛ لأن ١٥ التوحيد هو رأس كل حكمة وملاكها، ومن عدمه لم تنفعه حكمه وعلومه وإن بذ فيها الحكماء. وحك بيافوخه السماء، وما أغنت عن الفلاسفة أسفار الحكم، وهم عن دين الله أضل من النعم.

40. Demek, Rabbiniz sizi seçkin kılıp oğlan çocuklarını size verdi, kendisi ise meleklerden kız çocukları edindi hâ?! Siz gerçekten, büyük bir söz söylüyorsunuz!

[1950] أَفَأَصْفاكُمْ ifadesi "Melekler Allah'ın kızlarıdır." diyen kimselere hitap olup Hemze yadırgama mânası taşır. Anlam şöyledir: Rabbiniz evlatların en iyileri olan erkekleri sadece size has ve özel kılıp kendisine hiçbir pay almadı, en düşükleri olan kızları da kendisi mi evlat olarak edindi!? Oysa bu hikmete, sizin makul karşıladığınız anlayışa ve âdete aykırıdır; çünkü en kaliteli ve kusursuz şeyleri (kendiniz gibi) kölelere, en kötü ve adilerini ise efendilere (yani Allah'a) tahsis etmek olmaz. "Siz gerçekten, büyük bir söz söylüyorsunuz!" Evlat sahibi olmak cisimlere mahsus bir özellik olduğu halde Allah'a evlat isnat ederek, sonra kendinizi O'na üstün tutup kendi beğenmediklerinizi O'na atfederek ve O'nun yarattıkları içerisinde en üstün ve en şerefli olan melekleri 'en aşağı' varlıklar -yani kızlar- olarak düşünerek vebali ağır bir söz söylüyorsunuz!

41. Gerçek şu ki Biz, bu Kur'ân'da evire çevire anlatmaktayız ki düşünüp ders çıkarsınlar. Fakat bu, onların sadece kaçışını artırıyor!

[1951] "Gerçek şu ki; Biz bu Kur'ân'da evire çevire anlatmaktayız" ifadesinde geçen "bu Kur'ân" kelimesi ile onların kızları Allah'a atfetmelerinin çürütülmesine dair ifadeler kastedilmiş olabilir; çünkü bunlar söz konusu iddiaları evire çevire zikrederek bertaraf etmektedir. Anlam, "Sözü bu bağlamda evirdik çevirdik ve evirip çevirmeyi ona yerleştirdik; bu konuyu bir tekrar mekânı haline getirdik." şeklindedir. "Bu Kur'ân" ifadesinin Kur'ân-ı Kerîm'in tümüne işaret etmesi de mümkündür ki bu durumda "Biz bu mânayı Kur'ân'ın birçok yerinde evire çevire verdik." anlamında olur ve anlam malum olduğu için zamir kullanılmamıştır. Bu ifade *sarafnâ* şeklinde hafifletilerek ve صَرَّفْنَا şeklinde şedde ile okunmuştur. Aynı şekilde لِيَذَّكَّرُوا ifadesi de şeddeli ve şeddesiz olarak okunmuştur. Anlam, "Öğüt ve ibret alsınlar, kendilerine delil olarak sunulan şeylerle mutmain olsunlar diye evire çevire verdik." şeklindedir.

[1952] "Fakat bu, onların sadece kaçışını artırıyor" yani haktan kaçışlarını artırıyor, ondan daha az mutmain olmalarına sebep oluyor. Süfyân b. Uyeyne'nin [v. 198/814] bu âyeti okuduğu zaman "Düşmanlarının sana olan düşmanlığını artıran şey, benim sana boyun eğişimi artırdı." dediği nakledilmiştir.

٤٠-﴿أَفَأَصْفَاكُمْ رَبُّكُمْ بِالْبَنِينَ وَاتَّخَذَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنَاثًا إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلًا عَظِيمًا﴾

[١٩٥٠] {أَفَأَصْفَاكُمْ} خطاب للذين قالوا {الْمَلَائِكَةُ بَنَاتُ اللَّهِ} والهمزة للإنكار. يعني أفخصكم ربكم على وجه الخلوص والصفاء بأفضل الأولاد وهم البنون، لم يجعل فيهم نصيبًا لنفسه. واتخذ أدونهم وهي البنات؟ وهذا خلاف الحكمة وما عليه معقولكم وعادتكم، فإن العبيد لا يؤثرون بأجود الأشياء وأصفاها من الشوب، ويكون أردؤها وأدونها للسادات {إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلًا عَظِيمًا} بإضافتكم إليه الأولاد وهي خاصة بالأجسام، ثم بأنكم تفضلون عليه أنفسكم حيث تجعلون له ما تكرهون، ثم بأن تجعلوا الملائكة وهم أعلى خلق الله وأشرفهم أدون خلق الله وهم الإناث.

٤١-﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ لِيَذَّكَّرُوا وَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا نُفُورًا﴾

[١٩٥١] {وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ} يجوز أن يريد بهذا القرآن إبطال إضافتهم إلى الله البنات؛ لأنه مما صرفه وكرّر ذكره، والمعنى: ولقد صرفنا القول في هذا المعنى. أو أوقعنا التصريف فيه وجعلناه مكانا للتكرير. ويجوز أن يشير بهذا القرآن إلى التنزيل ويريد. ولقد صرفناه. يعني «هذا المعنى في مواضع من التنزيل، فترك الضمير لأنه معلوم. وقرئ «صرفنا» بالتخفيف وكذلك {لِيَذَّكَّرُوا} قرئ «مشدّدًا ومخففًا»، أي كررناه ليتعظوا ويعتبروا ويطمئنوا إلى ما يحتج به عليهم.

[١٩٥٢] {وَمَا يَزِيدُهُمْ إلّا نُفُورًا} عن الحق وقلة طمأنينة إليه. وعن سفيان: كان إذا قرأها قال: زادني لك خضوعًا ما زاد أعداءك نفورًا.

42. De ki: Bunların dediği gibi Allah'la beraber birtakım tanrılar bulunsaydı, o zaman, mutlak hükümranlık tahtının sahibine bir yol ararlar (ve mutlaka, O'nunla çekişecek bir vesile bulurlar)dı.

43. O, bunların söylediklerinden münezzehtir, aşkındır.

[1953] كَما يَقُولُونَ (bunların dediği gibi) ifadesi bu şekilde Yâ ile okunduğu gibi *ke-mâ tekūlûne* (sizin dediğiniz gibi) şeklinde Tâ ile de okunmuştur. إِذًا (o zaman) ifadesi, devamındaki *le'bteğav* (yol ararlardı) fiilinin müşriklerin sözlerine cevap ve لَوْ (eğer) ifadesinin de karşılığı olduğuna delâlet eder.

[1954] "Mutlak hükümranlık tahtının sahibine bir yol ararlardı" ifadesinin anlamı, "tıpkı kralların birbirlerine karşı yaptıkları gibi onlar da mülkün ve rububiyetin sahibi ile çekişecek yollar talep ederlerdi." şeklindedir. Bu açıdan "Gökte ve yerde Allah'tan başka tanrılar olsaydı, ikisi(nin düzeni) de kesinlikle bozulup gitmişti." [Enbiyâ 21/22] ifadesine benzer. Bu ifadenin, "O çağırdıkları şeyler, Rablerinin rahmetini umup azabından korkarak 'Hangimiz O'na daha yakın olacağız!' deyip O'na götüren vesileyi ararlar." [İsrâ 17/57] ifadesindeki gibi "O'na yaklaşmaya çalışırlardı." anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1955] عُلُوًّا ifadesi, *te'âliy^en* (müte'âldir, aşkındır) anlamındadır. Maksat, Allah'ın bu iddialardan berî ve münezzeh olduğunu ifade etmektir. O'nun ulviyetinin büyüklük ile nitelenmesi ise, berî olma anlamında mübalağa ifade etmek, onların atfettiği niteliklerden tamamen uzak olduğunu vurgulamaktır.

44. Yedi gök, Arz ve bunların içinde kim varsa O'nu tenzih ve takdis eder. O'nu hamd ile tenzih ve takdis etmeyen hiçbir şey yoktur. Ama siz onların tenzih ve takdisini anlayamazsınız. Şüphesiz O, Halîm'dir, bağışlayıcıdır.

[1956] Kastedilen, bu varlıkların lisan-ı hâlleri ile tesbih ettikleridir. Zira bütün bunlar yaratıcının varlığına, kudret ve hikmetine delâlet ederler. Dolayısıyla, sanki bunu dilleriyle söylüyor, Allah Teâlâ için yakışık almayacak şirk ve benzeri şeylerden O'nu tenzih ediyor gibidirler. "Peki, 'fakat siz onların tenzih ve takdisini anlayamazsınız' ifadesini ne yapacaksın? Çünkü senin ifade ettiğin tesbih malum ve anlaşılırdır?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade müşriklere hitaptır. Onlar her ne kadar, göklerin ve yerin yaratıcısının kim olduğu sorulduğu zaman "Allah" diye cevap veriyor olsalar da O'na ortak koşmuşlardır. Böylece adeta gözlem ve tefekkürde bulunmamış ve ikrar etmemiş olmaktadırlar;

٤٢-﴿قُلْ لَوْ كَانَ مَعَهُ آلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ إِذًا لابْتَغَوْا إِلَى ذِي الْعَرْشِ سَبِيلا﴾

٤٣-﴿سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يَقُولُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا﴾

[١٩٥٣] قرئ «كما تقولون» بالتاء والياء. و{إِذًا} دالة على أن ما بعدها وهو {لاَّبْتَغَوا} جواب عن مقالة المشركين وجزاء ل (لو).

[١٩٥٤] ومعنى {لاَّبْتَغَوْا إِلَى ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا} لطلبوا إلى من له الملك والربوبية سبيلًا بالمغالبة كما يفعل الملوك بعضهم مع بعض، كقوله {لَوْ كَانَ فِيهِمَا الِهَةٌ إِلّا اللَّهِ لَفَسَدَتَا} [الأنبياء: ٢٢] وقيل: لتقرّبوا إليه، كقوله {أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَى رَبّهِمُ الْوَسِيلَةَ} [الإسراء: ٥٧].

[١٩٥٥] {عَلَوا} في معنى تعاليًا. والمراد البراءة عن ذلك والنزاهة. ومعنى وصف العلوّ بالكبر: المبالغة في معنى البراءة والبعد مما وصفوه به.

٤٤-﴿تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَوَاتُ السَّبْعُ وَالأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا﴾

[١٩٥٦] والمراد أنها تسبح له بلسان الحال، حيث تدل على الصانع وعلى قدرته وحكمته، فكأنها تنطق بذلك، وكأنها تنزه الله عز وجلّ مما لا يجوز عليه من الشركاء وغيرها. فإن قلت: فما تصنع بقوله {وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ} وهذا التسبيح مفقوه معلوم؟ قلت: الخطاب للمشركين، وهم وإن كانوا إذا سئلوا عن خالق السموات والأرض قالوا: الله؛ إلا أنهم لما جعلوا معه آلهة مع إقرارهم، فكأنهم لم ينظروا ولم يقرّوا؛

çünkü sahih gözlem ve tefekkürün ve sabit bir ikrarın neticesi onların içerisinde bulundukları durumun tam aksidir. Demek ki, onlar varlıkların tesbihini anlamamış, onların yaratıcıya delâlet ettiğini fark edememişlerdir. **Şayet** "Yerlerde ve göklerde hakiki anlamda tesbih eden varlıklar, yani melek, cin ve insanlar da var. Ama bunlar da göklere ve yere atfedilmişler.[1] Bunun sebebi nedir?" **dersen şöyle derim:** Mecazî mânada tesbih hepsi için geçerlidir. Bu yüzden, âyetteki tesbihi mecaza hamletmek gerekmektedir. Aksi takdirde aynı kelime aynı durumda hem hakiki anlamına hem de mecaz anlamına hamledilmiş olur.

[1957] "Şüphesiz O, Halîm'dir, bağışlayıcıdır." sizleri bu gafletiniz ve kötü düşünceniz, tesbih konusundaki cehaletiniz ve şirkiniz yüzünden derhal cezalandırmamakla çok bağışlayıcı davranmaktadır.

45. Kur'ân'ı okuduğun zaman, seninle Âhirete iman etmeyenlerin arasına gizli bir perde koymaktayız.

46. Evet, onu anlarlar diye kalplerinin üzerine kabuklar, kulaklarına da bir ağırlık koymaktayız. Sen, Kur'ân'da Rabbini tek olarak zikrettiğin zaman, arkalarını dönüp kaçar giderler!

47. Biz onların, seni dinlediklerinde neye kulak verdiklerini çok iyi biliriz! Gizlice fısıldaşırlarken de... Hani "Siz, sadece büyülenmiş bir adamın peşinden gidiyorsunuz!" diyorlardı ya zalimler!

48. Bak, senin için ne tür temsiller getiriyorlar!.. Dalâlete bu yüzden düştüler, bir daha da doğru yolu bulamıyorlar.

[1958] حِجابًا مَسْتُورًا (Gizli bir perde) yani gizlilik, sütre sahibi (gizleyici). Bu ifade tıpkı *seyl*ün *muf'am*ün (taşkın sel) ifadesindeki *muf'am*ün ifadesinin "taşkınlık sahibi" anlamında olması gibidir. Bu ifadenin "görünmeyen, gizli perde" anlamına geldiği de söylenmiştir. Ayrıca, ardında bir ya da daha çok başka perdeler bulunan, böylece diğer perdeler tarafından örtülmüş olan perde mânası kastedilmiş de olabilir. Ya da bu ifade; "görmeyi engelleyen bir perde vardır; perdelenmiş olan nasıl görülebilir ki?" anlamında da olabilir. Bu söz onların "Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz kılıflıdır; kulaklarımızda da ağırlık vardır. Seninle bizim aramızda bir perde var; istediğini yap, biz de yapacağız!' demektedirler" [Fussilet 41/5] ayetindeki sözlerinin aktarımıdır. Sanki burada "Kur'ân'ı okuduğun zaman -onların iddialarına göre- seninle aralarına bir perde koyarız ki anlamasınlar." denilmiştir. Ya da "Kalplerinin üzerine kabuklar koymaktayız." ifadesinde onların anlamasına engel olma mânası bulunduğu için sanki "Onları anlamaktan alıkoyduk." denilmektedir.

1 Sözgelimi Hac 22/18'de. / ed.

لأنّ نتيجة النظر الصحيح والإقرار الثابت خلاف ما كانوا عليه، فإذا لم يفقهوا التسبيح ولم يستوضحوا الدلالة على الخالق. فإن قلت: من فيهنّ يسبحون على الحقيقة وهم الملائكة والثقلان، وقد عطفوا على السموات والأرض، فما وجهه؟ قلت: التسبيح المجازي حاصل في الجميع فوجب الحمل عليه، وإلا كانت الكلمة الواحدة في حالة ٥ واحدة محمولة عل الحقيقة والمجاز.

[١٩٥٧] {إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا} حين لا يعاجلكم بالعقوبة على غفلتكم وسوء نظركم وجهلكم بالتسبيح وشرككم.

٤٥-﴿وَإِذَا قَرَأْتَ القرآن جَعَلْنَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالآخِرَةِ حِجَابًا مَسْتُورًا﴾

١٠ ٤٦-﴿وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي القرآن وَحْدَهُ وَلَّوْا عَلَى أَدْبَارِهِمْ نُفُورًا﴾

٤٧-﴿نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهِ إِذْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ وَإِذْ هُمْ نَجْوَى إِذْ يَقُولُ الظَّالِمُونَ إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلا رَجُلا مَسْحُورًا﴾

٤٨-﴿انْظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الأَمْثَالَ فَضَلُّوا فَلا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلا﴾

١٥ [١٩٥٨] {حِجَابًا مَّسْتُورًا} ذا ستر كقولهم. سيل مفعم ذو إفعام. وقيل: هو حجاب لا يرى فهو مستور. ويجوز أن يراد أنه حجاب من دونه حجاب أو حجب، فهو مستور بغيره. أو حجاب يستر أن يبصر، فكيف يبصر المحتجب به، وهذه حكاية لما كانوا يقولونه {وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِى أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَفِى آذانِنَا وَقْرٌ وَمِن بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ} [فصلت: ٥] كأنه قال: وإذا قرأت القرآن جعلنا على زعمهم. {أَن يَفْقَهُوهُ} ٢٠ كراهة أن يفقهوه. أو لأنّ قوله {وَجَعَلْنَا على قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً} فيه معنى المنع من الفقه، فكأنه قيل: ومنعناهم أن يفقهوه.

[1959] *Vehade – yehidu - vahd*^en ve *hidet*^en fiili tıpkı *va'ade - ya'idu - va'd*^en ve *'idet*^en gibidir. وَحْدَهُ hal yerine kullanılmış mastar olması itibariyle, tıpkı *'**avdehû** 'alâ bed'ihî* (başa dönmüş olarak) ifadesine ve *if'alhu **cehdeke** ve tākateke* (Bütün güç ve çabanı ortaya koyarak onu yap!) ifadesine benzer. Aslı *yehidu vahdehû* şeklinde olup *vâhid*^en *vahdehû* (tek olarak, yegâne) anlamındadır. *Nüfûr* yüz çevirme anlamında mastardır ya da tıpkı *kā'id*in çoğulunun *ku'ûd* şeklinde gelmesi gibi *nâfir*in çoğuludur. Anlam, "Allah'la birlikte kendi ilahlarının da zikredilmesini isterler, çünkü müşriktirler, ama *tevhid*i duyunca uzaklaşırlar." şeklindedir.

[0691] بما يستمعون به (neye kulak verdiklerini) yani seni ve Kur'ân'ı alay etmek maksadıyla dinlediklerini ve o sırada yaptıkları pislikleri… Nitekim Peygamber (s.a.) Kur'ân okuduğunda Abdüddâr kabilesinden iki kişi sağına, iki kişi de soluna dikilir ve onu alkışlarlar; ıslık çalarlar ve onun okuduğu Kur'ân sesine kendi okudukları şiir seslerini karıştırırlardı. بِهِ ifadesi hal konumundadır; "Alayla dinlerler.", yani "Alaycı bir şekilde dinlerler." anlamındadır. إِذْ يَسْتَمِعُونَ ifadesi نَحنُ أعْلَمُ (Çok iyi biliriz.) fiili ile mansuptur, yani biz onların dinlediklerinde neyi dinlediklerini çok iyi biliriz! "Gizlice toplandıklarında" yani onu aralarında fısıldaştıklarında. İz hüm necv ifadesi *iz hum zevû necvâ* anlamındadır. إذ يقولُ (Hani diyorlardı.) ifadesi de إذ هم (Hani onlar...) ifadesinden bedeldir. مَسحُورًا "sihirlenmiş, cinlenmiş" demektir. Bu kelimenin, nefes almak anlamındaki *sihr*den türemiş olup "O da sizin gibi bir beşerdir." anlamına geldiği de söylenmiştir.

[1961] "Senin için ne tür temsiller getiriyorlar!" Seni şaire, sihirbaza ve mecnuna benzetiyorlar! "Dalâlete bu yüzden düştüler." Bütün bu konularda tıpkı çölde kaybolan ve yolunu arayan, fakat bulamayan kimse gibi şaşkın ve ne yapacağını bilemez duruma düştüler.

49. Ve dediler ki: "Biz bir kemik yığınına ve ufalanmış toprağa dönüştüğümüzde, yeni bir yaratılışla yeniden mi diriltilecekmişiz?!"

50. De ki: İster taş olun, ister demir...

51. Veya gözünüzde büyüttüğünüz herhangi bir varlık!.. "Bize kim yeniden hayat verecekmiş?!" diyecekler. "Sizi ilk defasında yaratmış olan" de. Sana başlarını sallayarak "Ne zaman olacakmış bu?!" diyecekler. De ki: Muhtemelen, yakındır...

[١٩٥٩] يقال: وحد يحد وحدًا وحدة، نحو وعد يعد وعدًا وعدة، و{وَحْدَهُ} من باب رجع عوده على بدئه، وافعله جهدك وطاقتك في أنه مصدر سادّ مسدّ الحال، أصله: يحد وحده بمعنى واحدًا، وحده. والنفور: مصدر بمعنى التولية. أو جمع نافر كقاعد وقعود، أي يحبون أن تذكر معه آلهتهم لأنهم مشركون، ٥ فإذا سمعوا بالتوحيد نفروا.

[١٩٦٠] {بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهِ} من الهزؤ بك وبالقرآن، ومن اللغو. كان يقوم عن يمينه إذا قرأ رجلان من عبد الدار، ورجلان منهم عن يساره، فيصفقون ويصفرون ويخلطون عليه بالأشعار. و{بِهِ} في موضع الحال كما تقول يستمعون بالهزؤ أي هازئين. و{إِذْ يَسْتَمِعُونَ} نصب بأعلم، أي أعلم وقت ١٠ استماعهم بما به يستمعون {وَإِذْ هُمْ نَجْوَى} وبما يتناجون به، إذ هم ذوو نجوى {إِذْ يَقُولُ} بدل من إذ هم {مَّسْحُورًا} سحر فجنّ. وقيل: هو من السحر وهو الرئة، أي هو بشر مثلكم.

[١٩٦١] {ضَرَبُوا لَكَ الأَمْثَالَ} مثلوك بالشاعر والساحر والمجنون {فَضَلُّوا} في جميع ذلك ضلال من يطلب في التيه طريقًا يسلكه فلا يقدر عليه، فهو ١٥ متحير في أمره لا يدري ما يصنع.

٤٩-﴿وَقَالُوا أَئِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا أَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا﴾

٥٠-﴿قُلْ كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا﴾

٥١-﴿أَوْ خَلْقًا مِمَّا يَكْبُرُ فِي صُدُورِكُمْ فَسَيَقُولُونَ مَنْ يُعِيدُنَا قُلِ الَّذِي فَطَرَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ فَسَيُنْغِضُونَ إِلَيْكَ رُءُوسَهُمْ وَيَقُولُونَ مَتَى هُوَ قُلْ عَسَى أَنْ ٢٠ يَكُونَ قَرِيبًا﴾

[1962] Onlar “Biz bir kemik yığınına dönüştüğümüzde mi diriltilecekmişiz?” dedikleri zaman kendilerine “İster taş olun, ister demir” denilmiştir. Buradaki “olun” ifadesi onların “olduğumuzda” ifadesine reddiye olup, sanki; “Değil kemik olmak; taş ya da demir de olsanız Allah yine de sizi diriltmeye kadirdir!” denilmiştir. Anlam şöyledir: Allah’ın sizi yeninden yaratabileceğini, tekrar hayata döndürebileceğini, kuru kemikler haline gelmenizin ardından sizi tekrar hayatın rutubet ve canlılığına kavuşturabileceğini imkânsız görüyorsunuz! Oysa kemik canlının bir parçasıdır, hatta onun yaratıldığı şeklin omurgası olup, canlının diğer bütün uzuvları kemiğin üzerine bina edilmiştir. Dolayısıyla Allah’ın, kudreti ile onu ilk haline döndürmesi olmayacak şey değildir. Fakat sizler (değil kemik olmak), hayattan ve canlılığın rutubetinden, insanın kendisinden yaratılıp terkip edildiği maddelerin cinsinden en uzak olan şeyler dahi olsanız, yani cansız taşlar ve katı-sert tabiatlı demirler de olsanız, Allah sizleri yine hayat haline döndürmeye kadirdir.

[1963] “Veya gözünüzde büyüttüğünüz herhangi bir varlık!..” Yani ya da canlılığı kabul etme konusunda size göre en zor, iddianıza göre Allah’ın diriltmesi en çetin olacak şey olun, yine de diriltir. “Gözünüzde büyüttüğünüz” ifadesinin ölüm anlamına geldiği de, gökler ve yer anlamına geldiği de söylenmiştir.

[1964] “Sana başlarını sallayarak; ‘Ne zaman olacakmış bu?!’ diyecekler” Yani şaşkınlık ifade etmek ve alay maksadıyla başlarını hareket ettireceklerdir.

52. O’nun sizi çağıracağı, sizin de hamdederek O’nun davetine uyacağınız gün... ki (o gün, dünyada) çok az kalmış olduğunuzu zannedersiniz.

[1965] Çağırma ve davete uyma ifadelerinin ikisi de mecaz olup, anlam, “O’nun sizi dirilteceği ve sizin de boyun eğmiş, itaatkâr, karşı çıkmaz halde dirilip haşrolunacağınız gün” şeklindedir.

[1966] بِحَمْدِهِ (Hamdederek) ifadesi haldir ve dirilme konusundaki boyun eğmişliklerinin ne kadar ileri düzeyde olduğunu ifade eder. Bunun benzeri, bir kimseyi binmek istemediği ve binmekten kaçındığı bir bineğe binme emri verirken, “Hem de hamdederek, şükrederek bineceksin!” demen gibidir. Bununla ona, “Sen bu bineğe bindirilecek, buna öylesine zorlanacaksın ki sanki seve seve, gönüllü biniyormuşsun, hatta bindiğin için hamd ve şükrediyormuşsun gibi yumuşayacaksın.” demiş olursun.

[١٩٦٢] لما قالوا: أئذا كنا عظامًا قيل لهم {كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا}. {كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا} فردّ قوله: كونوا، على قولهم: كنا، كأنه قيل: كونوا حجارة أو حديدًا ولا تكونوا عظامًا، فإنه يقدر على إحيائكم والمعنى: أنكم تستبعدون أن يجدد الله خلقكم، ويردّه إلى حال الحياة وإلى رطوبة الحيّ وغضاضته بعدما كنتم عظامًا ٥ يابسة، مع أنّ العظام بعض أجزاء الحي، بل هي عمود خلقه الذي يبني عليه سائره، فليس ببدع أن يردّها الله بقدرته إلى حالتها الأولى، ولكن لو كنتم أبعد شيء من الحياة ورطوبة الحيّ ومن جنس ما ركب منه البشر - وهو أن تكونوا حجارة يابسة أو حديدًا مع أن طباعها الجسارة والصلابة - لكان قادرًا على أن يردّكم إلى حال الحياة.

[١٩٦٣] {أَوْ خَلْقًا مِّمَّا يَكْبُرُ فِى صُدُورِكُمْ} يعني أو خلقًا مما يكبر عندكم عن ١٠ قبول الحياة ويعظم في زعمكم على الخالق إحياؤه فإنه يحييه. وقيل: ما يكبر في صدورهم الموت. وقيل: السموات والأرض.

[١٩٦٤] {فَسَيُنْغِضُونَ} فسيحرّكونها نحوك تعجبًا واستهزاء.

٥٢-﴿يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ وَتَظُنُّونَ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلا قَلِيلا﴾

[١٩٦٥] والدعاء والاستجابة كلاهما مجاز. والمعنى: يوم يبعثكم فتنبعثون ١٥ مطاوعين منقادين لا تمتنعون.

[١٩٦٦] وقوله {بِحَمْدِهِ} حال منهم، أي حامدين، وهي مبالغة في انقيادهم للبعث، كقولك لمن تأمره بركوب ما يشقّ عليه فيتأبى ويتمنع ستركبه وأنت حامد شاكر، يعني أنك تحمل عليه وتقسر قسرًا حتى أنك تلين لين المسمح الراغب فيه الحامد عليه.

[1967] Sa'îd b. Cübeyr'in "Başlarından aşağı toprak dökerler ve 'Allah'ım! Sen her türlü noksanlıktan münezzehsin, sana hamd ediyoruz.' derler." dediği nakledilmiştir.

[1968] "Zannedersiniz" o zorluğu görürsünüz, işte o zaman size dünyada kalmış olduğunuz süre çok kısa gelir, hatta o sürenin bir gün veya günün bir kısmı olduğunu zannedersiniz. Katâde'nin [v. 117/735] "Âhireti gördüklerinde dünya gönüllerinde olabildiğinde küçülür." dediği nakledilmiştir.

53. Kullarıma söyle de en güzel olanı söylesinler; çünkü şeytan aralarına fesat sokar. Şeytan, insan için apaçık bir düşmandır.

54. Rabbiniz sizi daha iyi bilir; dilerse size merhamet eder, dilerse size azap eder. Biz seni onların üzerine vekil göndermedik.

[1969] "Kullarıma" yani müminlere "söyle de," Müşriklere karşı "en güzel olanı" en yumuşak olan sözü "söylesinler", onlara karşı haşin davranmasınlar. Bu ifade tıpkı "Onlarla en güzel şekilde tartış." [Nahl 16/125] ifadesi gibidir. "En güzel olan" ifadesi de "Rabbiniz sizi daha iyi bilir; dilerse size merhamet eder, dilerse size azap eder." ifadesi ile tefsir edilmiştir; yani müşriklere bu ve benzeri sözleri söylesinler; onlara 'Siz cehennemliksiniz, azap göreceksiniz.' ve benzeri onları kızdıracak, tahrik edecek, kötülüğe sevk edecek sözler söylemesinler. "Şeytan aralarına fesat sokar." ifadesi ise bir ara cümledir, yani aralarına fesat sokar ve kimini kimine karşı kışkırtır; böylece aralarında çatışma ve kötülük çıkmasını ister.

[1970] "Biz seni onların üzerine vekil göndermedik." Yani sen onlara, işleri üzerine tevdi edilmiş ve onları İslâm'a zorlayacak bir efendi olarak gönderilmedin. Aksine biz seni müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. O halde onları idare et, ashabına da söyle, onlar da idare etsinler; tahammül etsinler, tartışmaya girmesinler, onlara karşı görüşlerini açıklamasınlar.

[1971] Bu, kılıç âyetinin [Tevbe 9/5] inzalinden önce geçerli olan bir hükümdür. Bu âyetin Hazret-i Ömer (r.a.) hakkında nâzil olduğu söylenmiştir: Adamın biri ona tokat atmış, Allah da ona affetmesini emretmiştir. Yine söylendiğine göre Müşriklerin Müslümanlar üzerindeki eziyetleri iyice artmış ve onlar da bu durumu Hazret-i Peygamber (s.a.)'e şikâyet etmişler, âyet bunun üzerine nâzil olmuştur. Denilmiştir ki: "En güzel olan söz" onların "Allah sizi hidayete erdirsin, size rahmet etsin." sözüdür. [يَنْزَغُ fiilini] Talha b. Musarrıf [v. 112/730] *yenziğu* şeklinde kesre ile okumuştur ki bu iki okuyuş tıpkı *ya'rişûn* ve *ya'ruşûn* ifadeleri gibi, aynı kelimenin iki farklı lehçedeki telaffuzudur.

[١٩٦٧] وعن سعيد بن جبير: ينفضون التراب عن رؤوسهم ويقولون: سبحانك اللهم وبحمدك.

[١٩٦٨] {وَتَظُنُّونَ} وترون الهول، فعنده تستقصرون مدّة لبثكم في الدنيا، وتحسبونها يومًا أو بعض يوم. وعن قتادة: تحاقرت الدنيا في أنفسهم حين عاينوا الآخرة.

٥ ٥٣-﴿وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزَغُ بَيْنَهُمْ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلإِنْسَانِ عَدُوًّا مُبِينًا﴾

٥٤-﴿رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِكُمْ إِنْ يَشَا يَرْحَمْكُمْ أَوْ إِنْ يَشَا يُعَذِّبْكُمْ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ وَكِيلا﴾

[١٩٦٩] {وَقُل لِّعِبَادِى} وقل للمؤمنين {يَقُولُوا} للمشركين الكلمة {الَّتِي هِيَ
١٠ أَحْسَنُ} وألين ولا يخاشنوهم، كقوله: وجادلهم بالتي هي أحسن. وفسر التي هي أحسن بقوله {رَّبُّكُمْ أَعْلَمُ بِكُمْ إِن يَشَا يَرْحَمْكُمْ أَوْ إِن يَشَأْ يُعَذِّبْكُمْ}. يعني يقولوا لهم هذه الكلمة ونحوها، ولا يقولوا لهم: إنكم من أهل النار وإنكم معذبون وما أشبه ذلك مما يغيظهم ويهيجهم على الشر. وقوله {إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنزَغُ بَيْنَهُمْ} اعتراض، يعني يلقي بينهم الفساد ويغري بعضهم على بعض ليقع بينهم المشارّة والمشاقة.

١٥ [١٩٧٠] {وَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ وَكِيلًا} أي ربًا موكولًا إليك أمرهم تقسرهم على الإسلام وتجبرهم عليه، وإنما أرسلناك بشيرًا ونذيرًا فدارهم ومر أصحابك بالمداراة والاحتمال وترك المحاقة والمكاشفة.

[١٩٧١] وذلك قبل نزول آية السيف. وقيل: نزلت في عمر رضي الله عنه: شتمه رجل فأمره الله بالعفو. وقيل: أفرط إيذاء المشركين للمسلمين فشكوا إلى رسول الله ﷺ
٢٠ فنزلت. وقيل: الكلمة التي هي أحسن: أن يقولوا يهديكم الله، يرحمكم الله. وقرأ طلحة: «ينزغ» بالكسر وهما لغتان، نحو يعرشون ويعرشون.

55. Senin Rabbin göklerde ve yerde olanları daha iyi bilir. Gerçek şu ki Biz, peygamberleri birbirlerine üstün kıldık. Dâvûd'a da Zebûr verdik.

[1972] Bu, Ebû Tālib'in yetiminin peygamber olmasını, ashabının da Mekke'nin ileri gelen elebaşlarından bazıları değil de, yalın-ayak, başı-kabak Suheyb, Bilâl, Habbâb vb. kimselerden oluşmasını yadırgayan Mekkelilere bir reddiyedir; yani "Senin Rabbin yer ve gök ehlini, onların hallerini, kıymetlerini, her birinin neyi hak ettiğini en iyi bilendir!" denilmiştir.

[1973] "Gerçek şu ki Biz, peygamberleri birbirlerine üstün kıldık," ifadesi Hazret-i Muhammed (s.a.)'in üstün kılınmış olduğuna işaret eder. "Dâvûd'a da Zebûr verdik." ifadesi de Hazret-i Peygamber (s.a.)'in hangi açıdan üstün kılındığını açıklar ki bu da onun peygamberlerin sonuncusu olması, ümmetinin de ümmetlerin en hayırlısı olmasıdır. Zira bu ifadeler Dâvûd *Aleyhisselâm*'ın Zebur'unda yazılıdır. Nitekim Allah Teâlâ "Gerçek şu ki Tevrat'tan sonra Zebur'da da şunu yazdık: Yeryüzüne Benim sâlih kullarım vâris olacaktır." [Enbiyâ 21/105] buyurmuştur ki bu sâlih kullar da Muhammed *Aleyhisselâm* ve ümmetidir.

[1974] **Şayet** "وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ [Enbiyâ 21/105] âyetinde olduğu gibi burada da *zebûr* kelimesi Lâm-ı tarifli olarak gelse olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Nasıl Abbâs denildiği gibi el-Abbâs da deniyorsa ve Fadl denildiği gibi el-Fadl da deniliyorsa, aynı şekilde Zebûr denilebileceği gibi ez-Zebûr da denilebilir. Ya da burada "Dâvûd'a *zubur*un bir kısmını verdik." mânası da kastedilmiş olabilir ki *zubur* kitaplar demektir. Veya burada içerisinde Hazret-i Muhammed (s.a.)'in zikredildiği Zebûr bölümleri kastedilmiş ve bunlar Zebûr'un içinden bölümler olduğu için [sanki onun tamamıymış gibi] Zebûr olarak da isimlendirilmiş olabilir. Nitekim buna benzer şekilde Kur'ân'ın bir kısmı için de ***Kur'ân*** ismi kullanılır.

56. De ki: O'ndan başka tanrılık atfettiğiniz şeyleri çağırın... Herhangi bir sıkıntınızı kaldırmaya da değiştirmeye de güçleri yetmez.

57. O çağırdıkları şeyler, Rablerinin rahmetini umup azabından korkarlar, ona en yakın olanları dahi O'na götüren vesileyi ararlar. Zira senin Rabbinin azabı, gerçekten 'sakınılmaya değer'dir.

٥٥-﴿وَرَبُّكَ أَعْلَمُ بِمَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلَى بَعْضٍ وَآتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا﴾

[١٩٧٢] هو ردّ على أهل مكة في إنكارهم واستبعادهم أن يكون يتيم أبي طالب نبيًا، وأن تكون العراة الجوّع أصحابه، كصهيب وبلال وخباب وغيرهم، دون أن يكون ذلك في بعض أكابرهم وصناديدهم، يعني وربك أعلم بمن في السموات والأرض وبأحوالهم ومقاديرهم وبما يستأهل كل واحد منهم.

[١٩٧٣] وقوله {وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النبيين على بَعْضٍ} إشارة إلى تفضيل رسول الله ﷺ وقوله {وَآتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا} دلالة على وجه تفضيله، وهو أنه خاتم الأنبياء، وأن أمته خير الأمم؛ لأنّ ذلك مكتوب في زبور داود. قال الله تعالى {وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِى الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِىَ الصَّالِحُونَ} [الأنبياء: ١٠٥] وهم محمد وأمته.

[١٩٧٤] فإن قلت: هلا عرّف الزبور كما عرّف في قوله {وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِى الزَّبُورِ} [الأنبياء: ١٠٥] قلت: يجوز أن يكون الزبور وزبور كالعباس وعباس، والفضل وفضل، وأن يريد: وآتينا داود بعض الزُبر وهي الكتب، وأن يريد ما ذكر فيه رسول الله ﷺ من الزبور، فسمى ذلك زبورًا، لأنه بعض الزبور كما سمى بعض القرآن قرآنا.

٥٦-﴿قُلِ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِهِ فَلا يَمْلِكُونَ كَشْفَ الضُّرِّ عَنْكُمْ وَلا تَحْوِيلا﴾

٥٧-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَى رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ وَيَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَيَخَافُونَ عَذَابَهُ إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ كَانَ مَحْذُورًا﴾

[1975] "De ki: O'ndan başka tanrılık atfettiğiniz şeyleri çağırın." ifadesinde bahsedilenler meleklerdir. Meryem oğlu Îsâ ve Üzeyir *Aleyhisselâm* olduğu da, bazı cinler olduğu da söylenmiştir. Araplardan bazıları bu cinlere tapınmışlar, fakat sonradan bu cinler Müslüman oldukları halde o Araplar bunun farkına bile varmamışlardır. Anlam, "Onları çağırın, fakat onlar sizden hastalık, fakirlik ya da azap gibi herhangi bir zararı def etmeye, bunlardan birini bir başkasına dönüştürmeye güç yetiremezler." şeklindedir.

[1976] "O çağırdıkları şeyler" ifadesindeki أُولَئِكَ (işte onlar) kısmı mübteda, الَّذِينَ يَدْعُونَ (çağırdıkları) kısmı da onun sıfatı, يَبْتَغُونَ (umarlar) ifadesi de bunun haberidir. Anlam, "Onların ilahlarının bizzat kendileri, kendilerini Allah'a yaklaştıracak vesileyi ararlar." şeklindedir. أَيُّهُمْ (hangisi) ifadesi يَبْتَغُونَ (umarlar) kelimesinin fâʿilinden bedeldir. *Eyyü* ism-i mevsūldür, yani "İçlerinden O'na en yakın olanları dahi O'na yaklaşmaya çalışırlar; nerede kaldı yakın olmayanlar!" anlamındadır. Ya da "vesile umarlar" ifadesi "gayret ederler" mânasını ihtiva eder ki bu durumda sanki "Hangisi Allah'a daha yakın olacak diye gayret ederler ki bu da daha fazla ibadet, hayır ve iyilikle olur. Yine onlar tıpkı Allah'ın diğer kulları gibi hem korkar hem de ümit ederler. O halde onların ilah olduğunu nasıl iddia edebiliyorlar!?" denilmiştir. "Senin Rabbinin azabı gerçekten 'sakınılmaya değer'dir!" Değil sıradan insanlar, *melek-i mukarreb* de olsa, *nebiyy-i mürsel* de olsa ondan korkup sakınması gerekir.

58. Hiçbir şehir yoktur ki Kıyamet gününden önce Biz onu helâk edecek veya şiddetli bir azapla azap edecek olmayalım. Bu, kitapta yazılı bulunmaktadır.

[1977] "Biz onu" ölüm ya da kökünü kazımak suretiyle "helâk edecek ya da" öldürmek ve türlü azap çeşitleriyle "azap edecek olmayalım." Helâkin sâlih olanlar için, azabın ise kötü olanlar için olduğu söylenmiştir. Mukātil (b. Süleyman)'ın [v. 150/767] şöyle dediği nakledilmiştir: Dahhâk b. Müzâhim'in [v. 105/723] Tefsir'e dair yazılarında şunları gördüm: Mekke'yi Habeşliler harap edecekler, Medine açlıktan, Basra boğularak, Kûfe Türkler tarafından, Dağlar [Bağdat ile Rey arasındaki bölge] şimşekler ve yıldırımlarla helâk edilecek. Horasan'ın azabı ise türlü türlü olacak. Sonra diğer beldeleri de tek tek sayıyordu.

[1978] "Kitapta" yani Levh-i Mahfuz'da.

59. (İstedikleri) o mucize(vî afet)leri göndermekten Bizi alıkoyan, öncekilerin onları yalanlamış olmasından başka bir şey değildir. Meselâ, o dişi deveyi Semud'a aydınlatıcı olarak vermiştik, fakat ona zulmettiler! Oysa Biz mucizeleri sadece korkutmak için gönderiyoruz.

[١٩٧٥] [{قُلِ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُم مِنْ دُونِهِ}] هم الملائكة، وقيل: عيسى ابن مريم، وعزير، وقيل نفر من الجن، عبدهم ناس من العرب ثم أسلم الجن ولم يشعروا، أي ادعوهم فهم لا يستطيعون أن يكشفوا عنكم الضر من مرض أو فقر أو عذاب، ولا أن يحولوه من واحد إلى آخر أو يبدلوه.

[١٩٧٦] و{أولئك} مبتدأ، و{الذين يَدْعُونَ} صفته، و{يَبْتَغُونَ} خبره، يعني أن آلهتهم أولئك يبتغون الوسيلة وهي القربة إلى الله تعالى. و{أَيُّهُم} بدل من واو يبتغون، وأي موصولة، أي يبتغي من هو أقرب منهم وأزلف الوسيلة إلى الله، فكيف بغير الأقرب. أو ضمن يبتغون الوسيلة معنى يحرصون، فكأنه قيل: يحرصون أيهم يكون أقرب إلى الله، وذلك بالطاعة وازدياد الخير والصلاح، ويرجون، ويخافون، كما غيرهم من عباد الله فكيف يزعمون أنهم آلهة؟ {إِنَّ عَذَابَ رَبّكَ كَانَ} حقيقًا بأن يحذره كل أحد من ملك مقرّب ونبيّ مرسل، فضلًا عن غيرهم.

٥٨-﴿وَإِنْ مِنْ قَرْيَةٍ إِلا نَحْنُ مُهْلِكُوهَا قَبْلَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ أَوْ مُعَذِّبُوهَا عَذَابًا شَدِيدًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا﴾

[١٩٧٧] {نَحْنُ مُهْلِكُوهَا} بالموت والاستئصال {أَوْ مُعَذّبُوهَا} بالقتل وأنواع العذاب. وقيل: الهلاك للصالحة، والعذاب للطالحة. وعن مقاتل: وجدت في كتب الضحاك بن مزاحم في تفسيرها: أما مكة فيخربها الحبشة، وتهلك المدينة بالجوع، والبصرة بالغرق، والكوفة بالترك، والجبال بالصواعق والرواجف. وأما خراسان فعذابها ضروب، ثم ذكرها بلدًا بلدًا.

[١٩٧٨] {فِي الْكِتَابِ} في اللوح المحفوظ.

٥٩-﴿وَمَا مَنَعَنَا أَنْ نُرْسِلَ بِالآيَاتِ إِلا أَنْ كَذَّبَ بِهَا الأَوَّلُونَ وَآتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً فَظَلَمُوا بِهَا وَمَا نُرْسِلُ بِالآيَاتِ إِلا تَخْوِيفًا﴾

[1979] Mucizelerin hikmet bulunmadığı için gönderilmemiş olması, "alıkoyma" kelimesi ile isti'âre olarak ifade edilmiştir. İlk أَنْ mansup, ikinci أَنْ ise merfû' olup cümlenin takdiri, "Bizi mucizeler göndermekten men eden şey ancak öncekilerin yalanlamasıdır." şeklindedir. Kastedilen, Kureyşlilerin istedikleri Safa tepesini altına çevirme, ölüleri diriltme ve diğer mucizelerdir. Allah'ın toplumlarda geçerli olan âdeti gereği bu tür mucizeler talep edip de bunlar verildiğinde hâla iman etmeyenler derhal azaba uğratılmakta ve kökleri kurutulmaktadır. Dolayısıyla anlam şöyledir: İstedikleri mucizeleri göndermekten bizi alıkoyan tek şey, tıpkı onlar gibi kalpleri mühürlü olan 'Âd ve Semûd gibi kavimlerin bu tür mucizeleri yalanlamış olmaları ve aynı mucizeler bunlara da verilse onların da yalanlayıp tıpkı diğerleri gibi "Bu apaçık bir sihirdir!" diyerek, köklerini kazıyan bir azaba müstahak olacak olmalarıdır. Bu yüzden, biz senin peygamber olarak gönderildiğin bu kimselerin durumunu kıyamet gününe tehir etmeye karar vermiş bulunuyoruz.

[1980] Bunun ardından Allah Teâlâ öncekilerin istedikleri, sonra da gönderildiği vakit inkâr edip helâke mâruz kaldıkları mucizelerden biri olan Sâlih *Aleyhisselâm*'ın devesini anlatmıştır; çünkü Sâlih kavminin helâk edilişinin kalıntıları Arap memleketlerine yakındır, onların sınırlarındadır. Arap memleketlerine gelip gidenler onları gözleriyle görürler.

[1981] مُبْصِرَةً (aydınlatıcı olarak) kelimesi "delil olarak" anlamındadır. Bu kelime Mim'in fethası ile *mebsırat*[en] şeklinde de okunmuştur. "Fakat ona zulmettiler!" Onu inkâr ettiler. "Oysa Biz âyetleri sadece korkutmak için gönderiyoruz." "Ayetler"den maksat öncekilerin istemiş olduğu mucizeler ise, o zaman anlam; "Biz bu mucizeleri, ancak dünyevi azabın bir ön habercisi ve öncüsü olarak korkutmak üzere göndeririz; eğer korkmazlarsa azap başlarına gelir!" şeklindedir. Eğer "ayetler"le başka âyetleri kastediyorsa, o zaman mâna, "Biz Kur'ân ve diğer kitapların âyetlerini ancak ahiret azabından korkutmak maksadıyla göndeririz." şeklindedir.

60. Hani sana da "Şüphesiz, senin Rabbin insanları kuşatmış bulunmakta!" demiştik. Sana gösterdiğimiz o rüyayı ve Kur'ân'da lânetlenen ağacı da sırf insanlar için imtihan vesilesi kılmıştık. Biz onları korkutuyoruz ama bu, onlara büyük bir azgınlıktan başka bir şey katmıyor.

[١٩٧٩] استعير المنع لترك إرسال الآيات من أجل صارف الحكمة. و «أن» الأولى منصوبة والثانية مرفوعة، تقديره: وما منعنا إرسال الآيات إلا تكذيب الأولين. والمراد: الآيات التي اقترحتها قريش من قلب الصفا ذهبًا ومن إحياء الموتى وغير ذلك: وعادة الله في الأمم أن من اقترح منهم آية فأجيب إليها ثم لم يؤمن أن يعاجل بعذاب الاستئصال، فالمعنى: وما صرفنا عن إرسال ما يقترحونه من الآيات إلا أن كذب بها الذين هم أمثالهم من المطبوع على قلوبهم كعاد وثمود، وأنها لو أرسلت لكذبوا بها تكذيب أولئك وقالوا هذا سحر مبين كما يقولون في غيرها، واستوجبوا العذاب المستأصل، وقد عزمنا أن نؤخر أمر من بعثت إليهم إلى يوم القيامة.

[١٩٨٠] ثم ذكر من تلك الآيات - التي اقترحها الأولون ثم كذبوا بها لما أرسلت فأهلكوا - واحدة: وهي ناقة صالح؛ لأن آثار هلاكهم في بلاد العرب قريبة من حدودهم يبصرها صادرهم وواردهم.

[١٩٨١] {مُبْصِرَةً} بينة. وقرئ «مبصرة» بفتح الميم {فَظَلَمُوا بِهَا} فكفروا بها {وَمَا نُرْسِلُ بِالآيَاتِ} إن أراد بها الآيات المقترحة فالمعنى لا نرسلها {إِلَا تَخْوِيفًا} من نزول العذاب العاجل كالطليعة والمقدّمة له، فإن لم يخافوا وقع عليهم وإن أراد غيرها فالمعنى: وما نرسل ما نرسل من الآيات كآيات القرآن وغيرها إلا تخويفًا وإنذارًا بعذاب الآخرة.

٦٠-﴿وَإِذْ قُلْنَا لَكَ إِنَّ رَبَّكَ أَحَاطَ بِالنَّاسِ وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي القرآن وَنُخَوِّفُهُمْ فَمَا يَزِيدُهُمْ إِلا طُغْيَانًا كَبِيرًا﴾

[1982] "Hani sana da 'Şüphesiz, senin Rabbin insanları kuşatmış bulunmakta!' demiştik." Yani Rabbinin Kureyş'i ihata etmiş olduğunu sana vahyettiğimizi hatırla. Hani Bedir savaşını ve bu savaşta onları yeneceğini müjdelemiştik. Bu müjde "Bu topluluk yakında dağıtılacak; arkalarını dönüp kaçacak!" [Kamer 54/45]; "Nankörce inkâr edenlere de ki: Kesinlikle mağlûp edileceksiniz ve mutlaka Cehennem'e toplanacaksınız! Ne kötü yatak!" [Âl-i 'İmrân 3/12] ve benzeri âyetlerdir. Burada da sanki bu müjde gerçekleşmiş gibi ifade edilmiş ve Yüce Allah'ın gelecekten haber verme ifadelerindeki âdeti olduğu üzere "Senin Rabbin kuşatmış bulunmakta." denilmiştir. Bedir günü iki ordu karşılaştıkları zaman, Peygamber (s.a.) Hazret-i Ebû Bekr ile birlikte çadırda iken, "Allah'ım! Senden ahdini, vaadini istiyorum!" diye dua etmiş; sonra üzerinde zırh ile savaş meydanına çıkıp müminleri teşvik etmiş ve "Bu topluluk yakında dağıtılacak; arkalarını dönüp kaçacak!" [Kamer 54/45] âyetini okumuştur. Allah Teâlâ kâfirlerin yerle bir oluşunu ona rüyasında da göstermiş olabilir. Nitekim Bedir kuyularının yanına vardıklarında, yere işaret ederek; "Vallahi! Sanki düşmanların çarpılıp serilecekleri yerlere bakar gibiyim!" buyurmuş ve ardından "İşte, şurası falancanın yıkılacağı yer, şurası filancanın yıkılacağı yer." diye göstermiştir [*Buhārî,* "Cihâd ve Siyer", 88. Özetle].

[1983] Kureyşliler Hazret-i Peygamber (s.a.)'e Bedir günü hakkında vahyedilen ve rüyasında gösterilen şeyleri alaycı bir eda ile dillerine dolamışlar, alay maksadıyla, azabın derhal gelmesini istediklerini söylemişler ve "O zakkum ağacı ki günahkâr yiyeceğidir." [Duhān 44/43-44] âyetini işittikleri zaman ise onu da alaya almış ve "Muhammed cehennem ateşinin taşları bile yakacağını iddia ediyor, sonra da o ateşin içinde ağaç biteceğini söylüyor!" demişlerdir. Oysa bu sözü söyleyen kimse Allah'ı hakkıyla takdir edememiştir. Zira Allah'ın bu ağacı ateşin yakmayacağı cinsten bir ağaç olarak yaratmasını inkâr etmelerine ne sebep vardır ki? Nitekim -Moğol Türklerinin memleketinde [Hindistan'da] yaşayan küçük bir hayvan olan- Semender tüyü böyledir; bu tüyden mendil yapılır; mendil kirlendiği zaman ateşe atılır, ateşte kir gider, mendil ise sağ salim kalır; ateş ona işlemez. Yine devekuşu ateşte kızarmış taş ve demir parçalarını yutar da bu ona hiç zarar vermez. Sonra bunlardan daha açık olanı şudur ki: Allah Teâlâ her bir ağacın içinde potansiyel olarak ateşi yaratmıştır. Fakat bu ateş o ağacı yakmaz. Hal böyleyken Allah'ın ateşin içinde ağaç yaratmasını neye dayanarak inkâr ediyorlar acaba!?

[١٩٨٢] {وَإِذْ قُلْنَا لَكَ إِنَّ رَبَّكَ أَحَاطَ بِالنَّاسِ} واذكر إذ أوحينا إليك أن ربك أحاط بقريش، يعني بشرناك بوقعة بدر وبالنصرة عليهم. وذلك قوله {سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ} [القمر: ٤٥]، {قُلْ لِّلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ} [آل عمران: ١٢] وغير ذلك، فجعله كأن قد كان ووجد، فقال: أحاط بالناس على ٥ عادته في إخباره. وحين تزاحف الفريقان يوم بدر والنبي ﷺ في العريش مع أبي بكر رضي الله عنه كان يدعو ويقول: ''اللهم إني أسألك عهدك ووعدك'' ثم خرج وعليه الدرع يحرض الناس ويقول: {سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ}. ولعلّ الله تعالى أراه مصارعهم في منامه. فقد كان يقول حين ورد ماء بدر ''والله لكأني أنظر إلى مصارع القوم!'' وهو يومىء إلى الأرض ويقول: هذا مصرع فلان، ١٠ هذا مصرع فلان.

[١٩٨٣] فتسامعت قريش بما أوحي إلى رسول الله ﷺ من أمر يوم بدر وما أري» في منامه من مصارعهم، فكانوا يضحكون ويستسخرون ويستعجلون به استهزاء وحين سمعوا بقوله {إِنَّ شَجَرَةَ الزَّقُّومِ طَعَامُ الْأَثِيمِ} [الدخان: ٤٣]، جعلوها سخرية وقالوا: إن محمدًا يزعم أن الجحيم تحرق الحجارة، ثم يقول ينبت فيها ١٥ الشجر! وما قدر اللهَ حق قدره من قال ذلك. وما أنكروا أن يجعل الله الشجرة من جنس لا تأكله النار! فهذا وبر السمندل وهو دويبة ببلاد الترك تتخذ منه مناديل، إذا اتسخت طرحت في النار فذهب الوسخ وبقي المنديل سالمًا لا تعمل فيه النار. وترى النعامة تبتلع الجمر وقطع الحديد الحمر كالجمر بإحماء النار فلا تضرها، ثم أقرب من ذلك أنه خلق في كل شجرة نارًا فلا تحرقها، فما أنكروا أن ٢٠ يخلق في النار شجرة لا تحرقها.

[1984] Anlam şöyledir: Mucizeler ancak kulları korkutmak için gönderilir, bu kimseler ise dünya azabı ile korkutulmuşlardır. Bu da Bedir günü öldürülmektir. Bizim sana vahyin ardından rüyanda da göstermiş olduğumuz ve onların alaya aldıkları şey kendileri için bir imtihandan ibarettir. Yine onlar ahiret azabı ile ve zakkum ağacı ile de korkutulmuşlardır. Fakat bunlar kendilerine tesir etmemiştir.

[1985] Daha sonra da onlar hakkında "Biz onları" dünya ve ahirete dair uyarılarla "korkutuyoruz; ama bu" korkutma "onlara büyük bir azgınlıktan başka bir şey katmıyor." demiştir. Bu durumdaki bir topluluk, istedikleri mucizelerin gönderilmesinden nasıl korkar ki!?

[1986] Ayetteki "rüya"nın, İsra hadisesi olduğu da söylenmiş; İsra hadisesinin uykuda gerçekleştiğini söyleyenler bu yoruma tutunmuşlardır. İsra hadisesinin uyanıklık halinde gerçekleştiğini söyleyenler ise buradaki *rü'yâ*yı *ru'yet* (görmek) olarak tefsir etmişlerdir. Şu da söylenmiştir: Bu olayın rüya olarak isimlendirilmesi, olayı inkârcıların sözünü esas alarak ifade etme kabilindendir. Zira inkârcılar bu olayı imkânsız gördükleri için, ona "Kim bilir, belki de bir rüya ya da hayal görmüşsündür!" demişlerdi. Benzer şekilde bazı şeyler Kur'ân'da kâfirlerin verdikleri isimlerle isimlendirilmiştir. Sözgelimi "Sonra ilahlarına yöneldi." [Sâffât 37/91], "Hani ortaklarım?!" [Nahl 16/27], "Bak bakalım tadına! Asıl şerefli, asıl güçlü sensin, öyle ya!" [Duhān 44/49] ifadeleri böyledir. Bunun, Mekke'ye gireceğine dair gördüğü rüya olduğu da söylenmiştir. Yine söylendiğine göre Peygamber (s.a.) rüyasında el-Hakem'in [İbnü'l-'Âs b. Ümeyye] evlatlarının [yani Emevilerin] kendi minberi ile tıpkı çocukların topla oynadığı gibi oynadıklarını görmüştür.

[1987] **Şayet** "Kur'ân'da zakkum ağacı nerede lânetlenmiştir?" **dersen şöyle derim:** Onu yiyen kâfir ve zalimler lânetlenince o da lânetlenmiş olmuştur. Zira ağacın bir günahı yoktur ki, gerçek anlamda lânetlensin. Ama ondan yiyenler lânetlenmiş olduğu için o da mecazen mel'ûn ağaç diye nitelenmiştir. Allah'ın onu mel'ûn diye nitelemesinin sebebi, lânetin rahmetten uzaklık anlamında olması ve bu ağacın da cehennemin dibinde, rahmetten en uzak yerde bulunmasından dolayı olduğu da söylenmiştir. Söylendiğine göre Araplar, sevmedikleri ve zararlı yiyeceklerin tümüne mel'ûn derlermiş. Vaktiyle onlardan birine bunu sormuştum da, "Evet, mel'ûn yiyecek demek, pis, zehirli ve çürümüş yiyecektir." demişti. İbn Ababs'tan nakledildiğine göre bu, içkiye katılan ve ağaçtan edinilen keşut isimli yiyecekmiş. Bundan maksadın, şeytan olduğu da, Ebû Cehl olduğu da söylenmiştir. Bu ifade *eş-şeceratu'l-mel'ûnet*[ü] şeklinde merfû' olarak da okunmuştur ki bu durumda bu ifade haberi hazfedilmiş mübteda olarak kabul edilmiş olmakta ve anlamı da, "Kur'ân'da lânetlenmiş olan mel'ûn ağaç da böyledir." şeklinde olmaktadır.

[١٩٨٤] والمعنى: أنّ الآيات إنما يرسل بها تخويفًا للعباد، وهؤلاء قد خوفوا بعذاب الدنيا وهو القتل يوم بدر. فما كان ما {أَرَيْنَاكَ} منه في منامك بعد الوحي إليك {إِلَا فِتْنَةً} لهم حيث اتخذوه سخريا وخوّفوا بعذاب الآخرة وشجرة الزقوم فما أثر فيهم.

٥ [١٩٨٥] ثم قال فيهم: {وَنُخَوِّفُهُمْ} أي نخوفهم بمخاوف الدنيا والآخرة {فَمَا يَزِيدُهُمْ} التخويف {إِلَا طُغْيَانًا كَبِيرًا} فكيف يخاف قوم هذه حالهم بإرسال ما يقترحون من الآيات.

[١٩٨٦] وقيل: الرؤيا هي الإسراء، وبه تعلق من يقول: كان الإسراء في المنام، ومن قال: كان في اليقظة، فسر الرؤيا بالرؤية. وقيل: إنما سماها رؤيا على قول المكذبين
١٠ حيث قالوا له: لعلها رؤيا رأيتها، وخيال خيل إليك، استبعادًا منهم، كما سمى أشياء بأساميها عند الكفرة، نحو قوله {فَرَاغَ إلى آلِهَتِهِمْ} [الصافات: ٩١]، {أَيْنَ شُرَكَائِىَ} [النحل: ٢٧]، {ذُقْ إِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ} [الدخان: ٤٩] وقيل: هي رؤياه أنه سيدخل مكة. وقيل: رأى في المنام أن ولد الحكم يتداولون منبره كما يتداول الصبيان الكرة.

[١٩٨٧] فإن قلت: أين لعنت شجرة الزقوم في القرآن؟ قلت: لعنت حيث لعن
١٥ طاعموها من الكفرة والظلمة؛ لأنّ الشجرة لا ذنب لها حتى تلعن على الحقيقة، وإنما وصفت بلعن أصحابها على المجاز. وقيل: وصفها الله باللعن، لأن اللعن الإبعاد من الرحمة، وهي في أصل الجحيم في أبعد مكان من الرحمة، وقيل تقول العرب لكل طعام مكروه ضار: ملعون، وسألت بعضهم فقال: نعم الطعام الملعون القشب الممحوق. وعن ابن عباس: هي الكشوث التي تتلوى بالشجر يجعل في الشراب.
٢٠ [وقيل: هي الشيطان] وقيل: أبو جهل. وقرئ «والشجرةُ الملعونةُ» بالرفع، على أنها مبتدأ محذوف الخبر، كأنه قيل: والشجرة الملعونة في القرآن كذلك.

61. Hani meleklere "Adem'e secde edin." demiştik, onlar da secde etmişlerdi. İblis müstesna... O demişti ki: "Ben (ki ateşten yaratılmış ulvî bir varlığım), Senin şu çamurdan yarattığın şeye secde eder miyim?!"

62. "Benden değerli kıldığın şeye bak! Beni Kıyamet gününe kadar geciktirirsen, pek azı müstesna, onun neslini tamamen avucumun içine alırım!"

63. Dedi ki: "Haydi git! Onlardan her kim sana uyarsa, sizin cezanız kesinlikle Cehennem'dir, hem de tam bir ceza olarak!.."

64. "Onlardan gücünün yettiğini sesinle yerinden oynat, süvari ve piyadelerinle üzerlerine giderek onları kendine meylettir, onların mallarına ve çocuklarına ortak ol, ve onlara (bol bol asılsız) vaatlerde bulun!" Nitekim Şeytan, onlara, sadece aldatıcı vaatlerde bulunuyor.

65. "Şüphesiz, Benim (halis/muvahhid ve mütevekkil) kullarımın üzerinde senin hiçbir nüfuz ve otoriten yoktur. Vekil olarak da senin Rabbin yeter."

[1988] طِينًا (Çamur olarak) ifadesi ya ism-i mevsūlün ya da ona bağlı olan sıla cümlesinin halidir. İlk durumda âmil أَأَسْجُدُ (Secde eder miyim?) ifadesidir ve anlam "O çamur olduğu halde, yani aslı çamur olduğu halde ben ona secde eder miyim?" şeklindedir. İkinci durumda ise anlam, "Yaratıldığı esnada çamur olan şeye secde eder miyim?" şeklindedir.

[1989] أَرَأَيْتَكَ'deki Kâf hitap ifade eder ve devamındaki هذَا (bu) ifadesi mef'ûldür. Anlam, "'Benden değerli kıldığın', bana üstün tuttuğun şu şey hakkında haber ver. Ben ondan daha hayırlı olduğum halde neden onu benden üstün tuttun?" şeklindedir. Ancak sözün bu kısmını hazfederek muhtasar hale getirmiş; sonra da "Beni Kıyamet gününe kadar geciktirirsen…" diyerek yeni bir söze başlamıştır. [لَئِنْ أَخَّرْتَنِ'deki] Lâm, hazfedilmiş yeminin Lâm'ıdır.

[1990] "Onun neslini tamamen avucumun içine alırım!" Yani tamamını yoldan çıkarırım. أَحْتَنِكَنَّ fiili, *ihteneke'l-cerâdu el-ard*[a] (Çekirge araziyi silip süpürdü.) ifadesindeki *ihteneke* fiilinden gelir. Bu fiil de *el-hanek*ten gelir. Sîbeveyhi'nin [v. 180/796] *ehneke'ş-şâteyni* (Adam iki koyunu yedi bitirdi.) şeklinde Araplardan naklettiği söz de buna örnektir.

٦١-﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلائِكَةِ اسْجُدُوا لآدَمَ فَسَجَدُوا إِلا إِبْلِيسَ قَالَ أَأَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتَ طِينًا﴾

٦٢-﴿قَالَ أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ لَئِنْ أَخَّرْتَنِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لأَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُ إِلا قَلِيلا﴾

٥ ٦٣-﴿قَالَ اذْهَبْ فَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاؤُكُمْ جَزَاءً مَوْفُورًا﴾

٦٤-﴿وَاسْتَفْزِزْ مَنِ اسْتَطَعْتَ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَأَجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ وَشَارِكْهُمْ فِي الأَمْوَالِ وَالأَوْلادِ وَعِدْهُمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلا غُرُورًا﴾

٦٥-﴿إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ وَكَفَى بِرَبِّكَ وَكِيلا﴾

١٠ [١٩٨٨] {طِينًا} حال إما من الموصول والعامل فيه أسجد، على: أأسجد له وهو طين، أي أصله طين. أو من الراجع إليه من الصلة على: أأسجد لمن كان في وقت خلقه طينًا.

[١٩٨٩] {أَرَءيْتَكَ} الكاف للخطاب، و{هذا} مفعول به. والمعنى: أخبرني عن هذا {الَّذِي كَرَّمْتَ} ه {عَلَيَّ} أي فضلته، لم كرمته عليّ وأنا خير منه؟ ١٥ فاختصر الكلام بحذف ذلك، ثم ابتدأ فقال {لَئِنْ أَخَّرْتَنِى} واللام موطئة للقسم المحذوف.

[١٩٩٠] {لأَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُ} لأستأصلنهم بالإغواء، من احتنك الجراد الأرض إذا جرد ما عليها أكلا، وهو من الحنك. ومنه ما ذكر سيبويه من قولهم: أحنك الشاتين أي أكلهما.

[1991] **Şayet** “Şeytan bu işin kendisi için kolay olacağını nereden bilmektedir. Zira bu gayba dair bir husustur?” **dersen şöyle derim:** Bunu ya meleklerden duymuştur ki -onlara da Allah Teâlâ haber vermiştir- ya da meleklerin “Orada bozuculuk yapacak birini mi yaratacaksın!?” [Bakara 2/30] şeklindeki sözlerinden çıkarmıştır. Yahut ‘Âdem’i gözlemleyip taşıdığı özellikler üzerinde düşünmüş ve onun şehvetli bir mahlûk olduğunu anlamıştır. Vesvesesinin Adem *Aleyhisselâm*’a işlediğini görünce böyle dediği de söylenmiştir. Ancak onun bu sözü, Adem *Aleyhisselâm* ağaçtan yemeden önce söylediği açıktır.

[1992] “Haydi git” ifadesindeki gidiş, gelmenin tersi olan gitme değildir, aksine bunun mânası, “Sana bir mahrumiyet ve ‘seni kendi haline bırakma’ olarak, kendin için seçtiğin yolda yürü!” şeklindedir. Bunu takiben de onun bu kötü seçiminin ortaya çıkaracağı sonuç “Onlardan her kim sana uyarsa, sizin cezanız kesinlikle Cehennem’dir.” şeklinde ifade edilmiştir. Bu ifade tıpkı Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın Sâmirî’ye söylediği “Haydi git! Artık, hayatın boyunca ‘Dokunmak yok!’ diyeceksin!.” [TāHâ 20/97] ifadesine benzemektedir.

[1993] **Şayet** “Şart cümlesinin cevabında yer alan zamirin مَنْ تَبِعَكَ (her kim sana tâbi olursa) ifadesine gitmesi için gaib sıygasında olması gerekmez miydi?” **dersen şöyle derim:** Evet gerekirdi, fakat burada cümlenin takdiri, “Cehennem onların ve senin cezandır.” şeklindedir. Daha sonra, muhatap sıygası tağlib kuralı gereği gaib sıygasına tercih edilmiş ve “sizin cezanız” denilmiştir. Ayrıca bu “sizin cezanız” ifadesinin iltifat yoluyla, şeytana tâbi olanlara hitaben söylenmiş olması da mümkündür. “Hem de tam bir ceza olarak!” ifadesi “Sizin cezanız kesinlikle Cehennem’dir.” ifadesindeki “cezalandırılacaksınız” mânası ile ya da gizli bir “cezalandırılacaksınız” fiili ile veya da hal ifadesi olarak mansuptur; çünkü ceza/karşılık kelimesi مَوْفُورًا (tam bir ceza olarak) ifadesi ile nitelenmiştir. *Mevfûr*, *müveffer* (bollaştırılmış) anlamındadır. *Fir li-sāhibike ‘ırdahû firat*^{en} (Dostunun şerefini ikmal et!) denilir. *İstefezze*, hafife aldı demektir. *el-Fezz*^{ü}, hafif anlamındadır. *Eclib*, nâra anlamındaki *el-celebe*den gelir. *el-Hayl*, *el-hayyâle* (binici, süvari) anlamındadır. Hazret-i Peygamber (s.a.)’in *yâ haylâ’llāhi’rkebî* (Ey Allah’ın süvarisi, Bin!) ifadesi [*Ebû Dâvûd*, “Cihad”, 53] de buna örnektir. *er-Racl*[1], *râcil* (yaya) kelimesinin topluluk ismidir. Bunun bir benzeri, *er-rakb* ve *es-sahb* kelimeleridir. Bu kelime *fâ‘il* anlamında *fe‘il* vezninde وَرَجِلِكَ de okunmuştur ki bu durumda, *te‘ib* ve *tâ‘ib* kelimelerinin yorgun anlamında kullanımına benzer.

1 Müfessir ve raclike kıraatini esas almış görünmektedir ki Hafs dışında tüm kārîler böyle okur. / ed.

[١٩٩١] فإن قلت: من أين علم أن ذلك يتسهل له وهو من الغيب؟ قلت: إما أن سمعه من الملائكة وقد أخبرهم الله به، أو خرجه من قولهم: أتجعل فيها من يفسد فيها، أو نظر إليه فتوسم في مخايله أنه خلق شهواني. وقيل: قال ذلك لما عملت وسوسته في آدم، والظاهر أنه قال ذلك قبل أكل آدم من الشجرة.

٥ [١٩٩٢] {اذْهَبْ} ليس من الذهاب الذي هو نقيض المجيء، إنما معناه: امض لشأنك الذي اخترته خذلانا وتخلية، وعقبه بذكر ما جرّه سوء اختياره في قوله {فَمَن تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاؤُكُمْ} كما قال موسى عليه السلام للسامري {فَاذْهَبْ فَإِنَّ لَكَ فِى الْحَيَاةِ أَنْ تَقُولَ لَا مِسَاسَ} [طه: ٩٧].

[١٩٩٣] فإن قلت: أما كان من حق الضمير في الجزاء أن يكون على ١٠ لفظ الغيبة ليرجع إلى من تبعك؟ قلت: بلى، ولكن التقدير: فإنّ جهنم جزاؤهم وجزاؤك، ثم غلب المخاطب على الغائب فقيل: جزاؤكم. ويجوز أن يكون للتابعين على طريق الالتفات، وانتصب {جَزَاءً مَّوفُورًا} بما في {فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاؤُكُمْ} من معنى تجازون. أو بإضمار تجازون. أو على الحال؛ لأنّ الجزاء موصوف بالموفور، والموفور الموفر. يقال: فر لصاحبك عرضه فرة. استفزّه: ١٥ استخفه. والفز: الخفيف {وَأَجْلِبْ} من الجلبة وهي الصياح. والخيل: الخيالة. ومنه قوله ﷺ: "يا خيل الله اركبي" والرجل اسم جمع للراجل. ونظيره: الركب والصحب. وقرئ «ورجلك»، على أن فعلا بمعنى فاعل، نحو: تعب وتاعب.

Racilike, yaya topluluğunla, piyadelerinle anlamındadır. Cim de zamme olabilmektedir, bu durumda *hadis* (hoş sohbet) kelimesinin *hadüs* şeklinde, *nedis* (fetanet sahibi) kelimesinin *nedüs* şeklinde okunmasına benzer. Nitekim *racül*^{ün} *racil*^{ün} (adam gibi adam) ifadesi kullanılır. İfade *ricâlike* ve *ruccâlike* şeklinde de okunmuştur.

[1994] **Şayet** "İblis'in sesiyle onları yerinden oynatması, süvari ve piyadeleri ile onları kendine celbetmesi ne mânaya gelir?" **dersen şöyle derim:** Bu bir benzetme olup, İblis'in yoldan çıkarmış olduğu kimseler üzerinde tasallutu, bir topluluğun başına dikilen ve onları yerlerinden söküp atacak, içlerini korku ve endişe ile dolduracak şekilde nâra atan, süvari ve yaya birlikleri ile onların üzerine saldırıp onları kökünden kazıyıp atan bir savaşçının durumuna benzetilmiştir. "Sesinle" ifadesinin "şerre çağırmanla" anlamında; "süvari ve yaya birlikleri"nin ise "fesat ehlinden olan tüm yaya ve binekliler" anlamında olduğu da söylenmiştir. Yine, İblis'in atlı ve yaya birliklerinin olması mümkün görülmüştür. Mallara ve çocuklara ortak olmak ise, İblis'in malları ve çocukları vesile ederek onları sürüklediği bütün günahlardır ki faiz, haram kazanç, *bahîre*, *sâibe* gibi (bazı hayvanları haramlaştırmak şeklindeki) uygulamalar, fısk yolunda mal harcama, israf, zekât vermeme, haram yoldan evlat sahibi olma, babası olmadığı halde birinin babası olduğunu iddia etme, çocuklara 'Abdül-'Uzzâ (Uzza'nın kulu) ve Abdü'l-Hâris (Hâris'in kulu) gibi isimler koyma, çocukları Yahudi ve Hıristiyan olarak yetiştirme, onları kötü mesleklere, kınanmış pis işlere yönlendirme ve benzeri hususlardır.

[1995] "Ve onlara" asılsız, yalan "vaatlerde bulun." İlahların şefaatçi olacağı, soylu neseplere sahip olanların Allah nezdinde değerli olacağı şeklindeki vaatlerle tövbeyi ertelemek, tövbe etmeden de günahların affedileceğini düşünmek, Allah'ın merhametine güvenmek, Hazret-i Peygamber (s.a.)'in büyük günahlar için şefaatçi olacağını düşünmek, cehennemde yanıp kül olduktan sonra ateşten çıkmayı ümit etmek, dünyayı ahirete tercih etmek gibi hususlar bunlar arasında yer alır.

[1996] "Şüphesiz, Benim" sâlih "kullarımın üzerinde senin hiçbir nüfuz ve otoriten yoktur." Yani onları yoldan çıkarmaya kudretin yoktur. "Vekil olarak da" onlara "senin Rabbin yeter." Onlar senden sığınma konusunda O'na tevekkül ederler. Bunun bir benzeri "Sadece, Senin (ihlâsları sayesinde) kurtarılan kulların müstesna." [Hicr 15/40] ifadesidir.

ومعناه: وجمعك الرجل، وتضم جيمه أيضًا فيكون مثل حدِث وحدُث، وندِس وندُس، وأخوات لهما. يقال: رجُلٌ رجِلٌ. وقرئ «رِجَالِك»، و«رُجَّالِك».

[١٩٩٤] فإن قلت: ما معنى استفزاز إبليس بصوته وإجلابه بخيله ورجله؟ قلت: هو كلام ورد مورد التمثيل، مثلت حاله في تسلطه على من يغويه بمغوار أوقع على قوم فصوّت بهم صوتًا يستفزهم من أماكنهم ويقلقهم عن مراكزهم، وأجلب عليهم بجنده من خيالة ورجالة حتى استأصلهم. وقيل: بصوته، بدعائه إلى الشر. وخيله ورجله: كلّ راكب وماش من أهل العيث، وقيل: يجوز أن يكون لإبليس خيل ورجال. وأما المشاركة في الأموال والأولاد فكل معصية يحملهم عليها في بابهما، كالربا والمكاسب المحرّمة، والبحيرة والسائبة، والإنفاق في الفسوق، والإسراف. ومنع الزكاة، والتوصل إلى الأولاد بالسبب الحرام، ودعوى ولد بغير سبب، والتسمية بعبد العزى وعبد الحارث، والتهويد والتنصير، والحمل على الحرف الذميمة والأعمال المحظورة، وغير ذلك.

[١٩٩٥] {وَعِدْهُمْ} المواعيد الكاذبة. من شفاعة الآلهة والكرامة على الله بالأنساب الشريفة، وتسويف التوبة ومغفرة الذنوب بدونها، والاتكال على الرحمة، وشفاعة الرسول في الكبائر والخروج من النار بعد أن يصيروا حممًا، وإيثار العاجل على الآجل.

[١٩٩٦] {إِنَّ عِبَادِى} يريد الصالحين {لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ} أي لا تقدر أن تغويهم. {وَكَفَى بِرَبّكَ وَكِيلًا} لهم يتوكلون به في الاستعاذة منك. ونحوه قوله {إِلَا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ} [الحجر: ٤٠].

[1997] **Şayet** "Allah'ın, kullarına musallat olup onları saptırmasını, yoldan çıkarmasını İblis'e emretmesi, onları şerre davet edip hayırdan alıkoymasını emretmesi nasıl caiz olabilir?" **dersen şöyle derim:** Bu tıpkı günahkârlara "Dilediğinizi yapın!" [Fussilet 41/40]) emri gibi, mahrum bırakma ve kişiyi kendi haliyle baş başa bırakma anlamındaki emirlerdendir.

66. Sizin Rabbiniz O'dur ki lûtfundan (rızık) arayasınız diye gemileri sizin için denizde yüzdürür. Size karşı gerçekten merhametlidir (Rahîm).

67. Denizde başınıza bir sıkıntı gelince, yalvardıklarınızın hepsi zihninizden kaybolur, sadece O kalır. Ama O sizi kurtarıp karaya çıkardığında yüz çevirirsiniz! Çok nankördür insanoğlu!..

[1998] يُزْجِي "hareket ettirir, seyr ettirir" anlamındadır. الضُّرُّ (sıkıntı) boğulma korkusudur. "Yalvardıklarınızın hepsi zihninizden kaybolur, sadece O kalır." Başınıza gelen hadiselerde, kendilerine yalvardıklarınızın tamamı aklınızdan, fikrinizden çıkıp gider, sadece Allah kalır, O'ndan başkasını hatırlamazsınız. Böyle bir vakitte O'ndan başkasına dua etmez, O'ndan başkasının rahmetini ümit etmezsiniz. O'ndan başkasının size yardım etmeye kudretinin yeteceğini aklınıza bile getirmezsiniz. Ya da O'ndan başka dua ettiklerinizden hiçbiri sizi kurtaramaz. Ayrıca burada, "Dua ettiğiniz ilahlarınız size yardıma gelmez, fakat sadece Allah'ın sizi kurtarmasını ümit edersiniz." şeklinde istisna-i munkatı da söz konusu olabilir.

68. Peki O'nun, sizi kara tarafında yere batırmayacağından ya da taş getiren bir fırtına göndermeyeceğinden emin misiniz?! Sonra bir vekil de bulamazsınız kendinize!

69. Yoksa siz, inkâr etmenizden dolayı O'nun sizi tekrar oraya döndürerek üzerinize kırıp geçiren bir fırtına gönderip, sizi suda boğmayacağından da mı eminsiniz?! Sonra, Bizden öcünüzü alacak birini de bulamazsınız!

[1999] أَفَأَمِنْتُمْ ifadesinde soru Hemze'si yadırgama mânası taşır. Fâ ise bu ifadeyi hazfedilmiş diğer bir ifadeye atfeder. Cümlenin takdiri, "Kurtuldunuz da emin mi oldunuz ve bu durum sizi yüz çevirmeye sevk etti?" şeklindedir.

[١٩٩٧] فإن قلت: كيف جاز أن يأمر الله إبليس بأن يتسلط على عباده مغويًا مضلًا، داعيًا إلى الشر، صادًّا عن الخير؟ قلت: هو من الأوامر الواردة على سبيل الخذلان والتخلية، كما قال للعصاة: اعملوا ما شئتم.

٦٦-﴿رَبُّكُمُ الَّذِي يُزْجِي لَكُمُ الْفُلْكَ فِي الْبَحْرِ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا﴾

٦٧-﴿وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلا إِيَّاهُ فَلَمَّا نَجَّاكُمْ إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ وَكَانَ الإِنْسَانُ كَفُورًا﴾

[١٩٩٨] {يُزْجِي} يجري ويسير. والضرّ: خوف الغرق {ضَلَّ مَن تَدْعُونَ إِلا إِيَّاهُ} ذهب عن أوهامكم وخواطركم كلّ من تدعونه في حوادثكم إلا إياه وحده، فإنكم لا تذكرون سواه، ولا تدعونه في ذلك الوقت ولا تعقدون برحمته رجاءكم، ولا تخطرون ببالكم أنّ غيره يقدر على إغاثتكم، أو لم يهتد لإنقاذكم أحد غيره من سائر المدعوّين. ويجوز أن يراد: ضلّ من تدعون من الآلهة عن إغاثتكم، ولكنّ الله وحده هو الذي ترجونه وحده على الاستثناء المنقطع.

٦٨-﴿أَفَأَمِنْتُمْ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ جَانِبَ الْبَرِّ أَوْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا ثُمَّ لا تَجِدُوا لَكُمْ وَكِيلا﴾

٦٩-﴿أَمْ أَمِنْتُمْ أَنْ يُعِيدَكُمْ فِيهِ تَارَةً أُخْرَى فَيُرْسِلَ عَلَيْكُمْ قَاصِفًا مِنَ الرِّيحِ فَيُغْرِقَكُمْ بِمَا كَفَرْتُمْ ثُمَّ لا تَجِدُوا لَكُمْ عَلَيْنَا بِهِ تَبِيعًا﴾

[١٩٩٩] {أَفَأَمِنتُمْ} الهمزة للإنكار، والفاء للعطف على محذوف تقديره: أنجوتم فأمنتم، فحملكم ذلك على الإعراض.

[2000] **Şayet** "جانِبَ الْبَرِّ (kara tarafında) ifadesi ne ile mansuptur?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade أَنْ يَخْسِفَ (batırmayacağından) ifadesinin mefʿûlüdür ve tıpkı "Nihayet, onu ve sarayını öyle bir yerin dibine geçirdik ki!.." [Kasas 28/81] âyetindeki الأرضَ (yerin dibine) ifadesi gibidir. بِكُمْ (sizi) ise haldir. Anlam, "Kara tarafını yerin dibine batırmayacağından, yani siz üzerinde iken ters yüz etmeyeceğinden[emin misiniz?]" şeklindedir. "Peki 'taraf' kelimesinin zikredilmesinin mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, bütün yön ve tarafların Allah'ın kudreti açısından eşit konumda olduğunu, kara olsun deniz olsun O'nun helâk kudretinin ve sebeplerinin her tarafta bulunduğunu, boğulmanın sadece deniz tarafına mahsus olmadığını, aksine nasıl ki deniz tarafından boğulma tehlikesi söz konusu ise karada da bunun benzeri olan 'yerin dibine geçme' tehlikesinin bulunduğunu, onun da tıpkı suyun altında kalmak gibi toprağın altında kalıp kaybolmak olduğunu, dolayısıyla Allah nezdinde karanın ve denizin eşit olduğunu, denizde kadir olduğu şeye karada da kadir olduğunu, bu sebeple aklı başında olan insanın her yerde aynı ölçüde Allah'tan korkması gerektiğini ifade eder.

[2001] "Ya da taş getiren bir fırtına göndermeyeceğinden…" حاصِبًا *er-rîhu'lletî tahsıbu*, yani "size taş fırlatan fırtına" demektir. Mâna, "Altınızdan sizi yerin dibine batıracak bir helâk gelmese de, Allah'ın üzerinize göndereceği, başınıza taş fırlatan bir rüzgâr ile pekâlâ üzerinizden de azap gelebilir! O zaman bu azap sizin için denizde boğulmaktan daha şiddetli olur." şeklindedir. "Sonra" bütün bunları başınızdan savabilecek "bir vekil de bulamazsınız kendinize!"

[2002] أَمْ أَمِنْتُمْ Sizin şimdi kurtarmış olduğu denize tekrar dönmenizi, gemilere binmenizi sağlayacak ihtiyaç ve sebeplerinizi artırıp kuvvetlendirmesinden, böylece tekrar denize döndüğünüzde üzerinize bir fırtına göndererek sizi cezalandırmayacağından "emin misiniz?"

[2003] قاصِفًا şiddetli bir gürültüsü olan, adeta kırıp geçiren fırtına demektir. Uğradığı her şeyi kırıp geçiren fırtına olduğu da söylenmiştir. فَيُغْرِقَكُمْ ifadesi Tâ ile *fe-tuğrikaküm* şeklinde de okunmuştur. Bu durumda, "Rüzgârın sizi boğmasından" anlamına gelir. Yine hem bu fiil hem de *yahsifu*, *yursile* ve *yuʿîdeküm* fiilleri Yâ ile okunduğu gibi Nun ile de okunmuştur. *et-Tebîʿ* hak talebinde bulunan kimse demektir. Nitekim Yüce Allah'ın *fe'ttibâʿun bi'l-maʿrûf* (Örfe uygun bir şekilde talep edilir. [Bakara 2/178]) ifadesinde de böyle kullanılmıştır. Şemmâh da şöyle demiştir:

Borçlunun, alacaklısından kaçtığı gibi

[٢٠٠٠] فإن قلت: بم انتصب {جَانِبَ الْبَرِّ}؟ قلت: بيخسف مفعولًا به، كالأرض في قوله {فَخَسَفْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ} [القصص: ٨١]. و{بِكُمْ} حال. والمعنى: أن يخسف جانب البر، أي يقلبه وأنتم عليه. فإن قلت فما معنى ذكر الجانب؟ قلت: معناه أنّ الجوانب والجهات كلها في قدرته سواء، وله في كل جانب برًا كان أو بحرًا
٥ سبب مرصد من أسباب الهلكة، ليس جانب البحر وحده مختصًا بذلك، بل إن كان الغرق في جانب البحر، ففي جانب البر ما هو مثله وهو الخسف؛ لأنه تغييب تحت التراب كما أنّ الغرق تغييب تحت الماء، فالبرّ والبحر عنده سيان يقدر في البر على نحو ما يقدر عليه في البحر، فعلى العاقل أن يستوي خوفه من الله في جميع الجوانب وحيث كان.

١٠ [٢٠٠١] {أَوْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا} وهي الريح التي تحصب، أي ترمي بالحصباء، يعني أو إن لم يصبكم بالهلاك من تحتكم بالخسف، أصابكم به من فوقكم بريح يرسلها عليكم فيها الحصباء يرجمكم بها، فيكون أشدّ عليكم من الغرق في البحر {وَكِيلًا} من يتوكل بصرف ذلك عنكم.

[٢٠٠٢] {أَمْ أَمِنتُمْ} أن يقوّي دواعيكم ويوفر حوائجكم إلى أن ترجعوا فتركبوا
١٥ البحر الذي نجاكم منه فأعرضتم، فينتقم منكم بأن يرسل.

[٢٠٠٣] {عَلَيْكُمْ قَاصِفًا} وهي الريح التي لها قصيف وهو الصوت الشديد، كأنها تتقصف أي تتكسر. وقيل: التي لا تمرّ بشيء إلا قصفته {فَيُغْرِقَكُم} وقرئ «بالتاء» أي الريح «وبالنون» وكذلك: نخسف، ونرسل، ونعيدكم، قرئت بالياء والنون. التبيع: المطالب، من قوله {فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ} [البقرة: ١٧٨] أي مطالبة. قال الشماخ:

٢٠ كَمَا لَاَذَ الْغَرِيمُ مِنَ التَّبِيعِ

[2004] Yine *fülân^{ün} 'alâ fülân^{in} tebî'^{ün} bi-hakkihî* (Falanca filancanın hakkını talep ediyor.) denilir. Anlam, "Biz onlara yapacağımızı yaparız da sonra, yaptığımıza karşılık bizden herhangi bir şey talep edecek, bizden intikam alacak, onların öcünü alacak kimse bulamazlar." şeklindedir. Bu ifade tıpkı ولا يَخَافُ عُقْبَاهَا ("Orayı cezalandırırken de [kimseden] korkmuyordu!" [Şems 91/15]) ifadesi gibidir.

[2005] "İnkâr etmenizden" yani nimete karşı nankörlüğünüzden "dolayı." Bununla onların Allah kendilerini kurtardığında yüz çevirmelerini kastetmektedir.

70. Evet, Biz, Ademoğullarına değer verdik, onları karada ve denizde (çeşitli araçlarla) taşıdık, tertemiz nimetlerden rızıklandırdık ve yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık.

[2006] 'Âdemoğlunun değer ve fazileti babında şöyle denilir: Allah Teâlâ onu akıl, nutk (konuşma), temyîz, yazma, güzel sûret, normal boy, dünya ve ahirete dair işleri sevk ve idare etmek gibi özelliklerle değerli kılmıştır. Allah'ın, 'Âdemoğullarını yeryüzünden olan her şeye hâkim kılarak ve her şeyi emirlerine amade kılarak değerli kıldığı da söylenmiştir. Yine Âdemoğlu dışında bütün canlıların yiyeceklerini direkt ağzıyla yediği de söylenmiştir. Anlatıldığına göre; bir defasında Hârûn er-Reşîd'e yemeği getirilmiş, o da kaşık getirilmesini istemiş. O sırada yanında bulunan Ebû Yûsuf [v. 182/798] ona, "Atan İbn Abbâs [v. 68/688] Yüce Allah'ın "Biz 'Âdem oğlunu değerli kıldık" âyetini 'Onlara yemek yiyecekleri parmaklar verdik' şeklinde tefsir etmiştir" demiş; o sırada kaşıklar getirilmiş, fakat Reşîd kaşıkları geri çevirip, yemeği elleriyle yemiştir.

[2007] "Yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık." Yani melekler dışındakilere üstün kıldık. Allah katındaki yüce konumlarıyla sadece meleklerin, kendilerine üstün kılınmış olması üstünlük olarak insanlara yeter.

[2008] Şu Mücbire'ye şaşarım doğrusu! Nasıl da her şeyi ters yüz edip hakikat karşısında kibirleniyorlar!? Hatta bu kibir âdetleri onları çok büyük bir suça, insanı meleklere üstün tutmaya cür'et ettirmiş, Allah'ın melekleri yücelttiğini, onları tazim ile zikrettiğini bildiren âyetleri işittikleri, Allah'ın melekleri nereye yerleştirmiş; onları kendisine nasıl yakınlaştırmış, peygamberlerin ümmetleri içerisindeki konumları neyse onları da peygamberler içerisinde o konuma yerleştirmiş olduğunu bildikleri halde bunu yapmışlardır.

[٢٠٠٤] يقال: فلان على فلان تبيع بحقه، أي مصيطر عليه مطالب له بحقه. والمعنى: أنا نفعل ما نفعل بهم، ثم لا تجد أحدًا يطالبنا بما فعلنا انتصارًا منا ودركًا للثأر من جهتنا. وهذا نحو قوله {وَلَا يَخَافُ عُقْبَاهَا} [الشمس: ١٥].

[٢٠٠٥] {بِمَا كَفَرْتُمْ} بكفرانكم النعمة، يريد: إعراضهم حين نجاهم.

٥ ٧٠-﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلاً﴾

[٢٠٠٦] قيل في تكرمة ابن آدم: كرّمه الله بالعقل، والنطق، والتمييز، والخط، والصورة الحسنة والقامة المعتدلة، وتدبير أمر المعاش والمعاد. وقيل بتسليطهم على ما في الأرض وتسخيره لهم. وقيل: كل شيء يأكل بفيه إلا ابن آدم، وعن الرشيد: أنه ١٠ أحضر طعامًا فدعا بالملاعق وعنده أبو يوسف، فقال له: ''جاء في تفسير جدك ابن عباس: قوله تعالى {وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِى آدَمَ} جعلنا لهم أصابع يأكلون بها''، فأحضِرتِ الملاعق، فردّها وأكل بأصابعه.

[٢٠٠٧] {عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا} هو ما سوى الملائكة وحسب بني آدم تفضيلًا أن ترفع عليهم الملائكة وهم هم ومنزلتهم عند الله منزلتهم.

١٥ [٢٠٠٨] والعجب من المجبرة كيف عكسوا في كل شيء وكابروا، حتى جسرتهم عادة المكابرة على العظيمة التي هي تفضيل الإنسان على الملك، وذلك بعد ما سمعوا تفخيم الله أمرهم وتكثيره مع التعظيم ذكرهم، وعلموا أين أسكنهم، وأنى قربهم، وكيف نزلهم من أنبيائه منزلة أنبيائه من أممهم،

Üstelik, aşırı taassupları onları bu konuda birtakım rivayetler, haberler derlemeye kadar sürüklemiştir ki bunlardan birine göre melekler, "Rabbimiz! Sen 'Âdem oğullarına dünyayı verdin, orada yiyorlar, istifade ediyorlar. Bize ise bunu vermedin, bu yüzden bunu bize ahirette ver." demişler, Allah Teâlâ da "İzzetim ve celâlim için söylüyorum ki, kendi ellerimle yaratmış olduğum 'Âdem'in zürriyetini kendisine sadece bir ol emri verdiğim ve hemen olan bir varlık gibi kılmam." buyurmuştur. Yine Ebû Hüreyre'den Hazret-i Peygamber (s.a.)'in "Allah katında mümin, kendi katındaki meleklerden daha değerlidir." şeklinde bir hadisini rivayet etmişlerdir [*İbn Mâce*, "Fiten", 7]. Onların işledikleri hatalardan biri de bu âyetteki *kesîr^an^* (çoğundan) ifadesini *cemî'^an^* (hepsinden) şeklinde tefsir etmeleridir. Bu konuda öyle bir mahrumiyet halindedirler ki dil zevkinden büsbütün yoksun duruma düşmüşler ve "Yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık." ifadesini "Yarattıklarımızın hepsine üstün kıldık." şeklinde tefsir etmelerinin ne kadar yanlış ve çirkin olduğunu idrak edemez olmuşlardır. Oysa bu ifadeyi "yarattıklarımızın hepsinden" şeklinde tefsir etmek onların boğazlarına daha beter düğüm olacak, gözlerine daha büyük bir çöp olarak batacaktır, fakat onlar bunun farkında bile değillerdir. Onların sanki Cebrail *Aleyhisselâm*'ın Lût kavminin şehirlerini helâk etmiş olmasından öfkelenmiş gibi *mele-i a'lâ*ya düşmanlık beslemek için ne kadar uzak yorumlar yaptıklarına, ne kadar kurnazca bahaneler ileri sürdüklerine bir baksana! Doğrusu, bu nefret onların kalplerinden hiç ayrılmamaktadır.

71. Bütün insanları önderleri ile birlikte çağıracağımız gün kimin amel defteri sağından verilmişse, onlar defterlerini okuyacak ve kıl kadar zulme uğramayacaklardır.

[2009] نَدْعُوا (çağırırız) ifadesi bu şekilde Nun ile okunduğu gibi Yâ ile *yed'û* (çağırır) şeklinde de okunmuştur. Yine *yud'â küllü ünâs^in^* (Tüm insanlar çağrılır.) şeklinde meçhul fiil olarak da okunmuştur. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] *ef'â* (yılan) kelimesini *ef'av* şeklinde okuyan lehçeye göre buradaki Elif'i Vav'a dönüştürerek *yud'av küllü ünâs^in^* şeklinde okumuştur. Bu durumda zarf (*yevme*), başındaki gizli bir *üzkür* (zikret) ifadesi ile mansuptur. Ancak *yud'**av***daki Vav'ın çoğulluk alameti olduğu, tıpkı وأَسَرُّوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا (Gizlice fısıldaştılar zalim olanları." [Enbiyâ 21/3]) ifadesindeki gibi[1] olduğu da söylenebilir. Merfû' olması ihtimali ise tıpkı [وَهُوَ يُدْعَى إِلَى الْإِسْلَامِ (Saf 61/7)] âyetindeki *yud'â*da olduğu gibi takdir iledir. Kelimenin sonundaki Nun[2], zamir olmadığı ve sadece çoğul alameti olduğu için çok da önem arz etmemektedir. Bu yüzden de zikredilmemiştir.

1 Yani وأَسَرُّوا ifadesinde fiil fâ'ili ile birlikte söylenmişken, الَّذِينَ ظَلَمُوا buyrularak fiile 2. bir fâ'il isnat edilmesi kabilinden. Hatta bazıları, asıl bunun fâ'il olduğunu, وأَسَرُّوا kelimesinin وأَسَرَّ olması gerektiğini iddia etmişlerdir. / ed.

2 Yani yevme yud'avne olması gerekirken… / ed.

ثم جرّهم فرط التعصب عليهم إلى أن لفقوا أقوالًا وأخبارًا منها: قالت الملائكة: (ربنا إنك أعطيت بني آدم الدنيا يأكلون منها ويتمتعون ولم تعطنا ذلك، فأعطناه في الآخرة. فقال: وعزتي وجلالي، لا أجعل ذرّية من خلقت بيدي كمن قلت له كن فكان). ورووا عن أبي هريرة أنه قال: لمؤمن أكرم على الله من الملائكة الذين ٥ عنده. ومن ارتكابهم أنهم فسروا {كثيرًا} بمعنى «جميع» في هذه الآية، وخذلوا حتى سلبوا الذوق فلم يحسوا ببشاعة قولهم: "وفضلناهم على جميع ممن خلقنا"، على أن معنى قولهم "عَلَى جَمِيعٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا" أشجى لحلوقهم وأقذى لعيونهم، ولكنهم لا يشعرون. فانظر إلى تمحلهم وتشبثهم بالتأويلات البعيدة في عداوة الملأ الأعلى، كأنّ جبريل عليه السلام غاظهم حين أهلك مدائن قوم لوط، فتلك ١٠ السخيمة لا تنحل عن قلوبهم.

٧١-﴿يَوْمَ نَدْعُو كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ فَمَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُولَئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ وَلا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا﴾

[٢٠٠٩] قرئ يدعو، بالياء والنون. و«يدعى كل أناس»، على البناء للمفعول. وقرأ الحسن «يدعوا كل أناس»، على قلب الألف واوًا في لغة من يقول: أفعو. ١٥ والظرف نصب بإضمار اذكر. ويجوز أن يقال: إنها علامة الجمع، كما في {وَأَسَرُّوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا} [الأنبياء: ٣] والرفع مقدّر كما في يدعى، ولم يؤت بالنون قلة مبالاة بها، لأنها غير ضمير، ليست إلا علامة.

[2010] "Önderleri ile" yani önder kabul ettikleri peygamberler veya din büyükleri ile ya da kitap ve dinleri ile. Nitekim *yâ etbâ'a fülân*[in]*, yâ ehle dîni kezâ ve kitâbi kezâ* (Ey falanın takipçileri! Ey falan dinin mensupları! Ey falan kitabın mensupları!) ifadeleri kullanılır. Bu ifadenin, "amel defterleri ile" anlamında olduğu da söylenmiştir. Buna göre o gün "Ey hayır defteri sahipleri! Ey şer defteri sahipleri!" şeklinde seslenilecektir. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] kıraatinde bu ifade *bi-kitâbihim* (kitapları ile) şeklindedir.

[2011] Tefsire sonradan dâhil edilen bid'at görüşlerden birine göre ise *imâm* ifadesi *ümm* (anne) kelimesinin çoğulu olup, kıyamet günü insanlar anneleri ile çağrılacaklardır ve babalarıyla değil de anneleriyle çağrılmalarındaki hikmet, Îsâ *Aleyhisselâm*'ın hakkını gözetmek, Hazret-i Hasan [v. 50/670] ve Hüseyin'in [v. 61/680] şereflerini ortaya koymak ve veled-i zina olarak dünyaya gelmiş kimseleri rezil rüsva etmemektir. Bunlardan hangisinin -görüşün kendisinin mi yoksa gerekçesinin mi- daha uyduruk ve bid'at olduğunu bilemedim doğrusu!..

[2012] Bu çağrılan kimselerden "kimin amel defteri sağından verilmişse, onlar defterlerini okuyacak..." Söylendiğine göre "onlar" ifadesinin kullanılmış olmasının sebebi, مَنْ أُوتِيَ (kime verilmişse) ifadesindeki çoğul mânasıdır. **Şayet** "Defteri soldan verilenler okumayacakmış gibi neden sadece defteri sağdan verilecek olanların okuyacağı söylenmiştir?" **dersen şöyle derim:** Onlar da okuyacaklardır, fakat kitaplarında olanı gördükleri zaman sorguya çekilen kimsenin azarlanmadan ve kendisinden intikam alınmadan önce, utancından işlediği suçlar için eyvah etmesi, kötülüklerini itiraf etmesi gibi bir duruma düşecekler, rezil rüsva olacaklar, dilleri tutulacak, kekeleyecekler, iki kelimeyi bir araya getiremez duruma gelecekler ve böylece, okumaları sanki okumama gibi olacaktır. Oysa defterlerini sağdan alanların durumu bunun tam tersidir. Zira onlar defterlerini en güzel ve açık şekilde okuyacaklar, hatta sadece kendilerinin okuması ile yetinmeyecek, mahşer halkına dönüp "Alın işte, okuyun amel defterimi!" [Hakka 69/19] diyeceklerdir.

[2013] "Kıl kadar zulme uğramayacaklar," sevaplarından en küçük bir şey eksiltilmeyecektir. Bu ifade tıpkı "Hiçbir haksızlığa uğratılmadan." [Meryem 19/60] ve "Ne zulme uğrayacağından ne de hakkının yeneceğinden endişe eder." [TâHâ 20/112] ifadeleri gibidir.

72. Her kim de burada körse âhirette de kördür, yol bakımından da daha sapkındır.

[٢٠١٠] {بِإِمَامِهِمْ} بمن ائتموا به من نبيّ أو مقدّم في الدين، أو كتاب، أو دين، فيقال: يا أتباع فلان، يا أهل دين كذا وكتاب كذا، وقيل: بكتاب أعمالهم، فيقال: يا أصحاب كتاب الخير، ويا أصحاب كتاب الشرّ. وفي قراءة الحسن «بكتابهم».

[٢٠١١] ومن بدع التفاسير: أن الإمام جمع أمّ، وأن الناس يدعون يوم القيامة بأمهاتهم، وأن الحكمة في الدعاء بالأمهات دون الاباء رعاية حق عيسى عليه السلام، وإظهار شرف الحسن والحسين، وأن لا يفتضح أولاد الزنا. وليت شعري أيهما أبدع؟ أصحة لفظه أم بهاء حكمته؟

[٢٠١٢] {فَمَنْ أُوتِيَ} من هؤلاء المدعوّين {كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُوْلَئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ} قيل أولئك، لأن من أوتي في معنى الجمع. فإن قلت: لم خص أصحاب اليمين بقراءة كتابهم؟ كأن أصحاب الشمال لا يقرأون كتابهم؟ قلت: بلى، ولكن إذا اطلعوا على ما في كتابهم، أخذهم ما يأخذ المطالب بالنداء على جناياته، والاعتراف بمساويه، أمام التنكيل به والانتقام منه، من الحياء والخجل والانخزال، وحبسة اللسان، والتتعتع، والعجز عن إقامة حروف الكلام، والذهاب عن تسوية القول؛ فكأن قراءتهم كلا قراءة. وأما أصحاب اليمين فأمرهم على عكس ذلك، لا جرم أنهم يقرؤن كتابهم أحسن قراءة وأبينها، ولا يقنعون بقراءتهم وحدهم حتى يقول القارىء لأهل المحشر: {هَاؤُمُ اقْرَؤُا كِتَابِيَهْ} [الحاقة: ١٩].

[٢٠١٣] {وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا} ولا ينقصون من ثوابهم أدنى شيء، كقوله {وَلَا يُظْلَمُونَ شَيْئًا} [مريم: ٦٠]، {فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا} [طه: ١١٢].

٧٢-﴿وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الآخِرَةِ أَعْمَى وَأَضَلُّ سَبِيلا﴾

[2014] Anlam, "Kim dünyada körse, ahirette de aynı şekilde kör olacaktır, hatta körden daha şaşkın halde olacaktır" şeklindedir. Görme duyusu bozuk olduğu için gözle görülen şeyleri algılayamayan anlamındaki *a'mâ* (kör) kelimesi ile, isti'âre olarak, kurtuluş yolunu bulamayan kimse ifade edilmektedir. Böyle biri, dünyada gözlem ve tefekkürde bulunmadığı için hidayet yolunu bulamamıştır, ahirette ise artık o yolu bulmak kendisine fayda vermeyecektir.

[2015] İkinci *a'mâ* (kör) kelimesinin ism-i tafdil, yani "daha da kör" anlamında olmasını da mümkün görmüşlerdir. Bu yüzden Ebû 'Amr [v. 154/771] bunlardan ilkini imâle ile, ikincisini ise tefhīm ile okumuştur; çünkü ism-i tafdil kalıbı *men* (her kim) ifadesi ile tamamlanır. Bu yüzden, ikinci *a'mâ*(nın sonun)daki Elif, tıpkı أَعْمالُكُمْ kelimesindeki Elif gibi kelime ortasında yer alan Elif hükmündedir. İlk *a'mâ*ya ise hiçbir şey taalluk etmemektedir; bu yüzden de içerisindeki Elif, sonda yer alan Elif hükmündedir ve imâle ile okunur.

73. (Resûlüm!) Bunlar az daha "Bizim sana vahyettiğimizden başka şeyler uydurup Bize isnat edesin" diye seni ayartacaklardı!.. -Seni ancak o zaman velî edineceklerdi!-

74. Gerçek şu ki şayet sana sebat vermemiş olsaydık, sen de az da olsa onlara meyletmiştin!

75. Ama o zaman, Biz de sana hem hayattakinin hem de ölümden sonrakinin iki katını tattırırdık! Sonra kendini Bize karşı koruyacak birini de bulamazdın!

[2016] Rivayete göre Sakīf kabilesi, Hazret-i Peygamber (s.a.)'e "Bize Araplara karşı iftihar edeceğimiz birtakım ayrıcalıklar vermedikçe senin emrin altına girmeyiz! Öşür vermeyiz, cihat için toplanmayız, namazda eğilmeyiz, bizim lehimize olan her faizi alırız, aleyhimize olan her faiz ise bizden kaldırılacak! Lât'tan bir sene istifade etmemize izin vereceksin, senenin başında da onu kendi ellerimizle kırmayız! Vadimiz olan Vecc'e gelip ağacını keseni def etme hakkımız olacak. Araplar sana 'Neden böyle yaptın!?' diye sorduklarında, onlara 'Bunu bana Allah emretti!' diyeceksin." Demişler ve sonra yazmak için belge getirmişler. Kâtip *Bismillâhirrahmânirrahîm*. Bu, Allah Resulü Muhammed'den Sakīf'e yazılmış olan belgedir: Bunlar öşür vermeyecekler, cihat için toplanmayacaklar…" yazmış; o sırada Sakīfliler "Ve namazda eğilmeyecekler" diye söylemişler;

[٢٠١٤] معناه: ومن كان في الدنيا أعمى، فهو في الآخرة أعمى كذلك {وَأَضَلُّ سَبِيلًا} من الأعمى: والأعمى مستعار ممن لا يدرك المبصرات لفساد حاسته، لمن لا يهتدي إلى طريق النجاة: أما في الدنيا فلفقد النظر. وأما في الآخرة، فلأنه لا ينفعه الاهتداء إليه.

٥ [٢٠١٥] وقد جوزوا أن يكون الثاني بمعنى التفضيل. ومن ثم قرأ أبو عمرو الأوّل ممالا، والثاني مفخمًا، لأن أفعل التفضيل تمامه بمن، فكانت ألفه في حكم الواقعة في وسط الكلام، كقولك: أعمالكم وأما الأوّل فلم يتعلق به شيء، فكانت ألفه واقعة في الطرف معرضة للإمالة.

٧٣-﴿وَإِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ عَنِ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ لِتَفْتَرِيَ عَلَيْنَا غَيْرَهُ وَإِذًا لَاتَّخَذُوكَ خَلِيلًا﴾ ١٠

٧٤-﴿وَلَوْلَا أَنْ ثَبَّتْنَاكَ لَقَدْ كِدْتَ تَرْكَنُ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا﴾

٧٥-﴿إِذًا لَأَذَقْنَاكَ ضِعْفَ الْحَيَاةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ عَلَيْنَا نَصِيرًا﴾

[٢٠١٦] روي أنّ ثقيفًا قالت للنبي ﷺ: لا ندخل في أمرك حتى تعطينا خصالًا نفتخر بها على العرب: لا نعشر؛ ولا نحشر، ولا نجبي في صلاتنا، وكل ربا لنا فهو ١٥ لنا، وكل ربا علينا فهو موضوع عنا، وأن تمتعنا باللات سنة، ولا نكسرها بأيدينا عند رأس الحول، وأن تمنع من قصد وادينا وجّ فعضد شجره، فإذا سألتك العرب: لم فعلت ذلك؟ فقل: إن الله أمرني به، وجاؤا بكتابهم فكتب: بسم الله الرحمن الرحيم: هذا كتاب من محمد رسول الله لثقيف: لا يعشرون ولا يحشرون، فقالوا: ولا يجبون.

Peygamber (s.a.) susmuş, sonra onlar kâtibe, "Yaz, onlar namazda eğilmeyecekler diye yaz!" demişler. Kâtip ise Peygamber (s.a.)'e bakmış… O sırada Hazret-i Ömer (r.a.) ayağa kalkıp kılıcını çekmiş ve "Ey Sakīfliler! Peygamberimizin kalbini ateşle (esefle) doldurdunuz!.. Allah da sizin kalplerinizi ateşle doldursun!" demiş. "Biz seninle değil, Muhammed'le konuşuyoruz!" demişler… Âyet bunun üzerine nâzil olmuş.[1]

[2017] Bir diğer rivayete göre ise Kureyşliler Peygamber (s.a.)'e, "Rahmet âyetini azap âyeti, azap âyetini rahmet âyeti olarak değiştir, sana inanalım." demişler. Âyet bunun üzerine nâzil olmuş.

[2018] وَإِنْ كادُوا لَيَفْتِنُونَكَ (Az daha seni ayartacaklardı.) ifadesindeki *in*, *inne*nin hafifletilmiş halidir. Lâm da bu *in*in olumsuzlama edatı olan *in*den ayırt edilmesini sağlamaktadır. Anlam, şöyledir: Durum şudur ki onlar seni ayartmaya, fitneciler olarak seni aldatmaya yaklaşmışlardı

[2019] "Bizim sana vahyettiğimizden" yani bizim emir ve nehiylerimizden, vaat ve tehdilerimizden "başka şeyler uydurup Bize isnat edesin diye" yani söylemediklerimizi uydurup bize isnat edesin diye. Burada onların vaatleri tehdit olarak, tehditleri de vaat olarak değiştirme şeklindeki isteklerini ve Sakīf'in Allah'ın indirmediği şeyleri Allah'a atfetme şeklindeki önerilerini kastetmektedir. "Seni ancak o zaman velî edineceklerdi!" Eğer onların isteklerine tâbi olsaydın o zaman seni velî edinirlerdi. Onların velîsi olup, benim velâyetimden çıkmış olacaktın!

[2020] "Şayet sana sebat vermemiş olsaydık" seni sabit kılmamız ve korumamız olmasaydı "sen de az da olsa onlara meyletmiştin;" onların aldatma ve tuzaklarına meyledeyazmıştın! Bu ifade Allah tarafından Hazret-i Peygamber (s.a.)'e verilmiş ziyade bir destek ve motivasyondur ki müminlere yönelik bir lütuf da içermektedir. "Ama o zaman" yani onlara en ufak bir şekilde meyletmiş olsaydın "Biz de sana hem hayattakinin hem de ölümden sonrakinin iki katını tattırırdık!" Yani sana ahiret azabını ve kabir azabını iki kat tattırırdık.

[2021] **Şayet** "Bu sözün[2] aslı nedir?" **dersen şöyle derim:** Aslı, "Sana hayatın azabını ve ölümün azabını tattırırdık." şeklindedir; çünkü iki türlü azap vardır; ölümdeki azap -yani kabir azabı- ve ahiret hayatındaki azap ki o da cehennem ateşidir. *Dıʿf* (ikiye katlama) ifadesi de bu azabın sıfatı olarak kullanılmış olup "Sen de Ateş'ten bunlara kat kat bir azap ver." [Aʿrâf 7/38] ifadesine benzer.

---

1 Bu rivayette mekkî bir ayetin medenî bir olgu üzerine nazil olduğu söylenmiş olmaktadır. Oysa Sakîflilerin bu teklifleri ve daha sonra İslamiyet'le müşerref olmaları oldukça muahhar / geç bir dönemdir [h. 9 / m. 630]. / ed.

2 Yani ضِعْفَ الْحَياةِ وَضِعْفَ الْمَماتِ (hayatın katbekatı ve ölümün katbekatı) ifadesinin. / ed.

فسكت رسول الله ﷺ ثم قالوا للكاتب: اكتب: ولا يجبون، والكاتب ينظر إلى رسول الله، فقام عمر بن الخطاب رضي الله عنه فسل سيفه وقال: أسعرتم قلب نبينا يا معشر ثقيف أسعر الله قلوبكم نارًا، فقالوا: لسنا نكلم إياك، إنما نكلم محمدًا. فنزلت.

[٢٠١٧] وروي أنّ قريشًا قالوا له: اجعل آية رحمة آية عذاب، وآية عذاب آية رحمة، حتى نؤمن بك، فنزلت.

[٢٠١٨] {وَإِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ} إن مخففة من الثقيلة، واللام هي الفارقة بينها وبين النافية. والمعنى: أن الشأن قاربوا أن يفتنوك أي يخدعوك فاتنين.

[٢٠١٩] {عَنِ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ} من أوامرنا ونواهينا ووعدنا ووعيدنا {لِتفْتَرِيَ عَلَيْنَا} لتقول علينا ما لم نقل، يعني ما أرادوه عليه من تبديل الوعد وعيدًا والوعيد وعدًا، وما اقترحته ثقيف من أن يضيف إلى الله ما لم ينزله عليه {وَإِذًا لاَّتَّخَذُوكَ} أي ولو اتبعت مرادهم لاتخذوك {خَلِيلًا} ولكنت لهم وليًا وخرجت من ولايتي.

[٢٠٢٠] {وَلَوْلَا أَنْ ثَبَّتْنَاكَ} ولولا تثبيتنا لك وعصمتنا {لَقَدْ كِدْتَ تَرْكَنُ إِلَيْهِمْ} لقاربت أن تميل إلى خدعهم ومكرهم، وهذا تهييج من الله له وفضل تثبيت، وفي ذلك لطف للمؤمنين.{إِذًا} لو قاربت تركن إليهم أدنى ركنة {لأَذَقْنَاكَ ضِعْفَ الْحَيَاةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ} أي لأذقناك عذاب الآخرة وعذاب القبر مضاعفين.

[٢٠٢١] فإن قلت: كيف حقيقة هذا الكلام؟ قلت: أصله لأذقناك عذاب الحياة وعذاب الممات، لأن العذاب عذابان: عذاب في الممات وهو عذاب القبر، وعذاب في الحياة الآخرة وهو عذاب النار. والضعف يوصف به، نحو قوله {فآتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِنَ النَّارِ} [الأعراف: ٣٨] بمعنى مضاعفًا.

Dolayısıyla ifadenin aslı, “Sana hayatta katbekat azap ve ölümde de katbekat azap tattırırdık.” şeklindedir. Ama daha sonra sıfat ile nitelenen kelime (*azâb*) hazfedilmiş, sıfat yani katbekat (ضِعْف) kelimesi onun yerine kullanılmıştır. Ardından, sıfat olan kelime, nitelediği kelime gibi tamlamaya girmiş ve “hayatın katbekatı ve ölümün katbekatı” denilmiştir. Nitekim “hayatın elemini de, ölümün elemini de sana tattırırdık” denilmiş olsaydı da aynı durum söz konusu olacaktı. Ayrıca hayatın katbekat azabı ifadesiyle dünya hayatının azabının, “ölümün katbekat azabı” ile de ölümden sonra gelen kabir azabının ve cehennem azabının kastedilmiş olması da mümkündür. Bu durumda anlam, “O zaman sana günahkârlar için dünya hayatında âcil olarak verilen azabı tattırır, bunu ölümden sonrasına tehir etmezdik.” şeklindedir.

[2022] “Neredeyse” ifadesinin kullanılması ve “az da olsa” ifadesiyle onlara olan meylin azlığının ifade edilmiş olması, buna rağmen devamında çok şiddetli bir tehdit ve her iki cihanda da katbekat azap uyarısı yapılmış olması, çirkin bir fiili işleyen kimsenin değeri ve konumu ne kadar yüksek olursa, o fiili işlemenin o kadar fazla çirkin hale geleceğine dair çok açık bir delildir. -Bu sebepledir ki Ehl-i ʿAdl ve’t-Tevhid (Muʿtezile) mezhebinin büyük üstatları, Mücbire’nin çirkin fiilleri Allah’a isnat etmelerini çok büyük bir günah olarak değerlendirmişlerdir. -Allah Teâlâ çirkin fiillerden bütünüyle münezzehtir.- Yine bu ifadede, azgınlara karşı gösterilebilecek en ufak bir yakınlığın, müdâna ve gevşekliğin Allah’a karşı çıkmak, onun velâyetinden dışarı çıkmak olduğu, O’nun gazap ve cezasını gerektirdiği konusunda da delil bulunmaktadır. Dolayısıyla mümine düşen, bu âyeti okuduğu zaman durup düşünmektir. Zira bu âyet, üzerinde iyice düşünmeyi gerektirmektedir. Bu âyet hakkında düşünen kimsenin *haşyet* hissetmesi, Allah’ın dinine olan bağlılık ve hamiyetinin artması gerekir. Hazret-i Peygamber (s.a.)’in bu âyet inzâl edildiği zaman, “Allah’ım! Beni bir göz açıp kapayıncaya kadar dahi olsa kendi nefsime bırakma!” diye dua ettiği nakledilmiştir.

76. Bunların seni yerinden-yurdundan koparıp seni oradan çıkarmalarına ramak kaldı! Ama o zaman, kendileri de senin ardından çok az bir süre kalabilirler!

77. Senden önce gönderdiğimiz peygamberlerimizle ilgili (ilahî) kanun üzere... ki Bizim kanunumuzda değişiklik bulamazsın.

فكان أصل الكلام: لأذقناك عذابًا ضعفًا في الحياة، وعذابًا ضعفًا في الممات. ثم حذف الموصوف وأقيمت الصفة مقامه وهو الضعف، ثم أضيفت الصفة إضافة الموصوف فقيل: ضعف الحياة وضعف الممات، كما لو قيل: لأذقناك أليم الحياة وأليم الممات. ويجوز أن يراد بضعف الحياة عذاب الحياة الدنيا، وبضعف الممات ٥ ما يعقب الموت من عذاب القبر وعذاب النار، والمعنى: لضاعفنا لك العذاب المعجل للعصاة في الحياة الدنيا، وما نؤخره لما بعد الموت.

[٢٠٢٢] وفي ذكر الكيدودة وتقليلها، مع إتباعها الوعيد الشديد بالعذاب المضاعف في الدارين - دليل بين على أن القبيح يعظم قبحه بمقدار عظم شأن فاعله وارتفاع منزلته، ومن ثم استعظم مشايخ العدل والتوحيد رضوان الله عليهم ١٠ نسبة المجبرة القبائح إلى الله - تعالى عن ذلك علوًا كبيرًا - وفيه دليل على أن أدنى مداهنة للغواة مضادة لله وخروج عن ولايته، وسبب موجب لغضبه ونكاله. فعلى المؤمن إذا تلا هذه الآية أن يجثو عندها ويتدبرها، فهي جديرة بالتدبر، وبأن يستشعر الناظر فيها الخشية وازدياد التصلب في دين الله. وعن النبي ﷺ أنها لما نزلت كان يقول: «اللهم لا تكلني إلى نفسي طرفة عين».

١٥ ٧٦-﴿وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّونَكَ مِنَ الأَرْضِ لِيُخْرِجُوكَ مِنْهَا وَإِذًا لَا يَلْبَثُونَ خِلافَكَ إِلَّا قَلِيلًا﴾

٧٧-﴿سُنَّةَ مَنْ قَدْ أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنْ رُسُلِنَا وَلَا تَجِدُ لِسُنَّتِنَا تَحْوِيلًا﴾

[2023] Mekkelilerin düşmanlık ve tuzakları ile seni "yurdundan" Mekke toprağından, "çıkarmalarına ramak kaldı. Ama o zaman, kendileri de senin ardından" yani seni çıkardıktan sonra "çok az bir zaman kalabilirler!" Zira Allah onları helâk edecektir. Nitekim Yüce Allah'ın buyurduğu gibi olmuş ve onlar Hazret-i Peygamber (s.a.)'in çıkarılmasının ardından Bedir'de helâk edilmişlerdir. Bunun mânasının "Eğer seni çıkaracak olurlarsa develerine varıncaya kadar tamamının kökü kazınacaktır!" şeklinde olduğu da söylenmiştir ki Peygamber (s.a.)'i Mekke'den Mekkeliler çıkarmış değildir, aksine o Rabbinin emri ile hicret etmiştir. İfadenin "Seni Arap diyarından çıkaracaklardı." anlamında olduğu da, "Medine'den çıkaracaklardı." anlamında olduğu da söylenmiştir. Zira Peygamber (s.a.) Medine'ye hicret ettiği zaman Yahudiler ona haset etmiş ve onun kendilerine yakın olmasını hoş karşılamamışlar, toplanıp yanına gelmiş ve "Ey Ebu'l-Kāsım! Peygamberler sadece Şam'da gönderilir. Orası kutsal bir topraktır ve İbrâhim'in hicret ettiği yerdir. Eğer sen de Şam'a gidersen sana inanır, tâbi oluruz. Biliyoruz ki seni Şam'a gitmekten alıkoyan tek şey Rumların korkusudur. Eğer gerçekten Allah'ın peygamberi isen o zaman Allah seni onlardan koruyacaktır." demişler. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) Medine'nin birkaç mil dışına -bir görüşe göre Zülhuleyfe'ye- karargâh kurmuş, bütün ashabı onun yanında toplanmış ve insanlar onun kendilerinin Allah'ın dinine girmesi yönündeki gayreti sebebiyle Şam'a gitme konusunda kararlı olduğunu görmüşler. Bunun üzerine bu âyet nâzil olmuş, o da geri dönmüştür.

[2024] لا يَلْبَثُونَ ifadesi *lâ yelbesûneke* şeklinde de okunmuştur. Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654] kıraatinde ise *ize*^{n} (o zaman) ifadesinin amel etmesi ile *lâ yelbesû* şeklinde okunmuştur. "Peki bu iki okuyuşun gerekçesi nedir?" **dersen şöyle derim:** Meşhur olan *lâ yelbesûne* kıraatinde fiil fiile atfedilmiştir ve *kâde*nin haberi olduğu için merfû'dur. *Kâde*nin haberi olarak gelen fiil, isim konumundadır. Übeyy b. Kâ'b'ın kıraatinde ise *iz*^{en} *lâ yelbesû* ifadesi başlı başına bir cümle olup, *ve in kâdû le-yestefizzûneke* (Seni çıkarmalarına ramak kalmıştı.) cümlesine atıftır. خلفَكَ ifadesi[1] خِلَافَكَ (senin ardından) şeklinde de okunmuştur. Şair bu ifadeyi şöyle kullanmıştır:

> Beldeleri silinip gitti arkalarından; tıpkı hasır yapan kadınların hurma liflerini sağa sola yayması gibi [bakımsız, karmakarışık]

Buradaki *hılâfehum* da "onlardan sonra" anlamındadır.

---

1 Müfessir İbn 'Âmir, Hamza, Kisaî, Şeyh Yakup ve Hafs dışındakilerin halfeke kıraatini esas almaktadır. / ed.

[٢٠٢٣] {وَإِنْ كَادُوا} وإن كاد أهل مكة {لَيَسْتَفِزُّونَكَ} ليزعجونك بعداوتهم ومكرهم {مِنَ الأَرْضِ} من أرض مكة {وَإِذًا لَا يَلْبَثُونَ} لا يبقون بعد إخراجك {إِلَّا} زمانًا {قَلِيلًا} فإن الله مهلكهم وكان كما قال، فقد أهلكوا ببدر بعد إخراجه بقليل. وقيل: معناه ولو أخرجوك لاستؤصلوا عن بكرة أبيهم. ولم يخرجوه، بل ٥ هاجر بأمر ربه. وقيل: من أرض العرب. وقيل: من أرض المدينة، وذلك. أن رسول الله ﷺ لما هاجر حسدته اليهود وكرهوا قربه منهم، فاجتمعوا إليه وقالوا: يا أبا القاسم، إن الأنبياء إنما بعثوا بالشام وهي بلاد مقدّسة وكانت مهاجر إبراهيم، فلو خرجت إلى الشام لآمنا بك واتبعناك، وقد علمنا أنه لا يمنعك من الخروج إلا خوف الروم، فإن كنت رسول الله فالله مانعك منهم، فعسكر رسول ١٠ الله ﷺ على أميال من المدينة، وقيل: بذي الحليفة، حتى يجتمع إليه أصحابه ويراه الناس عازمًا على الخروج إلى الشام لحرصه على دخول الناس في دين الله، فنزلت، فرجع.

[٢٠٢٤] وقرئ «لا يلبثون»، وفي قراءة أبيّ «لا يلبثوا» على إعمال «إذا». فإن قلت: ما وجه القراءتين؟ قلت: أما الشائعة فقد عطف فيها الفعل على الفعل. وهو ١٥ مرفوع لوقوعه خبر كاد، والفعل في خبر كاد واقع موقع الاسم. وأما قراءة أبيّ ففيها الجملة برأسها التي هي إذًا لا يلبثوا، عطف على جملة قوله {وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّونَكَ} وقرئ «خلافك» قال:

عَفَتِ الدِّيَارُ خِلاَفَهُمْ فَكأَنَّمَا ... بَسَطَ الشَّوَاطِبُ بَيْنَهُنَّ حَصِيرًا

أي بعدهم.

[2025] “Peygamberlerimizle ilgili kanun üzere” yani peygamberlerini aralarından kovup çıkaran her kavme dair Allah’ın kanunu, onları helâk etmektir. سُنَّةً (kanun) kelimesi tekit bildiren mastar olarak mansuptur, yani “Allah işte bu kanunu kanun olarak koymuştur.” anlamındadır.

5 **78. Güneşin batıya yönelmesinden gecenin kararmasına kadar namaz kıl. Özellikle (uzun uzun Kur’ân okuduğun) sabah namazını... Zira sabah namazı şahitlidir.**

79. Geceleyin de -sana mahsus fazladan bir ibadet olmak üzere- onunla (yani Kur’ân ve namazla) uykunu böl. Bakarsın, Rabbin seni
10 **‘hamd’ etmeye değer bir yere gönderir.**

[2026] *Deleket eş-şems[ü]* ifadesi “Güneş battı.” anlamına gelir; “Zeval buldu, yani tam tepe noktasını geçti.” anlamında olduğu da söylenmiştir. Hazret-i Peygamber (s.a.)’in “Cebrail bana güneşin zeval anında (*dülûk*) geldi ve öğle namazını kıldırdı.” buyurduğu rivayet edilmiştir. Ovalamak
15 anlamındaki *delk*ten türemiştir; çünkü insan Güneş’e baktığı zaman gözlerini ovalar. *Dülûk* zeval vakti anlamında ise o zaman âyet, beş vakit namazı ifade eder. Yok güneşin batışı anlamında ise o zaman öğlen ve ikindi hariç diğer namazları ifade eder. *el-Ğasak* karanlık demektir ki akşam namazının vakti anlamına gelir. قُرْآنَ الْفَجْرِ sabah namazı anlamındadır. Bu namaz
20 *kur’ân* olarak isimlendirilmiştir, çünkü Kur’ân okumak namazın bir rüknüdür. Tıpkı diğer rükünleri olan *rükû*, *secde* ve *kunût* kelimeleri ile namazın kastedilmesi de böyledir. Bu âyet kıraatin namazın bir rüknü olmadığı görüşünde olan Ebû Bişr İsmail b. İbrâhim İbn ‘Uleyye [v. 193/808] ve Ebû Bekr el-Esamm [v. 201/816] aleyhine delildir.

25 [2027] “Şahitlidir” gece ve gündüz melekleri ona şahitlik ederler. Bunlardan bir kısmı o esnada inmekte, diğer bir kısmı da çıkmaktadır. Bu namaz gece divanının sonunda, gündüz divanının ise başındadır. Ya da “Genellikle ona pek çok namaz kılan kimse şahit olur, katılır.” anlamında veya “Onun hakkı çok kalabalık cemaat tarafından şahitlik edilmesi, kılınması-
30 sıdır.” anlamındadır. قُرْآنَ الْفَجْرِ ifadesinin sabah namazında uzunca Kur’ân okumaya teşvik olması da mümkündür; çünkü insanlar bu namaza çok katılım gösterirler ve böylece insanların çokça Kur’ân dinlemeleri, sevabın da çoğalması sağlanır. Bu sebeple sabah namazı, namazlar içerisinde, en uzun Kur’ân okunan namazdır.

[٢٠٢٥] {سُنَّةَ مَنْ قَدْ أَرْسَلْنَا} يعني أن كل قوم أخرجوا رسولهم من بين ظهرانيهم، فسنة الله أن يهلكهم، ونصبت نصب المصدر المؤكد، أي سن الله ذلك سنة.

٧٨-﴿أَقِمِ الصَّلاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا﴾ ٥

٧٩-﴿وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا﴾

[٢٠٢٦] دلكت الشمس: غربت. وقيل: زالت. وروي عن النبي ﷺ: «أتاني جبريل عليه السلام لدلوك الشمس حين زالت الشمس. فصلى بي الظهر» واشتقاقه من الدلك، لأن الإنسان يدلك عينه عند النظر إليها، فإن كان الدلوك الزوال فالآية جامعة للصلوات الخمس، وإن كان الغروب فقد خرجت منها الظهر والعصر. ١٠ والغسق: الظلمة، وهو وقت صلاة العشاء {وَقُرْآنَ الْفَجْرِ} صلاة الفجر، سميت قرآنا وهو القراءة، لأنها ركن، كما سميت ركوعًا وسجودًا وقنوتًا. وهي حجة على ابن علية والأصم في زعمهما أن القراءة ليست بركن.

[٢٠٢٧] {مَشْهُودًا} يشهده ملائكة الليل والنهار، ينزل هؤلاء، ويصعد هؤلاء؛ فهو في آخر ديوان الليل وأول ديوان النهار، أو يشهده الكثير من المصلين في ١٥ العادة. أو من حقه أن يكون مشهودًا بالجماعة الكثيرة. ويجوز أن يكون {وَقُرْآنَ الْفَجْرِ} حثًا على طول القراءة في صلاة الفجر، لكونها مكثورًا عليها، ليسمع الناس القرآن فيكثر الثواب؛ ولذلك كانت الفجر أطول الصلوات قراءة.

[2028] "Geceleyin de" gecenin bir kısmına sana vazife olarak "onunla uykunu böl." *Teheccüd* kelimesi, namaz için uykuyu terk etmek demektir. Aynı kalıptaki *te'essüm* günahı terk etmek, *taharruc* da zorluğu terk etmektir. Aynı şekilde uykuya da teheccüd denilir.

5 [2029] "Sana mahsus bir nafile olarak" yani senin için beş vakit namaza ilave olarak. نافِلَةً kelimesi *teheccüd*[en] kelimesi yerine kullanılmıştır, çünkü teheccüd, ilave ibadettir. Dolayısıyla teheccüd ve nafilenin her ikisini de ortak bir anlam bir araya getirir. Mâna, "Teheccüd sana farz olan namazlara ilave olarak, sadece sana mahsus bir farz kılınmıştır." şeklindedir; çünkü bu na-
10 maz diğerleri için nafiledir. مَقامًا مَحْمُودًا ifadesi zarf olarak mansuptur, yani "Umulur ki kıyamet günü Rabbin seni hamd etmeye değer bir yere ulaştırır." anlamındadır. Ya da "gönderir" ifadesi "ikame eder" anlamını ihtiva eder. Bu ifadenin "Seni hamde değer bir yer sahibi olarak gönderir." anlamında hal olması da mümkündür. مَقامًا مَحْمُودًا ifadesi, "içerisinde bulunan kimsenin ve
15 onu görüp tanıyan herkesin hamd ettiği makam" demektir. Bu, hamd etmeyi gerektiren bütün değerli nimetleri içine alan mutlak bir ifadedir.

[2030] Bundan maksadın şefaat olduğu da söylenmiştir, ancak bu sadece bu kelimenin anlamına dâhil olan türlerden biridir. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] "Evvelkilerin ve sonrakilerin sana hamd edip, seni öveceği ve bütün
20 mahlûkata üstün olacağın bir makamdır ki o makamda sen istersin verilir, şefaat edersin şefaatin kabul edilir, senin sancağının altında olmayan hiç kimse kalmaz." dediği nakledilmiştir. Ebû Hüreyre Hazret-i Peygamber (s.a.)'in "O, ümmetime şefaat edeceğim makamdır." dediğini nakletmiştir [*Buhârî,* "Tevhid", 23. Özetle]. Huzeyfe b. el-Yemân'ın [v. 36/656] şöyle dediği
25 nakledilmiştir: İnsanlar düz bir mekânda toplanırlar, hiç kimse konuşmaz; ilk çağrılan Muhammed *Aleyhisselâm* olur. O da "Buyur!.. Memnuniyetle!.. Sana şer ulaşamaz. Hidayetteki, senin hidayet ettiğindir. Kulun senin huzurundadır; seninle ve sana yöneliktir. Senden ancak yine sana sığınılır ve kurtulunur. Mübareksin, müteâlsin! Beyt'in Rabbi olan sen, her tür eksik-
30 ten münezzehsin!" der. İşte, "Bakarsın, Rabbin seni 'hamd' etmeye değer bir yere gönderir." âyeti bunu anlatmaktadır.[1]

80. Ve de ki: Ya Rabbi! Beni gireceğim yere hayırlısıyla sok, çıkacağım yerden de hayırlısıyla çıkar. Ve bana katından güçlü bir yardımcı destek bahşet.

---

1 Bu ayete dair farklı bir yaklaşım için bkz. dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1146/13438.pdf

[٢٠٢٨] {وَمِنَ اللَّيْلِ} وعليك بعض الليل {فَتَهَجَّدْ بِهِ} والتهجد ترك الهجود للصلاة، ونحو التأثم والتحرّج. ويقال أيضًا في النوم: تهجد.

[٢٠٢٩] {نَافِلَةً لَكَ} عبادة زائدة لك على الصلوات الخمس، وضع نافلة موضع تهجدًا؛ لأن التهجد عبادة زائدة فكان التهجد والنافلة يجمعهما معنى
٥ واحد. والمعنى أن التهجد زيد لك على الصلوات المفروضة فريضة عليك خاصة دون غيرك، لأنه تطوع لهم {مَقَامًا مَحْمُودًا} نصب على الظرف، أي عسى أن يبعثك يوم القيامة فيقيمك مقامًا محمودًا. أو ضمن يبعثك معنى يقيمك. ويجوز أن يكون حالا بمعنى أن يبعثك ذا مقام محمود. ومعنى المقام المحمود: المقام الذي يحمده القائم فيه، وكل من رآه وعرفه وهو مطلق في كل ما يجب
١٠ الحمد من أنواع الكرامات.

[٢٠٣٠] وقيل: المراد الشفاعة، وهي نوع واحد مما يتناوله. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: مقام يحمدك فيه الأولون والآخرون، وتشرف فيه على جميع الخلائق: تسأل فتعطى، وتشفع فتشفع، ليس أحد إلا تحت لوائك. وعن أبي هريرة عن النبي ﷺ: «هو المقام الذي أشفع فيه لأمّتي» وعن حذيفة يجمع الناس في صعيد واحد، فلا
١٥ تتكلم نفس، فأوّل مدعوّ محمد ﷺ فيقول: «لبيك وسعديك والشرّ ليس إليك، والمهديّ من هديت، وعبدك بين يديك وبك وإليك، لا ملجأ ولا منجى منك إلا إليك، تباركت وتعاليت، سبحانك رب البيت» قال: فهذا قوله {عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا}.

٨٠-﴿وَقُلْ رَبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاجْعَلْ لِي
٢٠ مِنْ لَدُنْكَ سُلْطَانًا نَصِيرًا﴾

[2031] *Medhale* ve *mahrace* kelimeleri zamme ile *mudhale* ve *muhrace* şeklinde de okunmuştur. Zamme ile okunduğuna mastar anlamında, fetha ile okunduğunda ise "Beni sok, ben de hayırlısıyla (sadakat sahibi olarak) gireyim." şeklindedir. Yani:

- "Beni kabre, kendisinden razı olduğun, tertemiz, kötülüklerden arınmış kimse olarak sok, diriliş anında da oradan kendisinden razı olduğun, saygınlıkla karşılanacak, gazabından emin bir şekilde çıkar." anlamındadır. Bu ifadenin *diriliş*ten bahseden ifadelerin hemen ardından gelmiş olması buna delâlet eder.
- Âyetin, Hazret-i Peygamber (s.a.)'e hicret etmesi emredildiği zaman nâzil olduğu da söylenmiştir, yani Medine'ye girmesi ve Mekke'den çıkması kastedilmektedir.
- Mekke'den müşriklerden kurtulup emin bir şekilde çıkması ve yine Mekke'ye fetih esnasında muzaffer bir şekilde girmesinin kastedildiği de,
- Mağaraya (Sevr mağarasına) sağ salim girip sağ salim çıkmasının kastedildiği de,
- Çok ağır bir iş olan nübüvvet yükünü yüklenmeye girmesi ve kendisine verilen görevi kusursuz bir şekilde yerine getirmiş olarak bu görevden çıkmasının kastedildiği de,
- İtaatin kastedildiği de,
- Girilen her iş ve yeri kapsayan umumi bir ifade olduğu da söylenmiştir.

[2032] "Destek" "beni muhaliflerime karşı destekleyecek bir delil" ya da "küfre karşı İslâm'a yardım edecek kuvvetli bir mülk ve güç" anlamındadır. Nitekim bu duasına icabet edilmiş ve kendisine "Allah seni insanlardan korur." [Mâide 5/67]; "Galip gelecekler elbette Allah'ın taraftarlarıdır." [Mâide 5/56]; "(Resulünü) bütün dinlerin ışığını sönük bırakacak hak din' ile gönderen O'dur." [Tevbe 9/33] ve "Allah, onları da mutlaka egemen kılacağını (vaat etmiştir)." [Nûr 24/55] buyurmuştur. Yine ona Fars ve Rum krallıklarına hâkim olacağını vaat etmiş ve bu vaadini de gerçekleştirmiştir. Rivayete göre Peygamber (s.a.) 'Attâb b. Esîd'i Mekke'ye vali tayin etmiş ve ona "Git, seni *ehlullah*a[1] vali tayin ettim." buyurmuştur,

1 Kâbe'ye komşuluk ve hizmetlerinden dolayı ehlullah (Allah'ın ehli) sayılan Mekkelilere. / ed.

[٢٠٣١] قرئ «مدخل ومخرج» بالضم والفتح: بمعنى المصدر. ومعنى الفتح: أدخلني فأدخل مدخل صدق، أي

- أدخلني القبر مدخل صدق: إدخالًا مرضيًا على طهارة وطيب من السيئات، وأخرجني منه عند البعث إخراجًا مرضيًا، ملقى بالكرامة، آمنا من السخط، يدل عليه ذكره على أثر ذكر البعث. ٥

- وقيل: نزلت حين أمر بالهجرة، يريد إدخال المدينة والإخراج من مكة.

- وقيل: إدخاله مكة ظاهرًا عليها بالفتح، وإخراجه منها آمنًا من المشركين،

- وقيل: إدخاله الغار وإخراجه منه سالمًا،

- وقيل إدخاله فيما حمله من عظيم الأمر - وهو النبوّة - وإخراجه منه مؤديًا لما كلفه من غير تفريط، ١٠

- وقيل: الطاعة،

- وقيل: هو عام في كل ما يدخل فيه ويلابسه من أمر ومكان.

[٢٠٣٢] {سُلْطَانًا} حجة تنصرني على من خالفني. أو ملكًا وعزا قويًا ناصرًا للإسلام على الكفر مظهرًا له عليه، فأجيب دعوته بقوله {وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ} [المائدة: ٦٧]. {فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ} [المائدة: ٥٦]، {لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ} [التوبة: ٣٣]، {لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ} [النور: ٥٥]. ووعده لينزعنّ ملك فارس والروم، فيجعله له. وعنه ﷺ: أنه استعمل عتّاب بن أَسِيد على أهل مكة وقال «انطلق فقد استعملتك على أهل الله!» ١٥

ʻAttâb ise münafıklara karşı çok şiddetli, müminlere karşı da çok şefkatli davranmış ve "Allah'a yemin olsun ki cemaatle namazdan geri kalan birini bulursan onun boynunu vururum! Çünkü namazdan ancak münafık geri kalır!" demiştir. Bunun üzerine Mekkeliler "*Ehlullah*a çok katı bir bedevi olan ʻAttâb b. Esîd'i mi vali tayin ettiniz ya Rasûlâllah!" demişler, o da şöyle buyurmuştur: "Ben rüyamda ʻAttâb b. Esîd'in cennetin kapısında olduğunu, kapının tokmağını kavrayıp şiddetle çarptığını ve nihayet kapının kendisine açıldığını ve içeri girdiğini gördüm. Zira Allah ʻAttâb b. Esîd'in, kendilerine zulmetmek isteyenlere karşı müslümanlara verdiği destekle İslâm'ı güçlendirmiştir ki o güçlü, yardımcı destek (*sultān-ı nasīr*) işte budur."

81. De ki: Hak geldi, bâtıl yıkılıp gitti! Çünkü bâtıl yıkılmaya mahkûmdur.

[2033] Kâbe'nin çevresinde üç yüz altmış put vardı, her kavmin kendine ait bir putu vardı. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] şöyle nakledilmiştir: Bu putlar Arap kabilelerine aitti, onları ziyaret için hac yapar; onlara kurbanlar keserlerdi. Bunun üzerine Kâbe bu durumu Allah'a şikâyet ederek;

"-Ya Rabbi! Benim çevremde, daha ne zamana kadar sana değil de bu putlara tapılacak!?" dedi. Allah da ona,

"-Senin için yeni bir dönem ihdas edeceğim ve seni secde eden yüzlerle dolduracağım. Kartallar gibi süzülerek sana gelecekler, kuşların yumurtalarına özlem duydukları gibi sana özlem duyacaklar, çevrende *lebbeyk* nidaları ile seslenecekler." buyurdu.

[2034] Fetih günü bu âyet nâzil olduğu zaman (?) Cebrail *Aleyhisselâm* Hazret-i Peygamber (s.a.)'e, "Asanı eline al ve onları devir." dedi, Peygamber (s.a.) da tek tek her bir putun karşısına geçip elindeki asası ile putun gözüne vurarak "Hak geldi bâtıl zâil oldu." diyor ve putu yüz üstü deviriyordu. Nihayet bütün putları devirdi. Geriye sadece Huzāʻa kabilesine ait Kâbe'nin üstünde bir put kaldı, bu put sarı renkli ve uzun bir şişe şeklindeydi. Hazret-i Ali'ye, "Ali! At onu aşağı!" dedi ve kendisini kaldırıp Kâbe'nin üzerine çıkmasını sağladı; o da yukarı çıktı ve putu aşağı attı, put kırıldı. Bunun üzerine Mekkeliler şaşırdılar ve "Muhammed'den daha büyüleyici bir adam görmedik!" dediler. -Kâbe'nin şikâyeti ve ona vahyedilmesi, hayalde canlandırma (*tahyîl*) türünde bir anlatımdır.-

فكان شديدًا على المريب، لينًا على المؤمن، وقال: لا، والله لا أعلم متخلفًا يتخلف عن الصلاة في جماعة إلا ضربت عنقه، فإنه لا يتخلف عن الصلاة إلا منافق. فقال أهل مكة: يا رسول الله، لقد استعملت على أهل الله عتاب بن أسيد أعرابيًا جافيًا، فقال ﷺ: «إني رأيت فيما يرى النائم كأنّ عتاب بن أسيد أتى باب الجنة، فأخذ ٥ بحلقة الباب فقلقلها قلقالًا شديدًا حتى فتح له فدخلها، فأعز الله به الإسلام لنصرته المسلمين على من يريد ظلمهم، فذلك السلطان النصير».

٨١-﴿وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا﴾

[٢٠٣٣] كان حول البيت ثلاثمائة وستون صنمًا ضم كل قوم بحيالهم. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: كانت لقبائل العرب يحجون إليها وينحرون لها، فشكا البيت إلى الله ١٠ عز وجل فقال:

أي رب، حتى متى تعبد هذه الأصنام حولي دونك، فأوحى الله إلى البيت:

إني سأحدث لك نوبة جديدة، فأملأك خدودًا سجدًا، يدفون إليك دفيف النسور، يحنون إليك حنين الطير إلى بيضها. لهم عجيج حولك بالتلبية..

[٢٠٣٤] ولما نزلت هذه الآية يوم الفتح قال جبريل عليه السلام لرسول الله ﷺ: ١٥ خذ مخصرتك ثم ألقها، فجعل يأتي صنمًا صنمًا وهو ينكت بالمخصرة في عينه ويقول: جاء الحق وزهق الباطل، فينكب الصنم لوجهه حتى ألقاها جميعًا، وبقي صنم خزاعة فوق الكعبة وكان من قوارير صفر فقال: يا علي، ارم به، فحمله رسول الله ﷺ حتى صعد فرمى به فكسره، فجعل أهل مكة يتعجبون ويقولون: ما رأينا رجلًا أسحر من محمد ﷺ. وشكاية البيت والوحي إليه: تمثيل وتخييل.

[2035] زَهَقَ الْبَاطِلُ "Yok olup gider." demektir. *Zehekat nefsühû* (Canı çıktı.) ifadesinden gelir. Hak ile İslâm, bâtıl ile de şirk kastedilmektedir. "Bâtıl yıkılmaya mahkûmdur." Yani 'her an sabit' ve daimi değildir; devriktir.

82. Böylece, Kur'ân'dan müminler için (gönüllerdeki endişe ve üzüntüye) şifa verecek, mahza rahmet olan öyle (müjdeli) âyetler indirmiş oluyoruz ki, zalimlerin sadece hüsranını artırır bunlar!

[2036] نُنزلُ ifadesi şeddesiz (*nunzilu*) okunduğu gibi, şeddeli (*nunezzilu*) da okunmuştur. مِنَ الْقُرْآنِ (Kur'ân'dan) ifadesi مِنَ الْأَوْثَانِ ("putlar" [Hac 21/30]) ifadesi gibi beyan anlamına gelebileceği gibi kısmîlik mânasına da gelebilir. Anlam şöyledir: Kur'ân'dan inzâl edilen her bir şey müminler için şifadır; onunla imanları artar, dinleri ıslah olur. Onlar için Kur'ân'ın yeri, hasta için şifanın yeri neyse odur. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in "Her kim Kur'ân ile şifa bulmazsa, Allah onu iyileştirmez." buyurduğu nakledilmiştir. Kâfirlerin ise onunla sadece "hüsranları", yani eksiklikleri artar, çünkü onlar onu yalanlayıp inkâr ederler. Bu ifade "Kalplerinde hastalık bulunanların ise murdarlığına murdarlık katar (inkârlarını iyice pekiştirir.)" [Tevbe 9/125] ifadesine benzer.

83. İnsana nimet verdiğimizde, yüz çevirip yanını döner. Başına bir kötülük geldiğinde ise tam bir karamsara dönüşür.

84. De ki: Herkes kendi değer yargılarına göre hareket eder; kimin daha doğru yolda olduğunu en iyi bilen ise sizin Rabbinizdir.

[2037] "İnsana nimet" yani sıhhat ve bolluk "verdiğimizde yüz çevirir." Allah'ı hatırlamaz; sanki Allah'tan bağımsızmış, kendi başına kaimmiş gibi davranır. نَأى بِجانِبِهِ (Yanını döner) ifadesi yüz çevirmenin tekidi mahiyetindedir; çünkü bir şeyden yüz çevirmek kişinin yüzünü ondan başka tarafa çevirmesi şeklinde, yan dönmek ise omzunu çevirip arkasını dönmesi şeklindedir. Bu ifade ile kibirlenme anlamı kastedilmiştir; çünkü kibirlilerin âdeti budur. "Başına bir kötülük" fakirlik, hastalık ya da diğer herhangi bir bela "geldiğinde ise karamsara dönüşür." Allah'ın rahmetinden büsbütün ümidini keser. Oysa "İnkârcı nankör bir kavimden başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez." [Yûsuf 12/87]. نَأى بِجانِبِهِ ifadesi son harfin ortadaki harfin önüne alınmasıyla *nâ'e bi-cânibihî* şeklinde de okunmuştur ki bu uygulama *ra'â* (gördü) fiilinin *râ'e* şeklinde okunmasına benzer. Ayrıca bu okunuşta fiilin "kalktı" anlamındaki *nâ'e*den türemiş olması da mümkündür.

[٢٠٣٥] {وَزَهَقَ الْبَاطِلُ} ذهب وهلك، من قولهم: زهقت نفسه، إذا خرجت. والحق: الإسلام. والباطل: الشرك {كَانَ زَهُوقًا} كان مضمحلًا غير ثابت في كل وقت.

٨٢-﴿وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا﴾

[٢٠٣٦] {وَنُنَزِّلُ} قرئ «بالتخفيف والتشديد» {مِنَ الْقُرْآنِ} من للتبيين، كقوله {مِنَ الأوثان} أو للتبعيض، أي كل شيء نزل من القرآن فهو شفاء للمؤمنين، يزدادون به إيمانًا، ويستصلحون به دينهم، فموقعه منهم موقع الشفاء من المرضى. وعن النبي ﷺ: "من لم يستشف بالقرآن فلا شفاه الله" ولا يزداد به الكافرون {إِلَّا خَسَارًا} أي نقصانًا لتكذيبهم به وكفرهم، كقوله تعالى {فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ} [التوبة: ١٢٥].

٨٣-﴿وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَنَأَى بِجَانِبِهِ وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ كَانَ يَئُوسًا﴾

٨٤-﴿قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا﴾

[٢٠٣٧] {وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الإِنْسَانِ} بالصحة والسعة {أَعْرَضَ} عن ذكر الله، كأنه مستغن عنه مستبدّ بنفسه {وَنَأَى بِجَانِبِهِ} تأكيد للإعراض: لأنّ الإعراض عن الشيء أن يوليه عرض وجهه. والنأي بالجانب: أن يلوي عنه عطفه ويوليه ظهره، وأراد الاستكبار؛ لأنّ ذلك من عادة المستكبرين {وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ} من فقر أو مرض أو نازلة من النوازل {كَانَ يَئُوسًا} شديد اليأس من روح الله {إِنَّهُ لَايَيْأَسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ}. وقرئ «وناء بجانبه»، بتقديم اللام على العين، كقوله «راء» في «رأى». ويجوز أن يكون من «ناء» بمعنى نهض.

[2038] "De ki: Herkes kendi değer yargılarına göre hareket eder." Yani kendi görüşüne, hidayet veya dalâlet şeklindeki halini şekillendiren sisteme göre hareket eder. شَاكِلَة kelimesi ("çatallanan yol" anlamına gelen) *tarîk*[ün] *zû şevâkil* ifadesinden gelmektedir. "Kimin daha doğru yolda olduğunu en iyi bilen ise sizin Rabbinizdir." ifadesi de buna delâlet eder. Zira bu ifadede anlam, "hanginizin yol ve gidişinin daha doğru olduğunu" şeklindedir.

85. Sana ruhu soruyorlar. De ki: Ruh, benim Rabbimin emrindendir. Size çok az bilgi verilmiştir.

[2039] Çoğunluğa göre bu *rûh*, canlıdaki ruhtur. Onlar bunun hakikatini Hazret-i Peygamber (s.a.)'e sormuşlar, o da bunun Allah'ın 'emr'inden olduğunu, yani hakkındaki bilginin sadece Allah katında olduğunu haber vermiştir. Abdullah b. Büreyde'nin [v. 115/733] "Peygamber (s.a.) ruhun ne olduğunu bilmeksizin vefat etmiştir." dediği nakledilmiştir. *Rûh*un, melekten daha büyük ruhani ve muazzam bir varlık olduğu da, Cebrail olduğu da, Kur'ân olduğu da söylenmiştir.

[2040] "Rabbimin emrindendir." yani O'nun vahyinden ve kelâmından olup beşer kelâmından değildir. Yahudiler [Muhammed (s.a.) hakkında kendilerinden bilgi isteyen] Kureyşlilere şu cevabı göndermişlerdir: "Muhammed'e Ashâb-ı Kehf hakkında, Zülkarneyn hakkında ve *rûh* hakkında soru sorun. Eğer bunların hepsine cevap verir ya da hiçbirine cevap vermezse peygamber değildir. Eğer bazılarına cevap verip bazılarına vermezse o zaman o peygamberdir." demişler. Soru sorulunca ise Peygamber (s.a.) onlara ilk iki kıssayı anlatmış, fakat *rûh* konusunu müphem bırakmıştır ki bu konu Tevrat'ta da müphemdir. Bunun üzerine Yahudiler soruyu sorduklarına pişman olmuşlardır.

[2041] "Size çok az bilgi verilmiştir." ifadesinde hitap umumidir. Rivayete göre Peygamber (s.a.) bunu onlara okuduğu zaman

"-Bu hitap sadece bize mi yöneliktir yoksa sen de buna dâhil misin?" diye sormuşlar;

"-Aksine, bize de size de ancak *çok az* ilim verilmiştir." demiş;

"-Ne kadar garip bir halin var, kâh 'Kime de hikmet verilmişse, şüphesiz ona *çok hayır* verilmiştir.' [Bakara 2/269] diyorsun kâh böyle söylüyorsun!" demişlerdir. Bunun üzerine "Yeryüzündeki bütün ağaçlar kalem olsa…" [Lokmân 31/27] âyeti nâzil olmuştur. Yahudilerin bu sözleri Peygamber'i ilzâm etmez; çünkü çokluk ve azlık ancak başka bir şeye izafe edilerek kullanılır. Sözgelimi bir şey kendisinden daha çok olana izafetle az, daha az olana izafetle çok diye nitelenir. Hikmet de kula ne kadar çok verilmiş olursa olsun, Allah'ın ilmine izafe edildiği zaman az olur.

[٢٠٣٨] {قُلْ كُلٌّ} أحد {يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ} أي على مذهبه وطريقته التي تشاكل حاله في الهدى والضلالة، من قولهم: طريق ذو شواكل، وهي الطرق التي تتشعب منه. والدليل عليه قوله {فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا}، أي أسدّ مذهبًا وطريقة.

٨٥-﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُم مِّنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾ ٥

[٢٠٣٩] الأكثر على أنه الروح الذي في الحيوان. سألوه عن حقيقته فأخبر أنه من أمر الله، أي مما استأثر بعلمه. وعن عبد الله بن بريدة. لقد مضى النبي ﷺ وما يعلم الروح. وقيل: هو خلق عظيم روحاني أعظم من الملك. وقيل: جبريل عليه السلام. وقيل: القرآن.

[٢٠٤٠] و{مِنْ أَمْرِ رَبِّى} أي من وحيه وكلامه، ليس من كلام البشر. بعثت اليهود ١٠ إلى قريش أن سلوه عن أصحاب الكهف، وعن ذي القرنين، وعن الروح، فإن أجاب عنها أو سكت فليس بنبيّ، وإن أجاب عن بعض وسكت عن بعض فهو نبيّ، فبين لهم القصتين وأبهم أمر الروح وهو مبهم في التوراة، فندموا على سؤالهم.

[٢٠٤١] {وَمَا أُوتِيتُمْ} الخطاب عام. وروي أنّ رسول الله ﷺ لما قال لهم ذلك قالوا:

- نحن مختصون بهذا الخطاب أم أنت معنا فيه؟ فقال:

١٥ - بل نحن وأنتم لم نؤت من العلم إلا قليلًا،

- فقالوا: ما أعجب شأنك: ساعة تقول {وَمَن يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِىَ خَيْرًا كَثِيرًا} [البقرة: ٢٦٩] وساعة تقول هذا، فنزلت: {وَلَوْ أَنَّ مَا فِى الْأَرْضِ مِن شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ} [لقمان: ٢٧] وليس ما قالوه بلازم؛ لأنّ القلة والكثرة تدوران مع الإضافة، فيوصف الشيء بالقلة مضافًا إلى ما فوقه، وبالكثرة مضافًا إلى ما تحته، فالحكمة التي أوتيها العبد خير ٢٠ كثير في نفسها؛ إلا أنها إذا أضيفت إلى علم الله فهي قليلة.

[2042] Bu ifadenin hususen Yahudilere hitap olduğu da söylenmiştir; çünkü onlar Hazret-i Peygamber (s.a.)'e "Bize Tevrat verilmiştir ve onda hikmet vardır. Nitekim sen de 'Kime de hikmet verilmişse, şüphesiz ona çok hayır verilmiştir.' [Bakara 2/269] diyorsun." demişler, bunun üzerine onlara, "Tevrat'ın ilmi Allah'ın ilminin yanında çok azdır." buyrulmuştur.

86. (Resulüm!) Dileseydik, sana vahyettiklerimizi götürürdük. Sonra o hususta Bize karşı kendine bir vekil de bulamazdın.

87. Rabbinden bir rahmet olursa, başka... Şüphesiz O'nun sana karşı lûtfu daima büyük olmuştur.

[2043] لَنَذْهَبَنَّ (götürürdük) ifadesi hazfedilmiş bir yeminin cevabıdır. Ayrıca bu ifade şart cümlesinin cevabı yerine de geçer. لَئِنْ (eğer) ifadesinin başındaki Lâm yemine hazırlık Lâm'ı olup anlam şöyledir: Dileseydik Kur'ân'ı giderir, kalplerden ve mushaflardan silerdik, hiçbir izini bırakmazdık; sen de kitap nedir bilmez halinle kalakalırdın. "Sonra o hususta Bize karşı kendine bir vekil de bulamazdın" Kur'ân'ın giderilmesinin ardından onu tekrar hıfz edilmiş, yazılmış halde geri getirebilmek için bizim nezdimizde vekil olacak birini bulamazdın.

[2044] "Rabbinden bir rahmet olursa, başka." Ancak Rabbinin sana rahmet edip de onu geri vermesi başka. Sanki burada O'nun rahmeti, geri getirilmesi için dayanılacak bir vekilmiş gibi ifade edilmiştir. Ya da bu ifade munkatı istisna olup "Ancak Rabbinin rahmeti sebebiyle onu gidermeden olduğu gibi bıraktım." anlamındadır. Bu ifade Yüce Allah'ın Kur'ân'ı inzâl edip koruma nimetini hatırlatmasının ardından onu korunmuş olarak bırakma nimetini hatırlatması, minnette bulunmasıdır. Buna göre ilim sahibi olan herkese düşen vazife, bu iki büyük nimet hakkında gaflete düşmemek, şükürlerini eda etmektir. Bu iki nimet ise, Allah'ın kendisine ilmi hıfz etme, gönlünde yerleştirme nimeti vermiş olması ve bu ilmin onda mahfuz olarak kalmasını sağlamasıdır. Rivayete göre İbn Mes'ûd;

"-Dininizden ilk kaybedeceğiniz şey emanet, son kaybedeceğiniz şey ise namazdır. Dini (güvenilirliği) olmayan kimseler namaz kılacaklardır. Bir sabah kalkacaksınız ki şu Kur'ân'dan elinizde hiçbir şey kalmamış!" demiş; bunun üzerine birisi ona,

"-Bu nasıl olur, biz onu ezberliyoruz, mushaflarımıza yazıyoruz, çocuklarımıza da öğretiyoruz, onlar da kendi çocuklarına öğretecekler." demiş, o ise,

"-Bir gece Kur'ân yürütülüp götürülür ve insanlar sabahleyin ondan mahrum olarak uyanırlar. Mushaflar kaldırılmış, kalplerdeki de çekilip alınmış olur." demiştir.

[٢٠٤٢] وقيل: هو خطاب لليهود خاصة؛ لأنهم قالوا للنبي ﷺ: قد أوتينا التوراة وفيها الحكمة، وقد تلوت {وَمَن يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا} [البقرة: ٢٦٩] فقيل لهم: إن علم التوراة قليل في جنب علم الله.

٨٦-﴿وَلَئِنْ شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ ثُمَّ لا تَجِدُ لَكَ بِهِ عَلَيْنَا وَكِيلًا﴾

٥ **٨٧-﴿إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ إِنَّ فَضْلَهُ كَانَ عَلَيْكَ كَبِيرًا﴾**

[٢٠٤٣] {لَنَذْهَبَنَّ} جواب قسم محذوف مع نيابته عن جزاء الشرط. واللام الداخلة على إن موطئة للقسم. والمعنى: إن شئنا ذهبنا بالقرآن ومحوناه عن الصدور والمصاحف فلم نترك له أثرًا وبقيت كما كنت لا تدري ما الكتاب {ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ} بعد الذهاب {بِهِ} من يتوكل علينا باسترداده وإعادته محفوظًا مستورًا.

١٠ [٢٠٤٤] {إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ} إلا أن يرحمك ربك فيرده عليك، كأن رحمته تتوكل عليه بالرد، أو يكون على الاستثناء المنقطع بمعنى: ولكن رحمة من ربك تركته غير مذهوب به، وهذا امتنان من الله تعالى ببقاء القرآن محفوظًا بعد المنة العظيمة في تنزيله وتحفيظه، فعلى كل ذي علم أن لا يغفل عن هاتين المنتين والقيام بشكرهما، وهما منة الله عليه بحفظ العلم ورسوخه في صدره، ومنته عليه في بقاء المحفوظ. وعن ابن مسعود:

١٥ - إن أول ما تفقدون من دينكم الأمانة، وآخر ما تفقدون الصلاة، وليصلين قوم ولا دين لهم، وإن هذا القرآن تصبحون يومًا وما فيكم منه شيء. فقال رجل:

- كيف ذلك وقد أثبتناه في قلوبنا وأثبتناه في مصاحفنا نعلمه أبناءنا ويعلمه أبناؤنا أبناءهم؟ فقال:

- يسري عليه ليلًا فيصبح الناس منه فقراء ترفع المصاحف وينزع ما في القلوب.

88. De ki: İnsanlar ve cinler bu Kur'ân'ın benzerini ortaya koymak üzere bir araya gelseler, birbirlerine yardımcı da olsalar, onun benzerini ortaya koyamazlar.

[2045] لا يَأْتُونَ (Ortaya koyamazlar) ifadesi hazfedilmiş bir yeminin cevabıdır. (لئن اجتمعت ifadesinin) başındaki yemine hazırlık Lâm'ı olmasaydı, tıpkı şairin şu sözü gibi, şartın cevabı da olabilirdi:

> [Yanına bir dostu gelse, açlık gününde]
> Ne 'malım kayıp' der ne de 'bende de yok!'

[2046] Çünkü şart mazi fiil olarak gelmiştir, yani anlam şöyledir: Eğer belâgati, nazmının ve telifinin güzelliği konusunda bu Kur'ân gibi olan bir şey ortaya koymak için dayanışma içine girseler, içlerinde Beyan erbabı safkan Araplar da bulunsa yine de onun bir benzerini getirmekten âciz kalırlar.

[2047] Doğrusu, şu yeni yetmelere ve onların hem Kur'ân'ın mu'ciz (âciz bırakıcı) olduğunu itiraf edip hem de kadîm olduğunu iddia etmelerine şaşarım. Oysa acziyet ancak kudretin olabileceği şeylerde söz konusu olur. Sözgelimi "Allah cisimleri yaratmaya kadirdir, kulları ise bundan âcizdirler." denilir, oysa kudretin kapsamına girmeyen imkân dışı hususlarda acziyete yer yoktur. Sözgelimi kadîm olan Allah Te'âlâ'nın bir ikincisinin olması böyledir. Bu yüzden, herhangi bir fâ'ilin böyle bir şey yapmaktan âciz olduğu ya da bu durumun onu âciz bıraktığı söylenemez. Böyle bir şey söylenebilseydi, o zaman Allah da âcizlikle nitelenirdi; çünkü imkân dışı olan şeylere kādir olmakla O da nitelenemez. Ancak (muârızlarımız) hakikate karşı kibirlenip "O, imkân dışı olan şeylere de kadirdir!" derlerse, başka; çünkü ellerindeki yegâne sermaye hakikate karşı kibirlenmek ve gerçekleri ters yüz etmektir.

89. Gerçek şu ki Biz, bu Kur'ân'da her türlü temsili sarf ettik. Ama insanların çoğu nankörce inkâr etmekten başka bir seçeneğe rıza göstermedi!

[2048] "Her türlü temsili" yani sıradışılık ve güzellik itibariyle her biri bir misal olan türlü anlamları *tasrîf* ettik; yani evire çevire tekrarladık. *el-Küfûr*; inkâr etmek demektir. **Şayet** "Nasıl olur da *darabtü illâ Zeyd*[en] (Zeyd hariç vurdum.) gibi [olumlu cümleyi takiben *illâ*nın kullanıldığı] bir ifade kullanmak caiz değilken فَأَبَى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا (Ama insanların çoğu nankörce inkâr etmekten başka bir seçenekten kaçındı.) ifadesi kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Çünkü *ebâ* (kaçındı) ifadesi olumsuz bir ifadedir. Burada adeta *fe-lem yardav illâ küfûr*[an] (Küfürden başkasına rıza göstermediler.) denilmiştir.

٨٨-﴿قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا القرآن لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا﴾

[٢٠٤٥] {لَا يَأْتُونَ} جواب قسم محذوف، ولولا اللام الموطئة، لجاز أن يكون جوابًا للشرط، كقوله:

٥ يَقُولُ لَا غَائِبٌ مَا لِي وَلَا حَرِمُ

[٢٠٤٦] أن الشرط وقع ماضيًا، أي لو تظاهروا على أن يأتوا بمثل هذا القرآن في بلاغته وحسن نظمه وتأليفه، وفيهم العرب العاربة أرباب البيان لعجزوا عن الإتيان بمثله.

[٢٠٤٧] والعجب من النوابت ومن زعمهم أن القرآن قديم مع اعترافهم بأنه ١٠ معجز، وإنما يكون العجز حيث تكون القدرة، فيقال: الله قادر على خلق الأجسام والعباد عاجزون عنه. وأما المحال الذي لا مجال فيه للقدرة، ولا مدخل لها فيه كثاني القديم، فلا يقال للفاعل. قد عجز عنه، ولا هو معجز، ولو قيل ذلك لجاز وصف الله بالعجز. لأنه لا يوصف بالقدرة على المحال، إلا أن يكابروا فيقولوا هو قادر على المحال، فإن رأس مالهم المكابرة وقلب الحقائق.

١٥ ٨٩-﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا القرآن مِنْ كُلِّ مَثَلٍ فَأَبَى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا﴾

[٢٠٤٨] {وَلَقَدْ صَرَّفْنَا} ردّدنا وكرّرنا {مِن كُلِّ مَثَلٍ} من كل معنى هو كالمثل في غرابته وحسنه. والكفور: الجحود. فإن قلت: كيف جاز {فَأَبَى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا} ولم يجز ضربت إلا زيدًا؟ قلت: لأن أبى متأوّل بالنفي، كأنه قيل: فلم يرضوا ٢٠ إلا كفورا.

90. Ve dediler ki: "Sen bize yerden bir kaynak fışkırtıncaya kadar sana iman etmeyeceğiz."

91. "Veya hurmalık ve üzüm bağların olmalı, aralarından da şarıl şarıl ırmaklar akıtmalısın."

92. "Yahut iddia ettiğin gibi göğü üzerimize parça parça düşürmelisin veya Allah'ı ve melekleri karşımıza şahit olarak getirmelisin."

93. "Yahut da altından bir evin olmalı veya göğe yükselmelisin... Oradan bize, (elimize alıp) bizzat okuyacağımız bir kitap indirinceye kadar da senin yükseldiğine iman etmeyiz!.." De ki: Rabbimi tenzih ederim! Ben 'elçi olarak gönderilmiş bir beşer'den başka bir şey değilim.

[2049] Kur'ân'ın iʿcâzı açıkça ortaya çıktığı, diğer mucize ve deliller de ona eklenip, muhataplara karşı bağlayıcı deliller ortaya konunca bu sefer şaşkınlığın pençesine düşmüşler, delillerle susturulmuş bocalayan birine yaraşır şekilde, mucizeler isteyerek bahane üretmeye başlamışlar ve "Şöyle şöyle olmadıkça sana asla inanmayız." demişlerdir.

[2050] تُفَجِّرَ kelimesi *tüfettiha* (açarsan/çıkarırsan) anlamında olup, tahfifi ile *tefcüra* şeklinde de okunmuştur. "Yerden" ifadesi ile Mekke arazisini kastetmişlerdir. "Kaynak" yani kesintisiz su fışkırtan bol bir kaynak. يَنْبُوع *nebaʿa'l-mâ*[u] (Su kaynadı / topraktan çıktı.) ifadesinden *yefʿûl* vezninde türemiş olup, tıpkı *ʿabbe'l-mâ*[u] (Su bollaştı.) ifadesinden türeyen *yaʿbûb* gibidir.

[2051] "İddia ettiğin gibi…" İddia derken kastettikleri, Yüce Allah'ın "Dilesek, onları yerin dibine geçirir ya da üzerlerine gökten parçalar düşürürüz!" [Sebe' 34/9] sözüdür. كِسَفًا (parça parça) kelimesi Sin'in sükûnu ile *kisf*[en] şeklinde de okunmuştur. *Kisf* tıpkı *sidre*nin çoğulunun *sidr* olarak gelmesi gibi, *kisfe*nin çoğuludur. قَبِيلًا "söylediklerinin doğruluğuna şehadet edecek bir kefil ve şahit olarak" anlamındadır. Anlam, "Ya da Allah'ı şahit olarak veya melekleri şahitler olarak getirmelisin." şeklinde olup, örneği[1] şu sözlerdir:

> … ben de, babam da berîdir ondan
> Ben ve [devem] Kayyâr gariptir orada

[2052] Ya da bu ifade *mukābil*[en] (karşılıklı olarak) mânasına gelir. Nitekim *el-ʿaşîr* (işret arkadaşı) kelimesi *el-muʿâşir* anlamında kullanılır. Bu mânaya göre ifadenin bir benzeri; "Bize de melekler indirilse veya Rabbimizi görsek ya?" dediler" [Furkān 25/21] âyetidir. Bir diğer ihtimal ise bu ifadenin meleklerin hâli olması ve "toplu olarak" anlamında olmasıdır.

---

1 O zaman neden kabîleyn şeklinde tesniye gelmediğini açıklıyor. Mısralardaki kelimeler mübtedaları tesniye olduğu halde, beriyyeyni ve ğarîbâni olmadığı gibi… / ed.

٩٠-﴿وَقَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَنْبُوعًا﴾

٩١-﴿ أَوْ تَكُونَ لَكَ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَعِنَبٍ فَتُفَجِّرَ الْأَنْهَارَ خِلَالَهَا تَفْجِيرًا﴾

٩٢-﴿أَوْ تُسْقِطَ السَّمَاءَ كَمَا زَعَمْتَ عَلَيْنَا كِسَفًا أَوْ تَأْتِيَ بِاللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ قَبِيلًا﴾

٩٣-﴿أَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِنْ زُخْرُفٍ أَوْ تَرْقَى فِي السَّمَاءِ وَلَنْ نُؤْمِنَ لِرُقِيِّكَ حَتَّى تُنَزِّلَ عَلَيْنَا كِتَابًا نَقْرَؤُهُ قُلْ سُبْحَانَ رَبِّي هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَرًا رَسُولًا﴾

[٢٠٤٩] لما تبين إعجاز القرآن وانضمت إليه المعجزات الأخر والبينات ولزمتهم الحجة وغلبوا، أخذوا يتعللون باقتراح الآيات: فعل المبهوت المحجوج المتعثر في أذيال الحيرة، فقالوا: لن نؤمن لك حتى... وحتى

[٢٠٥٠] {تُفَجِّرَ} تفتح. وقرئ «تفجر» بالتخفيف {مِنَ الأَرْضِ} يعنون أرض مكة {يَنْبُوعًا} عينًا غزيرة من شأنها أن تنبع بالماء لا تقطع: «يفعول» من نبع الماء، كيعبوب من عب الماء.

[٢٠٥١] {كَمَا زَعَمْتَ} يعنون قول الله تعالى {إِنْ نَشَأْ نَخْسِفْ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ نُسْقِطْ عَلَيْهِمْ كِسَفًا مِّنَ السَّمَاءِ} [سبأ: ٩] وقرئ «كِسْفًا»، بسكون السين جمع كسفة، كسدرة وسدر، وبفتحة {قَبِيلًا} كفيلًا بما تقول شاهدًا بصحته. والمعنى: أو تأتي بالله قبيلًا، وبالملائكة قبيلًا، كقوله:

...... كُنْتُ مِنْهُ وَوَالِدِي بَرِيًّا............

فَإِنِّي وَقَيَّارٌ بِهَا لَغَرِيبُ

[٢٠٥٢] أو مقابلًا، كالعشير بمعنى المعاشر، ونحوه {لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْنَا الْمَلَائِكَةُ أَوْ نَرَى رَبَّنَا} [الفرقان: ٢١] أو جماعة حالًا من الملائكة.

[2053] مِنْ زُخْرُفٍ altından; فِي السَّمَاءِ gök merdivenlerinde anlamındadır, ancak muzāf [Ma'âric] hazfedilmiştir. Nitekim *rakiye fi's-süllem*[i] (Merdivende yükseldi.) ve *rakiye fi'd-deracet*[i] (Basamaklarda yükseldi.) denilir.

[2054] "Yükseldiğine de iman etmeyiz" yani gökten seni tasdik eden "Bizzat okuyacağımız bir kitap indirinceye kadar" yükseldin, çıktın diye sana iman etmeyiz. İbn Abbâs'tan [v. 68/688] şöyle nakledilmiştir: Abdullah b. Ebî Ümeyye Hazret-i Peygamber (s.a.)'e, "Bir merdiven dayayıp göğe çıkmadıkça ve senin oradan çıkışını gözlerimle görmedikçe, sonra da oradan, senin 'iddia ettiğin gibi' olduğuna şahitlik edecek dört melek eşliğinde açık bir belge, yazılı bir vesika getirmedikçe sana inanmayız." dedi.

[2055] Bu teklifleriyle inat ve ayak diremekten başka amaçları yoktu. Peygamber (s.a.) istedikleri her mucizeyi getirmiş olsaydı bile "Bu sihirdir!" diyeceklerdi. Nitekim Allah Teâlâ bu hususta şöyle buyurmuştur: "Şayet sana kâğıda/deriye yazılı bir kitap indirseydik…" [En'âm 7/7]; "Kendilerine gökten bir kapı açsak da ondan yukarı çıkıyor olsalardı…." [Hicr 15/14-15]. Onlar kalıcı mucize olan Kur'ân'ı ve istediklerinden hiç de aşağı kalmayan, hatta daha büyük olan diğer mucizeleri inkâr etmiş oldukları için, artık yolu görmelerinin imkânı kalmamıştır.

[2056] "De ki: Rabbimi tenzih ederim!" Bu ifade "Rabbimi tenzih ederim dedi." şeklinde de okunmuştur, yani "Peygamber böyle dedi." anlamındadır. *Fe-subhânallāh!* ifadesi getirdikleri teklifler karşısında bir hayret ifadesidir. "Ben 'elçi olarak gönderilmiş bir beşer'den başka bir şey değilim." Tıpkı diğer peygamberler gibi bir insanım. Peygamberler kavimlerine ancak Allah'ın kendilerine lütfettiği, gösterdiği mucizeleri getirirlerdi. Dolayısıyla, mucize getirme işi bana düşmez, aksine bu iş Allah'a aittir, o halde neden bunu bana teklif ediyorsunuz!?

94. İnsanlara bir hidayet geldiğinde onları iman etmekten alıkoyan; "Allah elçi olarak bir beşer mi göndermiş yani?!" demelerinden başka bir şey değildir.

95. De ki: Yeryüzünde, orayı yurt edinerek dolaşan melekler bulunsaydı, Biz onlara elçi olarak gökten elbette melek indirirdik.

[2057] İlk أَنْ edatı مَنَعَ (alıkoydu) fiilinin ikinci mef'ûlüdür; ikincisi ise bu ifadenin fâ'ili olarak merfû'dur. "Hidayet" vahiy demektir, yani "onları Kur'ân'a ve Muhammed'in nübüvvetine iman etmekten alıkoyan yegâne şey, kalplerinde kök salmış bir şüphedir ki bu şüphe de onların Allah'ın bir beşeri peygamber olarak göndermiş olabileceğini inkâr etmeleridir.

[٢٠٥٣] {مِنْ زُخْرُفٍ} من ذهب {فِى السَّمَاءِ} في معارج السماء، فحذف المضاف. يقال: رقى في السلم وفي الدرجة.

[٢٠٥٤] {وَلَنْ نُؤْمِنَ لِرُقِيِّكَ} ولن نؤمن لأجل رقيك. {حَتَّى تُنَزِّلَ عَلَيْنَا كِتَابًا} من السماء فيه تصديقك. عن ابن عباس ﵄: قال عبد الله بن أبي أمية: لن نؤمن لك حتى تتخذ إلى السماء سلمًا. ثم ترقى فيه وأنا أنظر حتى تأتيها ثم تأتي معك بصك منشور، معه أربعة من الملائكة يشهدون لك أنك كما تقول.

[٢٠٥٥] وما كانوا يقصدون بهذه الاقتراحات إلا العناد واللجاج، ولو جاءتهم كل آية لقالوا: هذا سحر، كما قال عز وجل {وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِى قِرْطَاسٍ} [الأنعام: ٧]، {وَلَوْ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَظَلُّوا فِيهِ يَعْرُجُونَ} [الحجر: ٤١]. وحين أنكروا الآية الباقية التي هي القرآن وسائر الآيات وليست بدون ما اقترحوه - بل هي أعظم - لم يكن إلى تبصرتهم سبيل.

[٢٠٥٦] {قُلْ سُبْحَانَ رَبِّى} وقرئ «قال سبحان ربي» أي قال الرسول. و"سبحان ربي" تعجب من اقتراحاتهم عليه. {هَلْ كُنْتُ إِلَّا} رسولًا كسائر الرسل. {بَشَرًا} مثلهم، وكان الرسل لا يأتون قومهم إلا بما يظهره الله عليهم من الآيات، فليس أمر الآيات إليّ، إنما هو إلى الله فما بالكم تتخيرونها عليّ.

٩٤-﴿وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَى إِلا أَنْ قَالُوا أَبَعَثَ اللَّهُ بَشَرًا رَسُولًا﴾

٩٥-﴿قُلْ لَوْ كَانَ فِي الأَرْضِ مَلائِكَةٌ يَمْشُونَ مُطْمَئِنِّينَ لَنَزَّلْنَا عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ مَلَكًا رَسُولًا﴾

[٢٠٥٧] {أَنْ} الأولى نصب مفعول ثان لمنع. والثانية رفع فاعل له. و{الْهُدَى} الوحي. أي وما منعهم الإيمان بالقرآن وبنبوة محمد ﷺ إلا شبهة تلجلجت في صدورهم، وهي إنكارهم أن يرسل الله البشر.

[2058] أَبَعَثَ اللّٰهُ ifadesinin başındaki Hemze, yadırgama anlamındadır. Aslında Allah katında yadırganacak, inkâr edilecek olan şey, onların yadırgadığı şeyin tersidir; çünkü Allah hikmeti gereği, vahiy meleğini ancak ya bir diğer meleğe ya da peygamberlere göndermiştir. Daha sonra da "Yeryüzünde, orayı yurt edinerek dolaşan melekler bulunsaydı, Biz onlara elçi olarak gökten elbette melek indirirdik." demiştir; yani orada tıpkı insanlar gibi ayakları üzerinde yürüyen, kanatları ile gökte uçmayan ve gök ehlinden bilinmesi gerekenleri işitmeyen, orada sakin, yerleşmiş bulunan melekler yaşasaydı o zaman onlara hayrı öğretecek, kendilerini doğru yola irşad edecek melek elçiler gönderirdik. Ama insanlar bu konumda değiller. Dolayısıyla, melek ancak onların içerisinden nübüvvet için seçilmiş olan kimseye gönderilir ve o seçilmiş kişi onları hakka davet etme ve yöneltme görevini yerine getirir.

[2059] **Şayet** "بَشَرًا (beşer) ve مَلَكًا (melek) ifadelerinin (her iki) رَسُولًا (elçi) kelimesinin de hali olarak mansup olması mümkün mü?" **dersen şöyle derim:** Bu güzel bir yorumdur, anlam da buna gayet uygundur.

96. De ki: Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah yeter. Şüphesiz O,kullarından haberdardır, onları görmektedir (Habîr, Basîr).

[2060] "Benimle sizin aranızda şahit olarak" yani benim elçi olarak gönderildiğim şeyi sizlere tebliğ ettiğime ve sizlerin de yalanlayıp düşmanlık ettiğinize şahit olarak... "Şüphesiz O, kullarından" uyarıcı olarak gönderilen kullarından da kendilerine uyarıcı gönderilen kullarından da "haberdardır;" hallerini bilir ve onlara buna göre karşılık verecektir.

[2061] Bu ifade Hazret-i Peygamber (s.a.)'e yönelik bir teselli, kâfirlere yönelik ise bir tehdittir. "Şahit olarak" ifadesi ya temyizdir ya da haldir.

97. Allah kimi doğru yola getirmişse, doğru yola o gelmiş demektir. Kimleri da saptırmışsa, onlar için O'ndan başka velî bulamazsın. Biz onları Kıyamet günü kör, dilsiz ve sağır olarak yüzüstü haşrederiz! Sığınakları da Cehennem'dir... Ne zaman sönmeye yüz tutsa, alevini artırırız.

98. Cezaları budur, çünkü âyetlerimizi nankörce inkâr edip "Biz bir kemik yığınına ve ufalanmış toprağa dönüştüğümüzde, yeni bir yaratılışla yeniden mi diriltilecekmişiz?!" derlerdi.

[٢٠٥٨] والهمزة في {أَبَعَثَ اللَّهُ} للإنكار، وما أنكروه فخلافه هو المنكر عند الله، لأن قضية حكمته أن لا يرسل ملك الوحي إلا إلى أمثاله، أو إلى الأنبياء، ثم قرر ذلك بأنه.{لَوْ كَانَ فِي الأَرْضِ مَلائِكَةٌ يَمْشُونَ} على أقدامهم كما يمشي الإنس ولا يطيرون بأجنحتهم إلى السماء فيسمعوا من أهلها ويعلموا ما يجب علمه {مُطْمَئِنِّينَ} ساكنين في الأرض قارّين {لَنَزَّلْنَا عَلَيْهِم مِّنَ السماء مَلَكًا رَّسُولًا} يعلمهم الخير ويهديهم المراشد. فأما الإنس فماهم بهذه المثابة، إنما يرسل الملك إلى مختار منهم للنبوة، فيقوم ذلك المختار بدعوتهم وإرشادهم.

[٢٠٥٩] فإن قلت: هل يجوز أن يكون بشرًا وملكًا، منصوبين على الحال من رسولًا؟ قلت: وجه حسن والمعنى له أجوب.

٩٦-﴿قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾

[٢٠٦٠] {شَهِيدًا بَيْنِى وَبَيْنَكُمْ} على أني بلغت ما أرسلت به إليكم، وأنكم كذبتم وعاندتم {إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ} المنذرين والمنذرين {خَبِيرًا} عالمًا بأحوالهم، فهو مجازيهم.

[٢٠٦١] وهذه تسلية لرسول الله ﷺ ووعيد للكفرة. وشهيدًا: تمييز أو حال.

٩٧-﴿وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِهِ وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى وُجُوهِهِمْ عُمْيًا وَبُكْمًا وَصُمًّا مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ كُلَّمَا خَبَتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا﴾

٩٧-﴿ ذلِكَ جَزاؤُهُمْ بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا بِآياتِنا وَقالُوا أَإِذا كُنَّا عِظامًا وَرُفاتًا أَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا﴾

[2062] "Allah kimi doğru yola getirmişse" kimi muvaffak kılmış, kime lütfetmişse "doğru yola o gelmiş demektir." Çünkü Allah ancak lütfün kendisine yarayacağını bildiği kimselere lütfeder. "Kimleri da saptırmışsa" mahrum bırakmışsa "onlar için O'ndan başka velî" yardımcı "bulamazsın."

5 [2063] عَلى وُجُوهِهِمْ (Yüzüstü) ifadesi tıpkı "Ateş'te yüzüstü yüzdürüldükleri gün…" [Kamer 54/48] ifadesi gibidir. Hazret-i Peygamber (s.a.)'e, "Nasıl yüz üstü yürüyecekler?" diye sorulmuş, o da "Onları ayakları üzerine yürüten, yüzleri üzerine de yürütmeye kadirdir." Buyurmuştur. [Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* VIII, 376]

10 [2064] Dünyadaki halleri gibi "kör, dilsiz ve sağır olarak." Zira onlar dünyada hakikati basiretleri ile görmez, hakkı konuşmaz, onu dinleme konusunda sağır kesilirlerdi. Âhirette de böyle olacaklardır; yani gözlerini aydınlık edecek şeyleri göremeyecekler, kulaklarını hoş kılacak şeyleri duyamayacaklar, kendilerinden kabul edilecek makbul sözleri konuşamayacak-
15 lardır. "Her kim de burada 'kör'se, Âhirette de kördür." [İsrâ 17/72] ifadesi de bu mânadadır. Ayrıca, hesaptan sonra, mahşer alanından cehenneme götürülürken duyu organlarının fesada uğrayacak olması da mümkündür. Zira onların başka yerlerde okuyacakları ve konuşacaklarına dair haber verilmiştir.

20 [2065] "Ateş ne zaman sönmeye yüz tutsa" ne zaman ateş onların derilerini ve etlerini yakıp bitirir, yok eder ve ateşin alevi dinerse, onlara yenileri verilir ve ateş de tekrar alevlenip kızışır. 'Yok' olduktan sonra tekrar dirilmeyi inkâr ettikleri için, Allah da cehennemde onlara ateşi musallat etmiş ve ateş, parçalarını yiyip yok ettikçe yeniden diriltmiş ve böylece sürekli
25 bir yok olma ve yeniden dirilme döngüsü içerisine girmişlerdir. Bu da hem onların dirilişi inkâr etmelerine iyice hayıflanıp eyvah etmeleri için hem de inkârcıyı cezalandırma konusunda daha etkili bir yol olduğu içindir. "Cezaları budur, çünkü âyetlerimizi nankörce inkâr edip 'Biz bir kemik yığınına ve ufalanmış toprağa dönüştüğümüzde, yeni bir yaratılışla yeniden
30 mi diriltilecekmişiz?!' derlerdi." ifadesi de buna delâlet etmektedir.

99. Hâla öğrenmediler mi ki gökleri ve yeri yaratan Zat, kendilerinin (uhrevi) benzerini yaratmaya da kadirdir?! Ama onlar için, şüpheye mahal bulunmayan bir ecel takdir etmiştir. Buna rağmen, nankörce inkâr etmekten başka bir seçeneğe rıza göstermedi zalimler!

[٢٠٦٢] {وَمَن يَهْدِ اللَّهُ} ومن يوفقه ويلطف به {فَهُوَ الْمُهْتَدِ} لأنه لا يلطف إلا بمن عرف أن اللطف ينفع فيه {وَمَن يُضْلِلِ} ومن يخذل {فَلَن تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَاء} أنصارًا.

[٢٠٦٣] {عَلَى وُجُوهِهِمْ} كقوله {يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلَى وُجُوهِهِمْ} [القمر: ٤٨]. وقيل لرسول الله ﷺ: كيف يمشون على وجوههم قال: «إن الذي أمشاهم على أقدامهم، قادر على أن يمشيهم على وجوههم»

[٢٠٦٤] {عُمْيًا وَبُكْمًا وَصُمًّا} كما كانوا في الدنيا، لا يستبصرون ولا ينطقون بالحق، ويتصامّون عن استماعه، فهم في الآخرة كذلك: لا يبصرون ما يقرّ أعينهم، ولا يسمعون ما يلذ مسامعهم ولا ينطقون بما يقبل منهم. {وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى} [الإسراء: ٧٢]. ويجوز أن يحشروا مؤقي الحواس من الموقف إلى النار بعد الحساب، فقد أخبر عنهم في موضع آخر أنهم يقرؤن ويتكلمون.

[٢٠٦٥] {كُلَّمَا خَبَتْ} كما أكلت جلودهم ولحومهم وأفنتها فسكن لهبها، بدلوا غيرها، فرجعت ملتهبة مستعرة، كأنهم لما كذبوا بالإعادة بعد الإفناء جعل الله جزاءهم أن سلط النار على أجزائهم تأكلها وتفنيها ثم يعيدها، ولا يزالون على الإفناء والإعادة، ليزيد ذلك في تحسرهم على تكذيبهم البعث؛ ولأنه أدخل في الانتقام من الجاحد، وقد دل على ذلك بقوله {ذَلِكَ جَزَاؤُهُم} إلى قوله {أَءِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا}.

٩٩-﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ قَادِرٌ عَلَى أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ وَجَعَلَ لَهُمْ أَجَلًا لَا رَيْبَ فِيهِ فَأَبَى الظَّالِمُونَ إلا كُفُورًا﴾

[2066] **Şayet** "'Onlar için, şüpheye mahal bulunmayan bir ecel takdir etmiştir.' ifadesi neye atıftır?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade "Hâla öğrenmediler mi?" ifadesine atıftır. Anlam, "Aklın delâleti ile öğrenmiş bulunmaktadırlar ki gökleri ve yeri yaratmaya kadir olan, onlar gibi insanları da yaratmaya kadirdir, çünkü onlar gökler ve yerden daha zor yaratılacak varlıklar değillerdir." şeklinde olup tıpkı "Sizin yaratılmanız mı daha zordur yoksa göğün mü?" [Nâzi'ât 79/27] ifadesi gibidir.

[2067] "Şüpheye mahal bulunmayan bir ecel" ölüm ya da kıyamettir. Ama onlar, hakkındaki delil çok açık olmakla beraber, bunu inkârdan başka her seçenekten kaçınmışlardır.

100. De ki: Eğer Rabbimin rahmet hazinelerine siz sahip olsaydınız 'İnfak ederiz de tükenir!' korkusuyla onları sımsıkı elinizde tutardınız. Çok cimridir insanoğlu!

[2068] لَوْ edatı aslında isimlerin değil, fiillerin başına gelir, bu edatın ardından muhakkak bir fiil gelmelidir. Dolayısıyla bu âyetteki لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ (sahip olsaydınız) ifadesinin takdiri *lev temlikûne temlikûne* şeklindedir, fakat *temlikü* kelimesi, izah edilmek koşuluyla gizlenmiş, sonundaki bitişik zamir, yani *Vav* (ve *Nun*) ise ayrı zamire, yani أَنْتُمْ'e dönüştürülmüştür; çünkü birleşik zamirin kendisine birleşeceği ifade düşmüştür. Dolayısıyla أَنْتُمْ ifadesi bu gizli fiilin fâ'ilidir; تَمْلِكُونَ ise bunun izahıdır. İ'rab ilminin gerektirdiği izah ve yorum budur. Beyan ilminin gerektirdiği izaha göre ise أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ (sahip olsaydınız) ifadesinde ihtisasa, yani insanların aşırı derecede cimrilik özelliğine hususi olarak sahip olduklarına delâlet söz konusudur. Bunun bir benzeri, Hâtim'in;

> Hür biri tokatlasaydı bari beni!

ifadesinde ve el-Mütelemmis'in (v. 569/580);

> Bana haksızlık etmeyi keşke dayılarımdan başkası isteseydi!

şeklindeki sözlerinde mevcuttur; çünkü ilk fiilin, sonradan açıklayıcı olarak gelen fiil sebebiyle düşmüş olması sebebiyle ifade mübteda ve haber formunda gelmiştir.

[2069] Allah'ın rahmetinden maksat rızkı ve mahlûkatına verdiği sair nimetleridir. Âyetteki bu niteleme cimrilikte nihai noktayı ifade eder. Şu da söylenmiştir: Bu, Hazret-i Peygamber (s.a.)'den pınarlar fışkırtmasını, nehirler çıkarmasını ve benzeri şeyleri talep eden Mekkelilere yönelik bir hitap olup onların bütün rızık hazinelerine sahip olsalar yine de cimrilik edecekleri ifade edilmektedir.

[٢٠٦٦] فإن قلت: علام عطف قوله {وَجَعَلَ لَهُمْ أَجَلًا}؟ قلت: على قوله {أَوَ لَمْ يَرَوا} لأن المعنى قد علموا بدليل العقل أنّ من قدر على خلق السموات والأرض فهو قادر على خلق أمثالهم من الإنس، لأنهم ليسوا بأشد خلقًا منهن كما قال: أأنتم أشد خلقًا أم السماء.

٥ [٢٠٦٧] {وَجَعَلَ لَهُمْ أَجَلًا لَا رَيْبَ فِيهِ} وهو الموت أو القيامة، فأبوا مع وضوح الدليل إلا جحودًا.

١٠٠-﴿قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذًا لَأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ وَكَانَ الْإِنْسَانُ قَتُورًا﴾

[٢٠٦٨] {لَوْ} حقها أن تدخل على الأفعال دون الأسماء، فلا بد من فعل بعدها ١٠ في {لَوْ أَنتُمْ تَمْلِكُونَ} وتقديره لو تملكون تملكون، فأضمر تملك إضمارًا على شريطة التفسير، وأبدل من الضمير المتصل الذي هو الواو ضمير منفصل، وهو أنتم، لسقوط ما يتصل به من اللفظ، فأنتم: فاعل الفعل المضمر، وتملكون: تفسيره ! وهذا هو الوجه الذي يقتضيه علم الإعراب. فأمّا ما يقتضيه علم البيان، فهو: أنّ أنتم تملكون فيه دلالة على الاختصاص؛ وأنّ الناس هم المختصون بالشح المتبالغ ونحوه قول حاتم:

١٥ لَوْ ذَاتُ سِوَارٍ لَطَمَتْنِي

وقول المتلمس:

وَلَوْ غَيْرُ أَخْوَالِي أَرَادُوا نَقِيصَتِي

وذلك لأنّ الفعل الأول لما سقط لأجل المفسر، برز الكلام في صورة المبتدأ والخبر.

[٢٠٦٩] ورحمة الله: رزقه وسائر نعمه على خلقه، ولقد بلغ هذا الوصف بالشح ٢٠ الغاية التي لا يبلغها الوهم. وقيل: هو لأهل مكة الذين اقترحوا ما اقترحوا من الينبوع والأنهار وغيرها، وأنهم لو ملكوا، خزائن الأرزاق لبخلوا بها.

[2070] قَتُورًا kelimesi, (eli) sıkı, cimri demektir. **Şayet** "أَمْسَكْتُمْ (tutardınız) fiili için bir mef'ûl takdir edilir mi?" **dersen şöyle derim:** Hayır; çünkü bunun mânası, "Cimrilik ederdiniz." şeklindedir. Nitekim cimriye (*varyemez* anlamında) "elinde tutan" da denilir.

5 **101. Gerçek şu ki Biz, Mûsâ'ya dokuz tane apaçık mucize vermiş ve "İsrailoğullarını (Firavun'dan) iste" demiştik. Hani (Mûsâ) onlara gelmişti de Firavun kendisine, "Ey Mûsâ! Ben, senin gerçekten büyülenmiş olduğun kanaatindeyim." demişti.**

[2071] İbn Abbâs'ın [v. 68/688] "Bunlar asâ, el, çekirge, bit, kurbağa, 10 kan, taş, deniz ve İsrailoğullarının üzerine yerinden koparılıp kaldırılan Tûr'dur." dediği nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] ise, "Su taşkını, kıtlık yılları, -taş mucizesi yerine- meyvelerin azalması, deniz ve Tûr" şeklinde sıraladığı nakledilir. Rivayete göre Ömer b. Abdülaziz [v. 101/720] Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî'ye [v. 118/736] bunu sormuş, o da bu dokuz 15 mucize içerisinde Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın dili ile Mısırlıların mallarının taşa çevrilmesini de saymış. Bunun üzerine Ömer b. Abdül'azîz, "Fakih, bundan başka daha nasıl olur ki?!" diyerek hayret ve beğenisini ifade etmiş ve "Uşağım! Şu mahfazayı çıkar bakalım." demiş. Uşak mahfazayı çıkarınca onu kırmış ve içinden kırılıp ikiye bölünmüş bir yumurta, kırık bir ceviz, 20 sarımsak, nohut ve mercimek çıkmış. Fakat bunların hepsi taş halindeymiş.

[2072] Safvân b. 'Assâl'den nakledildiğine göre bazı Yahudiler Hazret-i Peygamber (s.a.)'e bunu sormuşlar, o da şöyle buyurmuştur: Allah Teâlâ Mûsâ'ya, "İsrailoğullarına söyle, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmasınlar, hırsızlık yapmasınlar, zina etmesinler, Allah'ın kutsal saydığı cana haksız - hukuksuz 25 kıymasınlar, sihir yapmasınlar, faiz yemesinler, suçsuz kimseyi öldürmesi için sultana götürüp teslim etmesinler, iffetli kadına zina iftirası atmasınlar, harpten kaçmasınlar ve özellikle siz ey Yahudiler, Cumartesi yasağı konusunda aşırıya gitmeyin!" diye vahyetmiştir.[1] [*Nesâî*, "Tahrîmü'd-dem", 17]

[2073] فسل بني إسرائيل (İsrailoğullarını iste.) Yani ona dedik ki: "İsrailoğul- 30 larını Firavun'dan iste ve ona 'İsrailoğullarını benimle birlikte gönder' de. Ya da onlara imanları ve dinlerinin durumu hakkında sor. Veya onlardan seni desteklemelerini, kalplerinin ve ellerinin seninle olmasını iste. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in buradaki فَسَٓلْ ifadesini, Hemze'siz ve mazi fiil formunda *fe-sâle Benî İsrâîle* şeklinde okumuş olması da -ki bu Kureyş lehçesidir- buna delâlet eder.

1 Bu zata göre Mûsâ Peygamber'e verilen تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ dokuz mucize değil, dokuz emir - yasak olmaktadır. Ancak bu, Neml 12 vb. ayetler dolayısıyla Kur'ân bütünlüğüne uygun değildir. / ed.

[٢٠٧٠] {قَتُورًا} ضيقًا بخيلًا. فإن قلت: هل يقدر {لَأَمْسَكْتُمْ} مفعول؟ قلت: لا؛ لأن معناه: لبخلتم، من قولك للبخيل ممسك.

١٠١-﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ فَاسْأَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ إِذْ جَاءَهُمْ فَقَالَ لَهُ فِرْعَوْنُ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا مُوسَى مَسْحُورًا﴾

٥ [٢٠٧١] عن ابن عباس رضي الله عنهما: هي العصا، واليد، والجراد، والقمل، والضفادع، والدم، والحجر، والبحر، والطور الذي نتقه على بني إسرائيل. وعن الحسن: الطوفان، والسنون، ونقص الثمرات: مكان الحجر، والبحر، والطور. وعن عمر بن عبد العزيز أنه سأل محمد بن كعب فذكر اللسان والطمس، فقال له عمر: كيف يكون الفقيه إلا هكذا، أخرج يا غلام ذلك الجراب، فأخرجه فنفضه، فإذا بيض مكسور بنصفين،
١٠ وجوز مكسور، وفوم وحمص وعدس، كلها حجارة.

[٢٠٧٢] وعن صفوان بن عسال: أنّ بعض اليهود سأل النبي ﷺ عن ذلك فقال: «أوحى الله إلى موسى: أن قل لبني إسرائيل: لا تشركوا بالله شيئًا، ولا تسرقوا، ولا تزنوا، ولا تقتلوا النفس التي حرّم الله إلا بالحق، ولا تسحروا، ولا تأكلوا الربا، ولا تمشوا ببريء إلى ذي سلطان ليقتله، ولا تقذفوا محصنة، ولا تفرّوا من الزحف، وأنتم
١٥ يا يهود خاصة لا تعدوا في السبت»

[٢٠٧٣] {فَسْئَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ} فقلنا له: سل بني إسرائيل، أي سلهم من فرعون وقل له: أرسل معي بني إسرائيل. أو سلهم عن إيمانهم وعن حال دينهم. أو سلهم أن يعاضدوك وتكون قلوبهم وأيديهم معك. وتدلّ عليه قراءة رسول الله ﷺ: فسال بني إسرائيل، على لفظ الماضي بغير همز، وهي لغة قريش.

Bu ifadenin anlamının, "Ya Rasûlâllah! İsrailoğullarının müminleri olan Abdullah b. Selâm ve arkadaşlarına mucizeleri sor ki böylece yakînleri ve kalplerinin mutmainliği artsın, çünkü deliller birbirini destekler hale geldiği zaman daha kuvvetli ve sabit olur." anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim İbrâhim *Aleyhisselâm* da, "Fakat kalbim mutmain olsun diye." [Bakara 2/260] demiştir.

[2074] **Şayet** "إِذْ جاءَهُمْ (Hani onlara gelmişti) ifadesi neye taalluk eder?" **dersen şöyle derim:** İlk yoruma göre hazfedilmiş bir söze delâlet eder, yani *fe-kulnâ le-hû selhum hîne câ'ehum* (Onlara geldiği [yani *gittiği*] zaman kendisine 'Onlardan iste!' dedik.) şeklindedir. İkinci kıraat esas alındığında ise *sâle* (O da istedi.) fiiline taalluk eder. Son yoruma göre ise bu ifade "verdik" fiiline veya gizli bir "zikret" fiiline veya da "sana haber versinler" şeklinde bir gizli ifadeye taalluk eder. "Hani onlara gelmişti." ifadesi de "Hani atalarına gelmişti." anlamında olur. "Büyülenmiş" yani sana sihir yapılmış, böylece aklın karışmış.

102. O da demişti ki: "Aslında, sen bunları göklerin ve yerin Rabbinin, gözlerinizi açacak birer gösterge olarak indirmiş olduğunu biliyorsun. Ey Firavun! Ben de senin gerçekten mahvolacağın kanaatindeyim!"

103. Bunun üzerine onları yeryüzünden söküp atmak istedi. Biz de onu ve beraberindekileri hep birlikte suda boğduk!..

104. Onun ardından İsrailoğullarına dedik ki: "Haydi, yerleşin o topraklara! Âhiret vaadi geldiğinde, hepinizi bir araya getireceğiz."

[2075] "Biliyorsun" ey Firavun "bunları" yani bu mucizeleri "ancak Allah birer gösterge olarak" apaçık deliller olarak "indirmiştir." Fakat sen inatçı ve kibirlisin. Bunun bir benzeri "Vicdanları bunlara yakînen inandığı halde, zulmederek ve kibirlenerek bunları reddettiler." [Neml 27/14] âyetidir. عَلِمْتَ (biliyorsun) ifadesi zamme ile *'alimtü* (biliyorum) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlam "Biliyorum ki ben sizin nitelediğiniz gibi büyülenmiş değilim, aksine durumumun sıhhatini ve bu âyetleri indirenin göklerin ve yerin Rabbi olduğunu gayet iyi biliyorum." şeklindedir. Bunun ardından da Mûsâ *Aleyhisselâm* Firavun'un kendisi hakkındaki düşüncesine kendisinin onun hakkındaki düşüncesi ile karşılık vermiş ve adeta ona, "Sen benim büyülenmiş olduğumu düşünüyorsan ben de senin helâk olacağını düşünüyorum ki benim düşüncem seninkinden daha sahihtir;

وقيل: فسل يا رسول الله المؤمنين من بني إسرائيل، وهم عبد الله بن سلام وأصحابه عن الآيات ليزدادوا يقينًا وطمأنينة قلب؛ لأن الأدلة إذا تظاهرت كان ذلك أقوى وأثبت، كقول إبراهيم {وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِى} [البقرة: ٢٦٠].

[٢٠٧٤] فإن قلت: بم تعلق {إِذْ جَاءَهُمْ}؟ قلت: أمّا على الوجه الأول فبالقول المحذوف، أي فقلنا له: سلهم حين جاءهم، أو بسال في القراءة الثانية. وأمّا على الأخير فبـ{آتينا}. أو بإضمار اذكر، أو يخبروك. ومعنى {إِذْ جَاءَهُمْ} إذ جاء آباءهم {مَسْحُورًا} سحرت فخولط عقلك.

١٠٢-﴿قَالَ لَقَدْ عَلِمْتَ مَا أَنْزَلَ هَؤُلاءِ إِلا رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ بَصَائِرَ وَإِنِّي لأَظُنُّكَ يَا فِرْعَوْنُ مَثْبُورًا﴾

١٠٣-﴿فَأَرَادَ أَنْ يَسْتَفِزَّهُمْ مِنَ الأَرْضِ فَأَغْرَقْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ جَمِيعًا﴾

١٠٤-﴿وَقُلْنَا مِنْ بَعْدِهِ لِبَنِي إِسْرَائِيلَ اسْكُنُوا الأَرْضَ فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الآخِرَةِ جِئْنَا بِكُمْ لَفِيفًا﴾

[٢٠٧٥] {لَقَدْ عَلِمْتَ} يا فرعون {مَا أَنزَلَ هَؤُلاءِ} الآيات إلا الله عز وجل {بَصَائِرَ} بينات مكشوفات، ولكنك معاند مكابر. ونحوه {وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا} [النمل: ١٤] وقرئ «علمت» بالضم، على معنى: إني لست بمسحور كما وصفتني، بل أنا عالم بصحة الأمر وأنّ هذه الآيات منزلها رب السموات والأرض. ثم قارع ظنه بظنه، كأنه قال: إن ظننتني مسحورًا فأنا أظنك {مَثْبُورًا} هالكًا، وظني أصح من ظنك؛

çünkü açık belirtileri vardır. Bu belirtiler de senin sıhhatini bildiğin şeyi inkâr etmen, açıkça ortaya çıktığı halde Allah'ın âyetleri karşısında büyüklük taslamandır. Senin benim hakkımdaki düşüncen ise salt yalandan ibarettir, çünkü sen benim halimi, söylediklerimin doğruluğunu bildiğin halde yine de benim hakkımda "Ben senin büyülenmiş olduğun kanaatindeyim." diyorsan, bu durumda bu, tamamen yalancı bir kişinin sözüdür.

[2076] Ferrâ [v. 207/822] مَثْبُورًا kelimesinin "kalbi mühürlü, hayırdan alıkonulmuş" anlamında olduğunu ve bu ifadenin "Seni bundan alıkoyan nedir?" anlamındaki *mâ seberake 'an hâzâ* ifadesinden geldiğini söylemiştir. Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654] bu ifadeyi hafifletilmiş *in* ve Lâm-ı fârika ile *ve in ihâluke yâ Fir'avnu le-mesbûr^{an}* (Ey Firavun! Ben senin helâk olacağından endişe ediyorum.) şeklinde okumuştur.

[2077] "Bunun üzerine" Firavun Mûsâ ve kavmini Mısır toprağından söküp çıkarmak, atmak ya da öldürmek veya köklerini kurutmak suretiyle onları silip süpürmek "istedi." Ama tuzağı kendi başına döndü, Allah Teâlâ da onu beraberindeki Kıptilerle birlikte suda boğarak ortadan kaldırdı.

[2078] "Haydi, yerleşin" Firavun'un sizi söküp atmak istediği "o topraklara! Âhiret vaadi" yani kıyamet vakti "geldiğinde, hepinizi bir araya getireceğiz." Sizi ve onları karıştırmış olarak, bir arada toplayacağız. Sonra da Allah aranızda hükmünü verecek; mesut olanlarla bedbaht olanları birbirinden ayırt edecektir. *Lefîf*, farklı kabilelerden müteşekkil topluluklar anlamındadır.

105. Biz onu gerçek olarak indirdik,o da gerçek olarak nazil oldu. Seni de ancak müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik…

[2079] "Biz onu gerçek olarak indirdik, o da gerçek olarak nazil oldu." Biz Kur'ân'ı ancak indirilmesini gerektiren hikmete mebni olarak indirdik, o da ancak hak ve hikmeti kuşanmış olarak indi; çünkü o, her hayra yönlendiren hidayeti ihtiva eder. Ya da "Biz onu semadan tamamen meleklerin gözetiminde, gerçeğin ta kendisi olarak korunmuş vaziyette indirdik. O da, semadan peygambere tamamen melekler tarafından korunarak, şeytanların ona herhangi bir şey karıştırmasından muhafaza edilerek indi. "Seni de ancak" Onları cennetle müjdeleyesin, ateşle uyarasın diye "bir müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik…" Bundan ötesi, yani insanları dine zorlamak ve benzeri şeyler senin görevin değildir.

106. Ayrıca, Kur'ân'ı insanlara yavaş yavaş okuyasın diye onu 'parça'lara ayırdık ve peyderpey indirdik.

لأن له أمارة ظاهرة وهي إنكارك ما عرفت صحته، ومكابرتك لآيات الله بعد وضوحها. وأما ظنك فكذب بحت؛ لأن قولك مع علمك بصحة أمري، إني لأظنك مسحورًا قول كذاب.

[٢٠٧٦] وقال الفرّاء: {مَثْبُورًا} مصروفًا عن الخير مطبوعًا على قلبك، من قولهم: ما ثبرك عن هذا؟ أي ما منعك وصرفك؟ وقرأ أبيّ بن كعب «وإن إخالك يا فرعون لمثبورًا» على إن المخففة واللام الفارقة.

[٢٠٧٧] {فَأَرَادَ} فرعون أن يستخف موسى وقومه من أرض مصر ويخرجهم منها، أو ينفيهم عن ظهر الأرض بالقتل والاستئصال، فحاق به مكره بأن استفزه الله بإغراقه مع قبطه.

[٢٠٧٨] {اسْكُنُوا الأَرْضَ} التي أراد فرعون أن يستفزكم منها {فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الآخِرَةِ} يعني قيام الساعة {جِئْنَا بِكُمْ لَفِيفًا} جمعًا مختلطين إياكم وإياهم، ثم يحكم بينكم ويميز بين سعدائكم وأشقيائكم: واللفيف: الجماعات من قبائل شتى.

١٠٥-﴿وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلا مُبَشِّرًا وَنَذِيرًا﴾

[٢٠٧٩] {وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ} وما أنزلنا القرآن إلا بالحكمة المقتضية لإنزاله وما نزل إلا ملتبسًا بالحق والحكمة لاشتماله على الهداية إلى كل خير، أو ما أنزلناه من السماء إلا بالحق محفوظًا بالرصد من الملائكة، وما نزل على الرسول إلا محفوظًا بهم من تخليط الشياطين {وَمَا أَرْسَلْنَاكَ} إلا لتبشرهم بالجنة وتنذرهم من النار، ليس إليك وراء ذلك شيء، من إكراه على الدين أو نحو ذلك.

١٠٦-﴿وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلا﴾

[2080] قُرْآنًا ifadesi (parçalara ayırdık) ifadesinin izah ettiği bir fiille mansuptur. Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654] bunu *farraknâhu* şeklinde şeddeli okumuştur, yani onun inişini parça parça, bölüm bölüm kıldık. İbn Abbâs'ın [v. 68/688] da şeddeli okuduğu ve "Kur'ân iki ya da üç günde inmiş değildir, aksine onu başı ile sonu arasında yirmi sene vardır." dediği nakledilmiştir. Bu sözleriyle o, tahfif ile okunan *feraka*nın, birbirine yakın aralıklarla indirmek anlamına geldiğini kastetmiş olmaktadır.

[2081] مُكْثٍ (yavaş yavaş) ifadesi fetha ile ve zamme ile okunmuştur, yani dura dura, sabitleyerek, yavaşça olaylara göre "peyderpey indirdik."

107. De ki: Siz buna ister iman edin, ister iman etmeyin! Bundan önce kendilerine ilim verilenler, o kendilerine okunduğunda, yüz üstü secdeye kapanıyorlar.

108. "Rabbimizi tenzih ederiz. Rabbimizin vaadi elbette yerine gelecekti!" diyorlar.

109. Evet, ağlayarak yüz üstü yerlere kapanıyorlar ve huşûlarını artırıyor bu (kitap).

[2082] "De ki: Siz buna ister iman edin, ister iman etmeyin!" Bu ifade, onlardan yüz çevirmeye, onları küçümsemeye ve durumlarını önemsememeye, iman etmeyip yüz çevirmelerinden üzüntü duymamaya yönelik bir emir olup, onların imana girip Kur'ân'ı tasdik etmemeleri, cahiliye ve şirk ehli olarak kalmaları halinde bile onlardan daha üstün ve hayırlı olan kimselerin -ki onlar da ilahî kitapları okumuş, vahyin ve şeriatın ne olduğunu bilen âlimlerdir- ona iman ettiklerini, onu tasdik ettiklerini, Hazret-i Muhammed (s.a.)'in kitaplarında vaat edilen Arap peygamber olduğunu kesin olarak anladıklarını, kendilerine Kur'ân okunduğu zaman yüzüstü kapanarak secde ettiklerini, Allah'ın emrine ve onun ilahî kitaplarda vaat ettiği şeyi gerçekleştirmesine yani Hazret-i Muhammed (s.a.)'i gönderip ona Kur'ân'ı indirmesine tazim olarak tesbihte bulunduklarını ifade etmektedir. Nitekim "Rabbimizin vaadi elbette yerine gelecekti." ifadesindeki vaat kelimesinden kastedilen şey budur. "Huşûlarını artırıyor" yani bu Kur'ân onların kalplerinin yumuşaklığını artırıyor, gözlerini daha bir yaşartıyor.

[٢٠٨٠] {وَقُرْآنًا} منصوب بفعل يفسره {فَرَقْنَاهُ} وقرأ أبيّ «فرّقناه» بالتشديد، أي جعلنا نزوله مفرّقًا منجمًا وعن ابن عباس ﷺ أنه قرأ مشدّدًا وقال: لم ينزل في يومين أو ثلاثة، بل كان بين أوّله وآخره عشرون سنة، يعني أن فرق بالتخفيف يدل على فصل متقارب.

٥ [٢٠٨١] {عَلَى مُكْثٍ} بالفتح والضم: على مهل وتؤدة وتثبت {وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا} على حسب الحوادث.

١٠٧-﴿قُلْ آمِنُوا بِهِ أَوْ لا تُؤْمِنُوا إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ إِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ يَخِرُّونَ لِلأَذْقَانِ سُجَّدًا﴾

١٠٨-﴿وَيَقُولُونَ سُبْحَانَ رَبِّنَا إِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولا﴾

١٠ ١٠٩-﴿وَيَخِرُّونَ لِلأَذْقَانِ يَبْكُونَ وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا﴾

[٢٠٨٢] {قُلْ آمِنُوا بِهِ أَوْ لَا تُؤْمِنُوا} أمر بالإعراض عنهم واحتقارهم والإزدراء بشأنهم، وأن لا يكترث بهم وبإيمانهم وبامتناعهم عنه، وأنهم إن لم يدخلوا في الإيمان ولم يصدّقوا بالقرآن وهم أهل جاهلية وشرك، فإن خيرًا منهم وأفضل - وهم العلماء الذين قرؤا الكتب وعلموا ما الوحي وما الشرائع - قد آمنوا به وصدّقوه، وثبت ١٥ عندهم أنه النبي العربيّ الموعود في كتبهم، فإذا تلي عليهم خرّوا سجدًا وسبحوا الله تعظيمًا لأمره ولإنجازه ما وعد في الكتب المنزلة وبشر به من بعثه محمد ﷺ وإنزال القرآن عليه، وهو المراد بالوعد في قوله {إِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا.... وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا} أي يزيدهم القرآن لين قلب ورطوبة عين

[2083] **Şayet** "'Bundan önce kendilerine ilim verilenler' ifadesi neyin gerekçesidir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade "İster iman edin ister iman etmeyin." ifadesinin gerekçesi olabileceği gibi Hazret-i Peygamber (s.a.)'e yönelik bir teselli ve manevî destek olarak, "de ki" ifadesinin gerekçesi de olabilir. Bu durumda sanki ona "Bu cahillerin iman etmemelerine aldırma, âlimlerin iman etmiş olması gönlünü teselli etsin." denilmiş olmaktadır. İlk yoruma göre ise, "Siz iman etmeseniz de sizden daha hayırlı olanlar ona iman etmiştir." denilmiş olmaktadır.

[2084] **Şayet** "*el-Hurûr li'z-zekan* (yani çenenin üstüne yere kapanmak) ne demektir?" **dersen şöyle derim:** Bu yüzüstü düşmek demektir; çene, yani sakalın toplandığı kısmın zikredilmiş olmasının sebebi, secdeye kapanan kimsenin yüzünün önce bu kısmının yere temas ediyor olmasıdır.

[2085] **Şayet** "*Harra 'alâ vechihî* (Yüzü üzerine yere kapandı.) ve *harra 'alâ zekanihî* (Çenesi üzerine kapandı.) dediğin zaman burada isti'lâ harfinin [yani 'üzerini kaplama' mânası veren *'Alâ*'nın] mânası açıktır. O halde *harra li-zekanihî ve li-vechihî* şeklinde [Lâm'ın] kullanılmış olmasının mânası nedir? Benzer şekilde şairin şu ifadesinde de bu kullanım vardır:

> Ve elleri ve ağzı üzerine yıkılıp yere kapaklandı.

Bu şiirde de 'Alâ yerine Lâm kullanılmıştır. Bunun sebebi nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, "Çenesini ve yüzünü yere kapanmaya amade kıldı, özellikle bu uzuvlarını yere koydu." şeklindedir, çünkü Lâm 'ona ait olma' anlamı ifade eder.

[2086] **Şayet** "'Yüz üstü kapanırlar.' ifadesi neden tekrar edilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü her iki yerde iki farklı durum söz konusudur. Bunlardan biri onların secde esnasında yüzlerini yere kapatmaları, diğeri ise ağlarken yüzlerini yere kapamalarıdır.

110. De ki: İster Allah deyin, ister Rahman; hangi ismi verirseniz verin, en güzel isimler O'na aittir. Namazda sesini ne çok yükselt ne de iyice kıs, ikisinin arasında bir yol tut.

[2087] İbn Abbâs'ın [v. 68/688] naklettiğine göre Ebû Cehl, Hazret-i Peygamber (s.a.)'in "Yâ Allah! Yâ Rahmân!" şeklinde dua ettiğini duymuş ve "Bu hem bizi iki ilaha ibadet etmekten alıkoyuyor hem de başka bir ilaha dua ediyor!" demiştir. Yine söylendiğine göre Ehl-i Kitaptan bazı kimseler, "Sen Rahman'ı çok az zikrediyorsun. Oysa Allah Tevrat'ta bu ismi çokça zikreder." demişler. Bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur.

[٢٠٨٣] فإن قلت: {إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ} تعليل لماذا؟ قلت: يجوز أن يكون تعليلًا لقوله {آمِنُوا بِهِ أَوْ لَا تُؤْمِنُوا} وأن يكون تعليلًا لقل على سبيل التسلية لرسول الله ﷺ وتطييب نفسه، كأنه قيل: تسلَّ عن إيمان الجهلة بإيمان العلماء، وعلى الأوّل: إن لم تؤمنوا به لقد آمن به من هو خير منكم.

٥ [٢٠٨٤] فإن قلت: ما معنى الخرور للذقن؟ قلت: السقوط على الوجه، وإنما ذكر الذقن وهو مجتمع اللحيين، لأنّ الساجد أول ما يلقى به الأرض من وجهه الذقن،

[٢٠٨٥] فإن قلت: حرف الاستعلاء ظاهر المعنى إذا قلت خرّ على وجهه وعلى ذقنه، فما معنى اللام في خرّ لذقنه ولوجهه؟ قال:

١٠ فخَرَّ صَرِيعًا لِلْيَدَيْنِ وَلِلْفَمِ

قلت: معناه جعل ذقنه ووجهه للخرور واختصه به؛ لأن اللام للاختصاص.

[٢٠٨٦] فإن قلت: لم كرّر يخرون للأذقان؟ قلت: لاختلاف الحالين وهما خرورهم في حال كونهم ساجدين، وخرورهم في حال كونهم باكين.

١١٠-﴿قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الأَسْمَاءُ الْحُسْنَى
١٥ وَلا تَجْهَرْ بِصَلاتِكَ وَلا تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلا﴾

[٢٠٨٧] عن ابن عباس رضي الله عنهما سمعه أبو جهل يقول: يا أَللّٰه يا رحمن، فقال: إنه ينهانا أن نعبد إلهين وهو يدعو إلهًا آخر. وقيل: إن أهل الكتاب قالوا: إنك لتقل ذكر الرحمن وقد أكثر الله في التوراة هذا الاسم فنزلت.

[2088] *Du'â* burada 'çağırma' anlamında değil, 'isim verme' anlamındadır ve iki mef'ûl alır. Sözgelimi, *de'avtuhû Zeyden* (Ona Zeyd ismini verdim.) dersin. Daha sonra bu mef'ûllerden biri gereksiz görülüp terk edilir ve *de'avtu Zeyden* (Zeyd adını verdim.) denilir. Allah ve Rahman kelimelerinden maksat, bu isimlerin müsemmaları değil, isimlerin kendileridir. أو (ister) ifadesi muhayyerlik ifade eder. Dolayısıyla "İster Allah deyin, ister Rahman." ifadesi, "İster bu ismi verin ister onu, ister bu şekilde zikredin ister o şekilde." anlamındadır. أيًّا kelimesindeki tenvin, muzāfun ileyhten ivazdır (onu telafi eder). Bu kelimenin ardından gelen 'Mâ', *eyyü*nün anlamındaki müphemliği tekit eden sıla ifadesidir. Yani, "Bu iki isimden hangisi ile isimlendirirseniz, hangisini zikrederseniz edin, 'en güzel isimler O'na aittir.'" *Lehû* ifadesindeki Zamir zikri geçen isimlerden herhangi birine değil, bu isimlerin müsemmasına, yani Yüce Allah'ın zatına gider; çünkü isim, bir başka isme değil, zata verilir. Anlam, "Hangi ismi verirseniz verin güzel olur." şeklindedir. Burada bu ifade yerine "En güzel isimler O'na aittir." buyrulmuştur; çünkü Allah'ın bütün isimleri güzel olduğuna göre bu iki isim de güzel demektir, zira bu iki isim de Allah'ın isimleri cümlesindendir. Allah'ın bu iki isminin, isimler içerisinde en güzelleri olmalarının mânası, bunları takdis ve övgü mânalarına mahsus olarak kullanılmalarıdır.

[2089] "Namazda" yani namazda okurken. Bu ifadede muzāf hazfedilmiştir, çünkü hazf anlam karışıklığına sebep olmamaktadır, zira açıklık/cehrîlik ve gizlilik/hafîlik sadece sesin sıfatlarıdır, başka bir şeyin sıfatı değildir. Namaz ise birtakım fiillerden ve zikirlerden müteşekkildir. Peygamber (s.a.), namazda okurken sesini yükseltirdi, müşrikler onu duydukları zaman gürültü yapar ve kendisine hakaret ederlerdi. Bu yüzden ona sesini biraz kısması emredildi; yani sesini müşriklerin duyacağı kadar yükseltme ve arkanda namaz kılanların duymayacağı kadar da gizleme; "bu ikisi arasında", yani tamamen açık okuma ve tamamen gizli okuma arasında "orta bir yol tut."

[2090] Rivayete göre Hazret-i Ebû Bekr namazda sesini iyice kısar ve "Ben Rabbime münacatta bulunuyorum, Rabbin de benim ihtiyacımı bilmektedir." dermiş. Hazret-i Ömer ise sesini namazda çok yükseltir ve "Böylece şeytanı kovuyor, uykuda olanı uyandırıyorum!" dermiş. Bu yüzden Hazret-i Ebû Bekr'e sesini biraz yükseltmesi, Hazret-i Ömer'e de biraz kısması emredilmiş olmuştur. Bunun mânasının, "Namazların hepsini sesli ya da hepsini sessiz olarak kılma! Bunlar arasında orta bir yol tut ve gece namazlarını sesli, gündüz namazlarını sessiz kıl." şeklinde olduğu da söylenmiştir. بِصَلَوتِكَ ifadesinin "dua esnasında" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[٢٠٨٨] والدعاء بمعنى التسمية لا بمعنى النداء، وهو يتعدّى إلى مفعولين، تقول: دعوته زيدًا، ثم يترك أحدهما استغناء عنه فيقال: دعوت زيدًا. والله والرحمن، المراد بهما الاسم لا المسمى. وأو للتخيير، فمعنى {ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَنَ} سموا بهذا الاسم أو بهذا، واذكروا إما هذا وإما هذا. والتنوين في {أَيّا} عوض من المضاف إليه. و{مَا} صلة للإبهام المؤكد لما في أيّ، أي أيّ هذين الاسمين سميتم وذكرتم {فَلَهُ الأَسْمَاءُ الْحُسْنَى} والضمير في {فَلَهُ} ليس براجع إلى أحد الاسمين المذكورين، ولكن إلى مسماهما وهو ذاته تعالى؛ لأن التسمية للذات لا للاسم. والمعنى: أياما تدعوا فهو حسن، فوضع موضعه قوله {فَلَهُ الأَسْمَاءُ الْحُسْنَى} لأنه إذا حسنت أسماؤه كلها حسن هذان الاسمان: لأنهما منها، ومعنى كونهما أحسن الأسماء. أنها مستقلة بمعاني التحميد والتقديس والتعظيم.

[٢٠٨٩] }بِصَلاتِكَ{ بقراءة صلاتك على حذف المضاف؛ لأنه لا يلبس، من قبل أن الجهر والمخافتة صفتان تعتقبان على الصوت لا غير، والصلاة أفعال وأذكار وكان رسول الله ﷺ يرفع صوته بقراءته، فإذا سمعها المشركون لغوا وسبوا، فأمر بأن يخفض من صوته، والمعنى: ولا تجهر حتى تسمع المشركين {وَلَا تُخَافِتْ} حتى لا تسمع من خلفك {وَابْتَغِ بَيْنَ} الجهر [و] المخافتة {سَبِيلًا} وسطًا.

[٢٠٩٠] وروي أنّ أبا بكر رضي الله عنه كان يخفي صوته بالقراءة في صلاته ويقول: أناجي ربي وقد علم حاجتي، وكان عمر رضي الله عنه يرفع صوته ويقول: أزجر الشيطان وأوقظ الوسنان، فأمر أبا بكر أن يرفع قليلًا وعمر أن يخفض قليلًا. وقيل: معناه ولا تجهر بصلاتك كلها ولا تخافت بها كلها، وابتغ بين ذلك سبيلًا بأن تجهر بصلاة الليل وتخافت بصلاة النهار. وقيل {بِصَلَاتِكَ} بدعائك.

[2091] Bazıları bu âyetin "Rabbinize, yalvarıp yakararak ve gizlice dua edin. Şüphesiz O haddi aşanları sevmez." [A'râf 7/55] âyeti ile neshedildiği görüşünü savunmuşlardır.

[2092] "Yol tutma" ifadesi, okuma konusunda dengeli bir tutum takınmayı anlatan temsilî bir ifadedir.

111. "Hamd o Allah'a mahsustur ki çocuk edinmemiştir, hükümranlığında ortağı yoktur, düşkünlükten kaynaklanan bir velîsi de yoktur." de... Ve tekbir edebildiğin kadar tekbir et O'nu... (Büyüklüğünü haykır...)

[2093] "Düşkünlükten kaynaklanan bir velîsi yoktur." yani düşkün olduğu için O'na yardım edecek, O'nu koruyacak, böylece kendisinden güç alacağı biri söz konusu değildir. Ya da düşkün olduğundan dolayı kendisini koruyup kollasın diye herhangi bir kimseyi velî edinmiş değildir.

[2094] **Şayet** "Yüce Allah'ın evlat ve ortak sahibi olmamakla ve düşkün olmamakla nitelenmesinin 'Hamd O'na mahsustur.' cümlesi ile ifade edilmesi nasıl uygun olabilir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü bu niteliklere sahip olan varlık, her türlü nimeti vermeye kadirdir. Dolayısıyla cins olarak adına *hamd* denen şeye de lâyıktır O. Peygamber (s.a.), Abdülmuttalib oğullarından bir çocuk büyüyüp dili dönmeye başladığı zaman kendisine hemen bu âyeti öğretirmiş.

[2095] Hazret-i Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: Her kim Benî İsrâîl sûresini okur da ebeveynden söz eden âyetlere gelince kalbi yumuşarsa, cennette bir *kıntār* sahibi olur. Kıntār, bin ikiyüz okka eder.

Yüce Allah bizleri engin fazlından ve muazzam ihsanından rızıklandırsın.

[٢٠٩١] وذهب قوم إلى أنّ الآية منسوخة بقوله {أُدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً}

[الأعراف: ٥٥]

[٢٠٩٢] وابتغاء السبيل: مثل لانتحاء الوجه الوسط في القراءة.

١١١-﴿وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذُّلِّ وَكَبِّرْهُ تَكْبِيرًا﴾

[٢٠٩٣] {وَلِيٌّ مِنَ الذُّلِّ} ناصر من الذل ومانع له منه لاعتزازه به، أو لم يوال أحدًا من أجل مذلة به ليدفعها بموالاته.

[٢٠٩٤] فإن قلت: كيف لاق وصفه بنفي الولد والشريك والذل بكلمة التحميد؟ قلت: لأنّ من هذا وصفه هو الذي يقدر على إيلاء كل نعمة، فهو الذي يستحق جنس الحمد. وكان النبي ﷺ إذا أفصح الغلام من بني عبد المطلب علمه هذه الآية.

[٢٠٩٥] عن رسول الله ﷺ: «من قرأ سورة بني إسرائيل فرقّ قلبه عند ذكر الوالدين كان له قنطار في الجنة، والقنطار ألف أوقية ومائتا أوقية»

رزقنا الله بفضله العميم وإحسانه الجسيم.

DİZİN

B

C

G

H

I

L

M

N

O

P

R

S

T

U

V

Y

Z

EL-KEŞŞÂF

Keşşâf Tefsiri

ZEMAHŞERÎ

4. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 70

Dinî İlimler Serisi	: 7
Kitabın Adı	: EL-KEŞŞÂF ‘AN HAKĀ’IKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL Keşşâf Tefsiri 4. Cilt; (6 Cilt)
Müellifi	: Ebu’l-Kāsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hārizmî ez-Zemahşerî (ö.538/1144)
Özgün Dili	: Arapça
Çeviri	: Dr. Muhammed Coşkun [Kehf, Meryem, TâHâ, Mü’minûn] Prof. Dr. Ömer Çelik [Enbiyâ] Prof. Dr. Mehmet Erdoğan [Hac] Prof. Dr. Sadrettin Gümüş [Nûr] Prof. Dr. Adil Bebek [Furkân] Prof. Dr. Murat Sülün - Doç. Dr. Mehmet Çiçek [Şu‘arâ] Prof. Dr. Necdet Çağıl [Neml]
Editör	: Prof. Dr. Murat Sülün Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı (Tefsir), Öğretim Üyesi
Yayın Hazırlık	: Yazma Eser Uzm. Yrd. Murat Ünlüer
Yapım	: Yüksel Yücel
Baskı	: Pasifik Ofset Ltd. Şti. Cihangir Mh. Güvercin Cd. No:3/1 Baha İş Mrk. A Blok Kat: 2 34310 Haramidere / İstanbul Tel.: 0212 412 17 77 Sertifika No: 12027
Baskı Yeri ve Yılı	: İstanbul 2018
Baskı Miktarı	: 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Zemahşerî
el-Keşşâf, Keşşâf Tefsiri

1. Kur’ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Keşşâf, 4. Zemahşerî, 5. Tîbî

ISBN: 978-975-17-3840-0 (Takım) 978-975-17-4044-1 (4. Cilt)

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*’na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

EL-KEŞŞÂF
‘AN HAKĀ’İKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL

KEŞŞÂF TEFSİRİ

(METİN - ÇEVİRİ)

4. CİLT

ZEMAHŞERÎ
(ö. 1144)

Çeviri
Muhammed Coşkun - Ömer Çelik - Mehmet Erdoğan
Sadrettin Gümüş - Adil Bebek - Murat Sülün
Mehmet Çiçek - Necdet Çağıl

Editör
Murat Sülün

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

EL-KEŞŞÂF

‘AN HAKĀ’İKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL

VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL

EZ-ZEMAHŞERÎ

EBU’L-KĀSIM CÂRULLAH MAHMÛD BİN ÖMER
BİN MUHAMMED EL-HĀRİZMÎ

Allah’ın rahmeti onun üzerine olsun.

الكشاف

عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل

الزمخشري

أبو القاسم جار الله محمود بن عمر بن محمد الخوارزمي

رحمة الله عليه

KEHF SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 110 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1-3. Hamd o Allah'a mahsustur ki kuluna bu kitabı hiçbir eğrilik bırakmadan dosdoğru bir şekilde indirmiştir. Ta ki O'nun katından gelecek şiddetli bir azaba karşı uyarsın, salih amel işleyen müminlere de ebediyen kalıcı oldukları güzel bir mükâfat olduğunu müjdelesin.

4. Özellikle "Allah çocuk edindi!" diyenleri uyarsın.

5. çünkü bu konuda ne onların ne de atalarının bir bilgileri vardır. Bu, ağızlarından çıkan büyük(!) bir sözdür. Tamamen yalan söylemektedirler!

[1] Yüce Allah kullarına, verdiği en muazzam nimete karşı kendisine nasıl hamd edeceklerini, nasıl senada bulunacaklarını telkin etmiş, bunu ʻanlaʼtmıştır. Bu nimet, İslâm nimeti ve kurtuluşlarının sebebi olan, kulu Muhammed (s.a.)'e "hiçbir eğrilik bırakmadan" inzâl ettiği kitabıdır. Onda eğrilik namına hiçbir şey[1] bırakmamıştır. Somut şeylerde *ʻavec* nasılsa, soyut şeylerde de *ʻivec* öyledir. Maksat, Kur'ân'ın mânalarında ihtilâf ve çelişki olmadığını, ondaki hiçbir şeyin hikmet ve doğruluk sınırlarının dışına çıkmadığını ifade etmektir.

[2] **Şayet** "قَيِّمًا (dosdoğru) ifadesi neyle mansūbdur?" **dersen şöyle derim:** En güzel yorum bunun gizli bir fiille mansūb olduğunu düşünmektir, الْكِتَابَ kelimesinin hali olduğunu düşünmek değildir; çünkü لم يَجْعَلْ (kılmadı) ifadesi أَنْزَلَ (indirdi) fiiline atıftır ve sıla cümlesinin kapsamına dâhildir. Dolayısıyla bu ifadeyi "kitab"ın hali olarak düşünen kimse, hal ile hal sahibi arasında sıla cümlesinin bir kısmını koyarak bunları birbirinden ayırmış olur. Bu durumda cümlenin takdiri, "Onda bir eğrilik kılmamış, onu dosdoğru kılmıştır." şeklinde olur; çünkü ondan eğriliği olumsuzladığı zaman, hakkında dosdoğruluk sübut bulmuş olmaktadır.

1 Gerçeğe aykırılık, tutarsızlık, çelişki, anlamsızlık vs. / ed.

سورة الكهف

مكية وهي مئة وإحدى عشرة آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا﴾

٥ ٢-﴿قَيِّمًا لِيُنْذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا مِنْ لَدُنْهُ وَيُبَشِّرَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا حَسَنًا﴾

٣-﴿ماكِثِينَ فِيهِ أَبَدًا﴾

٤-﴿وَيُنْذِرَ الَّذِينَ قالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا﴾

٥-﴿ما لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ وَلا لِآبائِهِمْ كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْواهِهِمْ إِنْ يَقُولُونَ إِلّا كَذِبًا﴾ ١٠

[١]لقن الله عباده وفقههم كيف يثنون عليه ويحمدونه على أجزل نعمائه عليهم وهي نعمة الإسلام، وما أنزل على عبده محمد ﷺ من الكتاب الذي هو سبب نجاتهم وفوزهم {وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجَا} ولم يجعل له شيئًا من العوج قط، والعوج في المعاني كالعوج في الأعيان، والمراد نفي الاختلاف والتناقض عن معانيه، وخروج شيء منه ١٥ من الحكمة والإصابة فيه.

[٢]فإن قلت: بم انتصب {قَيِّمًا}؟ قلت: الأحسن أن ينتصب بمضمر ولا يجعل حالًا من الكتاب؛ لأنّ قوله {وَلَمْ يَجْعَلْ} معطوف على أنزل، فهو داخل في حيز الصلة، فجاعله حالًا من الكتاب فاصل بين الحال وذي الحال ببعض الصلة، وتقديره: ولم يجعل له عوجا جعله قيمًا؛ لأنه إذا نفى عنه العوج فقد أثبت له الاستقامة.

[3] **Şayet** “Hem eğriliğin olmadığını hem de dosdoğru olduğunu birlikte söylemenin ne faydası var ki? Bunlardan biri yekdiğerini gereksiz kılmıyor mu?” **dersen şöyle derim:** Bu şekilde ifade etmenin faydası tekittir. Zira nice dosdoğru olan, dosdoğru olduğuna şahitlik edilen şey vardır ki dikkatle incelendiğinde içerisinde küçücük de olsa bir eğrilik bulunur. قَيِّمًا kelimesinin, “diğer ilahî kitaplara hâkim, onları tasdik eden, onların doğruluğuna şahitlik eden” anlamında olduğu da, “kulların maslahatlarını gözeten, onlar için gerekli olan şer’î meseleleri gözeten” anlamında olduğu da söylenmiştir. Kelime *kıyem*^{en} şeklinde de okunmuştur.

[4] *Enzera* (uyardı) fiili iki mef‘ûl alır, nitekim إِنَّا أَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا (Şüphesiz, sizi yakın bir azaba karşı uyarmış olduk. [Nebe’ 78/40]) ifadesinde de böyle kullanılmıştır. Burada ise iki mef‘ûlden sadece birini zikretmekle yetinilmiştir. İfadenin aslı, “İnkâr edenleri ‘şiddetli bir azapla uyarsın diye’” şeklindedir. بَأس (sert) kelimesi بِعَذَابٍ بَئِيسٍ (Şiddetli bir azapla… [A‘râf 7/165]) âyetindeki gibidir. Bu fiil *be’use’l-’azâb*^{u} (Azap şiddetlendi / sert oldu.) ve *be’use’r-racul*^{ü} *be’s*^{en} *ve be’âset*^{en} (Adam şiddetlendi / sert oldu.) şeklinde kullanılır.

[5] مِنْ لَدُنْهُ ifadesi, “O’nun katından” anlamındadır. Ayrıca bu ifade Dal’ın zammeye çalan sükûnuyla ve Nun’un kesresi ile *min led*^{ü}*nihî* şeklinde de okunmuştur. يبشر kelimesi de tahfif ile (*yebşuru*) okunduğu gibi şedde ile de (*yubeşşiru*) okunmuştur.

[6] **Şayet** “Neden يُنْذِر (uyarsın) fiilinin iki mef‘ûlünden sadece birinin zikredilmesi ile yetinilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Söz konusu olan esas husus, uyarıya konu olan şeydir. Bu sebeple, sadece onun zikredilmesi ile yetinilmesi gerekmiştir. Bunun delili de “‘Allah çocuk edindi!’ diyenleri uyarsın.” ifadesinde uyarının muhataplarının zikredilmiş, uyarı konusunun ise zikredil**me**miş olmasıdır. Nitekim “Güzel bir mükâfat olduğunu müjdelesin.” ifadesinde aynı durum “müjde” fiili için söz konusudur. Burada da önceki ifadelerde geçenlerden dolayı müjdeye konu olan husus zikredilmiş, muhatap zikredilmemiştir. Güzel mükâfattan maksat ise cennettir.

[7] “Onların *bilgi*leri yoktur.” Yani Allah’ın çocuk edindiği iddiasına dair bilgileri yoktur. Bu sözleri bir bilgiden sâdır olmuş değildir, aksine aşırı bir cehaletten ve ataları taklit etmekten sâdır olmuştur ki ataları da bunu şeytanın vesvesesinden almışlardır.

[8] **Şayet** “Allah’ın evlat edinmesi bizatihi imkânsız bir husustur. O halde nasıl ‘Onların *bilgi*leri yoktur.’ denilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, “Bilgileri yoktur, çünkü bu husus imkân dışı olduğu için bilinecek bir husus değildir.” şeklindedir. Bir şeyin bilinmemesi

[٣] فإن قلت: ما فائدة الجمع بين نفي العوج وإثبات الاستقامة، وفي أحدهما غنى عن الآخر؟ قلت: فائدته التأكيد، فرب مستقيم مشهود له بالاستقامة ولا يخلو من أدنى عوج عند السبر والتصفح. وقيل: قيما على سائر الكتب مصدقًا لها، شاهدًا بصحتها. وقيل: قيمًا بمصالح العباد وما لا بدّ لهم منه من الشرائع وقرئ «قِيَمًا».

[٤] «أنذر» متعدّ إلى مفعولين، كقوله {إِنَّا أَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا} [النبأ: ٤٠] فاقتصر على أحدهما، وأصله {لِيُنْذِرَ} الذين كفروا {بَأْسًا شَدِيدًا} والبأس من قوله {بِعَذَابٍ بَئِيسٍ} [الأعراف: ١٦٥] وقد بؤس العذاب وبؤس الرجل بأسًا وبآسة.

[٥] {مِنْ لَدُنْهُ} صادرًا من عنده. وقرئ «من لدنه» بسكون الدال مع إشمام الضمة وكسر النون {وَيُبَشِّرُ} بالتخفيف والتثقيل.

[٦] فإن قلت: لم اقتصر على أحد مفعولى أنذر؟ قلت: قد جعل المنذر به هو الغرض المسبوق إليه، فوجب الاقتصار عليه. والدليل عليه تكرير الإنذار في قوله {وَيُنْذِرَ الَّذِينَ قالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا} متعلقًا بالمنذرين من غير ذكر المنذر به، كما ذكر المبشر به في قوله {أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا حَسَنًا} استغناء بتقدّم ذكره. والأجر الحسن: الجنة.

[٧] {مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ} أي بالولد أو باتخاذه، يعني أنّ قولهم هذا لم يصدر عن علم ولكن عن جهل مفرط وتقليد للآباء، وقد اشتملته آباؤهم من الشيطان وتسويله.

[٨] فإن قلت: اتخاذ الله ولدًا في نفسه محال، فكيف قيل: ما لهم به من علم؟ قلت: معناه ما لهم به من علم؛ لأنه ليس مما يعلم لاستحالته، وانتفاء العلم بالشيء

ya onun bilgisine ulaşan yolu bilmemekten kaynaklanır ya da o şeyin bizzat kendisinin imkânsız olmasından, bilinmesinin mümkün olmamasından kaynaklanır.

[9] كَبُرَتْ كَلِمَةً nasb ile *kelimet*^en şeklinde okunduğu gibi ref' ile *kelimet*^ün şeklinde de okunmuştur. Mansūb okunuşunun gerekçesi temyiz olması, merfû' oluşunun gerekçesi ise fâ'il olmasıdır. Ancak mansūb okunması durumunda anlam daha kuvvetli ve açıktır ve hayret mânasını da ihtiva eder. Sanki "Ne kadar da büyük bir kelimedir!" denilmiş olur. "Ağızlarından çıkan" ifadesi *kelime*nin sıfatı olup, onların böyle bir sözü ağızlarına alıp konuşmakla sergilemiş oldukları cüretin ne kadar büyük olduğunu ifade etmektedir. Nitekim şeytanın insanların kalplerine vesvese olarak verdiği ve insanların da akıllarına düşen kötü birtakım sözler vardır ki insanlar bunları açık açık söyleyemez, bunları dilleri ile ifade edemezler. Aksine kendilerini tutar, açığa vurmaktan uzak durmaya çalışırlar. Bu tür sözler dahi söylenemezken, onların ağızlarından çıkan bu çirkin sözler nasıl söylenebilir!?

[10] كَبُرَتْ Bâ'nın zammeye çalan sükûnuyla *keburat* şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "كَبُرَتْ'daki zamir nereye gider?" **dersen şöyle derim:** Muhatapların "Allah evlat edindi." şeklindeki sözlerine gider. Bunun *kelime* olarak isimlendirilmiş olması, tıpkı kasidenin *kelime* olarak isimlendirilmesi gibidir.

6. İşbu söze iman etmiyorlar diye üzüntünden, neredeyse arkalarından kendini paralayacaksın.

[11] Yüce Allah Peygamber (s.a.)'i ve ondan yüz çeviren, ona iman etmeyen kimselerin durumunu, bu durum karşısında Peygamber (s.a.)'in yüreğinde hissettiği hüzün ve acıyı, sevdiklerinden, yakınlarından ayrı düşmüş ve bu yüzden onların peşinden hasretle gözyaşı döken, onların üzüntüsüyle, ayrılık acısıyla kendisini perişan eden kimsenin durumuna benzetmiştir. Bu ifade aslına uygun olarak باخِعٌ نَفْسَكَ şeklinde okunduğu gibi izafet şeklinde *bâhi'u nefsike* şeklinde de okunmuştur. Anlam, "Kendini yok etmekte, helâk olmaktasın!" şeklindedir. Devamındaki ifadeyi إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا (iman etmiyorlar diye) şeklinde okuyanlara göre bu ifade gelecek zamana, *en lem yü'minû* (iman etmediler diye) şeklinde okuyanlara göre ise geçmiş zamana yönelik yorumlanmıştır. "Bu söz"den maksat Kur'ân'dır. أَسَفًا ifadesi mef'ûlün leh olup, "aşırı hüzün ve öfke sebebiyle" anlamındadır. Bu ifadenin hal olması da mümkündür. *Esef* kelimesi hüzün ve kızgınlıkta aşırılıktır. Nitekim *racul*^ün *esif*^ün denildiği gibi *racül*^ün *esîf*^ün da denilir.

إمّا للجهل بالطريق الموصل إليه، وإما لأنه في نفسه محال لا يستقيم تعلق العلم به.

[٩] قرئ «كبرت كلمة»، وكلمة: بالنصب على التمييز والرفع على الفاعلية، والنصب أقوى وأبلغ. وفيه معنى التعجب، كأنه قيل: ما أكبرها كلمة. و{تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ} صفة للكلمة تفيد استعظامًا لاجترائهم على النطق بها وإخراجها من أفواههم، فإن كثيرًا مما يوسوسه الشيطان في قلوب الناس ويحدّثون به أنفسهم من المنكرات لا يتمالكون أن يتفوّهوا به ويطلقوا به ألسنتهم، بل يكظمون عليه تشوّرا من إظهاره، فكيف بمثل هذا المنكر؟

[١٠] وقرئ «كبْرت» بسكون الباء مع إشمام الضمة. فإن قلت: إلام يرجع الضمير في كبرت؟ قلت: إلى قولهم {اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا} وسميت كلمة كما يسمون القصيدة بها.

٦-﴿فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ عَلَى آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا﴾

[١١] شبهه وإياهم حين تولوا عنه ولم يؤمنوا به وما تداخله من الوجد والأسف على توليهم، برجل فارقه أحبته وأعزته فهو يتساقط حسرات على آثارهم ويبخع نفسه وجدًا عليهم وتلهفًا على فراقهم. وقرئ «باخع نفسك»، على الأصل، وعلى الإضافة: أي قاتلها ومهلكها، وهو للاستقبال فيمن قرأ «إن لم يؤمنوا» وللمضي فيمن قرأ «أن لم يؤمنوا» بمعنى: لأن لم يؤمنوا {بِهَذَا الْحَدِيثِ} بالقرآن {أَسَفًا} مفعول له، أي لفرط الحزن. ويجوز أن يكون حالا والأسف: المبالغة في الحزن والغضب. يقال: رجل أسف وأسيف.

7. Şüphesiz Biz, yeryüzündeki şeyleri oranın süsü kıldık ki kimlerin daha güzel amel ettiğini sınayalım...

8. Ve Biz, onun üzerindekileri elbette kuru bir toprak haline getireceğiz!

9. Yoksa sen, mağaradakilerin, o kitabedekilerin Bizim (Arz'la ilgili bu doğal) mucizelerimizden daha ilginç olduğunu mu sandın?

10. Hani, o yiğitler 'mağara'ya sığınmışlardı da "Ya Rabbi! Bize katından bir rahmet ver de içinde bulunduğumuz şu durumdan bize bir çıkış yolu göster." demişlerdi.

11. Biz de 'mağara'da kulaklarına sayılı yıllarca engel koymuştuk.

[12] "Yeryüzündeki şeyleri" yani yeryüzüne ve halkına ziynet olmaya uygun dünyevî güzellik ve süsleri [oranın süsü kıldık] "ki kimlerin daha güzel amel ettiğini sınayalım." Güzel amel, dünyaya gereğinden fazla değer vermemek, dünyaya aldanmayı terk etmektir. Sonra "Ve Biz, onun üzerindekileri elbette kuru bir toprak haline getireceğiz!" ifadesiyle Allah Teâlâ dünyaya meyletmekten insanları soğutmuştur; yani dünyanın ziyneti tıpkı başlangıçta verimli ve yemyeşil iken daha sonra hiçbir bitki içermeyen çorak arazi haline gelmiş, güzelliği gitmiş, cazibesi yok olmuş, ziynet sayılacak yönleri giderilmiş, yani canlıları öldürülmüş, bitki ve ağaçları kurutulmuş kupkuru toprağa benzetmiştir.Allah Teâlâ burada önce küllî âyetleri / kanıtları çerçevesinde yeryüzünü üzerinde yaratmış olduğu sayısız cins ile süslemiş olmasını ve ardından bunların hepsinin sanki hiç olmamış gibi giderileceğini zikretmiş, ardından da "Yoksa sen … mu sandın!?" buyurmuştur. Demek istemektedir ki bu[1], Ashâb-ı Kehf kıssasından, onların uzun bir süre hayatta tutulmalarından daha muazzamdır.

[13] *Kehf*, dağdaki geniş mağara demektir. *Rakīm*, köpeklerinin ismidir. Şair Ümeyye b. Ebi's-Salt [v. 8/630] şöyle demiştir:

> Bir tek Rakīm var eşiklerinde bekleyen;
> Topluluk mağarada uykuda iken.

[14] *Rakīm*in, mağaranın girişine konulmuş kurşundan bir levha olup üzerinde onların isimlerinin yazılı olduğu da, insanların onların hikâyelerini dağa nakşederek yazdıkları da söylenmiştir. Yine, mağaranın bulunduğu vadinin ismi olduğu, dağın ismi olduğu, yerleşim birimlerinin ismi olduğu ve onların Filistin'in aşağısında Ğadbân ve Eyle bölgeleri arasındaki mekânlarının ismi olduğu da söylenmiştir.

1 Her kış ve bahar tekrarlanan bu tabiat mucizesi. / ed.

٧-﴿إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الأَرْضِ زِينَةً لَهَا لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا﴾

٨-﴿وَإِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَعِيدًا جُرُزًا﴾

٩-﴿أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا﴾

١٠-﴿إِذْ أَوَى الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا﴾ ٥

١١-﴿فَضَرَبْنَا عَلَى آذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا﴾

[١٢] {مَا عَلَى الأَرْضِ} يعني ما يصلح أن يكون زينة لها ولأهلها من زخارف الدنيا وما يستحسن منها {لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُم أَحْسَنُ عَمَلًا} وحسن العمل: الزهد فيها وترك الاغترار بها، ثم زهد في الميل إليها بقوله {وَإِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا} من هذه ١٠ الزينة {صَعِيدًا جُرُزًا}. يعني مثل أرض بيضاء لانبات فيها، بعد أن كانت خضراء معشبة، في إزالة بهجته، وإماطة حسنه، وإبطال ما به كان زينة من إماتة الحيوان وتجفيف النبات والأشجار، ونحو ذلك ذكر من الآيات الكلية تزيين الأرض مما خلق فوقها من الأجناس التي لا حصر لها وإزالة ذلك كله كأن لم يكن. ثم قال {أَمْ حَسِبْتَ} يعني أن ذلك أعظم من قصة أصحاب الكهف وإبقاء حياتهم مدّة طويلة.

١٥ [١٣] والكهف: الغار الواسع في الجبل {وَالرَّقِيمِ} اسم كلبهم. قال أمية ابن أبي الصلت:

وَلَيْسَ بِهَا إلّا الرَّقِيمُ مُجَاوِرًا ۞ وَصِيدَهُمُ وَالْقَوْمُ في الْكَهْفِ هُمَّدُ

[١٤] وقيل: هو لوح من رصاص رقمت فيه أسماؤهم جعل على باب الكهف. وقيل: إن الناس رقموا حديثهم نقرًا في الجبل. وقيل: هو الوادي الذي فيه الكهف. ٢٠ وقيل: الجبل. وقيل: قريتهم. وقيل: مكانهم بين غضبان وأيلة دون فلسطين.

[15] "Daha ilginç olduğunu mu sandın?" Yani bizim mucizelerimizden daha ilginç bir mucize olduğunu mu sandın? عَجَبًا ifadesi mastar ile yapılmış bir niteleme şeklindedir. Ya da *zâtu ʿaceb* (ilginçliği bulunan) anlamındadır.

[16] "Bize katından" yani rahmet hazinelerinden "bir rahmet [ver]." Bu da mağfiret, rızık ve düşmandan emin olmaktır. "İçinde bulunduğumuz şu durumdan bize bir çıkış yolu göster." Yani kâfirlerden ayrıştığımız şu noktada bize bir çıkış yolu göster de bu yol sayesinde hidayet ehli kimseler olalım. Ya da bütün işimizi doğru yol kıl. Bu durumda, ifade *ra'eytü minke esed*en (Sende bir aslan görüyorum.) ifadesine benzer. (Yani Min harf-i ceri kısmîlik anlamında değildir).

[17] "Biz de kulaklarına engel koymuştuk." Kulaklarına işitmelerini engelleyecek bir perde koymuştuk. Yani onları ağır bir uykuya daldırmıştık ki sesler bu uyku esnasında onları uyandıramıyordu. Nitekim çok ağır uykuya dalmış kimseye yüksek sesle seslenildiği halde duymadığını, uyanmadığını görürsün. Âyette koyma fiilinin mefʿûlü olan "perde" hazfedilmiştir, bu tıpkı *benâ ʿalâ imraetihî* ifadesi gibidir; bununla hanımı için *çadır* kurduğunu anlatmak istemektedirler.

[18] سِنِينَ عَدَدًا (sayılı yıllarca). Burada *ʿaded*en ifadesi *zevâti ʿaded*in (sayılı) anlamındadır. Bununla çokluk mânası kastedilmiş olabileceği gibi azlık mânası da kastedilmiş olabilir; çünkü bizce çok olan, Allah'a göre azdır. Nitekim Allah Teâlâ "(Dünyada) ancak gündüzün tek bir saati kadar kalmış gibi olacaklar!" [Ahkāf 46/35] buyurmuştur. Zeccâc [v. 311/923] ise şöyle demiştir: Bir şey azsa, miktarı zaten bilinir ve sayılmasına ihtiyaç olmaz; ama çoksa o zaman saymaya ihtiyaç duyulur. [Dolayısıyla burada *sayılı* ifadesi kullanıldığına göre mağara yılları çok demektir.]

12. Sonra onları dirilttik ki, iki taraftan hangisi bunların beklediği süreyi aklında tutmakta, bilelim.

[19] أَيُّ (hangi) ifadesi soru anlamı da ihtiva eder, bu yüzden لِنَعْلَمَ (bilelim diye) fiili buna taalluk etmemiş, üzerinde amel etmemiştir. لِنَعْلَمَ (bilelim diye) ifadesi *li-yuʿleme* (bilinsin diye) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda ifade yine *eyyü* üzerinde amel etmez, çünkü *eyyü* bu fiil kendisine isnat edildiği için değil, mübteda olduğu için merfûʿdur. Bu okuyuşa göre *yuʿlemu*nun nâib-i **fâʿili**, cümlenin muhtevasıdır. Nitekim diğer okuyuştaki *na'leme*nin mefʿûlü de odur.

[١٥] {كَانُوا} آية {عَجَبًا} من آياتنا وصفًا بالمصدر، أو على: ذات عجب.

[١٦] {مِنْ لَدُنكَ رَحْمَةً} أي رحمة من خزائن رحمتك، وهي المغفرة والرزق والأمن من الأعداء {وَهَيِّىءْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا} الذي نحن عليه من مفارقة الكفار {رَشَدًا} حتى نكون بسببه راشدين مهتدين، أو اجعل أمرنا رشدًا كله، ٥ كقولك: رأيت منك أسدًا.

[١٧] {فَضَرَبْنَا عَلَى آذَانِهِمْ} أي ضربنا عليها حجابًا من أن تسمع، يعني أنمناهم إنامة ثقيلة لا تنبههم فيها الأصوات، كما ترى المستثقل في نومه يصاح به فلا يسمع ولا يستنبه، فحذف المفعول الذي هو الحجاب كما يقال: بنى على امرأته، يريدون: بنى عليها القبة.

١٠ [١٨] {سِنِينَ عَدَدًا} ذوات عدد، فيحتمل أن يريد الكثرة وأن يريد القلة؛ لأن الكثير قليل عنده، كقوله {لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ} [الأحقاف: ٣٥] وقال الزجاج: إذا قل فهم مقدار عدده فلم يحتج أن يعدّ، وإذا كثر احتاج إلى أن يعد.

١٢-﴿ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ أَحْصَى لِمَا لَبِثُوا أَمَدًا﴾

١٥ [١٩] {أَيُّ} يتضمن معنى الاستفهام، فعلق عنه {لِنَعْلَمَ} فلم يعمل فيه. وقرئ «ليُعْلَمَ»، وهو معلق عنه أيضًا؛ لأن ارتفاعه بالابتداء لا بإسناد "يعلم" إليه وفاعل "يعلم" مضمون الجملة كما أنه مفعول «نعلم».

[20] "İki taraftan hangisi" ne kadar süre kaldıkları konusunda ihtilâf eden iki taraftan hangisi. Zira onlar uyandıklarında bu konuda ihtilâfa düşmüşlerdir. Nitekim "İçlerinden biri, 'Ne kadar kaldınız?' dedi. Dediler ki: 'Bir gün veya daha az bir müddet kalmışızdır.' [Ama sonra] şöyle dediler: "Ne kadar kaldığınızı Rabbiniz daha iyi bilir." [Kehf 18/19] âyeti bunu ifade etmektedir. "Ne kadar kaldığınızı Rabbiniz en iyi bilir." diyenler kalış sürelerinin oldukça uzun olduğunu düşünenlerdi. Ya da bu ifade, "Onlar dışında ihtilâfa düşen iki gruptan hangisi?" anlamındadır.

[21] أَحْصَى mazi fiil olup, "hangisinin kesin olarak saydığını…"; أَمَدًا ise bekledikleri vakti anlamındadır. **Şayet** "أَحْصَى kelimesini ism-i tafdil kalıbında ("daha iyi hesapladığını…" anlamında) değerlendirenler hakkında ne dersin?" **dersen şöyle derim:** Doğru görüş bu değildir; çünkü sülâsî mücerred dışında bir babtan ism-i tafdil kalıbının *ef'alu* şeklinde gelmesi kıyasa uymamaktadır. *A'dâ mine'l-cerb* (Uyuz hastalığından daha düşman!) ve *eflesü min İbni'l-Müzellâk* (İbn Muzellâk'tan daha müflis!) ifadeleri kuraldışıdır. Bu şâz kullanımı esas alarak kıyas yapmak ise Kur'ân dışında bile mümkün değildir, Kur'ân söz konusu olduğunda nasıl mümkün olabilir ki!? Ayrıca أَمَدًا kelimesi ya [أَحْصَى ism-i tafdil kabul edilerek] *ef'alu* kalıbıyla mansūb olmalıdır -oysa bu kalıp amel etmez- ya da لَبِثُوا (kaldılar) fiili ile mansup olmalıdır ki bu durumda da anlam doğru çıkmaz. **Şayet** "Ben bu kelimeyi, kendisine delalet eden gizli bir fiille nasp ediyorum. Nitekim bunun bir benzeri de şairin;

Ve miğferlere kılıçla vurmada bizden ustasını (görmedim)!..

şeklindeki ifadesinde vardır -ki şair burada *nadribu'l-kavânis*[e] (miğferlere vururuz) demek istemiştir-" **diye iddia edersen** أَحْصَى'nın fiil olduğunu kabul etmekten kaçınarak, yakın ve tedavülde olan kullanımdan uzaklaşmış; ama daha sonra bir başka fiil takdir etmek ve bu fiili de gizli kılmak zorunda kalmış olursun.

[22] **Şayet** "Yüce Allah onların kaldıkları süreyi bilme meselesini nasıl kulaklarına perde vurmanın amacı olarak (لنعلمَ) ifade etmiştir?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ ezelden beri bunu zaten bilmektedir; kastettiği, durumun onlar için açığa çıkmasına dair bilgidir ki bundan maksat da onların daha fazla ibret almaları ve imanlarının artması ve bu durumun o zamanda yaşayan müminler için bir lutuf, kâfirler için ise apaçık bir mucize olmasını sağlamaktır.

[٢٠] {أَيُّ الحِزْبَيْنِ} المختلفين منهم في مدّة لبثهم؛ لأنهم لما انتبهوا اختلفوا في ذلك، وذلك قوله {قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ} [الكهف: ١٩] وكان الذين قالوا ربكم أعلم بما لبثتم: هم الذين علموا أن لبثهم قد تطاول أو أي الحزبين المختلفين من غيرهم.

٥ [٢١] و{أَحْصَى} فعل ماض أي أيهم ضبط {أَمَدًا} لأوقات لبثهم. فإن قلت: فما تقول فيمن جعله من أفعل التفضيل؟ قلت: ليس بالوجه السديد، وذلك أن بناءه من غير الثلاثي المجرّد ليس بقياس. ونحو «أعدى من الجرب»، و «أفلس من ابن المذلق» شاذ. والقياس على الشاذ في غير القرآن ممتنع، فكيف به؟ ولأن {أَمَدًا} لا يخلو: إما أن ينتصب بأفعل فأفعل لا يعمل. وإما أن ينصب ١٠ بلبثوا، فلا يسدّ عليه المعنى. فإن زعمت أني أنصبه بإضمار فعل يدل عليه أحصى، كما أضمر في قوله:

وَأَضْرَبَ مِنَّا بِالسُّيُوفِ القَوَانِسَا ۞

على: نضرب القوانس، فقد أبعدت المتناول وهو قريب، حيث أبيت أن يكون أحصى فعلًا، ثم رجعت مضطرًا إلى تقديره وإضماره.

١٥ [٢٢] فإن قلت: كيف جعل الله تعالى العلم بإحصائهم المدّة غرضًا في الضرب على آذانهم؟ قلت: الله عز وجل لم يزل عالمًا بذلك، وإنما أراد ما تعلق به العلم من ظهور الأمر لهم، ليزدادوا إيمانًا واعتبارًا، ويكون لطفًا لمؤمني زمانهم، وآية بينة لكفاره.

13. Onların başından geçenleri şimdi sana gerçek hâliyle anlatacağız: Bunlar öyle yiğitlerdi ki Rablerine iman etmişler, Biz de onların hidayetini artırmış;

14. kalplerini pekiştirmiştik... Hani kıyam edip de şöyle demişlerdi: "Bizim Rabbimiz göklerin ve yerin Rabbidir. Biz O'ndan başkasını tanrı diye çağırmayız, aksi takdirde gerçekten haksızlık etmiş oluruz!"

15. "Şu kavmimiz Allah'tan başka birtakım tanrılar edinmişler! Bunlara dair güçlü bir kanıt getirseler ya! Uydurduğu yalanı Allah'a isnat edenden daha zalimi olabilir mi?!"

[23] "Biz de" muvaffakiyet ve sebat vererek "onların hidayetini artırmış;" vatanlarını ve nimetlerini terk edip dinleri uğruna gurbete firar etmeye sabretme konusunda "kalplerini pekiştirmiştik." Hak sözü söyleme ve İslâm'ı açıkça ilan edip savunma konusunda onları cesaretlendirmiştik. "Hani" zorba Dekyânûs'un karşısında, putlara tapmayı terketmiş olmalarından ötürü kendilerini kınadığı sırada hiç korkmadan "kıyam edip, şöyle demişlerdi: Bizim Rabbimiz göklerin ve yerin Rabbidir; biz O'ndan başkasını tanrı diye çağırmayız; aksi takdirde gerçekten saçmalamış oluruz!" شَطَطًا ifadesi *kavl*^en^ *zâ-şatat*^in^ (haddini aşan, saçmasapan söz) demektir; *şatat* ise zulümde aşırı gitmek demek olup "uzaklaştı" anlamında *şatta* fiilinden türemiştir. Bu kökten türetilerek *eşatta fi's-sevm*^i^ (İdare etmede aşırı gitti.) ve benzeri ifadeler kullanılır.

[24] هَؤُلَاءِ mübteda, قَوْمُنَا atf-ı beyan; إِتَّخَذُوا ise haberdir, ama yadırgama mânası taşır. "Bunlara dair" yani bunlara kulluk etme konusunda "güçlü bir kanıt getirseler ya!.." Bu ifadede muzāf hazfedilmiştir. "Güçlü bir kanıt" ifadesi susturma maksadıyla kullanılmıştır; çünkü puta tapmaya güçlü bir kanıt getirmek imkânsızdır. Bu ifade taklidin yanlışlığına, dinde muhakkak sahih ve sabit delillere dayanmanın gerekliliğine delildir.

[25] "Uydurduğu yalanı Allah'a isnat edenden" yani ona şirk koşandan [daha zalimi olabilir mi?!]

16. (Neticede, birbirlerine) "Madem onlardan ve -Allah dışında- bütün taptıklarından uzaklaştınız, o halde 'mağara'ya sığının ki Rabbiniz sizin için rahmetini yaysın ve size uygun bir ortam hazırlasın." (dediler.)

[26] "Madem onlardan uzaklaştınız" ifadesi, onların kendi aralarındaki konuşmalarıdır. Dinleri uğrunda firar etme konusunda kararları kesinleşince bu konuşmayı yapmışlardır.

١٣-﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَأَهُمْ بِالْحَقِّ إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاهُمْ هُدًى﴾

١٤-﴿وَرَبَطْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ لَنْ نَدْعُوَ مِنْ دُونِهِ إِلَهًا لَقَدْ قُلْنَا إِذًا شَطَطًا﴾

١٥-﴿هَؤُلاءِ قَوْمُنَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً لَوْلا يَأْتُونَ عَلَيْهِمْ بِسُلْطَانٍ بَيِّنٍ فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللهِ كَذِبًا﴾

[٢٣] {وزدناهم هُدًى} بالتوفيق والتثبيت. {وَرَبَطْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ} وقويناها بالصبر على هجر الأوطان والنعيم، والفرار بالدين إلى بعض الغيران، وجسرناهم على القيام بكلمة الحق والتظاهر بالإسلام {إِذْ قَامُوا} بين يدي الجبار وهو دقيانوس، من غير مبالاة به حين عاتبهم على ترك عبادة الصنم {فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ... شَطَطًا} قولا ذا شطط، وهو الإفراط في الظلم والإبعاد فيه، من شط: إذا بعد. ومنه أشط في السوم وفي غيره.

[٢٤] {هَؤُلاء} مبتدأ، و{قَوْمُنَا} عطف بيان و{اتَّخَذُوا} خبر وهو إخبار في معنى إنكار {لَوْلَا يَأْتُونَ عَلَيْهِمْ} هلا يأتون على عبادتهم، فحذف المضاف {بِسُلْطَانٍ بَيِّنٍ} وهو تبكيت؛ لأنّ الإتيان بالسلطان على عبادة الأوثان محال، وهو دليل على فساد التقليد، وأنه لا بد في الدين من الحجة حتى يصح ويثبت.

[٢٥] {افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا} بنسبة الشريك إليه.

١٦-﴿وَإِذِ اعْتَزَلْتُمُوهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ فَأْوُوا إِلَى الْكَهْفِ يَنْشُرْ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيُهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مِرْفَقًا﴾

[٢٦] {وَإِذِ اعْتَزَلْتُمُوهُمْ} خطاب من بعضهم لبعض، حين صممت عزيمتهم على الفرار بدينهم.

[27] “Ve bütün taptıklarından” ifadesi zamire atıf olarak mansūbdur, yani onları ve Allah dışında mabutlarını terk ettiniz. إِلاَّ اللهَ (Allah dışında) ifadesi muttasıl istisna olabilir. Zira rivayet edildiğine göre kavimleri tıpkı Mekkeliler gibi Allah’ı yaratıcı olarak kabul ediyorlar, fakat O’na şirk koşuyorlarmış. Ancak bu istisna, munkatı bir istisna da olabilir. إِلاَّ اللهَ ifadesinin bir ara cümle olup Yüce Allah’ın bu grubun Allah’tan başka hiçbir şeye tapınmadıklarına dair vermiş olduğu bir haber olduğu [aralarında yaptıkları konuşmaya dâhil olmadığı] da söylenmiştir.

[28] مرْفَقًا Mim’in fethası ile okunduğu gibi kesresi ile de okunmuştur; kendisinden faydalanılan şey anlamına gelir.

[29] Bunu ya Allah’ın ihsanına olan güvenlerinden ve O’na tevekkül etmiş, kesin iman etmiş olmaları nedeniyle ümitlerinin çok kuvvetli olmasından dolayı söylemişlerdir ya da bunu onlara kendi dönemlerindeki bir peygamber haber vermiştir. Bir diğer ihtimal ise içlerinden birinin peygamber olmasıdır.

17. Onlar ‘mağara’nın iç kısmında iken güneşin -doğduğunda- ‘mağara’larının sağ tarafına yöneldiğini, battığında da onları sol tarafa doğru makasladığını görürdün... Bu, Allah’ın âyetlerindendir. Allah kimi doğru yola getirirse doğru yola eren odur, kimi de şaşırtırsa artık onun için yol gösterici bir velî bulamazsın.

[30] “Yöneldiğini” yani meylettiğini [görürsün]. تَزَاوَرُ ifadesinin aslı *tetezâverudur*; (İkinci) Tâ, Ze’ye idğam edilerek ya da hazfedilerek (*tezâveru*) hafifletme yapılmıştır. Kelime her iki şekilde de okunmuştur. Ayrıca, *tehmerru* vezninde *tezverru; tehmârru* vezninde *tezvârru* da okunmuştur ki bütün bu okuyuşlarda kelime meyletme anlamına gelen *ez-zever* kökünden türemiştir. Bir kimse diğerine meylettiği, ona gittiği zaman *zârahû* (Onu ziyaret etti.) denilir; *ez-zever* de doğruluktan ayrılmak demektir. ذَاتُ اليَمِينِ (sağlı) ifadesi sağ tarafa anlamındadır. Asıl anlamı, “adına sağ denilen tarafa” şeklindedir. “Makasladığını” yani onları teğet geçtiğini, onlara yaklaşmadığını görürsün. تقْرِضُهُم ifadesi kopma ve ayrılma, uzaklaşma anlamından alınmıştır. Şair Zu’r-Rumme [v. 117/735] şöyle demiştir:

> Hevdeçlerdeki hanımlara baktım ki kum tepelerini sol taraftan kesiyorlar (teğet geçiyorlar)
>
> Sağ taraflarında ise (onları koruyan) süvariler.

[31] “Onlar mağaranın iç kısmında” yani geniş iç kısmında iken; yani -Allah tarafından korunuyor olmasalar güneşin kolaylıkla vuracağı geniş ve açık bir alanda oldukları halde- gün boyu gölgede kalıyorlar, güneş onlara ne doğarken ne de batarken isabet ediyor.

[٢٧] {وَمَا يَعْبُدُونَ} نصب، عطف على الضمير، يعني وإذ اعتزلتموهم واعتزلتم معبوديهم {إِلَّا اللَّهَ} يجوز أن يكون استثناء متصلًا، على ما روي أنهم كانوا يقرون بالخالق ويشركون معه كما أهل مكة. وأن يكون منقطعًا. وقيل: هو كلام معترض إخبار من الله تعالى عن الفئة أنهم لم يعبدوا غير الله.

٥ [٢٨] {مِرْفَقًا} قرئ بفتح الميم وكسرها، وهو ما يرتفق به، أي ينتفع.

[٢٩] إما أن يقولوا ذلك ثقة بفضل الله وقوّة في رجائهم لتوكلهم عليه ونصوع يقينهم. وإما أن يخبرهم به نبي في عصرهم، وإما أن يكون بعضهم نبيًا.

١٧-﴿وَتَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَتْ تَزَاوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَإِذَا غَرَبَتْ تَقْرِضُهُمْ ذَاتَ الشِّمَالِ وَهُمْ فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ ذَلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرْشِدًا﴾ ١٠

[٣٠] {تَزَاوَرُ} أي تمايل، أصله تتزاور فخفف بإدغام التاء في الزاي أو حذفها. وقد قرئ «بهما». وقرئ «تزورّ» و«تزوارّ» بوزن تحمرّ وتحمارّ، وكلها من الزور وهو الميل. ومنه زاره إذا مال إليه. والزور: الميل عن الصدق {ذَاتَ الْيَمِينِ} جهة اليمين وحقيقتها. الجهة المسماة باليمين {تَقْرِضُهُمْ} تقطعهم لا ١٥ تقربهم من معنى القطيعة والصرم. قال ذو الرمة:

إِلَى ظُعُنٍ يَقْرِضْنَ أَقْوَازَ مُشْرِف ۞ شِمَالًا وَعَنْ أَيْمَانِهِنَّ الْفَوَارِسُ

[٣١] {وَهُمْ فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ} وهم في متسع من الكهف. والمعنى أنهم في ظل نهارهم كله لا تصيبهم الشمس في طلوعها ولا غروبها، مع أنهم في مكان واسع منفتح معرّض لإصابة الشمس لولا أنّ الله يحجبها عنهم.

Bu ifadenin, "Onlar mağaranın havadar bir yerinde idiler; sürekli hava alıyorlar, esintili bir ortamda bulunuyorlar ve mağaranın kasvetini hissetmiyorlardı." anlamında olduğu da söylenmiştir. "Bu, Allah'ın âyetlerindendir." Yani Allah'ın güneşi meylettirmesi, doğarken ve batarken onlara teğet geçirmesi Allah'ın onlar için ortaya koyduğu büyük âyetlerdendir; yani "Güneşin bu açısında olan kimse normalde güneşe mâruz kalır, ama onlar Allah tarafından hususi olarak korundukları için güneş kendilerine isabet etmiyordu. Yine söylendiğine göre mağaranın girişi Kuzey'e bakıyormuş ve Küçük Ayı takımyıldızının tam karşısında yer alıyormuş. Bu yüzden sürekli olarak güneşten mahfuz durumdaymışlar. Buna göre "Bu, Allah'ın âyetlerindendir." ifadesi, onların durumları ve hikâyeleri Allah'ın âyetlerindendir anlamındadır.

[32] "Allah kimi doğru yola getirirse, doğru yola eren odur." Bu ifade, Allah'a tamamen teslim olup O'nun yolunda cihat ettikleri için onlara yönelik bir övgüdür. Nitekim bu yüzden Allah onlara lütufta bulunmuş ve yardım etmiş, kendilerini bu saygınlığı elde etme ve bu muazzam mucizelere hususi olarak mazhar olma noktasına ulaştırmıştır. Yine bu ifade, 'doğru yola iletilip de dosdoğru gidenler'in yolunu izleyen kimselerin kurtuluşa ulaşacağını, saadete varacağını; kendi haline bırakılanların ise Allah'ın bu yüzüstü bırakışının (*hızlân*) ardından, kendisini velî edinip yol gösterecek birini bulamayacağını ifade etmektedir.

18. Onları uyanık sanırdın; oysa uyumaktaydılar… Onları sağa-sola çeviriyorduk, köpekleri de ön ayaklarını eşiğe uzatmıştı. Onları görseydin, için korkuyla dolar ve yanlarından kaçardın.

[33] وَتَحْسَبُهُمْ (onları sanırdın) ifadesi Sin'in hem kesresi ile hem de fethası ile okunmuş olup herkese yönelik bir hitaptır. أَيْقَاظًا tıpkı *nekid* kelimesinin çoğulunun *enkâd* şeklinde gelmesi gibi, *yakız* (uyanık) kelimesinin çoğuludur. Söylendiğine göre uyurlarken gözleri açık haldeymiş; onları gören kişinin uyanık olduklarını sanmasının sebebi de buymuş. Uyku esnasında çok fazla sağa sola döndükleri için görenlerin onları uyanık sandığı da söylenmiştir. Her sene iki kere döndürüldükleri de, her sene bir kez aşure günü döndürüldükleri de söylenmiştir.

[34] نُقَلِّبُهُمْ (onları çeviriyorduk) ifadesi Yâ ile *yukallibuhum* (onları çeviriyordu) şeklinde de okunmuştur. Bu durumda zamir Allah'a gider. İfade mansūb mastar olarak *tekallubehum* (çevrilişleri) şeklinde de okunmuştur ki bu okuyuşta kelimenin mansūb olması "Onları uyanık sanırdın." ifadesinin delalet ettiği gizli bir fiil sebebiyledir. Sanki "Onların çevrilişlerini görür, müşahede ederdin." denilmiştir.

وقيل: في متفسح من غارهم ينالهم فيه روح الهواء وبرد النسيم ولا يحسون كرب الغار {ذَلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ} أي ما صنعه الله بهم - من ازورار الشمس وقرضها طالعة وغاربة - آية من آياته، يعني أنّ ما كان في ذلك السمت تصيبه الشمس ولا تصيبهم، اختصاصًا لهم بالكرامة. وقيل: باب الكهف شمالي مستقبل لبنات نعش، فهم في مقنأة أبدًا ومعنى {ذَلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ} أنّ شأنهم وحديثهم من آيات الله. ٥

[٣٢] {مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ} ثناء عليهم بأنهم جاهدوا في الله وأسلموا له وجوههم، فلطف بهم وأعانهم، وأرشدهم إلى نيل تلك الكرامة السنية والاختصاص بالآية العظيمة، وأن كل من سلك طريقة المهتدين الراشدين فهو الذي أصاب الفلاح، واهتدى إلى السعادة، ومن تعرّض للخذلان، فلن يجد من يليه ويرشده بعد خذلان الله. ١٠

١٨-﴿وَتَحْسَبُهُمْ أَيْقَاظًا وَهُمْ رُقُودٌ وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ لَوِ اطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا وَلَمُلِئْتَ مِنْهُمْ رُعْبًا﴾

[٣٣] {وَتَحْسَبُهُمْ} بكسر السين وفتحها: خطاب لكل أحد والأيقاظ: جمع يقظ، كأنكاد في نكد. قيل: عيونهم مفتحة وهم نيام، فيحسبهم الناظر لذلك أيقاظًا وقيل: لكثرة تقلبهم وقيل: لهم تقلبتان في السنة وقيل: تقلبة واحدة في يوم عاشوراء. ١٥

[٣٤] وقرئ «ويقلبهم» بالياء والضمير لله تعالى. وقرئ «وتقلبهم» على المصدر منصوبًا، وانتصابه بفعل مضمر يدل عليه {وَتَحْسَبُهُمْ أَيْقَاظًا} كأنه قيل: وترى وتشاهد تقلبهم. ٢٠

[35] Ca'fer-i Sādık *Rahimehu'llāh* [v. 148/765] كَلْبُهُمْ (köpekleri) ifadesini "köpeklerinin sahibi" anlamında *kâlibühüm* şeklinde okumuştur.

[36] بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ ifadesi geçmiş zamanın hikâyesi kalıbındadır ["Ön ayaklarını uzatmıştı." anlamında]; çünkü ism-i fâ'il kalıbı geçmiş zaman anlamında olduğunda amel etmez; izafet tamlaması içerisinde kullanıldığı zaman ise tıpkı *ğulâmu Zeyd*[in] tamlamasında olduğu gibi, ma'rife haline gelir ve hakiki izafet olur. Ancak geçmiş zaman anlamında olsa da, geçmiş zamanın hikâyesi niyet edilirse, o zaman amel eder.

[37] الْوَصِيدِ geniş alan, avlu demektir. Eşik veya kapı anlamında olduğu da söylenmiştir. Şair şöyle demiştir:

> Uçsuz bucaksız çölün ortasında… ki çölün kapısı kapanmaz bana
> yabancı saymazlar beni oradaki tanıdıklarım da…

[38] لَمُلِئْتَ (dolardın) ifadesi mübalağa ifade etmek üzere şeddeli olarak *le-mulli'te* şeklinde de okunmuştur. İfade Hemze'nin hafifletilmesiyle ve Yâ'ya dönüştürülerek (*le-mulîte*) de okunmuştur. رُعْبًا (korkuyla) ifadesi de sâkin olarak da harekeli olarak da (*ru'ben - ru'uben*) okunmuştur. Anlamı, insanın içini dolduran korkudur. Bu korkunun sebebi, Allah'ın onlara vermiş olduğu heybettir. Bunun, onların tırnaklarının ve saçlarının uzamış olması ve cüsselerinin iriliğinden kaynaklandığı da, bulundukları yerin yabaniliğinden kaynaklandığı da söylenmiştir.

[39] Anlatıldığına göre Mu'âviye [v. 60/680] Rum diyarına sefer düzenlediği zaman bu mağaraya uğramış ve "Keşke onlar bize gösterilse de kendilerine baksak." demiş. İbn Abbas [v. 68/688] ise ona "Bu isteğine ulaşman mümkün değil; çünkü Allah bunu senden daha hayırlı olan kişi [Peygamber (s.a.)] için bile mümkün kılmamış ve 'Onları görseydin, için korkuyla dolar ve yanlarından kaçardın!' buyurmuştur." Demiş. Mu'âviye [v. 60/680] ise "Haklarında bilgi alıncaya kadar vazgeçmeyeceğim!" demiş ve görevlilerine "Gidin, mağaraya bakın!" diye talimat vermiş. Onlar da gitmişler. Mağaraya girdiklerine Allah Teâlâ bir rüzgâr göndermiş ve rüzgâr onları yakmış...

[40] لَوِ اطَّلَعْتَ (görseydin) ifadesi Vav'ın zammesi ile *levu'ttala'te* şeklinde de okunmuştur.

[٣٥] وقرأ جعفر الصادق «وكالبهم» أي وصاحب كلبهم.

[٣٦] {بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ} حكاية حال ماضية؛ لأنّ اسم الفاعل لا يعمل إذا كان في معنى المضي، وإضافته إذا أضيف حقيقية معرفة، كغلام زيد، إلا إذا نويت حكاية الحال الماضية.

٥ [٣٧] والوصيد: الفناء، وقيل: العتبة. وقيل: الباب. وأنشد:

بِأَرْضٍ فَضَاء لَا يُسَدُّ وَصِيدُهَا ۞ عَلَيَّ وَمَعْرُوفِي بِهَا غَيْرُ مُنْكَرِ

[٣٨] وقرئ «ولملئت» بتشديد اللام للمبالغة. وقرئ «بتخفيف الهمزة وقلبها ياء». و{رُعْبًا} بالتخفيف والتثقيل، وهو الخوف الذي يرعب الصدر أي يملؤه، وذلك لما ألبسهم الله من الهيبة. وقيل: لطول أظفارهم وشعورهم وعظم أجرامهم. وقيل:
١٠ لوحشة مكانهم.

[٣٩] وعن معاوية أنه غزا الروم فمرّ بالكهف فقال: لو كشف لنا عن هؤلاء فنظرنا إليهم، فقال له ابن عباس رضي الله عنه: ليس لك ذلك، قد منع الله تعالى منه من هو خير منك فقال: {لَوِ اطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا} فقال معاوية، لا أنتهي حتى أعلم علمهم، فبعث ناسًا وقال لهم: اذهبوا فانظروا، ففعلوا، فلما دخلوا
١٥ الكهف بعث الله عليهم ريحًا فأحرقتهم.

[٤٠] وقرئ «لوُ اطلعت»، بضم الواو.

19. Onları bu şekilde uyandırdık ki (bu acayip durumlarına bakarak) kendi aralarında soruştursunlar... Nitekim içlerinden biri "Ne kadar kaldınız?" dedi. "Bir gün veya daha az bir müddet kalmışızdır." dediler. "Ne kadar kaldığınızı Rabbiniz daha iyi bilir. Şimdi, şu paranızla birinizi şehre gönderin de kimin sattığı yiyecek daha nezih diye araştırsın ve size ondan rızık getirsin. Bir de, dikkatli davranıp sizi hiç kimseye hissettirmesin." dediler.

20. "Çünkü sizi ele geçirecek olurlarsa, sizi ya taşlayarak öldürürler ya da dinlerine sokarlar ki o takdirde asla iflâh olmazsınız."

[41] "Onları bu şekilde uyandırdık." Yani onları o şekilde uyuttuğumuz gibi bu şekilde de uyandırdık. Bunların her ikisi de, Allah'ın 'uyutma'ya da diriltmeye de kadir olduğunu hatırlatmak üzere yapılmıştır, ta ki içlerinden bazıları diğerlerine bunu sorsun, böylece hallerini ve Allah'ın kendilerine yapmış olduğu şeyi öğrenip ibret alsınlar, Allah'ın kudretinin büyüklüğünü anlasınlar, yakinleri artsın ve Allah'ın kendilerine lütfettiği ikram ve nimete şükretsinler.

[42] "'Bir gün veya daha az bir müddet kalmışızdır.' dediler." Bu, zann-ı galibe dayalı bir cevaptır. Burada *içtihad*ın ve zann-ı galiple görüş beyan etmenin caiz olduğuna, içtihat ve zann-ı galibin hatalı olma ihtimali bulunmasına karşılık yalan sayılmayacağına bir delil bulunmaktadır. "Dediler ki: Ne kadar kaldığınızı Rabbiniz daha iyi bilir." ifadesi de yukarıdaki söze karşılık içlerinden bazılarının inkârı mahiyetinde olup, orada ne kadar kaldıklarını en iyi Allah'ın bileceğini ifade eder. Adeta bu sözü söyleyenler birtakım delillerle ya da Allah'tan gelen bir ilhamla, kaldıkları sürenin uzun olduğunu, fakat tam süresinin belirsiz olduğunu, Allah'tan başka kimsenin bunu bilemeyeceğini anlamışlardır.

[43] Rivayete göre mağaraya sabahleyin girmişler, güneşin batıya yönelmesinin ardından da uyanmışlardı. Bu yüzden, aynı gün içerisinde olduklarını sanmışlar, fakat tırnaklarının ve saçlarının uzunluğuna bakınca işbu sözü söylemişlerdir.

[44] **Şayet** "Ne kadar kaldıklarını müzakere etme konusunu 'Birinizi şehre gönderin.' ifadesi ile nasıl ilişkilendirmişlerdir?" **dersen şöyle derim:** Sanki şöyle demişlerdir: Bunu en iyi Rabbiniz bilir, sizin bunu bilme imkânınız yok. Dolayısıyla, bu konuyu bırakın da sizi ilgilendiren bir başka konuya geçin.

١٩-﴿وَكَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا بَيْنَهُمْ قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ فَلْيَنْظُرْ أَيُّهَا أَزْكَى طَعَامًا فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ وَلْيَتَلَطَّفْ وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا﴾

٢٠-﴿إِنَّهُمْ إِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ يَرْجُمُوكُمْ أَوْ يُعِيدُوكُمْ فِي مِلَّتِهِمْ وَلَنْ تُفْلِحُوا إِذًا أَبَدًا﴾ ٥

[٤١] {وَكَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ} وكما أنمناهم تلك النومة كذلك بعثناهم، إدكارًا بقدرته على الإنامة والبعث جميعًا ليسأل بعضهم بعضًا ويعرفوا حالهم وما صنع الله بهم، فيعتبروا، ويستدلوا على عظم قدرة الله تعالى ويزدادوا يقينًا، ويشكروا ما أنعم الله به عليهم وكرموا به.

١٠ [٤٢] {قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ} جواب مبني على غالب الظن. وفيه دليل على جواز الاجتهاد والقول بالظن الغالب، وأنه لا يكون كذبًا وإن جاز أن يكون خطأ {قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ} إنكار عليهم من بعضهم، وأن الله أعلم بمدّة لبثهم، كأنّ هؤلاء قد علموا بالأدلة أو بإلهام من الله أنّ المدة متطاولة، وأنّ مقدارها مبهم لا يعلمه إلا الله.

١٥ [٤٣] وروي أنهم دخلوا الكهف غدوة وكان انتباههم بعد الزوال، فظنوا أنهم في يومهم، فلما نظروا إلى طول أظفارهم وأشعارهم قالوا ذلك.

[٤٤] فإن قلت: كيف وصلوا قولهم {فَابْعَثُوا} بتذاكر حديث المدة؟ قلت: كأنهم قالوا: ربكم أعلم بذلك، لا طريق لكم إلى علمه، فخذوا في شيء آخر مما يهمكم.

[45] الوَرِق (para şeklinde) basılı olsun olmasın her türlü gümüş anlamına gelir. Rivayette geçtiğine göre Arfece [b. Es'ad b. Safvân]'ın, Külâb savaşı esnasında burnu yaralanmış, o da burnuna gümüşten (*min verik^{in}*) bir burunluk yaptırmıştı… Fakat zamanla burnu koku yapınca Peygamber (s.a.) kendisine altından bir burunluk yapma izni vermiştir [*Ebû Dâvûd*, "Hâtem", 7]. Kelime Râ'nın sükûnu ve Vav'ın fetha ve kesresi ile *verkıküm* ve *virkıküm* şeklinde de okunmuştur. İbn Kesîr [v. 120/737] bunu Râ'nın kesresi ve Kāf'ın Kâf'a idğamı ile *verikküm* şeklinde okunmuştur. İbn Muhaysın'ın [v. 123/741] Vav'ı kesre yapıp Râ'yı sâkin kılarak ve idğam ederek (*bi-virkküm*) okuduğu nakledilir ki bu okuyuş, iki sâkin harfin kuraldışı olarak bir arada bulunması nedeniyle caiz değildir.

[46] Şehrin Tarsus olduğu söylenmiştir. Âlimler demişlerdir ki: Ashâb-ı Kehf'in firar ederken yanlarında bulunan gümüş para ile erzak almaları, Allah'a tevekkül edenlerin davranışının erzak işini tesadüflere bırakan ya da kafiledekilerin kesesine, kabındaki erzaka güvenmek değil, yola çıkarken yanına erzak almak olduğunu göstermektedir. Hazret-i Âişe (r.a.)'nın, azık heybesini sırtına bağlayıp gelen *ihramlı* birinin haccının caiz olup olmayacağını soran kişiye "Erzak heybeni bağla!" demiş [İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, III, 410] olması da bu mânadadır. Anlatıldığına göre fakir âlimlerden biri Allah'ın evini ziyaret edip hac yapmaya çok özlem duyarmış ve onun bu hali herkes tarafından bilinirmiş. Memleketindeki varlıklı kimselerden her ne zaman bir grup hacca gitmeye karar verse bu âlimin yanına gelir ve ona hac yapması için gerekli olan parayı verir ve bu parayla hacca gitmesi için ısrar ederlermiş; o ise onlara özür beyan edip teşekkürlerini sunar, fakat dağılıp gittikleri zaman yanındakilere, "Bu yolculuk için sadece iki şey gerekir: Heybeyi bağlamak ve Rahmân'a tevekkül etmek." dermiş.

[47] أَيُّهَا (hangisi) yani "oranın halkından hangisi" anlamındadır. Tıpkı "Köye sor" [Yûsuf 12/82] ifadesinde olduğu gibi أهل (halk) kelimesi hazfedilmiştir. "Daha nezih" daha helal, temiz ve ucuz demektir. "Dikkatli davransın" alışveriş işine girdiğinde uyanık ve titiz olsun ki aldatılmasın. Ya da gizlenme konusunda çok dikkatli olsun da tanınmasın. "Sizi hiç kimseye hissettirmesin." Farkında olmadan, insanların bizi bulmasına sebep olacak bir şey yapmasın. Bu fiil, "hissettirme" olarak isimlendirilmiştir, çünkü ona sebep olacak şeydir. إِنَّهم (onlar) ifadesindeki zamir أَيُّهَا'daki mukadder fâ'ile (halka) gider.

[٤٥] والورق: الفضة، مضروبة كانت أو غير مضروبة. ومنه الحديث. « أنّ عرفجة أصيب أنفه يوم الكلاب فاتخذ أنفًا من ورق فأنتن، فأمره رسول الله ﷺ أن يتخذ أنفًا من ذهب » وقرئ «بورْقكم» بسكون الراء والواو مفتوحة أو مكسورة. وقرأ ابن كثير «بورِقكم»، بكسر الراء وإدغام القاف في الكاف. وعن ٥ ابن محيصن أنه كسر الواو وأسكن الراء وأدغم، وهذا غير جائز لالتقاء الساكنين لا على حده.

[٤٦] وقيل: المدينة طرسوس. قالوا: وتزوّدهم ما كان معهم من الورق عند فرارهم: دليل على أنّ حمل النفقة وما يصلح المسافر هو رأي المتوكلين على الله، دون المتكلين على الاتفاقات وعلى ما في أوعية القوم من النفقات. ومنه ١٠ قول عائشة رضي الله عنها - لمن سألها عن محرم يشدّ عليه هميانه -: أوثق عليك نفقتك. وما حكي عن بعض صعاليك العلماء أنه كان شديد الحنين إلى أن يرزق حج بيت الله، وتعولم منه ذلك، فكانت مياسير أهل بلده كلما عزم منهم فوج على حج أتوه فبذلوا له أن يحجوا به وألحوا عليه، فيعتذر إليهم ويحمد إليهم بذلهم، فإذا انفضوا عنه قال لمن عنده: ما لهذا السفر إلا شيئان: شدّ ١٥ الهميان، والتوكل على الرحمن.

[٤٧] {أَيُّهَا} أيّ أهلها، فحذف الأهل كما في قوله {وَاسْئَلِ الْقَرْيَةَ} [يوسف: ٨٢]، {أزكى طَعَامًا} أحلّ وأطيب وأكثر وأرخص {وَلْيَتَلَطَّفْ} وليتكلف اللطف والنيقة فيما يباشره من أمر المبايعة حتى لا يغبن. أو في أمر التخفي حتى لا يعرف {وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا} يعني ولا يفعلنّ ما يؤدي من غير قصد منه إلى ٢٠ الشعور بنا، فسمى ذلك إشعارًا منه بهم؛ لأنه سبب فيه الضمير في {إِنَّهُمْ}راجع إلى الأهل المقدر في {أَيُّهَا}.

[48] "Sizi ya taşlayarak öldürürler" sizi en feci ölümle, yani *recm*ederek öldürürler. Recm onların âdeti idi. "Ya da" şiddet uygulayarak "sizi" tekrar "dinlerine döndürürler" ona sokarlar. (أو يُعِيدُوكم ifadesinin kökü olan) *'avd*ın 'bir şeyden başka bir şeye dönüşmek' anlamı Arap dilinde çok kullanılır. Sözgelimi *mâ 'udtu ef'alu kezâ* derler ve bununla "Şu işi daha önce hiç yapmadım." demek isterler.[1]

[49] "O takdirde" yani onların dinine girerseniz "asla iflâh olmazsınız!"

21. Böylece, insanları onlardan haberdar ettik ki Allah'ın vaadinin gerçek olduğunu ve (Kıyamet) saat(in)den şüphe edilmemesi gerektiğini bilsinler... Hani, bunlar hakkında çekişerek "Üzerlerine bir bina kurun!" diyorlardı ya... -Bunların kim olduğunu Rableri daha iyi bilir.- Sözlerini dinletenler ise "Onların mağarasının üstünde mutlaka bir secdegâh edineceğiz!" dediler.

[50] "Böylece, insanları onlardan haberdar ettik." Yani bir hikmetten ötürü onları uyuttuğumuz ve uyandırdığımız gibi, onların durumunu öğrenen kimseler "Allah'ın vaadinin gerçek olduğunu bilsinler." diye insanları onlardan haberdar ettik. Allah'ın vaadinden maksat diriliştir; çünkü onların uykudaki halleri ve daha sonra uyandıklarındaki halleri tıpkı ölmüş olan ve sonra diriltilen kimsenin hali gibidir.

[51] إِذْ يَتَنَازَعُونَ (çekişerek) ifadesi أَعْثَرْنَا (haberdar ettik) ifadesi ile ilişkili olup, anlam şöyledir: (i) Ashâb-ı Kehf, kendi aralarında dinleri ve yeniden dirilişin hakikati hakkında çekişirlerken, insanları bunların durumundan haberdar ettik. Zira bazısı sadece ruhların dirilip bedenlerin dirilmeyeceğini savunuyor; bazısı ise bedenlerin de ruhlarla birlikte dirileceğini savunuyordu. Böylece ihtilâfın ortadan kalkması ve bedenlerin canlı ve duyu sahibi olarak diriltileceğinin, içlerinde de tıpkı ölümden önceki gibi ruhların bulunacağının bilinmesi hedeflenmiş oldu. "Dediler ki" yani Allah Ashâb-ı Kehf'in canını alınca dediler ki: "Üzerlerine" mağaralarının kapısına "bir bina kurun!" Böylece onların türbeleri muhafaza edilmiş; insanların oraya girmesi engellenmiş olur. -Nitekim Peygamber (s.a.)'in kabri de çevresindeki hazire ile koruma altına alınmıştır.- "Sözlerini dinletenler" yani emrettiklerini mutlaka yapabilen Müslümanlar "dediler ki…" Zira bunlar Ashâb-ı Kehf'i sahiplenme ve üzerlerine bina yapma konusunda daha öncelikli kimselerdi. "Onların" mağaralarının girişine "mutlaka bir secdegâh edineceğiz!" Müslümanların namaz kılacağı ve onların bereketinden istifade edeceği bir mescit inşa edeceğiz.

1 Yani "Ashab-ı Kehf, eskiden de kavimlerinin dininde değillerdi; putperest değillerdi ki tekrar o dine dönme riski söz konusu olsun" demek istiyor. / ed.

[٤٨] ﴿يَرْجُمُوكُمْ﴾ يقتلوكم أخبث القتلة وهي الرجم، وكانت عادتهم ﴿أَوْ يُعِيدُوكُمْ﴾ أو يدخلوكم ﴿فِى مِلَّتِهِمْ﴾ بالإكراه العنيف ويصيروكم إليها. والعود في معنى الصيرورة أكثر شيء في كلامهم، يقولون: ما عدت أفعل كذا، يريدون ابتداء الفعل.

٥ [٤٩] ﴿وَلَن تُفْلِحُوا إِذًا أَبَدًا﴾ إذ دخلتم في دينهم.

٢١-﴿وَكَذَلِكَ أَعْثَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيَعْلَمُوا أَنَّ وَعْدَ اللهِ حَقٌّ وَأَنَّ السَّاعَةَ لا رَيْبَ فِيهَا إِذْ يَتَنَازَعُونَ بَيْنَهُمْ أَمْرَهُمْ فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِمْ بُنْيَانًا رَبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمْ قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَى أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِمْ مَسْجِدًا﴾

[٥٠] ﴿وَكَذَلِكَ أَعْثَرْنَا عَلَيْهِمْ﴾ وكما أنمناهم وبعثناهم، لما في ذلك من الحكمة ١٠ أطلعنا عليهم، ليعلم الذين أطلعناهم على حالهم ﴿أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ﴾ وهو البعث؛ لأن حالهم في نومتهم وانتباهتهم بعدها كحال من يموت ثم يبعث.

[٥١] و﴿إِذْ يَتَنَازَعُونَ﴾ متعلق بأعثرنا. أي أعثرناهم عليهم حين يتنازعون بينهم أمر دينهم ويختلفون في حقيقة البعث، فكان بعضهم يقول: تبعث الأرواح دون الأجساد. وبعضهم يقول: تبعث الأجساد مع الأرواح، ليرتفع الخلاف، وليتبين أنّ ١٥ الأجساد تبعث حية حساسة فيها أرواحها كما كانت قبل الموت ﴿فَقَالُوا﴾ حين توفى الله أصحاب الكهف ﴿ابْنُوا عَلَيْهِمْ بُنْيَانًا﴾ أي على باب كهفهم. لئلا يتطرّق إليهم الناس ضنًا بتربتهم ومحافظة عليها كما حفظت تربة رسول الله ﷺ بالحظيرة ﴿قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَى أَمْرِهِمْ﴾ من المسلمين وملكهم وكانوا أولى بهم وبالبناء عليهم ﴿لَنَتَّخِذَنَّ﴾ على باب الكهف ﴿مَسْجِدًا﴾ يصلي فيه المسلمون ويتبركون بمكانهم.

(ii) إِذْ يَتَنازَعُونَ ifadesinin, "İnsanlar kendi aralarında Ashâb-ı Kehf hakkında konuşurken, onların kıssalarını ve Allah'ın onlarda yaratmış olduğu mucizeleri anlatırlarken" anlamında ya da (iii) "İnsanlar, onlar vefat ettiğinde yerlerini nasıl gizleyeceklerini, oraya giden yolu nasıl kapatacaklarını aralarında tartışırlarken dediler ki: Mağaralarının kapısına bir bina yapın." anlamında olduğu da söylenmiştir.

[52] Rivayete göre İncîl'e iman edenler çok büyük günahlar işlemişler, kralları azgınlaşıp putlara tapınmaya başlamış ve halkı da putperestliğe zorlamışlar. Bu konuda çok aşırı giden krallardan biri de Dakyânûs imiş. Bu kral halkın eşrafından bazı gençleri şirke zorlamak istemiş ve onları öldürmekle tehdit etmiş. Onlar ise imanlarında kararlı bir şekilde sebat etmişler, sonra da mağaraya kaçmışlar. Giderken bir köpeğin yanından geçmişler ve köpek de peşlerine takılmış. Onlar köpeği kovdukları zaman Allah Teâlâ köpeği konuşturmuş ve köpek "Benden ne istiyorsunuz?! Ben Allah'ın sevgili kullarını seviyorum. Siz uyuyun, ben size bekçilik yaparım!" demiş. Bir başka rivayete göre ise yanında köpeği bulunan bir çobanın yanından geçmişler, çoban da onların dinlerine tâbi olup kendilerini takip etmiş [haliyle, köpek de…], sonunda mağaraya girmişler ve içeride Allah'a ibadet etmeye başlamışlar. Sonra Allah onları uykuya daldırmış. Allah kendilerini uyandırmadan önce şehirlerine mümin ve salih bir zat kral olmuş. Ama memleketin halkı dirilişi kabul edenler ve inkâr edenler şeklinde ikiye bölünüp ihtilâfa düşmüş bulunuyorlarmış. Kral da evine girip kapıları kapatmış, cübbesini giymiş ve küllerin üstüne oturup Allah'tan kendilerine hakikati beyan etmesini isteyerek, dua etmiş. O sırada Allah o şehir halkından bir çobanın kalbine bir düşünce atmış; o da Ashâb-ı Kehf'in mağarasının ağzını kapatan şeyleri yıkıp kapıyı açmış ve orayı hayvanları için barınak yapmak istemiş. Ashâb-ı Kefh'ten yiyecek almak için şehre gönderilen kişi de şehre girip elindeki Dakyânûs döneminden kalma gümüş parayı çıkarınca insanlar onun define bulduğunu söyleyerek kendisini suçlamış ve alıp kralın yanına götürmüşler. O da olayı krala anlatmış. Kral şehir halkı ile birlikte mağaraya gelmiş ve olanları görmüşler… Böylece Allah'a dirilişe delalet eden bu mucizesinden dolayı hamdetmişler. Sonra gençler krala "Seni Allah'a emanet ediyor ve cinlerin ve insanların şerrinden Allah'a ısmarlıyoruz." demiş ve yattıkları yere dönüp uzanmışlar. Allah da canlarını alıvermiş. Kral elbisesini çıkarıp üzerlerine örtmüş ve her biri için bir altın tabut yapılmasını emretmiş, ama rüyasında onların altından hoşlanmadıklarını görünce, tabutları ahşaptan yaptırmış ve mağaranın kapısına da bir mescit inşa ettirmiş.

وقيل: إذ يتنازعون بينهم أمرهم أي يتذاكر الناس بينهم أمر أصحاب الكهف، ويتكلمون في قصتهم وما أظهر الله من الآية فيهم. أو يتنازعون بينهم تدبير أمرهم حين توفوا، كيف يخفون مكانهم؟ وكيف يسدّون الطريق إليهم، فقالوا: ابنوا على باب كهفهم بنيانا.

٥ [٥٢] روي أن أهل الإنجيل عظمت فيهم الخطايا وطغت ملوكهم حتى عبدوا الأصنام وأكرهوا على عبادتها، وممن شدد في ذلك دقيانوس، فأراد فتية من أشراف قومه على الشرك وتوعدهم بالقتل، فأبوا إلا الثبات على الإيمان والتصلب فيه، ثم هربوا إلى الكهف ومرّوا بكلب فتبعهم فطردوه، فأنطقه الله فقال: ما تريدون مني، أنا أحبّ أحباء الله، فناموا وأنا أحرسكم. وقيل: مرّوا براع معه كلب فتبعهم على ١٠ دينهم، ودخلوا الكهف فكانوا يعبدون الله فيه، ثم ضرب الله على آذانهم، وقبل أن يبعثهم الله ملك مدينتهم رجل صالح مؤمن. وقد اختلف أهل مملكته في البعث معترفين وجاحدين، فدخل الملك بيته وأغلق بابه ولبس مسحًا وجلس على رماد، وسأل ربه أن يبين لهم الحق، فألقى الله في نفس رجل من رعيانهم فهدم ماسدّ به فم الكهف ليتخذه حظيرة لغنمه، ولما دخل المدينة من بعثوه لابتياع الطعام وأخرج ١٥ الورق وكان من ضرب دقيانوس اتهموه بأنه وجد كنزًا فذهبوا به إلى الملك فقصّ عليه القصة، فانطلق الملك وأهل المدينة معه وأبصروهم، وحمدوا الله على الآية الدالة على البعث، ثم قالت الفتية للملك: نستودعك الله ونعيذك به من شرّ الجنّ والإنس، ثم رجعوا إلى مضاجعهم وتوفى الله أنفسهم، فألقى الملك عليهم ثيابه، وأمر فجعل لكل واحد تابوت من ذهب، فرآهم في المنام كارهين للذهب، فجعلها ٢٠ من الساج، وبنى على باب الكهف مسجدًا.

[53] "Bunların kim olduğunu Rableri daha iyi bilir." ifadesi tartışanların sözlerinin bir parçasıdır. Sanki onlar Ashâb-ı Kehf'in durumunu tartışmışlar, onların nesepleri, durumları ve ne kadar kaldıkları gibi konularda konuşmuşlar; meselenin hakikatini bilemedikleri için de "Bunların kim olduğunu Rableri daha iyi bilir." demişlerdir. Ya da bu ifade Yüce Allah'ın sözü olup, onlar hakkında tartışmaya giren kimselere veya Peygamber (s.a.) devrinde bu konuları tartışan Ehl-i Kitab'a reddiye mahiyetindedir.

22. Şimdi, diyecekler ki: "(Bunlar) üç kişidir, dördüncüleri köpekleridir." "Beş kişidir, altıncıları köpekleridir." de derler... Gaybı taşlarcasına... "Yedi kişidir, sekizincileri köpekleridir." de derler. Sen de ki: Onların sayısını Rabbim daha iyi bilir. Onları çok az kimseden başkası bilmiyor. O halde, onlar hakkında yüzeysel bir tartışma dışında, kimseyle tartışma ve onlar hakkında hiç kimseden bilgi isteme.

[54] "Şimdi, diyecekler ki" ifadesindeki zamir, Peygamber (s.a.) devrinde bu konuları tartışan ve bu hususu gelip ona soran Ehl-i Kitab'a ve müminlere gider. Bu kimselerin sorularına Peygamber (s.a.) derhal cevap vermemiş; kendisine vahyedilinceye kadar cevabı tehir etmiştir. Nihayet âyet, Ashâb-ı Kehf'in sayısı hakkındaki tartışmanın nereye varacağını haber vermiş ve içlerinden isabetli konuşanların "Onlar yedi kişidir, sekizincileri de köpekleridir." diyenler olduğunu ifade etmiştir. İbn Abbas [v. 68/688] "İşte ben, bu az sayıda doğru görüşte olanlardan biriyim." demiştir. Rivayete göre Necran heyetinin liderleri, akıl hocaları ve beraberindekiler Peygamber (s.a.)'in yanında iken Ashâb-ı Kehf konusu açılmış, Ya'kūbî mezhebine mensup olan liderleri "Onlar üç kişi idiler, dördüncüleri köpekleri idi." demiş; Nastūrî mezhebine mensup olan akıl hocaları "Beş kişi idiler, altıncıları köpekleri idi." demiş; Müslümanlar ise "Yedi kişi idiler, sekizincileri köpekleri idi." demiş; sonuçta Allah Müslümanların görüşünü doğrulamıştır. Çünkü onlar bunu Peygamber (s.a.)'in Cebrâil'in dilinden naklettiği haber neticesinde biliyorlardı.

[55] Hazret-i Ali (r.a.)'ın şöyle dediği nakledilmiştir: "Bunlar yedi kişi idiler, isimleri de Yemliha, Makşelîniya, Meşlînya -bunlar kralın sağ tarafında duran kimselerdi-. Kralın sol tarafından duranlar ise Mernûş, Debernûş ve Şâdnûş idi. Kral her işinde bu altı kişinin görüşüne başvururdu. Yedincileri ise kral Dakyânûs'tan kaçarken uğradıkları ve kendilerine katılan çoban idi. Şehirlerinin ismi Efesûs, köpeklerinin ismi ise Kıtmîr idi."

[٥٣] {رَبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمْ} من كلام المتنازعين كأنهم تذاكروا أمرهم وتناقلوا الكلام في أنسابهم وأحوالهم ومدة لبثهم، فلما لم يهتدوا إلى حقيقة ذلك قالوا: ربهم أعلم بهم. أو هو من كلام الله عز وجل ردّ لقول الخائضين في حديثهم من أولئك المتنازعين، أو من الذين تنازعوا فيهم على عهد ٥ رسول الله ﷺ من أهل الكتاب.

٢٢-﴿سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ بِعِدَّتِهِمْ مَا يَعْلَمُهُمْ إِلا قَلِيلٌ فَلا تُمَارِ فِيهِمْ إِلا مِرَاءً ظَاهِرًا وَلا تَسْتَفْتِ فِيهِمْ مِنْهُمْ أَحَدًا﴾

[٥٤] {سَيَقُولُونَ} الضمير لمن خاض في قصتهم في زمن رسول الله ﷺ من ١٠ أهل الكتاب والمؤمنين، سألوا رسول الله ﷺ عنهم فأخر الجواب إلى أن يوحى إليه فيهم، فنزلت إخبارًا بما سيجري بينهم من اختلافهم في عددهم، وأنّ المصيب منهم من يقول سبعة وثامنهم كلبهم. قال ابن عباس رضي الله عنه: أنا من أولئك القليل. وروي أن السيد والعاقب وأصحابهما من أهل نجران كانوا عند النبي ﷺ، فجرى ذكر أصحاب الكهف، فقال السيد وكان يعقوبيًا: كانوا ثلاثة رابعهم كلبهم. وقال ١٥ العاقب، وكان نسطوريًا: كانوا خمسة سادسهم كلبهم. وقال المسلمون: كانوا سبعة وثامنهم كلبهم، فحقق الله قول المسلمين. وإنما عرفوا ذلك بإخبار رسول الله ﷺ عن لسان جبريل عليه السلام.

[٥٥] وعن عليّ رضي الله عنه: هم سبعة نفر أسماؤهم: يمليخَا، ومكشلينيا، ومشلينيا: هؤلاء أصحاب يمين الملك، وكان عن يساره: مرنوش، ودبرنوش، وشادنوش. ٢٠ وكان يستشير هؤلاء الستة في أمره والسابع: الراعي الذي وافقهم حين هربوا من ملكهم دقيانوس. واسم مدينتهم: أفسوس. واسم كلبهم: قطمير.

[56] **Şayet** “[Tartışanların görüşleri nakledilirken] neden ilk görüş, gelecek ifade eden Sîn ile ‘diyecekler ki’ ifadesiyle ifade edilmiştir de diğer görüşler böyle ifade edilmemiştir?” **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki değerlendirme vardır. İlkine göre diğer görüşler de ilkinin hükmü kapsamına dâhildirler. Nitekim *kad ukrimu ve un‘imu* (ikramda bulunabilir, nimetlendirebilirim) dersin ve beklenti mânasını içeren *kad* edatını sadece ilk fiilin başında kullandığın halde, her iki fiille ilgili olarak bu mânayı kastedersin. İkinci ihtimal ise, ilk görüşün dışındaki görüşleri aktarırken kullanılan şimdiki zaman kalıbının gelecek zaman anlamını da taşıyor olmasıdır ki şimdiki zaman kalıbı (muzari) gelecek zaman anlamını taşımaya uygundur.

[57] “Gaybı taşlarcasına” yani gizli haberleri ortaya atıp konuşurcasına. Bu tıpkı “Gaybî konular hakkında uzaktan uzağa atıp tutarlardı.” [Sebe’ 34/53] ifadesi gibidir. Ya da burada *recm* kelimesi zan / tahmin yerine kullanılmış ve adeta “gayba dair tahminde bulunurcasına” denilmiştir, çünkü Araplar sadece *zan* ifadesi kullanmak yerine sıklıkla *racm*^{ün} *bi’z-zann* (zanna dayalı atmak) ifadesini kullanırlardı; nihayet iki ifade arasında bir fark görmez hale geldiler. Şair Züheyr’in şu satırında da bu kullanım vardır:

> [Harp şu bildiğiniz, tattığınız şey!]
> Harp hakkında bu söylediklerim de zanna dayalı sözler değil.

Burada şair *el-muraccem* ifadesi ile “tahminî” demek istemiştir.

[58] ثَلاثَةٌ رابِعُهُمْ (üçtürler, dördüncüleri ise) ifadesi peltek Se’nin müenneslik bildiren Tâ’ya idğamı ile *selâss*^{ün} *râbi‘uhum* şeklinde de okunmuştur. *Selâset*^{ün} kelimesi hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir, yani *onlar* üç kişidir. Aynı durum *hamset*^{ün} (beş kişidirler…) ve *seb‘at*^{ün} (yedi kişidirler…) kelimelerinde de söz konusudur. رابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ (Dördüncüleri ise köpekleridir.) ifadesi mübteda ve haberden oluşmakta olup ثَلاثَةٌ kelimesinin sıfatı olarak kullanılmıştır. Aynı durum سادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ ve ثامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ ifadelerinde de söz konusudur.[1]

[59] **Şayet** “Üçüncü cümleye dâhil olan fakat ilk iki cümlede yer almayan [وثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ’deki] Vav nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu nekire kelimenin sıfatı olarak kullanılan cümlelerin ve aynı şekilde ma‘rife kelimelerin hali olarak kullanılan cümlelerin başına gelen Vav’dır. Sözgelimi *câ’enî racül*^{ün} *ve ma‘ahû âharu* (Yanıma beraberinde bir başkası da bulunan biri geldi.) ve *merartü bi-Zeyd*^{in} *ve fî yedihî seyf*^{ün} (Zeyd’e, elinde bir kılıç olduğu halde uğradım.) ifadelerinde bu kullanım vardır.

1 “Bunlar, dördüncüleri köpekleri olan üç kişidirler.” “Altıncıları köpekleri olan beş kişidirler. “Sekizincileri köpekleri olan yedi kişidirler.” / ed.

[٥٦] فإن قلت: لم جاء بسين الاستقبال في الأوّل دون الآخرين؟ قلت: فيه وجهان: أن تدخل الآخرين في حكم السين، كما تقول: قد أكرم وأنعم، تريد معنى التوقع في الفعلين جميعًا، وأن تريد بيفعل معنى الاستقبال الذي هو صالح له.

٥ [٥٧] {رَجْمًا بِالْغَيْبِ} رميًا بالخبر الخفي وإتيانًا به كقوله {وَيَقْذِفُونَ بِالْغَيْبِ} [سبأ: ٥٣] أي يأتون به. أو وضع الرجم موضع الظنّ، فكأنه قيل: ظنًا بالغيب؛ لأنهم أكثروا أن يقولوا رجم بالظنّ مكان قولهم ظنّ، حتى لم يبق عندهم فرق بين العبارتين، ألا ترى إلى قول زهير:

وَمَا هُوَ عَنْهَا بِالْحَدِيثِ المُرَجَّمِ ۞

١٠ أي المظنون.

[٥٨] وقرئ «ثلاثّ رابعهم» بإدغام الثاء في تاء التأنيث. و{ثَلَاثَةٌ} خبر مبتدأ محذوف، أي هم ثلاثة. وكذلك {خَمْسَةٌ} و{سَبْعَةٌ} و{رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ} جملة من مبتدأ وخبر واقعة صفة لثلاثة، وكذلك {سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ}، {وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ}.

١٥ [٥٩] فإن قلت: فما هذه الواو الداخلة على الجملة الثالثة، ولم دخلت عليها دون الأوّلين؟ قلت: هي الواو التي تدخل على الجملة الواقعة صفة للنكرة، كما تدخل على الواقعة حالًا عن المعرفة في نحو قولك: جاءني رجل ومعه آخر. ومررت بزيد وفي يده سيف.

Yine وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ (Biz, hiçbir şehri bilinen bir yazgısı olmaksızın helâk etmedik. [Hicr 15/4]) âyetinde de buna örnek bir kullanım vardır. Bu Vav'ın anlama katkısı, sıfat ile sıfat almış kelimenin arasındaki irtibatı tekit etmek ve sıfatı alan kelimenin o sıfat ile nitelenmesinin sabit ve yerleşik bir hal olduğunu vurgulamaktır. Âyette bu Vav'ın kullanılmış olması, "Onların sayısı yedidir, sekizincileri köpektir." diyen kimselerin bunu diğerleri gibi gaybı taşlayarak zan ve tahminle değil, kesin bir bilgi ve gönül mutmainliği ile söylemiş oldukları anlamını verir. Bunun delili de Yüce Allah'ın ilk iki görüşün ardından "gaybı taşlayarak" demiş olması, bu üçüncü görüşün ardından ise, "Onları çok az kimse biliyor." buyurmuş olmasıdır. İbn Abbas'ın [v. 68/688] "Araya Vav girince, artık sayıyı artırmak sona ermiş demektir." dediği nakledilmektedir, yani artık ondan sonra hiç kimse daha yüksek bir sayı söylemeye yönelmez. Böylece, onların sayılarının yedi olduğu, sekizincilerinin ise köpekleri olduğu kati, kesin olarak sübut bulmuş olmaktadır. "Çok az kimseden başka" ifadesinin, "Ehl-i Kitap'tan çok az kimseden başkası" anlamında olduğu da söylenmiştir ki buna göre "diyeceklerdir." ifadesindeki zamir hususi olarak Ehl-i Kitab'a gider. Yani "Ehl-i Kitap onlar hakkında şöyle şöyle diyeceklerdir, oysa onlar hakkında Ehl-i Kitap içerisinde bilgi sahibi olan çok azdır, çoğunluğu ise zan ve tahmine dayanmaktadır." denilmiştir.

[60] "O halde, onlar hakkında tartışma" yani Ashâb-ı Kehf hakkında Ehl-i Kitap ile derinlemesine tartışmaya girme, sadece yüzeysel bir tartışmada bulun ki bu da onlara Allah'ın sana vahyetmiş olduğu şeyi okuman, buna ilave hiçbir şey söylememen, onları cehaletle suçlamaman ve kendilerine sert bir şekilde karşılık vermemenden ibarettir. Tıpkı "Onlarla en güzel şekilde mücadele et." [Nahl 16/125] ifadesi gibi.

[61] "Bilgi isteme." Yani hiçbirine Ashâb-ı Kehf kıssası hakkında tartışma amaçlı bir şey sorma; verdiği cevaba sende bir karşılık veresin de adamın söylediklerini çürütesin diye soru sorma; çünkü bu sana tavsiye edilen iyi geçinme ve güzel davranma tutumuna terstir. Ayrıca, onlardan bu konuda doğru bilgi almak maksadıyla da soru sorma, zira Allah sana Ashâb-ı kehf kıssasını anlatarak doğru olanı bildirmiştir.

23. Hiçbir şey hakkında da "Ben bunu yarın mutlaka yapacağım!" deme.

24. Allah dilerse, başka... Unuttuğunda da Rabbini an ve "Umarım, Rabbim beni doğruya bundan daha yakın olana eriştirir." de.

ومنه قوله تعالى {وَمَا أَهْلَكْنَا مِن قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ} [الحجر: ٤] وفائدتها تأكيد لصوق الصفة بالموصوف، والدلالة على أن اتصافه بها أمر ثابت مستقر، وهذه الواو هي التي آذنت بأن الذين قالوا: سبعة وثامنهم كلبهم، قالوه عن ثبات علم وطمأنينة نفس ولم يرجموا بالظن كما غيرهم. والدليل عليه أنّ الله سبحانه أتبع القولين الأولين قوله {رَجْمًا بِالْغَيْبِ} وأتبع القول الثالث قوله {مَا يَعْلَمُهُمْ إلّا قَلِيلٌ}. وقال ابن عباس رضي الله عنه: حين وقعت الواو انقطعت العدّة، أي لم يبق بعدها عدّة عادّ يلتفت إليها. وثبت أنهم سبعة وثامنهم كلبهم على القطع والبتات. وقيل: إلا قليل من أهل الكتاب. والضمير في {سَيَقُولُونَ} على هذا لأهل الكتاب خاصة، أي سيقول أهل الكتاب فيهم كذا وكذا، ولا علم بذلك إلا في قليل منهم، وأكثرهم على ظنّ وتخمين.

[٦٠] {فَلَا تُمَارِ فِيهِمْ} فلا تجادل أهل الكتاب في شأن أصحاب الكهف إلا جدالًا ظاهرًا غير متعمق فيه، وهو أن تقص عليهم ما أوحى الله إليك فحسب، ولا تزيد، من غير تجهيل لهم ولا تعنيف بهم في الردّ عليهم، كما قال {وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ} [النحل: ١٢٥].

[٦١] {وَلَا تَسْتَفْتِ} ولا تسأل أحدًا منهم عن قصتهم سؤال متعنت له، حتى يقول شيئًا فتردّه عليه وتزيف ما عنده؛ لأن ذلك خلاف ما وصيت به من المداراة والمجاملة، ولا سؤال مسترشد؛ لأن الله قد أرشدك بأن أوحى إليك قصتهم.

٢٣-﴿وَلا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا﴾

٢٤-﴿إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ وَاذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ وَقُلْ عَسَى أَنْ يَهْدِيَنِ رَبِّي لِأَقْرَبَ مِنْ هَذَا رَشَدًا﴾

[62] "Hiçbir şey hakkında, sakın … deme!" Yani karar verdiğin hiçbir şey hakkında sakın "Ben bunu yarın mutlaka yapacağım" deme. Burada "yarın" hususi olarak yarın değil, 'gelecekte' demektir. "Allah dilerse, başka…" Bu ifade "yapacağım" ifadesiyle değil, *nehy* ifadesi ile ilgilidir; çünkü "Ben bunu mutlaka yapacağım! Ancak Allah dilerse başka…" demiş olsaydı o zaman bunun anlamı, "Allah'ın dilemesi onu yapmama engel olursa başka…" şeklinde olurdu ki o zaman da bu, yasaklamaya konu olmazdı. Bu ifadenin nehy ile ilişkili olması iki şekilde değerlendirilebilir. İlkine göre "Ancak Allah sana böyle bir şey söyleme izni verir, bunu dilerse böyle söyle, bunun dışında asla söyleme!" anlamındadır. İkincisine göre ise "Bunu ancak Allah'ın izni ile söyleyebilirsin." anlamındadır ve hal konumundadır. Yani, Allah'ın dilemesini kuşanarak, *inşâallah* diyerek… Burada üçüncü bir yorum daha vardır ki buna göre "*inşâallah*" [Bakara 2/70] ifadesi ebedilik mânasına gelir, adeta âyette "Bunu asla söyleme!" buyrulmuş olmaktadır. Bunun bir benzeri "*Rabbimiz Allah'ın dilemesi dışında,* ona dönmemiz olacak şey değildir!" [A'râf 7/89] ifadesinde vardır, çünkü müminlerin tekrar kavimlerinin dinine dönmeleri, Allah'ın asla dilemeyeceği bir şeydir. Bu yasak, Allah tarafından Peygamber (s.a.)'i tedip etmeyi amaçlayan bir yasaktır. Zira Yahudiler Kureyşlilere gelmiş ve "Ona Ruh hakkında, Ashâb-ı Kehf hakkında ve Zülkarneyn hakkında sorun." demişler, onlar da gelip bunlar Peygamber (s.a.)'e sormuşlar. Peygamber (s.a.) de "Yarın gelin size bunu haber vereyim!" demiş ve herhangi bir istisnada bulunmamıştı. [*İnşâallah* dememişti.] Bu yüzden, vahyin gelmesi gecikti ve Kureyşliler onu yalanladı. Bu durum da onun çok ağırına gitti.

[63] "Rabbini an" yani onun dilemesini zikret ve *inşâallah* de. Unuttuğun zaman hatırlayınca böyle de. Anlam şöyledir: Bu istisna kelimesini [yani *inşâallah* demeyi] unuttuğun ve daha sonra hatırladığın zaman derhal onu zikrederek telafi et. İbn Abbas'ın [v. 68/688] "Aradan bir sene bile geçmiş olsa… Yeminini bozmadığı sürece." dediği nakledilmiştir. Sa'îd b. Cübeyr'in [v. 94/713] "İster bir gün, bir hafta, bir ay ya da bir sene geçmiş olsun fak etmez." dediği, Tāvûs b. Keysân'ın [v. 106/725] ise "Aynı mecliste olduğu sürece bu istisnayı yapabilir." dediği, benzer bir görüşün Hasan-ı Basrî [v. 110/728] tarafından da dile getirildiği nakledilmiştir. Atā b. Ebû Rebâh'ın [v. 114/732] da "Bol süt veren bir devenin sağılması süresince bu istisnayı yapabilir." dediği nakledilmiştir. Fukahânın çoğunluğuna göre böyle bir istisna, sözün hemen bitiminde yapılmadıkça hükümlerde hiçbir etkisi yoktur.

[٦٢] {وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ} ولا تقولنّ لأجل شيء تعزم عليه {إِنِّى فَاعِلٌ ذَلِكَ} الشيء {غَدًا} أي فيما يستقبل من الزمان. ولم يرد الغد خاصة. {إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ} متعلق بالنهي لا بقوله: إني فاعل لأنه لو قال إني فاعل كذا إلا أن يشاء الله، كان معناه: إلا أن تعترض مشيئة الله دون فعله، وذلك مما لا مدخل فيه للنهي، وتعلقه ٥ بالنهي على وجهين، أحدهما: ولا تقولنّ ذلك القول إلا أن يشاء الله أن تقوله، بأن يأذن لك فيه. والثاني: ولا تقولنه إلا بأن يشاء الله، أي إلا بمشيئة الله، وهو في موضع الحال. يعني إلا ملتبسًا بمشيئة الله قائلًا: إن شاء الله وفيه وجه ثالث، وهو: أن يكون {أَنْ يَشاءَ اللَّهُ} في معنى كلمة تأبيد، كأنه قيل ولا تقولنه أبدًا. ونحوه قوله {وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ} [الأعراف: ٨٩]؛ لأن عودهم في ملتهم ١٠ مما لن يشاءه الله. وهذا نهي تأديب من الله لنبيه حين قالت اليهود لقريش: سلوه عن الروح، وعن أصحاب الكهف، وذي القرنين. فسألوه فقال: ائتوني غدًا أخبركم ولم يستثن، فأبطأ عليه الوحي حتى شق عليه وكذبته قريش.

[٦٣] {وَاذْكُرْ رَبَّكَ} أي مشيئة ربك وقل: إن شاء الله إذا فرط منك نسيان لذلك. والمعنى: إذا نسيت كلمة الاستثناء ثم تنبهت عليها فتداركها ١٥ بالذكر. وعن ابن عباس رضي الله عنه: ولو بعد سنة ما لم تحنث. وعن سعيد بن جبير: ولو بعد يوم أو أسبوع أو شهر أو سنة. وعن طاوس: هو على ثنياه ما دام في مجلسه. وعن الحسن نحوه. وعن عطاء: يستثني على مقدار حلب ناقة غزيرة. وعند عامة الفقهاء أنه لا أثر له في الأحكام ما لم يكن موصولًا.

Anlatıldığına göre Halife Mansūr [v. 158/775] Ebû Hanîfe'nin "söylenen sözden ayrı istisna yapılabileceği" konusunda İbn Abbas'a [v. 68/688] muhalif düşündüğünü işitmiş ve bundan hoşlanmadığını bildirmek üzere kendisini huzuruna çağırmış. Ebû Hanîfe; "Bu sizin aleyhinize döner, çünkü siz insanlardan yemin şeklinde biat alıyorsunuz. Peki, insanların sizin huzurunuzdan çıktıktan sonra ettikleri yeminden istisnada bulunup size karşı çıkmalarına razı olur musunuz?" demiş. Halife, Ebû Hanîfe'nin cevabını beğenmiş ve kendisinden hoşnut olmuştur.

[64] Ayrıca burada anlamın "İstisna kelimesini [*inşâallah* demeyi] unutursan tesbih ve istiğfar ile Rabbini zikret." şeklinde olması ve bu konuya daha çok önem verilmesi için bir teşvik mahiyetinde olması da mümkündür. İfadenin, "Sana emrettiklerinden bazılarını terk edersen Rabbini zikret." anlamında olduğu da "Unuttuğunda, unuttuğun şeyi hatırlamak için Rabbini zikret." anlamında olduğu da söylenmiştir. İfade, unutulmuş namazların, hatırlandığı zaman kılınması mânasına da hamledilmiştir.

[65] [مِنْ هَذَا ifadesindeki] هَذَا (bu) ifadesi Ashâb-ı Kehf kıssası ile ilgili habere işaret olup, anlamı; "Belki Allah, benim gerçek bir peygamber olduğuma delil olarak Ashâb-ı Kehf kıssasından daha büyük, daha güçlü ve etkili kanıtlar bahşeder." şeklindedir. Nitekim öyle de olmuştur, zira Allah Teâlâ ona bundan daha büyük ve delalet itibariyle daha etkili nice gayb haberleri, peygamber kıssaları vahyetmiştir.

[66] Açık olan mâna şudur: Herhangi bir şeyi unuttuğun zaman Rabbini zikret. *Unuttuğunda Rabbini zikretmen* ise "Umarım, Rabbim beni unuttuğum bu şeyden daha hayırlı, faydalı ve yakın olana irşad edip yönlendirir, belki de unutmak daha hayırlıdır." demendir. Tıpkı "Ya da unutturursak, daha hayırlısını veya dengini getiririz." [Bakara 2/106] ifadesindeki gibi.

25. 'Mağaralarında üçyüz yıl kaldılar; dokuz (yıl) daha artırıldılar.

26. De ki: Ne kadar kaldıklarını Allah daha iyi bilir. Göklerin ve yerin gaybı sadece O'na aittir. O ne güzel görür; ne güzel işitir! Bunların O'ndan başka velîleri yoktur. O hiç kimseyi hükümranlığına ortak kılmaz.

[67] "Mağaralarında üçyüz yıl kaldılar." Burada onların mağarada uyur vaziyette canlı vaziyette kaldıkları süre kastedilmiştir. Bu ifade daha önce "Biz de 'mağara'da kulaklarına yıllarca engel koymuştuk." [Kehf 18/19] şeklinde kapalı olarak geçen ifadenin beyanı mahiyetindedir.

ويحكى أنه بلغ المنصور أن أبا حنيفة خالف ابن عباس رضي الله عنه في الاستثناء المنفصل، فاستحضره لينكر عليه: فقال أبو حنيفة: هذا يرجع عليك، إنك تأخذ البيعة بالأيمان، أفترضى أن يخرجوا من عندك فيستثنوا فيخرجوا عليك؟ فاستحسن كلامه ورضي عنه.

٥ [٦٤] ويجوز أن يكون المعنى: واذكر ربك بالتسبيح والاستغفار إذا نسيت كلمة الاستثناء، تشديدًا في البعث على الاهتمام بها. وقيل: واذكر ربك إذا تركت بعض ما أمرك به. وقيل: واذكره إذا اعتراك النسيان ليذكرك المنسي، وقد حمل على أداء الصلاة المنسية عند ذكرها.

[٦٥] و{هَذَا} إشارة إلى نبإ أصحاب الكهف. ومعناه: لعل الله يؤتيني من البينات ١٠ والحجج على أني نبيّ صادق ما هو أعظم في الدلالة وأقرب رشدًا من نبأ أصحاب الكهف، وقد فعل ذلك حيث آتاه من قصص الأنبياء والإخبار بالغيوب ما هو أعظم من ذلك وأدلّ.

[٦٦] والظاهر أن يكون المعنى: إذا نسيت شيئًا فاذكر ربك. وذكر ربك عند نسيانه أن تقول: عسى ربي أن يهديني لشيء آخر بدل هذا المنسي أقرب منه {رَشَدًا} وأدنى ١٥ خيرًا ومنفعة. ولعل النسيان كان خيرة، كقوله {أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَا} [البقرة: ١٠٦].

٢٥-﴿وَلَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلاثَ مِائَةٍ سِنِينَ وَازْدَادُوا تِسْعًا﴾

٢٦-﴿قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا لَهُ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ أَبْصِرْ بِهِ وَأَسْمِعْ مَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلا يُشْرِكُ فِي حُكْمِهِ أَحَدًا﴾

[٦٧] {وَلَبِثُوا فِى كَهْفِهِمْ ثَلاثَ مِائَةٍ سِنِينَ} يريد لبثهم فيه أحياء مضروبًا على آذانهم ٢٠ هذه المدّة، وهو بيان لما أجمل في قوله {فَضَرَبْنَا عَلَى آذَانِهِمْ فِى الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا}

"De ki: Ne kadar kaldıklarını Allah daha iyi bilir." ifadesi, "Allah onların kaldığı süre konusunda ihtilâfa düşenlerden daha iyi bilir, doğru olan Allah'ın sana verdiği haberdir." anlamındadır. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] "Bu ifade, [yani "Mağaralarında üçyüz yıl kaldılar." iddiası] Ehl-i Kitab'ın sözlerinin aktarımıdır. 'Allah daha iyi bilir.' ifadesi ise onlara reddiyedir." dediği nakledilmiştir. Nitekim İbn Mes'ûd'un kıraatinde "Dediler ki: Mağaralarında üçyüz yıl kaldılar." şeklinde yer almaktadır. سِنِينَ (seneler) kelimesi ثَلاثَ مِائَةٍ (üç yüz) ifadesinin atf-ı beyanıdır. Bu ifade *selâse mi'et*^{i} *sinîne* şeklinde izafet tamlaması olarak da okunmuştur. Bu okuyuşta temyizdeki çoğul (سِنِينَ), tekil (سَنَةٍ) yerine kullanılmıştır ki benzeri بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا (Amelce en büyük hüsranda olanlar… [Kehf 18/103]) ifadesinde vardır. Nitekim Übeyy b. Kâ'b'ın kıraatinde; *salâse mi'eti senet*^{in} şeklindedir. تِسْعًا (dokuz) ifadesi, "dokuz sene" anlamına gelir; çünkü öncesi buna delalet eder. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] bunu fetha ile *tes'*^{an} okumuştur.

[68] Bunun ardından Yüce Allah, göklerde ve yerde gizli olan, bu ikisinin halkının ahvaline dair her şeyi sadece kendisinin bildiğini zikretmiş; işitilir ve görülür her şeyi kuşattığını, idrak ettiğini de hayret bildiren ifade kalıbı ile ("Ne enteresan görür O, ne enteresan işitir!" şeklinde) bildirmiş; böylece, onun *idrâk*inin işiten ve gören kulların idrak sınırlarının dışında olduğunu[1] ifade etmek istemiştir. Zira Allah Teâlâ en gizli, en küçük şeyleri idrak ettiği gibi hacim ve cirim itibariyle en büyük ve iri olan şeyleri de idrak eder; açık olanları idrak ettiği gibi gizli olanları da idrak eder.

[69] "Onların" işlerini üstlenecek "hiçbir velîleri yoktur." Burada "onlar" zamiri göklerin ve yerin halkına gider. "O" onlardan hiçbirini hükmüne yani "hükümranlığına ortak kılmaz." Hasan-ı Basrî [v. 110/728, لَا يُشْرِكُ ifadesini] Tâ ile ve nehiy ifadesi olarak cezm ile *ve lâ tüşrik* (Ortak koşma!) şeklinde okumuştur.

27. Rabbinin kitabından sana vahyedilenleri oku -O'nun sözlerini değiştirecek yoktur- O'ndan başka sığınak bulamazsın!

[70] Onlar Peygamber (s.a.)'e "Bundan başka bir Kur'ân getir veya bunu değiştir!" [Yûnus 10/15] demişler, bunun üzerine ona şöyle buyrulmuştur: "Rabbinin kitabından sana vahyedilenleri oku!" onların Kur'ân'ı değiştirme şeklindeki hezeyan dolu tekliflerine kulak verme; çünkü senin Rabbinin "sözlerini değiştirecek yoktur," yani hiç kimsenin onları değiştirmeye gücü yetmez. Buna sadece ve bizzat O güç yetirebilir.

1 Yani onlarınki gibi olmayıp zât-ı ilahîye yaraşan, türü O'nunla sınırlı farklı bir işitiş ve görüş olduğunu. / ed.

ومعنى قوله {قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا} أنه أعلم من الذين اختلفوا فيهم بمدّة لبثهم، والحق ما أخبرك الله به. وعن قتادة: أنه حكاية لكلام أهل الكتاب. و{قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ} رد عليهم. وقال في حرف عبد الله: وقالوا لبثوا. وسنين: عطف بيان لثلثمائة. وقرئ «ثلثمائة سنين»، بالإضافة، على وضع الجمع موضع الواحد في التمييز، كقوله ٥ {بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا} [الكهف: ١٠٣] وفي قراءة أبيّ «ثلثمائة سنة»، {تِسْعًا} تسع سنين؛ لأن ما قبله يدل عليه. وقرأ الحسن «تَسْعًا» بالفتح.

[٦٨] ثم ذكر اختصاصه بما غاب في السموات والأرض وخفي فيها من أحوال أهلها ومن غيرها وأنه هو وحده العالم به، وجاء بما دل على التعجب من إدراكه المسموعات والمبصرات، للدلالة على أن أمره في الإدراك خارج عن حدّ ما عليه ١٠ إدراك السامعين والمبصرين، لأنه يدرك ألطف الأشياء وأصغرها كما يدرك أكبرها حجمًا وأكثفها جرمًا، ويدرك البواطن كما يدرك الظواهر.

[٦٩] {مَا لَهُمْ} الضمير لأهل السموات والأرض {مِنْ وَلِيٍّ} من متول لأمورهم {وَلَا يُشْرِكُ فِي حُكْمِهِ} في قضائه {أَحَدًا} منهم. وقرأ الحسن: ولا تشرك، بالتاء والجزم على النهي.

١٥ ٢٧-﴿وَاتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنْ كِتَابِ رَبِّكَ لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَلَنْ تَجِدَ مِنْ دُونِهِ مُلْتَحَدًا﴾

[٧٠] كانوا يقولون له: {ائْتِ بِقُرْآنٍ غَيْرِ هَذَا أَوْ بَدِّلْهُ} [يونس: ١٥]، فقيل له {وَاتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ} من القرآن ولا تسمع لما يهذون به من طلب التبديل، فلا مبدل لكلمات ربك، أي لا يقدر أحد على تبديلها وتغييرها، وإنما يقدر على ذلك هو وحده

Bu mânada “Biz, bir âyetin yerine başka bir âyet getirdiğimiz zaman…” [Nahl 16/101] buyurmuştur. “O’ndan başka sığınak bulamazsın!” Böyle bir şeye kalkışırsan başvurup sığınabileceğin birini bulamazsın.

28. Sabah-akşam Rablerinin rızasını dileyerek O’na yalvaranlarla beraber oturmaya nefsini alıştır. Dünya hayatının güzelliklerini isteyerek gözlerin onları aşıp başkasına kaymasın. Gönlünü Bizi anmaktan gafil kıldığımız için arzu ve ihtiraslarına uyan, haddini aşan kimselere itaat etme.

[71] Kâfirlerin ileri gelenlerinden bir grup Peygamber (s.a.)’e “Teke gibi kokan şu köleleri uzaklaştır ki gelip senin yanında oturalım!” demişlerdi. Bunlar da Suheyb, Ammâr, Habbâb gibi fakir müminlerdi. Benzer şekilde kavmi de Nûh (a.s)’a “Sana en aşağı tabakadan kimseler uymuşken, sana iman edip bağlanır mıyız biz!” [Şuʿarâ 26/111] demişlerdi. İşbu âyet müşriklerin Peygamber (s.a.)’e söyledikleri bu söz üzerine inmiştir.

[72] “Nefsini alıştır” onlarla beraber bulunma konusunda nefsini tut, sebat ettir. Şair Ebû Züeyb [v. 28/649] şöyle demiştir:

> Bunu (yani harp halini) bilerek sabrettim; hür bir şekilde
> başım dik… Ödü koparken korkakların.

[73] “Sabah-akşam” yani her daim dua halinde ol. Bundan maksadın sabah ve ikindi namazları olduğu söylenmiştir. بِالْغَدَاةِ kelimesi *bi’l-ğudveti* şeklinde de okunmuştur. Ama بِالْغَدَاةِ okuyuşu daha iyidir, çünkü *ğudve* çoğu kullanımında özel isimdir. Başına Lâm-ı tarif gelmesi, kelimenin nekire anlamında olmasındadır. Bu kullanım şairin şu ifadesine benzer:

> O Zeyd ki savaşların Zeyd’idir.

Bu gibi kullanımlar Arap dilinde azdır.

[74] [وَلَا تَعْدُ ifadesinin kökü olan] *ʿadâhu* ifadesi “Onu geçti, aştı.” anlamındadır. Sözgelimi *ʿadâ tavrahû* (Haddini aştı.) ve *câ’enî el-kavm*^{u} *ʿadâ Zeyd*^{en} (Zeyd hariç kavim bana geldi.) şeklinde kullanılır. Bu fiil “uzaklaştı, arttı” anlamını da ihtiva ettiği için ʿAn harf-i ceri ile geçişli olmuştur. Nitekim *nebet ʿanhu ʿaynuhû* (Gözü ondan kaydı.) ve *ʿalet ʿanhu ʿaynuhû* (Gözü onun üzerinden yükseldi, yani aştı.) ifadeleri kullanılır. **Şayet** “تَعْدُ fiilinin bu mânayı içermesiyle ne kastedilmiştir? [“Gözlerin onları aşıp başkasına kaymasın.” anlamında] *ve lâ taʿduhum ʿaynâke* ya da *lâ taʿlu ʿaynâke ʿanhum* denilse olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Maksat, iki grup anlamı ifade etmektir.

{وَإِذَا بَدَّلْنَآ آيَةً مَكَانَ آيَةٍ} [النحل: ١٠١]. {وَلَن تَجِدَ مِن دُونِهِ مُلْتَحَدًا} ملتجأ تعدل إليه إن هممت بذلك.

٢٨-﴿وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا﴾

[٧١] وقال قوم من رؤساء الكفرة لرسول الله ﷺ: نحِّ هؤلاء الموالي الذين كأن ريحهم ريح الضأن، وهم: صهيب وعمار وخباب وغيرهم من فقراء المسلمين، حتى نجالسك كما قال قوم نوح: {أَنُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذَلُونَ} [الشعراء: ١١١] فنزلت.

[٧٢] {وَاصْبِرْ نَفْسَكَ} وأحبسها معهم وثبتها. قال أبو ذؤيب:

فَصَبَرْتُ عَارِفَةً لِذَلِكَ حُرَّةً ❁ تَرْسُوا إِذَا نَفْسُ الْجَبَانِ تَطَلَّعُ

[٧٣] {بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ} دائبين على الدعاء في كل وقت. وقيل: المراد صلاة الفجر والعصر. وقرئ «بالغدوة» وبالغداة أجود؛ لأن غدوة علم في أكثر الاستعمال. وإدخال اللام على تأويل التنكير كما قال:

... وَالزَّيْدُ زَيْدُ الْمَعَارِكِ ❁

ونحوه قليل في كلامهم.

[٧٤] يقال: عداه، إذا جاوزه. ومنه قولهم: عدا طوره. وجاءني القوم عدا زيدًا. وإنما عدي بعن، لتضمين عدا معنى نبا وعلا، في قولك: نبت عنه عينه وعلت عنه عينه: إذا اقتحمته ولم تعلق به. فإن قلت: أي غرض في هذا التضمين؟ وهلا قيل: ولا تعدهم عيناك، أو لا تعل عيناك عنهم؟ قلت الغرض فيه إعطاء مجموع معنيين،

Böylesi tek bir mâna ifade etmekten daha kuvvetlidir. Nitekim dikkat edersen burada anlam "Gözlerin onlardan kayıp da başkasına doğru yönelmesin." mânasına dönüvermiştir. Bunun bir benzeri وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُم إِلَى أَمْوَالِكُمْ [Nisâ 4/2] ifadesidir; burada da "Onların mallarını kendi malınıza dâhil edip de yemeyin." mânası kastedilmiştir. Bu ifade *a'dâ* kökünden *ve lâ tu'di 'ayneyke* şeklinde ve *'addâ* kökünden *ve lâ tu'addi 'ayneyke* şeklinde de okunmuştur. ["İki gözünü de üzerlerinden aşırma, zenginlere kaydırma!" mealindedir.] Bu okuyuşlarda Hemze nakledilmiş ve geri kalan (Dal) şeddelenmiştir. Şairin şu ifadesinde de böyle kullanım vardır:

Düşündüğün şeyden vazgeç, zira ondan geri dönüş yok

[75] Burada da anlam, "Düşündüğün şeye dair gayretinden geç." şeklindedir. Bu âyette Peygamber (s.a.)'e fakir müminleri terketmesi ve giysilerinin kötü, pejmürde olmasından dolayı zenginlerin şaşaalı kıyafet ve görüntülerine heves ederek onlardan uzaklaşması yasaklanmıştır.

[76] "Dünya hayatının güzelliklerini isteyerek" ifadesi hal konumundadır. "Gönlünü Bizi anmaktan gafil kıldığımız" yani kendi haline bırakarak kalbini zikirden gafil kıldığımız -ya da gafil halde bulduğumuz- kimse. Tıpkı *ecbentühû*, *efhamtuhû* ve *ebhaltühû* ifadelerinin "Onu korkak buldum.", "Onu kömür gibi simsiyah, susmuş, şiir söyleyemez halde buldum." ve "Onu cimri buldum." mânalarında olması gibi, أَغْفَلْنَا fiili de "Onu gafil buldum." anlamındadır. Ya da bu ifade *ağfele ibilehû* (Devesini nişansız/alametsiz bıraktı.) ifadesindeki mânadadır, yani kendisini zikir ile damgalamadığımız, kalplerine imanı yazmamış olduğumuz kimse.

[77] Yüce Allah bu ifadenin ardından "arzu ve ihtirasına uyan" ifadesini kullanarak Mücbire'nin yanılgılarını geçersiz kılmıştır. Ayrıca أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ (kalbini gafil kıldığımız) ifadesi *ağfelenâ kalbuhû* (kalbi Bizi gafil sanan) şeklinde, fiilin kalbe isnadı ile de okunmuştur. Yine bu durumda fiil, "Onu gafil buldum." anlamındaki *ağfeltuhû* ifadesinden gelmektedir.

[78] فُرُطًا (haddini aşan) hakkın ve doğrunun önüne geçen, onları ardına atan. Bu ifade önde giden at için kullanılan *feres*[ün] *furut*[un] ifadesinden gelir.

29. De ki: Bu, sizin Rabbinizden gelen bir gerçektir. Dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin. Şüphesiz, Biz zalimler için öyle bir Ateş hazırlamışızdır ki, duvarı kendilerini çepeçevre kuşatır. Feryat edip yardım dilediklerinde, yüzleri kavuran erimiş maden gibi bir suyla kendilerine yardım (!) edilir. Ne kötü içecek! Ne kötü konak!

وذلك أقوى من إعطاء معنى فذّ ألا ترى كيف رجع المعنى إلى قولك: ولا تقتحمهم عيناك مجاوزتين إلى غيرهم؟ ونحوه قوله تعالى {وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ} [النساء: ٢] أي ولا تضموها إليها أكلين لها. وقرئ «ولا تعد عينيك، ولا تعدّ عينيك» من أعداه نقلا بالهمزة وتثقيل الحشو. ومنه قوله:

٥ فَعُدْ عَمَّا تَرَى إِذْ لَا ارْتِجَاعَ لَهُ ❁

[٧٥] لأن معناه: فعد همك عما ترى. نهى رسول الله ﷺ أن يزدرى بفقراء المؤمنين، وأن تنبو عينه عن رثاثة زيهم طموحًا إلى زيّ الأغنياء وحسن شارتهم.

[٧٦] {تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا} في موضع الحال {مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ} من جعلنا قلبه غافلًا عن الذكر بالخذلان. أو وجدناه غافلًا عنه، كقولك: أجبنته وأفحمته وأبخلته، ١٠ إذا وجدته كذلك. أو من أغفل إبله إذا تركها بغير سمة، أي لم نسمه بالذكر ولم نجعلهم من الذين كتبنا في قلوبهم الإيمان

[٧٧] وقد أبطل الله توهم المجبرة بقوله {وَاتَّبَعَ هَوَاهُ} وقرئ «أغفلنا قلبه» بإسناد الفعل إلى القلب على معنى: حسبنا قلبه غافلين، من أغفلته إذا وجدته غافلًا.

[٧٨] {فُرُطًا} متقدّمًا للحق والصواب نابذًا له وراء ظهره من قولهم «فرس ١٥ فرط» متقدّم للخيل.

٢٩-﴿وَقُلِ الْحَقُّ مِن رَّبِّكُمْ فَمَن شَاءَ فَلْيُؤْمِن وَمَن شَاءَ فَلْيَكْفُرْ إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلظَّالِمِينَ نَارًا أَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا وَإِن يَسْتَغِيثُوا يُغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِي الْوُجُوهَ بِئْسَ الشَّرَابُ وَسَاءَتْ مُرْتَفَقًا﴾

[79] “De ki: Bu, sizin Rabbinizden gelen bir gerçektir.” Bu cümlede geçen الْحَقّ (gerçek) kelimesi, hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olup anlam şöyledir: “Hak gelmiş, bahaneler ortadan kalkmıştır. Artık sizin, kendiniz için kurtuluş yolunu ya da helâk yolunu tercih etmek şeklindeki seçiminizden başka bir şey kalmamıştır!” Burada ifade emir ve muhayyer bırakma kalıbında zikredilmiştir, çünkü insana iki yoldan herhangi birini seçme serbesti ve imkânı verilince, durumu sanki muhayyer kılınmış, iki yoldan herhangi birini seçme emri verilmiş gibi olmuştur.

[80] Onları çevreleyen ateş, şehirlerin çevresini kuşatan surlara, duvarlara benzetilmiştir. *Beyt*[ün] *muserdak*[un] “bahçe duvarları ile çevrili ev” anlamına gelir. Bunun, cehenneme girmelerinden önce kâfirleri kuşatacak olan duman olduğu da onları çevreleyen ateş duvarı olduğu da söylenmiştir.

[81] “Erimiş maden gibi bir suyla kendilerine yardım (!) edilir.” Bu ifade tıpkı şairin;

> [Temîm kabilesi, Nisar savaşında ‘Âmir’in katledilmesine kızıyordu!]
> Ama saldığımız dehşet sayesinde son buldu kızgınlıkları.

ifadesi gibidir; yani ifadede bir tür alay söz konusudur.

[82] الْمُهْل erimiş maden demektir. Yağ çökeltisi mânasına geldiği de söylenmiştir. “Yüzleri kavuran” yani içmek için kendisine yaklaşıldığı zaman sıcaklığından yüzün kavrulduğu. Peygamber (s.a.)’in, “O yağ tortusu gibidir; insan ona yaklaştırıldığı zaman yüzünün derisi düşer.” dediği nakledilmiştir [*Tirmizî*, “Sıfatü Cehennem”, 4].

[83] Bu “ne kötü bir içecek,” bu ateş de “ne kötü bir konak” yani dayanılacak yer“dir.” Bu ifade “Ne güzel konaktır.” [Kehf 18/31] âyetindeki ifade ile *müşâkele* (lafız benzerliği) açısından kullanılmıştır. Yoksa cehennem halkı için herhangi bir konak ya da dayanılacak yer söz konusu değildir. Ancak şairin şu satırlarındaki gibi bir kullanım söz konusu olabilir:

> Uykusuz kaldım, bütün gece kafamı dirseğime dayayıp durdum,
> Sanki gözlerimde soğan doğranmış gibi.

30. İman edip salih amel işleyenlere gelince, ihsan üzere hareket edenlerin ecrini Biz asla zayi etmeyiz.

[٧٩] {وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَّبِّكُمْ} الحق خبر مبتدأ محذوف. والمعنى: جاء الحق وزاحت العلل فلم يبق إلا اختياركم لأنفسكم ما شئتم من الأخذ في طريق النجاة أو في طريق الهلاك. وجيء بلفظ الأمر والتخيير، لأنه لما مكن من اختيار أيهما شاء، فكأنه مخير مأمور بأن يتخير ما شاء من النجدين.

٥ [٨٠] شبه ما يحيط بهم من النار بالسرادق، وهو الحجرة التي تكون حول الفسطاط وبيت مسردق: ذو سرادق وقيل: هو دخان يحيط بالكفار قبل دخولهم النار. وقيل: حائط من نار يطيف بهم.

[٨١] {يُغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ} كقوله:

...... فَأُعْتِبُوا بِالصَّيْلَمِ

١٠ وفيه تهكم.

[٨٢] والمهل: ما أذيب من جواهر الأرض. وقيل: درديّ الزيت {يَشْوِى الْوُجُوهَ} إذا قدم ليشرب انشوى الوجه من حرارته. عن النبي ﷺ: «هو كعكر الزيت، فإذا قرب إليه سقطت فروة وجهه».

[٨٣] {بِئْسَ الشَّرَابُ} ذلك {وَسَاءَتْ} النار {مُرْتَفَقًا} متكأ من المرفق، وهذا

١٥ لمشاكلة قوله {وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا} [الكهف: ٣١] وإلا فلا ارتفاق لأهل النار ولا اتكاء، إلا أن يكون من قوله:

إنّي أرِقْتُ فَبِتُّ اللَّيْلَ مُرْتَفِقا ❁ كَأَنَّ عَيْنِي فِيهَا الصَّابُ مَذبُوح

٣٠-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ إِنَّا لا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلا﴾

31. Bunlar için, altından ırmakların aktığı Adn Cennetleri vardır. Orada tahtlarına yaslanmış vaziyette altın bilezikler takınır, ince-kalın ipeklilerden yeşil elbiseler giyerler. Ne güzel mükâfat! Ne güzel konak!

[84] أُولَئِكَ (Bunlar) ifadesi İnne'nin haberidir. "Biz zayi etmeyiz." ifadesi ara cümledir. Bu cümlenin ve "bunlar" ifadesinin her ikisinin birlikte haber olduklarını da düşünebilirsin. Ya da "bunlar" ifadesinin müphem bırakılan ecrin beyanı olarak gelmiş yeni bir cümle başlangıcı olduğunu da düşünebilirsin. **Şayet** "إِنَّا لا نُضِيعُ (Biz zayi etmeyiz.) ifadesini haber kabul edersen o zaman ondan mübtedaya giden zamir nerededir?" **dersen şöyle derim:** مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا (ihsan üzere hareket edenler) ifadesi ve الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ (iman edip salih amel işleyenler) ifadesi aynı anlam etrafında birleşir. Bu yüzden مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا (ihsan üzere hareket edenler) ifadesi zamir yerine geçer. Ya da "*onlardan* ihsan üzere hareket edenler" mânası kastedilmiştir. Bu durumda, ifade tıpkı *es-semn*ᵘ *menevâni bi-dirhem*ⁱⁿ (İki ölçek yağ bir dirhem eder.) ifadesi gibidir. (مِنْ أَساوِرَ مِنْ ذَهَبٍ ifadesindeki) ilk Min başlangıç, ikinci Min ise beyan ifade eder. أَسَاوِرَ (bilezikler) kelimesinin nekire kullanılmış olması, bileziklerin güzellik derecesinin müphem (ve muhteşem) olmasındandır. İnce ipek anlamında gelen *sündüs* ile kalın ipek olan *istebrak*ın birlikte zikredilmesi, ipeğin her iki türünün de bulunacağı anlamındadır. Tahtlara yaslanma ifadesi hususen zikredilmiştir, çünkü zenginlerin ve kralların koltuk ve tahtlarındaki genel hali budur.

32. Bunların durumunu öyle 'iki adam temsili' ile anlat ki onlardan birine iki üzüm bağı yapıp çevresini hurmalıkla çevirmiş; ikisinin arasında da ekin meydana getirmişiz.

33. Her iki bahçe de ürünlerini vermiş, hiçbir şeyi eksik bırakmamış. İkisinin arasından bir de ırmak fışkırtmışız.

34. Serveti de var... Bu yüzden, arkadaşıyla konuşurken "Ben, hem malca senden zenginim hem de adam sayısı itibariyle senden güçlüyüm!" demekte...

[85] "Onlara 'iki adam temsili'ni anlat." Yani kâfirlerle müminlerin durumu, İsrailoğullarından Katrûs isminde bir kâfir ile onun kardeşi olan Yahuda adlı müminin haline benzer.

[86] Bu iki kişinin Sâffât suresinde "İçlerinden söz sahibi biri der ki: 'Benim bir (inkârcı) dostum vardı…" [Sâffât 37/51] ifadesinde sözü edilen kimseler olduğu da söylenmiştir. Bunlara babalarından sekiz bin dinar miras kalmış ve bunu ikiye bölmüşlerdi. Kâfir olan, parasının bin dinarı ile bir arazi almış;

٣١-﴿أُولَئِكَ لَهُمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِنْ سُنْدُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُتَّكِئِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ نِعْمَ الثَّوَابُ وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا﴾

[٨٤] {أُولَئِكَ} خبر إن و{إِنَّا لَا نُضِيعُ} اعتراض، ولك أن تجعل {إِنَّا لَا نُضِيعُ} و{أُولَئِكَ} خبرين معًا. أو تجعل {أُولَئِكَ} كلامًا مستأنفًا بيانًا للأجر المبهم. فإن قلت: إذا جعلت {إِنَّا لَا نُضِيعُ} خبرًا، فأين الضمير الراجع منه إلى المبتدأ؟ قلت: {مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا} و{الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} ينتظمهما معنى واحد، فقام: {مَنْ أَحْسَنَ} مقام الضمير. أو أردت: من أحسن عملا منهم، فكان كقولك: السمن منوان بدرهم. من الأولى للابتداء. والثانية للتبيين وتنكير {أَسَاوِرَ} لإبهام أمرها في الحسن. وجمع بين السندس: وهو مارقّ من الديباج، وبين الإستبرق: وهو الغليظ منه، جمعًا بين النوعين وخص الاتكاء، لأنه هيئة المنعمين والملوك على أسرتهم.

٣٢-﴿وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا رَجُلَيْنِ جَعَلْنَا لِأَحَدِهِمَا جَنَّتَيْنِ مِنْ أَعْنَابٍ وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمَا زَرْعًا﴾

٣٣-﴿كِلْتَا الْجَنَّتَيْنِ آتَتْ أُكُلَهَا وَلَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْئًا وَفَجَّرْنَا خِلَالَهُمَا نَهَرًا﴾

٣٤-﴿وَكَانَ لَهُ ثَمَرٌ فَقَالَ لِصَاحِبِهِ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَنَا أَكْثَرُ مِنْكَ مَالًا وَأَعَزُّ نَفَرًا﴾

[٨٥] {وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا رَجُلَيْنِ} أي ومثل حال الكافرين والمؤمنين، بحال رجلين وكانا أخوين في بني إسرائيل: أحدهما كافر اسمه قطروس، والآخر مؤمن اسمه يهوذا.

[٨٦] وقيل: هما المذكوران في سورة الصافات في قوله {قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ} [الصافات: ٥١] ورثا من أبيهما ثمانية آلاف دينار، فتشاطراها. فاشترى الكافر أرضًا بألف،

mümin ise "Allah'ım! Kardeşim bin dinara bir arazi satın aldı, ben ise senden cennette bir araziyi bin dinara alıyorum." demiş ve bin dinarı sadaka olarak vermişti. Sonra kardeşi bin dinara bin ev yaptırmış; o da "Allah'ım! Kardeşim bin dinara bir ev yaptırdı, ben de bin dinara senden cennette bir ev satın almak istiyorum." diye dua etmiş ve bin dinarı sadaka olarak vermişti. Sonra kardeşi bin dinara bir kadınla evlenmiş; o da "Allah'ım! Kardeşim bin dinara bir hanımla evlendi, ben de bin dinarı huriler için mehir olarak veriyorum." diye dua etmiş [ve bin dinarı sadaka olarak vermişti.] Sonra kardeşi bin dinara bir hizmetçi ve çeşitli mallar almış; o da "Allah'ım! Ben bin dinara senden cennette ölümsüz hizmetçiler satın almak istiyorum." diye dua etmiş ve bin dinarı sadaka olarak vermişti. Daha sonra bu mümin muhtaç hale gelmiş ve kardeşinin geçeceği bir yola oturmuştu. Derken, kardeşi büyük bir ihtişamla oradan geçmiş, o da halini kardeşine arz etmişti. Ama kardeşi onu kovmuş ve bütün malını sadaka olarak verdiği için onu kınamıştı.

[87] Bu iki kişinin, Mahzum oğullarından iki kardeş hakkında bir temsil olduğu da söylenmiştir. Bunlardan biri mümindi, adı da Ebû Seleme Abdullah b. Abdü'l-Esed idi Bu kişi Peygamber (s.a.)'den önce Ümmü Seleme'nin eşiydi. Diğer kardeş ise kâfirdi, adı da el-Esved b. Abdü'l-Esed idi.

[88] "İki üzüm bağı" üzüm bağlarıyla dolu iki bostandır. "Çevresini hurmalıkla çevirmişiz" hurmaları iki bostanı çevirecek şekilde yapmışız. Bu, varlıklı kimselerin üzüm bağlarını kurarken tercih ettikleri bir şeydir; bağlarını meyveli ağaçlarla çevrelerler. Nitekim [Bâ'lı ve Bâ'sız kullanılırak,] bir şeyi kuşattıklarında *haffûhu* ve onun etrafını bir şeyle sardığında da *haffeftuhû bi-him* denir. Bu fiil tek mef'ûl alır, ikinci mef'ûlünü de Bâ harf-i ceri ile alır. Tıpkı *ğaşiyehû* (Onu kapladı.) ve *ğaşşeytuhû bi-hî* (Onunla onu kuşattım, kapladım.) fiili gibi.

[89] "İkisinin arasında da ekin meydana getirmişiz" yani orayı mahsullerin ve meyvelerin bir arada olduğu bir arazi kılmışız. Burada Allah Teâlâ söz konusu arazinin imarını, süreklilik arz eden, iç içe geçmiş, aralarına onları ayıracak hiçbir şeyin girmediği, üstelik şekil itibariyle de güzel, tertipli, düzenli bir imar olarak nitelemiş, meyvelerini bolca verdiğini, ekinlerinden hiçbir eksiği olmadığını belirtmiş, sonra da hayır ve bereketin kaynağı, hammaddesi olan suyu zikretmiş, ve bu suyun bahçe sulamak için en iyi su olduğunu bildirmiş; içerisinde bir akarsu fışkırdığını ifade etmiştir.

فقال المؤمن: اللهم إن أخي اشترى أرضًا بألف دينار، وأنا أشتري منك أرضًا في الجنة بألف، فتصدّق به. ثم بنى أخوه دارًا بألف، فقال: اللهم إني أشتري منك دارًا في الجنة بألف فتصدّق به. ثم تزوّج أخوه امرأة بألف، فقال: اللهم إني جعلت ألفًا صداقًا للحور. ثم اشترى أخوه خدمًا ومتاعًا بألف، فقال: اللهم إني اشتريت منك الولدان المخلدين بألف، فتصدّق به ثم أصابته حاجة، فجلس لأخيه على طريقه فمرّ به في حشمه، فتعرّض له، فطرده ووبخه على التصدّق بماله.

[٨٧] وقيل: هما مثل لأخوين من بني مخزوم: مؤمن وهو أبو سلمة عبد الله بن عبد الأشد، وكان زوج أمّ سلمة قبل رسول الله ﷺ. وكافر وهو الأسود بن عبد الأشد.

[٨٨] {جَنَّتَيْنِ مِنْ أَعْنَابٍ} بستانين من كروم {وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ} وجعلنا النخل محيطًا بالجنتين، وهذا مما يؤثره الدهاقين في كرومهم: أن يجعلوها مؤزرة بالأشجار المثمرة. يقال: حفوه، إذا أطافوا به: وحففته بهم. أي جعلتهم حافين حوله، وهو متعدّ إلى مفعول واحد فتزيده الباء مفعولًا ثانيًا، كقولك: غشيه، وغشيته به.

[٨٩] {وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمَا زَرْعًا} جعلناها أرضًا جامعة للأقوات والفواكه. ووصف العمارة بأنها متواصلة متشابكة لم يتوسطها ما يقطعها ويفصل بينها، مع الشكل الحسن والترتيب الأنيق، ونعتهما بوفاء الثمار وتمام الأكل من غير نقص، ثم بماء وهو أصل الخير ومادّته من أمر الشرب فجعله أفضل ما يسقى به، وهو السيح بالنهر الجاري فيها.

[90] أُكُل meyve anlamında olup Kâf'ın zammesi ile okunmuştur. لَمْ تَظْلِمْ ifadesi, "Eksik bırakmadı." anlamındadır. آتَتْ (verdi) fiili lafza hamledilmiş [bu yüzden tekil kullanılmıştır], çünkü كِلْتَا ifadesi [*iki* bahçe anlamına gelse de] lafız olarak tekildir. Eğer anlamı dikkate alarak *âtetâ* (Her ikisi verdi.) deseydi bu da doğru olurdu. فَجَّرْنَا (fışkırttık) ifadesi tahfif ile *fecernâ* şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd [v. 32/652] zamiri كُلّ kelimesine ircâ ederek *küllü'l-cenneteyni âtâ ükülehû* (İki bahçenin her ikisi de meyvesini verdi.) şeklinde okumuştur.

[91] "Serveti" yani türlü malları "da var." ثَمَر kelimesi, "Malını çoğalttı." anlamındaki *semmere mâlehû* ifadesinden gelir. Mücâhid b. Cebr'in [v. 103/721] "Bu altın ve gümüştür." dediği nakledilmiştir. Yani onun -nitelikleri bildirilen bu iki bahçenin yanı sıra- altın, gümüş ve diğer şeylerden oluşan daha pek çok malı vardı, her açıdan bolluk içindeydi ve arazisini dilediği gibi değerlendirme imkânı vardı.

[92] "Adam sayısı itibariyle" yani yardımcılarım ve adamlarım bakımından "da senden güçlüyüm!" Bu ifadenin "erkek evlat" mânasına geldiği, zira kız çocukların değil de erkek evlatların insanla birlikte harbe çıktığı da söylenmiştir.

[93] "Konuşurken" onunla karşılıklı konuşurken. يُحَاوِرُهُ kelimesi "döndü" manasındaki *hâra - yehûru* kelimesinden gelir. Sözgelimi *se'eltuhû fe-mâ ehâra kelimet*^en^ (Sordum ama tek kelime karşılık vermedi.) denilir.

35. İşte bu, nefsine zulmedip dururken, bahçesine girip dedi ki: "Bu bahçenin yok olacağını sanmıyorum!"

36. "(Kıyamet) saatin(in) geleceğini de sanmıyorum. (Ama olur da) Rabbime döndürülürsem, ondan daha iyi bir akıbet görürüm!"

[94] Kastedilen Katrûs'tur. Mümin kardeşinin elini tutmuş ve onu iki bahçesinin etrafında dolaştırmış, bahçelerinde olanları ona göstermiş, kendisinin sahip olduğu fakat kardeşinin sahip olmadığı mal mülk ile ona karşı övünüp iftihar etmiştir. **Şayet** "Neden bahçe kelimesi önce iki bahçe şeklinde kullanıldığı halde burada tekil kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı, "Sahip olduğu yegâne bahçesine girdi." şeklindedir, yani onun müminlere vaat edilen ahiretteki cennetten hiçbir nasibi yoktur. Dünyada sahip olduğu şey onun yegâne 'cennet'idir. Dolayısıyla, burada 'iki bahçe' ya da onlardan 'biri' kastedilmemiştir.

[٩٠] والأكل: الثمر. وقرئ بضم الكاف. {وَلَمْ تَظْلِمِ} ولم تنقص. وآتت: حمل على اللفظ، لأنّ {كِلْتَا} لفظه لفظ مفرد، ولو قيل: آتتا على المعنى: لجاز وقرئ «وفجرنا» على التخفيف وقرأ عبد الله «كل الجنتين آتى أكله» بردّ الضمير على كل.

٥ [٩١] {وَكَانَ لَهُ ثَمَرٌ} أي أنواع من المال، من ثمر ماله، إذا كثر. وعن مجاهد: الذهب والفضة، أي كانت له إلى الجنتين الموصوفتين الأموال الدثرة من الذهب والفضة وغيرهما، وكان وافر اليسار من كل وجه، متمكنًا من عمارة الأرض كيف شاء.

[٩٢] {وَأَعَزُّ نَفَرًا} يعني أنصارًا وحشمًا. وقيل: أولادًا ذكورًا، لأنهم ينفرون معه ١٠ دون الإناث.

[٩٣] {يُحَاوِرُهُ} يراجعه الكلام، من حار يحور، إذا رجع، وسألته فما أحار كلمة.

٣٥-﴿وَدَخَلَ جَنَّتَهُ وَهُوَ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ قَالَ مَا أَظُنُّ أَنْ تَبِيدَ هَذِهِ أَبَدًا﴾

٣٦-﴿وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِنْ رُدِدْتُ إِلَى رَبِّي لَأَجِدَنَّ خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا﴾

١٥ [٩٤] يعني قطروس أخذ بيد أخيه المسلم يطوف به في الجنتين ويريه ما فيهما ويعجبه منهما ويفاخره بما ملك من المال دونه. فإن قلت: فلم أفرد الجنة بعد التثنية؟ قلت: معناه ودخل ما هو جنته ما له جنة غيرها، يعني أنه لا نصيب له في الجنة التي وعد المؤمنون، فما ملكه في الدنيا هو جنته لا غير، ولم يقصد الجنتين ولا واحدة منهما.

[95] "Nefsine zulmedip dururken" yani kendisine verilenlere hayran kalmış olarak, onlarla iftihar eder, Rabbinin nimetine nankörlük eder ve kendisini Allah'ın gazabına mâruz bırakır vaziyette böyle yapmıştır ki bu da *zulm*ün en çirkinidir. Bu kişinin, sahip olduğu bahçenin yok olabileceğinden kuşku duyduğunu, böyle bir şeyi hiç zannetmediğini bildirmesi onun dünyaya dalıp gitmiş (tūl-i emel sahibi) olmasından, dünya tutkusuna bağlanmış, gaflete gark olmuş ve kendisine verilen ömür süresine aldanmış olmasından, kendisi gibi kimselerin akıbetine hiç bakmamasından kaynaklanmıştır. *Doğrusu, Müslümanların zenginlerinin çoğunun da bu durumda olduğunu görebilirsin, her ne kadar bu tür sözleri dilleri ile söylemeseler de lisan-ı halleri bunu söylemekte, haykırmaktadır.*

[96] "Rabbime döndürülürsem" ifadesi bir varsayım olarak, arkadaşının iddia ettiği üzere Rabbine döndürülecek olsa ahirette dünyadaki cennetinden daha iyisini bulacağına dair bir yemin ifadesidir ki bu da onun Allah hakkındaki temennisi, ümidi, kendisinin Allah katından değerli ve saygın bir konuma sahip olduğu yönündeki iddiasıdır. Ona göre Allah kendisine, hak ettiği ve ehil olduğu için dünyada bu iki bahçeyi vermiştir ve her nereye gitse bu ehliyet ve istihkaka sahip olacaktır. Bunun bir benzeri "O'nun nezdinde en güzeli yine benimdir!" [Fussilet 41/50] ve "Âhirette de mal ve evlât elbette yine bana verilecek!" [Meryem 19/77] ifadelerinde söz konusudur.

[97] خَيْرًا مِنْهَا (ondan daha hayırlısı) ifadesi, iki bahçeye işaret şeklinde *hayr^{an} minhumâ* (o ikisinden daha hayırlı) olarak da okunmuştur. مُنْقَلَبًا (akıbet) yani "son" demektir ve temyiz olarak mansūb olup anlam, "Ahirette sahip olacağımın akıbeti, bunun akıbetinden daha hayırlıdır, çünkü bu fani, ahiretteki ise bakidir." şeklindedir.

37. Arkadaşı da kendisi ile konuşarak şöyle dedi: "Seni topraktan, sonra bir damla sudan yaratıp daha sonra adam şeklinde kusursuz hale getiren Zâtı nankörce inkâr mı ediyorsun?"

[98] "Seni topraktan yarattı." ifadesiyle "Senin aslını topraktan yarattı." manası kastedilmiştir; çünkü insanın *asl*ının yaratılışı, kendisinin yaratılışının da sebebidir. Dolayısıyla, onun yaratılışı kendisinin de yaratılışı sayılır. "Kusursuz hale getiren" yani seni mükemmel bir şekilde yaratmış, bir insan olarak, erkek olarak, adam olarak düzenlemiştir. Bu kişi yeniden dirilişten yana kuşkulu olduğu için kâfir olarak nitelenmiş ve Allah'ın nimetlerini bile bile inkâr ettiği ifade edilmiştir. Tıpkı Peygamber (s.a.)'i yalanlayana *kâfir* denmesi gibi.

[٩٥] {وَهُوَ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ} وهو معجب بما أوتي مفتخر به كافر لنعمة ربه، معرّض بذلك نفسه لسخط الله، وهو أفحش الظلم. إخباره عن نفسه بالشك في بيدودة جنته: لطول أمله واستيلاء الحرص عليه وتمادي غفلته واغتراره بالمهلة وإطراحه النظر في عواقب أمثاله. وترى أكثر الأغنياء من المسلمين وإن لم ٥ يطلقوا بنحو هذا ألسنتهم، فإن ألسنة أحوالهم ناطقة به منادية عليه.

[٩٦] {وَلَئِنْ رُدِدْتُ إِلَى رَبِّي} إقسام منه على أنه إن ردَّ إلى ربه على سبيل الفرض والتقدير وكما يزعم صاحبه ليجدنّ في الآخرة خيرًا من جنته في الدنيا، تطمعًا وتمنيًا على الله، وادّعاء لكرامته عليه ومكانته عنده، وأنه ما أولاه الجنتين إلا لاستحقاقه واستئهاله، وأنّ معه هذا الاستحقاق أينما توجه، كقوله {إِنَّ لِي ١٠ عِندَهُ لَلْحُسْنَى} [فصلت: ٥٠]، {لَأُوتَيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا} [مريم: ٧٧].

[٩٧] وقرئ «خيرًا منهما» ردّا على الجنتين {مُنْقَلَبًا} مرجعًا وعاقبة. وانتصابه على التمييز، أي منقلب تلك، خير من منقلب هذه، لأنها فانية وتلك باقية.

٣٧-﴿قَالَ لَهُ صَاحِبُهُ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَكَفَرْتَ بِالَّذِي خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ سَوَّاكَ رَجُلًا﴾

١٥ [٩٨] {خَلَقَكَ مِن تُرَابٍ} أي خلق أصلك، لأنّ خلق أصله سبب في خلقه، فكان خلقه خلقًا له {سَوَّاكَ} عدلك وكملك إنسانًا ذكرًا بالغًا مبلغ الرجال. جعله كافرًا بالله جاحدًا لأنعمه لشكه في البعث، كما يكون المكذب بالرسول ﷺ كافرًا.

38. "Fakat ben (senin aksine derim ki:) O, Allah'tır; benim Rabbimdir ve ben hiç kimseyi Rabbime ortak koşmam."

[99] "Fakat ben (senin aksine derim ki:) O, Allah'tır, benim Rabbimdir." لَكِنَّا kelimesinin aslı *lâkin ene*dir, ancak Hemze hazfedilmiş ve harekesi *lâkin*in Nun'una nakledilmiştir. Böylece iki Nun birleşmiş ve idgam gerçekleşmiştir. Bunun bir benzeri şairin şu ifadesinde vardır:

> Hatun! Bana işmar edip "suçlusun" diyor;
> bana kızıyorsun… Ama ben hiç kızmıyorum sana.

[100] Şair *lâkinne iyyâki lâ aklî* ifadesiyle *lâkin ene lâ eklīki* demek istemiştir.

[101] هُوَ (o), durum zamiri olup anlam "yani durum şudur ki Allah benim Rabbimdir." şeklindedir. Cümle bir bütün olarak أَنَا (ben) kelimesinin haberi olup cümlede bu ifadeye (mübtedaya) giden zamir ise رَبِّي'deki Yâ zamiridir. İbn 'Âmir [v. 118/736] bunu hem vasıl hem de vakıf halinde أَنَا kelimesinin Elif'ini var kabul ederek (*enâ*) okumuştur. Elif'in Hemze'nin hazfedilmesinin telafisi olarak bulunmasından dolayı İbn 'Âmir'in bu okuyuşu güzeldir, çünkü böyle olmayan Elif sadece vakıf halinde okunur. Ebû Amr'ın [v. 154/771] ise He ile vakıf yapıp *lâkinneh* şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Ayrıca bu ifade Nun'un sükûnu ve أَنَا ifadesinin atılmasıyla, *lâkin hüve'llāhu rabbî* şeklinde de okunmuştur. Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654] *lâkin ene* şeklinde aslına göre okumuştur. İbn Mes'ûd'un okuyuşunda ise bu ifade *lâkinne ene lâ ilâhe illâ huve Rabbî* (Fakat ben Allah'tan başka ilah yoktur ve o benim Rabbimdir.) şeklindedir.

[102] **Şayet** "Bu 'ama' ifadesi neyin 'ama'sıdır?" **dersen şöyle derim:** Bu, أَكَفَرْتَ (…nankörce inkâr mı ettin!?) ifadesinin ardından gelen ama ifadesidir. Yani mümin, kâfir kardeşine "Sen Allah'ı nankörce inkâr edip kâfir oldun, ama ben mümin ve muvahhidim." demiş olmaktadır. Tıpkı *Zeyd*[ün] *ğâ'ib*[ün] *lâkinne 'Amr*[an] *hâdır*[un] (Zeyd burada değil, ama Amr burada.) demen gibidir.

39. "Bahçene girdiğinde, 'Bu tamamen Allah'ın dileğidir! Çünkü Allah'tan başkasından güç alınmaz!' demen gerekmez miydi? Gerçi sen beni malca ve evlâtça kendinden az görüyorsun ama,"

40. "Rabbim bana senin bahçenden daha iyisini verebilir ve seninkinin üzerine de gökten bir felaket gönderip (ekinsiz-ağaçsız) dümdüz bir toprak haline getirebilir."

41. "Yahut suyu öyle bir çekilir ki onu bir daha arayamazsın bile!"

٣٨-﴿لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي وَلا أُشْرِكُ بِرَبِّي أَحَدًا﴾

[٩٩] {لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي} أصله لكن أنا، فحذفت الهمزة وألقيت حركتها على نون لكن، فتلاقت النونان فكان الإدغام. ونحوه قول القائل:

وَتَرْمِينَنِي بِالطَّرْفِ أيْ أَنْتَ مُذْنِب ۞ وَتَقْلِينَنِي لَكِنَّ إيَّاكِ لَا أَقْلِي

٥ [١٠٠] أي: لكن أنا لا أقليك.

[١٠١] وهو ضمير الشأن، والشأن الله ربي، والجملة خبر أنا، والراجع منها إليه ياء الضمير. وقرأ ابن عامر بإثبات ألف أنا في الوصل والوقف جميعًا، وحسن ذلك وقوع الألف عوضًا من حذف الهمزة. وغيره لا يثبتها إلا في الوقف. وعن أبي عمرو أنه وقف بالهاء: لكنه. وقرئ «لكن هو الله ربي»، بسكون النون ١٠ وطرح أنا. وقرأ أبيّ بن كعب: «لكن أنا» على الأصل. وفي قراءة عبد الله «لكن أنا لا إله إلا هو ربي».

[١٠٢] فإن قلت: هو استدراك لماذا؟ قلت: لقوله {أَكَفَرْتَ} قال لأخيه: أنت كافر بالله، لكني مؤمن موحد، كما تقول: زيد غائب، لكن عمرًا حاضر.

٣٩-﴿وَلَوْلَا إِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَكَ قُلْتَ مَا شَاءَ اللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلا بِاللَّهِ إِنْ تَرَنِ أَنَا أَقَلَّ ١٥ مِنْكَ مَالًا وَوَلَدًا﴾

٤٠-﴿فَعَسَى رَبِّي أَنْ يُؤْتِيَنِ خَيْرًا مِنْ جَنَّتِكَ وَيُرْسِلَ عَلَيْهَا حُسْبَانًا مِنَ السَّمَاءِ فَتُصْبِحَ صَعِيدًا زَلَقًا﴾

٤١-﴿أَوْ يُصْبِحَ مَاؤُهَا غَوْرًا فَلَنْ تَسْتَطِيعَ لَهُ طَلَبًا﴾

[103] مَا شَاءَ اللَّهُ (Bu tamamen Allah'ın dileğidir) ifadesinki Mâ hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olarak merfû' konumda bir ism-i mevcsul Mâ'sı olabilir ki bu durumda cümlenin takdiri, *el-emru mâ şâa'llāhu* (Bu Allah'ın dilediğidir.) şeklinde olur. Ya da nasp konumunda şart bildiren Mâ olabilir ki bu durumda da şartın cevabı hazfedilmiştir. Anlam "Allah neyi dilerse o olur." şeklindedir. Cevabın hazfedilmesi hususunda bunun bir benzeri وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبالُ (Kendisiyle dağların yürütüldüğü … bir Kur'ân olsaydı!.. [Ra'd 13/31]) ifadesindeki *lev* edatıdır.

[104] Mâna şudur: "Bahçeye girdiğin ve Allah'ın orada sana bahşettiği rızka baktığın zaman 'Durum Allah'ın dilediği gibidir.' deseydin ve bu bahçenin de içindeki her türlü hayrın/nimetin de ancak Allah'ın dilemesi ve ihsanı ile hâsıl olduğunu, her şeyin O'nun elinde bulunduğunu; dilerse bu bahçeyi bu şekilde mamur olarak bırakabileceği gibi dilediği takdirde onu harap da edebileceğini itiraf etmiş olsaydın ve bu bahçeyi imar etme kudretine sahip olmanın ancak Allah'ın yardım ve desteği ile gerçekleştiğini onaylamak üzere 'Allah'tan başkasından güç alınmaz!' deseydin ya!.. Zira hiç kimse ne bedeninde ne de malında, Allah'ın yardım ve desteği olmadan hiçbir güç bulamaz.

[105] Anlatıldığına göre 'Urve b. Zübeyr [v. 94/713] hasat zamanı geldiğinde bahçesinin duvarında bir kapı açarmış ve dileyen oradan bahçesine girermiş. Ayrıca kendisi de bahçesine girdiği zaman dışarı çıkıncaya kadar sürekli olarak bu âyeti tekrarlarmış.

[106] أَقَلَّ (daha az) kelimesini mansūb okuyanlar, أَنَا (ben) zamirini fasıl zamiri kabul ederler. Merfû' okuyanlara göre ise أَنَا (ben) zamiri mübteda, أَقَلُّ de onun haberi olmaktadır. Bir bütün olarak cümle, تَرَنِي (beni görürsün) fiilinin ikinci mef'ûlüdür. وَولَدًا (ve evlatça) ifadesi, 34. âyetteki نَفَرًا kelimesini evlat olarak tefsir edenlerin görüşünü destekler. Mâna şöyledir: Benim senden mal itibariyle daha fakir olduğumu düşünüyorsan bil ki ben de Allah'ın benim fakirliğimi ve senin zenginliğini tersine çevirmesini, imanımdan dolayı bana "senin bahçenden daha iyi bir bahçe" nasip etmesini, senden ise küfründen dolayı nimeti çekip almasını, bahçeni harap etmesini umuyorum.

[107] *el-Hüsbân* kelimesi *ğufrân* ve *butlān* gibi mastar olup hesap mânasına gelir. Yani "Allah'ın takdir edip hesapladığı bir mukadder hüküm" demektir ki bu da onun tahrip edilmesine yönelik hükümdür. Zeccâc [v. 311/923] şöyle demiştir: *'Azâb*ün *hüsbân*ün (mukadder bir azap) ve *zâlike'l-hüsbânü hisâbu mâ kesebet yedâke* (Takdir edilen bu hesap, ellerinin kazanmış olduğu şeyin hesabıdır.) denilir. *Hüsbân*en kelimesinin şimşekler anlamında olduğu ve tekilinin *hüsbânet*ün şeklinde geldiği de söylenmiştir.

[١٠٣] {مَا شَاءَ اللَّهُ} يجوز أن تكون {مَا} موصولة مرفوعة المحل على أنها خبر مبتدأ محذوف تقديره: الأمر ما شاء الله. أو شرطية منصوبة الموضع والجزاء محذوف، بمعنى: أي شيء شاء الله كان. ونظيرها في حذف الجواب {لَوْ} في قوله {وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ} [الرعد: ٣١]

٥ [١٠٤] والمعنى: هلا قلت عند دخولها والنظر إلى ما رزقك الله منها الأمر ما شاء الله، اعترافًا بأنها وكلّ خير فيها إنما حصل بمشيئة الله وفضله، وأن أمرها بيده: إن شاء تركها عامرة وإن شاء خرّبها، وقلت {لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ} إقرارًا بأن ما قويت به على عمارتها وتدبير أمرها إنما هو بمعونته وتأييده، إذ لا يقوى أحد في بدنه ولا في ملك يده إلا بالله تعالى.

١٠ [١٠٥] وعن عروة بن الزبير أنه كان يثلم حائطه أيام الرطب، فيدخل من شاء. وكان إذا دخله ردّد هذه الآية حتى يخرج.

[١٠٦] من قرأ {أَقَلّ} بالنصب فقد جعل أنا فصلًا، ومن رفع جعله مبتدأ وأقلّ خبره، والجملة مفعولًا ثانيًا لترني. وفي قوله {وَوَلَدًا} نصرة لمن فسر النفر بالأولاد في قوله {وَأَعَزُّ نَفَرًا} [الكهف: ٣٤] والمعنى إن ترني أفقر منك فأنا ١٥ أتوقع من صنع الله أن يقلب ما بي وما بك من الفقر والغنى، فيرزقني لإيماني جنة. {خَيْرًا مِنْ جَنَّتِكَ} ويسلبك لكفرك نعمته ويخرّب بستانك.

[١٠٧] والحسبان: مصدر كالغفران والبطلان، بمعنى الحساب، أي مقدارًا قدره الله وحسبه، وهو الحكم بتخريبها وقال الزجاج: عذاب حسبان، وذلك الحسبان حساب ما كسبت يداك. وقيل حسبانًا مرامي الواحدة حسبانة وهي ٢٠ الصواعق.

[108] "Dümdüz bir toprak" ekinsiz, dümdüz edilmiş. Burada *zelek*^an ve *ğavr*^an kelimelerinin ikisi de mastarın sıfat olarak kullanılmış halidir.

42. Nitekim ürünü çepeçevre (afetle) kuşatıldı! Ve onca şey harcamasına rağmen çardakları çöktüğü için, hasret ve pişmanlıkla avuçlarını bir orasına bir burasına (yani kâh dizlerine, kâh göğsüne) vurmaya başladı... Bir yandan da "Vah bana! Keşke hiç kimseyi Rabbime ortak koşmasaydım!" diyordu.

43. Allah dışında kendisine yardım edecek bir topluluk yoktu, kendi kendini kurtaracak durumda da değildi!

[109] "Kuşatıldı" ifadesi ürününün helâk edilmiş olduğunu ifade eder. Bunun aslı, *ehâta bi-hi'l-'aduvv*^u (Düşman onu kuşattı.) ifadesinden gelir. Zira düşman bir şeyi kuşattığı zaman ona hâkim olur, onu ele geçirir. Daha sonra bu ifade her türlü helâk için kullanılır olmuştur. إِلَّا أَنْ يُحَاطَ بِكُمْ (Tamamen kuşatılmadıkça…" [Yûsuf 12/66]) ifadesinde de bu kullanım vardır. *Etâ 'aleyhi* ise "Onu helâk etti." anlamına gelmekte olup *etâ 'aleyhimü'l-'aduvv*^u (Düşman onların üzerine geldi, onlara hâkim oldu.) ifadesinden gelir.

[110] يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ ifadesi pişmanlık ve yanmadan, yazıklanmadan kinayedir; çünkü pişman olan kişi, avuçlarını bir orasına bir burasına (yani kâh dizlerine kâh göğsüne kâh yüzüne) vurur. Aynı anlamı ifade etmek için elleri ısırmak ve eline düşmek gibi kinayeler de kullanılır. Bu ifade pişmanlık anlamında kullanıldığı için mef'ûlünü 'Alâ harf-i ceri ile almıştır. Adeta "O bahçesi için harcadıklarına, orayı imar etmek için harcadıklarına pişman hale geldi." buyrulmaktadır.

[111] "Çardakları çöktüğü için" yani çatılmış, yükseltilmiş olan bağları yere devrildiği, üzüm bağları da üzerine çöktüğü için. Söylendiğine göre Allah oranın üzerine bir ateş göndermiş ve ateş bahçeyi yiyip tüketmiştir.

[112] "Yazıklar olsun bana, keşke!.." Kardeşinin öğüdünü hatırlamış ve bütün bunların şirk koştuğu ve azgınlık yaptığı için başına geldiğini anlamış, "Keşke müşrik olmasaydım da bahçem helâk olmasaydı!" diye hayıflanmıştır. Bu ifadenin şirkten tövbe ve içinde bulunduğu durumdan pişmanlık duyup imana girme anlamında olması da mümkündür. لَمْ تَكُنْ Tâ ile okunduğu gibi *lem yekün* şeklinde Yâ ile de okunmuştur. يَنْصُرُونَهُ (ona yardım edecek) fiili lafza değil, anlama hamledilmiş [çoğul gelmiş]tir. Bu kullanım, فِئَةٌ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ وَأُخْرَى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ رَأْيَ الْعَيْنِ (Biri, Allah yolunda döğüşmektedir, diğeri ise inkârcı nankördür... Bunlar, onları bizzat gözleriyle kendilerinin iki katı olarak görüyorlar. [Âl-i 'İmrân 3/13]) âyetinde de vardır. **Şayet** "يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللّٰهِ ifadesinin mânası nedir?" **dersen**

[١٠٨] {صَعِيدًا زَلَقًا} أرضًا بيضاء يزلق عليها لملاستها زلقًا. و{غَوْرًا} كلاهما وصف بالمصدر.

٤٢-﴿وَأُحِيطَ بِثَمَرِهِ فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ عَلَى مَا أَنْفَقَ فِيهَا وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا وَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُشْرِكْ بِرَبِّي أَحَدًا﴾

٥ ٤٣-﴿وَلَمْ تَكُنْ لَهُ فِئَةٌ يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَمَا كَانَ مُنْتَصِرًا﴾

[١٠٩] {وَأُحِيطَ} به عبارة عن إهلاكه. وأصله من أحاط به العدوّ؛ لأنه إذا أحاط به فقد ملكه واستولى عليه، ثم استعمل في كل إهلاك. ومنه قوله تعالى {إِلَّا أَن يُحَاطَ بِكُمْ} [يوسف: ٦٦] ومثله قولهم: أتى عليه، إذا أهلكه، من أتى عليهم العدوّ: إذا جاءهم مستعليًا عليهم.

١٠ [١١٠] وتقليب الكفين: كناية عن الندم والتحسر، لأنّ النادم يقلب كفيه ظهرًا لبطن، كنى عن ذلك بعض الكف والسقوط في اليد، ولأنه في معنى الندم عدّى تعديته بعلى، كأنه قيل: فأصبح يندم {عَلَى مَا أَنْفَقَ فِيهَا} أي أنفق في عمارتها.

[١١١] {وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا} يعني أنّ كرومها المعرشة سقطت عروشها على الأرض، وسقطت فوقها الكروم. قيل: أرسل الله عليها نارًا فأكلتها.

١٥ [١١٢] {يَا وَيْلَتَا لَيْتَنِي} تذكر موعظة أخيه فعلم أنه أتى من جهة شركه وطغيانه، فتمنى لو لم يكن مشركًا حتى لا يهلك الله بستانه. ويجوز أن يكون توبة من الشرك، وندمًا على ما كان منه، ودخولًا في الإيمان. وقرئ «ولم يكن» بالياء والتاء، وحمل {يَنصُرُونَهُ} على المعنى دون اللفظ، كقوله {فِئَةٌ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأُخْرَى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ رَأْيَ الْعَيْنِ} [آل عمران: ١٣]. فإن قلت: ما معنى قوله {يَنصُرُونَهُ مِن دُونِ اللَّهِ}؟

şöyle derim: Şudur: Allah dışında ona yardım etmeye kadir olacak bir topluluk yoktu, yani ona yardım etmeye kadir olan sadece Allah idi; ondan gayrı hiçbir kudret ona yardım edemezdi. Ne var ki Allah da ona yardım etmemesini gerektiren bir sebepten dolayı ona yardım etmedi. Ki bu sebep, onu kendi haline bırakmasını gerektiren sebepti.

[113] "Kendi kendini kurtaracak durumda da değildi!" Yani Allah'ın verdiği cezayı kendi kudreti ile savacak değildi.

44. İşte bu noktada velâyet/yardım sadece Gerçek Allah'a aittir, çünkü mükâfatlandırma bakımından da cezalandırma bakımından da en iyisi O'dur.

[114] اَلْوَلَايَة fetha ile okunduğunda, yardım etme ve velîsi olma, yani sahip çıkma mânasına; kesre ile okunduğunda ise mülk ve saltanat anlamına gelir. هُنالِكَ işte bu makamda, bu durumda demektir, yani "İşte bu makamda yardım sadece Allah'a aittir, başkası buna malik değildir, Ondan başka hiç kimsenin buna gücü yetmez." denilmiştir ki bu ifade, "Allah dışında kendisine yardım edecek bir topluluk yoktu." [Kehf 18/43] ifadesinin onayı mahiyetindedir. Ya da anlam, "İşte bu noktada saltanat ve mülk sadece Allah'a aittir, O'na galip gelinemez, O'ndan gelen hiçbir şey savılamaz." şeklindedir. Veya "İşte böyle zor bir durumda, darda kalan herkes Allah'a iman eder, O'nu velî edinir." şeklindedir. Bu durumda müşrik kişinin "Yazıklar olsun bana!.. Keşke hiç kimseyi Rabbime ortak koşmasaydım!" [Kehf 18/42] şeklindeki sözü, müşrik kişinin mecbur kalarak, içerisine düşmüş olduğu kötü durumda feryat halinde ve küfründen ümidi kesmiş vaziyette söylediği bir söz olmaktadır. Yani o müşrik, eğer bu duruma düşmemiş olsaydı bu sözü söylemeyecekti. Ayrıca anlam şöyle de olabilir: İşte bu noktada velâyet Allah'a aittir, bu noktada O, mümin velîlerine kâfirler karşısında yardım eder, hak ettikleri cezayı verir; düşmanlarına karşı yüreklerine su serper, içlerini rahatlatır. Yani kâfire verdiği ceza ile onun mümin kardeşine yardım etmiş olur. Böylece Allah Teâlâ mümin kişinin "Rabbim bana senin bahçenden daha iyisini verebilir, seninkinin üzerine de gökten bir felaket gönderip (ekinsiz-ağaçsız) dümdüz bir toprak haline getirebilir." [Kehf 18/40] şeklindeki sözünü tasdik etmektedir. Nitekim "Çünkü mükâfatlandırma bakımından da cezalandırma bakımından da en iyisi O'dur." ifadesi de bunu teyit eder. Yani O, velîlerini mükâfatlandırma bakımından en iyisidir.

[115] هُنَالِكَ kelimesinin, ahirete işaret ettiği de söylenmiştir, yani işte o diyarda velâyet Allah'a aittir. Tıpkı "Kimin, bugün hükümdarlık?" [Ğâfir 40/16] ifadesi gibi.

قلت: معناه يقدرون على نصرته من دون الله، أي هو وحده القادر على نصرته لا يقدر أحد غيره أن ينصره إلا أنه لم ينصره لصارف وهو استيجابه أن يخذل.

[١١٣] {وَمَا كَانَ مُنْتَصِرًا} وما كان ممتنعًا بقوّته عن انتقام الله.

٤٤-﴿هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ هُوَ خَيْرٌ ثَوَابًا وَخَيْرٌ عُقْبًا﴾

٥ [١١٤] {الْوَلَايَةُ} بالفتح النصرة والتولي، وبالكسر السلطان والملك، وقد قرئ بهما. والمعنى هنالك، أي في ذلك المقام وتلك الحال النصرة لله وحده، لا يملكها غيره، ولا يستطيعها أحد سواه، تقريرًا لقوله {وَلَم يَكُنْ لَهُ فِئَةٌ يَنصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ} [الكهف: ٤٣] أو: هنالك السلطان والملك لله لا يغلب ولا يمتنع منه. أو في مثل تلك الحال الشديدة يتولى الله ويؤمن به كل مضطرّ. يعني أنّ قوله ١٠ {يَالَيْتَنِى لَمْ أُشْرِكْ بِرَبِّى أَحَدًا} [الكهف: ٤٢] كلمة ألجيء إليها فقالها جزعًا مما دهاه من شؤم كفره، ولولا ذلك لم يقلها. ويجوز أن يكون المعنى: هالك الولاية لله ينصر فيها أولياءه المؤمنين على الكفرة وينتقم لهم، ويشفي صدورهم من أعدائهم، يعني أنه نصر فيما فعل بالكافر أخاه المؤمن، وصدّق قوله {عَسَى رَبِّى أَن يُؤْتِيَنِ خَيْرًا مِنْ جَنَّتِكَ وَيُرْسِلَ عَلَيْهَا حُسْبَانًا مِنَ السَّمَاءِ} [الكهف: ٤٠] ويعضده ١٥ قوله {خَيْرٌ ثَوَابًا وَخَيْرٌ عُقْبًا} أي لأوليائه.

[١١٥] وقيل {هُنَالِكَ} إشارة إلى الآخرة أي في تلك الدار الولاية لله، كقوله {لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ} [غافر: ١٦]

[116] الحَقّ kelimesi *velâyet* kelimesinin sıfatı olarak merfû‘ okunduğu gibi *Allāh* lafzının sıfatı olarak mecrur da okunmuştur. Amr b. ‘Ubeyd [v. 144/761] bunu tekit ifadesi olarak mansūb okumuştur. Bu durumda ifade *hâzâ ‘Abdullāhi el-hakka le'l-bâtıle* (Bu Allah'ın kuludur, ama batıl olarak değil, hak olarak.) ifadesi gibidir. Bu, gayet güzel ve fasih bir okuyuştur, zira Amr b. ‘Ubeyd insanların en fasih ve en değerlilerinden biridir.

[117] عُقبًا kelimesi Kāf'ın sükûnu ile okunduğu gibi zammesi ile de okunmuştur. Yine *fu‘lâ* vezninde عُقْبَى şeklinde de okunmuştur ki bütün bu okuyuşlarda kelime âkıbet mânasına gelmektedir.

45. Dünya hayatının durumunu onlara şu temsille anlat: (Bu hayat) gökten indirdiğimiz öyle bir su gibi(dir) ki toprağın bitirdiği şeyler onunla karışıp yeşerir, ama zamanla rüzgârların savurduğu samana döner. Allah her şeye muktedirdir.

[118] "Toprağın bitirdiği şeyler onunla karışıp yeşerir" onun sebep olması ile bitkiler sıklaşır, birbirlerine karışacak kadar yoğunlaşır. فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ ifadesinin, "Su bitkilere fayda eder, onlara sirayet eder, nihayet bitkiler büyür mahsuller iyice sıklaşıp, dolgun hale gelir." anlamında olduğu söylenmiştir. Buna göre ifadenin *fe'hteleta bi-nebâti'l-ard*[i] şeklinde olması gerekirdi. Bu yorumun doğruluğu şu açıdandır: Birbirine karışan iki şeyden her biri diğerinin sıfatını, özelliğini alır. هَشِيم kırılıp ufalanan, parçalanan şey, saman demektir. Tekili *heşîme* şeklindedir. تَذْرُوهُ الرِّيَاحُ (Rüzgâr onu savurur.) ifadesi *tezrûhu'r-rîh* şeklinde de okunmuştur. İbn Abbas'ın [v. 68/688] bunu *ezrâ*dan *tuzrîhi'r-riyâh*[u] şeklinde okuduğu nakledilmiştir.

[119] Burada Allah Teâlâ dünyanın parlak, alımlı halini ve bunu takip eden helâk ve yok oluş durumunu bitkilerin başlangıçta sımsıkı, yemyeşil iken daha sonra kurumalarına ve rüzgârın önünde çer çöp olup uçmalarına, sanki hiç yokmuş gibi olmalarına benzetmiştir. "Allah her şeye" yaratmaya da yok etmeye de "muktedirdir."

46. Mal ve oğullar dünya hayatının ziynetidir. Ama Rabbinin katında hem sevap bakımından hem de kendisine bel bağlama bakımından, kalıcı salih ameller daha hayırlıdır.

[120] "Kalıcı salih ameller" meyvesi, insana faydası kalıcı olan -nefsin arzuladığı dünyevi menfaatlerin tamamının onlar yanında fâni olduğu, yok olup gittiği- hayırlı amellerdir. Kalıcı salih amellerden maksadın beş vakit namaz olduğu da söylenmiştir.

[١١٦] وقرئ «الحق» بالرفع والجرّ صفة للولاية والله. وقرأ عمرو بن عبيد بالنصب على التأكيد، كقولك: هذا عبد الله الحق لا الباطل، وهي قراءة حسنة فصيحة، وكان عمرو بن عبيد من أفصح الناس وأنصحهم.

[١١٧] وقرئ «عقبًا» بضم القاف وسكونها. وعقبى على فعلى، وكلها بمعنى العاقبة.

٤٥-﴿وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الأَرْضِ فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيَاحُ وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُقْتَدِرًا﴾

[١١٨] {فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الأَرْضِ} فالتفّ بسببه وتكاثف حتى خالط بعضه بعضًا. وقيل: نجع في النبات الماء فاختلط به حتى روي ورف رفيفًا، وكان حق اللفظ على هذا التفسير: فاختلط بنبات الأرض. ووجه صحته أن كل مختلطين موصوف كل واحد منهما بصفة صاحبه. والهشيم: ما تهشم وتحطم، الواحدة هشيمة. وقرئ «تذروه الريح» وعن ابن عباس: تذريه الرياح، من أذرى.

[١١٩] شبه حال الدنيا في نضرتها وبهجتها وما يتعقبها من الهلاك والفناء، بحال النبات يكون أخضر وارفًا ثم يهيج فتطيره الرياح كأن لم يكن {وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ} من الإنشاء والإفناء {مُّقْتَدِرًا}.

٤٦-﴿الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلا﴾

[١٢٠] {وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ} أعمال الخير التي تبقى ثمرتها للإنسان وتفنى عنه كل ما تطمح إليه نفسه من حظوظ الدنيا. وقيل: هي الصلوات الخمس،

Yine, *sübhânallâhi ve'lhamdü lillâhi ve lâ ilâhe illâllâhu va'llâhu ekber* (Allah'ı her tür eksiklikten tenzih ederim. Hamd tamamen Allah'a aittir. Allah'tan başka ilah yoktur. Gerçek büyük Allah'tır.) anlamındaki ifade olduğu da söylenmiştir. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] "Allah rızası için yapılan her şey kalıcı salih ameldir." dediği nakledilmiştir.

[121] "Hem sevap bakımından hem de kendisine bel bağlama bakımından daha hayırlıdır." yani hem kendilerine verilecek olan sevap bakımından hem de kendilerinden yana ümit beslenilmesi açısından bunlar daha hayırlıdır. Çünkü bunları yapanlar dünyada Allah'ın vereceği karşılıkları (*sevâb*) umarlar, ahirette de bu sevaba nail olurlar.

47. (Ne zaman?) Dağları yürüttüğümüz gün Arz'ı dümdüz gördüğünde... Hiçbirini bırakmaksızın, herkesi (o uçsuz-bucaksız meydana) topladığımız gün...

48. Saflar halinde senin Rabbine arz edilmişlerdir. "Gerçek şu ki Bize, sizi ilk yarattığımız gibi geldiniz. Oysa aksine, sizi toplamak için bir süre belirlemediğimizi iddia etmiştiniz!"

[122] (نُسَيِّرُ fiili) سُيِّرَتْ'ten *tuseyyeru* (yürütülür) şeklinde, *seyyernâ*dan *nuseyyiru* şeklinde; سَارَتْ'ten *tesîru* (yürür) şeklinde okunmuştur. Bu son okuyuşa göre anlam, "Dağlar havada seyreder, toz duman haline getirilip götürülür." şeklindedir. تَرَى الْأَرْضَ (Arz'ı görürsün) ifadesi *türa'l-ard*[u] (Arz görünür.) şeklinde meçhul fiil formunda da okunmuştur. "Dümdüz" yani üzerini örtecek hiçbir şey olmadığı halde. "Topladığımızda" hesap yerine getirip topladığımızda. فَلَمْ نُغَادِرْ (bırakmaksızın) ifadesi Nun ile okunduğu gibi Yâ ile de okunmuştur. Bu fiil "Onur bıraktı" anlamında *ğâderehû* ve *ağderehû* şeklinde kullanılır. "Vefasızlık" anlamındaki *el-ğadr* ve "sel artığı" *el-ğadîr* kelimeleri de buradan gelir.

[123] Bu âyette onların durumu, sultanın önünde hazır kıta, "saflar halinde" yani tek tek görüldükleri gibi toplu olarak da görülen ve hiçbirinin gizli kalamayacağı şekilde bekletilen, sultana arz edilen askerlerin durumuna benzetilmiştir. "Bize … geldiniz" ifadesi "Onlara deriz ki: Bize … geldiniz." anlamındadır. Burada "Onlara deriz ki:" şeklindeki bu gizli ifade, يَوْمَ نُسَيِّرُ (yürüttüğümüz gün) ifadesini nasb eden âmildir. Ayrıca, bu ifadenin gizli bir *üzkür* (zikret) ifadesi ile mansûb olması da mümkündür. Anlam, "Sizleri baştan, ilk seferinde yaratmış olduğumuz gibi şimdi dirilttik." şeklindedir. Anlamın "Bize tıpkı sizi ilk yarattığımız zamanki gibi hiçbir şeyiniz olmaksızın, çıplak vaziyette geldiniz." şeklinde olduğu da söylenmiştir ki bu ifade tıpkı "İşte, Bize, sizi ilkin nasıl yarattıysak aynen öyle teker teker geldiniz." [En'âm 6/94] ifadesi gibidir.

وقيل: سبحان الله والحمد لله ولا إله إلّا الله والله أكبر. وعن قتادة: كل ما أريد به وجه الله.

[١٢١] {خَيْرٌ عِندَ رَبِّكَ ثَوَابًا} أي ما يتعلق بها من الثواب وما يتعلق بها من الأمل؛ لأن صاحبها يأمل في الدنيا ثواب الله، ويصيبه في الآخرة.

٥ ٤٧-﴿وَيَوْمَ نُسَيِّرُ الْجِبَالَ وَتَرَى الأَرْضَ بَارِزَةً وَحَشَرْنَاهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا﴾

٤٨-﴿وَعُرِضُوا عَلَى رَبِّكَ صَفًّا لَقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ بَلْ زَعَمْتُمْ أَلَّنْ نَجْعَلَ لَكُمْ مَوْعِدًا﴾

[١٢٢] قرئ «تسير» من سيرت، ونسير من سيرنا «وتسير» من سارت، أي تسير ١٠ في الجو. أو يذهب بها، بأن تجعل هباء منبثًا. وقرئ «وترَى الأرض» على البناء للمفعول {بَارِزَةً} ليس عليها ما يسيرها مما كان عليها {وَحَشَرْنَاهُمْ} وجمعناهم إلى الموقف. وقرئ «فلم نغادر» بالنون والياء، يقال: غادره وأغدره إذا تركه. ومنه الغدر. ترك الوفاء. والغدير: ما غادره السيل.

[١٢٣] وشبهت حالهم بحال الجند المعروضين على السلطان. {صَفًّا} ١٥ مصطفين ظاهرين، يرى جماعتهم كما يرى كل واحد لا يحجب أحد أحدًا {لَقَدْ جِئْتُمُونَا} أي قلنا لهم: لقد جئتمونا. وهذا المضمر هو عامل النصب في يوم نسير. ويجوز أن ينصب بإضمار اذكر. والمعنى لقد بعثناكم كما أنشأناكم {أَوَّلَ مَرَّةٍ} وقيل: جئتمونا عراة لا شيء معكم كما خلقناكم أوّلًا، كقوله {وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَى} [الأنعام: ٩٤].

[124] **Şayet** "Neden âyetin başında نُسَيِّرُ (yürüttüğümüz) fiili ve تَرَى (görürsün) fiili muzari kullanıldığı halde daha sonra حَشَرْنَاهُمْ (onları haşrettik) fiili mazi formunda kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Bu, onların haşredilmesinin dağların yürütülmesinden ve Arz'ın görülmesinden önce olacağını, böylece onların bütün bu ürkütücü, muazzam olayları görmesinin sağlanacağını belirtmek için böyle ifade edilmiştir. Sanki "Onları bütün bunlardan önce haşretmiş oluruz." denilmiştir. مَوْعِدًا (süre) yani peygamberlerin dili ile tehdit edilmiş olduğunuz yeniden dirilişi gerçekleştirme vakti[nin gelmeyeceğini iddia etmiştiniz].

49. Kitap konulmuştur... Mücrimlerin, orada yazılı olanlardan dolayı tir tir titrediklerini görürsün. Çünkü bütün yaptıklarını orada görmekte "Eyvahlar olsun! Bu kitap nasıl olmuş da küçük-büyük hiçbir şey bırakmamış, hepsini saymış?!" demektedirler. Senin Rabbin kimseye zulmetmez.

[125] الْكِتَابُ kelimesi cins ifade eder, maksat amel defterleridir. "Eyvahlar olsun!" Bu sözü söylemiş olan kimseler başlarına gelen helâk halleri içerisinden hususi olarak birini nida konusu edip "Vay başımıza gelen helâk!" diye feryat etmişlerdir. "Küçük-büyük hiçbir şey bırakmamış." Küçük ya da büyük hiçbir kötü hasletimizi bırakmamış. Bu, hepsini kuşatmış olmayı ifade eden bir ifadedir, yani "Günahlardan saymadık bir şey bırakmamış, hepsini saymış." demektir. Nitekim benzer şekilde *mâ a'tânî kalîl^en ve lâ kesîr^an* (Bana küçük ya da büyük hiçbir şey vermedi.) dersin. Çünkü şeyler ya küçük olurlar ya da büyük olurlar. Şunu murat etmiş olması da caizdir: Onlara ait sadece büyük günahlar değil küçük günahlar da kaydedilmiştir. Söylendiğine göre büyük günahlardan kaçınmadıkları için küçük günahları da aleyhlerinde yazılmıştır ki "hesap konusunda edilen münakaşa"[1] budur. İbn Abbas [v. 68/688], "Küçük ifadesi ile tebessüm, büyük ifadesi ile de kahkaha kastedilmiştir."; Sa'îd b. Cübeyr [v. 94/713] "Küçük, cinsel temas; büyük ise zinadır.", demiştir. Fudayl b. İyâz ise [v. 187/803] ise bu âyeti okuduğu zaman "Vallahi! Onlar büyük günahlardan önce küçük günahlar için feryat etmişlerdir." dediği nakledilmiştir.

[126] "Hepsini saymıştır" yani hepsini zapturapt altına almış, kaydetmiştir. "Yaptıklarını orada görürler" yani amel defterlerinde mevcut olarak görürler ya da yaptıklarının karşılığını orada görürler. "Senin Rabbin kimseye zulmetmez." Yapmadığı şeyi onun aleyhine yazmaz ya da cezayı hak edenin cezasına ilave yapmaz veya da suçsuz yere cezalandırmaz, Allah'a zulüm isnat edenlerin iddia ettiği gibi, müşrik babalarının günahları yüzünden çocuklarını cezalandırmaz.

1 Yani "Hesabı konusunda kendisiyle münakaşa edilen" yani ince elenip sık dokunan biri "müthiş bir azaba düçar olmuş –ya da helak olmuş- demektir." mealindeki hadise telmih. / ed.

[١٢٤] فإن قلت: لم جيء بحشرناهم ماضيًا بعد نسير وترى؟ قلت: للدلالة على أن حشرهم قبل التسيير وقبل البروز، ليعاينوا تلك الأهوال العظائم، كأنه قيل: وحشرناهم قبل ذلك {مَوْعِدًا} وقتًا لإنجاز ما وعدتم على ألسنة الأنبياء من البعث والنشور.

٥ ٤٩-﴿وَوُضِعَ الْكِتَابُ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَالِ هَذَا الْكِتَابِ لا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلا كَبِيرَةً إِلا أَحْصَاهَا وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا وَلا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا﴾

[١٢٥] {الْكِتَابُ} للجنس وهو صحف الأعمال {يَا وَيْلَتَنَا} ينادون هلكتهم التي هلكوها خاصة من بين الهلكات {صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً} هنة صغيرة ولا كبيرة، وهي ١٠ عبارة عن الإحاطة، يعني لا يترك شيئًا من المعاصي إلّا أحصاه، أي أحصاها كلها كما تقول: ما أعطاني قليلًا ولا كثيرًا؛ لأن الأشياء إمّا صغار وإمّا كبار. ويجوز أن يريد: وإمّا كان عندهم صغائر وكبائر. وقيل: لم يجتنبوا الكبائر فكتبت عليهم الصغائر وهي المناقشة. وعن ابن عباس: الصغيرة التبسم، والكبيرة القهقهة. وعن سعيد بن جبير: الصغيرة المسيس، والكبيرة الزنا. وعن الفضيل: كان إذا قرأها قال: ضجوا والله من ١٥ الصغائر قبل الكبائر.

[١٢٦] {إِلَا أَحْصَاهَا} إلّا ضبطها وحصرها {وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا} في الصحف عتيدًا. أو جزاء ما عملوا {وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا} فيكتب عليه ما لم يعمل. أو يزيد في عقاب المستحق، أو يعذبه بغير جرم، كما يزعم من ظُلْم الله في تعذيب أطفال المشركين بذنوب آبائهم.

50. Hani meleklere, "Adem'e secde edin!" demiştik de İblis müstesna hepsi secde etmişti. O ise cinlerden olduğu için Rabbinin emrinden çıkmıştı... Şimdi siz Beni bırakıp da size düşman olan onu ve neslini mi velî ediniyorsunuz? Bu (yani, Allah yerine İblis'i velî edinmek) zalimler için ne kötü bir değiş-tokuştur!

51. Çünkü Ben onları ne göklerin ve yerin yaratılışına ne de kendi yaratılışlarına şahit tutmuşumdur. Saptırıcıları da asla destekleyici edinmiş değilimdir.

[127] "Cinlerden idi." ifadesi İblis'in secde edenlerden istisna edilmesinin ardından gerekçe kabilinden gelmiş yeni bir cümledir. Sanki biri "İblis'in nesi vardı da secde etmedi?" diye sormuş; buna cevaben "O cinlerden olduğu için Rabbinin emrinden çıkmıştı." denilmiştir. فَفَسَقَ ifadesindeki Fâ, sebep de bildirir, yani onun cinlerden olmasının fâsıklığının sebebi olduğu ifade edilmiştir. Çünkü Âdem'e secde eden diğer melekler gibi o da melek olsaydı Allah'ın emrinden çıkmaz, fâsıklık etmezdi. Zira melekler mutlak olarak masumdurlar. Cinler ve insanlar için mümkün olan şeyler onlar hakkında caiz değildir. Nitekim Allah Teâlâ onlar hakkında "O'ndan önce söz söylemezler, sadece O'nun emrettiğini yaparlar." [Enbiyâ 21/27] buyurmuştur. Bu ara cümle Yüce Allah'ın meleklerin masumiyetleri hakkında herhangi bir şüphe uyanmasını önlemek, onları bu şüpheden muhafaza etmek için kasıtlı olarak ifade ettiği bir sözdür.

[128] İmdi, Yüce Allah'ın kasıtlı olarak beyan ettiği bu durum ile buna karşı çıkarak "İblis'in de melek olduğunu, hatta meleklerin reisi olduğunu, bu hal üzere isyan edince lânete mâruz kaldığını ve şeytana dönüştürüldüğünü" iddia eden ve bunu İbn Abbas (r.a.)'a [v. 68/688] atfeden kimselerin sözleri arasında çok büyük uçurum bulunmaktadır.

[129] فَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ yani Rabbinin kendisine emrettiği şeyden, secde emrinden çıktı. Şair bu kelimeyi şöyle kullanmıştır:

(Necid yollarında) yoldan çıkan, zalim develer...

[130] [ففسق'daki Fâ] şu mânada da olabilir: Rabbinin kendisine emri, yani "Âdem'e secde edin!" sözü nedeniyle kâfir ve fâsık oldu.

[131] أَفَتَتَّخِذُونَهُ (Şimdi siz onu ... ediniyor musunuz?) ifadesinde Hemze, yadırgama ve şaşkınlık ihdas etme anlamındadır. Sanki "İblis'ten sâdır olan şeylerin akabinde, onu ve neslini hâlâ velî ediniyor, onları bana tercih mi ediyorsunuz!? Allah yerine İblis'i seçen ve Allah'a itaat etmek yerine İblis'e itaat eden kimsenin yaptığı tercih ne kötüdür!" buyrulmaktadır.

٥٠-﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلائِكَةِ اسْجُدُوا لآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ أَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ بِئْسَ لِلظَّالِمِينَ بَدَلًا﴾

٥١-﴿مَا أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ وَلا خَلْقَ أَنْفُسِهِمْ وَمَا كُنْتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّينَ عَضُدًا﴾ ٥

[١٢٧] {كَانَ مِنَ الْجِنِّ} كلام مستأنف جار مجرى التعليل بعد استثناء إبليس من الساجدين، كأن قائلًا قال: ما له لم يسجد؟ فقيل: كان من الجن {فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ} والفاء للتسبيب أيضًا، جعل كونه من الجن سببًا في فسقه؛ لأنه لو كان ملكًا كسائر من سجد لآدم لم يفسق عن أمر الله، لأنّ الملائكة معصومون البتة لا يجوز عليهم ما يجوز على الجن والإنس، كما قال: {لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ} [الأنبياء: ٢٧] وهذا الكلام المعترض تعمد من الله تعالى لصيانة الملائكة عن وقوع شبهة في عصمتهم. ١٠

[١٢٨] فما أبعد البون بين ما تعمده الله، وبين قول من ضادّه وزعم أنه كان ملكًا ورئيسًا على الملائكة، فعصى، فلعن ومسخ شيطانًا، ثم ورّكه على ابن عباس.

١٥ [١٢٩] ومعنى {فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ} خرج عما أمره به ربه من السجود. قال:

فَوَاسِقًا عَنْ قَصْدِهَا جَوَائِرًا ۞

[١٣٠] أو صار فاسقًا كافرًا بسبب أمر ربه الذي هو قوله {اسْجُدُوا لآدَمَ}.

[١٣١] {أَفَتَتَّخِذُونَهُ} الهمزة للإنكار والتعجيب، كأنه قيل: أعقيب ما وجد منه تتخذونه {وَذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِى} وتستبدلونهم بي، بئس البدل من الله إبليس لمن استبدله، فأطاعه بدل طاعته. ٢٠

[132] ما أَشْهَدْتُهُمْ (Onları şahit tutmadım.) ifadesi *mâ eşhednâhüm* (Onları şahit tutmadık.) şeklinde de okunmuştur. Yani “Siz onları kullukta bana ortak ediniyorsunuz, oysa onlar ancak ilahlık konusunda bana ortak olsalardı kullukta (yani kendilerine kulluk edilmesinde) de ortak olurlardı!” denilmiş ve “Ben onları ne göklerin ve yerin yaratılışına ne de kendi yaratılışlarına şahit tutmuşumdur.” ifadesi ile onların ilahlıkta Allah’a ortak olmadıklarını belirtmiştir. Yani onları göklerin ve yerin yaratılışında ve kendilerinin yaratılışında destek edinmiş değilim; onların bazılarını diğer bazılarının yaratılışına da şahit tutmadım. [خَلْقَ أَنْفُسِهِمْ’deki] أَنْفُسِهِمْ kelimesi tıpkı “Birbirinizi öldürmeyin” [Nisâ 4/29] âyetinde olduğu gibi “birbirleri” anlamına gelir.

[133] “Saptırıcıları da asla destekleyici edinmiş değilimdir.” yani onları kendime yardımcı edinmiş değilim. Burada “onlar” zamiri yerine açıkça “saptırıcılar” ifadesi kullanılmış ve böylece onların saptırıcı oldukları ifade edilerek kendilerine kınama yapılmış, sanki “Onlar yaratma konusunda bana yardımcı olmadıklarına göre, o zaman size ne oluyor da onları kulluk konusunda bana ortak kılıyorsunuz!?” denilmiştir. مَا كُنْتُ (değilim) ifadesi fetha ile *mâ künte* (değilsin) şeklinde de okunmuştur. Bu durumda hitap Peygamber (s.a.)’e yönelik olur. Anlam ise “Senin onları destekçi edinmen doğru değildir, onlarla izzet araman gerekmez, sana yaraşmaz.” şeklindedir. Hazret-i Ali (r.a.) *ve mâ küntü müttehiz*^{en} *el-mudillîne* şeklinde aslına uygun olarak tenvin ile okumuştur. [عَضُدًا kelimesini] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] Dāt’ın sükûnu ve zammenin ‘Ayın’a nakli ile *‘uzd*^{en} şeklinde okumuştur. Ayrıca bu kelime fetha ve Dāt’ın sükûnu ile *‘azd*^{en}, iki zamme ile *‘uzud*^{en}, iki fetha ile *‘azad*^{en} şeklinde de okunmuştur ki bu durumda kelime *‘âzid*in çoğulu olup tıpkı *hādim*in *hadem* şeklinde, *râsıd* kelimesinin *rasad* şeklinde çoğul yapılmasına benzer. Bu kelimenin fiil kökü ise takviye etti, yardım etti anlamındaki *‘azedehû* fiilidir.

52. “Benim ortağım olduğunu iddia ettiğiniz şeylere seslenin!” dediği gün (dua ederek) onları çağırırlar, ama hiçbiri kendilerine icabet etmez. Aralarında uçurum meydana getirmişizdir.

53. Mücrimler Ateş’i görürler ve içine düşeceklerini anlarlar, ama kendilerini ondan kurtaracak bir yol bulamazlar.

[134] يَقُولُ ifadesi Yâ ile de Nun ile de okunmuştur (dediği…/dediğimiz…). Ortakların Allah’a izafe edilmesi, onların iddiasının nakli ve onlara yönelik kınama mahiyetindedir. “Ortaklar”la cinler kastedilmiştir. مَوْبِقًا kelimesi helâk yeri anlamında olup kişi helâk olduğunda kullanılan *vebeka - yebiku - vübûk*^{an} ve *vebeka - yevbeku - vebek*^{an}dan gelir; *evbekāhû ğayruhû* (Onu başkası helak etti.) denir.

[١٣٢] {مَا أَشْهَدْتُهُمْ} وقرئ «ما أشهدناهم»، يعني أنكم اتخذتموهم شركاء لي في العبادة، وإنما كانوا يكونون شركاء فيها لو كانوا شركاء في الإلهية، فنفى مشاركتهم في الإلهية بقوله {مَا أَشْهَدتُّهُمْ خَلْقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ} لأعتضد بهم في خلقها {وَلَا خَلْقَ أَنفُسِهِمْ} أي ولا أشهدت بعضهم خلق بعض كقوله {وَلَا تَقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ} [النساء: ٢٩].

[١٣٣] {وَمَا كُنتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّينَ} بمعنى وما كنت متخذهم {عَضُدًا} أي أعوانًا، فوضع المضلين موضع الضمير ذمًّا لهم بالإضلال، فإذا لم يكونوا عضدًا لي في الخلق، فما لكم تتخذونهم شركاء لي في العبادة؟ وقرئ «وما كُنْتَ» بالفتح: الخطاب لرسول الله ﷺ، والمعنى: وما صحّ لك الاعتضاد بهم، وما ينبغي لك أن تعتز بهم. وقرأ علي رضي الله عنه: «وما كنت متخذًا المضلين» بالتنوين على الأصل. وقرأ الحسن: «عُضْدًا» بسكون الضاد، ونقل ضمتها إلى العين. وقرئ «عَضْدًا» بالفتح وسكون الضاد. و «عُضُدًا» بضمتين و «عَضَدًا» بفتحتين: جمع عاضد، كخادم وخدم، وراصد ورصد، ومن عضده: إذا قواه وأعانه.

٥٢-﴿وَيَوْمَ يَقُولُ نَادُوا شُرَكَائِيَ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ فَدَعَوْهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُم مَّوْبِقًا﴾

٥٣-﴿وَرَأَى الْمُجْرِمُونَ النَّارَ فَظَنُّوا أَنَّهُم مُّوَاقِعُوهَا وَلَمْ يَجِدُوا عَنْهَا مَصْرِفًا﴾

[١٣٤] {يَقُولُ} بالياء والنون. وإضافة الشركاء إليه على زعمهم: توبيخًا لهم وأراد الجنّ والموبق: المهلك، من وبق يبق وبوقًا، وَوبق يوبق وبقًا: إذا هلك. وأوبقه غيره.

Bu kelimenin *el-mevrid* ve *el-mev'id* gibi mastar olması ve "Aralarına cehennem vadilerinden bir vadi yerleştirdik ki orası hepsinin müşterek azap görüp birlikte helâk olacakları bir yerdir." anlamında olması da caizdir. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] مَوْبِقًا kelimesinin *'adâvet*en (düşmanlık) anlamına geldiği nakledilmiştir. Yani öyle bir düşmanlık ki şiddeti itibariyle helâke eşdeğer! Bu tıpkı *lâ yekün hubbuke kelef*en *ve le buğduke telef*en (Sevgin külfet, öfken itlâf olmasın.) ifadesi gibidir. Ferrâ [v. 207/822] şöyle demiştir: "بين (ara) kelimesi birleşme anlamındadır, yani onların dünyadaki beraberliklerini kıyamet günü kendileri için helâk kıldık. Ayrıca burada meleklerin, Üzeyir *Aleyhisselâm*'ın, İsa *Aleyhisselâm*'ın ve Meryem *Aleyhesselâm*'ın kastedilmiş olması da mümkündür. Yine مَوْبِقًا kelimesinin *berzah* anlamında olması, yani "Aralarına uzak bir mesafe koyduk ki çok uzak olduğundan bu mesafeyi bir kez gitmek dahi helâk edicidir, çünkü onlar cehennemin dibinde, (tapındıkları) ise cennetin zirvesindedirler." anlamında olması da mümkündür.

[135] "İçine düşeceklerini" oraya karışıp içine gireceklerini "anlarlar" yani kesin olarak emin olurlar. "Kendilerini ondan kurtaracak bir yol"dan maksat kurtuluştur. مَصْرِفًا kelimesini şair şöyle kullanmıştır:

Bre Züheyr! Yaşlılıktan kaçış var mıdır?!

54. Gerçek şu ki Biz, bu Kur'ân'da insanlara her tür temsili farklı üsluplarla verdik. Ama insanın en çok yaptığı şey cedelleşmektir.

[136] "En çok yaptığı şey cedelleşmektir" yani tartışmaya sebep olan şeyleri tek tek sayacak olursan, bunların en önce geleni husumet ve batıl tartışmadır. جَدَلًا kelimesi temyiz olarak mansūbdur, yani "İnsanın tartışmacılığı her şeyinkinden çoktur." anlamındadır. "Ama o, ağzı iyi lâf yapan bir hasım kesilmiştir" [Nahl 16/4] âyetinde buna dikkat çekilmiştir.

55. İnsanlara hidayet geldiğinde onları iman etmekten ve Rablerinden mağfiret dilemekten alıkoyan, ya öncekilere uygulanan (helâk) yasa(sı)nın kendilerinde de (aheste aheste) gerçekleşmesi ya da azabın karşılarına çıkmasını beklemeleridir.

[137] İlk أَنْ mansūb, ikincisi merfû' olup, öncesinde hazfedilmiş bir muzāf bulunmaktadır. Takdiri, "'İnsanları iman edip' istiğfarda 'bulunmaktan alıkoyan tek şey, kendilerine öncekilerin yasasının', yani helâkin gelmesini 'ya da azabın", yani ahiret azabının 'ayan beyan bir şekilde gelmesini bekliyor olmalarıdır.'"

ويجوز أن يكون مصدرًا كالمورد والموعد، يعني وجعلنا بينهم واديًا من أودية جهنم هو مكان الهلاك والعذاب الشديد مشتركًا يهلكون فيه جميعًا. وعن الحسن {مَوْبِقًا} عداوة. والمعنى: عداوة هي في شدتها هلاك، كقوله لا يكن حبك كلفًا، ولا بغضك تلفًا. وقال الفراء: البين الوصل أي وجعلنا تواصلهم في الدنيا هلاكًا يوم القيامة.

٥ ويجوز أن يريد الملائكة وعزيرًا وعيسى ومريم، وبالموبق: البرزخ البعيد، أي وجعلنا بينهم أمدًا بعيدًا تهلك فيه الأشواط لفرط بعده؛ لأنهم في قعر جهنم وهم في أعلى الجنان.

[١٣٥] {فَظَنُّوا} فأيقنوا {مُوَاقِعُوهَا} مخالطوها واقعون فيها {مَصْرِفًا} معدلًا. قال:

١٠ أَزُهَيْرَ هَلْ عَنْ شَيْبَةٍ مِنْ مَصْرِفِ ❁

٥٤-﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ لِلنَّاسِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَكَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا﴾

[١٣٦] {أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا} أكثر الأشياء التي يتأتى منها الجدل إن فصلتها واحدًا بعد واحد، خصومة ومماراة بالباطل. وانتصاب {جَدَلًا} على التمييز، يعني أن جدل

١٥ الإنسان أكثر من جدل كل شيء. ونحوه: {فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ} [النحل: ٤].

٥٥-﴿وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَى وَيَسْتَغْفِرُوا رَبَّهُمْ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ أَوْ يَأْتِيَهُمُ الْعَذَابُ قُبُلًا﴾

[١٣٧] {أن} الأولى نصب. والثانية رفع، وقبلها مضاف محذوف تقديره {وَمَا مَنَعَ النَّاسَ} الإيمان والاستغفار {إِلَّا} انتظار {أَنْ تَأْتِيَهُمْ سُنَّةُ الأَوَّلِينَ} وهي الإهلاك

٢٠ {أَوْ} انتظار أن {يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ} يعني عذاب الآخرة {قُبُلًا} عيانًا.

[138] قِبَلًا kelimesi *kubeyl*in çoğulu olarak قُبُلًا (az ötelerine) şeklinde ve iki fetha ile *kabel*en (karşılarına) şeklinde de okunmuştur.

56. Biz peygamberleri sadece müjdeci ve uyarıcı olarak göndeririz. Nankörce inkâr edenler ise bâtıla dayanarak hakkı yok etmek için mücadele ederler, Bizim âyetlerimizi ve kendilerine yapılan uyarıları eğlence konusu edinirler.

[139] "Yok etmek için…" لِيُدْحِضُوا izale etmek, geçersiz kılmak için demektir. Kelime, ayak kayması anlamına gelen *idhâdu'l-kadem* ifadesinden gelir. وَما أُنْذِرُوا (kendilerine yapılan uyarıları) ifadesindeki Mâ, ism-i mevsūl Mâ'sı olabilir ki bu durumda sıla cümlesinden ism-i mevsūle giden zamir hazfedilmiş olur. Takdiri, *ve mâ ünzirûhu mine'l-'azâb* (kendilerine uyarısı yapılan azap) şeklindedir. Mastar Mâ'sı da olabilir. Bu durumda ise "onları uyarması" anlamına gelir. هُزُوًا (eğlence konusu) kelimesi sükûn ile *hüz*en şeklinde de okunmuştur. Anlam, "Alay bellerler, alay yerine koyarlar." şeklindedir. Onların mücadeleleri, peygamberlere "Siz de bizim gibi birer insansınız!" [YaSin 36/15] "Allah (elçi göndermek) isteseydi melek indirirdi." [Mü'minûn 23/24] ve benzeri sözleridir.

57. Kendisine Rabbinin âyetleri anlatılıp da onlardan yüz çeviren ve iki eliyle önden kendisinin gönderdiklerini unutan kimseden daha zalimi var mıdır?! Onu anlarlar diye, kalplerinin üstüne kabuklar, kulaklarına da ağırlık koyduk. Sen onları doğru yola çağırsan da asla yola gelmezler.

[140] "Rabbinin âyetleri"nden kasıt Kur'ân'dır. أَنْ يَفْقَهُوهُ (Onu anlarlar diye) ifadesindeki -bu ifadeye giden- zamirin müzekker olması da bu sebepledir. "Onlardan yüz çeviren" kendisine uyarı yapıldığı zaman onu düşünüp tedebbür edemeyen, "iki eliyle önden kendisinin gönderdiklerini" yani iyilik edenin de kötülük edenin de mutlaka karşılığını göreceğini düşünmeden işlediği inkâr ve günahların akıbetini "unutan", sonra da yüz çevirmiş ve unutmuş olmasını 'kalbine mühür vurulmuş' olduğunu söyleyerek gerekçelendirmeye çalışandan [daha zalimi var mıdır!?]

[141] Bu âyette önce tekil, ardından çoğul ifade kullanılmasının sebebi, çoğul ifadenin مَنْ (kimse) lafzının anlamına hamledilmiş olmasıdır.

[142] "Asla yola gelmezler." Yani onlardan asla hidayet sādır olmaz, aşırı ısrarlarından dolayı adeta bu imkansızdır. "Asla" yani bütün bir mükellefiyet süresi boyunca. إِذًا hem karşılık hem cevap ifadesidir. Böylece bu ifade onların Peygamber (s.a.)'in daveti ile hidayet bulmadıklarına delalet etmektedir.

[١٣٨] وقرئ «قِبلا»، أنواعًا: جمع قبيل. و «قَبلا»، بفتحتين: مستقبلًا.

٥٦-﴿وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إلا مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَيُجَادِلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ وَاتَّخَذُوا آيَاتِي وَمَا أُنْذِرُوا هُزُوًا﴾

[١٣٩] {لِيُدْحِضُوا} ليزيلوا ويبطلوا، من إدحاض القدم وهو إزلاقها وإزالتها عن موطئها {وَمَا أُنْذِرُوا} يجوز أن تكون {مَا} موصولة، ويكون الراجع من الصلة محذوفًا، أي وما أنذروه من العذاب. أو مصدرية بمعنى: وإنذارهم. وقرئ «هزأ»، بالسكون، أي اتخذوها موضع استهزاء. وجدالهم: قولهم للرسل: {مَا أَنتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُنَا} [يس: ١٥]، {وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَنزَلَ مَلَائِكَةً} [المؤمنون: ٢٤] وما أشبه ذلك.

٥٧-﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِآيَاتِ رَبِّهِ فَأَعْرَضَ عَنْهَا وَنَسِيَ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ إِنَّا جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِنْ تَدْعُهُمْ إِلَى الْهُدَى فَلَنْ يَهْتَدُوا إِذًا أَبَدًا﴾

[١٤٠] {بِآيَاتِ رَبِّهِ} بالقرآن، ولذلك رجع إليها الضمير مذكرًا في قوله {أَن يَفْقَهُوهُ}. {فَأَعْرَضَ عَنْهَا} فلم يتذكر حين ذكر ولم يتدبر {وَنَسِيَ} عاقبة {مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ} من الكفر والمعاصي، غير متفكر فيها ولا ناظر في أنّ المسيء والمحسن لا بدّ لهما من جزاء. ثم علّل إعراضهم ونسيانهم بأنهم مطبوع على قلوبهم.

[١٤١] وجمع بعد الإفراد حملًا على لفظ من ومعناه.

[١٤٢] {فَلَنْ يَهْتَدُوا} فلا يكون منهم اهتداء البتة، كأنه محال منهم لشدّة تصميمهم {أَبَدًا} مدّة التكليف كلها. و{إِذًا} جزاء وجواب، فدلّ على انتفاء اهتدائهم لدعوة الرسول،

Anlam, "Onlar kendilerinde hidayet sebebi olacak şeyi, hidayetin yokluğuna sebep kılmışlardır." şeklindedir. Yine bu ifade sanki Peygamber (s.a.)'in onların Müslüman olmaları yönündeki gayreti ile söylediği "Neden onları davet etmeyeyim ki?" şeklindeki sözlerine cevap olup kendisine, "Sen onları doğru yola çağırsan da asla yola gelmezler." denilmiştir.

58. Bununla beraber senin Rabbin bağışlayıcıdır, merhamet sahibidir. Onları yapıp ettiklerinden dolayı yakalayıverecek olsaydı elbette onlara azap etmekte acele ederdi. Fakat onlar için belirlenen bir randevu var, ondan kurtuluş çaresi bulamazlar.

[143] "Bağışlayıcıdır." mağfireti çoktur, "merhamet sahibidir" rahmet ile nitelenmiştir. Sonra buna delil olarak Mekkelilerin Peygamber (s.a.)'e olan aşırı düşmanlıklarına rağmen yine de dünyada âcilen cezalandırılmamalarını zikretmiştir: "Fakat onlar için belirlenen bir randevu var." Bu, Bedir günüdür ki "ondan kurtuluş çaresi bulamazlar;" kaçacak, sığınacak bir yer bulamazlar. مَوْئِلًا kelimesi "kurtuldu" manasındaki *ve'ele* ve "ona sığındı" manasındaki ve *ve'ele ileyhi* kelimesinden türemiştir.

59. Nitekim şu şehirler... Onları, zulmettikleri için helâk etmiştik. Onları helâk etmek için de bir süre belirlemiştik!

[144] "Nitekim şu şehirler..." ifadesi ile öncekiler, yani Semûd, Lût ve diğer bazı kavimler kastedilmiştir. Bunlara işaret edilmesinin sebebi, Mekkelilerin ibret almasını sağlamaktır. تِلْكَ (şu) ifadesi mübteda, الْقُرَى (şehirler) ifadesi sıfattır, çünkü işaret isimleri cins isimlerle nitelenirler. أَهْلَكْنَاهُمْ (Onları helâk ettik.) ifadesi ise haberdir. Ayrıca تِلْكَ الْقُرى (şu şehirler) ifadesinin daha sonra tefsir edilmek üzere gizlenmiş olan bir *ehleknâ* (helâk ettik) fiili ile mansūb olması da mümkündür. Bu durumda anlam, "İşte şu şehir halklarını tıpkı Mekkeliler gibi zulmettikleri zaman helâk etmiştik!" şeklinde olur.

[145] "Onları helâk etmek için de bir süre belirlemiştik!" Yani helâkleri için belli bir süre tayin etmiştik ki onu tehir etmeleri mümkün değildi. Benzer şekilde Mekkeliler için de Bedir gününü belirledik. مَهْلِكًا helâk etme ve helâk vakti mânasına gelir. لِمَهْلِكِهِمْ ifadesi Mim'in fethası Bâ ve Lâm'ın gerek fethası gerek kesresi ile okunmuştur. Anlam, "helâkleri için" ya da "helâk vakitleri için" şeklindedir. مَوْعِدًا kelimesi de ya vakit anlamındadır ya da mastardır.

بمعنى أنهم جعلوا ما يجب أن يكون سبب وجود الاهتداء سببًا في انتفائه، وعلى أنه جواب للرسول على تقدير قوله: ما لي لا أدعوهم حرصًا على إسلامهم؟ فقيل: وإن تدعهم إلى الهدى فلن يهتدوا.

٥٨-﴿وَرَبُّكَ الْغَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ لَوْ يُؤَاخِذُهُمْ بِمَا كَسَبُوا لَعَجَّلَ لَهُمُ الْعَذَابَ بَلْ لَهُمْ مَوْعِدٌ لَنْ يَجِدُوا مِنْ دُونِهِ مَوْئِلًا﴾ ٥

[١٤٣] {الْغَفُورُ} البليغ المغفرة {ذُو الرَّحْمَةِ} الموصوف بالرحمة، ثم استشهد على ذلك بترك مؤاخذة أهل مكة عاجلًا من غير إمهال مع إفراطهم في عداوة رسول الله ﷺ {بَل لَّهُم مَّوْعِدٌ} وهو يوم بدر {لَنْ يَجِدُوا مِن دُونِهِ مَوْئِلًا} منجى ولا ملجأ. يقال: وأل إذا نجا، و وأل إليه إذا لجأ إليه.

١٠ ٥٩-﴿وَتِلْكَ الْقُرَى أَهْلَكْنَاهُمْ لَمَّا ظَلَمُوا وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ مَوْعِدًا﴾

[١٤٤] {وَتِلْكَ الْقُرَى} يريد قرى الأوّلين من ثمود وقوم لوط وغيرهم. أشار لهم إليها ليعتبروا. {تِلْكَ} مبتدأ، و{الْقُرَى} صفة، لأنّ أسماء الإشارة توصف بأسماء الأجناس، و{أَهْلَكْنَاهُمْ} خبر. ويجوز أن يكون {تِلْكَ الْقُرَى} نصبًا بإضمار أهلكنا على شريطة التفسير. والمعنى وتلك أصحاب القرى أهلكناهم {لَمَّا ظَلَمُوا} مثل ظلم أهل مكة. ١٥

[١٤٥] {وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ مَوْعِدًا} وضربنا لإهلاكهم وقتًا معلومًا لا يتأخرون عنه كما ضربنا لأهل مكة يوم بدر والمهلك الإهلاك ووقته. وقرئ «لمَهلكهم»، بفتح الميم، واللام مفتوحة أو مكسورة، أي لهلاكهم أو وقت هلاكهم. والموعد: وقت، أو مصدر.

60. Hani Mûsâ, emrindeki delikanlıya demişti ki: "İki denizin birleştiği yere ulaşıncaya kadar, uzun süre durmayıp yürüyeceğim!"

61. İkisi, o iki denizin birleştiği yere geldiklerinde balıklarını unuttular, o da bu arada denizde 'yol'unu tuttu...

62. Ne zaman ki orayı geçtiler, Mûsâ, delikanlıya "Azığımızı çıkar, bu yolculuğumuzdan dolayı gerçekten yorgun düştük." dedi.

63. (Delikanlı:) "Gördün mü bak?" dedi. "Hani kayaya sığınmıştık ya, işte o sırada balığı (yani onunla ilgili gördüğüm ilginç şeyleri sana söylemeyi) unuttum. Bundan bahsetmeyi bana herhalde Şeytan unutturdu! O, ilginç bir biçimde denizde bir dehliz bulmuştu!.."

64. Mûsâ, "Aradığımız buydu işte!" dedi ve hemen, izlerini takip ederek gerisingeri döndüler.

65. Derken, kullarımızdan öyle bir kul buldular ki Biz ona katımızdan rahmet vermiş, nezdimizden (gaybî) bir ilim öğretmiştik.

[146] لِفَتَاهُ hizmetçisine demektir. Hadis-i şerifte Peygamber (s.a.)'in "Köleleriniz ve cariyeleriniz için *'abd* (kul/köle) ve *eme* (cariye) kelimelerini kullanmayınız. Bunun yerine *fetâye* (delikanlım) ve *fetâti* (kızım) kelimelerini kullanınız." buyurduğu nakledilmiştir [*Müslim*, "el-Elfâz mine'l-edeb", 15]. Söylendiğine göre bu delikanlı Yûşâ b. Nûn imiş. Onun için *fetâhu* (emrindeki delikanlı) ifadesinin kullanılmasının sebebi, onun Mûsâ (a.s.)'a tâbi olması, onun hizmetinde olmasıdır. Ondan ilim almış olması nedeniyle böyle dendiği de söylenmiştir.

[147] **Şayet** "لَا أَبْرَحُ (durmayacağım) ifadesi eğer *beriha'l-mekâne* (Mekândan ayrılmadı.) ifadesinden geliyor ve *lâ ezûlü* (Hep kalacağım.) anlamında kullanılıyor ise o zaman sefer değil, ikamet mânasına delalet ediyor olmalıdır. Yok, *lâ ezâlü* (hâla) anlamında ise o zaman bunun bir haberi olmalıdır." **dersen şöyle derim:** Bu ifade *lâ ezâlü* (hâla) anlamındadır, ama haberi hazfedilmiştir. Çünkü hem sözün kendisi hem de hal buna delalet etmektedir. Zira hal, sefer halidir. Sözün delaleti ise "İki denizin birleştiği yere ulaşıncaya kadar" ifadesinin varılacak bir gayeyi ifade ediyor, çağrıştırıyor olmasındandır. Dolayısıyla, anlamın "İki denizin birleştiği yere ulaşıncaya kadar yürümeye devam edeceğim." anlamında olması gerekmektedir. Diğer bir yorum ise anlamın, *lâ yebrahu mesîrî hattâ ebluğa* (Ulaşıncaya kadar yürüyüşüm devam edecek.) şeklinde olmasıdır. Bu durumda حَتَّى اَبْلُغَ (ulaşıncaya kadar) ifadesi haber olur, muzâf (*mesîr*) hazfedilmiş olduğu için muzâfun ileyh, yani konuşana işaret eden zamir, onun yerine geçer, fiil de gaip sıygasından mütekellim sıygasına dönüşür (*yebrahu - ebrahu*). Bu ince, hoş bir yorumdur.

٦٠-﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِفَتَاهُ لَا أَبْرَحُ حَتَّى أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا﴾

٦١-﴿فَلَمَّا بَلَغَا مَجْمَعَ بَيْنِهِمَا نَسِيَا حُوتَهُمَا فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرَبًا﴾

٦٢-﴿فَلَمَّا جَاوَزَا قَالَ لِفَتَاهُ آتِنَا غَدَاءَنَا لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا﴾

٦٣-﴿قَالَ أَرَأَيْتَ إِذْ أَوَيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ وَمَا أَنْسَانِيهُ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ عَجَبًا﴾

٦٤-﴿قَالَ ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِ فَارْتَدَّا عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصًا﴾

٦٥-﴿فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا﴾

[١٤٦] {لِفَتَاهُ} لعبده. وفي الحديث: «ليقل أحدكم فتاي وفتاتي»، ولا يقل: عبدي وأمتي. وقيل: هو يوشع بن نون. وإنما قيل: فتاه؛ لأنه كان يخدمه ويتبعه. وقيل: كان يأخذ منه العلم.

[١٤٧] فإن قلت: {لَا أَبْرَحُ} إن كان بمعنى لا أزول - من برح المكان - فقد دلّ على الإقامة لا على السفر. وإن كان بمعنى: لا أزال، فلا بدّ من الخبر. قلت: هو بمعنى لا أزال، وقد حذف الخبر؛ لأنّ الحال والكلام معًا يدلان عليه. أمّا الحال فلأنها كانت حال سفر. وأمّا الكلام فلأن قوله {حَتَّى أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ} غاية مضروبة وتستدعي ما هي غاية له، فلا بدّ أن يكون المعنى: لا أبرح أسير حتى أبلغ مجمع البحرين. ووجه آخر: وهو أن يكون المعنى: لا يبرح مسيري حتى أبلغ على أن حتى أبلغ هو الخبر، فلما حذف المضاف أقيم المضاف إليه مقامه وهو ضمير المتكلم، فانقلب الفعل عن لفظ الغائب إلى لفظ المتكلم، وهو وجه لطيف.

Ayrıca anlamın "Üzerinde bulunduğum durumdan ayrılmayacağım, yani yürümeye ve aramaya devam edeceğim, ulaşıncaya kadar terketmeyecek, bırakmayacağım." şeklinde olması da mümkündür. Nitekim *lâ ebrahu'l-mekâne* (Mekândan ayrılmayacağım.) denilir.

[148] İki denizin birleştiği yer, Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın Hızır ile karşılaşacağının vaat edildiği yerdir ki burası Doğuda Pers ve Roma denizlerinin birleştiği yerdir (yani Doğu Akdeniz). Tanca[1] olduğu da Afrika[2] olduğu da söylenmiştir. Bu iki denizden kastın bizzat Mûsâ ve Hızır *Aleyhisselâm* olduğu, çünkü bu ikisinin iki ilim denizi olduğu düşüncesi, tefsire sonradan sokulan bid'at yorumlardandır.

[149] مَجْمَع kelimesi Mim'in kesresi ile *mecmi'* şeklinde de okunmuştur ki bu *yef'alu* vezninden *meşrık* kelimesinin ve *yef'ulu* vezninden de *matlı'* kelimesinin türemesi gibi kural dışı bir türemedir.

[150] "Uzun süre durmayıp yürüyeceğim!" Yani uzun süre yürümeye devam edeceğim. حُقُبًا kelimesi seksen sene anlamındadır.

[151] Rivayete göre Kıptilerin helâkinden sonra Mûsâ *Aleyhisselâm* İsrail oğulları ile birlikte Mısır'a[3] hâkim olunca Allah kendisine, kavmine ilahî nimetleri hatırlatmasını emretmiş, o da kavminin içinde kalkıp bir konuşma yapmış. Konuşmasında önce Allah'ın nimetlerini hatırlatmış, sonra "Allah sizlere peygamberinizi seçti, onunla konuştu." demiş. Onlar da "Biz bunları zaten biliyoruz! Sen bize, en bilgili insan kimdir onu söyle." demişler. Bunun üzerine Mûsâ *Aleyhisselâm* "Benim" demiş. Allah Teâlâ da onun ilmi Allah'a nispet etmemesinden dolayı kendisini kınayarak "Aksine, iki denizin birleştiği yerde senden daha bilgili bir kulum var ki adı Hızır'dır." diye vahyetmiş.

[152] Hızır, Mûsâ *Aleyhisselâm*'dan önce Efrîdûn / Feridun döneminde yaşamıştır. Büyük Zülkarneyn döneminde önde gelenlerden olup Mûsâ *Aleyhisselâm* dönemine kadar yaşamıştır.

[153] Anlatıldığına göre Mûsâ *Aleyhisselâm* Rabbine,

"-Hangi kulun sana daha sevimlidir?" diye sormuş;

"-Beni hep zikreden ve hiç unutmayan kulum." diye cevap vermiş. Bunun üzerine Mûsâ *Aleyhisselâm*

---

1 Akdeniz'in Atlas okyanusuna açıldığı, Cebel-i Târık'ın olduğu kent. / ed.

2 Afrika'nın kuzey doğusunda Kızıldeniz'in üst tarafları. / ed

3 Tarihî açıdan sorunlu bir bilgi. Mûsâ Mısır'a hâkim olmamıştır. İsrail oğullarının bölgenin doğu ve batı taraflarına (مشار الأرض ومغاربها) hâkim kılınması muahhar dönemdedir. / ed.

ويجوز أن يكون. المعنى: لا أبرح ما أنا عليه، بمعنى: ألزم المسير والطلب ولا أتركه ولا أفارقه حتى أبلغ، كما تقول: لا أبرح المكان.

[١٤٨] ومجمع البحرين: المكان الذي وعد فيه موسى لقاء الخضر عليهما السلام، وهو ملتقى بحري فارس والروم مما يلي المشرق. وقيل: طنجة. وقيل: أفريقية. ومن بدع التفاسير: أن البحرين موسى والخضر، لأنهما كانا بحرين في العلم. ٥

[١٤٩] وقرئ «مجمع»، بكسر الميم، وهي في الشذوذ من يفعل، كالمشرق والمطلع من يفعل.

[١٥٠] {أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا} أي أسير زمانًا طويلًا. والحقب ثمانون سنة.

[١٥١] وروي أنه لما ظهر موسى على مصر مع بني إسرائيل واستقرّوا بها بعد هلاك القبط، أمره الله أن يذكر قومه النعمة، فقام فيهم خطيبًا فذكر نعمة الله وقال: إنه اصطفى نبيكم وكلمه. فقالوا له: قد علمنا هذا، فأي الناس أعلم؟ قال: أنا. فعتب الله عليه حين لم يردّ العلم إلى الله، فأوحى إليه: بل أعلم منك عبدٌ لي عند مجمع البحرين وهو الخضر. ١٠

[١٥٢] وكان الخضر في أيام أفريدون قبل موسى عليه السلام، وكان على مقدمة ذي القرنين الأكبر، وبقي إلى أيام موسى. ١٥

[١٥٣] وقيل: إنّ موسى سأل ربه:

- أيّ عبادك أحبّ إليك؟ قال:

- الذي يذكرني ولا ينساني. قال:

“-Peki, hangi kulun en iyi hüküm verir?” diye sormuş;

“-Hak ile hükmeden ve hevasına uymayandır?” demiş. Mûsâ *Aleyhisselâm*

“-En bilgili kulun kimdir?” diye sorunca

“-Kendisine hidayet yolunu gösterecek ya da kendisini yanlıştan döndürecek bir tek kelimeye rastlama ümidiyle insanların ilmini edinip kendi ilmine ilave etmek isteyen kişidir.” demiştir. Bunun üzerine Mûsâ *Aleyhisselâm*

“-Eğer kullarının arasında benden daha bilgili biri varsa onu bana göster, bildir (ya Rabbi!)” demiş. Allah da

“-Hızır senden daha bilgilidir.” demiş. Mûsâ *Aleyhisselâm*

“-Onu nerede bulabilirim?” diye sorunca

“-Sahilde, kayanın yanında.” demiş. Mûsâ *Aleyhisselâm*,

“-Ya Rabbi! Onu nasıl bulabilirim?” diye sormuş.

“-Bir balık alıp onu bir sepete koy, balığı nerede kaybedersen Hızır oradadır.” demiş. Mûsâ *Aleyhisselâm* da hizmetindeki delikanlıya, “Balığı kaybettiğin zaman bana haber ver.” demiş, sonra yola koyulup yürümeye başlamışlar. Bir aralık Mûsâ *Aleyhisselâm* uyudu, balık da kaçıp denize düştü. Yemek vakti gelince Mûsâ *Aleyhisselâm* delikanlıya balığı sordu, o da balığın denize girip gittiğini haber verdi. Bunun üzerine, birlikte kayanın yanına geldiler. Derken, orada elbisesine sarınıp bürünmüş bir adam gördüler. Mûsâ *Aleyhisselâm* ona selâm verdi, o da “Bizim buralarda pek böyle selâm verilmez.” dedi. Mûsâ *Aleyhisselâm* da ona kendisini tanıttı. O, “Ey Mûsâ! Ben Allah’ın bana öğrettiği, fakat senin bilmediğin bir ilme sahibim, sen de Allah’ın sana öğrettiği fakat benim bilmediğim bir ilme sahipsin.” dedi. Birlikte gemiye bindiklerinde bir serçe geldi ve geminin kenarına konup denizden gagasıyla su almaya başladı. Hızır, “Benim ve senin ilmin Allah’ın ilminden şu serçenin denizden eksilttiği kadar bile eksiltemez.” dedi.

[154] “Balıklarını unuttular” yani balığı takip etmeyi, onun nerede kaybolacağını ve bu şekilde aradıklarını bulmalarına yardım edeceğini unuttular. Bir görüşe göre Yûşâ onu Mûsâ’ya takdim etmeyi unutmuş, Mûsâ da ona balık konusunda hatırlatma yapmayı unutmuştur. Denildiğine göre balık, tuzlu bir balık imiş. Yine denilmiştir ki Yûşâ, balık ve ekmeği bir sepetin içinde taşıyormuş. Bir gece “hayat pınarı” adı verilen bir pınarın kıyısında konaklamışlar. Mûsâ *Aleyhisselâm* uykuya dalmış. Balık da suyun serinliği ve canlılığı ile temas edince canlanmış.

- فأيّ عبادك أقضى؟ قال:
- الذي يقضي بالحق ولا يتبع الهوى. قال:
- فأيّ عبادك أعلم؟ قال:
- الذي يبتغي علم الناس إلى علمه، عسى أن يصيب كلمة تدلّه على هدى، أو تردّه عن ردى. فقال:
- إن كان في عبادك من هو أعلم مني فادللني عليه. قال:
- أعلم منك الخضر. قال:
- أين أطلبه؟ قال:
- على الساحل عند الصخرة. قال:
- يا ربِ، كيف لي به؟ قال:

- تأخذ حوتًا في مكتل، فحيث فقدته فهو هناك. فقال لفتاه: إذا فقدت الحوت فأخبرني، فذهبا يمشيان، فرقد موسى، فاضطرب الحوت ووقع في البحر، فلما جاء وقت الغداء طلب موسى الحوت، فأخبره فتاه بوقوعه في البحر، فأتيا الصخرة، فإذا رجل مسجى بثوبه، فسلم عليه موسى، فقال: وأني بأرضنا السلام، فعرّفه نفسه، فقال: يا موسى، أنا على علم علمنيه الله لا تعلمه أنت، وأنت على علم علمكه الله لا أعلمه أنا. فلما ركبا السفينة جاء عصفور فوقع على حرفها فنقر في الماء فقال الخضر: ما ينقص علمي وعلمك من علم الله [إلا] مقدار ما أخذ هذا العصفور من البحر.

[١٥٤] {نَسِيَا حُوتَهُمَا} أي نسيا تفقد أمره وما يكون منه مما جعل أمارة على الظفر بالطلبة. وقيل: نسي يوشع أن يقدّمه، ونسي موسى أن يأمره فيه بشيء. وقيل: كان الحوت سمكة مملوحة. وقيل: إن يوشع حمل الحوت والخبز في المكتل، فنزلا ليلة على شاطىء عين تسمى عين الحياة، ونام موسى، فلما أصاب السمكة برد الماء وروحه عاشت.

Hatta, rivayete göre Mûsâ *Aleyhisselâm* ve Yûşâ ondan bir parça yemişler. Bir görüşe göre Yûşâ bu pınardan abdest almış, o sırada su balığın üzerine sıçramış ve balık canlanıp denize girmiş.

[155] "Dehliz bulmuştu." Allah suyun akışını balığın üzerinden geçecek şekilde tutmuş, böylece balığın üzerinde su adeta bir kemer şeklini almış ve bir tür dehliz oluşmuştur ki bu durum Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın veya Hızır *Aleyhisselâm*'ın bir mucizesi olarak gerçekleşmiştir. "Ne zaman ki orayı geçtiler" yani belirlenmiş olan yeri, kayayı geçtiler. Onu geçmelerinin sebebi Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın balıkla ilgili meseleyi unutmuş olması, Yûşâ'nın da balığın canlanıp denize düşmüş olduğunu Mûsâ'ya söylemeyi unutmuş olmasıdır. Söylendiğine göre o ikisi kayayı geçtikten sonra bir gece boyunca ve ertesi sabah öğlen vaktine kadar yürümüşler. Derken, Mûsâ *Aleyhisselâm*, bu olaydan önce kendisi hiç yorulmamış ve acıkmamış iken ansızın yorulmuş ve acıkmış, balığı böylece hatırlayıp istemiştir. "Bu yolculuğumuzdan dolayı" ifadesi onların kayayı geçtikten sonraki yolculuklarına işarettir.

[156] **Şayet** "Yûşâ bunu nasıl unutmuş olabilir? Zira bu olay (yani sepetteki bir balığın suya karışması) onların o kadar yolu kat etmelerine sebep olan aradıkları şeyi bulmaları için bir alamet idi. Üstelik bu olay iki mucize ihtiva ediyordu: İlk olarak tuzlanmış ve bir parçası yenmiş olan bir balığın canlanması –ki bir görüşe göre bu, tam bir balık değil, balığın yarısı imiş-; ikincisi ise suyun tıpkı bir kemer gibi kalkıp şekil alması ve balığın orada bir dehlize dalar gibi kaybolup gitmesi idi. Hem sonra bu nasıl bir unutmadır ki bir gece ve ertesi gün öğlen vaktine kadar yürüdükleri halde, Mûsâ *Aleyhisselâm* balığı isteyinceye kadar onu hatırlamamıştır?" **dersen şöyle derim:** Şeytan vesveseleri ile onu meşgul etmiş, böylece onun aklı fikri başka şeylere gitmiş ve unutuvermiştir. Buna ilaveten Yûşâ, Mûsâ *Aleyhisselâm*'da buna benzer çok sayıda mucize müşahede etmiş, bu tür şeylere son derece alışmıştı. Bu yüzden, böylesi mucizeler onun için artık pek ilginç ve akılda kalıcı gelmiyordu.

[157] أرأيْتَ (İşte bak, gördün mü?) ifadesi "Söyle bana, haber ver!" anlamındadır. **Şayet** "Bu ifadenin söz içerisindeki uyumu nedir? Zira *e-raeyte*, *iz eveynâ* (Hani sığınmıştık ya!) ve *fe-innî nesiytü'l-hûte* (Ben balığı unuttum.) ifadelerinin taalluk ettiği herhangi bir şey yoktur?" **dersen şöyle derim:** Mûsâ *Aleyhisselâm* balığı isteyince Yûşâ balıkla ilgili görmüş olduğu ve o zamana kadar unutmuş olduğu şeyi hatırlamış ve bir an dehşete kapılarak bunun sebebini Mûsâ (a.s.)'a sormaya başlamış. Adeta ona, "Kayaya sığındığımız esnada başıma geleni gördün mü? Balığı unuttum!" demiştir. Ama ifadede sözün bu kısmı ["başıma geleni" ifadesi] hazfedilmiştir.

وروي: أنهما أكلا منها. وقيل: توضأ يوشع من تلك العين فانتضح الماء على الحوت فعاش ووقع في الماء.

[١٥٥] {سَرَبًا} أمسك الله جرية الماء على الحوت فصار عليه مثل الطاق، وحصل منه في مثل السرب معجزة لموسى أو للخضر. {فَلَمَّا جَاوَزَا} الموعد وهو الصخرة لنسيان موسى تفقد أمر الحوت وما كان منه. ونسيان يوشع أن يذكر لموسى ما رأى من حياته ووقوعه في البحر. وقيل: سارا بعد مجاوزة الصخرة الليلة والغد إلى الظهر، وألقي على موسى النصب والجوع حين جاوز الموعد، ولم ينصب ولا جاع قبل ذلك، فتذكر الحوت وطلبه. وقوله {مِنْ سَفَرِنَا هَذَا} إشارة إلى مسيرهما وراء الصخرة.

[١٥٦] فإن قلت: كيف نسي يوشع ذلك، ومثله لا ينسى لكونه أمارة لهما على الطلبة التي تناهضا من أجلها لكونه معجزتين ثنتين: وهما حياة السمكة المملوحة المأكول منها - وقيل: ما كانت إلّا شق سمكة - وقياء الماء وانتصابه مثل الطاق ونفوذها في مثل السرب منه؟ ثم كيف استمرّ به النسيان حتى خلفا الموعد وسارا مسيرة ليلة إلى ظهر الغد، وحتى طلب موسى عليه السلام الحوت؟ قلت: قد شغله الشيطان بوساوسه فذهب بفكره كل مذهب حتى اعتراه النسيان وانضم إلى ذلك أنه ضري بمشاهدة أمثاله عند موسى عليه السلام من العجائب، واستأنس بإخوانه فأعان الإلف على قلة الاهتمام.

[١٥٧] {أَرَأَيْتَ} بمعنى أخبرني. فإن قلت: ما وجه التئام هذا الكلام، فإن كل واحد من {أَرَأَيْتَ} و{إِذْ أَوَيْنَا} و{فَإِنّى نَسِيتُ الْحُوتَ} لا متعلق له؟ قلت: لما طلب موسى عليه السلام الحوت، ذكر يوشع ما رأى منه وما اعتراه من نسيانه إلى تلك الغاية، فدهش وطفق يسأل موسى عليه السلام عن سبب ذلك، كأنه قال: أرأيت ما دهاني إذ أوينا إلى الصخرة؟ فإني نسيت الحوت، فحذف ذلك.

[158] Söylendiğine göre bu kaya, Zeytinyağı (Zeyt) nehrinin kıyısındaki kayadır. أَنْ أَذْكُرَهُ (sana ondan bahsetmemi) ifadesi أَنْسَانِيهِ (Bana onu unutturdu.) ifadesinden bedeldir, yani ondan bahsetmeyi bana unutturan şeytandan başkası değildir. İbn Mes'ûd'un kıraatinde bu ifade *en uzekkirakehû* (sana ondan bahsetmeyi) şeklindedir. عَجَبًا (ilginç bir şekilde) ifadesi ise tıpkı سَرَبًا (bir dehliz) ifadesi gibi اِتَّخَذَ (Yolunu tuttu.) fiilinin (ikinci) mef'ûlüdür. Yani, "O çok ilginç bir yol bularak yolunu tuttu." şeklindedir. İlginç olan ise yolun dehlize benzemesidir. Ya da sözünün sonunda, gördüklerinin hayret vericiliğinden ve bunları unutmuş olmasından ya da gördüğü iki mucizeden dolayı bir şaşkınlık ifadesi olarak "ilginç bir şekilde" demiştir. "Bundan bahsetmeyi bana herhalde Şeytan unutturdu!" ifadesi atıf ile kendisine atıf yapılan ifade arasında bir ara sözdür. عَجَبًا (ilginç bir şekilde) ifadesinin Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın durum karşısındaki hayretinin ifadesinin nakli olduğu da söylenmiştir ki bu görüş doğru değildir.

[159] ذَلِكَ (Buydu işte!) ifadesi, balığın yolunu bulmuş olmasına işarettir, yani "İşte aradığımız şey buydu!" demektir. Çünkü bu olay ulaşılmak istenen şeye, yani Hızır *Aleyhisselâm* ile buluşmaya bir emare idi. *Nebğî* ifadesi vasıl halinde Yâ olmaksızın [نَبْغِ şeklinde] okunmuştur ki, Yâ'nın [*nebğî* şeklinde] isbatı daha güzeldir. Bu da Ebû Amr'ın [v. 154/771] okuyuşudur. Vakıf halinde ise mushaf hattına uymak maksadıyla, çoğunlukla Yâ atılır.

[160] "Gerisingeri döndüler" yani geldikleri yoldan geriye döndüler. Ya da bıraktıklarğı izleri takip ederek döndüler.

[161] "Katımızdan rahmet" yani vahiy ve nübüvvet; "nezdimizden" yani Bize has olan ilimden ki bu da gaipten haber verme ilmidir.

66. Mûsâ ona: "Sana öğretilen ilimden bana öğretmen karşılığında, sana uyabilir (seninle gelebilir) miyim?" dedi.

[162] رُشْدًا ifadesi iki fetha ile *raşed*[en] şeklinde ve zamme ve sükûn ile *ruşd*[en] şeklinde okunmuştur, "yol gösterici ilim, dinî konuda bana yol gösterecek ilim" anlamındadır. **Şayet** "Onun kendi döneminde yaşamakta olan bir başkasından ilim öğrenmeye muhtaç olması, bu kişinin, denildiği gibi 'İmrân oğlu Mûsâ (*'Aleyhisselâm*) değil de Mîşâ oğlu Mûsâ olduğuna delâlet etmez mi? Zira bir peygamberin kendi zamanında en bilgili ve önder kişi olması, dinî meselelerde kendisine danışılan biri olması gerekir." **dersen şöyle derim:** Bir peygamberin kendisi gibi bir başka peygamberden ilim öğrenmesinde herhangi bir beis yoktur. Ancak kendisinden daha aşağı mertebedeki birinden ilim öğrenmesi yakışık almaz. Sa'îd b. Cübeyr'in [v. 94/713]

[١٥٨] وقيل: هي الصخرة التي دون نهر الزيت. و{أَنْ أَذْكُرَهُ} بدل من الهاء في {أَنْسَانِيهُ} أي وما أنساني ذكره إلّا الشيطان. وفي قراءة عبد الله: «أن اذكركه» و{عَجَبًا} ثاني مفعولي اتخذ، مثل {سَرَبًا} يعني واتخذ سبيله سبيلًا عجبًا، وهو كونه شبيه السرب. أو قال: عجبًا في آخر كلامه، تعجبًا من حاله في رؤية تلك العجيبة ونسيانه لها أو مما رأى من المعجزتين، وقوله {أنسانيه إِلَّا الشَّيْطَانَ أَنْ أَذْكُرَهُ} اعتراض بين المعطوف والمعطوف عليه وقيل: إن {عَجَبًا} حكاية لتعجب موسى عليه السلام، وليس بذاك.

[١٥٩] {ذَلِكَ} إشارة إلى اتخاذه سبيلًا، أي ذلك الذي كنا نطلب، لأنه أمارة الظفر بالطلبة من لقاء الخضر عليه السلام. وقرئ «نبغ» لغير ياء في الوصل، وإثباتها أحسن، وهي قراءة أبي عمرو، وأمّا الوقف، فالأكثر فيه طرح الياء اتباعًا لخط المصحف.

[١٦٠] {فَارْتَدَّا} فرجعا في أدراجهما {قَصَصًا} يقصان قصصًا، أي يتبعان آثارهما اتباعًا. أو فارتدّا مقتصين.

[١٦١] {رَحْمَةً مِنْ عِندِنَا} هي الوحي والنبوة {مِنْ لَدُنَّا} مما يختص بنا من العلم، وهو الإخبار عن الغيوب.

٦٦-﴿قَالَ لَهُ مُوسَى هَلْ أَتَّبِعُكَ عَلَى أَنْ تُعَلِّمَنِ مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْدًا﴾

[١٦٢] {رشدًا} قرئ «بفتحتين» و«بضمة وسكون» أي علما ذا رشد، أرشد به في ديني. فإن قلت: أما دلت حاجته إلى التعلم من آخر في عهده أنه - كما قيل - موسى بن ميشا، لا موسى بن عمران لأنّ النبي يجب أن يكون أعلم أهل زمانه وإمامهم المرجوع إليه في أبواب الدين؟ قلت: لا غضاضة بالنبي في أخذ العلم من نبيّ مثله: وإنما يغض منه أن يأخذه ممن دونه. وعن سعيد ابن جبير أنه

İbn Abbas'a [v. 68/688] "Kâ'bu'l-ahbâr'ın karısının oğlu Nevf, Hızır'ın Mûsâ *Aleyhisselâm* ile birlikte yolculuk yapmadığını, oradaki Mûsâ'nın, Mîşâ oğlu Mûsâ olduğunu iddia ediyor." dediği; İbn Abbas'ın ise "Yalan söylemiş Allah'ın düşmanı!" şeklinde cevap verdiği nakledilir. [*Buhārî,* "Ehâdîsü'l-enbiyâ", 37.]

67. Dedi ki: "Sen benimle birlikte durmaya asla sabredemezsin!"

68. "Künhüne eremediğin bir şeye nasıl sabredeceksin ki?!"

[163] Hızır *Aleyhisselâm* kendisi ile beraber sabredemeyeceğini üstüne basa basa söylemiş; sanki böyle bir şeyin mümkün olmadığını ifade etmiş ve bunu da kendisinin görünüşte kötü, hoş olmayan bazı görevler yapacağını, bunları gören salih bir insanın dayanamayıp hemen müdahale etmeye ve yadırgamaya kalkışmaktan kendini alamayacağını, hele bir peygamberin böyle bir durumda asla sabredemeyeceğini söyleyerek gerekçelendirmiştir.

[164] خُبْرًا kelimesi temyizdir, yani "haberinin / bilginin ihata etmediği şey" anlamındadır ya da mastar şeklinde mansūb olup "kuşatamadığın için, yani haberdar olmadığın için" anlamındadır.

69. Dedi ki: "Allah dilerse, beni sabırlı bulacaksın, hiçbir hususta sana karşı gelmeyeceğim!"

[165] وَلا أَعْصِي (Karşı gelmeyeceğim.) ifadesi صابِرًا (sabırlı) ifadesine atıf olup nasp mahallindedir, yani "Beni sabırlı ve karşı gelmez bulacaksın." anlamındadır. Ya da i'rabda mahalli yoktur ve سَتَجِدُنِي (Beni bulacaksın.) ifadesine atıftır.

[166] Mûsâ *Aleyhisselâm,* ilim öğrenme ve bilgisini artırma yönündeki gayretinden dolayı, Hızır işin hakikatini açıkladıktan sonra dahi onunla birlikte kalmaya sabredebileceğini ummuş ve sözünü Allah'ın dilemesine bağlayarak (*inşâallah* diyerek) sabredeceği vaadinde bulunmuştur. Zira durumun zorluğunu bilmekte, yani fesadı müşahede esnasında salih bir insanı kuşatıveren hamiyet duygusunun (yani fesada müdahale isteğinin) karşı konmaz bir şey olduğunu bilmektedir. Üstelik Allah'ın yanına varmasını ve kendisinden ilim almasını emrettiği masum bir peygamberin din konusunda kusur sayılacak bir şey yapmaktan berî olduğunu, görünüşte çirkin gibi olan fiillerinin bile içyüzü itibariyle muhakkak güzel olacağını, dolayısıyla içyüzü bilinmeyen hususlarda [dış görünüşe göre] hüküm vermenin büsbütün yanlış olacağını da bilmektedir.

70. "O halde, bana uyacaksan, ben sana ondan bahis açmadıkça hiçbir şey hakkında bana soru sorma!" dedi.

قال لابن عباس: إن نوفا ابن امرأة كعب يزعم أنّ الخضر ليس بصاحب موسى، وأنّ موسى هو موسى بن ميشا، فقال: كذب عدوّ الله.

٦٧-﴿قَالَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا﴾

٦٨-﴿وَكَيْفَ تَصْبِرُ عَلَى مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْرًا﴾

[١٦٣] نفي استطاعة الصبر على وجه التأكيد، كأنهما مما لا يصحّ ولا يستقيم، وعلل ذلك بأنه يتولى أمورًا هي في ظاهرها مناكير. والرجل الصالح فكيف إذا كان نبيًا لا يتمالك أن يشمئز ويمتعض ويجزع إذا رأى ذلك ويأخذ في الإنكار.

[١٦٤] و{خُبْرًا} تمييز، أي لم يحط به خبرك [أو لأن لم تحط به] بمعنى لم تخبره، فنصبه نصب المصدر.

٦٩-﴿قَالَ سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ صَابِرًا وَلَا أَعْصِي لَكَ أَمْرًا﴾

[١٦٥] {وَلَا أَعْصِي} في محل النصب عطفًا على {صَابِرًا} أي ستجدني صابرًا وغير عاص. أو لا في محل، عطفًا على ستجدني.

[١٦٦] رجا موسى عليه السلام لحرصه على العلم وازدياده، أن يستطيع معه صبرًا بعد إفصاح الخضر عن حقيقة الأمر، فوعده بالصبر معلقًا بمشيئة الله، علمًا منه بشدّة الأمر وصعوبته، وإن الحمية التي تأخذ المصلح عند مشاهدة الفساد شيء لا يطاق، هذا مع علمه أن النبيّ المعصوم الذي أمره الله بالمسافرة إليه واتباعه واقتباسه العلم منه، بريء من أن يباشر ما فيه غميزة في الدين، وأنه لا بدّ لما يستسمج ظاهره من باطن حسن جميل، فكيف إذا لم يعلم.

٧٠-﴿قَالَ فَإِنِ اتَّبَعْتَنِي فَلَا تَسْأَلْنِي عَنْ شَيْءٍ حَتَّى أُحْدِثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا﴾

[167] فَلا تَسْئَلْنِي (Bana sorma!) ifadesi şeddeli Nun ile *fe-lâ tes'elennî* şeklinde de okunmuştur. Demek istiyor ki: Bana tâbi olmanın şartlarından biri, benden doğru olduğunu bildiğin, fakat hikmetini (doğruluk gerekçesini) kavrayamadığın ve dolayısıyla kızıp yadırgayacağın bir şey gördüğün zaman bunu bana *derhal* sormaman, bu konuda benimle tartışmaman, ben sana bu konuyu açıp açıklama yapana kadar sabretmendir. Öğrencinin hoca karşısında, tâbi olanın da tâbi olduğu kişi karşısında takınacağı edep budur.

71. Bunun üzerine ikisi bir kalkıp gittiler. Nihayet gemiye bindiklerinde, gemide bir delik açtı... Mûsâ, "İçindekileri boğmak için mi deldin bunu?! Doğrusu, tehlikeli bir şey yaptın!" dedi.

72. "'Benimle birlikte durmaya asla sabredemezsin.' dememiş miydim?" dedi.

[168] "Kalkıp gittiler" deniz sahili boyunca, gemi aramak üzere gittiler. Gemiye bindiklerinde gemidekiler, "Bunlar hırsızdır." dedi ve dışarı çıkmalarını istedi. Geminin sahibi, "Ben bunlarda peygamber yüzü görüyorum." dedi. Gemidekilerin Hızır *Aleyhisselâm*'ı tanıdıkları ve bu yüzden onlardan ücret almadıkları da söylenmiştir.

[169] Gemi dalgalara yakalandığı zaman, Hızır *Aleyhisselâm* eline bir nacak almış ve gemiyi delmiş, suyun vurduğu taraftan iki kalası söküp çıkarmış, Mûsâ *Aleyhisselâm* ise bir yandan açılan gediği elbisesi ile kapatmaya çalışırken bir yandan da ona "İçindekileri boğmak için mi deldin bunu?!" demiştir. لِتُغْرِقَ (boğmak için mi?) ifadesi şedde ile *li-tuğarrika* şeklinde ve *li-yeğraka ehluhâ* (İçindekiler boğulsun diye mi?) şeklinde de okunmuştur. "Doğrusu, tehlikeli bir şey yaptın!" Çok büyük, çok vahim bir iş yaptın! إِمْرًا kelimesi *emira'l-emr*[u] (İş büyüdü.) ifadesinden gelir, şair şöyle demiştir:

Felaket ki ne felaket… Berbat! Vahim!

73. "Unuttuğum şey dolayısıyla beni muahaze etme, işimde bana zorluk çıkarma!" dedi.

[170] "Unuttuğum şey dolayısıyla" yani unuttuğum şeyden dolayı ya da unuttuğum bir şey yüzünden veya unuttum diye. Burada Mûsâ *Aleyhisselâm*, Hızır'ın tavsiyesini unutmuş olduğunu, dolayısıyla unutan kişinin hesaba çekilmeyeceğini kastetmiş ya da her ne kadar ona "Unuttuğum için beni muahaze etme!" demiş olsa da bu ifadesiyle bir tür tariz yapmış; unuttuğunu düşünmesini ve böylece onu makul karşılamasını istemiştir. Bu, kişinin hem maksadını, meramını ifade etmesini hem de yalan söylemekten korunmasını sağlayan bir tariz türüdür.

[١٦٧] قرئ «فلا تسئلني»، بالنون الثقيلة، يعني فمن شرط اتباعك لي أنك إذا رأيت مني شيئًا - وقد علمت أنه صحيح إلّا أنه غبي عليك وجه صحته فحميت وأنكرت في نفسك - أن لا تفاتحني بالسؤال، ولا تراجعني فيه، حتى أكون أنا الفاتح عليك. وهذا من آداب المتعلم مع العالم والمتبوع مع التابع.

٧١-﴿فَانْطَلَقَا حَتَّى إِذَا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَهَا قَالَ أَخَرَقْتَهَا لِتُغْرِقَ أَهْلَهَا لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا﴾ ٥

٧٢-﴿قَالَ أَلَمْ أَقُلْ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا﴾

[١٦٨] {فَانْطَلَقَا} على ساحل البحر يطلبان السفينة، فلما ركبا قال أهلها: هما من اللصوص، وأمروهما بالخروج، فقال صاحب السفينة: أرى وجوه الأنبياء. وقيل: عرفوا الخضر فحملوهما بغير نول. ١٠

[١٦٩] فلما لججوا أخذ الخضر الفأس فخرق السفينة بأن قلع لوحين من ألواحها مما يلي الماء فجعل موسى يسدّ الخرق بثيابه ويقول: {أَخَرَقْتَهَا لِتُغْرِقَ أَهْلَهَا} وقرئ «لتغرّق» بالتشديد و «ليغرق أهلها» من غرق وأهلها مرفوع {جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا} أتيت شيئًا عظيمًا، من أَمر الأمر: إذا عظم، قال:

دَاهِيةً دَهْيَاءَ إِدًّا إِمْرًا ۞ ١٥

٧٣-﴿قَالَ لَا تُؤَاخِذْنِي بِمَا نَسِيتُ وَلَا تُرْهِقْنِي مِنْ أَمْرِي عُسْرًا﴾

[١٧٠] {بِمَا نَسِيتُ} بالذي نسيته، أو بشيء نسيته، أو بنسياني: أراد أنه نسي وصيته و لا مؤاخذة على الناسي. أو أخرج الكلام في معرض النهي عن المؤاخذة بالنسيان يوهمه أنه قد نسي ليبسط عذره في الإنكار وهو من معاريض الكلام التي يتقي بها الكذب، مع التوصل إلى الغرض، ٢٠

Sözgelimi İbrahim *Aleyhisselâm*'ın "Bu benim kızkardeşimdir." ve "Ben hastayım." [Sâffât 37/89] demesi de böyledir. Veya "unutma" ifadesiyle "terketme" mânasını kastetmiştir. Yani senin tavsiyeni daha ilk seferde terketmiş olduğum için beni muahaze etme.

[171] *Rahekahû* ifadesi, "Zorluk çıkardı, zorladı." anlamındadır, *erhekahû iyyâhu* şeklinde de kullanılır. Yani, "İşimde, seni takip etme, sana uyma konusunda bana zorluk çıkarma!" demiş, "Seni takip etmeyi benim için zorlaştırma, görmezden gelerek ve benimle münakaşayı bırakarak bu işi bana kolaylaştır." demek istemiştir. عُسْرًا kelimesi iki zamme ile *'usur^{an}* şeklinde de okunmuştur.

74. Yine gittiler... Nihayet, bir oğlan çocuğuyla karşılaştılar... Tuttu bunu öldürdü!.. "Can karşılığı olmaksızın masum birini mi öldürdün? Doğrusu, çok kötü bir şey yaptın!" dedi.

75. Ben sana "Benimle birlikte durmaya asla sabredemezsin.' dememiş miydim?" dedi.

[172] Hızır *Aleyhisselâm*'ın, çocuğu boynuna ip dolayıp boğarak öldürdüğü de başını duvara vurarak öldürdüğü de söylenmiştir. Sa'îd b. Cübeyr'in [v. 94/713] "Önce onu yatırdı, sonra da hançerle boynunu kesti." dediği nakledilmiştir.

[173] **Şayet** "Neden [71.] âyette حَتَّى إِذَا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَهَا (Nihayet gemiye bindiklerinde, gemide bir delik açtı.) ifadesinde Fâ kullanılmamışken bu âyetteki حَتَّى إِذَا لَقِيَا غُلَامًا فَقَتَلَهُ (Nihayet, bir oğlan çocuğuyla karşılaştılar... Tuttu bunu öldürdü!) ifadesinde neden Fâ kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Gemiyi delmesini ifade eden kelime (خَرَقَهَا), şartın cevabı olarak zikredilmiş, bu âyette çocuğu öldürmesini ifade eden kelime (فَقَتَلَهُ) ise şart cümlesinin bir parçası olarak zikredilmiştir. Cevap ise قَالَ أَقَتَلْتَ ('Öldürdün hâ!' dedi.) ifadesidir.[1] "Peki, neden bu iki ifade birbirinden farklı şekilde kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Çünkü geminin delinmesi, gemiye binmenin hemen akabinde gerçekleşmemiş; çocuğun öldürülmesi ise onunla karşılaşmanın hemen akabinde gerçekleşmiştir.

[174] زَكِيَّةً (masum) kelimesi *zâkiyet^{en}* şeklinde de okunmuştur; günahsız, tertemiz anlamındadır. Mûsâ *Aleyhisselâm* ya onun hiçbir günahını görmediği için onu günahsız olarak nitelemiştir ya da çocuk olduğu, günah işleme çağına gelmediği için böyle nitelemiştir.

1 Ve onda da Fâ yoktur. / ed.

كقول إبراهيم: هذه أختي، وإني سقيم. أو أراد بالنسيان: الترك، أي لا تؤاخذني بما تركت من وصيتك أول مرّة.

[١٧١] يقال: رهقه إذا غشيه، وأرهقه إياه. أي ولا تغشني {عُسْرًا} من أمري، وهو اتباعه إياه، يعني ولا تعسر عليَّ متابعتك، ويسرها عليّ بالإغضاء وترك المناقشة.

٥ وقرئ «عُسُرًا»، بضمتين.

٧٤-﴿فَانْطَلَقَا حَتَّى إِذَا لَقِيَا غُلامًا فَقَتَلَهُ قَالَ أَقَتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍ لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا نُكْرًا﴾

٧٥-﴿قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا﴾

[١٧٢] {فَقَتَلَهُ} قيل: كان قتله فتل عنقه. وقيل: ضرب برأسه الحائط، وعن سعيد

١٠ بن جبير: أضجعه ثم ذبحه بالسكين.

[١٧٣] فإن قلت: لم قيل {حَتَّى إِذَا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَهَا} بغير فاء و{حَتَّى إِذَا لَقِيَا غُلاَمًا فَقَتَلَهُ} قلت: جعل خرقها جزاء للشرط، وجعل قتله من جملة الشرط معطوفًا عليه، والجزاء {قَالَ أَقَتَلْتَ}. فإن قلت: فلم خولف بينهما؟ قلت: لأن خرق السفينة لم يتعقب الركوب، وقد تعقّب القتل لقاء الغلام.

١٥ [١٧٤] وقرئ «زاكية» و «زكية»، وهي الطاهرة من الذنوب، إما لأنها ظاهرة عنده لأنه لم يرها قد أذنبت، وإما لأنها صغيرة لم تبلغ الحنث.

[175] "Can karşılığı olmaksızın" yani çocuk birini öldürmüş de kısas cezasına müstahak olmuş da değildir. Necdet el-Harûrî'nin[1] İbn Abbas'a [v. 68/688] bir mektup yazarak "Peygamber (s.a.) çocukların öldürülmesini yasaklamıştır. O halde bu çocuğun öldürülmesi nasıl caiz olabilir?" diye sorduğu, onun da "O çocuğun haline dair Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın yanındaki o âlimin bildiklerini bilseydin, senin de onu öldürme hakkın olurdu!" diye cevap verdiği nakledilmiştir.[2] [Benzer lâfızlarla, *Müslim,* "Cihad", 140.]

[176] نُكُرًا iki zamme ile *nükür*[an] şeklinde de okunmuş olup "yadırgatıcı, berbat şey" anlamındadır. نُكْرًا kelimesinin, إِمْرًا kelimesinin ifade ettiğinden daha az bir kötülüğü ifade ettiği, çünkü tek bir kişinin öldürülmesinin, bir gemi dolusu insanı boğmaktan çok daha küçük bir kötülük olduğu söylenmiştir. Bunun mânasının, "ilkinden daha kötü bir iş yaptın." şeklinde olduğu da söylenmiştir. Zira ilki, geminin delinmesinden ibaretti -ki delinen yerlerin kapatılması ile bunun telafi edilmesi mümkün idi- bu ise, telafisi mümkün olmayan bir suçtur.

[177] **Şayet** "Önceki seferde 'Ben dememiş miydim?' ifadesi kullanılmışken, burada 'Ben sana dememiş miydim?' ifadesi kullanılarak 'sana' kelimesinin ilave edilmesi ne mânaya gelir?" **dersen şöyle derim:** Bu, tavsiyeye uymama ve ikinci problemde de sabırsızlık gösterme karşısında daha şiddetli bir kınama anlamı ifade etmektedir.

76. "Bundan sonra sana bir şey daha sorarsam, benimle arkadaşlık etme! Doğrusu, benden yeterince mazeret dinledin." dedi.

[178] "Bundan sonra" yani bu seferden ya da bu sorduğumdan sonra "benimle arkadaşlık etme," bana yakınlaşma, seninle arkadaşlık etmek istesem de benim bu isteğime uyma! فَلَا تُصَاحِبْنِي ifadesi, "Arkadaşım olma!" manasında *fe-lâ tashabnî* ve "Beni kendine arkadaş etme!" manasında *fe-lâ tushibnî* şekillerinde de okunmuştur. "Benden yeterince mazeret dinledin," artık mazeretimi beyan ettim. لَدُنِّي (benden) ifadesi Nun hafifletilerek *ledünî* şeklinde, Dal'ın sükûnu ve Nun'un kesresi ile *lednî* şeklinde de okunmuştur ki bu tıpkı *'azud*[en] kelimesinin *'azd*[en] şeklinde telaffuz edilmesine benzer. Peygamber (s.a.)'in, "Kardeşim Mûsâ'ya Allah rahmet eylesin! Hayâ ettiği için böyle söylemiştir." buyurduğu, yine "Allah'ın rahmeti bizim ve kardeşim Mûsâ'nın üzerine olsun. Eğer arkadaşıyla beraber kalsaydı ilginç şeylerin bile en ilginçlerini görürdü." buyurduğu [*Ebû Dâvûd*, "Kitâbü'l-hurûf ve'l-kırâât", 29.] nakledilmiştir.

---

1 Hāricîlerin necedât kolunun pîri Necdet b. 'Âmir el-Hanefî [v. 72/691]. Bu zat, Nâfi' b. Ezrak liderliğindeki Ezârika'ya mensup olmakla birlikte, bunların "Hāricî olup da hicret etmeyenleri dahi kâfir sayması" üzerine Hāricîlik içinde yeni bir oluşum başlatmıştır. (Mustafa Öz, "Necde b. Âmir" md., *DİA*). / ed.

2 Ancak Allah katından bilgi aldığı kesin olmayan biri için bu tür bir bilgi asla söz konusu olamaz. / ed.

[١٧٥] {بِغَيْرِ نَفْسٍ} يعني لم تقتل نفسًا فيقتص منها. وعن ابن عباس: أن نجدة الحروري كتب إليه: كيف جاز قتله، وقد نهى رسول الله ﷺ عن قتل الولدان؟ فكتب إليه: إن علمت من حال الولدان ما علمه عالم موسى فلك أن تقتل.

[١٧٦] {نُّكْرًا} وقرئ بضمتين وهو المنكر وقيل النكر أقل من الإمر؛ لأن قتل نفس واحدة أهون من إغراق أهل السفينة. وقيل: معناه جئت شيئًا أنكر من الأوّل، لأن ذلك كان خرقًا يمكن تداركه بالسدّ، وهذا لا سبيل إلى تداركه.

[١٧٧] فإن قلت: ما معنى زيادة {لَكَ}؟ قلت: زيادة المكافحة بالعتاب على رفض الوصية، والوسم بقلة الصبر عند الكرة الثانية.

٧٦-﴿قَالَ إِنْ سَأَلْتُكَ عَنْ شَيْءٍ بَعْدَهَا فَلا تُصَاحِبْنِي قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَدُنِّي عُذْرًا﴾

[١٧٨] {بَعْدَهَا} بعد هذه الكرة أو المسألة {فَلَا تُصَاحِبْنِى} فلا تقاربني، وإن طلبت صحبتك فلا تتابعني على ذلك. وقرئ «فلا تصحبني» فلا تكن صاحبي. وقرئ «فلا تصحبني» أي فلا تصحبني إياك ولا تجعلني صاحبك {مِنْ لَدُنِّي عُذْرًا} قد أعذرت. وقرئ «لدني»، بتخفيف النون «ولدْنِي» بسكون الدال وكسر النون، كقولهم في عضد: عضد. وعن رسول الله ﷺ: "رحم الله أخي موسى استحيا فقال ذلك"، وقال: "رحمة الله علينا وعلى أخي موسى، لو لبث مع صاحبه لأبصر أعجب الأعاجيب."

77. Yine gittiler... Nihayet bir şehir halkının yanına geldiklerinde, onlardan yiyecek istediler, fakat şehirliler bu ikisini ağırlamaktan şiddetle kaçındı. Şehirde yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar gördüler. Tuttu, bunu doğrulttu. Mûsâ, "İstesen, buna karşı bir ücret alabilirdin." dedi.

5 [179] "Bir şehir halkı" yani Antakya. Buranın, el-Übellе[tu] şehri olduğu, Allah'ın arzı üzerinde gökyüzüne en uzak olan şehrin bu olduğu da söylenmiştir.

[180] يُضَيِّفُوهُمَا (bu ikisini ağırlamaktan) ifadesi *yudīfûhuma* şeklinde de okunmuştur. *Dāfehû* (Misafiri oldu.) demektir. Kelimenin aslı *dāfe's-sehm[ü] 'ani'l-ğaraz* (Ok hedefinden kaydı.) ifadesinden gelmekte olup meyletmek
10 anlamındadır. Bunun bir benzeri *izvirâr* (sapma) kökünden gelen *zârahû* (Onu ziyaret etti.) kelimesidir. Yine bu fiil *edāfehû* (Onu misafir etti.) ve *dayyefehû* (Onu ağırladı.) şeklinde de kullanılır. Peygamber (s.a.)'in "Bu kimseler kınanmış bir şehir halkı idiler." buyurduğu nakledilmiştir. [*Nesâî,* "Tefsîr", 18.] Misafirin ağırlanmadığı, yolcunun hakkının tanınmadığı şehrin, şehirlerin
15 en kötüsü olduğu söylenmiştir.

[181] ["Yıkılmaya yüz tutmuş" anlamında] "yıkılmak isteyen." Burada isteme fiili yakınlaşma, ramak kalma anlamında isti'âre olarak kullanılmıştır. Aynı mânayı ifade etmek için *hemm* (yöneldi) ve *'azm* (karar verdi) kelimeleri de isti'âre olarak kullanılır. Bir çoban şöyle bir şiir irat etmiştir:

20 Bir geçit ki geçerken endişeyle titrer develerin başları
Tıpkı baltanın sapından çıkmak istediği zamanki titreyişi gibi

Bir başka şair de şöyle demiştir:

Mızrak Ebû Berâ'nın bağrını istiyor
'Akīl oğullarının kanını içmeyi değil!

25 Yine Hassân b. Sâbit [r.a.; v. 60/680] şöyle demiştir:

Zaman elbet beni yârim Cüml'e kavuşturur
Zaman ki, hep iyiliği hedefler!

[182] Yine Arapların *'azeme's-sirâcu en yatfe'e* (Kandil sönmeye karar verdi.), *talebe en yatfe'e* (Sönmek istedi.) gibi ifadeler kullandıklarını duy-
30 muşumdur. İmdi; söz, konuşma, şikâyet, doğruluk, yalan, sükût, inat, kaçınma, izzet, gönüllülük ve diğer şeyler cansız ve akıl sahibi olmayan varlıklar için isti'âre olarak kullanıldığına göre *irâde etme* neden kullanılmasın ki? Nitekim şöyle demişlerdir:

٧٧-﴿فَانْطَلَقَا حَتَّى إِذَا أَتَيَا أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطْعَمَا أَهْلَهَا فَأَبَوْا أَنْ يُضَيِّفُوهُمَا فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقَضَّ فَأَقَامَهُ قَالَ لَوْ شِئْتَ لاتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا﴾

[١٧٩] {أَهْلَ قَرْيَةٍ} هي أنطاكية. وقيل: الأبلة، وهي أبعد أرض الله من السماء.

[١٨٠] {أَنْ يُضَيِّفُوهُمَا} وقرئ «يضيفوهما»، يقال: ضافه إذا كان له ضيفًا.

٥ وحقيقته: مال إليه، من ضاف السهم عن الغرض، ونظيره: زاره من الازورار. وأضافه وضيفه: أنزله وجعله ضيفه وعن النبي ﷺ: « كانوا أهل قرية لئامًا » وقيل: شر القرى التي لا يضاف الضيف فيها ولا يعرف لابن السبيل حقه.

[١٨١] {يُرِيدُ أَن يَنقَضَّ} استعيرت الإرادة للمداناة والمشارفة، كما استعير الهمّ والعزم لذلك. قال الراعي:

١٠ فِي مَهْمَهٍ قَلِقَتْ بِهِ هَامَاتُهَا ❁ قَلَقَ الْفُئُوسِ إِذَا أَرَدْنَ نُصُولاَ

وقال:

يُرِيدُ الرُّمْحُ صَدْرَ أَبِي بَرَاء ❁ وَيَعْدِلُ عَنْ دِمَارِ بَنِي عَقِيلِ

وقال حسان:

إِنَّ دَهْرًا يَلِفُّ شَمْلِي بِجُمْلٍ ❁ لَزَمَانٌ يَهُمُّ بِالإِحْسَانِ

١٥ [١٨٢] وسمعت من يقول: عزم السراج أن يطفأ، وطلب أن يطفأ. وإذا كان القول والنطق والشكاية والصدق والكذب والسكوت والتمرد والإباء والعزة والطواعية وغير ذلك مستعار للجماد ولما لا يعقل، فما بال الإرادة؟ قال:

[At hızlı gitmeye başlayınca, atın sırtına bağlanan] geniş kayışlar, [sürücünün] karnına: "İyice sarıl, yapış!" dediğinde…

[Hurmanın çekirdeği dişime denk gelince] dişim çekirdeğe der ki: Çınla bakalım!

Ud konuşmadan eğlence konuşmaz

Kişneyerek, inleyerek bana şikâyette bulundu [devem]

Eğer zannım doğruysa ki bana hep doğru söyler...

[Yine bu mânada Allah Teâlâ] "Mûsâ'dan öfke susunca" [A'râf 7/154] [buyurmuştur. Yine şöyle demişlerdir:]

Mârid [Dûmetü'l-cendel kalesi] kafa tuttu, Ablak [Samuel kalesi] de dayanıklı çıktı.

Yine şair şöyle demiştir:[1]

Kaygılar göz kapaklarının bir an bile kapanmasına müsaade etmedi

Tüm endişeler dindiği anda bile inatla devam eden kaygılar!

Bir başka şair şöyle demiştir:

Kalçalar ve göğüsler [öylesine iri ki] fistanın ne karnına temas etmesine izin veriyor ne de sırtına

[Benzer şekilde] "Yerler ve gök, 'İsteyerek geldik.' dediler." [Fussilet 41/11] [buyrulmuştur.]

[183] Duyduğuma göre Allah kelâmını tahrif eden bir cahil[2], يريد أن ينقضّ ifadesinde zamirin Hızır'a raci olduğunu [yani "duvarın yıkılmasını Hızır Aleyhisselam'ın murat ettiğini" söylemiş!.. Bunu söyleyebilen birinin içinde bulunduğu cehalet afeti ve kavrayışsızlık hastalığı, kendisine kelâmın zirve noktasında olanı en alt seviyesindeymiş gibi göstermiş; böylece âyeti kendince fasih ve sağlıklı olan mânaya ircâ etmek için zamiri bu şekilde göndermiştir. Çünkü ona göre sözün en mu'ciz olanı, mecazdan en uzak olanıdır.

[184] *Inkadda*, çabucak devrildi anlamında olup *inkıdādu't-tā'ir* (kuşun düşmesi) ifadesinden gelir ve *infe'ale* babında, *kadadtuhû* fiilinin dönüşlü / mutāva'at halidir. Bu fiilin, tıpkı *ihmerra* fiilinin *el-humra* kökünden gelişi gibi *en-nakd* kökünden geldiği de söylenmiştir. أن يَنْقَضَّ ifadesi

1 Bu beyit Zemahşerî'nin kendisine aittir. / çev.
2 Yani Dâvûd ez-Zāhirî. / çev.

إذَا قَالَتِ الأَنْسَاعُ لِلْبَطْنِ الْحَقِ ۞

تَقُولُ سِنِّي لِلنَّوَاةِ طِنِّي ۞

لَا يَنْطقُ اللَّهْوُ حَتَّى يَنْطِقَ العُودُ ۞

وَشَكا إِلَيَّ بَعْبرَةٍ وَتَحَمْحُم ۞

٥ فَإِنْ يَكُ ظَنِّي صَادِقًا وَهْوَ صَادِقِي ۞

{وَلَمَّا سَكَتَ عَن مُّوسَى الغضب} [الأعراف: ١٥٤]:

تَمَرَّدَ مَارِدٌ وَعَزَّ الأَبْلَقُ ۞

ولبعضهم:

يَأْبَى عَلَى أَجْفَانِهِ إغْفَاءَه ۞ هَمٌّ إذَا انْقَادِ الْهُمُومُ تَمَرَّدَا

١٠ أَبَتِ الرَّوَادِفُ وَالثُّدِيُّ لِقُمْصِهَا ۞ مَسَّ الْبُطُونِ وَأَنْ تَمَسَّ ظُهُورَا

{قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ} [فصلت: ١١]

[١٨٣] ولقد بلغني أن بعض المحرفين لكلام الله تعالى ممن لا يعلم، كان يجعل الضمير للخضر؛ لأنّ ما كان فيه من آفة الجهل وسقم الفهم، أراه أعلى الكلام طبقة أدناه منزلة، فتمحل ليردّه إلى ما هو عنده أصحّ وأفصح، وعنده أن ما كان أبعد من
١٥ المجاز كان أدخل في الإعجاز.

[١٨٤] وانقض: إذا أسرع سقوطه، من انقضاض الطائر وهو انفعل، مطاوع قضضته. وقيل: افعلّ من النقض، كاحمرّ من الحمرة. وقرئ «أن ينقض»

en yunkada şeklinde *en-nakd* kökünden de okunmuş; ayrıca *inkāsat es-sinnü* (Diş boydan doya çatladı.) kökünden *yenkāsu* şeklinde de okunmuştur. Şair Zu'r-rumme [v. 117/735];

… yıkık, devrik

ifadesinde [bu kökten gelen kelimeyi] Sād ile kullanmıştır.

[185] "Tuttu, bunu doğrulttu." Söylendiğine göre Hızır *Aleyhisselâm,* bu duvarı eliyle doğrultmuş. Ona eliyle meshettiği ve duvarın düzlendiği söylenmiştir. Duvarı bir sütun ile destekleyip düzelttiği de, onu yıkıp yeniden yaptığı da de söylenmiştir. Söylendiğine göre duvarın yüksekliği yüz dirsek boyu imiş.

[186] Mûsâ ve Hızır *Aleyhimesselâm* çok zor durumdaydılar; yemeğe ihtiyaçları vardı, o kadar muhtaç durumdaydılar ki bu durum onları bir insanın en son başvuracağı şeye, yani dilenciliğe bile zorlamıştı. Ama kimseden bir şey alamamışlardı. Hızır *Aleyhisselâm* duvarı doğrultunca Mûsâ *Aleyhisselâm* böylesine mahrumiyet içerisinde olmalarına ve muhtaç hallerine bakarak "İstesen, buna karşı bir ücret alabilirdin!" yani "Yaptığın işe karşılık bir ücret talep edebilirdin. Böylece o ücretle geçimimizi temin eder, içinde bulunduğumuz zor durumu atlatırdık." demekten kendini alamadı.

[187] لَاتَّخَذْتَ (alırdın) ifadesi *le-tehizte* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda *tehize*deki Tâ, tıpkı *tebi'a*daki gibi aslî harftir ve *ittehaze* fiili tıpkı *ittebe'a*nın *tebi'a*dan türemesi gibi, *tehize*den *ifti'âl* babında türemiştir; *el-ahz* (almak) kelimesi ile ilgisi yoktur.

78. Dedi ki: "Bu benimle senin aranı ayıracak... Şimdi sana sabredemediğin şeylerin içyüzünü anlatacağım."

[188] **Şayet** "هذا (bu) kelimesi neye işarettir?" **dersen şöyle derim:** Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın "Bundan sonra sana bir şey daha sorarsam, benimle arkadaşlık etme!" şeklindeki sözünde verilmiş olan ahdin bozulduğu anda aralarında ayrılmanın gerçekleşeceğini düşünmüş ve buna işaret etmiş, işaret ettiği "bu" zamirini mübteda yapmış ve ardından bu mübtedanın haberini getirmiştir. Nitekim sen de *hâzâ ahūke* (Bu senin kardeşindir.) dersin ve "bu" ifadesi kardeşinin dışında birine işaret ediyor olmaz. Ayrıca bu kelimenin üçüncü soruya da işaret ediyor olması mümkündür ki bu durumda anlam, "İşte bu itiraz, ayrılık sebebidir." şeklinde olmaktadır. İfadenin aslı, *hâzâ firâk*^{un} *beynî ve beyneke* (Bu seninle benim aramda ayrılıştır.) şeklindedir. İbn Ebû Able [v. 151/768] de böyle okumuştur, ama daha sonra (diğer okuyuşta) mastar tıpkı mef'ûle izafe edildiği gibi zarfa izafe edilmiştir.

من النقض، «وأن ينقاص» من انقاصت السن إذا انشقت طولًا، قال ذو الرمّة:

... مِنْقَاصٌ وَمُنْكَثِبُ ❁

بالصاد غير معجمة.

[١٨٥] {فَأَقَامَهُ} قيل: أقامه بيده. وقيل: مسحه بيده فقام واستوى. وقيل: أقامه بعمود عمده به. وقيل: نقضه وبناه. وقيل: كان طول الجدار في السماء مائة ذراع.

[١٨٦] كانت الحال حال اضطرار وافتقار إلى المطعم، ولقد لزتهما الحاجة إلى آخر كسب المرء وهو المسألة، فلم يجدا مواسيًا، فلما أقام الجدار لم يتمالك موسى لما رأى من الحرمان ومساس الحاجة أن {قَالَ لَوْ شِئْتَ لَتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا} وطلبت على عملك جعلًا حتى ننتعش ونستدفع به الضرورة

[١٨٧] وقرئ «لتخذت»، والتاء في تخذ أصل كما في تبع، واتخذ افتعل منه، كاتبع من تبع، وليس من الأخذ في شيء.

٧٨-﴿قَالَ هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾

[١٨٨] فإن قلت: {هَذَا} إشارة إلى ماذا؟ قلت: قد تصوّر فراق بينهما عند حلول ميعاده على ما قال موسى عليه السلام: إن سألتك عن شيء بعدها فلا تصاحبني، فأشار إليه وجعله مبتدأ وأخبر عنه، كما تقول: هذا أخوك، فلا يكون «هذا» إشارة إلى غير الأخ، ويجوز أن يكون إشارة إلى السؤال الثالث، أي هذا الاعتراض سبب الفراق، والأصل: هذا فراق بيني وبينك. وقد قرأ به ابن أبي عبلة، فأضيف المصدر إلى الظرف كما يضاف إلى المفعول به.

79. "İmdi gemi, denizde çalışan düşkün kimselere aitti. Onu kusurlu kılmak istedim. Zira ötelerinde, bütün (sağlam) gemileri gasp eden bir hükümdar vardı."

[189] "Düşkün kimselere…" Söylendiğine göre bunlar on kardeş idi; içlerinden beş tanesi müzmin hasta idi, diğer beşi ise denizde çalışıyordu. "Ötelerinde" yani önlerinde. وَرَاءَ kelimesi "Önlerinde berzah vardır." [Mü'minûn 23/100] âyetinde de bu mânada kullanılmıştır. "Arkalarında" anlamında olduğu da söylenmiştir. Buna göre hükümdarın güzergâhı onların dönüş yolu üzerindeydi ve onlar da hükümdardan haberdar değillerdi. Allah Teâlâ da bu durumu Hızır'a bildirdi. Bu hükümdarın adı Cülendâ'dır.

[190] **Şayet** "فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا (Onu kusurlu kılmak istedim.) ifadesi geminin gasp edileceği endişesinin sonucunu ifade etmektedir. Dolayısıyla bu ifadenin sebepten sonra zikredilmesi gerekirken neden ondan önce zikredilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Amaç bu ifadeyi sonraya bırakmak yönündedir, ama ilahî inâyete işaret etmek üzere öne alınmıştır. Hem geminin delinmesinin tek sebebi onun gasp edileceğine dair korku değildir, aynı zamanda geminin fakirlere ait olması da bir sebeptir. Dolayısıyla bu cümle tıpkı *Zeyd*ün *zannî mukīm*ün (Zeyd zannımca mukîmdir.) ifadesi gibidir.[1]

[191] Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654] ve İbn Mes'ûd [v. 32/652] kıraatlerinde *külle sefînet*in *sālihat*in (işe yarar her gemiyi) şeklinde geçmektedir.

80. "Oğlanın ana-babası ise mümin kimselerdi, onun bunları azdırıp inkâra sürüklemesinden endişe ettik."

81. "Ve Rablerinin, bu ikisine onun yerine daha temiz, hayırlı ve daha merhametlisini vermesini murad ettik."

82. "Duvar ise o şehirdeki iki yetim çocuğa aitti. Altında onlara ait bir hazine vardı, babaları da salih bir kimseydi... İşte, senin Rabbin bu ikisinin erginlik çağına ulaşmalarını ve Rabbinden bir rahmet olarak hazinelerini kendilerinin çıkarmalarını istedi (Bu sebeple, duvarın belli bir süre yıkılmaması gerekiyordu). Ben bunları kendiliğimden yapmadım. Sabredemediğin şeylerin nihaî anlamı işte budur."

[192] 'Âsım el-Cahderî [v. 129/746] *fe-kâne ebevâhu mu'minâni* şeklinde okumuştur. Bu okuyuşa göre *kâne* fiili durum zamiri olmaktadır.

---

1 Bu örnekte *zannî* ifadesi mübtedaya da, habere de taalluk edebilir. Benzer şekilde âyetteki "Onu kusurlu kılmak istedim." ifadesi de hem gemicilerin fakirliği ile hem de hükümdarın gaspı ile ilgilidir. Bu yüzden, ikisinin ortasında kullanılmıştır. / çev.

٧٩-﴿أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا﴾

[١٨٩] {لِمَسَاكِينَ} قيل كانت لعشرة إخوة، خمسة منهم زمنى، وخمسة يعملون في البحر {وَرَاءَهُمْ} أمامهم، كقوله تعالى {مِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ} [المؤمنون: ١٠٠] وقيل: خلفهم، وكان طريقهم في رجوعهم عليه وما كان عندهم خبره، فأعلم الله به الخضر وهو «جلندي».

[١٩٠] فإن قلت: قوله {فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا} مسبب عن خوف الغصب عليها فكان حقه أن يتأخر عن السبب، فلم قدّم عليه؟ قلت: النية به التأخير، وإنما قدم للعناية، ولأن خوف الغصب ليس هو السبب وحده، ولكن مع كونها للمساكين، فكان بمنزلة قولك: زيد ظني مقيم.

[١٩١] وقيل في قراءة أبيّ وعبد الله: كل سفينة صالحة.

٨٠-﴿وَأَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ فَخَشِينَا أَنْ يُرْهِقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا﴾

٨١-﴿فَأَرَدْنَا أَنْ يُبْدِلَهُمَا رَبُّهُمَا خَيْرًا مِنْهُ زَكَاةً وَأَقْرَبَ رُحْمًا﴾

٨٢-﴿وَأَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ وَكَانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُمَا وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا فَأَرَادَ رَبُّكَ أَنْ يَبْلُغَا أَشُدَّهُمَا وَيَسْتَخْرِجَا كَنْزَهُمَا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾

[١٩٢] وقرأ الجحدري: «وكان أبواه مؤمنان» على أن كان فيه ضمير الشأن

"Onun bunları azdırıp inkâra sürüklemesinden endişe ettik" yani o çocuğun mümin olan ana-babasını azgınlığa sürüklemesinden, Allah'ın kendilerine verdiği nimete karşı nankörce inkârcılık etmelerine sebep olmasından, onları engellemek ve kötü fiillerde bulunmak suretiyle kendilerine kötülük ve bela bulaştırmasından ya da onların imanına kendi küfrünü ilave etmesinden ve böylece aynı evin içinde iki mümin ile birlikte bir azgın kâfirin bir arada bulunmasına sebep olmasından ya da illet ve musibeti ile onlara düşmanlık etmesinden, sapkınlığı ile onları saptırmasından… Böylece, onların evlatları sebebiyle sapmalarından, imandan sonra azgınlığa ve küfre bulaşmalarından endişe ettik. Burada bütün bunlardan endişe etmiş olan Hızır *Aleyhisselâm*'dır. Çünkü Allah Teâlâ kendisine çocuğun halini, gizli olan durumunu bildirmiş ve onu öldürmesini emretmiştir ki bu durum tıpkı bir kişinin yaşamasında bir *mefsedet* olduğunu (yani başkalarını da bozacağını) bildiği için onun kökünü kazımasına benzer. Übeyy b. Kâ'b'ın kıraatinde bu ifade *fe-hāfe rabbuke* (Senin Rabbin endişe etti.) şeklinde okunmuştur ki bu durumda anlam, "Rabbin, tıpkı işin kötü bir akıbetle sonlanmasından endişe eden biri gibi, durumu hoş karşılamadı ve değiştirdi." şeklindedir. Ayrıca فَخَشِينَا (Ve endişe ettik.) ifadesi *fe-kerihnâ* (Hoş karşılamadık.) anlamında olup tıpkı لأَهَبَ لَكِ (Sana hibe edeyim diye. [Meryem 19/19]) ifadesinde olduğu gibi, Yüce Allah'ın sözünün nakli de olabilir.[1]

[193] يُبْدِلَهما fiili şedde ile *yubeddilehumâ* şeklinde de okunmuştur. زَكَوةً ifadesi temizlik, günahlardan beri olma anlamına, رُحمًا da rahmet ve şefkat anlamına gelir. Rivayete göre bu çocuğun ebeveyninin daha sonra bir peygamber ile evlenen bir kızları olmuş. Bu kız çocuğu da Allah'ın peygamberlerinden birini doğurmuş ve o peygamberin eliyle Allah Teâlâ koca bir toplumu hidayete erdirmiş. Bu kadının yetmiş peygamber doğurduğu da söylenmiştir. Yüce Allah'ın, öldürülen çocuk yerine o ikisine, tıpkı kendileri gibi mümin bir evlat bahşettiği de söylenmiştir. Söylendiğine göre bu iki çocuğun ismi Esram ve Sarîm, öldürülen çocuğun ismi ise Hüseyin imiş.

[194] Hazine konusunda da ihtilâf edilmiştir. Bundan kastın, gömülmüş altın ve gümüş cinsinden mallar olduğu [*Tirmizî,* "Tefsîr", 19] söylenmiştir. Ayrıca üzerine şöyle yazılmış altından bir levha olduğu da söylenmiştir: "Kadere iman eden kimsenin nasıl olup da hüzünlendiğine, rızkı verenin Allah olduğuna inanan kimsenin nasıl olup da rızık için kendini yorduğuna, ölümün hak olduğuna inanan kimsenin nasıl olup da sevindiğine, hesap gününe inanan kimsenin nasıl olup da gaflete daldığına, dünyayı ve dünya ehlinin sürekli değişip, dönüşüp durduğunu bilen kimsenin nasıl dünyaya mutmain olduğuna şaşarım. Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın resulüdür."

1 Hazret-i Meryem'e "Sana tertemiz bir evlât hibe edeyim diye…" diyen Kutsal Ruh'tur. Ancak bunu Allah'ın ifadesini ona ileterek söylemektedir. Çünkü O'nun elçisi olduğunu baştan belirtmiştir. / ed.

{فَخَشِينَا أَنْ يُرْهِقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا} فخفنا أن يغشى الوالدين المؤمنين طغيانًا عليهما، وكفرًا لنعمتهما بعقوقه وسوء صنيعه، ويلحق بهما شرًا وبلاء، أو يقرن بإيمانهما طغيانه وكفره، فيجتمع في بيت واحد مؤمنان وطاغ كافر. أو يعديهما بدائه ويضلهما بضلاله فيرتدّا بسببه ويطغيا ويكفرا بعد الإيمان وإنما خشي الخضر منه ذلك؛ لأن الله ٥ تعالى أعلمه بحاله وأطلعه على سرّ أمره. وأمره إياه بقتله كاخترامه لمفسدة عرفها في حياته. وفي قراءة أبيّ: «فخاف ربك» والمعنى: فكره ربك كراهة من خاف سوء عاقبة الأمر فغيره. ويجوز أن يكون قوله {فَخَشِينَا} حكاية لقول الله تعالى، بمعنى: فكرهنا، كقوله {لِأَهَبَ لَكِ} [مريم: ١٩].

[١٩٣] وقرئ «يبدّلهما» بالتشديد. والزكاة: الطهارة والنقاء من الذنوب. ١٠ والرحم: الرحمة والعطف. وروي أنه ولدت لهما جارية نزوّجها نبيّ، فولدت نبيًا هدى الله على يديه أمّة من الأمم. وقيل ولدت سبعين نبيًا. وقيل: أبدلهما ابنًا مؤمنًا مثلهما. قيل اسما الغلامين: أصرم، وصريم. والغلام المقتول: اسمه الحسين.

[١٩٤] واختلف في الكنز، فقيل: مال مدفون من ذهب وفضة. وقيل: لوح من ١٥ ذهب مكتوب فيه: (عجبت لمن يؤمن بالقدر كيف يحزن، وعجبت لمن يؤمن بالرزق كيف يتعب، وعجبت لمن يؤمن بالموت كيف يفرح، وعجبت لمن يؤمن بالحساب كيف يغفل. وعجبت لمن يعرف الدنيا وتقلبها بأهلها كيف يطمئن إليها. لا إله إلّا الله محمد رسول الله).

[195] Söylendiğine göre bu hazine, içerisinde ilim bulunan birtakım sayfalardır. Ancak mutlak olarak "hazine" denmiş olmasından bunun mal olduğu anlaşılmaktadır. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] "Hazine bizden öncekilere helal, bize ise haram kılınmış; ganimet ise bizden öncekilere haram, bize helal kılınmıştır." dediği nakledilmiştir ki o bu ifadesi ile "Altını ve gümüşü biriktirerek bunları Allah yolunda harcamayanları can yakıcı bir azapla müjdele." [Tevbe 9/34]) âyetini kastetmiştir.

[196] "Babaları da salih bir kimseydi." Yani o iki çocuğun babalarının salih olmasından dolayı, onun çocukları üzerindeki hakkını muhafaza etmek için. Ca'fer-i Sādık'ın [v. 148/765] "Bu iki çocuk ile kendisi nedeniyle muhafaza edildikleri ataları arasında yedi göbek vardır." dediği, Hazret-i Ali (r.a.)'ın oğlu Hüseyin'in [v. 61/680] ise bir Hāricî ile tartışırken ona "Allah bu iki çocuğu neyin hatırına muhafaza etmiştir?" diye sorduğu, onun da "Babalarının salih olması hatırına" diye cevap verdiği, bunun üzerine Hazret-i Hüseyin'in [v. 61/680] "Benim babam ve dedem ondan daha hayırlıdır…" demesi üzerine hâricînin "Allah bize sizin 'ağzı iyi laf yapan bir kavim'[1] olduğunuzu bildirmiştir." dediği nakledilmiştir.

[197] رَحْمَةً mef'ûlün leh ya da "Rabbin diledi." fiili ile mansūb olmuş mastardır. Çünkü "Allah o ikisine merhamet etti." anlamındadır.

[198] "Ben bunları" yani gördüklerini "kendiliğimden" yani kendi görüş ve içtihadım ile hareket ederek "yapmadım", aksine Allah'ın emri ile yaptım.

83. Sana Zülkarneyn'i de soruyorlar. De ki: Şimdi size, on(un hayatın)dan hisse alınması gereken bir kesit okuyacağım:

84. Doğrusu, Biz onu bölgesine hakim kılmış, ona her şeye dair bir araç vermiştik.

85. Derken bir yol izledi.

86. Nihayet güneşin battığı yere vardığında onu 'kara bir balçık gözesi'ne batıyormuş gibi gördü. Orada bir kavim buldu. "Ey Zülkarneyn! Bunlara azap da edebilirsin, haklarında güzellik yolunu da benimseyebilirsin." dedik.

87. O da dedi ki: "Zulmedenlere yakında azap edeceğiz, sonra Rabbine döndürülecek, Rabbi de onu berbat bir azaba çarptıracak!"

1 Muhtemelen, *Mekkeli* Müşrikler hakkında kullanılan قومٌ خَصِمُونَ (ağzı iyi laf yapan kavim) ifadelerine atıf yapıyor. / ed.

[١٩٥] وقيل: صحف فيها علم. والظاهر لإطلاقه: أنه مال. وعن قتادة: أحل الكنز لمن قبلنا وحرّم علينا، وحرّمت الغنيمة عليهم وأحّلت لنا: أراد قوله تعالى {وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ} [التوبة: ٣٤].

[١٩٦] {وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا} اعتداد بصلاح أبيهما وحفظ لحقه فيهما. وعن جعفر بن محمد الصادق: كان بين الغلامين وبين الأب الذي حفظا فيه سبعة آباء. وعن الحسين بن علي رضي الله تعالى عنهما أنه قال لبعض الخوارج في كلام جرى بينهما: بم حفظ الله الغلامين؟ قال: بصلاح أبيهما. قال: فأبي وجدّي خير منه. فقال: قد أنبأنا الله أنكم قوم خصمون.

[١٩٧] {رَحْمَةً} مفعول له. أو مصدر منصوب بأراد ربك، لأنه في معنى رحمهما

[١٩٨] {وَمَا فَعَلْتُهُ} وما فعلت ما رأيت. {عَنْ أَمْرِى} عن اجتهادي ورأيي، وإنما فعلته بأمر الله.

٨٣-﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنْ ذِي الْقَرْنَيْنِ قُلْ سَأَتْلُو عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْرًا﴾

٨٤-﴿إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْأَرْضِ وَآتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبَبًا﴾

٨٥-﴿فَأَتْبَعَ سَبَبًا﴾

٨٦-﴿حَتَّى إِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ وَوَجَدَ عِنْدَهَا قَوْمًا قُلْنَا يَا ذَا الْقَرْنَيْنِ إِمَّا أَنْ تُعَذِّبَ وَإِمَّا أَنْ تَتَّخِذَ فِيهِمْ حُسْنًا﴾

٨٧-﴿قَالَ أَمَّا مَنْ ظَلَمَ فَسَوْفَ نُعَذِّبُهُ ثُمَّ يُرَدُّ إِلَى رَبِّهِ فَيُعَذِّبُهُ عَذَابًا نُكْرًا﴾

88. "Kim de iman edip salih amel işlerse mükâfat olarak ona da daha güzeli var. Kaldı ki, ona kolayca yapabileceği işler buyuracağız."

[199] Zülkarneyn, dünyayı ele geçiren [Makedonyalı Büyük] İskender'dir. Söylendiğine göre dünyaya[1] iki mümin, iki de kâfir hâkim olmuştur. Mümin olanlar Zülkarneyn ve Süleyman *Aleyhisselâm*; kâfir olanlar ise Nemrut ve Buhtunnasr'dır. Buhtunnasr Nemrut'tan sonra yaşamıştır. Zülkarneyn'in kim olduğu hakkında ihtilâf edilmiş, şöyle denmiştir: Zülkarneyn, Allah tarafından yeryüzüne hâkim kılınmış, Allah'ın kendisine ilim ve hikmet verdiği, heybet bahşettiği, ışığı ve karanlığı emrine amade kıldığı, yürüdüğü zaman ışığın önünde ilerleyip yolunu aydınlattığı, karanlığın ise ardını kuşattığı salih bir kuldur. Yine peygamber olduğu da meleklerden bir melek olduğu da söylenmiştir. Hazret-i Ömer, birisinin [çocuğuna] "Zülkarneyn!" diye seslendiğini duymuş ve "Affet Allah'ım!.. Demek, peygamber isimlerini kullanmaktan bile memnun olmadınız da meleklerin isimlerini kullanmaya başladınız!" demiştir.

[200] Hazret-i Ali (r.a.)'ın "Ona bulutlar amade kılınmış, sebepler eline verilmiş, ışık önüne serilmiştir." dediği; kendisine Zülkarneyn'in kim olduğu sorulunca "O Allah'ı sevmiş, Allah da onu sevmişti." diye cevap verdiği nakledilmiştir. [Hāricîlerden] Abdullah İbnü'l-Kevvâ kendisine "Bu Zülkarneyn *ne*dir? Melek midir yoksa peygamber midir?" diye sormuş, o da şöyle demiştir: "Melek de değildir peygamber de. Fakat Allah'ın salih bir kuludur. Allah'a itaat halinde iken sağ boynuzundan, yani başının sağ tarafından bir darbe almış ve ölmüş, sonra Allah kendisini diriltmiş; sonra sol tarafından darbe almış ve ölmüş, ardından Allah kendisini yeniden diriltmiştir. Kendisine bu yüzden Zülkarneyn (iki boynuz sahibi) denilmiştir. Aranızda da onun bir benzeri vardır."[2] Söylendiğine göre Zülkarneyn onları tevhide davet etmiş, onlar da onu öldürmüşler, sonra Allah onu diriltmiştir. Peygamber (s.a.)'in "Dünyanın iki tarafını yani doğusunu ve batısını dolaştığı için kendisine Zülkarneyn ismi verilmiştir." dediği nakledilmiştir.

[201] Söylendiğine göre Zülkarneyn'in iki boynuzu, yani iki örgüsü vardı. Onun devrinde iki *karn*, yani nesil geçtiği de söylenmiştir. Vehb b. Münebbih'in [v. 114/732] "O Rum ve Fars ülkesine hâkim olduğu için kendisine Zülkarneyn denilmiştir." dediği de nakledilmiştir. Bunların "Rum ve Türk ülkesi" olduğu da rivayet edilmiştir.

---

1 Yani başta kendi memleketi olmak üzere 'dünyanın bilinen bölgelerine'. / ed.

2 Hazret-i Ali'nin, "peygamber değil, salih/velî bir kul" mealindeki ifadesiyle kendisini kastettiği anlaşılmaktadır. / ed.

٨٨-﴿وَأَمَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُ جَزَاءً الْحُسْنَى وَسَنَقُولُ لَهُ مِنْ أَمْرِنَا يُسْرًا﴾

[١٩٩] ذو القرنين: هو الإسكندر الذي ملك الدنيا. قيل: ملكها مؤمنان: ذو القرنين، وسليمان. وكافران: نمروذ، وبختنصر، وكان بعد نمرود. واختلف فيه
٥ فقيل: كان عبدًا صالحًا ملكه الله الأرض، وأعطاه العلم والحكمة، وألبسه الهيبة وسخر له النور والظلمة، فإذا سرى يهديه النور من أمامه وتحوطه الظلمة من ورائه. وقيل: نبيًا. وقيل: ملكًا من الملائكة. وعن عمر رضي الله عنه أنه سمع رجلًا يقول: يا ذا القرنين، فقال: اللّهم غفرًا ما رضيتم أن تتسموا بأسماء الأنبياء حتى تسميتم بأسماء الملائكة.

١٠ [٢٠٠] وعن علي رضي الله عنه سخر له السحاب، ومدّت له الأسباب، وبسط له النور وسئل عنه فقال: أحبه الله فأحبه. وسأله ابن الكوّا: ما ذو القرنين أملك أم نبيّ؟ فقال: ليس بملك ولا نبيّ، ولكن كان عبدًا صالحًا، ضرب على قرنه الأيمن في طاعة الله فمات، ثم بعثه الله فضرب على قرنه الأيسر فمات، فبعثه الله فسمي ذو القرنين وفيكم مثله. قيل: كان يدعوهم إلى التوحيد فيقتلونه
١٥ فيحييه الله تعالى. وعن النبي صلى الله عليه وسلم: «سمي ذا القرنين لأنه طاف قرني الدنيا يعني جانبيها شرقها وغربها»

[٢٠١] وقيل: كان له قرنان، أي ضفيرتان. وقيل: انقرض في وقته قرنان من الناس. وعن وهب: لأنه ملك الروم وفارس. وروي: الروم والترك.

Yine Vehb b. Münebbih'in "Başının / miğferinin iki tarafı bakırdan idi." dediği de nakledilmiştir. Başındaki tacının iki boynuzu olduğu ve başında iki boynuza [iki örgüye] benzeyen bir şekil olduğu da söylenmiştir. Ancak cesaretinden dolayı bu lakapla anılmış olması da mümkündür; tıpkı cesur kimseye koç denmesi gibi. Çünkü koç da akranlarını süser, onlara tos vurur.

[202] Zülkarneyn Rumlardandı, yaşlı bir kadının tek çocuğu idi. Peygamber (s.a.)'e bu soruyu soranlar ise Yahudilerdi ve onu imtihan etmek maksadıyla sormuşlardı. Rivayete göre bu soruyu Ebû Cehl ve yandaşları sormuşlardı. "Şimdi size okuyacağım." ifadesinde hitap, bu iki gruptan birine yöneliktir.

[203] "Her şeye dair", "her şeyin sebeplerine dair" demektir. Bununla onun saltanatındaki maksat ve amaçlarını kastetmiştir. "Sebep" yani ulaştıracak yol. Sebep, maksada ulaştıran bilgi, kudret, alet gibi şeylerdir. Burada onun güneşin battığı yere ulaşması kastedilmiştir. "Derken, bir yol izledi" kendisini oraya ulaştıracak bir yol izledi ve nihayet oraya ulaştı. Aynı şekilde güneşin doğduğu yere gitmek istedi, onun için de bir yol izledi. Sonra iki dağın olduğu yere gitmek istedi ve onun için de bir yol izledi. فَأَتبَعَ سَبَبًا ifadesi *fe'tteba'a sebeb*[en] (Bir aracın peşine düştü, bir yol izledi.) şeklinde de okunmuştur.

[204] [حمية kelimesi] *hami'et*[in] şeklinde okunmuştur ki "Kuyu çamurlandı." manasındaki *hami'eti'l-bi'r*[u] ifadesinden gelir. *Hâmiyet*[in] şeklinde de okunmuştur ki bu durumda "sıcak" anlamındadır. Ebû Zer'den şöyle nakledilmiştir: Bir seferinde devenin üzerinde Peygamber (s.a.)'in terkisinde idim. O sırada batan güneşi gördü ve "Ey Ebû Zer! Bilir misin şu güneş nereye batar?" diye sordu. Ben de "Allah ve Resulü daha iyi bilir." dedim. Bunun üzerine o "Gider bir kızgın gözede batar." buyurdu. [*Ebû Dâvûd*, "Kitâbü'l-hurûf ve'l-kırâât", 29] *Hâmiyet*[in] şeklindeki bu okunuş İbn Mes'ûd'un, Talha b. 'Ubeydullah'ın, Abdullah b. Ömer'in, Abdullah b. Amr'ın [v. 65/684] ve Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] okuyuşudur. İbn Abbas [v. 68/688] ise *hami'et*[in] şeklinde okumuştur. Bir defasında İbn Abbas Mu'âviye'nin yanında iken Mu'âviye [v. 60/680] *hâmiyet*[in] şeklinde okumuş, o da *hami'et*[in] demişti. Bunun üzerine Mu'âviye, İbn Ömer'e [v. 73/692] "Sen nasıl okuyorsun?" diye sordu. O da "Müminlerin emîrinin okuduğu gibi…" diye cevap verdi. Ardından, Mu'âviye, Kâ'b el-Ahbâr'a [v. 32/653] dönüp "Siz (Tevrat'a göre) güneşin nasıl battığını görüyorsunuz?" diye sordu. "Su ve çamurun -bir rivayete göre "balçık"ın- içine batar. Tevrat'ta böyle görüyoruz." diye cevap verdi. Böylece İbn Abbas'ın görüşüne muvafakat etti. O sırada orada bulunan biri de şair Tübba'ın şu beytini okumuştur:

وعنه كانت صفحتا رأسه من نحاس. وقيل: كان لتاجه قرنان. وقيل: كان على رأسه ما يشبه القرنين. ويجوز أن يلقب بذلك لشجاعته كما يسمى الشجاع كبشًا، لأنه ينطح أقرانه.

[٢٠٢] وكان من الروم ولد عجوز ليس لها ولد غيره. والسائلون: هم اليهود سألوه على جهة الامتحان. وقيل: سأله أبو جهل وأشياعه، والخطاب في ﴿عَلَيْكُمْ﴾ لأحد الفريقين.

[٢٠٣] ﴿مِنْ كُلِّ شَيْءٍ﴾ أي من أسباب كل شيء، أراده من أغراضه ومقاصده في ملكه ﴿سَبَبًا﴾ طريقًا موصلًا إليه، والسبب ما يتوصل به إلى المقصود من علم أو قدرة أو آلة، فأراد بلوغ المغرب.﴿فَأَتْبَعَ سَبَبًا﴾ يوصله إليه حتى بلغ، وكذلك أراد المشرق، فأتبع سببًا، وأراد بلوغ السدّين فاتبع سببًا. وقرئ «فأتبع».

[٢٠٤] قرئ «حمئة»، من حمئت البئر إذا صار فيها الحمأة. وحامية بمعنى حارّة. وعن أبي ذرّ: كنت رديف رسول الله ﷺ على الجمل، فرأى الشمس حين غابت فقال: (يا أبا ذرّ، أتدري أين تغرب هذه؟) فقلت: الله ورسوله أعلم. قال (فإنها تغرب في عين حامية)، وهي قراءة ابن مسعود وطلحة وابن عمر وابن عمرو والحسن. وقرأ ابن عباس: حمئة. وكان ابن عباس عند معاوية؛ فقرأ معاوية: حامية فقال ابن عباس: حمئة. فقال معاوية لعبد الله بن عمرو: كيف تقرأ؟ قال: كما يقرأ أمير المؤمنين ثم وجه إلى كعب الأحبار. كيف تجد الشمس تغرب؟ قال: في ماء وطين، كذلك نجده في التوراة. وروي: في ثأط، فوافق قول ابن عباس، وكان ثمة رجل فأنشد قول تبع:

Güneşin batışını gördü dönüşü esnasında
kapkara çamur ve balçıktan bir göze içre

Yani çamurlu ve simsiyah balçıklı bir su kaynağında. Haddizatında *hâmiyet*[in] şeklindeki okuyuş ile *hami'et*[in] şeklindeki okuyuş arasında bir zıtlık yoktur. Zira güneşin battığı su kaynağının bu iki niteliğe birlikte sahip olması da mümkündür.

[205] Bu kavim kâfir idi. Allah Teâlâ da Zülkarneyn'i onları öldürmekle İslâm'a davet etmek arasında muhayyer bıraktı. Zülkarneyn onları davet etmeyi ve gönüllerini kazanmaya çalışmayı tercih etti ve "Kendisini davet ettiğim halde en büyük zulüm olan şirkte kalmakta ısrar eden, başka bir seçeneğe yanaşmayan kimse her iki dünyada da azaba uğrayacaktır!" dedi.

[206] "Kim de iman edip salih amel işlerse" imanın gereğini yerine getirirse "mükâfat olarak ona da daha güzeli var." Söylendiğine göre Allah onu, onları öldürmek ve esir etmek arasında muhayyer bırakmış; öldürmenin karşılığında esir etmeyi "ihsan" olarak isimlendirmiştir. فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنٰى *Felehû cezâü'l-hüsnâ* ifadesi "Ona da, mükâfatı en güzel şekilde verilmek var." veya "Ona en güzel fiilin, yani kelime-i şehadetin mükâfatı var." anlamındadır. İfade فَلَهُ جَزَاءً الْحُسْنٰى şeklinde de okunmuştur[1] ki anlamı "Ona da, karşılık olarak en güzel fiil var." şeklindedir. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] "Zülkarneyn inkârcı nankörleri kazanlarda pişirirdi ki berbat azap budur; iman edenlere ise güzel hediyeler ve giysiler verirdi." dediği nakledilmiştir.

[207] "Kaldı ki, ona kolayca yapabileceği işler buyuracağız" yani ona zor, meşakkatli şeyler emretmeyeceğiz. Aksine zekât, cizye gibi kolay emirler vereceğiz. يُسْرًا kelimesi tıpkı قَوْلًا مَيْسُورًا (Yenir yutulur kolay söz… [İsrâ 17/28]) âyetinde olduğu gibi *zâ-yüsr*[in] (kolaylıklı) anlamındadır. Ayrıca iki zamme ile *yüsür*[an] şeklinde de okunmuştur.

89. Sonra, bir (başka) yol izledi.

90. Nihayet, güneşin doğduğu yere ulaştığında, onun, güneşe karşı hiçbir siper yapmadığımız bir kavmin üzerine doğduğunu gördü.

91. Aynı şekilde... Oysa Biz onun nezdindekileri tamamen bilmekteydik.

1 Âsım'ın 2. ravisi Hafs'tan naklen genelde okunan budur; müfessirin, esas aldığı فَلَه جَزَاءً الْحُسْنَى kıraati ise Nâfi, İbn Kesîr, Ebû Amr, Âsım'ın ilk ravisi Ebû Bekr ve Ca'fer"in kıraatidir. / ed.

فَرَأى مَغِيبَ الشّمْسِ عِنْدَ مَآبِهَا * فِي عَيْنِ ذِي خُلُبٍ وَثَاطٍ حَرْمَدِ

أي في عين ماء ذي طين وحمإ أسود، ولا تنافي بين الحمئة والحامية، فجائز أن تكون العين جامعه للوصفين جميعًا.

[٢٠٥] كانوا كفرة فخيره الله بين أن يعذبهم بالقتل وأن يدعوهم إلى الإسلام، فاختار الدعوة والاجتهاد في استمالتهم فقال: أمّا من دعوته فأبى إلا البقاء على الظلم العظيم الذي هو الشرك: فذلك هو المعذب في الدارين.

[٢٠٦] {وَأَمَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ} ما يقتضيه الإيمان {فَلَهُ جَزَاءً الْحُسْنَى} وقيل: خيّره بين القتل والأسر، وسماه إحسانًا في مقابلة القتل {فَلَهُ جَزَاءً الْحُسْنَى} فله أن يجازي المثوبة الحسنى. أو فله جزاء الفعلة الحسنى التي هي كلمة الشهادة. وقرئ «فله جزاء الحسنى»، أي فله الفعلة الحسنى جزاء. وعن قتادة: كان يطبخ من كفر في القدور، وهو العذاب النكر. ومن آمن أعطاه وكساه.

[٢٠٧] {مِنْ أَمْرِنَا يُسْرًا} أي لا نأمره بالصعب الشاق، ولكن بالسهل المتيسر من الزكاة والخراج وغير ذلك، وتقديره: ذا يسر، كقوله {قَوْلًا مَيْسُورًا} [الإسراء: ٢٨] وقرئ «يُسُرًا»، بضمتين.

٨٩-﴿ثُمَّ أَتْبَعَ سَبَبًا﴾

٩٠-﴿حَتَّى إِذَا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَطْلُعُ عَلَى قَوْمٍ لَمْ نَجْعَلْ لَهُمْ مِنْ دُونِهَا سِتْرًا﴾

٩١-﴿كَذَلِكَ وَقَدْ أَحَطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا﴾

[208] مَطْلِعَ kelimesi mastar olarak Lâm'ın fethası ile de okunmuştur. Anlam şöyledir: *Beleğa mekâne matla'i'ş-şemsi* (Güneş'in doğduğu *yere* ulaştı.). Bu kullanım şairin şu ifadesine benzer:

Rüzgârların toprağı savurması[nın bıraktığı izler] gibidir
Etekleri[nin savrulurken yerde bıraktığı izler][1]

[209] "Bir kavmin üzerine" ki Zencilerdir. "Siper" ise binalar anlamındadır. Kâ'bul-Ahbâr demiştir ki: "Arazilerinde bina yapılamıyordu, ama tüneller, dehlizler vardı. Güneş doğduğu zaman dehlizlere giriyorlar, gündüz ilerlediği zaman da geçimleri için çalışmak üzere dışarı çıkıyorlardı." [Gezginlerden] biri şöyle anlatmıştır: Bir keresinde sefere çıktım ve Çin'i bile geçtim. Bu kavmi aradığımı söyleyip yerlerini sordum. Bana, "Seninle onlar arasında bir gün ve bir gece yürüme yolu var." dediler. Ben de varıp onlara ulaştım. Bir de baktım ki adamlar kulaklarından birini yatak yapıyor, diğerini üstüne örtüyor. (!) Yanımda onların dilini bilen bir arkadaşım vardı, ona "Güneşin nasıl doğduğunu görmek için mi geldin buraya?" dediler. Derken, bir anda çıngırak sesine benzer büyük bir gürültü duyduk ve ben düşüp bayıldım. Kendime geldiğimde beni yağla ovalıyorlardı. Güneş suyun üzerine doğduğunda bir de baktım ki adeta zeytinyağı görünümünde! Bizi labirentlerinden birine soktular, gündüz ilerlediğinde dışarı çıkıp balık tutmak için denize açıldılar. Tuttukları balıkları güneşe serip güneş sıcağında pişirdiler.

[210] "Siper"in elbise anlamında olduğu da söylenmiştir. Mücâhid b. Cebr'in [v. 103/721] "Kara insanların içinde[2] güneş doğduğunda üzerine elbise giymeyen insan sayısı, yeryüzünün bütün halkından daha fazladır." dediği nakledilmiştir.

[211] كذلك (aynı şekilde) yani, Zülkarneyn'in durumu işte bu şekildedir, vaziyetinin ululuğunu göstermek üzere kendisini nitelediğimiz gibidir. "Oysa Biz onun nezdindekileri" yani beraberindeki orduları, aletleri ve hükümranlık araçlarını "tamamen bilmekteydik." خُبْرًا kelimesi, bunların çok sayıda olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. "Size nasip ettiğimiz dağlar, kaleler, binalar, her türden muhafazalar, her türden elbiseler şeklindeki siperleri onlara vermemiştik." mânasına geldiği de söylenmiştir. Yine ifadenin, "Güneşin battığı yere ulaştığı gibi güneşin doğduğu yere de bu şekilde ulaştı." anlamında olduğu da söylenmiştir. Söylendiğine göre anlam şöyledir:

1 Nasıl âyette *matlâ'* kelimesinin önündeki mekân kelimesi hazfedilmişse bu şiirde de mecerrin önündeki *âsâr* (izler) kelimesi hazfedilmiştir. / çev.

2 *es-Sûdân* kelimesi ile sadece Sudan'ın kastedilmediği açıktır. *es-Sûdân* kara insanlar demektir. / ed.

[٢٠٨] وقرئ «مطلع»، فتح اللام وهو مصدر. والمعنى: بلغ مكان مطلع الشمس، كقوله:

كَأَنَّ مَجَرَّ الرَّامِسَاتِ ذُيُولَهَا ۞

يريد: كأن آثار مجرّ الرامسات

٥ [٢٠٩] {عَلَى قَوْمٍ} قيل: هم الزنج. والستر: الأبنية، وعن كعب: أرضهم لا تمسك الأبنية وبها أسراب، فإذا طلعت الشمس دخلوها. فإذا ارتفع النهار خرجوا إلى معايشهم، وعن بعضهم: خرجت حتى جاوزت الصين، فسألت عن هؤلاء فقيل: بينك وبينهم مسيرة يوم وليلة، فبلغتهم فإذا أحدهم يفرش أذنه ويلبس الأخرى، ومعي صاحب يعرف لسانهم فقالوا له: جئتنا تنظر كيف تطلع ١٠ الشمس؟ قال: فبينا نحن كذلك إذ سمعنا كهيئة الصلصة فغشي عليّ، ثم أفقت وهم يمسحونني بالدهن، فلما طلعت الشمس على الماء إذا هي فوق الماء كهيئة الزيت، فأدخلوها سربًا لهم، فلما ارتفع النهار خرجوا إلى البحر فجعلوا يصطادون السمك ويطرحونه في الشمس فينضج لهم.

[٢١٠] وقيل: الستر اللباس. وعن مجاهد: من لا يلبس الثياب من السودان عند ١٥ مطلع الشمس أكثر من جميع أهل الأرض.

[٢١١] {كذلك} أي أمر ذي القرنين كذلك، أي كما وصفناه تعظيمًا لأمره {وَقَدْ أَحَطْنَا بِمَا لَدَيْهِ} من الجنود والآلات وأسباب الملك {خُبْرًا} تكثيرًا لذلك. وقيل: لم نجعل لهم من دونها سترًا مثل ذلك الستر الذي جعلنا لكم من الجبال والحصون والأبنية والأكنان من كل جنس، والثياب من كل ٢٠ صنف. وقيل: بلغ مطلع الشمس مثل ذلك، أي كما بلغ مغربها. وقيل:

Güneş öyle bir kavmin üzerine doğuyordu ki onlar da tıpkı güneşin üzerlerine battığı kavim gibi kâfir idi. Onların hükmü de diğerlerinin hükmü gibi idi. Onlar gibi bunların da kâfir olarak kalanlarına azap etmesi, iman edenlerine ise ihsanda bulunması gerekiyordu.

92. Sonra bir yol daha izledi.

93. En sonunda, iki dağın arasına varınca orada neredeyse hiç söz anlamayan bir kavim buldu.

[212] "İki set" yani iki dağ "arasına." Bunlar aralarına Zülkarneyn'in set yaptığı iki dağdır. السَّدَّيْنِ kelimesi fetha ile okunduğu gibi zamme ile de okunmuştur. Allah tarafından yapılmış olan setler zamme ile (*südd*^en^) ifade edilir, İnsanların yaptıkları ise fetha ile (*sedd*^en^) ifade edilir. Çünkü zamme ile *es-südd* kelimesi *fu'l* vezninde olup mef'ûl mânası içerir ve "Allah'ın yapmış olduğu, yarattığı" anlamına gelir. Fetha ile olan *es-sedd* kelimesi ise mastardır ve oluş, sonradan yapılış bildirir, insanların yaptığı şey mânasına gelir.

[213] بَيْنَ (arası) ifadesi mef'ûl, yani ulaşılan yer anlamında olduğu için mansūbdur. Benzer şekilde هذا فِرَاقُ بيني وَبَيْنَكَ (İşte bu benimle senin aranı ayıracak. [Kehf 18/78]) ifadesinde aynı kelime mecrur olurken لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنُكُمْ (Aranızdaki bütün bağlar kopmuş! [En'âm 6/94]) ifadesinde merfû' olmuştur. Çünkü bu kelime isim ve zarf olarak kullanılabilen zarflardan biridir.

[214] Âyette sözü edilen bu yer, doğu tarafında Türk topraklarının sonundadır. "Orada neredeyse hiç söz anlamayan bir kavim buldu." ki bunlar Türklerdir, yani neredeyse sözü hiç anlamayan, ancak sizin anladığınız işaret ve benzeri yollarla çok büyük zorlukla anlayan bir kavim.

[215] يَفْقَهُونَ (anlamayan) ifadesi *yufkihûne* (anlatamayan) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlam şöyle olmaktadır: Kendilerini dinleyenlere meramlarını anlatamıyorlar. Çünkü dilleri yabancı, bilinmeyen bir dildir.

94. Dediler ki: "Ey Zülkarneyn! Şüphesiz Ye'cuc ve Me'cuc bölgede bozuculuk yapıp duruyor. Onlarla bizim aramıza bir set yapman için sana vergi versek?".

[216] "Ye'cuc ve Me'cuc" yabancı iki isimdir. Bunun delili ise bu isimlerin gayr-i munsarif olmalarıdır. Bu isimler Hemze ile de okunurlar. Ru'be b. el-'Accâc [v. 145/762] bunu *âcûc ve mâcûc* şeklinde okumuştur. Bu ikisi [Hz. Nûh'un oğullarından] Yâfes'in evlatlarından gelirler. Ye'cuc'un Türklerden, Me'cuc'un ise Deylem ırkından olduğu söylenmiştir.

تطلع على قوم مثل ذلك القبيل الذي تغرب عليهم، يعني أنهم كفرة مثلهم وحكمهم مثل حكمهم في تعذيبه لمن بقي منهم على الكفر، وإحسانه إلى من آمن منهم.

٩٢-﴿ثُمَّ أَتْبَعَ سَبَبًا﴾

٩٣-﴿حَتَّى إِذَا بَلَغَ بَيْنَ السَّدَّيْنِ وَجَدَ مِنْ دُونِهِمَا قَوْمًا لا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ قَوْلا﴾

[٢١٢] {بَيْنَ السَّدَّيْنِ} بين الجبلين وهما جبلان سدّ ذو القرنين مما بينهما. قرئ بالضم والفتح. وقيل: ما كان من خلق الله تعالى فهو مضموم، وما كان من عمل العباد فهو مفتوح؛ لأنّ السدّ بالضم فعل بمعنى مفعول، أي هو مما فعله الله تعالى وخلقه. والسدّ - بالفتح -: مصدر حدث يحدثه الناس.

[٢١٣] وانتصب {بَيْنَ} على أنه مفعول به مبلوغ، كما انجر على الإضافة في قوله {هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ} [الكهف: ٧٨] وكما ارتفع في قوله {لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ} [الأنعام: ٩٤] لأنه من الظروف التي تستعمل أسماء وظروفًا.

[٢١٤] وهذا المكان في منقطع أرض الترك مما يلي المشرق {مِن دُونِهِمَا قَوْمًا} هم الترك {لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ قَوْلًا} لا يكادون يفهمونه إلّا بجهد ومشقّة من إشارة ونحوها كما يفهم إلبكم

[٢١٥] وقرئ «يفقهون» أي لا يفهمون السامع كلامهم ولا يبينونه، لأنّ لغتهم غريبة مجهولة.

٩٤-﴿قَالُوا يَا ذَا الْقَرْنَيْنِ إِنَّ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِي الأَرْضِ فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا عَلَى أَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا﴾

[٢١٦] {يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ} اسمان أعجميان بدليل منع الصرف. وقرئ مهموزين. وقرأ رؤبة: «آجوج وماجوج»، وهما من ولد يافث. وقيل: يأجوج من الترك، ومأجوج من الجيل والديلم.

[217] "Bölgede bozuculuk yapıp duruyor." Bunların insanları yediği söylenmektedir. Yine söylendiğine göre bahar aylarında ortaya çıkıyorlar ve yeşil nâmına ne bulurlarsa yiyip bitiriyorlar, kuru olarak buldukları şeyleri ise beraberlerinde taşıyorlardı. İnsanlar onlardan çok zarar görmüşler, birçok kimse öldürülmüş, birçoğu da tutsak edilmişti. Peygamber (s.a.) onları "Bunlardan her biri kendi neslinden eli silah tutan bin erkek görmeden ölmez." şeklinde nitelediği nakledilmiştir. Söylendiğine göre iki sınıf idiler: Bir sınıfı çok uzun boylu olanlar, diğer sınıfı da çok kısa boylu olanlardı.

[218] خَرْجًا şeklinde okunduğu gibi *harâc*^{en} de okunmuştur. Anlam, "mallarımızdan çıkarıp vereceğimiz haraç" şeklindedir. Bu kelimenin bir benzeri de *nevl* ve *nevâl* kelimeleridir. [سَدًّا kelimesi] fetha ile *sedd*^{en} şeklinde okunduğu gibi zamme ile *südd*^{en} şeklinde de okunmuştur.

95. Dedi ki: "Rabbimin bana sağladığı imkânlar daha hayırlıdır. Siz bana kol gücü ile yardım edin de onlarla sizin aranıza (istediğiniz setten daha) sağlam bir engel yapayım;"

96. "Bana demir kütleleri getirin..." İki dağın zirvelerini eşit hale getirince "Körükleyin!" dedi. Nihayet onu ateş haline getirince de "Getirip verin erimiş bakırı şunun üzerine katre katre boşaltayım." dedi.

97. Böylece, onu ne aşabildiler ne de delebildiler.

[219] "Rabbimin bana sağladığı imkânlar daha hayırlıdır." Beni imkân sahibi kıldığı servet ve bolluk sizin bana ödeyeceğiniz haraçtan daha hayırlıdır. Dolayısıyla benim ona ihtiyacım yok. Bu ifade tıpkı Süleyman *Aleyhisselâm*'ın "Allah'ın bana verdiği, sizin verdiğinizden çok daha hayırlıdır." [Neml 27/36] şeklindeki ifadesi gibidir. مَكَّنِّي idğam ile ve idğamsız olarak (*mekkenenî*) okunmuştur.

[220] "Siz bana kol gücü ile yardım edin" yani işçiler, iyi çalışan ve inşaat yapan ustalar ve aletlerle yardım edin.

[221] رَدْمًا (engel) sağlam, dayanıklı bir set. *er-Radm*, setten daha büyük engel demektir. "Kat kat kumaştan yapılmış [elbise]" manasında *sevb*^{ün} *muraddem*^{ün} ifadesinden gelir

[222] Söylendiğine göre setin temelini, su çıkıncaya kadar kazmış. Sonra temeli kaya ve erimiş bakırdan yapmış, üzerine inşa ettiği yapıyı da demir kütlelerinden yapmıştır. İkisi arasına da odun ve kömür koymuş, böylece iki dağ arasını zirve noktasına kadar yüksek bir set ile kapatmıştır.

[٢١٧] {مُفْسِدُونَ فِى الأَرْضِ} قيل: كانوا يأكلون الناس، وقيل: كانوا يخرجون أيام الربيع فلا يتركون شيئًا أخضر إلّا أكلوه، ولا يابسًا إلّا احتملوه، وكانوا يلقون منهم قتلًا وأذى شديدًا. وعن النبيّ ﷺ في صفتهم: لا يموت أحد منهم حتى ينظر إلى ألف ذكر من صلبه، كلهم قد حمل السلاح. وقيل: هم على صنفين، طوال مفرطو الطول، وقصار مفرطو القصر.

[٢١٨] وقرئ «خَرْجًا» و «خَرَاجًا»، أي جعلًا نخرجه من أموالنا: ونظيرهما: النول والنوال. وقرئ «سَدّا» و«سُدّا»، بالفتح والضم.

٩٥-﴿قَالَ مَا مَكَّنِّي فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ فَأَعِينُونِي بِقُوَّةٍ أَجْعَلْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ رَدْمًا﴾

٩٦-﴿آتُونِي زُبَرَ الْحَدِيدِ حَتَّى إِذَا سَاوَى بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ قَالَ انْفُخُوا حَتَّى إِذَا جَعَلَهُ نَارًا قَالَ آتُونِي أُفْرِغْ عَلَيْهِ قِطْرًا﴾

٩٧-﴿فَمَا اسْطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا﴾

[٢١٩] {مَا مَكَّنِّي فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ} ما جعلني فيه مكينًا من كثرة المال واليسار، خير مما تبذلون لي من الخراج، فلا حاجة بي إليه، كما قال سليمان صلوات الله عليه: {فَمَا آتَانِيَ اللَّهُ خَيْرٌ مِمَّا آتَاكُمْ} [النمل: ٣٦]. قرئ بالإدغام وبفكه.

[٢٢٠] {فَأَعِينُونِى بِقُوَّةٍ} بفعله وصناع يحسنون البناء والعمل، وبالآلات.

[٢٢١] {رَدْمًا} حاجزًا حصينًا موثقًا. والردم أكبر من السدّ، من قولهم: ثوب مردم، رقاع فوق رقاع.

[٢٢٢] وقيل: حفر الأساس حتى بلغ الماء، وجعل الأساس من الصخر والنحاس المذاب والبنيان من زبر الحديد، بينهما الحطب والفحم حتى سدّ ما بين الجبلين إلى أعلاهما،

Sonra körükleri koymuş ve iyice kızıp ateş gibi olunca erimiş bakırı kızgın demirin üzerine dökmüş, böylece ikisi iyice karışıp kaynaşmış ve tek parça haline gelmiş, böylece çok sert bir dağ haline gelmiştir. Söylendiğine göre iki dağ arası yüz fersah mesafesinde imiş.

[223] سَاوَى (eşitledi) ifadesi *sevvâ* ve *sûviye* şeklinde de okunmuştur.

[224] Rivayete göre bir adam, Peygamber (s.a.)'e bu setten bahsetmiş, o da "Nasıldı, anlat bakalım." demiş. Adam, "Tıpkı hat hat örülmüş sıkı bir şal gibiydi. Bir hattı kara, bir hattı kızıl idi." demiş. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) "Evet, onu görmüşsün." buyurmuş.

[225] İki fetha ile الصَّدَفَيْنِ iki dağın yamaçları anlamına gelir, zira iki dağın yamacı karşılıklı durur. Bu kelime iki zamme ile *sudufeyn* şeklinde; zamme ve sükûn ile *sudfeyn* şeklinde; fetha ve zamme ile *sadufeyn* şeklinde de okunmuştur.

[226] قِطْرًا erimiş bakır demektir, çünkü o katre katre dökülür. قِطْرًا kelimesi أُفْرِغْ (boşaltayım) fiili ile mansūbdur. Cümlenin takdiri, *âtûnî kıtran ufriğ 'aleyhi kıtran* (Bana erimiş bakır getirin de, onu katre katre üzerine boşaltayım.) şeklindedir. Ancak birinci *kıtr*[an], ikincisi kendisine delalet ettiği için hazfedilmiştir. قَالَ آتُونِي ('Getirip verin bana!' dedi.) ifadesi *kāle'tûnî* yani "'Gelin bana!' dedi." şeklinde de okunmuştur.

[227] [فَمَا اسْتَطَاعُوا ifadesinin] *fe-me'stā'û* şeklindeki okunuşu hafifletme maksadıyla Tâ'nın hazfedilmesiyle gerçekleşmiştir. Çünkü Tâ ve Tā'nın mahreçleri birbirine yakındır. İfade Sin'in Sād'a dönüştürülmesiyle فما اصطاعوا şeklinde de okunmuştur. Tâ'yı Tā'ya idğam ederek (*fe-me'sttā'û*) okuyanlar ise iki sâkin harfi kurala uygun olmayacak şekilde birleştirmiş olmaktadırlar.

[228] "Onu aşmaya" yani üzerinden geçmeye güç yetiremezler. Çok yüksek ve dümdüz olduğu için üzerine yükselme yolları, imkânları yoktur; çok sert ve katı olduğu için de onu delme imkânları yoktur.

98. Dedi ki: "Bu, Rabbimin bir rahmetidir. Rabbimin vaadi gelince onu yerle bir edecektir. Benim Rabbimin verdiği söz gerçektir."

[229] "Bu" set, Allah'ın bir nimetidir ve kullarına "bir rahmetidir." Ya da bu seddi yapmaya yönelik kudret ve imkân Allah'ın bir rahmetidir. "Rabbimin vaadi gelince" yani kıyamet gününün gelişi yakınlaştığında bu seddi yerle bir edecektir. *Dekk*[en][1] "yerle bir, dümdüz" demektir.

1 Âsım, Hamza ve Kisaî hariç genel kıraat دَكًّا şekildedir. Şu an yaygın olan ise دَكَّاءَ kıraatidir. / ed.

ثم وضع المنافيخ حتى إذا صارت كالنار، صبّ النحاس المذاب على الحديد المحمي فاختلط والتصق بعضه ببعض وصار جبلًا صلدًا. وقيل: بعد ما بين السدّين مائة فرسخ.

[٢٢٣] وقرئ «سَوّى» و «سُووى».

٥ [٢٢٤] وعن رسول الله ﷺ: أنّ رجلًا أخبره به فقال: كيف رأيته؟ قال كالبرد المحبر طريقة سوداء وطريقة حمراء. قال: «قد رأيته»

[٢٢٥] والصدفان - بفتحتين -: جانبا الجبلين، لأنهما يتصادفان أي يتقابلان، وقرئ «الصُّدُفين» بضمتين. و«الصُّدْفين» بضمة وسكون. «الصَّدَفين» بفتحة وضمة.

[٢٢٦] والقطر، النحاس المذاب لأنه يقطر و{قِطْرًا} منصوب بأفرغ وتقديره آتوني
١٠ قطرًا أفرغ عليه قطرًا فحذف الأول لدلالة الثاني عليه. وقرئ «قال ائتوني»، أي جيئوني.

[٢٢٧] {فَمَا اسْطَاعُوا} بحذف التاء للخفة؛ لأنّ التاء قريبة المخرج من الطاء. وقرئ «فما اصطاعوا»، بقلب السين صادا. وأما من قرأ بإدغام التاء في الطاء، فملاق بين ساكنين على غير الحدّ.

[٢٢٨] {أَن يَظْهَرُوهُ} أي يعلوه، أي لا حيلة لهم فيه من صعود. لارتفاعه
١٥ وانملاسه، ولا نقب لصلابته وثخانته.

٩٨-﴿قَالَ هَذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّي فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءَ وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا﴾

[٢٢٩] {هذا} إشارة إلى السدّ، أي هذا السد نعمة من الله و{رَحْمَة} على عباده. أو هذا الإقدار والتمكين من تسويته {فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّى} يعني فإذا دنا مجيء يوم
٢٠ القيامة وشارف أن يأتي جعل السد {دَكًّا} أي مدكوكًا مبسوطًا مستوي بالأرض،

Yüksek iken yere düşen ve yayılan her şey için *indekke* (Yere yığıldı, yerle bir oldu.) denilir. *el-Cemelü'l-edekk* (hörgücü yerde, yerle bir olmuş deve) ifadesi de buradan gelir. Bu kelime med ile دَكَّاءً şeklinde de okunmuştur ki mânası, "dümdüz yer" şeklindedir. "Benim Rabbimin verdiği söz gerçektir." ifadesi, Zülkarneyn kıssasına dair sözün sonudur.

99. O gün, bazılarını bırakırız, diğerlerinin içinde dalgalanırlar. Sûr'a üfürülür ve hepsini bir araya toplarız.

[230] Mahlukattan "bazılarını bırakırız, diğerlerinin içinde dalgalanırlar," onlara karışırlar, içlerinde hareket ederler, yani insanlar ve cinler şaşkın bir vaziyette böyle yaparlar, yani onları bu hale getiririz.

[231] [بعضهم ifadesinde] zamirin Ye'cûc ve Me'cûc'a gitmesi ve onların seddin ardından çıkıp kalabalık bir şekilde memleketlere girdiklerinde dalgalanacaklarının kastedilmiş olması da mümkündür. Rivayete göre su kaynaklarını kurutacaklar, su ürünlerini tüketecekler, sonra ağaçları, sonra da kendilerinden saklanıp korunamamış olan insanlardan ele geçirdiklerini yiyecekler. Fakat Mekke, Medine ve Beyt-i Makdis'e [yani Kudüs'e] giremeyeceklermiş. Sonra da Allah onların kafalarına bit illeti musallat edecek; bu bitler onların kulaklarından içeri girecek ve böylece ölüp gideceklermiş.

100. O gün, Cehennem'i inkârcı nankörlere öyle bir gösteriş gösteririz ki!..

101. Onlar ki gözleri Bizim öğüdümüze kapalıdır, onu dinlemeye tahammülleri yoktur.

[232] "Cehennem'i öyle bir gösteriş gösteririz ki!" Onlara gösteririz, onlar da onu görüp, müşahede ederler. "Bizim öğüdümüze" yani kendileri üzerinde gözlem ve tefekkürde bulunularak Bizim zikredileceğimiz (kevnî) *âyet*lerimize -ya da Kur'ân'ı ve onun mânalarını düşünmeye, incelemeye- [kapalıdırlar.] Bunun bir benzeri "Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler." [Bakara 2/18] ifadesidir. "Onu dinlemeye tahammülleri yoktur." Yani sağır olmuşlardır; ancak bu ifade daha etkilidir; çünkü sağır kendisine bağırıldığında sesi işitebilir. Bunlar ise adeta kulakları sağırlaşmış da onu dinlemeye takatleri kalmamış gibidirler.

102. Nankörce inkâr edenler Ben'den başka, bir de kullarımı velî edineceklerini mi sandılar?! Biz, inkârcı nankörlere konak olarak şüphesiz Cehennem'i hazırladık.

وكل ما انبسط من بعد ارتفاع فقد اندك. ومنه: الجمل الأدك: المنبسط السنام. وقرئ «دَكَّاءَ» بالمد: أي أرضًا مستوية {وَكَانَ وَعْدُ رَبّى حَقًّا} آخر حكاية قول ذي القرنين.

٩٩-﴿وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي بَعْضٍ وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَجَمَعْنَاهُمْ جَمْعًا﴾

[٢٣٠] {وَتَرَكْنَا} وجعلنا {بَعْضُهُمْ} بعض الخلق {يَمُوجُ فِى بَعْضٍ} أي يضطربون ويختلطون إنسهم وجنهم حيارى.

[٢٣١] ويجوز أن يكون الضمير ليأجوج ومأجوج، وأنهم يموجون حين يخرجون من وراء السدّ مزدحمين في البلاد. وروي: يأتون البحر فيشربون ماءه ويأكلون دوابه، ثم يأكلون الشجر، ومن ظفروا به ممن لم يتحصن منهم من الناس، ولا يقدرون أن يأتوا مكة والمدينة وبيت المقدس، ثم يبعث الله نغفًا في أقفائهم فيدخل في آذانهم فيموتون.

١٠٠-﴿وَعَرَضْنَا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لِلْكَافِرِينَ عَرْضًا﴾

١٠١-﴿الَّذِينَ كَانَتْ أَعْيُنُهُمْ فِي غِطَاءٍ عَنْ ذِكْرِي وَكَانُوا لا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعًا﴾

[٢٣٢] {وَعَرَضْنَا جَهَنَّمَ} وبرّزناها لهم فرأوها وشاهدوها. {عَن ذِكْرِى} عن آياتي التي ينظر إليها فأذكر بالتعظيم. أو عن القرآن وتأمل معانيه وتبصرها، ونحوه {صُمٌّ بُكْمٌ عُمْىٌ} [البقرة: ١٨]. {وَكَانُوا لَا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعًا} يعني وكانوا صمًا عنه، إلّا أنه أبلغ؛ لأنّ الأصمّ قد يستطيع السمع إذا صيح به، وهؤلاء كأنهم أصميت أسماعهم فلا استطاعة بهم للسمع.

١٠٢-﴿أَفَحَسِبَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ يَتَّخِذُوا عِبَادِي مِنْ دُونِي أَوْلِيَاءَ إِنَّا أَعْتَدْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ نُزُلًا﴾

[233] "Ben'den başka, bir de" melek "kullarımı…" ifadesi meleklerin onların velîsi olmayacağı anlamına gelir. Nitekim meleklerin "Hâşa! Bizim velîmiz onlar değil, Sensin." [Sebe' 34/41] diyecekleri nakledilmiştir. İbn Mes'ûd [v. 32/652] *e-fe-hasibe'llezîne keferû* ifadesini *e-fe-zanne'llezîne keferû* şeklinde okumuştur. Hazret-i Ali (r.a.) ise *e-fe-hasbullezîne keferû,* yani *e-fe-kâfîhim ve muhsibuhum en yettahizûhum evliyâ'e* (Melekleri velî edinmek kâfirlere yetecek mi?!) şeklinde mübteda - haber olarak ya da fiil - fâ'il olarak okumuştur. Zira ism-i fâ'ilin başına Hemze geldiği zaman, tıpkı fiil gibi işlev görür. Sözgelimi *e-kāim*^un^ *ez-Zeydâni* (Zeyd'ler kalktı mı?) cümlesinde durum böyledir. Anlam, "Bu onlara yeterli olmaz; sandıkları gibi Allah katında kendilerine fayda sağlamaz." şeklindedir. Bu gayet sağlam ve iyi bir okuyuştur. *en-Nüzül* (konak), misafir için yapılan yer demektir. [Sanat açısından] benzeri "Can yakıcı bir azapla *müjdele* bunları!"[1] [Âl-i 'İmrân 3/21] ifadesidir.

103. De ki: Size amel bakımından en fazla kayıpta bulunanları haber verelim mi?

104. Güzel bir iş yaptıklarını zannederken, dünya hayatındaki bütün çalışmaları boşa gidenlerdir.

105. Bunlardır işte Rablerinin âyetlerini ve O'nunla karşı karşıya geleceklerini inkâr ettikleri için- yaptıkları boşa gidenler... Kıyamet günü onlara değer vermeyeceğiz.

106. İnkâr ederek Benim peygamberlerimi ve âyetlerimi eğlence vesilesi edinmeleri sebebiyle, cezaları olan Cehennem işte budur!..

[234] "Çalışmaları boşa gidenler" yani zayi ve geçersiz olanlar ki bunlar ruhban sınıfıdır. Bu görüş Hazret-i Ali (r.a.)'dan nakledilmiştir. Bu ifade tıpkı "Çalışıp didinmiş, (ama boşuna) yorulmuştur." [Ğâşiye 88/3] ifadesi gibidir. Mücâhid b. Cebr'in [v. 103/721] "Bunlar Ehl-i Kitap'tır." dediği nakledilmiştir. [Hāricîlerden] İbnü'l-Kevvâ kendisine bunları sorduğu zaman Hazret-i Ali (r.a.)'ın da "Harûrî Hāricîler[2] bunlardandır." dediği nakledilir. Ebû Sa'îd el-Hudrî'den [v. 74/694] şöyle nakledilmiştir: Kıyamet günü birtakım insanlar amellerini getirirler. Kendilerine göre amelleri Tihame dağı büyüklüğündedir, ama tartıldığı zaman hiçbir ağırlığı olmadığı anlaşılır.

1 Kişinin azapla *müjde*lenmesi onunla alay etmektir ve çok daha etkilidir. / ed.

2 Zamanında; Kur'ân, namaz ve müminlerin emirine itaat gibi salih ameller işleyip dururken, hakem meselesi ile birlikte başka bir mecraya girip, Harura'da Hazret-i Ali (r.a.) ile çarpışıp yok edilen dindar cahiller. / ed.

[٢٣٣] {عِبَادِى مِنْ دُونِى أَوْلِيَاءَ} هم الملائكة، يعني أنهم لا يكونون لهم أولياء، كما حكى عنهم {سُبْحَانَكَ أَنتَ وَلِيُّنَا مِنْ دُونِهِمْ} [سبأ: ٤١]. وقرأ ابن مسعود: «أفظن الذين كفروا»، وقراءة علي رضي الله عنه أفحَسْبُ الذين كفروا، أي أفكافيهم ومحسبهم أن يتخذوهم أولياء على الابتداء والخبر. أو على الفعل
٥ والفاعل؛ لأنّ اسم الفاعل إذا اعتمد على الهمزة ساوى الفعل في العمل، كقولك: أقائم الزيدان. والمعنى أنّ ذلك لا يكفيهم ولا ينفعهم عند الله كما حسبوا. وهي قراءة محكمة جيدة، النزل: ما يقام للنزيل وهو الضيف، ونحوه {فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ} [آل عمران: ٢١].

١٠٣-﴿قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمالًا﴾

١٠ ١٠٤-﴿الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا﴾

١٠٥-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَلِقَائِهِ فَحَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فَلا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا﴾

١٠٦-﴿ذَلِكَ جَزَاؤُهُمْ جَهَنَّمُ بِمَا كَفَرُوا وَاتَّخَذُوا آيَاتِي وَرُسُلِي هُزُوًا﴾

١٥ [٢٣٤] {ضَلَّ سَعْيُهُمْ} ضاع وبطل وهم الرهبان. عن علي رضي الله عنه، كقوله {عَامِلَةٌ نَّاصِبَةٌ} [الغاشية: ٣] وعن مجاهد: أهل الكتاب. وعن علي رضي الله عنه: أنّ ابن الكوّا سأله عنهم؟ فقال: منهم أهل حروراء. وعن أبي سعيد الخدري: يأتي ناس بأعمال يوم القيامة هي عندهم في العظم كجبال تهامة، فإذا وزنوها لم تزن شيئًا.

[235] “Kıyamet günü onlara değer vermeyeceğiz” onları dikkate almayacağız, nezdimizde hiçbir kıymet-i harbiyeleri olmayacak. فَلا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيامَةِ وَزْنًا ifadesinin, “Onlara mizan kurulmayacak, çünkü mizan ancak tevhit ehli kimselerin iyilik ve kötülük yapanları için kurulur.” anlamında olduğu da söylenmiştir. [فَلا نُقِيمُ ifadesi] Yâ ile *fe-lâ yukīmu* (kurmayacak) şeklinde de okunmuştur.

[236] **Şayet** “الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ (çalışmaları boşa gidenler) ifadesinin iʿrab açısından konumu nedir?” **dersen şöyle derim:** En doğru görüş, refʿ mahallinde olmasıdır. Buna göre ifade, *hum ellezîne dalle saʿyuhum* (Çalışmaları boşa gidenler bunlardır.) şeklindedir; çünkü bu ifade bir sorunun cevabıdır. Ayrıca, kınama ifadesi olarak nasp mahallinde ya da bedel olarak cer mahallinde olması da mümkündür. *Cehennem* kelimesi جَزاؤُهُمْ (cezaları) ifadesinin atf-ı beyanıdır.

107. İman edip salih amel işleyenlerin konakları ise şüphesiz Firdevs Cennetleridir.

108. Temelli kalacakları... Hiç çıkmak istemeyecekleri...

[237] حِوَل, *et-tahavvül* (dönmek) anlamındadır. *Hâle min mekânihî hivel*^en^ (Olduğu yerden döndükçe döndü.) denilir. Benzer şekilde *ʿâdenî hubbuhâ ʿived*^en^ (Hatunun sevgisi beni (ona) döndürdü de döndürdü.) denilir. Âyetin mânası şudur: Artık ona ilave bir nimet söz konusu değildir ki gönülleri onu arzulasın, bütün isteklerini karşılayacak, temennilerini gerçekleştirecek son noktadadır. Bu, son derece büyük bir nitelemedir. Çünkü insan dünyada hangi nimetin içinde olursa olsun, bir tarafı hep ondan daha üstün olanını ister. Burada dönüşüm olmayacağı ve ebediliğin te’kidi de kastedilmiş olabilir.

109. De ki: Benim Rabbimin ‘kelime’lerini yazmak için denizler mürekkep olsa -bir o kadarını daha katsak bile- Rabbimin kelimeleri tükenmeden denizler tükenirdi.

[238] مِداد (mürekkep) divitin (kalemin) kendisi ile yazdığı karışıma ve kandilin yakıldığı yağa denir. Yine *es-semâd*^u^ *midâdü’l-ard*^i^ (Gübre toprağın besleyicisidir.) denilmiştir. Anlam şöyledir: Eğer Allah’ın ilim ve hikmeti yazılacak olsaydı ve deniz de bunu yazmak için mürekkep olsaydı, “Allah’ın kelimeleri tükenmeden önce deniz tükenirdi.” “Denizin bir o kadarını daha getirseydik,” yine deniz tükenirdi de kelimeler tükenmezdi.” Burada “deniz” kelimesi cins anlamı ifade eder. *Midâd*^en^ ise tıpkı *lî misluhû racül*^en^ (Benim de onun gibi adamım var.) ifadesindeki gibi temyizdir.

[٢٣٥] {فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا} فنزدري بهم ولا يكون لهم عندنا وزن ومقدار. وقيل: لا يقام لهم ميزان؛ لأنّ الميزان إنما يوضع لأهل الحسنات والسيئات من الموحدين. وقرئ «فلا يقيم»، بالياء.

[٢٣٦] فإن قلت: الذين ضلّ سعيهم في أي محلّ هو؟ قلت: الأوجه أن يكون في محل الرفع، على: هم الذين ضلّ سعيهم؛ لأنه جواب عن السؤال. ويجوز أن يكون نصبًا على الذمّ، أو جرّ على البدل. {جَهَنَّمَ} عطف بيان لقوله {جَزَآؤُهُمْ}.

١٠٧-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحاتِ كانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا﴾

١٠٨-﴿خَالِدِينَ فِيهَا لا يَبْغُونَ عَنْهَا حِوَلًا﴾

[٢٣٧] الحول: التحوّل. يقال: حال من مكانه حولًا، كقولك: عادني حبها عودًا، يعني لا مزيد عليها حتى تنازعهم أنفسهم إلى أجمع لأغراضهم وأمانيهم. وهذه غاية الوصف؛ لأن الإنسان في الدنيا في أيّ نعيم كان فهو طامح الطرف إلى أرفع منه. ويجوز أن يراد نفي التحوّل وتأكيد الخلود.

١٠٩-﴿قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا﴾

[٢٣٨] المداد: اسم ما تمدّ به الدواة من الحبر وما يمدّ به السراج من السليط. ويقال: السماد مداد الأرض. والمعنى: لو كتبت كلمات علم الله وحكمته وكان البحر مدادًا لها، والمراد بالبحر الجنس {لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَن تَنفَدَ} الكلمات {وَلَوْ جِئْنَا} بمثل البحر مدادًا لنفد أيضًا. والكلمات غير نافدة. و{مِدَادًا} تمييز، كقولك: لي مثله رجلًا.

Meded de *midâd* anlamındadır, "kendisi ile imdad olunan, destek sağlanan (yazı yazılan) şey" anlamındadır. İbn Abbas'ın [v. 68/688] bu ifadeyi *bi-mislihi midâd*^{en} şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Humeyd b. Kays el-A'rec'in [v. 130/747] ise *middet*^{un} (mürekkep) kelimesinin çoğulu anlamında, Mim'in kesresi ile *mided*^{en} şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Bu, kâtibin destek aldığı, kendisiyle yazdığı şeydir (mürekkep). تَنْفَدَ (tükenir) ifadesi ye ile *yenfedu* şeklinde de okunmuştur.

[239] Anlatıldığına göre [Yahudi alimlerinden] Huyeyy b. el-Ahtab şöyle demiştir: "Sizin kitabınızda hem 'Kime de hikmet verilmişse, şüphesiz ona çok hayır verilmiştir.' [Bakara 2/269] ifadesi geçiyor, sonra da kalkıp 'Size çok az bilgi verilmiştir.' [İsrâ 17/85] diye okuyorsunuz?!" Bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur. Yani "Bu[1], büyük bir hayırdır, ama Allah'ın kelimelerinin deryası içerisinde küçük bir damla mesabesindedir." denilmiştir.

110. De ki: Ben de sizin gibi bir beşerim. Sadece, bana 'tanrınızın tek bir tanrı olduğu' vahyediliyor. O halde, her kim Rabbiyle karşı karşıya geleceğine dair bir ümit taşıyorsa salih amel işlesin ve Rabbine ettiği kulluğa hiç kimseyi ortak koşmasın.

[240] "Her kim Rabbiyle karşı karşıya geleceğine dair bir ümit taşıyorsa" kim Rabbinin kendisini güzel bir şekilde, kendisinden razı olmuş ve amellerini kabul etmiş şekilde karşılamasını istiyorsa [salih amel işlesin]. -Bu "karşılaşma" ifadesini daha önce[2] tefsir etmiştik.- Anlam, "Kim Allah'ın kendisini kötü bir şekilde karşılamasından korkuyorsa…" şeklinde de olabilir. Amaç, kulluğa şirk karıştırılmasını, amelde gösteriş yapılmasını yasaklamak, amelin sadece Allah rızası için yapılmasını, O'ndan başkasının istenmemesini, ibadetin halis muhlis bir şekilde Allah'a yapılmasını emretmektir.

[241] Bu âyetin Cündeb b. Züheyr hakkında nâzil olduğu söylenmiştir. Bu zat Peygamber (s.a.)'e, "Ben amelimi Allah için yapıyorum, ama yaptığım ameller insanlar tarafından öğrenildiğinde de bu hoşuma gidiyor." demişti. Peygamber, "Allah kendisine ortak koşulan şeyi kabul etmez!" buyurdu. Bir rivayete göre de Peygamber *Aleyhisselâm*, "Senin için iki sevap var; biri ameli görünür olarak yapmanın sevabı, diğeri, gizli yapmanın sevabı." buyurmuş. [*İbn Mâce*, "Zühd", 26.] Tabiî bu, insanın amelini açıktan yaparken başkalarına örnek olmayı amaçlaması durumunda söz konusudur. Yine Peygamber (s.a.)'in, "Küçük şirkten sakının!" buyurduğu,; "Küçük şirk nedir?" diye sorulduğunda da "riya" diye cevap verdiği rivayet edilmiştir. [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIX, 39]

---

1 Yani hikmet dolu Kur'ân vahyi, insanoğlu açısından… / ed.

2 Bkz. Yûnus 10/45'in tefsiri. / çev.

والمدد مثل المداد، وهو ما يمدّ به. وعن ابن عباس رضي الله عنه: بمثله مدادًا. وقرأ الأعرج: مددًا، بكسر الميم جمع مدّة، وهي ما يستمده الكاتب فيكتب به. وقرئ «ينفد» بالياء.

[٢٣٩] وقيل: قال حييّ بن أخطب: في كتابكم {وَمَن يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا} [البقرة: ٢٦٩] ثم تقرءون: {وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا} [الإسراء: ٨٥] فنزلت، يعني أنّ ذلك خير كثير، ولكنه قطرة من بحر كلمات الله.

١١٠-﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَى إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا﴾

[٢٤٠] {فَمَن كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ رَبِّهِ} فمن كان يؤمل حسن لقاء ربه، وأن يلقاه لقاء رضا وقبول. وقد فسرنا اللقاء. أو: أفمن كان يخاف سوء لقائه. والمراد بالنهي عن الإشراك بالعبادة: أن لا يرائي بعمله، وأن لا يبتغي به إلّا وجه ربه خالصًا لا يخلط به غيره.

[٢٤١] وقيل: نزلت في جندب بن زهير، قال للنبي ﷺ: إني أعمل العمل لله، فإذا اطلع عليه سرّني، فقال: "إنّ الله لا يقبل ما شورك فيه." وروي أنه قال: "لك أجران: أجر السر، وأجر العلانية." وذلك إذا قصد أن يقتدى به. وعنه ﷺ: "اتقوا الشرك الأصغر." قالوا: وما الشرك الأصغر؟ قال: "الرياء."

[242] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: Her kim Kehf suresinin sonundan okursa kendisine başından ayağına kadar bir nur verilir. Her kim de bu surenin tamamını okursa ona yerden göğe kadar bir nur verilir. Bir başka rivayette Peygamber (s.a.)'in şöyle dediği nakledilmiştir: "Kim yatarken 'De ki: Ben de sizin gibi bir beşerim.' âyetini okursa yatağından ona bir nur bahşedilir ki bu nur Mekke'ye kadar her yeri aydınlatacak kadardır. Bu nurun çevresinde sabah kalkıncaya kadar kendisine dua eden melekler bulunur. Eğer yattığı yer Mekke'de ise o zaman kendisine yatağından Beyt-i Ma'mûr'a[1] kadar uzanan bir nur bahşedilir ve bu nurun etrafında uyanıncaya kadar kendisine dua eden melekler bulunur. Doğrusunu Allah bilir.

1 Yani Kâbe'nin gökyüzündeki izdüşümü olduğuna inanılan noktaya. / ed.

[٢٤٢] وعن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الكهف من آخرها كانت له نورًا من قرنه إلى قدمه، ومن قرأها كلها كانت له نورًا من الأرض إلى السماء. وعنه ﷺ: من قرأ عند مضجعه {قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ} كان له من مضجعه نورًا يتلألأ إلى مكة، حشو ذلك النور ملائكة يصلون عليه حتى يقوم، وإن كان مضجعه بمكة كان له نورًا يتلألأ من مضجعه إلى البيت المعمور حشو ذلك النور ملائكة يصلون عليه حتى ٥ يستيقظ.'' والله أعلم.

MERYEM SÛRESİ

Mekke'de inzâl edilmiştir; 98 [veya 99] âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Kâf, Hâ, Yâ, 'Ayn, Sād.

2. Senin Rabbinin, kulu Zekeriya'ya rahmetinin yad edilmesi:

3. Hani o, Rabbine gizli bir seslenişle seslenmiş…

[243] (*Kâf, Hâ, Yâ, 'Ayn, Sād* ifadesini) Hamza [v. 156/773] Hâ'nın fethası ve Yâ'nın kesresi ile, Âsım [v. 127/745] bu iki harfin kesresi ile, Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ise bu iki harfin zammesiyle okumuştur. Yine Hasan-ı Basrî, ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ (Senin Rabbinin rahmetinin yad edilmesi) ifadesini "Kur'ân'dan bu okunanlar, Rabbinin rahmetini hatırlatır." manasında *zekkera rahmete rabbike* şeklinde okumuştur. Bu ifade *zekkir* (Öğüt babından zikret!) şeklinde emir fiili olarak da okunmuştur.

[244] Zekeriya *Aleyhisselâm* gizli gizli dua etmekle Allah'a kulluğun *sünnet*ini gözetmiştir. Çünkü duayı açık yapmakla gizli yapmak Allah nezdinde eşittir, ama gizli dua daha evladır. Zira gizli dua riyadan daha uzak, ihlâsa daha yakındır. Nitekim Hasan-ı Basrî'nin, (Zekeriya *Aleyhisselâm*'ın duasını tefsir ederken) "riyasız bir nida" dediği nakledilmiştir. Ya da Zekeriya *Aleyhisselâm* yaşlılık, ihtiyarlık döneminde evlat talep ettiği için kınanmasın diye duasını gizlemiştir. Veya duasını kendilerinden çekindiği yakınlarından gizlemiştir. Ya da yaşlı ve zayıf olduğu için sesi cılız çıkmıştır. Nitekim yaşlı kimsenin özellikleri sayılırken *savtuhû hufât ve sem'uhu târât* (Sesi kısık, işitmesi bir var bir yok.) denilir. Zekeriya *Aleyhisselâm*'ın o sırada kaç yaşında olduğu konusunda ihtilâf edilmiştir; altmış, altmışbeş, yetmiş, yetmişbeş ve seksenbeş şeklinde görüşler vardır.

4. Ve demişti ki: "Ya Rabbi! Benim kemikler iyice gevşedi, baş da ihtiyarlıktan parıl parıl parlamakta... Ya Rabbi! Şimdiye kadar, Sana dua ettiğim için hiç bedbaht olmadım."

[245] وَهَنَ (gevşedi) ifadesi her üç hareke ile de okunmuştur.[1] Kemiği özellikle zikretmiş olmasının sebebi, onun bedenin omurgası, yapısının temeli olması, bedenin onunla ayakta durmasıdır. Kemik zayıfladığı zaman bedenin kuvveti azalır. Hem kemik bedendeki en sert ve güçlü/katı kısımdır;

1 Yani *vehene*, *vehüne*, *vehine*. / ed.

سورة مريم

مكية وهي ثمان وتسعون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿كهيعص﴾

٥ ٢-﴿ذِكْرُ رَحْمَةِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا﴾

٣-﴿إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا﴾

[٢٤٣] {كهيعص} قرأ بفتح الهاء وكسر الياء حمزة، وبكسرهما عاصم، وبضمهما الحسن. وقرأ الحسن «ذَكَّرَ رَحمَةَ رَبِّكَ»، أي هذا المتلوّ من القرآن ذَكَّرَ رحمةَ ربك. وقرئ «ذَكِّرْ» على الأمر.

١٠ [٢٤٤] راعى سنة الله في إخفاء دعوته، لأنّ الجهر والإخفاء عند الله سيان، فكان الإخفاء أولى، لأنه أبعد من الرياء وأدخل في الإخلاص. وعن الحسن نداء لا رياء فيه، أو أخفاه لئلا يلام على طلب الولد في إبَّان الكبرة والشيخوخة. أو أسره من مواليه الذين خافهم. أو خفت صوته لضعفه وهرمه، كما جاء في صفة الشيخ: صوته خفات، وسمعه تارات. واختلف في سنّ زكريا عليه السلام، فقيل: ستون، وخمس
١٥ وستون، وسبعون، وخمس وسبعون، وخمس وثمانون.

٤-﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا﴾

[٢٤٥] قرئ «وهن» بالحركات الثلاث، وإنما ذكر العظم لأنه عمود البدن وبه قوامه وهو أصل بنائه، فإذا وهن تداعى وتساقطت قوته، ولأنه أشد ما فيه وأصلبه،

o gevşediği zaman diğerleri haydi haydi gevşemiş olur. الْعَظْمُ (kemik) kelimesinin tekil olarak kullanılmasının sebebi, bu tekil kelimenin cins anlamına delâlet etmesidir. Kastı ise, bedenin terkibindeki en sert, sağlam şey olan ve onun omurgasını teşkil eden bu cinse zayıflık ve gevşemenin isabet etmiş olduğunu ifade etmektir; kelimeyi çoğul kullanmış olsaydı, o zaman başka bir anlam kastedilmiş olurdu, yani kemiklerin sadece bir kısmının değil, bütününün gevşediği anlamı kastedilmiş olurdu.

[246] Ebû Amr [v. 154/771], Sin'i Şın'a idğam ederek okumuştur (*veşte'ale'r-raş-şeybâ*). (وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا ifadesinde) yaşlılık; ağarma ve aydınlatma özellikleri bulunan 'ateş alevi'ne; bu beyazlığın dağılıp, yayılarak zamanla saçın tamamını sarması da 'ateşin tutuşması'na benzetilmiştir. Sonra bu hususu isti'âre yoluyla ifade etmiş ve daha sonra tutuşmayı saçın bulunduğu ve bittiği yere yani başa isnat etmiştir. Yaşlılık (شَيْبًا) kelimesini temyiz olarak kullanmış ve muhatabın, burada sözü edilen başın Zekeriya *Aleyhisselâm*'ın başı olduğunu biliyor olmasıyla yetinerek, yaşlılık ifadesini başa isnat etmemiştir. İşbu özellikleri sayesinde, Belâgati tescilli son derece fasih bir cümle olmuştur.

[247] Zekeriya *Aleyhisselâm* Allah Teâlâ'nın daha önce duasını kabul etmiş olmasını vesile edinerek bu duasını yapmıştır. Bir âlimden nakledildiğine göre ihtiyaç sahibi bir kimse kendisinin yanına gelmiş ve "Ben senin falanca zaman ihsan ve ikramda bulunduğun kişiyim." demiş; o da, "Bizden yine bizi *vesile* ederek isteyen kişiye merhaba!" diyerek, onun ihtiyacını gidermiştir.

5. "Doğrusu, benden sonra (yerime geçecek) yakınlarımdan endişe ediyorum; karım da kısır... Bana katından (beni ve dini sahiplenecek) öyle bir velî bağışla"

6. "ki, bana ve Yakup hanedanına mirasçı olsun. Ya Rabbi! Onu rızana ermiş biri kıl."

[248] Zekeriya *Aleyhisselâm*'ın yakınları olarak ifade edilen kimseler onun *asabe*si, yani kardeşleri ve amcaoğulları idiler ki bunlar İsrail oğullarının en şerir kimseleri idi. Bu yüzden de onların kendisinden sonra dini bozup değiştirmelerinden, ümmete güzel bir haleflik yapmamalarından endişe etmiş, bu sebeple kendi soyundan gelecek ve gerek dinin ihyâsında gerekse dinî merasimlerin icrasında peşinden gidilecek, örnek alınacak bir evlat talebinde bulunmuştu.

فإذا وهن كان ما وراءه أوهن. ووحَّده لأن الواحد هو الدال على معنى الجنسية، وقصده إلى أن هذا الجنس الذي هو العمود والقوام وأشد ما تركب منه الجسد قد أصابه الوهن، ولو جمع لكان قصدًا إلى معنى آخر، وهو أنه لم يهن منه بعض عظامه ولكن كلها.

٥ [٢٤٦] إدغام السين في الشين عن أبي عمرو. شبه الشيب بشواظ النار في بياضه وإنارته وانتشاره في الشعر وفشوّه فيه وأخذه منه كل مأخذ، باشتعال النار؛ ثم أخرجه مخرج الاستعارة، ثم أسند الاشتعال إلى مكان الشعر ومنبته وهو الرأس. وأخرج الشيب مميزًا ولم يضف الرأس: اكتفاء بعلم المخاطب أنه رأس زكريا، فمن ثم فصحت هذه الجملة وشهد لها بالبلاغة.

١٠ [٢٤٧] توسل إلى الله بما سلف له من الاستجابة. وعن بعضهم أن محتاجًا سأله وقال: أنا الذي أحسنت إليّ وقت كذا. فقال: مرحبًا بمن توسل بنا إلينا، وقضى حاجته.

٥-﴿وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَائِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا﴾

١٥ ٦-﴿يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا﴾

[٢٤٨] كان مواليه - وهم عصبته إخوته وبنو عمه - شرار بني إسرائيل، فخافهم على الدين أن يغيروه ويبدّلوه، وأن لا يحسنوا الخلافة على أمته، فطلب عقبًا من صلبه صالحًا يقتدى به في إحياء الدين ويرتسم مراسمه فيه

[249] “Benden sonra” yani ölümümden sonra. İbn Kesîr [v. 120/738] مِنْ وَرائِي ifadesini kasr ile *min verâye* şeklinde okumuştur. Bu zarf, “endişe ediyorum” ifadesi ile ilişkili değildir, zira onunla ilişkilendirildiği zaman anlam bozulur. Aksine, bu zarf ya hazfedilmiş bir ifadeye taalluk eder ya da *mevâlî* (yakınlarım) kelimesindeki velâyet (yakınlık) mânası ile ilişkilidir ve anlam, “Yakınlarımın yapacaklarından korkuyorum, onların yapacağı şey ise benden sonra dini değiştirmeleri ve ardımdan kötü haleflik yapmalarıdır.” şeklindedir. İfade, “Benim arkamdan işi üstlenecek olanlardan korkuyorum.” anlamında da olabilir.

[250] Hazret-i Osman, Muhammed b. Ali ve Ali b. Hüseyin bu ifadeyi *haffeti’l-mevâlî min verâî* (Yakınlarım benden öte göçüp gitti.) şeklinde okumuşlardır. Bu durumda bu ifade iki anlama gelebilir. İlkine göre *verâî* (benden öte) ifadesi “arkamda”, “benden sonra” anlamına gelir ve zarf, *mevâlî* (yakınlarım) kelimesi ile ilişkili olur; mâna da da “Onlar sayıca azdırlar; dolayısıyla dinin emirlerini yerine getirtme konusunda âciz kalacaklardır.” şeklinde olur. Buna göre; Rabbinden kendisine bahşedeceği bir evlatla yakınlarını takviye edip güçlendirmesini istemiş olmaktadır. İkinci ihtimale göre *verâî* kelimesi “önümde”, “benden önce” anlamına gelir ve *haffet* (yürüdüler, gittiler) fiiline taalluk eder. Bu durumda maksadı, onların kendisinden önce ölüp gitmiş olduklarını ve onlardan geriye güçlü ve sağlam bir kimsenin kalmamış olduğunu ifade etmektir.

[251] “Katından” ifadesi bu zatın kendisinden razı olunacak bir kişi olduğunun tekididir, çünkü o, Allah’a izafe edilmekte, ‘O’nun katından gelmiş’ olarak nitelenmektedir. Bu vurgu olmasaydı, “Bana mirasçı olacak birini ver” demesi yeterli olurdu. İfade, “Sebepsiz (ebeveynsiz) bir şekilde doğrudan senin yaratmanla yaratılmış olan bir çocuk ver, çünkü ben ve karım evlat doğurmaya uygun yaşta değiliz.” anlamına da gelebilir.

[252] “Bana ve Yakup hanedanına mirasçı olsun.” يَرِثُنِي وَيَرِثُ ifadeleri, duanın cevabı olarak (*yerisnî ve yeris* şeklinde) cezimli de okunmuştur; merfû‘ okunmalarının gerekçesi ise sıfat olmalarıdır. Nitekim رِدءًا يُصَدِّقُنِي (“Beni tasdik eden bir yardımcı” [Kasas 28/34]) ifadesi de böyledir. İbn Abbas ve ‘Âsım el-Cahderî [v. 129/746] bu ifadeyi *yerisünî vârise âli Ya‘kūbe* (Yakup hanedanının vârisi olarak bana mirasçı olacak…) şeklinde hal olarak mansūb okumuştur. ‘Âsım el-Cahderî’nin *mirasçı* kelimesinin ism-i tasğîri olarak üveyrise şeklinde de okuduğu ve “ona mirasçı olacak kişi küçük bir çocuk (ğuleyyim) olduğu için böyle denilmiştir.” dediği nakledilmiştir. Hazret-i Ali’den ve bir grup kıraat imamından (*yerisünî*) vârisün *min âli Ya‘kūbe* şeklinde bir okuyuş nakledilmiştir ki mâna, “Yakup hanedanından bir *mirasçı* bana mirasçı olsun.” şeklindedir. Beyan ilminde buna *tecrit* denir.[1]

---

1 “Ben sende bir aslan görüyorum!” ifadesinde olduğu gibi, tecritte kişi diğer özelliklerinden soyutlanarak, o an öne çıkan yönü ile ifade edilmektedir. / ed.

[٢٤٩] {مِن وَرَائِى} بعد موتي. وقرأ ابن كثير «من وراي» بالقصر، وهذا الظرف لا يتعلق بـ{خفت} لفساد المعنى، ولكن بمحذوف. أو بمعنى الولاية في الموالي: أي خفت فعل الموالي وهو تبديلهم وسوء خلافتهم من ورائي. أو خفت الذين يلون الأمر من ورائي.

٥ [٢٥٠] وقرأ عثمان ومحمد بن علي وعلي بن الحسين ﷺ «خَفَّتِ الموالي من ورائي»، وهذا على معنيين؛ أحدهما أن يكون {وَرَائِى} بمعنى خلفي وبعدي، فيتعلق الظرف بالموالي: أي قلوا وعجزوا عن إقامة أمر الدين، فسأل ربه تقويتهم ومظاهرتهم بوليّ يرزقه. والثاني: أن يكون بمعنى قدامي، فيتعلق بخفت، ويريد أنهم خفوا قدامه ودرجوا ولم يبق منهم من به تقوّ واعتضاد

١٠ [٢٥١] {مِنْ لَدُنْكَ} تأكيد لكونه وليًا مرضيًا، بكونه مضافًا إلى الله تعالى وصادرا من عنده، وإلا - فهب لي وليًا يرثني - كاف، أو أراد اختراعًا منك بلا سبب لأني وامرأتي لا نصلح للولادة.

[٢٥٢] {يَرِثُنِى وَيَرِثُ} الجزم جواب الدعاء، والرفع صفة. ونحوه {رِدْءًا يُصَدِّقُنِى} [القصص: ٣٤] وعن ابن عباس والجحدري «يرثني وارث آل يعقوب»، ١٥ نصب على الحال. وعن الجحدري «أُويرث»، على تصغير وارث، وقال غليِّم صغير. وعن علي رضي الله عنه وجماعة «وارث من آل يعقوب»، أي يرثني به وارث، ويسمى التجريد في علم البيان.

[253] Vârislikten maksat ise şeriate ve ilme mirasçı olmasıdır, çünkü peygamberler miras olarak dünya malı bırakmazlar. Bu ifadenin “Miras olarak benden ilim alsın -zira Zekeriya âlim idi- Yakup hanedanının da mülküne mirasçı olsun.” anlamında olduğu da söylenmiştir.

5 [254] Bu fiil, (“ona mirasçı oldum” anlamında) *veristuhû* şeklinde kullanıldığı gibi *veristü minhu* şeklinde de kullanılır; bunlar iki farklı lehçedir. Ancak Min’in geçişlilik değil, kısmîlik ifade eden Min olduğu da söylenmiştir, çünkü Yakup hanedanının tümü peygamber ya da âlim değildi. Zekeriya *Aleyhisselâm* da İshak oğlu Yakup Peygamber’in neslinden geliyordu.
10 Bu *Ya‘kūb*’un, Zekeriya *Aleyhisselâm*’ın kardeşi, Mâtân oğlu Yakup olduğu da söylenmiştir. Yine söylendiğine göre, bu *Ya‘kūb* ile Meryem’in babası ‘İmrân, Süleyman *Aleyhisselâm* neslinden gelen kardeşler imiş.

7. “Ey Zekeriya! Sana Yahya adında bir oğlan çocuğu müjdeliyoruz, daha önce bu adı hiç kimseye vermemiştik.”

15 [255] سَمِيًّا (adaş): Ondan ince hiç kimseye *Yahyâ* ismi verilmemiştir. Bu ifade [pek fazla tanınmayan, pek kullanılmayan] güzel isimlerin tercih edilmeye lâyık olduğuna delildir. Nitekim Araplar isim verirlerken, daha dikkat çekici, daha nezih, lakap takılmaya daha elverişsiz olduğu için, bu tür isimleri tercih ederlerdi. Hatta şair, bir topluluğu överken şöyle demiştir:

20 İsimleri güzeldir, paçaları yerlere değen
uzun kızıl izar giyinirler (asaletlerinden)

[256] Ru’be b. el-‘Accâc, kendisine nesebini soran Nesep bilgini el-Bekrî’ye “Ben İbnü’l-‘Accâc’ım (Gürsesli’nin oğlu!)” demiş, o da, “Özlü ve tanıtıcı bir şekilde ifade ettin.” demiştir.

25 [257] *Semiyy^en^* kelimesinin, “benzer, denk” anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim Mücâhid b. Cebr’in [v. 103/721] “O’nunla aynı özellikleri taşıyan birini biliyor musun?!” [Meryem 19/65]) âyetinde de, kelimenin bu mânada kullanıldığını söylediği nakledilmiştir. *Semiyy* kelimesi ‘denk’ anlamında kullanılmıştır; çünkü birbirine benzeyen ve denk olan her iki şeyden
30 biri için *misl, şebîh, şekl, nazīr* kelimeleri kullanılır ve bu iki şeyden her biri diğeri için *semiyy* olarak ifade edilir. *Yahyâ*, Arapça bir isim kabul edilirse, Arap isimleri içerisinde (anlamı ve kalıbı itibariyle) *Yahyâ* ismine benzeyen *ya‘mer* (ömür), *ya‘îş* (yaşar) gibi isimler de vardır. Birini *yemût* (ölgün / ölümcül) diye adlandırmışlardır ki, o da Yemût b. el-Müzerri‘dir.

[٢٥٣] والمراد بالإرث إرث الشرع والعلم، لأنّ الأنبياء لا تورّث المال. وقيل: يرثني الحبورة وكان حبرًا، ويرث من آل يعقوب الملك.

[٢٥٤] يقال: ورثته وورثت منه لغتان. وقيل: من للتبعيض لا للتعدية، لأنّ آل يعقوب لم يكونوا كلهم أنبياء ولا علماء، وكان زكريا عليه السلام من نسل يعقوب بن ٥ إسحاق. وقيل: هو يعقوب بن ماتان أخو زكريا. وقيل: يعقوب هذا وعمران أبو مريم أخوان من نسل سليمان بن داود.

٧- ﴿يَا زَكَرِيَّا إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلامٍ اسْمُهُ يَحْيَى لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا﴾

[٢٥٥] {سَمِيًّا} لم يسمّ أحد بيحيى قبله، وهذا شاهد على أنّ الأسامي السنع جديرة بالأثرة، وإياها كانت العرب تنتحي في التسمية لكونها أنبه وأنوه وأنزه عن ١٠ النبز، حتى قال القائل في مدح قوم:

سُنْعُ الأَسَامِي مُسْبِلِي أُزُرٍ ۞ حُمْرٍ تَمَسُّ الأَرْضَ بِالْهُدْبِ

[٢٥٦] وقال رؤبة للنسابة البكري، وقد سأله عن نسبه: أنا ابن العجاج؛ فقال: قصرت وعرفت.

[٢٥٧] وقيل: مثلًا وشبيها عن مجاهد، كقوله {هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا} [مريم: ٦٥]. ١٥ وإنما قيل للمثل سَميّ لأنّ كل متشاكلين يسمى كل واحد منهما باسم المثل والشبيه والشكل والنظير، فكل واحد منهما سميٌّ لصاحبه، ونحو يحيى في أسمائهم يعمر، ويعيش، إن كانت التسمية عربية؛ وقد سموا بيموت أيضًا وهو يموت ابن المزرّع.

[258] Müfessirlere göre Hazret-i Yahya hayatı boyunca hiç günah işlememiş, günaha meyil bile etmemiş olmak bakımından, ayrıca, yaşlı bir pir-i fânî ile kısır bir kadından doğmuş olmak bakımından, ʻbenzersiz'dir.

8. (Bu cevabı alınca) "Ya Rabbi! Karım kısır, ben de yaşlılıktan kaskatı kesilmişken, nasıl oğlum olabilir ki?" dedi."

[259] Yani "Ben genç ve delikanlı iken de karım kısırdı, o zaman da çocuk sahibi olmanın iki sebebinden biri yerine gelmediği için çocuk sahibi olamamıştım, şimdi çocuk sahibi olmanın her iki sebebi de yerine gelmediği zamanda mı çocuk sahibi olacağım?!"

[260] **Şayet** "Kendisi yaşlı, karısı da kısır olduğu halde neden önce çocuk talep etmiş de talebine olumlu karşılık verilince bunu yadırgamış ve garip karşılamıştır?" **dersen şöyle derim:** Kendisine verilmiş olan bu cevabı almak, böylece müminlerin yakînlerinin artması ve inançsızların önünün kesilmesi için sormuştur. Yoksa Zekeriya *Aleyhisselâm*'ın inancı başlangıçta da, sonrasında da aynı minval üzere olup Allah'ın sebeplere muhtaç olmadığı istikametindedir.

[261] (قَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا / "yaşlılıktan kaskatı kesildim" ifadesi) *beleğtü ʻutiyy*^{en} anlamında olup *ʻutiyy* kemiklerde ve mafsallarda kuruma ve sertleşme meydana gelmesiyle bunların kuru odun gibi olmasıdır. *ʻAte'l-ʻûd*^{u} ve *ʻase'l-ʻûd*^{u} *min ecli'l-kiber*^{i} *ve't-taʻn*^{i} *fi's-sinni'l-ʻâliyet*^{i} (Odun yaşlandı ve yaşlanma ve ileri yaş yüzünden kurudu, sertleşti.) denilir. قَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا ifadesi, "Yaşlılık basamaklarında adına kaskatı olmak denilen noktaya ulaştım." anlamına da gelebilir. Yahya b. Vessâb [v. 103/721], Hamza [v. 156/773] ve Kisâî [v. 189/805] عِتِيًّا ifadesini, Ayın'ın kesresi ile okumuşlardır ki صِلِيًّا (*sıliyy*^{en}) [Meryem 19/70] kelimesi de böyledir. İbn Mesʻûd ise her ikisini de ilk harfleri fethalı olarak (*ʻatiyy*^{en}, *saliyy*^{en}) okumuştur. Übeyy b. Kaʻb ve Mücâhid b. Cebr [v. 103/721] ise (Sîn ile) *ʻusiyy*^{en} şeklinde okumuşlardır.

9. Dedi ki: "Öyle ama senin Rabbin, ʻBu, Benim için çok basit. Daha önce, seni de bir şey değilken yaratmıştım.' dedi."

[262] كَذٰلِكَ (öyle) ifadesindeki *Kâf* merfûʻdur. Yani, "Durum böyledir." şeklinde olup onun tasdik edilmesi anlamındadır. Sonra yeni bir cümle başlangıcı olarak "Senin Rabbin dedi ki" demiştir. Ya da bu ifade "dedi ki" ifadesi ile mansūbdur, ذٰلِكَ ise هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ (Bu benim için çok basit.) ifadesiyle tefsir edilmiş olan müphem bir ifadeye işarettir. Bu durumda, tıpkı وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذٰلِكَ الأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ ("Ve ona şu emri; sabaha karşı bunların kökünün kazınacağını bildirdik." [Hicr 15/66]) ifadesi gibi olmaktadır. Hasan-ı Basrî bu ifadeyi *ve huve ʻaleyye heyyin*^{ün} şeklinde okumuştur.

[٢٥٨] قالوا: لم يكن له مثل في أنه لم يعص ولم يهمّ بمعصية قط، وأنه ولد بين شيخ فان وعجوز عاقر، وأنه كان حصورًا.

٨-﴿قَالَ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلامٌ وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا﴾

٥ [٢٥٩] أي كانت على صفة العقر حين أنا شاب وكهل، فما رزقت الولد لاختلال أحد السببين، أفحين اختل السببان جميعًا أُرزقه؟

[٢٦٠] فإن قلت: لم طلب أولًا وهو وامرأته على صفة العتيّ والعقر، فلما أسعف بطلبته استبعد واستعجب؟ قلت: ليجاب بما أجيب به، فيزداد المؤمنون إيقانًا ويرتدع المبطلون، وإلا فمعتقد زكريا أولًا وآخرًا كان على منهاج واحد في ١٠ أنّ الله غني عن الأسباب.

[٢٦١] أي بلغت عتيًّا، وهو اليبس والجساوة في المفاصل والعظام، كالعود القاحل. يقال: عتا العود وعسا من أجل الكبر والطعن في السن العالية. أو بلغت من مدارج الكبر ومراتبه ما يسمى عتيًّا. وقرأ ابن وثاب وحمزة والكسائي بكسر العين، وكذلك {صِلِيًّا} [مريم: ٧٠] وابن مسعود بفتحهما فيهما. وقرأ أبيّ ومجاهد ١٥ «عُسِيًّا».

٩-﴿قَالَ كَذَلِكَ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ وَقَدْ خَلَقْتُكَ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ تَكُ شَيْئًا﴾

[٢٦٢] {كَذَلِكَ} الكاف رفع، أي الأمر كذلك تصديق له، ثم ابتدأ {قَالَ رَبُّكَ}، أو نصب بـ{قال}؛ و{ذلك} إشارة إلى مبهم يفسره {هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ}. ونحوه {وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الأَمرَ أَنَّ دَابِرَ هَؤُلَاء مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ} [الحجر: ٦٦] وقرأ الحسن «وهو علي هين»،

Bu okuyuş ancak كَذٰلِكَ (öyle) ifadesinin ilk yoruma göre anlaşılması durumunda söz konusu olur ki "Durum senin söylediğin gibidir, ama buna rağmen bu benim için basittir." anlamına gelir. Bir diğer yorum ise ذٰلِكَ ile Zekeriya *Aleyhisselâm*'ın sözlerine değil, daha önce geçen ilâhî uyarılara işaret edilmiş olmasıdır. Her iki okuyuşta da *kāle* (dedi ki) ifadesi hazfedilmiştir; anlam, "Dedi ki: Bu, Bana göre basittir." ya da "Dedi ki: Buna rağmen, o bana göre basittir." şeklindedir. Dilersen, bu ifadeyi niyette tutmazsın, çünkü hitabın sahibi Yüce Allah'tır ve mâna, "Allah Teâlâ bunu söyledi, vaat etti ve onun sözü haktır." şeklindedir.

[263] "Bir şey değilken…" Zira ma'dûm (yok) şey değildir. Ya da anlam, "kayda değer bir şey değilken" şeklinde olup *'acibtü min lâ şey'in* (Bir 'hiç'e şaşırıp kaldım.) ifadesi gibidir. Yine şairin şu ifadesi de böyledir:

Bir 'hiç' bile görse adam zanneder onu!

[264] A'meş [v. 148/765], Kisâî [v. 189/805] ve Yahyâ b. Vessâb [v. 103/721]; *halektükeyi*) *haleknâke* (Seni yarattık.) şeklinde okumuşlardır.

10. "Öyleyse, bana bir alamet ver ya Rabbi!" dedi. "Senin alametin, birbiri ardı sıra üç gece insanlarla konuşamamandır." buyurdu.

[265] Yani "bana bir alamet lütfet de vermiş olduğun müjdenin gerçekleştiğini onunla bileyim. O da dedi ki: Senin alametin, uzuvların sağlam, yaratılışın düzgün olduğu, dilsiz ya da lal olmadığın halde yine de konuşmaktan men edilmen, konuşmaya güç yetirememendir.

[266] Burada "gece"nin, Âl-i 'İmrân sûresinde (41. ayette) ise "gündüz"ün kullanılmış olması, konuşmaktan men edilme hadisesinin üç gün üç gece sürdüğüne delâlet etmektedir.

11. Bunun üzerine, mâbedden kavminin karşısına çıktı ve onlara, "Sabah-akşam (dua ederek Allah'ı) tenzih ve takdis edin." diye işareten bildirdi.

[267] *Evhâ* işâret etti anlamındadır. Bu yorum Mücâhid b. Cebr'den [v. 103/721] nakledilmiş olup, "Senin alâmetin; üç gün boyunca işaretten başka bir şekilde insanlarla konuşamamandır." [Âl-i 'İmrân 3/41] ifadesi de bunu teyit eder. İbn Abbas'tan ise "Onlar için yere, 'Tesbih edin!', 'Namaz kılın!' diye yazdı." görüşü nakledilmiştir. Ya da bu ifade zahiri üzeredir ("Onlara işareten bildirdi." anlamındadır.) ve أَنْ سَبِّحُوا (tenzih edin diye) ifadesinin başındaki En (diye) edatı işareti açıklamaktadır.

ولا يخرج هذا إلا على الوجه الأول، أي الأمر كما قلت، وهو على ذلك يهون علي. ووجه آخر، وهو أن يشار بذلك إلى ما تقدم من وعد الله، لا إلى قول زكريا. و«قال» محذوف في كلتا القراءتين، أي قال: هو عليّ هين، قال: وهو عليّ هين. وإن شئت لم تنوِه، لأن الله هو المخاطِب، والمعنى: أنه قال ذلك ووعده وقوله الحق.   ٥

[٢٦٣] {وَقَدْ خَلَقْتُكَ مِن قَبْلُ وَلَمْ تَكُ شَيْئًا} لأن المعدوم ليس بشيء. أو شيئًا يعتد به، كقولهم: عجبت من لا شيء، وقوله:

إِذَا رَأَى غَيْرَ شَيْءٍ ظَنَّهُ رَجُلًا ۞

[٢٦٤] وقرأ الأعمش والكسائي وابن وثّاب «خلقناك».

١٠   ١٠-﴿قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً قَالَ آيَتُكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَ لَيَالٍ سَوِيًّا﴾

[٢٦٥] أي اجعل لي علامة أعلم بها وقوع ما بشرت به. قال: علامتك أن تمنع الكلام فلا تطيقه، وأنت سليم الجوارح سويّ الخلق ما بك خرس ولا بكم.

[٢٦٦] دل ذكر الليالي هنا، والأيام في آل عمران، على أن المنع من الكلام استمر به ثلاثة أيام ولياليهن.

١٥   ١١-﴿فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرَابِ فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا﴾

[٢٦٧] أوحى: أشار عن مجاهد، ويشهد له {إِلَّا رَمْزًا} [آل عمران: ٤١]. وعن ابن عباس: كتب لهم على الأرض سَبّحُوا، صلوا. أو على الظاهر، وأَنْ هي المفسرة.

12. "Ey Yahya! Kitaba kuvvetle sarıl." (dedik ve) hikmeti ona daha çocukken verdik.

[268] Yani, "Tevrat'ı ciddiyetle, muvaffakiyet ve teyit göstererek al, tut." *el-Hukm^{e}* hikmet anlamındadır. Nitekim şair şöyle demiştir:

5 Köyün genç kızı (keskin gözlü Yemâme kuşu) gibi hükmet

[269] Bu kelime tıpkı *halüme* fiili gibi *haküme - hukm^{en}* şeklinde gelir. (Âyette) "Tevrat'ı anlamak ve dinde derin kavrayış sahibi olmak" anlamındadır. Bu görüş İbn Abbas'tan nakledilmiştir. Rivayete göre Yahya *Aleyhisselâm* çocuk iken diğer çocuklar onu oyun oynamaya çağırmışlar, fakat o, "Biz oyun için yaratılmadık." demiş. Bu da Dahhâk b. Müzâhim'den [v. 105/723] nakledilmiştir. Ma'mer b. Râşid'den [v. 154/770] ise "hikmet, akıldır." görüşü nakledilmiştir. Bunun, nübüvvet olduğu da söylenmiştir, çünkü Allah onun aklını daha çocukluk çağında *muhkem* (sağlam) kılmış ve ona *vahy*etmiştir.

13-14. Bir de katımızdan kalp yumuşaklığı ve arı-duru bir yapı... Takvalıydı, ana-babasına iyi davranırdı, asi bir zorba değildi.

[270] *Hanân* Yahya'nın, ebeveynine ve diğerlerine karşı rahmet, şefkat ve merhameti anlamındadır. Sîbeveyhi [v. 180/796] şu beyti inşat etmiştir:

Dedi ki: Merhamet et, söyle bana, seni ne getirdi buraya?
Yakın bir akraba mı? Yoksa bu mahalleyi tanıyan biri misin?

[271] Bu ifadenin, "Allah'ın ona yönelik şefkati" anlamında olduğu da söylenmiştir. Aslında *hanne,* özlem duydu, hoşnut oldu anlamındadır, ancak daha sonra şefkat ve merhamet anlamında kullanılmıştır. Allah hakkında *rahîm* ifadesi kullanıldığı gibi, isti'âre yoluyla *Hannân* ifadesi de kullanılır. *Zekât* temizlik anlamındadır. Sadaka anlamında olduğu da söylenmiştir ki bu durumda anlam, "insanlara karşı şefkatliydi, onlara tasadduk ederdi." şeklinde olur.

15. Selâm olsun ona! Doğduğu günde, öleceği günde ve diriltileceği günde..."

[272] Allah Teâlâ ona bütün bu hallerde *selâm* etmiştir. Süfyân b. 'Uyeyne'nin [v. 198/814] "Bunlar[1] insanın en çok yabanilik çekeceği yerlerdir." dediği nakledilmiştir.

16. Kitapta Meryem'i de an. Hani o, ailesinden ayrılarak doğu tarafında bir yere çekilmiş

1 Yani doğum, ölüm ve yeniden diriliş günleri. / ed.

١٢-﴿يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَآتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا﴾

[٢٦٨] أي خذ التوراة بجد واستظهار بالتوفيق والتأييد. الحكم: الحكمة. ومنه:

وَاحْكُمْ كَحُكْمِ فَتَاةِ الحَيِّ ❁

[٢٦٩] يقال حكم حكمًا كحلُم، وهو الفهم للتوراة والفقه في الدين، عن ابن عباس. وقيل: دعاه الصبيان إلى اللعب وهو صبي، فقال: ما للعب خُلقنا، عن الضحاك. وعن معمر: العقل، وقيل: النبوّة، لأنّ الله أحكم عقله في صباه وأوحى إليه.

١٣-﴿وَحَنَانًا مِنْ لَدُنَّا وَزَكَاةً وَكَانَ تَقِيًّا﴾

١٤-﴿وَبَرًّا بِوالِدَيْهِ وَلَمْ يَكُنْ جَبَّارًا عَصِيًّا﴾

[٢٧٠] {حَنَانًا} رحمة لأبويه وغيرهما، وتعطفًا وشفَقَة. أنشد سيبويه:

وَقَالَتْ حَنَانٌ مَا أَتَى بِكَ ههُنَا ❁ أَذُو نَسَبٍ أَمْ أَنْتَ بِالحَيِّ عَارِفُ

[٢٧١] وقيل: حنانًا من الله عليه. وحنّ: في معنى ارتاح واشتاق، ثم استعمل في العطف والرأفة، وقيل: لله حنّان، كما قيل: رحيم، على سبيل الاستعارة. والزكاة: الطهارة، وقيل: الصدقة، أي يتعطف على الناس ويتصدّق عليهم.

١٥-﴿وَسَلامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ يَمُوتُ وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا﴾

[٢٧٢] سلم الله عليه في هذه الأحوال. قال ابن عيينة: إنها أوحش المواطن.

١٦-﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ انْتَبَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا﴾

17. ve kendisini onlardan gizleyen bir örtü edinmişti... Derken, Biz de ona Ruh'umuzu göndermiştik de, ona yakışıklı bir insan olarak göründüğümüşü... görünmüştü.

[273] إِذْ (hani) ifadesi "Meryem"den bedel olup bedel-i iştimal türündendir. Çünkü zamanlar, içerisinde yaşanan şeyleri de ihtiva eder. Buradan, "Meryem'i de an" ifadesiyle Hazret-i Meryem'in o zamanının kastedildiği anlaşılmaktadır, çünkü bu olağanüstü kıssa o zaman gerçekleşmiştir. *el-İntibâz* ayrılmak, tek başına bir kenara çekilmek demektir. Hazret-i Meryem Beyt-i Makdis'in doğru tarafına düşen bir yerde yalnız başına ibadete çekilmiştir, ya da evinin bir köşesinde ibadete çekilip insanlardan ayrılmıştır. Şu da söylenmiştir: Güneş gören bir yerde hayızlı iken gusletmek üzere oturmuş, bir duvar veya kendisini perdeleyecek bir şey ile de insanlardan gizlenmiştir. Bulunduğu yer mescit imiş. Hayız gördüğü zaman teyzesinin evine gider, temizlendiğinde tekrar mescide dönermiş.

[274] İşte bir defasında guslettiği yerde iken melek ona sakalsız, temiz yüzlü, kıvırcık saçlı bir genç kılığında görünmüştür. *Seviyy,* yaratılışı düzgün, insani şekil itibariyle hiçbir eksiği kusuru olmayan kimse ya da güzel suretli, düzgün yaradılışlı kişi demektir. Melek ona, konuşmasını anlasın ve kendisinden korkup kaçmasın diye insan suretinde görünmüştür; melek suretinde görünmüş olsaydı, Meryem ondan korkar, onun sözünü dinleyemezdi. Hazret-i Meryem'in bu güzel görünüşlü, yakışıklı delikanlıyı görür görmez ondan Allah'a sığınmış olması, onun iffet ve takvasına delâlet etmektedir. Meleğin ona bu nitelikte görünmüş olması, onun açısından bir imtihan ve iffet sınavı idi.

[275] Söylendiğine göre Hazret-i Meryem, ablasının eşi olan Zekeriya *Aleyhisselâm*'ın evinde yaşıyordu ve içerisinde yaşadığı kendine mahsus bir odası vardı. Zekeriya *Aleyhisselâm* dışarı çıktığı zaman onun üzerine kapıları kapatırdı. Hazret-i Meryem, dağ başında kapalı bir yerde saçının bitlerini temizlemek için yalnız başına kalmak istemişti. O sırada tavan çöktü, o da dışarı çıktı. Dağın arka tarafındaki bir tepede otururken, melek orada yanına geldi. Yine, söylendiğine göre melek onun yanına Beyt-i Makdis'in hizmetçilerinden olan ve kendisi ile yaşıt olan Yusuf isimli birinin suretinde gelmişti. Hazret-i Meryem doğu tarafına çekilmiş olduğu için Hıristiyanların doğuya doğru kıbleye döndükleri de söylenmiştir.

١٧-﴿فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَابًا فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا﴾

[٢٧٣] {إِذِ} بدل من {مَرْيَمَ} بدل الاشتمال، لأنّ الأحيان مشتملة على ما فيها. وفيه أنّ المقصود بذكر مريم ذكر وقتها هذا، لوقوع هذه القصة العجيبة فيه. والانتباذ: الاعتزال والانفراد، تخلت للعبادة في مكان مما يلي شرقي بيت المقدس، أو من دارها معتزلة عن الناس. وقيل: قعدت في مشرفة للاغتسال من الحيض محتجبة بحائط أو بشيء يسترها، وكان موضعها المسجد، فإذا حاضت تحوّلت إلى بيت خالتها، فإذا طهرت عادت إلى المسجد،

[٢٧٤] فبينا هي في مغتسلها أتاها الملك في صورة آدمي شاب أمرد وضيء الوجه جعد الشعر سويّ الخلق، لم ينتقص من الصورة الآدمية شيئًا. أو حسن الصورة مستوي الخلق، وإنما مثل لها في صورة الإنسان لتستأنس بكلامه ولا تنفر عنه، ولو بدا لها في الصورة الملكية لنفرت ولم تقدر على استماع كلامه. ودلّ على عفافها وورعها أنها تعوّذت بالله من تلك الصورة الجميلة الفائقة الحسن، وكان تمثيله على تلك الصفة ابتلاء لها وسبرًا لعفتها.

[٢٧٥] وقيل: كانت في منزل زوج أختها زكريا ولها محراب على حدة تسكنه، وكان زكريا إذا خرج أغلق عليها الباب، فتمنت أن تجد خلوة في الجبل لتفلي رأسها، فانفجر السقف لها فخرجت فجلست في المشرفة وراء الجبل فأتاها الملك. وقيل: قام بين يديها في صورة ترب لها اسمه يوسف من خدم بيت المقدس. وقيل: إنّ النصارى اتخذت المشرق قبلة لانتباذ مريم مكانًا شرقيًا.

[276] *Rûh* Cebrâil anlamına gelir, çünkü din onunla, onun getirdiği vahiyle hayat bulmaktadır. Ya da Allah ona olan muhabbetinden ve onun kendisine yakınlığından dolayı, onu mecazi olarak *ruh* diye isimlendirmiştir. Nitekim sevdiğin kimseye "Sen benim ruhumsun." dersin. Ebû Hayve [v. 203/818] bu ifadeyi fetha ile *ravhenâ* (rahatlığımız) şeklinde okumuştur. Cebrâil'e böyle denilmiş olmasının sebebi, onun kulların rahatlığını ihtiva eden şeyin (vahyin) vesilesi olmasıdır. Ayrıca Allah Teâlâ'nın "Eğer gözde kullardan ise, *ferah bir rahatlık*, hoş kokular ve nimet dolu bir Cennet'tir mükâfatı." [Vâkı'a 56/88-89] âyetinde söz ettiği gözde kullar için hazırlanan ferah rahatlığa sahip olmak da Cebrâil'in getirdiği vahiy ve din sayesinde olmaktadır. Ya da onun gözde kullardan, yani ferah rahatlığın (*ravh*) vaat edildiği kimselerden olmasıdır. Bu durumda âyette sanki "Ona Bize yakın olan kulumuzu, bizim bahşettiğimiz rahatlığa sahip kulumuzu gönderdik." denilmiş olmaktadır.

18. "Takvalı biriysen, Rahman'a sığınırım senden!" dedi.

[277] Şunu söylemek istiyordu: Senin Allah'tan sakınıp korkman umulur bir şey ise ve birinin senden Allah'a sığınmış olması senin için önemliyse, işte ben senden Allah'a sığınıyorum! Bu, "Allah'ın bıraktığı (kâr) sizin için daha hayırlıdır. Tabiî, iman etmişseniz..." [Hûd 11/86] ifadesine benzemektedir.

19. "Ben, Rabbinin sana tertemiz bir oğul vermek için gönderdiği bir elçiden başka bir şey değilim" dedi.

[278] Yani ben senin sığındığın zatın elçisiyim. لِأَهَبَ لَكِ (Sana vermek için geldim) yani koynuna üfleyerek, bir oğlan sahibi olmana sebep olmak üzere geldim. Bazı Mushaflarda ibare, *innemâ ene rasûlü rabbiki emeranî en ehebe le-ki* (Ben sadece senin Rabbinin elçisiyim, bana sana … vermemi emretti.) şeklinde yer almaktadır. Ya da لِأَهَبَ لَكِ (sana vermek için) ifadesiyle Allah Teâlâ'nın sözleri nakalediliyor da olabilir.[1]

20. "Bana bir insan eli değmemişken, kötü kadın da olmadığım halde, benim nasıl oğlum olabilir ki?!" dedi.

21. "Öyle ama senin Rabbin dedi ki: Bu benim için çok basit! Hem Biz onu tarafımızdan bir kanıt ve rahmet kılacağız. Bunun kesinlikle yerine getirileceğine hükmedilmiş bulunuyor." dedi.

---

1 Hazret-i Meryem'e İsa Mesih'i hibe eden, Cebrâil değil Allah Teala'dır. Ancak *li-ehebe le-ki* ifadesine göre Cebrâil, "Ben sana tertemiz bir oğlan *hibe etmek için* gönderildim." demiş olmaktadır. İşte müfessir, "*Li-ehebe le-ki* ifadesi Allah'ın sözünün naklidir." derken bu anlamdan kaçınmak istemektedir. Nitekim ibare, *li-yehebe le-ki* (Ben, Rabbin sana tertemiz bir oğlan hibe etsin diye O'nun sana gönderdiği elçisiyim.) şeklinde de okunmuştur. / ed.

[٢٧٦] الروح: جبريل، لأنّ الدين يحيا به وبوحيه. أو سماه الله روحه على المجاز محبة له وتقريبًا، كما تقول لحبيبك: أنت روحي. وقرأ أبو حيوة: «رَوْحنا» بالفتح؛ لأنه سبب لما فيه رَوح العباد، وإصابة الرَّوح عند الله الذي هو عدّة المقرّبين في قوله {فَأَمَّا إِن كَانَ مِنَ المقربين فَرَوْحٌ وَرَيْحَانٌ} [الواقعة: ٨٩] أو لأنه من المقرّبين وهم الموعودون بالروح، أي مقرّبنا وذا روحنا.

١٨-﴿قَالَتْ إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ مِنْكَ إِنْ كُنْتَ تَقِيًّا﴾

[٢٧٧] أرادت إن كان يرجى منك أن تتقي الله وتخشاه وتحفل بالاستعاذة به، فإني عائذة به منك. كقوله تعالى {بَقِيَّتُ اللهِ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنتُم مُؤْمِنِينَ} [هود: ٨٦].

١٩-﴿قَالَ إِنَّمَا أَنَا رَسُولُ رَبِّكِ لأَهَبَ لَكِ غُلامًا زَكِيًّا﴾

[٢٧٨] أي إنما أنا رسول من استعذت به {لأَهَبَ لَكِ} لأكون سببًا في هبة الغلام بالنفخ في الروع. وفي بعض المصاحف: إنما أنا رسول ربك أمرني أن أهب لك. أو هي حكاية لقول الله تعالى.

٢٠-﴿قَالَتْ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلامٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ وَلَمْ أَكُ بَغِيًّا﴾

٢١-﴿قَالَ كَذَلِكِ قَالَ رَبُّكِ هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ وَلِنَجْعَلَهُ آيَةً لِلنَّاسِ وَرَحْمَةً مِنَّا وَكَانَ أَمْرًا مَقْضِيًّا﴾

[279] Dokunmak, helal olan cinsel ilişki anlamında kullanılmıştır. Çünkü bu ifade "kadınlara dokunmazdan önce" [Bakara 2/237] ve "ya da kadınlara temas ettiyseniz" [Nisâ 4/43] âyetlerinde cinsel ilişkiden kinaye olarak kullanılmıştır. Zina ise *temâss* (karşılıklı dokunma) kelimesiyle ifade edilmez, onun yerine, *fecera bi-hâ* (Kadınla günaha girdi.), *habuse bi-hâ* (Kadınla pisliğe bulaştı.) gibi fiillerle ifade edilir. Zira *zina, edebî ve kinayeli deyişler kullanmaya değmez!*

[280] *Bağiyy* erkekleri yoldan çıkaran günahkâr kadın demektir. Müberred'e [v. 286/900] göre bu kelime *fe'ûl* vezninde *beğuvy*[ün] şeklindedir, fakat Vav Yâ'ya idğam edilmiştir. İbn Cinnî [v. 392/1001] ise *et-Temâm* isimli eserinde şöyle demiştir: "Bu kelime *fa'îl* veznindedir, *fe'ûl* vezninde olsaydı, tıpkı *fülân*[ün] *nehuvv*[un] *'ani'l münker* (Falan kimse münkerden nehyedicidir.) denildiği gibi, bu kelime de *beğuvv* olarak kullanılırdı."

[281] "Onu tarafımızdan bir kanıt kılalım diye." Bu ifade bir gerekçe ifadesi olup, gerekçelendirdiği şey hazfedilmiştir. Cümlenin takdiri, "Onu tarafımızdan bir kanıt kılalım diye böyle yaptık." şeklindedir. Ya da bu ifade gizli bir ifadeye atıf olup onun gerekçesidir. Bu durumda cümle, "Bununla kudretimizi beyan edelim ve insanlara bir kanıt kılalım diye yaptık" şeklindedir. Şu âyetlerde de buna benzer bir ifade tarzı bulunmaktadır: وَخَلَقَ الله السماوات والأرض بالحق ولتجزى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ (Allah gökleri ve yeri gerçek bir gaye ile yaratmıştır ki herkes, -haksızlığa uğratılmaksızın- kendi yaptığının karşılığını alsın. [Câsiye 45/22]); وكذلك مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِى الارض وَلِنُعَلِّمَهُ (Böylece, Yusuf'a ülkede iyi bir konum sağlamış olduk ve bir de kendisine rüya yorumunu öğretmek için…"[Yusuf 12/21]).

[282] "Hükmedilmiş" mukadder, Levh-i Mahfuz'da yazılı, senin başına mutlaka gelecek. Ya da olması, gerçekleşmesi gerekli ve uygun bir iş. Çünkü bir kanıt ve rahmettir. Âyetten, yani kanıttan maksat, Allah'ın kudretini gösteren ibret ve burhan; rahmetten maksat ise şeriatlar, ilâhî lütuflar ve Allah'a itaate, salih amellere ulaşmanın ve güçlü bir itikada sahip olmanın sebebi olacak şeylerdir ki bunları 'var' etmeye değer.

22. Sonuçta, ona hamile kaldı ve onunla birlikte uzak bir yere çekildi.

[283] İbn Abbas'ın, "Hazret-i Meryem onun sözü ile mutmain oldu, o da ona yaklaştı ve elbisesinin koynundan üfledi, bu üfleme onun karnına (rahmine) ulaştı ve o da hamile kaldı." dediği nakledilmiştir. Söylendiğine göre Hazret-i Meryem'in hamilelik süresi altı ay idi.

[٢٧٩] جعل المسّ عبارة عن النكاح الحلال، لأنه كناية عنه، كقوله تعالى {مِن قَبْلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ} [البقرة: ٢٣٧] {أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ} [النساء: ٤٣] والزنا ليس كذلك، إنما يقال فيه: فجر بها وخبث بها وما أشبه ذلك، وليس بقمين أن تراعى فيه الكنايات والآداب.

٥ [٢٨٠] والبغيّ: الفاجرة التي تبغي الرجال. وهي فعول عند المبرد «بغوي»، فأدغمت الواو في الياء. وقال ابن جني في كتاب التمام: هي فعيل، ولو كانت فعولًا لقيل: «بغوّ»، كما قيل: فلان نَهُوٌّ عن المنكر.

[٢٨١] {وَلِنَجْعَلَهُ ءَايَةً} تعليل معلله محذوف أي ولنجعله آية للناس فعلنا ذلك. أو هو معطوف على تعليل مضمر، أي لنبين به قدرتنا ولنجعله آية. ونحوه

١٠ {وَخَلَقَ اللهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَلِتُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ} [الجاثية: ٢٢] وقوله {وَكَذَٰلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ وَلِنُعَلِّمَهُ} [يوسف: ٢١].

[٢٨٢] {مَقْضِيًّا} مقدرًا مسطورًا في اللوح لا بدّ لك من جريه عليه. أو كان أمرًا حقيقًا بأن يكون ويقضي لكونه آية ورحمة. والمراد بالآية: العبرة والبرهان على قدرة الله تعالى. وبالرحمة: الشرائع والألطاف، وما كان سببًا في قوّة الاعتقاد

١٥ والتوصل إلى الطاعة والعمل الصالح، فهو جدير بالتكوين.

٢٢-﴿فَحَمَلَتْهُ فَانْتَبَذَتْ بِهِ مَكَانًا قَصِيًّا﴾

[٢٨٣] عن ابن عباس: فاطمأنت إلى قوله فدنا منها فنفخ في جيب درعها، فوصلت النفخة إلى بطنها فحملت. وقيل: كانت مدّة الحمل ستة أشهر.

Atā b. Ebû Rebâh [v. 114/732], Ebu'l-'Âliye [v. 90/709] ve Dahhâk b. Müzâhim'den [v. 105/723] bu sürenin yedi ay olduğu nakledilmiştir. Sürenin sekiz ay olduğu ve sekiz aylık doğup da yaşayan tek çocuğun İsa *Aleyhisselâm* olduğu da söylenmiştir. Bir başka görüşe göre sadece üç saat hamile kalmıştır. Bir diğer görüşe göre bir saat hamile kalmış, bir saat içinde çocuğa suret verilmiş, aynı gün güneşin zeval vaktinde bir saat içinde de çocuğu doğurmuştur. İbn Abbas'ın, "Meryem'in hamilelik müddeti bir tek saat idi, hamile olduğu gibi onu doğurmuştur." dediği de nakledilmiştir. Bir görüşe göre hamile olduğu sırada on üç yaşında, bir diğer görüşe göre on yaşındaymış; hamile kalmadan önce iki kez hayız görmüş. "Doğan hiçbir çocuk yoktur ki, çığlık atmasın. O hariç."[1]

[284] فَانْتَبَذَتْ بِهِ (Onunla birlikte çekildi.) yani o karnında olduğu halde insanlardan ayrılıp çekildi. Bu kullanım, şairin şu satırlarında da vardır:

'Baş'ları ve toprağı eziyordu bizimle atlarımız

Yani, atlarımız biz sırtlarında iken düşman kellelerini eziyor; toprağını çiğniyordu. Aynı kullanım تَنبُتُ بالدُّهْنِ ("yağ ile yetişir" [Mü'minûn 20]) ifadesinde de söz konusudur, zira burada da "[Zeytin ağacı] içinde yağı olduğu halde yetişir." anlamı vardır. Buradaki car ve mecrur (*bi-hî* [onunla] ifadesi) hal konumundadır.

[285] قَصِيًّا (uzak bir yere) yani ailesinden uzak bir yere, dağın ardına [çekildi]. Bu ifadenin "evin en uzak köşesine" anlamında olduğu da söylenmiştir. Anlatıldığına göre Hazret-i Meryem, Yusuf adlı bir amcaoğlu ile nişanlanmıştı. Kendisi hakkında "Zina edip de hamile kaldı." söylentisi yayılınca, Yusuf kralın Meryem'i öldürmesinden endişe etmiş ve onu alıp kaçırmıştı. Yolda biraz ilerledikten sonra, içinden Meryem'i öldürme düşüncesi geçmiş ama o sırada Cebrâil ona gelmiş ve "O çocuk Rûhulkudüs'tendir, sakın Meryem'i öldürme!" demiş, o da onu öldürmekten vazgeçmiştir.

23. Doğum sancısı onu bir hurma dalının altına sürükledi. "Keşke" dedi; "bundan evvel ölseydim de unutulup gitseydim!"

[286] ["Sürükledi" anlamındaki] أَجاءَ ifadesi, *câe* (geldi) fiilinden gelmektedir, ancak fiil *ecâe* haline intikal ettikten sonra anlamı değişmiş, götürme, sürükleme anlamında kullanılır olmuştur. Nitekim *ci'tü'l-mekâne ve ecâenîhi Zeyd* (Mekâna geldim ve beni oraya Zeyd getirdi.) denildiği gibi, *beleğtuhû ve ebleğanîhi* (Oraya ulaştım ve beni oraya o ulaştırdı.) ifadesi de kullanılır.

1 Muhtemelen, Âl-i 'İmrân 3/36'da rivayet ettiği şu hadise işaret ediyor: "Doğan hiçbir çocuk yoktur ki şeytan doğar doğmaz ona temas etmesin ve o da bu temas sebebiyle çığlık atmasın. Bunun tek istisnası Meryem ve oğludur." [*Buhārî*, "Tefsîr", 2]

وعن عطاء وأبي العالية والضحاك: سبعة أشهر. وقيل: ثمانية، ولم يعش مولود وضع لثمانية إلا عيسى عليه الصلاة والسلام. وقيل: ثلاث ساعات. وقيل: حملته في ساعة، وصوّر في ساعة، ووضعته في ساعة، حين زالت الشمس من يومها. وعن ابن عباس: كانت مدة الحمل ساعة واحدة، كما حملته نبذته. وقيل: حملته وهي ٥ بنت ثلاث عشرة سنة. وقيل: بنت عشر، وقد كانت حاضت حيضتين قبل أن تحمل. وقالوا: ما من مولود إلا يستهلّ غيره.

[٢٨٤] {فَانْتَبَذَتْ بِهِ} أي اعتزلت وهو في بطنها، كقوله:

تَدُوسُ بِنَا الجْمَاجِمَ وَالتَّرِيبَا ۞

أي تدوس الجَماجم ونحن على ظهورها، ونحوه قوله تعالى {تَنبُتُ بِالدُّهْنِ}
١٠ [المؤمنون: ٢٠]، أي تنبت ودهنها فيها، الجار والمجرور في موضع الحال.

[٢٨٥] {قَصِيًّا} بعيدًا من أهلها وراء الجبل. وقيل: أقصى الدار. وقيل: كانت سميت لابن عم لها اسمه يوسف، فلما قيل: حملت من الزنا، خاف عليها قتل الملك، فهرب بها فلما كان ببعض الطريق حدّثته نفسه بأن يقتلها، فأتاه جبريل فقال له: إنه من روح القدس فلا تقتلها، فتركها.

١٥ ٢٣-﴿فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَى جِذْعِ النَّخْلَةِ قَالَتْ يَا لَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هَذَا وَكُنْتُ نَسْيًا مَنْسِيًّا﴾

[٢٨٦] {فَأَجَاءهَا} أجاء: منقول من جاء، إلا أن استعماله قد تغير بعد النقل إلى معنى الإلجاء. ألا تراك تقول: جئت المكان وأجاءنيه زيد، كما تقول: بلغته وأبلغنيه.

Benzer bir kelime de *âtâdır*, zira bu fiil sadece verme anlamında kullanılır, örneğin, *eteytü'l-mekân*^{e} ve *âtânîhi fülân*^{ün} ("Mekâna geldim." ve "Beni oraya falan kişi getirdi.") denilmez. İbn Kesîr [v. 120/738] kendisinden nakledilen rivayetlerin birinde kesre ile *el-mihād* şeklinde okumuştur. Nitekim *mahidati'l-hâmil*^{ü} *mahād*^{an} (Hamile doğum sancısı çekti.) ifadesi kullanıldığı gibi *mihād*^{an} ifadesi de kullanılır. Bu fiil, çocuğun anne karnında hareketlenmesi anlamındadır.

[287] Hazret-i Meryem hurma ağacına, doğum esnasında kendisini saklamak ve dayanmak için sığınmıştır. Bu, çölde yeşilliği, meyvesi ve dalları olmayan kuru bir hurma ağacı idi. Mevsim kış idi. Âyette "hurma ağacı"nın (*en-nahle*) ma'rife olarak kullanılması bunun *necm* (Süreyya yıldızı) ve *sa'ık* (yıldırım çarpmış kimse) kelimelerinde olduğu gibi, delâlet ettiği şeylerden birinde sıklıkla kullanıldığı için onun ismi gibi olan esmâ-i gâlibeden olmasından kaynaklanmış olabilir. Bu durumda sanki söz konusu çölde insanlar tarafından bilinen malum bir hurma dalı bulunmaktadır ve "hurma dalı" ifadesi kullanıldığında herkesin aklına bir başka hurma dalı değil, doğrudan o hurma dalı gelmektedir. Ya da bu ifadenin ma'rife olarak kullanılması, cins anlamı ifade etmektedir, yani hususen bu ağaç cinsi kastedilmiştir. Sanki Allah Teâlâ onu özellikle o ağaca yönlendirmiştir ki ondan loğusa kadınlar için bire bir uygun olan, onların özel yiyeceği olan taze meyve yesin. Ayrıca hurma, soğuk havaya en az dayanıklı ağaçtır, meyvesi ise (aşılanarak değil) özünden kaynaklanmaktadır. İşbu özellikleriyle hurma ağacı, Hazret-i Meryem'de toplanmış olan âyetlere, yani ilâhi kanıtlara muvafık, onlara paralel olduğu için, Allah Teâlâ onun için hurma ağacını seçmiş ve onu hurma ağacına yönlendirmiştir.

[288] مِتُّ (öleydim) ifadesi, kesre ile olunduğu gibi (*müttü* şeklinde) zamme ile de okunmuştur; çünkü fiil *mâte - yemûtu* şeklinde geldiği gibi *mâte - yemâtü* şeklinde de gelir. *en-Nisy*^{ü}[1] hayızlının temizlik için kullandığı bez gibi, bir kenara atılmayı, unutulmayı hak eden şey demektir. *Zibh* kelimesine benzer, *zibh* de boğazlanan kurbanlığa verilen isimdir; وفَدَيْنَاهُ بِذِبْحٍ عَظِيمٍ (Ve büyük bir kurbanlığı fidye vererek onu kurtardık. [Sāffât 37/107]) âyetinde bu kelime kullanılmıştır. Yunus b. Hubeyb el-Basrî'nin [v. 182/789] şöyle dediği nakledilmiştir: Araplar memleketlerinden uzak bir yere yolculuk yapacakları zaman, *unzurû ensâ'ekum* derler; asâ, bardak ve heybe gibi unutmuş olabilecekleri şeyleri kastederlerdi. Hazret-i Meryem bu ifadeyi kullanarak, önemsenmeyen, dikkat etmeye değmeyen, genellikle unutuluveren şeyler kabilinden bir şey olmayı, böylece hak ettiği üzere unutulup bir kenara atılmış olmayı temenni etmiştir.

1 Müfessir, *nesy*^{en} değil, *nisy*^{en} kıraatini esas almaktadır. / ed.

ونظيره آتى حيث لم يستعمل إلا في الإعطاء، ولم تقل: أتيت المكان وآتانيه فلان. قرأ ابن كثير في رواية «المِخَاضُ» بالكسر. يقال: مخضت الحامل مخاضا ومِخاضًا، وهو تمخض الولد في بطنها.

[٢٨٧] طلبت الجذع لتستتر به وتعتمد عليه عند الولادة، وكان جذع نخلة يابسة في الصحراء ليس لها رأس ولا ثمرة ولا خضرة، وكان الوقت شتاء، والتعريف لا يخلو: إمّا أن يكون من تعريف الأسماء الغالبة كتعريف النجم والصعق، كأن تلك الصحراء كان فيها جذع نخلة متعالم عند الناس، فإذا قيل: جذع النخلة فهم منه ذلك دون غيره من جذوع النخل. وإمّا أن يكون تعريف الجنس، أي جذع هذه الشجرة خاصة، كأن الله تعالى إنما أرشدها إلى النخلة ليطعمها منها الرطب الذي هو حرسة النفساء الموافقة لها. ولأن النخلة أقل شيء صبرًا على البرد، وثمارها إنما هي من جُمّارها، فلموافقتها لها مع جمع الآيات فيها اختارها لها وألجأها إليها.

[٢٨٨] قرئ «متُّ» بالضم والكسر، يقال: مات يموت ومات يمات. النِّسْي: ما من حقه أن يطرح وينسى، كخرقة الطامث ونحوها، كالذِّبح، اسم ما من شأنه أن يذبح في قوله تعالى {وفَدَيْنَاهُ بِذِبْحٍ عَظِيمٍ} [الصافات: ١٠٧]. وعن يونس: العرب إذا ارتحلوا عن الدار قالوا: انظروا أنساءكم، أي الشيء اليسير نحو العصا والقدح والشظاظ. تمنت لو كانت شيئًا تافها لا يؤبه له، من شأنه وحقه أن ينسى في العادة وقد نسي وطرح فوجد فيه النسيان الذي هو حقه،

Çünkü Allah'ın hükmünü beğenmediği için değil ama normal beşerî âdete göre utanılacak bir şey olduğu, insanlardan çok utandığı için böyle temenni etmiştir. Ya da kendisinin tertemiz ve iffetli olduğunu bildiği ve Allah tarafından seçilip son derece üstün bir ikram ve yüceltmeye nail olduğu halde insanların ona iftira atması çok ağırına gittiği için... Zira böyle bir konumda, insanın ayaklarının kaymaması çok nadir görülür. İnsanların seni övgüye lâyık olduğun, tazimi hak ettiğin bir iş konusunda kıskandıklarını, sana haset ettiklerini, cehaletlerinden dolayı seni kınadıklarını, sana öfkelendiklerini gördüğün zaman böyle bir şeyi temenni edersin. Ya da Hazret-i Meryem insanların Allah'a isyan etmelerine sebep olmaktan endişe ettiği için böyle temenni etmiştir.

[289] Yahya b. Vessâb [v. 103/721], A'meş [v. 148/765] ve Hamza [v. 156/773] bu ifadeyi fetha ile *nesyen* şeklinde okumuşlardır. Ferrâ [v. 207/822] bu iki okuyuşun tıpkı *vitr - vetr*, *cisr - cesr* kelimeleri gibi iki farklı lehçe olduğunu söylemiştir. Ayrıca bu kelimenin *el-haml* kelimesi gibi mastarın isim olarak kullanılmış hali olması da mümkündür. Muhammed b. Ka'b el-Kurazî [v. 118/736] ise Hemze ile *nes'en* şeklinde okumuştur ki bu, az ve değersiz olduğu için sahibi tarafından unutulan ve su ile karışmış olan süt demektir. A'meş [v. 148/765] *el-miğîra* ve *el-minhir* kelimelerinde olduğu gibi, itbâ' kuralı gereği (Mim'i Sin'e tâbi kılarak) *minsiyyen* şeklinde okumuştur.

24. Altından ona şöyle seslendi: "Üzülme! Bak, ayağının altında bir dere akıtmış Rabbin."

[290] *Men tahtehâ* (altındaki kişi)[1] Cebrâil (a.s.)'dır; Cebrâil'in bir ebe gibi çocuğu doğurttuğu söylenmiştir. Bu ifade ile Hazreti İsa'nın kastedildiği de söylenir. İfadeyi bu şekilde Âsım [v. 127/745; Ebû Bekr rivayetinde] ve Ebû Amr [v. 154/771] okumuştur. *Tahtehâ* ifadesinin, "altından ırmakların aktığı cennetler" [Bakara 2/25] ifadesindeki gibi, ondan aşağı bir yerde anlamında olduğu; Cebrâil'in onun aşağı tarafında, dağın alt kısmında olduğu ve oradan ona "Üzülme!" diye bağırdığı da söylenmiştir. Nâfi [v. 169/785], Hamza [v. 156/773] Kisâî [v. 189/805] ve Hafs [v. 180/796], *min tahtihâ* (altından) şeklinde okumuşlardır.

[291] *Nâdâhâ* (ona seslendi) ifadesindeki zamir meleğe de İsa *Aleyhisselâm*'a da râci olabilir. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] "altında" ifadesindeki zamirin hurma ağacına işaret ettiğini söylediği nakledilmiştir. Alkame b. Kays [v. 62/682] *fe-hâtabehâ men tahtehâ* (Altındaki ona hitap etti.) şeklinde okumuşlardır.

1 Müfessir, مِنْ تَحْتِهَا (alt tarafından) değil, *men tahtehâ* (altındaki kişi) kıraatini esas almaktadır. / ed.

وذلك لما لحقها من فرط الحياء والتشوّر من الناس على حكم العادة البشرية، لا كراهة لحكم الله، أو لشدّة التكليف عليها إذا بهتوها وهي عارفة ببراءة الساحة وبضدّ ما قرفت به، من اختصاص الله إياها بغاية الإجلال والإكرام لأنه مقام دحض قلما تثبت عليه الأقدام: أن تعرف اغتباطك بأمر عظيم وفضل باهر تستحق ٥ به المدح وتستوجب التعظيم، ثم تراه عند الناس لجهلهم به عيبًا يعاب به ويعنف بسببه، أو لخوفها على الناس أن يعصوا الله بسببها.

[٢٨٩] وقرأ ابن وَثَّاب والأعمش وحمزة وحفص «نَسيًا» بالفتح. قال الفراء: هما لغتان كالوتر والوتر، والجسر والجسر. ويجوز أن يكون مسمى بالمصدر. كالحمل. وقرأ محمد بن كعب القرظي «نسأ» بالهمز وهو الحليب المخلوط ١٠ بالماء، ينسؤه أهله لقلته ونزارته. وقرأ الأعمش «منسيا» بالكسر على الإتباع، كالمِغِيرة والمِنْخِر.

٢٤-﴿فَنَادَاهَا مِنْ تَحْتِهَا أَلَّا تَحْزَنِي قَدْ جَعَلَ رَبُّكِ تَحْتَكِ سَرِيًّا﴾

[٢٩٠] {مَنْ تَحْتَهَا} هو جبريل عليه السلام. قيل: كان يقبل الولد كالقابلة. وقيل: هو عيسى، وهي قراءة عاصم وأبي عمرو. وقيل {تَحتها} أسفل من مكانها، ١٥ كقوله {تَجْرِى مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ} [البقرة: ٢٥] وقيل: كان أسفل منها تحت الأكمة، فصاح بها لا تحزني وقرأ نافع وحمزة والكسائي وحفص «مِنْ تحتِها»

[٢٩١] وفي ناداها ضمير الملك أو عيسى. وعن قتادة: الضمير في تحتها للنخلة. وقرأ علقمة: فخاطبها من تحتها.

[292] *Seriyy*^{en} kelimesi Peygamber (s.a.)'e sorulmuş, o da "dere" buyurmuştur. Şair Lebid şöyle demiştir:

> (Erkek ve dişi merkep) derenin kıyısını ortaladılar; sonra geçti ikisi de suyun içinde kamışlık bir yerden; kendilerine yol açılmış vaziyette

5 Kelimenin üstünlük anlamındaki *serv*den türediği ve maksadın İsa *Aleyhisselâm* olduğu da söylenmiştir. Hasan-ı Basrî'nin, "Vallahi, İsa Aleyhisselâm üstün bir kul idi." dediği nakledilmiştir.

[293] **Şayet** "Hazret-i Meryem'in üzüntüsü yiyecek ve içecek yokluğundan kaynaklanmıyordu ki altından akan bir dere ve taze meyve ile teselli 10 bulsun!" **dersen şöyle derim:** Bunlar salt yiyecek ve içecek oldukları için değil, insanlara Hazret-i Meryem'in her türlü şaibeden uzak, masum, iffetli bir kişi olduğunu, kendisinde insanların bildiği, tanıdığı, aşina olduğu şeylerin dışında birtakım ilâhî ve olağanüstü haller bulunduğunu gösterecek birer mucize oldukları için onu teselli etmiş, böylece kocasız çocuk doğur- 15 masının kendisinden kaynaklanan bir kötü davranış olmadığının insanlar tarafından anlaşılması sağlanmıştır.

25. "Şu hurmanın dalını kendine doğru silkele de üstüne taze hurma döksün (ağaç)."

26. "Ye-iç, gözün aydın olsun. Herhangi bir insan görecek olursan, 20 'Ben Rahman'a oruç adadım,bugün hiçbir insanla konuşmayacağım!' de."

[294] ("Döksün" mealindeki) تساقط fiilinde dokuz okuyuş söz konusudur:

- Tâ'nın (Sin'e) idğamı ile *tessâkat* (dökülsün)
- İki Tâ'nın da açıkça telaffuzu ile *tetesâkat* (dökülsün)
- 25 İkinci Tâ'nın atılmasıyla *tesâkat* (dökülsün)
- Yâ ile ve Tâ'nın idğamı ile *yessâkat* (dökülsün) şeklinde okunduğu gibi
- *Tüsâkıt* (döksün), *tüskıt* (düşürsün), *yuskıt* (düşürsün), *teskut* (düşsün), *yeskut* (düşsün) şeklinde de okunmuştur.

Tâ'lı okuyuşlarda Tâ, hurma ağacına (نخلة); Yâ'lı okuyuşlarda Yâ gövdeye 30 (جِذع) işaret eder (malum, ilki müennes, ikincisi müzekkerdir).

[٢٩٢] سُئل النبيُّ ﷺ عن السريّ فقال: «هُوَ الجدولُ» قال لبيد:

فَتَوَسَّطَا عُرْضَ السَّرِيِّ فَصَدَّعَا ❁ مَسْجُورَةً مُتَجَاوِرًا قُلَّامُهَا

وقيل: هو من السرو، والمراد عيسى. وعن الحسن: كان والله عبدًا سريًّا.

[٢٩٣] فإن قلت: ما كان حزنها لفقد الطعام والشراب حتى تسلى بالسري والرطب؟ قلت: لم تقع التسلية بهما من حيث أنهما طعام وشراب، ولكن من حيث أنهما معجزتان تريان الناس أنها من أهل العصمة والبعد من الريبة، وأن مثلها مما قرفوها به بمعزل، وأن لها أمورًا إلهية خارجة عن العادات خارقة لما ألفوا واعتادوا، حتى يتبين لهم أنّ ولادها من غير فحل ليس ببدع من شأنها.

٢٥-﴿وَهُزِّي إِلَيْكِ بِجِذْعِ النَّخْلَةِ تُسَاقِطْ عَلَيْكِ رُطَبًا جَنِيًّا﴾

٢٦-﴿فَكُلِي وَاشْرَبِي وَقَرِّي عَيْنًا فَإِمَّا تَرَيِنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا﴾

[٢٩٤] {تساقط} فيه تسع قراآت:

«تساقط» بإدغام التاء،

و«تتساقط» بإظهار التاءين،

و«تساقط» بطرح الثانية،

و«يساقط» بالياء وإدغام التاء،

و«تساقط» و«تسقط» و«يسقط»، و«تسقط»، و«يسقط»؛ التاء للنخلة، والياء للجذع.

[295] *Rutab^en^* (taze) kelimesi ise kıraatine göre[1] ya temyizdir ya da mef'ûldür. Müberred'in [v. 286/900] bu kelimenin, (taze hurma silkele anlamında) هُزِّي ile mansūb olduğunu söylediği nakledilmiştir ki onun dediği gibi değildir. بِجِذْعِ النَّخْلَةِ (hurma dalını) ifadesindeki Bâ, ya وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ [Bakara 2/195] âyetinde olduğu gibi tekit için getirilmiş bir sıladır[2] ya da "Ağacı silkeleme işini bu dalla yap!" anlamındadır. [Fî'nin zait olarak kullanıldığı] şu ifadede de benzer bir kullanım vardır:

Keskin kılıcım, baldırlarını kanatır hayvanın

[296] Dediklerine göre loğusa kadınlara hurma yedirmek ve yeni doğan çocuğun damağına hurma sürmek o zamandan beri âdet olmuştur. Bu hurmanın *acve* hurması olduğu da söylenmiştir. "Loğusa kadın için hurmadan, hasta için de baldan iyisi yoktur." denilmiştir. "Eğer çocuğun doğumu zor oluyorsa, o zaman kadın için taze hurmadan daha iyisi yoktur." da denilmiştir. Talha b. Süleyman'ın (جَنِيًّا kelimesini) 'devamındaki harfin harekesine uydurma' kuralı gereği, Cim'in kesresi ile *ciniyy^en^* şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Anlam şöyledir: Sana ayağının altından akan dere ve taze meyvede iki fayda birlikte sağlanmıştır: Birincisi, yeme - içme, ikincisi ise mucize oldukları için gönlünün teselli bulmasıdır. "Ye - iç, gözün aydın olsun!" ifadesinin mânası da budur. Yani, gönlünü ferah tut, kederlenme, seni hüzne gark eden şeyleri bırak.

[297] وقِرِّي kelimesi Necd lehçesine göre kesre ile *ve kırrî* de okunmuştur. İbnü'r-Rûmî, Ebû Amr'dan [v. 154/771] Hemze ile *fe-immâ terainne* okuyuşunu nakletmiştir ki bu, Hemze ile lîn harflerinin birbirine dönüşme konusundaki yakınlıkları sebebiyle, *lebbe'tü bi'l-hacci* (Hacda telbiye getirdim.) ve *halle'tü's-sevîka* (Buğday ezmesini tatlıyla karıştırdım.) şeklinde telaffuz eden kimselerin lehçesidir.

[298] "Oruç" yani sessizlik orucu. Nitekim İbn Mes'ûd mushafında bu ifade *samt^en^* (sessizlik orucu) şeklindedir. Enes b. Mâlik'ten de benzer bir okuyuş nakledilmiştir. *Samt^en^* kelimesinin "oruç" anlamına geldiği, ancak İsrail oğullarının oruç tutarlarken konuşmadıkları da söylenmiştir. Peygamber (s.a.) ise konuşmama orucunu yasaklamıştır [*Ebû Dâvûd,* "Vesâyâ", 9. Benzer lafızlarla],

---

1 رُطَبًا (taze hurma) kelimesi, "döksün / düşürsün" mealindeki kıraatlerde mef'ûl, "dökülsün / düşsün" mealindeki kıraatlerde dökülen hurma zaten ifade edildiği için, "taptaze olarak" şeklinde onun temyizi olmaktadır. / ed.

2 "Kendi ellerinizle kendinizi helâke götürmeyin" mealindeki ifade, nasıl "ellerinizi yani kendi canınızı tehlikeye atmayın" demekse, burada da Bâ, mânayı pekiştirmek için gelmiş zait bir harftir. Ve ayet, "hurma dalıyla ağaçtan hurma silkele" demek değil, yoksa "hurma ağacını silkele" anlamındadır (ilk görüş). / ed.

[٢٩٥] و{رطبًا} تمييز أو مفعول على حسب القراءة. وعن المبرد: جواز انتصابه ب {هزّي} وليس بذاك. والباء في {بِجِذْعِ النَّخْلَةِ} صلة للتأكيد، كقوله تعالى {وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التهلكة} [البقرة: ١٩٥] أو على معنى: افعلي الهزّ به، كقوله:

٥ يَجْرَحُ فِي عَرَاقِيبِهَا نَصْلي

[٢٩٦] قالوا: التمر للنفساء عادة من ذلك الوقت، وكذلك التحنيك، وقالوا: كان من العجوة. وقيل: ما للنفساء خير من الرطب، ولا للمريض خير من العسل، وقيل: إذا عسر ولادها لم يكن لها خير من الرطب. عن طلحة بن سليمان {جَنِيًّا} بكسر الجيم للإتباع، أي جمعنا لك في السريّ والرطب فائدتين، ١٠ إحداهما: الأكل والشرب، والثانية سلوة الصدر؛ لكونهما معجزتين. وهو معنى قوله {فَكُلِى واشربى وَقَرّى عَيْنًا} أي وطيبي نفسًا ولا تغتمي وارفضي عنك ما أحزنك وأَهَمَّكِ.

[٢٩٧] وقرئ «وقِرّي» بالكسر لغة نجد. {فَإِمَّا تَرَيِنَّ} بالهمز ابن الرومي عن أبي عمرو. وهذا من لغة من يقول: لبأت بالحج، وحلأت السويق، وذلك لتآخٍ بين الهمزة ١٥ وحرف اللين في الإبدال.

[٢٩٨] {صَوْمًا} صمتًا. وفي مصحف عبد الله: صمتًا. وعن أنس بن مالك مثله. وقيل: صيامًا، إلا أنهم كانوا لا يتكلمون في صيامهم، وقد نهى رسول الله ﷺ عن صومِ الصمت،

çünkü bu oruç onun ümmetinde neshedilmiştir. Allah Teâlâ Hazret-i Meryem'e, kendisini suçlayan kimselerle konuşmaya girişmemesi için, sessizlik orucu tutmasını emretmiştir. Bunun iki mânası vardır. İlkine göre İsa *Aleyhisselâm* onu temize çıkarma konusunda yeterli konuşmayı yapacak, onun konuşmasına gerek bırakmayacaktır. İkincisine göre ise sebep, beyinsiz kimselerle tartışmaya girmenin hoş olmamasıdır. Burada, beyinsiz kimseler karşısında susmanın vacip olduğuna delil vardır. İnsanların en zelil olanı, kendisi ile aynı seviyeye düşmüş bir rakip bulamayan beyinsiz kişidir. Söylendiğine göre Hazret-i Meryem onlara, sessizlik orucu tuttuğunu işaretle bildirmiştir. Ona bunu bildirmek için konuşma izni verildiği de söylenmiştir.

[299] "Hiçbir insanla…" Yani insanlarla konuşmayacağım, ama meleklerle konuşurum.

27. Derken, onu alıp kavmine getirdi. Dediler ki: "Meryem! Sen gerçekten utanılacak bir şey yapmışsın!"

28. "Ey Hârûn'un kız kardeşi! Senin baban kötü biri değildi, annen de azgın değildi?!"

[300] "Utanılacak bir şey" ifadesinki *feriyy* kelimesi *feryu'l-cild* (deriyi kesmek) anlamındaki fiilden türemiş olup şaşılacak iş anlamındadır. "Ey Hârûn'un kız kardeşi!" Hazret-i Meryem'in baba-bir kardeşiydi, İsrail oğullarının en gözde kimselerinden biri idi. Bu Hârûn isminin, Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın kardeşi olan Hârûn *Aleyhisselâm*'a işaret ettiği de söylenmiştir. Peygamber (s.a.)'in, "Onlar bu ifade ile Hârûn Peygamber'i kastediyorlardı." dediği nakledilmiştir. Hazret-i Meryem Hârûn Peygamber'in soyundan gelmekte olup, aralarında bin seneden fazla zaman vardır. Süddî'den [v. 127/745] "Hazret-i Meryem Hârûn Peygamber'in evlatlarındandır." görüşü nakledilmiştir. "Ey Hârûn'un kız kardeşi!" denilmesi, "Sen ey Hemedanlı!" anlamında *yâ ehā hemedân* demek gibidir.Hârûn'un, Hazret-i Meryem zamanında yaşayan salih veya kötü bir kişi olduğu, bu yüzden Hazret-i Meryem'i ona benzettikleri de söylenmiştir. Yani "Bizim gözümüzde onun gibi salih bir insan idin." demek istemişler ya da böyle diyerek onu kınamak istemişlerdir. Anlatıldığına göre salih olan Hârûn'un cenazesine bu zatın adının bereketinden yararlanmak için her birine *Hârûn* ismi verilmiş olan kırk bin kişi katılmıştı. İşte bu Hârûn'u kastederek "Biz seni ona benzetirdik." demişlerdir. Amr b. Lece' et-Teymî *mâ kâne ebâki'mru'u sev'in* (O kötü adam senin baban değildi.) şeklinde okumuştur.

لأنه نسخ في أمته، أمرها الله بأن تنذر الصوم لئلا تشرع مع البشر المتهمين لها في الكلام لمعنيين؛ أحدهما أن عيسى صلوات الله عليه يكفيها الكلام بما يبرئ به ساحتها. والثاني: كراهة مجادلة السفهاء ومناقلتهم. وفيه أن السكوت عن السفيه واجب. ومن أذل الناس سفيه لم يجد مسافهًا. قيل: أخبرتهم بأنها نذرت الصوم بالإشارة. وقيل: سوغ لها ذلك بالنطق. ٥

[٢٩٩] {إِنسِيًّا} أي أكلم الملائكة دون الإنس.

٢٧-﴿فَأَتَتْ بِهِ قَوْمَهَا تَحْمِلُهُ قَالُوا يَا مَرْيَمُ لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا فَرِيًّا﴾

٢٨-﴿يَا أُخْتَ هَارُونَ مَا كَانَ أَبُوكِ امْرَأَ سَوْءٍ وَمَا كَانَتْ أُمُّكِ بَغِيًّا﴾

[٣٠٠] الفريّ: البديع، وهو من فري الجلد. {يَا أُخْتَ هَارُونَ} كان أخاها من أبيها من أمثل بني إسرائيل. وقيل: هو أخو موسى صلوات الله عليهما. ١٠ وعن النبي ﷺ: " إنّما عنوا هارونَ النبي " وكانت من أعقابه في طبقة الإخوة، بينها وبينه ألف سنة وأكثر. وعن السدي: كانت من أولاده. وإنما قيل: يا أخت هارون، كما يقال: يا أخا همدان، أي يا واحدًا منهم. وقيل: رجل صالح أو طالح في زمانها، شبهوها به، أي كنت عندنا مثله في الصلاح، أو شتموها به، ولم ترد إخوة النسب. ذكر أن هارون الصالح تبع جنازته أربعون ألفًا كلهم ١٥ يسمى هارون تبركا به وباسمه، فقالوا: كنا نشبهك بهارون هذا، وقرأ عمر بن لجأ التيمي «ما كان أباك امرُؤُ سوء».

[301] Söylendiğine göre marangoz Yusuf Hazret-i Meryem ve oğlunu bir mağaraya götürmüş, orada kırk gün kalmışlar. Hazret-i Meryem lohusalık dönemini bitirince çocuğunu taşıyarak gelmiş. Yolda İsa *Aleyhisselâm* konuşmuş ve "Ah benim anacığım! Müjdeler olsun sana! Ben Allah'ın kuluyum, Mesih'im." demiş. Onu kavmine getirdiğinde, ailesi çok salih insanlar olduğu için, kavmi ağlamaya başlamış ve böyle söylemişlerdir. Onu recm etmeye kalktıkları, fakat İsa *Aleyhisselâm* konuşunca onu rahat bıraktıkları da söylenmiştir.

29. Bunun üzerine, ona işaret etti. "Beşikteki bir sabî ile nasıl konuşalım?!" dediler.

[302] "Ona işaret etti" yani konuşursanız size cevap verecek olan odur demek istedi. Söylendiğine göre İsa *Aleyhisselâm*'ın konuşmasını isteyen kişi, Zekeriya *Aleyhisselâm* imiş. Süddî'den [v. 127/745] nakledildiğine göre Hazret-i Meryem İsa'ya işaret ettiği zaman kendisine kızmışlar ve "Bizimle böyle alay etmesi, zina etmesinden daha çok ağırımıza gitti!" demişler. Rivayete göre o esnada İsa *Aleyhisselâm* süt emiyormuş, bu sözleri işitince emmeyi bırakıp onlara dönmüş, sol tarafına yaslanmış ve işaret parmağı ile işaret ederek konuşmuş. Söylendiğine göre İsa *Aleyhisselâm,* onlarla konuştuktan sonra çocukların normal olarak konuştuğu yaşa gelinceye kadar bir daha konuşmamıştır.

[303] كَانَ cümlenin içeriğinin geçmiş zamanda söz konusu olduğunu, fakat bu geçmiş zamanın yakınlığının veya uzaklığının müphem olduğunu ifade etmek için kullanılır. Ancak burada özellikle yakın geçmiş zaman anlamında kullanılmıştır, zira sözün akışı buna delâlet etmektedir. Çünkü bu sözü, şaşkınlık ifade etmek üzere söylemişlerdir. Bir diğer yorum da şudur: نُكَلِّمُ (konuşalım) ifadesi, geçmiş zamanın aktarımıdır, yani geçmiş dönemde, insanların beşikteki bir çocukla konuşması İsa'dan evvel alışıldık bir şey olmuş mudur ki biz de bu çocukla konuşalım?!

30. (İsa Mesih) dedi ki: "Şüphesiz ben Allah'ın kuluyum. Bana kitap verdi ve beni peygamber yaptı."

31. "Nerede olursam olayım beni mübarek kıldı ve yaşadığım müddetçe (namazlı niyazlı) gerçek bir dindar olmamı ve benliğimi arındırmak için vermemi emretti."

32. "Anneme iyi davranan (bir evlât kıldı), bedbaht bir zorba kılmadı."

33. "Selâm olsun bana; doğduğum günde, öleceğim günde ve diriltileceğim günde!"

[٣٠١] وقيل: احتمل يوسف النجار مريم وابنها إلى غار، فلبثوا فيه أربعين يومًا حتى تعلت من نفاسها، ثم جاءت تحمله فكلمها عيسى في الطريق فقال: يا أماه، أبشري فإني عبد الله ومسيحه، فلما دخلت به على قومها وهم أهل بيت صالحون تباكوا وقالوا ذلك. وقيل: هموا برجمها حتى تكلم عيسى عليه ٥ السلام، فتركوها.

٢٩-﴿فَأَشَارَتْ إِلَيْهِ قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا﴾

[٣٠٢] {فَأَشَارَتْ إِلَيْهِ} أي هو الذي يجيبكم إذا ناطقتموه. وقيل: كان المستنطق لعيسى زكريا عليه السلام. وعن السدي: لما أَشارت إليه غضبوا وقالوا: لسخريتها بنا أشدّ علينا من زناها. وروي أنه كان يرضع، فلما سمع ذلك ترك الرضاع وأقبل عليهم ١٠ بوجهه، واتكأ على يساره وأشار بسبابته. وقيل: كلمهم بذلك، ثم لم يتكلم حتى بلغ مبلغًا يتكلم فيه الصبيان.

[٣٠٣] {كَانَ} لإيقاع مضمون الجملة في زمان ماض مبهم يصلح لقريبه وبعيده، وهو ههنا لقريبه خاصة، والدال عليه مبنى الكلام، وأنه مسوق للتعجب. ووجه آخر: أن يكون {نُكَلِّمُ} حكاية حال ماضية، أي كيف عهد قبل عيسى أن يكلم الناس صبيًّا ١٥ في المهد فيما سلف من الزمان حتى نكلم هذا.

٣٠-﴿قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ آتَانِيَ الْكِتَابَ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا﴾

٣١-﴿وَجَعَلَنِي مُبَارَكًا أَيْنَ مَا كُنْتُ وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا﴾

٣٢-﴿وَبَرًّا بِوَالِدَتِي وَلَمْ يَجْعَلْنِي جَبَّارًا شَقِيًّا﴾

٣٣-﴿وَالسَّلَامُ عَلَيَّ يَوْمَ وُلِدْتُ وَيَوْمَ أَمُوتُ وَيَوْمَ أُبْعَثُ حَيًّا﴾

[304] Allah Teâlâ Hıristiyanların sözlerine reddiye babında ona önce, "Allah'ın kulu" olduğunu söyletmiştir. "Kitap"tan maksat İncil'dir. İsa *Aleyhisselâm*'ın o yaşta peygamber olup olmadığı konusunda ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre peygamberlik ona çocukluk döneminde verilmiş, Allah o dönemde onun aklını kemale erdirmiş ve çocuk iken onu peygamber olarak görevlendirmiştir. Âyetin zahirinden anlaşılan budur. Bir diğer görüşe göre mânası, "Bu Allah Teâlâ'nın takdirinde böyledir." şeklindedir. Ya da gelecekte kesin olarak gerçekleşecek olan şey, sanki olup bitmiş gibi ifade edilmiştir.

[305] "Nerede olursam olayım beni mübarek kıldı." Peygamber (s.a.)'in "Nerede olursam olayım beni faydalı kıldı." şeklinde tefsir ettiği nakledilmiştir. Bir görüşe göre bu ifade "Hayrı öğreten bir muallim kıldı." anlamındadır.

[306] Ebû Nehîk'ten *ve birr^an^* şeklinde bir okuyuş nakledilmiştir. İyilik konusunda çok ileri bir noktada olduğu için kendisini bizzat "iyilik" olarak ifade etmiştir ya da bu ifadeyi "Bana tavsiye etti, beni mükellef kıldı" anlamında bir fiil ile nasbetmiştir. Çünkü "Bana namazı tavsiye etti." ifadesi ile "Beni namazla mükellef kıldı." ifadesi aynıdır.

[307] "Selâm olsun bana" denildiğine göre burada *selâm*ın başına Lâm-ı tarif getirilmesinin sebebi, öncesinde *selâm* ifadesinin zikredilmiş olması, dolayısıyla biliniyor olmasıdır. Nitekim *câenâ racül^ün^ fe-kâne min fi'li'r-raculi kezâ* (Bize bir adam geldi, adamın davranışlarından biri şu idi.) dersin [yani ikinci kullanımda *racul* ma'rifeleşir]. Buna göre mâna, "Üç yerde Yahya'ya iletilmiş olan o selâm, bana da olsun!" şeklindedir. Şurası doğrudur ki *selâm*ın ma'rife oluşu, Meryem *Aleyhesselâm*'ı itham eden ve her ikisine de düşman olan Yahudilere yönelik bir lânete gönderme yapmaktadır. Şöyle ki, buradaki Lâm-ı tarif cins mânası ifade eder, dolayısıyla İsa *Aleyhisselâm* "Selâm denen şey cins olarak bana mahsustur." demiş olunca "Bunun zıttı ise sizedir." anlamını gönderme olarak ifade etmiş olmaktadır. Bunun benzeri "Selâm olsun doğru yolu izleyenlere!" [TâHâ 20/47] ifadesinde söz konusudur ki burada, "Azap ise yalanlayan ve yüz çevirenedir." mânası vardır. Âyetin bağlamı, birbirini yadırgama ve inatlaşma durumudur, dolayısıyla burada böyle bir göndermenin yapılmasının beklenebileceği bir durum vardır.

34. İşte Meryemoğlu İsa!.. Hakkında şüpheye düştükleri gerçek söze göre...

[٣٠٤] أنطقه الله أوّلًا بأنه عبد الله ردًا لقول النصارى و{الْكِتَابَ} هو الإنجيل. واختلفوا في نبوّته، فقيل: أعطيها في طفوليته: أكمل الله عقله، واستنبأه طفلًا نظرًا في ظاهر الآية. وقيل: معناه إنّ ذلك سبق في قضائه. أو جعل الآتي لا محالة كأنه قد وجد.

٥ [٣٠٥] {وَجَعَلَنِي مُبَارَكًا أَيْنَ مَا كُنتُ} عن رسول الله ﷺ: « نفَّاعًا حيثُ كنتُ » وقيل: معلمًا للخير.

[٣٠٦] وقرئ «وَبِرًّا»، عن أبي نهيك، جعل ذاته برا لفرط بره. أو نصبه بفعل في معنى أوصاني وهو كلفني؛ لأن أوصاني بالصلاة وكلفنيها واحد.

[٣٠٧] {وَالسَّلامُ عَلَيَّ} قيل: أدخل لام التعريف لتعرفه بالذكر قبله، ١٠ كقولك: جاءنا رجل، فكان من فعل الرجل كذا، والمعنى: ذلك السلام الموجه إلى يحيى في المواطن الثلاثة موجه إليّ. والصحيح أن يكون هذا التعريف تعريضًا باللعنة على متهمي مريم عليها السلام، وأعدائهما من اليهود. وتحقيقه أن اللام للجنس، فإذا قال: وجنس السلام عليّ خاصة فقد عرض بأن ضدّه عليكم. ونظيره قوله تعالى {وَالسَّلَامُ عَلَى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَى} [طه: ٤٧] يعني أنّ ١٥ العذاب على من كذب وتولى، وكان المقام مقام مناكرة وعناد، فهو مئنة لنحو هذا من التعريض.

٣٤-﴿ذَلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ﴾

[308] Âsım [v. 127/745] ve İbn Âmir [v. 118/736] nasp ile قَوْلَ الْحَقِّ şeklinde okumuşlardır. İbn Mes'ûd'un *kālü'l-hakk*[i] ve *kālüllāh*[i] şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî'den de Kāf'ın zammesi ile *kūlü'l-hakk*[i] şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Aynı durum En'âm sûresindeki قَوْلُه الْحَقُّ [En'âm 6/73] ifadesi için de söz konusudur. *Kavl, kāl* ve *kūl* kelimeleri tıpkı *rehb, reheb* ve *ruhb* gibi aynı mânadadır. Bu ifadenin merfû' olması ise, haberin ardından gelen ikinci bir haber olmasından veya bedel olmasından ya da hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olmasından kaynaklanmaktadır. Mansūb olması ise bu ifade "Allah'ın kelimesi" anlamında tefsir edildiğinde, övgü fiili olmasından, "sabit ve doğru söz" anlamında tefsir edildiğinde ise cümlenin anlamını tekit eden mastar olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim *huve 'abdullâhi hakk*[an] *vel-hakk*[a] *le'l-bâtıl* (O gerçekten Allah'ın kuludur, yalan değil, gerçekten öyledir.) dersin. İsa *Aleyhisselâm*'a *kelimetu'llāh* (Allah'ın kelimesi) ve *kavlü'l-hakk* (Hakk'ın sözü) denilmiş olmasının sebebi, onun arada bir baba vasıtası olmaksızın sadece Allah'ın "ol" kelimesi ile doğmuş olmasıdır ki bu isimlendirmede sonucun sebep ile isimlendirilmesi söz konusudur; tıpkı yeşil bitki örtüsünün [gökyüzünden yağan yağmur ile yeşerdiği için] "gökyüzü" olarak, [bitkisel ve hayvanî] yağın çise olarak isimlendirilmesinde olduğu gibi. Yine, *kavlü'l-hakk* ifadesi ile İsa *Aleyhisselâm* kastediliyorsa, o zaman *hakk* kelimesi Allah Teâlâ'nın ismi de olabilir, sebat ve doğruluk anlamında da olabilir. Nitekim devamında gelen الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ (Hakkında şüpheye düştükleri) ifadesi bunu desteklemektedir, yani onun durumu *hak*tır, kesindir, ama onlar bu konuda şüphe içindedirler. يَمْتَرُونَ "şüphe ediyorlar" anlamında olup *el-miryetü,* şek/şüphe demektir. Ya da *yetemâravne* (tartışıyorlar) anlamındadır. Zira Yahudiler onun için "sihirbaz, yalancı" demişler, Hıristiyanlar ise "Allah'ın oğlu, üçün üçüncüsü" demişlerdir. Hazret-i Ali *Radıyallāhu Anh,* hitap ifadesi olarak *temterûne* şeklinde okumuştur. Übeyy b. Ka'b'dan da *kavle'l-hakki'l-llezî kâne'n-nâsü fi-hi yemterûn* (İnsanların hakkında şüphelendikleri hak söz) şeklinde nakledilmiştir.

35. Çocuk edinmek Allah için olacak şey değildir. Hâşa! O, bir işe hükmettiği zaman, ona sadece "Ol!" der, anında olmaya başlar.

[309] Allah Teâlâ, çocuk sahibi olduğuna dair iddiaları reddederek, böyle bir şeyin aklen tasavvur edilemeyeceğini, imkânsız olduğunu, ilâhî zatın kendisinden bir evlâdın meydana geldiği zatlar gibi olmasının düşünülemeyeceğini ifade ederek Hıristiyanları yalanlamış ve onları susturmuş, daha sonra da hangi cinsten olursa olsun istediği her şeyi bir "ol" sözü ile vücuda getiren zatın, evlat doğuran canlılara benzer olmaktan münezzeh olduğunu ifade etmek suretiyle, Hıristiyanların iddia ettiği şeyin imkânsız olduğunu beyan etmiştir.

[٣٠٨] قرأ عاصم وابن عامر {قَوْلَ الْحَقِّ} بالنصب. وعن ابن مسعود «قالُ الحق»، و«قال الله». وعن الحسن: «قُولُ الحق»، بضم القاف، وكذلك في الأنعام {قَوْلُهُ الحقُّ} [الأنعام: ٧٣] والقَول والقال والقُول بمعنى واحد، كالرَّهْبِ والرَّهَبِ والرُّهْبِ. وارتفاعه على أنه خبر بعد خبر، أو بدل، أو خبر مبتدأ محذوف. وأما انتصابه فعلى المدح إن فسر بكلمة الله، وعلى أنه مصدر مؤكد لمضمون الجملة إن أريد قول الثبات والصدق، كقولك: هو عبد الله حقًا، والحقَّ لا الباطل، وإنما قيل لعيسى «كلمة الله» و«قول الحق» لأنه لم يولد إلا بكلمة الله وحدها، وهي قوله «كن» من غير واسطة أب، تسمية للمسبب باسم السبب، كما سمي العشب بالسماء، والشحم بالندا. ويحتمل إذا أريد بقول الحق [عيسى، أن يكون الحق] اسم الله عز وجل، وأن يكون بمعنى الثبات والصدق، ويعضده قوله {الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ}، أي أمره حق يقين وهم فيه شاكون. {يَمْتَرُونَ} يشكون، والمرية: الشك. أو يتمارون: يتلاحون؛ قالت اليهود: ساحر كذاب، وقالت النصارى: ابن الله وثالث ثلاثة. وقرأ علي بن أبي طالب رضي الله عنه: «تمترون»، على الخطاب. وعن أبيّ بن كعب: «قول الحق الذي كان الناس فيه يمترون».

٣٥-﴿مَا كَانَ لِلَّهِ أَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ سُبْحَانَهُ إِذَا قَضَى أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾

[٣٠٩] كذب النصارى وبكتهم بالدلالة على انتفاء الولد عنه، وأنه مما لا يتأتى ولا يتصور في العقول وليس بمقدور عليه، إذ من المحال غير المستقيم أن تكون ذاته كذات من ينشأ منه الولد، ثم بيّن إحالة ذلك بأن من إذا أراد شيئًا من الأجناس كلها أوجده ب (كن)، كان منزها من شبه الحيوان الوالد.

[310] *Kavl* (söylemek) ifadesi mecaz olup, "O'nun bir şeyi irade etmesinin ardından o şey derhal ve hiç beklemeksizin, kaçınılmaz olarak var olur." anlamındadır. Burada bu durum, emrine mutlak olarak itaat edilen bir âmirin, emirlere bağlı kalan bir memura yöneltilmiş olan emrine benzetilmiştir.

36. (Hâsılı İsa:) "Şüphesiz, benim Rabbim de sizin Rabbiniz de Allah'tır. O halde, yalnızca O'na kulluk edin, dosdoğru yol budur." (demiştir.)

[311] Medine kıraat imamları ve Ebû Amr [v. 154/771] *inne*yi fetha ile (*enne*) okumuşlardır ki anlam, "Allah benim ve sizin rabbiniz olduğu için ona kulluk edin." şeklindedir. Tıpkı وَأَنَّ المساجد لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ الله أَحَدًا ("Ayrıca, mescitler Allah'a aittir. Öyleyse, Allah'la beraber hiç kimseye dua etmeyin." [Cin 72/18]) ifadesi gibidir. Dörtlü[1] ve Ebû 'Ubeyd [v. 224/828] ise cümle başı olduğu için kesre ile (*inne*) okumuşlardır. Übeyy b. Ka'b mushafında Vav'sız *inne'llâhe* ve *bi-enne'llâhe* şeklinde yer alır ki *bi-enne'llâhe* kıraatinde anlam, "İşte bu sebeple ona kulluk edin." şeklindedir.

37. Ama hizipler kendi aralarında anlaşmazlığa düşmüşlerdir... O muazzam günü bütün dehşetiyle gördüklerinde vay hâline nankörce inkâr edenlerin!

[312] "Hizipler" yani Yahudi ve Hıristiyanlar. Bu görüş Kelbî'den [v. 146/763] nakledilmiştir. Sadece Hıristiyanların kastedildiği de söylenmiştir, zira onlar Nastûrîler, Ya'kûbîler ve Melkânîler olarak üç hizbe bölünmüşlerdi. Hasan-ı Basrî'den nakledildiğine göre bunlar, İsa kıssası kendilerine anlatıldığında bu konuda ihtilâfa düşerek insanlar arasında peygamberlere karşı hizipleşen kimselerdir.

[313] "O muazzam günü bütün dehşetiyle gördüklerinde" Yani;

- Kıyamet günü hesap ve cezanın dehşetini gördüklerinde
- Şahitlerin bulunduğu yerde ki durdurulup hesaba çekilecekleri yerdir
- Şahitlerin şahitlik vakti geldiğinde
- Bizzat gün, aleyhlerine şahitlik ettiğinde ve melekler, peygamberler ve kendi dilleri, el ve ayakları kâfirliklerine ve kötü amellerine şahitlik ettiğinde
- Şahitlik yerinde veya şahitlik vaktinde.

Bu ifadenin, İsa *Aleyhisselâm* ve annesi hakkında söyledikleri (yakşıksız sözler) ve ettikleri (yalan) şahitlik anlamında olduğu da söylenmiştir.

1 Âsım [v. 127/745], A'meş [v. 148/765], Hamza [v. 156/773] ve Kisâî [v. 189/805].

[٣١٠] والقول ههنا مجاز، ومعناه: أنّ إرادته للشيء يتبعها كونه لا محالة من غير توقف، فشبه ذلك بأمر الآمر المطاع إذا ورد على المأمور الممتثل.

٣٦-﴿وَإِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ﴾

[٣١١] قرأ المدنيون وأبو عمرو بفتح إن ومعناه: ولأنه ربي وربكم فاعبدوه، كقوله {وَأَنَّ المساجد لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ الله أَحَدًا} [الجن: ١٨] والإستار وأبو عبيد بالكسر على الابتداء. وفي حرف أبيّ «إن الله»، بالكسر بغير واو، و«بأن الله»، أي بسبب ذلك فاعبدوه.

٣٧-﴿فَاخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ مَشْهَدِ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾

[٣١٢] {الأَحْزَابُ} اليهود والنصارى عن الكلبي. وقيل النصارى لتحزبهم ثلاث فرق: نسطورية ويعقوبية وملكانية. وعن الحسن: الذين تحزبوا على الأنبياء لما قص عليهم قصة عيسى اختلفوا فيه من بين الناس.

[٣١٣] {مِنْ مَشْهِدِ يَوْمٍ عَظِيمٍ} أي

-من شهودهم هول الحساب والجزاء في يوم القيامة،

- أو من مكان الشهود فيه، وهو الموقف،

-أو من وقت الشهود،

- أو من شهادة ذلك اليوم عليهم، وأن تشهد عليهم الملائكة والأنبياء وألسنتهم وأيديهم وأرجلهم بالكفر وسوء الأعمال.

- أو من مكان الشهادة أو وقتها.

وقيل: هو ما قالوه وشهدوا به في عيسى وأمه.

38. Bize geldikleri gün ne enteresan işitecekler, ne enteresan görecekler! Ama bugün apaçık bir sapma içindeler zalimler!

39. Bunları o 'için için yanma günü'ne karşı uyar; hani, gaflet içinde iman etmezlerken iş(leri) bitirilmiş olacak ya...

40. (O gün) bütün yeryüzüne ve üzerindeki kişilere Biz mirasçı olacağız; Bize döndürülecekler.

[314] [أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ ifadeleri, "Ne enteresan işitecekler, ne enteresan görecekler" anlamında olmakla birlikte] Allah Teâlâ hayret etmekle nitelendirilmez. Maksat, dünyada sağır ve kör kesilmişken o gün çok iyi işitecek ve çok iyi görecek olmalarının hayretâmiz olduğunu ifade etmektir. O gün hiç hoşlarına gitmeyecek, kalplerini sıkıştıracak şeyler işitip görecek oldukları belirtilerek tehdit edildikleri de söylenmiştir.

[315] "Onlar" yerine "zalimler" buyrulması, bunların *zulm*ünden[1] daha ağır bir zulüm olmadığını ifade etmektedir. Zira kendilerine fayda sağlayacağı sırada kulak verme ve bakıp inceleme konusunda gaflete düşmüşlerdir. "Apaçık sapma"dan maksat, dinleme ve bakma konusundaki gaflettir. "İş bitirilmiş olacak" yani hesap bitecek, cennetlikler cennete, cehennemlikler cehenneme sevk edilecekler. Bu, yani "işin bitirilmesi" Peygamber (s.a.)'e sorulduğunda, "Ölüm *koç*u iki grubun (cennetlik ve cehennemliklerin) gözleri önünde boğazlandığında[2]" [*Tirmizî*, "Tefsir", 20] buyurduğu nakledilmiştir.

[316] إِذْ (hani) ifadesi يَوْمَ الْحَسْرَةِ (için için yanma günü) ifadesinden bedeldir ya da *hasret* ifadesi ile mansūbdur. "Gaflet içinde" ifadesi de "apaçık bir sapma" ifadesi ile ilişkilidir. Bu görüş Hasan-ı Basrî'den nakledilmiştir. "Onları uyar" ifadesi ara cümledir. Ya da "gaflet içinde" ifadesi "onları uyar" ifadesi ile ilişkilidir ve anlam, "Onları bu hal üzere iken, gaflet içinde iman etmezlerken uyar." şeklindedir. ["(O gün) bütün yeryüzüne ve üzerindeki kişilere Biz mirasçı olacağız." ifadesi,] onları öldürüp beldelerini harap etmesi ve onların bedenlerinin yok edilip yeryüzünün de sonunun getirilmesi anlamına geliyor olabilir.

41. Kitapta İbrahim'i de an. Şüphesiz o, özü-sözü doğru bir peygamberdi.

42. Hani, babasına demişti ki: "Babacığım! İşitmeyen, görmeyen ve sana hiçbir faydası olmayan şeylere niçin tapıyorsun?!"

1 *Zulüm* kelimesi Türkçede adaletin zıttı olan hukukî haksızlıklar için kullanılmakta ise de Kur'ân dilinde, *hikmet*in zıttı olarak "yapılması gerekenin tersini yapmak, yerli yerinde davranmamak" anlamında kullanılmaktadır. / ed.

2 "Ölümün boğazlanması" ölmenin ölmesinden, yani bir daha ölmek diye bir şeyin olmamasından, bir nevi ebediyetten kinayedir. / ed.

٣٨-﴿أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ يَوْمَ يَأْتُونَنَا لَكِنِ الظَّالِمُونَ الْيَوْمَ فِي ضَلالٍ مُبِينٍ﴾

٣٩-﴿وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ إِذْ قُضِيَ الأَمْرُ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ وَهُمْ لا يُؤْمِنُونَ﴾

٤٠-﴿إِنَّا نَحْنُ نَرِثُ الْأَرْضَ وَمَنْ عَلَيْها وَإِلَيْنا يُرْجَعُونَ﴾

٥ [٣١٤] لا يوصف الله تعالى بالتعجب وإنما المراد أن إسماعهم وإبصارهم يومئذ جدير بأن يتعجب منهما بعد ما كانوا صما وعميًا في الدنيا. وقيل: معناه التهديد بما سيسمعون ويبصرون مما يسوءهم ويصدع قلوبهم.

[٣١٥] أوقع الظاهر أعني الظالمين موقع الضمير: إشعارًا بأن لا ظلم أشد من ظلمهم، حيث أغفلوا الاستماع والنظر حين يجدي عليهم ويسعدهم. والمراد ١٠ بالضلال المبين: إغفال النظر والاستماع. {قُضِيَ الأَمْرُ} فرغ من الحساب وتصادر الفريقان إلى الجنة والنار. وعن النبيّ ﷺ أنه سُئلَ عنه - أي عن قضاءِ الأمرِ- فقال: «حين يُذبحُ الكبشُ والفريقان ينظران».

[٣١٦] وإذ بدل من {يَوْمَ الْحَسْرَةِ}. أو منصوب بالحسرة. {وَهُمْ فِى غَفْلَةٍ} متعلق بقوله {فِي ضَلالٍ مُبِينٍ}، عن الحسن، {وَأَنْذِرْهُمْ} اعتراض. أو هو متعلق ١٥ بـ{أَنْذِرْهُمْ}، أي وأنذرهم على هذه الحال غافلين غير مؤمنين. يحتمل أنه يميتهم ويخرب ديارهم، وأنه يفني أجسادهم ويفني الأرض ويذهب بها.

٤١-﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا﴾

٤٢-﴿إِذْ قَالَ لأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لا يَسْمَعُ وَلا يُبْصِرُ وَلا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا﴾

43. "Babacığım! Doğrusu bana, sana gelmeyen bir ilim gelmiş bulunuyor. Öyleyse bana uy da seni düzgün bir yola ileteyim."

44. "Babacığım! Şeytana tapma! Şeytan gerçekten Rahman'a başkaldıran bir varlıktır."

45. "Babacığım! Rahman'ın katından başına bir azap gelmesinden ve bu yüzden şeytana velî olmandan endişe ediyorum."

[317] *es-Sıddîk* (özü sözü doğru) kelimesi tıpkı *ed-dıhhîk* ve *en-nıttîk* gibi mübalağa sıygalarındandır. Maksat onun çok doğru olduğu, Allah'ın kitapları, elçileri ve gayba dair haberlerini kesin olarak tasdik etmiş olduğudur. Ancak bu tasdik sanki daha çok ilâhî kitaplara ve peygamberlere yönelik olup "Bütün peygamberleri ve kitaplarını tasdik ederdi, kendisi de bir peygamber idi." anlamındadır. Bu yönüyle de "Hayır!.. O, gerçeği getirmiştir ve peygamberleri tasdik etmektedir." [Sâffât 37/37] ifadesi gibidir. Yahut, "O doğrulukta çok ileri bir noktadadır, zira nübüvvet görevinin temeli doğruluktur, zaten ayet ve mucizeleri konusunda Allah'ı tasdik eden kişinin de böyle olması gerekir." manasındadır. Bu cümle [إِنَّهُ كانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا], bedel ile bedel yapılan (yani İbrâhîm ile "hani…") arasında bir ara cümle olarak yer almıştır. Tıpkı "Zeyd'i gördüm, senin kardeşin ne güzel adamdır." ifadesi gibidir. Ayrıca *iz* (hani) ifadesinin *kâne* (idi) fiili ile ya da "özü sözü doğru bir peygamber" ifadesi ile ilişkili olması yani, "O, babasına bu şekilde hitap ettiği sırada, özü sözü doğru kimselerin ve peygamberlerin hasletlerini kendisinde toplayan biri idi." anlamında olması da mümkündür. Peygamber (s.a.)'in Hazret-i İbrahim ve kıssasını kitapta anmasından maksat, bunu insanlara okuyup iletmesidir; anlam "Onlara İbrahim'in haberini de oku." [Şu'arâ 26/69] ifadesindeki gibidir. Yoksa bu ifadelere kitabında yer veren ve hatırlatan, Allah Teâlâ'nın kendisidir.

[318] يا أَبَتِ (Babacığım) ifadesindeki Tâ, izafet Yâ'sını telafi etmek için gelmiştir. Telafi edilen harf ile telafi harfinin bir arada olmaması için *yâ ebetî* şeklinde kullanılmaz. Elif, Yâ'dan bedel olduğu için de *yâ ebetâ* şeklinde de nadiren kullanılır. Sîbeveyhi [v. 180/796] bunu (*nâka* (deve) kelimesinin azlık bildiren çoğul kalıbı olan *enûk*dan türeyen) *eynuk* kelimesine, bu kelimedeki Yâ'nın, düşmüş olan Vav'ın telafisi olmasına benzetmiştir.

٤٣-﴿يَا أَبَتِ إِنِّي قَدْ جَاءَنِي مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ يَأْتِكَ فَاتَّبِعْنِي أَهْدِكَ صِرَاطًا سَوِيًّا﴾

٤٤-﴿يَا أَبَتِ لا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمَنِ عَصِيًّا﴾

٤٥-﴿يَا أَبَتِ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِنَ الرَّحْمَنِ فَتَكُونَ لِلشَّيْطَانِ وَلِيًّا﴾ ٥

[٣١٧] الصدّيق: من أبنية المبالغة. ونظيره الضحيك والنطيق. والمراد، فرط صدقه وكثرة ما صدّق به من غيوب الله وآياته وكتبه ورسله، وكان الرجحان والغلبة في هذا التصديق للكتب والرسل، أي كان مصدقًا بجميع الأنبياء وكتبهم، وكان نبيًّا في نفسه، كقوله تعالى {بَلْ جَاء بِالْحَقِّ وَصَدَّقَ الْمُرْسَلِينَ} ١٠ [الصافات: ٣٧]. أو كان بليغًا في الصدق، لأن ملاك أمر النبوة الصدق، ومصدق الله بآياته ومعجزاته حريّ أن يكون كذلك، وهذه الجملة وقعت اعتراضًا بين المبدل منه وبدله، أعني إبراهيم و{إِذْ قَالَ}، نحو قولك: رأيت زيدًا، ونعم الرجل أخاك. ويجوز أن يتعلق إذ بـ{كان} أو بـ{صِدّيقًا نبيًّا}، أي كان جامعًا لخصائص الصديقين والأنبياء حين خاطب أباه تلك المخاطبات. والمراد بذكر ١٥ الرسول إياه وقصته في الكتاب أن يتلو ذلك على الناس ويبلغه إياهم، كقوله {وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ إبراهيمَ} [الشعراء: ٦٩]. وإلا فالله عز وجل هو ذاكره ومورده في تنزيله.

[٣١٨] التاء في {يَا أَبَتِ} عوض من ياء الإضافة، ولا يقال: يا أبتي، لئلا يجمع بي العوض والمعوض منه. وقيل: يا أبتا، لكون الألف بدلًا من الياء، وشبه ٢٠ ذلك سيبويه بأينق، وتعويض الياء فيه عن الواو الساقطة.

[319] Bak, İbrahim *Aleyhisselâm*, babasının içinde bulunduğu 'aptallığın dibi' denebilecek kadar büyük bir hata ve çirkin bir iş hakkında; aklın emrine isyan ve doğruyu yanlıştan ayırt etme özelliğinden büsbütün uzaklaşma niteliğindeki o büyük günah konusunda babasına nasihat edip öğüt vermek istediği zaman, sözü nasıl da en güzel uyum içerisinde sıralamış, en dengeli, zarif ve titiz ifadeleri seçmiş; bununla birlikte lütuf, incelik, yumuşaklık, güzel edep, güzel ahlâk ve güzel muamele gibi özellikleri sözünde barındırmış; bütün bunlarla süslediği sözlerinde babasına Yüce Rabbinin (şu) nasihati doğrultusunda öğüt vermiş… Ebû Hureyre'nin rivayet ettiğine göre Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuş: "Allah Teâlâ İbrahim *Aleyhisselâm*'a şöyle vahyetmiştir: Sen benim *dost*umsun, kâfirlere karşı bile güzel ahlâklı ol ki iyilerin girdiği yere giresin. Zira benim şu hükmüm, ahlâkını güzelleştiren kimseler için ezelde takdir olunmuştur: Ahlâkını güzelleştireni Arş'ımın gölgesinde gölgelendirir, Cennet'e yerleştirir ve civarıma yaklaştırırım."

[320] İşte, İbrahim *Aleyhisselâm* da önce babasından bu hatasının sebebini söylemesini talep etmiş, bu taleple onun hatada ısrarına dikkat çekmek, ne kadar aşırı derecede hatalı olduğu konusunda onu uyandırmak istemiştir. Çünkü bir mabut, ödüllendirme ve cezalandırma kudretine sahip, fayda ve zarar verebilen, temyiz kabiliyetine sahip canlı, işiten, gören bir varlık bile olsaydı, yaratılmışların bir kısmı onu ibadet edilmeye lâyık gören ve ona Rab'lık vasfı yükleyen kişilerin aklını küçümseyebilir, onların apaçık bir azgınlık ve büyük bir zulüm içinde olduklarını tescil edebilirdi. Bu mabut, melekler ve peygamberler gibi mahlûkatın en şereflisi ve üstünü bile olsa… Allah Teâlâ "(Allah'ın kitap verdiği bir kişinin) size, 'melekleri ve peygamberleri Rab olarak benimsemenizi emretmesi' de olacak şey değildir! Siz (Allah ve dinine) teslimiyet gösterdikten sonra, hiç inkâr etmeyi emredebilir mi size?!" [Âl-i 'İmrân 3/80] buyurmuştur. Zira ibadet, tazimin zirve noktasıdır ve nimet vermenin en üst derecesinde olan Zat'tan başkası ibadete lâyık değildir, yani yaratıp rızık veren, öldüren, dirilten, ödüllendiren, cezalandıran, bütün nimetlerin kökleri ve dalları kendisinden sadır olan Varlık'tan (Allah) başkası. İbadet O'ndan başkasına yöneltilirse –ki bu sıfatların O'ndan başka bir varlıkta bulunmasından Allah münezzehtir- bu ancak zulüm, azgınlık, küstahlık, nankörce ve bile bile inkâr etmek, aydınlık yoldan çıkıp bozuk, karanlık yola sapmak anlamına gelir. [Mabudun "canlı…" olması durumunda bile böyle;] bir de kulluğunu his ve şuur sahibi bile olmayan cansız varlıklara yönelten birinin durumu nedir, var sen düşün! Ey böyle bir varlığa kulluk eden kişi! Kulluk ettiğin şeyin, senin yardım taleplerine cevap verip başındaki belaları savmasını ya da imdadına yetişip bir ihtiyacını gidermesini bırak, daha senin kendisini zikrettiğini, ona senada bulunduğunu bile işitmez, karşısında nasıl boyun büküp huşû içinde durduğunu bile görmez!

[٣١٩] انظر حين أراد أن ينصح أباه ويعظه فيما كان متورّطًا فيه من الخطأ العظيم والارتكاب الشنيع الذي عصا فيه أمر العقل وانسلخ عن قضية التمييز، ومن الغباوة التي ليس بعدها غباوة، كيف رتب الكلام معه في أحسن اتساق، وساقه أرشق مساق، مع استعمال المجاملة واللطف والرفق واللين والأدب الجميل والخلق الحسن، منتصحًا في ذلك بنصيحة ربه عز وعلا. حدّث أبو هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم «أوحى الله إلى إبراهيم عليه السلام: إنك خليلي، حسّن خلقك ولو مع الكفار، تدخل مداخل الأبرار، فإن كلمتي سبقت لمن حسّن خلقه؛ أُظله تحت عرشي، وأُسكنه حظيرة القدس، وأُدنيه من جواري».

[٣٢٠] وذلك أنه طلب منه أولًا العلة في خطئه طلب منبه على تماديه، موقظ لإفراطه وتناهيه. لأن المعبود لو كان حيًّا مميزًا، سميعًا بصيرًا، مقتدرًا على الثواب والعقاب، نافعًا ضارًّا، إلا أنه بعض الخلق لاستخفّ عقل من أهّله للعبادة ووصفه بالربوبية، ولسجّل عليه بالغيّ المبين والظلم العظيم، وإن كان أشرف الخلق وأعلاهم منزلة كالملائكة والنبيين. قال الله تعالى {وَلَا يَأْمُرَكُمْ أَن تَتَّخِذُوا الْمَلَائِكَةَ وَالنَّبِيِّينَ أَرْبَابًا أَيَأْمُرُكُم بِالْكُفْرِ بَعْدَ إِذْ أَنتُم مُّسْلِمُونَ} [آل عمران: ٨٠] وذلك أن العبادة هي غاية التعظيم، فلا تحق، إلا لمن له غاية الإنعام، وهو الخالق الرازق، المحيي المميت، المثيب المعاقب، الذي منه أصول النعم وفروعها. فإذا وجهت إلى غيره - وتعالى علوًّا كبيرًا أن تكون هذه الصفة لغيره - لم يكن إلا ظلمًا وعتوًّا وغيًّا وكفرًا وجحودًا، وخروجًا عن الصحيح النيّر إلى الفاسد المظلم. فما ظنك بمن وجه عبادته إلى جماد ليس به حس ولا شعور؟ فلا يسمع - يا عابده - ذكرك له وثناءك عليه، ولا يرى هيئات خضوعك وخشوعك له، فضلًا أن يغني عنك بأن تستدفعه بلاء فيدفعه، أو تسنح لك حاجة فيكفيكها.

[321] Sonra, ikinci olarak; lütuf ve şefkat göstererek babasını hakka davet etmiş, bu çağrısında babasını kara cahil olarak nitelemediği gibi kendisini de çok üstün bir âlim olarak nitelememiştir; sadece, “Bende sende olmayan türden bir bilgi demeti var, dosdoğru yolu gösteren bir bilgi. Bu yüzden yüksünme, kabul et ki ben ve sen bir yolda ilerliyoruz ve senin elinde değil de benim elimde meşale var. Dolayısıyla, gel bana tâbi ol da seni yolu şaşırıp kaybolmaktan koruyayım” demiştir.

[322] Sonra, üçüncü olarak; onu bulunduğu halden vazgeçirmek için “Senin elindeki bütün nimetlerin sahibi olan Rahman sıfatına sahip Rabbine isyan etmiş olan şeytan hem senin, hakkında sana ancak her türlü helâk, rezillik, ceza ve perişanlıktan başka bir şey istemeyen düşmanındır hem de senin baban Âdem’in ve onun bütün evlatlarının, yani senin tüm hemcinslerinin düşmanıdır. Seni bu sapkınlığa batıran, sana bunu emreden, cazip gösteren odur. Eğer dikkatle bakar ve düşünürsen şeytana ibadet ettiğini görürsün.” demiştir. Ancak İbrahim *Aleyhisselâm* son derece ihlas sahibi olduğu ve rabbanî himmeti çok yüce olduğu için, şeytanın iki büyük hatasından sadece Yüce Allah’a isyan ve kibirlenme konusuyla ilgili olanı zikretmiş, onun Âdem ve zürriyetine olan düşmanlığını zikretmemiştir. Adeta onun bu konuda işlediği günahın büyüklüğüne bakmak, bunu düşünmek bütün aklını fikrini meşgul etmiş, zihnini kaplamış gibi konuşmuştur.

[323] Ardından, dördüncü olarak; onu kötü akıbetle, başına gelecek ceza ve vebal ile korkutmuştur ki bu ifade tarzı da ‘güzel edep’ özelliğinden âri değildir. Çünkü burada cezanın onun başına muhakkak geleceğini, azaba duçar olacağını açık açık ifade etmemiş, bunun yerine “Sana bir azabın dokunmasından korkarım.” demiştir. Korkma ve dokunma kelimelerini kullanıp azap kelimesini nekire olarak kullanmış, şeytanın dostluğunu, onun dost ve taraftarları arasında girmeyi azaptan daha vahim bir şey olarak saymıştır. Zira Allah’ın rızası, sevabın / mükâfatın kendisinden daha büyüktür, Allah Teâlâ kendi rızasını muazzam kazanç olarak nitelemiş ve “Ama Allah rızası daha büyüktür... ki büyük başarı da budur.” [Tevbe 9/72] buyurmuştur. İşte aynı şekilde Şeytanın dostu olmak da Allah rızasının tam karşısında yer alır ve azabın bizzat kendisinden daha büyük ve daha muazzamdır.

[٣٢١] ثم ثنى بدعوته إلى الحق مترفقًا به متلطفًا فلم يسم أباه بالجهل المفرط، ولا نفسه بالعلم الفائق، ولكنه قال: إن معي طائفة من العلم وشيئًا منه ليس معك، وذلك علم الدلالة على الطريق السوي فلا تستنكف، وهب أني وإياك في مسير وعندي معرفة بالهداية دونك، فاتبعني أُنجك من أن تضل وتتيهَ.

٥ [٣٢٢] ثم ثلث بتثبيطه ونهيه عما كان عليه: بأن الشيطان - الذي استعصى على ربك الرحمن الذي جميع ما عندك من النعم من عنده، وهو عدوّك الذي لا يريد بك إلا كل هلاك وخزي ونكال وعدو أبيك آدم وأبناء جنسك كلهم - هو الذي ورّطك في هذه الضلالة وأمرك بها وزينها لك، فأنت إن حققت النظر عابد الشيطان، إلا أن إبراهيم عليه السلام لإمعانه في الإخلاص ولارتقاء همته في ١٠ الربانية لم يذكر من جنايتي الشيطان إلا التي تختص منهما برب العزة من عصيانه واستكباره، ولم يلتفت إلى ذكر معاداته لآدم وذرّيته كأن النظر في عظم ما ارتكب من ذلك غمر فكره وأطبق على ذهنه.

[٣٢٣] ثم ربع بتخويفه سوء العاقبة وبما يجرُّه ما هو فيه من التبعة والوبال، ولم يخل ذلك من حسن الأدب، حيث لم يصرح بأن العقاب لاحق له وأن ١٥ العذاب لاصق به، ولكنه قال: أخاف أن يمسك عذاب، فذكر الخوف والمس ونكر العذاب، وجعل ولاية الشيطان ودخوله في جملة أشياعه وأوليائه أكبر من العذاب، وذلك أن رضوان الله أكبر من الثواب نفسه، وسماه الله تعالى المشهود له بالفوز العظيم حيث قال {وَرِضْوَانٌ مِنَ اللهِ أَكْبَرُ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ} [التوبة: ٧٢]، فكذلك ولاية الشيطان التي هي معارضة رضوان الله، أكبر من العذاب نفسه ٢٠ وأعظم.

[324] İbrahim *Aleyhisselâm* bu dört nasihatin her birinin başında “Babacığım” ifadesine yer vermiş, böylece ona yaklaşmak, onun şefkatini uyandırmak istemiştir.

[325] ما لا يَسْمَعُ (işitmeyen) ve ما لَمْ يَأْتِكَ (sana gelmemiş olan) ifadelerindeki Mâ, ism-i mevsūl Mâ'sı olabileceği gibi sıfatla nitelenen Mâ da olabilir. *Lâ yesme'u ve lâ yubsiru* (işitmez ve görmez) ifadelerinin mef'ûlü ise niyette bulunmayıp büsbütün unutulmuş bir mef'ûldür, tıpkı *leyse bi-hi istimâ'un ve lâ ibsārun* (ne işitmesi var ne görmesi) ifadesindeki mef'ûlün durumu gibidir. *Şey'en* (herhangi bir şey) ifadesinde iki ihtimal söz konusudur. Birincisi bunun mastar konumunda olması, yani “herhangi bir fayda” anlamına olmasıdır ki bu mânanın, öncesindeki iki fiille birlikte, (“herhangi şey işitmeyen”, “herhangi bir şey görmeyen” anlamında) takdir edilmesi de mümkündür. İkincisi ise bunun mef'ûl olmasıdır ki bu durumda, tıpkı *ağni 'annî vecheke* (Yüzünü benden uzak tut.) ifadesi gibi olur. “Bana, sana gelmeyen bir bilgi gelmiştir.” ifadesinde, İbrahim *Aleyhisselâm*'ın ilminin yenilendiği anlamı bulunmaktadır.

46. Dedi ki: “Ey İbrahim! Sen şimdi benim tanrılarımdan yüz mü çeviriyorsun?! Eğer bundan vazgeçmezsen, kesinlikle seni taşlarım! Uzun bir süre gözüme gözükme!”

[326] İbrahim *Aleyhisselâm* babasının içinde bulunduğu durumun yakışıksızlığını kendisine bildirdikten, görüşünü kesin kanıtlarla yerle bir ettikten ve ona bütün bu iltifatlarla oldukça sıra dışı bir şekilde nasihatte bulunduktan sonra, yaşlı babası ona küfrün katılığı ve aşırı inatçı bir sertlikle hitap etmiştir; ona ismiyle seslenmiş, onun kendisine “babacığım” demesine karşılık, ona “evladım / yavrum” diye seslenmemiş ve “Sen şimdi benim tanrılarımdan yüz mü çeviriyorsun?!” derken haberi mübtedanın önüne geçirmiştir. Zira onun için en önemli husus, İbrahim'in yüz çevirmiş olmasıdır. Bu ifadede bir tür şaşkınlık vurgusu, İbrahim *Aleyhisselâm*'ın ilâhlardan yüz çevirmiş olmasını yadırgama ve ilâhlarının kimsenin yüz çeviremeyeceği şeyler olduğunu ifade etme mânası bulunmaktadır. Ayrıca bu ifadede, benzer bir tavrı kavminin kâfirlerinden görmekte olan Peygamber (s.a.)'e yönelik bir teselli ve manevi rahatlatma da bulunmaktadır.

[327] لَأَرْجُمَنَّكَ ifadesi “Sana dilimle laf atarım.” demek olup, kınama ve zemmetmeyi kastetmiştir. Nitekim *racîm*, 'kendisine lânet atılan' demektir. لَأَرْجُمَنَّكَ zinakârın *recm*edilmesinde olduğu gibi “Seni öldüreceğim!” anlamına geliyor da olabilir; *recm*deki taş atma anlamından, “Seni taşlayarak kovarım!” anlamında da olabilir. Zira *recm*in aslı

[٣٢٤] وصدّر كل نصيحة من النصائح الأربع بقوله {يَا أَبَتِ} توسلًا إليه واستعطافًا.

[٣٢٥] فمَا، في {مَا لَا يَسْمَعُ} و{مَا لَمْ يَأْتِكَ} يجوز أن تكون موصولة وموصوفة، والمفعول في {لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ} منسي غير منوي، كقولك: ليس به استماع ولا إبصار. {شَيْئًا} يحتمل وجهين، أحدهما أن يكون في موضع المصدر، أي شيئًا من الغناء، ويجوز أن يقدر نحوه مع الفعلين السابقين. والثاني: أن يكون مفعولًا به من قولهم: أغن عني وجهك. {إِنِّى قَدْ جَاءنِى مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ يَأْتِكَ} فيه تجدد العلم عنده.

٤٦-﴿قَالَ أَرَاغِبٌ أَنْتَ عَنْ آلِهَتِي يَا إِبْرَاهِيمُ لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ لَأَرْجُمَنَّكَ وَاهْجُرْنِي مَلِيًّا﴾

[٣٢٦] لما أطلعه على سماجة صورة أمره، وهدم مذهبه بالحجج القاطعة، وناصحه المناصحة العجيبة مع تلك الملاطفات، أقبل عليه الشيخ بفظاظة الكفر وغلظة العناد، فناداه باسمه، ولم يقابل {يا أبت} بـ{يا بنيّ}، وقدّم الخبر على المبتدأ في قوله {أَرَاغِبٌ أَنْتَ عَنْ آلِهَتِي يَا إِبْرَاهِيمُ}، لأنه كان أهمّ عنده وهو عنده أعني، وفيه ضرب من التعجب والإنكار لرغبته عن آلهته، وأن آلهته، ما ينبغي أن يرغب عنها أحد. وفي هذا سلوان وثلج لصدر رسول الله ﷺ عما كان يلقى من مثل ذلك من كفار قومه.

[٣٢٧] {لَأَرْجُمَنَّكَ} لأرمينك بلساني، يريد الشتم والذمّ، ومنه الرجيم، المرميّ باللعن. أو لأقتلنك، من رجم الزاني. أو لأطردنك رميًا بالحجارة. وأصل الرجم:

taş atmaktır. *Meliyyen* kelimesi *el-melâvet*ten türemiş olup "uzun bir süre" demektir. Ya da "Ben seni darbe ile yere sermeden ve kaçacak halin kalmaz duruma düşmeden önce, yanımdan uzaklaş!" anlamındadır. Nitekim "Falan kimse şu işe güç yetirir." anlamında *fülânün melîün bi-kezâ* denilir.

5 [328] **Şayet** "واهجرني (Yanımdan uzaklaş, gözüme gözükme!) ifadesi nereye ma'tūftur?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade "Seni taşlarım!" ifadesinin delâlet ettiği "Benden sakın!" şeklindeki hazfedilmiş bir ifadeye ma'tūftur, çünkü "Seni taşlarım!" ifadesi tehdit ve uyarıdır.

47. Dedi ki: "Selâmetle kal! (Sana iman lütfedip) seni bağışlaması için
10 **Rabbime dua edeceğim. O bana karşı gerçekten lütufkârdır."**

48. "Sizi de Allah'tan başka taptıklarınızı da terkediyorum! Ben sadece Rabbime yalvarırım; Rabbime yalvardığım için de mahrum kalmayacağımı ümit ediyorum."

[329] سَلامٌ عَلَيْكَ (Selâmetle kal) ifadesi bir terkediş ve vedalaşma selâmıdır.
15 Tıpkı "Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz size aittir; selâmetle!.. Bizim cahillerle işimiz yok!" [Kasas 28/55] ve "Cahiller kendilerine lâf attığında 'Selâmetle (haydi bana eyvallah)!' derler." [Furkān 25/63] ifadelerindeki gibi. Bu ifade böylesi durumlarda nasihat edilen kişiyi terketmenin caiz olduğunu göstermektedir. Yalnız, İbrahim *Aleyhisselâm*'ın, babasını yumuşatma adına babasının *selâmet*
20 bulması için dua etmiş olması da mümkündür. Nitekim onun bağışlanması için dua edeceğini vaad etmiştir. "Peki, İbrahim *Aleyhisselâm*'ın bir kâfirin bağışlanması için dua etmesi, ona böyle bir vaatte bulunması nasıl caiz olabilir?" **dersen şöyle derim:** İbrahim *Aleyhisselâm* babasının küfürden tövbe etmesi şartını kastetmiştir, nitekim kâfirlere yönelik şer'î emir ve yasaklarda da 'dönüş
25 yapıp iman etme şartı' murat edilir. Aynı şekilde abdestsiz olana namaz kılması, fakire de zekât vermesi emredildiğinde, abdestsiz olanın önce abdest alması, fakir olanın da nisap miktarına sahip olması şartı kastedilir. Bazıları İbrahim *Aleyhisselâm*'ın "Babamı da bağışla! Çünkü o da yoldan çıkanlar arasında…" [Şu'arâ 26/86] ifadesiyle, babası için bağışlanma dilemiş olmasının sebebinin,
30 babasının ona iman edeceğine dair söz vermiş olması olduğunu söylemişler ve buna delil olarak, "İbrahim'in, babası için mağfiret dilemesi ise sadece ona ettiği bir vaatten dolayı idi." [Tevbe 9/114] âyetini göstermişlerdir. Bu noktada birileri; "Kâfir için bağışlanma duasında bulunmayı yasaklayan şey vahiydir, yoksa aklen böyle bir şey mümkündür. Dolayısıyla, İbrahim *Aleyhisselâm*'ın
35 kendisine bu konuda yasak bildiren vahiy iletilmeden önce babasına bu konuda, aklî değerlendirmeye göre söz vermiş olması da mümkündür." diyebilir.

الرمي بالرجام. {مَلِيًّا} زمانا طويلًا، من الملاوة، أو مليًّا بالذهاب عني والهجران قبل أن أثخنك بالضرب، حتى لا تقدر أن تبرح. يقال: فلان مليّ بكذا، إذا كان مطيقًا له مضطلعًا به.

[٣٢٨] فإن قلت: علام عطف {وَاهْجُرْنِي}؟ قلت: على معطوف عليه محذوفٍ يدل عليه {لَأَرْجُمَنَّكَ}، أي فاحذرني واهجرني، لأن {لَأَرْجُمَنَّكَ} تهديد وتقريع.

٤٧-﴿قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا﴾

٤٨-﴿وَأَعْتَزِلُكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَأَدْعُو رَبِّي عَسَى أَلَّا أَكُونَ بِدُعَاءِ رَبِّي شَقِيًّا﴾

[٣٢٩] {قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ} سلام توديع ومتاركة، كقوله تعالى {لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ} [القصص: ٥٥] وقوله {وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا} [الفرقان: ٦٣]. وهذا دليل على جواز متاركة المنصوح له والحال هذه. ويجوز أن يكون قد دعا له بالسلامة استمالة له. ألا ترى أنه وعده الاستغفار. فإن قلت: كيف جاز له أن يستغفر للكافر وأن يعده ذلك؟ قلت: قالوا أراد اشتراط التوبة عن الكفر، كما ترد الأوامر والنواهي الشرعية على الكفار والمراد اشتراط الإيمان، وكما يؤمر المحدث والفقير بالصلاة والزكاة ويراد اشتراط الوضوء والنصاب. وقالوا: إنما استغفر له بقوله {وَاغْفِرْ لِأَبِى إِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّالِّينَ} [الشعراء: ٨٦] لأنه وعده أن يؤمن. واستشهدوا عليه بقوله تعالى {وَمَا كَانَ اِسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ} [التوبة: ١١٤]. ولقائل أن يقول: إنّ الذي منع من الاستغفار للكافر إنما هو السمع، فأمّا القضية العقلية فلا تأباه، فيجوز أن يكون الوعد بالاستغفار والوفاء به قبل ورود السمع، بناء على قضية العقل؛

Bu sözün doğruluğuna delâlet eden şey, "İbrahim'in, babasına; 'Senin bağışlanman için dua edeceğim; senin için yapabileceğim başka bir şey yok!..' demesi müstesna" [Mümtehane 60/4] âyetidir. Eğer İbrahim *Aleyhisselâm* bu sözü söylerken babasının iman etmesini şart koşmuş olsaydı, o zaman böyle bir vaatte bulunması yadırganmaz, örnek alınması gereken hususiyetlerden bu istisna edilmezdi. Kaldı ki, "İbrahim'in, babası için mağfiret dilemesi ise sadece ona ettiği bir vaatten dolayı idi." [Tevbe 9/114] âyetinde vaatte bulunan kişi, babası Âzer değil, bizzat İbrahim *Aleyhisselâm*'dır, yani İbrahim *Aleyhisselâm*'ın "Babamı da bağışla! Çünkü o da yoldan çıkanlar arasında." [Şu'arâ 26/86] diye dua etmesinin sebebi, "Senin bağışlanman için dua edeceğim." [Mümtehane 60/4] demiş olmasıdır. Nitekim Hammâd er-Râviye'nin [v. 160/776-77] *va'adehâ iyyâhu* (ona ettiği vaat) ifadesini *va'adehâ ebâhu* (babasına ettiği vaat) şeklinde okumuş olması da bunu teyit etmektedir. *Doğrusunu Allah bilir.*

[330] *Hafiyy*^en^ "iyilik ve lütfetme konusunda zirvede olan" demek olup, *hafiye bi-hî* ve *teheffâ bi-hî* şeklinde kullanılır.

[331] "Sizi terk ediyorum!" derken Şam diyarına hicret etmeyi kastetmiştir. "Dua ettiğiniz şeyler" ifadesi, ibadet ettiğiniz şeyler anlamındadır.Çünkü dua ibadetin bir parçası ve araçlarından biridir. Peygamber (s.a.)'in "Dua ibadetin ta kendisidir." sözü de bu mânadadır. [*Tirmizî,* "De'avât", 1.] "Onları ve Allah'tan başka *taptıkları* şeyleri terkedince…" [Meryem 19/49] ifadesi de buna delâlet eder. Ayrıca *dua* ile, Şu'arâ suresinde söz edilen duanın, [yani "Ya Rabbi! Bana hikmet bahşet; beni salihlere kat" [Şu'arâ 26/83] ifadesinin] kastedilmiş olması da mümkündür.

[332] "Rabbime yalvardığım için de mahrum kalmayacağımı ümit ediyorum." Bu ifade ile hem onların putlarına dua etmekle bedbaht olacaklarına gönderme yapmış, hem de "ümit ediyorum" ifadesi ile Allah karşısında tevazuunu ifade etmiştir ki bu ifadede, nefsin köreltilmesi de söz konusudur.

49. Onları ve Allah'tan başka taptıkları şeyleri terk edince Biz de ona İshak'ı ve Yakub'u bahşettik. Ve her birini peygamber kıldık.

50. Kendilerine rahmetimizden hibe ettik ve onlara hayırla yad edilip yüceltilmeyi nasip ettik.

[333] Kâfir ve fâsıkları Allah rızası için terketmiş olan hiç kimse hüsrana uğramış değildir. Nitekim Allah Teâlâ da İbrahim *Aleyhisselâm*'a mümin ve peygamber evlatlar bahşetmiştir.

والذي يدل على صحته قوله تعالى {إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ} [الممتحنة: ٤]، فلو كان شارطًا للإيمان لم يكن مستنكرًا ومستثنى عما وجبت فيه الأسوة. وأمّا {عَن مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ} فالواعد هو إبراهيم لا آزر، أي ما قال {وَاغْفِرْ لِأَبِى} إلا عن قوله {لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ}. وتشهد له قراءة حماد الراوية: ٥ «وعدها أباه». والله أعلم.

[٣٣٠] {حَفِيًّا} الحفيّ: البليغ في البر والإلطاف، حفي به وتحفى به.

[٣٣١] {وَأَعْتَزِلُكُمْ} أراد بالاعتزال المهاجرة إلى الشام. المراد بالدعاء العبادة، لأنه منها ومن وسائطها. ومنه قوله ﷺ: « الدعاءُ هُوَ العبادةُ» ويدل عليه قولُه تعالى {فَلَمَّا اعْتَزَلَهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللّٰهِ} ويجوز أن يراد الدعاء الذي ١٠ حكاه الله في سورة الشعراء.

[٣٣٢] عرّض بشقاوتهم بدعاء آلهتهم في قوله {عَسَى أَلَّا أَكُونَ بِدُعَاءِ رَبِّى شَقِيًّا} مع التواضع لله بكلمة {عَسَى} وما فيه من هضم النفس.

٤٩-﴿فَلَمَّا اعْتَزَلَهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَكُلًّا جَعَلْنَا نَبِيًّا﴾

١٥ ٥٠-﴿وَوَهَبْنَا لَهُمْ مِنْ رَحْمَتِنَا وَجَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا﴾

[٣٣٣] ما خسر على الله أحد ترك الكفار الفسقة لوجهه، فعوّضه أولادًا مؤمنين أنبياء.

[334] "Rahmetimiz"den kasıt nübüvvettir. Bu görüş Hasan-ı Basrî'den nakledilmiştir. Kelbî'den [v. 146/763] de "mal ve evlat" görüşü nakledilmiştir. Rahmet, ona ihsan edilmiş dinî ve dünyevî her türlü hayrı ihtiva eden genel bir ifade olabilir. *Lisânü's-sıdk*, güzel övgü demektir. Bu ifadede, dil ile varlığa gelen şey, bizzat dil (*lisân*) kelimesiyle ifade edilmiştir ki bu yönüyle, el ile verilen şeye (yani ihsan ve lütfa) *el* denilmesi gibi bir durum söz konusudur. Şair şöyle demiştir:

Bana öyle bir *dil* geldi ki, ona sevinmem

Şair burada "dil" ile mesajı kastetmiştir. "Arap lisanı" ifadesi de, Arapların dilleri, sözleri anlamındadır.

[335] Allah Teâlâ İbrahim *Aleyhisselâm*'ın "Sonrakiler arasında hayırla yad edilmemi nasip et." [Şu'arâ 26/84] şeklindeki duasını kabul etmiş ve onu *rol model*[1] kılmıştır, öyle ki bütün din müntesipleri kendilerini ona nispet etmektedirler. Allah Teâlâ da "Atanız İbrahim'in dini" [Hac 22/78], "İbrahim'in hanif dini" [Bakara 2/135] ve "Samimi bir muvahhit olan, Müşriklerden olmayan İbrahim'in dinine uy." [Nahl 16/123] buyurmuş, bütün bunları ona vermiş ve kendisine övgüde bulunmuş olduğu gibi zürriyetine de vermiş ve onları da methetmiştir.

51. Kitapta Mûsâ'yı da an. Şüphesiz o, ihlâsa erdirilmişti ve önemli mesajlar getiren bir elçi idi.

[336] *Muhlis*, şirkten ve riyadan uzak bir şekilde kulluk eden, kulluğunu şirkten ve riyadan arındıran kimse ya da kendisini halis kılıp yüzünü bütünüyle Allah'a yönelten kimse demektir. *Muhlâs* ise Allah'ın kendisini kurtardığı kimse demektir. *Resûl* (elçi), kendisine kitap verilen peygamberdir. Önemli mesajlar getiren (*nebî*) ise Yûşa' *Aleyhisselâm* gibi kendisine bir kitap verilmemiş olsa da, Allah'tan haber veren kimsedir.

52. Ona Tûr'un sağ tarafından seslendik ve gizlice söyleşmek için onu yaklaştırdık.

[337] الْأَيْمَنِ *yemîn*den türemiş olup sağ taraf anlamındadır ya da *yümn*den türemiş olup Tûr'un veya جانِبِ'in sıfatıdır. Allah Mûsâ *Aleyhisselâm*'ı, kendisiyle bir melek vasıtası olmaksızın konuşmuş olması sebebiyle, büyük kimselerin gizlice konuşmak için kendisine yakınlaştırdığı kimselere benzetmiştir. Ebu'l-'Âliye'nin [v. 90/709] "Allah onu Tevrat'ın yazıldığı kalemlerin gıcırtısını duyacak kadar kendisine yaklaştırmış." dediği nakledilmiştir.

1 Nümûne-i imtisal, paradigma, üsve-i hasene. / ed.

[٣٣٤] {مِن رَّحْمَتِنَا} هي النبوّة عن الحسن. وعن الكلبي: المال والولد، وتكون عامّة في كل خير ديني ودنيوي أوتوه. لسان الصدق: الثناء الحسن. وعبر باللسان عما يوجد باللسان كما عبر باليد عما يطلق باليد وهي العطية. قال:

إنّي أتَتْني لِسَانٌ لَا أُسَرُّ بِهَا ۞

٥ يريد الرسالة. ولسان العرب: لغتهم وكلامهم.

[٣٣٥] استجاب الله دعوته {وَاجْعَلْ لِى لِسَانَ صِدْقٍ فِى الآخِرِينَ} [الشعراء: ٨٤] فصيره قدوة حتى ادّعاه أهل الأديان كلهم. وقال عز وجل {مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ} [الحج: ٧٨] و{مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا} [البقرة: ١٣٥]، {ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنِ اتبع مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا} [النحل: ١٢٣] وأعطى ذلك ذرّيته فأعلى ذكرهم وأثنى عليهم، كما أعلى ١٠ ذكره وأثنى عليه.

٥١-﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مُوسَى إِنَّهُ كَانَ مُخْلَصًا وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا﴾

[٣٣٦] المخلص - بالكسر -: الذي أخلص العبادة عن الشرك والرياء. أو أخلص نفسه وأسلم وجهه لله. وبالفتح: الذي أخلصه الله. الرسول: الذي معه كتاب من الأنبياء: والنبيّ الذي ينبيء عن الله عز وجل وإن لم يكن معه كتاب ١٥ كيوشع.

٥٢-﴿وَنَادَيْنَاهُ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ الأَيْمَنِ وَقَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا﴾

[٣٣٧] الأيمن من اليمين: أي من ناحيته اليمنى. أو من اليمن صفة للطور، أو للجانب. شبهه بمن قربه بعض العظماء للمناجاة، حيث كلمه بغير واسطة ملك. وعن أبي العالية قرّبه حتى سمع صريف القلم الذي كتبت به التوراة.

53. Biraderi Hârûn'u da peygamber olarak -rahmetimizden- kendisine hibe ettik.

[338] "Rahmetimizden" yani ona olan rahmet ve şefkatimizden dolayı kendisine Hârun'u hibe ettik. Ya da "Kendilerine rahmetimizden hibe ettik." [Meryem 19/50] âyetinde olduğu gibi burada da "Onlara rahmetimizin bir kısmını hibe ettik." anlamındadır. Bu son yoruma göre أَخَاهُ (biraderi) kelimesi bedel, هارُونَ ise atf-ı beyandır; tıpkı *raeytü racülen ehâke Zeyden* (Bir adam gördüm, kardeşin Zeyd'i.) ifadesi gibi. Hârûn *Aleyhisselâm* Mûsâ *Aleyhisselâm*'dan yaşça büyük idi.[1] Onun Mûsâ *Aleyhisselâm*'a destek ve takviye olarak verilmesi, bir hibe olmuştur. Nitekim İbn Abbas'tan da böyle bir görüş nakledilmiştir.

54. Kitapta İsmail'i de an. Gerçekten vaadine sadıktı; önemli mesajlar ileten bir elçiydi.

55. Kavmine, salâtı ve zekâtı yani gerçek birer dindar olmalarını ve benliklerini arındırmak için vermelerini emrederdi; Rabbi katında, kendisinden razı olunmuş bir kimseydi.

[339] Vaadine sadık olma özelliği diğer peygamberlerde de olmakla beraber, Allah Teâlâ burada İsmail *Aleyhisselâm*'ı teşrif edip yüceltmek için vaadine sadık olma vasfıyla zikretmiştir. Bu tıpkı (diğer peygamberlere) *halîm* (ağırbaşlı), *evvâh* (içli), *sıddîk* (özü sözü doğru) lakaplarının verilmesi gibidir. Bu onun özellikleri arasında meşhur olan nitelik olduğu için böyle zikretmiştir. İbn Abbas'tan nakledildiğine göre İsmail *Aleyhisselâm* bir seferinde bir dostuna kendisini bir yerde bekleyeceği vaadinde bulunmuş; bu yüzden onu orada bir sene beklemiştir. Kaldı ki o, kurban edilmeye sabretme konusunda da vaatte bulunmuştur. Nitekim "İnşâallah, beni sabredenlerden bulacaksın" [Sâffât 37/102] demiştir.

[340] İsmail *Aleyhisselâm* önce ailesine salih olmayı ve ibadeti emrederdi ki onları arkalarındaki kimseler için örnek kılsın. Böyle yapmasının bir sebebi de ibadeti emretme konusunda ailenin daha öncelikli olmasıdır. Nitekim Allah Teâlâ, "En yakınlarını, aşiretini uyar!" [Şu'arâ 26/214]; "Ailene namazı emret!" [TâHâ 20/132] ve "Kendinizi ve ailenizi ateşten koruyun!" [Tahrim 66/6] buyurmuştur. Nitekim dikkat edersen, kendilerine sadaka verme konusunda da aile ve yakınlar daha önceliklidir. O halde, dinî anlamda ihsanda bulunma konusunda onlar haydi haydi önceliklidirler. "Ehli"nin, akrabası olsun olmasın bütün ümmeti anlamında olduğu da söylenmiştir. Çünkü peygamberlerin ümmetleri, onların aileleri kapsamında sayılır. Buradan, salih bir insanın, bırakın yakın akrabalarını ve yakınlarını, uzak kimselere bile nasihatten yüksünmemesi, onlara dinî anlamda faydalı olacak şeyleri yapmaktan geri durmaması, bu konuda kusur işlememesi gerektiği anlaşılmaktadır.

---

1 O sırada Hazret-i Mûsâ 80, Hazret-i Hârûn ise 83 yaşında imiş [Bkz. *Ahd-i Atik*, Çıkış, 7/7] / ed.

٥٣-﴿وَوَهَبْنَا لَهُ مِنْ رَحْمَتِنَا أَخَاهُ هَارُونَ نَبِيًّا﴾

[٣٣٨] {مِن رَحْمَتِنَا} من أجل رحمتنا له وترأفنا عليه: وهبنا له هرون. أو بعض رحمتنا، كما في قوله {وَوَهَبْنَا لَهُمْ من رَحْمَتِنَا}. و{أَخَاهُ} على هذا الوجه بدل. و{هَارُونَ} عطف بيان، كقولك: رأيت رجلًا أخاك زيدًا. وكان هرون أكبر من موسى، فوقعت الهبة على معاضدته وموازرته كذا عن ابن عباس رضي الله عنه.

٥٤-﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولا نَبِيًّا﴾

٥٥-﴿وَكَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَكَانَ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا﴾

[٣٣٩] ذكر إسماعيل عليه السلام بصدق الوعد وإن كان ذلك موجودًا في غيره من الأنبياء، تشريفًا له وإكرامًا، كالتلقيب بنحو: الحليم، والأوّاه، والصدّيق؛ ولأنه المشهور المتواصف من خصاله عن ابن عباس رضي الله عنه: أنه وعد صاحبًا له أن ينتظره في مكان، فانتظره سنة. وناهيك أنه وعد من نفسه الصبر على الذبح فوفى، حيث قال {سَتَجِدُنِى إِنْ شَاءَ الله مِنَ الصَّابِرِينَ} [الصافات: ١٠٢].

[٣٤٠] كان يبدأ بأهله في الأمر بالصلاح والعبادة ليجعلهم قدوة لمن وراءهم، ولأنهم أولى من سائر الناس {وَأَنذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ} [الشعراء: ٢١٤]، {وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ} [طه: ١٣٢]، {قُوا أَنفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا} [التحريم: ٦] ألا ترى أنهم أحق بالتصدّق عليهم؛ فالإحسان الديني أولى. وقيل {أَهْلَهُ} أمته كلهم من القرابة وغيرهم؛ لأنّ أمم النبيين في عداد أهاليهم. وفيه أنّ من حق الصالح أن لا يألو نصحًا للأجانب فضلًا عن الأقارب والمتصلين به، وأن يحظيهم بالفوائد الدينية ولا يفرط في شيء من ذلك.

56. Kitapta İdris'i de an. Şüphesiz, önemli mesajlar ileten özü-sözü doğru bir kişiydi.

57. Onu yüce bir 'mekân'a yükselttik.

[341] Söylendiğine göre İdris isminin verilmesi, İdris *Aleyhisselâm*'ın Allah'ın kitabını çok *tedris* etmesinden kaynaklanmakta imiş. Asıl ismi Uhnûh'tur. Ancak bu görüş doğru değildir, zira eğer İdrîs kelimesi ders kökünden *if'îl* vezninde türemiş olsaydı o zaman gayr-i münsarif olmazdı. Çünkü bu durumda bu kelimede özel isim olmak dışında gayr-i münsarif olmayı gerektiren bir sebep kalmayacak, tek bir sebep yeterli olmadığı için de kelime münsarif olacaktı. Oysa bu kelimenin gayr-i münsarif olması, yabancı bir kelime olduğuna delildir. Aynı şekilde İblîs de yabancı bir kelimedir, iddia ettikleri üzere *iblâs*tan türememiştir. Bunun gibi, İbnü's-Sikkît'in [v. 244/858] iddia ettiğinin aksine, *ya'kūb* kelimesi *'akıb*den, *isrâ'îl* kelimesi *esri ille* kelimesinden türemiş değildir. *Dil sanatında muhakkik ve deneyimli olmayan kimselerden bu tür yanlışlar çok sadır olmaktadır.* Yalnız, *idrîs* kelimesinin o dilde de *ders*e yakın bir anlama sahip olması ve bu yüzden râvînin bu kelimenin *ders*ten türemiş olduğunu zannetmiş olması mümkündür.

[342] "Yüce bir mekân" nübüvvet ve Allah'a yakınlık şerefidir. Allah Teâlâ ona otuz sahife indirmiştir. Kalemle ilk yazan, yıldız ilmi ve hesap konusunda ilk kez *nazar*da bulunan, yani gözlem yapıp düşünen, ilk elbise dikip terzilik yapan odur. Ondan önce insanlar deri giyinirlerdi. Enes b. Mâlik'in merfû' bir rivayet olarak "İdris *Aleyhisselâm*'ın dördüncü kat göğe yükseltilmiş olduğu"nu nakletmiştir. [*Tirmizî,* "Tefsîr", 20.] İbn Abbas'tan ise altıncı semâya yükseltildiği [*Müslim,* "İman" 162.], Hasan-ı Basrî'nin ise "Cennete yükseltildi, cennetten daha yüksek bir şey yoktur." dediği nakledilmiştir. Yine Nâbiğâ el-Ca'dî'den [v. 65/685] nakledildiğine göre, Peygamber (s.a.)'e sonunda:

> Şanımız, şerefimiz ulaştırdı bizi göklere
>
> Bunun üstünde bir nailiyet daha isteriz elbette

mısralarının olduğu bir şiir okuduğu, bu mısralara geldiğinde Peygamber (s.a.)'in "Nedir bu nailiyet ey Ebû Leylâ?" dediği, onun da "cennet" diye cevap verdiği rivayet edilmiştir.

58. İşte bunlar, Allah'ın, nimetine erdirdiği kimseler. Âdem'in zürriyetinden, Nûh ile beraber gemiye bindirdiklerimizden, İbrahim ile Yakub'un zürriyetinden gelen bu peygamberlerin yanı sıra, derleyip kendilerine getirerek doğruya ilettiğimiz nice kimseler... Bunlara Rahman'ın âyetleri okunduğu zaman ağlayarak secdeye kapanırlardı.

٥٦-﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِدْرِيسَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا﴾

٥٧-﴿وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا﴾

[٣٤١] قيل: سمي إدريس لكثرة دراسته كتاب الله عزّ وجل، وكان اسمه أخنوخ، وهو غير صحيح؛ لأنه لو كان أفعيلًا من الدرس لم يكن فيه إلا سبب واحد وهو العلمية، فكان منصرفاً؛ فامتناعه من الصرف دليل العجمة. وكذلك إبليس أعجمي. وليس من الإبلاس كما يزعمون، ولا يعقوب من العقب، ولا إسرائيل بإسرال كما زعم ابن السكيت، ومن لم يحقق ولم يتدرّب بالصناعة كثرت منه أمثال هذه الهنات. ويجوز أن يكون معنى {إِدْرِيسَ} في تلك اللغة قريبًا من ذلك، فحسبه الراوي مشتقًا من الدرس.

[٣٤٢] {وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا}. المكان العلي: شرف النبوّة والزلفى عند الله وقد أنزل الله عليه ثلاثين صحيفة، وهو أول من خط بالقلم ونظر في علم النجوم والحساب، وأوّل من خاط الثياب ولبسها، وكانوا يلبسون الجلود. وعن أنس بن مالك رضي الله عنه يرفعه «إنه رفع إلى السماء الرابعة». وعن ابن عباس رضي الله عنهما: إلى السماء السادسة. وعن الحسن رضي الله عنه: إلى الجنة، لا شيء أعلى من الجنة. وعن النابغة الجعدي: أنه لما أنشد عند رسول الله ﷺ الشعر الذي آخره:

بَلَغْنَا السَّمَاءَ مَجْدُنَا وَسَنَاؤُنَا ۞ وَإِنَّا لَنَرْجُو فَوْقَ ذَلِكَ مَظْهَرَا

قال رسول الله ﷺ: «إلى أينَ يا أبا لَيلَى؟» قالَ: إلى الجنةِ.

٥٨-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ مِنْ ذُرِّيَّةِ آدَمَ وَمِمَّنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ وَمِنْ ذُرِّيَّةِ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْرَائِيلَ وَمِمَّنْ هَدَيْنَا وَاجْتَبَيْنَا إِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ آيَاتُ الرَّحْمَنِ خَرُّوا سُجَّدًا وَبُكِيًّا﴾

[343] أُولَئِكَ (İşte onlar) surede Zekeriya *Aleyhisselâm*'dan İdris *Aleyhisselâm*'a kadar zikri geçen kimselere işarettir. مِنَ النَّبِيِّينَ (peygamberler) ifadesindeki Min açıklayıcıdır; Fetih suresinin sonundaki وَعَدَ اللّٰهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً (Bunlardan iman edip salih amel işleyenlere Allah, mağfiretin yanı sıra büyük de bir mükâfat vaat etmektedir.- [Fetih 48/29]) âyetinde de böyle kullanılmıştır. Çünkü bütün peygamberler nimete mazhar kılınmış kimselerdir. İkinci Min ise kısmîlik ifade eder. Zira İdris *Aleyhisselâm* Âdem *Aleyhisselâm*'ın zürriyetindendir, hem ona çok yakındır. Çünkü o, Nûh *Aleyhisselâm*'ın babasının dedesidir. İbrahim *Aleyhisselâm* da Nûh *Aleyhisselâm*'ın gemide beraberinde taşıdığı kimselerin zürriyetindendir, çünkü Nûh oğlu Sâm'ın soyundandır. İsmail *Aleyhisselâm* İbrahim zürriyetinden; Mûsâ, Hârûn, Zekeriya ve Yahya peygamberler ise İsrail (Yakup) zürriyetindendir. Aynı şekilde İsa *Aleyhisselâm* da öyledir. Çünkü Hazret-i Meryem onun soyundandır.

[344] وَمِمَّنْ هَدَيْنَا (Doğruya ilettiğimiz nice kimseler) ifadesi birinci Min'e atıf olabileceği gibi, ikinci Min'e de atıf olabilir. الَّذِينَ ifadesi أُولَئِكَ (işte onlar) ifadesinin haberi olursa, o zaman إِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ (onlara okunduğu zaman) ifadesi yeni bir cümle başlangıcı olur; fakat الَّذِينَ ifadesi أُولَئِكَ'nin sıfatı olursa, o zaman إِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ ifadesi haber olur. Şibl b. Abbâd el-Mekkî [v. 148/765] müzekker olarak *yütlâ* şeklinde okumuştur, çünkü hem "Rahmân'ın âyetleri" ifadesinin müennesliği hakiki değildir, hem de arada fasıla bulunmaktadır.

[345] *el-Bukiyy*, *bâk*[in] (ağlayan) kelimesinin çoğuludur; tıpkı *sâcid*in çoğulunun *sücûd*; *kā'id*in çoğulunun *ku'ûd* olması gibi. Peygamber (s.a.)'in "Kur'ân okuyunuz ve ağlayınız, ağlayamıyorsanız ağlar gibi yapınız." dediği nakledilmiştir [*İbn Mâce*, "İkâmetü's-salavât", 176. Benzer lafızlarla.] Sālih el-Mürrî'nin de [v. 172/788] "Rüyamda Peygamber (s.a.)'in huzurunda Kur'ân okudum. Bana 'Bu sadece okumaktır ey Sālih! Peki, ağlamak nerede?' diye sordu" dediği nakledilmiştir. İbn Abbas'ın ise "Münezzeh olan Allah'a secde âyetlerini okuduğunuz zaman ağlamadan secde etme konusunda acele etmeyin, içinizden birinizin gözü ağlamıyorsa bile, kalbi ağlasın." dediği nakledilmiştir. Yine Peygamber (s.a.)'in "Kur'ân hüzünle inmiştir, siz de onu okuduğunuz zaman hüzünlenin." buyurduğu rivayet edilmiştir. [Ebû Nuaym el-Isfeânî, *Hilyetü'l-evliyâ,* VI, 196.]

[346] Âlimler demişlerdir ki: Kişi tilavet secdesi esnasında, okuduğu âyetlerin muhtevasına uygun bir şekilde dua eder; eğer Secde suresindeki secde âyetini okuyorsa, *Allāhumme'c'alnî mine's-sâcidîne li-vechike el-müsebbihîne bi-hamdike ve e'ûzu bi-ke en ekûne mine'l-müstekbirîne 'an emrike* (Allah'ım! Beni sana secde eden, seni hamd ederek tesbih eden kullarından eyle, senin emrine karşı kibir gösterenlerden olmaktan sana sığınırım.) diye dua eder. Eğer Sübhân [İsrâ] suresindekini okuyorsa

[٣٤٣] {أُولَئِكَ} إشارة إلى المذكورين في السورة من لدن زكريا إلى إدريس عليه السلام. و«من» في {مِنَ النَّبِيِّينَ} للبيان مثلها في قوله تعالى في آخر سورة الفتح {وَعَدَ اللهُ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً} [الفتح: ٢٩] لأن جميع الأنبياء منعم عليهم. ومن الثانية للتبعيض، وكان إدريس من ذرية
٥ آدم لقربه منه لأنه جد أبي نوح. وإبراهيم عليه السلام من ذرية من حمل مع نوح لأنه من ذرية سام بن نوح، وإسماعيل من ذرية إبراهيم. وموسى وهارون وزكريا ويحيى من ذرية إسرائيل. وكذلك عيسى؛ لأنّ مريم من ذرّيته.

[٣٤٤] {وَمِمَّنْ هَدَيْنَا} يحتمل العطف على (من) الأولى والثانية. إن جعلت الذين خبرًا لأولئك كان {إِذَا تُتْلَى} كلامًا مستأنفًا. وإن جعلته صفة له
١٠ كان خبرًا. قرأ شبل بن عباد المكي «يتلى» بالتذكير؛ لأن التأنيث غير حقيقي مع وجود الفاصل.

[٣٤٥] البكي: جمع باك، كالسجود والقعود في جمع ساجد وقاعد. عن رسول الله ﷺ: « اتْلُوا القرآنَ وابكُوا. فإنْ لَمَ تبكُوا فَتَباكَوا « وعن صالح المري رضي الله عنه: قرأتُ القرآنَ على رسولِ الله ﷺ في المنام فقال لي {هِذِهِ القراءةُ يا
١٥ صالحُ، فأينَ البكاءُ}؟ وعن ابن عباس رضي الله عنهما: إذا قرأتُم سجدةَ سبحانَ فلا تعجلُوا بالسجودِ حتى تبكُوا، فإنْ لم تبكِ عينُ أحدكم فليبكِ قلبُهُ. وعن رسولِ اللَّهِ ﷺ: ”إن القرآنَ أُنْزِلَ بحزنٍ فإذَا قرأتمُوهُ فتحازَنُوا“.

[٣٤٦] وقالوا: يدعو في سجدة التلاوة بما يليق بآيتها؛ فإن قرأ آية تنزيل السجدة قال: اللهم اجعلني من الساجدين لوجهك المسبحين بحمدك،
٢٠ وأعوذ بك أن أكون من المستكبرين عن أمرك. وإن قرأ سجدة سبحان

o zaman *Allāhumme'c'alnî mine'l-bâkîne ileyke'l-hāşi'îne le-ke* (Allah'ım! Beni senin huzurunda gözyaşı döken ve sana karşı huşû içinde olanlardan eyle!) diye dua eder. Eğer bu (Meryem'deki) âyeti okuyorsa, o zaman da *Allāhumme'c'alnî min 'ibâdike'l-mün'ami 'aleyhim el-mehdiyyîne's-sâcidîne le-ke'l-bâkîne 'inde tilâveti âyâtike* (Allah'ım! Beni kendilerine nimet ihsan edilmiş, hidayet edilmiş olan, sana secde eden, âyetlerin okunduğunda ağlayan kullarından eyle!) diye dua eder.

59. Ama onların ardından, arzularına uyan ve namazı zayi eden bir nesil geldi... Ama yakında görecekler bu azgınlıklarının karşılığını!

[347] *Halefehû* "ardından geldi" demektir. Bir şey iyi bir şeyin ardından geldiği zaman onu fetha ile *halef* şeklinde, kötü bir şeyin ardından geldiği zaman ise onu sükun ile *half* şeklinde ifade ederler. Benzer şekilde hayır sözü verildiği zaman va'd, kötülük sözü verildiği zaman ise va'îd denilir.

[348] İbn Abbas'tan nakledildiğine göre ayette sözü edilen kimseler, farz olan namazı terkeden, içki içen, baba bir kızkardeş ile evlenmeyi helal gören Yahudilerdir. İbrahim en-Nehaî [v. 96/714] ve Mücâhid'den [v. 103/721] "Bunlar namazı tehir etmek suretiyle zayi etmişlerdir." görüşü nakledilmiştir. Fakat "Ancak dönüş yaparak iman edip salih amel işleyenler müstesna" [Meryem 19/60] âyeti ilk görüşü, yani bu kimselerin kâfirler olduklarını teyit eder. Hazret-i Ali'nin de "arzularına uydular" ifadesi hakkında, "Bunlar güçlü binalar yapan, gösteriş için bineklere binen, şöhret bulmak için giyinen kimselerdir." dediği nakledilmiştir. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] "Bu, bu ümmet hakkındadır." dediği nakledilmiştir. İbn Mes'ûd, Hasan-ı Basrî ve Dahhâk b. Müzâhim [v. 105/723] *salevât* şeklinde çoğul okumuşlardır.

[349] Araplar her tür şerri *ğayy*, her tür hayrı da *reşâd* kelimesi ile ifade etmişlerdir. Şair el-Murakkış şöyle demiştir:

> Kim bir hayır elde etse, insanlar onun halini övüp durur
> Kötülük edense, bu kötülük sebebiyle mutlaka bir kınayıcı bulur

[350] Zeccâc [v. 311/923] ğayy^{en} kelimesini *cezâe ğayy*^{in} (azgınlığın karşılığı) olarak tefsir etmiştir ki bu tıpkı يَلْقَ أَثَامًا (Günahının vebaliyle karşılaşır. [Furkān 25/68]) ifadesinin "Günahının karşılığını görür." anlamında olması gibidir. Ya da bu ifade "Cennet yolundan sapmış olur." anlamındadır. Ğayyın diğer cehennem vadilerinin kendisinden Allah'a sığındıkları bir cehennem vadisi olduğu da söylenmiştir. Ahfeş [v. 215/830] *yelkavne* kelimesini *yulakkevne* şeklinde rivayet etmiştir.

قال: اللهم اجعلني من الباكين إليك الخاشعين لك. وإن قرأ هذه قال: اللهم اجعلني من عبادك المنعم عليهم المهتدين، الساجدين لك، الباكين عند تلاوة آياتك.

٥٩-﴿فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلاةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا﴾ ٥

[٣٤٧] خلفه: إذا عقبه، ثم قيل في عقب الخير «خلف» بالفتح، وفي عقب السوء: خلف، بالسكون، كما قالوا «وعد» في ضمان الخير، و«وعيد» في ضمان الشر.

[٣٤٨] عن ابن عباس رضي الله عنه: هم اليهود، تركوا الصلاة المفروضة، وشربوا الخمر، واستحلوا نكاح الأخت من الأب. وعن إبراهيم ومجاهد رضي الله عنهما: أضاعوها ١٠ بالتأخير. وينصر الأول قوله {إِلَّا مَن تَابَ وَءامَنَ} يعني الكفار. وعن علي رضي الله عنه في قوله {واتبعوا الشهوات} من بني الشديد، وركب المنظور، ولبس المشهور. وعن قتادة رضي الله عنه: هو في هذه الأمة. وقرأ ابن مسعود والحسن والضحاك رضي الله عنهم: «الصلوات» بالجمع.

١٥ [٣٤٩] كل شر عند العرب: غيّ، وكل خير: رشاد. قال المرقش:

فَمَنْ يَلْقَ خَيْرًا تَحمَدِ النَّاسَ أَمْرَهُ ❁ وَمَنْ يَغْوَ لَا يَعْدَمْ عَلَى الغَيِّ لَائِمَا

[٣٥٠] وعن الزجاج: جزاء غيّ، كقوله تعالى {يَلْقَ أَثَامًا} [الفرقان: ٦٨] أي مجازاة أثام. أو غيًا عن طريق الجنة. وقيل: الغيّ واد في جهنم تستعيذ منه أوديتها. وروى الأخفش «يلقّون».

60. Ancak dönüş yaparak iman edip salih amel işleyenler müstesna... Çünkü bunlar, hiçbir haksızlığa uğratılmadan Cennet'e gireceklerdir.

[351] *Yüdhalûne* ve *yedhulûne* şeklinde iki okuyuş vardır. Anlam, "Amellerinin karşılığını eksiksiz alırlar, alacakları karşılıktan herhangi bir şey eksiltilmez, aksine kat kat fazlası verilir." şeklindedir. Bu ifade onların daha önce kâfir olmalarının, bu şekilde dönüş yapmaları halinde kendilerine bir zarar vermeyeceğinin beyanıdır. Buradaki *zulüm* kelimesinin kullanımı tıpkı, "Şunu şöyle yapmaktan seni alıkoyan nedir." anlamında *mâ zalemeke en tef'ale kezâ*? demen gibidir. Yahut da "Asla zulme uğramazlar, kendilerine zulüm namına hiçbir şey yapılmaz." anlamındadır.

61. Yani, Rahman'ın, kullarına gâipten vaat ettiği Adn Cennetlerine... Şüphesiz, O'nun sözü daima yerine getirilmiştir.

[352] *Cennet*, "Adn cennetleri"ni de içine aldığı için, burada Adn cenneti[1] ifadesi (önceki âyette geçen) *cennet*in bedeli olarak kullanılmış olup, *ebsartü dârake el-kāʿate ve'l-ʾalâlî* (Evini gördüm, salonu ve odaları.) ifadesine benzemektedir. *ʿAdn* kelimesi özel isim olduğu için maʿrifedir, dolayısıyla el-ʿAdn anlamındadır; ikāmet demektir. Buna benzer şekilde Araplar *el-feyn* (an), *es-seher* (seher vakti) ve gayr-i münsarif kabul etmeyenlere göre *el-ems* (dün) mânalarının özel isimleri olarak *feynet*^{u}, *seher*^{u} ve *emsi* kelimelerini kullanırlar; işte *ʿadn* de bu şekilde kullanılmıştır. Ya da "*Adn* cenneti" cennet topraklarının özel ismidir, zira cennet toprakları ikāmet mekânlarıdır. Böyle olmasaydı, bu kelimenin bedel olarak kullanılması mümkün olmazdı. Çünkü nekire kelimeler sıfat almadıkça maʿrife kelimelerin bedeli olamazlar. Yine, böyle olmasaydı bu kelimenin *elletî* ile nitelenmesi de mümkün olmazdı. Bu ifade *cennâtu ʿadn*^{in} (Adn cennetleri) şeklinde çoğul olarak ve *cennetü ʿadn*^{in} (Adn cenneti) şeklinde tekil olarak mübteda olduğu için merfûʿ yapılarak okunmuştur. Mâna, "Allah onu kulların gözünün önünde olmadığı, onlara gaip olduğu halde vaat etmişti." ya da "Onlar bu cennetten gaip oldukları, onu müşahede edemedikleri halde vaat etmişti." veya "Gaybı tasdik ve ona iman şeklinde vaat etmiştir." şeklindedir.

[353] *Me'tiyy*^{en} kelimesinin fâʿil anlamında mefʿûl olduğu söylenmiştir. Oysa vaat edilen şey cennettir, "Onlar ise cennete gireceklerdir." demek daha uygundur.[2] Ya da ifade, "Onun vaadi yerine getirilmiştir, yapılmıştır." anlamındadır; *etâ ileyhi ihsân*^{en} (Ona ihsan olarak geldi.) sözünde olduğu gibi.

62. Orada boş söz değil, sadece 'Selâm!' işitirler; sabah-akşam nasiplendirilirler orada.

1 Müfessirin *cennet*^{e} *ʿadn*^{in} kıraatini esas aldığı anlaşılıyor. / ed.

2 İlk görüş, ilahi vaadin 'gelen' bir şey olduğu gerekçesine dayanmaktadır. Oysa vaat edilen cennettir ve insanlar ona gelecek olduğu için *me'tiyy* "kendisine gelinen" anlamında mefʿûl olmaktadır. / ed.

٦٠-﴿إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلا يُظْلَمُونَ شَيْئًا﴾

[٣٥١] قرئ «يُدخَلون» و«يَدخُلون» أي لا ينقصون شيئًا من جزاء أعمالهم ولا يمنعونه، بل يضاعف لهم، بيانًا لأن تقدّم الكفر لا يضرهم إذا تابوا من ذلك، من قولك: ما ظلمك أن تفعل كذا، بمعنى: ما منعك، أو لا يظلمون البتة، أي شيئًا من الظلم.

٦١-﴿جَنَّاتِ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدَ الرَّحْمَنُ عِبَادَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًّا﴾

[٣٥٢] لما كانت الجنة مشتملة على جنات عدن أبدلت منها، كقولك: أبصرت دارك القاعة والعلالي. وعدن معرفة علم، بمعنى العدن، وهو الإقامة، كما جعلوا فينة، وسحر، وأمس - فيمن لم يصرفه - أعلامًا لمعاني الفينة والسحر، والأمس، فجرى مجرى العدن لذلك. أو هو علم لأرض الجنة؛ لكونها مكان إقامة، ولولا ذلك لما ساغ الإبدال؛ لأن النكرة لا تبدل من المعرفة إلا موصوفة، ولما ساغ وصفها بالتي. وقرئ «جنات عدن» «وجنةُ عدن» بالرفع على الابتداء؛ أي وعدها وهي غائبة عنهم غير حاضرة، أو هم غائبون عنها لا يشاهدونها، أو بتصديق الغيب والإيمان به.

[٣٥٣] قيل في {مَأْتِيًّا}: مفعول بمعنى فاعل. والوجه أنّ الوعد هو الجنة وهم يأتونها. أو هو من قولك: أتى إليه إحسانًا، أي كان وعده مفعولًا منجزًا.

٦٢-﴿لا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا إِلا سَلامًا وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا﴾

[354] *Lâğv* herhangi bir faydası olmayan boş ve gereksiz söz demektir. Burada boş sözden kaçınmanın, sakınmanın zorunluluğuna dikkat çekilmektedir. Zira Allah Teâlâ mükellefiyetin olmadığı diyarı (cenneti) boş sözden arındırmıştır. Allah Teâlâ'nın şu ifadeleri bu mânayı ne güzel ifade etmektedir: "Onlar ki asılsız sözlere tanıklık etmezler; boş ve kötü lâkırdılara (dalanlara) uğradıklarında uzaklaşırlar." [Furkān 25/72], "Boş söz işittiklerinde de (o lâkırdının sahiplerine) 'Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz size aittir. Selâmetle!.. Bizim cahillerle işimiz yok!' diyerek ondan yüz çevirirler." [Kasas 28/55]. *Boş sözden, cehaletten, bizi ilgilendirmeye şeylere dalıp gitmekten Allah'a sığınırız.* Mâna şöyledir: Eğer birbirlerine selâm vermeleri ya da meleklerin onlara selâm vermesi boş söz ise, onlar bundan gayrı boş söz işitmezler. Buradaki ifade tarzı şairin şu mısralarındaki gibidir:

> Hiçbir kusurları yok; düşman birliklerini doğrarken örselenen
> kılıçlarından gayrı!

[355] Ya da anlam "Orada sadece kusur ve eksiklikten kendilerini salim ve beri kılacak olan sözler işitirler." şeklinde olup istisnâ, munkatı istisna türündendir. Veya *selâm* selâmet duasında bulunmak anlamındadır. Oysa *dârussselâm* (yani cennet), selâmet diyarı demektir. Dolayısıyla selâmet diyarının halkına selâmet duasında bulunmak zahiri itibariyle boş söz sayılır. Sadece karşıdaki insana bir saygı ve ikram şeklinde faydası vardır.

[356] İnsanlardan bazıları sadece bir öğün yer, bazıları ise her bulduğunda yer ki bu, açgözlülerin âdetidir. Bazı insanlar ise bir sabah bir de akşam yerler; bu da dengeli, övülmeye değer bir âdettir. Aslında cennette gece - gündüz yoktur; burada takdiren böyle söylenmiştir. Ayrıca Araplar nezdinde nimete kavuşmuş kimse, sabah ve akşam yiyecek bulan kimsedir. Burada onlara verilen rızkın devamlılığının kastedilmiş olduğu da söylenmiştir. Nitekim *ene 'inde fülân^{in} sabâh^{an} ve mesâ^{en} ve bükrat^{en} ve 'aşiyy^{en}* (Ben sabah - akşam, erken - geç hep falan kimsenin yanındayım.) der ve bununla zikredilen malum vakitleri değil, devamlılığı kastedersin.

63. İşbu cennetlere, sakınan kullarımızı sahip kılacağız.

[357] نُورِثُ ifadesi isti'âre olarak *nüverrisu* şeklinde de okunmuştur. Mâna, "Vârisi merhûmun malına sahip kılıp malı ona bıraktığımız gibi, cenneti de onlara bırakacağız." şeklindedir. Takva sahipleri kıyamet günü Rablerine kavuştukları zaman amelleri sona ermiş olsa da amellerinin meyveleri bâki kalacaktır ki

[٣٥٤] اللغو: فضول الكلام ومالا طائل تحته. وفيه تنبيه ظاهر على وجوب تجنب اللغو واتقائه، حيث نزه الله عنه الدار التي لا تكليف فيها. وما أحسن قوله سبحانه {وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا} [الفرقان: ٧٢] {وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ} [القصص: ٥٥] نعوذ بالله من اللغو والجهل والخوض فيما لا يعنينا. أي إن كان تسليم بعضهم على بعض أو تسليم الملائكة عليهم لغوًا، فلا يسمعون لغوًا إلا ذلك، فهو من وادي قوله:

وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ أَنَّ سُيُوفَهُم * بِهِنَّ فُلُولٌ مِنْ قِرَاعِ الْكَتَائِبِ

[٣٥٥] أو لا يسمعون فيها إلا قولًا يسلمون فيه من العيب والنقيصة، على الاستثناء المنقطع. أو لأن معنى السلام هو الدعاء بالسلامة. ودار السلام: هي دار السلامة، وأهلها عن الدعاء بالسلامة أغنياء، فكان ظاهره من باب اللغو وفضول الحديث، لولا ما فيه من فائدة الإكرام.

[٣٥٦] من الناس من يأكل الوجبة. ومنهم من يأكل متى وجد - وهي عادة المنهومين. ومنهم من يتغدى ويتعشى - وهي العادة الوسطى المحمودة، ولا يكون ثم ليل ولا نهار، ولكن على التقدير؛ ولأن المتنعم عند العرب من وجد غداء وعشاء. وقيل: أراد دوام الرزق ودروره، كما تقول: أنا عند فلان صباحًا ومساء وبكرة وعشيًا، يريد: الديمومة، ولا تقصد الوقتين المعلومين.

٦٣-﴿تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا﴾

[٣٥٧] {نُورِثُ} وقرئ «نورّث» استعارة، أي نبقي عليه الجنة كما نبقي على الوارث مال المورّث ولأن الأتقياء يلقون ربهم يوم القيامة قد انقضت أعمالهم وثمرتها باقية

o da cennettir. Allah Teâlâ onları cennete soktuğu zaman, tıpkı vârisin merhumun malına sahip olması gibi, onları da takva sahibi olmalarından dolayı cennete mirasçı kılmış olmaktadır. Bunların, cehennemliklerin itaatkâr olmaları durumunda cennette sahip olacakları meskenlere mirasçı kılınacağı da söylenmiştir.

64. Biz, ancak senin Rabbinin emriyle iniyoruz. Önümüzdeki, arkamızdaki ve bu ikisi arasındaki her şey O'na aittir. Ve senin Rabbin unutkan değildir.

[358] "Biz, ancak senin Rabbinin emriyle iniyoruz" cümlesi, Hazret-i Peygamber'e vahyin gelmesi geciktiği zaman Cebrâil *Aleyhisselâm*'ın kendisine söylemiş olduğu sözün aktarımıdır. Rivayete göre vahiy kırk gün boyunca gelmemiştir. Bu sürenin on beş gün olduğu da söylenmiştir. Bu sürenin on beş gün olduğu da söylenmiştir. Bu, Peygamber (s.a.)'e Ashâb-ı Kehf, Zülkarneyn ve ruh konusunda soru sorulduğu zaman olmuştur; Peygamber nasıl cevap vereceğini bilememiş, bu konuda kendisine vahyedilmesini beklemiş ve (bir süre vahiy gelmeyince) bu durum ona çok ağır gelmiştir. Müşrikler, "Rabbi onu terk etti, bıraktı." demişler, Cebrâil *Aleyhisselâm* vahiy getirdiğinde ise ona, "O kadar geciktin ki seni çok özledim ve sû-i zanda bulundum!" demiş; bunun üzerine "Ben daha çok özledim, ama nihayetinde ben emir kuluyum, gönderildiğim zaman inerim, alıkonulduğum zaman dururum." demiştir. Allah Teâlâ da bu âyeti ve Duhâ sûresini inzâl etmiştir. Meleklerin *tenezzül* etmesi iki mânadadır; ilki ağır ağır inme, ikincisi ise mutlak olarak inme mânasıdır. Nitekim şair şöyle demiştir:

> Bir insanoğlu olamazsın sen; bir meleğin oğlusundur
> Ancak, gök boşluğundan aşağı süzülerek inen…

[359] Zira *tenezzele* fiili *nezzele* fiilinin dönüşlü halidir, *nezzele* ise tedrîci olarak indirme anlamına gelir. Bu konuma uygun olan fiil, ağır ağır inme anlamındaki fiildir. Kastedilen şudur: Bizim değişik zamanlarda ara ara iniyor olmamız, sadece Allah'ın emri, O'nun doğru ve hikmetli görmesi ile gerçekleşmektedir. Önümüzdeki ve ardımızdaki yön ve mekânlar ve bunların arasındakiler, içinde bulunduğumuz mekânlar hep O'na aittir, bizler bir yönden diğer bir yöne, bir mekândan diğer bir mekâna ancak O'nun emri ve isteği ile intikal edebiliriz, her hareket ve sükûnu, olmuş ve olacak her hali bilen ve muhafaza eden O'dur, O'nun hakkında gaflet ve unutma gibi bir şey düşünmek caiz değildir, O bir maslahat ve hikmet görmedikçe ve bize izin vermedikçe bizler onun manevî egemenlik alanı içerisinde nasıl hareket edebiliriz ki?!

وهي الجنة، فإذا أدخلهم الجنة فقد أورثهم من تقواهم كما يورّث الوارث المال من المتوفي. وقيل: أورثوا من الجنة المساكن التي كانت لأهل النار لو أطاعوا.

٦٤-﴿وَمَا نَتَنَزَّلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا وَمَا بَيْنَ ذَٰلِكَ وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا﴾

٥ [٣٥٨] {وَمَا نَتَنَزَّلُ} حكاية قول جبريل صلوات الله عليه حين استبطأه رسول الله ﷺ. روي أنه احتبس أربعين يومًا. وقيل: خمسة عشر يومًا، وذلك حين سئل عن قصة أصحاب الكهف وذي القرنين والروح، فلم يدر كيف يجيب ورجا أن يوحى إليه فيه، فشق ذلك عليه مشقة شديدة وقال المشركون: ودّعه ربه وقلاه فلما نزل جبريل عليه السلام قال له النبي ﷺ: «أبطأت حتى ساء ظني واشتقتُ إليكَ. قال: إنّي كنتُ أشوقَ
١٠ ولكني عبدُ مأمورٌ، إذا بُعثتُ نزلتُ، وإذا حُبستُ احتبستُ» وأنزل الله سبحانه هذه الآية وسورة الضحى. والتنزل على معنيين: معنى النزول على مهل، ومعنى النزول على الإطلاق، كقوله:

فَلَسْتَ لِإِنسيٍ وَلَكِنْ لِمَلأَكٍ ۞ تَنَزَّلَ مِنْ جَوِّ السَّمَاءِ يَصُوبُ

[٣٥٩] لأنه مطاوع نزّل، ونزل يكون بمعنى أنزل، وبمعنى التدريج، واللائق بهذا
١٥ الموضع هو النزول على مهل والمراد أن نزولنا في الأحايين وقتا غب وقت ليس إلا بأمر الله، وعلى ما يراه صوابًا وحكمة، وله ما قدامنا {وَمَا خَلْفَنَا} من الجهات والأماكن {وَمَا بَيْنَ ذَٰلِكَ} وما نحن فيها فلا نتمالك أن ننتقل من جهة إلى جهة ومكان إلى مكان إلا بأمر المليك ومشيئته، وهو الحافظ العالم بكل حركة وسكون، وما يحدث ويتجدد من الأحوال، لا يجوز عليه الغفلة والنسيان، فأنى لنا أن نتقلب
٢٠ في ملكوته إلا إذا رأى ذلك مصلحة وحكمة، وأطلق لنا الإذن فيه.

[360] Bu ifadenin (yani önümüzdeki, arkamızdaki ve bu ikisi arasındaki her şey ifadesinin), geçmişte olup biten dünyevî şeyler ve gelecekte olacak uhrevî şeyler anlamında olduğu, ‘bu ikisi arasındaki şeyler’in ise Sūr’a iki kez üfleme arasındaki süre olduğu da söylenmiştir ki bu da kırk senedir. Yine, ifadenin ömrümüzün geçen kısmı ile gelecek kısmı ve şu an içinde bulunduğumuz hal anlamında olduğu, ayrıca, var olmamızdan öncesi ve yok olmamızdan sonrası anlamında olduğu, (peygambere) *tenezzül* ettiğimizde önümüzdeki yer ve ardımızda bıraktığımız gök ve bu ikisinin arası anlamında olduğu da söylenmiştir. Anlam şöyledir: O her şeyi ihata eder, hiçbir gizli şey O’na gizli kalamaz, zerre kadar bir şey dahi O’ndan saklanamaz, o halde biz O’nun hikmetinden sâdır olmayan ve O’nun bize izin vermediği, emretmediği bir adımı nasıl atabiliriz?!

[361] “Ve senin Rabbin unutkan değildir.” ifadesinin, “Rabbin seni ne terk etti ne de darıldı.” [Duhâ 93/3] ifadesindeki gibi, Rabbin seni terk etmiş ve edecek değildir anlamında olduğu da söylenmiştir. Yani vahyin inmemiş olması, sadece buna yönelik emrin olmamasındandır. Vahyin gecikmesi ise Allah’ın seni terk etmiş, bırakmış olmasından değil, O’nun neyin maslahat olduğunu çok iyi bilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu ifadenin, müttaklerin cennete girdiklerinde söyleyeceği sözün aktarımı olduğu da söylenmiştir. Yani “Biz cennete ancak Allah’ın amellerimizin karşılığını vermesi ve girmemizi emretmesi sonucunda girdik; geçmişteki, şimdiki ve gelecekte olması beklenen bütün işlerimizin gerçek mâliki O’dur; bütün hayır amellerini bize lütfeden, bizi onlara muvaffak kılan ve o amellerin karşılığını veren O’dur.” Allah Teâlâ da onların bu sözünü onaylama babında şöyle buyurur: “Senin Rabbin” amel eden kimselerin amellerini “unutmaz”, onlara vermesi gereken sevaptan gafil değildir. Yerin, göğün ve bu ikisi arasındaki şeylerin manevî egemenliğine sahip olan kudret hakkında gaflet ve unutma nasıl mümkün olabilir?! Ardından, peygamberine şöyle demiştir: İmdi, sen Rabbini bu sıfat ile tanımış olduğuna göre, artık amele yönel ve Rabbine ibadet et! O, senden gayrı diğer takva sahiplerine karşılıklarını verdiği gibi sana da karşılığını verecektir.

[362] Humeyd b. Kays el-A‘rec [v. 130/747] bu fiili Yâ ile, Cebrâil *Aleyhisselâm*’dan aktarma formunda, fail zamiri vahye raci olacak şekilde *ve mâ yetenezzelü* (Vahiy nâzil olmuyor.) şeklinde okumuştur. İbn Mes‘ûd’un da, [*illa bi-emri Rabbike* ifadesini] *illâ bi-kavli Rabbike* (ancak Rabbinin sözüyle) şeklinde okuduğu nakledilmiştir. *Nesiyy* kelimesi konusundaki ihtilâf [*fe‘ûl* mi yoksa *fe‘îl* mi olduğu] aynen *bağiyy* kelimesindeki ihtilâf gibi olmalıdır.[1]

1 Bu surenin 20. Ayetinde geçen بَغِيًّا kelimesinin tefsirine bakınız. / ed.

[٣٦٠] وقيل: ما سلف من أمر الدنيا وما يستقبل من أمر الآخرة، وما بين ذلك: ما بين النفختين وهو أربعون سنة. وقيل: ما مضى من أعمارنا وما غبر منها، والحال التي نحن فيها. وقيل: ما قبل وجودنا وما بعد فنائنا. وقيل: الأرض التي بين أيدينا إذا نزلنا، والسماء التي وراءنا، وما بين السماء والأرض، والمعنى: أنه المحيط بكل شيء ٥ لا تخفى عليه خافية ولا يعزب عنه مثقال ذرة، فكيف نقدم على فعل نحدثه إلا صادرًا عما توجبه حكمته ويأمرنا به ويأذن لنا فيه.

[٣٦١] وقيل: معنى {وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا} وما كان تاركًا لك، كقوله تعالى {مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى} [الضحى: ٣] أي ما كان امتناع النزول إلا لامتناع الأمر به. وأما احتباس الوحي فلم يكن عن ترك الله لك وتوديعه إياك، ولكن لتوقفه على المصلحة. ١٠ وقيل: هي حكاية قول المتقين حين يدخلون الجنة، أي وما ننزل الجنة إلا بأن مَنَّ الله علينا بثواب أعمالنا وأمرنا بدخولها، وهو المالك لرقاب الأمور كلها السالفة والمترقبة والحاضرة، اللاطف في أعمال الخير والموفق لها والمجازي عليها. ثم قال الله تعالى - تقريرًا لقولهم -: {وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا} لأعمال العاملين غافلًا عما يجب أن يثابوا به، وكيف يجوز النسيان والغفلة على ذي ملكوت السماء والأرض ١٥ وما بينهما؟ ثم قال لرسول الله ﷺ: فحين عرفته على هذه الصفة، فاقبل على العمل واعبده يثبك كما أثاب غيرك من المتقين.

[٣٦٢] وقرأ الأعرج رضي الله عنه «وما يتنزل» بالياء على الحكاية عن جبريل عليه السلام والضمير للوحي. وعن ابن مسعود رضي الله عنه: «إلا بقول ربك». يجب أن يكون الخلاف في النسي مثله في البغي.

65. Göklerin, yerin ve ikisi arasında ne varsa hepsinin Rabbi O'dur. O halde, sadece O'na kulluk et ve O'na kulluk ederken sabırlı ol... O'nunla aynı ismi taşıyan birini biliyor musun?!

[363] "Göklerin ve yerin Rabbi" ifadesi "senin Rabbin" [Meryem 19/64] ifadesinden bedeldir. "O, göklerin ve yerin Rabbidir, (o halde sadece O'na kulluk et)" şeklinde hazfedilmiş bir mübtedanın haberi de olabilir. Nitekim şair şöyle demiştir:

"Havlân kabilesi(dir bunlar)! Evlen kızlarıyla!" diyen nice kadın var

[364] Bu yoruma göre "Ve senin Rabbin unutkan değildir" [Meryem 19/64] ifadesi müttakilerin sözü olabilir; devamındaki ifadeler ise Allah Teâlâ'nın sözüdür.

[365] **Şayet** "اصْطَبِرْ fiili وَاْصْطَبِر عَلَيْهَا [TâHâ 20/132] âyetindeki gibi, sılası olan 'Alâ ile geçişli olması gerekmiyor muydu?" **dersen şöyle derim:** Burada kulluk, senin [akranıyla] dövüşen kişiye *istabir li-kırnike* (Akranına karşı sebat et!) cümlesindeki *kırn* kelimesinin kullanılışı gibidir. Yani şöyle buyrulmuştur: Sadece Allah'a kul olmak sana çeşitli sıkıntı ve meşakkatler getirecektir, bunlara karşı durma konusunda sabırlı ol. Ehl-i Kitab'ın sana düşmanlıkları, seni zora sokmak için söyledikleri ağır sözler, vahyin bir müddet gecikmiş olması ve Müşriklerin sana karşı kopardıkları yaygara içini daraltmasın.

[366] "O'nunla aynı ismi taşıyan birini biliyor musun?!" Yani hiçbir şey "Allah" ismiyle anılmış değildir. Müşrikler putlarını "ilâh" diye isimlendirirler; Uzzâ'ya "ilah" derlerdi. İlâh kelimesinin başındaki Hemze yerine Elif Lâm takısı getirilerek oluşturulan "Allah" ismi ise hak olan mabuda mahsus olup başkası için kullanılmaz. İbn Abbas'tan, "Allah'tan başka hiçbir varlık *Rahmân* olarak isimlendirilmez." şeklinde bir görüş nakledilmiştir. İfadenin, "O'ndan gayrı bir varlığın bâtıl şekilde değil de hak olarak O'nun ismiyle isimlendirildiğini biliyor musun?" anlamında olduğu da söylenmiştir. Çünkü bâtıl olarak isim vermek muteber bir isimlendirme olmadığı için, aynı zamanda yok hükmündedir. *Semiyy*[en] kelimesinin denk ve benzer anlamına gediği de söylenmiştir. Buna göre mâna şöyledir: Kulların kulluk edeceği O'ndan başka bir mabud bulunmadığı ortada olduğuna göre, o zaman O'na kulluk etmek ve bu kulluğun külfet ve meşakkatlerine sabretmek gerekmektedir.

٦٥-﴿رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا﴾

[٣٦٣] {رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ} بدل من ربك، ويجوز أن يكون خبر مبتدأ محذوف، أي هو رب السماوات والأرض {فَاعْبُدْهُ} كقوله:

٥ وَقَائِلَةٍ خَوْلاَنُ فَانْكِحْ فَتَاتَهُمْ ❁

[٣٦٤] وعلى هذا الوجه يجوز أن يكون {وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا} [مريم: ٦٤] من كلام المتقين، وما بعده من كلام رب العزة.

[٣٦٥] فإن قلت: هلا عدّي {وَاْصْطَبِرْ} بعلى التي هي صلته، كقوله تعالى {وَاْصْطَبِرْ عَلَيْهَا} [طه: ١٣٢]؟ قلت: لأن العبادة جعلت بمنزلة القرن في قولك
١٠ للمحارب: اصطبر لقرنك، أي اثبت له فيما يورد عليك من شداته أريد أن العبادة تورد عليك شدائد ومشاق، فاثبت لها ولاتهن، ولا يضق صدرك عن إلقاء عداتك من أهل الكتاب إليك الأغاليط، وعن احتباس الوحي عليك مدة وشماتة المشركين بك.

[٣٦٦] {هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا} أي لم يسم شيء بالله قط، وكانوا يقولون لأصنامهم
١٥ آلهة، والعزى إله وأما الذي عوض فيه الألف واللام من الهمزة، فمخصوص به المعبود الحق غير مشارك فيه. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: لا يسمى أحد الرحمن غيره. ووجه آخر: هل تعلم من سمي باسمه على الحق دون الباطل، لأن التسمية على الباطل في كونها غير معتدّ بها كلا تسمية. وقيل: مثلًا وشبيهًا، أي إذا صح أن لا معبود يوجه إليه العباد العبادة إلا هو وحده، لم يكن بد من عبادته
٢٠ والاصطبار على مشاقها وتكاليفها.

66. Buna rağmen insanoğlu, “Ben, öldüğümde yeniden mi diriltilecekmişim?!” der.

67. Bu insan hiç düşünmez mi ki, kendisi daha önce bir şey değilken, onu Biz yarattık?!

5 [367] Burada *insan* kelimesi ile bütün bir insan cinsi kastedilmiş olabileceği gibi bazı insanlar, yani kâfirler kastedilmiş de olabilir. **Şayet** “Neden bütün insanların kastedilmiş olması mümkün olsun ki, zira bütün insanlar bu sözü söylemezler?” **dersen şöyle derim:** Bu söz, insan cinsinden olan kimselerden sadır olduğu için, sözün bütün bir insan cinsine isnat edilmesi 10 mümkündür. Nitekim Araplar, “Falan oğulları filan kimseyi öldürdüler.” derler. Oysa öldüren, onlardan sadece biridir. Ferezdak da şöyle demiştir:

> ‘Abs oğullarının vurdukları o kılıç
> Verkā’nın ellerinden kaydı, Hâlid’in başına isabet etmedi

Şair burada “Verkā’nın ellerinden kaydı” ifadesini kullanmakla birlikte, 15 kılıç darbesini Abs oğullarına isnat etmiştir. Verkā dediği, Abs kabilesine mensup Verkā b. Züheyr b. Cezîme’dir.

[368] **Şayet** “İzânın أُخْرَجُ (çıkarılacağım / diriltileceğim) fiiliyle mansūb olması mümkün olmadığına göre -zira fiilin başında Lâm vardır, sözgelimi *el-yevme le-Zeyd*[ün] *kāim*[ün] (Bugün Zeyd elbet ayaktadır.) şeklinde bir ifade kul-20 lanılmaz- o zaman bu ifade ne ile mansūbdur?” **dersen şöyle derim:** Zikredilen ifadelerin delâlet ettiği hazfedilmiş bir fiil ile mansūbdur. **Şayet** “Muzari fiilin başına gelen Lâmu’l-ibtidâ, fiile şimdiki zaman mânası verir. O halde bu fiil gelecek zaman anlamı veren *sevfe* ile nasıl bir araya gelebilmiş?” **dersen şöyle derim:** Tıpkı *yâ Allāh* ifadesindeki Hemze’nin sadece telafi için bulunuyor olması 25 ve ma‘rifelik anlamını kaybetmiş olması gibi, burada da Lâm’ın *sevfe* ile birlikte gelmesi sadece tekit içindir; böylece Lâm’daki şimdiki zaman mânası oldukça azalmış, neredeyse yok olmuştur. *E-izâ mâ* ifadesindeki Mâ da tekit içindir. Sanki yadırgama ve çok uzak görme babında, “Ölümümüz ve helâkimiz kesin olarak gerçekleştiğinde, diri olarak bir daha mı çıkarılacakmışız gerçekten?!” 30 demiş olmaktadırlar. Çıkartılmaktan maksat, topraktan ya da yokluk halinden çıkartılmaktır. Ya da “Falanca âlim çıktı.” ve “Filanca cesur çıktı.” ifadelerindeki gibi, o hususta nadir görülür bir kişi oldu mânasında kullanılmış da olabilir. Bu durumda adeta alaycı bir şekilde, “Şimdi ben ‘ender görülür bir canlı’ olarak çıkartılacakmışım öyle mi!?” demiş olmaktadır.

٦٦-﴿وَيَقُولُ الإِنْسَانُ أَئِذَا مَا مِتُّ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا﴾

٦٧-﴿أَوَلَا يَذْكُرُ الإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَكُ شَيْئًا﴾

[٣٦٧] يحتمل أن يراد بالإنسان الجنس بأسره، وأن يراد بعض الجنس وهم الكفرة. فإن قلت: لم جازت إرادة الأناسي كلهم، وكلهم غير قائلين ذلك؟ قلت: لما كانت هذه المقالة موجودة فيمن هو من جنسهم، صح إسناده إلى جميعهم، كما يقولون: بنو فلان قتلوا فلانًا، وإنما القاتل رجل منهم. قال الفرزدق:

فَسَيْفُ بَنِي عَبْسٍ وَقَدْ ضَرَبُوا بِهِ ۞ نَبَا بِيَدَيْ وَرْقَاءَ عَنْ رَأْسِ خَالِدِ

فقد أسند الضرب إلى بني عبس مع قوله: «نبا بيدي ورقاء» وهو ورقاء بن زهير بن جذيمة العبسي.

[٣٦٨] فإن قلت: بم انتصب {إِذَا} وانتصابه ب (أخرج) ممتنع لأجل اللام؛ لا تقول: اليوم لزيد قائم؟ قلت: بفعل مضمر يدل عليه المذكور. فإن قلت: لام الابتداء الداخلة على المضارع تعطي معنى الحال، فكيف جامعت حرف الاستقبال؟ قلت: لم تجامعها إلا مخلصة للتوكيد كما أخلصت الهمزة في يا أَللهُ للتعويض واضمحلّ عنها معنى التعريف. و«ما» في {أَءِذَا مَا} للتوكيد أيضًا، فكأنهم قالوا: أحقًا أنا سنخرج أحياء حين يتمكن فينا الموت والهلاك؟ على وجه الاستنكار والاستبعاد. والمراد الخروج من الأرض، أو من حال الفناء. أو هو من قولهم: خرج فلان عالما، وخرج شجاعًا، إذا كان نادرًا في ذلك، يريد: سأخرج حيًا نادرًا على سبيل الهزؤ.

[369] Hasan-ı Basrî ve Ebû Hayve [v. 203/818] *le-sevfe ahrucu* (çıkacak mışım öyle mi?) şeklinde okumuşlardır. Talha b. Musarrıf'ın [v. 112/730] ise *le-se-ahrucu* şeklinde okuduğu nakledilmiştir ki bu tıpkı İbn Mes'ûd'un *le-se-yu'tîke* [Duhâ 93/5] okuyuşu gibidir.

[370] Bu ifadede (أَإِذا ما مِتُّ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا) zarfın önce zikredilmesi ve başına yadırgama anlamındaki soru harfinin getirilmiş olması, ölüm sonrasının, hayatın sıra dışı hale geldiği bir vakit olmasındandır. Nitekim inkârları da bu yüzdendir. Bu ifade tıpkı iyilik yapan bir kişiye kötülükle karşılık veren birine, *e-hîne temmet 'aleyke ni'metü fülân*in *ese'te ileyhi* (Falanca sana her türlü imkânı sağladığı halde, ona kötülük ettin hâ)!? demek gibidir.

[371] أَوَلَا يَذْكُرُ (düşünmez mi) ifadesindeki Vav, *lâ yezkürü*yu [66. Ayetteki] يَقُولُ (der) ifadesine atfeder. Atfedilen ile atıfta bulunulan kelime arasına yadırgama mânası veren Hemze girmiştir, anlam şöyledir: "Bunu diyor *da* ilk yaratılışını hiç düşünmüyor mu ki sonraki yaratılışı inkâr ediyor!? Oysa ilk yaratış daha sıra dışıdır ve Yaratıcının kudretine daha çok delâlet etmektedir. Zira o yaratılışta Yaratıcı, cevherleri ve arazları yokluktan varlığa çıkarmış, sonra da aklın havsalanın almayacağı türlü hikmetlerle onları birleştirip telif etmiş, üstelik bunu yaparken daha önceden yapılmış herhangi bir örneği taklit etmemiş, kudret sahibinin tamamen kendi icat ve yaratması olarak meydana getirmiştir. O'nun kudreti pek büyük, hikmeti çok inceliklidir! İkinci yaratmanın ise daha önce bir benzeri bulunmakta; kendisine uyulacak bir model olarak önünde durmaktadır. Üstelik bu yaratmada sadece zaten önceden mevcut olan parçaların telif ve terkip edilmesi, dağılmanın ardından onların tekrar eskisi gibi birleştirilmesi söz konusudur. Allah Teâlâ'nın "Kendisi daha önce bir şey (yani varlık) değildi." ifadesi ve "(İlk yaratmaya nazaran) bu, O'nun için çok daha kolaydır." [Rûm 30/27] ifadesi bu mânaya delildir. Bununla beraber, Allah Teâlâ için her iki yaratma da eşittir; O'nun kudreti açısından zor ile kolay arasında bir fark yoktur ve O yaratırken önceden var olan bir örneği izlemeye, bir bilgeden yardım almaya ya da bir model üzerinde düşünmeye muhtaç değildir. Fakat [böyle *karşılaştırmalı* söylenmiştir, çünkü] bu ifade ile dirilişi inkâr eden kimseye cevap verilmekte, onun inadı adeta bir deryaya gömülmekte, cehaleti gün yüzüne çıkarılmaktadır.

[372] Nâfi [v. 169/785], İbn Âmir [v. 118/736] ve 'Âsım [v. 127/745] hariç bütün kıraat imamları bu fiili *lâ yezzekkeru* şeklinde şedde ile okumuşlar, adı geçen üç imam ise tahfif ile okumuşlardır. Übeyy b. Ka'b'ın okuyuşunda *yetezekkerü* şeklindedir.

[٣٦٩] وقرأ الحسن وأبو حيوة: «لسوف أخرُج». وعن طلحة بن مصرف ﵁ «لسأخرج» كقراءة ابن مسعود ﵁ «ولسيعطيك» [الضحى: ٥].

[٣٧٠] وتقديم الظرف وإيلاؤه حرف الإنكار من قبل أن ما بعد الموت هو وقت كون الحياة منكرة، ومنه جاء إنكارهم، فهو كقولك للمسيء إلى المحسن: أحين تمت ٥ عليك نعمة فلان أسأت إليه!؟

[٣٧١] الواو عطفت {أَوَلَا يَذْكُرُ} على {يَقُولُ} [مريم: ٦٦] ووسطت همزة الإنكار بين المعطوف عليه وحرف العطف، يعني: أيقول ذاك ولا يتذكر حال النشأة الأولى حتى لا ينكر الأخرى، فإن تلك أعجب وأغرب وأدلّ على قدرة الخالق، حيث أخرج الجواهر والأعراض من العدم إلى الوجود، ثم أوقع التأليف ١٠ مشحونًا بضروب الحكم التي تحار الفطن فيها، من غير حذو على مثال واقتداء بمؤلف، ولكن اختراعًا وإبداعًا من عند قادر جلت قدرته ودقت حكمته. وأما الثانية فقد تقدمت نظيرتها وعادت لها كالمثال المحتذى عليه، وليس فيها إلا تأليف الأجزاء الموجودة الباقية وتركيبها، وردّها إلى ما كانت عليه مجموعة بعد التفكيك والتفريق. وقوله تعالى {وَلَمْ يَكُ شَيْئًا} دليل على هذا المعنى، وكذلك ١٥ قوله تعالى {وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ} [الروم: ٢٧] على أن رب العزّة سواء عليه النشأتان، لا يتفاوت في قدرته الصعب والسهل، ولا يحتاج إلى احتذاء على مثال؛ ولا استعانة بحكيم، ولا نظر في مقياس، ولكن يواجه جاحد البعث بذلك دفعًا في بحر معاندته، وكشفًا عن صفحة جهله.

[٣٧٢] القراء كلهم على «لا يذّكّر» بالتشديد إلا نافعًا وابن عامر وعاصمًا ﵃، فقد ٢٠ خففوا. وفي حرف أبيّ «يتذكر».

[373] مِنْ قَبْلُ (daha önce) ifadesi, içinde bulunduğu halden yani bakā halinden önce anlamındadır.

68. Senin Rabbine yemin ederim ki Biz onları da şeytanları da mutlaka haşredeceğiz! Sonra Cehennemin yanına diz çökmüş vaziyette getireceğiz!

69. Sonra, her toplumdan Rahman'a karşı en çok başkaldıranları çekip çıkaracağız!

70. Sonra... Cehennem'i boylamaya en lâyık olanları elbette Biz biliriz!..

[374] Allah Teâlâ'nın, kendi ismini -ki O'nun isimleri mukaddestir- Resulûllah'a izafe ederek yemin etmesinde, Peygamber (s.a.)'in şanını yüceltme ve yükseltme söz konusudur. Aynı durum, "O halde, göğün ve yerin Rabbine yemin ederim ki…" [Zâriyât 51/23] âyetinde yer ve gök için de söz konusudur.

[375] وَالشَّياطِينَ ifadesindeki Vav atıf olabileceği gibi "birlikte" anlamında da olabilir, "birlikte" anlamında olması daha uygundur. Mâna, "Bunları kendilerini yoldan çıkaran şeytan dostları ile beraber hasredeceğiz; her kâfir bir şeytanla birlikte zincire vurulmuş olacak!" şeklindedir. **Şayet** "Bu mâna, *insan* kelimesi ile hususen kâfirlerin kastedilmesi durumunda geçerlidir, peki insan kelimesi ile genel olarak bütün insanlar kastediliyorsa, o zaman bütün insanların şeytanlarla beraber haşredilmeleri nasıl mümkün olabilir?" **dersen şöyle derim:** İçlerinde şeytanlarla birlikte zincire vurulmuş insanlar olduğu halde bütün insanlar tek bir mahşerde haşredilince, o zaman bütün insanlar, tıpkı kâfirler gibi, şeytanlarla beraber haşredilmiş sayılırlar.

[376] **Şayet** "Mesutlar bedbahtlardan [yani Cennetlikler Cehennemliklerden] ahirette, alacakları karşılık konusunda ayırt edildiği gibi mahşerde de ayırt edilselerdi olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Mahşerde aralarında ayrım yapılmamıştır. Cehennemin çevresinde toplanma anına kadar hepsi birlikte tutulacak ve hepsi cehenneme bakana kadar aralarında ayrım yapılmayacaktır. Ta ki mesutlar Allah'ın kendilerini kurtarmış olduğu cehennem ahvalini müşahede etsinler, sevinçlerine sevinç, kıvançlarına kıvanç katılsın, Allah'ın ve kendilerinin düşmanları ile alay etsinler ve böylece kâfirlerin kederlerine keder, hayıflarına hayıf eklensin, Allah dostu kimselerin mesut halleri ve kendileri ile alay etmeleri onları iyice öfkelendirsin!.. Peki "Onların cehennemin kenarına diz çökmüş vaziyette getirilmeleri ne mânaya geliyor?" **dersen şöyle derim:** İnsan kelimesi hususi mânada (kâfirler şeklinde) anlaşılırsa, o zaman anlam,

[٣٧٣] {مِن قَبْلُ} من قبل الحالة التي هو فيها، وهي حالة بقائه.

٦٨-﴿فَوَرَبِّكَ لَنَحْشُرَنَّهُمْ وَالشَّيَاطِينَ ثُمَّ لَنُحْضِرَنَّهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثِيًّا﴾

٦٩-﴿ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا﴾

٧٠-﴿ثُمَّ لَنَحْنُ أَعْلَمُ بِالَّذِينَ هُمْ أَوْلَى بِهَا صِلِيًّا﴾

٥ [٣٧٤] في إقسام الله تعالى باسمه تقدست أسماؤه مضافًا إلى رسول الله ﷺ تفخيم لشأن رسول الله ورفع منه، كما رفع من شأن السماء والأرض في قوله تعالى {فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ} [الذاريات: ٢٣].

[٣٧٥] والواو في {وَالشَّيَاطِينَ} يجوز أن تكون للعطف، وبمعنى مع، وهي بمعنى مع أوقع. والمعنى: أنهم يحشرون مع قرنائهم من الشياطين الذين أغووهم، ١٠ يقرن كل كافر مع شيطان في سلسلة. فإن قلت: هذا إذا أريد بالإنسان الكفرة خاصة، فإن أريد الأناسيّ على العموم فكيف يستقيم حشرهم مع الشياطين؟ قلت: إذا حشر جميع الناس حشرًا واحدًا وفيهم الكفرة مقرونين بالشياطين. فقد حشروا مع الشياطين كما حشروا الكفرة.

[٣٧٦] فإن قلت: هلا عزل السعداء عن الأشقياء في الحشر كما عزلوا عنهم ١٥ في الجزاء؟ قلت: لم يفرّق بينهم وبينهم في المحشر، وأحضروا حيث تجاثوا حول جهنم، وأوردوا معهم النار ليشاهد السعداء الأحوال التي نجاهم الله منها وخلصهم، فيزدادوا لذلك غبطة إلى غبطة وسرورًا إلى سرور، ويشمتوا بأعداء الله وأعدائهم، فتزداد مساءتهم وحسرتهم وما يغيظهم من سعادة أولياء الله وشماتتهم بهم. فإن قلت: ما معنى إحضارهم جثياً؟ قلت: أما إذا فسر الإنسان بالخصوص، فالمعنى

bunların mahşerden cehennemin kenarına kadar ayakları üzerine yürüyerek değil, tıpkı mahşerdeki halleri gibi dizlerinin üzerine çökmüş vaziyette sürüklenecekleri şeklindedir. Zira mahşerdekiler diz çökmüş olarak nitelenmiştir. Allah Teâlâ "Bütün ümmetleri dizüstü çökmüş görürsün." [Câsiye 45/28] buyurmuştur. Nitekim tartışma ve atışmalarda taraflar diz üstü çökerler. Zira böyle yapmak insanın içini huzursuz eder, endişeye sevk eder ve daha dikkatli, tetikte olmalarını sağlar. Ya da karşılaşacakları ve ayakları üzerinde durmaya dahi takatlerinin kalmamasına sebep olacak şiddetli halden dolayı dizleri üzerine kapaklanacaklardır. İnsan kelimesi umumi mânada kabul edilirse, o zaman anlam, "Cehennemin kıyısına vardıkları zaman diz üstü çökecekler." şeklinde olur ki bu durumda جِثِيًّا (diz üstü vaziyette) ifadesi onların hallerinin tıpkı hesap için durulan yerdeki halleri gibi sürekli diz üstü çökmek olduğu anlamına gelir. Çünkü bu durum, mükâfat ve cezaya ulaşmadan önce hesap için durdurulmanın tabii sonuçları arasındadır.

[377] *eş-Şîʻa* ile -ki bu kelime *fırka* ve *fi'e* kelimeleri gibi *fiʻle* veznindedir- azgınlardan olan bir kişiye taraftar olan, yani onun izinden giden grup murat edilmektedir. Allah Teâlâ, "Dinlerini parça parça edip gruplaşanlarla [senin hiçbir alâkan yok]." [Enʻâm 6/159] buyurmuştur. Âyette kastedilen şudur: Azgın ve fesatçı grupların her birinden sırasıyla en azgın olanlarından başlayarak seçer ve onları topladıktan sonra, azaba en çok müstahak olanlardan başlayarak bu tertip üzere ateşe atarız. "Cehennemi boylamaya en lâyık olanlar" ifadesiyle bunlar gibi, içlerinden çekilip alınanlar kastedilmiş de olabilir. Bu durumda adeta "Biz bunlara Cehennem'i boylattırmayı iyi biliriz! Cehennemi boylayacaklar içinde orayı boylamaya en lâyık olanlar işte bunlardır! Onlar buna diğerlerinden çok daha müstahaktırlar; dereceleri daha aşağı, azapları daha şiddetlidir." buyrulmuş olmaktadır. "Rahman'a karşı en çok başkaldıranlar" ifadesiyle bu grupların liderleri ve önderleri kastedilmiş de olabilir. Zira hem sapkın hem de saptırıcı oldukları için suçları katmerlidir. Allah Teâlâ, "İnkâr edip de Allah yolundan uzaklaşanların, azabına azap katmışızdır bozuculuk edip durduklarından dolayı!" [Nahl 16/88] ve "Kendi yüklerini elbette taşıyacaklar; ama kendi yüklerinin yanı sıra, daha nice yükler yüklenecekler!" [Ankebût 29/13] buyurmuştur.

[378] أَيُّهُمْ أَشَدُّ (hangisi daha şiddetli) ifadesinin iʻrâbı konusunda ihtilâf edilmiştir. Halil b. Ahmed'den [v. 175/791] nakledildiğine göre bu, direkt aktarım ifadesi olarak merfûʻdur ve cümlenin takdiri;

أنهم يقبلون من المحشر إلى شاطىء جهنم عتلا على حالهم التي كانوا عليها في الموقف، جثاة على ركبهم، غير مشاة على أقدامهم، وذلك أن أهل الموقف وصفوا بالجثوّ. قال الله تعالى {وتَرَى كُلَّ أُمَّةٍ جَاثِيَةً} [الجاثية: ٢٨] على العادة المعهودة في مواقف المقاولات والمناقلات، من تجاثي أهلها على الركب، لما في ذلك من الاستيفاز والقلق وإطلاق الحبا وخلاف الطمأنينة. أو لما يدهمهم من شدّة الأمر التي لا يطيقون معها القيام على أرجلهم، فيحبون على ركبهم حبوًا. وإن فسر بالعموم، فالمعنى أنهم يتجاثون عند موافاة شاطيء جهنم، على أن (جثيًا) حال مقدرة كما كانوا في الموقف متجاثين؛ لأنه من توابع التواقف للحساب قبل التوصل إلى الثواب والعقاب.

[٣٧٧] والمراد بالشيعة - وهي فعلة كفرقة وفتية - الطائفة التي شاعت، أي تبعت غاويًا من الغواة. قال الله تعالى {إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا} [الأنعام: ١٥٩] يريد: نمتاز من كل طائفة من طوائف الغيّ والفساد أعصاهم فأعصاهم، وأعتاهم فأعتاهم. فإذا اجتمعوا طرحناهم في النار على الترتيب. نقدم أولاهم بالعذاب فأولاهم. أو أراد بـ{بِالَّذِينَ هُمْ أَوْلَى بِهَا صِلِيًّا} المنتزعين كما هم، كأنه قال: ثم لنحن أعلم بتصلية هؤلاء، وهم أولى بالصلي من بين سائر الصالين، ودركاتهم أسفل، وعذابهم أشدّ. ويجوز أن يريد بأشدّهم عتِيًّا رؤساء الشيع وأئمتهم، لتضاعف جرمهم بكونهم ضلّالًا ومضِلين. قال الله تعالى {الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ} [النحل: ٨٨]، {وَلَيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ} [العنكبوت: ١٣].

[٣٧٨] واختلف في إعراب {أَيُّهُمْ أَشَدُّ}؛ فعن الخليل أنه مرتفع على الحكاية، تقديره:

le-nenzi'annellezîne yukālu fî-him eyyühüm eşeddü (Haklarında, "Kimmiş Rahman'a karşı en çok başkaldıranlar?!" denilecek olan kimseleri çekip ayırırız) şeklindedir. Sîbeveyhi'ye [v. 180/796] göre ise *eyyühüm eşeddü* ifadesi, sılası olan cümlenin baş tarafı düştüğü için zamme üzere mebni olup, düşen cümle yerinde getirilecek olsaydı i'râb kurallarına uyacaktı. Bu ifadenin, *eyyühüm hüve eşeddü* takdirinde olduğu da söylenmiştir. Ayrıca söz konusu 'içinden çekip alma' fiilinin "her bir gruptan" olması da mümkündür ki bu durumda ifade tıpkı "*Onlara* rahmetimizden hibe etmiştik." [Meryem 19/50] ifadesi gibi olur. Yani "Her grubun içinden bir kısmını çekip alırız." buyrulmakta, o sırada biri adeta "Peki kimdir bunlar?" diye sormakta ve ona cevaben, "Hangileri Rahman'a karşı başkaldırıda daha şiddetli ise onlardır." buyrulmaktadır. Talha b. Musarrıf'tan [v. 112/730] ve Ferrâ'nın [v. 207/822] hocası olan Mu'âz b. Müslim el-Herrâ'dan *eyyehum eşeddü* (daha şiddetli olanları...) şeklinde nasb okuyuşu da nakledilmiştir.

[379] **Şayet** "'Alâ ve Bâ harf-i cerleri neye taalluk etmektedir? Zira bunların iki mastarla birden ilişkili olmaları mümkün değil" **dersen şöyle derim:** Bu iki harf-i cer beyan anlamında olup, herhangi bir ifade ile ilişkili değildir. Ya da ism-i tafdil kalıbında olan fiillerle ilişkilidir, yani *'utüvvuhum eşeddü 'ale'r-Rahmâni* (başkaldırıları Rahman'a karşı daha şiddetlidir) ve *sıliyyühüm evlâ bi'n-nâri* (boylamaları ateşe daha lâyıktır) şeklindedir. Nitekim *huve eşeddü 'alâ hasmihî* (O hasmına karşı daha serttir.) ve *huve evlâ bi-kezâ* (O şu işe daha lâyıktır.) denilir. [Yani *eşeddü* 'Alâ ile, *evlâ* Bâ ile kullanılır.]

71. İçinizden oraya uğramayacak yoktur, bu, Rabbinin uhdesine aldığı kesinleşmiş bir hükümdür.

72. Daha sonra müttakîleri teker teker kurtarıp zalimleri diz üstü çökmüş vaziyette orada bırakacağız!

[380] "içinizden kimse yoktur ki" ifadesinde hitap tekrar daha önce zikredilmiş olan [67. âyetteki] "insan"a dönmüştür, nitekim İbn Abbas ve İkrime'nin [v. 105/723] bu ifadeyi *ve in minhüm* (içlerinden kimse yok ki) şeklinde okumuş olmaları bu yorumu destekler. Ya da bu ifadede daha önce zikredilmiş olan "insan" ifadesine dönüş olmaksızın, doğrudan insana hitap edilmiştir. Eğer "insan" ifadesi ile bütün insan cinsi kastediliyorsa o zaman cehenneme uğrama ifadesinin mânası, cehennem henüz donuk, cansız iken oraya girmeleri ve müminlerin oradan geçip gitmelerine karşılık cehennemin diğerlerini yutmasıdır.İbn Abbas'tan, "Onlar cehenneme, cehennem adeta bir yağ kütlesi -bir başka rivayette: "katı bir tabaka"- halinde iken girerler." görüşü nakledilmiştir. Rivayete göre Câbir b. Abdullah [v. 78/697] bunu Peygamber (s.a.)'e sormuş, o da şöyle buyurmuştur: Cennetlikler cennete girdiği zaman birbirlerine, "Rabbimiz bize cehenneme uğrayacağımızı vaat etmemiş miydi?" diye sorarlar.

لننزعنّ الذين يقال فيهم أيُّهم أشد. وسيبويه على أنه مبني على الضم لسقوط صدر الجملة التي هي صلته، حتى لو جيء به لأعرب. وقيل: أيهم هو أشد. ويجوز أن يكون النزع واقعًا على {مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ}، كقوله سبحانه {وَوَهَبْنَا لَهُمْ مِنْ رَحْمَتِنَا} [مريم: ٥٠] أي لننزعن بعض كل شيعة، فكأنّ قائلًا قال: من هم؟ فقيل: ٥ أيهم أشد عتيًا. وأيهم أشد: بالنصب عن طلحة بن مصرِّف وعن معاذ بن مسلم الهراء أستاذ الفراء.

[٣٧٩] فإن قلت: بم يتعلق على والباء، فإنّ تعلقهما بالمصدرين لا سبيل إليه؟ قلت: هما للبيان، لا الصلة. أو يتعلقان بأفعل، أي عتوّهم أشدّ على الرحمن، وصليهم أولى بالنار، كقولهم: هو أشد على خصمه، وهو أولى بكذا.

١٠ ٧١-﴿وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا﴾

٧٢-﴿ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا﴾

[٣٨٠] {وَنْ مِنْكُمْ} التفات إلى الإنسان، يعضده قراءة ابن عباس وعكرمة رضي الله عنهم: «وإن منهم» أو خطاب للناس من غير التفات إلى المذكور، فإن أريد الجنس كله فمعنى الورود دخولهم فيها وهي خامدة، فيعبرها المؤمنون ١٥ وتنهار بغيرهم. عن ابن عباس رضي الله عنه: يردونها كأنها إهالة. وروي دواية. وعن جابر بن عبد الله. أنه سألَ رسولَ الله ﷺ عن ذلك؟ فقال: « إذا دخلَ أهلُ الجنةِ الجنةَ قالَ بعضُهُمْ لبعضٍ: أليسَ قدْ وعدَنَا رَبنا أنْ نردَ النارَ،

Bunun üzerine onlara, “Sizler cehennem donuk iken oraya uğramıştınız.” denilir. Yine bir rivayete göre bu âyet Câbir b. Abdullah’a [v. 78/697] sorulmuş. O da, “Peygamber (s.a.)’in “Uğramak girmek demektir, oraya girmeyen iyi ya da kötü hiç kimse kalmayacaktır. Ama cehennem müminlere tıpkı İbrahim’e olduğu gibi serin ve selâmet olacak, hatta ateş soğuktan çığlık atacaktır.” buyurduğunu söylemiştir. [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXII, 396] “Onlar buranın uğultusunu işitmezler.” [Enbiyâ 21/101] âyetinden maksat ise cehennemin azabından uzak olmalarıdır. İbn Mes‘ûd, Hasan-ı Basrî ve Katâde’nin [v. 117/735], “Bu, sırattan geçmek anlamındadır. Zira sırat cehennem üzerindedir.” dedikleri nakledilmiştir. Yine, İbn Abbas’tan “Bir şey diğer bir şeye uğramış, fakat ona girmemiş olabilir.” görüşü nakledilmiştir. Nitekim Allah Teâlâ “Medyen suyuna uğradığında” [Kasas 28/23] buyurmuştur.[1] Ayrıca kafile beldeye yaklaşmış olduktan sonra, oraya girmemiş olsa bile *veradeti’l-kāfiletü el-beled*[e] (Kafile beldeye uğradı.) denilir. Mücâhid b. Cebr’den [v. 103/721] “Müminin ateşe uğraması, dünyada bedenine humma hastalığının bulaşması demektir. Zira Peygamber (s.a.), ‘Humma, cehennem ateşindendir.’ buyurmuştur.” dediği nakledilmiştir. [*Buhârî*, Bed’u’l-halk”, 10.] Yine hadiste “Humma, her müminin ateşten payıdır.” ifadesi geçer [*İbn Mâce*, “Tıb”, 19. Benzer lafızlarla.] Ayrıca uğramak kelimesi ile “cehennemin çevresinde diz çökmüş vaziyette toplanmalarının” kastedilmiş olması da mümkündür. Eğer *insan* ile sadece kâfirler kastediliyorsa, o zaman anlam açıktır.

[381] حتمًا ifadesi “biri işi kesinleştirdiği” zaman kullanılan *hateme’l-emr*[a] fiilinin mastarıdır, kesinleşen şeyin ismi olarak kullanılmıştır; tıpkı *halkullāh* (Allah’ın yarattıkları) ve *darbu’l-emîr* (Emîrin bastırdığı para) ifadelerindeki kullanım gibidir. Yani cehenneme uğramaları Allah üzerine vaciptir; O bunu kendisine vacip kılmış, aksinin olmayacağına hükmedip karara bağlamıştır.

[382] ثم ننجي الذين اتقوا (Daha sonra müttakîleri teker teker kurtarıp…) [cümlesindeki] نُنَجِّي ifadesi *nüncî* şeklinde okunduğu gibi, meçhul fiil formunda *yüneccâ* ve *yüncâ* şeklinde de okunmuştur.[2] Eğer *insan* ile cins kastediliyorsa anlam açıktır. Ama sadece kâfirler kastediliyorsa, o zaman “Daha sonra, müttakîleri kurtaracağız.” ifadesi müttakîlerin cehenneme uğrayıp daha sonra oradan kurtarılacakları anlamına değil, “Kâfirlerin cehenneme girmelerinin ardından müttakîler cennete sevk edileceklerdir.” anlamına gelir. İbn Mes‘ûd, İbn Abbas, ‘Âsım el-Cahderî [v. 129/746] ve İbn Ebî Leylâ’nın [v. 83/702] okuyuşunda bu ifade “Orada [kurtarırız.]” anlamında *semme nüneccî* şeklindedir.

1 Yani Hazret-i Mûsâ Medyen suyunun içine girmiş değildir. / ed.

2 نُنَجِّي “teker teker kurtarırız”, *nüncî* “kurtarırız”, *yüneccâ* “teker teker kurtarılırlar”, *yüncâ* “kurtarılırlar” anlamındadır. / ed.

فيقالُ لَهُمْ: قدْ وردتمُوها وهي خامدةٌ « وعنه رضي الله عنه أنه سُئِل عن هذه الآية؟ فقال: سمعْتُ رسولَ الله ﷺ يقول: « الورودُ الدخولُ، لا يبقَى بَرٌ ولا فاجرٌ إلَا دخلها، فتكونُ على المؤمِنِينَ برَدًا وسلامًا كَما كانَتْ على إبراهيمَ، حتَّى إنَّ للنارِ ضجيجًا مِنْ بردهِا « وأما قوله تعالى {أُوْلَئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ} [الأنبياء: ١٠١] فالمراد عن

٥ عذابها. وعن ابن مسعود والحسن وقتادة: هو الجواز على الصراط؛ لأنّ الصراط ممدود عليها. وعن ابن عباس: قد يرد الشيءُ الشيءَ ولا يدخله، كقوله تعالى {وَلَمَّا وَرَدَ مَاء مَدْيَنَ} [القصص: ٢٣] ووردت القافلة البلد، وإن لم تدخله ولكن قربت منه. وعن مجاهد: ورود المؤمن النار هو مس الحمى جسده في الدنيا، بقوله عليه الصلاة والسلام: «الحمّى من فيح جهنم". وفي الحديث «الحمّى حظ

١٠ كل مؤمن من النار». ويجوز أن يراد بالورود جثوّهم حولها. وإن أريد الكفار خاصة، فالمعنى بيّن.

[٣٨١] الحتم مصدر حتم الأمر، إذا أوجبه، فسمى به الموجب، كقولهم: خلق الله، وضرب الأمير، أي كان ورودهم واجبًا على الله، أوجبه على نفسه وقضى به، وعزم على أن لا يكون غيره.

١٥ [٣٨٢] {ثُمّ نُنَجِّي ا لَّذِينَ ا تَّقَوا} قرئ {نُنَجِّى} و«ننجى» و«ينجى» و«ينجى» على ما لم يسم فاعله. إن أريد الجنس بأسره فهو ظاهر، وإن أريد الكفرة وحدهم فمعنى {ثُمَّ نُنَجِّى الَّذِينَ اتَّقَوْا} أنّ المتقين يساقون إلى الجنة عقيب ورود الكفار، لا أنهم يواردونهم ثم يتخلصون. وفي قراءة ابن مسعود وابن عباس والجحدري وابن أبي ليلى «ثَمَّ ننجي» بفتح الثاء، أي هناك.

"Zalimleri diz üstü çökmüş vaziyette orada bırakacağız!" ifadesi, *vürûd* (uğrama) ifadesinden maksadın, onun etrafında diz üstü çökmüş vaziyette toplanmak olduğunun ve müminlerin bu halin ardından kafileden ayrılıp cennete sevk edileceğinin, kâfirlerin ise yerlerinde diz üstü çökmüş vaziyette kalacaklarının delilidir.

73. Âyetlerimiz kendilerine açık-seçik okunduğunda, nankörce inkâr edenler müminler için; "Bu iki gruptan hangisi (yani, Kur'ân'a iman edenler ve onu reddedenler olarak hangimiz) makam bakımından daha iyi, mevki açısından daha yüksek?" derlerdi.

[383] "Açık seçik," ifadesi, ya "kelimeleri tertîl üzere okunarak, anlamları ve maksatları açık ve net bir şekilde ortaya konularak, kâh muhkem kâh müteşabih olup fakat hemen akabinde muhkemlerle ve Peygamber (s.a.)'in sözlü ve fiilî beyanlarıyla açıklanarak" ya da "i'câzı ayan beyan ortada, kendisi ile meydan okunmuş, fakat bu meydan okumaya cevap verilememiş bir şekilde" veyahut da "kanıtlar ve deliller" anlamındadır. En uygun olan yorum bu ifadenin tıpkı "Oysa o, ellerindekini doğrulayan bir kitaptır." [Bakara 2/91] ifadesi gibi tekit edici bir hal olmasıdır, yoksa Allah'ın âyetleri zaten apaçıktır, kanıttır, başka türlü olmaz.

[384] "Müminler için" ifadesi onların bu sözleri müminlere karşı söyledikleri, bu sözleri müminlere yönelttikleri ve onları kastederek konuştukları anlamına gelebilir. Nitekim "Nankörce inkâr edenler, iman edenler için; 'Bu, hayırlı bir iş olsaydı, onlar bunda bizi geçemezlerdi!' dediler." [Ahkāf 46/11] âyeti de bu mânadadır. İbn Kesîr [v. 120/738] *makām*[en] ifadesini zamme ile *mukām*[en] okumuştur. Bu kelime ikamet ve konaklama yeri anlamına gelir. Diğer kıraat imamları ise fetha ile *makām*[en] okumuşlardır ki bu durumda kelime, kıyam yeri anlamında olur. Kastedilen, yer ve konum mânasıdır. *Nediyy*, insanların toplandıkları yer, meclis anlamında olup mâna şöyledir: Bunlar âyetleri işittiklerinde, cahillikleri ve dünya hayatının sadece zahirini anlamaları yüzünden 'ilimden nasipleri bu kadar' olduğundan, 'Bu âyetlere iman edenlerle onları inkâr eden gruplardan hangisi dünyadan daha çok nasip sahibidir!?' derler; dünyadan nasiplenmiş olmayı fazilet ve eksikliğin, üstünlük ve alçaklığın ölçüsü olarak kabul ederlerdi. Rivayete göre saçlarını örüp yağlıyorlar, övünç vesilesi sayılan şeylerle süslenip püsleniyorlar, sonra da fakir müminlere üstünlük taslayıp, Allah'ın kendilerini müminlerden üstün kıldığını iddia ediyorlardı.

وقوله {وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا} دليل على أنّ المراد بالورود الجثوّ حواليها، وأن المؤمنين يفارقون الكفرة إلى الجنة بعد تجاثيهم، وتبقى الكفرة في مكانهم جاثين.

٧٣-﴿وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا﴾ ٥

[٣٨٣] {بَيِّنَاتٍ} مرتلات الألفاظ، ملخصات المعاني: مبينات المقاصد، إما محكمات أو متشابهات، قد تبعها البيان بالمحكمات. أو بتبيين الرسول قولًا أو فعلًا. أو ظاهرات الإعجاز تحدّى بها فلم يقدر على معارضتها. أو حججًا وبراهين. والوجه أن تكون حالًا مؤكدة كقوله تعالى {وَهُوَ الحقُّ مُصَدِّقًا} [البقرة: ١٩]، لأن آيات الله لا تكون إلا واضحة وحججًا. ١٠

[٣٨٤] {لِلَّذِينَ آمَنُوا} يحتمل أنهم يناطقون المؤمنين بذلك ويواجهونهم به، وأنهم يفوهون به لأجلهم وفي معناهم، كقوله تعالى {وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ} [الأحقاف: ١١]. قرأ ابن كثير «مقامًا» بالضم، وهو موضع الإقامة والمنزل، والباقون بالفتح وهو موضع القيام، والمراد المكان والموضع. والنديّ: المجلس ومجتمع القوم، وحيث ينتدون. والمعنى: أنهم إذا ١٥ سمعوا الآيات وهم جهلة لا يعلمون إلا ظاهرًا من الحياة الدنيا وذلك مبلغهم من العلم، قالوا: أيّ الفريقين من المؤمنين بالآيات والجاحدين لها أوفر حظًّا من الدنيا، حتى يجعل ذلك عيارًا على الفضل والنقص والرفعة والضعة؟ ويروى أنهم كانوا يرجلون شعورهم ويدهنون ويتطيبون ويتزينون بالزين الفاخرة، ثم يدعون مفتخرين على فقراء المسلمين أنهم أكرم على الله منهم. ٢٠

74. Oysa Biz, bunlardan önce öyle nesilleri helâk etmiştik ki, hem eşya hem de gösteriş bakımından bunlardan çok daha yüksektiler!

[385] كَمْ (nice) ifadesi, أَهْلَكْنَا (helâk ettik) fiilinin mef'ûlüdür, *Min* ise *Kem*'deki müphemliği beyan etmek üzere kullanılmıştır. Mâna, "Nesillerin bir çoğunu helâk etmiştik." şeklindedir. Her asrın halkı kendilerinden sonrakiler için *karn* / nesil konumundadır, çünkü onlardan önce gelmişlerdir. هُمْ أَحْسَنُ (Onlar daha güzeldiler.) ifadesi كَمْ (nice) ifadesinin sıfatı olarak nasp mahallindedir. Nitekim bu ifadedeki هُمْ zamiri kaldırılacak olsa, geride kalan أحسنُ ifadesi sıfat olduğu için nasp olmak durumundadır. الأثاث ev eşyaları demektir; yeni olan tefrişat malzemeleri olduğu da söylenmiştir; eski olanlarına ise *hurda* (خُرْثِيّ) denilir. Hasen b. Ali et-Tūsî şöyle demiştir:

> Ummu'l-Velid'den ayrılalı epey zaman oldu
> Ve hurdaya döndü ev eşyalarımız

[386] رِءْيًا kelimesi beş türlü okunmuştur:

- *Ri'y*^{en}: Görünüş ve heyet anlamında olup *ra'eytü*den *fi'l*^{en} vezninde ve mef'ûl anlamında.
- *Riy'*^{en}: Tıpkı *ra'â*nın *râ'e*ye dönüşmesi gibi, harflerin yer değiştirmesiyle.
- *Riyy*^{en}: Hemze'nin Yâ'ya çevrilip idğam edilmesiyle, ya da nimet ve refah anlamındaki *rayy*den türetilerek. Nitekim *rayyân*^{un} *mine'n-na'îm*[1] denir.
- *Riye*^{n}: Hemze baştan hazfedilerek. Burada; kalbedilmiş olan *riy'*^{en} kelimesi, Hemze atılarak hafifletilmiş ve Hemze'nin harekesi, öncesindeki harekesiz Yâ'ya verilmiş olmaktadır.
- *Ziyy*^{en} (kılık kıyafet) şeklindedir ki bu durumda kelime, toplama anlamındaki *zeyy*den türetilmiştir. Nitekim 'derli-toplu güzellik'ler demektir. Bu durumda, "onlardan daha güzel" anlamında olur.

75. De ki: Her kim dalâlette ise Rahman ona istediği kadar süre versin. Sonunda, tehdit edildikleri şeyi; ya azabı ya da o (Kıyamet) saati(ni) gördüklerinde, kimin yerinin daha kötü, taraftarının da daha güçsüz olduğunu öğreneceklerdir!

---

1 O yemyeşil güzelim ağaçlı bölge yani reyyân, nimet dolu cennetlerden biridir. / ed.

٧٤-﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَحْسَنُ أَثَاثًا وَرِئْيًا﴾

[٣٨٥] {كَمْ} مفعول {أَهْلَكْنَا} و{مِنْ} تبيين لإبهامها، أي كثيرًا من القرون أهلكنا، وكل أهل عصر قرن لمن بعدهم لأنهم يتقدمونهم. و{هُمْ أَحْسَنُ} في محل النصب صفة لـ (كم). ألا ترى أنك لو تركت {هُمْ} لم يكن لك بدّ من نصب {أَحْسَنُ} على الوصفية. الأثاث: متاع البيت. وقيل: هو ماجدَّ من الفرش. والخرثي: ما لُبِسَ منها. وأنشد الحسن بن علي الطوسي:

تَقَادَمَ الْعَهْدُ مِنْ أُمِّ الْوَلِيدِ بَنَا ۞ دَهْرًا وَصَارَ أَثَاثُ الْبَيْتِ خُرْثِيَّا

[٣٨٦] قرئ على خمسة أوجه؛

-«رِءْيًا» وهو المنظر والهيئة فعل بمعنى مفعول، من رأيت.

-و«ريئًا» على القلب كقولهم: راء في رأي.

-و«ريًّا» على قلب الهمزة ياء والإدغام، أو من الريّ الذي هو النعمة والتُّرفة، من قولهم: ريّانٌ من النعيم.

-و«ريًا» على حذف الهمزة رأسًا، ووجهه أن يخفف المقلوب وهو «رئيًا» بحذف همزته وإلقاء حركتها على الياء الساكنة قبلها.

-«وزيًّا» واشتقاقه من الزيّ وهو الجمع؛ لأن الزيّ محاسن مجموعة. والمعنى: أحسن من هؤلاء.

٧٥-﴿قُلْ مَنْ كَانَ فِي الضَّلَالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا حَتَّى إِذَا رَأَوْا مَا يُوعَدُونَ إِمَّا الْعَذَابَ وَإِمَّا السَّاعَةَ فَسَيَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضْعَفُ جُنْدًا﴾

[387] فَلْيَمْدُدْ لَهُ yani Rahman ona süre versin, kendisine ömür süresi bahşetsin. Bu ifade emir kipinde kullanılarak, sözü edilen şeyin zorunluluğuna, adeta emredilmiş ve mutlaka yerine getirilecek bir şey konumunda olup mutlaka gerçekleşeceğine vurgu yapılmıştır. Böylece sapkın olanın mazereti ortadan kaldırılacak ve kendisine kıyamet gününde "Biz sizi, 'ders çıkaracak birinin ders çıkarabileceği kadar' yaşatmadık mı?" [Fâtır 35/37] denilecektir. Ya da "Sırf günahları artsın diye onlara mühlet veriyoruz." [Âl-i 'İmrân 3/178] anlamındadır. Ayrıca "Her kim dalâlette ise Rahman ona istediği kadar süre versin" ifadesi, Allah'ın onun hayatını uzatması ve kendisine refah bahşetmesi yönünde bir dua ifadesi de olabilir.

[388] Bu âyetin yorumunda iki ihtimal söz konusudur. [i] Bu âyet, üç âyet öncesindeki ifade ile ilişkili olup aradaki iki âyet ara cümledir. Buna göre onlar, "Bu iki gruptan hangisi makam bakımından daha iyi, mevki açısından daha yüksek?" demişler ve "sonunda, tehdit edildikleri şeyi -ya azabı ya da (Kıyamet) saati(ni)- gördüklerinde" yani bu azabı görecekleri zamana kadar böyle söylemeye devam etmişlerdir; kendilerine vaat edilen bu şeyi ayan beyan görünceye kadar bunu söylemekten geri durmamışlar, nihayet "ya azabı" yani dünya azabını -ki bu Müslümanların onlara galip gelmeleri ve kendilerini kâh öldürerek kâh esir ederek azaba uğratmaları, Allah'ın müminler eliyle kendi dinini diğer bütün dinler üzerinde hâkim kılması anlamındadır- ya da "kıyamet gününü" o gün başlarına gelecek rezilliği ve ibretlik cezayı görünceye kadar böyle konuşmaya devam edeceklerdir. Bunları gördüklerinde, yani bu açık seçik, ayan beyan görme anında, durumun kendi düşündüklerinin tam aksi istikamette olduğunu, kendilerinin yer itibariyle daha hayırlı ve konum itibariyle daha yüksek olmadıklarını, aksine "yerlerinin daha kötü, taraflarının da daha güçsüz olduğunu", müminlerin ise onların düşündüğünün tam aksi noktada olduklarını anlamış olacaklardır. [ii] Âyet devamındaki ifade ile ilişkili olup mâna şöyledir: Dalâlette olanlara dalâletleri içerisinde süre verilmiştir, Allah onları, yani lütfun kendilerine fayda etmeyeceğini ve onların lütuf ehli olmadıklarını, bildiği için mahrumiyet de yakalarına yapışmış vaziyettedir. Dalâletten maksat ise, onları söylemiş oldukları sözü söylemeye sevk eden cehaletleri ve küfürdeki aşırılıklarıdır; Allah'ın müminlere yardımını ayan beyan görünceye ya da kıyameti ve onun alametlerini görünceye kadar dalâletlerinden ayrılacak değillerdir.

[٣٨٧] أي مدّ له الرحمن، يعني: أمهله وأملى له في العمر، فأخرج على لفظ الأمر إيذانًا بوجوب ذلك، وأنه مفعول لا محالة، كالمأمور به الممتثل، لتقطع معاذير الضالّ، ويقال له يوم القيامة {أَوَ لَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ} [فاطر: ٣٧] أو كقوله تعالى {إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا} [آل عمران: ١٧٨].
٥ أو {مَن كَانَ فِي الضَّلَالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا} في معنى الدعاء بأن يمهله الله وينفس في مدّة حياته.

[٣٨٨] في هذه الآية وجهان؛ أحدهما أن تكون متصلة بالآية التي هي رابعتها، والآيتان اعتراض بينهما، أي قالوا: أيّ الفريقين خير مقامًا وأحسن نديًا. {حتى إِذَا رَأَوْا مَا يُوعَدُونَ} أي لا يبرحون يقولون هذا القول ويتولعون به لا يتكافون عنه
١٠ إلى أن يشاهدوا الموعود رأي عين {إِمَّا الْعَذَابَ} في الدنيا وهو غلبة المسلمين عليهم وتعذيبهم إياهم قتلًا وأسرًا وإظهار الله دينه على الدين كله على أيديهم. وإما يوم القيامة وما ينالهم من الخزي والنكال، فحينئذ يعلمون عند المعاينة أن الأمر على عكس ما قدروه، وأنهم شر مكانًا وأضعف جندًا، لا خير مقامًا وأحسن نديًا. وأن المؤمنين على خلاف صفتهم. والثاني: أن تتصل بما يليها. والمعنى:
١٥ أن الذين في الضلالة ممدود لهم في ضلالتهم، والخذلان لاصق بهم لعلم الله بهم، وبأن الألطاف لا تنفع فيهم وليسوا من أهلها. والمراد بالضلالة: ما دعاهم من جهلهم وغلوّهم في كفرهم إلى القول الذي قالوه. ولا ينفكون عن ضلالتهم إلى أن يعاينوا نصرة الله المؤمنين أو يشاهدوا الساعة ومقدّماتها.

[389] **Şayet** "Bu, hangi *hattâ*dır?" **dersen şöyle derim:** Devamındaki cümlelerin hikâye olarak geldiği *hattâ*dır. Dikkat edersen, bu ifadenin ardından şart cümlesi, yani "tehdit edildikleri şeyi gördüklerinde" ifadesi gelmiş ve "Kimin *yer*inin daha kötü, *taraftar*ının da daha güçsüz olduğunu öğrenecekler!" ifadesi "Hangisi (yani, Kur'ân'a iman edenler ve onu reddedenler olarak hangimiz) *makam* bakımından daha iyi, (*meclis*teki) mevkii açısından daha yüksek?" ifadesinin karşıtı olarak kullanılmıştır. Çünkü '*makam*ları'ndan maksat, yerleri ve evleridir; *nediyy*, ileri gelenlerin, yardımcı ve kurmaylarının bir araya geldikleri meclis; *cünd* ise taraftar, kurmay ve destekçileri anlamındadır.

76. Buna mukabil, doğru yola girenlerin hidayetini Allah daha da artırır. Kalıcı salih ameller, senin Rabbin katında hem mükâfat bakımından hem de karşılık bakımından daha hayırlıdır.

[390] يَزِيدُ (artırır) ifadesi فَلْيَمْدُدْ (öyleyse uzatsın) fiilinin konumuna ma'tûftur, çünkü haber olarak gelmiştir. Takdir, "Her kim dalâlette ise Rahman ona uzatsın / uzatır ve artırır" şeklindedir, yani dalâlette olanları yüz üstü bırakarak dalâletlerini artırır, doğru yolda gidenleri ise muvaffak kılarak hidayetlerini artırır.

[391] "Kalıcı salih ameller" ahirete yönelik bütün amellerdir; "namazlar" olduğu da söylenmiştir. Yine, *sübhânallāhi ve'lhamdülillâhi ve lâ ilâhe illâllāhu vallāhu ekber* (Allah münezzehtir. Allah'a hamdolsun. Allah'tan başka ilâh yoktur. Tek büyük Allah'tır.) ifadesidir de denmiştir. Yani bu, kâfirlerin kendilerini üstün görmelerinden sevap itibariyle çok daha hayırlıdır.

[392] "Hem de karşılık (مَرَدًّا) bakımından daha hayırlıdır." yani nihayet ve akıbet itibariyle ya da menfaat itibariyle daha hayırlıdır. Nitekim Araplar, *leyse li-hâze'l-emri meradd*[ün] (bu işin sonu yok) derler. Şair de bu mânada şöyle demiştir:

> [Sızlansam da, yırtınsam da,] zerre kâr etmez bu ağlama!

[393] **Şayet** "Âyette nasıl 'Sevap olarak daha hayırlıdır.' denilmiş; sanki onların kendilerini üstün görmelerinin bir sevabı varmış da, salih amellerin sevabı onlardan daha hayırlıymış gibi!?" **dersen şöyle derim:** Burada adeta "Onların sevabı ateştir!" denilmekte, fakat bu, şairin şu ifadesinde olduğu gibi dile getirilmektedir:

> [Temîm kabilesi, müttefikleri ile savaştığımız için bizi kınadı, ama]
> kınamalarına son verildi keskin kılıçlarımızla

[٣٨٩] فإن قلت: حتى هذه ما هي؟ قلت: هي التي تحكى بعدها الجمل، ألا ترى الجملة الشرطية واقعة بعدها وهي قوله {إِذَا رَأَوْا مَا يُوعَدُونَ... فَسَيَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضْعَفُ جُنْدًا} في مقابلة {خَيْرٌ مَقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا}؟ لأن مقامهم هو مكانهم ومسكنهم. والنديّ: المجلس الجامع لوجوه قومهم وأعوانهم وأنصارهم. والجند: هم الأنصار والأعوان. ٥

٧٦-﴿وَيَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ مَرَدًّا﴾

[٣٩٠] {وَيَزِيدُ} معطوف على موضع {فَلْيَمْدُدْ}؛ لأنه واقع موقع الخبر، تقديره: من كان في الضلالة مدّ أو يمدّ له الرحمن. ويزيد: أي يزيد في ضلال الضالّ بخذلانه، ويزيد المهتدين هداية بتوفيقه ١٠

[٣٩١] {وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ} أعمال الآخرة كلها. وقيل: الصلوات. وقيل: سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر، أي هي خَيْرٌ ثَوَابًا من مفاخرات الكفار.

[٣٩٢] {وَخَيْرٌ مَرَدًّا} أي مرجعًا وعاقبة، أو منفعة، من قولهم: ليس لهذا الأمر مردٌّ:

وَهَلْ يَرُدُّ بُكايَ زَنْدَا ۞ ١٥

[٣٩٣] فإن قلت: كيف قيل خير ثوابًا كأنّ لمفاخراتهم ثوابًا، حتى يجعل ثواب الصالحات خيرًا منه؟ قلت: كأنه قيل: ثوابهم النار. على طريقة قوله:

فَأُعْتِبُوا بِالصَّيْلَمِ ۞

Şu beyitte de bu mânada bir kullanım vardır:

> Öğlen vakti (hararet ve açlıktan) ağır ağır yürürken develer,
> Akşam üstü geviş getirircesine rahattır, süratlidir bu deve

Benzer kullanım şu beyitte de vardır:

5 > Acıtıcı bir darbeden ibarettir aralarındaki selâmlaşma (dirlik temennileri)!

[394] Daha sonra bu ifadeye "sevap olarak daha hayırlıdır." ifadesi eklenmiştir. Burada, tehdit edilen birine "Senin cezan ateştir!" demekten daha ağır, daha öfkelendirici bir alay tonu da vardır.

10 [395] **Şayet** "Peki, kalıcı salih amellerin daha üstün olduğunu ifade etmenin gerekçesi nedir? Sanki kâfirlerin kendilerini üstün görmeleri hayır itibariyle kalıcı salih amellere ortak olabilecekmiş, onunla yarışabilecekmiş gibi?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade Arapların "Yaz kıştan daha sıcaktır." deyişlerinde olduğu gibi veciz bir kullanım olup, "Yazın sıcağı, kışın soğu-
15 ğundan daha yüksektir" denilmek istenmektedir.

77. Ya şu, Bizim âyetlerimizi nankörce inkâr ettiği halde "(Senin iddia ettiğin Âhirette de) mal ve evlât elbette yine bana verilecek!" diyeni gördün mü?

78. 'Gayb'a mı muttalî olmuş yoksa Rahman'ın katından sağlam bir
20 **söz mü almış?!**

79. Asla!.. Ne söylediyse yaz(dık; bunun hesabını sor)acağız ve uzattıkça uzatacağız azabını!

80. O söylediği şeylere Biz mirasçı olacağız ve Bize tek başına gelecek!

[396] Varlıkları müşahede etmek ve görmek, onları tam anlamıyla bil-
25 menin, haklarında sağlıklı bilgi sahibi olmanın yolu olduğu için, Araplar أفَرَأيْتَ (Gördün mü?) ifadesini "Söyle bana, bildir." anlamında kullanmışlardır. أفَرَأيْتَ ifadesindeki Fâ, takip anlamını ifade etmek için kullanmış olup sanki, "Şu kâfirin hikâyesini de aynı şekilde haber ver, onları (yani kadim peygamberleri) anlattıktan sonra bunu da anlat." denilmiştir. "Gayb'a
30 mı muttalî olmuş." ifadesi, Arapların bir kimse dağın zirvesine ya da bir tepeye çıktığı zaman, *ıttala'a'l-cebel*[e] (Dağa muttali oldu.) demelerine benzer bir kullanımdır. Şair Cerir şöyle demiştir:

> [Hakkımda nâhoş şeyler söylerler, ama ben]
> Dağların ve yalçın kayalıkların zirvelerine ulaşmışımdır

وقوله:

شَجْعَاءَ جِرَّتُهَا الذَّمِيلُ تَلُوكُهُ ۞ أُصُلًا إِذَا رَاحَ الْمطِيُّ عِرَاثَا

وقوله:

تَحِيَّةُ بَيْنِهِمْ ضَرْبٌ وَجِيعُ ۞

٥ [٣٩٤] ثم بنى عليه خير ثوابًا. وفيه ضرب من التهكم الذي هو أغيظ للمتهدد من أن يقال له: عقابك النار.

[٣٩٥] فإن قلت: فما وجه التفضيل في الخير كأن لمفاخرهم شركًا فيه؟ قلت: هذا من وجيز كلامهم، يقولون: الصيف أحرّ من الشتاء، أي أبلغ [في حَرِّه] من الشتاء في برده.

١٠ ٧٧-﴿أَفَرَأَيْتَ الَّذِي كَفَرَ بِآيَاتِنَا وَقَالَ لَأُوتَيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا﴾

٧٨-﴿أَطَّلَعَ الْغَيْبَ أَمِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا﴾

٧٩-﴿كَلَّا سَنَكْتُبُ مَا يَقُولُ وَنَمُدُّ لَهُ مِنَ الْعَذَابِ مَدًّا﴾

٨٠-﴿وَنَرِثُهُ مَا يَقُولُ وَيَأْتِينَا فَرْدًا﴾

[٣٩٦] لما كانت مشاهدة الأشياء ورؤيتها طريقًا إلى الإحاطة بها علمًا وصحة

١٥ الخبر عنها، استعملوا «أرأيت» في معنى «أخبر». والفاء جاءت لإفادة معناها الذي هو التعقيب، كأنه قال: أخبر أيضًا بقصة هذا الكافر، واذكر حديثه عقيب حديث أولئك. {أَطَّلَعَ الْغَيْبَ} من قولهم: أطلع الجبل: إذا ارتقى إلى أعلاه وطلع الثنية. قال جرير:

لَاقَيْتُ مُطَّلَعَ الْجِبَالِ وُعُورَا ۞

[397] Yine Araplar *merra muttali'un li-zâlike'l-emr* (Şu işe hakim, malik olarak geçti.) derler. Ayette bu kelimenin seçilmiş olmasının bir hususiyeti bulunmaktadır. Buna göre âyette şöyle denilmektedir: "Sadece Bir ve Kahhâr olan Allah'ın elinde bulunan gayb ilmine yükselecek, erişecek kadar şanı yüce midir, o noktaya ulaşabilmiş midir?" Mâna şöyledir: Onun kendisine verildiğini iddia ettiği ve hakkında yemin ettiği bu şeye ancak iki yolla ulaşılır: Biri gayb ilmine sahip olmak, diğeri de gaybı bilenden söz almış olmaktır. Peki o, bunlardan hangisi ile bu bilgiye ulaşmıştır!?

[398] (وَلَدًا kelimesini) Hamza [v. 156/773] ve Kisâî [v. 189/805] *vülden* şeklinde okumuşlardır ki bu, tıpkı *esed* kelimesinin çoğulunun üsd şeklinde gelmesinde olduğu gibi, *veled*in çoğuludur. Ya da *el-'arab* kelimesinin *el-'urb* şeklindeki kullanımında olduğu üzere bu kelime de *veled* anlamındadır. Yahyâ b. Ya'mer'in [v. 89/708] *vilden* şeklinde kesre ile okuduğu nakledilmiştir. *'Ahd* (sağlam söz) kelimesinin kelime-i şehadet olduğu söylenmiştir. Katâde'nin [v. 117/735] bu ifadeyi, "Önceden yaptığı bir salih ameli var mı ki o ameliyle buna ulaşmayı ümit etsin!?" şeklinde tefsir ettiği nakledilmiştir. Kelbî'nin [v. 146/763] ise "Allah ona bunu vereceğine dair söz mü vermiştir!?" diye tefsir ettiği nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî *Rahimehullâh*'dan nakledildiğine göre âyet Velîd b. Muğîre hakkında nâzil olmuştur. Ancak meşhur olan, âyetin 'Âs b. Vâil hakkında nâzil olduğudur. Habbâb b. el-Eret'in şöyle dediği nakledilmiştir: "Âs b. Vâil'den alacağım vardı, gidip ondan istedim. O da bana, 'Hayır! Vallahi Muhammed'i inkâr etmeden borcunu ödemem!' dedi. Ben de 'Olmaz! Yaşarken de, öldüğümde de sen diriltildiğin zaman da Muhammed'i asla inkâr etmem!' dedim. Bunun üzerine, 'Ne yani, ben öldüğüm zaman tekrar mı diriltileceğim!?' dedi. Ben de 'Evet!" dedim. O ise, 'Peki o zaman, ben diriltilince yanıma gelirsin, o zaman orada benim malım ve evlatlarım da olacaktır, o zaman sana borcunu öderim.' dedi." [*Buhârî,* "Buyû'", 29.] Bir görüşe göre Habbâb b. el-Eret ona (altın) bir takı yapmış ve ücretini istemiş, o da "Sizler yeniden diriltileceğinizi ve cennette altın, gümüş ve ipekler olacağını iddia ediyorsunuz ya, işte ben de sana borcumu o zaman öderim. Çünkü o zaman bana mal ve evlatlar verilecektir." demiş.

[399] كَلَّا (Asla!) ifadesi hataya dikkat çekme ve olumsuzlama ifadesi olup, o kendisi hakkındaki bu düşüncesinde ve temennisinde hata etmektedir, derhal bu düşünce ve temennisinden vazgeçsin, demektir.

[٣٩٧] ويقولون: مرّ مطلعًا لذلك الأمر، أي عاليًا له مالكًا له، ولاختيار هذه الكلمة شأن، يقول: أو قد بلغ من عظمة شأنه أن ارتقى إلى علم الغيب الذي توحد به الواحد القهار. والمعنى: أن ما ادعى أن يؤتاه وتألى عليه لا يتوصل إليه إلا بأحد هذين الطريقين؛ إما علم الغيب، وإما عهد من عالم الغيب، فبأيهما توصل إلى ذلك؟ ٥

[٣٩٨] قرأ حمزة والكسائي «وُلدًا»، وهو جمع ولد، كأسد في أسد. أو بمعنى الولد كالعرب في العرب. وعن يحيى بن يعمر: «وِلدًا»، بالكسر. وقيل في العهد: كلمة الشهادة. وعن قتادة: هل له عمل صالح قدّمه فهو يرجو بذلك ما يقول؟ وعن الكلبي: هل عهد الله إليه أنه يؤتيه ذلك؟ عن الحسن رحمه الله: ١٠ نزلت في الوليد بن المغيرة، والمشهور أنها في العاصي بن وائل. قال خباب بن الأرت: كان لي عليه دين فاقتضيته، فقال: لا والله حتى تكفر بمحمد. قلت: لا والله لا أكفر بمحمد حيًا ولا ميتًا ولا حين تبعث. قال: فإني إذا مت بعثت؟ قلت: نعم. قال: إذا بعثت جئتني وسيكون لي ثمَّ مال وولد فأعطيك. وقيل: صاغ له خباب حليًا فاقتضاه الأجر، فقال: إنكم تزعمون أنكم تبعثون، وأن في ١٥ الجنة ذهبًا وفضة وحريرًا، فأنا أقضيك ثَمَّ، فإني أوتَى مالًا وولدًا حينئذ.

[٣٩٩] {كَلاَّ} ردع وتنبيه على الخطأ، أي هو مخطئ فيما يصوّره لنفسه ويتمناه فليرتدع عنه.

[400] **Şayet** "Allah Teâlâ "(Dudaklarının arasından) attığı her sözü, mutlaka yanında bir gözcü olduğu halde atmakta" [Kāf 50/18] âyetinde buyurduğu üzere, kâfir bu sözü söyler söylemez, hiç tehir edilmeksizin yazıldığı halde bu âyette neden gelecek zaman ifadesi kullanılarak 'yazacağız' denilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. İlkine göre ifade, "Söylediklerini yazmış olduğumuzu ona göstereceğiz, ona bildireceğiz." anlamındadır. Bu durumda, ifadede tıpkı şairin şu beytindeki gibi bir üslup kullanılmış olur:

> (Bre kadın!) Neseplerimizi sayıp dökecek olsak,
> (Senin gibi) beni (de) üç kuruşluk bir kadının doğurmadığı anlaşılır

Yani benim değersiz bir kadının oğlu olmadığım nesep ilmi sayesinde bilinecek, anlaşılacaktır. İkinci yoruma göre tehdit eden kimse cinayet işleyen katile, "Senden intikam alacağım" der. Bu ifadeyle, aradan uzun bir zaman geçse ve bu iş gecikse bile, önünde sonunda muhakkak öcünü alacağını kastetmiş olur. İşte bunun gibi, âyette de salt tehdit mânası ifade edilmiş olmaktadır.

[401] "Uzattıkça uzatacağız azabını!" Yani azabını uzatılabildiği kadar uzatacağız, alaycı kâfirlere uygulanacak olan azap türünü ona vereceğiz. Ya da onun azabını artıracak, katbekat uzatacağız. *Meddehû* (onu uzattı) fiili ile *emeddehû* fiilinin aynı mânada olduğu da ifade edilmiştir. Hazret-i Ali'nin bunu zamme ile *ve numiddü le-hû* şeklinde okumuş olması bunu teyit eder. Bu ifadenin *medd*^{en} şeklinde mastar ile tekit edilmiş olması, Allah'ın bu konudaki gazabının ne kadar çok olduğuna delâlet eder. *Gazabına sebep olacak şeyler yapmaktan Allah'a sığınırız!*

[402] "O söylediği şeylere Biz mirasçı olacağız." yani ahirette sahip olacağını iddia ettiği şeyleri ondan alıkoyup esirgeyecek ve hak eden kimselere vereceğiz. "Söylediği şeyler"den maksat, söylediği şeylerin müsemmaları olup kastedilen, mal ve evlâttır. Nitekim biri "Ben şuna şuna sahibim." der, sen de buna karşılık "Ben senin *dediğinden* fazlasına sahibim." dersin. Bu sözü söyleyen kişinin Allah'ın dünyada kendisine mal ve evlat vermesini temenni etmiş, istemiş ve açgözlülüğünün "Elbette yine bana verilecek!" diye yemin etmesine sebep olacak noktaya varmış olması da mümkündür. Zira "elbette yine bana verilecek" ifadesi, gizli bir yeminin cevabıdır. Gerçek şu ki; kim böyle Allah adına konuşursa, Allah onu yalancı çıkartır. Nitekim Allah Teâlâ, "Diyelim ki onun istediği şeyleri kendisine verdik, peki işin akıbetinde (ahirette) onlara Biz mirasçı olmayacak mıyız? O yarın bize malsız ve evlatsız olarak tek başına gelmeyecek mi?" buyurmaktadır. Bu ifade tıpkı "İşte şimdi Bize tek başınıza geldiniz." [En'âm 6/94] ifadesine benzemektedir.

[٤٠٠] فإن قلت: كيف قيل {سَنَكْتُبُ} بسين التسويف، وهو كما قاله كتب من غير تأخير، قال الله تعالى {مَا يَلْفِظُ مِن قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ} [ق: ١٨]؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما سنظهر له ونعلمه أنا كتبنا قوله، على طريقة قوله:

إِذَا مَا انْتَسَبْنَا لَمْ تَلِدْنِي لِئيمَةٌ ❁

٥ أي تبين وعلم بالانتساب أني لست بابن لئيمة. والثاني: أن المتوعد يقول للجاني: سوف أنتقم منك، يعني أنه لا يخل بالانتصار وإن تطاول به الزمان واستأخر، فجرد ههنا لمعنى الوعيد.

[٤٠١] {وَنَمُدُّ لَهُ مِنَ الْعَذَابِ مَدًّا} أي نطوّل له من العذاب ما يستأهله ونعذبه بالنوع الذي يعذب به الكفار المستهزئون. أو نزيده من العذاب ونضاعف له من ١٠ المدد. يقال: مده وأمده بمعنى، وتدل عليه قراءة عليّ بن أبي طالب: «ونُمِدّ له»، بالضم. وأكد ذلك بالمصدر، وذلك من فرط غضب الله. نعوذ به من التعرّض لما نستوجب به غضبه.

[٤٠٢] {وَنَرِثُهُ مَا يَقُولُ} أي نزوي عنه ما زعم أنه يناله في الآخرة ونعطيه من يستحقه. والمعنى مسمى ما يقول. ومعنى {مَا يَقُولُ} وهو المال والولد. ١٥ يقول الرجل: أنا أملك كذا، فتقول له: ولي فوق ما تقول. ويحتمل أنه قد تمنى وطمع أن يؤتيه الله في الدنيا مالًا وولدًا، وبلغت به أشعبيته أن تألَّى على ذلك في قوله {لَأُوتَيَنَّ}، لأنه جواب قسم مضمر، ومن يتألَّ على الله يكذبه، فيقول الله عز وجل: هب أنا أعطيناه ما اشتهاه، إما نرثه منه في العاقبة ويأتينا فردًا غدًا بلا مال ولا ولد، كقوله عز وجل {وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَى...} الآيَةَ [الأنعام: ٩٤]

Böylece, kâfirin ne temennisi kendisine bir fayda verecektir ne de ettiği yeminler. Ayrıca bu ifade, "Kâfir bunu ancak hayatta olduğu sürece söyleyebilir; onun canını alıp katımıza çektiğimizde ise kendisi ile söyledikleri arasına engel koyarız, onlardan uzak, tek başına, o sözleri söylemez halde bize gelir." anlamında da olabilir. Yine onun bu sözünü unutmayacak ve yok saymayacağız, aksine amel defterine yazacağız, böylece hesap gününde bu sözünü yüzüne vuracak ve onu rezil rüsva edeceğiz anlamına da gelebilir.

[403] "Bize" fakirlik ve miskinliği içerisinde, malından ve evlatlarından ayrı olarak "tek başına gelecektir." İstediklerini, umduklarını ona vermeyeceğiz. Böylece iki musibet de başına gelmiş olacaktır, yani hem söylediği sözün vebalini taşıyacak hem de istediği şeyden mahrum kalacaktır. Birinci yoruma göre فَرْدًا (tek başına) kelimesi tıpkı فَادخُلُوها خَالِدِينَ (Oraya ebedi olarak girin.) [Zümer 39/73] ifadesinde olduğu gibi mukadder haldir. Zira bu sözü söyleyen kişi, ahirette Allah'ın huzuruna gelirken tek başına olma konusunda diğer insanlarla aynı konumdadır. Ancak oraya geldikten sonra durumları farklılaşacaktır.

81. Kendileri için izzet vesilesi olsun diye Allah'tan başka birtakım tanrılar edindiler.

82. Yok böyle bir şey! Onlar bunların kendilerine ettiği kulluğu reddedecek ve onların aleyhine dönecekler.

[404] Yani tanrılara Allah katında kendilerine şefaatçi olsunlar, azaptan kurtaracak yardımcılar olsunlar diye tapınırlar ve böylece onların kendilerine izzet kazandırmasını isterler.

[405] كَلَّا (Yok böyle bir şey)! Bu ifade onların ilâhları ile izzet umma düşüncelerine yönelik bir reddiyedir. İbn Nehîk bu ifadeyi *kellen se-yekfürûne bi-'ibâdetihim* şeklinde okumuştur. Bu durumda ifade, "Bu anlamsızlığı inkâr edecekler, onların kulluğunu reddedecekler." anlamında olup tıpkı *Zeyden merartü bi-ğulâmihî* (Zeyd'in kölesine uğradım.) demek gibidir. İbn Cinnî'nin [v. 392/1001] *el-Muhtesib* isimli eserinde "Kâf'ın fethası ve tenvin ile *kellen*" şeklinde geçer ve İbn Cinnî bunun *kelle hâze'r-ra'yü ve'l-i'tikādü kellen* (Bu düşünce ve inanç anlamsızdır) anlamında olduğunu iddia etmiştir. Bu noktada biri çıkıp, "Eğer bu rivayet doğru ise o zaman bu *kellen* ifadesi, reddetme anlamındaki *kellâ*nın ta kendisidir. Sadece kelimenin sonunda vakfe yapan (duran) kimse, tıpkı *kavârîrâ* [İnsan 76/15] âyetinde olduğu gibi sonundaki Elif'i Nun'a dönüştürmüştür." diyebilir.[1]

1 قَوَارِيرَ (*kavârîra*) kelimesi normalde Elif'siz olup, durmaksızın öteki ayete geçildiğinde medsiz olarak *kavârîra kavârîra min fiddatin*… şeklinde okunur. Vakfe yapıldığında ise, İnsan suresinde ayet sonları "â" sesiyle bittiği için, *kavârîrâ* şeklinde okunur. Müfessir, *kellâ*daki â sesini *kavârîrâ*daki *â*nın da aslında tenvin olmasıyla irtibatlandırmış olmaktadır. / ed.

فما يجدي عليه تمنيه وتأليه. ويحتمل أن هذا القول إنما يقوله ما دام حيًّا، فإذا قبضناه حلنا بينه وبين أن يقوله، ويأتينا رافضًا له منفردًا عنه غير قائل له، أو لا ننسى قوله هذا ولا نلغيه، بل نثبته في صحيفته لنضرب به وجهه في الموقف ونعيره به

٥ [٤٠٣] {وَيَأْتِينَا} على فقره ومسكنته {فَرْدًا} من المال والولد، لم نوله سؤله ولم نؤته متمناه، فيجتمع عليه الخطبان: تبعة قوله ووباله، وفقد المطموع فيه. {فردًا} على الوجه الأول حال مقدرة، نحو {فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ} [الزمر: ٧٣]، لأنه وغيره سواء في إتيانه فردًا حين يأتي، ثم يتفاوتون بعد ذلك.

٨١-﴿وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لِيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا﴾

١٠ ٨٢-﴿كَلَّا سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا﴾

[٤٠٤] أي ليتعززوا بآلهتهم حيث يكونون لهم عند الله شفعاء وأنصارًا ينقذونهم من العذاب.

[٤٠٥] {كَلاَّ} ردع لهم وإنكار لتعززهم بالآلهة. وقرأ ابن نهيك «كلًّا سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ»، أي سيجحدون كلا سيكفرون بعبادتهم، كقولك: زيدًا مررت بغلامه.

١٥ وفي محتسب ابن جني: كلًّا بفتح الكاف والتنوين، وزعم أن معناه كل هذا الرأي والاعتقاد كلًّا. ولقائل أن يقول: إن صحت هذه الرواية فهي كلا التي هي للردع، قلب الواقف عليها ألفها نونًا كما في قواريرًا.

[406] سَيَكْفُرُونَ (inkâr edecekler) ifadesindeki zamir (fâ'il/özne) onların ilâhlarına aittir, yani ilâhları onların kulluğunu reddedip inkâr edecek; "Sizler bize kulluk etmediniz, yalan söylüyorsunuz." diyeceklerdir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "(O gün ki,) şirk koşanlar, ortaklarını gördüklerinde 'Ya Rabbi! Bunlar, Senden başka yalvardığımız ortaklarımızdır.' derler. Ama onlar; 'Siz kat'iyyen yalancısınız!' diyerek sözü onlar(ın suratın)a çarparlar..." [Nahl 16/86]. Ayrıca سَيَكْفُرُونَ'deki zamir Müşriklere ait de olabilir. Bu durumda mâna, "Onlar akıbetlerinin kötü olması sebebiyle, vaktiyle putlara kulluk etmiş olduklarını inkâr edeceklerdir." şeklinde olur. Bu mânada da Allah Teâlâ "Kandırmaya çalışmak adına söyleyebilecekleri tek şey, 'Rabbimiz Allah'a yemin ederiz ki biz Müşrik değildik!' demekten ibaret olacaktır." [En'âm 6/23] buyurmuştur.

[407] "Onların aleyhine dönecekler" ifadesi "kendileri için izzet vesilesi olsun diye" ifadesinin mukabilidir. Maksat izzetin zıttı, yani zillet ve alçaklıktır. Yani onlar, onların amaçladığının, istediğinin tam zıttı olacaklardır. Sanki "Onlar için izzet değil zillet vesilesi olacaklar." denilmiştir. Yahut bu kelime "onlara yardımcı olacaklar." anlamındadır. ضِدّ kelimesi *'avn* (yardım) anlamına da gelir. Nitekim "Yardımcılarınız kimlerdir?" anlamında *men azdâdüküm* denilir. Yardımcının ضِدّ olarak isimlendirilmesi sanki onun, senin düşmanına *zıt* durmasından, onun aleyhine sana yardım ederek ona karşı durmasından kaynaklanmaktadır. **Şayet** "Ayette bu kelime neden tekil olarak kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade tıpkı Peygamber (s.a.)'in *ve hüm yed^ün 'alâ men sivâhum* (Onlar kendilerinin dışındakilere karşı tek bir "el"dirler) sözü gibidir. [*Ebû Dâvûd,* "Cihâd", 157.] Burada Peygamber (s.a.) müminlerin sözlerinin bir olmasından, birbirlerine muvafık ve tam bir dayanışma içinde olmalarından dolayı onları sanki tek bir şeymiş gibi ifade etmiştir. İlahların onlara 'yardımcı' olmasının mânası ise, onların ateşin yakıtı ve cehennemin odunu olmaları ve Müşriklerin onlar yüzünden azap görmeleridir. Ancak سَيَكْفُرُونَ (inkâr edecekler) ve ويَكُونُونَ (olacaklar) ifadesindeki Vav'ın (yani fâ'il zamirinin) Müşriklere ait olduğunu düşünürsen o zaman mâna, "İlâhlarına düşman olacaklar, başlangıçta onlara kulluk ettikleri halde sonra onları inkâr edecek ve onlara *zıt* olacaklardır." şeklinde olur.

83. Bilmiyor musun ki, inkârcı nankörlere onları kışkırttıkça kışkırtan 'şeytan'lar göndermekteyiz?

[408] *el-Ezz, el-Hezz* ve *el-İstifzâz* kelimeleri (kışkırtmak anlamında) kardeştirler; anlamları harekete geçirmek, şiddetli bir şekilde sarsmak, tahrik etmektir. Yani onları günahlara sevk ederler, vesvese ve desiselerle günaha kışkırtırlar. "Onlarla şeytanların arasından çekiliriz,

[٤٠٦] والضمير في {سَيَكْفُرُونَ} للآلهة، أي سيجحدون عبادتهم وينكرونها ويقولون: والله ما عبدتمونا وأنتم كاذبون. قال الله تعالى {وَإِذَا رَءَا الَّذِينَ أَشْرَكُوا شُرَكَآءَهُمْ قَالُوا رَبَّنَا هؤُلآءِ شُرَكَآؤُنَا الَّذِينَ كُنَّا نَدْعُوْا مِنْ دُونِكَ فَأَلْقَوْا إِلَيْهِمُ الْقَوْلَ إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ} [النحل: ٨٦] أو للمشركين: أي ينكرون لسوء العاقبة أن يكونوا قد عبدوها. قال الله تعالى {ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ} [الأنعام: ٢٣]

[٤٠٧] {عَلَيْهِمْ ضِدًّا} في مقابلة {لَهُمْ عِزًّا} والمراد ضدّ العز وهو الذل والهوان، أي يكونون عليهم ضدًا لما قصدوه وأرادوه، كأنه قيل: ويكونون عليهم ذلًا، لا لهم عزًا أو يكونون عليهم عونًا، والضدّ: العون. يقال من أضدادكم: أي أعوانكم وكأن العون سمي ضدًا لأنه يضادّ عدوّك وينافيه بإعانته لك عليه. فإن قلت: لم وحد؟ قلت: وحد توحيده قوله عليه الصلاة والسلام: «وهم يدٌ على من سواهم»، لاتفاق كلمتهم، وأنهم كشيء واحد لفرط تضامهم وتوافقهم ومعنى كون الآلهة عونًا عليهم: أنهم وقود النار وحَصَبُ جهنم، ولأنهم عذبوا بسبب عبادتها وإن رجعت الواو في سيكفرون ويكونون إلى المشركين، فإن المعنى: ويكونون عليهم - أي أعداءهم - ضدًا، أي كفرة بهم، بعد أن كانوا يعبدونها.

٨٣-﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّا أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ تَؤُزُّهُمْ أَزًّا﴾

[٤٠٨] الأز، والهزّ، والاستفزاز: أخوات، ومعناها التهييج وشدة الإزعاج، أي تغريهم على المعاصي وتهيجهم لها بالوساوس والتسويلات. والمعنى: خلينا بينهم وبينهم

onları engellemeyiz." demek istiyor. Allah Teâlâ dileseydi onlara zorla mani olurdu. Maksat, inatçı, amansız kâfirlerin sözlerinin, peygamberlere karşı inatçılıklarının, söz anlamazlıklarının, din ile alay etmelerinin, inat ve azgınlığa iyice dalıp bu konuda aşırı gitmelerinin, küfürde ısrarcılıklarının, hakkın hiçbir şüpheye yer bırakmayacak açıklıkta ortaya çıkmasının ardından onun aleyhinde birleşmelerinin ve bu sebeple şeytanları ve şeytanların kendilerine cazip gösterdiği şeyleri takip etmelerinin anlatılmasının ardından (ألم تر buyurarak) Peygamber (s.a.)'in şaşkınlığını ifade etmektir.

84. O halde, onlara karşı acele etme. Çünkü Biz, onlar için sadece gün sayıyoruz!

[409] *'Aciltü 'aleyhi bi-kezâ* ifadesi, bir şeyi birinden âcilen istediğin zaman kullanılır. Söylenmek istenen şudur: Sen ve müminler kâfirlerin şerrinden kurtulup rahata eresiniz, köklerinin kazınmasıyla yeryüzü onlardan temizlensin diye helâk edilmeleri için acele etme. Zira istediğin bu şey ile aranda sadece sayılı günler, sayılı nefesler bulunmaktadır. Bu günler öylesine hızlı geçmektedir ki, saymaya kalksan sayılacak kadar hızlı geçmektedir. Bunun bir benzeri, "[O halde, sen de o azimli peygamberler gibi sabret!] Bunlar için acele etme. Nasılsa, tehdit edildikleri azabı gördüklerinde, ancak gündüzün tek bir saati kadar kalmış gibi olacaklar!" [Ahkāf 46/35] âyetinde söz konusudur. İbn Abbas'ın bu âyeti okuduğu zaman ağladığı ve "Sayının sonu canın bedenden çıkmasıdır. Sayının sonu ailenden ayrılıştır. Sayının sonu kabrine giriştir." dediği nakledilmiştir. İbnü's-Semmâk'in de bu âyeti Halife Me'mûn'un [v. 218/833] yanında okuduğu ve "Nefesler sayılıysa ve ilave yoksa ne de çabuk tükenir!" dediği nakledilmiştir.

85-86. Müttakîleri önemli konuklar olarak Rahman'a haşrettiğimiz; mücrimleri ise bir sürü gibi Cehennem'e sürdüğümüz gün...

[410] يَوْمَ (gün) kelimesi gizli bir ifade ile mansūb olup cümlenin takdiri *yevme nahşüru... ve nesûku... nef'alü bi'l-ferîkayni mâ lâ yuhîtu bi'l-vasf* (... haşrettiğimiz ve ... sevk ettiğimiz gün her iki gruba da tarifi imkânsız şeyler yapacağız.) şeklinde ya da üzkür *yevme nahşüru* (Haşredeceğimiz günü zikret!) şeklindedir. Bu ifadenin (87. âyetteki) لَا يَمْلِكُونَ (sahip olamayacaklar) fiili ile mansūb olması da mümkündür.

[411] Ayette müttakîlerden tebcil edilerek bahsedilmiştir ki buna göre onlar; kendilerini rahmetine gark eden ve hoşnutluk ve ikramını onlara özgü kılan Allah'ın huzuruna, tıpkı bir kralın huzurunda saygın bir şekilde konuk edilip ağırlanan misafirlerin girdikleri gibi gireceklerdir.

ولم نمنعهم. ولو شاء لمنعهم قسرًا. والمراد تعجيب رسول الله ﷺ بعد الآيات التي ذكر فيها العتاة والمردة من الكفار، وأقاويلهم، وملاحتهم، ومعاندتهم للرسل، واستهزاؤهم بالدين من تماديهم في الغيّ وإفراطهم في العناد، وتصميمهم على الكفر، واجتماعهم على دفع الحق بعد وضوحه وانتفاء الشكّ عنه، وإنهماكهم لذلك ٥ في اتباع الشياطين وما تسوِّل لهم.

٨٤-﴿فَلَا تَعْجَلْ عَلَيْهِمْ إِنَّمَا نَعُدُّ لَهُمْ عَدًّا﴾

[٤٠٩] عجلت عليه بكذا، إذا استعجلته منه، أي لا تعجل عليهم بأن يهلكوا ويبيدوا، حتى تستريح أنت والمسلمون من شرورهم، وتطهر الأرض بقطع دابرهم، فليس بينك وبين ما تطلب من هلاكهم إلا أيام محصورة وأنفاس معدودة، كأنها في ١٠ سرعة تقضيها الساعة التي تعدّ فيها لو عدّت. ونحوه قوله تعالى {وَلَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ كَأَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَ مَا يُوعَدُونَ لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ} [الأحقاف: ٣٥]. وعن ابن عباس رضي الله عنه: أنه كان إذا قرأها بكى وقال: آخر العدد خروج نفسك، آخر العدد فراق أهلك، آخر العدد دخول قبرك. وعن ابن السَّمَّاك: أنه كان عند المأمون فقرأها، فقال: إذا كانت الأنفاس بالعدد ولم يكن لها مدد، فما أسرع ما تنفد!

١٥ ٨٥-﴿يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمَنِ وَفْدًا﴾

٨٦-﴿وَنَسُوقُ الْمُجْرِمِينَ إِلَى جَهَنَّمَ وِرْدًا﴾

[٤١٠] نصب {يَوْمَ} بمضمر، أي يوم {نَحْشُرُ} ونسوق، نفعل بالفريقين ما لا يحيط به الوصف. أو اذكر يوم نحشر. ويجوز أن ينتصب بـ{لا يَمْلِكُونَ}.

[٤١١] ذكر المتقون بلفظ التبجيل، وهو أنهم يجمعون إلى ربهم الذي غمرهم ٢٠ برحمته وخصهم برضوانه وكرامته، كما يفد الوفاد على الملوك منتظرين للكرامة عندهم،

Hazret-i Ali'nin "Vallahi, onlar ayakları üzerine haşredilmeyecekler, fakat altın semerli develer, yakut eğerli binekler üzerinde haşredileceklerdir." dediği nakledilmiştir. Kâfirler ise cehenneme aşağılanarak, hafife alınıp değersiz düşürülerek, tıpkı susuz kalmış hayvanların suya götürüldükleri gibi sevk edileceklerdir. *el-Vird*, susuz [hayvan sürüsü] anlamındadır, zira suya ancak susamış olan gelir. Bu kelimenin asıl anlamı, suyun başına gelmektir. Şair şöyle demiştir:

> Suya gel ey devem suya gel, boz renkli sağır *[avcının sesini duymayan ve ürkmeyen]* kayakuşunun suya gelişi gibi
>
> usulca ve suyun serinliğinden mest olmuş vaziyette

Böylece suyun başına gelenler de bu isimle isimlendirilmişlerdir.

[412] Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llāh, yuhşeru'l-muttekūne…* ve *yüsâku'l-mücrimûne* (Müttakîler haşredilir… mücrimler sevk edilir.) şeklinde okumuştur.

87. Rahman'ın katında söz alabilenler dışında hiç kimse şefaat hakkına sahip olmayacak!

[413] لا يَمْلِكُونَ 'deki Vav zamir olarak düşünülecekse, o zaman "kullar"a işaret eder; müttakîlerin ve mücrimlerin zikredilmiş olması da buna delâlet eder. Zira kullar bu şekilde gruplara ayrılmış durumdadır. Ancak bu Vav'ın tıpkı *ekelûnî el-berâğîsü* (yedi*ler* beni pire*ler!*) ifadesinde olduğu gibi sadece kelimenin çoğul oluşuna delâlet eden Vav olması da mümkündür. Fâ'il ise مَنِ اتَّخَذَ (alan kimse) ifadesidir. Çünkü bu ifade çoğul anlamındadır. مَنِ اتَّخَذَ ifadesi bedel olarak ya da fâ'il olarak ref' mahallindedir. Ancak muzâfın hazfi takdir edilerek nasp mahallinde olması da mümkündür. Bu durumda, *illâ* şefâ'ate men ittehaze (sadece alan kimsenin şefaatine) şeklinde olur ve kendilerine şefaat edilmesi gibi bir hakka sahip olamayacakları murat edilir. Söz almak ise, iman ve amel ızhar etmek demektir.

[414] İbn Mes'ûd'un rivayetine göre Peygamber (s.a.) bir gün ashabına, "Herhangi biriniz her sabah ve her akşam Allah katında söz almaktan âciz midir?" buyurmuş, kendisine "Bu nasıl olacak?" diye sorduklarında ise şöyle buyurmuştur: Her sabah ve akşam, "Ey yeri ve gökleri yaratan, gaybı da şehadeti de bilen Allah'ım! 'Senden başka ilâh yok, ilâh sadece sensin, senin ortağın yok; Muhammed de senin kulun ve elçindir.' diyerek seninle ahitleşiyorum. Ayrıca, beni kendime bırakırsan nefsim beni şerre yaklaştırıp, hayırdan uzaklaştıracaktır. Ben tamamen senin rahmetine güveniyorum.

وعن عليّ رضي الله عنه: ما يحشرون والله على أرجلهم، ولكنهم على نوق رحالها ذهب، وعلى نجائب سروجها ياقوت. وذكر الكافرون بأنهم يساقون إلى النار بإهانة واستخفاف كأنهم نعم عطاش تساق إلى الماء. والورود: العطاش لأنّ من يرد الماء.لايرده إلا لعطش وحقيقة الورد: المسير إلى الماء، قال:

٥ رِدِي رِدِي وِرْدَ قَطَاةٍ صَمَّا ❁ كُدْرِيَّةٍ أعْجَبَهَا بَرْدُ الْمَا

فسمى به الواردون.

[٤١٢] وقرأ الحسن «يحشر المتقون»، و«يساق المجرمون».

٨٧-﴿لا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إلا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا﴾

[٤١٣] الواو في {لَا يَمْلِكُونَ} إن جعل ضميرًا فهو للعباد، ودل عليه ذكر ١٠ المتقين والمجرمين، لأنهم على هذه القسمة. ويجوز أن تكون علامة للجمع، كالتي في أكلوني البراغيث، والفاعل {مَنِ اتَّخَذَ} لأنه في معنى الجمع، ومحل {مَنِ اتَّخَذَ} رفع على البدل، أو على الفاعلية. ويجوز أن ينتصب على تقدير حذف المضاف، أي إلا شفاعة من اتخذ، والمراد لا يملكون أن يشفع لهم. واتخاذ العهد الاستظهار بالإيمان والعمل.

١٥ [٤١٤] وعن ابن مسعود أن النبيَّ ﷺ قال لأصحابه ذات يوم. "أَيعجزُ أحدُكُمْ أَنْ يتخذَ كلَّ صباحٍ ومساءٍ عندَ اللَّهِ عهدًا؟» قالوا: وكيفَ ذَلَكَ؟ قالَ: «يقولُ كلَّ صباحٍ ومساءٍ: اللهمَّ فاطرَ السماوات والأرضِ عالمَ الغيبِ والشهادةِ إنِّي أعهدُ إليْكَ بأنِّي أشهدُ أَنْ لَا إله إلَا انتَ وحدَكَ لا شريكَ لكَ وأَنَّ محمدًا عبدك ورسولُكَ، وأنَّكَ إنْ تكلني إلى نفسِي تقرّبُني منَ الشرِ وتباعدني منَ الخيرِ، وأَنّي لَا أثِقُ إلَّا برحمتِك

Katında benim için kıyamet günü yerine getirip bana vereceğin bir ahit meydana getir ya Rabbi! Muhakkak ki sen ahdinden dönmezsin.” diye dua eder. Bu şekilde dua ettiği zaman, verdiği ahit mühürlenir ve Arş’ın altına konulur. Kıyamet günü geldiği zaman bir münadi; “Allah katında ahdi olanlar nerede?” diye seslenir ve onlar cennete girerler.

[415] Bu ahdin kelime-i şehadet olduğu da söylenmiştir. Ya da *‘ahide’l-emîr*^{u} *ilâ fülân*^{in} *bi-kezâ* (Emîr falancaya şunun verilmesini ferman buyurdu.) ifadesindeki gibi kullanılmış da olabilir. Bu durumda, “Ancak kendilerine şefaat emri ve izni verilmiş olanlar şefaat ederler.” anlamında olur[1] ki Kur’ân’daki bazı âyetler de bunu teyit eder:

- “Göklerde nice melekler vardır ki, şefaatleri hiçbir fayda sağlamaz. Ancak Allah, diledikleri yani razı oldukları için izin verdikten sonra.” [Necm 53/26]
- “O’nun katında şefaat kâr etmez; sadece O’nun izin verdiklerine.” [Sebe’ 34/23]
- “O gün şefaat kâr etmez; Rahman’ın izin verdiği ve sözünden razı olduğu kimseler müstesna.” [TâHâ 20/109]

88. “Rahman çocuk edindi.” dediler!..

89. (Siz ey bu iddianın sahipleri!) Gerçekten, öylesine çirkin bir şey yaptınız ki,

90. Onun yüzünden neredeyse gökler parçalanacak, Arz ikiye ayrılacak ve dağlar yığılıp yere kapaklanacak!

91. Rahman’a çocuk isnat ettikleri için...

[416] إِدًّا (çirkin bir şey) ifadesi kesre ile ve fetha ile okunmuştur. İbn Hâleveyhi [v. 370/980], “*el-İdd* ve *el-üdd* kelimeleri hayret anlamına gelir.” demiştir. Bu kelimenin, “yadırganan büyük kabahat” anlamına geldiği de söylenmiştir. *el-İddet*^{ü} şiddet demektir. *Eddenî el-emr*^{u} ve *âddenî el-emr*^{u}, “İş benim için çok ağır ve vahim hale geldi.” anlamındadır. تَكَادُ (neredeyse) kelimesinde Kisâî’nin [v. 189/805] ve Nâfi’in [v. 169/785] kıraati Yâ iledir (*yekâdu*). يَتَفَطَّرْنَ (parçalanacak) ifadesi *yenfatırne* şeklinde de okunmuş olup *infitār*, “açtı, yardı” anlamındaki *fetara*dan; *tefattur* ise “yardı durdu, bu işi defalarca yaptı” anlamındaki *fettara*dan gelir. İbn Mes‘ûd *yensadi‘ne* (çatlayacak) şeklinde okumuştur. Anlam, “yığılıp -ya da- yığılmış olarak yere kapaklanacak” şeklindedir. هَدًّا *mef‘ûlün leh* de olabilir ki bu durumda anlam, “yığılmış olduğu için (yere kapaklanacak)” şeklinde olur.

---

1 ملك kökü, şefaat bekleyenlerle değil, şefaat edeceklerle ilgilidir; şefaat hakkına malik olmak demektir. Fâtiha 1/3, Gâfir 39/16, İnfitār 82/17-19 vb. ayetlerde Allah Teâlâ “ceza gününün tek *mâlik*i” -yani tek söz sahibi- olarak işbu sebeple nitelendirilmektedir. وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ [Zuhruf 43/86] ifadesi bu konuda nettir. / ed.

فاجعلْ لي عندَكَ عهْدًا توفينيهِ يومَ القيامَةِ إِنّكَ لا تخلفُ المعيادَ. فإذا قال ذلك طُبعَ عليه بطابع ووضع تحت العرشِ، فإذا كان يوم القيامة نادَى منادٍ: أين الذين لهم عند الرحمن عهد؟ فيدخلون الجنة."

[٤١٥] وقيل: كلمة الشهادة. أو يكون مِنْ عهد الأمير إلى فلان بكذا. إذا أمره به، أي لا يشفع إلا المأمور بالشفاعة المأذون له فيها. وتعضده مواضع في التنزيل:

{وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِى السَّمَاوَاتِ لَا تُغْنِى شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَن يَأْذَنَ اللهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَرْضَى} [النجم: ٢٦]

و{لَا تَنفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ} [سبأ: ٢٣]

و{يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلاً} [طه: ١٠٩].

٨٨-﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ﴾

٨٩-﴿لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا إِدًّا﴾

٩٠-﴿تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الأَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدًّا﴾

٩١-﴿أَنْ دَعَوْا لِلرَّحْمَنِ وَلَدًا﴾

[٤١٦] قرئ «إِدًّا» بالكسر والفتح. قال ابن خالويه: الإدّ والأدّ العجب. وقيل: العظيم المنكر. والإدّة: الشدّة. وأدني الأمر وآدّني، أثقلني وعظم عليّ إدًّا. «يكادُ» قراءة الكسائي ونافع بالياء. وقرئ «ينفطرن». الانفطار من فطره، إذا شقه. والتفطر من فطّره، إذا شقّقه، وكرّر الفعل فيه. وقرأ ابن مسعود: «ينصدعن». أي تهدّ هدًّا، أو مهدودة، أو مفعول له، أي لأنها تهدّ.

[417] **Şayet** "Göklerin parçalanması, Yer'in yarılması ve dağların yığılıp yere kapaklanması ne anlama gelmektedir; bu (Allah'ın oğlu var, kızı var!) ifade(si) cansız varlıkları nasıl böyle etkileyebilir ki?" **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. İlkine göre Allah Teâlâ, "Eğer Ben ağır hareket eden yumuşak başlı biri olmasaydım, cezayı âcilen veriyor olsaydım onlar bu sözleri söyledikleri vakit gazabımdan gökleri, dağları ve yeri böyle yapardım!" buyurmaktadır. Bu durumda ifade tıpkı "Zeval bulmasınlar diye gökleri ve yeri kesinlikle Allah tutmaktadır. Bir de (kıyamet günü O'nun emri ile) zeval bulmaları kesinleşti mi, bunları O'ndan başka hiç kimse tutamaz. O, gerçekten Halîm'dir, bağışlayıcıdır." [Fâtır 35/41] ifadesine benzemektedir. İkincisine göre ise burada (kâfirlerin ağzından çıkan) kelimenin ne kadar ağır ve çirkin olduğunu ifade etmek, dinde bu sözün etkisinin ne kadar büyük olduğunu, dinin kaide ve temellerini yerle bir edeceğini tasvir etmek, bu sözün dindeki tesirinin tıpkı âlemi ayakta tutan bu varlıklara isabet edecek olsa onları parçalayacak, yaracak ve yere yıkacak kadar etkili olduğunu ifade etmek için böyle söylenmiştir.

[418] Daha önce gaib sıygası kullanılmışken (لَقَدْ جِئْتُمْ [yaptınız]) ifadesinde muhatap sıygasına geçilmiş olmakla -ki Belâgat ilminde buna *iltifat* sanatı denir- onların Allah'a karşı cür'etkârlıkları ve O'nun gazabına maruz kaldıkları daha bir vurgu ile tescil edilmiş, söyledikleri sözün ağırlığına daha ziyade dikkat çekilmiştir.

[419] "İsnat ettikleri için" ifadesinin üç farklı değerlendirmesi olabilir. İlkine göre bu ifade منه (onun yüzünden) ifadesindeki Hâ'dan (yani zamirden) bedel olarak mecrurdur. Bu durumda tıpkı şairin şu ifadesine benzer:

> Öyle bir hal üzreler ki, içlerinde Hâtim-i Tâî olsaydı bile,
> bütün cömertliğine rağmen Hâtim dahi cimrilik ederdi su konusunda[1]

Bir diğer ihtimal de, [Sebep bildiren] Lâm'ın düştüğü ve fiilin yalın olarak kaldığı takdir edilerek ifadenin mansûb olmasıdır; *hedd*[en] *li-en de'av* (iddia ettikleri için yere kapaklanmak) şeklinde olur. Böylece bu ifadede yere kapaklanmak yığılmanın gerekçesi, Rahman'a evlat isnat etmek ise yere kapaklanmanın gerekçesi olarak dile getirilmiştir. أَنْ دَعَوْا ifadesi هَدًّا'in fâ'ili olarak, merfû' da olabilir, yani dağları yere Rahman'a evlat isnat etmeleri kapakladı!

---

1 Ferezdak'ın [v. 114/732], cömertliğini anlattığı bu şiirinde, *'alâ cûdihî*deki mecrur zamirden bedel olarak, son kelimeyi *Hâtimi* şeklinde söylemiştir; normalde *Hâtimu* denmesi gerekiyordu. / ed.

[٤١٧] فإن قلت: ما معنى انفطار السماوات وانشقاق الأرض وخرور الجبال، ومن أين تؤثر هذه الكلمة في الجمادات؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن الله سبحانه يقول: كدت أفعل هذا بالسماوات والأرض والجبال عند وجود هذه الكلمة غضبًا مني على من تفوّه بها، لولا حلمي ووقاري، وأني لا أعجل بالعقوبة، كما قال {إِنَّ اللهَ يُمْسِكُ السَّمَاوَاتِ والْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا وَلَئِنْ زَالَتَا إِنْ أَمْسَكَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا} [فاطر: ٤١]. والثاني: أن يكون استعظامًا للكلمة، وتهويلًا من فظاعتها، وتصويرًا لأثرها في الدين وهدمها لأركانه وقواعده، وأن مثال ذلك الأثر في المحسوسات أن يصيب هذه الأجرام العظيمة التي هي قوام العالم ما تنفطر منه وتنشق وتخرّ.

[٤١٨] وفي قوله {لَقَدْ جِئْتُمْ} وما فيه من المخاطبة بعد الغيبة، وهو الذي يسمى الالتفات في علم البلاغة، زيادة تسجيل عليهم بالجرأة على الله، والتعرّض لسخطه، وتنبيه على عظم ما قالوا.

[٤١٩] في {أَن دَعَوْا} ثلاثة أوجه؛ أن يكون مجرورًا بدلًا من الهاء في منه، كقوله:

عَلَى حَالَةٍ لَوْ أَنَّ فِي الْقَوْمِ حَاتِمًا ۞ عَلَى جُودِهِ لَضَنَّ بِالْمَاءِ حَاتِمُ

ومنصوبًا بتقدير سقوط اللام وإفضاء الفعل، أي هذا لأن دعوا، علل الخرور بالهدّ، والهدّ بِدُعَاءِ الولد للرحمن. ومرفوعًا بأنه فاعل }هدًّا{، أي هدها دعاء الولد للرحمن.

[420] Âyette Allah'ın bilhassa *Rahmân* isminin seçilmesinin ve tekrarlanmasının anlama pek çok katkısı vardır; ilk olarak bu durum, sadece O'nun *Rahmân*[1] olduğuna, bu isme O'ndan başkasının lâyık olmadığına delâlet eder. Zira bütün nimetlerin kökleri ve dalları O'ndandır; O âlemleri yaratmış, beraberlerindeki her şeyi onlar için var etmiştir. Nitekim âlim zatlardan biri bu meyanda şöyle demiştir:

Hele bir kaldırılsın O'nu gizleyen perde
Anlarsın ki, sen de O'nun vergisisin, sahip olduğun her şey de…

İşbu sebeple, Yüce Allah'a evlat isnat eden kimse, O'nu yarattıkları gibi düşünmüş, böylece onu *Rahman* ismine lâyık olmaktan çıkarmış olur.

[421] *De'â* (iddia etti) fiili, iki mef'ûl alan bir fiil olup *semmâ* (isimlendirdi) anlamına gelir. Ancak burada iki mef'ûlden sadece ikincisinin zikredilmesiyle yetinilmiş, böylece ifadenin genel olması, Allah'a evlat olarak isnat edilen herkesi kapsaması murat edilmiştir. Bir başka ihtimal ise *de'â* fiilinin *nesebe* (nispet etti) anlamında olmasıdır ki bu fiilin dönüşlü hali Hazret-i Peygamber (s.a.)'in *men idde'â ilâ ğayri mevâlîhi*… (Her kim efendisinden başkasına mensubiyet iddia ederse…) şeklindeki hadisinde [*Müslim*, "Hâc", 85] ve şairin şu beytinde kullanılmıştır:

Biz Nehşel oğulları, kendimizi başka bir ataya nispet etmeyiz

Şair burada *lâ nedde'î* ifadesini nispet etmeyiz anlamında kullanmıştır.

92. Oysa çocuk edinmek Rahman'a uymuyor / yakışmıyor.

[422] يَنْبَغِي fiili "talep etti" anlamındaki *beğâ* fiilinin dönüşlü halidir, yani "Farz-ı muhal böyle bir talep söz konusu olsa dahi, evlât edinmek O'nun için söz konusu değildir. Çünkü bu imkânsızdır, sıhhat/imkân kapsamında değildir." demektir. Zira bildik yolla çocuk sahibi olmanın Allah hakkında imkânsız olduğu, üzerinde konuşulmayacak denli açıktır. Evlat edinmek suretiyle çocuk sahibi olmak ise ancak evlat ile evlat edinenin aynı cinsten olmaları halinde söz konusu olur. Oysa *kadîm* olan Allah Teâlâ'nın hemcinsi söz konusu değildir. *Allah Teâlâ zalimlerin dillerine doladıklarından tamamen münezzehtir!*

93. Çünkü göklerde ve yerde her kim varsa hepsi Rahman'a sadece kul olarak gelecektir.

94. Gerçek şu ki O, bunları bir bir sayıp kaydetmiş bulunuyor.

95. Kıyamet günü, tamamı, O'na tek başına gelecektir.

1 Her tür rahmetin ezelî ebedi ilkesi ve kaynağı, sınırsız merhamet sahibi. / ed.

[٤٢٠] وفي اختصاص الرحمن وتكريره مرات من الفائدة أنه هو الرحمن وحده، لا يستحق هذا الاسم غيره. من قبل أنّ أصول النعم وفروعها منه؛ خلق العالمين، وخلق لهم جميع ما معهم، كما قال بعضهم:

فلينكشف عن بصرك غطاؤه ... فأنت وجميع ما عندك عطاؤه

٥ فمن أضاف إليه ولدًا فقد جعله كبعض خلقه وأخرجه بذلك عن استحقاق اسم الرحمن.

[٤٢١] هو من دعا بمعنى سمى المتعدي إلى مفعولين، فاقتصر على أحدهما الذي هو الثاني، طلبًا للعموم والإحاطة بكل ما دعى له ولدًا. أو من دعا بمعنى نسب، الذي مطاوعه ما في قوله عليه السلام. "مَنْ ادَّعى إلى غيرِ مواليه". وقول الشاعر:

١٠ إنَّا بَنِي نَهْشَلٍ لَا نَدَّعِي لأبٍ ❁

أي لا ننتسب إليه.

٩٢-﴿وَمَا يَنْبَغِي لِلرَّحْمَنِ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا﴾

[٤٢٢] انبغى: مطاوع «بغي» إذا طلب، أي ما يتأتى له اتخاذ الولد وما يتطلب لو طلب مثلًا، لأنه محال غير داخل تحت الصحة. أما الولادة المعروفة فلا مقال في

١٥ استحالتها. وأما التبني فلا يكون إلا فيما هو من جنس المتبنى، وليس للقديم سبحانه جنس، تعالى عما يقول الظالمون علوًّا كبيرًا.

٩٣-﴿إِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ إِلا آتِي الرَّحْمَنِ عَبْدًا﴾

٩٤-﴿لَقَدْ أَحْصَاهُمْ وَعَدَّهُمْ عَدًّا﴾

٩٥-﴿وَكُلُّهُمْ آتِيهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَرْدًا﴾

[423] [مَنْ (kim) ifadesi] sıfat alan mendir. Zira nekire olarak gelen كلّ (her) ifadesinin ardından kullanılmıştır; bu kullanım aynı edatın şairin şu mısrasında *rubbe* (nice) ifadesinin ardından gelen kullanımına benzemektedir:

Yüreğini alev alev yakıp öfkeden kudurttuğum niceleri var!

[424] İbn Mes'ûd ve Ebû Hayve [v. 203/818] *âtini'r-Rahmâne* şeklinde, izafet öncesindeki aslı üzere okumuşlardır. *el-İhsā* saymak, zapt etmek demektir; "İlmiyle onları zaptetmiş, kuşatmıştır."[1] anlamındadır. "Onlar"dan maksat, meleklerin, İsâ *Aleyhisselâm*'ın ve Üzeyir *Aleyhisselâm*'ın Allah'ın evlatları olduğuna inananlardır. Bu kimseler iki küfür arasındadırlar ki biri, Rahmân'ın evlat sahibi olmasının mümkün olduğu, ikincisi ise Allah'ın evladı olduğunu iddia ettikleri kimseleri yine O'na ortak koşmaları, tıpkı insanların kralların evlatlarına, babalarına hizmet edercesine hizmetkârlık yapmaları gibi onlara kulluk etmeleridir. İşbu iki küfürden ilkini Allah Teâlâ daha önceki âyetlerde yerle bir etmiş, daha sonra da ikinci küfrü yerle bir etmiştir. Anlam şöyledir: "Göklerde ve yerde kâh meleklerden kâh insanlardan, Müşriklerin, Yahudi ve Hıristiyanların ibadet ettiği her kim varsa, hepsi Rahmân'ın huzuruna gelecektir, yani O'na sığınacak, huşû içinde, ümit ve korku halinde, boyun eğip itaat etmiş vaziyette O'na iltica edecektir; tıpkı kölelerin yaptığı, yapması gerektiği gibi yapacak, kendisi için bu sapkınların iddia ettikleri şeyleri iddia etmeyecektir. Bunun benzeri şu ayette söz konusudur: "O çağırdıkları şeyler; Rablerinin rahmetini umup, azabından korkarak 'Hangimiz O'na daha yakın olacağız!' diye O'na götüren vesileyi ararlar." [İsrâ 17/57] O gün, tamamı Allah'ın manevi hükümranlığında, mutlak egemenliği altında bulunacak; O'nun kudretine boyun eğeceklerdir. O, onlara hükmedecek, onları ve bütün amellerini, hem de bütün tafsilatı, nicelik ve niteliği ile birlikte tamamen kuşatmış olacak; hallerine dair hiçbir şey O'ndan gizli kalmayacaktır. Her biri kıyamet günü O'nun huzuruna tek başına, bu Müşriklerden berî olarak çıkacak, beraberinde bu Müşriklerden hiçbiri bulunmayacaktır."

96. İman edip salih amel işleyenler için, Rahman, bir sevgi meydana getirecektir.

1 Gelmişleriyle, gelecekleriyle, yaptıklarıyla ve geride bıraktıklarıyla tamamen bilmektedir. / ed.

[٤٢٣] موصوفة لأنها وقعت بعد كل نكرة، وقوعها بعد رب في قوله:

رُبَّ مَنْ أَنْضَجْتُ غَيْظًا صَدْرَهُ ❁

[٤٢٤] وقرأ ابن مسعود وأبو حيوة «آتِ الرحمنَ» على أصله قبل الإضافة.

الإحصاء الحصر والضبط، يعني حصرهم بعلمه وأحاط بهم. {وَعَدَّهُمْ عَدًّا} الذين اعتقدوا في الملائكة وعيسى وعزير أنهم أولاد الله، كانوا بين كفرين؛ أحدهما القول بأن الرحمن يصح أن يكون والدًا. والثاني: إشراك الذين زعموهم لله أولادًا في عبادته، كما يخدم الناس أبناء الملوك خدمتهم لآبائهم، فهدم الله الكفر الأول فيما تقدم من الآيات؛ ثم عقبه بهدم الكفر الآخر. والمعنى: ما من معبود لهم في السماوات والأرض من الملائكة ومن الناس إلا وهو يأتي الرحمن، أي يأوي إليه ويلتجئ إلى ربوبيته عبدًا منقادًا مطيعًا خاشعًا خاشيًا راجيًا، كما يفعل العبيد وكما يجب عليهم، لا يدعي لنفسه ما يدعيه له هؤلاء الضلال. ونحوه قوله تعالى {أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَى رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ وَيَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَيَخَافُونَ عَذَابَهُ} [الإسراء: ٥٧] وكلهم متقلبون في ملكوته مقهورون بقهره وهو مهيمن عليهم محيط بهم ويجمل أمورهم وتفاصيلها وكيفيتهم وكميتهم؛ لا يفوته شيء من أحوالهم. وكل واحد منهم يأتيه يوم القيامة منفردًا ليس معه من هؤلاء المشركين أحد وهم برآء منهم.

٩٦-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا﴾

[425] Cenâh b. Hubeyş وُدًّا (sevgi) kelimesini, kesre ile *vidd*[en] şeklinde okumuştur. Anlam, "Allah onlar için kalplerde sevgi ihdas edecek, aralarında birbirlerini sevmeleri için gerekli olan sebeplerin hiçbiri bulunmaksızın, insanların birbirlerini sevmelerini sağlayan akrabalık, dostluk, hayır-hasenat ve benzeri vesileler olmaksızın onlar için bu sevgiyi kalplere ekecektir. Bu sevgi [herhangi bir sebepten hâsıl olmayıp] bütünüyle Allah tarafından doğrudan var edilmiş, O'nun velilerine hususi bir ikram ile tahsis edilmiş olacaktır. Buna karşılık, düşmanlarının kalplerine de korku ve heybet salacak, böylece onların müminlerin konumlarını tazim edip büyük görmelerini sağlayacaktır.

[426] [سَيَجْعَلُ (meydana getirecektir) ifadesindeki] Sîn, ya bu sûrenin Mekke'de nâzil olmasındandır, -Zira müminler o dönemde kâfirler arasında sevilmeyen, kendilerine öfke duyulan kimselerdi; bu yüzden de Allah onlara İslâm'ın güneşinin yayıldığı günlerde böyle olacağını vaat etmişti.- ya da bu olay kıyamet günü gerçekleşecektir. O gün Allah müminlerin amel defterlerini ortaya serecek, güzel amellerini herkese arz edecek, böylece bütün mahlûkata onları sevdirecektir.

[427] Rivayete göre Peygamber (s.a.) Hazret-i Ali'ye "Ey Ali! 'Allah'ım! Bana katında bir ahit nasip et[1], müminlerin kalplerinde bana yönelik bir sevgi yarat!' diye dua et." buyurmuştur. Bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur. İbn Abbas'tan nakledildiğine göre anlam, "Allah onları sevecek ve yarattıklarına sevdirecektir." şeklindedir. Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu da nakledilmiştir: "Allah Teâlâ 'Ey Cebrâil! Ben falanı sevdim, sen de onu sev.' buyurur, böylece Cebrâil de onu sever ve gök ehline 'Allah falanı sevmiştir, sizler de onu seviniz.' diye nida eder. Bunun üzerine bütün gök ehli onu sever. Sonra yeryüzü halkının kalplerine de onun sevgisini koyar." [*Buhârî*, "Edeb", 38.] Katâde'nin [v. 117/735] de "Allah'a yönelen hiçbir kul yoktur ki Allah kullarının kalbini ona yöneltmiş olmasın." dediği nakledilmiştir.

97. İşte Biz bununla müttakîleri müjdeleyesin ve inatçı bir kavmi uyarasın diye onu senin dilinle (indirerek) kolaylaştırdık.

98. Onlardan önce nice nesilleri helâk etmiştik. Şu anda onlardan herhangi birini hissediyor veya onlara ait bir ses işitiyor musun?

[428] Burası surenin sonu ve nihai yargısıdır, sanki "Sana inzâl edilen işbu mesajı tebliğ et, bununla müjdele ve uyar, çünkü Biz onu senin dilinle, apaçık bir Arapça ile indirdik, kolaylaştırdık, açık seçik bildirdik ki onunla müjdeleyesin ve uyarasın." denilmiştir.

1 Yani beni 'duası makbul' kullarından kıl. / ed.

[٤٢٥] قرأ جناح بن حبيش «وِدًّا» بالكسر، والمعنى: سيحدث لهم في القلوب مودّة ويزرعها لهم فيها من غير تودّد منهم ولا تعرّض للأسباب التي توجب الود ويكتسب بها الناس مودات القلوب، من قرابة أو صداقة أو اصطناع بمبرة أو غير ذلك، وإنما هو اختراع منه ابتداء اختصاصًا منه لأوليائه بكرامة خاصة، كما قذف في ٥ قلوب أعدائهم الرعب والهيبة إعظامًا لهم وإجلالًا لمكانهم.

[٤٢٦] والسين إما لأن السورة مكية وكان المؤمنون حينئذ ممقوتين بين الكفرة، فوعدهم الله تعالى ذلك إذا دجا الإسلام. وإما أن يكون ذلك يوم القيامة يحببهم إلى خلقه بما يعرض من حسناتهم وينشر من ديوان أعمالهم.

[٤٢٧] وروي أنّ النبيَّ ﷺ قال لعلي رضي الله عنه: «يا عليُّ قل اللهمَّ اجعل لي عندك ١٠ عهدًا، واجعلْ لِي في صدورِ المؤمنينَ مودّة" فأنزل الله هذه الآية. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: يعني يحبهم الله ويحببهم إلى خلقه. وعن رسول الله ﷺ: يقول الله عزّ وجلّ يا جبريل قد أحببْتُ فلانًا فأحبّه، فيحبُّه جبريل، ثم ينادي في أهل السماء، إنَّ اللّه قدْ أحبّ فلانًا فأحبّوه، فيحبّه أهلُ السماء، ثم يضع له المحبة في أهلِ الأرض". وعن قتادة: ما أقبل العبدُ إلى اللهِ إلا أقبلَ اللّهُ بقلوبِ العبادِ إليه.

١٥ ٩٧-﴿فَإِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ بِلِسَانِكَ لِتُبَشِّرَ بِهِ الْمُتَّقِينَ وَتُنْذِرَ بِهِ قَوْمًا لُدًّا﴾

٩٨-﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا﴾

[٤٢٨] هذه خاتمة السورة ومقطعها، فكأنه قال: بلغ هذا المنزل، أو بشر به وأنذر، فإنما أنزلناه {بِلِسَانِكَ} أي بلغتك وهو اللسان العربي المبين، وسهلناه وفصلناه ٢٠ {لِتُبَشِّرَ بِهِ} وتنذر.

[429] *Lüdd*, bâtılda husumeti şiddetli olan, her türlü *ledîd*i alan, yani aşırı inatçılığı yüzünden her tür tartışma ve cedel yoluna başvuran kimseler demektir ki kastedilen Mekkelilerdir.

[430] "Nice nesilleri helâk etmiştik" ifadesi onlara yönelik bir uyarı ve korkutmadır. تُحِسّ ifadesi *tehussü* şeklinde de okunmuştur. Bu ifade "Onu hissetti." anlamında *hassehû* fiilinden gelir. *Havâss* (duyu organları) ve *mahsûsât* (duyulur/algılanır varlıklar) ifadeleri de bu köktendir. [تَسمعُ (işitiyorsun) ifadesini] Hanzale, üsmi'te fiilinin muzarisi olarak *tüsme'u* (sana işittiriliyor) şeklinde okumuştur. *Rikz* gizli ses demektir. Kişi mızrağın ucunu yere saplayıp gizlediği zaman *rakeze'r-rumh[a]* derler. *Rikâz* da gömülü mal anlamına gelir.

[431] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: Her kim Meryem sûresini okursa, ona Zekeriya, Yahya, Meryem, İsa, İbrahim, İshâk, Ya'kūb, Mûsâ, Hârûn, İsmail ve İdrîs'e inananların ve bunları yalanlayanların sayısının ve dünyada Allah'a dua / kulluk eden ve etmeyen kimselerin sayısının on katı kadar sevap verilir.

[٤٢٩] واللّد: الشداد الخصومة بالباطل، الآخذون في كل لديد، أي في كل شق من المراء والجدال لفرط لجاجهم، يريد أهل مكة.

[٤٣٠] وقوله {وَكَمْ أَهْلَكْنَا} تخويف لهم وإنذار. وقرئ «تَحُسُّ» من حسه، إذا شعر به، ومنه الحواس والمحسوسات. وقرأ حنظلة «تُسمَعُ» مضارع أسمِعْتَ. والركز: الصوت الخفي. ومنه: ركز الرمح، إذا غيب طرفه في الأرض. والركاز: المال المدفون.

[٤٣١] عن رسول الله ﷺ: مَنْ قرأ سورة مريم أعطي عشر حسناتٍ بعدد من كذّب زكريا وصدق به، ويحيى ومريم وعيسى وإبراهيم وإسحاق ويعقوب وموسى وهارون وإسماعيل وإدريس، وعشرَ حسناتٍ بعدد من دعا اللَّه في الدنيا وبعددِ منْ لمْ يدع الله.

TĀHÂ SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, yüz otuz beş âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. TāHâ.

2. Kur'ân'ı sana perişan olasın diye indirmedik.

3. O, sadece saygılı kimseler için bir öğüt olarak,

4. peyderpey indirilmektedir yeri ve yüce gökleri yaratan tarafından.

[432] Ebû Amr [v. 154/771] Tā'yı isti'lâ özelliğinden dolayı tefhīm ile, Hâ'yı ise imâle ile [TāHî] okumuştur. İbn Kesîr [v. 120/738] ve İbn 'Âmir [v. 118/736] ise aslına uygun olarak Hâ'yı da tefhīm ile [TāHâ] okumuşlardır. Diğer kıraat imamları ise hem Tā'yı hem de Hâ'yı imale ile [TīHî] okumuşlardır. Hasan-ı Basrî'nin bunu *tah* şeklinde okuduğu ve "ayağını yere bas" şeklinde açıkladığı, zira Peygamber (s.a.)'in teheccüd kılarken bir ayağı üzerinde durduğunu [ağırlığını bir ayağına verdiğini], bu sebeple yere iki ayağı ile birlikte basmasının emredildiğini söylediği nakledilmiştir. Yine ondan nakledildiğine göre bu kelimenin aslı *ta'* fiili olup Hemze'si Hâ'ya dönüştürülmüş ya da tıpkı şairin [*heneeki*yi] *henâki*ye dönüştürmesi gibi, *yetau*da [*yetā* şeklinde] bir dönüştürme olmuştur:

> Afiyet olmasın sana bu mera(da otladıkların)!
> (Getirildiğin idari görev hayırlı olmasın!)

[433] Daha sonra kelime emir formuna sokulmuştur. Sonundaki Hâ ise durma esnasında telaffuz edilen Hâ'dır. Ayrıca TāHâ kelimesinin her iki harfinin iki farklı ismin birer parçası olması ve bunların her birinin iki müsemmaya delâlet etmesi de mümkündür. Ne kadar doğru olduğunu Allah bilir, ama denildiğine göre *Tāhâ* kelimesi 'Akk lehçesinde "Ey Adam" anlamına geliyormuş. Belki de 'Akk kabilesi *yâ hâzâ* (Be adam!) şeklindeki ifadede bir tasarrufta bulunmuş; nida harfi olan *yâ*yı *tā* olarak değiştirmiş, *hâzâ*nın ise sadece başındaki Hâ'yı almakla yetinmiş [ve *TāHâ* kelimesini oluşturmuş]lardır. Nitekim bu görüşe delil olarak gösterilen şu beyitte, bu sanatın etkisi gayet açıkça görülmektedir:

> Be adam! Beyinsizlik sizin tabiatınızda var.
> Mel'unların ahlâkını Allah güzelleştirmez!

سورة طه

مكية وهي مائة وخمس وثلاثون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿طه﴾

٢-﴿مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْءَانَ لِتَشْقَى﴾

٣-﴿إِلَّا تَذْكِرَةً لِمَنْ يَخْشَى﴾

٤-﴿تَنْزِيلًا مِمَّنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالسَّمَاوَاتِ الْعُلَى﴾

[٤٣٢] {طه} أبو عمرو فخم الطاء لاستعلائها، وأمال الهاء وفخّمها ابن كثير وابن عامر على الأصل، والباقون أمالوهما. وعن الحسن رضي الله عنه: طَهْ، وفسر بأنه أمر بالوطء، وأن النبيَّ ﷺ كانَ يقوم في تهجده على إحدى رجليه فأُمِر بأن يطأ الأرضَ بقدميه معًا؛ وأن الأصل طأ، فقلبت همزته هاء أو قلبت ألفا في يطأ فيمن قال:

لَا هَنَاكِ الْمَرْتَعُ ۞

[٤٣٣] ثم بني عليه الأمر، والهاء للسكت. ويجوز أن يكتفي بشطري الاسمين، وهما الدالان بلفظهما على المسميين. والله أعلم بصحة ما يقال: إن «طاها» في لغة عك في معنى يا رجل، ولعل عكًا تصرفوا في «يا هذا»، كأنهم في لغتهم قالبون الياء طاء، فقالوا في يا: طا، واختصروا هذا فاقتصروا على ها، وأثر الصنعة ظاهر لا يخفى في البيت المستشهد به:

إِنَّ السَّفَاهَةَ طَاهَا فِي خَلَائِقِكُم ۞ لَا قَدَّسَ اللَّهُ أَخْلَاقَ الْمَلَاعِينِ

Ancak sure başlarındaki harflerle ilgili olarak [Dilbilim ve Tefsir'de] behre sahibi muhakkik âlimlerin itibar ettiği görüşler, Kur'ân'ın hakikatlerini keşfeden [*el-Kâşif 'an hakāiki't-tenzîl* adlı] tefsirimizin başında zikrettiğimiz ilk üç görüştür.[1]

[434] "İndirmedik." Eğer *TāHâ* ifadesini orada açıklandığı üzere harflerin isimlerinin sayılması şeklinde bir ifade olarak değerlendirirsen, o zaman bu ifade cümle başlangıcıdır. Yok, *TāHâ*yı surenin ismi olarak değerlendirirsen, o zaman sure ismi olan *TāHâ* ifadesi mübteda olabilir, bu da onun haberi olabilir. Bu durumda *el-kur'ân*[e] zamir yerine açıkça zikredilmiş bir kelime olur[2], çünkü sure de zaten *kur'ân*'dır. Ayrıca *TāHâ* yemin olup devamındaki bu cümle yeminin cevabı da olabilir. "Kur'ân'ı sana indirmedik." ifadesi meçhul formda *mâ nuzzile 'aleyke'l-kur'ân*[u] (Kur'ân sana [… diye] indirilmedi.) şeklinde de okunmuştur.

[435] Onlar için, nankörce inkâr etmeleri sebebiyle "perişan olasın diye." Yani "Mümin olmuyorlar diye nerede ise kendini paralayacaksın!" [Şu'arâ 26/3] âyetinde ifade edildiği üzere inanmamalarından duyduğun aşırı üzüntüden kendini yorasın diye [Kur'ân'ı indirmedik]. Şekā kelimesi yorulma anlamında da kullanılır. Nitekim bu mânada *eşkā min râidi mühr*[in] (Tay terbiyecisinden daha perişan / yorgun) şeklinde bir deyiş vardır. Ayette, "Sana düşen görev, tebliğ etmek ve hatırlatmaktan ibarettir, sana bunları mutlaka iman ettireceksin diye bir görev yazılmış değildir; yeter ki elçilik ve güzel öğüt vazifesinde kusurlu olma." buyrulmuş olmaktadır.

[436] Söylendiğine göre Ebû Cehl ve Nadr b. Hâris Peygamber (s.a.)'e "Sen bedbahtsın, çünkü atalarının dinini terk ettin!" demişlerdi. İşbu âyette Allah Teâlâ İslâm dininin ve bu Kur'ân'ın her türlü başarıya ulaşmanın yegâne merdiveni, her türlü saadeti elde etmenin tek sebebi olduğunu, kâfirlerin içerisinde bulunduğu durumun ise bedbahtlığın ta kendisi olduğunu ifade ederek onlara cevap vermeyi murat etmiştir.

[437] Rivayete göre Peygamber (s.a.) geceleyin ayakları şişinceye kadar namaz kılarmış. Bunun üzerine Cebrâil *Aleyhisselâm* ona, "Kendini bu kadar yorma, zira nefsinin de senin üzerinde hakkı var." demiş. Yani biz sana Kur'ân'ı, kendini ibadetle perişan edip bitiresin, amansız meşakkatleri nefsine tattırasın diye indirmedik. Sen kolay olan hanif din ile gönderildin.

---

1 Bkz. el-Keşşaf, Bakara 1/1.

2 *TāHā mâ enzelnâhu 'aleyke* yerine açıkça *TāHā mâ enzelnâ 'aleyke'l-kur'âne* buyrulmuş olur. / ed.

الأقوال الثلاثة في الفواتح، أعني التي قدمتها في أول الكاشف عن حقائق التنزيل، هي التي يعوّل عليها الألباء المتقنون.

[٤٣٤] {مَآ أَنَزَلْنَا} إن جعلت {طه} تعديدًا لأسماء الحروف على الوجه السابق ذكره فهو ابتداء كلام، وإن جعلتها اسمًا للسورة احتملت أن تكون خبرًا عنها وهي ٥ في موضع المبتدأ، و{الْقُرْءَانَ} ظاهر أوقع موقع الضمير لأنها قرآن، وأن يكون جوابًا لها وهي قسم. وقرئ «ما نَزَل عليك القرآن»

[٤٣٥] {لِتَشْقَى}، لتتعب بفرط تأسفك عليهم وعلى كفرهم، وتحسرك على أن يؤمنوا، كقوله تعالى {لَعَلَّكَ باخعٌ نَفْسَكَ} [الشعراء: ٣]. والشقاء يجيء في معنى التعب. ومنه المثل: أشقى من رائض مهر. أي ما عليك إلا أن تبلغ وتذكر، ولم ١٠ يكتب عليك أن يؤمنوا لا محالة، بعد أن لم تفرط في أداء الرسالة والموعظة الحسنة.

[٤٣٦] وقيل: إن أبا جهل والنضر بن الحارث قالا له: إنك شقي، لأنك تركت دين آبائك، فأريد ردّ ذلك بأن دين الإسلام وهذا القرآن هو السلم إلى نيل كل فوز، والسبب في درك كل سعادة، وما فيه الكفرة هو الشقاوة بعينها.

١٥ [٤٣٧] وروي أنه عليه الصلاة والسلام صلى بالليل حتى اسمغدتْ قدماهُ، فقال له جبريل عليه السلام: أبقِ على نفسك فإن لها عليك حَقًّا، أي ما أنزلناه لتنهك نفسك بالعبادة وتذيقها المشقة الفادحة، وما بعثت إلا بالحنيفية السمحة.

[438] لِتَشْقَى (perişan olasın diye) ve تذكرةً (öğüt olarak) ifadelerinden her biri indirme fiilinin illeti konumundadır. Ancak ilkinin Lâm ile gelmesi gerekmiştir, çünkü bu, gerekçelendirilmiş fiilin fâ'iline ait değildir.[1] Bu yüzden, mef'ûl olarak mansūb olma şartlarını haiz değildir. İkincisinin ise Lâm'sız gelmesi mümkündür, zira onda ilkinde bulunmayan şartlar bir araya gelmiştir. **Şayet "**Tıpkı أَن تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ (Amelleriniz boşa gider diye… [Hucurât 49/2]) âyetinde olduğu gibi burada da *mâ enzelnâ 'aleyke'l-Kur'âne en teşkā* (Kur'ân'ı sana perişan olasın diye indirmedik.) denilmesi caiz olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Olurdu, ama buradaki mansūbluk, tıpkı واختار موسى قَوْمَهُ (Mûsâ kavminden seçti. [A'râf 7/155]) âyetinde olduğu gibi ârızi bir mansūbluktur.[2] تذكرةً (öğüt olarak) ifadesindeki mansūbluk ise tıpkı *darabtu Zeyden* (Zeyd'e vurdum.) ifadesindeki mansūbluk gibi [aslî mansūbluk]tur. Çünkü diğer bütün mef'ûl türleri için asıl ve kaide konumunda olan beş mef'ûl çeşidinden biridir. "**Peki** تذكرةً'in لِتَشْقَى'nın mahallinden bedel olması mümkün müdür?" **dersen şöyle derim:** Hayır değildir, çünkü ikisi farklı cinstedir. Ancak bu ifade إِلّا'nın *lâkin* / ama anlamına geldiği munkatı istisna türünden bir istisnadır ve anlamın şöyle olması şöyle olması mümkündür. Biz sana Kur'ân'ı, tebliğin zorluklarını üstlenesin, azgın İslâm düşmanıyla mücadele edip savaşasın ve nübüvvetin diğer meşakkatlerine tahammül edesin diye gönderdik; sana bu ağır ve yorucu şeyi sırf öğüt olarak indirdik. Buna göre تذكرةً'in hal ve *mef'ûlün leh* olması mümkündür.

[439] "Saygılı kimseler için" yani işin sonunda Allah korkusu haline varacak olanlar için, küfürden vazgeçip iman edeceğini ve kasveti bırakıp haşyete sahip olacağını Allah'ın bildiği kimseler için.

[440] تنزيلًا (peyderpey indirilmektedir) ifadesinin mansūb olması konusunda birkaç ihtimal vardır. [i] تذكرةً (öğüt olarak) ifadesi *mef'ûlün leh* değil de hal olarak takdir edilirse -zira bir şey kendi kendisinin sebebi olmaz, kendisi ile illetlendirilmez-, o zaman bu ifade تذكرةً'den bedel olabilir. [ii] Gizli bir *nüzzile* (peyderpey indirildi) fiili ile ya da *enzelnâ* (indirdik) fiili ile mansūb olabilir. Çünkü "Biz onu öğüt olması dışında bir şey için indirmedik." demek, "Biz onu öğüt olsun diye indirdik." demektir. [iii] Bu ifade övgü ve ihtisas ifadesi olduğu için mansūb olabilir. [iv] يَخْشَى (saygı duyan/korkan) fiilinin mef'ûlü olarak mansūb olabilir. Buna göre anlam, "Allah onu, Allah'ın indirmesinden korkup saygı duyan kimselere öğüt olarak indirdi." şeklinde olur ki bu mâna gayet güzeldir ve bu ihtimalde ifadenin i'râbı da gayet açıktır.

1 Yani perişanlık (şakāvet / meşakkat), indirme fiilinin sahibi olan Allah'a değil, Peygamber'e ait bir fiildir. / ed.

2 Çünkü aslında *min kavmihî* şeklindedir. / ed.

[٤٣٨] وكل واحد من {لِتَشْقَى} و{تَذْكِرَةً} علة للفعل، إلا أن الأول وجب مجيئه مع اللام، لأنه ليس لفاعل الفعل المعلل، ففاتته شريطة الانتصاب على المفعولية، والثاني جاز قطع اللام عنه ونصبه لاستجماعه الشرائط. فإن قلت: أما يجوز أن تقول: ما أنزلنا عليك القرآن أن تشقى، كقوله تعالى {أَن تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ} [الحجرات: ٢]؟ قلت: بلى، ولكنها نصبة طارئة، كالنصبة في {وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ} [الأعراف: ١٥٥]. وأما النصبة في {تَذْكِرَةً} فهي كالتي في ضربت زيدًا، لأنه أحد المفاعيل الخمسة التي هي أصول وقوانين لغيرها. فإن قلت: هل يجوز أن يكون {تَذْكِرَةً} بدلا من محل {لِتَشْقَى}؟ قلت: لا، لاختلاف الجنسين، ولكنها نصب على الاستثناء المنقطع الذي "إلا" فيه بمعنى لكن. ويحتمل أن يكون المعنى: إنا أنزلنا عليك القرآن لتحتمل متاعب التبليغ ومقاولة العتاة من أعداء الإسلام ومقاتلتهم وغير ذلك من أنواع المشاقّ وتكاليف النبوّة، وما أنزلنا عليك هذا المتعب الشاق إلا ليكون تذكرة. وعلى هذا الوجه يجوز أن يكون تذكرة حالًا ومفعولا له

[٤٣٩] {لِمَن يَخْشَى} لمن يؤول أمره إلى الخشية، ولمن يعلم الله منه أنه يبدل بالكفر إيمانًا وبالقسوة خشية.

[٤٤٠] في نصب {تَنزِيلًا} وجوه: أن يكون بدلًا من تذكرة إذا جعل حالًا، لا إذا كان مفعولًا له؛ لأن الشيء لا يعلل بنفسه، وأن ينصب بنزل مضمرًا، وأن ينصب بأنزلنا؛ لأن معنى: ما أنزلناه إلا تذكرة: أنزلنا تذكرة، وأن ينصب على المدح والاختصاص وأن ينصب ب (يخشى) مفعولًا به. أي أَنزله الله تذكرة لمن يخشى تنزيل الله، وهو معنى حسن وإعراب بيِّن.

[441] تنزيلًا (peyderpey indirilmektedir) ifadesi hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olarak düşünülüp *tenzîl*ün şeklinde merfû' da okunmuştur. تنزيلًا (peyderpey indirilmektedir) ifadesinden sonra "En güzel isimler O'nundur." [TāHâ 20/8] ifadesine kadar olan bölüm, inzal edilenin şanını yüceltme meyanındadır. Zira bu âyetlerde Kur'ân, fiil ve sıfatları böylesine muazzam olan Allah'a nispet edilmiştir. Bu ifadelerin mütaallakı ya bizzat تنزيلًا (peyderpey indirilmektedir) ifadesidir -çünkü bunlar bu ifadenin sılasıdır- ya da hazfedilmiş bir ifadedir ve bunlar o ifadenin sıfatıdır.

[442] **Şayet** "Burada mütekellim sıygasından gaip sıygasına geçmenin ne faydası var?" **dersen şöyle derim:** Pek çok faydası var. Bunlardan biri, sözde çeşitlilik sağlama âdeti ve bunun söze kattığı güzellik ve hoşluktur. Diğeri, bütün bu sıfatların ancak gaip lafzı ile sayılıp dökülebilecek olmasıdır. Bir diğeri, burada "indirdik." buyrularak fiil önce, herkesin itaat ettiği Bir'e (yani Yüce Allah'a) izafe edilmek suretiyle fiilin azameti gösterilmiş; sonra fiil ikinci kez tekrar azamet ve yücelik sıfatlarının tek sahibine (yani Yüce Allah'a) nispet edilerek fiildeki fahāmet iki yoldan ikiye katlanmıştır. أَنْزَلْنَا (indirdik) ifadesinin Cebrâil *Aleyhisselâm*'ın ve beraberinde inen meleklerin sözlerinin aktarımı olması da mümkündür. "Yüce gökler" derken, göklerin yüce sıfatı ile nitelendirilmesi onun gibi yüce ve büyük varlıklar yaratmış olan zatın muazzam kudretine delâlet etmektedir.

5. Rahman (tarafından... ki); mutlak hükümranlık tahtına kurulmuştur;

6. göklerde, yerde, ikisinin arasında ve toprağın altında ne varsa hepsi O'nundur.

[443] الرَّحْمنُ kelimesi من خَلَقَ (yaratan [TāHâ 20/4]) ifadesinin sıfatı olarak *er-rahmân*i şeklinde mecrur da okunmuştur, ancak merfû' okuyuş daha güzeldir. Çünkü bu ifade "O Rahmandır." şeklinde takdir edilip, bir övgü ifadesi olarak merfû'dur. Ya da mübteda olur ve başındaki Lâm-ı tarif ile من خَلَقَ (yaratan) ifadesine işaret eder. "**Peki,** الرَّحْمنُ kelimesi *er-rahmân*i şeklinde mecrur okunduğunda ya da övgü ifadesi olarak merfû' okunduğunda, عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوى (Arş'a, yani mutlak hükümranlık tahtına kurulmuştur) cümlesinin i'râbtaki mahalli ne olur?" **dersen şöyle derim:** Eğer الرَّحْمن kelimesini mecrur okursan, o zaman عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوى cümlesi ancak hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olur; الرَّحْمنُ kelimesini merfû' okursan o zaman عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوى cümlesinin hem hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olması hem de الرَّحْمنُ ile birlikte mübtedanın iki haberi olması mümkündür.

[٤٤١] وقرئ «تنزيل» بالرفع على خبر مبتدأ محذوف. ما بعد {تَنزِيلًا} إلى قوله {لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى} تعظيم وتفخيم لشأن المنزل، لنسبته إلى من هذه أفعاله وصفاته، ولا يخلو من أن يكون متعلقه إما {تَنزِيلًا} نفسه فيقع صلة له، وإما محذوفًا فيقع صفة له.

٥ [٤٤٢] فإن قلت: ما فائدة النقلة من لفظ المتكلم إلى لفظ الغائب؟ قلت: غير واحدة؛ منها عادة الافتنان في الكلام وما يعطيه من الحسن والروعة. ومنها أنّ هذه الصفات إنما تسردت مع لفظ الغيبة. ومنها أنه قال أوّلًا {أَنزَلْنَا} ففخم بالإسناد إلى ضمير الواحد المطاع، ثم ثنى بالنسبة إلى المختص بصفات العظمة والتمجيد فضوعفت الفخامة من طريقين. ويجوز أن يكون {أَنزَلْنَا} حكاية لكلام ١٠ جبريل والملائكة النازلين معه. {وَالسَّمَاوَاتِ العُلَى} وصف السماوات بالعلى دلالة على عظم قدرة من يخلق مثلها في علوها وبعد مرتقاها.

٥-﴿الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى﴾

٦-﴿لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَمَا تَحْتَ الثَّرَى﴾

[٤٤٣] قرئ «الرحمنِ» مجرورًا صفة لـ{مَنْ خَلَقَ}. والرفع أحسن، لأنه إما ١٥ أن يكون رفعًا على المدح على تقدير: هو الرحمن، وإما أن يكون مبتدأ مشارًا بلامه إلى {مَنْ خَلَقَ}. فإن قلت: الجملة التي هي {عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى} ما محلها - إذا جررت الرحمن أو رفعته على المدح؟ قلت: إذا جررت فهي خبر مبتدأ محذوف لا غير، وإن رفعت جاز أن تكون كذلك وأن تكون مع الرحمن خبرين للمبتدأ.

[444] *'Arş* kralın tahtı olduğu ve krallığının ayrılmaz parçası olduğu için, tahta kurulmak / oturmak ifadesi, mülk sahibi olmak, kral olmak anlamında kinaye olarak kullanılmıştır. Nitekim "Falanca tahta çıktı." dedikleri zaman, onun fiilen bir tahtın üzerine oturmuş olmasa da kral olduğunu kastederler. Bu tarz kullanım, "Kral oldu, malik oldu" anlamında meşhur olduğu ve aynı mânayı ifade ettiği için de böyle söylenir. Haddizatında bu şekilde ifade etmek (yani kral oldu demektense 'tahta çıktı' demek) daha açıklayıcı ve güçlüdür. Bunun bir benzeri, "Falancanın eli bağlıdır.", "Filanın eli açıktır." gibi ifadelerin cimrilik ve cömertlik anlamında kullanılmasıdır ki bu örneklerde de iki ibare arasında ifade şekli dışında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Hatta elini hiç açmamış olan, hatta hiç eli olmayan kimse hakkında bile "eli açık" ifadesi cömert anlamında kullanılır. Çünkü bu ifade Araplar nezdinde "cömert" ifadesi ile aynıdır. Nitekim "Yahudiler 'Allah'ın eli bağlıdır' dediler!" [Maide 5/64] ifadesinde de kastedilen "O cimridir." mânasıdır. Aynı şekilde, "Aksine, O'nun iki eli de açıktır." [Mâide 5/64] ifadesinde de "O cömerttir." mânası kastedilmiştir. Bu ifadelerde ne 'el' ne 'açıklık' ne de 'kapalılık' kavramları tasavvur edilmektedir. [Eli açık / kapalı olma ifadelerini] nimet anlamında tefsir edip "el"in tesniye olarak (iki el şeklinde) kullanılmış olmasını da buna gerekçe göstermek, çapsızlıktan ve (Ma'ânî ve) Beyan ilminden hiç nasiplenmemiş olmak ve ondan fersah fersah uzak olmaktandır.

[445] "Toprağın altında" yani yedi kat yerin altında. Muhammed b. Ka'b el-Kurazī [v. 108/726] ve Süddî'den [v. 127/745] "Bu, yedinci yerin altındaki kayadır." şeklinde bir görüş nakledilmiştir.

7. Sözü açığa vursan da (vurmasan da), şüphesiz O gizliyi de bilir daha gizliyi de...

8. Allah'tan başka tanrı yoktur\ en güzel isimler O'nundur.

[446] Yani, başkasına gizlice söylediğin şeyi de bilir, ondan daha gizlisini de… ki bu söylemeyip aklından geçirdiklerin ya da kendi gönlünde gizli tuttuklarındır; "daha gizliyi de" yani ondan daha gizli olanı, onun içerisinde bile gizlemiş olduklarını da. Bazı kimseler buradaki أَخْفَى'nın [ism-i tafdil değil] fiil olduğunu, mânanın da "O kulların sırlarını bilir ve bildiğini onlardan gizler." şeklinde olduğunu; bu itibarla ifadenin "O onların önlerindekini de bilir arkalarındakini de... Onlardan hiçbirinin ilmi ise O'nu kavrayamaz." [TāHâ 20/110] ifadesi gibi olduğunu söylemişlerdir. Ancak bu doğru değildir.

[٤٤٤] لما كان الاستواء على العرش وهو سرير الملك مما يردف الملك، جعلوه كناية عن الملك فقالوا: استوى فلان على العرش، يريدون ملك، وإن لم يقعد على السرير البتة. وقالوه أيضًا لشهرته في ذلك المعنى ومساواته ملك في مؤدّاه وإن كان أشرح وأبسط وأدل على صورة الأمر. ونحوه قولك: يد فلان ٥ مبسوطة، ويد فلان مغلولة، بمعنى أنه جواد أو بخيل، لا فرق بين العبارتين إلا فيما قلت. حتى أنّ من لم يبسط يده قط بالنوال، أو لم تكن له يد رأسًا قيل فيه: يده مبسوطة، لمساواته عندهم قولهم: هو جواد. ومنه قول الله عز وجل {وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللهِ مَغْلُولَةٌ} [المائدة: ٦٤] أي هو بخيل، {بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ} [المائدة: ٦٤] أي هو جواد، من غير تصوّر يد ولا غل ولا بسط، والتفسير بالنعمة والتمحل للتثنية من ١٠ ضيق العَطَن، والمسافرةِ عن علم البيان مسيرة أعوام.

[٤٤٥] {وَمَا تَحْتَ الثَّرَى} ما تحت سبع الأرضين. عن محمد بن كعب وعن السدي: هو الصخرة التي تحت الأرض السابعة.

٧-﴿وَإِنْ تَجْهَرْ بِالْقَوْلِ فَإِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَى﴾

٨-﴿اللَّهُ لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الأَسْمَاءُ الْحُسْنَى﴾

١٥ [٤٤٦] أي يعلم ما أسررته إلى غيرك وأخفى من ذلك، وهو ما أخطرته ببالك، أو ما أسررته في نفسك {وَأَخْفَى} منه وهو ما ستسره فيها. وعن بعضهم: أن أخفى فعل [ماضي، لا أفعل تفضيل] يعنى: أنه يعلم أسرار العباد وأخفى عنهم ما يعلمه، هو كقوله تعالى {يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا} [طه: ١١٠] وليس بذاك.

[447] **Şayet** "Bu cümlede şart ve cevabı arasında nasıl bir mutabakat var?" **dersen şöyle derim:** Bu, "Dua ederek ve başka bir şekilde Allah'ı açıkça zikredersen, bil ki Allah senin açıktan zikretmene muhtaç değildir." anlamındadır. Bu durumda, ifade ya "Sen Rabbini, sabah ve akşam vakitleri, içli bir şekilde ve endişeyle yalvarıp yakararak sesini de fazla yükseltmeksizin zikret!" [A'râf 7/205] ifadesindeki gibi açıktan zikretmeyi yasaklayan bir ifadedir ya da açıktan zikretmenin maksadının zikri Allah'a duyurmak olmadığını, bunun başka bir amacının olduğunu kullara öğretme meyanında bir ifadedir.

[448] الْحُسْنَى kelimesi *ahsen*in müennesidir, ilâhî isimlerin bu sıfatla nitelenmesinin sebebi, *esmâ* (isimler) kelimesinin müennes hükmünde olmasıdır. Bunun bir benzeri *el-cemâ'atü'l-hüsnâ* (güzel topluluk) ifadesinde ve مَآرِبُ أُخْرَى (Başka meziyetler… [TāHâ 20/18]), مِنْ آيَاتِنَا الْكُبْرَى (En büyük âyetlerimizden… [TāHâ 20/23]) ifadelerinde söz konusudur.

[449] Allah Teâlâ'nın isimlerini diğer isimlerden 'daha güzel' kılan şey, bu isimlerin kutsallık, şan, azamet ve Rablık mânalarına ve güzellikte zirve olan fiillere delâlet etmesidir.

9. Sahi, Mûsâ'nın haberi gelmiş miydi sana?

10. Hani, (Medyen dönüşü) bir ateş görmüştü de ailesine; "Burada bekleyin. Bir ateş gördüm; belki size ondan bir kor getiririm (hep beraber ısınırız) ya da ateşin yanında bir kılavuz bulurum." demişti.

[450] Bunu takiben Allah Teâlâ Mûsâ *Aleyhisselâm* kıssasını zikretmiş ve Peygamber (s.a.)'in nübüvvetin zorluklarını, mesajı iletmenin meşakkatini yüklenme, karşılaşacağı zorluk ve sıkıntılara sabretme konusunda onu örnek almasını, böylece Allah katında kurtuluşa ve övülen makama nail olmasını istemiştir.

[451] إِذْ (Hani) ifadesi, حَدِيث'in (haber'in) zarfı olarak mansūb olabilir, zira bu gerçekleşmiş bir olaydır. Yahut gizli bir *hīne* (o zaman ki) ifadesi ile mansūb da olabilir ki bu durumda "Bir ateş gördüğü zaman şöyle şöyle oldu." anlamında olur. Ya da [gizli bir] *üzkür* (zikret) ifadesinin mef'ûlü de olabilir.

[452] Mûsâ *Aleyhisselâm* annesinin yanına gitmek için Şuayb *Aleyhisselâm*'dan izin almış ve ailesini de alarak yola koyulmuştu. Yolda karanlık, soğuk ve karlı bir kış gecesi bir çocuğu dünyaya gelmişti. Yolu kaybetmişlerdi ve hayvanları da dağılmıştı. Yanlarında su da yoktu. Çakmak taşını çakmış, fakat taştan sadece ses çıkmış, ateş çıkmamıştı. İşte tam o sırada ateşi görmüştü. Söylendiğine göre bu olay bir Cuma gecesi yaşanmıştı.

[٤٤٧] فإن قلت كيف طابق الجزاء الشرط؟ قلت: معناه وإن تجهر بذكر الله من دعاء أو غيره فاعلم أنه غنيّ عن جهرك، فإماأن يكون نهيًا عن الجهر كقوله تعالى {وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ}[الأعراف: ٢٠٥] وإما تعليمًا للعباد أنّ الجهر ليس لإسماع الله وإنما هو لغرض آخر.

٥ [٤٤٨] {الْحُسْنَى} تأنيث الأحسن، وصفت بها الأسماء لأنّ حكمها حكم المؤنث، كقولك: الجماعة الحسنى، ومثلها {مآرِبُ أُخْرَى} [طه: ١٨]، و{مِنْ آيَاتِنَا الْكُبْرَى} [طه: ٢٣].

[٤٤٩] والذي فضلت به أسماؤه في الحسن على سائر الأسماء دلالتها على معاني التقديس والتمجيد والتعظيم والربوبية، والأفعال التي هي النهاية في الحسن.

١٠ ٩-﴿وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى﴾

١٠-﴿إِذْ رَأَى نَارًا فَقَالَ لأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِقَبَسٍ أَوْ أَجِدُ عَلَى النَّارِ هُدًى﴾

[٤٥٠] قفاه بقصة موسى عليه السلام ليتأسى به في تحمل أعباء النبوّة وتكاليف الرسالة والصبر على مقاساة الشدائد، حتى ينال عند الله الفوز والمقام المحمود.

١٥ [٤٥١] يجوز أن ينتصب {إِذْ} ظرفًا للحديث لأنه حدث، أو لمضمر، أي حين {رَءَا نَارًا} كان كيت وكيت. أو مفعولًا لـاذكر.

[٤٥٢] استأذن موسى شعيبًا عليهما السلام في الخروج إلى أمه، وخرج بأهله، فولد له في الطريق ابن في ليلة شاتية مظلمة مثلجة. وقد ضلّ الطريق، وتفرّقت ماشيته، ولا ماء عنده، وقدح فصلد زنده، فرأى النار عند ذلك. قيل: كانت ليلة

٢٠ جمعة.

[453] "Burada bekleyin" yerinizde kalın. *el-Înâs* hiçbir şüphe barındırmayan açık seçik görme anlamına gelir, *insânu'l-'ayn* (göz bebeği) ifadesi de buradan gelir, zira o, kendisi ile varlıkların ayan beyan görüldüğü şey demektir. Varlıkların açıkta, zahir olanlarına *ins*, gizli olanlarına da *cin* denir. Burada, ünsiyet kurduğu şeyler görmesi anlamında olduğu da söylenmiştir. Mûsâ *Aleyhisselâm* ateşi açıkça ve kesin, emin bir şekilde görmüş olduğu için bunu *inne* (muhakkak) edatı ile başlayan bir cümle ile ifade etmiş, böylece çoluk çocuğunun gönlünü rahatlatmak istemiştir. Oradan ateş korunun getirilmesi ve onunla yol bulmak, kesin olmayıp gerçekleşmesi beklenen şeyler olduğu için de, bunları ifade eden fiilleri ümit ve istek ifade eden *le'alle* (belki) kelimesi ile ifade etmiş, kesinlik bildiren "muhakkak getireceğim" ifadesi yerine "belki getiririm" ifadesini kullanmış; kesin olarak yerine getireceğinden emin olmadığı bir sözü vermek istememiştir.

[454] *el-Kabes*, bir odunun, fitilin ya da başka bir şeyin ucundan alınan ateş demektir. Nitekim kendisinden kor vb. şeyler alınan kaynağa *el-mıkbeset*[u] denilmesi de buradan gelir.

[455] "Kılavuz", "bana yol gösterecek kimseler" ya da "din konusunda edecekleri kılavuzlukla bana faydalı olacak kimseler" demektir. Bu görüş Mücâhid [v. 103/721] ve Katâde'den [v. 117/735] nakledilmiştir. Zira *ebrâr*ın yani 'iyi'lerin aklı fikri, her hallerinde dinî bir amaç peşindedir, onları başka şeyler meşgul etmez. Bu durumda هُدًى (kılavuz) ifadesinin anlamı, *zevî hude*[n] (kılavuzluk vasfına sahip kimseler) şeklindedir. Ya da "yol gösterecek kimseler"i bulduğu zaman, "kılavuz"u da bulmuş demektir.

[456] على النار (mot-a-mot "ateşin üzerinde") ifadesinde 'Alâ'nın verdiği "üzerinde oluş / *isti'lâ*" mânası, ateş başındaki insanların onun yakınına gelip ateşin üzerine doğru eğilmeleridir. Benzer şekilde Sîbeveyhi [v. 180/796] *merartü bi-Zeyd*[in] (Zeyd'e uğradım.) ifadesindeki Bâ hakkında, "Bu, Zeyd'e çok yakın olma, onunla aynı mekânı paylaşma anlamı verir." demiştir. Ya da ateşin sıcağından faydalanan kimseler onun etrafını sarmış, kâh ayakta kâh oturur vaziyette onun başında toplanmış oldukları için bu harf kullanılmıştır. Şair A'şâ'nın şu beytinde de bu kullanım vardır:

Kerem sahibi ile Muhallak (adlı kişi) ateşin başında gecelediler

11. Oraya gelince, kendisine şöyle seslenildi: "Ey Mûsâ!"

12. "Şüphesiz (bu sesin sahibi olarak) Ben, senin Rabbinim! Haydi pabuçlarını çıkart, çünkü kutsal vadi Tuvâ'da bulunuyorsun."

[٤٥٣] {امْكُثُوا} أقيموا في مكانكم. الإيناس: الإبصار البين الذي لا شبهة فيه، ومنه إنسان العين، لأنه يتبين به الشيء، والإنس لظهورهم، كما قيل الجنّ، لاستتارهم. وقيل: هو إبصار ما يؤنس به. لما وجد منه الإيناس فكان مقطوعًا متيقنًا، حققه لهم بكلمة إنّ، ليوطّن أنفسهم، ولما كان الإتيان بالقبس ووجود الهدى مترقبين متوقعين ٥ بني الأمر فيهما على الرجاء والطمع وقال {لعلّي} ولم يقطع فيقول: إني ءَاتِيكُمْ، لئلا يعد ما ليس بمستيقن الوفاء به.

[٤٥٤] القبس: النار المقتبسة في رأس عود أو فتيلة أو غيرهما. ومنه قيل: المقبسة، لما يقتبس فيه من سعفة أو نحوها.

[٤٥٥] {هُدًى} أي قومًا يهدونني الطريق؛ أو ينفعونني بهداهم في أبواب الدين، ١٠ عن مجاهد وقتادة. وذلك لأنّ أفكار الأبرار مغمورة بالهمة الدينية في جميع أحوالهم لا يشغلهم عنها شاغل. والمعنى: ذوي هدى. و إذا وجد الهداة فقد وجد الهدى.

[٤٥٦] ومعنى الاستعلاء في {عَلَى النَّارِ} أنّ أهل النار يستعلون المكان القريب منها، كما قال سيبويه في مررت بزيد: إنه لصوق بمكان يقرب من زيد. أو لأنّ المصطلين بها والمستمتعين بها إذا تكنفوها قيامًا وقعودًا كانوا مشرفين ١٥ عليها، ومنه قول الأعشى:

وَبَاتَ عَلَى النَّارِ النَّدَى وَالْمُحَلَّقُ ۞

١١-﴿فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ يَا مُوسَى﴾

١٢-﴿إِنِّي أَنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى﴾

13. "Seni seçtim, öyleyse vahyedileceklere kulak ver."

14. "Şüphesiz Ben, Allah'ım, Benden başka tanrı yok, öyleyse sadece Bana kulluk et ve Beni daima hatırlamak için 'namaz' kıl."

[457] Ebû 'Amr [v. 154/771] ve İbn Kesîr [v. 120/738; إِنِّي ifadesini] *ennî* şeklinde fetha ile okumuşlardır. Buna göre ifade, *nûdiye bi-ennî* (Ben… diye nida edildi.) şeklinde olur. Diğerleri ise kesre ile okumuşlardır. Bu durumda da anlam, "Nida edildi ve denildi ki: Ey Mûsâ!" şeklinde olur. Ya da nidâ da bir tür söz olduğu için ona da söz muamelesi yapılmıştır.[1]

[458] إِنِّي أَنَا رَبُّكَ (Ben, senin Rabbinim) ifadesinde zamirin tekrarlanmasının sebebi, anlamı vurgulamak, bilgiyi sağlamlaştırmak ve şüpheleri ortadan kaldırmaktır. Rivayete göre "Ey Mûsâ!" diye seslenildiğinde, Mûsâ *Aleyhisselâm*, "Kim o konuşan?" demiş, Allah Teâlâ da, "Ben, senin Rabbinim." buyurmuştur. O sırada İblis onu vesveselendirerek "Belki de şeytanın sesini işitmişsindir!" demiş, o ise "Bunun Allah kelâmı olduğunu biliyorum, çünkü her tarafımdan işitiyorum, bu sesi bütün uzuvlarımdan duyuyorum." demiş. Yine rivayete göre oraya vardığı zaman baştan aşağıya yeşil, adeta tutuşmuş bir beyaz ateş gibi bir ağaç görmüş, meleklerin tesbihatını işitmiş, büyük bir nur görmüş ve korkup geri çekilmiş. Bunun üzerine ardından seslenilerek kendisine bir sükûnet ilkā edilmiştir. Ağaç da tekedikeni ağacı imiş.

[459] Rivayete göre Mûsâ *Aleyhisselâm* sese yaklaşsa da uzaklaşsa da duyduğu ses değişmiyormuş. İbn İshâk'tan [v. 151/768] nakledildiğine göre ise yaklaştığı zaman ses ondan uzaklaşıyormuş. Bunu görünce geri dönmüş ve içini korku kaplamış. Geri dönmek istediğinde, ses ona yaklaşmış ve sonra kendisiyle konuşulmuş.

[460] Ayaklarındaki pabuçları çıkartmasının, bunlar ölü bir merkebin tabaklanmamış derisinden yapıldığı için emredilmiş olduğu da söylenmiştir. Bu, Süddî [v. 127/745] ve Katâde'den [v. 117/735] nakledilmiştir. Kutsal vadiye teberrüken ayakları ile basması için böyle emredildiği de, yalınayak olmak Allah karşısında tevazu anlamına geldiği için böyle emredildiği de söylenmiştir. Bu sebeple selef, Kâbe'yi çıplak ayaklarla tavaf ederlerdi. Hatta bazıları mescidin içine pabuçlarla girmeyi çok kötü karşılarlardı. Çok nadir olarak pabuçla girdiklerinde ise (kefaret olarak) sadaka verirlerdi. Nitekim Kur'ân da bunun o yere bir hürmet, oranın kutsiyetine bir tazim olduğuna delâlet etmektedir. Rivayete göre Mûsâ *Aleyhisselâm* pabuçlarını çıkarmış ve vadinin arka tarafına doğru atmıştır.

---

1 Elif Nun maddesi (ان), kavl ve türevlerinden sonra inne şeklinde okunur. "Kendisine seslenildi" fiilinde de kavl anlamı bulunduğundan, nûdiyeden sonra gelen ان de inne okunabilmiştir. İkinci ihtimalle üçüncüsü arasındaki fark, ilkinde kīle açıkça takdir edilirken, diğerinde salt nûdiye ile yetinilmesidir. / ed.

١٣-﴿وَأَنَا اخْتَرْتُكَ فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحَى﴾

١٤-﴿إِنَّنِي أَنَا اللَّهُ لا إِلَهَ إِلا أَنَا فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلاةَ لِذِكْرِي﴾

[٤٥٧] قرأ أبو عمرو وابن كثير «أَنّي» بالفتح، أي نودي بأني أَنَا رَبُّكَ، وكسر الباقون، أي نودي فقيل: يا موسى. أو لأنّ النداء ضرب من القول فعومل معاملته.

[٤٥٨] تكرير الضمير في {إِنِّي أَنَا رَبُّكَ} لتوكيد الدلالة وتحقيق المعرفة وإماطة الشبهة.روي أنه لما نودي {يَا مُوسَى} قال: من المتكلم؟ فقال له الله عز وجل {إِنِّي أَنَا رَبُّكَ}، وأن إبليس وسوس إليه فقال: لعلك تسمع كلام شيطان! فقال: أنا عرفت أنه كلام الله بأني أسمعه من جميع جهاتي الست، وأسمعه بجميع أعضائي. وروي أنه حين انتهى رأى شجرة خضراء، من أسفلها إلى أعلاها كأنها نار بيضاء تتّقد، وسمع تسبيح الملائكة، ورأى نورًا عظيمًا فخاف وبُهت، فألقيت عليه السكينة ثم نودي، وكانت الشجرة عوسجة.

[٤٥٩] وروي: كلما دنا أو بعد لم يختلف ما كان يسمع من الصوت. وعن ابن إسحاق: لما دنا استأخرت عنه، فلما رأى ذلك رجع وأوجس في نفسه خيفة، فلما أراد الرجعة دنت منه، ثم كُلّم.

[٤٦٠] قيل: أُمر بخلع النعلين لأنهما كانتا من جلد حمار ميت غير مدبوغ عن السدي وقتادة. وقيل: ليباشر الوادي بقدميه متبركًا به. وقيل: لأن الحفوة تواضع لله، ومن ثم طاف السلف بالكعبة حافين، ومنهم من استعظم دخول المسجد بنعليه، وكان إذا ندر منه الدخول منتعلًا تصدق، والقرآن يدل على أن ذلك احترام للبقعة وتعظيم لها وتشريف لقدسها. وروي أنه خلع نعليه وألقاهما من وراء الوادي

[461] طُوًى yer ve mekân anlamında yorumlanarak zamme ve kesre ile munsarif ve gayr-i munsarif olarak okunmuştur. Bir görüşe göre bu kelime tıpkı *sine*ⁿ kelimesi gibi "iki kez / çifte" anlamına gelir. Yani "İki kez nida edildi." veya "Vadi art arda iki kez kutsal kılındı." manasındadır.

[462] "Seni seçtim." yani "Seni nübüvvet için seçtim." Hamza [v. 156/773] bunu *ve enna'hternâke* (Ve Biz seni seçtik.) şeklinde okumuştur. "Öyleyse vahyedileceklere" yani sana vahyedilene ya da vahye [kulak ver.] لما'daki Lâm ["Vahye kulak ver." ve "Seni vahiy için seçtim." anlamlarında] ya "kulak ver" ifadesi ile ya da "seni seçtim" ifadesiyle ilişkilidir.

[463] لِذِكْرِي "Beni zikretmen için" anlamındadır. Bu ise kulluğun Bana edilmesi ve namazın - niyazın Bana yapılmasıdır.

- Veya namazda Beni zikretmen için. Zira namaz zikirleri ihtiva eder. Bu görüş Mücâhid'den [v. 103/721] nakledilmiştir.
- Yahut Ben namazı kitaplarda zikretmiş ve onu emretmiş olduğum için.
- Yahut seni övgü ve sena ile zikredeyim, sana güzelce anılmayı nasip edeyim diye.
- Ya da Benden başkasının zikrini karıştırmaksızın, sadece Beni zikrederek.
- Yahut Bana ihlâsla zikirde bulunasın diye; riyakârlık yapmadan sadece Benim rızamı talep edesin, bununla başka bir amaç gütmeyesin diye.
- Veyahut Beni daima hatırlayan bir kişi olasın, unutmayasın, her daim Rabbini zikreden, O'nu sürekli aklında tutan ve bütün fikir ve himmetini O'na yönelten ihlâslı kulları gibi olasın diye. Nitekim bu mânada "Öyle 'er'ler ki, Allah'ı zikretmekten, namazı dosdoğru kılmaktan ve zekâtı vermekten onları ne ticaret ne de alış-veriş alıkoyar." [Nûr 24/37] buyrulmuştur.
- "Beni zikretme vakitleri için -ki bunlar da namaz vakitleridir-" anlamı da ihtimal dâhilinde görülmüştür. Nitekim "Namazı tamamladığınızda, gerek ayakta iken, gerek otururken, gerekse yanlarınız üstüne yatarken Allah'ı anın" [Nisâ 4/103] buyrulmuştur. Bu durumda, (لذكري'deki) Lâm, tıpkı *ci'tüke li-vakti kezâ* (sana falan vakitte geldim) ve *ve kâne zâlike li-sitti leyâli*ⁿ *halevne* (bu olay ayın altıncı gecesinde yaşandı) ifadelerindeki Lâm'a benzer; يا ليتنى قَدَّمْتُ لِحَيَاتِى ("Âh! Keşke şu hayatım için önden bir şey gönderseydim!" der" [Fecr 89/24] ifadesindeki Lâm da bu şekilde kullanılmıştır.
- İfade namazı unuttuktan sonra hatırlama anlamına da hamledilebilir. Nitekim Peygamber (s.a.) "Kim uyuyakalır veya unutarak namazdan geri kalırsa, hatırladığı zaman onu kılsın." buyurmuştur. [*Ebû Dâvûd,* "Salât", 11.] Ancak o zaman âyette de tıpkı Hazret-i Peygamber *izâ zekerahâ* (hatırladığı zaman) dediği gibi, *li-zikrihâ* denmesi gerekirdi.

[٤٦١] {طُوًى} بالضم والكسر منصرف وغير منصرف بتأويل المكان والبقعة. وقيل: مرتين، نحو ثنى أي نودي نداءين أو قدس الوادي كرة بعد كرة

[٤٦٢] {وَأَنَا اخْتَرْتُكَ} اصطفيتك للنبوّة. وقرأ حمزة «وإنا اخترناك». {لِمَا يُوحَى} للذي يوحى. أو للوحي. تعلق اللام باستمع، أو باخترتك.

٥ [٤٦٣] {لِذِكْرِي} لتذكرني، فإن ذكري أن أعبد ويصلى لي.

أو لتذكرني فيها، لاشتمال الصلاة على الأذكار، عن مجاهد.

أو لأني ذكرتها في الكتب وأمرت بها.

أو لأن أذكرك بالمدح والثناء وأجعل لك لسان صدق.

أو لذكري خاصة لا تشوبه بذكر غيري.

١٠ أو لإخلاص ذكري وطلب وجهي لا ترائي بها ولا تقصد بها غرضًا آخر.

أو لتكون لي ذاكرًا غير ناس فعل المخلصين في جعلهم ذكر ربهم على بال منهم وتوكيل هممهم، وأفكارهم به، قال {لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللهِ} [النور: ٣٧].

أو لأوقات ذكري، وهي مواقيت الصلاة، كقوله تعالى {إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا} [النساء: ١٠٣]، واللام مثلها في قولك: جئتك لوقت كذا، وكان ١٥ ذلك لست ليال خلون، وقوله تعالى {يَا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِي} [الفجر: ٢٤].

وقد حمل على ذكر الصلاة بعد نسيانها من قوله عليه السلام: «من نامَ عن صلاة أو نسيَها فليصلها إذا ذكرَهَا». وكان حق العبارة أن يقال: لذكرها، كما قال رسول الله ﷺ ''إذا ذكرها''.

Bu ifadeyi biraz zorlayan biri, "Kim namazı hatırlarsa Allah'ı hatırlamış olur." ya da muzāfın hazfedilmiş olduğunu takdir ederek, ifadenin "Benim namazımı zikretmek için" anlamına geldiğini söyleyebilir.

- Ya da "Zikir de unutma da hakikatte Allah'tandır." diye yorum yapabilir. Peygamber (s.a.) bu ifadeyi *li'z-zikrâ* (öğüt almak için) şeklinde okumuştur.

15. "Neredeyse gizleyeceğim o (Kıyamet) saat(i) kesinlikle gelecek ki herkes kendi çabasının karşılığını alsın."

[464] Yani neredeyse gizleyip geleceğini söylemeyeceğim… Çünkü gizlenmesine dair çok kuvvetli iradem bulunmaktadır. Eğer vaktini gizlemekle beraber bazı belirtilerini haber vermek bir lütuf olmasaydı, onu da haber vermezdim. Mânanın, "Neredeyse kendimden bile gizleyeceğim…" şeklinde olduğu da söylenmiştir. Ancak sözün içerisinde, hazfedilmiş böyle bir ifade bulunduğuna dair bir delil bulunmamaktadır. Varlığına dair bir delil bulunmayan bir ifadenin hazfedilmiş olduğunu düşünmek ise geçerli değildir. Böyle düşünenleri yanıltan, Übeyy b. Ka'b mushafında bu ifadenin *ekâdü uhfîhâ min nefsî* (Onu neredeyse kendimden bile gizleyeceğim.) şeklinde, diğer bazı mushaflarda ise *ekâdü uhfîhâ min nefsî fe-keyfe uzhirukum 'aleyhâ* (Onu neredeyse kendimden bile gizleyeceğim, size nasıl açıklayabilirim ki?!) şeklinde yer almasıdır. Yine, Ebu'd-Derdâ ve Sa'îd b. Cübeyr'in [v. 94/713] fetha ile *ahfîhâ* şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Bu durumda kelime, "ızhar etti" anlamındaki *hafâhu*dan türemiş olup "İzhar vakti yaklaşmıştır." anlamına gelir. "Kıyamet yaklaştı." [Kamer 54/1] ifadesi gibidir. Bazı lehçelerde *ahfâhu* kelimesi (bu) *hafâhu* anlamında kullanılmıştır ki İmru'ü'l-Kays'ın [v. 25/645] şu beytindeki de bu şekilde açıklanmıştır:

> Siz hastalığı gömer (savaşı unutur)sanız, biz de açığa çıkartmayız onu.
> Ama harbi tekrar kızıştırırsanız, biz de yerimizde oturmayız!

Buna göre أَكَادُ أُخْفِيها ifadesi iki mânaya da [gizleyeceğim/açıklayacağım] gelebilir. لِتُجْزى (karşılığını alsın) ifadesi آتِية (kesinlikle gelecektir) ifadesine taalluk eder. بِما تَسْعى , gösterdiği çabanın demektir.

16. "Hevasına uyarak ona iman etmeyenler sakın seni ondan alıkoymasın; yoksa helâk olursun!"

[465] Yani onu tasdik etmekten seni alıkoymasın. "O"ndan (عَنْها) maksat kıyamettir; namaz da olabilir. **Şayet** "Bu ifadede, Mûsâ *Aleyhisselâm*'a inanmayan kimsenin onu alıkoyması yasaklanmaktadır. Ama maksat, Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın dirilişi yalanlamaktan men edilmesi veya kendisine onu tasdik etmenin emredilmesidir. Peki, bu maksadın bu ibare ile ifade edilmesi nasıl uygun olmaktadır?" **dersen şöyle derim:**

ومن يتمحلُ له يقول: إذا ذَكرَ الصلاةَ فقدْ ذكرَ اللّهَ. أو بتقدير حذف المضاف، أي لذكر صلاتي.

أو لأن الذكر والنسيان من الله عز وجل في الحقيقة. وقرأ رسولُ الله ﷺ «للذكرى».

١٥-﴿إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا لِتُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعَى﴾

٥ [٤٦٤] أي أكاد أخفيها فلا أقول هي آتية، لفرط إرادتي إخفاءها؛ ولولا ما في الإخبار بإتيانها مع تعمية وقتها من اللطف لما أخبرت به. وقيل: معناه أكاد أخفيها من نفسي، ولا دليل في الكلام على هذا المحذوف، ومحذوف لا دليل عليه مطرح. والذي غرّهم منه أن في مصحف أبيّ: «أكاد أخفيها من نفسي». وفي بعض المصاحف: «أكاد أخفيها من نفسي فكيف أظهركم عليها». وعن أبي الدرداء

١٠ وسعيد بن جبير «أَخْفِيها» بالفتح، من خفاه، إذا أظهره، أي قرب إظهارها، كقوله تعالى {اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ} [القمر: ١]. وقد جاء في بعض اللغات: أخفاه، بمعنى خفاه. وبه فسر بيت امرئ القيس:

فإنْ تَدْفِنُوا الدَّاءَ لاَنخفِهِ ۞ وَإنْ تَبْعَثُوا الْحَرْبَ لا نَقْعُدِ

فأكاد أخفيها محتمل للمعنيين. {لِتُجْزَى} متعلق بآية. {بِمَا تَسْعَى} بسعيها.

١٥ ١٦-﴿فَلا يَصُدَّنَّكَ عَنْهَا مَنْ لا يُؤْمِنُ بِهَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَتَرْدَى﴾

[٤٦٥] أي: لا يصدّنك عن تصديقها. والضمير للقيامة، ويجوز أن يكون للصلاة. فإن قلت: العبارة لنهي من لا يؤمن عن صدّ موسى، والمقصود نهي موسى عن التكذيب بالبعث أو أمره بالتصديق، فكيف صلحت هذه العبارة لأداء هذا المقصود؟ قلت:

Bu iki şekilde açıklanabilir; ilkine göre, kâfirin dirilişi tasdik etmekten onu alıkoyması, onun yalanlamasına sebep olabilir. Bu sebeple, sonuca delâlet etmesi için sebep zikredilmiştir. İkinci açıklamaya göre kâfirin, birini alıkoyması o kişinin din konusundaki gevşekliğinin, azim zaafının sonucu olabilir; bu durumda da sebebe delâlet etmesi için sonuç zikredilmiş olur. Nitekim "Seni burada görmeyeyim!" denildiği zaman, muhatabın orada görülmesinin, orada bulunmasının yasaklanması kastedilir. O kişinin orada bulunması, sözü söyleyen kimsenin onu orada görmesinin sebebidir. Dolayısıyla, sonucun zikredilmesi sebebe delâlet etmesi içindir. Bu itibarla, âyette sanki şöyle denilmiştir: Öyle kararlı, öyle tavizsiz ol ki, dirilişi inkâr eden kimse seni yolundan çevirebilme konusunda hiçbir ümide kapılmasın. Söylemek istediği şudur: Ahirete inanmayanlar dünyada çoğunluğu teşkil ederler ve yeniden diriliş kadar kâfirin canını sıkan bir şey yoktur; kâfirler hiçbir şeyi yeniden dirilişi yadırgadıkları şiddette yadırgamazlar. Dolayısıyla, onların sayıca çok olması, kitlelerinin kalabalık olması seni korkutmasın, karşı tarafın çokluğu ayaklarını kaydırmasın. Bil ki her ne kadar böyle kalabalık olsalar da, takip ettikleri şey heva ve hevaya tâbi olmaktır, kanıt ve onun üzerinde derinlemesine düşünmek değildir. Bu ifadede kanıtla amel etmeye yönelik büyük bir teşvik, taklitten kaçınılması yönünde büyük bir uyarı, ve helâk ve perişanlığın taklit ve taklitçilerle birlikte olacağı, onların başına geleceği yönünde bir ikaz söz konusudur.

17. "O sağ elindeki nedir ey Mûsâ?"

18. Dedi ki: "O benim asamdır; ona dayanırım, onunla koyunlarıma yaprak silkelerim. Onun bana sağladığı daha başka faydalar da var."

[466] وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يا مُوسَى (O sağ elindeki nedir ey Mûsâ?) ifadesi, *hâl*in işaret anlamıyla mansūb olması bakımından tıpkı وهَذَا بَعْلِى شَيْخًا (Şu kocam da bir ihtiyar iken…" [Hûd 11/72]) ifadesi gibidir. Ayrıca تِلْكَ (o) ifadesinin ismi mevsūl olması, بِيَمِينِكَ'nin de sıla cümlesi olması da mümkündür.[1]

[467] Allah Teâlâ bu soruyu ona, elindeki kuru ağaç parçasından muazzam bir şey ihdas ederek onu hareketli bir yılana dönüştüreceğini göstermek ve bu ikisi arasındaki farkın ne kadar büyük olduğunu iyice anlamasını, böylece ilâhî kudretin muazzamlığını fark etmesini sağlamak için sormuştur. Bu bir zırh ustasının sana bir demir yığını göstererek "Bu nedir?" diye sorması, senin de "Bu bir demir parçasıdır." demen, sonra aradan birkaç gün geçince sana düzgün dokunmuş bir zırh gösterip "İşte o gördüğün demir yığını budur, bak onu nasıl muhteşem bir şeye, düzgün bir zırha dönüştürdüm." demesi gibidir.

1 İfade, ilkinde هَذَا بَعْلِي شَيْخًا (Bu, yaşlı biri olarak, benim kocamdır. [Hûd 11/72]) cümlesinde olduğu gibi, تلك'de bulunan işaret mânasının ameliyle hal yapılmış olmaktadır; anlamı "Şu nesne, sağ elinde olarak, nedir ey Mûsâ?" şeklindedir. İkincide ise "Şu sağ elindeki nedir ey Mûsâ?" anlamındadır. / ed.

فيه وجهان؛ أحدهما أن صدّ الكافر عن التصديق بها سبب للتكذيب، فذكر السبب ليدل على المسبب. والثاني أن صدّ الكافر مسبب عن رخاوة الرجل في الدين ولين شكيمته، فذكر المسبب ليدل على السبب، كقولهم: لا أرينّك ههنا، المراد نهيه عن مشاهدته والكون بحضرته. وذلك سبب رؤيته إياه، فكان ذكر المسبب دليلًا على السبب. كأنه قيل: فكن شديد الشكيمة صليب المعجم حتى لا يتلوّح منك لمن يكفر بالبعث أنه يطمع في صدّك عما أنت عليه. يعني: أن من لا يؤمن بالآخرة هم الجمّ الغفير، إذ لا شيء أطمّ على الكفرة ولا هم أشدُّ له نكيرًا من البعث، فلا يهولنك وفور دهمائهم ولا عظم سوادهم، ولا تجعل الكثرة مزلة قدمك، واعلم أنهم وإن كثروا تلك الكثرةَ فقدْوَتهم فيما هم فيه هو الهوى واتباعه، لا البرهان وتدبره. وفي هذا حثّ عظيم على العمل بالدليل، وزجر بليغ عن التقليد، وإنذار بأن الهلاك والردى مع التقليد وأهله.

١٧-﴿وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى﴾

١٨-﴿قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّأُ عَلَيْهَا وَأَهُشُّ بِهَا عَلَى غَنَمِي وَلِيَ فِيهَا مَآرِبُ أُخْرَى﴾

[٤٦٦] {وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى} كقوله تعالى {وهَذَا بَعْلِي شَيْخًا} [هود: ٧٢] في انتصاب الحال بمعنى الإشارة. ويجوز أن تكون {تِلْكَ} اسمًا موصولًا صلته {بِيَمِينِكَ}.

[٤٦٧] إنما سأله ليريه عظم ما يخترعه عزّ وعلا في الخشبة اليابسة من قلبها حية نضناضة وليقرر في نفسه المباينة البعيدة بين المقلوب عنه والمقلوب إليه، وينبهه على قدرته الباهرة. ونظيره أن يريك الزرّاد زبرة من حديد ويقول لك: ما هي؟ فتقول: زبرة حديد، ثم يريك بعد أيام لبوسًا مسردًا فيقول لك: هي تلك الزبرة، صيرتها إلى ما ترى من عجيب الصنعة وأنيق السرد.

[468] İbn Ebî İshâk [v. 117/735] Hüzeyl lehçesince *'asayye* şeklinde okumuştur ki, [Yûsuf suresinin 19. ayetindeki *yâ büşrâ* ifadesinin] *yâ büşrayye* şeklinde okuyuşu buna benzer. Bu şekilde okuyanlar mütekellim Yâ'sından önce gelen harfi kesre yapmak istemişler, fakat bunu yapamayınca Elif'i kesrenin kardeşi olan Yâ'ya dönüştürmüşlerdir. Hasan-ı Basrî iki sakin harfin bir araya gelmiş olması sebebiyle sonundaki Yâ'yı kesre yaparak *'asāyi* şeklinde okumuştur ki bu, [İbrahim suresinin 22. ayetindeki بِمُصْرِخِيِّ ifadesini] Hamza'nın [v. 156/773] *bi-musrihiyyi* şeklinde okuyuşuna benzer. İbn Ebî İshâk'ın [v. 117/735] Yâ'yı sükûnla [*'asāy* şeklinde] okuduğu da nakledilmiştir.

[469] "Ona dayanırım" yorulduğumda, sürümün başında dikilirken ve sıçrarken ona dayanırım. *Heşşu'l-varak* (Yaprak silkelemek) ağaç yapraklarını düşürmek demektir, yani hayvanlarımın başına onlardan dökülmesini sağlarım ki yesinler. 'Âd'ın oğlu Lokman [Hekim]'in şöyle dediği nakledilmiştir: *Ekeltu hıkkan ve'bne lebûnin ve ceza' ve heşşete nahıbin ve seylen defa' ve'l-hamdu li'llâhi min ğayri şiba'* (Yetişkin develerin de süt emen develerin de etinden yedim. Nahib'de ağaçların altına dökülen meyvelerden yedim, oranın selinden istifade ettim. Tam doymadan da Allah'a hamd ederim). Bunu pek çok Araptan duymuşluğum vardır. Nahip, Tāif civarındaki kiraz ağaçlarıyla dolu bir vadidir.

[470] İbrâhîm en-Nehaî'nin [v. 96/714] kıraatinde kelime *ve ehişşü* şeklindedir. Her iki durumda da, ekmek, gevrekliğinden ufalanıp döküldüğünde kullanılan *heşşe'l-hubzu yehişşü* ifadesinden gelir. İkrime'nin[v. 105/723] bunu Sin ile *ehüssü* şeklinde okuduğu nakledilmiştir ki, "bununla onları engelleyerek (Başkasına ait yerlerden) uzaklaştırıyorum." demektir. *el-Hess*ü koyun gütmek anlamındadır.

[471] Mûsâ *Aleyhisselâm* bu ifadesiyle asasının faydalarını hem genel hem tafsilatlı bir şekilde zikretmiş, sanki bu soruyu takiben Allah tarafından ihdas edilecek olan muazzam mucizeyi hissetmiş ve "Bu sadece benzerlerinin sağladığı faydaları sağlayan, herhangi bir odun parçasının gördüğü işleri gören bir asadan ibarettir." demiştir. Böylece verdiği cevabın Allah Teâlâ'nın sözlerinin fehvasından anlamış olduğu maksada mutabık olmasını istemiştir. Ayrıca burada Allah Teâlâ'nın önce bu asa ile sağlamış olduğu birçok faydanın tadat edilmesini, bu faydaların çok ve büyük olduklarının dile getirilmesini, sonra da o büyük mucizeyi ona göstermeyi murat etmiş olması da mümkündür. Sanki ona asanın faydası ve işlevleri cümlesinden sayıp döktüğün her şeyi gölgede bırakacak, yanında hepsinin küçük kalacağı öyle büyük bir faydası vardır ki ona aklın ermez?" demiştir.

[٤٦٨] قرأ ابن أبي إسحاق «عصيّ»، على لغة هذيل. ومثله {يا بُشْرَيَّ} [يوسف: ١٩] أرادوا كسر ما قبل ياء المتكلم فلم يقدروا عليه، فقلّبوا الألف إلى أخت الكسرة. وقرأ الحسن «عصايِ» بكسر الياء، لالتقاء الساكنين، وهو مثل قراءة حمزة {بِمُصْرِخِيّ} [إبراهيم: ٢٢]. وعن ابن أبي إسحاق: سكون الياء.

٥ [٤٦٩] {أَتَوَكَّؤُا عَلَيْهَا} أعتمد عليها إذا أعييت، أو وقفت على رأس القطيع وعند الطفرة. هشّ الورق: خبطه، أي أخبطه على رؤوس غنمي تأكله. وعن لقمان ابن عاد: ''أكلت حقًّا وابن لبون وجذع، وهشَّة نخب وسيلًا دفع، والحمد لله من غير شبع.'' سمعته من غير واحد من العرب. ونخب: واد قريب من الطائف كثير السدر.

١٠ [٤٧٠] وفي قراءة النخعي: أهِشّ، وكلاهما من هشّ الخبز يهش، إذا كان ينكسر لهشاشته. وعن عكرمة: أهس، بالسين، أي أنحى عليها زاجرًا لها. والهس: زجر الغنم.

[٤٧١] ذكر على التفصيل والإجمال المنافع المتعلقة بالعصا، كأنه أحس بما يعقب هذا السؤال من أمر عظيم يحدثه الله تعالى فقال: ما هي إلا عصا لا تنفع إلا ١٥ منافع بنات جنسها وكما تنفع العيدان، ليكون جوابه مطابقًا للغرض الذي فهمه من فحوى كلام ربه. ويجوز أن يريد عزّ وجلّ أن يعدّد المرافق الكثيرة التي علقها بالعصا ويستكثرها ويستعظمها، ثم يريه على عقب ذلك الآية العظيمة، كأنه يقول له: أين أنت عن هذه المنفعة العظمى والمأربة الكبرى المنسية عندها كل منفعة ومأربة كنت تعتدّ بها وتحتفل بشأنها؟

[472] Demişlerdir ki: Allah Teâlâ'nın bu soruyu Mûsâ *Aleyhisselâm*'ı rahatlatmak, göreceği mucizenin üzerinde bırakacağı tesiri azaltmak için sormuştur. Yine, demişlerdir ki: Mûsâ (a.s.)'ın cevabı genel olarak vermesinin sebebi, Allah Teâlâ'nın kendisine yönelik ikramını artırmasını istemiş olmasıdır. Demişlerdir ki: Gördüğü manzara ve heybet karşısında dili tutulduğu için böyle genel konuşmuştur. Demişlerdir ki: Asanın ismi Neb'a imiş. Söylendiğine göre bu asanın ikili bir çatalı ve bir de çengeli varmış; Mûsâ (a.s.) uzun dalları silkelerken çengelini kullanır, kırmak istediği zaman da çatalını kullanırmış. Yürüdüğü zaman asasını omzuna koyar ve yay, ok kılıfı, süt kovası ve benzeri eşyalarını ona asarmış. Araziye çıktığı zaman onu yere diker, çatallarına da yatay olarak çakmak çubuklarını uzatıp üzerine abasını serer ve böylece kendine gölgelik yaparmış. Kuyudan su çıkaracağı zaman ipi kısa gelince onunla uzatır, yine onunla koyunlarını yabani hayvanlara karşı müdafaa edermiş.

[473] Söylendiğine göre asanın birtakım mucizeleri de varmış. Sözgelimi kuyudan su almak istediği zaman asa kuyunun derinliği boyunca uzanır ve çatalları da kova şeklini alırmış. Yine çatalları geceleyin kandile dönüşürmüş. Karşısına bir düşman çıktığı zaman asa onlarla savaşır, canı bir meyve istediği zaman hemen asayı yere diker ve derhal asa bir ağaç gibi yeşerip yapraklanır ve meyve verirmiş. Azığını, su kırbasını onun üzerine asar, o da kendisi ile birlikte yanı sıra yürümüş. Diktiği yerden su çıkar, çekip çıkardığı zaman su kaynağı kesilirmiş. Asa onu haşerattan da korurmuş.

19. "At onu ey Mûsâ!" dedi.

20. O da attı... Bir de ne görsün; koşarcasına sürünen bir yılan!

[474] *es-Sa'y* hızlıca yürümek, kolaylıkla hareket etmek demektir. **Şayet** "Bu yılan Kur'ân'da neden *hayye* (yılan), *cânn* (küçük yılan) ve *sü'bân* (ejderha) gibi farklı kelimelerle ifade edilmiştir?" **dersen şöyle derim:** *Hayye* cins isim olup dişi-erkek, büyük-küçük her yılan için kullanılır, *sü'bân* ve *cânn* kelimeleri arasında ise anlam zıtlığı vardır. Çünkü *sü'bân* büyük yılana, *cânn* küçük yılana denir. Bunun iki açıklaması vardır. İlkine göre asa ilk kez yılana dönüştüğü zaman ince ve sarı renkli bir yılana dönüşmüş, daha sonra büyüyüp kabarmış ve *sü'bân* halini almıştır. Dolayısıyla, âyette *cânn* kelimesi ile bu yılanın ilk hali, *sü'bân* kelimesi ile de nihai olarak aldığı şekil kastedilmiştir. İkinci açıklamaya göre bu yılan bir *cânn* hızında ve *sü'bân* büyüklüğünde olduğu için böyle denilmiştir. Bunun delili ise "Onun kıvrak bir yılan gibi hareket ettiğini görünce" [Neml 27/10] ifadesidir. Yılanın at kokusuna benzer bir kokusu olduğu söylenmiştir. Yine alt çenesi ile üst çenesi arasında kırk dirsek boyu mesafe olduğu da söylenmiştir.

[٤٧٢] وقالوا: إنما سأله ليبسط منه ويقلل هيبته. وقالوا: إنما أجمل موسى ليسأله عن تلك المآرب فيزيد في إكرامه. وقالوا: انقطع لسانه بالهيبة فأجمل. وقالوا: اسم العصا نبعة. وقيل في المآرب: كانت ذات شعبتين ومحجن، فإذا طال الغصن حناه بالمحجن، وإذا طلب كسره لواه بالشعبتين، وإذا سار ألقاها على عاتقه فعلق بها أدواته ٥ من القوس والكنانة والحلاب وغيرها، وإذا كان في البرية ركزها وعرض الزندين على شعبتيها وألقى عليها الكساء واستظلّ وإذا قصر رشاؤه وصله بها، وكان يقاتل بها السباع عن غنمه.

[٤٧٣] وقيل: كان فيها من المعجزات أنه كان يستقي بها فتطول بطول البئر وتصير شعبتاها دلوًا، وتكونان شمعتين بالليل، وإذا ظهر عدوّ حاربت عنه، وإذا اشتهى ثمرة ١٠ ركزها فأورقت وأثمرت، وكان يحمل عليها زاده وسقاءه فجعلت تماشيه، ويركزها فينبع الماء، فإذا رفعها نضب، وكانت تقيه الهوام.

١٩-﴿قالَ أَلْقِها يا مُوسَى﴾

٢٠-﴿فَأَلْقَاهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَى﴾

[٤٧٤] السعي: المشي بسرعة وخفة حركة. فإن قلت: كيف ذكرت بألفاظ مختلفة؛ ١٥ بالحية، والجانّ، والثعبان؟ قلت: أمّا الحية فاسم جنس يقع على الذكر والأنثى والصغير والكبير. وأمّا الثعبان والجانّ فبينهما تنافٍ، لأنّ الثعبان العظيمُ من الحيات، والجان الدقيق. وفي ذلك وجهان؛ أحدهما أنها كانت وقت انقلابها حية تنقلب حية صفراء دقيقة، ثم تتورّم ويتزايد جرمها حتى تصير ثعبانًا؛ فأريد بالجان، أوّل حالها، وبالثعبان مآلها. الثاني: أنها كانت في شخص الثعبان وسرعة حركة الجان. والدليل عليه قوله ٢٠ تعالى {فَلَمَّا رَءَاهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ} [النمل: ١٠]. وقيل: كان لها عرف كعرف الفرس. وقيل: كان بين لحييها أربعون ذراعًا.

21. Dedi ki: "Tut onu, korkma! Biz onu eski şekline çevireceğiz."

[475] Mûsâ *Aleyhisselâm* bu ilginç ve dehşet verici durumu görünce, bu tür dehşet ve korku anlarında insanların kapıldığı türden bir ürperti ve korku hissetmiştir. İbn Abbas'ın, "Asa iri bir erkek ejderhaya dönüşmüş ve kayayı ve ağacı yutmuştu. Mûsâ *Aleyhisselâm* onun her şeyi yiyip yuttuğunu görünce korktu ve kaçtı." dediği nakledilmiştir. Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın yılandan korkmasının, Âdem *Aleyhisselâm*'ın yılan yüzünden düştüğü kötü durumu bilmesinden kaynaklandığı da söylenmiştir. Yine söylendiğine göre Allah Teâlâ ona "korkma" dediği zaman korkusu öyle bir gitmiş ve içi o kadar rahatlayıp mutmain olmuş ki elini yılanın ağzına sokmuş ve çenesini tutmuştu.

[476] "Eski şekline…" *es-Sîrat^ü^* (şekil) kelimesi, tıpkı *er-rekbe*nin *rukûb*dan gelmesi gibi, *es-seyr*den gelir. *Sâra fülân^ün^ sîrat^en^ hasenet^en^* (Falanca güzel bir şekilde seyretti/ilerledi.) denilir. Daha sonra bu kelimenin anlamı genişlemiş ve yol, gidişat anlamında kullanılır olmuş; *sîratü'l-evvelîn* (öncekilerin gidişatı) ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadenin zarf olarak mansūb olması da mümkündür. Bu durumda anlam, "Onu ilk yoluna, yani asa haline getireceğiz." şeklinde olur. Yine (سَنُعِيدُها'daki) *e'âde* fiilinin "Ona döndü." anlamındaki *'âdehû*dan menkul olması da mümkündür. Nitekim Züheyr şöyle demiştir:

Uzaklık ve meşguliyet seni onunla karşılaşmaktan alıkoyduğunda

[477] Dolayısıyla, fiil iki mef'ûl almaktadır. Üçüncü ve güzel bir yorum da şöyledir: سَنُعِيدُها cümlesi, سِيرَتَهَا'ya taalluk etmeyip müstakil bir ifadedir ve anlamı, "Bu, ilk yaratılışında asa olarak yaratılmış, daha sonra yılana dönüşmekle asalığı yok olmuştur. Şimdi, bu yok oluşun ardından, tıpkı ilk yarattığımız gibi onu yeniden yaratacağız." şeklindedir. O zaman, سِيرَتَهَا ifadesi *tesîru sîratehe'l-ûlâ* şeklinde gizli bir fiille mansūb olur. Yani onu tekrar ilk seyrinde seyreder hale getireceğiz; kendisine dayandığın ve bildiğin türlü marifetlerinden faydalandığın ilk haline...

22. "Elini de koltuğunun altına koy; -(abraş vb. bir) kusurdan kaynaklanmış olmaksızın- bir başka mucize olarak bembeyaz çıksın."

23. "Böylece sana büyük mucizelerimizden birkaçını göstermiş olalım."

٢١-﴿قَالَ خُذْهَا وَلا تَخَفْ سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا الأُولَى﴾

[٤٧٥] لما رأى ذلك الأمر العجيب الهائل ملكه من الفزع والنفاز ما يملك البشر عند الأهوال والمخاوف. وعن ابن عباس: انقلبت ثعبانًا ذكرًا يبتلع الصخر والشجر، فلما رآه يبتلع كل شيء خاف ونفر. وعن بعضهم: إنما خافها لأنه عرف ما لقي آدم منها. وقيل: لما قال له ربه {لَا تَخَفْ} بلغ من ذهاب خوفه وطمأنينة نفسه أن أدخل يده في فمها وأخذ بلحيها.

[٤٧٦] {سِيرَتَهَا} السيرة: من السير، كالركبة من الركوب. يقال: سار فلان سيرة حسنة، ثم اتسع فيها فنقلت إلى معنى المذهب والطريقة، وقيل: سير الأوّلين، فيجوز أن ينتصب على الظرف، أي سنعيدها في طريقتها الأولى، أي في حال ما كانت عصا، وأن يكون أعاد منقولًا من عاده، بمعنى عاد إليه. ومنه بيت زهير:

وَعَادَكَ أَنْ تُلاَقِيَهَا عَدَاءُ ۞

[٤٧٧] فيتعدى إلى مفعولين. ووجه ثالث حسن، وهو أن يكون {سَنُعِيدُهَا} مستقلًا بنفسه غير متعلق بـ{سِيرَتَهَا}، بمعنى أنها أنشئت أوّل ما أنشئت عصا، ثم ذهبت وبطلت بالقلب حية، فسنعيدها بعد ذهابها كما أنشأناها أوّلًا. ونصب {سيرتَها} بفعل مضمر، أي تسير سيرتها الأولى، يعني سنعيدها سائرة سيرتها الأولى حيث كنت تتوكأ عليها ولك فيها المآرب التي عرفتها.

٢٢-﴿وَاضْمُمْ يَدَكَ إِلَى جَنَاحِكَ تَخْرُجْ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ آيَةً أُخْرَى﴾

٢٣-﴿لِنُرِيَكَ مِنْ آيَاتِنَا الْكُبْرَى﴾

[478] Bir şeyin iki yanını teşkil eden her şeye “iki kanat” denir. Sözgelimi ordunun sağ ve sol kısmındaki birliklere iki kanat denilir, ayrıca insanın iki koluna da iki kanat denir. Bu kelime asıl itibariyle kuşun iki kanadından isti‘âre olarak kullanılır, kuşun iki tarafındaki şeye kanat denilmesinin sebebi, uçarken onları germesidir. Mâna, “Onu yanına, pazunun altına koy.” şeklindedir. Nitekim “çıksın” ifadesi de buna delâlet eder.

[479] *es-Sû’ü* (kusur) ifadesi her şeyde adilik ve çirkinliktir, nasıl ki avretten kinaye olarak *sev’et* kelimesi kullanılıyorsa, abraş hastalığından kinaye olarak da *es-sû’ü* (kusur) ifadesi kullanılmıştır. (Arap kraliçesi) ez-Zebâ’nın eşi olan [Himyer kralı] Cüzeyme abraş hastalığına maruz kaldığı için kendisine abraş (alaca) diye lakap vermişlerdir. Arapların en nefret ettikleri şey bu hastalıktır, adını duymaya dahi tahammülleri yoktur. Bu sebeple, ayette doğrudan zikredilmemiş; kinaye yollu ifade edilmiştir. *Kinaye konusunda Kur’ân’ın kinayelerinden ve edebî ifadelerinden daha latif, daha güzel ve insanın içine daha çok işleyeni yoktur.*

[480] Rivayete göre Mûsâ *Aleyhisselâm* esmer tenli imiş, fakat elini koynundan çıkardığında bembeyaz, tıpkı Güneş’in göz alıcı ışığı gibi ışık saçar vaziyete geliyormuş. بَيْضاءَ (bembeyaz) ve آيَةً (mucize olarak) kelimelerinin her ikisi de haldir. مِنْ غَيْرِ سُوءٍ (kusursuz olarak) ifadesindeki *Min*, بَيْضاءَ kelimesinin sılasıdır. Bu ifade tıpkı *ibyeddat min gayri sû’in* (Kusurlu olmaksızın bembeyaz oldu.) ifadesi gibidir. آيَةً kelimesinin mansūb oluşunun bir başka açıklaması daha vardır ki buna göre kelime “al”, “işte” ve benzeri bir gizli lafızla mansūbdur. Bu gizli lafzın hazfedilmiş olması, sözün kendisine delâlet etmesinden kaynaklanır. Ki bu hazfedilmiş ifade “Sana gösterelim diye” ifadesine de taalluk eder, yani asanın yılana dönüşmesinin ardından işbu mucizeyi de al ki sana bu iki mucize ile büyük mucizelerimizden bazılarını göstermiş olalım. Veya bunlarla sana en büyük iki mucizemizi göstermiş olalım. Ya da sana büyük ayetlerimizden bazılarını gösterelim diye böyle yaptık.

24. “Firavun’a git! O gerçekten azıttı!”

25. (Mûsâ) dedi ki: “Ya Rabbi! Göğsümü (yani zihnimi) aç

26. da kolaylaştır bana işimi.

27. Dilimdeki düğümü çöz ki

28. iyi anlasınlar dediklerimi.

29. Kendi ailemden bir vezir ver bana;

[٤٧٨] قيل لكل ناحيتين جناحان، كجناحي العسكر لمجنبتيه، وجناحا الإنسان جنباه. والأصل المستعار منه جناحا الطائر. سميا جناحين لأنه يجنحهما عند الطيران. والمراد: إلى جنبك تحت العضد، دل على ذلك قوله {تَخْرُجْ

[٤٧٩] }.السوء: الرداءة والقبح في كل شيء، فكني به عن البرص كما كنى عن العورة بالسَّوأة، وكان جذيمة صاحب الزباء أبرص فكنوا عنه بالأبرش. والبرص أبغض شيء إلى العرب، وبهم عنه نفرة عظيمة، وأسماعهم لاسمه مجاجة؛ فكان جديرًا بأن يكنى عنه، ولا نرى أحسن ولا ألطف ولا أحز للمفاصل من كنايات القرآن وآدابه.

[٤٨٠] يروى أنه كان آدم، فأخرج يده من مدرعته بيضاء لها شعاع كشعاع الشمس يعشي البصر. {بَيْضَاءَ} و{آيَةً} حالان معًا. و{مِنْ غَيْرِ سُوءٍ} من صلة لـ{بَيْضَاءَ}، كما تقول: ابيضت من غير سوء. وفي نصب {آيَةً} وجه آخر، وهو أن يكون بإضمار نحو خذ، ودونك، وما أشبه ذلك. حذف لدلالة الكلام، وقد تعلق بهذا المحذوف {لِنُرِيَكَ} أي خذ هذه الآية أيضًا بعد قلب العصا حية لنريك بهاتين الآيتين بعض آياتنا الكبرى. أو لنريك بهما الكبرى من آياتنا. أو لنريك من آياتنا الكبرى فعلنا ذلك.

٢٤-﴿اذْهَبْ إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى﴾

٢٥-﴿قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي﴾

٢٦-﴿وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي﴾

٢٧-﴿وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي﴾

٢٨-﴿يَفْقَهُوا قَوْلِي﴾

٢٩-﴿وَاجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي﴾

30. Biraderim Hârûn'u.
31. Beni onunla destekle.
32. Ortak kıl onu işime
33. Ki seni daha çok tesbih edelim
34. ve seni daha çok zikredelim.
35. Şüphesiz Sen bizi görmektesin."

[481] Allah Teâlâ Mûsâ *Aleyhisselâm*'a, -Allah'ın belası- azgın Firavun'a gitmesini emrettiği zaman, kendisine çok büyük bir mükellefiyet tevdi edilmiş olduğunu, bu zor görev için ancak sağlam bir göğse, büyük bir cesarete sahip olan kimselerin katlanabileceği zorluklara katlanması gerektiğini anlamıştır. Bu yüzden, Rabbinden göğsünü açmasını, kalbini ferahlatmasını, kendisini olgunlaştırmasını, sabır ehli kimselerin sebat ve sabırlarının tükenmesine sebep olacak zorluklarla karşılaşması halinde bunlara tahammül gösterecek olgunluğa ulaştırmasını, genel olarak işini, yani Allah'ın yeryüzündeki halifesi olma görevini ve bu göreve eşlik eden çok zorlu ve çetin işlerin üstesinden gelmeyi kendisine kolaylaştırmasını niyaz etmiştir.

[482] **Şayet** "رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي (*Benim* göğsümü aç ve *benim* işimi kolaylaştır) ifadesinde [iki kez geçen] لِي (benim) ifadesinin mânaya ne katkısı vardır, zira bu ifade olmadan da sözün anlamı sabittir?" **dersen şöyle derim:** Burada önce "Benim için aç ve kolaylaştır." denilerek, söz müphem bırakılmış, böylece ortada açılan ve kolaylaştırılan bir şey olduğu anlaşılmış, ardından bu iki şeyi, [yani göğüs ve iş kelimelerini] zikrederek müphem olanı beyan etmiştir. Böylece ifade, göğsün açılması ve işin kolaylaştırılması hususlarını talep etme konusunda basitçe *işrah sadrî ve yessir emrî* ifadesinden daha vurgulu olmuştur. Çünkü bu ifadede aynı mâna hem mücmel hem de mufassal yolların her ikisi ile tekrar edilmektedir.

[483] İbn Abbas'ın, "Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın dilinde kekemelik vardı. Bunun sebebi ise ateş korunu ağzına aldığına dair rivayette[1] anlatılmıştır." dediği nakledilir. Bir rivayete göre bir defasında eli yanmış, Firavun onu iyileştirmek için çok çaba göstermişse de iyileşmemiş. Gün gelip Mûsâ *Aleyhisselâm* kendisini [hakka] davet ettiğinde Firavun ona, "Beni hangi Rabbe çağırıyorsun?" diye sormuş.

1 Rivayete göre Mûsâ Aleyhisselâm çocukluğunda oyun oynarken elindeki sopayla Firavun'un başına vurmuş, o da kendisini cezalandırmak isteyince, annesi Âsiye, "O daha çocuk, aklı başında değil" demiş, bunun üzerine Firavun onun ateş koru ile madeni birbirinden ayırt edip edemediğini denemek için önüne ateş koru ve maden koymuş, Mûsâ Aleyhisselâm madeni almak isteyince Cebrâil gelip elini ateş koruna doğru götürmüş, o da ateş korunu ağzına koyunca dili yanmış ve böylece kekeme olarak kalmış. / çev.

٣٠-﴿هَارُونَ أَخِي﴾

٣١-﴿اشْدُدْ بِهِ أَزْرِي﴾

٣٢-﴿وَأَشْرِكْهُ فِي أَمْرِي﴾

٣٣-﴿كَيْ نُسَبِّحَكَ كَثِيرًا﴾

٣٤-﴿وَنَذْكُرَكَ كَثِيرًا﴾

٣٥-﴿إِنَّكَ كُنْتَ بِنَا بَصِيرًا﴾

[٤٨١] لما أمره بالذهاب إلى فرعون الطاغي لعنه الله عرف أنه كلف أمرًا عظيمًا وخطبًا جسيمًا يحتاج معه إلى احتمال ما لا يحتمله إلا ذو جأش رابط وصدر فسيح، فاستوهب ربه أن يشرح صدره ويفسح قلبه، ويجعله حليمًا حمولًا يستقبل ما عسى يرد عليه من الشدائد التي يذهب معها صبر الصابر بجميل الصبر وحسن الثبات، وأن يسهل عليه في الجملة أمره الذي هو خلافة الله في أرضه وما يصحبها من مزاولة معاظم الشؤون ومقاساة جلائل الخطوب.

[٤٨٢] فإن قلت {لِى} في قوله {اشْرَحْ لِى صَدْرِى وَيَسِّرْ لِى أَمْرِى} ما جدواه والكلام بدونه مستتب؟ قلت: قد أبهم الكلام أولًا فقيل: اشرح لي ويسر لي، فعلم أن ثم مشروحًا وميسرًا، ثم بين ورفع الإبهام بذكرهما، فكان آكد لطلب الشرح والتيسير لصدره وأمره، من أن يقول: اشرح صدري ويسر أمري على الإيضاح الساذج، لأنه تكرير للمعنى الواحد من طريقي الإجمال والتفصيل.

[٤٨٣] عن ابن عباس: كان في لسانه رُتَّة لما روي من حديث الجمرة. ويروى أن يده احترقت، وأن فرعون اجتهد في علاجها فلم تبرأ، ولما دعاه قال: إلى أي رب تدعوني؟

O da, "Sen iyileştiremediğin halde benim elimi iyileştiren Rabbe çağırıyorum." diye cevap vermiş. Söylendiğine göre Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın elinin [çocukken] iyileşmemiş olmasının sebebi, kendisinin Firavun ile aynı yola girmemesini, aralarında bir güven ve saygı ilişkisi oluşmamasını sağlamaktır. Dilindeki kekemeliğin bütünüyle yok olup olmadığı konusunda ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre kekemelik kısmen gitmiş, bir nebze kalmıştır. Zira "Hem biraderim Hârûn dil bakımından benden daha fasihtir." [Kasas 28/34] ve [Firavun'un Mûsâ hakkında kullandığı]"Neredeyse meramını bile anlatamayan…" [Zuhruf 43/52] ifadeleri de buna delâlet eder. Hazret-i Ali'nin oğlu Hüseyin'in dilinde de kekemelik varmış. Peygamber (s.a.), "O bunu amcası Mûsâ'dan tevarüs etmiştir." dermiş. Hazret-i Mûsâ'nın dilindeki kekemeliğin bütünüyle gittiği, "Ey Mûsâ! İstediğin sana verildi." [TāHâ 20/36] ifadesinin de buna delâlet ettiği de söylenmiştir. Ayrıca *va'hlul 'ukdete lisânî* (dilimin bağını çöz) yerine *'ukde* kelimesinin nekire olarak kullanılmış olmasında, Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın, söylediklerinin doğru düzgün anlaşılabilmesi için dilindeki kekemeliğin kısmen çözülmesini istediği, kekemeliğin bütünüyle giderilmesini istemediği gibi bir mâna vardır. من لساني ifadesi *'ukde* (düğüm) kelimesinin sıfatı olup sanki "Dilimdeki düğümlerden birini çöz." demiş olmuştur.

[484] *Vezîr* kelimesi *vizr* (yük) kelimesinden gelir, zira vezir, hükümdarın yerine onun yükünü, sorumluluklarını yüklenmektedir. Ya da bu kelime *vezer* (sığınak) kökünden gelir, çünkü hükümdar onun görüşü ile kendini muhafaza eder, işlerini onun görüşüne havale eder. Veya da "yardımlaşma" manasına gelen *muâzera* kökünden gelir. el-Asma'î'nin [v. 216/831] "Kıyasa göre bu kelime *ezîr*^an^ şeklinde olmalıdır, ama Hemze Vav'a dönüşmüştür, çünkü *fe'îl* vezni *mufâ'il* vezni anlamına pekala gelir. Sözgelimi *'aşîr, celîs, ka'îd, halîk, sadîk* ve *nedîm* kelimeleri böyledir. Benzerlerinde Hemze Vav'a dönüştüğü gibi, bu da dönüşmüştür. Bir kelimenin benzerine hamledilmesi pek de nadir bir durum değildir. İşte *yuâziru* ve *muâzera* kelimeleri *vezîr*^an^ kelimesinin benzeridir. *Vezîr*^an^ ve *Hârûn*^e^ kelimeleri واجعل ifadesinin iki mef'ûlü olup, vezirlik makamına verilen önem sebebiyle ikincisi ilkinin önüne geçirilmiştir. Ya da لِي وَزِيرًا (bana vezir) ifadesi bu cümlenin iki mef'ûlü, *Hârûn* da *vezîr*in atf-ı beyanı olabilir. أخي (kardeşim) kelimesi her iki durumda da *Hârûn*dan bedeldir. Ancak, bir başka atf-ı beyan olarak kabul edilecek olsa bu da mümkün ve güzel bir değerlendirme olurdu.

قال: إلى الذي أبرأ يدي وقد عجزت عنها. وعن بعضهم: إنما لم تبرأ يده لئلا يدخلها مع فرعون في قصعة واحدة فتنعقد بينهما حرمة المواكلة. واختلف في زوال العقدة بكمالها فقيل: ذهب بعضها وبقي بعضها، لقوله تعالى {وَأَخِى هَرُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنّى لِسَانًا} [القصص: ٣٤] وقوله تعالى {وَلَا يَكَادُ يُبِينُ} [الزخرف:
٥ ٥٢]. وكان في لسان الحسين بن علي رضي الله عنهما رُتَّة فقال رسول الله ﷺ: ورثها منْ عمِّه موسى. وقيل: زالت بكمالها، لقوله تعالى {قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يا مُوسَى} [طه: ٣٦]. وفي تنكير العقدة - وإن لم يقل عقدة لساني - أنه طلب حلّ بعضها إرادة أن يفهم عنه فهمًا جيدًا، ولم يطلب الفصاحة الكاملة، و{من لِسَانِى} صفة للعقدة، كأنه قيل: عقدة من عقد لساني.

١٠ [٤٨٤] الوزير من الوِزْر، لأنه يتحمل عن الملك أوزاره ومؤنه. أو من الوَزَر، لأن الملك يعتصم برأيه ويلجئ إليه في أموره. أو من المؤازرة وهي المعاونة. عن الأصمعي قال: وكان القياس أزيرًا، فقلبت الهمزة إلى الواو، ووجه قلبها أنّ فعيلًا جاء في معنى مفاعل مجيئًا صالحًا، كقولهم: عشير وجليس وقعيد وخليل وصديق ونديم. فلما قلبت في أخيه قلبت فيه. وحمل الشيء على نظيره
١٥ ليس بعزيز، ونظرًا إلى يوازر وأخواته، وإلى الموازرة. {وَزِيرًا} و{هَارُونَ} مفعولا قولِه {وَاجْعَلْ}، قدم ثانيهما على أولهما عناية بأمر الوزارة. أو {لى وَزِيرًا} مفعولاه، وهارون عطف بيان للوزير. و{أَخِى} في الوجهين بدل من {هَارُونَ}، وإن جعل عطف بيان آخر جاز وحسن.

[485] Kıraat imamları, duâ ifadesi olarak أُشْدُدْ (destekle) ve أَشْرِكْهُ (onu ortak kıl) şeklinde okumuşlar, sadece İbn ʻÂmir [v. 118/736] *eşdud* (ki [gücümü onunla] pekiştir*eyim*) ve *uşrikhû* (ki onu işime ortak kıl*ayım.*) şeklinde cevap ifadeleri olarak okumuştur. İbn Mes'ûd'un mushafında bu ifade *ahī ve üşdüd* şeklindedir.[1] Übeyy b. Kaʻb'ın *eşrikhu fî emrî veşdüd bi-hî ezrî* (Onu işime ortak kıl ve onunla gücümü destekle!) şeklinde okuduğu nakledilir. Bu ifadeleri emir formunda okuyanlar açısından da *ahī* (kardeşim) kelimesinin mübteda olarak merfûʻ kabul edilmesi mümkündür. Buna göre üşdüd bi-hî (onunla destekle) ifadesi de onun haberi olur ve *Hârûn*da vakıf yapılır.

[486] *el-Ezr* kuvvet anlamında olup *ezerehû* "Onu takviye etti." demektir. Ayette "Onu risalet konusunda bana ortak kıl ki sana kulluk etme ve seni anma konusunda yardımlaşalım." denilmiştir. Çünkü yardımlaşma –arzuları kamçılayıcı olduğu için- hayırlar onunla artar, çoğalır.

[487] "Şüphesiz Sen bizi görmektesin" halimizi biliyorsun, birbirimize destek olmanın bizim maslahatımıza olduğunu, Hârûn'un da benden yaşça büyük olması ve dilinin daha fasih olması sebebiyle benim için en iyi yardımcı ve destekçi olacağını bilirsin.

36. Buyurdu: "Ey Mûsâ! İstediğin sana verildi."

37. "Sana bir kere daha lütufta bulunmuştuk..."

38. "Hani annene, şu vahyedilenleri vahyetmiştik:"

39. "Onu bir sandığa koy ve sandığı o sazlı nehre bırak... Nehir onu kıyıya atsın ve hem Bana hem de ona düşman olan birisi onu alsın. Ayrıca, gözümün önünde (onun sarayında özenle) yetiştirilesin diye, sana tarafımdan bir sevimlilik bahşetmiştim."

[488] *es-Sü'l*, istek anlamında olup mefʻûl anlamında *fuʻl* veznindedir. Tıpkı *hubz* (ekmek) kelimesinin *mahbûz* (ekmek olarak pişirilmiş) anlamında ve *ekl* kelimesinin *me'kûl* (yiyecek) anlamında kullanılması gibi.

[489] Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın annesine vahyedilmesi ya dönemindeki bir peygamberin diliyle vahyin kendisine bildirilmesi şeklindedir ki bu durumda "Hani, Havarilere 'Bana ve Resûlüme iman edin.' diye vahyetmiştim." [Mâide 5/111] ifadesindeki vahye benzer. Ya da kendisine melek gönderilmiştir, ama bu gönderme nübüvvet şeklinde değil, tıpkı Hazret-i Meryem'e melek gönderilmesi gibidir. Veya bunun ona rüyasında gösterilmiş ve dikkati çekilmiş olması, ya da "Rabbin bal arısına vahyetti." [Nahl 16/68] ifadesindeki gibi ona da ilham edilmiş olması şeklindedir.

1 Yani cevap olarak alınmaya uygun değildir. / ed.

[٤٨٥] قرؤوا جميعًا {أُشْدُدْ}، {وَأَشْرِكْهُ} على الدعاء. وابن عامر وحده «أَشْدُد» و«أُشْرِكه» على الجواب. وفي مصحف ابن مسعود «أخي واشدد» وعن أبيّ بن كعب «أشركه في أمري واشدد به أزري». ويجوز فيمن قرأ على لفظ الأمر أن يجعل {أَخِي} مرفوعًا على الابتداء، و{اشدد بِهِ} خبره، ويوقف على {هَارُونَ}.

[٤٨٦] الأزر: القوّة. وأزره: قوّاه، أي اجعله شريكي في الرسالة حتى نتعاون على عبادتك وذكرك، فإن التعاون - لأنه مهيج الرغبات - يتزايد به الخير ويتكاثر.

[٤٨٧] {إِنَّكَ كُنتَ بِنَا بَصِيرًا} أي عالمًا بأحوالنا وبأن التعاضد مما يصلحنا، وأن هارون نعم المعين والشادّ لعضدي، بأنه أكبر مني سنًا وأفصح لسانًا.

٣٦-﴿قَالَ قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَا مُوسَى﴾

٣٧-﴿وَلَقَدْ مَنَنَّا عَلَيْكَ مَرَّةً أُخْرَى﴾

٣٨-﴿إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَى أُمِّكَ مَا يُوحَى﴾

٣٩-﴿أَنِ اقْذِفِيهِ فِي التَّابُوتِ فَاقْذِفِيهِ فِي الْيَمِّ فَلْيُلْقِهِ الْيَمُّ بِالسَّاحِلِ يَأْخُذْهُ عَدُوٌّ لِي وَعَدُوٌّ لَهُ وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِنِّي وَلِتُصْنَعَ عَلَى عَيْنِي﴾

[٤٨٨] السؤل: الطِّلبة، فعل بمعنى مفعول، كقولك: خبز، بمعنى مخبوز، وأكل، بمعنى مأكول.

[٤٨٩] الوحي إلى أم موسى إما أن يكون على لسان نبيّ في وقتها، كقوله تعالى {وَإِذْ أَوْحَيْتُ إِلَى الْحَوَارِيِّينَ} [المائدة: ١١١]، أو يبعث إليها ملكا لا على وجه النبوة، كما بعث إلى مريم. أو يريها ذلك في المنام فتتنبه عليه، أو يلهمها كقوله تعالى {وأَوْحَى رَبُّكَ إلى النَّحْلِ} [النحل: ٦٨].

Mâna şöyledir: Biz ona ancak vahiy yoluyla ulaşılabilecek, öğrenilebilecek olan önemli bir şey vahyettik. Bunda büyük bir dinî maslahat bulunduğundan, vahyedilmesi, ihmal edilmemesi gerekmiştir, yani bu vahyettiğimiz şey, mutlaka vahyedilmesi gereken önemli bir iştir.

5 [490] [أنِ اقْذِفِيهِ (onu at *diye*) ifadesindeki] En, [vahyedilenin ne olduğunu] açıklamaktadır, çünkü *vahy* söyleme anlamındadır. *Kazif* de atma, bırakma anlamında kullanılmıştır. Nitekim "Kalplerine korku salarak…" [Ahzab 33/26] ifadesinde de bu mânadadır. *Remy* (atma) kelimesi de bu mânada kullanılır. Şair şöyle demiştir:

10 Öyle bir çocuk ki, daha emeklemeye başladığında Allah kendisine güzellik vermiştir

Yani, onda güzellik hâsıl etmiş, ona güzellik koymuştur.

[491] Ayette geçen zamirlerin tümü Mûsâ *Aleyhisselâm*'a râcidir; bazılarının Mûsâ *Aleyhisselâm*'a, bazılarının da sandığa gittiği düşünüldüğünde, 15 ifadede bir çirkinlik söz konusu olacaktır. Zira bu durum nazmın bozulmasına, kakafoniye neden olur. **Şayet** "Ama nehre atılan, sandıktır; aynı şekilde kıyıya vuran da odur." **dersen şöyle derim:** Denize atılan da, kıyıya vuran da, sandığın içerisindeki Mûsâ'dır diyecek olsan bir zararı olmaz. Böylece zamirleri bölmemiş ve âyetin nazmını bozmamış olursun. Zira âye- 20 tin nazmı Kur'ân i'câzının esası, onunla meydan okumanın temelinde yer alan kanundur. Buna dikkat etmek müfessirin en önemli vazifesidir.

[492] Allah Teâlâ'nın iradesi nehir suyunun akışının dosdoğru sandığı sahile ulaştırıp kıyayı vurması şeklinde tecelli etmiş ve bu durum mecazî olarak ifade edilmiş; sanki nehir akıl/temyiz sahibi imiş de ona emre uyma- 25 sı, gereğini yerine getirmesi için emir verilmiş gibi ifade edilmiş ve "Nehir de onu sahile vursun." denilmiştir. Rivayete göre annesi sandığın içine pamuklu bir kumaş koymuş ve Mûsâ *Aleyhisselâm*'ı onun içine yerleştirmiş, sonra da onu kireç ve ziftle sıvamış, ardından nehre bırakmıştır.

[493] Nehir Firavun'un bahçesine kadar varıp orada büyük bir nehre ka- 30 rışıyordu. Firavun da Asiye ile birlikte bahçesinde göletin kıyısında otururlarken ansızın sandığı gördüler. Firavun derhal sandığın çıkartılmasını emretti. Sandık çıkartılıp açıldı ve içinde insanların en güzel yüzlüsü olan bir çocuk olduğu görüldü. Allah düşmanı Firavun dayanamadı ve onu çok sevdi.

أي أوحينا إليها أمرًا لا سبيل إلى التوصل إليه ولا إلى العلم به إلا بالوحي، وفيه مصلحة دينية فوجب أن يوحي ولا يخلّ به، أي هو مما يوحى لا محالة وهو أمر عظيم، مثله يحق بأن يوحي.

[٤٩٠] {أَن} هي المفسرة، لأن الوحي بمعنى القول. القذف مستعمل في معنى الإلقاء والوضع. ومنه قوله تعالى {وَقَذَفَ فِى قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ} [الأحزاب: ٢٦]. وكذلك الرمي، قال:

غُلاَمٌ رَمَاهُ اللَّهُ بِالْحُسْنِ يَافِعَا ۞

أي حصَّل فيه الحسنَ ووضعه فيه.

[٤٩١] والضمائر كلها راجعة إلى موسى، ورجوع بعضها إليه وبعضها إلى التابوت فيه هجنة، لما يؤدي إليه من تنافر النظم. فإن قلت: المقذوف في البحر هو التابوت، وكذلك الملقى إلى الساحل. قلت: ما ضرّك لو قلت: المقذوف والملقى هو موسى في جوف التابوت، حتى لا تفرق الضمائر فيتنافر عليك النظم الذي هو أم إعجاز القرآن والقانون الذي وقع عليه التحدّي، ومراعاته أهم ما يجب على المفسر.

[٤٩٢] لما كانت مشيئة الله تعالى وإرادته أن لا تخطئ جرية ماء اليم الوصول به إلى الساحل وألقاه إليه، سلك في ذلك سبيل المجاز، وجعل اليم كأنه ذو تمييز، أمر بذلك ليطيع الأمر ويمتثل رسمه، فقيل: {فَلْيُلْقِهِ اليمُّ بِالسَّاحِلِ}. روي أنها جعلت في التابوت قطنًا محلوجًا، فوضعته فيه وجصصته وقيرته، ثم ألقته في اليم.

[٤٩٣] وكان يشرع منه إلى بستان فرعون نهر كبير، فبينا هو جالس على رأس بركة مع آسية إذا بالتابوت، فأمر به فأخرج ففتح، فإذا صبيّ أصبحُ الناس وجهًا، فأحبه عدوّ الله حبًا شديدًا لا يتمالك أن يصبر عنه.

[494] Âyetin zahirinden anlaşılan odur ki nehir sandığı sahile atmıştır; *sâhil* kelimesi ile kıyı kastedilmektedir, çünkü su kıyıyı *sahl* eder (yalar, dokur), yani bir kabuk gibi kaplar. İşte, nehir onu buraya atmış ve sandık sahilden alınmıştır. Veya nehir onu sahil tarafında, Firavun'un bahçesine doğru akan nehrin ağzına sürüklemiş, o nehir de sandığı Firavun'un göletinin olduğu yere getirmiştir.

[495] مِنِّى (tarafımdan) ifadesi ya أَلْقَيْتُ (bahşetmiştim) ifadesine taalluk eder ki bu durumda mâna, "Ben seni sevdim." şeklinde olur, Allah'ın sevdiği kimseyi ise bütün kalpler sever. Ya da bu ifade sevgi kelimesinin sıfatı olan hazfedilmiş bir başka kelimeye taalluk eder ve mâna, "Benden hâsıl olan, kalplere yerleştirdiğim, ektiğim, hem Firavun'un hem de gören herkesin seni sevmesine sebep olan bir sevgi" şeklinde olur. Rivayete göre Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın yüzünde müstesna bir güzellik, gözlerinde de öyle bir tatlılık vardı ki gören kimse dayanamazdı.

[496] على عينِي (gözümün önünde) yani benim gözetimimde yetiştirilesin, sana iyi davranılsın diye. Bu ifade tıpkı kişinin bir şeye özen gösterdiği zaman onu gözünün önünde tutmasına benzer. Sözgelimi ustaya, "Şunu benim gözümün önünde yap ki istediğimden farklı bir ürün çıkarmayasın." dersin. ولِتُصْنَعَ (ve yetiştirilesin diye) ifadesi, "sana şefkat gösterilsin diye" ve "sevilesin diye" gibi sebep bildiren bir başka gizli ifadeye ma'tūftur. Ya da ولِتُصْنَعَ ifadesinin neye gerekçe olduğunu bildiren kelime hazfedilmiştir; anlam, "yetiştirilesin diye böyle yaptım" şeklindedir. Bu ifade Lâm'ın kesresi ile okunduğu gibi sükûnu ile [*ve'ltusna'a* şeklinde] de okunmuştur. [*Ve'ltusna'* şeklindeki] cezimli okuyuş emir fiili olaraktır. Tâ'nın fethası ile mansūb olarak *ve li-tasna'a* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda mâna, "İşin ve tasarrufların gözümün önünde olsun diye" şeklindedir.

40. "Hani, ablan gidip 'Onun bakımını üstlenecek birini size göstereyim mi?' diyordu... Böylece, mahzun olmasın, gözü aydın olsun diye seni anneciğine döndürmüştük. Ayrıca, bir cana kıymıştın fakat seni o tasadan da kurtarmıştık. Seni türlü türlü musibetle denemiştik; yıllarca Medyenlilerin arasında kalmıştın. Sonra da işte, takdir edildiği şekilde buraya geldin ey Mûsâ."

41. "Ben seni kendim için yetiştirmiştim."

[٤٩٤] وظاهر اللفظ أنّ البحر ألقاه بساحله وهو شاطئه، لأنّ الماء يسحله، أي يقشره، وقذف به ثمة فالتقط من الساحل، إلا أن يكون قد ألقاه اليم بموضع من الساحل فيه فوّهة نهر فرعون، ثم أدّاه النهر إلى حيث البركة.

[٤٩٥] {مِنِّى} لا يخلو إما أن يتعلق بـ{ألقيتُ}، فيكون المعنى على أني أحببتك، ومن أحبه الله أحبته القلوب. وإما أن يتعلق بمحذوف هو صفة لمحبة، أي محبة حاصلة أو واقعة مني، قد ركزتها أنا في القلوب وزرعتها فيها، فلذلك أحبك فرعون وكل من أبصرك. روي أنه كانت على وجهه مسحة جمال، وفي عينيه ملاحة، لا يكاد يصبر عنه من رآه.

[٤٩٦] {عَلَى عَيْنِي} لتربى ويحسن إليك وأنا مراعيك وراقبك، كما يراعي الرجل الشيء بعينيه إذا اعتنى به، وتقول للصانع: اصنع هذا على عيني أنظر إليك لئلا تخالف به عن مرادي وبغيتي. {وَلِتُصْنَعَ} معطوف على علة مضمرة، مثل: ليتعطف عليك وترأم ونحوه. أو حذف معلله، أي ولتصنع فعلت ذلك. وقرئ «ولتصنع»، بكسر اللام وسكونها. والجزم على أنه أمر. وقرئ «ولتَصنعَ» بفتح التاء والنصب، أي وليكون عملك وتصرفك على عين مني.

٤٠-﴿إِذْ تَمْشِي أُخْتُكَ فَتَقُولُ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى مَنْ يَكْفُلُهُ فَرَجَعْنَاكَ إِلَى أُمِّكَ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلا تَحْزَنَ وَقَتَلْتَ نَفْسًا فَنَجَّيْنَاكَ مِنَ الْغَمِّ وَفَتَنَّاكَ فُتُونًا فَلَبِثْتَ سِنِينَ فِي أَهْلِ مَدْيَنَ ثُمَّ جِئْتَ عَلَى قَدَرٍ يَا مُوسَى﴾

٤١-﴿وَاصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي﴾

[497] إِذْ تَمْشِي (hani gidip) ifadesinin âmili, [39. Ayetteki] أَلْقَيْتُ ya da لِتُصْنَعَ fiilidir; [38. Ayetteki] إِذْ أَوْحَيْنَا ifadesinden bedel olması da mümkündür. **Şayet** "İki olayın zamanları farklı olduğu ve aralarında epeyce bir süre bulunduğu halde إِذْ تَمْشِي (hani gidip) ifadesinin إِذْ أَوْحَيْنَا (hani vahyetmiştik) ifadesinden bedel olması nasıl mümkün olur?" **dersen şöyle derim:** Bu tıpkı iki görme fiili arasında uzun süre bulunduğu halde, "Falancayı filan sene gördüm." diyen birine, "Onu aynı sene ben de gördüm." demek gibidir; oysa senin bu şahsı o senenin başında görmüş olman, onun da sonunda görmüş olması mümkündür.

[498] Rivayete göre Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın ablasının adı Meryem'miş ve onunla ilgili haber almak için geldiği zaman, Firavun ailesinin çocuğun süt emmeyi kabul edeceği bir sütanne aradıklarını görmüş. Zira Mûsâ *Aleyhisselâm* hiçbir kadının göğsünden süt emmeyi kabul etmemiştir. Bunun üzerine ablası onlara "Size onun bakımını üstlenecek birini göstereyim mi?" demiş ve annesini getirmiş. O da annesinin sütünü kabul etmiştir. Bir rivayete göre ise Asiye onu Firavun'dan istemiş ve evlat edinmiş, ona şefkat göstermiş ve ona süt emzirecek bir kadın aramaya koyulmuştur.

[499] "Ayrıca, bir cana kıymıştın" ifadesinde sözü edilen kimse, kendisine karşı bir İsraillinin Mûsâ *Aleyhisselâm*'dan yardım istediği kişidir. Mûsâ *Aleyhisselâm* bu şahsı on iki yaşında iken öldürmüştür. Öldürdüğü için de hem Allah'ın vereceği cezadan hem de Firavun'un uygulayacağı kısastan korkup kederlenmiş; "Ya Rabbi! Ben kendime zulmettim, beni bağışla!" [Kasas 28/16] diye dua ederek bağışlanma dilemiş, Allah da onu bu istiğfarı sebebiyle bağışlamış ve Meyden'e hicret ederken Firavun'un kendisine pençelerini geçirmesinden korumuştur.

[500] فُتُونًا (türlü türlü) ifadesi tıpkı geçişli *sübûr^an^*, *şükûr^an^* ve *küfûr^an^* masdarları gibi *fu'ûl* vezninde mastar da olabilir, *fiten* ya da *fitne* kelimesinin cem'i de olabilir; bu durumda, *huczet^un^* ve *bedrat^un^* kelimelerinden *hucûz^un^* ve *budûr^un^* kelimelerinin türeyişinde olduğu gibi, sonundaki müenneslik Tâ'sı düşmüş olur. Anlam, "Seni türlü fitnelerle denedik." şeklindedir. Sa'îd b. Cübeyr [v. 94/713; bu fitneleri] İbn Abbas'a sorunca şöyle demiştir: Bu ifade "Seni sıkıntı ardına sıkıntıdan kurtardık. Mûsâ *Aleyhisselâm* erkek çocukların öldürüldüğü bir yılda doğmuştur; işte bu bir fitnedir ey İbn Cübeyr! Annesi onu denize atmıştır, işte bu bir fitnedir ey İbn Cübeyr! Firavun onu öldürmeye yeltenmiştir, işte bu bir fitnedir ey İbn Cübeyr! Bir Mısırlıyı öldürmüş ve kendisini on yıl ücretli işçi olarak kiralamıştır, işte bu bir fitnedir ey İbn Cübeyr! Karanlık bir gecede yolunu kaybetmiş ve koyunları dağılmıştır, işte bu bir fitnedir ey İbn Cübeyr!"[1]

1 Rivâyetin sonunda كان يقول عند كل واحدة: فهذه فتنة يا ابن جبير! (İbn Abbas, her seferinde 'İşte bu bir fitnedir ey İbn Cübeyr!' diyordu.) ifadesi yer almaktadır. Ancak bu, çeviriye yansıtılmıştır. / ed.

[٤٩٧] العامل في {إِذْ تَمْشِي} {أَلْقَيْتُ} [الآية: ٣٩]، أو {لِتُصْنَعَ} [الآية: ٣٩]. ويجوز أن يكون بدلًا من {إِذْ أَوْحَيْنَا} [الآية: ٣٨]. فإن قلت: كيف يصح البدل والوقتان مختلفان متباعدان؟ قلت: كما يصح - وإن اتسع الوقت وتباعد طرفاه - أن يقول لك الرجل: لقيت فلانًا سنة كذا، فتقول: وأنا لقيته إذ ذاك. وربما لقيه هو في أوّلها وأنت في آخرها.

[٤٩٨] يروى أن أخته واسمها مريم جاءت متعرّفة خبره، فصادفتهم يطلبون له مرضعة يقبل ثديها، وذلك أنه كان لا يقبل ثدي امرأة، فقالت: هل أدلكم؟ فجاءت بالأمّ فقبل ثديها. ويروى أن آسية استوهبته من فرعون وتبنته، وهي التي أشفقت عليه وطلبت له المراضع.

[٤٩٩] {وَقَتَلْتَ نَفْسًا} هي نفس القبطي الذي استغاثه عليه الإسرائيلي. قتله وهو ابن اثنتي عشرة سنة. اغتمّ بسبب القتل خوفًا من عقاب الله ومن اقتصاص فرعون، فغفر الله له باستغفاره حين قال {رَبِّ إِنِّى ظَلَمْتُ نَفْسِى فَاغْفِرْ لِى} [القصص: ١٦]، ونجاه من فرعون أن ينشب فيه أظفاره حين هاجر به إلى مدين.

[٥٠٠] {فُتُونًا} يجوز أن يكون مصدرًا على فعول في المتعدّي، كالثبور والشكور والكفور، وجمعَ فتن أو فتنة، على ترك الاعتداد بتاء التأنيث، كحجوز وبدور، في حجزة وبدرة، أي فتناك ضروبًا من الفتن. سأل سعيد بن جبير ابن عباس رضي الله عنه، فقال: خلصناك من محنة بعد محنة. ولد في عام كان يقتل فيه الولدان، فهذه فتنة يا ابن جبير! وألقته أمّه في البحر، وهمّ فرعون بقتله، وقتل قبطيًا وأجر نفسه عشر سنين، وضلّ الطريق وتفرّقت غنمه في ليلة مظلمة. وكان يقول عند كل واحدة: فهذه فتنة يا ابن جبير!

[501] *Fitne*, sıkıntı anlamına gelir; insana ağır gelen ve Allah'ın kullarını kendisi ile imtihan ettiği her şeye fitne denir. Nitekim Allah Teâlâ, "Sınamak için, şer ile de hayır ile de sizleri deniyoruz" [Enbiyâ 21/35] buyurmuştur.

[502] Medyen, Mısır'dan bir kervanın sekiz mola vererek vardığı uzaklıktadır. Vehb b. Münebbih'in şöyle dediği nakledilmiştir: "Mûsâ *Aleyhisselâm* Şuayb *Aleyhisselâm*'ın yanında yirmi sekiz sene kalmıştır. Bunun içinde kızının mehri[1] de vardı ve belirledikleri iki sürenin daha uzun olanını tamamlamıştır."

[503] [Sonra da işte, takdir edildiği şekilde buraya geldin ey Mûsâ. Yani] Seninle konuşmak, aynı vakitte seni peygamber kılmak Benim kaza ve takdirimde belirlenmiştir. Bunun için bu vakti belirlemiştim ve sen, ne geç ne erken, tam zamanında geldin. Bu ifadenin, "Vahyin peygamberlere verildiği zamanda geldin." anlamında olduğu da söylenmiştir ki vahiy kırk yaşında verilmektedir.[2]

[504] وَاصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي (Ben seni kendim için yetiştirmiştim.) ifadesi, Allah Teâlâ'nın Mûsâ *Aleyhisselâm*'ı kendine yaklaştırıp ona izzet ü ikram etmesinin ve onunla bizzat konuşmasının temsilî bir anlatımıdır. Mûsâ'nın durumu burada öyle bir kişinin durumuna benzetilmiştir ki o, sahip olduğu haslet ve nitelikler sayesinde bir kral tarafından 'krala hiç kimsenin olamayacağı kadar yakın, hiç kimsenin nüfuz edemeyeceği kadar ona vâkıf' olmaya lâyık görülmüş, onun teveccüh ve tercihiyle has adamı olmuş; kralı görüp sözlerini bizzat işitme imkânına sahip biridir; kral en gizli sırlarını bile kendisinden başkasına güvenip verememektedir.

42. "Sen ve kardeşin mucizelerimle birlikte gidin ve Beni anmakta gevşeklik göstermeyin."

43. "Firavun'a gidin, o gerçekten azdı!"

44. "Ve ona yumuşak söz söyleyin, belki düşünüp ders çıkarır ya da korkar."

[505] *el-Veny*ü gevşeklik gösterme ve kusur işleme anlamına gelir; [وَلا تَنِيا ifadesi] itbâ kuralı gereği muzarilik harfinin kesresi ile *ve lâ tiniyâ* şeklinde de okunmuştur. Anlam şöyledir: Beni unutmayın, ne halde olursanız olun Ben hep hatırınızda olayım, beni *zikr*etmek uçtuğunuz kanatlarınız olsun.

---

1 Kızını Mûsâ'ya verirken şart koştuğu 8 yıllık hizmeti kastediyor. "Bunu 10 yıla tamamlarsan o da senin lütfun olur" dediğinden, süreyi 10'a tamamlamıştır. / ed.

2 *Tevrat*, Çıkış, VII, 7'ye göre o sırada Mûsâ 80, Hârûn ise 83 yaşında imiş. (*Aleyhimesselâm*) / ed.

[٥٠١] والفتنة: المحنة، وكل ما يشق على الإنسان وكل ما يبتلي الله به عباده فتنة. قال {وَنَبْلُوكُم بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً} [الأنبياء: ٣٥].

[٥٠٢] {مَدْيَنَ} على ثماني مراحل من مصر. وعن وهب: أنه لبث عند شعيب ثمانيًا وعشرين سنة، منها مهر ابنته، وقضى أوفى الأجلين.

٥ [٥٠٣] [ثُمَّ جِئْتَ على قَدَرٍ يَا مُوسَى] أي سبق في قضائي وقدري أن أكلمك وأستنبئك، وفي وقت بعينه قد وقته لذلك، فما جئت إلا على ذلك القدر غير مستقدم ولا مستأخر. وقيل: على مقدار من الزمان يوحي فيه إلى الأنبياء، وهو رأس أربعين سنة.

[٥٠٤] {واصطنعتك لِنَفْسِي}. هذا تمثيل لما خوّله من منزلة التقريب ١٠ والتكريم والتكليم. مثل حاله بحال من يراه بعض الملوك لجوامع خصال فيه وخصائص، أهلًا لئلا يكون أحد أقرب منزلة منه إليه، ولا ألطف محلًا، فيصطنعه بالكرامة والأثرة، ويستخلصه لنفسه، ولا يبصر ولا يسمع إلا بعينه وأذنه، ولا يأتمن على مكنون سره إلا سواء ضميره.

٤٢-﴿اذْهَبْ أَنْتَ وَأَخُوكَ بِآيَاتِي وَلَا تَنِيَا فِي ذِكْرِي﴾

١٥ ٤٣-﴿اذْهَبَا إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى﴾

٤٤-﴿فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيِّنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى﴾

[٥٠٥] الونى: الفتور والتقصير. وقرئ «تنيا» بكسر حرف المضارعة للإتباع، أي لا تنسياني ولا أزال منكما على ذكر حيثما تقلبتما، واتخذا ذكري جناحًا تصيران به

Böylece hem benden yardım ve teyit ister halde olun, hiç kimsenin hiçbir işi Beni zikretmeksizin yürütemeyeceğine inanın. Ayrıca, *zikr* ile ilâhi mesajın iletilmesi kastedilmiş de olabilir. Nitekim *zikr* kelimesi diğer bütün ibadetler için de kullanılır ki ilâhi mesajın tebliği bunların en büyüğüdür. Dolayısıyla, *zikir* kelimesi ile ifade edilmeye lâyıktır.

[506] Rivayete göre Hârûn *Aleyhisselâm* Mısır'da iken Allah Teâlâ kendisine, gidip Mûsâ ile buluşmasını vahyetmiş. Hârûn *Aleyhisselâm*'ın O'nun gelişini işittiği söylenmiştir. Bunun Hârûn *Aleyhisselâm*'a ilham edildiği de söylenmiştir.

[507] [لَيِّنًا (yumuşak) kelimesi] tahfif ile *leyn*[en] şeklinde de okunmuştur. Yumuşak söz tıpkı "Arınmaya ne dersin?! Sana Rabbine giden yolu göstereyim de saygılı olasın." [Nâzi'ât 79/18-19] ifadesi gibi sözlerdir. Zira bu sözün zahirinde bir soru ve danışma, görüş isteme ifadesi, büyük kurtuluşun teklif edilmesi söz konusudur. Bu ifadenin, "Siz ikiniz Firavun'a, artık hiç yaşlanmayacağı bir gençlik, ölünceye kadar elinden alınmayacak bir hükümranlık ve ölünceye kadar yeme, içme, cinsel ilişki gibi şeylerin lezzetini alabilme imkânı vaat edin." anlamına geldiği de söylenmiştir. Bunun; "Onun karşısına hoşlanmayacağı bir yüzle çıkmayın, ona güzel ve yumuşak söz söyleyin, çünkü o Mûsâ'yı büyütmüştür, babalık hakkı gibi bir hakka sahiptir." anlamına geldiği de söylenmiştir. Yine bu ifadenin "Ona [doğrudan ismi ile değil] künyesi ile hitap edin." anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim Firavun üç künyeye sahip olan kimselerdendir. Bu künyeler Ebu'l-Abbas, Ebu'l-Velid ve Ebû Mirre'dir.

[508] "Belki" ifadesi Mûsâ ve Hârûn *Aleyhimesselâm*'a aittir, yani bu ümit ve isteği taşıyarak gidin, çalışmasının meyvesini alacağını, elinin boş kalmayacağını düşünen ve ümit eden, bu yüzden de bütün gayreti ile çalışan, gücünün son noktasına kadar bu uğurda harcayan kimsenin yaptığı gibi işinize dört elle sarılın. Firavun'un iman etmeyeceği malum olduğu halde, yine de ona gönderilmelerinin faydası, Firavun'a karşı hüccetin tamamlanması ve bahanelerinin tüketilmesidir. Nitekim Allah Teâlâ, "Biz onları bundan önce helâk etseydik, o zaman da mutlaka 'Ya Rabbi! Bize bir peygamber gönderseydin de rezil rüsva olmadan önce Senin âyetlerine uysaydık olmaz mıydı?!' diyeceklerdi." [TâHâ 20/134] buyurmuştur. Yani belki düşünür, insafa gelir ve hakka boyun eğer, durumun sizin anlattığınız gibi olmasından ve inkârının kendisini helâke sürüklemesinden "korkar".

45. İkisi de "Ya Rabbi! Onun bize karşı ileri gideceğinden ya da azgınlık edeceğinden endişe ediyoruz." dediler.

مستمدين بذلك العون والتأييد مني، معتقدين أن أَمرًا من الأمور لا يتمشى لأحد إلا بذكري. ويجوز أن يريد بالذكر تبليغ الرسالة، فإن الذكر يقع على سائر العبادات، وتبليغ الرسالة من أجلِّها وأعظمها، فكان جديرًا بأن يطلق عليه اسم الذكر.

٥ [٥٠٦] روي أن الله تعالى أوحى إلى هارون وهو بمصر أن يتلقى موسى. وقيل: سمع بمقبله. وقيل: ألهم ذلك.

[٥٠٧] قرئ «لينا» بالتخفيف. والقول اللين: نحو قوله تعالى {هَل لَّكَ إلى أَن تَزَكَّى وَأَهْدِيَكَ إلى رَبِّكَ فتَخْشَى} [النازعات: ١٨]، لأنّ ظاهره الاستفهام والمشورة، وعرض ما فيه من الفوز العظيم. وقيل: عِداه شبابًا لا يهرم بعده، وملكا لا ينزع ١٠ منه إلا بالموت، وأن تبقى له لذة المطعم والمشرب والمنكح إلى حين موته. وقيل: لا تجبهاه بما يكره، والطفَا له في القول، لما له من حق تربية موسى، ولما ثبت له من مثل حق الأبّوة. وقيل: كنياه وهو من ذوي الكنى الثلاث: أبو العباس، وأبو الوليد، وأبو مرّة.

[٥٠٨] والترجي لهما، أي اذهبا على رجائكما وطمعكما، وباشرا الأمر مباشرةَ ١٥ من يرجو ويطمع أن يثمر عمله ولا يخيب سعيه، فهو يجتهد بطوقه، ويحتشد بأقصى وسعه. وجدوى إرسالهما إليه مع العلم بأن لن يؤمن إلزام الحجة وقطع المعذرة {وَلَوْ أَنَّا أَهْلَكْنَاهُمْ بِعَذَابٍ مِن قَبْلِهِ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْلَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آيَاتِكَ} [طه: ١٣٤]، أي يتذكر ويتأمّل فيبذل النَّصفة من نفسه والإذعان للحق، {أَوْ يَخْشَى} أن يكون الأمر كما تصفان، فيجرّه إنكاره إلى الهلكة.

٢٠ ٤٥-﴿قَالَا رَبَّنَا إِنَّنَا نَخَافُ أَنْ يَفْرُطَ عَلَيْنَا أَوْ أَنْ يَطْغَى﴾

[509] *Farata* öne geçti, ileri atıldı demektir. Nitekim *el-fârıt* su kuyusunun başına gelenlerin önüne geçen, en önde gelen demektir. *Ferasün furutun* "diğerlerini geçen, öncü at" demektir. Yani "Bize hemen bir ceza vermesinden, bizi cezaya çarptırmasından endişe ediyoruz." demektedirler. يَفْرُطَ (ileri gideceğinden) ifadesi *yufrata* şeklinde de okunmuştur ki bu da, "başkasının kendisini aceleye sürüklemesi" anlamındaki *efratahû ğayruhû* ifadesinden gelir. Buna göre, onlar herhangi bir sebebin mesela şeytanın veya kendi zorbalığının, kibrinin, Rablık iddiasının, liderlik sevdasının veya Allah Teâlâ'nın haklarında "Kavminin ileri gelenleri dedi ki" [A'râf 7/60], "Ve kavminin ileri gelenleri dedi ki" [Mü'minûn 23/33] ifadesini kullandığı Mısır'ın ileri gelen inatçı Kıptîlerinin Firavun'u kendilerini derhal cezalandırmaya sevk etmelerinden korkmuşlardır. Yine bu ifade "aşırı eziyet etme" anlamındaki *ifrât*tan *yufrita* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlam "Bizi derhal cezalandırarak ilâhi mesajı iletme görevimize engel olmasından ya da derhal ceza vermese bile bizi cezalandırma konusunda haddi aşmasından korkarız." şeklindedir. Bu sözü, Firavun'un geçmişteki kötülük ve azgınlıklarını bildikleri için söylemişlerdir.

[510] "Ya da azgınlık edeceğinden" (Ya Rabbi) Sana karşı cüretkârlığı ve taş kalpli oluşu sebebiyle Senin hakkında ağza alınmayacak sözler söyleyeceğinden... Bu ifadenin herhangi bir kayıt altına alınmaksızın ve sembolik olarak dile getirilmiş olmasında, Allah hakkında yakışıksız ve büyük günah olacak sözleri ağza almaktan kaçınma ve edebe riayet söz konusudur.

46. Buyurdu: "Korkmayın, Çünkü Ben sizinle beraberim, işitirim ve görürüm!"

47. "Gidin ona ve deyin ki: Şüphesiz, biz senin Rabbinin iki elçisiyiz, o halde, İsrail oğullarını bizimle gönder, onlara işkence etme. Biz sana Rabbinden bir mucize getirdik... Selâm olsun doğru yolu izleyenlere!"

48. "Bize vahyolundu ki azap, yalanlayıp sırt çevirenler üzerinedir."

[511] "Ben sizinle beraberim" yani sizi muhafaza ederim, size yardım ederim, sizinle onun arasında geçen konuşmaları ve fiilleri "işitirim ve görürüm," size yönelik yardım ve korumamın gereği neyse onu yaparım. "İşitirim ve görürüm" ifadesinin ardından "sözlerinizi ve fiillerinizi" ifadesinin takdir edilmesi mümkün olduğu gibi, herhangi bir takdir yapılmaması da mümkündür. Bu durumda sanki "Ben sizin muhafızınızım, yardımcınızım, görürüm, işitirim" denilmiş olur. Muhafız ve yardımcı böyle [işitir, görür] olunca artık muhafaza ve yardım tastamam gerçekleşir, düşmanı önemseme düşüncesi yok olup gider.

[٥٠٩] فرط: سبق وتقدّم، ومنه الفارط الذي يتقدّم الواردة. وفرس فرط، يسبق الخيل، أي نخاف أن يعجل علينا بالعقوبة ويبادرنا بها. وقرئ «يفرط»، من أفرطه غيره، إذا حمله على العجلة. خافا أن يحمله حامل على المعاجلة بالعقاب من شيطان، أو من جبروته واستكباره وادّعائه بالربوبية، أو من حبه الرياسة، أو من قومه القبط المتمرّدين الذين حكى عنهم ربّ العزّة {قَالَ الْمَلَأُ مِن قَوْمِهِ} [الأعراف: ٦٠]، {قَالَ الْمَلَأُ مِن قَوْمِهِ} [المؤمنون: ٣٣]. وقرئ «يفرط» من الإفراط في الأذية، أي نخاف أن يحول بيننا وبين تبليغ الرسالة بالمعاجلة. أو يجاوز الحدّ في معاقبتنا إن لم يعاجل، بناء على ما عرفا وجرّبا من شرارته وعتوّه

[٥١٠] {أَوْ أَنْ يَطْغَى} بالتخطي إلى أن يقول فيك ما لا ينبغي، لجرأته عليك وقسوة قلبه. وفي المجيء به هكذا على الإطلاق وعلى سبيل الرمز: باب من حسن الأدب وتحاش عن التفوّه بالعظيمة.

٤٦-﴿قَالَ لَا تَخَافَا إِنَّنِي مَعَكُمَا أَسْمَعُ وَأَرَى﴾

٤٧-﴿فَأْتِيَاهُ فَقُولَا إِنَّا رَسُولَا رَبِّكَ فَأَرْسِلْ مَعَنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ وَلَا تُعَذِّبْهُمْ قَدْ جِئْنَاكَ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكَ وَالسَّلَامُ عَلَى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَى﴾

٤٨-﴿إِنَّا قَدْ أُوحِيَ إِلَيْنَا أَنَّ الْعَذَابَ عَلَى مَنْ كَذَّبَ وَتَوَلَّى﴾

[٥١١] {مَعَكُمَا}، أي حافظكما وناصركما، {أَسْمَعُ وَأَرَى} ما يجري بينكما وبينه من قول وفعل، فأفعل ما يوجبه حفظي ونصرتي لكما. فجائز أن يقدّر أقوالَكم وأفعالَكم، وجائز أن لا يقدّر شيء، وكأنه قيل: أنا حافظ لكما وناصر سامع مبصر. وإذا كان الحافظ والناصر كذلك، تمّ الحفظ وصحت النصرة، وذهبت المبالاة بالعدوّ.

[512] İsrail oğulları Firavun'un ve Kıptîlerin hükümranlığı altında idiler; oğlanlarını öldürüp kadınlarını hizmetçi olarak kullandıkları gibi, kendilerini de kazı, taş taşıma ve inşaat gibi ağır işlerde çalıştırıyorlar, ne kadar adi iş varsa bunlara yaptırıyorlardı.

[513] "Biz sana Rabbinden bir mucize getirdik." cümlesi "Biz senin Rabbinin iki elçisiyiz." ifadesinin beyan ve tefsiri mahiyetindedir. Zira elçilik iddiası ancak kanıtı ile sabit olur ki bu kanıt da mucize getirmektir. Beraberlerinde iki mucize olduğu halde burada "bir mucize" demiş olmasının sebebi, burada maksadın iddianın kanıtlarla ispatlanmasına yönelik olmasıdır. Sanki "Sana iddia ettiğimiz risaleti kanıtlayacak delil, burhan ve mucize getirdik." demiştir. Aynı durum "Rabbinizden size apaçık bir mucize getirdim." [A'râf 7/105], "Doğru söyleyenlerdensen, haydi bir mucize getir." [Şu'arâ 26/154] ve "'Sana aşikâr bir şey getirmiş olsam da mı?!' dedi." [Şu'arâ 26/30] ifadelerinde de söz konusudur.

[514] Mâna şudur: Cennetin muhafızları olan meleklerin selâmı doğru yolu izleyenlerin; cehennem ve azap bekçilerinin kınaması ise yalanlayanların üzerinedir![1]

49. "Ey Mûsâ! Siz ikinizin Rabbi de kim?!" dedi.

50. Dedi ki: "Bizim Rabbimiz, her şeye yaratılışını verip sonra da ona doğru yolu gösterendir."

[515] Burada iki kişiye hitap edildiği halde seslenme sadece birine, yani Mûsâ *Aleyhisselâm*'a yöneltilmiştir, çünkü nübüvvet görevi asıl onundur, Hârûn *Aleyhisselâm* ise onun veziridir, ona tâbidir. Ayrıca Firavun'u sadece Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın muhatap alıp Hârûn *Aleyhisselâm*'a hitap etmemeye sevk eden şey, onun çirkefliği ve fâsıklığı da olabilir. Zira kendisi Hârûn *Aleyhisselâm*'ın gayet fasih, akıcı konuştuğunu, Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın ise dilinde kekemelik bulunduğunu bilmektedir. Nitekim "Ben mi daha hayırlıyım, yoksa, neredeyse meramını bile anlatamayan şu zavallı mı?!" [Zuhruf 43/52] demesi de buna delâlet eder.

[516] خَلْقَهُ (yaratılışını) ifadesi أَعْطَى (verdi) fiilinin iki mef'ûlünden ilki olup *a'tâ halîkatehû kulle şey'in*... (O yarattıklarına muhtaç oldukları, dayanacakları her şeyi verdi.) demektir. İkinci mef'ûlü de olabilir, yani O, her şeye hangi fonksiyonla ilgiliyse ona uygun düşecek şekli verdi. Sözgelimi göze görme fiiline uygun olan şekli, kulağa işitme fiiline uygun şekli, aynı şekilde burun, el, ayak ve dil gibi uzuvların her birine ilgili oldukları faydaya uygun düşecek şekilleri vermiş, bundan hiç şaşmamıştır.

1 Burada, "Selâm olsun doğru yolu izleyenlere! Bize vahyolundu ki azap, yalanlayıp sırt çevirenler üzerinedir." ayetleri açıklanmaktadır. / ed.

[٥١٢] كانت بنو إسرائيل في ملكة فرعون والقبط، يعذبونهم بتكليف الأعمال الصعبة من الحفر والبناء ونقل الحجارة، والسخرة في كل شيء، مع قتل الولدان، واستخدام النساء.

[٥١٣] {قَدْ جِئْنَاكَ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكَ} جملة جارية من الجملة الأولى، وهي {إِنَّا رَسُولَا رَبِّكَ} مجرى البيان والتفسير، لأنّ دعوى الرسالة لا تثبت إلا ببينتها التي هي المجيء بالآية. إنما وحد قوله {بآية} ولم يثن ومعه آيتان، لأنّ المراد في هذا الموضع تثبيت الدعوى ببرهانها، فكأنه قال: قد جئناك بمعجزة وبرهان وحجة على ما ادعيناه من الرسالة، وكذلك {قَدْ جِئْتُكُمْ بِبَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ} [الأعراف: ١٠٥]، {فَأْتِ بِآيَةٍ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ} [الشعراء: ١٥٤]، {أَوَلَوْ جِئْتُكَ بِشَىءٍ مُبِينٍ} [الشعراء: ٣٠].

[٥١٤] يريد وسلام الملائكة الذين هم خزنة الجنة على المهتدين، وتوبيخ خزنة النار والعذاب على المكذبين.

٤٩-﴿قَالَ فَمَنْ رَبُّكُمَا يَا مُوسَى﴾

٥٠-﴿قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى﴾

[٥١٥] خاطب الاثنين، ووجه النداء إلى أحدهما، وهو موسى؛ لأنه الأصل في النبوّة، وهارون وزيره وتابعه. ويحتمل أن يحمله خبثه ودعارته على استدعاء كلام موسى دون كلام أخيه. لما عرف من فصاحة هارون والرُّتة في لسان موسى. ويدل عليه قوله {أَمْ أَنَا خَيْرٌ مِنْ هَذَا الَّذِى هُوَ مَهِينٌ وَلَا يَكَادُ يُبِينُ} [الزخرف: ٥٢].

[٥١٦] {خَلْقَهُ} أول مفعولي {أَعْطَى}، أي أعطى خليقتَه كلَّ شيء يحتاجون إليه ويرتفقون به. أو ثانيهما، أي أعطى كل شيء صورته وشكله الذي يطابق المنفعة المنوطة به، كما أعطى العين الهيئة التي تطابق الإبصار، والأذن الشكل الذي يوافق الاستماع، وكذلك الأنف واليد والرجل واللسان كل واحد منها مطابق لما علق به من المنفعة، غير ناب عنه.

Veya her bir canlıya yaratılış ve suret itibariyle kendi benzeri olan bir eş vermiş; erkeğe kadını, deveye dişi deveyi, aygıra kısrağı vermiş ve bütün bunların sadece kendisi ile aynı şekilde yaratılmış olan hemcinsleri ile çiftleşmesini sağlamıştır.

[517] خَلْقَهُ (yaratılışını) ifadesi muzāfın ya da muzāfun ileyhin sıfatı olarak *halekahû* (yarattığı) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda ifade "Allah, yarattığı hiçbir şeyi ihsan ve nimetinden mahrum bırakmamıştır." anlamında olur. "Sonra da ona doğru yolu gösterendir," yani verdiğine nasıl uyum sağlayacağını, onu nasıl kullanacağını ve Allah'a nasıl ulaşacağını da öğretmiştir.

[518] Şu cevabın muazzamlığına bakın, ne kadar özlü, ne kadar anlamlı! Zihnini toplayıp düşünen, insaf nazarı ile bakan ve gerçeklerin peşinde koşan kimse için ne kadar açıklayıcı!

51. "Peki, (kendilerine elçi gönderilmediği için doğru yoldan habersiz kalan) ilk çağların durumu ne olacak?!" dedi.

52. Dedi ki: "Onların bilgisi Rabbimin katında bir kitaptadır, benim Rabbim şaşırmaz, unutmaz..."

53. O ki yeryüzünü sizin için beşik kılmış, orada sizin için yollar var etmiş, gökten su indirmiştir. Biz de o su ile çeşitli bitkilerden çiftler çıkarmışızdır.

54. Hem siz yiyin hem de hayvanlarınızı otlatın... Vicdan sahipleri için bunda elbette âyetler vardır.

[519] Firavun Mûsâ'ya geçip gitmiş çağlarda yaşayanların durumunu, bedbaht/cehennemlik olacakların bedbahtlığını ve mesut/cennetlik olacakların saadetini sormuş; o ise bunun gaybı sormak demek olduğunu ve gayb ilmini Allah'ın tamamen kendisine mahsus kıldığını, Allah'tan başkasının gaybı bilemeyeceğini söyleyerek cevap vermiş ve şöyle demiştir: Ben sadece senin gibi bir kulum, Allâmu'l-guyûb olan Rabbimin bildirdiğinden başkasını bilmem; geçmiş çağların hallerine dair bilgi Allah katında Levh-i Mahfuz'da yazılıdır. Allah'ın herhangi bir hata yapması ya da en ufak bir şeyi dahi unutması mümkün değildir. Bir şeyi kaybettiğin ve yerini bulamadığın azman *daleltü'ş-şey*[e] dersin, benzer şekilde *daleltü't-tarîk*[a] (Yolu şaşırdım.) ve *daleltü'l-menzil*[e] (Evin yolunu kaybettim.) ifadelerini de kullanırsın. [يَضِلُّ ifadesi] "Onu kaybetti." anlamındaki *edallehû* ifadesinden *yudıllü* şeklinde de okunmuştur. İbn Abbas'ın, "Kendisini inkâr edeni cezalandırmadan bırakmaz, kendisini 'Bir' kabul edeni ise mükâfatlandırmadan bırakmaz." dediği nakledilmiştir.

أو أعطى كل حيوان نظيره في الخلق والصورة، حيث جعل الحصان والحِجر زوجين، والبعير والناقة، والرجل والمرأة، فلم يزاوج منها شيئًا غير جنسه وما هو على خلاف خلقه.

[٥١٧] وقرئ «خَلَقَهُ» صفة للمضاف، أو للمضاف إليه، أي كل شيء خلقه الله لم يخله من عطائه وإنعامه. {ثُمَّ هَدَى}، أي عرف كيف يرتفق بما أعطى، وكيف يتوصل إليه.

[٥١٨] ولله درّ هذا الجواب ما أخصره وما أجمعه، وما أبينه لمن ألقى الذهن ونظر بعين الإنصاف وكان طالبًا للحق!

٥١-﴿قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الأُولَى﴾

٥٢-﴿قَالَ عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي فِي كِتَابٍ لا يَضِلُّ رَبِّي وَلا يَنْسَى﴾

٥٣-﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الأَرْضَ مَهْدًا وَسَلَكَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْ نَبَاتٍ شَتَّى﴾

٥٤-﴿كُلُوا وَارْعَوْا أَنْعَامَكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لأُولِي النُّهَى﴾

[٥١٩] سأله عن حال من تقدم وخلا من القرون، وعن شقاء من شقي منهم وسعادة من سُعد، فأجابه بأنّ هذا سؤال عن الغيب، وقد استأثر الله به لا يعلمه إلا هو، وما أنا إلا عبد مثلك لا أعلم منه إلا ما أخبرني به علام الغيوب، وعلم أحوال القرون مكتوب عند الله في اللوح المحفوظ، لا يجوز على الله أن يخطئ شيئًا أو ينساه. يقال: ضللت الشيء، إذا أخطأته في مكانه فلم تهتد له، كقولك: ضللت الطريق والمنزل. وقرئ «يضل» من أضله، إذا ضيعه. وعن ابن عباس: لا يترك من كفر به حتى ينتقم منه، ولا يترك من وحده حتى يجازيه.

[520] Firavun'un Mûsâ *Aleyhisselâm* ile Allah'ın her şeyi kuşatıcılığı, bilgiye konu olan her şeyden haberdar olması konularında tartışmış ve inatlaşmış olması, bu yüzden de "Peki, geçip giden çağlarda yaşayanlar bu kadar fazla sayıda oldukları halde, senin Rabbin, bunları, bunların cüzlerini ve özlerini (cevherlerini) ilmiyle nasıl kuşatacak?" demiş olması da mümkündür. Bu durumda Mûsâ *Aleyhisselâm* ona, "Ey zelil kul, ey zayıf insan! Var olan her şeyi Allah ilmiyle kuşatmıştır. Her şey O'nun katında bir kitapta sabittir, senin hakkında caiz olan unutma ve hata O'nun hakkında caiz değildir." demiş olur. Yani ey cahilce ve arsızca Rablık iddiasında bulunan kişi! Allah senin gibi hata etmez, senin gibi unutmaz!

[521] الذي جعل (O ki kılmıştır) ifadesi ربي (Rabbim) kelimesinin sıfatı olarak yahut hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olarak merfû'dur. Veya övgü ifadesi olarak mansūbdur ki bu, sözün anlamına daha uygundur.

[522] Kûfeliler مَهْدًا şeklinde okumuşlardır. Yani Arz'ı bir beşik gibi hazırlamıştır. Veya orayı beşik edinmişlerdir. Arz onlar için beşik gibi olmuştur; beşik bebek için hazırlanan [yumhedu] yerdir. *Seleke* fiili, tıpkı "Sizi sokan nedir bu Kavurucu'ya?" [Müddessir 74/42], "Onu sokarız." [Şu'arâ 26/200] ve "Biz, onu mücrimlerın kalbine işte böyle sokarız." [Hicr 15/12] âyetlerindeki gibi kullanılmıştır. Yani sizin için orada yollar hâsıl etti, dağları, vadileri ve karaları yollarla ortaladı.

[523] "Çıkarmışızdır." ifadesinde gaipten mütekellime geçilmiş ve mütekellim sıygasının "emrine itaat edilen kişi" (Biz!) anlamı veren hali kullanılmıştır. Bunun sebebi, daha önce zikrettiğimiz üzere, ifadeye çeşitlilik kazandırma sanatını uygulamak ve Allah Teâlâ'nın, farklı farklı varlıkların kendisine itaat ettiği, farklı bütün cinslerin iradesine boyun eğdiği kudret olduğunu, iradesinden hiçbir şeyin müstesna olamayacağını bildirmektir ki şu âyetlerde de *iltifat* sanatı söz konusudur:

- "O'dur gökten su indiren... ki Biz her şeyin bitkisini onunla çıkardık." [En'âm 6/99]
- "Görmüyor musun ki gökten suyu Allah indirmekte; Biz de onunla çeşitli renklerde meyveler çıkartmaktayız?" [Fâtır 35/27]
- "Gökleri ve yeri yaratan, gökten size su indiren kim? -Ki [tek bir ağacını bile yetiştiremeyeceğiniz] nice güzel bahçeler yetiştirmişizdir onun sayesinde.- [Allah'la birlikte bir başka tanrı mı?!"] [Neml 27/60]

[٥٢٠] ويجوز أن يكون فرعون قد نازعه في إحاطة الله بكل شيء وتبينه لكل معلوم، فتعنت، وقال: ما تقول في سوالف القرون، وتمادي كثرتهم، وتباعد أطراف عددهم، كيف أحاط بهم وبأجزائهم وجواهرهم؟ فأجاب بأنّ كل كائن محيط به علمه، وهو مثبت عنده في كتاب، ولا يجوز عليه الخطأ والنسيان، كما يجوزان عليك أيها العبد الذليل والبشر الضئيل، أي لا يضلّ كما تضل أنت، ولا ينسى كما تنسى يا مدعي الربوبية بالجهل والوقاحة.

[٥٢١] {الَّذِي جَعَلَ} مرفوع صفة لـ{ربي}، أو خبر مبتدأ محذوف، أو منصوب على المدح، وهذا من مظانه ومجازه.

[٥٢٢] {مَهْدًا} قراءة أهل الكوفة، أي مهدها مهدًا. أو يتمهدونها فهي لهم كالمهد، وهو ما يمهد للصبي. {وَسَلَكَ} من قوله تعالى {مَا سَلَكَكُمْ فِى سَقَرَ} [المدثر: ٤٢]، {سَلَكْنَاهُ} [الشعراء: ٢٠٠]، {نَسْلُكُهُ فِى قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ} [الحجر: ١٢]، أي حصَّل لكم فيها سبلًا ووسطها بين الجبال والأودية والبراري.

[٥٢٣] {فَأَخْرَجْنَا} انتقل فيه من لفظ الغيبة إلى لفظ المتكلم المطاع، لما ذكرت من الافتنان والإيذان بأنه مطاع تنقاد الأشياء المختلفة لأمره، وتذعن الأجناس المتفاوتة لمشيئته، لا يمتنع شيء عن إرادته. ومثله قوله تعالى

-{وَهُوَ الَّذِى أَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَىْءٍ} [الأنعام: ٩٩]،

-{أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللهَ أَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهَا} [فاطر: ٢٧]،

-{أَمَّنْ خَلَقْنَا السَمَاوَاتِ وَالأَرْضَ وَأَنزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنبَتْنَا بِهِ حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ} [النمل: ٦٠].

[524] Yine bu ifadede "Bu tür bir şeye sadece biz kâdiriz ve bu, bizden başka hiç kimsenin kudreti dâhilinde değildir." şeklinde bir ihtisas anlamı da bulunur.

[525] "Çiftler" yani türler. Türlerin çiftler olarak isimlendirilmesi, bunları çifter çifter ve birbiri ile bitişik olmasındadır. شَتَّى kelimesi "çiftler" kelimesinin sıfatı olup tıpkı *marîd*ın çoğulunun *mardā* gelmesi gibi şetîtin çoğuludur. Kelimenin *nebât*ın sıfatı olması da mümkündür. *Nebât* ise yerden biten şeyler için isim olarak kullanılan bir mastardır. Aynı mânada *nebt* de kullanılır ve bu kelimenin tekili de çoğulu da aynıdır. Anlam, "Bunlar çeşit çeşittir; faydaları, tatları, renkleri, koku ve şekilleri birbirinden farklıdır; bazısı insanlara bazısı da hayvanlara faydalıdır." şeklindedir. Demişlerdir ki: Allah Teâlâ'nın nimetlerinden biri de kulların rızıklarının hayvanların çalışması ile elde ediliyor olmasıdır ki Allah Teâlâ insanların artıklarını ve yiyemedikleri şeyleri hayvanların yiyeceği kılmıştır. كُلُوا وَارْعَوْا أَنْعَامَكُمْ (Hem siz yiyin hem de hayvanlarınızı otlatın.)diyerek[1] ki Bu, فَأَخْرَجْنَا (çıkarmışızdır) ifadesindeki zamirin halidir ve anlam şöyledir: Türlü türlü bitkileri, kendilerinden faydalanılmasına izin vererek, bazılarından yemenizi bazılarıyla da hayvanlarınızı yemlemenizi mubah kılarak çıkarmışızdır.

55. Sizi ondan yarattık, yine oraya döndüreceğiz ve sizi bir kere daha oradan çıkaracağız.

[526] 'Onların topraktan yaratılması' ile asılları olan Âdem *Aleyhisselâm*'ın topraktan yaratılmış olması kastedilmiştir. Söylendiğine göre melek gelip, insanın defnedileceği yerdeki topraktan alır ve onu nutfenin üzerine saçarmış. Böylece insan hem topraktan hem nutfeden yaratılmış olurmuş. 'Onların topraktan yaratılması' ile, toprağa karışıp dağılmış olan parçalarının birleştirilip telif edileceği ve canlı oldukları zamanki hallerine döndürülecekleri, bu şekilde mahşere çıkacakları kastedilmiştir. Bunun bir benzeri de "O gün ki yattıkları yerden, dikilmiş hedeflere doğru çıkarlar." [Ma'âric 70/43] âyetidir.

[527] Allah Teâlâ insanlara toprakla ilgili sağladığı destekleri saymıştır ki buna göre O öncelikle Yer'i insanlar için üzerinde hareket edecekleri bir döşek ve beşik kılmış, yeryüzünde diledikleri gibi gidip gelecekleri yolları onlar için dümdüz yaratmış, orada türlü bitkiler bitirmiş ve onların hem kendilerine rızık hem de hayvanlarına yem temin etmelerini sağlamıştır. Yine toprak, kendisinden neşet ettikleri asılları, kendisinden doğdukları anaları ve öldüklerinde varacakları yerleridir. Bu sebeple, Peygamber (s.a.), "Toprakla mesh ediniz, çünkü toprak sizin için çok iyilikseverdir." buyurmuştur. [İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, I, 149]

1 Müfessir, âyetteki كُلُوا وَارْعَوْا (Hem siz yiyin hem de otlatın) ifadesinin başında bir 'söyleme' fiili bulunduğunu belirtiyor ve bunu hal olarak takdir ediyor. / ed.

[٥٢٤] وفيه تخصيص أيضًا بأنا نحن نقدر على مثل هذا، ولا يدخل تحت قدرة أحد.

[٥٢٥] {أَزْوَاجًا} أصنافًا، سميت بذلك، لأنها مزدوجة ومقترنة بعضها مع بعض. {شَتَّى} صفة للأزواج، جمع شتيت، كمريض ومرضى. ويجوز أن يكون صفة للنبات. والنبات مصدر سمي به النابت كما سمي بالنبت، فاستوى فيه الواحد والجمع، يعني أنها شتى مختلفة النفع والطعم واللون والرائحة والشكل، بعضها يصلح للناس وبعضها للبهائم. قالوا: من نعمته عزّ وعلا أن أرزاق العباد إنما تحصل بعمل الأنعام. وقد جعل الله علفها مما يفضل عن حاجتهم ولا يقدرون على أكله، أي قائلين: {كُلُوا وَارْعَوْا}، حال من الضمير في {فَأَخْرَجْنَا}. المعنى: أخرجنا أصناف النبات آذنين في الانتفاع بها، مبيحين أن تأكلوا بعضها وتعلفوا بعضها.

٥٥-﴿مِنْها خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى﴾

[٥٢٦] أراد بخلقهم من الأرض خلق أصلهم هو آدم عليه السلام منها. وقيل: إنّ الملك لينطلق فيأخذ من تربة المكان الذي يدفن فيه فيبدّدها على النطفة فيخلق من التراب والنطفة معًا. وأراد بإخراجهم منها أنه يؤلف أجزاءهم المتفرقة المختلطة بالتراب، ويردّهم كما كانوا أحياء، ويخرجهم إلى المحشر، {يَوْمَ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ سِرَاعًا} [المعارج: ٤٣].

[٥٢٧] عدّد الله عليهم ما علق بالأرض من مرافقهم، حيث جعلها لهم فراشًا ومهادًا يتقبلون عليها، وسوّى لهم فيها مسالك يتردّدون فيها كيف شاؤوا، وأنبت فيها أصناف النبات التي منها أقواتهم وعلوفات بهائمهم، وهي أصلهم الذي منه تفرعوا، وأمهم التي منها وُلدوا، ثم هي كفاتهم إذا ماتوا. ومن ثم قال رسول الله ﷺ: «تمسّحوا بالأرضِ، فإنّها بِكُمْ برّةٌ».

56. Gerçek şu ki (Mûsâ'ya verdiğimiz) bütün mucizelerimizi ona gösterdik, ama yalanladı, şiddetle kaçındı.

[528] "Ona" [Firavun'a] bunların doğruluğunu "gösterdik" bildirdik, kendisine bu konuda yakin verdik. Ancak zalimliği yüzünden yalanlamıştır. Bu mânada Allah Teâlâ "Vicdanları bunlara yakinen inandığı halde, zulmederek ve büyüklük kompleksine kapılarak bunları reddettiler." [Neml 27/14] ve "Aslında, sen bunları göklerin ve yerin Rabbinin, gözlerinizi açacak birer gösterge olarak indirmiş olduğunu biliyorsun. Ey Firavun!" [İsrâ 17/102] buyurmuştur.

[529] "Bütün mucizelerimizi" ifadesi iki şekilde açıklanabilir: İlkine göre آيات (mucizeler) kelimesinin izafet tamlaması ile ma'rife olması tıpkı Lâm-ı tarif ile ma'rife olması gibidir. Dolayısıyla, tıpkı *el-âyâti* külleha (bütün mucizeleri) denilmiş gibidir. Yani ona ancak biliniyor olan mucizeler verilmiştir ve burada hususi olarak Mûsâ *Aleyhisselâm*'a verilmiş olan dokuz mucizeye, yani asa, el, denizin yarılması, taş, çekirge, bit, kurbağa, kan ve dağın yerinden sökülmesi mucizelerine işaret edilmiştir. İkincisine göre ise Mûsâ *Aleyhisselâm* Firavun'a kendisine verilmiş olan mucizeleri göstermiş, kendisine verilmeyip diğer peygamberlere verilmiş olan mucizeleri ise bir bir saymıştır. Kendisi doğru sözlü bir peygamber olduğu için, bizzat gösterdiği ile haber verdiği arasında bir fark yoktur. Ancak Firavun bunların hepsini inkâr etmiş, herhangi birini kabul etmekten "şiddetle kaçınmıştır." فَكَذَّبَ وَأَبَى ifadesinin, "Mucizeleri yalanladı," hakkı kabulden "şiddetle kaçındı!" anlamında olduğu da söylenmiştir.

57. Ve dedi ki: "Sen, bizi sihrinle yurdumuzdan çıkarmaya mı geldin ey Mûsâ!?"

[530] "Sen, bizi sihrinle yurdumuzdan çıkarmaya mı geldin!?" bu ifadenin derinliğinden Firavun'un Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın getirmiş olduğu şeyden duyduğu korku sebebiyle dizlerinin titrediği anlaşılmaktadır. Çünkü Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın hak üzere olduğunu kesin olarak biliyordu. Üstelik hak üzere olan kimsenin dilese dağları dize getirebileceğini, böyle bir kimsenin asla yüzüstü bırakılmayacağını ve nice destekçisi olacağını, önünde sonunda muhakkak kendi saltanatına da sahip olacağını biliyordu. "Sihrinle…" Bu, bir bahane ve şaşkınlık ifadesidir. Yoksa bir sihirbazın kendisi gibi bir hükümdarı sihirle alt edemeyeceğini ve ülkeden çıkaramayacağını bilmemesi, anlamaması nasıl mümkün olabilir ki?

58. "Biz de sana seninkine denk bir sihir göstereceğiz! Haydi bizimle senin aranda bir randevu belirle; senin de bizim de caymayacağımız eşit bir yer olsun."

٥٦-﴿وَلَقَدْ أَرَيْنَاهُ آيَاتِنَا كُلَّهَا فَكَذَّبَ وَأَبَى﴾

[٥٢٨] {أَرَيْنَاهُ} بصّرناه أو عرّفناه صحتها ويقّنّاه بها. وإنما كذب لظلمه، كقوله تعالى {وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا} [النمل: ١٤]، وقوله تعالى {لَقَدْ عَلِمْتَ مَا أَنزَلَ هَؤُلاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بَصَائِرَ} [الإسراء: ١٠٢].

٥ [٥٢٩] وفي قوله تعالى {كُلَّهَا فَكَذَّبَ} وجهان؛ أحدهما أن يحذى بهذا التعريف الإضافي حذو التعريف باللام، لو قيل الآيات كلها، أعني أنها كانت لا تعطي إلا تعريف العهد، والإشارة إلى الآيات المعلومة التي هي تسع الآيات المختصة بموسى عليه السلام: العصا، واليد، وفلق البحر، والحجر، والجراد، والقمل، والضفادع، والدم، ونتق الجبل. والثاني: أن يكون موسى قد أراه آياته
١٠ وعدّد عليه ما أوتيه غيره من الأنبياء من آياتهم ومعجزاتهم، وهو نبيّ صادق لا فرق بين ما يخبر عنه وبين ما يشاهد به، فكذبها جميعًا {وَأَبَى} أن يقبل شيئًا منها. وقيل: فكذب الآيات وأبى قبول الحق.

٥٧-﴿قَالَ أَجِئْتَنَا لِتُخْرِجَنَا مِنْ أَرْضِنَا بِسِحْرِكَ يَا مُوسَى﴾

[٥٣٠] يلوح من جيب قوله {أَجِئْتَنَا لِتُخْرِجَنَا مِنْ أَرْضِنَا بِسِحْرِكَ} أن فرائصه
١٥ كانت ترعد خوفًا مما جاء به موسى عليه السلام، لعلمه وإيقانه أنه على الحق، وأن المحق لو أراد قود الجبال لانقادت، وأن مثله لا يخذل ولا يقل ناصره، وأنه غالبه على ملكه لا محالة. وقوله {بِسِحْرِكَ} تعلل وتحير وإلا فكيف يخفى عليه أن ساحرًا لا يقدر أن يخرج ملكًا مثله من أرضه ويغلبه على ملكه بالسحر؟

٥٨-﴿فَلَنَأْتِيَنَّكَ بِسِحْرٍ مِثْلِهِ فَاجْعَلْ بَيْنَنَا وَبَيْنَكَ مَوْعِدًا لَا نُخْلِفُهُ نَحْنُ وَلَا أَنْتَ
٢٠ مَكَانًا سُوًى﴾

59. "Belirlediğimiz vakit; ziynet(lerin takıldığı bayram) günü olsun; insanlar kuşluk vakti bir araya getirilecektir." dedi.

60. Bunun üzerine Firavun tuzağını kurmaya başladı... Sonra belirlenen yere geldi.

5 [531] "Haydi bizimle senin aranda bir yer ve zamanı belirle!" ifadesinde مَوْعِدًا (randevu) ifadesi ya zaman ya da mekân bildirir veya mastardır. Eğer "belirlediğimiz vakit, ziynet[lerin takıldığı bayram] günü olsun." ifadesinden hareketle bunun zaman bildirdiğini söylersen, o takdirde hem zamanın "kendisinden cayılan bir şey" olması gerekecek hem de مكانًا (yer) ifadesinin ne münasebetle
10 mansup olduğunu izah etmen güçleşecektir. Randevu ifadesinin مَكَانًا سُوًى (eşit bir yer)den hareketle mekân bildirdiğini söylersen, o takdirde de hem "cayma" ifadesini mekânla ilişkilendirmen zor olacaktır hem de bu ifade "Belirlediğimiz vakit; ziynet(lerin takıldığı bayram) günü olsun." ifadesi ile uyumlu olmayacaktır. Hasan-ı Basrî'nin okuyuşuna göre ise, kelime ne zaman ne de mekân anlamı-
15 na uymaktadır. Çünkü nasp ile *yevme'z-zîynet*[i] okumuştur. Bu durumda geriye kalan tek seçenek, ifadenin *va'd* anlamında mastar olması ve başına hazfedilmiş bir muzāf takdir edilmesidir, buna göre anlam *mekân*[e] *mev'id*[in] (randevu mekânı) şeklinde olur ve لاَ نُخْلِفُهُ (kendisinden caymayacağımız) ifadesindeki zamir *mev'id*[in] (randevu) kelimesine gider; مكانًا (yer) de bu hazfedilmiş *mekân*[e] (yer)
20 ifadesinin bedeli olur.

[532] **Şayet** "Belirlediğimiz vakit; bayram günü olsun' ifadesi nasıl soruya uyumlu olabilmiş? Zira مَوْعِدًا kelimesi zaman anlamında olmalıdır. Oysa sorulan şey zaman değil, mekândır?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade lâfzan soruya uyumlu olmasa da mâna itibariyle uyumludur. Çünkü onların bayram günü mutlaka
25 belli bir yerde toplanıyor olmaları, o gün için orada toplanmanın herkes tarafından biliniyor olması gerekir. Bu sebeple, zamanın zikredilmesi ile mekân da öğrenilmiş olmaktadır. Hasan-ı Basrî'nin okuyuşunda ise مَوْعِدًا sadece mastardır ve anlam "Size verilen vaadin gerçekleşmesi bayram günüdür." şeklindedir. Bu ifadenin de soruya uygunluğu mâna itibariyledir. Diğer taraftan, hazfedilmiş bir
30 muzāf takdir edilmemesi de mümkündür ki bu durumda anlam, "Bizimle senin arada caymayacağımız bir vaat belirle!" şeklinde olur.

[533] **Şayet** "مَكَانًا kelimesi ne ile mansūb olmuştur?" **dersen şöyle derim:** Mastarla ya da mastarın delâlet ettiği bir fiille mansūbdur. "Peki, cevap buna nasıl mutabık olur?" **dersen şöyle derim:** Hasan-ı
35 Basrî'nin okuyuşuna göre uyum açıktır, çoğunluğun okuyuşuna göre ise

٥٩-﴿قَالَ مَوْعِدُكُمْ يَوْمُ الزِّينَةِ وَأَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ ضُحًى﴾

٦٠-﴿فَتَوَلَّى فِرْعَوْنُ فَجَمَعَ كَيْدَهُ ثُمَّ أَتَى﴾

[٥٣١] لا يخلو الموعد في قوله {فَاجْعَلْ بَيْنَنَا وَبَيْنَكَ مَوْعِدًا} من أن يجعل زمانًا أو مكانًا أو مصدرًا. فإن جعلته زمانًا نظرًا في أن قوله تعالى {مَوْعِدُكُمْ يَوْمُ الزِّينَةِ} مطابق له، لزمك شيئان؛ أن تجعل الزمان مخلفًا، وأن يعضل عليك ناصب {مَكَانًا}، وإن جعلته مكانًا لقوله تعالى {مَكَانًا سُوًى} لزمك أيضًا أن توقع الإخلاف على المكان، وأن لا يطابق قوله {مَوْعِدُكُمْ يَوْمُ الزِّينَةِ}. وقراءة الحسن غير مطابقة له مكانًا وزمانا جميعًا، لأنه قرأ «يَوْمَ الزِّينَةِ»، بالنصب، فبقي أن يجعل مصدرًا بمعنى الوعد، ويقدر مضاف محذوف، أي مكان موعد، ويجعل الضمير في {نُخْلِفُهُ} للموعد و{مَكَانًا} بدل من المكان المحذوف.

[٥٣٢] فإن قلت: فكيف طابقه قوله {مَوْعِدُكُمْ يَوْمُ الزينة} ولا بد من أن تجعله زمانًا، والسؤال واقع عن المكان لا عن الزمان؟ قلت: هو مطابق معنى وإن لم يطابق لفظًا، لأنهم لا بدّ لهم من أن يجتمعوا يوم الزينة في مكان بعينه، مشتهر باجتماعهم فيه في ذلك اليوم، فبذكر الزمان علم المكان. وأما قراءة الحسن فالموعد فيها مصدر لا غير. والمعنى: إنجاز وعدكم يوم الزينة. وطباق هذا أيضًا من طريق المعنى. ويجوز أن لا يقدر مضاف محذوف، ويكون المعنى: اجعل بيننا وبينك وعدًا لا نخلفه.

[٥٣٣] فإن قلت: فيم ينتصب {مَكَانًا}؟ قلت: بالمصدر، أو بفعل يدل عليه المصدر. فإن قلت: فكيف يطابقه الجواب؟ قلت: أما على قراءة الحسن فظاهر. وأما على قراءة العامة

"Size verilen vaat, bayram günü vaadidir." şeklinde takdir edilir. Hasan-ı Basrî'nin okuyuşuna göre de مَوْعِدُكُم (vaadiniz) ifadesinin mübteda olup vakit anlamında olması, ضُحًى (kuşluk vakti) ifadesinin de haber olması mümkündür. Ancak ضُحًى (kuşluk vakti) ifadesinden ma'rife mânası (belirli bir kuşluk vakti mânası) kastedilmiştir. Çünkü sözü edilen kuşluk vakti, tam da o günün kuşluk vaktidir.

[534] Ziynet gününün aşure günü olduğu söylendiği gibi Nevruz günü olduğu da söylenmiştir. Bu gün, onların her yıl bayram olarak kutladıkları, pazar kurup süslendikleri, ziynetlerini takındıkları gündür. نُخْلِفُه ifadesi مَوْعِد (randevu) kelimesinin sıfatı olarak merfû' okunduğu gibi emir ifadesinin cevabı olarak cezm ile (*nuhlifhu*) da okunmuştur. سُوًى da zamme ile okunduğu gibi kesre ile de okunmuş, ayrıca hem tenvinli hem de tenvinsiz okunmuştur; "bizimle senin aranda ortak" anlamındadır. Bu görüş Mücâhid'den [v. 103/721] nakledilmiştir. Kelime *istivâ* kökünden gelir, çünkü bir şeyin ortasından her iki tarafına yönelik mesafe eşittir, birbirinden farklı değildir. Kelimeyi tenvinsiz okuyanlar ise geçiş durumunu tıpkı vakıf gibi değerlendirmiş olmaktadırlar.

[535] وَأَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ (insanların bir araya getirileceği) ifadesi bu şekilde Yâ ile okunduğu gibi, "Ey Firavun! Senin insanları bir araya getireceğin" anlamında *en tahşura'n-nâse* şeklinde Tâ ile ve "insanları o *gün*ün bir araya getireceği" anlamında *en yehşura'n-nâse* şeklinde de okunmuştur. *En yehşura'n-nâse* ifadesinde zamir (güne değil de) Firavun'a gidiyor da olabilir ki zamirin gaip sıygası ile zikredilmiş olması ya genellikle hükümdarlara bu şekilde[1] hitap ediliyor olmasından kaynaklanmaktadır ya da موعدكم (randevunuz) ifadesi ile topluluğa hitap etmiş, *yahşura* (toplayacağı) ifadesi ile ise Firavun'u kastetmiş olmasından kaynaklanmaktadır. *En yahşura* ya *yevm*e atıf olarak cer mahallinde ya da *ziynet*e atıf olarak ref' mahallindedir. Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın onlara insanların toplandığı bu bayram gününü randevu zamanı olarak vermesinin sebebi, Allah'ın sözünün üstün gelişinin, dininin galip oluşunun, kâfirin zelil ve perişan hale gelişinin toplumun mâşeri kalabalığının, ileri gelenlerinin gözlerinin önünde cereyan etmesini; böylece hakka tâbi olmak isteyenlerin rağbetlerinin artırılmasını, bâtıl ehlinin ve taraftarlarının emellerinin son bulmasını, bu hadisenin meşhur bir hadise olarak köyde, kentte, dağda ovada, şehirlerde ve kırsalda dillere destan olmasını sağlamak istemesidir.

61. Mûsâ onlara dedi ki: "Yazıklar olsun size! Allah'a yalan isnat etmeyin, sonra bir azapla kökünüzü kurutur. İftira atan, kaybeder!.."

1 Hükümdarlardan, "majesteleri, ekselansları, zâtıâlileri, haşmetmeâb" vs. ifadelerle, yani kendilerine hitap edilmeden söz edilmesi âdettendir. Yani "majestelerinin insanları toplayacağı gün…" / ed.

فعلى تقدير وعدكم وعد يوم الزينة. ويجوز على قراءة الحسن أن يكون {مَوْعِدُكُمْ} مبتدأ، بمعنى الوقت، و{ضُحًى} خبره، على نية التعريف فيه؛ لأنه ضحى ذلك اليوم بعينه.

[٥٣٤] وقيل في يوم الزينة: يوم عاشوراء، ويوم النّيروز، ويوم عيد كان لهم في كل عام، ويوم كانوا يتخذون فيه سوقًا ويتزينون ذلك اليوم. قرئ «نخلفُه»، بالرفع على الوصف للموعد، وبالجزم على جواب الأمر. وقرئ «سُوى» و«سِوى»، بالكسر والضم، ومنوّنًا وغير منوّن. ومعناه: منصفًا بيننا وبينك. عن مجاهد، وهو من الاستواء؛ لأنّ المسافة من الوسط إلى الطرفين مستوية لا تفاوت فيها. ومن لم ينوّن فوجهه أن يجري الوصل مجرى الوقف.

[٥٣٥] قرئ «وأن تَحشُر الناسَ»، بالتاء والياء. يريد وأن تحشر يا فرعون، وأن يَحشُر اليومُ. ويجوز أن يكون فيه ضمير فرعون ذكره بلفظ الغيبة، إما على العادة التي يخاطب بها الملوك، أو خاطب القوم بقوله {مَوْعِدُكُمْ} وجعل {يُحْشَرُ} لفرعون. ومحل {وَأَن يُحْشَرَ} الرفع أو الجرّ، عطفًا على اليوم أو الزينة: وإنما واعدهم ذلك اليوم ليكون علوّ كلمة الله وظهور دينه وكبت الكافر، وزهوق الباطل على رؤوس الأشهاد وفي المجمع الغاصّ لتقوى رغبة من رغب في اتباع الحق، ويكلّ حدّ المبطلين وأشياعهم، ويكثر المحدث بذلك الأمر العلم في كل بدو وحضر، ويشيع في جميع أهل الوبر والمدر.

٦١-﴿قَالَ لَهُمْ مُوسَى وَيْلَكُمْ لا تَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَيُسْحِتَكُمْ بِعَذَابٍ وَقَدْ خَابَ مَنِ افْتَرَى﴾

[536] "Allah'a yalan isnat etmeyin" yani O'nun âyet ve mucizelerini sihir olarak nitelemeyin. فَيُسْحِتَكُمْ (kökünüzü kurutur) şeklinde de okunmuştur[1] ki, *suht* Hicaz lehçesinde, *ishât* ise Necd ve Temim oğulları lehçesinde kullanılır. Ferezdak'ın -i'rabını doğru yapacağım derken dizlerin bağının çözüldüğü- şu beyti de buna örnektir:

… bir tek helâk ve harabe kaldı geriye…

62. Bunun üzerine kendi aralarında sessizce konuşarak ne yapacaklarını tartıştılar.

63. Ve dediler ki: "Bu ikisi, büyüleriyle sizi yurdunuzdan çıkarmak ve ideal yaşam tarzınızı yok etmek isteyen iki büyücüden başka bir şey değil!"

64. "Bu bakımdan, tuzağınızı iyi kurun; sonra da tek sıra haline geli(p bütün hünerinizi hep birlikte ortaya koyu)n. Bugün galip gelen âbat olacak!.."

[537] İbn Abbas'ın, "aralarında sessizce konuşmaları, 'Mûsâ bize galip gelirse ona tâbi oluruz.' şeklindeydi" dediği nakledilmiştir. Katâde'den [v. 117/735] ise "Sihirbaz ise onu yeneriz, ama (ilettikleri) semadan geliyorsa o zaman o galip gelecektir" dedikleri nakledilmiştir. Vehb b. Münebbih'in ise "Mûsâ *Aleyhisselâm* onlara 'Yazıklar olsun size!..' dediği zaman onlar 'Bu sihirbaz sözü olamaz.' demişlerdi." dediği nakledilmiştir. Ancak ifadenin zahirinden anlaşılan odur ki gizlice görüş alışverişinde bulunmuşlar ve nihayetinde en zayıf görüşte karar kılmış ve "Bu ikisi iki büyücüdür." demişlerdir. Dolayısıyla gizlice konuşmaları işte bu sözü uydurup söylemek amacına matuftur. Çünkü onlar Mûsâ ve Hârûn *Aleyhimesselâm*'ın kendilerine galip geleceğinden korkmuşlar ve insanların onlara tabi olmasını engellemek için böyle demişlerdir.

[538] Ebû Amr [v. 154/771] bu ifadeyi *inne hâzeyni le-sâhirâni* şeklinde açıkça aslına uygun olarak okumuş, İbn Kesîr [v. 120/738] ve Hafs [v. 180/796] *in* hâzâni le-sâhirâni şeklinde okumuşlardır ki bu durumda ifade tıpkı *in Zeyd*[ün] *le-muntalik*[un] (Muhakkak Zeyd, gidicidir.) ifadesine benzer. Aradaki Lâm *in* edatının olumsuzluk anlamındaki edat değil, İnne'nin hafifletilmiş hali olduğunu göstermek için kullanılmış ayırt edici Lâm'dır. Übeyy b. Ka'b bu ifadeyi *in zâni illâ sâhirâni* şeklinde, İbn Mes'ûd fethalı *en* ile ve Lâm olmaksızın *en hâzâni sâhirâni* şeklinde okumuştur ki bu durumda ifade النجوى'dan (sessizce konuşmadan) bedel olur.

1 Genelde if'âlden فَيُسْحِتَكُمْ şeklinde okunan kelimeyi müfessir, sülasiden *fe-yeshateküm* kıraatini esas almakta, bunun da Hicaz lehçesinin böyle oluşuna bağlamaktadır. / ed.

[٥٣٦] {لَا تَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا} أي لا تدعو آياته ومعجزاته سحرًا. قرئ {فَيُسْحِتَكُم}، والسُّحت لغة أهل الحجاز، والإسحات لغة أهل نجد وبني تميم. ومنه قول الفرزدق:

... إلَّا مُسْحِتًا أوْ مُجَلّفُ

٥ في بيت لا تزال الركُّب تصطكّ في تسوية إعرابه.

٦٢-﴿فَتَنَازَعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ وَأَسَرُّوا النَّجْوَى﴾

٦٣-﴿قَالُوا إِنْ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ يُرِيدَانِ أَنْ يُخْرِجَاكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلَى﴾

٦٤-﴿فَأَجْمِعُوا كَيْدَكُمْ ثُمَّ ائْتُوا صَفًّا وَقَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنِ اسْتَعْلَى﴾

١٠ [٥٣٧] عن ابن عباس: إن نجواهم: إن غلبنا موسى اتبعناه. وعن قتادة: إن كان ساحرًا فسنغلبه، وإن كان من السماء فله أمر. وعن وهب لما قال {وَيْلَكُمْ} الآية قالوا: ما هذا بقول ساحر. والظاهر أنهم تشاوروا في السر وتجاذبوا أهداب القول، ثم قالوا: إن هذان لساحران. فكانت نجواهم في تلفيق هذا الكلام وتزويره، خوفًا من غلبتهما، وتثبيطًا للناس عن اتباعهما.

١٥ [٥٣٨] قرأ أبو عمرو «إن هذين لساحران»، على الجهة الظاهرة المكشوفة. وابن كثير وحفص «إنْ هذان لساحران»، على قولك: إنْ زيدٌ لمنطلقٌ. واللام هي الفارقة بين إن النافية والمخففة من الثقيلة. وقرأ أبيّ «إنْ ذان إلا ساحران»، وقرأ ابن مسعود «أنْ هذان ساحران»، بفتح أن وبغير لام، بدل من {النَّجْوَى}.

Yaygın kıraatin yani *inne hâzâni le-sâhirâni* okuyuşunun, Belhâris b. Ka'b lehçesi olduğu söylenmiştir. Bu lehçeyi kullananlar tesniye kelimeleri عصا ve سعدى gibi son harfleri Elif olan isimler gibi değerlendirirler ve kelimenin mecrur ve mansūb olduğu durumlarda Elif'i Yâ'ya dönüştürmezler. Kimilerine göre *in* "evet" anlamındadır, *sâhirâni* (iki sihirbaz) ise hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir, Lâm ile bir bütün olarak cümlenin başına gelmiştir. İfadenin takdiri, *le-humâ sâhirâni* (Bu ikisi elbet iki sihirbazdır.) şeklindedir. Ebû İshâk [ez-Zeccâc; v.311/923] bu yorumu beğenmiştir.

[539] Sihirbazlar kendi *mezhep*lerini (yani gittikleri yolu) en ideal *tarikat* ve en üstün *sünnet* olarak isimlendirmişlerdir.[1] Zaten [Mü'minûn 23/53'te belirtildiği üzere] "Her grup kendi elindekinden gayet memnundur!" Bu ifadeleriyle, en ideal yaşam tarzının sahiplerini yani İsrail oğullarını kastettikleri de söylenmiştir. Bu sözü Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın, "İsrail oğullarını benimle gönder." şeklindeki sözüne karşılık söylemişlerdir. Yine, *tarikat* ifadesinin diğer insanlara örnek olan eşraf ve önderler için kullanıldığı da söylenmiştir; *hum tarîkatu kavmihim* (Onlar, kavimlerinin yoludur.) denilir. Aynı şekilde bir kişi için de "O, kavminin yoludur." denilir.

[540] (Sülasiden) *fe'cme'û keydeküm* okuyuşu, فَجَمَعَ كَيْدَهُ (Tuzağını hazırladı.) ifadesince desteklenmektedir. Ayrıca, فَأَجْمِعُوا كَيْدَكُمْ şeklinde (if'âlden) de okunmuştur ki bu durumda mâna, "Tuzağınızı kararlaştırın, üzerinde ittifak edin, hiçbiriniz farklı bir şey yapmasın, üzerinde ittifak edilmiş bir şey gibi olsun." şeklinde olur. Yine sihirbazların "saf halinde" gelmelerinin emredilmiş olması, izleyicilere daha heybetli bir görüntü arz etmelerini sağlamak içindir. Rivayete göre sihirbazlar yetmiş bin kişi imiş,her birinin elinde bir ip ve asa varmış ve tek vücut halde gelmişler. Ebû 'Ubeyde'nin [v. 209/824] صَفًّا kelimesini tapınak olarak tefsir ettiği nakledilir. Zira insanlar bayram günü orada toplanırlar ve ibadetlerini saf tutarak yaparlar. Bu görüş, *saff* kelimesinin, belli bir tapınak için özel isim olarak kullanıldığı düşünüldüğü takdirde doğrudur. Buna göre onlara bu tapınağa gelmeleri emredilmiş olmaktadır. Ya da "Tapınaklardan birine gelin." denilmiş olması da mümkündür. "Bugün galip gelen âbat olacak!" Bu cümle bir ara cümle olup "Galip gelen kazanacak!" anlamındadır.

65. Dediler ki: "Ey Mûsâ! Hünerini ilk sen mi ortaya koyarsın, yoksa ilk koyan biz mi olalım?"

66. "Hayır, siz koyun." dedi... Sihirleri yüzünden, ipleri ve değnekleri, kendisine gerçekten koşuyorlarmış gibi gelmeye başladı.

1 Tarikat erbabına ve Ehl-i "Sünnet"e tariz. / ed.

وقيل في القراءة المشهورة «إِنَّ هاذان لساحران»، هي لغة بلحرث بن كعب؛ جعلوا الاسم المثنى نحو الأسماء التي آخرها ألف، كعصا وسعدى، فلم يقلبوها ياء في الجر والنصب. وقال بعضهم {إِنْ} بمعنى نعم، و{لساحرانِ} خبر مبتدأ محذوف، واللام داخلة على الجملة، تقديره: لهما ساحران. وقد أعجب به أبو ٥ إسحاق.

[٥٣٩] سموا مذهبهم الطريقة المثلى والسنة الفضلى، و{كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ} [المؤمنون: ٥٣]. وقيل: أرادوا أهل طريقتهم المثلى، وهم بنو إسرائيل، لقول موسى {فَأَرْسِلْ مَعَنَا بَنِى إِسْرَائِيلَ}. وقيل: الطريقة اسم لوجوه الناس وأشرافهم الذين هم قدوة لغيرهم. يقال: هم طريقة قومهم. ويقال للواحد أيضاً: ١٠ هو طريقة قومه.

[٥٤٠] فَاجْمَعُوا كَيْدَكُمْ، يعضده قوله: {فجَمَعَ كَيْدَهُ}. وقرئ {فَأَجْمِعُوا كَيْدَكُمْ}، أي أزمعوه واجعلوه مجمعًا عليه، حتى لا تختلفوا ولا يخلف عنه واحد منكم، كالمسألة المجمع عليها. أمروا بأن يأتوا صفًا لأنه أهيب في صدور الرائين. وروي أنهم كانوا سبعين ألفًا مع كل واحد منهم حبل وعصا وقد أقبلوا ١٥ إقبالة واحدة. وعن أبي عبيدة أنه فسر الصف بالمصلى، لأن الناس يجتمعون فيه لعيدهم وصلاتهم مصطفين. ووجه صحته أن يقع علمًا لمصلى بعينه، فأمروا بأن يأتوه أو يراد. ائتوا مصلى من المصليات. {وَقَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنِ اسْتَعْلَى} اعتراض. يعني وقد فاز من غلب.

٦٥-﴿قَالُوا يَا مُوسَى إِمَّا أَنْ تُلْقِيَ وَإِمَّا أَنْ نَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَلْقَى﴾

٢٠ ٦٦-﴿قَالَ بَلْ أَلْقُوا فَإِذَا حِبَالُهُمْ وَعِصِيُّهُمْ يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَى﴾

[541] أن edatı, devamındaki ifade ile birlikte ya gizli bir fiille mansūbdur ya da hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olarak merfû'dur. Anlamı da "İki seçenekten birini seç." veya "Durum senin koyman veya bizim koymamız şeklinde olacak." şeklindedir. Sihirbazların tercihi bu şekilde Mûsâ *Aleyhisselâm*'a bırakmış olmaları ona karşı bir güzel edep, tevazu ve alçakgönüllülüktür, ayrıca ona kendiliklerinden insaflı davrandıklarını göstermek istemişlerdir. Sanki Allah Teâlâ bunu böyle yapmalarını kendilerine ilham etmiş ve Mûsâ *Aleyhisselâm*'a da hünerlerini önce onların ortaya koymasını tercih etmesini bildirmiş; böylece güzel edebe güzel edeple muamele etmesini sağlamış ve onların ellerindeki bütün hile ve tuzakları ortaya koymalarını, bütün güçlerini sergilemelerini istemiştir. Bunu yaptıklarında ise Allah Teâlâ kudretini ızhar etmiş ve hakkı bâtılın tepesine indirerek onun beynini yok etmiş, mucizeyi sihre üstün kılıp onu perişan etmesini sağlamıştır. Böylece bu, görenler için çok aydınlatıcı bir mucize, ibret almasını bilenler için ayan beyan bir ibret olmuştur.

[542] إذا'nın ansızın gerçekleşme anlamını veren edat olduğu söylenmiştir. Ancak işin doğrusu şudur ki bu, vakit anlamında kullanılan, kendisini nasbeden bir ifadeyi ve kendisine izafe edilecek bir cümleyi gerektiren edattır. Bazı konumlarda hususi olarak bu edatı nasbeden unsur hususi bir fiil olur ki bu da ansızın gerçekleşme mânası veren fiildir. Bu cümle yeni başlayan bir cümledir, başka da bir şey değildir. Dolayısıyla, Allah Teâlâ'nın فَإِذا حِبالُهُمْ وَعِصِيُّهُمْ (bir de baktı ki ipleri ve değnekleri…) ifadesinin takdiri, "Mûsâ ansızın onların ip ve değneklerinin hareket etmeye başladığını gördüğü vakit şaşırdı." Şeklindedir. Bu bir temsil olup "Ansızın değneklerini ve iplerini görünce onlar kendisine sanki hareket ediyorlarmış gibi geldi." anlamındadır. عِصِيُّهُمْ ifadesi *'usiyyuhum* şeklinde zamme ile de okunmuştur ki aslolan budur; kesre ile okunması ise itbâ kuralı gereğidir. [yani komşu harfin harekesine tâbi kılınmıştır.] Bunun benzeri *düliyy^ün^ - diliyy^ün^* ve *kusiyy^ün^ - kısiyy^ün^* kelimeleridir.

[543] [('Öyle geldi' anlamındaki) يُخَيَّلُ] "ipler ve değnekler"in zamirine isnat edilerek *tuhayyelü* şeklinde de okunmuştur. Bu durumda أنها تَسعَى (hareket ediyorlarmış) ifadesi, tıpkı *a'cebenî Zeyd^ün^ keremuhû* (Zeyd, yani cömertliği hoşuma gitti.) ifadesi gibi bedel-i iştimal olarak bu zamirden bedel olmaktadır. *Tuhayyilü* (Öyle gelmesini sağladı.) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda ipler ve değnekler, kendilerinin hareket ettiklerini hayal ettiriyor olmaktadırlar. Yine *tetehayyelü* anlamında *tehayyelü* (Yavaş yavaş öyle geldi.) şeklinde de okunmuştur; bunun gerekçesi de *tuhayyelü* okuyuşu ile aynıdır. *Nuhayyilü* (Öyle gelmesini sağladık.) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda iplerin ve değneklerin hareket edermiş gibi görünmesini sağlama fiili, imtihan maksadıyla Allah'ın yaptığı bir fiil olmaktadır.

[٥٤١] {أَنْ} مع ما بعده إما منصوب بفعل مضمر. أو مرفوع بأنه خبر مبتدإ محذوف. معناه: اختر أحد الأمرين؛ أو الأمر إلقاؤك أو إلقاؤنا. وهذا التخيير منهم استعمال أدب حسن معه، وتواضع له وخفض جناح، وتنبيه على إعطائهم النصفة من أنفسهم، وكأن الله عزّ وعلا ألهمهم ذلك. وعلم موسى صلوات الله ٥ عليه اختيار إلقائهم أولًا، مع ما فيه من مقابلة أدب بأدب، حتى يبرزوا ما معهم من مكايد السحر، ويستنفدوا أقصى طوقهم، ومجهودهم، فإذا فعلوا: أظهر الله سلطانه وقذف بالحق على الباطل فدمغه، وسلط المعجزة على السحر فمحقته، وكانت آية نيرة للناظرين، وعبرة بينة للمعتبرين.

[٥٤٢] يقال في {إِذَا} هذه إذا المفاجأة، والتحقيق فيها أنها إذا الكائنة بمعنى ١٠ الوقت، الطالبة ناصبًا لها وجملة تضاف إليها، خصت في بعض المواضع بأن يكون ناصبها فعلًا مخصوصًا وهو فعل المفاجأة، والجملة ابتدائية لا غير، فتقدير قوله تعالى {فَإِذَا حِبَالُهُمْ وَعِصِيُّهُمْ} ففاجأ موسى وقت تخييل سعي حبالهم وعصيهم. وهذا تمثيل. والمعنى: على مفاجأته حبالهم وعصيهم مخيلة إليه السعي. وقرئ «عُصيهم» بالضم، وهو الأصل، بالكسر إتباع ونحوه: دُليّ ودِليّ، ١٥ وقُسِيّ وقِسِيّ.

[٥٤٣] «تُخيَّل»، على إسناده إلى ضمير الحبال والعصي، وإبدال قوله {أَنَّهَا تَسْعَى} من الضمير بدل الاشتمال، كقولك: أعجبني زيد كرمه؛ و«تُخيِّل» على كون الحبال والعصي مخيِّلة سعيَها، و«تَخَيَّلُ»، بمعنى تتخيل، وطريقه طريق تُخيَّل؛ و«نُخيِّل»، على أنّ الله تعالى هو المخيل للمحنة والابتلاء.

[544] Rivayete göre sihirbazlar iplerini ve değneklerini cıvaya batırmışlar, üzerlerine güneş vurunca cıva hareketlenmiş, böylece sanki hareket ediyorlarmış gibi görünmüştür.

67. Ve içinde bir korku hissetti.

68. “Korkma! Üstün gelecek kesinlikle sensin!” dedik.

69. “Sağ elindekini at da onların bu ustaca yaptıklarını yutuversin. Çünkü o sergiledikleri maharetler, bir sihirbaz numarasından ibaret. Sihirbaz ise ne yaparsa yapsın iflâh olmaz.”

[545] Îcâsü’l-havf gizliden gizliye bir parça korku taşımak demektir, *teveccüsü’s-savt* da küçücük bir ses çıtırtısını duymak demektir. Korku hissetmek insanın beşerî tabiatında vardır ki bundan neredeyse hiç kimse müstesna değildir. (Yalnız) Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın insanların şüpheye düşmelerinden ve kendisine tâbi olmayacaklarından endişe ettiği de söylenmiştir.

[546] إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعْلٰى (Üstün gelecek kesinlikle sensin!) ifadesinde Mûsâ’nın galip geleceği ve karşısındakileri adeta ezeceği belirtilmekte; cümle yeni bir ifade başlangıcı yapılarak, pekiştirme bildiren kelime (إن) kullanılarak, zamir tekrar edilerek, Lâm-ı tarif kullanılarak, açık bir galibiyet anlamına gelen *‘uluvv* (üstünlük) lafzı kullanılarak bu vurgu güçlendirilmektedir.

[547] “Asanı” denmeyip, “sağ elindeki” buyrulmuş olması, asayı küçümseme anlamında olabilir. Buna göre anlam, “Onların iplerinin ve değneklerinin çokluğuna bakma, sağ elindeki şu küçücük odun parçasını atıver. Çünkü o tek ve küçücük bir odun parçası olduğu halde Allah’ın kudreti ile onların çok sayıda ve kocaman ip ve yılanlarını yiyip yutacaktır.” şeklindedir. Bu ifade asayı büyütme anlamında da olabilir ki bu durumda da sanki “O kocaman ve çok sayıdaki şeylere aldırma, çünkü senin elinde onların hepsinden daha büyük olan bir şey var. Onlar sayıca çok olmalarına rağmen seninkinin yanında en az ve küçücük kalırlar. Şimdi elindekini at da Allah’ın izniyle onları yiyip yutsun, yok etsin.” denilmiş olur.

[548] تلقف fiili yeni bir ifade ya da hal olarak merfû‘ şekilde *telekkafu* (bir bir yutuverecek şekilde) diye okunduğu gibi, tahfif ile *telkaf* (yutuversin) şeklinde de okunmuştur. صَنَعُوا (o ustaca yaptıklarını) ifadesi, tıpkı تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ [A‘râf 7/117] ifadesindeki gibi, “uydurduklarını” anlamındadır.[1]

1 ‘Gerçeği ters yüz etmek’ anlamındaki أفك masdarının kullanıldığı A‘râf 7/117’de, bu sihirbaz numaralarının bir gerçekliği olmadığını ifade ederken, ‘yaptığı işi özene bezene yapmak’ anlamındaki صنع masdarının kullanıldığı bu ayette, söz konusu numaraları ne kadar sanatkârane ve ustaca icra ettiklerini ifade etmektedir. / ed.

[٥٤٤] يروى أنهم لطخوها بالزئبق، فلما ضربت عليها الشمس اضطربت واهتزت. فخيلت ذلك.

٦٧-﴿فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُوسَى﴾

٦٨-﴿قُلْنَا لا تَخَفْ إِنَّكَ أَنْتَ الأَعْلَى﴾

٥ ٦٩-﴿وَأَلْقِ مَا فِي يَمِينِكَ تَلْقَفْ مَا صَنَعُوا إِنَّمَا صَنَعُوا كَيْدُ سَاحِرٍ وَلا يُفْلِحُ السَّاحِرُ حَيْثُ أَتَى﴾

[٥٤٥] إيجاس الخوف: إضمار شيء منه، وكذلك توجّس الصوت، تسمع نبأة يسيرة منه، وكان ذلك لطبع الجبلة البشرية، وأنه لا يكاد يمكن الخلوّ من مثله. وقيل: خاف أن يخالج الناس شك فلا يتبعوه.

١٠ [٥٤٦] {إِنَّكَ أَنتَ الأَعْلَى} فيه تقرير لغلبته وقهره، وتوكيدٌ بالاستئناف وبكلمة التشديد وبتكرير الضمير وبلام التعريف وبلفظ العلوّ، وهو الغلبة الظاهرة، وبالتفضيل.

[٥٤٧] وقوله {مَا فِي يَمِينِكَ} ولم يقل عصاك، جائز أن يكون تصغيرًا لها، أي لا تبال بكثرة حبالهم وعصيهم، وألق العويد الفرد الصغير الجرمِ الذي في يمينك، فإنه بقدرة الله يتلقفها على وحدته وكثرتها، وصغره وعظمها؛ وجائز أن ١٥ يكون تعظيمًا لها، أي لا تحتفل بهذه الأجرام الكبيرة الكثيرة، فإن في يمينك شيئًا أعظم منها كلها، وهذه على كثرتها أقل شيء وأنزره عنده، فألقه يتلقفها بإذن الله ويمحقها.

[٥٤٨] وقرئ «تَلَقَّفُ» بالرفع على الاستئناف، أو على الحال، أي ألقها متلقفة. وقرئ «تَلْقَفْ» بالتخفيف. {صَنَعُوا} ههنا بمعنى زوّروا وافتعلوا، كقوله تعالى {تَلْقَفُ ٢٠ مَا يَأْفِكُونَ} [الأعراف: ١١٧].

[549] كَيْدُ سَاحِرٍ (sihirbaz numarası) ifadesi merfû‘ okunduğu gibi mansūb da okunmuştur. Merfû‘ okuyana göre ما ism-i mevsūl, mansūb okuyana göre ise amele engel olan (kâffe) Mâ'sıdır. İfade *keydu sihr*[in] (sihir numarası) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda *sihr* kelimesi, sihir sahibi ya da sihirli anlamına gelir. Ya da sihre iyice dalıp gitmiş oldukları için sanki kendileri bizzat sihirmiş gibi ifade edilmiştir. Veya *sihr* ifadesi "numara"yı beyan etmektedir, çünkü numara, sihirle olabileceği gibi başka şeyle de yapılabilir. Bu tıpkı [*mietü dirhem*[in] ifadesinde] *mietü* (yüz) kelimesinin *dirhem* ile beyan edilmesi gibidir ki *'ilmu fıkh*[in] (Fıkıh ilmi) ve *'ilmu nahv*[in] (Nahiv ilmi) gibi ifadeler de böyledir. **Şayet** "Neden *sâhir* (sihirbaz) kelimesi tekil olarak kullanılmış da çoğul yapılmamıştır?" **dersen şöyle derim:** Çünkü kastedilen, cins mânasıdır, sayı mânası değildir. Çoğul yapılsaydı, o zaman maksadın sayı bildirmek olduğu gibi bir yanlış anlaşılmaya sebep olabilirdi. Dikkat edersen, "Sihirbaz ise ne yaparsa yapsın iflâh olmaz." ifadesinde de "Sihirbaz cinsi iflâh olmaz." mânası kastedilmiştir. "Peki, neden *sâhir* kelimesi önce nekire, daha sonra ma‘rife olarak kullanılmış?" **dersen şöyle derim:** Nekire kullanılmasının sebebi, kendisine izafe edildiği kelimenin de nekire olmasıdır, yoksa bizzat kendisinin nekire olması değildir; tıpkı el-'Accâc'ın [v. 97/716] şu ifadesindeki gibi:

> Ne kadar uzun sürerse sürsün yine de
> dünyevî (küçücük, basit) bir koşturma içinde

[550] Yine Ömer hadisinde geçen *lâ fî emri dünyâ ve lâ fî emri* âhirat*in*[1] ifadesinde [Ebû Dâvûd, *ez-Zühd,* s. 171] de bu kullanım vardır. Dolayısıyla, *sâhir* kelimesinin nekire kullanılmasından maksat, durumun nekireliğini belirtmektir. Sanki "Yaptıkları, bir sihirbaz numarasıdır." denilmiştir. Burada da [şiirdeki *sa'yi dünyadan*] dünyevi bir çaba, [hadisteki *emri dünyâ* ve *emri âhiret*ten ise] dünyevi bir iş ve uhrevi bir iş kastedilmiştir.

[551] حَيْثُ أَتَى (ne yaparsa yapsın) ifadesi tıpkı *haysu suyyira* (nereye götürülürse götürülsün), *eyyete seleke* (hangi yola girerse girsin) ve *eynemâ kâne* (nerede olursa olsun) ifadeleri gibidir.

70. Bunun üzerine sihirbazlar secdeye kapanarak "Biz, Mûsâ ve Hârûn'un Rabbine iman ettik." dediler.

[552] Bu sihirbazların hali ne kadar enteresandır ya Rabbi! Önce inkâr ve red uğruna yere iplerini ve değneklerini koymuşlarken, kısa bir süre sonra yere şükür ve secde için başlarını koymuşlardır. Her iki ortaya koyuş arasında ne muazzam bir fark var!

1 "Sizi ne bir dünya işinde ne de bir ahiret işinde gevşek davranırken görmeyeyim!" / ed.

[٥٤٩] قرئ {كَيْدُ سَاحِرٍ} بالرفع والنصب. فمن رفع فعلى أنّ ما موصولة؛ ومن نصب فعلى أنها كافة. وقرئ «كيد سِحْر»، بمعنى: ذي سحر، أو ذوي سحر. أو هم لتوغلهم في سحرهم كأنهم السحرُ بعينه وبذاته. أو بيِّن الكيد، لأنه يكون سحرًا وغير سحر، كما تبين المائة بدرهم. ونحوه علم فقه، وعلم نحو. فإن قلت: لم وحد ساحر ولم يجمع؟ قلت: لأنّ القصد في هذا الكلام إلى معنى الجنسية، لا إلى معنى العدد، فلو جمع، لخيل أنّ المقصود هو العدد. ألا ترى إلى قوله {وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ} أي هذا الجنس. فإن قلت: فلم نكر أولًا وعرف ثانياً؟ قلت: إنما نكر من أجل تنكير المضاف، لا من أجل تنكيره في نفسه كقول العَجَّاج:

في سَعْيِ دُنْيَا طَالَمَا قَدْ مَدَّتْ ۞

[٥٥٠] وفي حديث عمر رضي الله عنه: "لا في أمر دنيا ولا في أمر آخرة". المراد تنكير الأمر، كأنه قيل: إن ما صنعوا كيد سحري؛ وفي سعي دنيوي، وأمرٍ دنيويٍّ وأخروي.

[٥٥١] {حَيْثُ أَتَى} كقولهم: حيث سير، وأية سلك، وأينما كان.

٧٠-﴿فَأُلْقِيَ السَّحَرَةُ سُجَّدًا قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ هَارُونَ وَمُوسَى﴾

[٥٥٢] سبحان الله ما أعجب أمرهم؛ قد ألقوا حبالهم وعصيهم للكفر والجحود، ثم ألقوا رؤوسهم بعد ساعة للشكر والسجود. فما أعظم الفرق بين الإلقاءين!

Rivayete göre cennet ve cehennemi ve halklarının aldığı karşılığı görünceye kadar da başlarını secdeden kaldırmamışlar. İkrime'nin [v. 105/723], "Secdeye kapandıklarında Allah onlara cennette varacakları makamı secde halinde iken göstermiştir." dediği nakledilir.

71. (Firavun) dedi ki: "Ben size izin vermeden ona (yani Mûsâ'ya) iman ettiniz hâ?! Anladım ki oymuş size sihri öğreten büyüğünüz... Ellerinizi, ayaklarınızı çaprazlama kestirip sizi hurma dallarına astırayım da! O zaman, hangimizin azabı daha çetin ve devamlıymış görürsünüz!"

[553] "Büyüğünüz" derken, Hazret-i Mûsâ'nın onların en sihirbazı, sanatlarında en üst derecede olanı olduğunu kastetmiş ya da "hocanız, mualliminiz" demek istemiştir. Nitekim Mekkeliler kendilerine Kur'ân ya da başka bir şey öğretmiş olan muallimlerini kastederek "Büyüğüm bana şöyle dedi.", "Büyüğüm şöyle emretti." derler.

[554] فَلَأُقَطِّعَنَّ (teker teker kestireyim) ifadesi *fe-le-akta'anne* (keseyim) şeklinde, وَلَأُصَلِّبَنَّ (bir bir astırayım) ifadesi de *ve-le-aslubenne* (asayım) şeklinde tahfif ile okunmuştur. Çaprazlama kesme, sağ el ve sol ayağın kesilmesi demektir. Çünkü bu durumda, kesilen iki uzuvdan her biri diğerine ters olmaktadır, zira biri el diğeri ayak, biri sağ diğeri soldur. [من خلافٍ ifadesindeki] Min, başlangıç noktasını ifade eder, çünkü kesme eylemi, bir uzuv diğerine uygun olarak değil, ters olarak başlamakta, meydana gelmektedir. Harf-i cer ve mecrurunun [yani من خلافٍ ifadesinin] i'râbdaki mahalli, hal olarak mansūbluk olup "Onları çapraz olarak keseceğim!" anlamındadır. Kesilen uzuvlar farklı olduğu için, *hilâf* kelimesi ile nitelenmişlerdir. Yine, فِي جُذُوعِ النَّخْلِ (hurma dalları içine) ifadesinde, dala asılan şeyin oraya bağlanmış hali, bir şeyin, konulduğu kabın içindeki yerleşmişliğine benzetilmiş ve bu sebeple *fî* harf-i ceri kullanılmıştır.

[555] Allah'ın belası Firavun, "hangimiz" derken, kendisini ve Mûsâ *Aleyhisselâm*'ı kastetmektedir. آمنتم له (Demek ona iman ettiniz ha!?) ifadesi de buna delâlet eder. Allah'ın kitabında îmân kelimesi, Lâm harf-i ceri ile kullanıldığında Allah'tan başkasına iman anlamına gelmektedir. Sözgelimi يُؤْمِنُ بالله وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ (Allah'a iman eder ve müminlere güvenir." [Tevbe 9/61]) âyetinde böyledir.[1]

---

1 إيمان kökü, *tasdik* edilmesi gereken ilkeler bağlamında Bâ ile kullanılırken, peygambere *ittibâ*, teslimiyet ve inkıyâd anlamı söz konusu olduğunda Lâm'la kullanılmaktadır. -Bâ ile kullanılmasının sebebi, Zemahşerî'nin de Bakara 2/3'de belirttiği gibi, imanın zımnen *ikrar* ve *kabul* mânalarını taşımasıdır; çünkü bir kişiye/şeye iman eden, onu zımnen kabul etmiş ve onun doğruluğunu itiraf etmiş olmaktadır.- Kökün Lâm ile kullanılışı, Bâ ile kullanılışından farklı olduğundan, sözgelimi وما أنت بمؤمن لنا ifadesinde Yusuf'un gaddar ağabeyleri, babalarına, "Sen zaten hiç bizi *doğrulamazsın*" demeyip, "Sen zaten hiç bizim sözümüzle hareket etmezsin!" demiş olmaktadırlar. Nitekim Firavun da أَنُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا وَقَوْمُهُمَا لَنَا عَابِدُونَ derken, "Kavimleri bizim kölemiz iken, biz bu iki kişiye nasıl *inkıyat* edebiliriz?!"

وروي أنهم لم يرفعوا رؤوسهم حتى رأو الجنة والنار ورأوا ثواب أهلها. وعن عكرمة: لما خرّوا سجدًا أراهم الله في سجودهم منازلهم التي يصيرون إليها في الجنة.

٧١-﴿قَالَ آمَنْتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ آذَنَ لَكُمْ إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السِّحْرَ فَلأُقَطِّعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلافٍ وَلأُصَلِّبَنَّكُمْ فِي جُذُوعِ النَّخْلِ وَلَتَعْلَمُنَّ أَيُّنَا أَشَدُّ عَذَابًا وَأَبْقَى﴾ ٥

[٥٥٣] {لَكَبِيرُكُمُ} لعظيمكم، يريد: أنه أسحرهم وأعلاهم درجة في صناعتهم، أو لمعلمكم، من قول أهل مكة للمعلم: أمرني كبيري، وقال لي كبيري كذا، يريدون معلمهم وأستاذهم في القرآن وفي كل شيء.

[٥٥٤] قرئ «فلأقْطعنّ» «ولأصْلبنّ» بالتخفيف. والقطع من خلاف: أن تقطع اليد اليمنى والرجل اليسرى، لأنّ كل واحد من العضوين خالف الآخر بأن هذا يد ١٠ وذاك رجل، وهذا يمين وذاك شمال. ومن لابتداء الغاية، لأن القطع مبتدأ وناشئ من مخالفة العضو العضو، لا من وفاقه إياه. ومحل الجار والمجرور النصب على الحال، أي لأقطعنها مختلفات؛ لأنها إذا خالف بعضها بعضًا فقد اتصفت بالاختلاف. شبه تمكن المصلوب في الجذع بتمكن الشيء الموعى في وعائه، فلذلك قيل {فِى جُذُوعِ النَّخْلِ}. ١٥

[٥٥٥] {أَيُّنَا} يريد نفسه لعنه الله وموسى صلوات الله عليه، بدليل قوله {آمَنتُمْ لَهُ؟!}. واللام مع الإيمان في كتاب الله لغير الله تعالى، كقوله تعالى {يُؤْمِنُ باللهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ} [التوبة: ٦١].

[556] Bu ifadesiyle Firavun, sahip olduğu kudretle ve ezici güçle övünmüş, insanlara türlü eziyetler ederek zarar vermesiyle iftihar etmiş olmakta; bu arada Mûsâ *Aleyhisselâm*'ı da hem küçümsemekte hem de alay etmektedir. Çünkü Mûsâ *Aleyhisselâm* hiç kimseye *azap* etmiş değildir.

72. Dediler ki: "Bize gelen apaçık kanıtlara ve bizi yaratana seni asla tercih etmeyeceğiz. Ne hüküm vereceksen ver; sen hükmünü sadece bu dünya hayatında geçirirsin."

73. "Biz Rabbimize iman ettik. O bizim yanlışlarımızı ve bize zorla yaptırdığın sihri bağışlayacaktır; Allah('ın vereceği mükâfat da seninkinden) daha hayırlı ve daha kalıcıdır."

74. Mücrim olarak Rabbine gelen biri için öyle bir Cehennem vardır ki orada ne ölür ne de yaşar.

75. İman edip salih amel işlemiş olarak O'na gelenler ise, bunlarındır işte en üstün dereceler.

76. Yani, altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları Adn Cennetleri... Arınanların mükâfatı da budur işte...

[557] "Bizi yaratana" ifadesi "bize gelen"e ma'tûftur ya da yemin ifadesidir. [تَقْضِي هذِهِ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا ifadesi] *tukdā hâzihi'l-hayâtü'd-dünyâ* şeklinde de okunmuştur. Meşhur kıraatte *el-hayâte* kelimesi zarf olarak mansūbdur, ancak bu zarf [diğer kıraatte] anlam genişlemesine uğrayarak, mef'ûl konumunda kullanılmıştır. Nitekim *sumtu yevme'l-cumu'ati* (Cuma günü Oruç tuttum.) ifadesi *sîme yevmü'l-cumu'ati* (Cuma günü oruç tutuldu.) şeklinde de kullanılır.

---

demiştir, "Biz Mûsâ ve Hârûn'u tasdik etmeyiz." değil. (Esasen Bâ'lı kullanımda da bir teslîmiyet söz konusudur; ancak bu 'henüz gerçekleşmemiş' bir *teslîmiyet iradesi*dir. Lâmlı kullanımdaki teslîmiyetin ise gerçekleştiği üçüncü şahıslarca müşahede edilmektedir. Bu sebeple, kişi birisine *ittibâ* edecek olsa dahi bunu آمنت له şeklinde değil, آمنت به diye ifade eder; onun *ittibâ* ettiğini gören bir başkası ancak, bu gerçekleşmiş *ittibâ*' eylemini görerek -gaib zamîriyle- آمن له diyebilir. Nitekim Firavun'un, Hz. Mûsâ'nın Rabbine iman eden sihirbazlara çıkışması, yani aynı olgu, Kur'ân'da hem Ba'lı hem de Lâm'lı olarak ifade edilmiştir [A'râf 7/123; Şu'arâ 28/49]. Çünkü "Ben size izin vermeden ona iman ettiniz hâ?!" sözü, Hz. Mûsâ'ya *ittibâ* etme iradesi göstermelerine rağmen, henüz fiilen *ittibâ* etmemiş durumda iken sarfedilmiştir.) Lâm'lı kullanımı en iyi yansıtan örnek, Şu'arâ 26/111'deki أَنُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذَلُونَ ifadesidir. Burada, kavminin eşrafı Nûh Aleyhisselâm'a, "Sana aşağı tabakadakiler ittibâ etmişken biz teslimiyet gösterebilir miyiz?!" demektedirler ki Lâm'lı kullanımın ittibâ anlamını açıkça göstermektedir. Hâsılı müfessir îmânın Kur'ân'da Lâm'lı kullanımının Allah dışındaki şeylerle ilgili olduğunu söylerken, izleme ve ittibâ etme kavramının Yüce Allah'la ilgili olduğunda düşünülemeyecek olmasına dayandırmış oluyor .[Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *İman – Amel İlişkisi*, s. 56-62]

[٥٥٦] وفيه نفاجة باقتداره وقهره، وما ألفه وضرى به، من تعذيب الناس بأنواع العذاب؛ وتوضيع لموسى عليه السلام، واستضعاف له مع الهزء به، لأن موسى لم يكن قط من التعذيب في شيء.

٧٢-﴿قَالُوا لَنْ نُؤْثِرَكَ عَلَى مَا جَاءَنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالَّذِي فَطَرَنَا فَاقْضِ مَا أَنْتَ قَاضٍ إِنَّمَا تَقْضِي هَذِهِ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا﴾ ٥

٧٣-﴿ إِنَّا آمَنَّا بِرَبِّنَا لِيَغْفِرَ لَنَا خَطَايَانَا وَمَا أَكْرَهْتَنَا عَلَيْهِ مِنَ السِّحْرِ وَاللَّهُ خَيْرٌ وَأَبْقَى﴾

٧٤-﴿إِنَّهُ مَنْ يَأْتِ رَبَّهُ مُجْرِمًا فَإِنَّ لَهُ جَهَنَّمَ لا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى﴾

٧٥-﴿وَمَنْ يَأْتِهِ مُؤْمِنًا قَدْ عَمِلَ الصَّالِحَاتِ فَأُولَئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلَى﴾ ١٠

٧٦-﴿جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَذَلِكَ جَزَاءُ مَنْ تَزَكَّى﴾

[٥٥٧] {وَالَّذِي فَطَرَنَا} عطف على {مَا جَاءَنَا}، أو قسم. قرئ «تُقْضَى هذه الحياةُ الدنيا»؛ ووجهها أن الحياة في القراءة المشهورة منتصبة على الظرف، فاتسع في الظرف بإجرائه مجرى المفعول به، كقولك في صمت يومَ الجمعة: ١٥ صيم يومُ الجمعة.

[558] Rivayete göre sihirbazlar, yani liderleri yetmiş iki kişi imiş. İkisi Mısırlılardan, geri kalanları, İsrail oğullarındanmış. Firavun bunları sihir öğrenmeye zorlamış imiş. Yine rivayete göre Firavun'a "Bize Mûsâ'yı uyurken göster." demişler, o da göstermiş ve bakmışlar ki asası onu koruyor. Bunun üzerine, "Bu bir sihirbaz sihri değil, çünkü sihirbaz uyuduğu zaman sihri geçersiz hale gelir." demişler, fakat Firavun onları Mûsâ *Aleyhisselâm*'a karşı çıkmaya zorlamaktan vazgeçmemiştir.

[559] "Arınanların" yani günah kirlerinden temizlenenlerin. İbn Abbas'ın "*Lâ ilâhe illâllâh* (Allah'dan başka tanrı yok) diyenlerin" şeklinde tefsir ettiği nakledilmiştir.

[560] Bu üç âyetteki [74-76] ifadelerin, sihirbazların sözlerinin aktarılması olduğu da, aktarım değil doğrudan Allah Teâlâ'nın ifadeleri olduğu da söylenmiştir.

77. Gerçek şu ki Mûsâ'ya, "Yetişirler diye korkmadan, endişe etmeden Benim kullarımı geceleyin yola çıkar ve denizde onlara kuru bir yol aç..." diye vahyettik.

78. Firavun da ordusuyla onları takip etti... Fakat denizde, onları ne kapladıysa kaplayıverdi!

79. Firavun, kavmini saptırmış; onları doğru yola iletememişti...

[561] "Onlara bir yol aç" buradaki فَاضْرِبْ kelimesi *fe'c'al* (kıl / aç) anlamında olup, *darabe le-hû fî mâlihî sehm*[en] (Malından ona bir pay verdi.) *darabe'l-lebin*[e] (Kerpici yaptı.) ifadeleri gibidir. *el-Yebes* (kuru) kelimesi sıfat olarak kullanılmış mastardır, nitekim bu kelime *yebese - yübs*[en] ve *yebese - yebes*[en] şeklinde kullanılır ki tıpkı *el-'udm*[u] ve *el-'adem*[u] kelimeleri gibidir. Dolayısıyla, müennes kelimenin de sıfatı olarak kullanılır. Sözgelimi süt vermez olunca *şâtünâ yebes*[ün] (Koyunumuz kurudur.), *nâkatünâ yebes*[ün] (Devemiz kurudur.) denilir. Kelime *yebs*[en] ve *yâbis*[en] şeklinde de okunmuştur ki bu durumda *el-yebs* ya *el-yebes* kelimesinin hafifletilmiş halidir ya da *fe'l*[in] vezninde sıfattır. Veya *sahib* ve *sahb* kelimeleri gibi *yâbis* kelimesinin çoğulu olup, tekit maksadıyla tekil kelimenin sıfatı olarak kullanılmıştır. Nitekim şairin;

ve bağırsak*lar* ki açlıktan kıvranırlar

ifadesinde de bu kullanım vardır. Zira şair aşırı açlığından dolayı çoğul kelime kulanmış, sanki aç bir topluluk varmış gibi ifade etmiştir.

[٥٥٨] وروي أن السحرة - يعني رؤوسهم - كانوا اثنين وسبعين؛ الاثنان من القبط، والسائر من بني إسرائيل، وكان فرعون أكرههم على تعلّم السحر. وروي أنهم قالوا لفرعون: أرنا موسى نائمًا، ففعل، فوجدوه تحرسه عصاه، فقالوا: ما هذا بسحر الساحر؛ لأن الساحر إذا نام بطل سحره، فأبى إلا أن يعارضوه.

٥ [٥٥٩] {تَزَكَّى} تطهر من أدناس الذنوب. وعن ابن عباس: قال لا إله إلا الله.

[٥٦٠] قيل في هذه الآيات الثلاث: هي حكاية قولهم. وقيل: خبر من الله، لا على وجه الحكاية.

٧٧-﴿وَلَقَدْ أَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى أَنْ أَسْرِ بِعِبَادِي فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا فِي الْبَحْرِ يَبَسًا لَا تَخَافُ دَرَكًا وَلَا تَخْشَى﴾

١٠ ٧٨-﴿فَأَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ بِجُنُودِهِ فَغَشِيَهُمْ مِنَ الْيَمِّ مَا غَشِيَهُمْ﴾

٧٩-﴿وَأَضَلَّ فِرْعَوْنُ قَوْمَهُ وَمَا هَدَى﴾

[٥٦١] {فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا} فاجعل لهم، من قولهم: ضرب له في ماله سهما. وضرب اللبن: عمله. اليبس: مصدر وصف به. يقال: يبس يُبْسًا ويَبَسًا ونحوهما: العدم والعدم. ومن ثم وصف به المؤنث فقيل: شاتنا يبس،: وناقتنا

١٥ يبس: إذا جف لبنها. وقرئ «يَبِسًا» و«يابسًا»، ولا يخلو اليبس من أن يكون مخففًا عن اليبس. أو صفة على فعلٍ. أو جمع يابس، كصاحب وصحب، وصف به الواحد تأكيدًا، كقوله:

... وَمِعًى جِياعًا... ﴿

جعله لفرط جوعه كجماعة جياع

[562] لَا تخاف (korkmadan) ifadesi "vur / aç" ifadesindeki zamirin halidir; *lâ tehaf* (korkma) şeklinde cevap ifadesi olarak da okunmuştur. Ebû Hayve [v. 203/818] *derak*^{en} kelimesini sükûn ile *derk*^{en} şeklinde okumuştur. *Derk* ve *derek* kelimeleri *idrâk* (yakalama, ele geçirme) anlamında isimdirler, yani "Firavun ve ordusu seni yakalayamayacak; sana yetişemeyecektir." demektir. *Lâ tehaf* (korkma) okuyuşu esas alındığında لَا تَخْشَى (endişe etmeden) ifadesinde üç ihtimal söz konusu olur: İlkine göre bu yeni bir ifade olup sanki "ve sen endişe etmezsin" yani senin özelliklerinden biri de emniyet içinde, endişesiz olmandır denilmiş olur. İkincisine göre kelimenin sonundaki Yâ'dan dönüşmüş olan Elif, fiilin asli harfi değildir, fiile fâsıla (kafiye) uyumu ve mutlaklık mânası vermek üzere ilave edilmiştir. Tıpkı فَأَضَلُّونَا السَّبِيلَا (Bizi yoldan onlar çıkardılar! [Ahzâb 35/67]), وَتَظُنُّونَ بِاللّٰهِ الظُّنُونَا (Allah hakkında türlü türlü suizanlar ediyordunuz! [Ahzâb 35/10]) ifadelerin ile şu beyitte olduğu gibi:

Sanki benden önce hiç Yemenli esir görmemiş gibi

[563] "Ne kapladıysa" ifadesi, özlü ve muhtasar ifade kullanma, az sözle çok mâna anlatma anlamındaki özlü söz söyleme sanatının bir örneğidir. Yani onları künhünü ancak Allah'ın bileceği bir şey kapladı. Bu ifade *fe-ğaşşâhum mine'l-yemmi mâ* ğaşşâhum (Fakat denizde, onları ne kapladıysa kaplayıverdi birer birer!) şeklinde de okunmuştur. *Tağşiye* masdarı *tağtiye* (kaplama, örtme) anlamındadır. Bu durumda ğaşşâhum fiilinin fâ'ili ya Yüce Allah'tır ya *mâ* ğaşşâhum (onları ne kapladıysa) ifadesidir ya da Firavundur. Çünkü ordusunu böyle bir aşırılığa zorlayan ve helâk olmalarına sebep olan odur. "Onları doğru yola iletememişti." ifadesi ise Firavun'un "Ben size size yalnızca doğru yolu gösteriyorum." [Ğâfir 40/29] şeklindeki sözlerine karşılık alay mahiyetindedir.

80. Ey İsrail oğulları! Sizi düşmanınızdan kurtardık ve sizinle Tûr'un sağ yanında vaatleştik; size kudret helvası ve bıldırcın indirdik.

81. Size nasip ettiğimiz rızıkların temizlerinden yiyin; bunda taşkınlık etmeyin ki gazabıma müstahak olmayasınız! Benim gazabıma müstahak olan, uçuruma yuvarlanmış demektir!

[564] "Ey İsrail oğulları!" ifadesi, onların denizden kurtarılmaları ve Firavun hanedanının helâk edilmesinden sonra İsrail oğullarına yönelik bir hitaptır. Bunun, Peygamber (s.a.) döneminde yaşayan İsrail oğullarına hitap olduğu da söylenmiştir; Allah Teâlâ onlara, atalarına bahşetmiş olduğu karşılıksız nimetleri hatırlatmaktadır. Ancak ilk görüş daha doğrudur. İfadenin başında "Dedik ki" şeklinde bir ifade takdir edilir; Kur'ân'da "söyleme" ifadelerinin hazfedilmiş olduğu pek çok yer vardır.

[٥٦٢] {لَا تَخَاف} حال من الضمير في (فاضرب) وقرئ «لا تخف» على الجواب. وقرأ أبو حيوة «دَرْكًا» بالسكون. والدرك والدرك: اسمان من الإدراك، أي لا يدركك فرعون وجنوده ولا يلحقونك. في {وَلَا تَخْشَى} إذا قرئ «لا تخف» ثلاثة أوجه؛ أن يستأنف، كأنه قيل وأنت لا تخشى، أي ومن شأنك أنك آمن لا تخشى، ٥ وأن لا تكون الألف المنقلبة عن الياء هي لام الفعل ولكن زائدة للإطلاق من أجل الفاصلة، كقوله {فَأَضَلُّونَا السَّبِيلَا} [الأحزاب: ٦٧]، {وَتَظُنُّونَ بِاللهِ الظنونا} [الأحزاب: ١٠] وأن يكون مثله قوله:

كَأَنْ لَمْ تَرَى قَبْلِي أسيرًا يَمَانِيَا ۞

[٥٦٣] {مَا غَشِيَهُمْ} من باب الاختصار ومن جوامع الكلم التي تستقل مع قلتها ١٠ بالمعاني الكثيرة، أي غشيهم ما لا يعلم كنهه إلا الله. وقرئ «فغشاهم من اليم ما غشاه»، والتغشية: التغطية. وفاعل غشاهم إما الله سبحانه، أو ما غشاهم، أو فرعون؛ لأنه الذي ورّط جنوده وتسبب لهلاكهم. وقوله {وَمَا هَدَى} تهكّم به في قوله {وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ} [غافر: ٢٩].

٨٠-﴿يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ قَدْ أَنْجَيْنَاكُمْ مِنْ عَدُوِّكُمْ وَوَاعَدْنَاكُمْ جَانِبَ الطُّورِ ١٥ الأَيْمَنَ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوَى﴾

٨١-﴿كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي وَمَنْ يَحْلِلْ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَى﴾

[٥٦٤] {يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ} خطاب لهم بعد إنجائهم من البحر وإهلاك آل فرعون. وقيل: هو للذين كانوا منهم في عهد رسول الله ﷺ؛ منّ الله عليهم بما فعل بآبائهم. ٢٠ والوجه هو الأوّل، أي قلنا: يا بني إسرائيل، وحذف القول كثير في القرآن.

[565] [أَنْجَيْنَاكُم'dan رَزَقْنَاكم'e kadarki fiiller] *enceytüküm* (Sizi kurtardım.), *razektüküm* (Size rızık verdim.) şeklinde nefs-i mütekellim sıygasında; ayrıca *va'd* ve *muvâ'ade* köklerinden okunmuştur.[1] الأيمن kelimesi yakınındaki kelimeye atıfla mecrur okunmuştur ki, tıpkı *hucru dabb*^in^ *harib*^in^ (harabe kertenkele yuvası) ifadesi gibidir.[2]

[566] Allah Teâlâ onlara kendilerini kurtarmış olması ve düşmanlarını helâk etmesi, Sina dağının yamacında kendisiyle gizlice söyleşmek için Mûsâ *Aleyhisselâm*'la vaatleşmesi, Tevrat'ın levhalara yazılması gibi nimetlerini hatırlatmıştır. Mûsâ *Aleyhisselâm*'a verilen 'gizlice söyleşme' vaadini de bu çerçevede saymasının sebebi, peygamberleri (Mûsâ')nın ve temsilcilerinin bu gizli söyleşide bulunacak olmaları ve bunun din ve şeriatlarını ayakta tutacak faydalarının yine kendilerine dönecek olmasıdır. Yanı sıra, Allah Teâlâ onlara diğer nimet ve rızıklarını da saymıştır.

[567] Nimette taşkınlık etmelerinden maksat, nankörlük ederek eğlence ve istifadeye dalıp şükrünü eda etmekten gafil kalarak Allah'ın sınırlarını aşmaları ve mallarını günah şeyler için harcamaları, fakir fukaranın hakkını vermemeleri, harcarken israf etmeleri, malları ile şımarmaları, küstahlaşmaları ve kibre kapılmalarıdır.

[568] [فَيَحِلَّ (yoksa müstahak olursunuz) ifadesi] *fe-yehulle* (yoksa iner) şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd'un bunu *lâ yehullenne* (sakın inmesin) şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Esre ile من يَحْلِلْ (kime müstahak olursa) ifadesi zorunluluk ifade eder; "Borcun ödenmesi gereklilik kesp etti." manasındaki *halle'd-deyn*^u^ *yahillu* ifadesinden gelmektedir. حتى يَبْلُغَ الهدى مَحِلَّهُ (Hediye kurban yerine varıncaya kadar… [Bakara 2/196]) ifadesi de bunun gibidir. *Men yahlul* (kime müstahak olursa) şeklinde zamme ile okunması durumunda, "inmek" anlamına gelir. Allah'ın gazabından maksat ise cezalandırmalarıdır; bu yüzden *gazap* 'inme' ile nitelenmiştir. هَوَى helâk oldu anlamında olup kök anlamı, (i) dağdan düştü ve helâk oldu şeklindedir. Şair şöyle demiştir:

> Gözetleme kulesinin tepesinden düştü;
> ciğeri ve [kaburgaları] dağılıverdi aşağıda!

Yine Araplar *hevet ümmühû* (Anası düşüp-ölesice!) derler. (ii) Ya da *sekata sukût*^an^ lâ nühûda ba'dehû (Öyle bir düştü ki, bir daha asla kalkamaz.) ifadesindeki gibidir.

82. Şüphesiz 'bağışladıkça bağışlayıcı'yımdır Ben; dönüş yapan, iman edip salih amel işleyen, sonra da doğru yolda giden kimseler için...

---

1 *Va'adnâkum* "Size vaatte bulunduk" / *va'adtukum* "Size vaatte bulundum" ; *vâ'adnâkum* "Sizinle vaatleştik" / *vâ'adtukum* "Sizinle vaatleştim" / ed.

2 *Harib*^in^ kelimesinin normalde hucrun sıfatı olarak merfû ' okunması gerekiyordu. / ed.

[٥٦٥] وقرئ «أنجيتكم» إلى «رزقتكم»، وعلى لفظ الوعد والمواعدة. وقرئ «الأيمنِ»، بالجر على الجوار، نحو حجرُ ضبٍّ خَرِبٍ.

[٥٦٦] ذكرهم النعمة في نجاتهم وهلاك عدوهم، وفيما واعد موسى صلوات الله عليه من المناجاة بجانب الطور، وكتب التوراة في الألواح.وإنما عدّى المواعدة إليهم، لأنها لابستهم واتصلت بهم حيث كانت لنبيهم ونقبائهم، وإليهم رجعت منافعها التي قام بها دينهم وشرعهم، وفيما أفاض عليهم من سائر نعمه وأرزاقه.

[٥٦٧] طغيانهم في النعمة: أن يتعدّوا حدود الله فيها بأن يكفروها ويشغلهم اللهو والتنعم عن القيام بشكرها، وأن ينفقوها في المعاصي، وأن يزووا حقوق الفقراء فيها، وأن يسرفوا في إنفاقها وأن يبطروا فيها ويأشروا ويتكبروا.

[٥٦٨] قرئ «فَيَحُلَّ»، وعن عبد الله «لا يحُلَّنّ». {وَمَنْ يَحْلِلْ} المكسور في معنى الوجوب، من حلَّ الدّين يحل، إذا وجب أداؤه. ومنه قوله تعالى {حتى يَبْلُغَ الهَدْيُ مَحِلَّهُ} [البقرة: ١٩٦] والمضموم في معنى النزول. وغضب الله: عقوباته. ولذلك وصف بالنزول. {هَوَى} هلك. وأصله أن يسقط من جبل فيهلك. قالت:

هَوَى مِنْ رَأْسِ مَرْقَبَةٍ ۞ فَفُتّتَ تَحْتَهَا كَبِدُهْ

ويقولون: هوت أمّه. أو سقط سقوطًا لا نهوض بعده.

٨٢-﴿وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِمَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا ثُمَّ اهْتَدَى﴾

[569] İhtidâ, istikamet bulmak ve zikredilen hidayet -yani tövbe, iman ve salih amel- üzere sebat etmektir ki "Bizim yegâne Rabbimiz Allah'tır' deyip sonra da istikamet üzere yaşayanlar" [Fussilet 41/30] âyetinde de ifade edilmiştir. "Sonralık" ifadesi (ثم), salih amel ile doğru yolda gitmenin, zaman itibariyle farklı olduğu gibi konum itibariyle de farklı olduğunu gösterir. Nitekim *câenî Zeyd*[ün] *sümme 'Amr*[un] (Bana Zeyd geldi, sonra da Amr.) ifadesi böyledir. Yani 'hayır üzere dosdoğru yaşama' mertebesi, 'salt hayır' mertebesinden farklıdır, çünkü ondan daha yüce ve üstün bir konumdadır.

83. "Ey Mûsâ! Seni, kavminden ayrılıp alelacele buraya getiren nedir?"

84. "Onlar benim izimdedirler. Razı olasın diye ben Sana çabucak geldim ya Rabbi!" dedi.

[570] "Seni acele ettiren nedir?" Onlardan ayrılıp alelacele gelmene sebep olan şey nedir? Bu ifade yadırgama şeklinde söylenmiştir. Mûsâ *Aleyhisselâm* kavminden seçtiği kimselerle, belirlenmiş olan vakitte Sina dağına gitmiş; sonra Rabbinin kelâmına özlem duyarak ve kendisine vaat edilen şeyin bir an önce gerçekleşmesini isteyerek, kendi içtihadı ve bunun Allah rızasına daha yakın olduğu zannıyla ileri atılmış, diğerlerinin önüne geçmiştir. Ancak Mûsâ *Aleyhisselâm* hata etmiş, Allah Teâlâ'nın bütün fiillerini ancak bir hikmet gerekçesi ile yaptığını, her zamana dair maslahatı bildiğini düşünememiştir.

[571] "Kavim"den maksat seçilmiş kimselerdir. Bu ifadenin bütün kavim anlamına gelebileceğini ve Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın kavmini vakti gelmeden önce terk etmiş olduğunu söyleyen görüşün hiçbir sahih gerekçesi yoktur. "Onlar benim izimdedirler." ifadesi de bunu geçersiz kılmaktadır. (أَثَرِي (izim) ifadesini) Ebû Amr [v. 154/771] ve Ya'kūb'un [v. 205/821] *isrî* şeklinde kesre okudukları, Îsâ b. Ömer'in [v. 149/766] üsrî şeklinde zamme okuduğu, yine onun (أُولاَءِ kelimesini) *ulâ* şeklinde kasr ile okuduğu nakledilir. *Eser* okuyuşu üsr okuyuşundan daha fasihtir, ama üsr okuyuşu da rivayet edilmiştir. Diğer okuyuşun daha fasih oluşundan maksat, fasih kimselerin dilinde daha çok kullanılıyor olmasıdır. Nitekim kılıcın parlaklığına hem *esrü's-seyf* denilir hem de *üsrü's-seyf* denilir. Kelimenin *el-isr* şeklinde kullanımı ise nadirdir.

[572] **Şayet** "Seni acele ettiren nedir?' ifadesi Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın acele etmiş olmasının sebebine dair bir sorudur, dolayısıyla buna uygun düşecek olan cevap Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın 'Senin rızanı daha fazla talep etmek veya senin kelâmına ve vaadinin gerçekleşmesine duyduğum iştiyak' gibi bir söz söylemesi olacaktı. Oysa onun söylediği 'Onlar benim izimdedirler.' ifadesi, senin de gördüğün üzere, soruya uygun bir cevap değildir?" **dersen şöyle derim:**

[٥٦٩] الاهتداء هو الاستقامة والثبات على الهدى المذكور، وهو التوبة والإيمان والعمل الصالح، ونحوه قوله تعالى {إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا} [فصلت: ٣٠]. وكلمة التراخي دلت على تباين المنزلتين دلالتَها على تباين الوقتين في «جاءني زيد ثم عمرو»، أعني أنّ منزلة الاستقامة على الخير مباينة لمنزلة ٥ الخير نفسه؛ لأنها أعلى منها وأفضل.

٨٣-﴿وَمَا أَعْجَلَكَ عَنْ قَوْمِكَ يَا مُوسَى﴾

٨٤-﴿قَالَ هُمْ أُولَاءِ عَلَى أَثَرِي وَعَجِلْتُ إِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضَى﴾

[٥٧٠] {وَمَا أَعْجَلَكَ} أي شيء عجل بك عنهم؛ على سبيل الإنكار، وكان قد مضى مع النقباء إلى الطور على الموعد المضروب. ثم تقدمهم شوقًا إلى ١٠ كلام ربه وتنجّز ما وعد به، بناء على اجتهاده وظنه أن ذلك أقرب إلى رضا الله تعالى، وزل عنه أنه عز وجل ما وقت أفعاله إلا نظرًا إلى دواعي الحكمة، وعلمًا بالمصالح المتعلقة بكل وقت.

[٥٧١] فالمراد بالقوم: النقباء، وليس لقول من جوّز أن يراد جميع قومه وأن يكون قد فارقهم قبل الميعاد وجهٌ صحيح، يأباه قوله {هُمْ أُولَاءِ عَلَى أَثَرِي}. ١٥ وعن أبي عمرو ويعقوب «إثري» بالكسر، وعن عيسى بن عمر «أُثرى» بالضم. وعنه أيضاً «أولَى» بالقصر. . والأَثر أفصح من الأثر. وأما الأُثر فمسموع، والمراد بالأفصح كثرة جريانه على ألسنة الفصحاء في فِرِنْد السيف مدوَّن في الأصول. يقال: أثْر السيفِ وأُثْره،، وهو بمعنى الإثر غريب.

[٥٧٢] فإن قلت {وَمَا أَعْجَلَكَ} سؤال عن سبب العجلة فكان الذي ٢٠ ينطبق عليه من الجواب أن يقال: طلب زيادة رضاك أو الشوق إلى كلامك وتنجز موعدك. وقوله {هُمْ أُولَاءِ عَلَى أَثَرِى} كما ترى غير منطبق عليه. قلت:

Allah Teâlâ'nın ona yöneltmiş olduğu "Seni acele ettiren nedir?" ifadesi iki şey ihtiva eder: İlki acele etmiş olmanın bizzat kendisinin yadırganması, ikincisi ise yadırganan bu davranışa sebep olan şeyin sorulmasıdır. Bu iki şeyden Mûsâ *Aleyhisselâm* açısından daha önemli olan, Allah Teâlâ'nın yadırgamış olduğu şeyin gerekçesini sunmak, özür beyan etmek idi. Bu yüzden, "Ben sadece çok az, önemsenmeyecek kadar az bir miktar acele ettim, benimle geride kalanlar arasında bir kervanın başı ile sonu arasındaki kadar kısa bir mesafe var." demiş; ardından da "Razı olasın diye ben Sana çabucak geldim ya Rabbi." diyerek sebebi bildirmiştir. Birinin çıkıp, "Mûsâ *Aleyhisselâm* Allah'ın azarlaması karşısında heybet ve korkuya kapılmış ve bu yüzden soruya uygun cevap verememiştir." demesi de mümkündür.

85. "Ama Biz senin ardından kavmini sınadık, Sâmirî onları saptırdı." dedi.

[573] "Sınanan kavim"le, Hârûn *Aleyhisselâm* ile birlikte geride kalanları kastetmiştir. Bunlar altı yüz bin kişi idiler, fakat içlerinden sadece on iki bin kişi buzağıya tapmaktan kendini korumuştu. **Şayet** "Kıssada onların Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın ayrılmasının ardından yirmi gece kaldıkları, geceleri de hesaba katarak bunu kırk olarak saydıkları ve sayıyı tamamladık dedikleri, daha sonra buzağıya tapınma olayının meydana geldiği anlatılır. Peki, bununla Allah Teâlâ'nın 'Biz senin ardından kavmini sınadık.' ifadesi arasında nasıl bir uyum vardır?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ meydana gelmesi beklenen bu fitneyi sanki olup bitmiş bir olay gibi haber vermiştir ki bu tür ifade biçimi Allah Teâlâ'nın âdetidir. Ya da Sâmirî Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın yokluğunu fırsat bilmiş ve o gider gitmez hemen kavmi saptırmaya çalışmış; bu işi düşünmeye, planlamaya başlamıştır. Dolayısıyla sınama, (Allah Teâlâ bu sözü söylediği esnada) başlamış durumdadır.

[574] [وَأَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ (ve Sâmirî onları saptırdı) ifadesi] *ve edallühumü's-Sâmirî* (En sapkınları Sâmirî idi) şeklinde de okunmuştur; zira sapkın hem de saptırıcı idi. *Sâmirî* ismi, İsrail oğullarından Sâmira isimli kabileye mensup kişi demektir. Sâmira kabilesinin bir Yahudi kabilesi olduğu, bazı dini konularda Yahudilerden farklı inançlara sahip olduğu söylenmiştir.[1] Yine, Sâmirî'nin, Bâcermâ [Musul civarında bir köy] halkından olduğu da söylenmiştir. Ayrıca, Mûsâ b. Zafer adlı Kirmanlı bir gavur olduğu, görünüşte Müslüman olmakla beraber aslında münafık olduğu, sığıra tapan bir kavimden olduğu da söylenmiştir.

1 Nitekim Sâmirî'nin, Hazret-i Yusuf'un oğullarından devam eden bir kol olduğu değerlendirilmektedir. / ed.

قد تضمن ما واجهه به رب العزة شيئين؛ أحدهما إنكار العجلة في نفسها. والثاني: السؤال عن سبب المستنكر والحامل عليه، فكان أهمّ الأمرين إلى موسى بسط العذر وتمهيد العلة في نفس ما أنكر عليه، فاعتلّ بأنه لم يوجد مني إلا تقدّم يسير، مثله لا يعتد به في العادة ولا يحتفل به؛ وليس بيني وبين من سبقته ٥ إلا مسافة قريبة يتقدّم بمثلها الوفد رأسهم ومقدمهم. ثم عقبه بجواب السؤال عن السبب فقال {وَعَجِلْتُ إِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضَى}. ولقائل أن يقول: حار لما ورد عليه من التهيب لعتاب الله، فأذهله ذلك عن الجواب المنطبق المرتب على حدود الكلام.

٨٥-﴿قَالَ فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ وَأَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ﴾

١٠ [٥٧٣] أراد بالقوم المفتونين الذي خلفهم مع هارون وكانوا ستمائة ألف، ما نجا من عبادة العجل منهم إلا اثنا عشر ألفًا. فإن قلت: في القصة أنهم أقاموا بعد مفارقته عشرين ليلة، وحسبوها أربعين مع أيامها، وقالوا: قد أكملنا العدة، ثم كان أمر العجل بعد ذلك. فكيف التوفيق بين هذا وبين قوله تعالى لموسى عند مقدمه {فإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ}؟ قلت: قد أخبر الله تعالى عن الفتنة المترقبة بلفظ الموجودة ١٥ الكائنة على عادته، أو افترص السامري غيبته فعزم على إضلالهم غبَّ انطلاقه، وأخذ في تدبير ذلك. فكان بدء الفتنة موجودًا.

[٥٧٤] قرئ «وَأَضَلُّهُمُ السَّامِرِيُّ»، أي هو أشدّهم ضلالاً، لأنه ضال مضل، وهو منسوب إلى قبيلة من بني إسرائيل يقال لها السامرة. وقيل: السامرة قوم من اليهود يخالفونهم في بعض دينهم. وقيل: كان من أهل بَاجَرْما. وقيل: كان علجًا ٢٠ من كرمان، واسمه موسى بن ظفر، وكان منافقًا قد أظهر الإسلام، وكان من قوم يعبدون البقر.

86. Bunun üzerine, Mûsâ kızgın ve üzgün bir şekilde kavmine döndü ve "Ey kavmim! Rabbiniz size güzel bir vaatte bulunmadı mı? Aradan çok mu uzun bir zaman geçti ki, ya da Rabbinizden üzerinize bir gazap inmesini mi istediniz ki bana verdiğiniz sözden caydınız?!" dedi.

87. Dediler ki: "Sana verdiğimiz sözden kendi kendimize caymış değiliz. Fakat o kavmin (yani Mısırlıların) ziynetlerinden yüklenmiştik ya, işte onları (ateş dolu bir çukura) attık; aynı şekilde Sâmirî de attı..."

88. Böylece Sâmirî, onlara, böğürmesi olan bir buzağı heykeli çıkarmıştı ve "İşte sizin tanrınız bu... Mûsâ'nın tanrısı da bu, ama o (bunu) unuttu." demeye başlamışlardı.

[575] *el-Esif* "öfkesi şiddetli olan kişi" demektir. Ani ölümle ilgili olarak, Peygamber (s.a.) "Mümin için rahmettir; kâfir için ise öfkeli bir zatın yakalayışıdır!" buyurmuştur. [Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XLI, 491] "Hüzünlü" anlamına geldiği de söylenmiştir.

[576] **Şayet** "Mûsâ *Aleyhisselâm* kavmine ne zaman dönmüştür?" **dersen şöyle derim:** Kırk günü tamamladıktan, yani Zilkade ayını ve Zilhiccenin on gününü geçirdikten sonra dönmüştür. Allah Teâlâ onlara içerisinde hidayet ve nur bulunan Tevrat'ı vereceğini vaat etmiştir ki bundan daha iyi, daha güzel bir vaat olamaz. Bize anlatıldığına göre Tevrat'ta bin sure varmış, her bir surede de bin ayet bulunuyormuş. Onun yazılı olduğu ciltleri yetmiş deve taşıyormuş.

[577] *el-'Ahd* zaman demektir; kastedilen, onlardan ayrılış süresidir. Bu kelime "senden ayrılalı uzun zaman oldu" mânasında *tāle 'ahdî bike* şeklinde kullanılır. Kavmi, yokluğunda emirlerine uygun olarak yaşayacaklarını, kendilerine bıraktığı inancı muhafaza edeceklerine dair Mûsâ *Aleyhisselâm*'a söz vermişler, ama buzağıya taparak bu sözü bozmuşlardır.

[578] بِمَلْكِنَا ifadesi üç hareke ile de (*melkinâ – milkinâ - mulkinâ*) okunmuştur; anlam şöyledir: Sana verdiğimiz sözden kendi durumumuza hâkim bir vaziyette caymadık, yani eğer biz kendimize kalsaydık, kararı kendimiz verseydik senin sözünden çıkmazdık. Ama Sâmirî ve onun tuzağı tarafından mağlup edildik. Yani Kıptîlerden ödünç aldığımız 'yük'leri yüklenmiştik ya... Ya da أوزارًا ifadesiyle 'günah' anlamını kastetmişler; bunları yüklenmenin günah olduğunu ifade etmişlerdir. Çünkü İsrail oğulları Mısırlılarla birlikte Mısırda darulharpte kendilerine eman verilmiş zimmi statüsünde idiler. Eman verilmiş kimsenin ise darulharp halkının malını almaya hakkı yoktur. Kaldı ki, o dönemde ganimet de helal değildi.

٨٦-﴿فَرَجَعَ مُوسَى إِلَى قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا قَالَ يَا قَوْمِ أَلَمْ يَعِدْكُمْ رَبُّكُمْ وَعْدًا حَسَنًا أَفَطَالَ عَلَيْكُمُ الْعَهْدُ أَمْ أَرَدْتُمْ أَنْ يَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَخْلَفْتُمْ مَوْعِدِي﴾

٨٧-﴿قَالُوا مَا أَخْلَفْنَا مَوْعِدَكَ بِمَلْكِنَا وَلَكِنَّا حُمِّلْنَا أَوْزَارًا مِنْ زِينَةِ الْقَوْمِ فَقَذَفْنَاهَا فَكَذَلِكَ أَلْقَى السَّامِرِيُّ﴾ ٥

٨٨-﴿فَأَخْرَجَ لَهُمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُوَارٌ فَقَالُوا هَذَا إِلَهُكُمْ وَإِلَهُ مُوسَى فَنَسِيَ﴾

[٥٧٥] الأسِف: الشديد الغضب، ومنه قوله عليه السلام في موت الفجأة. «رحمة للمؤمن وأخذة أسف للكافر‘‘. وقيل: الحزين.

[٥٧٦] فإن قلت: متى رجع إلى قومه؟ قلت: بعد ما استوفى الأربعين؛ ذا القعدة وعشر ذي الحجة. وعدهم الله سبحانه أن يعطيهم التوراة التي فيها هدًى ١٠ ونور، ولا وعد أحسن من ذاك وأجمل. حكي لنا أنها كانت ألف سورة كل سورة ألف آية، يحمل أسفارها سبعون جملًا.

[٥٧٧] {الْعَهْدُ} الزمان، يريد مدة مفارقته لهم. يقال: طال عهدي بك، أي طال زماني بسبب مفارقتك. وعدوه أن يقيموا على أمره وما تركهم عليه من الإيمان، فأخلفوا موعده بعبادتهم العجل. ١٥

[٥٧٨] {بِمَلْكِنَا} قرئ بالحركات الثلاث، أي ما أخلفنا موعدك بأن ملكنا أمرنا، أي لو ملكنا أمرنا وخلينا وراءنا لما أخلفناه، ولكنا غلبنا من جهة السامري وكيده. أي حملنا أحمالًا من حليّ القبط التي استعرناها منهم. أو أرادوا بالأوزار أنها آثام وتبعات، لأنهم كانوا معهم في حكم المستأمنين في دار الحرب. وليس للمستأمن أن يأخذ مال الحربي، على أن الغنائم لم تكن تحل حينئذ. ٢٠

[579] "İşte onları attık" Sâmirî'nin bir çukurda yakmış olduğu ve içine ziynetleri atmamızı emrettiği ateşe attık. İfade[1] حُمِّلْنَا (bize yüklenmişti ya…) şeklinde de okunmuştur. "Aynı şekilde Sâmirî de attı." Elindeki ziyneti onlar gibi ateşe attığı izlenimi verdi. Aslında [ziynet değil], Cebrâil *Aleyhisselâm*'ın atı Hayzûm'un bastığı yerden aldığı toprağı atmıştı. Dostu şeytan, kendisine bu toprağın bir ölüye karıştığında onu canlandıracağını fısıldamıştı.

[580] "Böylece onlara çıkardı." Sâmirî o ateş çukurundan, Allah'ın ateşin erittiği ziynetlerden yarattığı, buzağılar gibi "böğürmesi olan bir buzağı çıkardı." **Şayet** "Bu toprağın nasıl ölülerin diriltilmesi gibi bir konuda tesiri olur?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ'nın Rûhulkudüs'te böyle hususi kerametler şeklinde bir tesir yaratması, ona verdiği diğer kerametler gibi mümkün değil midir? Burada Cebrâil *Aleyhisselâm*'ın ayağının toynağı bir toprağa temas etmiştir ki bu toprak cansız bir şeye temas ettiğinde, Allah -eğer dilerse- doğrudan canlı bir varlık yaratır. Dikkat edersen, İsa Mesih de Rûhulkudüs'ün Hazret-i Meryem'in koynuna vâki bir üflemesi ile babasız yaratılmıştı.

[581] **Şayet** "Allah Teâlâ neden ziynet eşyalarından bir buzağı yaratmıştır da bu buzağı İsrail oğulları için bir sınama ve sapma vesilesi olmuştur?" **dersen şöyle derim:** Bu, Allah'ın, iman edenler dünya hayatında ve ahirette sabit söz ile sebat bulsunlar ve zalimler sapsın diye kullarını tâbi tuttuğu ilk sınama değildir.[2] Buzağının yaratılmasına şaşıran kişi, İblis'in yaratılmasına daha çok şaşırmalıdır.[3] Nitekim "Biz senin ardından kavmini sınadık." ifadesi, buzağının imtihan için yaratıldığı anlamına gelir. Yani "Bir buzağı yaratarak ve Sâmirî'nin 'İşte tanrınız bu... Mûsâ'nın tanrısı da bu; ama o unuttu!' diyerek, onları sapkınlığa düşürmesiyle onları imtihan ettik." ["Mûsâ'nın tanrısı da bu; ama **o** unuttu." ifadesi] "Mûsâ tanrısını burada aramayı unuttu da gidip O'nu Tûr'da aramaya koyuldu." ya da "Sâmirî unuttu." yani Sahip olduğu 'görünür' imanını da terk etti." demektir.

89. Görmüyorlar mıydı ki kendilerine ne cevap verebiliyordu ne de zarar veya fayda verme gücüne sahipti?!

90. Aslında, Hârûn(un buzağının tanrı edinilmesinde suçu yoktu; çünkü) daha önce onlara; "Ey kavmim! Siz, bununla sınanıyorsunuz. Sizin Rabbiniz, şüphesiz, Rahman'dır. O halde bana uyun ve emrime itaat edin." demişti.

---

1 Müfessir genel kıraat olan "yüklendik." anlamındaki *hamelnâ* kıraatini esas almaktadır. / ed
2 İbrahim 14/27'ye telmih. / ed.
3 Çünkü İblis, sadece İsrail oğullarını değil, Adem'in bütün oğullarını saptırmakta, sapmalarına yol açmaktadır. / ed.

[٥٧٩] {فَقَذَفْنَاهَا} في نار السامري، التي أوقدها من الحفرة وأمرنا أن نطرح فيها الحلي. وقرئ «حُمِّلْنا». {فَكَذَلِكَ أَلْقَى السَّامِرِيُّ}، أراهم أنه يلقي حليًّا في يده مثل ما ألقوا. وإنما ألقى التربة التي أخذها من موطئ حيزوم فرس جبريل؛ أوحى إليه وليه الشيطان أنها إذا خالطت مواتا صار حيوانًا.

٥ [٥٨٠] {فَأَخْرَجَ لَهُمْ} السامري من الحفرة عجلًا خلقه الله من الحليّ التي سبكتها النار يخور كما تخور العجاجيل. فإن قلت: كيف أثرت تلك التربة في إحياء الموات؟ قلت: أما يصحّ أن يؤثر الله سبحانه روح القدس بهذه الكرامة الخاصة كما آثره بغيرها من الكرامات؟ وهي أن يباشر فرسه بحافره تربة إذا لاقت تلك التربة جمادًا أنشأه الله إن شاء عند مباشرته حيوانًا. ألا ترى كيف أنشأ المسيح من غير أب عند نفخه في

١٠ الدرع.

[٥٨١] فإن قلت: فلم خلق الله العجل من الحليّ حتى صار فتنة لبني إسرائيل وضلالًا؟ قلت: ليس بأوّل محنة محن الله بها عباده ليثبت اللهُ الذين آمنوا بالقول الثَّابِتِ في الحياة الدنيا وفي الآخرة ويُضِلّ اللهُ الظالمين. ومن عجب من خلق العجل فليكن من خلق إبليس أعجب. والمراد بقوله {فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ} هو خلق العجل

١٥ للامتحان، أي امتحناهم بخلق العجل وحملهم السامري على الضلال، وأوقعهم فيه حين قال لهم: {هَذَا إِلَهُكُمْ وَإِلَهُ مُوسَى فَنَسِيَ} أي فنسي موسى أن يطلبه ههنا، وذهب يطلبه عند الطور. أو فنسي السامري، أي ترك ما كان عليه من الإيمان الظاهر.

٨٩-﴿أَفَلا يَرَوْنَ أَلَّا يَرْجِعُ إِلَيْهِمْ قَوْلًا وَلَا يَمْلِكُ لَهُمْ ضَرًّا وَلا نَفْعًا﴾

٩٠-﴿وَلَقَدْ قَالَ لَهُمْ هَارُونُ مِنْ قَبْلُ يَا قَوْمِ إِنَّمَا فُتِنْتُمْ بِهِ وَإِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمَنُ

٢٠ **فَاتَّبِعُونِي وَأَطِيعُوا أَمْرِي﴾**

91. Onlar ise “Mûsâ bize dönene kadar bunun başından ayrılmayacağız!” demişlerdi.

[582] يَرْجِعُ fiilini merfû‘okuyanlar, أَلَّا’daki En’in, Enne’nin hafifletilmişi olduğu, mansūb olarak okuyanlar ise fiilleri nasp eden En olduğu görüşündedirler.

[583] “Daha önce” yani Sâmirî onlara söylediklerini söylemeden önce. Sanki İsrail oğulları buzağının çukurdan çıktığını ilk gördüklerinde onu güzel görmüş ve hoşlanmışlar, ama daha Sâmirî konuşmaya başlamadan önce Hârûn *Aleyhisselâm* derhal söze atılmış ve “Siz, bununla sınanıyorsunuz. Sizin Rabbiniz, şüphesiz, Rahman’dır.” demiştir.

92. (Mûsâ) dedi ki: “Ey Hârûn! Bunların saptıklarını görünce seni ne alıkoydu ki”

93. “Benim yolumu izlemedin?! Yoksa emrime karşı mı geldin?!”

[584] أَلَّا’daki Lâ zaittir [mânaya katkısı yoktur]. Anlam, “Allah yolunda, Allah için öfkelenme ve inkâr ve günahtan şiddetle alıkoyma konusunda bana uymana engel olan şey nedir? İman edenleri yanına alıp inkâr edenlerle savaşsaydın ya! Ben böyle bir şey görecek olsam derhal bu işe koyulurdum, neden sen de benim davranacağım gibi davranmadın, derhal işe koyulmadın?” şeklindedir. Ya da neden gelip bana yetişmedin / bildirmedin?!

94. (Hârûn) “Ey anamın oğlu! Saçımı-sakalımı tutma... Senin, ‘Benim sözümü gözetmedin de İsrail oğullarının arasına ayrılık soktun!’ diyeceğinden korktum.” dedi...

[585] [لِحْيَتِي (sakalım) ifadesi] Lâm’ın fethası ile *lahyetî* şeklinde de okunmuştur ki bu, Hicaz lehçesidir.

[586] Mûsâ *Aleyhisselâm* yaratılışı itibariyle çok sert, her konuda çok katı biri idi. Allah yolunda ve onun dini[ni savunma] konusunda da son derece öfkeliydi. Bu yüzden, kavminin, gördükleri onca muazzam mucizeden sonra Allah’ı bırakıp buzağıya taptıklarını görünce kendisine hâkim olamadı. Öylesine büyük bir dehşete kapıldı ve bu dehşet zihnini öylesine kapladı ki, Allah yolundaki öfkesiyle, hamiyet ve gayretiyle elindeki Tevrat levhalarını fırlattı ve kardeşinin, kavmine kendi yerine halife olarak bıraktığı Hârûn *Aleyhisselâm*’ın üzerine tıpkı bariz bir düşman üzerine yürür gibi şiddetle yürüdü ve –kel olan- Hârûn’u başının ve yüzünün kıllarından yakalayıp kendine doğru çekmeye başladı.

٩١-﴿قالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنا مُوسَى﴾

[٥٨٢] {يَرْجِعُ} من رفعه فعلى أنّ أن مخففة من الثقيلة ومن نصب فعلى أنها الناصبة للأفعال.

[٥٨٣] {مِن قَبْلُ} من قبل أن يقول لهم السامري ما قال، كأنهم أوّل ما وقعت عليه أبصارهم حين طلع من الحفرة افتتنوا به واستحسنوه، فقبل أن ينطق السامري بادرهم هارون عليه السلام بقوله {إِنَّمَا فُتِنتُمْ بِهِ وَإِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمَنُ}.

٩٢-﴿قَالَ يَا هَارُونُ مَا مَنَعَكَ إِذْ رَأَيْتَهُمْ ضَلُّوا﴾

٩٣-﴿أَلَّا تَتَّبِعَنِ أَفَعَصَيْتَ أَمْرِي﴾

[٥٨٤] لا مزيدة. والمعنى ما منعك أن تتبعني في الغضب لله وشدة الزجر عن الكفر والمعاصي، وهلا قاتلت من كفر بمن آمن؟ ومالك لم تباشر الأمر كما كنت أباشره أنا لو كنت شاهداً؟ أو مالك لم تلحقني؟

٩٤-﴿قَالَ يَابْنَ أُمَّ لَا تَأْخُذْ بِلِحْيَتِي وَلَا بِرَأْسِي إِنِّي خَشِيتُ أَنْ تَقُولَ فَرَّقْتَ بَيْنَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَلَمْ تَرْقُبْ قَوْلِي﴾

[٥٨٥] قرئ «بِلَحْيَتِي»، بفتح اللام وهي لغة أهل الحجاز.

[٥٨٦] كان موسى صلوات الله عليه رجلًا حديدًا مجبولًا على الحدّة والخشونة والتصلب في كل شيء، شديد الغضب لله ولدينه، فلم يتمالك حين رأى قومه يعبدون عجلًا من دون الله بعد ما رأوا من الآيات العظام، أن ألقى ألواح التوراة لما غلب ذهنه من الدهشة العظيمة، غضبا لله واستنكافًا وحمية، وعنف بأخيه وخليفته على قومه، فأقبل عليه إقبال العدوّ المكاشف قابضًا على شعر رأسه - وكان أقرع - وعلى شعر وجهه يجرّه إليه.

[587] [Hârûn *Aleyhisselâm*] şunu söylemek istiyordu: Onların bir kısmını yanıma alıp diğerleri ile savaşmış olsaydım, bölünürler ve eriyip giderlerdi. Bu yüzden, senin gelip duruma bizzat müdahale etmeni, re'yinle durumu telafi etmeni bekledim. Giderken bana vasiyet ettiğin 'birliği muhafaza etme' görevini yerine getirememiş olduğum için beni kınayacağından endişe ettim, emrine uymaktan ve bunun gereğini yapmaktan başka seçeneğim yoktu.

95. "Peki, senin amacın ne ey Sâmirî?!" dedi.

96. O da: "Ben onların görmediği bir şey gördüm ve o elçinin izinden bir avuç avuçlayıp bunu (ziynetlerin eritildiği çukura) attım. Nefsim bana bunu hoş gösterdi." dedi.

[588] الخَطْبُ kelimesi, kişi bir şeyi talep ettiğinde kullanılan *hatabe'l-emr^a^* fiilinin mastarıdır. Herhangi bir şey yapan kimseye *mâ hatbuke* denildiği zaman bu "Amacın, aradığın şey nedir?" anlamındadır.

[589] [بَصُرْتُ بِما لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ (Ben onların görmediği bir şey gördüm) ifadesi] kesre ile *basirtu bi-mâ lem tubsirû bi-hî* şeklinde de okunmuştur ki "Ben onların bilmediği bir şeyi bildim, onların anlamadığını anladım." anlamındadır. Hasan-ı Basrî Kāf'ın zammesi ile *kubdat^en^* şeklinde okumuştur; *kubda* tıpkı ğurfe ve *mudğa* gibi, avuçlanan şeyin ismi anlamındadır. *Kabda* ise *kabd*ın ism-i merresidir. [Yani bir avuç anlamındadır.] Avuçlanan şeyin bu kelime ile isimlendirilmesi, tıpkı *darbu'l-emîr* (emîrin bastığı para) ifadesinde olduğu gibi mef'ûlün mastar ile isimlendirilmesi kabilindendir. Bu ifade Sād ile *fe-kabastu kabsat^en^* şeklinde de okunmuştur ki Dāt ile okunduğunda bütün bir el ile avuçlamak, Sād ile okunduğunda ise parmak uçları ile almak anlamına gelir. Aynı farklılık الخضم ve القضم kelimelerinde de söz konusudur; الخضم bütün ağız ile almak, القضم ise sadece dudak ucu ile bir küçük yudum almak demektir.

[590] [مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ ifadesini] İbn Mes'ûd, *min eseri ferasi'r-rasûl* (elçinin atının izinden) şeklinde okumuştur. **Şayet** "Neden Cebrâil ya da Rûhulkudüs değil de elçi kelimesi kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Tūr'a çıkma zamanı gelince Allah Teâlâ Mûsâ *Aleyhisselâm*'ı götürmesi için Cebrâil *Aleyhisselâm*'ı, hayat atı olan Hayzum'a binmiş vaziyette göndermiş, o sırada Sâmirî bunu görmüş ve "Bu işte bir iş var!" diye düşünüp atın ayak bastığı yerden bir avuç almış. Mûsâ *Aleyhisselâm* kendisine [neden böyle yaptığını] sorunca, "Sana Tūr'a gideceğin zaman gönderilen elçinin atının izinden bir avuç aldım" demiştir. Muhtemelen, onun Cebrâil olduğunu anlamamıştı.

[٥٨٧] أي لو قاتلت بعضهم ببعض لتفرقوا وتفانوا، فاستأنيتك أن تكون أنت المتدارك بنفسك، المتلافي برأيك؛ وخشيت عتابك على إطراح ما وصيتني به من ضم النشر وحفظ الدهماء، ولم يكن لي بد من رقبة وصيتك والعمل على موجبها.

٥ ٩٥-﴿قَالَ فَمَا خَطْبُكَ يَا سَامِرِيُّ﴾

٩٦-﴿قَالَ بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ فَنَبَذْتُهَا وَكَذَلِكَ سَوَّلَتْ لِي نَفْسِي﴾

[٥٨٨] الخطب: مصدر خطب الأمر، إذا طلبه، فإذا قيل لمن يفعل شيئاً: ما خطبك؟ فمعناه: ما طلبك له؟

١٠ [٥٨٩] قرئ {بَصِرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصِرُوا بِهِ} بالكسر، والمعنى: علمت ما لم تعلموه، وفطنت ما لم تفطنوا له. قرأ الحسن «قُبْضَةً» بضم القاف وهي اسم المقبوض، كالغرفة والمضغة، وأما القَبضة فالمرة من القبض، وإطلاقها على المقبوض من تسمية المفعول بالمصدر، كضرب الأمير. وقرأ أيضاً «فقبصت قبصة»، بالصاد المهملة. الضاد بجميع الكف، والصاد بأطراف الأصابع. ونحوهما الخضم
١٥ والقضم. الخاء بجميع الفم، والقاف بمقدمه.

[٥٩٠] قرأ ابن مسعود: «من أثر فرس الرسول». فإن قلت: لم سماه الرسولَ دون جبريل وروح القدس؟ قلت: حين حل ميعاد الذهاب إلى الطور أرسل الله إلى موسى جبريل راكب حيزوم فرس الحياة ليذهب به، فأبصره السامريُ فقال: إنّ لهذا شأنًا، فقبض قبضة من تربة موطئه، فلما سأله موسى عن قصته قال: قبضت من أثر
٢٠ فرس المرسل إليك يوم حلول الميعاد. ولعله لم يعرف أنه جبريل.

97. Dedi ki: "Defol git! Artık, hayatın boyunca 'Dokunmak yok!' diyeceksin. Şüphesiz, senin için asla cayılmayacak bir (uhrevî azap) randevu(su) daha var! Şimdi, şu başından ayrılmadığın tanrına bak bakalım onu nasıl cayır cayır yakacağız! Sonra da onu un-ufak edip (tozlarını) nasıl nehre savuracağız!"

[591] Sâmirî bu dünyada daha beteri olmayan bir azap ile cezalandırılmıştır; insanlarla muhatap olmaktan bütünüyle alıkonulmuş, karşılaşma, konuşma, yüz yüze gelme ve insanlar arası ilişkilerde yaşanan herhangi bir şey kendisine haram kılınmıştır. Erkek veya kadın, herhangi birisine tesadüfen temas edecek olsa, temas ettiği kişi de, kendisi de hummaya yakalanırdı. Bu yüzden, insanlar ondan, o da insanlardan kaçar, "Dokunmak yok!" diye bağırırdı. İnsanlar arasında harem bölgeye sığınmış katilden, çöle kaçıp gitmiş yabaniden daha yabani durumuna düşmüştü. Söylendiğine göre bu durum onun kavminden bugüne kadar devam edegelmiştir.

[592] [لَا مِسَاسَ (dokunmak yok) ifadesi] *fecâr* vezninde *lâ mesâs*[e] şeklinde de okunmuştur. *Mesâs* tıpkı ceylanlar hakkında kullanılan *izâ veradeti'l-mâe fe-lâ ʻabâb*[e] *ve in fekadethu fe-lâ ebâb*[e] (Ceylan suya vardığında dokunmak yok, su bulamadığında ise peşine düşmek yok.) sözüne benzer. Dolayısıyla, *mesâs* kelimesi *el-messet*[u], *ʻabâb* kelimesi *el-ʼabbet*[u], *ebâb* kelimesi de *el-ebbet*[u] anlamında özel isim olup, *el-ebbet*[u] talep etme anlamındaki *ebb* kökünden ism-i merredir.

[593] لَنْ تُخْلَفَهُ (Sana asla hulf edilmeyecek) Yani Allah yeryüzündeki bu fesat ve kötülüğüne karşılık sana vaat ettiği şeyden asla caymayacak; dünyada seni bu şekilde cezalandırdıktan sonra ahirette de mutlaka cezanı verecek! Sen dünyada da, ahirette de hüsrana uğramış bulunuyorsun ki apaçık hüsran budur. [لَنْ تُخْلَفَهُ ifadesi] *len tuhlifehû* şeklinde de okunmuştur ki bu *ahleftu'l-mevʻid*[e] (Randevunun kaçmış olduğunu gördüm.) ifadesinden gelir. el-Aʻşâ şöyle demiştir:

> Bekledi… Kendisine bir şeyler verilsin diye; kısa geldi gözüne o uzun gece
> Vakit geçti, ama sözünü tutmadı (sevgilisi) Kuteyle

[594] İbn Mesʻûd'un bu ifadeyi Nun ile *len nuhlifehû* (asla caymayacağımız) şeklinde okuduğu nakledilmiştir ki bu, "Allah'ın asla caymayacağı" anlamında olup sanki لِأَهَبَ لَكِ (Sana bağışlayayım diye [Meryem 19/19]) ifadesinde olduğu gibi Allah Teâlâ'nın sözünün aktarımı şeklinde olur.[1]

1 Rûhulkudüs'ün bâkire Meryem'e "Ben Allah'ın 'Sana bağışlayayım diye' gönderdiği elçisisyim" ifadesinde, zahire göre bahşeden Rûhulkudüs'tür, oysa gerçekte Allah'tır; o, O'nun sözünü aktarmış olmaktadır. Bu okuyuşta da Hazret-i Mûsâ Sâmirî'ye "asla caymayacağımız" derken, Allah'tan aktararak söylemiş olmaktadır. / ed.

٩٧-﴿قَالَ فَاذْهَبْ فَإِنَّ لَكَ فِي الْحَيَاةِ أَنْ تَقُولَ لا مِسَاسَ وَإِنَّ لَكَ مَوْعِدًا لَنْ تُخْلَفَهُ وَانْظُرْ إِلَى إِلَهِكَ الَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا لَنُحَرِّقَنَّهُ ثُمَّ لَنَنْسِفَنَّهُ فِي الْيَمِّ نَسْفًا﴾

[٥٩١] عوقب في الدنيا بعقوبة لا شيء أطم منها وأوحش. وذلك أنه منع من مخالطة الناس منعًا كليًّا، وحرم عليهم ملاقاته ومكالمته ومبايعته ومواجهته، وكل ما يعايش به الناس بعضهم بعضًا. وإذا اتفق أن يماس أحدًا رجلًا أو امرأة، حم الماس والممسوس، فتحامى الناس وتحاموه، وكان يصيح: لَا مساسَ! وعاد في الناس أوحش من القاتل اللاجئ إلى الحرم، ومن الوحشي النافر في البرية. ويقال: إن قومه باق فيهم ذلك إلى اليوم.

[٥٩٢] وقرئ «لَا مَسَاسِ»، بوزن فجار. ونحوه قولهم في الظباء: "إذا وردتِ الماء فلا عباب، وإن فقدته فلا أباب." وهي أعلام للمسة والعبة والأبة، وهي المرة من الأب، وهو الطلب.

[٥٩٣] {لَنْ تُخْلَفَهُ} أي لن يخلفك الله موعده الذي وعدك على الشرك والفساد في الأرض، ينجزه لك في الآخرة بعد ما عاقبك بذلك في الدنيا، فأنت ممن خسر الدنيا والآخرة، ذلك هو الخسران المبين. وقرئ «لن تخلفه» وهذا من أخلفت الموعد إذا وجدته خلفًا قال الأعشى:

أَثْوَى وقصَّرَ لَيْلَهُ لِيُزَوَّدَا ❁ فَمَضى وَأَخْلَفَ مِنْ قُتَيلَةَ مَوْعِدَا

[٥٩٤] وعن ابن مسعود «نخلفه» بالنون، أي لن يخلفه الله، كأنه حكى قوله عز وجل، كما مر في {لِأَهَبَ لَكِ} [مريم: ١٩].

[595] ظَلْتَ (ayrılmadığın) ifadesi *zılte* şeklinde de okunmuştur; aslı *zaleltedir*. Ama ilk Lâm'ı hazfedip harekesini Zā'ya nakletmişlerdir; nakletmeden okuyanlar da vardır.

[596] [لَنُحَرِّقَنَّهُ ifadesi] *le-tuharrikannehû* ve *le-nahrukannehû* şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd kıraatinde *le-nezbehannehû* (onu keseceğiz) şeklindedir. *le-nuharrikannehû* ve *le-tuharrikannehû* okuyuşlarında kelime *ihrâk* kökünden gelir. Ebû Ali el-Fârisî [v. 377/987] ise لَنُحَرِّقَنَّهُ okuyuşuyla ilgili olarak, *harraka*nın "Törpü/eğe ile törpüledi." anlamındaki *haraka* kelimesinden mübalağa formunda türetilmiş olmasının mümkün olduğunu [yani 'onu un ufak edeceğiz' anlamında olduğunu] ifade etmiştir. Nitekim üçüncü okuyuş, yani Hazret-i Ali'nin (*le-nahrukannehû*) okuyuşu, tam da buna uygundur.[1]

[597] لَنَنْسِفَنَّهُ (un ufak edip savuracağız) ifadesi Sin'in kesresiyle ve zammesiyle okunmuştur. Bu, Sâmirî'ye verilen üçüncü ceza olup böylece, kendisi fitneye düşüp insanları da fitneye düşürdüğü şey ortadan kaldırılmakta, çabası boşa çıkarılmakta, tuzağı yerle bir edilmektedir: "Onlar tuzak kurmuşlardı... Allah da tuzak kur(arak hilelerini boşa çıkardı ve onları cezalandır)dı. Allah, tuzak kur(up cezalandıranları)n en iyisidir." [Âl-i 'İmrân 3/54]

98. "Sizin yegâne tanrınız Allah'tır; O'ndan başka tanrı yoktur; O, her şeyi ilmiyle kuşatmıştır."

[598] Talha b. Musarrıf [v. 112/730] bu âyeti *Allāhu'llezî lâ ilâhe illâ huve'r-rahmânu Rabbü'l-'arş*[2] şeklinde okumuştur. وَسِعَ ifadesi Mücâhid [v. 103/721] ve Katâde'den [v. 117/735] وَسَّعَ şeklinde nakledilmiş olup, şöyle izah edilebilir: Bu fiil tek mef'ûl almıştır; o da كلَّ شيء (her şeyi) ifadesidir; عِلْمًا (ilmiyle) kelimesi ise temyiz olarak mansûb ise de anlam olarak fâ'ildir (yani "O'nun ilmi her şeyi kuşatmıştır." anlamındadır. İ'rab itibariyle) bu durum ağır olduğu için, fiil iki mef'ûl alır hale getirilmiş ve gerek كلَّ شيء gerekse عِلْمًا kelimeleri mef'ûl olarak mansûb olmuşlardır. Çünkü temyiz, anlam itibariyle fâ'ildir. Sözgelimi *hāfe Zeydün 'Amran* (Amr Zeyd'den korktu) ifadesini *havveftu Zeyden 'Amran* (Zeyd'i Amr ile korkuttum.) şeklinde ifade edebilir ve böylece (anlam itibariyle) fâ'il olan unsuru mef'ûl konumuna nakledebilirsin.

1 Değerli madenlerin izâbe edilip buzağı şekli verilmesiyle meydana getirilen –ve muhtemelen rüzgâra mâruz bırakıldığından içinden böğürtüye benzer bir ses işitilen ya da Mısır sihirleri sayesinde canlıymış izlenimi bırakan- bu heykel, cansızdır. Dolayısıyla, İbn Mes'ûd'un okuduğu gibi "madeni bir heykelin boğazlanması" ancak mecazen söz konusu olabilir. Yine, madenî bir heykelin cayır cayır yakılarak küllerinin savrulmuş olması da sıkıntılıdır, çünkü böyle bir cisim küle dönüşmez, erir. Müfessirin, Hazret-i Ali'ye nispet ettiği üçüncü kıraate göre ise heykel yakılmamakta, törpülenerek toz haline getirilmektedir. Bu tozların ise "nehre savrulabileceği" aşikârdır; ثُمَّ لَنَنْسِفَنَّهُ فِي الْيَمِّ نَسْفًا ifadesinin anlamı ancak böyle tahakkuk eder. İşbu sebeple, Ebû Ali "cayır cayır yakma" anlamını bu kıraatteki anlama hamletmektedir. / ed.

2 Allah odur ki kendisinden başka tanrı yoktur, Rahmetin mutlaka sahibidir, mutlak hükümranlık tahtının sahibidir. / ed.

[٥٩٥] {ظَلْتَ} وظِلْت، والأصل ظلَلْت، فحذفوا اللام الأولى ونقلوا حركتها إلى الظاء، ومنهم من لم ينقل.

[٥٩٦] {لَنُحَرِّقَنَّهُ}، و«لتُحَرقنَّه»، و«لَنَحْرُقنه». وفي حرف ابن مسعود «لنذبحنه». ولَنُحَرِّقَنَّهُ ولتُحَرقنَّه، القراءتان من الإحراق. وذكر أبو علي الفارسي في لنحَرِّقنَّه أنه يجوز أن يكون حرّق مبالغة في حرَق، إذا برد بالمبرد، وعليه القراءة الثالثة، وهي قراءة علي بن أبي طالب رضي الله عنه.

[٥٩٧] {لَنَنسفَنَّهُ}، بكسر السين وضمها. وهذه عقوبة ثالثة، وهي إبطال ما افتتن به وفتن، وإهدار سعيه، وهدم مكره؛ {وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللّٰهُ واللّٰهُ خَيْرُ الماكرينَ} [آل عمران: ٥٤].

٩٨-﴿إِنَّمَا إِلَٰهُكُمُ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ وَسِعَ كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا﴾

[٥٩٨] قرأ طلحة: «الله الذي لا إله إلا هو الرحمن رب العرش». {وَسِعَ كُلَّ شَيْء عِلْمًا} وعن مجاهد وقتادة: وَسَّعَ، ووجهه أن وسّع متعدّ إلى مفعول واحد، وهو {كل شيء}، وأمّا {عِلْمًا} فانتصابه على التمييز. وهو في المعنى فاعل، فلما ثقل نقل إلى التعدية إلى مفعولين، فنصبهما معًا على المفعولية، لأنّ المميز فاعل في المعنى، كما تقول في ''خاف زيد عمرًا'' خوَّفت زيدًا عمرًا، فترد بالنقل ما كان فاعلًا مفعولًا.

99. Resûlüm! Böylece, geçmişe ait haberlerin bir kısmını sana anlatmış oluyoruz. Şüphesiz, sana da katımızdan bir mesaj (Kur'ân) verdik.

100. Her kim ondan yüz çevirirse, Kıyamet günü muazzam bir yük taşıyacaktır!

101. Temelli taşıy(arak altında ezil)ecekleri bir yük... Kendileri için ne kötü bir yük olacak bu, Kıyamet gününde!

[599] كَذٰلِكَ (Böylece) ifadesindeki Kâf nasp mahallindedir. Bu ifade Allah Teâlâ'dan Peygamber (s.a.)'e yönelik bir vaattir, yani şöyle denilmektedir: Elindeki delilleri çoğaltmak, mucizeleri artırmak ve dinleyenlerin ibret almasını, basiret sahiplerinin dindeki basiretlerinin daha da artmasını, inat edip kibirlenenlere karşı ise kanıtın iyice pekişmesini sağlamak için, tıpkı bu anlatım gibi yani Mûsâ ve Firavun'un kıssasını sana anlattığımız gibi diğer ümmetlerin haberlerini, kıssa ve hâllerini de anlatıyoruz. Ve sana katımızdan verdiğimiz bu *zikir* yani Kur'ân, üzerinde tefekkür edip ibret almayı hak eden bütün kıssaları ihtiva eden bir kitap olarak gerçekten muazzam bir öğüttür, *kerîm* bir Kur'ân'dır. Kendisine yönelen kimse için kurtuluş ve saadet kaynağıdır, ondan yüz çeviren kimse ise helâk olur, bedbaht duruma düşer.

[600] "Yük" ile ağır ve şiddetli günah kastedilmiştir. Günahın yük olarak isimlendirilmesinin sebebi, cezalandırılacak kişiye verdiği tahammül zorluğu itibariyle, beli büken, taşıyıcısını perişan eden ağır yüke benzetilmiş olmasıdır. Ya da bu ifade günahın cezası anlamındadır. يَحْمِلُ (taşır) ifadesi *yuhammelü* (kendisine yüklenir) şeklinde de okunmuştur.

[601] خالِدِينَ kelimesi anlam esas alınarak çoğul kullanılmıştır. Çünkü مَنْ (her kim) ifadesi mutlak olup tek bir yüz çeviren kimseden başkasını da içerir. أَعْرَضَ (yüz çevirdi) fiilinin ve devamındaki ifadelerin tekil kullanılmasının sebebi ise lafza hamledilmiş olmalarıdır. Bunun bir benzeri de وَمَن يَعْصِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا (Kim Allah ve Resûlüne karşı gelirse, şüphesiz onun için Cehennem ateşi vardır. Ebediyen içinde kalmak üzere. [Cin 72/23]) ifadesidir. فيه (onda) ifadesi, "o yükte" ya da "onu taşımada" anlamına gelir. وَسَاءَ (ne kötü) fiili *bi'se* ile aynı hükümdedir. Bu fiildeki zamir müphem olmalıdır, bu müphem zamiri حِمْلًا (yük olarak) ifadesi izah eder. Kınamaya konu olan şey hazfedilmiştir, çünkü daha önce geçen *vizr* (yük/günah) kelimesi buna delâlet eder; cümlenin takdiri *sâe himl*[en] *vizruhum* (Onların yükleri ne kötü bir yüktür.) şeklindedir. Benzer şekilde نِعْمَ العَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ (Ne güzel kuldu o!.. Daima Allah'a yönelirdi. [Sâd 30/38, 44]) âyetinde de övgüye konu olan Eyyûb ismi hazfedilmiştir. Yine وَسَاءَتْ مَصِيرًا (Ne kötü varacak yerdir. [Nisâ 4/97, 115]) âyetinde de yergiye konu olan "cehennem" ifadesi hazfedilmiştir.

٩٩-﴿كَذَلِكَ نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ مَا قَدْ سَبَقَ وَقَدْ آتَيْنَاكَ مِنْ لَدُنَّا ذِكْرًا﴾

١٠٠-﴿مَنْ أَعْرَضَ عَنْهُ فَإِنَّهُ يَحْمِلُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وِزْرًا﴾

١٠١-﴿خَالِدِينَ فِيهِ وَسَاءَ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حِمْلًا﴾

[٥٩٩] الكاف في {كَذَلِكَ} منصوب المحل، وهذا موعد من الله عزّ وجل لرسوله ﷺ، أي مثل ذلك الاقتصاص ونحو ما اقتصصنا عليك قصة موسى وفرعون، نقصّ عليك من سائر أخبار الأمم وقصصهم وأحوالهم، تكثيرًا لبيناتك، وزيادة في معجزاتك، وليعتبر السامع ويزداد المستبصر في دينه بصيرة، وتتأكد الحجة على من عاند وكابر، وأن هذا الذكر الذي آتيناك، يعني القرآن مشتملًا على هذه الأقاصيص والأخبار الحقيقة بالتفكر والاعتبار، لذكر عظيم وقرآن كريم، فيه النجاة والسعادة لمن أقبل عليه، ومن أعرض عنه فقد هلك وشقي.

[٦٠٠] يريد بالوزر العقوبة الثقيلة الباهظة، سماها وزرًا تشبيهًا في ثقلها على المعاقَب وصعوبة احتمالها بالحمل الذي يفدح الحامل، وينقض ظهره، ويلقي عليه بهره، أو لأنها جزاء الوزر، وهو الإثم. وقرئ «يحمَّل».

[٦٠١] جمع {خَالِدِينَ} على المعنى، لأنّ مَنْ مطلق متناول لغير معرض واحد. وتوحيد الضمير في {أعرض} وما بعده للحمل على اللفظ. ونحوه قوله تعالى {وَمَن يَعْصِ اللهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا} [الجن: ٢٣]. {فِيهِ} أي في ذلك الوزر، أو في احتماله. {وَسَاءَ} في حكم بئس، والضمير الذي فيه يجب أن يكون مبهمًا يفسره {حِمْلًا}، والمخصوص بالذم محذوف لدلالة الوزر السابق عليه، تقديره: ساء حملًا وزرهم؛ كما حذف في قوله تعالى {نِعْمَ العَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ} [ص: ٣٠، ٤٤] أيوب هو المخصوص بالمدح. ومنه قوله تعالى {وَسَاءَتْ مَصِيرًا} [النساء ٩٧، ١١٥] أي وساءت مصيرًا جهنمُ.

[602] **Şayet** “لهم (onlar için) ifadesinde yer alan Lâm nedir, neye taalluk eder?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade tıpkı هيتَ لَكَ (Haydi gel! [Yusuf 12/23]) ifadesinde olduğu gibi beyan içindir. “Peki, سَاءَ fiilinde *vizr* (yük) ifadesine işaret eden zamirin bulunmasını neden yadırgadın?” **dersen şöyle derim:** Bu fiil *bi'se* ile aynı hükümde olduğu halde, müphem olmayan herhangi bir ifadeye işaret eden bir zamir içermesi doğru olmaz. “O zaman bu *sâe, bi'se* ile aynı hükümde olan *sâe* değil de سِيئَتْ وُجُوهُ الذين كَفَرُوا (Nankörce inkâr edenlerin yüzleri buruşur. [Mülk 67/27]) âyetinde olduğu gibi, kederlendi, hüzünlendi anlamındaki *sâe* fiili olsun [bu durumda ne dersin]?” **dersen şöyle derim:** Allah kelâmının senin söylediğin bu mânaya gelmesine engel olarak şu husus yeterlidir: O zaman, “Kıyamet günü yük, onları, taşıdıkları bir yük olarak hüzünlendirdi.” şeklinde tekellüflü bir ifade ortaya çıkar. Üstelik, bu durumda لهم zamirindeki Lâm ve حِمْلًا şeklindeki mansūb ifade işlevini yitirmiş olur.

102. Sūr’a üflendiği gün, işte o gün; mücrimleri, gözleri dehşetten gövermiş vaziyette bir araya getiririz.

103. Aralarında gizlice konuşarak “Siz (dünyada) olsa olsa on gün kalmışsınızdır!” derler.

104. Onların neler söylediğini Biz daha iyi biliriz... En makul olanları bile “Sadece bir gün kalmışsınızdır.” der.

[603] يُنْفَخُ (üflenir) ifadesini Nun ile *nenfuhu* (üfleriz) şeklinde okuyanlara göre üfleme fiili, emri verene atfedilmiş olur ya da (Sūr’a üfleyen) İsrafil *Aleyhisselâm*’ın da dâhil olduğu *mukarreb* melekler, O’na çok yakın bir konumda oldukları ve O’nun nezdinde çok saygın oldukları için, onların üstlendikleri bir fiilin Allah’a isnat edilmesi sahih olmaktadır. Ayrıca bu ifade meçhul fiil olarak *yunfehu* (üflenir) şeklinde ve *yenfuhu* (üfler) şeklinde de okunmuştur. Aynı şekilde نَحْشُرُ (haşrederiz) ifadesi de gaip zamir olarak, fethalı ye harfi ile *yehşuru* (haşreder) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda zamir ya Allah Teâlâ’ya ya da İsrafil *Aleyhisselâm*’a gider. İfade *yuhşeru'l-mücrimûne* (günahkârlar haşredilir) şeklinde sadece Hasan-ı Basrî tarafından okunmuştur. *es-Sūr* kelimesi Vav’ın fethası ile, *sūret*in çoğulu olarak, *suver* şeklinde de okunmuştur. *Sūr*un anlamı konusunda iki görüş vardır. İlkine göre *suret*ler anlamındadır ki bu okuyuş buna delâlet eder. İkincisine göre boynuz anlamındadır.

[٦٠٢] فإن قلت: اللام في {لهم} ما هي، وبم تتعلق؟ قلت: هي للبيان، كما في {هَيْتَ لَكَ} [يوسف: ٢٣]. فإن قلت: ما أنكرت أن يكون في ساء ضمير الوزر؟ قلت: لا يصح أن يكون في ساء، وحكمه حكم بئس، ضمير شيء بعينه غير مبهم. فإن قلت: فلا يكن ساء الذي حكمه حكم بئس، وليكن ساء الذي منه قوله تعالى {سِيئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا} [الملك: ٢٧] بمعنى أهم وأحزن؟ قلت: كفاك صادًّا عنه أن يؤول كلام الله إلى قولك: وأحزن الوزر لهم يوم القيامة حملًا، وذلك بعد أن تخرج عن عهدة هذا اللام وعهدة هذا المنصوب.

١٠٢-﴿يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا﴾

١٠٣-﴿يَتَخَافَتُونَ بَيْنَهُمْ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلا عَشْرًا﴾

١٠٤-﴿نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَقُولُونَ إِذْ يَقُولُ أَمْثَلُهُمْ طَرِيقَةً إِنْ لَبِثْتُمْ إِلا يَوْمًا﴾

[٦٠٣] أسند النفخ إلى الآمر به فيمن قرأ «ننفخ»، بالنون، أو لأن الملائكة المقرّبين، وإسرافيل منهم، بالمنزلة التي هم بها من رب العزة، فصح لكرامتهم عليه وقربهم منه أن يسند ما يتولونه إلى ذاته تعالى. وقرئ «ينفخ»، بلفظ ما لم يسم فاعله؛ و«ينفخ»، و«يحشر»، بالياء المفتوحة على الغيبة والضمير لله عز وجل، أو لإسرافيل عليه السلام. وأما «يُحشَر المجرمون» فلم يقرأ به إلا الحسن. وقرئ: «في الصُّوَر» بفتح الواو جمع صورة. وفي الصور قولان؛ أحدهما أنه بمعنى الصور، وهذه القراءة تدل عليه. والثاني: أنه القرن.

[604] Söylendiğine göre الزرق (gökgözlülük) hakkında iki görüş vardır. İlkine göre bu, Arapların en nefret ettikleri gözrengidir. Çünkü Arapların düşmanı olan Rumlar (genelde) mavi gözlüdürler. Bu yüzden Araplar düşmanı nitelerken "Siyah böğürlü, kızıl bıyıklı, gökgözlü" demişlerdir. İkinci görüşe göre burada kastedilen körlüktür, çünkü gözünün ışığı sönen, körelen kimsenin göz bebeği göverir.

[605] Gizlice konuşmalarının sebebi içlerini dolduran korku ve dehşettir. Dünyada kaldıkları süreyi kısa bulmalarının sebebi ise ya orada gördükleri zorlukların, kendilerine dünyada geçirdikleri nimet ve huzur dolu günleri hatırlatması, o günlerin ne kadar kısa ve çabuk geçtiğini düşünüp hayıflanmalarıdır. Çünkü huzur ve sevinç dolu günler insana kısa gelir. Ya da o huzur dolu günler geçip gitmiş olduğu için böyle düşünmüşlerdir. Çünkü geçip gitmiş olan şey, zamanında uzun sürmüş olsa da sona ermiş olduğu için kısadır. Nitekim [Abbâsi halifelerinden] Abdullah b. el-Mu'tezz'in [v. 296/908] (kendisi hakkında yazılan) "Allah *bâkî*liğini uzatsın!" ifadesinin altına, "Sonunun gelecek olması kısa sayılmak için yeter." diye imza atması da buna örnektir. Bir diğer ihtimal de onların bu sözü ahiret hayatının uzun ve ebedî olduğunu gördüklerinde, dünya hayatının ona kıyasla çok kısa olduğunu, dünya ehlinin dünyada kaldıkları sürenin ahirette kalınan süreye kıyasla çok çok az olduğunu ifade etmek üzere söylemiş olmalarıdır. Nitekim Allah Teâlâ da bu kimseler arasında dünya hayatının süresini en kısa olarak ifade eden kişinin sözlerini hatırlatmış ve şöyle buyurmuştur; "En makul olanları bile 'Sadece bir gün kalmışsınızdır.' der." Bunun bir benzeri de "Siz yeryüzünde yıl sayısı olarak ne kadar kaldınız?' buyurur. 'Bir gün veya daha az bir süre kaldık. Sayabilenlere sor.' derler." [Mü'minûn 23/112-113] âyetleridir. Kastedilen şeyin, kabirlerde kalma süreleri olduğu da söylenmiştir. Nitekim şu âyetler bu mânayı teyit eder: "Kıyamet gelip çattığı gün, mücrimler '(Ölümlerinden o ana kadar) bir saatten fazla kalmadıklarına' yemin ederler. Bunlar, dünyada da böyle ters-yüz ediliyorlardı işte!.." [Rum 30/55]. "Kendilerine ilim ve iman verilenler ise şöyle derler: Gerçek şu ki siz, Allah'ın kitabında bildirilen yeniden diriliş gününe kadar kaldınız." [Rum 30/56]

105. Sana dağları soruyorlar. De ki: Benim Rabbim (o gün) onları öyle bir savuruş savuracak ki!

106. Arz'ı dümdüz, kuru bir toprağa dönüştürecek;

107. ne bir girinti göreceksin orada ne de bir çıkıntı...

[٦٠٤] قيل: في الزرق قولان؛ أحدهما أن الزرقة أبغض شيء من ألوان العيون إلى العرب، لأنّ الروم أعداؤهم وهم زرق العيون، ولذلك قالوا في صفة العدوّ: أسود الكبد، أصهب السبال، أزرق العين. والثاني: أنّ المراد العمى؛ لأنّ حدقة من يذهب نور بصره تزراقّ.

٥ [٦٠٥] تخافتهم لما يملأ صدورهم من الرعب والهول، يستقصرون مدّة لبثهم في الدنيا، إما لما يعاينون من الشدائد التي تذكرهم أيام النعمة والسرور فيتأسفون عليها ويصفونها بالقصر، لأنّ أيام السرور قصار؛ وإما لأنها ذهبت عنهم وتقضت، والذاهب وإن طالت مدّته قصير بالانتهاء. ومنه توقيع عبد الله بن المعتز تحت «أطال الله بقاءك» «كفى بالانتهاء قصرًا»؛ وإما لاستطالتهم

١٠ الآخرة وأنها أبد سرمد يستقصر إليها عمر الدنيا، ويتقال لبث أهلها فيها بالقياس إلى لبثهم في الآخرة. وقد استرجح الله قول من يكون أشدّ تقاولًا منهم في قوله تعالى {إِذْ يَقُولُ أَمْثَلُهُمْ طَرِيقَةً إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا يَوْمًا} ونحوه قوله تعالى {قال كَمْ لَبِثْتُمْ فِي الْأَرْضِ عَدَدَ سِنِينَ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ فَاسْأَلِ الْعَادِّينَ} [المؤمنون: ١١٢ - ١١٣]. وقيل: المراد لبثهم في القبور. ويعضده قوله

١٥ عز وجل {وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ كَذَلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ} [الروم: ٥٥]، {وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِي كِتَابِ اللهِ إِلَى يَوْمِ الْبَعْثِ} [الروم: ٥٦].

١٠٥-﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا﴾

١٠٦-﴿فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا﴾

٢٠ ١٠٧-﴿لا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا﴾

[606] يَنْسِفُها (onları savuracak), yani onları kum haline getirecek, sonra da üzerlerine rüzgâr estirecek ve tıpkı [buğday vs.] yiyeceklerin öğütüldüğü gibi onları öğütecek, parçalar haline getirecektir. "Onu dümdüz edecek" yani Arz'ın merkezini, yerleşim yerini düzleyecek. Ya da "onu" zamiri doğrudan Arz'a işaret edebilir. Daha önce *Arz* ifadesi geçmemiş olsa bile bu mümkündür. Nitekim "Onun (Arzın) üzerinde hiçbir canlı bırakmazdı." [Fâtır 35/45] âyetinde de böyle kullanılmıştır.

[607] **Şayet** "[Dilbilimciler] *'ivec* ve *'avec* kelimeleri arasında fark olduğunu, kesreli olanın (*'ivec*) soyut şeylerdeki eğrilikler için, fethalı olanın (*'avec*) ise somut şeylerdeki yamukluklar için kullanıldığını söylemişlerdir; Arz da somut bir şeydir. O halde, Arz'daki eğrilikten söz edilirken *'ivec*in kullanılması nasıl doğru olabilir?" **dersen şöyle derim:** Bu lafzın seçilmiş olmasının, yeryüzünün dümdüz, engebesiz olarak nitelenmesi noktasında son derece güzel ve etkileyici bir rolü bulunmakta, onda en ufak bir eğrilik dahi bulunmadığını ifade etmektedir. Şöyle ki herhangi bir arazi parçasını dümdüz edecek, senin ve en gözü keskin çiftçinin gözüyle bile hiçbir eğrilik görülmeyecek kadar düzleyecek olsan ve gözü keskin çiftçilerle birlikte hepiniz o arazide en ufak bir eğrilik olmadığı konusunda ittifak etmiş olsanız, daha sonra da bu konuda bir mühendisin görüşüne başvursanız ve ondan o arazinin düzlüğünü geometrik ölçümler yaparak tespit etmesini isteseniz, muhakkak orada birçok yerde gözle görülemeyen, ancak geometrik ölçümlerle, mühendislik hesaplamalarıyla tespit edilebilen eğrilikler bulacaktır. İşte, Allah Teâlâ duyu organları ile idrak edilemeyecek kadar ince ve küçük olan, ancak ölçüm yapabilen bir mühendisin fark edebileceği bu eğriliklerin bile yeryüzünde olmayacağını ifade etmektedir. Mevcut olmayacağı ifade edilen bu eğrilik duyularla değil de ancak ölçümlerle tespit edilebilen bir eğrilik olduğu için de somut değil, soyut şeyler kategorisinde değerlendirilmiş ve kesre ile olan *'ivec* (eğrilik) kelimesi ile ifade edilmiştir.

[608] الأَمْتُ ise hafif çıkıntı demektir. Nitekim *medde hablehû hatta mâ fihi emt*[ün] (İpi hiçbir çıkıntı kalmayacak şekilde gerdi.) denilir.

108. O gün hiçbir tarafa sapmadan davetçiye uyarlar. Rahman'ın heybetinden sesler kısılmıştır; uğultudan başka bir şey işitmezsin.

109. O gün şefaat kâr etmez... Rahman'ın izin verdiği ve sözünden razı olduğu kimseler müstesna...

[٦٠٦] {يَنسِفُهَا} يجعلها كالرمل، ثم يرسل عليها الرياح فتفرّقها كما يذرّى الطعام. {فَيَذَرُهَا} أي فيذر مقارّها ومراكزها، أو يجعل الضمير للأرض وإن لم يجر لها ذكر، كقوله تعالى {مَا تَرَكَ عَلَى ظَهْرِهَا مِن دَابَّةٍ} [فاطر: ٤٥].

[٦٠٧] فإن قلت: قد فرّقوا بين العوج والعوج، فقالوا: العوج بالكسر في المعاني، والعوج بالفتح في الأعيان، والأرض عين، فكيف صح فيها المكسور العين؟ قلت: اختيار هذا اللفظ له موقع حسن بديع في وصف الأرض بالاستواء والملاسة، ونفي الاعوجاج عنها على أبلغ ما يكون. وذلك أنك لو عمدت إلى قطعة أرض فسوّيتها وبالغت في التسوية على عينك وعيون البصراء من الفلاحة، واتفقتم على أنه لم يبق فيها اعوجاج قط، ثم استطلعت رأي المهندس فيها وأمرته أن يعرض استواءها على المقاييس الهندسية، لعثر فيها على عوج في غير موضع، لا يدرك ذلك بحاسة البصر ولكن بالقياس الهندسي، فنفى الله عزّ وعلا ذلك العوج الذي دقّ ولطف عن الإدراك، اللهمَّ إلا بالقياس الذي يعرفه صاحب التقدير والهندسة، وذلك الاعوجاج لما لم يدرك إلا بالقياس دون الإحساس لحق بالمعاني، فقيل فيه عوج، بالكسر.

[٦٠٨] الأمت النتوّ اليسير، يقال: مدّ حبله حتى ما فيه أمت.

١٠٨-﴿يَوْمَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدَّاعِيَ لا عِوَجَ لَهُ وَخَشَعَتِ الأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ فَلا تَسْمَعُ إِلا هَمْسًا﴾

١٠٩-﴿يَوْمَئِذٍ لا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا﴾

[609] يَوْمَئِذٍ (o gün) ifadesinde *yevm*, dağların savrulacağı zamana izafe edilmiştir, yani "savrulmanın olacağı gün" anlamındadır. İfadenin kıyamet gününden bedel olup (önceki) bedelin ardından bir başka bedel olması da mümkündür. Davetçiden maksat, mahşere çağırandır. Bunun İsrafil olduğunu, Beyt-i Makdis'teki kayanın[1] üzerine çıkıp insanları çağıracağını ve insanların da her taraftan doğruca, hiç sapmadan ona doğru yöneleceklerini söylemişlerdir. "Sapmadan" yani çağrılanların hiçbiri ondan başka tarafa yönelmez, aksine hiç sapma, şaşma olmadan hepsi onun sesine doğru dümdüz yönelirler. Korkunun şiddetinden dolayı sesler kısılmış, azalmıştır; "uğultudan başka bir şey işitmezsin." *Hems* gizli ses / fısıltı demektir; *hurûf-i mehmûse*[2] de buradan gelir. Bu ifadenin "Devenin yürürken çıkardığı ayak sesleri" anlamındaki *hemsü'l-ibil* ifadesinden gelmekte olup "Ancak onların mahşere doğru yürürken ayak seslerini duyarsın." anlamında olduğu da söylenmiştir. مَنْ (kimse) ifadesi merfû' da olabilir, mansūb da olabilir. Merfû' olma ihtimali, şefâ'atten bedel olmasıyla olur; bu durumda bir muzāf takdir edilir ve cümle *lâ tenfe'u'ş-şefâ'atü illâ şefâ'atü men ezine le-hu'r-Rahmânᵘ* (Rahman'ın izin verdiği kişinin şefaati dışında şefaat kâr etmez.) şeklinde olur. Mansūb olma ihtimali ise mef'ûl olmasından dolayıdır. أَذِنَ لَهُ (izin verdiği) ve رَضِيَ لَهُ (razı olduğu) ifadeleri[ndeki Lâm], *li-eclihî* anlamında olup, "Kendisi hakkında izin verip, söyleyeceği sözden razı olduğu şefaatçi" anlamındadır. Bu Lâm'ın bir benzeri, وَقالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كانَ خَيْرًا ما سَبَقُونا إِلَيْهِ (Nankörce inkâr edenler, iman edenler *hakkında* "Bu, hayırlı bir iş olsaydı, onlar bunda bizi geçemezlerdi!" dediler. [Ahkāf 46/11]) âyetindeki lâm harfidir.

110. O onların önlerindekini de bilir arkalarındakini de... Onlardan hiçbirinin ilmi ise O'nu kavrayamaz.

111. Yüzler 'mutlak hayat sahibi'nin, 'bütün varlığı çekip çeviren'in (Hayy, Kayyûm) karşısında eğiktir. Bir zulüm yükü taşıyanlar gerçekten kaybetmiştir.

112. Kim de mümin olarak salih amel işlemişse, ne zulme uğrayacağından ne de hakkının yeneceğinden endişe eder.

[610] Yani O, onların önlerinde olan durumları ve geride bıraktıkları durumları bilir; onlar ise O'nun bildiği malumattan hiçbir şeyi ilimleri ile ihata edemezler. "Yüzler"den maksat, isyankârların yüzleridir. Onların kıyamet günü bir hayal kırıklığı, eli boş kalma, bedbahtlık ve kötü hesap durumunu gördükleri zaman yüzlerinin tıpkı esirlerin yüzleri gibi zillet ve korku içinde olacağı ifade edilmiştir.

1 Muhtemelen, Kudüs'ün simgesi niteliğindeki, şu an "altınrenkli bir kubbe" (Kubbetussahra) ile kaplı bulunan kayayı kast ediyor. / ed.

2 ت، ث، ح، خ، س، ش، ص، ف، ك، ه Bu harfler, ağızdan çıkarken mahrecin tam kapanmayıp zayıf kalması sebebiyle nefesin akması suretiyle telaffuz edilirler. Bunların dışında kalan 19 harfe ise *hurûf-i mechûre* (açık, net telaffuz edilen harfler) denir. [DİA] / ed.

[٦٠٩] أضاف اليوم إلى وقت نسف الجبال في قوله {يَوْمَئِذٍ}، أي يوم إذ نسفت. ويجوز أن يكون بدلًا بعد بدل من يوم القيامة. والمراد: الداعي إلى المحشر. قالوا: هو إسرافيل قائمًا على صخرة بيت المقدس يدعو الناس، فيقبلون من كل أوب إلى صوبه لا يعدلون. {لَا عِوَجَ لَهُ}، أي لا يعوجُّ له مدعوّ، ٥ بل يستوون إليه من غير انحراف متبعين لصوته. أي خفضت الأصوات من شدة الفزع وخفتت، {فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا} وهو الركز الخفي، ومنه الحروف المهموسة. وقيل: هو من همس الإبل، وهو صوت أخفافها إذا مشت، أي لا يسمع إلا خفق الأقدام ونقلها إلى المحشر. {مَنْ} يصلح أن يكون مرفوعًا ومنصوبًا، فالرفع على البدل من الشفاعة بتقدير حذف المضاف، أي لا تنفع ١٠ الشفاعة إلا شفاعة من {أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ}؛ والنصب على المفعولية. ومعنى {أَذِنَ لَهُ} {وَرَضِيَ لَهُ} لأجله، أي أذن للشافع ورضي قوله لأجله. ونحو هذه اللام اللام في قوله تعالى {وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ} [الأحقاف: ١١].

١١٠-﴿يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا﴾

١٥ ١١١-﴿وَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا﴾

١١٢-﴿وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلا يَخَافُ ظُلْمًا وَلا هَضْمًا﴾

[٦١٠] أي يعلم ما تقدّمهم من الأحوال وما يستقبلونه، ولا يحيطون بمعلوماته علمًا. المراد بالوجوه وجوه العصاة، وأنهم إذا عاينوا يوم القيامة الخيبة والشِّقوة وسوء الحساب، صارت وجوههم عانية، أي ذليلة خاشعة، مثل وجوه العناة، وهم الأسارى.

Bunun bir benzeri de "Onu yaklaşırken gördüklerinde, nankörce inkâr edenlerin yüzleri buruşur." [Mülk 67/27] ve "Birtakım yüzler ise asıktır o gün." [Kıyame 75/24] âyetleridir.

[611] وَقَدْ خابَ (gerçekten kaybetmiştir) ifadesi ve ilişiğindeki cümle ara cümledir ve tıpkı "Kaybettiler, hüsrana uğradılar. Zulmeden herkes kaybetmiş ve hüsrana uğramıştır." ifadesi gibi (tekit ifadesi)dir.

[612] *Zulüm*, insanın muhatabından hakkından fazlasını alması demektir. هضم kişinin kardeşinin hakkını kısması, ona hakkını tastamam vermemesidir. Bu tıpkı insanlara kendileri için bir şey ölçtürüp tarttırırken tam olmasını isteyen, fakat kendileri ölçüp tartarken eksilten hilekâr kimselerin özelliği gibidir.[1] Yani ne zulüm ve da hakkının yenilmesi endişesini taşır, çünkü ne zulmetmiştir ne de hak yemiştir. فَلا يَخافُ (korkmaz) ifadesi *fe-lâ yehaf* (korkmasın) şeklinde nehiy ifadesi olarak da okunmuştur.

113. Evet, böylece, onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik ve -belki sakınırlar veya kendilerine ibret verir diye- onda çeşit çeşit tehditlerde bulunduk.

[613] كَذلِكَ (böylece) ifadesi, [99. Âyetteki] كذلك نَقُصُّ (böylece anlatıyoruz) ifadesine ma'tūf olup mâna şöyledir: İşte bu indirme şeklinde, yani sana tehdit içeren bu âyetleri indirdiğimiz gibi bütün Kur'ân'ı da bu minval üzere, yani tehdit âyetlerini sık sık tekrar ederek indiririz ki insanlar kendilerinden istenildiği gibi günahları terk etsinler ya da hayır ve itaat fiillerini işlesinler.

[614] Daha önce de ifade ettiğimiz üzere *zikr* kelimesi ibadet ve itaat anlamında kullanılır. (يُحْدِثُ ifadesi) Nun ve Tâ ile *nuhdisu* (ihdas ederiz) ve *tuhdisü* (sen ihdas edersin) şeklinde de okunmuştur. Bazıları hafifletmek maksadıyla peltek Sâ'yı harekesiz kılmışlardır. Bunun bir benzeri şairin şu satırında vardır:

İşte bugün içiyorum; üstelik ne Allah'a karşı günah işlemiş olarak ne de davetsiz bir misafir…

114. Yüceler yücesidir 'gerçek hükümdar' Allah. Kur'ân'ın sana vahyedilişi tamamlanmadan acele etme, ve "İlmimi artır ya Rabbi!" de.

---

1 Mutaffifîn suresinin ilk âyetlerine telmih. / ed.

ونحوه قوله تعالى {فَلَمَّا رَأَوْهُ زُلْفَةً سِيئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا} [الملك: ٢٧]، {وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ بَاسِرَةٌ} [القيامة: ٢٤].

[٦١١] وقوله تعالى {وَقَدْ خَابَ} وما بعده اعتراض، كقولك: خابوا وخسروا، وكلّ من ظلم فهو خائب خاسر.

[٦١٢] الظلم: أن يأخذ من صاحبه فوق حقه. والهضم: أن يكسر من حق أخيه فلا يوفيه له، كصفة المطففين الذين إذا اكتالوا على الناس يستوفون ويسترجحون، وإذا كالوهم أو وزنوهم يخسرون ، أي فلا يخاف جزاء ظلم ولا هضم، لأنه لم يظلم ولم يهضم. وقرئ «فلا يخف»، على النهي.

١١٣-﴿وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ قُرْءَانًا عَرَبِيًّا وَصَرَّفْنَا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا﴾

[٦١٣] {وَكَذَلِكَ} عطف على {كَذَلِكَ نَقُصُّ} [طه: ٩٩]، أي ومثل ذلك الإنزال، وكما أنزلنا عليك هؤلاء الآيات المضمنة للوعيد أنزلنا القرآن كله على هذه الوتيرة مكرّرين فيه آيات الوعيد ليكونوا بحيث يراد منهم ترك المعاصي أو فعل الخير والطاعة.

[٦١٤] والذكر - كما ذكرنا - يطلق على الطاعة والعبادة. وقرئ «نحدث» و«تحدث» بالنون والتاء، أي تحدث أنت. وسكن بعضهم الثاء للتخفيف، كما في:

فَالْيَوْمَ أَشْرَبْ غَيْرَ مُستَحْقِبٍ ❁ إثمًا مِنَ اللهِ وَلَا وَاغِلِ

١١٤-﴿فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْءَانِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَى إِلَيْكَ وَحْيُهُ وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾

[615] "Yüceler yücesidir 'gerçek hükümdar' Allah." Bu ifade Yüce Allah'ı ve O'nun kullarına yöneltti̇ği emir ve yasakları, vaat ve tehditleri, kulların amellerine göre kâh sevap kâh ceza vermesini ve hükümranlığının câri olduğu diğer şeyleri ululamaktadır. Allah Teâlâ Kur'ân'dan ve onun indirilmesinden daha önce söz etmiş olduğu için, burada da değerlendirme babında şöyle demiştir: Cebrâil sana vahyedilen Kur'ân'ı getirip sana telkin ettiği vakit onun sana okuduğu ve anlamanı sağladığı kadarıyla yetin, acele etme, teenni ile davran, daha sonra onu ezberlemek için çalış. Senin okuman Cebrâil'in okuması ile eş zamanlı olmasın. Bunun bir benzeri "Onu alel'acele söyleyeceğim diye dilini kıpırdatma!" [Kıyâme 75/16] âyetidir. Bu ifadenin "Kur'ân'ın *mücmel* kısımlarını, onlarla ilgili açıklama sana gelinceye kadar tebliğ etme!" anlamına geldiği de söylenmiştir.[1]

[616] *Hattâ nakdī ileyke vahyehu* (Biz Kur'ân'ın sana vahy edilmesini tamamlayıncaya dek) şeklinde bir okuyuş daha vardır.

[617] "İlmimi artır ya Rabbi" ifadesi ilmin hangi sıra ile öğrenileceğini öğrenmiş olduktan sonra Allah karşısında tevazu sahibi olma ve ona şükretme mânası içerir. Yani "Ya Rabbi! Bana ilim öğrenme konusunda, bilmediğim bir inceliği ve sahip olmadığım güzel bir edebi öğrettin; ilmime ilim kat, zira senin her şeyde bir hikmetin vardır." anlamındadır. Allah Teâlâ'nın Peygamber (s.a.)'e, "daha fazlasını isteme"yi sadece ilim konusunda emrettiği söylenmiştir.

115. Gerçek şu ki Biz daha önce Adem ile de sözleşmiştik, fakat o unuttu! Ama Biz onda kararlı bir karşı çıkış görmedik.

[618] Kralların emir ve tavsiyeleri ifade edilirken; *tekaddeme'l-meliku ilâ fulân*[in] (Kral falancaya öncelik verdi.), *ev'aze 'ileyh* (Ona işaret etti.), *'azeme 'aleyh* (Onda karar kıldı.) ve *'ahide ileyh* (Onunla sözleşti.) gibi ifadeler kullanılır. Allah Teâlâ Âdem *Aleyhisselâm* kıssasını "Evet, böylece, onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik." [TâHâ 20/113] ifadesinin akabinde zikretmiş, ona atfetmiştir. Anlam şöyledir: Yemin ederim ki biz onların babaları Âdem'e ağaca yaklaşmamasını emretmiş, ona yaklaşırsa zalimler cümlesine dâhil olacağı uyarısında bulunmuştuk. Bu olay zalimler henüz yaratılmadan ve kendilerine bu uyarılar yapılmadan önce cereyan etmişti, ama Âdem de tıpkı onların muhalefet ettiği gibi kendisine konulan yasağa ve yapılan uyarıya muhalefet etti, tıpkı onların uyarılara aldırmadığı gibi o da aldırmamıştı. Burada adeta şöyle denmektedir: Âdem'in oğullarının durumunun temelinde işte bu vardır, onların damarları bu kökün içindedir.

1 Bu ayette sadece kâfirlerin değil, başta Hazret-i Peygamber olmak üzere inananların da zihnini meşgul eden 'ilahi tehditlerin neden gerçekleşmediğine' dair sorular cevaplanmaktadır: Doğru, ağır baskı ve işkence altındasınız, ama henüz her şey bitmedi. Kur'ân vahyi devam ediyor; Kur'ân'ın vaatleri de tehditleri de bir bir gerçekleşecek, merak etmeyin. / ed.

[٦١٥] {فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ} استعظام له ولما يصرِّف عليه عباده من أوامره ونواهيه ووعده ووعيده والإدارة بين ثوابه وعقابه على حسب أعمالهم، وغير ذلك مما يجري عليه أمر ملكوته. ولما ذكر القرآن وإنزاله قال على سبيل الاستطراد: وإذا لقّنك جبريل ما يوحى إليك من القرآن، فتأنّ عليك رَيْثَما يسمعك ويفهمك، ثم أقبل عليه بالتحفظ بعد ذلك، ولا تكن قراءتك مساوقة لقراءته. ونحوه قوله تعالى {لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ} [القيامة: ١٦]. وقيل: معناه لا تبلغ ما كان منه مجملًا حتى يأتيك البيان.

[٦١٦] وقرئ «حتى نَقضِي إليك وحيَه».

[٦١٧] وقوله تعالى {رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا} متضمن للتواضع لله تعالى والشكر له عند ما علم من ترتيب التعلم، أي علمتني يا رب لطيفة في باب التعلم وأدبًا جميلًا ما كان عندي، فزدني علمًا إلى علم، فإنّ لك في كل شيء حكمة وعلمًا. وقيل: ما أمر الله رسوله بطلب الزيادة في شيء إلا في العلم.

١١٥-﴿وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَى آدَمَ مِنْ قَبْلُ فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا﴾

[٦١٨] يقال في أوامر الملوك ووصاياهم: تقدّم الملك إلى فلان وأوعز إليه، وعزم عليه، وعهد إليه. عطف الله سبحانه قصة آدم على قوله {وَصَرَّفْنَا فِيهِ مِنَ الوَعِيدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ} [طه: ١١٣] والمعنى: وأقسم قسمًا لقد أمرنا أباهم آدم ووصيناه أن لا يقرب الشجرة، وتوعدناه بالدخول في جملة الظالمين إن قربها، وذلك من قبل وجودهم ومن قبل أن نتوعدهم، فخالف إلى ما نهي عنه، وتوعد في ارتكابه مخالفتهم، ولم يلتفت إلى الوعيد كما لا يلتفتون، كأنه يقول: إنّ أساس أمر بني آدم على ذلك، وعرقهم راسخ فيه.

[619] **Şayet** "[(i) Unutma, (ii) göz ardı etme anlamlarına gelen] *nisyân* ile kastedilen nedir?" **dersen şöyle derim:** Bununla, hatırlamanın tersi olan unutma anlamının kastedilmiş olması, yani Âdem *Aleyhisselâm*'ın ilâhi emre gerçek bir özen göstermemiş, kalbini ve gönlünü buna iyice bağlamamış, bu yüzden de kendisinden unutma fiili sadır olmuş olduğu ifade edilmiş olabileceği gibi, göz ardı etme anlamının kastedilmiş olması; kendisine verilen ağaçtan uzak durma, korunma ve meyvesinden yememe emrini terketmiş olduğu da ifade edilmiş olabilir. [نَسِيَ kelimesi] *nüssiye* (kendisine unutturuldu) şeklinde de okunmuştur ki onu şeytan unutturmuştur. *'Azim*, o ağaçtan yememe konusunda kararlı olma, kendisine vesvese vermeye çalışan şeytanı ümitsizliğe düşürecek kararlılığı sergileme anlamına gelir. [ولم نجد (görmedik) ifadesindeki] *vucûd* fiili, bilme anlamında olabilir ki له عزمًا (onda azim) ifadeleri onun iki mef'ûlü olur. Bir diğer ihtimal ise *vücudun*, "yokluk"un zıttı anlamına gelmesidir ki bu durumda adeta *ve 'ademnâ le-hû 'azm*[en] (Onda bir kararlılık bulamadık.) demiş olur.

116. Hani, meleklere "Adem'e secde edin." demiştik de İblis hariç tamamı secde etmişti. O ise şiddetle kaçınmıştı.

[620] إِذْ (hani) ifadesi gizli bir ifade ile mansūbdur, yani "İblis'in ona düşmanlık ettiği, vesvese verdiği, ağaçtan yemeyi cazip gösterdiği, Allah'ın kendisine açık seçik öğüdünden, şeytanın tuzağına yönelik uyarısından sonra onun yine şeytana uyması gibi hususları hatırla ve Âdem'in azim ve sebat sahiplerinden olmadığını anla.

[621] **Şayet** "İblis cinlerden idi, zira Allah Teâlâ, 'O ise cinlerden olduğu için Rabbinin emrinden çıkmıştı.' [Kehf 18/50] buyurmuştur. O halde, hususen meleklere yöneltilen bir emre nasıl muhatap olabildi?" **dersen şöyle derim:** İblis meleklerin yanında idi, onlar gibi Allah'a ibadet ederdi, meleklere Âdem'e secde etmeleri, ona saygı sunmak üzere tevazu göstermeleri emredildiğine göre cinlerden olan İblis'in Âdem'e tevazu göstermesi öncelikli olarak gereklidir. Sözgelimi bir meclise giren bir kişinin karşısında, oradakilerin en üstün ve büyükleri ayağa kalkıyorsa, onlardan daha alt mertebede olanların ayağa kalması çok daha gerekli olur. Hatta kalkmayacak olsalar, kınanıp azarlanırlar ve kendilerine; "Bak, falanca da filanca da ayağa kalktı, sen kim oluyorsun da kalkmaya yüksünüyorsun?!" denilir. "Peki, İblis cinlerden olduğu halde melekler zümresinden istisna edilmesi nasıl mümkün olur?" **dersen şöyle derim:** "Melekler" ismi hem melekleri hem de İblis'i kapsayacak şekilde tağlib kuralı gereği kullanılmış, istisna ifadesi de buna binaen kullanılmıştır. Sözgelimi *haracû illâ fülânet*[en] (Falan kadın hariç hepsi çıktılar.) der ve bir tek kadını "erkekler" zümresinden istisna edebilirsin.

[٦١٩] فإن قلت: ما المراد بالنسيان؟ قلت يجوز أن يراد النسيان الذي هو نقيض الذكر، وأنه لم يُعْنَ بالوصية العناية الصادقةَ، ولم يستوثق منها بعقد القلب عليها وضبط النفس، حتى تولد من ذلك النسيان؛ وأن يراد الترك، وأنه ترك ما وصى به من الاحتراس عن الشجرة وأكل ثمرتها. وقرئ «فنُسّي»، أي نساه الشيطان. العزم: ٥ التصميم والمضيّ على ترك الأكل، وأن يتصلب في ذلك تصلبًا يؤيس الشيطان من التسويل له. والوجود: يجوز أن يكون بمعنى العلم، ومفعولاه {لَهُ عَزْمًا}، وأن يكون نقيض العدم، كأنه قال: وعدمنا له عزمًا.

١١٦-﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلائِكَةِ اسْجُدُوا لآدَمَ فَسَجَدُوا إِلا إِبْلِيسَ أَبَى﴾

[٦٢٠] {إِذْ} منصوب بمضمر، أي واذكر وقت ما جرى عليه من معاداة إبليس ١٠ ووسوسته إليه وتزيينه له الأكل من الشجرة، وطاعته له بعد ما تقدّمت معه النصيحة والموعظة البليغة والتحذير من كيده، حتى يتبين لك أنه لم يكن من أولي العزم والثبات.

[٦٢١] فإن قلت: إبليس كان جنيًّا بدليل قوله تعالى {كَانَ مِنَ الجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ} [الكهف: ٥٠] فمن أين تناوله الأمر، وهو للملائكة خاصة؟ قلت كان في صحبتهم، ١٥ وكان يعبد الله تعالى عبادتهم، فلما أمروا بالسجود لآدم والتواضع له كرامة له، كان الجني الذي معهم أجدر بأن يتواضع، كما لو قام لمقبل على المجلس علية أهله وسراتهم، كان القيام على واحد بينهم هو دونهم في المنزلة أوجب، حتى إن لم يقم عنف. وقيل له: قد قام فلان وفلان، فمن أنت حتى تترفع عن القيام؟فإن قلت: فكيف صحّ استثناؤه، وهو جني، عن الملائكة؟ قلت: عمل على حكم التغليب في إطلاق ٢٠ اسم الملائكة عليهم وعليه، فأخرج الاستثناء على ذلك، كقولك: خرجوا إلا فلانة، لامرأة بين الرجال.

[622] “Şiddetle kaçındı” ifadesi yeni bir cümle olup birinin “Peki, neden secde etmedi?” şeklindeki mukadder sorusuna cevaptır. En doğru yorum, أبى’nın “şiddetle kaçınma tavrı gösterdi”, “duraksadı”, “ağırdan aldı” anlamlarında olmasıdır; yoksa “Tamamı secde etmişti” ifadesinin delâlet
5 ettiği *secde*yi mef‘ûl olarak takdir etmek değildir.

117. Biz de demiştik ki: “Ey Adem! Şüphesiz bu, senin ve eşinin düşmanıdır. Dolayısıyla, sakın ikinizi Cennet’ten çıkarmasın, yoksa bedbaht olursun.”

[623] “Sakın ikinizi çıkarmasın.” Sakın çıkmanıza sebebiyet vermesin.
10 Cennetten çıkma ifadesi hem Havvâ hem de Âdem için kullanıldığı halde bedbaht olma durumunun Havvâ için değil de sadece Âdem için söz konusu edilmesinin sebebi, ailenin reisi olan erkeğin bedbaht duruma düşmesinin aile üyeleri için de bedbahtlık ihtiva ediyor olmasıdır. Nitekim erkeğin mesut olması, onların mesut olmaları anlamını da içerir. Durum
15 böyle olduğu için, ifadede kısaltma yoluna gidilmiş ve bedbaht olma hali sadece Âdem’e isnat edilmiştir. Hem böylece kafiye uyumu da muhafaza edilmiştir. Ya da bedbahtlık ile rızık peşinde koşup yorulma mânası kastedilmiştir ki bu görev erkeğin uhdesindedir, onun vazifesidir. Rivayete göre Âdem’in yanına bir de kızıl öküz indirilmiş; çiftlik ve ekim işlerini öküzün
20 üzerinden yürütüyor, alnının terini siliyormuş.

118. “Zira orada ne acıkman söz konusudur ne de çıplak kalman.”

119. “Ne susaman söz konusudur orada, ne de güneşin altında yanman...”

[624] وَانَّكَ ifadesi kesre ile okunduğu gibi fetha ile de okunmuştur. Fet-
25 ha ile okunduğunda أَنْ لَا تَجُوعَ (acıkman) ifadesine atıf olur. **Şayet** “İnne, Enne’nin başına gelmez, meselâ *inne enne Zeyd*^{en} *müntalik*^{un} denmez; oysa (وَانَّكَ’deki) Vav İnne konumundadır, onun yerine kullanılmıştır. O halde, bu İnne neden Enne’nin başına gelmiş?” **dersen şöyle derim:** Vav her zaman İnne’nin yerine kullanılsın diye ihdas edilmiş değildir, aksine bütün
30 âmillerin yerine kullanılmak için üretilmiştir. Bu harf, tıpkı İnne gibi hususi olarak [müstakil olarak] bir mâna ifade etmek üzere vaz edilmiş [üretilmiş, ihdas edilmiş] olmadığı için, İnne ve Enne’nin bir araya gelmesindeki sakınca bu harfin Enne ile bir araya gelmesinde söz konusu değildir.

[٦٢٢] {أَبَى} جملة مستأنفة، كأنه جواب قائل قال: لم لم يسجد؟ والوجه أن لا يقدّر له مفعول، وهو السجود المدلول عليه بقوله {فَسَجَدُوا}، وأن يكون معناه أظهر الإباءَ وتوقّف وتثبَّطَ.

١١٧-﴿فَقُلْنَا يَا آدَمُ إِنَّ هَذَا عَدُوٌّ لَكَ وَلِزَوْجِكَ فَلا يُخْرِجَنَّكُمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَى﴾ ٥

[٦٢٣] {فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا} فلا يكونن سببًا لإخراجكما. وإنما أسند إلى آدم وحده فعل الشقاء دون حوّاء بعد إشراكهما في الخروج؛ لأنّ في ضمن شقاء الرجل وهو قيم أهله وأميرهم شقاءَهم، كما أنّ في ضمن سعادته سعادتهم، فاختصر الكلام بإسناده إليه دونها، مع المحافظة على الفاصلة. أو أريد بالشقاء ١٠ التعب في طلب القوت، وذلك معصوب برأس الرجل وهو راجع إليه. وروي أنه أهبط إلى آدم ثور أحمر فكان يحرث عليه، ويمسح العرق من جبينه.

١١٨-﴿إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَلا تَعْرَى﴾

١١٩-﴿وَأَنَّكَ لا تَظْمَأُ فِيهَا وَلا تَضْحَى﴾

[٦٢٤] قرئ «وإنك» بالكسر والفتح. ووجه الفتح العطف على ”أن لا تجوع“.

١٥ فإن قلت: إنّ لا تدخل على أن، فلا يقال: إنّ أنّ زيدًا منطلق، والواو نائبة عن إنّ وقائمة مقامها، فلم أدخلت عليها؟ قلت: الواو لم توضع لتكون أبدًا نائبة عن إنّ، إنما هي نائبة عن كل عامل، فلما لم تكن حرفًا موضوعًا للتحقيق خاصة - كإن - لم يمتنع اجتماعهما كما امتنع اجتماع إنّ وأن.

[625] Karnını doyurma, su içme, giyinme ve barınma insanın temel ihtiyaçlarının asli unsurlarıdır. Bu yüzden Allah Teâlâ bunların hepsini cennette vereceğini Âdem'e hatırlatmış, orada her şeyinin tastamam olacağını, dünya ehli için söz konusu olduğu üzere başka birinin desteğine, kazanan birinin kazancına muhtaç olmayacağını belirtmiş, bütün bunları da zıtlarının olmayacağını, yani açlık, çıplaklık, susuzluk ve güneşin alnında kalma durumlarının söz konusu olmayacağını belirterek ifade etmiştir ki içine düşmekten sakındığı bu zorluk türlerinin isimlerini duyunca dikkat kesilsin ve bunlardan duyduğu hoşnutsuzluk sebebiyle, böylesi durumlara düşmesine sebep olacak şeylerden kendisini korusun.

120. Ama şeytan ona vesvese vererek: "Ey Adem! Seni ebedîlik ağacına; bitmez-tükenmez bir mülke götüreyim mi?" dedi.

[626] **Şayet** "وَسْوَسَ fiili فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ (Şeytan o ikisine vesvese verdi. [A'râf 7/20]) ifadesinde Lâm ile kullanıldığı halde burada neden İlâ ile kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Şeytanın vesvesesi tıpkı evladını kaybeden kadının velvelesi, kurt uluması, tavuk gıdaklaması gibi, birtakım seslerin ismidir [Yani yansıma sesleridir.] ve "ses çıkardı", "çınla" fiilleri ile aynı hükümdedir. *Vesvese'l-mübersemü* (Bersam hastası vesvese yaptı.) denilir. Bu kelimenin fâ'il hali *müvesvis* (vesvese sahibi) şeklinde kesrelidir, *müvesves* şeklindeki fethalı telaffuz yanlıştır. Ru'be İbnü'l-Arabî şu beyti irat etmiştir:

Sabah aydınlığının Rabbine tam bir ihlâsla, fısıltı halinde dua etti

Vesvese le-hû şeklinde kullanırsan, o zaman *le-hû* ifadesi 'onun için' anlamında olur, nitekim şair bu Lâm'ı bu mânada şöyle kullanmıştır:

Deveni dehle (de çekip gitsin) ey İbn Ebû Kibâş!

Vesvese ileyhi ifadesi ise "Ona vesvesesini ulaştırdı." anlamındadır; İlâ'nın kullanımı tıpkı *haddese ileyhi* (Ona konuştu.), *eserra ileyhi* (Ona gizlice sır verdi.) ifadelerindeki gibidir.

[627] [شجرة الخلد ifadesinde] ağacı ebedîliğe izafe etmesinin sebebi, ondan yiyen herkesin -iddiasına göre- ebedî olacak olmasıdır. Benzer şekilde Cebrâil'in atı olan Hayzûm için de "hayat atı" denmiştir, çünkü onun izine temas eden hayat bulur.

[628] "Bitmez-tükenmez bir mülke…" ifadesi, *-Allah tamamından razı olsun!-* Hazret-i Ali'nin oğlu Hasan ve İbn Abbas'ın *illâ en tekûnâ melikeyni* (Sırf, iki kral olmayasınız diye… [A'râf 7/20]) şeklindeki kesreli okuyuşlarına delil teşkil eder.

[٦٢٥] الشِّبْع والريّ والكسوة والكِنّ: هي الأقطاب التي يدور عليها كفاف الإنسان، فذكره استجماعها له في الجنة، وأنه مكفيّ لا يحتاج إلى كفاية كاف ولا إلى كسب كاسب كما يحتاج إلى ذلك أهل الدنيا، وذكرها بلفظ النفي لنقائضها التي هي الجوع والعرى والظمأ والضحو، ليطرق سمعه بأسامي أصناف الشِّقْوة التي حذره ٥ منها، حتى يتحامى السبب الموقع فيها كراهة لها.

١٢٠-﴿فَوَسْوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَا يَبْلَى﴾

[٦٢٦] فإن قلت: كيف عدى وسوس تارة باللام في قوله {فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ} [الأعراف: ٢٠] وأخرى بإلى؟ قلت: وسوسة الشيطان كولولة الثكلى ووعوعة الذئب ١٠ ووقوقة الدجاجة، في أنها حكايات للأصوات، وحكمها حكم صوَّتَ وأجْرِسْ. ومنه: وسوس المبرسم، وهو موسوس، بالكسر؛ والفتح لحن. وأنشد ابن الأعرابي:

وَسْوَسَ يَدعُو مُخْلِصًا رَبَّ الْفَلَقْ ۞

فإذا قلت: وسوس له، فمعناه لأجله، كقوله:

أَجرِسْ لَهَا يَا ابْنَ أَبِي كِبَاشِ ۞

١٥ ومعنى «وسوس إليه» أنهى إليه الوسوسة، كقولك: حدّث إليه وأسرّ إليه.

[٦٢٧] أضاف الشجرة إلى الخلد وهو الخلود، لأن من أكل منها خلد بزعمه، كما قيل لحيزوم: فرس الحياة، لأنّ من باشر أثره حيي.

[٦٢٨] {وَمُلْكٍ لَا يَبْلَى} دليل عى قراءة الحسن بن علي وابن عباس ﵃ «إِلَّا أَن تَكُونَا مَلِكَيْنِ» [الأعراف: ٢٠] بالكسر.

121. Bunun üzerine ikisi birden ondan yediler. Ayıp yerleri artık kendilerine açılmıştı... Cennet yaprakları ile üzerlerini örtmeye başladılar... Adem, Rabbine karşı gelmiş ve ne yapacağını şaşırmıştı.

[629] *Tafika yef'alu kezâ* (Şunu yapmaya başladı.) ifadesi tıpkı *ce'ale yef'alu, ehaze yef'alu* ve *enşee yef'alu* (Yapmaya koyuldu.) ifadeleri gibidir. Bu fiiller muzari fiili *haber* alma konusunda *kâde* hükmündedirler. Ama bunlarla *kâde* arasında ufak bir fark vardır. Şöyle ki bu fiiller bir şeye ilk olarak başlama anlamını verirler, *kâde* ise o şeye yaklaşma, yapmaya ramak kalma anlamı verir.

[630] يَخْصِفانِ (örtmeye) ifadesi çokluk ve tekrar bildirmek üzere *yahassıfâni* şeklinde de okunmuştur. Bu fiil ayakkabıcının çarığı dikmesi/kaplaması anlamına gelen *hasafe'n-na'le* (Çarığı kapladı.) ifadesinden gelir. Anlam, "avret yerlerini örtmek için üzerlerine yaprak kapattılar." şeklindedir. Bu yaprak, incir yaprağıdır. Söylendiğine göre incir yaprağı başlangıçta yuvarlak imiş, onların parmaklarının altında bu hâle gelmiş. Söylendiğine göre elbiseleri tırnağın renk ve şeklinde, vücutlarını kaplamakta imiş; günah işledikleri vakit bu elbise üzerlerinden çekilip alınmış ve geriye sadece parmakların ucundaki kısımlar kalmış.

[631] İbn Abbas'ın şöyle dediği nakledilmiştir: Âdem *Aleyhisselâm*'ın Allah'ın kendisine verdiği emre bağlı kalmadığı, itaat alanının dışına çıktığı konusunda şüphe yoktur. Ki bu da *isyan*dır. Âdem *Aleyhisselâm* isyan edince davranışı rüşd ve hayır olmaktan çıkmış, kaçınılmaz olarak ğayy (şaşkınlık) olmuştur, çünkü şaşkınlık rüşdün tersidir. Allah Teâlâ'nın "Adem, Rabbine karşı gelmiş ve ne yapacağını şaşırmıştı." şeklinde böylesine açık, kesin bir ifade kullanması, "Âdem hata etti, ayağı kaydı (*zelle*)" ve benzeri hafif bir ifade kullanmamış, küçük hataları ifade eden kelimeleri tercih etmemiş olmasında mükelleflere yönelik bir lütuf, çok caydırıcı bir öğüt ve açık bir uyarı söz konusudur. Adeta şöyle buyrulmaktadır: Bakın ve ibret alın, tiksinti uyandırmayacak küçücük hatalar dışındaki günahlardan korunmuş olan Allah'ın sevgili, masum bir peygamberinin küçücük bir hatasını bile nasıl da böylesine şiddetli, ağır sözlerle kınıyorum; işte bundan ibret alın ve değil büyük günahlara cüret etmek, işlediğiniz küçük günahları bile sakın hafife almayın!

[632] Bazıları فَغَوَى (ne yapacağını şaşırdı) ifadesinin "çok yemekten dolayı tiksindi" anlamına geldiğini söylemişlerdir ki çok kötü bir tefsirdir. Her ne kadar, öncesinde kesreli harf bulunan Yâ'yı Elif'e dönüştürerek telaffuz eden ve *feniye*yi *fenâ*, *bakiye*yi *bakā* şeklinde okuyan Benî Tayy lehçesine göre doğru olsa da…

١٢١-﴿فَأَكَلَا مِنْهَا فَبَدَتْ لَهُمَا سَوْءَاتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى﴾

[٦٢٩] طفق يفعل كذا مثل جعل يفعل، وأخذ، وأنشأ. وحكمها حكم كاد في وقوع الخبر فعلًا مضارعًا؛ وبينها وبينه مسافة قصيرة هي للشروع في أوّل الأمر، وكاد لمشارفته والدنوّ منه.

[٦٣٠] قرئ «يَخَصِّفَانِ» للتكثير والتكرير، من خصف النعل، وهو أن يخرز عليها الخصاف. أي يلزقان الورق بسوآتهما للتستر، وهو ورق التين. وقيل: كان مدورًا فصار على هذا الشكل من تحت أصابعهما. وقيل: كان لباسهما الظفر، فلما أصابا الخطيئة نزع عنهما وتركت هذه البقايا في أطراف الأصابع.

[٦٣١] عن ابن عباس: لا شبهة في أنّ آدم لم يمتثل ما رسم الله له، وتخطى فيه ساحة الطاعة، وذلك هو العصيان. ولما عصى خرج فعله من أن يكون رشدًا وخيرًا، فكان غيًّا لا محالة؛ لأنّ الغي خلاف الرشد، ولكن قوله {وعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى} بهذا الإطلاق وبهذا التصريح، وحيث لم يقل: وزل آدم وأخطأ وما أشبه ذلك، مما يعبر به عن الزلات والفرطات، فيه لطف بالمكلفين ومزجرة بليغة وموعظة كافة، وكأنه قيل لهم: انظروا واعتبروا كيف نعيت على النبي المعصوم حبيب الله الذي لا يجوز عليه إلا اقتراف الصغيرة غير المنفرة زلته بهذه الغلطة وبهذا اللفظ الشنيع، فلا تتهاونوا بما يفرط منكم من السيآت والصغائر، فضلًا أن تجسروا على التورّط في الكبائر.

[٦٣٢] وعن بعضهم {فَغَوَى} فبشم من كثرة الأكل، وهذا، وإن صح، على لغة من يقلب الياء المكسور ما قبلها ألفًا فيقول في فني وبقي: فنا وبقا، وهم بنو طيٍّ، تفسير خبيث.

122. Sonra Rabbi onu derleyip kendine getirdi de tövbesini kabul edip onu doğru yola iletti.

[633] **Şayet** "Sonra Rabbi onu derleyip kendine getirdi' ifadesi ne mânaya gelir?" **dersen şöyle derim:** Sonra tövbesinin ardından onu kabul etti, kendine yaklaştırdı anlamına gelir. Bu ifade *cübiye ileyye kezâ fe'ctebeytühû* (Falan şey bana derlendi, ben de onu derledim.) ifadesinden gelmektedir. Benzeri *cüliyet 'aleyye'l-'arûs*[u] *fe'cteleytühâ* (Gelin süslenip bana arz edildi, ben de ona süslü haliyle baktım.) ifadesidir. Yine وَإِذا لَمْ تَأْتِهِمْ بِآيَةٍ قالُوا لَوْلا اجْتَبَيْتَها (Bunlara bir âyet getirmediğin zaman, "Onu da düzüp kotaraydın ya!" derler. [A'râf 7/203]) âyetinde de bu ifade vardır, yani "Sana arz edilseydi de sen de onu derleseydin ya!" demişlerdir. Kelimenin aslı toplamaktır. Kaçıp giden (parlayan) at geri döndüğü zaman *ictebeti'l-feras*[u] *nefsehâ* derler.

[634] "Onu doğru yola iletti" yani tövbesini muhafaza etme ve diğer takva ve ismet (günahlardan korunma) sebepleri konusunda onu muvaffak kıldı.

123. Buyurdu ki: "İkiniz de inin oradan; hepiniz birbirinize düşmansınız. Tarafımdan size her ne zaman bir kılavuz gelir de kim Benim kılavuzuma uyarsa, ne sapar ne de bedbaht olur."

[635] Âdem ve Havvâ *Aleyhimesselâm* insanlığın iki aslı ve kendilerinden türeyip neşet ettiği kökenleri oldukları için, insanlığın bizzat kendisi imiş gibi değerlendirilmiş ve kendilerine çoğul sıygası ile "Her ne zaman *size* gelecek olursa" diye hitap edilmiştir. Bunun benzeri Arapların, fiili sebebe isnat etmeleridir ki aslında fiil sebebe değil, ona sebep olana aittir.[1]

[636] "Kılavuz" kitap ve şeriattır. İbn Abbas'ın "Allah Kur'ân'a tâbi olan kimseye dünyada sapmamayı, ahirette de bedbaht duruma düşmemeyi garanti etmiştir." dediği, sonra da "Kim Benim kılavuzuma uyarsa, ne sapar ne de bedbaht olur." âyetini okuduğu nakledilmiştir. Mâna şöyledir: Ahiret bedbahtlığı, dünyada din yolundan sapan kimsenin cezasıdır. Her kim Allah'ın kitabına tâbi olur, onun emirlerine bağlı kalır, yasaklarından uzak durursa, sapmaktan ve cezasından kurtulur.

124. "Kim de Benim öğüdümden yüz çevirirse, şüphesiz onun için dar bir geçim söz konusudur; Kıyamet günü de kör olarak haşrederiz onu!"

125. "Ya Rabbi! Neden beni kör olarak haşrettin? Ben gören biriydim!" der.

1 Sözgelimi "Halife Kâbe'ye hil'at giydirdi" ifadesi. Aslında, güzel örtülerle Kâbe'yi örten halife değildir. Ama emri vererek buna sebep olan halife olduğu için fiil ona isnat edilmiştir.

١٢٢-﴿ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدَى﴾

[٦٣٣] فإن قلت: ما معنى {ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ}؟ قلت: ثم قبله بعد التوبة وقرّبه إليه، من جبى إليّ كذا فاجتبيته. ونظيره: جليت عليّ العروس فاجتليتها. ومنه قوله عز وجل {وَإِذَا لَمْ تَأْتِهِم بِآيَة قَالُوا لَوْلَا اجْتَبَيْتَهَا} [الأعراف: ٢٠٣] أي هلا جبيت إليك فاجتبيتها. وأصل الكلمة الجمع. ويقولون: اجتبت الفرس نفسها إذا اجتمعت نفسها راجعة بعد النفار.

[٦٣٤] و{هَدَى} أي وفقه لحفظ التوبة وغيره. من أسباب العصمة والتقوى.

١٢٣-﴿قَالَ اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلا يَضِلُّ وَلا يَشْقَى﴾

[٦٣٥] لما كان آدم وحواء عليهما السلام أصلي البشر، والسببين اللذين منها نشؤا وتفرعوا جعلا كأنهما البشر في أنفسهما، فخوطبا مخاطبتهم فقيل: {فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُم} على لفظ الجماعة. ونظيره إسنادهم الفعل إلى السبب، وهو في الحقيقة للمسبِّب.

[٦٣٦] {هُدًى} كتاب وشريعة. وعن ابن عباس: ضمن الله لمن اتبع القرآن أن لا يضل في الدنيا ولا يشقى في الآخرة، ثم تلا قوله {فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَلَا يَشْقَى}. والمعنى: أن الشقاء في الآخرة هو عقاب من ضلّ في الدنيا عن طريق الدين، فمن اتبع كتاب الله وامتثل أوامره وانتهى عن نواهيه نجا من الضلال ومن عقابه.

١٢٤-﴿وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى﴾

١٢٥-﴿قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى وَقَدْ كُنْتُ بَصِيرًا﴾

126. Buyurur ki: "Böyle... Sana âyetlerimiz gelmiş, fakat sen onları göz ardı etmiştin. Bugün de sen nisyana terk edileceksin işte!"

[637] ضَنْك (dar) müzekker ve müennes için eşit bir şekilde sıfat olarak kullanılan bir mastardır. Bu ifade *fa'lâ* vezninde *dankâ* şeklinde de okun-
5 muştur. Mâna şöyledir: Dinde; teslimiyet, kanaat, Allah'a ve O'nun rızık taksimine tevekkül vardır. Dindar insan Allah'ın verdiği rızkı rahatlıkla infak eder ve Allah Teâlâ'nın "Ona hoş bir hayat yaşatırız" [Nahl 16/97] âyetinde buyurduğu gibi rahat bir hayat sürer. Dinden yüz çeviren kimse ise hırs kurbanı olur, bu hırs sebebiyle sürekli dünya malını artırmayı arzular;
10 kendisine cimrilik musallat olur ve elini infaktan uzak tutar, böylece dar, sıkıntılı bir geçim sürer, hali karanlıktır. Bazı sûfilerin dedikleri gibi "Rabbini zikretmekten yüz çeviren hiç kimse yoktur ki vakti kararmasın, rızkı bulanmasın."

[638] Öyle kâfirler vardır ki Allah küfürleri sebebiyle onlara zillet ve
15 miskinlik yaşatır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

- "Üzerlerine zillet ve miskinlik damgası vuruldu ve Allah'ın gazabına maruz kaldılar. Çünkü Allah'ın ayetlerini inkâr ediyorlardı!" [Bakara 2/61]
- "Şayet onlar, Tevrat'ı, İncil'i ve Rablerinden kendilerine
20 indirilmekte olan (Kur'ân)ı dosdoğru tutsalardı, şüphesiz hem üstlerinden hem de ayaklarının altından yerler (nimete garkolurlar) dı..." [Mâide 5/66])
- "Bu şehirlerin halkı iman edip sakınmış olsalardı, elbette üzerlerine gökten ve yerden bereket kapıları açardık" [A'râf 7/96]
25 - "Rabbinizden mağfiret dileyin, çünkü O çok bağışlayıcıdır. Böylece gökten üzerinize bol yağmur yağdırsın," [Nûh 71/10-11]
- "Gerçek şu ki şayet bu yolda dosdoğru giderlerse, onları bol su ile suvarırız." [Cin 72/16].

[639] Hasan-ı Basrî'nin bu ifadenin "kanlı-irinli bir su ve Ateş'teki zak-
30 kum ağacı" anlamına geldiğini söylediği nakledilir. Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin [v. 74/694] ise bu kelimenin "kabir azabı" anlamında olduğunu söylediği nakledilir.

١٢٦-﴿قَالَ كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسِيتَهَا وَكَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنْسَى﴾

[٦٣٧] الضنك: مصدر يستوي في الوصف به المذكر والمؤنث. وقرئ «ضنكى» على فعلى. ومعنى ذلك: أن مع الدين التسليم والقناعة والتوكل على الله وعلى قسمته؛ فصاحبه ينفق ما رزقه بسماح، وسهولة، فيعيش عيشًا رافعاً، كما قال عز وجل {فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيَاةً طَيِّبَةً} [النحل: ٩٧]؛ والمعرض عن الدين مستول عليه الحرص الذي لا يزال يطمح به إلى الازدياد من الدنيا، مسلط عليه الشح الذي يقبض يده عن الإنفاق، فعيشه ضنك وحاله مظلمة، كما قال بعض المتصوّفة: لا يعرض أحد عن ذكر ربه إلا أظلم عليه وقته وتشوّش عليه رزقه.

[٦٣٨] ومن الكفرة من ضرب الله عليه الذلة والمسكنة لكفره. قال الله تعالى:

-{وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ والْمَسْكَنَةُ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللهِ} [البقرة: ٦١] وقال:

-{وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَاةَ وَالْإِنْجِيلَ وَمَا أُنزِلَ إِلَيهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لَأَكَلُوا مِن فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِم} [المائدة: ٦٦] وقال:

-{وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا واتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ} [الأعراف: ٩٦] وقال:

-{اِسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا} [نوح: ١٠-١١] وقال:

-{وَأَلَّوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَاهُمْ مَاءً غَدَقًا} [الجن: ١٦]

[٦٣٩] وعن الحسن: هو الضريع والزقوم في النار. وعن أبي سعيد الخدري: عذاب القبر.

[640] نحشره (onu haşrederiz) ifadesi فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا (Onun için dar bir geçim söz konusudur.) ifadesinin mahalline atfedilerek cezm ile *nahşurhu* şeklinde de okunmuştur. Zira bu ifade şartın cevabıdır. Yine vakıf halinde olduğu üzere, sonundaki Hâ'nın sükûnu ile *nahşuruh* şeklinde de okunmuştur. Bu âyet tıpkı "Biz onları Kıyamet günü kör, dilsiz ve sağır olarak yüzüstü haşrederiz!" [İsrâ 17/97] âyeti gibidir. Yine زُرْقَى kelimesi nasıl körlükle tefsir edilmişse bu ifade de öyle tefsir edilir.

[641] "Böyle" yani işte sen de böyle yaptın. Daha sonra bu ifadeyi açıklamak üzere ona şöyle denilir: Âyetlerimiz sana gayet açık ve aydınlatıcı bir şekilde gelmişti, ama sen onlara ibret nazarı ile bakmadın, basiret ile onları görmedin, onları göz ardı ettin, onlara karşı kör kesildin. İşte bugün de biz seni bu körlüğünle bırakacağız, gözündeki perdeyi kaldırmayacağız.

127. Aşırı giderek Rabbinin âyetlerine iman etmeyenleri böyle cezalandırırız Biz. Üstelik Âhiret azabı kesinlikle daha şiddetlidir, daha kalıcıdır.

[642] Allah Teâlâ öğüdünden yüz çevirenleri iki ceza ile, yani dünyada dar bir geçim ve ahirette kör olarak haşredilmek ile uyardıktan sonra, uyarı âyetlerini "Âhiret azabı kesinlikle daha şiddetlidir, daha kalıcıdır!" ifadesiyle sonlandırmakta; adeta "hiçbir zaman geçmeyecek olan bir körlük hali üzere haşredilmek, geçici olan dünyada dar geçim sıkıntısına maruz kalmaktan daha şiddetlidir." demiş olmaktadır. Ya da Bizim onu körlük içinde nisyana terk etmemiz, onun Bizim âyetlerimizi terketmesinden daha şiddetli ve kalıcıdır buyurmaktadır.

128. Kendilerinden önceki -yurtlarında dolaştıkları- nice nesilleri helâk etmiş olmamız bunlara doğru yolu göstermedi mi?! Sağduyu sahipleri için elbette bunda âyetler vardır.

[643] لَمْ يَهْدِ (doğru yolu göstermedi [mi]) ifadesinin fâ'ili devamındaki cümledir; "Şu cümlede ifade edilen mâna ve muhteva bunlara doğru yolu göstermedi mi?" demek istemektedir. Bunun benzeri, وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِى الآخِرِينَ سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِى الْعَالَمِينَ [Sāffât 37/78-80] âyetidir; onun bu sözlerle [yani "Âlemlerin içinde Nûh'a selâm olsun!" / سلامٌ عَلَى نُوحٍ فِى العالمينَ ifadesi ile] yâd edilmesini sağladık denmektedir.[1] Zamirin Allah veya Resulüne gitmesi de mümkündür; Nun ile *nehdi* (doğru yolu göstermedik [mi]) şeklindeki kıraat de bunu teyit eder.

1 "Sonrakiler arasında şunu bıraktık: *Âlemlerin içinde Nûh'a selâm olsun!*" Yani sonraki insanlar arasında Nûh'un güzelce yâd edilmesini sağladık; şu anda herkesin selâmladığı biridir, herkese göre 'iyi'dir Nûh. / ed.

[٦٤٠] وقرئ {وَنحشرْه}، بالجزم عطفًا على محل {فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا}، لأنه جواب الشرط. وقرئ «ونحشرُهْ»، بسكون الهاء على لفظ الوقف. وهذا مثل قوله {وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى وُجُوهِهِمْ عُمْيًا وَبُكْمًا وَصُمًّا} [الإسراء: ٩٧] وكما فسر الزرق بالعمى.

٥ [٦٤١] {كَذَلِكَ} أي مثل ذلك فعلت أنت. ثم فسر بأن آياتنا أتتك واضحة مستنيرة، فلم تنظر إليها بعين المعتبر ولم تتبصر، وتركتها وعميت عنها، فكذلك اليوم نتركك على عماك ولا نزيل غطاءه عن عينيك.

١٢٧-﴿وَكَذَلِكَ نَجْزِي مَنْ أَسْرَفَ وَلَمْ يُؤْمِنْ بِآيَاتِ رَبِّهِ وَلَعَذَابُ الآخِرَةِ أَشَدُّ وَأَبْقَى﴾

١٠ [٦٤٢] لما توعد المعرض عن ذكره بعقوبتين؛ المعيشة الضنك في الدنيا، وحشره أعمى في الآخرة ختم آيات الوعيد بقوله {وَلَعَذَابُ الْآخرةِ أَشَدُّ وأَبْقَى}، كأنه قال: ولَلحشر على العمى الذي لا يزول أبدًا أشدّ من ضيق العيش المنقضي. أو أراد: ولتركنا إياه في العمى أشدّ وأبقى من تركه لآياتنا.

١٢٨-﴿أَفَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِنِهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِأُولِي النُّهَى﴾ ١٥

[٦٤٣] فاعل {لَمْ يَهْدِ} الجملة بعده. يريد: ألم يهد لهم هذا بمعناه ومضمونه؟ ونظيره قوله تعالى {وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِى الآخِرِينَ سَلاَمٌ عَلَى نُوحٍ فِى الْعَالَمِينَ} [الصافات: ٧٩]، أي تركنا عليه هذا الكلام. ويجوز أن يكون فيه ضمير الله أو الرسول، ويدل عليه القراءة بالنون.

[644] يَمْشُونَ (dolaştıkları) ifadesi *yumeşşevne* (dolaştırıldıkları) şeklinde de okunmuştur. Âyette Kureyşlilerin ʻÂd ve Semûd kavimlerinin memleketlerinde dolaştıkları, yurtlarında gezdikleri ve helâk izlerini bizzat gözleriyle gördükleri ifade edilmek istenmektedir.

129. Şayet senin Rabbinin verilmiş bir sözü; yani adı konulmuş bir ecel(e kadar azap etmeyeceği'ne dair hükmü) olmasaydı, azap kesinlikle onların da yakasına yapışırdı.

[645] "Verilmiş söz" cezalarının ahirete kadar erteleneceğine dair vaattir; bu vaat olmasaydı, tıpkı ʻÂd ve Semûd'u helâk ettiğimiz gibi bu kâfirlere de helâk hak olurdu, yakalarına yapışırdı buyrulmaktadır. لِزام kelimesi ya *lâzeme*nin mastarı olup sıfat olarak kullanılmıştır ya da *mifʻal* anlamındaki *fiʻâl* vezninde olup *milzem* anlamındadır; tıpkı *lizâz*^{ün} *hasım*^{un} (amansız bela, ayrılmaz dert) dedikleri gibi, sıkıca bağlı, ayrılmaz durumda olduğu için sanki yapışma 'aleti' imiş gibi ifade edilmiştir.

[646] "Adı konulmuş ecel" ifadesi ya "söz"e ya da كان (olurdu) fiilindeki zamire maʻtûftur, yani âcilen cezalandırılma ve adı konulmuş ecel ʻÂd ve Semûd'un olduğu gibi onların da yakalarına yapışırdı; sadece 'adı konulmuş ecel' cezası ile kalmazlar, âcilen cezalandırılmaya da maruz kalırlardı.

130. O halde, bunların söylediklerine sabret ve güneş doğmadan önce ve batmadan önce Rabbine hamd ederek O'nu tenzih ve takdis et. Gece saatlerinde ve gündüzleri de tenzih ve takdis et; belki (sana vereceklerinden) razı olursun.

[647] "Rabbine hamd ederek" ifadesi hal konumundadır, yani seni tesbihe muvaffak kıldığı, bu konuda sana yardım ettiği için Rabbine hamdeder vaziyette. Tesbihten maksat namazdır, ya da lafzın zahirinden anlaşılan şeydir. Âyette önce, fiil vakitlerden evvel zikredilmiş; devamında ise önce vakitler zikredilmiştir; adeta şöyle denmektedir: Güneşin doğumundan önce, yani fecir vakti ve batımından önce yani öğlen ve ikindi vakitleri -zira bu iki namazın vakti Güneşin tepe noktasını geçişinden batışına kadarli sürede, yani gündüzün son yarısında yer alırlar- namaz kıl, gece vaktinin bir kısmını ve gündüzün uçlarını da hususi olarak namaza tahsis et, çünkü zikrin en faziletlisi gece yapılanıdır. Zira gece insan sükûnet bulur, kalbi ve aklı Rabbi ile baş başa kalır. Allah Teâlâ "Geceleyin şüphesiz hem hafıza daha güçlüdür hem de söylenenler daha iyi kavranır." [Müzzemmil 73/6] ve "Şimdi, [böyle biri mi daha hayırlıdır, yoksa hem Âhiret korkusuyla hem de Rabbinin rahmetine nail olma ümidiyle] gecenin bir saati kâh secdeye kapanarak kâh ayakta durarak Allah'a gönülden kulluk eden biri mi?" [Zümer 39/9] buyurmuştur.

[٦٤٤] وقرئ {يُمَشَّوْنَ} يريد أنّ قريشًا يتقلبون في بلاد عاد وثمود ويمشون {فِي مَسَاكِنِهِمْ} ويعاينون آثار هلاكهم.

١٢٩-﴿وَلَوْلا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَكَانَ لِزَامًا وَأَجَلٌ مُسَمًّى﴾

[٦٤٥] الكلمة السابقة هي العدة بتأخير جزائهم إلى الآخرة، يقول: لولا هذه العدة لكان مثل إهلاكنا عادًا وثمودًا لازمًا لهؤلاء الكفرة. واللزام: إما مصدر لازم وصف به، وإما فعال بمعنى مِفْعَل، أي مِلْزَم، كأنه آلة اللزوم لفرط لزومه، كما قالوا: لزاز خصم.

[٦٤٦] {وَأَجَلٌ مُسَمًّى} لا يخلو من أن يكون معطوفًا على {كَلِمَةٌ} أو على الضمير في {كَانَ}، أي لكان الأخذ العاجل وأجل مسمى لازمين لهم كما كانا لازمين لعاد وثمود، ولم ينفرد الأجل المسمى دون الأخذ العاجل.

١٣٠-﴿فَاصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا وَمِنْ آنَاءِ اللَّيْلِ فَسَبِّحْ وَأَطْرَافَ النَّهَارِ لَعَلَّكَ تَرْضَى﴾

[٦٤٧] {بِحَمْدِ رَبِّكَ} في موضع الحال، أي وأنت حامد لربك على أن وفّقك للتسبيح وأعانك عليه، والمراد بالتسبيح الصلاة، أو على ظاهره. قدم الفعل على الأوقات أوّلًا، والأوقات على الفعل آخرًا، فكأنه قال: صل لله قبل طلوع الشمس، يعني الفجر، وقبل غروبها، يعني الظهر والعصر، لأنهما واقعتان في النصف الأخير من النهار بين زوال الشمس وغروبها. وتعمد آناء الليل وأطراف النهار مختصًا لهما بصلاتك، وذلك أن أفضل الذكر ما كان بالليل، لاجتماع القلب وهدّو الرجل والخلوّ بالرب. وقال الله عز وجل {إِنَّ نَاشِئَةَ الَّيلِ هِىَ أَشَدُّ وَطْأً وَأَقْوَمُ قِيلًا} [المزمل: ٦]، وقال {أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ آنَاءَ الَّيلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا} [الزمر: ٩]؛

Ayrıca gece sükûnet ve dinlenme vaktidir. İnsan bu vakti ibadete sarfettiği zaman bu durum nefse çok daha zor ve ağır gelir, beden için çok daha yorucu ve meşakkatli olur. Dolayısıyla, yapılan ibadet mükellefiyet açısından daha makbul, Allah katında daha faziletli olur. Geceleyin tesbih etme ifadesinin kapsamına gece namazı, gündüzün uçlarında tesbih ifadesinin kapsamına ise akşam ve sabah namazları da dâhildir. Böylece bu namazlar, hususi olarak vurgulanmak maksadıyla tekrar edilmiş olmaktadır ki bu durumda tıpkı "tam aradaki namaz"ı ikindi namazı olarak gören müfessirlerin tefsirine göre "Bütün namazları, özellikle de tam aradaki namazı üzerine titreyerek mutlaka eda edin." [Bakara 2/238] âyetinde ifade edildiği gibi olmaktadır.

[648] **Şayet** "Neden أَطْرافَ النَّهارِ (gecenin uçları) şeklinde çoğul ifade kullanılmıştır, zira 'gündüzün *iki* ucunda ve gecenin yakın saatlerinde namazı dosdoğru kıl!' [Hûd 11/114] âyetinde de ifade edildiği gibi, kastedilen gündüzün *iki* ucudur?" **dersen şöyle derim:** Anlamın karışma ihtimali olmadığı için böyle kullanılmıştır. "Gündüzün iki ucu" şeklindeki kullanım ise daha ziyade açıklama sağlamak içindir. Tesniye ve çoğul kalıplarının bu iki âyetteki kullanımlarının bir benzeri şairin şu satırlarında da vardır:

O ikisinin sırtları tıpkı iki kalkanın dış tarafları gibidir

[649] Bu ifade آناءِ اللَّيْلِ ifadesine atıf olarak *etrâfi'n-nehâr* şeklinde de okunmuştur.

[650] "Belki" ifadesi muhatap açısındandır, yani "Allah katında nefsinin razı olacağı, kalbinin huzurla dolacağı şeylere nail olma istek ve ümidiyle bu vakitlerde Allah'ı zikret!" anlamındadır. تَرْضَى (razı olacağın) ifadesi *turdâ* (Rabbinin seni razı edeceği) şeklinde de okunmuştur.

131. Bunlardan bazısına sırf denemek için verdiğimiz dünya hayatının güzelliğine sakın gözlerini dikme. Rabbinin rızkı daha hayırlıdır, daha kalıcıdır.

[651] "Sakın gözlerini dikme" yani gözlerinin bakışlarını dikme. Bakışları dikmek, bakılan şeyden çok hoşlanıp ona sahip olma arzusuna kapılarak uzun uzun bakmak ve gözünü alamaz hale gelmek demektir. Bu tıpkı Kārun'un malına-mülküne bakanların "Keşke şu Kārun'a verilenlerin bir benzeri de bizim olsaydı. Gerçekten, muazzam bir varlık sahibiymiş!" [Kasas 28/79] dediklerinde yaptıkları gibidir. Ancak ilim ve iman sahipleri bu durumda onlara karşı çıkmış ve "Yazıklar olsun size!.. İman edip salih amel işleyenler için Allah'ın vereceği karşılık daha hayırlıdır. Buna da ancak sabredenler kavuşturulur." [Kasas 28/80] demişlerdir.

ولأنّ الليل وقت السكون والراحة، فإذا صرف إلى العبادة كانت على النفس أشد وأشق؛ وللبدن أتعب وأنصب، فكانت أدخل في معنى التكليف وأفضل عند الله. وقد تناول التسبيح في آناء الليل صلاة العتمة، وفي أطراف النهار صلاة المغرب وصلاة الفجر على التكرار، إرادة الاختصاص، كما اختصت في قوله {حافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ والصَّلَاةِ الْوُسْطَى}[البقرة: ٢٣٨] عند بعض المفسرين. ٥

[٦٤٨] فإن قلت: ما وجه قوله {وَأَطْرَافَ النَّهَارِ} على الجمع، وإنما هما طرفان، كما قال {أَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَيِ النَّهَارِ} [هود: ١١٤]؟ قلت: الوجه أمن الإلباس، وفي التثنية زيادة بيان. ونظير مجيء الأمرين في الآيتين مجيئهما في قوله:

ظَهْرَاهُمَا مِثْلَ ظُهُورِ التُّرْسَيْنْ ❁

١٠ [٦٤٩] وقرئ «وأطرافِ النهار» عطفًا على {آناءِ اللَّيْلِ}.

[٦٥٠] ولعل للمخاطب، أي اذكر الله في هذه الأوقات، طمعًا ورجاء أن تنال عند الله ما به ترضي نفسك ويسر قلبك. وقرئ «تُرضَى»، أي يرضيك ربك.

١٣١-﴿وَلا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَى مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ وَرِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَأَبْقَى﴾

١٥ [٦٥١] {وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ}، أي نظر عينيك. ومدّ النظر تطويله، وأن لا يكاد يرده، استحسانًا للمنظور إليه وإعجابًا به، وتمنيًا أن يكون له، كما فعل نظارة قارون حين قالوا {يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ إِنَّهُ لَذُو حَظٍّ عَظِيمٍ} [القصص: ٧٩] حتى واجههم أولو العلم والإيمان بـ{وَيْلَكُمْ ثَوَابُ اللهِ خَيْرٌ لِمَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا} [القصص: ٨٠].

[652] Âyette, uzun uzun olmayan bakışın affedileceği anlamı da vardır. Sözgelimi bir şeye ansızın gözü çarpan, fakat sonra derhal gözünü kısan, çeviren kimse mesul değildir. Süslü, güzel şeylere bakmak insan tabiatına nakşedilmiş bir özellik olduğu, bu tür bir şeye bakan kimsenin ona uzun uzun bakmak isteyeceği, o şey onun gözünü dolduracağı için Allah Teâlâ "sakın gözlerini dikme" buyurmuş, yani "mutat olarak yaptığın şeyi yapma" demiştir.

[653] Takvalı âlimler, zalimlerin yaptıkları binalara ve fâsıkların elbise, binek ve benzeri süs ve ziynetlerine bakmamak gerektiği üzerinde ısrarla durmuşlardır. Çünkü bu zalim ve fâsıklar bu tür şeyleri, insanların gözleri onlara takılıp kalsın diye almaktadırlar. Dolayısıyla, onlara gözlerini diken kimse fâsıkların maksatlarını gerçekleştirmiş ve onları o tür şeyler edinmeye adeta teşvik etmiş olmaktadırlar.

[654] أَزْواجًا مِنْهُمْ "kafirlerden bir grup" demektir. Bu ifadenin بِهِ'deki Hâ zamirinden hal olarak mansūb olması da mümkündür; bu durumda fiil منهم (onlardan) ifadesine bağlıdır. Âdeta "içlerinden sadece bir kesim *olmak üzere* [bunlara] yaşattığımız lükse" denmektedir.

[655] **Şayet** "زَهْرَة (güzelliği) ifadesi ne ile mansūbdur?" **dersen şöyle derim:** Dört ihtimal vardır: İlkine göre bu ifade kınama ifadesidir ve özel olarak kınamaya konu olan ifade olarak mansūbdur. İkinciye göre مَتَّعْنَا fiili "verdiğimiz" ve "tevdi ettiğimiz" anlamına gelir ve زَهْرَة (güzelliği) ifadesi de bunun ikinci mef'ûlüdür. Üçüncüye göre harf-i cer ile mecrur olan ifadenin (به) mahallinden bedeldir. Dördüncüye göre ise bu kelime *zevî zehrat*[in] (güzellik sahibi) şeklinde takdir edilir ve أَزْواجًا ifadesinin bedeli olarak mansūbdur. "Peki, زَهْرَة kelimesinin, (*zeherate* şeklinde) harekeleyenlerin okuyuşuna göre mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bizzat زَهْرَة'nin mânasıdır, yani ziynet ve hoşluk demektir. Benzer hareke farklılığı *cehra* ve *cehera* kelimelerinde de vardır, nitekim أَرِنَا اللهَ جَهَرَةً (Allah'ı bize açıkça göster. [Nisâ 4/154]) şeklinde bir okuyuş da vardır. Ayrıca *zeherat*[un] kelimesi (parlak, süslü kişi anlamındaki) زاهر'in çoğulu da olabilir. Bu durumda, kıyafetleri sert, kaba ve renkleri solgun olan salihlerin ve müminlerin aksine bu kâfirler, sahip oldukları imkânlar dolayısıyla renkleri arı duru, kıyafetleri gösterişli, yüzleri parlak olduğu için "bu dünyanın süs**lü**leri" olarak nitelendirilmişler olurlar.

[656] "Sırf denemek için" yani kendilerini deneyelim de gösterdikleri nankörlük sebebiyle azaba müstahak olsunlar diye. Ya da bu sebeple onları ahirette azaba uğratalım diye.

[٦٥٢] وفيه أن النظر غير الممدود معفوٌّ عنه، وذلك مثل نظر من باده الشيء بالنظر ثم غض الطرف. ولما كان النظر إلى الزخارف كالمركوز في الطباع، وأنّ من أبصر منها شيئًا أحب أن يمدّ إليه نظره ويملأ منه عينيه قيل {وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ} أي لا تفعل ما أنت معتاد له وضار به.

٥ [٦٥٣] ولقد شدّد العلماء من أهل التقوى في وجوب غض البصر عن أبنية الظلمة وعدد الفسقة في اللباس والمراكب وغير ذلك، لأنهم إنما اتخذوا هذه الأشياء لعيون النظارة؛ فالناظر إليها محصل لغرضهم، وكالمغري لهم على اتخاذها.

[٦٥٤] {أَزْوَاجًا منْهُمْ} أصنافًا من الكفرة. ويجوز أن ينتصب حالًا من هاء الضمير، والفعل واقع على {مِنْهُمْ}، كأنه قال: إلى الذي متعنا به، وهو أصناف ١٠ بعضهم، وناسًا منهم.

[٦٥٥] فإن قلت: علام انتصب {زَهْرَةَ}؟ قلت: على أحد أربعة أوجه: على الذم وهو النصب على الاختصاص. وعلى تضمين {مَتَّعْنَا} معنى أعطينا وخوّلنا، وكونه مفعولًا ثانيًا له. وعلى إبداله من محل الجار والمجرور. وعلى إبداله من أزواجًا، على تقدير ذوي زهرة. فإن قلت: ما معنى الزَّهَرة، فيمن حرّك؟ قلت: معنى الزهرة ١٥ بعينه وهو الزينة والبهجة، كما جاء في الْجَهْرَة الْجَهَرَة. وقرئ {أَرِنَا اللهَ جَهَرَةً} [النساء: ١٥٣]، وأن تكون جمع زاهر، وصفًا لهم بأنهم زاهرو هذه الدنيا، لصفاء ألوانهم مما يلهون ويتنعمون؛ وتهلل وجوههم وبهاء زيهم وشارتهم، بخلاف ما عليه المؤمنون والصلحاء من شحوب الألوان والتقشف في الثياب.

[٦٥٦] {لِنَفْتِنَهُمْ} لنبلوهم حتى يستوجبوا العذاب لوجود الكفران منهم، أو ٢٠ لنعذبهم في الآخرة بسببه.

[657] "Rabbinin rızkı" biriktirdiği ahiret sevabıdır ki bu bizatihi daha hayırlı ve devamlıdır. Yahut vermiş olduğu İslâm ve nübüvvet rızkıdır. Veya onların malları ekseriyetle gasp, hırsızlık ve harama bulaşmış mallardır, oysa helal olan mal "daha hayırlıdır, daha kalıcıdır." Çünkü Allah Teâlâ kendisine ancak helal ve temiz olan malı nispet eder, haram ve iğrenç olanı nispet etmez. Bu yüzden, haram mal asla *rızık* olarak isimlendirilmez. Ebû Râfi'den [v. 40/660] Yezid b. Abdullah b. Kuseyt kanalıyla şöyle nakledilmiştir: Peygamber (s.a.) beni bir Yahudiye gönderdi ve "Allah Resulü senden Receb ayına kadar ödemek üzere borç istiyor." dememi istedi. Yahudi "Vallahi, ona ancak bir rehin karşılığında borç veririm!" deyince Peygamber (s.a.); "Ben gökte de emînim, yerde de emînim! Ona şu demir zırhımı götür." dedi. İşte "Sakın gözlerini dikme!" âyeti bunun üzerine nâzil olmuştur.

132. Ehline namazı emret, kendin de sabırla ona tahammül et. Biz senden rızık istemiyoruz, Biz seni rızıklandırırız. Akıbet takvadadır.

[658] "Ehline namazı emret" yani sen ve beraberindekiler; çoluk çocuğun, adamların, Allah'a kulluğa ve namaza yönelin, düştüğünüz zor durumlar karşısından namazla yardım dileyin. Sen rızık ve geçim meselesinde endişe etme, çünkü senin rızkın tarafımızdan karşılanacak, sana rızkı Biz vereceğiz. Senden kendine ve beraberindekilere rızık temin etmeni istemiyoruz. Sen aklını- fikrini tamamen ahiret işine yönelt.

[659] Bu mânada bazı kimseler, "Her kim Allah için iş yaparsa, Allah da onun işini yapar." demişlerdir. Yine nakledildiğine göre 'Urve b. Zübeyr [v. 94/713] sultanların sahip olduğu şeyleri gördüğü zaman bu âyeti okur ve "Namaza! Namaza! Allah sizlere rahmet eylesin!" diye bağırırmış. Bekr b. Abdullah el-Müzenî'nin [v. 108/726] ise ailesine bir geçim sıkıntısı geldiğinde, "Kalkıp namaz kılın, çünkü Allah, Resulüne böyle emretmişti." dediği ve sonra bu âyeti okuduğu nakledilmiştir.

133. "(Muhammed) Rabbinden bize bir mucize getirse ya!" dediler. Önceki kitaplardaki apaçık delil kendilerine gelmedi mi?!

134. Biz onları bundan önce helâk etseydik, o zaman da mutlaka "Ya Rabbi! Bize bir peygamber gönderseydin de zelil ve rezil-rüsvâ olmadan önce Senin âyetlerine uysaydık olmaz mıydı?!" diyeceklerdi.

[٦٥٧] {وَرِزْقُ رَبّكَ} هو ما ادّخر له من ثواب الآخرة الذي هو خير منه في نفسه وأدوم. أو ما رزقه من نعمة الإسلام والنبوّة. أو لأن أموالهم الغالب عليها الغصب والسرقة والحرمة من بعض الوجوه، والحلال {خَيْرٌ وأبقى} لأن الله لا ينسب إلى نفسه إلا ما حل وطاب دون ما حرم وخبث، والحرام لا يسمى رزقًا أصلًا. وعن يزيد بن عبد الله بن قسيط عن أبي رافع قال: بعثني رسولُ الله ﷺ إلى يهودي وقال: «قل له: يقول لك رسول اللّهِ أقرضْني إلى رجب»، فقال: واللّهِ لا أقرضُه إلا برهنٍ، فقال رسول الله ﷺ «إنّي لأمينٌ في السماءِ وإنّي لأمين في الأرضِ، احملْ إليهِ درعِي الحديدَ»، فنزلَتْ ولا تمدَّنَ عَيْنَيْكَ.

١٣٢-﴿وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا لا نَسْأَلُكَ رِزْقًا نَحْنُ نَرْزُقُكَ وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَى﴾

[٦٥٨] {وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلاةِ} أي وأقبل أنت مع أهلك على عبادة الله والصلاة، واستعينوا بها على خصاصتكم، ولا تهتم بأمر الرزق والمعيشة، فإنّ رزقك مكفى من عندنا، ونحن رازقوك ولا نسألك أن ترزق نفسك ولا أهلك، ففرّغ بالك لأمر الآخرة.

[٦٥٩] وفي معناه قول الناس: من كان في عمل الله كان الله في عمله. وعن عروة بن الزبير أنه كان إذا رأى ما عند السلاطين قرأ {وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ}، ثم ينادي الصلاةَ الصلاة رحمكم الله! وعن بكر بن عبد الله المزني كان إذا أصابت أهله خصاصة قال: قوموا فصلوا، بهذا أمر الله رسوله، ثم يتلو هذه الآية.

١٣٣-﴿وَقَالُوا لَوْلا يَأْتِينَا بِآيَةٍ مِنْ رَبِّهِ أَوَلَمْ تَأْتِهِمْ بَيِّنَةُ مَا فِي الصُّحُفِ الْأُولَى﴾

١٣٤-﴿وَلَوْ أَنَّا أَهْلَكْنَاهُمْ بِعَذَابٍ مِنْ قَبْلِهِ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْلا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آيَاتِكَ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَذِلَّ وَنَخْزَى﴾

[660] Müşrikler âdetleri olduğu üzere sırf inat olsun diye, Peygamber (s.a.)'den nübüvvetini kanıtlamak üzere mucize getirmesini istemişler, bunun üzerine onlara şöyle denilmiştir: Size mucizelik konusunda bütün mucizelerden daha büyük, hepsinin anası olan bir mucize, yani Kur'ân-ı Kerim gelmemiş midir? Ki Kur'ân diğer ilâhî kitaplarda olan şeylerin de delili, onların da doğruluğunun kanıtıdır. Çünkü başlı başına mucizedir, onlar ise mucize değillerdir. Dolayısıyla, tıpkı iddianın delile, ispata muhtaç oluşu gibi Kur'ân'ın kendilerini ve içindekileri doğrulamasına muhtaçtırlar.[1]

[661] الصُحُف kelimesi hafifletilerek *es-suhfi* şeklinde de okunmuştur. بينة (delil) kelimesine işaret eden (من قبله'deki) zamir müzekker olarak kullanılmıştır, çünkü بينة *burhan* ve *delil* anlamındadır (anlam esas alınmıştır). نَذِلَّ وَنَخْزى (zelil, rezil-rüsva *olmadan*) ifadesi meçhul formda *nüzelle ve nuhzâ* (zelil, rezil-rüsva *edilmeden*) şeklinde de okunmuştur.

135. De ki: Herkes gözlemekte... Gözleyin bakalım! Ama yakında öğreneceksiniz doğru yola kimin sahip olduğunu, kimin doğru yolda gittiğini!..

[662] "Herkes" yani bizden ve sizden her biri, akıbeti; bize ve size sonunda ne olacağını "gözlemektedir." *es-Seviyy*[i] (doğru) kelimesi *es-sevâ* şeklinde de okunmuştur; dengeli, iyi veya düzgün anlamındadır. Yine *es-sû'*[i] (kötü yol) ve *es-suveyy*[i] (kötü daryol) şeklinde de okunmuştur ki, *es-sû'*[u] kelimesinin ism-i tasğiridir.

[663] [فَسَتَعْلَمُونَ (yakında öğreneceksiniz) ifadesi] *fe-temette'û fe-sevfe te'lemûne* (yaşayın yaşayın! İleride öğreneceksiniz!) şeklinde de okunmuştur. Ebû Râfi' [v. 40/660] "Ben bu okuyuşu Peygamber (s.a.)'den öğrenip hıfz ettim." demiştir.

[664] Peygamber (s.a.)'in, "Her kim TāHâ suresini okursa, kıyamet günü kendisine muhacirlerin ve ensārın sevabı verilir." buyurduğu, yine "Cennet ehli Kur'ân'dan sadece TāHâ ve YâSîn surelerini okurlar." buyurduğu nakledilmiştir.

---

1 Müfessir, Kur'ân'ın kadim kutsal kitaplar açısından bir kanıt oluşturduğunu söylemektedir. Ve bu mazmun, birtakım ayetlerle desteklenebilir. Ancak Müşriklerin Kur'ân'a dair kanıt istediği bu bağlamda, tersine, söz konusu kitapların Kur'ân'ın içeriğinin gerçekliğine ve doğruluğuna ilişkin fiilî tanıklığına başvurulduğu anlaşılmaktadır. بَيِّنَةُ ما فِي الصُحُفِ الأُولى ifadesi "ilk suhuflardaki içeriğin kanıtı olan Kur'ân" değil de, "Kur'ânî anlatıya dair ilk suhuflardaki içerikten ibaret kanıt" anlamındadır. Ayrıca bkz. Ra'd 13/43, Şu'arâ 26/196-197 vb. ayetlerde belirtildiği gibi. / ed.

[٦٦٠] اقترحوا على عادتهم في التعنت آية على النبوّة، فقيل لهم: أو لم تأتكم آية هي أمّ الآيات وأعظمها في باب الإعجاز يعني القرآن، من قبل أنّ القرآن برهان ما في سائر الكتب المنزلة ودليل صحته لأنه معجزة، وتلك ليست بمعجزات، فهي مفتقرة إلى شهادته على صحة ما فيها، افتقار المحتج عليه إلى ٥ شهادة الحجة.

[٦٦١] وقرئ «الصحف»، بالتخفيف. وذكر الضمير الراجع إلى البينة، لأنها في معنى البرهان والدليل. قرئ «نُذَلَّ ونُخْزَى»، على لفظ ما لم يسم فاعله.

١٣٥-﴿قُلْ كُلٌّ مُتَرَبِّصٌ فَتَرَبَّصُوا فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ أَصْحَابُ الصِّرَاطِ السَّوِيِّ وَمَنِ اهْتَدَى﴾

١٠ [٦٦٢] {كُلٌّ} أي كل واحد منا ومنكم {مُتَرَبّصٌ} للعاقبة ولما يؤول إليه أمرنا وأمركم. وقرئ «السواء»، بمعنى الوسط والجيد، أو المستوى؛ و«السُّوءِ»، و«السُّوَيّ»، والسُّوَيّ تصغير السُّوء.

[٦٦٣] وقرئ «فتمتعوا فسوف تعلمون». قال أبو رافع: حفظْتهُ من رسول الله ﷺ.

[٦٦٤] عن رسول الله ﷺ: مَنْ قرأ سورةَ طه أُعطي يوم القيامة ثوابَ المهاجرين ١٥ والأنصار. وقال: لا يقرأ أهل الجنة من القرآن إلا طه ويس.

ENBİYÂ SÛRESİ

Mekke'de inmiştir. 112 âyettir.

Rahman Rahîm Allah'ın Adıyla

1. İnsanların hesap zamanı yaklaştı, fakat hâlâ gaflet içinde yüz çeviriyorlar!

[665] Bu (لِلنَّاسِ'daki) Lâm, ya اقْتَرَبَ (yaklaştı) fiilinin sılasıdır ya da (*hisâbuhum* şeklinde) hesâbın onlara izafe edilmesini tekit etmek için gelmiştir. Tıpkı, *ezife li'l-hayyi rahîluhum* (Kervanları kabileye yaklaştı.) sözünde olduğu gibi. Cümlenin aslı, *ezife rahîlu'l-hayyi* (Kabilenin kervanı yaklaştı) şeklindedir. Sonra *ezife li'l-hayyi'r-rahîl*^{u} (Kervan kabileye yaklaştı.) haline gelmiş, sonunda ise *ezife li'l-hayyi rahîluhum* olmuştur. Sîbeveyhi'nin [v. 180/796] "Tekit maksadıyla zarf-ı müstakarrın ikilenmesi / tekrarlanması babı"nda örnek verdiği; *'aleyke Zeyd*^{un} *harîs*^{un} *'aleyke* (Sana düşkündür Zeyd sana.) ve *fî-ke Zeyd*^{un} *râğıb*^{un} *fî-ke* (Sana rağbeti vardır Zeyd'in sana.) cümleleri de bunun gibidir. Arapların *lâ eb*^{en} *leke* (Babasız kalasıca!) sözü de bu kabildendir. Çünkü buradaki Lâm da izafet anlamını pekiştirmek için gelmiştir. Bu görüş, birincisinden daha gariptir.

[666] Maksat, kıyamet vaktinin yaklaşmış olduğunu haber vermektir. Kıyamet yaklaştığı zaman onda meydana gelecek *hesap*, sevap, ceza ve benzeri diğer şeyler de yaklaşmış olacaktır. Nitekim وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ (Ve o gerçek vaat yaklaştı... [Enbiyâ 21/97]) âyeti de aynı mânayı vermektedir. **Şayet** "Bu âyetin inişi üzerinden beş yüz[1] yıldan fazla vakit geçtiği halde, hesap nasıl 'yakın' olmakla vasıflandırılmış?" **dersen şöyle derim:** Hesap, Allah'a göre yakındır. Delili ise "Allah asla vaadinden caymayacağı halde, senden azabı hemen istiyorlar! Oysa senin Rabbinin katında bir gün, sizin saydıklarınızdan bin yıl gibidir." [Hac 22/47] âyet-i kerimesidir. -Her ne kadar onu karşılama ve gözleme vakti uzasa da- her gelecek olan şey yakındır. Uzak olan şey ise, var olup (bir daha geri dönmeyecek şekilde) yok olandır. [Evet, Kıyamet yakındır,] çünkü dünyanın bâki kalan ömrü, geçip gidene nispetle daha kısa ve daha azdır. Bunun delili, ahir zamanda geleceği vaat edilen *Son Peygamber* (s.a.)'in artık gönderilmiş olmasıdır. Nitekim Peygamber *Aleyhisselâm*: "Ben, kıyametin ilk esintilerinin gelmeye başladığı bir zaman diliminde gönderildim." buyurmuştur. [Ebû Nuaym el-Isfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ,* IV, 161]

---

1 2018'e göre yaklaşık 1400. / ed.

سورة الأنبياء

مكية وآياتها اثنتا عشرة ومائة

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ

١-﴿اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ﴾

٥ [٦٦٥] هذه اللام لا تخلو من أن تكون صلة لـ{اقترب}، أو تأكيدًا لإضافة الحساب إليهم، كقولهم: أزف للحيّ رحيلهم. الأصل أزف رحيل الحيّ، ثم أزف للحيّ الرحيل، ثم أزف للحيّ رحيلهم. ونحوه ما أورده سيبويه في باب ما يثني فيه المستقرّ توكيدًا: "عليك زيد حريص عليك"، و"فيك زيد راغب فيك". ومنه قولهم: لا أبالك، لأنّ اللام مؤكدة لمعنى الإضافة، وهذا الوجه أغرب من الأوّل.

١٠ [٦٦٦] والمراد اقتراب الساعة، وإذا اقتربت الساعة فقد اقترب ما يكون فيها من الحساب والثواب والعقاب وغير ذلك. ونحوه {اقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ} [الأنبياء: ٩٧]. فإن قلت: كيف وصف بالاقتراب وقد عدّت دون هذا القول أكثر من خمسمائة عام؟ قلت: هو مقترب عند الله. والدليل عليه قوله عزّ وجلّ {وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللّٰهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ ١٥ رَبّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ} [الحج: ٤٧] ولأنّ كلّ آت - وإن طالت أوقات استقباله وترقبه - قريبٌ، إنما البعيد هو الذي وجد وانقرض، ولأنّ ما بقي في الدنيا أقصر وأقل مما سلف منها، بدليل انبعاث خاتم النبيين الموعود مبعثه في آخر الزمان. وقال عليه الصلاة والسلام: "بعثت في نسم الساعة".

Öncekilerden birinin[1] konuşmasında da şöyle bir ifade vardır: "Dünyanın akışı tersine döndü, [baş aşağı çevrilen bir] kabın içinde kalan damlacıklar kadar bir ömrü kaldı dünyanın." [*Müslim*, "Zühd", 53] Bir şeyin geride kalan kısmı, eğer büyük kısmına nispetle az ise, -haddizatında çok olsa bile- azlıkla ve mesafe kısalığıyla vasıflandırılmaya lâyıktır.

[667] İbn Abbas'tan [v. 68/688] rivayet edildiğine göre "insanlar"dan maksat Müşriklerdir. Bu, var olan bir delil sebebiyle, cins ismin o cinsin bir kısım fertlerine verilmesi kabilindendir. Söz konusu delil ise, bu âyetin hemen peşinden Müşriklerin sıfatlarından bahsediliyor olmasıdır. Müşriklerin, (haktan) yüz çevirmekle beraber bir de gaflet ile vasıflandırılmalarının mânası şudur: Onlar gafildirler, hesaba çekileceklerinden bîhaberdirler. Aslında, iyilik yapana da kötülük işleyene de mutlaka bir karşılık verileceğini kendi akılları da gerekli bulduğu halde akıbetlerinin nice olacağını düşünmüyor, yaptıklarının sonucu olarak başlarına nelerin geleceğini bir türlü anlamıyorlardı. Fakat "sopa ile başlarına vurulup"[2] gaflet uykusundan uyandırıldıklarında, kendilerine okunan âyet ve uyarılar vesilesiyle bu gerçeği anladıklarında, bundan yüz çevirdiler, ona kulaklarını kapadılar ve ondan kaçıp uzaklaştılar.

2-3. Rablerinden ne zaman kendilerine yeni bir öğüt gelse, bunu mutlaka kalpleri gaflet içerisinde, eğlenerek dinlemişlerdir. "Bu sizin gibi bir insan değil mi?! O halde, göz göre göre kanacak mısınız bu büyüye?!" diye kendi aralarında kulis yapmışlardır zalimler!

[668] Burada, uyandıranın uyandırmasından ve ikaz edenin ikazından yüz çevirdikleri iyice belirlenmiş olmaktadır. Şöyle ki Allah Teâlâ, onlara öğüdünü zaman zaman yenilemekte, bir âyetin peşinden yeni bir âyet, bir sûrenin peşinden yeni bir sûre göndermekte, böylece kulaklarına hatırlatma ve öğüdü tekrar duyurmaktadır ki gerekli dersi çıkarabilsinler. Ancak onların bu âyet ve sûreleri ve bunların içerdiği çeşitli öğütleri ve göz açıcı gerçekleri -ki bunlar en doğru, en ciddi bilgilerdir- dinlemeleri, onların sadece eğlenmelerini, gaflet ve alaylarını artırmaktadır.

[669] *Zikir*den maksat, Kur'ân-ı Kerim'den nazil olan âyet gruplarıdır. İbn Ebû Able [v. 152/769], [مُحْدَثٍ kelimesini, مِنْ ذِكْرٍ ifadesinin] mahalline sıfat olmak üzere ref' ile *muhdes*^{un} şeklinde okumuştur.

---

1 Yani sahabilerden 'Utbe b. Gazvân'ın. / ed.

2 *İzâ kuri'at lehumu'l-asā* ifadesi bir deyim olup "Kişinin, ikaz edilince aklının başına gelip gerçeği anlaması" anlamında kullanılır. Aslı; *inne'l-asā kuri'at li zi'l-hilmi* (Şüphesiz ki asâ akıllı olana vurulur.) şeklindedir. (Tıybî'den)

وفي خطبة بعض المتقدمين: ولّت الدنيا حَذّاء، ولم تبق إلا صُبابة كصبابة الإناء. وإذا كانت بقية الشيء وإن كثرت في نفسها قليلةً بالإضافة إلى معظمه كانت خليقة بأن توصف بالقلة وقصر الذرع.

[٦٦٧] وعن ابن عباس رضي الله عنهما أنّ المراد بالناس: المشركون. وهذا من إطلاق اسم الجنس على بعضه للدليل القائم. وهو ما يتلوه من صفات المشركين. وصفهم بالغفلة مع الإعراض، على معنى: أنهم غافلون عن حسابهم ساهون، لا يتفكرون في عاقبتهم، ولا يتفطنون لما ترجع إليه خاتمة أمرهم، مع اقتضاء عقولهم أنه لا بدّ من جزاء للمحسن والمسيء؛ وإذا قُرعت لهم العصا ونبهوا عن سنة الغفلة وفطنوا لذلك بما يتلى عليهم من الآيات والنذر أعرضوا وسدوا أسماعهم ونفروا.

٢-﴿مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ مُحْدَثٍ إِلا اسْتَمَعُوهُ وَهُمْ يَلْعَبُونَ﴾

٣-﴿لاهِيَةً قُلُوبُهُمْ وَأَسَرُّوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا هَلْ هَذَا إِلا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ أَفَتَأْتُونَ السِّحْرَ وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ﴾

[٦٦٨] قرّر إعراضهم عن تنبيه المنبه وإيقاظ الموقظ بأنّ الله يجدّد لهم الذكر وقتًا فوقتًا، ويحدث لهم الآية بعد الآية والسورة بعد السورة، ليكرّر على أسماعهم التنبيه والموعظة لعلهم يتعظون، فما يزيدهم استماع الآي والسور وما فيها من فنون المواعظ والبصائر - التي هي أحق الحق وأجدّ الجدّ - إلا لعبًا وتلهيًا واستسخارًا.

[٦٦٩] والذكر: هو الطائفة النازلة من القرآن. وقرأ ابن أبي عبلة «مُحْدَثٌ»، بالرفع صفة على المحل.

[670] وَهُمْ يَلْعَبُونَ ve لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ ifadeleri, müteradif veya mütedâhil iki haldir.[1] [لَاهِيَةً kelimesini] ref' ile *lâhiyet*[un] okuyana göre hal tek olur. Çünkü *lâhiyet*[un] *kulûbuhum* ifadesi *hum* zamirinin birinci haberinden sonra ikinci haberidir.

[671] *el-Lâhiyet*[u] kelimesi umursamadı, ihmal etti, gafil ve habersiz oldu anlamındaki *lehâ ʿanhu* ifadesinden gelmektedir. Yani, sahip oldukları azıcık fetânetle her ne kadar biraz anlıyorlarsa da aslında hiçbir şey anlamamaktadırlar; kalpleriyle düşünmekten ve gerçeği görmekten tam bir gaflet ve umursamazlık içindedirler.

[672] **Şayet** "*et-Tenâcî* kökünden gelen *en-necvâ* (gizli kapaklı konuşma) zaten gizli gizli yapılır. O halde, başında وأسَرُّوا (gizlice yaptılar) fiilinin getirilmesinin hikmeti nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası şudur: Yaptıkları kulisi gizlemekte ileri gittiler. Veya bu işi, yaptıkları kulisi hiç kimsenin anlamayacağı ve onların kulis yapan kimseler olduğunu bilemeyeceği gizlilikte yaptılar.

[673] اَلَّذينَ ظَلَمُوا ifadesi وَاَسَرُّوا'nun Vav'ından bedel yapılmış, böylece onların, gizli gizli kulis yaptıkları şey yüzünden aşırı bir *zulüm*le damgalandıkları hissettirilmek istenmiştir. Veya bu [اَلَّذينَ ظَلَمُوا ifadesi] *ekelûni'l-berâğîs*[u] (Yediler beni pireler!) diyenlerin lügati üzere gelmiştir. [اَلَّذينَ ظَلَمُوا ifadesi bu kişileri] zemmetmek üzere nasb mahallinde gelmiş de olabilir. Yahut bu, mübtedadır; haberi ise kendisinin önüne geçmiş olan وَاَسَرُّوا النَّجْوَى ifadesidir ve mâna, *hâulâi eserru'n-necvâ* (İşte *bunlar* kulis yaptı!) şeklindedir; ancak yaptıkları işin *zulüm* olduğunu tescillemek için zamir yerine açık ifade (zalimler) kullanılmıştır.[2]

[674] "Bu sizin gibi bir insan değil mi?! O halde, göz göre göre kanacak mısınız bu büyüye?!" ifadesi, bütünüyle *necvâ*dan bedel olmak üzere nasb mahallindedir. Yani, aralarında gizli gizli işte bu sözü konuşmuşlardır! Bu ifadenin gizli bir *kālû* (dediler) fiiline bağlı olması da mümkündür. Onlar Tanrı elçisinin (*peygamber*in) mutlaka melek olması gerektiğini düşünüyorlar, insanlardan peygamberlik iddiasında bulunan ve mucize getiren kimseyi büyücü, gösterdiği mucizeyi de büyü olarak niteliyorlardı. Bundan dolayı inkâr maksadıyla; "Bunun bir büyü olduğunu açıkça gördüğünüz halde, göz göre göre bu büyüye kanacak mısınız!?" demişlerdir.

1 وَهُمْ يَلْعَبُونَ ve لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ ifadelerinin ikisi birden اسْتَمَعُوهُ'daki zamirden -müteradif- haldir. Ancak وَهُمْ يَلْعَبُونَ ifadesi اسْتَمَعُوهُ'daki fâʿil zamirinden, لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ da يَلْعَبُونَ'daki zamirden hal yapılırsa o takdirde mütedâhil hal olurlar. Mâna, birincisinde "… bunu mutlaka kalpleri gaflet içerisinde, eğlenerek dinlemişlerdir." şeklinde; ikincisinde ise "… bunu mutlaka *kalpleri gafletle eğlenerek* dinlemişlerdir." şeklindedir. İlkinde iki ayrı hal, diğerinde ise iç içe tek hal söz konusu olmaktadır. / ed.

2 Aslında, burada ve Furkān 25/4-8 gibi yerlerde, "zalimler"in genel Müşrik kitlesinden ayrılarak *özellikle* eleştirildikleri anlaşılmaktadır. Çünkü Müşrikler temelde iki gruptur; genel kitle ve azılı elebaşları. İşte, genel kitleyi kendilerinin ve statükonun çıkarları doğrultusunda manuple etmeye çalışan elebaşları Kur'ân'da "zalimler" diye diğerlerinden ayrılmış olmaktadır. Yani *tüm* insanlar gaflet içindedir, ancak onları gafletten kurtarmaya çalışan Peygamber'e karşı toplumu kışkırtanlar sadece zalimlerdir. / ed

[٦٧٠] قوله {وَهُمْ يَلْعَبُونَ لاَهِيَةً قُلُوبُهُمْ} حالان مترادفتان أو متداخلتان. ومن قرأ «لاَهِيَةٌ»، بالرفع فالحال واحدة، لأن {لاَهِيَةً قُلُوبُهُمْ} خبر بعد خبر، لقوله {وَهُمْ}.

[٦٧١] واللاهية: من لها عنه، إذا ذهل وغفل. يعني أنهم وإن فطنوا فهم في قلة جدوى فطنتهم كأنهم لم يفطنوا أصلًا، وثبتوا على رأس غفلتهم، وذهولهم عن التأمّل والتبصر بقلوبهم.

[٦٧٢] فإن قلت: النجوى وهي اسم من التناجي لا تكون إلا خفية، فما معنى قوله {وَأَسَرُّوا}؟ قلت: معناه وبالغوا في إخفائها، أو جعلوها بحيث لا يفطن أحد لتناجيهم ولا يعلم أنهم متناجون.

[٦٧٣] أبدل {الَّذِينَ ظَلَمُوا} من واو {وَأَسَرُّوا} إشعارًا بأنهم الموسومون بالظلم الفاحش فيما أسرّوا به. أو جاء على لغة من قال: أكلوني البراغيث، أو هو منصوب المحل على الذم، أو هو مبتدأ خبره {وَأَسَرُّوا النَّجْوَى}، قدّم عليه. والمعنى: وهؤلاء أسروا النجوى، فوضع المظهر موضع المضمر تسجيلًا على فعلهم بأنه ظلم.

[٦٧٤] {هَلْ هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ أَفَتَأْتُونَ السِّحْرَ وَأَنتُمْ تُبْصِرُونَ}. هذا الكلام كله في محل النصب بدلًا من النجوى، أي وأسروا هذا الحديث. ويجوز أن يتعلق بقالوا مضمراً. اعتقدوا أنّ رسول الله لا يكون إلا ملكًا، وأن كل من ادّعى الرسالة من البشر وجاء بالمعجزة هو ساحر ومعجزته سحر، فلذلك قالوا على سبيل الإنكار: أفتحضرون السحر وأنتم تشاهدون وتعاينون أنه سحر.

[675] **Şayet** “Bunu neden gizlemiş ve gizlemekte ileri gitmiş olabilirler?” **dersen şöyle derim:** Bu, bir hususu kendi aralarında istişare etmek, Peygamber (s.a.)’in davetini yok etmek talebiyle konuşmak ve onu bu işten alıkoymak için plânlar yapmak kabilinden bir şeydir. Nitekim önemli bir konuda istişare edenlerin âdeti, düşmanlarını bu istişarelerine ortak etmemek ve imkân ölçüsünde ve güçleri yettiği nispette sırlarını düşmanlarından gizlemeye çalışmaktır. Bu mânada insanlar şöyle demişlerdir: “İhtiyaçlarınızı giderme hususunda gizlilikten yardım isteyiniz.” Bu sözün Peygamber (s.a.)’e ait olduğu da söylenmiştir. Onların bu şekilde kulis yapıp sonra Peygamber (s.a.) ve müminlere: “İddia ettiğiniz şey doğru ise o zaman gizlice konuşup kulis yaptığımız şeyi bize haber veriniz.” demiş olmaları da mümkündür.

4. O da “Benim Rabbim, gökte ve yerde söylenen ne varsa hepsini bilir... O’dur işiten; ‘mutlak ilim sahibi’ (Semî‘, ‘Alîm)” demiştir.

[676] **Şayet** وَاَسَرُّوا النَّجْوَى [Enbiyâ 21/3] ifadesine uygun olarak *ya‘lemu’s-sirr*[a] (sırları bilir) demesi gerekmez miydi?” **dersen şöyle derim:** *Kavl* (söz), ‘âm bir lafız olup hem gizli hem de açık sözleri kapsamına almakta ve *kavl*i bilmek, gizliyi ve daha fazlasını bilmek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu ifade, onların kulislerine muttali oluşu beyan etme bakımından *ya‘lemu’s-sirr*[a] demekten daha tekitlidir. Nitekim *ya‘lemu’s-sirr*[a] demek de *ya‘lemu sirrahum* demekten daha tekitlidir. Sonra Allah Teâlâ bu gerçeği bizâtihî semî‘ ve ‘alîm oluşuyla beyan etmiştir. Böyle olunca herhangi bir gizlilik O’na nasıl gizli kalabilir? “Peki, Allah Teâlâ Furkān sûresindeki ‘De ki: Onu göklerin ve yerin sırrını bilen (Allah) indirmektedir’ [Furkān 25/6] âyetinde bu ‘tekitli’ ifadeyi kullanmayı neden terketmiş?” **dersen şöyle derim:** Her yerde böyle tekitli ifade kullanmak vacip değildir. Fakat bir yerde normal hali başka bir yerde tekitli hali kullanılabilir. Nitekim sözün üslubunu çeşitlendirmek ve ideal/en üst ile onun altında olanı bir araya getirebilmek için bir yerde güzel geldiği gibi, bir başka yerde daha güzel gelebilir. Kaldı ki, [tefsirini yaptığımız] Enbiyâ sûresindeki âyetin üslubu, Furkān sûresindeki âyetin üslubundan farklıdır. Şu cihetle ki, Enbiyâ sûresindeki âyetten önce, onların kulis yaptıkları dile getirilmiştir. Sanki burada “Şüphesiz benim Rabbim onların gizlediklerini bilir.” demek istemiş, *sır* kelimesi yerine *kavl* kelimesini de mübalağa için kullanmıştır. Furkān sûresinde ise zatını, ‘göklerin ve yerin *sırr*ını bilen’ olarak Kur’ân’ı indirmekle vasıflandırmayı amaçlamıştır. Tıpkı “Bütün gaybleri hakkıyla bilir.” [Mâide 5/110] ve “Göklerde ve yerde zerre kadar bir şey bile O’nun ilmi dışında kalmaz.” [Sebe’ 34/3] âyetlerindeki gibi.

[٦٧٥] فإن قلت: لم أسروا هذا الحديث وبالغوا في إخفائه؟ قلت: كان ذلك شبه التشاور فيما بينهم، والتحاور في طلب الطريق إلى هدم أمره، وعملِ المنصوبة في التثبيط عنه. وعادة المتشاورين في خطب أن لا يشركوا أعداءهم في شوراهم، ويتجاهدوا في طيّ سرّهم عنهم ما أمكن واستطيع. ومنه قول الناس: «استعينوا على حوائجكم بالكتمان". وَيُرفع إلى رسول الله ﷺ. ويجوز أن يسرّوا نجواهم بذلك ثم يقولوا لرسول الله ﷺ والمؤمنين: إن كان ما تدعونه حقًّا فأخبرونا بما أسررنا.

٤-﴿قَالَ رَبِّي يَعْلَمُ الْقَوْلَ فِي السَّمَاءِ وَالأَرْضِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[٦٧٦] فإن قلت: هلا قيل: يعلم السر، لقوله {وَأَسَرُّوا النَّجْوَى} [الأنبياء: ٣]؟ قلت: القول عام يشمل السرّ والجهر. فكان في العلم به العلم بالسرّ وزيادة، فكان آكد في بيان الاطلاع على نجواهم من أن يقول: يعلم السرّ، كما أنّ قوله: يعلم السرّ آكد من أن يقول: يعلم سرهم. ثم بين ذلك بأنه السميع العليم لذاته فكيف تخفى عليه خافية. فإن قلت: فلم ترك هذا الآكد في سورة الفرقان في قوله {قُلْ أَنزَلَهُ الَّذِى يَعْلَمُ السِّرَّ فِى السَمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} [الفرقان: ٦]؟ قلت: ليس بواجب أن يجيء بالآكد في كل موضع، ولكن يجيء بالوكيد تارة وبالآكد أخرى، كما يجيء بالحسن في موضع وبالأحسن في غيره، ليفتنّ الكلام افتنانًا، وتجمع الغاية وما دونها، على أن أسلوب تلك الآية خلاف أسلوب هذه، من قبل أنه قدم ههنا أنهم أسروا النجوى. فكأنه أراد أن يقول: إن ربي يعلم ما أسروه، فوضع القول موضع ذلك للمبالغة، وثم قصد وصف ذاته بأن أنزله الذي يعلم السر في السماوات والأرض، فهو كقوله {عَلَّامُ الْغُيُوبِ} [المائدة: ١١٠] و{عَالِمُ الْغَيْبِ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ} [سبأ: ٣].

[677] [Âyetin başı] Peygamber (s.a.)'in onlara söylediklerinin aktarımı olarak قَالَ رَبِّي ([Peygamber] *dedi* ki: Benim Rabbim…) şeklinde de okunmuştur.[1]

5. Onlar ise "Saçma sapan rüyalar... Yok yok, onu kendisi uydurmuş! Yok, bir şairdir o... Değilse, haydi önceki peygamberler (mucizeyle) gönderildiği gibi, o da bize bir mucize getirsin" demişlerdir.

[678] Onlar ise [karar kılamayıp] "sihirdir."den "saçma sapan rüyalar"a, oradan "uydurulmuş bir kelâm"a, oradan da "bir şairin sözü"ne geçtiler. İşte bâtıl, böyle kararsız; bâtıl ehli de şaşkın ve dönektir, bir tek söz üzere sabit kalamaz.

[679] Ayette, Allah Teâlâ'nın onların sözlerini basamak basamak bozukluk seviyelerine indirdiği bildirilmekte de olabilir, yani ikinci söyledikleri birinciden, üçüncüsü ikinciden, dördüncüsü de üçüncüden daha bozuktur.

[680] "Önceki peygamberler (mucizeyle) gönderildiği gibi" ifadesindeki teşbihin doğruluğu şu yöndendir: Bu ifade, "önceki peygamberler mucizelerle geldiği gibi" anlamındadır. Çünkü "peygamber gönderme" ifadesi mucize getirme anlamını içerir. Nitekim "Muhammed gönderildi." ile "Muhammed mucize getirdi." sözü arasında bir fark yoktur.

6. Onlardan önce helâk ettiğimiz hiçbir şehir halkı iman etmemişti! Şimdi, bunlar mı iman edecek?!

[681] "Şimdi, bunlar mı iman edecek?!" ifadesinde Müşriklerin, peygamberlerinden küstahça mucize isteyen ve istedikleri olursa inanacaklarına söz veren önceki toplumlardan daha azgın olduklarına dair bir işaret vardır. Önceki toplumlar, istedikleri mucize kendilerine gösterildiğinde sözlerinden dönmüşler, Allah da onları helâk etmişti. Yani Biz bu Müşriklere, küstahça istedikleri mucizeleri gösterseydik onlar sözlerinden çok daha fazla dönerlerdi, çok daha!..

7. Senden önce de kendilerine vahyettiğimiz 'er'lerden (yani insanlardan) başkasını göndermemiştik. Bilmiyorsanız, ilâhî mesajdan anlayanlara[2] sorun.

[682] Allah Müşriklere, ilâhi mesajın ne olduğunu bilen Ehl-i Kitap'tan gerçeği soruşturmalarını emretmiştir. Ta ki Allah'tan vahiy alan peygamberlerin birer insan olduğunu, sandıkları gibi melek olmadığını kendilerine öğretsinler. Allah Teâla Müşrikleri Ehl-i Kitab'a yönlendirmiştir, çünkü Ehl-i Kitap Peygamber (s.a.)'e düşmanlıkta Müşriklerle beraber hareket ediyorlardı.[3] Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

1 Müfessirin, قُلْ رَبِّي (De ki: Benim Rabbim…) şeklindeki kıraati esas aldığı anlaşılıyor. / ed

2 Yani Tevrat ve İncil'den dolayı vahiy ve nübüvvet kavramına aşina olan Yahudi ve Hıristiyan âlimlerine. / ed.

3 Bu, Kur'ân'ın ilk dönem ayetleri için pek geçerli değildir. Müslümanlarla Ehl-i Kitap inanç açısından ilk zamanlar bir nev-'i müttefik idi ve bu, ortak devlet ile sonuçlanmıştır. Ancak zamanla Uhud mağlubiye-

[٦٧٧] وقرئ {قَالَ رَبّى} حكاية لقول رسول الله ﷺ لهم.

٥-﴿بَلْ قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلامٍ بَلِ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ فَلْيَأْتِنَا بِآيَةٍ كَمَا أُرْسِلَ الأَوَّلُونَ﴾

[٦٧٨] أضربوا عن قولهم: هو سحر إلى أنه تخاليط أحلام، ثم إلى أنه كلامٌ مفترى من عنده، ثم إلى أنه قول شاعر. وهكذا الباطل لجلج، والمبطل متحير رجاع غير ثابت على قول واحد.

[٦٧٩] ويجوز أن يكون تنزيلًا من الله تعالى لأقوالهم في درج الفساد، وأن قولهم الثاني أفسد من الأول، والثالث أفسد من الثاني، وكذلك الرابع من الثالث.

[٦٨٠] صحة التشبيه في قوله {كَمَا أُرْسِلَ الأَوَّلُونَ} من حيث أنه في معنى: كما أتى الأوّلون بالآيات، لأنّ إرسال الرسل متضمن للإتيان بالآيات. ألا ترى أنه لا فرق بين أن تقول: أرسل محمد ﷺ، وبين قولك: أتى محمد بالمعجزة.

٦-﴿مَا آمَنَتْ قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا أَفَهُمْ يُؤْمِنُونَ﴾

[٦٨١] {أَفَهُمْ يُؤْمِنُونَ} فيه أنهم أعتى من الذين اقترحوا على أنبيائهم الآيات وعاهدوا أنهم يؤمنون عندها، فلما جاءتهم نكثوا و خالفوا، فأهلكهم الله؛ فلو أعطيناهم ما يقترحون لكانوا أنكث وأنكث.

٧-﴿وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ إِلا رِجَالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ﴾

[٦٨٢] أمرهم أن يستعلموا أهل الذكر وهم أهل الكتاب، حتى يعلموهم أن رسل الله الموحى إليهم كانوا بشرًا ولم يكونوا ملائكة كما اعتقدوا، وإنما أحالهم على أولئك لأنهم كانوا يشايعون المشركين في معاداة رسول الله ﷺ. قال الله تعالى

"[Mallarınız ve canlarınız konusunda mutlaka deneneceksiniz] ve gerek sizden önce kitap verilenlerden gerekse Müşriklerden pek çok incitici şey işiteceksiniz…" [Âl-i 'İmrân 3/186] Dolayısıyla, Ehl-i Kitap Peygamber (s.a.)'e kötülük sayılabilecek hususlarda Müşriklere yalan söyleyecek değillerdi.

8. Onları, yemek yemez bir yapıda yaratmamıştık, ölümsüz de değillerdi.

[683] لَا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ ifadesi, جَسَدًا'in sıfatıdır. Mâna şöyledir: Biz, Hazret-i Muhammed'den önceki peygamberleri yemek yemeyen kuru bir ceset sahibi kimseler yapmadık. Âyette cins mânası murad edilip "bir çeşit ceset sahibi" anlamı verilmesi için جَسَدًا tekil kullanılmıştır.

[684] Bu âyet, Müşriklerin "Bu nasıl bir peygamber ki (hem 'Allah resulüyüm' diyor hem de) yemek yiyor, [çarşı-pazar dolaşıyor?]" [Furkān 25/7] sözlerine bir cevaptır. **Şayet** "Evet, bahsettiğin gibi Allah, âyetin ilk kısmıyla Müşriklerin peygamberin yiyip içen bir insan olmaması gerektiği yönündeki sözlerini reddetmiştir. Peki, 'O peygamberler ölümsüz de değillerdi.' ifadesiyle onların hangi sözlerini reddetmektedir?" **dersen şöyle derim:** Onlar "Peygamber de bizim gibi bir insan; biz nasıl yaşıyorsak o da öyle yaşıyor, biz nasıl ölüyorsak o da öyle ölüyor." demiş olabilirler. "Peygamberin hiçbir şey yemeyen ve ebediyen yaşayan bir melek olması gerekmez miydi?" demiş olmaları da mümkündür ki bunun sebebi, ya meleklerin ölümsüz olduğuna inanmaları veya onların uzun süre yaşamalarını "ebedilik" olarak isimlendirmelerdir.[1]

9. Sonuçta, kendilerine verdiğimiz sözü tuttuk; onları ve dilediklerimizi kurtardık; aşırı gidenleri ise helâk ettik.

[685] صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ (Kendilerine verdiğimiz sözü tuttuk.) ifadesi tıpkı وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ [A'râf 7/155] ifadesi gibi olup, aslında في الوعد (ettiğimiz *vaatte*) ve ومن قومه (kavmi *arasından*) şeklindedirler.[2] Arapların *sadakūhumu'l-kıtâl* (Savaş hakkında onlara sadık kaldılar.) ve *sadakanî sinne bekrihî* (Devesinin yaşı hakkında bana doğru söyledi.) sözleri de aynı şekildedir. "Dilediklerimiz" sözüyle kastedilen kişiler, müminler ve hayatta kalmasında bir maslahat bulunanlardır.

---

ti ve kıblenin çevrilmesi ile araları bozulmuş; vatana ihanetler ve kanlı savaşlar yaşanmıştır. Müfessirin atıf yaptığı Âl-i 'İmrân ayeti işbu ayrışma dönemine aittir. Oysa tefsir edilen Enbiya ayeti bu dönemden çok öncedir. / ed.

1 Burada, fizikî göklerde bedenleriyle basbayağı yaşadığına inanılan İsa Mesih, Hızır, İlyas vb. mübarek insanların aslında ölümsüz olmadıkları, herkes gibi onların da öldüğü ifade edilmektedir. Aşağıda 34. ayette de belirtileceği üzere. / ed

2 *Hazf u îsâl* kaidesi uygulanmıştır, yani bu harfler hazfedilmiş olmakla birlikte, 'de' ve 'den' anlamları zımnen düşünülmektedir. / ed.

{وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذًى كَثِيرًا} [آل عمران: ١٨٦] فلا يكاذبونهم فيما هم فيه ردء لرسول الله ﷺ.

٨-﴿وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا لا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَمَا كَانُوا خَالِدِينَ﴾

[٦٨٣] {لَا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ} صفة لجسدًا والمعنى: وما جعلنا الأنبياء عليهم
٥ السلام قبله ذوي جسد غير طاعمين. ووحد الجسد لإرادة الجنس، كأنه قال: ذوي ضرب من الأجساد.

[٦٨٤] وهذا ردّ لقولهم {مَا لِهَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ} [الفرقان: ٧]. فإن قلت: نعم قد ردّ إنكارهم أن يكون الرسول بشرًا يأكل ويشرب بما ذكرت، فماذا ردّ من قولهم بقوله {وَمَا كَانُوا خَالِدِينَ}؟ قلت: يحتمل أن يقولوا: إنه بشر مثلنا، يعيش
١٠ كما نعيش ويموت كما نموت؛ أو يقولوا: هلا كان ملكًا لا يطعم ويخلد، إما معتقدين أن الملائكة لا يموتون، أو مسمين حياتهم المتطاولة وبقاءهم الممتدّ خلودًا.

٩-﴿ثُمَّ صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ فَأَنْجَيْنَاهُمْ وَمَنْ نَشَاءُ وَأَهْلَكْنَا الْمُسْرِفِينَ﴾

[٦٨٥] {صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ} مثل {وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ} [الأعراف: ١٥٥]. والأصل
١٥ في الوعد، ومن قومه. ومنه صدقوهم القتالَ، وصدقني سنَّ بكره. {وَمَنْ نَشَاءُ} هم المؤمنون ومن في بقائه مصلحة.

10. Gerçek şu ki size de 'zikr'inizin bulunduğu bir kitap indirdik. Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?

[686] ذِكْرُكُمْ "şan ve şerefiniz" demektir. Nitekim şöyle buyrulmuştur: "Aslında, o (Kur'ân), hem senin için hem de kavmin için bir şan-şeref vesilesidir." [Zuhruf 43/44] Veya onda sizin için öğüt vardır. Yahut onda; sayesinde övülmek ve iyi diye anılmak istediğiniz iyi komşuluk, ahde vefa, doğru sözlülük, emâneti eda, cömertlik vb. güzel ahlâklar vardır.

11. Biz, nice zalim şehri kırıp geçirdik ve onlardan sonra başka bir kavim meydana getirdik.

[687] "Biz, nice zalim şehri kırıp geçirdik!" Bu, büyük bir öfke ve müthiş bir hışım çağrıştırmaktadır. Çünkü *kasm* kırıp geçirmenin en şiddetlisi olup, organların eklem yerlerini birbirinden koparıp ayıran bir kırıştır. Bu anlam, *fasm* kelimesinde yoktur. "Şehir" derken orada yaşayan insanları murad etmekte ve bu sebeple onu, zulmetmekle vasıflandırmakta ve "başka bir kavim" buyurmaktadır. Yani anlam, "Bir kavmi helâk ettik, sonra başka bir kavim meydana getirdik." şeklindedir.

[688] İbn Abbas'tan [v. 68/688] şöyle bir bilgi gelmiştir: "Helâk edilen şehir Hadūr, onun yerine gelen şehir ise Sehûl'dür. Bunlar Yemen'de iki şehir olup (ince, beyaz) giysiler buralara nispet edilir." Nitekim Peygamber (s.a.)'in Sehûl'e -bir başka rivayete göre Hadûr'a- ait iki parça örtü ile kefenlendiği nakledilmiştir. [*Buhârî*, "Cenâiz", 24; *Müslim*, "Cenâiz", 45] Allah bu şehir halkına bir peygamber göndermiş, onu öldürmüşlerdir. Allah da Beyt-i Makdis ehline yaptığı gibi onlara Buhtunnasr'ı musallat etmiş, o da onların köklerini kazımıştır. Rivayete göre bu şehir halkı peygamberlerini öldürmek üzere kılıçlarına sarılınca gökten bir münadi "Ey peygamber katilleri!" diye seslenmiş; yaptıklarına pişman olmuşlar ve yanlış yaptıklarını itiraf etmişler. Fakat o vakit pişmanlıkları onlara bir fayda sağlamamıştır. İmdi, ayetin zahirinden helâk edilen şehirlerin çok olduğu anlaşılmaktadır. İbn Abbas [v. 68/688] ise bunun Hadūr olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla İbn Abbas'ın maksadı, Allah'ın bu âyetle murad ettiği şehirlerden birinin de Hadûr olduğunu belirtmek olmalıdır.

12. Bizim baskınımızı(n artık kesinlikle geleceğini) anladıklarında, (bineklerini) mahmuzlayıp ondan kaçmaya çalışıyorlardı.

١٠-﴿لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ أَفَلا تَعْقِلُونَ﴾

[٦٨٦] {ذِكْرُكُمْ} شرفكم وصيتكم، كما قال {وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَلِقَوْمِكَ} [الزخرف: ٤٤]، أو موعظتكم، أو فيه مكارم الأخلاق التي كنتم تطلبون بها الثناء أو حسن الذكر كحسن الجوار، والوفاء بالعهد، وصدق الحديث، وأداء الأمانة، ٥ والسخاء وما أشبه ذلك.

١١-﴿وَكَمْ قَصَمْنَا مِنْ قَرْيَةٍ كَانَتْ ظَالِمَةً وَأَنْشَأْنَا بَعْدَهَا قَوْمًا آخَرِينَ﴾

[٦٨٧] {وَكَمْ قَصَمْنَا مِنْ قَرْيَةٍ} واردة عن غضب شديد ومنادية على سخط عظيم؛ لأنّ القصم أفظع الكسر، وهو الكسر الذي يبين تلاؤم الأجزاء، بخلاف الفصم. وأراد بالقرية: أهلها، ولذلك وصفها بالظلم، وقال {قَوْمًا آخَرِينَ}، لأن ١٠ المعنى: أهلكنا قومًا وأنشأنا قومًا آخرين.

[٦٨٨] وعن ابن عباس: أنها حضور، وهي سحول؛ قريتان باليمن، تنسب إليهما الثياب. وفي الحديث. «كُفنَ رسول الله ﷺ في ثوبَيْن سحولِيَّيْن». وروي «حضورِيَّيْنِ». بعث الله إليهم نبيًا فقتلوه، فسلط الله عليهم بختنصر كما سلطه على أهل بيت المقدس فاستأصلهم. وروي أنهم لما أخذتهم السيوف ونادى مناد ١٥ من السماء "يا لثارات الأنبياء!" ندموا واعترفوا بالخطأ. وذلك حين لم ينفعهم الندم. وظاهر الآية على الكثرة. ولعل ابن عباس ذكر حضور بأنها إحدى القرى التي أرادها الله بهذه الآية.

١٢-﴿فَلَمَّا أَحَسُّوا بَأْسَنَا إِذَا هُمْ مِنْهَا يَرْكُضُونَ﴾

[689] Azabımızın şiddetini ve sert br şekilde yakalayacağımızı hiç şüphe duymadan, gözleriyle görürcesine yakinen anlayınca, hızla beldelerinden uzaklaşıp gittiler. ركض kökü, binite ayakla vurmak anlamındadır. Nitekim ارْكُضْ بِرِجْلِكَ (Ayağını yere vur! [Sâd 38/42]) buyrulmaktadır. Azabın öncüsü kendilerini yakaladığında binitlerine binip mahmuzlayarak hezimete uğramış vaziyette beldelerinden kaçmış olmaları da mümkündür. Yine, süratle yayan yürümeleri itibariyle 'binitlerini mahmuzlayarak giden süvariler'e benzetilmiş de olabilirler.

13. "Mahmuzlamayıııın! Konfor içinde yaşatıldığınız yere; yurtlarınıza dönün; herhalde sizden (bir şeyler) istenecek!"

[690] Bunun üzerine kendilerine "Mahmuzlamayıııın!" denmiştir. -Burada *kīle lehum* (Onlara denildi ki:) sözü hazfedilmiştir.- **Şayet** "Söyleyen kimdir?" **dersen şöyle derim:** Birtakım melekler olabilir. Veya oradaki müminler olabilir. Yahut bunlar, her ne kadar kendilerine böyle bir şey denmemiş olsa bile, bu hitaba lâyık kişiler haline getirilmişlerdir. Yahut bu sözü söyleyen her türlü izzet ve şerefin Rabbi (Allah) olup, dinlerinde kendilerine faydalı olması için bunu meleklerine işittirmiştir. Veya bu sözü onlara ilham etmiş, onlar da bunu kendi kendilerine söylemişlerdir.

[691] "Konfor içinde yaşatıldığınız yere" konforlu ve refah dolu hayata "dönün." *İtrâf* kelimesi, nimet ve refahın insana verdiği rahatlık ve şımarıklığı ifade eder. "Herhalde sizden (bir şeyler) istenecek" ifadesi, o kimselerle alay etmek ve onları azarlamak içindir. Yani

- Nimetlerinize ve evlerinize dönün, zira yarın başınıza neler geldiği, mallarınıza ve evlerinize ne olduğunda size sorulacak, siz de sorana görüp, bilerek cevap vereceksiniz.
- Veya dönün ve daha önce olduğu şekliyle meclislerinizde yerlerinize oturun da, köle ve hizmetçileriniz ne yapacaklarını, nasıl davranacaklarını size sorsunlar. Bir şeyin yapılması veya yapılmaması hususunda sizin ne arzunuz varsa harfiyen yerine getirilsin; tıpkı konfor içinde olup da kendilerine hizmet edilen kimselere yapıldığı gibi, "Ne yapılmasını istersiniz efendim, paşa gönlünüz ne arzu eder? Ne yapalım, ne yapmayalım?" desinler.
- Veya insanlar sizin yardım derneklerinize gelip karşılaştıkları zor durumlar için sizden yardım talebinde bulunsunlar; önemli önemsiz bütün işlerinde sizinle istişare etsinler, problemlerini sizin teklif ve önerilerinizle çözsünler, serdettiğiniz görüşlerle aydınlansınlar.

[٦٨٩] فلما علموا شدّة عذابنا وبطشتنا علم حس ومشاهدة، لم يشكّوا فيها، ركضوا من ديارهم. والركض: ضرب الدابة بالرجل. ومنه قوله تعالى {أُرْكُضْ بِرِجْلِكَ} [ص: ٤٢]. فيجوز أن يركبوا دوابهم يركضونها هاربين منهزمين من قريتهم لما أدركتهم مقدمة العذاب. ويجوز أن يشبَّهوا في سرعة عدْوهم على أرجلهم بالراكبين الراكضين لدوابهم.

٥ ١٣-﴿لا تَرْكُضُوا وَارْجِعُوا إِلَى مَا أُتْرِفْتُمْ فِيهِ وَمَسَاكِنِكُمْ لَعَلَّكُمْ تُسْأَلُونَ﴾

[٦٩٠] فقيل لهم: {لَا تَرْكُضُوا} والقول محذوف. فإن قلت: من القائل؟ قلت يحتمل أن يكون بعض الملائكة، أو من ثم من المؤمنين، أو يجعلوا خلقاء بأن يقال لهم ذلك وإن لم يقل. أو يقوله رب العزة ويسمعه ملائكته لينفعهم في دينهم، أو يلهمهم ذلك فيحدثوا به نفوسهم.

١٠ [٦٩١] {وَارْجِعُوا إِلَى مَا أُتْرِفْتُمْ فِيهِ} من العيش الرافه والحال الناعمة. والإتراف: إبطار النعمة، وهي الترفة. {لَعَلَّكُمْ تُسْأَلُونَ} تهكم بهم وتوبيخ، أي

-ارجعوا إلى نعيمكم ومساكنكم لعلكم تسئلون غدًا عما جرى عليكم ونزل بأموالكم ومساكنكم، فتجيبوا السائل عن علم ومشاهدة.

-أو ارجعوا واجلسوا كما كنتم في مجالسكم، وترتبوا في مراتبكم حتى يسألكم عبيدكم وحشمكم ومن تملكون أمره وينفذ فيه أمركم ونهيكم ١٥ ويقول لكم: بم تأمرون؟ وبماذا ترسمون؟ وكيف نأتي ونذر، كعادة المنعَّمين المخدَّمين؟

-أو يسألكم الناس في أنديتكم المعاون في نوازل الخطوب، ويستشيرونكم في المهمات والعوارض ويستشفون بتدابيركم، ويستضيئون بآرائكم.

- Yahut büyük bir arzuyla size gelen heyetler sizden talepte bulunsunlar, avuçlarınızın 'bulut'larından yağmur dilensinler, ellerinize sarılıp gerçekte sizde bulunmayan iyiliklerden gafletle faydalanmak istesinler. Bunun sebebi ya onların cömert kimseler olup insanlara gösteriş yapmak ve övgüye nail olmak maksadıyla mallarını harcamalarıdır. Veya cimri olmalarıdır, alay üstüne alay, azarlama üstüne azarlama olması için onlara böyle söylenmiştir.

14. "Vay başımıza gelenler! Gerçekten zalimmişiz!.." diyorlardı.

15. Bu çığırışları, Biz onları biçilmiş ota, sönüp gitmiş ocağa çevirene kadar devam ederdi.

[692] تِلْكَ (bu), "Vay başımıza gelenler!" ifadesine işaret etmektedir. Çünkü bu bir çığırıştır. Sanki 'Çığırışları işbu çığırış olmuştur' denilmiştir. *Da'vâ* çağırış anlamındadır. Nitekim Allah şöyle buyurur: وآخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الحمدُ لله رَبِّ العالمينَ (*Dua*larının sonu 'Hamdolsun Âlemlerin Rabbi Allah'a!' şeklindedir. [Yunus 10/10]). "Peki, bu çığrışmaları niçin çağırış olarak isimlendirilmiştir?" **dersen şöyle derim:** [Başına bela gelip de] *velvele* yapan kişi, adeta *veyl*i çağırmakta, Allah da "Ey veyl gel artık! Tam senin vaktin!.." buyurmaktadır. تِلْكَ ya isim olarak merfû' veya haber olarak mansubtur; دَعْوَاهُمْ kelimesi de aynı şekildedir.[1]

[693] حَصِيد biçilmiş ot demektir. Yani onları biçilmiş ot gibi yaptık. Allah Teâlâ, köklerinden sökülüp yok edilmeleri bakımından onları biçilmiş ota benzetmektedir. Nitekim "Onları kül gibi yaptık." anlamında *ce'alnâhum ramâd*[en] dersin. Aslında جَعَلْنَاهُمْ kelimesindeki mansub zamir mübteda, peşinden gelen iki mansub kelime de onun iki haberidir. Fakat başa جعل fiili gelince mef'ûl olmak üzere hepsini nasbetmektedir. **Şayet** "جعل üç mef'ûlü birden nasıl nasbedebilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Son iki mef'ûl (حصيدًا خامدين) tek mef'ûl hükmündedir. Çünkü *ce'altuhû hulv*[en] *hâmid*[an] (Ben onu mayhoş, tatlı yaptım.) sözün, "Ben onu acı tatlı iki tadı da içinde barındırıcı kıldım" anlamındadır. Âyetteki ifadenin anlamı da böyledir; Biz onları biçilmiş ot ve sönüp gitmiş ocak vasıflarını cem edici kıldık, demektir.

16. Göğü, yeri ve ikisinin arasındakileri iş olsun diye yaratmadık Biz.

---

1 Burada iki mâna söz konusudur: "Çığırışları bu olmuştur." veya "Bu, onların çığrışı olmuştur." تلك (Bu) ve دعواهم (çığırışları) kelimelerinin i'râbdaki yeri bu anlamlara göre değişmektedir. / ed.

-أو يسألكم الوافدون عليكم والطماع ويستمطرون سحائب أكفكم، ويمترون أخلاف معروفكم وأياديكم؛ إما لأنهم كانوا أسخياء ينفقون أموالهم رئاء الناس وطلب الثناء، أو كانوا بخلاء فقيل لهم ذلك تهكمًا إلى تهكم، وتوبيخًا إلى توبيخ.

٥ ١٤- ﴿قَالُوا يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ﴾

١٥-﴿فَمَا زَالَتْ تِلْكَ دَعْوَاهُمْ حَتَّى جَعَلْنَاهُمْ حَصِيدًا خَامِدِينَ﴾

[٦٩٢] {تِلْكَ} إشارة إلى }يَا وَيْلَنَا{، لأنها دعوى، كأنه قيل: فما زالت تلك الدعوى {دَعْوَاهُمْ}. والدعوى بمعنى الدعوة. قال تعالى {وآخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ للهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} [يونس: ١٠]. فإن قلت: لم سميت دعوى؟ قلت: لأن ١٠ المولول كأنه يدعو الويل، فيقول تعالى: يا ويل فهذا وقتك. و{تِلْكَ} مرفوع أو منصوب اسمًا أو خبرًا وكذلك {دَعْوَاهُمْ}.

[٦٩٣] الحصيد: الزرع المحصود، أي جعلناهم مثل الحصيد، شبههم به في استئصالهم واصطلامهم كما تقول: جعلناهم رمادًا، أي مثل الرماد. والضمير المنصوب هو الذي كان مبتدأ والمنصوبان بعده كانا خبرين له، فلما دخل عليها ١٥ جعل نصبها جميعًا على المفعولية. فإن قلت كيف ينصب جعل ثلاثة مفاعيل؟ قلت: حكم الاثنين الآخرين حكم الواحد؛ لأنّ معنى قولك «جعلته حلوًا حامضًا» جعلته جامعًا للطعمين. وكذلك معنى ذلك؛ جعلناهم جامعين لمماثلة الحصيد والخمود.

١٦-﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ﴾

[694] Biz şu yükseltilmiş tavanı, şu konulmuş beşiği ve onlar arasında bulunup çeşit çeşit güzelliklerle ve sanat incelikleriyle dolu olan varlıkları zalimlerin, tavanlarını, döşeklerini, süslerini - püslerini oyun eğlence için yaptıkları gibi iş olsun diye yapmadık. Biz bunları ancak kulların tefekkür edip ibret almasına, düşünüp istidlal etmesine vesile olacak dinî faydalar ve rabbânî hikmetlerle yarattık. Ayrıca bunlarda kullar için sayılamayacak kadar fayda, çetelesi tutulamayacak kadar destek bulunmaktadır.

17. Eğlence edinmek isteseydik, elbette onu kendi katımızdan edinirdik. Biz hiç böyle bir şey yapmamışızdır.

[695] Allah Teâlâ, oyun eğlence edinmeyi bırakmayı ve fiillerimde abes diye bir şeyin olmamasını gerektiren sebebi '*hikmet*in bunu engelleyici oluşu' ile açıklamaktadır. Böyle bir hikmet olmasaydı, dilediğim takdirde onları oyun eğlence edinebilirdim, çünkü Benim her şeye gücüm yeter.

[696] "Onu kendi katımızdan edinirdik." sözü "katımızdan bir rızık" [Kasas 28/57] ifadesi gibidir, 'kudretimiz cihetiyle' demektir. *Lehv*in Yemen dilinde çocuk anlamına geldiği de kadın anlamında olduğu da söylenmiştir. Yine, "katımızdan" ifadesinin, Mesih ve Üzeyir'in Allah'ın çocuğu olduğu düşüncesini reddetmek üzere, "İnsanlardan değil de, meleklerden (edinirdik.)" anlamında olduğu da söylenmiştir.

18. Aksine, Biz(im her şeyimiz 'hak'tır); hakkı bâtılın tepesine öyle bir indiririz ki onun beynini parçalar; bir de bakarsın, can çekişmeye başlamış! (Allah'a) yakıştırdıklarınızdan dolayı yazıklar olsun size!

[697] بَلْ (Aksine) kelimesi, Allah'ın bir şeyi oyun eğlence edinmekten yüce, ve zatı itibariyle bundan münezzeh olduğunu haber vermektedir. Adeta şöyle buyurmaktadır: "Biz bir şeyi oyun eğlence edinmekten pak ve uzağız. Bilakis hikmetimizin ve kötü olan şeylerden müstağni oluşumuzun gereği olarak Bizim âdetimiz, oyunu bırakıp ciddiyetle davranmak ve bâtılı hak ile yok etmektir. Bu sebeple, bâtılın iptalini, mahv ve yok oluşunu tasvir etmek üzere *kazf* ve *demğ* kelimelerini isti'âre olarak kullanmıştır. Buna göre hak adeta taş gibi son derece katı ve sert bir cisim olmakta; Allah onu içi boş yumuşak bir şeyin üzerine indirerek onun beynini parçalamaktadır. Sonra; "Allah hakkında caiz olmayan, O'nun hikmetine yaraşmayan şeyleri O'na yakıştırmanızdan dolayı yazıklar olsun size!" buyurmaktadır. فَيَدْمَغُهُ kelimesi nasb ile فَيَدْمَغَهُ şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuşta şu beyitteki gibi bir zayıflık vardır:

[٦٩٤] أي: وما سوّينا هذا السقف المرفوع وهذا المهاد الموضوع وما بينهما من أصناف الخلائق مشحونة بضروب البدائع والعجائب، كما تسوّي الجبابرة سقوفهم وفرشهم وسائر زخارفهم للهو واللعب، وإنما سويناها للفوائد الدينية والحكَم الربانية، لتكون مطارح افتكار واعتبار واستدلال ونظر لعبادنا، مع ما يتعلق لهم بها من المنافع التي لا تعدّ، والمرافق التي لا تحصى. ٥

١٧-﴿لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْوًا لاتَّخَذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا إِنْ كُنَّا فَاعِلِينَ﴾

[٦٩٥] ثم بين أنّ السبب في ترك اتخاذ اللهو واللعب وانتفائه عن أفعالي هو أن الحكمة صارفة عنه، وإلا فأنا قادر على اتخاذه إن كنت فاعلًا، لأني على كل شيء قدير.

١٠ [٦٩٦] وقوله {لاتَّخَذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا} كقوله {رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا} [القصص: ٥٧]، أي من جهة قدرتنا. وقيل: اللهو الولد، بلغة اليمن. وقيل المرأة. وقيل: {مِنْ لَدُنَّا}، أي من الملائكة لا من الإنس، ردًّا لولادة المسيح وعزير.

١٨-﴿بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ وَلَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ﴾

١٥ [٦٩٧] {بَلْ} إضراب عن اتخاذ اللهو واللعب، وتنزيه منه لذاته، كأنه قال: سبحاننا أن نتخذ اللهو واللعب، بل من عادتنا وموجب حكمتنا واستغنائنا عن القبيح أن نغلب اللعب بالجد، وندحض الباطل بالحق. واستعار لذلك القذف والدمغ، تصويرًا لإبطاله وإهداره ومحْقِه فجعله كأنه جرم صلب كالصخرة مثلًا، قذف به على جرم رخو أجوف فدمغه. ثم قال: وَلَكُمُ الويلُ مِمَّا تَصِفُونَه به مما لا يجوز عليه وعلى حكمته. وقرئ «فيدمغَه» بالنصب، وهو في ضعف قوله: ٢٠

Benî Temim'e bırakacağım yerimi - yurdumu
Ve Hicaz'a gideceğim… Orada istirahat *ederim*.

19. Göklerde ve yerde ne varsa tamamen O'nundur. Katındaki (melek)ler de O'na kulluk etmekten büyüklenmezler, bıkıp usanmazlar.

5 **20. Gece-gündüz; hiç ara vermeksizin O'nu tenzih ve takdis ederler.**

[698] "Katındakiler"den murat meleklerdir. Maksat onların şerefli kullar olduğunu beyan etmektir. Allah katındaki şereflerinden dolayı ve bütün mahlûkattan daha üstün ve şerefli olduklarını açıklamak maksadıyla, temsil yoluyla kralların yakınındaki gözde kimseler mevkiine konulmuşlardır. **Şayet** "**İstihsâr** sıygası bıkıp usanmada mübalağa ifade eder. Oysa melekleri vasıflandırmada daha beliğ olan, onlarda en küçük bir bıkkınlık bile olmadığını söylemektir." **dersen şöyle derim:** İstihsâr meleklerin yaptığı işlerin, son derece bıkıp usanmayı gerektiren işler olduğunu göstermektedir. Böylece, yaptıkları işlerde asla bıkıp usanmamakla bu ağır ibadetleri yapmaya en lâyık varlıklar olmaktadırlar. Meleklerin tesbihi bütün vakitlerde kesintisiz devam etmektedir. Hiçbir fetret veya meşguliyet onları bu tesbihten alıkoyamaz.

21. Yoksa onlar (yani Müşrikler), yerden birtakım tanrılar edindiler de onlar mı hayat veriyormuş?!

[699] أَم (Yoksa?) Em-i munkatı'a olup *bel e* anlamındadır; kendisinden öncesini bir kenara bırakıp kendisinden sonrasının yadırgandığını ifade eder. Yadırganan ise onların yeryüzünde yaşayanlar arasından 'ölüleri diriltecek' birtakım tanrılar edinmeleridir. Hayatım üzerine ant içerim ki gerçekleşmesi mümkün olmayan en büyük şey, kendileri ölü olan şeylerin ölüleri diriltecek olmasıdır! **Şayet** "Ölüleri diriltecek ilâhlar edinmeyi Müşriklere isnad edip sonra bunun doğru bir şey olmadığını söylemek nasıl mümkün olabilir? Onlar, ilâhlarının böyle bir şey yapabileceğini iddia etmiyorlardı ki! Onlar böyle bir iddiadan son derece uzak oldukları halde onlara böyle bir suç nasıl izafe edilebilir? Şu da var ki "Aslında, onlara 'Gökleri ve yeri kim yarattı?' diye sorsan, kesinlikle, 'Allah' derler." [Lokman 31/25] ayetinde belirtildiği üzere Allah'ın göklerin ve yerin yaratıcısı olduğunu ikrar ettikleri ve 'Allah'ın ilk yaratılış dâhil bütün her şeye kadir olduğunu söyledikleri halde yeniden dirilişi inkâr ediyorlar ve "Şu çürüyüp un-ufak olmuş kemikleri kim diriltebilir?!" [YâSîn 36/78] diyorlardı. İkinci bir *kadîm* varlığın muhâl olması gibi, ölüleri yeniden diriltmeyi, her şeye kadir olan Allah'ın kudreti dışında muhal bir şey olarak görüyorlardı. Böyle olmakla birlikte, nasıl olur da, kudretle vasıflandırılmaları asla mümkün olmayan cansız varlıkların ölüleri dirilteceğini iddia etmiş olabilirler?" **dersen şöyle derim:**

سَأَتْرُكُ مَنْزِلِي لِبَنِي تَمِيمٍ ❁ وَأَلْحَقُ بِالْحِجَازِ فَأَسْتَرِيحَا

١٩-﴿وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَمَنْ عِنْدَهُ لا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَلا يَسْتَحْسِرُونَ﴾

٢٠-﴿يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لا يَفْتُرُونَ﴾

٥ [٦٩٨] {وَمَنْ عِنْدَهُ} هم الملائكة. والمراد أنهم مكرمون، منزلون - لكرامتهم عليه - منزلة المقرّبين عند الملوك، على طريق التمثيل والبيان لشرفهم وفضلهم على جميع خلقه. فإن قلت: الاستحسار مبالغة في الحسور، فكان الأبلغ في وصفهم أن ينفي عنهم أدنى الحسور. قلت: في الاستحسار بيان أنّ ما هم فيه يوجب غاية الحسور وأقصاه، وأنهم أحقاء لتلك العبادات الباهظة بأن يستحسروا ١٠ فيما يفعلون. أي تسبيحهم متصل دائم في جميع أوقاتهم، لا يتخلله فترة بفراغ أو شغل آخر.

٢١-﴿أَمِ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الأَرْضِ هُمْ يُنْشِرُونَ﴾

[٦٩٩] هذه أم المنقطعة الكائنة بمعنى بل والهمزة، قد آذنت بالإضراب عما قبلها والإنكار لما بعدها، والمنكر: هو اتخاذهم {آلِهَةً مِنَ الأَرْضِ هُمْ يُنْشِرُونَ} الموتى. ١٥ ولعمري أن من أعظم المنكرات أن ينشر الموتى بعض الموات. فإن قلت: كيف أنكر عليهم اتخاذ آلهة تنشر وما كانوا يدعون ذلك لآلهتهم؟ وكيف وهم أبعد شيء عن هذه الدعوى؟ وذلك أنهم كانوا - مع إقرارهم لله عزّ وجل بأنه خالق السماوات والأرض؛ {وَلَئِن سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللهُ} [لقمان: ٢٥]، وبأنه القادر على المقدورات كلها وعلى النشأة الأولى - منكرين البعث ويقولون: {من ٢٠ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ} [يس: ٧٨]، وكان عندهم من قبيل المحال الخارج عن قدرة القادر، كثاني القديم، فكيف يدّعونه للجماد الذي لا يوصف بالقدرة رأساً؟ قلت:

Durum senin bahsettiğin gibidir. Fakat onların putlarına ilâhlık vasfı vermeleri, onların putlarında ölüleri diriltme kudretinin de olduğunu iddia etmelerini gerektirir. Çünkü ilâh ismini alma hakkına ancak her şeye gücü yeten bir varlık sahip olabilir. Ölüleri diriltmek de güç yetirilmesi gerekli şeyler arasındadır. Dolayısıyla, bu ifadede Müşriklerle alay etme, onları azarlama ve onların cahilliklerini ortaya koyma anlamı bulunmaktadır. Yine bu ifade, onların Allah'ın kudretinden uzak gördükleri şeyin aslında uzak olmadığını, bu konuda kendilerinin yanılgı içinde olduklarını hissettirmektedir. Çünkü bir varlığın ilâh olduğu kesinleşince, artık onun varlıkları hem yoktan yaratmaya hem de öldükten sonra diriltmeye de kadir olduğu kesinleşir.

[700] مِنَ الْأَرْضِ (yerden) ifadesi, bir kişinin Mekkeli veya Medineli olması murad edilerek *min Mekke* (Mekke'den) veya *mine'l-medîne* (Medine'den) denmesi gibidir. Putların yere nispet edilmesi, Müşriklerin taptığı o putların yerde olduklarını bildirmektedir. Çünkü iki çeşit 'ilah' vardır; yer tanrıları, gök tanrıları. Cariye hadisi bu kabildendir. Peygamber (s.a.) ona "Senin Rabbin nerede?" diye sorduğunda, göğe işaret etmiş; Peygamber (s.a.) de "O mümindir." Buyurmuştur. [*Müslim*, "Mesâcid", 33; *Ebû Dâvûd*, "Eymân ve'n-nüzûr", 19] Çünkü Peygamber (s.a.) onun bu hareketinin, göğün Allah'ın mekânı olduğunu söylemek değil, ilâh diye tapılan yerdeki putları nefyetmek olduğunu anlamıştı. "Yerden" ifadesiyle, ilâhların yer cinsinden olduğu murad edilmiş de olabilir. Çünkü onların bazıları taştan, bazıları da değişik madenlerden yontuluyordu.[1] **Şayet** "هُمْ (onlar) zamirinin kullanılmasında bir incelik olmalı." **dersen şöyle derim:** Bundaki incelik özel bir mâna ifade etmesidir. Adeta şöyle denmektedir: Yeniden diriltmeye *yalnızca kendileri* güç yetirebilen ilâhlar mı edindiler!?

[701] Hasan-i Basrî [v. 110/728; يُنْشِرُونَ kelimesini] *yenşurûne* şeklinde okumuştur. İki okuyuş da aynı anlamdadır; "Allah ölüleri diriltti." anlamında *enşerallāhu'l-mevtâ* dendiği gibi *neşerallāhu'l-mevtâ* da denebilir.

22. Gökte ve yerde Allah'tan başka tanrılar olsaydı, ikisi de kesinlikle bozulup gitmişti. Demek ki mutlak hükümranlık tahtının sahibi (Allah) onların nitelendirdiklerinden münezzeh...

[702] آلِهَةٌ (ilahlar) kelimesi, اِلَّا ile vasıflandırılmıştır; tıpkı âlihet*un* *ğayrullāh* (Allah'tan başka ilâhlar) denilmiş olma ihtimaline göre غير ile vasıflandırılacağı gibi. **Şayet** "*Allāh* lafzının âliheden bedel olarak ref' konumunda olduğunu söylemekten seni alıkoyan nedir?" **dersen şöyle derim:** Kullanıldığı cümle olumlu olduğu takdirde Lev, İn konumunda olur.

1 Taştan mamul putlara *vesen* (ç. *evsân*), taş dışındaki ahşap, tunç, bronz vb. maddelerden mamul putlara ise *sanem* (ç. *asnâm*) denmektedir. Putperestlik *el-veseniyye* adıyla anılır / ed.

الأمر كما ذكرت، ولكنهم بادّعائهم لها الإلهية، يلزمهم أن يدّعوا لها الإنشار، لأنه لا يستحق هذا الاسم إلا القادر على كل مقدور، والإنشار من جملة المقدورات. وفيه باب من التهكم بهم والتوبيخ والتجهيل، وإشعار بأنّ ما استبعدوه من الله لا يصح استبعاده؛ لأنّ الإلهية لما صحت صحّ معها الاقتدار على الإبداء والإعادة. ٥

[٧٠٠] ونحو قوله {مِنَ الْأَرْضِ} قولك: فلان من مكة أو من المدينة، تريد: مكي أو مدني. ومعنى نسبتها إلى الأرض الإيذان بأنها الأصنام التي تعبد في الأرض، لأنّ الآلهة على ضربين؛ أرضية وسماوية. ومن ذلك حديث الأمة التي قال لها رسول الله ﷺ: «أين ربك»؟ فأشارت إلى السماء، فقال: «إنها مؤمنة»، ١٠ لأنه فهم منها أنّ مرادها نفي الآلهة الأرضية التي هي الأصنام، لا إثبات السماء مكانًا لله عزّ وجل. ويجوز أن يراد آلهة من جنس الأرض؛ لأنها إمّا أن تنحت من بعض الحجارة، أو تعمل من بعض جواهر الأرض. فإن قلت: لا بدّ من نكتة في قوله {هُمْ}. قلت: النكتة فيه إفادة معنى الخصوصية، كأنه قيل: أم اتخذوا آلهة لا يقدر على الإنشار إلا هم وحدهم؟!

١٥ [٧٠١] وقرأ الحسن {يَنْشُرُونَ} وهما لغتان؛ أنشر الله الموتى، ونشرها.

٢٢-﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾

[٧٠٢] وصفت آلهة بإلا كما توصف بغير لو قيل: آلهةٌ غيرُ الله. فإن قلت: ما منعك من الرفع على البدل؟ قلت: لأنّ لو بمنزلة إن في أنّ الكلام معه موجب،

Bedel ise ancak olumsuz cümlede caizdir. وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ اَحَدٌ اِلَّا امْرَاَتَكَ (Hiçbiriniz (kavminizin o sırada çıkardığı bağırtılardan dolayı) geri bakmasın. Karın hariç... [Hûd 11/81]) âyetinde olduğu gibi. Çünkü tam genel mânalı ifadelerin [*mâ fi'd-dâri illâ Zeyd*[un] gibi] 'olumsuz' olması sahih olurken, [*kâne fi'd-dâri illâ Zeyd*[en] gibi] 'olumlu' olması sahih değildir. Mâna şöyledir: "Göklerin ve yerin işlerini, onları yaratan tek ilâhın dışında çeşitli ilâhlar üstlenseydi ve idare etmeye çalışsaydı, ikisinin düzeni de kesinlikle bozulup giderdi." Bu ifadede iki hususa delâlet vardır: Birincisi, göklerin ve yerin yöneticisinin tek olması gerektiği; ikincisi ise اِلَّا اللّٰهُ ifadesinden hareketle, bu tek yöneticinin sadece Allah olması gerektiğidir. "Peki, bu iki husus neden gerekmektedir?" **dersen şöyle derim:** Biliyoruz ki aralarındaki yenişme gayreti, birbirini reddetme, birinin söylediğine diğerinin karşı çıkması gibi problemler yüzünden, iki hükümdarın birlikte yönetmeye çalıştığı bir toplumun düzeni bozulur. Amr b. Sa'îd el-Eşdak[1] [v. 70/690] öldürüldüğünde Abdülmelik b. Mervan [v. 86/705] şöyle demişti: "Onun öldürülmesi benim gibi birinin kanının dökülmesinden bana daha ağır gelmiştir. Fakat bir gelinle gerdeğe iki damat giremez!"[2]

[703] Ayette ne denilmek istendiği açıktır. (İsbât-ı Vâcib delillerinden) *temânu*' metoduna gelince, Kelâmcıların bu çerçevede farklı görüş ve açıklamaları olmuştur. Bir de şu var ki, bu (göklerde ve yerde meydana gelen) fiiller, sübut ve istikrar kazanabilmek (yani gerçekleşip, kararlı bir şekilde devam edebilmek) için malum özelliklere sahip Zat'ın varlığına muhtaçtırlar.

23. O, yaptıklarından sorumlu değildir, fakat onlar sorumludur.

[704] Hükümdar ve zorbalar genelde ülkede yaşayanlarca hesaba çekilmezler; millet korku ve saygısından bunlara yönetimleri esnasında yapıp ettiklerinden, getirip götürdüklerinden sorgu sual etmez. Oysa hükümdarlar da hata edebilir, ayakları sürçebilir ve envâiçeşit bozuk icraatlar sergileyebilirler. Bu böyle olduğuna göre Hükümdarlar Hükümdarı, Efendiler Efendisi, insanların yaratıcısı ve rızık vericisi olan Allah, yaptıklarından sorumlu tutulmamaya elbette daha lâyıktır. Üstelik akıllar şunu kesinlikle bilir ve kabul eder ki Allah'ın her işi hikmetin bir gereği olarak yapılmıştır; Allah'ın hata yapması ve kötü işlerle uğraşması mümkün değildir. "Fakat onlar" yaptıklarından "sorumludurlar;" çünkü kuldurlar, köledirler, hata doludurlar.[3] Bu sebeple yaptıkları her bir iş için "Niçin böyle yaptın?" denmeye son derece lâyıktırlar.

---

1 الأشدق ağzını doldura doldura konuşan gür sesli hatip anlamındadır. / ed.
2 Mot-a-mot: Dişi bir deveyi döllemek için iki damızlık deve olmaz. / ed.
3 "Onlar"dan maksadın, Hıristiyan ve Müşriklerce 'ilah'laştırılan İsa Mesih, melekler vb. varlıklar olduğu anlaşılmaktadır. / ed.

والبدل لا يسوّغ إلا في الكلام غير الموجب، كقوله تعالى {وَلَا يَلْتَفِتْ مِنكُمْ أَحَدٌ إِلَّا امْرَأَتَكَ} [هود: ٨١]. وذلك لأنّ أعمّ العامّ يصح نفيه ولا يصح إيجابه. والمعنى: لو كان يتولاهما ويدبر أمرهما آلهة شتى غير الواحد الذي هو فاطرهما لفسدتا. وفيه دلالة على أمرين؛ أحدهما وجوب أن لا يكون مدبرهما ٥ إلا واحدًا. والثاني: أن لا يكون ذلك الواحد إلا إياه وحده، لقوله {إِلَّا اللَّهُ}. فإن قلت: لم وجب الأمران؟ قلت: لعلمنا أنّ الرعية تفسد بتدبير الملكين، لما يحدث بينهما من التغالب والتناكر والاختلاف. وعن عبد الملك بن مروان حين قتل عمرو ابن سعيد الأشدق: كان والله أعزّ عليّ من دم ناظري، ولكن لا يجتمع فحلان في شول.

١٠ [٧٠٣] وهذا ظاهر. وأمّا طريقة التمانع فللمتكلمين فيها تجاول وطراد، ولأنّ هذه الأفعال محتاجة إلى تلك الذات المتميزة بتلك الصفات حتى تثبت وتستقرّ.

٢٣-﴿لا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ﴾

[٧٠٤] إذا كانت عادة الملوك والجبابرة أن لا يسألهم من في مملكتهم عن ١٥ أفعالهم وعما يوردون ويصدرون من تدبير ملكهم، تهيبًا وإجلالًا، مع جواز الخطأ والزلل وأنواع الفساد عليهم - كان ملك الملوك وربّ الأرباب خالقهم ورازقهم أولى بأن لا يسئل عن أفعاله، مع ما علم واستقرّ في العقول من أن ما يفعله كله مفعول بدواعي الحكمة، ولا يجوز عليه الخطأ ولا فعل القبائح. {وَهُمْ يُسْئَلُونَ} أي هم مملوكون مستعبدون خطاءون، فما أخلقهم بأن يقال ٢٠ لهم ‹‹لم فعلتم؟›› في كل شيء فعلوه.

24. Yoksa O'ndan başka tanrılar mı edinmişler? De ki: Getirin kanıtınızı! Benimle birlikte olanlara verilen öğüt de budur benden öncekilere verilen öğüt de... Ama çoğu, gerçeği bilmedikleri için yüz çevirmekte!

[705] Allah Teâlâ, Müşriklerin durumunun fecaatini ve küfürlerinin büyüklüğünü göstermek üzere "Yoksa O'ndan başka tanrılar mı edinmişler?!" ifadesini tekrarlamıştır. Yani siz Allah'ın ortağı olduğunu söylüyorsunuz. Öyleyse ister akıl ister vahiy yönünden bu iddianızın doğruluğuna delil getirin. Ama siz öncekilerin kitaplarından hangisini bulursanız bulun, orada Allah'ın birliğinden, O'nun ortaklardan münezzeh olduğundan ve insanların buna inanmaya çağrıldığından, yine orada Allah'a şirk koşmanın yasaklandığından ve şirk koşanların azapla tehdit edildiğinden bahsedildiğini göreceksiniz. Yani Allah'ın birliğinin; ortağı olmadığının belirtilmesi anlamında bana vahiy geldiği gibi bütün peygamberlere de gelmiştir. O, benimle birlikte olanlara yani ümmetime ve benden öncekilere yani önceki peygamberlerin ümmetlerine bir zikirdir; verilen bir öğüttür.

[706] [ذِكْرٌ مَنْ مَعِيَ وَذِكْرٌ مَنْ قَبْلِي ifadesindeki] *zikr* kelimeleri tenvinli olarak da okunmuştur. Buna göre مَنْ'ler *zikr* masdarıyla mansub mef'ûl olur. Tıpkı أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ يَتِيمًا (Ya da -kendisi aç olduğu halde- doyurmaktır akrabası olan yetim*i*. [Beled 90/14-15]) âyeti[ndeki يَتِيمًا kelimesinin إِطْعَامٌ masdarıyla mansub mef'ûl olması] gibi. Zaten aslolan budur. İzafet ise masdarın mef'ûle izafeti kabilindendir. Tıpkı غُلِبَتِ الرُّومُ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ (Rumlar [Farslara] yenildiler; Arz'ın [Araplara] en yakın yerinde... Ama bu yenilgilerinden sonra, birkaç yıl içinde galip gelecekler. [Rûm 30/2-3]) âyeti[nde أَدْنَى kelimesinin الْأَرْضِ kelimesine izafeti] gibi. مَنْ مَعِيَ ve مَنْ قَبْلِي ifadeleri, izafet *Min*'i ile *min ma'iye* ve *min kablî* (benim yanımdakileri ve benden öncekileri) şeklinde okunmuştur. Aslında مع edatının başında harf-i cer gelmesi gariptir, ama buradaki mazeret onun da *kabl*, *ba'd*, *'inde*, *ledün* ve benzerleri gibi zarf olmasıdır, benzerlerinin önüne geldiği gibi burada onun da önüne *min* gelmiştir. Yine, [هذَا ذِكْرٌ مَنْ مَعِي وَذِكْرٌ مَنْ قَبْلي ifadesi *zikr* kelimesinin tenvini ve *men*in hazfiyle] *hâzâ zikr*[un] *ma'iye ve zikr*[un] *kablî* şeklinde de okunmuştur. Adeta şöyle denmiş olmaktadır: Bilakis bütün kötülüklerin ve bozgunculukların aslı onların yanındadır ki o da cehalet, ilimsizlik ve hak ile bâtılı ayıramamaktır. Haktan bu sebeple yüz çevirmişlerdir; böyle bir inkâr bu yüzden meydana gelmiştir.

[707] Sebeple sonuç arasına tekid konması kabilinden, الحقّ merfu olarak *el-hakku* şeklinde de okunmuştur; mâna şöyledir: Bunların cehalet sebebiyle yüz çevirmeleri gerçektir, boş bir iddia değildir. Mansūb الحقّ kelimesinin bu anlamda olması da caizdir; tıpkı *hâzâ 'abdullāh el-hakk*[a] *le'l-bâtıl*[e] (Bu gerçek*ten* Abdullah'tır, bâtıl *olarak* değil.) sözünde olduğu gibi.

٢٤-﴿أَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ هَذَا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِي بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْلَمُونَ الْحَقَّ فَهُمْ مُعْرِضُونَ﴾

[٧٠٥] كرّر {أَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً} استفظاعًا لشأنهم واستعظامًا لكفرهم، أي وصفتم الله تعالى بأنّ له شريكًا، فهاتوا برهانكم على ذلك؛ إمّا من جهة العقل، وإمّا من جهة الوحي، فإنكم لا تجدون كتابًا من كتب الأوّلين إلا وتوحيد الله وتنزيهه عن الأنداد مدعوّ إليه، والإشراك به منهي عنه متوعد عليه. أي هذا الوحي الوارد في معنى توحيد الله ونفي الشركاء عنه، كما ورد عليّ فقد ورد على جميع الأنبياء، فهو ذكر، أي عظة للذين معي، يعني أمّته، وذكر للذين من قبلي، يريد أمم الأنبياء عليهم السلام.

[٧٠٦] وقرئ {ذِكْرٌ مَن مَعِيَ وَذِكْرٌ مَن قَبْلِي} بالتنوين ومن مفعول منصوب بالذكر، كقوله {أَوْ إِطْعَامٌ فِى يَوْمٍ ذِى مَسْغَبَةٍ يَتِيمًا} [البلد: ١٤]. وهو الأصل والإضافة من إضافة المصدر إلى المفعول، كقوله {غُلِبَتِ الرُّومُ فِى أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُم مِّنۢ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ} [الروم: ٣]. وقرئ «مِنْ معي»، و«مِنْ قبلي»، على من الإضافية في هذه القراءة. وإدخال الجار على مع غريب، والعذر فيه أنه اسم هو ظرف، نحو: قبل، وبعد، وعند، ولدن، وما أشبه ذلك، فدخل عليه مِنْ كما يدخل على أخواته. وقرئ «ذكرٌ معي وذكرٌ قبلي»، كأنه قيل: بل عندهم ما هو أصل الشرّ والفساد كله وهو الجهل وفقد العلم، وعدم التمييز بين الحق والباطل، فمن ثم جاء هذا الإعراض، ومن هناك ورد هذا الإنكار.

[٧٠٧] وقرئ {الحَقُّ} بالرفع على توسيط التوكيد بين السبب والمسبب. والمعنى أن إعراضهم بسبب الجهل هو الحق لا الباطل. ويجوز أن يكون المنصوبُ أيضًا على هذا المعنى، كما تقول: هذا عبد الله الحقَّ لا الباطلَ.

25. Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberlere mutlaka: “Benden başka tanrı yok; sadece Bana kulluk edin.” diye vahyetmişizdir.

[708] *Yûhâ* (vahyediliyor) ve *nûhî* (biz vahyediyoruz) iki meşhur kıraattir. Bu âyet, tevhidle ilgili kendinden önce geçen âyetlerin doğruluğunu onaylamaktadır.

26. Bir de; “Rahman çocuk edindi.” dediler... Hâşa!.. (O çocuk dedikleri melekler) aksine, öyle değerli kullardır ki…

27. O’ndan önce söz söylemezler; sadece O’nun emrettiğini yaparlar.

[709] Bu âyet Huzā‘a kabilesi hakkında inmiştir. Çünkü onlar “Melekler Allah’ın kızlarıdır.” diyorlardı. Bu âyetle Allah, zatını bundan tenzih etmiş, sonra da onların kul olduklarını haber vermiştir. Kulluk ise Allah’ın çocuğu olmaya aykırı bir durumdur. Melekler ancak, başkalarında olmayıp sadece kendilerinde olan sıfat ve özellikler sebebiyle diğer varlıklardan faziletli, bana yakın ve katımda değerli varlıklardır. Bu sebeple onları benim çocuklarım zannedenler aldanmışlardır. Ben böyle bir şeyden son derece yüceyim. Âyetteki مُكْرَمُونَ (değerli) kelimesi [aynı anlamda] مُكَرَّمُون şeklinde de okunmuştur.

[710] لَا يَسْبِقُونَهُ ifadesi zamme ile *lâ yesbukūnehû* şeklinde de okunmuştur. Bu kelime “onunla yarıştım ve onu geçtim - geçerim” anlamındaki *sâbektuhû fe-sebektuhû - esbukuhû* köklerinden gelmekte olup, mâna şöyledir: “Melekler Allah’ın sözüne uyarlar, O söylemeden bir şey söylemezler, sözleri Allah’ın sözünün önüne geçmez.” بِالْقَوْلِ (söz) ifadesiyle, kelimenin başındaki Lâm-ı tarif izafet için kullanılmak suretiyle بقولهم (sözleriyle) anlamı murad edilmiştir. Yani sözleriyle Allah’ın sözünün önüne geçmezler. Senin, *sebaktu bi-ferasî ferasehû* (Atımla onun atını geçtim.) sözünde olduğu gibi. Nitekim sözleri Allah’ın sözüne tâbidir, aynı şekilde amelleri de Allah’ın emrine bağlıdır; kendilerine emredilmedikçe hiçbir şey yapmazlar.

28. O, onların önlerindekini de bilir, arkalarındakini de... Allah’ın razı olduklarından başkasına şefaat etmezler; çok dikkatlidirler O’na saygılarından dolayı.

[711] Yaptıkları ve yapmadıkları, öne aldıkları ve geri bıraktıkları her şey Allah’ın murakabesi ve gözetimi altındadır; ona göre kendilerine karşılık verecektir. Bu gerçeği çok iyi bildikleri için, kendilerini kontrol altında tutmakta, hallerini dikkatle takip etmekte ve vakitlerini (güzel işlerle doldurup) ihya etmektedirler. Hal ve hareketlerini kontrol altında tutmalarının bir gereği olarak da, ancak Allah’ın razı olduğu ve şefaat edilmeye ehil kimselere -sevabının artırılması bakımından- şefaat ederler.

٢٥-﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إلا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ﴾

[٧٠٨] يُوحَى و}نُوحِي{ مشهورتان. وهذه الآية مقرّرة لما سبقها من آي التوحيد.

٢٦-﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ﴾

٥ ٢٧-﴿لا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ﴾

[٧٠٩] نزلت في خزاعة حيث قالوا: الملائكة بنات الله. نزه ذاته عن ذلك، ثم أخبر عنهم بأنهم عباد، والعبودية تنافي الولادة؛ إلا أنهم {مُكْرَمُونَ} مقرّبون عندي مفضلون على سائر العباد، لما هم عليه من أحوال وصفات ليست لغيرهم، فذلك هو الذي غرّ منهم من زعم أنهم أولادي، تعاليت عن ذلك علوًّا كبيرًا.

١٠ وقرئ «مكرّمون».

[٧١٠] و«لَا يَسْبُقُونَهُ» بالضم، من سابقته فسبقته أسبُقه. والمعنى: أنهم يتبعون قوله ولا يقولون شيئًا حتى يقوله، فلا يسبق قولهم قوله. والمراد: بقولهم، فأنيب اللام مناب الإضافة، أي لا يتقدّمون قوله بقولهم، كما تقول: سبقت بفرسي فرسه، وكما أنّ قولهم تابع لقوله، فعملهم أيضًا كذلك مبني على أمره، لا يعملون

١٥ عملًا ما لم يؤمروا به.

٢٨-﴿يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلا يَشْفَعُونَ إِلا لِمَنِ ارْتَضَى وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهِ مُشْفِقُونَ﴾

[٧١١] وجميع ما يأتون ويذرون مما قدّموا وأخروا بعين الله، وهو مجازيهم عليه، فلإحاطتهم بذلك يضبطون أنفسهم، ويراعون أحوالهم، ويعمرون أوقاتهم. ومن تحفظهم

٢٠ أنهم لا يجسرون أن يشفعوا إلا لمن ارتضاه الله وأهله للشفاعة في ازدياد الثواب والتعظيم،

Ayrıca, Allah'a saygılarından dolayı çok dikkatlidirler. En küçük bir işareti ve alameti bile dikkate alır, dört gözle takip ederler; büyük bir korku ve dikkatli bir bekleyiş üzere bulunurlar, Allah'ın azabından yana asla güvende olmazlar. Rivayete göre miraç gecesinde Peygamber (s.a.) Cebrâil'i Allah korkusundan dolayı eskimiş ince bir örtü gibi perişan bir halde görmüştür.

29. Bunlardan her kim "O'ndan başka ben de tanrıyım!" derse, bunları derhal Cehennem'le cezalandırırız! Zalimleri böyle cezalandırıyoruz Biz!

[712] Allah Teâlâ melekleri 'kendisi açısından değerli' olmakla vasıflandırıp, katındaki yakınlıklarını bildirdikten, onları överek kendilerine yüce fiiller ve hoşnut olacağı ameller nispet ettikten sonra, birdenbire, içlerinde şirk koşacak olanları şiddetli bir tehditle uyarmakta ve onları cehennem azabından sakındırmaktadır. Bu, farz-ı muhal ve temsil kabilinden bir ifadedir, çünkü meleklerin her şeyini eksiksiz bilen Allah, onlardan böyle bir şeyin sadır olmayacağını çok iyi bilmektedir. Nitekim [peygamberler hakkındaki] "Şirk koşsalardı, yapageldikleri şeyler boşa giderdi!" [En'âm 6/88] âyetinde de aynı durum söz konusudur. Bununla Allah'ın maksadı, şirkin ne kadar çirkin bir şey olduğunu göstermek ve tevhidin şanını yüceltmektir.

30. Nankörce inkâr edenler bilmezler mi ki gökler ve yer bitişik iken onları Biz ayırdık ve canlı olan her şeyi sudan yarattık? Hâlâ iman etmeyecekler mi?

[713] اَوَلَمْ يَرَ ifadesi Vav'sız olarak *e-lem yera* şeklinde de okunmuştur. رَتْقًا kelimesi de Tâ'nın fethasıyla *ratek*[an] şeklinde okunmuştur. İki okuyuşla da kelime *halk* (yaratık) ve *nakd* (bozuk) kelimeleri gibi mef'ûl anlamındadır, yani gökler ve yer bitiştirilmiş idi. **Şayet** "*Ratk*[an] kelimesinin *mertûkateyni* (iki bitişik) anlamında kullanılması doğrudur. Çünkü o, masdardır. O halde *ratek*[an] okuyuşununu durumu nedir?" **dersen şöyle derim:** *Ratek*[an] okuyuşu, *kânetâ şey'*[en] *ratek*[an] (O ikisi bitişik bir şeydi.) şeklinde mevsūfu takrir içindir. Mâna şöyledir: Gök yerle yapışık haldeydi, aralarında uzay boşluğu yoktu. Veya gökler kendi içinde birbirine yapışıktı, yerler de aynı şekilde birbirine yapışıktı, aralarında bir açıklık, boşluk yoktu; Allah onların arasını ayırdı. Âyetin şu anlamda olduğu da söylenmiştir: "Biz gökleri ve yeri", birbirine bitişik iken ve aralarında bir boşluk yokken yağmurla ve bitkilerle "ayırdık." Âyette [tesniye olarak] *kânetâ* (o ikisi) denmiş, [çoğul olarak] *künne* (onlar) denmemiştir, çünkü maksat [iki topluluk, yani] gökler topluluğu ve yerler topluluğudur. Arapların, "iki deve topluluğu" anlamındaki *likāhân*[i] *sevdâvân*[i] sözlerinde olduğu gibi; açıkça zikredilen *likāhân*[i] isminde yapılan şey, âyette *kânetâ* zamirinde yapılmıştır.

ثم أنهم مع هذا كله من خشية الله {مُشْفِقُونَ}، أي متوقعون من أمارة ضعيفة، كائنون على حذر ورقبة لا يأمنون مكر الله. وعن رسول الله ﷺ: أنه رأى جبريل عليه السلام ليلة المعراج ساقطًا كالحلس من خشية الله.

٢٩-﴿وَمَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّي إِلَهٌ مِنْ دُونِهِ فَذَلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ كَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ﴾ ٥

[٧١٢] وبعد أن وصف كرامتهم عليه، وقرب منزلتهم عنده، وأثنى عليهم، وأضاف إليهم تلك الأفعال السنية والأعمال المرضية فاجأ بالوعيد الشديد، وأنذر بعذاب جهنم من أشرك منهم إن كان ذلك على سبيل الفرض والتمثيل، مع إحاطة علمه بأنه لا يكون، كما قال {وَلَوْ أَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ} [الأنعام: ٨٨]
١٠ قصد بذلك تفظيع أمر الشرك وتعظيم شأن التوحيد.

٣٠-﴿أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ﴾

[٧١٣] قرئ «أَلَمْ يَرَوْا» بغير واو، و«رَتَقًا» بفتح التاء، وكلاهما في معنى المفعول، كالخلق والنقض، أي كانتا مرتوقتين. فإن قلت: الرتق صالح أن يقع
١٥ موقع مرتوقتين لأنه مصدر، فما بال الرتَق؟ قلت: هو على تقرير موصوف، أي كانتا شيئًا رتَقًا. ومعنى ذلك: أن السماء كانت لاصقةً بالأرض لا فضاء بينهما، أو كانت السماوات متلاصقات، وكذلك الأرضون لا فرج بينها، ففتقها الله وفرّج بينها. وقيل: {فَفَتَقْنَاهُمَا} بالمطر والنبات بعد ما كانت مصمتة، وإنما قيل {كَانَتَا} دون كنّ، لأنّ المراد جماعة السماوات وجماعة الأرض، ونحوه قولهم: لقاحان
٢٠ سوداوان، أي جماعتان، فعل في المضمر نحو ما فعل في المظهر.

[714] **Şayet** "Bu insanlar göklerin ve yerin bitişik olduğunu ne zaman gördüler ki bunun doğruluğunu ikrar edebilsinler?" **dersen şöyle derim:** Bu iki türlü izah edilebilir. Birincisi; bu bilgi mucize olan Kur'ân'da yer almaktadır, dolayısıyla, gözle görülmüş, tanık olunmuş gibi kesinlik arzeden bir bilgi konumundadır. İkincisi; göklerle yerin bitişik olduğunu ve sonradan birbirinden ayrıldıklarını akıl ile düşünüp anlamak mümkündür. Ancak bunların bitişik olmalarıyla ilgili değil de birbirlerinden ayrılmalarıyla ilgili açıklama yapacak bir varlık geerkmektedir ki bu da Kadîm olan Yüce Allah'tır.

[715] جَعَلْنَا (yarattık) fiili ya bir veya iki mef'ûl alır; bir mef'ûl aldığını düşünürsek mâna "Biz bütün canlıları sudan yarattık." şeklinde olur. Tıpkı "Allah bütün canlıları sudan yaratmıştır." [Nûr 24/45] âyetinde olduğu gibi. Mânanın, canlıların suya olan aşırı ihtiyaçları, arzuları ve susuzluğa dayanamamaları sebebiyle sanki onları sudan yaratmış gibiyiz, şeklinde olması da mümkündür. Tıpkı "İnsan aceleci yaratılmıştır." [Enbiyâ 21/37] âyetinde olduğu gibi. جَعَلْنَا'nın iki mef'ûl aldığını düşünürsek o takdirde de mâna şöyle olur: Biz her canlıyı içinde mutlaka suyun bulunduğu bir *sebep* ile meydana getirdik; canlıların yaratılmasında su mutlaka vardır. Buradaki Min, Peygamber (s.a.)'in *mâ ene min ded^{in} ve la'd-dedü minnî* (Benim oyun-eğlenceyle, oyun-eğlencenin de benimle işi yoktur. [Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, I, 274, no: 785]) hadisinde geçen Min anlamındadır. حيّ (canlı) kelimesi ikinci mef'ûl olmak üzere *hayy^{en}* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda zarf *lâğv* (işlevsiz) olur.

31. Arz'a da onları sarsar diye çakılı dağlar yerleştirdik. Ayrıca orada, yollarını bulabilsinler diye yol olarak geniş açıklıklar meydana getirdik.

[716] اَنْ تَمِيدَ بِهِمْ (sarsar diye) ifadesi *kerâhete en temîde bi-him* (onları sarsmasını istemediğimiz için) veya *li-en lâ temîde bi-him* (onları sarsması için) anlamındadır. İkinci ihtimale göre Lâm (li) ve Lâ hazfedilmiştir. Karışıklık olmadığında Lâ'yı hazfetmek caizdir. Ancak لِئَلَّا يَعْلَمَ (bilmemesi için..) [Hadîd 57/29] âyetinde olduğu üzere karışıklık olacağında Lâ zikredilir. Bu Kûfelilerin görüşüdür.

[717] *Fecc* geniş yol demektir. **Şayet** "*Ficâc* kelimesinde sıfat anlamı vardır. Öyleyse niçin لِتَسْلُكُوا مِنْها سُبُلًا فِجاجًا (...ki geniş yollara girip dolaşasınız... [Nûh 71/20]) âyetinde olduğu gibi *sübül^{en}* kelimesinden sonra getirilmedi de burada فِجَاجًا سُبُلًا şeklinde öne alındı?" **dersen şöyle derim:** Burada kelime sıfat olarak öne alınmış değildir; fakat hal yapılmıştır. Tıpkı şu beyitte olduğu gibi:

[٧١٤] فإن قلت: متى رأوهما رتقا حتى جاء تقريرهم بذلك؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أنه وارد في القرآن الذي هو معجزة في نفسه، فقام مقام المرئيِّ المشاهَد. والثاني: أن تلاصق الأرض والسماء وتباينهما كلاهما جائز في العقل، فلا بدّ للتباين دون التلاصق من مخصص وهو القديم سبحانه.

٥ [٧١٥] {وَجَعَلْنَا} لا يخلو أن يتعدى إلى واحد أو اثنين، فإن تعدّى إلى واحد فالمعنى: خلقنا من الماء كل حيوان، كقوله {واللهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ} [النور: ٤٥]، أو كأنما خلقناه من الماء لفرط احتياجه إليه وحبه له وقلة صبره عنه، كقوله تعالى {خُلِقَ الإنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ} [الأنبياء: ٣٧]. وإن تعدى إلى اثنين فالمعنى: صيرنا كل شيء حيّ بسبب من الماء لا بدّ له منه. ومن هذا نحو من في قوله

١٠ عليه السلام: «مَا أنَا مِنْ ددٍ ولا الددُ مِني.» وقرئ «حيًّا» وهو المفعول الثاني، والظرف لغو.

٣١-﴿وَجَعَلْنَا فِي الأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ وَجَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ﴾

[٧١٦] أي كراهة {أَن تَمِيدَ بِهِمْ} وتضطرب. أو لئلا تميد بهم، فحذف لا

١٥ واللام. وإنما جاز حذف لا لعدم الالتباس، كما تزاد لذلك في نحو قوله {لِئَلَّا يَعْلَمَ} [الحديد: ٢٩] وهذا مذهب الكوفيين.

[٧١٧] الفج: الطريق الواسع. فإن قلت: في الفجاج معنى الوصف، فما لها قدمت على السبل ولم تؤخر كما في قوله تعالى {لِتَسْلُكُوا مِنْهَا سُبُلًا فِجَاجًا} [نوح: ٢٠] قلت: لم تقدّم وهي صفة، ولكن جعلت حالًا كقوله:

Azze'ye ait, insanda yalnızlık hissi uyandıran çok eski bir kalıntı var[1]

Şayet "Mâna bakımından ikisi arasındaki fark nedir?" **dersen şöyle derim:** سُبُلًا فِجاجًا ifadesinde, Allah'ın yerde 'geniş yollar' yaptığı bildirilmektedir. فِجَاجًا سُبُلًا (yol olarak geniş açıklıklar) ifadesinde ise Allah'ın o yolları işbu sıfat üzere yarattığı bildirilmektedir. Buna göre, oradaki [Nûh 20'deki] mübhemlik burada beyan edilmiş olmaktadır.

32. Gökyüzünü korunmuş bir tavan haline getirdik, fakat onun âyetlerinden yüz çeviriyorlar!

[718] "Korunmuş" ifadesi, Allah Teâlâ'nın kudretiyle gökyüzünü tutup onun yerin üstüne düşmesini ve yerin sarsılmasını engelleyerek veya şihablar vasıtasıyla şeytanların, gökyüzü sakinleri olan melekleri dinlemelerine mani olarak korumasıdır. "Göğün âyetlerinden" maksat; Allah'ın Güneş, Ay, yıldızlar, bunların doğru bir hesaba ve hayretengiz bir tertibe göre hareketleri, doğuşları ve batışları ile göğe yerleştirdiği deliller ve ibretlerdir. Bunlar son derece büyük hikmete ve apaçık kudrete delâlet ederler. Bu âyetlerden yüz çevirenin, aklını bu delilleri düşünmeye yönlendirmeyenin, bu delillerden ibret almayanın, Allah'ın şanının yüceliğine bunları delil tanımayanın cehaletinden daha büyük cehalet var mıdır? Ki Allah, bütün bu varlıkları yoktan var eden, onları yöneten, onları esrarengiz bir şekilde ortaya koyan, onları mahiyetini ancak kudreti yüce ve ilmi sonsuz olanın bileceği şekilde yerli yerine yerleştirendir. عَنْ اٰيَاتِهَا (âyetlerinden) ifadesi müfred olarak عن آيتها (âyetinden) şeklinde de okunmuş, cinse delâlet etme bakımından müfredle yetinilmiştir. Aslında, onlar gökten kendilerine gelen Güneş ve Ay'ın ışığıyla aydınlanmak, yıldızlarıyla yönlerini bulmak, yağmuruyla yerin dirilmesi ve hayvanların yaşaması gibi dünyevi faydaları çok iyi biliyorlardı. Bütün bunlar Yaratıcı'nın varlığına apaçık delil iken, onlar yine de bunlardan "yüz çeviriyorlardı."

33. Geceyi, gündüzü, Güneş'i ve Ay'ı yaratan O'dur. Her biri bir yörüngede yüzmektedir.

[719] كُلٌّ kelimesindeki tenvin, muzâfun ileyhin yerini tutmakta olup *küllühüm* (hepsi) anlamındadır. Yani hepsi "bir yörüngede yüzmektedir." يَسْبَحُونَ (yüzmektedir) fiilindeki zamir Güneş'e ve Ay'a aittir. Güneş ve Ay'dan murat ise her gece ve gündüz doğan gök cisimlerinin cinsidir. Doğuş yerlerinin çokluğundan dolayı çoğul yapılmışlardır. Şemsin şumûs, *kamer*in de *akmâr* olarak coğul yapılmasının sebebi de budur. Yoksa şems de, *kamer* de bir tanedir. Güneş ve Ay'a râci zamirin akıllılar için kullanılan zamir olması, akıllı varlıkların bir fiili olan *yüzmek* ile vasıflandırılmalarından ötürüdür.

1 Burada hal olan *mûhişen* kelimesi, zilhâl olan *talelun* kelimesinden önce gelmiştir.

لِعَزَّةَ مُوحِشًا طَلَلٌ قَدِيم ۞

فإن قلت: ما الفرق بينهما من جهة المعنى؟ قلت: أحدهما الإعلام بأنه جعل فيها طرقًا واسعة. والثاني: بأنه حين خلقها خلقها على تلك الصفة، فهو بيان لما أبهم ثمة.

٣٢-﴿وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا وَهُمْ عَنْ آيَاتِهَا مُعْرِضُونَ﴾

[٧١٨] {مَحْفُوظًا} حفظه بالإمساك بقدرته من أن يقع على الأرض ويتزلزل، أو بالشهب عن تسمع الشياطين على سكانه من الملائكة. {عَنْ آيَاتِهَا} أي عما وضع الله فيها من الأدلة والعبر بالشمس والقمر وسائر النيرات، ومسايرها وطلوعها وغروبها؛ على الحساب القويم والترتيب العجيب، الدال على الحكمة البالغة والقدرة الباهرة. وأيّ جهل أعظم من جهل من أعرض عنها ولم يذهب به وهمه إلى تدبرها، والاعتبار بها، والاستدلال على عظمة شأن من أوجدها عن عدم، ودبرها ونصبها هذه النصبة، وأودعها ما أودعها مما لا يعرف كنهه إلا هو عزت قدرته ولطف علمه. وقرئ «عن آيتها» على التوحيد، اكتفاء بالواحدة في الدلالة على الجنس، أي هم متفطنون لما يرد عليهم من السماء من المنافع الدنيوية، كالاستضاءة بقمريها، والاهتداء بكواكبها، وحياة الأرض والحيوان بأمطارها، وهم عن كونها آية بينة على الخالق {مُعْرِضُونَ}.

٣٣-﴿وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ﴾

[٧١٩] {كُلٌّ} التنوين فيه عوض من المضاف إليه، أي كلهم {فِى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ} والضمير للشمس والقمر، والمراد بهما جنس الطوالع كل يوم وليلة، جعلوها متكاثرة لتكاثر مطالعها وهو السبب في جمعهما بالشموس والأقمار، وإلا فالشمس واحدة والقمر واحد، وإنما جعل الضمير واو العقلاء للوصف بفعلهم وهو السباحة.

Şayet “كُلٌّ في فَلَكٍ يَسْبَحُونَ” cümlesinin mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Güneş ve Ay’dan hal olmak üzere mansubtur. **Şayet** “Bu cümle, öncesinde geçen gece ve gündüzden ayrı tutulup niçin sadece Güneş ve Ay’dan hal olarak mansub oldu?” **dersen şöyle derim:** Bu senin, bahsettiğin kişilerden sadece birini ilgilendiren bir sıfat zikrettiğinde “Ben Zeyd’i ve Hind’i dekolte gördüm.” ve benzeri bir şey söylemen gibidir. [*Dekolte*, Zeyd’in değil Hind’in halidir.] وَوَهَبْنا لَهُ إِسْحاقَ وَيَعْقُوبَ نافِلَةً (Ona İshak’ı -ve fazladan Yakub’u- hibe ettik. [Enbiyâ 21/72]) âyetinde de aynı durum sözkonusudur. Veya bir başlangıç cümlesi olmasından dolayı bu cümlenin i‘râbda mahalli yoktur. **Şayet** “Güneş ve Ay’dan her birine ait özel bir yörünge olduğu halde hepsinin tek yörüngede döndüğü nasıl söylenebilir?” **dersen şöyle derim:** Bu Arapların *kesâhumu’l-emîr*^{u} *hullet*^{en} *ve kalledehum seyf*^{en} (Emîr onlara hil‘at giydirdi ve onlara kılıç kuşandırdı.) sözü gibidir. Bu ifade, “Her birine hil‘at giydirdi, kılıç kuşandırdı.” veya “Bu iki cins eşyayı her birine giydirdi.” demektir. Görüldüğü üzere burada, sözü kısa tutmak için, cinse delâlet eden bir kelimeyle yetinilmiştir. Zira maksat cinse delâlet etmektir.

34. Senden önce hiçbir insana ölümsüzlük bahşetmedik. Şimdi, sen öleceksin de bunlar baki mi kalacak?!

[720] Müşrikler, Peygamber (s.a.)’in öleceğini ve onun ölümüyle alay edeceklerini düşünüyorlardı. Allah Teâlâ dünyada hiçbir insanı ebedî kılmayacağını beyan ederek Hazret-i Peygamber’le alay etmelerinin önüne geçmiş oldu. Sen de, onlar da ölümlüdür; Allah hepinizi ölecek şekilde yaratmıştır. Durum böyle olunca, sen öleceksin de onlar baki mi kalacaklar!? Şairin şu sözü de bu mânadadır:

> Bizimle şamata yapanlara “Aklınızı başınıza alın!” de.
> Onların başına da gelecek; bizim başımıza ne geldiyse!..

35. Herkes ölümü tadacak! Sınamak için, şer ile de hayır ile de sizleri deniyoruz. Sonuçta Bize döndürüleceksiniz.

[721] “Sizleri deniyoruz.” Yani Biz sizi bir yandan sabredilmesi gereken belalarla bir yandan şükredilmesi gereken nimetlerle imtihan ediyoruz. Sonuçta dönüşünüz Bize olacak ve size sabrınıza ve şükrünüze göre karşılık vereceğiz. Allah Teâlâ, insanların amellerini henüz meydana gelmeden bildiği halde, yaptığı bu işi *ibtilâ* (imtihan) olarak isimlendirdi. Çünkü bu, imtihan suretinde gerçekleşen bir durumdur. فِتْنَةً (sınamak için) kelimesi, aynı kökten olmamakla birlikte وَنَبْلُوكُمْ (sizleri sınıyoruz) fiilini tekid eden bir masdardır.

فإن قلت: الجملة ما محلها؟ قلت: محلها النصب على الحال من الشمس والقمر. فإن قلت: كيف استبدّ بهما دون الليل والنهار بنصب الحال عنهما؟ قلت: كما تقول: رأيت زيدًا وهندًا متبرجة ونحو ذلك؛ إذا جئت بصفة يختص بها بعض ما تعلق به العامل. ومنه قوله تعالى في هذه السورة {وَوَهَبْنَا لَهُ إسحاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً} [الأنبياء: ٧٢] أو لا محل لها لاستئنافها. فإن قلت: لكل واحد من القمرين فلك على حدة، فكيف قيل: جميعهم يسبحون في فلك؟ قلت: هذا كقولهم: كساهم الأمير حلة وقلّدهم سيفًا، أي كل واحد منهم، أو كساهم وقلدهم هذين الجنسين، فاكتفى بما يدل على الجنس اختصارًا، ولأنّ الغرض الدلالة على الجنس.

٣٤-﴿وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ﴾

[٧٢٠] كانوا يقدّرون أنه سيموت فيشمتون بموته، فنفى الله تعالى عنه الشماتة بهذا، أي قضى الله أن لا يخلد في الدنيا بشرًا، فلا أنت ولا هم إلا عرضة للموت، فإذا كان الأمر كذلك فإن مت أنت أيبقى هؤلاء؟ وفي معناه قول القائل:

فَقُلْ لِلشَّامِتِينَ بِنَا أَفِيقُوا ❁ سَيَلْقَى الشَّامِتُونَ كَمَا لَقِينَا

٣٥-﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَنَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ﴾

[٧٢١] {وَنَبْلُوكُمْ} أي نختبركم بما يجب فيه الصبر من البلايا، وبما يجب فيه الشكر من النعم، وإلينا مرجعكم فنجازيكم على حسب ما يوجد منكم من الصبر أو الشكر، وإنما سمى ذلك ابتلاء وهو عالم بما سيكون من أعمال العاملين قبل وجودهم، لأنه في صورة الاختبار. و{فِتْنَةً} مصدر مؤكد لنبلوكم من غير لفظه.

36. Nankörce inkâr edenler seni gördükleri zaman, seni eğlence konusu etmekten başka bir şey yapmıyorlar ve "Tanrılarınızı diline dolayan bu mu?!" diyorlar. Aslında (senin şahsınla bir alıp veremedikleri yok; sırf) Rahman'ın mesajını inkâr ediyorlar!

5 [722] Birini anmak (*zikr*) iyilikle de olabilir kötülükle de. Eğer bağlam ve durum bunlardan birine açıkça delâlet ediyorsa ifade mutlak bırakılır, takyid edilmez. Birisine, "Falan kişinin seni andığını duydum." demen gibi. Anan kişi dostsa övgüdür, düşmansa yergidir. Nitekim "İbrahim denilen bir gencin bunları (putları) diline doladığını duymuştuk." [Enbiyâ 21/60] ve "Tanrılarınızı dili-
10 ne dolayan bu mu?!" [Enbiyâ 21/36] âyetlerinde de aynı durum sözkonusudur. Mâna şöyledir: Müşrikler, bütün gayretleriyle kendilerini putlarını anmaya, öylece anılmaları hiç de gerekmediği halde, putlarının şefaatçi ve şahit olacaklarını söylemeye adamışlardı. Herhangi birinin o putları bunun dışında kötü bir vasıfla anması hiç hoşlarına gitmiyordu. Ama iş Allah'ı anmaya ve gerekli olduğu
15 üzere O'nun tekliğinden bahsetmeye gelince, bunu inkâr ediyorlar, asla tasdik etmiyorlardı. Dolayısıyla, onlar alay edilmeye senden daha lâyıktırlar; çünkü sen hak taraftarı, onlar ise bâtıl taraftarlarıdır. "Aslında Rahman'ın zikrini inkâr ediyorlar!" ifadesinin mânası onların "Biz Müseylime'den başka Rahman tanımayız" ve "Rahman da ne?! [Rahman, Rahman deyip duruyorsun! Biz sadece Allah'tan
20 anlarız!] Biz hiç senin bize emrettiğine secde eder miyiz?" [Furkān 25/60] sözlerinde yer almaktadır. "Rahman'ın zikri"nden muradın, "Kur'ân'dan sana indirilen âyetler" olduğu da söylenmiştir. Cümle, hal konumunda olup mâna şöyledir: Onlar, Allah'ı inkâr etmek suretiyle tam da alay edilecek bir halde bulunuyorlarken kalkmış seninle alay ediyorlar!

25 **37. İnsan aceleci yaratılmıştır. 'Âyet'lerimi size yakında göstereceğim! Acele etmeyin!**

[723] Müşrikler, Allah'ın azabının çarçabuk gelmesini ve gerçeği öğrenip ikrara [insanı] mecbur bırakan mucizelerinin hemen gösterilmesini istiyorlar ve "(alaylı bir tavırla) "Ne zamanmış bu vaat?" diyorlardı." Bu âyetle Allah,
30 onları böyle acele etmekten nehyetmekte ve sakındırmaktadır. Öncelikle insanı fıtratı gereği son derece aceleci olması yüzünden yermekte, sonra da onları böyle davranmaktan nehyedip sakındırmaktadır. Sanki şöyle demiş olmaktadır: Acele etmeniz sizden beklenmedik bir durum değildir. Çünkü siz böyle bir özellikte yaratıldınız, bu sizin tabiatınız ve seciyenizdir. İbn Abbas'ın (r.a.) şöyle
35 dediği nakledilir: "İnsan ile Âdem (a.s.) murat edilmiştir. Üflenen ruh onun sadrına ulaşınca henüz tüm vücuduna tam yerleşmeden ayağa kalkmak istedi."

٣٦-﴿وَإِذَا رَآكَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُوًا أَهَذَا الَّذِي يَذْكُرُ آلِهَتَكُمْ وَهُمْ بِذِكْرِ الرَّحْمَنِ هُمْ كَافِرُونَ﴾

[٧٢٢] الذكر يكون بخير وبخلافه، فإذا دلت الحال على أحدهما أطلق ولم يقيد، كقولك للرجل: سمعت فلانًا يذكرك، فإن كان الذاكر صديقًا فهو ثناء، وإن كان عدوًّا فذم. ومنه قوله تعالى {سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ} [الأنبياء: ٦٠] وقوله {أَهَذَا الَّذِى يَذْكُرُ اَلِهَتَكُمْ} والمعنى أنهم عاكفون على ذكر آلهتهم بهممهم وما يجب أن لا تذكر به، من كونهم شفعاء وشهداء. ويسوءهم أن يذكرها ذاكر بخلاف ذلك. وأما ذكر الله وما يجب أن يذكر به من الوحدانية، فهم به كافرون لا يصدّقون به أصلًا فهم أحق بأن يتخذوا هزؤا منك، فإنك محق وهم مبطلون. وقيل معنى {بِذِكْرِ الرَّحْمَنِ} قولهم: ما نعرف الرحمن إلا مسيلمة. وقولهم {وَمَا الرَّحْمَنُ أَنَسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا} [الفرقان: ٦٠] وقيل {بِذِكْرِ الرَّحْمَنِ} بما أنزل عليك من القرآن. والجملة في موضع الحال، أي يتخذونك هزؤا. وهم على حال هي أصل الهزء والسخرية وهي الكفر بالله.

٣٧-﴿خُلِقَ الإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ سَأُرِيكُمْ آيَاتِي فَلا تَسْتَعْجِلُونِ﴾

[٧٢٣] كانوا يستعجلون عذاب الله ونزول آياته الملجئة إلى العلم والإقرار {وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ} فأراد نهيهم عن الاستعجال وزجرهم، فقدم أولًا ذم الإنسان على إفراط العجلة، وأنه مطبوع عليها، ثم نهاهم وزجرهم، كأنه قال: ليس ببدع منكم أن تستعجلوا، فإنكم مجبولون على ذلك وهو طبعكم وسجيتكم. وعن ابن عباس رضي الله عنه: أنه أراد بالإنسان آدم عليه السلام، وأنه حين بلغ الروح صدره ولم يتبالغ فيه أراد أن يقوم.

Yine rivayete göre ruh Âdem'in gözüne ulaşınca hemen cennetin meyvelerine bakmaya başlamış. Karnına ulaşınca yemek yemek istemiş. Yine denildi ki: Allah Âdem'i Cuma günü günün sonunda Güneş batmadan önce yaratmıştı, Güneş batmadan bu işi bitireyim diye de acele etmişti. İbn Abbas (r.a.)'dan diğer bir nakle göre bu kişi Nadr b. el-Hâris'tir. Açık olan, bundan insan cinsinin kastedilmiş olmasıdır. *'Acel* kelimesinin Hımyer dilinde çamur anlamında olduğu da söylenmiştir. Bu mânada onlardan bir şair şöyle demiştir:

> Hurma su ile çamurun arasından biter.

Ama doğruluğunu Allah bilir.

[724] **Şayet** "Allah, 'İnsan aceleci yaratılmıştır.' [Enbiyâ 21/37] ve 'Çok acelecidir insanoğlu!' [İsra 17/11] beyanlarına rağmen niçin onları acele davranmaktan nehyetti? Bu, güç yetirilemeyecek bir şeyin teklif edilmesi kabilinden değil midir?" **dersen şöyle derim:** Bu durum, Allah'ın insana şehvet yükleyip onu kontrolü altında tutmasını emretmesi gibidir. Çünkü Allah insana şehvetini engelleyebilecek ve aceleciliği terkedebilecek bir kudret vermiştir. Âyetteki خُلِقَ الْاِنْسَانُ (İnsan yaratılmıştır.) ifadesi *haleka'l-insâne* (İnsanı yaratmıştır.) şeklinde de okunmuştur.

38. "Doğru söylüyorsanız, ne zamanmış bu vaat?" diyorlar.

39. Nankörce inkâr edenler; yüzlerini ve sırtlarını Ateş'ten koruyamayacakları ve kimseden yardım alamayacakları zamanı bilselerdi!..

[725] لَوْ (şayet) edatının cevabı mahzuftur; حينَ (zaman) kelimesi ise يَعْلَمُ (biliyor) fiilinin mef'ûlüdür. Mâna şöyledir: **Şayet** onlar "Ne zamanmış bu vaat!" sözleriyle öğrenmek istedikleri o vaktin, Ateş'in kendilerini önlerinden ve arkalarından tümüyle kuşatacağı, onu kendilerinden uzaklaştıramayacakları ve kendilerine yardım edebilecek bir yardımcı bulamayacakları çok şiddetli ve zor bir vakit olduğunu bilselerdi, bu şekilde inkâr ve alay etmezler, hiç böyle azapta acele etmezlerdi. Fakat bu vaktin nasıl bir vakit olduğunu bilmemeleri, onlara o zor vakti kolaymış gibi göstermiştir.

[726] يَعْلَمُ (biliyor) fiilinin mef'ûl almamış olması da caizdir ki o zaman mâna şöyle olur: Gerekli bilgiye sahip olsalardı ve cahil olmasalardı Allah'ın azabını böyle çarçabuk istemezlerdi. Bu durumda, حينَ (zaman) kelimesi gizli bir fiille mansub olur, yani yüzlerini [ve sırtlarını] Ateş'ten koruyamayacakları ve [kimseden yardım alamayacakları] zaman, bâtıl üzere olduklarını bilecekler ve bu husustaki büyük cehaletleri ortadan kalkacaktır. Evet, kendilerini Ateş'ten koruyamayacaklar; bilakis Ateş onlara birdenbire gelecek ve onları dört bir yandan kuşatacaktır.

وروي أنه لما دخل الروح في عينه نظر إلى ثمار الجنة، ولما دخل جوفه اشتهى الطعام. وقيل: خلقه الله تعالى في آخر النهار يوم الجمعة قبل غروب الشمس، فأسرع في خلقه قبل مغيبها. وعن ابن عباس رضي الله عنه أنه النضر بن الحارث. والظاهر أن المراد الجنس. وقيل: العجل الطين بلغة حِمْيَر. وقال شاعرهم:

٥ وَالنَّخْلُ يَنْبُتُ بَيْنَ الْمَاءِ وَالْعَجَلِ ۞

والله أعلم بصحته.

[٧٢٤] فإن قلت: لم نهاهم عن الاستعجال مع قوله {خُلِقَ الإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ} وقوله {وَكَانَ الإِنْسَانُ عَجُولًا} [الإسراء: ١١] أليس هذا من تكليف ما لا يطاق؟ قلت: هذا كما ركب في الشهوة وأمره أن يغلبها، لأنه أعطاه القدرة التي يستطيع بها قمع الشهوة وترك العجلة. وقرئ «خلَق الإنسانَ». ١٠

٣٨-﴿وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٣٩-﴿لَوْ يَعْلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا حِينَ لَا يَكُفُّونَ عَنْ وُجُوهِهِمُ النَّارَ وَلَا عَنْ ظُهُورِهِمْ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ﴾

[٧٢٥] جواب {لَوْ} محذوف. و{حِينَ} مفعول به لـ{يَعْلَمُ}، أي لو يعلمون الوقت الذي يستعلمون عنه بقولهم. {مَتَى هَذَا الْوَعْدُ} وهو وقت صعب شديد تحيط بهم فيه النار من وراء وقدّام، فلا يقدرون على دفعها ومنعها من أنفسهم، ولا يجدون ناصرًا ينصرهم: لما كانوا بتلك الصفة من الكفر والاستهزاء والاستعجال، ولكن جهلهم به هو الذي هوّنه عندهم. ١٥

[٧٢٦] ويجوز أن يكون {يَعْلَمُ} متروكًا بلا تعدية، بمعنى: لو كان معهم علم ولم يكونوا جاهلين لما كانوا مستعجلين. وحين: منصوب بمضمر، أي حين {لَا يَكُفُّونَ عَنْ وُجُوهِهِمُ النَّارَ} يعلمون أنهم كانوا على الباطل وينتفي عنهم هذا الجهل العظيم، أي لا يكفونها، بل تفجؤهم فتغلبهم. ٢٠

40. Aksine, o, (göz göre göre değil) aniden gelecek ve onları şaşkına çevirecektir; onu ne geri çevirebilecekler ne de kendilerine mühlet verilecektir.

[727] Tartışmada mağlup olana *mebhût* denilir. Nitekim kelime şu ayette de bu anlamda kullanılmıştır., "Apışıp kalmıştı inkârcı nankör!.." [Bakara 2/258] yani İbrahim (a.s.) o kâfir Nemrud'a galip gelmişti.

[728] A'meş [v. 148/765] fiilleri müzekker olarak *ye'tîhim* (onlara gelecek) ve *fe-yebhetuhum* (onları şaşkına çevirecek) şeklinde okumuştur. Buna göre, fiillerin zamiri *va'd* veya *hîn* (zaman) kelimelerine döner. **Şayet** "Bu kıraate göre رَدَّهَا (onu geri çevirmeye) kelimesindeki müennes zamir nereye döner?" **dersen şöyle derim:** *Nâr*a (ateş) veya *va'de* döner, çünkü *va'd* da onlara vaat edilen ateş anlamındadır. Yahut *va'd*in *'idet* veya *mev'idet* şeklinde tevil edilmesine göre böyle (müennes) olmuştur. Veya *hîne* (zaman) kelimesine döner; çünkü *sâ'at* anlamındadır. Ya da *bağtet*[en] (ansızın) kelimesine döner. Müennes zamirin, birinci kıraate (fiillerin müennes okuyuşlarına) göre *sâ'at* kelimesine dönebileceği de söylenmiştir. A'meş بَغْتَةً (ansızın) kelimesini Gayın'ın fethasıyla *beğatet*[en] şeklinde okumuştur.

[729] "Ne de kendilerine mühlet verilecektir" ifadesi, Allah'ın onlara süre ve mühlet tanıdığını; düşünüp ders çıkartacakları vakti kendilerine geniş geniş verdiğini haber vermektedir. Yani bunca mühlet verildikten sonra bir daha mühlet verilmeyecektir!

41. Aslında, senden önce de peygamberlerle alay edilmişti; ama onlarla dalga geçenlerin başına, alay ettikleri şey gelivermişti!

[730] Allah Teâlâ burada Peygamber (s.a.)'i, inkârcıların kendisiyle alay etmelerine karşılık teselli etmektedir. Bu vesileyle, önceki peygamberlerde onun için güzel bir örnek olduğunu; alay ettikleri şey önceki peygamberlerle dalga geçenlerin başına geldiği gibi, kendisiyle dalga geçenlerin başına da alay ettikleri şeyin geleceğini haber vermektedir.

42. De ki: Gece - gündüz sizi Rahman'dan kim koruyabilir? Ama bunlar, Rablerinin öğüdünden yüz çevirmekteler.

[731] "Rahman'dan" yani "O'nun azabından ve cezalandırmasından." Onlar, Allah'ın azabından korkmak bir tarafa, O'nu anmaktan bile yüz çevirmekte, O'nu akıllarına bile getirmemektedirler ki Allah'ın korumasıyla rızıklandırıldıklarında koruyanın kim olduğunu bilebilsinler de O'ndan sormaya elverişli hale gelebilsinler. Maksat şudur: Allah Teâlâ Peygamber (s.a.)'e, koruyanın kim olduğunu onlara sormasını emretmiş, sonra da bunların kendilerini koruyan Allah'ın *zikr*inden bile yüz çevirmeleri sebebiyle böyle bir soruya lâyık olmadıklarını beyan buyurmuştur.

٤٠-﴿بَلْ تَأْتِيهِمْ بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ فَلا يَسْتَطِيعُونَ رَدَّهَا وَلا هُمْ يُنْظَرُونَ﴾

[٧٢٧] يقال للمغلوب في المحاجة مبهوت، ومنه {فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ} [البقرة: ٢٥٨]، أي غلب إبراهيم عليه السلام الكافر.

[٧٢٨] وقرأ الأعمش «يأتيهم»، «فيبهتهم»، على التذكير. والضمير للوعد أو للحين. فإن قلت: فإلام يرجع الضمير المؤنث في هذه القراءة؟ قلت: إلى النار أو إلى الوعد، لأنه في معنى النار وهي التي وُعدوها، أو على تأويل العدة أو الموعدة. أو إلى الحين، لأنه في معنى الساعة. أو إلى البغتة. وقيل في القراءة الأولى: الضمير للساعة. وقرأ الأعمش: «بَغَتَة»، بفتح الغين.

[٧٢٩] {وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ} تذكير بإنظاره إياهم وإمهاله، وتفسيح وقت التذكر عليهم، أي لا يمهلون بعد طول الإمهال.

٤١-﴿وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ﴾

[٧٣٠] سلى رسول الله ﷺ عن استهزائهم به بأن له في الأنبياء عليهم السلام أسوة، وأن ما يفعلونه به يحيق بهم، كما حاق بالمستهزئين بالأنبياء عليهم السلام ما فعلوا.

٤٢-﴿قُلْ مَنْ يَكْلَؤُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ مِنَ الرَّحْمَنِ بَلْ هُمْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِمْ مُعْرِضُونَ﴾

[٧٣١] {مِنَ الرَّحْمَنِ} أي من بأسه وعذابه. {بَلْ هُمْ} معرضون عن ذكره لا يخطرونه ببالهم، فضلًا أن يخافوا بأسه، حتى إذا رزقوا الكلاءة منه عرفوا من الكالئ، وصلحوا للسؤال عنه. والمراد أنه أمر رسوله عليه الصلاة والسلام بسؤالهم عن الكالئ، ثم بين أنهم لا يصلحون لذلك لإعراضهم عن ذكر من يكلؤهم.

43. Yoksa bunların, kendilerini Bize karşı savunacak tanrıları mı varmış? Onlar kendilerine bile yardım edemez; Bizden bir yakınlık da görecek değiller!..

[732] Allah Teâlâ اَمْ (yoksa) edatıyla bir önceki âyetteki بل (bilakis) anlamından öteye geçmiş ve "Yoksa bunların, bizim engelleme ve korumamızı geçip kendilerini azaptan koruyacak tanrıları mı varmış?!" buyurmuştur. Sonra da kendine yardım edemeyen, kendini azaptan koruyamayan ve Allah'tan bir yardım ve yakınlık da görmeyen birinin, bir başkasına yardım edemeyeceğini ve onu azaptan koruyamayacağını beyan etmiştir.

44. Gerçi Biz onları da atalarını da öyle yaşattık ki, ömürleri kendilerine uzun geldi (ve esaslı bir din üzere bulundukları zehabına kapıldılar). Ama görmüyorlar mı ki Biz çevresinden eksilte eksilte topraklarının üzerine yürüyoruz?! Böyleyken, onlar galip gelecek, öyle mi?!

[733] Sonra şöyle demiştir: Şu an içinde bulundukları azaptan korunma hali ancak Bizim katımızdandır. Biz onları helâk etmek istediğimizde onları Bizim elimizden kurtaracak hiç kimse yoktur. Onları ve geçmiş atalarını korumamız ise ancak kendilerini dünya hayatından istifade ettirmek ve onlara mühlet tanımak içindir. Nitekim onların dışındaki kâfirleri de yaşatmış ve onlara mühlet vermiştik; ömürleri "kendilerine uzun gelmişti", içinde bulundukları rahatlık ve refah günleri uzayıp gitmişti. Öyle ki, bu halin ebediyen böyle devam edeceğini, asla mağlup olmayacaklarını ve bu ömür ve güven elbisesinin üzerlerinden hiç çıkarılmayacağını sanmışlardı. Hâlbuki bu boş bir arzu ve yalancı bir ömürdü.

[734] "Ama görmüyorlar mı ki Biz" Müslümanları o yerlere yönlendirip kâfir ahalisi üzerine onları galip kılmak ve oraları dârulislâma döndürmek suretiyle kâfirlerin topraklarını ve dârulharp olan yerleri çevresinden peyderpey eksiltiyoruz?! **Şayet** "نَاْتِي الْاَرْضَ (Topraklarının üzerine yürüyoruz.) ifadesinin kullanılmasındaki fayda nedir?" **dersen şöyle derim:** Burada Allah'ın Müslümanlar eliyle yaptıklarının bir tasviri yapılmaktadır. Çünkü Müslüman askerler ve seriyyeler Müşriklerin beldelerine doğru gazaya çıkıyorlar, orada savaşıp galip geliyorlar, elde ettikleri topraklar sebebiyle de o beldeleri çevrelerinden eksiltiyorlardı.

45. De ki: Ben sizi tamamen vahiyle uyarıyorum. Ama 'sağır'lar uyarıldıkları zaman çağrıyı işitmezler.

٤٣-﴿أَمْ لَهُمْ آلِهَةٌ تَمْنَعُهُمْ مِنْ دُونِنَا لا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَ أَنْفُسِهِمْ وَلا هُمْ مِنَّا يُصْحَبُونَ﴾

[٧٣٢] ثم أضرب عن ذلك بما في أم من معنى بل، وقال {أَمْ لَهُمْ آلِهَةٌ تَمْنَعُهُمْ} من العذاب تتجاوز منعنا وحفظنا. ثم استأنف فبين أنّ ما ليس بقادر على نصر نفسه ومنعها ولا بمصحوب من الله بالنصر والتأييد، كيف يمنع غيره وينصره؟

٤٤-﴿بَلْ مَتَّعْنَا هَؤُلاءِ وَآبَاءَهُمْ حَتَّى طَالَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ أَفَلا يَرَوْنَ أَنَّا نَأْتِي الأَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا أَفَهُمُ الْغَالِبُونَ﴾

[٧٣٣] ثم قال: بل ما هم فيه من الحفظ والكلاءة إنما هو منا، لا من مانع يمنعهم من إهلاكنا، وما كلأناهم وآباءهم الماضين إلا تمتيعًا لهم بالحياة الدنيا وإمهالًا، كما متعنا غيرهم من الكفار وأمهلناهم {حَتَّى طَالَ عَلَيْهِمُ} الأمد، وامتدت بهم أيام الرَّوح والطمأنينة، فحسبوا أن لا يزالوا على ذلك لا يغلبون ولا ينزع عنهم ثوب أمنهم واستمتاعهم، وذلك طمع فارغ وأمد كاذب.

[٧٣٤] {أَفَلَا يَرَوْنَ أَنَّا} ننقص أرض الكفر ودار الحرب، ونحذف أطرافها بتسليط المسلمين عليها وإظهارهم على أهلها وردّها دار إسلام. فإن قلت: أي فائدة في قوله {نَأْتِي الأَرْضَ}؟ قلت فيه تصوير ما كان الله يجريه على أيدي المسلمين، وأن عساكرهم وسراياهم كانت تغزو أرض المشركين وتأتيها غالبة عليها، ناقصة من أطرافها.

٤٥-﴿قُلْ إِنَّمَا أُنْذِرُكُمْ بِالْوَحْيِ وَلا يَسْمَعُ الصُّمُّ الدُّعَاءَ إِذَا مَا يُنْذَرُونَ﴾

46. Senin Rabbinin azabından bunlara bir esinti dokunuverse, hemen; "Vay başımıza gelenler! Biz gerçekten zalimmişiz be!.." demeye başlarlardı.

[735] وَلا يَسْمَعُ الصُّمُّ (Sağırlar işitmezler.) ifadesi Tâ ve Yâ ile "Sen sağırlara işittiremezsin." ve "Peygamber (s.a.) sağırlara işittiremez." mealinde وَلا تُسْمِعُ الصُّمَّ ve وَلا يُسْمِعُ الصُّمَّ şeklinde; ayrıca, *usmi'a*dan وَلا يُسْمَعُ الصُّمُّ (Sağırlara işittirilemez.) şeklinde okunmuştur. **Şayet** Sağırlar uyaran kimsenin çağrısını işitmedikleri gibi müjdeleyen kişinin çağrısını da işitmezler. O halde nasıl إِذا ما يُنْذَرُونَ (Uyarıldıkları zaman [işitmezler.]) denebilir ki?" **dersen şöyle derim:** الصُّمُّ'daki Lâm, bu uyarılanlara işaret etmektedir ve uyarılan herkesi değil malum kişileri ifade etmektedir. Aslında ibare "Uyarıldıklarında işitmezler." şeklindedir. Bu 'sağır'lar (الصُّمّ) normalde açıkça söylenmeyip [ولا يسمعون diye] zamirle ifade edilmeleri gerekirken, uyarıldıklarında tamamen sağır davrandıklarına ve kulaklarını tıkadıklarına delâlet etmesi için [Bu 'sağır'lar diye] açıkça söylenmişlerdir. Böylece, "Onlar uyarıcı âyetler karşısında sağır davranma hususunda bu cür'et ve cesarettedirler." denmek istenmiştir.

[736] "Onlara" bu uyarıldıkları (azaptan) en ufak bir şey "dokunuverse" hemen itaat eder, boyun eğerler ve duymazdan gelip yüz çevirdikleri zaman kendilerine zulmetmiş olduklarını itiraf ederler. *Mess* ve *nefh* kelimelerinde üç mübalağa vardır: (i-ii) *Mess* (dokunma) kökü de, *nefh* kökü de azlık ve küçüklük ifade eder. Nitekim *nefahathu'd-dâbbetu* (Hayvan tırnağının ucuyla hafifçe dokundu.) denir ki basit bir dürtmedir; *nefahahû bi-'atıyyet*^{in} (Ona küçük bir hediye verdi.) denir. (iii) *Nefhat*^{un} binâ-i merre içindir [olayın bir defa olduğunu ifade eder].

47. Kıyamet günü hassas adalet terazileri koyarız ve hiç kimseye hiçbir şekilde haksızlık edilmez; hardal tanesi kadar bile olsa, yapılan her şeyi getiririz. Hiç kimse Bizim kadar iyi hesaba çekemez.

[737] Âyette "teraziler", mübalağa ifade etmesi için القسط sıfatıyla vasıflandırılmıştır; teraziler adeta bizzat adaletmiş gibi. Veya muzāf hazfedilmiş olup mâna; "adalet***li*** [teraziler]" şeklindedir.

[738] لِيَوْمِ الْقِيامَةِ terkibindeki Lâm, *ci'tuhû li-hamsi leyâlin halevne mine'ş-şehr* (Onun yanına ayın beşinci gecesi gittim.) ifadesindeki gibidir. Nâbiğa'nın [v. 604m.] şu beyti de buna delildir:

> Sevgilinin kaybolan izlerini araştırdım ve onu altı yıl sonra
> tanıyabildim; ki bu yıl yedincidir

٤٦-﴿وَلَئِنْ مَسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ مِنْ عَذَابِ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ﴾

[٧٣٥] قرئ «وَلَا يُسْمِعُ الصمَّ»، «وَلَا تُسْمِعُ الصمَّ»، بالتاء والياء، أي لا تسمع أنت الصم، ولا يسمع رسول الله ﷺ؛ «ولا يُسمَع الصمُّ»، من أُسمِع. فإن قلت: الصم لا يسمعون دعاء المبشر كما لا يسمعون دعاء المنذر، فكيف قيل {إِذَا مَا يُنذَرُونَ}؟ قلت: اللام في الصم إشارة إلى هؤلاء المنذَرين، كائنة للعهد لا للجنس. والأصل: ولا يسمعون إذا ما ينذرون، فوضع الظاهر موضع المضمر للدلالة على تصامهم وسدّهم أسماعهم إذا أنذروا، أي هم على هذه الصفة من الجراءة والجسارة على التصامّ من آيات الإنذار.

[٧٣٦] {وَلَئِن مَّسَّتْهُمْ} من هذا الذي ينذرون به أدنى شيء، لأذعنوا وذلوا، وأقروا بأنهم ظلموا أنفسهم حين تصاموا وأعرضوا. وفي المس والنفحة ثلاث مبالغات، لأنّ النفح في معنى القلة والنزارة. يقال: نفحته الدابة وهو رمح يسير، ونفحه بعطية، رضخه؛ ولبناء المرة.

٤٧-﴿وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَى بِنَا حَاسِبِينَ﴾

[٧٣٧] وصفت الموازين بالقسط وهو العدل مبالغة، كأنها في أنفسها قسط؛ أو على حذف المضاف، أي ذوات القسط.

[٧٣٨] واللام في {لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ} مثلها في قولك: جئته لخمس ليال خلون من الشهر. ومنه بيت النابغة:

تَرَسَّمْتُ آيَاتٍ لَهَا فَعَرَفْتُهَا ❁ لِسِتَّةِ أعْوَامٍ وَذَا الْعَامُ سَابِعُ

[739] Bu Lâm'ın *li-ehli yevmi'l-kıyâmeti* takdirinde olduğu da söylenmiştir. Yani "Kıyamet günü ehli için…"

[740] **Şayet** "Terazilerin konmasından kasıt nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki görüş vardır: (i) Doğru, dürüst ve âdil bir hesabın olacağını, amellere adalet ve insafla karşılık verileceğini, Allah'ın kullarına zerre kadar zulmetmeyeceğini göstermektir. Bu anlamı, tartılacak eşyaları tartmak için insanların terazi koymasını örnek göstererek ifade etmiştir. (ii) Allah Teâlâ gerçek mânada teraziler kurar ve onlarla amelleri tartar. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] rivayet edildiğine göre "O, iki kefesi ve bir dili olan bir terazidir." Yine rivayete göre Dâvûd (a.s.) Rabbinden kendisine 'terazi'yi göstermesini istemiş ve onu gördüğünde de bayılmış. Bir müddet sonra ayılmış ve "Ya Rab! Bunun kefesini kim iyiliklerle doldurabilir ki?" demiş. Allah Teâlâ "Ey Dâvûd! Ben kulumdan razı olduğumda onu bir hurma ile dahi doldururum." buyurmuş.

[741] **Şayet** "Ameller nasıl tartılacak? Çünkü onlar arazdır." **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki görüş vardır: birincisine göre amellerin yazılı olduğu sayfalar, defterler tartılır. İkincisine göre ise iyilik kefesine beyaz ve parlak, kötülük kefesine de siyah ve karanlık cevherler konur [o şekilde tartılır]. كَانَ tam fiil kabul edilerek مِثْقالُ حَبَّةٍ (tane kadar bir şey olursa) şeklinde de okunmuştur. Tıpkı "Borçlunun eli darda ise…" [Bakara 2/280] âyetinde olduğu gibi. [اَتَيْنَا بِهَا ifadesini] İbn Abbas [v. 68/688] ve Mücâhid [v. 103/721] آتَيْنا بِها şeklinde okumuştur. Bu durumda fiil *ityân* kökünden müfâ'ale babında olur ve "karşılık verme, mükâfatlandırma" anlamına gelir. Zira insanlar O'nun huzuruna amelleriyle gelirler; O da onlara bunların karşılığını verir. Humeyd [v. 130/747-48] *sevâb* kökünden *esebnâ bi-hâ* (O amellere karşılık veririz.) şeklinde okumuştur. Übeyy [v. 33/654] kıraatinde *ci'nâ bi-hâ* (Onu getiririz.) şeklindedir. مِثْقال kelimesi حَبَّة'ye izafe edildiği için ona işaret eden zamir müennes gelmiştir. Tıpkı *zehebet ba'du esābi'ihî* (Parmaklarının biri gitti.) ifadesinde olduğu gibi.

48. Gerçek şu ki Biz, furkānı Mûsâ ile Hârûn'a ışık olarak ve müttakîler için öğüt olarak verdik.

49. Onlar ki gaip olduğu halde Rablerinden korkarlar ve (Kıyamet) saat(in)e karşı dikkatlidirler.

[742] O ikisine "*furkānı*" yani Tevrat'ı ışık olarak ve müttakîler için öğüt olarak "verdik." Yani o bizzat ışık ve öğüttür. Mâna şöyle de olabilir: Onlara Tevrat'ın içindeki şer'î kaideleri ve nasihatları ışık ve öğüt olarak verdik.

[٧٣٩] وقيل: لأهل يوم القيامة، أي لأجلهم.

[٧٤٠] فإن قلت: ما المراد بوضع الموازين؟ قلت: فيه قولان؛ أحدهما إرصاد الحساب السويّ، والجزاء على حسب الأعمال بالعدل والنصفة، من غير أن يظلم عباده مثقال ذرّة، فمثل ذلك بوضع الموازين لتوزن بها الموزونات. والثاني: أنه ٥ يضع الموازين الحقيقية ويزن بها الأعمال. عن الحسن: هو ميزان له كفتان ولسان. ويروى أن داود عليه السلام سأل ربه أن يريه الميزان، فلما رآه غشي عليه، ثم أفاق فقال: يا إلهي، من الذي يقدر أن يملأ كفته حسنات، فقال: يا داود، إني إذا رضيت عن عبدي ملأتها بتمرة.

[٧٤١] فإن قلت: كيف توزن الأعمال وإنما هي أعراض؟ قلت: فيه قولان؛ ١٠ أحدهما توزن صحائف الأعمال. والثاني: تجعل في كفة الحسنات جواهر بيض مشرقة، وفي كفة السيئات جواهر سود مظلمة. وقرئ: «مِثْقَالُ حَبَّةٍ» على كان التامة، كقوله تعالى {وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ} [البقرة: ٢٨٠]. وقرأ ابن عباس ومجاهد {آتَيْنَا بِهَا} وهي مفاعلة من الإتيان بمعنى المجازاة والمكافأة، لأنهم أتوه بالأعمال وأتاهم بالجزاء. وقرأ حميد «أثبنا بها»، من الثواب. وفي حرف أُبيّ «جئنا بها». وأنث ١٥ ضمير المثقال لإضافته إلى الحبة، كقولهم: ذهبت بعض أصابعه.

٤٨-﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى وَهَارُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءً وَذِكْرًا لِلْمُتَّقِينَ﴾

٤٩-﴿الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ وَهُمْ مِنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ﴾

[٧٤٢] أي آتيناهما {الْفُرْقَانَ}، وهو التوراة وأتينا به {ضِيَاءً وَذِكْرًا لِلْمُتَّقِينَ}. والمعنى: أنه في نفسه ضياء وذكر، أو آتيناهما بما فيه من الشرائع والمواعظ ضياءً وذكرًا.

İbn Abbas'ın [v. 68/688] *furkān*ı hakkın batıldan ayrılması (*feth*) olarak tefsir ettiği nakledilmiştir. Nitekim يَوْمَ الْفُرْقانِ (Furkān günü… [Enfâl 8/41]) âyetinde de bu mânadadır. Dahhâk [v. 105/723], *furkān*dan kastın denizin yarılması olduğunu söylemiştir. Muhammed b. Kâ'b [el-Kurazī; v. 108/726] ise "şüphelerden kurtuluş" olarak tefsir etmiştir. İbn Abbas [v. 68/688] Vav olmadan sadece *zıyâ^{en}* şeklinde okumuştur. O zaman bu kelime *furkān*ın hâli olur.

[743] *Zikr* "öğüt" demektir. Veya "dinleri ve maslahatları (dünyevî faydaları) hususunda ihtiyaç duydukları şeyler" demektir. Ya da "şeref" anlamındadır.

[744] الَّذِينَ sıfat olmak üzere mahallen mecrur, müttakîleri methetmek için mansūb veya yine methetmek için ref' mahallindedir.

50. İşte bu da Bizim indirdiğimiz mübarek bir mesajdır. Şimdi siz bunu mu yadırgıyorsunuz?!

[745] *Mübârek zikir*den kasıt Kur'ân'dır; bereketi ise faydalarının çokluğu ve hayırlarının bolluğudur.

51. Gerçek şu ki; daha önce İbrahim'e de o olgunluğu Biz vermiştik; Biz onu(n bu işe ehil olduğunu) bilmekteydik.

52. Hani, babasına ve kavmine; "Şu başından ayrılmadığınız heykeller de neyin nesi?!" demişti de…

53. "Atalarımızı bunlara tapmakta bulduk" demişlerdi.

[746] *Rüşd*, her tür salah ve ehliyete yol bulmak demektir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "**Şayet** onlarda bir olgunluk görürseniz, mallarını kendilerine verin." [Nisâ 4/6] [*Ruşdehû* kelimesi] *raşedehû* şeklinde de okunmuştur. *Rüşd - raşed* kelimeleri *'udm* ve *'adem* gibidir. *Rüşd*ün İbrahim'e izafe edilmesi, onun İbrahim gibi bir zatın olgunluğu olarak çok değerli bir olgunluk olduğunu bildirmek içindir.

[747] "Daha önce" ifadesi "Mûsâ ve Hârûn (a.s.)'dan önce" mânasındadır. "Allah'ın onu bilmesi"nin mânası şudur: Allah, İbrahim'in harika hallerini, şaşırtıcı sırlarını ve onun üzerinde bulunan razı olduğu ve övdüğü sıfatları biliyordu ki sonunda onu dostluğuna ve has kulu olmaya ehil hâle getirdi. Bu ifade, hayırlı bir insan için söylenen "Ben falanı bilirim." sözüne benzer. Bu sözünle, o kişinin pek çok güzel vasfı taşıdığını anlatmak istersin.

[748] إِذْ ya آتينا veya رشده kelimesine yahut mahzuf bir kelimeye bağlıdır. [Üçüncü ihtimale göre] anlam şöyledir: Şimdi onun *rüşd* ile (olgunlukla) hareket ettiği vakitlerden özellikle şu vakti hatırla!

وعن ابن عباس ﷺ الفرقان: الفتح، كقوله {يَوْمَ االْفُرْقَانِ} [الأنفال: ٤١]. وعن الضحاك: فلق البحر. وعن محمد بن كعب: المخرج من الشبهات. وقرأ ابن عباس: «ضياءً»، بغير واو، وهو حال عن الفرقان.

[٧٤٣] والذكر: الموعظة، أو ذكر ما يحتاجون إليه في دينهم ومصالحهم، أو الشرف.

[٧٤٤] محل {الَّذِينَ} جرّ على الوصفية، أو نصب على المدح، أو رفع عليه.

٥٠-﴿وَهَذَا ذِكْرٌ مُبَارَكٌ أَنْزَلْنَاهُ أَفَأَنْتُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ﴾

[٧٤٥] {وهذا ذِكْرٌ مُبَارَكٌ} هو القرآن، وبركته: كثرة منافعه، وغزارة خيره.

٥١-﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا بِهِ عَالِمِينَ﴾

٥٢-﴿إِذْ قَالَ لأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا هَذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ﴾

٥٣-﴿قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا عَابِدِينَ﴾

[٧٤٦] الرشد: الاهتداء لوجوه الصلاح. قال الله تعالى {فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ} [النساء: ٦]. وقرئ «رَشَدَهُ»؛ والرشد والرشد، كالعدم والعدم. ومعنى إضافته إليه: أنه رشد مثله، وأنه رشد له شأن

[٧٤٧] {مِنْ قَبْلُ}، أي من قبل موسى وهارون عليهما السلام. ومعنى علمه به: أنه علم منه أحوالًا بديعة وأسرارًا عجيبة وصفات قد رضيها وأحمدها، حتى أهله لمخالته ومخالصته، وهذا كقولك في خير من الناس: أنا عالم بفلان، فكلامك هذا من الاحتواء على محاسن الأوصاف بمنزل.

[٧٤٨] {إِذْ} إما أن يتعلق بـ{آتَيْنَا}، أو بـ{رُشْدَهُ}، أو بمحذوف، أي اذكر من أوقات رشده هذا الوقت.

[749] İbrahim (a.s.)'ın "Şu heykeller de neyin nesi?!" sözü, olayı bilmezden gelme ve ondan habersizmiş gibi davranmadır. Bunu da kavminin heykellere tâzimde bulunduğunu ve yücelttiğini bildiği halde onları tahkir etmek ve şereflerini küçük düşürmek için yapmıştır.

[750] Allah عاكفون kelimesi için mef'ûl getirmemiş; geçişli olan bu kelimeyi geçişsiz bir kelime gibi kabul etmiştir. Tıpkı *fâ'ilûne'l-'ukûfe le-hâ* (Onlar için *el-pençe divan durma işini* yapıyorlar.) ya da *vâkıfûne le-hâ* (Onlar için duruyorlar.) der gibi. **Şayet** "يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ (Putlarının başından ayrılmayan bir topluluk… [A'râf 7/138]) âyetinde olduğu gibi, *'aleyhâ 'âkifûn* deseydi olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Kelimeyi geçişli yapmayı murâd etseydi kendi sılası olan على ile geçişli yapardı.[1]

[751] Taklitçilik ve bir sözü delilsiz-kanıtsız kabul etmek ne kadar kötü ve çirkin bir şeydir! Şeytanın taklitçilere kurduğu tuzak ne büyüktür! O bunları yavaş yavaş heykellere tapınma ve onların önünde yüzünü toprağa sürme hususunda atalarını taklide sürüklüyor; bunlar da doğru yolda olduklarına inanıyor ve mezheplerini müdafaa için gayret gösteriyorlar; hak ehline karşı bâtıl dâvalarını savunuyorlar. *Taklitçilere kötülük olarak 'putperestlerin kendi içlerinden çıkması' yeter.*

54. "Gerçek şu ki siz de atalarınız da açık bir sapma içindesiniz!" dedi.

[752] أَنْتُمْ zamiri, kullanılmadığında sözün düzgün olmadığı tekit sözcüklerindendir. Zira fiilin bir cüz'ü hükmündeki zamire atıf yapmak imkânsızdır. Bunun benzeri اُسْكُنْ أنتَ وزَوْجُكَ الجنَّةَ (Sen ve eşin birlikte Cennet'te oturun. [Bakara 2/35]) ayetidir.

[753] Burada, taklit edenlerin de edilenlerin de dalâlete düştüğünü kast etmektedir. Bu, azıcık aklı olan kimseye gizli kalmaz. Çünkü bu iki grup, içinde bulundukları hâlin sapıklık olmadığı konusunda delilsiz bir şeye dayanıyor, hatta nefislerinin arzusuna ve şeytana uyuyorlar.

55. "Sen, bize gerçeği mi getirdin, yoksa bizimle eğleniyor musun?" dediler.

[754] İbrahim (a.s.)'ın onlara sapıklık içinde olduklarını söylemesine şaşırdılar. Bu sözü şaka ve oyun için söylediğini, ciddi söylemediğini zannettiler ve "Bu söylediğin ciddi ve gerçek mi yoksa oyun ve şaka mı?" dediler.

1 Dolayısıyla kelimedeki Lâm geçişlilik için değil beyan içindir; عاكفون (başından ayrılmadığınız) ifadesi mübalağa için kayıtsız bırakılmıştır. / çev.

[٧٤٩] قوله {مَا هَذِهِ التَّمَاثِيلُ} تجاهل لهم وتغاب، ليحقر آلهتهم ويصغر شأنها، مع علمه بتعظيمهم وإجلالهم لها.

[٧٥٠] لم ينو للعاكفين مفعولًا، وأجراه مجرى ما لا يتعدى، كقولك: فاعلون العكوف لها، أو واقفون لها. فإن قلت: هلا قيل عليها عاكفون، كقوله تعالى {يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ} [الأعراف: ١٣٨]؟ قلت: لو قصد التعدية لعدّاه بصلته التي هي على.

[٧٥١] ما أقبح التقليد والقول المتقبل بغير برهان، وما أعظم كيد الشيطان للمقلدين حين استدرجهم إلى أن قلدوا آباءهم في عبادة التماثيل وعفروا لها جباههم، وهم معتقدون أنهم على شيء، وجادّون في نصرة مذهبهم، ومجادلون لأهل الحق عن باطلهم، وكفى أهل التقليد سبة أنّ عبدة الأصنام منهم.

٥٤-﴿قَالَ لَقَدْ كُنْتُمْ أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾

[٧٥٢] {أَنْتُمْ} من التأكيد الذي لا يصح الكلام مع الإخلال به، لأنّ العطف على ضمير هو في حكم بعض الفعل ممتنع. ونحوه: {اُسْكُنْ أنتَ وزَوْجُكَ الجنَّةَ} [البقرة: ٣٥]،

[٧٥٣] أراد أن المقلدين والمقلَّدين جميعًا، منخرطون في سلك ضلال لا يخفى على من به أدنى مسكة، لاستناد الفريقين إلى غير دليل، بل إلى هوى متَّبع وشيطان مطاع، لاستبعادهم أن يكون ما هم عليه ضلالًا.

٥٥-﴿قَالُوا أَجِئْتَنَا بِالْحَقِّ أَمْ أَنْتَ مِنَ اللَّاعِبِينَ﴾

[٧٥٤] بقوا متعجبين من تضليله إياهم، وحسبوا أن ما قاله إنما قاله على وجه المزاح والمداعبة، لا على طريق الجدّ. فقالوا له: هذا الذي جئتنا به، أهو جدّ وحق، أم لعب وهزل؟

56. Dedi ki: "Ne münasebet!.. Sizin Rabbiniz, göklerin ve yerin Rabbidir ki onları O yaratmıştır. Ben de buna şahitlik edenlerdenim."

[755] "*Onları* O yaratmıştır" ifadesindeki zamirle ya gökler ve yer ya da heykeller kastedilmiştir. Ancak heykellerin kastedilmesi, Müşriklerin dalâlette olduğunu bildirme hususunda daha tesirli ve onlara karşı delil getirme yönüyle daha sağlamdır. Hazret-i İbrahim'in bu duruma "şahitlik etmesi", sözünün doğruluğuna delil getirmesi ve bu şahitliği ile [her şeyin Rabbinin Allah olduğu] gerçeğini ispat etmesidir. Tıpkı dâvaların mahkemede şahitlikle ispat edilmesi gibi. Adeta şöyle demektedir: Dâvalar nasıl delillerle açıklığa kavuşuyorsa, ben de bunu öyle açıklıyor ve ona delil getiriyorum. Çünkü ben sizin gibi değilim; delille ispat edemeyebileceğim [ancak vahyen bilinebilecek] şeyler söylüyorum. Tıpkı sizin tuttuğunuz yolun doğruluğuna delil getiremediğiniz ve atalarınızı o yol üzere bulduğunuzu söylemekten başka bir şey bulamadığınız gibi!

57. (İçinden) "Vallahi, siz arkanızı dönüp gittikten sonra putlarınıza öyle bir oyun oynayacağım ki!.."

58. Derken, -ona başvursunlar diye bıraktığı- büyükleri dışında hepsini paramparça etti.

[756] Mu'âz b. Cebel [v. 17/638, تَاللّٰهِ kelimesini] بِاللّٰهِ şeklinde okumuştur. تُوَلُّوا kelimesi de تَتَوَلَّوْا (siz dönüp gittiğinizde) anlamında تَوَلَّوْا şeklinde okunmuştur. "Onlar da arkalarını dönüp gittiler." [Sâffât 37/90] âyeti de bu okuyuşu güçlendirmektedir. **Şayet** "Bâ ile Tâ arasında ne fark var?" **dersen şöyle derim:** Bâ asıldır, Tâ ise yerine bedel olarak başka harflerin gelebildiği Vav'dan bedeldir. Tâ'da fazla bir mâna da vardır ki o da şaşırmadır. Sanki tuzağın kendi eliyle kolayca kurulup uygulandığına şaşırmaktadır. Çünkü böyle bir şey zorluğu sebebiyle imkânsız görünebilir. Hayatım üzerine ant içerim ki böyle bir şey her zaman zordur! Özellikle de Nemrut zamanında, üstelik iyice azıtmış, büyüklenmiş, iktidarı güçlenmiş ve inandığı dine yardım etmek için çok istekli bulunuyor iken. Lâkin:

> Allah bir şeyin düğümünü çözdüğünde, kolaylaşır.

[757] Rivayete göre bir bayram günü Âzer İbrahim'le beraber yola çıkmış. Kavmiyle birlikte önce putların bulunduğu eve gelip içeri girmişler; putlara secde etmişler. Yanlarında getirdikleri yemekleri putların önüne koyarak, "Biz dönünceye kadar ilâhlar yemeklerimizi bereketlendirir" demişler ve gitmişler. Orada bir tek İbrahim kalmış… Putlara bakmış, 70 tane imişler ve sıra sıra dizili imişler.

٥٦-﴿قَالَ بَلْ رَبُّكُمْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّ وَأَنَا عَلَى ذَلِكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ﴾

[٧٥٥] الضمير في {فطَرَهُنَّ} للسموات والأرض، أو للتماثيل. وكونه للتماثيل أدخل في تضليلهم، وأثبت للاحتجاج عليهم. وشهادته على ذلك: إدلاؤه بالحجة عليه وتصحيحه بها كما تصحح الدعوى بالشهادة، كأنه قال: وأنا أبين ذلك وأبرهن عليه كما تبين الدعاوى بالبينات، لأني لست مثلكم، فأقول ما لا أقدر على إثباته بالحجة، كما لم تقدروا على الاحتجاج لمذهبكم، ولم تزيدوا على أنكم وجدتم عليه آباءكم.

٥٧-﴿وَتَاللَّهِ لأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ بَعْدَ أَنْ تُوَلُّوا مُدْبِرِينَ﴾

٥٨-﴿فَجَعَلَهُمْ جُذَاذًا إِلا كَبِيرًا لَهُمْ لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ﴾

[٧٥٦] قرأ معاذ بن جبل «بالله». وقرئ «تَوَلَّوْا»، بمعنى تتولوا. ويقويها قوله {فَتَوَلَّوْا عَنْهُ مُدْبِرِينَ} [الصافات: ٩٠]. فإن قلت: ما الفرق بين الباء والتاء؟ قلت: أن الباء هي الأصل، والتاء بدل من الواو المبدلة منها، وأن التاء فيها زيادة معنى وهو التعجب، كأنه تعجب من تسهل الكيد على يده وتأتّيه، لأن ذلك كان أمرًا مقنوطًا منه لصعوبته وتعذره. ولعمري إن مثله صعب متعذر في كل زمان، خصوصًا في زمن نمروذ مع عتوّه واستكباره وقوة سلطانه وتهالكه على نصرة دينه، ولكن:

إِذَا اللَّهُ سَنَّى عِقْدَ شَيْءٍ تَيَسَّرا ❁

[٧٥٧] روي أن آزر خرج به في يوم عيد لهم، فبدؤوا ببيت الأصنام فدخلوه وسجدوا لها ووضعوا بينها طعامًا خرجوا به معهم وقالوا: إلى أن نرجع بركت الآلهة على طعامنا، فذهبوا وبقي إبراهيم فنظر إلى الأصنام وكانت سبعين صنمًا مصطفة،

Kapıya doğru dönük büyük bir put daha varmış. Bu, altından olup gözlerinde geceleyin parlayan iki mücevher varmış. Elindeki balta ile hepsini kırmış, sadece büyük putu bırakmış ve baltayı onun boynuna asmış.

[758] Katâde'den [v. 117/735] gelen bir rivayete göre İbrahim [a.s.; 57. âyetteki sözünü] kavmine duyurmadan gizlice söylemiştir. Başka bir rivayete göre de onun bu sözünü bir adam işitmiş.

[759] جُذَاذًا kelimesi "kırmak, tam dibinden kesmek, paramparça etmek" anlamına gelen الجَذّ köründendir; kesre ve fetha ile [*cizâz*^{en} - *cezâz*^{en}] okunmuştur. Yine, *cezîz*in çoğulu olarak *cezez*^{en} ve *cüzze*nin çoğulu olarak *cüzez*^{en} şeklinde de okunmuştur.

[760] Büyük putu bırakmasının sebebi şu idi: Bu olayı öğrenen kavminin doğrudan kendisine geleceğini büyük ihtimalle tahmin edebiliyordu. Çünkü İbrahim'in, dinlerini inkâr ettiğini ve ilâhlarına hakaret ettiğini birbirlerinden işitip duruyorlardı. İşte, İbrahim (a.s.), kavmi geldiğinde onlara "Aksine, şu büyükleri yapmıştır. Şunlara sorun…" [Enbiyâ 21/93] diye cevap vererek onları susturmak istemişti.

[761] Kelbî'den [v. 146/763] nakledildiğine göre إِلَيْهِ (ona) ifadesi "büyük puta" demektir. Bunun mânası şudur: Problemlerin çözümü için âlime müracaat edildiği gibi onlar da büyük puta başvursunlar. Ona: "Bunlara ne oldu da böyle kırıldılar, sen ise sağlam duruyorsun ve balta da boynunda?" desinler. İbrahim (a.s.) bu sözü, onlar hakkındaki kanaatine binaen söylemiştir. Zira onları daha önce tecrübe etmiş, akıllarıyla büyüklenmelerini, ilâhlarına olan itikatları ve tazimlerindeki ısrar ve sebatlarını görmüştü. Veya onların büyük puta gitmeyeceğini bildiği halde kendileriyle alay etmek ve cahilliklerini ortaya koymak için böyle söylemiştir. Zira puta secde eden ve onu tapılmaya lâyık gören birinin, bütün problemlerinde ona başvurması normaldir.

[762] **Şayet** "Düşünelim ki onlar, akıllı olduklarını zannederek ve şirkin iliklerine işlemesi sebebiyle puta müracaat ettiler. Peki, bunda nasıl bir dinî fayda vardır ki İbrahim (a.s.) onları puta yönlendirmiş olsun?" **dersen şöyle derim:** Çünkü onlar puta başvurduklarında onun âciz olduğu, herhangi bir fayda ve zarar veremediği anlaşılacaktır. Böylece, puta tapmakla ne kadar büyük bir cehalet içinde oldukları ortaya çıkacaktır.

59. "Bunu tanrılarımıza kim yaptıysa, gerçekten zalimlerdendir!" dediler.

وثم صنم عظيم مستقبل الباب، وكان من ذهب وفي عينيه جوهرتان تضيئان بالليل، فكسرها كلها بفأس في يده، حتى إذا لم يبق إلا الكبير علق الفأس في عنقه.

[٧٥٨] عن قتادة: قال ذلك سرًّا من قومه. وروي: سمعه رجل واحد.

٥ [٧٥٩] {جُذَاذًا} قطاعًا، من الجذ، وهو القطع. وقرئ بالكسر والفتح. وقرئ «جَذَذًا»، جمع جَذيذ، و«جُذَذًا»، جمع جذة.

[٧٦٠] وإنما استبقى الكبير، لأنه غلب في ظنه أنهم لا يرجعون إلا إليه، لما تسامعوه من إنكاره لدينهم وسبه لآلهتهم، فيبكتهم بما أجاب به من قوله {بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَاسْئَلُوهُمْ}.

١٠ [٧٦١] وعن الكلبي: {إِلَيْهِ}، إلى كبيرهم. ومعنى هذا: لعلهم يرجعون إليه كما يرجع إلى العالم في حل المشكلات، فيقولون له: ما لهؤلاء مكسورة ومالك صحيحًا والفأس على عاتقك؟! قال هذا بناء على ظنه بهم، لما جرب وذاق من مكابرتهم لعقولهم واعتقادهم في آلهتهم وتعظيمهم لها. أو قاله مع علمه أنهم لا يرجعون إليه استهزاء بهم واستجهالًا، وأن قياس حال من يسجد له ويؤهله ١٥ للعبادة أن يرجع إليه في حل كل مشكل.

[٧٦٢] فإن قلت: فإذا رجعوا إلى الصنم بمكابرتهم لعقولهم ورسوخ الإشراك في أعراقهم، فأي فائدة دينية في رجوعهم إليه حتى يجعله إبراهيم صلوات الله عليه غرضاً؟ قلت: إذا رجعوا إليه تبين أنه عاجز لا ينفع ولا يضر، وظهر أنهم في عبادته على جهل عظيم.

٢٠ ٥٩-﴿قَالُوا مَنْ فَعَلَ هَذَا بِآلِهَتِنَا إِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ﴾

[763] Yani bu kırıp parçalama işini kim yaptıysa, gerçekten büyük bir zulüm işlemiştir; ya onlar katında tazime lâyık olan ilâhlara karşı bunca cüretkâr davrandığı için ya da putların kırılmasında büyük bir aşırılık, ve gitgide küçük düşme ihtimali gördükleri için, bunu yapan kişi 'zalim'ler arasında sayılmalıdır!

5 **60. "İbrahim denilen bir gencin bunları diline doladığını duymuştuk." dediler.**

61. Dediler ki: "O halde, onu insanların gözünün önüne getirin, belki şahitlik ederler."

[764] **Şayet** "سَمِعْنا فَتًى (bir genç duymuştuk) ifadesinden sonraki iki fiilin
10 hükmü nedir ve aralarında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** O iki fiil فَتًى kelimesinin sıfatlarıdır. Ancak ilk fiil olan يَذْكُرُهُمْ önce geçen سمع fiili sebebiyle mutlaka bulunması gereken bir fiildir. Çünkü sen "Zeyd'i işittim" deyip, işitilen şeyleri zikretmeden sözü bitirmezsin. İkinci fiil ise öyle değildir.

[765] **Şayet** "اِبْراهيمُ kelimesi nedir?" **dersen şöyle derim:** O mahzuf bir
15 mübtedanın haberidir veya münâdâdır. Doğru olan ise onun يُقَالُ fiilinin [nâib-i] fâili olmasıdır. Çünkü kasıt, müsemmâ değil, ismidir.

[766] عَلى اَعْيُنِ النَّاسِ ifadesi hâl yerindedir; "görünerek, müşahede edilerek" demektir. Yani "onların göreceği şekilde, bakarlarken" anlamındadır. **Şayet** "عَلى'daki 'üzerinde oluş'un (*isti'lâ*) mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** O, ifade-
20 ye temsilî bir anlam katmak için kullanılmıştır. Mâna şöyledir: "İbrahim'in gelişi gözlere yerleşsin, binek üzerindeki binici yüksekten rahatça görülebildiği gibi, o da herkes tarafından rahatça görülebilsin." Belki insanlar" ondan duydukları sözler ve yaptığı işlerle onun aleyhine "şahitlik ederler." Yahut biz ona ceza verirken insanlar bunu seyretmeye gelirler. Rivayete göre bu haber Nemrut ve kavminin
25 ileri gelenlerine ulaşmış, onlar da hemen onun getirilmesini emretmişlerdir.

62. "İbrahim! Sen mi yaptın bu işi tanrılarımıza?!" dediler.

63. "Aksine, şu büyükleri yapmıştır. Şunlara sorun, tabiî konuşabiliyorlarsa..." dedi.

[767] Bunlar tarizli, tevriyeli sözlerdendir. Sözün bu türündeki ince-
30 liklere ancak Ma'ânî âlimlerinden pratik zekâ sahipleri dalabilir. Bununla ilgili söylenecek söz şudur: İbrahim (a.s.)'ın kastı, kendi yaptığı işi puta nispet etmek değildir. O, tarizli bir üslupla bunu kendisinin yaptığını, fiilin kendine ait olduğunu bildirmek istemektedir. Ve bu tarizli üslûbuyla maksadına ulaşmış, kesin delillerle muhataplarını alt edip susturmuştur.

[٧٦٣] أي أن من فعل هذا الكسر والحطم لشديدُ الظلم، معدود في الظلمة؛ إمّا لجرأته على الآلهة الحقيقة عندهم بالتوقير والإعظام، وإمّا لأنهم رأوا إفراطًا في حطمها وتماديًا في الاستهانة بها.

٦٠-﴿قَالُوا سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ﴾

٦١-﴿قَالُوا فَأْتُوا بِهِ عَلَى أَعْيُنِ النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَشْهَدُونَ﴾

[٧٦٤] فإن قلت: ما حكم الفعلين بعد {سَمِعْنَا فَتًى} وأي فرق بينهما؟ قلت: هما صفتان لفتى، إلا أن الأوّل وهو {يَذْكُرُهُمْ}، لا بد منه لسمع، لأنك لا تقول: سمعت زيدًا وتسكت، حتى تذكر شيئًا مما يسمع، وأمّا الثاني فليس كذلك.

[٧٦٥] فإن قلت {إِبْرَاهِيمُ} ما هو؟ قلت: قيل هو خبر مبتدأ محذوف، أو منادًى. والصحيح أنه فاعل يقال، لأن المراد الاسم لا المسمى.

[٧٦٦] {عَلَى أَعْيُنِ النَّاسِ} في محل الحال، بمعنى معاينًا مشاهدًا، أي بمرأى منهم ومنظر. فإن قلت: فما معنى الاستعلاء في على؟ قلت: هو وارد على طريق المثل، أي يثبت إتيانه في الأعين ويتمكن فيها ثبات الراكب على المركوب وتمكُّنَه منه. {لَعَلَّهُمْ يَشْهَدُونَ} عليه بما سمع منه. وبما فعله أو يحضرون عقوبتنا له. روي أنّ الخبر بلغ نمرود وأشراف قومه، فأمروا بإحضاره.

٦٢-﴿قَالُوا أَأَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا بِآلِهَتِنَا يَا إِبْرَاهِيمُ﴾

٦٣-﴿قَالَ بَلْ فَعَلَه كَبِيرُهُمْ هٰذَا فَسْئَلُوهُمْ اِنْ كَانُوا يَنْطِقُونَ﴾

[٧٦٧] هذا من معاريض الكلام ولطائف هذا النوع لا يتغلغل فيها إلا أذهان الراضة من علماء المعاني. والقول فيه أنّ قصد إبراهيم صلوات الله عليه لم يكن إلى أن ينسب الفعل الصادر عنه إلى الصنم، وإنما قصد تقريره لنفسه وإثباته لها على أسلوب تعريضي يبلغ فيه غرضه من إلزامهم الحجة وتبكيتهم.

Bu senin güzel yazı yazmakla meşhur birisi olup da, güzel bir hatla bir şeyler yazdığında, arkadaşının sana "Bunu sen mi yazdın?" diye sormasına benzer. O arkadaşın ise ümmî biri olup güzel yazı yazamıyor, ancak eğri büğrü bir şeyler çizebiliyor. Şimdi sen onun bu sorusuna "Bilakis onu sen yazdın." desen bu cevapla senin kastın arkadaşınla alay etmekle birlikte yazıyı da kendinin yazdığını bildirmek olur. Böyle bir cevap o yazıyı senin yazmadığını göstermediği gibi, bunu eğri büğrü bir şeyler çizen o ümmî kişinin yazdığını da göstermez. Bilâkis onu ikinizden âciz olana nispet etmek, âciz olanı alaya almak sayılacağı gibi yazıyı yazanın da bunu yapabilecek kişi olduğunu bildirir. Zira olay ikinizin arasında geçmektedir.

[768] Bir başkası da bunu şöyle açıklayabilir: İbrahim (a.s.), putları böyle sıra sıra dizilmiş görünce öfkelendi, büyüklerine olan öfkesi ise daha fazla ve daha şiddetli idi. Çünkü Müşrikler ona daha fazla saygı gösteriyorlardı. Bu sebeple, fiili o büyük puta izafe etti. Zira putları küçük düşürmesine ve kırmasına o sebep olmuştu. Nitekim bir fiil onu yapana izafe edildiği gibi, o fiile sebep olana da izafe edilebilir.

[769] İbrahim (a.s.)'ın bu sözüyle Müşriklerin benimsediği inanca uygun bir anlayışı nakletmiş olması da mümkündür. Bu durumda, adeta onlara şöyle demiş olmaktadır: "Bu işi büyük putun yaptığına niçin şaşırıyorsunuz? Zira kendisine ibadet ve dua edilen bir ilâhın buna ve bundan daha büyük şeylere gücünün yetmesi en tabii hakkıdır."

[770] İbrahim (a.s.)'ın onlara şöyle dediği de nakledilir: "Bu işi şu büyükleri yaptı. Hepsinden daha büyük olduğu halde, kendisinin yanında şu küçük putlara da ibadet edilmesine kızdı!" Muhammed b. es-Semeyfa' [v. 215/830, فَعَلَه كَبِيرُهُمْ (Onu büyükleri yapmıştır) ifadesini] *fe-le'allehû* anlamında *fe-'allehû kebîruhum* (Bunu yapan herhalde büyükleridir.) şeklinde okumuştur ki "Fâil büyükleri olabilir" demektir.

64. Bunun üzerine, birbirlerine dönüp; "Gerçekte siz zalimsiniz!" dediler.

[771] İbrahim (a.s.) onlara zokayı yutturup nefeslerini kesince kendilerine döndüler ve "Gerçekte siz zalimsiniz. Yoksa 'Bunu tanrılarımıza kim yaptıysa, gerçekten zalimlerdendir!' [Enbiyâ 21/59] diyerek zulümle suçladığınız kişi değil!" dediler.

65. Sonra, "Biliyorsun ki, bunlar konuşmaz!" diyerek, alt-üst oldular.

وهذا كما لو قال لك صاحبك وقد كتبت كتابًا بخط رشيق وأنت شهير بحسن الخط: ‘‘أأنت كتبت هذا؟’’ وصاحبك أمّيّ لا يحسن الخطّ ولا يقدر إلا على خرمشة فاسدة، فقلت له: ‘‘بل كتبته أنت!’’ كان قصدك بهذا الجواب تقريره لك مع الاستهزاء به، لا نفيه عنك وإثباته للأمّيّ أو المخرمش، لأنّ إثباته - والأمر دائر ٥ بينكما للعاجز منكما - استهزاء به وإثبات للقادر.

[٧٦٨] ولقائل أن يقول: غاظته تلك الأصنام حين أبصرها مصطفة مرتبة، وكان غيظ كبيرها أكبر وأشدّ لما رأى من زيادة تعظيمهم له. فأسند الفعل إليه لأنه هو الذي تسبب لاستهانته بها وحطمه لها، والفعل كما يسند إلى مباشره يسند إلى الحامل عليه.

١٠ [٧٦٩] ويجوز أن يكون حكاية لما يقول إلى تجويزه مذهبهم، كأنه قال لهم: ما تنكرون أن يفعله كبيرهم، فإنّ من حق من يعبد ويدعى إلهًا أن يقدر على هذا وأشدّ منه.

[٧٧٠] ويحكى أنه قال: فعله كبيرهم هذا غضب أن تعبد معه هذه الصغار وهو أكبر منها. وقرأ محمد بن السّمَيْفع «فعلَّه كبيرهم»، يعني فلعله، أي فلعلّ ١٥ الفاعل كبيرهم.

٦٤-﴿فَرَجَعُوا إِلَى أَنْفُسِهِمْ فَقَالُوا إِنَّكُمْ أَنْتُمُ الظَّالِمُونَ﴾

[٧٧١] فلما ألقمهم الحجرَ وأخذ بمخانقهم رجعوا إلى أنفسهم فقالوا: أنتم الظالمون على الحقيقة، لا من ظلمتموه حين قلتم: {مَنْ فَعَلَ هَذَا بِآلِهَتِنَا إِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ} [الأنبياء: ٥٩].

٢٠ ## ٦٥-﴿ثُمَّ نُكِسُوا عَلَى رُءُوسِهِمْ لَقَدْ عَلِمْتَ مَا هَؤُلَاءِ يَنْطِقُونَ﴾

[772] *Nekestuhû* “Onu çevirdim, altını üstüne getirdim.” demektir. İntekese ise “Ters döndü, geri döndü ve değişti.” anlamındandır. Yani müşrikler kendilerine dönünce doğruyu buldular, doğru bir düşünceye geldiler; ama sonra bundan vazgeçtiler, [putların kendilerine zarar vermesinden korkarak] “bunların her ne kadar ‘konuşan bir canlı’nın durumundan eksik durumda olsalar da, kendisinden zarar görülebilecek tapınılan ilâhlar oldukları” bâtıl dâvası için mücadele ve *mükâbere*[1] etmeye başladılar. Veya İbrahim (a.s.) ile cedelleşirken, putların konuşma kudretinden yoksun olduğunu iyice anlayınca bu kez onun lehinde [birbirleriyle] cedelleşmeye başladılar. Veya utançları, hezimete uğramaları ve İbrahim (a.s.)’ın sözü karşısında donup kalmaları sebebiyle başlarını o kadar aşağı eğdiler ki âdeta gerçekten baş üstü dönmüş gibi oldular; kendi aleyhlerine delil olacak bir sözden başka hiçbir cevap veremediler.

[773] نُكِّسُوا kelimesi şeddeli olarak *nukkisû* ve faili ma‘lûm olarak *nekesû* şeklinde de okunmuştur ki son okuyuşa göre mâna şöyle olur: Onlar kendilerini baş aşağı çevirdiler. Bu kıraat Rıdvân b. Abdülma‘bûd’a aittir.

66. Dedi ki: “Öyleyse, ne diye Allah’ı bırakıp da size hiçbir şekilde fayda ve zarar veremeyen şeylere taparsınız?!”

67. “Öff!.. Size de, Allah’ı bırakarak taptıklarınıza da!.. Hâlâ, aklınızı başınıza almayacak mısınız?”

[774] أُفٍّ (Öff!) öyle bir sestir ki, bu ses çıkarıldığında sahibinin canının sıkıldığı ve bıkıp usandığı anlaşılır. Mazeretleri tükendikten ve hak ortaya çıkıp bâtıl can vermeye başladıktan sonra kavmini hâlâ putlara taparken görmek İbrahim (a.s.)’ın canını sıkmış ve işte bunun üzerine “Öff!” demiştir. [لَكُمْ وَلِمَا ifadesindeki] Lâm, öfflemeye sebep olan şeyi açıklamak içindir, yani bu öfflemem size ve ilâhlarınıza yöneliktir.

68. Dediler ki: “Bir şey yapacaksanız, şunu cayır cayır yakın da tanrılarınıza yardım edin!”

69. “Ey ateş! İbrahim’e serin ve selâmet ol!” dedik.

70. Ona bir tuzak kurmak istemişlerdi, ama Biz, asıl hüsrana uğrayanları onlar yaptık.

[775] Kavmi mağlup olunca İbrahim’i (a.s.) öldürmek üzere ittifak ettiler. Zaten bâtıl ehli böyledir; delil ile şüphesini yok edip onu rezil ettiğinde artık onun en fazla buğz ettiği kişi sen olursun. Sana düşmanlık edip savaş açmaktan başka bir yolu kalmaz. Tıpkı Kur’ân’ın benzerini getirmekten âciz kaldıklarında Kureyş kabilesinin Peygamber’e (s.a.) yaptıkları gibi.

---

1 Gerçek iyice ortaya çıktığı halde, bunu kabul etmeyi kendine yediremeyip, hâlâ cedele devam etmek. / ed.

[٧٧٢] نكسته: قلبته، فجعلت أسفله أعلاه، وانتكس: انقلب، أي استقاموا حين رجعوا إلى أنفسهم وجاءوا بالفكرة الصالحة، ثم انتكسوا وانقلبوا عن تلك الحالة، فأخذوا في المجادلة بالباطل والمكابرة، وأنّ هؤلاء - مع تقاصر حالها عن حال الحيوان الناطق - آلهة معبودة، مضارّة منهم. أو انتكسوا عن كونهم مجادلين لإبراهيم عليه السلام مجادلين عنه، حين نفوا عنها القدرة على النطق. أو قلبوا على رؤوسهم حقيقة، لفرط إطراقهم خجلًا وانكسارًا وانخزالًا مما بهتهم به إبراهيم عليه السلام، فما أحاروا جوابًا ما هو حجة عليهم.

[٧٧٣] وقرئ «نُكِّسوا» بالتشديد و«نَكَسوا»، على لفظ ما سمي فاعله، أي نكسوا أنفسهم على رؤوسهم. قرأ به رضوان بن عبد المعبود.

٦٦-﴿قَالَ أَفَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُكُمْ شَيْئًا وَلَا يَضُرُّكُمْ﴾

٦٧-﴿أُفٍّ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾

[٧٧٤] {أُفٍّ} صوت إذا صوّت به علم أنّ صاحبه متضجر، أضجره ما رأى من ثباتهم على عبادتها بعد انقطاع عذرهم وبعد وضوح الحق وزهوق الباطل، فتأفف بهم. واللام لبيان المتأفَّف به، أي لكم ولآلهتكم هذا التأفف.

٦٨-﴿قَالُوا حَرِّقُوهُ وَانْصُرُوا آلِهَتَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ﴾

٦٩-﴿قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَى إِبْرَاهِيمَ﴾

٧٠-﴿وَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَخْسَرِينَ﴾

[٧٧٥] أجمعوا رأيهم - لما غلبوا - بإهلاكه؛ وهكذا المبطل إذا قرعت شبهته بالحجة وافتضح، لم يكن أحد أبغض إليه من المحق. ولم يبق له مفزع إلا مناصبته، كما فعلت قريش برسول الله ﷺ حين عجزوا عن المعارضة.

[776] Hazret-i İbrahim'i yakma teklifini ortaya atan Nemrut'tur. İbn Ömer (r.a.), bu teklifi yapan kişinin acemlerin bedevilerinden biri olduğunu söylemiştir. O bu sözüyle Kürtleri kastetmiştir.

[777] Rivayete göre Hazret-i İbrahim'i yakmaya azmedince onu hapsetmişler. Sonra Kûsâ'da[1] etrafı çevrili avlu gibi bir ev yapmışlar. Bir ay boyunca her türden sağlam odunu toplamışlar. Hatta bir kadın hastalandığında, "Eğer Allah bana âfiyet verir de iyileşirsem, İbrahim için odun toplayacağım!" diye adakta bulunuyormuş. Sonra büyük bir ateş yakmışlar. Öyle ki, bu ateşin hararetinden neredeyse gökteki kuşlar yanacakmış. Hazret-i İbrahim'i elleri ve ayakları bağlı vaziyette mancınığa koyup ateşe atmışlar. Tam o esnada Cibrîl (a.s.) ateşe "Ey ateş! İbrahim'e serin ve selâmet ol!" diye nida etmiş.

[778] Nakledildiğine göre ateş sadece onu bağladıkları ipleri yakmış. Ateşe atıldığı esnada Cibrîl ona "Bir ihtiyacın var mı?" diye sormuş. Hazret-i İbrahim: "Sana ihtiyacımın olup olmadığını soruyorsan, yok!" demiş. Cibrîl: "O zaman Rabbinden iste!" deyince, "O'nun benim hâlimi biliyor olması istek olarak yeter." demiş.

[779] İbn Abbas [v. 68/688], "İbrahim (a.s.), 'Allah bana yeter, o ne güzel vekildir.' sözü sayesinde kurtuldu." demiştir.[2] Nemrut köşkünün üzerine çıkıp bakmış; bir de ne görsün, İbrahim bir bahçenin içinde oturuyor, yanında da meleklerden bir arkadaşı var. [Bunun üzerine onu yanına çağırıp ikramlarda bulunmuş ve] "Ben senin ilâhına kurbanlar keseceğim" demiş. Dört bin sığır kurban etmiş ve bir daha İbrahim'e dokunmamış. İbrahim (a.s.) o sırada on altı yaşında imiş.

[780] Hazret-i İbrahim'i ateşle cezalandırmayı tercih etmişlerdi, çünkü cezaların en korkuncu ve en dehşetlisi ateştir. Bu sebeple şöyle bir rivayet gelmiştir: "Ateş ile ancak yaratıcısı azap edebilir." [, "Cihâd", 120] Bundan dolayı "Bir şey yapacaksanız" yani "ilahlarınıza *kuvvetli* bir yardımda bulunacaksanız" demişler ve Hazret-i İbrahim için cezaların en korkuncunu seçmişlerdir ki o da ateşle yakmaktır. "Aksi takdirde, ilâhlarınıza yardımda kusur etmiş olursunuz." demek istemişlerdir. Bu sebeple, ateşi iyice büyütmüşler, her tarafa duyurup önemini anlatmak için büyük çaba sarf etmişler, bu uğurda ellerinden geleni yapmışlardır.

1 Irak topraklarında Bâbil yakınlarında bir yerleşim birimi. İbrahim (a.s.) burada doğmuş, burada ateşe atılmış, daha sonra da buradan Beyt-i Makdis'e hicret etmiştir. Bkz. Yâkūt el-Hamevî, *Muʿcemü'l-büldân*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1995, IV, 487-488, V, 166.

2 İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre İbrahim (a.s.) "Allah bize yeter, o ne güzel vekildir." sözünü ateşe atılırken söylemiştir. Bkz. *Buhârî*, "Tefsîr", 3/13.

[٧٧٦] والذي أشار بإحراقه نمرود. وعن ابن عمر رضي الله عنهما: رجل من أعراب العجم، يريد الأكراد.

[٧٧٧] وروي أنهم حين هموا بإحراقه، حبسوه ثم بنوا بيتًا كالحظيرة بكوثى، وجمعوا شهرًا أصناف الخشب الصلاب، حتى إن كانت المرأة لتمرض فتقول: إن
٥ عافاني الله لأجمعنّ حطبًا لإبراهيم! ثم أشعلوا نارًا عظيمة كادت الطير تحترق في الجوّ من وهجها. ثم وضعوه في المنجنيق مقيدًا مغلولًا، فرموا به فيها، فناداها جبريل عليه السلام. {قُلْنَا يانَارُ كُونِى بَرْدًا وَسَلَامًا}

[٧٧٨] ويحكى ما أحرقت منه إلا وثاقه. وقال له جبريل عليه السلام حين رمي به: هل لك حاجة؟ فقال: أما إليك فلا. قال: فسل ربك. قال: حسبي من سؤالي علمه
١٠ بحالي.

[٧٧٩] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: إنما نجا بقوله حسبي الله ونعم الوكيل. وأطل عليه نمرود من الصرح فإذا هو في روضة ومعه جليس له من الملائكة، فقال: إني مقرّب إلى إلهك، فذبح أربعة آلاف بقرة وكفّ عن إبراهيم. وكان إبراهيم صلوات الله وسلامه عليه إذ ذاك ابن ست عشرة سنة.

١٥ [٧٨٠] واختاروا المعاقبة بالنار لأنها أهول ما يعاقب به وأفظعه، ولذلك جاء: لا يعذب بالنار إلا خالقها. ومن ثم قالوا {إِنْ كُنتُمْ فاعلينَ}، أي إن كنتم ناصرين آلهتكم نصرًا مؤزرًا فاختاروا له أهول المعاقبات، وهي الإحراق بالنار، وإلا فرّطتم في نصرتها. ولهذا عظموا النار وتكلفوا في تشهير أمرها وتفخيم شأنها، ولم يألوا جهدًا في ذلك.

[781] Burada ateş, Allah'ın fiiline ve iradesine itaati sebebiyle, kendisine emredilip de o emre uyan bir memur yerine konmuştur. ["Serin ve selâmet ol" ifadesi,] "Serinlik ve selâmetli ol!" anlamındadır; mübalağa yapılarak, sanki ateşin kendisi soğuk ve selâmetmiş gibi bir ifade kullanılmıştır. Yani "Serin ol ki İbrahim senin içinde selâmette olsun." veya "Zarar vermeyecek bir soğuklukla serin ol." demektir. İbn Abbas [v. 68/688] şöyle demiştir: "Böyle demeseydi, ateş soğukluğu ile İbrahim'i öldürürdü!" **Şayet** "Ateş ateş olduğu hâlde nasıl serin olur?" **dersen şöyle derim:** Allah yaratırken kendisine verdiği sıcaklık ve yakıcılık vasfını ateşten çekip almış, onu sadece aydınlatma ve tutuşma hâli üzere bırakmıştır. Allah her şeye kadirdir! Kudretiyle ateşin hararetinin vereceği eziyeti İbrahim (a.s.)'ın vücudundan uzaklaştırmış ve cehennem bekçilerine yaptığı gibi ona ateşin içinde bunun aksini tattırmış olması da mümkündür. Âyetteki "İbrahim'in üzerine" ifadesi de buna delâlet etmektedir.

[782] Hâsılı, kavmi ona tuzak kurup hile yapmak istemişler, ancak mağlup olup, yenilmişlerdir. Tartışarak ona galip gelmek istemişler, fakat Allah İbrahim'i üstün kılmış, galip geleceği delilleri ona telkin etmiştir. Kuvvet ve zorbalığa başvurmuşlar, fakat Allah İbrahim'e yardım edip, onu desteklemiştir.

71. Onu ve Lût'u kurtarıp (o malum millet için değil) âlemler için bereketli kıldığımız topraklara ulaştırdık.

[783] Hazret-i İbrahim ve Lût Irak'tan kurtarılarak Şam civarına götürüldüler. Şam civarının bütün âlemlere ulaşan *bereket*i şudur: Peygamberlerin *aleyhimüsselâm* çoğu orada görevlendirilmiş; şeriatleri ve dinî tesirleri her tarafa buradan yayılmıştır ki bunlar hakiki birer berekettir. Şöyle de denilmiştir: Allah orayı suyunun, ağaçlarının, meyvelerinin bolluğuyla, verimlilikle ve ister zengin ister fakir olsun herkesin hoş bir hayat yaşamasıyla bereketlendirmiştir. Süfyan [v. 178/794]) bir gün Şam'a doğru yola çıkmıştı. Kendisine "Nereye?" diye sorulunca "Heybenin bir dirhemle doldurulduğu beldeye" diye cevap verdi. Şöyle denilmiştir: "Nerede bir tatlı su varsa onun kökü Beyt-i Makdis'teki kayanın altından kaynar." Rivayete göre Hazret-i İbrahim Filistin'e, Hazret-i Lût da daha sonra altı üstüne getirilecek olan o şehirlere inmiş, yerleşmiştir. Bu iki bölge arasında bir gün ve gecelik mesafe vardır.

72. Ona İshak'ı -ve fazladan Yakub'u- hibe ettik ve her birini salih eyledik.

[784] *Nâfile* (fazladan) kelimesi, oğlun oğlunu (torunu) ifade eder. Şöyle de denilmiştir: O İshak'ı istemişti, kendisine verildi, buna ilaveten, istemesine gerek kalmadan, bir lütuf olarak Yakup da verildi.

[٧٨١] جعلت النار لمطاوعتها فعل الله وإرادته كمأمور أمر بشيء فامتثله. والمعنى: ذات برد وسلام، فبولغ في ذلك، كأن ذاتها برد وسلام. والمراد: ابردي فيسلم منك إبراهيم، أو ابردي بردًا غير ضارّ. وعن ابن عباس ﵁: لو لم يقل ذلك لأهلكته ببردها. فإن قلت: كيف بردت النار وهي نار؟ قلت: نزع الله عنها طبعها الذي طبعها عليه من الحرّ والإحراق، وأبقاها على الإضاءة والاشتعال كما كانت، والله على كل شيء قدير. ويجوز أن يدفع بقدرته عن جسم إبراهيم عليه السلام أذى حرّها ويذيقه فيها عكس ذلك، كما يفعل بخزنة جهنم، ويدل عليه قوله {عَلَى إِبْرَاهِيمَ}.

[٧٨٢] وأرادوا أن يكيدوه ويمكروا به، فما كانوا إلا مغلوبين مقهورين غالبوه بالجدال فغلبه الله ولقنه بالمبكت، وفزعوا إلى القوّة والجبروت، فنصره وقوّاه.

٧١-﴿وَنَجَّيْنَاهُ وَلُوطًا إِلَى الأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ﴾

[٧٨٣] نجيا من العراق إلى الشام. وبركاته الواصلة إلى العالمين أن أكثر الأنبياء عليهم السلام بعثوا فيه فانتشرت في العالمين شرائعهم وآثارهم الدينية، وهي البركات الحقيقية. وقيل: بارك الله فيه بكثرة الماء والشجر والثمر والخصب وطيب عيش الغنيّ والفقير. وعن سفيان أنه خرج إلى الشام فقيل له: إلى أين؟ فقال: إلى بلد يملأ فيه الجراب بدرهم. وقيل: ما من ماء عذب إلا وينبع أصله من تحت الصخرة التي ببيت المقدس. وروي أنه نزل بفلسطين، ولوط بالمؤتفكة، وبينهما مسيرة يوم وليلة.

٧٢-﴿وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً وَكُلًّا جَعَلْنَا صَالِحِينَ﴾

[٧٨٤] النافلة: ولد الولد. وقيل: سأل إسحاق فأعطِيه، وأعطي يعقوبَ نافلة، أي زيادة وفضلًا من غير سؤال.

73. Ve onları emrimizle doğru yolu gösteren önderler kıldık; kendilerine hayır yapmalarını, gerçek dindarlar olmalarını ve benliklerini arındırmak için vermelerini vahyettik. Onlar da (sadece) Bize kulluk eden kimseler oldular.

[785] يَهْدُونَ بِاَمْرِنَا ifadesinde şu mâna vardır: Allah'ın dininde önderlik etmeye lâyık olan birinin, önce kendisi doğru yolda olmak zorundadır; Allah tarafından buna memurdur; hidayete bir halel getirmesi ve o hususta ağırdan alması düşünülemez. İşin başında kendisi hidayete erer, zira onun hidayetinden istifade umumîdir ve nefisler, hidayet üzere olan bir kişiye uymaya daha meyillidir.

[786] فِعْلَ الْخَيْرَاتِ (Hayır yapmalarını) ifadesinin aslı *en tüf'ale'l-hayrâtü* (hayırların yapılmasını) şeklindedir. Sonra *fi'len el-hayrâti* şeklinde, daha sonra da *fi'le'l-hayrâti* şekline dönüşmüştür. Aynı şey, اِقَامَ الصَّلٰوةِ (namazı dosdoğru kılmak) ve ايتَاءَ الزَّكٰوةِ (zekâtı vermek) ifadeleri için de geçerlidir.

74. (Bu arada) Lût'a da hüküm ve ilim verdik ve kendisini o çirkin işleri yapan memleketten kurtardık. Gerçekten yoldan çıkmış kötü bir kavim idiler!

75. Ve onu rahmetimize dâhil ettik. Gerçekten, salih kimselerdendi.

[787] حُكْمًا hikmet demek olup, yapılması gerekli olan şey budur. Veya dâvalıların arasını ayırmak, aralarında hüküm vermektir. *Hükm*ün nübüvvet olduğu da söylenmiştir. "Memleket"ten kasıt da Sodom şehridir.

[788] "Rahmetimize dâhil ettik" yani rahmetimize nâil olan insanların içine veya cennete koyduk. Şu hadis de (rahmetin cennet anlamında kullanıldığı) yerlerdendir: "Benim, dilediğime merhamet ettiğim rahmetim işte budur." [*Buhârî*, "Tefsir", 50; *Müslim*, "Cennet", 34]

76. Nûh'u da (önder kıldık). Hani, daha evvel Bize seslenmişti de duasını kabul edip kendisini ve ehlini büyük sıkıntıdan kurtarmıştık;

77. âyetlerimizi yalanlayan kavme karşı ona yardım etmiştik. Gerçekten, kötü bir kavimdiler... Biz de tamamını suda boğduk.

[789] "Daha evvel" ifadesi "bu zikredilenlerden önce" anlamındadır. *Nasara* fiili *intasara* gibi (مِنْ harf-i ceri ile) geçişli yapılmıştır. Hüzeyl kabilesinden birini işitmiştim; *Allāhümme'nsurhum minhu* yani "Hırsıza karşı onları muzaffer et!" diye hırsıza beddua ediyordu. الْكَرْبِ (sıkıntı) kelimesiyle tufan ve kavminin Nûh'u yalanlaması kastedilmektedir.

٧٣-﴿وَجَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ﴾

[٧٨٥] {يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا} فيه أن من صلح ليكون قدوة في دين الله فالهداية محتومة عليه مأمور هو بها من جهة الله، ليس له أن يخل بها ويتثاقل عنها، وأول ذلك أن ٥ يهتدي بنفسه؛ لأن الانتفاع بهداه أعم، والنفوس إلى الاقتداء بالمهدي أميل.

[٧٨٦] {فِعْلَ الْخَيْرَاتِ} أصله أن تفعل الخيرات، ثم فعلًا الخيراتِ، ثم فعلَ الخيراتِ. وكذلك إقام الصلاة وإيتاء الزكاة.

٧٤-﴿وَلُوطًا آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ تَعْمَلُ الْخَبَائِثَ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَاسِقِينَ﴾

١٠ ٧٥-﴿وَأَدْخَلْنَاهُ فِي رَحْمَتِنَا إِنَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾

[٧٨٧] {حُكْمًا} حكمة، وهو ما يجب فعله. أو فصلًا بين الخصوم. وقيل: هو النبوّة. والقرية: سدوم.

[٧٨٨] { وَأَدْخَلْنَاهُ فِي رَحْمَتِنَا} أي في أهل رحمتنا. أو في الجنة؛ ومنه الحديث: «هذه رحمتي أرحم بها من أشاء».

١٥ ٧٦-﴿وَنُوحًا إِذْ نَادَى مِنْ قَبْلُ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَنَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ﴾

٧٧-﴿وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ﴾

[٧٨٩] {مِن قَبْلُ} من قبل هؤلاء المذكورين. هو نصر الذي مطاوعه انتصر. وسمعت هذليًّا يدعو على سارق: اللهم انصرهم منه، أي اجعلهم منتصرين منه. ٢٠ والكرب: الطوفان وما كان فيه من تكذيب قومه.

78. Dâvûd ve Süleyman'ı da... Hani, o ekin hakkında hüküm veriyorlardı ya… Hani, o kavmin koyunları orada yayılmıştı... Biz onların hükmüne şahittik.

79. Gerçi her ikisine de hüküm ve ilim vermiştik, ama onu Süleyman'a 'anla'ttık... Dâvûd'la birlikte tenzih ve takdis etsinler diye de dağları ve kuşları amade kıldık. Bunları yapan, Bizdik.

[790] Yani ikisini de zikret. إِذْ edatı ikisinden bedeldir. *Nefeş*, gece yayılmak demektir. لِحُكْمِهِمْ kelimesindeki zamir çoğul gelmiştir, çünkü bununla Dâvûd, Süleyman ve muhakeme olmak üzere onlara gelen kişiler kastedilmiştir. Bu kelimeyi لِحُكْمِهِمَا şeklinde okuyan da olmuştur. فَفَهَّمْنَاهَا'daki zamir hüküm vermeye ve fetvaya işaret eder [hükmü / fetvayı ona 'anla'ttık]. Bu ifade, *fe-efhemnâhâ* şeklinde de okunmuştur.

[791] Dâvûd (a.s.) koyunların ekin sahibinin olmasına hükmetmişti. Süleyman (a.s.) -ki on bir yaşında idi-: "Diğer bir hüküm iki taraf için de daha uygundur." dedi. Dâvûd ona bu konuda hüküm vermesi için ısrar etti. O da: "Ben koyunları ekin sahiplerine vermeni uygun görüyorum. Sütünden, yavrularından ve yünlerinden faydalansın. Ekini de koyun sahiplerine ver, bozdukları günkü sağlam hâline gelinceye kadar ona bakıp gözetsinler. Ekin ıslah olduğunda herkes elindeki malı sahibine iade etsin. Hazret-i Dâvûd, "Doğru olan hüküm, senin verdiğindir." dedi ve hükmü bu şekilde onayladı.

[792] **Şayet** "Hazret-i Dâvûd ve Süleyman, vahiyle mi yoksa içtihatla mı hüküm vermişlerdi?" **dersen şöyle derim:** İkisi de vahiyle hüküm vermişlerdi. Ancak Dâvûd'un hükmü Süleyman'ın hükmü ile neshedilmiştir. Bir görüşe göre ikisi de içtihat etmiş, Süleyman (a.s.)'ın içtihadı doğruya daha yakın olmuştur.

[793] "Peki, bu hükümleri verirken meseleye bakış tarzları nasıl olmuştur?" **dersen şöyle derim:** Dâvûd (a.s.)'ın bakışı şöyledir: Zararı koyunlar vermiştir. Bu sebeple zarar veren şey, zarar gören kişiye teslim edilmiştir. Ebû Hanîfe *Rahimehullah*'ın adam öldüren köle hakkındaki hükmü gibi. Kölenin sahibi ya o köleyi öldürülen kişinin velisine teslim eder veya fidye öder. Şâfi'î *Rahimehullah*'a göre ise borcunu ödemek üzere köleyi satar veya ayrıca fidye verir. Herhalde koyunların değeri ekinde zarara uğratılan kısmın değeri kadardı. Süleyman (a.s.)'ın bakışı ise şu yönden olmuştu: O, koyunlardan istifade etmeyi, ekinden elde edilemeyen istifadenin karşılığı olarak gördü.

٧٨-﴿وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَشَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ﴾

٧٩-﴿فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ وَكُنَّا فَاعِلِينَ﴾

٥ [٧٩٠] أي واذكرهما. وإذ بدل منهما. والنفش: الانتشار بالليل. وجمع الضمير، لأنه أرادهما والمتحاكمين إليهما. وقرئ «لحكمهما». والضمير في {فَفَهَّمْنَاهَا} للحكومة أو الفتوى. وقرئ «فأفهمناها».

[٧٩١] حكم داود بالغنم لصاحب الحرث فقال سليمان عليه السلام وهو ابن إحدى عشرة سنة: غير هذا أرفق بالفريقين، فعزم عليه ليحكمنّ، فقال: أرى أن تدفع ١٠ الغنم إلى أهل الحرث ينتفعون بألبانها وأولادها وأصوافها، والحرثَ إلى أرباب الشاء يقومون عليه حتى يعود كهيئته يوم أفسد، ثم يترادّان. فقال: القضاء ما قضيت، وأمضى الحكم بذلك.

[٧٩٢] فإن قلت: أحكما بوحي أم باجتهاد؟ قلت: حكما جميعًا بالوحي، إلا أن حكومة داود نسخت بحكومة سليمان. وقيل: اجتهدا جميعًا، فجاء اجتهاد سليمان ١٥ عليه السلام أشبه بالصواب.

[٧٩٣] فإن قلت: ما وجه كل واحدة من الحكومتين؟ قلت: أمّا وجه حكومة داود عليه السلام، فلأن الضرر لما وقع بالغنم سلمت بجنايتها إلى المجني عليه، كما قال أبو حنيفة رضي الله عنه في العبد إذ جنى على النفس: يدفعه المولى بذلك أو يفديه، وعند الشافعي رضي الله عنه: يبيعه في ذلك، أو يفديه. ولعل قيمة الغنم كانت على قدر النقصان في الحرث. ووجه ٢٠ حكومة سليمان عليه السلام أنه جعل الانتفاع بالغنم بإزاء ما فات من الانتفاع بالحرث،

Ancak sahibinin koyunlardaki mülkiyet hakkını da ortadan kaldırmadı. Koyunların sahibini, zarar ve noksan giderilinceye kadar ekin üzerinde çalışmaya mecbur etti. Bunun benzeri Şâfi'î âlimlerinin, bir köleyi gasbedip sonra onu elinden kaçıran kimse hakkındaki hükümleridir. Bu adam kölenin değerini tazmin eder. Kölenin sahibi, gâsıbın sebep olduğu istifade kaybı karşılığında bu maldan istifade eder. Eğer köle bulunursa o zaman birbirlerine mallarını iade ederler.

[794] **Şayet** "Bu olay bizim şeriatimizde yaşansaydı hükmü ne olurdu?" **dersen şöyle derim:** Ebû Hanîfe ve arkadaşları *Rahimehumullah,* zarar ister gece ister gündüz olsun tazmin edilmeyeceği; ancak hayvanların yanında çoban olursa o zaman tazmin gerektiği görüşündedirler. Şâfi'î *Rahimehullah* ise gece zarar verildiği takdirde tazmin edileceği görüşündedir.

[795] "Onu Süleyman'a 'anla'ttık." ifadesinde, en doğrusunun Süleyman (a.s.)'ın verdiği hüküm olduğuna delil vardır. "Gerçi her ikisine de hüküm ve ilim vermiştik." sözünde ise ikisinin hükmünün de doğru olduğuna bir delil bulunmaktadır.

[796] "Tenzih ve takdis etsinler diye" ifadesi "tenzih ve takdis ederek" anlamında hâl veya cümle başlangıcıdır. Sanki biri "Onları ne hâlde amade kıldı?" diye sormuş, o da "Tesbih eder vaziyette" demiştir.

[797] وَالطَّيْرَ kelimesi ya öncesindeki الْجِبَالَ kelimesine atfedilmiştir veya *mef'* ûlün ma'ahtır. **Şayet** "Niçin *cibâl* (dağlar) kelimesi *tayr* (kuşlar) kelimesinden önce gelmiştir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü dağların amade kılınması ve tesbih etmesi daha şaşırtıcıdır, Allah'ın kudretine daha kuvvetli delâlet eder ve daha büyük bir mucizedir. Zira onlar cansız varlıklardır, kuşlar ise ses çıkaran -ama konuşamayan- canlılardır. Rivayete göre Dâvûd (a.s.) tesbih ederek dağların yanından geçer, onlar da kendisine aynı tesbihle cevap verirlerdi. O nereye giderse dağların da kendisiyle beraber gittiği de söylenmiştir [!] **Şayet** "Dağlar nasıl konuşur ve tesbih eder?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ Mûsâ ile konuşurken ağaçta konuşma özelliği yarattığı gibi dağlarda da konuşma özelliği yaratmış olabilir. Diğer bir cevap ise şöyledir: Allah'ın yürütmesiyle dağların gittiğini gören kimseler tesbih ederler. Dağlar, insanların tesbih etmesine vesile oldukları için kendileri de tesbih etmekle vasıflandırılmışlardır.

[798] "Bunları yapan, Bizdik." Yani size göre şaşırtıcı olsa da bunu yapmaya gücümüz yeter. Bu ifadenin şu mânaya geldiği de söylenmiştir: "Biz peygamberlere bunun gibi şeyler yapıyoruz [bu tür mucizeler veriyoruz]."

من غير أن يزول ملك المالك عن الغنم، وأوجب على صاحب الغنم أن يعمل في الحرث حتى يزول الضرر والنقصان. مثاله ما قال أصحاب الشافعي فيمن غصب عبدًا فأبق من يده: أنه يضمن القيمة فينتفع بها المغصوب منه بإزاء ما فوّته الغاصب من منافع العبد، فإذا ظهر ترادّا.

٥ [٧٩٤] فإن قلت: فلو وقعت هذه الواقعة في شريعتنا ما حكمها؟ قلت: أبو حنيفة وأصحابه رضي الله عنهم لا يرون فيه ضمانًا بالليل أو بالنهار؛ إلا أن يكون مع البهيمة سائق أو قائد. والشافعي رضي الله عنه يوجب الضمان بالليل.

[٧٩٥] وفي قوله {فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ} دليل على أنّ الأصوب كان مع سليمان عليه السلام، وفي قوله {وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا} دليل على أنهما جميعًا كانا على
١٠ الصواب.

[٧٩٦] {يُسَبِّحْنَ} حال بمعنى مسبحات، أو استئناف، كأن قائلًا قال: كيف سخرهنّ؟ فقال: يسبحن.

[٧٩٧] {والطير} إمّا معطوف على الجبال، أو مفعول معه. فإن قلت: لم قدمت الجبال على الطير؟ قلت: لأنّ تسخيرها وتسبيحها أعجب وأدلّ على القدرة وأدخل في
١٥ الإعجاز، لأنها جماد والطير حيوان، إلا أنه غير ناطق. روي أنه كان يمرّ بالجبال مسبحًا وهي تجاوبه. وقيل: كانت تسير معه حيث سار. فإن قلت: كيف تنطق الجبال وتسبح؟ قلت: بأن يخلق الله فيها الكلام كما خلقه في الشجرة حين كلم موسى. وجواب آخر: وهو أن يسبح من رآها تسير بتسيير الله، فلما حملت على التسبيح وصفت به.

[٧٩٨] {وَكُنَّا فَاعِلِينَ} أي قادرين على أن نفعل هذا وإن كان عجبًا عندكم. وقيل:
٢٠ وكنا نفعل بالأنبياء مثل ذلك.

80. Zırh yapma sanatını kendisine öğrettik ki savaşta sizi birbirinizin sertliğinden korusun. Peki, şükrediyor musunuz?

[799] *Lebûs*, elbise demektir. Şair [Beyhes el-Fezârî] şöyle demiştir:

> Her duruma elbisesini giydiririm (Her vakit için, ona uygun olan şeyi hazırla)!

Elbiseden kasıt da zırhtır. Katâde şöyle demiştir: Daha önce zırhlar plakalar halinde yapılıyordu. Onu ilk defa örgü ve halkalar hâlinde yapan Dâvûd (a.s.) olmuştur. Böylece o, hafiflik ile sağlamlığı bir araya getirmiştir.

[800] لِتُحْصِنَكُمْ (sizi koruması için) kelimesi Nun, Yâ ve Tâ ile, Sād'ın şeddesiz ve şeddeli halleriyle okunmuştur. Fâʿil, Nun ile okunduğunda Allah Teâlâ (Biz sizi koruyalım diye); Tâ ile okunduğunda *sanʿat* veya zırh mânasıyla *lebûs*; Yâ ile okunduğunda ise *Davud* veya (elbise) mânasıyla *lebûs* olur.

81. Süleyman'a ise şiddetli esen rüzgârı amade kıldık; onun emriyle, bereketli kıldığımız topraklara giderdi. Biz her şeyi biliriz.

[801] الرّيح ve الرِّيَاح şeklinde her iki kelimenin sonu da mansub ve merfûʿ olarak okunmuştur. Merfûʿ okunduğunda mübteda kabul edilmiş, mansub okunduğunda ise [79. âyetteki] *cibâl* kelimesine atfedilmiştir.

[802] **Şayet** "Bu rüzgârların, burada şiddetli, diğer bir yerde ise yumuşak yumuşak [Sād 38/36] estiği belirtilmiştir. Bu ikisinin arasını nasıl telif edebiliriz?" **dersen şöyle derim:** Rüzgârlar aslında meltem gibi yumuşak ve hoştur. Hazret-i Süleyman'ın tahtını aldığında "Sabahleyin bir aylık, akşamleyin bir aylık mesafe katʿeder." [Sebe' 34/12] âyetinde ifade edildiği gibi, çok kısa sürede uzaklara götürebiliyordu. İki durumun arasını bulmaya gelince, bu rüzgârlar aslen yumuşaktır, ancak yaptıkları iş bakımından serttirler. Süleyman'a itaat eder, onun arzusuna göre eserlerdi. Süleyman için onun yumuşak esmesi bir mucize, sert esmesi ayrı bir mucize idi. Şu da söylenmiştir: Rüzgârlar onun iradesinin hükmüne göre estikleri için bir vakit yumuşak, diğer vakit sert oluyordu.

[803] Bizim ilmimiz her şeyi kuşatmıştır; her şeyi ilim ve hikmetimizin gereğine göre icra ederiz.

٨٠-﴿وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ لِتُحْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ﴾

[٧٩٩] اللبوس: اللباس. قال:

أَلْبَسْ لِكُل حَالَة لَبُوسَهَا ❁

والمراد الدرع. قال قتادة: كانت صفائح فأوّل من سردها وحلقها داود، فجمعت
٥ الخفة والتحصين

[٨٠٠] {لِتُحْصِنَكُمْ} قرئ بالنون والياء والتاء، وتخفيف الصاد وتشديدها؛ فالنون لله عز وجل، والتاء للصنعة أو للبوس على تأويل الدرع، والياء لداود أو للبوس.

٨١-﴿وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً تَجْرِي بِأَمْرِهِ إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا وَكُنَّا بِكُلِّ شَيْءٍ عَالِمِينَ﴾

١٠ [٨٠١] قرئ «الريح» و«الرياح» بالرفع والنصب فيهما؛ فالرفع على الابتداء، والنصب على العطف على الجبال.

[٨٠٢] فإن قلت: وصفت هذه الرياح بالعصف تارة وبالرخاوة أخرى، فما التوفيق بينهما؟ قلت: كانت في نفسها رخية طيبة كالنسيم، فإذا مرت بكرسيه أبعدت به في مدة يسيرة، على ما قال {غُدُوُّهَا شَهْرٌ وَرَوَاحُهَا شَهْرٌ} [سبأ: ١٢]، فكان جمعها
١٥ بين الأمرين أن تكون رخاء في نفسها وعاصفة في عملها، مع طاعتها لسليمان وهبوبها على حسب ما يريد ويحتكم، آية إلى آية، ومعجزة إلى معجزة. وقيل كانت في وقت رخاء، وفي وقت عاصفًا؛ لهبوبها على حكم إرادته.

[٨٠٣] وقد أحاط علمنا بكل شيء فنجري الأشياء كلها على ما يقتضيه علمنا وحكمتنا.

82. Onun nâmına, denize dalacak ve daha başka işler görecek birtakım 'şeytan'ları da (kendisine amade kıldık.) Onları gözetim altında tutan da Bizdik.

[804] Yani, bu 'şeytan'lar, onun için denizlere dalıp oradan cevherler çıkartmaya çalışırlar, bundan daha öte işlere ve hizmetlere koşarak, şehirler ve saraylar kurarlar, şaşırtıcı sanatlar icat ederlerdi. Nitekim Allah Teâlâ bu hususta şöyle buyurmuştur: "Ona dilediği her şeyi; mabetler ve heykelleri yapıyorlardı." [Sebe' 34/13]

[805] Allah, şeytanların, Süleyman (a.s.)'ın emrinden sapmalarına, onu değiştirmelerine veya başka bir şeye çevirmelerine yahut amade kılındıkları hususlarda herhangi bir fesat çıkarmalarına engel oluyor, onları gözetim altında tutuyordu.

83. Eyyûb'u da... Hani, Rabbine seslenerek; "Başıma dermansız bir dert gelip çattı; Sen de merhametlilerin merhametlisisin (medet ya Rab!)" demişti de,

84. Ona icabet edip başındaki sıkıntıyı kaldırmıştık. Üstelik katımızdan bir rahmet ve (sadece Bize) kulluk edenlere bir hatıra olmak üzere, ona ailesini ve bir mislini vermiştik.

[806] Hazret-i Eyyûb, "Başıma dermansız bir dert gelip çattı." diye Allah'a yalvarıyordu. أَنِّي kelimesi, önünde gizli bir *kavl* (söz) kelimesi bulunduğu düşünülerek veya nidâ *kavl* anlamını ihtiva ettiği için *innî* şeklinde de okunmuştur. Fetha ile *ed-darr*, umumî olarak her şeyde vaki olan zararı, zamme ile *ed-durr* ise hususî olarak insandaki hastalık ve zayıflık gibi zararları ifade eder. İki mâna farklı olduğu için Kur'ân'da bu iki kelimenin yapıları da ayrılmıştır. Eyyûb (a.s.) dua ederken çok hoş ve nazik bir üslup kullanmıştır. Önce merhameti celbedecek şekilde kendisinden bahsetmiş, sonra da Rabbinin son derece merhametli olduğunu söylemiş, ancak isteğini açıkça zikretmemiştir. Anlatıldığına göre yaşlı bir kadın [Emevî sultanı] Süleyman b. Abdülmelik'in [v. 99/717] karşısına çıkıp: "Ey mü'minlerin emiri! Evimin fareleri bastonlara dayanarak çekip gittiler!" demiş. O da "Çok hoş ve ince bir üslupla istedin. Şüphen olmasın, onları pars gibi sıçrayacakları şekilde sana geri getireceğim." demiş ve kadının kilerini hububatla doldurmuş.

٨٢-﴿وَمِنَ الشَّيَاطِينِ مَنْ يَغُوصُونَ لَهُ وَيَعْمَلُونَ عَمَلا دُونَ ذَلِكَ وَكُنَّا لَهُمْ حَافِظِينَ﴾

[٨٠٤] أي يغوصون له في البحار فيستخرجون الجواهر، ويتجاوزون ذلك إلى الأعمال والمهن وبناء المدائن والقصور واختراع الصنائع العجيبة، كما قال {يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِيبَ وتَمَاثِيلَ} [سبأ: ١٣].

[٨٠٥] والله حافظهم أن يزيغوا عن أمره، أو يبدلوا أو يغيروا، أو يوجد منهم فساد في الجملة فيما هم مسخرون فيه.

٨٣-﴿وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾

٨٤-﴿فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَكَشَفْنَا مَا بِهِ مِنْ ضُرٍّ وَآتَيْنَاهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَذِكْرَى لِلْعَابِدِينَ﴾

[٨٠٦] أي: ناداه بأني مسني الضر. وقرئ «إني»، بالكسر على إضمار القول، أو لتضمن النداء معناه. والضر - بالفتح -: الضرر في كل شيء، وبالضم: الضرر في النفس من مرض وهزال، فرق بين البناءين لافتراق المعنيين. ألطف في السؤال حيث ذكر نفسه بما يوجب الرحمة، وذكر ربه بغاية الرحمة ولم يصرح بالمطلوب. ويحكى أنّ عجوزًا تعرضت لسليمان بن عبد الملك فقالت: يا أمير المؤمنين، مشت جرذان بيتي على العصي! فقال لها: ألطفت في السؤال، لا جرم لأردنّها تثب وثْبَ الفهود، وملأ بيتها حبًّا.

[807] Eyyûb (a.s.) Rum bölgesinden olup, İshâk b. Yakup (a.s.)'ın evladından idi. Allah ona nübüvvet verdi. Dünyayı önüne serip ailesini ve malını çoğalttı. Yedi oğlu, yedi de kızı vardı. Her çeşitten hayvanları oldu. Beş yüz sabanı ve onların ardından giden beş yüz kölesi vardı. Her kölenin de bir hanımı, bir çocuğu ve hurma ağaçları vardı. Allah onu evlatlarının ölümü ile imtihan etti; üzerlerine ev çöktü ve hepsi birden öldüler. Sonra mallarının helâki ve bedenindeki on sekiz sene süren hastalıkla imtihan etti. Katâde bu hastalığın on üç, Mukātil [v. 150/767] yedi sene yedi ay yedi saat sürdüğünü nakleder. Bir gün hanımı ona: "Allah'a dua etsen [de bu sıkıntıları bizden giderse]!" dedi. Eyyûb: "Rahatlık zamanımız ne kadar sürmüştü bizim?" diye sordu. Hanımı: "Seksen sene" deyince, "İmtihan günlerim rahatlık günlerime ulaşmadan Allah'a dua edip [sıkıntımı gidermesini] istemekten hayâ ederim!" dedi.

[808] Allah ondan bu belaları kaldırınca Eyyûb'a [ölen] evlatları kadar çocuk nasip ederek onları [bir nev-i] diriltmiş ve kendisine, nasip ettiği bu çocuklardan olan torunlar bağışlamış. Rivayete göre hanımı, bundan sonra yirmi altı erkek çocuk daha doğurmuş.

[809] [Katımızdan bir rahmet olmak üzere] yani sadece Bize kulluk edenlere merhamet ettiğimiz ve onları ihsanlarla hatırlayıp asla unutmadığımız için. Veya Eyyûb'a olan rahmetimiz sebebiyle ve onun dışındaki ihlaslı kullara bir hatıra ve öğüt olması için; ta ki onlar da Eyyûb gibi dünyada ve âhirette karşılık alıncaya kadar sabretsinler.

85. İsmail'i, İdris'i ve Zülkifl'i de... Bunların her biri sabredenlerdendi.

86. Onları da rahmetimize dâhil etmiştik. Gerçekten, salih kimselerden idiler.

[810] Zülkifl'in İlyas olduğu da, Zekeriya olduğu da, Yûşa' b. Nûn olduğu da söylenmiştir. Allah tarafından büyük bir *kifl* (nasip) sahibi, gerçekten talihli bir kişi olduğu için böyle isimlendirilmiş gibidir. Söylendiğine göre kendisine zamanındaki nebilerin amellerinin ve sevaplarının bir katı verilmişti. Şu da söylenmiştir: Peygamberlerden beş tanesinin iki ismi vardır: İsrâîl - Yakup, İlyas - Zülkifl, İsa - Mesih, Yûnus - Zünnûn, Muhammed - Ahmed. Allah'ın salât ve selâmı hepsinin üzerine olsun!

[٨٠٧] كان أيوب عليه السلام روميًّا من ولد إسحاق بن يعقوب عليهم السلام. وقد استنبأه الله وبسط عليه الدنيا وكثر أهله وماله؛ كان له سبعة بنين وسبع بنات، وله أصناف البهائم، وخمسمائة فدان يتبعها خمسمائة عبد، لكل عبد امرأة وولد ونخيل، فابتلاه الله بذهاب ولده - انهدم عليهم البيت فهلكوا - وبذهاب ماله، وبالمرض ٥ في بدنه ثماني عشرة سنة. وعن قتادة: ثلاث عشرة سنة. وعن مقاتل: سبعا وسبعة أشهر وسبع ساعات. وقالت له امرأته يوماً: لو دعوت الله، فقال لها: كم كانت مدة الرخاء فقالت ثمانين سنة، فقال: أنا أستحي من الله أن أدعوه وما بلغت مدة بلائي مدة رخائي.

[٨٠٨] فلما كشف الله عنه أحيا ولده ورزقه مثلهم ونوافل منهم. وروي أن امرأته ١٠ ولدت بعدُ ستة وعشرين ابنا.

[٨٠٩] أي لرحمتنا العابدين وأنا نذكرهم بالإحسان لا ننساهم. أو {رَحْمَةً مِنَّا} لأيوب وتذكرة لغيره من العابدين، ليصبروا كما صبر حتى يثابوا كما أثيب في الدنيا والآخرة.

٨٥-﴿وَإِسْمَاعِيلَ وَإِدْرِيسَ وَذَا الْكِفْلِ كُلٌّ مِنَ الصَّابِرِينَ﴾

١٥ ٨٦-﴿وَأَدْخَلْنَاهُمْ فِي رَحْمَتِنَا إِنَّهُمْ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾

[٨١٠] قيل في ذي الكفل: هو إلياس. وقيل: زكريا. وقيل: يوشع بن نون. وكأنه سمي بذلك لأنه ذو الحظ من الله والمجدود على الحقيقة. وقيل: كان له ضعف عمل الأنبياء في زمانه وضعف ثوابهم. وقيل: خمسة من الأنبياء ذوو اسمين؛ إسرائيل ويعقوب، إلياس وذو الكفل، عيسى والمسيح، يونس وذو النون، محمد وأحمد، ٢٠ صلوات الله وسلامه عليهم أجمعين.

87. Zünnûn'u da... Hani, öfkelenerek, (uyarması gereken kavminin yanından ayrılıp kaçak bir köle gibi) gitmişti de Bizim kendisine gücümüzün yetmeyeceğimizi zannetmişti! Ama sonunda karanlıklar içinde; "(Ya Rab!) Senden başka tanrı yok! Seni tenzih ederim. Ben, gerçekten zalimlerdenmişim!" diye seslenmişti.

[811] النُّون balık demektir. [Yûnus (a.s.)] ona izafe edilmiştir. Uzun süre öğüt verdiği halde dinlemedikleri ve inkâr üzere kaldıkları için kavminden bıktı. Kızarak yanlarından ayrıldı. Bunun caiz olacağını düşünüyordu. Zira bunu Allah için öfkelendiği için, O'nun dinine olan bağlılığı, küfre ve kâfirlere olan buğzu sebebiyle yapmıştı. Ancak sabretmesi, kavminden ayrılıp hicret etmek için Allah'tan iznin gelmesini beklemesi gerekiyordu. [İzinsiz gittiği için de] balığın karnına atılarak cezalandırıldı.

[812] Hazret-i Yunus ile kavmi arasında vuku bulan *muğâdabe* [karşılıklı öfke] şu anlamdadır: O da ayrılışı ile kavmini kızdırmıştı, zira Yûnus'un ayrılışı ile başlarına ceza geleceğinden korkmuşlardı. Nitekim Ebû Şeref (Mevlâ Kinde) مُغَاضِبًا kelimesini مُغْضَبًا [kendisine öfkelenilen bir olarak] şeklinde okumuştur.

[813] نَقْدِرَ kelimesi, *nukaddira, yakdira,* meçhul fiil olarak *yukdera, yukaddera* şekillerinde de okunmuş ve "sıkıştırılacağı, daraltılacağı" ve "Allah'ın ona ceza takdir edeceği" şeklinde tefsir edilmiştir. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre bir gün Mu'âviye'nin yanına gitmiş. Mu'âviye, "Dün akşam Kur'ân dalgaları beni fena çarptı, Kur'ân denizinde boğuluyordum az daha! Ve senden başka beni kurtaracak birini de bulamadım" demiş. İbn Abbas: "Mesele nedir ey Mu'âviye?" diye sorunca bu âyeti okumuş ve "Allah'ın bir nebisi Allah'ın gücünün kendisine yetmeyeceğini düşünebilir mi!?" demiş. İbn Abbas: "O kelime *kudret* kökünden değil, *kadr* (takdir etme) kökündendir." demiş. Kelimenin şeddesiz okunuşu da *kudret* anlamında tefsir edilebilir; buna göre "Kudretimizi kendisi hakkında harekete geçirmeyeceğimizi zannetti." anlamında olur. Temsil kabilinden "Onun hâli, Allah'ın emrini beklemeden kavminden ayrılması sebebiyle, kendisine gücümüzün yetmeyeceğimizi zanneden kişinin hâline benziyordu." anlamında da olabilir. Böyle bir düşüncenin şeytanın vesvesesi ile kalbine gelivermesi, sonra onu delil ile geri çevirip reddetmiş olması da mümkündür. Tıpkı tahkik ehli bir müminin her vakit şeytandan gelen tahrikleri ve vesveseleri kalbinden uzaklaştırmaya çalıştığı gibi. Müminlere hitap eden "Allah hakkında çeşitli suizanlarda bulunuyordunuz!" [Ahzâb 33/10] âyeti de bu şekilde anlaşılmalıdır.

٨٧-﴿وَذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ﴾

[٨١١] النون: الحوت، فأضيف إليه. بَرِمَ بقومه لطول ما ذكرهم فلم يذكروا وأقاموا على كفرهم، فراغمهم، وظنّ أنّ ذلك يسوغ حيث لم يفعله إلا غضبًا لله وأنفة لدينه وبغضًا للكفر وأهله، وكان عليه أن يصابر وينتظر الإذن من الله في المهاجرة عنهم، فابتلي ببطن الحوت.

[٨١٢] ومعنى مغاضبته لقومه أنه أغضبهم بمفارقته، لخوفهم حلول العقاب عليهم عندها. وقرأ أبو شرف «مغضَبًا».

[٨١٣] قريء «نقدر» و«نقدّر»، مخففًا ومثقلًا؛ و«يَقدِر»، بالياء بالتخفيف، و«يُقْدَر»، و«يقدَّر»، على البناء للمفعول مخففًا ومثقلًا. وفسرت بالتضييق عليه، وبتقدير الله عليه عقوبة. وعن ابن عباس: أنه دخل على معاوية فقال: لقد ضربتني أمواج القرآن البارحة فغرقت فيها، فلم أجد لنفسي خلاصًا إلا بك. قال: وما هي يا معاوية؟ فقرأ هذه الآية، وقال: أو يظن نبيّ الله أن لا يقدر عليه؟ قال: هذا من القدر لا من القدرة. والمخفف يصح أن يفسر بالقدرة، على معنى: أن لن نعمل فيه قدرتنا، وأن يكون من باب التمثيل، بمعنى: فكانت حاله ممثلة بحال من ظنّ أن لن نقدر عليه في مراغمته قومه، من غير انتظار لأمر الله. ويجوز أن يسبق ذلك إلى وهمه بوسوسة الشيطان، ثم يردعه ويرده بالبرهان، كما يفعل المؤمن المحقق بنزغات الشيطان وما يوسوس إليه في كل وقت. ومنه قوله تعالى {وَتَظُنُّونَ بِاللهِ الظُّنُونَا} [الأحزاب: ١٠]، والخطاب للمؤمنين.

[814] "Karanlıklar içinde" ifadesi, "balığın karnında yoğun ve koyu karanlık içinde" demektir. Aynen, "Allah onların nurunu gidermekte ve onları karanlıklar içinde bırakmaktadır." [Bakara 2/17] ve "Onları aydınlıktan karanlıklara çıkarırlar." [Bakara 2/257] âyetlerinde olduğu gibi. Şöyle de denilmiştir: [Üst üste karanlıklar,] balığın karnının verdiği karanlık, denizin karanlığı ve gecenin karanlığıdır. Şöyle bir görüş de vardır: Yûnus (a.s.)'ı yutan balığı, ondan daha büyük bir balık yutmuştur, böylece iki balığın karınlarının karanlığı ile bir de denizin karanlığı [üst üste gelmiştir.]

[815] أَنْ *bi-ennehû* demektir. Yani "Sen'den başka ilâh yoktur." diyerek. Veya *ey* (yani) anlamındadır. Peygamber (s.a.)'den şöyle nakledilmiştir: "Herhangi bir sıkıntıya düşüp de bu duayı okuyan kişiye mutlaka icabet edilir." [*Ahmed b. Hanbel,* III, 66; *Tirmizî*, "Deavât, 83. Benzer lafızlarla] Hasan-ı Basrî'nin de şöyle dediği nakledilmiştir: "Vallahi, onu; nefsine zulmettiğini ikrar etmesinden başka bir şey kurtarmamıştır."

88. Bunun üzerine, kendisine icabet edip onu o tasadan kurtarmıştık. Müminleri böyle kurtarırız işte Biz.

[816] نُنْجِي kelimesi *nuneccî* ve *muccî* şeklinde de okunmuştur. Ancak Nûn Cîm'e idğam edilemez. Kim birtakım atraksiyonlarla bunun doğru olduğunu ispatlamaya çalışır da, kelimeyi meçhul fiil-i mazi [*fu'ile*] sayıp *nucciye'n-necâü'l-mü'minîne* takdirinde bulunarak Yâ'yı atar, fiili masdarına isnad edip *mü'minîne* kelimesini de *en-necâ'* ile mansub yaparsa büyük bir zorlama yapmış olur.[1]

89. Zekeriya'yı da... Hani, Rabbine seslenerek; "Ya Rabbi! Gerçi, mirasçıların en hayırlısı Sensin, ama Beni tek başıma (evlâtsız) bırakma!" demişti.

90. Biz de ona icabet ederek eşini ıslah etmiş (yani, doğum yapabilecek hale getirmiş); kendisine Yahya'yı hibe etmiştik. Şüphesiz onlar, hayırlı işlerde yarışıyorlardı, hem korkuyla hem de umutla Bize yalvarıyorlardı; Bize karşı mütevazı idiler.

[817] Hazret-i Zekeriya, Rabbinden kendisine mirasçı olacak bir evlat lütfetmesini, kendisini vârissiz tek başına bırakmamasını istedi; sonra da teslimiyet gösterip "Mirasçıların en hayırlısı Sensin" diyerek işi Allah'a havale etti. Yani "Bana mirasçı olacak birini vermezsen buna çok da aldırmam, zira en hayırlı mirasçı Sensin."

---

1 Zemahşerî, İmam 'Âsım'dan Ebû Bekr'in rivayet ettiği bu okuyuşu hatalı bulmaktadır. Bazılarının, bu okuyuşu doğrulamak için verdikleri ["müminlere kurtama işlemi yapıldı" mealindeki] *nucciye'n-necâ'u'l-mu'minîne* örneği de Gramercilerin tamamına göre yanlıştır. Meçhul fiilin naib-i fâ'ili olarak kelimenin *el-mu'minûne* olması gerekirdi. Nitekim "Zeyd'e darbe vuruldu" anlamında *duribe'd-darbu zeyden* denmez; *duribe zeydun* denir. (Tıybî'den) / ed.

[٨١٤] {فِى الظُّلُمَاتِ} أي في الظلمة الشديدة المتكاثفة في بطن الحوت، كقوله {ذَهَبَ اللهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ} [البقرة: ١٧]، وقوله {يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ} [البقرة: ٢٥٧]. وقيل: ظلمات بطن الحوت والبحر والليل. وقيل: ابتلع حوتَهُ حوتٌ أكبر منه، فحصل في ظلمتي بطني الحوتين وظلمة البحر.

[٨١٥] {أَنْ}، أي بأنه {لَا إِلَهَ إِلَّا أَنتَ}، أو بمعنى «أي». عن النبي ﷺ: «ما مِنْ مكروبٍ يدعو بهذا الدعاءِ إلا استجيبَ له.» وعن الحسن: ما نجاه، واللهِ، إلا إقراره على نفسه بالظلم.

٨٨-﴿فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْغَمِّ وَكَذَلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ﴾

[٨١٦] {نُنْجي}، «ونُنَجِّي»، «ونُجّي»؛ والنون لا تدغم في الجيم، ومن تمحل لصحته فجعله فعلا وقال نجّي النجاء المؤمنين - فأرسل الياء وأسنده إلى مصدره ونصب المؤمنين بالنجاء - فمتعسف بارد التعسف.

٨٩-﴿وَزَكَرِيَّا إِذْ نَادَى رَبَّهُ رَبِّ لا تَذَرْنِي فَرْدًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ﴾

٩٠-﴿فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَوَهَبْنَا لَهُ يَحْيَى وَأَصْلَحْنَا لَهُ زَوْجَهُ إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا وَكَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ﴾

[٨١٧] سأل ربه أن يرزقه ولدًا يرثه ولا يدعه وحيدًا بلا وارث، ثم ردّ أمره إلى الله مستسلمًا فقال {وَأَنتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ}، أي إن لم ترزقني من يرثني فلا أبالي، فإنك خير وارث.

[818] "Hanımının ıslah edilmesi" ise kısır iken doğurmaya elverişli hâle gelmesidir. Bu ıslâhın, ahlâkının güzelleştirilmesi olduğu da söylenmiştir. Zira nakledildiğine göre, kötü huylu biri imiş.

[819] [إنهم (şüphesiz onlar) ifadesindeki çoğul] zamir, daha önce zikredilen nebîlere işaret etmektedir. Demek istiyor ki; onlar taleplerinin karşılanmasını ancak hayırlı amellere koşmaları ve onları elde etmek için birbirleriyle yarışmaları sebebiyle hak etmişlerdir. Tıpkı önemli işler başarmak isteyen gayretli insanların yaptığı gibi.

[820] رَغَبًا وَرَهَبًا kelimeleri, *rağben ve rahben* şeklinde de okunmuştur. Bu ifadelerin anlamı şu âyetteki gibidir: "Hem Âhiret korkusuyla hem de Rabbinin rahmetine nail olma ümidiyle…" [Zümer 39/9]

[821] خَاشِعِينَ kelimesini Hasan Basrî "Allah'ın emrine boyun eğerek" şeklinde açıklamıştır. Mücâhid'den nakledildiğine göre *huşû'* kalpteki devamlı korkudur. Bu ifadenin anlamının "mütevazı idiler" şeklinde olduğu da söylenmiştir. Bu kelime A'meş'e [v. 148/765] sorulmuş; şöyle demiş: Ben bunu İbrahim [en-Nehaî]'ye [v. 96/714] sordum. Bana: "Bilmiyor musun?" dedi. "İyice anlat bana." dedim. Şu açıklamayı yaptı: Kişiyle Allah arasındaki bir şeydir; kişi, hayırlı işler yaptığını sadece Allah görsün diye perdesini indirip, kapısını kapattığında gerçekleşir. Sen galiba *huşû'*un, kuru ve katıksız ekmek yemek, kaba elbiseler giymek ve insanlar içinde başı yere eğmek olduğunu zannediyordun.

91. Irzını koruması hasebiyle kendisine 'ruh'umuzdan üfleyip onu da oğlunu da âlemlere 'âyet' kıldığımız o kadına da...

[822] "Irzını korudu" ifadesi, helal-haram her şeyden tam bir koruma ile ırzını korudu demektir. Nitekim Meryem şöyle demişti: "Bana bir insan eli değmedi ve ben kötü bir kadın da değilim!" [Meryem 19/20] **Şayet** "Cesede ruh üflemek, onu canlandırmak demektir. Allah Teâlâ 'Onu düzenleyip ruhumdan kendisine üflediğimde…' [Hicr 15/29] yani 'ona can verdiğimde…' buyurmuştur. Durum böyle olunca, 'Kendisine ruhumuzdan üfleyip…' ifadesinde bir problem olduğu açıktır, çünkü Meryem'e can verildiğine delâlet etmektedir." **dersen şöyle derim:** Bu ifadenin anlamı, "Onun içindeki İsa'ya ruh üfledik." şeklindedir. Yani İsa'ya onun içinde can verdik. Bunun benzeri kavalcının *nefahtu fî beyti fulânin* sözüdür; "Falanın evinde kavala üfledim." demek istemektedir ["Falanın *evine* üfledim" değil]. Bu ifadeye şöyle mâna vermek de mümkündür: "Meryem'e ruh üfleme işini Rûh'umuz Cibril vasıtasıyla yaptık." Zira o Meryem'in elbisesinin yakasından içeri üflemiş, bu üfleyiş de onun içine ulaşmıştır.

[٨١٨] إصلاح زوجه أن جعلها صالحة للولادة بعد عقرها. وقيل: تحسين خلقها، وكانت سيئة الخلق.

[٨١٩] الضمير للمذكورين من الأنبياء عليهم السلام. يريد أنهم ما استحقوا الإجابة إلى طلباتهم إلا لمبادرتهم أبواب الخير ومسارعتهم في تحصيلها، كما يفعل الراغبون في الأمور الجادون.

[٨٢٠] وقرئ «رَغْبًا وَرَهْبًا»، بالإسكان، وهو كقوله تعالى {يَحْذَرُ الآخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ} [الزمر: ٩].

[٨٢١] {خَاشِعِينَ} قال الحسن: ذُلًّلا لأمر الله. وعن مجاهد: الخشوع الخوف الدائم في القلب. وقيل: متواضعين. وسئل الأعمش فقال: أما إني سألت إبراهيم فقال: ألا تدري؟ قلت: أفِدني. قال: بينه وبين الله إذا أرخى ستره وأغلق بابه، فلير الله منه خيرًا، لعلك ترى أنه أن يأكل خشنًا ويلبس خشنًا ويطأطئ رأسه.

٩١-﴿وَالَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا وَجَعَلْنَاهَا وَابْنَهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ﴾

[٨٢٢] {أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا} إحصانًا كليًا من الحلال والحرام جميعًا، كما قالت {وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ وَلَمْ أَكُ بَغِيًّا} [مريم: ٢٠]. فإن قلت: نفخ الروح في الجسد عبارة عن إحيائه؛ قال الله تعالى {فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُوحِي} [الحجر: ٢٩]، أي أحييته. وإذا ثبت ذلك كان قوله {فَنَفَخْنَا فِيهَا مِن رُوحِنَا} ظاهر الإشكال؛ لأنه يدل على إحياء مريم. قلت: معناه نفخنا الروح في عيسى فيها، أي أحييناه في جوفها. ونحو ذلك أن يقول الزمار: نفخت في بيت فلان، أي نفخت في المزمار في بيته. ويجوز أن يراد: وفعلنا النفخ في مريم من جهة روحنا، وهو جبريل عليه السلام؛ لأنه نفخ في جيب درعها فوصل النفخ إلى جوفها.

[823] **Şayet** [Onu da oğlunu da âlemlere âyet kıldığımız…] ifadesinde, "Gece ile gündüzü iki âyet kıldık." [İsrâ 17/12] ifadesinde olduğu gibi "iki âyet" denmeli değil miydi?" **dersen şöyle derim:** İkisinin toplam halleri, yani Meryem'in İsa'yı herhangi bir dölleme olmadan dünyaya getirmiş olması bir âyet (mucize) olduğu için böyle denmiştir.

92. "Şüphesiz bu, -tek bir ümmet olarak- sizin ümmetinizdir; Ben de Rabbinizim. O halde, sadece Bana kulluk edin."

[824] Ümmet, millet demektir. هَذِهِ İslâm milletine işaret eder, yani İslâm milleti, üzerinde birleşmeniz ve asla kendisinden sapmamanız gereken milletinizdir. Bu millet, kendisine farklı farklı değil, tek bir millet olarak işaret edilen bir dindir. Ve "Ben", tek olan ilâhınızım. "O halde sadece Bana kulluk edin!"

[825] Hasan-ı Basrî أُمَّتُكُمْ kelimesini هذه'den bedel yaparak ümmetekum şeklinde mansub okumuştur. أُمَّةً kelimesini de haber kabul ederek merfû' okumuştur. Yine onun, iki kelimeyi de هذه'nin iki haberi sayarak veya ikincisi için bir mübteda takdir ederek merfû' okuduğu da rivayet edilmiştir.

[826] Burada hitap bütün insanlaradır.

93. (Yahudilik, Hıristiyanlık ve bu iki dinin alt mezhepleri olarak) aralarındaki işlerde bölük-pörçük oldular... Ama hepsi Bize dönecek!..

[827] Aslında "bölük-pörçük oldunuz" denmek istenmektedir, ancak *iltifat* sanatına başvurularak söz üçüncü şahsa çevrilmiştir. Sanki bozdukları şeyler arkadan gelenlere haber verilmekte ve bunların yanında öncekilerin yaptıkları kötülenerek, "Şunların Allah'ın dini hususunda işledikleri günahın büyüklüğünü görüyor musunuz?!" denmektedir. Mâna şöyledir: Dinlerini aralarında parçaladılar, tıpkı bir topluluğun bir şeyi aralarında dağıtmaları ve paylaşmaları, şuna şu payın, buna bu payın düşmesi gibi. Bu, içine düştükleri ihtilâfı, çeşitli fırka ve gruplara ayrılmalarını anlatan bir temsildir. Daha sonra Allah (c.c.) onları tehdit ederek bu çeşitli fırkaların hepsinin kendisine döneceğini, onları hesaba çekip cezalandıracağını haber vermiştir.

94. Ve kim mümin olarak salih amel işlemişse, sa'y ü gayreti görmezden gelinmeyecektir. Çünkü Biz onu yazmaktayız.

[828] *Küfrân* sevaptan mahrum kalmayı anlatan bir meseldir. Tıpkı Allah için Şekûr dendiğinde şükr kelimesinin, mükâfat vermeyi ifade eden bir temsil olması gibi. Sa'y ü gayretlerin görmezden gelinmeyeceği söylenirken nefy-i cins kullanılmış, "görmezden gelme" hareketinin asla olmayacağı ifade edilmiştir. Böyle umumi bir ifade "Onun gayretini görmezden gelmeyiz." sözünden daha beliğdir. [Mânayı daha güzel ve kuvvetli ifade eder.]

[٨٢٣] فإن قلت: هلا قيل آيتين كما قال {وَجَعَلْنَا الليلَ والنَّهارَ آيَتَيْنِ} [الإسراء: ١٢]؟ قلت: لأن حالهما بمجموعهما آية واحدة، وهي ولادتها إياه من غير فحل.

٩٢-﴿إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ﴾

[٨٢٤] الأمّة: الملة، و{هَذِهِ} إشارة إلى ملة الإسلام، أي إن ملة الإسلام هي ملتكم التي يجب أن تكونوا عليها لا تنحرفون عنها، يشار إليها ملة واحدة غير مختلفة. {وَأَنَا} إلهكم إله واحد، {فاعبدونِ}.

[٨٢٥] ونصب الحسن {أمّتُكم} على البدل من {هَذِهِ}، ورفع {أمّةً} خبرًا. وعنه رفعهما جميعًا خبرين لهذه؛ أو نوى للثاني مبتدأ.

[٨٢٦] والخطاب للناس كافة.

٩٣-﴿وَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ كُلٌّ إِلَيْنَا رَاجِعُونَ﴾

[٨٢٧] والأصل وتقطعتم، إلا أن الكلام حرف إلى الغيبة على طريقة الالتفات، كأنه ينعي عليهم ما أفسدوه إلى آخرين ويقبح عندهم فعلهم، ويقول لهم: ألا ترون إلى عظيم ما ارتكب هؤلاء في دين الله؟! والمعنى: جعلوا أمر دينهم فيما بينهم قطعًا، كما يتوزع الجماعة الشيء ويتقسمونه، فيطير لهذا نصيب ولذاك نصيب، تمثيلًا لاختلافهم فيه، وصيرورتهم فرقًا وأحزابًا شتى. ثم توعدهم بأنّ هؤلاء الفرق المختلفة إليه يرجعون، فهو محاسبهم ومجازيهم.

٩٤-﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلا كُفْرَانَ لِسَعْيِهِ وَإِنَّا لَهُ كَاتِبُونَ﴾

[٨٢٨] الكفران: مثل في حرمان الثواب، كما أن الشكر مثل في إعطائه إذا قيل لله شكور. وقد نفى نفي الجنس ليكون أبلغ من أن يقول: فلا نكفر سعيه.

[829] "Çünkü Biz onu yazmaktayız." Yani biz o gayreti yazmakta ve amel defterine kaydetmekteyiz. Bizim yazdığımız bir şey ise asla kaybolmaz ve sahibi onun mükâfatını mutlaka alır.

95. (Bize) dönmedikleri için helâk ettiğimiz bir şehir halkına ise bu haramdır.

96. Nihayet, Ye'cuc ve Me'cuc (önlerindeki set) açılıp da bütün derelerden - tepelerden (kurt yürüyüşüyle) dar ve serî adımlarla çıkageldiklerinde...

[830] حَرَامٌ kelimesi, isti'âre yoluyla, meydana gelmesi imkânsız olan şeyler için kullanılmıştır. Aynı şey şu âyette de geçerlidir: "Allah bunları o inkârcı nankörlere haram kıldı." [A'râf 7/50] Yani [cennetteki suyun ve rızıkların] kâfirlere ulaşmasını engelledi, bunların hiçbir zaman onlara ait olmamasına kesin bir şekilde hükmetti. حَرَامٌ kelimesi [aynı anlamda] fetha ve zamme ile *harm*un ve *hirm*un; *harrame* (haram kıldı) ve *hurrime* (haram kılındı) şekillerinde de okunmuştur.

[831] "Helâk ettiğimiz" ifadesi, "helâk etmeyi istediğimiz" veya "helâkini takdir ettiğimiz" demektir. *Rucû*' (dönmek) ile küfürden İslâm'a dönmek ve *inâbe* (Allah'a yönelik olmak) kastedilmektedir. Âyetteki mecaz şöyle açıklanabilir: Allah'ın helâk etmeye karar verdiği bir kavmin artık dönüş yapıp Allah'a yönelmesi düşünülemez; ancak kıyamet koptuğunda dönebilirler ve "Yazıklar olsun bize! Daha önce biz buna karşı gaflet içindeydik. Aslında, zalimmişiz!" [Enbiyâ 21/97] derler. Yani kalpleri mühürlenmiştir; azabı görünceye kadar küfürleri üzere devam edecek ve o halde öleceklerdir.

[832] [أَنَّهُمْ kelimesi] esre ile *innehum* (Çünkü onlar) şeklinde de okunmuştur. Böyle okunduğunda, sözün bu kelimeden önce bitmiş olması, sonra da mahzuf bir kelime takdir edilmesi gerekir. O zaman şöyle denmiş gibi olur: *"Bu"* yani önceki ayette geçen 'mükâfatı verilecek, görmezden gelinmeyecek salih amel ile sa'y ü gayret' "helâk ettiğimiz bir şehir halkına haramdır." Daha sonra haram oluşun sebebi açıklanarak, "İnkârdan dönmüyorlar, o halde *bu* nasıl imkânsız olmaz ki?!" denmektedir. أَنَّهُمْ şeklinde fethalı okuyuş da bu mânaya hamledilebilir. Yani "Dönmedikleri *için*." İlkine [*innehum*] göre, böyle bir bağlantı yoktur.

[833] **Şayet** "حتى nereye bağlıdır, neyin son sınırıdır ve üç tür *hattâ*dan hangisine girer?" **dersen şöyle derim:** حَرَامٌ kelimesine bağlıdır ve onun son sınırıdır. Zira dönüşlerinin imkânsızlığı kıyamet kopuncaya kadar devam edecektir. [İkinci olarak;] bu *hattâ*, kendisinden sonra bir sözün nakledildiği *hattâ*dır; *hattâ*dan sonra nakledilen söz ise şart ve cezadan oluşan, yani *izâ* ve onu takip eden cümledir.

[٨٢٩] ﴿وَإِنَّا لَهُ كَاتِبُونَ﴾ أي نحن كاتبو ذلك السعي ومثبتوه في صحيفة عمله، وما نحن مثبتوه فهو غير ضائع ومثاب عليه صاحبه.

٩٥-﴿وَحَرَامٌ عَلَى قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا أَنَّهُمْ لا يَرْجِعُونَ﴾

٩٦-﴿حَتَّى إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ﴾

٥ [٨٣٠] استعير الحرام للممتنع وجوده. ومنه قوله عز وجلّ ﴿إِنَّ اللهَ حَرَّمَهُمَا عَلَى الْكَافِرِينَ﴾ [الأعراف: ٥٠]، أي منعهما منهم، وأبى أن يكونا لهم. وقرئ «حرْم» و«حِرْم»، بالفتح والكسر؛ و«حرَّم» و«حرِّم».

[٨٣١] ومعنى ﴿أَهْلَكْنَاهَا﴾ عزمنا على إهلاكها، أو قدّرنا إهلاكها. ومعنى الرجوع: الرجوع من الكفر إلى الإسلام والإنابة. ومجاز الآية: أن قومًا عزم الله على إهلاكهم ١٠ غير متصوّر أن يرجعوا وينيبوا، إلى أن تقوم القيامة، فحينئذ يرجعون ويقولون ﴿يَا وَيْلَنَا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا بَلْ كُنَّا ظَالِمِينَ﴾ [الأنبياء: ٩٧]، يعني: أنهم مطبوع على قلوبهم فلا يزالون على كفرهم ويموتون عليه حتى يروا العذاب.

[٨٣٢] وقرئ «إنهم»، بالكسر. وحق هذا أن يتمّ الكلام قبله، فلا بدّ من تقدير محذوف، كأنه قيل: وحرام على قرية أهلكناها ذاك. وهو المذكور في الآية المتقدمة ١٥ من العمل الصالح والسعي المشكور غير المكفور. ثم علل فقيل: إنهم لا يرجعون عن الكفر، فكيف لا يمتنع ذلك؟! والقراءة بالفتح يصح حملها على هذا، أي لأنهم لا يرجعون. ولا صلة على الوجه الأوّل.

[٨٣٣] فإن قلت: بم تعلقت ﴿حَتَّى﴾ واقعة غاية له، وأيّة الثلاث هي؟ قلت: هي متعلقة بـ﴿حَرَامٌ﴾، وهي غاية له، لأنّ امتناع رجوعهم لا يزول حتى تقوم القيامة، وهي ٢٠ حتى التي يحكى بعدها الكلام. والكلام المحكيّ الجملة من الشرط والجزاء، أعني إذا وما في حيزها.

[834] *Karye*nin muzāfı olan *ehl* hazfedildiği gibi "Ye'cûc ve Me'cûc"un muzāfı olan *sedd* de hazfedilmiştir. اَهْلَكْنَاهَا denildiği gibi فُتِحَتْ denilmiş, (zikredilen şeye itibar edilerek fiil müennes yapılmıştır). [يَأْجُوجُ kelimesi] آجُوجُ şeklinde de okunmuştur. Bunlar insan cinsinden iki kabiledir. Denilmiştir ki: "İnsanlar on kısımdır, bunların dokuzu Ye'cûc ve Me'cûc'dur." وَهُمْ ifadesi mahşere sevkedilen insanlara işaret eder. Onların Ye'cûc ve Me'cûc olduğu ve sed açıldığında çıkacakları da söylenmiştir. *el-Hadeb*, yeryüzündeki yükseltileri ifade eder. İbn Abbas (r.a.) bu ifadeyi *min külli cedes* şeklinde okumuştur. *Cedes* kabir demektir. [Yani bütün kabirlerden çıkıp koşarlar.] Hicazlılar bu kelimeyi Peltek Sâ ile [*cedes*], Temim kabilesi ise Fâ ile [*cedef* şeklinde] söylerler.

[835] [يَنْسِلُونَ kelimesi] Sîn'in zammesi ile *yensulûne* şeklinde de okunmuştur. *Nesele* ve *'asele* kelimeleri "acele etti, koştu, hızlı yürüdü" anlamına gelir.

97. Ve o gerçek vaat yaklaştığında, bir de bakarsın ki nankörce inkâr edenlerin gözleri dehşetle açılmış; "Yazıklar olsun bize! Daha önce biz buna karşı gaflet içindeydik. Aslında, zalimmişiz!" demekteler...

[836] إِذَا anilik bildirir; şartların cevaplarında Fâ'nın yerine gelir. إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ (... bir de bakmışsın ümitsizliğe düşüvermişler! [Rûm 30/36] âyetinde olduğu gibi. إِذَا ile birlikte Fâ da gelirse cezayı şart ile birleştirme hususunda yardımlaşırlar ve mâna pekişir; [aslında sadece biri, yani] إِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ da dense, فَهِيَ شَاخِصَةٌ da dense doğru olurdu.

[837] هِيَ *el-ebsār*ın (gözler) açıklayıp tefsir ettiği bir müphem zamirdir; tıpkı اَلَّذِينَ ظَلَمُوا (zulmedenler) ifadesi وَأَسَرُّوا (gizlediler) kelimesini [Enbiyâ 21/3] tefsir ettiği gibi.

[838] يَا وَيْلَنَا mahzuf bir kelimeye bağlı olup takdiri şöyledir: *Yekūlûne yâ veylenâ* ("Yazıklar olsun bize!" derler.) *Yekūlûne* (derler) kelimesi اَلَّذِينَ كَفَرُوا' (inkâr edenler) ifadesinin hâlidir.

98. Şüphesiz, hem siz hem de Allah'tan başka taptıklarınız Cehennem odunusunuz; oraya mutlaka gireceksiniz!

99. Tanrı olsalardı oraya uğramazlardı. Oysa hepsi orada kalıcıdır.

100. Orada öyle bir nefes alıp vereceklerdir ki!.. Bunlar ise orada (onları bu feci durumdan kurtarmak bir yana) işitmeyeceklerdir (bile)!..

[٨٣٤] حذف المضاف إلى {يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ} وهو سدّهما، كما حذف المضاف إلى القرية وهو أهلها. وقيل: فتحت كما قيل {أَهْلَكْنَاهَا} [الأنبياء: ٩٥]. وقرئ «آجوج». وهما قبيلتان من جنس الإنس، يقال: الناس عشرة أجزاء، تسعة منها يأجوج ومأجوج. {وَهُمْ} راجع إلى الناس المسوقين إلى المحشر. وقيل: هم يأجوج ومأجوج يخرجون حين يفتح السدّ. الحدب: النشز من الأرض. وقرأ ابن عباس رضي الله عنه «من كل جدث»، وهو القبر. الثاء: حجازية، والفاء: تميمية.

[٨٣٥] وقرئ {يَنسُلون} بضم السين؛ ونسل وعسل: أسرع.

٩٧-﴿وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَإِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا يَا وَيْلَنَا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا بَلْ كُنَّا ظَالِمِينَ﴾

[٨٣٦] و{إِذَا} هي إذا المفاجأة، وهي تقع في المجازاة سادّة مسدّ الفاء، كقوله تعالى {إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ} [الروم: ٣٦]. فإذا جاءت الفاء معها تعاونتا على وصل الجزاء بالشرط، فيتأكد. ولو قيل: إذا هي شاخصة، أو فهي شاخصة، كان سديدًا.

[٨٣٧] {هِيَ} ضمير مبهم توضحه الأبصار وتفسره، كما فسّر {الَّذِينَ ظَلَمُوا} {وَأَسَرُّوا}. [الأنبياء: ٣]

[٨٣٨] {يَا وَيْلَنَا} متعلق بمحذوف، تقديره: يقولون يا ويلنا، و"يقولون" في موضع الحال من {الَّذِينَ كَفَرُوا}.

٩٨-﴿إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ﴾

٩٩-﴿لَوْ كَانَ هَؤُلاءِ آلِهَةً مَا وَرَدُوهَا وَكُلٌّ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

١٠٠-﴿لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَهُمْ فِيهَا لا يَسْمَعُونَ﴾

[839] “Allah’tan başka taptıklarınız” ifadesi putları, İblis’i ve yardımcılarını içine alır. Çünkü bunlar, onlara itaatleri ve onların adımlarını izlemeleri sebebiyle onların kulları hükmündedirler. Şu rivayet de bunu tasdik etmektedir: Peygamber (s.a.) Mescid’e girmişti. Kureyş’in ileri gelenleri Hatīm’de [Kâbe’nin yarım daire şeklindeki açık kısmında] oturuyorlardı. Kâbe’nin etrafında 360 put vardı. Peygamber (s.a.) onların yanına oturdu. Karşısına Nadr b. Hâris çıkartıldı. Peygamber (s.a.) onunla konuşarak onu mat etti. Sonra onlara “Hem siz hem de Allah’tan başka taptıklarınız Cehennem odunusunuz…” âyetini okudu. Bu esnada Abdullah b. Ziba‘râ geldi ve onların aralarında fısıldaştıklarını gördü. “Ne konuşuyorsunuz?” diye sordu. Velid b. Muğîre Peygamber’in (s.a.) sözünü ona haber verdi. İbn Ziba‘râ: “Vallahi onu bulsaydım tartışır ve yenerdim!” dedi. Peygamber (s.a.)’i çağırdılar. İbn Ziba‘râ: “Bu sözü sen mi söyledin?” dedi. O “Evet” cevabını verdi. Bunun üzerine, “Kâbe’nin Rabbine yemin olsun ki seni yendim!” dedi ve devam etti: “Yahudiler Üzeyir’e, Hıristiyanlar Mesîh’e, Melîh oğulları da meleklere tapmıyorlar mı?[1]” Peygamber (s.a.): “Hayır, onlar kendilerine bunu emreden şeytanlara tapıyorlar!” dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ “Haklarında daha evvel tarafımızdan ‘en güzel’in takdir edildiği kimseler…” [Enbiyâ 21/101] âyetini indirdi. Âyette kastedilenler Üzeyir, İsa Mesih ve meleklerdir.

[840] **Şayet** “Müşrikler neden cehennemde ‘ilâh’larıyla bir araya getirildiler?” **dersen şöyle derim:** Çünkü beraber olunca daha fazla üzüntü ve pişmanlık duyarlar. Zira başlarına gelen musibet onlar sebebiyle gelmiştir. Düşmanın yüzüne bakmak da bir çeşit azaptır. Bir de, ilâhlarının ahirette kendilerine şefaat edeceğini, şefaatlerinden istifade edeceklerini kuruyorlardı. Durumun kurduklarının aksine olduğunu görünce artık, ‘ilâh’larından daha fazla nefret edilecek bir şey olamayacağı açıktır.

[841] **Şayet** “‘Taptığınız şeyler’ ifadesiyle putları kastedersen, o zaman ‘Orada öyle bir nefes alıp vereceklerdir ki!..’ ifadesinin mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Onlar ve putları cehennemin aynı yerinde olurlarsa, her ne kadar nefes alanlar putları değil de sadece kendileri olsa bile hepsini kastederek “Onlar nefes alıp verirler.” demek caizdir. Bu, tağlib içindir ve herhangi bir karışıklık söz konusu olmayacağından dolayıdır.

1 Yani bu sözünle, kendi değer verdiğin bu büyük zevatı kendin Cehennem odunu yapmış oluyorsun! Ayrıca bkz. Zuhruf 43/57-58. / ed.

[٨٣٩] {مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ} يحتمل الأصنام وإبليس وأعوانه، لأنهم بطاعتهم لهم واتباعهم خطواتهم في حكم عبدتهم. ويصدّقه ما روي أن رسول الله ﷺ دخل المسجد وصناديد قريش في الحطيم، وحول الكعبة ثلاثمائة وستون صنمًا، فجلس إليهم فعرض له النضر بن الحارث، فكلمه رسول الله ﷺ حتى أفحمه، ثم تلا عليهم {إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللهِ} الآيَةَ، فأقبل عبد الله بن الزِّبَعْرَى فرآهم يتهامسون، فقال: فيم خوضكم؟ فأخبره الوليد بن المغيرة بقول رسول الله ﷺ، فقال عبد الله: أما والله لو وجدته لخصمته، فدعوه. فقال ابن الزبعرى: أأنت قلت ذلك؟ قال: نعم. قال: قد خصمتك وربِّ الكعبة! أليس اليهود عبدوا عزيرًا، والنصارى عبدوا المسيح، وبنو مليح عبدوا الملائكة؟ فقال ﷺ: ''بل هم عبدوا الشياطين التي أمرتهم بذلك!'' فأنزل الله تعالى {إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَى} [الأنبياء: ١٠١]، يعني عزيرًا والمسيح والملائكة عليهم السلام.

[٨٤٠] فإن قلت: لم قرنوا بآلهتهم؟ قلت: لأنهم لا يزالون لمقارنتهم في زيادة غمّ وحسرة، حيث أصابهم ما أصابهم بسببهم. والنظر إلى وجه العدوّ باب من العذاب؛ ولأنهم قدّروا أنهم يستشفعون بهم في الآخرة ويستنفعون بشفاعتهم، فإذا صادفوا الأمر على عكس ما قدروا لم يكن شيء أبغض إليهم منهم.

[٨٤١] فإن قلت إذا عنيت بـ{مَا تَعْبُدُونَ} [الأنبياء: ١٠٠] الأصنام، فما معنى {لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ}؟ قلت: إذا كانوا هم وأصنامهم في قرن واحد، جاز أن يقال: لهم زفير، وإن لم يكن الزافرين إلا هم دون الأصنام، للتغليب ولعدم الإلباس.

[842] *el-Hasab*, yakılan şey demektir, yani bunlar ateşte yakılacaktır. *el-Hasab* atmak anlamına da gelir. Sād'ın sükûnuyla masdar olarak da okunmuştur. Yine aynı anlamda حَطَبُ şeklinde, harekeli ve sakin olarak حَضَبُ ve حَضْبُ şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd'dan [v. 32/653] nakledildiğine göre ateşten tabutlara konulacaklar ve işitemeyeceklerdir. Allah'ın onları kör ettiği gibi sağır yapması da mümkündür.

101. Tabiî (tanrı edinilmekle birlikte), haklarında daha evvel tarafımızdan 'en güzel'in takdir edildiği (İsa Mesih, melekler vb.) kimseler buradan uzaklaştırılmış olacaktır.

102. Onlar buranın uğultusunu duymazlar; üstelik canlarının istediği şeylerin içinde temelli kalıcıdırlar.

103. O en büyük korku onları üzmez. Melekler de "İşte, size vaat edilen gününüz!" diyerek kendilerini karşılarlar.

[843] *Hüsnâ,* üstün ve tercihe şayan güzel bir durumu ifade eder; *ahsen*in müennesi olup, ilgili kişilerin ya sa'îd (cennetlik) oldukları, ya sevapla (cennetle) müjdelendikleri veya Allah'a itaat etme hususunda başarılı kılındıkları kastedilmektedir. Rivayete göre Ali (r.a.) bir gün bu âyeti okumuş ve "Ben de onlardanım; Ebû Bekr, Ömer, Osman, Talha, Zübeyr, Sa'd, Sa'îd ve Abdurrahman b. Avf da..." demiş. Sonra kāmet getirilmiş, elbisesini çekerek kalkmış, bu esnada âyetin "Onlar cehennemin uğultusunu duymazlar." kısmını okuyormuş.

[844] *Hasîs* hissedilen ses, *şehvet* ise nefsin zevk istemesidir.

[845] [لَا يَحْزُنُهُمْ (onları üzmez) kelimesi] aynı anlamda *ahzene*den *lâ yuhzinuhum* şeklinde de okunmuştur. "En büyük korku"dan kastın Sūr'a en son üfleyiş olduğu söylenmiştir. Zira Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Sūr'a üfürüldüğü gün, göklerde ve yerde kim varsa dehşete kapılır…" [Neml 27/87] Hasan-ı Basrî'den rivayet edildiğine göre (en büyük korku) cehenneme doğru gitmektir. Dahhâk'e göre ise cehennem(den çıkarılacak kişilerin çıkarılıp, kalanların) üzerine kapıların kilitlendiği andır. Ölümün alaca bir koç suretinde getirilip kesildiği an [Bkz. *Buhārî*, "Rikāk", 51; *Müslim*, "Cennet", 40-43] olduğu da söylenmiştir.

[846] "Melekler de ['İşte, size vaat edilen gününüz!' diyerek] kendilerini karşılarlar." Yani melekler cennetin kapılarında onları tebrik ederek karşılarlar ve "Bu, Rabbinizin size vaat ettiği karşılık alma gününüzdür. İşte o vakit geldi." derler.

[٨٤٢] والحصب: المحصوب، أي يحصب بهم في النار. والحصب: الرمي. وقرئ بسكون الصاد، وصفًا بالمصدر. وقرئ «حطب»، و«حضب» بالضاد متحركًا وساكنًا. وعن ابن مسعود: يجعلون في توابيت من نار فلا يسمعون. ويجوز أن يُصمهم الله كما يعميهم.

٥ ١٠١-﴿إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَى أُولَئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ﴾

١٠٢-﴿لا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا وَهُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ أَنْفُسُهُمْ خَالِدُونَ﴾

١٠٣-﴿لا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الأَكْبَرُ وَتَتَلَقَّاهُمُ الْمَلائِكَةُ هَذَا يَوْمُكُمُ الَّذِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ﴾

[٨٤٣] {الْحُسْنَى} الخصلة المفضلة في الحسن، تأنيث الأحسن: إمّا السعادة، ١٠ وإما البشرى بالثواب وإما التوفيق للطاعة. يروى أنّ عليًا ﷺ قرأ هذه الآية ثم قال: أنا منهم، وأبو بكر وعمر وعثمان وطلحة والزبير وسعد وسعيد وعبد الرحمن بن عوف؛ ثم أقيمت الصلاة فقام يجرّ رداءه وهو يقول {لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا}.

[٨٤٤] والحسيس: الصوت يحس، والشهوة: طلب النفس اللذة.

[٨٤٥] وقرئ {لَا يُحْزِنُهُمُ} من أحزن. و{الْفَزَعُ الأَكْبَرُ} قيل: النفخة الأخيرة، ١٥ لقوله تعالى {يَوْمَ يُنفَخُ فِى الصور فَفَزِعَ مَنْ فِى السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِى الْأَرْضِ} [النمل: ٨٧] وعن الحسن: الانصراف إلى النار. وعن الضحاك: حين يطبق على النار. وقيل: حين يذبح الموت على صورة كبش أملح.

[٨٤٦] أي [وَتَتَلَقَّاهُم] تستقبلهم {الْمَلائِكَةُ} مهنئين على أبواب الجنة. ويقولون: هذا وقت ثوابكم الذي وعدكم ربكم قد حلّ.

104. Gökyüzünü yazı tomarını rulo hâline getirircesine düreceğimiz gün, yaratmaya ilk başladığımız gibi onu yeniden yapacağız. Uhdemizdeki bir vaat olarak... Biz (vaat ettiklerimizi) mutlaka yapmışızdır.

[847] يَوْمَ نَطْوِي (düreceğimiz gün) ifadesinin âmili, [Enbiya 21/103'teki] ya لَا يَحْزُنُهُمُ (onları üzmez) ya الْفَزَعُ (korku) ya da تَتَلَقّاهُمُ (onlar karşılar) cümlesidir. Meçhul sıygasıyla تُطْوَي السَّماء (gök dürülür) şeklinde de okunmuştur. *Sicill* kelimesi, *'utüll* vezninde *sücüll* ve *delv* kalıbında *secl* şeklinde de okunmuş ve "sahife" anlamında esreli olarak *sicl* şeklinde de rivayet edilmiştir. Yani "Üstüne yazı yazmak için sayfa rulo hâlinde dürüldüğü gibi…" anlamındadır. Çünkü *kitâb*[1], *binâ'* kelimesi gibi mastardır; ancak 'yazılan' anlamında kullanılmıştır. Kelimeyi çoğul okuyana göre anlam, 'yazılmış tomarları, yani tomarlarda yazılı çok sayıda malumatı…' şeklinde olur. Şu da söylenmiştir: *Sicill* Âdemoğullarının amel defterleri kendisine yükseltilince onları düren meleğin adıdır. Peygamber'in (s.a.) bir kâtibinin ismi olduğu da söylenmiştir. Bu durumda *kitâb*, yazı yazılan sayfanın ismi olur.

[848] اَوَّلَ خَلْقٍ ifadesi, نُعِيدُهُ tarafından tefsir edilen (gizli bir) نُعِيدُ fiilinin mef'ûlüdür. Kâf harf-i cerinin amel etmesi, Mâ ile engellenmiştir. Anlam şöyledir: İlk defa yarattığımız gibi onu tekrar yaratırız. Burada yeniden yaratmak, Allah'ın kudretinin ikisine de aynı seviyede yetmesi hususunda ilk yaratmaya benzetilmiştir. **Şayet** "Yaratmanın başlangıcı nedir ki onu başladığı gibi tekrar etsin?" **dersen şöyle derim:** Onun ilk başlangıcı yoktan var edilmesidir. İlk olarak onu yoktan var ettiği gibi ikinci olarak yine yoktan yaratacaktır. **Şayet** "خَلْقٍ kelimesinin durumu nedir ki nekire gelmiştir?" **dersen şöyle derim:** O senin şu sözüne benzer: *Huve evvelü racülin câenî* (O bana gelen ilk kişidir.). Onun, gelen adamların ilki olduğunu kastedersin. Fakat onların hepsinin de tek tek geldiğini bildirmek için *racül* (adam) kelimesini tekil ve nekire yaparsın. اَوَّلَ خَلْقٍ ifadesinin mânası da budur; yaratmanın başı, yaratılanların ilki anlamındadır, çünkü *halk* mastardır, çoğul yapılmaz. Bir izah tarzı daha vardır ki o da şöyledir: Kâf, نُعِيدُهُ cümlesinin tefsir ettiği gizli bir fiil tarafından mansub olur; Mâ da mevsûledir. Yani ilk defa yarattığımız gibi tekrar yaratırız. Ve أول خلْقٍ ifadesi, بدأنا cümlesinin zarfı olur; yarattığı şeylerin ilki demektir. Veya lafzen zikredilmemiş ancak mâna olarak var olan bir zamirin hâli olur. وَعْدًا kelimesi mânayı kuvvetlendiren bir mastardır. Zira نُعِيدُهُ sözü bir tekrar yaratma vaadidir. اِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ "Onları yapmaya elbette gücümüz yeter." anlamındadır.

1 لِلكُتُبِ değil de, لِلكِتَابِ kıraatine göre. / ed.

١٠٤-﴿يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَعْدًا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ﴾

[٨٤٧] العامل في {يَوْمَ نَطْوِي} {لَا يُحْزِنُهُمُ} [الأنبياء: ١٠٣]، أو الفزع. أو {تَتَلَقَّاهُم} [الأنبياء: ١٠٣]. وقرئ «تُطوى السماء»، على البناء للمفعول. و«السُّجُلّ»، بوزن العتلّ و«السَّجل» بلفظ الدلو. وروي فيه الكسر، وهو الصحيفة، أي كما يطوى الطومار للكتابة، أي ليكتب فيه، أو: لما يكتب فيه؛ لأن الكتاب أصله المصدر كالبناء؛ ثم يوقع على المكتوب. ومن جمع فمعناه: للمكتوبات، أي لما يكتب فيه من المعاني الكثيرة. وقيل: {السِّجِلِّ} ملك يطوي كتب بني آدم إذا رفعت إليه. وقيل: كاتب كان لرسول الله ﷺ. والكتاب - على هذا - اسم الصحيفة المكتوب فيها.

[٨٤٨] {أَوَّلَ خَلْقٍ} مفعول نعيد الذي يفسره {نُعِيدُهُ}، والكاف مكفوفة بما. والمعنى: نعيد أوّل الخلق كما بدأناه، تشبيها للإعادة بالإبداء في تناول القدرة لهما على السواء. فإن قلت: وما أول الخلق حتى يعيده كما بدأه؟ قلت: أوّله إيجاده عن العدم، فكما أوجده أولًا عن عدم، يعيده ثانيًا عن عدم. فإن قلت: ما بال {خَلْقٍ} منكراً؟ قلت: هو كقولك: هو أوّل رجل جاءني، تريد أوّل الرجال، ولكنك وحّدته ونكرته إرادة تفصيلهم رجلًا رجلًا، فكذلك معنى {أَوَّلَ خَلْقٍ} أوّل الخلق، بمعنى: أوّل الخلائق، لأن الخلق مصدر لا يجمع. ووجه آخر، وهو أن ينتصب الكاف بفعل مضمر يفسره {نُعِيدُهُ}، وما موصولة، أي نعيد مثل الذي بدأناه نعيده. وأول خلق: ظرف لـ{بَدَأْنَا}، أي أوّل ما خلق؛ أو حال من ضمير الموصول الساقط من اللفظ، الثابت في المعنى. {وَعْدًا} مصدر مؤكد، لأنّ قوله {نُعِيدُهُ} عدة للإعادة. {إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ} أي قادرين على أن نفعل ذلك.

105. Gerçek şu ki; Tevrat'tan sonra Zebur'da da şunu yazdık: Yeryüzüne Benim salih kullarım mirasçı olacaktır.

[849] Şa'bî *Rahimehullâh* [v. 104/722] Zebur'un Hazreti Dâvud (a.s.)'ın kitabı olduğunu söylemiştir. الذِّكْر ise Tevrat'tır. Zebur'un, peygamberlere indirilen bütün kitaplar için cins ismi olduğu, *zikr*in ise Ümmü'l-Kitâb yani Levh-i Mahfuz olduğu da söylenmiştir.

[850] Kâfirlerin sürülmesinden sonra oraya müminler sahip olacaklardır. Tıpkı şu âyetlerde ifade edildiği gibi: "Sürekli hor görülen o kavmi de, bölgenin bereketlendirdiğimiz doğu ve batı kısımlarına mirasçı kıldık…" [A'râf 7/137], "Mûsâ, kavmine dedi ki: 'Allah'tan yardım isteyin ve sabredin. Şüphesiz yeryüzünün tamamı Allah'ındır; O, kullarından dilediğini oraya mirasçı kılar. Âkıbet müttakîlerindir'." [A'râf 7/128] İbn Abbas (r.a.), "Bu[rada kastedilen arz] cennet arzıdır." demiştir. Arz-ı Mukaddes olduğu, Hazreti Muhammed'in (s.a.) ümmetinin oraya sahip olacağı da söylenmiştir.

106. Şüphesiz bunda, kulluk edenler için yeterli tebliğat mevcuttur.

[851] "Bu" zamiri bu sûrede zikredilen haberler, vaat ve tehditler ile tesirli öğütlere işaret etmektedir. *el-Belâğ^u^* kelimesi yeterli ve kendisiyle maksada ulaşılan şey demektir.

107. Biz seni tamamen 'âlemlere rahmet' olarak gönderdik.

[852] Peygamber (s.a.) "âlemlere rahmet" olarak gönderilmiştir, zira kendisine uyduklarında onları saadete ulaştıracak şeyler getirmiştir. Ona muhalefet edip tâbi olmayan kimse ise nefsine mağlup olmuş ve bu rahmetten nasibini kaybetmiştir. Bu şuna benzer: Allah suyu bol bir pınar fışkırtmıştır. Bir grup insan onun suyu ile ekinlerini ve hayvanlarını sulayıp rahata ererler. Bir kısım insanlar da sulamayı terkeder, bu konuda ihmalkâr davranırlar ve neticede ziyan ederler. Fışkıran pınar haddizâtında Allah'tan gelen bir nimettir ve iki grup için de rahmettir. Ancak tembel kişi kendi kendine sıkıntı ve musibet olmuştur, zira kendini, kendisine faydalı olacak şeyden mahrum bırakmıştır. Şöyle bir görüş de vardır: Fâcirlere rahmet olması, onların cezalarının Peygamber (s.a.) sebebiyle geciktirilmesi ve onun hürmetine büyük bir azapla köklerinin kazınmasından emin olmalarıdır.

108. "Bana sadece; 'tanrınızın bir tek tanrı olduğu' vahyediliyor. Şimdi, siz buna teslimiyet göstere(rek Müslüman ola)cak mısınız?" de.

١٠٥-﴿وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ﴾

[٨٤٩] عن الشعبي رحمة الله عليه: زبور داود عليه السلام، والذكر: التوراة. وقيل اسم لجنس ما أنزل على الأنبياء من الكتب، والذكر: أم الكتاب، يعني اللوح.

٥ [٨٥٠] أي يرثها المؤمنون بعد إجلاء الكفار، كقوله تعالى {وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا} [الأعراف: ١٣٧]، {قَالَ موسى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ} [الأعراف: ١٢٨] وعن ابن عباس رضي الله عنه: هي أرض الجنة. وقيل: الأرض المقدّسة، ترثها أمّة محمد ﷺ.

١٠ ١٠٦-﴿إِنَّ فِي هَذَا لَبَلَاغًا لِقَوْمٍ عَابِدِينَ﴾

[٨٥١] الإشارة إلى المذكور في هذه السورة من الأخبار والوعد والوعيد والمواعظ البالغة. والبلاغ: الكفاية وما تبلغ به البغية.

١٠٧-﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ﴾

[٨٥٢] أرسل ﷺ {رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ}، لأنه جاء بما يسعدهم إن اتبعوه. ومن

١٥ خالف ولم يتبع فإنما أتى من عند نفسه حيث ضيع نصيبه منها. ومثاله: أن يفجر الله عينا غديقة، فيسقي ناس زروعهم ومواشيهم بمائها فيفلحوا، ويبقى ناس مفرطون عن السقي فيضيعوا، فالعين المفجرة في نفسها نعمة من الله ورحمة للفريقين، ولكن الكسلان محنة على نفسه؛ حيث حرمها ما ينفعها. وقيل: كونه رحمة للفجار من حيث أنّ عقوبتهم أخرت بسببه وأمنوا به عذاب الاستئصال.

٢٠ ١٠٨-﴿قُلْ إِنَّمَا يُوحَى إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾

[853] اِنَّمَا edatı, hükmü bir şeye veya bir şeyi hükme tahsis etmek içindir. *İnnemâ Zeydün kāimün* (Sadece Zeyd ayaktadır.) ve *innemâ yekūmu Zeydün* (Zeyd sadece ayağa kalkıyor.) sözünde olduğu gibi. Bu âyette iki örnek bir araya gelmiştir, çünkü اِنَّمَا يُوحى اِلَيَّ (Bana sadece vahyolunuyor.) kısmı [nâib-i] fâ'iliyle birlikte *innemâ yekūmu Zeydün* yerindedir; اَنَّمَا إِلَهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ (tanrınızın tek bir tanrı olduğu) ise *innemâ Zeydün kāimun* yerindedir. İki örneğin bir araya gelmesinin faydası ise Rasûlullah'a gelen vahiylerin öncelikle Allah'ın, birliği kendisine has kıldığını haber verdiğini göstermektir. "Şimdi, siz buna teslimiyet göstere(rek Müslüman ola)cak mısınız?" sözünde şu mâna vardır: Bu minval üzere gelen vahiyler, insanların Allah'ı halis-muhlis 'Tek' kılmalarını ve ortakları bırakmalarını gerektirmektedir. Onda şu mâna da vardır: Vahdaniyet sıfatını ispat etmenin en doğru yolu naklî delillerdir. ما mevsūle kabul edildiğinde anlamın "bana vahyedilen şey" olması da mümkündür.

109. Yüz çevirirlerse de ki: Ben hepinize eşit olarak bildirmiş olayım da!.. Tehdit edildiğiniz şey yakın mıdır, uzak mıdır bilemiyorum.

110. Şüphesiz O, sözün açıktan söyleneni de bilir, gizlediklerinizi de bilir.

111. Bu (tehditlerin henüz gerçekleşmemesi) belki de sizin için bir sınamadır; bir süre daha mı yaşamanız isteniyor, bilemiyorum.

[854] *Âzene* fiili "bildi" anlamındaki *ezine*den [ilan etmek, bildirmek anlamında] olup, daha çok uyarı anlamında kullanılmaktadır. Şu âyette de bu mânadadır: "Bunu yapmazsanız, Allah ve Resulü'ne savaş açmış olduğunuzu bilin!" [Bakara 2/279] İbn Hillize'nin [v. 570 ?] şu mısraı da aynı mânadadır:

Ayrılacağını söyleyerek uyardı bizi Esma.

[855] Âyetin mânası şöyledir: Allah'ın birliğini kabul etmenin, O'nu benzer ve ortaklardan tenzih etmenin zorunlu olduğu size arzedilince, bunu kabul etmekten yüz çevirdiğinize göre, sizleri öyle bir adam gibi uyarıyorum ki kendisiyle düşmanları arasında bir barış var, ama bir hainlik yapacaklarını anlayıp anlaşmayı bozuyor ve anlaşmayı bozduğunu açıklıyor, yayıyor ve hepsine ilan ediyor.

[856] عَلى سَوَاءٍ yani, bunu bildirme hususunda hepsine eşit davrandı, tamamına açıkladı; "Sopanın kabuğunu soydu." [deyiminde olduğu gibi] içinde ne varsa açıkça söyledi; düşmanlığını ilan etti. Müslümanların size galip geleceği vaadi hiç şüphesiz gerçekleşecek. Böylece zillet ve alçaklık mutlaka sizi bulacak! Her ne kadar ben bunun ne zaman olacağını bilmesem de…

[٨٥٣] {إِنَّمَا} لقصر الحكم على شيء، أو لقصر الشيء على حكم، كقولك: إنما زيد قائم، وإنما يقوم زيد. وقد اجتمع المثالان في هذه الآية، لأن {إِنَّمَا يُوحَى إِلَيَّ} مع فاعله بمنزلة إنما يقوم زيد، و{أَنَّمَا إِلَهُكُمْ إِلهٌ وَاحِدٌ} بمنزلة إنما زيد قائم. وفائدة اجتماعهما: الدلالة على أن الوحي إلى رسول الله ﷺ مقصور على استئثار الله بالوحدانية، وفي قوله {فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ} أن الوحي الوارد على هذا السنن موجب أن تخلصوا التوحيد لله، وأن تخلعوا الأنداد. وفيه أن صفة الوحدانية يصح أن تكون طريقها السمع. ويجوز أن يكون المعنى: أن الذي يوحي إلي، فتكون {ما} موصولة.

١٠٩-﴿فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ آذَنْتُكُمْ عَلَى سَوَاءٍ وَإِنْ أَدْرِي أَقَرِيبٌ أَمْ بَعِيدٌ مَا تُوعَدُونَ﴾

١١٠-﴿إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ مِنَ الْقَوْلِ وَيَعْلَمُ مَا تَكْتُمُونَ﴾

١١١-﴿وَإِنْ أَدْرِي لَعَلَّهُ فِتْنَةٌ لَكُمْ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ﴾

[٨٥٤] آذن منقول من أذن، إذا علم، ولكنه كثر استعماله في الجري مجرى الإنذار. ومنه قوله تعالى {فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللهِ وَرَسُولِهِ} [البقرة: ٢٧٩] وقول ابن حلزة:

آذَنَتْنَا بِبَيْنِهَا أَسْمَاءُ *

[٨٥٥] والمعنى: أني بعد توليكم وإعراضكم عن قبول ما عرض عليكم من وجوب توحيد الله وتنزيهه عن الأنداد والشركاء، كرجل بينه وبين أعدائه هدنة فأحس منهم بغدرة فنبذ إليهم العهد، وشهر النبذ وأشاعه وآذنهم جميعًا بذلك.

[٨٥٦] {على سَوَاءٍ} أي مستوين في الإعلام به، لم يطوه عن أحد منهم وكاشف كلهم، وقشر العصا عن لحائها. و{مَا تُوعَدُونَ} من غلبة المسلمين عليكم كائن لا محالة، ولا بد من أن يلحقكم بذلك الذلة والصغار. وإن كنت لا أدري متى يكون ذلك،

Çünkü Allah onun bilgisini bana vermemiş, beni ona muttali kılmamıştır. Allah her şeyi bilir. İslâm'ı kötüleyenlerin sözlerinden açığa vurduklarınız da kalbinizde Müslümanlara karşı sakladığınız düşmanlık ve kinler de O'na gizli kalmaz. Allah bunlar sebebiyle sizi cezalandıracaktır! Bilmiyorum, belki de bu tehdidin geciktirilmesi sizin nasıl davranacağınızı ortaya koymak için bir imtihandır veya delil aleyhinize kesinleşsin ve tehdit nice hikmetler bulunan bir vakitte gerçekleşsin diye belli bir süreye kadar sizi yaşatmaktır?

112. "Ya Rabbi! (Bunlarla aramızda) hakkaniyetle hükmet…" (diye dua etti ve) "Sizin nitelendirmelerinize karşı yardımına sığınılacak olan, bizim Rahman Rabbimizdir." Dedi.

[857] [قَالَ] hem قُلْ (de ki) şeklinde hem de Peygamber'in (s.a.) sözünü naklen قَالَ (dedi ki) şeklinde okunmuştur. رَبِّ احْكُمْ (Rabbim hükmet) ifadesi, [Aynı anlamda olmak üzere] Yâ harfi kaldırılıp sadece kesre ile رَبِّ احْكُمْ, Zamme ile رَبُّ احْكُمْ şeklinde, Tafdil bildiren ef'alu kalıbında رَبِّي أَحْكَمُ (En âdil hükmü Rabbim verir.) ve "Hüküm vermek" kökünden رَبِّي أَحْكَمَ (Rabbim hüküm verdi) şeklinde okunmuştur. Nitekim Allah Teâlâ, Resûlüne azabın kavmine çarçabuk gelmesini istemesini emretmiş; onlar da Bedir'de azaba uğramışlardır.

[858] بِالْحَقِّ kelimesinin mânası şudur: "Onları himaye etme! Onlara hak ettikleri şekilde sert davran! Allah Resûlü'nün "Allah'ım! Mudar'ın[1] üzerine cezanı sert indir!" [*Buhārî*, "İstiskā", 2; *Müslim*, "Mesâcid", 294] duasında olduğu gibi.

[859] تَصِفُونَ fiili Tâ ve Yâ ile okunmuştur [sizin nitelendirmelerinize / onların nitelendirmelerine]. Onlar durumu olduğunun aksine anlatıyor; kuvvet ve galibiyetin kendilerinde olmasını istiyorlardı. Allah onların düşüncelerini yalanlamış, ümitlerini boşa çıkarmış, Peygamber (s.a.)'e ve mü'minlere yardım etmiş, onları ise yüz üstü bırakmıştır.

[860] Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Kim اقترب للناس حسابهم [Enbiyâ] sûresini okursa Allah onu kolay bir hesaba çeker, Kur'ân'da ismi geçen bütün nebiler onunla musafaha yapar ve ona selâm verirler."

---

1 Adnân ve Kahtān'dan sonra Arapların nispet edildiği dört ana koldan biri. Mudar, İslâmiyet'ten önce Hındif ve Kays Aylân adında iki kola ayrılmıştır. Sayı ve güç itibariyle çok defa bütün Mudar kabilelerini temsil eden Kays Aylân'ın en meşhur kolları Süleym, Hevâzin, Mâzin, Gatafân, Muhârib, Advân, Fehm ve Enmâr; Hındif'in kolları ise Kureyş, Eşrâf, Kinâne, Hüzeyl, Temîm, Huzâa ve Müzeyne'dir. (*DİA*) / ed.

لأن الله لم يعلمني علمه ولم يطلعني عليه، والله عالم لا يخفى عليه ما تجاهرون به من كلام الطعانين في الإسلام، و{مَا تَكْتُمُونَ} في صدوركم من الإحن والأحقاد للمسلمين، وهو يجازيكم عليه. وما أدري لعلّ تأخير هذا الموعد امتحان لكم لينظر كيف تعلمون. أو تمتيع لكم {إلى حِينٍ} ليكون ذلك حجة عليكم؛ وليقع الموعد في وقت هو فيه حكمة.

١٢١-﴿قَالَ رَبِّ احْكُمْ بِالْحَقِّ وَرَبُّنَا الرَّحْمَنُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ﴾

[٨٥٧] قرئ «قل» وقال، على حكاية قول رسول الله ﷺ. و{رَبِّ احْكُمْ} على الاكتفاء بالكسرة «ورب احكم» على الضم «وربي أحكم»، على أفعل التفضيل «وربي أحكم» من الإحكام، أمر باستعجال العذاب لقومه فعذبوا ببدر.

[٨٥٨] ومعنى {بِالْحَقِّ} لا تحابهم وشدد عليهم كما هو حقهم، كما قال: " اشدد وطأتك على مضر "

[٨٥٩] قرئ {تَصِفُونَ} بالتاء والياء. كانوا يصفون الحال على خلاف ما جرت عليه، وكانوا يطمعون أن تكون لهم الشوكة والغلبة، فكذب الله ظنونهم وخيب آمالهم، ونصر رسول الله ﷺ والمؤمنين، وخذلهم.

[٨٦٠] عن رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: "من قرأ اقترب للناس حسابهم حاسبه الله حسابًا يسيرًا، وصافحه وسلم عليه كل نبيّ ذكر اسمه في القرآن".

HAC SÛRESİ
6 âyet, yani 19 - 24. âyetler hariç Mekke'de nâzil olmuştur.
78 âyettir.
Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

5 **1. Ey insanlar! Rabbinizden sakının; o (Kıyamet) saatin(in) sarsıntısı gerçekten muazzam bir şeydir.**

[861] *Zelzele* şiddetle hareket ettirmek, rahatsızlık vermek ve varlıkların oldukları yerden ve merkezlerinden 'kayış'ının katmerli hale gelmesi, iyice şiddetlenmesi demektir (*zelle* - *zelzele*). -Hükmî mecaz ile- varlıkları sar-
10 san Kıyamet saatinin kendisiymiş gibi, zelzelenin fâ'ili olarak Kıyamet saati takdir edilebilir ki bu durumda *zelzelet*[un] kelimesi fâ'iline muzāf olmuş bir masdar olur. Yahut *mef'ûlün fîh* takdiriyle; genişletmeye (mecaza) gidilerek zarfın (الساعة) *mef'ûlün bih* yerine konulması söz konusudur; tıpkı بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ [Sebe' 34/33] ayetinde olduğu gibi ["bizzat gece ve gündüzün komplola-
15 rı" değil de "gece gündüz Müşriklerin yaptığı komplolar"].

[862] Bu sarsıntı, إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا ("Arz, o kendisine mahsus sarsıntısıyla sarsıldığında" [Zilzâl 99/1]) ayetinde geçen *zelzele* olup, vakti hakkında ihtilâf edilmiştir. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] bunun "kıyamet günü" olduğunu, Alkame [v. 62/682] ve Şa'bî [v. 104/722] ise "güneşin, battığı yerden
20 doğacağı vakit" olduğunu söylemişlerdir.

[863] Allah Teâlâ, Âdemoğullarına takvayı emretmiş; bunun gerekliliğini de kıyameti anıp, onun en korkunç özelliğini zikretmek suretiyle ortaya koymuştur. Böylece, bu özelliğe basiret gözüyle bakacaklar; durumun vahametini akılları ile tasavvur edecekler ve bu günün dehşetine karşı kendileri-
25 ne acıyıp, başlarının çaresine bakacaklardır. Bu günün korkularından kurtaracak yegâne çarenin Rablerinin, takva elbisesine bürünmeleri şeklindeki emrini dinlemeleri olduğu belirtilmiştir.

[864] Rivayete göre bu iki âyet Benî Mustalık gazvesi gecesinde inmiştir. Peygamber (s.a.) bu iki ayeti okumuş ve [o kadar ağlamıştır ki], o geceki ağlayışın-
30 dan daha fazla ağladığı görülmemiştir. Sabah olunca, kimse eyerleri hayvanların üzerinden indirmemiş, öğlen sıcağında konaklarında çadırları kurmamış, yemek için kazan kaynatmamıştır. Çünkü kimi üzgündü, kimi ağlıyordu, kimi de düşünceliydi. [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIII, 133. Benzer bir rivâyet]

سورة الحج

مكية غير ست آيات، وهي {هذان خصمان} إلى {صراط الحميد}

وهي ثمان وسبعون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

٥ ١-﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ﴾

[٨٦١] الزلزلة: شدّة التحريك والإزعاج، وأن يضاعف زليل الأشياء عن مقارّها ومراكزها. ولا تخلو {الساعة} من أن تكون على تقدير الفاعلة لها، كأنها هي التي تزلزل الأشياء على المجاز الحكمي، فتكون الزلزلة مصدرًا مضافًا إلى فاعله، أو على تقدير المفعول فيها على طريقة الاتساع في الظرف وإجرائه مجرى المفعول به، كقوله

١٠ تعالى {بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ} [سبأ: ٣٣]

[٨٦٢] وهي الزلزلة المذكورة في قوله {إِذَا زُلْزِلَتِ الأرضُ زِلْزَالَهَا} [الزلزلة: ١]. واختلف في وقتها، فعن الحسن أنها تكون يوم القيامة، وعن علقمة والشعبي عند طلوع الشمس من مغربها.

[٨٦٣] أمر بني آدم بالتقوى، ثم علل وجوبها عليهم بذكر الساعة ووصفها بأهول

١٥ صفة، لينظروا إلى تلك الصفة ببصائرهم ويتصوّروها بعقولهم، حتى يبقوا على أنفسهم ويرحموها من شدائد ذلك اليوم، بامتثال ما أمرهم به ربهم من التردي بلباس التقوى، الذي لا يؤمنهم من تلك الأفزاع إلا أن يتردوا به.

[٨٦٤] وروي أن هاتين الآيتين نزلتا ليلًا في غزوة بني المصطلق، فقرأهما رسول الله ﷺ فلم ير أكثر باكيًا من تلك الليلة، فلما أصبحوا لم يحطوا السروج عن الدواب،

٢٠ ولم يضربوا الخيام وقت النزول، ولم يطبخوا قدرًا، وكانوا ما بين حزين وباك ومفكر.

2. Onu gördüğünüz gün, bütün emzirenler emzirdiklerini unutacak, bütün hamileler yüklerini bırakacaktır; insanları da 'sarhoş' göreceksin. Aslında sarhoş değillerdir, ama Allah'ın azabı çok şiddetlidir!

[865] يَوْمَ تَرَوْنَها (Onu gördüğünüz gün) *tezhelü* fiilinin [zarfı olmak üzere] mansûbdur; zamir ise *zelzele*ye gitmektedir. تُذْهَلُ meçhul olarak *tüzhelü* şeklinde de okunmuştur. Malum olarak *tüzhilü külle murdıʻatin* (zelzele emziren her varlığa unutturur) şeklinde de okunmuştur. *Zühûl* korku ve dehşetle birlikte aklın baştan gitmesidir.

[866] **Şayet** "Neden *murdıʻ* değil de Tâ'lı olarak *murdıʻat*[un] şeklinde gelmiştir [emziren zaten dişi olur]?" **dersen şöyle derim:** Burada; emzikli kadının bebeğinin ağzına memesini vermiş emzirmekte olduğu hal bildirilmektedir. *Murdıʻ* ise emzikli kadın demektir, halihazırda emzirmiyor olsa bile kadın için bu kelime kullanılır. Tâ'lı şekli ise bilfiil emzirmekte olan kadın için kullanılmaktadır. *Murdıʻat*[in] denilmiştir. Çünkü Sözü edilen korku o kadar şiddetlidir ki, emzikli kadın bebeğini emzirmek üzere memesini ağzına vermiş olsa, tam da o sıra bu korku sahnesi ortaya çıksa, dehşetinden dolayı memesini ağzından çeker alır [ve kendi başının çaresine bakar.]

[867] عَمَّا أَرْضَعَتْ "emzirmesinden" ya da "emzirmekte olduğu şeyden" yani çocuktan. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] şöyle nakledilmiştir: Emzikli kadın süt emen çocuğunu henüz sütten kesmeden unutur; hamile kadın yükü daha tamam olmadan onu düşürür.

[868] وَتُرَى şeklinde zamme ile de okunmuştur. Bu takdirde ürîtüke kā'imen ya da *ru'îtüke kā'imen* (seni ayakta zannettim) şeklindeki kullanımdan türetilmiş olur [ve "Sen insanları sarhoş olmuşlar sanırsın" anlamına gelir.] النَّاسَ mansūb ve merfûʻ olarak okunmuştur. Mansūb olması daha uygundur. Merfûʻ okuyanlar النَّاسَ kelimesini تُرَى'nın ismi yapmışlar ve onu cemaat takdirinde müennes saymışlardır. سَكْرَى [سُكَارَى وَمَا هُمْ بِسُكَارَى] ve بِسَكْرَى şeklinde de okunmuştur. Bu şekliyle *cevʻânu* ve *ʻatşânu* kelimelerinin çoğulları olan *cevʻâ* ve *ʻatşâ* gibi olmaktadır. *Küsâlâ* ve *ʻucâlâ* gibi سُكارى ve بِسُكارى şeklinde de okunmuştur. Aʻmeş'ten [v. 148/765] de سُكرى ve بِسُكرى şeklinde bir kıraat nakledilmiştir ki *garîb*dir.

[869] Mâna şöyledir: Benzerlik bakımından onları sarhoş gibi görürsün ama gerçekte sarhoş değillerdir. Lakin Allah'ın azabından korkuları yüzünden içinde bulundukları tükenmişlik hali akıllarını başlarından almış, temyiz güçlerini gidermiş ve onları sarhoşluk sebebiyle aklı başından gitmiş ve temyiz yetisini kaybetmiş kimse haline getirmiştir. Şöyle de denilmiştir: Onların içki içmekten değil korkudan sarhoş olduklarını görürsün.

٢-﴿يَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَى وَمَا هُمْ بِسُكَارَى وَلَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ﴾

[٨٦٥] {يَوْمَ تَرَوْنَهَا} منصوب بـ{تذهل}، والضمير للزلزلة. وقرئ «تُذهَل كلُّ مرضعة» على البناء للمفعول، و«تُذهِل كلَّ مرضعة»، أي تذهلها الزلزلة. والذهول: الذهاب عن الأمر مع دهشة.

[٨٦٦] فإن قلت: لم قيل {مُرْضِعَةٍ} دون مرضع؟ قلت: المرضعة التي هي في حال الإرضاع ملقمة ثديها الصبي. والمرضع: التي شأنها أن ترضع وإن لم تباشر الإرضاع في حال وصفها به، فقيل مرضعة؛ ليدل على أن ذلك الهول إذا فوجئت به هذه وقد ألقمت الرضيع ثديها نزعته عن فيه لما يلحقها من الدهشة.

[٨٦٧] {عَمَّا أَرْضَعَتْ} عن إرضاعها، أو عن الذي أرضعته وهو الطفل. وعن الحسن: تذهل المرضعة عن ولدها لغير فطام، وتضع الحامل ما في بطنها لغير تمام.

[٨٦٨] قرئ «وَتُرَى»، بالضم من أُرِيتك قائمًا، أو رُؤِيتك قائمًا. و{الناس} منصوب ومرفوع، والنصب ظاهر، ومن رفع جعل الناس اسم {ترى}، وأنثه على تأويل الجماعة. وقرئ «سكرى» و«بسكرى» وهو نظير: جوعى وعطشى، في جوعان وعطشان. و «سكارى» و«بسكارى»، نحو كسالى وعجالى. وعن الأعمش «سكرى» و«بسكرى» بالضم، وهو غريب.

[٨٦٩] والمعنى: وتراهم سكارى على التشبيه، وما هم بسكارى على التحقيق، ولكن ما رهقهم من خوف عذاب الله هو الذي أذهب عقولهم وطير تمييزهم وردّهم في نحو حال من يذهب السكر بعقله وتمييزه. وقيل: وتراهم سكارى من الخوف، وما هم بسكارى من الشراب.

[870] **Şayet** "Önce niye تَرَوْنَ denildi de sonra ترى şeklinde tekil kipi kullanıldı?" **dersen şöyle derim:** Çünkü *rü'yet* (görme) fiili, önce *zelzele*ye bağlanmış ve bütün insanların onu gördükleri ifade edilmiştir. Fiil daha sonra, insanların 'sarhoş' oldukları hale bağlanmıştır; bu durumda mutlaka birinin diğerlerini görüyor olması gerekecektir.

3. İmdi; öyle insanlar var ki ne kadar azgın 'şeytan' varsa ona uyarak Allah hakkında bilgisizce tartışıyor!

4. Oysa şeytan hakkında şuna hükmedilmiştir: O, kendisini velî edineni mutlaka saptırır ve onu (götüre götüre) Çılgın Ateş azabına götürür.

[871] Rivayete göre âyet Nadr b. Hâris hakkında inmiştir. Bu, tartışmacı biriydi; "Melekler Allah'ın kızlarıdır, Kur'ân evvelkilerin masallarıdır (mitoloji); Allah, ölmüş ve çürümüş kimseyi yeniden diriltmeye kadir değildir." derdi. [İniş sebebi özel olmakla birlikte,] âyet Allah hakkında caiz olan - olmayan her türlü sıfat ve fiile ilişkin tartışmalara giren kimseler hakkında geneldir. Âyetin mevzubahis ettiği bu kimseler bilgiye başvurmaz, ilmî verilere dört elle sarılmaz, kanıtlara tabi olmak gibi bir dertleri olmaz, hak ve nasfet gereği asılsız iddialarından vazgeçme gibi bir tutum içinde olmaz. Bunlar, hak ile bâtıl arasını ayırmaksızın körü körüne iddialarını sürdürürler ve bu konuda her azgın şeytanın adımlarına "uyarlar." Oysa Şeytanın durumu şöyle bilinmektedir; şu açıktır ki her kim onu kendisine *velî* edinirse, onun velîliği kendisini sadece cennetin yolundan saptırmakla ve cehenneme iletmekle sonlanır. Allah'ın dininde *imam* diye anılan; hevâ ve heveslerinin zebunu olmuş, bidatlere batmış öyle Haşvîler[1] var ki, burada sözü edilen azgın şeytanların kapsamına öncelikle dâhildirler! Hatta bunlar saptırma ve Hakk'ın yolunu kesme hususunda şeytana taş çıkartırlar. Öyle ki nerede bir sapıklık varsa hepsini bir bir kitaplaştırmışlar; onları kendileri gibi olanlara telkin edip durmaktalar. Sapıklık adeta iliklerine işlemiş!.. Şu beytin sahibi ne kadar da isabet etmiş ve bize söz bırakmamıştır!

> Kavmi içinde adımları takip edilen, kurtuluş yolu ve istikamet adresi görülen nice kimse var ki Levh-i Mahfuz'da bunun yolunun eğriliğine dair yazılanları okusalardı, çığlığı basarlardı!..

[872] Allah'ım sen bizi, göklerde meleklerin, yeryüzünde nebilerin için hoşnut olduğun sahih itikat üzere sabit eyle. Bizi rahmetinle salih kullarının arasına dâhil eyle.

1 Selef'e intisap iddiasında bulunan ve Kelâm ilmine vâkıf olmayan bir kısım Ehl-i Hadis, Kelâm âlimleri tarafından bu adla anılmaktadır. Dinî konularda aklı hafife alarak, naklin zahirine sarılmak Haşvîliğin özünü oluşturur. (*DİA*) / çev.

[٨٧٠] فإن قلت: لم قيل أوّلا {ترون}، ثم قيل {ترى} على الإفراد؟ قلت لأنّ الرؤية أوّلًا علقت بالزلزلة فجعل الناس جميعًا رائين لها، وهي معلقة أخيرًا بكون الناس على حال السكر، فلا بد أن يجعل كل واحد منهم رائيًا لسائرهم.

٣-﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّبِعُ كُلَّ شَيْطَانٍ مَرِيدٍ﴾

٥ ٤-﴿كُتِبَ عَلَيْهِ أَنَّهُ مَنْ تَوَلاهُ فَأَنَّهُ يُضِلُّهُ وَيَهْدِيهِ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ﴾

[٨٧١] قيل: نزلت في النضر بن الحارث، وكان جدِلًا؛ يقول: الملائكة بنات الله، والقرآن أساطير الأولين، والله غير قادر على إحياء من بلي وصار ترابًا. وهي عامة في كل من تعاطى الجدال فيما يجوز على الله وما لا يجوز من الصفات والأفعال، ولا يرجع إلى علم ولا يعضّ فيه بضرس قاطع، وليس فيه اتباع للبرهان ولا نزول ١٠ على النصفة، فهو يخبط خبط عشواء، غير فارق بين الحق والباطل، {وَيَتَّبِعُ} في ذلك خطوات {كُلّ شيطانٍ} عات، علم من حاله وظهر وتبين أنه من جعله وليًّا له لم تثمر له ولايته إلا الإضلال عن طريق الجنة والهداية إلى النار. وما أرى رؤساء أهل الأهواء والبدع والحشوية المتلقبين بالإمامة في دين الله إلا داخلين تحت كل هذا دخولًا أوّليًا، بل هم أشدّ الشياطين إضلالًا وأقطعهم لطريق الحق، حيث دوّنوا الضلال ١٥ تدوينًا ولقنوه أشياعهم تلقينًا، وكأنهم ساطوه بلحومهم ودمائهم، وإياهم عنى من قال:

وَيَا رُبَّ مَقْفُوِّ الْخُطَا بَيْنَ قَوْمِهِ ۞ طَرِيقُ نَجَاةٍ عِنْدَهُمْ مُسْتَوٍ نَهْجُ

وَلَوْ قَرَؤا في اللَّوْحِ مَا خُطَّ فِيهِ مِنْ ۞ بَيَانِ اعْوِجَاجٍ في طَرِيقَتِهِ عَجُّوا

[٨٧٢] اللهم ثبتنا على المعتقد الصحيح الذي رضيته لملائكتك في سمواتك، وأنبيائك في أرضك، وأدخلنا برحمتك في عبادك الصالحين.

[873] "Şeytanın üzerine yazılması" temsilî bir anlatımdır. Yani sanki kendisini velî edinenleri saptırmak ve yoldan çıkarmak, bu hal kendinde zahir olması sebebiyle onun üzerine yazılmış, başka türlü yapamazmış gibi.

[874] (أَنَّهُ مَنْ تَوَلاَّهُ فَأَنَّهُ ifadesinde) Elif nun maddesi Hemze'nin fethiyle de kesriyle de okunmuştur. Fethalı okuyan, birincisini (ardındaki cümle ile birlikte) kutibenin fâ'ili, ikincisini (başında bulunduğu cümle ile birlikte ve cezanın da hazfi takdiriyle) onun üzerine atıf şekliyle okumuş olur. Kesreli okuyan ise yazılanın olduğu gibi (tırnak içinde) hikâye edilmesi takdirinde bulunmuş olur. Sanki bizzat bu ifade onun üzerine yazılmış gibi. Nitekim şöyle dersin: ketebtu inna'llâhe ğaniyyun hamîd (Yazdım ki: "Şüphesiz Allah zengin ve övgüye lâyık olandır.") Ya da kīle innehû takdirinde ya da kutibe fiili kavl[1] anlamında olur.

5. Ey insanlar! Öldükten sonra dirilip dirilmeyeceğiniz hususunda şüpheniz varsa, şurası herhalde kesindir ki Biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra yapışkan bir maddeden (yani döllenmiş yumurtadan), sonra da belli-belirsiz bir et parçasından yarattık -ki size açıkça bildirelim.- İşte, dilediğimizi rahimlerde belli bir vakte kadar tutup daha sonra sizi bebek şeklinde çıkarıyoruz. Sonra da zamanla ergin çağınıza erişiyorsunuz. İçinizden kiminin işi daha önce bitiriliyor, kimi de ömrünün en rezil çağına kadar götürülüyor ve böylece, bir zamanlar bilirken hiçbir şey bilmez hâle geliyor. (İkinci olarak;) yeryüzünü kupkuru görüyorsun, ama Biz ona suyu indirdiğimizde, harekete geçip kabarıyor ve her çeşit güzel bitkiden çift çift bitiriyor.

[875] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] الْبَعَثِ şeklinde orta harfi harekeli okumuştur ki *el-celb* ve *et-tard* yerine *el-celeb* ve *et-tarad* denilmesi de buna benzer. Âyette sanki şöyle denilmiş olmaktadır: Eğer öldükten sonra yeniden diriltilme konusunda şüpheniz varsa, sizin bu şüphenizi giderecek olan şey kendi yaratılışınızın başlangıcına bakmanızdır.

[876] العَلَقَة kan pıhtısı demektir. المُضْغَة bir çiğnem miktarı küçük et parçasıdır. المُخَلَّقَة eksiklikten ve kusurdan uzak tesviye edilmiş dümdüz şey demektir. Kişinin misvakı ve çöpü yontup dümdüz ve pürüzsüz hale getirmesi halinde *haleka's-sivâke ve'l-'ûd*^{e} denilir. Bu anlam, kayanın yalçın, düz ve kaypak olduğunu ifade etmek için kullandıkları *sahrat*^{un} *halkā*^{u} ifadesinden alınmıştır. Sanki Allah Teâlâ *mudğa*yı farklı yaratmaktadır; bir kısmını her türlü kusurdan uzak şekilde yaratırken bir kısmını da aksi şekilde kusurlu yaratmaktadır. Bu farklılık insanların yaratılışına da yansımakta; suretleri, uzunluk ve kısalıkları, tam ve noksan oluşları bakımından sonuçta farklılıklar oluşmaktadır.

1 Çünkü kavl sözcüğünden sonra ان maddesi kesreli okunur. / çev.

[٨٧٣] والكتبة عليه مثل، أي كأنما كتب إضلال من يتولاه عليه ورقم به لظهور ذلك في حاله.

[٨٧٤] وقرئ «انه»، «فانه»، بالفتح والكسر؛ فمن فتح فلأن الأول فاعل {كُتب}، والثاني عطف عليه، ومن كسر فعلى حكاية المكتوب كما هو، كأنما كتب عليه هذا ٥ الكلام، كما تقول: كتبت: إنّ الله هو الغني الحميد. أو على تقدير: قيل، أو على أن كتب فيه معنى القول.

٥-﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ مُخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ لِنُبَيِّنَ لَكُمْ وَنُقِرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ ١٠ وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَى أَرْذَلِ الْعُمُرِ لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِنْ بَعْدِ عِلْمٍ شَيْئًا وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ وَأَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ﴾

[٨٧٥] قرأ الحسن «مِنَ البعَث» بالتحريك، ونظيره: الجلب والطرد، في الجلب والطرد، كأنه قيل: إن ارتبتم في البعث فمزيل ريبكم أن تنظروا في بدء خلقكم.

١٥ [٨٧٦] والعلقة: قطعة الدم الجامدة. والمضغة: اللحمة الصغيرة قدر ما يمضغ. والمخلقة: المسواة الملساء من النقصان والعيب. يقال: خلق السواك والعود، إذا سواه وملسه، من قولهم: صخرة خلقاء، وإذا كانت ملساء، كأنّ الله تعالى يخلق المضغ متفاوتة؛ منها ما هو كامل الخلقة أملس من العيوب، ومنها ما هو على عكس ذلك، فيتبع ذلك التفاوت تفاوت الناس في خلقهم وصورهم وطولهم وقصرهم، ٢٠ وتمامهم ونقصانهم.

[877] Biz sizi halden hale, yaratıştan yaratışa çevirmekteyiz ki bu aşamalılıkla kudretimizi size şunu "açıklamış olalım": İnsanı yok iken topraktan yaratmaya, sonra nutfe haline döndürmeye -ki su ile toprak arasında bir tenasüp bulunmamaktadır-, sonra nutfeyi kan pıhtısı haline getirmeye kadir olan -ki bu ikisi arasında da tam bir ayrılık vardır-, sonra kan pıhtısını bir çiğnem ete ve eti de kemiğe dönüştürmeye kadir olan, onu öldükten sonra yeniden inşa etmeye de kadirdir. Hatta bu, öncekine nispetle kudret altına girmede daha bir mümkün ve öncekine kıyasla daha kolaydır.

[878] لِيبيِنَ fiilinin, beyan edilen şeye geçişli olarak kullanılmaması şu hususu bildirmek içindir: Allah Teâlâ'nın kudret ve ilmine delâlet eden öyle fiilleri vardır ki onlar tam olarak anlatılamayacak, kapsamlı şekilde nitelenemeyecek kabildendir.[1]

[879] İbn Ebû Able [v. 152/769] Yâ ile *li-yubeyyine le-küm ve yukırru* okumuştur. Nûn ile ve mansūb olarak *ve nukırra* ve *nuhriceküm* şeklinde de okunmuştur. *Ve yukırra* şeklinde mansūb ve *yuhricuküm* şeklinde merfû' da okunmuştur. Ya'kūb [v. 205/821] "Suyu döktü" anlamındaki *karra'l-mâ'e* kullanımından hareketle Nun ile ve Kāf'ın zammesiyle *nekurru* (dilediklerimizi [rahimlere] dökeriz) şeklinde okumuştur. Merfû' okunması, Allah'ın rahimde karar kılmasını dilediği şeyi belirlenen süreye kadar barındıracağını bildirir. Bu süre de altı ayın yahut dokuz ayın ya da iki ve dört senenin bitiminde ya da kendi dilediği ve takdir ettiği sürenin sonunda yükün indirilmesi (yani doğum) vaktidir. Orada kalmasını istemediğini ise rahim reddeder veya düşürür. Mansūb okunması halinde ise ta'lîle atfedilmiş bir ta'lîldir [gerekçelendirme] ve mâna şöyledir: Biz sizi şu iki amaçla aşama aşama yarattık; ilkin kudretimizi açıklamak istedik, ikinci olarak da rahimde kalmasını murat ettiklerimizin orada kalmasını, doğmalarını ve ardından büyüyerek gelişip mükellefiyet çağına ulaşmalarını sağladık. Bununla da onları mükellef kılmayı amaçladık. Bu kıraat şeklini sadece ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ (Sonra da zamanla ergin çağınıza erişiyorsunuz.) ifadesi destekler. Çünkü amaç cinse delâlettir. Şu da mümkündür: Sizden her birinizi bebek olarak çıkarırız.

[880] الأَشُدّ güç, akıl ve temyiz yetisinin kemal halidir; tekili kullanılmayan çoğul anlamlı kelimelerdendir. *Esidde*, *kutûd* ve *ebâtîl* gibi kelimeler de böyledir. Sanki o tek bir şeye mahsus olmayan bir güç halidir. O yüzden, çoğul kipiyle kullanılmaktadır.[2]

---

1 Yani Allah'ın "böylece neyi beyan ettiği" açıklanmamış; nice gerekçeleri kapsayacak şekilde genel bırakılmıştır. / ed.

2 *Eşüdd* çağına eren bir kişi, sadece fizyolojik olarak büyüyüp güçlenmemekte, aynı zamanda aklen ve zihnen de yetkinleşmektedir. İşte, insanın bu vb. fizikî ve manevî güçlerinin tamamı *eşüdd* olarak nitelenmiş olmaktadır. İkinci olarak yetimin *eşüdd* çağı ile Yusuf ve Mûsâ peygamberlerin ulaştıkları *eşüdd* çağı aynı yaşı ve aynı aklî olgunluğu ifade etmez; ilkinde malını idare edebilecek bir kapasite, diğer ikisinde ise peygamberlik gibi ağır bir yükü taşıyabilecek daha kapsamlı bir yetkinliği ifade eder. / ed.

[٨٧٧] وإنما نقلناكم من حال إلى حال ومن خلقة إلى خلقة {لِنُبَيِّنَ لَكُمْ} بهذا التدريج قدرتنا وحكمتنا وأن من قدر على خلق البشر من تراب أولًا، ثم من نطفة ثانيًا ولا تناسب بين الماء والتراب وقدر على أن يجعل النطفة علقة وبينهما تباين ظاهر، ثم يجعل العلقة مضغة والمضغة عظاماً قدر على إعادة ما أبدأه، بل هذا أدخل في القدرة ٥ من تلك، وأهون في القياس.

[٨٧٨] وورود الفعل غير معدي إلى المبيَّن إعلام بأن أفعاله هذه يتبين بها من قدرته وعلمه ما لا يكتنهه الذكر ولا يحيط به الوصف.

[٨٧٩] وقرأ ابن أبي عبلة «ليبين لكم ويقرّ»، بالياء. وقرئ «ونقرَّ»، و«نخرجَكم»، بالنون والنصب، و«يقرُّ، ويخرجُكم»، و«يقرَّ، ويخرجَكم»، بالنصب والرفع. وعن ١٠ يعقوب «نَقُرُّ»، بالنون وضم القاف، من قرّ الماء، إذا صبه. فالقراءة بالرفع إخبار بأنه يقرّ {فِى الأرحام مَا يَشَاء} أن يقرّه من ذلك {إلى أَجَلٍ مُسَمًّى}، وهو وقت الوضع آخر ستة أشهر، أو تسعة، أو سنتين، أو أربع، أو كما شاء وقدّر. وما لم يشأ إقراره محتْه الأرحام أو أسقطته. والقراءة بالنصب: تعليل معطوف على تعليل. ومعناه: خلقناكم مدرجين هذا التدريج لغرضين؛ أحدهما أن نبين قدرتنا، والثاني: أن نقرّ في ١٥ الأرحام من نقرّ، حتى يولدوا وينشأوا ويبلغوا حد التكليف فأكلفهم. ويعضد هذه القراءة قوله {ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ} وحده، لأن الغرض الدلالة عل الجنس. ويحتمل: نخرج كل واحد منكم طفلًا.

[٨٨٠] الأشد: كمال القوة والعقل والتمييز، وهو من ألفاظ الجموع التي لم يستعمل لها واحد كالأسدّة والقتود والأباطيل وغير ذلك، وكأنها شدّة في غير شيء ٢٠ واحد، فبنيت لذلك على لفظ الجمع.

[881] (وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفّٰى ifadesi) "Onu Allah öldürür" anlamında *ve minkum men yeteveffâ* şeklinde de okunmuştur. أَرْذَلِ الْعُمُرِ ihtiyarlık ve bunaklık demektir. "Böylece, ilk doğduğu zamanki o bünyesi zayıf, aklı kıt, anlayışı yok gibi olan haline dönüşecek" anlamındadır. Allah Teâlâ şunu açıklamış olmaktadır ki insanın gücünü nasıl aşama aşama kemal noktasına kadar yükseltmeye kadirse kemal halinden sıfır noktasına kadar yavaş yavaş düşürmeye de kadirdir; böylece, "bir zamanlar bilirken hiçbir şey bilmez hâle gelir"; bir şey hakkında bilgi sahibi olsa onu unutması an meselesi olur ve ona dair bilgisi kalmaz, o şey hakkında anında gene sormaya başlar. Sana "Bu kim?" der. Sen de "Falan." dersin. Saniye geçmeden onu sana tekrar sorar. Ebû Amr [v. 242/857; الْعُمْر kelimesini], Mim'in sükûnu ile *el-'umr* okumuştur.

[882] الهامِدة ölü ve kurumuş (bitki) demektir. Bu da öldükten sonra diriltilmeye delâlet eden ikinci kanıttır. Bu açık ve herkesçe gözlenebilen ve görülen bir şey olduğu için Allah Teâlâ onu kitabında tekrarlamıştır. اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ toprağın otlar sebebiyle harekete geçip kabarması demektir. Yükseldi anlamında *rabeet* şeklinde de okunmuştur. *Behîc* güzel, bakana neşe veren demektir.

6. Bütün bunlar şundan kaynaklanmaktadır: Mutlak gerçek Allah'tır ve ölülere O hayat verir, O her şeye kadirdir;

7. (Kıyamet) saat(i) kesinlikle gelecek ve Allah kabirlerde olanları diriltecektir.

[883] Âdem oğullarının yaratılışı ve yeryüzünün canlandırılması ve bu esnada cereyan eden nice hikmet ve incelikle ilgili bu anlattıklarımız, işbu sebeple (yani mutlak gerçeğin Allah olması sebebiyle) hâsıl olmaktadır. Bunların meydana gelişinde mutlak sebep O'dur; O olmasaydı onların oluşu tasavvur edilemezdi. Bu sebep; Allah'ın mutlak gerçeklik (*hak*), yani sabit ve mevcut oluşu ve ölüleri diriltmeye ve *kudret* dâhilindeki her şeye kadir oluşu, hikmet sahibi ve vaadinden asla dönmez oluşudur. O, kıyameti ve öldükten sonra tekrar diriltilmeyi de vaad etmiştir, öyle ise vaadini mutlaka yerine getirecektir.

8. Öyle insanlar var ki doğruya götüren bir kılavuzu olmadan, aydınlatıcı bir kitabı bulunmadan, bilgisizce Allah hakkında tartışıp duruyor;

9. Allah yolundan saptırmak için kasıla kasıla konuşuyor. Dünyada rüsvaylık onun hakkıdır; Kıyamet günü de ona o Yangın Azabını tattırırız.

[٨٨١] وقرئ «ومنكم من يَتَوفى»، أي يتوفاه الله. {أَرْذَل العمر} الهرم والخرف، حتى يعود كهيئته الأولى في أوان طفولته؛ ضعيف البنية، سخيف العقل، قليل الفهم. بين أنه كما قدر على أن يرقيه في درجات الزيادة حتى يبلغه حد التمام، فهو قادر على أن يحطه حتى ينتهي به إلى الحالة السفلى. {لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِن بَعْدِ عِلْمٍ شَيْئًا}، أي ليصير نسَّاء بحيث إذ كسب علمًا في شيء لم ينشب إن ينساه ويزل عنه علمه حتى يسأل عنه من ساعته، يقول لك: من هذا؟ فتقول: فلان، فما يلبث لحظة إلا سألك عنه. وقرأ أبو عمرو «العمْر»، بسكون الميم.

[٨٨٢] الهامدة: الميتة اليابسة. وهذه دلالة ثانية على البعث، ولظهورها وكونها مشاهدة معاينة، كررها الله في كتابه. {اهتزت وَرَبَتْ} تحرّكت بالنبات وانتفخت. وقرئ «ربأت»، أي ارتفعت. البهيج: الحسن السارّ للناظر إليه.

٦-﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّهُ يُحْيِي الْمَوْتَى وَأَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

٧-﴿وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لا رَيْبَ فِيهَا وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ﴾

[٨٨٣] أي ذلك الذي ذكرنا من خلق بني آدم وإحياء الأرض، مع ما في تضاعيف ذلك من أصناف الحكم واللطائف، حاصل بهذا؛ وهو السبب في حصوله، ولولاه لم يتصور كونه، وهو {أَنَّ اللهَ هُوَ الحق}، أي الثابت الموجود، وأنه قادر على إحياء الموتى وعلى كل مقدور، وأنه حكيم لا يخلف ميعاده، وقد وعد الساعة والبعث، فلا بدّ أن يفي بما وعد.

٨-﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلا هُدًى وَلا كِتَابٍ مُنِيرٍ﴾

٩-﴿ثَانِيَ عِطْفِهِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَنُذِيقُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَذَابَ الْحَرِيقِ﴾

10. Bu, kendi yapıp ettiklerinden ötürüdür! Yoksa Allah, asla kullarına zulmedici değildir.

[884] İbn Abbas'a göre sözü edilen kişi Ebû Cehl b. Hişam'dır. Diğer kıssalar tekrarlandığı gibi bunun[1] da tekrarlandığı söylenmiş; yine, ilkinin [Hac 22/3] taklit edenlere, ikincisinin ise taklit edilenlere ait olduğu ifade edilmiştir. "Bilgi"den maksat zorunlu bilgidir; "kılavuz" *istidlâl* ve *nazar* yoludur, çünkü bilgiye götürmektedir. "Aydınlatıcı kitap" ise vahiydir. Yani o, bu üç bilgi yoluyla değil, kuruntu ve tahmine dayalı olarak tartışıp durmaktadır.

[885] *Senyu'l-'ıtf* (kasılma) tabiri, büyüklük taslamak anlamındadır; tıpkı *tas'îru'l-hadd* (muhatabına karşı şişinme)[2] ve *leyyu'l-cîd* (gerdan kırma) tabirleri gibi. İlahi öğütten yüz çevirmek anlamında olduğu da söylenmiştir. Hasan-i Basrî'nin, Ayın'ın fethası ile ثانِىَ عَطْفِه -yani "şefkat duygusunu yitirmiş halde"- şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir. لِيُضِلَّ onun tartışmasının illetini beyan etmekte olup, fiil Yâ'nın zammesiyle ve fethası ile okunmuştur (saptırmak için – sapmak için). **Şayet** "Onun tartışmasının maksadı 'Allah yolundan' sapmak olmadığına göre, nasıl olur da bununla gerekçelendirilebilir? Ayrıca, o hidayet üzere değildi ki tartışma sonucu hidayetten sapıklığa çıkmış olsun?!" **dersen şöyle derim:** Tartışması sapma ile sonuçlanınca, bu sonuç onun amacıymış gibi değerlendirilmiştir. Yine, hidayet; kendisine arz edilip de yüz çevirdiği, terk edip arkasını döndüğü ve kendisiyle bâtıl gerekçelerle tartıştığı şey olunca, bu haliyle sanki hidayetten sapıklığa çıkmış biri gibi değerlendirilmiştir.

[886] "Rüsvaylık"tan maksat Bedir günü başına gelen aşağılanma hali ve öldürülmesi durumudur. Onun dünyada rüsvaylığa, ahirette de azaba maruz kalmasının sebebi, kendi elleriyle işledikleri ve Allah'ın günahkârları cezalandırma ve salihleri ödüllendirme konusundaki adaletidir.

11. Öyle insanlar da var ki Allah'a kıyısından - köşesinden kulluk ediyor; (girdiği din sayesinde) bir iyilik elde ederse tatmin oluyor, başına bir musibet gelirse, gerisingeri dönüveriyor! Dünyayı da kaybediyor Âhireti de... ki apaçık hüsran budur!

12. Allah'tan başka kendisine fayda ve zarar veremeyecek şeylere tapınıyor... ki derin sapma budur.

---

1 İfade yukarıda üçüncü ayette de geçmektedir. / ed.

2 Bu tabir, aslında "devenin boynunda ortaya çıkan, boynunu hareket ettirmesine mani bir rahatsızlık / yara olup, hayvanın boynunun tutulması" anlamındadır. Zamanla, muhatabına karşı gerdan kırarak şişine şişine konuşanların bu kibirli tutumundan kinaye hale gelmiştir. / ed.

١٠-﴿ذَلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ يَدَاكَ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلامٍ لِلْعَبِيدِ﴾

[٨٨٤] عن ابن عباس أنه أبو جهل بن هشام. وقيل: كرر كما كررت سائر الأقاصيص. وقيل: الأوّل في المقلدين، وهذا في المقلدين. والمراد بالعلم: العلم الضروري. وبالهدى: الاستدلال والنظر؛ لأنه يهدي إلى المعرفة. وبالكتاب المنير: الوحي، أي يجادل بظن وتخمين، لا بأحد هذه الثلاثة.

[٨٨٥] وثنى العطف: عبارة عن الكبر والخيلاء، كتصعير الخدّ وليّ الجِيد. وقيل: عن الإعراض عن الذكر. وعن الحسن: ثاني عطفه، بفتح العين، أي مانع تعطفه. {لِيُضِلَّ} تعليل للمجادلة؛ قرئ بضم الياء وفتحها. فإن قلت: ما كان غرضه من جداله الضلال {عَن سَبِيلِ اللهِ} فكيف علل به؟ وما كان أيضًا مهتديًا، حتى إذا جادل خرج بالجدال من الهدى إلى الضلال؟ قلت: لما أدّى جداله إلى الضلال، جعل كأنه غرضه، ولما كان الهدى معرضًا له فتركه وأعرض عنه وأقبل على الجدال بالباطل، جعل كالخارج من الهدى إلى الضلال.

[٨٨٦] وخزيه: ما أصابه يوم بدر من الصغار والقتل، والسبب فيما مني به من خزي الدنيا وعذاب الآخرة هو {ما قَدَّمَتْ يَدَاهُ}، وعدلُ الله في معاقبته الفجار وإثابته الصالحين.

١١-﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَى حَرْفٍ فَإِنْ أَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَأَنَّ بِهِ وَإِنْ أَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ انْقَلَبَ عَلَى وَجْهِهِ خَسِرَ الدُّنْيَا وَالآخِرَةَ ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ﴾

١٢-﴿يَدْعُو مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لا يَضُرُّهُ وَمَا لا يَنْفَعُهُ ذَلِكَ هُوَ الضَّلالُ الْبَعِيدُ﴾

13. Tapınıyor; çünkü kendisine zararı faydasından daha yakın olan kimseler (yani, yetki ve nüfuz sahibi inkârcı önderler) söz konusu... Ne kötü efendi! Ne kötü yoldaş!

[887] على حَرْفٍ dinin ortası ve kalbi değil, kıyısı köşesi demektir. Bu onların dinlerinde, huzur ve gönül rahatlığı içinde değil, aksine kaygı içinde ve huzursuz olduklarının temsilî bir anlatımıdır. Aynen askerî alanda benzer tavır içerisinde olanlar gibi. Bu tür kimseler eğer bir zafer ve ganimet öngörürlerse durur ve sebat ederler. Aksi takdirde firar eder, yüz üstü bırakıp kaçarlar.

[888] Rivayete göre bu âyet Medine'ye gelen bir takım bedevîler hakkında inmiştir. Bunlar; bedenleri sağlıklı olur, kısrakları güzel bir tay doğurur, karıları sağlıklı bir çocuk dünyaya getirir, malları artar, hayvanları çoğalırsa "Ben bu dine girdiğimden beri hep hayır gördüm." der ve huzur bulurdu. Eğer durum aksi istikamette gelişmiş ise o takdirde de "Başıma kötülükten başka bir şey gelmedi!" der ve dinden dönerdi.

[889] Ebû Sa'îd el-Hudrî'den [v. 74/694] rivayet edildiğine göre Yahudilerden biri Müslüman olmuştu. Başına birtakım musibetler geldi ve bunları İslâm'ın uğursuzluğuna yordu. Hazret-i Peygamber (s.a.)'e geldi ve ona "Caymamı kabul et!" dedi. Hazret-i Peygamber, "İslâm'dan cayılmaz!" diye karşılık verdi. Âyet işte bu olay üzerine indi.

[890] Başına bir musibet gelip de Allah'ın kazasına teslim olmayı terk ederek gazabını gerektirecek bir tutum içine girmek kişinin kendisini iki sıkıntı içine sokması demektir: Birincisi musibetin alıp götürdüğü şey, ikincisi de sabredenlerin sevabından yoksun kalması. Bu haliyle o her iki cihanda da kaybetmiş olmaktadır. (خَسِرَ الدُّنْيا وَالْآخِرَةَ ifadesi) mansūb ve merfû' olarak خاسر الدنيا والآخرة şeklinde de okunmuştur. Mansūb okunması halinde hal; merfû' okunması durumunda fâ'il olur. Bu halde zamir yerine zahir isim getirilmiş olur ki bu da güzel bir şeydir. Ya da mahzûf bir mübtedânın haberi olmak üzere, merfû'dur.

[891] الضَّلالُ الْبَعِيدُ tabiri çölde yolunu kaybedip de iyice hedeften uzaklaşan ve sapma mesafesi iyice artan kimsenin halinden isti'âredir.

[892] **Şayet** "Bu iki âyette yarar ve zarar verme özelliği putlarda hem varmış gibi gösterilmekte hem de olmadığı belirtilmektedir ki bu bir çelişkidir." **dersen, şöyle derim:** Mâna anlaşılırsa bu vehim ortadan kalkar. Şöyle ki; Allah Teâlâ kâfiri ne bir yararı ne de bir zararı dokunan cansız varlıklara tapınması sebebiyle beyinsizlikle nitelemiştir. Oysa kâfir, cehalet ve sapıklığı yüzünden ondan şefaat dilemesi halinde kendisine yararının dokunacağına itikat etmektedir.

١٣-﴿يَدْعُو لَمَنْ ضَرُّهُ أَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهِ لَبِئْسَ الْمَوْلَى وَلَبِئْسَ الْعَشِيرُ﴾

[٨٨٧] على طرف من الدين لا في وسطه وقلبه. وهذا مثل لكونهم على قلق واضطراب في دينهم، لا على سكون وطمأنينة، كالذي يكون على طرف من العسكر، فإن أحسّ بظفر وغنيمة قرّ واطمأن، وإلا فرّ وطار على وجهه.

٥ [٨٨٨] قالوا: نزلت في أعاريب قدموا المدينة، وكان أحدهم إذا صح بدنه ونتجت فرسه مهرًا سريًا، وولدت امرأته غلامًا سويًا، وكثر ماله وماشِيَته قال: ما أصبت منذ دخلت في ديني هذا إلا خيرًا، واطمأن. وإن كان الأمر بخلافه قال: ما أصبت إلا شرًّا، وانقلب.

[٨٨٩] وعن أبي سعيد الخدري أن رجلًا من اليهود أسلم فأصابته مصائب، فتشاءم
١٠ بالإسلام، فأتى النبي ﷺ فقال: أقلني، فقال «إنّ الإسلام لا يقال»، فنزلت.

[٨٩٠] المصاب بالمحنة بترك التسليم لقضاء الله والخروج إلى ما يسخط الله جامع على نفسه محنتين؛ إحداهما ذهاب ما أصيب به، والثانية: ذهاب ثواب الصابرين، فهو خسران الدارين. وقرئ «خاسر الدنيا والآخرة»، بالنصب والرفع، فالنصب على الحال، والرفع على الفاعلية. ووضع الظاهر موضع الضمير، وهو وجه حسن. أو على
١٥ أنه خبر مبتدأ محذوف.

[٨٩١] استعير {الضلال البعيد} من ضلال من أبعد في التيه ضالًا، فطالت وبعدت مسافة ضلالته.

[٨٩٢] فإن قلت: الضرر والنفع منفِيَّان عن الأصنام مثبَتان لها في الآيتين، وهذا تناقض. قلت: إذا حصل المعنى ذهب هذا الوهم، وذلك أن الله تعالى سفَّه الكافر بأنه يعبد
٢٠ جمادًا لا يملك ضرًا ولا نفعًا، وهو يعتقد فيه بجهله وضلاله أنه يستنفع به حين يستشفع به،

Sonra şöyle buyurmuştur: Kıyamet günü bu kâfir, putlar yüzünden zarar göreceğini ve onlara tapındığı için cehenneme gireceğini gördüğü zaman, putlar için iddia ettiği şefaatten de hiçbir eser göremeyince feryadı basacak, cızık cızık bağıracaktır. لَمَنْ ضَرُّهُ أَقْرَبُ مِن نَفْعِهِ لَبِئْسَ المولى وَلَبِئْسَ العشيرُ ifadesinde يدعو fiilini tekrarlamıştır; sanki "Allah'tan başka kendisine zarar da veremeyen yarar da sağlayamayan putlara tapınır da tapınır!.." buyurmakta, sonra şöyle demektedir: Mabut olması sebebiyle yol açacağı zararı, 'şefaatçi' olması sebebiyle 'sağlayacağı' yarardan daha yakın olan 'kişi' meğer ne kötü dost imiş!..[1] İbn Mes'ûd kıraatinde Lâm'sız olarak مَنْ ضَرُّهُ şeklindedir. الْمَوْلى yardımcı, العشير da sahip, dost demektir. [Zuhruf 43/38'deki] فَبِئْسَ الْقَرِينُ (Ne kötü yoldaş) ifadesi gibidir.

14. İman edip salih amel işleyenleri, Allah, altından ırmakların aktığı cennetlere sokacaktır. Allah, murad ettiği şeyi mutlaka yapar.

15. Her kim; Allah'ın, dünyada ve Âhirette kendisine yardım etmeyeceğini zannediyorsa, göğe bir araç uzatıp sonra (ayağını yerden) kessin de (oralarda dolaşıp) baksın bakalım; bulduğu bu çare, kendisini öfkelendiren şeyi giderebilecek mi?

[893] Bu ifadede bir ihtisar vardır; mâna şöyledir: Allah Teâlâ dünyada - ahirette mutlaka Resulüne yardım edecektir. Onun hasetçilerinden ve düşmanlarından her kim 'Allah bunun aksini yapar' diye bir kuruntuya kapılıyor ve umutlanıyorsa, onun istediğini elde etmesi kendisini kızdırıyorsa, o takdirde kin ve öfkesini gidermek için bütün gücünü ortaya koysun; öfkesi son hadde varıp da artık dayanamayıp evinin tavanına bir ip atıp asılarak kendini öldüren adamın yaptığı gibi yapsın; sonra da baksın ve kendi içinde tasavvur etsin, acaba bunu yapacak olsa, kendisini kin ve öfke ateşine salan Allah'ın nusreti yok olacak mı?!

[894] Burada kendisini boğmak "kesmek" olarak adlandırılmıştır, çünkü boğulan kimse hava alıp verme yollarını tıkamak suretiyle nefesini keser. Nefeslerin kesik kesik olmasına *el-kat'* denilmesi de bu noktadan hareketle olmaktadır. Yapacağı "fiil"e *keyd,* yani taktik hile denilmiştir, çünkü başka bir şey elinden gelmediği için yapabildiği fiili *keyd* yerine koymuştur.

1 Bu ki ayetten birincisinde, tapılan cansız putlar, ikincisinde ise insanları bunlara tapınmaya zorlayan Müşrik elebaşları, yani statukodan nemalanan etki ve yetki sahibi insanlar söz konusudur. Nitekim ilkinde cansız varlıklar için kullanılan *mâ*, ikincisinde canlı, akıllı kimseler için kullanılan *men* kullanılmıştır. Ayette şöyle buyrulmaktadır: "Kendilerine zararı ve faydası olmayan şeylere tapıyor! Tapıyor; çünkü kendisine zararı faydasından daha yakın olan *kimse*ler (yani inkârcı önderler) söz konusu... Ne kötü efendi! Ne kötü yoldaş!" Efendilik ve yoldaşlık putun vasfı değil, şirk statukosunun yılmaz bekçileri olan Ebû Cehl vb. liderlerin özelliğidir. Mâna şudur: Aslında bu cansız şeylere tapacakları yok, ama ne yapsınlar, liderleri böyle istiyor… *Ve billâhi't-tevfik.* / ed.

ثم قال: يوم القيامة يقول هذا الكافر بدعاء وصراخ حين يرى استضراره بالأصنام ودخوله النار بعبادتها، ولا يرى أثر الشفاعة التي ادعاها لها. {لَمَنْ ضَرُّهُ أَقْرَبُ مِن نَفْعِهِ لَبِئْسَ المولى وَلَبِئْسَ العشيرُ} وكرّر يدعو، كأنه قال: يدعو يدعو من دون الله ما لا يضره وما لا ينفعه، ثم قال: لمن ضره بكونه معبودًا أقرب من نفعه بكونه شفيعًا؛ {لبئس المولى}! وفي حرف عبد الله «مَن ضَرُّه» بغير لام. المولى: الناصر. والعشير: الصاحب، كقوله {فَبِئْسَ القرينُ} [الزخرف: ٣٨].

١٤-﴿إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ﴾

١٥-﴿مَنْ كَانَ يَظُنُّ أَنْ لَنْ يَنْصُرَهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبٍ إِلَى السَّمَاءِ ثُمَّ لِيَقْطَعْ فَلْيَنْظُرْ هَلْ يُذْهِبَنَّ كَيْدُهُ مَا يَغِيظُ﴾

[٨٩٣] هذا كلام قد دخله اختصار. والمعنى إن الله ناصر رسوله في الدنيا والآخرة. فمن كان يظنّ من حاسديه وأعاديه أن الله يفعل خلاف ذلك ويطمع فيه، ويغيظه أنه يظفر بمطلوبه، فليستقص وسعه وليستفرغ مجهوده في إزالة ما يغيظه؛ بأن يفعل ما يفعل من بلغ منه الغيظ كل مبلغ، حتى مدّ حبلًا إلى سماء بيته فاختنق، فلينظر وليصوّر في نفسه أنه إن فعل ذلك هل يُذهِب نصرَ الله الذي يغيظه؟

[٨٩٤] وسمي الاختناق قطعاً، لأنّ المختنق يقطع نفسه بحبس مجاريه. ومنه قيل للبهر: القطع. وسمي فعله كيدًا، لأنه وضعه موضع الكيد، حيث لم يقدر على غيره،

Ya da istihza yoluyla böyle denilmiştir. Çünkü o haset ettiği kişiye değil aksine kendi nefsine taktik hile kurmuş olmaktadır; maksat şudur: Onun elinden, öfkesini giderebilecek hiç bir şey gelmez.

[895] Şu da söylenmiştir: Bir ip alsın ve onu göğe uzatsın sonra ona tırmansın ve gidip vahyi veya ona inen şeyi kessin. Şu da söylenmiştir: Müslümanlardan bir grup vardı, bunlar Müşriklere karşı şiddetli öfke ve kinleri yüzünden Allah Teâlâ'nın Resulüne vaad eylediği zaferin gecikmesinden sızlanıyorlardı; yine öyle Müşrikler vardı ki, Peygamber'e tâbi olmak istiyorlardı, fakat işlerinin yolunda gitmeyeceği endişesi taşıyorlardı. Ayet işbu sebeple indi.

[896] *en-Nasr* (ilahi yardım) rızık ile de tefsir edilmiş ve mânanın şöyle olduğu söylenmiştir: Rızık Allah'ın elindedir; ona ancak Allah'ın dilemesi sonucu ulaşılabilir ve kulun kendisine pay edilen nasibine rıza göstermesi gerekir. Her kim ki rızkını veren Allah değildir sanır, keza sabır ve teslimiyeti yoktur, o zaman her ne feveran edecekse etsin ki bunun da nihai noktası kendisini asarak yok etmektir; en son noktada yaptığı dahi kendisine ayrılan payını çevirecek ve kendisini rızkı bol bir hale getirecek değildir.

16. Biz onu işte böyle apaçık âyetler olarak indirdik; Allah -dilediğini- hidayete erdiriyor.

[897] İşte böyle bir indirişle Kur'ân'ın tümünü apaçık âyetler olarak indirdik; Allah, inanacaklarını bildiği kimseleri Kur'ân'la hidayet erdirdiği için. Yahut O, iman edenleri dinlerinde sabit kılmakta ve onların hidayetini artırmaktadır; Kur'ân'ı işbu şekilde açıklayıcı olarak indirmiştir.

17. İman edenler, Yahudiler, Sâbiîler, Hıristiyanlar, Mecusîler ve Müşrikler; Allah bunların arasını şüphesiz Kıyamet günü ayıracaktır (kimin hak üzere, kimin bâtıl üzere bulunduğuna dair hâkimlik edecektir). Allah her şeye gerçekten şahittir.

[898] الفصل (ayırma) mutlak zikredildiği için "onları içinde bulundukları haller ve mekânlar itibariyle de ayırır" anlamı içermesi mümkündür. Buna göre onları farklılık olmaksızın hep aynı cezaya çarptırmaz, onları tek bir mekânda da toplamaz. Şu da söylenmiştir: Dinler beştir; dördü şeytana, biri Rahman'a aittir; Sâbiîler, Hıristiyanlarla birliktedir, çünkü onların bir türüdür. "Aralarını ayırır" ifadesiyle, aralarında yani müminler ile kâfirler arasında hükmeder anlamının kastedildiği de söylenmiştir. Âyette cümlenin her iki cüzünün (mübtedâ ve haber) başına İnne getirilmesi tekid içindir. Benzeri Cerir'in [v. 110/728] şu sözüdür:

> Halife… Allah ona saltanat libasını gerçekten kuşandırmış
> Öyle ki kendisinden hayırlı sonuçlar umulmakta

أو على سبيل الاستهزاء؛ لأنه لم يكد به محسوده، إنما كاد به نفسه. والمراد: ليس في يده إلا ما ليس بمذهب لما يغيظه.

[٨٩٥] وقيل: فليمدد بحبل إلى السماء المظلة، وليصعد عليه فليقطع الوحي أو ما ينزل عليه. وقيل: كان قوم من المسلمين لشدّة غيظهم وحنقهم على المشركين يستبطئون ما وعد الله رسوله من النصر، وآخرون من المشركين يريدون اتباعه ويخشون أن لا يثبت أمره. فنزلت.

[٨٩٦] وقد فسر النصر بالرزق، وقيل: معناه أن الأرزاق بيد الله لا تنال إلا بمشيئته ولا بد للعبد من الرضا بقسمته، فمن ظنّ أن الله غير رازقه وليس به صبر واستسلام، فليبلغ غاية الجزع، وهو الاختناق، فإن ذلك لا يقلب القسمة ولا يردّه مرزوقًا.

١٦-﴿وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَأَنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يُرِيدُ﴾

[٨٩٧] أي ومثل ذلك الإنزال أنزلنا القرآن كله {آيات بينات و} لـ{أنّ الله يهدي} به الذين يعلم أنهم يؤمنون. أو يثبت الذين آمنوا ويزيدهم هدى، أنزله كذلك مبينًا.

١٧-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾

[٨٩٨] الفصل مطلق يحتمل الفصل بينهم في الأحوال والأماكن جميعًا، فلا يجازيهم جزاء واحدًا بغير تفاوت، ولا يجمعهم في موطن واحد. وقيل: الأديان خمسة: أربعة للشيطان وواحد للرحمن؛ جعل الصابئون مع النصارى، لأنهم نوع منهم. وقيل {يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ}، يقضي بينهم، أي بين المؤمنين والكافرين. وأدخلت {إِنَّ} على كل واحد من جزأي الجملة لزيادة التوكيد. ونحوه قول جرير:

إِنَّ الْخَلِيفَةَ إِنَّ اللَّهَ سَرْبَلَه ۞ سِرْبَالَ مُلْكٍ بِهِ تُرْجَى الْخَوَاتِيمُ

18. Görmüyor musun ki göklerdekiler ve yerdekiler; Güneş, Ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar Allah'a secde etmektedir? Ve birçok insan… Ki birçoğu da azaba müstehaktır. Kimi Allah alçaltırsa, ona değer verecek kimse yoktur. Allah dilediğini mutlaka yapar.

[899] Varlıkların Allah Teâlâ'nın kendileri hakkındaki fiillerine, haklarındaki tedbirine ve onları emre âmade kılışına boyun eğmesi "Allah'a *secde* etmek" olarak isimlendirilmiştir. Bu, onların boyun eğişinin teşbih yoluyla itaat ve boyun eğme konusunda mükellefin fiillerine katılması suretiyle olmuştur. Benzetilen fiil de *secde*dir ki bütün boyun eğişler onun yanında aşağıda kalır. "**Peki,** 'İnsanlardan birçoğu' kaydını ne yapacaksın?[1] Kaldı ki, iki de itiraz var; birincisi: Senin tefsir ettiğin mânada secdeyi insanların tamamı yapmamaktadır. İkincisi, secde halinin önce; insan cin yeryüzünde kim varsa hepsine genel olarak nispet edilmesi, sonra ise "insanlardan *birçoğu*"na isnat edilmesidir ki bu bir çelişkidir." **dersen şöyle derim: (i)** Ben burada *kesîr*^{un} kelimesini يسجد fiilinin hükmü altına giren (Ay, Güneş vs.) birbiriyle uyumlu müfred kelimeler arasında değerlendirmiyor, كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ'ı gizli bir fiil ile merfû' kılıyorum ki o da يَسْجُدُ'nün delâlet ettiği fiildir. Yani insanlardan birçoğu O'na itaat ve ibadet secdesiyle secde eder. Yalnız, يسجد fiilini bunlar hakkında -aşikâr anlamıyla- itaat ve ibadet anlamında tefsir ediyorum, demiyorum; zira tek bir lafzın aynı bağlamda iki farklı anlamıyla kullanılması doğru olmaz. **(ii)** Yahut (كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ'ı) haberi hazfedilmiş bir mübtedâ olmak üzere de merfû' kılabilirim ki ibare; "birçok insan da *sevaba nail olur*" şeklinde takdir edilebilir. Çünkü karşıtı olan ifadenin haberi yani حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ (*hakkında azap kesinleşmiştir*) ifadesi buna delâlet etmektedir. **(iii)** Ayrıca, مِنَ النَّاسِ'ın ona haber kılınması da caiz olup takdiri şöyledir: "İnsanlardan gerçekten *insan* olan öyleleri vardır ki bunlar salihler ve müttakilerdir." **(iv)** Yine, azabı hak edenlerin çokluğunu ifade etmekte bir mübalağa anlamı vermesi de mümkündür; bu durumda (وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ ifadesindeki) *kesîr*, (وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ'daki) *kesîr* üzerine atfedilmiş olur. Sonra da haberle onların üzerlerine azabın hak olduğunu bildirir ve şöyle denilmiş gibi olur: İnsanlardan niceleri, nice kimseler vardır ki haklarında azap kesinleşmiştir!

[900] (حَقَّ fiili) حَقُّ şeklinde zammeli ve حقّا şeklinde (mef'ûl-i mutlak olmak üzere) mansūb da okunmuştur ki takdiri *hakka 'aleyhimu'l-'azâbu hakk*^{an} (Haklarında azap kesinlik kazandı, gerçekleşti) şeklindedir.

---

1 Yani evrendeki cansız varlıkların secdesini bu şekilde tevil ediyorsun, ama secde ettiği belirtilenlerin arasında, gerçekten secde edebilen 'insanoğlu' da var. / ed.

١٨-﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السماوات وَمَنْ فِي الأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ وَمَنْ يُهِنِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُكْرِمٍ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ﴾

[٨٩٩] سميت مطاوعتها له فيما يحدث فيها من أفعاله ويجريها عليه من تدبيره وتسخيره لها سجودًا له، تشبيهًا لمطاوعتها بإدخال أفعال المكلف في باب الطاعة والانقياد، وهو السجود الذي كل خضوع دونه. فإن قلت: فما تصنع بقوله {وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ} وبما فيه من الاعتراضين؛ أحدهما أنّ السجود على المعنى الذي فسرته به، لا يسجده بعض الناس دون بعض. والثاني: أنّ السجود قد أسند على سبيل العموم إلى من في الأرض من الإنس والجن أولًا، فإسناده إلى كثير منهم آخرًا مناقضة؟ قلت: لا أنظم {كثيرٌ} في المفردات المتناسقة الداخلة تحت حكم الفعل، وإنما أرفعه بفعل مضمر يدل عليه قوله {يَسْجُدُ}، أي ويسجد له كثير من الناس سجود طاعة وعبادة. ولم أقل: أفسر يسجد الذي هو ظاهر بمعنى الطاعة والعبادة في حق هؤلاء؛ لأنّ اللفظ الواحد لا يصحّ استعماله في حالة واحدة على معنيين مختلفين. أو أرفعه على الابتداء، والخبرُ محذوف وهو مثاب، لأنّ خبر مقابله يدل عليه، وهو قوله {حَقَّ عَلَيْهِ العذابُ}. ويجوز أن يجعل {من الناس} خبرًا له، أي من الناس الذين هم الناس على الحقيقة، وهم الصالحون والمتقون. ويجوز أن يبالغ في تكثير المحقوق عليهم بالعذاب، فيعطف {كثيرٌ} على {كثيرٌ}، ثم يخبر عنهم بـ{حقّ عليهم العذاب}. كأنه قيل: وكثير وكثير من الناس حق عليهم العذاب.

[٩٠٠] وقرئ «حقٌّ»، بالضم. وقرئ «حقًا»، أي حقّ عليهم العذاب حقًا.

[901] Allah kimi –ilminde zatınca malum olan küfrü ya da fıskı sebebiyle- şakāvetini yazmak suretiyle hor ve hakir kılmışsa artık o hep hor ve hakir kalır. Artık sen ona değer kazandıracak birini bulamazsın. مكرِم kelimesi Râ'nın fethiyle *değer vermek* anlamında *mukram*[in] şeklinde de okunmuştur. "O dilediğini" yani değer verme ya da zelil kılma şeklindeki dileğini "mutlaka yapar." Ancak O'nun dilemesi amel sahiplerinin amelleri ve itikat sahiplerinin itikatları doğrultusunda gerçekleşir.

19. Bunlar Rableri hakkında çekişen iki hasımdır; nankörce inkâr edenlere ateşten giysiler kesilmiştir, başlarının üstünden kaynar sular dökülür

20. ve karınlarındakiler de bununla eritilir derileri de...

21. Demirden kamçılar vardır onlara bir de.

22. Her ne zaman çektikleri ıstıraptan dolayı oradan çıkmak isteseler, oraya döndürülürler... "Tadın şu yangın azabını!"

[902] الخصم kelimesi grup ya da topluluğu niteleyen bir sıfattır; şöyle denilmiş gibidir: "Bunlar Rableri hakkında çekişen iki hasım grup ya da topluluktur." هذانِ (bu ikisi) lafza yönelik olarak ikil, اخْتَصَمُوا da mânaya yönelik olarak çoğul olmaktadır. Benzer bir kullanım şekli de وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ حَتَّى إذا خَرَجُوا (Bunların içinde, seni dinleyenler de var; [ama söylediklerini önemsemedikleri ve gerektiği gibi dinlemedikleri için, senin sözünden bir şey anlamıyorlar] hatta yanından çıktıklarında... [Muhammed 47/16]) âyetinde mevcuttur. Bu itibarla eğer هؤلاءِ خَصْمانِ اخْتَصَمُوا veya هذانِ خَصْمانِ اخْتَصَما denilseydi o da caiz olurdu. İki topluluktan kastedilen, müminler ve kâfirlerdir. İbn Abbas âyetin altı din ehline yönelik olduğunu söylemiştir.

[903] فِي رَبِّهِمْ (Rableri hakkında) yani O'nun dini ve sıfatları hakkında. Rivayete göre Ehl-i Kitap müminlere şöyle demişlerdir: "Biz, Allah'a sizden daha yakınız; çünkü kitap bakımından sizden daha önceyiz, nebimiz de sizin nebinizden daha öncedir." Müminler de onlara; "Allah'a biz daha yakınız; zira biz Muhammed'e de inandık, sizin nebinize de inandık, Allah'ın indirmiş olduğu bütün kitaplara inandık. Siz bizim nebimizi ve kitabımızı aslında biliyorsunuz, ama sonra onu hasedinizden terkedip inkâr ediyorsunuz!" Ayette sözü edilen 'Rableri hakkındaki husumet' işte budur.

[904] فَالَّذِينَ كَفَرُوا (nankörce inkâr edenler) ifadesiyle إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيامَةِ (Allah bunların arasını şüphesiz Kıyamet günü ayıracaktır [kimin hak üzere, kimin bâtıl üzere bulunduğuna dair hâkimlik edecektir.] [Hac 22/17]) ifadesi ile kasdedilen husumet ikiye ayrılmaktadır. Kisâî'den [v. 189/805] gelen bir rivayete göre Sād'ın kesresiyle *hasımâni* şeklindedir.

[٩٠١] ومن أهانه الله، بأن كتب عليه الشقاوة لما سبق في علمه من كفره أو فسقه، فقد بقي مهانًا لن تجد له مكرمًا. وقرئ «مكرَمٍ»، بفتح الراء بمعنى الإكرام. إنه {يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ} من الإكرام والإهانة؛ ولا يشاء من ذلك إلا ما يقتضيه عمل العاملين واعتقاد المعتقدين.

٥ ١٩-﴿هَذَانِ خَصْمَانِ اخْتَصَمُوا فِي رَبِّهِمْ فَالَّذِينَ كَفَرُوا قُطِّعَتْ لَهُمْ ثِيَابٌ مِنْ نَارٍ يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُءُوسِهِمُ الْحَمِيمُ﴾

٢٠-﴿يُصْهَرُ بِهِ مَا فِي بُطُونِهِمْ وَالْجُلُودُ﴾

٢١-﴿وَلَهُمْ مَقَامِعُ مِنْ حَدِيدٍ﴾

٢٢-﴿كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا مِنْ غَمٍّ أُعِيدُوا فِيهَا وَذُوقُوا عَذَابَ

١٠ الْحَرِيقِ﴾

[٩٠٢] الخصم صفة وصف بها الفوج أو الفريق، فكأنه قيل: هذان فوجان أو فريقان مختصمان. وقوله {هذان} للفظ، و{اختصموا} للمعنى، كقوله {وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ حتى إِذَا خَرَجُوا} [محمد: ١٦]. ولو قيل: هؤلاء خصمان، أو اختصما جاز؛ يراد المؤمنون والكافرون. قال ابن عباس رجع إلى أهل الأديان الستة.

١٥ [٩٠٣] {فِي رَبِّهِمْ} أي في دينه وصفاته. وروي أن أهل الكتاب قالوا للمؤمنين: نحن أحق بالله، وأقدم منكم كتابًا، ونبينا قبل نبيكم. وقال المؤمنون: نحن أحق بالله، آمنا بمحمد، وآمنا بنبيكم وبما أنزل الله من كتاب، وأنتم تعرفون كتابنا ونبينا ثم تركتموه وكفرتم به حسدًا. فهذه خصومتهم في ربهم.

[٩٠٤] {فالذين كَفَرُوا} هو فصل الخصومة المعنيّ بقوله تعالى {إِنَّ اللهَ

٢٠ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ القيامةِ} [الحج: ١٧]. وفي رواية عن الكسائي: «خِصمان» بالكسر،

Bir kıraatte de şeddesiz olarak *kutı'at* şeklinde okunmuştur. Sanki Allah cüsseleri ölçüsüne göre, elbisenin bedene uygun olarak kesilip biçilmesi gibi onlara ateşten kalıplar takdir etmiştir. Onlardan her birinin üzerinde bu ateşten üstlüklerin, aynen üst üste giyinen kimsenin üst elbisesi gibi görünmesi de mümkündür. Benzeri سَرابِيلُهُمْ مِنْ قَطِرانٍ ("gömlekleri katrandandır" [İbrahim 14/50]) ifadesidir.

[905] الْحَمِيمُ "kaynar su" demektir. İbn Abbas (r.a.) "Ondan dünyadaki dağların üstüne tek bir damla düşecek olsa onları eritirdi" demiştir.

[906] يُصْهَرُ "Eritilir" demektir. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] mübalağa için Hâ'nın şeddesi ile de okunduğu nakledilmiştir. Yani kaynar su başlarına döküldüğü zaman, içteki etkisi aynen dıştaki etkisi gibi olur; derilerini erittiği gibi bütün iç organlarını ve bağırsaklarını da eritir. Bu âyet ifadeyi meram bakımından وَسُقُوا ماءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعاءَهُمْ ("bağırsaklarını parça parça edecek kaynar su içirilen kimseler" [Muhammed 47/15]) kavl-i celîlinden daha beliğdir.

[907] المقامع "kamçılar" demektir. Hadiste şöyle gelmiştir: "Onlardan tek bir kamçı yeryüzüne konulacak olsa, ins ve cin bir araya gelse onu yerinden oynatamazlardı." A'meş [v. 148/765; أعِيدُوا فيها ifadesini] *ruddû fî-hâ* şeklinde okumuştur. İ'âde ve *redd*, her ikisi de ancak çıkıştan sonra söz konusu olur. Buna göre mâna şudur: Onlar, orada her ne zaman boğulur vaziyetten çıkmak isteseler ve de çıksalar hemen tekrar onun içine atılırlar. Çıkmanın mânası Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] rivayet edildiği üzere, ateş kuyularındaki alevlerin onları dipten vurarak yukarı çıkarması, tam üst kısmına geldiklerinde ise kamçılarla kendilerine vurulup cehennemin yetmiş güzlük mesafedeki dibine düşmeleri demektir; kendilerine denilir ki: "Tadın şu yangın azabını!" الحريق "Her yeri tutan ve önüne geleni yok eden harlı ateş" demektir.

23. İman edip salih amel işleyenleri ise Allah, şüphesiz altından ırmakların aktığı cennetlere sokar; orada altın bilezikler ve inciler takınırlar, elbiseleri de ipektendir.

24. Çünkü tertemiz, sapasağlam bir söze iletilmiş; 'bizatihî hamde lâyık'ın (Hamîd) yoluna getirilmişlerdir.

[908] يُحَلَّوْنَ kelimesi, İbn Abbas'tan gelen rivayete göre "Kadın, takı takındı" anlamındaki *haliyeti'l-mer'etü fe-hiye hâlin* fiilindendir.

وقرئ «قطعت» بالتخفيف، كأنّ الله تعالى يقدّر لهم نيرانًا على مقادير جثثهم تشتمل عليهم كما تقطع الثياب الملبوسة. ويجوز أن تظاهر على كل واحد منهم تلك النيران كالثياب المظاهرة على اللابس بعضها فوق بعض. ونحوه {سَرَابِيلُهُم مِنْ قَطِرَانٍ} [إبراهيم: ٥٠].

٥ [٩٠٥] {الحميم} الماء الحار عن ابن عباس ﷺ: لو سقطت منه نقطة على جبال الدنيا لأذابتها.

[٩٠٦] {يُصْهَرُ} يذاب. وعن الحسن بتشديد الهاء للمبالغة، أي إذا صبّ الحميم على رؤوسهم كان تأثيره في الباطن نحو تأثيره في الظاهر، فيذيب أحشاءهم وأمعاءهم كما يذيب جلودهم. وهو أبلغ من قوله {وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا

١٠ فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ} [محمد: ١٥].

[٩٠٧] والمقامع: السياط. في الحديث: "لو وضعت مقمعة منها في الأرض فاجتمع عليها الثقلان ما أقلوها". وقرأ الأعمش: «رُدّوا فيها»، والإعادة والرد لا يكون إلا بعد الخروج. فالمعنى: كلما أرادوا أن يخرجوا منها من غم فخرجوا أعيدوا فيها. ومعنى الخروج: ما يروى عن الحسن أنّ النار تضربهم بلهبها فترفعهم،

١٥ حتى إذا كانوا في أعلاها ضربوا بالمقامع فهووا فيها سبعين خريفًا، وقيل لهم {ذُوقُوا عَذَابَ الحريق}، والحريق: الغليظ من النار المنتشر العظيم الإهلاك.

٢٣-﴿إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ﴾

٢٤-﴿وَهُدُوا إِلَى الطَّيِّبِ مِنَ الْقَوْلِ وَهُدُوا إِلَى صِرَاطِ الْحَمِيدِ﴾

٢٠ [٩٠٨] {يُحَلَّوْنَ} عن ابن عباس: من حِلَيت المرأَةُ فهي حالٍ.

[909] وَلُؤْلُؤًا kelimesi ويُؤْتَوْن لُؤلُؤًا (kendilerine inci verilir) takdirinde mansûbdur; وحُورًا عِينًا ifadesinde olduğu gibi. Kelime; İkinci Hemze Vav'a dönüştürülerek *ve lu'luvâ*, Her iki Hemze de - أدلٍ kelimesinde olduğu gibi- Vav'a, ardından ikinci Vav Yâ'ya dönüştürülerek *ve lûluyâ*, Mecrur okuyana göre, أدلٍ'de[1] olduğu gibi *ve lûlin* ve *ve lûlu'in,* İki Yâ ile *ve lîliyâ* şekillerinde de okunmuştur.

[910] İbn Abbas; onlara Allah hidayet etmiş ve kendilerine "Vaadinde doğru olan Allah'a hamdolsun!" [Zümer 39/74] demelerini ilham etmiş, onları cennetin yoluna iletmiştir.

25. Evet, nankörce inkâr edenler ve Allah yolundan ve -yerli, taşralı bütün insanlar için ayrıcalıksız, tamamen eşit kıldığımız- Mescid-i Haram'dan (insanları) alıkoyanlar... Her kim burada zalimce hareket ederek (hac menâsikini) eğip bük(er; birtakım merasimleri kendi lehine yontarak uygulat)mak isterse, ona can yakıcı bir azap tattırırız!

[911] "Falanca, yoksullara iyilik yapar ve çaresiz zavallıların elinden tutar" denildiği zaman, bununla hal ya da gelecek zaman kastedilmez; aksine iyilik yapma ve çaresizlere el uzatma özelliğinin bütün zamanlarda ve vakitlerde onda sürekli bir özellik olduğu ifade edilmiş olur. İşte, وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ kavl-i celîli de öyledir. Yani "Allah yolundan (insanları) alıkoyanlar" derken, bu özelliğin onlarda sürekli bir tavır olduğunu ifade eder.[2]

[912] "İnsanlar"dan maksat kendilerine insan denilebilen herkestir; şehirli, bedevî, yerli, sonradan yerleşen, Mekkeli, Mekke'ye dışarıdan gelen arasında fark yoktur. Ebû Hanîfe *Rahimehullah*'ın takipçileri, "Mescid-i Haram"dan maksat Mekke'dir deyip, Mekke evlerinin satımının ve kiraya verilmesinin caiz olmadığını savunurlarken bu âyeti delil getirmişlerdir. Şâfi'î *Rahimehullah*'a göre ise bu engellenemez. O, İshak b. Râheveyhi [v. 238/853] ile bu konuyu tartışmış ve الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيارِهِمْ ("yurtlarından çıkarılanlar" [Hac 22/40]) âyetini delil getirerek, "Burada *yurt* kelimesi sahiplerine mi yoksa başkalarına mı nispet edilmiştir? Hazret-i Ömer *Radıya'llāhu Anh* hapishane yapmak için aldığı evi sahiplerinden mi almıştır yoksa sahipleri olmayanlardan mı?" demiş (ve böylece onu iskât etmiş)tir.

---

1 *Edlin*, *delv* (kova) kelimesinin çoğulu olmak hasebiyle *edluvin* olması gerekirken, Vav hazfedilerek *edlin* olmuştur. / ed.

2 Müfessir, ayette aynı kişilerin özelikleri anlatılırken neden fiil-i mazi [كفروا] ile birlikte fiil-i muzari [يصدّون] kullanıldığını açıklamaya çalışmaktadır: Kâfirlerin nankörce inkâr etme fiilleri mazide olup bitmiş, küfürleri tahakkuk etmiştir, fakat Allah yolundan alıkoyma eylemleri hâlâ devam etmektedir. Benzer bir açıklamayı Mü'minûn 23/76'daki استكانوا ve ما يتضرّعون fiilleri için de yapmaktadır. / ed.

[٩٠٩] {وَلُؤْلُؤًا} بالنصب على ويؤتون لؤلؤًا، كقوله: وحورًا عينًا. «ولؤلُوًا»، بقلب الهمزة الثانية واوًا. «ولولياً»، بقلبهما واوين، ثم بقلب الثانية ياء كأدل، «ولولٍ» كأدلٍ فيمن جرّ، «ولولؤ»، «وليليًا»، بقلبهما ياءين.

[٩١٠] عن ابن عباس: وهداهم الله وألهمهم أن يقولوا: {الحمدُ للهِ الذي صَدَقَنَا وَعْدَهُ} [الزمر: ٧٤]، وهداهم إلى طريق الجنة.

٢٥-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِإِلْحَادٍ بِظُلْمٍ نُذِقْهُ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ﴾

[٩١١] يقال: فلان يحسن إلى الفقراء وينعش المضطهدين، لا يراد حال ولا استقبال، وإنما يراد استمرار وجود الإحسان منه والنعشة في جميع أزمنته وأوقاته. ومنه قوله تعالى {وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللهِ}، أي الصدود منهم مستمرّ دائم.

[٩١٢] {لِلنَّاسِ} أي الذين يقع عليهم اسم الناس من غير فرق بين حاضر وباد وتانئ وطارئ ومكي وآفاقي. وقد استشهد به أصحاب أبي حنيفة قائلين "إنّ المراد بالمسجد الحرام مكة" على امتناع جواز بيع دور مكة وإجارتها. وعند الشافعي لا يمتنع ذلك، وقد حاور إسحاق بن راهويهِ فاحتجّ بقوله {الذين أُخْرِجُوا مِن ديارهم} [الحج: ٤٠]، وقال: أنسب الديار إلى مالكيها أو غير مالكيها؟ واشترى عمر بن الخطاب رضي الله تعالى عنه دار السجن من مالكيه أو غير مالكيه؟

[913] سَواءً mansūb olarak Hafs kıraatidir. Diğerleri ise merfû‘ okumuşlardır. Mansūb okunması halinde i‘râb açısından, جعلناه fiilinin ikinci mef‘ûlü olur. Takdiri: *ca‘alnâhu müsteviyen el-‘âkifu fî-hi ve'l-bâdi* (onu yerli, taşralı bütün insanların eşit olduğu bir yer kıldık) şeklindedir. Merfû‘ okuyşta ise cümle[1] ikinci mef‘ûldür.

[914] İlhâd adaletten sapmaktır. Kök anlamı, mezar kazıcısının lahitte -yani alt kısımda- bir yana doğru sapma yapmasıdır. بِإِلْحادٍ بِظُلْمٍ (zalimce hareket ederek eğip bükmek) ifadesi müteradif anlamlı iki haldir. يُرِدْ fiilinin mef‘ûlü, kapsamına girebilecek her şeyi içine alabilmesi için terkedilmiştir. Sanki şöyle denilmiştir: *ve men yurid fî-hi murâd*[en]*-mâ ‘âdil*[en] *‘ani'l-kasdi zālim*[en] (Her kim adaletten saparak ve zulmederek herhangi bir murat murâd ederse) "ona can yakıcı bir azap tattırırız!" Yani orada olan kimse kendi nefsine hâkim olmalı, düşündüğü ve yöneldiği her şeyin tamamında doğru yolu tutmalı, adalete yönelmelidir. Şu da söylenmiştir: Haremde *ilhâd* etmekten maksat, insanların orayı âbat etmelerini engellemektir. Sa‘îd b. Cübeyr [v. 95/713] ilhâdı karaborsacılık olarak yorumlamıştır. Atā [v. 114/732] ise "Alış veriş yaparken 'Hayır vallahi!' ve 'Evet, vallahi!' demesidir" diye tefsir etmiştir. rivayete göre Abdullah b. Amr'ın [v. 65/684] biri *hill* bölgesinde diğeri de *harem*de olmak üzere iki tane çadırı varmış; adamlarını azarlamak istediği zaman onları *hill* bölgesinde azarlarmış. Kendisine bunun sebebi sorulunca, "Biz kişinin 'Hayır vallahi', 'Evet vallahi' demesini de *ilhâd* kapsamında diye konuşurduk" demiş.

[915] (ومن يُرِدْ ifadesi) *vurûd* masdarından Yâ'nın fethası ile *yerid* şeklinde de okunmuştur; o zaman "Kim zalimce hareket edip, eğip bükmüş olarak oraya gelirse" demek olur. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] *ve men yurid ilhâdehû bi-zulm*[in] şeklinde bir okuyuş nakledilmiştir. Asıl itibariyle *ilhâd*[en] fî-hi şeklinde olması gerekirken zarfların kullanımındaki müsamaha sebebiyle -مكر الليل [Sebe' 34/33] örneğinde olduğu gibi- zarfına muzāf edilerek *ilhâdehû* şeklini almıştır. "Kim zalimce hareket ederek, orada bir eğip bükme murat ederse" demektir. İnnenin haberi, şartın cevabı delâlet ettiği için mahzûftur ve takdiri şöyledir: Nankörce inkâr eden ve Mescid-i Haram'dan alıkoyanlar var ya, onlara acıklı bir azap tattırırız ve orada her kim bir günah işlerse, o da aynı şekilde (karşılık görür). İbn Mes‘ûd'un [v. 32/653] "Harem'de, günah işlemeyi düşünmek de günah yazılır" dediği rivayet edilmiştir.

26. Hani, "Bana hiçbir şeyi ortak koşma; tavaf edenler, kıyama duranlar, rükû edenler ve secdeye varanlar için Ev'imi temiz tut" diye, bu Ev'in yerini İbrahim'e hazırlamıştık.

1 Yani salt سواءً değil, bütün olarak سَواءً الْعاكِفُ فِيهِ وَالْبادِ ifadesi. / ed.

[٩١٣] {سَوَاءً}، بالنصب قراءة حفص، والباقون على الرفع. ووجه النصب أنه ثاني مفعولي {جعلناه}، أي جعلناه مستويًا. {العاكف فِيهِ والبادِ} وفي القراءة بالرفع الجملة مفعول ثان.

[٩١٤] الإلحاد: العدول عن القصد، وأصله إلحاد الحافر. وقوله {بِإِلْحَادٍ بِظُلْمٍ} حالان مترادفتان. ومفعول {يُرِدْ} متروك ليتناول كل متناول، كأنه قال: ومن يرد فيه مرادًا ما عادلًا عن القصد ظالمًا {نُذِقْهُ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ}، يعني أَنّ الواجب على من كان فيه أن يضبط نفسه ويسلك طريق السداد والعدل في جميع ما يهمّ به ويقصده. وقيل: الإلحاد في الحرم: منع الناس عن عمارته. وعن سعيد بن جبير: الاحتكار. وعن عطاء: قول الرجل في المبايعة: "لا، والله"، و"بلى، والله". وعن عبد الله بن عمرٍو أنه كان له فسطاطان؛ أحدهما في الحل، والآخر في الحرم، فإذا أراد أن يعاتب أهله عاتبهم في الحل، فقيل له، فقال: كنا نحدث أن من الإلحاد فيه أن يقول الرجل: "لا، والله"، و"بلى، والله".

[٩١٥] وقرئ «يرد»، بفتح الياء من الورود، ومعناه من أتى فيه بإلحاد ظالمًا. وعن الحسن: ومن يرد إلحاده بظلم. أراد: إلحادًا فيه، فأضافه على الاتساع في الظرف، كـ{مكر الليل} [سبأ: ٣٣]. ومعناه من يرد أن يلحد فيه ظالمًا. وخبر إن محذوف لدلالة جواب الشرط عليه، تقديره: إن الذين كفروا ويصدون عن المسجد الحرام نذيقهم من عذاب أليم؛ وكل من ارتكب فيه ذنبًا فهو كذلك. عن ابن مسعود: الهمة في الحرم تكتب ذنبًا.

٢٦-﴿وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا وَطَهِّرْ بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ﴾

[916] İbrahim'e Bu Ev'in yerini bir dönüş yeri, yani âbat etmek ve ibadet için dönülüp gelinecek bir yer olarak hazırladığımız anı hatırla. [Rivayete göre] *Beytullah*, Tufan günlerinde göğe kaldırılmış; kızıl yakuttan imiş. Allah onun yerini Hazret-i İbrahim'e, gönderdiği *hacûc* (hortum) adı verilen bir rüzgâr ile bildirmiş; rüzgâr etrafını savurmuş [ve böylece temelleri ortaya çıkmış]. Hazret-i İbrahim onu eski temelleri üzerine bina etmiş.

[917] (أَنْ لا تُشْرِكْ'teki) أَنْ 'diye' anlamında (*en-i* müfessire)dir. **Şayet** "Şirki yasaklamak ve Beytullah'ın temizlenmesini emretmek nasıl 'dönüş yeri kılma'nın tefsiri olabilir ki?!" **dersen şöyle derim:** Evin dönüş yeri oluşu ibadet için amaçlanan bir şey olmasıdır. Şöyle buyrulmuş gibidir: İbrahim'den Bize kullukta bulunmasını istedik; dedik ki: Bana hiçbir şeyi ortak koşma ve evimi, tapınmak için konulan her türlü heykel ve puttan arındır; etrafına pislik atılmasını engelle!" Kelime üçüncü tekil şahıs olarak Yâ ile يُشرِك (şirk koşma*sın* diye) şeklinde de okunmuştur.

27. "İnsanlara haccı ilan et de, gerek yayan gerekse -nice derin vadiler katederek gelen- zayıf, bitkin her türlü binit üzerinde sana gelsinler."

[918] وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ (İnsanlar içinde duyur) ifadesi onların arasında seslen demektir. İbn Muhaysın [v. 123/741] *ve âzin* okumuştur. Haccı duyurması "Haccedin!" ya da "Haccetmeniz gerekiyor!" demesidir. Rivayete göre Hazret-i İbrahim, Ebû Kubeys tepesine çıkmış ve "Ey insanlar! Rabbinizin beytini haccedin!" diye seslenmiştir. Hasan-ı Basrî'ye [v. 110/728] göre bu hitap, Hazret-i Peygamber (s.a.)'e yöneliktir ve bunu veda haccında yapmasını emretmiştir. رِجالًا *râcil*in çoğuludur ve piyade, yayalar anlamındadır; *kāim - kıyâm* gibi. Râ'nın zammesi ve Cim de şeddeli ve şeddesiz olmak üzere *ruccâl* ve *rucâl* şeklinde okunmuş; '*ucâlâ* gibi *rucâlâ* şeklinde okuyan da olmuştur ki bu İbn Abbas'tan rivayet edilir.

[919] وَعَلى كُلِّ ضامِرٍ (zayıf, bitkin her türlü binit üzerinde) ifadesi hal üzerine ma'tûf haldir; sanki "yaya ve binitli olarak" denilmiş gibidir. يَأْتِينَ (gelirler...) cümlesi كُلِّ ضامِرٍ kelimesinin sıfatıdır. Çoğul anlamı olduğu için fiil de çoğul kipiyle gelmiştir. *Ricâl* ve *Rukbân* kelimelerinin sıfatı olmak üzere [müzekker] *ye'tûne* şeklinde de okunmuştur. العميق "uzak" demektir. İbn Mes'ûd [v. 32/653], *me'îk* şeklinde okumuştur, nitekim ("Dibi derin kuyu" mealinde) *bi'ru*[n] *ba'îdetu'l-'umk*[i] de *[ba'îdetu]'l-ma'k*[ı] de denmektedir.

[٩١٦] واذكر حين جعلنا {لإبراهيم مَكَانَ البيت} مباءةً، أي مرجعًا يرجع إليه للعمارة والعبادة. رفع البيت إلى السماء أيام الطوفان، وكان من ياقوتة حمراء، فأعلم الله إبراهيم مكانه بريح أرسلها يقال لها الخجوج، كنست ما حوله، فبناه على أسه القديم.

[٩١٧] و{أنْ} هي المفسرة. فإن قلت: كيف يكون النهي عن الشرك والأمرُ بتطهير البيت تفسيرًا للتبوئة؟ قلت: كانت التبوئة مقصودة من أجل العبادة، فكأنه قيل: تعبدنا إبراهيم قلنا له {لَا تُشْرِكْ بِى شَيْئًا وَطَهِّرْ بَيْتِيَ} من الأصنام والأوثان والأقذار أن تطرح حوله. وقرئ «يشرك» بالياء على الغيبة.

٢٧-﴿وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ﴾

[٩١٨] {وَأذّن فِى الناس} ناد فيهم. وقرأ ابن محيصن: «وآذن»، والنداء بالحج أن يقول: حجوا، أو عليكم بالحج. وروي أنه صعد أَبا قبيس فقال: يا أيها الناس، حجوا بيت ربكم. وعن الحسن أنه خطاب لرسول الله ﷺ، أمر أن يفعل ذلك في حجة الوداع. {رِجَالًا} مشاة، جمع راجل، كقائم وقيام. وقرئ «رجالًا» بضم الراء مخفف الجيم ومثقلة، و«رُجَالَى»، كعجالي، عن ابن عباس.

[٩١٩] {وعلى كُلّ ضَامِرٍ} حال معطوفة على حال، كأنه قال: رجالًا وركبانًا. {يَأْتِينَ} صفة لـ{كل ضامر}، لأنه في معنى الجمع. وقرئ «يأتون»، صفة للرجال والركبان. والعميق: البعيد، وقرأ ابن مسعود: «معيق»؛ يقال: بئر بعيدة العمق والمعق.

28. Böylece, (haccın) kendilerine sağlayacağı birtakım faydalara şahit olsunlar ve kendilerine Allah'ın nasip ettiği kurbanlık hayvanları o malum günlerde keserken (sadece) O'nun adını ansınlar. Bunlardan hem kendiniz yiyin hem de sıkıntı içindeki yoksulları doyurun.

[920] Diğer ibadetlerde bulunmayan, hacca özgü dünyevî ve uhrevî menfaatleri murad ettiği için مَنافِعَ (*birtakım* faydalar) kelimesini nekire kılmıştır. Rivayete göre Ebû Hanîfe *Rahimehullah* hacca gitmeden önce ibadetlerden hangisinin daha üstün olduğu konusunda farklı düşünüyormuş. Hacca gidince, ona ait birtakım özellikler sebebiyle onun bütün ibadetlerden daha üstün olduğuna kāni olmuş.

[921] *Nahr*[1] ve *zebh* yerine kinaye olarak "Allah'ın adının anılması" denilmiştir, çünkü Müslümanlar gerek deve kesimi gerekse diğer hayvanların boğazlanması sırasında Allah'ın adını anmaktan asla geri durmazlar. Burada; Allah'a yaklaşmak istenen her taatte aslî maksadın Allah'ın adını anmak olduğuna dair de bir uyarı vardır. لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ ile عَلٰى مَا رَزَقَهُمْ ifadesinin birlikte getirilmesi [yani "Kendilerine Allah'ın nasip ettiği kurbanlık hayvanları keserken (sadece) O'nun adını ansınlar." buyrulması] kelâma açık bir güzellik katmıştır. Şayet düz bir ifade ile "Malum günlerde deve, sığır ve davar cinsi hayvanlardan kurban kessinler!" denilseydi, bu güzellikten ve mükemmellikten eser göremezdin.

[922] "Malum günler" Ebû Hanîfe'ye göre, (Zilhicce'nin ilk) on günüdür. -Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ve Katade'nin [v. 117/735] görüşü de budur.- İki talebesine [Ebû Yusuf ve İmam Muhammed] göre ise kurban kesim günleridir.

[923] *Behîme* dört ayaklı kara ve deniz hayvanları için belirsiz olarak kullanılan bir kelime olup, *en'âm* kelimesine izafetle açıklık kazanmıştır ki *en'âm*dan maksat, deve, sığır, koyun ve keçidir.

[924] Kurbandan yeme emri mübahlık ifade eder, çünkü Cahiliye halkı kestikleri kurbanların etlerinden yemezlerdi. Emrin mendubluk ifade ediyor olması da mümkündür, çünkü etin yenmesi halinde fakirlerle eşit bir beraberlik ve onlarla hayatı paylaşma hali söz konusudur. Ayrıca tevazu hali de mevcuttur. O yüzdendir ki fakihler varlıklı insanların kurbanlarından üçte bir oranında yemelerini müstehap görmüşlerdir. Rivayete göre İbn Mes'ûd [v. 32/653] Kâbe'ye hediye edilmek üzere [Alkame (v. 62/682) ile birlikte] bir kurbanlık göndermiş ve şöyle demişti: "Kurbanı kestiğinde kendin ondan ye, başkalarına tasaddukta bulun ve ondan, -oğlunu kasdederek- Utbe'ye de gönder." Hadiste de şöyle buyurulmuştur: "Yiyin, saklayın[2] ve ecir kazanmak adına tasaddukta bulunun!" [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIV, 323]

1 *Nahr*, devenin alt boyun kökünün gerdana bitiştiği yerden kesilmesi, *zebh* de sığır ve davar cinsinin çenenin hemen altından boğazlanması. / çev.

2 Yani güneşte kurutarak vs. yöntemlerle. / ed.

٢٨-﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ عَلَى مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ﴾

[٩٢٠] نكر المنافع، لأنه أراد منافع مختصة بهذه العبادة دينية ودنيوية لا توجد في غيرها من العبادات. وعن أبي حنيفة رحمه الله أنه كان يفاضل بين العبادات قبل أن يحج، فلما حجّ فضل الحج على العبادات كلها، لما شاهد من تلك الخصائص.

[٩٢١] وكنى عن النحر والذبح بذكر اسم الله، لأن أهل الإسلام لا ينفكون عن ذكر اسمه إذا نحروا أو ذبحوا. وفيه تنبيه على أن الغرض الأصلي فيما يتقرب به إلى الله أن يذكر اسمه، وقد حسن الكلام تحسينًا بينًا أن جمع بين قوله {وَيَذْكُرُوا اسمَ اللهِ}، وقوله {على مَا رَزَقَهُمْ}. ولو قيل: لينحروا في أيام معلومات بهيمة الأنعام، لم تر شيئًا من ذلك الحسن والروعة.

[٩٢٢] الأيام المعلومات: الأيام العشر عند أبي حنيفة، وهو قول الحسن وقتادة. وعند صاحبيه: أيام النحر.

[٩٢٣] البهيمة: مبهمة في كل ذات أربع في البر والبحر، فبينت بالأنعام؛ وهي الإبل والبقر والضأن والمعز.

[٩٢٤] [فكلوا] الأمر بالأكل منها أمر إباحة، لأن أهل الجاهلية كانوا لا يأكلون من نسائكهم. ويجوز أن يكون ندبًا، لما فيه من مساواة الفقراء ومواساتهم ومن استعمال التواضع. ومن ثمة استحب الفقهاء أن يأكل الموسع من أضحيته مقدار الثلث. وعن ابن مسعود أنه بعث بهدي وقال فيه: إذا نحرته فكل وتصدّق وابعث منه إلى عتبة، يعني ابنه. وفي الحديث: «كلوا وادخروا وائتجروا».

[925] الْبائِسَ Şiddetli geçim sıkıntısı çeken kişi; الْفَقِيرَ ise yoksulluğun belini büktüğü kişidir.

29. "Sonra; (tırnaklarını kısaltıp, bedenin ilgili kısımlarını tıraş edip elbise giyerek) ihramdan çıksınlar, adaklarını yerine getirsinler ve bu kadim Ev'i tavaf etsinler."

[926] *Kadāu't-tefes* (vücut temizliği) ifadesi; bıyığın kısaltılması, tırnakların kesilmesi, koltuk altı ve etek tıraşı yapılması [gibi temizliklerdir]. *Tefes* kir demek olup, maksat da bu temizliğin yapılmasıdır. (وَلْيُوفُوا ifadesi) *ve'lyuvef-fû* şeklinde Fâ'nın şeddesi ile de okunmuştur. نُذُورَهُمْ haclarının gerekleri ya da hac esnasında olası iyi işler yapmaya yönelik adakları demektir.

[927] وَلْيَطَّوَّفُوا yani *ifâda* tavafını yapsınlar. Bu, haccın rükünlerinden biri olan ziyaret tavafıdır. Tam anlamıyla ihramdan çıkış bu rüknün edasıyla gerçekleşir. Bundan maksadın *sader,* yani veda tavafı olduğu da söylenmiştir. الْعَتِيقِ kadîm, eski anlamındadır. Çünkü Beytullah insanlar için kurulan 'ilk'[1] evdir. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ve Katade'ye [v. 117/735] göre *el-'atîk* ifadesi, Beytullah'ın zorbaların tasallutundan azade oluşu ile irtibatlıdır. Nice zorba onu yıkmak üzere yola düşmüş, ama her defasında Allah onlara engel olmuştur. Mücahid [v. 103/721] "Kimse ona asla sahip olamadı" anlamını vermiştir. O, 'suya gark olmaktan azadedir' anlamı da vermiştir. Yine, *'itâku'l-hayli ve't-tayr* (at ve kuş asaleti) kullanımında olduğu gibi, *el-'atîk*ten maksadın "şerefli ev" olduğu da söylenmiştir. **Şayet** "Haccac [v. 95/714] Kâbe'ye musallat oldu, ama engellenmedi?" **dersen şöyle derim:** Aslında Haccac oraya hücum ederken Beytullah'a saldırmış değildi, aksine [Emevîlere karşı çıkarak halifeliğini ilân eden] İbnü'z-Zübeyr [v. 73/692] orayı bir kale olarak kullanıyordu; o da onu oradan çıkarmak için saldırmıştı. Ama sonra tekrar inşa etti. Ebrehe ise bizzat Beytullah'a saldırma kastıyla gelmişti. Onun başına da gelen geldi!..

30. İşte böyle... Her kim Allah'ın saygın kıldıklarını ulu bilirse, kendisi için bu, Rabbi katında daha hayırlıdır. Size (Maide: 3'te) okunanlar dışında bütün ehlî hayvanlar size helâl kılınmıştır. Öyleyse, murdar putlardan uzak durun ve (gerek Allah hakkında gerekse hangi hayvanların etinin yenip yenmeyeceği hakkında) asılsız sözler(le yalan-yanlış hüküm vermek)ten kaçının.

---

1 Kâbe'nin "*insan*lar için kurulan ilk mabet oluşu" [Âl-i 'İmrân 3/96], onun bölge insanı -yani Peygamber'in etrafındaki Yahudiler, Hıristiyanlar ve Araplar- için kurulan ilk mabet olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü insanoğlu yerleşik hayata geçmeden yaklaşık on bin yıl önce -yani Hazret-i İbrahim'den binlerce! yıl evvel- Allah namına görkemli, sağlam, güzel, estetik tapınaklar yapmaya başlamış bulunuyordu. Kâbe'nin "ilk mabet oluşu"nu konu alan Âl-i 'İmrân 3/96'da, Mevdudî'nin de belirttiği gibi, Ehl-i Kitab'ın, kıblenin Kudüs'ten/Beyt-i Makdis'ten Mekke'ye/Kâbe'ye çevrilmesine yönelik itirazlar reddedilmekte Kâbe'nin Beyt-i Makdis'tekinden tabiî ki daha önce ve asil olduğu öğretilmektedir. Buradaki kıyaslama, dünyanın herhangi bir yerindeki herhangi bir mabetle Kâbe arasında değil, Kâbe'den 1350 yıl sonra Hazret-i Süleyman tarafından inşa edilen Mescid-i Aksā ile Kâbe arasındadır. Aynı mukayese Âl-i 'İmrân 3/65-68'de, yine Hazret-i İbrahim bağlamında bu kez İslâmiyet'le Yahudilik ve Hıristiyanlık arasında yapılmıştır. *Ve bi'llâhi't-tevfîk.* / ed.

[٩٢٥] البائس: الذي أصابه بؤس، أي شدة. والفقير: الذي أضعفه الإعسار.

٢٩-﴿ثُمَّ لْيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَلْيُوفُوا نُذُورَهُمْ وَلْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ﴾

[٩٢٦] قضاء التفث: قصّ الشارب والأظفار ونتف الإبط والاستحداد. والتفث: الوسخ، فالمراد قضاء إزالة التفث. وقرئ «وليوفُّوا»، بتشديد الفاء. {نُذُورَهُمْ} مواجب حجهم، أو ما عسى ينذرونه من أعمال البر في حجهم.

[٩٢٧] {وَلْيَطَّوَّفُوا} طواف الإفاضة، وهو طواف الزيارة الذي هو من أركان الحج، ويقع به تمام التحلل. وقيل: طواف الصدر، وهو طواف الوداع> {العتيق} القديم، لأنه {أول بيت وضع للناس} [آل عمران: ٩٦]، عن الحسن. وعن قتادة: أعتق من الجبابرة، كم من جبار سار إليه ليهدمه فمنعه الله. وعن مجاهد: لم يملك قط. وعنه: أعتق من الغرق. وقيل: بيت كريم، من قولهم: عتاق الخيل والطير. فإن قلت: قد تسلط عليه الحجاج فلم يمنع؟ قلت: ما قصد التسلط على البيت، وإنما تحصن به ابن الزبير، فاحتال لإخراجه ثم بناه. ولما قصد التسلط عليه أبرهة، فعل به ما فعل.

٣٠-﴿ذَلِكَ وَمَنْ يُعَظِّمْ حُرُمَاتِ اللَّهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَأُحِلَّتْ لَكُمُ الْأَنْعَامُ إِلا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ﴾

31. Allah'a şirk koşmaksızın; samimi birer muvahhit olarak... Allah'a ortak koşan kişi de zaten; bir nevî gökten düşmekte ve kendisini kuşlar kapışmaktadır ya da rüzgâr kendisini uzak, ıssız bir yere savurmaktadır.

[928] ذٰلِكَ (İşte böyle…) ifadesi, mahzûf bir mübtedânın haberidir. "Durum, vaziyet işte böyledir." takdirindedir. Nitekim yazarlar, kitaplarında bazı anlamlarla ilgili olarak daha evvel bir cümle yazar; sonra başka bir mânaya girmek istediği zaman, *hâzâ ve kad kâne kezâ* (İşte böyle… Ayrıca, şöyle şöyle) der ya, bu da öyledir.

[929] الحُرمة Çiğnenmesi helal olmayan ve Allah Teâlâ'nın hac *menâsik*i ve benzeri konularda bu özellikte olmak üzere yükümlü kıldığı her şeydir. Bu durumda, bütün hac yükümlülükleri için genel anlamda da olabilir, özellikle hacla ilgili yasaklar anlamında da. Zeyd b. Eslem'den [v. 136/754] şöyle bir açıklama nakledilmiştir: Dokunulmazlığı olan şeyler beştir: Kâbe-yi Harâm, Mescid-i Harâm, Beled-i Harâm (Mekke), Şehr-i Harâm ve çıkıncaya kadar ihramlı kişi.

[930] "Bu onun için daha hayırlıdır" yani ona tazim göstermek sizin için daha hayırlıdır. Tazim; hukukunu gözetmenin gerekli olduğunu bilmek[le kalmayıp], buna riayet etmek ve yerine getirmek anlamındadır.

[931] "Okunanlar" ifadesi, *en'âm*'dan istisna değildir. Aksine haram kılan âyette okunanlar hariç demektir. Bu âyet de Mâide suresindeki "Ölü, kan… size haram kılınmıştır." âyetidir [Mâide 5/3]. Mâna şöyledir: Allah size -kitabında istisna etmiş olduğu haramlar hariç- *en'âm*ın tümünü, [yani deve, sığır ve davar cinsini] helal kılmıştır. Bu itibarla, O'nun koyduğu sınırlara riayet edin; putperestler *bahîre*, *sâibe* vb. haramlar icat ettikleri gibi, aman O'nun helal kıldığı şeyleri haram kılmayın! Yine, *meyte* olan, tokmakla kafasına vurularak öldürülen vb. hayvanları yedikleri gibi, aman Allah'ın haram kıldığı şeyleri helal kılmayın!

[932] Allah Teâlâ, haramlara riayeti teşvik edip, onlara saygı gösterenleri övgü ile anınca bunun arkasından hemen putlardan kaçınma ve yalan sözden uzak durma emrini getirdi. Çünkü Allah'ı tevhid edip, 'şerik'leri O'ndan uzak kılmak ve sözü doğru söyle[meye riayet et]mek, gerekli *hurumât*ın en büyükleridir ve hepsinin başında gelir.

٣١-﴿حُنَفَاءَ لِلَّهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهِ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَاءِ فَتَخْطَفُهُ الطَّيْرُ أَوْ تَهْوِي بِهِ الرِّيحُ فِي مَكَانٍ سَحِيقٍ﴾

[٩٢٨] {ذلك} خبر مبتدأ محذوف، أي الأمر والشأن ذلك، كما يقدّم الكاتب جملة من كتابه في بعض المعاني، ثم إذا أراد الخوض في معنى آخر قال: هذا وقد كان كذا.

[٩٢٩] والحرمة: ما لا يحل هتكه، وجميع ما كلفه الله تعالى بهذه الصفة من مناسك الحج وغيرها، فيحتمل أن يكون عامًّا في جميع تكاليفه، ويحتمل أن يكون خاصًّا فيما يتعلق بالحج. وعن زيد بن أسلم: الحرمات خمس: الكعبة الحرام، والمسجد الحرام، والبلد الحرام، والشهر الحرام، والمحرم حتى يحلّ.

[٩٣٠] {فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ}، أي فالتعظيم خير له. ومعنى التعظيم: العلم بأنها واجبة المراعاة والحفظ والقيام بمراعاتها.

[٩٣١] المتلوّ لا يستثنى من الأنعام، ولكن المعنى {إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ} آية تحريمه، وذلك قوله في سورة المائدة {حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الميتةُ والدَّمُ} [المائدة: ٣]. والمعنى: أن الله قد أحلّ لكم الأنعام كلها إلاّ ما استثناه في كتابه، فحافظوا عل حدوده؛ وإياكم أن تحرّموا مما أحلّ شيئًا، كتحريم عبدة الأوثان البحيرة والسائبة وغير ذلك، وأن تحلوا مما حرم الله، كإحلالهم أكل الموقوذة والميتة وغير ذلك.

[٩٣٢] لما حثّ على تعظيم حرماته وأحمد من يعظمها أتبعه الأمر باجتناب الأوثان وقول الزور؛ لأن توحيد الله ونفي الشركاء عنه وصدق القول أعظم الحرمات وأسبقها خطوًا.

[933] Şirk ile yalan söz aynı âyette birlikte zikredilmiştir. Zira şirk, yalanın bir şubesidir. Çünkü Allah'a ortak koşan biri, taptığı putun tapınılmayı hak ettiği iddiasındadır. Bu itibarla, sanki şöyle buyrulmuş olmaktadır: Yalanın başı olan putlara tapmaktan kaçının, yalan sözün her türlüsünden kaçının. Yalan olan hiçbir şeye, çirkinliği ve pespayeliği devamlı olması sebebiyle asla yaklaşmayın! Hal böyle iken putlara tapınmak gibi iğrenç bir durum hakkında ne demeli?!

[934] Putlara pislik denilmiş; aynı niteleme [Mâide 5/90'da] teşbih yoluyla şarap, kumar ve fal okları için de yapılmıştır. Yani tabiatınız itibariyle nasıl pislikten nefret edip iğreniyor ve ondan uzak duruyorsanız, bu sayılan şeylerden de aynı şekilde nefret edip uzak durunuz. Bu mânaya "Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar ve fal okları tamamen şeytan işi birer pisliktir. (Toplum olarak) bunlardan kaçının ki felâha eresiniz." [Mâide 5/90] ifadesi ile de dikkat çekilmiştir. Kaçınma, bunların pislik oluşuna bağlanmıştır, pislik kaçınılan bir şeydir.

[935] مِنَ الْأَوْثَانِ ifadesi pisliği beyan etmektedir; onun temyizidir. Mesela *'indî 'ışrûne mine'd-derâhimi* (Bende yirmi dirhem var) der [ve 'yirmi'deki müphemliği *mine'd-derâhimi* sözcüğü ile giderir]sin. Pislik kelimesi de müphemdir; başka şeyleri de kapsar. Sanki "Putlardan ibaret olan pisliklerden kaçının!" denilmiştir.

[936] الزُّور kelimesi sapma anlamındaki *ez-zever* ve *el-izvirâr* kökünden alınmıştır. Nitekim *ifk* de bir şeyi asıl halinden çevirip ters yüz ettiğin zaman kullanılan *efekehû*dan alınmıştır. *Kavl-i zûr*dan maksadın [bilir bilmez] kullandıkları "Bu helaldir.", "Şu haramdır." [Bkz. Nahl 16/116] vb. ifadelerle Allah'a iftira etmeleri olduğu da söylenmiştir. Bunun, yalan yere edilen şahitlik olduğu da söylenmiştir. Hazret-i Peygamber (s.a.)'den şöyle bir rivayet gelmiştir: O sabah namazını kıldı, selâm verince doğrulup kalktı; yüzünü insanlara döndü ve; "Yalancı şahitlik Allah'a şirk koşmakla eşittir! Yalancı şahitlik Allah'a şirk koşmakla eşittir! Yalancı şahitlik Allah'a şirk koşmakla eşittir!" diyerek bu âyeti okudu. [Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XXXI, 194] Yalan ve iftira olduğu da söylenmiştir. Bir başka izah da şöyledir: Cahiliye halkının telbiyede bulunurken; "Buyur! Senin ortağın yoktur. Sadece bir ortağın var; o da yine senindir; onun mülkiyeti de, sahip olduklarının mülkiyeti de Sana aittir!" demeleridir.

[937] Bu teşbihin mürekkeb ve mufarrak (mefrûk) olması da mümkündür. Eğer mürekkeb teşbih ise şöyle denmiş gibi olur: Kim şirk koşarsa kendisini öyle bir helâk etmiş olur ki ondan ötesi yoktur! Bunu gökten düşen ve kuşların kapıştığı, onların kursaklarında parça parça dağılıp yok olan kimsenin durumuna yahut rüzgârın kendisini savurduğu ve uzak, ıssız bir yere attığı kimsenin haline benzetmek suretiyle yapmıştır. Teşbih mufarrak ise o da şöyledir:

[٩٣٣] وجمع الشرك وقول الزور في قران واحد، وذلك أن الشرك من باب الزور، لأن المشرك زاعم أنّ الوثن تحق له العبادة، فكأنه قال: فاجتنبوا عبادة الأوثان التي هي رأس الزور، واجتنبوا قول الزور كله، لا تقربوا شيئًا منه لتماديه في القبح والسماجة؛ وما ظنك بشيء من قبيله عبادة الأوثان!؟

٥ [٩٣٤] وسمى الأوثان رجسًا، وكذلك الخمر والميسر والأزلام [المائدة: ٩٠]، على طريق التشبيه، يعني: أنكم كما تنفرون بطباعكم عن الرجس وتجتنبونه فعليكم أن تنفروا عن هذه الأشياء مثل تلك النفرة؛ ونبه على هذا المعنى بقوله {رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشيطانِ فَاجْتَنِبُوهُ} [المائدة: ٩٠]، جعل العلة في اجتنابه أنه رجس، والرجس مجتنب.

[٩٣٥] {مِنَ الأوثان} بيان للرجس وتمييز له، كقولك: عندي عشرون من الدراهم؛ ١٠ لأنّ الرجس مبهم يتناول غير شيء، كأنه قيل: فاجتنبوا الرجس الذي هو الأوثان.

[٩٣٦] والزُّور من الزوَر والأزورار، وهو الانحراف، كما أنّ الإفك من أفكه، إذا صرفه. وقيل: {قَوْلَ الزور} قولهم: هذا حلال وهذا حرام، وما أشبه ذلك من افترائهم. وقيل: شهادة الزور. عن النبي ﷺ: أنه صلى الصبحَ فلمّا سلّم قامَ قائمًا واستقبل الناس بوجهه وقال: «عدلَتْ شهادةُ الزورِ الإشراك باللهِ! عدلَتْ شهادةُ ١٥ الزورِ الإشراك باللهِ! عدلَتْ شهادةُ الزورِ الإشراك باللهِ!» وتلا هذه الآية. وقيل: الكذب والبهتان. وقيل: قول أهل الجاهلية في تلبيتهم: "لبيك لا شريك لك إلا شريك هو لك تملكه وما ملك".

[٩٣٧] ويجوز في هذا التشبيه أن يكون من المركب والمفرق. فإن كان تشبيهًا مركبًا فكأنه قال: من أشرك بالله فقد أهلك نفسه إهلاكًا ليس بعده نهاية، بأن صور ٢٠ حاله بصورة حال من خرّ من السماء فاختطفته الطير، فتفرق مزعًا في حواصلها، أو عصفت به الريح حتى هوت به في بعض المطاوح البعيدة. وإن كان مفرقًا

İman, yüceliği bakımından semaya benzetilmiştir. İmanı terkeden ve Allah'a şirk koşan ise gökten düşene; düşüncelerini dağıtan heva ve hevesleri, kapışan kuşlara; sapıklık vadisinde onu uzaklara atan şeytan, önüne kattığı şeyleri itlâf edici uçurumlara savuran rüzgâra benzetilmiştir.

[938] (فَتَخْطَفُهُ ifadesi) Hâ'nın ve Tâ'nın kesresi ile *fe-tehıttıfuhû* şeklinde okunmuş; ayrıca Tâ'nın ve her iki harfin kesresi ile [*fe-tihıttıfuhû*] da okunmuştur ki Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] kıraatidir; aslı *tahtetıfuhû*dur. (الرِّيحُ da) çoğul olarak *er-riyâh* şeklinde okunmuştur.

32. İşte böyle... Kim Allah'ın simgelerini ulu bilirse, bu, şüphesiz kalplerin takvasındandır.

33. Bunlardan belli bir vakte kadar faydalanabilir (üzerlerine binebileceğiniz gibi, sütlerinden, kıllarından, yünlerinden de yararlanabilir)siniz; sonunda varacakları yer, o kadîm Ev'dir.

[939] [Allah'ın simgelerini…] Kurbanlar haccın alametlerinden oluşu sebebiyle *şe'âir*den olmakta ve bunların *ta'zim*i cüsse olarak iri, güzel ve alımlı olanın, fiyatı pahalı olanın seçilmesi, alırken pazarlığın terkedilmesidir. Selef üç şey için harcama yapmaktan çekinmez ve onlar hakkında pazarlıkla fiyatın düşürülmesini hoş görmezdi: Kâbeye hediye edilen kurbanlıklar (*hedy*), [normal] kurbanlıklar ve köleler. İbn Ömer babasından *Radıya'llâhu Anhumâ* rivayet etmiştir: Babası çok değerli bir deveyi Kâbeye hediye edilecek bir kurbanlık olarak belirlemişti. Kendisine ona karşılık üç yüz dinar teklif edildi. O, Hazret-i Peygamber'e onu satıp parasıyla daha çok *bedene* (kurbanlık deve) satın almasını[n daha iyi olup olmayacağını] sordu. Hazret-i Peygamber, ona bunu yasakladı ve "Aksine onu *hedy* kurbanı olarak sun!" dedi. [Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* IX, 485] Hazret-i Peygamber (s.a.) de yüz *bedene*yi Kâbe'ye hediye olarak kurban etmişti. İçlerinde [müşrikleri tahrik için] Ebû Cehl'e ait burnunda altın hızma bulunan bir deve de vardı. İbn Ömer, *hedy* develerini Mısır işi çullar ile örtülmüş olarak sevkeder, onların etlerini ve çullarını tasadduk ederdi. Ve inanırdı ki kendisi ile yakınlaşma konusunda Allah'a itaat etmek ve O'nun kutlu evine *hedy* kurbanları sevketmek mutlaka yerine getirilmesi ve bu konuda koşuşturulması gereken çok büyük bir iştir. [Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* V, 381]

[940] فَإِنَّها مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ Bu, yani şe'âire tazim, şüphesiz kalplerin takvasındandır. Yani kalpleri takvalı olanların fiillerindendir. Bu muzâflar hazfedilmiş olup onları takdir etmeden mâna düzgün olmamaktadır. Çünkü cezâ (cümlesinden) Men şart ismine irtibatı sağlamak için raci bir zamir bulunması gerekir. Özellikle kalpler zikredilmiştir, çünkü kalpler takvanın merkezidir ve eğer kalplerde takva olursa ve oraya iyice yerleşirse onun belirtileri bütün organlarda kendisini gösterir.

فـقد شبه الإيمان في علوه بالسماء، والذي ترك الإيمان وأشرك بالله بالساقط من السماء، والأهواء التي تتوزع أفكاره بالطير المختطفة، والشيطان الذي يطوّح به في وادي الضلالة بالريح التي تهوي بما عصفت به في بعض المهاوي المتلفة.

[٩٣٨] وقرئ «فتخِطِّفه»، بكسر الخاء والطاء، وبكسر التاء مع كسرهما، وهي قراءة الحسن. وأصلها: تختطفه. وقرئ «الرياح».

٣٢-﴿ذَلِكَ وَمَنْ يُعَظِّمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ﴾

٣٣-﴿لَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى ثُمَّ مَحِلُّهَا إِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ﴾

[٩٣٩] تعظيم الشعائر، وهي الهدايا لأنها من معالم الحجّ، أن يختارها عظام الأجرام حسانًا سماتًا غالية الأثمان، ويترك المكاس في شرائها، فقد كانوا يغالون في ثلاث ويكرهون المكاس فيهنّ: الهدي، والأضحية، والرقبة. وروى ابن عمر عن أبيه رضي الله عنهما: أنه أهدى نجيبة طلبت منه بثلثمائة دينار، فسأل رسول الله ﷺ أن يبيعها ويشتري بثمنها بدنًا، فنهاهُ عنْ ذلك وقال: «بلْ أَهدِها». وأهدى رسول الله ﷺ مائة بدنة، فيها جمل لأبي جهل في أنفه برّة من ذهب. وكان ابن عمر يسوق البدن مجللة بالقباطي فيتصدّق بلحومها وبجلالها، ويعتقد أن طاعة الله في التقرّب بها وإهدائها إلى بيته المعظم أمر عظيم لا بدّ أن يقام به ويسارع فيه.

[٩٤٠] {فَإِنَّهَا مِن تَقْوَى القلوب}، أي فإن تعظيمها من أفعال ذوي تقوى القلوب، فحذفت هذه المضافات، ولا يستقيم المعنى إلاّ بتقديرها، لأنه لا بد من راجع من الجزاء إلى {مِن} ليرتبط به، وإنما ذكرت القلوب، لأنها مراكز التقوى التي إذا ثبتت فيها وتمكنت ظهر أثرها في سائر الأعضاء.

[941] "Belli bir vakte kadar" yani kurban kesilip, eti tasaddukta bulunulup da ondan yenildiği ana kadar. ثُمَّ zaman itibariyle sonralık ifade eder; fiil aralığında belli bir zamanın geçtiğini bildirir. Burada ise isti'âre yoluyla haller için kullanılmıştır. Mâna şöyledir: *Hedy* kurbanlarında sizin için dünyanızda ve ahiretinizde pek çok fayda vardır. Allah Teâlâ sadece dinî menfaatleri dikkate alır. Şöyle buyurmaktadır: "Siz geçici dünya menfaatini istiyorsunuz, halbuki Allah ahireti (kazanmanızı) istiyor." [Enfâl 8/68] Bu menfaatler içinde en büyüğü ve fayda bakımından en önemli olanı, onların kesilmesinin vacip oluşudur. Ya da Harem-i Şerif'e varacak şekilde kurbanlıkların kesim vaktinin girmesi gereğidir; "Kâbe'ye hediye olarak varmak üzere…" [Mâide 5/95] ayetinde ifade edildiği gibi. Murad kurbanlıkların Beytullah hükmünde olan Harem-i Şerif'te kesilmesidir. Çünkü harem, Beytullah'ın harîm-i ismeti olmaktadır. Bu şekilde mecazî benzer kullanım şekli şu sözündür: *Belağne'l-beled^e* "Memlekete vardık." dersin aslında yaklaştığınızı ve hududuna ulaştığınızı ifade etmek istersin. Şe'âirden maksadın hac menâsikinin tamamı olduğu da söylenmiştir. Ancak مَحِلُّها إِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ (sonunda varacakları yer, o kadîm Ev'dir) ifadesi bu yoruma uygun düşmez.

34. Kurban kesmeyi her ümmete meşru kıldık ki, Allah'ın kendilerine nasip ettiği hayvanları keserken (sadece) O'nun adını ansınlar. Sizin tanrınız, bir tek tanrıdır; o halde, sadece O'na teslim olun. Sen de mütevazı olanları müjdele.

35. Onlar ki Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir; bilhassa, başlarına gelenlere sabreden, namazı dosdoğru kılan kimselerdir; kendilerine Bizim nasip ettiğimiz şeylerden de infak ederler.

[942] Allah Teâlâ her ümmete kendisine yaklaşmaları maksadıyla sırf kendisi için kurban kesme yükümlülüğü getirmiştir. Bunun gerekçesini de yüce adının –tüm isimleri mukaddes olsun- kurbanlıklar üzerine anılması kılmıştır. مَنْسَكًا kelimesi Sin'in fethası ile de kesresi ile de okunmuştur. Bu kelime *nesk^en* anlamında [Mimli] masdar olmaktadır. Kesreli olması halinde mekân ismi olur ve kurban kesim yeri anlamına gelir.

[943] فَلَهُ أَسْلِمُوا yani zikri halisane O'na yapın, kurbanı sırf O'nun rızasından başka her niyetten uzak tutun yani şirke bulaştırmadan halisane bir şekilde sunun.

[944] المخبتون huşû sahibi mütevazı kişiler demektir. "Engin yer" anlamına gelen *habt* kelimesinden türetilmiştir. Bunların 'zulmetmeyenler, zulme uğradıkları zaman da öç almaya kalkışmayanlar' olduğu da söylenmiştir. Hasan-ı Basrî [v. 110/728; وَالْمُقِيمِي الصَّلاةِ ifadesini], Nun'u var kabul ederek[1] *ve'l-mukīmi's-salât^e* şeklinde mansûb okumuştur. İbn Mes'ûd [v. 32/653] da aslı üzere *ve'l-mukīmîne's-salât^e* okumuştur.

---

1 Yani Nun izafetten dolayı değil, hafifletme sebebiyle düşmüştür. / çev.

[٩٤١] {إلى أَجَلٍ مُّسَمًّى} إلى أن تنحر ويتصدّق بلحومها ويؤكل منها. و{ثُمَّ} للتراخي في الوقت. فاستعيرت للتراخي في الأحوال. والمعنى: أن لكم في الهدايا منافع كثيرة في دنياكم ودينكم، وإنما يعتدّ الله بالمنافع الدينية، قال سبحانه {تُرِيدُونَ عَرَضَ الدنيا والله يُرِيدُ الأخرة} [الأنفال: ٦٧] وأعظم هذه المنافع وأبعدها شوطًا في ٥ النفع {محلها إلى البيت} أي وجوب نحرها. أو وقت وجوب نحرها في الحرم منتهية إلى البيت، كقوله {هَدْيًا بالغ الكعبة} [المائدة: ٩٥] والمراد نحرها في الحرم الذي هو في حكم البيت؛ لأن الحرم هو حريم البيت. ومثل هذا في الاتساع قولك: بلغنا البلد، وإنما شارفتموه واتصل مسيركم بحدوده. وقيل: المراد بالشعائر: المناسك كلها، و{مَحِلُّهَا إلى البيت العتيق} يأباه.

١٠ ٣٤-﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَى مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَإِلَٰهُكُمْ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِينَ﴾

٣٥-﴿الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَالصَّابِرِينَ عَلَىٰ مَا أَصَابَهُمْ وَالْمُقِيمِي الصَّلَاةِ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾

[٩٤٢] شرع الله لكل أمّة أن ينسكوا له، أي يذبحوا لوجهه على وجه التقرّب، ١٥ وجعل العلة في ذلك أن يذكر اسمه تقدست أسماؤه على النسائك. قرئ «مَنسكًا» بفتح السين وكسرها، وهو مصدر بمعنى النسك، والمكسور يكون بمعنى الموضع.

[٩٤٣] {فَلَهُ أَسْلِمُوا} أي أخلصوا له الذكر خاصة، واجعلوه لوجهه سالمًا، أي خالصًا لا تشوبوه بإشراك.

[٩٤٤] المخبتون: المتواضعون الخاشعون، من الخبت، وهو المطمئن من ٢٠ الأرض. وقيل: هم الذين لا يظلمون، وإذا ظُلِموا لم ينتصروا. وقرأ الحسن: «والمقيمي الصلاةَ»، بالنصب على تقدير النون. وقرأ ابن مسعود: «والمقيمين الصلاة» على الأصل.

36. O iri cüsseli hayvanları sizin için Allah'ın simgelerinden kıldık; onlarda sizin için (muazzam) bir hayır vardır. O halde, onları ön ayaklarını sıralı olarak yere basmış durumda keserken, Allah'ın adını anın; yanları üstüne düştükleri vakit de onlardan hem kendiniz yiyin hem de, kanaat edip istemeyene de hâlini arzedip isteyene de yedirin. Onları size böyle boyun eğdirdik ki şükredesiniz.

[945] اَلْبُدْنَ *bedene*nin çoğuludur. Bedeninin iri olması sebebiyle bu adı almıştır. *Bedene*, özel olarak deve için kullanılır, çünkü Peygamber (s.a.) sığır cinsini devenin yanında ayrıca zikretmiş ve "*Bedene* de yedi kişi adına, sığır da yedi kişi adına kurban olur." [*Ebû Dâvûd*, "Edâhî", 7] diyerek, sığırı deve hükmünde kılmıştır. Bu haliyle şeriat ıstılahında *bedene*, Ebû Hanîfe ve ashabına göre her iki cinsi de içine almaktadır. Yoksa *bedene* sadece deveye özgü bir isimdir ve âyet de buna delâlet etmektedir. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] iki zamme ile *ve'l-büdüne* şeklinde okumuştur. *Semere*nin çoğulu olan *sümür* gibi. İbn Ebî İshâk [v. 117/735] ise iki zamme ile ve vakıf hali üzere[1] Nun'un şeddesi ile okumuştur. Yine, وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ ifadesinde[2] [YâSîn 36/39] olduğu gibi nasb ve ref' ile de okunmuştur.

[946] "Allah'ın simgelerinden" yani Allah Teâlâ'nın teşrî kılmış olduğu şeriatın simgelerinden. Şe'âirin Allah'ın adına izafeti, onları yüceltmek içindir. "Onda sizin için görülmedik hayır vardır" ifadesi "Onda sizin için birtakım yararlar vardır" [Hac 22/33] ifadesi gibidir. Hac ibadetini yapan kişinin ibadetini ifa ederken, Allah Teâlâ'nın ["muazzam hayırlar var" diye] şahitlik ettiği hayır ve menfaatler[i yakalama] konusunda oldukça gayretli olması gerekir.

[947] Selef-i salihînden biri hakkında anlatırlar. Sadece dokuz dinarı varmış. Onunla kurbanlık bir büyükbaş hayvan satın almış. Bu konuda hakkında şöyle böyle konuşulunca, demiş ki: Ben Rabbimin "Onda sizin için hayır vardır." dediğini işittim. İbn Abbas'tan "Dünya ve ahiret [hayırları]" yorumu nakledilmiştir. İbrahim en-Nehaî [v. 96/714] de şöyle demiştir: Her kim kurbanlık deveye binme ihtiyacı duyarsa biner, sütüne ihtiyaç duyarsa içer.

[948] "Allah'ın adının anılması" kurban keserken *Allāhu ekber! Lâ ilâhe illâllāhu va'llāhu ekber! Allahumme minke ve ileyke* [Allah uludur, Allah'tan başka tanrı yoktur. Allah uludur. Allah'ım bu kurban Sendendir ve Sanadır] denilmesidir.

---

1 *ve'l-büdn* kelimesi, üzerinde vakfe yapıldığında, -iki harekesiz harf yan yana gelemeyeceğinden- nasıl mecburen *ve'l-büd**nn*** şeklinde şeddeli okunuyorsa… / ed.

2 والقمر kelimesi ızmar 'alâ şerîtati't-tefsir [yani kelimeyi nasp eden âmilin, sonraki fiil tarafından açıklanmak üzere gizlenmesi] kaidesi ile *ve'l-kamer**a*** şeklinde de okunabilmekte, mübteda-haber olmak üzere *ve'l-kamer**u*** da okunabilmektedir. / ed.

٣٦-﴿وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُم مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا صَوَافَّ فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ كَذَلِكَ سَخَّرْنَاهَا لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[٩٤٥] {والبدن} جمع بدنة، سميت لعظم بدنها. وهي الإبل خاصة، ولأن رسول الله ﷺ ألحقَ البقرَ بالإبل حين قال: "البدنةُ عن سبعةٍ، والبقرةُ عنْ سبعةٍ"؛ فجعل البقر في حكم الإبل، صارت البدنة في الشريعة متناولة للجنسين عند أبي حنيفة وأصحابه، وإلا فالبدن هي الإبل، وعليه تدل الآية. وقرأ الحسن «والبدن»، بضمتين، كثمر في جمع ثمرة. وابن أبي إسحاق بالضمتين وتشديد النون، على لفظ الوقف. وقرئ بالنصب والرفع، كقوله {وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ} [يس: ٣٩].

[٩٤٦] {مِن شَعَائِرِ اللهِ} أي من أعلام الشريعة التي شرعها الله. وإضافتها إلى اسمه تعظيم لها. {لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ} كقوله {لَكُمْ فِيهَا منافع} [الحج: ٣٣]. ومن شأن الحاج أن يحرص على شيء فيه خير ومنافع بشهادة الله.

[٩٤٧] عن بعض السلف أنه لم يملك إلا تسعة دنانير، فاشترى بها بدنة، فقيل له في ذلك، فقال: سمعت ربي يقول {لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ}. وعن ابن عباس: دنيا وآخرة. وعن إبراهيم: من احتاج إلى ظهرها ركب، ومن احتاج إلى لبنها شرب.

[٩٤٨] وذكر اسم الله: أن يقول عند النحر: الله أكبر، لا إله إلاّ الله والله أكبر، اللّهم منك وإليك.

[949] صَوافَّ "ayakta ön ve arka ayakları aynı hizada *sıra* halinde olacak şekilde" demektir. Atın üçayağı yerde iken ön ayaklarından birini toynağının ucu üzerine dikmesi demek olan *sufûnu'l-feres* tabirinden alınmış olarak صوافِنَ şeklinde de okunmuştur. Çünkü devenin ön ayaklarından biri bağlanır ve hayvan üçayağı üzerinde durur. صوافِيَ şeklinde de okunmuştur; 'Allah için katkısız, saf halde' demektir. Amr b. Ubeyd'in [v. 144/761] ise vakıf halinde ıtlak harfinden bedel olmak üzere[1] tenvinli olarak صوافِنا şeklinde okuduğu nakledilmiş; yine bazılarının أعطِ القَوْسَ بارِيْها (Yayı ustasına ver!) şeklindeki Arap meselinde olduğu gibi Ya'nın sükûnu ile صوافِيْ şeklinde okuduğu aktarılmıştır.

[950] *Vücûbu'l-cünûb* kurbanlık hayvanın yere düşmesi demektir. Duvar yıkılıp düştüğü zaman *vecebe'l-hâit^{u} vecbet^{en}*; güneş battığı zaman da *vecebeti'ş-şems^{u} cibet^{en}* denilir. Mânası şudur: Hayvan kesilip yere düştüğü ve son nefeslerini verip hareketten kesildiği zaman size ondan yemek ve yedirmek helal olur.

[951] الْقانِعَ isteyen demektir; birine boyun büküp ondan talepte bulunduğun zaman *kana'tu ileyhi* ve *kena'tü ileyhi* dersin; الْقانِعَ işte bu kullanımdan alınmıştır; الْمُعْتَرَّ istemeksizin kendisini sana arz eden kimsedir. Yahut القانِع o, talepte bulunmadığı halde kendisine verilen şeyle yetinen veya elindekine razı olan kimsedir; bu durumda, *kana'tu kane'^{an} ve kanâ'at^{en}* fiilinden türemiş olur; الْمُعْتَرّ ise önüne çıkıp isteyen kimse anlamına gelir. Hasan-ı Basrî [v. 110/728], والمعتَرِي şeklinde okumuştur ki *'arrahû, 'arâhu, i'terâhu ve i'terrehû* hepsi aynı mânadadır. Ebû Recâ' [İmrân b. Teym el-Utāridî; v. 105/723-24] القَنِع şeklinde okumuştur ve başka değil sadece rıza gösteren anlamındadır. *Kane'a fe-huve kani'^{un} ve kāni'^{un}* şeklinde kullanılır.

[952] Allah Teâlâ kullarına karşılıksız ihsanlarda bulunmuş ve kendilerinden hamdetmelerini istemiştir. Bunun sebebi ise koca koca kurbanlık develeri, gördükleri ve bildikleri tarzda emirlerine amade kılmasıdır, öyle ki onları isteklerine boyun eğmiş halde alırlar, bağlarlar, ayakları bağlanmış vaziyette sıra sıra dizerler sonra da gerdanına kesici aleti saplarlar. Eğer Allah Teâlâ'nın sözünü ettiği *teshîr* (amade kılma) olmasaydı, onlarla asla baş edilemezdi ve onlar kendilerinden daha küçük cüsseli ve daha az güçlü olan yırtıcı hayvanlardan daha âciz olmazlardı. Devenin vahşileşmesi ve kontrolden çıkması halinde görülen [dehşet verici manzara], [Yüce kudret ve hikmete] tanıklık etme ve ibret alma bakımından yeterlidir.

37. Onların ne etleri, ne de kanları Allah'a ulaşır; O'na sadece sizin takvanız ulaşır. Bunları size O boyun eğdirdi ki, sizi hidayete erdirdiği için siz de (yalnızca) Allah'ı tekbir edesiniz. Sen ihsan üzere hareket edenleri müjdelemeye bak.

---

1 Yani normal tenvin olarak değil, vakfelere has bir uzatma olarak. *Savâfinâ* normalde -tenvin ile- *savâfinen* şeklinde olmakla birlikte, burada vakfe söz konusudur. İnsan suresindeki قواريرا vb.leri gibi. / ed.

[٩٤٩] {صَوَافَّ} قائمات قد صففن أيديهن وأرجلهنّ. وقرئ «صوافنَ»، من صفون الفرس، وهو أن يقوم على ثلاث وينصب الرابعة على طرف سنبكه؛ لأن البدنة تعقل إحدى يديها فتقوم على ثلاث. وقرئ «صوافيَ» أي خوالصَ لوجه الله. وعن عمرو بن عبيد «صوافنا»، بالتنوين عوضًا من حرف الإطلاق عند الوقف. وعن ٥ بعضهم «صواف» نحو مثل العرب: أعط القوس بارِيْها، بسكون الياء.

[٩٥٠] وجوب الجنوب: وقوعها على الأرض، ومن وجب الحائط وجبة، إذا سقط. ووجبت الشمس جبة، غربت. والمعنى {فإذا وَجَبَتْ جُنُوبُها} وسكنت نسائسها حلّ لكم الأكل منها والإطعام.

[٩٥١] {القانع} السائل، من قنعت إليه وكنعت، إذا خضعت له وسألته قنوعًا. ١٠ {والمعتر} المعترض بغير سؤال، أو القانع الراضي بما عنده وبما يعطى من غير سؤال، من قنعت قنعًا وقناعة. والمعتر: المعترض بسؤال. وقرأ الحسن «والمعتري». وعرّه وعراه واعتراه واعترّه، بمعنى. وقرأ أبو رجاء «القَنِع»، وهو الراضي لا غير. يقال: قنع فهو قنع وقانع.

[٩٥٢] منّ الله على عباده واستحمد إليهم بأن سخر لهم البدن مثل التسخير ١٥ الذي رأوا وعلموا، ويأخذونها منقادة للأخذ طيعة فيعقلونها ويحبسونها صافة قوائمها، ثم يطعنون في لبانها. ولولا تسخير الله لم تطق، ولم تكن بأعجز من بعض الوحوش التي هي أصغر منها جرمًا وأقلّ قوّة، وكفى بما يتأبد من الإبل شاهدًا وعبرة.

٣٧-﴿لَنْ يَنَالَ اللَّهَ لُحُومُهَا وَلا دِمَاؤُهَا وَلَكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوَى مِنْكُمْ كَذَلِكَ ٢٠ سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ﴾

[953] Yani Allah Teâlâ'nın rızasına kurbanların ne tasadduk edilen etleri ne de kesilerek akıtılan kanları ulaşır; maksat bu etlerin ve kanların sahipleridir. Mâna şudur: Kurban kesenler ve takdimede bulunanlar Rablerini ancak halisane bir niyet ve ihlas ile hoşnut edebilirler, kendisi ile yaklaşılacak şeylerde riayet edilmesi gereken takva şartlarına uyarak ve benzeri şer'an korunması ve gözetilmesi gereken şeyleri gözeterek, *vera*yı gerekli kılan emirleri yerine getirerek ancak bunu başarabilirler. Bunlara riayet edilmediği zaman, kestikleri kurban ve sundukları takdime miktar olarak çok olsa bile onlara fayda vermez.

[954] Tâ'lı ve Yâ'lı olmak üzere *len tenâlâ'llâhe [...] ve lâkin tenâluhû* şeklinde de okunmuştur. Rivayete göre Cahiliye halkı develeri kurban ettikleri zaman kanlarını Beytullah'ın etrafına serperler ve onu kana buluyorlardı. Müslümanlar haccedince onlar da aynısını yapmak istediler; işte ayet bunun üzerine nâzil olmuştur.

[955] *Teshîr* (bazı şeylerin insana âmade kılınması) nimetini bir kez daha belirttikten sonra şöyle buyurmuştur: Size dininin simgelerini ve haccın nasıl yapılacağını göstermesine karşılık, tekbir getirip *l*â ilâhe illâllâh diyerek Allah'a şükretmeniz için... Buna göre ifade özet geçilmiş olmaktadır, çünkü *tekbîr* zımnında şükür anlamı vererek, *tekbîr* fiilini onun gibi ['Alâ ile] geçişli kılmıştır.

38. Allah elbette iman edenleri savunur... Çünkü Allah nankör hainleri sevmez.

[956] Allah Teâlâ sadece iman edenleri savunacağını ve sadece onlara yardım edeceğini belirtmektedir. Tıpkı "Biz peygamberlerimize ve iman edenlere dünya hayatında ve şahitlerin şahitlik edecekleri günde mutlaka yardım ederiz." [Gâfir 40/51] ve "Mutlaka yardıma mazhar olacaklar kendileridir." [Sâffât 37/172] "Hoşunuza gidecek bir başka kazanç daha var: Allah'tan bir yardım ve yakın bir fetih... Sen müminleri müjdele!" [Saf 61/13] âyetlerinde olduğu gibi. Bunu da onların zıttı olanları sevmemesiyle gerekçelendirmektedir ki bunlar, Allah ve Resulüne gadr eden, kendi emânetlerine hainlik eden, Allah'ın nimetlerine karşı nankörlükte bulunan ve onları tahkir eden nankör hainlerdir! يُدافِعُ şeklinde okuyan[1], onları savunmada mübalağalıdır anlamı vermiş olur. Bunu *yağlibu* yerine *yugâlibu* ile ifade edenin daha etkili olması gibi. Çünkü *muğâlib* daha güçlü ve etkilidir.[2]

39. Kendileri ile savaşılanlara -zulme uğradıkları için- (saldırganlarla savaşabilecekleri) bildirilmiştir. Allah elbette onlara yardım etmeye kadirdir.

1 يَدفع değil de... / ed.

2 Kelimelerde harf sayısı arttıkça mânada da artış olmaktadır; *muğâlib* "yenişmede galip gelen" anlamındadır. *Gâlib*de ise yenen anlamı bulunmakla birlikte, yenişme ve bu uğurda sarfedilen çaba mevcut değildir. / ed.

[٩٥٣] أي لن يصيب رضا الله اللحوم المتصدق بها ولا الدماء المهراقة بالنحر، والمراد أصحاب اللحوم والدماء، والمعنى: لن يرضي المضحون والمقرّبون ربهم إلا بمراعاة النية والإخلاص والاحتفاظ بشروط التقوى في حلّ ما قرب به، وغير ذلك من المحافظات الشرعية وأوامر الورع. فإذا لم يراعوا ذلك، لم تغن عنهم التضحية والتقريب وإن كثر ذلك منهم.

[٩٥٤] وقرئ «لن تنال الله»، «ولكن تناله» بالتاء والياء. وقيل: كان أهل الجاهلية إذا نحروا البدن نضحوا الدماء حول البيت ولطخوه بالدم، فلما حجّ المسلمون أرادوا مثل ذلك، فنزلت.

[٩٥٥] كرّر تذكير النعمة بالتسخير ثم قال: لتشكروا الله على هدايته إياكم لأعلام دينه ومناسك حجّه، بأن تكبروا وتهللوا، فاختصر الكلام بأن ضمن التكبير معنى الشكر، وعدى تعديته.

٣٨-﴿إِنَّ اللَّهَ يُدَافِعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ اللَّهَ لا يُحِبُّ كُلَّ خَوَّانٍ كَفُورٍ﴾

[٩٥٦] خصّ المؤمنين بدفعه عنهم ونصرته لهم، كما قال {إِنَّا لَنَنصُرُ رُسُلَنَا والذين آمَنُوا} [غافر: ٥١]، وقال {إِنَّهُمْ لَهُمُ المنصورونَ} [الصافات: ١٧٢]، و قال {وأخرى تُحِبُّونَهَا نَصْرٌ مِنَ اللهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ} [الصف: ١٣]. وجعل العلة في ذلك أنه لا يحب أضدادهم، وهم الخونة الكفرة الذين يخونون الله والرسول، ويخونون أماناتهم ويكفرون نعم الله ويغمطونها. ومن قرأ {يُدَافِعُ} فمعناه يبالغ في الدفع عنهم، كما يبالغ من يغالب فيه؛ لأن فعل المغالب يجيء أقوى وأبلغ.

٣٩-﴿أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظُلِمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَى نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ﴾

40. Onlar ki, sırf "Rabbimiz Allah'tır" dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarılmışlardı... Allah'ın insanları birbiriyle savuşturması olmasaydı; içinde sürekli Allah'ın adı anılan mescitler, mânastırlar, kiliseler ve havralar kesinlikle yıkılır giderdi. Allah elbette kendisine yardım edene yardım edecek! Şüphesiz, Allah kuvvetlidir, 'mutlak izzet sahibi'dir (Kavî, Azîz).

[957] أذن ve يقاتلون kelimeleri hem malum hem de meçhul sıygayla okunmuş olup, "Onlara 'savaş hakkında' izin vermiştir / verilmiştir." anlamındadır. İzin verilen şey, arkadan gelen يقاتلون fiili delâlet ettiği için hazfedilmiştir.

[958] بِأَنَّهُمْ ظُلِمُوا yani mazlum olmaları sebebiyle. Onlar Peygamber (s.a.)'in ashabı idiler. Mekke Müşrikleri onlara şiddetli işkence yapıyorlar; onlar da gördükleri zulümden şikâyet etmek üzere kimi yaralı kimi bereli olduğu halde Peygamber (s.a.)'e geliyorlardı. Hazret-i Peygamber de onlara her defasında "Sabredin, çünkü bana savaş emredilmedi!" diyordu. Sonunda (Medine'ye) hicret etti ve bu âyet burada geldi. Bu âyet, savaşı yasaklayan yetmiş küsür âyetten sonra ona izin veren ilk âyettir. Bu âyetin, hicret etmek üzere yola çıkan ve Mekke Müşrikleri tarafından yolları kesilen bir topluluk hakkında indiği ve savaşmaları için Allah'ın bunlara izin verdiği de söylenmiştir.

[959] Allah'ın onlara yardım etmeye kadir olduğunun bildirilmesi, onlara yardım edeceğine dair ilahî bir vaattir ve bu, *cebbar*[1] iktidar sahiplerinin konuşma üslubuyla vârit olmuştur. Yukarıdaki, 'iman edenleri savunacağına dair' ifade de yine bunun gibi bir vaat bildirmektedir.

[960] أَنْ يَقُولُوا ifadesi حَقٍّ'dan bedel kılınmak üzere cer mahallindedir. Yani -memleketten çıkartılmayı ve sürülmeyi değil, benimsenmeyi ve sahiplenilmeyi gerektirmesi icap eden *tevhid*den başka- hiçbir haklı gerekçe olmaksızın… "Sırf, Allah'a iman ettiğimiz için mi bizi cezalandırmaya çalışıyorsunuz?!" [Mâide 5/59] âyeti de buna benzemektedir.

[961] "Allah'ın insanları birbiriyle savuşturması" yani Allah Teâlâ'nın insanlar arasında Müslümanları üstün kılması ve onları cihatla kâfirlerin başına musallat etmesi "olmasaydı" o takdirde *pagan*lar, kendi zamanlarındaki diğer muhtelif din mensuplarını ve mabetlerini ele geçirip yıkarlardı; Hıristiyanlar için kilise, rahipleri için manastır, Yahudiler için havra, Müslümanlar için de mescid namına bir şey bırakmazlardı.

---

1 *Cebbâr*, tuttuğunu kopartan, istediğini zorla da olsa mutlaka yapan/yaptıran demektir. İnsanlar için kullanımı 'zorba' anlamıyla genelde olumsuzdur. / ed.

٤٠-﴿الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ وَلَوْلا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهُدِّمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾

[٩٥٧] {أذن} و{يقاتلون} قرئا على لفظ المبني للفاعل والمفعول جميعاً، والمعنى: أذن لهم في القتال، فحذف المأذون فيه لدلالة {يقاتلون} عليه.

[٩٥٨] {بِأَنَّهُمْ ظُلِمُوا} أي بسبب كونهم مظلومين، وهم أصحاب رسول الله ﷺ؛ كان مشركو مكة يؤذونهم أذى شديدًا، وكانوا يأتون رسول الله ﷺ من بين مضروب ومشجوج يتظلمون إليه، فيقول لهم: «اصبروا فإني لم أومر بالقتال»، حتى هاجر فأنزلت هذه الآية. وهي أول آية أذن فيها بالقتال بعد ما نهى عنه في نيف وسبعين آية. وقيل: نزلت في قوم خرجوا مهاجرين فاعترضهم مشركو مكة فأذن لهم في مقاتلتهم.

[٩٥٩] والإخبار بكونه قادرًا على نصرهم عدة منه بالنصر واردة على سنن كلام الجبابرة، وما مرّ من دفعه عن الذين آمنوا مؤذن بمثل هذه العدة أيضًا.

[٩٦٠] {أَن يَقُولُوا} في محل الجرّ على الإبدال من {حَقٍّ}، أي بغير موجب سوى التوحيد الذي ينبغي أن يكون موجب الإقرار والتمكين، لا موجب الإخراج والتسيير. ومثله {هَلْ تَنقِمُونَ مِنَّا إِلَّا أَنْ آمَنَّا بِاللَّهِ} [المائدة: ٥٩].

[٩٦١] دفع الله بعض الناس ببعض إظهارُه وتسليطه المسلمين منهم على الكافرين بالمجاهدة، ولولا ذلك لاستولى المشركون على أهل الملل المختلفة في أزمنتهم، وعلى متعبداتهم فهدموها، ولم يتركوا للنصارى بيعًا، ولا لرهبانهم صوامع، ولا لليهود صلوات، ولا للمسلمين مساجد.

Yahut Ümmet-i Muhammed [devri] Müşrikleri, Müslümanlara ve onların zimmetinde olan Ehl-i Kitab'a saldırıp, her iki grubun mabetlerini de yıkarlardı. [دفع kelimesi] *difâ'u* şeklinde okunmuş; [لهُدِّمَت de] *le-hudimet* şeklinde şeddesiz okunmuştur.[1]

5 [962] Kiliseye[2] *salât* denilmiştir, çünkü içinde *salât* (dua) edilmektedir. Şu da söylenmiştir: Bu kelimenin aslı İbranice صَلوثا'dır ve zamanla Arapçalaşmıştır.

[963] "O'na" yani O'nun dinine ve velilerine "yardım edene…" Bu, Allah kendilerini yeryüzünde muktedir kılıp geniş imkânlar verdiğinde, Muhacirlerin –Allah onlardan razı olsun!- gidişatının nasıl olacağına ve na-
10 sıl *Allah'ın dinine göre icraat* sergileyeceklerine dair Allah Teâlâ'nın gaybî bir bildirimidir. Hazret-i Osman'dan "Vallahi bu, beladan önce senadır!" dediği rivayet edilmektedir. Daha, gerçekleştirecekleri hayırlı işleri gerçekleştirmeden Allah onları övmüştür, demek istiyor.

[964] [Âlimler] demişlerdir ki: Bu âyette râşit halifelerin idarelerinin
15 sahih olduğuna dair delil vardır. Çünkü Allah Teâlâ 'yeryüzünde iktidar sahibi olma ile emrini âdilâne infaz etme' imkânını onlardan[yani Hulefâ-i Râşidîn'den] başka muhacirlere vermemiş; Ensār'ın ve *tulekā*nın[3] da bundan herhangi bir payı olmamıştır. -Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ise "Bunlar Ümmet-i Muhammed'dir" demiştir.-

20 **41. Onlar ki yeryüzünde kendilerine iktidar bahşetsek (gerçek dindarlar olarak) namazı dosdoğru kılar, zekâtı veri(p benliklerini arındırı)rlar, marufu emredip münkeri yasaklarlar. İşlerin akıbeti tamamen Allah'a aittir.**

[965] الَّذِينَ'nin, من ينصره'dan bedel olmak üzere mansūb olduğu söylen-
25 miştir, ancak zahir olan, الَّذِينَ أُخْرِجوا'ya tâbi olarak mecrur olmasıdır.[4]

[966] "İşlerin akıbeti tamamen Allah'a aittir" yani hükmünde ve takdirinde işlerin sonu hep Allah'a çıkar. Bu ifade ile Allah'ın, *velî*lerini üstün kılacağına ve dâvalarını yüceltececeğine dair vaadi teyid edilmektedir.

42. Eğer seni yalanlıyorlarsa, onlardan önce Nûh kavmi, Âd ve
30 **Semûd da yalanlamıştı.**

43. İbrahim'in kavmi ile Lût'un kavmi de...

---

1 Sülâsîde "Mabetler yıkılırdı." anlamı, tef'îl sıygasında ise "Mabetler teker teker yıkılırdı." anlamı vardır. / ed.

2 "Havraya" demek istiyor. Nitekim yukarıda *salevât* kelimesini Yahudi havraları diye tefsir etmişti. / ed.

3 Mekke'nin fethinden sonra teslim bayrağını çektikleri için, Hazret-i Peygamber tarafından azat edilen kılıç artıkları. / ed.

4 الَّذِينَ أُخْرِجوا ifadesi عَلَى نَصْرِهِمْ'deki [Hac 22/39] mecrur zamire bağlıdır. Anlam şöyledir: Allah elbette bu mazlumlara yardım etmeye kadirdir; onlar ki yurtlarından çıkartılmışlardır…; onlar ki kendilerine iktidar bahşetsek… / ed.

أو لغلب المشركون من أمّة محمد ﷺ على المسلمين وعلى أهل الكتاب الذين في ذمتهم وهدموا متعبدات الفريقين. وقرئ «دفاع»، و«لهدمت»، بالتخفيف.

[٩٦٢] وسميت الكنيسة صلاةً لأنه يصلى فيها. وقيل: هي كلمة معرّبة، أصلها بالعبرانية: صلوثا.

٥ [٩٦٣] {مَن يَنصُرُهُ}، أي ينصر دينه وأولياءه. هو إخبار من الله عزّ وجلّ بظهر الغيب عما ستكون عليه سيرة المهاجرين رضي الله عنهم إن مكنهم في الأرض وبسط لهم في الدنيا، وكيف يقومون بأمر الدين. وعن عثمان رضي الله عنه: هذا والله ثناء قبل بلاء. يريد: أنّ الله قد أثنى عليهم قبل أن يحدثوا من الخير ما أحدثوا.

[٩٦٤] وقالوا: فيه دليل على صحة أمر الخلفاء الراشدين؛ لأنّ الله لم يعط ١٠ التمكين ونفاذ الأمر مع السيرة العادلة غيرهم من المهاجرين، لا حظ في ذلك للأنصار والطلقاء. وعن الحسن: هم أمة محمد ﷺ.

٤١-﴿الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ﴾

[٩٦٥] وقيل: {الذين} منصوب بدل من قوله {من ينصره} [الحج: ٤٠].

١٥ والظاهر أنه مجرور، تابع لـ{لذين أخرجوا} [الحج: ٤٠].

[٩٦٦] {وَلِلَّهِ عاقبة الأمور} أي مرجعها إلى حكمه وتقديره. وفيه تأكيد لما وعده من إظهار أوليائه وإعلاء كلمتهم.

٤٢-﴿وَإِنْ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٌ وَثَمُودُ﴾

٤٣-﴿ وَقَوْمُ إِبْرَاهِيمَ وَقَوْمُ لُوطٍ﴾

44. Medyen halkı da... Mûsâ (o koca peygamber) bile yalanlanmıştı. Nankörce inkâr edenlere mühlet vermiştim, ama daha sonra onları yakalayıverdim... Nasılmış (gördüler), Benim o misli görülmemiş azabım!

[967] Allah Teâlâ, resulüne teselli için buyuruyor ki yalanlanma konusunda sen tek başına değilsin; senden önce de peygamberler kavimleri tarafından yalanlanmışlardı. Onların yolundan gidiyor olman senin için yeterlidir.

[968] Eğer dersen ki niçin وَكُذِّبَ مُوسى (Mûsâ yalanlandı) denildi de [diğerleri gibi] وقوم موسى (ve Mûsâ'nın kavmi) denilmedi? Cevaben derim ki: Çünkü Mûsâ, kendi kavmi İsrailoğuları tarafından yalanlanmadı. Onu kendi kavmi olmayan başka bir kavim -ki Kıbtîler idi- yalanladı. Onda bir şey daha var: Sanki şöyle denilmiş gibi oldu: Her kavmin kendi peygamberlerini yalanladıklarını zikrettikten sonra, âyetlerinin açıklığı ve mucizelerinin büyüklüğüne rağmen Mûsâ bile yalanladı. Hal böyle iken diğerleri hakkında zannın ne ola ki?!

[969] النكير inkâr ve tağyir anlamındadır. Bu, içinde bulundukları nimeti sıkıntıya, hayatı da helâke, bayındırlığı da yıkıma çevirme hasebiyledir.

45. Nice memleket vardır ki, zulmettiği için helâk etmişizdir de çatıları çökmüştür... Nice körelmiş kuyu, nice sağlam saray...

[970] Senin üzerini örten ev çatısı, çadır, gölgelik, asma gibi yüksekçe her şey *arş*tır. *el-Hāviyet*[u] düşen anlamındadır ve yıldızın düşmesini ifade için kullanılan *have'n-necm*[u] tabirinden alınmıştır. Ya da evde yaşayan kimse kalmadığı zaman *have'l-menzil*[u] denmesinden hareketle "hālî, boş" anlamındadır. Gebenin karnının boş olduğunu ifade için *havâ batnu'l-hâmil* denmesi de yine bu mânadadır.

[971] عَلى عُرُوشِها ifadesinde iki ihtimalden biri mutlaka geçerlidir: [i] Ya خاوية kelimesine bağlıdır; o takdirde mâna şöyle olur: Kentler[deki binalar] çatılarının üzerine çökmüş haldedir. Yani [önce] çatıları yere kapaklanmış, sonra [yavaş yavaş] duvarları çökmüş ve binalar çatıların üzerine düşmüştür. Yahut çatıları, olduğu gibi sâlimen kaldığı halde binalar çökmüş veya hâlî / bomboş kalmıştır. [ii] Ya da haber arkasından haberdir ve şöyle denilmiş gibi olur. *Hiye hâliyet*[un] *ve hiye 'alâ 'urûşihâ* [Binalar boştur, çatıları da üzerindedir], yani ayaktadır ve çatılarına bakmaktadır. Şu mânada ki; çatılar zemine çökmüş ve duvarlar gibi [yere] yerleşir hale gelmiş, duvarlar da yere kapanan çatıların üzerine düşmek üzere meyletmeye yüz tutmuş haldedir; bu haliyle duvarlar çatıya yukarıdan bakmaktadır.

٤٤-﴿وَأَصْحَابُ مَدْيَنَ وَكُذِّبَ مُوسَى فَأَمْلَيْتُ لِلْكَافِرِينَ ثُمَّ أَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ﴾

[٩٦٧] يقول لرسوله ﷺ تسلية له: لست بأوحدي في التكذيب، فقد كذب الرسل قبلك أقوامهم، وكفاك بهم أسوة.

٥ [٩٦٨] فإن قلت: لم قيل {وَكُذِّبَ موسى} ولم يقل: قوم موسى؟ قلت: لأنّ موسى ما كذبه قومه بنو إسرائيل، وإنما كذبه غير قومه وهم القبط. وفيه شيء آخر، كأنه قيل بعد ما ذكر تكذيب كل قوم رسولهم: وكُذِّبَ موسى أيضًا مع وضوح آياته وعظم معجزاته، فما ظنك بغيره.

[٩٦٩] {نَكِيرِ} التنكير: بمعنى الإنكار والتغيير، حيث أبدلهم بالنعمة محنة، ١٠ وبالحياة هلاكًا، وبالعمارة خرابًا.

٤٥-﴿فَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا وَهِيَ ظَالِمَةٌ فَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا وَبِئْرٍ مُعَطَّلَةٍ وَقَصْرٍ مَشِيدٍ﴾

[٩٧٠] كل مرتفع أظلك من سقف بيت أو خيمة أو ظلة أو كرم فهو عرش. والخاوي الساقط، من خوى النجم، إذا سقط. أو الخالي، من خوى المنزل، إذا خلا ١٥ من أهله. وخوى بطن الحامل.

[٩٧١] وقوله {على عُرُوشِهَا} لا يخلو من أن يتعلق بـ{خاويةٌ}، فيكون المعنى أنها ساقطة على سقوفها، أي خرّت سقوفها على الأرض، ثم تهدّمت حيطانها فسقطت فوق السقوف. أو أنها ساقطة أو خالية مع بقاء عروشها وسلامتها. وإما أن يكون خبرًا بعد خبر. كأنه قيل: هي خالية، وهي على عروشها، أي قائمة مطلة على عروشها، ٢٠ على معنى أنّ السقوف سقطت إلى الأرض فصارت في قرار الحيطان وبقيت الحيطان ماثلة، فهي مشرفة على السقوف الساقطة.

[972] **Şayet** “Bu iki cümlenin, yani وَهِيَ ظَالِمَةٌ فَهِيَ خاوِيَةٌ cümlelerinin i‘râbdan mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Birincisi hal olmak üzere mahallen mansûbdur. İkincisinin ise mahalli yoktur, çünkü أهلكناها üzerine atfedilmiştir. Bu fiilin ise i‘râbdan mahalli bulunmamaktadır.

[973] Hasan-ı Basrî [v. 110/728], مُعْطَلَة şeklinde okumuştur. Bu *‘attalahû* anlamındaki *a‘talahû* fiilindendir. *Mu‘attala*nın anlamı şudur: Kuyu aslında mamurdur, içinde su vardır, yanında su çekmek için gerekli alet edevat da vardır, fakat âtıl bırakılmıştır. Yani sahipleri ölüp gittiği için terkedilmiş ve artık su çekilmez olmuştur. المَشيد ise kireçle (horasanla) sağlam halde yapılmış, yahut yüksek olarak inşa edilmiş demektir. Mâna şöyledir: Nice yerleşim merkezini helâk ettik! Nice kuyuyu onu kullananları helâk etmek suretiyle âtıl hale çevirdik! Nice muhkem sarayı içinde oturanlardan hâlî hale getirdik. Bunları zikretmemesi مُعَطَّلَة kelimesinin buna delâlet etmesi sebebiyledir. Burada عَلى عُرُوشِها’daki [normalde, üzerinde anlamına gelen] *‘Alâ*’nın *ma‘a* (birlikte) anlamında kullanılmasının (*binalar ayakta olduğu halde içinde yaşayan kimsenin kalmaması anlamında*) daha uygun olduğuna da bir delâlet bulunmaktadır.

[974] Rivayete göre bu kuyu Salih Peygamber’in beraberinde kendisine inanmış dört bin kişi ile birlikte etrafına konakladığı ve Allah’ın kendilerini azaptan koruduğu kuyudur. Hadramut’tadır. Buraya *hadramut*[1] denilmesinin sebebi şudur: Salih Peygamber, bu kuyuya vardığı (*hadara*) zaman ölmüştür (*mâte*). Orada kuyunun yanında Salih Peygamber’in kavmi tarafından kurulan ve adı Hâdūrâ olan bir de belde vardır. Celhes b. Cülâs’ı başlarına emir tayin etmişler ve orada belli bir süre ikamet etmişler, fakat sonra küfre düşüp bir puta tapmaya başlamışlar. Allah Teâlâ da onlara Hanzala b. Safvan’ı peygamber göndermiştir; ne var ki onu öldürmüşler, Allah Teâlâ da onları helâk etmiş, kuyularını âtıl hale getirmiş ve saraylarını yıkıp harabeye çevirmiştir.

46. Yeryüzünde dolaşmadılar mı ki akledecek kalpleri ya da işitecek kulakları olsun. Şüphesiz, sadece gözler kör olmaz; göğüslerdeki kalpler de körelir (akılları olduğu halde bir işe yaramaz!).

[975] Muhtemeldir ki yeryüzünde dolaşmamışlar ve bu yüzden de buna teşvik edilmişlerdir ki Allah Teâlâ’nın küfürleri sebebiyle helâk etmiş olduğu kavimlerin harabelerini görsünler, onlardan geri kalan eserlere bakıp ibret alsınlar. Ya da yeryüzünde dolaşmış ve olup biteni görmüşlerdir

1 Aden’in doğusunda küçük bir yerleşim yeri. Aslı: *Hadramevt*.

[٩٧٢] فإن قلت: ما محلّ الجملتين من الإعراب، أعني {وَهِيَ ظَالِمَةٌ فَهِيَ خَاوِيَةٌ}؟ قلت: الأولى في محل النصب على الحال، والثانية لا محلّ لها، لأنها معطوفة على {أهلكناها}، وهذا الفعل ليس له محلّ.

[٩٧٣] وقرأ الحسن «مُعْطلة»، من أعطله بمعنى عطّله. ومعنى المعطلة: أنها عامرة فيها الماء، ومعها آلات الاستقاء، إلا أنها عطلت، أي تركت لا يستقى منها لهلاك أهلها. والمشيد: المجصص، أو المرفوع البنيان. والمعنى: كم قرية أهلكنا، وكم بئر عطلنا عن سُقاتها، وقصر مشيد أخليناه عن ساكنيه! فترك ذلك لدلالة {معطلة} عليه. وفي هذا دليل على أنّ {على عُرُوشِهَا} بمعنى مع أوجَه.

[٩٧٤] روي: أن هذه بئر نزل عليها صالح عليه السلام مع أربعة آلاف نفر ممن آمن به، ونجاهم الله من العذاب، وهي بحضرموت. وإنما سميت بذلك لأنّ صالحًا حين حضرها مات، وثمة بلدة عند البئر اسمها حاضوراء، بناها قوم صالح، وأمّروا عليهم جلهس بن جلاس، وأقاموا بها زمانًا ثم كفروا وعبدوا صنمًا، وأرسل الله إليهم حنظلة بن صفوان نبيًّا فقتلوه، فأهلكهم الله وعطل بئرهم وخرّب قصورهم.

٤٦-﴿أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لا تَعْمَى الأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ﴾

[٩٧٥] يحتمل أنهم لم يسافروا فحُثّوا على السفر، ليروا مصارع من أهلكهم الله بكفرهم، ويشاهدوا آثارهم فيعتبروا؛ وأن يكونوا قد سافروا ورأوا ذلك

fakat ibret almamışlardır. Bu sebeple, Allah Teâlâ onları sanki hiç gezip dolaşmamış ve hiç görmemiş kimseler gibi kılmıştır. [فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ ifadesi] Yâ ile *fe-yekûne le-hum kulûb[ün]* şeklinde de okunmuştur. Yani akledilmesi gerekli olan tevhidi akletsinler, duyulması gerekli olan vahyi duysunlar... فَإِنَّها ifadesinde zamir şan ve kıssa zamiri olup, müzekker ve müennes gelebilir. Nitekim İbn Mes'ûd [v. 32/653] kıraatinde فإنه şeklindedir. [فَإِنَّها'nın] الْأَبْصار kelimesinin tefsir ettiği mübhem bir zamir olması ve تعمَى'da kendisine giden bir zamir olması da mümkündür. Mâna şöyledir: Onların gözleri sağlam ve kusursuzdur, kendisinde körlük yoktur; körlük tamamen kalplerindedir. Anlam şöyle de olabilir: Baştaki gözlerin kör olmasına itibar edilmez, kalplerdeki körlüğe nispetle bu, körlük sayılmaz. "Peki, الصدور (göğüsler) kelimesinin zikredilmesinde ne yarar var[1]?" **dersen, şöyle derim:** Öteden beri bilinegelen ve inanılan, körlüğün gerçek anlamda gözde olduğudur. O da gözbebeğine ışığını giderecek bir illet ârız olmasıdır. Körlüğün kalp için kullanılması isti'âre ve meseldir. Kabul gören anlayışın aksi murat edilerek, 'körlüğün gözlerde değil asıl kalplerde olduğu'nun hakikat olduğu vurgulanmak istenince, körlüğün yerinin gözler değil, kalpler olduğunun iyice yer etmesi için bu tasvir daha fazla tayin ve tarife ihtiyaç göstermiştir. Tıpkı *leyse'l-madâ[u] li's-seyf ve lakinnehû li-lisânike'llezî beyne fekkeyke* [Kesip atma kılıcın işi değil, aksine iki çenen arasındaki dilin işidir] demen gibi; *ellezî beyne fekkeyke* ifadeni dili için iddia etmiş olduğun şeyi takrir ve tesbit için zikretmektesindir. Çünkü bir şeyi kesip atan başkası değil bizzat odur. Sanki şöyle demiş gibi olursun: Kesip atma özelliğinin kılıçta olmadığını, asıl senin dilinde olduğunu söylerken bunu gelişigüzel söylemedim; bu bir dil sürçmesi değildi, aksine bu bizzat ifade etmeyi amaçladığım şeydi.

47. Allah asla vaadinden caymayacağı halde, senden azabı hemen istiyorlar! Oysa senin Rabbinin katında bir gün, sizin saydıklarınızdan bin yıl gibidir.

48. Nice memleket vardır ki zalim oldukları halde onlara mühlet vermiştim; ama sonunda onları yakalayıverdim... Yalnız Banadır çünkü nihaî dönüş!

[976] Kendilerine tehdit ile vaat edilen dünya veya ahiret azabının bir an evvel gelmesi için çabalamalarını yadırgamakta ve onlara adeta; "Niçin azabın bir an evvel gelmesini istiyorsunuz ki?!" demektedir. Sanki onlar azabın gelmeyebileceğini mümkün görüyorlardı. Sizin bu beklentiniz vaadinden dönmesi mümkün olan kimselerin vaadinde ancak söz konusu olabilir.

1 Yani kalp zaten göğüste olur; bunu özellikle belirtmeye gerek var mıydı? / ed.

ولكن لم يعتبروا، فجعلوا كأن لم يسافروا ولم يروا. وقرئ «فيكون لهم قلوب»، بالياء، أي يعقلون ما يجب أن يعقل من التوحيد، ويسمعون ما يجب سماعه من الوحي. {فَإِنَّهَا} الضمير ضمير الشأن والقصة، يجيء مذكرًا ومؤنثًا. وفي قراءة ابن مسعود «فإنه». ويجوز أن يكون ضميرًا مبهمًا يفسره {الأبصار} وفي {تعمى} ضمير راجع إليه. والمعنى: أنّ أبصارهم صحيحة سالمة لا عمى بها، وإنما العمى بقلوبهم. أو لا يعتدّ بعمى الأبصار، فكأنه ليس بعمى بالإضافة إلى عمى القلوب. فإن قلت: أي فائدة في ذكر الصدور؟ قلت: الذي قد تعورف واعتقد أنّ العمى على الحقيقة مكانه البصر، وهو أن تصاب الحدقة بما يطمس نورها. واستعماله في القلب استعارة ومثل، فلما أريد إثبات ما هو خلاف المعتقد من نسبة العمى إلى القلوب حقيقة ونفيه عن الأبصار احتاج هذا التصوير إلى زيادة تعيين وفضل تعريف، ليتقرّر أنّ مكان العمى هو القلوب لا الأبصار، كما تقول: ليس المضاء للسيف ولكنه للسانك الذي بين فكيك، فقولك: "الذي بين فكيك" تقرير لمّا ادّعيته للسانه وتثبيت، لأنّ محلّ المضاء هو هو لا غير، وكأنك قلت: ما نفيت المضاء عن السيف وأثبته للسانك فلتة ولا سهوًا مني، ولكن تعمدت به إياه بعينه تعمدًا.

٤٧-﴿وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ﴾

٤٨-﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ أَمْلَيْتُ لَهَا وَهِيَ ظَالِمَةٌ ثُمَّ أَخَذْتُهَا وَإِلَيَّ الْمَصِيرُ﴾

[٩٧٦] أنكر استعجالهم بالمتوعد به من العذاب العاجل أو الآجل، كأنه قال: ولم يستعجلون به؟ كأنهم يجوّزون الفوت وإنما يجوز ذلك على ميعاد من يجوز عليه الخلف،

Oysa Allah Teâlâ asla vaadinden dönmez. Onun vaat buyurduğu şey belli bir süre sonra da olsa mutlaka başlarına gelecektir. O –her türlü noksanlıktan münezzeh zat- hilim sahibidir, acele etmez. Hilminin, vakarının ve uzûn zamanları kısacık görmesinin gereği olarak da, katındaki tek bir gün sizin yıllarınızdan bin sene gibidir. Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: Tek bir azap günü *-sıkıntı* içinde geçen günler *insana uzun geldiğinden-* sizin senelerinizden bin! sene kadar olan Zat'ın azabı için nasıl 'hemen gelsin' dersiniz?! Yahut sanki o tek bir gün azabın şiddetinden dolayı azap ile geçen bin sene gibidir. Şu da söylenmiştir: Allah Teâlâ erteleme ve mühlet verme konusundaki vaadinden asla dönmez. تَعُدُّون Tâ'lı ve Yâ'lı okunmuştur.

[977] Sonra şöyle buyurmaktadır: Nice memleket halkı vardı ki onlar da sizin gibi zalimdi, ben onlara bir süre mühlet vermiştim, sonra onları azapla yakaladım; dönüş banadır ve benim hükmümedir.

[978] **Şayet** "Önceki (فكَأيِّن [Hac 22/44]) Fâ ile ma'tūftu; bu (وكَأيِّنْ) niye Vav ile?" **dersen, şöyle derim:** Birincisi, فَكَيْفَ كانَ نَكِيرِ ("Nasılmış [gördüler] Benim o misli görülmemiş azabım!" [Hac 22/44]) ifadesinde bedeldir. Bunun hükmü ise, bundan önce geçen ve Vav ile atfedilmiş olan iki cümlenin, yani وَلَنْ يُخْلِفَ اللّٰهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ (Allah asla vaadinden caymaz. Senin Rabbinin katında bir gün, sizin saydıklarınızdan bin yıl gibidir) ifadesinin [Hac 22/47] hükmüdür.

49. De ki: Ey insanlar! Ben sizin için sadece 'apaçık bir uyarıcı'yım.

50. Şöyle ki; iman edip salih amel işleyenler için mağfiret ve değerli bir rızık vardır.

51. Bizim âyetlerimizi geçersiz kılmak için sa'yü gayret edenler, cayır cayır yanan Ateş'in sahipleri de bunlardır işte...

[979] Çabası ile birinin işini düzene koyduğu ya da bozduğu zaman *sa'aytü fî emri fulân* denir. 'Âcezehû ise yarışmak demektir, çünkü ikisinden her biri diğerini kendisine yetişmekten âciz bırakmak için çabalamaktadır. Biri diğerini geçtiği zaman *a'cezehû* ve *'accezehû* denilir. Mâna şöyledir: Âyetlerimizi sihir, şiir veya mitoloji diye adlandırarak onların 'anlam'ına saldırmak ve insanları onlardan alıkoymak için *fesat amacıyla* öne çıkarak *-ya da İslâm'ı yok etmek için izledikleri stratejinin başarı ile sonuçlanacağını yana yakıla umup kendi iddia ve değerlendirmelerine göre bu uğurda yarışarak-* çabalarlar.

والله عزّ وعلا لا يخلف الميعاد، وما وعده ليصيبنهم ولو بعد حين، وهو سبحانه حليم لا يعجل، ومن حلمه ووقاره واستقصاره المدد الطوال أنّ يومًا واحدًا عنده كألف سنة عندكم. قيل: معناه كيف يستعجلون بعذابِ مَن يومٌ واحد من أيام عذابه في طول ألف سنة من سنيكم؛ لأن أيام الشدائد مستطالة. أو كأن ذلك اليوم الواحد لشدة عذابه كألف سنة من سني العذاب. وقيل: ولن يخلف الله وعده في النظرة والإمهال. وقرئ «تعدون» بالتاء والياء.

[٩٧٧] ثم قال: وكم من أهل قرية كانوا مثلكم ظالمين قد أنظرتهم حينًا ثم أخذتهم بالعذاب والمرجع إليّ وإلى حكمي.

[٩٧٨] فإن قلت: لم كانت الأولى معطوفة بالفاء، وهذه بالواو؟ قلت: الأولى وقعت بدلًا عن قوله {فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ} [الحج: ٤٤]، وأمّا هذه فحكمها حكم ما تقدّمها من الجملتين المعطوفتين بالواو، أعني قوله {وَلَن يُخْلِفَ اللهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا عِندَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ} [الحج: ٤٧].

٤٩-﴿قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّمَا أَنَا لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ﴾

٥٠-﴿ فَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ﴾

٥١-﴿وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ﴾

[٩٧٩] يقال: سعيت في أمر فلان، إذا أصلحه أو أفسده بسعيه. وعاجزه، سابقه؛ لأنّ كل واحد منهما في طلب إعجاز الآخر عن اللحاق به، فإذا سبقه قيل: أعجزه وعجّزه. والمعنى: سعوا في معناها بالفساد من الطعن فيها، حيث سموها سحرًا وشعرًا وأساطير، ومن تثبيط الناس عنها سابقين، أو مسابقين في زعمهم وتقديرهم طامعين أن كيدهم للإسلام يتمّ لهم.

[980] **Şayet** “Normalde, ardından gelen âyette iki grup zikredildiğine göre ‘Ben sizin için bir müjdeci ve uyarıcıyım denilmeliydi.” **dersen, şöyle derim:** Söz, Müşriklere yönelik sevkedilmektedir; “Ey insanlar!” hitabı onlara yöneliktir; haklarında أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ (“Yeryüzünde gezip...” [Rûm 30/9]) denilen ve azabın gelmesi için acelecilik göstermekle nitelenen kimseler de bunlardır. Müminlerin ve sevaplarının bu araya sokuşturulması [sadece] onların kin ve öfkesini artırmak içindir.[1]

52. Senden önce hiçbir resul ve nebi göndermemişizdir ki o, bir şey tasarladığında şeytan onun tasarısına bir şey katm(aya çalışm)ış olmasın. Ama Allah şeytanın kat(maya çalış)tığı şeyi gidermiş; sonra da -evet, Allah- kendi âyetlerini sapasağlam yerleştirmiştir. Allah; ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’dir (Alîm, Hakîm).

[981] مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ (hiçbir resul ve nebi) ifadesi *resûl* ile *nebî*nin farklı şeyler olduğuna açık bir delildir. Hazret-i Peygamber (s.a.)’e *nebî*ler sorulmuş; “Yüz yirmi dört bin!” buyurmuştur. “Onlardan kaçı *resûl*dür?” denince, “Üç yüz on üç. Bir hayli fazla!..” demiştir. [Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XXXV, 437-348] Aralarında şu fark vardır: Peygamberlerin *resûl* olanları, mucize yanında kendisine indirilen bir kitaba da sahip olanlardır. *Nebî* ise *resûl*den farklı olup kendisine kitap indirilmiş olmayan, kendinden önceki peygamberin şeriatına davet etmekle memur kişidir.[2]

[982] Bu âyetin indirilmesinin sebebi şudur: Hazret-i Peygamber (s.a.) davete başlayıp da kavmi kendisinden yüz çevirip ona her tür meşakkati reva görünce, aşireti bile kendisine karşı çıkıp getirdiklerine destek olmayınca, yüz çevirmeleri yüzünden aşırı öfkelenmesi, Müslüman olsunlar diye aşırı hırs göstermesi ve kendini tüketircesine çabalaması sebebiyle, [Kur’ân’dan] onları etrafından kaçıracak bir şey inmemesini istemeye başladı. Böylece, belki de onların meylini kazanacak, içinde bulundukları sapıklıktan vazgeçmelerini, muannitliklerinden kurtulmalarını sağlayacaktı! Bu *temenni* esnasında kavminin eğleştiği yerde (kulüp) idi. O sırada Necm suresi indi; bu temenni içindeyken, inen âyetleri okumaya koyuldu.

1 Yani burada müminler de muhatap alınıyor olsaydı, “aynı zamanda bir müjdeciyim” denmesi beklenebilirdi. / ed.

2 Ancak Kur’ân’da bu ayrımı haksız çıkaracak kullanışlar da vardır. A‘râf 7/158 ve Meryem 19/51-54’te bazı peygamberlerin, hem *nebî* hem de *resûl* olarak adlandırılmasından, bu tip kesin bir ayrım yapmanın biraz şüpheli olduğu anlaşılmaktadır. Burada en salim yol, iki kelimenin kök anlamlarından hareket etmektir. Buna göre aynı şahıs bir itibarla *nebî*, bir itibarla da *resûl* olabilir. ‘Yücelik ve şeref’ (نُبوة) sahibi ya da ‘önemli bir mesaj’ (نَبَأ) getiren kişi olması hasebiyle *nebî* olarak anılan kişi, bu mesajı kavmine götürmekle memur olduğu yani ‘elçi olarak gönderildiği’ (إرسال) için *resûl/mursel* sıfatını ihraz etmiş olmaktadır. Nitekim bizzat Hazret-i Muhammed (s.a.) için bazı ayetlerde *nebî*, bazı ayetlerde *resûl* denirken, A‘râf 7/157’de “nebî resûl” [Rabbından önemli haberler ileten elçi] dendiği de görülmektedir. / ed.

[٩٨٠] فإن قلت: كان القياس أن يقال: إنما أنا لكم بشير ونذير، لذكر الفريقين بعده. قلت: الحديث مسوق إلى المشركين، و{يَا أَيُّهَا النَّاس} نداء لهم، وهم الذين قيل فيهم {أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِى الأرض} [الحج: ٤٦]، ووصفوا بالاستعجال. وإنما أفحم المؤمنون وثوابهم ليغاظوا.

٥ ٥٢-﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلا نَبِيٍّ إِلا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[٩٨١] {مِن رَسُولٍ وَلَا نَبِىّ} دليل بيّن على تغاير الرسول والنبي. وعن النبي ﷺ أنه سئل عن الأنبياء فقال: مائة ألف وأربعة وعشرون ألفًا. قيل: فكم
١٠ الرسل منهم؟ قال: ثلثمائة وثلاثة عشر جمًا غفيرًا. والفرق بينهما أن الرسول من الأنبياء من جمع إلى المعجزة الكتاب المنزل عليه. والنبي غير الرسول؛ من لم ينزل عليه كتاب، وإنما أمر أن يدعو الناس إلى شريعة مَن قبله.

[٩٨٢] والسبب في نزول هذه الآية أنّ رسول الله ﷺ لما أعرض عنه قومٌ وشاقوه وخالفه عشيرته ولم يشايعوه على ما جاء به تمنى لفرط ضجره من إعراضهم
١٥ ولحرصه وتهالكه على إسلامهم أن لا ينزل عليه ما ينفرهم، لعله يتخذ ذلك طريقًا إلى استمالتهم واستنزالهم عن غيهم وعنادهم، فاستمرّ به ما تمناه حتى نزلت عليه سورة "والنجم"، وهو في نادي قومه، وذلك التمني في نفسه، فأخذ يقرؤها

وَمَناةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرى [ve diğeri; üçüncüleri olan Menât] âyetine gelince, tam o sırada şeytan onun *temenni*de bulunduğu tasarıya bir şey katmaya çalıştı (أَلْقَى الشَّيْطانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ), yani aklına taktığı hususa dair kendisine vesvese verdi ve dilinden -sehven ve yanlışlıkla- *tilke'l-ğarânîku'l-'ulâ ve inne şefâ'atehunne le-turtecâ*[1] sözü çıkıverdi. -*el-Ğarânîk*[u] kelimesi *el-ğarânikat*[u] diye de rivayet edilmiştir.- Kendisi bunun farkına varmamıştı. Ama sonunda peygamberlik *ismet*i imdadına yetişti de işin farkına vardı. Bir rivayete göre onu Cibril (a.s.) uyarmıştır. Ya da bu sözü şeytanın kendisi söyledi ve bunu insanlara duyurdu. Peygamber (s.a.) surenin sonunda secde edince, o meclisteki [mümin-müşrik] herkes onunla birlikte secde etti ve bu durumdan çok memnun kaldılar. -Şeytanın böyle bir şeye imkân bulması Allah'tan bir imtihan ve sınama idi.- Bunun üzerine münafıklar şek ve şüphe bakımından iyice azıttılar ve karanlığa gömüldüler. Müminlerin ise nurları arttı ve imanlarına daha bir kesinlik geldi.

[983] Mâna şöyledir: Senden önceki resul ve nebîlerin halleri de aynı şekildeydi. Onlar senin temennide bulunduğun gibi bir şey temenni ettiklerinde Allah şeytana imkân verir, o da onların temennileri içine senin temennin içine kattığı türden bir şeyler katardı. Bu şekilde Allah, onların etrafındakileri sınamak istiyordu. Allah Teâlâ -noksanlıklardan tenzih ederiz- kullarını imtihan unsurlarından dilediği şeyle sınayabilir ve bu şekilde dinde sabit olanların sevabını artırmak, bir gelip bir gidenlerin de azabını artırmak ister.

[984] Bu تَمَنَّى'nın "okudu" anlamındaki *temennâ* olduğu da söylenmiştir. Nitekim şiirde şöyle geçmektedir:

> Gecenin başında okudu Allah'ın kitabını
> Dâvûd'un Zebur'u okuduğu gibi; tertîl ile…

O zaman أمنيّته de "kıraatına" yani okumasına demektir. Şu da söylenmiştir: *Tilke'l-garânîk* meleklere işarettir, yani şefaatçi olan, putlar değil meleklerdir.

[985] فَيَنْسَخُ اللّٰهُ ما يُلْقِي الشَّيْطانُ yani Allah şeytanın kat(maya çalış)tığı şeyi giderip iptal etmiş; ثُمَّ يُحْكِمُ اللّٰهُ آياتِهِ sonra da âyetlerini sapasağlam yerleştirmiştir [yani *yensehu* giderme; *yuhkimu* sağlamca yerleştirme anlamındadır].

53. Böylece O, şeytanın kat(maya çalış)tığı şeyi; kalplerinde hastalık bulunan ve kalpleri kaskatı olan kimseleri sınama vesilesi yapmış olur ve bu zalimler derin bir cepheleşme içine girerler!

---

1 Bu yüce kuğular var ya bu yüce kuğular, bunların şefaatleri elbette umulur! / ed.

فلما بلغ قوله {وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَى} [النجم: ٢٠] أَلْقَى الشيطانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ التي تمناها، أي وسوس إليه بما شيعها به، فسبق لسانه على سبيل السهو والغلط إلى أن قال: "تلك الغرانيق العلى، وإن شفاعتهنّ لترتجى" - وروي: "الغرانقة" - ولم يفطن له حتى أدركته العصمة فتنبه عليه. وقيل: نبهه جبريل عليه السلام، أو تكلم الشيطان ٥ بذلك فأسمعه الناس. قيل: فلما سجد في آخرها سجد معه جميع من في النادي وطابت نفوسهم. وكان تمكين الشيطان من ذلك محنة من الله وابتلاءً، زاد المنافقون به شكًّا وظلمة، والمؤمنون نورًا وإيقانًا.

[٩٨٣] والمعنى: أن الرسل والأنبياء من قبلك كانت هجيراهم كذلك إذا تمنوا مثل ما تمنيت، مكن الله الشيطان ليلقي في أمانيهم مثل ما ألقى في أمنيتك، إرادة ١٠ امتحان من حولهم، والله سبحانه له أن يمتحن عباده بما شاء من صنوف المحن وأنواع الفتن، ليضاعف ثواب الثابتين، ويزيد في عقاب المذبذبين.

[٩٨٤] وقيل {تَمَنَّى} قرأ. وأنشد:

تَمَنَّى كِتَابَ اللهِ أَوَّلَ لَيْلَةٍ ❁ تَمَنِّي دَاوُدَ الزَّبُورَ عَلَى رِسْلِ

وأمنيته: قراءته. وقيل: "تلك الغرانيق" إشارة إلى الملائكة، أي هم الشفعاء، لا ١٥ الأصنام.

[٩٨٥] {فَيَنسَخُ اللهُ مَا يُلْقِى الشيطانُ} أي يذهب به ويبطله، {ثُمَّ يُحْكِمُ اللهُ آيَاتِهِ} أي يثبتها.

٥٣-﴿لِيَجْعَلَ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ فِتْنَةً لِلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ﴾

54. Yine böylece, kendilerine ilim verilenler, onun, Rablerinden gelen bir gerçek olduğunu bilerek ona iman ederler ve ona daha bir can ü gönülden bağlanırlar. İman edenleri Allah elbette dosdoğru bir yola iletecektir.

[986] "Kalplerinde hastalık bulunanlar" münafıklar ve imanlarında şüphe olanlardır; "kalpleri kaskatı olan kimseler" ise yalanlayan Müşriklerdir. "Bu zalimler" derken münafıklarla Müşrikleri kastetmektedir. Aslında "bunlar" demesi yeterliydi, ancak bunların zalim olduklarına hükmetmek için zamir yerine açık isim getirilmiştir. "Rabbinden gelen bir gerçek olduğunu..." Yani şeytanın ilkāsına imkân verilmesi Rabbinden gelen bir gerçek ve hikmettir. "İman edenleri Allah elbette dosdoğru bir yola iletecektir." İman edenleri Allah elbette dinde müteşabihattan olan konuları sahih teviller yapmaya, müşkil olan konuları hakem kılınan usul ve esasların, mebadi kabilinden olan kanunların gereği doğrultusunda yorumlar yapmaya muvaffak kılacaktır. Böylece onlar için bir şaşkınlık kalmayacak ve onlara herhangi bir şüphe de arız olmayacak, ayakları da sabit olup kaymayacaktır. (لَهادِ الَّذِينَ آمَنُوا ifadesi) *le-hâdini'llezîne âmenû* şeklinde tenvinli olarak da okunmuştur.[1]

55. Nankörce inkâr edenler ise (Kıyamet) saat(i) -veya kısır bir günün azabı- ansızın başlarına gelene kadar ondan yana şüphe içinde kalmaya devam ederler.

[987] "Ondan yana" ifadesindeki zamir Kur'ân'a ya da Hazret-i Peygamber (s.a.)'e racidir. "Kısır gün" ise Bedir günüdür. Savaş günü 'kısır' gün diye nitelendirilmiştir. Çünkü kadınların çocukları savaşlarda öldürülmekte ve bu sebeple kadınlar sanki kısırmış gibi kalmaktadırlar. Bu adlandırma, savaşçılara "savaşın çocukları" denilmesi sebebiyle de olabilir. Hal böyle iken öldürülmeleri halinde savaş günü mecaz yoluyla "kısır" diye nitelenmiştir. Şu da söylenmiştir: *'Akīm* hayırsız şey demektir; yağmur getirmeyen ve ağaçları aşılamaya yaramayan rüzgara *rîhun 'akīm*^{un} (hayırsız rüzgâr) derler. Şu da söylenmiştir: Melekler de savaşa katıldığı için onun durumunun büyüklüğünde emsali yoktur. Dahhâk'e [v. 105/723] göre o kıyamet günüdür ve *sâ'at*ten maksat da kıyametin öncülleridir. *Sâ'at ve yevm*^{un} *akīm* ile kıyamet gününün murat edilmesi de mümkündür; adeta şöyle denmiş gibi: Saat yani kıyamet gelene kadar ya da onun azabı gelene kadar. Buna göre يَوْمٍ عَقِيمٍ terkibi zamir yerine getirilmiş olmaktadır.

1 İsm-i fâ'ilin mef'ûlüne izafe edildiği ilk kıraat, Allah'ın iman edenleri doğruya *erdireceğini*, yani şu an baskı ve işkenceye uğramakta iseler de ileride işlerini yoluna *koyacağını* gösterirken, tenvinli okuyuş, Allah'ın iman sahiplerine *daima* doğruyu gösterdiği, hep doğruya ilettiği anlamına gelmektedir. / ed

٥٤-﴿وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ وَإِنَّ اللَّهَ لَهَادِ الَّذِينَ آمَنُوا إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

[٩٨٦] والذين فِى قلوبهم مرضٌ المنافقون والشاكون، والقاسيةُ قلوبُهم المشركون المكذبون. {وَإِنَّ الظالمين} يريد وإن هؤلاء المنافقين والمشركين. وأصله: وإنهم، فوضع الظاهر موضع الضمير قضاء عليهم بالظلم. {أَنَّهُ الْحَقُّ مِن رَبّكَ} أي ليعلموا أن تمكين الشيطان من الإلقاء هو الحق من ربك والحكمةُ، {وإِنَّ اللهَ لَهَادِ الذين آمَنُوا إلى} أن يتأولوا ما يتشابه في الدين بالتأويلات الصحيحة، ويطلبوا لما أشكل منه المحمل الذي تقتضيه الأصول والمحكمة والقوانين الممهدة، حتى لا تلحقهم حيرة ولا تعتريهم شبهة ولا تزل أقدامهم. وقرئ «لهادٍ الذين آمنوا»، بالتنوين.

٥٥-﴿وَلا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي مِرْيَةٍ مِنْهُ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً أَوْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابُ يَوْمٍ عَقِيمٍ﴾

[٩٨٧] الضمير في {مِرْيَةٍ منْهُ} للقرآن، أو الرسول ﷺ. اليوم العقيم يوم بدر، وإنما وصف يوم الحرب بالعقيم، لأنّ أولاد النساء يقتلون فيه، فيصرن كأنهن عقم لم يلدن؛ أو لأن المقاتلين يقال لهم أبناء الحرب، فإذا قتلوا وصف يوم الحرب بالعقيم على سبيل المجاز. وقيل: هو الذي لا خير فيه، يقال: ريح عقيم إذا لم تنشئ مطرًا ولم تلقح شجرًا. وقيل: لا مثل له في عظم أمره لقتال الملائكة عليهم السلام فيه. وعن الضحاك أنه يوم القيامة، وأن المراد بالساعة مقدّماته. ويجوز أن يراد بالساعة وبيوم عقيم يوم القيامة، كأنه قيل: حتى تأتيهم الساعة أو يأتيهم عذابها، فوضع {يَوْمٍ عَقِيمٍ} موضع الضمير.

56. Ki o gün mülk tamamen Allah'ındır; aralarında O hâkimlik eder: İman edip salih amel işleyenler nimet dolu cennetlerdedir.

57. Nankörce inkâr edip âyetlerimizi yalanlayanların hakkı ise alçaltıcı bir azaptır.

5 [988] **Şayet** "يَوْمَئِذٍ (o gün) ifadesindeki tenvin hangi cümlenin yerini tutuyor?" **dersen, şöyle derim:** "Nankörce inkâr edenler ise (Kıyamet) saat(i) -veya kısır bir günün azabı- ansızın başlarına gelene kadar ondan yana şüphe içinde kalmaya devam ederler." [Hac 22/55] ifadesine itibarla takdiri; *yevme yu'minûne* (iman ettikleri gün) veya *yevme tezûlü miryetuhum* (şüpheleri zail olduğu gün) şeklindedir.
10

58. Allah yolunda hicret edip de daha sonra öldürülen veya ölen kimseleri Allah elbette güzel bir nasiple nasiplendirecektir. Şüphesiz, nasiplendirenlerin en hayırlısı Allah'tır.

59. Onları elbette razı olacakları bir yere sokacaktır. Şüphesiz, Allah 'mutlak ilim sahibi'dir (Alîm), Halîm'dir.
15

[989] Allah yolunda muhâceretin aralarındaki ortak payda olması hasebiyle hepsi vaatte bir tutulmuş ve onlardan normal şekilde ölenlere, öldürülenlere verilen mükâfatın aynısının Allah'tan bir lütuf ve ihsan olmak üzere verileceği bildirilmiştir. Amel işleyenlerin derecelerini ve onların hak ettikleri mertebeleri Allah bilir. O Halîm'dir; onlardan gevşeklik gösterenleri
20 lütuf ve keremiyle karşılar. Rivayete göre Hazret-i Peygamber (s.a.)'in ashabından bir grup *Radıya'llāhu Anhum*: "Ey Allah'ın nebisi! Şu öldürülenlere Allah Teâlâ'nın ne hayırlar vereceğini biliyoruz. Biz de onların mücahede ettiği gibi seninle birlikte cihâd ediyor ve elimizden geleni yapıyoruz. Bu
25 durumda, seninle beraberken ölürsek bize ne var?!" demişler. İşbu iki âyeti Allah bunun üzerine indirmiş.

60. İşte böyle... Kim cezalandırıldığı cezanın dengiyle cezalandırır da sonra yine kendisine saldırılırsa, Allah mutlaka ona yardım eder. Şüphesiz, Allah affedicidir, bağışlayıcıdır (Afüvv, Gafûr).

30 [990] İlk kez yapmanın "karşılık verme" diye adlandırılması onunla yakın alakasından dolayıdır, çünkü bu sebeptir, o ise bu sebebin sonucudur. Nitekim aralarındaki yakınlıktan dolayı naziri nazire, çelişiği de çeliştiği şeye hamlederler.[1]

1 مِثْلِ ما عوقِبَ بِهِ (cezalandırıldığı cezanın dengiyle) ifadesinde; yaşanan hak ihlâlleri -sözgelimi müşriklerin müminlere yaptıkları eziyetler, baskı ve işkenceler- *mu'âkabe/'ikāb* köküyle ifade edilmiştir. Bu kelime daha evvel işlenmiş bir suça ceza verildiğinde kullanılır. Oysa müminler "Rabbimiz Allah'tır" demekten başka hiçbir suçları olmadığı halde baskı ve işkenceye tâbi tutulmuşlardır. İşte ayette; "Gördükleri bu baskı ve işkenceye, yaşadıkları hak ihlâllerine 'karşılık' ve bunların 'sonuc'u olarak bu kâfirleri cezalandırırlarsa" buyrulmaktadır. Aynı durum *ke-mâ tedînu tudânu* [Cezalandırdığın gibi cezalandırılırsın!] ifadesinde de söz konusudur; burada da normalde ilk hareketin, *deyn* (cezalandırma) masdarıyla ifade edilmemesi gerekir. / ed.

٥٦-﴿الْمُلْكُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ﴾

٥٧-﴿ وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ﴾

[٩٨٨] فإن قلت: التنوين في {يَوْمَئِذٍ} عن أي جملة ينوب؟ قلت: تقديره الملك يومَ يؤمنون. أو يومَ تزول مريتهم، لقوله {وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِى مِرْيَةٍ مِنْهُ حتى تَأْتِيَهُمُ الساعةُ} [الحج: ٥٥].

٥٨-﴿وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ قُتِلُوا أَوْ مَاتُوا لَيَرْزُقَنَّهُمُ اللَّهُ رِزْقًا حَسَنًا وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ﴾

٥٩-﴿لَيُدْخِلَنَّهُمْ مُدْخَلا يَرْضَوْنَهُ وَإِنَّ اللَّهَ لَعَلِيمٌ حَلِيمٌ﴾

[٩٨٩] لما جمعتهم المهاجرة في سبيل الله سوّى بينهم في الموعد وأن يعطى من مات منهم مثل ما يعطى من قتل تفضلًا منه وإحسانًا. والله عليم بدرجات العاملين ومراتب استحقاقهم {حَلِيمٌ} عن تفريط المفرط منهم بفضله وكرمه. روي أن طوائف من أصحاب رسول الله ﷺ ورضي عنهم قالوا: يا نبي الله، هؤلاء الذي قتلوا قد علمنا ما أعطاهم الله من الخير، ونحن نجاهد معك كما جاهدوا، فما لنا إن متنا معك؟ فأنزل الله هاتين الآيتين.

٦٠-﴿ذَلِكَ وَمَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا عُوقِبَ بِهِ ثُمَّ بُغِيَ عَلَيْهِ لَيَنْصُرَنَّهُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ﴾

[٩٩٠] تسمية الابتداء بالجزاء لملابسته له من حيث أنه سبب وذاك مسبب عنه، كما يحملون النظير على النظير والنقيض على النقيض للملابسة.

Şayet "Burada 'Şüphesiz, Allah affedicidir, bağışlayıcıdır' denmesi nasıl uygun düşer ki?!" **dersen, şöyle derim:** Haksızlığa dengi ile karşılık verecek olan kişi Cenab-ı Hak Teâlâ tarafından, suçluyu affetmeye ve onu cezalandır**ma**maya teşvik edilmekte, *tahrîm* değil *tenzih* yöntemiyle[1] buna yönlendirilmektedir. Kişi işbu *mendub*u tercih ederek tenzih yolunu tutup affederse bu, Allah katında övgüyü gerektirici bir durum olmaktadır. Eğer bunu tercih etmez ve bu konuda affı teşvik eden

- "Kim affedip barışırsa, onun ecri Allah'a düşer" [Şûrâ 42/40]),
- "Ki bağışlamanız takvaya daha yakındır." [Bakara 2/237]),
- "Kim sabredip bağışlarsa... Bu da gerçekten kararlılık isteyen şeylerdendir." [Şûrâ 42/43])

gibi âyetlere aldırmadan intikam almaya kalkarsa, Allah o takdirde de affedicidir, bağışlayıcıdır. Yani teşvik etmiş olduğu şeyi terketttiği için onu kınamaz; ikinci defa da af [esasın]ı ihlâl edip, saldırgandan intikamını aldığında, saldırgana karşı kendisine yardım edeceğini garanti eder. Şu da mümkündür: Allah Teâlâ, saldırgana karşı ona yardım edeceği garantisini verirken, affın 'kendisi' için de uygun olduğunu, bu iki sıfatını zikretmek suretiyle dolaylı olarak ifade etmiş olur. Ya da af ve mağfiretin zikredilmesi ile kendisinin ukubete kadir olduğunu göstermiş olur, çünkü birinin 'affedici' olarak nitelenebilmesi için zıttına kadir olması gerekir.

61. Bu Allah'ın geceyi gündüze, gündüzü geceye sokması ve Allah'ın işitici, görücü olması sebebiyledir.

[991] "Bu" yani söz konusu yardım, "Allah'ın" kadir olması sebebiyledir. Ve O, eşsiz kudretinin âyetlerinden olmak üzere "geceyi gündüze, gündüzü de geceye" sokmaktadır. Ya da Allah'ın, gecenin gündüzün yaratıcısı ve onlarda tasarruf edici olması sebebiyle bu ikisinde kullarının elleri marifetiyle işlenmiş olan hayır - şer ve taşkınlık - insaf namına ne varsa hiçbir şeyin kendisine gizli kalmaması sebebiyledir. Ve "Allah'ın" söylediklerini "işitici," yaptıklarını "görücü olması sebebiyle…"

[992] **Şayet** "Gece ve gündüzden birini diğerinin içine sokmak ne demektir?" **dersen, şöyle derim:** Güneşin kaybolmasıyla, birinin karanlığının ötekinin aydınlığının yerini alması, doğmasıyla da birinin aydınlığının diğerinin karanlığının yerini doldurmasıdır.

1 Yani sana saldıran birine karşılık vermen (onu *ceza*landırman) hukuken senin hakkın olmakla birlikte, yani "Bunu cezalandırma!" şeklinde bir haram konulmuş olmamakla birlikte, ondan intikam almamak ahlâka ve mürevvete uygun, *nezih* bir davranış olarak gösterilmektedir. / ed.

فإن قلت: كيف طابق ذكر العفوّ الغفور هذا الموضع؟ قلت: المعاقِب مبعوث من جهة الله عزّ وجلّ على الإخلال بالعقاب والعفوِ عن الجاني - على طريق التنزيه لا التحريم - ومندوب إليه، ومستوجب عند الله المدح إن آثر ما ندب إليه وسلك سبيل التنزيه، فحين لم يؤثر ذلك وانتصر وعاقب، ولم ينظر في قوله تعالى

٥ {فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللّٰهِ} [الشورى: ٤٠]،

{وَأَن تَعْفُوا أَقْرَبُ للتقوى} [البقرة: ٢٣٧]،

{وَلَمَن صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الأُمُورِ} [الشورى: ٤٣]

إنَّ الله لعفو غفور، أي لا يلومه على ترك ما بعثه عليه، وهو ضامن لنصره في كرته الثانية من إخلاله بالعفو وانتقامه من الباغي عليه. ويجوز أن يضمن له النصر على

١٠ الباغي، ويعرّض مع ذلك بما كان أولى به من العفو، ويلوّح به بذكر هاتين الصفتين. أو دلّ بذكر العفو والمغفرة على أنه قادر على العقوبة، لأنه لا يوصف بالعفو إلا القادر على ضدّه.

٦١-﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ﴾

١٥ [٩٩١] {ذلك} أي ذلك النصر بسبب أنه قادر، ومن آيات قدرته البالغة أنه {يُولِجُ الليلَ فِى النهار وَيُولِجُ النهار فِى الليلِ}. أو بسبب أنه خالق الليل والنهار ومصرِّفهما، فلا يخفى عليه ما يجري فيهما على أيدي عباده من الخير والشرّ والبغي والإنصاف، وأنه {سَمِيعٌ} لما يقولون، {بَصِيرٌ} بما يفعلون.

[٩٩٢] فإن قلت: ما معنى إيلاج أحد الملَوَين في الآخر؟ قلت: تحصيل ظلمة

٢٠ هذا في مكان ضياء ذاك بغيبوبة الشمس، وضياء ذاك في مكان ظلمة هذا بطلوعها،

Dehlizin lamba ile aydınlanması ve yokluğunda da karanlık olması gibi. Şöyle bir izah da yapılmıştır: Bu, gün ve gecelerin kısalıp uzaması, birinin kısalırken diğerinin saat itibariyle uzamasıdır.

62. Bu, Allah'ın 'mutlak gerçek' olmasına karşılık, O'ndan başka yalvardıklarının, tamamen boş şeyler olması ve yücenin, büyüğün, sadece Allah olması sebebiyledir.

[993] يَدْعُونَ fiili Tâ'lı ve Yâ'lı okunmuştur. el-Yemânî *ve enne mâ yud'avne* (kendisine yalvarılanların) şeklinde meçhul okumuş olup, Vav (zamir) Mâ'ya raci olmaktadır, çünkü Mâ ilâhlar anlamındadır. Yani Allah Teâlâ'nın geceyi gündüzü yaratması, onlarda olup biten her ne varsa onlardan haberdar olması, her sözü ve fiili biliyor olması şeklindeki vasıflamalar, O'nun 'mutlak gerçek' ve 'kesin ilâh' oluşu sebebiyledir. O'nun dışında ilâh olduğunun iddia edilmesi ise bâtıl bir çağrıdır. Ve Allah'tan şanı daha yüce ve kudreti daha büyük hiçbir şey yoktur.

63. Görmedin mi ki Allah gökten su indirmekte ve yeryüzü yemyeşil olmaktadır! Şüphesiz, Allah bütün inceliklere nüfuz eder, 'her şeyden haberdar'dır (Latîf, Habîr).

64. Göklerde ve yerde ne varsa, hepsi O'nundur. Sadece Allah'tır şüphesiz, hiçbir şeye ihtiyacı olmayan, 'bizatihi hamde lâyık' (Ganî, Hamîd).

[994] **Şayet** "مَخْضَرَةً kelimesi *makbele* ve *mesba'a* kelimeleri gibi *mef'ale* vezninde "yeşillik yeri" anlamında okunmuştur; bu durumda *fe-asbahat* denilmeli değil miydi, niçin muzari sıygasına dönüştürüldü ki?" **dersen, şöyle derim:** Bu, yağmurun etkisinin belli bir zaman sonra da kalmasını ifade etme nüktesi sebebiyledir. Mesela *en'ame 'aleyye fulân 'âme kezâ fe-erûhu ve ağdû şâkir*^{an} *le-hû* (Falanca bana filan sene bir iyilikte bulundu, bu sayede sabah akşam ona teşekkür ederek yaşayıp gidiyorum.) dersin. Bunun yerine *fe-rihtu* ve *gadevtu* (sabah gittim – akşam geldim) deseydin söz tam yerini bulmazdı.

[995] **Şayet** "Neden istifhamın cevabı olan فَتُصْبِحُ fiili mansūb değil de merfû' oldu?" **dersen, şöyle derim:** Mansūb kılınsaydı o takdirde maksadın aksi bir mânayı ifade ederdi, çünkü amaçlanan mâna yeşilliğin isbatıdır. Nasb halinde bu, yeşillik olmadığı anlamına gelmiş olurdu. Mesela arkadaşına *e-lem tera ennî en'amtu 'aleyke fe-teşkur* dediğin zaman, cevap fiilini *fe-teşkura* diye mansūb kılarsan mâna, "Görmedin mi ki ben sana iyilikte bulundum da sen teşekkür edeceksin ha!"[1] şeklinde olur. Bu durumda sen onun müteşekkir olmadığını ifade etmiş, teşekkürde gevşek davrandığı konusunda şüphen olduğunu belirtmiş olursun.

---

1 Mansūbluk *En-i Masdariyye* ile olur. *En* ise fiilin gelecekte olacağını bildirir. Oysa merfû' olması halinde o fiil el'an işleniyor demektir. Bu itibarla, gelecekte olacak fiilde şüphe olabilir. / çev.

كما يضيء السرب بالسراج ويظلم بفقده. وقيل: هو زيادته في أحدهما ما ينقص من الآخر من الساعات.

٦٢-﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ﴾

[٩٩٣] وقرئ {تَدْعُونَ} بالتاء والياء. وقرأ اليماني «وأن ما يُدعَون»، بلفظ المبني للمفعول، والواو راجعة إلى ما، لأنه في معنى الآلهة، أي ذلك الوصف بخلق الليل والنهار والإحاطة بما يجري فيهما وإدراك كل قول وفعل بسبب أنه الله الحق الثابت إلهيته، وأن كل ما يدعى إلهًا دونه باطل الدعوةِ، وأنه لا شيء أعلى منه شأنًا وأكبر سلطانًا.

٦٣-﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَتُصْبِحُ الْأَرْضُ مُخْضَرَّةً إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ﴾

٦٤-﴿ لَهُ ما فِي السَّماواتِ وَما فِي الْأَرْضِ وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾

[٩٩٤] قرئ «مَخْضَرَةً»، أي ذات خضر، على مفعلة كمَقْبَلة ومَسْبَعة. فإن قلت: هلا قيل: فأصبحت، ولم صرف إلى لفظ المضارع؟ قلت: لنكتة فيه، وهي إفادة بقاء أثر المطر زمانًا بعد زمان، كما تقول: أنعم عليَّ فلان عام كذا، فأروح وأغدو شاكرًا له. ولو قلت: فرحت وغدوت، لم يقع ذلك الموقع.

[٩٩٥] فإن قلت: فما له رفع لم ينصب جوابًا للاستفهام؟ قلت: لو نصب لأعطى ما هو عكس الغرض، لأنّ معناه إثبات الاخضرار، فينقلب بالنصب إلى نفي الاخضرار. مثاله أن تقول لصاحبك: ألم تر أني أنعمت عليك فتشكرُ. إن نصبته فأنت ناف لشكره شاك تفريطه فيه.

[996] Ama *fe-teşkuru* diye merfû‘ kılarsan, onun müteşekkir olduğunu ifade edersin [ve mâna şöyle olur: "Görmedin mi; ben sana iyilikte bulundum, sen de teşekkür ediyorsun?"] Bu ve benzeri dil incelikleri, İ‘rab ilminde behresi olanlar tarafından üzerinde durulması ve bu işin erbabı olanlara takdir hislerinin gösterilmesi gerekir.

[997] "Şüphesiz, Allah Latif'tir"; yani O'nun ilmi veya lütfu bütün inceliklere ulaşır, insanların maslahat ve menfaatine olan şeylerden "haberdardır."

65. Görmedin mi ki Allah; yeryüzündekileri ve denizde O'nun emriyle aheste aheste giden gemileri hizmetinize vermiş? Göğü (yani gökteki cisimleri) de tutmaktadır ki yerin üzerine düşmesin. Kendi izni olursa başka... Allah insanlara karşı gerçekten şefkatlidir, merhametlidir (Raûf, Rahîm).

66. Size hayat veren, sonra sizi öldürüp sonra yeniden size hayat verecek olan O'dur. Gerçekten nankördür insanoğlu!

[998] Allah Teâlâ "yeryüzündeki" hayvan"ları" karada binmeniz için "ve denizde aheste aheste giden gemileri" –ayrıca, emrinize amade diğer varlıkları- "hizmetinize vermiştir." (والفلك kelimesi) *ve'l-mülk**ü*** şeklinde mübteda olmak üzere merfû‘ da okunmuştur. أَنْ تَقَعَ ifadesi *kerâhete en teka‘a* (düşmesini istemediği için) takdirindedir. "İzni ile" yani dilemesi ile. Daha önce cansız toprak, erlik suyu, rahim cidarına tutunan bir embriyo ve bir çiğnemlik et parçası iken "size hayat veren." Allah Teâlâ'nın üzerine yağdırdığı envâ-i çeşit nimete karşı "gerçekten nankördür insanoğlu!"

67. Biz her ümmete, izledikleri bir ibadet usulü koymuşuzdur. Öyleyse, sakın bu hususta seninle çekişmesinler! Sen Rabbine davet etmeye bak. Şüphesiz, dosdoğru bir kılavuzluk üzerinde bulunuyorsun.

[999] Bu hitap, Hazret-i Peygamber'e yönelik bir nehiydir, yani sen onların sözlerine bakma ve onların seninle tartışmalarına imkân verme. Ya da inkârcılara yöneliktir ve onların din konusunda bir bilgiye sahip olmadıkları ve cahil oldukları halde Hazret-i Peygamber (s.a.) ile tartışmaya kalkışmaları hususunda onlara yönelik bir sakındırmadır. Bunlar Huzâ‘a kâfirleridir. Rivayete göre Huzâ‘alı Büdeyl b. Varkā ile Bişr b. Süfyan ve daha başkaları Müslümanlara dediler ki: "Kendi öldürdüğünüzü yiyorsunuz da Allah'ın öldürdüğünü -*meyte*yi kastediyorlar- yemiyorsunuz. Bu ne iştir?!"

[٩٩٦] وإن رفعته فأنت مثبت للشكر. وهذا وأمثاله مما يجب أن يرغب له من اتسم بالعلم في علم الإعراب وتوقير أهله.

[٩٩٧] {لَطِيفٌ} واصل علمه أو فضله إلى كل شيء {خَبِيرٌ} بمصالح الخلق ومنافعهم.

٥ ٦٥-﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي الأَرْضِ وَالْفُلْكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَيُمْسِكُ السَّمَاءَ أَنْ تَقَعَ عَلَى الأَرْضِ إِلا بِإِذْنِهِ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾

٦٦-﴿وَهُوَ الَّذِي أَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ إِنَّ الإِنْسَانَ لَكَفُورٌ﴾

[٩٩٨] {مَا فِي الأرض} من البهائم مذللة للركوب في البر، ومن المراكب جارية في البحر، وغير ذلك من سائر المسخرات. وقرئ «والفلكُ»، بالرفع على الابتداء. {أَن تَقَعَ} كراهة أن تقع. {إِلا} بمشيئته. {أَحْيَاكُمْ} بعد أن كنتم جمادًا ترابًا، ونطفة، وعلقة، ومضغة. {لَكَفُورٌ} لجحود لما أفاض عليه من ضروب النعم. ١٠

٦٧-﴿لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ فَلا يُنَازِعُنَّكَ فِي الأَمْرِ وَادْعُ إِلَى رَبِّكَ إِنَّكَ لَعَلَى هُدًى مُسْتَقِيمٍ﴾ ١٥

[٩٩٩] هو نهي لرسول الله ﷺ، أي لا تلتفت إلى قولهم ولا تمكنهم من أن ينازعوك. أو هو زجر لهم عن التعرض لرسول الله ﷺ بالمنازعة في الدين، وهم جهال لا علم عندهم. وهم كفار خزاعة، روي أن بديل بن ورقاء وبشر بن سفيان الخزاعيين وغيرهما قالوا للمسلمين: ما لكم تأكلون ما قتلتم، ولا تأكلون ما قتله الله؟! يعنون الميتة. ٢٠

[1000] Zeccâc [v. 311/923] demıştir ki: Bu âyet Hazret-i Peygamber'e, onlarla tartışmaya girmemesine yönelik bir nehiydir. Nitekim *lâ yudāribenneke fulân*^{un} (Falanca sakın seninle vuruşmasın!) dersin ki, "Sakın onunla dövüşme!" demektir. Bu ancak iki [ve daha fazla] kişi arasında söz konusu olabilecek [işteş] fiillerde caizdir.

[1001] "Bu hususta" yani din konusunda. Bir izaha göre de hac merasimleri (*menâsik*) hakkında. (فَلا يُنازِعُنَّكَ ifadesi) *fe-lâ yenze'unneke* şeklinde de okunmuştur. Yani dininde öyle bir sebat göster ki seni dininden kaydırmak isteyenlerin arzuları kursaklarında kalsın. Murat Hazret-i Peygamber (s.a.)'i, onun hamiyetini harekete geçirecek ve Allah ve dini için öfkesini alevlendirecek bir söylemle ziyadesiyle desteklemek ve teyit etmektir. Bu kabilden olmak üzere şu âyetleri görüyoruz:

- "Allah'ın âyetleri sana indirildikten sonra, sakın seni onlardan alıkoymasınlar." [Kasas 28/87];
- "Sakın Müşriklerden olma!" [En'âm 6/14];
- "Öyleyse, sakın inkârcı nankörlere arka çıkma!" [Kasas 28/86].

[1002] Hazret-i Peygamber'in himmetinin bu koruluk etrafında otlaması ne kadar uzak bir şeydir. Ancak bu ifade ve üslup, sana söylediğim gibi sırf galeyana getirme ve alevlendirme iradesi ile varit olur.

[1003] Zeccac [v. 311/923] şöyle demiştir: فَلا يُنازِعُنَّكَ ifadesi "Yendim, ona galebe çaldım" anlamındaki *nâze'tuhû fe-neza'tuhû enzi'uhû* fiilindendir. Buna göre ifade, "Tartışmada asla seni yenemesin!" anlamındadır.

[1004] **Şayet** "Niçin bu âyetin benzeri [Hac 22/22] Vav ile atfedilmiş olarak geldiği halde, burada Vav çıkartıldı?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü o âyet, *menâsik* hakkında varit olan âyetlere uygun ve yakın olarak zikredilmiş ve o yüzden, benzerleri üzerine atfedilmiştir. Bu âyet ise mâna bakımından onlarla uzak olan bir bağlamda zikredilmiştir, o yüzden de atıf harfi kullanılmamıştır.

68. Seninle cedelleşirlerse, de ki: Sizin yaptıklarınızı en iyi, Allah bilmektedir!

69. Anlaşmazlığa düştüğünüz hususlarda, Allah Kıyamet günü aranızda hâkimlik edecektir.

70. Bilmez misin ki gökte ve yerde ne varsa Allah hepsini bilir! Çünkü bu, şüphesiz, bir kitaptadır; bu, Allah için gerçekten kolaydır.

[١٠٠٠] وقال الزجاج: هو نهي له ﷺ عن منازعته، كما تقول: لا يضاربنك فلان، أي لا تضاربه. وهذا جائز في الفعل الذي لا يكون إلا بين اثنين.

[١٠٠١] {فِي الأمر} في أمر الدين. وقيل: في أمر النسائك، وقرئ «فلا ينزعنك»، أي اثبت في دينك ثباتًا لا يطمعون أن يجذبوك ليزيلوك عنه. والمراد: زيادة التثبيت للنبي ﷺ بما يهيج حميته ويلهب غضبه لله ولدينه. ومنه قوله:

٥

{وَلَا يَصُدُّنَّكَ عَنْ آيات اللّٰه} [القصص: ٨٧]،

{وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ المشركين} [الأنعام: ١٤، يونس: ١٠٥، القصص: ٨٧]،

{فَلَا تَكُونَنَّ ظَهيرًا للكافرين} [القصص: ٨٦].

[١٠٠٢] وهيهات أن ترتع همة رسول اللّٰه ﷺ حول ذلك الحمى، ولكنه وارد على ما قلت لك من إرادة التهييج والإلهاب.

١٠

[١٠٠٣] وقال الزجاج: هو من نازعته فنزعته أنزعه، أي غلبته، أي لا يغلبنك في المنازعة.

[١٠٠٤] فإن قلت: لم جاءت نظيرة هذه الآية معطوفة بالواو وقد نزعت عن هذه؟ قلت: لأنّ تلك وقعت مع ما يدانيها ويناسبها من الآي الواردة في أمر النسائك، فعطفت على أخواتها. وأما هذه فواقعة مع أباعد عن معناها فلم تجد معطفًا.

١٥

٦٨-﴿وَإِنْ جَادَلُوكَ فَقُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

٦٩-﴿اللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ﴾

٧٠-﴿أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّ ذَلِكَ فِي كِتَابٍ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ﴾

[1005] Aranızda bir anlaşmazlık olmasın diye elinden geldiğince çabalasan da, onlar tartışma isteme konusundaki ısrarları yüzünden hakka yanaşmazlarsa; çirkin amellerini ve bu işledikleri şeyler yüzünden hak ettikleri cezayı en iyi bilenin Allah olduğunu ve kendilerini buna mukabil cezalandıracağını söyleyerek onları başından sav. -Bu onlara yönelik bir tehdit ve uyarı olmakla birlikte, rıfk ile ve yumuşaklıkla yapılmıştır.-

[1006] "Allah aranızda hâkimlik edecektir." Bu, Allah'ın müminlere ve kâfirlere yönelik bir hitabı olup, sevap ve azap ile sizleri ayıracaktır anlamındadır; aynı zamanda Hazret-i Peygamber'i onlardan yana başına gelenler karşısında teselli etmektedir. Hem o yaptıkları Allah'a nasıl gizli kalabilir ki?! Allah Teâlâ'nın göklerde ve yerde meydana gelen her yeni şeyi bildiği âlimlerin malumudur. O, bunları daha meydana gelmeden önce Levh-i Mahfuz'a yazmıştır. Bunları kuşatması, ispat etmesi ve kayıt altına alması O'nun için "kolay"dır, çünkü *Zatı İtibariyle Âlim* olana bu hiç de zor gelmez; O'nun ilminin mâluma taalluku da imkânsız değildir.

71. Haklarında Allah'ın hiçbir güçlü kanıt indirmediği, Allah'tan başka şeylere tapıyorlar; bu hususta hiçbir bilgileri bulunmamaktadır!.. Yardımcısı yoktur bu zalimlerin!

[1007] Kendilerine ibadet etmenin sıhhati hakkında vahiy ve nakil yoluyla ellerine ulaşan semavî bir kanıta yahut kendilerini buna mecbur eden zorunlu bir bilgiye ya da yönlendiren aklî bir kanıta dayanmadıkları birtakım 'şey'lere "tapıyorlar." Böylesi bir *zulm*ü işleyenler için kendilerine yardım edecek ve tuttukları yolu tasvip edecek hiç kimse "yoktur."

72. Âyetlerimiz kendilerine apaçık okunduğu zaman, nankörce inkâr edenlerin yüzlerindeki yadırgamayı anlarsın; âyetlerimizi kendilerine okuyanlara saldıracak gibi olurlar! De ki: Ben size bundan daha kötüsünü haber vereyim mi? Ateş!.. Nankörce inkâr edenlere vaat etmiştir Allah onu... Ne kötü dönüş yeri!

[1008] الْمُنْكَرَ "somurtkanlık ve yüzdeki ekşilik" demektir. Ya da inkâr etme yani yadırgama anlamındadır. *Mükrem*in *ikrâm* anlamında olması gibi. (تَعْرِفُ ... الْمُنْكَرَ [yadırgamayı anlarsın] ifadesi) يُعْرَفُ ... الْمُنْكَرُ (yadırgama anlaşılır) şeklinde de okunmuştur. *es-Satv*[u] sıçrama ve kavrama demektir. النَّارُ şeklinde, mahzûf bir mübtedânın haberi olmak üzere merfû' okunmuştur. Sanki biri: "O nedir?" demiş de cevap olarak "Ateş!.." denilmiştir. Yani *huve'n-nâr*[u] (O, ateştir!) takdirindedir.

[١٠٠٥] أي وإن أبوا للجاجهم إلا المجادلة بعد اجتهادك أن لا يكون بينك وبينهم تنازع، فادفعهم بأن الله أعلم بأعمالكم وبقبحها وبما تستحقون عليها من الجزاء فهو مجازيكم به. وهذا وعيد وإنذار، ولكن برفق ولين.

[١٠٠٦] {اللهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ} خطاب من الله للمؤمنين والكافرين، أي يفصل بينكم بالثواب والعقاب؛ ومسلاة للنبي ﷺ مما كان يلقى منهم. وكيف يخفى عليه ما يعملون، ومعلوم عند العلماء بأن الله يعلم كل ما يحدث في السماوات والأرض، وقد كتبه في اللوح قبل حدوثه. والإحاطة بذلك وإثباته وحفظه عليه {يَسِيرٌ}، لأن العالم بالذات لا يتعذر عليه ولا يمتنع تعلق بمعلوم.

٧١-﴿وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا وَمَا لَيْسَ لَهُمْ بِهِ عِلْمٌ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ نَصِيرٍ﴾

[١٠٠٧] {وَيَعْبُدُونَ} ما لم يتمسكوا في صحة عبادته ببرهان سماوي من جهة الوحي والسمع، ولا ألجأهم إليها علم ضروري، ولا حملهم عليها دليل عقلي. {وَمَا} للذين ارتكبوا مثل هذا الظلم من أحد ينصرهم ويصوّب مذهبهم.

٧٢-﴿وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ تَعْرِفُ فِي وُجُوهِ الَّذِينَ كَفَرُوا الْمُنْكَرَ يَكَادُونَ يَسْطُونَ بِالَّذِينَ يَتْلُونَ عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا قُلْ أَفَأُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذَلِكُمُ النَّارُ وَعَدَهَا اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾

[١٠٠٨] {المنكر} الفظيع من التجهم والبسور، أو الإنكارُ، كالمكرَم بمعنى الإكرام. وقرئ «يعرف»، و«المنكرُ». والسطو: الوثب والبطش. وقرئ «النار»، بالرفع على أنه خبر مبتدأ محذوف، كأنّ قائلًا قال: ما هو؟ فقيل: النار، أي هو النار.

İhtisas üzere [yani *ahussu* gibi mahzûf bir fiilin mef'ûlü olmak üzere] mansūb da okunmuştur (yani "Hele o Ateş!.."). بِشَرٍّ مِنْ ذٰلِكُمْ'den bedel olmak üzere mecrur da okunmuştur. Yani tilâvet edenlere karşı olan gayzınız ve onlara yönelik yüzlerinizdeki somurtkanlıktan, yahut onlara okunan sebebiyle kendilerine isabet eden hoşnutsuzluk ve kızgınlık halinden "daha kötü". "Allah onu vaat etmiştir…" ifadesi söz başı olmaktadır [Dolayısıyla i'râb açısından öncekilerle ilgisi yoktur]. النَّارُ mübtedâ وَعَدَهَا'nın haber olması da mümkündür. Yine, النار'i mansūb ya da mecrur kıldığın zaman gizli bir *kad* takdiri ile "ateş"in hali olması da mümkündür.

73. Ey insanlar! Size bir temsil getiriliyor; onu iyi dinleyin: Allah'tan başka taptığınız o şeyler bir araya gelse, bir sinek bile yaratamazlar. Sinek onlardan bir şey kapsa, bunu bile ondan kurtaramazlar. İsteyen de âcizdir çünkü istenen de...

[1009] **Şayet** "Burada getirilen söz mesel değildir. Bu durumda onu nasıl *mesel* diye adlandırdı ki?!" **dersen, şöyle derim:** Güzel bulunan ve tuhaf görülen mükemmel bir niteleme ya da kıssa *mesel* diye isimlendirilebilmektedir. Bu, kendilerince güzel ve tuhaf olduğu için dilde dolaşan bazı mesellere teşbih edilmek yoluyla olmaktadır.

[1010] تَدْعُونَ fiili Tâ'lı (taptığınız) ve Yâ'lı (taptıkları) olarak okunmuştur. Meçhul sıygasıyla *yud'avne* (kendisine tapılan) şeklinde de okunmuştur.

[1011] لَنْ gelecekte olumsuzluk anlamı verme bakımından Lâ ile aynı gruptandır. Ancak لَنْ olumsuzluğu tekitli bir şekilde yapar. Burada tekit ettiği şey, onlar tarafından sineğin yaratılmasının, halleri itibariyle muhal oluşudur. Adeta "Yaratmaları muhaldir." denilmiştir.

[1012] "Peki وَلَوِ اجْتَمَعُوا لَهُ cümlesinin i'râbdan mahalli nedir?" **dersen, şöyle derim:** Hal olmak üzere mansūb olmasıdır. Sanki onların yaratmak için tümüyle bir araya gelmeleri, aralarında dayanışmaları şart koşulmuş olarak sineği yaratmaları muhaldir. Bu, Allah Teâlâ'nın Kureyş'in cehaletini, akılsızlığını, şeytanın burunlarına geçirdiği halka ile kendileriyle oynadığını belirtme bağlamında indirdiği en beliğ âyetlerdendir. [Bilindiği üzere] onlar birtakım putları ve heykelleri ulûhiyet vasfıyla nitelemekteydiler. Oysa ilâhlık, kudret dâhilinde olan her şeye muktedir olmayı, bilinebilen her şeyi sonuna kadar bilmeyi gerektirir. Bu putlar ise Allah Teâlâ'nın yaratmış olduğu şeylerden en az, en hor, en küçük ve hakir olanına hepsi dayanışma içinde bir araya gelseler bile güç yetiremezler, böyle bir şey onlar için muhaldir.

وبالنصب على الاختصاص. وبالجرّ على البدل من {بِشَرٍّ مِنْ ذلكم} من غيظكم على التالين وسطوكم عليهم، أو مما أصابكم من الكراهة والضجر بسبب ما تلي عليكم. {وَعَدَهَا اللَّهُ} استئناف كلام. ويحتمل أن تكون {النار} مبتدأ و{وَعَدَهَا} خبرًا، وأن يكون حالًا عنها إذا نصبتها أو جررتها بإضمار قد.

٥ ٧٣-﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ ضُرِبَ مَثَلٌ فَاسْتَمِعُوا لَهُ إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوِ اجْتَمَعُوا لَهُ وَإِنْ يَسْلُبْهُمُ الذُّبَابُ شَيْئًا لا يَسْتَنْقِذُوهُ مِنْهُ ضَعُفَ الطَّالِبُ وَالْمَطْلُوبُ﴾

[١٠٠٩] فإن قلت: الذي جاء به ليس بمثل، فكيف سماه مثلاً؟ قلت: قد سميت الصفة أو القصة الرائعة الملتقاة بالاستحسان والاستغراب مثلًا، تشبيهًا لها ببعض
١٠ الأمثال المسيرة، لكونها مستحسنة مستغربة عندهم.

[١٠١٠] قرئ «تدعون» بالتاء والياء و«يُدعَون»، مبنيًا للمفعول.

[١٠١١] {لَن} أخت لا في نفي المستقبل، إلا أن لن تنفيه نفيًا مؤكدًا، وتأكيده ههنا الدلالة على أن خلق الذباب منهم مستحيل مناف لأحوالهم، كأنه قال: محال أن يخلقوا.

١٥ [١٠١٢] فإن قلت: ما محل {وَلَوِ اجتمعوا لَهُ}؟ قلت: النصب على الحال، كأنه قال: مستحيل أن يخلقوا الذباب مشروطًا عليهم اجتماعهم جميعًا لخلقه وتعاونُهم عليه. وهذا من أبلغ ما أنزله الله في تجهيل قريش واستركاك عقولهم، والشهادة على أن الشيطان قد خزمهم بخزائمه حيث وصفوا بالإلهية - التي تقتضي الاقتدار على المقدورات كلها، والإحاطة بالمعلومات عن آخرها - صورًا وتماثيل يستحيل منها
٢٠ أن تقدر على أقلّ ما خلقه وأذله وأصغره وأحقره، ولو اجتمعوا لذلك وتساندوا.

Onların bu acziyetine bundan daha da açık bir şekilde delâlet eden husus da sözü edilen en küçük ve en hakir şeyin kendilerinden bir şey kapması halinde hepsi bir araya gelseler bile onu geri almaya muktedir olmadıklarının bildirilmesidir.

[1013] "İsteyen de âcizdir çünkü, istenen de..." ifadesi zayıflıkta onlarla sineği eşitlemekte gibidir. Ama biraz tahkikle düşünecek olursan, o takdirde isteyeni daha bir âciz ve çaresiz bulursun. Çünkü sinek bir canlıdır, put ise cansızdır; bu galip, öteki ise mağluptur. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre putlarını zaferan ile sıvazlarlar, başlarına bal sürerler, üzerlerine de kapıyı kapatırlarmış. Sinekler de oyuklardan girip balı yermiş.

74. [Birtakım varlıkları Allah'a ortak koşanlar ve Allah'ın 'insan peygamber' göndermesini akıldışı bulanlar] Allah'ı hakkıyla takdir edememişlerdir. Allah gerçekten kuvvetlidir, 'mutlak izzet sahibi'dir (Kavî, Azîz).

[1014] "Allah'ı hakkıyla takdir edememişlerdir." Yani O'nu gerçek anlamda bilememişlerdir ki O'nun sıfatlarından tümüyle uzak olan putları O'nun ismiyle isimlendirmeyeler, onları ibadete ehil görmeyeler ve onları O'na ortak koşmayalar. Şüphesiz Allah, kadirdir ve gâlibdir. Âciz ve mağlûb olan nasıl O'nun benzeri olabilir ki?!

75. Allah meleklerden de elçi seçer, insanlardan da... Allah gerçekten işitir, görür (Semî', Basîr).

76. O, onların önlerindekini de bilir arkalarındakini de... Bütün işler Allah'a döndürülür.

[1015] Bu âyet peygamberin insan oluşunu yadırgamalarına yönelik bir reddiyedir; Allah *resul*lerinin melekler ve beşer olmak üzere iki kısım olduğunu açıklamakta, sonra şunu zikretmektedir ki, Allah Teâlâ kuşatılabilen her şeyi kuşatır, mükelleflerin halleriyle ilgili gelip geçmiş ne varsa hepsini bilir ve onlardan hiçbir şey kendisine gizli kalmaz. Her şeyin dönüp dolaşıp varacağı yer O'dur. İşbu özelliklere sahip olan Allah Teâlâ, "yaptığından sorguya çekilmez." [Enbiya 21/23], O'nun verdiği hükme, aldığı tedbirlere, peygamberlerini seçimine hiç kimsenin karşı çıkma imkânı yoktur.

77. Ey iman edenler! Rükû edin, secdeye varın, (sadece) Rabbinize kulluk edin ve iyilik yapın ki kurtuluşa eresiniz.

وأدلّ من ذلك على عجزهم وانتفاء قدرتهم أن هذا الخلق الأقل الأذل لو اختطف منهم شيئًا فاجتمعوا على أن يستخلصوه منه لم يقدروا.

[١٠١٣] وقوله {ضَعُفَ الطالب والمطلوب} كالتسوية بينهم وبين الذباب في الضعف. ولو حققت وجدت الطالب أضعف وأضعف، لأن الذباب حيوان، وهو جماد، وهو غالب وذاك مغلوب. وعن ابن عباس: أنهم كانوا يطلونها بالزعفران، ورؤوسها بالعسل ويغلقون عليها الأبواب، فيدخل الذباب من الكوي فيأكله.

٧٤-﴿مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾

[١٠١٤] {مَا قَدَرُوا اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ} أي ما عرفوه حق معرفته، حتى لا يسموا باسمه من هو منسلخ عن صفاته بأسرها، ولا يؤهلوه للعبادة، ولا يتخذوه شريكًا له. إن الله قادر غالب، فكيف يتخذ العاجز المغلوب شبيهًا به؟

٧٥-﴿اللَّهُ يَصْطَفِي مِنَ الْمَلائِكَةِ رُسُلا وَمِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ﴾

٧٦-﴿يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الأُمُورُ﴾

[١٠١٥] هذا ردّ لما أنكروه من أن يكون الرسول من البشر، وبيان أن رسل الله على ضربين: ملائكة وبشر. ثم ذكر أنه تعالى درّاك للمدركات، عالم بأحوال المكلفين ما مضي منها وما غبر، لا تخفى عليه منهم خافية. وإليه مرجع الأمور كلها، والذي هو بهذه الصفات لا يسأل عما يفعل [الأنبياء: ٢٣]، وليس لأحد أن يعترض عليه في حكمه وتدابيره واختيار رسله.

٧٧-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

[1016] Allah'ı anmanın (*zikir*), diğer taatlerden farklı ayrı bir özelliği bulunmaktadır. Bu surede bu hususa birtakım delâletler vardır. Bunlardan biri, önce müminlerin tamamen *zikir* olan namaza davet etmesidir. Sonra namaz dışındaki oruç, hac, cihat gibi diğer ibadetlere çağırmıştır. Sonra diğer hayırlı işlere teşvikle genel bir çağrıda bulunmuştur.

[1017] Söylendiğine göre insanlar ilk Müslüman olduklarında rükûsuz secde ve secdesiz rükû ediyorlarmış. Bunun üzerine namazlarını rükûlu ve secdeli kılmaları emredilmiş. Denilmiştir ki: وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ ifaddesi "rükû ve secdenizle Allah'ın rızasını kastedin" demektir. İbn Abbas (r.a.) "iyilik yapın" ifadesini sıla-yı rahim ve güzel ahlâk olarak açıklamıştır. "… ki kurtuluşa eresiniz" yani bütün bunları felâhı umar ve arzular halde yapın! Kendinizden emin olmayın, işlediğiniz amellere güvenmeyin!

[1018] ʻUkbe b. ʻÂmir *Radıya'llāhu Anh* [v. 58/678] anlatır: Dedim ki: "Ya Rasûlallah! Hac suresinde iki secde âyeti mi vardır?" "Evet… Secde etmeyeceksen onları okuma!" dedi. İbn Ömer *Radıya'llāhu Anh* da "Hac suresi iki secde ile üstün kılınmıştır." demiştir. Şâfiʻî *Rahimehullah* bunu delil olarak kullanmış ve Hac suresinde iki secde âyeti olduğuna kani olmuştur. Ebû Hanîfe ve ashabı *Rahimehumu'llāh* ise bu surede tek bir secde âyeti olduğu görüşündedirler; şöyle derler: Bu âyette *secde* rükû ile birlikte zikredilmiştir. Bu da gösteriyor ki secdeden maksat tilâvet secdesi değil namaz secdesidir.

78. Ve Allah uğrunda hakkıyla cihâd edin. O, (elçisine vahyettiği diriltici nefesi ile) sizi derleyip kendinize getirmiş ve bu dinde size hiçbir zorluk çıkarmamıştır. Tıpkı atanız İbrahim'in dininde olduğu gibi... Hem daha önce hem de bunda, sizi (kendisine kayıtsız-şartsız) 'teslimiyet gösteren'ler[1] olarak adlandırmıştır ki Peygamber size, siz de insanlara model olasınız. O halde, (gerçek dindarlar olarak) namazı dosdoğru kılın, zekâtı veri(p benliğinizi arındırı)n ve Allah'a sımsıkı tutunun. Çünkü 'mevlâ'nız O'dur (size sahip çıkar). Ne güzel Mevlâ! Ne güzel yardımcı!..

[1019] "Cihâd edin!" ifadesi hem gaza yapmayı hem de nefisle ve arzularla mücahede etmeyi emretmektedir ki bu ikincisi *cihâd-ı ekber*dir. Hazret-i Peygamber (s.a.)'den gelen rivayete göre o gazvelerinin birinden dönmüştü. Şöyle buyurdu: Küçük cihâddan *cihâd-ı ekber*e döndük!"

---

1 Yani Müslümanlar… Ancak "Müslüman" dendiğinde, artık Muhammedî Müslümanlar anlaşılmaktadır. Oysa âyette dinlerin ilk/aslî hallerinde, bütün din müntesiplerinin "Allah'a teslimiyetkâr" oldukları anlatılmaktadır ki Allah katında bundan başka din yoktur. / ed.

[١٠١٦] للذكر شأن ليس لغيره من الطاعات، وفي هذه السورة دلالات على ذلك؛ فمن ثمة دعا المؤمنين أولًا إلى الصلاة التي هي ذكر خالص، ثم إلى العبادة بغير الصلاة كالصوم والحجّ والغزو، ثم عمّ بالحثّ على سائر الخيرات.

[١٠١٧] وقيل: كان الناس أوّل ما أسلموا يسجدون بلا ركوع ويركعون بلا سجود، فأمروا أن تكون صلاتهم بركوع وسجود. وقيل: معنى {وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ} اقصدوا بركوعكم وسجودكم وجه الله. وعن ابن عباس في قوله {وافعلوا الخيرَ} صلة الأرحام ومكارم الأخلاق. {لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} أي افعلوا هذا كله وأنتم راجون للفلاح طامعون فيه، غير مستيقنين ولا تتكلوا على أعمالكم.

[١٠١٨] وعن عقبة بن عامر رضي الله عنه قال: "قلت يا رسول الله في سورة الحجّ سجدتان؟" قال: «نعم، إن لم تسجدهما فلا تقرأهما». وعن عبد الله ابن عمر رضي الله عنهما فضلت سورة الحج بسجدتين. وبذلك احتجّ الشافعي رضي الله عنه، فرأى سجدتين في سورة الحجّ، وأبو حنيفة وأصحابه رضي لله عنهم لا يرون فيها إلا سجدة واحدة، لأنهم يقولون: قرن السجود بالركوع، فدلّ ذلك على أنها سجدة صلاة، لا سجدة تلاوة.

٧٨-﴿وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلُ وَفِي هَذَا لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ وَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلَاكُمْ فَنِعْمَ الْمَوْلَى وَنِعْمَ النَّصِيرُ﴾

[١٠١٩] {وجاهدوا} أمر بالغزو وبمجاهدة النفس والهوى، وهو الجهاد الأكبر. عن النبي ﷺ أنه رجع من بعض غزواته فقال: رجعنا من الجهاد الأصغر إلى الجهاد الأكبر.

[1020] فِي اللَّهِ "Allah'ın zatı hakkında" ve "O'nun için" demektir.

[1021] *Huve hakku âlim^in ve ciddu âlim^in* denir *âlim^ün hakkan ve cidden* (gerçekten ve cidden âlim) demektir. حَقَّ جِهادِه ifadesi de böyledir. **Şayet** "Bu izafetin izahı nedir? Kural gereği *hakka'l-cihâdi fî-hi* ya da *hakka cihâdiküm fî-hi* şeklinde olmalıydı. Nitekim وَجاهِدُوا فِي اللَّهِ (Ve Allah uğrunda cihâd edin!) buyurmuştur?" **dersen şöyle derim:** İzafet en ufak bir alâka ve ilişkilendirme yolu ile olabilir. *Cihâd*, sırf rızası için yapılması istenilen ve bu itibarla Allah'a özgü kılınması gerekli bir durum olunca, doğrudan Allah'a izafeti sahih olmuştur. Kaldı ki zarfların kullanımında genelde bir esneklik söz konusudur. Şairin şu sözünde olduğu gibi:

"Süleym ve Âmir'i gördüğümüz gün…"[1]

[1022] اجْتَباكُمْ yani dini ve yardımı için sizi seçmiş; "Bu dinde size hiçbir zorluk çıkarmamıştır." Allah Teâlâ, günahkârlara tevbe kapısını açarak, envâ-i çeşit ruhsat, kefaret, diyet ve yaralama diyeti (*erş*) gibi hükümlerle genişlik getirmiştir. Bunun benzeri, "Allah sizin için zorluk istemez; O, sizin için kolaylık ister." [Bakara 2/185] ayetidir. Muhammed ümmeti önceki kitaplarda özellikleri bu şekilde anılan ümmet-i merhûmedir.

[1023] *Millet^e* kelimesini önce geçenlerin içeriği itibariyle mansūb kılmıştır. Sanki şöyle denmiş gibidir: *Vesse'a dîneküm tevsi'ate milleti ebîküm İbrâhîm^e* (Dininizi atanız İbrahim'in dini gibi geniş kıldı). Sonra muzāfı hazfetmiş ve yerine muzāfun ileyhi getirmiştir. Ya da *a'nî bi'd-dîn millete ebîküm* (Din derken atanızın dinini kastediyorum) takdiriyle ihtisas üzere mansûbdur; *el-hamdu lillahi'l-hamîd^e* (Allah'a hamdolsun, bizzat hamde lâyık olana!) demen gibi.

[1024] **Şayet** "Hazret-i İbrahim, ümmetin tamamının atası değildir." **dersen, şöyle derim:** O Allah Resulü'nün atasıdır. Bu itibarla ümmetin de atası sayılır. Çünkü Resulün ümmeti onun çocukları hükmündedir.

[1025] هُوَ (O) zamiri Allah'a racidir. İbrahim'e gittiği de söylenmiştir. Ancak Übeyy b. Ka'b'ın *Allāhu semmâkum* (sizi Allah adlandırmıştır) şeklindeki kıraati birinci görüşü destekler.

---

1 Normalde *ve yevm^in şehidnâhu* değil, *ve yevm^in şehidnâ **fî**-hi* olmalıydı. / ed.

[١٠٢٠] {فِى اللَّهِ} أي في ذات الله ومن أجله.

[١٠٢١] يقال: هو حق عالم، وجدّ عالم، أي عالم حقًا وجدًا. ومنه {حَقَّ جهاده}. فإن قلت: ما وجه هذه الإضافة، وكان القياس: حق الجهاد فيه، أو حق جهادكم فيه، كما قال {وجاهدوا فِى اللَّهِ}؟ قلت: الإضافة تكون بأدنى ملابسة ٥ واختصاص، فلما كان الجهاد مختصًا بالله من حيث أنه مفعول لوجهه ومن أجله، صحت إضافته إليه. ويجوز أن يتسع في الظرف كقوله:

وَيَوْمَ شَهِدْنَاهُ سُلَيْمًا وَعَامِرًا *

[١٠٢٢] {اجتباكم} اختاركم لدينه ولنصرته. {وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدين مِنْ حَرَجٍ} فتح باب التوبة للمجرمين، وفسح بأنواع الرخص والكفارات والديات ١٠ والأروش. ونحوه قوله تعالى {يُرِيدُ اللهُ بِكُمُ اليُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ العُسْرَ} [البقرة: ١٨٥]. وأمّة محمد ﷺ هي الأمة المرحومة الموسومة بذلك في الكتب المتقدّمة.

[١٠٢٣] نصب الملة بمضمون ما تقدّمها، كأنه قيل: وسع دينكم توسعة ملة أبيكم، ثم حذف المضاف وأقام المضاف إليه مقامه. أو على الاختصاص، أي أعني بالدين ملة أبيكم، كقولك: الحمد للهِ الحميدَ.

١٥ [١٠٢٤] فإن قلت: لم يكن {إبراهيم} أبًا للأمّة كلها. قلت: هو أبو رسول الله ﷺ، فكان أبًا لأمته، لأنّ أمة الرسول في حكم أولاده.

[١٠٢٥] {هُوَ} يرجع إلى الله تعالى. وقيل: إلى إبراهيم. ويشهد للقول الأوّل قراءة أبيّ بن كعب: «الله سماكم».

[1026] “Hem daha önce hem de bunda” yani Kur’ân’dan önce diğer kitaplarda ve Kur’ân’da. Yani Allah Teâlâ sizi diğer ümmetlere üstün kıldı ve sizi bu saygın isimle adlandırdı ki, size tebliğ etmiş olduğuna dair peygamber size tanık olsun; siz de peygamberlerin onlara tebliğ etmiş olduğuna dair de insanlara tanık olasınız… Sizi bu saygınlıkla özel ve ayrıcalıklı kıldığına göre siz de O’na kulluk edin, O’na güvenin; yardımı ve sahipliği (*velâyet*i) sadece O’ndan isteyin; çünkü en hayırlı sahip, en iyi yardımcı O’dur.

[1027] Hazret-i Peygamber’den şöyle rivayet edilmiştir: “Kim Hac suresini okursa, kendisine, gelmiş geçmiş bütün hacıların ve umrecilerin sayısınca hac etmiş gibi hac sevabı, umre yapmış gibi umre sevabı verilir!”

[١٠٢٦] {مِن قَبْلُ وَفِى هذا} أي من قبل القرآن في سائر الكتب وفي القرآن، أي فضلكم على الأمم وسماكم بهذا الاسم الأكرم. {لِيَكُونَ الرسولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ} أنه قد بلغكم {وَتَكُونُوا شُهَدَاء عَلَى الناس} بأنّ الرسل قد بلغتهم وإذ خصّكم بهذه الكرامة والأثرة فاعبدوه وثقوا به ولا تطلبوا النصرة والولاية إلا منه، فهو خير مولى ٥ وناصر.

[١٠٢٧] عن رسول الله ﷺ: ''من قرأ سورة الحجّ أعطي من الأجر كحجّة حجها وعمرة اعتمرها بعدد من حجّ واعتمر فيما مضى وفيما بقي''.

MÜ’MİNÛN SÛRESİ

Mekke’de nâzil olmuştur, yüz on dokuz âyettir. Kufelilere göre yüz on sekiz âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Şu müminler kesinlikle felâha ermişlerdir ki

2. namazlarında huşû içindedirler;

[1028] *Kad* edatı *lemmâ*nın zıttıdır, [gerçekleşmesi] beklenen şeyin gerçekleşmiş olduğunu ifade eder; *lemmâ* ise, henüz gerçekleşmemiş olduğunu ifade eder. Kuşkusuz, müminler böyle bir müjdeyi, yani felâha ereceklerine dair müjdeyi beklemekteydiler, işte bu âyette onlara hitap edilerek, bekledikleri bu şeyin gerçekleşmiş olduğu haberi kendilerine verilmiştir. *Felâh*, murada ermek demektir, bir diğer görüşe göre ise hayır üzere bâki kalmak demektir. *Efleha* fiili, felâha dâhil oldu anlamında olup tıpkı *ebşera* fiilinin beşârete, müjdeye, mutluluğa dâhil oldu anlamına gelmesine benzer. *Eflehah*û ise, “onu felâha ulaştırdı” anlamındadır, nitekim Talha b. Musarrıf [v. 112/730] bu ifadeyi meçhul fiil formunda *ufliha* şeklinde okumuştur. Yine onun *ekelûni’l-berâğîsu* (yediler beni pireler) ifadesinde olduğu üzere [fiilin cümle başında çoğul kullanımı şeklinde] veya da önce ifadeyi müphem bırakıp sonra tefsir etme kullanımı uyarınca bu ifadeyi *eflehû* olarak okuduğu da nakledilmiştir. Ayrıca yine onun sonundaki Vav’ı atıp yerine, son harf olarak kalan Hâ’yı zamme yaparak *eflehu* şeklinde okuduğu da nakledilmiştir ki şairin;

> Doktorlar etrafımda olsalardı keşke…

ifadesindeki kullanımdır.[1]

[1029] **Şayet** “Mümin ‘ne’dir?” **dersen, şöyle derim:** Sözlükte, “tasdik eden” anlamına gelir, şer‘î anlamı konusunda ise iki farklı görüş vardır. İlkine göre, kelime-i şehadeti ve kelime-i tevhidi dili ile söyleyen ve kalbi ile de diliyle söylediğini onaylayan herkes mümindir. İkincisine göre bu ifade bir övgü sıfatı olup, ancak takva ve vera sahibi iyi kimselerin hak edeceği bir isimdir, fâsık ve bedbaht kimselere bu isim verilmez.

---

1 كانُ ifadesi aslında كانوا ’dur. / ed.

سورة المؤمنون

مكية وهي مائة وتسع عشرة آية، وثماني عشرة عند الكوفيين

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾

٥ ٢-﴿الَّذِينَ هُمْ فِي صَلاتِهِمْ خَاشِعُونَ﴾

[١٠٢٨] {قَدْ} نقيضه «لما» هي تثبت المتوقع و«لما» تنفيه، ولا شكّ أن المؤمنين كانوا متوقعين لمثل هذه البشارة، وهي الإخبار بثبات الفلاح لهم، فخوطبوا بما دلّ على ثبات ما توقعوه. والفلاح: الظفر بالمراد، وقيل: البقاء في الخير. و{أَفْلَحَ} دخل في الفلاح، كأبشر، دخل في البشارة. ويقال: أفلحه، ١٠ أصاره إلى الفلاح. وعليه قراءة طلحة بن مصرِّف: «أُفلِح»، على البناء للمفعول. وعنه: «أفلَحُوا»، على: أكلوني البراغيث، أو على الإبهام والتفسير. وعنه: «أفلحُ» بضمة بغير واو، اجتزاء بها عنها، كقوله:

فَلَوْ أَنَّ الاطِبَّا كَانُ حَوْلِي ❁

[١٠٢٩] فإن قلت: ما المؤمن؟ قلت: هو في اللغة المصدق، وأما في الشريعة ١٥ فقد اختلف فيه على قولين؛ أحدهما أنّ كل من نطق بالشهادتين مواطئًا قلبه لسانه فهو مؤمن؛ والآخر أنه صفة مدح لا يستحقها إلاّ البرّ التقيّ دون الفاسق الشقيّ.

[1030] "Huşû içindedirler." Namazda *huşû'* kalbin haşyet duyması, ürpermesi ve gözlerin bir yerde kalmasıdır; Katâde'den [v. 117/735] nakledildiğine göre secde mekânına dikilmesidir. Rivayete göre Peygamber (s.a.) gözünü semaya dikerek namaz kılarmış; bu âyet indirilince artık gözünü secde ettiği yere doğru çevirmiş. Ulemânın önde gelenlerinden biri, namaza kalktığı zaman Rahmân'ın huzurunda gözlerinin başka bir şeye yönelmesinden ya da aklına dünya işlerinden birinin gelmesinden çok korkardı. Bir görüşe göre huşû', insanın aklını fikrini tamamen namaza toplaması, ondan gayri her şeyden yüz çevirip hepsini aklından atmasıdır. İnsanın namazın edeplerine riayet etmesi, namaz esnasında elbiseyle oynamak, gereksiz yere üstünü başını düzeltmek, bedenini sallamak, sağa sola yönelmek, elini / kolunu uzatmak, göz kırpmak, esnemek, ağzını kapatmak, elleri elbisenin altından bağlamak, parmak çıtlatmak, bir şeye dayanmak gibi şeylerden kaçınması da *huşû'*dandır. Rivayete göre Peygamber (s.a.) bir kişinin namazda sakalı ile oynadığını görmüş ve "Eğer şu adamın kalbi huşu içinde olsaydı, uzuvları da huşu içinde olurdu" demiştir. Hasan-ı Basrî de bir yandan çakıl taşlarıyla oyalanırken, bir yandan da "Allah'ım! Beni ahu gözlü cennet dilberleriyle evlendir!" diye dua eden birine bakmış ve "Sen ne kötü bir talipsin! Kız isterken, böyle boş işlerle uğraşıyorsun!" demiştir.

[1031] **Şayet** "Neden *salât* (namaz) kelimesi "onlar"a izafe edilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü namaz, onu kılan ile kendisine namaz kılınan arasında döner, namazın faydasını gören ise sadece onu kılan kişidir, namaz onun azığı, hazırlığıdır; bu yüzden de onun namazıdır. Kendisine namaz kılınan ise namaza ve ondan gelecek faydaya muhtaç değildir, müstağnîdir.

3. Boş sözlerden yüz çevirirler;

[1032] Boş söz; oyun, eğlence, şaka, kişilik sahibi insanın uzak durması gereken türden seni ilgilendirmeyen söz ve fiillerdir. Yani "onlarda kendilerini şakadan alıkoyacak bir ciddiyet mevcuttur." Allah Teâlâ müminleri namazda huşû sahibi olmakla niteleyince, akabinde hemen onları boş sözlerden yüz çevirmekle nitelemiş, böylece onlarda mükellefiyetin temeli olan ve insan nefsine ağır gelen bir 'yapma' ve 'yapmama' hasleti bir arada bulunmuştur.

4. (zekât, sadaka ve infak ile) arınma işlemlerini yaparlar;

[١٠٣٠] {خاشعون} الخشوع في الصلاة: خشية القلب وإلباد البصر عن قتادة، وهو إلزامه موضع السجود. وعن النبي ﷺ: أنه كان يصلي رافعًا بصره إلى السماء، فلما نزلت هذه الآية رمى ببصره نحو مسجده، وكان الرجل من العلماء إذا قام إلى الصلاة هاب الرحمن أن يشدّ بصره إلى شيء، أو يحدث نفسه بشأن من شأن الدنيا. وقيل: هو جمع الهمة لها، والإعراض عما سواها. ومن الخشوع: أن يستعمل الآداب، فيتوقى كفّ الثوب، والعبث بجسده وثيابه والالتفات، والتمطي، والتثاؤب، والتغميض، وتغطية الفم، والسدل، والفرقعة، والتشبيك، والاختصار، وتقليب الحصا. روي عن النبي ﷺ: أنه أبصر رجلًا يعبث بلحيته في الصلاة فقال: "لو خشع قلبه خشعت جوارحه». ونظر الحسن إلى رجل يعبث بالحصا وهو يقول: اللّهم زوّجني الحور العين، فقال: بئس الخاطب أنت! تخطب وأنت تعبث.

[١٠٣١] فإن قلت: لم أضيفت الصلاة إليهم؟ قلت: لأنّ الصلاة دائرة بين المصلي والمصلى له، فالمصلي هو المنتفع بها وحده، وهي عدّته وذخيرته فهي صلاته. وأمّا المصلى له، فغنيّ متعال عن الحاجة إليها والانتفاع بها.

٣-﴿وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ﴾

[١٠٣٢] اللغو: ما لا يعنيك من قول أو فعل، كاللعب والهزل وما توجب المروءةُ إلغاءه وإطراحه يعني أنّ بهم من الجدّ ما يشغلهم عن الهزل. لما وصفهم بالخشوع في الصلاة، أتبعه الوصف بالإعراض عن اللغو، ليجمع لهم الفعل والترك الشاقين على الأنفس اللذين هما قاعدتا بناء التكليف.

٤-﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ﴾

[1033] *Zekât*, biri *ʿayn* (somut) diğer *maʿnâ* (soyut) olmak üzere [“zekât olarak verilen mal” ve “zekât verme fiili” olmak üzere] iki şeyin ortak ismidir; *ʿayn* (somut) olan, zekât veren kimsenin fakire vermek üzere malından çıkarıp ödediği miktardır; *maʿnâ* (soyut) olan ise, zekâtı veren kimsenin yapmış olduğu *tezkiye* (arınma) fiilidir. Allah Teâlâ’nın murat ettiği de budur, bu yüzden zekât verenleri “*zekât*ı yapanlar” olarak ifade etmiştir. Zaten bu ifade için bundan başka anlam da söz konusu değildir, çünkü bütün mastarların anlamları fiil ile ifade edilir ve bu fiili yapana *fâʿil* denilir. Sözgelimi vurma fiilinin fâʿili *vuran* olarak, katletme fiilinin fâʿili *kātil* olarak, tezkiye fiilinin fâʿili de *müzekkî* olarak ifade edilir. Bütün ifadelerde bu durum geçerlidir. Şöyle ki; bütün sonradan yaratılmış varlıklar hakkında “Bunun fâʿili kimdir?” diye sorabilirsin ve bu soruya karşılık sana “Onun fâʿili Allah’tır.” ya da “yaratılmışlardan bazılarıdır.” diye cevap verilir. Dolayısıyla somut bir varlığa delâlet eden *zekât*ın fâʿillerinin olması da imkânsız değildir, çünkü o da bir fâʿilin elinden çıkmıştır. Ancak yaratılmış varlıklar bunun fâʿili olmadıkları için[1] [diğer mânada kullanılmıştır.] Nitekim Ümeyye b. Ebi’s-Salt’ın [v. 8/630] şu beyti okunur:

Kıtlık yılında yedirenler ve zekâtı yapanlar (verenler)

[1034] *Zekât* ile somut zekât malının kastedilmiş olması da mümkündür; bu durumda hazfedilmiş bir muzāf takdir edilir ki bu muzāf da *edâ* kelimesidir. Beytin anlamını da bu şekilde yorumlamak daha doğrudur, çünkü beyitte *zekât* kelimesi çoğul olarak kullanılmıştır.

5. ırzlarını (herkesten) korurlar;

6-7. -eşleri ya da ellerinin altındakiler müstesna... Çünkü bunlar yüzünden kınanacak değillerdir. Kim de bunun ötesini ararsa, bunlardır işte, haddi aşanlar!-

[1035] عَلى أَزْواجِهِمْ (eşleri) ifadesi hal konumundadır, yani “eşlerine yönelenler” ya da “eşleri üzerine kāim / reis olanlar” anlamındadır. Nitekim *kâne fülânün ʿalâ fülânetin fe-mâte ʿanhâ fe-halefe ʿaleyhâ fülânün* (falan kimse filan hanımın üzerindeydi (onun kocasıydı), sonra kadın vefat etti, falanca da kadının yeni kocası oldu) ifadesindeki kullanım da böyledir. Yine *kâne Ziyâdün ʿale’l-Basra* (Ziyâd Basra valisi idi) ifadesi ve *fülânetün tahte fülânin* (falan kadın filan kişinin [nikâhı] altındadır) ifadeleri de böyledir. Bu sebeple, kadına *firâş* (yatak) denilmiştir. Anlam, “Onlar, evlenmeleri ya da cariye almaları durumu hariç bütün durumlarda ırzlarını korurlar.” şeklindedir. Ya da ʿAlâ harf-i ceri hazfedilmiş bir ifadeye taalluk eder; غَيْرُ مَلُومِينَ (kınanacak değillerdir) ifadesi de bu hazfedilmiş ifadeye delâlet eder,

1 Yani zekât olarak verilen altın, gümüş vb. mallar ile deve, sığır, koyun, keçi gibi hayvanlar insanlar tarafından yapılmadığı için. / çev.

[١٠٣٣] الزكاة اسم مشترك بين عين ومعنى، فالعين: القدر الذي يخرجه المزكي من النصاب إلى الفقير. والمعنى: فعل المزكي الذي هو التزكية، وهو الذي أراده الله، فجعل المزكين فاعلين له ولا يسوغ فيه غيره، لأنه ما من مصدر إلا يعبر عن معناه بالفعل ويقال لمحدثه فاعل، تقول للضارب: فاعل الضرب، وللقاتل: فاعل القتل، وللمزكي: فاعل التزكية. وعلى هذا الكلام كله. والتحقيق فيه أنك تقول في جميع الحوادث: من فاعل هذا؟ فيقال لك: فاعله الله، أو بعض الخلق. ولم يمتنع الزكاة الدالة على العين أن يتعلق بها فاعلون، لخروجها من صحة أن يتناولها الفاعل، ولكن لأنّ الخلق ليسوا بفاعليها. وقد أنشد لأمية ابن أبي الصلت:

الْمُطْعِمُونَ الطَّعَامَ فِي السَّنَةِ الْـ ❁ أَزْمَةِ وَالْفَاعِلُونَ لِلزَّكَوَاتِ

[١٠٣٤] ويجوز أن يراد بالزكاة العين، ويقدر مضاف محذوف وهو الأداء، وحمل البيت على هذا أصحّ، لأنها فيه مجموعة.

٥-﴿ وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حافِظُونَ﴾

٦-﴿إِلا عَلَى أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ﴾

٧-﴿فَمَنِ ابْتَغَى وَرَاءَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْعَادُونَ﴾

[١٠٣٥] {على أزواجهم} في موضع الحال، أي الأوّالين على أزواجهم، أو قوّامين عليهنّ، من قولك: كان فلان على فلانة فمات عنها فخلف عليها فلان. ونظيره: كان زياد على البصرة، أي واليًا عليها. ومنه قولهم: فلانة تحت فلان، ومن ثمة سميت المرأة فراشاً. والمعنى: أنهم لفروجهم حافظون في كافة الأحوال، إلا في حال تزوّجهم أو تسريهم. أو تعلق {على} بمحذوف يدلّ عليه {غَيْرُ مَلُومِينَ}.

bu durumda sanki "eşleri dışında kınanırlar" denilmiş, yani "ancak kendilerine helal kılınan yol dışında her türlü ilişkiden kınanırlar, ama eşleri ile olan ilişkilerinden kınanmazlar" denilmek istenmiştir. 'Alâ harf-i ceri حافظون (korurlar) ifadesinin de sılası olabilir. Bu durumda ifade *ihfiz 'aleyye 'anâne ferasî* (benim için atımın yularını tut) ifadesindeki 'Alâ gibi kullanılmış olur. Zira tıpkı *neşedtüke billâhi illâ fe'alte* (Allah aşkına, senden bunu yapman dışında bir şey istemiyorum!) ifadesinde olduğu gibi, bu ifade de olumsuzluk mânası içerir.

[1036] **Şayet** "(*M*â meleket [malik olduğunuz şeyler] yerine) *men meleket* (malik olduğunuz *kimse*ler) denilmesi gerekmiyor muydu?" **dersen, şöyle derim:** *M*â ile akıl sahibi olanlar içerisindeki 'akıl sahibi olmayan konumundakiler' kastedilmiştir ki bunlar da kadınlardır. Allah Teâlâ burada istisna ettiği şeyi, durulması gereken sınır olarak belirlemiş, sonra da "Kim kendisine geniş bir alan ve rahatlık sağlandığı, yani dört hür kadınla evlenme ve dilediği kadar cariye alabilme imkânı verildiği halde hâla bu sınırdan ötesine göz dikerse, işte onlar haddi aşmada nihai noktaya varmış kimselerdir." demiştir.

[1037] **Şayet** "Burada *mut'a* nikâhının haram olduğuna dair bir delil var mı?" **dersen şöyle derim:** Hayır, çünkü *mut'a* nikâhıyla nikâhlanan kadın da eğer nikâh sahihse 'eşler'den sayılır.[1]

8. emânetlerine ve anlaşmalarına riayet ederler;

[1038] [لِأَمَانَاتِهِمْ (emânetlerine) şeklindeki çoğul ifade] *li-emânetihim* (güvenilirliğine) şeklinde de okunmuştur. Güvenilip verilen ve ahitleşmeye konu olan şeylere *emânet* ve *'ahd* denir. Benzer bir kullanım "Allah size, emânetleri mutlaka ehline vermenizi emreder." [Nisâ 4/58] ve "Bile bile kendi emânetlerinize hıyanet etmiş olursunuz." [Enfâl 8/27] âyetinde de mevcuttur.

[1039] Bu âyette sahibine verilmesi emredilen şey, soyut emânet değil, somut emânettir. Yine ihanet edilen şey de emânetin bizzat kendisi değil, güvenceye konu olan şeydir. Riâyet eden demek, bir şeyi muhafaza eden ve onun için uygun olanı yapan demektir, Sözgelimi koyun çobanına ve sürü çobanına *râ'i'l-ğanem* ve *râ'i'r-ra'iyye* denilmesi böyledir. Yine *men râ'î* hâze'ş-şey'i (Şu şeyin sorumlusu kim?) ifadesi de böyledir. Âyette kullanılan ifade gerek insanlarla gerekse Allah'la anlaşma yapılarak güvence altına alınmış olan her şeyi[2] içeren genel bir ifade olabileceği gibi, sadece muhatapların insanlardan aldıkları emânet ve ahitleri kasteden hususî bir ifade de olabilir.

1 Mut'a nikahı hakkında Nisa 4/24'ün tefsirine bakınız. / ed.

2 Yani hukukî emanetleri ve *kelime-i şehadet getirerek* ifa edileceğine söz verilen dinî mükellefiyetleri. / ed.

كأنه قيل: يلامون إلا على أزواجهم، أي يلامون على كل مباشر إلا على ما أطلق لهم، فإنهم غير ملومين عليه، أو تجعله صلة لحافظين، من قولك: احفظ عليّ عنان فرسي، على تضمينه معنى النفي، كما ضمن قولهم: نشدتك بالله إلا فعلت معنى ما طلبت منك إلا فعلك.

٥ [١٠٣٦] فإن قلت: هلا قيل: من ملكت؟ قلت: لأنه أريد من جنس العقلاء ما يجري مجرى غير العقلاء، وهم الإناث. جعل المستثنى حدًا أوجب الوقوف عنده ثم قال: فمن أحدث ابتغاء وراء هذا الحدّ مع فسحته واتساعه، وهو إباحة أربع من الحرائر، ومن الإماء ما شئت {فَأُوْلَئِكَ هُمُ} الكاملون في العدوان المتناهون فيه.

١٠ [١٠٣٧] فإن قلت: هل فيه دليل على تحريم المتعة؟ قلت: لا؛ لأنّ المنكوحة نكاحَ المتعة من جملة الأزواج إذا صحّ النكاح.

٨-﴿وَالَّذِينَ هُمْ لأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ﴾

[١٠٣٨] وقرئ «لأمانتهم». سمى الشيء المؤتمن عليه والمعاهد عليه أمانة وعهدًا. ومنه قوله تعالى {إِنَّ الله يَأْمُرُكُمْ أَن تُؤدُّوا الأمانات إِلَى أَهْلِهَا} [النساء: ٥٨]

١٥ وقال {وَتَخُونُوا أماناتكم} [الأنفال: ٢٧]

[١٠٣٩] وإنما تؤدّى العيون لا المعاني، ويخان المؤتمن عليه، لا الأمانة في نفسها. والراعي: القائم على الشيء بحفظ وإصلاح كراعي الغنم وراعي الرعية. ويقال: من راعي هذا الشيء؟ أي متوليه وصاحبه: ويحتمل العموم في كل ما ائتمنوا عليه وعوهدوا من جهة الله تعالى ومن جهة الخلق، والخصوص فيما

٢٠ حملوه من أمانات الناس وعهودهم.

9. namazlarını, üzerine titreyerek eda ederler.

[1040] (عَلى صَلَواتِهِمْ ifadesi) *'alâ salâtihim* şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "*Salât* kelimesi neden başta ve sonda tekrar edilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bu iki ifade birbirinden farklı olup tekrar değildir. İlkinde müminler namazlarında huşû sahibi olmakla nitelenmiş, ikincisinde ise namazı muhafaza etmekle, yani unutmamak, vaktinde edâ etmek, rükünlerini tam yerine getirmek ve ona çok önem vermek, tam bir namaz için olması gerekli bütün özellikleri yerine getirmeye çalışmakla nitelenmişlerdir. Yine, ilkinde *salât* kelimesi tekil kullanılarak, hangi namaz olursa olsun namaz cinsinde huşû olması gerektiği ifade edilmiş, ikincisinde ise çoğul kullanılarak, namazların tamamını muhafaza etmek gerektiği ifade edilmiştir: beş vakit namazı, vitir namazını, her farz namazla birlikte kılınan sünnet namazları, cuma namazını, iki bayram namazını, yağmur duası namazını, cenaze namazını, küsûf ve husûf namazlarını, kuşluk namazını, teheccüd namazını, tesbih namazını, hâcet namazını ve diğer bütün nafile namazları.

10. Bunlardır işte, o mirasçılar

11. ki Firdevs'e mirasçı olacak; orada temelli kalacaklardır.

[1041] Yani, işbu vasıflara sahip olanlardır işte, mirasçı olmaya hak kazananlar. Bunlardan başkaları buna lâyık değildir. Daha sonra bunların neye mirasçı oldukları "Firdevs'e mirasçı olacak" şeklinde ifade edilmiş, onların mirasçı oluşları, ifadeye bakan kimsenin derhal dikkatini çekecek bir yücelik ve ihtişam ile ifade edilmiştir. Mirasçı olmanın anlamı Meryem suresinde [6. ayette] izah edilmişti.

[1042] *Firdevs*, cennet anlamına geldiği için müennes olarak kullanılmıştır. Firdevs, türlü meyveleri içeren geniş bostan, bahçe demektir. Rivayete göre Allah Teâlâ, Firdevs cennetini biri altından diğeri gümüşten iki (tür) tuğladan yapmış; aralarına da [harç olarak] miski-amber yerleştirmiş. Bir başka rivayete göre saçılan miskten yapmış ve içinde en güzel meyve ve kokular yetiştirmiş.

12. Gerçek şu ki; Biz insanı çamurdan süzülmüş bir özden yarattık.

13. Sonra onu sağlam bir yere nutfe olarak yerleştirdik.

٩-﴿وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَوَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ﴾

[١٠٤٠] وقرئ «على صلاتهم». فإن قلت: كيف كرّر ذكر الصلاة أوّلًا وآخراً؟ قلت: هما ذكران مختلفان، فليس بتكرير؛ وصفوا أَوّلًا بالخشوع في صلاتهم، وآخرًا بالمحافظة عليها. وذلك أن لا يسهوا عنها، ويؤدّوها في أوقاتها، ويقيموا أركانها، ويوكلوا نفوسهم بالاهتمام بها وبما ينبغي أن تتمّ به أوصافها. وأيضًا فقد وحدت أولًا ليفاد الخشوع في جنس الصلاة أيّ صلاة كانت، وجمعت آخرًا لتُفاد المحافظة على أعدادها؛ وهي الصلوات الخمس، والوتر، والسنن المرتبة مع كل صلاة وصلاة الجمعة، والعيدين، والجنازة، والاستسقاء، والكسوف والخسوف، وصلاة الضحى، والتهجد وصلاة التسبيح، وصلاة الحاجة، وغيرها من النوافل.

١٠-﴿أُولَئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ﴾

١١-﴿الَّذِينَ يَرِثُونَ الْفِرْدَوْسَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[١٠٤١] أي {أولئك} الجامعون لهذه الأوصاف {هُمُ الوارثون} الأحقاء بأن يسمّوا ورّاثًا دون من عداهم. ثم ترجم الوارثين بقوله {الذين يَرِثُونَ الفردوسَ} فجاء بفخامة وجزالة لإرثهم لا تخفى على الناظر. ومعنى الإرث ما مرّ في سورة مريم.

[١٠٤٢] أنث الفردوس على تأويل الجنة، وهو: البستان الواسع الجامع لأصناف الثمر. روي أنّ الله عزّ وجلّ بنى جنة الفردوس لبنة من ذهب ولبنة من فضة، وجعل خلالها المسك والأذفر. وفي رواية: ولبنة من مسك مذرّي وغرس فيها من جيد الفاكهة وجيد الريحان.

١٢-﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الإِنْسَانَ مِنْ سُلالَةٍ مِنْ طِينٍ﴾

١٣-﴿ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ﴾

14. Sonra nutfeyi yapışkan bir madde haline getirdik. Derken, o yapışkan maddeyi bir çiğnemlik et yaptık; bu çiğnemlik eti kemik olarak yaratıp kemiklere et giydirdik. Sonuçta onu bambaşka bir yaratık olarak meydana getirdik. Ne kadar zengin ve cömerttir yaratanların en güzeli olan Allah!

[1043] *es-Sülâle* kelimesi hulasa, öz anlamındadır, çünkü o bulanık çamurdan süzülmüştür. Fu‘âle vezni azlık bildirir, sözgelimi bu vezindeki *el-kulâme* (kesilmiş küçük tırnak parçaları) ve *el-kumâme* (çer çöp) kelimelerinde azlık anlamı vardır. Hasan-ı Basrî’den nakledildiğine göre bu kelime, çamurun içinden süzülen su anlamındadır.

[1044] **Şayet** “İlk Min ile ikinci Min arasındaki fark nedir?” **dersen, şöyle derim:** ilki başlangıç (den, dan mânası) ifade eder, ikincisi ise tıpkı *mine’l-evsân* (“yani putları” [Hac 22/30]) ifadesinde olduğu gibi beyan anlamındadır. **Şayet** “İnsanı nutfe kıldık’ ifadesi ne mânaya gelir?” **dersen, şöyle derim:** Bunun mânası, Allah Teâlâ’nın insanın özünü önce bir çamur olarak yarattığı, sonra da onun özünü nutfe haline getirdiğidir. *el-Karâr* (yer) ifadesi *müstekarr* (yerleşilen yer) anlamında olup rahim kastedilmiştir. Bu yer kelimesi, aslında içerisinde yerleşilen yerin niteliği olan *mekânet* (sağlamlık) niteliği ile nitelenmiştir ki bu niteleme tıpkı *tarîk*^{ün} *sâir*^{ün} (işlek yol) ifadesi gibidir. Ya da doğrudan rahmin kendisinin sağlam olduğu anlamında bu niteleme yapılmıştır, zira rahim, bulunduğu konum itibariyle sağlam kılınmış ve korunmuştur.

[1045] [عِظامًا فَكَسَوْنَا الْعِظامَ ifadesi], *‘azm*^{en} *fe-kesevne’l-’azme* (kemik olarak yaratıp kemiğe [et] giydirdik); *‘izâm*^{en} *fe-kesevne’l-’izâme* (kemikler olarak yaratıp kemiklere [et] giydirdik); *‘azm*^{en} *fe-kesevne’l-’izâme* (kemik olarak yaratıp kemiklere [et] giydirdik); *‘izâm*^{en} *fe-kesevne’l-’azme* (kemikler olarak yaratıp kemiğe [et] giydirdik) şekillerinde okunmuştur. Herhangi bir anlam karışıklığı ihtimali bulunmadığı için, tekil kelime çoğul yerine kullanılmıştır, çünkü insanda çok sayıda kemik bulunmaktadır.

[1046] “Bambaşka bir yaratık olarak” yani ilk yarattığımızdan büsbütün farklı olarak yarattık. Nitekim o cansız iken onu canlı hale getirmiş, sonra dilsiz iken konuşkan hale getirmiş, sağır iken işitir hale getirmiş, görmez iken görür hale getirmiş, içine-dışına, hatta bütün uzuvlarına, her bir parçasına hiçbir kelime ile nitelenemeyecek, hiçbir açıklayıcı söz ile izah edilemeyecek derecede sıradışı yaratılış özellikleri ve hikmetler yerleştirmiştir.

١٤-﴿ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾

[١٠٤٣] السلالة: الخلاصة؛ لأنها تسلّ من بين الكدر. وفعالة، بناء للقلة كالقلامة والقمامة. وعن الحسن: ماء بين ظهراني الطين.

[١٠٤٤] فإن قلت: ما الفرق بين من ومن؟ قلت: الأوّل للابتداء، والثاني للبيان، كقوله {مِنَ الأوثانِ} [الحج: ٣٠]. فإن قلت: ما معنى {جَعَلْنَا} الإنسان نطفة؟ قلت: معناه أنه خلق جوهر الإنسان أوّلًا طينًا، ثم جعل جوهره بعد ذلك نطفة. القرار: المستقرّ، والمراد الرحم. وصفت بالمكانة التي هي صفة المستقرّ فيها، كقولك. طريق سائر. أو بمكانتها في نفسها؛ لأنها مكنت بحيث هي وأحرزت.

[١٠٤٥] قرئ «عظمًا فكسونا العظم»، و«عظامًا فكسونا العظام»، و«عظمًا فكسونا العظام»، و«عظامًا فكسونا العظم»؛ وضع الواحد مكان الجمع لزوال اللبس؛ لأنّ الإنسان ذو عظام كثيرة.

[١٠٤٦] {خَلْقًا آخَرَ} أي خلقًا مباينًا للخلق الأوّل مباينة ما أبعدها، حيث جعله حيوانًا وكان جمادًا، وناطقًا وكان أبكم، وسميعًا وكان أصمّ، وبصيرًا وكان أكمه، وأودع باطنه وظاهره بل كل عضو من أعضائه وكل جزء من أجزائه عجائب فطرة وغرائب حكمة لا تدرك بوصف الواصف ولا تبلغ بشرح الشارح.

Ebû Hanîfe, bir yumurta çalan kişinin çaldığı yumurtanın üzerine bir tavuğun kuluçkaya yatması ile içinden civciv çıkması durumunda sadece yumurtayı tazmin etmesi (bedelini vermesi), içerisinden çıkan civcivi tazmin etmek zorunda olmadığı şeklindeki görüşüne bu ifadeyi delil getirmiş ve "Yumurtayı tazmin eder, civcivi etmez; çünkü o yumurtadan ayrı, bambaşka bir yaratıktır." demiştir.

[1047] "Ne kadar zengin ve cömerttir" kudret ve ilmi itibariyle ne kadar yücedir "*hālık*ların" yani ölçüp biçenlerin "en güzeli olan Allah!" Bu ifadede, *hālikîn* kelimesinin yeterli delâleti sebebiyle temyiz hazfedilmiştir; bunun benzeri "Kendileri ile savaşılanlara izin verilmiştir." [Hac 22/39] ifadesinde, izne konu olan şeyin hazfedilmiş olmasıdır ki orada da bu, sıla cümlesinden anlaşılmaktadır. Hazret-i Ömer'den rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.),"Sonuçta onu bambaşka bir yaratık olarak meydana getirdik." ifadesine kadar kendisine vahyedildiği zaman -kendisi- "Ne kadar zengin ve cömerttir yaratanların en güzeli olan Allah!" demiş. Yine rivayete göre Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh Peygamber (s.a.) için vahiy kâtipliği yapıyormuş; bu âyeti yazarken, bu son ifadeyi daha Peygamber (s.a.) yazdırmadan söylemiş. Peygamber (s.a.) de "Yaz, zaten bu şekilde nâzil olmuştu" deyince, Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh, "Muhammed kendisine vahyedilen bir nebi ise ben de vahiy alan bir nebiyim!" demiş ve kâfir olarak varıp Mekke'ye sığınmış. Bu zat daha sonra fetih günü yeniden Müslüman olmuştur.[1]

15. Sonra bunun arkasından, hiç şüphesiz öleceksiniz.

16. Sonra, Kıyamet günü kesinlikle yeniden diriltileceksiniz.

[1048] (لَمَيِّتُونَ kelimesini) İbn Ebû Able [v. 151/769] ve İbn Muhaysın [v. 123/741] *le-mâitûn* şeklinde okumuşlardır. *Meyyit* ve *mâit* kelimeleri arasındaki fark şudur: Meyyit, tıpkı *hayy* kelimesi gibi sabit bir sıfattır, *mâit* ise sonradan oluşa delâlet eder. Sözgelimi *Zeydün mâitün el-âne* (Zeyd şu an ölüyor) *mâitün ğaden* (yarın ölür) gibi ifadelerde *mâit* kelimesi tıpkı *yemûtü* (ölüyor) fiili gibi kullanılır. Bunun benzeri, وضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ ("onunla için daralır" [Hûd 11/12]) âyetinin *dāik ve dayyikun* şeklinde okunmasıdır.

1 Hazret-i Peygamber Mekke'yi fethettiğinde, Müslümanlarla savaşmayan Müşriklere dokunulmamasını emrederken, Kur'an ve Peygamber aleyhine propaganda yaparak milleti ifsat eden Abdullah b. Sa'd ve benzerlerinin katlini emretmişti. Osman b. Affan ise Peygamber'in gözünde müstesna bir konumu bulunduğundan, kendisine sığınan sütkardeşi Abdullah b. Sa'd'ı idamdan kurtarmak için gizlemiş, ortalık yatışınca da Peygamber'in huzuruna getirerek ona 'şefaat' etmişti. Peygamber "oradaki adamlarından biri bunu kendiliğinden katletsin diye" uzunca bir süre herhangi bir şey söylemeden beklemiş; fakat kimsenin bunu yapmaması üzerine affetmek zorunda kalmıştı. Osman oradan ayrılınca, Peygamber-bunu açıkça söylemiştir. Ensārilerden biri "Keşke, bir işaret etseydiniz ya Rasûlâllāh!" deyince de, "Peygamber [hainlere mahsus] bu tip ima ve işaretlerle iş görmez!" buyurmuştur. Bu zat daha sonra, "Kuzey Afrika fâtihi" olacaktır. Bkz. İbn Hişâm, *Sîret* [www.al-mostafa.com], s. 667 vd. / ed.

وقد احتجّ به أبو حنيفة فيمن غصب بيضة فأفرخت عنده قال: يضمن البيضة ولا يرد الفرخ، لأنه خلق آخر سوى البيضة.

[١٠٤٧] {فَتَبَارَكَ اللّٰه} فتعالى أمره في قدرته وعلمه {أَحْسَنُ الخالقين} أي أحسن المقدّرين تقديرًا، فترك ذكر المميز لدلالة الخالقين عليه. ونحوه طرح المأذون فيه في قوله {أُذِنَ لِلَّذِينَ يقاتَلون} [الحج: ٣٩]، لدلالة الصلة. وروي عن عمر رضي الله عنه: أنّ رسول الله ﷺ لما بلغ قوله {خلقًا آخر}، قال: "فتبارك الله أحسن الخالقين!" وروي أن عبد الله بن سعد بن أبي سرح كان يكتب للنبي ﷺ، فنطق بذلك قبل إملائه، فقال له النبي ﷺ: «اكتب، هكذا نزلت». فقال عبد الله: إن كان محمد نبيًا يوحى إليه فأنا نبيّ يوحى إليّ، فلحق بمكة كافرًا، ثم أسلم يوم الفتح.

١٥-﴿ثُمَّ إِنَّكُمْ بَعْدَ ذَلِكَ لَمَيِّتُونَ﴾

١٦-﴿ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تُبْعَثُونَ﴾

[١٠٤٨] قرأ ابن أبي عبلة وابن محيصن: «لمائتون». والفرق بين الميت والمائت: أنّ الميت كالحيّ صفة ثابتة، وأمّا المائت فيدلّ على الحدوث. تقول: زيد مائت الآن، ومائت غدًا، كقولك يموت. ونحوهما: ضيق وضائق في قوله تعالى {وَضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ} [هود: ١٢].

[1049] Allah Teâlâ hayatı yok etmesi demek olan "öldürme"yi, ve yok ettiği, fâni kıldığı şeyi yeniden diriltme anlamındaki "baas"ı, yaratma ve var etmenin ardından, büyük kudretinin iki delili olarak ifade etmektedir.

[1050] **Şayet** "Bu âyetten anlaşıldığına göre demek ki iki hayat var; biri yaratılış sonrasındaki (dünya) hayatı, diğeri de diriliş sonrasındaki hayat." **dersen, şöyle derim:** İki hayattan söz edilmiş olması üçüncü bir hayatın, yani kabir hayatının olmadığı anlamına gelmez. Nitekim elinde bulunan malın sadece üçte ikisini söylemiş, fakat geri kalan üçte birini söylememiş olsan, bu durum o malın senin elinde olmadığı anlamına gelmez. Aynı şekilde burada maksat üç şeyi, yani yaratma, öldürme ve diriltmeyi zikretmektir; zikredilmemiş olan (kabir hayatı) ise, diriltme cinsi kapsamına girer.

17. Gerçek şu ki; Biz sizin üzerinizde de yedi yol yarattık. Yani, Biz 'yaratmak'tan gafil değiliz (her türlü yaratmayı biliriz).

[1051] *Tarâik* (yollar) kelimesi "gökler" anlamındadır, çünkü onlar, bir pabucun bağcıklarının üst üste gelmesi gibi (*mutāraka*) üst üste binmiş vaziyettedirler. Üzerinde kendisi gibi bir şey bulunan her şeye *tarîka* denilir. Ya da bunlar meleklerin yolları, deveran güzergâhları olduğu için "yollar" denilmiştir. Bir görüşe göre bunlar yörüngelerdir, zira yörüngeler gökcisimlerinin seyir güzergâhlarıdır. الخلق ile [i] gökler kastedilmiştir, sanki "Gökleri onların üzerinde Biz yarattık ve Biz o göklerden gafil değiliz, onları muhafaza etmekten, üzerlerine düşmesine kudretimizle mani olmaktan gafil değiliz." denilmiştir. [ii] Ya da insanlar kastedilmiş ve Allah'ın gökleri insanların üzerinde yaratmasının sebebinin, onlara göklerden rızık ve bereket kapıları açmak, onlara göklerin türlü menfaatlerini sunmak olduğu ve Allah'ın insanlardan, onların maslahatına uygun şeylerden gafil olmadığı ifade edilmiştir.

18. Gökten belli miktarda su indirdik ve onu Arz'a yerleştirdik. -Tabiî, onu öyle bir gidermeye de kadirizdir ki!..-

[1052] "Belli miktarda" yani kendilerini zarardan koruyacak ve faydaya ulaşmalarını temin edecek bir ölçüyle. Ya da ihtiyaç ve maslahatlarına dair bilgimiz miktarınca. "Onu Arz'a yerleştirdik" ifadesi tıpkı "Onu topraktaki kaynaklara sokuyor." [Zümer 39/21] ifadesi gibidir. Bir görüşe göre ise "Onu yerde sabit kıldık." anlamındadır. Söylendiğine göre bunlar beş nehirdir: Hint nehri Seyhun, [Afganistan'daki] Belh nehri Ceyhun, Irak nehirleri Dicle ve Fırat ile Mısır nehri Nil. Allah bunların hepsini cennet pınarlarından birinden indirmiş ve dağlara dağıtmış; yerde akıtmış ve bunlarda kendileri için nice menfaatler var etmiş; insanların çeşitli geçim vasıtalarını bunlara bağlamıştır.

[١٠٤٩] جعل الإماتة التي هي إعدام الحياة، والبعث الذي هو إعادة ما يفنيه ويعدمه دليلين أيضًا على اقتدار عظيم بعد الإنشاء والاختراع.

[١٠٥٠] فإن قلت: فإذًا لا حياة إلا حياة الإنشاء وحياة البعث. قلت: ليس في ذكر الحياتين نفي الثالثة وهي حياة القبر، كما لو ذكرت ثلثي ما عندك وطويت ذكر ثلثه لم يكن دليلًا على أن الثلث ليس عندك. وأيضًا فالغرض ذكر هذه الأجناس الثلاثة؛ الإنشاء والإماتة والإعادة، والمطوي ذكرها من جنس الإعادة.

١٧-﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ وَمَا كُنَّا عَنِ الْخَلْقِ غَافِلِينَ﴾

[١٠٥١] الطرائق: السموات، لأنه طورق بعضها فوق بعض، كمطارقة النعل، وكل شيء فوقه مثله فهو طريقة. أو لأنها طرق الملائكة ومتقلباتهم. وقيل: الأفلاك؛ لأنها طرائق الكواكب فيها مسيرها. أراد بالخلق السموات، كأنه قال: خلقناهم فوقهم، {وَمَا كُنَّا} عنها {غافلين} وعن حفظها وإمساكها أن تقع فوقهم بقدرتنا. أو أراد به الناس وأنه إنما خلقها فوقهم ليفتح عليهم الأرزاق والبركات منها، وينفعهم بأنواع منافعها، وما كان غافلًا عنهم وما يصلحهم.

١٨-﴿وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَسْكَنَّاهُ فِي الْأَرْضِ وَإِنَّا عَلَى ذَهَابٍ بِهِ لَقَادِرُونَ﴾

[١٠٥٢] {بِقَدَرٍ} بتقدير يسلمون معه من المضرة، ويصلون إلى المنفعة. أو بمقدار ما علمناه من حاجاتهم ومصالحهم. {فَأَسْكَنَّاهُ فِى الأرض} كقوله {فَسَلَكَهُ يَنَابِيعَ فِى الأرضِ} [الزمر: ٢١]. وقيل: جعلناه ثابتًا في الأرض. وقيل: إنها خمسة أنهار: سيحون نهر الهند، وجيحون نهر بلخ، ودجلة والفرات نهرا العراق، والنيل نهر مصر؛ أنزلها الله من عين واحدة من عيون الجنة، فاستودعها الجبال، وأجراها في الأرض، وجعل فيها منافع للناس في أصناف معايشهم.

[1053] Allah yağmuru indirmeye kadir olduğu gibi ortadan kaldırmaya ve gidermeye de kadirdir. عَلى ذَهابٍ بِهِ (onu öyle bir gidermeye) ifadesinde nekire kelimenin en etkili ve insanın mafsallarını en çok titretecek [içine işleyip tüylerini ürpertecek] tarzda kullanımı söz konusudur. “Herhangi bir şekilde, herhangi bir metodla gidermeye…” anlamındadır. Burada, onu giderecek olan zatın iktidar ve kudreti ifade edildiği gibi, böyle bir şeyi irade ettiği zaman hiçbir şeyin O’na engel olamayacağı da belirtilmektedir. Bu ifade, tehdit hususunda “De ki: Düşünün bakalım bir: Suyunuz çekiliverse, şu şırıl şırıl akan suları size kim getirebilir?” [Mülk 67/30] ayetinden daha etkilidir. Dolayısıyla insanlara düşen, suyun ne kadar muazzam bir nimet olduğunu kavrayıp bu nimeti *daimî şükür* bağıyla bağlamak, aksi takdirde kaçacağından endişe etmektir.

19. Ve onunla sizin için hurmalıklar ve üzüm bağları meydana getirdik. Sizin için onlarda nice faydalar vardır; (meselâ) onlardan yersiniz.

20. Özellikle Sina dağında çıkan öyle bir ağaç yarattık ki, hem yağı işe yarayacak hem de yiyenler için güzel bir katık olacak şekilde yetişir.

[1054] Ağaçlar içerisinde en değerli, en faydalı ve en üstün ağaçlar bunlar olduğu için hususi olarak bu üç tür ağacı zikretmiştir. Burada Allah Teâlâ hurma ve üzüm ağacının meyvesinin iki şeye birden sahip olduğunu söyleyerek nitelemiştir ki, biri bunların hem meyve olarak yenilmesi hem de gerek kuru gerek taze olarak yenilebilmeleridir; üzüm kuru ve yaş olarak yenildiği gibi hurma da taze ve kuru olarak yenir. Zeytinin ise yağı hem aydınlatma hem de katık olarak kullanılmaya uygundur. “Onlardan yersiniz” ifadesi “Falanca, iştigal ettiği meslekten, ürün devşirdiği araziden ve kâr ettiği ticaretten ekmek yer.” ifadesi gibidir ki bununla, rızkını, geçimini bunlardan sağladığı anlatılmak istenir. Sanki “İşte bu bahçeler sizin rızık ve geçim kaynaklarınızdır, bunlardan rızkınızı temin eder, geçiminizi sağlarsınız.” denilmiştir.

[1055] شجرةً (ağaç) kelimesi جناتٍ (bahçeler) kelimesine ma‘tûftur; mübteda olarak merfû‘ da okunmuştur ki bu durumda anlamı, “Sizler için yaratılmış olanlardan biri de ağaçtır” olur.

[1056] *Tūru seynâ’e* ifadesi kullanıldığı gibi, *tūru sînîn* ifadesi de kullanılır. Bu ifadelerde ya *tūr* kelimesi, adı *Seynâ* ve *Sînûn* olan yere izafe edilmiştir ya da bu isim, tıpkı *İmru’ül-kays*, -ve izafetle okuyanlara göre- *Ba‘lebekke* isimleri gibi, tamlayan ve tamlanandan müteşekkil bir tamlama olarak dağın özel ismidir. سيناء kelimesini Sin’i kesreli olarak [*Sînâ’*] okuyanlar, kelimeyi hem ma‘rife hem de yabancı kelime olduğu gerekçesiyle ya da müennes olduğu gerekçesiyle gayr-i munsarif kabul etmişlerdir.

[١٠٥٣] وكما قدر على إنزاله فهو قادر على رفعه وإزالته. وقوله {على ذَهَابٍ بِهِ} من أوقع النكرات وأحزها للمفصل. والمعنى: على وجه من وجوه الذهاب به وطريق من طرقه. وفيه إيذان باقتدار المذهِب، وأنه لا يتعايى عليه شيء إذا أراده. وهو أبلغ في الإيعاد من قوله {قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ} [الملك: ٣٠]. فعلى العباد أن يستعظموا النعمة في الماء ويقيدوها بالشكر الدائم، ويخافوا نفارها إذا لم تشكر.

١٩-﴿فَأَنْشَأْنَا لَكُمْ بِهِ جَنَّاتٍ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ لَكُمْ فِيهَا فَوَاكِهُ كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ﴾

٢٠-﴿وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ وَصِبْغٍ لِلآكِلِينَ﴾

[١٠٥٤] خصّ هذه الأنواع الثلاثة، لأنها أكرم الشجر وأفضلها وأجمعها للمنافع. ووصف النخل والعنب بأن ثمرهما جامع بين أمرين؛ بأنه فاكهة يتفكه بها، وطعام يؤكل رطبًا ويابسًا، رطبًا وعنبًا، وتمرًا وزبيبًا؛ والزيتون بأنّ دهنه صالح للاستصباح والاصطباغ جميعًا. ويجوز أن يكون قوله {وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ} من قولهم: يأكل فلان من حرفة يحترفها، ومن ضيعة يغتلها، ومن تجارة يتربح بها، يعنون أنها طعمته وجهته التي منها يحصل رزقه، كأنه قال: وهذه الجنات وجوه أرزاقكم ومعايشكم، منها ترتزقون وتتعيشون.

[١٠٥٥] {وَشَجَرَةً} عطف على {جناتٍ}. وقرئت مرفوعة على الابتداء، أي ومما أنشئ لكم شجرةٌ.

[١٠٥٦] و«طُور سَيْنَاءَ» و«طور سينين»، لا يخلو إما أن يضاف فيه الطور إلى بقعة اسمها سيناء وسينون، وإمّا أن يكون اسمًا للجبل مركبًا من مضاف ومضاف إليه، كامرئ القيس، وكبعلبك، فيمن أضاف. فمن كسر سين سيناء فقد منع الصرف للتعريف والعجمة أو التأنيث؛

Çünkü سيناء yer ismidir ve *fi'lâu* vezninin sonundaki Elif *'ılbâu* (boyun siniri) ve *hırbâu* (günebakan) kelimelerinde olduğu gibi müenneslik ifade etmez. Kelimeyi Sin'i fethalı olarak okuyanlar ise, sondaki Elif'in *sahrâu* kelimesindeki gibi müenneslik ifade etmesi sebebiyle munsarif kabul et**me**mişlerdir. Bir görüşe göre bu dağ, Filistin dağıdır. Bir başka görüşe göre Mısır ve Eyle arasında bir dağ olup Mûsâ *Aleyhisselâm*'a bu dağdan nida edilmiştir. A'meş [v. 148/765] bunu kasr ile *Sînâ* şeklinde okumuştur.

[1057] بِالدُّهْنِ (yağlı olarak) kelimesi hal konumundadır, yani "içerisinde yağ olduğu halde biter, yetişir" anlamındadır. تَنْبُتُ (biter) fiili *tünbitü* (biter/bitirir) şeklinde de okunmuştur. Burada iki açıklama söz konusudur. Bu okuyuş ya *nebete* anlamındaki *enbete*den gelmektedir ki bu durumda Züheyr'in şu kullanımına benzer:

> İhtiyaç sahiplerinin, [bahar gelip] baklagiller yetişinceye kadar
> evlerinin etrafında el pençe divan durduklarını görürsün

Ya da bu okuyuşta mef'ûl mahzuf kabul edilmiştir; "Zeytinini, içerisinde zeytinyağı olduğu halde yetiştirir." anlamındadır. Tâ'nın zammesi ve Bâ'nın fethası ile *tünbetü* şeklinde de okunmuştur ki bu okuyuşta kelimenin hükmü *tenbütü* okuyuşundaki gibidir. İbn Mes'ûd *tuhricu'd-dühn*[e] *ve sıbğa'l-âkilîn* (yağı ve yiyenlerin azığını çıkarır) şeklinde, diğerleri ise *tahrucu bi'd-dühn*[i] şeklinde okumuşlardır. Übeyy b. Ka'b'ın okuyuşu *tüsmiru bi'd-dühni* (yağlı meyve verir) şeklindedir. Bazı kimselerin *tenbütü bi'd-dihâni* şeklinde okudukları da nakledilir. A'meş [v. 148/765] ve *sıbğ*[an] şeklinde okumuştur. Bu ifade *sıbâğ*[in] şeklinde de okunmuştur ki *dibğ*[un] ve *dibâğ*[un] gibidir. *Sıbğ* katığa ekmek bandırmak anlamına gelir. Söylendiğine göre, zeytin ağacı Tufan'dan sonra yetişen ilk ağaçmış; Allah Teâlâ "mübarek bir ağaçtan; zeytinden tutuşturulup yakılmaktadır." [Nûr 24/35] ifadesinde bu ağacı 'mübarek' olarak nitelemiştir.

21. Sizin için elbette hayvanlarda da ibret vardır. Onların karınlarındaki ile susuzluğunuzu gideririz; sizin için onlarda daha birçok fayda vardır; meselâ onlardan yersiniz.

22. Ayrıca, onların sırtında -bir de gemilerin üstünde- (çok uzak mesafelere kolayca) taşınırsınız.

[1058] نُسْقِيكُمْ (susuzluğunuzu gideririz) ifadesi, fethalı Tâ ile *teskīkum* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlam "Hayvanlar sizin susuzluğunuzu giderir." şeklinde olur.

لأنها بقعة، وفعلاء لا يكون ألفه للتأنيث كعلباء وحرباء. ومن فتح فلم يصرف؛ لأنّ الألف للتأنيث كصحراء. وقيل: هو جبل فلسطين. وقيل: بين مصر وأيلة، ومنه نودي موسى عليه السلام. وقرأ الأعمش: «سينا»، على القصر.

[١٠٥٧] {بالدهن} في موضع الحال، أي تنبت وفيها الدهن. وقرئ «تُنبِت»، ٥ وفيه وجهان؛ أحدهما أن أنبت بمعنى نبت، وأنشد لزهير:

رَأَيْتَ ذَوِي الْحَاجَاتِ حَوْلَ بُيُوتِهِم ❁ قَطِينًا لَهُمْ حَتَّى إذَا أَنْبَتَ الْبَقْلُ

والثاني: أنّ مفعوله محذوف، أي تُنبِت زيتونَها وفيه الزيت. وقرئ «تنبت»، بضم التاء وفتح الباء، وحكمه حكم تنبت. وقرأ ابن مسعود «تخرج الدهن وصبغ الآكلين». وغيره «تخرج بالدهن». وفي حرف أبيّ «تثمر الدهن». وعن بعضهم: ١٠ «تنبت بالدهان». وقرأ الأعمش: «وصبغًا»، وقرئ «وصباغٍ»؛ ونحوهما دبغ ودباغ. والصبغ: الغمس للائتدام. وقيل: هي أوّل شجرة نبتت بعد الطوفان، ووصفها الله تعالى بالبركة في قوله {يُوقَدُ مِن شَجَرَةٍ مباركة} [النور: ٣٥].

٢١-﴿وَإِنَّ لَكُمْ فِي الأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهَا وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ﴾

١٥ ٢٢-﴿وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ﴾

[١٠٥٨] قرئ «تسقيكم»، بتاء مفتوحة، أي تسقيكم الأنعامُ.

[1059] "Onlardan yersiniz" yani onlar içerisinde katır, eşek ve at gibi eti yenilmeyen hayvanlarda sizin için binme, taşıma ve diğer faydalar söz konusu olduğu gibi, buna ilave bir fayda da söz konusudur ki bu da hayvanları yemek, yani onların bizzat kendilerinden faydalanmaktır. Hayvanlar ile kastedilen develerdir, çünkü genellikle yük taşımak için onlar kullanılır. Bununla birlikte, hemen gemilerden de söz edilmesinin sebebi, develerin kara gemileri olarak isimlendirilmesidir. Nitekim Zü'r-rumme [v. 117/735] -devesi Saydah'ı kastederek- şöyle demiştir:

Öyle bir kara gemisi ki yanağımın altındadır yuları[1]

23. Gerçek şu ki; Nûh'u kavmine Biz gönderdik; dedi ki: "Ey kavmim! Sadece Allah'a kulluk edin. O'ndan başka tanrınız yoktur. Hâlâ sakınmayacak mısınız?"

24. Bunun üzerine, kavminin nankörce inkâr eden önde gelenleri şöyle dediler: "Bu da aslında sizin gibi bir insan. Ama size üstünlük kurmak istiyor. Allah (elçi göndermek) isteseydi, melek indirirdi. Biz, ilk atalarımızdan böyle bir şey işitmedik!"

25. "Bu, başında cinnet bulunan bir adamdan başka bir şey değil! Bir süre gözetleyin bakalım şunu!.."

[1060] غَيْرِه (O'ndan başka) kelimesi mahalli itibariyle merfû' okunduğu gibi lafzı itibariyle mecrur da okunmuştur.[2] (ما لَكُمْ مِنْ إِلهٍ غَيْرُهُ) ifade(si), yeni bir cümle olup kulluğun gerekçesini belirtmektedir. (Çünkü O'ndan başka tanrınız yok!) "Hâla sakınmayacak mısınız?" Rabbiniz, yaratıcınız ve rızık vericiniz olan Allah'ın sizlere verdiği sayamayacağımız kadar çok nimete karşılık şükretmek vazifeniz iken O'na kulluğu reddedip de hiçbir şekilde kulluğu hak edecek bir durumları olmayan başka varlıklara kulluk etmekten korkmaz mısınız?!

[1061] "Size üstünlük kurmak istiyor" üzerinizde üstünlük kurmak, size lider olmak istiyor. Tıpkı "Ülkede büyüklük siz ikinizin olsun diye geldiniz, değil mi?" [Yûnus 10/78] ifadesi gibi.

[1062] "Böyle bir şey" ifadesinde, Nûh *Aleyhisselâm*'a ya da anlattığı Allah'a kulluğa teşvik edici ifadelere işaret edilmektedir. Yani "Hiç böyle sözler duymadık!" Veya "Bir beşer olduğu halde, Allah resulü olduğunu iddia eden bunun gibi birini işitmemiştik!" demişlerdir.

---

1 Gece uyurken yastığının altıa aldığı yuları geminin suya demirlendiği halata benzetiyor. / ed.

2 Cümledeki yeri itibariyle Mâ'nın ismi olan مِنْ إِلهٍ ifadesinin merfû' oluşuna tâbi olarak merfû' okunan غيره kelimesi, mecrur إِلهٍ kelimesinden dolayı da mecrur (غيرِه) okunmaktadır. / ed.

[١٠٥٩] {وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ} أي تتعلق بها منافع من الركوب والحمل وغير ذلك، كما تتعلق بما لا يؤكل لحمه من الخيل والبغال والحمير. وفيها منفعة زائدة، وهي الأكل الذي هو انتفاع بذواتها. والقصد بالأنعام إلى الإبل، لأنها هي المحمول عليها في العادة. وقرنها بالفلك التي هي السفائن، لأنها سفائن البرّ. قال ذو الرمّة:

سَفِينَةُ بَرٍّ تَحْتَ خَدِّي زِمَامُهَا ❁ ٥

يريد صيدحه.

٢٣-﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ أَفَلا تَتَّقُونَ﴾

٢٤-﴿فَقَالَ الْمَلأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ مَا هَذَا إِلا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُرِيدُ أَنْ يَتَفَضَّلَ عَلَيْكُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لأَنْزَلَ مَلائِكَةً مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي آبَائِنَا الأَوَّلِينَ﴾ ١٠

٢٥-﴿إِنْ هُوَ إِلا رَجُلٌ بِهِ جِنَّةٌ فَتَرَبَّصُوا بِهِ حَتَّى حِينٍ﴾

[١٠٦٠] {غَيْرُهُ} بالرفع على المحل، وبالجرّ على اللفظ؛ والجملة استئناف تجري مجرى التعليل للأمر بالعبادة. {أَفَلَا تَتَّقُونَ} أفلا تخافون أن ترفضوا عبادة الله الذي هو ربكم وخالقكم ورازقكم، وشكر نعمته التي لا تحصونها واجب عليكم، ثم تذهبوا فتعبدوا غيره مما ليس من استحقاق العبادة في شيء. ١٥

[١٠٦١] {أَن يَتَفَضَّلَ عَلَيْكُمْ} أن يطلب الفضل عليكم ويرأسكم، كقوله تعالى {وَتَكُونَ لَكُمَا الكِبْرِيَاءُ فِي الأَرضِ} [يونس: ٧٨].

[١٠٦٢] {بهذا} إشارة إلى نوح عليه السلام، أو إلى ما كلمهم به من الحثّ على عبادة الله، أي ما سمعنا بمثل هذا الكلام، أو بمثل هذا الذي يدعي، وهو بشر، أنه رسول الله.

Şu sapkınların durumu ne acaiptir! Hem bir beşerin peygamber olmasına rıza göstermezler hem de bir taşın ilâh olmasını içlerine sindirirler! "Böyle bir şey işitmedik" şeklindeki sözleri onların da atalarının da uzun bir fetret dönemi boyunca kâfir olarak yaşadıklarına delâlet etmektedir. Ya da bu sözü söylerlerken, azgınlığa iyice batmış oldukları ve hakka karşı bütün imkânlarını seferber etme, doğru yanlış ayırt etmeksizin ellerinden gelen her yolla hakla mücadele etme arzusuyla yalan söylemektedirler. Dikkat edersen, peygamberin insanların en aklı başında olanı ve [en hikmetli,] dengeli konuşanı olduğunu bildikleri halde, onu *mecnun* diye nitelemektedirler! *Cinnet*; delirme (*cünûn*) ya da *cinler* demektir, yani "Onun aklını karıştıran cinleri var." "Bir süre gözetleyin bakalım şunu!" Yani şuna bir süreliğine sabır ve tahammül gösterin de işinin akıbetinin nereye varacağı iyice ortaya çıksın; mecnunluğundan ayılıp kendine gelirse ne âlâ! Aksi takdirde, öldürürsünüz!..

26. (Nûh da en sonunda) "Ya Rabbi! Beni yalanlamalarına karşılık bana yardım et!" dedi.

27. Bunun üzerine, kendisine şöyle vahyettik: gemiyi Bizim gözetimimiz altında; vahyimizle yap. Nihayet buyruğumuz gelip (içinde ateş yakılan) tandır(lardan bile su) kaynamaya başlayınca, "Her şeyden ikişer eş (yani birer çift), -hakkında hüküm verilmiş olan dışında- ehlini (yani, aileni ve müminleri) gemiye bindir. Zalimler için Benimle muhatap olma; çünkü boğulacaklar!"

28. "Beraberindeki kimselerle birlikte sen de gemiye yerleştiğinde; 'Bizi o zalim kavimden kurtaran Allah'a hamdolsun!' de."

29. "Yine, de ki: 'Ya Rabbi! Beni bereketli bir yerde indirip konaklat; Sen indirip konaklatanların en hayırlısısın.' "

30. Bunda elbette âyetler vardır; Biz (insanları) hep böyle denemişizdir.

[1063] Peygambere yardım edilmesi onların helâkini de içerir; adeta 'Beni yalanladıkları için bunları helâk et.' ya da 'Yalanlamalarına karşılık bana yardım et' demiştir ki bu, "Bu şuna karşılıktır." ifadesi gibidir; anlam "Yalanlamalarından neşet eden gam ve keder yerine sen bana onlara karşı muzaffer olma tesellisini ver." ya da "Onlara vaat ettiğin azabı gerçekleştirerek bana yardım et." şeklindedir ki bu azap, kendilerine; "Doğrusu ben, sizin için büyük bir günün azabından endişe ediyorum!" [A'râf 7/59] dediği vakit yalanlamış oldukları azaptır.

وما أعجب شأن الضلال لم يرضوا للنبوة ببشر وقد رضوا للإلهية بحجر. وقولهم {مَا سَمِعْنَا بهذا} يدلّ على أنهم وآباؤهم كانوا في فترة متطاولة، أو تكذبوا في ذلك لأنهماكهم في الغي، وتشمرهم لأن يدفعوا الحق بما أمكنهم وبما عنّ لهم، من غير تمييز منهم بين صدق وكذب. ألا تراهم كيف جنّنوه وقد علموا أنه أرجح ٥ الناس عقلًا وأوزنهم قولًا. والجِنة: الجنون أو الجنّ، أي به جنّ يخبلونه. {حتى حِينٍ} أي احتملوه واصبروا عليه إلى زمان، حتى ينجلي أمره عن عاقبة، فإن أفاق من جنونه، وإلا قتلتموه.

٢٦-﴿قَالَ رَبِّ انْصُرْنِي بِمَا كَذَّبُونِ﴾

٢٧-﴿فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ أَنِ اصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحْيِنَا فَإِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ ١٠ التَّنُّورُ فَاسْلُكْ فِيهَا مِنْ كُلٍّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَأَهْلَكَ إِلا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ مِنْهُمْ وَلا تُخَاطِبْنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا إِنَّهُمْ مُغْرَقُونَ﴾

٢٨-﴿فَإِذَا اسْتَوَيْتَ أَنْتَ وَمَنْ مَعَكَ عَلَى الْفُلْكِ فَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي نَجَّانَا مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

٢٩-﴿وَقُلْ رَبِّ أَنْزِلْنِي مُنْزَلًا مُبَارَكًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ﴾

١٥ ٣٠-﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ وَإِنْ كُنَّا لَمُبْتَلِينَ﴾

[١٠٦٣] في نصرته إهلاكهم، فكأنه قال: أهلكهم بسبب تكذيبهم إياي، أو انصرني بدل ما كذبوني، كما تقول: هذا بذاك، أي بدل ذاك ومكانه. والمعنى: أبدلني من غمّ تكذيبهم سلوة النصرة عليهم، أو انصرني بإنجاز ما وعدتهم من العذاب، وهو ما كذبوه فيه حين قال لهم {إِنّى أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ} ٢٠ [الأعراف: ٥٩].

[1064] "Bizim gözetimimiz altında" yani bizim korumamız ve gözetimimiz altında. Sanki yanında Allah tarafından gönderilmiş ve kendisine saldırılmasın ve işini bozacak bir bozucu kendisine müdahale etmesin diye gözleriyle onu gözetleyen muhafızlar bulunmaktaymış gibi. Nitekim *'aleyhi minallāhi 'aynün kâlietün* (onun üzerinde Allah'tan bir koruyucu göz var) sözü de buna benzer bir kullanımdır.

[1065] "Ve vahyimizle" yani sana nasıl yapacağını emredecek ve öğreteceğiz. Rivayete göre, gemiyi bir kuşun gövdesi gibi yapması emredilmiş. Bir rivayete göre Nûh *Aleyhisselâm*'a, "suyun tandırdan kaynadığını gördüğün zaman sen ve beraberindekiler gemiye binin" diye vahyedilmiş, sona su tandırdan (kaynayıp) çıkınca hanımı bunu ona haber vermiş, o da gemiye binmiştir. Bir görüşe göre bu tandır Âdem *Aleyhisselâm*'ın taştan mamul tandırı olup, daha sonra Nûh *Aleyhisselâm*'a kalmıştır. Bu tandırın nerede olduğu konusunda ihtilâf edilmiştir. Şa'bî'den [v. 104/722] Kûfe mescidinde, iç kısmın sağ tarafında Kinde kapısının yanında olduğu ve Nûh *Aleyhisselâm*'ın gemiyi mescidin ortasına denk gelen yerde inşa ettiği rivayet edilmiştir. Bir görüşe göre bu tandır Şam'da '*Aynuverde* adlı yerdedir. Bir başka görüşe göre Hindistan'dadır. İbn Abbas'ın "Tandır yeryüzüdür." dediği, Katâde'nin [v. 117/735] ise "Yeryüzündeki en yüksek yerdir." dediği nakledilmiştir. Hazret-i Ali'nin "*Tandır kaynadı* ifadesi *tanyeri ağardı* anlamındadır." dediği nakledilmiştir. Bunun, "Tandırın kaynaması, tanyerinin ağarması esnasındadır." anlamına geldiği söylenmiştir. Bir başka görüşe göre bu ifade tıpkı *hamiye'l-vatīsu* (tandır kızıştı / iş zora girdi) ifadesi gibi bir deyimdir. Ancak doğru olan, ilk görüştür.

[1066] *Seleke fî-hi* ifadesi "onun içine girdi" anlamında kullanılır, *seleke* ğayrahû ve *eslekeh*û ise "onu soktu" anlamındadır. Şair şöyle demiştir:

Nihayet onları Kutâide (isimli dar geçide) soktular

[1067] *Min külli*[1] *zevceyni* (her 'ikili'den bir) ifadesi, ikili her iki topluluktan demek olup, bunlar da erkek ve dişi topluluğudur, yani erkek ve dişi develer ile aygırlar ve kısraklar gibi. إثنين kelimesi, erkek ve dişi deve ile aygır ve kısrak gibi "birbirinin eşi olan iki tek" anlamındadır. Rivayete göre Nûh (a.s.) sadece yavrulayan ve yumurtlayan hayvanları almıştır. *Min külli* ifadesi tenvin ile من كلٍّ şeklinde de okunmuştur. Bu durumda anlam "Her ümmetten iki çift" şeklinde olur ve *isneyni* ifadesi tekit ve daha fazla açıklama yapmış olmak için kullanılmış olur.

1 Müfessirin, من كلِّ زوجين (her şeyden ikişer eş) kıraatini değil, *min külli zevceyni* (her 'ikili'den bir) okuyuşunu esas aldığı anlaşılıyor. / ed.

[١٠٦٤] {بِأَعْيُنِنَا} بحفظنا وكلاءتنا، كأن معه من الله حفاظًا يكلؤونه بعيونهم، لئلا يتعرض له ولا يفسد عليه مفسد عمله. ومنه قولهم: عليه من الله عين كالئة.

[١٠٦٥] {وَوَحْيِنَا} أي نأمرك كيف تصنع ونعلمك. روي أنه أوحى إليه أن يصنعها على مثال جؤجؤ الطائر. روي أنه قيل لنوح عليه السلام: إذا رأيت الماء يفور من التنور فاركب أنت ومن معك في السفينة. فلما نبع الماء من التنور أخبرته امرأته فركب. وقيل: كان تنور آدم عليه السلام، وكان من حجارة، فصار إلى نوح. واختلف في مكانه، فعن الشعبي: في مسجد الكوفة عن يمين الداخل مما يلي باب كندة، وكان نوح عمل السفينة وسط المسجد. وقيل: بالشام بموضع يقال له عين وردة. وقيل: بالهند. وعن ابن عباس رضي الله عنه: التنور وجه الأرض. وعن قتادة: أشرف موضع في الأرض، أي أعلاه. وعن علي رضي الله عنه: فار التنور: طلع الفجر. وقيل: معناه أن فوران التنور كان عند تنوير الفجر. وقيل: هو مثل كقولهم: حَمِي الوطيسُ. والقول هو الأوّل.

[١٠٦٦] يقال: سلك فيه: دخله. وسلك غيره، وأسلكه. قال:

حَتَّى إِذَا أَسْلَكُوهُمْ فِي قُتَائِدَة ۞

[١٠٦٧] {مِن كُلِّ زَوْجَيْنِ} من كلّ أمتي زوجين، وهما أمة الذكر وأمة الأنثى، كالجمال، والنوق، والحصن والرماك. {اثنين} واحدين مزدوجين، كالجمل والناقة، والحصان والرمكة. روي أنه لم يحمل إلا ما يلد ويبيض. وقرئ «من كلٍّ» بالتنوين، أي من كل أمّة زوجين؛ و{اثنين} تأكيد وزيادة بيان.

[1068] *Sebeka* kelimesi, olumsuz hüküm anlamında kullanılınca 'Alâ ile, olumlu hüküm anlamında kullanılınca ise Lâm ile kullanılmıştır. Nitekim إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنٰى ("Haklarında daha evvel tarafımızdan 'en güzel'in takdir edildiği (İsa Mesih, melekler vb.) kimseler" [Enbiyâ 21/101]); وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ ("Gerçek şu ki; peygamber olarak gönderilen kullarımız hakkında sözümüz önceden verilmiştir" [Sâffât 37/171]) ve لَها ما كَسَبَتْ وَعَلَيْها مَا اكْتَسَبَتْ ("Herkesin kazandığı kendi lehine, işlediği kendi aleyhinedir." [Bakara 2/286]) âyetleri ve Hazret-i Ömer'in *leytehâ kânet kifâf*[en] *lâ 'aleyye ve lâ lî* (keşke [şu hilafet görevinden vebalim] ucu ucuna gelse! Ne aleyhime ne de lehime olsa!..) şeklindeki sözü bu kullanıma örnektir.

[1069] **Şayet** "Onların kurtuluşu için dua etmesini neden yasaklamıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü âyetin anlamı onların zalim olduklarını ihtiva etmektedir ve hikmet gereği bu kimselerin mutlaka boğulmaları gerekmektedir, zira Allah Teâlâ boğulmalarında yarar, hayatta kalmalarında ise zarar olduğunu bilmektedir. Kendilerine oldukça uzun bir süre ömür verdiği halde sadece sapkınlıkta ileri gitmişlerdir ve gösterilen kesin kanıtlar onları ilzâm etmiş, bahanelerini tüketmiştir. Dolayısıyla geriye sadece onların ibret alacak kimseler için birer ibret kılınması (helâk edilmeleri) kalmıştır.

[1070] Hatta Allah Teâlâ onlar için dua etmeyi yasaklamanın hemen ardından, onların helâk edilmesi ve kendilerinden kurtulması sebebiyle Nûh *Aleyhisselâm*'ın hamd etmesini emrederek bu hususu oldukça vurgulu bir şekilde ifade etmiştir. Bunun bir benzeri, "Ve böylece, zulmeden toplumun kökü kurutulurdu!.. Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun!" [En'âm 6/45] âyetinde vardır. Sonra Allah Teâlâ Nûh *Aleyhisselâm*'a, kendisi için daha önemli ve faydalı olan bir konuda dua etmesini emretmiştir ki bu da onu gemide ya da gemiden çıktıktan sonra yeryüzünde mübarek kıldığı bir yere yerleştirmesini, kendisine iki cihanda (nimeti) ziyadesiyle vermesini istemesidir. Yine bu duayla birlikte, talebine uygun bir şekilde Allah'a övgüde bulunmasını da emretmiştir ki bu da "Sen indirip konaklatanların en hayırlısısın" ifadesidir.

[1071] **Şayet** "Beraberindeki kimselerle birlikte sen de gemiye yerleştiğinde' ifadesi 'yerleş*tiğiniz*de' anlamına geldiği için, 'de' yerine, çoğul olarak 'deyiniz' denmesi gerekmiyor muydu?" **dersen, şöyle derim:** [Tekil olarak Nûh (a.s)'a hitap edilmiştir,] çünkü o onların peygamberi ve önderidir, dolayısıyla onun söylemesi, hepsinin söylemesi anlamına gelir. Üstelik sadece ona hitap edilmesinde nübüvvet makamının üstünlüğüne ve rubûbiyet makamının büyüklüğüne, bu makama muhatap olma seviyesine ancak melek ya da peygamberlerin yükselebileceğine işaret bulunmaktadır.

[١٠٦٨] جيء بعلى مع سبق الضارّ، كما جيء باللام مع سبق النافع. قال الله تعالى {إِنَّ الذين سَبَقَتْ لَهُمْ منَّا الحسنى} [الأنبياء: ١٠١]، {وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا المرسلين} [الصافات: ١٧١]، ونحو قوله تعالى {لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكتسبتْ} [البقرة: ٢٨٦]، وقولِ عمر رضي الله عنه: ليتها كانت كفافًا، لا عليَّ ولا لي.

٥ [١٠٦٩] فإن قلت: لم نهاه عن الدعاء لهم بالنجاة؟ قلت: لما تضمنته الآية من كونهم ظالمين، وإيجاب الحكمة أن يغرقوا لا محالة، لما عرف من المصلحة في إغراقهم، والمفسدة في استبقائهم، وبعد أن أملى لهم الدهر المتطاول فلم يزيدوا إلا ضلالًا، ولزمتهم الحجّة البالغة لم يبق إلا أن يجعلوه عبرة للمعتبرين.

[١٠٧٠] ولقد بالغ في ذلك حيث أتبع النهي عنه، الأمر بالحمد على هلاكهم ١٠ والنجاة منهم، كقوله {فَقُطِعَ دَابِرُ القومِ الذين ظَلَمُوا والحمدُ للهِ رَبِّ العالمين} [الأنعام: ٤٥]، ثم أمره أن يدعوه بدعاء هو أهم وأنفع له، وهو طلب أن ينزله في السفينة أو في الأرض عند خروجه منها منزلًا يبارك له فيه ويعطيه الزيادة في خير الدارين، وأن يشفع الدعاء بالثناء عليه المطابق لمسألته، وهو قوله {وَأَنتَ خَيْرُ المنزِلِينَ}.

١٥ [١٠٧١] فإن قلت: هلا قيل: "فقولوا"، لقوله {فَإِذَا استويتَ أَنتَ وَمَن مَعَكَ}، لأنه في معنى: فإذا استويتم؟ قلت: لأنه نبيهم وإمامهم، فكان قوله قولهم؛ مع ما فيه من الإشعار بفضل النبوّة وإظهار كبرياء الربوبية، وأن رتبة تلك المخاطبة لا يترقى إليها إلا ملك أو نبيّ.

[1072] [*Menzil*^{en} şeklindeki okuyuşun yanı sıra] *münzel*^{en} şeklinde de okunmuştur. Bu durumda kelime ‘konaklama olarak’ (*inzâl*^{en}) ya da “konaklama yeri” anlamına gelir ki bunun bir benzeri de “Onları elbette razı olacakları bir yere sokacaktır” [Hac 22/59] âyetinde[ki müdhalen kelimesinde] söz konusudur. İn edatı, İnne’nin hafifletilmiş hali, Lâm ise bu İn’in olumsuzluk anlamındaki İn’den ayrılmasını sağlayan Lâm’dır. Anlam, “Durum şudur ki bizler imtihan ederiz”, yani “Nûh kavmini büyük bir bela ve şiddetli bir azaba maruz bırakacağız” şeklindedir. Ya da “işte bu âyetlerle kullarımızı imtihan ederiz ki kimin ibret ve öğüt aldığını görelim” şeklindedir. Bunun benzeri “Gerçek şu ki Biz, onu (Cudi’de) bir âyet olarak bıraktık. Ama düşünüp ders alan var mı?!” [Kamer 54/15] âyetinde vardır.

31. Bunların ardından bir başka nesil meydana getirdik.

32. Onlara da; “Sadece Allah’a kulluk edin; sizin O’ndan başka tanrınız yoktur. Hâlâ sakınmayacak mısınız?” diyen kendi içlerinden bir peygamber gönderdik.

[1073] “Bir başka nesil” Hûd *Aleyhisselâm*’ın kavmi olan Âd kavmidir. Bu görüş İbn Abbas’tan nakledilmiştir. Nitekim Allah Teâlâ’nın Hûd *Aleyhisselâm*’ın “Şunu hayırla yâd etsenize: Nûh’un kavminden sonra, O sizi onların yerine getirmiş ve size daha üstün bir bünye bahşetmişti…” [A‘râf 7/69] şeklindeki sözünü nakletmiş olması ve Hûd kıssasının A‘râf, Hûd ve Şu‘arâ surelerinde hemen Nûh kıssasının akabinde zikredilmiş olması bu görüşü desteklemektedir.

[1074] **Şayet** “*Ersele* (gönderdi) fiili tıpkı benzerleri olan *veccehe*, *enfeze* ve *ba‘ase* fiilleri gibi mef‘ûlünü İlâ ile alır. Peki, bu fiil Kur’ân’da neden bazen İlâ ile kullanılırken bazen Fî ile kullanılmıştır? Sözgelimi كَذلِكَ أَرْسَلْنَاكَ فِي أُمَّةٍ (“İşte, seni de bir topluluğa gönderdik ki” [Ra‘d 13/30]); وَما أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ (“Biz herhangi bir şehre bir uyarıcı gönderdiğimiz zaman” [Sebe 34/34]) ve فَأَرْسَلْنَا فِيهِمْ رَسُولاً (“Onlara da peygamber gönderdik.” [Mü’minûn 23/32]) denilmiş, bir başka yerde ise وَإِلَى عادٍ أَخاهُمْ هُوداً (“Âd’a da kardeşleri Hûd’u gönderdik.” [A‘râf 7/65]) denilmiştir?” **dersen, şöyle derim:** Aslında bu fiil Fî ile, İlâ ile olduğu gibi mef‘ûl almış, onunla ilişkilendirilmiş değildir, aksine (örnek verilen âyetlerde geçen) toplum ve şehir gibi kelimeler, gönderme fiilinin mekânı olarak ifade edilmiştir. Nitekim Ru’be de [v. 145/762] şöyle demiştir:

> Onlara gözünü budaktan sakınmayan ve kolay teslim olmayan birini gönderdin

[١٠٧٢] وقرئ «مُنْزَلًا»، بمعنى إنزالًا، أو موضع إنزال، كقوله {لَيُدْخِلَنَّهُمْ مُدْخَلًا يَرْضَوْنَهُ} [الحج: ٥٩]. {إِن} هي المخففة من الثقيلة، واللام هي الفارقة بين النافية وبينها في المعنى، وإن الشأن والقصة {كُنَّا لَمُبْتَلِينَ}، أي مصيبين قوم نوح ببلاء عظيم وعقاب شديد. أو مختبرين بهذه الآيات عبادنا لننظر من يعتبر ويذّكر، كقوله تعالى {وَلَقَدْ تركناها آيَةً فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ} [القمر: ١٥]

٣١-﴿ثُمَّ أَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِينَ﴾

٣٢-﴿فَأَرْسَلْنَا فِيهِمْ رَسُولا مِنْهُمْ أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ أَفَلا تَتَّقُونَ﴾

[١٠٧٣] {قَرْنًا ءاخَرِينَ} هم عاد قوم هود، عن ابن عباس رضي الله عنهما. وتشهد له حكاية الله تعالى قول هود: {واذكروا إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ} [الأعراف: ٦٩] ومجيء قصة هود على أثر قصة نوح في سورة الأعراف وسورة هود والشعراء.

[١٠٧٤] فإن قلت: حق أرسل أن يعدّى بإلى، كأخواته التي هي وجه، وأنفذ، وبعث. فما باله عدّي في القرآن بإلى تارة، وبفي أخرى، كقوله {كَذَلِكَ أَرْسَلْنَاكَ فِي أُمَّةٍ} [الرعد: ٣٠]، و{وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ من نَذِيرٍ} [سبأ: ٣٤]، {فَأَرْسَلْنَا فِيهِمْ رَسُولًا} أي في عاد، وفي موضع آخر {وإلى عَادٍ أَخَاهُمْ هُودًا} [الأعراف: ٦٥]، [هود: ٥٠]؟ قلت: لم يعدّ بفي كما عدّي بإلى، ولم يجعل صلة مثله، ولكن الأمّة أو القرية جعلت موضعًا للإرسال، كما قال رؤبة:

أَرْسَلْتُ فِيهَا مُصْعَبًا ذَا إقْحَامْ ❁

[1075] Ayrıca وَلَوْ شِئْنا لَبَعَثْنا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ نَذِيرًا ("Dileseydik, her şehre bir uyarıcı gönderirdik." [Furkān 25/51]) âyetinde *ba'ase* fiili de bu şekilde kullanılmıştır.

[1076] En (diye) edatı, *erselnâ* (gönderdik) fiilini izah eder, yani onlara peygamberlerin diliyle 'Allah'a kulluk edin' dedik.

33. Kavminin ileri gelenleri -ki dünya hayatında refah verdiğimiz halde nankörce inkâr etmiş ve âhiretle karşı karşıya geleceklerini yalanlamışlardı- dediler ki: "Bu da aslında sizin gibi bir insan; sizin yediklerinizden yiyor, sizin içtiklerinizden içiyor!"

34. "Kendiniz gibi bir insana itaat ederseniz, o takdirde kesinlikle hüsrana uğrarsınız!"

[1077] **Şayet** "Hûd kavminin Hûd *Aleyhisselâm*'a cevap olarak söyledikleri A'râf suresinde ve Hûd suresinde nakledilirken başında Vav olmaksızın قالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَراكَ فِي سَفاهَةٍ ("Kavminin nankörce inkâr eden ileri gelenleri; "Biz, seni tam bir beyinsizlik içinde görüyoruz" dediler" [A'râf 7/66]) şeklinde ve قالُوا يا هُودُ ما جِئْتَنا بِبَيِّنَةٍ (Dediler ki: "Ey Hûd! Sen bize [bizi imana icbar edecek] apaçık bir kanıt getirmiş değilsin! [Hûd 11/53]) şeklinde zikredilmiş, burada ise Vav ile zikredilmemiştir; bu ikisi arasındaki fark nedir?" **dersen, şöyle derim:** Vav olmaksızın kullanılan ifadelerde sanki biri "Peki kavmi ne dedi?" şeklinde bir soru sormuş da ona cevaben "Şöyle şöyle dediler." şeklinde cevap verilmiştir. Vav ile ifade edilen kullanımlarda ise cümlede onların söyledikleri peygamberin söylediğine atfedilmiştir; anlam da "İşte bu hak söz ile bu bâtıl söz bir araya geldi, aralarında ne kadar da büyük bir fark var!" şeklindedir.

[1078] "Ahiretle karşı karşıya geleceklerini" yani ahiretteki hesap, sevap ve ceza ile karşı karşıya geleceklerini. Bu ifade tıpkı "Ah keşke Mekke'nin komşusu olsam!" ifadesi gibidir, zira burada da "Ah keşke Mekke'de Allah'ın civarında olsam!" mânası kastedilir.

[1079] [مِمَّا تَشْرَبُونَ ifadesinde] zamir hazfedilmiş olup, *min meşrûbikum* (sizin içtiğinizden) anlamındadır. Ya da zamir, öncesindeki ifadenin kendisine delâlet etmesi sebebiyle hazfedilmiştir. *İzen* (o takdirde) ifadesi şart cümlesinin cevabı olup Hûd kavminden bu karşılıklı konuşmayı yapanların birbirlerine verdikleri cevabı ifade eder; anlam "aklınızı hüsrana uğratır, görüşünüzde aldanırsınız" şeklindedir.

35. "Ölüp de toprağa ve kemiğe dönüştüğünüzde (topraktan) çıkarılacağınızı mı vaat ediyor size?!"

[١٠٧٥] وقد جاء "بعث" على ذلك في قوله {وَلَوْ شِئْنَا لَبَعَثْنَا فِى كُلِّ قَرْيَةٍ نَذِيرًا} [الفرقان: ٥١].

[١٠٧٦] {أَن} مفسرة لأرسلنا، أي قلنا لهم على لسان الرسول: {اعبدوا الله}.

٣٣-﴿وَقَالَ الْمَلأُ مِنْ قَوْمِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِلِقَاءِ الآخِرَةِ وَأَتْرَفْنَاهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا مَا هَذَا إِلا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يَأْكُلُ مِمَّا تَأْكُلُونَ مِنْهُ وَيَشْرَبُ مِمَّا تَشْرَبُونَ﴾

٣٤-﴿وَلَئِنْ أَطَعْتُمْ بَشَرًا مِثْلَكُمْ إِنَّكُمْ إِذًا لَخَاسِرُونَ﴾

[١٠٧٧] فإن قلت: ذكر مقال قوم هود في جوابه في سورة الأعراف وسورة هود بغير واو؛ {قَالَ الملأُ الذين كَفَرُوا مِن قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرَاكَ فِي سَفَاهَةٍ} [الأعراف: ٦٦]، {قَالُوا يا هُودُ مَا جِئْتَنَا بِبَيِّنَةٍ} [هود: ٥٣]، وههنا مع الواو، فأي فرق بينهما؟ قلت: الذي بغير واو على تقدير سؤال سائل قال: فما قال قومه؟ فقيل له: قالوا كيت وكيت. وأما الذي مع الواو، فعطف لما قالوه على ما قاله. ومعناه: أنه اجتمع في الحصول هذا الحق وهذا الباطل، وشتان بينهما!

[١٠٧٨] {بِلِقَاء الآخرة} بلقاء ما فيها من الحساب والثواب والعقاب، كقولك: يا حبذا جوار مكة، أي جوار الله في مكة.

[١٠٧٩] حذف الضمير، والمعنى: من مشروبكم، أو حذف منه لدلالة ما قبله عليه. {إِذًا} واقع في جزاء الشرط وجواب للذين قاولوهم من قومهم، أي تخسرون عقولكم وتغبنون في آرائكم.

٣٥-﴿أَيَعِدُكُمْ أَنَّكُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا أَنَّكُمْ مُخْرَجُونَ﴾

36. "Ne kadar uzak size vaat edilen ne kadar uzak!.."

37. "Dünyadaki hayatımızdan başka bir hayat yok; ölürüz yaşarız, tekrar diriltilecek değiliz!"

38. "O, kendi uydurduğu yalanı Allah'a isnat eden bir adamdan başka bir şey değil!.. Ona iman edip bağlanacak değiliz!"

[1080] أنكم ifadesi tekit için iki kez tekrar edilmiştir; ilki ile ikincisi arasına bir zarf girerek bunları birbirinden ayırt ettiği için bu tekrar gayet güzel olmuştur; مُخْرَجُونَ ilk أنكم'ün haberidir. Ya da *ihrâcukum izâ mittum* (çıkarılışınız öldüğünüz vakittir) anlamında أَنَّكُمْ مُخْرَجُونَ mübteda, إِذا مِتُّمْ haberdir ve bu cümleyi sonra أنكم'ün haberi olarak getirmiştir. Ya da أَنَّكُمْ مُخْرَجُونَ ifadesi şartın cevabı olan bir fiil ile merfû'dur; sanki *izâ mittum vaka'a ihrâcukum* (Çıkarılışınız öldüğünüz zaman gerçekleşir) denilmiş; ardında da şart cümlesi (ikinci) أنكم'ün haberi olarak gelmiştir. İbn Mes'ûd'un kıraatinde *e-ya'idüküm izâ mittüm* (size; öldüğünüzde ... mı vaat ediyor?) şeklindedir.

[1081] *Heyhât* (Ne uzak!) kelimesi, her biri hem tenvinli hem tenvinsiz olmak üzere fetha, kesre ve zamme ile okunmuş olduğu gibi, vakıf halindeki lafzı esas alınarak sükûn ile de okunmuştur. **Şayet** "ما توعدون (size vaat edilen) ifadesi ile kastedilen, uzak görülen şeydir, dolayısıyla [*heyhâte* kelimesinin fâ'ili olduğu için] bu kelime ile merfû' olması gerekir. Nitekim şairin şu beytinde merfû' olarak kullanılmıştır:

> Ne kadar da uzak Akîk vadisi
> ve (sevdiğimin de içlerinde yer aldığı) ahalisi, ne uzak!..

[1082] O halde âyette (ما توعدون ifadesinin başında yer alan) Lâm nedir[1]?" **dersen, şöyle derim:** Zeccâc [v. 311/923] tefsirinde şöyle demiştir: [Burada ifadenin takdiri] *el-bu'du li-mâ tû'adûn* (size vaat edilen şey için uzaklık söz konusudur) şeklinde ya da *heyhâte* kelimesini tenvinli okuyup mastar konumunda değerlendirenlerin okuyuşuna göre *bu'd*ün *li-mâ tû'adûn* (uzak olsun size vaat edilen) şeklindedir. Burada bir başka yorum daha mümkündür; buna göre Lâm önce "uzaktır" anlamına gelen *heyhâte* kelimesinin kullanılmasının ardından, bu kelimeyi (yani uzak olanın ne olduğunu) açıklamak için kullanılmıştır. Nitekim هَيْتَ لَكَ ("Sen!.. Gel haydi!" [Yûsuf 12/23]) ifadesinde, kime 'haydi' dendiğini beyan etmek için de aynı Lâm kullanılmıştır.

---

1 Yani ifadenin هيهات هيهات ما توعدون şeklinde olması gerekmiyor mu? / ed.

٣٦-﴿هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ﴾

٣٧-﴿إِنْ هِيَ إِلا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ﴾

٣٨-﴿إِنْ هُوَ إِلا رَجُلٌ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا وَمَا نَحْنُ لَهُ بِمُؤْمِنِينَ﴾

[١٠٨٠] ثنى {أَنَّكُمْ} للتوكيد، وحسن ذلك لفصل ما بين الأوّل والثاني بالظرف. و{مخرجون} خبر عن الأول. أو جعل {أَنَّكُمْ مُخْرَجُونَ} مبتدأ، و{إِذَا مِتُّمْ} خبرًا، على معنى: إخراجكم إذا متم؛ ثم أخبر بالجملة عن {أنكم}. أو رفع {أنكم مخرجون} بفعل هو جزاء للشرط، كأنه قيل: إذا متم وقع إخراجكم؛ ثم أوقعت الجملة الشرطية خبرًا عن {أنكم}. وفي قراءة ابن مسعود: «أيعدكم إذا متم».

[١٠٨١] قرئ «هيهات» بالفتح والكسر والضم، كلها بتنوين وبلا تنوين، وبالسكون على لفظ الوقف. فإن قلت: ما توعدون هو المستبعد، ومن حقه أن يرتفع بهيهات، كما ارتفع في قوله:

فَهَيْهَاتَ هَيْهَاتَ العَقِيقُ وَأَهْلُهُ ۞

[١٠٨٢] فما هذه اللام؟ قلت: قال الزجاج في تفسيره: البعدُ لما توعدون، أو بعدٌ لما توعدون فيمن نوّن؛ فنزله منزلة المصدر. وفيه وجه آخر: وهو أن يكون اللام لبيان المستبعد ما هو بعد التصويت بكلمة الاستبعاد، كما جاءت اللام في {هَيْتَ لَكَ} [يوسف: ٢٣] لبيان المهيت به.

[1083] Bu هي , anlamı ancak devamındaki ifadelerle anlaşılan bir zamirdir; ibarenin aslı, *ini'l-hayâtu illâ hayâtune'd-dünyâ* (Hayat tamamen şu dünya hayatından ibaret) şeklindedir. Ancak ilk "hayat"ın yerine هي zamiri kullanılmıştır. Çünkü haber, bu zamirin bu anlama geldiğine delâlet etmekte ve onu beyan etmektedir. Bunun bir benzeri *hiye'n-nefsü tetehammelu* mâ hummilet (Nefistir; kendisine yüklenene tahammül eder.) ve *hiye'l-'arab tekūlü mâ şâet* (Arap bunlar, diledikleri gibi konuşurlar [Arapçayı]!) ifadeleridir. Anlam, "Bu hayattan başka hayat yok." şeklindedir. Çünkü burada olumsuzluk anlamı veren *İn*, hayat anlamına gelen ve bütün bir hayat cinsini ifade eden هي'nin başına gelmiş ve onu olumsuzlamıştır, bu yönüyle, kendisinden sonrakini bir cins olarak tamamen olumsuzlayan Lâ'ya benzer. "Ölürüz yaşarız" yani kimi ölür, kimi doğar, bir nesil gider diğer nesil gelir [dedikten] sonra "Bu, peygamberim derken ve bize yeniden dirilmeyi vaat ederken Allah'a iftira eden bir kişiden başka bir şey değil! Onu doğrulayacak değiliz!.." demişlerdir.

39. "Ya Rabbi! Beni yalanlamalarına karşılık bana yardım et!" dedi.

40. "Az sonra kesinlikle pişman olacaklar!" buyurdu (Allah da...)

41. Ve hak ettikleri o müthiş sarsıntı kendilerini yakalayıverdi. Ve onları çer çöp haline getirdik. Helâk olup gitti böylece, zalimler!

[1084] قليل (az) ifadesi tıpkı *mâ raeytühu kadîm*[en] *ve lâ hadîs*[en] (onu ne eskiden ne de yakın zamanda gördüm) ifadesindeki *kadîm ve hadîs* kelimeleri gibi zamanı nitelemektedir; *'an karîb*[in] (yakında) ifadesi de bu mânadadır. Mâ, sözü edilen sürenin azlığını ve kısalığını tekit eder.

[1085] "Sarsıntı" Cebrâil *Aleyhisselâm*'ın sarsıntısıdır, onları sarsmış ve yerle bir etmiştir. بالحق yani hak ettikleri. Çünkü onlar helâk edilmesi gereken kimselerdi. Ya da bu ifade "Allah'ın adaleti olarak" anlamındadır. Bu durumda bu kelime (*bi'l-hakki* kelimesi) bir kimse kararlarında adil olduğu zaman kullanılan *fülân*[ün] *yakdî bi'l-hakki* (falan kişi adilce karar verir) ifadesindeki kullanıma benzer.

[1086] Allah Teâlâ âyette onları, helâk olmuş hallerinde "*güsâ*[en]" şeklinde nitelemiş, çer çöpe benzetmiştir. Bu kelime akıntının sürüklediği yaprak, çöp ve benzeri şeyler anlamına gelir. Yine ("sonra da kara bir çöp yığınına çeviren" [A'lâ 87/5]) âyetinde de bu ifade vardır. Bu kelime İmru'ü'l-Kays'ın [v. 25/645] şu beytinde şeddeli olarak [*ğussâ*[en] şeklinde] gelmiştir:

Akıntıdan ve çer çöpten sanki bir kirmenin eğirdiği yumak gibiydi

[١٠٨٣] {إِنْ هِيَ} هذا ضمير لا يعلم ما يعنى به إلا بما يتلوه من بيانه. وأصله إن الحياة {إِلَّا حَيَاتُنَا الدنيا} ثم وضع {هِيَ} موضع الحياة، لأنّ الخبر يدلّ عليها ويبينها. ومنه: هي النفس تتحمل ما حملت، وهي العرب تقول ما شاءت. والمعنى: لا حياة إلا هذه الحياة؛ لأن «إن» النافية دخلت على «هي» التي في معنى الحياة الدالة على الجنس فنفتها، فوازنت «لا» التي نفت ما بعدها نفي الجنس. {نَمُوتُ وَنَحْيَا} أي يموت بعض ويولد بعض، ينقرض قرن ويأتي قرن آخر. ثم قالوا: ما هو إلا مفترٍ على الله فيما يدعيه من استنبائه له، وفيما يعدنا من البعث، وما نحن بمصدقين.

٣٩-﴿قالَ رَبِّ انْصُرْنِي بِما كَذَّبُونِ﴾

٤٠-﴿قالَ عَمَّا قَلِيلٍ لَيُصْبِحُنَّ نَادِمِينَ﴾

٤١-﴿فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ بِالْحَقِّ فَجَعَلْنَاهُمْ غُثَاءً فَبُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

[١٠٨٤] {قَلِيلٍ} صفة للزمان، كقديم وحديث، في قولك: ما رأيته قديمًا ولا حديثًا. وفي معناه: عن قريب. و{مَا} توكيد قلة المدّة وقصرها.

[١٠٨٥] {الصيحة} صيحة جبريل عليه السلام؛ صاح عليهم فدمّرهم. {بالحق} بالوجوب، لأنهم قد استوجبوا الهلاك. أو بالعدل من الله، من قولك: فلان يقضي بالحق، إذا كان عادلًا في قضاياه.

[١٠٨٦] {فجعلناهم غُثَاءً} شبههم في دمارهم بالغثاء، وهو حميل السيل مما بلي واسودّ من العيدان والورق. ومنه قوله تعالى {فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَى} [الأعلى: ٥] وقد جاء مشدّدًا في قول امريء القيس:

مِنَ السَّيْلِ وَالْغُثَّاءِ فَلْكَةُ مِغْزَلِ ۞

[1087] *Bu'den* (uzak olsun), *suhkan* (defolsun), *deferan* (pis kokulu) vb. kelimeler, fiil yerine kullanılan mastarlardandır, Sibeveyh bu mastarlar hakkında, "açıkça ifade edilerek kullanılmayan fiillerle mansūbdurlar" demiştir. Âyette *bu'den* kelimes, *ba'udû* (helâk oldular) anlamındadır. Bu kelime
5 tıpkı *raşide - ruşden* / *raşeden* gibi, *ba'ide - bu'den* / *ba'aden* şeklinde gelir.

[1088] "Zalimler" ifadesi, def olup gitmeleri yönünde beddua edilen kimseleri açıklamakta olup tıpkı هيت لك ("Sen! Gel haydi!" [Yûsuf 12/23]) ifadesindeki ve لما توعدون (size vaat edilen şey) ifadesindeki kullanım gibidir.

42. Sonra, bunların ardından başka nesiller yarattık.

10 **43. Hiçbir kavim ecelini geçemiyor, sonraya da kalamıyordu...**

[1089] "Nesiller" Salih *Aleyhisselâm*'ın, Lût *Aleyhisselâm*'ın, Şu'ayb *Aleyhisselâm*'ın ve diğerlerinin kavimleridir. İbn Abbas'tan, "Bunlar İsrail oğullarıdır." şeklinde bir görüş nakledilmiştir. "Ecelini" yani helâki için belirlenmiş, yazılmış olan süreyi.

15 **44. Sonra, peygamberlerimizi peşpeşe gönderdik. Hangi ümmete bir peygamber geldiyse, onu mutlaka yalanladılar! Biz de onları birbiri ardınca getirdik ve tamamını birer söylentiye çevirdik. Helâk olup gitti böylece, iman etmeyen kavimler!**

[1090] تَتْرا (peşpeşe) kelimesi fa'lâ vezninde olup sonundaki Elif müen-
20 neslik ifade eder, zira "peygamberler" bir cemaat teşkil etmektedir [cemaat da müennestir]. Bu kelime tenvin ile *tetran* şeklinde de okunmuştur. Başındaki Tâ, Vav'ın yerine kullanılmıştır; *tevlec* (in) ve *teykūr* (vakar) kelimelerinde kullanıldığı gibi. Yani "birbiri ardından, teker teker" anlamında olup "tek" anlamındaki *vitr* kökünden gelir.

25 [1091] Allah Teâlâ peygamberleri Kur'ân'da kâh kendisine kâh toplumlarına izafe etmiştir. İlkinin örneği "Peygamberlerimiz onlara apaçık delillerle geldiler." [Mâide 5/32]) âyeti, ikincisinin örneği ise "Peygamberleri, bunlara apaçık deliller getirmişlerdi." [A'râf 7/101]) âyetidir. Çünkü izafet bir ilişki sebebiyle yapılır, peygamberler ise hem kendi-
30 lerini gönderenle hem de gönderildikleri toplumla ilişkilidirler. "Onları birbiri ardınca getirdik" yani o millet ve nesilleri birbiri ardınca helâk ettik "ve tamamını birer söylentiye çevirdik;" insanların, gece toplantılarında hayretle anlattıkları [ibretlik] birer söylenti haline getirdik.

[١٠٨٧] بعدًا، وسحقًا، ودفرًا ونحوها مصادر موضوعة مواضع أفعالها، وهي من جملة المصادر التي قال سيبويه: نصبت بأفعال لا يستعمل إظهارها. ومعنى {فَبُعْدًا}: بعدوا، أي هلكوا. يقال: بعد بعدًا وبعدًا، نحو رشد رشدًا ورشدًا.

[١٠٨٨] و{لِّلْقَوْمِ الظالمين} بيان لمن دعي عليه بالبعد، نحو {هَيْتَ لَكَ} [يوسف: ٢٣]. و{لِمَا تُوعَدُونَ} [المؤمنون: ٣٦].

٤٢-﴿ثُمَّ أَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قُرُونًا آخَرِينَ﴾

٤٣-﴿مَا تَسْبِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجَلَهَا وَمَا يَسْتَأْخِرُونَ﴾

[١٠٨٩] {قُرُونًا} قوم صالح ولوط وشعيب وغيرهم. وعن ابن عباس ﵄: بني إسرائيل. {أَجَلَهَا} الوقت الذي حدّ لهلاكها وكتب.

٤٤-﴿ثُمَّ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا تَتْرَا كُلَّ مَا جَاءَ أُمَّةً رَسُولُهَا كَذَّبُوهُ فَأَتْبَعْنَا بَعْضَهُمْ بَعْضًا وَجَعَلْنَاهُمْ أَحَادِيثَ فَبُعْدًا لِقَوْمٍ لا يُؤْمِنُونَ﴾

[١٠٩٠] {تترا} فعلى. الألف للتأنيث؛ لأن الرسل جماعة. وقرئ «تترىً»، بالتنوين، والتاء بدل من الواو، كما في: تولج، وتيقور، أي متواترين واحدًا بعد واحد، من الوتر، وهو الفرد.

[١٠٩١] أضاف الرسل إليه تعالى وإلى أممهم {وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا بالبينات} [المائدة: ٣٢] {وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بالبينات} [الأعراف: ١٠١]، لأنّ الإضافة تكون للملابسة، والرسول ملابس المرسل والمرسل إليه جميعًا بالملابسة. {فَأَتْبَعْنَا} الأمم أو القرون {بَعْضَهُم بَعْضًا} في الإهلاك، {وجعلناهم} أخبارًا يسمر بها ويتعجب منها.

el-Ehâdîs kelimesi *hadîs* (söz) kelimesinin çoğulu da olabilir -ki Hazret-i Peygamberin *hadis*lerine bu itibarla *ehâdîs* denir- insanların eğlenmek ve hayrete düşmek amacıyla anlattıkları şeyleri ifade eden *uhdûse* (eğlenti) kelimesinin çoğulu da olabilir; tıpkı *udhûke*, *ul'ûbe* ve *u'cûbe* (komedi, oyun-eğlence, [illüzyon vb.] hayret verici şeyler) gibi. Burada kastedilen de budur.

45. Sonra, Mûsâ'yı ve biraderi Hârûn'u mucizelerimizle, -aşikâr güçlü bir kanıtla- gönderdik.

46. Firavun'a ve kurmaylarına... Fakat büyüklüklerine yediremediler. Çünkü kibirli bir kavimdi onlar.

[1092] **Şayet** "Güçlü kanıttan maksat nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bununla asânın kastedilmiş olması mümkündür, çünkü o, Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın mucizelerinin esası ve en önde gelenidir. Nitekim yılana dönüşme, sihirbazların sihirlerini silip süpürme, denizi yarma, kayaya vurmak suretiyle oradan pınarlar fışkırtma, koruyucu görevi yapma, şamdan gibi aydınlatma, yemyeşil meyveli ağaç haline gelme, kuyudan su çekmek için kova ve ip işlevi görme gibi pek çok 'mucize' onunla ilgilidir. Âyette "güçlü kanıt", diğerlerinden üstün başlı başına bir mucize olduğu için, sanki onlardan biri değilmiş gibi ayrıca ifade edilmiş, bu yüzden de diğer mucizeleri ifade eden kelimeye atfedilmiştir. Bunun bir benzeri ["Meleklere" ifadesinden sonra, sanki Cebrâil ve Mîkâil meleklerden ayrı imiş gibi] "... Cebrâil'e ve Mîkâil'e..." [Bakara 2/98] denmesidir. Ya da "güçlü kanıt" ile mucizelerin kendisi kastedilmiş de olabilir, buna göre, bu mucizelerden her biri 'aşikâr güçlü birer kanıt' olmaktadır.

[1093] عالين "kibirli" anlamına gelir. Nitekim şu âyetlerde bu mânadadır: "Firavun, ülkesinde iyice kibirlenmiş..." [Kasas 28/4], "Yeryüzünde böbürlenme ve bozuculuk arzusu bulunmayan kimselere..." [Kasas 28/83]. Ya da "insanlara tahakküm eden, azgınlık ve zulümle onları baskı altına alan" anlamındadır.

47. "Bizim gibi iki beşere mi iman edip bağlanacağız; hem de kavimleri bizim kulumuz - kölemiz iken?!" dediler.

48. Onları yalanladılar ve bu yüzden helâk edilenlerden oldular.

[1094] *Beşer* kelimesi tekil olarak kullanıldığı gibi çoğul olarak da kullanılır. Tekil kullanıma örnek "düzgün bir beşer" [Meryem 19/17] ifadesi, çift kullanıma örnek "iki beşere" [Mü'minûn 23/47] ifadesi ve çoğul kullanıma örnek "Herhangi bir beşer görecek olursan" [Meryem 19/26] ifadesidir.

الأحاديث: تكون اسم جمع للحديث، ومنه: أحاديث رسول الله ﷺ. وتكون جمعًا للأحدوثة التي هي مثل الأضحوكة والألعوبة والأعجوبة. وهي: مما يتحدّث به الناس تلهيًا وتعجبًا، وهو المراد ههنا.

٤٥-﴿ثُمَّ أَرْسَلْنَا مُوسَى وَأَخَاهُ هَارُونَ بِآيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُبِينٍ﴾

٤٦-﴿إِلَى فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا عَالِينَ﴾ ٥

[١٠٩٢] فإن قلت: ما المراد بالسلطان المبين؟ قلت: يجوز أن تراد العصا، لأنها كانت أمّ آيات موسى وأُولاها، وقد تعلقت بها معجزات شتى: من انقلابها حية، وتلقفها ما أفكته السحرة، وانفلاق البحر، وانفجار العيون من الحجر بضربهما بها، وكونها حارسًا، وشمعة، وشجرة خضراء مثمرة، ودلوا ورشاء. وجعلت كأنها ليست بعضها لما استبدت به من الفضل، فلذلك عطفت عليها، ١٠ كقوله تعالى {وَجِبْرِيلَ ومِيكَالَ} [البقرة: ٩٨]. ويجوز أن تراد الآيات أنفسها، أي هي آيات وحجّة بيّنة.

[١٠٩٣] {عالين} متكبرين {إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الأرض} [القصص: ٤]، {لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الأرض} [القصص: ٨٣]، أو متطاولين على الناس قاهرين بالبغي والظلم. ١٥

٤٧-﴿فَقَالُوا أَنُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا وَقَوْمُهُمَا لَنَا عَابِدُونَ﴾

٤٨-﴿ فَكَذَّبُوهُمَا فَكانُوا مِنَ الْمُهْلَكِينَ﴾

[١٠٩٤] البشر يكون واحدًا وجمعًا؛ {بَشَرًا سَوِيًّا} [مريم: ١٧]، {لِبَشَرَيْنِ}، {فَإِمَّا تَرَيِنَّ مِنَ البشر} [مريم: ٢٦].

[1095] *Mislü* ve ğayru gibi kelimelerle tesniye ve çoğul lafızlar nitelenebileceği gibi hem müzekker hem de müennes lafızlar nitelenebilir. إِنَّكُمْ إِذًا مِثْلُهُمْ ("O zaman siz de onlar gibi olursunuz!" [Nisa 4/140]); وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ ("Arz'dan da bir o kadar..." [Talâk 65/12]) âyetleri, *humâ mislâhu* (Bu ikisi, onun iki benzeridir.) ve *hum emsâluhû* (Onlar, onun benzerleridir.) ifadeleri ile إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ ("Allah'tan başka yalvardıklarınız kesinlikle sizin gibi birer kuldur." [A'râf 7/194]) ayetidir.

[1096] "Hem de kavimleri" yani İsrail oğulları; bize adeta kulluk eder gibi boyun eğmiş durumda iken..!? Ya da Firavun ilâhlık iddiasında bulunduğu, insanların kendisine ibadet etmesini istemiş olduğu ve kendisine itaatlerini *ibadet* olarak değerlendirdiği için böyle denilmiştir.

49. Gerçek şu ki o kitabı Mûsâ'ya, (İsrail oğulları) belki doğru yola gelirler diye vermiştik.

[1097] Belki yasa ve öğütleri ile amel ederler diye "o kitabı" yani Tevrat'ı "Mûsâ'ya" yani Mûsâ'nın kavmine vermiştik. Burada tıpkı "Firavun ve kurmaylarının kendilerine işkence edeceği korkusuyla" [Yunus 10/83] ifadesinde olduğu gibi Firavun hanedanı kastedilmiştir. Nitekim Hâşim, Sakīf, Temîm gibi özel isimler kullanıldığında bunların kabileleri kastedilir. "Belki ...ler diye" ifadesindeki zamirin Firavun ve kurmaylarına işaret etmesi mümkün değildir, çünkü Tevrat İsrail oğullarına Firavun ve kurmayları boğulduktan sonra verilmiştir: "İşte, bu ilk nesilleri helâk ettikten sonra, Mûsâ'ya o kitabı verdik." [Kasas 28/43].

50. Meryemoğlu'nu da annesini de bir mucize kıldık; her ikisini de verimli, suyu bol, yüksekçe bir yerde barındırdık.

[1098] **Şayet** "İki mucize' denseydi, onun da bir açıklaması olur muydu?" **dersen şöyle derim:** Evet. Çünkü Meryem, kendisine erkek eli değmeden doğurmuştur, İsa *Aleyhisselâm* ise Allah'ın ruhu olup Meryem'[in rahmin]e [vasıtasız] ilkā edilmiştir. Beşikte iken konuşmuştur. 'Ölü'leri diriltmiş ve diğer pek çok mucize göstermiştir. Dolayısıyla, başlı başına bir mucizedir. Lafız "iki mucize" anlamına da gelebilir; bu durumda mâna "Meryem'i de mucize kıldık, oğlunu da mucize kıldık." şeklinde olur ve ilk "mucize" kelimesi, ikincisinin yeterli delâletinden dolayı hazfedilmiştir.

[١٠٩٥] ومثل وغير يوصف بهما الاثنان، والجمع، والمذكر، والمؤنث؛ {إِنَّكُمْ إِذًا مثْلُهُمْ} [النساء: ١٤٠]، {وَمِنَ الأرضِ مِثْلَهُنَّ} [الطلاق: ١٢]. ويقال أيضاً: هما مثلاه، وهم أمثاله، {إِنَّ الذين تَدْعُونَ مِن دُونِ اللهِ عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ} [الأعراف: ١٩٤].

٥ [١٠٩٦] {وَقَوْمُهُمَا} يعني بني إسرائيل، كأنهم يعبدوننا خضوعًا وتذللًا. أو لأنه كان يدعي الإلهية فادعى للناس العبادة، وأن طاعتهم له عبادة على الحقيقة.

٤٩-﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ﴾

[١٠٩٧] {مُوسَى الكتاب} أي قوم موسى التوراة {لَعَلَّهُمْ} يعملون بشرائعها

١٠ ومواعظها، كما قال: {على خَوْفٍ مِنْ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِمْ} [يونس: ٨٣] يريد آل فرعون، وكما يقولون: هاشم، وثقيف، وتميم، ويراد قومهم. ولا يجوز أن يرجع الضمير في {لَعَلَّهُمْ} إلى فرعون وملئه، لأنّ التوراة إنما أوتيها بنو إسرائيل بعد إغراق فرعون وملئه: {وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الكتابَ مِن بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا القرونَ الأولى} [القصص: ٤٣].

١٥ ## ٥٠-﴿وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً وَآوَيْنَاهُمَا إِلَى رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ وَمَعِينٍ﴾

[١٠٩٨] فإن قلت: لو قيل آيتين هل كان يكون له وجه؟ قلت: نعم، لأنّ مريم ولدت من غير مسيس، وعيسى روح من الله ألقي إليها، وقد تكلم في المهد وكان يحيي الموتى مع معجزات أخر، فكان آية من غير وجه، واللفظ محتمل للتثنية على تقدير {وَجَعَلْنَا ابن مَرْيَمَ} آية {وَأُمَّهُ آيَةً}، ثم حذفت الأولى

٢٠ لدلالة الثانية عليها.

[1099] *Rabvet*[in] (yüksekçe yer) kelimesi *rabâvet*[in] şeklinde de okunmuştur ki bu iki kelimenin Râ'sı her üç hareke ile de okunmuştur.[1] Anlamı yüksek yerdir. Bir görüşe göre burası, Beyt-i Makdis toprağı olan İlyâ'dır ve yeryüzünün tam orta yeridir. Yine söylendiğine göre, Yeryüzünün gökyüzüne en yakın yeri olup, aradaki mesafe on sekiz mil imiş. Bu görüş Kâ'b'dan nakledilmiştir. Bir görüşe göre ise Dımaşk ve [yakınındaki] el-Ğûta bölgesidir. Hasan-ı Basrî'den "Filistin ve Ramle bölgesidir." görüşü nakledilmiştir. Ebû Hureyre'den "Şu Ramle'ye, Filistin'in Ramle bölgesine sahip çıkınız, çünkü Allah'ın zikrettiği o 'yüksekçe yer' orasıdır" dediği nakledilmiştir. Bir başka görüşe göre ise bu bölge Mısır'dır.

[1100] *Karâr*, düz ve yerleşime elverişli yer demektir. Katâde'den [v. 117/735] "meyveli ve sulak yer" anlamında olduğu nakledilmiştir, yani "meyveli, verimli olduğu için sakinleri oraya yerleşirler" anlamındadır. مَعِين yerin üzerinde açık ve görünür şekilde akan su demektir. Başındaki Mîm'in kelimenin aslından mı yoksa ilave mi olduğu konusunda ihtilâf edilmiştir; kelimeyi mef'ûl vezninde kabul edenlerin yaklaşımı açısından bu kelime, tıpkı *rakebehû* (ona bindi) kelimesinin "ona üzengisiyle vurdu" anlamında kullanılması gibi, açık seçik olduğu için gözle görülen, idrak edilen anlamında olup *'ânehû* (gözüyle ayan beyan gördü) kökünden gelir. Kelimeyi *fa'îl* vezninde kabul edenler açısından ise bunun kökü *mâ'ûn* (fayda, menfaat) olup anlamı, "açıklığı ve akıyor oluşu sebebiyle çok faydalı su" şeklindedir.

51. "Ey peygamber gönderilenler! Tertemiz şeylerden yiyin ve salih amel yapın; çünkü Ben yaptıklarınızı bilmekteyim!"

[1101] Bu nida ve hitap, lafızdan anlaşıldığı gibi peygamberlere yönelik değildir. Zira peygamberler değişik zamanlarda birbirinden ayrı olarak gönderilmişlerdir. Dolayısıyla, hepsine birden hitap etmek nasıl mümkün olabilir ki? Aksine mâna, "Kendi zamanında gönderilmiş olan her bir peygambere bu şekilde nida edilmiş, bu emir verilmiştir" şeklindedir. Böylece bunu dinleyen kimse, bu hususun bütün peygamberlere söylenmiş, hepsine emredilmiş olduğunu ve dolayısıyla dikkate alınmaya, uygulanmaya değer olduğunu anlamış olur.

[1102] "Tertemiz şeyler" ifadesi ile hoş ve helal olan şeyler kastedilmiştir. Denmiştir ki: Rızkın temiz olanı helâl, saf ve besleyici olanıdır. Helâlden maksat, kullanmakla Allah'ın emrine karşı gelinmiş olmayan rızık; saftan maksat Allah'ın unutulmadığı rızık, besleyiciden maksat ise canı ayakta tutan ve aklı muhafaza eden rızıktır. Ya da insanların hoşuna giden lezzetli yiyecek ve meyveler kastedilmiş de olabilir.

---

1 *Rabvetin - ribvetin - rubvetin, rabâvetin - ribâvetin - rubâvetin* / ed.

[١٠٩٩] الربوة والرباوة في رائهما الحركات. وقرئ «ربوة» و«رباوة» بالضم، و«رباوة» بالكسر وهي الأرض المرتفعة. قيل: هي إيليا، أرض بيت المقدس، وأنها كبد الأرض وأقرب الأرض إلى السماء بثمانية عشر ميلا: عن كعب. وقيل: دمشق وغوطتها. وعن الحسن: فلسطين والرملة. وعن أبي هريرة: الزموا هذه الرملة رملة فلسطين، فإنها الربوة التي ذكرها الله. وقيل: مصر.

[١١٠٠] والقرار: المستقرّ من أرض مستوية منبسطة. وعن قتادة: ذات ثمار وماء، يعني أنه لأجل الثمار: يستقرّ فيها ساكنوها. والمعين: الماء الظاهر الجاري على وجه الأرض. وقد اختلف في زيادة ميمه وأصالته، فوجه من جعله مفعولًا أنه مدرك بالعين لظهوره، من عانه، إذا أدركه بعينه، نحو: ركبه، إذا ضربه بركبته. ووجه من جعله فعيلاً أنه نفاع بظهوره وجريه، من الماعون: وهو المنفعة.

٥١-﴿يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ﴾

[١١٠١] هذا النداء والخطاب ليسا على ظاهرهما، وكيف والرسل إنما أرسلوا متفرّقين في أزمنة مختلفة. وإنما المعنى الإعلام بأنّ كلّ رسول في زمانه نودي لذلك ووصي به، ليعتقد السامع أنّ أمرًا نودي له جميع الرسل ووصوا به حقيق أن يؤخذ به ويعمل عليه.

[١١٠٢] والمراد بالطيبات: ما حلّ وطاب. وقيل: طيبات الرزق حلال وصاف وقوام، فالحلال: الذي لا يعصى الله فيه، والصافي: الذي لا ينسى الله فيه، والقوام: ما يمسك النفس ويحفظ العقل. أو أريد ما يستطاب ويستلذ من المآكل والفواكه.

Bu ifadenin "Her ikisini de verimli, suyu bol, yüksekçe bir yerde barındırdık." ifadesinin hemen akabinde zikredilmiş olması da bu yorumu destekler. Bu bildirimin İsa *Aleyhisselâm*'ın ve Hazret-i Meryem'in yüksekçe yere sığınmaları esnasında yapılmış olması da mümkündür. Bu durumda ifade aktarım tarzındadır: "Onları oraya yerleştirdik ve kendilerine bunu söyledik." Yani o ikisine bütün peygamberlerin buna muhatap olduğunu bildirdik ve "peygamberlerin izinden giderek size verdiğimiz rızıktan yiyin, salih amel işleyin" dedik.

52. "Şüphesiz bu, -tek bir ümmet olarak- sizin ümmetinizdir. Sizin yegâne Rabbiniz Benim; o halde, sadece Benden sakının!".

[1103] İnne, yeni başlayan bir cümle olarak kesre ile okunduğu gibi, *li-enne* (çünkü) anlamında üstün ile (*enne*) ve hafifletilmiş olarak *en* şeklinde de okunmuştur. أُمَّتُكُمْ (sizin ümmetiniz) ifadesi ise bütün bu okuyuşlarda merfû'dur.

53. Fakat aralarındaki birliği paramparça edip birtakım kitaplar edindiler. Her grup kendi elindekinden gâyet memnun!.

[1104] زُبُرًا şeklinde okunmuştur. Bu kelime *zebûr*un çoğuludur, yani farklı kitaplara bölündüler, dinlerini farklı dinler haline getirdiler anlamında. Yine *züber*^{en} (parçalar halinde) şeklinde de okunmuştur. Bu durumda, gümüş ve demir kütleleri anlamındaki *züber*den isti'âre olarak kullanılmış olur. Yine Bâ tahfif edilerek -tıpkı *rüsül* kelimesin *rüsl* olarak okunmasında olduğu gibi- *zübr*^{en} şeklinde de okunmuştur. Anlam, "Dinlerini parçalara ayırıp ihtilâfa düşen bu fırkalardan her biri kendi bâtılı ile sevinç duymakta, nefsi onunla mutmain olmakta, onun hak olduğuna inanmaktadır." şeklindedir.

54. Onları bir süreliğine cehalet ve körlükleri içinde bırak.

[1105] *el-Ğamre*, boyu geçen derinlikteki su anlamındadır, ama burada onların içine gömüldükleri cehalet ve körlüğü anlatan bir mesel olarak kullanılmıştır. Ya da bunlar, içerisinde bulundukları bâtıl durum sebebiyle, suya batıp çırpınan kimselere benzetilmişlerdir. Nitekim şair şöyle demiştir:

> Sanki suya batmış, çırpınarak yüzmeye çalışıyorum

[1106] Hazret-i Ali'nin bu kelimeyi *fî ğamerâtihim* şeklinde okuduğu nakledilmiştir. "Bir süreliğine" yani ölünceye ya da öldürülünceye kadar.

55-56. Zannediyorlar mı ki kendilerine mal ve evlât verdik diye onların iyiliği için yarışıyoruz?! Aksine onlar farkında değiller.

ويشهد له مجيئه على عقب قوله {وآوَيْنَاهُمَا إلى رِبْوَةٍ ذاتِ قَرَارٍ ومَعِينٍ} [المؤمنون: ٥٠]. ويجوز أن يقع هذا الإعلام عند إيواء عيسى ومريم إلى الربوة، فذكر على سبيل الحكاية، أي أويناهما وقلنا لهما هذا، أي أعلمناهما أنّ الرسل كلهم خوطبوا بهذا، فكلا مما رزقناكما واعملا صالحًا اقتداء بالرسل.

٥٢-﴿وَإِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاتَّقُونِ﴾

[١١٠٣] قرئ {وإنّ}، بالكسر على الاستئناف، و«أَنّ» بمعنى ولأنّ. و«أَنْ» مخففة من الثقيلة، و{أُمَّتُكُمْ} مرفوعة معها.

٥٣-﴿فَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ﴾

[١١٠٤] وقرئ {زُبُرًا}، جمع زبور، أي كتبًا مختلفة، يعني: جعلوا دينهم أديانًا، وزبرًا قطعاً. استعيرت من زبر الفضة والحديد، و«زُبْرًا» مخففة الباء، كرسل في رسل، أي كلّ فرقة من فرق هؤلاء المختلفين المتقطعين دينهم، فرحٌ بباطله، مطمئنّ النفس، معتقد أنه على الحق.

٥٤-﴿فَذَرْهُمْ فِي غَمْرَتِهِمْ حَتَّى حِينٍ﴾

[١١٠٥] الغمرة: الماء الذي يغمر القامة فضربت مثلًا لما هم مغمورون فيه من جهلهم وعمايتهم. أو شبهوا باللاعبين في غمرة الماء لما هم عليه من الباطل. قال:

كَأَنَّنِي ضَارِبٌ فِي غَمْرَةٍ لَعِبُ ۞

[١١٠٦] وعن علي رضي الله عنه: في غمراتهم. {حتى حِينٍ} إلى أن يقتلوا أو يموتوا.

٥٥-﴿أَيَحْسَبُونَ أَنَّمَا نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مَالٍ وَبَنِينَ﴾

٥٦-﴿نُسَارِعُ لَهُمْ فِي الْخَيْرَاتِ بَلْ لا يَشْعُرُونَ﴾

[1107] Bu ifadelerle Hazret-i Peygamber (s.a.) teselli edilmiş, onların derhal azaba uğratılmasını istemesi ve azabın ertelenmiş olmasından üzüntü duyması yasaklanmıştır. نُمِدُّهُمْ *yümidduhum* şeklinde, نُسارِعُ da *yusâri'u* ve *yüsri'u* şeklinde Yâ ile okunmuştur ki bu durumda bu fiillerin fâ'ili Yüce Allah olur. Ayrıca *yusâri'u* ve *yüsri'u* şeklindeki okuyuşlarda kelimenin "verilen şey" anlamına işaret eden zamiri ihtiva ediyor olması da mümkündür. Yine *yusâra'u* şeklinde meçhul formda da okunmuştur. Anlam şudur: Onlara verilen bu nimetler, iyice günaha dalmalarından, derece derece günaha batıp, daha fazla günahkârlığa sürüklenmelerinden başka bir şeye yönelik değildir. Oysa onlar bunun kendilerinin iyiliği için yarışmak olduğunu zannetmektedirler; kendilerine fayda ve ikramda bulunulduğunu, vakti gelmeden önce ödüllerinin verildiğini düşünmektedirler. Ayrıca burada tıpkı Müslümanlardan hayır sahiplerine hayırlarının karşılığı derhal verilmiş olduğu gibi, kendilerine de verilmiş olmasının kastedilmesi de mümkündür. بَلْ (Aksine) kelimesi "Zannediyorlar mı ki" ifadesinin istidrâkidir, yani aksine onlar tıpkı hayvanlar gibidirler, anlamazlar, fark etmezler ki, bunların kendilerini iyice günaha batıran bir istidraç mi yoksa onların iyiliği için yarış mı olduğunu düşünsün, tefekkür etsinler.

[1108] **Şayet** "*İnne*'nin haber içerisinde bir zamir gizli değilse, o zaman bu haberden *İnne*'nin ismine dönen, ona işaret eden zamir nerededir?" **dersen, şöyle derim:** Bu zamir hazfedilmiştir, takdiri [değişik kıraatlere göre] *nusâri'u bi-hî, yusâra'u bi-hî ve yusâri'u'lllâhu bi-hî* şeklindedir. Bu yönüyle, إِنَّ ذلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ ("Bu gerçekten kararlılık isteyen şeylerdendir." [Şûra 42/43]) ifadesi gibi olup, *inne zâlike minhu le-min…* şeklindedir. Cümle daha da uzamasın diye ve anlam karışıklığı endişesi olmadığı için hazfedilmiştir.

57. (Buna karşılık) Rablerine saygılarından dolayı dikkatli davrananlar,

58. Rablerinin âyetlerine iman edenler,

59. Rablerine şirk koşmayanlar,

60. verdiklerini -Rablerine dönecekleri için- kalpleri ürpererek verenler...

61. Bunlardır işte, hayırda yarışıp da önde gidenler.

[1109] يُؤْتُونَ ما آتَوْا ifadesi "verdiklerini verenler" anlamında olup, Peygamber (s.a.)'in ve Hazret-i Âişe'nin kıraatinde *ye'tûne ve etev*; anlamı da "yaptıklarını yapanlar" şeklindedir. Rivayete göre Hazret-i Âişe şöyle demiştir: Peygamber (s.a.)'e; "Ya Rasûlallah! Bu âyette kastedilen kimse, zina eden, hırsızlık yapan, içki içen, fakat buna rağmen (bu esnada) Allah'tan korkan kimse midir?" diye sordum. O da "Hayır ey Sıddık'ın kızı!

[١١٠٧] سلى رسول الله ﷺ وسلم بذلك، ونهى عن الاستعجال بعذابهم والجزع من تأخيره. وقرئ «يمدّهم»، و«يسارع»، و«يسرع»، بالياء، والفاعل الله سبحانه وتعالى. ويجوز في يسارع ويسرع أن يتضمن ضمير الممدّ به. و«يسارع»، مبنيًا للمفعول. والمعنى: أنّ هذا الإمداد ليس إلا استدراجًا لهم إلى المعاصي، ٥ واستجرارًا إلى زيادة الإثم، وهم يحسبونه مسارعة لهم في الخيرات، وفيما لهم فيه نفع وإكرام، ومعاجلة بالثواب قبل وقته. ويجوز أن يراد في جزاء الخيرات كما يفعل بأهل الخير من المسلمين. و{بَل} استدراك لقوله {أَيَحْسَبُونَ} يعني بل هم أشباه البهائم لا فطنة بهم ولا شعور، حتى يتأملوا ويتفكروا في ذلك؛ أهو استدراج، أم مسارعة في الخير.

١٠ [١١٠٨] فإن قلت: أين الراجع من خبر أنّ لها اسمها إذا لم يستكنّ فيه ضميره؟ قلت: هو محذوف تقديره: نسارع به، ويسارع به، ويسارع الله به، كقوله {إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الأُمورِ} [الشورى: ٤٣]، أي إن ذلك منه، وذلك لاستطالة الكلام مع أمن الإلباس.

٥٧-﴿إِنَّ الَّذِينَ هُمْ مِنْ خَشْيَةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ﴾

٥٨-﴿وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ﴾

١٥ ٥٩-﴿وَالَّذِينَ هُمْ بِرَبِّهِمْ لا يُشْرِكُونَ﴾

٦٠-﴿وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ أَنَّهُمْ إِلَى رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ﴾

٦١-﴿أُولَئِكَ يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَهُمْ لَهَا سَابِقُونَ﴾

[١١٠٩] {يُؤْتُونَ مَا آتَوْا} يعطون ما أعطوا. وفي قراءة رسول الله ﷺ وعائشة: «يأتون ما أتوا»، أي يفعلون ما فعلوا. وعنها أنها قالت: قلت يا رسول الله، هو الذي ٢٠ يزني ويسرق ويشرب الخمر وهو على ذلك يخاف الله؟ قال: «لا، يا ابنة الصدّيق،

Aksine, bu kimse namaz kılan, oruç tutan, sadaka veren, ama buna rağmen, bu yaptıklarının kabul edilmeyeceği endişesiyle Allah'tan korkan kişidir." buyurdu. [*Tirmizî,* "Tefsîr", 24]

[1110] "Hayırda yarışanlar" ifadesi iki anlama gelebilir. İlkine göre "ibadetlere olabilecek en yüksek rağbeti gösteren ve derhal ibadete koşanlar" anlamına, ikincisine göre ise "dünyada menfaatlere ve ikrama mazhar olurlar" anlamına gelir ki Allah Teâlâ bu mânada "Allah da onlara hem dünyevî karşılığı hem de âhiretteki karşılığın güzelini vermiştir." [Âl-i 'İmrân 3/148] ve "Ona daha dünyada iken mükâfatını verdik; ama o âhirette de salihlerdendir." [Ankebût 29/27] buyurmuştur. Çünkü müminler dünyada ibadete koşarcasına gittikleri zaman, onun (ödülünü) elde etmeye de yarışmış olurlar. Bu, önceki âyetlerle uyumlu olmak itibariyle daha güzeldir, çünkü bu yorumda, kâfirlere verilmeyen bir şeyin müminler için söz konusu olduğu ifade edilmektedir. Bu ifade *yusri'*ûne fi'l-hayrâti (hayra koşanlar) şeklinde de okunmuştur.

[1111] "Önde gidenler" yani onun için yarışanlar ya da onu elde etmek için insanları geçenler veya "onu önce alanlar" yani ahiretten önce dünya da âcil olarak onu elde edenler. Bu ifadenin haberin ardından gelen ikinci bir haber olması da mümkündür. وَهُمْ لَها (ve onlar ona) ifadesin[deki Lâm']ın mânası da şairin;

Ahmed! İnsanlık içinde ona (yani nübüvvete) en lâyık olan sensin.

ifadesi gibidir.

62. Biz hiç kimseye gücünün yettiğinden fazlasını yüklemeyiz. Bizim katımızda, gerçeği konuşan bir kitap vardır; asla haksızlığa uğratılmazlar.

[1112] Yani salihleri niteleyen bu özellik, insanın güç ve kudretinin kapsamı dışında değildir. Aynı şekilde Allah'ın kullarını mükellef kıldığı ve onların yaptığı ameller Allah katında boşa gitmez. Aksine, O'nun katında bir kitapta -Levh-i Mahfuz'da- ya da amel defterlerinde sabittir ve bu kitap hakkı söyler, onlar kıyamet günü onda sadece doğru ve âdil olanı eksiksiz ve noksansız bir şekilde okurlar, içlerinden hiçbiri haksızlığa uğramaz. Şu da kastedilmiş olabilir: Allah ancak güç yetirilebilecek olan şeylerle mükellef kılar; mükellef elinden gelen bütün gayreti gösterdiği halde yine de bu öne geçenlerin özelliklerine sahip olma noktasına ulaşamazsa, o zaman ona bir vebal yoktur. Bizim katımızda bir kitap vardır ki orada önde olanların amelleri de orta karar olanların amelleri de yazılıdır; hiç kimseye hakkı konusunda zulmetmez, derecesini düşürmeyiz. Aksine, kâfirlerin kalpleri bundan yana gaflet içindedir.

ولكن هُوَ الَّذِي يصلي ويصوم ويتصدّق، وهو على ذلك يخاف اللَّه أن لا يقبل منه.

[١١١٠] {يسارعون فِي الخيرات} يحتمل معنيين؛ أحدهما أن يراد يرغبون في الطاعات أشدّ الرغبة فيبادرونها. والثاني: أنهم يتعجلون في الدنيا المنافع ووجوه الإكرام، كما قال: {فآتاهم اللهُ ثَوَابَ الدنيا وَحُسْنَ ثَوَابِ الأخرةِ} [آل عمران: ١٤٨]،
٥ {وآتيناه أجْرَهُ في الدنيا وإنه في الآخرة لمن الصالحين} [العنكبوت: ٢٧]. لأنهم إذا سورع بها لهم فقد سارعوا في نيلها وتعجلوها. وهذا الوجه أحسن طباقًا للآية المتقدمة، لأنّ فيه إثبات ما نفي عن الكفار للمؤمنين. وقرئ «يسرعون في الخيرات».

[١١١١] {لَهَا سابقون} أي فاعلون السبق لأجلها، أو سابقون الناس لأجلها، أو
١٠ إياها سابقون، أي ينالونها قبل الآخرة حيث عجلت لهم في الدنيا. ويجوز أن يكون {لَهَا سابقون} خبرًا بعد خبر، ومعنى {وَهُمْ لَهَا} كمعنى قوله:

أَنْتَ لَهَا أَحْمَدُ مِنْ بَيْنِ الْبَشَرِ ۞

٦٢-﴿وَلا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلا وُسْعَهَا وَلَدَيْنَا كِتَابٌ يَنْطِقُ بِالْحَقِّ وَهُمْ لا يُظْلَمُونَ﴾

[١١١٢] يعني أن هذا الذي وصف به الصالحين غير خارج من حدّ الوسع والطاقة،
١٥ وكذلك كل ما كلفه عباده وما عملوه من الأعمال فغير ضائع عنده، بل هو مثبت لديه في {كتاب}، يريد اللوح، أو صحيفة الأعمال، ناطقٍ بالحق لا يقرؤون منه يوم القيامة إلا ما هو صدق وعدل، لا زيادة فيه ولا نقصان ولا يظلم منهم أحد. أو أراد أن الله لا يكلف إلا الوسع، فإن لم يبلغ المكلف أن يكون على صفة هؤلاء السابقين بعد أن يستفرغ وسعه ويبذل طاقته فلا عليه، {ولدينا كتاب} فيه عمل السابق والمقتصد، ولا
٢٠ نظلم أحدًا ولا نحطه دون درجته، بل قلوب الكفرة في غفلة غامرة لها.

63. Fakat kalpleri bundan yana gafler içindedir; bunun dışında, yapıp durdukları daha başka işleri de vardır!

[1113] "Bundan yana" yani nitelikleri anlatılan bu müminlerin özelliklerinden yana. "Bunun dışında", bunu yani müminlerin nitelendiği bu özellikleri aşan, geçen; "yapıp durdukları" yani Allah kendilerini azap ile yakalayıncaya kadar bir türlü vazgeçemedikleri, hırsla devam ettikleri "daha başka işleri de vardır!"

64. Sonunda, refah içinde şımaranlarını azapla yakaladığımız zaman, feryat etmeye başlarlar.

65. Hiç feryat etmeyin bugün!.. Çünkü Bizden yardım göremezsiniz!

66. Âyetlerim size okunuyordu da sırt çeviriyordunuz!

67. Onunla büyüklük taslayıp, gece sohbetleri düzenleyerek (peygamber hakkında) ileri geri konuşuyordunuz!

[1114] Bu حَتَّى, sözün kendisinden sonra başladığı *hattâ*dır, kendisinden sonra gelen ifade ise şart cümlesidir. Azaptan maksat Bedir günü öldürülmek ya da Peygamber (s.a.)'in kendileri hakkında "Allah'ım! Mudar'ın başına sıkıntılar getir! Onlara Yusuf *Aleyhisselâm*'ın kıtlık yılları gibi kıtlık yılları ver!" diye dua etmesi [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XII, 202] ve Allah'ın kendilerini kıtlıkla imtihan etmesi, nihayetinde leşleri, köpekleri, yanmış kemikleri, derileri ve çocukları yiyecek hale gelmeleridir!

[1115] *el-Cüâr*, yardım çağrısı ile feryat etmek demektir, şair şöyle demiştir:

Uyku saatlerinde sürekli feryat ederek Rabbinden yardım diler

Yani o zaman onlara denilir ki: Feryat etmeyin, zira feryat size bir fayda sağlamaz. "Çünkü Bizden yardım göremezsiniz" imdat bulamazsınız, sizi bizden koruyacak biri olmaz. Ya da bizden size bir yardım ve imdat gelmez.

[1116] بِهِ (onunla) ifadesindeki zamirin Kadim Ev'e (Kâbe'ye) ya da Harem'e işaret ettiği söylenmiştir. Nitekim "Hiç kimse bize galip gelemez, çünkü biz Harem ehliyiz!" derlerdi. Bunun açıkça değil de bu şekilde zamirle ifade edilmesini mümkün kılan şey, onların Kâbe ile büyüklük taslamalarının ve her türlü övgüye sadece kendilerinin lâyık olduğunu iddia etmelerinin oldukça meşhur ve bilinen bir durum olmasıdır. Zamirin, "âyetlerim" ifadesine işaret etmesi de mümkündür,

٦٣-﴿بَلْ قُلُوبُهُمْ فِي غَمْرَةٍ مِنْ هَذَا وَلَهُمْ أَعْمَالٌ مِنْ دُونِ ذَلِكَ هُمْ لَهَا عَامِلُونَ﴾

[١١١٣] {مِنْ هذا} أي مما عليه هؤلاء الموصوفون من المؤمنين، {وَلَهُمْ أعمال} متجاوزة متخطية لذلك، أي لما وصف به المؤمنون {هُمْ لَهَا عاملون} معتادون وبها ضارون، لا يفطمون عنها حتى يأخذهم الله بالعذاب.

٦٤-﴿حَتَّى إِذَا أَخَذْنَا مُتْرَفِيهِمْ بِالْعَذَابِ إِذَا هُمْ يَجْأَرُونَ﴾

٦٥-﴿لا تَجْأَرُوا الْيَوْمَ إِنَّكُمْ مِنَّا لا تُنْصَرُونَ﴾

٦٦-﴿قَدْ كَانَتْ آيَاتِي تُتْلَى عَلَيْكُمْ فَكُنْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ تَنْكِصُونَ﴾

٦٧-﴿مُسْتَكْبِرِينَ بِهِ سَامِرًا تَهْجُرُونَ﴾

[١١١٤] {حتى} هذه هي التي يبتدأ بعدها الكلام، والكلام: الجملة الشرطية. والعذاب قتلهم يوم بدر، أو الجوع حين دعا عليهم رسول الله ﷺ فقال: اللّهم اشدد وطأتك على مضر، واجعلها عليهم سنين كسني يوسف! فابتلاهم الله بالقحط حتى أكلوا الجيف والكلاب والعظام المحترقة والقدّ والأولاد.

[١١١٥] الجؤار: الصراخ باستغاثة؛ قال:

جَئَّارُ سَاعَاتِ النِّيَامِ لِرَبِّهِ ۞

أي يقال لهم حينئذ: {لَا تَجْئَرُوا}، فإن الجؤار غير نافع لكم. {مِنَّا لَا تُنصَرُونَ} لا تغاثون ولا تمنعون منا، أو من جهتنا، لا يلحقكم نصر ومغوثة.

[١١١٦] قالوا: الضمير في {بِهِ} للبيت العتيق أو للحرم، كانوا يقولون: لا يظهر علينا أحد؛ لأنا أهل الحرم. والذي سوّغ هذا الإضمار شهرتهم بالاستكبار بالبيت، وأنه لم تكن لهم مفخرة إلا أنهم وُلاته والقائمون به. ويجوز أن يرجع إلى {آياتي} [المؤمنون: ٦٦]،

ancak "âyetlerim" ifadesi [müzekker] "*kitab*ım" anlamında olduğu için,[mânası esas alınarak zamir müzekker kılınmıştır.] Kur'ân'a karşı kibirlenmeleri ise onu kibirle yalanlamaları anlamındadır. مستكبرين (kibirlenerek) ifadesi "yalanlayarak" anlamını içerir; bu yüzden de mef'ûlünü, yalanlama anlamındaki *mükezzibîn* ifadesi gibi almıştır. Ya da anlam, "Onu dinlemek sizde kibir ve inatçılık oluşturuyor, sizler onun yüzünden kibirli oluyorsunuz!" anlamındadır. Veya buradaki Bâ سامِرًا (gece sohbetleri düzenleyerek) ifadesi ile ilişkilidir, yani "Gece sohbetleri düzenleyip Kur'ân'dan söz ediyor, onu tenkit ediyorsunuz!" anlamındadır. Nitekim onlar geceleyin Kâbe'nin yanında toplanıyorlar ve sohbetler yapıyorlardı. Sohbetlerinin genel konusu ise Kur'ân idi; ona sihir, şiir gibi isimler koymak ve Peygamber (s.a.)'e hakaretler etmek idi. Ya da bu Bâ "ileri-geri konuşuyordunuz" ifadesi ile ilişkilidir. *Sâmir* tıpkı *hâzır* gibi, mutlak olarak çoğul mânada kullanılır; ancak *sümmer*^{en} ve *sümmâr*^{en} şeklinde [açıkça çoğul sıygalarla] da okunmuştur. تَهْجُرون (ileri geri konuşuyordunuz) ifadesi, *tuhcirûn* (saçmalıyor, ağzınızı bozuyordunuz) ve *tuheccirûn* (hezeyanda bulunuyordunuz) şeklinde de okunmuştur ki *tuhcirûn*un kökü açık-saçık konuştuğunda kullanılan *ehcera fî mantıkihî* (saçmaladı) ifadesinden gelir. Zamme ile *hücr,* çirkinlikte aşırılık (*fuhş*) anlamındadır. *Tuheccirûn*un kökü ise "hezeyanda bulundu" anlamındaki *hecera* fiilinin mübalağa sıygası olan *heccera*dan gelir. Fetha ile *el-hecr* kelimesi hezeyan anlamına gelir.

68. Bu söz üzerinde hiç düşünmediler mi? Yoksa, ilk atalarına gelmeyen bir şey mi geldi kendilerine?!

69. Yoksa peygamberlerini hiç tanımıyorlar da bunun için mi onu inkâr ediyorlar?!

70. Yoksa "Onda cinnet var!" mı diyorlar?! Hayır! O kendilerine gerçeği getirmiştir; ama onların çoğu 'gerçek'ten hoşlanmamakta (gerçekleri cinnet olarak nitelemekte)dir!

[1117] "Söz" Kur'ân'dır; "Onun açık seçik hak olduğunu anlayıp da onu ve onu getiren peygamberi tasdik etmek üzere hiç Kur'ân'ı düşünmezler mi?" denilmiştir. Yoksa peygamber onlara atalarına gelmemiş bir şey getirdiği için mi onu inkâr ediyor, imkânsız görüyorlar. Bu, tıpkı "Ataları uyarılmadığı için gafil kalmış bir kavmi uyarasın diye" [Yâsîn 36/6] ifadesi gibidir. Ya da "Onun ayetlerini, anlattığı kıssaları düşünürken kendilerinden önceki inkârcıların başına gelenlerden korksunlar, yoksa onlara atalarına gelmemiş olan bir güven hissi mi gelmiştir ki inanmıyorlar? Zira Allah atalarını korkuttuğu zaman onlar Allah'a, kitaplarına ve peygamberlerine iman ve itaat etmişlerdi." anlamındadır. Bu durumda "ataları"ndan maksat İsmail *Aleyhisselâm* ve onun ardından gelen Adnan ve Kahtān'dır.

إلا أنه ذكر لأنها في معنى كتابي. ومعنى استكبارهم بالقرآن تكذيبُهم به استكبارًا. ضمن {مستكبرين} معنى مكذبين، فعدّي تعديته. أو يحدث لكم استماعه استكبارًا وعتوًّا، فأنتم مستكبرون بسببه، أو تتعلق الباء بـ{سامرًا}، أي يسمرون بذكر القرآن وبالطعن فيه. وكانوا يجتمعون حول البيت بالليل يسمرون. وكانت عامة سمرهم ذكر القرآن وتسميته سحرًا وشعرًا وسبّ رسول الله ﷺ. أو يتهجرون. والسامر نحو الحاضر في الإطلاق على الجمع. وقرئ «سمرًا» و«سمارًا» و«تهجرون» و«تهجرون»، من أهجر في منطقه إذا أفحش. والهجر بالضم: الفحش، ومن هجر الذي هو مبالغة في هجر إذا هذي. والهجر بالفتح: الهذيان.

٦٨-﴿أَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ أَمْ جَاءَهُمْ مَا لَمْ يَأْتِ آبَاءَهُمُ الأَوَّلِينَ﴾

٦٩-﴿أَمْ لَمْ يَعْرِفُوا رَسُولَهُمْ فَهُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ﴾

٧٠-﴿أَمْ يَقُولُونَ بِهِ جِنَّةٌ بَلْ جَاءَهُمْ بِالْحَقِّ وَأَكْثَرُهُمْ لِلْحَقِّ كَارِهُونَ﴾

[١١١٧] {القول} القرآن، يقول: أفلم يتدبروه ليعلموا أنه الحق المبين فيصدّقوا به وبمن جاء به، بل {جَاءَهُمْ مَا لَمْ يَأْتِ آبَاءَهُم} فلذلك أنكروه واستبعدوه، كقوله {لِتُنْذِرَ قَوْمًا مَا أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ فَهُمْ غافلون} [يس: ٦]. أو ليخافوا عنه تدبر آياته وأقاصيصه مثل ما نزل بمن قبلهم من المكذبين. {أم جاءهم} من الأمن {ما لم يأت أباءهم} حين خافوا الله فآمنوا به وبكتبه ورسله وأطاعوه؟ وآباؤهم: إسماعيل وأعقابه من عدنان وقحطان.

Peygamber (s.a.)'in "Mudar ve Rebî'a hakkında ileri geri konuşmayın, çünkü onlar Müslüman idi, Kuss (b. Sâ'ide) hakkında ileri geri konuşmayın, o da Müslüman idi, el-Hâris b. Kâ'b ve Esed b. Huzeyme ve Temîm b. Mürre hakkında ileri geri konuşmayın, onlar İslâm dini üzere idiler. Her 'ne'den şüphe ederseniz edin, fakat Tübba'ın Müslüman olduğundan şüphe etmeyin." buyurduğu nakledilmiştir. [Dabbe oğulları kabilesinin atası olan] Dabbe'nin de Müslüman olduğu ve Süleyman Peygamber'in muhafız kuvvetlerinin başında görev yaptığı rivayet edilir.

[1118] "Yoksa" Muhammed'i "tanımıyorlar mı?" onun nesebinin sıhhatini, Hâşim oğullarının en hayırlılarından olduğunu, güvenilirliğini, doğruluğunu, aklını, keskin zekâsını, Kureyş'in en hayırlı delikanlısı olma özelliğine sahip olduğunu bilmiyorlar mı? Ki Ebû Tālib'in, Huveylid kızı Hazret-i Hatice'yi [ona] isterken yaptığı konuşma, bu gerçeği net biçimde haykırmaktadır.

[1119] *Cinnet*, delirme demektir. Onlar Peygamber (s.a.)'in böyle bir şeyden berî olduğunu, içlerinde en aklı başında olanın ve zihni en sağlam olanın o olduğunu gayet iyi biliyorlardı. Ancak Peygamber (s.a.) onların arzu ve isteklerine muhalif olan, içerisinde yetişmiş oldukları şeye uygun olmayan bir şey getirmişti. Bu yüzden de bâtıla tâbi olmak onların adeta etlerine ve kanlarına karışmış (iliklerine işlemiş)ti. Böylece, Peygamber (s.a.)'in getirmiş olduğu şeyi reddedecek, onu savacak bir yol bulamadılar; çünkü o güneş gibi parlayan bir hakikat ve dosdoğru bir yol idi. Bu yüzden, iftira atmaya, yalanlara başvurmaya, ona delirme, sihir ve şiir gibi şeylere atfetmeye yöneldiler.

[1120] **Şayet** "Onların çoğu' ifadesinden, içlerinden az bir kısmının hakkı yadırgamadığı gibi bir mâna anlaşılıyor." **dersen, şöyle derim:** Onların içinde hakkı yadırgamaktan dolayı değil, fakat halkının kınamasından, "Dinden çıktı! Atalarının dinini terk etti!" gibi konuşmalarından çekindikleri ve kibirlerine yediremedikleri için iman etmeyenler de vardı. Nitekim Ebû Tālib'in bu sebeple iman etmediği anlatılır. **Şayet** "Bazı kimseler Ebû Tālib'in Müslüman olduğu yönündeki görüşün doğru olduğunu iddia ederler." **dersen, şöyle derim:** *Fe-sübhânallāh!* Sanki Ebû Tālib Peygamber (s.a.)'in amcaları içerisinde en silik, adı sanı bilinmez olanı mıydı ki, Hamza ve Abbas gibi amcalarının Müslüman oldukları yaygınlık kazanıp meşhur olmuş da, onun Müslüman olduğu gizli kalmış olsun!?

71. Şayet hak onların arzu ve ihtiraslarına uysaydı, gökler, yer ve oralardakiler kesinlikle bozulup giderdi. Aksine, Biz onlara kendi şan ve şereflerini (içeren gerçekleri) getirdik; ama kendilerine şan-şeref sağlayacak bir şeyden yüz çeviriyorlar!

وعن النبي ﷺ: «لا تسبُّوا مضرَ ولا ربيعةَ فإنّهمَا كانَا مسلمينِ، ولا تسبُّوا قسًّا فإنّه كان مسلمًا، ولا تسبُّوا الحارثَ بنَ كعبٍ ولا أَسدَ بن خُزيمةَ ولا تميمَ بنَ مرَّ. فإنهم كانُوا على الإسلامِ، وما شككْتُم فيه من شيء فلا تشكُّوا في أن تبَّعًا كان مسلمًا». وروي في أنّ ضبة كان مسلمًا، وكان على شرطة سليمان بن داود.

٥ [١١١٨] {أَمْ لَمْ يَعْرِفُوا} محمدًا وصحة نسبه، وحلوله في سطة هاشم، وأمانته، وصدقه، وشهامته، وعقله واتسامه بأنه خير فتيان قريش؟ والخطبة التي خطبها أبو طالب في نكاح خديجة بنت خويلد كفى برغائها مناديًا.

[١١١٩] الجنة: الجنون، وكانوا يعلمون أنه بريء منها وأنه أرجحهم عقلًا وأثقبهم ذهنًا، ولكنه جاءهم بما خالف شهواتهم وأهواءهم، ولم يوافق ما نشأوا ١٠ عليه، وسيط بلحومهم ودمائهم من اتباع الباطل، ولم يجدوا له مردًّا ولا مدفعًا لأنه الحق الأبلج والصراط المستقيم، فأَخلدوا إلى البهت وعوّلوا على الكذب من النسبة إلى الجنون والسحر والشعر.

[١١٢٠] فإن قلت: قوله {وَأَكْثَرُهُمْ} فيه أن أقلهم كانوا لا يكرهون الحق. قلت: كان فيهم من يترك الإيمان به أنفة واستنكافًا من توبيخ قومه وأن يقولوا ١٥ صبأ وترك دين آبائه، لا كراهة للحق، كما يحكى عن أبي طالب. فإن قلت: يزعم بعض الناس أنّ أبا طالب صحّ إسلامه. قلت: يا سبحان الله، كأن أبا طالب كان أخمل أعمام رسول الله ﷺ، حتى يشتهر إسلام حمزة والعباس رضي الله عنهما، ويخفى إسلام أبي طالب!

٧١-﴿وَلَوِ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السماوات وَالأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ ٢٠ بَلْ أَتَيْنَاهُمْ بِذِكْرِهِمْ فَهُمْ عَنْ ذِكْرِهِمْ مُعْرِضُونَ﴾

[1121] Allah Teâlâ, *hakk*ın şanının yüceliğini ve göklerin, yerin ve bunlarda bulunanların ancak *hak* ile kāim olduklarını göstermektedir. Buna göre eğer *hak* onların hevasına tâbi olacak olsa, bâtıla dönüşür ve âlemin kendisi ile kāim olduğu şey [*kıvâm*] ortadan kalkar; ondan sonra artık âlemin ayakta kalması söz konusu olmazdı. Ya da burada Allah, Hazret-i Muhammed *Aleyhisselâm*'ın getirmiş olduğu şeyin, yani İslâm'ın, hak olduğunu kastetmiş ve onun onların hevâsına tâbi olması durumunda inancın şirke dönmüş olacağını, bu durumda da Allah'ın derhal kıyamet gününe getireceğini ve tehir etmeksizin âlemi helâk edeceğini kastetmiştir. Katâde'den [v. 117/735] "Hak, Allah Teâlâ'dır." görüşü nakledilmiştir. Buna göre âyetin mânası, "Eğer Allah onların hevasına tâbi olan; şirki ve günah işlemeyi emreden bir ilâh olsaydı, o zaman ilâh değil şeytan olurdu ve yerleri ve gökleri ayakta tutmaya kadir olamazdı!" şeklinde olmaktadır.

[1122] بذكرهم yani onlara ders veya öğüt veren ya da onların iftihar vesilesi olacak, namlarını yüceltecek kitabı getirdik. Ya da *zikr* ile onların daha önceden temenni ettikleri ve "Bize de evvelkiler gibi bir mesaj gelmiş olsaydı, biz de herhalde Allah'ın, (ihlâsları sayesinde) kurtardığı kullarından olurduk!" [Sâffât 37/168-169] dedikleri şey kastedilmiştir ki بذكرهم ifadesi *bi-zikrâhum* (mesajlarını) şeklinde de okunmuştur.

72. Yoksa sen onlardan haraç mı istiyorsun? (Böyle düşünüyorlarsa, bilsinler ki) senin Rabbinin vergisi daha hayırlıdır. Çünkü nasiplendirenlerin en hayırlısı O'dur.

[1123] *Harâc^{en} fe-harâcu* şeklinde de, *harc^{en} fe-harc^{u}* şeklinde de, *harc^{en} fe-harâc^{u}* şeklinde okunmuştur. Bu, toprakların için devlet başkanına verdiğin zekât ve onun memurlarına ödediğin her tür ücret ve paydır. Bir görüşe göre *el-harc* gönüllü verilen, *el-harâc* ise vermenin zorunlu olduğu şeydir. Doğrusu şudur: *Harc*, *harac*dan daha husaidir; nitekim *harâcu'l-karye* (köy vergisi) ifadesi umumi olarak kullanılırken, bazı *ekili* alanların vergisini ifade etmek üzere *harcu'l-kürde* denilir. Kelimeye harf ilavesi anlam ilavesini de getirir. Bu sebeple, ifadeyi خَرْجًا فَخَرَاجُ رَبِّكَ şeklinde okuyanların okuyuşu daha güzel olup mâna şöyledir: Yoksa sen onlara doğru yolu göstermek için yaratılmışın o azıcık vergisini mi istiyorsun!? Oysa Yaratıcının bol vergisi çok daha hayırlıdır.

73. Şüphesiz, sen onları dosdoğru bir yola çağırıyorsun.

74. Ama Âhirete iman etmeyenlerdir ki, bu yoldan sapmaktalar!

[١١٢١] دلّ بهذا على عظم شأن الحق، وأنّ السماوات والأرض ما قامت ولا من فيهنّ إلا به، فلو اتبع أهواءهم لانقلب باطلًا، ولذهب ما يقوم به العالم فلا يبقى له بعده قوام. أو أراد أنّ الحق الذي جاء به محمد ﷺ وهو الإسلام، لو اتبع أهواءهم وانقلب شركًا، لجاء الله بالقيامة ولأهلك العالم ولم يؤخر. وعن قتادة: أنّ الحق هو الله. ومعناه: لو كان الله إلها يتبع أهواءهم ويأمر بالشرك والمعاصي، لما كان إلها ولكان شيطانًا، ولما قدر أن يمسك السماوات والأرض.

[١١٢٢] {بِذِكْرِهِمْ} أي بالكتاب الذي هو ذكرهم، أي وعظهم أو وصيتهم وفخرهم. أو بالذكر الذي كانوا يتمنونه ويقولون: {لو أنّ عندنا ذكرًا من الأوّلين لكنا عباد الله المخلصين} [الصافات: ١٦٨-١٦٩]. وقرئ «بذكراهم».

٧٢-﴿أَمْ تَسْأَلُهُمْ خَرْجًا فَخَرَاجُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ﴾

[١١٢٣] قرئ «خراجا فخراج»، و«خرجًا فخرج»، و«خرجا فخراج». وهو ما تخرجه إلى الإمام من زكاة أرضك، وإلى كل عامل من أجرته وجُعله. وقيل: الخرج: ما تبرعت به، والخراج: ما لزمك أداؤه. والوجه أنّ الخرج أخصّ من الخراج، كقولك: خراج القرية، وخرج الكردة؛ زيادة اللفظ لزيادة المعنى. ولذلك حسنت قراءة من قرأ: {خرْجًا فخراجُ ربّك}، يعني: أم تسألهم على هدايتك لهم قليلًا من عطاء الخلق، فالكثير من عطاء الخالق خير.

٧٣-﴿وَإِنَّكَ لَتَدْعُوهُمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

٧٤-﴿وَإِنَّ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ عَنِ الصِّرَاطِ لَنَاكِبُونَ﴾

[1124] Allah Teâlâ bu âyetlerde onlara kesin kanıtlar koyarak mazeretlerini tüketmiş; kendilerine gönderilen peygamberin halinin herkesçe malum olduğunu, gizli açık her halinin bilindiğini, dolayısıyla bu görev için seçilmeye gayet uygun olduğunu, bu zamana kadar herhangi bir töhmet altında kalmadığını, dolayısıyla böyle büyük bir iddiayı bâtıl olarak ortaya koymasını, peygamberlik dâvasını dünyalık kazanmaya vesile etmeye çalışmayacağını ve onları dosdoğru yol olan İslâm dinine davet etmekten başka bir şey yapmadığını ifade ederek onların gerekçelerini ortadan kaldırmıştır. Yine Allah Teâlâ onların gizli hastalıklarını da gün yüzüne çıkarmıştır ki o da düşünme ve tefekkür etme vazifelerini ihlal etmeleri, ellerinde bir delil olmaksızın sapkın atalarının dinlerine körü körüne bağlı olmaları, Allah tarafından parlak delil ve mucizelerle tasdik edilmiş ve doğruluğu onaylanmış, gerçek açıkça ortaya çıkmış olduğu halde onların yine de Peygamber (s.a.)'i *mecnun* diye vasfederek inkârlarını gerekçelendirmiş olmaları ve *hakk*ı yadırgayıp *zikir*den paylarına düşen nasiplerini reddetmeleridir. Cümlenin "İşte bu kimselerin nitelikleri, ahirete inanmamaktır." anlamında olması da mümkündür.

[1125] *Nâkibûn*, "dosdoğru bir yol" olarak ifade edilen mezkûr yoldan uzaklaşanlar anlamına gelir ki buna göre, ahirete inanmayan herkes yoldan uzaklaşmış, ayrılıp sapmış demektir.

[1126] Sümâme b. Üsâl el-Hanefî Müslüman olduktan sonra Yemâme'ye gitmiş ve orada Mekkeye giden bütün erzak sevkiyatını durdurmuştu. Bunun üzerine, Allah Mekkelileri öyle bir kıtlıkla imtihan etti ki, kıtlık zamanları için sakladıkları deve kanlarını bile içmeye başladılar. Sonunda Ebû Süfyan Peygamber (s.a.)'in yanına geldi ve "Senden Allah adına ve akrabalık bağları adına istirham ediyorum!.. Sen 'âlemlere rahmet' olarak gönderildiğini iddia etmiyor musun?" demiş; "Evet öyle." deyince, Ebû Süfyan, "İyi ama babaları kılıçla, evlatları da açlıkla öldürmektesin!" demiştir.

75. Şayet onlara acıyıp da başlarındaki sıkıntıyı gidersek, yine azgınlıklarında ısrar ederlerdi!

76. Aslında, Biz onları azapla yakalamıştık, ama Rablerine karşı ne uslandılar ne de yalvarıp yakardılar.

77. Sonunda, onlara şiddetli bir azabın kapısını açtığımızda, ondan yana ümitsizliğe düşüverdiler!

[١١٢٤] قد ألزمهم الحجّة في هذه الآيات وقطع معاذيرهم وعِللهم بأن الذي أُرسل إليهم رجل معروف أمره وحاله، مخبور سرّه وعلنه، خليق بأن يجتبى مثله للرسالة من بين ظهرانيهم، وأنه لم يعرض له حتى يدعى بمثل هذه الدعوى العظيمة بباطل، ولم يجعل ذلك سلمًا إلى النيل من دنياهم واستعطاء أموالهم، ولم يدعهم إلا إلى دين الإسلام الذي هو الصراط المستقيم، مع إبراز المكنون من أدوائهم وهو إخلالهم بالتدبر والتأمل، واستهتارهم بدين الآباء الضُّلال من غير برهان، وتعللهم بأنه مجنون بعد ظهور الحق وثبات التصديق من الله بالمعجزات والآيات النيرة، وكراهتهم للحق، وإعراضهم عما فيه حظهم من الذكر. يحتمل أنّ هؤلاء وصفتهم أنهم لا يؤمنون بالآخرة.

[١١٢٥] {لَناكبون} أي عادلون عن هذا الصراط المذكور، وهو قوله {إلى صراطٍ مُسْتَقِيمٍ} وأن كل من لا يؤمن بالآخرة فهو عن القصد ناكب.

[١١٢٦] لما أسلم ثمامة بن أثال الحنفي ولحق باليمامة ومنع الميرة من أهل مكة وأخذهم الله بالسنين حتى أكلوا العلهز، جاء أبو سفيان إلى رسول الله ﷺ فقال له: أنشدك الله والرحم، ألست تزعم أنك بعثت رحمة للعالمين؟ فقال: بلى، فقال: قتلت الآباء بالسيف، والأبناء بالجوع!

٧٥-﴿وَلَوْ رَحِمْنَاهُمْ وَكَشَفْنَا مَا بِهِمْ مِنْ ضُرٍّ لَلَجُّوا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾

٧٦-﴿وَلَقَدْ أَخَذْنَاهُمْ بِالْعَذَابِ فَمَا اسْتَكَانُوا لِرَبِّهِمْ وَمَا يَتَضَرَّعُونَ﴾

٧٧-﴿حَتَّى إِذَا فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَابًا ذَا عَذَابٍ شَدِيدٍ إِذَا هُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ﴾

[1127] Anlam şöyledir: Eğer Allah, onlardan bu zararı, yani kendilerine isabet etmiş olan bu kıtlık ve perişanlığı rahmetiyle kaldıracak olsa ve onlar da verimlilik, bolluk bulacak olsalar, derhal eski kibirlerine, Peygamber (s.a.)'e ve müminlere karşı düşmanlık ve aşırılıklarına dönecekler, bu uslanmışlık ve Allah'ın huzurunda merhamet dilenme halleri kaybolup gidecektir. "Biz onları önce kılıçla cezalandırdık, Bedir günü büyük liderleri öldürüldü ve esir edildi, ama hâla uslanmadılar, tevazu göstermediler, nihayet onlara ölüm ve esaretten daha şiddetli olan açlık kapısını açtık -ki azapların en ağırıdır- bunun üzerine bir anlık uslandılar, boyunları eğildi, içlerinde en azgın ve şedit, en inatçı olanı [Ebû Süfyan] gelip senden merhamet diledi." buyurarak buna delil getirmiştir. Ya da "Onları ölüm, açlık vb. her tür sıkıntı ile imtihan ettik, ama onlarda bir yumuşama ve boyun eğme görülmedi. Onlar böyledir, ancak cehennem azabı ile azaplandırıldıkları zaman uslanırlar!" Bu durumda, ifade tıpkı "(Kıyamet) saat(i) gelip çattığı gün, mücrimler ümitsizliğe düşerler" [Rûm 30/12] ve "azaplarına ara verilmez... Orada tamamen ümitsizdirler." [Zuhruf 43/75] âyetleri gibi olur. *el-İblâs*, her tür hayırdan ümit kesmek demektir. Şaşkın duruma düşüp sessiz kalmak anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1128] **Şayet** "*İstekâne* fiilinin vezni nedir?" **dersen, şöyle derim:** *Kevn*den *istef'ale*dir, bir oluştan diğerine intikal etti anlamındadır. Nitekim aynı formdaki *istehâle* fiili de bir halden diğerine intikal etti anlamındadır. Kelimenin *sükûn*dan *ifte'ale* vezninde olması da mümkün olup, orta harfinin fethası uzatılarak okunmuştur. Benzer bir durum, (*bi-münetezah* [uzak] kelimesinin) *bi-müntezâh* (uzâk) şeklinde telaffuz edilmesidir.

[1129] **Şayet** "[فَمَا اسْتَكانُوا ifadesine uygun olarak] *ve mâ tedarra'û* (alçak gönüllülük göster*medi*ler) ya da [وَما يَتَضَرَّعُونَ ifadesine uygun olarak] *fe-mâ yestekînûne* (yine de uslanmaz, ümitsizliğe düş*mez*ler) denilseydi olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Bu şekilde kullanılmış olmasının sebebi, ifadenin; "Biz onları sınadık, fakat sınamanın ardından onlarda herhangi bir uslanma olmadı, bu kimselerin âdeti böyledir, onlar kendilerine şiddetli azap kapısı açılana dek [kibirden vazgeçip] alçakgönüllü olmaz, uslanmazlar." anlamında olmasıdır.[1]

[1130] فتَحنا (açtık) kelimesi *fettahnâ* (açtık da açtık) şeklinde de okunmuştur.

1 Malum sınama karşısında uslanmamaları bir kez gerçekleştiğinden fiil-i mazi ile, yalvarıp yakarmamaları ise süreklilik arz ettiğinden muzari fiil ile anlatılmış olmaktadır. / ed.

[١١٢٧] والمعنى: لو كشف الله عنهم هذا الضرّ وهو الهزال والقحط الذي أصابهم برحمته عليهم ووجدوا الخصب؛ لارتدوا إلى ما كانوا عليه من الاستكبار وعداوة رسول الله ﷺ والمؤمنين وإفراطهم فيها، ولذهب عنهم هذا الإبلاس وهذا التملق بين يديه ويسترحمونه، واستشهد على ذلك بأنا أخذناهم أوّلًا بالسيوف وبما جرى عليهم يوم بدر من قتل صناديدهم وأسرهم، فما وجدت منهم بعد ذلك استكانة ولا تضرّع. حتى فتحنا عليهم باب الجوع الذي هو أشدّ من الأسر والقتل وهو أطمّ العذاب، فأبلسوا الساعة وخضعت رقابهم، وجاء أعتاهم وأشدّهم شكيمة في العناد يستعطفك. أو محناهم بكل محنة من القتل والجوع فما رؤي فيهم لين مقادة وهم كذلك، حتى إذا عذبوا بنار جهنم فحينئذ يبلسون، كقوله {وَيَوْمَ تَقُومُ الساعةُ يُبْلِسُ المجرمون} [الروم: ١٢]، {لا يُفَتَّرُ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ} [الزخرف: ٧٥]. والإبلاس: اليأس من كل خير. وقيل: السكوت مع التحير.

[١١٢٨] فإن قلت: ما وزن استكان؟ قلت: استفعل من الكون، أي انتقل من كون إلى كون، كما قيل: استحال، إذا انتقل من حال إلى حال. ويجوز أن يكون افتعل من السكون أشبعت فتحة عينه، كما جاء: بمنتزاح.

[١١٢٩] فإن قلت: هلا قيل: وما تضرّعوا، أو فما يستكينون؟ قلت: لأنّ المعنى: محناهم فما وجدت منهم عقيب المحنة استكانة. وما من عادة هؤلاء أن يستكينوا ويتضرّعوا حتى يفتح عليهم باب العذاب الشديد.

[١١٣٠] وقرئ «فتحنا».

78. Sizin için kulak, göz ve gönül meydana getiren O'dur. Ne de az şükrediyorsunuz!

79. Sizi yeryüzünde yaratıp türeten de O'dur; işte yine O'na haşredileceksiniz.

[1131] Kulak, göz ve gönlün özellikle zikredilmesinin sebebi, bu uzuvların diğer uzuvlarda olmayan dinî ve dünyevî yararlarla ilişkili olmasıdır. Bunların ilişkili olduğu yararların başında da, gözlerini ve kulaklarını Allah'ın âyetleri ve fiillerini görüp işitme konusunda çalıştırmaları, sonra da kalpleri ile nazar edip istidlalde bulunmaları gelmektedir. Bu uzuvları, yaratılış amaçları doğrultusunda kullanmayan kişi, adeta bunlara hiç sahip olmayan biri konumundadır. Nitekim Hak Teâlâ bu hususta şöyle buyurmuştur: "Aslında bunlara, size vermediğimiz imkânlar bahşetmiştik. Onlara da kulak, göz ve gönül vermiştik; fakat ne kulaklarının, ne gözlerinin ne de gönüllerinin kendilerine bir faydası oldu. Çünkü Allah'ın âyetlerini, bile bile reddediyorlardı!" [Ahkāf 46/26]. Bu uzuvlara karşılık yapılacak şükrün başı da, bu nimetleri vereni kabul ve itiraf etmek, ona ortak ve denk koşmamaktır. Yani "Çok az şükrediyorsunuz!" ما "gerçekten" anlamını tekit etmek için gelmiş zait bir harftir.

[1132] ذَرَأَكُم fiili, "sizi yarattı ve tenasül yoluyla yayıp çoğalttı" anlamındadır. Öncesinde dağınık halde iken "Kıyamet günü O'na" [haşredilip] toplanacaksınız.

[1133] "Gece ile gündüzün birbiri ardı sıra gelmesi de O'nun sayesindedir" yani bu sadece O'na has bir fiildir, bu fiili üstlenmiş olan O'dur, O'ndan başkası bunlar üzerinde tasarrufta bulunmaya kadir değildir.

80. Dirilten de O'dur, öldüren de... Gece ile gündüzün birbiri ardı sıra gelmesi de O'nun sayesindedir. Hâlâ, aklınızı başınıza almayacak mısınız?

[1134] تَعْقِلُونَ fiilinin Ebû Amr [v. 154/771] tarafından Yâ ile *e-felâ ya'kılûn* (Hâla akıllarını başlarına almayacaklar mı!?) şeklinde okunduğu nakledilmiştir.

81. Hayır! Onlar da öncekilerin söylediklerine benzer şeyler söylediler.

82. Dediler ki "Ölüp de toprak ve kemik olduğumuzda, gerçekten diriltilecekmişiz öyle mi?!"

83. "Gerçekten, biz ve -daha evvel, atalarımız- bununla tehdit edilmişizdir. Ama bu eskilerin masallarından başka bir şey değildir!"

٧٨-﴿وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالأَبْصَارَ وَالأَفْئِدَةَ قَلِيلا مَا تَشْكُرُونَ﴾

٧٩-﴿وَهُوَ الَّذِي ذَرَأَكُمْ فِي الأَرْضِ وَإِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾

[١١٣١] إنما خصّ السمع والأبصار والأفئدة، لأنه يتعلق بها من المنافع الدينية والدنيوية ما لا يتعلق بغيرها. ومقدمة منافعها أن يعملوا أسماعهم وأبصارهم في آيات الله وأفعاله، ثم ينظروا ويستدلوا بقلوبهم. ومن لم يعملها فيما خلقت له فهو بمنزلة عادِمها، كما قال الله تعالى {فَمَا أغنى عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَلَا أبصارهم وَلَا أَفْئِدَتُهُمْ من شَيْءٍ إذ كانوا يجحدون بآيات الله} [الأحقاف: ٢٦]، ومقدمة شكر النعمة فيها الإقرار بالمنعم بها، وأن لا يجعل له ندّ ولا شريك. {قليلًا ما تشكرون} أي تشكرون شكرًا قليلًا، و{ما} مزيدة للتأكيد بمعنى حقًّا.

[١١٣٢] {ذَرَأَكُمْ} خلقكم وبثكم بالتناسل، {وَإِلَيْهِ} تجمعون يوم القيامة بعد تفرّقكم.

[١١٣٣] {وَلَهُ اختلافُ الليلِ والنهارِ} أي هو مختص به وهو متوليه، ولا يقدر على تصريفهما غيره.

٨٠-﴿وَهُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ وَلَهُ اخْتِلافُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ أَفَلا تَعْقِلُونَ﴾

[١١٣٤] وقرئ «يعقلون»، بالياء عن أبي عمرو.

٨١-﴿بَلْ قَالُوا مِثْلَ مَا قَالَ الأَوَّلُونَ﴾

٨٢-﴿ قالُوا أَإِذا مِتْنا وَكُنَّا تُرابًا وَعِظامًا أَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ﴾

٨٣-﴿لَقَدْ وُعِدْنَا نَحْنُ وَآبَاؤُنَا هَذَا مِنْ قَبْلُ إِنْ هَذَا إِلا أَسَاطِيرُ الأَوَّلِينَ﴾

[1135] Yani Mekkeliler kendilerinden önceki kâfirlerin söylediği sözleri söylediler. *el-Esâtīr* kelimesi *estār* kelimesinin çoğuludur, *estār* ise *satr*ın çoğuludur. Ru'be [v. 145/762] şöyle demiştir:

Satır satır yazılmış olan kitaplara yemin olsun ki ben…

[1136] *el-Esâtīr* öncekilerin yazdığı aslı astarı olmayan şeyler anlamında olduğundan, *ustūre*[1] kelimesinin çoğulu olması daha uygundur.

84. De ki: Arz ve üzerindekiler kimindir? Biliyorsanız (söyleyin).

85. "Allah'ındır." diyecekler. "Öyleyse, hâlâ düşünüp ders çıkarmayacak mısınız?" de.

86. De ki: Yedi göğün Rabbi ve o ulu 'mutlak hükümranlık tahtı'nın sahibi kimdir?

87. "Allah'tır" diyecekler. "Öyleyse, hâlâ sakınmayacak mısınız?" de.

[1137] Yani sizden bilgi istediğim konuda bana cevap verin; tabiî, bu konuda elinizde bilgi varsa! Bu ifadede onlara yönelik bir küçümseme ve din konularındaki aşırı cehaletleri sebebiyle böylesine açık ve zahir bir hususu dahi bilmemelerinin mümkün olduğuna dair ima söz konusudur. تذكرون ifadesi ikinci Tâ hazfedilerek okunmuştur; "Düşünüp ders çıkarmayacak ve Arz'ı ve üzerindekileri yoktan var edip yaratan kudretin mahlukatı yeniden yaratmaya da kadir olduğunu, rububiyet konusunda yarattıklarından bazılarının kendisine şirk koşulmaması gerektiğini bilmeyecek misiniz!?" anlamındadır.

[1138] [Üç kez geçen] الله lafzı, ilkinde sadece لله şeklinde, diğer ikisinde ise hem Lâm ile لله şeklinde hem de Lâm'sız okunmuştur. Haremeyen, Kûfe ve Suriye mushaflarında ilk şekilde, Basra mushaflarında ise ikinci şekilde yazılmıştır. Lâm'lı okuyuşta mâna esastır, çünkü *men rabbuhû* (Onun rabbi kimdir?) ifadesi ile *li-men huve* (O kime aittir?) ifadesi aynı mânaya gelir. Lâm'sız okuyuş ise lafza göredir. İlk الله lafzının da Lâm'sız okunması caizdir, ancak bu şekilde okuyuş rivayet edilmemiştir.

[1139] "Hâlâ sakınmayacak mısınız?" Yani hâlâ O'ndan korkmayacak ve O'na ortak koşmayı ve peygamberlerine isyan etmeyi terk etmeyecek misiniz?

---

1 Yazılı belge ve kanıtlara dayanan bilimsel, gerçekçi bir anlatıma değil, Mitolojiye dayanan tarih / *history*. / ed

[١١٣٥] أي قال أهل مكة كما قال الكفار قبلهم. الأساطير: جمع أسطار، جمع سطر. قال رؤبة:

وإِنّي وَأَسْطَارٍ سُطِرْنَ سَطْرَا ۞

[١١٣٦] وهي ما كتبه الأوّلون مما لا حقيقة له. وجمع أسطورة أوفق.

٥ ٨٤-﴿قُلْ لِمَنِ الأَرْضُ وَمَنْ فِيهَا إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

٨٥-﴿سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَفَلا تَذَكَّرُونَ﴾

٨٦- ﴿قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ وَرَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ﴾

٨٧-﴿سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَفَلا تَتَّقُونَ﴾

[١١٣٧] أي أجيبوني عما استعلمتكم منه إن كان عندكم فيه علم. وفي استهانة
١٠ بهم وتجويز لفرط جهالتهم بالديانات أن يجهلوا مثل هذا الظاهر البين. وقرئ «تذكرون»، بحذف التاء الثانية ومعناه: أفلا تتذكرون فتعلموا أنّ من فطر الأرض ومن فيها اختراعًا كان قاردًا على إعادة الخلق، وكان حقيقًا بأن لا يشرك به بعض خلقه في الربوبية.

[١١٣٨] قرئ الأوّل باللام لا غير، والأخيران باللام. وهو هكذا في مصاحف
١٥ أهل الحرمين والكوفة والشام، وبغير اللام، وهو هكذا في مصاحف أهل البصرة. فباللام على المعنى، لأن قولك ”من ربه“، و“لمن هو؟» في معنى واحد، وبغير اللام على اللفظ. ويجوز قراءة الأوّل بغير لام، ولكنها لم تثبت في الرواية.

[١١٣٩] {أَفَلَا تَتَّقُونَ} أفلا تخافونه فلا تشركوا به وتعصوا رسله.

88. De ki: Her şeyin gerçek hükümranlığı tekelinde olan; kendisi koruma altına alan, fakat hiç kimsenin koruması altına girmeyen kimdir? Biliyorsanız (söyleyin).

89. "Allah'tır" diyecekler. "Öyleyse, nasıl büyüleni(p aldatılı)yorsunuz!?" de.

[1140] Bir kimseye bir başkasına karşı yardım edip onu ondan koruduğun zaman *ecartu fülân*[en] *'alâ fülân*[in] dersin. Mâna, "Allah dilediğine, dilediğine karşı yardım eder, ancak hiç kimse hiç kimseye O'na karşı yardım edemez." şeklindedir.

[1141] "… büyüleni(p aldatılı)yorsunuz!?" yani O'nu bir kabul etme ve O'na itaat etme konusunda aldatılıyorsunuz!? Aldatan ise şeytan ve hevadır.

90. Aksine, Biz onlara gerçeği getirdik… Asıl, kendileri yalan söylemekte!..

91. Allah çocuk edinmemiştir; O'ndan başka tanrı da yoktur!.. Olsaydı, o zaman, her tanrı kendi yarattığını alıp götürür ve birbiri üzerinde üstünlük kurmaya çalışırdı. Allah onların nitelediklerinden münezzehtir.

92. Gaybı da bilir, aşikârı da... Dolayısıyla, koştukları ortaklardan 'aşkın'dır.

[1142] أَتَيْناهُمْ (getirdik) ifadesi *eteytehüm* (getirdin) ve *eteytühüm* (getirdim) şeklinde fetha ve zamme ile okunmuştur. "Gerçeği" yani kendisine evlat nispet edilmesinin imkânsız olduğunu ve şirkin bâtıl olduğu gerçeğini getirdik. O'na evlat ve ortak isnat ederlerken "asıl kendileri yalan söylemektedir!"

[1143] "O zaman, her tanrı kendi yarattığını alıp götürürdü" her bir 'ilâh' kendi yarattığını alırdı ve onun üzerinde tek başına hâkimiyet kurardı; onlardan her birinin hükümranlığını diğerlerininkinden ayrı olduğunu görürdün; birbirlerine galip gelmeye çalışırlardı. Nitekim görüyorsun ki dünya hükümdarlarının durumu böyledir; krallık ve hâkimiyet alanları birbirinden ayrıdır ve birbirlerine yenmeye çalışır dururlar. Kâinatta, hükümranlığın ayrışmasından ve böyle bir galip gelme yarışından kaynaklanan bir eser [düzensizlik ve kaos] asla göremeyeceğinize göre, bilin ki sadece tek bir ilâh vardır ve her şeyin hükümranlığı O'nun tekelindedir.

٨٨-﴿قُلْ مَنْ بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ يُجِيرُ وَلا يُجَارُ عَلَيْهِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

٨٩-﴿سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ فَأَنَّى تُسْحَرُونَ﴾

[١١٤٠] أجرتُ فلانًا على فلان، إذا أغثته منه ومنعته، يعني: وهو يغيث من يشاء ممن يشاء، ولا يغيث أحد منه أحدًا.

[١١٤١] {تُسْحَرُونَ} تخدعون عن توحيده وطاعته. والخادع: هو الشيطان والهوى.

٩٠-﴿بَلْ أَتَيْنَاهُمْ بِالْحَقِّ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾

٩١-﴿مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِنْ وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ إِذًا لَذَهَبَ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلا بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾

٩٢-﴿عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

[١١٤٢] وقرئ «أتيتَهم» و«أتيتُهم» بالفتح والضم {بالحق} بأن نسبة الولد إليه محال والشرك باطل، {وَإِنَّهُمْ لكاذبون} حيث يدعون له ولدًا ومعه شريكًا.

[١١٤٣] {لَذَهَبَ كُلُّ إلهٍ بِمَا خَلَقَ} لانفرد كل واحد من الآلهة بخلقه الذي خلقه واستبدّ به، ولرأيتم ملك كل واحد منهم متميزًا من ملك الآخرين، ولغلب بعضهم بعضًا، كما ترون حال ملوك الدنيا؛ ممالكهم متمايزة وهم متغالبون. وحين لن تروا أثرًا لتمايز الممالك وللتغالب، فاعلموا أنه إله واحد بيده ملكوت كل شيء.

[1144] **Şayet** "إِذًا (o zaman) ifadesi aslında sadece ceza ve cevap cümlelerinin başına gelir, peki burada لَذَهَب (götürürdü) ifadesi, başında herhangi bir şart ifadesi olmadığı ya da herhangi bir soru yer almadığı halde, nasıl ceza ve cevap olarak kullanılmış?" **dersen, şöyle derim:** Şart ifadesi hazfedilmiş olup takdiri, "Eğer onunla birlikte birtakım ilâhlar olsaydı." şeklindedir. Bu ifadenin hazfedilmesinin sebebi, "Onunla birlikte hiçbir ilâh yoktur." ifadesinin buna yeterince delâlet ediyor olmasıdır. Bu ifade, kendileri ile tartışılan Müşriklere cevap mahiyetindedir.

[1145] "Nitelediklerinden" yani ortak ve evlatlardan münezzehtir. *'Âlimi'l-ğaybi* (gaybın âlimi) ifadesi cer ile okunduğunda Allah lafzının sıfatı, merfû' okunduğunda ise hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir.

93. De ki: Ya Rabbi! Bunların tehdit edildiği şeyi bana göstereceksen,

94. Beni bu zalim kavmin arasında bulundurma ya Rabbi!

95. Onları tehdit ettiğimiz şeyi sana göstermeye elbette kadiriz (ama Bizim katımızda her şeyin belli bir süresi vardır.)

[1146] (إِمَّا تُرِيَنِّي ifadesindeki) Mâ ve Nûn, tekit harfleridir, yani eğer bunları tehdit ettiğin azabı dünyada ya da ahirette bana ille de göstermen gerekiyorsa, "beni bu zalim kavmin arasında bulundurma;" onlarla birlikte kılma, onlara ettiğin azabı bana da etme. Hasan-ı Basrî'nin "Allah ona, onun ümmetinden de alacağı bir intikam olduğunu haber vermiş, ancak bunun onun hayatı esnasında mı yoksa ölümünden sonra mı olacağını bildirmemiş ve bu şekilde dua etmesini emretmiştir" dediği nakledilmiştir. **Şayet "**Allah'ın masum peygamberini zalimlerle birlikte tutması nasıl mümkün olabilir ki o, Rabbinden kendisini onlarla birlikte tutmamasını talep etmiş?" **dersen, şöyle derim:** Kulun Allah'ın yapacağını bildiği bir şeyi O'ndan istemesi ve onun yapmayacağını bildiği bir şeyden de O'na sığınması caizdir, çünkü bu, kulun ubudiyyetini ızhar etmesi ve Rabbi karşısında tevazu göstermesi, O'nun huzurunda eğilmesi anlamına gelir. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in, oturduğu bir yerden kalkarken yetmiş ya da yüz kez Rabbine istiğfar etmesi de bu yüzdendir. Hazret-i Ebû Bekr'in "Başınıza idareci kılındım, ama en hayırlınız değilim" sözü [Ebû Dâvûd, *ez-Zühd,* s. 56] hakkında Hasan-ı Basrî'nin yaptığı şu değerlendirme ne kadar güzeldir! "Hazret-i Ebû Bekr onların en hayırlısı olduğunu biliyordu, fakat mümin insan nefsini bastırır."

[١١٤٤] . فإن قلت: إذًا، لا تدخل إلاّ على كلام هو جزاء وجواب، فكيف وقع قوله {لذهب} جزاء وجوابًا ولم يتقدمه شرط ولا سؤال سائل؟ قلت: الشرط محذوف تقديره: ولو كان معه آلهة. وإنما حذف، لدلالة قوله {وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلهٍ} عليه. وهو جواب لمن معه المحاجّة من المشركين.

٥ [١١٤٥] {عَمَّا يَصِفُونَ} من الأنداد والأولاد. {عالم الغيب} بالجرّ صفة لله. وبالرفع: خبر مبتدأ محذوف.

٩٣-﴿قُلْ رَبِّ إِمَّا تُرِيَنِّي مَا يُوعَدُونَ﴾

٩٤-﴿رَبِّ فَلا تَجْعَلْنِي فِي الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

٩٥-﴿وَإِنَّا عَلَى أَنْ نُرِيَكَ مَا نَعِدُهُمْ لَقَادِرُونَ﴾

١٠ [١١٤٦] ما والنون مؤكدتان، أي إن كان لا بدّ من أن تريني ما تعدهم من العذاب في الدنيا أو في الآخرة {فَلَا تَجْعَلْنِى} قرينًا لهم ولا تعذبني بعذابهم. عن الحسن: أخبره الله أن له في أمته نقمة ولم يخبره أفي حياته أم بعد موته، فأمره أن يدعو بهذا الدعاء. فإن قلت: كيف يجوز أن يجعل الله نبيه المعصوم مع الظالمين، حتى يطلب أن لا يجعله معهم؟ قلت: يجوز أن يسأل العبد ربه ما علم ١٥ أنه يفعله، وأن يستعيذ به مما علم أنه لا يفعله، إظهارًا للعبودية وتواضعًا لربه، وإخباتًا له. واستغفاره ﷺ إذا قام من مجلسه سبعين مرة أو مائة مرة لذلك. وما أحسن قول الحسن في قول أبي بكر الصديق رضي الله عنه «وُليتُكم ولست بخيركم»: كان يعلم أنه خيرهم، ولكن المؤمن يهضم نفسه.

[1147] تُرِيَنِّي ifadesi Hemze ile *türiennî* şeklinde de okunmuştur ki tıpkı *fe-immâ tereinne* [Meryem 19/26] ve *le-teraünne'l-cehîm* [Tekâsür 102/6] âyetlerindeki okuyuşa benzer. Ancak, zayıftır.

[1148] "Ya Rabbi!" ifadesinin şart ve cevap ifadelerinin öncesinde iki kez tekrarlanmış olması, kulun Allah karşısında alçakgönüllülük ve boyun eğmişlik hali içerisinde olmasına yönelik bir teşviktir. Müşrikler azap tehdidini inkâr ediyor ve onunla alay ediyorlardı, azabın ale'l-acele gelmesini ist[iyor görün]meleri de bu yüzdendi. Bu sebeple onlara, "Allah, vaat ettiği şeyi yerine getirmeye kadirdir, düşünürseniz siz de bunu anlarsınız, o halde bu şekilde inkâr etmenizin sebebi, mânası nedir?!" denilmiş olmaktadır.

96. (Dolayısıyla) sen kötülüğü en güzel olanla savmaya bak; onların nitelendirmekte olduklarını Biz çok iyi bilmekteyiz!

[1149] (بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ السَّيِّئَةَ [sen kötülüğü en güzel olanla]) ifadesi, *bi'l-haseneti's-seyyiete* [kötülüğü iyilikle] demekten daha etkilidir, çünkü burada iyiliğin kötülükten daha fazla oluşuna işaret söz konusudur; sanki "Sen kötülüğü en güzel olanla sav." buyrulmaktadır. Anlam, "Onların kötülüklerini görmezden gelmek ve karşılığında mümkün olan en iyi şekilde davranmak, hatta görmezden gelme davranışı ile iyilikte bulunma ve bu konuda elinden geleni yapma davranışı bir araya geldiklerinde, iyiliğin kötülük karşısında katbekat üstün olması" şeklindedir. "En güzel olanla" ifadesinin gereği budur. İbn Abbas'tan "en güzel olanla" ifadesinin kelime-i şehadet, kötülüğün ise şirk olduğu, Mücahid b. Cebr'den [v. 103/721] "en güzel olanla" ifadesinin selâm vermek olduğu ve müminin kötü kimse ile karşılaştığında ona selâm vermesi gerektiği görüşü nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî'den ise "Bu, göz yummak ve görmezden gelmektir." görüşü nakledilmiştir. Bu ayetin, kılıç ayetiyle [Tevbe 9/5] neshedildiği de söylenmiştir. Ancak bu ayetin [neshedilmeyip] muhkem olduğu da söylenmiştir, çünkü karşı tarafı idare etmek, dini yaralamadığı ve şahsiyeti zedelemediği sürece, teşvik edilen bir davranıştır.

[1150] "Nitelendirmekte olduklarını" yani senin ahvaline dair, senin sıfatlarının aksi istikamette söyledikleri şeyleri. Ya da sana yönelik kötü nitelemelerini "Allah" senden daha iyi "bilmektedir" ve onlara gerekli karşılığı vermeye kadirdir!

97. Ve de ki: Ya Rabbi! Sana sığınırım 'şeytan'ların kışkırtmalarından!

98. Ya Rabbi! Sana sığınırım yanımda bulunmalarından!..

[١١٤٧] وقرئ «إما ترئنهم» بالهمز مكان تريني؛ كما قرئ «فإما ترئن» [مريم: ٢٦]، و «لترؤن الجحيم» [التكاثر: ٦] وهي ضعيفة.

[١١٤٨] وقوله {ربِّ} مرتين قبل الشرط وقبل الجزاء حثّ على فضل تضرع وجؤار. وكانوا ينكرون الموعد بالعذاب ويضحكون منه؛ واستعجالهم له لذلك، ٥ فقيل لهم: إن الله قادر على إنجاز ما وعد إن تأملتم، فما وجه هذا الإنكار؟!

٩٦-﴿ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ السَّيِّئَةَ نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَصِفُونَ﴾

[١١٤٩] هو أبلغ من أن يقال: بالحسنة السيئة لما فيه من التفضيل. كأنه قال: ادفع بالحسنى السيئة. والمعنى: الصفح عن إساءتهم ومقابلتها بما أمكن من الإحسان، حتى إذا اجتمع الصفح والإحسان وبذل الاستطاعة فيه كانت حسنة ١٠ مضاعفة بإزاء سيئة. وهذه قضية قوله {بالتي هِيَ أَحْسَنُ}. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: هي شهادة أن لا إله إلاّ الله، والسيئة: الشرك. وعن مجاهد: السلام: يسلم عليه إذا لقيه. وعن الحسن: الإغضاء والصفح. وقيل: هي منسوخة بآية السيف. وقيل: محكمة؛ لأنّ المداراة محثوث عليها ما لم تؤدّ إلى ثلم دين وإزراءٍ بمروءة.

[١١٥٠] {بِمَا يَصِفُونَ} بما يذكرونه من أحوالك بخلاف صفتها، أو بوصفهم ١٥ لك وسوء ذكرهم، والله أعلم بذلك منكم وأقدر على جزائهم.

٩٧-﴿وَقُلْ رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ﴾

٩٨-﴿وَأَعُوذُ بِكَ رَبِّ أَنْ يَحْضُرُونِ﴾

[1151] *el-Hemz* dürmek demektir. *el-Hemezât* bu ifadenin cem-‘i mer-resi, yani sayısal olarak çokluk bildiren formudur. *Mihmâzü’r-râid* (süvarinin mahmuzu) ifadesi de buradan gelir. İfade “Tıpkı süvarinin hayvanı yürümeye zorlamak için mahmuzlaması gibi şeytanlar da insanı günaha teşvik eder, kışkırtırlar.” anlamındadır. Allah Teâlâ’nın تَؤُزُّهُمْ أَزًّا (“onları kışkırttıkça kışkırtan” [Meryem 19/83]) ifadesindeki *ezz* de *el-hemz* gibidir.

[1152] Peygamber (s.a.)’e bunların kışkırtmaları karşısında Allah’a sığınması, Rabbine yalvaran kimsenin ifadelerini kullanması, “Ya Rabbi! Ya Rabbi!” diye tekrarlaması, onların kendisine daha baştan yaklaşamamaları ve etrafını saramamaları için Allah’a sığınması emredilmiştir. İbn Abbas’ın, “Bu sığınma Kur’ân okuma esnasında yapılır.” dediği, İkrime’nin [v. 105/723] ise, “Şeytanın dürtmesi esnasında yapılır.” dediği nakledilmiştir.

99-100. İçlerinden birine ölüm geldiğinde; “Ya Rabbi! Beni geri döndürün de, geriye bıraktığım şeyde salih amel işleyeyim.” der. Hayır! Bu, sadece kendisinin söylediği (hükümsüz) bir sözdür. Ötelerinde ise tekrar diriltilecekleri güne kadar devam edecek bir berzah vardır.

[1153] حَتَّى ifadesi [96. ayetteki] “nitelendirmekte olduklarını” ifadesi ile ilişkilidir, yani “Onlar işbu zamana kadar senin hakkında kötü konuşmaya devam edecekler!” anlamındadır. Bu iki ayet arasındaki ifadeler ara cümle olup onları görmezden gelme emrinin tekidi mahiyetindedir. Yani şeytanın onu olgunca davranmaktan uzaklaştırma çabalarına ve düşmanlarından intikam almaya sevk etmeye çalışmasına karşılık Allah’tan yardım istemesi ve onları görmezden gelmesi emredilmektedir. Ya da حَتَّى ifadesi “Asıl onlar yalan söylemekte!..” [Müminun 90] ifadesi ile ilişkilidir.

[1154] Allah’a çoğul sıygası ile (“döndürün” diye) hitap edilmiş olması, tazim anlamındadır. Nitekim şu ifadelerde de bu kullanım vardır:

> Sen istersen cenabınızdan başka bütün kadınları kendime yasaklarım[1]
>
> Hey, bana merhamet edin, ey Muhammed’in ilâhı!

---

1 Ey benim soylu, akıllı zevcem! Eğer *sen istersen cenabınızdan başka bütün kadınları kendime yasaklarım*, hiç evlenmem. Sen istersen ne [bir yudum] tatlı, soğuk su tadarım ne de en ufak bir serinlik misali uyku uyurum! / ed.

[١١٥١] الهمز: النخس. والهمزات: جمع المرّة منه. ومنه: مهماز الرائض. والمعنى: أنّ الشياطين يحثّون الناس على المعاصي ويُغْرونهم عليها، كما تهمز الراضة الدواب حثًا لها على المشي. ونحو الهمز الأزّ في قوله تعالى {تَؤُزُّهُمْ أَزًّا} [مريم: ٨٣].

٥ [١١٥٢] أمر بالتعوّذ من نخساتهم بلفظ المبتهل إلى ربه، المكرّر لندائه، وبالتعوّذ من أن يحضروه أصلًا ويحوموا حوله. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: عند تلاوة القرآن. وعن عكرمة: عند النزع.

٩٩-﴿حَتَّى إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ﴾

١٠٠-﴿لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ﴾ ١٠

[١١٥٣] {حتى} يتعلق بـ{يصفون} [المؤمنون: ٩٦]، أي لا يزالون على سوء الذكر إلى هذا الوقف. والآية فاصلة بينهما على وجه الاعتراض والتأكيد للإغضاء عنهم، مستعينًا بالله على الشيطان أن يستزلّه عن الحلم ويغريه على الانتصار منهم. أو على قوله: {وإنهم لكاذبون} [الصافات: ١٥٢].

١٥ [١١٥٤] [ارجعونِ] خطاب الله بلفظ الجمع للتعظيم، كقوله:

فَإِنْ شِئْتُ حَرَّمْتُ النِّسَاءَ سِوَاكُمُ ❁

وقوله:

أَلَا فَارْحَمُونِي يَا إِلَهَ مُحَمَّدٍ ❁

[1155] Kişi ölümden kesin emin olup işin hakikatini anlayınca, o zamana kadar iman etme ve salih amel işleme fırsatını kaçırmış olduğu için üzerine pişmanlık çöker ve Rabbinden kendisini geri döndürmesini ister, "salih amel işleyeyim" yani "daha önce terketmiş olduğum imana dönüp imanlı olarak salih amel işleyeyim" der. Mâna, "Belki terketmiş olduğum imanı gerçekleştiririm ve o iman içerisinde salih amel işlerim" şeklindedir. Bu ifade tıpkı *le'allî ebnî 'alâ üss*ⁱⁿ (bir temel üzerine bina yaparım belki) ifadesi gibidir, yani "önce bir temel inşa ederim, sonra da üzerine bina yaparım" anlamındadır.[1]

[1156] "Geriye bıraktığım şeyde" ifadesinin "geriye bıraktığım malda" anlamına geldiği de söylenmiştir. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: "Mümin, melekleri gördüğü zaman melekler ona, 'Seni dünyaya geri döndürelim mi?' diye sorarlar; o da "Keder ve hüzün diyârına mı? Aksine, beni Allah'a doğru götürün." diye cevap verir. Kâfir ise 'Rabbim, n'olur beni geri döndürün!' der." [Hadis kaynaklarından nakledilmemiş]

[1157] "Hayır!" ifadesi, geri dönüş talebinin reddi, böyle bir talebin imkânsız olduğunu bildirip yadırganmasıdır. "Bu, sadece kendisinin söylediği (hükümsüz) bir sözdür." ifadesindeki "söz"den maksat, birbiri ile belli bir düzen içerisinde bir araya gelmiş olan sözler bütünüdür ki o da "geriye bıraktığım şeyde salih amel işleyeyim" ifadesidir.

[1158] "Sadece kendisinin söylediği" yani susmaksızın sürekli tekrarlayacağı, aşırı derecede pişman olup dizlerini döver halde olduğu için dilinden düşürmeyeceği bir sözdür. Ya da sadece kendisinin söyleyeceği fakat kimsenin dinlemeyeceği, icabet etmeyeceği.

[1159] "Öte*ler*inde ise tekrar diriltilecekleri güne kadar devam edecek bir berzah vardır." Zamir topluluğa işaret eder, yani "Önlerinde kendileri ile geriye dönüş arasında kıyamete kadar baki bir engel vardır." anlamındadır. Ancak bu, "diriliş günü dönecekleri" anlamına gelmez. Aksine, diriliş günü sadece ahirete dönüleceği malum olduğu için, tamamen ümit kesici bir ifadedir.

101. Sūr'a üflendiği zaman; o gün aralarında ne soy-sop kalır ne de birbirlerini arayıp sorarlar!

[1160] Hasan-ı Basrî'nin *es-sūr*u Vav'ın fethası ile *es-suver* şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Ebû Rezîn'den ise *es-sıver* şeklinde kesre ve fethalı bir okuyuş nakledilmiştir. Bu da *sūr* kelimesini *sūret*in çoğulu olarak tefsir edenler için bir delildir. "Ne soy sop kalır…" demek,

1 Burada salt salih amel zikredilmekte ise de 'imanlı olarak yapılan salih amel'in kastedildiği açıktır, demek istiyor. / ed

[١١٥٥] إذا أيقن بالموت واطلع على حقيقة الأمر، أدركته الحسرة على ما فرّط فيه من الإيمان والعمل الصالح فيه، فسأل ربه الرجعة. وقال {لَعَلّى أَعْمَلُ صالحًا} في الإيمان الذي تركته، والمعنى: لعلي آتي بما تركته من الإيمان، وأعمل فيه صالحًا، كما تقول: لعلي أبني على أُس، تريد: أُأسس أُسًا وأبني عليه.

٥ [١١٥٦] وقيل: فيما تركت من المال. وعن النبي ﷺ: «إذا عاين المُؤمن الملائكة قالوا: نرجعُك إلى الدُّنيا، فيقول: إلى دارِ الهمومِ والأحزان! بل قدومًا إلى اللّهِ. وأَمّا الكافرُ فيقول: ربِّ ارجعون».

[١١٥٧] {كَلاَّ} ردعٌ عن طلب الرجعة، وإنكار واستبعاد. {إِنَّهَا كَلِمَةٌ} والمراد بالكلمة: الطائفة من الكلام المنتظم بعضها مع بعض، وهي قوله {لَعَلّي أَعْمَلُ

١٠ صالحًا فِيمَا تَرَكْتُ}.

[١١٥٨] {هُوَ قَائِلُهَا} لا محالة، لا يخليها ولا يسكت عنها لاستيلاء الحسرة عليه وتسلط الندم. أو هو قائلها وحده لا يجاب إليها ولا تسمع منه.

[١١٥٩] {وَمِن وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ} والضمير للجماعة، أي أمامهم حائل بينهم وبين الرجعة إلى يوم البعث، وليس المعنى: أنهم يرجعون يوم البعث، وإنما هو

١٥ إقناط كليٌّ لما علم أنه لا رجعة يوم البعث إلاّ إلى الآخرة.

١٠١-﴿فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلا يَتَسَاءَلُونَ﴾

[١١٦٠] «الصُّوَر» بفتح الواو، عن الحسن. و«الصِّوَر» بالكسر والفتح، عن أبي رزين. وهذا دليل لمن فسر الصور بجمع الصورة. ونفي الأنساب:

aralarında gerçek bir kopukluk olmasa bile herkes herkesi tanımazlıktan gelecektir, anlamına gelebilir. Zira kimi cezalandırılmak kimi de ödüllendirilmek üzere ayrılmış olacaklardır ve aralarında hiçbir ilişki ve ülfet kalmayacaktır. Bu ilişki ve ülfetin tek yolu amellerdir. Böylece soy sop ortadan kaldırılmış olacaktır. Bir diğer ihtimal ise orada soya sopa önem verilmeyeceği, çünkü akrabalar arasında bile şefkat ve merhametin kalmayacağıdır. Çünkü "O gün kişi kaçacaktır; kardeşinden, annesinden, babasından, hayat arkadaşından, evlatlarından!" ['Abese 82/34-36].

[1161] İbn Mes'ûd'un Tâ'yı Sin'e idğam ederek *ve lâ yessâelûn* şeklinde okuduğu nakledilmiştir. **Şayet** "Bu ifade, "Can-ciğer hiçbir dost, can-ciğer bir dostunu sor(a)maz!" [Ma'âric 70/10]; "Birbirlerine dönerler ve (çekişerek) soruşurlar." [Sâffât 37/27] ve "Onları 'dünyada adeta gündüzün -birbirleri ile tanışacak kadar- bir saati kadar kalmışlarmış gibi' haşredeceğimiz gün…" [Yunus 10/45] ifadeleri ile çelişmektedir, bunlar nasıl uzlaştırılacak?" **dersen, şöyle derim:** Bu konuda iki açıklama yapılabilir; ilkine göre kıyamet gününün süresi elli bin senedir ve orada birbirinden farklı zaman ve haller olacaktır. Bunlardan bazılarında birbirlerini tanıyacak ve soru soracaklar, bazılarında ise durumun şiddetinden ve yaşadıkları dehşetten dolayı buna fırsat bulamayacaklardır. İkincisine göre ise birbirlerini tanımamaları Sûr'a ilk üfürüş esnasında olacaktır; ikinci üfürüşte kalkacaklar ve birbirlerini tanıyıp birbirlerine sorular sormaya başlayacaklardır.

102. Artık, kimin tartıya giren (salih amel)leri ağır basarsa, felâha erecekler sadece bunlardır.

103. Kimin tartıya giren (salih amel)leri de hafif gelirse, bunlardır işte, Cehennem'de temelli kalarak kendilerini hüsrana uğratacaklar!

104. Ateş yüzlerini öyle kavuracaktır ki orada pişmiş kelle misali (dişleri ortada) kalakalacaklardır!..

[1162] İbn Abbas'tan "*Mevâzîn* kelimesi *mevzûn*un çoğuludur, bu da tartılan ameller, yani Allah katında değeri olan salih amellerdir." görüşü nakledilmiştir. Nitekim Allah Teâlâ "Kıyamet günü onlara *değer* vermeyeceğiz." [Kehf 18/105] buyurmuştur. "Cehennem'de temelli kalarak" ifadesi "kendilerini hüsrana uğratacaklar" ifadesinden bedeldir ve bu iki ifadenin de i'râbda mahalli yoktur, çünkü sıla cümlesinin i'râbda mahalli olmaz. Ya da bu ifade *ulâike* (işte bunlar) ifadesinin haberinin ardından gelen ikinci bir haber veya hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir.

يحتمل أن التقاطع يقع بينهم حيث يتفرّقون معاقبين ومثابين، ولا يكون التواصل بينهم والتآلف إلاّ بالأعمال، فتلغو الأنساب وتبطل، وأنه لا يعتد بالأنساب لزوال التعاطف والتراحم بين الأقارب، إذ {يفرّ المرء من أخيه وأمّه وأبيه وصاحبته وبنيه} [عبس: ٣٤-٣٦].

٥ [١١٦١] وعن ابن مسعود: «لا يسّاءلون»، بإدغام التاء في السين. فإن قلت: قد ناقض هذا ونحو قوله {وَلَا يَسْئَلُ حَمِيمٌ حَمِيمًا} [المعارج: ١٠] قوله {وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ على بَعْضٍ يَتَسَاءلُونَ} [الصافات: ٢٧]، وقوله {يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ} [يونس: ٤٥] فكيف التوفيق بينهما؟ قلت: فيه جوابان؛ أحدهما أنّ يوم القيامة مقداره خمسون ألف سنة، ففيه أزمنة وأحوال مختلفة يتساءلون ويتعارفون في بعضها، وفي بعضها لا ١٠ يفطنون لذلك لشدّة الهول والفزع، والثاني: أنّ التناكر يكون عند النفخة الأولى، فإذا كانت الثانية قاموا فتعارفوا وتساءلوا.

١٠٢-﴿فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

١٠٣-﴿وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فِي جَهَنَّمَ خَالِدُونَ﴾

١٥ ١٠٤-﴿تَلْفَحُ وُجُوهَهُمُ النَّارُ وَهُمْ فِيهَا كَالِحُونَ﴾

[١١٦٢] عن ابن عباس الموازين: جمع موزون، وهي الموزونات من الأعمال، أي الصالحات التي لها وزن وقدر عند الله، من قوله تعالى {فَلا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ القيامة وَزْنًا} [الكهف: ١٠٥]. {فِي جَهَنَّمَ خالدون} بدل من {خَسِروا أنفُسَهم}، ولا محلّ للبدل والمبدل منه؛ لأنّ الصلة لا محلّ لها، أو خبر بعد خبر لأولئك، أو ٢٠ خبر مبتدأ محذوف.

[1163] تَلْفَحُ (kavurur) ifadesi *tesfe'u* (yakar) anlamındadır. Zeccâc [v. 311/923], "*Lefh* ve *nefh* kelimeleri aynı mânadadır, ancak *lefh* daha tesirlidir." demiştir. *Külûh*, dudakların yanıp dökülmesi ve dişlerin üzerinden damakların sıyrılmasıdır. Nitekim ateşte kızartılmış (hayvan) kellelerinde bunu görebilirsin. Malik b. Dînar'ın [v. 131/748?] dediğine göre 'Utbetü'l-Ğulâm'ın tövbe etmesinin sebebi, çarşıda fırından çıkartılmış bir hayvan kellesi görmesi olmuş; bu olayın ardından üç gün üç gece baygın kalmıştır. Rivayete göre Hazret-i Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Ateş onu öyle yakıp kızartır ki üst dudağı başının orta yerine kadar açılır, alt dudağı ise göbeğine kadar sarkar!" [*Tirmizî*, "Sıfetü cehennem", 5] *Kâlihûn* ifadesi *kelihûn* şeklinde de okunmuştur.

105. "Benim âyetlerim size okunurdu da onları yalanlardınız hâ!" (diye çıkışınca)

106. derler ki: "Ya Rabbi! (Bize gerçekten çeşitli kanıtlar sunulmuştu, ama) bedbahtlığımız bizi alt etti ve yoldan çıkan bir kavim olduk."

107. "Ya Rabbi! Bizi buradan çıkar. (Tekrar inkâra) dönersek, o zaman gerçekten zalimiz demektir."

108. Buyurur ki "Sinin itler gibi (yıkılın karşımdan)!.. Konuşmayın Benimle!"

[1164] "Bizi alt etti" yani bize malik oldu. Bu ifade *ğalebenî fülânün 'alâ kezâ* (falanca bana galip gelip şunu elimden aldı) ifadesinden gelir. Bu bedbahtlık, Allah'ın onların kötü amelleri neticesinde müstahak olacaklarını bildiği kötü akıbettir. Bu ifade *şıkvetüna ve şakāvetüna* şeklinde her ikisinde de Şin'ın fethası ve kesresi ile okunmuştur.

[1165] اخْسَؤُا فِيها ifadesi "Orada zelil hale gelin, tıpkı [üstüne hamle yapılarak] kovulan itler gibi sinin!" anlamındadır. Nitekim *hasee'l-kelbe* (köpeği sindirdi) ve *hasee bi-nefsihî* (kendi kendine sindi) denilir.

[1166] "Konuşmayın Benimle!" Yani azabın kaldırılması konusunda benimle konuşmayın, çünkü azap kaldırılmaz ve hafifletilmez. Söylendiğine göre bu onlarla konuşulacak olan son sözdür, bundan sonra artık konuşma diye bir şey yoktur! Sadece hıçkırıklar, inlemeler, eşek anırması[nın son aşamalarındaki sesler] ve köpek uluması… Artık ne birilerini anlayacaklar ne de başkalarına bir şey 'anla'tabileceklerdir!..

[١١٦٣] {تَلْفَحُ} تسفع. وقال الزجاج: اللفح والنفح واحد، إلاّ أنّ اللفح أشدّ تأثيرًا. والكلوح: أن تتقلص الشفتان وتتشمرا عن الأسنان، كما ترى الرؤوس المشوية. وعن مالك بن دينار: كان سبب توبة عتبة الغلام أنه مرّ في السوق برأس أخرج من التنور، فغشي عليه ثلاثة أيام ولياليهنّ. وروي عن النبي ﷺ أنه قال: «تشويه النارُ فتقلصُ شفتُه العُليا حتَّى تبلغ وسطَ رأسِه، وتسترخِي شفتُه السفلى حتى تبلغَ سرّتَه». وقرئ «كلحون».

١٠٥-﴿أَلَمْ تَكُنْ آيَاتِي تُتْلَى عَلَيْكُمْ فَكُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ﴾

١٠٦-﴿قَالُوا رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ﴾

١٠٧-﴿ رَبَّنا أَخْرِجْنا مِنْها فَإِنْ عُدْنا فَإِنَّا ظالِمُونَ﴾

١٠٨-﴿قَالَ اخْسَئُوا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ﴾

[١١٦٤] {غَلَبَتْ عَلَيْنَا} ملكتنا، من قولك: غلبني فلان على كذا، إذا أخذه منك وامتلكه. والشقاوة سوء العاقبة التي علم الله أنهم يستحقونها بسوء أعمالهم. قرئ {شِقْوَتُنَا}، و«شقاوتنا»، بفتح الشين وكسرها فيهما.

[١١٦٥] {اخسئوا فِيهَا} ذلوا فيها وانزجروا كما تنزجر الكلاب إذا زجرت. يقال: خسأ الكلبَ، وخسأ بنفسه.

[١١٦٦] {وَلَا تُكَلِّمُونِ} في رفع العذاب، فإنه لا يرفع ولا يخفف. قيل: هو آخر كلام يتكلمون به، ثم لا كلام بعد ذلك إلا الشهيق والزفير والعواء كعواء الكلاب لا يفهمون ولا يُفهمون.

[1167] İbn Abbas'ın şöyle dediği nakledilmiştir: Onların altı duası olacaktır; Cehenneme girdiklerinde

- Bin yıl boyunca "Ya Rabbi! Gördük, işittik…"[1] [Secde 32/12] şeklinde seslenecekler ve kendilerine "Benim sözüm hak olmuştur…"[2] [Secde 32/13] diye cevap verilecektir.
- Sonra bin yıl "Ya Rabbi! Bizi iki kez öldürdün…"[3] [Ğâfir 40/11] şeklinde seslenecekler ve kendilerine "[Çıkış yok.] Şu sebeple ki; siz yalnızca Allah'a çağrıldığında nankörce inkâr etmekte, O'na şirk koşulduğunda ise iman etmekteydiniz!" [Ğâfir 40/12] diye cevap verilecektir.
- Sonra bin yıl "Ey Mâlik! Canımızı alsın artık Rabbin!" [Zuhruf 43/77]) şeklinde seslenecekler ev kendilerine "Siz orada kalıcısınız!" [Zuhruf 43/77] diye cevap verilecektir.
- Ardından bin sene "Ya Rabbi! Bizi tehir et…"[4] [İbrahim 14/44] şeklinde seslenecekler ve kendilerine "Siz daha önce, 'asla sonunuzun gelmeyeceği'ne yemin etmez miydiniz?" [İbrahim 14/44] diye cevap verilecektir.
- Sonra bin sene "Bizi çıkar da salih amel işleyelim" [Fâtır 35/37] şeklinde seslenecekler ve kendilerine "Biz sizi; 'ders çıkaracak birinin ders çıkarabileceği kadar' yaşatmadık mı?" [Fâtır 35/37] diye cevap verilecektir.
- Sonra "Ya Rabbi! Beni döndürün" [Mü'minûn 23/99] şeklinde seslenecekler ve kendilerine "Defolup gidin! Konuşmayın Benimle!.." [Mü'minûn 23/108] diye cevap verilecektir.

109. "Benim kullarımın arasında; 'Ya Rabbi! Biz iman ettik; bağışla bizi, acı bize; merhamet edenlerin en hayırlısı Sensin!' diyen bir zümre vardı."

110. "Siz ise onları eğlence vesilesi yapıp durdunuz ve sonunda, Benim zikrimi size unutturdular! Yine, onlara güler dururdunuz!"

111. "İşte, 'başarı kazananların tâ kendileri olma' mükâfatını, bu sabırlarına karşılık verdim bugün onlara."

---

1 Tamamı: "Ya Rabbi! Gerçekten, gördük ve işittik; haydi artık bizi dünyaya döndür de salih amel işleyelim! Gerçekten, yakînen iman ettik." / ed.

2 Tamamı: "İsteseydik, elbette herkesi doğru yola getirirdik... Fakat Benim; 'Cehennem'i tamamen cinlerle ve insanlarla dolduracağım!' şeklindeki sözüm kesinleşmiş bulunuyor." / ed.

3 Tamamı: "Ya Rabbi! (Biri ana rahmine düşmeden önceki 'hayat'sız hâlimiz, diğeri ise hayâta gözlerimizi yumuşumuz olmak üzere) bizleri iki kere öldürdün ve (biri ana rahminde kazandığımız dünyevî hayâtiyet diğeri ise şu anki dirilişimiz olmak üzere) bize iki kere hayat verdin; biz de suçlarımızı itiraf ettik. O halde, bir çıkış yolu yok mu?' derler." / ed

4 Tamamı: "Ya Rabbi! Bizi yakın bir müddete kadar geciktirsen de Senin davetine uysak, peygamberler(in)e tâbi olsak!.." / ed.

[١١٦٧] وعن ابن عباس: إنّ لهم ست دعوات: إذا دخلوا النار،

قالوا ألف سنة {رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا} [السجدة: ١٢] فيجابون {حَقَّ القول مِنّي} [السجدة: ١٣]،

فينادُون ألفًا {رَبَّنَا أَمَتَّنَا اثنتين} [غافر: ١١]، فيجابون {ذَلِكُم بِأَنَّهُ إِذَا دُعِيَ اللهُ وَحْدَهُ كَفَرْتُمْ} [غافر: ١٣]، ٥

فينادون ألفاً {وَنَادَوْا يا مالك لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ} [الزخرف: ٧٧]،

فيجابون {إِنَّكُمْ ماكثون} [الزخرف: ٧٧]،

فينادون ألفاً {رَبَّنَا أَخّرْنَا} [إبراهيم: ٤٤]، فيجابون {أَوَ لَمْ تَكُونُوا}،

فينادون ألفاً {رَبَّنَا أَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صالحًا} [فاطر: ٣٧]، فيجابون {أَوَ لَمْ نُعَمّرْكُمْ} [فاطر: ٣٧]، ١٠

فينادون {رَبِّ ارجعونِ} [المؤمنون: ٩٩]، فيجابون {اخسَئُوا فِيهَا} [المؤمنون: ١٠٨].

١٠٩-﴿إِنَّهُ كَانَ فَرِيقٌ مِنْ عِبَادِي يَقُولُونَ رَبَّنَا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ﴾

١١٠-﴿فَاتَّخَذْتُمُوهُمْ سِخْرِيًّا حَتَّى أَنْسَوْكُمْ ذِكْرِي وَكُنْتُمْ مِنْهُمْ تَضْحَكُونَ﴾ ١٥

١١١-﴿إِنِّي جَزَيْتُهُمُ الْيَوْمَ بِمَا صَبَرُوا أَنَّهُمْ هُمُ الْفَائِزُونَ﴾

[1168] (إِنَّهُ كانَ فَرِيقٌ مِنْ عِبادِي ifadesi) Übeyy b. Kâ'b'ın okuyuşunda *en-nehu kâne ferîk*[un] şeklinde fethalıdır. Anlam, *li-ennehû* (çünkü) şeklindedir. السخري kelimesi zammeli ve kesreli okunmuştur; tıpkı *es-suhr* gibi *sehıra*nın mastarıdır, ancak sonuna nispet Yâ'sının gelmiş olması, fiile ziyade bir kuvvet katar. Nitekim *husūs* kelimesinin de sonuna nispet Yâ'sı getirilerek *husūsiyyet* kelimesi türetilmiştir ki onda da bu durum söz konusudur. Kisâî [v. 189/805] ve Ferrâ'nın [v. 207/822] *es-sıhriyy*[u] şeklindeki kesreli okuyuşları, kelimenin alay anlamında olduğu, *es-suhriyyü* şeklindeki zammeli okuyuşun ise amade olmak ve kulluk anlamında olduğu, yani ifadenin "Onlara amade oldular, kulluk ettiler" anlamına geldiği görüşü nakledilmiştir. İlk görüş Halil b. Ahmed'in [v. 175/791] ve Sîbeveyhi'nin [v. 180/796] görüşüdür. Bu alay edilenlerin sahabiler olduğu da, hususen Ashâb-ı Suffe olduğu da söylenmiştir.

[1169] Mâna şöyledir: Bunlarla o kadar alay ettiniz ki sonunda, kendileriyle alay etme meşguliyetiniz yüzünden Beni anmayı size unutturmuş oldular, yani onlarla bu şekilde alay edip durmak Beni anmayı size unutturdu ve bunu -yani Beni hatırlamayı ve velîlerim konusunda Benden korkmayı- terk ettiniz!..

[1170] أنهم fetha ile okunmuştur; kesreli okunduğunda cümle başlangıcı olur. Anlam şöyledir: Sabrettikleri için kazanmış oldular, bu yüzden de, sabırları sebebiyle en güzel karşılıkla ödüllendirildiler. Fethalı okuyuşta ise ifade [أنهم هم الفائزون], جَزَيْتُهُمُ (onlara karşılık verdik) ifadesinin mef'ûlü olup, tıpkı *cezeytuhum fevzehum* (onlara, karşılık olarak başarılı olmayı verdim) denmiş gibi olur.

112. "Siz yeryüzünde yıl sayısı olarak ne kadar kaldınız?" buyurur.

113. "Bir gün veya daha az bir süre kaldık… Sayabilenlere sor." derler.

114. Buyurur ki; "Çok az bir süre kaldınız. Keşke (bunu orada yaşarken de) biliyor olsaydınız!"

[1171] (قل ifadesi) Kûfelilerin mushaflarında *kāle* (buyurdu) şeklinde, Haremeyn, Basra ve Suriye mushaflarında ise *kul* (söyle) şeklinde yer almaktadır. *Kāle* (buyurdu) ifadesinde sözü söyleyen ya Allah'tır ya da onları sorgulamakla memur olan meleklerdir. *Kul* (söyle) ifadesinde ise zamir meleğe ya da cehennemliklerin liderlerinden birine râcidir.[1]

1 Bu, Elif'siz yazılan قل kelimelerinde zaman zaman rastlanan bir durumdur. Yani mezkûr soruyu cehennem ashâbına -ilk okuyuşta- bizzat Allah sorarken, ikincide ya bir meleğe ya da Cehennemdeki önde gelen kâfirlerden birine sordurmuş olmaktadır. / ed.

[١١٦٨] في حرف أبيّ: «أنه كان فريق» بالفتح، بمعنى: لأنه. السخريّ، بالضم والكسر: مصدر سخر كالسخر، إلا أن في ياء النسب زيادة قوّة في الفعل، كما قيل الخصوصية في الخصوص. وعن الكسائي والفراء: أنّ المكسور من الهزء، والمضموم من السخرة والعبودية، أي تسخَّروهم واستعبدوهم. والأوّل مذهب الخليل وسيبويه. قيل: هم الصحابة، وقيل: أهل الصفة خاصة.

[١١٦٩] ومعناه: اتخذتموهم هزؤًا وتشاغلتم بهم ساخرين {حتى أَنسَوْكُمْ} بتشاغلكم بهم على تلك الصفة {ذِكْرِى} فتركتموه، أي تركتم أن تذكروني فتخافوني في أوليائي.

[١١٧٠] وقرئ {أَنَّهُمْ} بالفتح، والكسر استئناف، أي قد فازوا حيث صبروا، فجُزوا بصبرهم أحسن الجزاء. وبالفتح على أنه مفعول {جزيتهم}، كقولك جزيتهم فوزهم.

١١٢-﴿قَالَ كَمْ لَبِثْتُمْ فِي الأَرْضِ عَدَدَ سِنِينَ﴾

١١٣-﴿قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ فَاسْأَلِ الْعَادِّينَ﴾

١١٤-﴿قَالَ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلاَّ قَلِيلاً لَوْ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

[١١٧١] {قال} في مصاحف أهل الكوفة. و«قل» في مصاحف أهل الحرمين والبصرة والشام؛ ففي {قَالَ} ضمير الله أو المأمور بسؤالهم من الملائكة، وفي «قل» ضمير الملك، أو بعض رؤساء أهل النار.

[1172] Onlar dünyada kaldıkları süreyi 'sonsuza dek cehennemde kalış'ları ile ve oradaki azapla mukayese edince çok kısa bulmuşlardır. Çünkü sıkıntı içerisinde olan kimseye o sıkıntılı günler çok uzun gelir; buna kıyasla müreffeh günleri ise çok kısa gelir. Ya da onlar dünyada huzur ve mutluluk içinde idiler, bu tür günler ise insana kısa gelir. Bu yüzden böyle söylemişlerdir. Veya geçip gitmiş olan sanki hiç yaşanmamış hükmündedir. Allah Teâlâ onların dünyada kalış süreleri hakkındaki bu söylediklerini tasdik etmiş ve içerisinde bulundukları gaflet sebebiyle kendilerini kınamıştır.

[1173] فَسْئَلِ الْعادِّينَ (sayabilenlere sor) ifadesi *fe-seli'l-'âddîn* şeklinde de okunmuştur. Anlam, "Bu senelerin sayısını bilmiyoruz, ancak çok az olduğunu düşünüyoruz; sanki bir gün hatta günün bir kısmı kadar olduğunu sanıyoruz. Çünkü bir azabın içerisindeyiz; aramızda o yılları olduğu gibi sayabilecek biri yok, bu yüzden sen bunu sayması mümkün olanlara, bunun üzerinde düşünmeye güç yetirebilecek olanlara sor!" şeklindedir. Anlamın "Kulların ömürlerini ve amellerini sayan meleklere sor." şeklinde olduğu da söylenmiştir. (*el-'Âddîn* [sayanlar] ifadesi) *el-'âdîn* (hadsiz saldırganlara) şeklinde şeddesiz de okunmuştur ki bu durumda anlam, "Zalimlere sor, onlar da bizim dediğimiz gibi diyeceklerdir." şeklindedir. Yine, *el-'âdiyyîn* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda da mâna, "O uzun ömürlü kadim insanlara sor, onlar bile dünya hayatını az buluyorlar; diğerleri nasıldır, var düşün!" anlamındadır. İbn Abbas'ın, "İki nefha arasında çektikleri azap onlara unutturmuştur." dediği nakledilmiştir.

115. "Yoksa, sizi boşuna yarattığımızı ve Bize hiç döndürülmeyeceğinizi mi sanmıştınız?!"

116. Hulâsa, yüceler yücesidir 'gerçek hükümdar' Allah. O'ndan başka tanrı yoktur; o değerli 'mutlak hükümranlık tahtı'nın sahibi de O'dur.

117. -Hiçbir kanıtı olmadığı halde- Allah'la birlikte başka bir 'tanrı'ya yalvaran kimsenin hesabı Rabbinin katında mutlaka görülecektir! Kesinlikle felâha eremez inkârcı nankörler!

118. De ki: Ya Rabbi! Bağışla, acı; Sensin acıyanların en hayırlısı.

[1174] عَبَثًا ifadesi hal olup, "abesle iştigal ederek, boşu boşuna" anlamındadır. Tıpkı لَاعِبِينَ ("oyun oynarcasına" [Enbiyâ 21/16]) ifadesi gibidir. Ya da mef'ûlun lehtir; Anlam şöyledir: Sizi oyun olsun diye yaratmadık, bizi sizi yaratmaya sevk eden tek şey, bunu gerektiren bir hikmettir ki o da sizleri kul edinmemiz ve sizi zor itaatleri yerine getirmekle ve günahlardan kaçınmakla mükellef kılıp, sizi mükellefiyet diyarından mükâfat ve ceza diyarına döndürmek ve iyilik edenlere ödülünü, kötülük edenlere de cezasını vermektir.

[١١٧٢] استقصروا مدّة لبثهم في الدنيا بالإضافة إلى خلودهم ولما هم فيه من عذابها، لأنّ الممتحن يستطيل أيام محنته ويستقصر ما مرّ عليه من أيام الدعة إليها. أو لأنهم كانوا في سرور، وأيام السرور قصار. أو لأنّ المنقضي في حكم ما لم يكن، وصدقهم الله في تقالّهم لسني لبثهم في الدنيا ووبخهم على غفلتهم التي ٥ كانوا عليها.

[١١٧٣] وقرئ «فسل العادّين»، والمعنى: لا نعرف من عدد تلك السنين إلاّ أنا نستقله ونحسبه يومًا أو بعض يوم؛ لما نحن فيه من العذاب، وما فينا أن نعدّها، فسل من فيه أن يعدّ، ومن يقدر أن يلقي إليه فكره. وقيل: فسل الملائكة الذين يعدّون أعمار العباد ويحصون أعمالهم. وقرئ «العادين» بالتخفيف، أي الظلمة، فإنهم ١٠ يقولون كما نقول. وقرئ «العاديين»، أي القدماء المعمرين، فإنهم يستقصرونها، فكيف بمن دونهم؟ وعن ابن عباس: أنساهم ما كانوا فيه من العذاب بين النفختين.

١١٥-﴿أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لا تُرْجَعُونَ﴾

١١٦-﴿فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ لا إِلَهَ إِلا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْكَرِيمِ﴾

١١٧-﴿وَمَنْ يَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لا بُرْهَانَ لَهُ بِهِ فَإِنَّمَا حِسَابُهُ عِنْدَ رَبِّهِ إِنَّهُ ١٥ لا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ﴾

١١٨-﴿وَقُلْ رَبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ﴾

[١١٧٤] {عَبَثًا} حال، أي عابثين، كقوله {لاَعِبِينَ} أو مفعول له، أي ما خلقناكم للعبث، ولم يدعنا إلى خلقكم إلاّ حكمة اقتضت ذلك، وهي: أن نتعبكم ونكلفكم المشاقّ من الطاعات وترك المعاصي، ثم نرجعكم من دار التكليف إلى دار الجزاء، ٢٠ فنثيب المحسن ونعاقب المسيء.

[1175] "Bize hiç döndürülmeyeceğinizi" ifadesi "sizi boşuna yarattığımızı" ifadesine ma'tūftur. "Boşu boşuna" ifadesine ma'tūf da olabilir, yani "Boşu boşuna ve geri döndürülmeyecek vaziyette bırakalım diye…" anlamındadır. تُرْجَعُون (döndürülmeyeceğinizi) ifadesi Tâ'nın fethası ile *terci'ûn* (dönmeyeceğinizi) şeklinde de okunmuştur. *el-Hakk* (gerçek) ifadesi, mülkün kendisi için hak olduğu hükümdar anlamındadır, çünkü her şey ondandır ve ona dönecektir. Ya da bu ifade "zeval bulmayan, sabit olan, mülkü kalıcı olan" anlamındadır.

[1176] Allah Teâlâ Arş'ı kerem sıfatı ile nitelendirmiştir, çünkü rahmet, hayır ve bereket oradan inmektedir. Ya da *Ekreme'l-ekremîn*'e (Allah'a) nispetinden dolayı böyle nitelemiştir. Nitekim bir evin sakinleri kerem sahibi insanlar ise, oraya *beyt*ün *kerîm*ün (kerim ev) denilir. الكريم ifadesi[1] merfû' da okunmuştur; bunun benzeri *zü'l-'arşi'l-mecîd*u ("[Senin Rabbın] mutlak hükümranlık tahtının sahibidir; şanlıdır-şereflidir." [Burûc 85/15]) âyetinde söz konusudur.

[1177] "Hiçbir kanıtı olmadığı halde" ifadesi tıpkı "haklarında hiçbir delil indirmediği" [Âl-i 'İmrân 3/151] ifadesi gibidir. Bu nitelik Allah'tan başka ilâh kabul edilen varlıkların ayrılmaz niteliğidir. Tıpkı[2] "kanatlarıyla uçan" [En'âm 6/38] ifadesi gibi, tekit için kullanılmıştır. Yoksa Allah'tan başka kendilerine tapılan varlıklardan bazıları hakkında kanıt olabileceği anlamına gelmez. Ayrıca, bu ifadenin şart ve ceza ifadesi arasında bir ara söz olması da mümkündür. Bu durumda, tıpkı "Her kim Zeyd'e ihsanda bulunursa -ki ihsana ondan daha lâyık olan yoktur- Allah onun sevabını verir." sözü gibidir.

[1178] إِنَّهُ لا يُفْلِحُ الْكافِرُونَ (Kesinlikle felâha eremez) ifadesi Hemze'nin fethası ile *enneh*û lâ yuflihu şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlamı, "Onların hesabı, felâha ermemektir" şeklinde olup aslı, *hisâbuhû ennehû lâ yuflihu* (Onun hesabı, felâha erememesidir) şeklindedir, ancak zamirin yerine "kâfirler" ifadesi kullanılmıştır, çünkü "Allah'la birlikte başka bir 'tanrı'ya yalvaran kimse" ifadesinde çoğul mânası vardır; إِنَّهُ لا يُفْلِحُ şeklindeki okuyuşta da mâna aynı şekilde, "Onların hesabı, kurtuluşa erememeleridir." şeklindedir.

[1179] Allah Teâlâ bu surenin başında "Müminler felâha ermişlerdir." demiş; sonunda ise "Kesinlikle felâha eremez inkârcı nankörler!" buyurmuştur. Surenin başıyla sonu arasında[3] ne büyük fark var!

1 Arş'ın değil, Rabbın sıfatı olarak. / ed.
2 Kuş vb. uçan varlıklar hakkında kullanılan. / ed.
3 Yani nihaî felâhı yakalamakla yakalayamamak arasında… / ed.

[١١٧٥] {وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ} معطوف على {أَنَّمَا خلقناكم}. ويجوز أن يكون معطوفًا على {عَبَثًا}، أي للعبث، ولترككم غير مرجوعين. وقرئ «ترجعون»، بفتح التاء. {الحق} الذي يحق له الملك؛ لأنّ كل شيء منه وإليه. أو الثابت الذي لا يزول ولا يزول ملكه.

٥ [١١٧٦] وصف العرش بالكرم لأنّ الرحمة تنزل منه والخير والبركة، أو لنسبته إلى أكرم الأكرمين. كما يقال: بيت كريم، إذا كان ساكنوه كرامًا. وقرئ «الكريمُ»، بالرفع. ونحوه {ذُو العرشِ المجيدُ} [البروج: ١٥].

[١١٧٧] {لَا بُرْهَانَ لَهُ بِهِ} كقوله {مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سلطانًا} [آل عمران: ١٥١] وهي صفة لازمة، نحو قوله {يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ} [الأنعام: ٣٨] جيء بها للتوكيد، لا أن يكون ١٠ في الآلهة ما يجوز أن يقوم عليه برهان. ويجوز أن يكون اعتراضًا بين الشرط والجزاء؛ كقولك: من أحسن إلى زيد، لا أحقَّ بالإحسان منه، فالله مثيبه.

[١١٧٨] وقرئ «أنه لا يفلح»، بفتح الهمزة. ومعناه: حسابه عدم الفلاح، والأصل: حسابه أنه لا يفلح هو، فوضع الكافرون موضع الضمير لأنّ {منْ يَدْعُ} في معنى الجمع، وكذلك حِسَابُهُ... إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ، في معنى: «حسابهم أنهم لا ١٥ يفلحون».

[١١٧٩] جعل فاتحة السورة {قَدْ أَفْلَحَ المؤمنون} وأورد في خاتمتها {إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الكافرون} فشتان ما بين الفاتحة والخاتمة!

[1180] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: Her kim Mü'minûn suresini okursa, ölüm meleği kendisine geldiği vakit melekler ona rahatlık, hoş koku ve göz aydınlığı müjdesi verirler.

[1181] Rivayete göre Mü'minûn suresinin başı ve sonu Arş hazinelerin-
5 dendir, bu surenin başından üç âyetle amel eden ve sonundaki dört ayetten öğüt alan kimse kurtulmuş, felâha ermiştir.

[1182] Hazret-i Ömer'den şöyle rivayet edilmiştir: Peygamber (s.a.)'e vahiy geldiği esnada arı uğultusu gibi bir ses işitilirdi. Bir keresinde yine vahiy geldi, bir süre bekledik, sonra kıbleye doğru yöneldi, ellerini kaldırdı
10 ve "Allah'ım! Bize fazla fazla ver, eksiltme. Bize değer ver, zelil kılma. Bize ver, mahrum bırakma. Bizi tercih et, başkalarının kendisine tercih edildiği kişilerden kılma bizi! Bizden razı ol ve bizi razı et!" diye dua etti; sonra "Bana öyle on âyet nazil oldu ki her kim onların gereğini yaparsa cennete girer." buyurdu ve "Müminler felâha ermiştir." âyetinden başlayıp on ayeti
15 tamamlayıncaya kadar okudu. [*Tirmizî,* "Tefsîr", 24]

[١١٨٠] عن رسول الله ﷺ: «مَنْ قَرَأَ سورةَ المؤمنون بشّرتْهُ الملائكة بالروح والريحان وما تقرُّ به عينه عند نزولِ ملكِ الموتِ».

[١١٨١] وروي أنّ أوّل سورة قد أفلح وآخرها من كنوز العرش، من عمل بثلاث آيات من أوّلها، واتعظ بأربع آيات من آخرها فقد نجا وأفلح.

٥ [١١٨٢] وعن عمر بن الخطاب رضي الله عنه: كان رسول الله ﷺ إذا نزل عليه الوحي يسمع عنده دويّ كدويّ النحل، فمكثنا ساعة، فاستقبل القبلة ورفع يده وقال: ''اللّهم زدنا ولا تنقصنا، وأكرمنا ولا تهنا، وأعطنا ولا تحرمنا، وآثرنا ولا تؤثر علينا، وارض عنا وأرضنا''. ثم قال: ''لقد أنزلت عليّ عشر آيات من أقامهنّ دخل الجنة''، ثم قرأ {قَدْ أَفْلَحَ المؤمنون} حتى ختم العشر.

NÛR SÛRESİ

Medine'de nazil olmuştur; 62 ayettir.
64 ayet olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

5 **1. (Bu;) indirerek yasa haline getirdiğimiz; düşünüp ibret alasınız diye içerisinde apaçık âyetler indirdiğimiz bir sûre(dir):**

[1183] سُورَةٌ kelimesi mahzuf bir mübtedanın haberi, أَنْزَلْنَاهَا (indirdiğimiz) ise sıfattır. [yani, indirdiğimiz bir sûredir] Yahut nitelenmiş mübteda olup, haberi mahzuftur, *fî-mâ evhaynâ ileyke sûratun enzelnâhâ* (sana vahyettik-
10 lerimiz içerisinde indirdiğimiz bir sûre vardır) anlamında. سُورَةٌ kelimesi mansub da okunmuştur. Bu, ya *Zeyden darabtuhû* örneğindeki gibidir ki bu durumda أَنْزَلْنَاهَا (indirdiğimiz) cümlesinin i'râbda mahalli yoktur, çünkü mukadder fiilin[1] açıklayıcısıdır, dolayısıyla onun hükmündedir. Veya *dûneke sûraten* (al; bir sûre…) ya da *utlu sûraten* takdirindedir ki, bu du-
15 rumda أَنْزَلْنَاهَا cümlesi sıfat olur (yani indirdiğimiz bir sûre oku).

[1184] فرضناها ifadesi "içindeki hükümleri farz kıldık" anlamındadır. *Farz* kelimesinin aslı kesmektir, yani o hükümleri kesin olarak farz kıldık. Bu fiilin şeddeli okunması ise *faraztu'l-farîzate* ve *farraztu'l-ferâiza* (farizayı farz kıldım, farizaları birer birer farz kıldım) örneğinde olduğu gibi farz kılma
20 konusunda vurgu ve pekiştirme içindir. Veya öncekilerden ve onlardan sonra gelenlerden kendilerine hüküm farz kılınan kimseler çok olduğu içindir.

[1185] تَذَكَّرُونَ (düşünüp ibret alasınız diye) ifadesinde Zâl şeddeli de şeddesiz de okunmuştur.

2. Zinakâr kadın ve zinakâr erkek; bu ikisinden her birine yüzer sopa
25 **vurun. Allah'a ve 'Son Gün'e iman ediyorsanız, bu ikisine karşı hissettiğiniz acıma duygusu, Allah'ın cezasını uygulamaktan sizi alıkoymasın. Müminlerden bir grup da o ikisinin cezalandırılışına şahit olsun.**

[1186] الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي ifadesi, Halil [v. 786] ve Sîbeveyhi'ye [v. 796] göre mübteda olmak üzere merfû' olup haberi [yani *fî-mâ furida 'aleykum*] mahzuftur: Size farz
30 kılınanlar arasında "zinakâr kadın ve zinakâr erkek" de vardır, yani bunlara vurulacak sopa hükmü… Haberin, فَاجْلِدُوا (sopa vurun) ifadesi olması da caizdir.

---

1 Buna göre, ifade *enzelnâ surat*en *enzelnâhâ* şeklinde takdir edilmektedir. / ed.

سورة النور

مدنية وهي اثنتان وستون آية. وقيل أربع وستون.

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا وَأَنْزَلْنَا فِيهَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾

[١١٨٣] {سُورَةٌ} خبر مبتدأ محذوف، و{أنزلناها} صفة. أو هي مبتدأ موصوف والخبر محذوف، أي فيما أوحينا إليك سورة أنزلناها. وقرئ بالنصب على زيدًا ضربته، ولا محلّ لـ{أنزلناها}، لأنها مفسرة للمضمر فكانت في حكمه. أو على دونك سورة، أو اتل سورة؛ و{أنزلناها} صفة.

[١١٨٤] ومعنى {فرضناها} فرضنا أحكامها التي فيها. وأصل الفرض القطع، أي جعلناها واجبة مقطوعًا بها. والتشديد للمبالغة في الإيجاب وتوكيده، أو لأنّ فيها فرائض شتى، وأنك تقول: فرضت الفريضة، وفرضت الفرائض. أو لكثرة المفروض عليهم من السلف ومن بعدهم.

[١١٨٥] {تَذَكَّرُونَ} بتشديد الذال وتخفيفها.

٢-﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ وَلا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١١٨٦] رفعهما على الابتداء، والخبر محذوف عند الخليل وسيبويه، على معنى: فيما فرض عليكم {الزانية والزانى}، أي جلدهما. ويجوز أن يكون الخبر {فاجلدوا}،

Haberin başına Fâ gelmesi, الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي kelimelerinin başındaki Elif Lâm takısının *ellezî* (o ki) anlamına gelmesinden ve şart anlamı içermesinden dolayıdır. Takdir şöyledir: "O kadın ki zina eder, o erkek ki zina eder, her ikisine de sopa vurun!" Tıpkı *men zenâ fe'clidûhu* (kim zina ederse ona sopa vurun) ifadesi gibi ve وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ (Namuslu kadınlara zina isnadında bulunup da, sonra dört şahit getiremeyenlere de [seksen sopa] vurun." [Nûr 24/4]) ayeti gibi.

[1187] الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي kelimeleri, فَاجْلِدُوا fiilinin tefsir ettiği mukadder bir fiil (اجْلِدُوا) ile mansub da okunmuştur. Bu, fiil emir kipinde olduğu için *sûrat*^en^*enzelnâhâ* kıraatindekinden daha güzel olmuştur.[1]

[1188] الزَّانِي kelimesi Yâ'sız *ez-zâni* şeklinde de okunmuştur. *Celd* cilde vurmak anlamına gelir; *celedehû* "onun cildine vurdu" demektir; *zaharahû* "sırtına vurdu", *betanehû* "karnına vurdu", *ra'esehû* "başına vurdu" ifadeleri de böyledir.

[1189] **Şayet** "Bu, zina eden bütün erkek ve kadınların hükmü müdür yoksa bazılarına mı mahsustur?" **dersen şöyle derim:** Hayır. Bu, *muhsan* olmayanlara mahsustur, çünkü *muhsan*ın hükmü taşlayarak öldürmedir (*recm*).

[1190] Ebû Hanîfe [v. 150/767] *Rahimehullāh*'a göre *muhsan* olmanın 6 şartı vardır: Müslüman olmak, hür olmak, akıllı olmak, bülûğ çağına ermiş olmak, sahih bir nikâhla evlenmiş olmak ve cinsel ilişkide bulunmuş olmak. Bu şartlardan biri bulunmaz ise kişi *muhsan* sayılmaz. Şafi'î'ye [v. 204/820] göre Müslüman olmak şart değildir, zira rivayete göre Hazret-i Peygamber (s.a.) zina eden iki yahudiyi recmetmiştir. [*İbn Mâce*, "Hudûd", 10] Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'ın delili Hazret-i Peygamber (s.a.)'in şu sözüdür: "Kim Allah'a ortak koşarsa *muhsan* değildir." **Şayet** "Ayetin lâfzı, hükmün zina eden erkek ve kadınların tümüne uygulanmasını gerektirir. Çünkü 'zinakâr erkek ve zinakâr kadın' ifadesi geneldir; muhsanı da, muhsan olmayanı da kapsar" **dersen şöyle derim:** Evet 'zinakâr erkek ve zinakâr kadın' kelimeleri 'iffetli erkek ve iffetli kadın' cinslerine aykırı iki cinse *mutlak*[2] bir delâletle delâlet eder. Bu cinslik [zinakârların] tamamında da söz konusudur, bir kısmında da. *Müşterek* kelimelerde olduğu gibi, söyleyen hangisini kastederse kasdetsin bundan dolayı yadırganmaz.

---

1 Her ikisinde de *izmâr kable'z-zikr* olmakla birlikte, ızmâr edilen fiil birinde (*sûrat*^en^*enzelnâhâ*) mazi, diğerinde (*ez-zâniyete ve'z-zânî fe'clidû*) ise emr-i hazırdır; müfessir bu ikinci izmârın emir kipinde olduğu için daha güzel olduğunu belirtiyor. / ed.

2 Evli-bekâr olup olmadığı bir tarafa. / ed.

وإنما دخلت الفاء لكون الألف واللام بمعنى الذي وتضمينه معنى الشرط، تقديره: التي زنت والذي زنى فاجلدوهما، كما تقول: من زنى فاجلدوه، وكقوله {والذين يَرْمُونَ المحصناتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ} [النور: ٤].

٥ [١١٨٧] وقرئ بالنصب على إضمار فعل يفسره الظاهر، وهو أحسن من سورةً أنزلناها، لأجل الأمر.

[١١٨٨] وقرئ «والزان»، بلا ياء. والجلد: ضرب الجلد، يقال: جلده، كقولك: ظهره، وبطنه، ورأسه.

[١١٨٩] فإن قلت: أهذا حكم جميع الزناة والزواني، أم حكم بعضهم؟ قلت:
١٠ بل هو حكم من ليس بمحصن منهم، فإنّ المحصن حكمه الرجم.

[١١٩٠] وشرائط الإحصان عند أبي حنيفة ست: الإسلام، والحرية، والعقل، والبلوغ، والتزوج بنكاح صحيح، والدخول. إذا فقدت واحدة منها فلا إحصان. وعند الشافعي: الإسلام ليس بشرط، لما روي أن النبيّ ﷺ رجَم يهودِيّين زنيا. وحجة أبي حنيفة قوله ﷺ: "مَنْ أَشرَكَ باللّهِ فليسَ بمحصنٍ». فإن قلت: اللفظ
١٥ يقتضي تعليق الحكم بجميع الزناة والزواني، لأن قوله {الزانية والزانى} عام في الجميع، يتناول المحصن وغير المحصن. قلت: {الزانية والزاني} يدلاّن على الجنسين المنافيين لجنسي العفيف والعفيفة دلالة مطلقة، والجنسية قائمة في الكلّ والبعض جميعًا، فأيهما قصد المتكلم فلا عليه، كما يفعل بالاسم المشترك.

[1191] (لا تأخذكم kelimesi) لا يأخذكم şeklinde Yâ ile de okunmuştur. رأفة kelimesi, Hemze'nin fethiyle *ra'efet*[un] ve *fe'âlet*[un] kalıbında *ra'âfet*[un] şeklinde de okunmuştur. Mâna şöyledir: Müminlerin, Allah'ın verdiği cezada ciddiyet, sertlik ve metanet göstermeleri gerekir. Allah'ın kanunlarını tam mânasıyla uygulama konusunda onlara gevşeklik ve pintilik hâkim olmamalıdır. Bu konuda örnek olarak Peygamber (s.a.) yeterlidir. O, şöyle buyurmuştur: "Muhammed'in kızı Fâtıma dahi hırsızlık ederse onun elini de keserim!" [*Müslim*, "Hudûd", 9] إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بالله واليوم الأخر (Allah'a ve 'Son Gün'e iman ediyorsanız) ifadesi, Allah ve O'nun öngördüğü ceza hakkında öfkeleri kamçılamaktadır. Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: Onlara acımayın ki kanunları ihmal etmeyesiniz. Veya acıtmayacak şekilde vurmayasınız. Hadiste şöyle buyurulmuştur: "Had cezasından bir kırbaç eksik vuran kişi (kıyamet günü) getirilir (ve sebebi sorulur); "Senin kullarına merhametimden dolayı..." der. Kendisine; "Sen onlara karşı benden daha mı merhametlisin!?" buyrulur ve ateşe atılması emredilir. Yine had cezasından bir kırbaç fazla vuran da getirilir (ve sebebi sorulur); "Sana karşı isyana son versinler diye…" diye cevap verir. Onun da ateşe atılması emredilir. Ebû Hüreyre'den [v. 58/678] Hazret-i Peygamber'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Bir yerde haddin uygulanması, o yer halkı için kırk gece yağmur yağmasından daha hayırlıdır." [*Nesâî*, "Kat'u's-sârik", 7] Devlet başkanının, had cezalarını uygulamak için, basiret sahibi ve nasıl vuracağını bilen uzman bir kişiyi tayin etmesi gerekir. Erkeğe, belden aşağısını örten giysisi hariç, tüm elbisesi çıkarılmış olarak ayakta, ne çok hafif ne de çok şiddetli; orta şiddette sopa vurulur. Sopa yüz, baş ve avret mahalli olmak üzere üç âza hariç, tüm âzalara dağıtılarak vurulur. *Celd* kelimesinde, acımanın ete geçmesi gerekmediğine işaret vardır. Kadına sopa oturduğu halde vurulur; kürk ve fazla giysileri dışında elbisesi çıkarılmaz.

[1192] Ebû Hanîfe [v. 150/767] *Rahimehullāh* bu âyeti delil getirerek *muhsan* olmayan kimse için had cezasının -sürgün edilmeksizin- sadece sopa olduğunu söyler. Sürgünün farz olduğuna dair Şâfi'î'nin [v. 204/820] getirdiği delil ise Hazret-i Peygamber'in (s.a.) şu hadisidir: "Bekârın bekârla zina etmesinin (cezası) yüz sopa ve bir yıl sürgündür." [*Müslim*, "Hudûd", 12] Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına göre, Sahabenin hem sopa vurduğu hem de sürgün ettiğine dair rivâyetin [*Tirmizî*, "Hudûd", 11] hükmü bu âyetle kaldırılmıştır yahut bu bir *gereklilik* olarak değil de, tâzir ve tedip olarak yorumlanır. Hür kimsenin sürgün edilmesi konusunda Şâfi'î'nin tek görüşü vardır. Kölenin sürgün edilmesi konusunda ise onun üç görüşü vardır: [i] Hür kimse gibi bir sene sürgün edilir. [ii] (100 sopanın yarısı) 50 sopa vurulduğu gibi yarım sene sürgün edilir. [iii] Ebû Hanîfe'nin dediği gibi hiç sürgün edilmez.

[١١٩١] وقرئ «ولا يأخذكم»، بالياء. و«رأفة»، بفتح الهمزة. و«رآفة»، على فعالة. والمعنى: أن الواجب على المؤمنين أن يتصلبوا في دين الله ويستعملوا الجدّ والمتانة فيه، ولا يأخذهم اللين والهوادة في استيفاء حدوده. وكفى برسول الله ﷺ أسوة في ذلك حيث قال: « لو سرقت فاطمة بنت محمد لقطعت يدها!''
٥ وقوله {إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ باللهِ واليوم الآخر} من باب التهييج وإلهاب الغضب لله ولدينه. وقيل: لا تترحموا عليهما حتى لا تعطلوا الحدود أو حتى لا توجعوهما ضربًا. وفي الحديث: ''يُؤتى بوالٍ نقص من الحدّ سوطًا، فيقولُ: رحمةٌ لعبادِك، فيقالُ له: أأنت أرحمُ بهم مِنّي؛ فيؤمرُ به إلى النار! ويؤتى بمن زاد سوطًا فيقول لينتهوا عن معاصيك؛ فيؤمرُ به إلى النار.'' وعن أبي هريرة: إقامة حدّ بأرض خير
١٠ لأهلها من مطر أربعين ليلة. وعلى الإمام أن ينصب للحدود رجلًا عالمًا بصيرًا يعقل كيف يضرب. والرجل يجلد قائمًا على مجرّده ليس عليه إلاّ إزاره ضربًا وسطًا لا مبرحًا ولا هينا، مفرّقًا على الأعضاء كلها لا يستثنى منها إلاّ ثلاثا؛ الوجه والرأس، والفرج. وفي لفظ الجلد: إشارة إلى أنه لا ينبغي أن يتجاوز الألم إلى اللحم. والمرأة تجلد قاعدة، ولا ينزع من ثيابها إلاّ الحشو والفرو.

١٥ [١١٩٢] وبهذه الآية استشهد أبو حنيفة على أن الجلد حدّ غير المحصن بلا تغريب. وما احتج به الشافعي على وجوب التغريب من قوله ﷺ: البكر بالبكر جلد مائة وتغريب عام. وما يروى عن الصحابة أنهم جلدوا ونفوا؛ منسوخ عنده وعند أصحابه بالآية، أو محمول على وجه التعزير والتأديب من غير وجوب. وقول الشافعي في تغريب الحرّ واحد، وله في العبد ثلاثة أقاويل: يغرب سنة كالحرّ،
٢٠ ويغرب نصف سنة كما يجلد خمسين جلدة، ولا يغرب كما قال أبو حنيفة.

[1193] Bu âyetle, “Zina eden kadınları evlerde hapsedin.” [Nisâ 4/15] ve “[Bu çirkin fiili yapan] ikiliye ceza verin.” [Nisâ 4/16] âyetlerinin hükmü kaldırılmıştır.

[1194] Denmiştir ki; sopa için ‘azap’ tabirinin kullanılması, bunun bir ceza olduğunun delilidir. Tekrarlamayı önleyeceği için buna azap denmiş olması da caizdir. Nitekim ibret alınacak cezaya da *nekâl* denilmiştir [Mâide 5/38].

[1195] *et-Tâife* kelimesi, halka oluşturabilecek bir grup anlamına gelir; en azı üç veya dört kişidir. Bu, sıfat-ı gâlibedir;[1] sanki bir şeyin çevresini kuşatan cemaat gibidir. İbn Abbas [v. 68/688] bu kelimenin tefsirinde Allah’a iman eden dörtten kırka kadar sayıda erkek bir grup olduğunu söylemiştir. Hasan-ı Basrî’ye [v. 110/728] göre on kişidir. Katâde’ye [v. 117/735] göre üç ve daha yukarısıdır. İkrime’ye [v. 105/723] göre iki ve daha yukarı sayıdaki erkektir. Mücahid’e [v. 103/721] göre bir ve birin üstündeki gruptur. Ancak İbn Abbas’ın görüşü tercih edilmiştir; çünkü dört, bu had cezasının kendisiyle tespit edildiği cemaattir.

[1196] Doğrusu bu büyük günah, büyük günahların başta gelenlerindendir. Bundan dolayı Allah Teâlâ bunu kendisine ortak koşma ve adam öldürme günahı ile birlikte zikretmiştir: “… zina da etmezler. Bunları yapan, öyle ağır bir ceza ile karşılaşır ki kıyâmet günü azap kendisi için katmerli hale getirilir!” [Furkān 25/68-69] Yine, Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Zinaya yaklaşmayın; zira o, yüz kızartıcı bir suçtur, yol olarak da kötüdür.” [İsrâ 17/32] Hazret-i Peygamber (s.a.) de şöyle buyurmuştur: “Ey insan topluluğu! Zinadan sakının, çünkü onda üçü dünyada, üçü de ahirette olmak üzere altı özellik vardır. Dünyada olanlar şunlardır: İzzeti giderir, fakirlik getirir, ömrü azaltır. Âhirette olanlara gelince, ilahî gazabı gerektirir, hesabın zor olmasına neden olur, cehennemde ebedi kalmaya sebep olur.” Bundan dolayı Allah Teâlâ iftira ve içki içme cezasının aksine, zina suçuna eksiksiz tam 100 sopa emretmiş; zina için dehşet verici korkunç bir ceza olan ‘taşlayarak öldürme’ şeklindeki cezayı meşru kılmış; sopa vurulan kişiye müminlerin merhamet etmesini yasaklamıştır. Ayrıca teşhir için bir grubun hazır bulunmasını da emretmiştir. Dolayısıyla, teşhirin gerçekleşmesini sağlayacak bir grup bulunması vacip olmuştur. Bunu sağlamak için bir-iki kişi yeterli değildir. Zinakârın daha da rezil olmasını sağlayacağı için özel olarak ‘mümin’lerin bulunması istenmiştir, çünkü fâsık kimse kavminin iyileri arasında daha çok mahcup olacaktır. İbn Abbas’ın [v. 68/688] “Allah’a inanan dörtten kırka kadar erkeğin bulunması gerekir.” şeklindeki görüşü bunu destekler.

1 *Tâife* kelimesinin kullanıldığı her sefer *tayf* [sarma] anlamının mülâhaza edilmesi gerekmez. / ed.

[١١٩٣] وبهذه الآية نسخ الحبس والأذى في قوله تعالى {فَأَمْسِكُوهُنَّ فِى البيوت} [النساء: ١٥]، وقوله تعالى {فَآذوهما} [النساء: ١٦].

[١١٩٤] قيل: تسميته عذابًا دليل على أنه عقوبة. ويجوز أن يسمى عذابًا، لأنه يمنع من المعاودة كما سمي نكالًا.

٥ [١١٩٥] الطائفة: الفرقة التي يمكن أن تكون حلقة، وأقلها ثلاثة أو أربعة؛ وهي صفة غالبة كأنها الجماعة الحافة حول الشيء. وعن ابن عباس في تفسيرها: أربعة إلى أربعين رجلًا من المصدقين بالله. وعن الحسن: عشرة. وعن قتادة: ثلاثة فصاعدًا. وعن عكرمة: رجلان فصاعدًا. وعن مجاهد: الواحد فما فوقه. وفضل قول ابن عباس، لأنّ الأربعة هي الجماعة التي يثبت بها هذا الحدّ.

١٠ [١١٩٦] والصحيح أن هذه الكبيرة من أمّهات الكبائر، ولهذا قرنها الله بالشرك وقتل النفس في قوله {وَلَا يَزْنُونَ وَمَن يَفْعَلْ ذلك يَلْقَ أَثَامًا} [الفرقان: ٦٨-٦٩]، وقال {وَلَا تَقْرَبُوا الزنى إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاء سَبِيلًا} [الإسراء: ٣٢]. وعن النبي ﷺ: «يا معشرَ الناسِ اتقُوا الزنَى فإنَّ فيهِ ستّ خصالٍ: ثلاثٌ في الدُّنيا، وثلاثٌ في الآخرة. فأمّا اللَّاتي في الدُنيا فيَذهبُ البهاء، ويورثُ الفقرَ، وينقص العمرَ، وأما اللاتي في ١٥ الآخرة فيُوجبُ السخطةَ، وسوءَ الحسابِ، والخلودَ في النار». ولذلك وفّى الله فيه عقد المائة بكماله، بخلاف حدّ القذف وشرب الخمر. وشرع فيه القتْلة الهولة، وهي الرجم، ونهى المؤمنين عن الرأفة على المجلود فيه وأمر بشهادة الطائفة للتشهير، فوجب أن تكون طائفة يحصل بها التشهير، والواحد والاثنان ليسوا بتلك المثابة. واختصاصه المؤمنين لأن ذلك أفضح، والفاسق بين صلحاء قومه أخجل.

٢٠ ويشهد له قول ابن عباس رضي الله عنهما: إلى أربعين رجلًا من المصدقين بالله.

3. Zinakâr erkek, sadece zinakâr veya Müşrik kadını nikâhlar. Zinakâr kadını da zinakâr veya Müşrik erkekten başkası nikâhlamaz. Bu, müminlere 'haram' kılınmıştır.

[1197] *Fâsık,* zina ve kahbelik şanından olan âdi kimse demektir. Böyle biri kendi vasıflarına uymayan salih kadınlarla evlenmek istemez; ancak, kendine benzeyen âdi bir fâsıkla veya Müşrik bir kadınla evlenmek ister. Fâsık, zinakâr ve âdi kadının durumu da bunun gibidir; salih erkekler onunla evlenmek istemezler ve ondan tiksinirler. Ona ancak kendisine benzeyen fâsık veya Müşrik erkekler ilgi gösterir. Allah katında övülmüş[1] bir 'mümin'in zinakâr bir kadınla evlenmesi, ona ilgi göstermesi ve bu sebeple zinakârlıkla damgalanmış 'fâsık'lar grubuna katılması sakıncalıdır, *haram*dır. Çünkü bu durumda fâsıklara benzeme, töhmet altında kalma ve hakkında dedikoduya, gıybete ve çeşitli fesatlıklara sebep olma gibi sakıncalar söz konusudur. *Bir yerde günahkârlarla birlikte oturmak bile nice günaha sebebiyet vermektedir!* Düşünün, bir de bir zinakâr ve kahbenin 'eşi' olduğunuzu!.. Allah Teâlâ şu âyetle buna dikkat çekmiştir: "Aranızdaki bekârları, köle ve cariyelerinizden de *salih*[2] olanları evlendiriniz." [Nûr 24/32]

[1198] Şu da söylenmiştir: Medine'de Müşriklerden zinâkâr zengin kadınlar vardı, fakir muhacirler onlarla evlenmek istediler ve Peygamber (s.a.)'den izin istediler; bunun üzerine bu âyet nâzil oldu. [İbn Ebû Şeybe, *Musannef,* III, 540] Hazret-i Âişe *Radıyallāhu anhâ*'dan [v. 58/678] şöyle rivâyet edilmiştir: "Âyete göre, bir erkek bir kadınla zina ederse o kadınla evlenme hakkı yoktur; onunla (evlenerek) cinsel ilişkide bulunduğu takdirde zinakâr olur!" İbn Abbas [v. 687687-8] ise bunu caiz görmüş ve bu kişiyi bir ağacın meyvesini çalıp, sonra da onu satın alan birine benzetmiştir. Bir rivayete göre bu durum, Hazret-i Peygamber (s.a.)'e de sorulmuş ve şu cevabı vermiştir: "Evvelki zinadır, sonraki nikâhtır; haram, helâli haram kılmaz."

---

1 Sadece söylemiyle değil, hâl ve fiilleriyle, tutum ve davranışlarla *iman*ına uygun davranan biri *mü'min*dir. Ahlâkî düşüklükler içinde bulunanlar -*iman/tasdik* etmiş olsalar bile- Kur'ân'da *mü'min* olarak tavsîf edilmez. Ancak bu ilgili kişiden imanı nefyetmez; dinî sınırları çiğneyip duran biri için "*fâsık*/fâcir/mücrim" vasfı yerine ancak imanı sübut ve istimrar kazananların hak ettiği *mü'min* sıfatının verilmesi ahlakî düşüklüğü onaylamak, hatta teşvik etmek anlamına geleceği için böyledir. Hırsızlık etmek kişiyi -*tasdîk* anlamındaki- imandan çıkarmamakla birlikte, imanlı bir hırsıza *mü'min* denmeyip "hırsız" denmesi; imanlı bir zamparaya "zinakâr" denmesi dilin yapısı gereğidir. Dil bu gibi durumlarda kişinin en çok göze çarpan davranışını öne çıkartır. Nitekim *takvâ*nın aslı olan "imansızlıktan korunma" unsuru bütün iman sahiplerinde bulunmasına rağmen, her iman sahibi *müttakî* olarak tavsif edilmez. / ed.

2 Müfessir *sālih* kelimesini Türkçedeki anlamıyla salih yani dindar anlamına hamletmekle birlikte, kelime aslen "lâyık/elverişli" anlamındadır. Dikkat edilirse, köle ve cariyeler için kullanılan "salih, yani evlenmeye lâyık/elverişli" sıfatı "içinizden" hür olan "dullar" için kullanılmamıştır, oysa dindarlık onlar için de söz konusudur. Müfessir belki de bu elverişliliğin ölçüsü olarak dindarlığı öncelemekte olduğundan böyle söylemektedir. / ed.

٣-﴿الزَّانِي لا يَنْكِحُ إلا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً وَالزَّانِيَةُ لا يَنْكِحُهَا إِلا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ وَحُرِّمَ ذَلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١١٩٧] الفاسق الخبيث الذي من شأنه الزنى والتقحب، لا يرغب في نكاح الصوالح من النساء اللاتي على خلاف صفته، وإنما يرغب في فاسقة خبيثة من شكله، أو في مشركة؛ والفاسقة الخبيثة المسافحة كذلك لا يرغب في نكاحها الصلحاءُ من الرجال وينفرون عنها، وإنما يرغب فيها من هو من شكلها من الفسقة أو المشركين. ونكاح المؤمن الممدوح عند الله الزانيةَ ورغبته فيها وانخراطه بذلك في سلك الفسقة المتسمين بالزنى محرّم عليه محظور؛ لما فيه من التشبه بالفساق. وحضور موقع التهمة والتسبب لسوء القالة فيه والغيبة وأنواع المفاسد. ومجالسة الخطائين كم فيها من التعرّض لاقتراف الآثام، فكيف بمزاوجة الزواني والقحاب! وقد نبه على ذلك بقوله {وَأَنْكِحُوا الأيامى مِنْكُمْ والصالحين مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمائِكُمْ} [النور: ٣٢]

[١١٩٨] وقيل: كان بالمدينة موسرات من بغايا المشركين، فرغب فقراء المهاجرين في نكاحهنّ، فاستأذنوا رسول الله ﷺ، فنزلت. وعن عائشة رضي الله عنها أن الرجل إذا زنى بامرأة، ليس له أن يتزوجها، لهذه الآية، وإذا باشرها كان زانيًا. وقد أجازه ابن عباس رضي الله عنهما، وشبهه بمن سرق ثمر شجرة ثم اشتراه. وعن النبي ﷺ أنه سئل عن ذلك؟ فقال: أوله سفاحٌ وآخره نكاحٌ، والحرامُ لا يحرّم الحلالَ".

[1199] "Burada *nikâh*tan maksat söz[leşme] değil, cinsel ilişkidir" denmişse de, şu iki sebepten dolayı doğru değildir: 1) Kur'ân'da *nikâh* her nerede gelmişse sadece akit anlamında kullanılmıştır. 2) Mâna bozuk olmakta ve ifadeyi "Zinakâr erkek ancak zinakâr kadınla zina eder; zinakâr kadınla da ancak zinakâr erkek zina eder." demeye götürmektedir.

[1200] Yine denmiştir ki; zinakâr kadınla evlenmek İslâm'ın ilk dönemlerinde haramdı, bu daha sonra nesh edildi. "Aranızdaki bekârları evlendiriniz." [Nûr 24/32] ayeti bu hükmü kaldırdı. Bu hükmü kaldıranın icmâ olduğu da söylenmiştir ki bu görüş Sa'îd b. el-Müseyyeb'den [v. 94/713] nakledilmiştir.

[1201] **Şayet** "Âyette birinci cümlenin mânası ile ikinci cümlenin mânası arasında ne fark var?" **dersen şöyle derim:** Birinci cümlenin mânası şudur: Zinakâr erkeğin vasfı, iffetli kadınlara karşı isteksiz, zinakâr kadınlara karşı istekli olmasıdır. İkinci cümlenin mânası ise şöyledir: Zinakâr kadının vasfı, iffetli erkekler tarafından değil, zinakâr erkekler tarafından istenilir olmasıdır. Bunlar iki farklı mânadır. "Peki, neden ilkin [2. âyette] zina eden kadın zina eden erkekten önce zikredildi de sonra [3. âyette] erkek kadından önce zikredildi?" **dersen şöyle derim:** İlki, işledikleri suça karşı her ikisine verilecek ceza için indirilmiştir; bu suçun meydana gelmesinde ana unsur ise kadındır, çünkü kadın erkeğe karşı istekli olmasa ve işaret edip ona imkân vermese, erkek ona istek göstermez ve imkân bulamaz. Bu işte kadın asıl ve ilk olduğu için o zikredilerek âyete başlanmıştır. İkincisinde ise âyet nikâhı anlatmak için indirilmiştir ve bunda erkek asıldır. Çünkü kadını isteyen ve ona evlilik teklifi yapan erkektir; talep ondan başlar.

[1202] [لا ينكح (nikâhlamaz) ifadesi] Amr b. Ubeyd'den [v. 144/761] cezimle, *lâ yenkih* (nikâhlamasın) şeklinde nehiy olarak nakledilmiştir. Merfû' okunduğunda nehiy anlamı yine vardır. Hatta daha vurgulu ve daha pekiştirmelidir. Nitekim *rahimekâllāhu* ve *yerhamukâ'llāhu* ifadeleri ["Allah sana rahmet etsin" anlamında] *li-yerhamke* şeklindeki emir kipinden daha vurguludur. لا ينكح (nikâhlamaz) fiilinin "onların âdetleri bu şekilde cereyan eder" anlamında sırf haber olması da caizdir. Müminin, kendisini bu âdete alıştırmaması ve bundan korunması gerekir. (حُرِّمَ [haram kılındı] fiili), Hâ'nın fethası ile *harreme* (haram kıldı) şeklinde de okunmuştur.

[١١٩٩] وقيل: المراد بالنكاح الوطء، وليس بقول، لأمرين؛ أحدهما أن هذه الكلمة أينما وردت في القرآن لم ترد إلاّ في معنى العقد. والثاني: فساد المعنى وأداؤه إلى قولك: الزاني لا يزني إلاّ بزانية والزانية لا يزني بها إلاّ زان.

[١٢٠٠] وقيل: كان نكاح الزانية محرّمًا في أول الإسلام ثم نسخ، والناسخ قوله {وَأَنْكِحُوا الأيامى مِنْكُمْ} [النور: ٣٢]. وقيل: الإجماع؛ وروي ذلك عن سعيد بن المسيب رضي الله عنه.

[١٢٠١] فإن قلت: أي فرق بين معنى الجملة الأولى ومعنى الثانية؟ قلت: معنى الأولى صفة الزاني بكونه غير راغب في العفائف ولكن في الفواجر. ومعنى الثانية: صفة الزانية بكونها غير مرغوب فيها للأعفاء ولكن للزناة، وهما معنيان مختلفان. فإن قلت: كيف قدمت الزانية على الزاني أولًا، ثم قدم عليها ثانياً؟ قلت: سيقت تلك الآية لعقوبتهما على ما جنيا، والمرأة هي المادة التي منها نشأت الجناية؛ لأنها لو لم تطمع الرجل ولم تومض له ولم تمكنه لم يطمع ولم يتمكن. فلما كانت أصلًا وأولًا في ذلك بديء بذكرها. وأمّا الثانية فمسوقة لذكر النكاح والرجل أصل فيه، لأنه هو الراغب والخاطب، ومنه يبدأ الطلب.

[١٢٠٢] وعن عمرو بن عبيد رضي الله عنه «لا ينكح»، بالجزم على النهي. والمرفوع فيه أيضًا معنى النهي، ولكن أبلغ وآكد، كما أن "رحمك الله" و"يرحمك" أبلغ من "ليرحمك". ويجوز أن يكون خبرًا محضًا على معنى: أن عادتهم جارية على ذلك، وعلى المؤمن أن لا يدخل نفسه تحت هذه العادة ويتصوّن عنها. وقرئ «وحَرم»، بفتح الحاء.

4- Namuslu kadınlara (zina) isnad(ın)da bulunup da sonra dört şahit getiremeyenlere de seksen sopa vurun! Bir daha da asla şahitliklerini kabul etmeyin! Tam bir fâsıktır bunlar (yalan söylemekten çekinmezler)!..

5. Bundan sonra dönüş yapıp durumlarını düzeltenler müstesna... Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm)

[1203] *Kazif*, zina isnadı ile de başka bir şeyle de yapılabilir. Burada maksadın, kadınlara zina isnadı ile iftira etmek olduğuna dair iki delil vardır: 1) Zinakâr kadınların anlatılmasının ardından hemen iffetli kadınlar zikredilmiştir. 2) Dört şahit şart koşulmuştur. Oysa zina dışındaki suçların isnadında iki şahit yeterlidir.

[1204] Zina isnadı; büluğ çağına ermiş hür ve akıllı birinin iffetli bir kadına "Ey zinakâr kadın!" veya iffetli bir erkeğe "Ey zinakâr adam!" demesidir. "Ey zinakâr adamın oğlu!"; "Ey zinakâr kadının oğlu!"; "Ey veled-i zina!"; "Sen babanın çocuğu değilsin!"; "Sen nesebi sahih biri değilsin!" şeklindeki ifadeler de aynıdır. Zinanın dışındaki suç isnadı ise kişinin muhatabına, "Ey faiz yiyen!"; "Ey şarap içen!" "Ey Yahudi!"; "Ey Mecusî (ateşperest)!"; "Ey fâsık!"; "Ey hilekâr!" "Ey anasının a.ını emen!" gibi sözler söylemesidir. Bu (tür iftira atan) kişiye *tazir* cezası gerekir. Tazir, kölenin had cezasının en azı olan 40 sopaya ulaşmamalı, ondan daha az olmalıdır. Ancak Ebû Yusuf [v. 182/798]; "79 sopaya kadar tazir cezası caizdir." demiş, hatta devlet başkanının 100 sopaya kadar tazir cezası verme yetkisinin olduğunu söylemiştir.

[1205] Kendisine iftira edilen şahsın *muhsan* sayılmasının 5 şartı vardır: Hür olmak, akıllı olmak, büluğ çağına ermiş olmak, Müslüman olmak ve iffetli olmak.

[1206] بأربعة شهداء (dört şahit) şeklindeki isim tamlaması *bi-erbaʿatin şuhedâe* şeklinde tenvin ile de okunmuştur. (Bu takdirde) شهداء kelimesi sıfat olur.

[1207] **Şayet** "Nasıl şahitlik edecekler; toplu halde mi yoksa ayrı ayrı mı?" **dersen şöyle derim:** Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına göre vacip olan, bir mecliste hazır bulunmalarıdır. Ayrı ayrı gelirlerse iftiracı olurlar. Şâfiʿî'ye [v. 204/820] göre ise ayrı ayrı gelmeleri (ve şahitlik etmeleri) caizdir.

[1208] **Şayet** "Zina isnat edilen kadının kocası şahitlerden biri olabilir mi?" **dersen şöyle derim:** Ebû Hanîfe'ye göre caizdir. Şâfiʿî'ye göre caiz değildir.

٤-﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾

٥-﴿إِلا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٢٠٣] القذف يكون بالزنى وبغيره، والذي دلّ على أن المراد قذفهنّ بالزنى شيئان؛ أحدهما ذكر المحصنات عقيب الزواني. والثاني: اشتراط أربعة شهداء؛ لأنّ القذف بغير الزنى يكفي فيه شاهدان.

[١٢٠٤] والقذف بالزنى أن يقول الحرّ العاقل البالغ لمحصنة: يا زانية، أو لمحصن: يا زاني، يا ابن الزاني، يا ابن الزانية، يا ولد الزنا، لست لأبيك، لست لرشدة. والقذف بغير الزنا أن يقول: يا آكل الربا، يا شارب الخمر، يا يهودي، يا مجوسي، يا فاسق، يا خبيث، يا ماص بظر أمّه. فعليه التعزير، ولا يبلغ به أدنى حدّ العبيد وهو أربعون، بل ينقص منه. وقال أبو يوسف: يجوز أن يبلغ به تسعة وسبعون. وقال: للإمام أن يعزر إلى المائة.

[١٢٠٥] وشروط إحصان القذف خمسة: الحرية، والبلوغ، والعقل، والإسلام، والعفة.

[١٢٠٦] وقرئ «بأربعةٍ شهداءَ» بالتنوين. وشهداء صفة.

[١٢٠٧] فإن قلت: كيف يشهدون، مجتمعين أو متفرّقين؟ قلت: الواجب عند أبي حنيفة وأصحابه رضي الله عنهم أن يحضروا في مجلس واحد، وإن جاءوا متفرقين كانوا قذفة. وعند الشافعي رضي الله عنه: يجوز أن يحضروا متفرقين.

[١٢٠٨] فإن قلت: هل يجوز أن يكون زوج المقذوفة واحدًا منهم؟ قلت: يجوز عند أبي حنيفة، خلافًا للشافعي.

[1209] **Şayet** "İftira atana sopa nasıl vurulur?" **dersen şöyle derim:** Zina edene vurulduğu gibi vurulur; ancak elbisesi çıkarılmaz, sadece kadından çıkarılan fazla elbise ve kürk gibi elbisleri varsa bunlar çıkarılır. [Bu hususta] iftira eden kadın, zinakâr kadın gibidir.

5 [1210] En şiddetli sopa tazir sopasıdır; sonra zina sopası, sonra içki içme sopası, sonra da iftiracıya atılan sopadır. [Bunu açıklama babında] demişlerdir ki: Zira bunun cezasının sebebinin doğru olmaya da yalan olmaya da ihtimali vardır; ancak namus ve şerefi ayaklar altına alınmaktan korumak için cezalandırılmıştır.

10 [1211] "Peki, zina isnat edilen kişi *muhsan* değilse?" **dersen şöyle derim:** İsnatta bulunana tazir cezası verilir; had (sopa) uygulanmaz; ancak kendisine suç isnat edilen kimse bu tür suçları işlemekle tanınan biri ise isnat edene ne had uygulanır ne de tazir.

[1212] İftiracının şahitliğinin reddedilmesi, Ebû Hanîfe'ye [v. 150/767] göre, 15 had cezasının tamamının uygulanmasına bağlıdır. Had cezası uygulanmadan veya ceza tamamlanmadan önce şahitlik ederse şahitliği kabul edilir. Had cezası tamamlandığı takdirde, artık tövbe etse de, 'iyi' 'takva sahipleri'nden olsa da ebediyen şahitliği kabul edilmez. Şâfi'î'ye göre iftiracının şahitliğinin reddi aynı iftira ile ilgilidir. Ettiği iftiradan dönerek tövbe ederse şahitliği makbuldür. 20 İki imam da bu âyete dayanmaktadır; Ebû Hanîfe *celd*i 'atmak' anlamındaki يَرمُون şart fiilinin cevabı yapmış; sopa vurulmasının hemen ardından şahitliğinin reddedilmesini de ebedi olarak değerlendirmiştir. Böylece, iftiracılar ebedi olarak –yani hayatları boyunca- şahitlikleri kabul edilmeyen kimseler olmuşlardır. Ebû Hanîfe, وَأُولَئِكَ هُمُ الفاسقون (Bunlardır işte fâsıklar!) cümlesini de şartın 25 cevabı içerisine dâhil olmayan yeni bir cümle saymıştır. Bu cümle, şart cümlesi tamamlandıktan sonra sanki iftira edenlerin Allah katındaki durumunu anlatmaktadır. "Bundan sonra dönüş yapıp durumunu düzeltenler müstesna" ifadesi "fâsıklar"dan istisna edilmiştir. [Yani dönüş yaptıkları takdirde fâsıklıktan kurtulurlar.] "Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir" ifadesi de buna delâlet 30 eder. Şâfi'î [v. 204/820] ise "onlara sopa vurun" ve "[şahitliklerini] kabul etmeyin" cümlelerini şartın cevabı saymıştır; ancak ebediliği iftiracı oldukları süre ile sınırlamıştır, süre iftiraya tövbe edip dönüş yaptıkları takdirde sona erer. O, istisnayı ikinci cümleye müteallık saymıştır. Ona göre, müstesnânın hakkı لَهُمْ'daki هُم'den bedel olmak üzere mecrur olmaktır. Ebû Hanîfe'ye göre ise müstesnanın 35 hakkı mansub olmaktır. Çünkü müspet bir ifadeden müstesnadır.

[١٢٠٩] فإن قلت: كيف يجلد القاذف؟ قلت: كما جلد الزاني، إلاّ أنه لا ينزع عنه من ثيابه إلاّ ما ينزع عن المرأة من الحشو والفرو. والقاذفة أيضًا كالزانية.

[١٢١٠] وأشدّ الضرب ضرب التعزير، ثم ضرب الزنا، ثم ضرب شرب الخمر، ثم ضرب القاذف. قالوا: لأنّ سبب عقوبته محتمل للصدق والكذب، إلاّ أنه عوقب صيانة للأعراض وردعًا عن هتكها.

[١٢١١] فإن قلت: فإذا لم يكن المقذوف محصناً؟ قلت: يعزر القاذف ولا يحدّ، إلاّ أن يكون المقذوف معروفًا بما قذف به فلا حدّ ولا تعزير.

[١٢١٢] ردّ شهادة القاذف معلق عند أبي حنيفة رضي الله عنه باستيفاء الحدّ، فإذا شهد قبل الحدّ أو قبل تمام استيفائه قبلت شهادته، فإذا استوفى لم تقبل شهادته أبدًا، وإن تاب وكان من الأبرار الأتقياء. وعند الشافعي رضي الله عنه: يتعلق ردّ شهادته بنفس القذف، فإذا تاب عن القذف بأن رجع عنه عاد مقبول الشهادة. وكلاهما متمسك بالآية؛ فأبو حنيفة رضي الله عنه جعل جزاء الشرط الذي هو الرمي الجلد، وردّ الشهادة عقيب الجلد على التأبيد، فكانوا مردودي الشهادة عنده في أبدهم، وهو مدّة حياتهم، وجعل قوله {وَأُولَئِكَ هُمُ الفاسقون} كلامًا مستأنفًا غير داخل في حيز جزاء الشرط، كأنه حكاية حال الرامين عند الله بعد انقضاء الجملة الشرطية. و{إِلَّا الذين تَابُوا} استثناء من الفاسقين. ويدلّ عليه قوله {فَإِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ}. والشافعي رضي الله عنه جعل جزاء الشرط الجملتين أيضًا، غير أنه صرف الأبد إلى مدّة كونه قاذفًا، وهي تنتهي بالتوبة والرجوع عن القذف وجعل الاستثناء متعلقًا بالجملة الثانية. وحق المستثنى عنده أن يكون مجرورًا بدلًا من ''هم'' في {لَهُمْ}. وحقه عند أبي حنيفة رضي الله عنه أن يكون منصوبًا لأنه عن موجب.

[1213] Âyetin zâhiri ve nazmı, üç cümlenin de toptan şart cümlesinin cevabı olmasını gerektirmektedir. Adeta şöyle denilmiştir: Kim muhsan kadınlara iftira atarsa onlara sopa vurun, şahitliklerini kabul etmeyin ve fâsık olduklarına hükmedin. Yani onlar için sopayı, şahitliklerinin reddini ve fâsıklık hükmünü birleştirin. Ancak iftiradan dönüş yapıp durumlarını düzeltenler müstesna... Allah onları bağışlar, böylece kendilerine sopa vurulmamış, şahitlikleri reddedilmemiş ve fâsıklıklarına hükmedilmemiş hale gelirler.

[1214] **Şayet** “Kâfir iftira ediyor, sonra dönüş yapı(p Müslüman olu)yor ve şahitliği icmâ‘ ile kabul ediliyor; Müslümanlardan iftira eden ise iftiradan tövbe ediyor, fakat Ebû Hanîfe’ye göre şahitliği kabul edilmiyor. Sanki inkârcı iken iftira atmak Müslümanken iftira atmaktan daha hafif?” **dersen şöyle derim:** Müslümanlar kâfirlerin sövmesine aldırış etmezler; çünkü onlar düşmanlıklarıyla ve düşmanlık duygusuyla ayıplamakla şöhret bulmuşlardır. Dolayısıyla Müslüman tarafından, kâfirin iftirasına benzer bir iftiraya maruz kalan kimsenin başına gelecek olan ar ve ayıplanma utancı, kâfirin iftirasına maruz kaldığında başına gelmez. Bundan dolayı, bu ar ve ayıplanmayı önlemek ve engellemek maksadıyla Müslümanlardan olan iftiracının cezası ağırlaştırılmıştır.

[1215] **Şayet** “İftiraya uğrayan kimsenin veya devlet başkanının iftiracının had cezasını affetme yetkisi var mıdır?” **dersen şöyle derim:** Evet, şahitler şahitlik etmeden ve had cezası tespit edilmeden önce her ikisinin de bu yetkisi vardır; hatta iftiraya uğrayan kimseye, iftira edeni mahkemeye vermemesi ve ona had cezasının verilmesini istememesi için teklifte bulunulur. Devlet başkanının, mağduru öfkesine hâkim olmaya teşvik etmesi ve ceza sabit olmadan önce ona “Allah rızası için, bu dâvadan vazgeç ve bu işi bırak” demesi güzel olur. Ceza kesinleştikten sonra ise her ikisinin de affetme yetkisi yoktur. Çünkü bu dâva artık sırf Allah hakkı haline gelmiştir (kamu dâvasıdır). Bundan dolayı artık mağdurun maddi menfaat karşılığında barış yapması sahih değildir.

[1216] **Şayet** “Had cezasına mirasçı olunur mu?” **dersen şöyle derim:** “Ebû Hanîfe’ye göre mirasçı olunmaz. Zira hadiste “Had cezasına mirasçı olunmaz” buyrulmuştur. Şâfi‘î’ye göre ise mirasçı olunur[1]; iftiracı, had cezası sübut bulmadan önce tövbe ederse had düşer.

[1217] Âyetin Hassân b. Sâbit’in [r.a.; v. 60/680], Hazret-i Âişe [r.a.; v. 58/678] hakkında söylediklerinden tövbe ettiği zaman nâzil olduğu söylenmiştir.

1 Mesela iftiraya uğrayan kişi kazif haddi uygulanmadan önce ölürse veya öldükten sonra ona iftira edilirse vârisleri bu cezayı uygulatırlar. / çev

[١٢١٣] والذي يقتضيه ظاهر الآية ونظمها أن تكون الجمل الثلاث بمجموعهن جزاء الشرط، كأنه قيل: ومن قذف المحصنات فاجلدوهم وردّوا شهادتهم وفَسِّقوهم، أي فاجمعوا لهم الجلد والردّ والتفسيق، إلاّ الذين تابوا عن القذف وأصلحوا فإنّ الله يغفر لهم فينقلبون غير مجلودين ولا مردودين ولا مفسَّقين.

٥ [١٢١٤] فإن قلت: الكافر يقذف فيتوب عن الكفر فتقبل شهادته بالإجماع، والقاذف من المسلمين يتوب عن القذف فلا تقبل شهادته عند أبي حنيفة رضي الله عنه؛ كأن القذف مع الكفر أهون من القذف مع الإسلام؟ قلت: المسلمون لا يعبئون بسبِّ الكفار، لأنهم شهروا بعداوتهم والطعن فيهم بالباطل، فلا يلحق المقذوف بقذف الكافر من الشين والشنار ما يلحقه بقذف مسلم مثله، فشدّد على القاذف من ١٠ المسلمين ردعًا وكفًّا عن إلحاق الشنار.

[١٢١٥] فإن قلت: هل للمقذوف أو للإمام أن يعفو عن حدّ القاذف؟ قلت: لهما ذلك قبل أن يشهد الشهود ويثبت الحدّ. والمقذوف مندوب إلى أن لا يرافع القاذفَ ولا يطالبه بالحدّ. ويحسن من الأمام أن يحمل المقذوف على كظم الغيظ، ويقول له: ''أعرض عن هذا، ودعه لوجه الله'' قبل ثبات الحدّ؛ فإذا ثبت لم يكن لواحد ١٥ منهما أن يعفو، لأنه خالص حق الله، ولهذا لم يصحّ أن يصالح عنه بمال.

[١٢١٦] فإن قلت: هل يورث الحدّ؟ قلت: عند أبي حنيفة رضي الله عنه لا يورث، لقوله ﷺ: «الحدّ لا يورث''، وعند الشافعي رضي الله عنه يورث، وإذا تاب القاذف قبل أن يثبت الحدّ سقط.

[١٢١٧] وقيل: نزلت هذه الآية في حسان بن ثابت رضي الله عنه حين تاب مما قال في ٢٠ عائشة رضي الله عنها.

6. Kendi eşine zina isnadında bulunup da kendinden başka şahidi olmayan bir erkeğin şahitliği; 'kendisinin doğrulardan olduğu'na dört kez Allah'ı şahit tutmasıdır.

7. Beşinci (şahitlik) de; 'yalancılardansa Allah'ın lânetinin kendi üzerine olması'dır.

8. Buna karşılık, kadının; 'kocasının yalancılardan olduğu'na dört kez Allah'ı şahit tutması cezayı kendisinden savar.

9. Beşincide (yapacağı) ise; 'kocası doğrulardansa Allah'ın gazabının kendi üzerine olması'dır.

[1218] Karısına zina suçu isnat eden kişi Müslüman, hür, akıllı, bülûğ çağına ermiş ve iftira suçundan had cezası almamış biri olduğunda, kadın da -iffetli olarak- aynı vasıfları taşıdığında; koca eşine açıkça zina isnadında bulunduğu takdirde ikisi arasında lânetleşme (*li'ân*) sahih olur. Zina isnadı; kişinin karısına, "Ey zinakâr kadın!" yahut "Sen zina ettin!" veya "Seni zina ederken gördüm!" demesidir. Eğer koca, köle yahut daha önce had ceza almış biri ise, kadın da iffetli ise yabancı kadınlara zina isnadında olduğu gibi (80 sopa) had cezası uygulanır. Kadının, devlet başkanına (mahkemeye) götürmediği dâvada ise *li'ân* gerekmez.

[1219] Lânetleşme (*li'ân*); erkeğin, ifadeye başlayarak karısına isnat ettiği zina konusunda doğru söyleyenlerden olduğuna dair Allah'ın adıyla dört kez şahitlik etmesi, beşincide de karısına isnat ettiği zina konusunda yalan söyleyenlerden ise Allah'ın lânetinin kendi üzerine olmasını söylemesidir.[1] [Buna karşılık] kadın da dört kez şöyle der: Allah'ın adıyla şahitlik ederim ki (kocam) bana isnat ettiği zina konusunda kesinlikle yalancılardandır! Kadın beşinci şahitliğinde, 'Bana isnat ettiği zina konusunda kocam doğru söyleyenlerden ise Allah'ın gazabı benim üzerime olsun!' der.

[1220] Şâfi'î'ye göre, erkek şahitlik ederken ayağa kaldırılır, kadın oturur; kadın şahitlik ederken de kadın ayağa kaldırılır, erkek oturur. İmam (hâkim) birine, eliyle erkeğin ağzını kapatarak "Eğer doğru söylemiyorsan senin Allah'ın lânetine uğrayacağından korkarım." demesini emreder. Şâfi'î demiştir ki: "Lânetleşme Mekke'de Makām-ı İbrahim ile Beytullah'ın arasında yapılır. Medine'de minber üzerinde, Kudüs'te ise buranın mescidinde yapılır. Müşriğin li'ânı kilisede veya saygı gösterdiği yerde yapılır. Şahsın dini yoksa, Mescid-i Haram dışında bizim mescitlerimizden birinde yapılır.

1 Yani "Yalan söylüyorsam Allah benim belâmı versin!" demesidir. / ed.

٦-﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ شُهَدَاءُ إِلا أَنْفُسُهُمْ فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ إِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ﴾

٧-﴿وَالْخَامِسَةُ أَنَّ لَعْنَةَ اللَّهِ عَلَيْهِ إِنْ كَانَ مِنَ الْكَاذِبِينَ﴾

٨-﴿وَيَدْرَأُ عَنْهَا الْعَذَابَ أَنْ تَشْهَدَ أَرْبَعَ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ إِنَّهُ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ﴾

٥ ٩-﴿وَالْخَامِسَةَ أَنَّ غَضَبَ اللَّهِ عَلَيْهَا إِنْ كَانَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

[١٢١٨] قاذِف امرأته إذا كان مسلمًا حرًا بالغًا عاقلًا غير محدود في القذف، والمرأة بهذه الصفة مع العفة صحّ اللعان بينهما، إذا قذفها بصريح الزنى؛ وهو أن يقول لها يا زانية، أو زنيت، أو رأيتك تزنين. وإذا كان الزوج عبدًا أو محدودًا في قذف، والمرأة محصنة حدّ كما في قذف الأجنبيات. وما لم ترافعه إلى الإمام لم ١٠ يجب اللعان.

[١٢١٩] واللعان: أن يبدأ الرجل فيشهد أربع شهادات بالله إنه لمن الصادقين فيما رماها به من الزنى، ويقول في الخامسة: أن لعنة الله عليه إن كان من الكاذبين فيما رماها به من الزنى. وتقول المرأة أربع مرات: أشهد بالله إنه لمن الكاذبين فيما رماني به من الزنى، ثم تقول في الخامسة: أن غضب الله عليها إن كان من الصادقين فيما ١٥ رماني به من الزنى.

[١٢٢٠] وعند الشافعي رضي الله عنه: يقام الرجل قائمًا حتى يشهد والمرأة قاعدة، وتقام المرأة والرجل قاعدٌ حتى تشهد، ويأمر الإمام من يضع يده على فيه ويقول له: إني أخاف إن لم تكن صادقًا أن تبوء بلعنة الله، وقال: اللعان بمكة بين المقام والبيت، وبالمدينة على المنبر، وبيت المقدس في مسجده، ولعان المشرك في ٢٠ الكنيسة وحيث يعظم، وإذا لم يكن له دين ففي مساجدنا إلا في المسجد الحرام،

Zira Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: 'Müşrikler şüphesiz pisliktir; onun için Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar!' [Tevbe 9/28]." Bundan sonra hâkim eşleri ayırır. -Allah hepsinden razı olsun!- Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına göre ise hâkim ayırmadan eşler arasında ayrılma gerçekleşmez. Ancak İmam Züfer'e [v. 158/775] göre li'ânın yapılmasıyla ayrılık gerçekleşir. Osman el-Bettî'ye [v. 143/760] göre ise ayrılma söz konusu değildir. Şâfi'î'ye göre kocanın li'ânı ile ayrılma gerçekleşir. Ebû Hanîfe ve Muhammed'e [v. 189/805] göre bu ayrılık *talâk-ı bâin*[1] hükmündedir. Ancak hükmü ebedi değildir, bundan sonra koca kendini yalanlar da bundan dolayı ona had cezası vurulursa o kadınla evlenmesi caiz olur. Ebû Yusuf [v. 182/798], Züfer, Hasan b. Ziyad [v. 204/819] ve Şâfi'î'ye göre bu boşama değil ayrılmadır; dolayısıyla ebedi tahrîm gerektirir; bundan sonra eşler hiçbir şekilde birleşemezler.

[1221] Rivâyet olunmuştur ki; zina isnadı ile ilgili âyet inince Peygamber (s.a.) onu minberde okumuş; Ensar'dan Âsım b. Adiy [r.a.; v. 45/665] kalkıp; "Canım sana feda!.. [Ama] kişi adamın birini kendi karısıyla birlikte olurken bulup bunu haber verirse ona 80 sopa vurulacak, şahitliği ebediyen reddedilerek ve *fâsık* sayılacak; ona kılıç vurmuşsa öldürülecek; sükût ederse öfke [ve kinle] dolu olarak sükût edecek; dört şahit getirmeye giderse adam işini bitirip gitmiş olacak [öyle mi]!? Allah'ım! Bize bir çıkış yolu göster!" demiş ve çıkmış… Hilâl b. Ümeyye yahut Uveymir ile karşılaşmış; "Arkanda ne var?" [Ağzındaki baklayı çıkar!] diye sorunca, "Şer!.. Şerik b. Sehmâ'yı karım Havle'nin karnının üzerinde gördüm!." diye cevap vermiş. -ki Havle, (adı geçen) Asım'ın kızıdır.- Âsım demiş ki: Vallahi, benim sorduğum da buydu! Ne çabuk başıma geldi!.." İkisi birden dönmüşler; Âsım durumu Peygamber (s.a.)'e haber vermiş. Hazret-i Peygamber Havle ile konuşmuş; Havle, "Bilmiyorum, kıskançlık krizine mi girdi yoksa [misafirine ikram edeceği] yemeği mi esirgiyor!?" -Şerik onların misafiri imiş.- Hilâl, "Hayır! Onu Havle'nin karnı üzerinde gördüm!" demiş. İşte âyet bu konuda inmiş ve lânetleşme gerçekleşmiş...

[1222] Hilâl "… Allah'ın lâneti benim üzerine olsun!" dediğinde de, Havle "… Allah'ın gazabı benim üzerime olsun!" dediğinde de Peygamber (s.a.) "Âmîn!" demiş; oradakiler de "Âmîn!" demişler. Hazret-i Peygamber, Havle'ye buyurmuş ki: Bak, eğer bir günah işlediysen onu itiraf et, taşlanarak katledilmek (*recm*), senin için Allah'ın gazabından daha hafiftir. Çünkü Allah'ın gazabı ateştir! Yine buyurmuş ki: Onun doğum zamanını bekleyin,

---

1 Kocanın, boşadığı eşi ile tekrar birlikte olabilmek için yeni nikâh akdi yapmasını gerektiren boşama. / ed.

لقوله تعالى {إِنَّمَا المشركون نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا المسجدَ الحرامَ} [التوبة: ٢٨].
ثم يفرق القاضي بينهما، ولا تقع الفرقة بينهما إلا بتفريقه، عند أبي حنيفة وأصحابه ﵃، إلا عند زفر؛ فإن الفرقة تقع باللعان. وعن عثمان البَتِّي: لا فرقة أصلًا. وعند الشافعي ﵁ تقع بلعان الزوج، وتكون هذه الفرقة في حكم
٥ التطليقة البائنة عند أبي حنيفة ومحمد ﵄ ولا يتأبد حكمها، فإذا أكذب الرجل نفسه بعد ذلك فحدّ جاز أن يتزوجها. وعند أبي يوسف وزفر والحسن بن زياد والشافعي ﵃ هي فرقة بغير طلاق توجب تحريمًا مؤبدًا، ليس لهما أن يجتمعا بعد ذلك بوجه.

[١٢٢١] وروي أن آية القذف لما نزلت قرأها رسول الله ﷺ على المنبر، فقام
١٠ عاصم بن عدي الأنصاري ﵁ فقال: جعلني الله فداك! إن وجد رجل مع امرأته رجلًا فأخبر جلد ثمانين وردّت شهادته أبدًا وفسِّق، وإن ضربه بالسيف قتل، وإن سكت سكت على غيظ، وإلى أن يجيء بأربعة شهداء فقد قضى الرجل حاجته ومضى!؟ اللَّهم افتح! وخرج فاستقبله هلال بن أمية أو عويمر فقال: ما وراءك؟ قال: شرّ؛ وجدت على بطن امرأتي خولة - وهي بنت عاصم - شريكَ
١٥ ابن سحماء، فقال: هذا والله سؤالي، ما أسرع ما ابتليت به فرجعا، فأخبر عاصم رسول الله ﷺ، فكلم خولة فقالت: لا أدري، ألغيرة أدركته أم بخلًا على الطعام - وكان شريك نزيلهم -. وقال هلال: لقد رأيته على بطنها. فنزلت، ولاعنَ بينهما.

[١٢٢٢] وقال رسول الله ﷺ عند قوله وقولها: إنّ لعنة اللَّه عليه، إنّ غضب اللّه
٢٠ عليها، آمين. وقال القوم: آمين، وقال لها: إنْ كنتِ ألممْتِ بِذنبٍ فاعترفي بِهِ، فالرجم أَهونُ عليك مِنْ غضب اللهِ، إن غضبه هو النار! وقال: تحينُوا بها الولادةُ

çocuğu kızıl, kamburca ve siyaha çalar bir renkte doğurursa o Şerik'indir; eğer esmer, kıvırcık, iri yapılı, bacakları etli ise (kendisiyle zina ettiği) söylenen kişiden başkasına aittir [Krş. *Buhârî*, "Hudûd", 43]. İbn Abbas demiştir ki; kadın [doğura doğura] Allah'ın yarattıklarının Şerik'e en çok benzeyenini doğurdu. Peygamber (s.a.) da buyurdu ki: "O yeminler olmasaydı, benim o kadınla işim vardı!" [*Ahmed İbn Hanbel*, 1/238].

[1223] [6. Âyetteki] وَلَمْ يَكُنْ kelimesi, Tâ ile *ve lem tekun* şeklinde de okunmuştur. Çünkü ya şahitler bir cemaat teşkil ettiğinden, ya da şahitler kendilerinden bedel olan *enfüs* (kendileri) anlamında olduğundan.

[1224] أربع kelimesini fethalı okuyanın gerekçesi onu mansūb saymaktır, zira o mastar hükmündedir, âmili ise haberi hazfedilmiş bir mübteda olan فشهادة kelimesidir. Takdir şöyledir: *fe-vâcibun şehâdetu ahadihim erba'a şehâdâtin bi'l-lâhi* (içlerinden birinin Allah'ın adıyla dört kez şahitlik etmesi gerekir). أَنَّ لَعْنَةَ اللّٰهِ ve أَنَّ غَضَبَ اللّٰهِ ifadeleri de Enne'nin şeddesiziyle ve sonraki kelime ref' edilerek *en lâ'netu'llâhi* ve *en gadabu'llâhi* şeklinde; ayrıca gadab mastarının fiili olarak *en gadıba'llāhu* şeklinde de okunmuştur. Her iki âyette geçen الْخَامِسَةُ (beşinci) kelimesi de *el-hāmisete* (beşincide) anlamında olmak üzere mansūb okunmuştur.

[1225] **Şayet** "Lânetleşen kadına beşinci yemini neden özel olarak 'Allah'ın gazabı' ile yaptırıldı?" **dersen şöyle derim:** Ona daha sert davranmak için. Çünkü kadın fettanlığı ve kuyruk sallaması sebebiyle bu suçun asıl unsuru ve kaynağıdır. Bu sebepledir ki, *celd* (sopa) âyetinde de önce zikredilmiştir. Peygamber (s.a.)'in Havle'ye "Taşlanarak katledilmek (*recm*), senin için Allah'ın gazabından daha hafiftir." demesi de bunu desteklemektedir.

10. Ya Allah'ın üzerinizdeki lütuf ve merhameti olmasaydı... Ya Allah, tevbeleri daima kabul edici, mutlak hikmet sahibi (Tevvâb, Hakîm) olmasaydı…

[1226] 'Lütuf' [فضل] lütufta bulunmak demektir. Levlâ'nın cevabı, söylenmeden bırakılmıştır. Cevabın terk edilmesi, mahiyeti kavranamayacak kadar büyük bir şeye delâlet eder. Hakkında sükût edilen nice şey vardır ki teleffuz edilmesinden daha etkilidir.

11. (Âişe-i Sıddîka hakkındaki) o ters yüz edilmiş haberi getirenler, şüphesiz kendi içinizden bir gruptur. Onu kendiniz için şer sanmayın; aksine o, sizin için hayırlıdır. Evet, bunlardan her biri kendi aleyhlerine bir günah kazanmışlardır, ama asıl, 'günahın esas ağırlığını üstlenmiş olan kişi' için ağır bir azap söz konusudur!..

فإن جاءَت به أصيهبَ أثيبجَ يضربُ إلى السوادِ فهو لشريكٍ، وإن جاءت به أورقَ جعدًا جماليًا خدلجَ الساقَيْنِ فهو لغيرِ الذي رميت به. قال ابن عباس رضي الله عنهما: فجاءت بأشبهِ خلقِ اللّهِ لشريكِ. فقال ﷺ: لَولَا الأيمانُ لكان لِي ولها شأن!

[١٢٢٣] وقرئ «ولم تكن» بالتاء؛ لأنّ الشهداء جماعة، أو لأنهم في معنى الأنفس التي هي بدل.

[١٢٢٤] ووجه من قرأ «أربع»، أن ينتصب لأنه في حكم المصدر والعامل فيه المصدر الذي هو {فشهادةُ أَحَدِهِمْ}، وهي مبتدأ محذوف الخبر، تقديره: فواجب شهادة أحدهم أربع شهادات بالله. وقرئ «أنْ لعنةُ اللّه»، و«أنْ غضبُ اللّه»، على تخفيف أن ورفع ما بعدها. وقرئ «أنْ غضِب اللّهُ» على فعل الغضب. وقرئ: بنصب الخامستين، على معنى: وتشهد الخامسةَ.

[١٢٢٥] فإن قلت: لم خصت الملاعنة بأن تخمس بغضب الله؟ قلت: تغليظًا عليها، لأنها هي أصل الفجور ومنبعه بخلابتها وإطماعها، ولذلك كانت مقدّمة في آية الجلد. ويشهد لذلك قوله ﷺ لخولة: فالرجم أهونُ عليك من غضب اللَّه.

١٠-﴿وَلَوْلا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ حَكِيمٌ﴾

[١٢٢٦] الفضل التفضل، وجواب لولا متروك، وتركه دال على أمر عظيم لا يكتنه، ورب مسكوت عنه أبلغ من منطوق به!

١١-﴿إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالإِفْكِ عُصْبَةٌ مِنْكُمْ لا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَكُمْ بَلْ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ مَا اكْتَسَبَ مِنَ الإِثْمِ وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

[1227] İfk: Söylenebilecek en büyük yalan, yapılabilecek en etkili iftira demektir. Ansızın başına gelinceye kadar anlayamadığın *b*ühtâ*n*[1] anlamına geldiği de söylenmiştir. Kökü, çevirmek mânasındaki *efk*tir. Çünkü bu, aslından çevrilmiş (ters yüz edilmiş) bir sözdür. Maksat, Hazret-i Âişe (r.a.)'ya atılan iftiradır. *'Usbe*, 10'dan 40'a kadar olan topluluk demektir. *el-Asābe* de aynı anlama gelir; *i'savsabû* "toplandılar" demektir. Bu topluluk, başmünafık Abdullah b. Übeyy [v. 9/631], Zeyd b. Rifâ'a, Hassân b. Sâbit [v. 60/680], Mistah b. Üsâse [v. 34/654], Hamne bint Cahş ve bunlara destek verenlerdir.

[1228] كِبْرَه kelimesi esreli [*kibrahû*] ve zammeli [*kubrahû*] okunmuştur; iftiranın büyüğü demektir. "Günahın esas ağırlığını üstlenmiş olan kişi" Abdullah b. Übeyy olup, bunu da Peygamber (s.a.)'e karşı o derin düşmanlığından, fırsatları ganimet bilmesinden ve onu lekeleyecek bir yol aradığından dolayı yapmıştır. Mâna şudur: Bu gruptan, iftira olayına karışan herkese günahtan daldığı kadar pay düşer; cezanın büyüğü ise Abdullah'adır, zira kötülüğün büyüğü ondan gelmiştir. Çünkü rivayete göre Safvân [b. Mu'attal (r.a.); v. 19/640], Hazret-i Âişe'nin bulunduğu hevdec[i taşıyan deve] ile birlikte, kavminin ileri gelenlerinin arasında bulunan Abdullah'ın yanından geçmiş. "Kim bu?" deyince, "Âişe (r.a.)" diye cevap vermişler. Abdullah demiş ki: Vallahi! Ne Âişe ondan kurtulabilmiştir ne de o, Âişe'den kurtulabilmiştir! Yine demiş ki: "Peygamberinizin karısı sabaha kadar bir erkekle 'gece'liyor; sonra da, adam hatunun devesini çekerek onu getiriyor!.."

[1229] "Bu sizin için hayırlıdır." ifadesinin muhatabı olayın üzdüğü müminlerdir, özellikle Peygamber (s.a.), Hazret-i Ebû Bekr [v. 13/634], Hazret-i Âişe ve Safvân b. Mu'attal [r.anhum]. Olayın bu zevat için hayırlı olmasının anlamı şudur: Onlar bu olayda büyük sevap kazanmışlardır, çünkü bu olay apaçık bir imtihan ve aşikâr bir musibet idi. Bu konuda öyle 18 âyet nâzil olmuştur ki bunların her biriyle Peygamber (s.a.)'in şanı yüceltilmekte, teselli edilmekte, -Allah'ın rızası üzerine olsun!- müminlerin annesi tenzih edilmekte, Peygamber'in hane halkı temize çıkarılmakta, bu konuda konuşan veya işitip de kulaklarını buna kapamayan kimseler korkunç bir azapla korkutulmakta, kıyamete kadar (bu âyetleri) okuyan ve dinleyenler için çeşitli lütuflar söz konusu edilmekte, birtakım dinî faydalar sağlanmakta, bu âyetleri düşünenlere kapalı kalmayacak nice ahkâm ve âdâb öğretilmektedir.

1 Bühtan Türkçede iftira anlamında kullanılıyorsa da, iftira kavramında 'asılsız ve uydurma olma', *buhtân*da ise بهت köküne paralel olarak 'şaşkınlık' anlamı söz konusudur. İftiraya uğrayan masumun, şaşırdığı, daha ne olduğunu bile anlayamadığı durum için *buhtân* kelimesi kullanılmaktadır. / ed.

[١٢٢٧] الإفك: أبلغ ما يكون من الكذب والافتراء. وقيل: هو البهتان لا تشعر به حتى يفجأك. وأصله: الأفك، وهو القلب؛ لأنه قول مأفوك عن وجهه. والمراد: ما أُفك به على عائشة ﵂. والعصبة: الجماعة من العشرة إلى الأربعين، وكذلك العصابة. واعصوْصَبوا: اجتمعوا. وهم عبد الله بن أبيّ رأس النفاق، وزيد بن رفاعة، ٥ وحسان بن ثابت، ومسطح ابن أثاثة، وحمنة بنت جحش، ومن ساعدهم.

[١٢٢٨] وقرئ «كبره» بالضم والكسر، وهو عِظَمه. والذي تولاه عبد الله، لإمعانه في عداوة رسول الله ﷺ، وانتهازه الفرص، وطلبه سبيلًا إلى الغميزة؛ أي يصيب كل خائض في حديث الإفك من تلك العصبة نصيبه من الإثم على مقدار خوضه، والعذاب العظيم لعبد الله، لأنّ معظم الشرّ كان منه. يحكى أن صفوان ﵁ ١٠ مرّ بهودجها عليه وهو في ملأ من قومه فقال: من هذه؟ فقالوا: عائشة رضي الله عنها، فقال: والله ما نجت منه ولا نجا منها! وقال: امرأة نبيكم باتت مع رجل حتى أصبحت، ثم جاء يقودها!

[١٢٢٩] والخطاب في قوله {هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ} لمن ساءه ذلك من المؤمنين، وخاصة رسول الله ﷺ، وأبي بكر، وعائشة، وصفوان بن المعطل ﵁. ومعنى كونه ١٥ خيرًا لهم أنهم اكتسبوا فيه الثواب العظيم؛ لأنه كان بلاء مبينًا ومحنة ظاهرة، وأنه نزلت فيه ثماني عشرة آية كل واحدة منها مستقلة بما هو تعظيم لشأن رسول الله ﷺ، وتسلية له، وتنزيه لأم المؤمنين رضوان الله عليها، وتطهير لأهل البيت، وتهويل لمن تكلم في ذلك أو سمع به فلم تمجه أذناه، وعدة ألطاف للسامعين والتالين إلى يوم القيامة، وفوائد دينية، وأحكام وآداب لا تخفى على متأمليها.

12. Onu işittiğinizde, kadın-erkek bütün müminlerin kendileri (ile aynı imanı paylaşan iki suçsuz insan) hakkında hüsn-i zanda bulunup "Bu apaçık bir iftiradır!" demeleri gerekmez miydi?!

[1230] "Kendileri" yani kendilerinden olan mümin erkek ve kadınlar "hakkında." Bu ifade, وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ ("Birbirinizi çekiştirmeyin!" [Hucurât 49/11]) ifadesine benzer. Âyetin anlamı da rivayet olunan şu duruma benzer: Eyüp Sultan [Ebû Eyyûb el-Ensârî; v. 49/669] karısı Ümmü Eyyûb'a şöyle dedi: Söylenenleri görmüyor musun? Ümmü Eyyûb dedi ki: Sen Safvân'ın yerinde olsan Peygamber (s.a.)'in karısına kötülük düşünür müsün? Ebû Eyyûb, "Hayır!" dedi. Ümmü Eyyûb, "Ben de Âişe (r.a.)'nın yerinde olsaydım, Peygamber (s.a.)'e hıyanet etmezdim; Âişe benden daha hayırlıdır, Safvân da senden daha hayırlıdır."

[1231] **Şayet** "Onu işittiğinizde kendiniz hakkında hüsn-i zanda *bulunmanız* ve (…) *demeniz* gerekmez miydi?' buyrulması gerekmez miydi; niçin muhataptan gâibe, zamirden açık isme dönüldü?" **dersen şöyle derim:** İltifat üslubuyla kınamayı daha etkili yapmak ve *iman*ı açıkça zikretmek için. Bu da iman ortaklığının, mümin erkeğin, kardeşi mümin erkek aleyhine; mümin kadının da kardeşi mümin kadın aleyhine, hiçbir ayıplayıcı ve kınayıcının sözünü tasdik etmemesini gerektirdiğini göstermek içindir. Bu üslupta şuna da dikkat çekilmektedir: Mümin, kardeşi hakkında bir dedikodu işittiğinde görevi, bu konuda işi kuşku ile değil, hüsnüzan ile karşılamak ve bir mümin hakkında hayır düşünme gereğine binaen ağzı dolu dolu "Hâşâ! Bu apaçık bir iftiradır!" demektir; böyle, işin gerçeğine kesin vâkıf biri gibi, o müminin alnının ak [suçsuz] olduğunu açıkça belirten birinin kullanacağı ifadeyi kullanmaktır. Bu, öyle güzel bir edeptir ki uygulayanı ve dikkat edeni azdır! *İşittiği halde sükût eden, bacıları hakkında işittiklerini yaymayan bir kişi bulabilsen keşke!*

13. (İftiracıların da) buna dört şahit getirmeleri gerekmez miydi? Mademki bu şahitleri getiremediler, öyleyse Allah katında tam bir yalancıdırlar!

[1232] Kadına zina suçu isnadında doğru söyleyen ile yalan söyleyeni ayırt etmek için Allah Teâlâ dört şahidin şahitliğinin olup olmadığını esas kılmıştır. Âişe *Radıyallāhu anhâ*'ya iftira atanların söylediklerine dair bir delilleri yoktu, fakat aleyhlerine delil sabit oldu ve onlar "Allah katında" yani Allah'ın hükmünde ve şeriatında yalancı oldular. İşte bu,

١٢-﴿لَوْلا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنْفُسِهِمْ خَيْرًا وَقَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُبِينٌ﴾

[١٢٣٠] {بِأَنفُسِهِمْ} أي بالذين منهم من المؤمنين والمؤمنات، كقوله {وَلَا تَلْمِزُوا أَنفُسَكُمْ} [الحجرات: ١١]. وذلك نحو ما يروى أن أبا أيوب الأنصاري قال لأم أيوب: ألا ترين ما يقال؟ فقال: لو كنت بدل صفوان أكنت تظنّ بحرمة رسول الله ﷺ سوءًا؟ قال: لا. قالت: ولو كنت أنا بدل عائشة رضي الله عنها ما خنت رسول الله ﷺ، فعائشة خير مني، وصفوان خير منك.

[١٢٣١] فإن قلت: هلا قيل لولا إذ سمعتموه ظننتم بإنفسكم خيرًا وقلتم؟ ولم عدل عن الخطاب إلى الغيبة، وعن الضمير إلى الظاهر؟ قلت: ليبالغ في التوبيخ بطريقة الالتفات، وليصرح بلفظ الإيمان، دلالة على أن الاشتراك فيه مقتض أن لا يصدّق مؤمن على أخيه ولا مؤمنة على أختها قول عائب ولا طاعن. وفيه تنبيه على أن حق المؤمن إذا سمع قالة في أخيه، أن يبني الأمر فيها على الظنّ لا على الشك، وأن يقول بملء فيه بناء على ظنّه بالمؤمن الخير {هذا إِفْكٌ مُبِينٌ} هكذا بلفظ المصرّح ببراءة ساحته، كما يقول المستيقن المطلع على حقيقة الحال. وهذا من الأدب الحسن الذي قل القائم به والحافظ له. وليتك تجد من يسمع فيسكت ولا يشيّع ما سمعه بأخوات!

١٣-﴿لَوْلا جَاءُوا عَلَيْهِ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَإِذْ لَمْ يَأْتُوا بِالشُّهَدَاءِ فَأُولَئِكَ عِنْدَ اللَّهِ هُمُ الْكَاذِبُونَ﴾

[١٢٣٢] جعل الله التفصلة بين الرمي الصادق والكاذب: ثبوت شهادة الشهود الأربعة وانتفاءها والذين رموا عائشة رضي الله عنها لم تكن لهم بينة على قولهم، فقامت عليهم الحجة وكانوا {عِندَ اللهِ} أي في حكمه وشريعته كاذبين. وهذا

iftirayı işitip de onu ret ve inkâr hususunda gayret göstermeyenleri sert bir şekilde yermek, kınamak ve şeriatta açık seçik bir şeyle aleyhlerine delil getirmektir ki bu da delilsiz iftira atanı yalanlamak ve Müslümanların kadınlarından iffetli bir kadına iftira attığında onu başkalarına ibret olacak bir şekilde cezalandırmanın vacip oluşudur. [Normal bir kadın hakkında bile] durum böyle iken, müminlerin annesi, Ebû Bekr Sıddîk'ın kızı, Peygamber (s.a.)'in karısı ve Allah'ın *habîb*inin sevgilisi Âişe-i Sıddîka'ya iftira atanların durumu ne olacak?!

14. Evet, Allah'ın, üzerinizdeki dünyevî ve uhrevî lütuf ve merhameti olmasaydı, o daldığınız dedikodu sebebi ile sizi gerçekten büyük bir azap çarpacaktı!

[1233] Birinci (yani 13. âyetteki) لَوْلا teşvik içindir; bu (âyetteki) لَوْلا ise başka bir şeyin bulunması sebebiyle bir şeyin bulunmayacağını ifade eder ["olmasaydı" anlamındadır]. Mâna şöyledir: Eğer daha önce dünyada size çeşitli nimetler lütfedeceğime dair hüküm vermiş olmasaydım -ki tövbe için mühlet vermem, âhirette affetme ve bağışlama hususunda size merhamet edeceğim (hakkında söz vermiş olmam) bu cümledendir- iftira olayına dalmanızdan dolayı size ceza vermede elbette acele ederdim. Bir kimse söze daldığında *efâda fi'l-hadîs* denir; خاض ، هضب ، اندفع fiilleri de aynı anlamda kullanılır. إذ edatı مسّ veya أفضتم fiilinin zarfıdır.

15. Hani onu dilinize dolamıştınız! Bilgi sahibi olmadığınız bir şeyi ağzınızda söylüyorsunuz! Siz onu önemsiz bir şey sanıyordunuz, ama o, Allah katında muazzam (bir vebal)di.

[1234] تَلَقَّوْنَهُ (Onu birbirinizden alıyordunuz). (Bir kimse) sözü diğerinden aldığında *telekka'l-kavl*e denir. *Telakkanehû* ve *telekkafehû* fiilleri de yine sözü birin(in ağzın)dan almak anlamına gelir. فَتَلَقَّى آدَمُ مِن رَّبِّهِ كَلِمَاتٍ ("Sonuçta Adem, Rabbinden birtakım [tevbe ve dua] kelimeleri belleyip aldı." [Bakara, 2/37]) ayeti de bu köktendir. Kelime aslı üzere *tetelakkavnehû* şeklinde de okunmuştur. (إذ تلقونه ifadesi) Zel'in Tâ'ya idgamı ile *ittelakkavnehû*; bir şeyi ağzıyla almak anlamındaki لقفه fiiliyle eşanlamlı olan لقيه kökünden *telkavnehû*, birbirine atmak anlamındaki إلقاء mastarından *tulkūnehû* şekillerinde; yine, yalan anlamına gelen الولق ve الألق köklerinden *telikūnehû* ve *te'likūnehu* şeklinde deokunmuştur. *Telikūnehû* kıraatı, Hazret-i Âişe [v. 58/678] *Radıyallāhu anhâ*'dan rivâyet edilmiştir. Süfyan'dan [v. 198/814] "Annemin *iz teskafûnehû* (hani onu istiyordunuz) şeklinde okuduğunu işittim." dediği, annesinin babasının ise İbn Mes'ûd [v. 32/652] *Radıyallāhu anh*'ın kıraatiyle okuduğu rivâyet edilmiştir.

توبيخ وتعنيف للذين سمعوا الإفك فلم يجدوا في دفعه وإنكاره، واحتجاج عليهم بما هو ظاهر مكشوف في الشرع: من وجوب تكذيب القاذف بغير بينة، والتنكيل به إذا قذف امرأة محصنة من عرض نساء المسلمين، فكيف بأمّ المؤمنين الصدّيقة بنت الصدّيق حرمة رسول الله ﷺ وحبيبة حبيب الله؟.

١٤-﴿وَلَوْلا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ لَمَسَّكُمْ فِي مَا أَفَضْتُمْ فِيهِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

[١٢٣٣] لولا الأولى للتحضيض، وهذه لامتناع الشيء لوجود غيره. والمعنى: ولولا أني قضيت أن أتفضل عليكم في الدنيا بضروب النعم التي من جملتها الإمهال للتوبة، وأن أترحم عليكم في الآخرة بالعفو والمغفرة، لعاجلتكم بالعقاب على ما خضتم فيه من حديث الإفك، يقال: أفاض في الحديث، واندفع، وهضب، وخاض {إِذْ} ظرف لمسكم، أو لأفضتم

١٥-﴿إِذْ تَلَقَّوْنَهُ بِأَلْسِنَتِكُمْ وَتَقُولُونَ بِأَفْوَاهِكُمْ مَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَتَحْسَبُونَهُ هَيِّنًا وَهُوَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمٌ﴾

[١٢٣٤] {تَلَقَّوْنَهُ} يأخذه بعضكم من بعض. يقال: تلقى القول وتلقنه وتلقفه. ومنه قوله تعالى {فَتَلَقَّى ءادَمُ مِن رَّبِّهِ كَلِمَاتٍ} [البقرة: ٣٧]. وقرئ على الأصل «تتلقونه»، وبإدغام الذال في التاء، و«تَلقَونه» من لقيه بمعنى لقفه، و«تُلقُونه»، من إلقائه بعضهم على بعض. و «تَلِقونه» و «تأْلِقُونه»، من الولْق والألق، وهو الكذب. و«تلقونه» محكية عن عائشة رضي الله عنها. وعن سفيان: سمعت أمي تقرأ «إذ تثقفونه»، وكان أبوها يقرأ بحرف عبد الله بن مسعود رضي الله عنه.

[1235] **Şayet** “Ağızlarınızla söylüyorsunuz’ ifadesinin anlamı nedir? Söz zaten sadece ağızla söylenir!” **dersen şöyle derim:** Anlamı şudur: Malum olan şeyin bilgisi kalpte olur, dil onu (dışarı) nakleder. Bu iftira ise dillerinizde dolaşan sözden başka bir şey değildir; bu ise, kendisiyle ilgili kalpteki herhangi bir bilgiyi aktarma söz konusu olmaksızın sadece ağızlarınızda dolaşmaktadır. Bu, şu ayete benzer: “Kalplerinde olmayan şeyi ağızlarıyla söylüyorlardı.” [Âl-i ‘İmrân 3/167].

[1236] [Siz onu önemsiz bir şey sanıyordunuz, ama o, Allah katında muazzam (bir vebal)di.] Yani siz onu küçük bir şey sanıyordunuz, halbuki onun Allah katında vebali büyüktür ve (sorumluluk) gerektirir. Rivayete göre (Müslümanlardan) biri ölürken çok üzülmüş, sebebi sorulunca da şöyle demiş: “Allah katında büyük vebali olduğu halde benim önemsemediğim bir günah işlemiş olmaktan korkuyorum.” Onlardan birinin sözlerinde, şu ifade de yer almaktadır: Günahlarından herhangi bir şeyin küçük olduğunu söyleme; sana göre o, (hurma çekirdeğindeki küçük) bir oyuk olabilir, ama Allah katında belki de bir hurma ağacıdır!

[1237] Allah Teâlâ, iftira edenleri üç günah işlemekle vasıflandırdı ve büyük azabın dokunmasını bunlara bağladı: Bunlardan biri, iftirayı dillerine dolamalarıdır. Bu da şöyle olmaktaydı: Bir adam başka biriyle karşılaştığında ona “Ne var ne yok?” diye soruyor; o da ona iftira olayını anlatıyordu… Nihayet iftira şuyû bulup yayıldı; girmediği ne bir ev ne de bir meclis kaldı. İkincisi ise, bilgileri olmadığı bir konuda konuşmalarıdır. Üçüncüsü de iftira büyük günahlardan olduğu halde onu küçük görmeleridir.

16. Evet, onu işittiğinizde; “Bunu söylemek bize yakışmaz. Hâşa! Bu, büyük bir iftiradır!” demeniz gerekmez miydi?

[1238] **Şayet** ”لولا” edatı ile قلتم fiilinin arasının (إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ile) ayrılması nasıl caiz oldu?” **dersen şöyle derim:** Zarfların farklı bir durumu vardır; eşya zarfın içinde bulunduğu ve ondan ayrılmadığı için zarf bizzat eşyanın yerine geçer. Bu sebeple başka kelimelerde caiz olmayan serbestlik onda caiz olur. “Peki, zarfın takdiminde ne fayda vardır ki araya ayırıcı olarak konulmuştur?” **dersen şöyle derim:** Bunun faydası, iftirayı duyduklarında onu ağzına dolamaktan *hemen* sakınmaları gerektiğini açıklamaktır. Vakti belirtmek daha önemli olduğu için onu öne almak gerekmiştir. **Şayet** “يكون fiilinin anlamı nedir? İfade o olmadan da doğru olmaktadır? ما لنا أن نتكلم بهذا (Bunu söylememeliyiz) denilmesi yeterliydi.” **dersen şöyle derim:** يكون fiili “yakışmaz, doğru olmaz” anlamına gelir; “Bunu söylemek bize yakışmaz, bizim için doğru olmaz.” demektir. Şu âyet de buna benzer: ما يكونُ لي أن أقولَ ما ليس لي بحقٍّ (“Benim, hakkım olmayan bir sözü söylemem olacak şey değildir.” [Mâide 5/116]).

[١٢٣٥] فإن قلت: ما معنى قوله {بأفواهكم} والقول لا يكون إلاّ بالفم؟ قلت: معناه أن الشيء المعلوم يكون علمه في القلب، فيترجم عنه اللسان؛ وهذا الإفك ليس إلاّ قولًا يجري على ألسنتكم ويدور في أفواهكم من غير ترجمة عن علم به في القلب، كقوله تعالى {يَقُولُونَ بأفواههم ما لَيْسَ فِى قُلُوبِهِمْ} [آل عمران: ١٦٧].

٥ [١٢٣٦] أي تحسبونه صغيرة وهو عند الله كبيرة وموجبة. وعن بعضهم أنه جزع عند الموت، فقيل له: فقال: أخاف ذنبًا لم يكن مني على بال وهو عند الله عظيم. وفي كلام بعضهم: لا تقولنّ لشيء من سيئاتك حقير، فلعله عند الله نخلة وهو عندك نقير.

[١٢٣٧] وصفهم بارتكاب ثلاثة آثام وعلق مسّ العذاب العظيم بها، أحدها: تلقى الإفك بألسنتهم؛ وذلك أن الرجل كان يلقى الرجل فيقول له: ما وراءك؟ فيحدثه

١٠ بحديث الإفك حتى شاع وانتشر، فلم يبق بيت ولا نادٍ إلاّ طارَ فيه. والثاني: التكلم مما لا علم لهم به. والثالث: استصغارهم لذلك وهو عظيمة من العظائم.

١٦- ﴿وَلَوْلا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ قُلْتُم مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهَذَا سُبْحَانَكَ هَذَا بُهْتَانٌ عَظِيمٌ﴾

[١٢٣٨] فإن قلت: كيف جاز الفصل بين {لولا} و{قلتم}؟ قلت: للظروف شأن

١٥ وهو تنزلها من الأشياء منزلة أنفسها لوقوعها فيها وأنها لا تنفك عنها، فلذلك يتسع فيها ما لا يتسع في غيرها. فإن قلت: فأيّ فائدة في تقديم الظرف حتى أوقع فاصلاً؟ قلت: الفائدة فيه بيان أنه كان الواجب عليهم أن يتفادوا أوّل ما سمعوا بالإفك عن التكلم به، فلما كان ذكر الوقت أهمّ وجب التقديم. فإن قلت: فما معنى {يكون}، والكلام بدونه متلئب؛ لو قيل: ما لنا أن نتكلم بهذا؟ قلت: معناه معنى ينبغي ويصحّ،

٢٠ أي ما ينبغي لنا أن نتكلم بهذا، وما يصحّ لنا. ونحوه: {ما يكونُ لي أنْ أقولَ ما ليس لي بحقٍّ} [المائدة: ١١٦].

[1239] سبحانك kelimesi, “Hâşâ!” anlamında olup, işin vahameti karşısında yaşanan şaşkınlığı ifade eder. **Şayet** “*Tesbîh*teki şaşkınlığın anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu konuda aslolan, Allah’ın yarattıklarından şaşkınlık verici bir şey görüldüğünde Allah’ın noksan sıfatlardan tenzih edilmesidir. Bilâhare kelime çok kullanılmış, hatta karşısında şaşkınlığa düşülen her şeyde kullanılır olmuştur. Yahut *tesbîh* Allah’ın, Resûlünün karısını zinakâr olmaktan tenzih etmesi anlamındadır. “Peki, Peygamber karısının zinakâr olması caiz olmadığı halde Nûh’un ve Lût’un karılarında olduğu gibi, peygamber karısının kâfir olması nasıl caiz olmuş?” **dersen şöyle derim:** Peygamberler kâfirleri (hakka) davet etsinler ve onlardan şefkat görsünler diye gönderilmişlerdir. Dolayısıyla, peygamberlerde halkı tiksindirecek bir şeyin bulunmaması gerekir. İnkârcılık, insanlar nazarında nefret ettirici bir şey değildir. Deyyusluk (pezevenklik) ise nefret ettirici şeylerin en büyüğüdür.

17. Allah size öğüt veriyor ki, -müminseniz- bir daha asla benzer bir tutuma dönmeyin.

[1240] أَنْ تَعُودُوا ifadesi “dönmenizi çirkin bularak” veya “dönmeniz hususunda” size öğüt veriyor, takdirindedir. Bu (ikinci takdir), senin şu sözün gibidir: *Va‘aztu fulân*[en] *fî kezâ fe-terakehû* (Falancaya şu konuda nasihat ettim; o da onu terketti). أبدًا (asla) ifadesi, hayatta ve mükellef oldukları sürece, demektir. إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ (müminseniz) ifadesiyle öğüt almaları teşvik edilmekte, dönmemelerini gerektiren sebep ihtar edilmektedir. O sebep de çirkin görülen her şeyden (insanları) çeviren iman ile vasıflanmış olmalarıdır.

18. Allah size âyetlerini açık-seçik bildiriyor. Allah ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’dir (Alîm, Hakîm).

[1241] Yani, Allah yasalarından size indirdikleri ile ilmine ve hikmetine delâlet eden âyetleri açıklıyor; size güzel âdâbı öğretiyor ve ondaki etkili öğütlerle size öğüt veriyor. Allah her şeyi bilir, yaptıklarını hikmet gereği yapar.

19. Müminlerin arasında yüz kızartıcı suçların yayılmasını arzu edenlerin hakkı, dünyada ve Âhirette şüphesiz can yakıcı bir azaptır. Allah bilir! Siz bilmezsiniz.

[1242] Yani bu kötü haberi kasıtlı, iradeli ve istekli olarak yayarlar. (Bunların) dünyadaki cezaları had cezasıdır (80 sopa). Peygamber (s.a.), Abdullah b. Übeyy’e, (şair) Hassan’a ve Mistah’a had cezası uygulamıştır.

[١٢٣٩] و{سبحانك} للتعجب من عظم الأمر. فإن قلت: ما معنى التعجب في كلمة التسبيح؟ قلت: الأصل في ذلك أن يسبح الله عند رؤية العجيب من صنائعه، ثم كثر حتى استعمل في كل متعجب منه. أو لتنزيه الله تعالى من أن تكون حرمة نبيه عليه السلام فاجرة. فإن قلت: كيف جاز أن تكون امرأة النبي كافرة كامرأة نوح ولوط، ولم يجز أن تكون فاجرة؟ قلت: لأنّ الأنبياء مبعوثون إلى الكفار ليدعوهم ويستعطفوهم، فيجب أن لا يكون معهم ما ينفرهم عنهم، ولم يكن الكفر عندهم مما ينفر. وأما الكشخنة فمن أعظم المنفرات.

١٧-﴿يَعِظُكُمُ اللَّهُ أَنْ تَعُودُوا لِمِثْلِهِ أَبَدًا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

[١٢٤٠] أي كراهة {أَن تَعُودُوا} أو في أن تعودوا، من قولك: وعظت فلانًا في كذا فتركه. وأبدهم ما داموا أحياء مكلفين. و{إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ} فيه تهييج لهم ليتعظوا، وتذكير بما يوجب ترك العود، وهو اتصافهم بالإيمان الصادّ عن كلّ مقبح.

١٨-﴿وَيُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الآيَاتِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[١٢٤١] ويبين الله لكم الدلالات على علمه وحكمته بما ينزل عليكم من الشرائع، ويعلمكم من الآداب الجميلة، ويعظكم به من المواعظ الشافية، والله عالم بكل شيء، فاعل لما يفعله بدواعي الحكمة.

١٩-﴿إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ﴾

[١٢٤٢] المعنى: يشيعون الفاحشة عن قصد إلى الإشاعة، وإرادة ومحبة لها، وعذاب الدنيا الحدّ. ولقد ضرب رسول الله ﷺ عبد الله بن أبيّ وحسّانًا ومسطحًا،

Safvân da fırsat kollayarak Hassan'a kılıçla bir darbe indirmiş ve gözünü kör etmiştir. Nitekim "Onlardan günahın büyüğünü yüklenen" [Nûr 24/11]) ifadesinde onun kastedildiği söylenmiştir. "Allah" kalplerdeki gizli şeyleri ve sırları "bilir! Siz bilmezsiniz" yani, Allah bu kötü haberin yayılmasını isteyenleri bilir ve onları bu yüzden cezalandıracaktır!

20. Ya, Allah'ın üzerinizdeki lütuf ve merhameti olmasaydı? Ya Allah, şefkatli, merhametli (Raûf, Rahîm) olmasaydı?

[1243] Allah Teâla لولا 'nın cevabını orada (16. âyette) hazfettiği gibi burada da hazfetmekle azapta acele etmediğini belirterek minnetini tekrarlamıştır. Cevap hazfedilerek yapılan tekrarda ve ayrıca *Tevvâb*, *Raûf* ve *Rahîm* kelimelerinde[1] büyük bir mübalağa vardır.

21. Ey iman edenler! Şeytanın adımlarını izlemeyin. şeytanın adımlarını izleyenler bilsinler ki o sadece kötülüğü ve yüz kızartıcı suçları emreder. Evet, Allah'ın üzerinizdeki lütuf ve merhameti olmasaydı, hiçbiriniz ebediyen temize çıkamazdı! Fakat Allah, dilediğini temize çıkarıyor. Allah işitir, bilir (Semî', Alîm).

[1244] الفحشاء ve الفاحشة kelimeleri 'son derece çirkin' anlamına gelir. Ebû Züeyb [v. 28/649] şöyle demiştir:

Harem'linin kumaları / aşırıdır kıskançlıkları

[Mekkelilerin kumaları] son derece kıskançtır, demek istiyor. *Münker* ise insanların ayıplayıp reddettiği, nefret ettiği, hoşlarına gitmeyen şeydir. خُطُوَات (adımlar) kelimesi, Tâ'nın fethasıyla *hutavât*, sükûnuyla *hutvât* şeklinde de okunmuştur. *Zekâ* (temize çıktı) fiili şedde ile (*zekkâ* [temize çıkardı] şeklinde) de okunmuştur. Bu durumda zamir Allah'a raci olur: Allah günahlardan arındıran tövbe ile size lütufta bulunmasaydı, iftira günahının kirinden ebediyen hiçbiriniz temizlenemezdiniz! Fakat Allah, samimi bir tövbe ile dönüş yapanların tövbelerini kabul etmek suretiyle onları temize çıkartır. "Allah" onların sözlerini "işitir"; kalplerinde olanları ve samimiyetlerini "bilir."

22. (Ebû Bekr Sıddîk gibi) lütuf ve varlık sahibi olanlarınız; (ifk olayındaki rollerine kızarak) yakınlarına, düşkünlere ve Allah yolunda hicret edenlere artık bir şey vermeyeceklerine and içmesinler; affetsinler, hoş görsünler. Allah'ın sizi bağışlamasını arzu etmez misiniz? Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

1 Yani sıygaları itibariyle tevbekârların tevbesini daima kabul etme, muazzam bir şefkat ve merhamet anlamında. / ed.

وقعد صفوان لحسان فضربه ضربة بالسيف، وكفّ بصره. وقيل: هو المراد بقوله {والذى تولى كِبْرَهُ مِنْهُمْ} [النور: ١١]. {والله يَعْلَمُ} ما في القلوب من الأسرار والضمائر {وَأَنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ}، يعني أنه قد علم محبة من أحب الإشاعة، وهو معاقبه عليها.

٢٠-﴿وَلَوْلا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللهَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾

٥ [١٢٤٣] وكرّر المنة بترك المعاجلة بالعقاب، حاذفًا جواب لولا كما حذفه ثمة. وفي هذا التكرير مع حذف الجواب مبالغة عظيمة، وكذلك في التوّاب والرءوف والرحيم.

٢١-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ وَمَنْ يَتَّبِعْ خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ فَإِنَّهُ يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَوْلا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَدًا وَلَكِنَّ اللهَ يُزَكِّي مَنْ يَشَاءُ وَاللهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ ١٠

[١٢٤٤] الفحشاء والفاحشة: ما أفرط قبحه. قال أبو ذؤيب:

ضَرَائِرُ حِرْمِيٍّ تَفَاحَشَ غَارُهَا ❁

أي أفرطت غيرتها. والمنكر: ما تنكره النفوس فتنفر عنه ولا ترتضيه. وقرئ «خطوات»، بفتح الطاء وسكونها. و{زكى} بالتشديد، والضمير لله تعالى. ولولا أنّ الله ١٥ تفضل عليكم بالتوبة الممحصة، لما طهر منكم أحد آخر الدهر من دنس إثم الإفك، ولكن الله يطهر التائبين بقبول توبتهم إذا محضوها، وهو {سَمِيعٌ} لقولهم {عَلِيمٌ} بضمائرهم وإخلاصهم.

٢٢-﴿وَلا يَأْتَلِ أُولُو الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولِي الْقُرْبَى وَالْمَسَاكِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللهِ وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا أَلا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللهُ لَكُمْ وَاللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ٢٠

[1245] يَأْتَلِ fiili "yemin etti" anlamındaki i'telâdan muzaridir; i'telâ, el-elyetu kökünün ifti'âl kalıbıdır. يَأْتَلِ'nin Arapların, kişi gayretinden bir şey esirgemediğinde kullandıkları mâ elevtu cühden (gayrette kusur etmedim) ifadesinden alındığı da söylenmiştir. Hasan-ı Basrî'nin ve lâ teye'elle şeklindeki kıraatı birinci görüşü destekler. Mâna şöyledir: İyiliğe ihtiyacı olanlara iyilik etmemek üzere yemin etmesinler. Yahut işledikleri suçtan dolayı onlarla bunlar arasında husumet bulunsa da onlara iyilik etme hususunda kusur etmesinler. Onlara af ve bağışla dönsünler, hata ve günahlarının çokluğuna rağmen Rablerinin kendilerine ne yapmasını umuyorlarsa kendileri de onlara öyle yapsınlar.

[1246] Bu âyet, Mistah hakkında nâzil olmuştur. Mistah, Hazret-i Ebû Bekr es-Sıddîk'ın (*Radıyallāhu anhumâ*) teyze oğluydu ve mühacirlerin fakirlerindendi. Nafakasını Hazret-i Ebû Bekr sağlıyordu. [Hazret-i Âişe hakkındaki] iftiralara katılınca Hazret-i Ebû Bekr ona yardım etmeyeceğine dair ant içti. İnsanlara iyi muamele etmeyi, ve kötülük edenleri cezalandırmaktan vazgeçmeyi teşvik edici olarak bu olay yeterlidir. Rivâyete göre Peygamber (s.a.), bu âyeti Hazret-i Ebû Bekr'e okumuş; o da "Elbette Allah'ın beni bağışlamasını isterim" diyerek, tekrar Mistah'a yardım etmeye başlamıştır ve şöyle demiştir: "Vallahi, bu yardımı asla kesmeyeceğim!" [*Buhârî*, Tefsir, 24] [أَنْ يُؤْتُوا (artık bir şey vermeyeceklerine) ifadesini] Ebû Hayve [v. 203/818] ve İbn Kutayb [v. 120/737], iltifat sanatıyla Tâ'lı olarak en tu'tû (artık bir şey vermeyeceğinize) şeklinde okumuşlardır. "Allah'ın sizi bağışlamasını arzu etmez misiniz?" cümlesi de bu kıraatı desteklemektedir.

23. Neler olup-bittiğinden habersiz (Âişe-i Sıddîka gibi) namuslu mümin kadınlara zina isnat edenler, dünyada da Âhirette de gerçekten lânetlenmişlerdir. Onlar için muazzam bir azap vardır!

[1247] الغافلات olup-bitenden habersiz, hile ve kurnazlıkları olmayan, safdil, kalbi temiz kadınlardır. Çünkü bunlar olayları tecrübe etmemiş, durumları tartmamışlardır. Tecrübeli ve bilgili kadınların bildiklerini bilmezler. [Şair Nemr b. Tevleb] şöyle demiştir:

> Aşka susamış öyle bir küçük kız sevdim ki safdil, sırlarını açıp duruyor bana…

Peygamber (s.a.)'in "Cennetlikler genelde safdillerdir." sözündeki safdiller de aynıdır.[1]

24. Kendi dillerinin, el ve ayaklarının, yaptıklarına şahitlik edeceği gün,

1 *el-Bulh* kelimesi *ebleh*in çoğulu olup, dilimize ebleh, ahmak anlamında girdiği gözlemlenmektedir. Oysa kurnazlığı, hilesi hurdası [*hud'a*sı] olmayan safdil, tertemiz insanları ifade etmektedir. / ed.

[١٢٤٥] وهو من ائتلى إذا حلف؛ افتعال من الألية. وقيل: من قولهم: ما ألوت جهدًا، إذا لم تدخر منه شيئًا. ويشهد للأول قراءة الحسن «ولا يتألَّ». والمعنى: لا يحلفوا على أن لا يحسنوا إلى المستحقين للإحسان؛ أو لا يقصروا في أن يحسنوا إليهم وإن كانت بينهم وبينهم شحناء لجناية اقترفوها، فليعودوا عليهم بالعفو والصفح، وليفعلوا بهم مثل ما يرجون أن يفعل بهم ربهم، مع كثرة خطاياهم وذنوبهم.

[١٢٤٦] نزلت في شأن مسطح وكان ابن خالة أبي بكر الصديق رضي الله عنه، وكان فقيرًا من فقراء المهاجرين، وكان أبو بكر ينفق عليه. فلما فرط منه ما فرط آلى أن لا ينفق عليه. وكفى به داعيًا إلى المجاملة وترك الاشتغال بالمكافأة للمسيء. ويروى أنّ رسول الله ﷺ قرأها على أبي بكر، فقال: بلى، أحب أن يغفر الله لي، ورجع إلى مسطح نفقته وقال: والله لا أنزعها أبدًا. وقرأ أبو حيوة وابن قطيب: «أن تؤتوا»، بالتاء على الالتفات. ويعضده قوله {أَلَا تُحِبُّونَ أَن يَغْفِرَ اللهُ لَكُمْ}.

٢٣-﴿إِنَّ الَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ الْغَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ لُعِنُوا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

[١٢٤٧] {الغافلات} السليمات الصدور، النقيات القلوب، اللاتي ليس فيهن دهاء، ولا مكر، لأنهنّ لم يجربن الأمور ولم يرزن الأحوال، فلا يفطنّ لما تفطن له المجربات العرافات. قال:

وَلَقَدْ لَهَوْتُ بِطَفْلَةٍ مَيَّالَة ۞ بَلْهَاءَ تُطْلِعُنِي عَلَى أَسْرَارِهَا

وكذلك البُلْهُ من الرجال في قوله عليه الصلاة والسلام: «أكثر أهل الجنة البله».

٢٤-﴿يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُم بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

25. O gün, Allah onlara hak ettikleri cezayı eksiksiz verecek; onlar da Allah'ın 'aşikâr gerçek' olduğunu göreceklerdir.

[1248] تَشْهَدُ fiili Yâ ile de okunmuştur. الْحَقُّ da ceza anlamındaki dînin (دينهم) sıfatı olarak nasb ile okunmuştur. Merfû' okunduğu takdirde الله'ın sıfatı olur.

[1249] Kur'ân'ın tamamını incelesen; isyankârları tehdit ettiği bütün ifadeleri araştırsan Allah'ın bunların hiçbirinde, Hazret-i Âişe *Rıdvânullahi aleyhâ*'ya yapılan iftira konusunda sertleştiği kadar sertleşmediğini görürsün. Görürsün ki Yüce Allah, insanın kafasına kafasına vuran şiddetli tehditlerle, etkili azarlama ve sert yasaklarla dolu, işlenen günahın vahametini ve iğrençliğini belirten ifadelerle dolu sert içerikli âyetlerden, farklı yollarla ve çeşitli üsluplarla ifk konusunda indirdiklerini –ki bunlardan her biri kendi konusunda yeterlidir- (başka hiçbir konuda) indirmemiştir. Sadece şu üç âyeti indirseydi dahi bu konuda yeterli olurdu. Çünkü bütün iftiracıları hem dünyada hem de ahirette lânetlemiş; onları ahirette büyük bir azap ile tehdit etmiştir. Ayrıca, attıkları iftira ve ettikleri *bühtan* sebebiyle dilleri, elleri ve ayakları aleyhlerinde şahitlik edecek; Allah da onlara lâyık oldukları ve hak ettikleri gerekli cezayı eksiksiz verecektir. İşte o zaman, "Allah'ın 'aşikâr gerçek' olduğunu" öğreneceklerdir. Bu konuda Allah Teâlâ, en özlü ve doyurucu sözleri söylemiştir; kâh genişçe açıklamış kâh özet geçmiş, kâh pekiştirmiş kâh tekrara başvurmuştur. Putperest Müşrikleri tehdit konusunda indirdiği âyetler, kötülük (iğrençlik) ifade etmede bunlardan daha hafiftir. Bu da ancak önemli bir şeyden dolayıdır. Rivayet edilmiştir ki; bir Arefe günü İbn Abbas [v. 68/688] Basra'da bulunuyor ve kendisine Kur'ân tefsiri hakkında sorular soruluyormuş. Nihayet bu âyetler sorulunca, demiş ki: "Kim bir günah işler, sonra o günahtan tövbe ederse tövbesi kabul olunur, ancak Âişe'ye yapılan iftiraya katılanlar hariç!" Burada İbn Abbas, iftira olayının büyüklüğünü ifade etmekte, önemini vurgulamaktadır.

[1250] Allah Teâlâ dört kimseyi dört şey ile temize çıkarmıştır: Yusuf *Aleyhisselâm*'ı şahidin diliyle temize çıkarmıştır: "Kadının ailesinden biri de şahitlik etti." [Yûsuf, 12/26]). Hazret-i Mûsâ'yı Yahudilerin onun hakkındaki dedikodudan "elbisesini alıp götüren taş" vasıtasıyla temize çıkarmıştır. Hazret-i Meryem'i, kucağından "Ben Allah'ın kuluyum." [Meryem 19/30]) diye seslenen çocuğu konuşturmak suretiyle temize çıkarmıştır. Hazret-i Âişe'yi de kıyamete kadar okunacak şu mucize kitabındaki büyük âyetlerle ve bu vurgularla temize çıkarmıştır. Bak, onların temize çıkarılmasıyla onunki arasında ne kadar fark var! Bu,

٢٥-﴿يَوْمَئِذٍ يُوَفِّيهِمُ اللَّهُ دِينَهُمُ الْحَقَّ وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ﴾

[١٢٤٨] وقرئ «يشهد»، بالياء، و{الحق} بالنصب صفة للدين وهو الجزاء، وبالرفع صفة لله.

[١٢٤٩] ولو فليت القرآن كله وفتشت عما أوعد به العصاة لم تر الله تعالى قد غلّظ في شيء تغليظَه في إفك عائشة رضوان الله عليها، ولا أنزل من الآيات القوارع المشحونة بالوعيد الشديد والعتاب البليغ والزجر العنيف، واستعظام ما ركب من ذلك، واستفظاع ما أقدم عليه ما أنزل فيه على طرق مختلفة وأساليب مفتَّنة؛ كل واحد منها كاف في بابه. ولو لم ينزل إلا هذه الثلاث لكفى بها، حيث جعل القذَفة ملعونين في الدارين جميعًا، وتوعدهم بالعذاب العظيم في الآخرة، وبأن ألسنتهم وأيديهم وأرجلهم تشهد عليهم بما أفكوا وبهتوا، وأنه يوفيهم جزاءهم الحق الواجب الذي هم أهله، حتى يعلموا عند ذلك {أَنَّ الله هُوَ الحقُّ المبين} فأوجز في ذلك وأشبع، وفصل وأجمل، وأكد وكرّر، وجاء بما لم يقع في وعيد المشركين عبدة الأوثان إلا ما هو دونه في الفظاعة، وما ذاك إلا لأمر. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: أنه كان بالبصرة يوم عرفة، وكان يُسأل عن تفسير القرآن، حتى سئل عن هذه الآيات فقال: "من أذنب ذنبًا ثم تاب منه قبلت توبته إلا من خاض في أمر عائشة." وهذه منه مبالغة وتعظيم لأمر الإفك.

[١٢٥٠] ولقد برَّأ الله تعالى أربعة بأربعة: برأ يوسف بلسان الشاهد {وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِّنْ أَهْلِهَا} [يوسف: ٢٦]؛ وبرأ موسى من قول اليهود فيه بالحجر الذي ذهب بثوبه؛ وبرّأ مريم بإنطاق ولدها حين نادى من حجرها: {إني عبد الله} [مريم: ٣٠]؛ وبرَّأ عائشة بهذه الآيات العظام في كتابه المعجز المتلوّ على وجه الدهر، مثل هذه التبرئة بهذه المبالغات. فانظر كم بينها وبين تبرئة أولئك. وما ذاك

Peygamber (s.a.)'in yüksek konumunu ortaya koymaktan, insanlığın efendisinin, öncekiler ve sonrakiler arasından seçilen ve Allah'ın âlemlere (karşı) hücceti olan Hazret-i Peygamber'in yüce makamına dikkat çekmekten başka bir şey değildir. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in şanının ne kadar yüce olduğunu, yarışı neden diğer yarışçıların değil de onun kazandığını bilmek isteyen, cevabı iftira ile ilgili âyetlerden alsın; onun eşi hakkında Allah'ın nasıl gazap ettiğini ve eşinden şaibeyi giderme hususunda nasıl vurgu yaptığını düşünsün!

[1251] **Şayet** "Maksat Âişe idiyse neden 'iffetli kadınlar' buyruldu?" **dersen şöyle derim:** Burada iki mâna vardır: Biri, iffetli kadınlar ifadesiyle Peygamber (s.a.)'in eşlerinin kastedilmesi ve özellikle kim onlara iftira atarsa bu tehdidin ona mutlaka ulaşacağının (bildirilmesidir); maksat onlar olunca Hazret-i Âişe, Peygamber (s.a.)'e yakınlık ve makam bakımından eşlerinin en büyüğüdür; dolayısıyla öncelikle maksat o olur. İkincisi, Hazret-i Peygamber'in eşleri müminlerin anneleridir. Dolayısıyla hem onlar hem de ümmetin kadınlarından iffetli, saf ve iman sıfatıyla vasıflanmış olan (manevî) kızları kastedilerek kelime (iffetliler şeklinde) çoğul getirilmiştir. Nitekim şair şöyle demiştir:

Yeter bana Hubeybîlere karşı kazandığım zafer, yeter!

[1252] [Hubeybîler derken, emevi idaresine isyan eden] İbnü'z-Zübeyr ve taraftarlarını kastediyor. İbnü'z-Zübeyr düşmanları onu oğlu Hubeyb'in ismiyle künyeliyorlardı; zira Hubeyb'in aklında zafiyet vardı. İbnü'z-Zübeyr'in meşhur künyesi ise Ebû Bekr'di; ancak bu, isimde olduğu halde diğeri sıfattadır.

[1253] **Şayet** "Allah hakkında 'aşikâr gerçeğin ta kendisi' (هُوَ الحق المبين [Nûr 24/25]) demenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, "Allah, aşikâr gerçeğin *sahibidir*." Yani O, hükmünde asla zulüm bulunmayan, adaleti aşikâr âdil; *bâtılla nitelenemeyen haklı* demektir. Bu sıfata sahip olanın katında ne kötünün kötülüğü, ne de iyinin iyiliği sâkıt olur. *Böyle bir zatın hakkı, kendisinden korkulup saygı gösterilmesi ve yasaklarından sakınılmasıdır.*

26. Kötü sözler kötü kimselere söylenir; kötüler de kötü sözlere mâruz kalır; güzel sözler, iyilere söylenir; iyiler de güzel sözlere muhatap olur. Onların söylediklerinden uzaktır bunlar... Mağfiret ve değerli bir nasiptir bunların hakkı...

إلاّ لإظهار علوّ منزلة رسول الله ﷺ، والتنبيه على إنافة محلّ سيد ولد آدم، وخيرة الأوّلين والآخرين، وحجة الله على العالمين. ومن أراد أن يتحقق عظمة شأنه ﷺ وتقدّم قدمه وإحرازه لقصب السبق دون كل سابق، فليتلق ذلك من آيات الإفك، وليتأمّل كيف غضب الله في حرمته، وكيف بالغ في نفي التهمة عن حجابه.

٥ [١٢٥١] فإن قلت: إن كانت عائشة هي المرادة فكيف قيل {المحصنات}؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يراد بالمحصنات أزواج رسول الله ﷺ، وأن يخصصن بأن من قذفهنّ فهذا الوعيد لاحق به، وإذا أردن عائشة كبراهنّ منزلة وقربة عند رسول الله ﷺ، كانت المرادة أوّلًا. والثاني: أنها أمّ المؤمنين فجمعت إرادة لها ولبناتها من نساء الأمّة الموصوفات بالإحصان والغفلة والإيمان، كما قال:

١٠ قَدْنِيَ مِنْ نَصْرِ الْخُبَيْبِينَ قَدِي ❁

[١٢٥٢] أراد عبد الله بن الزبير وأشياعه، وكان أعداؤه يكنونه بخبيب ابنه، وكان مضعوفًا، وكنيته المشهورة أبو بكر، إلاّ أن هذا في الاسم وذاك في الصفة.

[١٢٥٣] فإن قلت: ما معنى قوله {هُوَ الحقُّ المبينُ} [النور: ٢٥]؟ قلت: معناه ذو الحق البين، أي العادل الظاهر العدلِ الذي لا ظلم في حكمه، والمحقّ الذي لا ١٥ يوصف بباطل. ومن هذه صفته لم تسقط عنده إساءة مسيء، ولا إحسان محسن، فحقُّ مثله أن يتقى ويجتنب محارمه.

٢٦-﴿الْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ وَالطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ أُولَئِكَ مُبَرَّءُونَ مِمَّا يَقُولُونَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ﴾

[1254] الخبيثات yani kötü sözler لِلْخَبِيثِينَ erkek ve kadınlardan kötülere söylenir veya sayılır. Bunlardan, kötüler de kötü sözlere mâruz kalır. الطيبات والطيبون kelimeleri de bunun gibidir. [Yani, güzel sözler erkek ve kadınlardan iyi olanlara söylenir]; onlardan, iyi olanlar da [güzel sözlere muhatap olur] أولئك (bunlar) ifadesi, iyilere ve bunların kötülerin söylediği kötü sözlerden uzak olduklarına işarettir. Bu ifade, Hazret-i Âişe ve onun nezahet ve temizlik hususundaki durumuna uygun düşmeyen sözlerden ona isnat edilenler için darbımesel makamında cereyan eden bir kelâmdır. أولئك'nin Ehl-i Beyt'e[1] ve bunların, iftiracıların söylediğinden uzak olduklarına işaret etmesi, الخبيثات ve الطيبات kelimeleriyle de kadınların kastedilmiş olması da caizdir, yani âdi kadınlar âdi erkeklerle evlenir; âdi erkekler de âdi kadınlarla evlenirler. Nezihler de böyledir. [Yani onlar nezih erkeklerle, nezih erkekler de onlarla evlenir.]

[1255] Burada "değerli rızık" zikredilmiş olup, bir benzeri "Ve kendisine değerli bir nasip hazırlarız." [Ahzab 33/31[2]]) âyetinde de vardır.

[1256] Hazret-i Âişe'den şöyle rivâyet edilmiştir: Bana 9 şey verilmiştir ki bunlar, hiçbir kadına verilmemiştir:

- Peygamber (s.a.)'e benimle evlenmesi emredildiğinde, Cebrâil kendi kıyafeti içerisinde benim şeklimde inmiştir.
- Peygamber (s.a.), benimle bâkire olduğum halde evlenmiş; benden başka bâkire ile evlenmemiştir.
- Peygamber (s.a.), başı benim kucağımda olduğu halde vefat etmiştir.
- Benim evimde defnedilmiştir; melekler onun etrafında benim evimde pervane olmuşlardır.
- Kendisine ailesi içerisinde iken vahiy geldiğinde yanından ayrılırlardı, oysa ben onun yorganı altında olduğum halde ona vahiy gelirdi.
- Ben onun halifesinin ve *sıddîk*ının kızıyım.
- Benim suçsuz olduğuma dair gökten âyetler inmiştir.
- Ben nezih bir zat (Hazret-i Peygamber) için nezih olarak yaratıldım.
- Bana mağfiret ve değerli bir nasip vaat edildi.

1 Yani Peygamber'in hane-i saadetinde yaşayanlara. / ed

2 Tamamı: *"(Ey Peygamber kadınları!)* İçinizden her kim Allah ve Resulüne gönülden boyun eğip salih amel işlerse, ona da mükâfatını iki kat veririz ve kendisine değerli bir nasip hazırlarız."

[١٢٥٤] أي {الخبيثات} من القول تقال أو تعدّ {لِلْخَبِيثِينَ} من الرجال والنساء، {والخبيثون} منهم يتعرضون {للخبيثات} من القول، وكذلك الطيبات والطيبون. و{أولئك} إشارة إلى الطيبين، وأنهم مبرؤون مما يقول الخبيثون من خبيثات الكلم. وهو كلام جار مجرى المثل لعائشة وما رميت به من قول لا يطابق حالها في النزاهة والطيب. ويجوز أن يكون {أولئك} إشارة إلى أهل البيت، وأنهم مبرؤون مما يقول أهل الإفك، وأن يراد بالخبيثات والطيبات النساءُ، أي الخبائث يتزوّجن الخباث، والخباث الخبائث. وكذلك أهل الطيب.

[١٢٥٥] وذكر الرزق الكريم هاهنا مثله في قوله {وَأَعْتَدْنَا لَهَا رِزْقًا كَرِيمًا} [الأحزاب: ٣١].

[١٢٥٦] وعن عائشة: لقد أعطيت تسعًا ما أعطيتهنّ امرأة:

لقد نزل جبريل عليه السلام بصورتي في راحته حين أمر رسول الله ﷺ أن يتزوّجني،

-ولقد تزوجني بكرًا وما تزوج بكرًا غيري،

-ولقد توفي وإنّ رأسه لفي حجري،

-ولقد قبر في بيتي، ولقد حفّته الملائكة في بيتي،

-وإنّ الوحي لينزل عليه في أهله فيتفرقون عنه، وإن كان لينزل عليه

-وأنا معه في لحافه،

-وإني لابنة خليفته وصدّيقه،

-ولقد نزل عذري من السماء،

-ولقد خلقت طيبة عند طيب،

-ولقد وعدت مغفرة ورزقًا كريمًا.

27. Ey iman edenler! Sahiplerine selâm vererek onlarla ünsiyet kurmadıkça kendi evlerinizin dışındaki evlere girmeyin. Bu, sizin için daha hayırlıdır; belki düşünüp ders çıkarırsınız.

[1257] تَسْتَأْنِسُوا ifadesinin iki anlamı vardır: Biri, yalnızlık ve ıssızlık anlamındaki yabaniliğin zıttı olan normal ünsiyet kazanmak (*isti'nâs*) mastarındandır. Çünkü başkasının kapısını çalan, kendisine izin verilip verilmeyeceğini bilmez. Durum kendisine kapalı olduğu için yabancılık hisseder; izin verildiğinde alışır ve ünsiyet kazanır. Ancak mâna; "Size izin verilmedikçe Peygamberin evine girmeyin." [Ahzâb 33/53]) ayetinde olduğu gibi, 'Size izin verilinceye kadar' şeklindedir. Bu, ifadenin devamını getirme (*irdâf*) ve kinaye babındandır, zira bu tür bir ünsiyet, arkasından izni getirecektir. Bu sebeple, ünsiyet izin yerinde kullanılmıştır. İkinci anlam; bilgi edinmek ve açılmasını istemek anlamındaki *isti'nâs* mastarındandır. Kişi bir şeyi açık seçik gördüğünde *ânese'ş-şey'e* denir ki تَسْتَأْنِسُوا bu kökün istif'âl kalıbıdır. Mâna şöyledir: Girmeniz isteniyor mu, istenmiyor mu; durum hakkında bilgi edinmedikçe ve açıklanmasını beklemedikçe (başkasının evine girmeyin). Arapların şu sözü de bu cümledendir: *İste'nis hel terâ ehaden* (Bak, herhangi birini görüyor musun)? *İste'nestu fe-lem era ehaden* (Baktım, herhangi birini görmedim), yani araştırdım ve bilgi istedim. Şair Nâbiğa'nın [v. 604] beytinde de bu mânada kullanılmıştır:

Birini görebilecek mi diye sağa sola bakanın üzerinde

[1258] Kelimenin *el-ins* kökünden olması da caizdir; orada herhangi bir "insan" var mı, diye bakmak anlamındadır.

[1259] Ebû Eyyûb el-Ensārî [v. 49/669] *Radıyallāhu anh*'dan şöyle rivâyet edilmiştir: Biz "Ya Rasûlâllah! İsti'nâs nedir?" deyince, şöyle buyurdu: Kişinin *sübhânallah, allāhuekber ve elhamdülillâh* diyerek ve öksürüyormuş gibi yaparak ev halkından izin istemesidir. *Teslîm* (وتسلِّموا) ise üç kez "Selâmün aleyküm. Girebilir miyim?" demektir; izin verilirse girer, verilmezse geri döner. [*İbn Mâce*, "Edeb", 17] Rivayete göre Ebû Mûsâ el-Eş'arî [v. 42/662-63], Hazret-i Ömer'in kapısına gelmiş ve üç kere "es-Selâmu aleyküm. Girebilir miyim?" demiş; sonra (cevap gelmeyince) geri dönmüş ve Peygamber (s.a.)'in 'İzin isteme üç keredir' dediğini işittim." demiş. [*Buhârî,* "İsti'zân", 13; *Müslim,* "İsti'zân", 33] Yine, biri "Dalabilir miyim?"[1] diyerek Peygamber (s.a.)'den izin istemişti. Peygamber (s.a.) Ravza ismindeki kadına dedi ki: Kalk şuna öğret; zira güzel izin isteyemiyor. Ona "Selâmun aleyküm. Girebilir miyim?" demesini söyle. Adam bunu işitti ve böyle söyledi. Peygamber de "Gir" dedi. [Buhârî, *el-Edebü'l-müfred,* s. 372]

1 أأدخل değil de أألج sıygasıyla. / ed.

٢٧-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾

[١٢٥٧] {تَسْتَأْنِسُوا} فيه وجهان؛ أحدهما أنه من الاستئناس الظاهر الذي هو خلاف الاستيحاش، لأن الذي يطرق باب غيره لا يدري أيؤذن له أم لا؟ فهو ٥ كالمستوحش من خفاء الحال عليه، فإذا أذن له استأنس، فالمعنى: حتى يؤذن لكم، كقوله {لا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النبى إِلَّا أَن يُؤْذَنَ لَكُمْ} [الأحزاب: ٥٣]. وهذا من باب الكناية والإرداف؛ لأنّ هذا النوع من الاستئناس يردف الإذن، فوضع موضع الإذن. والثاني: أن يكون من الاستئناس الذي هو الاستعلام والاستكشاف؛ استفعال من آنس الشيء، إذا أبصره ظاهرًا مكشوفًا. والمعنى حتى تستعلموا وتستكشفوا الحال، هل يراد ١٠ دخولكم أم لا؟ ومنه قولهم: استأنس هل ترى أحدًا، واستأنست فلم أر أحدًا، أي تعرفت واستعلمت. ومنه بيت النابغة:

عَلَى مُسْتَأْنِسٍ وَحِدِ ۞

[١٢٥٨] ويجوز أن يكون من الإنس، وهو أن يتعرف هل ثمة إنسان؟

[١٢٥٩] وعن أبي أيوب الأنصاري رضي الله عنه: قلنا يا رسول الله، ما الاستئناس؟ قال: يتكلم ١٥ الرجل بالتسبيحة والتكبيرة والتحميدة، ويتنحنح يؤذن أهل البيت. والتسليم أن يقول: "السلام عليكم، أأدخل؟" ثلاث مرات؛ فإن أذن له وإلاّ رجع. وعن أبي موسى الأشعري أنه أتى باب عمر رضي الله عنه فقال: "السلام عليكم أأدخل؟" قالها ثلاثًا، ثم رجع وقال: سمعت رسول الله ﷺ يقول: «الاستئذان ثلاث." واستأذن رجل على رسول الله ﷺ فقال: أألج؟ فقال ﷺ لامرأة يقالُ لها روضةُ: "قومي إلى هذا فعلِّميه، فإنه لا يحسنُ أن يستأذنَ". قولي ٢٠ له يقولُ: "السلامُ عليكم أأدخلُ"، فسمعَها الرجلُ فقالَها، فقال: "ادخلْ".

[1260] Cahiliye halkının âdeti şöyle idi: Onlardan biri başkasının evine girdiği zaman "Hayırlı sabahlar!" Yahut "Hayırlı akşamlar!" der ve içeri girerdi. Ama bazan, adamı karısıyla birlikte yorganın altında bulduğu da olurdu. Bu sebeple Allah bu tür selâmlamayı yasakladı ve daha iyisini, daha güzelini öğretti.

[1261] Nice dinî konu var ki insanlar katında *mensuh şeriat* (hükmü kaldırılmış yasa) gibidir; insanlar artık onunla amel etmemektedir. İzin isteme konusu da bunlardan biridir. Sen evinde iken birisi, izin mizin istemeden, ne İslâm selâmını ne de Cahiliye selâmını vermeden, ansızın içeri dalar; halbuki Allah'ın indirdiği âyetleri ve Peygamber'in söylediklerini pekâlâ işitmiştir; fakat nerede bunları algılayan, belleyen kulaklar?!

[1262] İbn Mes'ûd [v. 32/652] kıraatinde bu âyet حتى تسلموا على أهلها وتستأذنوا (Sahiplerine selâm verip onlardan izin istemedikçe) şeklindedir. İbn Abbas [v. 68/688] ve Sa'îd b. Cübeyr'den şöyle rivayet edilmiştir: "Ayet, حتى تستأذنوا (izin almadıkça) şeklindedir, fakat kâtip yanlış yazmıştır." Ancak bu rivayete güvenilmez. Übeyy kıraatinde de حتى تستأذنوا (İzin istemedikçe [girmeyin]) şeklindedir. Bu şekilde izin istemeniz ve selâm vermeniz "sizin için" Cahiliye selâmından ve izinsiz girmekten "daha hayırlıdır." "İzinsiz girmek" anlamındaki الدمور helâk anlamına gelen الدمار kelimesinden türemiştir. Böyle davranan, adeta işlediği hatanın büyüklüğünden dolayı helâk olmaktadır. Hadiste şöyle buyrulur: "Kimin gözü, izin istemesinin önüne geçerse (yani izin istemeden içeri bakarsa) helâk olur."

[1263] Rivayete göre bir adam Peygamber (s.a.)'e; "Annemden de izin isteyeyim mi?" diye sordu. Peygamber (s.a.), "Evet" dedi. Adam dedi ki; "Benden başka onun hizmetçisi yok; yanına her girdiğimde izin mi isteyeceğim?" Peygamber (s.a.) "Onu çıplak görmek hoşuna gider mi?" deyince, adam "Hayır." dedi. Peygamber (s.a.), "Öyle ise izin iste." buyurdu.

[1264] "Belki düşünüp ders çıkarırsınız." Yani bu âyetler size, düşünüp öğüt almanız ve izin isteme konusunda size emredildiği gibi amel etmeniz maksadıyla inzal edilmiş ya da söylenmiştir.

28. Orada kimseyi bulamazsanız, size izin verilinceye kadar içeri girmeyin. Şayet size; "dönün" denilirse dönün. Bu, sizin için daha nezihtir. Yaptıklarınızı Allah bilmektedir!

[١٢٦٠] وكان أهل الجاهلية يقول الرجل منهم إذا دخل بيتًا غير بيته «حييتم صباحًا"، و"حييتم مساء"، ثم يدخل. فربما أصاب الرجل مع امرأته في لحاف واحد، فصدّ الله عن ذلك، وعلم الأحسن والأجمل.

[١٢٦١] وكم من باب من أبواب الدين هو عند الناس كالشريعة المنسوخة، قد ٥ تركوا العمل به، وباب الاستئذان من ذلك. بينا أنت في بيتك، إذًا رعف عليك الباب، بواحد من غير استئذان ولا تحية من تحايي إسلام ولا جاهلية، وهو ممن سمع ما أنزل الله فيه، وما قال رسول الله ﷺ، ولكن أين الأذن الواعية؟!

[١٢٦٢] وفي قراءة عبد الله: «حتى تسلموا على أهلها وتستأذنوا». وعن ابن عباس وسعيد بن جبير: إنما هو {حتى تستأذنوا}، فأخطأ الكاتب. ولا يعوّل على هذه ١٠ الرواية. وفي قراءة أبيّ: «حتى تستأذنوا». {ذلكم} الاستئذان والتسليم {خَيْرٌ لَكُمْ} من تحية الجاهلية. والدمور - وهو الدخول بغير إذن - واشتقاقه من الدمار، وهو الهلاك؛ كأن صاحبه دامر لعظم ما ارتكب. وفي الحديث: "من سبقت عينه استئذانه فقد دمر!"

[١٢٦٣] وروي أن رجلًا قال للنبي ﷺ: أأستأذن على أمي؟ قالَ: نعم، قال: إنها ١٥ ليس لها خادمٌ غيري، أأستأذن عليها كلما دخلْتُ؟ قالَ: أتحبُّ أن تَراها عريانةً؟ قالَ الرجل: لا. قال: فاستأذن.

[١٢٦٤] {لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ} أي أنزل عليكم، أو قيل لكم هذا إرادةَ أن تذكروا وتتعظوا وتتعلموا بما أمرتم به في باب الاستئذان.

٢٨-﴿فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلا تَدْخُلُوهَا حَتَّى يُؤْذَنَ لَكُمْ وَإِنْ قِيلَ لَكُمُ ٢٠ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا هُوَ أَزْكَى لَكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ﴾

[1265] İfade, "orada izin vereceklerden birini bulamazsanız içeri girmeyin, size izin verecek kimseyi buluncaya kadar da sabredin" anlamında da olabilir. "O evin halkından birini bulamazsanız, sizin de orada bir ihtiyacınız varsa ev halkı izin vermeden oraya girmeyin" anlamında da olabilir. Bu da şunun içindir: İzin istemek, sadece içeri girenin mahrem şeylerden haberdar olmaması ve bakılması helal olmayan şeylere bakmaması için değildir; aynı zamanda, insanların normal olarak başkalarından sakladığı ve herhangi birinin onlardan haberdar olmasından sakındığı hallere insanların vâkıf olmamaları içindir. Bir de (izinsiz girmek) başkasının mülkünde tasarruf etmek anlamına gelir. Bunun da sahibinin rızasıyla olması gerekir; aksi takdirde bu davranış gasb etmeye ve zorbalığa benzer.

[1266] "Geri dönün" izin koparmada ısrar etmeyin; kapıyı açmada kolaylık sağlamak için inat etmeyin; kapıların önünde bekleyip durmayın. Çünkü bu davranış hoşnutsuzluğa sebep olur ve insanların gönlünü incitir; bilhassa güzel ahlâka alışmış mürüvvet sahibi kimselerin... Hoşnutsuzluğa sebep olduğu için bu tür davranışlar yasaklanınca, kapıya sert bir şekilde vurmak, ev sahibine yüksek sesle bağırmak ve bundan başka insanların güzel ahlâk ile ahlâklanmamış çoğunun âdetine giren ve hoşnutsuzluğa götüren tüm davranışlara son vermek gerekir. Ebû 'Ubeyd [v. 224/838] demiştir ki: "(Vallahi) hiçbir âlimin kapısına tak tak diye vurmamışımdır!" Benî Esed kıssası ve onlar hakkında inen "(Hane-i saadet) hücrelerinin arkasından sana seslenenlerin çoğunun aklı ermez!" [Hucurât 49/4] ayeti bu konuda (terbiyesizliği) önleyici olarak yeterlidir.

[1267] **Şayet** "Size izin verilmez ve geri dönmeniz istenirse buna uyun, rızaları hilâfına içeri girmeyin!' şeklindeki mâna doğru mudur?" **dersen şöyle derim:** Ev halkının hazırda veya gaipte olanlarının sadece izin vermemeleri halinde bile içeri girmenin yasaklığı kesin olduğuna göre, izin verilmemesine bir de 'geri dönün' emrinin eklenmesiyle bunun kesin olarak yasaklanmış olduğunda artık şüphe kalmamıştır. "Peki, evde yangın, hırsız saldırısı veya yasaklanması gereken çirkin bir durumun ortaya çıkması halinde..?" **dersen şöyle derim:** Bu durum delille[1] istisnâ edilmiştir.

[1268] (هو أزكى لكم yani) dönmek sizin için daha güzel ve daha nezihtir, çünkü bunda gönül rahatlığı ve şüpheden uzaklık söz konusudur. Yahut dönmek daha faydalıdır ve getireceği hayır daha bereketlidir.

---

1 Yani "Zaruretler mahzurları mubah kılar." kuralıyla. (Tıybî'den) / çev.

[١٢٦٥] يحتمل {فَإِن لَم تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا} من الآذنين {فَلَا تَدْخُلُوهَا} واصبروا حتى تجدوا من يأذن لكم. ويحتمل: فإن لم تجدوا فيها أحدًا من أهلها ولكم فيها حاجة فلا تدخلوها إلاّ بإذن أهلها. وذلك أنّ الاستئذان لم يشرع لئلا يطلع الدامر على عورة، ولا تسبق عينه إلى ما لا يحل النظر إليه فقط، وإنما شرع لئلا يوقف على الأحوال التي يطويها الناس في العادة عن غيرهم ويتحفظون من اطلاع أحد عليها، ولأنّه تصرف في ملك غيرك فلا بدّ من أن يكون برضاه، وإلا أشبه الغصب والتغلب.

[١٢٦٦] {فارجعوا} أي لا تلحوا في إطلاق الإذن، ولا تلجوا في تسهيل الحجاب، ولا تقفوا على الأبواب منتظرين؛ لأن هذا مما يجلب الكراهة ويقدح في قلوب الناس خصوصًا إذا كانوا ذوي مروءة ومرتاضين بالآداب الحسنة وإذا نهى عن ذلك لأدائه إلى الكراهة وجب الانتهاء عن كل ما يؤدي إليها من قرع الباب بعنف، والتصييح بصاحب الدار وغير ذلك مما يدخل في عادات من لم يتهذّب من أكثر الناس، وعن أبي عبيد: [والله] ما قرعت بابًا على عالم قط. وكفى بقصة بني أسد زاجرة وما نزل فيها من قوله {إِنَّ الذين يُنَادُونَكَ مِن وَرَاء الحجرات أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ} [الحجرات: ٤].

[١٢٦٧] فإن قلت: هل يصحّ أن يكون المعنى: وإن لم يؤذن لكم وأمرتم بالرجوع فامتثلوا، ولا تدخلوا مع كراهتهم؟ قلت: بعد أن جزم النهي عن الدخول مع فقد الإذن وحده من أهل الدار حاضرين وغائبين، لم تبق شبهة في كونه منهيًّا عنه مع انضمام الأمر بالرجوع إلى فقد الإذن. فإن قلت: فإذا عرض أمر في دار من حريق، أو هجوم سارق، أو ظهور منكر يجب إنكاره؟ قلت: ذاك مستثنى بالدليل.

[١٢٦٨] [هو أزكى لكم]، أي الرجوع أطيب لكم وأطهر، لما فيه من سلامة الصدور والبعد من الريبة، أو أنفع وأنمى خيرًا.

[1269] Daha sonra Allah Teâlâ, bu emirlere muhatap olanlara, kendilerine hitap edilen emirlerden neyi yaptıklarını, neyi yapmadıklarını bildiğini, ona göre karşılığını tam olarak vereceğini bildirerek onları tehdit etmektedir:

29. Eşyanızın bulunduğu, içinde oturulmayan bir eve girmenizde sakınca yoktur. Açığa vurduklarınızı da gizlediklerinizi de Allah bilmektedir!

[1270] Girenin izin alması gereken yerlerden meskûn olmayanları istisnâ etti ki bunlar da oteller, hanlar, fakir yurtları ve ticaret erbabının dükkânları gibi (umuma açık) yerlerdir. مَتَاعٌ menfaat demektir; sıcaktan-soğuktan korunmak, ev eşyası, ticaret eşyası ve alım-satım mallarını barındırmak gibi. Rivayete göre Hazret-i Ebû Bekr *Radıyallāhu anh*, "Ya Rasûlâllah! Allah Teâlâ izin isteme konusunda sana bir âyet indirdi; oysa biz ticaretimizde farklı yerlere girip çıkıyoruz ve şu hanlarda konaklıyoruz; buralara izinsiz girmeyelim mi?" demişti. Ayet bunun üzerine nâzil olmuştur.

[1271] Şu da söylenmiştir: (Meskûn olmayan mahalden maksat), içinde abdest bozulan harabelerdir; مَتَاعٌ da abdest bozmak demektir. "Açığa vurduklarınızı da gizlediklerinizi de Allah bilmektedir!" Bu da, ihtiyaç sahiplerinden olup harabelere ve boş evlere girenler için bir uyarıdır.

30. Mümin erkeklere söyle; gözlerini sakınsınlar ve ırzlarını korusunlar. Bu, kendileri için daha nezihtir. Onların o ustaca yaptıklarından Allah elbette haberdardır!

[1272] (مِنْ أَبْصَارِهِمْ ifadesindeki) من kısmilik ifade eder; maksat haram olan şeylere gözü kapamak, helal olan şeylere bakmakla yetinmektir. Ahfeş [v. 177/793] من edatının zâit olabileceğini söylemiş; Sîbeveyhi [v. 180/796] ise bunu kabul etmemiştir.

[1273] **Şayet** "من edatı nasıl 'gözü kapama' ifadesinin başına geldi de 'ırzı koruma' ifadesinin başına gelmedi**?**" **dersen şöyle derim:** Bakma işinin daha geniş olduğunu göstermek için. Dikkat edersen, evlenmek haram olan [*mahrem*] kadınların saçlarına, göğüslerine, memelerine, pazularına, bacaklarına ve ayaklarına bakılmasında sakınca yoktur. Satışa arz edilmiş cariyeler de böyledir. İki rivayetten birine göre evlenilebilecek [*nâmahrem*] kadınların yüzüne, ellerine ve ayaklarına da bakılabilir. Avret mahalline gelince onun durumu daraltılmıştır. İstisna edilenler hariç bakmanın 'mubah kılınmış' olması, yine istisna edilenler hariç cinsel ilişkide bulunmanın 'yasaklanmış' olması fark olarak sana yeter.

[١٢٦٩] ثم أوعد المخاطبين بذلك بأنه عالم بما يأتون وما يذرون مما خوطبوا به، فموف جزاءه عليه:

٢٩-﴿لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ مَسْكُونَةٍ فِيهَا مَتَاعٌ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ﴾

[١٢٧٠] استثنى من البيوت التي يجب الاستئذان على داخلها ما ليس بمسكون منها، وذلك نحو الفنادق، وهي الخانات والربط وحوانيت البياعين. والمتاع: المنفعة، كالاستكنان من الحرّ والبرد، وإيواء الرحال والسلع والشراء والبيع. ويروى أنّ أبا بكر ﵁ قال: يا رسول الله، إنّ الله تعالى قد أنزل عليك آية في الاستئذان، وإنا نختلف في تجاراتنا، فننزل هذه الخانات، أفلا ندخلها إلاّ بإذن؟ فنزلت،

[١٢٧١] وقيل: الخربات يتبرز فيها. والمتاع: التبرز {والله يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ} وعيد للذين يدخلون الخربات والدور الخالية من أهل الريبة.

٣٠-﴿قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ﴾

[١٢٧٢] من للتبعيض، والمراد غضّ البصر عما يحرم، والاقتصار به على ما يحلّ. وجوّز الأخفش أن تكون مزيدة، وأباه سيبويه.

[١٢٧٣] فإن قلت: كيف دخلت في غضّ البصر دون حفظ الفروج؟ قلت: دلالة على أن أمر النظر أوسع. ألا ترى أن المحارم لا بأس بالنظر إلى شعورهنّ وصدورهنّ وثديهنّ وأعضادهنّ وأسوقهنّ وأقدامهن، وكذلك الجواري المستعرضات. والأجنبية ينظر إلى وجهها وكفيها وقدميها في إحدى الروايتين. وأما أمر الفرج فمضيق؛ وكفاك فرقًا أن أبيح النظر إلاّ ما استثنى منه، وحظر الجماع إلاّ ما استثنى منه.

Avret yerini helal olmayan bir şeye götürmekten korumakla birlikte 'orayı açmaktan korumak' da kastedilmiş olabilir. İbn Zeyd'den şöyle rivayet edilmiştir: Bu âyet müstesna, Kur'ân'daki bütün 'avret mahallini koruma' (*hıfz-ı ferc*) ifadeleri zinadan koruma anlamındadır. Bu ayette ise o mahallin örtülmesini murat etmiştir. Sonra, onların hallerinden, fiillerinden, gözlerini nasıl dolaştırdıklarından ve diğer duyu organları ve azalarını nasıl ustaca kullandıklarından "haberdar" olduğunu bildirmiştir. Bunu bildiklerinde onlara gereken, artık bütün hareket ve hareketsizliklerinde Allah'tan korkmak ve takva üzere bulunmaktır.

31. Mümin kadınlara da söyle, onlar da gözlerini sakınsınlar ve ırzlarını korusunlar. Başörtülerini yakalarının üstüne salsınlar ve -kendiliğinden görünen kısmı müstesna- (göğüs çatalı vb. doğal) güzelliklerini göstermesinler. Kocaları, babaları, kocalarının babaları, oğulları, kocalarının oğulları, kardeşleri, erkek kardeşlerinin oğulları, kız kardeşlerinin oğulları, (Müslüman) kadınları, ellerinin altındaki (cariye)ler, kendilerine tâbi olup da kadınlara doğal meyli bulunmayan erkekler ve kadın mahremiyetinden habersiz küçük çocuklar dışında hiç kimseye güzelliklerini göstermesinler. Gizledikleri güzellikleri bilinsin diye ayaklarını vurup kırıtmasınlar. Ey müminler! (Kadın-erkek, genç-yaşlı) hep birlikte Allah'a yönelin ki felâha eresiniz.

[1274] Aynı şekilde kadınlara da gözlerini kapamaları emredilmiştir. Kadının mahrem olmayan erkeğin göbek altından diz kapağına kadar olan kısma bakması helal değildir. Eğer istek duyarsa hemen gözünü kapatır. Kadınlardan da ancak bu kadarına (yani göbek altı ile diz kapağı arasının dışındaki yerlerine) bakabilir. Esasen, kadının yabancılara gözünü kapatması onun için daha uygun ve daha güzeldir. İbn Ümm Mektûm [v. 15/636] hadisi bu konu ile ilgilidir. Ümmü Seleme [v. 62/681] *Radıyallāhu anhâ*'nın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Ben Peygamber (s.a.)'in yanında bulunuyordum, Meymûne de yanında idi. (Âma) İbn Ümm Mektûm yanımıza geldi. -Örtünme emri geldikten sonra idi.- Peygamber (s.a.), "Örtünün." buyurdu. Biz, "Ya Rasûlâllah! O âma değil mi? Bizi göremez ki!?" dedik. "Peygamber (s.a.), siz de mi âmâsınız!? Siz onu görmüyor musunuz!?" diye cevap verdi.

[1275] **Şayet** "Neden gözü kapama emri avret mahallini koruma emrinden önce zikredildi?" **dersen şöyle derim:** Bakmak zinanın postacısı ve günahın öncüsüdür. Bu konuda musibet daha büyük ve daha fazladır; ondan korunmak nerede ise imkânsızdır.

ويجوز أن يراد - مع حفظها عن الإفضاء إلى ما لا يحلّ - حفظها عن الإبداء. وعن ابن زيد: كل ما في القرآن من حفظ الفرج فهو عن الزنا، إلاّ هذا، فإنه أراد به الاستتار. ثم أخبر أنه {خَبِيرٌ} بأفعالهم وأحوالهم، وكيف يجيلون أبصارهم، وكيف يصنعون بسائر حواسهم وجوارحهم؛ فعليهم - إذا عرفوا ذلك - أن يكونوا منه على تقوى وحذر في كل حركة وسكون.

٣١-﴿وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إلا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَى جُيُوبِهِنَّ وَلا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إلا لِبُعُولَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ أَوْ آبَاءِ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ أَبْنَائِهِنَّ أَوْ أَبْنَاءِ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي أَخَوَاتِهِنَّ أَوْ نِسَائِهِنَّ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ أَوِ التَّابِعِينَ غَيْرِ أُولِي الإِرْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ أَوِ الطِّفْلِ الَّذِينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلَى عَوْرَاتِ النِّسَاءِ وَلا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْفِينَ مِنْ زِينَتِهِنَّ وَتُوبُوا إِلَى اللهِ جَمِيعًا أَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

[١٢٧٤] النساء مأمورات أيضًا بغضّ الأبصار، ولا يحلّ للمرأة أن تنظر من الأجنبي إلى ما تحت سرته إلى ركبته، وإن اشتهت غضّت بصرها رأسًا، ولا تنظر من المرأة إلاّ إلى مثل ذلك. وغضها بصرها من الأجانب أصلًا أولى بها وأحسن. ومنه حديث ابن أم مكتوم عن أم سلمة رضي الله عنها، قالت: كنت عند رسول الله ﷺ وعنده ميمونة، فأقبل ابن أم مكتوم - وذلك بعد أن أمرنا بالحجاب - فدخل علينا فقال: «احتجبا»، فقلنا: يا رسول الله، أليس أعمى لا يبصر؟ قال: «أفعمياوان أنتما؟ ألستما تبصرانه؟»

[١٢٧٥] فإن قلت: لم قدّم غضّ الأبصار على حفظ الفروج؟ قلت: لأنّ النظر بريد الزنى ورائد الفجور، والبلوى فيه أشدّ وأكثر، ولا يكاد يقدر على الاحتراس منه.

[1276] *Ziynet* kadınların süslendiği bezek/takı, sürme ve kına/boya gibi şeylerdir. Bunlardan yüzük, kaşsız yüzük, sürme ve kına gibi görünenleri yabancıların görmesinde bir sakınca yoktur. Bilezik, halhal, pazıbent, gerdanlık, taç, kemer ve küpe gibi gizli (örtülü) olanları yukarıda zikredilenlerden başkasına gösteremez. Ziynet eşyalarının takıldığı yerlerin değil de kendilerinin zikredilmesi, korunma ve örtünme emrinde vurgu yapmak içindir; çünkü bu ziynetler vucudun (belirli) yerlerindedir ki âyette zikredilen kimselerden başkasının buralara bakması helal değildir. Bu yerler ise kol, bacak, pazu, boyun, baş, göğüs ve kulaklardır. Bulundukları uzuvlarla ilgilerinden dolayı ziynet eşyalarının kendilerini göstermek yasaklandı ki bunlara bakmak helal olmayınca, bizzat uzuvlara bakmanın yasak (haram) oluşunun, sürekli ve devamlı olduğu (anlaşılsın); ve kadınların hakkının bu uzuvları örtmede ihtiyatlı davranmak; ve buraları açma konusunda Allah'tan korkmak olduğuna şahit olduğu bilinsin. Uzuvlara takılmamış takılara bakmanın helal olduğu konusunda farklı görüşün olmayışı bunun delilidir,

[1277] **Şayet** "Kadınların saçlarına bağladıkları saçbağları hakkında ne dersin? Yukarıda zikri geçen şahısların bunlara bakması helal olur mu?" **dersen** evet **derim**. "Peki, saçbağlarının yeri sırt değil mi? Oysa onların sırtına da, karnına da bakmak helal değildir. Bazen saç uzar ve saçbağları göbek altı hizasına kadar sarkar." **dersen şöyle derim:** Dediğin gibi; fakat saçbağlarının durumu diğer ziynet eşyalarının durumundan farklıdır. Zira saçbağı sadece elbisenin üstünden sarkar. Sırtta ve karında bulunan elbiseye bakmak ise (yukarıda) adları geçen şahıslar bir yana, yabancıların bakması dahi caizdir. Ancak elbise, inceliğinden dolayı teni gösteriyorsa ona bakmak helal olmaz; onun üzerine sarkan saçbağına bakmak da helal değildir.

[1278] **Şayet** "Ziynet yerinden maksat nedir? O uzvun tümü mü yoksa ziynet eşyasının örttüğü miktar mı?" **dersen şöyle derim:** Doğru olan, 'örtülü' ziynet yerlerinin tefsir edildiği gibi uzvun tümüdür; 'kendiliğinden görünen' ziynet yerleri de böyledir. (Mesela) yüz, gözlerindeki sürmenin, kaşları ve bıyıklarındaki çivit boyasının, yanaklarındaki zâferanın mahallidir; el ve ayak yüzüğün, halhalın ve kınanın mahallidir.

[١٢٧٦] الزينة: ما تزينت به المرأة من حلي أو كحل أو خضاب، فما كان ظاهرًا منها كالخاتم والفتخة والكحل والخضاب، فلا بأس بإبدائه للأجانب، وما خفي منها كالسوار والخلخال والدملج والقلادة والإكليل والوشاح والقرط، فلا تبديه إلاّ لهؤلاء المذكورين. وذكر الزينة دون مواقعها للمبالغة في الأمر بالتصوّن والتستر، لأنّ هذا الزين واقعة على مواضع من الجسد لا يحل النظر إليها لغير هؤلاء، وهي الذراع والساق والعضد والعنق والرأس والصدر والأذن، فنهى عن إبداء الزين نفسها. ليعلم أنّ النظر إذا لم يحل إليها لملابستها تلك المواقع - بدليل أن النظر إليها غير ملابسة لها لا مقال في حله - كان النظر إلى المواقع أنفسها متمكنًا في الحظر، ثابت القدم في الحرمة، شاهدًا على أن النساء حقهنّ أن يحتطْن في سترها ويتّقين الله في الكشف عنها.

[١٢٧٧] فإن قلت: ما تقول في القراميل، هل يحلّ نظر هؤلاء إليها؟ قلت: نعم. فإن قلت: أليس موقعها الظهر ولا يحل لهم النظر إلى ظهرها وبطنها، وربما ورد الشعر فوقعت القراميل على ما يحاذي ما تحت السرة؟ قلت: الأمر كما قلت، ولكن أمر القراميل خلاف أمر سائر الحلي، لأنه لا يقع إلاّ فوق اللباس، ويجوز النظر إلى الثوب الواقع على الظهر والبطن للأجانب فضلًا عن هؤلاء. إلاّ إذا كان يصف لرقته فلا يحل النظر إليه، فلا يحلّ النظر إلى القراميل واقعة عليه.

[١٢٧٨] فإن قلت: ما المراد بموقع الزينة؛ ذلك العضو كله، أم المقدار الذي تلابسه الزينة منه؟ قلت: الصحيح أنه العضو كله كما فسرت مواقع الزينة الخفية، وكذلك مواقع الزينة الظاهرة؛ الوجه موقع الكحل في عينيه، والخضاب بالوسمة في حاجبيه وشاربيه، والغمرة في خديه، والكف والقدم موقعا الخاتم والفتخة والخضاب بالحناء.

[1279] **Şayet** “Niçin kendiliğinden görünen ziynette bir sınırlamaya gitmeden müsamaha gösterildi?” **dersen şöyle derim:** Zira oraları örtmede zorluk vardır; kadının elleriyle iş yapmaya, yüzünü açmaya ihtiyacı vardır; özellikle şahitlikte, mahkemede ve nikâhta yüzünü açması gerekir. Yollarda yürümeye ve ayaklarını açmaya, özellikle fakir kadınlar mecbur kalır. İşte, “kendiliğinden görünen kısmı müstesna” ifadesinin anlamı budur; yani “ancak âdet ve fıtratın açık olarak cereyan ettiği, kendisinde açıklığın asıl olduğu yerler müstesna” demektir.

[1280] Yukarıda zikredilen kimselerin gizli ziynete bakmalarına müsamaha gösterilmiştir; çünkü onların, iç içe ve bir arada yaşamaya kendilerini zorlayan hususi durumları (mazeretleri) vardır. Bir de onlardan fitne gelme endişesi azdır; ayrıca insan tabiatında yakınlarla temastan nefret etme duygusu mevcuttur. Ayrıca kadının, yolculuklarda konaklama, inme, binme ve diğer hususlarda onların yardımına ihtiyacı vardır.

[1281] Kadınların yakaları genişti, buralardan göğüs çatalları, göğüsleri ve etrafı görülüyordu; ayrıca kadınlar başörtülerini arkalarına sarkıtıyorlar, dolayısıyla bu uzuvları açık kalıyordu. Bu sebeple başörtülerini ön taraflarına sarkıtmaları emredildi ki göğüslerini örtmüş olsunlar. Göğüslere yakın olması ve ilişkisi bulunması sebebiyle göğüslere *cuyûb* (yakalar) denilerek bununla bizzat göğüslerin kastedilmesi de caizdir. Arapların *nâsıhu'l-ceyb* (kalbi temiz) tabirleri de bu türdendir. *Darabet bi-hımârihâ ʿalâ ceybihâ* (kadın başörtüsünü yakasının üzerine koydu) ifadesi, senin elini duvara koyduğunda *darabtu bi-yedî ʿale'l-hâit* demene benzer.

[1282] Hazret-i Âişe *Radıyallâhu anhâ*'dan şöyle rivayet edilmiştir: “Ensār'ın kadınlarından daha hayırlı kadınlar görmedim: Bu âyet inince onlardan her biri kalkıp süslü futalarından bir parça yırtarak onunla başlarını örttüler; sanki başlarında kargalar varmış gibi oldular. [*Ebû Dâvûd,* “Libâs”, 33]

[1283] (جُيُوبِهِنَّ ifadesi) Yâ'dan dolayı Cim'in kesresi ile *ciyûbihinne* şeklinde; بِيُوتًا غَيْرَ بِيُوتِكُمْ (kendi evlerinizin dışındaki evlere [Nûr 24/27]) ifadesindeki Bâ'lar da kesre ile okunmuştur.

[1284] “Kadınları”ndan (نِسَائِهِنَّ) maksadın mümin kadınlar olduğu; çünkü mümin bir kadının Müşrik veya Ehl-i Kitap kadının yanında soyunma serbestisi olmadığı söylenmiştir. Bu İbn Abbas [v. 68/688] (r.a.)'dan rivayet edilir. Ancak zâhir olan şudur ki; “kadınları ve ellerinin altındakiler” ifadesinden maksat,

[١٢٧٩] فإن قلت: لم سومح مطلقًا في الزينة الظاهرة؟ قلت: لأن سترها فيه حرج، فإن المرأة لا تجد بدًّا من مزاولة الأشياء بيديها، ومن الحاجة إلى كشف وجهها، خصوصًا في الشهادة والمحاكمة والنكاح، وتضطر إلى المشي في الطرقات وظهور قدميها، وخاصة الفقيرات منهنّ. وهذا معنى قوله {إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا}، يعني إلاّ ما جرت العادة والجبلة على ظهوره، والأصل فيه الظهور.

[١٢٨٠] وإنما سومح في الزينة الخفية أولئك المذكورون لما كانوا مختصين به من الحاجة المضطرة إلى مداخلتهم ومخالطتهم، ولقلة توقع الفتنة من جهاتهم، ولما في الطباع من النفرة عن مماسة القرائب، وتحتاج المرأة إلى صحبتهم في الأسفار للنزول والركوب وغير ذلك.

[١٢٨١] كانت جيوبهنّ واسعة تبدو منها نحورهن وصدورهن وما حواليها، وكنّ يسدلن الخمر من ورائهنّ فتبقى مكشوفة، فأمرن بأن يسدلنها من قدامهنّ حتى يغطينها. ويجوز أن يراد بالجيوب الصدور تسمية بما يليها ويلابسها. ومنه قولهم: ناصح الجيب. وقولك ضربت بخمارها على جيبها، كقولك ضربت بيدي على الحائط، إذا وضعتها عليه.

[١٢٨٢] وعن عائشة ﵂: ما رأيت نساءً خيرًا من نساء الأنصار، لما نزلت هذه الآية قامت كل واحدة منهن إلى مرطها المرحل فصدعت منه صدعة، فاختمرن، فأصبحن كأن على رؤوسهنّ الغربان.

[١٢٨٣] وقرئ «جيوبهن»، بكسر الجيم لأجل الياء، وكذلك «بيُوتًا غَيْرَ بيُوتِكُمْ».

[١٢٨٤] قيل في نسائهنّ: هنّ المؤمنات، لأنه ليس للمؤمنة أن تتجرّد بين يدي مشركة، أو كتابية؛ عن ابن عباس ﵄. والظاهر أنه عنى بنسائهن وما ملكت أيمانهن

kadınların maiyetinde ve hizmetinde bulunan hür kadınlar ve cariyelerdir. Kadınların, birbirlerine bakmalarının helal olması konusunda hepsi eşittir. Şu da söylenmiştir: مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ (ellerinin altındakiler), erkekler ve kadınların hepsidir. Hazret-i Âişe [v. 58/678] *Radıyallāhu anhâ*, kadının [erkek] kölesinin kendisine bakmasını mubah görmüş ve Zekvan'a "Beni kabre koyup, çıktığında hürsün!" demiştir. Sa'îd b. Müseyyeb'den [v. 94/715] de buna benzer bir görüş rivayet edilmiştir; ancak o, bu görüşten dönmüş ve "Nûr âyeti(ndeki مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ ifadesi) sizi aldatmasın, zira ondan maksat cariyelerdir." demiştir. [İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, III, 538] Doğru olan da budur; çünkü kadının kölesi ona nispetle yabancıdır; ister iğdiş edilmiş olsun isterse sağlam erkek olsun. [Nitekim] Meysun bint Bahdel el-Kelbiyye'den şöyle rivayet edilmiştir: Mu'âviye, yanında iğdiş edilmiş biri olduğu halde kendisinin yanına girmiş; o da mezkûr kişiden dolayı başını örtünce, Mu'âviye "O, iğdiştir." demiş. Meysûn demiş ki: "Ey Mu'âviye! Ona müsle yapıldı diye, Allah'ın haram kıldığı bir şeyi helâl kılacağını mı sanıyorsun sen?!" Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a [v. 150/767] göre de iğdişleri istihdam etmek, (elde) tutmak, satmak ve satın almak helal değildir; öncekilerin (selef) hiçbirinden iğdişleri tuttuğu nakledilmemiştir. **Şayet** "Rivayete göre Peygamber (s.a.)'e iğdiş edilmiş bir (köle) hediye edilmiş, Peygamber (s.a.) de onu kabul etmiş..?" **dersen şöyle derim:** Yaygınlığı sebebiyle bilinmemesi mümkün olmayan bir durumun (*umûm-i belvâ*) söz konusu olduğu yerde *mekşûf* (yani herkesçe bilinen) bir hadisten başkası kabul edilmez; bu hadis sahihse bile, muhtemelen Peygamber (s.a.) onu azat etmek için veya herhangi başka bir sebeple kabul etmiştir.

[1285] الإِرْبَةِ ihtiyaç demektir. Söylenmiştir ki bunlar, yemeğinizin fazlasını almak için peşinize takılanlardır. Bunların kadınlara ihtiyacı yoktur; çünkü bunlar zayıf akıllıdırlar, kadından anlamazlar. Yahut bunlar salih ihtiyarlardır, kadınlarla birlikte bulunduklarında gözlerini kapatırlar. Veya bunlarda iktidarsızlık vardır.

[1286] غَيْرِ kelimesi istisna veya hal olmak üzere mansūb da okunmuştur; sıfat olmak üzere mecrur da okunmuştur. الطِّفْلِ (çocuk*lar*) kelimesi cins ifade ettiği için tekil olduğu halde çoğul yerinde kullanılmıştır. Ardından gelen kelimeler bununla çoğul kastedildiğini açıklamaktadır. Benzeri نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ("Sonra sizi bebekler olarak çıkartırız." [Hac 22/5]) ifadesidir.

[1287] لَمْ يَظْهَرُوا kelimesi, *ya* kişi bir şey hakkında bilgi edindiğinde kullanılan *zahera 'ale'ş-şey'* ifadesindendir ve mâna 'avret nedir bilmezler, onunla başka şeyi birbirinden ayırt edemezler' şeklindedir *ya da* kişi birine galip geldiğinde kullanılan *zahera 'alâ fulân*in ifadesinden gelmektedir -nitekim *zahera 'ale'l-kur'ân* "Kur'ân'ı ezberledi, buna gücü yetti" demektir- ve 'cinsel ilişkide bulunabilecek çağa erişmemişlerdir' anlamındadır.

من في صحبتهن وخدمتهنّ من الحرائر والإماء والنساء، كلهنّ سواء في حلّ نظر بعضهن إلى بعض. وقيل: {ما ملكت أيمانهنّ} هم الذكور والإناث جميعًا؛ وعن عائشة ﵂ أنها أباحت النظر إليها لعبدها، وقالت لذكوان: إنك إذا وضعتني في القبر وخرجت فأنت حرّ. وعن سعيد بن المسيب مثله، ثم رجع وقال: لا تغرنّكم آية النور، فإن المراد بها الإماء. وهذا هو الصحيح، لأن عبد المرأة بمنزلة الأجنبي منها، خصيًا كان أو فحلًا. وعن ميسون بنت بحدل الكَلبية: أن معاوية دخل عليها ومعه خصيّ، فتقنعت منه، فقال: هو خصيّ. فقالت: يا معاوية، أترى أن المثلة به تحلل ما حرّم الله؟! وعند أبي حنيفة: لا يحلّ استخدام الخصيان وإمساكهم وبيعهم وشراؤهم، ولم ينقل عن أحد من السلف إمساكهم. فإن قلت: روي أنه أهدي لرسول الله ﷺ خصيّ فقبله؟ قلت: لا يقبل فيما تعمّ به البلوى إلا حديث مكشوف؛ فإن صحّ فلعله قبله ليعتقه، أو لسبب من الأسباب.

[١٢٨٥] {الإربة} الحاجة. قيل: هم الذين يتبعونكم ليصيبوا من فضل طعامكم، ولا حاجة لهم في النساء، لأنهم بُلهٌ لا يعرفون شيئًا من أمرهنّ، أو شيوخ صلحاء إذا كانوا معهنّ غضّوا أبصارهم، أو بهم عنانة.

[١٢٨٦] وقرئ «غَيْرَ»، بالنصب على الاستثناء أو الحال، والجرّ على الوصفية. وضع الواحد موضع الجمع لأنه يفيد الجنس، ويبين ما بعده أن المراد به الجمع. ونحوه {نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا} [الحج: ٥].

[١٢٨٧] {لَمْ يَظْهَرُوا} إما من ظهر على الشيء، إذا اطّلع عليه، أي لا يعرفون ما العورة ولا يميزون بينها وبين غيرها، وإما من ظهر على فلان، إذا قوي عليه، وظهر على القرآن، أخذه وأطاقه، أي لم يبلغوا أوان القدرة على الوطء.

[1288] (عوْرات kelimesi) ‘*averât* şeklinde de okunmuştur ki, Hüzeyl kabilesinin telaffuzudur.

[1289] **Şayet** “Allah neden amcaları ve dayıları zikretmedi?” **dersen şöyle derim:** Bu mesele Şa‘bî’ye [v. 104/722] de sorulmuş ve şöyle demişti: “Amca, oğlunun yanında kadının niteliklerini anlatmasın diye. Ki dayının durumu da aynıdır.” Mâna şöyledir: Diğer akrabalar mahremiyet konusunda baba ve oğul ile müşterektir; ancak amca, dayı ve oğulları müstesna. Baba kadını gördüğünde onu oğluna anlatır, oysa oğlu kadının mahremi değildir. Kadının anlatılmasıyla amca/dayı oğlunun onu zihninde tasavvur etmesi, hemen hemen bakması gibi olur. Bu da, tesettür konusunda kadınların ihtiyatlı davranmalarının vücûbuna delâlet eden kuvvetli delillerdendir.

[1290] Söylendiğine göre kadınlar ayaklarını yere vuruyorlarmış ki halhalları şakırdasın ve halhal sahibi oldukları bilinsin. Şu da söylenmiştir: İki ayağından birini diğerine vuruyorlarmış ki iki adet halhala sahip oldukları bilinsin.

[1291] Kadınlara ziynet eşyasını göstermeleri yasaklandıktan sonra ziynet eşyasının sesini açığa vurmaları da yasaklanınca anlaşılmış oldu ki ziynet eşyasının yerlerini göstermenin yasaklanması daha önemli ve daha etkilidir.

[1292] Allah’ın her konudaki emir ve yasaklarını, zayıf kul kendine ne kadar hâkim olursa olsun, ne denli gayret gösterirse göstersin tam olarak yerine getiremez ve kendisinden sadır olacak kusurlardan kurtulamaz. Bu sebeple Allah müminlere hep birlikte tövbe etmelerini ve günahlarının bağışlanmasını istemelerini; kurtuluşu da tövbe ve istiğfar ettikleri takdirde ummalarını emretmiştir. İbn Abbas [bunun tefsiri sadedinde] şöyle demiştir: Cahiliye döneminde yaptıklarınızdan tövbe ediniz; umulur ki dünya ve ahirette mutlu olursunuz. **Şayet** “Müslüman olmakla tövbe gerçekleşmiştir; İslâm ise geçmişi siler, o halde bu tövbenin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Tövbe ile âlimlerin şu sözünü kastetmektedir: Kim bir günah işler de sonra ondan tövbe ederse, o günahı hatırladıkça tövbesini yenilemesi gerekir. Zira onun, Rabbine kavuşuncaya kadar pişmanlığına ve azmine devam etmesi lâzımdır.

[1293] أَيُّهَ المؤمنون (Ey müminler!) nidası, Hâ’nın zammesiyle *eyyuhu’l-mu’minûne* şeklinde de okunmuştur. Açıklaması şöyledir: [أَيُّهَا’daki] Hâ Elif’ten önce geldiği için meftûh idi, iki sâkinden dolayı Elif düşünce Hâ’nın harekesi önceki harfin harekesine tâbi olmuş (ve zammeli) okunmuş oldu.

[١٢٨٨] وقرئ «عورات»، وهي لغة هذيل.

[١٢٨٩] فإن قلت: لم لم يذكر الله الأعمام والأخوال؟ قلت: سئل الشعبي عن ذلك، فقال: لئلا يصفها العم عند ابنه، والخال كذلك. ومعناه: أن سائر القرابات يشترك الأب والابن في المحرمية إلا العمّ والخال وأبناءهما. فإذا رآها الأب فربما وصفها لابنه وليس بمحرم، فيداني تصوّره لها بالوصف نظره إليها. وهذا أيضًا من الدلالات البليغة على وجوب الاحتياط عليهن في التستر.

[١٢٩٠] كانت المرأة تضرب الأرض برجلها ليتقعقع خلخالها، فيعلم أنها ذات خلخال. وقيل: كانت تضرب بإحدى رجليها الأخرى، ليعلم أنها ذات خلخالين.

[١٢٩١] وإذا نهين عن إظهار صوت الحلي بعد ما نهين عن إظهار الحلي، علم بذلك أن النهي عن إظهار مواضع الحلي أبلغ وأبلغ.

[١٢٩٢] أوامر الله ونواهيه في كل باب لا يكاد العبد الضعيف يقدر على مراعاتها، وإن ضبط نفسه واجتهد، ولا يخلو من تقصير يقع منه، فلذلك وصّى المؤمنين جميعًا بالتوبة والاستغفار، وبتأميل الفلاح، إذا تابوا واستغفروا. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: توبوا مما كنتم تفعلونه في الجاهلية؛ لعلكم تسعدون في الدنيا والآخرة. فإن قلت: قد صحت التوبة بالإسلام، والإسلام يجبّ ما قبله، فما معنى هذه التوبة؟ قلت: أراد بها ما يقوله العلماء: إن من أذنب ذنبًا ثم تاب عنه يلزمه كلما تذكره أن يجدد عنه التوبة، لأنه يلزمه أن يستمر على ندمه وعزمه إلى أن يلقى ربه.

[١٢٩٣] وقرئ «أيهُ المؤمنون»، بضم الهاء، ووجهه أنها كانت مفتوحة لوقوعها قبل الألف، فلما سقطت الألف لالتقاء الساكنين أتبعت حركتها ما قبلها.

32. Aranızdaki bekârları; köle ve cariyelerinizden de salih olanları evlendirin. Fakir iseler, Allah onları lûtfuyla zenginleştirir. Allah; (lütfuyla, varlığıyla, her şeyi ile) geniştir, 'mutlak ilim sahibi'dir (Vâsi', Alîm).

[1294] الأَيَامَى (bekârlar / dullar) ve اليتامى (yetimler) kelimelerinin aslı *eyâim* ve *yetâim* [olup *eyâmâ* ve *yetâmâya* çevrilmişlerdir.] *Eyâmâ*nın tekili olan *eyyim*, erkek ve kadın için kullanılır; ister bekâr, ister dul olsunlar evli olmadıklarında erkek için âme, kadın için âmet, her ikisi için ise *teeyyemâ* fiili kullanılır. Şair şöyle demiştir:

> Hatun! Sen evlenirsen ben de evlenirim; evlenmezsen,
> sizden daha genç olsam da, ben de evlenmem.

[1295] Rivayete göre Peygamber (s.a.) şöyle dua etmiştir: "Allah'ım! Süte düşkünlükten ve aşırı susuzluktan, bekârlıktan/dulluktan, oburluktan ve ete düşkünlükten sana sığınırız!"

[1296] (Âyetten) maksat şudur: Bekâr olan hür erkekleri ve hür kadınları evlendirin; köle ve cariyelerinizden de *sālih* olanları evlendirin. (مِنْ عِبَادِكُمْ ifadesi) *min 'abîdikum* şeklinde de okunmuştur.

[1297] Bu emir müstehaplık ifade eder, çünkü evlenmek, zorunlu olmayan fakat teşvik edilen (*mendub*) bir şeydir. Kadın evlenmek istediği takdirde bu emir veliler hakkında zorunluluk ifade eder. Âyetin zahirini esas alanlara göre ise evlenmek vaciptir. Peygamber (s.a.)'in şu sözü evliliğin teşvik edilen bir davranış olduğunu gösteren delillerdendir: "Kim benim fıtratımı severse sünnetime uysun. Ki o da nikâhtır." Peygamber (s.a.)'den şöyle rivayet edilmiştir: "Evlenecek imkânı olduğu halde evlenmeyen bizden değildir!" [İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, III, 453] Yine Peygamber'den şöyle rivayet edilmiştir: "İçinizden biri evlendiğinde şeytanı şöyle haykırır: Eyvâh!.. Ademoğlu dininin üçte ikisini benden korudu!.." Peygamber (s.a.)'in İyâz'a [v. 20/641] şöyle dediği nakledilmiştir: "Ey İyâz! İhtiyar kadın ile de kısır kadın ile de evlenme; çünkü ben çoğalmanızı istiyorum." Bu konuda Peygamber (s.a.)'den gelen hadis ve *eser*ler çoktur. Bazen de -evlilik günah işlemeye ve fesada götürdüğü takdirde- evlenmemek vacip olur. Peygamber (s.a.)'den şöyle rivayet edilmiştir: "Ümmetim üzerinden 180 sene geçtiğinde onlar için bekârlık, uzlet ve dağların başına çekilmek helal olur." Yine, hadiste şöyle buyrulmuştur: "İnsanların başına öyle bir zaman gelir ki, o zamanda geçim ancak günah işleyerek sağlanır; o zaman geldiğinde bekârlık helal olur."

٣٢-﴿وَأَنْكِحُوا الأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٢٩٤] {الأيامى} واليتامى أصلهما أيائم ويتائم، فقلبا. والأيم: للرجل والمرأة، وقد آم وآمت وتأيّمَا، إذا لم يتزوجا بكرين كانا أو ثيبين. قال:

٥ فَإِنْ تَنْكِحِي أَنْكِحْ وَإِنْ تَتَأَيَّمِي ❁ وَإِنْ كُنْتُ أَفْتَى مِنْكُمْ أَتَأَيَّمُ

[١٢٩٥] وعن رسول الله ﷺ: "اللَّهم إنّا نعوذ بك من العيمة والغيمة والأيمة والكزم والقرم!"

[١٢٩٦] والمراد: أنكحوا من تأيم منكم من الأحرار والحرائر، ومن كان فيه صلاح من غلمانكم وجواريكم. وقرئ «من عبيدكم».

١٠ [١٢٩٧] وهذا الأمر للندب لما علم من أنّ النكاح أمر مندوب إليه، وقد يكون للوجوب في حق الأولياء عند طلب المرأة ذلك. وعند أصحاب الظواهر النكاح واجب. ومما يدلّ على كونه مندوبًا إليه قوله ﷺ: "من أحب فطرتي فليستنّ بسنتي وهي النكاح." وعنه عليه الصلاة والسلام: "من كان له ما يتزوج به فلم يتزوج فليس منا." وعنه عليه الصلاة والسلام: "إذا تزوج أحدكم عجّ شيطانه: يا ويله!
١٥ عصم ابن آدم مني ثلثي دينه!" وعنه عليه الصلاة والسلام: "يا عياض، لا تزوجنّ عجوزًا ولا عاقرًا، فإني مكاثر." والأحاديث فيه عن النبي ﷺ والآثار كثيرة. وربما كان واجب الترك إذا أدّى إلى معصية أو مفسدة. وعن النبي ﷺ: «إذا أَتَى عَلَى أُمَّتي مائة وثمانون سنةً فقد حلّت لهم العزوبة والعزلة والترهب على رؤوسِ الجبالِ." وفي الحديث: «يأتي على الناسِ زمان لا تنال فيه المعيشة إلا بالمعصية، فإذا كان
٢٠ ذلك الزمان حلّت العزوبة."

[1298] **Şayet** “Allah Teâlâ neden, özel olarak, ‘*sālih* olanları evlendirin’ dedi?” **dersen şöyle derim:** Dinlerini korumak, salahlarını muhafaza etmek için. Bir de kölelerin salih olanlarına efendileri şefkat gösterir; tercih etme ve sevgi gösterme konusunda onları evlatları yerine koyarlar. Dolayısıyla, tavsiye edilecek, önem verilecek ve haklarında tavsiye kabul edilecek bir mevkide olmuşlardır. Kölelerin bozucu olanlarına gelince onların, efendilerinin katındaki durumu bunun tersidir. Ya da *salâh*tan maksat evlilik hukukunu yerine getirmeye elverişli olmaktır.

[1299] (Fakir iseler, Allah onları lûtfuyla zenginleştirir.) Bu ve benzeri vaatlerde Allah’ın şartının unutulmaması gerekir ki o da Allah’ın dilemesidir. Hikmet sahibi (Allah), hikmeti neyi gerektirirse, bir de *maslahat* hangisinde ise onu diler. “Kim Allah’tan korkarsa Allah ona bir çıkış yolu gösterir ve onu beklemediği bir yerden nasiplendirir.” [Talâk 65/3]) ayeti de buna benzer. Bu kayıt şu ayette açıkça (*nass* olarak) gelmiştir: “Fakir kalmaktan korkarsanız, Allah dilerse yakında kendi lütfu ile sizi zenginleştirir. Allah gerçekten mutlak ilim ve hikmet sahibidir.” [Tevbe 9/28]). Bu kaydı unutmayan kişi, “zengin olan bekârı evlilik fakirleştirdi” diyerek veya “tövbe edip Allah’a itaat eden ve daha önce bir şeyleri varken (evlendikten sonra) züğürt kalan fâsıkı örnek göstererek itiraz etmez.

[1300] Peygamber (s.a.)’in şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Rızkı nikâhla arayın.” Bir adam Peygamber’e ihtiyacını arz etmişti de, Peygamber “Evlenmen gerek.” buyurmuştu. Hazret-i Ömer [v. 23/643] *Radıyallāhu anh*’ın, “Evlenerek zenginleşmek istemeyen kimseye şaşarım!” dediği nakledilmiştir. Durumu pek iç açıcı olmayan bir arkadaşımız vardı. Yıllar sonra kendisini gördüğümde, biti kanlanmış, durumu düzelmişti. Sebebini sorunca şöyle dedi: İlk zamanlar senin de bildiğin gibiydim ki bu, bana henüz bir evlât nasip olmadan önceydi. İlk çocuğumla birlikte fakirliği geride bıraktım. Ne zaman ki ikinci bir yavrum oldu, varlığım daha da arttı. Çocukların sayısı üçe ulaşınca, Allah adeta başımdan aşağı hayır yağdırmaya başladı. Ve işte şu gördüğün hâle eriştim.

[1301] واللّٰه واسعٌ yani Allah, mahlûkatını zenginleştirmekle hiçbir şeyi eksilmeyen bolluk sahibi bir zengindir. Fakat O, “mutlak ilim sahibidir” dilediğinin rızkını geniş verir; (dilediğininkini de) daraltır.

[١٢٩٨] فإن قلت: لم خصّ الصالحين؟ قلت: ليحصن دينهم ويحفظ عليهم صلاحهم ولأنّ الصالحين من الأرقاء هم الذين مواليهم يشفقون عليهم وينزلونهم منزلة الأولاد في الأثرة والمودة، فكانوا مظنّة للتوصية بشأنهم والاهتمام بهم وتقبل الوصية فيهم. وأما المفسدون منهم فحالهم عند مواليهم على عكس ذلك.
٥ أو أريد بالصلاح: القيام بحقوق النكاح.

[١٢٩٩] ينبغي أن تكون شريطة الله غير منسية في هذا الموعد ونظائره، وهي مشيئته، ولا يشاء الحكيم إلاّ ما اقتضته الحكمة وما كان مصلحة. ونحوه {وَمَن يَتَّقِ اللهَ يَجْعَل لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ} [الطلاق: ٣]. وقد جاءت الشريطة منصوصة في قوله تعالى {وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللهُ مِن فَضْلِهِ
١٠ إِنْ شَاءَ إِنَّ اللهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ} [التوبة: ٢٨] ومن لم ينس هذه الشريطة لم ينتصب معترضًا بعزب كان غنيًا فأفقره النكاح، وبفاسق تاب واتقى الله وكان له شيء ففني وأصبح مسكينًا.

[١٣٠٠] وعن النبي ﷺ: "التمسُوا الرزقَ بالنكاح." وشكا إليه رجلٌ الحاجة فقال: "عليكَ بالباءةِ." وعن عمر رضي اللّهُ عنه: عجبت لمن لا يطلب الغنى
١٥ بالباءة. ولقد كان عندنا رجل رازح الحال، ثم رأيته بعد سنين وقد انتعشت حاله وحسنت، فسألته، فقال: كنت في أول أمري على ما علمت، وذلك قبل أن أُرزق ولدًا، فلما رزقت بكر ولدي تراخيت عن الفقر، فلما ولد لي الثاني زدت خيرًا، فلما تتاموا ثلاثة صبّ الله عليّ الخير صبًّا، فأصبحت إلى ما ترى.

[١٣٠١] {والله واسع} أي غنيّ ذو سعة لا يرزؤه إغناء الخلائق، ولكنه {عَلِيمٌ}
٢٠ يبسط الرزق ولمن يشاء ويقدر.

33. Evlenemeyenler de Allah kendilerini lûtfu ile zenginleştirinceye kadar iffetli davransınlar. Elinizin altındaki (köle)lerden mukavele yaparak hürriyetlerini kazanmak isteyenlerle kendilerinde bir hayır görüyorsanız mukavele yapın ve Allah'ın malından -ki size vermiş- onlara verin. Evlenerek namusu ile yaşamak isteyen cariyelerinizi de dünya hayatının geçici menfaatine tamah ederek fuhşa zorlamayın. Her kim onları zorlarsa, bu zorlanışlarının ardından Allah şüphesiz (o kadınları) bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1302] "Evlenemeyenler" yani evlenme imkânı bulamayanlar da… -*Nikâh* sözüyle, nikâhın kendisiyle yapıldığı mal (mehir) de kastedilmiş olabilir.- "Allah kendilerini lûtfu ile zenginleştirinceye kadar iffetli davransınlar;" iffetli olmaya ve nefislerini helâl olmayan şeylerden korumaya çalışsınlar. [Bu, istif'âl babı ile ifade edilmiştir; çünkü] iffetli olmaya çalışan kişi, adeta nefsinden iffet istemekte, nefsini buna teşvik etmektedir. Bu ["zenginleştirinceye kadar" ifadesi], iffetlileri ümitlendirmek ve onlara zenginlik lütfedileceğine dair vaad takdim etmektir ki bunu beklemek ve ümit etmek iffetli davranmalarına karşılık onlar için bir lütuf olsun ve kalplerini pekiştirsin; ayrıca, Allah'ın lütfunun iffetlilere daha lâyık olduğu ve salihlere daha yakın olduğu ortaya çıksın. Allah Teâlâ bu emirleri ne güzel sıralamış… Önce fitneden koruyacak, günaha girmekten uzaklaştıracak şeyi emretmiştir ki o da gözü kapamaktır. Sonra, kendisiyle dinin korunacağı ve sayesinde helal ile yetinilip haramdan sakınılacak olan nikâhı emretmiş; sonra onu, kendisine kötülüğü emredip duran nefsine karşı harekete geçirerek, evlenme imkânı bulamadığında bunu buluncaya kadar *nefs-i emmâre*ye sabretmeyi ve onun şehvete meylini engellemeye çalışmayı emretmiştir.

[1303] والذين يَبْتَغُونَ (mukavele yapmak isteyenler) ifadesi, mübteda olmak üzre merfû'dur; veya mukadder bir fiil ile mansūbdur ki bu fiili فكاتبوهم (onlarla mukavele/mükâtebe yapın" cümlesi açıklamaktadır. Bu, *zeyden fa'dribhu* (Zeyd'e vur) ifadene benzer. Cümle şart anlamı içerdiği için (cevabın) başına Fâ gelmiştir. *el-Kitâb* ve *el-mükâtebe* kelimeleri, *el-'itâb* ve *el-mu'âtebe* (azarlamak) kelimeleri gibi (mastardır). Mükâtebe, kişinin kölesine "Seninle bin dirhem üzerine yazışma yaptım." demesidir. Köle bu parayı öderse hürriyetine kavuşur. Bunun anlamı şudur: Senin lehine kendime şunu yazarak gerekli kıldım: Malı eksiksiz ödediğinde benden azat olacaksın; sen de benim lehime, malı tam olarak ödemen (gerektiğini) kendine yazarak gerekli kıldın. Yahut ben 'malı tam olarak ödeyeceğini' yazarak bunu sana gerekli kıldım; sen de azat edileceğini yazarak bunu bana gerekli kıldın. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a [v. 150/767] göre ödeme hemen yapılabileceği gibi, tecilli olarak da yapılabilir. Taksitli de olabilir, taksitsiz de olabilir. Zira Allah Teâlâ taksidi zikretmemiştir.

٣٣-﴿وَلْيَسْتَعْفِفِ الَّذِينَ لا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللهُ مِنْ فَضْلِهِ وَالَّذِينَ يَبْتَغُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ فَكَاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا وَآتُوهُمْ مِنْ مَالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ وَلا تُكْرِهُوا فَتَيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا لِتَبْتَغُوا عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَنْ يُكْرِهْهُنَّ فَإِنَّ اللَّهَ مِنْ بَعْدِ إِكْرَاهِهِنَّ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٣٠٢] {وَلْيَسْتَعْفِفِ} وليجتهد في العفة وظلف النفس، كأن المستعف طالب من نفسه العفاف وحاملها عليه. {لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا} أي استطاعة تزوج؛ ويجوز أن يراد بالنكاح ما ينكح به من المال. {حتى يُغْنِيَهُمُ اللهُ} ترجية للمستعفين وتقدمة وعد بالتفضل عليهم بالغنى، ليكون انتظار ذلك وتأميله لطفًا لهم في استعفافهم، وربطًا على قلوبهم، وليظهر بذلك أن فضله أولى بالأعفاء وأدنى من الصلحاء. وما أحسن ما رتب هذه الأوامر؛ حيث أمر أولًا بما يعصم من الفتنة ويبعد من مواقعة المعصية وهو غضّ البصر، ثم بالنكاح الذي يحصن به الدين ويقع به الاستغناء بالحلال عن الحرام، ثم بالحمل على النفس الأمارة بالسوء وعزفها عن الطموح إلى الشهوة عند العجز عن النكاح إلى أن يرزق القدرة عليه.

[١٣٠٣] {والذين يَبْتَغُونَ} مرفوع على الابتداء، أو منصوب بفعل مضمر يفسره {فكَاتِبُوهُمْ}، كقولك: زيدًا فاضربه. ودخلت الفاء لتضمن معنى الشرط. والكتاب والمكاتبة، كالعتاب والمعاتبة. وهو أن يقول الرجل لمملوكه: كاتبتك على ألف درهم، فإن أداها عتق. ومعناه: كتبت لك على نفسي أن تعتق مني إذا وفيت بالمال، وكتبت لي على نفسك أن تفي بذلك. أو كتبت عليك الوفاء بالمال وكتبت علي العتق. ويجوز عند أبي حنيفة رضي الله عنه حالًا ومؤجلًا، ومنجمًا وغير منجم؛ لأن الله تعالى لم يذكر التنجيم،

Tıpkı diğer akitlerde olduğu gibi. Şâfiʿî *Rahimehullāh*'a [v. 204/820] göre, taksitli tecil dışında ödeme caiz değildir. Ona göre ödeme tek taksitle de caiz değildir; çünkü köle hiçbir şeye sahip değildir; onun peşin olarak akit yapması maksadın gerçekleşmesine engeldir. Zira o bedeli âcilen ödeyemez. Az veya çok mal karşılığında ya da belli bir süre hizmet karşılığında yahut geçici belli bir iş karşılığında akit yapması caizdir. Sözgelimi malum bir yerde eni-boyu belli bir kuyu kazmak; kiremitini, alçısını ve ne ile yapıldığını görmüş olduğu bir ev yapmak gibi… Kölenin değeri karşılığında onunla *mükâtebe* yaparsa caiz olmaz; ancak köle o kıymeti öderse hürriyetine kavuşmuş olur. Bir hizmetçi karşılığında *mükâtebe* yaparsa (hizmetçi hakkında) bilgisizlik az olduğu için caiz olur; orta halli bir hizmetçi vermek vaciptir. Efendinin, mükâtebe yapılmış olan cariyesi ile cinsel ilişkide bulunma hakkı yoktur! Köle borcunu ödediğinde kölelikten çıkar; velâyeti efendisine aittir; çünkü efendi aslında kendisine ait olan kazancı cömertçe ona bağışlamıştır.

[1304] *Mükâtebe* emri, âlimlerin geneline göre *nedb* [yani zorunlu olmayan bir teşvik] ifade eder. Hasan-i Basrî'den [v. 110/728] şöyle rivayet edilmiştir: Bu bir *azîmet* değildir; efendi isterse mükâtebe yapar, isterse yapmaz. Hazret-i Ömer *Radıyallāhu anh* da demiştir ki: Bu, Allah'ın kesin emirlerinden bir emirdir. İbn Sîrîn [v. 110/729] de benzer görüştedir. Davûd ez-Zāhirî'nin [v. 270/884] mezhebi de budur.

[1305] "Bir hayır" ifadesi, köle ve efendi birbirinden ayrılmak için ne üzerinde anlaştılarsa onu ödeme gücü demektir. Güvenilir ve kazanabilir olmak anlamında olduğu da söylenmiştir. Selman [v. 36/656] *Radıyallāhu anh*'dan rivayet edildiğine göre, kölesi onunla mükâtebe yapmak istemiş; Selman, "Malın var mı?" diye sorunca "Yok." demiş. Bunun üzerine Selman demiş ki: "Bana, insanların elinin kirini yememi mi teklif ediyorsun?!"[1]

[1306] "Onlara verin" ifadesi gereklilik bildirmekte olup, mükâtebe yapan kölelere yardım etmelerini ve Allah'ın "kölelere" [Tevbe 9/60][2] gibi ayetlerde onlar için devlet hazinesinden takdir ettiği payı vermelerini Müslümanlara emretmektedir. Bu hüküm, -Allah kendilerinden razı olsun- Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına göredir.

[1307] **Şayet** "Efendisi zengin ise köleye verilen zekâtı alması helal olur mu?" **dersen şöyle derim:** Evet. Aynı şekilde zekât bedelin tümünü karşılamazsa ve mükâtep kalan kısmı ödeyemezse efendinin aldığı ona helal olur;

---

1 Muhtemelen, borcunu alacağı sadakalarla ödeyecek olmasını kastediyor. / çev.

2 Toplanan zekât ve sadakaların verileceği 8 sınıfın gösterildiği bu ayette, kalemlerden biri de köleler olarak gösterilmiştir. / ed.

وقياسًا على سائر العقود. وعند الشافعي رضي الله عنه: لا يجوز إلاّ مؤجلًا منجمًا. لا يجوز عنده بنجم واحد؛ لأنّ العبد لا يملك شيئًا، فعقده حالًا منع من حصول الغرض، لأنه لا يقدر على أداء البدل عاجلًا. ويجوز عقده على مال قليل وكثير، وعلى خدمة في مدة معلومة، وعلى عمل معلوم مؤقت مثل حفر بئر في مكان ٥ بعينه معلومة الطول والعرض، وبناء دار قد أراه آجرها وجصها وما تبنى به. وإن كاتبه على قيمته لم يجز. فإن أداها عتق، وإن كاتبه على وصيف جاز، لقلة الجهالة. ووجب الوسط، وليس له أن يطأ المكاتبة. وإذا أدّى عتق، وكان ولاؤه لمولاه؛ لأنه جاد عليه بالكسب الذي هو في الأصل له.

[١٣٠٤] وهذا الأمر للندب عند عامة العلماء. وعن الحسن رضي الله عنه: ليس ذلك ١٠ بعزم، إن شاء كاتب وإن شاء لم يكاتب. وعن عمر رضي الله عنه: هي عزمة من عزمات الله. وعن ابن سيرين مثله، وهو مذهب داود.

[١٣٠٥] {خَيْرًا} قدرة على أداء ما يفارقون عليه. وقيل: أمانة وتكسبًا. وعن سلمان رضي الله عنه أن مملوكًا له ابتغى أن يكاتبه فقال: أعندك مال؟ قال: لا، قال: أفتأمرني أن آكل غسالة أيدي الناس.

١٥ [١٣٠٦] {وَآتُوهُم} أمر للمسلمين على وجه الوجوب بإعانة المكاتبين وإعطائهم سهمهم الذي جعل الله لهم من بيت المال، كقوله تعالى {وَفِي الرِّقَابِ} [التوبة: ٦٠] عند أبي حنيفة وأصحابه رضي الله عنهم.

[١٣٠٧] فإن قلت: هل يحلّ لمولاه إذا كان غنيًا أن يأخذ ما تصدّق به عليه؟ قلت: نعم. وكذلك إذا لم تف الصدقة بجميع البدل وعجز عن أداء الباقي طاب للمولى ما أخذه؛

çünkü efendi, o malı sadaka olduğu için değil, mükâtebe akdinden dolayı almaktadır. Bu durumda efendi, fakirden zekât malını satın alan veya mükâtep köleye mirasçı olan yahut zekât malı kendisine hibe edilen kimse gibidir. Peygamber (s.a.)'in, Berîre adlı cariye ile ilgili hadisinde söylediği "Bu et, Berîre için sadaka, bizim için ise hediyedir."[1] ifadesi de bu türdendir. [*Buhârî,* "Hibe", 5] Şâfi'î *Rahimehullāh*'a göre bu emir, efendilerin yazışmada belirtilen mal miktarını kölelerin lehine indirmelerini gerektiren bir emirdir. Bunu yapmazlarsa zorla yaptırılır. Hazret-i Ali [v. 40/661] "Kölenin lehine dörtte bir indirilir." demiştir. İbn Abbas'ın da "Anlaşmadaki bedelden köleye az bir miktar verilir." dediği rivayet edilmiştir. Hazret-i Ömer'den [v. 23/643] rivayet edildiğine göre o, Ebû Ümeyye künyesi ile anılan bir köle ile mükâtebe yapmıştı. Bu köle, İslâm'da kendisiyle mükâtebe yapılan ilk köledir. Köle ilk taksidi Hazret-i Ömer'e getirmiş, o da "Mükâtebendeki taahhüdünü yerine getirmek için bundan yararlan." diyerek meblağı tekrar köleye vermişti. Bunun üzerine köle, "Keşke bu bağışı son takside erteleseydiniz." deyince Hazret-i Ömer, son takside kavuşamayacağımdan korkuyorum." demişti. [İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, IV, 388] Bu indirme Ebû Hanîfe'ye göre zorunlu değildir. Demiştir ki: Bu iş karşılık esasına dayanan alışveriş gibi bir akittir; indirim yapmaya zorlanamaz.

[1308] Denildi ki; "Onlara verin" demek, "onlara ödünç verin" demektir. Yine, "ödemeyi yapıp azat olduktan sonra onlara infakta bulunun" anlamına geldiği de söylenmiştir. Bunların hepsi müstehaptır. Rivayete göre Huveytıb b. Abdu'l-Uzzâ'nın [v. 54/674] Sabîh adlı bir kölesi vardı. Efendisi ile mükâtebe yapmak istediği halde o bunu kabul etmemişti. İşte ayet bunun üzerine nâzil olmuştur.

[1309] "Evlenerek namusu ile yaşamak isteyen cariyelerinizi de dünya hayatının geçici menfaatine tamah ederek fuhşa zorlamayın." Cahiliye halkının cariyeleri zina edip efendilerine para kazandırıyorlardı. Münafıkların başı Abdullah b. Übeyy'in [v. 9/631] de Mu'âze, Müseyke, Ümeyme, Amra, Ervâ ve Kuteyle adlarında altı cariyesi vardı; onları zina etmeye zorluyordu ve onlara vergi yüklemişti. Onlardan ikisi Peygamber (s.a.)'e şikâyet etti, bunun üzerine bu âyet indi. Köle anlamındaki *el-'abd* ve cariye anlamındaki *el-eme* yerine kinaye olarak *el-fetâ* (genç) ve *el-fetât* (genç kız) kullanılır. Hadiste şöyle buyurulmuştur: "Sizden biri (köle veya cariyesi hakkında konuşurken) "Delikanlım" veya "Genç kızım" desin; "kölem" veya "cariyem" demesin. [*Buhārî*, "İtk", 17] *el-Biğâ'* kelimesi, *bağy*ın mastarı [olup, azgınlık, zina ve fuhuş anlamında]dır.

[1310] **Şayet** "إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا (Namuslarıyla yaşamak isterlerse) ifadesi niçin araya sokuldu?" **dersen şöyle derim:** Zira zorlama fiili ancak korunma iradesi söz konusu olduğunda gerçekleşir. İtaatkâr olup zinaya razı olana emr eden birine zorlayıcı denmediği gibi, emrine de zorlama denmez.

1 Berîre'ye sadaka olarak bir miktar et verilmiş; o da bu etten Hazret-i Peygamber'e takdim etmiş ve sadaka olduğunu söylemişti. / çev.

لأنه لم يأخذه بسبب الصدقة، ولكن بسبب عقد المكاتبة، كمن اشترى الصدقة من الفقير أو ورثها أو وهبت له. ومنه قوله ﷺ في حديث بريرة: ''هُوَ لَهَا صدقةٌ ولنا هديةٌ.'' وعند الشافعي رضي الله عنه هو إيجاب على الموالي أن يحطوا لهم من مال الكتابة، وإن لم يفعلوا أُجبروا. وعن علي رضي الله عنه: يحط له الربع. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: يرضخ له ٥ من كتابته شيئًا. وعن عمر رضي الله عنه أنه كاتب عبدًا له يكنى أبا أمية، وهو أوّل عبد كوتب في الإسلام، فأَتاه بأوّل نجم فدفعه إليه عمر رضي الله عنه وقال: استعن به على مكاتبتك. فقال: لو أخرته إلى آخر نجم. قال: أخاف أن لا أدرك ذلك. وهذا عند أبي حنيفة رضي الله عنه على وجه الندب، وقال: إنه عقد معاوضة فلا يجبر على الحطيطة، كالبيع.

[١٣٠٨] وقيل: معنى {وَآتُوهُم} أسلفوهم. وقيل: أنفقوا عليهم بعد أن يؤدوا ١٠ ويعتقوا. وهذا كله مستحب. وروي أنه كان لحويطب بن عبد العزى مملوك يقال له الصبيح. سأل مولاه أن يكاتبه فأبى، فنزلت.

[١٣٠٩] كانت إماء أهل الجاهلية يساعين على مواليهن، وكان لعبد الله بن أبيّ رأس النفاق ست جوار؛ معاذة، ومسيكة، وأميمة، وعمرة، وأروى، وقتيلة. يكرههن على البغاء وضرب عليهن ضرائب، فشكت ثنتان منهن إلى رسول الله ﷺ. فنزلت، ١٥ ويكنى بالفتى والفتاة عن العبد والأمة. وفي الحديث: ''ليقل أحدكم فتاي وفتاتي، ولا يقل عبدي وأمتي.'' والبغاء: مصدر البغي.

[١٣١٠] فإن قلت: لم أقحم قوله {إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا}؟ قلت: لأن الإكراه لا يتأتى إلا مع إرادة التحصن، وآمر الطيعة المواتية للبغاء لا يسمى مكرهًا ولا أمره إكراهًا.

إِنْ (şayet) kelimesi ve onun ("…diği zaman" anlamındaki) إذا'ya tercih edilmesi, fuhuşta çalışan cariyelerin bu işi istekli ve gönüllü yaptıklarını bildirmektedir. Mu'âze ve Müseyke'den gelen şikâyet ise şaz ve nadir şeylerdendir.

[1311] Allah şüphesiz erkekleri veya kadınları yahut –tövbe edip, durumlarını düzelten- erkek ve kadınları "bağışlayıcıdır, merhametlidir." İbn Abbas kıraatinde *le-hunne ğafûrun rahîm* (o cariyeleri bağışlayıcıdır, merhametlidir) şeklindedir. **Şayet** "Bağışlamanın cariyelerle ilişkilendirilmesine gerek yok; çünkü günahkâr olmaması noktasında zinaya zorlanan kadın, zorlayan erkekten farklıdır." **dersen şöyle derim:** Bu zorlama muhtemelen, şeriatın günahtan kurtulma babında itibar ettiği 'öldürülerek zorlanma'dan veya şiddetli bir darbeyle veya başka bir şeyle telef olacağından veya bir uzvunun yok olacağından korkmaya sebep olacak bir zorlanmadan daha hafiftir. Zorlanan kadının, mazur görüleceği sınırın altında kaldığı durumlar da vardır ki işte o zaman günahkâr olur!

34. Gerçek şu ki; Biz size açık-seçik deliller, sizden evvel gelip geçmiş kimselerden örnekler; müttakîler için de bir öğüt indirmekteyiz.

[1312] "Açık seçik ayetler."[1] Bunlar, bu sûrede hadlerin ve hükümlerin anlamları çerçevesinde izah edilip açıklanmış olan âyetlerdir. Aslen *mübeyyenen fî-h*â (kendisinde açık seçik bildirilmiş) şeklinde olması da caizdir. Zarflarda genişlik kuralı uygulanmıştır. [Yani zarf, mef'ûl yerine geçirilmiştir.] *Mübeyyinât*^{in} şeklinde kesre ile de okunmuştur; yani hükümleri ve hadleri bu âyetler açıklamıştır. Bu durumda, açıklama fiili mecaz olarak âyetlere isnat edilmiş olur. Yahut *mübeyyinât*, "belli oldu" anlamındaki *beyyene*den türemiştir; 'hükümleri belli olan âyetler' demektir. *Kad beyyene's-subhu li-zî 'ayneyn* (Gözü olan için sabah belli olmuştur.) darb-ı meselinde de bu anlamda kullanılmıştır.

[1313] "Sizden evvel gelip geçmiş kimselerin örneklerinden bir örnek", yani onların kıssalarından Yusuf ve Meryem kıssalarına benzer ilginç bir kıssa -ki Âişe kıssasıdır- ve âyetlerde ve örnekte kendisiyle verdiği "öğütler" [indirdik]. Şu âyetlerde olduğu gibi: "Bu ikisine karşı hissettiğiniz acıma duygusu, Allah'ın verdiği cezayı uygulamaktan sizi alıkoymasın." [24/2], "Keşke bu iftirayı işittiğinizde…" [24/12], "Evet keşke bu iftirayı işittiğinizde…" [24/16], "Allah size öğüt veriyor ki, (müminseniz) bir daha asla benzer bir tutuma dönmeyesiniz." [24/17].

1 Müfessir ilk tefsiri *mubeyyenât* kıraatine göre yapmaktadır. / ed.

وكلمة {إِنْ} وإيثارها على «إذا» إيذان بأن المساعيات كنّ يفعلن ذلك برغبة وطواعية منهن، وأن ما وجد من معاذة ومسيكة من حيز الشاذ النادر.

[١٣١١] {غَفُورٌ رَحِيمٌ} لهم أو لهنّ، أو لهم ولهنّ إن تابوا وأصلحوا. وفي قراءة ابن عباس «لهن غفور رحيم». فإن قلت: لا حاجة إلى تعليق المغفرة بهنّ، لأن المكرهة على الزنا بخلاف المكره عليه في أنها غير آثمة. قلت: لعل الإكراه كان دون ما اعتبرته الشريعة من إكراه بقتل، أو بما يخاف منه التلف أو ذهاب العضو، من ضرب عنيف أو غيره، حتى تسلم من الإثم. وربما قصرت عن الحدّ الذي تعذر فيه فتكون آثمة.

٣٤-﴿وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ آيَاتٍ مُبَيِّنَاتٍ وَمَثَلا مِنَ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ﴾

[١٣١٢] {مبينات} هي الآيات التي بُيِّنت في هذه السورة وأوضحت في معاني الأحكام والحدود. ويجوز أن يكون الأصل مبينًا فيها فاتسع في الظرف. وقرئ بالكسر، أي بَيَّنت هي الأحكامَ والحدود، جعل الفعل لها على المجاز، أو من بيَّن بمعنى تبين. ومنه المثل: قد بين الصبح لذي عينين.

[١٣١٣] {وَمَثَلًا مِنَ} أمثال من {قَبْلِكُمْ} أي قصة عجيبة من قصصهم كقصة يوسف ومريم، يعني قصة عائشة ﵂. {وَمَوْعِظَةً} ما وعظ به في الآيات والمثل، من نحو قوله {وَلَا تَأْخُذْكُم بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللهِ} [النور: ٢]، {لَوْلا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ} [النور: ١٢]، {وَلَوْلا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ} [النور: ١٦]، {يَعِظُكُمُ اللهُ أَنْ تَعُودُوا لِمِثْلِهِ أَبَدًا} [النور: ١٧].

35. Allah; göklerin ve yerin 'nur'udur. O'nun nurunun hayret verici durumu, içinde çerağ bulunan bir kandilliğe benzer. Çerağ bir sırça içindedir, sırça ise adeta inci gibi parlayan öyle bir yıldızdır ki, doğuya da batıya da ait olmayan mübarek bir ağaçtan; zeytinden tutuşturulup yakılmaktadır. Yağı da neredeyse ateş değmese bile aydınlatacak (kadar berrak ve parlak)tır. Yani, nur üstüne nur... Allah dilediklerini nuruna kavuşturuyor. Allah insanlara böyle misaller verir. Allah her şeyi bilir.

[1314] "O'nun nurunun durumu" ve "Allah diledriklerini nuruna kavuşturuyor" ifadeleriyle birlikte "Allah; göklerin ve yerin 'nur'udur" ifadesi, senin "Zeyd, kerem ve cömertliktir." deyip, daha sonra "O, kerem ve cömertliği ile insanları yüceltir ve durumlarını düzeltir." demene benzer. Yani Allah göklerdeki nurun sahibi, göklerdeki nurun malikidir. Göklerin ve yerin nuru ise 'hak'tır. Allah açıklığı ve görünürlüğü konusunda hakkı nura benzetmiştir. Tıpkı şu âyetteki gibi: "Allah iman edenlerin velisidir; onları karanlıklardan aydınlığa" yani bâtıldan hakka "çıkarmaktadır." [Bakara 2/257]. Allah, nuru göklere ve yere şu iki mânadan birini ifade etmesi için, izafe etmiştir: Ya nurun aydınlatmasının genişliğini ve ışınlarının yaygınlığını göstermek için -ki gökler ve yer o nurla aydınlanmaktadır- ya da burada göklerde ve yerde bulunan mahlûkat ve onların bu nurla aydınlanması kastedilmektedir.

[1315] "O'nun nurunun" aydınlatma konusundaki "hayret verici durumu, bir kandil yuvasına benzer." *Mişkât*, duvardaki arkası kapalı kandilliktir, pencere değildir. "O kandilliğin içinde ışıklı büyük bir çerağ bulunur; o çerağ da Şam camından yapılmış parlak bir sırça içindedir. Allah Teâlâ kandili inci gibi parlayan Jüpiter, Venüs, Mars, Canopus gibi meşhur yıldızlardan birine benzetmektedir. "O lamba, mübarek bir ağaçtan; zeytin*den* tutuşturulup yakılmaktadır;" lambanın tutuşturulması zeytin ağacından başlamakta; yani fitili zeytin ağacının yağından tutuşturulmaktadır. O ağaç çok faydalı, mübarek bir ağaçtır. Yahut Allah'ın âlemler için bereketli kıldığı bir yerde yetiştiği için (yağı böyle parlaktır). Denmiştir ki; oraya aralarında İbrahim *Aleyhisselâm*'ın da bulunduğu yetmiş peygamber bereket katmıştır. Peygamber (s.a.)'in de şöyle dediği rivayet edilir: "Şu ağacı, yani zeytin ağacını edinin! Onunla tedavi olun; çünkü o, basuru iyileştirir."

٣٥-﴿اللَّهُ نُورُ السماوات وَالأَرْضِ مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لا شَرْقِيَّةٍ وَلا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

٥ [١٣١٤] نظير قوله {اللهُ نُورُ السماوات والأرض} مع قوله {مَثَلُ نُورِهِ}، و{يَهْدِى اللّٰهُ لِنُورِهِ} قولك: زيد كرم وجود، ثم تقول: ينعش الناس بكرمه وجوده. والمعنى: ذو نور السموات، وصاحب نور السموات. ونور السماوات والأرض الحق، شبهه بالنور في ظهوره وبيانه، كقوله تعالى {اللهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ} [البقرة: ٢٥٧]، أي من الباطل إلى الحق. وأضاف النور إلى السماوات ١٠ والأرض لأحد معنيين؛ إما للدلالة على سعة إشراقه وفشوّ إضاءته حتى تضيء له السماوات والأرض، وإما أن يراد أهل السماوات والأرض وأنهم يستضيئون به.

[١٣١٥] {مَثَلُ نُورِهِ} أي صفة نوره العجيبة الشأن في الإضاءة {كَمِشْكَاةٍ} كصفة مشكاة، وهي الكوّة في الجدار غير النافذة؛ {فِيهَا مِصْبَاحٌ} سراج ضخم ثاقب. {فِى زُجَاجَةٍ} أراد قنديلًا من زجاج شامي أزهر. شبهه في زهرته بأحد الدراري من ١٥ الكواكب وهي المشاهير، كالمشتري والزهرة والمرّيخ وسهيل ونحوها. {يُوقَدُ} هذا المصباح {مِن شَجَرَةٍ}، أي ابتدأ ثقوبه من شجرة الزيتون، يعني: زويت ذبالته بزيتها. {مباركة} كثيرة المنافع. أو لأنها تنبت في الأرض التي بارك فيها للعالمين. وقيل: بارك فيها سبعون نبيًا، منهم إبراهيم عليه السلام. وعن النبي ﷺ: «عليكم بهذه الشجرة زيت الزيتونِ فتداوَوا بهِ، فإنه مصحةٌ منَ الباسورِ.»

[1316] “O ağaç, doğuya da batıya da ait değildir;” yetiştiği yer Şam bölgesidir. Zeytinin en iyisi de Şam zeytinidir. İfadenin, şu anlamda olduğu da söylenmiştir: Bu ağaç ne sürekli güneş alan ne de hiç güneş görmeyen bir yerde yetişmiştir; güneş ile gölge onun üzerinde birbirini takip eder. Bu durumda, ağaç daha iyi ürün verir, yağı daha saf olur. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Güneş görmeyen yerde yetişen ağaçta hayır yoktur; güneş görmeyen yerde yetişen bitkide de hayır yoktur; sürekli güneş altında yetişen her ikisinde de hayır yoktur.” Şu da söylenmiştir: Yalnız öğleden önce güneş gören veya yalnız öğleden sonra güneş gören değil, bilakis hem öğleden önce hem de öğleden sonra her iki vakitte de güneş alan demektir. İşte bu ağaç, hem doğuya hem de batıya aittir.

[1317] Sonra Allah Teâlâ, zeytinyağını saflık ve berraklıkla nitelemiş ve o yağ berraklığından dolayı “neredeyse” ateş değmese bile aydınlatacak (kadar berrak ve parlak)tır. “Nur üstüne nur.” Yani bu, ‘hakk’ın kendisine teşbih edildiği kat kat nurdur. Burada kandillik, sırça, lamba ve zeytinyağı birbirini o kadar desteklemektedir ki, artık geriye nuru takviye edecek ve berraklığını artıracak ve aydınlık bakımından onu destekleyecek bir şey kalmamıştır. Şöyle ki; lamba kandil yuvası gibi dar bir yerde bulunursa orayı daha fazla aydınlatıcı ve nurunu daha fazla toparlayıcı (yoğunlaştırıcı) olur. Geniş yer ise buna aykırıdır; çünkü orada aydınlık yayılıp dağılır; aydınlatmanın artmasında en çok yardımcı olan şey kandildir. Zeytinyağı ve onun saflığı da bunun gibidir.

[1318] “Allah bu parlak nura kullarından dilediklerini kavuşturuyor.” Yani, hakka ulaşmak için düşünmeye, akıl gözüyle tefekkür etmeye ve kişiyi kendi nefsinde insaflı olmaya muvaffak kılıyor; insafa götüren caddeden sağa sola sapmıyor. Tefekkür etmeyen kimse, o kör gibidir ki onun için gecenin zifiri karanlığı ile güneşli gündüzün aydınlığı eşittir.

[1319] Hazret-i Ali *Radıyallāhu anh*’ın *Allāhu nevvera’s-semâvâti ve’l-arda* (Allah gökleri ve yeri aydınlatmaktadır) şeklinde rivayet edilmiştir; yani Allah göklerde ve yerde hakkı yaymakta, neşretmekte, onlar da hak nuruyla aydınlanmaktadır; yahut gök ve yer halkının kalplerini o nurla aydınlatmaktadır. Übeyy b. Ka‘b’dan [v. 33/654] ise *meselu nûri men âmene bi-hî* (O’na iman eden kimsenin nurunun durumu) şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir. زُجاجة ve الزُّجاجة kelimeleri fetha ve kesre ile de okunmuştur [*zicâcet*^{in} *ez-zicâcet*^{u} / *zecâcet*^{in} *ez-zecâcet*^{u}]. دُرِّيٌّ kelimesi de *dürr*e mensup (inci gibi) bembeyaz ve parlak demektir. *Sikkît*^{un} kalıbında, aydınlığı ile karanlığı gideren anlamında *dirrî*^{un}; yine Hemze ile *murrîk*^{un} vezninde *dürrîun* şeklinde okunmuş;

[١٣١٦] {لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ} أي منبتها الشام. وأجود الزيتون زيتون الشام. وقيل: لا مضحى ولا مقنأة، ولكن الشمس والظل يتعاقبان عليها، وذلك أجود لحملها وأصفى لدهنها. قال رسول الله ﷺ: «لا خير في شجرة في مقنأة، ولا نباتٍ في مقنأةٍ، ولا خير فيهما في مضحى.'' وقيل: ليست مما تطلع عليه الشمس ٥ وفي وقت شروقها أو غروبها فقط، بل تصيبها بالغداة والعشي جميعًا، فهي شرقية وغربية.

[١٣١٧] ثم وصف الزيت بالصفاء والوبيص وأنه لتلألئه {يَكَادُ} يضيء من غير نار. {نُورٌ على نُورٍ}، أي هذا الذي شبهت به الحق نور متضاعف قد تناصر فيه المشكاة والزجاجة والمصباح والزيت، حتى لم يبق مما يقوى النور ويزيده ١٠ إشراقًا ويمدّه بإضاءة بقية. وذلك أن المصباح إذا كان في مكان متضايق كالمشكاة كان أضوأ له وأجمع لنوره، بخلاف المكان الواسع فإنّ الضوء ينبث فيه، وينتشر؛ والقنديل أعون شيء على زيادة الإنارة، وكذلك الزيت وصفاؤه.

[١٣١٨] {يَهْدِى اللَّهُ} لهذا النور الثاقب {مَن يَشَآء} من عباده، أي يوفق لإصابة الحق من نظر وتدبر بعين عقله والإنصاف من نفسه، ولم يذهب عن ١٥ الجادة الموصلة إليه يمينًا وشمالًا. ومن لم يتدبر فهو كالأعمى الذي سواء عليه جنح الليل الدامس وضحوة النهار الشامس.

[١٣١٩] وعن عليّ رضي الله عنه: «الله نوَّر السماوات والأرضَ»، أي نشر فيها الحق وبثه فأضاءت بنوره، أو نوَّر قلوب أهلها به. وعن أبيّ بن كعب رضي الله عنه «مثل نور من آمن به». وقرئ «زجاجة الزجاجة»، بالفتح والكسر. و{درّيّ} منسوب إلى الدرّ، ٢٠ أي أبيض متلألئ. و«درّىء» بوزن سكيت يدرأ الظلام بضوئه، و«دُرِّىء» كمريق،

Ebû Zeyd'den *sekkînet*[un] vezninde *derrî*[un] kıraati nakledilmiştir. Yine, يُوقَدُ ; fiil *zucâce* (sırça) kelimesine ait olmak üzere *tetevakkadu* ([sırça] yavaş yavaş tutuşur) anlamında *tevekkadu* şeklinde okunduğu rivayet edilmiştir. Şeddesiz olarak *yûkadu* ve *tûkadu* şeklinde de okunmuş; şedde ile *yuvakkadu*, ayrıca, Ya'nın fethasiyle ve -iki zâit harf yanyana geldiği için- Tâ'nın hazfedilmesiyle *yevakkadu* şeklinde de okunmuştur; ancak garip bir kıraattir. [تمسسه fiili de] *nâr* (ateş) hakiki müennes olmadığı için, Ya ile *yemseshu* okunmuştur; zamir ise (fiil ile fâ'ilinin arasını) ayırıcı zamirdir.

36. O evlerde ki -Allah, onların saygıyla yüceltilmesini ve içlerinde kendi adının anılmasını emretmiştir.- O'nu orada sabah-akşam tenzih ve takdis eder.

[1320] فِى بُيُوتٍ (O evlerde ki) ifadesinde geçen Fî harf-i ceri, kendisinden önceki *mişkât* (kandillik) ile ilgilidir; Allah'ın evlerinden -ki mescitlerdir- bazılarındaki kandil yuvası gibi demektir; adeta şöyle denmektedir: O'nun nurunun hayret verici durumu, mescitte kandilliğin nurunu gördüğün gibidir ki o kandilliğin şöyle şöyle nitelikleri vardır. Yahut Fî, kendisinden sonra gelecek يسبح fiiliyle ilgilidir. "Allah'ı o evlerde [şöyle şöyle] adamlar tenzih ve takdis eder." demektir. Ancak bu ifadede tekrar[1] olmuş olur, tıpkı "Zeyd evdedir, orada oturmaktadır." demene benzer. Ya da Fî, في تسع آيات ("dokuz mucize ile (git)" [Neml 27/12]) ifadesindeki Fî gibi mahzuf fiile, yani سبحوا fiiline tealluk eder: "O evlerde Allah'ı tenzih ve takdis ediniz" demektir.

[1321] "İzin"den maksat emretmek; evlerin yükseltilmesi ise bina edilmesi demektir. Allah'ın şu sözüne benzer: "Gökleri O bina etmiştir; boyunu yükseltmiş, onu düzenlemiştir." [Nâzi'ât 79/27-28]); "Hani İbrahim, (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyordu…" [Bakara 2/127]. İbn Abbas'tan şöyle rivayet edilmiştir: Bu evler mescitlerdir; Allah mescit yapmayı ve oralara saygı gösterilmesini, değer verilmesini emretmiştir. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] de "Allah binanın yükseltilmesini değil, ona saygı gösterilmesini emretmektedir." demiştir ki "Ve içlerinde tazime lâyık olan adının anılmasını (emretmiştir)." ifadesi buna daha uygundur. Bu, Allah'ın zikrini içeren tüm zikirleri kapsar. İbn Abbas'tan [v. 68/688] "Ve oralarda Allah'ın kitabının okunmasını emretmiştir." şeklinde rivayet edilmiştir.

[1322] يسبح fiili mechul olarak *yüsebbehu* şeklinde de okunmuştur; bu takdirde fiil üç zarftan birine isnat edilir, yani لَهُ فِيهَا بالغدو (O'na, orada, sabahleyin [tesbih edilir]).

1 *Yusebbihu **fî** buyûtin… **fî**-hâ* şelinde. / ed

و«دَرِّيء»، كالسّكِّينة، عن أبي زيد. و«تَوقَّد» بمعنى تتوقد، والفعل للزجاجة. و«يوقد»، و«توقد»، بالتخفيف. و«يوقّد»، بالتشديد. و«يَوَقّد»، بحذف التاء وفتح الياء، لاجتماع حرفين زائدين، وهو غريب. و«يمسسه»، بالياء، لأن التأنيث ليس بحقيقي، والضمير فاصل.

٣٦-﴿فِي بُيُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ﴾

[١٣٢٠] {فِي بُيُوتٍ} يتعلق بما قبله، أي كمشكاة في بعض بيوت الله وهي المساجد، كأنه قيل: مثل نوره كما يرى في المسجد نور المشكاة التي من صفتها كيت وكيت. أو بما بعده، وهو {يسبح}، أي يسبح له رجال في بيوت. وفيها تكرير، كقولك: زيد في الدار جالس فيها، أو بمحذوف كقوله {فِي تِسْعِ آيَاتٍ} [النمل: ٢٧]، أي سبحوا في بيوت

[١٣٢١] . والمراد بالإذن الأمر، ورفعها بناؤها، كقوله {بَنَاهَا رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوَّاهَا} [النازعات: ٢٧- ٢٨]، {وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ} [البقرة: ١٢٧]. وعن ابن عباس رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: هي المساجد، أمر الله أن تبنى، أو تعظيمها والرفع من قدرها. وعن الحسن رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: ما أمر الله أن ترفع بالبناء، ولكن بالتعظيم. {وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ} أوفق له، وهو عام في كل ذكر. وعن ابن عباس رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: «وأن يتلى فيها كتابه».

[١٣٢٢] وقرئ «يسبح» على البناء للمفعول، ويسند إلى أحد الظروف الثلاثة، أعني {لَهُ فِيهَا بالغدوّ}.

37. Öyle 'er'ler ki, Allah'ı zikretmekten, namazı dosdoğru kılmaktan ve zekâtı vermekten onları ne ticaret ne de alış-veriş alıkoyar; çünkü gönüllerin ve gözlerin allak bullak olacağı günden korkmaktadırlar.

[1323] رِجَالٌ (kelimesi), يُسَبِّحُ fiilinin delâlet ettiği *yüsebbihu* fiili ile merfû'dur. Bu kelime Tâ ile ve Bâ'nın kesresiyle *tüsebbihu* şeklinde de okunmuştur. Ebû Ca'fer'den [v. 130/747] Tâ ile ve Bâ'nın fethasiyle *tüsebbehu* okuyuşu da rivayet edilmiştir ki bunun açıklaması, Bâ'nın ziyade kabul edilmesi suretiyle tesbih fiili sabah ve akşam vakitlerine isnat edilerek, vakitlerin tesbih edici kılınması demektir; maksat ise bunların sahipleridir. Bu, *sīde 'aleyhi yevmâni* (At üzerinde iki gün avlanıldı.) ifadesine benzer; maksat iki gün içinde yabanî hayvanlar avlandı, demektir.

[1324] الآصال akşam anlamına gelen *usul* kelimesinin çoğuludur; sabah vakitlerinde, sabahları demektir. *Ve'l-îsâl* şeklinde de okunmuştur; bu da *asīl*e, yani akşam vaktine girmek anlamına gelir. Bir kimse akşam vaktine girdiğinde âsale denir ki [öğle vaktine girdiğinde kullanılan] *azhara* ve [yatsı vaktine girdiğinde kullanılan] *a'teme* denilmesi gibidir. التجارة tâcirin sanatıdır; tâcir ise kazanç amacıyla alış veriş yapan kimsedir. Bu durumda Allah ya "Bu sanatın iki türü de onları meşgul etmez." demek istemiş ve sonra, özellikle satışı zikretmiştir; çünkü satış insanı daha fazla meşgul eder; şu yönden ki tâcir için -bu meslekten beklediği tek şey olan- kazançlı bir satış söz konusu olduğunda onu öyle şeyler meşgul eder ki bunlar bir başka vakit 'kazanç beklediği herhangi bir şeyi' satın almak kadar kendisini meşgul etmez; çünkü satıştaki kazanç kesin, satın almadaki ise tahminîdir. Yahut cins isim (*ticaret*) tür (alım) için kullanılarak, satın almaya ticaret denmiştir. Nitekim bir kimse uygun bir alım veya satım yaptığında "Falancaya kazançlı bir ticaret nasip oldu." dersin. Şu da söylenmiştir: Ticaret celepçiler için kullanılır. Bir kimse davar topladığında "Falanca celep ticareti yaptı." denilir.

[1325] إقامة kelimesindeki Tâ, i'lâlden dolayı düşmüş olan Vav'ın yerine gelmiştir; çünkü kelimenin aslı إقوام'dır. Kelime isim tamlaması [وإقام الصلاة] halinde kullanılınca izafet, taviz harfı yerine ikame edilmiş; böylece taviz harfi olan Tâ düşürülmüştir. Bunun benzeri şu ifadedir:

> Ve caydılar sana vaad ettikleri şeyden!

Burada da *idet*[en] kelimesinin Tâ'sı izafetten dolayı düşmüştür.

٣٧-﴿رِجَالٌ لا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالأَبْصَارُ﴾

[١٣٢٣] و{رِجَالٌ} مرفوع بما دلّ عليه {يُسَبِّحُ} وهو يسبح له، و«تسبح»، بالتاء وكسر الباء. وعن أبي جعفر ﵁ بالتاء وفتح الباء؛ ووجهها أن يسند إلى أوقات الغدوّ والآصال على زيادة الباء، وتجعل الأوقات مسبحة، والمراد ربها، كصيد عليه يومان، والمراد وحشهما.

[١٣٢٤] والآصال: جمع أصل، وهو العشي. والمعنى: بأوقات الغدوّ، أي بالغدوات. وقرئ «والإيصال»، وهو الدخول في الأصيل. يقال: آصل، كأظهر وأعتم. التجارة: صناعة التاجر، وهو الذي يبيع ويشتري للربح، فإما أن يريد: لا يشغلهم نوع من هذه الصناعة، ثم خصّ البيع، لأنه في الإلهاء أدخل من قبل أن التاجر إذا اتجهت له بيعة رابحة، وهي طلبته الكلية من صناعته، ألهته ما لا يلهيه شراء شيء يتوقع فيه الربح في الوقت الثاني، لأن هذا يقين وذاك مظنون. وإمّا أن يسمى الشراء تجارة، إطلاقًا لاسم الجنس على النوع، كما تقول: رُزِق فلان تجارة رابحةً، إذا اتجه له بيع صالح أو شراء. وقيل: التجارة لأهل الجلب، اتجر فلان في كذا، إذا جلبه.

[١٣٢٥] التاء في إقامة، عوض من العين الساقطة للإعلال، والأصل إقوام، فلما أضيفت أقيمت الإضافة مقام حرف التعويض، فأسقطت، ونحوه:

وَأَخْلَفُوكَ عِدَ الأمرِ الّذِي وَعَدُوا ❁

[1326] "Gönüllerin ve gözlerin allak bullak olması" ya kalp ve gözlerin kendi yerlerinde altı üstüne gelecek şekilde dönmeleri ve değişmeleri şeklinde olur; bu da korku ve şiddetten sarsılmaları ve gözlerin belermesidir; Allah Teâlâ'nın şu sözüne benzer: "Ve o vakit gözler kaymış; yürekler gırtlaklara dayanmıştı." [Ahzâb 33/10]) yahut kalplerin ve gözlerin halleri değişir de kalpler daha önce anlamayacak şekilde mühürlenmiş oldukları halde şimdi anlamaya başlarlar; gözler de daha önce görmeyecek şekilde kör oldukları halde şimdi görür hale gelirler.

38. Böylece Allah onların yaptıklarından daha güzeliyle mükâfatlandırır; lutfundan kendilerine fazla fazla verir. Allah dilediğini hesapsız rızıklandırıyor.

[1327] "Yaptıklarının karşılığının daha güzeli" ifadesi şu âyete benzer: "İhsan üzere hareket edenlere daha güzeli vardır." [Yunus, 10/26]; yani Allah'ı tesbih ederler ve O'ndan korkarlar ki Allah sevaplarını kat kat versin ve lütuf olarak onlara sevaplarından fazlasını da versin. "Daha güzeli ve fazlası." [Yunus, 10/26]) âyetinin anlamı da budur; yani daha güzeli, sevap ve lütfun fazlası vardır; çünkü Allah Teâlâ'nın 'ver'gileri ya lütuf ya sevap yahut birebir karşılık şeklinde olmaktadır. "Allah" lütfettiği şeyle "hesapsız olarak rızıklandırır;" sevabın ise bir *hesabı* vardır; çünkü hak etme (istihkak) *haseb*iyle verilmektedir.

39. Nankörce inkâr edenlerin amelleri ise dümdüz bir arazide görülen bir serap gibidir; susuzluktan yanan kişi onu su zanned(ip sevin)ir; nihayet, yanına vardığında ise onun bir şey olmadığını anlar. Üstelik orada Allah'ı bulur; O da onun hesabını eksiksiz görür! Allah son derece hızlı hesap görür.

[1328] Serap; gün ortasında çölde görülen güneş ışını olup, yeryüzünde akan bir suymuş gibi görülür. القيعة kelimesi القاع ile aynı anlamda olup yayvan, düz yer demektir. Ya da القاع kelimesinin çoğuludur; (komşu anlamındaki) *câr*^{un} - *cîrat*^{un} kelimelerine benzer. (İçinde şimşek ve yıldırım olmayan yağmur anlamındaki) *dîmet*^{un}, *dîmât*^{un}, *kıymet*^{un} da *kıymât*^{un} şeklinde okunduğu gibi, *kīʿat*^{un} da açık Tâ ile *kīʿât*^{un} [قيعات] şeklinde okunmuştur. Bazıları bu kelimeyi yuvarlak Tâ ile *kīʿât*^{un} [قيعاة] şeklinde okumuşlardır. *Raculun ʿizhât*^{un} (bedbaht kişi) ifadesindeki ʿ*izhât*^{un} kelimesine benzer.

[1329] Âyette imana itikat etmeyen ve hakka tâbi olmayan kimsenin yaptığı salih ameller, seraba benzetilmiştir ki o kimse bu amellerin Allah katında kendisine fayda vereceğini ve Allah'ın azabından kendisini kurtaracağını zanneder; sonunda umduklarından mahrum kalır ve düşündüklerinin tersi şeylerle karşılaşır. Kıyamet günü aşırı derecede susamış olan kâfir o serabı yerde görür de onu su zanneder;

[١٣٢٦] وتقلب القلوب والأبصار: إما أن تتقلب وتتغير في أنفسها، وهو أن تضطرب من الهول والفزع وتشخص، كقوله {وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ} [الأحزاب: ١٠]. وإما أن تتقلب أحوالها وتتغير فتفقه القلوب بعد أن كانت مطبوعًا عليها لا تفقه، وتبصر الأبصار بعد أن كانت عميًا لا تبصر.

٥ ٣٨-﴿لِيَجْزِيَهُمُ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾

[١٣٢٧] {أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا} أي أحسن جزاء أعمالهم، كقوله {لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى} [يونس: ٢٦]. والمعنى يسبحون ويخافون ليجزيهم ثوابهم مضاعفًا ويزيدَهم على الثواب تفضلًا. وكذلك معنى قوله {الْحُسْنَى وَزِيَادَةٌ} [يونس: ٢٦]: المثوبة وزيادة
١٠ عليها من التفضل. وعطاء الله تعالى إما تفضل وإما ثواب، وإما عوض؛ {والله يَرْزُقُ} ما يتفضل به {بِغَيْرِ حِسَابٍ}، فأما الثواب فله حساب، لكونه على حسب الاستحقاق.

٣٩-﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بِقِيعَةٍ يَحْسَبُهُ الظَّمْآنُ مَاءً حَتَّى إِذَا جَاءَهُ لَمْ يَجِدْهُ شَيْئًا وَوَجَدَ اللَّهَ عِنْدَهُ فَوَفَّاهُ حِسَابَهُ وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾

[١٣٢٨] السراب: ما يرى في الفلاة من ضوء الشمس وقت الظهيرة، يسرب على
١٥ وجه الأرض كأنه ماء يجري. والقيعة: بمعنى القاع أو جمع قاع، وهو المنبسط المستوي من الأرض، كجيرة في جار. وقرئ «بقيعات»، بتاء ممطوطة، كديمات وقيمات، في ديمة وقيمة. وقد جعل بعضهم بقيعاة بتاء مدورة، كرجل عزهاة.

[١٣٢٩] شبه ما يعمله من لا يعتقد الإيمان ولا يتبع الحق من الأعمال الصالحة التي يحسبها تنفعه عند الله وتنجيه من عذابه، ثم تخيب في العاقبة أمله ويلقى خلاف
٢٠ ما قدّر، بسراب يراه الكافر بالساهرة وقد غلبه العطش يوم القيامة فيحسبه ماء،

ona gelir fakat umduğunu bulamaz ve onun yanında Allah'ın zebanilerini bulur; zebaniler onu sert bir şekilde yakalayıp cehenneme götürürler ve ona kaynar su ve irin içirirler. Bunlar haklarında Allah Teâlâ'nın şöyle buyurduğu kimselerdir: "Çalışıp didinmiş; (ama boşuna) yorulmuştur." [Ğâşiye 88/3], "Oysa güzel bir iş yaptıklarını sanıyorlardı!" [Kehf 18/104], "(İyi olduğu zannıyla) yaptıkları her bir amelin üzerine yürüyüp onu toz duman etmişizdir!" [Furkān 25/23]. Şu da söylenmiştir: Bu âyet Utbe b. Rebî'a b. Ümeyye [v. 2/624] hakkında nazil olmuştur; Utbe, cahiliye döneminde ibadet eder, rahip elbiseleri giyerdi; bir din arayışında idi, fakat sonra İslâm döneminde kâfir oldu.

40. Ya da engin bir denizdeki karanlıklar gibidir: (Denizdeki kişinin) üzerini öyle bir dalga kaplamıştır ki, onun üstünde bir dalga, onun üstünde de bir bulut vardır; yani, karanlık üstüne karanlık... Elini (sudan) çıkardığında, neredeyse onu bile göremez. Allah'ın nur vermediği birinin nuru olmaz!

[1330] اللجيّ (derin, suyu çok) ifadesi, denizin engin yeri anlamındaki *lücc* kelimesinin ismi mensûbudur. "(Elini) çıkardı." fiilinin altındaki zamir denize düşene râcidir. "Neredeyse onu bile göremez." Bu ifade 'onu göremez' fiilinin pekiştiricisidir; yani onu görmek bir tarafa, onu görmeye yaklaşamaz bile! Şair Zürrumme'nin [v. 117/735] şu sözündeki gibi:

> Uzaklık sevgilileri ayırdığında aşkın kalıntısı Meyyete'ye olan
> sevgisinden dolayı ayrılmaya yaklaşmaz bile!

Yani ayrılmaya yaklaşamaz bile, nasıl ayrılacak!

[1331] Kâfirlerin amelleri, önce, çıkarlarının elden gitmesi ve zararlarının mevcut olması hususunda seraba benzetilmiştir ki uzaktan ona ulaşmaya çalışan kimse hiçbir şey bulamaz. Diğer seraplarda olduğu gibi, kâfirin hiçbir şey bulamaması ziyan ve keder olarak yeterli değildir; nihayet, onun yanında kendisini itip kakarak cehenneme götürecek zebanileri bulur ve su ile de susuzluğunu gideremez. Kâfirlerin amelleri boş olduğu için Allah Teâlâ, onları ikinci olarak da zulmet, karanlık, ve Hak nurundan mahrumiyet hususunda denizin derin suyundan, dalgalardan ve bulutlardan üst üste yığılmış karanlılara benzetmiş sonra da şöyle buyurmuştur: Allah kime tevfik, koruma ve lütuf nurunu vermezse o, bâtılın karanlığındadır ve onun nuru yoktur.

فيأتيه فلا يجد ما رجاه ويجد زبانية الله عنده يأخذونه فيعتلونه إلى جهنم فيسقونه الحميم والغسّاق. وهم الذين قال الله فيهم {عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ} [الغاشية: ٣]، {وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا} [الكهف: ١٠٤]، {وَقَدِمْنَا إلى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا} [الفرقان: ٢٣]؟ وقيل: نزلت في عتبة بن ربيعة بن أمية، وقد كان تعبد ولبس المسوح والتمس الدين في الجاهلية، ثم كفر في الإسلام. ٥

٤٠-﴿أَوْ كَظُلُمَاتٍ فِي بَحْرٍ لُجِّيٍّ يَغْشَاهُ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ سَحَابٌ ظُلُمَاتٌ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ إِذَا أَخْرَجَ يَدَهُ لَمْ يَكَدْ يَرَاهَا وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ﴾

[١٣٣٠] اللجيّ: العميق الكثير الماء؛ منسوب إلى اللج، وهو معظم ماء البحر. وفي {أَخْرَجَ} ضمير الواقع فيه. {لَمْ يَكَدْ يَرَاهَا} مبالغة في لم يرها، أي لم يقرب أن يراها، فضلًا عن أن يراها. ومثله قول ذي الرمة: ١٠

إِذَا غَيَّرَ النَّأْيُ الْمُحِبِّينَ لَمْ يَكَدْ ۞ رَسِيسُ الْهَوَى مِنْ حُبِّ مَيَّةَ يَبْرَحُ

أي لم يقرب من البراح فما باله يبرح.

[١٣٣١] شبه أعمالهم أولًا في فوات نفعها وحضور ضررها بسراب لم يجده من خدعه من بعيد شيئًا، ولم يكفه خيبة وكمدًا أن لم يجد شيئًا كغيره من السراب، حتى وجد عنده الزبانية تعتله إلى النار، ولا يقتل ظمأه بالماء. وشبهها ثانيًا في ظلمتها وسوادها لكونها باطلة، وفي خلوها عن نور الحق بظلمات متراكمة من لجّ البحر والأمواج والسحاب. ثم قال: ومن لم يوله نور توفيقه وعصمته ولطفه، فهو في ظلمة الباطل لا نور له. ١٥

[1332] Bu kelâmın akışı kinaye akışıdır; çünkü lütuflar ancak iman ve amelin arkasından -veya iman ve amel edilecek beklentisiyle- gelir. Dikkat edersen, Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Uğrumuzda uğraşıp didinenleri biz elbette yollarımıza iletiriz." [Ankebût 69]; "Allah zalimleri saptırıyor!" [İbrahim 14/27].

[1333] İsim tamlaması şeklinde *sehâbu zulumât*[in] (karanlık bulutu); yine *sehâb*[un] kelimesinin ref'i ve tenviniyle, *zulumât* kelimesinin de birinci *zulumât*[in]den bedel olarak cerriyle *sehâb*[un] *zulumât*[in] şeklinde de okunmuştur.

41. Görmüyor musun ki, göklerde ve yerde ne varsa hepsi, özellikle kanat çırparak uçan kuşlar Allah'ı tenzih ve takdis etmekte? Her biri kendi duasını, kendi tenzih ve takdisini bilmekte... Allah onların yaptıklarını bilir!

42. Göklerin ve yerin mülkiyeti Allah'ındır... Dönüş de yalnız Allah'adır.

[1334] صَافَّات "havada kanatlarını açıp yayarak" demektir. عَلِمَ fiilindeki zamir, ya "hepsi"ne ya da "Allah"a râcidir; صَلاَتَهُ وَتَسْبِيحَهُ (kendi duasını, kendi tesbihini) ifadesindeki zamirler de aynıdır. *Salât* dua demektir. Allah'ın kuşlara kendi dua ve tesbihlerini ilham etmesi uzak görülemez. Nitekim akıllı varlıkların nerede ise bulamayacağı birtakım dakik bilgileri Allah onlara ilham etmiştir.

43. Görmüyor musun ki, Allah (su kaynaklarından) bulut kaldırmakta, sonra onları birbirine geçirmekte, sonra da birbirlerinin üzerine yığmakta ve sen bunların arasından yağmur çıktığını görmektesin? O; 'dolu' yüklü bulut dağlarını gökten indirip onunla dilediklerini vurmakta, dilediklerini esirgemektedir. Şimşeğinin parıltısı da neredeyse gözleri almaktadır.

[1335] يُزْجِى (kaldırmakta) "sevketmekte" anlamındadır; *el-bidâ'atu'l-muzcât* (değersiz sermaye) ifadesi de bundan gelmektedir; yani beğenmeyen herkesin defedip kendisinden uzaklaştırdığı (sermaye). *es-Sehâb* kelimesi bazen dağbaşındaki duman, çok yağmurlu bulut anlamlarına gelen *el-'amâ* gibi tekil olur bazen de yoğun beyaz bulut anlamına gelen *er-rebâb* gibi çoğul olur. Bir bulutun birbirine geçirilmesinin anlamı şudur: Bir bulut parçalar halinde bulunur, Allah Teâlâ bu parçaları birbirine ekler. Bir tek bulut olduğu halde "Arasını birleştirdi." ifadesi caiz olmuştur; zira bulutun parçalarını birleştirir, demektir. Nitekim (şairin) şu sözünde de *beyn* kelimesi bu şekilde kullanılmıştır:

Dehûl ile Havmel arasında[1]

---

1 *Dehûl* ve *Havmel* birbirine komşu parçaları olan iki ayrı yer ismidir. / çev.

[١٣٣٢] وهذا الكلام مجراه مجرى الكنايات؛ لأن الألطاف إنما تردف الإيمان والعمل، أو كونهما مترقبين. ألا ترى إلى قوله {وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا} [العنكبوت: ٦٩]، وقوله {وَيُضِلُّ اللهُ الظَّالِمِينَ} [إبراهيم: ٢٧].

[١٣٣٣] وقرئ «سحابُ ظلماتٍ»، على الإضافة و{سحابٌ ظلماتٍ}، برفع {سَحَاب} وتنوينه وجرّ ظلمات بدلًا من {ظلمات} الأولى.

٤١-﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَنْ فِي السماوات وَالأَرْضِ وَالطَّيْرُ صَافَّاتٍ كُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ﴾

٤٢- ﴿وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ﴾

[١٣٣٤] {صافات} يصففن أجنحتهن في الهواء. والضمير في {عَلِمَ} لكل، أو لله. وكذلك في {صَلاَتَهُ وَتَسْبِيحَهُ}. والصلاة: الدعاء. ولا يبعد أن يلهم الله الطير دعاءه وتسبيحه كما ألهمها سائر العلوم الدقيقة التي لا يكاد العقلاء يهتدون إليها.

٤٣-﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُزْجِي سَحَابًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُ ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكَامًا فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلالِهِ وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ فَيُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَصْرِفُهُ عَنْ مَنْ يَشَاءُ يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالأَبْصَارِ﴾

[١٣٣٥] {يُزْجِى} يسوق. ومنه: البضاعة المزجاة: التي يزجيها كل أحد لا يرضاها. والسحاب يكون واحدًا كالعماء، وجمعًا كالرباب. ومعنى تأليف الواحد: أنه يكون قزعًا فيضم بعضه إلى بعض. وجاز بينه وهو واحد؛ لأن المعنى بين أجزائه، كما قيل في قوله:

... بَيْنَ الدَّخُولِ فَحَوْمَلِ ❁

[1336] الركام birbiri üzerine birikmiş (kat kat bulut), الودق yağmur, مِنْ خلاله arasından ve çıkış yerlerinden demektir. *Cibâl*, *cebel*in çoğulu olduğu gibi, *hılâl* de *halel*in (aralık/boşluk) çoğuludur. İfade *min halelihî* şeklinde de okunmuştur. (وَيُنَزِّلُ ifadesi) şedde ile *ve yünezzilu* şeklinde okunur. (يكاد سنا ifadesi) idgam ile *yekâssenâ* da okunmuştur. بَرْقه kelimesi *burka*nın çoğulu olarak *burakıhî* şeklinde de okunmuştur; *burka*, *berk*ten bir miktar demektir; *ğurfa* (oda) ve *lukma* kelimeleri kalıbındadır. Harekeler birbirine tâbi olarak iki zamme ile *burukıhî* şeklinde de okunmuştur. *Fu'le* kelimesinin çoğulunun *fu'ulât*; *zulmet*in çoğulunun *zulumât* şeklinde okunmasına benzer. Aydınlık, ışık anlamında *senâ berkıh*î şeklinde kısa med ile de [*senâu berkıhî* şeklinde uzun med ile de] okunmuştur. Uzun med ile olan, irtifâ/yükseklik anlamına gelir. *Senâ,* yüksek şey için kullandığın *seniyy*[un] sözünden gelmektedir. يَذْهَبُ بالأبصار (gözleri alıp götürmektedir) ifadesinde Bâ, tıpkı وَلاَ تُلْقُواْ بِأَيْدِيكُمْ (Kendi ellerinizi tehlikeye atmayın. [Bakara 2/195]) ayetindeki Bâ gibi zâittir.

[1337] Ebû Ca'fer el-Medenî'nin [v. 130/747] şöyle dediği nakledilmiştir: Bu anlatılanlar, Allah'ın rubûbiyetine ve durumunun aşikâr olduğuna dair delilleri sayma kabilindendir. Şöyle ki: Allah Teâlâ, göklerde ve yerde bulunan kimselerin ve yer ile gök arasında uçanların *tesbih*ini, kendisine ettikleri dua ve yakarışları; yine, anlattığı şekilde bulutu emrine âmade kıldığını ve kendisinin bulutta meydana gelen –hani sonucunda yağmurun yağdığı- fiillerini; yine, rahmetini mahlûkatı arasında taksim ettiğini ve onu hikmeti gereği daraltıp genişlettiğini; yine, buluttaki -nerede ise gözleri kapıp götürüverecek olan- şimşeği ibret alsınlar ve sakınsınlar diye onlara gösterdiğini; yine, gece ile gündüze birbirini takip ettirdiğini, uzunluk ve kısalıkta ikisinin arasında farklılıklar meydana getirdiğini zikretmiştir. Bütün bunlar Allah'ın varlık ve sebâtının son derece açık delilleri olup O'nun özelliklerini haykıran kanıtlardan başka bir şey değildir; tabiî, gözlemleyen, inceleyen, düşünen ve gören kimseler için…

[1338] **Şayet** "Peygamber (s.a.), göklerdekilerin tesbihini, duasını, kuşların tesbihini ve duasını, gökteki 'dolu' yüklü bulut dağlarını ne zaman gördü ki ona 'Görmedin mi?' diye hitap edildi?" **dersen şöyle derim:** Onun bilgisi, Allah'ın vahiy yoluyla ona haber vermesi yönündendir.

[1339] **Şayet** "مِنَ السماء مِن جِبَالٍ، مِن بَرَدٍ (O; 'dolu' yüklü bulut dağlarını gökten indirip) ifadesinde birinci, ikinci ve üçüncü Min'ler arasında ne fark var?" **dersen şöyle derim:** Birincisi, gayenin başlangıcını bildirirken, ikincisi "bazı" anlamı ifade eder; üçüncüsü ise açıklayıcıdır. Yahut ilk ikisi başlangıç bildirirken, sonuncusu "bazı" anlamı verir. Mâna şöyledir: Allah gökten, yani oradaki (bulut) dağlarından dolu indirir.

[١٣٣٦] والركام: المتراكم بعضه فوق بعض، والودق: المطر، {مِنْ خلاله} من فتوقه ومخارجه؛ جمع خلل، كجبال في جبل. وقرئ «من خَلَلِه». {وَيُنَزِّلُ} بالتشديد، و{يكاد سنا} على الإدغام. و«بُرَقه» جمع برقة، وهي المقدار من البرق، كالغرفة واللقمة. و«برقه»، بضمتين للإتباع، كما قيل: في جمع فعلة فُعُلات، كظلمات. و{سَنَا برقِهِ}، على المدّ المقصور، بمعنى الضوء. والممدود: بمعنى العلو والارتفاع، من قولك: سنيّ، مرتفع. و{يَذْهَبُ بالأبصار} على زيادة الباء، كقوله {وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ} [البقرة: ١٩٥]

[١٣٣٧] عن أبي جعفر المدني: وهذا من تعديد الدلائل على ربوبيته وظهور أمره، حيث ذكر تسبيح من في السماوات والأرض وكل ما يطير بين السماء والأرض ودعاءهم له وابتهالهم إليه، وأنه سخر السحاب التسخير الذي وصفه، وما يحدث فيه من أفعاله حتى ينزل المطر منه، وأنه يقسم رحمته بين خلقه ويقبضها ويبسطها على ما تقتضيه حكمته، ويريهم البرق في السحاب الذي يكاد يخطف أبصارهم، ليعتبروا ويحذروا، ويعاقب بين الليل والنهار، ويخالف بينهما بالطول والقصر. وما هذه إلاّ براهين في غاية الوضوح على وجوده وثباته، ودلائل منادية على صفاته، لمن نظر وفكر وتبصر وتدبر.

[١٣٣٨] فإن قلت: متى رأى رسول الله ﷺ تسبيح من في السماوات ودعاءهم، وتسبيح الطير ودعاءه، وتنزيل المطر من جبال برد في السماء، حتى قيل له: ألم تر؟ قلت: علمه من جهة إخبار الله إياه بذلك على طريق الوحي.

[١٣٣٩] فإن قلت: ما الفرق بين من الأولى والثانية والثالثة في قوله {مِنَ السماء مِن جِبَالٍ [فيها] مِن بَرَدٍ}؟ قلت: الأولى لابتداء الغاية، والثانية للتبعيض، والثالثة للبيان. أو الأوليان للابتداء، والآخرة للتبعيض. ومعناه: أنه ينزل البرد من السماء من جبال فيها،

Birinci tahlile göre *yünezzilu* fiilinin mef'ûlü مِن جِبَالٍ terkibidir ["Dağlar indirir." anlamında]. "Peki, مِن جِبَالٍ فِيهَا مِن بَرَدٍ terkibinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Burada iki mâna vardır: İlki, Allah'ın yeryüzünde kayalık dağlar yaratması gibi gökte de dolu dağları yaratmasıdır. İkincisi ise, 'dağlar'la çokluğu kastetmesidir; nitekim (altını çok olan kimse hakkında) "Falanca altın dağlarına sahiptir." denilir.

44. Gece ile gündüzü Allah evirip çevirmektedir. Basiret sahipleri için elbette bunda bir ibret vardır.

45. Allah bütün canlıları sudan yaratmıştır; içlerinde, sürünerek gidenler vardır, kimi iki ayağı üzerinde yürür, kimi dört ayağı üzerinde... Allah dilediğini yaratıyor. Her şeye kadirdir Allah!

[1340] (خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ ifadesi) *hāliku külli dâbbet[in]* şeklinde de okunmuştur.[1] *Dâbbe* (canlı) kelimesi, akıllı ve akılsız varlıklara verilen isim olunca akıllı varlıklar galip kabul edilerek ötekilere de onların hükmü verilmiş; sanki canlıların tümü akıllı imiş gibi ifade edilmiş ve karnı üzerinde sürünenler ve dört ayağı üzerinde yürüyenler için [akıllı varlıklar için kullanılacak] فمنهم ve من يمشي ifadeleri kullanılmıştır.

[1341] **Şayet** "مِن مَاءٍ (Bir sudan) ifadesinde kelime neden nekire kullanıldı?" **dersen şöyle derim:** Mâna şöyledir: Allah bütün canlıları suyun o canlıya özgü bir türünden yaratmıştır. Yahut Allah, tüm canlıları özel bir sudan –yani nutfeden- yaratmış; sonra nutfeden mahlûkat arasında farklı mahlûklar yaratmıştır ki bir kısmı haşerat, bir kısmı dört ayaklı hayvan, bir kısmı da insanlardır. "Her biri aynı su ile sulanır, fakat onları tad bakımından birbirinden üstün kılmışızdır." (Ra'd 13/4) ayeti de buna benzemektedir.

[1342] **Şayet** "وَجَعَلْنَا مِنَ الماء كُلَّ شَيْءٍ حَيّ (Biz canlı olan her şeyi sudan yarattık." [Enbiyâ 21/30]) âyetinde *el-mâ'* (su) kelimesi neden ma'rife gelmiş?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ burada başka bir mâna kasdetmektedir: Canlı cinslerinin tümü bu cinsten yaratılmıştır ki o da su cinsidir. Bu durum, her ne kadar su ile bu cinsler arasına vasıtalar girse de suyun asıl olduğunu ifade eder. Demişlerdir ki: Allah melekleri sudan yarattığı rüzgârdan yaratmış; cinleri sudan yarattığı ateşten yaratmış; Âdem'i de sudan yarattığı topraktan yaratmıştır.

1 Bu durumda, "Allah bütün canlıları sudan yaratmıştır." değil, "Allah bütün canlıları sudan yaratacaktır." anlamında olur. / ed.

وعلى الأوّل مفعول {ينزل} {من جبال}. فإن قلت: ما معنى {مِن جِبَالٍ فِيهَا مِن بَرَدٍ}؟ قلت: فيه معنيان؛ أحدهما أن يخلق الله في السماء جبال برد كما خلق في الأَرض جبال حجر. والثاني: أن يريد الكثرة بذكر الجبال، كما يقال: فلان يملك جبالًا من ذهب.

٥ ٤٤- ﴿يُقَلِّبُ اللَّهُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِأُولِي الْأَبْصَارِ﴾

٤٥-﴿وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ يَخْلُقُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[١٣٤٠] وقرئ «خالق كل دابة». ولما كان اسم الدابة موقعًا على المميز وغير
١٠ المميز، غلب المميز فأعطى ما وراءه حكمه، كأن الدواب كلهم مميزون، فمن ثمة قيل: فمنهم، وقيل: من يمشي في الماشي على بطن والماشي على أربع قوائم.

[١٣٤١] فإن قلت: لم نكر الماء في قوله {مِن مَاءٍ}؟ قلت: لأن المعنى أنه خلق كل دابة من نوع من الماء مختصّ بتلك الدابة. أو خلقها من ماء مخصوص، وهو النطفة، ثم خالف بين المخلوقات من النطفة، فمنها هوام ومنها بهائم ومنها ناس.
١٥ ونحوه قوله تعالى {يُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفَضّلُ بَعْضَهَا عَلَى بَعْضٍ فِي الْأُكُلِ} [الرعد: ٤].

[١٣٤٢] فإن قلت: فما باله معرّفًا في قوله {وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ} [الأنبياء: ٣٠]؟ قلت: قصد ثمة معنى آخر؛ وهو أن أجناس الحيوان كلها مخلوقة من هذا الجنس الذي هو جنس الماء، وذلك أنه هو الأصل وإن تخللت بينه وبينها وسائط. قالوا: خلق الملائكة من ريح خلقها من الماء، والجنّ من نار خلقها منه، وآدم من
٢٠ تراب خلقه منه.

[1343] "Peki, bu üç cins, neden bu sırayla gelmiş?" **dersen şöyle derim:** Kudreti fazla olan öne alınmıştır; yürüme vasıtası olan ayaklar ve (canlıyı ayakta tutan) unsurlar olmaksızın yürüyenler; sonra iki ayak üzerinde yürüyenler; sonra da dört ayak üzerinde yürüyenler. **Şayet** "Karnının üzerinde sürünmeye neden *yürümek* dendi?" **dersen şöyle derim:** İsti'âre yoluyla. Nitekim Araplar, devam eden iş hakkında "Bu iş yürüdü." derler; "Falancanın işi yürümez." denir. Toynaklı hayvanın dudağı için kullanılan *cahfele* yerine, dudak anlamına gelen şefeh kelimesinin müste'âr olarak kullanılması ve *şefeh* yerine *mişfer* (deve dudağı) kelimesinin kullanılması buna benzer. Benzerleri de böyledir. *Müşâkele* yoluyla (fiiller arasında şekil benzerliği olsun diye) böyle ifade edilmiş de olabilir; çünkü (karnı üzerinde) sürünen ile (ayakları üzerinde) yürüyen beraber zikredilmiştir.

46. Gerçek şu ki; Biz açıklayıcı âyetler indirdik; ama Allah dilediğini doğru yola getiriyor.

47. "Allah ve Resulüne inandık, itaat ettik" diyorlar. Sonra bunun ardından, içlerinden bir grup yan çiziveriyor! Mümin değiller bunlar!..

[1344] وَمَا أُولَئِكَ بالمؤمنين (Mümin değiller bunlar!) cümlesi "İnandık, itaat ettik" diyenlere işaret eder veya yüz çeviren grubu gösterir. Birinci işarete göre cümlenin anlamı, sadece yüz çeviren grubun değil, tümünün imansız olduğunun Allah tarafından bildirilmesidir. İkinci işarete göre ise mâna, yüz çeviren grubun daha önce imandan nasipleri olmadığının Allah tarafından bildirilmesidir. Bunların imanı ancak kalbin tasdiki olmaksızın sadece dil ile iddia etmekten ibarettir. Zira bu söz gönül rızasıyla ve sağlam bir inançtan kaynaklansaydı, bunu 'yüz çevirme' ve 'yan çizme' takip etmezdi. بالمؤمنين kelimesinin ma'rife getirilmesi, onların bilinen müminlerden olmadıklarına delâlet eder. Müminler iman üzere sabit, dosdoğru olan ve "Ancak şu kimseler mümindir ki; Allah ve Resûlüne iman etmiş, sonra da şüpheye düşmemişlerdir." [Hucurât 49/15] ayetinde özellikleri anlatılan kimselerdir.

48. -Aralarında hâkimlik etsin diye- Allah ve Resulüne çağrıldıkları zaman, içlerinden bir grup yüz çeviriveriyor!

[١٣٤٣] فإن قلت: لم جاءت الأجناس الثلاثة على هذا الترتيب؟ قلت: قدم ما هو أعرق في القدرة، وهو الماشي بغير آلة مشيٍ من أرجل أو قوائم، ثم الماشي على رجلين، ثم الماشي على أربع. فإن قلت: لم سمي الزحف على البطن مشيًا؟ قلت: على سبيل الاستعارة، كما قالوا في الأمر المستمرّ: قد مشى هذا الأمر، ٥ ويقال: فلان لا يتمشى له أمر. ونحوه استعارة الشفة مكان الجحفلة، والمشفر مكان الشفة. ونحو ذلك. أو على طريق المشاكلة لذكر الزاحف مع الماشين.

٤٦-﴿لَقَدْ أَنْزَلْنا آياتٍ مُبَيِّناتٍ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

٤٧-﴿وَيَقُولُونَ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالرَّسُولِ وَأَطَعْنا ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ مِنْ بَعْدِ ذلِكَ وَما أُولئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ﴾

١٠ [١٣٤٤] {وَمَا أُوْلَئِكَ بالمؤمنين} إشارة إلى القائلين آمنا وأطعنا، أو إلى الفريق المتولي، فمعناه على الأوّل: إعلام من الله بأنّ جميعهم منتف عنهم الإيمانُ، لا الفريق المتولي وحده؛ وعلى الثاني: إعلام بأن الفريق المتولي لم يكن ما سبق لهم من الإيمان إيمانًا، إنما كان ادّعاء باللسان من غير مواطأة القلب؛ لأنه لو كان صادرًا عن صحة معتقد وطمأنينة نفس لم يتعقبه التولي ١٥ والإعراض. والتعريف في قوله {بالمؤمنين} دلالة على أنهم ليسوا بالمؤمنين الذين عرفت، وهم الثابتون المستقيمون على الإيمان، والموصوفون في قوله تعالى {إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا} [الحجرات: ١٥].

٤٨-﴿وَإِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ مُعْرِضُونَ﴾

[1345] "Allah ve Resulü"nden maksat, Allah Resûlü'dür. Bu senin *a'ce-benî zeyd ve keramuhû* (Zeyd ve cömertliği hoşuma gitti.) sözüne benzer ki "Zeyd'in cömertliği" demek istiyorsundur. Şairin şu sözü de bu kabildendir:

Bağırtlak kuşundan ve cıvıltısından evvel geldim ben buraya (*su*ya).

5 [1346] Rivâyete göre âyet, münafık Bişr ile hasmı olan bir Yahudinin bir arazi hakkında çekişmeleri üzerine nazil olmuştur. Yahudi, münafığı Peygamber (s.a.)'e götürmeğe çalışıyor, münafık ise "Muhammed bize haksızlık ediyor!" diyerek yahudiyi Ka'b b. Eşref'e [v. 3/624] götürmeğe çalışıyordu. Yine rivayet edilmiştir ki bir arazi ve su kaynağı hakkında Muğîre
10 b. Vâil ile Hazret-i Ali [v. 40/661] arasında bir anlaşmazlık çıkmıştı. Muğîre dedi ki: Muhammed'e mi? Ben onun ne yanına giderim ne de önünde mahkemeleşirim! Çünkü o bana kızıyor, bana zulmetmesinden korkuyorum!

49. Ama verilen karar kendi lehlerinde olursa, tam bir teslimiyetle
15 **koşa koşa onu almaya geliyorlar.**

[1347] إِلَيْهِ kelimesi يَأْتُوا fiilinin sılasıdır; çünkü *etâ* ve *câe* fiilleri İlâ ile geçişli olurlar. مُذْعِنِينَ fiiline bağlı da olabilir; çünkü bu kelime "itaatte sür'atli" anlamına gelmektedir. Sılası kendisinden önce geçtiği ve tahsise delâlet ettiği için bu daha güzeldir. Mâna şöyledir: Onlar senin yanında
20 acı gerçekten ve sırf adaletten başka bir şey olmadığını bildikleri için, hak kendilerine ağır geldiğinde, onların aleyhine hasımları lehine hükmederek gözbebeklerini yuvalarından fırlatmayasın diye senin huzurunda mahkemeleşmekten kaçınıyorlar. Ama hak kendi lehlerine hasımları aleyhine sabit olursa hasmın zimmetinde sabit olanı alıp onlara vermen için koşa koşa
25 sadece senin yanına geliyorlar…

50. Kalplerinde hastalık mı var, yoksa 'kaygı verici bir şüphe'ye mi düşmekteler -ya da- Allah ve Resulünün kendilerine zulmedeceğinden mi endişe ediyorlar?! Aksine… Asıl zalimler kendileridir!..

[1348] Hak aleyhlerine olduğunda Peygamber'in hükmünden yüzçe-
30 virmeleri konusunda Allah onları; (i) kalpleri hasta birer münafık olmak, (ii) Muhammed'in peygamberliği konusunda şüphede olmak ve (iii) hüküm verirken haksızlık etmesinden korkmak arasında kısımlara ayırmış;

[١٣٤٥] معنى {إِلَى اللهِ وَرَسُولِهِ} إلى رسول الله، كقولك: أعجبني زيد وكرمه، تريد: كرم زيد. ومنه قوله:

غَلَّسْتُهُ قَبْلَ الْقَطَا وَفُرَّطِهْ ۞

أراد: قبل فرط القطا.

٥ [١٣٤٦] روي أنها نزلت في بشر المنافق وخصمه اليهودي حين اختصما في أرض، فجعل اليهوديّ يجرّه إلى رسول الله، والمنافق يجرّه إلى كعب بن الأشرف، ويقول: إن محمدًا يحيف علينا. وروي أنّ المغيرة بن وائل كان بينه وبين عليّ بن أبي طالب رضي الله عنه خصومة في ماء وأرض، فقال المغيرة: أمّا محمد فلست آتيه ولا أحاكم إليه، فإنه يبغضني وأنا أخاف أن يحيف عليّ.

١٠ ٤٩-﴿وَإِنْ يَكُنْ لَهُمُ الْحَقُّ يَأْتُوا إِلَيْهِ مُذْعِنِينَ﴾

[١٣٤٧] {إِلَيْهِ} صلة يأتوا، لأن أتى وجاء قد جاءا معدَّيين بإلى، أو يتصل بـ{مذعنين}، لأنه في معنى مسرعين في الطاعة. وهذا أحسن لتقدّم صلته ودلالته على الاختصاص. والمعنى: أنهم لمعرفتهم أنه ليس معك إلا الحق المرّ والعدل البحت يزورّون عن المحاكمة إليك إذا ركبهم الحق، لئلا تنتزعه من أحداقهم بقضائك عليهم ١٥ لخصومهم، وإن ثبت لهم حق على خصم أسرعوا إليك ولم يرضوا إلا بحكومتك، لتأخذ لهم ما ذاب لهم في ذمّة الخصم.

٥٠-﴿أَفِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ أَمِ ارْتَابُوا أَمْ يَخَافُونَ أَنْ يَحِيفَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَرَسُولُهُ بَلْ أُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

[١٣٤٨] ثم قسم الأمر في صدودهم عن حكومته إذا كان الحق عليهم بين أن ٢٠ يكونوا مرضى القلوب منافقين، أو مرتابين في أمر نبوّته، أو خائفين الحيف في قضائه.

sonra "Asıl zalimler kendileridir!.." ifadesiyle Hazret-i Peygamber'in haksız hüküm vermesinden korkmalarını boşa çıkartmıştır; yani Peygamber'in durumunu bildikleri için kendilerine haksızlık edeceğinden korkmamaktadırlar; ancak kendileri zalim olduğundan, aleyhlerine çıkacak dâvalarda hak sahibine zulmetmek ve hakkı bile bile inkâr etmek istiyorlar. Oysa bu Peygamber (s.a.)'in huzurunda yapamayacakları bir şeydir. İşte bundan dolayı dâvaları ona götürmekten kaçınıyorlar.

51. Aralarında hâkimlik etsin diye Allah ve Resulüne çağrıldıkları zaman, müminlerin sözü; "İşittik ve itaat ettik" demekten ibarettir. Bunlardır işte, felâha erecekler...

[1349] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] şöyle der: قول المؤمنين (müminlerin sözü) terkibindeki *kavl* kelimesi zamme ile *kavlu* şeklinde okunur; ancak fetha ile *kavle* şeklinde okunması daha kuvvetlidir; çünkü iki isimden *kâne*nin ismi olmaya en lâyık olanı en belirgin olanıdır. أن يقولوا (demeleri) ifadesi ise قول المؤمنين'den daha belirgindir (*kâne*nin ismi olmaya daha lâyıktır). Zira nekireleştirilme imkânı yoktur; قول المؤمنين ise böyle değildir. Bu şu ayetlerdeki *kâne* kabilindendir: مَا كَانَ لِلّٰهِ أَن يَتَّخِذَ مِن وَلَدٍ ("Allah'ın çocuk edinmesi olacak şey değildir!" [Meryem19/35]; مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهَذَا ("Bunu söylemek bize yakışmaz!" [Nûr, 24/16]).

[1350] (لِيَحْكُمَ kelimesi) mechûl olarak *li-yuhkeme* şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "*Li- yuhkeme* ifadesi neye isnat edilmiştir? Ona mutlaka bir fâ'il lazımdır." **dersen şöyle derim:** Kendi mastarına isnat edilmiştir; çünkü "*aralarında* hâkimlik edilsin diye" anlamındadır. *Cumi'a beynehum ve üllife beynehum* (araları bulundu; araları birleştirildi) ifadeleri de buna benzer. Bir benzeri de şu âyettir: لَقَد تَّقَطَّعَ بَيْنَكُمْ [En'âm 7/94] Bu, *beyne* kelimesini mansub okuyanlara[1] göredir; "Aranızda kopukluk meydana gelmiştir." anlamındadır. *Li-yuhkeme* kıraati, دعوا (çağrıldıklarında) fiiline cevap vermektedir.[2]

52. Kim Allah'a karşı saygılı olup O'ndan sakınarak Allah ve Resulüne itaat ederse, kazanacaklar da bunlardır işte...

[1351] (ويَتَّقه fiili) Kâf'ın ve Hâ'nın kesresiyle geçerken de dururken de *yettakıhi*, Hâ'nın sükûnuyla (*yettekıh*), Kâf'ın sükûnu ve Hâ'nın kesresiyle (*yettakhi*) de okunmuştur. *Takhi* kısmı, *ketfi* kelimesine benzetilmiş, sonra da hafifletilmiştir. Şairin şu sözüne benzer:

"Bizim için kavut satın *alıvê*"[3] dedi Süleymâ.

---

1 Ayrıca, fiilin fâ'ili olarak *beynukum* şeklinde de okunmuştur. / ed.
2 Bu fiil meçhul/edilgen olduğuna göre bunun da edilgen olması daha uygundur. / ed.
3 *İşteri* kelimesinden kesre düşürülmüştür. / çev.

ثم أبطل خوفهم حيفه بقوله {بَلْ أُوْلَئِكَ هُمُ الظالمونَ}، أي لا يخافون أن يحيف عليهم، لمعرفتهم بحاله، وإنما هم ظالمون يريدون أن يظلموا من له الحق عليهم ويتمّ لهم جحوده، وذلك شيء لا يستطيعونه في مجلس رسول الله ﷺ، فمن ثمة يأبون المحاكمة إليه.

٥ ٥١-﴿إِنَّمَا كَانَ قَوْلَ الْمُؤْمِنِينَ إِذَا دُعُوا إِلَى اللهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ أَنْ يَقُولُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

[١٣٤٩] وعن الحسن: «قولُ المؤمنين»، بالرفع. والنصب أقوى، لأنّ أولى الإسمين بكونه اسمًا لكان أوغلهما في التعريف؛ و{أن يقولوا} أوغل، لأنه لا سبيل عليه للتنكير، بخلاف {قول المؤمنين}. وكان هذا من قبيل كان في قوله {مَا

١٠ كَانَ لِلَّهِ أَن يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ} [مريم: ٣٥]، {مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهَذَا} [النور: ١٦].

[١٣٥٠] وقرئ «ليحكم»، على البناء للمفعول. فإن قلت: إلام أسند يحكم؟ ولا بدّ له من فاعل. قلت: هو مسند إلى مصدره، لأن معناه: ليفعل الحكم بينهم، ومثله: جمع بينهما؛ وألف بينهما. ومثله {لَقَد تَّقَطَّعَ بَيْنَكُمْ} [الأنعام: ٩٤] فيمن قرأ «بينَكم»، منصوباً، أي وقع التقطع بينكم. وهذه القراءة مجاوبة لقوله {دُعوا}.

١٥ ٥٢-﴿وَمَنْ يُطِعِ اللهَ وَرَسُولَهُ وَيَخْشَ اللهَ وَيَتَّقْهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ﴾

[١٣٥١] قرئ «ويتقه»، بكسر القاف والهاء مع الوصل وبغير وصل. وبسكون الهاء، وبسكون القاف وكسر الهاء؛ شبه تَقْهِ بكتف، فخفف، كقوله:

قَالَتْ سُلَيْمَى اشْتَرْ لَنَا سَوِيقَا *

[1352] Allah Teâlâ bu âyette kurtuluş sebeplerini bir araya getirmiştir. İbn Abbas âyetin tefsirinde şöyle der: Kim farzlarında "Allah'a," sünnetlerinde de "Resûlüne itaat ederse," geçmiş günahlarından dolayı "Allah'tan korkar," gelecekte de Allah'ın emirlerini yerine getirmemekten "sakınırsa…" Anlatıldığına göre bir hükümdar (gereği ile amel edildiği takdirde) yeterli olacak bir âyet sormuştu; kendisine bu âyet okundu.

53. 'Kendilerine emrettiğin takdirde mutlaka (savaş için) çıkacakları'na dair var güçleriyle Allah adına and içtiler... De ki: Yemin değil, mâkul çerçevede itaat (edin yeter)! Yaptıklarınızdan Allah elbette haberdardır.

[1353] *Cehede yemînehû* ifadesi, kişi gücünün sonuna ulaştığında söylenen *cehede nefsehû* ifadesinden müste'âr olup, yeminde aşırı gittiğinde, son derece kuvvetlice ve pekiştirilmiş biçimde yemin ettiğinde kullanılır. İbn Abbas'tan şöyle rivayet edilmiştir: "Kim *billâhi* derse yeminini pekiştirmiş olur." *Akseme cehde'l-yemîn* (son derece kuvvetlice yemin etti) ifadesinin aslı, *akseme yechedu'l-yemîne cehd*en*dir; fiil düşürülmüş, mastar öne alınmış ve mef'ûle muzāf olarak fiilin yerine konulmuştur; فَضَرْبَ الرِّقابِ ("Vurun boyunlarını!" [Muhammed 47/4]) ayetindeki gibidir. Mansūb okunmasının hükmü, halin hükmü gibidir. Adeta *câhidîne eymânehum* (yeminlerini pekiştirerek) buyurmaktadır.

[1354] طَاعَةٌ مَعْرُوفَةٌ (mâkul çerçevede itaat!) Bu cümle mahzuf bir mübtedanın haberidir veya haberi hazfedilmiş bir mübtedadır; yani sizin işiniz, sizden istenen, kalpleriniz farklı olduğu halde ağızlarınızla yapmış olduğunuz [boş] yeminler değil, içi dışına uyan samimi müminlerin itaati gibi şeksiz şüphesiz mâkul ve malum bir itaattir. Veya sizin itaatiniz sözle söylenip fiil ile uygulanmayan malum itaattir. Yahut bu yalan yeminlerdense makul bir itaat sizin için daha iyi ve daha uygundur. Yezîdî [v. 202/817] "tam itaat edin" anlamında fetha ile [*tā'aten ma'rûfet*en] okumuştur.

[1355] "Allah elbette haberdardır;" içinizde olanları bilir, sırlarınızdan hiçbir şey O'na gizli kalmaz, münafıklığınızdan dolayı sizi rezil edecek, cezalandıracaktır.

54. De ki: Allah'a da itaat edin, Resulüne de itaat edin. Yan çizerseniz, o sadece kendisine yüklenenden, siz de sadece kendinize yüklenenden sorumlusunuz. Ona itaat ederseniz, doğru yolda gitmiş olursunuz. Elçiye düşen, açık-seçik iletmekten başka bir şey değildir.

[١٣٥٢] ولقد جمع الله في هذه الآية أسباب الفوز. وعن ابن عباس في تفسيرها: {وَمَن يُطِعِ اللهَ} في فرائضه {وَرَسُولَهُ} في سننه {وَيَخْشَ اللَّهَ} على ما مضى من ذنوبه {وَيَتَّقْهِ} فيما يستقبل. وعن بعض الملوك أنه سأل عن آية كافية فتليت له هذه الآية.

٥ ٥٣-﴿وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِنْ أَمَرْتَهُمْ لَيَخْرُجُنَّ قُلْ لا تُقْسِمُوا طَاعَةٌ مَعْرُوفَةٌ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

[١٣٥٣] "جهد يمينه" مستعار من جهد نفسه، إذا بلغ أقصى وسعها. وذلك إذا بالغ في اليمين وبلغ غاية شدّتها ووكادتها. وعن ابن عباس ﷺ: من قال بالله، جهد يمينه. وأصل أقسم جهد اليمين أقسم يجهد اليمين جهدًا، فحذف الفعل وقدّم

١٠ المصدر فوضع موضعه مضافًا إلى المفعول، كقوله {فَضَرْبَ الرِّقَابِ} [محمد: ٤]. وحكم هذا المنصوب حكم الحال، كأنه قال: جاهدين أيمانهم.

[١٣٥٤] و{طَاعَةٌ مَعْرُوفَةٌ} خبر مبتدأ محذوف، أو مبتدأ محذوف الخبر، أي أمركم والذي يطلب منكم طاعة معروفة معلومة لا يشكّ فيها ولا يرتاب، كطاعة الخلص من المؤمنين الذين طابق باطن أمرهم ظاهره، لا أيمانٌ تقسمون بها بأفواهكم

١٥ وقلوبُكم على خلافها. أو طاعتكم طاعة معروفة بأنها القول دون الفعل. أو طاعة معروفة أمثل وأولى بكم من هذه الأيمان الكاذبة. وقرأ اليزيدي: «طاعة معروفة» بالنصب على معنى: أطيعوا طاعة.

[١٣٥٥] {إِنَّ اللهَ خَبِيرٌ} يعلم ما في ضمائركم ولا يخفى عليه شيء من سرائركم، وأنه فاضحكم لا محالة ومجازيكم على نفاقكم.

٢٠ ٥٤-﴿قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ وَإِنْ تُطِيعُوهُ تَهْتَدُوا وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلا الْبَلاغُ الْمُبِينُ﴾

[1356] Allah Teâlâ sözü iltifat sanatı üslubuyla gâibten muhataba çevirdi; zira münafıkları kınama konusunda bu üslup daha etkilidir. Allah Teâlâ şunu kastediyor: Eğer yan çizerseniz ona zarar veremezsiniz, sadece kendinize zarar verirsiniz; çünkü Peygamber, Allah'ın yüklediği risâlet görevini yerine getirmekten başka bir şeyle mükellef değildir. Bu görevi yerine getirdiğinde mükellefiyet sorumluluğundan çıkmış olur. Size gelince, mükellef oldunuz şeyleri kabul ve itaatle karşılamanız gerekir. Bunu yapmadığınız ve yüz çevirdiğiniz takdirde kendinizi Allah'ın gazabına ve cezasına arz etmiş olursunuz. Ona itaat ederseniz dalâletten hidayete çıkma hususundaki nasibinizi kazanmış olursunuz. Fayda da, zarar da size aittir. Peygamber ancak öğüt veren ve doğru yolu gösterendir; ona ancak -kabul ettiğiniz takdirde- faydası olanı bildirmek düşer, yüz çevirmenizde ise onun bir zararı yoktur. *Belâğ* kelimesi, tebliğ anlamındadır; *edâ*nın te'diye anlamına gelmesine benzer. "Apaçık"tan maksat âyetlerle ve mucizelerle birlikte olmasıdır.

55. İçinizden iman edip salih amel işleyenlere, Allah; kendilerinden öncekileri nasıl ülkelerine egemen kıldıysa, onları da mutlaka egemen kılacağını, kendileri için razı olduğu dini uygulama gücünü mutlaka onlara da vereceğini ve geçirdikleri korku döneminin ardından 'Bana hiçbir şeyi ortak koşmadan sadece bana kulluk ettikleri' için onları mutlaka güvenli bir ortama kavuşturacağını vaat etmiştir. Bundan sonra kim inkâr ederse, fâsıklar da bunlardır işte!

[1357] Hitap Peygamber (s.a.)'e ve onunla beraber olanlaradır. منكم (sizden) ifadesi, Fetih sûresinin [48/29] sonundaki مِنْهُمْ gibi, beyan içindir.[1] Allah zorbaları (firavun ve tâbilerini) helâk ettikten sonra Mısır ve Suriye bölgesine İsrail oğullarını mirasçı kıldığı zaman onlara yaptığı gibi, Müslümanlara da küfre karşı İslâm'a yardım edeceğini, onları yeryüzüne mirasçı kılacağını, onları yeryüzünde halife yapacağını ve kendisinden razı olunan dini, İslâm dinini, yerleştireceğini vaat etmiştir. "Dinin yerleştirilmesi" ise, sabit kılınması ve iyice kuvvetlendirilmesi demektir. Kalplerini emniyete kavuşturmayı ve içinde bulundukları korkuyu onlardan gidermeyi de vaat etmiştir. Şöyle ki: Hazret-i Peygamber (s.a.) ve arkadaşları 10 [küsür] sene Mekke'de korku içinde kaldılar. Hicret edince de Medine'de silahla sabahlıyor, silahla akşamlıyorlardı. Sonunda biri; "Bizim emniyet içinde olacağımız, şu silahları bırakacağımız bir gün gelmeyecek mi?!" dedi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) dedi ki: "Kısa bir süre daha böyle kalacaksınız,

1 "İçinizden -sadece- iman edip salih işler yapanlara..." şeklinde teb'îziyye değil, "İman edip salih işler yapan sizlere..." şeklinde. İlkinde, muhatapların içerisinde iman ve salâh zıttı işler yapanlar da bulunabileceği ifade edilmiş olmaktadır. Müfessirin esas aldığı ikinci ihtimalde ise, muhatapların tamamı iman ve salâh içerisinde olacaklardır ki bunun -tarihî gerçekler ışığında- doğru olmadığı anlaşılmaktadır. / ed.

[١٣٥٦] صرف الكلام عن الغيبة إلى الخطاب على طريقة الالتفات، وهو أبلغ في تبكيتهم. يريد: فإن تتولوا فما ضررتموه، وإنما ضررتم أنفسكم؛ فإنّ الرسول ليس عليه إلاّ ما حمله الله وكلفه من أداء الرسالة، فإذا أدّى فقد خرج عن عهدة تكليفه، وأما أنتم فعليكم ما كلفتم من التلقي بالقبول والإذعان، فإن لم تفعلوا ٥ وتوليتم فقد عرَّضتم نفوسكم لسخط الله وعذابه، وإن أطعتموه فقد أحرزتم نصيبكم من الخروج عن الضلالة إلى الهدى، فالنفع والضرر عائدان إليكم، وما الرسول إلاّ ناصح وهاد، وما عليه إلاّ أن يبلغ ما له نفع في قبولكم، ولا عليه ضرر في توليكم. والبلاغ بمعنى التبليغ، كالأداء بمعنى التأدية. ومعنى {المبين} كونه مقرونًا بالآيات والمعجزات.

١٠ ٥٥-﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾

[١٣٥٧] الخطاب لرسول الله ﷺ ولمن معه. و{منكم} للبيان، كالتي ١٥ في آخر سورة الفتح. وعدهم الله أن ينصر الإسلام على الكفر، ويورّثهم الأرض، ويجعلهم فيها خلفاء، كما فعل ببني إسرائيل حين أورثهم مصر والشام بعد إهلاك الجبابرة، وأن يمكن الدين المرتضى، وهو دين الإسلام. وتمكينه: تثبيته وتوطيده، وأن يؤمن سربهم ويزيل عنهم الخوف الذي كانوا عليه، وذلك أنّ النبي ﷺ وأصحابه مكثوا بمكة عشر سنين خائفين، ولما ٢٠ هاجروا كانوا بالمدينة يصبحون في السلاح ويمسون فيه، حتى قال رجل: ما يأتي علينا يوم نأمن فيه ونضع السلاح؟ فقال ﷺ: «لا تغبرون إلّا يسيرًا

sonra öyle bir zaman gelecek ki herhangi biriniz, büyük bir topluluk içerisinde yanında silah olmaksızın bağdaş kurup oturacak." Allah Teâlâ vaadini yerine getirdi, Arap yarımadasında onları üstün kıldı; daha sonra doğu ve batı ülkelerini de fethettiler; kisraların mülkünü darmadağın ettiler, hazinelerine sahip oldular ve dünyaya hâkim oldular. Ama sonra onların yaşayışlarının aksine davranan kimseler çıktı; o nimetlere nankörlük ettiler ve fâsık oldular. Bu da Peygamber (s.a.)'in şu sözünde belirttiği şeydir: "Benden sonra hilâfet otuz senedir; sonra Allah dilediği kimseyi melik yapacak, artık krallık olacak, sonra soygunculuk, yol kesme, kan dökme ve zulmen mallara el koyma olacak." [*Tirmizî,* "Fiten", 48]

[1358] (كما استخلف [egemen kıldı] ifadesi) mechul olarak *ustuhlife* [egemen kılındı] şeklinde; وليبدلنهم fiili de Nûn'un şeddesiyle (*ve leyubeddilennehum* şeklinde) okunmuştur.

[1359] **Şayet** "Lâm ve Nûn harfleri ile pekiştirilmiş olarak لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ fiilinde yemin neredeydir?" **dersen şöyle derim:** Mahzuftur, takdiri de 'Allah onlara vaat etti ve onları mutlaka egemen kılacağına yemin etti.' şeklindedir. Yahut gerçekleşmesi konusunda Allah'ın vaadi yemin yerine konulmuş; yeminin telakki edildiği şekilde telakki edilmiştir. Adeta 'Allah onları mutlaka egemen kılacağına yemin etti.' buyrulmuştur.

[1360] **Şayet** "يَعْبُدُونَنِى cümlesinin i'râbda mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunu yeni/müstakil bir cümle yaparsan i'rabda mahalli olmaz; sanki biri 'Neden onlar hem egemen kılınıyor hem de güvenleri sağlanıyor?' diye sormuş; Allah da 'Bana kulluk etsinler diye.' şeklinde cevap vermiş olur. Eğer cümleyi onlara verilen sözden hal yaparsan mahallen mansûb olur; yani Allah bunu onlara (kendisine) kulluk etmeleri ve ihlâslı olmaları halinde vaat etmiş olur.

[1361] ومن كفر ifadesi, tıpkı "Allah'ın nimetlerine nankörlük ettiler." [Nahl 16/112]) âyetindeki gibi nimete nankörlük anlamdadır. "Fâsıklar da bunlardır işte!" Yani fâsıklığı eksiksiz olan fâsıklardır; çünkü o büyük nimete nankörlük etmiş, onu küçümseme cür'etinde bulunmuşlardır.

[1362] **Şayet** "Bu âyette râşit halifelerin durumuna delil var mıdır?" **dersen şöyle derim:** En açık, en net delil vardır; zira iman ve salih amel sahibi olup egemen kılınanlar onlardan başkası değildir.

حتى يجلس الرجل منكم في الملأ العظيم محتبيًا ليس معه حديدة''، فأنجز الله وعده وأظهرهم على جزيرة العرب، وافتتحوا بعد بلاد المشرق والمغرب، ومزقوا ملك الأكاسرة وملكوا خزائنهم، واستولوا على الدنيا. ثم خرج الذين على خلاف سيرتهم فكفروا بتلك الأنعم وفسقوا. وذلك قوله ﷺ: ''الخلافة بعدي ثلاثون سنة، ثم يملك الله من يشاء فتصير ملكًا، ثم تصير بزيزي قطع سبيل، وسفك دماء، وأخذ أموال بغير حقها.''

[١٣٥٨] وقرئ «كما استخلف»، على البناء للمفعول «وليبدّلنهم»، بالتشديد.

[١٣٥٩] فإن قلت: أين القسم الملتقى باللام والنون في {لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ}؟ قلت: هو محذوف تقديره: وعدهم الله وأقسم ليستخلفنهم. أو نزّل وعد الله في تحققه منزلة القسم، فتلقى بما يتلقى به القسم، كأنه قيل: أقسم الله ليستخلفنهم.

[١٣٦٠] فإن قلت: ما محل {يَعْبُدُونَنِى}؟ قلت: إن جعلته استئنافًا لم يكن له محل، كأن قائلًا قال: ما لهم يستخلفون ويؤمنون؟ فقال: يعبدونني. وإن جعلته حالًا عن وعدهم، أي وعدهم الله ذلك في حال عبادتهم وإخلاصهم، فمحله النصب.

[١٣٦١] {وَمَن كَفَرَ} يريد كفران النعمة؛ كقوله {فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللهِ} [النحل: ١١٢]. {فَأُولَئِكَ هُمُ الفاسقون} أي هم الكاملون في فسقهم، حيث كفروا تلك النعمة العظيمة وجسروا على غمطها.

[١٣٦٢] فإن قلت: هل في هذه الآية دليل على أمر الخلفاء الراشدين؟ قلت: أوضح دليل وأبينه؛ لأن المستخلفين الذين آمنوا وعملوا الصالحات هم هم.

56. Ayrıca, (gerçek dindarlar olarak) namazı dosdoğru kılın, zekâtı veri(p benliğinizi arındırı)n. Evet, Peygambere itaat edin ki size merhamet edilsin.

[1363] "Namazı dosdoğru kılın." cümlesi, "Allah'a itaat edin ve Peygambere itaat edin." cümlesine atfedilmiştir. Maʻtūf ile maʻtūfun aleyh arasına -uzasa dahi- fâsılanın girmesi uzak bir şey değildir; çünkü maʻtūfun hakkı maʻtūfun aleyhten başka olmaktır. Ayrıca, farz olduğunu pekiştirmek için Peygambere itaat tekrar edilmiştir.

57. Sakın nankörce inkâr edenlerin, Bizi yeryüzünde âciz bırakacaklarını sanmayasın. Barınakları Ateş'tir... Ne kötü dönüş yeri!

[1364] (لا تَحْسَبَنَّ ifadesi) Yâ ile *lâ yahsebenne* şeklinde de okunmuştur. Bunda birkaç vecih vardır: (i) مُعْجِزِينَ فِى الأرض cümlesinin iki mefʻûl olmasıdır. 'Kâfirler hiç kimsenin Allah'ı yeryüzünde âciz bırakacağını sanmasın ve bu tür şeylere tamah etmesinler.' anlamındadır. Bu, kuvvetli ve güzel bir mânadır. (ii) وَأَطِيعُوا الرسول cümlesinde zikri geçtiği için لا يحسبن (sanmasın) fiilinde *resûl*e ait zamirin (failin) bulunmasıdır. 'Peygamber, kâfirlerin Allah'ı yeryüzünde âciz bırakacaklarını sanmasın.' demektir. (iii) Bu ibarenin aslının لا يحسبنهم الذين كفروا معجزين (kâfirler kendilerini (Allah'ı) âciz bırakacak kimseler sanmasınlar) şeklinde olmasıdır. Daha sonra birinci mefʻûl olan *hum* zamiri hazfedilmiştir. Bunu caiz kılan kural şudur: Fâʻil ile iki mefʻûl, bir varlığı ifade ettiğinde ikisinin zikri ile yetinilir, üçüncüsünden vazgeçilir. "Barınakları ateştir." cümlesi, لا يحسبنّ الذين كفروا معجزين cümlesine maʻtūf olup sanki şöyle denilmiştir: Kâfirler Allah'dan kaçamaz; barınakları ateştir! -Bunlardan maksat, var güçleriyle yemin edenlerdir.-

58. Ey iman edenler! Gerek elinizin altındaki (köle ve cariye)ler gerekse sizden olup da büluğ çağına gelmemiş olanlar, üç vakitte; sabah namazından önce, öğleyin (günün sıcağında dinlenmek üzere) soyunduğunuzda ve yatsı namazından sonra yanınıza girecekleri vakit izin istesinler. Yani, çıplak olabileceğiniz üç vakitte... Bu vakitlerin dışında ne size ne de onlara bir sorumluluk vardır; elbette birbirinizin yanına girip çıkacaksınız... Böylece Allah size âyetleri açık-seçik bildiriyor. Allah 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir (Alîm, Hakîm).

[1365] Allah Teâlâ kölelerin izin istemelerini emretti. Kölelerin, cariyelerin ve hürlerden bülûğ çağına ermemiş çocukların izin istemesini emrettiği de söylenmiştir.

٥٦-﴿وَأَقِيمُوا الصَّلاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾

[١٣٦٣] {وَأَقيمُوا الصلاة} معطوف على {أَطِيعُوا اللهَ وَأَطِيعُوا الرسولَ}، وليس ببعيد أن يقع بين المعطوف والمعطوف عليه فاصل وإن طال؛ لأنّ حق المعطوف أن يكون غير المعطوف عليه. وكرّرت طاعة الرسول تأكيدًا لوجوبها.

٥ ٥٧-﴿لا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مُعْجِزِينَ فِي الأَرْضِ وَمَأْوَاهُمُ النَّارُ وَلَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾

[١٣٦٤] وقرئ «لا يحسبن»، بالياء. وفيه أوجه؛ أن يكون {مُعْجِزِينَ فِى الأرض} هما المفعولان، والمعنى: لا يحسبن الذين كفروا أحدًا يعجز الله في الأرض حتى يطمعوا في مثل ذلك. وهذا معنى قوي جيد. وأن يكون فيه ضمير الرسول لتقدم ذكره

١٠ في قوله {وَأَطِيعُوا الرسولَ} وأن يكون الأصل: لا يحسبنهم الذين كفروا معجزين، ثم حذف الضمير الذي هو المفعول الأوّل، وكان الذي سوّغ ذلك أنّ الفاعل والمفعولين لما كانت لشيء واحد، اقتنع بذكر اثنين عن ذكر الثالث. وعطف قوله {وَمَأْوَاهُمُ النار} على لا يحسبنّ الذين كفروا معجزين؛ كأنه قيل: الذين كفروا لا يفوتون الله ومأواهم النار. والمراد بهم: المقسمون جهد أيمانهم.

١٥ ٥٨-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيَسْتَأْذِنْكُمُ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ ثَلاثَ مَرَّاتٍ مِنْ قَبْلِ صَلاةِ الْفَجْرِ وَحِينَ تَضَعُونَ ثِيَابَكُمْ مِنَ الظَّهِيرَةِ وَمِنْ بَعْدِ صَلاةِ الْعِشَاءِ ثَلاثُ عَوْرَاتٍ لَكُمْ لَيْسَ عَلَيْكُمْ وَلا عَلَيْهِمْ جُنَاحٌ بَعْدَهُنَّ طَوَّافُونَ عَلَيْكُمْ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الآيَاتِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

٢٠ [١٣٦٥] أمر بأن يستأذن العبيد. وقيل: العبيد والإماء والأطفال الذين لم يحتلموا من الأحرار.

[1366] Gece ve gündüz "üç defa" izin isteyeceklerdir: (i) Sabah namazından önce; çünkü bu vakit yataklardan kalkma, içinde uyunan yatak elbiselerini çıkarma ve uyanıklılık halindeki normal elbiseleri giyme zamanıdır. (ii) Öğle vakti. Zira bu vakit kaylûle (*siesta*) yapan kadının elbiselerini çıkardığı bir vakittir. (iii) Yatsı namazından sonra. Bu vakit de uyanıklık halindeki elbiselerden soyunma ve uyku elbiselerine bürünme zamanıdır. Bu hallerin her birine avret denilmiştir; çünkü insanlar bu vakitlerde tesettüre riayet etmezler.

[1367] ʿ*Avret* açıklık demektir. *Aʿvera'l-fâris* (süvari açık verdi; düşmanın vurabileceği mesafeye girdi) ve *aʿvera'l-mekân* (mekânda gedik belirdi) ifadeleri de bundandır. *Aʿver* gözünde bozukluk olan demektir.

[1368] Daha sonra Allah Teâlâ bu üç vaktin dışında izin istemeyi bırakma hususundaki mazeretlerini belirtti ve "elbette birbirinizin yanına girip çıkacaksınız" sözüyle mazeret sebebini de açıkladı; yani sizin de onların da birbirinizle karışık yaşamaya ve iç içe bulunmaya ihtiyacınız vardır; onlar hizmet için sizin yanınıza girer çıkarlar, siz de hizmet almak için onların yanına girer çıkarsınız. Eğer her vakit izin isteme konusunda emir kesinleşseydi güçlüğe sebep olurdu.

[1369] Rivayete göre Peygamber (s.a.), Ensârî bir çocuk olan Müdlec b. Amr'ı öğle vaktinde Hazret-i Ömer'i çağırmak üzere göndermiş; Müdlec, Hazret-i Ömer örtüsü açılmış olduğu halde uyurken onun yanına girmişti. Hazret-i Ömer "(Bunun üzerine) Keşke Allah babalarımızın, çocuklarımızın ve hizmetçilerimizin bu vakitlerde izinsiz olarak yanımıza girmelerini engellese diye temenni ettim." dedi. Hazret-i Ömer, Müdlec ile beraber Peygamber (s.a.)'in yanına gittiğinde, bu âyetin Peygamber'e inmiş olduğunu gördü. Bu âyet Hazret-i Ömer *Radıyallāhu anh* sebebiyle inen âyetlerden biridir. Bu âyetin Esmâ bint Ebû Mersed hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir. Esmâ şöyle dedi: Biz erkeklerin ve kadınların yanına [destursuz] girerdik; bazan ikisi bir yorganın altında bulunurlardı. Denilmiştir ki; Esmâ'nın, yanına girmesinden hoşlanmadığı bir zamanda yaşlı bir hizmetçisi yanına girmişti. Bunun üzerine Esmâ, Peygamber (s.a.)'e gelip, "Hizmetçilerimiz ve kölelerimiz hoşlanmadığımız durumlarda yanımıza giriyorlar!" deyince bu âyet nâzil oldu.

[1370] Ebû Amr [v. 154/771] الحلم kelimesinin sükûn ile *el-hulm* şeklinde okunduğunu söylemiştir. ثَلاثَ مَرَّاتٍ (üç defa) yerine, nasb ile *selâse ʿavrât* (açık olabileceğiniz üç vakit) şeklinde de okunmuştur. Aʿmeş'den [v. 148/765] Hüzeyl lugatine göre ʿ*averâtin* şeklinde rivayet edilmiştir.

[١٣٦٦] {ثلاث مَرَّاتٍ} في اليوم والليلة؛ قبل صلاة الفجر، لأنه وقت قيام من المضاجع وطرح ما ينام فيه من الثياب ولبس ثياب اليقظة. وبالظهيرة، لأنها وقت وضع الثياب للقائلة. وبعد صلاة العشاء، لأنه وقت التجرّد من ثياب اليقظة والالتحاف بثياب النوم. وسمى كل واحدة من هذه الأحوال عورة، لأن الناس يختلّ تسترهم وتحفظهم فيها.

[١٣٦٧] والعورة: الخلل. ومنها: أعور الفارس، وأعور المكان. والأعور: المختل العين.

[١٣٦٨] ثم عذرهم في ترك الاستئذان وراء هذه المرات، وبين وجه العذر في قوله {طَوَّافُونَ عَلَيْكُمْ}، يعني أن بكم وبهم حاجة إلى المخالطة والمداخلة؛ يطوفون عليكم بالخدمة، وتطوفون عليهم للاستخدام؛ فلو جزم الأمر بالاستئذان في كل وقت لأدّى إلى الحرج.

[١٣٦٩] وروي أن مدلج بن عمرو، وكان غلامًا أنصارياً، أرسله رسول الله ﷺ وقت الظهر إلى عمر ليدعوه، فدخل عليه وهو نائم، وقد انكشف عنه ثوبه. فقال عمر: لوددت أنّ الله عزّ وجلّ نهى آباءنا وأبناءنا وخَدَمنا أن لا يدخلوا علينا هذه الساعات إلاّ بإذن. ثم انطلق معه إلى النبي ﷺ، فوجده وقد أنزلت عليه هذه الآية. وهي إحدى الآيات المنزلة بسبب عمر رضي الله تعالى عنه. وقيل: نزلت في أسماء بنت أبي مرثد، قالت: إنا لندخل على الرجل والمرأة، ولعلهما يكونان في لحاف واحد. وقيل: دخل عليها غلام لها كبير في وقت كرهت دخوله، فأتت رسول الله ﷺ فقالت: إن خدمنا وغلماننا يدخلون علينا في حال نكرهها!

[١٣٧٠] وعن أبي عمرو «الحلم»، بالسكون. وقرئ «ثلاث عَوْرَاتٍ» بالنصب بدلًا عن {ثلاث مرّات}، أي أوقات ثلاث عورات. وعن الأعمش «عوَرات»، على لغة هذيل.

[1371] **Şayet** "ليس عليكم cümlesinin iʿrâbda mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** ثَلاث عورات ifadesini merfûʿ okursan, onun sıfatı olmak üzere mahallen merfûʿ olur; yani bunlar, izin istemeye mahsus üç avret vaktidir. ثَلاثَ عَوْرَات şeklinde mansub okursan, ليس عليكم'un iʿrâbda mahalli olmaz; özellikle bu hallerde izin isteme emrini pekiştiren bir söz olur. "Peki بَعْضُكُمْ kelimesi ne ile merfûʿ olmuştur?" **dersen şöyle derim:** Mübteda olarak. Haberi ise على بَعْضٍ ifadesidir; tāifun ʿalâ baʿz (Birbirinizin yanına girip çıkacaksınız.) demektir. طوّافون kelimesi ona delâlet ettiği için *tāifun* hazfedilmiştir. Ayrıca, bu delâletten dolayı mukadder *yetūfu* fiiliyle merfûʿ olması da caizdir.

59. Sizden olan çocuklar büluğ çağına vardıklarında, onlardan öncekiler izin istediği gibi onlar da izin istesinler. Böylece, Allah size âyetlerini açık-seçik bildiriyor. Allah 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir (Alîm, Hakîm).

[1372] "Sizden olan çocuklar" yani köle değil, hür olanlar. "Onlardan öncekiler" ifadesiyle onlardan önce büluğ çağına ermiş olanları kastediyor ki erkeklerdir veya şu âyette zikredilen erkeklerdir: "Ey iman edenler! Sahiplerine selâm vererek onlarla ünsiyet kurmadıkça kendi evlerinizin dışındaki evlere girmeyin." [Nûr 24/27]. Yani çocukların, üç avret zamanı dışında izinsiz olarak (yanınıza) girmelerine izin verilmiştir. Çocuklar buna alışıp, sonra da büluğ çağına girdiklerinde yahut büluğ çağına ermiş olduklarına hükmedilecek yaşa gelerek çocukluktan çıktıklarında, bu alışkanlığa son vermeye ve -hiçbir vakit izinsiz yanınıza girme alışkanlığı olmayan büyük erkekler gibi- izin istemeye mecbur edilmeleri gerekir.

[1373] Bu, insanların gaflette olduğu bir durumdur; onlara göre bu emir, 'geçerliliği olmayan kanun' gibidir. İbn Abbas'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bir âyet var ki insanların çoğu ona iman etmez; o da izin âyetidir. Ben karıma dahi yanıma girmesi için izin istemesini emrediyorum. Atā [v. 114/732] ona, "Kızkardeşimin yanına girmek için de izin isteyecek miyim?" diye sordu. "Evet, senin himayende olup geçimini sağlasan bile." diye cevap verdi ve bu âyeti okudu. Yine İbn Abbas'tan şöyle rivayet edilmiştir: Üç âyet vardır ki insanlar bu âyetleri inkâr etmişlerdir: (i) İzin almakla ilgili tüm âyetler; (ii) "Allah katında en değerliniz, şüphesiz en çok sakınanınızdır." [Hucurât 49/13] ayeti ki insanlar "Evi en büyük olanınızdır." demektedirler! (iii) "Miras taksimi sırasında (kendilerine miras düşmeyen) akrabalar, yetimler ve düşkünler de hazır bulunurlarsa onları da nasiplendirin." [Nisâ 4/8]. İbn Mesʿûd [v. 32/652] da "Babalarınızın, annelerinizin ve kardeşlerinizin yanına girerken izin istemeniz gerekir." demiştir. Şaʿbî [v. 104/722] de

[١٣٧١] فإن قلت: ما محلّ {ليس عليكم}؟ قلت: إذا رفعت ثلاث عورات كان ذلك في محل الرفع على الوصف. والمعنى: هنّ ثلاث عورات مخصوصة بالاستئذان، وإذا نصبت لم يكن له محلّ وكان كلامًا مقرّرًا للأمر بالاستئذان في تلك الأحوال خاصة. فإن قلت: بم ارتفع {بَعْضُكُمْ}؟ قلت: بالابتداء، وخبره {على ٥ بَعْضٍ}، على معنى: طائف على بعض، وحذف لأنَّ {طوّافون} يدل عليه. ويجوز أن يرتفع بيطوف مضمرًا لتلك الدلالة.

٥٩-﴿وَإِذَا بَلَغَ الأَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا كَمَا اسْتَأْذَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[١٣٧٢] {الأطفال مِنكُم}، أي من الأحرار دون المماليك. {الذين مِن قَبْلِهِمْ} ١٠ يريد الذين بلغوا الحلم من قبلهم، وهم الرجال. أو الذين ذكروا من قبلهم في قوله {يأَيُّهَا الذين آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حتى تَسْتَأْنِسُوا} الآية [النور: ٢٧]. والمعنى: أنّ الأطفال مأذون لهم في الدخول بغير إذن إلا في العورات الثلاث، فإذا اعتاد الأطفال ذلك ثم خرجوا عن حدّ الطفولة بأن يحتلموا أو يبلغوا السنّ التي يحكم فيها عليهم بالبلوغ، وجب أن يفطموا عن تلك العادة ويحملوا على أن يستأذنوا في ١٥ جميع الأوقات، كما الرجال الكبار الذين لم يعتادوا الدخول عليكم إلاّ بإذن.

[١٣٧٣] وهذا مما الناس منه في غفلة، وهو عندهم كالشريعة المنسوخة. وعن ابن عباس: آية لا يؤمن بها أكثر الناس؛ آية الإذن، وإني لآمر جارتي أن تستأذن عليَّ. وسأله عطاء: أأستأذن على أختي؟ قال: نعم، وإن كانت في حجرك تمونها، وتلا هذه الآية. وعنه: ثلاث آيات جحدهنّ الناس؛ الإذن كله. وقوله {إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللهِ ٢٠ أَتْقَاكُمْ} [الحجرات: ١٣] فقال ناس: أعظمكم بيتًا. وقوله {وَإِذَا حَضَرَ القِسْمَةَ} [النساء: ٨]. وعن ابن مسعود: عليكم أن تستأذنوا على آبائكم وأمهاتكم وأخواتكم. وعن الشعبي:

"Bu âyetlerin hükmü kaldırılmadı." demiştir. "İyi ama insanlar onlarla amel etmiyor!" denilince, "[Bu vebal karşısında] yardımına sığınılacak olan yalnız Allah'tır!" demiştir. Sa'îd b. Cübeyr [v. 94/713] de demiştir ki: "İnsanlar bu âyetlerin mensuh (hükmü kaldırılmış) olduğunu söylüyorlar; hayır, vallahi mensuh değiller; fakat insanlar bunları önemsemiyor."

[1374] **Şayet** "Büluğ çağına erildiğine hükmedilecek yaş kaçtır?" **dersen şöyle derim:** Ebû Hanîfe [v. 150/767] erkek çocuklarda 18, kızlarda ise 17 yaş olduğunu söylemiştir. Âlimlerin geneli ise her ikisinde de 15 yaş olduğuna hükmetmiştir. Hazret-i Ali *Radıyallāhu anh* boya itibar eder ve beş karış olarak değerlendirirdi. Nitekim Ferezdak [v. 114/732] da bu ölçüyü esas almıştır:

> [temyiz çağına erişip de] elleri donunu bağladığından itibaren
> ve boyu uzayıp beş karışa ulaştığından beri [emir idi]

[1375] Başkaları, vücudunda kıl bitmesine itibar etmişlerdir. Hazret-i Osman *Radıyallāhu anh*'a bir çocuk sorulmuştu da, "Donu hareketlendi mi?"[1] demişti.

60. Bir nikâh ummayan hayızdan-nifastan kesilmiş yaşlı kadınlara, (doğal) güzelliklerini açığa vurmamak şartıyla, dış elbiselerini çıkarmaktan dolayı bir vebal yoktur. Bununla birlikte, iffetli davranmaları kendileri için daha hayırlıdır. Allah işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', Alîm).

[1376] القاعد (oturan) kelimesi yaşlılığından dolayı hayızla, çocuk yapmakla alakası kalmamış kadın anlamındadır. "Bir nikâh ummayan" yani evlenmek istemeyen. Elbiselerden maksat, çarşaf ve başörtüsünün üstünden giyilen *cilbab* tarzı dış giysilerdir. ("Güzelliklerini açığa vurmaksızın" anlamındaki) غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ ifadesi ziynetlerini göstermeksizin demektir; yani "Kocaları… hariç, ziynetlerini kimseye göstermesinler." [Nûr 24/31] ayetinde kast edilen ziynetleri göstermeksizin. Yahut ziynetlerini göstermeyi kastetmeksizin, sadece ihtiyaçları olduğunda rahatlamak için dış giysilerini çıkarmalarında (sakınca yoktur); ama iffetli davranıp çıkarmamaları onlar için daha hayırlıdır.

[1377] Allah Teâlâ caiz olanı zikredince, ardından en faziletli ve en güzel olanı tercih etmelerini teşvik etmek üzere müstehap olanı getirdi ki şu ayetler gibidir: "Bağışlamanız takvaya daha yakındır." [Bakara 2/237] "Sadaka olarak bağışlamanız sizin için daha hayırlıdır." [Bakara 2/280].

1 Mot-a-mot yeşillenmek anlamına gelen *ihdarra* fiili, tabiatta toprağın yeşermesi, bitki ve ağaçların canlanmasını ifade etmektedir. Muhtemelen donu zikredip, içindekini kastetmektedir. / ed.

ليست منسوخة، فقيل له: إن الناس لا يعملون بها، فقال: الله المستعان. وعن سعيد بن جبير يقول: هي منسوخة! لا، والله ما هي منسوخة، ولكن الناس تهاونوا بها.

[١٣٧٤] فإن قلت: ما السنّ التي يحكم فيها بالبلوغ؟ قلت: قال أبو حنيفة ثماني عشرة سنة في الغلام، وسبع عشرة في الجارية. وعامة العلماء على خمس عشرة فيهما. وعن علي رضي الله عنه أنه كان يعتبر القامة ويقدره بخمسة أشبار، وبه أخذ الفرزدق في قوله:

مَا زَالَ مُذْ عَقَدَتْ يَدَاهُ إِزَارَه ❁ فَسَمَا فَأَدْرَكَ خَمْسَةَ الأَشْبَارِ

[١٣٧٥] واعتبر غيره الإنبات. وعن عثمان رضي الله عنه أنه سئل عن غلام، فقال: هل اخضر إزاره؟

٦٠-﴿وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ اللَّاتِي لا يَرْجُونَ نِكَاحًا فَلَيْسَ عَلَيْهِنَّ جُنَاحٌ أَنْ يَضَعْنَ ثِيَابَهُنَّ غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ وَأَنْ يَسْتَعْفِفْنَ خَيْرٌ لَهُنَّ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٣٧٦] القاعد: التي قعدت عن الحيض والولد لكبرها. {لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا} لا يطمعن فيه. والمراد بالثياب الظاهرة كالملحفة والجلباب الذي فوق الخمار. {غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ} غير مظهرات زينة، يريد: الزينة الخفيفة التي أرادها في قوله {وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ} [النور: ٣١] أو غير قاصدات بالوضع التبرج، ولكن التخفف إذا احتجن إليه. والاستعفاف من الوضع خير لهنّ.

[١٣٧٧] لما ذكر الجائز عقبه بالمستحب، بعثًا منه عن اختيار أفضل الأعمال وأحسنها، كقوله {وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى} [البقرة: ٢٣٧]، {وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ} [البقرة: ٢٨٠].

[1378] "Peki, *teberruc*un gerçek anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Gizlenmesi gereken şeyi açığa çıkarıp göstermeye çalışmaktır. Arapların *sefînetun bâricun lâ ğıtāe ʿaleyhâ* (üzerinde örtü olmayan açık gemi) sözünden gelmektedir. *el-Berec* göz genişliği demektir ki siyahından bir şey kaybolmayacak şekilde beyazı siyahının tümünü kuşatmış olarak görünür; ancak bu kelime özel olarak kadının ziynetini göstermek ve güzelliklerini açığa çıkarmak suretiyle erkeklere açılması için kullanılmıştır. "Açıldı, açık oldu" anlamındaki *bedâ* ve *zahara* kelimeleri, *teberrace*nin kardeşleridir; *tebellece* de öyledir.

61. Köre güçlük yoktur, topala güçlük yoktur, hastaya güçlük yoktur. Sizler için de kendi evinizde, babanızın evinde, ananızın evinde, kardeşlerinizin evinde, kızkardeşlerinizin evinde, amcalarınızın evinde, halalarınızın evinde, dayılarınızın evinde, teyzelerinizin evinde, anahtarlarına sahip olduğunuz evlerde yahut arkadaşlarınızın evinde yemek yemenizde bir sakınca yoktur. Toplu olarak veya ayrı ayrı yemenizde de sakınca yoktur. Evlere girdiğiniz zaman da Allah katından bereketli ve tertemiz bir yaşama dileği olarak birbirinize selâm verin. Böylece Allah size âyetleri açık-seçik bildiriyor ki akledesiniz.

[1379] Müminler, zayıfları ve engellileri eşlerinin ve çocuklarının evlerine, akrabalarının ve arkadaşlarının evlerine götürüyor ve bu evlerde onlara yemek yediriyorlardı; fakat yemek yedirilenlerin de yedirenlerin de kafalarında bir şüphe vardı. Bu konuda başlarına bir sıkıntı gelmesinden korktular ve haksız bir yemek olur diye bundan hoşlanmadılar; çünkü Allah Teâlâ', "Birbirinizin malını aranızda haksız vesilelerle yemeyin [Bakara 2/188] buyurmuştu. Bu sebeple onlara denildi ki: Zayıflara da size de; yani size de müminlerden sizin durumunuzda olanlara da bu konuda bir günah yoktur. İkrime'den [v. 105/723] şöyle rivayet edilmiştir: Ensārın fıtratında tiksinme vardı; varlıklı olduklarında bu evlerden bir şey yemezlerdi. Şu da söylenmiştir: Engelliler, belki bir hoşnutsuzluğa sebep olabilir diye insanların meclisinde oturmaktan ve onlarla birlikte yemek yemekten sakınırlardı. Ayrıca, bazen âma birinin eli, bilmeyerek, beraber yiyen kimsenin yemeyi tasarladığı (yani almak üzere olduğu) şeye ondan önce gidebilirdi. Topal, oturduğu yerin geniş olmasını ister, kendi yerinden daha çok yer kaplar, bu da arkadaşının yerini daraltırdı. Hastanın da mutlaka, ya eziyet verecek bir kokusu ya cerahatli bir yarası ya da sümük akan bir burnu ve benzeri bir şeyi olacaktır. Şu da söylenmiştir: Ashâb gazaya çıkıyorlar, zayıfları evlerinde bırakıyorlardı; onlara anahtarları veriyor ve evlerinde bulunanlardan yemeleri için onlara izin veriyorlardı; ancak zayıflar bundan çekiniyorlardı.

[١٣٧٨] فإن قلت: ما حقيقة التبرج؟ قلت: تكلف إظهار ما يجب إخفاؤه، من قولهم: سفينة بارج، لا غطاء عليها. والبرج: سعة العين، يرى بياضها محيطًا بسوادها كله لا يغيب منه شيء، إلاّ أنه اختصّ بأن تتكشف المرأة للرجال بإبداء زينتها وإظهار محاسنها. وبدَا وبرز بمعنى ظهر، من أخوات تبرج، وتبلج كذلك.

٥ ٦١-﴿لَيْسَ عَلَى الأَعْمَى حَرَجٌ وَلا عَلَى الأَعْرَجِ حَرَجٌ وَلا عَلَى الْمَرِيضِ حَرَجٌ وَلا عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ آبَائِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أُمَّهَاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ إِخْوَانِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَخَوَاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَعْمَامِكُمْ أَوْ بُيُوتِ عَمَّاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَخْوَالِكُمْ أَوْ بُيُوتِ خَالاتِكُمْ أَوْ مَا مَلَكْتُمْ مَفَاتِحَهُ أَوْ صَدِيقِكُمْ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَأْكُلُوا جَمِيعًا أَوْ أَشْتَاتًا فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَى أَنْفُسِكُمْ تَحِيَّةً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُبَارَكَةً طَيِّبَةً كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ ١٠

[١٣٧٩] كان المؤمنون يذهبون بالضعفاء وذوي العاهات إلى بيوت أزواجهم وأولادهم وإلى بيوت قراباتهم وأصدقائهم فيطعمونهم منها، فخالج قلوب المطعمين والمطعمين ريبة في ذلك، وخافوا أن يلحقهم فيه حرج؛ وكرهوا أن يكون أكلًا بغير حق، لقوله تعالى {وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكم بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ} [البقرة: ١٨٨]، فقيل لهم: ١٥ ليس على الضعفاء ولا على أنفسكم -يعني عليكم وعلى من في مثل حالكم من المؤمنين- حرج في ذلك. وعن عكرمة: كانت الأنصار في أنفسها قزازة، فكانت لا تأكل من هذه البيوت إذا استغنوا. وقيل: كان هؤلاء يتوقون مجالسة الناس ومؤاكلتهم لما عسى يؤدي إلى الكراهة من قبلهم، ولأنّ الأعمى ربما سبقت يده إلى ما سبقت عين أكيله وهو لا يشعر، والأعرج يتفسح في مجلسه ويأخذ أكثر ٢٠ من موضعه فيضيق على جليسه، والمريض لا يخلو من رائحة تؤذي أو جرح يبض أو أنف يذن ونحو ذلك. وقيل: كانوا يخرجون إلى الغزو ويخلفون الضعفاء في بيوتهم، ويدفعون إليهم المفاتيح، ويأذنون لهم أن يأكلوا من بيوتهم فكانوا يتحرّجون.

Hâris b. Amr'dan nakledildiğinde göre, kendisi gazaya çıkmış ve Mâlik b. Zeyd'i evinde malının başına bırakmış. Döndüğünde Mâlik'in zayıflamış olduğunu görünce "Ne oldu sana böyle?" dedi. Mâlik; Elimde avucumda bir şey yok, senin malından yemem de helal olmaz." dedi. İşte bunun üzerine denildi ki, çekindikleri konularda zayıflar için bir günah yoktur; o evlerden yemenizde sizin için de bir günah yoktur. Bu, isabetli bir yorumdur. Ayrıca, 'Gazadan geri kalıp (evlerinde) oturmalarında onlara, zikredilen evlerden yemenizde de size bir günah yoktur.' şeklinde yorumlanması da doğrudur. Zira bu iki gruptan her biri 'kendileri için bir sakınca olmamasında' birleşmişlerdir. Tıpkı yolcunun Ramazanda orucu bozması hakkında sana fetva sorması; *ifrad* haccı yapan kimsenin de kurban kesmeden önce tıraş olma konusunda fetva sorması, senin de bunlara, "Yolcunun orucu bozmasında sakınca yoktur. Hacı! Senin de kurban kesmeden önce tıraş olmanda sakınca yok." demen gibi.

[1380] **Şayet** "(âyette) evlatlar neden zikredilmedi?" **dersen şöyle derim:** Onlar, مِن بُيُوتِكُمْ (evlerinizden) ifadesinin içinde zikredilmiş sayılır; çünkü adamın çocuğu kendisinin parçasıdır; hükmü de kendisinin hükmüdür. Hadiste şöyle buyrulmuştur: "Kişinin yediği en güzel şey kendi kazancından olanıdır. [İnsanın evlâdı da kendi kazancındandır.]" [*Ebû Dâvûd,* "Buyû'", 79] مِن بُيُوتِكُمْ ifadesi, içinde eşlerinizin ve aile fertlerinin bulunduğu evler demektir. Kaldı ki çocuk, akrabalardan sayılanların en yakınıdır. Ruhsatın (iznin) sebebi yakınlık olunca onlardan en yakın olanı ona daha lâyıktır.

[1381] **Şayet** "Anahtarlarına sahip olduğunuz' ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Kişinin malları üzerinde kendisi için onları koruyan kayyım ve vekil varsa, onun, mal sahibinin bahçesinin meyvesinden yeme ve davarlarının sütünden içme hakkı vardır. Anahtarlara sahip olmaktan maksat, onların elinde ve korumasında olmasıdır. Maksadın, kölelerin evleri olduğu; çünkü kölenin malının efendisine ait olduğu da söylenmiştir. (مَفَاتِحهُ kelimesi) *miftâhahû* (anahtarına) şeklinde de okunmuştur.

[1382] **Şayet** "أَوْ صَدِيقِكُمْ (yahut arkadaşlarınızın) ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** 'Yahut arkadaşlarınızın evlerinden' demektir. صديق tekili de çoğulu da ifade eder. (Ortak anlamındaki) الخليط, (cariye anlamındaki) القطين, (düşman anlamındak) العدوّ kelimeleri de böyledir.

حكي عن الحارث بن عمرو أنه خرج غازيًا وخلف مالك بن زيد في بيته وماله، فلما رجع رآه مجهودًا، فقال: ما أصابك؟ قال: لم يكن عندي شيء، ولم يحلّ لي أن آكل من مالك. فقيل: ليس على هؤلاء الضعفاء حرج فيما تحرجوا عنه، ولا عليكم أن تأكلوا من هذه البيوت. وهذا كلام صحيح، وكذلك إذا فسر بأن ٥ هؤلاء ليس عليهم حرج في القعود عن الغزو، ولا عليكم أن تأكلوا من البيوت المذكورة، لالتقاء الطائفتين في أن كل واحدة منهما منفي عنها الحرج. ومثال هذا أن يستفتيك مسافر عن الإفطار في رمضان، وحاجّ مفرِد عن تقديم الحلق على النحر، فقلت: ليس على المسافر حرج أن يفطر، ولا عليك يا حاج أن تقدّم الحلق على النحر.

١٠ [١٣٨٠] فإن قلت: هلا ذكر الأولاد؟ قلت: دخل ذكرهم تحت قوله {مِن بُيُوتِكُمْ}، لأن ولد الرجل بعضه، وحكمه حكم نفسه. وفي الحديث: «إنّ أطيبَ ما يأكل المرء مِن كَسبهِ.» ومعنى {مِن بُيُوتِكُمْ} من البيوت التي فيها أزواجكم وعيالكم. ولأنّ الولدَ أقرب ممن عدّد من القرابات، فإذا كان سبب الرخصة هو القرابة كان الذي هو أقرب منهم أولى.

١٥ [١٣٨١] فإن قلت: ما معنى {أَوْ مَا مَلَكْتُم مَفَاتِحَهُ}؟ قلت: أموال الرجل إذا كان له عليها قيم ووكيل يحفظها له أن يأكل من ثمر بستانه ويشرب من لبن ماشيته. وملك المفاتح كونها في يده وحفظه. وقيل: بيوت المماليك، لأن مال العبد لمولاه. وقرئ «مفتاحه».

[١٣٨٢] فإن قلت: فما معنى {أَوْ صَدِيقِكُمْ}؟ قلت: معناه أو بيوت أصدقائكم. ٢٠ والصديق يكون واحدًا وجمعًا، وكذلك الخليط والقطين والعدوّ.

[1383] Rivayete göre Hasan-ı Basrî [v. 110/728], evine girmiş, bir de bakmış ki bir grup arkadaşı karyolanın altından içinde hurmadan yapılmış helva ve nefis yemeklerin bulunduğu sepetleri çıkarmışlar ve üzerine yumulmuş yiyorlar. (Bu durumu görünce) sevinçten yüz çizgileri parlamış ve gülmüş. Sahâbenin büyüklerini ve Bedir savaşında bulunanlardan *-Radıyallāhu anhum-* kendileriyle görüştüğü kimseleri kastederek demiş ki; "Biz onları işte böyle bulmuştuk… Böyle bulmuştuk biz onları…" Onlardan biri arkadaşı evde olmadığı halde onun evine girer cariyesinden onun kesesini ister ve istediği meblağı alırdı. Efendisi eve geldiğinde cariye durumu ona haber verince efendisi, bu olaya sevincinden cariyeyi azat ederdi. Ca'fer-i Sādık [v. 148/765] *-Radıyallāhu anh-* demiştir ki: Allah'ın, arkadaşı [arkadaşına karşı davranışlarında] kendi babası, kardeşi ve oğlu kadar formalitelerden uzak, rahat ve güvenli kılması, arkadaşa verilen değerin büyüklüğünü gösterir. İbn Abbas'ın da şöyle dediği rivayet edilmiştir: Arkadaş ana babadan daha büyüktür; çünkü cehennemlikler yardım istediklerinde babalardan ve annelerden yardım istememişler ve "Şimdi ne bize bir şefaat eden var ne de candan bir dost!" [Şu'arâ 26/100-101] demişlerdir.

[1384] Âlimler demişlerdir ki; şayet görünen durum, mal sahibinin rızasına delâlet ediyorsa bu, açık izin yerine geçer; çünkü bazen, izin istemek çirkin ve ağır olabilir; kendisine yemek takdim edilen birinin o yemekten yemek için izin istemesi gibi…

[1385] "Toplu olarak veya ayrı ayrı (yemenizde de sakınca yoktur.)" Bu âyet Kinâne kabilesinden Benî Leys b. Amr hakkında nazil olmuştur. Bunlar kişinin tek başına yemek yemesini günah sayarlardı; bazen kişi gündüz oturup geceye kadar beklerdi; beraber yemek yiyeceği kimseyi bulamazsa zarureten (yalnız) yerdi. Âyetin, Ensārdan bir topluluk hakkında indiği de söylenmiştir: Bunlara bir misafir geldiğinde mutlaka misafirleri ile birlikte yemek yerlermiş. Şu da söylenmiştir: İnsanlar yeme konusunda farklı oldukları, yani bazıları diğerlerinden fazla yediği için, birlikte yemekten sıkıntı duyuyorlardı.

[1386] Yemek yemek için bu "evler"den birine girdiğiniz zaman da, Allah katından yani O'nun emriyle sabit, O'nun tarafından meşru kılınmış olduğu halde "bereketli ve tertemiz bir yaşama dileği olarak birbirinize" yani din ve akrabalık bakımından sizden olan ev halkına, onlar [size vermeden] önce siz "selâm verin." Veya selâm vererek iyi yaşam dileğinde bulunmak (*tahiyye*) kendisine selâm verilen ve *tahiyye* sunulan kişi için Allah katından selâmet ve hayat istemek demektir.

[١٣٨٣] يحكى عن الحسن أنه دخل داره، وإذًا حلقة من أصدقائه وقد استلوا سلالًا من تحت سريره فيها الخبيص وأطايب الأطعمة وهم مكبون عليها يأكلون، فتهللت أسارير وجهه وضحك، وقال: "هكذا وجدناهم، هكذا وجدناهم!" يريد كبراء الصحابة ومن لقيهم من البدريين ﷺ. وكان الرجل منهم يدخل دار صديقه وهو غائب فيسأل جاريته كيسه فيأخذ منه ما شاء، فإذا حضر مولاها فأخبرته أعتقها سرورًا بذلك. وعن جعفر بن محمد الصادق ﷺ: من عظم حرمة الصديق أن جعله الله من الأنس والثقة والإنبساط وطرح الحشمة بمنزلة النفس والأب والأخ والابن. وعن ابن عباس ﷺ: الصديق أكبر من الوالدين، إن الجهنميين لما استغاثوا لم يستغيثوا بالآباء والأمّهات، فقالوا: {فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ وَلَا صَدِيقٍ حَمِيمٍ} [الشعراء: ١٠٠-١٠١].

[١٣٨٤] وقالوا: إذا دلّ ظاهر الحال على رضا المالك قام ذلك مقام الإذن الصريح؛ وربما سمج الاستئذان وثقل، كمن قدّم إليه طعام فاستأذن صاحبه في الأكل منه.

[١٣٨٥] {جَمِيعًا أَوْ أَشْتَاتًا} أي مجتمعين أو متفرّقين. نزلت في بني ليث بن عمرو من كنانة، كانوا يتحرجون أن يأكل الرجل وحده، فربما قعد منتظرًا نهاره إلى الليل، فإن لم يجد من يواكله أكل ضرورة. وقيل: في قوم من الأنصار، إذا نزل بهم ضيف لا يأكلون إلاّ مع ضيفهم. وقيل: تحرجوا عن الاجتماع على الطعام لاختلاف الناس في الأكل وزيادة بعضهم على بعض.

[١٣٨٦] {فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا} من هذه البيوت لتأكلوا فبدّئوا بالسلام على أهلها الذين هم منكم دينًا وقرابة. {تَحِيَّةً مِنْ عِنْدِ اللهِ} أي ثابتة بأمره، مشروعة من لدنه؛ أو لأنّ التسليم والتحية طلب سلامة وحياة للمسلَّم عليه والمحيا من عند الله.

["Bereketli ve tertemiz bir yaşama dileği olarak" ifadesinde] Allah Teâlâ, selâm ve *tahiyye*yi bereket ve temizlikle vasıflandırmıştır; çünkü bu, müminin mümin için duasıdır; bununla Allah'tan çokça iyilik ve tertemiz rızık istenmektedir. Enes *Radıyallâhu anh*'ın [v. 93/711-12] şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Peygamber (s.a.)'e 10 sene hizmet ettim; -9 sene dediği de rivayet edilmiştir-; bana yaptığım hiçbir şey için 'Bunu niçin yaptın?' demedi, kırdığım hiçbir şey için de 'Bunu neden kırdın?' demedi. Bir keresinde, ellerine su dökmek üzere başucunda duruyordum, başını kaldırdı ve dedi ki: "Sana faydalanacağın üç özellik öğreteyim mi?" "Evet, ya Rasûlâllah! Annem babam sana feda olsun!" dedim. Buyurdu ki: "Ümmetimden biriyle karşılaştığın zaman ona selâm ver, ömrün uzar; evine girdiğinde ev halkına selâm ver, evinin hayrı çoğalır; kuşluk namazını kıl, çünkü o iyilerin ve çokça tövbe edip Allah'a yönelenlerin namazıdır."

[1387] Âlimler demişlerdir ki: Evde biri yoksa "Rabbimizin *selâmı*[1] bizim üzerimize olsun; selâm bizim üzerimize ve Allah'ın salih kullarının üzerine olsun; Allah'ın rahmet ve selâmı *Ehl-i Beyt* üzerine olsun!" desin. İbn Abbas'ın da şöyle dediği rivayet edilmiştir: Mescide girdiğinde şöyle de: Allah'ın selâmı bizim üzerimize ve Allah'ın salih kulları üzerine olsun!

[1388] تحيَّةً kelimesi, سَلِّمُوا fiili ile mansūbdur; zira o (yani تحيَّةً), *teslîm*^{en} anlamında olup, ("oturdum" anlamında) *ka'adtu culûs*^{en} demene[2] benzer.

62. Sadece şu kimseler mümindir ki, Allah ve Resulüne iman ederler; kamuyu ilgilendiren idarî bir konuyu müzakere ederken Peygamber'den izin almadıkça gitmezler... Senden izin isteyenler; bunlardır işte, Allah ve Resulüne gerçekten iman edenler. O halde, birtakım işleri için senden izin istediklerinde, bunlardan dilediklerine izin ver ve bağışlanmaları için Allah'a dua et. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1389] Burada, Allah *celle celâluh*, kamuyu ilgilendiren idarî bir konuyu Peygamber'le müzakere ederlerken, Peygamber meclisinden izinsiz kalkıp gidenlerin bu davranışlarındaki yanlışlığın vahametini kendilerine göstermek istemekte; ondan izin almadan gitmemeyi Allah'a iman ve Resûlüne imanla birlikte üçüncü bir özellik olarak zikretmekte; Allah ve Resûlüne iman etmeyi, izne bir başlangıç ve izinden bahsetmeye hazırlık kılmaktadır.

---

1 Her tür tehlike ve olumsuzluğa karşı O'nun sağladığı esenlik ve güvenlik. / ed.

2 Yani yakın anlamlı 2 farklı fiille mef 'ûl-i mutlak yapmana. *Celese* yatarken kalkıp oturmayı, *ka'ade* ise ayakta iken çömelip oturmayı ifade eder. فسلموا تحيةً ifadesinde de iyi yaşam dilekleri ile selâmlama yakın anlamlardadır. / ed.

ووصفها بالبركة والطيب، لأنها دعوة مؤمن لمؤمن يرجى بها من الله زيادة الخير وطيب الرزق. وعن أنس ﵁ قال: خدمت رسول الله ﷺ عشر سنين، وروي تسع سنين؛ فما قال لي لشيء فعلته ''لم فعلته؟''، ولا قال لي لشيء كسرته ''لم كسرته؟'' وكنت واقفًا على رأسه أصب الماء على يديه فرفع رأسه فقال: «ألا أعلمك ثلاث خصال تنتفع بها»؟ قلت: بلى بأبي وأمي يا رسول الله. قال: «متى لقيت من أمّتي أحدًا فسلم عليه يطل عمرك، وإذا دخلت بيتك فسلم عليهم يكثر خير بيتك، وصل صلاة الضحى فإنها صلاة الأبرار والأوّابين».

[١٣٨٧] وقالوا: إن لم يكن في البيت أحد فليقل: السلام علينا من ربنا، السلام علينا وعلى عباد الله الصالحين، السلام على أهل البيت ورحمة الله. وعن ابن عباس: إذا دخلت المسجد فقل: السلام علينا وعلى عباد الله الصالحين تحية من عند الله.

[١٣٨٨] وانتصب تحية بـ{سلِّموا}، لأنها في معنى تسليمًا، كقولك: قعدت جلوسًا.

٦٢-﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِذَا كَانُوا مَعَهُ عَلَى أَمْرٍ جَامِعٍ لَمْ يَذْهَبُوا حَتَّى يَسْتَأْذِنُوهُ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ أُولَئِكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ فَإِذَا اسْتَأْذَنُوكَ لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ فَأْذَنْ لِمَنْ شِئْتَ مِنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمُ اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٣٨٩] أراد عزّ وجلّ أن يريهم عظم الجناية في ذهاب الذاهب عن مجلس رسول الله بغير إذنه. {وإِذَا كَانُوا مَعَهُ على أَمْرٍ جَامِعٍ} فجعل ترك ذهابهم حتى يستأذنوه ثالث الإيمان بالله والإيمان برسوله، وجعلهما كالتشبيب له والبساط لذكره،

Bu da cümlenin başına [hasr ifade eden] إنما edatını getirmekle ve *mü'minûn* kelimesini ism-i mevsūl ile kendisinden haber verilen bir mübteda (المؤمنون) yapmak suretiyle olmuştur ki mevsūlun sılasında her iki iman da zikredilmiştir. Sonra, bunu daha da pekiştirip kuvvetlendirecek bir ifade getirmiştir, zira ifadeyi başka bir üslup ile tekrarlamıştır, o da şudur: "Senden izin isteyenler; bunlardır işte, Allah ve Resulüne gerçekten iman edenler." Allah Teâlâ, bu âyete başka bir şey daha yerleştirmiştir ki o da şudur: Allah, izin istemeyi bu iki imanın sahih olup olmadığının delili saymış ve münafıkların halini ve birbirlerinin arkasına saklanarak sıvışıp gitmelerini tariz yoluyla anlatmıştır. "Ondan izin istemedikçe gitmezler" ifadesinin anlamı şudur: Hazret-i Peygamber'den izin isteyip, o da onlara izin verinceye kadar gitmezler. Dikkat edersen, Allah onların izin istemelerinden sonra izin işini Hazret-i Peygamber'in dilemesine ve uygun gördüğüne izin vermesine bağlamaktadır.

[1390] ["Kamuyu ilgilendiren idarî bir konu" anlamındaki] أمر جامع ifadesi, 'insanların kendisi için bir araya getir*il*eceği bir konu' demektir –mecazen, *bir araya getiren* diye nitelenmiştir.- Örneği: Düşmanla savaşmak, önemli bir meselede istişare etmek, muhalif terör hareketlerine karşı birleşmek, antlaşmada birbirini desteklemek ve diğer meseleler. Yahut faydasıyla, zararıyla kamuyu ilgilendiren konular. Nitekim [أَمْرٍ جَامِعٍ terkibi] *emrin cemî'in* şeklinde de okunmuştur.

[1391] وإِذَا كَانُواْ مَعَهُ على أَمْرٍ جَامِعٍ cümlesi bunun öyle büyük bir mesele olduğunu göstermektedir ki bir görüşü ve imkânı olanların, Peygamber (s.a.)'e destek olacak, ona yardım edecek kişilerin orada bulunması gerekir ki o çetrefil meselenin hallinde Peygamber, bunların görüş, bilgi ve tecrübelerinden yararlanıp aydınlansın. Bu tür hallerde bunlardan birinin ayrılıp gitmesi, Hazret-i Peygamber'e zor gelmekte, zihnini dağıtmaktadır. Bundan dolayı, izin isteyenleri ilgilendiren ve onlar için önemli olan makbul bir mazeret ve şiddetli ihtiyaç olmasına rağmen -ki لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ (birtakım işleri için) ifadesinde belirtilmektedir- izin verme konusu sertleştirilmiş, daraltılmıştır. İstiğfarın izin isteyenler hakkında zikredilmesi, daha faziletli, en güzel davranışın, 'birbirlerini gitmeye teşvik etmemeleri ve bunun için izin istememeleri' olduğunun delilidir.

[1392] Söylendiğine göre âyet (Medine çevresine) hendek kazılması bağlamında inmiştir. Bir topluluk (o esnada) izin almadan sıvışıp gidiyordu.

وذلك مع تصدير الجملة بإنما وإيقاع {المؤمنون} مبتدأ مخبرًا عنه بموصول أحاطت صلته بذكر الإيمانين، ثم عقبه بما يزيده توكيدًا وتشديدًا حيث أعاده على أسلوب آخر، وهو قوله {إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَئْذِنُونَكَ أُولَئِكَ الذين يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَرَسُولِهِ}، وضمنه شيئًا آخر، وهو: أنه جعل الاستئذان كالمصداق لصحة ٥ الإيمانين، وعرّض بحال المنافقين وتسللهم لواذًا. ومعنى قوله {لَمْ يَذْهَبُوا حتى يَسْتَئْذِنُوهُ}: لم يذهبوا حتى يستأذنوه ويأذن لهم، ألا تراه كيف علق الأمر بعد وجود استئذانهم بمشيئته وإذنه لمن استصوب أن يأذن له.

[١٣٩٠] والأمر الجامع: الذي يجمع له الناس، فوصف الأمر بالجمع على سبيل المجاز، وذلك نحو مقاتلة عدوّ، أو تشاور في خطب مهمّ، أو تضام ١٠ لإرهاب مخالف، أو تماسح في حلف وغير ذلك. أو الأمر الذي يعم بضرره أو بنفعه. وقرئ «أمر جميع».

[١٣٩١] وفي قوله {وإِذَا كَانُوا مَعَهُ على أَمْرٍ جَامِعٍ} أنه خطب جليل لا بدّ لرسول الله ﷺ فيه من ذوي رأي وقوّة، يظاهرونه عليه ويعاونونه ويستضيء بآرائهم ومعارفهم وتجاربهم في كفايته، فمفارقة أحدهم في مثل تلك الحال ١٥ مما يشق على قلبه ويشعث عليه رأيه. فمن ثمة غلظ عليهم وضيق عليهم الأمر في الاستئذان؛ ومع العذر المبسوط ومساس الحاجة إليه، واعتراض ما يهمهم ويعنيهم، وذلك قوله {لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ}. وذكر الاستغفار للمستأذنين دليل على أنّ الأحسن الأفضل أن لا يحدثوا أنفسهم بالذهاب ولا يستأذنوا فيه.

[١٣٩٢] وقيل: نزلت في حفر الخندق وكان قوم يتسللون بغير إذن.

[1393] Âlimler demişlerdir ki: İşte böyle insanların, dinde ve ilimde lider olanlarıyla, önde gelenleriyle birlikte olmaları gerekir. Onları destekler, herhangi bir musibet anında onları yalnız bırakmazlar ve onlardan ayrılmazlar. İzin konusunda yetki başkana bırakılmıştır; dilerse izin verir, dilerse vermez; görüşü neyi gerektiriyorsa ona göre davranır.

63. Peygamber (birinizi çağırdığında, onun bu) çağrısını herhangi birinizin bir diğerini çağırışıyla bir tutmayın. Kimlerin, kimlerin arkasına saklanarak azar azar sıvışıp gittiğini Allah çok iyi biliyor! O'nun emrine aykırı hareket edenler, başlarına bir fitne gelmesine veya canlarını yakacak bir azap gelmesine karşı tedbirli olsunlar!

[1394] Peygamber (s.a.)'in, herhangi bir iş için yanında toplanmanıza ihtiyacı olur da sizi çağırırsa, kendisi izin vermedikçe yanından ayrılmayın; onun sizi çağırmasını birbirinizi çağırmanızla kıyaslamayın; (yanından ayrılmayı da) herhangi bir davet sahibinin izni olmadan toplantıdan ayrılmanızla mukayese etmeyin. Yahut birbirinizi ana-babanızın koyduğu adlarla çağırdığınız gibi, onu da adıyla çağırmayın; "Ey Muhammed!" demeyin, fakat saygı ve hürmetle, alçak sesle ve tevazu ile "Ey Allah'ın peygamberi! Ey Allah'ın elçisi!" deyin. Mâna şöyle de olabilir: Peygamber'in Rabbine ettiği duayı sizin küçüğünüzün, büyüğünüzün, fakirinizin, zengininizin duasıyla bir tutmayın; bir ihtiyacını Allah'tan ister, Allah ise onun duasını bazen kabul eder, bazen de reddeder. Ama Peygamber (s.a.)'in duaları mutlaka işitilir ve kabul edilir.

[1395] يَتَسَلَّلُونَ ifadesi, "Azar azar sıvışırlar" demektir. *Tedahhale* ve *tederrace* (basamak basamak yükselmek ve azar azar girmek) fiilleri تسلل'nin benzerleridir. *Livâz,* birbirine sığınmak, birbirinin ardına saklanmak demektir. Bu da bunun şuna, şunun buna sığınması suretiyle olur; yani birbirine sığınmak, birbirinin arkasına gizlenmek suretiyle gizlice cemaatten sıvışıp giderler! لِوَاذًا kelimesi haldir, birbirinin arkasına gizlenerek, demektir. Şu da söylenmiştir: Münafıklardan biri, birilerinin arkasına gizlenirdi; o kişi Hazret-i Peygamber'den izin isteyip de Peygamber ona izin verince gizlenip kendisine izin verilmemiş olan şahıs da onunla birlikte giderdi. لواذًا kelimesi, fetha ile *levâzen* şeklinde de okunmuştur.

[1396] "Onun emrine aykırı hareket edenler, … tedbirli olsunlar!" Bir kimse bir işe gidip de diğerini arkada bıraktığında *hâlefehû ile'l-emr*[i] denilir. Şu ayet de bundandır: وَمَا أُرِيدُ أَنْ أُخَالِفَكُمْ إِلَى مَا أنهاكم عَنْهُ ("Size yasakladığım şeylere kendim aykırı hareket etmek istemiyorum." [Hûd 11/88]). Bir kimse birini işten alıkoyduğunda ise *hālefehû 'ani'l-emr* denilir. الذين يخالفون عَنْ أَمْرِهِ ifadesinin anlamı, müminleri onun emrinden alıkoyanlardır ki onlar da münafıklardır.

[١٣٩٣] وقالوا: كذلك ينبغي أن يكون الناس مع أئمتهم ومقدميهم في الدين والعلم يظاهرونهم ولا يخذلونهم في نازلة من النوازل، ولا يتفرقون عنهم. والأمر في الإذن مفوّض إلى الإمام؛ إن شاء أذن وإن شاء لم يأذن، على حسب ما اقتضاه رأيه.

٦٣-﴿لا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ يَتَسَلَّلُونَ مِنْكُمْ لِوَاذًا فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[١٣٩٤] إذا احتاج رسول الله ﷺ إلى اجتماعكم عنده لأمر فدعاكم فلا تفرقوا عنه إلاّ بإذنه، ولا تقيسوا دعاءه إياكم على دعاء بعضكم بعضًا، ورجوعكم عن المجمع بغير إذن الداعي. أو لا تجعلوا تسميته ونداءه بينكم كما يسمي بعضكم بعضًا، ويناديه باسمه الذي سماه به أبواه، ولا تقولوا: يا محمد، ولكن: يا نبي الله، ويا رسول الله، مع التوقير والتعظيم والصوت المخفوض والتواضع. ويحتمل: لا تجعلوا دعاء الرسول ربه مثل ما يدعو صغيركم وكبيركم وفقيركم وغنيكم، يسأله حاجة فربما أجابه وربما ردّه، فإن دعوات رسول الله ﷺ مسموعة مستجابة.

[١٣٩٥] {يَتَسَلَّلُونَ} ينسلون قليلًا قليلًا. ونظير تسلل تدرّج وتدخل. واللواذ: الملاوذة، وهو أن يلوذ هذا بذاك وذاك بهذا، يعني: ينسلون عن الجماعة في الخفية على سبيل الملاوذة واستتار بعضهم ببعض. و{لِوَاذًا} حال، أي ملاوذين، وقيل: كان بعضهم يلوذ بالرجل إذا استأذن فيأذن له، فينطلق الذي لم يؤذن له معه. وقرئ «لواذًا»، بالفتح.

[١٣٩٦] يقال: خالفه إلى الأمر، إذا ذهب إليه دونه، ومنه قوله تعالى {وَمَا أُرِيدُ أَنْ أُخَالِفَكُمْ إِلَى مَا أَنْهَاكُمْ عَنْهُ} [هود: ٨٨]. وخالفه عن الأمر: إذا صد عنه دونه. ومعنى {الذين يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ}: الذين يصدّون عن أمره دون المؤمنين، وهم المنافقون،

Mef'ûl hazfedilmiştir; çünkü maksat, aykırı hareket edeni ve kendisine aykırı hareket edileni zikretmektir. أَمْرِهِ'deki zamir Yüce Allah'a râcidir. Yahut Peygamber (s.a.)'e râci olup mâna "Ona itaate ve onun dinine (aykırı hareket edenler)" şeklindedir.

5 [1397] فِتْنَةٌ bir dünya fitnesinin, yani sıkıntı ve meşakkatin "veya" Âhirette "canlarını yakacak bir azabın gelmesine karşı (tedbirli olsunlar)!" İbn Abbas *fitne*yi; "Öldürülme fitnesi", Atā "depremler ve korkunç haller", Ca'fer-i Sādık ise "Başlarına zalim bir sultan musallat edilir." şeklinde açıklamıştır.

64. Bakınız; göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır; O, içinde
10 **bulunduğunuz durumu da bilmektedir! O'na döndürülecekleri gün, işlediklerini kendilerine bir bir haber verecektir. Allah her şeyi bilir.**

[1398] Allah Teâlâ, içinde bulundukları 'ikiyüzlülüğü ve din karşıtlığı'nı kesinlikle bildiğini vurgulamak için fiilin başına قَدْ edatı getirmiştir. Kesin bilginin varacağı yer tehdidi de kesinleştirmektir. Çünkü قد edatı
15 muzari fiilin başına geldiğinde *rubbemâ* (çoğu kez) anlamına gelir ki şairin şu sözünde çokluk ifade eden *rubbemâ* ile aynıdır:

> Ölüp de evinin avlusunu metruk bıraksan da
> eski ihtiyaç sahiplerinden sonra yenileri gelecektir mutlaka kapına

Yine Şair Züheyr'in [v. 609] şu sözü de bunun benzeridir:

20
> Güvenilir birinin malını içki tüketmez
> fakat ona kavuşan kişi tüketir malı çoğu kez

[1399] Âyetin anlamı şöyledir: Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'a mahsustur; (her şeyi) O yaratmıştır, O'nun mülküdür ve O'nun ilmindedir. Münafıklar hallerini gözlerden kaçırmaya ve gizlemeye çalışsalar da halleri
25 Allah'a nasıl gizli kalabilir ki?! Gizledikleri kötü amellerini Allah kıyamet günü onlara bildirecek ve hak ettikleri cezayı verecektir.

[1400] "O, içinde bulunduğu*nuz* durumu bilmektedir! O'na döndürülecek*leri* gün..." âyetinde muhatap kalıbının da, gaib kalıbının da *iltifat* üslubuyla münafıklara hitap olması caizdir. Yine, "İçinde bulunduğu*nuz*
30 durumu…" ifadesinin genel olması[1], "döndürülecek*leri*" ifadesinin ise münafıklara ait olması da caizdir. Allah daha iyi bilir.

1 Yani müminleri de, münafıkları da kapsaması. / ed.

فحذف المفعول لأنّ الغرض ذكر المخالف والمخالف عنه. الضمير في أمره لله سبحانه أو للرسول ﷺ. والمعنى: عن طاعته ودينه.

[١٣٩٧] {فِتْنَةً} محنة في الدنيا. {أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ} في الآخرة. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: فتنة قتل. وعن عطاء: زلازل وأهوال. وعن جعفر بن محمد: يسلط عليهم سلطان جائر.

٦٤-﴿أَلا إِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السماوات وَالأَرْضِ قَدْ يَعْلَمُ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ وَيَوْمَ يُرْجَعُونَ إِلَيْهِ فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

[١٣٩٨] أدخل {قَدْ} ليؤكد علمه بما هم عليه من المخالفة عن الدين والنفاق، ومرجع توكيد العلم إلى توكيد الوعيد. وذلك أن {قَدْ} إذا دخلت على المضارع كانت بمعنى ربما، فوافقت ربما في خروجها إلى معنى التكثير في نحو قوله:

فَإِنْ تُمْسِ مَهْجُورَ الفِنَاءِ فَرُبَّمَا ✽ أَقَامَ بِهِ بَعْدَ الْوُفُودِ وُفُودُ

ونحوه قول زهير:

أَخِي ثِقَةٍ لَا تُهْلِكُ الْخَمْرُ مَالَه ✽ وَلَكِنَّهُ قَدْ يُهْلِكُ الْمَالَ نَائِلُهْ

[١٣٩٩] والمعنى: أنّ جميع ما في السماوات والأرض مختصّة به خلقًا وملكًا وعلمًا، فكيف يخفى عليه أحوال المنافقين وإن كانوا يجتهدون في سترها عن العيون وإخفائها، وسينبئهم يوم القيامة بما أبطنوا من سوء أعمالهم وسيجازيهم حق جزائهم.

[١٤٠٠] والخطاب والغيبة في قوله {قَدْ يَعْلَمُ مَا أَنتُمْ عَلَيْهِ وَيَوْمَ يُرْجَعُونَ إِلَيْهِ} يجوز أن يكونا جميعًا للمنافقين على طريق الالتفات، ويجوز أن يكون {مَا أَنتُمْ عَلَيْهِ} عامّا، و{يُرْجَعُونَ} للمنافقين، والله أعلم.

[1401] Peygamber (s.a.)'den şöyle rivayet edilmiştir: Kim Nûr suresini okursa ona mazideki ve âtideki kadın erkek bütün müminlerin sayısının on katı sevap verilir.

[١٤٠١] عن رسول الله ﷺ: «من قرأ سُورة النور أعطِي من الأجرِ عشر حسنات بعدد كلِّ مؤمنٍ ومؤمنة فيما مضَى وفيما بقى».

FURKĀN SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur. 77 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Âlemlere uyarıcı olsun diye, kuluna Furkān'ı (yani hakkı batıldan ayıran bu kitabı) peyderpey indiren, ne zengin ve cömerttir!

2. O ki göklerin ve yerin mülkü sadece kendisine aittir, çocuk edinmemiştir, mülkünde ortağı yoktur; her şeyi yaratmış ve onu plânlayıp programlamıştır.

[1402] *Bereket*; تَبَارَكَ اللّٰهُ ("Allah zengin ve cömerttir." [A'râf 7/54]) âyetinde olduğu gibi hayrın çokluğu ve artışı demek olup iki anlamı vardır: Hayrı sürekli olarak artıp çoğalan, veya sıfat ve fiillerinde her şeyden daha ileri ve yüce olan. فرقان kelimesi iki şeyi birbirinden ayıran bir şey için kullanılan *feraka beyne'ş-şey'eyni* [iki şeyi birbirinden ayırdı] ifadesindeki *feraka*nın masdarıdır. Kur'an'a, hakla batılı birbirinden ayırdığı için veya bir defada değil de ara ara, peyderpey olarak indirildiği için *furkān* adı verilmiştir. Dikkat edilirse وَقُرْءانًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى الناس على مُكْثٍ ونزلناه تَنْزِيلًا ("Ayrıca, Kur'ân'ı insanlara yavaş yavaş okuyasın (öğrendiklerini hazmetsinler) diye onu 'parça'lara ayırdık ve peyderpey indirdik." [İsrâ 17/106]) buyrulmaktadır. [Şairin]

Furkān'ı inkâr eden nice putperest...

mısraındaki *furk* kelimesi de bu anlamdadır.

[1403] İbnü'z-Zübeyr [v. 708/1308] عبده (kuluna) kelimesini عباده (kullarına) şeklinde okumuştur ki, o zaman kelime "Peygamber (s.a.)'e ve ümmetine" anlamına gelir. Tıpkı "Size de indirdik" [Enbiyâ 21/10] ve "Deyin ki; "Biz Allah'a, bize indirilmiş olana … iman ettik." [Bakara 2/136] âyetlerindeki gibi. "Olsun diye" لِيَكُونَ ifadesindeki zamir "kul"a veya "Furkān"a râcidir; İbn Zübeyr'in kıraati zamirin "Furkān"a râci olduğunu güçlendirmektedir.[1] "Âlemlere" yani, cin ve inse. *Nezîr*[an2] "uyarıcı -yani korkutucu- olarak" ya da *nekîr*in *inkâr* anlamında kullanılması gibi, "uyarı olarak" anlamındadır. Nitekim فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِى وَنُذُرِ ("Nasılmış Benim azabım ve uyarılarım?" [Kamer 54/16 vd.]) ayetlerinde de bu anlamda kullanılmıştır.

---

1 "Kuluna" kıraatinde uyarıcı kul da, *Furkān* da olabilir; ama ümmet de işin içine katılarak "kullarına" şeklinde okununca tekil 'uyarıcı'nın sadece Furkan olduğu netleşmektedir. / ed.

2 Ki yerine göre uyarı, yerine göre uyarıcı anlamına gelir. / ed.

سورة الفرقان

مكية وآياتها سبع وسبعون

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا﴾

٥ ٢-﴿الَّذِي لَهُ مُلْكُ السماوات وَالأَرْضِ وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَّرَهُ تَقْدِيرًا﴾

[١٤٠٢] البركة: كثرة الخير وزيادته. ومنها {تَبَارَكَ اللهُ} [الأعراف: ٥٤] وفيه معنيان: تزايد خيره، وتكاثر. أو تزايد عن كل شيء وتعالى عنه في صفاته وأفعاله. والفرقان: مصدر فرق بين الشيئين إذا فصل بينهما وسمي به القرآن لفصله بين الحق والباطل. أو لأنه لم ينزل جملة واحدة، ولكن مفروقًا، مفصولًا بين بعضه ١٠ وبعض في الإنزال. ألا ترى إلى قوله {وَقُرْءانًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى الناس على مُكْثٍ ونزلناه تَنْزِيلًا} [الإسراء: ١٠٦] وقد جاء الفرق بمعناه. قال:

وَمُشْرِكِيٍّ كَافِرٍ بِالْفُرْقِ ۞

[١٤٠٣] وعن ابن الزبير رضي الله عنه «على عباده»، وهم رسول الله ﷺ وأمّته، كما ١٥ قال {لَقَدْ أَنزَلْنَا إِلَيْكُمْ} [الأنبياء: ١٠]، {قُولُوا ءامَنَّا باللهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا} [البقرة: ١٣٦]. والضمير في {لِيَكُونَ} لعبده أو للفرقان. ويعضد رجوعه إلى الفرقان قراءة ابن الزبير. {للعالمين} للجنّ والإنس، {نَذِيرًا} منذرًا أي مخوّفًا، أو إنذارًا، كالنكير بمعنى الإنكار؛ ومنه قوله تعالى {فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِى وَنُذُرِ} [القمر: ١٦، ١٨، ٢١، ٣٠].

[1404] الذي له ifadesi الذى نزل'den bedel veya medih babından olmak üzere merfû' ya da yine medih babından olarak mansubdur. "Âyette bedel ve *mübdel minh* birbirinden nasıl ayrılmış peki?" **dersen şöyle derim:** Burada bedel ve *mübdel minh* birbirinden ayrı olarak zikredilmemiştir; çünkü *mübdel minh*in sılası نزل olup ليكون de onun illletini göstermektedir; *m*übdel minh ancak bu iki kelimeyle tamamlanmış gibidir.

[1405] "Peki, *halk* ve *takdir* aynı mânadadır; o halde 'Her şeyi halk etmiş ve takdir etmiştir?' denilmesinin anlamı nedir? Çünkü 'Her şeyi takdir etmiş ve takdir etmiştir' denilmiş gibi olmaktadır." **dersen şöyle derim:** [i] Mâna şöyledir: O her şeyi kendisinde plân program ve dizaynın (*takdir*, *tesviye*) dikkate alındığı bir var edişle var etmiş (*ihdâs*); kendisine uygun olan amaca hazırlamıştır. Örneği: İnsanı şu gördüğün planlı programlı dizayn edildiği yapıda *halk*etmiş ve onu din ve dünya baplarında istenen maslahat ve yükümlülüklere göre yapılandırmıştır. Keza, bütün canlı ve cansız varlıkları hikmet ve plâna uygun bir şekille planlı programlı bir yapıda *halk*etmiş ve onları hangi şeyle ilgili ise o şey için, planlandığı amaç neyse ona uygun bir şekilde, ona ters düşmeyecak şekilde *takdir* etmiştir. [ii] Veya Allah'ın var etmesi *halk*etme olarak ifade edilmiştir; çünkü 'Allah şunu *halk*etti.' demek, kelimenin iştikākını dikkate almaksızın, 'Onu var etti, ona varlık verdi.' demen gibidir. Ayette adeta; "Allah her şeyi var etmiş ve onu var ederken bir plan program üzere *takdir* etmiş, gelişigüzel var etmemiştir." buyrulmaktadır. [iii] Şu da söylenmiştir: Ve Allah onun için nihaî bir zaman ve sınır koymuştur ki bu, "…Allah onu bilinen bir son için planlayıp programlamıştır." demektir.

3. Buna rağmen, O'ndan başka öyle tanrılar edindiler ki hiçbir şey yaratamazlar, üstelik kendileri yaratılmıştır; kendileri için bile bir zarar savma veya bir fayda celbetme gücüne sahip değillerdir; ne ölüm, ne hayat ne de diriltme gücüne sahiptirler.

[1406] *Halk* (yaratma) fiili, إِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللهِ أوثانًا وَتَخْلُقُونَ إِفْكًا ("Siz Allah'tan başka, birtakım putlara tapıyor; asılsız şeyler uyduruyorsunuz." [Ankebut 29/17]) âyetindeki gibi *ifti'âl* (yani ıhtilâk / uydurma) anlamında olup mâna şöyledir: Onlar Yüce Allah'a ibadet etmek yerine, onların âcizliğinden daha aşikâr hiçbir âcizliği olmadığı, ne Allah'ın ve ne de kulların yaptığı hiçbir şeyi yapamayan putlara tapmayı tercih ettiler. O putlar ki hiçbir şey yapamazlar ve kendileri 'yapma'dır; zira onları yontmak ve çizmek suretiyle kendi âbitleri yapmaktadır! "Gücüne sahip değiller" yani kendi şahıslarından bir zararı savma veya zatlarına bir yarar celbetme gücüne sahip değiller.

[١٤٠٤] {الذى لَهُ} رفع على الإبدال من {الذي نزل} أو رفع على المدح، أو نصب عليه. فإن قلت: كيف جاز الفصل بين البدل والمبدل منه؟ قلت: ما فصل بينهما بشيء؛ لأنّ المبدل منه صلته {نزّل}، و{ليكون} تعليل له، فكأنّ المبدل منه لم يتمّ إلّا به.

[١٤٠٥] فإن قلت: في الخلق معنى التقدير، فما معنى قوله {وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَّرَهُ تَقْدِيرًا} كأنه قال: وقدّر كل شيء فقدّره؟ قلت: المعنى أنه أحدث كل شيء إحداثًا مراعًى فيه التقديرُ والتسوية، فقدّره وهيأه لما يصلح له. مثاله: أنه خلق الإنسان على هذا الشكل المقدّر المسوّى الذي تراه، فقدّره للتكاليف والمصالح المنوطة به في بابي الدين والدنيا، وكذلك كل حيوان وجماد جاء به على الجبلة المستوية المقدّرة بأمثلة الحكمة والتدبير، فقدّره لأمر مّا ومصلحة مطابقًا لما قدر له غير متجاف عنه. أو سمي إحداث الله خلقًا، لأنه لا يحدث شيئًا لحكمته إلّا على وجه التقدير من غير تفاوت، فإذا قيل: خلق الله كذا، فهو بمنزلة قولك: أحدث وأوجد، من غير نظر إلى وجه الاشتقاق، فكأنه قيل: وأوجد كل شيء فقدّره في إيجاده، لم يوجده متفاوتًا. وقيل: فجعل له غاية ومنتهى. ومعناه: فقدّره للبقاء إلى أمد معلوم.

٣-﴿وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً لا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ وَلا يَمْلِكُونَ لأَنْفُسِهِمْ ضَرًّا وَلا نَفْعًا وَلا يَمْلِكُونَ مَوْتًا وَلا حَيَاةً وَلا نُشُورًا﴾

[١٤٠٦] الخلق بمعنى الافتعال، كما في قوله تعالى {إِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللهِ أوثانًا وَتَخْلُقُونَ إِفْكًا} [العنكبوت: ١٧] والمعنى: أنهم آثروا على عبادة الله سبحانه عبادة آلهة لا عجز أبين من عجزهم، لا يقدرون على شيء من أفعال الله ولا من أفعال العباد، حيث لا يفتعلون شيئًا وهم يفتعلون، لأن عبدتهم يصنعونهم بالنحت والتصوير. {وَلَا يَمْلِكُونَ} أي لا يستطيعون لأنفسهم دفع ضرر عنها أو جلب نفع إليها

Oysa âbitleri bile bunu yapabilmektedir. Dolayısıyla putlar; kulların bile yapabildiği işleri görebilmekten, zarar savıp fayda sağlamaktan âciz olduklarına göre, Allah'tan başka hiç kimsenin gücünün yetmeyeceği ölüm, hayat ve diriltme konusunda elbette daha da âciz olacaklardır.

4. Buna rağmen, nankörce inkâr edenler dediler ki: "Bu (Kur'ân, Muhammed'in) tamamen kendisinin uydurduğu bir yalandır; 'başka' bir topluluk da bu hususta ona yardım etmektedir!" Böylece, haksızlık ve iftira niteliğinde bir iddia ortaya attılar.

[1407] "Başka bir topluluk." Bunların Yahudiler olduğu söylendiği gibi, Huveytıb b. Abdül'uzzâ'nın kölesi Addâs, Alâ b. el-Hadramî'nin kölesi Yesâr ve Rum asıllı Ebû Fükeyhe olduğu da söylenmiştir. Bunu Nadr b. Hâris b. Abdüddâr söylemişti.

[1408] *Câe* ve *etâ* [geldi] kelimeleri bazen *fe'ale* [yaptı] anlamında kullanılır ve onun gibi müteaddi olurlar, bazen de *ci'tü'l-mekân^{e}* [Mekâna geldim] demen gibi, *veredû zulm^{en}* [zulme geldiler] anlamında olurlar. Ayrıca cer harfi hazfedilip fiil vasledilmiş de olabilir [*hazf u îsāl*]. *Zulüm*leri ise bir Arabın, fesahatıyla bütün Arap fasihlerini âciz bırakan Arapça bir sözü Rum asıllı bir yabancıdan öğrenerek söylediğini iddia etmeleridir. ['Aslı astarı olmayan' anlamındaki] *zûr*, kendisinde asla söz konusu olmayan bir şeyi ona nispet ederek *bühtan*da[1] bulunmalarıdır.

5. Yine dediler ki: "(Bu) kendisinin yazdırdığı; sabah-akşam kendisine okunan öncekilere ait masallar(dır)!"

[1409] أساطير الاولين eski milletlerin Rüstem ve İsfendiyar hikâyeleri türünden uydurdukları masallar olup أساطير kelimesi, *istār*ın veya -[*ehâdîs*in müfredi] *uhdûse* gibi- *üstūre*nin çoğuludur. اِكْتَتَبَهَا ifadesi kendisi için yazıp aldığı demektir. Kişi suyu kendisi için doldurup döktüğünde *istekebbe'l-mâe ve'stabbehû* [Su dökün**n**dü.] dersin. Kelime meçhul olarak üktutibehâ şeklinde de okunmuştur ki, "Onu bir kâtip onun için yazdı." anlamındadır; çünkü o kendi eliyle yazamayan ümmî bir zat idi ki bu, Kur'ân'ın mucizeliğini eksiksiz hale getirmektedir. Sonra [*iktetebe le-hû*daki] Lâm hazfedilmiş ve fiil zamirle birleşmiş; cümle tıpkı واختار موسى قَوْمَهُ ("Mûsâ kavminden seçmişti." [A'râf 7/155]) ayetindeki gibi[2] *iktetebehâ iyyâhu kâtib^{un}* haline gelmiş; sonra da fiil zamire yani *iyyâhu*ya uygun hale getirilmişir; yani zamir açık ve mansub iken gizli ve merfû' bir zamire dönüşmüştür; *esâtîr*in zamiri [*hâ*] ise olduğu gibi kalmış ve kelime üktütibehâ şeklini almıştır.

1 *Bht* maddesinin kök anlamı şaşırmak olup, kendisine iftira edilen kişi o iftirayı işittiğinde şaşkına dönmektedir. / ed.

2 Malum, aslında … *min kavmihî* idi. / ed.

وهم يستطيعون، وإذا عجزوا عن الافتعال ودفع الضرر وجلب النفع التي يقدر عليها العباد كانوا عن الموت والحياة والنشور التي لا يقدر عليها إلّا الله أعجزَ.

٤-﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلا إِفْكٌ افْتَرَاهُ وَأَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ فَقَدْ جَاءُوا ظُلْمًا وَزُورًا﴾

٥ [١٤٠٧] {قَوْمٌ ءاخَرُونَ} قيل: هم اليهود. وقيل: عداس مولى حويطب بن عبد العزى، ويسار مولى العلاء بن الحضرمي، وأبو فكيهة الرومي. قال ذلك النضر بن الحرث بن عبد الدار.

[١٤٠٨] جاء وأتى يستعملان في معنى فعل، فيعديان تعديته، وقد يكون على معنى: وردوا ظلمًا، كما تقول: جئت المكان. ويجوز أن يحذف الجار ويوصل الفعل.

١٠ وظلمهم: أن جعلوا العربي يتلقن من العجمي الرومي كلامًا عربيًا أعجز بفصاحته جميع فصحاء العرب. والزور: أن بهتوه بنسبة ما هو بريء منه إليه.

٥-﴿وَقَالُوا أَسَاطِيرُ الأَوَّلِينَ اكْتَتَبَهَا فَهِيَ تُمْلَى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلا﴾

[١٤٠٩] {أساطير الاولين} ما سطَّره المتقدمون من نحو أحاديث رستم واسفنديار، جمع: أسطار، أو أسطورة كأحدوثة. {اكتتبها} كتبها لنفسه وأخذها، كما

١٥ تقول: استكب الماء واصطبه، إذا سكبه وصبه لنفسه وأخذه. وقرئ «اكتُتبها» على البناء للمفعول. والمعنى: اكتتبها كاتب له، لأنه كان أمّيًّا لا يكتب بيده، وذلك من تمام إعجازه، ثم حذفت اللام فأفضى الفعل إلى الضمير فصار اكتتبها إياه كاتب، كقوله {واختار موسى قَوْمَهُ} [الأعراف: ١٥٥] ثم بنى الفعل للضمير الذي هو "إياه" فانقلب مرفوعًا مستترًا بعد أن كان بارزًا منصوبًا، وبقي ضمير الأساطير على حاله، فصار

٢٠ {اكتتبها} كما ترى.

[1410] **Şayet** “Aslında ‘Kendisine imlâ ettim; o da onu yazdırdı’ denilebilir; o halde nasıl ‘Onu kendisi için yazdırdı; kendisine imlâ ediliyor.’ denilebildi ki?” **dersen şöyle derim:** “Burada iki ihtimal olup, biri şudur: “Onu kendisi için yazdırmayı murat veya talep etti; o da kendisine imlâ ediliyor.” Ya da “Bu, kendisi için yazıldı, zira ümmi idi; o kendisine imlâ ediliyor, yani yazılandan okunuyor, o da onu ezberliyor. Çünkü ezberleyecek olana okuma yazacak olana okuma gibidir. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] ifadenin Allah’ın müşrikleri yalanlayan sözü olduğu nakledilmiştir; ancak bu, Hemze’nin yadırgama anlamında bir istifham ifade etmek üzere meftuh olması halinde mümkün olabilir. Ki bunun açıklaması şair [Cerîr]’in:

...أَفْرَحُ أَنْ أُرْزَأَ الْكِرَامَ

mısrâındaki gibi[1] olur. Hasan-ı Basrî’ye düşen, الاولين de durmaktır.[2]

[1411] “Sabah-akşam” yani daima. Veya sabahleyin henüz insanlar kalkıp dağılmadan önce gizli gizli, ve akşam evlerine döndüklerinde.

6. De ki: Onu göklerin ve yerin sırrını bilen (Allah) indirmektedir. O gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1412] Yani O göklerdeki ve yerdeki gizli kalmış bütün sırları bilir. Bu sırlardan biri de sizlerin -söylediğiniz sözün asılsız ve yalan olduğunu bildiğiniz halde- Peygamber (s.a.)’e tuzak kurmanızdır. Peygamber (s.a.)’in gerçek durumu, yani ona ettiğiniz *bühtan*da temiz oluşu da bu cümledendir. Dolayısıyla, sizi ve onu sizlerin ve onun hakkındaki bilgisine göre muahaze edecektir. **Şayet** “O gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir’ ifadesi bu mânaya nasıl uygun düşmektedir?” **dersen şöyle derim:** Bundan önceki ifade tehdit anlamında olduğu için, ardından onu yapmaya kadir olduğunu ifade eden bir açıklamada bulunulmuştur; çünkü bağışlama ve merhametle ancak cezalandırmaya gücü yeten biri nitelendirilebilir. Veya bu ifade, *mükâbere*leri[3] yüzünden bir azap sağanağını hak ettikleri, ancak bağışlayıcı ve merhametli olduğu için Allah’ın kendilerini cezalandırmadığı ve günahkârlara süre tanıdığı; acele etmediği yolunda bir uyarıdır.

7. Yine dediler ki: “Bu nasıl bir peygamber ki (hem ‘Allah Resulüyüm’ diyor hem de) yemek yiyor, çarşı-pazar dolaşıyor?! Ona bir melek indirilse de onunla birlikte (bizi) uyarsa ya?!”

---

1 İfade, “Büyük cömertlerden nasiplenmek varken, küçük bir deve yavrusuna sevinir miyim ben!?” anlamındadır. / ed.

2 Çünkü onun okuyuşuna göre söyleyenler değişmiştir; ilkinin sahibi müşrikler, diğerininki ise Allah’tır. / ed.

3 Yani hak ortaya çıkmasına rağmen haklıya karşı hâlâ inatla kibirlenmeleri. / ed.

[١٤١٠] فإن قلت: كيف قيل: {اكتتبها فَهِيَ تملى عَلَيْهِ}، وإنما يقال: أمليت عليه فهو يكتتبها؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أراد اكتتابها أو طلبه فهي تملى عليه. أو كتبت له وهو أمّي فهي تملى عليه: أي تلقى عليه من كتابه يتحفظها، لأنّ صورة الإلقاء على الحافظ كصورة الإلقاء على الكاتب. وعن الحسن: أنه قول الله سبحانه يكذبهم. وإنما يستقيم أن لو فتحت الهمزة للاستفهام الذي في معنى الإنكار. ووجهه أن يكون نحو قوله:

أَفْرَحُ أَنْ أُرْزَأَ الْكِرَامَ وَأَن * أُورَثَ ذَوْدًا شَصَائِصًا نَبَلَا

وحق الحسن أن يقف على {الأَوَّلِينَ}.

[١٤١١] {بُكْرَةً وَأَصِيلًا} أي دائمًا، أو في الخفية قبل أن ينتشر الناس، وحين يأوون إلى مساكنهم.

٦-﴿قُلْ أَنْزَلَهُ الَّذِي يَعْلَمُ السِّرَّ فِي السماوات وَالأَرْضِ إِنَّهُ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[١٤١٢] أي يعلم كل سرّ خفيّ في السماوات والأرض، ومن جملته ما تسرونه أنتم من الكيد لرسوله ﷺ مع علمكم أنّ ما تقولونه باطل وزور، وكذلك باطن أمر رسول الله ﷺ وبراءته مما تبهتونه به، وهو يجازيكم ويجازيه على ما علم منكم وعلم منه. فإن قلت: كيف طابق قوله {إِنَّهُ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا} هذا المعنى؟ قلت: لما كان ما تقدّمه في معنى الوعيد عقبه بما يدل على القدرة عليه، لأنه لا يوصف بالمغفرة والرحمة إلّا القادر على العقوبة. أو هو تنبيه على أنهم استوجبوا بمكابرتهم هذه أن يصب عليهم العذاب صبًا، ولكن صرف ذلك عنهم؛ إنه غفور رحيم يمهل ولا يعاجل.

٧-﴿وَقَالُوا مَالِ هَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الأَسْوَاقِ لَوْلا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونَ مَعَهُ نَذِيرًا﴾

8. "Yahut ona bir hazine verilse veya (hiç çalışmadan zahmetsizce) yiyebileceği bir bahçesi olsa ya?!" Zalimler de; "Siz sadece; büyülenmiş bir adamın peşinden gidiyorsunuz!" dediler.

[1413] [مال هذا] ifadesindeki Lâm Mushafta Arap yazım esaslarının dışına çıkılarak هذا'dan ayrı yazılmıştır. Mushaf yazısı ise değiştirilemez bir gelenektir. "Bu"nda[1] Peygamberi değersizleştirme ve onun durumunu küçültme anlamı söz konusudur. Hazret-i Muhammed'e *peygamber* demeleri de onunla alay etme, dalga geçme nev'indendir. Bir tür "Şu peygamber olduğunu iddia eden kişiye ne oluyor?!" demektedirler. "Size gönderilen peygamberiniz cinlinin teki!" [Şu'arâ 26/27] âyetindeki gibi. Yani bunun 'Tanrı elçisi' olduğu doğruysa, neden bizim gibi yaşıyor, bizim gibi "yemek yiyor", bizim gibi geçimini sağlamak için çarşıya pazara gidip geliyor!? Demek istiyorlardı ki; onun yiyecek ve geçim peşinde koşmaktan müstağni bir melek olması gerekirdi. Müşrikler daha sonra peygamber olacak kişinin melek olması gerektiği şeklindeki taleplerinden vazgeçmiş ve peygamberin, beraberinde bir meleğin bulunduğu ve insanları uyarıp sakındırma konusunda onunla yardımlaşan bir insan olması gerektiğini söylemiş; sonra bundan da vazgeçerek; "Yanında bir melek olmasa da hiç olmazsa yanında gökten kendisine indirilmiş bir hazine olmalıydı ve geçimini onunla sağlamalı, rızık için çalışmak durumunda kalmamalıydı." demişlerdir. Sonunda bu taleplerinden de vazgeçmiş ve "Hiç olmazsa köy ağaları ve zenginler gibi yiyip içeceği veya insanların dünya işlerinde ve geçimlerinde yararlandığı bahçesi olan bir adam olmalıydı." demişlerdir.

[1414] Allah 'zalimler' derken aynı müşrikleri kastetmektedir; ancak söyledikleri sözde *zālim* olduklarını tescillemek için, zamir yerine açık lafız kullanılmıştır.

[1415] فيكون ref' ile *fe-yekûnu* şeklinde, أو تكون له Yâ ile *ev yekûnu le-hû* şeklinde, يأكل (kendisinin yiyeceği [bir bahçe]) ifadesi de Nûn ile *ne'külü* (yiyeceğimiz [bir bahçe]) şeklinde okunmuştur. **Şayet** "فيكون kelimesinin merfû' ve mansūb okunuşunun izahı nedir?" **dersen şöyle derim:** *Hellâ*[2] anlamında olan *levlâ*nın cevabı olarak mansūb olup

1 Yani Peygamber'den "Bu" diye bahsedilmesinde. / ed.

2 *Hellâ*, *hel* ve *lâ*dan oluşan bileşik bir kelime olup, muzari fiilin başına geldiğinde konuşan, muhatabı o işe teşvik ediyordur. Örneği: *Hellâ tectehidu* "Çalışsan a!" Mazi fiilin başında geldiğinde ise, o işi neden yapmadığı konusunda muhatabı kınamaktadır. Örneği: *Helle'ctehedte* "Çalışsaydın ya! [Neden çalışmadın!?]" *Levlâ* ise bir şey olduğunda diğerinin olmayacağını ifade eden bir şart edatıdır. Örneği: *Levle'l-adlu le-fesedeti'r-ra'iyyetu* "Adalet olmazsa millet bozulur." *Levle's-senetân le-heleke'n-nu'mânu* "Son 2 yıl olmasaydı, Numan'ın işi bitmişti!" Ama adalet olduğunda bozulmaz; o 2 yıl olduğu için Numan'ın işi bitmemiş; helâk olmamış. Ancak *levlâ hellâ* anlamında da kullanılır ki *hellâ* anlamında kullanıldığı pek çok ayet-i kerime vardır. Bu kullanımda *levlâ* teklif ihtiva eden bir soru edatıdır. Örneği: "Onu sorsaydın ya!" anlamındaki *levlâ seeltehâ* "Sor." demektir. (almaany.com'dan) / ed.

٨-﴿أَوْ يُلْقَى إِلَيْهِ كَنْزٌ أَوْ تَكُونُ لَهُ جَنَّةٌ يَأْكُلُ مِنْهَا وَقَالَ الظَّالِمُونَ إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلا رَجُلا مَسْحُورًا﴾

[١٤١٣] وقعت اللام في المصحف مفصولة عن {هذا} خارجة عن أوضاع الخط العربي، وخط المصحف سنة لا تغير. وفي }هذا{ استهانة وتصغير لشأنه، وتسميته بـ{الرسول} سخرية منهم وطنز، كأنهم قالوا: ما لهذا الزاعم أنه رسول. ونحوه قول فرعون {إِنَّ رَسُولَكُمُ الذى أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ} [الشعراء: ٢٧] أي إن صحّ أنه رسول الله فما باله حاله مثل حالنا {يَأْكُلُ الطعام} كما نأكل؛ ويتردد في الأسواق لطلب المعاش كما نتردد. يعنون أنه كان يجب أن يكون ملكًا مستغنيًا عن الأكل والتعيش. ثم نزلوا عن اقتراحهم أن يكون ملكًا إلى اقتراح أن يكون إنسانًا معه ملك، حتى يتساندا في الإنذار والتخويف. ثم نزلوا أيضًا فقالوا: وإن لم يكن مرفودًا بملك فليكن مرفودًا بكنز يلقى إليه من السماء يستظهر به ولا يحتاج إلى تحصيل المعاش. ثم نزلوا فاقتنعوا بأن يكون رجلًا له بستان يأكل منه ويرتزق كما الدهاقين والمياسير، أو يأكلون هم من ذلك البستان فينتفعون به في دنياهم ومعاشهم.

[١٤١٤] وأراد بالظالمين إياهم بأعيانهم؛ وضع الظاهر موضع المضمر ليسجل عليهم بالظلم فيما قالوا.

[١٤١٥] وقرئ «فيكون»، بالرفع، «أو يكون له جنة»، بالياء، «ونأكل»، بالنون. فإن قلت: ما وجها الرفع والنصب في فيكون؟ قلت: النصب لأنه جواب «لولا» بمعنى «هلا»

istifham hükmündedir, أنزل kelimesine ma'tūf olup ref' mahallinde olduğu için de merfû'dur. Nitekim sondaki Lâm merfû' olarak *levlâ yunzelu* dersin. Daha sonra gelen يلقى ve تكون kelimeleri de merfû' olarak ona atfedilmiştir. Onlarda ise nasb caiz değildir; zira *levl*âdan sonra gelen kelime hükmündedirler ki bu tür kelimeler, sadece merfû' olur.

[1416] Bu sözü söyleyenler Nadr b. Hâris, Abdullah b. Ebû Ümeyye, Nevfel b. Huveylid ve onlara katılan Kureyş inkârcılarıdır.

[1417] مسحورًا kelimesi, "kendisine büyü yapılarak aklı başından alınmış" demektir. Veya *zâ-sahr*^{in} yani "akciğeri olan biridir" anlamındadır ki bunu söylemekle, "O bir insandır, melek değildir" demek istiyorlardı.

9. Bak, senin için ne tür temsiller getiriyorlar?! Dalâlete bu yüzden düştüler; bir daha da doğru yolu bulamazlar...

[1418] "Senin için temsiller getiriyorlar." Yani, senin hakkında insan ve meleğin ortak oldukları bir peygamberlik, gökten sana bir hazine indirilmesi vb. lafları edip senin için birtakım sıfatlar ve nadir haller önerisinde bulunuyorlar ve şaşkın ve sapıtmış olarak, sürdürecekleri bir laf bulamıyorlar. Veya haktan sapıyor ve ona götüren yolu bulamıyorlar.

10. 'Dilese sana bunlardan daha hayırlı olarak altından ırmakların aktığı cennetler verebilecek ve köşkler kurabilecek olan' ne zengin ve cömerttir!

[1419] "Dilese" dünyada sana onların dediğinden "daha hayırlısını" verebilecek olanın hayrı çoktur. Ki, o da âhirette sana vermeyi vaat ettiği cennet ve köşklerin bir benzerini sana dünyada vermesidir. ويجعل kelimesinin Lâm'ı جعل'ye atıfla merfû' olarak da okunmuştur; çünkü şart kelimesi mazi olarak kullanıldığında onun cezası olan kelimenin cezmi de ref'i de caizdir. [Züheyr'in];

Yanına bir dostu gelse, açlık gününde
Ne 'malım kayıp' der ne de 'Bende de yok!"

beytinde olduğu gibi. Eğer bu Lâm'ı bir sonraki Lâm'a idğam edersen onu hem meczum ve hem de merfû' olarak takdir etmek mümkündür. Ayrıca kelimenin başındaki Vav sebebiyle bu Lâm, şartın cevabı olarak kabul edilmek suretiyle ويجعلَ şeklinde mansub olarak da okunmuştur.

وحكمه حكم الاستفهام. والرفع على أنه معطوف على أنزل، ومحله الرفع، ألا تراك تقول: لولا يُنْزَلُ بالرفع، وقد عطف عليه: يلقى، وتكون مرفوعين، ولا يجوز النصب فيهما لأنهما في حكم الواقع بعد لولا، ولا يكون إلّا مرفوعًا.

[١٤١٦] والقائلون هم كفار قريش النضر بن الحرث، وعبد الله بن أبي أمية، ونوفل ٥ بن خويلد ومن ضامّهم.

[١٤١٧] {مَسْحُورًا} سُحر فغلب على عقله، أو ذا سَحْر، وهو الرئة؛ عنوا أنه بشر لا ملك.

٩-﴿انْظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الأَمْثَالَ فَضَلُّوا فَلا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلا﴾

[١٤١٨] {ضَرَبُوا لَكَ الأمثالَ} أي قالوا فيك تلك الأقوال واخترعوا لك تلك ١٠ الصفات والأحوال النادرة من نبوّة مشتركة بين إنسان وملك، وإلقاء كنز عليك من السماء وغير ذلك، فبقوا متحيرين ضلّالًا، لا يجدون قولا يستقرّون عليه. أو فضَلّوا عن الحق فلا يجدون طريقًا إليه.

١٠-﴿تَبَارَكَ الَّذِي إِنْ شَاءَ جَعَلَ لَكَ خَيْرًا مِنْ ذَلِكَ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ وَيَجْعَلْ لَكَ قُصُورًا﴾

١٥ [١٤١٩] تكاثر خير {الذى إِن شَاءَ} وهب لك في الدنيا {خَيْرًا} مما قالوا، وهو أن يعجل لك مثل ما وعدك في الآخرة من الجنات والقصور. وقرئ «ويجعل»، بالرفع عطفًا على جعل؛ لأن الشرط إذا وقع ماضيًا، جاز في جزائه الجزم، والرفع، كقوله:

وَإِنْ أَتَاهُ خَلِيلٌ يَوْمَ مَسْئَلَةٍ ۞ يَقُولُ لَا غَائِبٌ مَالِي وَلَا حَرِمُ

ويجوز في {وَيَجْعَل لَّكَ} إذا أدغمت أن تكون اللام في تقدير الجزم والرفع ٢٠ جميعًا. وقرئ بالنصب، على أنه جواب الشرط بالواو.

11. Ama (Kıyamet) saati(ni) yalanlamaktalar! Oysa Biz, bu saati yalanlayanlara öyle çılgın bir ateş hazırladık ki

12. O, kendilerini uzak bir yerden görünce, onun kızıp köpürdüğünü ve homurdandığını işitirler.

5 **13. Kelepçelenmiş vaziyette onun dar bir yerine atıldıklarında (çektikleri pişmanlık ve acıdan dolayı) oracıkta yok oluvermek isterler.**

14. "Bugün 'Bir kez helâk olalım da kurtulalım!' diye yakarmak yok!.. Daha çok yok olmak isteyeceksiniz!"

[1420] "Ama yalanlamaktalar" cümlesi müşriklerle alakalı olarak yapılan 10 nakle ma'tûftur; "Ama onlar bunların hepsinden daha acayip bir şey yaptılar: Kıyameti inkâr ettiler!" denilmektedir. Bunun daha sonraki cümleyle birleştirilmesi de mümkündür. Bir tür "Ama kıyameti yalanlamaktalar! Bu durumda nasıl bu cevabı verebiliyorlar?! Ahireti inkâr ettikleri halde, âhirette Allah'ın sana vaat ettiği şeylerin bir benzerini bu dünyada iken vereceğine nasıl inanabiliyorlar?!" 15 denilmektedir. سعير çok sıcak ateş demektir. Hasan-ı Basrî Sa'îr'in cehennemin isimlerinden olduğunu söylemiştir.

[1421] رأتهم [Cehennem kendilerini görünce] ifadesi, *dûruhum teterââ* yani "yurtları birbirine bakar" ifadesindeki anlamıyla kullanılmıştır ki *lâ terââ nârâhumâ* ["O ikisinin ateşleri birbirini görmez."] [*Tirmizî,* "Siyer", 42] hadisi de bu tür bir kulla- 20 nımdır. Adeta mecaz yoluyla *birbirlerini*[1] gördükleri dile getirilmektedir. "Cehennem ateşi, bakanın görebileceği bir mesafeye geldiği zaman onun fokurdama sesini işitirler." anlamında olup, bu fokurtu kızıp köpürmüş homurdanan birinin sesine benzetilmiştir. İfade ile şu kastedilmiş de olabilir: Cehennem zebanileri onları gördükleri zaman inkârcılara olan öfkelerinden ve onlardan intikam 25 alma arzularından dolayı homurdanıp köpürürler.

[1422] Bollukta rahatlık olduğu gibi, darlıkta da zorluk vardır. Bu sebeple, Allah Teâlâ cenneti gökler ve yer genişliğinde bir yer olarak nitelemiştir. Hadiste de "Cennette her mümin için şöyle şöyle köşkler ve bahçeler" olduğu bildirilmiştir. Allah Teâlâ Cehenneme girenleri çeşitli sıkıntı ve zorluklara maruz bırakmış, 30 onları üst üste sıkışık bir halde dar bir mekâna atacağını bildirmiştir. Nitekim İbn Abbas [v. 68/688] bu âyeti "Cehennem harbenin mızrağı sıkıştırdığı gibi onları sıkıştırır. Bu sıkışık ortamda zincire vurulurlar; elleri demirlerle boyunlarına kelepçelenmiş bir halde olurlar" şeklinde tefsir etmiştir. "Ayaklarında kelepçeler olan inkârcı ile birlikte şeytanları da aynı zincirle bağlanır." da denilmiştir.

1 Şahit olarak kullanılan ifadeye göre "ateşlerin birbirlerini gördükleri…" Ayete göre ise, cehennem ateşi ile cehennemliklerin birbirlerini gördükleri… / ed.

١١-﴿بَلْ كَذَّبُوا بِالسَّاعَةِ وَأَعْتَدْنَا لِمَنْ كَذَّبَ بِالسَّاعَةِ سَعِيرًا﴾

١٢-﴿إِذَا رَأَتْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ سَمِعُوا لَهَا تَغَيُّظًا وَزَفِيرًا﴾

١٣-﴿وَإِذَا أُلْقُوا مِنْهَا مَكَانًا ضَيِّقًا مُقَرَّنِينَ دَعَوْا هُنَالِكَ ثُبُورًا﴾

١٤-﴿لَا تَدْعُوا الْيَوْمَ ثُبُورًا وَاحِدًا وَادْعُوا ثُبُورًا كَثِيرًا﴾

٥ [١٤٢٠] {بَلْ كَذَّبُوا} عطف على ما حكي عنهم؛ يقول: بل أتوا بأعجب من ذلك كله، وهو تكذيبهم بالساعة. ويجوز أن يتصل بما يليه، كأنه قال: بل كذبوا بالساعة، فكيف يلتفتون إلى هذا الجواب، وكيف يصدقون بتعجيل مثل ما وعدك في الآخرة وهم لا يؤمنون بالآخرة. السعير: النار الشديدة الاستعار. وعن الحسن رضي الله عنه: أنه اسم من أسماء جهنم.

١٠ [١٤٢١] {رَأَتْهُمْ} من قولهم: دورهم تتراءى، أي تتناظر. ومن قوله ﷺ: «لا تراءى ناراهُمَا». كأن بعضها يرى بعضًا على سبيل المجاز. والمعنى: إذا كانت منهم بمرأى الناظر في البعد سمعوا صوت غليانها. وشبه ذلك بصوت المتغيظ والزافر. ويجوز أن يراد: إذا رأتهم زبانيتها تغيظوا وزفروا غضبًا على الكفار وشهوة للانتقام منهم.

[١٤٢٢] الكرب مع الضيق، كما أن الروح مع السعة، ولذلك وصف الله الجنة ١٥ بأن عرضها السماوات والأرض. وجاء في الأحاديث: أن لكل مؤمن من القصور والجنان كذا وكذا. ولقد جمع الله على أهل النار أنواع التضييق والإرهاق، حيث ألقاهم في مكان ضيق يتراصون فيه تراصًا، كما روي عن ابن عباس رضي الله عنهما في تفسيره أنه يضيق عليهم كما يضيق الزج في الرمح، وهم مع ذلك الضيق مسلسلون مقرنون في السلاسل، قرنت أيديهم إلى أعناقهم في الجوامع. وقيل: ٢٠ يقرن مع كل كافر شيطانه في سلسلة وفي أرجلهم الأصفاد.

[1423] ثُبُور helâk olmak demektir. Helâk yakarması ise, *vâ sübûrâh,* yani "Ey helâk! Gel artık! Şimdi tam senin zamanın [gel de kurtulalım]!.." şeklindedir. "Yakarmayın" yani ifadede bir 'deme' söz konusu olmasa da "onlara böyle denir" veya "onlar kendilerine böyle denilmesini hak etmişlerdir. "Daha çôk yok olmak isteyeceksiniz." Bu ifade, "Bir kez helâk olacağınız bir yerde değil, birçok defa helâk olacağınız bir yerde bulunuyorsunuz." anlamındadır. Bu da, ya oradaki azabı çeşit çeşit olduğu ve bu yüzden onun şiddet ve korkunçluğundan dolayı her tür azabın helâk yakarışını gerektirdiği veya derileri her çürüyüp hissini kaybedişinde yenileneceği için helâklerinin sınırsız olması sebebiyledir.

15. De ki: Bu mu daha hayırlıdır, yoksa müttakîlere vaat olunan ebedilik Cennet'i mi? Ki bu, kendi yaptıklarının karşılığıdır ve nihaî dönüş yerleridir.

16. Orada diledikleri her şeyi elde ederler; hem de temelli olarak... Bu, senin Rabbinden istenecek (yani, O'nun mutlaka yerine getireceği) bir vaattir.

[1424] وعد ve وما يَشَاءُونَ kelimelerindeki zamir mahzuf olup ibare *vu'idehe'l-muttekūn* ve *mâ yeşâûnehû* şeklindedir. كانت [geçmiş zaman kipin]in kullanılması, Allah Teâlâ'nın vaat ettiği bir şeyin ileride mutlaka gerçekleşmek bakımından sanki geçmişte olmuş bitmiş bir şey gibi olması sebebiyledir. Veya ifade "Bu husus Allah onlara haber vermeden uzun zaman önce Levh-i Mahfuz'da cennetin onların amellerinin mükâfatı ve gidecekleri yer olduğu yazılıydı" anlamındadır.

[1425] **Şayet** "Ki bu, kendi yaptıkların karşılığıdır ve nihai dönüş yerleridir.' ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, "Ne güzel mükâfat! Ne güzel konak!" [Kehf 18/31] âyetindeki gibidir; orada da hem mükâfat ve hem de yeri methedilmiştir. Bu, keza "Ne kötü içecek! Ne kötü konak!" [Kehf 18/29] âyetindeki uygulamaya da benzemektedir. Nitekim orada da hem ceza ve hem de yeri kötülenmiştir; zira nimet ona nail olan açısından ancak yerin geniş; istek ve arzuya uygun olması halinde tam olmuş olur. Aksi halde kişi üzülür. Keza, ceza da yerin kötülüğü, darlığı, karanlığı, iğrenme ve tiksinme şartlarını taşıdığı zaman katlanmış olur. Bu sebeple âyette mükâfatla birlikte nihai dönüş yeri de zikredilmiştir.

[١٤٢٣] والثبور: الهلاك، ودعاؤه أن يقال: وا ثبوراه، أي تعال يا ثبور، فهذا حينك وزمانك. {لَا تَدْعُوا} أي يقال لهم ذلك. أو هم أحقاء بأن يقال لهم، وإن لم يكن ثمة قول. ومعنى {وادْعُوا ثُبُورًا كَثِيرًا} أنكم وقعتم فيما ليس ثبوركم فيه واحدًا، إنما هو ثبور كثير؛ إما لأن العذاب أنواع وألوان، كل نوع منها ثبور لشدّته وفظاعته، أو لأنهم كلما نضجت جلودهم بدِّلوا غيرها، فلا غاية لهلاكهم.

١٥-﴿قُلْ أَذَلِكَ خَيْرٌ أَمْ جَنَّةُ الْخُلْدِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ كَانَتْ لَهُمْ جَزَاءً وَمَصِيرًا﴾

١٦-﴿لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ خَالِدِينَ كَانَ عَلَى رَبِّكَ وَعْدًا مَسْئُولا﴾

[١٤٢٤] الراجع إلى الموصولَين محذوف، يعني: وُعِدها المتقون، وما يشاؤونه. وإنما قيل: كانت، لأن ما وعده الله وحده فهو في تحققه كأنه قد كان. أو كان مكتوبًا في اللوح قبل أن برأهم بأزمنة متطاولة أن الجنة جزاؤهم ومصيرهم.

[١٤٢٥] فإن قلت: ما معنى قوله {كَانَتْ لَهُمْ جَزَاءً وَمَصِيرًا}؟ قلت: هو كقوله {نِعْمَ الثوابُ وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا} [الكهف: ٣١] فمدح الثواب ومكانه، كما قال {بِئْسَ الشَّرَابُ وَسَاءَتْ مُرْتَفَقًا} [الكهف: ٢٩]؛ فذمّ العقاب ومكانه، لأنّ النعيم لا يتمّ للمتنعم إلّا بطيب المكان وسعته وموافقته للمراد والشهوة، وأن لا تنغص، وكذلك العقاب يتضاعف بغثاثة الموضع وضيقه وظلمته وجمعه لأسباب الاجتواء والكراهة، فلذلك ذكر المصير مع ذكر الجزاء.

[1426] كان'deki zamir ما يشاؤون [diledikleri her şey]e racidir. *Va'd* kelimesi *mev'ûd* anlamında olup ifade; "Bu, Rabbin için yerine getirmesi kesin, istenilip arzu edilmeye değer bir vaattir; çünkü bu, hak edilmiş bir ceza ve mükâfattır." anlamındadır. Şu da söylenmiştir: Bu, insanların ve meleklerin dualarında istedikleri şeylerdir: "Ya Rabbi! Ayrıca, peygamberlerin aracılığıyla bize vaad ettiklerini de bize ver." [Âl-i İmrân 3/194], "Ya Rabbi! Bize dünyada da güzellik ver, âhirette de güzellik ver." [Bakara 2/201] ve "Ya Rabbi! Onları kendilerine vaad ettiğin Adn Cennetlerine sok." [Gâfir 40/8] âyetlerinde ifade edildiği gibi.

17. O gün, Rabbin onları ve Allah'tan başka taptıkları şeyleri bir araya toplayarak; "Bu kullarımı siz mi saptırdınız, yoksa kendileri mi yoldan çıktı?" der.

18. Derler ki: "Hâşa! Bizim, Senden başka velîler edinmemiz söz konusu değil!.. Ama Sen onları ve atalarını öyle yaşattın ki, sonunda Seni anmayı unutup helâki hak eden hayırsız bir toplum oldular."

[1427] يحشرهم ve فيقول kelimelerinin ikisi de Nun ve Yâ ile [haşrettiğimiz gün deriz/haşrettiği gün der], ayrıca Şın meksur olarak *yahşiruhum* şeklinde okunmuştur.

[1428] "Taptıkları şeyler" ifadesiyle kendisine tapınılan melekleri, Hazret-i İsa ve Üzeyir'i kasdetmektedir. Kelbî'nin, "Bunlar Allah'ın konuşturacağı putlardır." dediği de nakledilmiştir. İfadenin, hepsini içine alıyor olması da mümkündür. **Şayet** "*Mâ* akıllı varlıklar için nasıl kullanılabilmiş?" **dersen şöyle derim:** "Bu kelime genellikle hem akıllı hem de akılı olmayan varlıklar için kullanılır. Şöyle ki: Uzakta bir canlı gördüğün zaman *mâ* huve [Şu ne?] dersin. "İnsandır." diye cevap verildiğinde ise "Kim o?" dersin. Akıllı varlıklar için *Men*'in kullanılması da bunu göstermektedir. Veya [ما يعبدون] ifadesiyle mahiyetin tavsifi de murat edilmiş olabilir; adeta "mâbutları" denmektedir. Nitekim Zeyd'in sıfatını sormak istediğin zaman, "Uzun mu kısa mı?", "Hukukçu mu doktor mu?" anlamında *mâ Zeyd*[ün] [Zeyd nedir?] dersin.

[1429] **Şayet** "أنتم [siz] ve هم [onlar] zamirlerinin ibareye katkısı nedir? Bunun yerine أضللتم عبادى هؤلاء أم هم ضلوا السبيل denilmeli değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Burada soru, fiile ve fiilin varlığına dair bir soru değildir; çünkü o [sapma] söz konusu olmasaydı, bu kınama yönetilmezdi. Dolayısıyla, soru o fiilin sahibi hakkındadır ve onu zikretmek soru edatıyla bunu ifade etmek gerekir ki, failin sorulduğu anlaşılsın.

[١٤٢٦] والضمير في {كَانَ} لما يشاؤون. والوعد الموعود، أي كان ذلك موعودًا واجبًا على ربك إنجازُه، حقيقًا أن يسئل ويطلب، لأنه جزاء وأجر مستحَقّ. وقيل: قد سأله الناس والملائكة في دعواتهم {رَبَّنَا وَآتِنَا مَا وَعَدْتَنَا على رُسُلِكَ} [آل عمران: ١٩٤]، {رَبَّنَا آتِنَا فِى الدنيا حَسَنَةً وَفِي الآخِرَةِ حَسَنَةً} [البقرة: ٢٠١]، {رَبَّنَا وَأَدْخِلْهُمْ جَنَّاتِ عَدْنٍ التى وَعَدْتَهُمْ} [غافر: ٨].

١٧-﴿وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَقُولُ أَأَنْتُمْ أَضْلَلْتُمْ عِبَادِي هَؤُلاءِ أَمْ هُمْ ضَلُّوا السَّبِيلَ﴾

١٨-﴿قَالُوا سُبْحَانَكَ مَا كَانَ يَنْبَغِي لَنَا أَنْ نَتَّخِذَ مِنْ دُونِكَ مِنْ أَوْلِيَاءَ وَلَكِنْ مَتَّعْتَهُمْ وَآبَاءَهُمْ حَتَّى نَسُوا الذِّكْرَ وَكَانُوا قَوْمًا بُورًا﴾

[١٤٢٧] يحشرهم، فيقول كلاهما بالنون والياء، وقرئ «يَحْشِرهم»، بكسر الشين.

[١٤٢٨] {وَمَا يَعْبُدُونَ} يريد المعبودين من الملائكة والمسيح وعزير. وعن الكلبي: الأصنام ينطقها الله. ويجوز أن يكون عامّا لهم جميعًا. فإن قلت: كيف صحّ استعمال {مَا} في العقلاء؟ قلت: هو موضوع على العموم للعقلاء وغيرهم، بدليل قولك - إذا رأيت شبحًا من بعيد -: ما هو؟ فإذا قيل لك: إنسان، قلت حينئذٍ: من هو؟ ويدلك قولهم «من» لما يعقل. أو أريد به الوصف، كأنه قيل: ومعبوديهم. ألا تراك تقول إذا أردت السؤال عن صفة زيد: ما زيد؟ تعني أطويل أم قصير، أفقيه أم طبيب؟

[١٤٢٩] فإن قلت: ما فائدة أنتم وهم؛ وهلا قيل: أضللتم عبادي هؤلاء أم هم ضلّوا السبيل؟ قلت: ليس السؤال عن الفعل ووجوده، لأنه لولا وجوده لما توجه هذا العتاب، وإنما هو عن متوليه، فلا بدّ من ذكره وإيلائه حرف الاستفهام، حتى يعلم أنه المسئول عنه.

[1430] **Şayet** "Allah Teâlâ sorulan kişiyi ezelde bilmektedir. O halde bu sorunun sorulmasının faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Verdikleri o cevabı versinler de kendilerine tapan kişiler onların kendilerini yalanlamasıyla azarlanmış, şaşırıp kalmış, yüzüstü bırakılmış olsunlar; acıları iyice artsın ve bu, Allah'ın onlara olan bir nev-'i gazap ve azabı olsun; buna karşılık müminler kendi hallerine bakıp sevinsinler, onlar gibi rüsva olmadıkları için memnun olsunlar; bunun Kur'an'da anlatılması da yükümlüler için bir lütuf olsun.

[1431] Bu ifade, Allah'ın, kullarını *gerçek* mânada saptırdığını iddia edenlerin görüşlerini açık bir şekilde çürütmektedir. Şöyle ki; Allah Teâlâ kendisinden başka tapınılan varlıklara "Onları siz mi saptırdınız yoksa kendileri mi yoldan çıktı?" diye sorduğunda, 'mabut'lar [yani melek ve peygamberler], insanları saptırdıklarını inkâr edecek ve saptırıcı olmaktan O'na sığınarak; "Hayır ya Rabbi. Bunlara ve atalarına hiç hak etmedikleri halde son derece cömertçe ikramda bulundun. Onlar da şükür sebebi olarak görmeleri gereken nimetleri inkâr ve gaflet sebebi olarak değerlendirdi! Ve bu onların helâk sebebi oldu." diyeceklerdir. Melekler ve peygamberler şeytanların işi olan saptırma fiilini kabul etmekten kaçınarak, böyle bir şey yapmaktan Allah'a sığındıklarına göre, aşkın ve adaletli olan Rablerini çok daha fazla tenzih edecekler demektir. Nitekim O'na nimet verme ve yaşatma lütfunda bulunmayı nispet ettikleri, gaflet ve helâke düçar olmayı inkârcılara atfettiklerinde de bu tenzihi yapmışlar; "Dilediklerini saptırıyor." [Ra'd 13/27] âyetinde Allah'ın zatına nispet edilen mecazî saptırmayı açıklamışlardır. Şayet gerçek mânada saptıran Allah olsaydı, verecekleri cevap "Hayır, aksine onları Sen saptırdın!" olurdu. Bu durumda ifade; "Onları hak yoldan sapmaya siz mi düşürdünüz, yoksa onlar kendileri mi yoldan çıktı?" anlamındadır.

[1432] *Dalle* [yoldan çıktı] kelimesi *edallehû* [onu saptırdı] kelimesinin mutâvı'ıdır.[1] Kıyasen *dalle ani's-sebîl* [yoldan saptı] denilmesi gerekirdi; ancak burada cer harfi olan 'An terkedildi; tıpkı *hedâhu't-tarîk[a]* [ona yolu gösterdi] ifadesinde terkedildiği gibi ki bu cümlenin aslı *hedâhu ile't-tarîk[ı]* veya *hedâhu li't-tarîk[ı]* şeklindedir. Nitekim *edalle'l-ba'îr[a]* ifadesi, "deveyi kaybetti" anlamındadır. Bu çoğunlukla saptıranın kusuru ve hayvanı korumadaki tedbirsizliği sebebiyle gerçekleştiği için, onu gerçekten kaybetsin veya kaybetmesin, *edallehû* [onu kaybetti] denilmiştir.

1 "Camı kırdım, o da kırıldı." örneğindeki gibi, "Saptırdı, o da saptı." Yani saptırma eylemine itaatle yoldan çıktı. / ed.

[١٤٣٠] فإن قلت: فالله سبحانه قد سبق علمه بالمسئول عنه، فما فائدة هذا السؤال؟ قلت: فائدته أن يجيبوا بما أجابوا به، حتى يبكت عبدتهم بتكذيبهم إياهم، فيبهتوا وينخذلوا وتزيد حسرتهم، ويكون ذلك نوعًا مما يلحقهم من غضب الله وعذابه، ويغتبط المؤمنون ويفرحوا بحالهم ونجاتهم من فضيحة أولئك، وليكون حكاية ذلك في القرآن لطفًا للمكلفين. ٥

[١٤٣١] وفيه كسر بيّن لقول من يزعم أن الله يضلّ عباده على الحقيقة، حيث يقول للمعبودين من دونه: أأنتم أضللتموهم أم هم ضلوا بأنفسهم؟ فيتبرؤون من إضلالهم ويستعيذون به أن يكونوا مضلين، ويقولون: بل أنت تفضلت من غير سابقة على هؤلاء وآبائهم تفضّلَ جواد كريم، فجعلوا النعمة التي حقها أن تكون سبب الشكر سببَ الكفر ونسيان الذكر، وكان ذلك سبب هلاكهم. فإذا برّأت الملائكة ١٠ والرسل أنفسَهم من نسبة الإضلال الذي هو عمل الشياطين إليهم واستعاذوا منه، فهم لربهم الغنيّ العدل أشدّ تبرئة وتنزيهًا منه، ولقد نزهوه حين أضافوا إليه التفضل بالنعمة والتمتيع بها. وأسندوا نسيان الذكر والتسبب به للبوار إلى الكفرة، فشرحوا الإضلال المجازي الذي أسنده الله تعالى إلى ذاته في قوله {يُضِلُّ مَن يَشَاءُ} [الرعد: ٢٧]. ولو كان هو المضل على الحقيقة لكان الجواب العتيد أن يقولوا: بل أنت ١٥ أضللتهم. والمعنى: أأنتم أوقعتموهم في الضلال عن طريق الحق أم هم ضلوا عنه بأنفسهم؟

[١٤٣٢] وضل: مطاوع أضله، وكان القياس ضلّ عن السبيل، إلّا أنهم تركوا الجار كما تركوه في هذه الطريق. والأصل: إلى الطريق وللطريق. وقولهم: أضلَّ البعير، في معنى: جعله ضالًا، أي ضائعًا، لما كان أكثر ذلك بتفريط من صاحبه وقلة ٢٠ احتياط في حفظه قيل: أضله، سواء كان منه فعل أو لم يكن.

[1433] “Hâşa!” Muhataplar kendilerine söylenen bu sözden dolayı hayret etmişlerdir; çünkü onlar masum melek ve peygamberler olup, şeytan ve avenesine mahsus saptırma işinden son derece uzaktırlar. Veya Allah’ı tesbih ve takdis eden varlıklar olduklarını, dolayısıyla O’nun kullarını saptırmanın kendilerine yakışmayacağını ifade etmek için “Hâşa!” demişlerdir. Yahut bununla Allah’ı, benzeri olmaktan; melek, peygamber veya başka herhangi bir şeyin O’na ortak olmasından tenzih etmek istemişlerdir. Ardından; “Bizim masum varlıklar olarak Senden başka hiçbir varlığı velî edinmemiz doğru da değildir, olacak şey de değildir. Hal böyle iken, başkalarını Seni bırakıp da bizi velî edinmeye nasıl sevkedebiliriz!?” Veya “Bizim, inkârcıları velî edinen, inkârcıların da kendilerini velî edindiği şeytanlar gibi olmamız mümkün değildir.” demişlerdir. Nitekim Allah Teâlâ “Şeytanın velîleriyle savaşın” [Nisâ 4/76] ve “İnkâr edenler ise Tāgut’un velîleridir.” [Bakara 2/257] buyurur.

[1434] Ebû Ca‘fer [v. 130/748] نَّتَّخِذَ [edinmemiz] kelimesini meçhul olarak *nuttehaze* [edin**il**memiz] şeklinde okumuştur. اتخذ fiili; *ittehaze veliyy*en [bir velî edindi] örneğinde olduğu gibi tek mef‘ûle da teaddi eder, *ittehaze fulân*en *veliyy*en [falanı velî edindi] sözünde olduğu gibi iki mef‘ûle de teaddi eder. “Yoksa Yer’den birtakım ilahlar mı edindiler?” [Enbiya 21/1] ve “Allah İbrahim’i dost edindi” [Nisâ 4/125] âyetlerinde olduğu gibi. Buna göre birinci kıraat, kelimenin tek mef‘ûle müteaddi olan kullanımıdır ki, bu mef‘ûl من أولياء ifadesidir. Aslen cümle أن نتخذ اولياء şeklinde iken nefiy mânasını güçlendirmek için من ilave edilmiştir. İkinci kıraat ise kelimenin iki mef‘ûle müteaddi olan kullanımıdır. Birinci mef‘ûl gizli *nahnu* [biz] zamiri, ikincisi ise من أولياء ifadesidir. Bu من ise kısmilik ifade eder; لا نتخذ بعض أولياء [birtakım dostlar edinmeyiz] demektir. أولياء kelimesinin nekre olarak zikredilmesi bunların -cinler ve putlar gibi- özel velîler olmasından dolayıdır.

[1435] الذكر Allah’ı zikredip O’na iman etmek; veya Kur’an ve ilahi yasalardır. بور “helâk olan” demek olup müfred ve cemi için sıfat olarak kullanılabilir. Tıpkı *‘ûz* [sığınanlar] kelimesi *‘âiz* [sığınan] lâfzının çoğulu olduğu gibi, bu kelime de *bâir*in çoğuludur.

19. (Ey müşrikler!) İşte, sizi bunlar da yalancı çıkardı söylediklerinizde! Artık ne (azabı) çevirebilirsiniz, ne de yardım alabilirsiniz. Büyük bir azap tattıracağız içinizdeki zalimlere!

[١٤٣٣] {سبحانك} تعجب منهم، قد تعجبوا مما قيل لهم، لأنهم ملائكة وأنبياء معصومون، فما أبعدَهم عن الإضلال الذي هو مختص بإبليس وحزبه! أو نطقوا بـ{سبحانك} ليدلوا على أنهم المسبحون المتقدّسون الموسومون بذلك؛ فكيف يليق بحالهم أن يضلوا عباده؟ أو قصدوا به تنزيهه عن الأنداد وأن يكون له نبيّ أو ملك أو غيرهما ندًّا، ثم قالوا: ما كان يصحّ لنا ولا يستقيم ونحن معصومون أن نتولى أحدًا دونك، فكيف يصحّ لنا أن نحمل غيرنا على أن يتولونا دونك. أو ما كان ينبغي لنا أن نكون أمثال الشياطين في توليهم الكفار كما تولاهم الكفار. قال الله تعالى {فقاتلوا أَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ} [النساء: ٧٦] يريد الكفرة وقال {وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ} [البقرة: ٢٥٧].

[١٤٣٤] وقرأ أبو جعفر المدني «نُتَّخَذ»، على البناء للمفعول. وهذا الفعل، أعني اتخذ، يتعدى إلى مفعول واحد، كقولك: اتخذ وليًّا وإلى مفعولين كقولك: اتخذ فلانًا وليًّا. قال الله تعالى {أَمِ اتَخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ} [الأنبياء: ١] وقال {وَاتَّخَذَ اللهُ إبراهيمَ خَلِيلًا} [النساء: ١٢٥]. فالقراءة الأولى من المتعدي إلى واحد وهو {مِنْ أَوْلِيَاءَ}. والأصل: أن نتخذ أولياء، فزيدت {مِن} لتأكيد معنى النفي. والثانية من المتعدي إلى مفعولين. فالأول ما بني له الفعل، والثاني {مِنْ أَوْلِيَاءَ}، ومن للتبعيض، أي لا نتخذ بعض أولياء. وتنكير {أَوْلِيَاءَ} من حيث أنهم أولياء مخصوصون، وهم الجنّ والأصنام.

[١٤٣٥] والذكر: ذكر الله والإيمان به، أو القرآن والشرائع. والبور: الهلاك. يوصف به الواحد والجمع: ويجوز أن يكون جمع بائر، كعائذ وعوذ.

١٩-﴿فَقَدْ كَذَّبُوكُمْ بِمَا تَقُولُونَ فَمَا تَسْتَطِيعُونَ صَرْفًا وَلا نَصْرًا وَمَنْ يَظْلِمْ مِنْكُمْ نُذِقْهُ عَذَابًا كَبِيرًا﴾

[1436] Âyette aniden bir isbat ve ilzâma geçilmesi güzel ve etkileyici olmuştur. Özellikle buna iltifat eklenip 'deme' hazfedilince… "Ey Ehl-i Kitap! Evet, size Resûlümüz geldi… Peygamberlerin arasının kesildiği bir dönemde gerçekleri size açıklıyor ki, 'Bize müjdeci ve uyarıcı gelmedi!' demeyesiniz; çünkü size gerçek bir müjdeci ve uyarıcı gelmiş bulunuyor." [Mâide 5/19] âyeti ile şairin[1] şu beytinde de aynı durum söz konusudur:

> Dediler ki; Horasan bizim için istenen en uzak yerdir;
> işte geldik Horasan'a, ama şu kilitler [memlekete bir türlü dönemiyorum]!..

[1437] تقولون kelimesi Tâ ile de, Yâ ile de okunmuştur. Anlam Tâ'lı okumaya göre "Kendilerinin ilâh oldukları yönündeki *iddianızı* yalanladılar.", Yâ'lı okumaya göre ise "Dediler ki: 'Hâşa! Bizim Senden başka velîler edinmemiz söz konusu değil.' [Furkān 25/18] *demek suretiyle* sizi yalanladılar." şeklindedir. **Şayet** "Bu kelimenin Tâ veya Yâ ile okunması durumuna göre [بما تقولون ifadesindeki] Bâ'nın durumu değişir mi?" **dersen şöyle derim:** Evet, değişir. Tâ ile okunduğu zaman "Kendilerine gelen gerçeği yalanladılar." [Kāf 50/5] âyetindeki gibi [Bâ sıla ve ما تقولون de *mef'ûlün bih*], câr ve mecrur da zamirden bedel olur; adeta فقد كذبوا بما تقولون denilmektedir. Kelime Yâ ile okunduğunda ise *ketebtü bi'l-kalem[i]* [kalemle yazdım] sözünde olduğu gibi [alet] olur.[2] Yine, تستطيعون kelimesi de Tâ ve Yâ ile okunmuştur; yani "Ey inkârcılar! Sizin, azabı başınızdan savmaya gücünüz yetmez." صرف [savma]nın tevbe anlamında olduğu da, "o bir çare bulur elbet" anlamına gelen *innehû le-yetesarrafu* ifadesindeki gibi çare anlamında olduğu da söylenmiştir; yani ilahlarınız azabı başınızdan savamazlar; veya sizin için bir çare bulamazlar.

[1438] Burada hitap, genel ve bütün mükellefleredir. Büyük azap *zulmeden* herkes için söz konusu olup inkârcılar da *zalim*dir, -zira "Şüphesiz şirk büyük bir zulümdür." [Lokman 31/13] buyrulmuştur- [ilahî emir ve yasakları çiğneyen] fâsıklar da zalimdir; çünkü Allah Teâlâ "Kim de (bundan) vazgeçmezse, bunlardır işte zalimler!" [Hucurat 49/11] buyurmuştur. نذقه (tattıracağız) kelimesi Yâ ile *yuzikhu* şeklinde de okunmuştur; zamir lâfza-i celâle veya يظلم'nun masdarına râcidir.[3]

20. (Resulüm!) Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberler yemek yer ve çarşı-pazar dolaşırlardı. Bakalım sabredecek misiniz diye sizi birbirinizle denemekteyiz. Senin Rabbin görmekte!..

---

1 Hârûn Reşid devri şairlerinden Abbas b. Ahnef. / ed.

2 İlkinde; "İşte söyledikleri***nizi*** yalanladılar." İkincisinde; "İşte bu söyledikleri ***ile*** sizi yalanladılar!" / ed.

3 Büyük bir azap *tattıracaktır Allah* içinizdeki zalimlere / Büyük bir azap *tattıracaktır bu zulüm* içinizdeki zalimlere …

[١٤٣٦] هذه المفاجأة بالاحتجاج والإلزام حسنة رائعة، وخاصة إذا انضم إليها الالتفات وحذف القول. ونحوها قوله تعالى {يَا أَهْلَ الكتاب قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ على فَتْرَةٍ مِنَ الرسل أَن تَقُولُوا مَا جَاءَنَا مِن بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ فَقَدْ جَاءَكُمْ بَشِيرٌ وَنَذِيرٌ} [المائدة: ١٩]، وقول القائل:

٥ قَالُوا خُرَاسَانُ أَقْصَى مَا يُرَادُ بِنَا ❁ ثُمَّ الْقُفُولُ فَقَدْ جِئْنَا خُرَاسَانَا

[١٤٣٧] وقرئ «يقولون»، بالتاء والياء. فمعنى من قرأ بالتاء فقد كذبوكم بقولكم أنهم آلهة. ومعنى من قرأ بالياء: فقد كذبوكم بقولهم {سُبْحَانَكَ مَا كَانَ يَنبَغِي لَنَا أَن نَّتَّخِذَ مِنْ دُونِكَ مِنْ أَوْلِيَاءَ} [الفرقان: ١٨]. فإن قلت: هل يختلف حكم الباء مع التاء والياء؟ قلت: إي والله، وهي مع التاء كقوله {بَلْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ} [ق: ٥] والجار ١٠ والمجرور بدل من الضمير، كأنه قيل: فقد كذبوا بما تقولون: وهي مع الياء كقولك: كتبت بالقلم. وقرئ «يستطيعون»، بالتاء والياء أيضًا. يعني: فما تستطيعون أنتم يا كفار صرف العذاب عنكم. وقيل: الصرف: التوبة، وقيل: الحيلة، من قولهم: إنه ليتصرف، أي يحتال. أي فما يستطيع آلهتكم أن يصرفوا عنكم العذاب، أو أن يحتالوا لكم.

١٥ [١٤٣٨] الخطاب على العموم للمكلفين، والعذاب الكبير لاحقٌ بكل من ظلم، والكافر ظالم: لقوله {إِنَّ الشرك لَظُلْمٌ عَظِيمٌ} [لقمان: ١٣] والفاسق ظالم. لقوله {وَمَن لَمْ يَتُبْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} [الحجرات: ١١]. وقرئ «يذقه»، بالياء. وفيه ضمير الله، أو ضمير مصدر يظلم.

٢٠-﴿وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ إِلا إِنَّهُمْ لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَيَمْشُونَ فِي الأَسْوَاقِ وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أَتَصْبِرُونَ وَكَانَ رَبُّكَ بَصِيرًا﴾ ٢٠

[1439] إلا ’dan sonraki cümle mahzuf bir kelimenin sıfatıdır. Mâna ise, “Bizim senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberler mutlaka yerler ve dolaşırlardı.” şeklindedir. Burada câr ve mecrurla, yani من المرسلين ile yetinilerek kelime hazfedilmiştir. وما منا إلا له مقام معلوم (“Bizim her birimizin belli bir yeri vardır.” [Sāffât 37/164]) âyeti *ve mâ minnâ ahad*[un]… şeklinde takdir edildiği gibi. يمشون kelimesi *yumeş**şev**ne* şeklinde mechul olarak da okunmuştur; yani ihtiyaçları onları veya insanları yürütür anlamında. Eğer bu kıraate dair rivayet söz konusu olmayıp da kelime *yumeş**şû**ne* şeklinde okunsaydı daha doğru olurdu.

[1440] Bu ifadenin “Bu nasıl bir peygamber ki (hem Allah Resûlüyüm diyor hem de) yemek yiyor, çarşı-pazar dolaşıyor?!” [Furkān 25/7] diyenlere bir cevap olduğu söylenmiştir.

[1441] فتنةً imtihan ve sınama olarak demektir. Bu ifade; müşriklerin sarf ettiği sözlere, Peygamber’in yemek yemesini, çarşı-pazar dolaşmasını yepyeni türedi bir şey addetmelerine[1] karşı, diğer peygamberlerin de böyle yaşadıkları yolunda bir cevaptan sonra, sabırlı olması yolunda Peygamber’e bir tavsiyedir. Allah Teâlâ “Ey insanlar! Ben âdet ve hikmetimin gereği olarak sizi birbirinizle sınarım.” buyurmaktadır; Allah, elçilerini gönderdiği toplumlarla, yani bunların düşmanca davranışlarıyla, akıl dışı iddia ve çeşitli eziyetleri ile elçilerini imtihan ettiğini ve bunlara karşı güzel bir şekilde sabretmelerini istediğini haber vermektedir. “Mallarınız ve canlarınız konusunda mutlaka deneneceksiniz ve gerek sizden önce kitap verilenlerden gerekse müşriklerden pek çok incitici şey işiteceksiniz. Sabredip sakınırsanız, bu gerçekten azmetmeye değer işlerdendir.” [Âl-i İmran 3/186] âyeti de bunu ifade etmektedir.

[1442] “Deneme” fiilinden sonra gelen أتصبرون (Bakalım sabredecek misiniz) kelimesinin konumu, ليبلوكم أيكم أحسن عملا (“Sizi sınamak için; bakalım hanginiz daha güzel amel sergileyecek.” [Mülk 67/2]) âyetinde *geçen* ليبلوكم’den sonraki أيكم kelimesinin konumuyla aynıdır.

[1443] “Görmekte” yani denediği hususlardaki doğru sonucu zaten bilmektedir; sakın göğsün daralmasın, onların ileri geri konuşmaları sakın seni üzmesin; zira sabredersen mutlu olacak, iki dünyada da kurtuluşa ereceksin. Bu ifadenin, müşriklerin “Yahut kendisine bir hazine verilse veya (hiç çalışmadan zahmetsizce) yiyeceği bir bahçesi olsa ya?!” [Furkān 25/8] diyerek Rasûlullah'ı (s.a.) fakir olduğu için kınamalarına karşı bir teselli olduğu da söylenmiştir.

1 Bu ifade, *ve’stebde‘ûhu*nun karşılığı olup, *ve’steb‘adûhu*nun karşılığı “ihtimalden uzak bulmalarına” şeklindedir. / ed.

[١٤٣٩] الجملة بعد إلّا صفة لموصوف محذوف، والمعنى: وما أرسلنا قبلك أحدًا من المرسلين إلّا آكلين وماشين. وإنما حذف اكتفاء بالجار والمجرور. أعني من المرسلين ونحوه قوله عزّ من قائل {وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ} [الصافات: ١٦٤] على معنى: وما منا أحد. وقرئ «ويُمَشَّوْن»، على البناء للمفعول، أي تمشيهم حوائجهم أو الناس. ولو قرئ «يُمَشُّون» لكان أوجه لولا الرواية.

[١٤٤٠] وقيل: هو احتجاج على من قال {مَالِ هَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِى الْأَسْوَاقِ} [الفرقان: ٧].

[١٤٤١] {فِتْنَةً} أي محنة وابتلاء. وهذا تصبير لرسول الله ﷺ على ما قالوه واستبدعوه، من أكله الطعام ومشيه في الأسواق بعد ما احتج عليهم بسائر الرسل، يقول: وجرت عادتي وموجب حكمتي على ابتلاء بعضكم أيها الناس ببعض. والمعنى: أنه أبتلى المرسلين بالمرسل إليهم، وبمناصبتهم لهم العداوة، وأقاويلهم الخارجة عن حدّ الإنصاف، وأنواع أذاهم، وطلب منهم الصبر الجميل. ونحوه {وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الذينَ أُوتُوا الكتابَ مِن قَبْلِكُمْ وَمِنَ الذين أَشْرَكُوا أَذًى كَثِيرًا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذلك مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ} [آل عمران: ١٨٦]

[١٤٤٢] وموقع {أَتَصْبِرُونَ} بعد ذكر الفتنة موقع {أَيُّكُمْ} بعد الابتلاء في قوله {لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا} [الملك: ٢].

[١٤٤٣] {بَصِيرًا} عالما بالصواب فيما يبتلي به وغيره فلا يضيقنّ صدرك، ولا يستخفنك أقاويلهم، فإن في صبرك عليها سعادتك وفوزك في الدارين. وقيل: هو تسلية له عما عيروه به من الفقر، حين قالوا: {أَوْ يُلْقَى إليه كَنْزٌ أَوْ تَكُونُ لَهُ جَنَّةٌ} [الفرقان: ٨]،

Allah zenginleri 'Bakalım fakirler sabredecek mi etmeyecek mi?' diye imtihan vesilesi yapmakta, hikmet ve iradesi bu yönde olup dilediğini zengin, dilediğini fakir kılmaktadır. Ayrıca, bunun "Seni onlar için bir sınama vesilesi kıldık; çünkü eğer sen hazine ve bahçeleri olan zengin biri olsaydın onların sana karşı ilgileri ve itaat etmeleri dünya menfaatleri için veya bunlarla karışık olurdu. Dolayısıyla biz sana itaat edenlerin itaatleri dünya arzusu olmaksızın sırf Allah rızası için olsun diye seni fakir biri olarak gönderdik" anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim rivayete göre Ebû Cehl, Velid b. Muğîre, Âs b. Vâil ve o [üst] tabakadan bazıları "Müslüman olsak, Ammâr, Suheyb, Bilal, falan, filan bizden önce Müslüman oldular; bunlar İslâmiyetteki kıdemlerini ileri sürerek bize karşı üstünlük taslarlar şimdi!.." diyorlardı… Birbirleriyle sınanmaları işte budur.

21. Bizimle karşı karşıya geleceklerine dair bir ümit ve korku taşımayanlar; "Bize de melekler indirilse veya Rabbimizi görsek ya?" dediler bir de... Bunlar, ne kadar kibirleniyorlar böyle içten içe!.. Gerçekten büyük bir küstahlık içindeler!

[1444] Yani, inkârcı oldukları için hayırla karşımıza çıkmayı ümit etmeyenler veya karşımıza kötü şeylerle çıkmaktan korkmayanlar. *Recâ* kelimesi Tihâme lehçesinde korku anlamında kullanılmaktadır. Nitekim لَا تَرْجُونَ لِلّٰهِ وَقَارًا ("[Sizin neyiniz var ki] Allah'a [sadece O'na] bir saygı yakıştıramıyorsunuz!" [Nûh 71/13]) âyetinde de bu mânada tefsir edilmiştir. Burada Allah'ın yargılama yurduna intikal etmek, O'nunla karşılaşmak olarak değerlendirilmiştir; tabii O, karşılaşılacak bir varlıksa…

[1445] Müşrikler Hazret-i Peygamber'den 'Allah'ın kendilerine melekleri göndermesi ve meleklerin Hazret-i Muhammed'in doğru söylediğine tanıklık etmeleri', bu takdirde iman edecekleri veya 'Allah'ı açıkça görmeleri ve O'nun Hazret-i Muhammed'e iman edip tâbi olmalarını kendilerine bizzat emretmesi' gibi mûcize taleplerinde bulunuyorlardı. Burada iki ihtimal söz konusudur: Ya Allah'ın peygamber olmayan kimselere melekleri göndermeyeceğini ve O'nun görülmesinin mümkün olmadığını biliyor ve iman etmek için *imkânsız* şeyleri şart koşuyorlardı. Veya bunu bilmiyor; kendilerine karşı delil olarak inmiş olan mûcizelerden başka mûcizeler talep etmek suretiyle inat ediyorlardı. Hazret-i Mûsâ'nın kavminin "Biz Allah'ı açık-seçik görünceye kadar sana iman edip bağlanmayacağız!" [Bakara 2/55] dedikleri gibi.

وأنه جعل الأغنياء فتنة للفقراء؛ لينظر: هل يصبرون؟ وأنها حكمته ومشيئته؛ يغني من يشاء ويفقر من يشاء. وقيل: جعلناك فتنة لهم؛ لأنك لو كنت غنيًّا صاحب كنوز وجنان لكان ميلهم إليك وطاعتهم لك للدنيا، أو ممزوجة بالدنيا؛ فإنما بعثناك فقيرًا ليكون طاعة من يطيعك خالصة لوجه الله من غير طمع دنيوي. وقيل: كان أبو جهل والوليد بن المغيرة والعاصي بن وائل ومن في طبقتهم يقولون: "إن أسلمنا وقد أسلم قبلنا عمار وصهيب، وبلال وفلان وفلان ترفعوا علينا إدلالًا بالسابقة!" فهو افتتان بعضهم ببعض.

٢١-﴿وَقَالَ الَّذِينَ لا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا لَوْلا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْمَلائِكَةُ أَوْ نَرَى رَبَّنَا لَقَدِ اسْتَكْبَرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ وَعَتَوْا عُتُوًّا كَبِيرًا﴾

[١٤٤٤] أي لا يأملون لقاءنا بالخير لأنهم كفرة، أو لا يخافون لقاءنا بالشر. والرجاء في لغة تهامة: الخوف، وبه فسر قوله تعالى {لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا} [نوح: ١٣]. جعلت الصيرورة إلى دار جزائه بمنزلة لقائه لو كان مَلْقِيًّا.

[١٤٤٥] اقترحوا من الآيات أن ينزل الله عليهم الملائكة فتخبرهم بأن محمدًا صادق حتى يصدقوه، أو يروا الله جهرة فيأمرهم بتصديقه واتباعه. ولا يخلو إما أن يكونوا عالمين بأن الله لا يرسل الملائكة إلى غير الأنبياء، وأن الله لا يصحّ أن يرى، وإنما علقوا إيمانهم عالمين بأن الله لا يكون؛ وإما أن لا يكونوا عالمين بذلك، وإنما أرادوا التعنت باقتراح آيات سوى الآيات التي نزلت وقامت بها الحجة عليهم، كما فعل قوم موسى حين قالوا: {لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللهَ جَهْرَةً} [البقرة: ٥٥].

[1446] **Şayet** “فِى أَنفُسِهِمْ (içten içe) ifadesinin mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu “Onlar *hakk*a karşı içten içe büyüklük tasladılar -ki bu da, kalplerinde bulunan inkâr ve inattır- ve buna kesin olarak inandılar. Nitekim Allah Teâlâ onlar hakkında “Bunların göğüslerinde, asla ulaşamayacakları bir büyüklük (kompleksin)den başka bir şey yok!” [Gâfir 40/56] buyurmuştur. “Küstahlık içindeler;” yani zulümde haddi aşmaktalar; *‘atâ aleynâ fulânün* denir. Burada küstahlık büyük olmakla nitelenmiş ve bunda aşırıya gidilmiştir; yani onlar sadece aşırı derecede kibirli ve küstahlık içinde oldukları için bu büyük lafı etmeye cesaret etmişlerdir. [لقد’daki] Lâm mahzuf bir kasemin cevabıdır. Bu, yeni bir cümle olarak ileri düzeyde bir güzelliğe sahiptir. Tıpkı şairin şu beytindeki gibi:

> Şu bayan komşusu var ya Cesas’ın, Küleyb’i öldürerek devesinin öcünü aldık!..
> Ne deveymiş ki Küleyb gibi biri onun bedeli oldu!..[1]

[1447] Burada *ğalet* fiili bir taaccüp lafzı olmadığı halde taaccübe delâlet etmektedir. Nitekim âyetteki ifade “Kendilerini ne kadar da büyütüyorlar!”, “Ne kadar küstahlar!” ve “Ne kadar pahalıdır diyeti Küleyb olan deve!” denir.

22. Melekleri gördükleri gün… İşte o gün, günahkârlara müjde yoktur; “Tam bir mahrûmiyet bu!” derler.

[1448] يوم يرون (gördükleri gün) ifadesi iki sebepten biriyle mansūbdur; ya لا بشرى “müjde yoktur” ifadesinin delâlet ettiği fiille, yani “melekleri gördükleri gün kendilerine müjde verilmesi menolunur veya onlara müjde verilmez” anlamında ki bu durumda يومئذ [o gün] kelimesi tekrar olur. Ya da gizli bir üzkür [zikret] fiili ile mansūbdur. “Melekleri gördükleri günü zikret” anlamındadır ve daha sonra “İşte o gün, günahkârlara müjde yoktur!” denmektedir. للمجرمين (günahkârlara) kelimesi[2] ya zamir konumunda zahir isimdir veya umum ifade eden bir lafız olduğu için bütün günahkârları kapsamaktadır.

[1449] حجرا محجورا (Tam bir mahrumiyet bu!) Sîbeveyhi bu kelimeyi ‘daima, açık olarak zikredilmeyen fiillerle mansūb olan masdarlar’ arasında zikreder; tıpkı *ma‘âzallah* [Allah korusun], *ka‘deke* [Yemin olsun ki] ve *‘amrake* [Baki bildiğin Allah için] ifadeleri gibi. Araplar intikam için savaşan bir düşmanla karşılaştıkları veya ani bir baskınla karşılaştıkları vb. zamanlarda bu sözü söyler, onu bir sığınma olarak görürlerdi.

1 Küleyb, Tağlib kabilesinin reisi Muhelhil’in çok sevdiği kardeşidir; komşu kabileden bir kadıncağızın devesi Küleyb’lerin tarlasına girince, Küleyb o sinirle deveyi katletmiş; kadın da onu komşusu Cessâs’a şikâyet etmiş; cengâver Cessâs da, deveye karşılık Küleyb’i, yani bir asilzadeyi öldürmüştür. Daha sonra, Küleyb’in ağabeyi de bu kabilenin kökünü kurutayazmıştır!.. Ota karşı deve, deveye karşı Küleyb gibi bir değer, Küleyb’in canına bedel de koskoca bir kabile, ve Bekr ve Tağlib kabileleri arasında 40 yıl! devam edip, Tağlib’in hunharca galibiyetiyle sona eren Besus savaşları… Cahiliyenin bir nevi özeti. / ed.

2 Yani *le-hum* (onlara) yerine *li’l-mucrimîne* (günahkârlara) buyrulmasının sebebi. / ed.

[١٤٤٦] فإن قلت: ما معنى {فِى أَنفُسِهِمْ}؟ قلت: معناه أنهم أضمروا الاستكبار عن الحق -وهو الكفر والعناد في قلوبهم- واعتقدوه. كما قال {إِن فِى صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ مَّا هُم ببالغيه} [غافر: ٥٦]. {وَعَتَوْا} وتجاوزوا الحدّ في الظلم. يقال: عتا علينا فلان. وقد وصف العتوّ بالكبير، فبالغ في إفراطه، يعني أنهم لم يَجْسروا على هذا القول العظيم، إلا لأنهم بلغوا غاية الاستكبار وأقصى العتوّ، واللام جواب قسم محذوف. وهذه الجملة في حسن استئنافها غاية. وفي أسلوبها قول القائل:

وَجَارَةُ جَسَاسٍ أَبَأْنَا بِنَابِهَا * كُلَيْبًا غَلَتْ نَابٌ كُلَيْبٌ بَوَاؤُهَا

[١٤٤٧] وفي فحوى هذا الفعل دليل على التعجب من غير لفظ التعجب. ألا ترى أن المعنى: ما أشدّ استكبارهم، وما أكبر عتوّهم، وما أغلى نابًا بواؤها كليب.

٢٢-﴿يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلائِكَةَ لا بُشْرَى يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِينَ وَيَقُولُونَ حِجْرًا مَحْجُورًا﴾

[١٤٤٨] {يَوْمَ يَرَوْنَ} منصوب بأحد شيئين؛ إما بما دلّ عليه {لَا بشرى}، أي يوم يرون الملائكة يُمنعون البشرى أو يعدمونها؛ و{يومئذ} للتكرير. وإما بإضمار اذكر، أي اذكر يوم يرون الملائكة؛ ثم قال {لَا بُشْرَى يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِينَ}. وقوله {للمجرمين} إما ظاهر في موضع ضمير وإما لأنه عام فقد تناولهم بعمومه.

[١٤٤٩] {حِجْرًا مَحْجُورًا} ذكره سيبويه في باب المصادر غير المتصرفة المنصوبة بأفعال متروك إظهارها نحو معاذ الله، وقَعْدَك، وعَمْرك. وهذه كلمة كانوا يتكلمون بها عند لقاء عدوّ موتور أو هجومِ نازلة، أو نحو ذلك. يضعونها موضع الاستعاذة.

Sîbeveyhi şöyle demiştir: Adamın biri diğerine "Şunu yapar mısın?" der; o da ona *hicr^an^* [Allah korusun!] diye cevap verir. Kelime "Mâni oldu." anlamındaki *hacera*dandır; çünkü Allah'a sığınan biri O'ndan başına arzu edilmeyen bir şey gelmesine mâni olmasını ve o şeyin başına gelmemesini istemektedir. Buna göre mâna "Allah'tan ona mâni olmasını ve beni korumasını niyaz ederim" şeklindedir. Kelimenin *fi'l* veya -Hasan-ı Basrî'nin kıraatinde- *fu'l* kalıbında gelmesi onun, belli bir hale mahsus olması sebebiyle tâbi tutulabildiği kullanımlardır.[1] *Kı'deke ve 'imrake* ifadelerinde olduğu gibi. Nitekim bir recez şairine ait şu ifade inşad edilmektedir:

> Arzuyla ve endişe içinde şöyle dedi kadın:
> Rabbime sığınırım sizden; Allah korusun!

[1450] **Şayet** "Mademki kelime sadece masdar olarak kullanılan bir lafızdır; ondan sonra *mahcûr* (engellenmiş) kelimesinin ona sıfat olarak zikredilmesinin izahı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu sıfat mahrumiyet mânasını tekit için zikredilmiştir. Nitekim Araplar *zeyl^ün^ zâil^ün^* [düşük düşüklük] *-zeyl* düşüklük demektir- ve *mevt^ün^ mâit^ün^* [ölü ölüm] derler. Ayette mâna şöyledir: Bunlar meleklerin inmesini istiyor ve öneriyorlar. Oysa ölürlerken veya Kıyamet günü melekleri gördüklerinde onlarla karşılaşmak istemeyecekler ve onlardan korkacaklar. Çünkü onlarla ancak hoşlanmayacakları şartlar içinde karşılaşacaklar ve onları gördüklerinde ansızın bastıran intikamcı düşman ve felaketle karşı karşıya olduklarında söyledikleri sözü söyleyeceklerdir.

[1451] Bunun (حجرا محجورا) meleklerin sözü olduğu da söylenmiştir. Buna göre mâna şöyledir: Bağışlanma, cennet ve müjde kesinlikle haramdır size! [*Harâm^en^ muharrem^en^*...] Yani, bunları size Allah haram kılmıştır.

23. Çünkü (iyi olduğu zannıyla) yaptıkları her bir amelin üzerine yürüyüp onu toz-duman etmişizdir.

[1452] Aslında ne bir üzerine yürüme ne de üzerine yürümeye benzer bir şey söz konusudur. Ancak müşrikler ve onların inkâr içinde iken yaptıkları sıla-i rahim, çaresizin imdadına koşma, misafire ikram etme, esire yardım vb. cömertlik ve güzel ameller, padişaha muhalefet edip ona isyan eden bir toplumla bu durum karşısında onların varlıklarının üzerine yürüyen ve neleri varsa el koyup tahrip eden ve paramparça yapan onlardan geriye hiçbir şey bırakmayan bir toplumun durumuna benzetilmektedir. هباء güneş ışığıyla birlikte pencereden çıktığı görülen tozumsu şeydir;

1 Yani kullanıldığı bağlam belli olduğundan bir anlam karşılığı olmamaktadır. / ed.

قال سيبويه: ويقول الرجل للرجل: أتفعل كذا وكذا؟ فيقول: حجرًا، وهي من حجره إذا منعه؛ لأن المستعيذ طالب من الله أن يمنع المكروه فلا يلحقه فكان المعنى: أسأل الله أن يمنع ذلك منعًا ويحجره حجرًا. ومجيئه على فِعل أو فُعل في قراءة الحسن، تصرف فيه لاختصاصه بموضع واحد، كما كان قِعْدَك وعمرك ٥ كذلك، وأنشدت لبعض الرّجاز:

قالَتْ وَفِيهَا حَيْدَةٌ وَذُعْرٌ ۞ عوذٌ بِرَبّي مِنْكُمُ وَحُجْرٌ

[١٤٥٠] فإن قلت: فإذ قد ثبت أنه من باب المصادر، فما معنى وصفه بمحجور؟ قلت: جاءت هذه الصفة لتأكيد معنى الحجر، كما قالوا. ذيل ذائل، والذيل: الهوان؛ وموت مائت. والمعنى في الآية: أنهم يطلبون نزول الملائكة ١٠ ويقترحونه، وهم إذا رأوهم عند الموت أو يوم القيامة كرهوا لقاءهم وفزعوا منهم، لأنهم لا يلقونهم إلا بما يكرهون، قالوا عند رؤيتهم ما كانوا يقولونه عند لقاء العدوّ الموتور وشدّة النازلة.

[١٤٥١] وقيل: هو من قول الملائكة، ومعناه: حرامًا محرَّمًا عليكم الغفران والجنة والبشرى، أي جعل الله ذلك حرامًا عليكم.

١٥ ٢٣-﴿وَقَدِمْنَا إِلَى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا﴾

[١٤٥٢] ليس ههنا قدوم ولا ما يشبه القدوم، ولكن مثلت حال هؤلاء وأعمالهم التي عملوها في كفرهم من صلة رحم، وإغاثة ملهوف، وقرى ضيف، ومنّ على أسير، وغير ذلك من مكارمهم ومحاسنهم بحال قوم خالفوا سلطانهم واستعصوا عليه، فقدم إلى أشيائهم، وقصد إلى ما تحت أيديهم فأفسدها ومزقها كل ممزق، ولم ٢٠ يترك لها أثرًا ولا عثيرًا. والهباء: ما يخرج من الكوّة مع ضوء الشمس شبيه الغبار.

ekallü mine'l-hebâi [tozdan da küçük] şeklinde bir deyim vardır. منثورا *hebâ*nın sıfatı olup, Allah Teâlâ [müşriklerin güzel amellerini] katında değersiz ve küçük olması ve hiçbir işe yaramayacak olması bakımından toza, hem de başı boş uçuşan toza benzetmiştir. Çünkü tozları ışık altında düzenli de görebilirsin; ancak rüzgâr onları bir hareketlendirdi mi, bir de bakarsın ki darmadağın olmuşlar ve her biri bir yana gitmiş. Tıpkı "Çiğnenmiş bir ekin gibi." [Fil 105/5] ifadesinde olduğu gibi ki burada Allah Teâlâ onları kurumuş ekine benzetmekle kalmamış, ayrıca 'içi boşaltılma' afetine maruz kalmış olduklarını ilave etmiştir; [âyette de] onların amellerini toza benzetmekle kalmamış, 'o yana bu yana savrulan' diye ekleme yapmıştır. جعلنا [منثورا]'nın üçüncü mef'ûlü de olabilir. Buna göre mâna "Biz onu hem toz hem de savrukluk değersizliğine sahip kıldık." şeklinde olur. "Aşağılık birer maymun olun!" [Bakara 2/65] âyetinde olduğu gibi; yani hem hayvana döndürülme hem de aşağılanma içinde. هباء kelimesinin son harfi, masdarının هبو olmasının da gösterdiği üzere Vav'dır.

24. O gün Cennet'in sahipleri; hem nihaî karargâhları bakımından daha iyidirler, hem de dinlenecekleri yer bakımından daha güzeldirler.

[1453] مستقر (Nihaî karargâh) insanların zamanlarının çoğunu orada geçirdikleri, karşılıklı oturup sohbet ettikleri mekân; مقيل [dinlenecekleri yer] ise eşleriyle birlikte olmak ve onlarla oynaşmak, ilişkide bulunmak için çekildikleri yerdir. Nitekim dünyada varlıklı kimseler böyle bir düzen içinde yaşamaktadırlar. Rivayete göre hesap, ahiret günlerine göre yarım günde bitirilecek; bunun üzerine cennetlikler cennette, cehennemlikler de cehennemde *kaylûle* yapacaklardır.[1] Nitekim "Şüphesiz bugün, Cennet sahipleri zevkli bir meşgale içinde eğlenmektedir. *E*şleri ile birlikte yaslanmışlardır gölgeliklerde koltuklara." [Yâsin 36/55-56] âyetleri bu mânadadır. Bu âyette geçen "meşgale" bakirelerle birlikte olmak tarzında tefsir edilmiştir. Çünkü Cennette uyku diye bir şey yoktur; kişilerin hurilerle konfor ve huzur içinde birlikte oldukları yere مقيل [dinlenecekleri yer] denilmesi teşbih esasına dayanmaktadır. "Daha güzel" ifadesi ise, bu dinlenme yerinin güzel yüzler, tatlı simalar vb. güzellik ve süslerle süsleneceğine işaret etmektedir.

25. Göğün, beyaz bulutlar halinde paramparça olacağı ve meleklerin bölük bölük indirilecekleri gün...

1 Yani mezkûr Ahiret gününe göre *kaylûle* vakti olan zamanı cennette / cehennemde geçireceklerdir. / ed.

وفي أمثالهم: أقل من الهباء. {مَنثُورًا} صفة للهباء؛ شبهه بالهباء في قلته وحقارته عنده، وأنه لا ينتفع به، ثم بالمنثور منه، لأنك تراه منتظمًا مع الضوء، فإذا حركته الريح رأيته قد تناثر وذهب كل مذهب. ونحوه قوله {كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ} [الفيل: ٥] لم يكف أن شبههم بالعصف حتى جعله مؤوفًا بالأكال ولا أن شبه عملهم بالهباء حتى جعله متناثرًا. أو مفعول ثالث لـ{جعلناه} جامعًا لحقارة الهباء والتناثر، كقوله {كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ} [البقرة: ٦٥]، أي جامعين للمسخ والخسء. ولام الهباء واو، بدليل الهبوة.

٢٤-﴿أَصْحَابُ الْجَنَّةِ يَوْمَئِذٍ خَيْرٌ مُسْتَقَرًّا وَأَحْسَنُ مَقِيلا﴾

[١٤٥٣] المستقرّ: المكان الذي يكونون فيه في أكثر أوقاتهم مستقرّين يتجالسون ويتحادثون. والمقيل: المكان الذي يأوون إليه للاسترواح إلى أزواجهم والتمتع بمغازلتهنّ وملامستهنّ، كما أنّ المترفين في الدنيا يعيشون على ذلك الترتيب. وروي أنه يفرغ من الحساب في نصف ذلك اليوم، فيقيل أهل الجنة في الجنة وأهل النار في النار. وفي معناه قوله تعالى {إِنَّ أصحَابَ الْجَنَّةِ اليومَ فِى شُغُلٍ فَاكِهُونَ هُمْ وأَزْوَاجُهُمْ فِى ظِلَالٍ عَلَى الْأرائِكِ مُتَّكِئُونَ} [يس: ٥٥ - ٥٦] قيل في تفسير الشغل: افتضاض الأبكار، ولا نوم في الجنة؛ وإنما سمي مكان دعتهم واسترواحهم إلى الحور مقيلًا على طريق التشبيه. وفي لفظ الأحسن رمز إلى ما يتزين له مقيلهم من حسن الوجوه وملاحة الصور، إلى غير ذلك من التحاسين والزين.

٢٥-﴿وَيَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَاءُ بِالْغَمَامِ وَنُزِّلَ الْمَلائِكَةُ تَنْزِيلا﴾

[1454] Fiil تَشقَّق [paramparça olacağı] şeklinde okunmuştur ki, aslı *teteşakkaku*dur. Bazı kārîler Tâ'yı hazfetmiş, bazıları da [*teşşakkaku* şeklinde] idgam etmiştir. Göğün yarılması oradan bulutun çıkması suretiyle olacağı için, onunla gök parçalanacakmış gibi ifade edilmiştir. Nitekim *şukka's-senâm*[u] *bi'ş-şefret*[i] *ve'nşekka bi-hâ* [Hörgüç bıçakla yarıldı; onunla yarıldı] dersin. "Ki o gün, gökyüzü çatırdamaktadır." [Müzzemmil 73/18] âyeti de bunun bir benzeridir. **Şayet** "*İnşakkati'l-ard*[u] *bi'n-nebât* [yer bitkiyle yarıldı] ifadesi ile *İnşakkat 'ani'n-nebât* [bitkiden dolayı yarıldı] ifadesi arasında ne fark var?" **dersen şöyle derim:** "Bitkiyle yarıldı." ifadesi, Allah yeri bitkiyle yardı ve o da onunla yarıldı anlamında, "Bitkiden dolayı yarıldı." ifadesi ise, bitki çıktığı sırada toprak ondan dolayı yarıldı anlamındadır. Buna göre âyetin mânası "Gök ondan çıkan bir bulut ile yarılır; bulutta melekler vardır; ellerinde kulların amelleri olduğu halde aşağıya inerler." şeklindedir. Bir rivayete göre, bütün sema katları tek tek yarılır ve melekler de dünyaya inerler. Bu bulutun sis gibi beyaz ve ince bir bulut olduğu, sadece Tîh çölünde İsrail oğulları için ortaya çıktığı da söylenmiştir. "Galiba, bunlar Allah'ın buluttan gölgeler içinde, meleklerle birlikte kendilerine gelmesini bekliyorlar!?" [Bakara 2/210] âyetinde söz konusu edilen bulut da bu nevidendir.

[1455] ونُزِّل الملائكة [meleklerin bölük bölük indirilecekleri] cümlesi;

- *Nunzilü'l-melâiket*[e] (melekleri indireceğimiz [gün]),
- *Nunezzilü'l-melâiket*[e] (melekleri bölük bölük indireceğimiz…),
- *Nuzzileti'l-melâiket*[u] (meleklerin bölük bölük indirilecekleri…),
- *Unzile'l-melâiket*[u] (meleklerin indirilecekleri…),
- *Nezele'l-melâiket*[u] (meleklerin inecekleri…),
- *Nuzzil***ü***'l-melâiket*[e] (melekleri indireceğimiz…)

şekillerinde kıraat edilmiştir ki son kıraat, *nunezzilu*dan ilk harfin, yani Nûn'un hazfiyle Mekkelilerin kıraatidir.

26. İşte o gün, Rahman'ındır (nihaî) hükümranlık. İnkârcı nankörler için de çetin bir gündür.

27. O gün, iki elini ısırarak der ki zalim; "Âh, keşke Peygamberle beraber bir yol tutsaydım!"

[١٤٥٤] وقرئ {تَشَقَّقُ}، والأصل: تتشقق، فحذف بعضهم التاء، وغيره أدغمها. ولما كان انشقاق السماء بسبب طلوع الغمام منها جعل الغمام كأنه الذي تشقّق به السماء، كما تقول: شقّ السنام بالشفرة وانشق بها. ونظيره قوله تعالى {السَّمَاءُ مُنفَطِرٌ بِهِ} [المزمل: ١٨]. فإن قلت: أي فرق بين قولك: انشقت الأرض بالنبات، وانشقت عن النبات؟ قلت: معنى انشقت به أن الله شقها بطلوعه فانشقت به. ومعنى انشقت عنه أن التربة ارتفعت عنه عند طلوعه. والمعنى: أن السماء تنفتح بغمام يخرج منها، وفي الغمام الملائكة ينزلون وفي أيديهم صحائف أعمال العباد. وروي: تنشق سماءً سماءً، وتنزل الملائكة إلى الأرض. وقيل: هو غمام أبيض رقيق، مثل الضبابة، ولم يكن إلّا لبني إسرائيل في تيههم. وفي معناه قوله تعالى {هَلْ يَنظُرُونَ إِلَّا أَن يَأْتِيَهُمُ اللهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الغَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ} [البقرة: ٢١٠].

[١٤٥٥] وقرئ:

- ونُنْزِلُ الملائكةَ،
- ونُنَزِّلُ الملائكةَ،
- ونُزِّلتِ الملائكةُ،
- وأُنْزِلتِ الملائكةُ،
- ونَزَلتِ الملائكةُ،
- وَنُزِّلُ الملائكةَ،

على حذف النون الذي هو فاء الفعل من نُنزِّلُ؛ قراءة أهل مكة.

٢٦-﴿الْمُلْكُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ لِلرَّحْمَنِ وَكَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَافِرِينَ عَسِيرًا﴾

٢٧-﴿وَيَوْمَ يَعَضُّ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ يَقُولُ يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلا﴾

28. "Vay başıma gelenlêr! Keşke falancayı dost edinmeseydim!"

29. "Bana gelen mesajdan beni kesinlikle o saptırdı; şeytan insanı daima böyle yüzüstü bırakmıştır!"

[1456] الحق sâbit anlamındadır; çünkü o gün Allah'ın egemenliğinden başka bütün hükümranlıklar yok olur ve ortadan kalkar, devam etmez. Elleri ısırmak, parmak ucunu ısırmak, ellerin iki yana düşmesi, tırnağını yemek, diş gıcırdatmak, diş bilemek, diş göstermek ifadeleri kin ve öfkeden kinayedir; çünkü bu ifadeler bu iki kelimeyle eş anlamlıdırlar. Eş anlamlı iki gruptan biri zikredilir ve diğeri kastedilir. Böylece söz, belâgat babında yükselmiş olur. Bu ifadeyi duyan kişi içinde, eş anlamlısı olan asıl kelimeyi duyduğu zaman hissetmediği bir güzellik ve beğeni hâsıl olur.

[1457] Bu âyetin Ukbe b. Ebû Mu'ayt hakkında nazil olduğu söylenir. Bu adam Hazret-i Peygamber'le sık sık bir araya gelirmiş. Rivayete göre birgün bir ziyafet vermiş ve Hazret-i Peygamber (s.a.)'i de davet etmiş. Peygamber ise şehadet getirinceye kadar onun davetine icap etmeyeceğini söylemiş. Ukbe de getirmiş; ancak, Ukbe'nin arkadaşı olan Übey b. Halef ona çok kahır etmiş ve "Dinden çıktın ha!?" diyerek onu suçlamış. Ukbe ise, "Hayır" demiş; "Evimde misafirimdi. Yemeğimi yemeyeceğine yemin etti. Ben de utandım ve dilimin ucuyla bir şehadet getirdim; aslında içimden getirmemiştim." demiş. Bunun üzerine Übey "Eğer Muhammed'le karşılaşır da kafasını çiğnemez, yüzüne tükürmezsen bir daha asla yüzümü göremezsin!" diye çıkışmış. Bir zaman sonra Ukbe, Dârünnedve'de namaz kılan Peygamber'le karşılaşınca Übey'in dediklerini yapmış. Bunun üzerine Peygamber; "Bir gün Mekke dışında seni elime geçirirsem, kafanı kılıçla uçuracağım senin!" demiş. Nitekim Ukbe Bedir'de öldürülmüştür. Peygamber onu öldürmesini Hazret-i Ali'ye emretmişti. -Onu Ensardan Âsım b. Sâbit'in (3/624) öldürdüğü de söylenir. Bu zat; "Ya Resûlâllah! [Müşrik] çocukları [âhirette] nereye gidecekler?" diye sorup "Cehenneme" cevabını alan kişidir.- Öte yandan, Peygamber (s.a.) Uhud'da Übey'i mızrakla yaralamış, o da Mekke'ye döndükten sonra ölmüştür.

[1458] الظالم kelimesindeki Lâm-ı tarif mâhutluk belirtmekte olup onunla özel olarak Ukbe'nin kastedilmesi mümkün olduğu gibi, cins için olması ve Ukbe'yi ve diğerlerini içine alması da mümkündür. O kişi Peygamber (s.a.) ile birlikte olup onunla aynı yolda -ki hak yoludur- yürümüş olmayı ve dalâlet ve arzuların kendisini farklı yollara sürüklememiş olmasını temenni edecektir. Veya o şahsın "Ben sapıtmış, tamamen yoldan çıkmıştım. Keşke Peygamber ile birlikte olarak kendime bir yol tutsaydım!" diyeceği murat edilmiş de olabilir.

٢٨-﴿يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلانًا خَلِيلا﴾

٢٩-﴿لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ إِذْ جَاءَنِي وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِلإِنْسَانِ خَذُولا﴾

[١٤٥٦] الحق: الثابت؛ لأن كل ملك يزول يومئذ ويبطل، ولا يبقى إلّا ملكه. عضّ اليدين والأنامل، والسقوط في اليد، وأكل البنان، وحرق الأسنان والأرم، وقرعها: كنايات عن الغيظ والحسرة، لأنها من روادفها، فيذكر الرادفة ويدلّ بها على المردوف، فيرتفع الكلام به في طبقة الفصاحة، ويجد السامع عنده في نفسه من الروعة والاستحسان، ما لا يجده عند لفظ المكنى عنه.

[١٤٥٧] وقيل: نزلت في عقبة بن أبي معيط بن أمية بن عبد شمس، وكان يكثر مجالسة رسول الله ﷺ. وقيل: اتخذ ضيافة فدعا إليها رسولَ الله ﷺ، فأبى أن يأكل من طعامه حتى ينطق بالشهادتين. ففعل. وكان أبي بن خلف صديقه فعاتبه، وقال: صبأت يا عقبة؟! قال: لا، ولكن آلى أن لا يأكل من طعامي وهو في بيتي، فاستحييت منه فشهدت له والشهادة ليست في نفسي، فقال: وجهي من وجهك حرام إن لقيت محمدًا فلم تطأ قفاه وتبزق في وجهه وتلطم عينه! فوجده ساجدًا في دار الندوة ففعل ذلك. فقال النبي ﷺ: «لا ألقاك خارجًا من مكة إلّا علوت رأَسَك بالسيفِ!»، فقتلَ يومَ بدرٍ: أمرَ عليًا رضي الله عنه بقتله. وقيل: قتله عاصم بن ثابت بن أفلح الأنصاري. وقال: يا محمد، إلى من الصبية؟ قال: إلى النار. وطعن رسول الله ﷺ أبيًا بأحد، فرجع إلى مكة فمات.

[١٤٥٨] واللام في {الظالم} يجوز أن تكون للعهد، يراد به عقبة خاصة؛ ويجوز أن تكون للجنس فيتناول عقبة وغيره. تمنى أن لو صحب الرسول وسلك معه طريقًا واحدًا وهو طريق الحق ولم يتشعب به طرق الضلالة والهوى. أو أراد أني كنت ضالًّا لم يكن لي سبيل قط، فليتني حصلت بنفسي في صحبة الرسول سبيلًا.

[1459] يا ويلَتى kelimesi *yâ veyletî* şeklinde Yâ harfi ile de okunmuştur ki kelimenin aslı budur; çünkü kişi burada sıkıntı ve zorluğuna seslenerek; "Gel artık, şimdi tam senin zamanın!" demektedir. *Sahârâ* [çöller] ve *medârâ* [taraklar] kelimelerinde olduğu gibi kelimedeki Yâ Elif'e çevrilmiştir.

[1460] *Hen* [şey] kelimesi cins isimlerden kinaye olduğu gibi فلان kelimesi de özel isimlerden kinayedir. Eğer bu kelimeyle cins murat edilirse, herhangi bir saptırıcıyı kendine dost edinen kişinin o dostu için özel isim olur ve kelime ondan kinaye olur.

[1461] عن الذكر Allah'ı zikretmekten veya Kur'an'dan ya da Peygamber'in nasihatinden. Bu kelimeyle, kelime-i şehadeti söylemek ve Müslüman olmaya karar vermek de murat edilmiş olabilir.

[1462] شيطان o kişinin dostuna işarettir. Şeytan, kişiyi saptırdığı, ardından terk edip sonunda ona bir yarar sağlamadığı gibi onu yoldan çıkardığı için kendisine *şeytān* denilmiştir. Veya onunla İblis murat edilmiş; onun kendisini saptırıcıyı dost edinip Peygamber'e karşı olmaya teşvik ettiği ve ardında da terkettiği kastedilmiş; yahut cins anlamıyla, insanlardan ve cinlerden şeytanlık eden herkes murat edilmiştir. "Şeytan ...olmuştur." ifadesi, zalimin sözünün hikâyesi olabileceği gibi, Allah'ın kelâmı da olabilir.

[1463] اتخذت kelimesi idgam ile de ızhar ile de okunmuştur [*ittehattu* / *ittahaztu*]. İdgam ile okuyanlar daha çoktur.

30. Peygamber de; "Ya Rabbi! Doğrusu, benim kavmim bu Kur'ân'ı terk edilmiş halde bıraktı." der.

31. Böyle; Biz her peygamber için mücrimlerden bir düşman peyda etmişizdir. Yol gösterici ve yardımcı olarak senin Rabbin yeter.

[1464] "Peygamber" Hazret-i Muhammed *Aleyhisselam*, "kavmi" ise Kureyş'tir. Allah Teâlâ, Peygamber (s.a.)'in, kavminden kendisine ettiği şikâyeti aktarmaktadır. Bu anlatım, söz konusu şikâyetin değerini ve kavmi için de tehdidi ifade eder. Çünkü peygamberler O'na iltica ile kavimlerini şikâyet ettikleri zaman kendilerine süre verilmeden cezaya duçar edilirler!

[1465] Allah Teâlâ bundan sonra peygamberini teselli etmek ve onlara karşı zafer vaat etmeye yönelerek şöyle buyurmuştur: "Böyle;" senden evvel bütün peygamberler kavimlerinin düşmanlığıyla karşılaşmışlardır. Bunların nasıl helak edileceği, nasıl cezalandırılacağı ve onlara karşı sana nasıl yardım edileceği hususunda yol gösterici olarak Ben yeterim!

[١٤٥٩] وقرئ «يا ويلتي»، بالياء، وهو الأصل؛ لأن الرجل ينادي ويلته، وهي هلكته، ويقول لها: تعالي، فهذا أوانك. وإنما قلبت الياء ألفًا كما في صحارى، ومدارى.

[١٤٦٠] فلان كناية عن الأعلام، كما أن الهن كناية عن الأجناس؛ فإن أريد بالظالم عقبة، فالمعنى: ليتني لم أتخذ أبيًا خليلًا، فكنى عن اسمه، وإن أريد به الجنس فكل من اتخذ من المضلين خليلًا كان لخليله اسم علم لا محالة، فجعله كناية عنه.

[١٤٦١] {عَنِ الذكر} عن ذكر الله، أو القرآن، أو موعظة الرسول. ويجوز أن يريد نطقه بشهادة الحق، وعزمه على الإسلام.

[١٤٦٢] والشيطان: إشارة إلى خليله، سماه شيطانًا لأنه أضله كما يضلّ الشيطان، ثم خذله ولم ينفعه في العاقبة، أو أراد إبليس، وأنه هو الذي حمله على مخالّة المضل ومخالفة الرسول، ثم خذله. أو أراد الجنس، وكل من تشيطن من الجنّ والإنس. ويحتمل أن يكون {وَكَانَ الشيطان} حكاية كلام الظالم، وأن يكون كلام الله.

[١٤٦٣] اتخذت: يقرأ على الإدغام والإظهار والإدغام أكثر.

٣٠-﴿وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْءَانَ مَهْجُورًا﴾

٣١-﴿وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ وَكَفَى بِرَبِّكَ هَادِيًا وَنَصِيرًا﴾

[١٤٦٤] الرسول: محمد ﷺ وقومه قريش، حكى الله عنه شكواه قومه إليه. وفي هذه الحكاية تعظيم للشكاية وتخويف لقومه؛ لأن الأنبياء كانوا إذا التجأوا إليه وشكوا إليه قومهم حلّ بهم العذاب ولم ينظروا.

[١٤٦٥] ثم أقبل عليه مسليًا ومواسيًا وواعدًا النصرة عليهم، فقال {وكذلك} كان كل نبيّ قبلك مبتلى بعداوة قومه. وكفاك بي هاديًا إلى طريق قهرهم والانتصار منهم، وناصرًا لك عليهم

[1466] Onu “terk edilmiş halde” bıraktılar ve ondan ve ona imandan insanları alıkoydular. Hazret-i Peygamber’in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “Kim Kur’an’ı öğrenir, öğretir ve onu bir [duvara] asar da onun buyruklarını dikkate almaz ve açıp bakmazsa, kıyamet günü o kişinin [boynuna asılı] olarak gelir ve ‘Ey âlemlerin Rabbi! Bu kulun beni terk etti. Benimle onun arasında hüküm ver’ der.” [*Dârimî,* “Fedâilü’l-Kur’an”, 3]

[1467] Bu kelimenin “hezeyanda bulundu” anlamındaki *hecere*den olduğu da söylenmiştir. Buna göre ifade; *ce‘alûhu mehcûr*[an] fî-hi [onu hezeyan eseri bir şey olarak değerlendirdiler] şeklinde olur; yani cer harfi hazfedilmiş olur ki burada iki ihtimal vardır: Birincisi müşriklerin Kur’an’ın bir hezeyan, asılsız ve eskiden kalma bir hurafe olduğunu iddia etmeleri, ikincisi onu duydukları zaman, “Şu Kur’an’ı dinlemeyin! Okunurken yaygara koparın!” [Fussilet 41/26] âyetinde ifade edildiği gibi, kendilerinin hezeyanda bulunmasıdır. *Mehcûr* kelimesi, *meclûd* ve *ma‘kūl* kelimelerinde olduğu gibi [masdar, yani] “terk etme” anlamında da olabilir ki, bu durumda “Kur’ân’ı *terk*[1] bellediler.” anlamında olur.

[1468] عدو (düşman) kelimesi müfred olarak da -فإنهم عدوٌّ لي (“Bunlar benim için birer düşmandır.” [Şu‘arâ 26/77]) âyetinde olduğu gibi- cemi olarak da kullanılır.

[1469] Mânanın “Peygamber [bunu] kıyamet günü söyleyecektir.” anlamında olduğu da söylenmiştir.

32. Nankörce inkâr edenler; “Kur’ân ona bir kerede topluca indirilmeli değil miydi?” de dediler. Oysa Biz, onunla senin kalbini pekiştirmek için onu böyle tane tane indirmekteyiz;

33. Hem böylece sana (Kur’ân’ın ve senin aleyhinde) bir temsil getirdiklerinde, onun gerçeğini ve daha güzel açıklayanını mutlaka sana getirmekteyiz.

34. Yüz üstü Cehennem’e haşredilecek olanlar, bunlar hem yer bakımından daha kötüdürler hem de yol bakımından daha yanlıştırlar.

[1470] نُزِّل kelimesi *hubbira*nın *uhbira* anlamında oluşu gibi sadece أُنزِل anlamındadır; aksi hale çelişik olur.[2] Bu da müşriklerin itirazlarından, haktan saptıklarına ve ona tâbi olmaktan uzak durduklarına delâlet eden taleplerinden biridir.

1 Bir eylemin masdarla ifadesi, *‘Umeru ‘adl*[un] [Ömer adaletin ta kendisidir.] örneğindeki gibi, o fiilin daimi ve sabit olduğunu bildirir. Buna göre ayet; “Müşrikler Kur’ân’ı adeta ‘terk etme’ işinin kendisi kıldılar; onunla ilişkileri tamamen terk esasına dayalı.” anlamına gelmiş olur. / ed.

2 لولا نُزِّل ifadesi tef‘îldeki teksir anlamıyla “Nice *nüzul*lerle” “tek parça” inzâl edilmiş olmak gibi çelişkili bir anlam gerektirmektedir; Zemahşerî نزِّل’yi salt indirilmeyi ifade eden *inzâl* kalıbındaki anlamı ile tefsir ederek bu çelişkiyi gidermeye çalışmaktadır. / ed.

[١٤٦٦] {مهجوراً} تركوه وصدّوا عنه وعن الإيمان به. وعن النبي ﷺ: «من تعلم القرآن وعلمه وعلق مصحفًا لم يتعاهده ولم ينظر فيه، جاء يوم القيامة متعلقًا به يقول: يا رب العالمين، عبدك هذا اتخذني مهجورًا، اقض بيني وبينه!»

[١٤٦٧] وقيل: هو من هجر، إذا هذى، أي جعلوه مهجورًا فيه، فحذف الجار ٥ وهو على وجهين؛ أحدهما زعمهم أنه هذيان وباطل وأساطير الأوّلين. والثاني: أنهم كانوا إذا سمعوه هجروا فيه، كقوله تعالى {لَا تَسْمَعُوا لهذا القرآن وَالْغَوْا فِيهِ} [فصلت: ٢٦]. ويجوز أن يكون المهجور بمعنى الهَجر، كالمجلود والمعقول. والمعنى: اتخذوه هَجرًا.

[١٤٦٨] والعدوّ يجوز أن يكون واحدًا وجمعًا، كقوله {فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِي} ١٠ [الشعراء: ٧٧].

[١٤٦٩] وقيل المعنى: وقال الرسول يوم القيامة.

٣٢-﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْءَانُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا﴾

٣٣-﴿وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا﴾

١٥ ٣٤-﴿الَّذِينَ يُحْشَرُونَ عَلَى وُجُوهِهِمْ إِلَى جَهَنَّمَ أُولَئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضَلُّ سَبِيلًا﴾

[١٤٧٠] {نُزِّلَ} ههنا بمعنى أنزل لا غير، كخبّر بمعنى أخبر، وإلاّ كان متدفعًا. وهذا أيضًا من اعتراضاتهم واقتراحاتهم الدالة على شرادهم عن الحق وتجافيهم عن اتباعه.

Dedikleri şudur: "Kur'an Muhammed'e üç [kutsal] kitabın indirildiği gibi, bir zamanda ve bir defada indirilmeli değil miydi? Neden böyle parça parça indiriliyor ki!?" Bunu söyleyenler Kureyşlilerdir. Söyleyenlerin, Yahudiler olduğu da söylenmiştir. Ancak bu, anlamsız bir söz ve gereksiz bir tartışmadır; zira Kur'an'ın mucize olması ve bir delil teşkil etmesi, bir defada veya parçalar halinde nazil olmasına göre değişmez.

[1471] "Böyle;" ifadesi onlara bir cevaptır; yani "Evet böyle parça parça indirildi. Bunun hikmeti de onu böyle parça parça indirerek senin kalbini güçlendirip onu anlamana ve ezberlemene yardımcı olmaktır. Çünkü bir mesaj alan bir insanın zihni ancak ondaki bilgiyi peyderpey ve birinden ötekine geçerek tutabilir. Eğer Kur'an toptan indirilseydi, Peygamber onu anlayıp aklında tutma bakımından çok zorlanırdı. Öte yandan, Peygamber (s.a.) Hazret-i Mûsâ, Hazret-i Dâvûd ve Hazret-i İsa'dan (*aleyhimusselâm*) farklı bir kişiydi; zira o, okuma yazma bilmeyen ümmi bir insandı. Onlar ise okur-yazar kimselerdi. Bundan dolayı onun mesajı sözlü olarak alıp zihninde tutması gerekiyordu. Bu sebeple Kur'an ona parçalar halinde yirmi -veya bir rivayete göre yirmi üç- yıl içinde indirildi. Keza, Kur'an ona bazı olaylara ve sorulan sorulara cevap olarak nazil oluyordu; bazısı nâsih ve bazısı da mensuh idi. Tüm bunlar ancak onun parçalar halinde nazil olması ile mümkün olabilirdi.

[1472] **Şayet** "كذلك [Böyle] ifadesindeki ذلك'nin daha önce olmuş bir şeye işaret etmesi gerekir. Daha önce olan ise onun bir defada indirilmesidir. Buna rağmen, onu nasıl 'Evet böyle parça parça indirdik.' şeklinde tefsir ediyorsun?" **dersen şöyle derim:** Çünkü onların "Kur'an ona bir defada indirilmeli değil miydi?" sözleri, "Neden böyle parça parça indiriliyor ki!?" anlamındadır.

[1473] Bu itirazlarının yanlışlığının delili şudur: Onlara, Kur'an'ın küçük sûrelerinden bir tek sûre ortaya koymaları istenerek meydan okunmuş, onlar ise bir tek parça ortaya koymaktan âciz kalmış, çaresizliklerini ortaya koymuşlar ve kaba kuvvete başvurarak hatta savaşmaya kalkarak bunu aleyhlerinde tescil etmişlerdi; sonra da, sanki parça parça indiğinde bunun benzerini ortaya koyabilmişler de, toptan nazil olması halinde yapabileceklermiş gibi, "Bir defada nazil olmalıydı!" demişlerdi.

قالوا: هلا أنزل عليه دفعة واحدة في وقت واحد كما أنزلت الكتب الثلاثة، وما له أنزل على التفاريق!؟ والقائلون: قريش. وقيل: اليهود. وهذا فضول من القول ومماراة بما لا طائل تحته؛ لأنّ أمر الإعجاز والاحتجاج به لا يختلف بنزوله جملة واحدة أو مفرّقًا.

٥ [١٤٧١] وقوله {كذلك} جواب لهم، أي كذلك أنزل مفرّقًا. والحكمة فيه: أن نقوّي بتفريقه فؤادك حتى تعيه وتحفظه؛ لأنّ المتلقن إنما يقوى قلبه على حفظ العلم شيئًا بعد شيء، وجزأ عقيب جزء. ولو ألقي عليه جملة واحدة لبعل به وتعيّا بحفظه، والرسول ﷺ فارقت حاله حال موسى وداود وعيسى عليهم السلام، حيث كان أمّيًّا لا يقرأ ولا يكتب، وهم كانوا قارئين كاتبين، فلم يكن ١٠ له بدّ من التلقن والتحفظ، فأنزل عليه منجّمًا في عشرين سنة؛ وقيل: في ثلاث وعشرين. وأيضًا، فكان ينزل على حسب الحوادث وجوابات السائلين، ولأن بعضه منسوخ وبعضه ناسخ، ولا يتأتى ذلك إلّا فيما أنزل مفرّقًا.

[١٤٧٢] فإن قلت: ذلك في«كذلك» يجب أن يكون إشارة إلى شيء تقدّمه، والذي تقدّم هو إنزاله جملة واحدة، فكيف فسرته بكذلك أنزلناه مفرّقاً؟ قلت: ١٥ لأنّ قولهم: لولا أنزل عليه جملة، معناه: لِمَ أنزل مفرّقاً؟

[١٤٧٣] والدليل على فساد هذا الاعتراض أنهم عجزوا عن أن يأتوا بنجم واحد من نجومه، وتُحُدُّوا بسورة واحدة من أصغر السور، فأبرزوا صفحة عجزهم وسجلوا به على أنفسهم حين لاذوا بالمناصبة وفزعوا إلى المحاربة، ثم قالوا: هلا نزل جملة واحدة، كأنهم قدروا على تفاريقه حتى يقدروا على جملته.

[1474] ورتّلناه ifadesi وكذلك'nin kendisine müteallık olduğu şeye ma'tūftur. Adeta "Evet böyle; onu parça parça indirdik ve tertîl ettik." denilmektedir. *Tertîl* ise, onu âyet âyet, durak durak yapılandırmaktır. Mâna "Onun tane tane okunmasını emrettik." şeklinde de olabilir. "Ve tane tane oku" [Müzzemmil 73/4]; yani "Onu yavaş yavaş ve ağır ağır oku." âyeti de bu anlamdadır. Hazret-i Âişe'nin Peygamber (s.a.)'in Kur'an okuma tarzına dair şu rivayeti de bunu ifade etmektedir: "[Onun okuyuşu] sizin şimdiki hızlı okuyuşunuz gibi değildi, onu duyan kişi harflerini saymak istese sayabilirdi." Tertîlin kökü, [dişlerin seyrekleştirilmesi anlamındaki] *et-tertîlü fi'l-esnân* ifadesidir. *Sağr*[un] *ratl*[ün] ve *müretteł*[ün] [seyrek gedik] denir ve seyrek olması bakımından papatya yapraklarına benzetme yapılır. Ayrıca, *tertîl*in; Allah'ın Kur'an'ı bölümler halinde ve yirmi yıl gibi uzun aralıklı bir zaman içinde indirmesi ve yakın aralıklı zamanlar içinde inzal etmemesi olduğu da söylenmiştir.

[1475] "Sana getirmezler" yani, her ne zaman sana -adeta batılda mesel haline gelmiş- saçma suallerinden bir soru soracak olsalar, biz mutlaka onları susturacak anlamca çok güzel, itirazlarını hakkıyla cevaplayan *gerçek* bir cevap veririz. تفسير "sözün ifade ettiği mânayı açıklamak" demek olduğu için, onun mânası yerine konmuş; "Bu sözün *mâna*sı şöyle şöyledir." denildiği gibi "Bu sözün *tefsir*i şöyle şöyledir." demeye başlamışlardır. Veya bu ifade "Senden ne kadar acayip hal ve sıfat istemiş olurlarsa olsunlar; ne kadar 'İşte sen şöyle şöyle hal ve sıfatlarda olmalıydın; maiyetine bir melek verilmeli ve o da seninle beraber uyarmalıydı veya bir bahçen olmalıydı ya da Kur'an sana bir defada indirilmeliydi' demiş olurlarsa olsunlar; Biz sana mutlaka hikmet ve irademizin gereği olan hali ve senin getirdiğin Kur'an'ı ve onun doğruluğunu en güzel şekilde ortaya koyan şeyi veririz" anlamındadır. Yani Ku'ran'ın parça parça indirilmesi ve her parça nazil olduğunda onun bir parçasının bir benzerini ortaya koymaları şeklinde meydan okunması, i'caz bakımından daha etkili ve delil olma bakımından bir defada nazil olmasından daha açıktır. Onlara "Bu kitabın aynı uzunluk ve fesahatte bir benzerini ortaya koyun." denilmiştir. Sanki "Sizi bu taleplere onun yolunu küçümsemeniz ve [toplum içindeki] konumunu hakir görmeniz sevk etmiştir. Eğer kalp gözünüzle baksaydınız, ki siz cehenneme yüzükoyun sürüklenecek olanlardansınız, sizin konumunuzun onunkinden daha kötü, yolunuzun da onunkinden daha sapkın olduğunu bilirdiniz. "Ben size Allah katında bundan daha kötü bir ceza söyleyeyim mi? O kimseler ki; Allah onları lânetlemiş, onlara gazap etmiş … kimselerdir." [Mâide 5/60] âyeti de bu mânayı ifade etmektedir.

[١٤٧٤] {وَرَتَّلْنَاهُ} معطوف على الفعل الذي تعلق به {كذلك}، كأنه قال: كذلك فرّقناه ورتلناه. ومعنى ترتيله: أن قدره آية بعد آية، ووقفه عقيب وقفه. ويجوز أن يكون المعنى: وأمرنا بترتيل قراءته. وذلك قوله {وَرَتِّلِ القرآنَ تَرْتِيلًا} [المزمل: ٤]، أي اقرأه بترسل وتثبت. ومنه حديث عائشة ﵂ في صفة قراءته ﷺ: لا كسردكم هذا، لو أراد السامع أن يعدّ حروفه لعدّها." وأصله: الترتيل في الأسنان، وهو تفليجها. يقال: ثغر رتل ومرتل. ويشبه بنَوْر الأقْحُوَان في تفليجه. وقيل: هو أن نزله مع كونه متفرقًا على تمكث وتمهل في مدة متباعدة وهي عشرون سنة، ولم يفرقه في مدة متقاربة.

[١٤٧٥] {وَلَا يَأْتُونَكَ} بسؤال عجيب من سؤالاتهم الباطلة كأنه مثل في البطلان إلّا أتيناك نحن بالجواب الحق الذي لا محيد عنه وبما هو أحسن معنى، ومأدّى من سؤالهم. ولما كان التفسير هو التكشيف عما يدلّ عليه الكلام، وضع موضع معناه فقالوا: تفسير هذا الكلام كيت وكيت، كما قيل: معناه كذا وكذا. أو لا يأتونك بحال وصفة عجيبة يقولون: هلا كانت هذه صفتك وحالك، نحو: أن يقرن بك ملك ينذر معك، أو يلقى إليك كنز، أو تكون لك جنة، أو ينزل عليك القرآن جملة، إلّا أعطيناك نحن من الأحوال ما يحق لك في حكمتنا ومشيئتنا أن تعطاه، وما هو أحسن تكشيفًا لما بعثت عليه ودلالة على صحته. يعني أن تنزيله مفرقًا وتحدّيهم بأن يأتوا ببعض تلك التفاريق كما نزل شيء منها أدخلُ في الإعجاز وأنور للحجة من أن ينزل كله جملة؛ ويقال لهم جيئوا بمثل هذا الكتاب في فصاحته مع بعد ما بين طرفيه. كأنه قيل لهم: إن حاملكم على هذه السؤالات أنكم تضللون سبيله وتحتقرون مكانه ومنزلته، ولو نظرتم بعين الإنصاف وأنتم من المسحوبين على وجوههم إلى جهنم، لعلمتم أن مكانكم شرّ من مكانه وسبيلكم أضلّ من سبيله. وفي طريقته قوله {قل هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذلك مَثُوبَةً عِندَ اللهِ مَنْ لَعَنَهُ اللهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ} الآية [المائدة: ٦٠].

مكان kelimesi ile şeref ve makam murat edilebileceği gibi yurt ve mesken de murat edilmiş olabilir. "Bu iki gruptan hangisi makam bakımından daha iyi, sosyal statü açısından daha yüksek?" [Meryem 19/73] âyetinde olduğu gibi. Yolun sapık olmakla nitelenmesi ise hükmî mecaz nev'indendir.[1]

[1476] Hazret-i Peygamber *Aleyhisselam*'ın "İnsanlar Kıyâmet günü üç grup olarak haşrolunurlar: Üçte biri binitler üzerinde gider, üçte biri yüzükoyun sürünür; üçte biri de kısa ve seri adımlarla yayan yürür." [*Tirmizî,* "Tefsîr", 18]

35. Gerçek şu ki; Mûsâ'ya da o kitabı Biz verdik ve biraderi Hârûn'u onun yüküne ortak ederek;

36. "Siz ikiniz âyetlerimizi yalanlayan o kavme gidin!" dedik ve sonuçta o kavmi yerle bir ettik.

[1477] Yüküne ortak olmak (*vizâret*) peygamber olmaya aykırı değildir; zira aynı zaman dilimi içinde birden çok peygamber gönderiliyor ve birbirlerine yardımcı olmakla emrolunuyorlardı.

[1478] "Bunun üzerine Mûsâ ve Hârûn kavimlerine gittiler, onlar ise bunları yalanladılar ve biz de onları yerle bir ettik." anlamındadır. Tıpkı "Asanı deryaya vur diye vahyettik… Derya ikiye yarılıverdi." [Şu'arâ' 26/63] âyetinde olduğu gibi; burada da "*Bunun üzerine Mûsâ da vurdu,* ve derya ikiye yarılıverdi." anlamındadır.

[1479] Kıssanın özetle anlatılması murat edilmiş ve iki tarafı yani başı ve sonu zikredilmiştir; çünkü bütün kıssadan bu iki uç, yani peygamber gönderilerek bir kanıt ortaya konulması ve onları yalanlayanların helâk edilmeyi hak edeceklerinin bildirilmesi murat edilmektedir. (فدمَّرناهم kelimesini) Hazret-i Ali'nin *fe-demmartuhum* (ben de onları yerle bir ettim) ve *fe-demmirâhum* (ve siz ikiniz onları yerle bir edin) şeklinde okuduğu da rivayet edilmiştir. Ayrıca, فدمِّرانِّهم (ve siz ikiniz onları mutlaka yerle bir edin) şeklinde şeddeli Nûn ile tekitli olarak da okunmuştur.

37. Nûh kavmini de peygamberlerini yalanladıklarında suda boğarak insanlar için bir belge kıldık. Biz zalimlere can yakıcı bir azap hazırlamışızdır!

---

1 Sapkın olan yol değil, o yolda gidendir. Nitekim "işlek yol" (*mekân*^{un} sâir^{un}) dendiğinde de gidip gelenler yoldakilerdir. / ed.

ويجوز أن يراد بالمكان: الشرف والمنزلة، وأن يراد الدار والمسكن، كقوله {أَيُّ الفريقَيْنِ خَيْرٌ مَقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا} [مريم: ٧٣]. ووصف السبيل بالضلال من المجاز الحكمي.

[١٤٧٦] وعن النبي ﷺ: يُحشَرُ الناس يوم القيامة على ثلاثةِ أثلاثٍ؛ ثلثٌ على الدواب وثُلُثٌ على وجوهِهم، وثلثٌ على أقدامِهم ينسلون نسلًا.

٣٥-﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَا مَعَهُ أَخَاهُ هَارُونَ وَزِيرًا﴾

٣٦-﴿فَقُلْنَا اذْهَبَا إِلَى الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَدَمَّرْنَاهُمْ تَدْمِيرًا﴾

[١٤٧٧] الوزارة لا تنافي النبوّة، فقد كان يبعث في الزمن الواحد أنبياء يؤمرون بأن يوازر بعضهم بعضًا.

[١٤٧٨] والمعنى: فذهبا إليهم فكذبوهما فدمّرناهم، كقوله {اِضْرِبْ بِعَصَاكَ البَحْرَ فَانفَلَقَ} [الشعراء: ٦٣] أي فضرب فانفلق.

[١٤٧٩] أراد اختصار القصة فذكر حاشيتيها؛ أوّلها وآخرها، لأنهما المقصود بطولها، أعني إلزام الحجة ببعثة الرسل واستحقاق التدمير بتكذيبهم. وعن عليّ رضي الله عنه «فدمّرتُهم»، وعنه «فدمّراهم». وقرئ «فدمّرانِّهم»، على التأكيد بالنون الثقيلة.

٣٧-﴿وَقَوْمَ نُوحٍ لَمَّا كَذَّبُوا الرُّسُلَ أَغْرَقْنَاهُمْ وَجَعَلْنَاهُمْ لِلنَّاسِ آيَةً وَأَعْتَدْنَا لِلظَّالِمِينَ عَذَابًا أَلِيمًا﴾

[1480] Sanki Hazret-i Nûh'u ve ondan önce de birçok peygamberi açıkça yalanlamışlardı. Veya onların bir peygamberi yalanlamaları tümünü yalanlamaları olarak değerlendirilmiştir. Ya da -*Berâhime*[1] gibi- Allah'ın peygamber göndermesini kökten reddediyorlardı.[2]

5 [1481] "Onları" yani onların boğulmalarını veya kıssalarını "kıldık."

[1482] "Zalimler için." Bunlarla ya Hazret-i Nûh'un kavmi kastedilmiştir ve ibare أعتدنا لهم [Biz onlar için hazırladık] şeklinde olmakla birlikte, onların zalim olduklarına vurgu yapılmak istenmiş ve *hum* [onlar] zamiri yerine [*zālimîn*] şeklinde açık kelime kullanılmıştır. Ya da kelime onların genelini kapsamaktadır.

10 **38. Âd'a, Semûd'a, Ress'lilere ve bunların arasında birçok nesillere...**

39. Her birine temsiller getirmiştik; ama (ders almadıkları için sonuçta) bunların tamamını kırıp geçirdik!

[1483] عادًا kelimesi جعلناهم'daki هم zamirine veya الظالمين kelimesine ma'tûftur; çünkü mâna "Zalimlere de vaad ettik." şeklindedir. وثمودًا kelimesi
15 kabile ile yorumlanarak *ve semûde* şeklinde de okunmuştur. Munsarif okunması ise mahalle ile te'vil edilmesi veya en büyük babanın adı olması hasebiyledir. *Ashâbu'r-ress* hakkında şöyle denilmiştir: Bunlar putlara tapan, kuyuları ve davarları olan insanlardı. Allah Teâlâ onlara Hazret-i Şu'ayb'ı peygamber göndermiş; Şu'ayb kendilerini İslâm'a davet etmiş, fakat onlar azgınlıklarına ve ona eziyet
20 vermeye devam etmişlerdir. Tam *ress*in etrafında oldukları bir sırada -ki *ress*, Ebû Ubeyde'den [v. 209/824] nakledildiğine göre içi örülmemiş bir kuyudur- kuyu onları içine çekmiştir. Bir rivayete göre *Ress*, Yemâme kanalı[3] [etrafı]nda bir şehir olup buranın insanları peygamberlerini öldürmüş ve bunun üzerine helâk olmuşlardı. Bunlar Hazret-i Salih'in kavmi olan Semud'dan geriye kalanlardı.
25 Bir başka rivayete göre ise, bunlar peygamber Hanzale b. Safvan'ın kavmidir. Onlar Ankā kuşu ile imtihan edilmişlerdir. Bu, bir kuşun olabileceği azami bir büyüklükteydi. Boynunun uzunluğundan dolayı kendisine Ankā [Boyunlu] adı verilmiş olan bu kuş, Fetah denilen dağda yaşar, bir ava ihtiyacı olduğunda halkın çocuklarına saldırır ve onları kapıp götürürmüş. Bunun üzerine, Hazret-i
30 Hanzale ona beddua etmiş ve onu yıldırım çarpmıştır. Ne var ki daha sonra halk Hanzale'yi öldürmüş; bunun üzerine de helâk edilmişlerdir.

---

1 Farklı, çelişik bilgilerin sert edildiği bu kavram hakkında geniş bilgi için bkz. Orhan Ş. Koloğlu, "Kelâm ve Mezhepler Tarihi Literatüründe Berâhime", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2004; XIII/1, s.159-193. / ed.

2 Bir kavmin "peygamber*ler*"i reddetmesini tefsir ediyor. / ed.

3 *Felc*, yeraltında ve yeryüzünde pınar ve kaynak sularının, yeraltı sularının birikmesi için kazılan üşüt açık ya da kapalı kanal (baraj) anlamındadır. / ed.

[١٤٨٠] كأنهم كذبوا نوحًا ومن قبله من الرسل صريحًا، أو كان تكذيبهم لواحد منهم تكذيبًا للجميع، أو لم يروا بعثة الرسل أصلًا كالبراهمة.

[١٤٨١] {وجعلناهم} وجعلنا إغراقهم أو قصتهم.

[١٤٨٢] {للظالمين} إمّا أن يعني بهم قوم نوح، وأصله: وأعتدنا لهم، إلّا أنه قصد تظليمهم فأظهر؛ وإمّا إن يتناولهم بعمومه.

٣٨-﴿وَعَادًا وَثَمُودَ وَأَصْحَابَ الرَّسِّ وَقُرُونًا بَيْنَ ذَلِكَ كَثِيرًا﴾

٣٩-﴿وَكُلًّا ضَرَبْنَا لَهُ الأَمْثَالَ وَكُلًّا تَبَّرْنَا تَتْبِيرًا﴾

[١٤٨٣] عطف {عادًا} على هُمْ في {جعلناهم} أو على {الظالمين}، لأن المعنى: ووعدنا الظالمين. وقرئ «وثمودَ» على تأويل القبيلة. وأما المنصرف فعلى تأويل الحيّ، أو لأنه اسم الأب الأكبر. قيل في أصحاب الرس: كانوا قومًا من عبدة الأصنام أصحاب آبار ومواش، فبعث الله إليهم شعيبًا فدعاهم إلى الإسلام. فتمادوا في طغيانهم وفي إيذائه، فبيْنا هم حول الرس، وهو البئر غير المطوية، عن أبي عبيدة، انهارت بهم فخسف بهم وبديارهم. وقيل: الرس قرية بفلج اليمامة، قتلوا نبيهم فهلكوا، وهم بقية ثمود قوم صالح. وقيل: هم أصحاب النبي حنظلة بن صفوان، كانوا مبتلين بالعنقاء، وهي أعظم ما يكون من الطير، سميت لطول عنقها، وكانت تسكن جبلهم الذي يقال له فتح، وهي تنقض على صبيانهم فتخطفهم، إن أعوزها الصيد، فدعا عليها حنظلة فأصابتها الصاعقة، ثم إنهم قتلوا حنظلة فأهلكوا.

Bunlara ilave olarak, Ress'in *uhdûd*; Resslilerin de *Ashâbu'l-uhdûd* olduğu; ayrıca, halkın Habîb-i Neccâr'ı katlettiği Antakya'da olduğu da söylenmiştir. Rivayete göre buranın halkı peygamberlerini yalanlamış ve onu bir kuyuya *ress*etmişler; atmış; yani oraya gömmüşlerdir.

5 [1484] "Bunların" yani zikredilen[ler]in[1] "arasında." Bazen kişi çeşitli şeyler zikreder ve daha sonra ona "bu" kelimesiyle işarette bulunur. Bazen insan birçok sayı sayar ve sonra da "*Bu* şöyle şöyledir." der ki "bu sayılan", "bu hesap edilen" mânasındadır.

[1485] "Her birine temsiller getirmiştik;" daha önceki kavimlerin kıs-
10 salarından ilginç kıssalar açıklamış, onların irtikâp ettikleri peygamberleri yalanlama ve duçar oldukları ilahi azap ve helâki kendilerine anlatmıştık. تتبير kırıp ufalamak anlamında olup, altın, gümüş ve cam kırıklarını ifade eden *tibr* kelimesiyle aynı köktendir. وكلًّا kelimesi birincisi ضربنا له الأمثالَ [kendisi için temsiller getirmiştik] cümlesinin delâlet ettiği *enzernâ* [uyarmıştık]
15 veya *hazzernâ* [dikkatlerini çekmiştik] kelimesiyle, ikincisi de تبّرنا ile mansubdur; çünkü bu [ikincisi] bunu nasbetmeye müsaittir.

40. Aslında, (müşrikler ticarî seferleri esnasında) o berbat yağmura tutulan (lûtî) şehrin yanından da geçmekteler. Peki, hiç orayı görmediler mi? Yoo, (pekâlâ gördüler) ama tekrar dirilmeye karşı ne ümitleri
20 **var ne de korkuları!..**

[1486] "Şehir" ile Hazret-i Lût'un şehirlerinden olan Sodom kastedilmiştir. Allah Teâlâ beş adet olan bu şehirlerden dördünü halkıyla birlikte helâk etmiş, geriye sadece biri kalmıştı. "Berbat yağmur" ise taştır; yani Kureyş kabilesi ticaret için Şam'a yaptıkları yolculukları sırasında defalarca gökten yağan
25 taşlarla helâk edilen bu köylerden geçmişlerdir. "Hiç görmediler mi?" Yani, o geçişlerinde Allah'ın azabının, bunlara verdiği ibretlik cezanın izlerini görüp düşünmediler mi? "Yoo… Ama onlar" öldükten sonra dirilmeyi inkâr eden; herhangi bir 'son' beklentisi olmayan bir kavimdi. Yani burada *recâ*, beklenti yerine kullanılmıştır; çünkü ancak iman eden bir kimsenin sonsuz hayata
30 dair beklentisi olur. Bu sebeple, [o şehir kalıntılarını] ne gördüler ne de düşünüp ibret aldılar; oradan tıpkı hayvanları gibi geçip gittiler! Veya "Amellerinin mükâfatına nail olma isteği olan müminlerin arzu ettiği gibi bir diriliş *emelleri yoktu*." Yahut Tihâme lehçesine göre "korkuları yoktu" anlamındadır.[2]

---

1 ذلك müfred bir kelime olmakla birlikte *mezkûr* anlamında çoğul için de kullanılabilmektedir. / ed.
2 Meale her iki anlam da yansıtılmıştır. / ed.

وقيل: هم أصحاب الأخدود، والرس: هو الأخدود، وقيل: الرس بأنطاكية قتلوا فيها حبيبًا النجار. وقيل: كذبوا نبيهم ورسُّوه في بئر، أي دسوه فيها.

[١٤٨٤] {بَيْنَ ذلك} أي بين ذلك المذكور، وقد يذكر الذاكر أشياء مختلفة ثم يشير إليها بـ"ذلك"، ويحسب الحاسب أعدادًا متكاثرة ثم يقول: فذلك كيت وكيت، ٥ على معنى: فذلك المحسوب أو المعدود.

[١٤٨٥] {ضَرَبْنَا لَهُ الأمثالَ} بيّنا له القصص العجيبة من قصص الأوّلين، ووصفنا لهم ما أجروا إليه من تكذيب الأنبياء وجرى عليهم من عذاب الله وتدميره. والتتبير: التفتيت والتكسير، ومنه التبر، وهو كسار الذهب والفضة والزجاج. و{وَكُلًّا} الأوّل منصوب بما دلّ عليه {ضَرَبْنَا لَهُ الأمثالَ}، وهو أنذرنا أو حذرنا. والثاني: بـ{تبَّرْنا}، ١٠ لأنه فارغ له.

٤٠-﴿وَلَقَدْ أَتَوْا عَلَى الْقَرْيَةِ الَّتِي أُمْطِرَتْ مَطَرَ السَّوْءِ أَفَلَمْ يَكُونُوا يَرَوْنَهَا بَلْ كَانُوا لا يَرْجُونَ نُشُورًا﴾

[١٤٨٦] أراد بالقرية سدوم من قرى قوم لوط، وكانت خمسًا؛ أهلك الله تعالى أربعًا بأهلها وبقيت واحدة. ومطر السوء: الحجارة. يعني أن قريشًا مرّوا مرارًا ١٥ كثيرة في متاجرهم إلى الشام على تلك القرية التي أهلكت بالحجارة من السماء. {أَفَلَمْ يَكُونُوا} في مرار مرورهم ينظرون إلى آثار عذاب الله ونكاله ويذكرون؟! {بَلْ كَانُوا} قومًا كفرة بالبعث لا يتوقعون {نُشُورًا} وعاقبة؛ فوضع الرجاء موضع التوقع، لأنه إنما يتوقع العاقبة من يؤمن، فمن ثم لم ينظروا ولم يذكروا، ومرّوا بها كما مرّت ركابهم. أو لا يأملون نشورًا كما يأمله المؤمنون لطمعهم في الوصول إلى ٢٠ ثواب أعمالهم. أو لا يخافون، على اللغة التهامية.

41. Seni gördüklerinde, seninle dalga geçmekten başka bir şey yapmıyorlar: "Bu mu Allah'ın elçi diye gönderdiği?!"

42. "Tanrılarımız üzerinde direnmeseydik, bizi onlardan saptırmasına ramak kalmıştı!.." Kimin yanlış yolda gittiğini öğrenecekler azabı gördüklerinde!

[1487] Birinci إن nefiy için, ikincisi ise إنّ'nin şeddesiz halidir; لَيضلُّنا'daki Lâm bu iki Nûn'un farklı olduğunu göstermektedir. "Alaya alma" alay etme anlamındadır. Aslında "Alay konusu yaptı." veya "Alay edilecek şey olarak gördü." demektir. "Bu mu?" gizli bir kavilden sonraki onun hikâyesidir. 'Bu' bir değersizleştirmedir. "Allah'ın elçi diye gönderdiği" ifadesi ve bunun, aşırı bir inkâr ve ret içinde olmalarına rağmen, bir kabul ve itirafmış gibi dile getirilmesi bir alay ve eğlenme ifadesidir. Zira alay etmiyor olsalardı, "Allah katından gelmiş bir peygamber olduğunu iddia eden veya öyle zanneden kişi bu mu!?" derlerdi.

[1488] "Bizi saptırmasına ramak kalmıştı" şeklindeki sözleri Peygamber (s.a.)'in onları davet etme konusunda büyük bir çaba sarf ettiğinin ve kendilerine Allah'ın âyet ve mûcizelerini sunmanın yanında, onların merhametlerini kazanmak için her türlü gayreti gösterdiğinin hatta kendi itiraflarıyla, aşırı inatları ve putlarına ibadete sarılmaları olmasa dinlerini bırakıp Müslüman olmalarına çok az bir şey kaldığının delilidir. لولا (…masaydık) ifadesi Nahiv ilmi açısından değil ama mâna bakımından mutlak hükmü sınırlandırmaktadır. "Öğrenecekler" ifadesi bir tehdit ve verilen mühlet ne kadar uzarsa uzasın ondan kurtulamayacaklarını, azabın mutlaka gelip onları bulacağını, dolayısıyla ertelemeye aldanmamaları gerektiğinin bir delilidir. "Kimin yanlış yolda gittiğini" ifadesi "bizi saptırmasına ramak kalmıştı" sözlerine bir cevap gibidir; çünkü o ifadede, ancak kendisi sapıtmış olanın bir başkasını saptıracağı hakikati çerçevesinde, Peygamber (s.a.)'e sapıklık nisbet edilmektedir.

[1489] Bu sözü söyleyenin, -Allah'ın belâsı!- Ebû Cehl olduğu rivayet edilmiştir.

43. Bak şu, tanrısı olarak kendi arzu ve ihtiraslarını benimseyene?! Sen mi vekil olacaksın böyle birine?

٤١-﴿وَإِذَا رَأَوْكَ إِنْ يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُوًا أَهَذَا الَّذِي بَعَثَ اللَّهُ رَسُولا﴾

٤٢-﴿إِنْ كَادَ لَيُضِلُّنَا عَنْ آلِهَتِنَا لَوْلا أَنْ صَبَرْنَا عَلَيْهَا وَسَوْفَ يَعْلَمُونَ حِينَ يَرَوْنَ الْعَذَابَ مَنْ أَضَلُّ سَبِيلا﴾

[١٤٨٧] {إِن} الأولى نافية، والثانية مخففة من الثقيلة، واللام هي الفارقة بينهما. واتخذه هزواً في معنى استهزأ به. والأصل: اتخذه موضع هزؤ، أو مهزوءًا به. {أهذا} محكي بعد القول المضمر. وهذا استصغار، و{بَعَثَ اللهُ رَسُولًا} وإخراجه في معرض التسليم والإقرار، وهم على غاية الجحود والإنكار سخرية واستهزاء، ولو لم يستهزؤا لقالوا: أهذا الذي زعم أو ادّعى أنه مبعوث من عند الله رسولًا.

[١٤٨٨] وقولهم {إِن كَادَ لَيُضِلُّنَا} دليل على فرط مجاهدة رسول الله ﷺ في دعوتهم، وبذله قصارى الوسع والطاقة في استعطافهم، مع عرض الآيات والمعجزات عليهم حتى شارفوا بزعمهم أن يتركوا دينهم إلى دين الإسلام، لولا فرط لجاجهم واستمساكهم بعبادة آلهتهم. و{لَوْلاَ} في مثل هذا الكلام جار من حيث المعنى - لا من حيث الصنعة - مجرى التقييد للحكم المطلق. {وَسَوْفَ يَعْلَمُونَ} وعيد ودلالة على أنهم لا يفوتونه وإن طالت مدّة الإمهال، ولا بدّ للوعيد أن يلحقهم فلا يغرّنهم التأخير. وقوله {مَنْ أَضَلُّ سَبِيلًا} كالجواب عن قولهم {إِن كَادَ لَيُضِلُّنَا}، لأنه نسبة لرسول الله إلى الضلال من حيث لا يضلّ غيره إلّا من هو ضال في نفسه.

[١٤٨٩] ويروى أنه من قول أبي جهل لعنه الله!

٤٣-﴿أَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ أَفَأَنْتَ تَكُونُ عَلَيْهِ وَكِيلا﴾

[1490] Dininde arzularına itaat edip yaptığı-yapmadığı her şeyde onun peşinden giden ve delil aramayan, burhan dinlemeyen biri arzusuna tapmakta ve onu tanrı edinmektedir. Bundan dolayı Allah, elçisine; "Arzu ve ihtiraslarından başka tanrı kabul etmeyen birini sen nasıl hidayete davet edebilirsin? Onun avukatıymış gibi Müslüman olmaya mı zorlayarak; 'İstesen de istemesen de Müslüman olacaksın!' mı diyeceksin? *Oysa dinde zorlama yoktur*." demektedir. Bu ifade, "Sen onların başına dikilmiş bir zorba (جبار) değilsin." [Kāf 50/45] ve "Bunların başına dikilmiş bir buyurgan (مسيطر) değilsin." [Gâşiye 88/22] âyetleri ile de desteklenmektedir. Rivayete göre; onlardan bazıları bir taşa taparmış, ondan daha güzel bir taş gördüğünde ise onu atar, diğerini alıp, ona taparmış. Hâris b. Kays es-Sehmî de onlardan biri imiş.

44. Yoksa sen bunların çoğunun işittiğini ya da aklettiğini mi zannediyorsun? Bunlar tıpkı davar gibidir; hatta daha fazla, yoldan çıkmış haldedirler.

[1491] أم munkatı' olup "Yoksa zan mı ediyorsun?" anlamındadır. Bu yergi bir öncekinden daha şiddetli olmalıdır ki, ondan buna, işitme ve akletme kabiliyetlerinin olmadığına dönülmüştür; çünkü hakkı işitmek için ona ne kulak veriyor ne de kafalarını çalıştırıyorlardı. Müşrikler burada gaflet ve dalâlette mesel haline gelen davarlara benzetilmiş, sonra da onlardan daha sapkın[1] oldukları ifade edilmiştir.

[1492] **Şayet** "Neden *hevâ* kelimesi ikinci sırada zikredilmiştir; *itteha-ze'l-hevâ ilâh*[en] denilmeli değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Bu, önemini ifade etmek üzere, ikinci mef'ûlün birincinin önüne geçirilmesinden başka bir şey değildir.[2] Nitekim yola çıktığını çokça önemsediğini ifade etmek üzere, *'alimtü muntalik*[an] *Zeyd*[en] [Yola çıktığını Zeyd'in biliyorum.] dersin.

[1493] **Şayet** "Çoğunun ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Onların arasında liderlik hırsı gibi tek bir hastalık yüzünden -ki dermansız bir hastalıktır- İslâm'dan uzak duranlar vardı.[3]

---

1 Yani "ne yapacağını, nereye nasıl gideceğini, neyi nasıl yapacağını bilemez halde." / ed

2 "Hevâsını tanrı edinmek" ifadesiyle "Tanrısını hevâsı edinmek" bir miktar farklıdır. İlkinde, kişinin, hevâsını -yani aklını, arzu ve ihtiraslarını- "tanrı edindiği", ama başka tanrıları da olabileceği anlatılırken, ikincide "yegâne tanrısı olarak" hevâsını benimsediği anlatılmaktadır. / ed.

3 Yani bunlar Kur'ân'ın hak olduğunu pekâlâ anlıyor, görüyorlardı. / ed.

[١٤٩٠] من كان في طاعة الهوى في دينه يتبعه في كل ما يأتي ويذر لا يتبصر دليلًا ولا يصغي إلى برهان، فهو عابد هواه وجاعله إلهَه، فيقول لرسوله هذا الذي لا يرى معبودًا إلّا هواه: كيف تستطيع أن تدعوه إلى الهدى أفتتوكل عليه وتجبره على الإسلام وتقول لا بدّ أن تسلم شئت أو أبيت - ولا إكراه في الدين؟

٥ وهذا كقوله {وَمَا أَنتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ} [ق: ٤٥]، {لَسْتَ عَلَيْهِم بِمُسَيْطِرٍ} [الغاشية: ٢٢]. ويروى أنّ الرجل منهم كان يعبد الحجر، فإذا رأى أحسن منه رمى به وأخذ آخر. ومنهم الحارث بن قيس السهمي.

٤٤-﴿أَمْ تَحْسَبُ أَنَّ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنْ هُمْ إِلا كَالأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلا﴾

١٠ [١٤٩١] أم هذه منقطعة، معناه: بل أتحسب، كأن هذه المذمة أشدّ من التي تقدّمتها حتى حقت بالإضراب عنها إليها؛ وهي كونهم مسلوبي الأسماع والعقول، لأنهم لا يلقون إلى استماع الحق أذنًا ولا إلى تدبره عقلًا، ومشبهين بالأنعام التي هي مثل في الغفلة والضلال، ثم أرجح ضلالة منها.

[١٤٩٢] فإن قلت: لم أخر هواه والأصل قولك: اتخذ الهوى إلها؟ قلت: ما

١٥ هو إلّا تقديم المفعول الثاني على الأوّل للعناية، كما تقول: علمت منطلقًا زيدًا؛ لفضل عنايتك بالمنطلق.

[١٤٩٣] فإن قلت: ما معنى ذكر الأكثر؟ قلت: كان فيهم من لم يصدّه عن الإسلام إلّا داء واحد، وهو حب الرياسة، وكفى به داء عضالًا.

[1494] **Şayet** "Nasıl hayvanlardan daha sapkın olarak gösterildiler?" **dersen şöyle derim:** Çünkü hayvanlar yem verip ihtiyaçlarını karşılayan sahiplerine itaat eder, kendilerine iyi davrananı kötü davranandan ayırırlar; kendileri için yararlı olanı ister, zararlı olandan uzak dururlar ve otlaklarının, sulaklarının yolunu bulabilierler. Bunlar ise, Rablerine itaat etmez, Allah'ın kendilerine olan iyiliklerini düşmanları olan şeytanın kötülüklerinden ayıramaz, en büyük yarar olan sevabı istemez, en kötü zarar ve helâk edici olan azaptan sakınmaz ve mutluluk pınarı, susuzluğu gideren tatlı su olan hak yoluna girmezler.

45. Rabbinin, gölgeyi nasıl uzattığını görmedin mi? Dileseydi, onu durağan kılardı. Sonra Biz, ona güneşi kılavuz kıldık.

46. Sonra da onu yavaş yavaş kendimize çektik.

[1495] "Rabbini" yani yaratmasını ve kudretini "görmedin mi?" "Gölgeyi nasıl uzattığını" ifadesi onu; uzayan ve yayılan, dolayısıyla insanların yararlanacağı bir yapıda yarattığını anlamındadır. "Dileseydi, onu durağan kılardı." Yani onu yayılan değil dağ, bina ve ağaç gibi gölge yapan her şeyin kendisine bitişik kılardı ve kimse ondan yararlanamazdı. Âyette, gölgenin yayılması ve uzamasına onun hareketi, bunun olmamasına da durağanlık adı verilmiştir. "Güneşin gölgeye kılavuz yapılması" şu anlamdadır: İnsanlar güneşe ve onun hareket hallerinden yola çıkarak gölgenin bir yerde var olma, yok olma, genişleme ve yayılma gibi hallerini idrak eder ve gölgeye ihtiyaçları olup olmadığına ona göre hükmederler. "Kendisine çekme" ise güneşin ışığıyla onu ortadan kaldırması demektir. يسيرًا [kolayca] yavaş yavaş demektir; gölgenin ağır ağır çekilmesinde sayılamayacak, haddi-hesabı olmayan faydalar vardır; zira eğer gölge bir anda ortadan kaldırılacak olsaydı, insanların gölge ve güneşten elde ettikleri faydaların birçoğu söz konusu olmazdı.

[1496] **Şayet** "Bu iki yerdeki ثم ifadelerinin konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** ثم buradaki üç halden her birinin yekdiğerinden; sanki ikincinin birinciden, üçüncünün de diğer ikisinden daha önemli olduğunu, iki konumun arasındaki uzaklık, bir zaman içindeki olaylar arasındaki uzaklığa benzetmek suretiyle beyan etmektedir. Bir diğer bakış açısına göre

[١٤٩٤] فإن قلت: كيف جُعلوا أضلّ من الإنعام؟ قلت: لأن الأنعام تنقاد لأربابها التي تعلفها وتتعهدها، وتعرف من يحسن إليها ممن يسيء إليها، وتطلب ما ينفعها وتجتنب ما يضرّها، وتهتدي لمراعيها ومشاربها؛ وهؤلاء لا ينقادون لربهم، ولا يعرفون إحسانه إليهم من إساءة الشيطان الذي هو عدوّهم، ولا يطلبون الثواب الذي هو أعظم المنافع، ولا يتقون العقاب الذي هو أشدّ المضارّ والمهالك، ولا يهتدون للحق الذي هو المشرع الهنيّ والعذب الروي.

٤٥- ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلًا﴾

٤٦- ﴿ثُمَّ قَبَضْنَاهُ إِلَيْنَا قَبْضًا يَسِيرًا﴾

[١٤٩٥] {أَلَمْ تَرَ إلى رَبّكَ} ألم تنظر إلى صنع ربك وقدرته. ومعنى {مدَّ الظلَّ}: أن جعله يمتدّ وينبسط فينتفع به الناس. {وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا}، أي لاصقًا بأصل كل مظلّ من جبل وبناء وشجرة غيرَ منبسط فلم ينتفع به أحد. سمي انبساط الظل وامتداده تحركًا منه وعدم ذلك سكونًا. ومعنى كون الشمس دليلا: أنّ الناس يستدلون بالشمس وبأحوالها في مسيرها على أحوال الظل، من كونه ثابتًا في مكان وزائلًا، ومتسعًا ومتقلصًا، فيبنون حاجتهم إلى الظل واستغناءهم عنه على حسب ذلك. وقبضه إليه: أنه ينسخه بضح الشمس. {يَسِيرًا} أي على مهل. وفي هذا القبض اليسير شيئًا بعد شيء من المنافع ما لا يعدّ ولا يحصر، ولو قبض دفعة واحدة لتعطلت أكثر مرافق الناس بالظل والشمس جميعًا.

[١٤٩٦] فإن قلت: {ثم} في هذين الموضعين كيف موقعها؟ قلت: موقعها لبيان تفاضل الأمور الثلاثة؛ كان الثاني أعظم من الأوّل، والثالث أعظم منهما، تشبيهًا لتباعد ما بينهما في الفضل بتباعد ما بين الحوادث في الوقت. ووجه آخر:

Allah Teâlâ, semayı kurulmuş bir çadır ve dünyayı da onun altında deve kuşu misali yuvarlak bir şekilde yarattığı için gölgeyi uzatmış; bunun üzerine de gökkubbe gölgesini dünyanın üzerine, ışık olmadığı için örtüsünde herhangi bir yırtık olmayan bir saç halinde salmıştır. "Dileseydi, onu aynı durumda ve durağan yapardı." Sonra da güneşi yaratmış ve onu o gölgenin üzerine salmış; yani güneşi gölgeye hâkim kılmış, yolda kılavuzun takip edildiği gibi ona gölgenin tâbi olduğu; buna bağlı olarak gölgenin artıp eksildiği, uzayıp kısaldığı bir kılavuz yapmış; sonunda onu zorlukla değil, kolayca ve yavaş yavaş yanına çekip ortadan kaldırmıştır. Ayrıca bu "çekme" ile kıyamet koptuğu zaman sebeplerini, yani gölge yapan cisimleri ortadan kaldırmak suretiyle ona son vermeyi murat etmesi, sebeplerini yaratmak suretiyle onu yarattığını zikrettiği gibi, yine sebeplerini yok etmek suretiyle onu yok edeceğini zikretmiş olması da mümkündür. "Onu kendimize çektik." ifadesi, kezâ "Bu, bize göre kolay bir haşir olacaktır." [Kāf 50/44] âyetinde olduğu gibi, "kolayca" (يسيرًا) ifadesi de buna delâlet etmektedir.

47. Sizin için geceyi örtü, uykuyu 'ölüm' kılan; gündüzü de diriliş yapan O'dur.

[1497] Örtme özelliği olan gece karanlığı örten elbiseye benzetilmiştir. سبات ölüm, aynı kökten gelen *mesbût* ise ölü demektir. [Ölene *mesbût* denmesi] hayatının sonlandırılmış olmasından dolayıdır. "Geceleyin sizi vefat ettir(ip kendinizden geçir)en de O'dur." [En'âm 6/60] de bu mânadadır. **Şayet** "Uykuyu 'rahatlık' olarak tefsir etseydin ya?" **dersen şöyle derim:** Uykunun karşıtı olarak نشور [dirilme] kelimesinin zikredilmiş olması, 'hayvanın kirli suyu koklayıp da şiddetle reddetmesi gibi' bunu reddeder.

[1498] Bu âyet Yaratıcının kudretini göstermenin yanında yarattıklarına olan nimetini de ifade etmektedir; zira gecenin örtmesiyle gizlenmede insanlar için nice dini ve dünyevi faydalar vardır. Ölüm ve hayata benzeyen uyku ve uyanıklıkta ibret alanlar için nice ibretler vardır. Nitekim Hazret-i Lokman'ın oğluna "Yavrum! Nasıl uyuyup daha sonra uyanıyorsan, işte öyle ölüp yeniden diriltileceksin." dediği rivayet edilmiştir.

48-49. Rahmetinin önünde rüzgârları müjdeci gönderen de O'dur... Böylece gökten öyle tertemiz bir su indirmekteyiz ki onunla ölü bir beldeye hayat verip, yarattığımız nice hayvanı ve insanları sulayalım.

وهو أنه مدّ الظل حين بنى السماء كالقبة المضروبة، ودحا الأرض تحتها فألقت القبة ظلها على الأرض فينانًا ما في أديمه جوب لعدم النير، {ولو شاء لجعله ساكنًا} مستقرًّا على تلك الحالة، ثم خلق الشمس وجعلها على ذلك الظل، أي سلطها عليه ونصبها دليلًا متبوعًا له كما يتبع الدليل في الطريق، فهو يزيد بها وينقص، ويمتدّ ويتقلص، ثم نسخه بها فقبضه قبضًا سهلًا يسيرًا غير عسير. ويحتمل أن يريد: قبضه عند قيام الساعة بقبض أسبابه، وهي الأجرام التي تبقى الظل فيكون قد ذكر إعدامه بإعدام أسبابه، كما ذكر إنشاءه بإنشاء أسبابه، وقوله {قَبَضْنَاهُ إِلَيْنَا} يدلّ عليه. وكذلك قوله {يسيرًا}، كما قال {ذَلِكَ حَشْرٌ عَلَيْنَا يَسِيرٌ} [ق: ٤٤].

٤٧-﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِبَاسًا وَالنَّوْمَ سُبَاتًا وَجَعَلَ النَّهَارَ نُشُورًا﴾

[١٤٩٧] شبه ما يستر من ظلام الليل باللباس الساتر. والسبات: الموت، والمسبوت: الميت؛ لأنه مقطوع الحياة، وهذا كقوله {وَهُوَ الَّذِى يَتَوَفَّاكُمْ بِالَّيْلِ} [الأنعام: ٦٠]. فإن قلت: هلا فسرته بالراحة؟ قلت: النشور في مقابلته يأباه إباء العيوف الوِرْد وهو مرنق.

[١٤٩٨] وهذه الآية مع دلالتها على قدرة الخالق فيها إظهار لنعمته على خلقه؛ لأنّ الاحتجاب بستر الليل، كم فيه لكثير من الناس من فوائد دينية ودنيوية، والنوم واليقظة وشبههما بالموت والحياة، أي عبرة فيها لمن اعتبر. وعن لقمان أنه قال لابنه: يا بني، كما تنام فتوقظ، كذلك تموت فتنشر.

٤٨-﴿وَهُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا﴾

٤٩-﴿لِنُحْيِيَ بِهِ بَلْدَةً مَيْتًا وَنُسْقِيَهُ مِمَّا خَلَقْنَا أَنْعَامًا وَأَنَاسِيَّ كَثِيرًا﴾

[1499] الرياح kelimesi الريح şeklinde; بُشْرًا ise, *neşr*^{an} (yaymak); *neşûr*un çoğulu olarak hayat veren anlamında *nuşur*^{an} ve *nuşur*un hafif hali olan *nuşr*^{an}; *beşûr*un çoğulu olan *buşur*un şeddesiz hali olarak *buşr*^{an} ve *büşrâ* şekillerinde okunmuştur.

[1500] "*Rahmet*inin önünde" ifadesi tatlı bir isti'âre olup *yağmur*dan önce demektir.

[1501] طهورًا [Tertemiz] ifadesi son derece temiz demektir. Ahmed b. Yahya "*Tahûr;* kendisi temiz, başkasını da temizleyici olan sudur." demiştir. Eğer bu söz suyun ileri derecede temiz olmasını açıklamak için olursa doğrudur. "Sizi tertemiz kılmak için gökten üstünüze su indiriyordu." [Enfal 8/11] âyeti de bunu destekler. Aksi halde, [Arap dilinde] *fe'ûl* kalıbı *tef'îl* anlamında kullanılmaz. *Tahûr* kelimesinin Arap dilinde sıfat ve isim olarak iki kullanımı vardır; sıfat olan, *mâun tahûr*^{un} [tertemiz su] demen gibidir ki *tāhir* [temiz] demektir. İsim olan ise, kendisiyle abdest alınan suya *vadū'* ve ateş yakılan şeye de *vakūd* dendiği gibi, kendisiyle temizlenilen şeye *tahûr* denmesidir. İnsanların *tetahhartü tahûr*^{an} *hasen*^{en} [güzel bir temizlikle temizlendim] sözleri *vadûe*^{n} *hasen*^{en} [güzel bir abdest suyuyla] demek gibidir. -Bunu Sîbeveyhi söylemiştir.- "*Tahûr* -yani, temizlik- olmadan namaz olmaz." [*Buhārî*, "Vudū'" 2; *Müslim*; "Tahâre", 2] hadisi de bunu ifade etmektedir.

[1502] **Şayet** "Suyun temizleyici özelliğini ne giderir?" **dersen şöyle derim:** Pislik karıştığının kesin olarak veya zann-ı galiple bilinmesi üç vasfından biri değişsin veya değişmesin suyun temizleyici özelliğini giderir. Veya Ebû Hanîfe *Rahimehullah*'a göre onun ibadet etmek için bedende kullanılmış olması. Malik b. Enes'e göre ise su üç vasfından biri değişmedikçe temizleyicidir. **Şayet** "Hazret-i Peygamber'e Budâa'nın kuyusunun suyu hakkında sorulduğu zaman; "Rengi, tadı ve kokusu değişmedikçe su temizdir, onu hiçbir şey pisletmez." [*Ebû Dâvûd*, "Tahâre", 33; *Tirmizî,* "Tahâre", 49] dediğine dair rivayet hakkında ne dersin?" **dersen şöyle derim:** Vâkıdî'ye göre Budâa'nın kuyusu bahçelere giden bir suyolu idi.[1]

[1503] ميتا (ölü) ifadesinin kullanılmasının sebebi, بلدة kelimesinin فَسُقْنَاهُ إلى بَلَدٍ مَيِّتٍ ("Biz de onu ölü bir memlekete sevkedip…" [Fâtır 35/9]) âyetindeki *beled* ile aynı olması ve *fe'ûl*, *mif'âl* ve *mif'îl* kalıpları gibi fiil üzerinde cari olmamasıdır. نُسقيه[2] kelimesi Nûn meftuh olarak *neskīhi* şeklinde da okunmuştur; *sekā* ve *eskā* aynı anlamda iki kullanımdır. Ayrıca *eskāhu* yani "Onun için bir suvarma yaptı." denir. *Enâsiyy* (insanlar) kelimesi

1 Yani Ebû Hanîfe'nin görüşü durgun sularla ilgilidir; hadis ise akarsulara dairdir. / ed.

2 Müfessir, *beldet*^{en} gibi müennes bir kelimeye neden *meytet*^{en} değil de, müzekker *meyt*^{en} sıfatı getirildiğini açıklıyor. / ed.

[١٤٩٩] قرئ «الريح» و«الرياح»؛ «نَشْرًا» إحياء، و«نُشُرًا» جمع نَشور، وهي المحْيية، و«نُشْرا» تخفيف نشر، و«بُشْرًا» تخفيف بُشُر جمع بَشور، و«بشرى».

[١٥٠٠] و{بَيْنَ يَدَىْ رَحْمَتِهِ} استعارة مليحة، أي قدام المطر.

[١٥٠١] {طَهُورًا} بليغًا في طهارته. وعن أحمد بن يحيى هو ما كان طاهرًا في نفسه مطهرًا لغيره. فإن كان ما قاله شرحًا لبلاغته في الطهارة كان سديدًا. ويعضده قوله تعالى {وَيُنَزِّلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لِيُطَهِّرَكُمْ بِهِ} [الأنفال: ١١]. وإلاّ فليس فعول من التفعيل في شيء. والطهور على وجهين في العربية: صفة، واسم غير صفة؛ فالصفة قولك: ماء طهور، كقولك: طاهر، والاسم قولك لما يتطهر به: طهور، كالوَضوء والوَقود لما يتوضأ به وتوقد به النار. وقولهم: تطهرت طَهورًا حسنًا، كقولك: وضوءا حسنًا؛ ذكره سيبويه. ومنه قوله ﷺ: لا صلاة إلّا بطهور، أي طهارة.

[١٥٠٢] فإن قلت: ما الذي يزيل عن الماء اسم الطهور؟ قلت: تيقن مخالطة النجاسة أو غلبتها على الظنّ، تغير أحد أوصافه الثلاثة أو لم يتغير. أو استعماله في البدن لأداء عبادة عند أبي حنيفة؛ وعند مالك بن أنس ﵁ ما لم يتغير أحد أوصافه فهو طهور. فإن قلت: فما تقول في قوله ﷺ حين سئل عن بئر بضاعة فقال: "الماء طهور لا ينجسه شيء إلّا ما غير لونه أو طعمه أو ريحه"؟ قلت: قال الواقدي: كان بئر بضاعة طريقًا للماء إلى البساتين.

[١٥٠٣] وإنما قال {مَيْتًا}، لأنّ البلدة في معنى البلد في قوله {فَسُقْنَاهُ إِلى بَلَدٍ مَيِّتٍ} [فاطر: ٩]، وأنه غير جار على الفعل كفعول ومفعال ومفعيل. وقرئ «نسقيه» بالفتح. وسقى، وأسقى: لغتان. وقيل: أسقاه، جعل له سقيًا. الأناسي:

insiyy kelimesinin -veya [kokarca anlamındaki] *zırbân*ın *zarâbiyy*[u] şeklinde çoğul yapılması gibi *insân*ın- çoğuludur. Her iki kelimenin de aslı *enâsin*[u] ve *zarâbin*[u] olup, Nun Yâ'ya çevrilmiştir. *Enâ'îm*'in *enâ'im* şeklinde söylenmesi gibi, kelime *efâ'îl*den Ya'nın hazfedilmesiyle şeddesiz olarak [*enâsiyu*] da okunmuştur.

[1504] **Şayet** "Suyun tertemiz olmakla nitelendirilerek indirilmesi ve bunun hayat verme ve sulama amaçlı olduğunun bildirilmesi bunların olması için temizliğin şart olduğunu gösteriyor; tıpkı "Padişah, üzerinde yaban hayvanlarını avlayayım diye beni güzel bir ata bindirdi." demen gibi."[1] **dersen şöyle derim:** İnsanların su ihtiyacını karşılamak Allah'ın su indirme amaçlarından biri olduğundan, onlara lütuf olarak, nimetine şükretmeleri için, ve onlar hakkında temizliği murat etmiş ve onları buna yönlendirmiş olması sebebiyle önce iç, sonra da dış âlemlerinde temizliği tercih etmeleri ve Rableri kendilerini yücelttiği gibi onların da her tür kirli şeye bulaşmaktan uzak durarak bizzat yücelmeleri gerektiğini beyan etmek üzere suyu 'tertemiz' diye nitelemiştir.

[1505] **Şayet** "Allah Teâlâ yarattığı su içen hayvanlar arasından neden özellikle davar cinsi ehlî hayvanları [*en'âm*] zikretmiştir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü kuşlarla yaban hayvanları suyu fazla istemez ve ehlî hayvanların aksine su ihtiyaçları olmaz. Ayrıca, ehlî hayvanlar insanların mallarıdır, dolayısıyla onalardan yana pek çok yararları söz konusudur. Sonuç olarak, hayvanlarına su içirme imkânı vererek insanlara ihsanda bulunmak doğrudan onlara lütufta bulunmaktan farksızdır.

[1506] **Şayet** "أنعام ve أناسي kelimelerinin nekire kullanılması ve 'nice' (كثيرًا) diye çoklukla nitelenmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: İnsanların büyük çoğunluğu vadilerde, nehir kenarlarında ve su kaynaklarına yakın yerlerde yaşarlar ve dolayısıyla yağmura ihtiyaçları yoktur. Geri kalan pek çok kimse ise, ancak Allah'ın gökten indirip yağdırdığı yağmur rahmetiyle yaşayabilmektedir. Nitekim "onunla ölü bir beldeye hayat verip" ifadesiyle de su kaynaklarından uzaklarda yaşayanlar kastedilmektedir.

[1507] **Şayet** "Yeryüzüne hayat verilmesi ve ehlî hayvanların su ihtiyacının giderilmesi neden insanların suya kavuşturulmasından önce zikredilmiştir?" **dersen şöyle derim:** İnsanların yaşamaları arazilerinin ve davarlarının yaşamasına bağlı olduğu için, yaşama ve geçimlerinin sebebi olan şey kendi su ihtiyaçlarından önce zikredilmiştir. Ayrıca, insanlar arazi ve hayvanlarını sulama imkânına kavuştukları zaman kendi su ihtiyaçlarını da karşılamış olurlar.

---

1 Yani bu nitelendirmeye göre, canlılara hayat verecek suyun tertemiz olması gerekmiş oluyor. / ed

جمع إنسي أو إنسان. ونحوه ظرابي في ظربان، على قلب النون ياء، والأصل: أناسين وظرابين. وقرئ بالتخفيف بحذف ياء أفاعيل، كقولك: أناعم، في: أناعيم.

[١٥٠٤] فإن قلت: إنزال الماء موصوفًا بالطهارة وتعليله بالإحياء والسقي يؤذن بأن الطهارة شرط في صحة ذلك، كما تقول: حملني الأمير على فرس جواد لأصيد عليه الوحش. قلت: لما كان سقي الأناسي من جملة ما أنزل له الماء، وصفه بالطهور إكرامًا لهم، وتتميمًا للمنة عليهم، وبيانًا أن من حقهم حين أراد الله لهم الطهارة وأرادهم عليها أن يؤثروها في بواطنهم ثم في ظواهرهم، وأن يربئوا بأنفسهم عن مخالطة القاذورات كلها كما ربأ بهم ربهم.

[١٥٠٥] فإن قلت: لم خصّ الأنعام من بين ما خلق من الحيوان الشارب؟ قلت: لأن الطير والوحش تبعد في طلب الماء فلا يعوزها الشرب، بخلاف الأنعام ولأنها قنية الأناسي، وعامة منافعهم متعلقة بها، فكان الإنعام عليهم بسقي أنعامهم كالإنعام بسقيهم.

[١٥٠٦] فإن قلت: فما معنى تنكير الأنعام والأناسي ووصفها بالكثرة؟ قلت: معنى ذلك أن علية الناس وجلهم منيخون بالقرب من الأودية والأنهار ومنابع الماء، ففيهم غنية عن سقي السماء وأعقابهم وهم كثير منهم لا يعيشهم إلّا ما ينزل الله من رحمته وسقيا سمائه، وكذلك قوله {لِنُحْيِيَ بِهِ بَلْدَةً مَيْتًا} يريد بعض بلاد هؤلاء المتبعدين من مظانّ الماء.

[١٥٠٧] فإن قلت: لم قدم إحياء الأرض وسقي الأنعام على سقي الأناسي؟ قلت: لأنّ حياة الأناسيّ بحياة أرضهم وحياة أنعامهم، فقدم ما هو سبب حياتهم وتعيشهم على سقيهم، ولأنهم إذا ظفروا بما يكون سقيا أرضهم ومواشيهم، لم يعدموا سقياهم.

50. Gerçek şu ki; düşünüp ders çıkarsınlar diye, onu aralarında evirip çevirmekte (yani, farklı farklı yerlere yağdırmakta)yız. Buna rağmen, insanların çoğu nankörce inkâr etmekten başka bir şeye rıza göstermemekte!..

[1508] Yani, biz bu açıklamayı, bulutları yaratıp yağmur yağdırdığımızı, düşünüp ders çıkarsınlar, ondaki nimete karşılık vazifelerini bilmeleri ve şükrertmeleri için, insanlar arasında Kur'an ve peygamberlere indirilen diğer kitap ve suhuflarda [defalarca] yaptık. "Rıza göstermemekte" Yani, insanların çoğu nimete karşı nankörlük etmek ve onu inkâr edip önemsiz görmekten başka bir şeye. Şöyle de denilmiştir: Aralarında yağmuru çeşitli bölgelere ve muhtelif zamanlarda ve sağanak, çiseleme, bol, zayıf, üç dört gün süren ve sürekli fakat hafif yağmur olarak değişik hallerde yağdırdık. Nankörlükten ve "Falan burç sayesinde yağmura kavuştuk" demekten başka bir şey yapmadılar, Allah'ın lütuf ve merhametini ağızlarına almadılar. İbn Abbas da "Yağmur her yıl bir öncekinden daha az olur. Allah yağmuru kulları arasında dilediği gibi taksim eder" demiş ve ardından bu âyeti okumuştur. Ayrıca, meleklerin her sene ne kadar ve kaç kez yağmur yağacağını bildiği, çünkü bunun değişmeyeceği, sadece hangi şehre ne kadar ve ne zaman yağacağının değişeceği de rivayet edilmiştir. İşte şehir, hayvanlar ve insanların neden nekre olarak zikredildikleri sorusunun cevabı bu anlayıştan çıkarılmaktadır. Sanki "bazı ölü şehirleri onunla diriltelim, bazı hayvan ve insanların su ihtiyaçlarını giderelim diye" denilmiştir. Buradaki "bazı" kelimesinin kapsamına girenler ise çoktur. **Şayet** "yağmuru yıldızlara nisbet eden kâfir olur mu?" **dersen şöyle derim:** Eğer yağmurun yağmasını sadece yıldızlara verir ve onun ve burçların Allah'ın yaratmasıyla olduğunu inkâr ederse kâfir olur. Fakat yaratanın Allah olduğunu kabul eder, yıldızları da yağan yağmur için bir delil ve emare olarak görürse kâfir olmaz.

51. (Resulüm!) Dileseydik, her şehre bir uyarıcı gönderir (ve senin işini kolaylaştırır)dık.

52. O halde, inkârcı nankörlere itaat etme ve var gücünle cihad et onunla (yani, Kur'ân'la).

[1509] Allah Teâlâ, Peygamberine şöyle diyor: Dileseydik senin üzerindeki, bütün şehirleri uyarma yükünü hafifletir; her şehre onları uyaracak bir peygamber gönderirdik. Ama biz bu görevi sadece sana verdik, onunla sana değer verdik, seni yücelttik ve diğer peygamberlerden üstün kıldık. O halde sen de buna, zorluklara katlanıp sabır göstermekle karşılık ver ve inkârcıların senden istediklerini yapma. Allah bu ifadeyle Hazret-i Peygamber'i ve müminleri etkilemek ve harekete geçirmek istemektedir.

٥٠-﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَاهُ بَيْنَهُمْ لِيَذَّكَّرُوا فَأَبَى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلا كُفُورًا﴾

[١٥٠٨] يريد: ولقد صرفنا هذا القول بين الناس في القرآن وفي سائر الكتب والصحف التي أنزلت على الرسل عليهم السلام وهو ذكر إنشاء السحاب وإنزال القطر ليفكروا ويعتبروا، ويعرفوا حق النعمة فيه ويشكروا {فأبى} أكثرهم إلّا كفران النعمة وجحودها وقلة الاكتراث لها. وقيل: صرفنا المطر بينهم في البلدان المختلفة والأوقات المتغايرة، وعلى الصفات المتفاوتة من وابل وطلّ. وجود ورذاذ وديمة ورهام، فأبوا إلّا الكفور وأن يقولوا: مطرنا بنوء كذا، ولا يذكروا صنع الله ورحمته. وعن ابن عباس ﵄: ما من عام أقلّ مطرًا من عام، ولكنّ الله قسم ذلك بين عباده على ما شاء، وتلا هذه الآية. وروي أن الملائكة يعرفون عدد المطر ومقداره في كل عام، لأنه لا يختلف ولكن تختلف فيه البلاد. وينتزع من ههنا جواب في تنكير البلدة والأنعام والأناسي، كأنه قال: لنحيي به بعض البلاد الميتة، ونسقيه بعض الأنعام والأناسي، وذلك البعض كثير. فإن قلت: هل يكفر من ينسب الأمطار إلى الأنواء؟ قلت: إن كان لا يراها إلّا من الأنواء ويجحد أن تكون هي والأنواء من خلق الله: فهو كافر. وإن كان يرى أن الله خالقها وقد نصب الأنواء دلائل وأمارات عليها: لم يكفر.

٥١-﴿وَلَوْ شِئْنَا لَبَعَثْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ نَذِيرًا﴾

٥٢-﴿فَلا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَجَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا﴾

[١٥٠٩] يقول لرسوله ﷺ {وَلَوْ شِئْنَا} لخففنا عنك أعباء نذارة جميع القرى و{لَبَعَثْنَا فِى كُلِّ قَرْيَةٍ} نبيًّا ينذرها؛ وإنما قصرنا الأمر عليك وعظمناك به، وأجللناك وفضلناك على سائر الرسل، فقابِل ذلك بالتشدد والتصبر، {فَلَا تُطِعِ الكافرين} فيما يريدونك عليه. وإنما أراد بهذا تهييجه وتهييج المؤمنين وتحريكهم.

[1510] به [Bununla] ifadesindeki zamir, Kur'an'a veya "İtaat etme!" ifadesinin delâlet ettiği itaat etmemeye râcidir. Yani inkâcılar seni zayıflatıp etkisizleştirmek için son derece ciddi bir şekilde çalışıyorlar, sen de onlara, ciddi ve büyük bir gayretle; onlara üstün geleceğin bir sabırla karşılık ver. Bu karşılığın "büyük bir cihat" olarak nitelenmesi o sırada karşılaşılması muhtemel olan ağır meşakkatlerden dolayıdır. Zamirin "Dileseydik her şehre bir uyarıcı gönderirdik." ifadesinin delâlet ettiği bütün şehirlere uyarıcı olmaya raci olması da mümkündür; çünkü eğer her şehre bir uyarıcı gönderseydi o uyarıcılardan her birinin kendi şehrinin halkıyla mücahede etmesi gerekecekti. Bundan dolayı o mücahedelerin tamamı Hazret-i Peygamber'in üzerinde toplandı ve böylece onun cihadı büyümüş oldu. Allah da ona; "Bütün şehirlerin uyarıcısı olman sebebiyle onlarla büyük bir cihadla yani, bütün mücahedeleri kapsayan bir cihadla cihad et." demiş oldu.

53. Biri tatlı ve susuzluğu giderici, öbürü ise tuzlu ve acı iki denizi salıp ikisinin arasına bir tampon ve aşılmaz bir engel yerleştiren de O'dur.

[1511] Burada geniş bir alanı kaplayan muazzam miktardaki iki 'su'ya *bahr* denmiştir. فرات neredeyse 'şeker' denecek kadar tatlı su demektir; أجاج ise onun zıttıdır. Bu iki suyu salmak, onları yan yana ve bitişik vaziyette bırakmaktır. Allah Teâlâ kudretiyle onların arasını ayırmakta ve birbirlerine karışmalarına engel olmaktadır. Bu, O'nun kudretinin büyüklüğünün delillerindendir. Bazılarından şöyle güzel bir söz nakledilmektedir: "Yan yana öyle iki deniz ki; birbirinin üzerine salınmış (*memruç*); tatlı olan acı olana karışmış (*memzuç*)." *Berzah* Allah'ın kudretinden bir engel demektir. Nitekim بغير عَمَدٍ تروهنا [Ra'd 13/2] âyetinde, "gördüğünüz direkler olmaksızın" derken de Allah'ın kudreti kastedilmektedir. ملح kelimesi *fe'il*^un^ vezninde *melih*^un^ şeklinde de okunmuştur. Bu okunuşun *mâlih*^un^ kelimesinin [Elif'inin] tahfif için hazfiyle oluşmuş olabileceği de söylenmiştir. Tıpkı şairin;

> … Ve soğuk bir bakla … [isterim]

dediği gibi, ki *beridâ*nın aslı *bâridâ*dır.

[1512] **Şayet** "وحجرا محجورا (aşılmaz engel) ifadesinin mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, sığınan birinin söylediği bir söz olup onu yukarıda [22. âyette] açıklamıştık. İfade burada mecaz olarak yer almıştır. Sanki iki denizden her biri

[١٥١٠] {بِهِ} والضمير للقرآن أو لترك الطاعة الذي يدلّ عليه {فَلَا تُطِعِ}. والمراد: أن الكفار يجدون ويجتهدون في توهين أمرك، فقابلهم من جدّك واجتهادك وعضك على نواجذك بما تغلبهم به وتعلوهم. وجعله {جهادًا كبيرًا} لما يحتمل فيه من المشاق العظام. ويجوز أن يرجع الضمير في {بِهِ} إلى ما دلّ عليه {وَلَوْ شِئْنَا لَبَعَثْنَا فِى كُلِّ قَرْيَةٍ نَذِيرًا} من كونه نذير كافة القرى، لأنه لو بعث في كل قرية نذيرًا لوجبت على كل نذير مجاهدة قريته، فاجتمعت على رسول الله ﷺ تلك المجاهدات كلها، فكبر جهاده من أجل ذلك وعظم، فقال له: {وجاهدهم} بسبب كونك نذير كافة القرى {جِهَادًا كَبِيرًا} جامعًا لكل مجاهدة.

٥٣-﴿وَهُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا وَحِجْرًا مَحْجُورًا﴾

[١٥١١] سمى الماءين الكثيرين الواسعين بحرين. والفرات: البليغ العذوبة حتى يضرب إلى الحلاوة، والأجاج: نقيضه. ومرجهما، خلاهما متجاورين متلاصقين. وهو بقدرته يفصل بينهما ويمنعهما التمازج، وهذا من عظيم اقتداره. وفي كلام بعضهم: بحران؛ أحدهما مع الآخر ممروج، وماء العذب منهما بالأجاج ممزوج. {بَرْزَخًا} حائلًا من قدرته، كقوله تعالى {بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا} [الرعد: ٢]، [لقمان: ١٠] يريد بغير عمد مرئية، وهو قدرته. وقرئ «مَلِح»، على فَعِل. وقيل: كأنه حذف من مالح تخفيفًا، كما قال:

وصليانًا بردًا،

يريد: باردًا.

[١٥١٢] فإن قلت: {وَحِجْرًا مَحْجُورًا} ما معناه؟ قلت: هي الكلمة التي يقولها المتعوذ؛ وقد فسرناها؛ وهي ههنا واقعة على سبيل المجاز، كأن كل واحد من البحرين

ötekinden sığınmakta ve ona "aşılmaz bir engel" demektedir. Nitekim "karışmazlar" [Rahman 55/20] yani, "biri, diğerine karışmak suretiyle ona karşı haddini aşmaz" buyrulmuştur. İşbu haddini aşmama [tefsir etmekte olduğumuz] âyetteki sığınma gibidir; iki sudan her biri diğerine saldırıyormuş da öbürü ondan sığınıyormuş gibi bir ifade kullanılmıştır. Bu, Kur'ân'ın belâgatine tanıklık eden en güzel bir isti'âre örneklerinden biridir.

54. 'Su'dan bir beşer yaratarak onu soy-sop sahibi ve sıhriyet bağları bulunan (müstesna, mükerrem bir varlık) haline getiren de O'dur... Hâsılı; senin Rabbin kudretlidir.

[1513] Burada Allah şunu murat ediyor: Allah insanoğlunu ikiye ayırmaktadır; (i) nesep sahipleri, yani bir sonraki neslin kendilerine nisbet edilip falanın oğlu filan ve falanın kızı filan dedikleri erkekler. (ii) Hısımlık sahipleri, yani kendileriyle hısımlar kazandıkları kızlar. "İki eş yaratmıyor mu ondan; erkek ve dişi?!" [Kıyâmet 75/39] âyeti de bu mânadadır. "Hâsılı, senin Rabbin kudretlidir;" O, bir tek nutfeden erkek ve dişi olmak üzere iki tür insan yaratmaktadır.

55. Ama Allah'tan başka, kendilerine fayda ve zarar veremeyen şeylere kulluk ediyorlar. Zaten, hep kendi 'rabbi'nin düşmanlarına destekçi olmuştur inkârcı nankör!

[1514] ظهير (destekçi) ve *muzāhir* (destekleyen, arka çıkan) kelimeleri *'avîn* ve *mu'âvin* kelimeleri gibidir. *Mufâ'il* kalıbının anlamında kullanılan *fe'îl* kalıbı[ndan kelimeler] hiç de az değildir. İfade, "İnkârcı nankör, adavet ve şirkiyle, Rabbine karşı şeytana destek olur." anlamındadır. Bu âyetin Ebû Cehl hakkında nazil olduğu rivayet edilmiştir. Buradaki ظهير kelimesiyle çoğulun murat edilmiş olması da mümkündür. "Bunların dışında, melekler de onun destekçisidir." [Tahrim 66/4] âyetinde olduğu gibi. Nitekim *sadîk* [arkadaş] ve *halīt* [ortak] kelimeleri de çoğul olarak kullanılabilir.

[1515] "İnkârcı nankör" ile cins murat edilmiş olup, Allah dininin nurunu söndürme hususunda birbirlerinin yardımcıları oldukları ifade edilmektedir.

[1516] Mânanın; "Rabbine karşı bunu –yani bir fayda ve zarar vermeyen şeylere tapınmayı- yapan kimse değersiz ve basit biridir!" şeklinde olduğu da söylenmiştir. Bu durumda (على ربه ظهيرًا ifadesi); birini arkada bırakıp ona dönüp bakılmadığı zaman söylenen *zahertü bi-hî* [ona sırtımı döndüm] sözünden gelmiş olur. "Âhirette hiçbir nasipleri yoktur. Kıyamet günü Allah onlarla (dostane) konuşmaz, onlara (rahmet nazarıyla) bakmaz." [Âl-i İmran 3/77] âyeti de benzer bir mâna ifade etmektedir.

يتعوّذ من صاحبه ويقول له: حجرًا محجورًا! كما قال {لَا يَبْغِيَانِ} [الرحمن: ٢٠]، أي لا يبغي أحدهما على صاحبه بالممازجة، فانتفاء البغي ثمةَ كالتعوذ هاهنا؛ جعل كل واحد منهما في صورة الباغي على صاحبه، فهو يتعوّذ منه. وهي من أحسن الاستعارات وأشهدها على البلاغة.

٥ ٥٤-﴿وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَصِهْرًا وَكَانَ رَبُّكَ قَدِيرًا﴾

[١٥١٣] أراد فقسم البشر قسمين ذوي نسب، أي ذكورًا ينسب إليهم فيقال: فلان بن فلان وفلانة بنت فلان؛ وذوات صهر، أي إناثًا يصاهر بهنّ. ونحوه قوله تعالى {فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى} [القيامة: ٣٩]. {وَكَانَ رَبُّكَ قَدِيرًا} حيث خلق من النطفة الواحدة بشرًا نوعين؛ ذكرًا وأنثى.

١٠ ٥٥-﴿وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لا يَنْفَعُهُمْ وَلا يَضُرُّهُمْ وَكَانَ الْكَافِرُ عَلَى رَبِّهِ ظَهِيرًا﴾

[١٥١٤] الظهير والمظاهر كالعوين والمعاون. وفعيل بمعنى مفاعل غير عزيز. والمعنى: أنّ الكافر يظاهر الشيطان على ربه بالعداوة والشرك. روي أنها أنزلت في أبي جهل، ويجوز أن يريد بالظهير: الجماعة، كقوله {وَالْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ}

١٥ [التحريم: ٤]. كما جاء: الصديق والخليط.

[١٥١٥] يريد بالكافر: الجنس، وأنّ بعضهم مظاهر لبعض على إطفاء نور دين الله.

[١٥١٦] وقيل: معناه: وكان الذي يفعل هذا الفعل - وهو عبادة ما لا ينفع ولا يضرّ - على ربه هينًا مهينًا، من قولهم: ظهرت به، إذا خلفته خلف ظهرك لا تلتفت إليه، وهذا نحو قوله {أولئك لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِى الآخرةِ وَلَا يُكَلّمُهُمُ اللهُ وَلَا يَنظُرُ

٢٠ إِلَيْهِمْ} [آل عمران: ٧٧].

56. Biz seni, sadece müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik.

57. De ki: Buna karşılık, sizden -dileyenin, kendi Rabbine götüren bir yol benimsemesi dışında- hiçbir mükâfat istemiyorum.

[1517] "Dileyen dışında" ifadesinin misali -ki "dileyenin fiili dışında" denmek istenmiştir- ve onun karşılıktan istisna edilmesi, sana karşı şefkatli olup da sana mal kazandırmak isteyen birinin "Bu çabamdan dolayı senden bu malı koruman ve zayi etmemenden başka bir karşılık istemiyorum." demesine benzemektedir. Burada malı kendin için koruman bir karşılık olmaz; fakat âyette bu, bir karşılık olarak tasvir edilmiş ve bu isimle anılmıştır. Bununla şu iki fayda hedeflenmiştir: Birincisi; karşılık beklentisi şüphesini tamamen yok etmek. Bir nevi "Eğer kendi malını koruman bir karşılık ise, ben bu karşılığı istiyorum." denilmiştir. İkincisi ise, aşırı şefkat göstermek ve eğer sen malını korursan bu koruma karşılığında senin için bir karşılık hazırlayacağını ve mükâfatlandırılan birinin o karşılıktan dolayı razı olduğu gibi ondan dolayı razı olacağını bildirmektir. Andolsun ki, Peygamber (s.a.) peygamber olarak gönderildiği kimselere karşı bundan daha ileri derecede bir şefkate sahipti.

[1518] "İnsanların, Rabbine götüren bir yol benimsemeleri" onların iman ve taatle Allah'a yaklaşması ve O'na yakın olma istemeleri anlamındadır. Bununla Allah yolunda sadaka verip infakta bulunmak suretiyle [Allah'a] yaklaşmanın murat edilmiş olduğu da söylenmiştir.

58. Sen; o, hiç ölmeyen 'mutlak hayat sahibi'ne (Hayy) güvenip dayan ve kendisine hamd ederek O'nu tenzih ve takdis et. O yeter, kullarının günahlarından haberdar olarak!..

[1519] Allah Teâlâ elçisine düşmanlarının şerrinden kurtulma hususunda sadece kendisine güvenmesini, tevekkül ve sığınmanın temeli olan Zat'ını tenzih ile O'na itaat, kulluk ve hamdederek, işini O'na bırakmasını emretmekte ve yalnızca, 'ölmeyen mutlak hayat sahibi'ne tevekkül edilmesi gerektiğini, işin ölümlü canlılara bırakılamayacağını öğretmektedir. Seleften birinin bu âyeti okuduktan sonra; "Akıl sahibi birinin bundan sonra yaratılmış birine işini bırakması caiz değildir." dediği nakledilir. Allah Teala daha sonra kulların işinin, iman etsinler inkâr etsinler, asla kendilerine bırakılmadığını, onların durumundan kendisinin haberdar olduğunu ve amellerinin karşılığını tek başına vereceğini göstermektedir.

٥٦-﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا مُبَشِّرًا وَنَذِيرًا﴾

٥٧-﴿قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِلا مَنْ شَاءَ أَنْ يَتَّخِذَ إِلَى رَبِّهِ سَبِيلًا﴾

[١٥١٧] مثال {إِلَّا مَن شَاءَ} المراد: إلّا فعل من شاء. واستثنائه عن الأجر قول ذي شفقة عليك قد سعى لك في تحصيل مال: ما أطلب منك ثوابًا على ما سعيت إلّا أن تحفظ هذا المال ولا تضيعه. فليس حفظك المال لنفسك من جنس الثواب، ولكن صوّره هو بصورة الثواب وسماه باسمه، فأفاد فائدتين؛ إحداهما قلع شبهة الطمع في الثواب من أصله، كأنه يقول لك: إن كان حفظك لمالك ثوابًا فإني أطلب الثواب. والثانية: إظهار الشفقة البالغة وأنك إن حفظت مالك اعتدّ بحفظك ثوابًا ورضي به كما يرضى المثاب بالثواب. ولعمري إنّ رسول الله ﷺ كان مع المبعوث إليهم بهذا الصدد وفوقه.

[١٥١٨] ومعنى اتخاذهم إلى الله سبيلًا تقربهم إليه وطلبهم عنده الزلفى بالإيمان والطاعة. وقيل: المراد التقرّب بالصدقة والنفقة في سبيل الله.

٥٨-﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لا يَمُوتُ وَسَبِّحْ بِحَمْدِهِ وَكَفَى بِهِ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا﴾

[١٥١٩] أمره بأن يثق به ويسند أمره إليه في استكفاء شرورهم، مع التمسك بقاعدة التوكل وأساس الالتجاء، وهو طاعته وعبادته وتنزيهه وتحميده، وعرّفه أن الحي الذي لا يموت حقيق بأن يتوكل عليه وحده، ولا يتكل على غيره من الأحياء الذين يموتون. وعن بعض السلف أنه قرأها فقال: لا يصحّ لذي عقل أن يثق بعدها بمخلوق. ثم أراه أن ليس إليه من أمر عباده شيء؛ آمنوا أم كفروا، وأنه خبير بأحوالهم، كاف في جزاء أعمالهم.

59. Gökleri, yeri ve ikisinin arasında ne varsa hepsini 'altı gün'de yaratan, sonra da mutlak hükümranlık tahtına kurulandır Rahman... Bir bilene sor sen O'nu.

[1520] "Altı günde" yani süresi bu kadar olan bir zaman içinde; çünkü o zaman ne gündüz ne de gece vardı. Bunun her günü bin sene olan âhiret günlerinden 6 gün olduğu da söylenmiştir; ancak bunların dünya günlerinden olduğu açıktır. Mücahid 6 günün ilk gününün Pazar, son gününün ise Cuma olduğunu söylemiştir ki şöyle izah edilebilir: Allah Teâlâ, meleklerine bu isimlerle takdir edilen günlerin adlarını bildirmiş, daha sonra güneşi yaratıp da sistemin işleyişi onun durumuna göre cereyan etmeye başlayınca günler o isimlerle anılır olmuştur. Bu sayının, yani diğer sayıların değil de 6 rakamının seçilmesinin sebebine gelince, bunun bir hikmet gereği olduğunda şüphemiz yoktur; çünkü biliriz ki, Allah Teala biz bilmesek ve muttali olmasak da her şeyi mutlaka bir hikmet gereğince takdir eder. Mesela Cehennem meleklerinin 19, Hamele-i Arşın 8, ayların 12, göklerin ve 'yer'in 7, namazın 5 olarak takdiri, ayrıca nisap, had, kefaret vb.lerinin sayıları da böyledir. Allah'ın her fiilinde bir hikmet bulunduğunu, takdir ettiği her şeyin hak ve doğru olduğunu kabul etmek ise imanın ta kendisidir. Nitekim Allah Teâlâ önce *"Biz, Ateş'in görevlilerini hep melek yaptık. Sayılarını da nankörce inkâr edenler için bir ayartılma vesilesi kıldık ki; kitap verilenler yakinen iman etsin, iman edenlerin de imanı artsın. Evet, kitap verilenler ile müminler şüphe etmesin; kalplerinde maraz bulunanlarla inkârcı nankörler ise; Allah bu temsille ne murad eder ki?!' desin!..."* buyurup, ardından, "Aslında, senin Rabbinin ne kadar askeri olduğunu kendisinden başkası bilmez." [Müddessir 74/31] demektedir. Bu, aynı zamanda Allah'ın kadir olduğu halde evreni neden bir anda yaratmadığının da cevabıdır. Sa'îd b. Cübeyr'in [v. 94/713] "Allah Teala kullarına acele etmemeyi, işi yavaş yavaş yapmayı öğretmek için, kâinatı bir anda yaratmaya kadir olduğu halde, 6 günde yaratmıştır." dediği nakledilir. Evrenin yaratılışının Cuma günü tamamlandığı ve Allah'ın o günü Müslümanlar için bir bayram yaptığı da söylenmiştir.

[1521] الذى خلق müpteda, الرحمن ise onun haberi veya الحي kelimesinin sıfatı ve الرحمن da mahzuf bir müptedanın haberi ya da استوى'daki zamirden bedeldir. الرحمن kelimesi الحي kelimesinin sıfatı olarak mecrur da okunmuştur.

٥٩-﴿الَّذِي خَلَقَ السماوات وَالأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ الرَّحْمَنُ فَاسْأَلْ بِهِ خَبِيرًا﴾

[١٥٢٠] {فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ}، يعني في مدّة مقدارها هذه المدّة، لأنه لم يكن حينئذ نهار ولا ليل. وقيل: ستة أيام من أيام الآخرة، وكل يوم ألف سنة. والظاهر أنها من أيام الدنيا. وعن مجاهد: أوّلها يوم الأحد، وآخرها يوم الجمعة. ووجهه أن يسمي الله لملائكته تلك الأيام المقدرة بهذه الأسماء، فلما خلق الشمس وأدارها وترتب أمر العالم على ما هو عليه، جرت التسمية على هذه الأيام. وأما الداعي إلى هذا العدد، أعني الستة دون سائر الأعداد، فلا نشك أنه داعي حكمة؛ لعلمنا أنه لا يقدّر تقديرًا إلّا بداعي حكمة، وإن كنا لا نطلع عليه ولا نهتدي إلى معرفته. ومن ذلك تقدير الملائكة الذين هم أصحاب النار تسعة عشر، وحملة العرش ثمانية، والشهور أثني عشر، والسماوات سبعًا والأرض كذلك، والصلوات خمسًا، وأعداد النصب والحدود والكفارات وغير ذلك. والإقرار بدواعي الحكمة في جميع أفعاله، وبأن ما قدّره حق وصواب هو الإيمان. وقد نصّ عليه في قوله {وَمَا جَعَلْنَا أَصْحَابَ النَّارِ إِلَّا مَلَائِكَةً وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ إِلَّا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا لِيَسْتَيْقِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَيَزْدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا وَلَا يَرْتَابَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْمُؤْمِنُونَ وَلِيَقُولَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْكَافِرُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا} [المدثر: ٣١]. ثم قال {وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ} [المدثر: ٣١]. وهو الجواب أيضًا في أن لم يخلقها في لحظة، وهو قادر على ذلك. وعن سعيد بن جبير رضي الله عنه: إنما خلقها في ستة أيام وهو يقدر على أن يخلقها في لحظة، تعليمًا لخلقه الرفق والتثبت. وقيل: اجتمع خلقها يوم الجمعة فجعله الله عيدًا للمسلمين.

[١٥٢١] الذي خلق مبتدأ و{الرحمن} خبره؛ أو صفة للحيّ، والرحمن: خبر مبتدأ محذوف؛ أو بدل عن المستتر في {استوى}. وقرئ «الرحمن»، بالجر صفة للحيّ.

فَسْئَلْ kelimesi *fe-sel* şeklinde de okunmuştur. بِهِ'deki Bâ **(i)** "Öyle bir azap istedi ki isteklisi…" [Ma'âric 70/1] ayetinde olduğu gibi, *sel* kelimesinin sılasıdır. Nitekim "Sonra nimetler sorulacak size o gün." [Tekâsür 102/8] âyetinde bu kelimenin sılası 'An olmuştur. Buna göre *seele bi-hî* ifadesi, *ihtemme bi-hî* [Ona önem verdi], *i'tenâ bi-hî* [Onunla ilgilendi] ve *iştegale bi-hî* [Onunla meşgul oldu] denilmesi gibidir. *Seele 'anhu* ise *behase 'anhu* [Onu araştırdı], *fetteşe 'anhu* [onu inceledi] ve *nekkare 'anhu* [Onu araştırdı] denmesi gibidir. Yahut **(ii)** بِهِ'deki zamir خبيرا kelimesinin sılasıdır; خَبِيرًا'i da سَلْ'in mef'ûlü yaparsın; demek istediği şudur: "O'nu bir bilene sor da, sana O'nun rahmetini anlatsın!" veya "O'ndan ve rahmetinden haberdar olan bir kişiye sor." ya da "O'na sorarak bir bilene sormuş ol." Tıpkı "Onunla" yani onu görmekle "bir aslan gördüm" demen gibi. Burada şunu kast ediyorsundur: "O'na sorarsan O'nu bilen biri olarak bulursun." **(iii)** Yahut بِهِ'deki zamiri Hâ'dan hal yapabilir ve şunu kast edebilirsin: "Her şeyi bilen biri olarak O'na sor." **(iv)** *Rahmân* kelimesinin Allah'ın, eski kitaplarda zikredilen -Arapların bilmediği- bir ismi olduğu, bundan dolayı "Bu ismi sana anlatacak Ehl-i Kitap kimselere sor ve onu inkâr edenleri tanı." buyrulduğu da söylenmiştir. Araplar; "Yemâme Rahman'ı" denilen Müseylime'yi kastederek "Biz Yemâme'dekinden başka Rahman tanımıyoruz!" diyorlardı.

60. (Bunu neden söylüyoruz? Çünkü) Onlara; "Rahman'a secde edin" dendiği zaman; "Rahman da ne?! ('Rahman, Rahman' deyip duruyorsun! Biz sadece 'Allah'tan anlarız!) Biz hiç senin bize emrettiğine secde eder miyiz?" diyorlar ve bu, onların kaçışını arttırıyor.

[1522] "Rahman da ne?!" ifadesi bu isimle adlandırılan zata dair bir soru olabilir; çünkü Araplar Allah'ı bu ismiyle bilmiyorlardı. Ayrıca, bilinmeyen bir şey sorulurken Mâ edatı kullanılır. Bu soru, kelimenin mânasına dair bir soru da olabilir; çünkü *rahman* kelimesi Arap dilinde *rahîm, rahûm* ve *râhim* gibi kullanılan bir kelime değildi. Ayrıca, bu ismin Allah için kullanıldığını kabul etmedikleri için…

[1523] لما تأمرنا (senin bize emrettiğine) ifadesi "bize secde etmemizi emrettiğine" anlamında olup *li'llezî te'mürunâhu* demektir. *Emertüke'l-hayr*[a] [Sana hayır emrettim.] sözünde olduğu gibi. Veya "Sen bize emrettin diye" anlamında da olabilir. يأمر şeklinde Yâ ile de okunmuştur ki adeta müşrikler birbirlerine; "Muhammed bize emretti diye" veya "Rahman denilen -ne olduğunu bilmediğimiz biri- bize emretti diye secde eder miyiz hiç?!" demektedirler.

[1524] زادهم (bu, onları arttırıyor) ifadesinde [fâ'il/bu] "Rahman'a secde edin" cümlesinin zamiridir; çünkü söylenen odur.

وقرئ «فسل»، والباء في {به} صلة سل، كقوله تعالى {سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ} [المعارج: ١]، كما تكون عن صلته في نحو قوله {ثُمَّ لَتُسْئَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ} [التكاثر: ٨]. فسأل به، كقوله: اهتمّ به، واعتنى به، واشتغل به؛ وسأل عنه، كقولك بحث عنه، فتش عنه، ونقر عنه. أو صلة {خبيرًا} وتجعل خبيرًا مفعول سل. يريد: فسل عنه رجلًا عارفًا يخبرك برحمته، أو فسل رجلًا خبيرًا به وبرحمته، أو فسل بسؤاله خبيرًا. كقولك: رأيت به أسدًا، أي برؤيته، والمعنى: إن سألته وجدته خبيرًا. أو تجعله حالًا عن الهاء، تريد: فسل عنه عالمًا بكلّ شيء. وقيل: الرحمن اسم من أسماء الله مذكور في الكتب المتقدّمة، ولم يكونوا يعرفونه، فقيل: فسل بهذا الاسم من يخبرك من أهل الكتاب، حتى يعرف من ينكره. ومن ثمة كانوا يقولون: ما نعرف الرحمن إلّا الذي باليمامة، يعنون مسيلمة. وكان يقال له: رحمن اليمامة.

٦٠-﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ أَنَسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا وَزَادَهُمْ نُفُورًا﴾

[١٥٢٢] {وَمَا الرَّحْمَنُ} يجوز أن يكون سؤالًا عن المسمى به؛ لأنهم ما كانوا يعرفونه بهذا الاسم والسؤال عن المجهول بما. ويجوز أن يكون سؤالًا عن معناه، لأنه لم يكن مستعملًا في كلامهم كما استعمل الرحيم والرحوم والراحم. أو لأنهم أنكروا إطلاقه على الله تعالى.

[١٥٢٣] {لِمَا تَأْمُرُنَا} أي للذي تأمرناه، بمعنى تأمرنا سجوده؛ على قوله: أمرتك الخير؛ أو لأمرك لنا. وقرئ بالياء، كأن بعضهم قال لبعض: أنسجد لما يأمرنا محمد ﷺ، أو يأمرنا المسمى بالرحمن ولا نعرف ما هو.

[١٥٢٤] وفي {زَادَهُمْ} ضمير {اسجدوا للرحمن}، لأنه هو المقول.

61. 'Gökte burçlar var eden; orada bir çerağ ve aydınlatıcı bir Ay var eden' ne zengin ve cömerttir!

[1525] "Burçlar" koç, boğa, ikizler, yengeç, aslan, başak, terazi, akrep, yay, kova, oğlak ve balıktan oluşan yedi gezegenin konakları/menzilleridir. Bu menzillere; insanların evleri gibi yıldızların evleri mesabesinde olmaları hasebiyle yüksek kuleler anlamına gelen "burçlar" adı verilmiştir. *Burc* kelimesi [yıldızın orada] açık bir şekilde görünmesinden dolayı *teberrüc* [zahir olma] kökünden türemiştir. سراج güneştir. Nitekim "Güneşi çerağ yapan" [Nûh 71/16] buyrulmuştur. *Suruc^{en}* şeklinde çoğul da okunmuştur ki, o takdirde güneşle beraber büyük yıldızları ifade etmektedir. Hasan-ı Basrî ve A'meş ve *kumr^{an} munîr^{an}* şeklinde okumuşlardır ki *leylet^{ün} kamrâ^{u}* [Aylı gece] ifadesindeki *kamer*in [ay] çoğuludur. Sanki *ve zâ kumr^{in} munîr^{an}*[1] [aydınlatıcı 'ay'lı bir gece] denilmektedir; çünkü geceler ayla 'ay'dınlık olur. Bu sebeple ayı geceye nisbet etmiştir. Muzāfın hazfedildiği halde hükmünün baki kalması ve ondan sonra muzāf ileyhin onun yerine geçmesi durumunun bir benzeri Hassan [b. Sâbit, v. 60/680]'ın şu ifadesidir:

> Beradâ [ırmağı], misk kokulu tatlı suyuyla el çırpıyor

mısraında görülmektedir; şair burada Beradâ derken Beradâ suyunu kastetmektedir. Ayrıca, *rüşd reşed*; *urb* da *arab* mânasına olduğu gibi *kumr* da *kamer* anlamında da olabilir.

62. Düşünüp ders çıkarmak isteyen ya da şükretmek isteyen kimseler için, gece ile gündüzü birbirinin daimi halefi kılan da O'dur.

[1526] خلفة (daimi halef) kelimesi *rikbe* [binme] kelimesinin *rakibe*den türemesi gibi *halefe*den türemiştir. Kelime gece ile gündüzün birbirinin peşinden gelmesi hali olup "Allah onları halefli", yani nöbetli, bunun onu, onun da bunu takip ettiği bir halde "kıldı" anlamındadır. Nitekim "gece ve gündüz birbirini takip ederler" denildiği gibi "gece ve gündüz nöbetleşirler" denir. "Geceyle gündüzün birbirinin ardından gelmesi" [Bakara 2/164] âyeti de bunu ifade eder. Keza bir kimse tuvalete çok gidip geldiği zaman *bi-fulânin hılfet^{ün} va'htilâf^{ün}* [Falanda peşpeşe gidip gelme var.] denir. Fiil; يذَّكَّر (düşünüp ders çıkarmak) ve *yezkuru* (zikretmek) şeklinde okunmuştur. Übey b. Kâ'b'dan *yetezekkeru* (düşünüp ders çıkarmak) şeklinde nakledilmiştir.

---

1 Müennes olan kelimenin nasıl *munîr^{an}* gibi müzekker bir sıfat alabildiğini açıklıyor. / ed.

٦١-﴿تَبَارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَجَعَلَ فِيهَا سِرَاجًا وَقَمَرًا مُنِيرًا﴾

[١٥٢٥] البروج: منازل الكواكب السبعة السيارة؛ الحمل، والثور، والجوزاء، والسرطان، والأسد، والسنبلة، والميزان، والعقرب، والقوس، والجدي، والدلو، والحوت. وسميت بالبروج التي هي القصور العالية؛ لأنها لهذه الكواكب كالمنازل لسكانها. واشتقاق البرج من التبرج، لظهوره. والسراج: الشمس كقوله تعالى {وَجَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا} [نوح: ١٦]. وقرئ «سُرُجا»، وهي الشمس والكواكب الكبار معها. وقرأ الحسن والأعمش «وقُمْرًا منيرًا»، وهي جمع ليلة قمراء، كأنه قال: وذا قمر منيرًا؛ لأنّ الليالي تكون قمرًا بالقمر، فأضافه إليها. ونظيره في بقاء حكم المضاف بعد سقوطه وقيام المضاف إليه مقامه قول حسان:

بَرْدَى يُصَفِّقُ بِالرَّحِيقِ السَّلْسَلِ ۞

يريد: ماء بردى، ولا يبعد أن يكون القمر بمعنى القمر؛ كالرشد والرشد، والعرب والعرب.

٦٢-﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يَذَّكَّرَ أَوْ أَرَادَ شُكُورًا﴾

[١٥٢٦] الخلفة من خلف، كالركبة من ركب؛ وهي الحالة التي يخلف عليها الليل والنهار كلّ واحد منهما الآخر. والمعنى: جعلهما ذوي خلفة، أي ذوي عقبة، أي يعقب هذا ذاك وذاك هذا. ويقال: الليل والنهار يختلفان، كما يقال: يعتقبان. ومنه قوله {وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ} [البقرة: ١٦٤]. ويقال: بفلان خلفةٌ واختلاف، إذا اختلف كثيرًا إلى متبرّزه. وقرئ «يذكر» و«يذّكر». وعن أبيّ بن كعب رضي الله عنه «يتذكر».

İfade, "İnsan; bunların sürekli art arda gelmeleri üzerinde düşünüp, bunların halden hale geçerek değişmelerinin ardında mutlaka bir intikal ettirici ve değiştirici olduğunu görsün ve O'nun kudretinin büyüklüğüne bunu delil kılsın ve onlarda bulunan 'gece istirahat - gündüz çalışma' gibi nimetlere şükreden şükretsin diye" anlamındadır. Nitekim "Rahmeti sayesinde; dinlenmeniz için geceyi ve lütfettiği rızkı aramanız için gündüzü sizin için O var etmiştir." [Kasas 28/73] âyeti de bu hususu ifade etmektedir. Veya mâna; "Bunlar, düşünüp ders çıkaranlar ve şükretmek isteyenler için iki vakit olsunlar da bir vakitte ibadet vazifesini aksatan onu diğer vakitte yerine getirsin diye." şeklindedir. Hasan-ı Basrî'nin "Gündüzün düşünüp ders çıkarma ve şükretme görevini kaçıranlar için gece telafi imkânı vardır. Geceleyin görevlerini aksatanlar için ise gündüz telafi imkânı vardır." dediği nakledilmiştir.

63. Rahman'ın kulları[1] ise yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyenlerdir. Cahiller kendilerine lâf attığında; "Selâmetle (haydi bana eyvallah)!" derler.

[1527] "Rahman'ın kulları" müpteda olup haberi surenin sonundadır; adeta "Rahman'ın" sıfatları bu olan "kulları, işte bunlar, sabretmelerine karşılık Has Oda ile mükâfatlandırılacaklardı." [Furkān 25/75] denilmektedir. Bu kelimenin haberi الذين يمشون "yürüyenler" de olabilir. Kulların Rahman'a nisbet edilmesi ise onları tahsis ve yüceltmek içindir. Terkip *ve 'ubbâdu'r-rahmân*[i] (Rahman'ın âbitleri) şeklinde okunmuş; يمشون (yürürler) fiili de *yumeşşevne* (yürütülürler) şeklinde okunmuştur. هونا ise "vakarlı ve mütevazı olarak" anlamında haldir. Veya "vakarlı ve tevazulu bir yürüyüş ile" anlamında yürüyüşün sıfatıdır; ancak masdarın (*hevn*in) sıfat olarak kullanılmış olmasında mübalağa vardır.[2]

[1528] *Hevn*, vakar ve yumuşaklık demektir. "Sevdiğini bir karar sev." [*Tirmizî*, "Birr", 60] ve "Müminler vakarlı, tevazulu yumuşak kimselerdir." [Abdullah b. Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik,* s. 130] hadisleri ile "Kardeşin sertleştiğinde, alttan al." yani "O zorlaştırırsa sen kolaylaştır." vecizesinde de kelime aynı mânada kullanılmıştır. Buna göre âyet "Onlar sükûnet, vakar ve tevazu ile yürürler, ayaklarını yere sert sert vurmazlar, kibir ve şımarıklığından dolayı ayakkabılarıyla ses çıkarmazlar." anlamındadır. Ayrıca "Çarşıda pazarda yayan dolaşırlardı." [Furkān 25/20] âyetinden dolayı bazı âlimler çarşıda pazarda binekle dolaşmayı çirkin bulmuşlardır.

---

1 Furkān suresinin sonunda cennetlik muvahhitlerin yaklaşık 18 ana özelliği tâdat edilmektedir; ama en önemlisi ilk ifadedir (عباد الرحمن). "Nefs-i Mutmainne ayetini [Fecr 89/27-30] tefsir ettiğim makalede belirttiğim gibi, "Rahman'ın kulları" derken, sadece Rahman'a kul olanlar kastediliyor. Ve pasaj, aynen Nefs-i Mutmainne ayetindeki gibi bitiyor: Allah'ın Cennetine girmek istiyorsan sadece Allah'a kul olacaksın... Putperestliği bırakacaksın; kimsenin önünde dehşete düşmeyecek, "nihaî necat" vb. hayat memat konularında kimseden medet ummayacaksın. Bkz. dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1145/13428.pdf / ed.

2 Tıpkı *Umeru 'adl*[un] örneğindeki gibi. / ed.

والمعنى لينظر في اختلافهما الناظر، فيعلم أن لا بدّ لانتقالهما من حال إلى حال وتغيرهما من ناقل ومغيِّر، ويستدلّ بذلك على عظم قدرته، ويشكر الشاكر على النعمة فيهما من السكون بالليل والتصرف بالنهار، كما قال عزّ وعلا {وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِن فَضْلِهِ} [القصص: ٧٣]. أو ليكونا وقتين للمتذكرين والشاكرين، من فاته في أحدهما ورده من العبادة قام به في الآخر. وعن الحسن رضي الله عنه: من فاته عمله من التذكر والشكر بالنهار كان له في الليل مستعتب؛ ومن فاته بالليل كان له في النهار مستعتب.

٦٣-﴿وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلامًا﴾

[١٥٢٧] {وَعِبَادُ الرحمن} مبتدأ خبره في آخر السورة، كأنه قيل: وعباد الرحمن الذين هذه صفاتهم {أولئك يجزون الغرفة} [الفرقان: ٧٥]. ويجوز أن يكون خبره {اَلَّذِينَ يَمْشُونَ}. وأضافهم إلى الرحمن تخصيصًا وتفضيلًا. وقرئ «وعُبَّاد الرحمن»، وقرئ «يمشَّوْن». {هَوْنًا} حال، أو صفة للمشي، بمعنى: هينين، أو مشيًا هينًا؛ إلا أنّ في وضع المصدر موضع الصفة مبالغة.

[١٥٢٨] والهون: الرفق واللين. ومنه الحديث: أحبب حبيبك هونًا مّا." وقوله: "المؤمنون هينون لينون». والمثل: إذا عزّ أخوك فهن. ومعناه: إذا عاسر فياسر. والمعنى: أنهم يمشون بسكينة ووقار وتواضع، لا يضربون بأقدامهم ولا يخفقون بنعالهم أشرًا وبطرًا، ولذلك كره بعض العلماء الركوب في الأسواق، ولقوله {وَيَمْشُونَ فِى الْأَسْوَاقِ} [الفرقان: ٢٠].

[1529] "Selâmetle…" Yani sizinle işimiz olmaz, sizin gibi cahillik etmeyeceğiz; mütâreke yapıyoruz; aramızda ne hayır ne de şer söz konusu; sizden uzak duruyoruz. *Selâm* kelimesi *tesellüm* anlamında kullanılmıştır. İfadenin "Dengeli söz söylerler, söz söylerken rahatsız etme ve günah işlemekten sakınırlar." anlamında olduğu da söylenmiştir. Burada 'cahillik' ile akılsızlık, edepsizlik ve hayâsızlık kastedilmiştir. Kelimenin bu mânası şairin;

> Hoop! Kimse bize karşı cahillik etmesin!
> Valla biz, cahillerin cahilliğinden daha fazla cahillik ederiz!..

beytindeki kullanımdan gelmektedir.

[1530] Ebü'l-'Âliye'den (v. 90/709) bu âyeti savaş âyetinin neshettiğine dair bir görüş nakledilmiştir. Ancak *nesh*e gerek yoktur; çünkü ahlâksız insanları görmezden gelmek ve onlara mukabelede bulunmamak edep, ahlâk ve şeriat bakımından daha güzel, haysiyeti koruma ve takva açısından daha zararsızdır.

64. Onlar ki Rableri için secdeye kapanarak ve kıyama durarak gecelerler.

[1531] Geceleme, gündüzlemenin zıttı olup uyuyarak ya da uyumaksızın geceyi geçirmendir. Âlimler demişlerdir ki; "Gece vakti namazda Kur'an'dan bir miktar okuyan kimse secde ve kıyam ederek gecelemiş olur." Buradaki rükû ve secdenin; akşam ve yatsı namazlarından sonra ikişer rekât namaz kılmak olduğu da söylenmiştir; ancak bu ifadenin onları geceyi -veya gecenin çoğunu- ihya etmekle nitelediği açıktır. Nitekim *fulân*ün *yazıllü sâim*en *ve yebîtü kāim*en [Falanca, gündüzü oruçla; geceyi ibadetle geçirir.] denmektedir.

65. Onlar ki "Ya Rabbi! Cehennem azabını bizden uzak tut; çünkü onun azabı insanın yakasını bırakmaz.

66. Karargâh olarak da ikametgâh olarak da berbat bir yerdir orası!" derler.

[1532] غراما helak, sıkıştıran ve daimi hüsran demektir. Nitekim [Beşir b. Ebû Hazim bir beytinde şöyle] demiştir:

> Nisar günleri de, Cifar günleri de
> azap idi, felaket idi… İkisi de…

Yine [A'şâ da] şöyle demiştir:

> Eğer cezalandırırsa felaket olur ve eğer
> bol bol verirse hiç aldırmaz

[١٥٢٩] {سَلاَمًا} تسلمًا منكم لانجاهلكم، ومتاركة لا خير بيننا ولا شرّ، أي نتسلم منكم تسلمًا، فأقيم السلام مقام التسلم. وقيل: قالوا: سدادًا من القول يسلمون فيه من الإيذاء، والإثم. والمراد بالجهل: السفه وقلة الأدب وسوء الرعة، من قوله:

أَلَا لا يَجْهَلَنْ أَحَدٌ عَلَيْنَا ۞ فَنَجْهَلَ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِينَا

٥ [١٥٣٠] وعن أبي العالية: نسختها آية القتال، ولا حاجة إلى ذلك، لأنّ الإغضاء عن السفهاء وترك المقابلة مستحسن في الأدب والمروءة والشريعة، وأسلم للعرض والورع.

٦٤-﴿وَالَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَامًا﴾

[١٥٣١] البيتوتة: خلاف الظلول، وهو أن يدركك الليل، نمت أو لم تنم، وقالوا:

١٠ من قرأ شيئًا من القرآن في صلاته وإن قلّ فقد بات ساجدًا وقائمًا. وقيل: هما الركعتان بعد المغرب والركعتان بعد العشاء. والظاهر أنه وصف لهم بإحياء الليل أو بأكثره. يقال: فلان يظل صائمًا ويبيت قائمًا.

٦٥-﴿وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا اصْرِفْ عَنَّا عَذَابَ جَهَنَّمَ إِنَّ عَذَابَهَا كَانَ غَرَامًا﴾

٦٦-﴿إِنَّهَا سَاءَتْ مُسْتَقَرًّا وَمُقَامًا﴾

١٥ [١٥٣٢] {غَرَامًا} هلاكًا وخسرانًا ملحًّا لازمًا. قال:

وَيَوْمُ النِّسَارِ وَيَوْمُ الْجِفَا ۞ رِ كَانَا عَذَابًا وَكَانَا غَرَامَا

وقال:

إِنْ يُعَاقِبْ يَكُنْ غَرَامًا وَإِنْ يُعْـ ۞ ـطِ جَزِيلًا فَإِنَّهُ لا يُبَالِي

[1533] “Alacaklı” kelimesi de, kişiyi sıkıştırıp onun başından ayrılmadığından, aynı kökten gelen *ğarîm* diye adlandırılmıştır.

[1534] Allah Teâlâ kullarını geceleri secde ve ibadetle ihya etmekle nitelemekte, sonra da, işbu şekilde dua ettiklerini zikrederek, “Verdiklerini, kalpleri ürpererek verenler” [Müminun 23/60] âyetinde ifade edildiği üzere, olanca gayretlerine rağmen Allah’tan korktuklarını, kendilerini cezalandırmaması için O’na yalvarıp yakardıklarını bildirmektedir.

[1535] ساءت kelimesi بئست hükmünde olup onda مستقَرًّا (karargah olarak) kelimesinin açıkladığı gizli bir zamir vardır. Zemmedilmesi kastedilen kelime mahzuf olup cümle *sâet müstekarr*[an] *ve makām*[en] *hiye* [O, karargâh olarak da, ikametgâh olarak da kötüdür] şeklindedir. Bu zamir cümleyi *inne*nin ismine bağlayan ve onu ona haber yapan şeydir. ساءت kelimesi *ahzenet* [üzdü] anlamında da olabilir ki fâ‘ili *inne*nin ismi olan zamirdir (yani Cehennem Ateşi). Bu durumda مستقرا hal veya temyiz olur. Bu iki gerekçelendirmenin mütedâhil/iç içe olması da, eş anlamı olması da mümkündür.[1] Ayrıca bu söz, Allah’ın sözü de, onların sözlerinin hikâyesi de olabilir.

67. Onlar ki harcama yaptıklarında, ne israf ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisi arasında, dengelidir.

[1536] (يقتروا fiili) Tâ kesreli ve zammeli olarak *yaktirû* ve *yakturû* okunduğu gibi, Tâ’nın kesresiyle şeddeli ve şeddesiz olarak *yuktirû* ve *yukattirû* da okunmuştur. *Katr, ıktâr* ve *taktîr* kelimeleri *israf*ın zıttı olup sıkmak/kısmak anlamındadır. İsraf ise harcamada haddi aşmaktır. Allah Teâlâ kullarını savurganlıkla cimrilik arasında orta bir yerde olmakla nitelemektedir; “Elini ‘boynuna asılı’ hale getirme, onu büsbütün de açma!” [İsrâ’ 17/29] buyurarak, Hazret-i Peygamber’e de aynı şeyi emretmiştir.

[1537] İsrafın, malı günah olan şeyler için harcamak olduğu, Allah’a yaklaşmak amacıyla harcanan paranın israf olmadığı da söylenmiştir. Rivayete göre bir adam, birisinin “İsrafta hayır yoktur.” dediğini işitince “Hayırda israf yoktur!”[2] demiş. Yine rivayete göre Ömer b. Abdülaziz [r.a.; v. 101/720], kızını kendisiyle evlendirip ihsanlarda bulunan Abdülmelik b. Mervan’a [v. 86/705] teşekkür etmiş

1 Eş anlamlı olmaları durumunda iki bağımsız gerekçe söz konusu iken, iç içe olmaları durumunda, ikinci, birincinin gerekçesi olmaktadır. (i) “Ya Rabbi! Cehennem azabını bizden uzak tut; çünkü onun azabı insanın yakasını bırakmaz. Karargâh olarak da ikametgâh olarak da berbat bir yerdir orası!” (ii) “Ya Rabbi! Cehennem azabını bizden uzak tut; çünkü onun azabı insanın yakasını bırakmaz; *zira* karargâh olarak da ikametgâh olarak da berbat bir yerdir orası!” derler.” / ed.

2 Hayır namına verebildiğin kadar verebilirsin; bu savurganlık sayılmaz. / ed

[١٥٣٣] ومنه الغريم، لإلحاحه ولزامه.

[١٥٣٤] وصفهم بإحياء الليل ساجدين وقائمين، ثم عقبه بذكر دعوتهم هذه، إيذانًا بأنهم مع اجتهادهم خائفون مبتهلون إلى الله في صرف العذاب عنهم، كقوله تعالى {وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ} [المؤمنون: ٦٠].

٥ [١٥٣٥] {سَاءتْ} في حكم بئست، وفيها ضمير مبهم يفسره {مستقرًّا}، والمخصوص بالذم محذوف. معناه: ساءت مستقرًّا ومقامًا هي. وهذا الضمير هو الذي ربط الجملة باسم إنّ وجعلها خبرًا لها. ويجوز أن يكون {سَاءتْ} بمعنى أحزنت، وفيها ضمير اسم إنّ؛ و{مُسْتَقَرًّا} حال أو تمييز. والتعليلان يصحّ أن يكونا متداخلين ومترادفين، وأن يكونا من كلام الله وحكاية لقولهم.

١٠ ٦٧-﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا﴾

[١٥٣٦] قرئ «يقتروا»، بكسر التاء وضمها، و«يقتروا»، بتخفيف التاء وتشديدها. والقتر والإقتار والتقتير التضييق الذي هو نقيض الإسراف. والإسراف: مجاوزة الحدّ في النفقة. ووصفهم بالقصد الذي هو بين الغلو والتقصير. وبمثله أمر رسول الله ﷺ {وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ}

١٥ [الإسراء: ٢٩].

[١٥٣٧] وقيل: الإسراف إنما هو الإنفاق في المعاصي، فأما في القرب فلا إسراف. وسمع رجل رجلًا يقول: لا خير في الإسراف! فقال: لا إسراف في الخير! وعن عمر بن عبد العزيز رضي الله عنه أنه شكر عبد الملك بن مروان حين زوّجه ابنته وأحسن إليه،

ve "Akrabanı gözettin, şunu şunu yaptın…" falan diye güzel bir konuşma yapmış. Abdülmelik'in oğullarından biri de "Bu, olsa olsa onun böyle bir durum için önceden hazırladığı bir konuşmadır!" diy[e kıskançlık göster]ince, hiçbir cevap vermeyen Abdülmelik, birkaç gün sonra, oğlunun da bulunduğu sırada Ömer b. Abdülaziz'in yanına gelmiş ve ona geçimini ve durumunu sormuş. Ömer b. Abdülaziz ise "İki kötü arasındaki iyi." diye cevap vermiş. Abdülmelik, onun bu cevapla âyetteki ifadeyi kastettiğini anlamış ve oğluna dönerek; "Evlâdım! Bu da mı onun daha önce hazırladığı bir cevaptı!?" demişti.

[1538] Âyette sözü edilen kimselerin Hazret-i Peygamber'in ashabı olduğu ileri sürülerek şöyle de denilmiştir: Onlar ağız tadıyla, keyif almak için yemezler, güzellik ve süs olsun diye giymezlerdi; sadece açlıklarını giderecek ve Rablerine ibadet etmelerine yardımcı olacak kadar yer, mahrem yerlerini örtecek ve kendilerini sıcak ve soğuktan koruyacak kadar giyerlerdi. Hazret-i Ömer de "Kişinin, canının çektiği her şeyi alıp yemesi israf olarak yeter!" demiştir. [Abdullah b. Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik,* s. 266]

[1539] *Kavâm* iki tarafın aynı boy ve dengede olmasından dolayı iki şey arasında söz konusu olan orta haldir. *Kavâm-istikāmet* kelimeleri arasındaki ilişkinin dengi, *sevâ-istivâ* kelimeleri arasında söz konusudur. Kāf meksur olarak قِواما şeklinde de okunmuştur ki, *kıvâm* bir şeyin kendisiyle ayakta durduğu şeyi ifade eder; ihtiyacın ne eksik ne fazla, tam anlamıyla karşılandığı şey anlamında *ente kıvâmunâ* denir. Mansūb olan iki kelime, yani بين ذلك قواما kelimelerinin (i) birlikte iki ayrı haber olması da, (ii)بين ذلك 'nin 'lağv'[1], قواما'in 'müstakar'[2] olması da, (iii) zarfın (بين ذلك) haber, قواما'in pekiştirici hal olması da caizdir.[3] Ferrâ [v. 207/822] ise tıpkı

Ondan içmesini 'konuşması'ndan başka bir şey engellemedi [güvercinin]!

mısraında olduğu gibi, "بين'nin, i'râb alamayan bir kelimeye muzāf olduğundan, mebnî olarak كان'nin haberi olabileceğini" söylemiştir.[4]

[1540] Ancak cümle i'râb açısından sıkıntısız olsa da, mâna bakımından pek kuvvetli olmaz; çünkü israfla pintilik arasında her halükarda bir 'orta' nokta olur; dolayısıyla ifadenin dayanağı olan 'haber' bir şey ifade etmemiş olmaktadır.[5]

---

1 "Lâğv" o olmasa da, ifadenin tam olarak anlaşılabileceği kelime demektir. / ed

2 'Müstakar' bir konuda *haber* verilirken kendisine mutlaka ihtiyaç duyulan kelimedir. *Kavâm*[en] kelimesine -zarf olmamasına rağmen- müstakar denmesi, zarfla birlikteliğindendir. (Tıybî'den) / ed.

3 Bu ihtimaller şöyle ifade edilebilir: (i) "Harcamaları, bu ikisi arasındadır; dengelidir." (ii) "Harcamaları, dengelidir." (iii) "Harcamaları, dengeli olarak bu ikisi arasındadır." / ed.

4 Yani fethasının mebnîlikten dolayı değil, i'râb ile olabileceğini. / ed.

5 Çünkü israf ile cimrilik arasında nice 'orta'lar söz konusudur; oysa ayette 'denge noktası' kastedilmektedir.

فقال: وصلت الرحم وفعلت وصنعت، وجاء بكلام حسن، فقال ابن لعبد الملك: إنما هو كلام أعدّه لهذا المقام. فلما كان بعد أيام دخل عليه والابن حاضر، فسأله عن نفقته وأحواله فقال: الحسنة بين السيئتين. فعرف عبد الملك أنه أراد ما في هذه الآية، فقال لابنه: يا بنيّ، أهذا مما أعدّه؟

[١٥٣٨] وقيل: أولئك أصحاب محمد ﷺ، كانوا لا يأكلون طعامًا للتنعم واللذة، ولا يلبسون ثوبًا للجمال والزينة، ولكن كانوا يأكلون ما يسدّ جوعتهم ويعينهم على عبادة ربهم، ويلبسون ما يستر عوراتهم ويكنّهم من الحرّ والقرّ. وقال عمر رضي الله عنه: كفى سرفًا أن لا يشتهي رجل شيئًا إلّا اشتراه فأكله.

[١٥٣٩] والقَوام: العدل بين الشيئين لاستقامة الطرفين واعتدالهما. ونظير القَوام من الاستقامة السَّواء من الاستواء. وقرئ «قِوامًا»، بالكسر، وهو ما يقام به الشيء، يقال: أنت قوامنا، بمعنى ما تقام به الحاجة لا يفضل عنها ولا ينقص. والمنصوبان، أعني {بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا} جائز أن يكونا خبرين معًا، وأن يحتمل {بين ذلك} لغوًا، و{قوامًا} مستقرًا، وأن يكون الظرف خبرًا، و{قوامًا} حالًا مؤكدة. وأجاز الفراء أن يكون {بَيْنَ ذلك} اسمَ كان، على أنه مبني لإضافته إلى غير متمكن، كقوله:

لَمْ يَمْنَعِ الشّرْبَ مِنْهَا غَيْرَ أَنْ نَطَقَتْ *

[١٥٤٠] وهو من جهة الإعراب لا بأس به، ولكن المعنى ليس بقوي، لأنّ ما بين الإسراف والتقتير قوام لا محالة، فليس في الخبر الذي هو معتمد الفائدة فائدة.

68. Onlar ki Allah ile beraber başka bir tanrıya dua etmezler; Allah'ın saygın kıldığı cana haksız yere kıymazlar ve zina etmezler. Bunları yapan, öyle ağır bir ceza ile karşılaşır

69. ki, Kıyamet günü azap kendisi için katmerli hâle getirilir ve alçaltılmış olarak temelli kalır orada!

70. Dönüş yaparak; iman edip salih amel işleyenler hariç... Bunların kötülüklerini Allah iyiliğe çevirecektir; Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1541] "Allah'ın haram kıldığı" yani kendisini haram kıldığı ki "öldürülmesini haram kıldığı" demektir. إلا بالحق ifadesi ibarede yer almayan bu *katl*e veya ولا يقتلون fiiline müteallıktır. Dinen değerli olan bu hasletleri taşıyan kimselerde bu büyük çirkinliklerin bulunmadığını ifade etmekte, müminlerin düşmanı olan Kureyşli vb. kimselerin olumsuz hallerine bir tariz vardır. Adeta "Allah'ın sizin sahip olduğunuz çirkinliklerden temiz kıldığı kimseler." denilmektedir. "Haksız yere cana kıyma"ya kız çocuklarını diri dir gömme vb. şeyler de girmektedir. İbn Mes'ûd'un şöyle dediği nakledilmiştir: "Ya Resûlâllah! En büyük günah nedir?' diye sordum. Peygamber (s.a.) 'Seni yaratan Allah'a şirk koşman.' buyurdu. 'Sonra hangisi?' dedim. 'Seninle beraber yemesinden korkarak çocuğunu öldürmen.' buyurdu. 'Sonra hangisi?' dedim. 'Komşunun helaliyle zina etmen.' buyurdu. İşbu âyeti Allah bunun üzerine [Peygamber (s.a.)'in sözlerini tasdik mahiyetinde] indirdi." [*Buhārî,* "Hudûd", 21; *Müslim,* "İman", 140, 141]

[1542] İfade (يَلْقَ أَثَامًا) *yulekka fî-hi esâm*[en] (öyle ağır bir ceza ile karşı karşıya getirilir ki…) şeklinde ve Elif'li olarak *yelkā* şeklinde de okunmuştur ki benzerleri daha önce de geçmişti. أثام günahın cezası demek olup *vebâl* ve *nekâl* vezninde ve anlamındadır. [Nitekim Kays b. Züheyr] şöyle demiştir:

> Ana baba dinlemeyen İbn Urve'yi cezalandırdı Allah!
> Ana baba hakkı dinlememenin bir cezası olacak elbet!..

[1543] *Esâm*ın günah, ifadenin de "günahın cezasına uğrar" anlamında olduğu da söylenmiştir. İbn Mes'ûd bu kelimeyi "sıkıntılar" anlamında olmak üzere *eyyâm*[en] [أياما] şeklinde okumuştur. Nitekim sıkıntılı, felaket günleri için *yevm*[un] *zû-eyyâm*[in] denir. يضاعف kelimesi يلق kelimesinden bedeldir; çünkü şu beyitte olduğu gibi ikisi de aynı mânadadır:

> Ne zaman bize gelip yurdumuzda konaklayacak olsan
> Kocaman odunlar ve alev alev yanan bir ateş görürsün

٦٨-﴿وَالَّذِينَ لا يَدْعُونَ مَعَ اللهِ إِلَهًا آخَرَ وَلا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلا بِالْحَقِّ وَلا يَزْنُونَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ يَلْقَ أَثَامًا﴾

٦٩-﴿يُضَاعَفْ لَهُ الْعَذَابُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَيَخْلُدْ فِيهِ مُهَانًا﴾

٧٠-﴿إِلا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ عَمَلا صَالِحًا فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ ٥ حَسَنَاتٍ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[١٥٤١] {حَرَّمَ اللهُ} أي حرّمها، والمعنى: حرّم قتلها. و{إِلَّا بالحقّ} متعلق بهذا القتل المحذوف، أو بـ{لا يقتلون}. ونفي هذه المقبَّحات العظام على الموصوفين بتلك الخلال العظيمة في الدين للتعريض بما كان عليه أعداء المؤمنين من قريش وغيرهم. كأنه قيل: والذين برأهم الله وطهرهم مما أنتم عليه. والقتل بغير الحق: ١٠ يدخل فيه الوأد وغيره. وعن ابن مسعود ﷺ: قلت يا رسول الله، أيّ الذنب أعظم؟ قال: "أن تجعل لله ندًّا هو خلقك». قلت: ثم أيٌّ؟ قال: «أن تقتل ولدك خشية أن يأكل معك". قلت: ثم أي؟ وقال: "أن تزاني حليلة جارك"، فأنزل الله تصديقه.

[١٥٤٢] وقرئ «يُلَقَّ فيه أثامًا». وقرئ «يلقى»، بإثبات الألف، وقد مرّ مثله. والأثام: جزاء الإثم، بوزن الوبال والنكال ومعناهما. قال:

١٥ جَزَي اللَّهُ ابْنَ عُرْوَةَ حَيْثُ أَمْسَى ﴿ عَقُوقًا وَالْعُقُوقُ لهُ أَثَامُ

[١٥٤٣] وقيل هو الإثم. ومعناه: يلق جزاء أثام. وقرأ ابن مسعود ﷺ: «أيامًا»، أي شدائد. يقال "يوم ذو أيام" لليوم العصيب. {يضاعف} بدل من يلق؛ لأنهما في معنى واحد. كقوله:

مَتَى تَأْتِنَا تُلمِم بِنَا فِي دِيَارِنَا ﴿ تَجِدْ حَطَبًا جَزْلًا وَنَارًا تَأَجَّجَا

[1544] يضاعف kelimesi [şedde ile] *yuda'af*; ayrıca Nun'lu ve العذاب kelimesinin Bâsı meftuh olarak *nuda'if le-hu'l-'azâbe* (azabını kendisi için katmerli hâle getiririz) ve yeni bir cümle başı olarak veya hal olmak üzere Fâ merfû' olarak *yudā'af^u* şeklinde de okunmuştur. يخلد kelimesi de böyle olup[1], ayrıca *ihlâd* ve *tahlîd* köklerinden gelmiş şeddeli ve şeddesiz meçhul bir fiil olarak *ve yuhled – ve yuhalled* (temelli bırakılır orada) şeklinde okunduğu gibi, iltifat yöntemi uygulanmak suretiyle Tâ ile *ve tahlud* (temelli kalırsın orada) şeklinde de okunmuştur. يُبَدِّلُ ise şeddesiz (*yubdilu*) de okunmuştur. سيئاتهم kelimesi de… [şeddeli-şeddesiz okunmuştur.]

[1545] **Şayet** "Azabın katmerli olması ve *seyyiâtın hasenâta tebdîlinin* [yani kötülüklerin iyiliklere çevrilmesinin] mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Müşrik bir kimse şirkin yanında günah da işlerse hem şirkine hem de günahına karşılık azaba duçar edilir. Ki, böylece cezalandırılan unsur katlandığı için ceza da katmerlenmiş olur. Seyyiâtın hasenâta tebdîli ise, tevbe ile kişinin günahlarının silinmesi ve iman, taat ve takva gibi hasenâtın korunması demektir. Bunu "Allah'ın şirki imana, Müslümanları öldürmeyi müşrikleri öldürmeye, zinayı da iffet ve namusa çevirmesi" şeklinde anlayanlar da olmuştur.

71. Kim dönüş yapıp salih amel işlerse, şüphesiz, tevbesi kabul edilmiş olarak döner Allah'a...

[1546] Günahları bırakıp onlardan dolayı pişman olan ve salih amel hayatına geçen kişi bu hareketiyle "tevbesi kabul edilmiş olarak döner Allah'a"; yani, Allah katında kendisinden razı olunmuş, hataları silinmiş ve sevap elde etmiş olarak. Veya tevbe edenlerin hakkını bilen ve onlara hak ettikleri muameleyi yapan, tevbe edenleri ve temizlenenleri seven Allah'a tevbesi kabul edilmiş olarak döner. Nitekim bir vecizede; "Kulu tevbe ettiğinde Allah; kaybettiği şeyi bulan birinden, suya kavuşan susuz birinden, çocuğu olan kısır birinden daha çok sevinir." denmiştir. İfade "O kişi Allah'a ve O'nun mükâfatına güzel bir şekilde döner. Bu, ne güzel bir dönüştür!" anlamında da olabilir.

72. Onlar ki asılsız sözlere tanıklık etmezler; boş ve kötü lâkırdılara (dalanlara) uğradıklarında, efendi efendi uzaklaşırlar (Yani, orada durmaya devam ederek onlara meşruiyet kazandırmazlar).

1 Yeni bir cümle başı veya hal olmak üzere Dâl merfû' olup… / ed.

[١٥٤٤] وقرئ «يضعف»، و«نضعف له العذاب»، بالنون ونصب العذاب. وقرئ بالرفع على الاستئناف أو على الحال، وكذلك {وَيَخْلُدْ}. وقرئ «ويخلد»، على البناء للمفعول مخففًا ومثقلًا، من الإخلاد والتخليد. وقرئ «وتخلد»، بالتاء على الالتفات. {يُبَدِّلُ} مخفف ومثقل، وكذلك {سيئاتهم}.

٥ [١٥٤٥] فإن قلت: ما معنى مضاعفة العذاب وإبدال السيئات حسنات؟ قلت: إذا ارتكب المشرك معاصي مع الشرك عذب على الشرك وعلى المعاصي جميعًا، فتضاعف العقوبة لمضاعفة المعاقب عليه. وإبدال السيئات حسنات: أنه يمحوها بالتوبة، ويثبت مكانها الحسنات؛ الإيمان، والطاعة، والتقوى. وقيل: يبدّلهم بالشرك إيمانًا، وبقتل المسلمين قتلَ المشركين، وبالزنا عفة وإحصانًا.

١٠ ٧١-﴿وَمَنْ تَابَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَإِنَّهُ يَتُوبُ إِلَى اللَّهِ مَتَابًا﴾

[١٥٤٦] يريد: ومن يترك المعاصي ويندم عليها ويدخل في العمل الصالح فإنه بذلك تائب إلى الله {مَتابًا} مرضيًّا عنده مكفرًا للخطايا محصلًا للثواب. أو فإنه تائب متابًا إلى الله الذي يعرف حق التائبين ويفعل بهم ما يستوجبون، والذي يحب التوابين ويحب المتطهرين. وفي كلام بعض العرب: لله أفرح بتوبة العبد من المضل الواجد، والظمآن الوارد، والعقيم الوالد. أو فإنه يرجع إلى الله وإلى ١٥ ثوابه مرجعًا حسنًا، وأيّ مرجع.

٧٢-﴿وَالَّذِينَ لا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا﴾

[1547] Bu ifade, “onlar yalancıların mekânlarından, işi gücü hata olanların meclislerinden kaçar, oralarda bulunmaz hatta oralara yaklaşmazlar, böylece şerre ve şer ehline karışmaktan uzak dururlar, dinlerini onu lekeleyecek şeylerden korurlar” anlamında olabilir; çünkü batıla tanıklık etmek ona katılmak demektir. Bu sebepledir ki, şeriatın onaylamadığı herhangi bir şeye bakma konusunda “Onlar onu yapana günahta ortaktırlar.” denilmiştir; çünkü onların meclislerinde bulunmak ve onlara bakmak orada yapılana razı olmayı ifade eder ve onun varlığına ve daha çok işlenmesine sebep olur; çünkü onları o fiilleri işlemeye sevk eden şey seyredilmekten hoşlanmaları ve kendilerine bakılmasını arzu etmeleridir. Nitekim Hazret-i İsa *Aleyhisselâm* da bir vaazında “Sakın günahkârlarla aynı yerde bulunmayın!” demiştir. İfade, “onlar yalancı şahitlik yapmazlar” şeklinde de olabilir. *Şehâdetu'z-zûr* terkibindeki muzāf hazfedilmiş ve muzāfun ileyh onun yerine tutulmuş [ve لا يشهدون الزور halini almış]tır. Katâde *zûr* ifadesinin batıl meclisleri, İbnü'l-Hanefiyye (rh.a.) eğlence ve müzik, Mücahid ise müşrik bayramları olduğunu söylemiştir.

[1548] *Lâğv*; yok edilmesi ve atılması gereken her şeydir. İfade; “*Lâğv* ehline[1], yani boş boş konuşanlara, bununla meşgul olanlara uğradıklarında bakmadan geçerler; bu tiplerin yanında durup eğlenmeyecek, onlara katılmayacak kadar kendilerine değer verirler.” anlamındadır. Tıpkı “Boş söz işittiklerinde de (o lakırdının sahiplerine); ‘Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz size aittir!.. Bizim cahillerle işimiz yok!’ diyerek ondan yüz çevirirler.” [Kasas 28/55] âyetinde ifade edildiği gibi. Hasan-ı Basrî, “Yani günahlar onları âdileştirmez.” demiştir. İfadenin; “İnkârcılardan küfür ve hakaret işittiklerinde onlardan yüz çevirir, hoş görürler.” ve “Cinsel hayattan söz ederken kinayeli konuşurlar.” anlamında olduğu da söylenmiştir.

73. Onlar ki Rablerinin âyetleri kendilerine hatırlatıldığında, onların üzerine kör ve sağır gibi yatmazlar.

[1549] “Üzerine yatmazlar” ifadesi, yatmayı olumsuzlamamakta; aksine onun varlığını ortaya koyup, ‘sağırlığı’ ve ‘körlüğü’ olumsuzlamaktadır. Nitekim *lâ yelkānî Zeydün* müsellimen [Zeyd yanıma selâm vererek girmez.] dediğinde girmeyi değil, selam vermeyi olumsuzlamaktasındır. Buna göre mâna; “Ayetler kendilerine hatırlatıldığında onları duyma arzularından dolayı onlara dikkat kesilirler ve hatırlatana koşarlar. Bu âyetlere dikkat ederlerken onları dikkatli kulaklarla dinler, keskin gözlerle bakarlar. Âyetler kendilerine hatırlatıldığında *görünürde* onlara dikkat eden, hatırlatana koşan ve onları duymak için büyük hırs gösteren, fakat aslında kulak vermeyen, görmeyen ‘sağır’ ve ‘kör’ler; yani münafıklar ve diğerlerine benzemezler.

1 Yani *bi'l-lâğvi* ifadesi, *bi-ehli'l-lâğvi* anlamındadır. / ed.

[١٥٤٧] يحتمل أنهم ينفرون عن محاضر الكذابين ومجالس الخطائين فلا يحضرونها ولا يقربونها، تنزهًا عن مخالطة الشر وأهله، وصيانة لدينهم عما يثلمه؛ لأنّ مشاهدة الباطل شركة فيه، ولذلك قيل في النظارة إلى كل ما لم تسوّغه الشريعة: هم شركاء فاعليه في الإثم؛ لأنّ حضورهم ونظرهم دليل الرضا به، وسبب وجوده، ٥ والزيادة فيه؛ لأن الذي سلط على فعله هو استحسان النظارة ورغبتهم في النظر إليه. وفي مواعظ عيسى بن مريم عليه السلام: "إياكم ومجالسةَ الخطائين!" ويحتمل أنهم لا يشهدون شهادة الزور، فحذف المضاف وأقيم المضاف إليه مقامه. وعن قتادة: مجالس الباطل. وعن ابن الحنفية: اللهو والغناء. وعن مجاهد: أعياد المشركين.

[١٥٤٨] اللغو: كل ما ينبغي أن يلغى ويطرح. والمعنى: وإذا مروا بأهل اللغو ١٠ والمشتغلين به مرّوا معرضين عنهم، مكرمين أنفسهم عن التوقف عليهم والخوض معهم، كقوله تعالى {وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعمَالُكُمْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا نَبْتَغِى الْجَاهِلِينَ} [القصص: ٥٥]. وعن الحسن رضي الله عنه: لم تسفههم المعاصي. وقيل: إذا سمعوا من الكفار الشتم والأذى أعرضوا وصفحوا. وقيل: إذا ذكروا النكاح كنوا عنه.

١٥ ٧٣-﴿وَالَّذِينَ إِذَا ذُكِّرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَمْ يَخِرُّوا عَلَيْهَا صُمًّا وَعُمْيَانًا﴾

[١٥٤٩] {لَمْ يَخِرُّوا عَلَيْهَا} ليس بنفي للخرور، وإنما هو إثبات له، ونفي للصمم والعمى، كما تقول: لا يلقاني زيد مسلمًا، هو نفي للسلام لا للقاء. والمعنى: أنهم إذا ذكروا بها أكبوا عليها حرصًا على استماعها، وأقبلوا على المذكِّر بها وهم في إكبابهم عليها سامعون بآذان واعية، مبصرون بعيون راعية، لا كالذين يذكَّرون بها فتراهم ٢٠ مكبين عليها مقبلين على من يذكر بها، مظهرين الحرص الشديد على استماعها، وهم كالصم العميان حيث لا يعونها ولا يتبصرون ما فيها كالمنافقين وأشباههم.

74. Onlar ki “Ya Rabbi! Eşlerimizden ve nesillerimizden bize, ‘göz nuru-gönül sürurу’ hibe et; bizi müttakînin önde gideni eyle” derler.

[1550] [İlgili ifadeler] وذرياتنا (nesillerimizden) ve *ve zürriyyetenâ* (neslimizden), قرة أعين (göz nuru-gönül süruru) ve *kurrâti a‘yun*^{in} (göz nurları-gönül sürurları) şekillerinde okunmuştur.

[1551] [Muvahhitler] Rablerinden; varlıklarıyla mutlu olup gözlerinin parlayacağı, Allah için yaşayan eş ve evlatlar niyaz etmektedirler. Muhammed b. Kâ‘b’ın “Mümin için eşini ve çocuklarını Allah’a mutî görmekten daha mutluluk verici bir şey yoktur.” dediği, İbn Abbas’ın da “Âyette söz edilen kişi babanın dinî ilimler çalışırken gördüğü çocuktur.” dediği rivayet edilmiştir. Bunun “Mutlulukları tam olsun diye, eşlerini ve nesillerini cennette kendileriyle beraber kılmasını Allah’tan niyaz etmektedirler.” anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1552] “Önde giden*ler*” murat edilmiş ama cinse delâlet ettiği ve bir anlam karışıklığı olmadığı için “önde giden” ile yetinilmiştir. “Sonra da *sizi bebek* olarak çıkaran” [Gâfir 40 /67] âyetinde olduğu gibi. Veya “Bizim her birimizi önder kıl.” demek istemişlerdir. Ya da *sāim* [oruç tutan] kelimesinin çoğulu *sıyam* [oruç tutanlar] olduğu gibi *imâm* kelimesi *âmm*^{in} [آمٍّ / önde giden] kelimesinin çoğuludur. Yahut “Birlik olmamız ve sözbirliği içinde olmamız için bizleri tek bir önder eyle.” demek istemişlerdir. Bazı âlimler; dinî konularda reisliğin istenilmesi, arzu edilmesi gereken bir şey olduğuna dair bu âyette bir delâlet bulunduğunu söylemişlerdir. Ayrıca, âyetin cennetle müjdelenen on kişi hakkında nazil olduğu[1] da söylenir.

[1553] **Şayet** “ من أزواجنا ifadesindeki من nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu kelime *beyaniyye* olabilir; adeta önce “Bize göz nuru-gönül süruru hibe et.” denmiş, sonra göz nuru-gönül süruru ifadesi “*yani* eşlerimiz ve çocuklarımız” denilerek açıklanmıştır. Mâna; “Allah’ın bunları onlar için göz nuru–gönül süruru kılması” şeklindedir. Bu ifade şekli *raeytü minke esed*^{en} [Sen*de* bir aslan gördüm] yani “Sen aslansın!” sözü kabilindendir. من ayrıca; “Gözlerimizi parlatıp, gönüllerimize sürur verecek bir taat ve salâh hibe et bize onlar*dan*.” anlamında Min-i ibtidâiyye de olabilir.

1 Tefsir metinlerinde geçen “hakkında nâzil olmak” tabiri, iki çeşittir; (i) Nâzil olan âyetin, gerçekten o şahısla ilgili ve bizzat onun bir söylem veya eylemi üzerine nâzil olması. (ii) Âyetin, o kişiyi –de- dolaylı bir şekilde ilgilendiriyor olması. *Nezeleti’lâyet*^{u} fî… kalıbı genelde ikinci anlamdadır. / ed.

٧٤-﴿وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا﴾

[١٥٥٠] قرئ «ذريتَنا» و«ذرياتِنا» و«قرةَ أعين»، و«قرّاتِ أعين».

[١٥٥١] سألوا ربهم أن يرزقهم أزواجًا وأعقابًا عمالًا لله، يسرون بمكانهم، وتقرّ بهم عيونهم. وعن محمد بن كعب: ليس شيء أقرّ لعين المؤمن من أن يرى زوجته وأولاده مطيعين لله. وعن ابن عباس ﷺ: هو الولد إذا رآه يكتب الفقه. وقيل: سألوا أن يلحق الله بهم أزواجهم وذريتهم في الجنة ليتم لهم سرورهم.

[١٥٥٢] أراد: أئمة، فاكتفى بالواحد لدلالته على الجنس ولعدم اللبس، كقوله تعالى {ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا} [غافر: ٦٧]، أو أرادوا: اجعل كل واحد منا إمامًا، أو أراد جمع آمّ، كصائم وصيام. أو أرادوا: اجعلنا إمامًا واحدًا، لاتحادنا واتفاق كلمتنا. وعن بعضهم: في الآية ما يدل على أن الرياسة في الدين يجب أن تطلب ويرغب فيها. وقيل: نزلت هذه الآيات في العشرة المبشرين بالجنة.

[١٥٥٣] فإن قلت مِنْ في قوله {مِنْ أزواجنا} ما هي؟ قلت: يحتمل أن تكون بيانية كأنه قيل: هب لنا قرّة أعين، ثم بينت القرّة وفسرت بقوله {من أزواجنا وذرياتنا}، ومعناه: أن يجعلهم الله لهم قرّة أعين. وهو من قولهم: رأيت منك أسدًا، أي أنت أسد؛ وأن تكون ابتدائيةً على معنى: هب لنا من جهتهم ما تقرّ به عيونُنا من طاعة وصلاح.

[1554] **Şayet** “قرة أعين denilerek neden nekre bir kelime ve azlık ifade eden bir çoğul kalıbı kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Nekre kullanma göz aydınlığını belirsiz kılmak içindir; çünkü muzāf ancak muzāfun ileyhin nekre olması halinde nekre olabilir; adeta *heb le-nâ minhum sürûr*[an] *ve ferah*[an] (Bize onlardan yana bir sevinç ve neşe hibe et.) denmektedir. *'Uyûn*[in] değil de *a'yun*[in] denilmesi ise müttakilerin gözleri murat edildiği içindir. Onların gözleri de diğerlerinin gözlerine nispetle azdır. Nitekim Allah Teala “Kullarımdan pek azı şükredicidir.” [Sebe' 34/13] buyurur. *A'yun*[in] kelimesinin, özel gözler, müttakilerin gözleri anlamında olduğu için nekre kullanıldığı da söylenebilir.

75. İşte bunlar; sabretmelerine karşılık Has Oda ile mükâfatlandırılacak ve orada, sağlık dilekleri ile ve ‘selâm’la karşılanacaklardır.

76. Hem de temelli... Karargâh olarak da ikametgâh olarak da ne güzel bir yer!

[1555] [Has oda ile mükâfatlandırılacaklar” derken] cennetteki yüksek kat odaları murat edilmektedir. [Ğ*urfe* (has oda) şeklinde] tekil kullanılması, cinse delâlet eden tekil kelimeyle yetinildiği içindir. Buna delil de “Onlar has oda*lar*da emniyet içinde oldukları halde” [Sebe' 34/37] âyeti ile bu ayetteki في الغرفات kelimesinin في الغرفة şeklinde de okunmuş olmasıdır. “Sabretmelerine karşılık” yani taatleri ifaya, arzulardan kaçmaya, inkârcıların eza ve cefalarına, fakirlik vb. şeylere karşı sabretmelerine karşılık. Sabredilen her şeyi kapsasın diye *sabır* kelimesi mutlak kullanılmıştır.

[1556] يُلَقَّون (karşıla**n**acaklardır) kelimesi ولَقّيهم نضرة (“Ve onları yüzlerini ağartacak şeylerle karşılaştırdı.” [İnsan 76/11]) âyetinde olduğu üzere يُلَقَّون okunduğu gibi, يَلقَ أثاما (Öyle bir ağır ceza ile karşılaşır ki…” [Furkān 34/68]) âyetinde olduğu üzere يَلقَونَ (karşıla**ş**acaklardır) şeklinde [sülasiden] de okunmuştur. تحية uzun ömür dileme, سلام ise selamette olması için dua etme demektir; yani melekler onlar için uzun ömür diler ve onların selameti için dua ederler. Veya birbirlerine uzun ömür diler; yekdiğerinin selameti için dua ederler. Yahut kendilerine arzu edilmeyen her tür şeyden selamette olmanın yanında kalıcı ve ebedi bir hayat verilir.

[1557] **Allah'ım!** Bizi sana itaate muvaffak eyle, bizi rahmetine mazhar ettiklerinden kıl, rızā yurdunda vereceğin rızıklardan bizi de rızıklandır.

[١٥٥٤] فإن قلت: لم قال {قُرَّةَ أَعْيُنٍ} فنكر وقلل؟ قلت: أما التنكير فلأجل تنكير القرّة؛ لأن المضاف لا سبيل إلى تنكيره إلا بتنكير المضاف إليه، كأنه قيل: هب لنا منهم سرورًا وفرحًا. وإنما قيل {أَعْيُنٍ} دون عيون؛ لأنه أراد أعين المتقين، وهي قليلة بالإضافة إلى عيون غيرهم. قال الله تعالى {وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ} [سبأ: ١٣]، ويجوز أن يقال في تنكير {أَعْيُنٍ} أنها أعين خاصة، وهي أعين المتقين.

٧٥-﴿أُولَئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ بِمَا صَبَرُوا وَيُلَقَّوْنَ فِيهَا تَحِيَّةً وَسَلامًا﴾

٧٦-﴿خَالِدِينَ فِيهَا حَسُنَتْ مُسْتَقَرًّا وَمُقَامًا﴾

[١٥٥٥] المراد يجزون الغرفات، وهي العلالي في الجنة، فوحد اقتصارًا على الواحد الدال على الجنس. والدليل على ذلك قوله {وَهُمْ فِي الْغُرُفَاتِ آمِنُونَ} [سبأ: ٣٧] وقراءة من قرأ «في الغرفة». {بِمَا صَبَرُوا} بصبرهم على الطاعات، وعن الشهوات، وعن أذى الكفار ومجاهدتهم، وعلى الفقر وغير ذلك. وإطلاقه لأجل الشياع في كل مصبور عليه.

[١٥٥٦] [ويلقون] وقرئ «يلَقَّون»، كقوله تعالى {وَلَقَّاهُمْ نَضْرَةً وَسُرُورًا} [الإنسان: ١١] و«يَلْقون»، كقوله تعالى {يَلْقَ أَثَامًا} [الفرقان: ٦٨]. والتحية: دعاء بالتعمير. والسلام: دعاء بالسلامة، يعني أن الملائكة يحيونهم ويسلمون عليهم، أو يحيي بعضهم بعضًا ويسلم عليه. أو يعطون التبقية والتخليد مع السلامة عن كل آفة.

[١٥٥٧] اللّهم وفقنا لطاعتك، واجعلنا مع أهل رحمتك، وارزقنا مما ترزقهم في دار رضوانك.

77. De ki: Sadece kendisine dua etmedikten sonra, Benim Rabbim size neden değer versin ki?! (Önünü ardını düşünmeden) hemen yalanlayıverdiniz! Ama ileride yakanızı bırakmayacak bu (tekzibiniz; dünyada ve Âhirette başınıza çok işler açacak)!..

5 [1558] Allah Teala kullarının kulluğunu anlatarak; salih amellerini, güzel davranışlarını saydıktan ve onları övüp kendilerine cennette yüksek makamlar vaat ettikten sonra onlarla neden ilgilendiğini, onları niçin övdüğünü ve kendilerine yaptığı vaatlerin sebebini açıklayarak bunların sadece onların [tevhidi] kulluklarından kaynaklandığını beyan etti ve Peygamberine 10 bunları insanlara açıklamasını, onların Rableri katındaki değerlerinin başka hiçbir sebepten dolayı değil, yalnızca kullukları sayesinde olduğunu kesin bir şekilde söylemesini emretti; onların bu kulluğu olmasaydı kendilerine asla değer verilmeyecek, kesinlikle önemsenmeyecekler, O'nun nezdinde bir itibarları olmayacaktı.

15 [1559] *Du'â* ibadet demektir. ما ise soru anlamı taşımakta olup mahallen mansūb ve masdardan ibarettir; adeta "Kulluğunuz olmasa Allah size ne değer verecek?!" Yani ibadetleriniz olmasa siz değer verilmeye lâyık olmazdınız. *Mâ 'abe'tü bi-hî* sözünün asıl mânası "Beni üzen ve bana ağır gelen musibetleri ona yansıtmadım." şeklindedir. Nitekim *me'kterestü le-hû* 20 yani "Başıma gelenleri ve beni üzen şeyleri ona anlatmadım." dersin. Zeccâc "Benim Rabbim size neden değer versin ki?!" cümlesini tevil ederken "O'nun nezdinde sizin ne değeriniz olabilir ki?!" demiştir. ما ("Size değer vermiyor." anlamında) nefy için de olabilir.

[1560] "Hemen yalanlayıverdiniz." Allah Teâlâ şöyle diyor: Kullarıma 25 ancak Bana kulluk etmeleri sebebiyle değer vereceğime dair hükmümü Ben size bildirdiğim halde siz beni yalanlamak suretiyle hükmüme aykırı hareket ettiniz. İleride bu yalanlamanızın neticesi mutlaka gelip sizi bulacak ve sizi cehenneme sürükleyecek! Bunun dil açısından benzeri kralın kendisine isyan eden birine söylediği şu sözdür: "Benin âdetim, bana itaat edip em- 30 rime uyanlara ihsanda bulunmaktır. Sen ise bana asi geldin. Bu isyanın sebebiyle sana ne yapacağımı ileride göreceksin!" Bu cümlenin "O'nun sizi İslâm'a çağırması olmasa Rabbim size ne yapsın?", "Siz putları O'na ortak koşmasanız Rabbim size neden azap etsin?" mânalarında olduğu da söylenmiştir.

٧٧-﴿قُلْ مَا يَعْبَأُ بِكُمْ رَبِّي لَوْلا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا﴾

[١٥٥٨] لما وصف عبادة العباد، وعدّد صالحاتهم وحسناتهم، وأثنى عليهم من أجلها، ووعدهم الرفع من درجاتهم في الجنة أتبع ذلك بيان أنه إنما اكترث لأولئك وعبأ بهم وأعلى ذكرهم ووعدهم ما وعدهم لأجل عبادتهم، فأمر رسوله أن يصرّح للناس، ويجزم لهم القول بأن الاكتراث لهم عند ربهم، إنما هو للعبادة وحدها لا لمعنى آخر، ولولا عبادتهم لم يكترث لهم البتة ولم يعتدّ بهم ولم يكونوا عنده شيء يبالي به. والدعاء: العبادة.

[١٥٥٩] و{مَا} متضمنة لمعنى الاستفهام، وهي في محل النصب، وهي عبارة عن المصدر، كأنه قيل: وأي عبء يعبأ بكم لولا دعاؤكم. يعني أنكم لا تستأهلون شيئًا من العبء بكم لولا عبادتكم. وحقيقة قولهم ما عبأت به ما اعتددت به من فوادح همومي ومما يكون عبئًا عليّ. كما تقول: ما اكترثت له، أي ما اعتددت به من كوارثي ومما يهمني. وقال الزجاج في تأويل {مَا يَعْبَؤُا بِكُمْ رَبّى} أي وزن يكون لكم عنده؟ ويجوز أن تكون {مَا} نافية.

[١٥٦٠] {فَقَدْ كَذَّبْتُمْ} يقول: إذا أعلمتكم أن حكمي أني لا أعتدّ بعبادي إلا عبادتهم، فقد خالفتم بتكذيبكم حكمي، فسوف يلزمكم أثر تكذيبكم حتى يكبكم في النار. ونظيره في الكلام أن يقول الملك لمن استعصى عليه: إن من عادتي أن أحسن إلى من يطيعني ويتبع أمري، فقد عصيتَ فسوف ترى ما أحلّ بك بسبب عصيانك. وقيل: معناه ما يصنع بكم ربي لولا دعاؤه إياكم إلى الإسلام. وقيل: ما يصنع بعذابكم لولا دعاؤكم معه آلهة.

[1561] **Şayet** “Bu hitap kimedir?” **dersen şöyle derim:** Mutlak olarak insanlaradır; çünkü insanların bir kısmı mümin ve âbid, bir kısmı da inkârcı ve âsidir. Bu sebeple, cinslerinde bulunan kulluk etme ve yalanlama dikkate alınarak kendilerine ayrım yapılmadan hitap edilmiştir. Nitekim [فقد كذبتم ifadesi] *fe-kad kezzebe'l-kâfirûn* şeklinde de okunmuştur.

[1562] “*Azap* onların peşini bırakmaz.” denilmiştir.[1] Mücahid *lizâm*ın Bedir'de öldürülme olduğunu, orada ölenler arasında kontrol yapıldığını söylemiştir. Kelime *sübut* anlamında olan *sebât* gibi, *lüzûm* anlamında olmak üzere Lâm'ı fethalı olarak *lezâm*[en] şeklinde de okunmuştur. Daha güzel olanı[2]; vaad/tehdit edilen şeylerden olduğu bilindiği halde *k*ânenin isminin[3] açıkça ifade edilmemesi, meseleyi müphem bırakmak ve -tam anlamıyla anlatılamayacak hususları- içermesini sağlamak içindir. *Doğrusunu Allah bilir.*

[1563] Hazret-i Peygamber'den nakledilmiştir ki; Furkān suresini okuyan kişi kıyamet günü ‘kıyamet vaktinin mutlaka şeksiz şüphesiz geleceğine’ iman etmiş olarak Allah'la karşılaşacak ve bir yorgunluk çekmeden cennete girecektir.

---

1 Yani, “ileride yakanızı bırakmayacak bu” derken, kastedilen azaptır; *kâne*nin ismi *el-‘azâb* kelimesidir. / ed.

2 Yani *k*âne için çeşitli isimler takdir edilebilir; ancak ayette isim belirtilmeden gelmiş olmasının izahı şudur. / ed.

3 Yani *lizâm* olacak, yakalarını bırakmayacak şey(ler)in.

[١٥٦١] فإن قلت: إلى من يتوجه هذا الخطاب؟ قلت: إلى الناس على الإطلاق، ومنهم مؤمنون عابدون ومكذبون عاصون، فخوطبوا بما وجدوا في جنسهم من العبادة والتكذيب. وقرئ «فقد كذب الكافرون».

[١٥٦٢] وقيل: يكون العذاب لزامًا. وعن مجاهد ﵁: هو القتل يوم بدر، أنه لوزم بين القتلى لزامًا. وقرئ «لزامًا»، بالفتح بمعنى اللزوم، كالثبات والثبوت. والوجه أن ترك اسم كان غير منطوق به بعدما علم أنه مما توعد به، لأجل الإبهام وتناول ما لا يكتنهه الوصف، والله أعلم بالصواب.

[١٥٦٣] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الفرقان لقي الله يوم القيامة وهو مؤمن بأن الساعة آتية لا ريب فيها، وأدخل الجنة بغير نصب.

ŞU‘ARÂ SÛRESİ

Mekke’de nâzil olmuştur. 227 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Tā, Sîn, Mîm.

5 [1564] *Tā, Sîn, Mîm* ifadesi, (Tā’daki) uzatma sesinin kalın telaffuz edilmesi veya (Yâ’ya) meylettirilmesi ile; (Sîn’deki) Nûn’un izhar veya idğamıyla okunmaktadır.

2. Bunlar apaçık kitabın âyetleridir.

[1565] Mu‘cizeliği ve Allah katından olduğunun doğruluğu “apaçık” 10 olan “kitabın âyetleridir.” Apaçık kitaptan kasıt, bu sûre veya Kur’ân’dır. Mâna “Böyle müstakil harflerden oluşan bu şeyin âyetleri, apaçık kitabın âyetleridir.” şeklindedir.

3. (Resûlüm!) Mümin olmuyorlar diye nerede ise kendini paralamaktasın.

15 [1566] بَخْعٌ boğazlarken en derindeki البُخَاع denilen damara ulaşılmasıdır. Keserken ulaşılan en uç nokta burasıdır. لَعَلَّ şefkat gösterme anlamı vermektedir; kavminin İslâm’a girmemesindeki başarısızlığa üzülerek, ölürcesine kendini harap etme, kendine acı çektirme demektir. أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ irelkeceyemte nami, isedafi için veya iman etmeleri imkânsız olduğu için 20 yahut iman etmeyecekleri korkusuyla demektir. [باخعٌ نفسَك ifadesi] Katâde’den (r.a) [v. 117/735], izâfetle *bâhı‘u nefsike* (kendini paralayacaksın) şeklinde nakledilmiştir.

4. Dilesek onlara gökten bir mu‘cize indiririz de onun karşısında boyunları zorla eğilir.

25 [1567] Âyet ifadesiyle onu kontrol altında tutarak imana mecbur etmeyi kastetmiştir. فَظَلَّتْ cümlesi نُنَزِّلْ ile başlayan cevap cümlesine atfedilmiştir; ancak *enzelnâ* denilseydi de doğru olurdu. Bunun benzeri فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ (“…tasaddukta bulunsam ve salihlerden olsam…” [Münâfikūn 63/10]) âyetidir; sanki فَأَصَّدَّقْ (tasaddukta bulunayım) denilmiştir. Âyet [mâzi 30 muzâri değişikliğiyle] *lev şi’nâ le-enzelnâ* ve *fe-tazıllu a‘nâkuhum* şeklinde de okunmuştur.

سورة الشعراء

مكية وهي مائتان وسبع وعشرون آية.

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿طسم﴾

٥ [١٥٦٤] {طسم} بتفخيم الألف وإمالتها، وإظهار النون، وإدغامها.

٢-﴿تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ﴾

[١٥٦٥] {الْكِتَابِ الْمُبِينِ} الظاهر إعجازه، وصحة أنه من عند الله. والمراد به السورة أو القرآن. والمعنى: آيات هذا المؤلف من الحروف المبسوطة تلك آيات الكتاب المبين.

١٠ ٣-﴿لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾

[١٥٦٦] البخع، أي يبلغ بالذبح البخاع، بالباء، وهو عرق مستبطن الفقار، وذلك أقصى حدّ الذبح. ولعل للإشفاق، يعني أشفق على نفسك أن تقتلها حسرة على ما فاتك من إسلام قومك. {أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ} لئلا يؤمنوا، أو لامتناع إيمانهم، أو خفية أن لا يؤمنوا. وعن قتادة رضي الله عنه «باخعُ نفسِك»، على الإضافة.

١٥ ٤-﴿إِنْ نَشَا نُنَزِّلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةً فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ﴾

[١٥٦٧] أراد آية ملجئة إلى الإيمان قاصرة عليه. {فَظَلَّتْ} معطوف على الجزاء الذي هو{ننزل{، لأنه لو قيل: أنزلنا، لكان صحيحًا. ونظيره {فأصَّدَّقَ وأكُنْ} [المنافقون: ١٠]، كأنه قيل: أصَّدَّقْ. وقد قرئ «لو شئنا لأنزلنا». وقرئ «فتظِلّ أعناقهم».

[1568] **Şayet** “خَاضِعِينَ’nin أعناق’ın haberi olarak gelmesi nasıl doğru olur?” **dersen şöyle derim:** Kelâmın aslı *fe-zallû le-hâ hādı‘îne* şeklindedir.[1] İşin boyun eğilerek yapıldığını açıklamak için “boyunlar” kelimesi eklenmiş ve ifade aslı üzere bırakılmıştır; tıpkı *zehebet ehlu’l-yemâme* cümlesindeki gibi ki sanki *ehl* zikredilmemiş gibidir.[2] Ya da boyun eğme fiiliyle akıl sahipleri nitelendiğinden, tıpkı لِي سَاجِدِينَ (“…bana secde ediyorlar.” [Yûsûf 12/4]) örneğinde olduğu gibi boyunlardan, akıllıymışlar gibi خَاضِعِينَ şeklinde bahsedilmiştir. Şu da söylenmiştir: أعناق الناس insanların liderleri ve önde gelenleridir; onlardan baş, alın/perçem, göğüs (*sadr*) kelimeleriyle bahsedildiği gibi, onlar boyunlara da benzetilirler. Nitekim şair şöyle demiştir:

İleri gelen insanların toplandığı bir mahfilde…

[1569] *Nevâsi’n-nâs* ifadesinin “insan toplulukları” olduğu da söylenmiştir. Onlardan bir topluluğun gelmesini ifade için *câena ‘unuk*^un^ *mine’n-n*âs (insanlardan bir topluluk bize geldi) denilir. İfade, *fe-zallet a‘nâkuhum le-hâ hādı‘at*^en^ şeklinde de okunmuştur.[3] İbn Abbas (r.a.)’ın “Bu âyet, bizimle Emevîler hakkında nâzil olmuştur. İktidar bizim lehimize, onların aleyhine olacak; bir zorlanıştan sonra bize boyun eğecekler; şan-şeref ve güçten sonra zillet onları bulacak.” dediği rivayet edilmiştir.

5. Onlara Rahman’dan ne zaman yeni bir öğüt gelse, ondan mutlaka yüz çevirmişlerdir!

[1570] Yani Allah, her ne zaman bir öğüt ve hatırlatma olarak vahyini onlara yenilese onlar da yüz çevirme ve inkârlarını yenilemişlerdir. **Şayet “**Maksat aynı olduğu halde neden -yüz çevirme, yalanlama, alay etme şeklinde- farklı lafızlar kullanılmış?” **dersen şöyle derim:** Maksatlar farklılaşınca lafızlar da değişmiştir. Sanki şöyle denilmiştir: Kur’ân’dan yüz çevirdiklerinde onu yalanladılar; onu yalanladıklarında değeri gözlerinde azaldı, alay etme ve küçümseme hedefi oldu; çünkü hakka yönelip onu kabul eden kişi, onu onaylayan ve yalanlama düşüncesinde olmayan biri olur; hakkı onaylayan, ona saygı duyar.

6. İşte, yalanlayıverdiler; ama alay edip durdukları şeylerin haberleri yakında başlarına gelecek!

---
1 Boyunlar değil asıl, sahipleri eğilmektedir.
2 Çünkü *ehl* kelimesine göre fiilin *zehebe* (müzekker) olması gerekir.
3 Ki bu durumda, yukarıdaki açıklamalara gerek kalmaz.

[١٥٦٨] فإن قلت: كيف صحّ مجيء {خَاضِعِينَ} خبرًا عن الأعناق؟ قلت: أصل الكلام فظلوا لها خاضعين، فأقحمت الأعناق لبيان موضع الخضوع، وترك الكلام على أصله، كقوله: ذهبت أهل اليمامة، كأنّ الأهل غير مذكور. أو لما وصفت بالخضوع الذي هو للعقلاء، قيل: خاضعين، كقوله تعالى {لِي سَاجِدِينَ} [يوسف: ٤]. وقيل: أعناق الناس رؤسائهم ومقدّموهم، شبهوا بالأعناق كما قيل لهم هم الرؤوس والنواصي والصدور. قال:

فِي مَحْفِلٍ مِنْ نَوَاصِي النَّاسِ مَشْهُودِ...

[١٥٦٩] وقيل: جماعات الناس. يقال: جاءنا عنق من الناس، لفوج منهم. وقرئ «فظلت أعناقهم لها خاضعة». وعن ابن عباس رضي الله عنهما: نزلت هذه الآية فينا وفي بني أمية. قال: ستكون لنا عليهم الدولة، فتذلّ لنا أعناقهم بعد صعوبة، ويلحقهم هوان بعد عزّة.

٥-﴿وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنَ الرَّحْمَنِ مُحْدَثٍ إِلا كَانُوا عَنْهُ مُعْرِضِينَ﴾

[١٥٧٠] أي وما يجدد لهم الله بوحيه موعظة وتذكيرًا، إلّا جددوا إعراضًا عنه وكفرا به. فإن قلت: كيف خولف بين الألفاظ والغرض واحد، وهي الإعراض والتكذيب والاستهزاء؟ قلت: إنما خولف بينها لاختلاف الإعراض، كأنه قيل: حين أعرضوا عن الذكر فقد كذبوا به، وحين كذبوا به فقد خفّ عندهم قدره وصار عرضة للاستهزاء والسخرية؛ لأنّ من كان قابلًا للحق مقبلًا عليه، كان مصدّقًا به لا محالة، ولم يظنّ به التكذيب؛ ومن كان مصدقًا به كان موقّرًا له.

٦-﴿فَقَدْ كَذَّبُوا فَسَيَأْتِيهِمْ أَنْبَاءُ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ﴾

[1571] "Yakında başlarına gelecek!" ifadesi, onlara karşı bir tehdit ve uyarıdır; Bedir savaşında veya kıyamet günü Allah'ın azabı kendilerine dokunduğunda öğrenecekler demektir. ما alay ettikleri şeydir ki o da Kur'ân'dır. İşte, onun kendilerince gizli olan mühim haberleri ve durumları yakında "başlarına gelecektir!

7. Yeryüzünü görmediler mi ki Biz orada her türden nice güzel bitki çeşidi bitirmişiz?

[1572] -Bitki çeşidi anlamına gelen- *zevc*i *kerîm* olarak (yani değerlilik ile) nitelemiştir. *Kerîm*, bir konuda memnun olunan / hoşnut kalınan ve övülen şeylerin tamamı için kullanılan bir niteliktir. Kişinin iyiliğinden ve güzelliğinden hoşlanıldığında *vech^un^ kerîm^un^*, mânaları ve faydaları konusunda etkilenilen bir kitaba da *kitâb^un^ kerîm^un^* denilir. Şair şöyle demiştir:

> *Kerem*iyle -yani parmak ısırtan cesaret ve yiğitliğiyle- safları yarana kadar…

İşte *en-nebâtü'l-kerîm* de kendisine müteallık faydalarından insanların memnun kaldıkları bitkidir.

8. Bunda elbette bir âyet var; fakat çoğu mümin değildir.

9. Şüphesiz senin Rabbindir 'mutlak izzet sahibi', merhametli (Azîz, Rahîm).

[1573] "Şüphesiz bunda" yani bu tür bitkilerin bitirilmesinde, bunları bitirenin ölüleri de diriltebileceğine yönelik "bir âyet vardır." Allah Teâlâ, onların çoğunun kalplerinin mühürlendiğini ve artık iman etmelerinin beklenmeyeceğini bilmiştir. [Ama] "şüphesiz senin Rabbindir" kâfirleri cezalandıracak derecede "mutlak izzet sahibi"; tövbe ederek, iman edip salih amelde bulunanlar için ise "merhametli."

[1574] **Şayet** "كم (nice) ile كل (her türden) ifadelerini bir arada kullanmanın anlamı nedir? *Kem enbetnâ fî-hâ min zevc^in^ kerîm^in^* (Biz orada nice güzel çiftler bitirdik.) buyrulsaydı?" **dersen şöyle derim:** كل ifadesi, bitki çeşitlerini ayrıntılı olarak kapsamaya delâlet ederken, كم o kapsama girenlerin son derece fazla sayıda olduğunu göstermektedir. Âyette, her iki mâna bir arada verilmiş olmakta ve Allah'ın kudretinin kemaline dikkat çekilmektedir.

[١٥٧١] {فَسَيَأْتِيهِمْ} وعيد لهم وإنذار بأنهم سيعلمون إذا مسهم عذاب الله يوم بدر أو يوم القيامة. {مَا} الشيء الذي كانوا يستهزءون به، وهو القرآن، و{سَيَأْتِيهِمْ} أنباؤه وأحواله التي كانت خافية عليهم.

٧-﴿أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى الْأَرْضِ كَمْ أَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ﴾

٥ [١٥٧٢] وصف الزوج، وهو الصنف من النبات، بالكرم. والكريم: صفة لكل ما يرضى ويحمد في بابه. يقال: وجه كريم، إذا رضي في حسنه وجماله، وكتاب كريم: مرضيّ في معانيه وفوائده. وقال:

حَتَّى يَشُقَّ الصُّفُوفَ مِنْ كَرَمِهْ ⁕

أي من كونه مرضيًا في شجاعته وبأسه. والنبات الكريم: المرضي فيما يتعلق
١٠ به من المنافع.

٨-﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

٩-﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

[١٥٧٣] {إِنَّ فِى} إنبات تلك الأصناف {لَآيَةً} على أن منبتها قادر على إحياء الموتى، وقد علم الله أن أكثرهم مطبوع على قلوبهم، غير مرجو إيمانهم. {وَإِنَّ
١٥ رَبَّكَ لَهُوَ العزيزُ} في انتقامه من الكفرة، {الرَّحِيمُ} لمن تاب وآمن وعمل صالحًا.

[١٥٧٤] فإن قلت: ما معنى الجمع بين كم وكل، ولو قيل: كم أنبتنا فيها من زوج كريم؟ قلت: قد دلّ {كُلٌّ} على الإحاطة بأزواج النبات على سبيل التفصيل، و{كَمْ} على أن هذا المحيط متكاثر مفرط الكثرة، فهذا معنى الجمع بينهما، وبه نبه على كمال قدرته.

[1575] **Şayet** "*Zevc*in *kerîm* diye nitelenmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** İki anlamı söz konusudur. İlki, faydalı - zararlı iki tür bitki olmasıdır. Yeryüzünde biten faydalı bitki türlerinin çok olduğunu zikretmiş; zararlıları söylemeyi ise terketmiştir. İkincisi, faydalı - zararlı bütün bitkileri kapsaması, tamamını *kerîm* diye (güzellikle) nitelemesi ve bitirdiği bitkilerin *sadece faydalı* olacağı konusunda uyarmasıdır; çünkü *hikmet sahibi olan (Allah), edimlerini sadece doğru bir maksat ve sonsuz bir hikmetle yapar. Gafiller anlayamasa da, akıl sahipleri bile tam kavrayamasa da…*

[1576] **Şayet** "Çeşitleri zikredip, çokluk ve kapsamlılık kelimeleriyle de buna işaret edildiğinde -ki bu yönüyle onu sadece gaybı bilen sayabilir- neden bunda 'bir âyet' vardır buyurdu da 'âyetler' vardır buyurmadı?" **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir; burada أَنبَتْنَا (bitirdik) ifadesinin masdarına işaret edilmiş ve sanki "Bitkinin bitirilmesinde bir âyet var; ama ne âyet!.." buyrulmuştur. Ya da "Bu çiftlerin her biri bir âyettir." anlamı kastedilmektedir ki benzer birçok örnek daha önce geçmişti.

10. Hani, Rabbin Mûsâ'ya seslenmişti ki; "Şu zalim kavme git"

11. "Firavun kavmine... Hâlâ sakınmayacaklar mı?!"

[1577] "Zalim kavim" ifadesini öncelikle söyleyerek bunların zalimliğini tescillemiş oldu; sonra, *zalim kavm*in anlam ve çevirisi 'firavun kavmi' imişçesine "Firavun kavmine" ifadesini ona atf-ı beyan yaptı. Sanki bunlar aynı mânada olmak üzere peşpeşe gelmiş iki ibare imiş de, bunlardan bahseden biri, dilerse zalim kavim diyerek dilerse firavun kavmi diyerek aynı şeyi ifade ediyormuş gibi.

[1578] *Zâlim* ismini ise iki yönden hak etmişlerdir; inkârcılık ve kötülükleriyle kendilerine zulmetmeleri yönüyle; İsrâiloğullarını köleleştirmeye çalışarak onlara haksızlık etmeleri yönüyle.

[1579] (أَلَا يَتَّقُونَ ifadesi) Nûn'un kesresiyle *e-lâ yettekūni* şeklinde de okunmuş olup anlamı, "Hâla Benden sakınmayacaklar mı?" şeklindedir. İki Nûn yan yana geldiğinden dolayı Nûn, kesre ile yetinildiğinden dolayı da Yâ hazfedilmiştir. **Şayet** "Hâlâ sakınmayacaklar mı?!' cümlesi neyle ilişkilidir?" **dersen**

[١٥٧٥] فإن قلت: فما معنى وصف الزوج بالكريم؟ قلت: يحتمل معنيين؛ أحدهما أن النبات على نوعين؛ نافع وضارّ، فذكر كثرة ما أنبت في الأرض من جميع أصناف النبات النافع، وخلى ذكر الضارّ. والثاني: أن يعم جميع النبات نافعه وضارّه. ويصفهما جميعًا بالكرم وينبه على أنه ما أنبت شيئًا إلا وفيه فائدة، لأنّ الحكيم لا يفعل فعلًا إلا لغرض صحيح، ولحكمة بالغة، وإن غفل عنها الغافلون، ولم يتوصل إلى معرفتها العاقلون.

[١٥٧٦] فإن قلت: فحين ذكر الأزواج ودلَّ عليها بكلمتي الكثرة والإحاطة، وكانت بحيث لا يحصيها إلا عالم الغيب، كيف قال: {إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً}، وهلا قال: آيات؟ قلت: فيه وجهان؛ أن يكون ذلك مشارًا به إلى مصدر {أَنْبَتْنَا}، فكأنه قال: إن في الإنبات لآيةً، أيّ آية. وأن يراد: أن في كل واحدة من تلك الأزواج لآيةً. وقد سبقت لهذا الوجه نظائر.

١٠-﴿وَإِذْ نَادَى رَبُّكَ مُوسَى أَنِ ائْتِ الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

١١-﴿قَوْمَ فِرْعَوْنَ أَلا يَتَّقُونَ﴾

[١٥٧٧] سجل عليهم بالظلم بأن قدّم {الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ}. ثم عطفهم عليهم عطف البيان، كأن معنى القوم الظالمين وترجمته قوم فرعون، وكأنهما عبارتان تعتقبان على مؤدى واحد؛ إن شاء ذاكرهم عبر عنهم بالقوم الظالمين، وإن شاء عبر بقوم فرعون.

[١٥٧٨] وقد استحقوا هذا الاسم من جهتين؛ من جهة ظلمهم أنفسهم بالكفر وشرارتهم، ومن جهة ظلمهم لبني إسرائيل باستعبادهم لهم.

[١٥٧٩] قرئ «ألا يتقونِ» بكسر النون، بمعنى: ألا يتقونني، فحذفت النون لاجتماع النونين، والياء للاكتفاء بالكسرة. فإن قلت: بما تعلق قوله {ألا يتقون}؟

şöyle derim: Bu, Mûsâ'yı kendilerine uyarı için göndermenin akabinde getirilmiş yeni bir cümle olup; Firavun kavminin çirkin zulüm ve adaletsizlikleri, hiçbir âkıbet endişesi taşımamaları, Allah'ın [azap] günlerinden az korkup az sakınmaları karşısında Hazret-i Mûsâ'yı şaşkınlığa sevketmek için "Hâlâ sakınmayacaklar mı?!" buyrulmaktadır. "Hâlâ sakınmayacaklar mı?!' ifadesinin "zâlimler" ifadesindeki zamirden hal olması da mümkündür; 'Allah'tan ve O'nun cezalandırmasından korkmadan zulmeden kavme.' demektir; daha sonra bu hâle, yadırgama ifade eden Hemze eklenmiştir. İfadeyi muhatap sıygasıyla *e-lâ tettekūne* ("Hâlâ sakınmayacak mısınız?!') şeklinde okuyanlara gelince, memnuniyetsizliklerini onların yüzüne yüzüne ifade etmek ve yadırgamalarını yüzlerine söylemek maksadıyla *iltifat* sanatı yapmışlardır. Nitekim bunun örneğini, değer verdiği birini öldüren katil hakkında şikâyette bulunan kişinin katille yüz yüze karşılaştığında söylediklerinde de görürsün. Kişi yoğun bir duygu ve kızgınlıkla [katil hakkında, gıyabında] şikâyette bulunurken arkadaşına olan üzüntüsünü bir kenara bırakıp, kınayarak ve azarlayarak katile "Hiç Allah'tan korkmadın mı!? Kuldan utanmadın mı!?" der. **Şayet** "İltifatın anlamı nedir? Konuşmada Mûsâ (a.s.)'a hitap edilmektedir. İltifat edilen kimseler[1] ise o an gaiptirler ve ne hissettikleri bilinmemektedir?" **dersen şöyle derim:** Bu sözün, onlara gönderilen zatla yapılan konuşmadaki varlığı, sözü bizzat onların yanında söylemek ve onların kulağına işittirmek anlamındadır; zira bu sözü tebliğ eden, insanlara ulaştırıp onlar arasında yayan odur. Bu ifadede onun takvasını arttırmaya yönelik bir teşvik ve incelik vardır. Kâfirler hakkında indirilen nice âyetler vardır ki onu düşünmek ve onun varlığından ibret almak noktasında en büyük pay müminleredir.

[1580] أَلَا يَتَّقُونِ ifadesinde -Ya'lı olarak ve Nûn'un kesresiyle- bir anlam yönü daha vardır; o da tıpkı *e-lâ*[2] *yescudû* (Dikkat edin [Ey kavim! Sadece Allah'a] secde etin. [Neml 27/25]) âyetinde olduğu gibi "Ey insanlar! Dikkat ediniz; Benden sakınınız." anlamında olmasıdır.

12. Dedi ki: "Ya Rabbi! Beni yalanlamalarından endişe ederim."

13. "Göğsüm daralır, dilim dönmez; dolayısıyla Hârun'a da elçilik ver."

[1581] يَضِيقُ ve يَنطَلِقُ cümleleri, [إني'deki] İnne'nin haberine atıfla merfû'dur; [أن يكذبون'daki] En'in sılasına atfedilerek mansūp da olabilir. Bu ikisi arasındaki anlam farkı şudur: Merfû' olduğunda onda üç illet bulunduğunu ifade eder; yalanlanmadan korkmak, göğsünün daralması ve akıcı konuşamamak.

1 Yani, Allah'ın Mûsâ ile konuşurken kendilerine yöneldiği Firavun ve kavmi (*el-multefet*[n] *ileyhim*).
2 Âyette ألّا يسجدوا ve *e-lâ yescudû* şeklinde iki kıraat vardır; müfessir şeddesiz olan kıraati kullanmaktadır.

قلت: هو كلام مستأنف أتبعه عز وجل إرساله إليهم للإنذار، والتسجيل عليهم بالظلم تعجيبًا لموسى من حالهم التي شنعت في الظلم والعسف، ومن أمنهم العواقب وقلة خوفهم وحذرهم من أيام الله. ويحتمل أن يكون {أَلَا يَتَّقُونَ} حالًا من الضمير في {الظَّالِمِينَ}، أي يظلمون غير متقين الله وعقابه، فأدخلت همزة الإنكار على الحال.

٥ وأمّا من قرأ «ألا تتقون»، على الخطاب فعلى طريقة الالتفات إليهم، وجبههم وضرب وجوههم بالإنكار، والغضب عليهم، كما ترى من يشكو من ركب جناية إلى بعض أخصّائه والجاني حاضر، فإذا اندفع في الشكاية وحرّ مزاجه وحمى غضبه قطع مباثة صاحبه وأقبل على الجاني يوبخه ويعنف به ويقول له: ألم تتق الله، ألم تستح من الناس!؟ فإن قلت: فما فائدة هذا الإلتفات، والخطاب مع موسى عليه الصلاة والسلام

١٠ في وقت المناجاة، والملتفت إليهم غيب لا يشعرون؟ قلت: إجراء ذلك في تكليم المرسل إليهم في معنى إجرائه بحضرتهم وإلقائه إلى مسامعهم، لأنه مبلغه ومنهيه وناشره بين الناس، وله فيه لطف وحث على زيادة التقوى. وكم من آية أنزلت في شأن الكافرين وفيها أوفرُ نصيب للمؤمنين، تدبرًا لها واعتبارًا بموردها.

[١٥٨٠] وفي «أَلَّا يَتَّقُونِ»، بالياء وكسر النون وجهٌ آخر، وهو أن يكون المعنى: ألا

١٥ يا ناس اتقون، كقوله «أَلَا يَسْجُدُوا» [النمل: ٢٥]

١٢-﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ﴾

١٣-﴿وَيَضِيقُ صَدْرِي وَلا يَنْطَلِقُ لِسَانِي فَأَرْسِلْ إِلَى هَارُونَ﴾

[١٥٨١] و{يَضِيقُ} و{يَنْطَلِقُ}، بالرفع؛ لأنهما معطوفان على خبر {إِنَّ}، وبالنصب لعطفهما على صلة {أَنْ}. والفرق بينهما في المعنى: أنّ الرفع يفيد

٢٠ أنّ فيه ثلاث علل؛ خوف التكذيب، وضيق الصدر، وامتناع انطلاق اللسان؛

Mansūb olduğunda ise hissettiği korku her üçüyle de (yalanlama, göğsün daralması, akıcı konuşamama) ilişkili olmaktadır. **Şayet** "Mansūbda, korku üç maddeyle ilişkilendirilmektedir ama bunların özü akıcı konuşamamaktır. Korkunun hakikat anlamı ise insanın ileride meydana gelecek bir şeyle ilgili üzülmesidir. Burada ise bu, gerçekleşmiş durumdadır. O zaman korkunun bununla ilişkilendirilmesi nasıl caiz olur?" **dersen şöyle derim:** Korku, yalanlamayla ve bunun sonucu hâsıl olan şeyle, yani göğsün daralmasıyla ilişkilendirilmiştir; dildeki tutukluk, mevcuda ilavedir. Yalnız, davete başlamasıyla birlikte bu tutukluk zâil olmuştur. -Çok az bir tutukluk kaldığı da söylenir.- **Şayet** "İleri sürdüğün bu mazereti merfû' kıraat reddetmektedir; zira [ref' ile okunduğunda] anlam, 'Dilim tutuk vaziyette göğsümün daralacak olmasından korkuyorum.' şeklindedir." **dersen şöyle derim:** Bu, muhtemelen davetten ve davete cevap verilmesinden öncedir. Tutukluktan kalan az bir miktarın kastedilmesi de mümkündür, yani dilindeki düğüm çözülmüş olmakla birlikte Hârun (a.s.) gibi fasih, güzel konuşan, dil canbazlarından ve söz sihirbazlarından *olmayabilir* ki onu bu sebeple yanına almak istemiştir. "Hem biraderim Hârun, dil bakımından benden daha fasihtir…" [Kasas 28/34] ifadesi de buna delâlet eder.

[1582] فَأَرْسِلْ إِلَىٰ هَارُونَ (Hârun'a da elçilik ver) ifadesinin anlamı şudur: "Cebrâil'i ona gönder, onu nebi kıl; beni onunla destekle, gücümü onunla pekiştir." Bu, özet bir cümle olup başka yerlerde ayrıntılı şekilde aktarılmıştır. Burada ise Mûsâ (a.s.) فَأَرْسِلْ إِلَىٰ هَارُونَ diyerek meramını en güzel şekilde özetlemiş; onu peygamber kılmasını istediği anlamına gelen bir cümle kullanmıştır. Uzun bir şeyin kısaltılmasına ve güzelliğine örnek, "Siz ikiniz âyetlerimizi yalanlayan o kavme gidin!' dedik ve sonuçta o kavmi yerle bir ettik." [Furkān 25/36] âyetidir; çünkü kıssanın başı ve sonu olan 'uyarmayı ve yerle bir etmeyi' özet olarak zikretmekle yetinmiş, bu ikisini zikretmekle de uzun bir kıssanın tamamındaki maksada işaret etmiştir ki maksat; bunların Allah'ın âyetlerini yalanlayan bir topluluk olduğu, Allah Teâlâ'nın da onları susturduğudur. Hâsılı; O bunlara iki elçi göndermiş, onlar bu iki elçiyi yalanlamışlar; Allah da onları helâk etmiştir.

[1583] **Şayet** "Mûsâ (a.s.)'ın, Allah'ın emrini -hiç düşünmeden, birtakım gerekçeler ileri sürmeden- 'Başüstüne!' diyerek anında kabul etmemesi nasıl mümkün olmuş? Hem de Allah'ın, arkasında olduğunu bildiği halde…" **dersen şöyle derim:** Mûsâ, emre uymuş ve kabul etmiştir;

والنصب على أنّ خوفه متعلق بهذه الثلاثة. فإن قلت: في النصب تعليق الخوف بالأمور الثلاثة، وفي جملتها نفي انطلاق اللسان، وحقيقة الخوف إنما هي غم يلحق الإنسان لأمر سيقع، وذلك كان واقعًا، فكيف جاز تعليق الخوف به؟ قلت: قد علق الخوف بتكذيبهم وبما يحصل له بسببه من ضيق الصدر، والحبسةُ في ٥ اللسان زائدة على ما كان به؛ على أنّ تلك الحبسة التي كانت به قد زالت بدعوته. وقيل: بقيت منها بقية يسيرة. فإن قلت: اعتذارك هذا يردّه الرفع، لأنّ المعنى: إني خائف ضيق الصدر غير منطلق اللسان. قلت: يجوز أن يكون هذا قبل الدعوة واستجابتها. ويجوز أن يريد القدر اليسير الذي بقي به، ويجوز أن لا يكون مع حل العقدة من لسانه من الفصحاء المصاقع الذين أوتوا سلاطة الألسنة وبسطة ١٠ المقال، وهارون كان بتلك الصفة، فأراد أن يقرن به. ويدل عليه قوله تعالى {وَأَخِى هَرُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّى لِسَانًا} [القصص: ٣٤].

[١٥٨٢] ومعنى {فَأَرْسِلْ إِلَى هَارُونَ}: أرسل إليه جبريل، واجعله نبيًا، وآزرني به، واشدد به عضدي. وهذا كلام مختصر، وقد بسطه في غير هذا الموضع، وقد أحسن في الاختصار حيث قال: {فَأَرْسِلْ إلى هارونَ}، فجاء بما يتضمن معنى ١٥ الاستنباء. ومثله في تقصير الطويلة والحسن قولُه تعالى {فَقُلْنَا اذْهَبَا إِلَى الْقَوْمِ الذينَ كَذَّبُوا بآيَاتِنَا فَدَمَّرْنَاهُمْ تَدْمِيرًا} [الفرقان: ٣٦]، حيث اقتصر على ذكر طرفي القصة أوّلها وآخرها، وهما الإنذار والتدمير، ودلّ بذكرهما على ما هو الغرض من القصة الطويلة كلها، وهو أنهم قوم كذبوا بآيات الله، فأراد الله إلزام الحجة عليهم، فبعث إليهم رسولين فكذبوهما، فأهلكهم.

٢٠ [١٥٨٣] فإن قلت: كيف ساغ لموسى عليه السلام أن يأمره الله بأمر فلا يتقبله بسمع وطاعة من غير توقف وتشبث بعلل، وقد علم أن الله من ورائه؟ قلت: قد امتثل وتقبل،

fakat Allah'ın emrini uygulamada, mesajını ulaştırmada yardımlaşsınlar diye Rabbinden kardeşiyle kendisini desteklemesini istemiştir; talep konusunda öncelikle özrünü dile getirmiş, sonra talep etmiştir. Emrin uygulanması ile ilgili yardımcı talep etmeden evvel özür beyan etmesi, o emre uymada duraksamak ya da gerekçe göstermek demek değildir. Zaten, yardım talep etmesi, mazeret ürettiğine değil, işi üstlendiğine delil olarak yeterlidir.

14. "Hem onlara karşı bir suç işlemiştim; korkarım ki beni öldürürler."

[1584] Suçla, o Kıptîyi öldürmesini kastetmiştir. -Kıptînin, Firavun'un fırıncısı olduğu ve adının Fâtûn olduğu söylenir.- Anlam şöyledir: "Üzerimde, onlara karşı işlediğim bir suçun sorumluluğu var; o da öldürme eylemine karşı bana kısas yapılmasıdır. Bundan dolayı beni öldürmelerinden korkarım." Buna göre, cümlede muzāf (sorumluluğu) hazfedilmiş olmaktadır. Ya da kötülüğün cezası kötülük olarak isimlendirildiği gibi[1], suçun sorumluluğu da suç olarak isimlendirilmiştir.

[1585] **Şayet** "Bu üç şeyin *illet* [bahane] olması ihtimalini kabul etmedin ve bu *illet*leri aradığı destek için hazırlık niteliğinde kabul ettin. Peki, [bu] dördüncü illet hakkında görüşün nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, ortaya çıkabilecek belayı başından savmaya çalışmak ve risâlet görevini yapmadan önce öldürülmekten korkmaktır. Kendisinden sonra 'Asla!' şeklindeki *red*' ifadesi ile birlikte, koruma ve belayı savma vaadi gelmişken, bu nasıl bahane üretme olabilir ki!?

15. "Asla!.." dedi; "İkiniz birlikte mu'cizelerimizle gidin; Biz sizinle beraber (görmekte ve) işitmekteyiz."

[1586] "Asla!.. İkiniz birlikte gidin." ifadesiyle Allah, iki icâbeti bir arada vermektedir; zira [i] Mûsâ (a.s.), başına açacakları belaları başından savmasını istemişti; bu sebeple, korkmasına *hiç* gerek olmadığını belirterek belayı başından savacağını vaat etti. [ii] Yine, kardeşinin kendisine destek olmasını Allah'tan niyaz etmişti; buna cevaben de "İkiniz" yani sen ve istediğin kişi -ki Hârun'dur- "birlikte gidin" buyurdu.

---

1 Muhtemelen, Şûrâ 42/40'daki "Kötülüğün karşılığı dengi bir kötülüktür." ifadesine telmihte bulunarak, kötülüğe verilen cezanın -aslında *kötülük* olmadığı halde- mecazen bu adla anıldığını ifade ediyor; sözgelimi 'insanlara hayat bahşetsin diye konulan kısas cezası'na *kötülük* denmez, demek istiyor. Oysa burada -Mekkî bir sûre olduğundan- hukukî kurumsal bir cezadan ziyade, fertlerin birbirlerine kestikleri münferit cezalardan söz edilmekte; suçluyu cezalandırırken aşırıya kaçılmaması tavsiye edilmektedir; yani aslında mağdur ve mazlum durumdaki kişi de düşmanına hakikî mânada bir 'kötülük' etmektedir.

ولكنه التمس من ربه أن يعضده بأخيه حتى يتعاونا على تنفيذ أمره وتبليغ رسالته، فمهد قبل التماسه عذره فيما التمسه، ثم التمس بعد ذلك. وتمهيد العذر في التماس المعِين على تنفيذ الأمر ليس بتوقف في امتثال الأمر، ولا بتعلل فيه؛ وكفى بطلب العون دليلًا على التقبل لا على التعلل.

٥ ١٤-﴿وَلَهُمْ عَلَيَّ ذَنْبٌ فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ﴾

[١٥٨٤] أراد بالذنب قتله القبطي. وقيل: كان خباز فرعون واسمه فاتون. يعني ولهم عليّ تبعة ذنب، وهي قود ذلك القتل، فأخاف أن يقتلوني به؛ فحذف المضاف. أو سمي تبعة الذنب ذنبًا كما سمى جزاءُ السيئة سيئة.

[١٥٨٥] فإن قلت: قد أبيت أن تكون تلك الثلاث عللًا، وجعلتها تمهيدًا ١٠ للعذر فيما التمسه، فما قولك في هذه الرابعة؟ قلت: هذه استدفاع للبلية المتوقعة وفرق من أن يقتل قبل أداء الرسالة. فكيف يكون تعللا والدليل عليه ما جاء بعده من كلمة الردع، والموعد بالكلاءة والدفع.

١٥-﴿قَالَ كَلَّا فَاذْهَبَا بِآيَاتِنَا إِنَّا مَعَكُمْ مُسْتَمِعُونَ﴾

[١٥٨٦] جمع الله له الاستجابتين معًا في قوله {كَلَّا فَاذْهَبَا}، لأنه استدفعه ١٥ بلاءهم فوعده الدفع بردعه عن الخوف، والتمس منه الموازرة بأخيه فأجابه بقوله {فَاذْهَبَا}، أي اذهب أنت والذي طلبته، وهو هارون.

[1587] **Şayet** "'فَاذْهَبَا' sözü neye atfedildi?" **dersen şöyle derim:** *Kellâ*nın işaret ettiği fiile atfedilmiştir. Adeta; "Ey Mûsâ! Endişe ettiğin şeyi önemseme. Sen ve Hârun *gidin*." denmektedir. "Sizinle beraber (görmekte ve) işitmekteyiz." sözü mecazî bir cümledir. Bununla şunu kastetmektedir: "İkiniz ve düşmanınız hakkında ben, aranızda bulunup düşmanınızla aranızda geçenleri işittiğinde size destek verip başarıya ulaştıran biri gibi olacağım; sizi galip ve üstün kılacak, onun ise gücünü kırıp etkisizleştireceğim!" Bu iki ifadenin [yani أسمع وأرى fiillerinin] *inne*nin haberleri olması veya مُسْتَمِعُون'un *zarf-ı müstakar*, مَعَكُم'ün *zarf-ı lağv* olması da mümkündür.

[1588] **Şayet** "مُسْتَمِعُونَ (işitmekteyiz) ifadesini mecaz kabul ederken neden مَعَكُم'ü buna karine kıldın? Oysa Allah, işiten ve işitici olmakla hakiki anlamda vasıflandırılır?" **dersen şöyle derim:** Fakat O, dinleme fiili ile hakiki anlamda nitelenemez; zira dinleme kulak verme ile ortaya çıkar. İşitme eyleminde 'dinleme', görme eylemindeki 'bakma' konumundadır. Nitekim "De ki: (Kur'ân okuduğum sırada) cinlerden bir topluluğun (beni) dinledikleri ve şöyle dedikleri bana vahyedildi: Doğrusu biz, öyle enteresan bir Kur'ân dinledik ki…" [Cin 72/1] âyeti de bu kabildendir. *İstema'a ilâ hadîsihî fe-semi'a hadîsehû*; yani "Ona kulak verdi ve duyma organıyla onu algıladı." denilir. Peygamber (a.s.)'ın "Kim, istemedikleri halde bir topluluğu dinlerse kıyamet günü kulağına erimiş kurşun dökülür!" [*Buhārî*, "Ta'bîr", 45] buyruğundaki dinleme de bu kabildendir.

16. "Gidin Firavun'a ve deyin ki: Biz, Âlemlerin Rabbi'nin elçisiyiz."

17. 'İsrâiloğullarını bizimle beraber serbest bırakasın' diye gönderdiği...

[1589] **Şayet** "*Resûl* kelimesi 'Şüphesiz, biz senin Rabbinin *iki* elçisiyiz.' [TāHâ 20/47] âyetinde tesniye olduğu gibi burada niçin tesniye gelmedi?" **dersen şöyle derim:** *Resûl*, gönderilen veya mesaj anlamındadır. Orada gönderilen anlamında kullanılmış; dolayısıyla, tesniye getirilmesi kaçınılmaz olmuştur. Burada ise mesaj anlamındadır. Sıfat yapıldığında -tıpkı *savm* (oruç tutan) ve *zevr* (ziyaretçi) kullanımlarında masdarla sıfat yapıldığında olduğu gibi- müfred, tesniye ve cemi farketmemektedir. Şair;

> Ona beni gönder; zira *elçiler*in en iyisi haberin tüm yönlerini en iyi bilendir.

demiş ve kelimeyi çoğul anlamında kullanmıştır. *Resûl*ün risâlet anlamında olduğunun şahidi ise şu şiirdir:

[١٥٨٧] فإن قلت: علام عطف قوله {فَاذْهَبَا}؟ قلت: على الفعل الذي يدل عليه {كَلَّا}، كأنه قيل: ارتدع يا موسى عما تظنّ، فاذهب أنت وهارون. وقوله {مَعَكُمْ مُسْتَمِعُونَ} من مجاز الكلام. يريد أنا لكما ولعدوّكما كالناصر الظهير لكما عليه إذا حضر واستمع ما يجري بينكما وبينه؛ فأظهركما وأُغلّبكما وأكسر شوكته عنكما وأنكسه. ويجوز أن يكونا خبرين لأنّ، أو يكون {مُسْتَمِعُونَ} مستقرًّا، و{مَعَكُمْ} لغوًا.

[١٥٨٨] فإن قلت: لم جعلت {مُسْتَمِعُونَ} قرينة {مَعَكُمْ} في كونه من باب المجاز، والله تعالى يوصف على الحقيقة بأنه سميع وسامع؟ قلت: ولكن لا يوصف بالمستمع على الحقيقة؛ لأنّ الاستماع جار مجرى الإصغاء، والاستماع من السمع بمنزلة النظر من الرؤية. ومنه قوله تعالى {قُلْ أُوحِيَ إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ فَقَالُوا إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا} [الجن: ١]. ويقال: استمع إلى حديثه وسمع حديثه، أي أصغى إليه وأدركه بحاسة السمع. ومنه قوله ﷺ: منِ استمع إلى حديثِ قومٍ وهم له كارهون صُبَّ في أذنيه البرمُ.

١٦-﴿فَأْتِيَا فِرْعَوْنَ فَقُولا إِنَّا رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٧-﴿أَنْ أَرْسِلْ مَعَنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾

[١٥٨٩] فإن قلت: هلا ثنى الرسول كما ثنى في قوله {إِنَّا رَسُولَا رَبِّكَ} [طه: ٤٧]؟ قلت: الرسول يكون بمعنى المرسل وبمعنى الرسالة، فجعل ثَم بمعنى المرسل فلم يكن بدّ من تثنيته، وجعل ههنا بمعنى الرسالة فجاز التسوية فيه - إذا وصف به - بين الواحد والتثنية والجمع، كما يفعل بالصفة بالمصادر، نحو صوم وزور. قال:

أَلِكْنِي إِلَيْهَا وَخَيْرُ الرَّسُو ❁ لِ أَعْلَمُهُمْ بِنَوَاحِي الْخَبَرْ

فجعله للجماعة. والشاهد في الرسول بمعنى الرسالة قوله:

Yalan söylüyorlar muhbirler! Ne bir sır verdim onlara ne de mesaj gönderdim!

رسول kelimesinin müfred olması da mümkündür; zira birbirlerini destekledikleri, aynı şeriatte ittifak ettikleri için, yani gerek dinde gerekse karındaşlıkta ‘bir’leştikleri için ikisi hakkında aynı hüküm verilmiştir; ikisi tek bir elçi gibidir. Ya da “ikimizden biri” anlamı kastedilmiştir.

[1590] أَنْ أَرْسِلْ ifadesi, *ey ersil* (yani “gönder diye”) anlamındadır; çünkü *resûl*de “gönderme” anlamı vardır; *gönderme*de söz söyleme (*kavl*) anlamı bulunduğundan -seslenme, yazma vb. durumlarda- *ursiltü ileyke eni’f‘al kezâ* (Şunu yap diye sana gönderildim.) diyebilirsin.[1] İrsâlin anlamı, senin *ersele’l-bâzî* (Şahini gönderdi.) şeklindeki cümlende söylediğin gibi, salıverme ve yollamadır. Anlamı da “Bırak onları; bizimle birlikte Filistin diyarına gitsinler.” anlamındadır. Burası, o ikisinin yurdu idi.

[1591] Rivayete göre, ikisi Firavun’un kapısına gelmişler. Bir yıl kendilerine izin verilmemiş; sonunda kapıdaki görevli; “Burada ‘Âlemlerin rabbinin elçisi’ olduğunu iddia eden bir *insan* var!” deyince, Firavun; “Bırak şunu da, biraz gülüp eğlenelim!” demiş. İkisi mesajı iletince, Firavun Mûsâ’yı tanıyarak “Seni biz yetiştirmedik mi!?..” demiş.

[1592] Cümlede “Ve ikisi Firavun’a geldiler ve bunu kendisine söylediler.” kısmı hazfedilmiştir. Çünkü karıştırılmayacak kadar açıktır. Bu tür özetlemeler Kur’ân’da çoktur.

18. Dedi ki: “Çocukken seni biz yanımıza alıp yetiştirmedik mi? Ömrünün nice yılını aramızda geçirmedin mi?!”

19. “Ve o yaptığın şeyi yapmadın mı bir nankör olarak?!”

[1593] *Velîd* küçük çocuk anlamında olup, doğuma yakın olduğundan dolayı böyle adlandırılmıştır. من عمُرك ifadesi, Ebû Amr’dan [v. 154/771] gelen bir rivayette Mim sâkin olarak *min ‘umrike* şeklindedir. سِنِينَ ifadesiyle ilgili, onların yanında 30 sene kaldığı söylenmiştir. Yine, 12 yaşındayken Kıptîyi yumrukladığı, sonra oradan kaçtığı da söylenmiştir. *Bunların hangisi doğru, en iyi Allah bilir.*

---

1 Bilindiği gibi, *en-i müfessire* “söz / söyleme” anlamındaki kelimelerden sonra gelir; bu anlamın *resûl* (elçi) kelimesinde de olduğu açıktır; çünkü elçiler bir mesajı muhataba iletmesi / aktarması, yani *söylemesi* için gönderilirler.

لَقَدْ كَذَبَ الوَاشُونَ مَا فُهْتُ عِنْدَهُم ۞ بِسِرٍّ وَلَا أَرْسَلْتُهُمْ بِرَسُولِ

ويجوز أن يوحد، لأنّ حكمهما لتساندهما واتفاقهما على شريعة واحدة، واتحادهما لذلك وللأخوة كان حكمًا واحدًا، فكأنهما رسول واحد. أو أريد أنّ كل واحد منا.

٥ [١٥٩٠] {أَنْ أَرْسِلْ} بمعنى أي أرسل؛ لتضمن الرسول معنى الإرسال. وتقول: أرسِلت إليك أنِ افعل كذا، لما في الإرسال من معنى القول، كما في المناداة والكتابة ونحو ذلك. ومعنى هذا الإرسال التخلية والإطلاق، كقولك: أرسل البازي. يريد: خلهم يذهبوا معنا إلى فلسطين، وكانت مسكنهما.

[١٥٩١] ويروى أنهما انطلقا إلى باب فرعون فلم يؤذن لهما سنة، حتى قال ١٠ البواب: إنّ ههنا إنسانًا يزعم أنه رسول رب العالمين، فقال: ائذن له لعلنا نضحك منه، فأدّيا إليه الرسالة، فعرف موسى فقال له {أَلَمْ نُرَبّكَ}.

[١٥٩٢] حذف «فأتيا فرعون فقالا له ذلك»، لأنه معلوم لا يشتبه. وهذا النوع من الاختصار كثير في التنزيل.

١٨-﴿قَالَ أَلَمْ نُرَبِّكَ فِينَا وَلِيدًا وَلَبِثْتَ فِينَا مِنْ عُمُرِكَ سِنِينَ﴾

١٥ ١٩-﴿وَفَعَلْتَ فَعْلَتَكَ الَّتِي فَعَلْتَ وَأَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ﴾

[١٥٩٣] الوليد: الصبي لقرب عهده من الولادة. وفي رواية عن أبي عمرو «من عمرك»، بسكون الميم. {سِنِينَ} قيل: مكث عندهم ثلاثين سنة. وقيل: وكز القبطي وهو ابن ثنتي عشرة سنة، وفرّ منهم على أثرها، والله أعلم بصحيح ذلك.

[1594] فَعْلَتَكَ (o yaptığın şeyi) kelimesi, Şa‘bî’den gelen rivayette *fi‘leteke* şeklinde esreli olup, Kıptîyi nasıl öldürdüğünü ifade etmektedir; çünkü onu yumrukla öldürmüştür ki bu da bir öldürme *nev‘*idir. *el-Fa‘let*ü kalıbı ise, tek bir vuruş ifade eder.[1]

5 [1595] Firavun Mûsâ’ya, kendisini yetiştirip adam sıfatına sokma şeklindeki nimetlerini bir bir saydı ve fırıncısının ölümü Mûsâ eliyle gerçekleştiği için onu kınadı. Hatta “Ve o yaptığın şeyi yapmadın mı?! Sen gerçekten nankörlerdensin!..” diyerek Mûsâ’nın çok kötü, çok çirkin bir şey yaptığını söyledi.

[1596] وأنت من الكافرين ifadesinin [i] hal olması da mümkündür: “Benim 10 nimetlerime nankörlük ederek onu öldürdün! Ya da ‘o [Kıyamet] saatini inkâr edenlerden’ olmakla suçladığın kişilerden biri[2] olarak onu öldürdün!” demek istiyor; ona iftira atıyordu veya onun durumundan bîhaberdi; çünkü Mûsâ onların arasında ‘korkudan gerçek inancını gizleyerek’ yaşıyordu. Allah, peygamber yapmak istediği kullarını büyük -ve bazı küçük- günahlardan korur. 15 Kâfirlikten mi korumayacak!? [ii] وَأَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ ifadesinin, Mûsâ (a.s.)’ın, nimete nankörlük edenlerden olduğuna dair [müstakil] bir hüküm olması da mümkündür. Çünkü nimete nankörlüğü alışkanlık haline getiren birinin, kendisine nimet veren kişinin has adamlarını öldürmesi beklenmedik bir şey değildir. Ya da bununla Firavunu ve ilâhlığını inkâr edenlerden olması ifa-20 de edilmektedir. Onların dinini inkâr edenlerden olduğuna işaret etmesi de muhtemeldir. Nitekim “Seni ve tanrılarını terk edip…” [A‘râf 7/127] âyetinin de delâlet ettiği üzere, onların da tapındıkları ilâhları vardı. -[“Tanrılarını” anlamındaki âlihetek kelimesi] *ilâheteke* (tanrılığını) şeklinde de okunmuştur.-

20. Dedi ki: “Tamam bunu yaptım, ama o sırada ne yaptığını bil-25 meyenlerden idim.”

21. “Sizden korkunca da yanınızdan kaçtım... Sonra, Rabbim bana hikmet bahşederek beni peygamberlerden kıldı.”

22. “Başıma kaktığın nimet de İsrâiloğullarını kul-köle etmen(iz) den dolayı idi.”

---

1 *Nasrat*en kalıbı, masdar binâ-i merra, *nısrat*en kalıbı ise masdar binâ-i nev‘ olup ilki “bir tek” yardım etmeyi, diğeri “bir çeşit” yardım etmeyi ifade eder.

2 Bu ihtimale göre, Firavun Mûsâ’yı Kıyameti inkâr edenlerden olmakla suçlamış oluyor; yani şu an bizi bu konuda itham ediyorsun; ancak bir zamanlar sen de bizim dinimizden idin; sen de biz Kıptîler gibi *kâfir* idin; sen de sarayda bir Mısır prensi, yani firavun namzedi olarak yetiştirilmiştin… Devam eden kısımda müfessir bunu bir iftira olarak nitelendiriyor; ancak –seküler Tarih ilmi bakımından münkün ise de- âyetlerin bağlamına uymuyor; sözün sahibinin (Firavun’un), Mûsâ’yı, dolayısıyla kendisini de bir “kâfir” olarak niteleme durumuna düşmesi uzak bir ihtimaldir.

[١٥٩٤] وعن الشعبي «فعلتك»، بالكسر، وهي قِتْلة القبطي، لأنه قتله بالوكزة وهو ضرب من القتل. وأما الفَعلة؛ فلأنها كانت وكزة واحدة.

[١٥٩٥] عدد عليه نعمته من تربيته وتبليغه مبلغ الرجال، ووبّخه بما جرى على يده من قتل خبازه، وعظّم ذلك وفظّعه بقوله {وَفَعَلْتَ فَعْلَتَكَ الَّتِى فَعَلْتَ وَأَنتَ مِنَ الْكَافِرِينَ}.

[١٥٩٦] يجوز أن يكون حالًا، أي قتلته وأنت لذاك من الكافرين بنعمتي! أو أنت إذ ذاك ممن تكفرهم الساعة! وقد افترى عليه أو جهل أمره؛ لأنه كان يعايشهم بالتقية، فإنّ الله تعالى عاصم من يريد أن يستنبئه من كل كبيرة ومن بعض الصغائر، فما بال الكفر. ويجوز أن يكون قوله {وَأَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ} حكمًا عليه بأنه من الكافرين بالنعم، ومن كانت عادته كفران النعم لم يكن قتل خواص المنعم عليه بدعا منه. أو بأنه من الكافرين لفرعون وإلهيته. أو من الذين كانوا يكفرون في دينهم، فقد كانت لهم آلهة يعبدونهم، يشهد لذلك قوله تعالى {وَيَذَرَكَ وَآلِهَتَكَ} [الأعراف: ١٢٧] وقرئ «إلهتك».

٢٠-﴿قَالَ فَعَلْتُهَا إِذًا وَأَنَا مِنَ الضَّالِّينَ﴾

٢١-﴿فَفَرَرْتُ مِنْكُمْ لَمَّا خِفْتُكُمْ فَوَهَبَ لِي رَبِّي حُكْمًا وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾

٢٢-﴿وَتِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَيَّ أَنْ عَبَّدْتَ بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾

[1597] Mûsâ (a.s.) ona, "Bu eylem düşünüp planlanmadan, ansızın oldu." diye cevap verdi. مِنَ الضَّالِّينَ "bilmeyenlerden" demektir. İbn Mes'ûd'un (ra) *mine'l-câhilîn* (cahillerden) şeklindeki kıraati [*dāllîn*i] tefsir etmektedir. *Dāllîn* (dalâlettekiler[1]) ifadesi, [i] tıpkı Yûsûf (a.s.)'ın, ağabeylerine "Siz, *cahil*ken Yûsûf'a ve kardeşine neler ettiğinizi biliyor musunuz?!" [Yûsûf 12/89] dediği gibi, cahillik ve beyinsizlik sahiplerinin yaptığı işleri yapanlardan; [ii] kasıtsız, yanlışlıkla adam öldürenlerin hatasına benzer biçimde yanlış yapanlardan; [iii] doğruyu terkedenlerden veya [iv] "o iki kadından biri şaşırdığında, diğeri ona hatırlatır" [Bakara 2/282] âyetinde ifade edildiği üzere, doğruyu unutanlardan anlamındadır.

[1598] Mûsâ (a.s.) Firavun'u yalancılıkla suçladı, *küfür* ile nitelendirilmeyi reddetti ve الْكَافِرِينَ yerine الضَّالِّينَ ifadesini koyarak, nübüvvete aday birinin konumunu gözetmek suretiyle kendisini *küfür* sıfatından berî kıldı. Sonra sözü Firavun'un, başına kaktığı o 'yetiştirme' nimetine getirerek bunu tümden reddetti ve işi kökünden halletti; Firavun'un, kendisine nimet vermesinin gerçekte İsrâiloğullarını köle yapmaktan kaynaklandığını açıklayarak bunu nimet diye isimlendirmekten kaçındı ve bunu tam bir *nıkmet* (ceza) olarak niteledi; çünkü Firavun'un yanında ve terbiyesinde olmasının sebebi, İsrâiloğullarının köleleştirilmesi ve erkek çocuklarının öldürülmek istenmesi idi. Böylece Mûsâ, 'Söz konusu yetiştirme vd. nimetler gerçekleştiyse bunlar, sen benim kavmimi köleleştirdiğin için oldu!' diyerek yaptıklarını kendisine hatırlatmış gibi oldu. Onların *ta'bîd* edilmesi, köleleştirilmeleri ve boyunduruk altına alınmalarıdır. Bir kimseyi köle edindiğinde if'âl ve tef'îl bablarından; *'abbedtü'r-racule ve a'bedtuhû* denilir. Şair şöyle demiştir:

> Neden köleleştirsin ki beni kavmim,
> diledikleri kadar develeri ve köleleri varken?!

[1599] **Şayet** "إِذًا hem cevap hem de cezadır. Oysa cümle Firavun'a cevap olarak gelmiştir. O zaman, nasıl ceza/karşılık cümlesi olabilir?" **dersen şöyle derim:** Firavun'un "O yaptıklarını yaptın!" sözünde "Benim nimetime yaptığın bu işle *karşılık* verdin!" mânası vardır. Mûsâ da onun sözünü doğrulayarak "Tamam, bunu sana karşılık vermek üzere yaptım." demiştir; zira ona göre onun nimetine bu şekilde karşılık verme uygundu.

1 *Dalâlet*, yanlış yolda olmak ve neye / kime / neden inanacağını kestirememek, şaşkın şaşkın yaşamak anlamında olup, peygamberlerin nübüvvet öncesi durumları ile ilgili kullanıldığında, dinî teminolojideki şekliyle *dalâlet*ten ziyade, "ne yapacağını bilememe" anlamındadır. Bunu bilememektedir; çünkü peygamberlik nuru ile henüz tanışmamıştır. Etrafındakiler gibi o da cahildir, o da şaşkındır.

[١٥٩٧] فأجابه موسى بأن تلك الفعلة إنما فرطت منه وهو {مِنَ الضَّالِّينَ}، أي الجاهلين. وقراءة ابن مسعود «من الجاهلين» مفسرة. والمعنى: من الفاعلين فعل أولي الجهل والسفه، كما قال يوسف لإخوته {هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُم بِيُوسُفَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنتُمْ جَاهِلُونَ} [يوسف: ٨٩]. أو المخطئين كمن يقتل خطأ من غير تعمد للقتل. أو الذاهبين عن الصواب. أو الناسين، من قوله {أَن تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الأُخْرَى} [البقرة: ٢٨٢].

[١٥٩٨] وكذب فرعونَ ودفع الوصف بالكفر عن نفسه، وبرّأ ساحته بأن وضع الضَّالِّينَ موضع الكَافِرِينَ رَبئًا بمحل من رشح للنبوّة عن تلك الصفة. ثم كرّ على امتنانه عليه بالتربية، فأبطله من أصله واستأصله من سنخه، وأبى أن يسمى نعمته إلا نقمة حيث بين أن حقيقة إنعامه عليه تعبيد بني إسرائيل؛ لأنّ تعبيدهم وقصدهم بذبح أبنائهم هو السبب في حصوله عنده وتربيته، فكأنه امتنّ عليه بتعبيد قومه إذا حققت. وتعبيدهم: تذليلهم واتخاذهم عبيدًا. يقال: عبدت الرجل وأعبدته، إذا اتخذته عبدًا. قال:

عَلاَمَ يُعْبِدُنِي قَوْمِي وَقَدْ كَثُرَتْ ۞ فِيهِمْ أَبَاعِرُ مَا شَاءُوا وَعُبْدَانُ

[١٥٩٩] فإن قلت: {إِذًا} جواب وجزاء معًا، والكلام وقع جوابًا لفرعون، فكيف وقع جزاء؟ قلت: قول فرعون {وَفَعَلْتَ فَعْلَتَكَ} فيه معنى إنك جازيت نعمتي بما فعلت، فقال له موسى: نعم فعلتها مجازيًا لك، تسليمًا لقوله، لأنّ نعمته كانت عنده جديرةً بأن تجازى بنحو ذلك الجزاء.

[1600] **Şayet** "تَمُنُّهَا (başıma kaktığın) ve عَبَّدْتَ (köleleştirmen) kelimeleri müfred olduğu halde مِنكُمْ (sizden) ve خِفْتُكُمْ (sizden korktum) ifadeleri neden çoğul yapılmış?" **dersen şöyle derim:** Korkma ve kaçma sadece ondan değil, "Yetkililer seni öldürmek için aralarında görüşüyorlar." [Kasas 28/20] âyetinin gösterdiği üzere, hem ondan hem de önde gelenlerin öldürmek üzere toplanmalarından kaynaklanmakta idi. Başa kakma ise sadece Firavun'dan sadır olmuştu ki köleleştirme de böyle idi.

[1601] **Şayet** "تِلْكَ (bu) neye işaret ediyor? أَنْ عَبَّدْتَ 'nin i'râbdaki konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** 'Bu' kelimesi, sadece açıklandığında bilinebilecek belirsiz bir kötü özelliğe işaret ediyor. أَنْ عَبَّدْتَ ise تِلْكَ'nin atf-ı beyanı olduğundan merfû' konumdadır. Benzeri وَقَضَيْنا إِلَيْهِ ذلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دابِرَ هؤُلاءِ مَقْطُوعٌ ("Ve şu meş'ûm buyruğu verdiğimizi kendisine bildirdik: 'Bunların kökü kazınacak!" [Hicr 15/66] âyetidir; yani bu nimet dediğin şey var ya İsrâiloğullarını köleleştirmenden ibarettir! Zeccâc [v.311/923] ise şöyle demiştir: *En*'in nasb konumunda olması mümkün olup anlam, "Bu nimet bana, sen İsrâiloğullarını köleleştirdiğin için geldi!" şeklindedir; yani sen bunu yapmasaydın, bana ailem bakacaktı, beni denize atmayacaklardı!..

23. Firavun: "Peki, 'Âlemlerin Rabbi' nedir?" dedi.

[1602] Kapıdaki görevli Firavun'a, "Burada 'âlemlerin rabbinin elçisi' olduğunu iddia eden biri var!" deyince Firavun, huzuruna giren Mûsâ'ya "Âlemlerin rabbi nedir?" dedi; bununla "Âlemlerin rabbi ne tür bir şeydir!?" demek istiyordu. Bu soruyla **ya** "Görülebilen ve özellikleri bilinen şeylerden hangisidir?" anlamı kastedilir -ki "O'nun gibi bir Zât'ın benzeri olmaz!" [Şûrâ 42/11] âyetinde ifade edildiği üzere, O'nun bütün varlıklardan farklı olduğunu, görülen ve bilinen madde ve arazlardan olmadığını Firavun'a anlatmak için O'na özgü fiillerle cevap vermiştir- **ya da** herhangi bir kayıt konmadan O'nun özel hakikati soruşturularak, 'ne tür bir varlık' olduğu kastedilir. Mûsâ (a.s.) işbu soruya, *O'na ulaştıran* şey ile cevap vermiştir; zira O, *kendisi*nin tanınması için sabit *sıfat*ları olduğunu bilmenin yeterli olduğu bir *varlık*tır; bu sıfatları anlamanın yolu da kendisine özgü *fiil*lerden yola çıkmaktır. O'nun 'akılların fıtratını' aşan özel hakikatini araştırmak ise anlaşılma imkânı bulunmayan bir şeyi araştırmak demektir ve [bu anlamda "Âlemlerin rabbi *'ne*'dir?" diye] soran biri, gerçeğin peşinde olmayan bir inatçıdan başka bir şey değildir. Firavun'un durumuna uyan da -ilâhlık iddiasında bulunduğu için- bu soruyu "âlemlerin kendisinden başka bir rabbi" oluşunu *inkâr* ettiği için sormuş olmasıdır.

[١٦٠٠] فإن قلت: لم جمع الضمير في {مِنْكُمْ} و{خِفْتُكُمْ} مع إفراده في {تَمُنُّهَا} و{عَبَّدْتَ}؟ قلت: الخوف والفرار لم يكونا منه وحده، ولكن منه ومن ملئه المؤتمرين بقتله، بدليل قوله: {إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ لِيَقْتُلُوكَ} [القصص: ٢٠]، وأما الإمتنان فمنه وحده، وكذلك التعبيد.

٥ [١٦٠١] فإن قلت: {تِلْكَ} إشارة إلى ماذا؛ {أَنْ عَبَّدْتَ} ما محلها من الإعراب؟ قلت: تلك إشارة إلى خصلة شنعاء مبهمة، لا يدرى ما هي إلا بتفسيرها. ومحل {أَنْ عَبَّدْتَ} الرفع عطف بيان لـ{تِلْكَ}، ونظيره قوله تعالى {وَقَضَيْنا إِلَيْهِ ذلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دابِرَ هؤُلاءِ مَقْطُوعٌ} [حجر:٦٦]. والمعنى: تعبيدك بنى إسرائيل نعمة تمنها على. وقال الزجاج: ويجوز أن يكون أَنْ في موضع نصب، المعنى: إنما صارت نعمة عليّ لأن ١٠ عبدت بنى إسرائيل، أي: لو لم تفعل ذلك لكفلنى أهلى ولم يلقوني في اليم.

٢٣-﴿قَالَ فِرْعَوْنُ وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾

[١٦٠٢] لما قال له بوّابه: إن ههنا من يزعم أنه رسول رب العالمين، قال له عند دخوله { وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ }، يريد: أي شيء رب العالمين. وهذا السؤال لا يخلو إما أن يريد به أي شيء هو من الأشياء التي شوهدت وعرفت أجناسها، فأجاب بما ١٥ يستدل به عليه من أفعاله الخاصة، ليعرّفه أنه ليس بشيء مما شوهد وعرف من الأجرام والأعراض، وأنه شيء مخالف لجميع الأشياء، {لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ} [الشورى: ١١]؛ وإما أن يريد به أي شيء هو، على الإطلاق، تفتيشًا عن حقيقته الخاصة ما هي، فأجابه بأنّ الذي إليه سبيل وهو الكافي في معرفته معرفة ثباته بصفاته، استدلالًا بأفعاله الخاصة على ذلك. وأمّا التفتيش عن حقيقته الخاصة التي هي فوق فطر العقول، فتفتيش عما ٢٠ لا سبيل إليه، والسائل عنه متعنت غير طالب للحق؛ والذي يليق بحال فرعون ويدل عليه الكلام أن يكون سؤاله هذا إنكارًا لأن يكون للعالمين رب سواه، لادعائه الإلهية.

[1603] Mûsâ (a.s.) verdiği cevabı verince kavmi, rablığı Firavun dışında birine nispet ettiğinden dolayı bu cevaba şaşırdılar. Sözünü yineleyerek ikinci defa söyleyince Firavun, Mûsâ'yı [27. âyette] "kendilerine gönderilmiş bir elçi" diye nitelendirip kavminin [yani Mısırlıların] gözünde kaçık bir deli konumuna düşürmeye çalıştı. Kararlılıkla üçüncü kez söyleyince bu sefer sertleşip kızdı ve "Benden başka tanrı edinirsen..!" [Şu‘arâ 26/29] dedi. Bu, [yukarıdaki] son görüşün doğru olduğunu göstermektedir.

24. Dedi ki: "Göklerin, yerin ve ikisi arasında ne varsa hepsinin Rabbidir; yakînen inanan kimselerseniz..."

[1604] **Şayet** "İfadenin merci‘i çoğul iken niçin 've ikisi arasında' şeklinde tesniye yapıldı?" **dersen şöyle derim:** Bununla iki tür arasındaki şey kastedilmiştir.

Savaşta iki [tür] deve vardır

sözünde, şairin açık isimle yaptığı şey âyette zamirle yapılmıştır.

[1605] **Şayet** "*Yakînen inanan kimselerseniz*' ifadesinin anlamı nedir? Firavun ve kurmayları kim, yakinen inanmak kim!?" **dersen şöyle derim:** Eğer sizden, sahih sağlam bir gözlem ve düşünmenin götürdüğü kesin inanç umuluyorsa, bu cevap size fayda verecektir; değilse, fayda vermez. Yahut herhangi bir şey hakkında kesin inancınız varsa, [işbu söylediğim] şey, açıklığı ve delilinin parlaklığı sebebiyle kesin inanılmaya çok daha lâyıktır.

25. (Firavun) etrafındakilere; "İşitiyorsunuz değil mi?" dedi.

26. (Mûsâ devamla,) "Sizin de Rabbiniz, önceki atalarınızın da Rabbidir." dedi.

27. (Firavun) "Size gönderilen peygamberiniz (!) delinin teki!" dedi.

28. (Mûsâ) "Kafayı çalıştırıyorsanız, doğunun, batının ve ikisi arasında ne varsa hepsinin Rabbidir" dedi.

[1606] **Şayet** "Firavun'un etrafındakiler kimdir?" **dersen şöyle derim:** Kavminin eşrafıdır; bunların, üzerlerinde sadece kralların taktığı bilezikler bulunan beş yüz kişi oldukları söylenmiştir.

[١٦٠٣] فلما أجاب موسى بما أجاب عجب قومه من جوابه حيث نسب الربوبية إلى غيره، فلما ثنى بتقرير قوله جننه إلى قومه وطنز به، حيث سماه رسولهم. فلما ثلث بتقرير آخر احتدّ واحتدم وقال: {لَئِنِ اتَّخَذْتَ إلهًا غَيْرِي...} [الشعراء: ٢٩]. وهذا يدل على صحة هذا الوجه الأخير.

٢٤-﴿قَالَ رَبُّ السماوات وَالأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ﴾

[١٦٠٤] فإن قلت: كيف قيل {وَمَا بَيْنَهُمَا} على التثنية، والمرجوع إليه مجموع؟ قلت: أريد وما بين الجنسين. فعل بالمضمر ما فعل بالظاهر من قال:

... فِي الْهَيْجَا جِمَالَيْنِ ❁

[١٦٠٥] فإن قلت: ما معنى قوله {إِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ} وأين عن فرعون وملئه الإيقان!؟ قلت: معناه إن كان يرجى منكم الإيقان الذي يؤدي إليه النظر الصحيح نفعكم هذا الجواب، وإلا لم ينفع. أو إن كنتم موقنين بشيء قط، فهذا أولى ما توقنون به، لظهوره وإنارة دليله.

٢٥-﴿قَالَ لِمَنْ حَوْلَهُ أَلا تَسْتَمِعُونَ﴾

٢٦-﴿قَالَ رَبُّكُمْ وَرَبُّ آبَائِكُمُ الأَوَّلِينَ﴾

٢٧- ﴿قَالَ إِنَّ رَسُولَكُمُ الَّذِي أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ﴾

٢٨-﴿قَالَ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ﴾

[١٦٠٦] فإن قلت: ومن كان حوله؟ قلت: أشراف قومه. قيل: كانوا خمسمائة رجل عليهم الأساور وكانت للملوك خاصة

[1607] **Şayet** "Göklerin, yerin ve bu ikisi arasındakilerin zikredilmesi yaratılmışların tamamını içine alır. Bundan sonra onları, atalarını, doğuyu, batıyı zikretmenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Önce genel olarak söylemiş; sonra açıklamak için onları ve atalarını özel olarak zikretmiştir; zira akıl sahiplerinin ilk baktıkları şey kendileri ve atalarıdır; sanatkârane Yaratıcıya kişiyi doğumundan ölümüne kadar şekilden şekle, halden hale sokan Zat'a delâlet eden şeylerdir. Sonra doğu ve batıyı da özel olarak zikretmiştir; zira güneşin yılın mevsimlerinde düzgün bir hesapla, doğru bir yol üzere gidişi, doğu ve batı ufkundan biri üzere doğup diğerinden batışı, delil getirdiği şeyin en açıklarındandır. Bu delilin açıklığından dolayı, Halîlullah İbrahim (a.s.) de, Nemrud b. Ken'ân'a karşı ölülerle, dirilerle delil getirdikten sonra münazaraya işbu delille (yani güneşle) devam etmişti de söyleyecek söz bulamamıştı kâfir![1]

[1608] [Âyet] *rabbu'l-meşâriki ve'l-meğârib* (doğuların, batıların Rabbi) şeklinde ve Hemze'nin fethasıyla *ellezî ersele ileyküm* (size gönderdiği) şeklinde de okunmuştur.

[1609] **Şayet** "Nasıl önce 'yakînen inanan kimselerseniz' sonra ise 'kafayı çalıştırıyorsanız' dedi?" **dersen şöyle derim:** Baştan yumuşak davrandı; sonra, inatları sebebiyle şiddetle direndiklerini ve sunduğu delillere hiç kulak vermediklerini gördüğünde ise sertleşip "Peygamberiniz delinin teki!" sözüne "Kafayı çalıştırıyorsanız!" sözüyle karşılık verdi.

29. Dedi ki: "Benden başka bir tanrı edinirsen, inan, seni zindana tıkılanlardan eylerim!"

[1610] **Şayet** "Seni zindana tıkarım!' ifadesi 'Seni zindana tıkılanlardan eylerim!' ifadesinden daha kısa değil mi, onunla aynı anlamı vermiyor mu?" **dersen şöyle derim:** Kısa olması açısından doğru, anlam açısından ise hayır. Zira bunun anlamı, "Seni benim zindanlarımdaki -hani şu [içler acısı] durumu bilinen- kimselerden yaparım!"dır. Firavun'un bir âdeti de şuydu: Zindana atmak istediği kişiyi alıp onu yerin derinliklerine inen bir deliğe tek başına attırır, orada artık o, ne duyulur ne de görülürdü! Bu ise ölümden daha zor ve ağır bir durumdur.

30. "Sana aşikâr bir şey getirmiş olsam da mı?!" dedi.

31. "Doğru söyleyenlerdensen, haydi getir onu!" dedi.

---

1 Bkz. Bakara 2/258. *"Benim Rabbim öldüren ve diriltendir." deyince "Ben de diriltir ve öldürürüm!" demişti. İbrahim: "Allah güneşi doğudan getiriyor, haydi sen de onu batıdan getir!" deyince apışıp kalmıştı kâfir!..*

[١٦٠٧] فإن قلت: ذكر السماوات والأرض وما بينهما قد استوعب به الخلائق كلها، فما معنى ذكرهم وذكر آبائهم بعد ذلك وذكر المشرق والمغرب؟ قلت: قد عمم أوّلًا ثم خصص من العام للبيان أنفسهم وآباءهم، لأن أقرب المنظور فيه من العاقل نفسه ومن ولد منه، وما شاهد وعاين من الدلائل على الصانع، والناقل من هيئة إلى هيئة وحال إلى حال من وقت ميلاده إلى وقت وفاته؛ ثم خصص المشرق والمغرب، لأن طلوع الشمس من أحد الخافقين وغروبها في الآخر على تقدير مستقيم في فصول السنة وحساب مستوٍ من أظهر ما استدل به؛ ولظهوره انتقل إلى الاحتجاج به خليل الله عن الاحتجاج بالإحياء والإماتة على نمروذ بن كنعان، فبُهِتَ الذي كفر!

[١٦٠٨] وقرئ «رب المشارق والمغارب»، «الذي أرسَل إليكم»، بفتح الهمزة.

[١٦٠٩] فإن قلت: كيف قال أوّلًا {إِنْ كُنتُم مُوقِنِينَ} [الشعراء: ٢٤] وآخرًا {إِنْ كُنتُمْ تَعْقِلُونَ}؟ قلت: لاين أوّلًا، فلما رأى منهم شدّة الشكيمة في العناد وقلة الإصغاء إلى عرض الحجج خاشن وعارض "إنّ رسولكم لمجنون" بقوله {إِنْ كُنتُمْ تَعْقِلُونَ}.

٢٩-﴿قَالَ لَئِنِ اتَّخَذْتَ إِلَهًا غَيْرِي لَأَجْعَلَنَّكَ مِنَ الْمَسْجُونِينَ﴾

[١٦١٠] فإن قلت: ألم يكن "لأسجننك" أخصر من {لَأَجْعَلَنَّكَ مِنَ الْمَسْجُونِينَ} ومؤديًا مؤداه؟ قلت: أما أخصر فنعم، وأما مؤدّ مؤدّاه فلا؛ لأن معناه: لأجعلنك واحدًا ممن عرفت حالهم في سجوني. وكان من عادته أن يأخذ من يريد سجنه فيطرحه في هوّة ذاهبة في الأرض بعيدة العمق فردًا لا يبصر فيها ولا يسمع، فكأن ذلك أشدّ من القتل وأشدّ.

٣٠-﴿قَالَ أَوَلَوْ جِئْتُكَ بِشَيْءٍ مُبِينٍ﴾

٣١-﴿قَالَ فَأْتِ بِهِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

[1611] أَوَلَوْ جِئْتُكَ'deki Vav, hâl Vav'ı olup başına Hemze-i istifhamiyye getirilmiştir; "Sana aşikâr bir şey getirmiş olsam da bunu bana yapar mısın?!" anlamındadır; yani bir muʿcize getirsem de mi?!

[1612] "Doğru söyleyenlerdensen" ifadesinde muʿcizeyi ancak dâvasında doğru olanların getirebileceği anlamı bulunmaktadır; zira muʿcize nübüvvet iddia eden kişiyi Allah'ın tasdik etmesidir. Hikmet sahibi biri, yalancıyı doğrulamaz. *Gariptir ki Firavun gibi birine gizli kalmayan bu hakikat, Ehl-i kıble'den birçoğuna gizli kalmıştır! Zira Allah'ın, yalancıları muʿcizelerle doğruladığı şeklindeki bir 'çirkin'liği Allah hakkında caiz görmektedirler!* İbarenin takdiri, "İddiasında doğru olan kimselerdensen onu getirirsin!" şeklinde olup ceza cümlesini hazfetmiştir; zira muʿcize getirme emri buna delâlet eder.

32. Bunun üzerine, asâsını attı... Bir de ne görsünler; basbayağı bir yılan!

[1613] "Basbayağı" yani, -el çabukluğuyla veya sihirle uydurulmuş şeyler kabilinden yılana *benzer* bir şey değil- yılan olduğu açık "bir yılan!" Rivayete göre asâ yılan olup göğe doğru bir mil kadar yükselmiş. Sonra "Ey Mûsâ! Dilediğini emret bana!" diyerek Firavun'un üzerine doğru inmeye başlamış. Firavun "Seni gönderen zat adına senden bunu geri almanı istiyorum!" demiş. Daha sonra Mûsâ onu almış, tekrar asâya dönmüş.

33. Elini (koynuna sokup) çıkardı... Bir de ne görsünler; bakanlar için bembeyaz!

[1614] "Bakanlar için" ifadesi, Mûsâ'nın elindeki beyazlığın, bakma ile gözetlemenin birlikte gerçekleştiği bir şey olduğuna delildir; çünkü nura benzer bir beyazlık idi. Rivayete göre Firavun ilk muʿcizeyi gördüğünde "Daha başka var mı?" demiş; bunun üzerine Mûsâ elini çıkarmış ve Firavun'a "Bu ne?" demiş; o da "Senin elin! Ne var ki bunda?" deyince elini koltuğunun altına sokmuş, sonra da onu neredeyse insanların gözlerini kaplayacak, ufku kapatacak bir ışık hüzmesi olarak çıkarmıştır.

34. (Firavun) etrafındaki ileri gelenlere şöyle dedi: "Bu, öyle bilgili bir büyücü ki"

35. "sizi büyüsüyle ülkenizden çıkarmak istiyor. Görüşünüz nedir?"

[١٦١١] الواو في قوله {أَوَلَوْ جِئْتُكَ} واو الحال دخلت عليها همزة الاستفهام. معناه: أتفعل بي ذلك ولو جئتك بشيء مبين، أي جائيًا بالمعجزة.

[١٦١٢] وفي قوله {إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ} أنه لا يأتي بالمعجزة إلا الصادق في دعواه، لأن المعجزة تصديق من الله لمدعي النبوّة، والحكيم لا يصدّق الكاذب. ومن العجب أن مثل فرعون لم يخف عليه هذا، وخفي على ناس من أهل القبلة حيث جوّزوا القبيح على الله تعالى حتى لزمهم تصديق الكاذبين بالمعجزات. وتقديره: إن كنت من الصادقين في دعواك أتيت به، فحذف الجزاء، لأن الأمر بالإتيان به يدل عليه.

٣٢-﴿فَأَلْقَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُبِينٌ﴾

[١٦١٣] {ثُعْبَانٌ مُبِينٌ} ظاهر الثعبانية، لا شيء يشبه الثعبان، كما تكون الأشياء المزوّرة بالشعوذة والسحر. وروي أنها انقلبت حية ارتفعت في السماء قدر ميل، ثم انحطت مقبلة إلى فرعون، وجعلت تقول: يا موسى، مرني بما شئت. ويقول فرعون: أسألك بالذي أرسلك إلا أخذتها! فأخذها فعادت عصا.

٣٣-﴿وَنَزَعَ يَدَهُ فَإِذَا هِيَ بَيْضَاءُ لِلنَّاظِرِينَ﴾

[١٦١٤] {لِلنَّاظِرِينَ} دليل على أن بياضها كان شيئًا يجتمع النظارة على النظر إليه، لخروجه عن العادة، وكان بياضًا نوريًا. روى أنّ فرعون لما أبصر الآية الأولى قال: فهل غيرها؟ فأخرج يده فقال له: ما هذه؟ قال: يدك، فما فيها؟ فأدخلها في إبطه ثم نزعها ولها شعاع يكاد يغشى الأبصار ويسدّ الأفق.

٣٤-﴿قَالَ لِلْمَلَإِ حَوْلَهُ إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ﴾

٣٥-﴿يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِ فَمَاذَا تَأْمُرُونَ﴾

[1615] **Şayet** "حوله'daki âmil nedir?" **dersen şöyle derim:** O, iki nasp ile mansūptur; lâfzan da mansūptur, mahallen de mansūptur. Lâfzî mansūpluktaki âmil zarfta takdir edilen şey; -hâl olmak üzere- mahallen mansūp oluşundaki âmil ise قال'dir.

5 [1616] Firavun bu iki mu'cizeyi görünce şaşkına döndü ve 'ikisinden hangisinin daha uzun olduğunu anlayamadan'[1] öylece kalakaldı; o kadar ki İlâhlık iddiasını bir tarafa bıraktı ve o azametli Rablık ridâsını omuzundan attı; tir tir titriyor, korkudan nefes alamıyordu. Kulu olduklarını, kendisinin de Rabları olduğunu iddia ettiği kavmine karşı yumuşaklık ve uysallık 10 göstererek, Mûsâ (a.s.)'dan yana korktuğu, onun, mülkünü ve topraklarını elinden alacağı yönündeki beklenti ve hissiyatını itiraf edip onlarla istişare etmeye başladı. Nitekim "Bu, öyle bilgili bir büyücü ki…" ifadesi, şaşkın bir kişinin mağlup olduğunda mazeret üretmek adına söylediği bir sözdür.

[1617] تَأْمُرُونَ ifadesi müşâvere etmek anlamındaki *muâmera*dan gel-15 mektedir; *nehy*in zıttı olan *emr*den türemiş de olabilir. Böylece Allah, Firavun'u tamamen kaplayan aşırı dehşet ve şaşkınlık yüzünden, 'köleleri âmir, rabb'lerini de memur konumuna getirmiş olmaktadır.

[1618] ماذا kelimesi ya masdar[2] mânasında olduğundan ya da *emertüke'l-hayr*[a] (sana hayrı emrettim) cümlesindeki gibi mef'ûlun bih olduğun-20 dan dolayı mansūptur.

36. Dediler ki: "Onu ve biraderini alıkoy; şehirlere celpçiler gönder de"

37. "ne kadar usta büyücü varsa sana getirsinler."

[1619] Hemze'li *erci'hu* ve Hemze'siz *ercih* şekilde okunmuş olup [aynı anlamda] iki lehçedir. Bir şeyi geciktirdiğinde *erce'tühû ve erceytühû* denilir. *Mür-25 ci'e* de aynı kökten gelir. Mürciîler, fâsıkların kesin cezaya uğrayacağını söylemezler; onların işinin Allah'a إرجاء edildiğini -yani bırakıldığını- söylerler.[3]

1 Bu bir deyim olup kişinin içine düştüğü şaşkınlığı, o anda ne yapması gerektiğini bir türlü kestirememe hâlini ifade eder. Deyimin aslındaki "iki şey"in insanın anne ve babası olduğu -yani bunlardan hangisinin daha şerefli olduğunu bilemediği- söylendiği gibi, dili ile cinsel aygıtı olduğu da iddia edilmiştir. (Tıybî'den)

2 Yani *eyye emr*[in] *te'murûne [Ne emredersiniz?]* şeklinde.

3 Izutsu'nun da belirttiği gibi, teolojik bir kavram olarak *iman*ın içyapısını ciddî olarak ilk ele alanlar Mürciîlerdi. Onlar amel zaafı ve *fısk* çerçevesinde halka karşı terör estiren Hāricîlerin, *iman*, *küfür* vb. kavramları iyice irdelemeden, sadece belli dürtülerle hareket ettikleri kanaatinde idiler; mezkûr kavramların anlam yapıları üzerinde entelektüel olarak durup konu ile ilgili akla gelebilecek her şeyi tartışmışlar ve irdelenmedik konu bırakmamışlardı. İman kavramı ile ilişkili hemen bütün teolojik yönelişleri Mürciîlerin ortaya attığı sorunların belirlemiş olması da bunu teyid etmektedir. Mürciî iman karakteristiği şöyle

[١٦١٥] فإن قلت ما العامل في {حَوْلَهُ}؟ قلت: هو منصوب نصبين؛ نصب في اللفظ، ونصب في المحل؛ فالعامل في النصب اللفظي ما يقدر في الظرف، والعامل في النصب المحلي، وهو النصب على الحال، {قَالَ}.

[١٦١٦] ولقد تحير فرعون لما أبصر الآيتين، وبقي لا يدري أي طرفيه أطول، حتى زلّ عنه ذكر دعوى الإلهية، وحط عن منكبيه كبرياء الربوبية، وارتعدت فرائصه، وانتفخ سحره خوفًا وفرقًا؛ وبلغت به الاستكانة لقومه الذين هم بزعمه عبيده وهو إلههم أن طفق يؤامرهم ويعترف لهم بما حذر منه وتوقعه وأحسّ به من جهة موسى عليه السلام وغلبته على ملكه وأرضه، وقوله {إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ} قول باهت إذا غلب ومتمحل إذا لزم.

[١٦١٧] {تَأْمُرُونَ} من المؤامرة وهي المشاورة، أو من الأمر الذي هو ضدّ النهي. جعل العبيد آمرين وربهم مأمورًا لما استولى عليه من فرط الدهش والحيرة.

[١٦١٨] و{مَاذَا} منصوب؛ إما لكونه في معنى المصدر، وإما لأنه مفعول به من قوله: أمرتك الخير.

٣٦-﴿قَالُوا أَرْجِهْ وَأَخَاهُ وَابْعَثْ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ﴾

٣٧-﴿يَأْتُوكَ بِكُلِّ سَحَّارٍ عَلِيمٍ﴾

[١٦١٩] قرئ «أرجئه» و«أرجه»، بالهمز والتخفيف، وهما لغتان. يقال: أرجأته وأرجيته، إذا أخرته. ومنه المرجئة، وهم الذين لا يقطعون بوعيد الفساق، ويقولون: هم مُرجَئُون لأمر الله.

أرجئه ifadesi “Onu sihirbazlar toplanıncaya kadar beklet ve münâzarayı ertele.” demektir. Mânanın “Onu hapset.” şeklinde olduğu da söylenmiştir. حَاشِرِينَ (celpçiler) sihirbazları bir araya getiren kimselerdir.

[1620] [İleri gelenler,] Firavun’un إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ (“Bu, öyle bir büyücü ki…” [Şu‘arâ 26/34]) ifadesine بِكُلِّ سَحَّارٍ (ne kadar usta büyücü varsa) ifadesiyle karşılık vermişlerdir. Firavun’u sakinleştirip tedirginliğine son vermek için, kelimeyi sihrin her türlüsünü içine alan bir lâfızla ve mübalağa sıygasıyla getirmişlerdir.[1] A‘meş [v. 148/765] ifadeyi *bi külli sâhir*[in] (ne kadar büyücü varsa) şeklinde okumuştur.

38. Sonuçta, büyücüler malum bir günün belirlenen vakti için bir araya getirildiler.

39. Halka “Siz de toplanıyorsunuz değil mi?” denilmişti...

[1621] “Malum gün” ziynet[lerin takılıp güzel elbiselerin giyildiği bayram] günüdür; günün *mîkâtı* ise kuşluk vaktidir; zira “Randevunuz, ziynet(lerin takıldığı bayram) günüdür; insanlar kuşluk vakti bir araya getirilecek.” [TâHâ 20/59] âyetinde geçtiği üzere, Mûsâ (a.s.) onlarla bayram günü (kuşluk vaktinde) buluşmak üzere sözleşmişti. *Mîkāt, tevkīt* edilen -yani zaman veya mekân olarak belirlenen- şey demektir. [İhram vakitleri ve yerleri anlamındaki] *mevâkītu’l-ihrâm* da buradan gelmiştir.

[1622] هَلْ أَنتُم مُّجْتَمِعُونَ (Siz de toplanıyorsunuz değil mi?) cümlesi, insanların yavaş toplandığını ifade etmekte olup maksat, acele etmelerini sağlamak ve onları buna teşvik etmektir. Nitekim bir adam kölesinin hızlı hareket etmesini ve süratli gitmesini teşvik etmek istediğinde *hel ente muntalik*[un] (Hareket ediyorsun değil mi?) der; böylece ona, adeta kendisi dururken insanların oraya doğru gittiği izlenimi verilir. *Teebbata-şerran*’ın sözü de bunun gibidir:

> İhtiyacımız için bize Dinar’ı yollarsın değil mi
> ya da Avn b. Mihrak’ın kardeşi Abdurabb’i?

Şair, “onu bize süratle gönder, yavaş hareket etme!” demek istemektedir.

özetlenebilir: Mürciîler, sonraki devre iman tanımlarında yer verilen *tasdîk*, *ikrar* ve *amel* unsurlarından ilk ikisini olumlu karşılarken, üçüncüye karşı olumsuz bir tavır takınarak fiilin kendisinden ziyade sâike vurgu yapmışlardır. Gerçi *amel*in değerini onlar da inkâr etmiş değillerdir. Ne ki onlar hāricî organlarla îfâ edilen amellerden ziyade, kalp amellerini öne çıkarmışlardır. Cehm b. Safvân (v. 128/746) ve İbn Kerrâm’ın (v. 255/869) bu konuda bir istisna teşkil ettiği anlaşılıyor; ancak gerek Cehm’in, imanı; kalbî amellerle ilgisiz salt bir *ma‘rifet* olarak tanımlaması, gerekse İbn Kerrâm’ın salt *ikrar*dan ibaret görmesi, bunların kâfirâne ameller sergileyerek Allah ve Resûlüne karşı inatlaşan kimseleri de *mü’min* saydıklarını düşündürmemelidir. -Mürciîler imanı birtakım iğrenç fiillerin irtikâb edilmesi durumunda bile yok olmayan bir realite olarak görüyor olabilirler ise de- Malatî ve benzerlerinin Mürciîlere bu bağlamda getirdikleri eleştiriler yakışıksızdır. Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *İman – Amel İlişkisi,* III. Bölüm.

1 Yani “Bizim Mûsâ’dan daha kalifiye büyücülerimiz var; korkmanıza gerek yok.”

والمعنى: أخِّره ومناظرته لوقت اجتماع السحرة. وقيل: احبسه. {حَاشِرِينَ} شُرَّطًا يحشرون السحرة.

[١٦٢٠] وعارضوا قوله {إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ}، بقولهم {بِكُلِّ سَحَّارٍ}، فجاءوا بكلمة الإحاطة وصفة المبالغة، ليطامنوا من نفسه ويسكنوا بعض قلقه. وقرأ الأعمش «بكل ساحر».

٣٨-﴿فَجُمِعَ السَّحَرَةُ لِمِيقَاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ﴾

٣٩-﴿وَقِيلَ لِلنَّاسِ هَلْ أَنْتُمْ مُجْتَمِعُونَ﴾

[١٦٢١] اليوم المعلوم يوم الزينة، وميقاته وقت الضحى؛ لأنه الوقت الذي وقته لهم موسى صلوات الله عليه من يوم الزينة في قوله {مَوْعِدُكُمْ يَوْمُ الزِّينَةِ وَأَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ ضُحًى} [طه: ٥٩] والميقات ما وقت به، أي حدد من زمان أو مكان. ومنه: مواقيت الإحرام.

[١٦٢٢] {هَلْ أَنْتُمْ مُجْتَمِعُونَ} استبطاء لهم في الاجتماع، والمراد منه استعجالهم واستحثاثهم، كما يقول الرجل لغلامه: هل أنت منطلق؟ إذا أراد أن يحرّك منه ويحثه على الانطلاق؛ كأنما يخيل له أن الناس قد انطلقوا وهو واقف. ومنه قول تأبط شراً:

هَلْ أَنْتَ بَاعِثُ دِينَارٍ لِحَاجَتِنَا ۞ أَو عَبْدَ رَبٍّ أَخَا عَوْنِ بْنِ مِخْرَاقِ

يريد: ابعثه إلينا سريعًا ولا تبطئ به.

40. "Galip gelen, büyücüler olursa, herhalde onlara uyarız." (diyorlardı.)

[1623] "Herhalde büyücülere uyarız." Yani, Mûsâ'ya galip gelirlerse sihirbazların dinine uyar, Mûsâ'nın dinine uymayız!.. Amaçları sihirbazlara tâbi olmak değildi, asıl amaçları Mûsâ (a.s.)'a tâbi olmamaktı. Bu yüzden, kinayeli konuşmakta idiler; zira sihirbazlara uyduklarında Mûsâ (a.s.)'a uymamış olacaklardı.

41. Büyücüler geldiklerinde, Firavun'a "Galip gelen biz olursak bize bir ödül var, değil mi?" dediler.

42. "Evet" dedi, "O takdirde, elbette siz de gözdeler(im)den olacaksınız."

[1624] نَعَمْ (Evet) kelimesi, *ni'am* şeklinde kesreyle de okunmuştur; bunlar [iki farklı] lehçedir. أَئِنَّ لَنَا لَأَجْرًا (… bize bir ödül var, değil mi?) cümlesi, şarta delâlet ettiğinden dolayı onun ceza cümlesi olunca ve وَإِنَّكُمْ إِذًا لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ (*O takdirde*, elbette siz de gözdeler(im)den olacaksınız.) cümlesi ona atfedilmiş ve onun hükmüne dâhil edilmiş olunca *izen* kelimesi, cevap ve ceza cümlesinin gerektirdiği normal yerinde gelmiştir.

[1625] Firavun, Mûsâ'yı (a.s.) sayesinde alt edeceklerini düşündükleri *sihir*lerine karşılık vereceği ödülle birlikte onları en tepe konumdaki gözdeleri yapacağını vaat etmiş olmaktadır.

43. Mûsâ, onlara "Haydi, atın atacağınızı (sergilediğiniz hünerleri sergileyin bakalım)!" dedi.

44. Onlar da "Firavun'un gücü adına!.. Galip gelen, elbette biz olacağız!" diyerek iplerini ve asâlarını attılar...

[1626] Firavun'un izzeti/şerefi/şanı adına yemin etmişlerdir ki bu cahiliye yeminlerindendir. Allah adı dışındaki yeminlerin hepsi böyledir. İslâm'da *billâhi, er-rahmân, rabbî, rabbi'l-'arş, 'izzetillah, kudretillâh, celâlillâh, 'azametillâh* şeklinde birtakım isim ve sıfatlarına tutunarak [sadece] Allah'a yemin etmek dışında hiçbir yemin doğru [ve makbul] değildir. Peygamber (s.a.) de "Atalarınız, analarınız ve o azgın putlarınız adına yemin etmeyin; sadece Allah adına yemin edin. Allah adına da sadece, yemininizde doğru iseniz yemin edin!" [*Ebû Dâvûd*, "el-Eymân ve'n-nüzûr", 5] buyurmuştur.

٤٠-﴿لَعَلَّنَا نَتَّبِعُ السَّحَرَةَ إِنْ كَانُوا هُمُ الْغَالِبِينَ﴾

[١٦٢٣] {لَعَلَّنَا نَتَّبِعُ السَّحَرَةَ}، أي في دينهم إن غلبوا موسى، ولا نتبع موسى في دينه. وليس غرضهم باتباع السحرة، وإنما الغرض الكلي أن لا يتبعوا موسى، فساقوا الكلام مساق الكناية؛ لأنهم إذا اتبعوهم لم يكونوا متبعين لموسى عليه السلام. ٥

٤١-﴿فَلَمَّا جَاءَ السَّحَرَةُ قَالُوا لِفِرْعَوْنَ أَئِنَّ لَنَا لَأَجْرًا إِنْ كُنَّا نَحْنُ الْغَالِبِينَ﴾

٤٢-﴿قَالَ نَعَمْ وَإِنَّكُمْ إِذًا لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ﴾

[١٦٢٤] وقرئ «نِعَم»، بالكسر، وهما لغتان. ولما كان قوله {أَئِنَّ لَنَا لَأَجْرًا} في معنى جزاء الشرط، لدلالته عليه، وكان قوله {وَإِنَّكُمْ إِذًا لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ} معطوفًا عليه ومدخلًا في حكمه، دخلت إذًا قارّة في مكانها الذي تقتضيه من الجواب والجزاء. ١٠

[١٦٢٥] وعدهم أن يجمع لهم إلى الثواب على سحرهم الذي قدروا أنهم يغلبون به موسى القربة عنده والزلفى.

٤٣-﴿قَالَ لَهُمْ مُوسَى أَلْقُوا مَا أَنْتُمْ مُلْقُونَ﴾

١٥ ٤٤-﴿فَأَلْقَوْا حِبَالَهُمْ وَعِصِيَّهُمْ وَقَالُوا بِعِزَّةِ فِرْعَوْنَ إِنَّا لَنَحْنُ الْغَالِبُونَ﴾

[١٦٢٦] أقسموا بعزة فرعون، وهي من أيمان الجاهلية، وهكذا كل حلف بغير الله؛ ولا يصح في الإسلام إلا الحلف بالله معلقًا ببعض أسمائه أو صفاته، كقولك: بالله، والرحمن، وربي، ورب العرش، وعزة الله، وقدرة الله، وجلال الله، وعظمة الله. قال رسول الله ﷺ: «لَاتَحْلِفُوا بآبَائِكُم وَلا بِأُمّهاتِكُمْ وَلا بِالطَوَاغِيتِ، وَلَا تَحلِفُوا إلا بالله، وَلا تَحْلِفُوا باللَّهِ إلا وَأَنْتُمْ صَادِقُون». ٢٠

[1627] İslâm döneminde insanlar bu bapta ilk cahiliye devrini bile unutturan bid'atler icat etmişlerdir! Buna göre kişi, Allah'ın bütün isim ve sıfatlarıyla bir şeye yemin etse, sultanının başı için ant içmedikçe bu yemin kabul edilmez [ve buna itibar edilmezmiş!] Sultanın başı için ant içtiğinde ise
5 bu, yemin edecek biri için daha büyüğü düşünülemeyecek en büyük yemin olurmuş!..

45. Ardından Mûsâ da asâsını attı... Bir de ne görsünler; yaptıkları numaraları teker teker yutmuyor mu?

[1628] مَا يَأْفِكُونَ ifadesi, [i] sihir ve hile ile ters yüz ettikleri, gerçekmiş
10 gibi gösterdikleri şeylerdir; allayıp pulluyor, bakanların gözlerini boyayarak ip ve asâlarını hareket eden yılanlar gibi gösteriyorlardı. [ii] Yahut *ifk*leri (yani numaralarıdır); bu nesneleri mübalağa ederek *ifk* diye isimlendirmiştir. [1] Rivayete göre "Mûsâ'nın getirdiği şey sihirse bizi asla yenemez! Yok, eğer Allah katındansa o da asla bize gizli kalmaz [mutlaka anlarız]." diyor-
15 larmış. Mûsâ (a.s.) asâsını atıp da ortaya koydukları şeyleri yutuverince, bunun Allah'tan olduğunu anlayıp iman etmişlerdir.

46. Bunun üzerine, büyücüler secdeye kapandılar

47. ve şöyle dediler: "Biz Âlemlerin Rabbine iman ettik"

48. "Mûsâ ve Hârun'un Rabbine..."

20 [1629] İkrime'den [v. 105/723] (r.a.) şöyle rivayet edilmiştir: "Sabahleyin sihirbazdılar; akşamleyin şehit oldular."

[1630] [Âyette geçen diğer] atılmalarla birlikte zikredildiği için, *müşâkele* metodu izlenerek 'yere kapanmaları' 'atılma' (*ilkā*) fiiliyle ifade edilmiştir. Burada, *müşâkele*ye yer verilmekle birlikte, o gördüklerini görünce yere atı-
25 lıp secde etmekten kendilerini alıkoyamadıkları şeklinde de bir anlam vardır; adeta tutulup güçlü bir şekilde yere atılmışlardır. "Peki, atmanın fâ'ili kimdir, açıkça ifade edilseydi ya?" **dersen şöyle derim:** Onları yere atan, ya başarıyı lütfeden Allah Teâlâ'dır ya ettikleri imandır ya da gördükleri apaçık mu'cizelerdir. Bir fâ'il takdir etmeyebilirsin de; zira *ulkū*[2] ifadesi yere kapan-
30 dılar, düştüler anlamındadır.

1 Anlam; ilkinde "uydurdukları", diğerinde ise "uydurmaları" şeklindedir.
2 İfadenin aslı, ألقي السحرة olup, nâib-i fâ'il olan zahir isim zamire dönüştürülmüştür.

[١٦٢٧] ولقد استحدث الناس في هذا الباب في إسلامهم جاهلية نسيت لها الجاهلية الأولى، وذلك أنّ الواحد منهم لو أقسم بأسماء الله كلها وصفاته على شيء لم يقبل منه، ولم يعتدّ بها حتى يقسم برأس سلطانه، فإذا أقسم به فتلك عندهم جهد اليمين التي ليس وراءها حلف لحالف.

٤٥-﴿فَأَلْقَى مُوسَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ﴾

[١٦٢٨] {مَا يَأْفِكُونَ} ما يقلبونه عن وجهه وحقيقته بسحرهم وكيدهم، ويزوّرونه فيخيلون في حبالهم وعصيهم أنها حيات تسعى، بالتمويه على الناظرين. أو إفكهم، سمى تلك الأشياء إفكًا مبالغة. روي أنهم قالوا: إن يك ما جاء به موسى سحرًا فلن يغلب، وإن كان من عند الله فلن يخفى علينا. فلما قذف عصاه فتلقفت ما أتوا به، علموا أنه من الله، فآمنوا.

٤٦-﴿فَأُلْقِيَ السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ﴾

٤٧-﴿ قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

٤٨-﴿رَبِّ مُوسَى وَهَارُونَ﴾

[١٦٢٩] وعن عكرمة رضي الله عنه: أصبحوا سحرة وأمسوا شهداء.

[١٦٣٠] وإنما عبر عن الخرور بالإلقاء، لأنه ذكر مع الإلقآت، فسلك به طريق المشاكلة. وفيه أيضًا مع مراعاة المشاكلة أنهم حين رأوا ما رأوا لم يتمالكوا أن رموا بأنفسهم إلى الأرض ساجدين، كأنهم أخذوا فطرحوا طرحًا. فإن قلت: فاعل الإلقاء ما هو لو صرح به؟ قلت: هو الله عزّ وجل بما خوّلهم من التوفيق، أو إيمانهم، أو ما عاينوا من المعجزات الباهرة. ولك أن لا تقدر فاعلًا، لأنّ أُلْقُوا بمعنى خرّوا وسقطوا.

[1631] رَبِّ مُوسَىٰ وَهَارُونَ (Mûsâ ve Hârun'un Rabbine) ifadesi, رَبِّ الْعَالَمِينَ (Âlemlerin Rabbine) ifadesinin atf-ı beyanıdır; zira –Allah'ın laneti üzerine olsun- Firavun rablık iddiasında bulunuyordu; böylece onu rablıkdan azletmek istediler. Böyle bir makamda, Rabbın Mûsâ ve Hârun'a izafe edilmesi O'nun bu ikisinin çağırdığı şey (rab) olmasından ve ikisinin yaptıklarını asıl yapanın O olmasından kaynaklanmaktadır.

49. (Firavun) "Ben size izin vermeden ona iman ettiniz hâ?! Artık anladım ki oymuş size büyüyü öğreten büyüğünüz! Şimdi görürsünüz siz! Ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama kestirip hepinizi astırayım da!" dedi.

50. "Zararı yok" dediler; "Nasılsa, Rabbimize döneceğiz."

[1632] "Şimdi görürsünüz siz" yaptığınız şeyin âkıbetini!..

[1633] *ed-Darr, ed-dayr ve ed-davr* kelimeleri aynı anlamdadır. Demek istedikleri şudur: Bu konuda bize hiçbir zarar gelmez; bilakis bu sabır sonucunda bizim için birçok ödülün yanı sıra, günahlarımızın affedilmesi, büyük bir sevap kazanma ve Allah rızasını elde etme gibi muazzam faydalar söz konusudur. [ii] Yahut bizi ölüm ile tehdit etmenin bize bir zararı olmaz; çünkü ölümü getiren herhangi bir sebeple nasıl olsa rabbimize döneceğiz. Öldürülmek ise bu sebeplerin en kolay ve arzu edilenidir. [iii] Veya (bizi) öldürmenin bize bir zararı olmaz; sen bizi öldürürsen imanda öncü olmak gibi bir nasiple rızıklandığımızdan dolayı rabbimize O'nun mağfiretini ve rahmetini uman birinin dönüşü gibi dönmüş oluruz. لا'nın haberi hazfedilmiş olup ya *bunda* hiçbir zarar yoktur ya da *bize* hiçbir zarar yoktur, şeklindedir.

51. "Müminlerin ilki olduğumuz için, Rabbimizin hatalarımızı bağışlayacağını umuyoruz."

[1634] أَنْ كُنَّا ifadesi, *li-en künnâ* ([müminlerin ilki] olduğumuz için) anlamındadır; çünkü ya kendi dönemlerindeki ya Firavun halkından ya da şehit olanlardan ilk mümin topluluk onlardı. *İn künnâ* ([müminlerin ilki] isek) şeklinde kesreyle de okunmuştur ki yaptığıyla iftihar eden, doğruluğundan emin olan kişi için kullanılan şart kalıplarındandır. Nitekim bunlar, müminlerin ilki olduklarından emin idiler. Bunun benzeri, bir işçinin, ücretini geciktiren kişiye söylediği *in küntü 'amiltü le-ke fe-veffinî hakkī* (Senin için çalıştıysam hakkımı eksiksiz öde!) ifadesidir.

[١٦٣١] {رَبِّ مُوسَى وَهَارُونَ} عطف بيان لـ{رَبِّ الْعَالَمِينَ}، لأنّ فرعون – لعنة الله عليه – كان يدعي الربوبية، فأرادوا أن يعزلوه. ومعنى إضافته إليهما في ذلك المقام أنه الذي يدعو إليه هذان، والذي أجرى على أيديهما ما أجرى.

٤٩-﴿قَالَ آمَنْتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ آذَنَ لَكُمْ إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السِّحْرَ فَلَسَوْفَ تَعْلَمُونَ لأُقَطِّعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلافٍ وَلأُصَلِّبَنَّكُمْ أَجْمَعِينَ﴾ ٥

٥٠-﴿قَالُوا لا ضَيْرَ إِنَّا إِلَى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ﴾

[١٦٣٢] {فَلَسَوْفَ تَعْلَمُونَ} أي وبال ما فعلتم.

[١٦٣٣] الضر والضير والضور واحد. أرادوا: لا ضرر علينا في ذلك، بل لنا فيه أعظم النفع لما يحصل لنا في الصبر عليه لوجه الله من تكفير الخطايا والثواب العظيم، مع الأعواض الكثيرة. أو لا ضير علينا فيما تتوعدنا به من القتل أنه لا بد ١٠ لنا من الانقلاب إلى ربنا بسبب من أسباب الموت. والقتل أهون أسبابه وأرجاها. أو لا ضير علينا في قتلك، إنك إن قتلتنا انقلبنا إلى ربنا انقلاب من يطمع في مغفرته ويرجو رحمته، لما رزقنا من السبق إلى الإيمان. وخبر {لَا} محذوف. والمعنى: لا ضير في ذلك، أو علينا.

٥١-﴿إِنَّا نَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لَنَا رَبُّنَا خَطَايَانَا أَنْ كُنَّا أَوَّلَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ ١٥

[١٦٣٤] {أَنْ كُنَّا} معناه: لأن كنا، وكانوا أوّل جماعة مؤمنين من أهل زمانهم، أو من رعية فرعون، أو من أهل المشهد. وقرئ «إن كنا»، بالكسر، وهو من الشرط الذي يجيء به المدلّ بأمره، المتحقق لصحته؛ وهم كانوا متحققين أنهم أوّل المؤمنين. ونظيره قول العامل لمن يؤخر جُعْله: إن كنت عملت لك فوفني حقي.

Allah'ın, tamamen bu sâiklerle çıktıklarını bildiği halde, "Benim uğrumda cihad etmek ve sırf benim rızamı kazanmak amacıyla çıkmışsanız." [Mümtehane 60/1] demesi de buna benzer.[1]

52. Mûsâ'ya "Kullarımı geceleyin yola çıkar; şüphesiz izlenmektesiniz!" diye vahyettik.

[1635] أسر fiili; Hemze-i katı‘ ile *esri*; Hemze-i vasılla *isri* ve [Hemze'siz] *sir* şeklinde okunmuştur.

[1636] "Şüphesiz izlenmektesiniz." ifadesiyle gece yürüyüş emrini Firavun ve ordularının onların peşinden gelecek olmalarıyla gerekçelendirmiştir. Anlam şöyledir: Ben, sizin ve onların işini şöyle plânladım: Girdiğiniz yere girip denizde yolunuzu takip edinceye kadar, siz önde, onlarsa arkada gidecekler ve böylece, denizi üzerlerine kapatarak onları helâk edeceğim!

[1637] Rivayete göre o gece her birinin evinde bir çocuk ölmüş. Mûsâ (a.s.) topluluğuyla birlikte (şehirden) çıkıncaya kadar da ölüleriyle meşgul olmuşlardır.

[1638] Yine rivayete göre Allah Teâlâ Mûsâ (a.s.)'a, İsrâiloğullarından her dört ailenin bir evde toplanmasını, sonra oğlak kurban etmelerini ve kanlarını kapılarına sürmelerini vahyetmiş: "Zira ben meleklere kapısında kan olan evlere girmemelerini ve Kıptîlerin erkek çocuklarını öldürmelerini emredeceğim. Ayrıca, ekmekleri mayasız yapın; çünkü o daha çabuk pişer. Sonra kullarımı gece boyunca denize ulaşıncaya, emrim de sizlere gelinceye kadar yürüt." Bu arada, Firavun onların peşinden her birinin bin askeri olan 1,5 milyon bilezikli[2] komutan göndermiş; kendisi de öyle muazzam bir orduyla yola çıkmış ki [sadece] öncü kuvvetleri yedi yüz bin kişi imiş ve bütün askerler atlı ve miğferli imiş. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre ise Firavun, kadınlar hariç bir milyon atlıyla çıkmış; Mûsâ (a.s.)'ın topluluğunu küçük görmesi de bu yüzdenmiş ki onlar da 670 bin kişi imiş. Firavun onları "bölük-pörçük bir topluluk" olarak isimlendirmişti.

---

1 *"… Hem Peygamberinizi hem de sizi, sırf Rabbiniz Allah'a iman ettiniz diye yurdunuzdan çıkardıkları halde, -Benim uğrumda cihad etmek ve sırf Benim rızamı kazanmak amacıyla çıkmışsanız tabii!- siz bunlara hâlâ gizliden gizliye sevgi gösteriyor (savaş plânlarını onlara sızdırıyor)sunuz!.."* Âyet, Hazret-i Peygamber'in Mekke'yi fethetmeye yönelik mahrem plânlarını gizlice kâfirlere iletmeye çalışan Bedir gazisi Hâtıb b. Ebû Belte‘a ve hangi amaçla Medine'ye göç ettikleri anlaşılsın diye imtihan edilmeleri istenen (*mümtehane*) kadınlar bağlamında nâzil olduğundan, mealde sunduğum tariz ve imaları da barındırmaktadır.

2 Kral nezdindeki yüksek konumunu gösteren taç misali bir simge/nişan.

ومنه قوله تعالى {إِن كُنتُمْ خَرَجْتُمْ جِهَادًا فِى سَبِيلِي وَابْتِغَاءَ مَرْضَاتِى} [الممتحنة: ١]، مع علمه أنهم لم يخرجوا إلا لذلك.

٥٢-﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى أَنْ أَسْرِ بِعِبَادِي إِنَّكُم مُّتَّبَعُونَ﴾

[١٦٣٥] قرئ «أسر»، بقطع الهمزة ووصلها، و«سِرْ».

٥ [١٦٣٦] {إِنَّكُمْ مُتَّبَعُونَ} علل الأمر بالإسراء باتباع فرعون وجنوده آثارهم. والمعنى: أني بنيت تدبير أمركم وأمرهم على أن تتقدّموا ويتبعوكم، حتى يدخلوا مدخلكم، ويسلكوا مسلككم من طريق البحر، فأطبقه عليهم فأهلكهم.

[١٦٣٧] وروي أنه مات في تلك الليلة في كل بيت من بيوتهم ولد، فاشتغلوا بموتاهم حتى خرج موسى بقومه.

١٠ [١٦٣٨] وروي أن الله أوحى إلى موسى أن أجمع بني إسرائيل كل أربعة أبيات في بيت، ثم اذبحوا الجداء، واضربوا بدمائها على أبوابكم، فإني سآمر الملائكة أن لا يدخلوا بيتًا على بابه دم، وسآمرهم بقتل أبكار القبط، واخبزوا خبزًا فطيرًا، فإنه أسرع لكم، ثم أسر بعبادي حتى تنتهي إلى البحر فيأتيك أمري. فأرسل فرعون في أثره ألف ألف وخمسمائة ألف ملك مسوّر، مع كل ملك ألف، وخرج ١٥ فرعون في جمع عظيم، وكانت مقدّمته سبعمائة ألف؛ كل رجل على حصان وعلى رأسه بيضة. وعن ابن عباس رضى الله عنهما: خرج فرعون في ألف ألف حصان سوى الإناث، فلذلك استقل قوم موسى عليه السلام وكانوا ستمائة ألف وسبعين ألفًا، وسماهم شرذمة قليلين.

53. Nitekim Firavun şehirlere (şu mesajı ulaştıracak) celpçiler göndermişti:

54. “Şüphesiz bunlar az sayıda bölük-pörçük bir kavim!”

55. “Ve bize karşı müthiş öfkeliler.”

5 **56. “Biz ise ihtiyatlı yekvücut bir toplumuz...”**

[1639] “Şüphesiz bunlar…” gizli bir sözden sonra gelen hikâye cümlesidir. Şirzime az bir topluluk demektir. [Araplar] eskimiş, parça parça olmuş elbise için *sevb*[un] *şerâzim*[u] derler. Firavun, onları azlığa işaret eden bir isimle anmış; sonra ayrıca “az” diye nitelemiş; sonra *kalîl* (az)
10 kelimesini [*kalîlûne* şeklinde] cem-‘i sâlim kılarak onların her bir grubunu azımsamıştır; zira *kalîl* kelimesinin çoğulu *akıllet*[ün] ve *kulul*[un] şeklinde de gelebilirdi. “Az” derken, sayısal bir nitelemeyi değil de kıymetsizlik ve değersizliği kastetmiş de olabilir ki o zaman anlam, [İsrâiloğullarının] azlıklarından dolayı önemsenmeyecekleri ve galip gelip yönetime el
15 koymalarının beklenmeyeceğidir; ancak bu halleriyle bizi öfkelendirip canımızı sıkacak şeyler yapabilirler!.. Biz ise müteyakkız, dikkatli, işini sağlama alan öyle bir milletiz ki birisi bize isyan ettiğinde onun fesadına son vermede hızlıyızdır!

[1640] Bu sözler, gücünün kırıldığı, otoritesinin sarsıldığı zannedil-
20 mesin diye şehirlerin halkları için uydurduğu mazeretlerdir.

[1641] [حَاذِرُونَ kelimesi] *hazirûne*, *hâzirûne* ve -noktasız- Dal ile *hâdirûne* şeklinde okunmuştur. *Hazir*[un] uyanık, *hâzir*[un] sürekli uyanıklığını tazeleyen anlamındadır. “Silahlı görevli” anlamında olduğu ve bunu kendini koruyup savunmak için yaptığı da söylenmiştir. *Hâdir*[un] ise güçlü, cüsseli
25 demektir. Şair şöyle demiştir:

> Annesinden dolayı kötü çocuğu severim;
> Annesi nefret ederse sevmem onu; güçlü, yapılı olsa da!

[Bu sözüyle Firavun, İsrâiloğullarının] güçlü, yapılı olduklarını kastetmiş olmaktadır. [Hâdir kelimesinin] “pür-silâh süvariler” anlamında olduğu ve
30 onları teçhizatlarının güçlü, yapılı gösterdiği de söylenmiştir.

٥٣-﴿فَأَرْسَلَ فِرْعَوْنُ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ﴾

٥٤-﴿إِنَّ هَؤُلَاءِ لَشِرْذِمَةٌ قَلِيلُونَ﴾

٥٥-﴿وَإِنَّهُمْ لَنَا لَغَائِظُونَ﴾

٥٦-﴿وَإِنَّا لَجَمِيعٌ حَاذِرُونَ﴾

[١٦٣٩] {إِنَّ هَؤُلَآءِ} محكي بعد قول مضمر. والشرذمة: الطائفة القليلة. ومنها قولهم: ثوب شراذم، للذي بلي وتقطع قطعًا. ذكرهم بالاسم الدال على القلة، ثم جعلهم قليلًا بالوصف، ثم جمع القليل فجعل كل حزب منهم قليلًا، واختار جمع السلامة الذي هو للقلة، وقد يجمع القليل على أقلة وقلل. ويجوز أن يريد بالقلة: الذلة والقماءة، ولا يريد قلة العدد. والمعنى: أنهم لقلتهم لا يبالى بهم ولا يتوقع غلبتهم وعلوهم، ولكنهم يفعلون أفعالًا تغيظنا وتضيق صدورنا. ونحن قوم من عادتنا التيقظ والحذر واستعمال الحزم في الأمور؛ فإذا خرج علينا خارج، سارعنا إلى حسم فساده.

[١٦٤٠] وهذه معاذير اعتذر بها إلى أهل المدائن، لئلا يظنّ به ما يكسر من قهره وسلطانه.

[١٦٤١] وقرئ «حذرون»، و«حاذرون»، و«حادرون»، بالدال غير المعجمة. فالحذر اليقظ، والحاذر الذي يجدّد حذره. وقيل: المؤدي في السلاح، وإنما يفعل ذلك حذرًا واحتياطًا لنفسه. والحادر: السمين القوي. قال:

أُحِبُّ الصَّبِيَّ السُّوءَ مِنْ أَجْلِ أُمِّهِ ۞ وَأُبْغِضُهُ مِنْ بُغْضِهَا وَهُوَ حادِرُ

أراد أنهم أقوياء أشداء. وقيل مدجّجون في السلاح، قد كسبهم ذلك حدارة في أجسامهم.

57-58-59. -Bunun üzerine, onları güzelim bahçelerden, pınarlardan, hazinelerden, şerefli makamlardan çıkardık ve İsrâiloğullarını aynı şekilde bunlar(ın emsâlin)e mirasçı yaptık.-

[1642] Mücâhid'den gelen rivayete göre bu malları, Allah'a taat yolunda harcanmadığı için *kenz*[1] olarak isimlendirmiştir. *Makām* yer demektir; bununla güzel evler ve göz alıcı yerleşkeler kastedilmektedir. Dahhâk'ten minberler anlamında olduğu rivayet edilmiştir. Gerdek gecesinde kullanılan yataklar olduğu da söylenmiştir.

[1643] كَذٰلِكَ'nin i‘râbı ile ilgili üç açıklama vardır: (i) Onları anlattığımız çıkarışa benzer şekilde çıkarttık anlamında mansūp olmasıdır. (ii) [Böyle bir *makām*dan anlamında] -*makām*ın sıfatı olarak- mecrur olmasıdır; yani kendilerine ait makama benzer güzel bir makamdan… (iii) "Durum, burada anlatıldığı gibidir." anlamında mahzuf bir mübtedânın haberi olarak merfû‘dur.

60. Sonuçta, güneşin doğuşu ile birlikte peşlerine düştüler.

[1644] "Peşlerine düştüler" (فَأَتْبَعُوهُم) ve onlara yetiştiler; ifade *fe'ttebe‘ûhum* (onları izlediler) şeklinde de okunmuştur. مُشْرِقِينَ kelimesi *şerakati'ş-şems^{u} şürûk^{an}* kullanımından gelmektedir, 'güneşin doğduğu vakte girdikleri halde' demektir.

61. İki topluluk birbirini gördüğünde, Mûsâ'nın arkadaşları dedi ki "Kesin, yakalandık!.."

62. "Hayır!" dedi; "Şüphesiz, Rabbim benimle birliktedir; bana doğru yolu gösterecektir."

[1645] "Bana doğru yolu" [yani] onların yakalama ve zarar vermesinden nasıl kurtulacağımızı "gösterecektir." İfade, *fe-lemmâ terâeti'l-fietâni* (iki grup[2] birbirini gördüğünde) şeklinde de okunmuştur. (إنا لَمُدرَكون ifadesi) -bir şey peşpeşe gelip yok olduğunda kullanılan *idderake'ş-şey^{u}* kalıbından olmak üzere- Dal'ın şeddesi ve Râ'nın kesresiyle *innâ le-müdderikûne* (Teker teker yok edileceğiz!) şeklinde de okunmuştur. "Evet, Âhirete dair 'bilgi'leri yetersizdir…" [Neml 27/66] âyetindeki de bu kullanımdandır; Hasan-ı Basrî [v. 110/728] bunu "Âhiret bilgisinden yana cahildirler." şeklinde tefsir etmiştir. Şu *Hamâse* beyti de bu mânadadır:

1 *Kenz*, depolanıp biriktirilen, sahibinin hakkını vermediği, eline alıp sayıp sayıp zevk aldığı, insanların işine yaramayan definevari servetler için kullanılmaktadır ve özellikle Tevbe 9/34 sebebiyle çağrışımları hiç de iyi değildir.

2 Bu okuyuş, Gülnuş Valide Sultan nüshasında (238b) *sahha* ibaresiyle metnin kenarında kayıtlıdır. *Fiet^{un}* kelimesinde *cem*'de bulunmayan ince bir mâna vardır; *fiet^{un}* diye bahsedilen gruplar, genel özellikleri bakımından ortak olan ve belli amaçlarla, birlikte hareket eden topluluklardır.

٥٧-﴿فَأَخْرَجْنَاهُم مِّن جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ﴾

٥٨-﴿وَكُنُوزٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ﴾

٥٩-﴿كَذَلِكَ وَأَوْرَثْنَاهَا بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾

[١٦٤٢] وعن مجاهد: سماها كنوزًا، لأنهم لم ينفقوا منها في طاعة الله. والمقام:
٥ المكان، يريد: المنازل الحسنة والمجالس البهية. وعن الضحاك: المنابر. وقيل: السرر في الحجال.

[١٦٤٣] {كَذَلِكَ} يحتمل ثلاثة أوجه؛ النصب على: أخرجناهم مثل ذلك الإخراج الذي وصفناه. والجر على أنه وصف لمقام، أي مقام كريم مثل ذلك المقام الذي كان لهم. والرفع على أنه خبر لمبتدأ محذوف، أي الأمر كذلك.

١٠ ٦٠-﴿فَأَتْبَعُوهُمْ مُشْرِقِينَ﴾

[١٦٤٤] {فَأَتْبَعُوهُم} فلحقوهم. وقرئ «فاتبعوهم». {مُشْرِقِينَ} داخلين في وقت الشروق، من شرقت الشمس شروقًا إذا طلعت.

٦١-﴿فَلَمَّا تَرَاءَى الْجَمْعَانِ قَالَ أَصْحَابُ مُوسَى إِنَّا لَمُدْرَكُونَ﴾

٦٢-﴿قَالَ كَلَّا إِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ﴾

١٥ [١٦٤٥] {سَيَهْدِينِ} طريق النجاة من إدراكهم وإضرارهم. وقرئ «فلما تراءت الفئتان»، و«إنا لمدَّرِكون» بتشديد الدال وكسر الراء، من ادّرك الشيءُ إذا تتابع ففني. ومنه قوله تعالى {بَلِ ادَّارَكَ عِلْمُهُمْ فِى الآخِرَةِ} [النمل: ٦٦]. قال الحسن: جهلوا علم الآخرة. وفي معناه بيت الحماسة:

> Anamın art arda yitip giden oğullarından (yani kardeşlerimden) sonra,
> yaşamayı mı umayım yoksa ölümden mi korkayım?

Anlam, bizden hiç kimse kalmayıncaya kadar onlar tarafından sırayla yok edileceğiz, şeklindedir.

5 **63. Bunun üzerine Mûsâ'ya "Asanı deryaya vur!" diye vahyettik... Derya ikiye ayrılıverdi ve her parça, 'ulu bir dağ' gibi oldu...**

[1646] فِرق denizin ayrılan/dağılmış parçalarıdır; فِلْق كل şeklinde de okunmuştur ki anlam aynıdır. طود da göğe yükselen büyük dağ demektir.

64. Diğerlerini de oraya yaklaştırdık...

10 [1647] Deniz yarıldığında "diğerlerini" yani Firavun'un kavmini "oraya yaklaştırdık"; yani onları İsrâiloğullarına yaklaştırdık. Ya da onları birbirlerine yaklaştırdık ve hiç kimse kurtulamayacak şekilde onları bir araya getirdik. Yahut onları denize yaklaştırdık… أزلَفْنَا ifadesi, "ayaklarını kaydırdık" anlamında Kāf ile *ezlâknâ* şeklinde de okunmuştur ki bu, "İz-
15 zetlerini [yani güç, şan ve şereflerini] giderdik." anlamındadır. Şu şiirde olduğu gibi:

> Siz ikiniz, saltanatının yerinde yeller esen Abs kabilesine de yetiştiniz;
> yalın ayak [başı kabak] kalan Zübyan kabilesine de.

Allah'ın, bunların denizdeki yollarını, İsrâiloğullarının kuru yolunun aksi
20 şekilde yaparak "ayaklarını kaydırmış" olması da mümkündür.

65. Mûsâ'yı ve beraberindekileri tamamen kurtardık.

66. Sonra diğerlerini suda boğduk.

[1648] 'Atā b. Sâib'den [v. 136/753] rivayet edildiğine göre Cebrâil (a.s), İsrâiloğulları ile Firavun ordusu arasında imiş. İsrâiloğulları-
25 na "Sondakileriniz baştakilere yetişsin!" derken, Kıptîlerle karşılaştığında ise "Yavaşlayın da sondakiler size yetişsin." diyormuş. Mûsâ (a.s.) denize ulaştığında Firavun hanedanından iman eden [aristokrat] kişi Mûsâ (a.s.)'ın önünde durarak "Sana nereye gitmen emredildi? Baksana, önün deniz... Firavun ordusu da seni kuşattı!.." demiş;

أَبَعْدَ بَنِي أُمِّي الَّذِينَ تَتَابَعُوا ❁ أُرَجِّى الْحَيَاةَ أَمْ مِنَ الْمَوْتِ أَجْزَعُ

والمعنى: إنا لمتتابعون في الهلاك على أيديهم، حتى لا يبقى منا أحد.

٦٣-﴿فَأَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى أَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ فَانْفَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظِيمِ﴾

٥ [١٦٤٦] الفرق: الجزء المتفرّق منه. وقرئ «كل فِلْقٍ»، والمعنى واحد. الطود: الجبل العظيم المنطاد في السماء.

٦٤-﴿وَأَزْلَفْنَا ثَمَّ الآخَرِينَ﴾

[١٦٤٧] {وَأَزْلَفْنَا ثَمَّ} حيث انفلق البحر {الآخَرِينَ} قوم فرعون، أي قربناهم من بني إسرائيل. أو أدنينا بعضهم من بعض، وجمعناهم حتى لا ينجو منهم أحد. أو قدمناهم

١٠ إلى البحر. وقرئ «وأزلقنا» بالقاف، أي أزللنا أقدامهم. والمعنى: أذهبنا عزهم، كقوله:

تَدَارَكْتُمَا عَبْسًا وَقَدْ ثُلَّ عَرْشُهَا ❁ وَذُبْيَانَ إِذْ زَلَّتْ بِأَقْدَامِهَا النَّعْلُ

ويحتمل أن يجعل الله طريقهم في البحر على خلاف ما جعله لبني إسرائيل يبسًا فيزلقهم فيه.

٦٥-﴿وَأَنْجَيْنَا مُوسَى وَمَنْ مَعَهُ أَجْمَعِينَ﴾

١٥ ٦٦-﴿ثُمَّ أَغْرَقْنَا الْآخَرِينَ﴾

[١٦٤٨] عن عطاء بن السائب أن جبريل عليه السلام كان بين بني إسرائيل وبين آل فرعون، فكان يقول لبني إسرائيل: ليلحق آخركم بأولكم، ويستقبل القبط فيقول: رويدكم يلحق آخركم. فلما انتهى موسى عليه السلام إلى البحر قال له مؤمن آل فرعون وكان بين يدي موسى: أين أمرت؟ فهذا البحر أمامك، وقد غشيك آل فرعون!

Hazret-i Mûsâ "Bana denize gitmem emredildi!" demiş ama ne yapacağını bilmiyormuş. Bunun üzerine Allah Teâlâ, Mûsâ'ya/Ona "Asanı deryaya vur!" diye/şeklinde vahyetmiş [Şu'arâ 26/63]; asâsını vurunca her kabile için bir yol olmak üzere denizde on iki yol açılmış... Rivayete göre Yûşa "Ey Kelîmullah! Sana nereye gitmen emredildi? [Baksana,] Firavun bizi kuşattı!.. Ve önümüz deniz!" deyince Mûsâ (a.s.), şöyle demiş: "Buraya..." Bunun üzerine Yûşa suya girmiş. Mûsâ (a.s.) asâsını denize vurmuş ve denize girmişler. Rivayete göre Mûsâ (a.s.) bu sırada şöyle dua ediyormuş: *"Ey her şeyden önce olan! Her şeyi var eden! Her şeyden sonra da var olacak olan!"*

[1649] Bu denizin, Kızıldeniz olduğu söylendiği gibi, Mısır'ın ötesinde İsaf denen bir deniz olduğu da söylenmektedir.

67. Bunda elbette bir âyet var; fakat çoğu mümin değildir.

68. Şüphesiz senin Rabbindir 'mutlak izzet sahibi', merhametli (Azîz, Rahîm).

[1650] "Bunda elbette bir âyet var" hem ne âyet... Öyle bir âyet ki tasvir edilemez. İnsanlar onu görmüş, bu mu'cize onlar arasında yayılmıştır; fakat çoğu buna dikkat etmemiş ve Allah'a iman etmemiştir; Mûsâ'nın Allah tarafından özel olarak kurtarılan topluluğu olan İsrâiloğulları bile ibadet edecekleri bir inek istemişler, buzağıyı ilâh edinmişler ve Allah'ı açıkça görmek istemişlerdir!..

[1651] "Şüphesiz, senin Rabbindir" düşmanlarını cezalandıran "mutlak izzet sahibi;" velilerine[1] karşı "merhametli."

69. Onlara İbrâhim'in haberini de oku.

[1652] İbrâhim (a.s.) onların putperest olduğunu biliyordu; fakat ibadet ettikleri şeyin hiçbir şekilde ibadete lâyık olmadığını göstermek için bunu onlara sordu. Tıpkı malının köle olduğunu bildiğin bir tacire "Malın nedir?" diye sorman gibi ki, daha sonra ona "Köle güzel fakat mal değil."[2] dersin.

70. Hani, babasına ve kavmine "Siz nelere tapıyorsunuz böyle?!" demişti.

71. "Putlara tapıyoruz; gündüzleri başlarından ayrılmıyoruz" dediler.

1 Yani sadece Allah ve Resulü ile müminleri veli (otorite) bilen *sâlih* kimselere.

2 Çünkü *mal* senin karnını doyuran şeydir, senin kendisini doyurduğun kişi değil.

قال: أمرت بالبحر، ولا يدري موسى ما يصنع، فأوحى الله تعالى إليه {أَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ} [الشعراء: ٦٣]، فضربه فصار فيه اثنا عشر طريقًا، لكل سبط طريق. وروي أنّ يوشع قال: يا كليم الله! أين أمرت فقد غشينا فرعون والبحر أمامنا؟ قال موسى: ههنا. فخاض يوشع الماء وضرب موسى بعصاه البحر فدخلوا. وروي أنّ موسى قال عند ذلك: يا من كان قبل كل شيء، والمكوّن لكل شيء، والكائن بعد كل شيء!

[١٦٤٩] ويقال: هذا البحر هو بحر القلزم. وقيل: هو بحر من وراء مصر، يقال له: أساف.

٦٧-﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

٦٨-﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

[١٦٥٠] {إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَآيَةً} أية آية، وآية لا توصف، وقد عاينها الناس وشاع أمرها فيهم، وما تنبه عليها أكثرهم، ولا آمن بالله. وبنو إسرائيل الذين كانوا أصحاب موسى المخصوصين بالإنجاء قد سألوه بقرة يعبدونها، واتخذوا العجل، وطلبوا رؤية الله جهرة!

[١٦٥١] {وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ العَزِيزُ} المنتقم من أعدائه {الرَّحِيمُ} بأوليائه.

٦٩-﴿وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ إِبْرَاهِيمَ﴾

[١٦٥٢] كان إبراهيم عليه السلام يعلم أنهم عبدة أصنام؛ ولكنه سألهم ليريهم أنّ ما يعبدونه ليس من استحقاق العبادة في شيء، كما تقول للتاجر: ما مالك؟ وأنت تعلم أنّ ماله الرقيق، ثم تقول له: الرقيق جمال وليس بمال.

٧٠-﴿إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا تَعْبُدُونَ﴾

٧١-﴿قَالُوا نَعْبُدُ أَصْنَامًا فَنَظَلُّ لَهَا عَاكِفِينَ﴾

[1653] **Şayet** "Siz nelere tapıyorsunuz böyle!?' cümlesi sadece tapılanla ilgili bir sorudur. Bunun cevabında ise 'putlara' demeleri yeterlidir; tıpkı şu âyetlerde olduğu gibi: '... sana neyi infak edeceklerini soruyorlar. İhtiyacınızdan arta kalanı, de...' [Bakara 2/219], '...Rabbiniz ne buyurdu?' derler; onlar da 'Hak neyse onu' derler..." [Sebe' 34/23] ve '...Rabbiniz ne indirmiş?' denildiği vakit ise 'Hayır (indirmiştir)' derler..." [Nahl 16/30][1]" **dersen şöyle derim:** Bunlar, yaptıklarına sevinen ve bununla övünen kimseler gibi durumlarını tam olarak ortaya koymuşlardır; dolayısıyla, sözleri de İbrâhim (a.s.)'a cevap olacak ve içlerindeki sevinç ve övüncü kapsayacak şekilde tafsilatlı olmuştur. Dikkat edilirse, sadece نعبد (tapıyoruz) fiilini ilave etmekle yetinmeyip "tapıyoruz"a "gündüzleri başlarından ayrılmıyoruz." ifadesini de atfetmişlerdir. Gösterişçi birine "Sen ülkende ne *giyersin*?" demen, onun da sana "Pahalı, çizgili kumaştan mamul elbise *giyerim* ve elbisemin eteğini mahallenin genç kızları arasında sürüklerim!" demesi de buna benzer.

[1654] نَظَلُّ dediler; zira putlara gece değil gündüz tapıyorlardı.[2]

72. Dedi ki: "Dua ettiğinizde sizi işitiyorlar mı bari?"

73. "Ya da size bir fayda veya zarar veriyorlar mı?"

[1655] "Sizi işitiyorlar mı?" cümlesinde mutlaka hazfedilen bir muzāf olduğu düşünülmelidir; zira "Sizin dualarınızı işitiyorlar mı?" anlamındadır. Katâde [v. 117/735] ifadeyi "Dualarınıza cevap verdiklerini size işittiriyorlar mı, buna güçleri yetiyor mu yani!?" anlamında yüsmi'ûneküm şeklinde okumuştur. إِذْ geçmiş zamandaki olayların aktarılması için kullanılmasına rağmen burada muzari fiil ile gelmiştir ve anlam şöyledir: "Dua ettiğiniz önceki zamanlardaki halinizi aklınıza getirin; hiç sizi işittikleri veya size işittirdikleri oldu mu, söyleyin!" Bu, muhatabı susturmada daha etkilidir.

74. Dediler ki: "Yoo ... Ama atalarımızı böyle yaparken gördük."

[1656] İbrâhim (a.s.), kendisine atalarını taklit edenlere özgü bir cevapla cevap veren kavmine dedi ki: Haydi, bu taklidinizi son noktaya taşıyın... Ki o da en kadim, ilk atalarınıza tapmaktır. Şüphesiz kıdem ve öncelik bir şeyin doğruluğuna delil olmaz. Batıl, kıdemli diye hakikate dönüşmez. Bu putlara tapanların tapınması, sadece kendi düşmanlarına tapan birinin tapınmasından ibarettir.

---

1 Bu örnek âyetlerde, soru cümlelerinde geçen fiiller cevapta tekrarlanmamıştır; oysa نعبد أصنامًا ifadesinde fiil tekrar edilmiştir; bunun sebebi ne olabilir?

2 Gizlileri, saklıları yoktu ve bununla iftihar ediyorlardı.

[١٦٥٣] فإن قلت: {مَا تَعْبُدُونَ} سؤال عن المعبود فحسب، فكان القياس أن يقولوا: أصنامًا، كقوله تعالى {وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ} [البقرة: ٢١٩]، {مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحقَّ} [سبأ: ٢٣]، {مَاذَا أَنزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرًا} [النحل: ٣٠]. قلت: هؤلاء قد جاءوا بقصة أمرهم كاملة كالمبتهجين بها والمفتخرين، فاشتملت على جواب إبراهيم، وعلى ما قصدوه من إظهار ما في نفوسهم من الابتهاج والافتخار. ألا تراهم كيف عطفوا على قولهم {نَعْبُدُ} {فَنَظَلُّ لَهَا عَاكِفِينَ} ولم يقتصروا على زيادة {نَعْبُدُ} وحده. ومثاله أن تقول لبعض الشطار: ما تلبس في بلادك؟ فيقول: ألبس البُرد الأَتْحَمِيّ، فأجرّ ذيله بين جواري الحي.

[١٦٥٤] وإنما قالوا {نَظَلُّ}، لأنهم كانوا يعبدونها بالنهار دون الليل.

٧٢-﴿قَالَ هَلْ يَسْمَعُونَكُمْ إِذْ تَدْعُونَ﴾

٧٣-﴿أَوْ يَنفَعُونَكُمْ أَوْ يَضُرُّونَ﴾

[١٦٥٥] لا بد في {يَسْمَعُونَكُمْ} من تقدير حذف المضاف، معناه: هل يسمعون دعاءكم؟ وقرأ قتادة «يُسمِعونكم»، أي هل يسمعونكم الجواب عن دعائكم، وهل يقدرون على ذلك؟ وجاء مضارعًا مع إيقاعه في "إذ» على حكاية الحال الماضية، ومعناه: استحضروا الأحوال الماضية التي كنتم تدعونها فيها، وقولوا: هل سمعوا أو أسمعوا قط؟! وهذا أبلغ في التبكيت.

٧٤-﴿قَالُوا بَلْ وَجَدْنَا آبَاءَنَا كَذَلِكَ يَفْعَلُونَ﴾

[١٦٥٦] لما أجابوه بجواب المقلدين لآبائهم قال لهم: رقوا أمر تقليدكم هذا إلى أقصى غاياته، وهي عبادة الأقدمين الأوّلين من آبائكم، فإن التقدّم والأوّلية لا يكون برهانًا على الصحة، والباطل لا ينقلب حقًّا بالقدم. وما عبادة من عبد هذه الأصنام إلا عبادة أعداء له،

Bunların düşmanlığı da “Yok böyle bir şey! Onlar bunların kendilerine ettiği kulluğu reddedecek ve onların aleyhine dönecekler.” [Meryem 19/82] âyetinde belirtilmektedir; zira insanın en azılı düşmanı, onu putlara tapmaya kışkırtandır; yani şeytan!..

75. Dedi ki: “Nelere tapıp duruyorsunuz, baksanıza”

76. “siz ve kadim atalarınız?!”

77. “Bunlar benim için birer düşmandır… Âlemlerin Rabbi müstesna;”

78. “ki beni O yaratmıştır; doğru yolu O gösteriyor bana.”

79. “Beni O yediriyor, O içiriyor.”

80. “O şifa veriyor bana hastalandığımda.”

81. “Beni O öldürecektir. Ve O diriltecektir beni daha sonra.”

82. “O’dur yargılanma günü hata(ları)mı bağışlayacağını umduğum (Zat) da.”

[1657] İbrâhim (a.s.) “Bunlar, benim için birer düşmandır.” ifadesiyle meseleyi kendi üzerinden ortaya koymaktadır; bu ifadenin anlamı şudur: “Konuyla ilgili düşündüm ve bunlara tapmayı düşmanıma tapmak olarak gördüm; bundan sakındım ve bütün hayırların kendisinden geldiği varlığa (Allah’a) kulluk etmeyi tercih ettim.” Bununla, kendi iyiliğini düşündüğünü ve işlerini buna göre düzenlediğini onlara göstermiş oldu. Ta ki bunu görsünler ve “İbrâhim, kendi hayrına bulduğu şeyleri bizlerin de hayrına buluyor, kendisi için istediklerini bizim için de istiyor.” desinler. Bu tarz, onları kabule daha fazla çağırmış, kulak vermeye daha fazla teşvik etmiş olmaktadır. “Bunlar sizin düşmanınızdır!” deseydi bu, aynı şeyi ifade etmiş olmazdı. İbrâhim (a.s.) bunu ta‘riz yollu ifade etmiştir; zira [öğüt verilen kişiye] yapılan ta‘riz yollu nasihatler, açıkça yapılanlardan daha etkilidir; çünkü bunu düşünecek ve bu düşünme belki de onu kabule götürecektir. Şâfi‘î *Rahimehullāh*’dan [v. 204/820] nakledilen şu anekdot da bunun örneklerindendir: Bir zat kendisiyle bir konuda karşı karşıya gelince adama şöyle demiştir: “Senin yerinde olsaydım, edebe çok ihtiyacım olurdu.” Yine, biri, insanların Hicr’de[1] konuştuklarını işitince onlara şöyle demiştir: “Burası ne benim ne de sizin evinizdir!”

1 “Hicr-i İsmâ‘îl” de denilen Hicr; Kâbe-i Mu‘azzama ile Hatīm -denilen yarım daire şeklindeki duvarın- arasında kalan ve Altınoluk’un altında kalan yerdir. Burası eskiden Kâbe’ye dâhildi fakat bir restorasyon esnasında Kureyş’in parası yetmediği için Kâbe binasına dâhil edilememiş; Kâbe’ye dâhil olduğu belli olsun diye de yarım daire şeklinde bir duvarla çevrelenmiştir. (*DİA*’dan)

ومعنى العداوة قوله تعالى: {كَلَّا سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا} [مريم: ٨٢] ولأنّ المغري على عبادتها أعدى أعداء الإنسان، وهو الشيطان.

٧٥-﴿قَالَ أَفَرَأَيْتُمْ مَا كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ﴾

٧٦-﴿أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمُ الْأَقْدَمُونَ﴾

٧٧-﴿فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِي إِلا رَبَّ الْعَالَمِينَ﴾

٧٨-﴿الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِ﴾

٧٩-﴿وَالَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِ﴾

٨٠-﴿وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ﴾

٨١-﴿وَالَّذِي يُمِيتُنِي ثُمَّ يُحْيِينِ﴾

٨٢-﴿وَالَّذِي أَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدِّينِ﴾

[١٦٥٧] وإنما قال: {عَدُوٌّ لِي} تصويرًا للمسألة في نفسه، على معنى: أني فكرت في أمرى فرأيت عبادتي لها عبادة للعدوّ، فاجتنبتها وآثرت عبادة من الخيرُ كله منه، وأراهم بذلك أنها نصيحة نصح بها نفسه أوّلًا وبني عليها تدبير أمره، لينظروا فيقولوا: ما نصحنا إبراهيم إلا بما نصح به نفسه، وما أراد لنا إلا ما أراد لروحه، ليكون ادعى لهم إلى القبول، وأبعث على الاستماع منه. ولو قال: فإنه عدوّ لكم لم يكن بتلك المثابة، ولأنّه دخل في باب من التعريض، وقد يبلغ التعريض للنصوح ما لا يبلغه التصريح؛ لأنه يتأمّل فيه، فربما قاده التأمّل إلى التقبل. ومنه ما يحكى عن الشافعيّ رضي الله تعالى عنه أنّ رجلًا واجهه بشيء فقال: لو كنت بحيث أنت، لاحتجت إلى أدب. وسمع رجل ناسًا يتحدثون في الحجر فقال: ما هو ببيتي ولا بيتكم.

[1658] *Sadîk* ve ʻ*aduvv* (arkadaş ve düşman) kelimeleri hem tekil hem de çoğul kullanılır. Şair demiştir ki:

Bana kin besleyen bir kavim var.
Onları düşman görürüm. Oysa dostumdurlar.

5 وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ ("…onlar size düşmanken…" [Kehf 18/50]) âyeti de buna benzer. Bu iki kelime; *kabul*, *velû*ʻ (düşkünlük), *hanîn* (şefkatle inleme) ve *sahîl* (kişneme) gibi masdar kalıplarına benzetilmiştir.[1]

[1659] "Âlemlerin Rabbi müstesna" ifadesi istisnâ-i munkatıʻ[2] olup "Lâkin, âlemlerin rabbi bana doğru yolu gösterir." demekte ve bununla şunu
10 kastetmektedir: Yaratılışımı tamamlayıp bana ruh üflediğinde, bunun ardından yararıma olan ve beni ilgilendiren her konuda bana doğruyu kesintisiz bir hidayetle sürekli O gösterir. Aksi halde, anne karnında kan emerek gıdalanılabileceğini ona kim öğretmiş olacak; doğar doğmaz memenin [ne olduğunu], onun yerini ve nasıl emileceğini ona kim öğretmiş olacak; dünya-
15 yı ve ahireti gösteren benzer bilgileri ona kim öğretmiş olacak [kim]?!

[1660] "O beni hasta etti." demek yerine "hastalandım" demiştir; zira hastalıkların çoğu insanın yeme, içme vb. şeylerdeki aşırılıklarından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı da hekimler şöyle derler: "Ölülerin çoğuna 'Ecelinizin sebebi nedir?' diye sorulsaydı, "hazımsızlık" derlerdi.

20 [1661] [خَطِيئَتِي (hatamı) ifadesi] *hatāyâye* (hatalarımı) şeklinde de okunmuştur; kendisinden nadiren sâdır olan bazı küçük günahları kasdetmektedir; zira peygamberler, âlemler (yani tüm insanlık) için seçilmiş günahsız kişilerdir. Denilmiştir ki: [Bu hata, Hazret-i İbrâhim'in] "Ben (yarın) kesin hastayım!" [Sāffât 37/89], "Aksine, şu büyükleri yapmıştır." [Enbiyâ 21/63] ve Sâre için kız kardeşi olduğu
25 şeklindeki sözleridir; bunlar tarizli[3] ifadeler olup kâfirlerin aklına farklı anlamlar getir[mek iste]miştir; istiğfar gerektiren günahlar değildir bunlar.

[1662] **Şayet** "Onlardan sadece küçük günah sâdır olur, bunlar da affedilir. Peki, kendisi için birtakım günah veya günahları sabit görmesi ve affolunmayı beklemesi ne anlama geliyor?" **dersen şöyle derim:** Cevap az önce söylediğim şeydir;

1 Masdarlarda da müfred çoğul fark etmemektedir.
2 Yani *maʻbûdun bi'l-hak* olan Allah, o sahte tanrılara (putlara) dâhil değildir.
3 Sözgelimi إني سقيم ifadesi, zahirde "Ben hastayım." anlamında olup İbrâhim (a.s.) hasta olmadığına göre "yalan" söylemiş olacaktır; ancak bu ifadeyi, taptıkları gökcisimlerine bakarak, sanki onlardan bilgi alıyormuşçasına "Yıldızlara bakılırsa o gün kesin hasta olacağım!" mealinde söylemek yalan değil, yıldızlara tapma mantığının yanlışlığına dikkat çekmiş olacaktır.

[١٦٥٨] والعدوّ والصديق يجيئان في معنى الوحدة والجماعة. قال:

وَقَوْمٍ عَلَيَّ ذَوِي مِرَّةٍ ۞ أَرَاهُمْ عَدُوًّا وَكَانُوا صَدِيقَا

ومنه قوله تعالى {وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ} [الكهف: ٥٠] شبها بالمصادر للموازنة، كالقبول والولوع، والحنين والصهيل.

٥ [١٦٥٩] {إِلَّا رَبَّ الْعَالَمِينَ} استثناء منقطع، كأنه قال: ولكن رب العالمين، {فَهُوَ يَهْدِينِ}، يريد أنه حين أتمّ خلقه ونفخ فيه الروح، عقب ذلك هدايته المتصلة التي لا تنقطع إلى كلّ ما يصلحه ويعنيه. وإلا فمن هداه إلى أن يغتذي بالدم في البطن امتصاصًا، ومن هداه إلى معرفة الثدي عند الولادة، وإلى معرفة مكانه، ومن هداه لكيفية الارتضاع، إلى غير ذلك من هدايات المعاش والمعاد.

١٠ [١٦٦٠] وإنما قال: {مَرِضْتُ} دون أمرضني، لأنّ كثيرًا من أسباب المرض يحدث بتفريط من الإنسان في مطاعمه ومشاربه وغير ذلك. ومن ثم قالت الحكماء: لو قيل لأكثر الموتى ''ما سبب آجالكم؟'' لقالوا: التخم.

[١٦٦١] وقرئ «خطاياي»، والمراد ما يندر منه من بعض الصغائر؛ لأنّ الأنبياء معصومون مختارون على العالمين. وقيل: هي قوله {إِنِّى سَقِيمٌ} [الصافات: ٨٩]، ١٥ وقوله {بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ} [الأنبياء: ٦٣]، وقوله لسارة: هي أختي. وما هي إلا معاريض كلام، وتخييلات للكفرة، وليست بخطايا يطلب لها الاستغفار.

[١٦٦٢] فإن قلت: إذا لم يندر منهم إلا الصغائر، وهي تقع مكفرة، فما له أثبت لنفسه خطيئة أو خطايا وطمع أن تغفر له؟ قلت: الجواب ما سبق لي

yani peygamberlerin *istiğfarı*, benliklerini kırıp Rablerine karşı kendilerini alçaltmalarıdır. Nitekim أَطْمَعُ (umduğum) kelimesi de buna delâlet eder; yani İbrâhim (a.s.) affedileceğine kesin gözüyle bakmamaktadır ki bu peygamberlerin ümmetlerine yönelik bir öğretidir; günahlardan sakınmaları ve onlara karşı dikkatli olmaları, haddi aştıklarında ise af dilemeleri gerektiğini göstermek bakımından [ilâhî] bir lütuftur. "Peki, günahlarının affını neden hesap günü ile ilişkilendirdi? Oysa af dünyada dilenir." **dersen şöyle derim:** Çünkü günahın sonucu o gün ortaya çıkar; bu dünyada iken bilinmeyen gizli bir şeydir.

83. (Daha sonra Allah'a şöyle münâcât etti:) "Ya Rabbi! Bana hikmet bahşet; beni salihlere kat."

84. "Sonrakiler arasında hayırla yad edilmemi nasip et."

85. "Beni o nimet dolu Cennet'in vârislerinden eyle."

86. "Babamı da bağışla; çünkü o da yoldan çıkanlar arasında."

[1663] *Hüküm*, hikmet ya da insanlar arasında adaletle hükmetmektir; onun nübüvvet olduğu da söylenmiştir; çünkü Allah'ın kulları arasında nebîler hem hikmet hem de hüküm sahibidirler. "Salihlere katılma" ise salihlere katılmayı sağlayan bir işe muvaffak kılınmak ya da cennette onlarla bir arada olmaktır. Allah ona "Âhirette de şüphesiz salihlerdendir o..." [Bakara 2/130; Nahl 16/122; Ankebût 29/27] buyurarak icabet etmiştir.

87. "Diriltilecekleri gün yüzümü kara çıkartma."

88. "O gün ki mal da fayda vermez, oğullar da."

89. "Allah'a arı-duru bir kalp ile gelmiş olanlar müstesna..."

[1664] *el-İhzâ*, hakirlik anlamındaki *hızy*den veya utanma anlamındaki *el-hazâyet* kökündendir.[1] Bu da affedildiğini bildikleri bir günah için af dileyebildiklerini gösteren örneklerden biridir. يُبْعَثُونَ ifadesindeki zamir kullara gider, zira zâhir olan budur; ya da dalâlettekilere gider. Buna göre, babası için ettiği istiğfar bütününe ait olmuş olur; yani babamın da aralarında bulunduğu o dalâlettekilerin diriltileceği gün benim yüzümü kara çıkarma.

1 Yani "O gün, (i) benim yüzümü kara çıkartma, beni alçaltma; (ii) beni utandırma."

[من] أن استغفار الأنبياء تواضع منهم لربهم، وهضم لأنفسهم. ويدل عليه قوله {أَطْمَعُ}، ولم يجزم القول بالمغفرة. وفيه تعليم لأممهم، وليكون لطفًا لهم في اجتناب المعاصي والحذر منها، وطلب المغفرة مما يفرط منهم. فإن قلت: لم علق مغفرة الخطيئة بيوم الدين، وإنما تغفر في الدنيا؟ قلت: لأنّ أثرها يتبين يومئذٍ، وهو ٥ الآن خفي لا يعلم.

٨٣-﴿رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ﴾

٨٤-﴿وَاجْعَل لِّي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ﴾

٨٥-﴿وَاجْعَلْنِي مِن وَرَثَةِ جَنَّةِ النَّعِيمِ﴾

٨٦-﴿وَاغْفِرْ لِأَبِي إِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّالِّينَ﴾

١٠ [١٦٦٣] الحكم: الحكمة، أو الحكم بين الناس بالحق. وقيل: النبوّة؛ لأنّ النبي ذو حكمة وذو حكم بين عباد الله. والإلحاق بالصالحين: أن يوفقه لعمل ينتظم به في جملتهم، أو يجمع بينه وبينهم في الجنة. ولقد أجابه حيث قال: {وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ} [البقرة: ١٣٠]، [النحل: ١٢٢؛ العنكبوت: ٢٧].

٨٧-﴿وَلَا تُخْزِنِي يَوْمَ يُبْعَثُونَ﴾

١٥ ٨٨-﴿يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ﴾

٨٩-﴿إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ﴾

[١٦٦٤] والإخزاء من الخزي وهو الهوان، ومن الخزاية وهي الحياء. وهذا أيضًا من نحو استغفارهم مما علموا أنه مغفور. وفي {يُبْعَثُونَ} ضمير العباد، لأنه معلوم. أو ضمير الضالين وأن يجعل من جملة الاستغفار لأبيه. يعني: ولا تخزني يوم يبعث ٢٠ الضالون وأبي فيهم.

[1665] إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ yani Allah'a arı-duru bir kalp [kalb-i selîm] ile gelmiş olanların hâli müstesna. Bu ifade, Arapların

Birbirlerine verdikleri selâm, ağrıtıcı bir darbeden ibaret!

Alacağı mükâfat kılıçtan ibaret!

şeklindeki sözleri kabilindendir.

[1666] İfadenin açıklaması şudur: Sana "Zeyd'in malı ve çocukları var mı?" denilir. Sen de "Onun malı ve çocukları temiz kalbidir." dersin. Böylece, onun malının ve çocuklarının olmadığını, bunların yerine sadece temiz bir kalbi olduğunu söylemek istersin. [ii] Dilersen, cümleyi mânaya da hamledebilirsin; yani malı ve çocukları zenginlik anlamında kullanabilirsin.[1] Bu durumda adeta "Allah'a *kalb-i selîm* ile gelenin zenginliği hariç, hiçbir zenginliğin fayda vermediği gün…" denilmiş olur; zira kişinin dünyevî zenginliği malı ve çocukları, dindeki zenginliği ise *kalb-i selîm*idir. [iii] Ayrıca, istisnayı *munkatı'* da yapabilirsin; ancak bu, mutlaka bir muzāf takdir edilmesini gerektirir; o muzāf da *hâl* kelimesidir ve ondan maksat kalp temizliğidir; çünkü kalp temizliği, mal ve çocuklar cinsinden değildir; o zaman anlam şuna çıkmaktadır: "Mal ve çocuklar fayda vermez, sadece kalp temizliği fayda verir." Muzāf takdir edilmeseydi istisnadan bir anlam elde edilemezdi. من kelimesi ينفع fiilinin mef'ûlü yapılmıştır; yani mal ve çocuklar, ancak -malını Allah'a itaatte harcamış olması ve evlatlarını dine yönlendirmiş, onlara ilâhî yasaları öğretmiş olması hasebiyle- kalbini selîm kılan kişiye fayda verir. Buna göre, "kalbi" mal ve evlât fitnesinden "selîm olarak Allah'a gelenler müstesna" şeklinde bir anlam çıkmaktadır. Kalbin *selîm* olması, inkâr ve isyanın afetlerinden uzak olması[2] demektir.

[1667] Allah Teâlâ'nın, halîli Hazret-i İbrâhim'e ikrâm ettiği ve onun ihlâstaki makamının yüksekliğine dikkat çektiği şeylerden biri de onun bu istisnasını kendisinden razı olduğunu gösterircesine aktarması; sonra da "Hani, Rabbine arı-duru bir kalp ile gelmişti." [Sāffât 37/84] âyetinde kalb-i selîmi onun sıfatı yapmış olmasıdır.

[1668] Tefsire sokulan bid'atlerden biri de *selîm* kelimesinin "Kalbin Allah korkusu ile yaralanmış olması" şeklinde yorumlanmasıdır. *Kalb-i selîm*in; *sâlim, müslim, müsellim, müsâlim* ve *müsteslim* olduğuna[3] yönelik görüş de böyledir.

---

1 Kişinin zengin olması için mutlaka çocuğu olması gerekmez.

2 *Slm* maddesinin kök anlamı *berâet*, yani uzak olmaktır. Birine *selâm* verdiğinizde, onun sizden gelebileceğini düşündüğü her tür tehlikeden uzak olduğunu söylemiş olursunuz; *islâm* kelimesi de gerçeğe aykırı, Hakk'a teslimiyete zıt tutum ve davranışlardan uzak olmak demektir.

3 Yani *kalb-i selîm*; şirkten, inkâr ve isyandan *sâlim*, Hakk'a *teslimiyet* gösteren, *müslüman,* Allah dostla-

[١٦٦٥] {إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ} إلا حال من أتى الله {بِقَلْبٍ سَلِيمٍ}. وهو من قولهم:

تَحِيَّةُ بَيْنِهِمْ ضَرْبٌ وَجِيعُ ❁

وما ثوابه إلا السيف ❁

[١٦٦٦] وبيانه أن يقال لك: هل لزيد مال وبنون؟ فتقول: ماله وبنوه سلامة قلبه؛ تريد نفي المال والبنين عنه، وإثبات سلامة القلب له بدلًا عن ذلك. وإن شئت حملت الكلام على المعنى وجعلت المال والبنين في معنى الغنى، كأنه قيل: يوم لا ينفع غنى إلا غني من أتى الله بقلب سليم؛ لأن غنى الرجل في دينه بسلامة قلبه، كما أن غناه في دنياه بماله وبنيه. ولك أن تجعل الاستثناء منقطعًا؛ ولا بدّ لك مع ذلك من تقدير المضاف، وهو الحال، والمراد بها سلامة القلب، وليست هي من جنس المال والبنين، حتى يؤول المعنى إلى أن المال والبنين لا ينفعان، وإنما ينفع سلامة القلب. ولو لم يقدر المضاف لم يتحصل للاستثناء معنى. وقد جعل {مَنْ} مفعولًا لـ{يَنْفَعُ}، أي لا ينفع مال ولا بنون إلا رجلًا سلم قلبه مع ماله حيث أنفقه في طاعة الله، ومع بنيه حيث أرشدهم إلى الدين وعلّمهم الشرائع. ويجوز على هذا {إِلَّا ممَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ} من فتنة المال والبنين. ومعنى سلامة القلب سلامته من آفات الكفر والمعاصي.

[١٦٦٧] ومما أكرم الله تعالى به خليله ونبّه على جلالة محله في الإخلاص أن حكى استثناءه هذا حكاية راض بإصابته فيه، ثم جعله صفة له في قوله {وَإِنَّ مِن شِيعَتِهِ لَإِبْرَاهِيمَ إِذْ جَاءَ رَبَّهُ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ} [الصافات: ٨٤]

[١٦٦٨] ومن بدع التفاسير: تفسير بعضهم السليم باللديغ من خشية الله. وقول آخر: هو الذي سلم وسلم وأسلم وسالم واستسلم.

[1669] İbrâhim (a.s.)'ın müşriklerle konuşma düzeni ne kadar güzel! İlkin, müşriklere neye taptıklarını -soru sormak amacıyla değil- onaylatmak için sormuştur. Sonra onların ilâhlarına yönelmiş; fayda ve zarar vermeyen, görmeyen ve duymayan şeyler olduğunu söyleyerek, geçmiş atalarını taklit etmeye dayandırdıkları bu eylemlerinin bâtıllığını onlara göstermiş; sonra bu mesnetlerini kırarak, taklitçiliği, delil olması bir kenara, 'şüphe' olmaktan bile çıkartmıştır. Sonra meseleyi onların üzerinden değil de kendi üzerinden tasvir etmiş, kendisini putlardan kurtarıp tanrı olarak sadece Allah Teâlâ'dan bahsetmiş; Allah'ın şanını ululamış ve kendisini yaratıp büyütmesinden vefatına kadarki nimetlerini saymış; âhirette de kendisini bağışlayacağını umduğunu ilave etmiştir. Sonra bunu, Allah'a muhlislerin duasıyla dua etmesi izlemiş; *evvâb*ların yalvarışıyla O'na yalvarmıştır. Sonra da duayı Kıyamet günü, Allah'ın ödüllendirme ve cezalandırması ve dünyada dalâlette olmalarından dolayı müşriklerin o gün sürüklenecekleri pişmanlık ve iç yangınıyla, -iman ve itaat edebilmek için- tekrar hayata döndürülme temennileri[1] ile ilişkilendirmiştir.

90. (Ki o gün) Cennet müttakîlere yaklaştırılır;

91. Cehennem de azgınlara gösterilir

92-93. ve kendilerine denilir ki: "Nerede o -Allah'tan başka- taptıklarınız?! Size yardım ediyorlar mı ya da kendilerine yardımları dokunuyor mu?"

94. Bunlar ve o azgınlar tepetaklak oraya atılırlar!

95. İblis'in bütün askerleri ile birlikte...

[1670] Cennet, *sa'îd* [cennetlik / mutlu] konumunda olanlara yakın bir konumdadır, oraya bakarlar, cennette haşrolunacaklarından dolayı çok mutlu olurlar/sevinirler. Cehennem de *şakî*ler (cehennemlik / mutsuz) için apaçıktır ve gözleri önündedir; buraya sevk edileceklerinden dolayı büyük üzüntü içindedirler. Nitekim [Allah] "Cennet müttakîlere yaklaştırılmıştır; uzakta değildir artık!" [Kāf 50/31], "Onu yaklaşırken gördüklerinde, nankörce inkâr edenlerin yüzleri buruşur…" [Mülk 67/27] buyurmuştur. Her tür keder ve iç yangını onlarda toplanmış, Cehennem gözlerinin önüne getirilmiştir. Kederli bir halde her daim helâk olmakta;

---

rıyla barışık, Allah'a boyun eğen, O'na tâbi kalptir.

1 Türkçede *temennî* "kibarca istemek" anlamında kullanılıyorsa da Arapçada *umniyye* [kuruntu] kökünden gelmekte olup "olmayacak şeylerin istenmesi" anlamında boş kuruntuları ifade etmektedir.

[١٦٦٩] وما أحسن ما رتّب إبراهيم عليه السلام كلامه مع المشركين حين سألهم أوّلًا عما يعبدون سؤال مقرّر لا مستفهم. ثم أنحى على آلهتهم فأبطل أمرها بأنها لا تضر ولا تنفع ولا تبصر ولا تسمع، على تقليدهم آباءهم الأقدمين، فكسره وأخرجه من أن يكون شبهة فضلًا أن يكون حجة. ثم صوّر المسألة في نفسه دونهم، حتى تخلص منها إلى ذكر الله عزّ وعلا، فعظّم شأنه وعدّد نعمته من لدن خلقه وإنشائه إلى حين وفاته، مع ما يرجى في الآخرة من رحمته. ثم أتبع ذلك أن دعاه بدعوات المخلصين، وابتهل إليه ابتهال الأوّابين. ثم وصله بذكر يوم القيامة وثواب الله وعقابه وما يدفع إليه المشركون يومئذٍ من الندم والحسرة على ما كانوا فيه من الضلال وتمني الكرّة إلى الدنيا ليؤمنوا ويطيعوا.

٩٠-﴿وَأُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾

٩١-﴿وَبُرِّزَتِ الْجَحِيمُ لِلْغَاوِينَ﴾

٩٢-﴿وَقِيلَ لَهُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ﴾

٩٣-﴿مِنْ دُونِ اللَّهِ هَلْ يَنْصُرُونَكُمْ أَوْ يَنْتَصِرُونَ﴾

٩٤-﴿فَكُبْكِبُوا فِيهَا هُمْ وَالْغَاوُونَ﴾

٩٥-﴿وَجُنُودُ إِبْلِيسَ أَجْمَعُونَ﴾

[١٦٧٠] الجنة تكون قريبة من موقف السعداء ينظرون إليها ويغتبطون بأنهم المحشورون إليها. والنار تكون بارزة مكشوفة للأشقياء بمرأى منهم، يتحسرون على أنهم المسوقون إليها. قال الله تعالى {وَأُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ غَيْرَ بَعِيدٍ} [ق: ٣١]، وقال {فَلَمَّا رَأَوْهُ زُلْفَةً سِيئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا} [الملك: ٢٧]، يجمع عليهم الغموم كلها والحسرات، فتجعل النار بمرأى منهم، فيهلكون غمًّا في كل لحظة

şirklerinden dolayı kınanmaktadırlar! Kendilerine "Nerede o ilahlarınız!? Yardım ederek size fayda verebiliyorlar mı?! Ya da yardımları kendilerine fayda veriyor mu?!" denilmektedir. Çünkü onlar da ilâhları da cehennem yakıtıdırlar. "Bunlar", yani ilâhlar "ve o azgınlar", yani ilâhların kendilerine cehennemin gösterildiği kulları "oraya tepetaklak atılırlar" âyetinin anlamı budur. *Kebkebe*, *kebb*in [yani yüzüstü düşmenin] tekrar etmesidir, mânadaki tekrarı vurgulamak için lafızda da tekrar yapılmıştır. Adeta, cehenneme atıldıklarında dibine ulaşıncaya kadar tekrar tekrar yüzüstü düşmektedirler. *Allah'ım! Bizi cehennemden koru, ey aman istenenlerin en hayırlısı!*

[1671] "Ve İblis'in askerleri" yani şeytanlar. Ya da insan ve cin topluluğundan asi olup ona tâbi olanlar.

96. Orada birbirleriyle çekişerek şöyle derler:

97. "Vallahi, apaçık bir sapma içerisindeymişiz!"

98. "Sizi Âlemlerin Rabbi ile bir tutarken..."

[1672] Konuşma ve hasımlaşma hakikî anlamıyla gerçekleşmiş olsun diye Allah'ın, putları konuşturmuş olması mümkündür. Bunun asilerle şeytanlar[1] arasında cereyan etmiş olması da mümkündür.

99. "Bizi bu mücrimlerden başkası saptırmamıştır."

[1673] Onları saptıran mücrimlerden kasıt, "Ya Rabbi! Şüphesiz, biz efendilerimize ve büyüklerimize itaat etmiştik; bizi onlar yoldan saptırdılar!'" [Ahzâb 33/67] âyetinde de belirtildiği gibi onların elebaşları ve büyükleridir. Süddî'den [v. 127/745], kendilerine uydukları önde gelenler olduğu, İbn Cüreyc'den [v. 150/767] ise İblis ve Âdem (a.s.)'ın kâtil oğlu olduğu rivayet edilmiştir; çünkü öldürmeyi ve isyan eylemlerini başlatan odur.

100. "Şimdi bize ne şefaat eden biri var,"

101. "ne de candan bir dost!"

[1674] Müminlerin melek ve peygamber şefaatçileri olduğunu gördüğümüz gibi, "bize şefaat eden biri yok!" Onların arkadaşları olduğunu gördüğümüz gibi "bizim için candan bir dost da yok!" Zira Âhirette arkadaşlık sadece müminler için geçerlidir,

---

1 Yani liderleri, fikir ve kanaat önderlerinden ibaret şeytanî elebaşları. Kur'an'da şeyâtîn genelde bu insanları ifade etmektedir. İlk ihtimalde, cansız, akılsız varlıklar olan putların nasıl olup da konuşabildiği aktarılmakta, Allah'ın bunları konuşturabileceği söylenmektedir. Burada ise Kur'an'da sık sık yer verilen müstekbirlerle müstaz'afların birbirini suçlaması söz konusudur.

ويوبّخون على إشراكهم، فيقال لهم: أين آلهتكم، هل ينفعونكم بنصرتهم لكم!؟ أو هل ينفعون أنفسهم بانتصارهم؟! لأنهم وآلهتهم وقود النار. وهو قوله {فَكُبْكِبُوا فِيهَا هُمْ}، أي الآلهة {وَالْغَاوُونَ} وعبدتهم الذين برزت لهم الجحيم. والكبكبة: تكرير الكب، جعل التكرير في اللفظ دليلًا على التكرير في المعنى، كأنه إذا ألقى في جهنم ٥ ينكب مرة بعد مرة حتى يستقرّ في قعرها. اللهم أجرنا منها يا خير مستجار!

[١٦٧١] {وَجُنُودُ إِبْلِيسَ} شياطينه، أو متبعوه من عصاة الجن والإنس.

٩٦-﴿قَالُوا وَهُمْ فِيهَا يَخْتَصِمُونَ﴾

٩٧-﴿تَاللَّهِ إِن كُنَّا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾

٩٨-﴿إِذْ نُسَوِّيكُم بِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٠ [١٦٧٢] يجوز أن يُنطق الله الأصنام حتى يصح التقاول والتخاصم، ويجوز أن يجري ذلك بين العصاة والشياطين.

٩٩-﴿وَمَا أَضَلَّنَا إِلا الْمُجْرِمُونَ﴾

[١٦٧٣] والمراد بالمجرمين الذين أضلوهم رؤساؤهم وكبراؤهم، كقوله {رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلَا} [الأحزاب: ٦٧]. وعن السديّ: الأوّلون الذين ١٥ اقتدينا بهم. وعن ابن جريج: إبليس، وابن آدم القاتل، لأنه أوّل من سنّ القتل وأنواع المعاصي.

١٠٠-﴿فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ﴾

١٠١-﴿وَلا صَدِيقٍ حَمِيمٍ﴾

[١٦٧٤] {فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ} كما نرى المؤمنين لهم شفعاء من الملائكة والنبيين، ٢٠ {وَلَا صَدِيقٍ} كما نرى لهم أصدقاء؛ لأنه لا يتصادق في الآخرة إلا المؤمنون،

Cehennem ehline gelince onlar arasında düşmanlık ve karşılıklı nefret vardır. Nitekim Allah "Oysa o gün, can-ciğer dostlar bile birbirlerine düşman kesilir. Müttakîler hariç!.." [Zuhruf 43/67] buyurmuştur. [ii] Ya da şefaatçi ve dost saydıklarımızdan [şu an] "ne şefaat eden biri var ne de candan bir dost!.." Çünkü onlar, putların Allah katında şefaatçileri olacağına inanıyorlardı. İnsanların 'şeytan'ları da onların arkadaşlarıydı. [iii] Ya da şunu kastetmektedirler: Öyle tehlikeli bir duruma düşmüşlerdir ki şefaatçilerin de dostların da kendilerine bir faydası olamayacağını, kendilerini kurtaramayacağını anlamışlardır; "bunlar yok" derken, aslında "bunların bir faydası yok" demek istemektedirler; zira fayda vermeyen şey, yok hükmündedir.

[1675] حميم kelimesi, ya özen gösterme [اهتمام] anlamındaki احتمام'dan türemiştir ve ['candan dost'] ifadesi, senin önemsediğin şeyi önemseyen dost anlamındadır. Ya da özel/yakın arkadaş anlamında *el-hâmmet*ten türemiştir.

[1676] **Şayet** "Neden şefaat edenler çoğul, dost ise tekil getirilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu, genel olarak şefaatçilerin çokluğundan, dostların ise azlığından dolayıdır. Dikkat edilirse, bir adam zalimin zulmüyle sınandığında onun ülkesinden büyük bir grup, çoğunun konuyla ilgili bilgisi olmasa da Allah rızasını umarak ve merhamet göstererek ona yardımcı (şefaatçi) olmak için ayağa kalkar. Dosta –yani senin önem verdiğin şeye önem veren, muhabbetinde samimi olan kişiye- gelince bu, mısır akbabası yumurtasından[1] daha kıymetlidir. Hakîmlerden birine "Dost kimdir/nedir?" diye sorulduğunda, anlamı olmayan bir isim diye cevap vermiş!.. [Âyette] صديق (dost) ifadesiyle çoğul kastedilmiş olması da mümkündür.

102. "Keşke dünyaya bir kez daha gelsek de müminlerden olsak!"

103. Bunda elbette bir âyet var; fakat çoğu mümin değildir.

104. Şüphesiz senin Rabbindir 'mutlak izzet sahibi', merhametli (Azîz, Rahîm).

[1677] *el-Kerre*[tü] tekrar dünyaya gelmektir. *Lev,* bu gibi yerlerde temenni anlamında olup adeta şöyle denmektedir: "Keşke dünyaya bir kez daha gelsek!" Bu, *lev* ve *leyte*nin takdirî olarak aynı mânada buluşmasından dolayıdır. Asıl (şart) anlamında olması da mümkündür ki o zaman, "[gelsek] şöyle şöyle yapardık" şeklindeki cevabı hazf edilmiş olur.

1 Mısır akbabası, insanların ulaşamayacağı çok uzak mekânlarda bulunan bir kuş olup yumurtası da dağların tepelerinde, ulaşımı zor ve uzak yerlerdedir. Gerçek dost, işte bunun gibi zor ulaşılır, nadir bir kişidir.

وأما أهل النار فبينهم التعادي والتباغض. قال الله تعالى {اَلْأَخِلَّاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ} [الزخرف: ٦٧]. أو {فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ وَلا صَدِيقٍ حَمِيمٍ} من الذين كنا نعدهم شفعاء وأصدقاء؛ لأنهم كانوا يعتقدون في أصنامهم أنهم شفعاؤهم عند الله، وكان لهم الأصدقاء من شياطين الإنس. أو أرادوا أنهم وقعوا في مهلكة ٥ علموا أنّ الشفعاء والأصدقاء لا ينفعونهم ولا يدفعون عنهم؛ فقصدوا بنفيهم نفي ما يتعلق بهم من النفع؛ لأنّ "ما لا ينفع" حكمه حكم المعدوم.

[١٦٧٥] والحميم من الاحتمام، وهو الاهتمام، وهو الذي يهمه ما يهمك. أو من الحامة، بمعنى الخاصة، وهو الصديق الخاص.

[١٦٧٦] فإن قلت: لم جمع الشافع ووحد الصديق؟ قلت: لكثرة الشفعاء في العادة ١٠ وقلة الصديق. ألا ترى أن الرجل إذا امتحن بإرهاق ظالم نهضت جماعة وافرة من أهل بلده لشفاعته، رحمة له وحسبة، وإن لم يسبق له بأكثرهم معرفة. وأما الصديق - وهو الصادق في ودادك الذي يهمه ما أهملك - فأعز من بيض الأنوق. وعن بعض الحكماء أنه سئل عن الصديق فقال: اسم لا معنى له. ويجوز أن يريد بالصديق: الجمع.

١٥ ١٠٢-﴿فَلَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

١٠٣-﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

١٠٤-﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

[١٦٧٧] الكرّة: الرجعة إلى الدنيا. و"لو" في مثل هذا الموضع في معنى التمني، كأنه قيل: فليت لنا كرة. وذلك لما بين معنى لو وليت من التلاقي في التقدير. ويجوز ٢٠ أن تكون على أصلها ويحذف الجواب، وهو: لفعلنا كيت وكيت.

105. Nûh'un kavmi de peygamberleri yalanlamıştı...

106. Hani, kardeşleri Nûh onlara demişti ki; "Hâlâ sakınmayacak mısınız?"

107. "Şüphesiz, ben size gönderilmiş güvenilir bir elçiyim."

108. "Artık Allah'tan sakının ve bana itaat edin."

109. "Buna karşı sizden bir ücret istemiyorum; benim ücretimi vermek Âlemlerin Rabbi'ne düşer."

110. "O halde, Allah'tan sakının ve bana itaat edin."

[1678] *Kavm* kelimesi müennestir;[1] nitekim ism-i tasğîri *kuveyme*dir. الْمُرْسَلِين (Gönderilen*ler*) -ki kastedilen, Nûh'dur (a.s.)- ifadesinin benzeri, kişinin bir tane biniti ve elbisesi olmasına rağmen, *fulân*[un] *yerkebu'd-devâbb*[e] *ve yelbesu'l-burûd*[e] (Falanca binitlere biner, kaliteli elbiseler giyer.) demen gibidir. "Kardeşleri" denilmiştir; çünkü Nûh onlardan biridir. *Yâ ehâ benî temim!* ifadesi Arapların sözlerinden olup bununla, [Temim oğullarından] herhangi birini kastederler. Şu *Hamâse* beyti de bunun gibidir:

kardeşlerinden kanıt istemezler
felaketlerde kendilerini yardıma çağırdıklarında

[1679] Hazret-i Muhammed'in (s.a.) Kureyş'te güvenilir olması gibi, [Nûh (a.s.)] da kavmi arasında güvenilir olmakla meşhur, emîn biri idi.

[1680] Sizlere olan nasihatimde ve sizleri hakka davetimde "bana itaat edin."

[1681] "Buna karşı" yani içinde bulunduğum davet ve nasihate karşı.

[1682] "Allah'tan sakının ve bana itaat edin" ifadesi bana itaat konusunda Allah'tan sakının, demektir. Bunu, benliklerine iyice yerleştirmek ve pekiştirmek için tekrarlamış; ayrıca, iki [kez geçen "Allah'tan sakının ve bana itaat edin" ifadesinden] her birini farklı bir illete bağlamış; onlar arasında güvenilir bir kişi olmasını birincinin illeti kılarken, onların elindekine hiçbir tamahı bulunmamasını ikincinin illeti kılmıştır.

111. "Sana en aşağı tabakadan kimseler tâbi olmuşken, sana iman edip bağlanır mıyız biz!" dediler.

---

1 كذّبت fiilinin neden müennes olduğunu açıklamaya çalışıyor.

١٠٥-﴿كَذَّبَتْ قَوْمُ نُوحٍ الْمُرْسَلِينَ﴾

١٠٦-﴿إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ نُوحٌ أَلا تَتَّقُونَ﴾

١٠٧-﴿إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ﴾

١٠٨-﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ﴾

٥ ١٠٩-﴿وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١١٠-﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ﴾

[١٦٧٨] القوم مؤنثة، وتصغيرها قويمة. ونظير قوله { الْمُرْسَلِينَ } - والمراد نوح عليه السلام – قولك: فلان يركب الدواب ويلبس البرود، وماله إلا دابة وبرد. قيل: أخوهم؛ لأنه كان منهم، من قول العرب: يا أخا بني تميم، يريدون: يا واحدًا ١٠ منهم. ومنه بيت الحماسة:

لَا يَسْأَلُونَ أَخَاهُمْ حِينَ يَنْدُبُهُمْ ۞ فِي النَّائِبَاتِ عَلَى مَا قَالَ بُرْهَانَا

[١٦٧٩] كان أمينًا فيهم مشهورًا بالأمانة، كمحمد ﷺ في قريش.

[١٦٨٠] {وَأَطِيعُونِ} في نصحي لكم وفيما أدعوكم إليه من الحق.

[١٦٨١] {عَلَيْهِ} على هذا الأمر، وعلى ما أنا فيه، يعني: دعاءه ونصحه.

١٥ [١٦٨٢] ومعنى {فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ}: فاتقوا الله في طاعتي. وكرره ليؤكده عليهم ويقرّره في نفوسهم، مع تعليق كل واحدة منهما بعلة، جعل علة الأوّل كونه أمينًا فيما بينهم، وفي الثاني حسم طمعه عنهم.

١١١-﴿قَالُوا أَنُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الأَرْذَلُونَ﴾

[1683] [وَاتَّبَعَ (sana tâbi olmuş) ifadesi] ve etbâ‘uke (sana uyanlar) şeklinde de okunmuştur. Şâhidin çoğulunun eşhâd olması gibi bu da tâbi‘un kelimesinin cem‘idir. Ya da batalun kelimesinin cem‘i ebtālun olması gibi tebe‘un kelimesinin cem‘idir. Vav hal konumunda olup وَاتَّبَعَكَ ifadesindeki Vav'dan sonra kad kelimesinin gizli olmasını gerektirmektedir.

[1684] *Erzel*in çoğulu hem cem-‘i müzekker sâlim ile [أرذلون] hem de "…en aşağı olanlarımız…" [Hûd 11/27] âyetinde olduğu gibi cem-‘i teksir ile [أراذل] yapılmıştır. *Rezâlet* ve *nezâlet,* aşağılık, alçaklık demektir. Neseplerinin zayıflığı ve dünyevî nasiplerinin azlığı ve sebebiyle onları hakir görmektedirler. Dokumacılık ve hacâmat gibi kötü kabul edilen zanaatların erbabı oldukları [için böyle suçlandıkları] da söylenmiştir. Oysa icra ettiği sanat yüzünden [dindar] küçük görülemez.[1]

[1685] Kureyş de Allah Resulü'nün ashabına böyle diyordu. Peygamberlere uyanların bu durumu, onların alâmet ve emareleri olarak devam etmektedir. Dikkat edilirse Herakles de Peygamber'e (s.a.) tâbi olanların kimler olduğunu Ebû Süfyan'a sorup "Alt tabakadan, zayıf insanlar." cevabını aldığında "Peygamberlere hep bu tür insanlar tâbi olagelmiştir." demişti. İbn Abbas'tan (r.a.) bunların, ayak takımı oldukları, İkrime'den [v. 105/723] dokumacı ve ayakkabıcılar oldukları, Mukatil'den ise toplumun en alt kesimi oldukları rivayet edilmiştir.

112. Dedi ki: "Onların yaptıkları [yani, bana uyarken hangi sâiklerle hareket ettikleri] hakkında ne bilgim olacak!"

113. "Hesapları da tamamen Rabbime aittir; keşke farkına varsanız!"

[1686] وَمَا عِلْمِى ifadesi, "Ne bilgim olacak?" anlamındadır; bununla, tâbilerinin, amellerini ihlâsla sırf Allah için yapıp yapmadıklarından ve işlerinin içyüzünden haberdar olma konusunda bir bilgisinin olmadığını kastetmektedir. Böyle söylemiştir; çünkü onlar, imanları konusunda onları hakir gördükleri gibi "Bunlar düşünerek, *basiret* üzere iman etmiş değiller! Sırf hevâlarıyla, süflî duygularla iman etmişler!" diyerek ayıplıyorlardı da. Nitekim Allah, bunların "…'ilk bakışta en aşağı' olanlarımız…" [Hûd 11/27] şeklindeki sözlerini aktarmıştır. [ii] Nûh (a.s.)'ın, onlara bunu bilmiyormuş gibi davranıyor olması da mümkündür; yani bunların "toplumun en alt kesimleri" iddiasını, *onlara göre* alt tabakadan olup olmadıklarına bakmaksızın "*bizzat kendisine göre* amelleri kötü, inançları fâsit olması" ile açıklamış olmakta; sonra da cevabını buna dayandırarak şöyle demektedir:

1 İnsanın Allah katında değeri, dericilikle, kuyumculuk gibi mesleklerle değil, *takva* iledir.

[١٦٨٣] وقرئ «وأتباعك»، جمع تابع، كشاهد وأشهاد، أو جمع تبع، كبطل وأبطال. والواو للحال وحقها أن يضمر بعدها قد في {وَاتَّبَعَكَ}. وقد جمع الأرذل على الصحة وعلى التكسير في قوله {الذين هُمْ أَرَاذِلُنَا} [هود: ٢٧].

[١٦٨٤] والرذالة والنذالة الخسة والدناءة. وإنما استرذلوهم لاتضاع نسبهم وقلة نصيبهم من الدنيا. وقيل: كانوا من أهل الصناعات الدنية كالحياكة والحجامة. والصناعةُ لا تُزرى بالديانة.

[١٦٨٥] وهكذا كانت قريش تقول في أصحاب رسول الله ﷺ، وما زالت أتباع الأنبياء كذلك، حتى صارت من سماتهم وأماراتهم. ألا ترى إلى هِرَقْل حين سأل أبا سفيان عن أتباع رسول الله ﷺ، فلما قال: ضعفاء الناس وأراذلهم. قال: ما زالت أتباع الأنبياء كذلك. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: هم الغاغة. وعن عكرمة: الحاكة والأساكفة. وعن مقاتل: السفلة.

١١٢-﴿قَالَ وَمَا عِلْمِي بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

١١٣-﴿إِنْ حِسَابُهُمْ إِلا عَلَى رَبِّي لَوْ تَشْعُرُونَ﴾

[١٦٨٦] {وَمَا عِلْمِي} وأي شيء علمي؟ والمراد: انتفاء علمه بإخلاص أعمالهم لله واطلاعه على سر أمرهم وباطنه. وإنما قال هذا، لأنهم قد طعنوا مع استرذالهم في إيمانهم، أنهم لم يؤمنوا على نظر وبصيرة، وإنما آمنوا هوى وبديهة، كما حكى الله عنهم في قوله {اَلَّذِينَ هُمْ أَرَاذِلُنَا بَادِىَ الرَّأْيِ} [هود: ٢٧]. ويجوز أن يتغابى لهم نوح عليه السلام، فيفسر قولهم الأرذلين بما هو الرذالة عنده، من سوء الأعمال وفساد العقائد، ولا يلتفت إلى ما هو الرذالة عندهم. ثم يبني جوابه على ذلك فيقول:

Bana düşen, onların kalplerini yarıp gerçek durumlarını öğrenmeye çalışmaksızın sadece zâhirlerine itibar etmektir; kötü amelleri varsa bunun hesabını onlara Allah sorar, onları Allah cezalandırır. Ben sadece uyarıcıyım; ne hesaba çekiciyim ne de karşılık vericiyim! "Keşke" bunun "farkına varsanız!.." Fakat siz cahillik ediyorsunuz, gidişatınız cehaletle şekilleniyor.

[1687] Bu ifadesiyle Nûh (a.s.), kavminin inançlarını reddettiğini, insanların en fakiri ve nesep olarak en zayıfı olsa da bir mümini "rezil" diye isimlendirmelerini reddettiğini anlatmak istedi; çünkü *zenginlik din zenginliği, neseb takva nesebidir.*

114. "İman edenleri kovacak değilim!"

115. "Ben apaçık bir uyarıcıdan başka bir şey değilim."

[1688] "İman edenleri kovacak değilim!.." Demek istiyor ki siz iman edeceksiniz diye, sizin keyfinize uyarak, gönlünüzü hoş ederek sağlam ve doğru bir imana sahip müminleri yanımdan kovmak benim yapacağım bir şey değil! Bana düşen, hakkı batıldan ayırt edecek sahih bir kanıtla sizi açıkça uyarmaktan ibarettir. Konumunuzu en iyi bilenler sizlersiniz!..

116. (Sonunda) "Ey Nûh! Eğer vazgeçmezsen, kesinlikle taşlananlardan olacaksın!" dediler.

117. Dedi ki: "Ya Rabbi! Gerçek şu ki, kavmim beni yalanladı."

118. "Artık (bir azap gönderip) benimle onların arasını açıkça ayır; beni ve beraberimdeki müminleri de kurtar."

[1689] ["Gerçek şu ki kavmim beni yalanladı." ifadesi] onların yalanladıklarını haber verme anlamında değildir; çünkü gaybı ve şehadeti bilenin [yani Allah'ın], bunu çok iyi bildiğini bilmektedir. Sadece şunu kastetmektedir: Beni kızdırıp bana eziyet ettiklerinden dolayı değil, sırf sen ve senin dinin için onlara beddua ediyorum; çünkü onlar, senin bana vahyettiğini, benimle mesaj gönderdiğini söylediğim için beni yalanlamaktalar. Dolayısıyla "benimle onların arasında" hükmünü ver. *el-Fütâhat*[ü] hüküm vermek; *fettâh* da hükmeden demektir; çünkü [kimin haklı, kimin haksız olduğuna dair] kapalı olanı açıklığa kavuşturmaktadır. *Fettâh*, *faysal* diye de isimlendirilmiştir; çünkü o da dâvaları ayırmaktadır.

119. Bunun üzerine Biz de onu ve beraberindekileri o tıka-basa dolu gemiyle kurtardık.

ما عليّ إلا اعتبار الظواهر، دون التفتيش عن أسرارهم والشقّ عن قلوبهم، وإن كان لهم عمل سيء، فالله محاسبهم ومجازيهم عليه، وما أنا إلا منذر، لا محاسب ولا مجازٍ؛ {لَوْ تَشْعُرُونَ} ذلك! ولكنكم تجهلون فتنساقون مع الجهل حيث سيركم.

[١٦٨٧] وقصد بذلك ردّ اعتقادهم وإنكار أن يسمى المؤمن رذلًا، وإن كان أفقر ٥ الناس وأوضعهم نسبًا، فإن الغنى غنى الدين، والنسب نسب التقوى.

١١٤-﴿وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الْمُؤْمِنِينَ﴾

١١٥-﴿إِنْ أَنَا إِلا نَذِيرٌ مُبِينٌ﴾

[١٦٨٨] {وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الْمُؤْمِنِينَ}، يريد ليس من شأني أن أتبع شهواتكم وأطيّب نفوسكم بطرد المؤمنين الذين صح إيمانهم، طمعًا في إيمانكم. وما عليّ ١٠ إلا أن أنذركم إنذارًا بينًا بالبرهان الصحيح الذي يتميز به الحق من الباطل، ثم أنتم أعلم بشأنكم!

١١٦-﴿قَالُوا لَئِن لَّمْ تَنتَهِ يَا نُوحُ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمَرْجُومِينَ﴾

١١٧-﴿قَالَ رَبِّ إِنَّ قَوْمِي كَذَّبُونِ﴾

١١٨-﴿فَافْتَحْ بَيْنِي وَبَيْنَهُمْ فَتْحًا وَنَجِّنِي وَمَن مَّعِيَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

١٥ [١٦٨٩] ليس هذا بإخبار بالتكذيب، لعلمه أن عالم الغيب والشهادة أعلم، ولكنه أراد أني لا أدعوك عليهم لما غاظوني وآذوني، وإنما أدعوك لأجلك ولأجل دينك، ولأنهم كذبوني في وحيك ورسالتك، فاحكم {بَيْنِى وَبَيْنَهُمْ}. والفتاحة الحكومة، والفتّاح الحاكم، لأنه يفتح المستغلق كما سمي فيصلًا، لأنه يفصل بين الخصومات.

٢٠ ١١٩-﴿فَأَنْجَيْنَاهُ وَمَن مَّعَهُ فِي الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ﴾

[1690] *Fulk* gemi anlamında olup cem‘i *fulk*tür. Nitekim Allah Teâlâ وَتَرَى الْفُلْكَ فِيهِ مَوَاخِرَ "… gemilerin denizde suyu yara yara gittiklerini görürsün…" [Fâtır 35/12] buyurmuştur. Müfredi *kufl*, cem‘i ise *üsüd* kalıbındadır; ancak tıpkı *fe‘al* kalıbının cem‘i *fa‘l* yapıldığı gibi *fu‘ul* kalıbının cem‘i de *fu‘l* yapılmıştır; çünkü bu iki kalıp *arab - ‘urb ve raşed - rüşd* örneklerinde olduğu gibi birbirine benzemektedir. Nitekim [Araplar] *üsüd - üsd* ve *fülük* - fülk derler. Bunun benzeri *ba‘îr*^{un} *hicân*^{un} - *ibil*^{un} *hicân*^{un} (hecin[1] devesi / hecin develerinden oluşan sürü) ve *dir‘un dilâs*^{un} - *dürü‘un dilâs*^{un} (parlak yumuşak zırh/lar) örnekleridir. Bunların müfredleri *kinâz*, cemileri ise *kirâm* veznindedir. *Meşhûn*, dolu demektir. *Şahanehâ ‘aleyhim hayl*^{en} *ve ricâl*^{en} (Üzerlerine atlarla ve adamlarla doldurdu kenti) denilmektedir.

120. Sonra, geride kalanları suda boğduk.

121. Bunda elbette bir âyet var; fakat çoğu mümin değildir.

122. Şüphesiz senin Rabbindir 'mutlak izzet sahibi', merhametli (Azîz, Rahîm).

123. Âd da peygamberleri yalanlamıştı…

124. Hani, kardeşleri Hûd onlara demişti ki: "Hâlâ sakınmayacak mısınız?"

125. "Şüphesiz, ben size gönderilmiş güvenilir bir elçiyim."

126. "Artık Allah'tan sakının ve bana itaat edin."

127. "Buna karşı sizden bir ücret istemiyorum; benim ücretimi vermek Âlemlerin Rabbi'ne düşer."

128. "Yüksekçe bulduğunuz yerlere gayesiz ve işlevsiz anıtlar mı dikip duruyorsunuz?"

129. "Ebedilik tutkusuyla mı saraylar ediniyorsunuz?!"

130. "Cezalandırdığınızda, birer zorba gibi mi cezalandırıyorsunuz?!"

131. "Artık Allah'tan sakının ve bana itaat edin."

[1691] [بِكُلِّ رِيعٍ ifadesi,] (*ray‘i*^{n} - *rî‘i*^{n} şeklinde) fethalı ve kesreli okunmuştur, yüksek yer anlamındadır. Müseyyib b. Ales şöyle demiştir:

1 Normal vaktinden evvel gebe kalan deve.

[١٦٩٠] الفلْك السفينة، وجمعه فلُك. قال الله تعالى {وَتَرَى الْفُلْكَ فِيهِ مَوَاخِرَ} [الفاطر: ١٢]؛ فالواحد بوزن قفْل، والجمع بوزن أسُد، كسروا فُعْلًا على فُعْل، كما كسروا فَعَلًا على فَعْل، لأنهما أخوان في قولك: العَرَب والعُرْب، والرَّشَد والرُّشْد. فقالوا: أسُد وأسْد، وفلك وفلك. ونظيره: بعير هَجان، وإبل هِجان، ودرع دِلاص، ودروع ٥ دِلاص؛ فالواحد بوزن كِناز، والجمع بوزن كِرام. والمشحون المملوء. يقال: شحنها عليهم خيلًا ورجالًا.

١٢٠-﴿ثُمَّ أَغْرَقْنَا بَعْدُ الْبَاقِينَ﴾

١٢١-﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

١٢٢- ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

١٠ ١٢٣-﴿كَذَّبَتْ عَادٌ الْمُرْسَلِينَ﴾

١٢٤-﴿إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ هُودٌ أَلَا تَتَّقُونَ﴾

١٢٥-﴿إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ﴾

١٢٦-﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ﴾

١٢٧-﴿وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٥ ١٢٨-﴿أَتَبْنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ آيَةً تَعْبَثُونَ﴾

١٢٩-﴿وَتَتَّخِذُونَ مَصَانِعَ لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ﴾

١٣٠-﴿وَإِذَا بَطَشْتُمْ بَطَشْتُمْ جَبَّارِينَ﴾

١٣١-﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ﴾

[١٦٩١] قرئ «بكل ريع»، بالكسر والفتح، وهو المكان المرتفع. قال المسيّب بن ٢٠ عَلَس:

Serapta yüksek yer, bir yükselip bir alçalıyor;
gevşek dokunmuş bir elbise gibi görünüyor adeta

Araplar, *kem rey‘u ardıke* (Arazinin yüksekliği ne kadar?) derken oranın yüksekliğini sormaktadırlar. Â*yet* alem demektir. Onlar yolculuk ederken yıldızları kılavuz edinen kimselerden idiler; işte, yollarına uzun alemler koyduklarında, abesle iştigal etmiş oluyorlardı; zira yıldızlara baktıklarından, bu alemlere ihtiyaçları yoktu. Mücahid'den [v. 103/721] [rivayet edildiğine göre], her yüksek yere güvercin burçları inşa etmişlerdi.

[1692] *Masâni*‘ su kaynakları demektir; ustaca yapılmış kasırlar ve sağlam kaleler olduğu da söylenmiştir. "Ebedîlik tutkusuyla", yani dünyada ebedî kalmayı umarak… Ya da durumunuz ölümsüzlük uman birinin haline benzer biçimde… Übeyy b. Kâ‘b'ın [v. 33/654] kıraatinde [لعلكم ifadesi] *ke-ennekūm* şeklindedir. (تَخْلُدُونَ) Tâ'nın zammesiyle cezimli ve şeddeli şeklinde okunmuştur.[1]

[1693] Kırbaçla veya kılıçla "cezalandırdığınızda" bu, bir zulüm ve haddi aşma olmakta!.. *Cebbâr*ın öfke ile vuran ve öldüren kişi olduğu söylenmiştir. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] "Suçlu olup olmadığı konusunda emîn olmadan cezalandırmakta acele ediyorsunuz; sonuçları hakkında hiç düşünmüyorsunuz!" anlamına geldiği rivayet edilmiştir.

132. "O bildiğiniz şeylerle size yardım eden Zattan sakının."

133. "O yardım etmiştir size hayvanlarla, oğullarla;"

134. "bahçelerle, pınarlarla..."

135. "(Sakının) çünkü büyük bir günün azabından endişe ediyorum hakkınızda!"

[1694] Onların dikkatini Allah'ın nimetlerine çekerken mübalağa etmiş; önce özet bir ifade kullanıp, sonra onların bilgisini şahit kılarak nimetleri detaylandırmıştır. Böylece, "Bildiğiniz şeylerle size yardım eden…" diyerek onları nimetlerden yana düştükleri gaflet uykusundan uyandırmış; sonra bunları sıralayarak, bildikleri bu nimetleri saymak suretiyle nimetleri veren Zat'ı kendilerine hatırlatmıştır: O, bu nimetleri size ikram etmeye kādir olduğu gibi sevap ve ceza verme gücüne de sahiptir!.. Bu durumda ondan sakının! Bunun benzeri şu âyettir: "İşte Allah, sizleri kendisine karşı dikkatli olmaya çağırıyor. Bununla birlikte, Allah kullarına karşı şefkatlidir." [Âl-i ‘İmrân 3/30]

1 *Tuhledûn* (ebedi bırakılacağınızı umarak), *tuhalledûn* (her biriniz teker teker ebedi bırakılacağınızı umarak).

فِي الآلِ يَرْفَعُهَا وَيَخْفِضُهَا ❁ رِيعٌ يَلُوحُ كَأَنَّهُ سَحْلُ

ومنه قولهم: كم ريع أرضك؟ وهو ارتفاعها. والآية العلم، وكانوا ممن يهتدون بالنجوم في أسفارهم، فاتخذوا في طرقهم أعلامًا طوالًا فعبثوا بذلك، لأنهم كانوا مستغنين عنها بالنجوم. وعن مجاهد: بنو بكل ريع بروج الحمام.

٥ [١٦٩٢] والمصانع: مآخذ الماء. وقيل: القصور المشيَّدة والحصون. {لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ} ترجون الخلود في الدنيا. أو تشبه حالكم حال من يخلد. وفي حرف أبيّ: «كأنكم». وقرئ «تخلدون»، بضم التاء مخففًا ومشددًا.

[١٦٩٣] {وَإِذَا بَطَشْتُمْ} بسوط أو سيف كان ذلك ظلمًا وعلوًّا. وقيل: الجبار الذي يقتل ويضرب على الغضب. وعن الحسن: تبادرون تعجيل العذاب، لا تتثبَّتُون ١٠ متفكرين في العواقب.

١٣٢-﴿وَاتَّقُوا الَّذِي أَمَدَّكُمْ بِمَا تَعْلَمُونَ﴾

١٣٣-﴿أَمَدَّكُمْ بِأَنْعَامٍ وَبَنِينَ﴾

١٣٤-﴿وَجَنَّاتٍ وَعُيُونٍ﴾

١٣٥- ﴿إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾

١٥ [١٦٩٤] بالغ في تنبيههم على نعم الله حيث أجملها ثم فصّلها مستشهدا بعلمهم. وذلك أنه أيقظهم عن سنة غفلتهم عنها حين قال: {أَمَدَّكُمْ بِمَا تَعْلَمُونَ}، ثم عدّدها عليهم وعرّفهم المنعم بتعديد ما يعلمون من نعمته، وأنه كما قدر أن يتفضل عليكم بهذه النعمة، فهو قادر على الثواب والعقاب، فاتقوه. ونحوه قوله تعالى: {وَيُحَذِّرُكُمُ اللهُ نَفْسَهُ وَاللهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ} [آل عمران: ٣٠].

[1695] **Şayet** "Evlâtları hayvanlarla nasıl ilişkilendirdi?" **dersen şöyle derim:** Çünkü çocuklar, hayvanların korunması ve gözetlenmesinde onlara yardım ederler.

136. Dediler ki: "Bizim için fark etmez; sen bize öğüt versen de öğüt verenlerden olmasan da!"

137. "Bu, tamamen öncekilerin ahlâkıdır (onu terk edemeyiz)!"

[1696] **Şayet** "*E-va'azte ev lem ta'iz* (öğüt versen de vermesen de) denilse daha öz ve aynı anlamda olurdu?" **dersen şöyle derim:** Aynı anlama gelmezdi; zira aralarında fark vardır; çünkü anlam, "Öğüt verme işini yapsan da, gerçekten öğüt verip bunu uygulayanlardan olmasan da bizim için eşittir." şeklindedir. Senin cümlendeki *ev lem ta'iz* ifadesine kıyasla bu kullanım, onun *vaaz*ına pek itibar etmediklerini ifade etmek bakımından[1] daha etkilidir.

[1697] [خَلْقُ الأولين ifadesini] *halku'l-evvelîn* şeklinde fethayla okuyanlara göre anlam, "Senin getirdiklerin, öncekilerin uydurmalarından (*ihtilâk*) ve zorlama tahminlerinden ibarettir." şeklindedir; nitekim [Kur'ân kıssaları hakkında] "Eskilerin masalları." [En'âm 6/25] demekte idiler. Ya da şu anlamdadır: Bizim yaratılmamız (*halk*), önceki asırlarda yaşayanların *halk*ından farklı değil; onların yaşadığı gibi yaşıyor, onların öldüğü gibi ölüyoruz! Ne dirilme ne de hesaba çekilme söz konusu!.. İfadeyi *huluku'l-evvelîn* şeklinde iki zammeli veya *hulk* şeklinde tek zammeli okuyanlara göre ise anlam, "İçinde bulunduğumuz şu din, öncekilerin ahlâk ve âdetlerinden ibarettir; [kadim insanlar] bunları din ediniyor, bunlara inanıyorlardı, biz de onları önder edinmekte [onlar gibi inanıp, davranmakta]yız!." şeklindedir. Ya da üzerinde bulunduğumuz şu hayat ve ölüm, insanların tâ eski çağlardan beri tâbi oldukları bir âdettir!.. Ya da getirdiğin yalanlar öncekilerin âdetidir; onlar da bunun benzeri yalanlar uydurup yazılı hale getiriyorlardı!..

138. "Azaba uğratılacak da değiliz!"

139. Böylece, onu yalanladılar... Biz de onları helâk ettik. Bunda elbette bir âyet var; fakat çoğu mümin değildir.

140. Şüphesiz senin Rabbindir 'mutlak izzet sahibi', merhametli (Azîz, Rahîm).

---

1 "Sen bize öğüt versen de öğüt verici (iyi insan)lardan olmasan da…" ifadesinde, ne vaaz eylemine ne de iyi bir karakter olan *vâ'iz*in kendileri hakkındaki hayırhah tutumuna itibar edecekleri belirtilirken, soruda önerilen "Sen bize öğüt versen de vermesen de…" ifadesinde, sadece *vaaz*a itibar etmeyecekleri aktarılmış olmaktadır. Oysa âyetteki ifadede, "peygamberlerinin kendilerinin iyiliği için çırpınan biri olup olmaması önemli değildir."

[١٦٩٥] فإن قلت: كيف قرن البنين بالأنعام؟ قلت: هم الذين يعينونهم على حفظها والقيام عليها.

١٣٦-﴿قَالُوا سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَوَعَظْتَ أَمْ لَمْ تَكُنْ مِنَ الْوَاعِظِينَ﴾

١٣٧-﴿إِنْ هَذَا إِلا خُلُقُ الأَوَّلِينَ﴾

٥ [١٦٩٦] فإن قلت: لو قيل: أَوَعَظْتَ أو لم تعظ، كان أخصر، والمعنى واحد؟ قلت: ليس المعنى بواحد وبينهما فرق، لأنّ المراد: سواء علينا أفعلت هذا الفعل الذي هو الوعظ، أو لم تكن أصلًا من أهله ومباشريه. فهو أبلغ في قلة اعتدادهم بوعظه من قولك: أم لم تعظ.

[١٦٩٧] من قرأ «خَلْق الأوّلين»، بالفتح، فمعناه: أنّ ما جئت به اختلاق الأوّلين وتخرّصهم، كما قالوا :{أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ } [الأنعام: ٢٥]. أو ما خلقنا هذا إلا خلق القرون الخالية؛ نحيا كما حيوا، ونموت كما ماتوا، ولا بعث ولا حساب. ومن قرأ «خلق»، بضمتين، وبواحدة، فمعناه: ما هذا الذي نحن عليه من الدين إلا خلق الأولين وعادتهم، كانوا يدينونه ويعتقدونه، ونحن بهم مقتدون. أو ما هذا الذي نحن عليه من الحياة والموت إلا عادة لم يزل عليها الناس في قديم الدهر. أو ما هذا الذي جئت به من الكذب إلا عادة الأولين، كانوا يلفقون مثله ويسطرونه.

١٣٨-﴿وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ﴾

١٣٩-﴿فَكَذَّبُوهُ فَأَهْلَكْنَاهُمْ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُم مُّؤْمِنِينَ﴾

١٤٠-﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

141. Semûd da peygamberleri yalanlamıştı...

142. Hani, kardeşleri Sâlih onlara demişti ki: "Hâlâ sakınmayacak mısınız?"

143. "Şüphesiz, ben size gönderilmiş güvenilir bir elçiyim."

144. "Artık Allah'tan sakının ve bana itaat edin."

145. "Buna karşı sizden bir ücret istemiyorum; benim ücretimi vermek Âlemlerin Rabbi'ne düşer."

146. "Hep böyle güven içinde mi bırakılacaksınız burada?"

147. "Bahçelerde, pınarlarda;"

148. "ekinlerde, salkımları çok hoş görünen hurmalıklarda..."

[1698] أَتُتْرَكُونَ ifadesiyle, sonsuza kadar bitmeyecek nimetler içinde bırakılacakları reddedilmiş olabilir; *Allah'ın, konfor içinde yaşayıp gittikleri bahçe vb. nimetlerle onların arasına girmediği* belirtilerek, bu nimetlerin içinde hep böyle güven ve refah içerisinde yaşayamayacakları hatırlatılıyor da olabilir. فِي مَا هَاهُنَا ifadesi, "bu mekânda daimî olarak bulunan nimetlerin içinde" demektir. Bu ifade daha sonra فِى جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ وَزُرُوعٍ وَنَخْلٍ طَلْعُهَا هَضِيمٌ âyetiyle açıklanmıştır ki burada da önce özet sonra detay bir anlatım söz konusudur.

[1699] **Şayet** "Neden فِي جَنَّاتٍ ifadesinden sonra وَنَخْلٍ dedi. [Araplar açısından] *davarın* türler arasında öncelikle deveyi içermesi gibi *bahçe* de her şeyden önce hurmalığı akla getirir. Hatta o kadar ki *bahçe* dediklerinde özellikle hurmalıkları, davar dediklerinde de deveyi kastederler. Nitekim Züheyr,

> uzun hurma ağaçlarını sular

demiştir." **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir: Hurma ağacından, diğer ağaç gruplarına dâhil olmakla birlikte münferit olarak bahsedilmiş olması, ki bu, hurmanın diğer ağaçlara göre daha üstün, daha özel bir yeri olduğu konusunda uyarıda bulunmak içindir. [ii] "Bahçeler" ifadesiyle hurma dışındaki diğer ağaçların kastedilip -cümlenin yapısı buna uygundur- sonra da hurmalığın buna atfedilmesidir.

١٤١-﴿كَذَّبَتْ ثَمُودُ الْمُرْسَلِينَ﴾

١٤٢-﴿إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ صَالِحٌ أَلَا تَتَّقُونَ﴾

١٤٣-﴿إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ﴾

١٤٤-﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ﴾

5 ١٤٥-﴿وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ ۖ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَىٰ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٤٦-﴿أَتُتْرَكُونَ فِي مَا هَاهُنَا آمِنِينَ﴾

١٤٧-﴿فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ﴾

١٤٨-﴿وَزُرُوعٍ وَنَخْلٍ طَلْعُهَا هَضِيمٌ﴾

[١٦٩٨] {أَتُتْرَكُونَ} يجوز أن يكون إنكارًا لأن يتركوا مخلدين في نعيمهم لا يزالون عنه، وأن يكون تذكيرًا بالنعمة في تخلية الله إياهم وما يتنعمون فيه من الجنات وغير ذلك، مع الأمن والدّعة. {فِي مَا هَاهُنَا} في الذي استقر في هذا المكان من النعيم. ثم فسره بقوله: {فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ وَزُرُوعٍ وَنَخْلٍ طَلْعُهَا هَضِيمٌ} وهذا أيضًا إجمال ثم تفصيل.

[١٦٩٩] فإن قلت: لم قال: {وَنَخْلٍ} بعد قوله {فِي جَنَّاتٍ}، والجنة تتناول النخل أوّل شيء كما يتناول النعم الإبل كذلك من بين الأزواج، حتى أنهم ليذكرون الجنة ولا يقصدون إلا النخيل؛ كما يذكرون النعم ولا يريدون إلا الإبل. قال زهير:

... تَسْقِي جَنَّةً سَحَقَا ۞

قلت: فيه وجهان؛ أن يخص النخل بإفراده بعد دخوله في جملة سائر الشجر، تنبيهًا على انفراده عنها بفضله عليها، وأن يريد بالجنات غيرها من الشجر، لأن اللفظ يصلح لذلك، ثم يعطف عليها النخل.

[1700] *et-Tal‘atü* hurma ağacından -tıpkı kılıcın kınından çıkması gibi- çıkıp da ortasında filizler olan salkımdır; salkım (*k*ınv) ise ağacın dalından çıkan şeyin ismidir. Sap ve salkım bunun gibidir. هَضِيم içi[1] çok hoş demektir. [Araplar] *keşh*^un *hedīm*^un (zayıf böğür) derler. Dişi hurmanın salkımında zarâfet, erkek hurmanın salkımında ise kabalık ve sertlik vardır. Aynı şekilde, [en kaliteli hurma çeşidi olan] *bernî*nin salkımı, diğer hurmalarınkinden daha güzel görünür. Böylece [Sâlih Peygamber], Allah Teâlâ'nın onlara hurmanın en kalitelisini, en faydalısını verdiği nimetini hatırlatmaktadır; çünkü dişi olan, çok hurma verir, *bernî* de en kaliteli, en güzel hurmadır. Bununla şunu kasdetmiş olması da mümkündür: Bunların hurmalıkları hastalıklardan uzak, verimli ve sulak bir arazide olduğundan bol bol hurma vermektedir; işte, hurma çok olduğunda küçük (هضيم), az olduğunda ise iri/etli olur. Şu da söylenmiştir: هضيم yumuşak ve olgun anlamında olup adeta "meyvesi taze olan hurmalık" demektedir.

149. "Ayrıca, dağlara ustaca evler oyuyorsunuz."

150. "Artık Allah'tan sakının ve bana itaat edin."

151. "Aşırı gidenlerin emrini dinlemeyin."

152. "Onlar ki yeryüzünde bozuculuk yaparlar; düzeltmezler (sulh ve ıslah taraftarı değiller)!"

[1701] Hasan-ı Basrî [v. 110/728], Hâ'nın fethasıyla *ve tenhatûne* şeklinde okumuştur. [فرهين kelimesi de] *ferihîn* ve *fârihîn* şeklinde okunmuştur. *Ferâhet* akıllılık, zindelik demektir. *Hayl*^un *fürha*^tün (uslu, çevik at) ifadesi de buradan gelmektedir.

[1702] [وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُسْرِفِينَ ifadesi] 'emrin gereğince davranma' veya 'kendisine itaat edilen âmire itaat moduna girme' anlamı için isti‘âre olarak kullanılmıştır. Ya da *emr*in kendisi mecâz-ı hükmî ile 'itaat olunan şey' kılınmış olabilir; çünkü emre [değil, emre]den kişiye itaat edilir.[2] Bu ifadenin benzeri, *le-ke ‘aleyye emrat*^ün *mutā‘at*^ün sözüdür.[3] [Mûsâ (a.s.)'dan nakledilen] "Ve emrime itaat edin." [TāHâ 20/90] âyeti de buna benzer.

[1703] **Şayet** "[Bozucu oldukları zaten belirtilmişken] 'düzeltmezler' demenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun faydası şudur: Bazı fesatçıların eylemleri, içinde birtakım maslahatlar barındırsa da bunların fesadı, bünyesinde hiçbir fayda barındırmayan tamtakır bir fesattır.

1 *Hedīm*: Kapçığı içinde birbirine girmiş vaziyette; henüz açmamış hurma çiçeği.
2 Normalde "Aşırı giden*lerin emrine*" değil de "Aşırı giden*lere* itaat etmeyin." denir.
3 "Senin bana emretme hakkın var, emrine mutlaka itaat edilecek!"

[١٧٠٠] الطلعة: هي التي تطلع من النخلة، كنصل السيف، في جوفه شماريخ القنو؛ والقنوُ اسم للخارج من الجِذع، كما هو بعُرْجُونه وشماريخه. والهضيم: اللطيف الضامر، من قولهم: كشح هضيم. وطلع إناث النخل فيه لطف، وفي طلع الفحاحيل جفاء، وكذلك طلع البرني ألطف من طلع اللون. فذكرهم نعمة الله في أن ٥ وهب لهم أجود النخل وأنفعه؛ لأنّ الإناث وَلَّادة التمر، والبرني أجود التمر وأطيبه. ويجوز أن يريد أن نخيلهم أصابت جودة المنابت وسعة الماء، وسلمت من العاهات، فحملت الحمل الكثير، وإذا كثر الحمل هضم، وإذا قل جاء فاخرًا. وقيل: الهضيم: اللين النضيج، كأنه قال: ونخل قد أرطب ثمره.

١٤٩-﴿وَتَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا فَارِهِينَ﴾

١٠ ١٥٠-﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ﴾

١٥١-﴿وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُسْرِفِينَ﴾

١٥٢-﴿الَّذِينَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ﴾

[١٧٠١] قرأ الحسن «وتنحَتون»، بفتح الحاء. وقرئ «فرهين»، و«فارهين». والفراهة الكيس والنشاط. ومنه: خيل فرهة.

١٥ [١٧٠٢] استعير لامتثال الأمر، وارتسامه طاعة الآمر المطاع، أو جعل الأمر مطاعًا على المجاز الحكمي، والمراد الآمر. ومنه قولهم: لك عليّ إمرة مطاعة. وقوله تعالى: {وَأَطِيعُوا أَمْرِى} [طه: ٩٠].

[١٧٠٣] فإن قلت: ما فائدة قوله {وَلَا يُصْلِحُونَ}؟ قلت: فائدته أنّ فسادهم فساد مصمت ليس معه شيء من الصلاح، كما تكون حال بعض المفسدين مخلوطة ببعض ٢٠ الصلاح.

153. Dediler ki: "Sen, kesin büyülenmişlerdensin."

154. "Hem, bizim gibi bir beşerden başka bir şey değilsin. Doğru söyleyenlerdensen, haydi bir mu'cize getir."

155. Dedi ki: "Bu (mu'cize), dişi bir devedir; belirli bir günün su içme hakkı sizin olmakla birlikte, onun da su içme hakkı vardır."

156. "Sakın ona kötülük etmeyin; yoksa büyük/vahim bir günün azabı sizi yakalayıverir!"

[1704] *Müsehhar,* "çokça sihre mâruz kalıp sihrin aklına halel getirdiği kişi" demektir. Kelimenin, akciğer anlamındaki *sahr* kökünden geldiği de söylenmiştir; [yani] Sâlih de bir beşerdir.[1] *Şirb* su payı demektir; nitekim *saky* ve *kūt* [yani suvarma ve azık] payı için *sıky* ve *kīt* denmektedir. Zammeyle *şurb* şeklinde de okunmuştur.

[1705] Rivayete göre "Kayadan çıkacak 'on aylık bir gebe deve' istiyoruz; ayrıca bir erkek yavru doğuracak!.." demişler; Sâlih (a.s.) da düşünmeye başlamış. Bir süre sonra Cebrâil (a.s.) ona demiş ki: "İki rekât namaz kıl ve deveyi Rabbinden iste." O da bunu yapmış. Bir müddet sonra bir deve çıkıp, önlerine gelerek yere çökmüş ve kendisi kadar bir erkek yavru doğurmuş… Ebû Mûsâ'nın, "Ben bu devenin çıktığı yeri gördüm; 60 kol boyu[2] idi." dediği rivayet edilmiştir. Katâde'den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre "Deve kendi su içme gününde suyun tamamını içiyor; onların su içme gününde ise su içmiyormuş."

[1706] بِسُوءٍ dövme, ayaklarını keserek hunharca katletme vb. bir şekilde hayvana kötülük etmeyin.

[1707] Azap onun içerisinde gerçekleşeceğinden dolayı günü yüceltmiş ve onu bu sıfatla vasıflamıştır, azabı değil de azabın gerçekleşeceği günü büyütmek daha etkilidir; zira vakit, bir şey sebebiyle büyütüldüğünde, büyüklük konumu daha fazla olur.

157. Yine de ayaklarını keserek onu hunharca katlettiler... Fakat pişman oldular;

158. çünkü o azap onları yakalayıverdi! Bunda elbette bir âyet var; fakat çoğu mümin değildir.

159. Şüphesiz senin Rabbindir 'mutlak izzet sahibi', merhametli (Azîz, Rahîm).

1 Yani sen de bizim gibi ciğer vs. organları bulunan birisin, Allah tarafından gönderilmiş değilsin!

2 Yaklaşık 5 m.

١٥٣-﴿قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مِنَ الْمُسَحَّرِينَ﴾

١٥٤-﴿مَا أَنْتَ إِلا بَشَرٌ مِثْلُنَا فَأْتِ بِآيَةٍ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

١٥٥-﴿قَالَ هَذِهِ نَاقَةٌ لَهَا شِرْبٌ وَلَكُمْ شِرْبُ يَوْمٍ مَعْلُومٍ﴾

١٥٦-﴿وَلا تَمَسُّوهَا بِسُوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابُ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾

[١٧٠٤] المسحَّر: الذي سحِّر كثيرًا، حتى غلب على عقله. وقيل: هو من السَّحْر: الرئةِ، وأنه بشر. الشرب: النصيب من الماء، نحو السقي والقيت، للحظ من السقي والقوت، وقرئ: بالضم.

[١٧٠٥] روي أنهم قالوا: نريد ناقة عشراء تخرج من هذه الصخرة، فتلد سقبا. فقعد صالح يتفكر، فقال له جبريل عليه السلام: صل ركعتين وسل ربك الناقة، ففعل، فخرجت الناقة وبركت بين أيديهم ونتجت سقبا مثلها في العظم. وعن أبي موسى: رأيت مصدرها، فإذا هو ستون ذراعًا. وعن قتادة: إذا كان يوم شربها شربت ماءهم كله، ولهم شرب يوم لا تشرب فيه الماء.

[١٧٠٦] {بِسُوءٍ} بضرب أو عقر أو غير ذلك.

[١٧٠٧] عظم اليوم لحلول العذاب فيه. ووصف اليوم به أبلغ من وصف العذاب، لأن الوقت إذا عظم بسببه كان موقعه من العظم أشد.

١٥٧-﴿فَعَقَرُوهَا فَأَصْبَحُوا نَادِمِينَ﴾

١٥٨-﴿فَأَخَذَهُمُ الْعَذَابُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

١٥٩-﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

[1708] Rivayete göre Mısta‘, deveyi dar bir yerde kıstırmış, ona ok atmış, ok onu ayağından yaralamıştı ve bu yüzden deve, yere düşmüştü. Sonra Kıdâr [b. Sâlif] onu vurdu! Rivayete göre ayaklarını keserek deveyi hunharca katleden kişi "Hepiniz birden razı olmadıkça onu kesmem!" demiş, o kadar ki kendi özel mekânındaki kadının bile yanına girip "Razı mısın?" diyorlar; kadın da "Evet." diyormuş; çocuklardan da böyle rıza almışlar.

[1709] **Şayet** "Pişman olmalarına rağmen, neden cezaya uğradılar peki?" **dersen şöyle derim:** Onların pişmanlığı tövbe edenlerin pişman oluşu gibi değildi. Onlar ayaklarını keserek hunharca katletmeleri sebebiyle hemen cezaya çarptırılacaklarından korkarak nedamet getirdiler. Nitekim bir kimse bozuk bir görüşe varır ve bu görüşü uygular; sonra da Küse‘î'nin pişmanlığında olduğu gibi üzülür durur. Ya da tövbe edenlerin tövbesi gibi tövbe etmişlerdir; ancak tövbeleri, tövbenin edileceği normal vaktin dışında gerçekleşmiştir ki o da azabı gördükleri andır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Kötülükleri, bile-isteye işleyenlerin tövbesi makbul değildir…" [Nisâ 4/18] âyeti sonuna kadar okuyunuz.[1] Onların pişmanlığının erkek deveyi bırakmaları olduğu da söylenmiştir ki bu, uzak bir görüştür.

[1710] الْعَذَابُ (o azap) kelimesindeki Lâm-ı tarif عَذَابُ يَوْمٍ عَظِيمٍ (büyük/vahim bir günün azabı [156]) ifadesine işaret etmektedir.

160. Lût'un kavmi de peygamberleri yalanlamıştı...

161. Hani, kardeşleri Lût onlara demişti ki: "Hâlâ, sakınmayacak mısınız?"

162. "Şüphesiz, ben size gönderilmiş güvenilir bir elçiyim."

163. "Artık Allah'tan sakının ve bana itaat edin."

164. "Buna karşı sizden bir ücret istemiyorum; benim ücretimi vermek Âlemlerin Rabbi'ne düşer."

165-166. "Herkesten farklı olarak Rabbinizin sizin için yarattığı eşleri bırakıp erkeklere mi yanaşıyorsunuz?! Siz gerçekten sapık bir toplumsunuz!"

1 *"Kötülükleri, bile-isteye işleyenlerin tevbesi de, -ki böyle birine ölüm gelip çatınca; "Şimdi gerçekten tevbe ettim!" der- inkârcı birer nankör olarak ölenlerin tevbesi de makbul değildir. Can yakıcı bir azap hazırladık Biz bunlara!"*

[١٧٠٨] وروي أن مسطعا ألجأها إلى مضيق في شعب، فرماها بسهم فأصاب رجلها فسقطت؛ ثم ضربها قِدَار. وروي أنّ عاقرها قال: لا أعقرها حتى ترضوا أجمعين! فكانوا يدخلون على المرأة في خدرها، فيقولون: أترضين؟ فتقول: نعم، وكذلك صبيانهم.

٥ [١٧٠٩] فإن قلت: لم أخذهم العذاب وقد ندموا؟ قلت: لم يكن ندمهم ندَمَ تائبين، ولكن ندم خائفين أن يعاقَبوا على العقر عقابًا عاجلًا. كمن يرى في بعض الأمور رأيًا فاسدًا ويبني عليه، ثم يندم ويتحسر كندامة الكسعيّ. أو ندموا ندَم تائبين، ولكن في غير وقت التوبة، وذلك عند معاينة العذاب. وقال تعالى: {وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّآتِ} الآية [النساء: ١٨]. وقيل: كانت ندامتهم على ترك

١٠ الولد، وهو بعيد.

[١٧١٠] واللام في {الْعَذَابُ} إشارة إلى {عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ} [١٥٦].

١٦٠-﴿كَذَّبَتْ قَوْمُ لُوطٍ الْمُرْسَلِينَ﴾

١٦١-﴿إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ لُوطٌ أَلَا تَتَّقُونَ﴾

١٦٢-﴿إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ﴾

١٥ ١٦٣-﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ﴾

١٦٤-﴿وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ ۖ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَىٰ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٦٥-﴿أَتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ مِنَ الْعَالَمِينَ﴾

١٦٦-﴿وَتَذَرُونَ مَا خَلَقَ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ ۚ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ عَادُونَ﴾

[1711] ["Herkesten" diye çevirdiğimiz] الْعَالَمِينَ kelimesi ile insanları kastetmektedir; yani -Âdemoğullarının çokluğuna, farklı sınıflardan oluşuyor olmalarına ve kadınları erkeklerinden daha fazla olmasına rağmen- erkeklere mi gidiyorsunuz!? Kadınlar size yetmiyormuş gibi!.. Ya da kendi dışınızdakilerden 'erkek'lere mi gidiyorsunuz!? Yani ey Lût kavmi! Bu aşırı çirkin eylemle sadece siz, diğer varlıklardan ayrılıyorsunuz! Buna göre "âlemler" cinsel hayatı olan tüm canlıları ifade eder.

[1712] مِنْ أَزْوَاجِكُم ifadesi مَا خَلَقَ'yı açıklayıcı olabileceği gibi, onunla parça kastedilmesi de mümkündür ki buna göre, مَا خَلَقَ ile kadınların mübah uzuvları kastedilir.[1]

[1713] İbn Mes'ûd'un kıraatinde *mâ aslaha le-küm rabbüküm min ezvâcikum* (Allah'ın, eşlerinizden sizin için uygun bulduğu yer) şeklindedir; demek ki bunun benzerini hanımlarına da yapıyorlardı.[2]

[1714] *el-'Âdî,* ettiği *zulüm*de[3] sınır tanımayan, haddini aşan demektir. Anlam şöyledir: Bu kadar ağır bir günah olmasına rağmen bunu yapıyorsunuz hâ?! *Ama* siz zaten, isyan anlamına gelen şeylerin tamamında -ki bu fiil de bu cümledendir- haddini aşan sapık bir topluluksunuz!.. Ya da sizler, böylesine ağır bir günah işlemekte olduğunuzdan, *bilakis*, sınır tanımamakla nitelendirilmeye lâyık bir toplumsunuz!..

167. Dediler ki: "Ey Lût! Buna bir son vermezsen, kesinlikle (ülkeden) çıkarılanlardan olacaksın!"

[1715] "Buna" yani bize yasak koymaya ve yaptığımız işi kötülemeye "son vermezsen" içimizden çıkardığımız ve ülkemizden attığımız kimseler zümresinden "olacaksın!" Muhtemelen, çıkardıklarını azarlama, aşağılama ve mallarına el koyma gibi en kötü şekilde çıkartıyorlardı; tıpkı zalimlerin, kızdıkları bazı kimseleri ülkeden sürüp kovduğu gibi veya Mekkelilerin hicret etmek isteyenlere yaptıkları gibi.

168. Dedi ki: "Ben sizin yaptıklarınızdan tiksinenlerdenim!"

169. "Ya Rabbi! Beni ve ehlimi bunların yaptıklarından kurtar."

---

1 1) "Sizin için yarattığı eşler." 2) "Sizin için yarattığı eşlerinizin uzuvları." Âyette, kadınla erkek karşılaştırıldığına göre, ilk ihtimal daha doğrudur.

2 Demek ki kendi hanımlarıyla da ters ilişkiye giriyorlardı.

3 Bu *zulüm*, hukukî alandaki haksızlıklar değildir; yapılması gerekenin tersini yapma anlamına gelen her tür inanış, tutum ve davranış *zulüm*dür, yersizliktir. Zulüm genel olarak *hikmet*in zıttıdır.

[١٧١١] أراد بـ{الْعَالَمِينَ} الناس؛ أي أتأتون من بين أولاد آدم عليه السلام على فرط كثرتهم وتفاوت أجناسهم وغلبة إناثهم على ذكورهم في الكثرة، ذكرانَهم!؟ كأن الإناث قد أعوزتكم! أو أتأتون أنتم من بين من عداكم من العالمين الذكران؟! يعني أنكم يا قوم لوط، وحدكم مختصون بهذه الفاحشة. والعالمون على هذا القول: كل ما ينكح من الحيوان.

[١٧١٢] {مِنْ أَزْوَاجِكُمْ} يصلح أن يكون تبيينًا لـ{مَا خَلَقَ}، وأن يكون للتبعيض، ويراد بما خلق العضو المباح منهنّ.

[١٧١٣] وفي قراءة ابن مسعود «ما أصلح لكم ربكم من أزواجكم»، وكأنهم كانوا يفعلون مثل ذلك بنسائهم.

[١٧١٤] العادي: المتعدّي في ظلمه، المتجاوز فيه الحدّ. ومعناه: أترتكبون هذه المعصية على عظمها!؟ بل أنتم قوم عادون في جميع المعاصي، فهذا من جملة ذاك. أو بل أنتم قوم أحقاء بأن توصفوا بالعدوان، حيث ارتكبتم مثل هذه العظيمة.

١٦٧-﴿قَالُوا لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ يَا لُوطُ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمُخْرَجِينَ﴾

[١٧١٥] {لَئِنْ لَمْ تَنتَهِ} عن نهينا وتقبيح أمرنا {لَتَكُونَنَّ} من جملة من أخرجناه من بين أظهرنا وطردناه من بلدنا. ولعلهم كانوا يخرجون من أخرجوه على أسوأ حال؛ من تعنيف به، واحتباس لأملاكه. وكما يكون حال الظلَمة إذا أجْلوا بعض من يغضبون عليه، وكما كان يفعل أهل مكة بمن يريد المهاجرة.

١٦٨-﴿قَالَ إِنِّي لِعَمَلِكُمْ مِنَ الْقَالِينَ﴾

١٦٩-﴿رَبِّ نَجِّنِي وَأَهْلِي مِمَّا يَعْمَلُونَ﴾

170-171. Bunun üzerine, Biz de onu ve -geride kalanlar arasındaki bir bayan hariç- bütün ehlini kurtardık.

172. Sonra diğerlerini yerle bir ettik.

173. Ve üzerlerine öyle bir 'yağmur' yağdırdık ki!.. Uyarıl(ıp da buna kulak asmay)anların yağmuru gerçekten berbattı!

174. Bunda elbette bir âyet var; fakat çoğu mümin değildir.

175. Şüphesiz senin Rabbindir 'mutlak izzet sahibi', merhametli (Azîz, Rahîm).

[1716] "Sizin yaptıklarınızdan tiksinenlerdenim!" ifadesi, "Sizin yaptıklarınızdan tiksiniyorum!" demekten daha etkilidir. Nitekim *fulân^{un} mi-ne'l-ulemâ'* (falanca âlimlerdendir) sözün, *fulân^{un} 'âlim^{un}* (falanca âlimdir) sözünden daha etkilidir; çünkü bu ifadeyle hem onun ulema zümresinden sayıldığına hem de ilim konusunda âlimlerle ortaklığı bulunduğuna tanıklık etmiş olursun. Bununla, "Sizden tiksinmekte kâmil olanlardanım!" anlamını kastetmiş olması da mümkündür.

[1717] *el-Kılâ* güçlü bir nefret ve tiksinme demektir; adeta insanın yüreğini, ciğerini yakıp kavuran bir nefret ki bunda günahın büyüklüğüne işaret vardır. Maksat, din ve takva bakımından tiksinmektir. Dindarın Allah'ın dini konusundaki duyarlılığı o kadar güçlüdür ki günahlardan nefreti *fıtrî* nefrete yakındır.

[1718] "Onların yaptıklarından [kurtar]" ifadesi, yaptıklarının cezasından demektir ki zâhir mâna budur. Kurtarma ifadesiyle günaha hiç bulaşmamanın kastedilmiş olması da mümkündür. "O zaman, 'Bir bayan hariç, onu ve ehlinin tamamını *kurtardık*.' demenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bir bayan hariç, onu ve ehlini bu günaha bulaşmaktan kurtardı, anlamındadır; zira yaşlı kadın, bu işe [eşcinsel ilişkiye] rıza gösterip yardımcı olduğundan, hatta tahrik ettiğinden, bu günaha bulaşmaktan kurtarılmış değildi. Zira *isyana rıza gösteren, isyan eden hükmündedir.*

[1719] **Şayet** "Lût'un *ehl*i müminlerdendi, öyle olmasaydı onlar için kurtuluş talep etmezdi. Bu durumda, kâfir bayan [*mümin ehil*den] nasıl istisna edilebiliyor?" **dersen şöyle derim:** İstisna, ehilden yapılmaktadır; her ne kadar iman konusunda onlarla bir ortaklığı olmasa da evlenme hakkı sebebiyle onlarla ortaklığı bulunan bu kadın da ehil kavramına dâhildir.

١٧٠-﴿فَنَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ أَجْمَعِينَ﴾

١٧١-﴿إِلا عَجُوزًا فِي الْغَابِرِينَ﴾

١٧٢-﴿ثُمَّ دَمَّرْنَا الآخَرِينَ﴾

١٧٣-﴿وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا فَسَاءَ مَطَرُ الْمُنْذَرِينَ﴾

٥ ١٧٤-﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً ۖ وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُم مُّؤْمِنِينَ﴾

١٧٥-﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

[١٧١٦] و{مِنَ الْقَالِينَ} أبلغ من أن يقول: إني لعملكم قالٍ، كما تقول: فلان من العلماء، فيكون أبلغ من قولك: فلان عالم؛ لأنك تشهد له بكونه معدودًا في زمرتهم، ومعروفةً مساهمتُه لهم في العلم. ويجوز أن يريد: من الكاملين في قلاكم.

١٠ [١٧١٧] والقلى البغض الشديد، كأنه بغض يقلي الفؤاد والكبد؛ وفي هذا دليل على عظم المعصية. والمراد: القلى من حيث الدين والتقوى، وقد تقوى همة الدَّيّن في دين الله حتى تقرب كراهته للمعاصي من الكراهة الجبلية.

[١٧١٨] {مِمَّا يَعْمَلُونَ} من عقوبة عملهم، وهو الظاهر. ويحتمل أن يريد بالتنجية العصمة. فإن قلت: فما معنى قوله {فَنَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ أَجْمَعِينَ إِلَّا عَجُوزًا}؟

١٥ قلت: معناه أنه عصمه وأهله من ذلك إلا العجوز، فإنها كانت غير معصومة منه، لكونها راضية به ومعينة عليه ومحرشة، والراضي بالمعصية في حكم العاصي.

[١٧١٩] فإن قلت: كان أهله مؤمنين، ولولا ذلك لما طلب لهم النجاة، فكيف استثنيت الكافرة منهم؟ قلت: الاستثناء إنما وقع من الأهل، وفي هذا الاسم لها معهم شركة بحق الزواج وإن لم تشاركهم في الإيمان.

[1720] **Şayet** "فِي الْغَابِرِينَ (geride kalanlar arasındaki) ifadesi bayanın sıfatıdır; adeta 'Geride *kalan* bir bayan hariç' denmektedir; oysa geride kalma[1] fiili, bayanın kurtuluş esnasındaki bir özelliği değildi ki?" **dersen şöyle derim:** Bu, 'geride kalacağı takdir edilmiş bir bayan hariç' anlamındadır. Azap ve helâk içinde *geride kalanlar* ifadesi, kurtarılanların dışındakiler demektir. Nitekim bu bayanın, 'kentten çıkanlar'[2] ile birlikte üzerlerine yağdırılan taşlarla helâk olduğu da söylenmiştir.

[1721] Bunların yerle bir olmasından kasıt, [şehirlerinin] altının üstüne getirilmesidir. 'Yağdırma'ya gelince, Katâde'den [v. 117/735] "Allah'ın, orada yaşayan ama o kavimden olmayan kişilerin üzerine gökten taş yağdırarak onları helâk ettiği" rivayet edilirken, İbn Zeyd'in "Yerle bir olmaları Allah'ı razı etmemiş, bir de başlarına taş yağdırmıştır!" dediği rivayet edilmiştir.

[1722] ["Gerçekten berbattı!" anlamındaki] فَسَاءَ'nin fâ'ili مَطَرُ الْمُنذَرِينَ (uyarılanların yağmuru) olup, "uyarılanlar" derken malum bir kavmi kastetmemektedir; çünkü [Lâm-ı tarif] cins ifade etmektedir. Zemmin asıl muhatabı hazfedilmiştir ki o da üzerlerine yağan [taş] yağmurudur.[3]

176. Eyke'liler de peygamberleri yalanlamıştı...

[1723] الْأَيْكَةِ ifadesi *eyke* şeklinde Hemze'li ve *leyke* şeklinde Hemze'siz okunmuştur. İzâfetle mecrur olarak (*ashâbu'l-eyketi*) de okunmuştur ki gayet güzel bir okuyuştur. İfadeyi [*ashâbu leykete* şeklinde] mansūp okuyup, *leyle* vezninde bir şehir ismi olarak *leyke* şeklinde düşünenler[in yaptığı], mushafın yazım karakterinden[4] kaynaklanan bir vehimdir; zira kelime, bu sûrede ve Sād sûresinde [13. âyette] Elif'siz yazılmıştır. Mushafta genel yazım usullerinin hilâfına bu tip şeyler bulunmaktadır. Her iki sûrede de [kelimenin gerçek imlâsına göre değil] telaffuz edenin telaffuzuna göre böyle yazılmıştır. -Nitekim Nahivciler de *muhaffef* lafızları beyan etmek üzere *lâne* ve *lûlâ* kelimelerini[5] bu şekilde yazarlar.- Kur'an'ın diğer yerlerinde ise aslı üzere yazılmıştır; oysa kıssa aynıdır. Kaldı ki *Leyke* diye bir yer yoktur!

1 *Ğâbirîn*, toz – toprak içinde kalanlar demektir. *Allāhu a'lem*, volkanik püskürmeler esnasında çıkan toz – duman ve taşlara mâruz kalanlar anlamındadır..

2 Bu ifade, "kentten çıkan kâfirlerle" anlamında ise o zaman bayan, azap gelmeye başladıktan sonra kentten kaçmaya çalışan kâfirlerle birlikte helâk edilmiş demektir. Burada önemli olan, bayanın 'kentin altı üstüne getirilirken' helâk olduğu değil, kurtulanlardan olmadığıdır.

3 "Uyarılanların başına yağdırılan bir şey olarak *taş yağmuru* ne berbat bir yağmurdur!

4 İfade, mushafta أصحاب ليكة şeklinde Elif'siz yazılmıştır.

5 *Lâne*; Bakara 2/71'deki قالوا الآن ifadesinin nakil işlemiyle *kālulâne* şeklinde okunmasına; *lûlâ* ise Necm 53/50'deki عادًا الأولى ifadesinin *'âdelûlâ* şeklinde okunmasına işarettir. Mushaf yazımında kelimelerin telaffuzu esas alınmış gözükmektedir ki bunun, فإلَّم (Hûd 11/14; aslı فإن لم) gibi çok sayıda örneği vardır.

[١٧٢٠] فإن قلت: {فِى الْغَابِرِينَ} صفة لها، كأنه قيل: إلا عجوزًا غابرة، ولم يكن الغبور صفتها وقت تنجيتهم؟ قلت: معناه إلا عجوزًا مقدّرًا غبورُها. ومعنى الغابرين في العذاب والهلاك: غير الناجين. قيل: إنها هلكت مع من خرج من القرية بما أمطر عليهم من الحجارة.

٥ [١٧٢١] والمراد بتدميرهم الائتفاك بهم. وأمّا الإمطار فعن قتادة: أمطر الله على شذَّاذ القوم حجارة من السماء فأهلكهم. وعن ابن زيد: لم يرض بالائتفاك حتى أتبعه مطرًا من حجارة.

[١٧٢٢] وفاعل {فَسَاءَ} {مَطَرُ الْمُنْذَرِينَ} - ولم يرد بالمنذرين قومًا بأعيانهم، إنما هو للجنس - والمخصوص بالذمّ محذوفٌ، وهو مطرهم.

١٠ ١٧٦-﴿كَذَّبَ أَصْحَابُ الأَيْكَةِ الْمُرْسَلِينَ﴾

[١٧٢٣] قرئ «أصحاب الأيكة»، بالهمزة وبتخفيفها، وبالجرّ على الإضافة، وهو الوجه. ومن قرأ بالنصب وزعم أن "ليكة" بوزن ليلة، اسم بلد، فتوهم قاد إليه خط المصحف، حيث وجدت مكتوبة في هذه السورة وفي سورة ص بغير ألف. وفي المصحف أشياء كتبت على خلاف قياس الخط المصطلح عليه، وإنما ١٥ كتبت في هاتين السورتين على حكم لفظ اللافظ، كما يكتب أصحاب النحو "لان"، و"لولى" على هذه الصورة لبيان لفظ المخفف، وقد كتبت في سائر القرآن على الأصل، والقصة واحدة، على أن ليكة اسم لا يعرف.

[1724] Rivayete göre Eyke halkı, sık ağaçlarla dolu bir bölgede yaşıyormuş; hurma türünden ağaçları varmış.

177. Hani, Şu'ayb onlara demişti ki: "Hâlâ, sakınmayacak mısınız?"

178. "Şüphesiz, ben size gönderilmiş güvenilir bir elçiyim."

179. "Artık Allah'tan sakının ve bana itaat edin."

180. "Buna karşı sizden bir ücret istemiyorum; benim ücretimi vermek Âlemlerin Rabbi'ne düşer."

181. "Ölçeği tam tutun, zarara uğratanlardan olmayın;"

[1725] **Şayet** "Diğer yerlerde olduğu gibi 'Kardeşleri Şu'ayb' buyrulması gerekmez miydi?" **dersen şöyle derim:** Müfessirler "Şu'ayb Eyke halkından değildi." demişlerdir. Hadiste, Medyen'in kardeşi Şu'ayb (a.s.)'ın hem Medyen hem de Eyke halkına gönderildiği belirtilmiştir.

[1726] Ölçme üç kısımdır; tam, eksik ve fazla. Burada, zorunlu olan 'tam'ı emredip haram olan 'eksiltme'yi yasaklamakta, 'fazla' ile ilgili bir şey söylememektedir. Bu konuda emir ve nehyi bırakması, sanki 'fazla'yı yaparsa güzel olur, yapmazsa aleyhine bir şey terettüp etmez anlamına delâlet eder.

182. "dosdoğru terazi ile tartın;"

183. "insanların eşyasını eksiltmeyin ve bozucular gibi yeryüzünde bozuculuk yapmayın."

184. "Sizi ve sizden önceki nesilleri yaratandan korkun."

[1727] Zammeyle (*bi'l-kustās*^{i}) ve kesreyle (*bi'l-kıstās*^{i}) okunmuştur; terazi demektir; *karastūn* (el kantarı) anlamında olduğu da söylenmiştir. **Şayet** 'denk/denge' anlamına gelen *kıst* kökündense ve orta harfi tekrarlanmış ise, bu durumda vezni *fu'lâs*tır. Aksi halde dört-harfli bir kelimedir. Kelimenin Rumcada 'denk/denge' anlamına geldiği de söylenmiştir.

[1728] Birinin hakkını eksik verdiğinde *behastühû hakkahû* (hakkını eksik verdim) denir. Buradan hareketle vergiye *bahs* denir. Bu kelime, herhangi birine haksızlık yapılmaması gereken her konuda kullanılır; sahibinin izni olmadan üzerinde meşru tasarruf imkânı bulunmayan, sahibinin hakkının gasp edilemeyeceği her tür malvarlığını kapsar. *'Asâ -ve 'asiye ve 'âse- fi'l-ard*^{ı} denilir

[١٧٢٤] وروي أن أصحاب الأيكة كانوا أصحاب شجر ملتفّ. وكان شجرهم الدَّوم.

١٧٧-﴿إِذْ قَالَ لَهُمْ شُعَيْبٌ أَلَا تَتَّقُونَ﴾

١٧٨-﴿إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ﴾

١٧٩-﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ﴾

٥ ١٨٠-﴿وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَىٰ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٨١-﴿أَوْفُوا الْكَيْلَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُخْسِرِينَ﴾

[١٧٢٥] فإن قلت: هلا قيل: أخوهم شعيب، كما في سائر المواضع؟ قلت: قالوا: إن شعيبًا لم يكن من أصحاب الأيكة. وفي الحديث: أن شعيبًا أخا مدين، أرسل إليهم وإلى أصحاب الأيكة".

١٠ [١٧٢٦] الكيل على ثلاثة أضرب؛ واف، وطفيف، وزائد. فأمر بالواجب الذي هو الإيفاء، ونهى عن المحرّم الذي هو التطفيف، ولم يذكر الزائد، وكأن تركه عن الأمر والنهي دليل على أنه إن فعله فقد أحسن وإن لم يفعله فلا عليه.

١٨٢-﴿وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ﴾

١٨٣-﴿وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ﴾

١٥ ١٨٤-﴿وَاتَّقُوا الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالْجِبِلَّةَ الْأَوَّلِينَ﴾

[١٧٢٧] قرئ «بالقسطاس»، مضمومًا ومكسورًا، وهو الميزان. وقيل: القرسطون. فإن كان من القسط، وهو العدل، وجعلت العين مكررة فوزنه فُعْلاس، وإلا فهو رباعي. وقيل: هو بالرومية العدل.

[١٧٢٨] يقال: بخسته حقه، إذا نقصته إياه. ومنه قيل للمكس البخسُ. وهو عامّ في

٢٠ كل حق ثبت لأحد أن لا يهضم، وفي كل ملك أن لا يغصب عليه مالكه ولا يتحيف منه، ولا يتصرف فيه إلا بإذنه تصرفًا شرعيًّا. يقال: عثا في الأرض وعثِي وعاث،

ki yol kesme, baskın yapma ve ekinleri yok etme gibi bozuculukları ifade eder. Çeşitli fesatları yaptıkları gibi bunları da yapıyorlardı; işte bu kendilerine yasaklanmıştır.

[1729] [جِبِلَّةَ الأَوَّلِينَ] *übülletün* vezni üzere *cübülletün* ve *hılkatün* vezninde *cibletün* şeklinde okunmuştur; anlamları aynı olup 'nesil sahipleri' demektir; *el-halka'l-evvelîn* (önceki insanlar) demek gibidir.

185. Dediler ki: "Sen kesin büyülenmişlerdensin!"

186. "Bizim gibi bir beşerden başka bir şey de değilsin. Kanaatimiz o ki; kesinlikle yalancılardansın!"

[1730] **Şayet** "Semûd kıssasında olmadığı halde burada Vav getirilmesi mânada farklılığa yol açar mı? [1]" **dersen şöyle derim:** Vav getirildiğinde, onlara göre peygamberlikle bağdaşmayan iki özellik -sihirlenmişlik ve beşerlik- kastedilmiş, "Peygamberin sihirlenmiş olması da caiz değildir, beşer olması da caiz değildir." denilmiş olur. Vav terkedildiğinde ise sadece bir özellik kastedilmiş olur ki o da sihirlenmişliktir. Kendileri gibi bir beşer olduğunu daha sonra ifade etmiş olurlar.

[1731] **Şayet** "İnne'nin hafifletilmiş hali olan İn ve ona ait olan Lâm, nasıl *zanne* fiiline ve *zanne*nin iki mef'ûlünden birine [yani الكاذبين'nin] dağıtılmış?" **dersen şöyle derim:** Bunların asıl kullanımı, mübtedâ ve habere dağıtılmalarıdır ki örneği, *in zeydün le-muntalikun* (Zeyd, kesinlikle gitmekte.) ifadesidir. Bu iki bap, yani *kâne* ve *zanentü* fiilleri, 'mübtedâ haber' babı cinsinden oldukları için, aynı şey [söz konusu] iki bapta da yapılarak "*in kâne zeydün le-muntalikan*" ve "*in zanentuhû le-muntalikan*"denmiştir.

187. "Doğru söyleyenlerdensen, üzerimize gökten taş yağdır."

[1732] [كِسَفًا kelimesi] *kisefen* şeklinde harekeli ve *kısfen* şeklinde sâkin okunmuştur; her ikisi de *kisfetün*ün cem'idir; tıpkı *kıta'an* ve *sidran* örneklerindeki gibi. *el-Kisf - el-kısfetü* ilişkisinin, *er-rî'u* ve *er-rî'atü* [yani çoğul - müfred] ilişkisi gibi olduğu da söylenmiştir ki *kisfe* parça anlamındadır; *kesefehû* "onu parçalara ayırdı" demektir. *Semâ'* bulut veya gölgeliktir. Bu talepleri tamamen, bile bile inkâr etme ve yalanlamadaki kararlılıklarından ileri gelmektedir. Bunlarda tasdike yönelik en ufak bir meyil olsaydı bunu istemek bir yana, akıllarından bile geçirmezlerdi. Anlam şudur: Eğer peygamber olduğun konusunda doğru isen üzerimize gökten taş yağdırması için Rabbine dua et!

---

1 Yani her iki kıssada da geçen ما أنت ifadelerinde, Semûd'dakinde -153-154. âyetlerde- Vav'sız; burada -Şu'ayb kıssasında- ise Vav'lı gelmesi anlama ekstra bir incelik katıyor mu?

وذلك نحو قطع الطريق، والغارة، وإهلاك الزروع. وكانوا يفعلون ذلك مع توليهم أنواع الفساد، فنهوا عن ذلك.

[١٧٢٩] وقرئ «الجُبُلة»، بوزن الأُبُلة، و«الجِبْلة»، بوزن الخلقة. ومعناهنّ واحد، أي ذوي الجبلة، وهو كقولك: والخَلْقَ الأوّلين.

٥ ١٨٥-﴿قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مِنَ الْمُسَحَّرِينَ﴾

١٨٦-﴿وَمَا أَنْتَ إِلا بَشَرٌ مِثْلُنَا وَإِنْ نَظُنُّكَ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ﴾

[١٧٣٠] فإن قلت: هل اختلف المعنى بإدخال الواو ههنا وتركها في قصة ثمود؟ قلت: إذا أدخلت الواو فقد قصد معنيان كلاهما مناف للرسالة عندهم؛ التسحير والبشرية، وأن الرسول لا يجوز أن يكون مسحرًا ولا يجوز أن يكون بشرًا، وإذا تركت ١٠ الواو فلم يقصد إلا معنى واحد، وهو كونه مسحرًا، ثم قرر بكونه بشرًا مثلهم.

[١٧٣١] فإن قلت: إن المخففة من الثقيلة ولامها كيف تفرقتا على فعل الظنّ وثاني مفعوليه؟ قلت: أصلهما أن يتفرقا على المبتدأ والخبر، كقولك: إنْ زيد لمنطلقٌ. فلما كان البابان، أعني باب كان وباب ظننت، من جنس باب المبتدإ والخبر، فعل ذلك في البابين فقيل: إن كان زيد لمنطلقًا، وإنْ ظننته لمنطلقًا.

١٥ ١٨٧-﴿فَأَسْقِطْ عَلَيْنَا كِسَفًا مِنَ السَّمَاءِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

[١٧٣٢] قرئ «كسفا»، بالسكون والحركة، وكلاهما جمع كسفة، نحو: قطَع وسدْر. وقيل: الكسف والكسفة، كالريع والريعة، وهي القطعة. وكسفه: قطعه. والسماء: السحاب أو الظلة. وما كان طلبهم ذلك إلا لتصميمهم على الجحود والتكذيب. ولو كان فيهم أدنى ميل إلى التصديق لما أخطروه ببالهم، فضلًا أن يطلبوه. والمعنى: إن ٢٠ كنت صادقًا أنك نبيّ، فادع الله أن يسقط علينا كسفا من السماء!

188. Dedi ki: "Benim Rabbim, yaptıklarınızı çok iyi bilmektedir (vakti geldiğinde elbette cezanızı verecek)!.."

[1733] "Benim Rabbim, yaptıklarınızı çok iyi bilmektedir!" ifadesiyle şunu kastediyor: Sizin yaptıklarınızı ve bunun sonucunda hak ettiğiniz cezayı en iyi bilen Allah'tır. Şayet gökyüzünden taş yağdırmakla sizi cezalandırmak isterse bunu yapar. Başka bir şekilde cezalandırmak isterse de, irade de karar da O'na aittir.

189. Ama onu yalanladılar... Bu yüzden, (son derece yakıcı günlerin akabinde sığınmak zorunda kaldıkları o bulutun altında) gölgelendikleri günkü azap kendilerini yakalayıverdi! Doğrusu, muazzam bir azap günü idi...

[1734] 'Gökyüzü' ile bulutu kastediyorlarsa, Allah onları istedikleri azabın benzeriyle yani [o bulutun altında] gölgelendikleri günkü azapla "yakalayıvermiştir", yok, gölgelenmeyi kastediyorlarsa istediklerinin tersini yapmıştır.

[1735] Rivayete göre Allah, yedi gün boyunca onları rüzgârsız bırakmış, onlara aşırı sıcağı musallat etmişti; sıcak onları kendilerine bir gölge, su ya da kovuğun fayda vermeyeceği bir şekilde yakalamıştı. Sonunda, çöle çıkmaya mecbur kaldılar; orada serinlik ve hafif bir esinti buldukları bir bulutun altında gölgelenmeye başladılar. Onun altına toplandılar ama o, üzerlerine bir ateş yağdırdı ve yanıverdiler!..

[1736] Rivayete göre Şu'ayb, iki ümmete gönderilmiştir: Medyenliler ve Eykeliler. Medyenliler Cebrâil'in çığlığıyla, Eykeliler ise [o bulutun altında] gölgelendikleri günkü azapla helâk edildi.

190. Bunda elbette bir âyet var; fakat çoğu mümin değildir.

191. Şüphesiz senin Rabbindir 'mutlak izzet sahibi', merhametli (Azîz, Rahîm).

[1737] **Şayet** "Her kıssanın başında ve sonunda tekrar ettiği bu ifadeyi sûre boyunca nasıl olup da tekrar etmiş?"[1] **dersen şöyle derim:** Bu sûrenin her kıssası müstakil bir *ilahî pasaj* gibidir ve her bir *pasaj*da diğerlerinde olana benzer bir ders söz konusudur; yani kıssalardan her biri, kendisine başlanırken diğer kıssanın girişine uygun bir girişle, biterken de diğerinin sonuna uygun bir sonla biterek bir gerçeği açıklamaktadır; ayrıca, *tekrar*da benliklerdeki mânalar yerleştirilmekte, zihinlerdeki anlamlar pekiştirilmektedir.

1 Yani bu, belâğat ve *tekrar meselesi* açısından nasıl açıklanabilir?

١٨٨-﴿قَالَ رَبِّي أَعْلَمُ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

[١٧٣٣] {رَبّى أَعْلَمُ بِمَا تَعْمَلُونَ} يريد: أنّ الله أعلم بأعمالكم وبما تستوجبون عليها من العقاب، فإن أراد أن يعاقبكم بإسقاط كسف من السماء فعل، وإن أراد عقابًا آخر فإليه الحكم والمشيئةُ.

١٨٩-﴿فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمْ عَذَابُ يَوْمِ الظُّلَّةِ إِنَّهُ كَانَ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾ ٥

[١٧٣٤] {فَأَخَذَهُمْ} الله بنحو ما اقترحوا من عذاب الظلة، إن أرادوا بالسماء السحاب، وإن أرادوا الظلة فقد خالف بهم عن مقترحهم.

[١٧٣٥] يروى أنه حبس عنهم الريح سبعًا، وسلط عليهم الومد، فأخذ بأنفاسهم لا ينفعهم ظلّ ولا ماء ولا سرب، فاضطرّوا إلى أن خرجوا إلى البرية فأظلتهم سحابة وجدوا لها بردًا ونسيمًا، فاجتمعوا تحتها، فأمطرت عليهم نارًا فاحترقوا. ١٠

[١٧٣٦] وروي أنّ شعيبًا بعث إلى أمتين؛ أصحاب مدين، وأصحاب الأيكة، فأهلكت مدين بصيحة جبريل، وأصحاب الأيكة بعذاب يوم الظلة.

١٩٠-﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

١٩١-﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

[١٧٣٧] فإن قلت: كيف كرّر في هذه السورة في أوّل كل قصة وآخرها ما كرّر؟ ١٥ قلت: كل قصة منها كتنزيل برأسه، وفيها من الاعتبار مثل ما في غيرها، فكانت كل واحدة منها تدلي بحق في أن تفتتح بما افتتحت به صاحبتها، وأن تختتم بما اختتمت به؛ ولأنّ في التكرير تقريرًا للمعاني في الأنفس، وتثبيتًا لها في الصدور.

Dikkat edilirse, bilgiyi korumanın tek yolu korunması istenen şeylerin tekrar edilmesidir; bilgi ne kadar fazla tekrarlanırsa akılda o kadar yerleşir, anlayışta derinlik kazanır, daha çok hatırlanır ve o kadar az unutulur. Yine, gerçeklere kulak asmayan kulaklara, gerçeklere kendini kapatmış akıllara bu kıssalarla vurulmakta; öğüt ve hatırlatma çoğaltılmaktadır. Buna tekrar tekrar başvurulmuştur ki belki bu [tekrarlar] bir kulağı açar, bir zihne açıklık verir, ömrü cilâlanmak suretiyle uzayan bir aklı cilâlar veya biriken pasların bürüdüğü bir anlayışı pürüzsüz hale getirir.

192. İşte bu (Kur'ân) da Âlemlerin Rabbi tarafından indirilmekte böyle peyderpey.

193. Onu Güvenilir Ruh indirmekte

194. senin kalbine, uyarıcılardan olasın diye;

195. apaçık bir Arapça ile...

[1738] "Bu" parça parça indirilenler, yani indirilen bu kıssa ve âyetler. İndirmeden maksat indirilendir. İki kıraate göre, *nezele bi-hi'r-rûh*[u] (Onu Güvenilir Ruh indirmekte) ve *nezzele bi-hi'r-rûh*[a] ifadelerindeki Bâ müte'addîlik ifade etmektedir. *Nezzele bi-hi'r-rûh*[a], "Allah, Ruh'u onunla birlikte inici kılmakta."[1] anlamındadır.

[1739] "Senin kalbine" ifadesi, onu sana ezberletti, onu anlamanı sağladı ve -"Sana okutacağız ve unutmayacaksın." [A'lâ 87/6] âyetinde ifade edildiği gibi- unutulmayacak şekilde senin kalbine yerleştirdi, anlamındadır.

[1740] "Apaçık bir Arapça ile" ifadesi, ya "uyarıcılar" ile irtibatlıdır -bu durumda mâna, "Bu lisanla [yani Arap diliyle] uyaran kimselerden olasın diye" şeklinde olur ki bunlar; Hûd, Sâlih, Şu'ayb, İsmâil ve Muhammed'dir (*aleyhimusselâm*), - ya da *nezele* ile ilişkilidir ki buna göre anlam, "Arap diliyle uyarasın diye onu Arapça indirdi." şeklinde olur; çünkü onu yabancı bir dille indirseydi daha ilk anda ondan uzak dururlar ve şöyle derlerdi: "Anlamadığımız şeyi ne yapalım!?" derlerdi ve o dille uyarma neredeyse imkânsız hale gelirdi. Bu açıklamaya göre Kur'ân'ın senin ve kavminin dili olan Arapça ile indirilmesi, onun senin kalbine indirilmesi demektir; çünkü onu sen de anlarsın kavmin de anlar. Kur'ân'ın dili yabancı olsaydı, senin kalbine değil, kulağına inmiş olurdu;

---

1 Âyetler inici (*nâzil*) olduğu gibi Ruh da *nâzil* olmuş oluyor.

ألا ترى أنه لا طريق إلى تحفظ العلوم إلا ترديد ما يراد تحفظه منها، وكلما زاد ترديده كان أمكن له في القلب وأرسخ في الفهم وأثبت للذكر وأبعد من النسيان؛ ولأنّ هذه القصص طرقت بها آذان وقر عن الإنصات للحق، وقلوب غلف عن تدبره، فكوثرت بالوعظ والتذكير، وروجعت بالترديد والتكرير لعل ذلك يفتح أذنًا، أو يفتق ذهنًا، أو ٥ يصقل عقلًا طال عهده بالصقل، أو يجلو فهما قد غطى عليه تراكم الصدأ.

١٩٢-﴿وَإِنَّهُ لَتَنْزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٩٣-﴿نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الأَمِينُ﴾

١٩٤-﴿عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنْذِرِينَ﴾

١٩٥-﴿بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ﴾

١٠ [١٧٣٨] {وَإِنَّهُ} وإن هذا التنزيل، يعني ما نزل من هذه القصص والآيات. والمراد بالتنزيل المنزل. والباء في {نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ}، و«نزَّل به الروحَ» - على القراءتين - للتعدية. ومعنى {نَزَّلَ بِهِ الرُّوحَ} جعل الله الروح نازلًا به.

[١٧٣٩] {على قَلْبِكَ} أي حفظكه وفهمك إياه، وأثبته في قلبك إثبات ما لا ينسى، كقوله تعالى {سَنُقْرِئُكَ فَلَا تَنْسَى} [الأعلى: ٦].

١٥ [١٧٤٠] {بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ} إما أنّ يتعلق بـ{المنذرين}، فيكون المعنى: لتكون من الذين أنذروا بهذا اللسان. وهم خمسة؛ هود، وصالح، وشعيب، وإسمعيل ومحمد عليهم الصلاة والسلام؛ وإما أن يتعلق بـ{نَزَلَ}، فيكون المعنى: نزله باللسان العربي لتنذر به؛ لأنه لو نزله باللسان الأعجمي، لتجافوا عنه أصلًا، ولقالوا: ما نصنع بما لا نفهمه! فيتعذر الإنذار به وفي هذا الوجه: أن تنزيله بالعربية التي هي لسانك ولسان قومك تنزيل له على ٢٠ قلبك، لأنك تفهمه ويفهمه قومك. ولو كان أعجميًا لكان نازلًا على سمعك دون قلبك،

çünkü mânalarını anlayamadığın, belleyemediğin birtakım harf tınıları işitecektin. Bazan insan çok sayıda dil bilebilir. Kendisi ile, ona ilk telkin edilen, büyüyüp yetişirken ilk öğrendiği, doğasına işleyen dille konuşulduğunda, kalbi tamamen o sözün mânalarına yönelir, bu mânaları kalbiyle [kolayca] alır; lâfızların nasıl söylendiğini neredeyse hiç fark etmez. Ama bu dilin dışındaki bir dille konuşulduğunda, o dilde ne kadar usta olursa olsun, dilin önce lâfızlarına sonra mânalarına bakar. [Kur'ân'ın] 'apaçık bir Arapça ile indirildiği' için 'Peygamber'in kalbine indirilmiş' olmasının açıklaması işte budur.

196. Kaldı ki, o[nun ana içeriği] öncekilerin kitaplarında da mevcuttur.

[1741] "O" Kur'ân, yani Kur'ân'a dair bahisler diğer semavî kitaplarda bulunmaktadır. Bu kitaplarda, Kur'ân'daki mânaların bulunduğu da söylenmiştir. Namazda Farsça kıraatin caiz olduğuna Ebû Hanîfe *Rahimehullāh* adına bu âyetle delil getirilmiştir. Çünkü Kur'ân başka bir dile tercüme edildiğinde de Kur'ân'dır; zira "O, öncekilerin kitaplarında mevcuttur." âyetinde ifade edildiği üzere, onlarda Kur'ân'ın mânaları bulunmaktadır.[1] "*Onu* biliyor olması" [Şu'arâ 26/197] âyetindeki zamir gibi bu zamirin de Peygamber'e (s.a.) râci olduğu söylenmişse de bu, net değildir.

197. (Müşrikler senden kanıt isteyip duruyor;) İsrâiloğulları bilginlerinin onu biliyor olması, onlar için bir kanıt değil mi?

[1742] (أَوَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ آيَةً أَنْ يَعْلَمَهُ ifadesi) müzekker yapılarak yekün okunmuş; أَنْ يَعْلَمَهُ (onu biliyor olması) ifadesi isim kılınıp آيَةً haber yapılarak mansûp kılınmıştır. Yine, *âyet*[ün] [Kâne'nin] ismi, أن يعلمه da haberi kılınarak, müennes **tekün** şeklinde okunmuştur; ancak bu, nekirenin isim, ma'rifenin haber olmasından dolayı ilki gibi (vecîh) değildir. Bundan kurtulmak için, bir başka açıklama daha yapılmış ve şöyle denilmiştir: *Yekün* gâib zamiri olup, "*âyet*[ün] *en ya'lemehû*" da cümle olarak haber konumundadır. "*Le-hum âyet*[ün]" ifadesinin şan cümlesi olması caizdir; أن يعلمه ise *âyet*[ün]den bedeldir. *Tekün* müennes olmakla birlikte آيَةً'in nasb edilmiş olması da caizdir. Nitekim ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتَهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا ("[Bizi] kandırmaya çalışmak adına söyleyebilecekleri tek şey..." [En'âm 6/23]) buyrulmuştur.[2] Lebîd'e ait şu beyit de buna örnektir:

---

1 Şöyle ki; Tevrat, İncil ve diğer kitaplar yabancı dillerde oldukları halde nasıl Kur'ân'ın içeriğini barındırıyor, ilgili mazmun itibariyle -bir bakıma- Kur'ân ile eşitlenebiliyor ise, Kur'ân'ın Farsça, Türkçe vb. yabancı dillerdeki şekilleri, yani Kur'ân tercemeleri de Kur'ân olarak nitelenebilir. Ve namazlarda okunabilir. [Bu görüş *genel kabul* görmemiştir.]

2 Âsım/Hafs kıraatinde âyet, فِتْنَتُهُمْ şeklinde merfû' olmakla birlikte, müfessir *fitnetehum* kıraatini delil getirmektedir.

لأنك تسمع أجراس حروف لا تفهم معانيها ولا تعيها، وقد يكون الرجل عارفًا بعدّة لغات، فإذا كلم بلغته التي لُقِّنها أولًا ونشأ عليها وتطبَّع بها، لم يكن قلبه إلا إلى معاني الكلام يتلقاها بقلبه، ولا يكاد يفطن للألفاظ كيف جرت؛ وإن كلم بغير تلك اللغة، وإن كان ماهرًا بمعرفتها، كان نظره أولًا في ألفاظها ثم في معانيها، فهذا ٥ تقرير أنه نزل على قلبه لنزوله بلسان عربي مبين.

١٩٦-﴿وَإِنَّهُ لَفِي زُبُرِ الأَوَّلِينَ﴾

[١٧٤١] {وَإِنَّهُ} وإن القرآن، يعني ذكره مثبت في سائر الكتب السماوية. وقيل: إن معانيه فيها. وبه يحتج لأبي حنيفة في جواز القراءة بالفارسية في الصلاة على أن القرآن قرآن إذا ترجم بغير العربية حيث قيل :{وَإِنَّهُ لَفِى زُبُرِ الْأَوَّلِينَ}، لكون ١٠ معانيه فيها. وقيل: الضمير لرسول الله ﷺ، وكذلك في {أَنْ يَعْلَمَهُ}، وليس بواضح.

١٩٧-﴿أَوَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ آيَةً أَنْ يَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾

[١٧٤٢] وقرئ «يكن»، بالتذكير، و{آية}، بالنصب على أنها خبره، و{أَنْ يَعْلَمَهُ} هو الاسم. وقرئ «تكن»، بالتأنيث، وجعلت {آيَةً} اسما، و{أَنْ يَعْلَمَهُ} خبرًا، وليست كالأولى لوقوع النكرة اسمًا والمعرفة خبرًا، وقد خرّج لها وجه آخر ١٥ ليُتَخلص من ذلك، فقيل: في {يَكُنْ} ضمير القصة، و{آيَةٌ أَنْ يَعْلَمَهُ} جملة واقعة موقع الخبر. ويجوز على هذا أن يكون لَهُمْ آيَةٌ» هي جملة الشأن، {أَنْ يَعْلَمَهُ} بدلًا عن آيةٌ». ويجوز مع نصب الآية تأنيث «يكن»، كقوله تعالى {ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا} [الأنعام: ٢٣] ومنه بيت لبيد:

(Erkek eşek suya doğru) gitti ve dişisini öne geçirdi.
Korkup kaçan dişisini öne almak erkek eşeğin bir özelliğidir.[1]

[1743] İfade *ta'lemehû* şeklinde Tâ ile de okunmuştur.

[1744] "İsrâiloğulları âlimleri" Abdullah b. Selâm [v. 43/664] ve diğerleridir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Kendilerine Kur'ân okunduğu zaman, 'Buna iman ettik, çünkü Rabbimizden gelen gerçektir o... Şüphesiz biz ondan önce [de aynı gerçeğe] teslimiyet gösteren kişilerdik.' demekteler." [Kasas 28/53]

[1745] **Şayet** "Mushafta nasıl عُلَمَٰٓؤُا şeklinde, Elif'ten önce Vav ile yazılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Elif'i Vav'a doğru eğenlerin lehçesine göre yazılmıştır; الصلوة، الزكوة، الربوا kelimeleri de bu lehçeye göre yazılmıştır.

198. Şayet Biz onu Arapça bilmeyen birine indirseydik

199. de, bunu onlara o okusaydı, ('Arab'a yabancı dilden bir kitap hâ!' diyerek) ona iman etmezlerdi.

[1746] *el-A'cem,* açık konuşamayan, konuşmasında kekrelik ve acemilik olan kişidir. *el-A'cemî* de buna benzer; ancak nispet Yâ'sı eklenmekle mâna daha kuvvetli hale gelmiştir; nitekim Hasan-ı Basrî [v. 110/728] *el-a'cemiyy*în şeklinde okumuştur. [Araplar,] biri Arapça dışında bir dilde konuştuğunda onu anlamıyorlar ve ona *a'cem* ve *a'cemî* diyerek onu, açık ve net konuşamayan kimseye benzetiyorlardı. Sesi bulunan yırtıcı hayvan, kuş vb. tüm hayvanlara da *a'cem* diyorlardı. Humeyd şöyle demiştir:

Bir yabancının sesini işitmeye müştak herhangi bir Arap da [görmedim kendim gibi]!..

200. Biz onu mücrimlerin kalbine bir kez böyle soktuk (yani, onu baştan inkârla karşıladılar) ya,

201. artık, o can yakıcı azabı görene kadar ona iman etmezler.

[1747] سَلَكْنَاهُ soktuk, yerleştirdik demektir. Mana şudur: Biz bu Kur'ân'ı bir Arap'a apaçık bir Arapça ile indirdik; onu işittiler, anladılar, ne kadar fasih olduğunu, benzeri sözlerle kendisine mu'âraza edilemeyen bir mu'cize olduğunu kavradılar. Daha evvel indirilen kitapları bilenlerin, bu kitabın ineceğiyle ilgili müjdeler, kitabın kendisine indirileceği kişinin nitelikleri ve bu kitaplardaki özellikleri konusundaki ittifakları da buna eklendi; [kadim kitaplar] Kur'ân'daki mâna ve kıssaları ihtiva etmekte idi;

1 İkdâm müzekker olmakla birlikte, *kânet*in müennes olması.

فَمَضَى وَقَدَّمَهَا وَكَانَتْ عَادةً ۞ مِنْهُ إِذَا هِيَ عَرَّدَتْ إِقْدَامُهَا

[١٧٤٣] وقرئ «تعلمه»، بالتاء.

[١٧٤٤] {عُلَمَاءُ بَنِى إِسْرَاءِيلَ} عبد الله بن سلام وغيره. قال الله تعالى: {وَإِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ قَالُوا آمَنَّا بِهِ إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنَا إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ} [القصص: ٥٣].

٥ [١٧٤٥] فإن قلت: كيف خط في المصحف "علمواء"، بواو قبل الألف؟ قلت: خط على لغة من يميل الألف إلى الواو، وعلى هذه اللغة كتبت الصلوة والزكوة والربوا.

١٩٨-﴿وَلَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَى بَعْضِ الأَعْجَمِينَ﴾

١٩٩-﴿فَقَرَأَهُ عَلَيْهِم مَّا كَانُوا بِهِ مُؤْمِنِينَ﴾

[١٧٤٦] الأعجم: الذي لا يفصح، وفي لسانه عجمة واستعجام. والأعجمي مثله، ١٠ إلا أن فيه لزيادة ياء النسبة زيادة تأكيد. وقرأ الحسن «الأعجميين». ولما كان من يتكلم بلسان غير لسانهم لا يفقهون كلامه، قالوا له: أعجم، وأعجمي، شبهوه بمن لا يفصح ولا يبين. وقالوا لكل ذي صوت من البهائم والطيور وغيرها: أعجم. قال حميد:

وَلَا عَرَبِيًّا شَاقَهُ صوت أَعْجَمَا ۞

٢٠٠-﴿كَذَلِكَ سَلَكْنَاهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ﴾

١٥ ٢٠١-﴿لا يُؤْمِنُونَ بِهِ حَتَّى يَرَوُا الْعَذَابَ الأَلِيمَ﴾

[١٧٤٧] {سَلَكْنَاهُ} أدخلناه ومكّناه. والمعنى: إنا أنزلنا هذا القرآن على رجل عربي بلسان عربي مبين، فسمعوا به وفهموه وعرفوا فصاحته وأنه معجز لا يعارَض بكلام مثله، وانضم إلى ذلك اتفاق علماء أهل الكتب المنزلة قبله على أن البشارة بإنزاله وتحلية المنزل عليه وصفته في كتبهم، وقد تضمنت معانيه وقصصه،

böylece bu [Kur'anî içeriğin], iddia ettikleri gibi efsane/mit olmayıp Allah katından olduğu ortaya çıktı. Buna rağmen, iman etmediler; bile bile inkâr ettiler ve onu kâh şiir, kâh sihir diye adlandırdılar; "Muhammed'in sağdan soldan alarak oluşturduğu uydurma bir şey!" dediler. "Biz Kur'ân'ı" -Kur'ân'dakine benzer bir *nazım* ortaya koyabilmeyi bırakın doğru dürüst Arapçası bile olmayan- "bir yabancıya indirmiş olsaydık ve o bunu onlara," kendisi ile meydan okunan, fasih, âciz bırakıcı [*mu'ciz*] bir metin olarak "okusaydı", şu an inkâr ettikleri gibi yine inkâr ederler, inatçı inkârları için yine bir bahane bulurlardı, ona mutlaka *sihir* derlerdi. Allah Teâlâ daha sonra şöyle buyurdu: "Biz onu (kalplerine) bir kez böyle soktuk ya…" Yani Kur'ân'ı onların kalbine böyle bir sokuşla soktuk, böyle yerleştirdik ya… Kur'ân'ı hâl ve sıfatı bu olan [kat'î ve inatçı] bir inkâr ve tekziple onların kalbine koyduk ya… Artık bunlara ne yapılırsa yapılsın, ne kadar mahirane anlatılırsa anlatılsın, hangi plân ve program yapılırsa yapılsın, Kur'ân'ı bile bile inkâr edip yadırgamalarını değiştirmenin yolu yoktur! Tıpkı şu âyette buyrulduğu gibi: "Şayet sana kâğıda/deriye yazılı bir kitap indirseydik ve ona bizzat elleriyle dokunsalardı, inkârcı nankörler mutlaka şöyle derlerdi: Bu, apaçık bir büyüden başka bir şey değil!" [En'âm 6/7]

[1748] **Şayet** "Allah, *birinin kalbine yalanlama* özelliğini *sokma*yı nasıl kendi zâtına isnat edebilmiş?" **dersen şöyle derim:** Bununla, Kur'ân'ın 'yalanlanan bir şey' olarak son derece güçlü biçimde kalplerine yerleştiğini; yani onu orada Allah'ın sabitlediğini ve 'fıtrat ve yaratılışlarına iyice yerleşmiş [adeta Allah'tan gelen] bir nesne' konumuna getirdiğini anlatmak istemiştir. Dikkat edilirse, *huve mecbûl*^ün^ *'aleş-şuhh*^i^ (O, yaratılıştan cimridir.) derler. Bununla, cimriliğin onda kalıcı bir karakter olduğunu kastederler; çünkü doğuştan gelen özellikler sonradan kazanılanlardan daha sabittir. Bunun delili de "ona iman etmezler" diyerek, mücrimlerin Kur'ân'a iman etmemelerini [Allah'a değil] insanlara isnad etmiş olmasıdır.

[1749] **Şayet** "Artık ona iman etmezler' ifadesinin 'Biz onu mücrimlerin kalbine bir kez böyle soktuk ya…' ifadesi karşısındaki konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** Açıklayıcı ve özetleyici konumundadır; çünkü Kur'ân'ın, 'yalanlanmış ve bilerek inkâr edilmiş' vaziyette kalplerinde bulunduğunu açıklamak için getirilmiştir. Nitekim ardından, yalanlama ve inkârlarının, tehdidi[n gerçekleştiğini] görünceye kadar devam edeceği mânasını pekiştiren bir ifade getirilmiştir. Bunun [yani "o can yakıcı azabı görene kadar ona iman etmezler" ifadesinin] hâl olması da mümkündür, yani Kur'ân'ı onların kalbine iman edilmemiş bir halde soktuk.

202. O (azap) ise farkında değillerken, aniden gelir kendilerine!

203. Ve o zaman, "Bize biraz mühlet verilemez mi?" derler...

وصحّ بذلك أنها من عند الله وليست بأساطير كما زعموا، فلم يؤمنوا به وجحدوه، وسموه شعرًا تارة، وسحرًا أخرى، وقالوا: هو من تلفيق محمد وافترائه؛ { وَلَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَى بَعْضِ } الأعاجم الذي لا يحسن العربية، فضلًا أن يقدر على نظم مثله {فَقَرَأَهُ عَلَيْهِم} هكذا فصيحًا معجزًا متحدًّى به، لكفروا به كما كفروا، ولتمحلوا
٥ لجحودهم عذرًا، ولسموه سحرًا. ثم قال: {كَذَلِكَ سَلَكْنَاهُ}، أي مثل هذا السلك سلكناه في قلوبهم، وهكذا مكناه وقرّرناه فيها؛ وعلى مثل هذه الحال، وهذه الصفة من الكفر به والتكذيب له وضعناه فيها، فكيفما فعل بهم وصنع، وعلى أي وجه دبر أمرهم، فلا سبيل أن يتغيروا عما هم عليه من جحوده وإنكاره، كما قال: {وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِى قِرْطَاسٍ فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ لَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ
١٠ مُبِينٌ} [الأنعام: ٧]

[١٧٤٨] فإن قلت: كيف أسند السلك بصفة التكذيب إلى ذاته؟ قلت: أراد به الدلالة على تمكنه مكذَّبًا في قلوبهم أشدّ التمكن، وأثبته فجعله بمنزلة أمر قد جبلوا عليه وفطروا. ألا ترى إلى قولهم: هو مجبول على الشح، يريدون: تمكن الشحّ فيه؛ لأنّ الأمور الخلقية أثبت من العارضة. والدليل عليه أنه أسند ترك الإيمان به إليهم
١٥ على عقبه، وهو قوله: {لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ}.

[١٧٤٩] فإن قلت: ما موقع {لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ} من قوله {سَلَكْنَاهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ}؟ قلت: موقعه منه موقع الموضح والملخص؛ لأنه مسوق لثباته مكذبًا مجحودًا في قلوبهم، فأتبع ما يقرّر هذا المعنى من أنهم لا يزالون على التكذيب به وجحوده حتى يعاينوا الوعيد. ويجوز أن يكون حالًا، أي سلكناه فيها غير مؤمن به.

٢٠ ٢٠٢-﴿فَيَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لا يَشْعُرُونَ﴾

٢٠٣-﴿فَيَقُولُوا هَلْ نَحْنُ مُنْظَرُونَ﴾

204. Şimdi, hâlâ azabımızı çabuklaştırmak istiyorlar mı?

205. Ne dersin; Biz bunları yıllarca yaşatsak da

206. sonunda o tehdit edildikleri şey başlarına gelse,

207. onca yaşatılmış olmaları onlara bir fayda (sağlar mı? Elbette) sağlamaz.

[1750] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] Tâ ile *fe-te'tiyehüm* okumuştur; yani "o kıyamet *saati*[1] [ansızın gelir kendilerine]." [بغْتة ifadesini de] bağteten şeklinde harekeli olarak okumuştur. Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] mushafında ise *ve yeravhu beğtet*[en] şeklindedir. **Şayet** "Aniden gelir kendilerine! Ve o zaman, ['Bize biraz mühlet verilemez mi?'] derler." âyetinde iki ifadenin birbirinin ardından gerçekleşmiş olmasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı, 'azabın görülmesi', 'aniden gelmesi' ve 'geciktirilmesi yönünde dua edilmesi' fiillerinin bir arada olması değildir; aksine, işin şiddeti konusunda bunlar arasında bir düzen oluşturmaktır. Adeta şöyle denmektedir: Bunlar azabı görünceye kadar Kur'ân'a iman etmezler; ama bundan da şiddetli olan, azabın onlara aniden ulaşacak olmasıdır. Bundan daha ağır olan şey ise onların azabın ertelenmesine yönelik istekleridir. Bunun örneği, öğüt verdiğin kimseye şöyle demendir: *İn ese'te makateke's-sālihûne fe-makatekâ'llāh* (Kötülük yaparsan sâlihler sana buğzeder; Allah'ın da hışmına uğrarsın)! Cümleyi bu şekilde kurmakla, Allah'ın hışmının sâlihlerin buğzundan sonra gerçekleşeceğini kastetmiş olmazsın. Bilakis, maksadın, kötülük yapan açısından işin ne kadar şiddetli olduğunu vurgulamak, bu kötülük sebebiyle sâlihlerin öfkesinin meydana geleceğini ama onların öfkesinden daha kötü olanın, Allah'ın hışmı olduğunu ifade etmektir! *S*ümmenin de bu mevkide kullanıldığını, onun yerine geldiğini görürsün.

[1751] "Şimdi hâla azabımızı çabuklaştırmak istiyorlar mı?" ifadesi yadırgama ve alayla karışık bir susturmadır. Anlamı, kendisiyle karşılaştığında mühlet ve erteleme isteyeceği [dehşetli] bir azaba maruz kalacak -fakat olumlu bir cevap alamayacak- biri [şu an] nasıl azabı çabuklaştırmak ister?! Bununla, azabın ertelenmesini isteyenlerin o günki kınanmaları aktarılıyor da olabilir; buna göre, "azabın çarçabuk gelmesini isteme" ifadesi geçmiş zamandaki bir olayın anlatımı olur. İfadenin sonrayla bağlantılı bir başka şıkkı daha vardır ki o da azabın hemen gelmesini istemelerinin, onun olmayacağına, onlara ulaşamayacağına ve uzun seneler boyunca güven ve huzur içinde yaşayacaklarına olan inançlarıdır.

1 فتأتيهم fiilinde zamirin neden müennes olduğunu açıklıyor.

٢٠٤-﴿أَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ﴾

٢٠٥-﴿أَفَرَأَيْتَ إِنْ مَتَّعْنَاهُمْ سِنِينَ﴾

٢٠٦-﴿ثُمَّ جَاءَهُمْ مَا كَانُوا يُوعَدُونَ﴾

٢٠٧-﴿مَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يُمَتَّعُونَ﴾

[١٧٥٠] وقرأ الحسن «فتأتيهم»، بالتاء، يعني الساعة. وبغَتة، بالتحريك. وفي حرف أبيّ «ويروه بغتة». فإن قلت: ما معنى التعقيب في قوله {فَيَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً ... فَيَقُولُوا}؟ قلت: ليس المعنى ترادف رؤية العذاب ومفاجأته وسؤال النظرة فيه في الوجود، وإنما المعنى ترتبها في الشدّة. كأنه قيل: لا يؤمنون بالقرآن حتى تكون رؤيتهم للعذاب، فما هو أشدّ منها وهو لحوقه بهم مفاجأة، فما هو أشدّ منه وهو سؤالهم النظرة. ومثال ذلك أن تقول لمن تعظه: إن أسأت مقتك الصالحون فمقتك الله، فإنك لا تقصد بهذا الترتيب أنّ مقت الله يوجد عقيب مقت الصالحين، وإنما قصدك إلى ترتيب شدّة الأمر على المسيء، وأنه يحصل له بسبب الإساءة مقت الصالحين، فما هو أشدّ من مقتهم، وهو مقت الله. وترى ثمّ يقع هذا الأسلوب فيحل موقعه.

[١٧٥١] {أَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ} تبكيت لهم بإنكار وتهكم، ومعناه: كيف يستعجل العذاب من هو معرض لعذاب يسأل فيه من جنس ما هو فيه اليوم من النظِرة والإمهال طرفة عين فلا يجاب إليها!؟ ويحتمل أن يكون هذا حكاية توبيخ يوبخون به عند استنظارهم يومئذ، و{يَسْتَعْجِلُونَ} على هذا الوجه حكاية حال ماضية. ووجه آخر متصل بما بعده، وذلك أنّ استعجالهم بالعذاب إنما كان لاعتقادهم أنه غير كائن ولا لاحق بهم، وأنهم ممتعون بأعمار طوال في سلامة وأمن،

İşte, Allah Teâlâ; şımararak, kibirlenerek, alay ederek ve uzun [ve boş] *emel*lerine güvenerek mi *Bizim azabımızı çabuklaştırmak istiyorlar?!* buyurmuş olmakta; sonra şöyle demektedir: Farzet ki inandıkları gibi uzun ömürlü olacaklar ve refah içinde yaşayacaklar, ama sonra o tehdit başlarına geldiğinde, geçirdikleri uzun ömür ve güzel yaşam onlara hiçbir fayda vermeyecek!

[1752] Meymûn b. Mihran'dan [v. 117/735] rivayet edildiğine göre tavafta Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ile karşılaşmış, onunla karşılaşmayı çok istiyormuş, ona, "Bana öğüt ver." deyince kendisine bu âyeti[1] okumak dışında hiçbir şey söylememiş. Bunun üzerine Meymûn demiş ki: "Muazzam bir öğüt verdin, hem de çok beliğ bir şekilde..."

[1753] [يُمَتَّعُونَ ifadesi] *yumte'ûn* şeklinde cezimli olarak da okunmuştur.

208-209. Biz, öğüt veren bir uyarıcısı olmaksızın hiçbir şehri helâk etmemişizdir! Zalim değilizdir...

[1754] مُنذِرُونَ onları uyaran elçilerdir.

[1755] **Şayet** "وَمَا أَهْلَكْنَا مِن قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ ('Biz, hiçbir şehri bilinen bir yazgısı olmaksızın helâk etmedik.' [Hicr 15/4]) âyetinde إِلَّا'dan sonra Vav atılmadığı halde, burada (وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا لَهَا مُنْذِرُونَ) neden atılmış?" **dersen şöyle derim:** Aslolan, Vav'ın atılmasıdır; çünkü cümle قرية'nin sıfatıdır. Vav eklendiğinde bu, tıpkı سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ (Kehf 18/22)[2] âyetindeki gibi, sıfat - mevsuf birlikteliğini pekiştirmek içindir.

[1756] ذِكْرَى kelimesi *tezkirat^{en}* (öğüt verip durmak) anlamında mansûptur. Bu[3], ya *enzera* ve *zekkera* fiillerinin birbirlerine yakın anlamlar içermesinden dolayıdır -ve adeta *m*üzekkirûne tezkirat^{en} (öğüt verip duran bir öğütçü[sü olmaksızın]) denmektedir- ya da *münzirûn*daki zamirden hâl olduğu içindir ve *münzirûne zevî tezkirat^{in}* (öğüt sahibi bir öğütçü[sü olmaksızın]) demektir. Veya [ذِكْرَى] mef'ûlün leh konumundadır; "nasihat etmek ve öğüt vermek için uyarırlar" anlamındadır. Ya da mahzûf bir mübtedânın haberi olarak merfû' olup "Ki bu, bir öğüt vermedir." anlamında bir ara cümledir. Veya "öğüt sahibi uyarıcılar" anlamında sıfattır. Yahut "Öğüt vermede derinleştikleri ve gerekeni fazla fazla yaptıkları için 'öğüdün bizzat kendisi' kılınmışlardır." anlamındadır.

---

1 "Ne dersin; Biz bunları yıllarca yaşatsak da sonunda o tehdit edildikleri şey başlarına gelse, onca yaşatılmış olmaları onlara bir fayda (sağlar mı? Elbette) sağlamaz." [Şu'arâ 205-207]

2 "(Ashâb-ı Kehf,) sekizincileri köpekleri olan yedi kişidir."

3 Yani *inzâr*ın masdarının *tezkirat^{en}* şeklinde başka bir kökten gelmesi.

فقال تعالى: {أَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ} أشرا وبطرا واستهزاء واتكالا على الأمل الطويل. ثم قال: هب أنّ الأمر كما يعتقدون من تمتيعهم وتعميرهم، فإذا لحقهم الوعيد بعد ذلك ما ينفعهم حينئذٍ ما مضى من طول أعمارهم وطيب معايشهم.

[١٧٥٢] وعن ميمون بن مهران أنه لقي الحسن في الطواف وكان يتمنى لقاءه فقال له: عظني، فلم يزده على تلاوة هذه الآية. فقال ميمون: لقد وعظت فأبلغت.

[١٧٥٣] وقرئ «يمتعون»، بالتخفيف.

٢٠٨-﴿وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا لَهَا مُنْذِرُونَ﴾

٢٠٩-﴿ذِكْرَى وَمَا كُنَّا ظَالِمِينَ﴾

[١٧٥٤] {مُنذِرُونَ} رسل ينذرونهم.

[١٧٥٥] فإن قلت: كيف عزلت الواو عن الجملة بعد {إِلَّا}، ولم تعزل عنها في قوله: {وَمَا أَهْلَكْنَا مِن قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ} [الحجر: ٤]؟ قلت: الأصل: عزل الواو، لأن الجملة صفة لـ{قَرْيَةٍ}، وإذا زيدت فلتأكيد وصل الصفة بالموصوف، كما في قوله: {سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ} [الكهف: ٢٢].

[١٧٥٦] {ذِكْرَى} منصوبة بمعنى تذكرة. إمّا لأنّ أنذر وذكّر متقاربان، فكأنه قيل: مذكّرون تذكرة؛ وإمّا لأنها حال من الضمير في {مُنْذِرُونَ}، أي ينذرونهم ذوي تذكرة؛ وإمّا لأنها مفعول له على معنى: أنهم ينذرون لأجل الموعظة والتذكرة. أو مرفوعة على أنها خبر مبتدأ محذوف، بمعنى: هذه ذكرى، والجملة اعتراضية؛ أو صفة بمعنى: منذرون ذوو ذكرى. أو جعلوا ذكرى، لإمعانهم في التذكرة وإطنابهم فيها.

Diğer bir açıklama da *zikrâ*nın أهلكنا (helâk et[me]mişizdir) ifadesiyle irtibatlandırılarak, onun mef'ûlün lehi olmasıdır ve anlam, "Biz, zulmeden bütün kavimleri kendilerine uyarıcılar gönderip, delillerle ilzâm ettikten sonra başkalarına öğüt ve ibret olsunlar diye helâk etmişizdir ki onlar öncekilerin isyan ettiği gibi isyan etmesinler; *zalim değiliz* ki zulmet**me**yen bir kavmi helâk edelim!" şeklindedir. Esas alınması gereken görüş budur.

210. Bunu (Kur'ân'ı) 'şeytan'lar indirmemiştir.

211. Bu, hem onların kârı değildir; hem de buna güçleri yetmez;

212. çünkü onlar (vahiyleri) işitmekten uzaklaştırılmışlardır.

[1757] Müşrikler "Muhammed kâhindir, ona indirilenler de şeytanların kâhinlere indirdiği türden şeylerdir!" diyorlardı. İşte bu âyetle, böyle bir şeyin şeytanlar için mümkün olmadığı, buna güçlerinin yetmeyeceği belirtilerek yalanlanmış oldular; çünkü şeytanlar *şihap*larla[1] kovulmakta, 'gök'tekilerin konuşmalarını dinlemekten men edilmektedirler.

[1758] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] *şeyâtūn* şeklinde okumuş; kelimenin sonunu *yebrîn* ve *filistīn* kelimelerinin sonu gibi kabul ederek, i'râbın Nûn'da mı yoksa ondan önceki harfte mi ortaya çıktığı konusunda bir tercihte bulunmuş ve tıpkı Arapların *yebrîn*[u] - *yebrûne* ve *filistīn*[u] - *filistūne* derken serbest davrandıkları gibi, o da *şeyâtīn*[u] - *şeyâtūne* demekte serbest hareket etmiştir. Bu kıraatin hakkı, kelimenin "helâk olmak" anlamındaki *eş-şeytūtat*[u] kökünden türetilmesidir; bu kökün bâtıl anlamında olduğu da söylenmiştir. Ferrâ'nın [v. 227/822] "Üstad *eş-şeyâtūne* şeklindeki okuyuşunda hata etmiştir, zira Nûn'u iki heceli bir kelimenin Nûn'u[2] zannetmiştir." dediği, Nadr b. Şumeyl'in de bunun üzerine "Accâc ve Ru'be [gibi şairler]in sözleriyle delil getirmek caiz oluyor da, Hasan ve arkadaşının -yani Muhammed b. es-Sümeyfa'ın- sözüyle delil getirmek neden caiz olmuyor?!" dediği nakledilmiştir. Kaldı ki biz, bu iki zatın, kıraatlerini asla, [önceki üstadlardan] işitmeden okumadıklarını biliyoruz.

---

1 *Şihap*ların, yani göğü süsleyen yıldızların cinlere fırlatılması, sadece Tefsir ilmi açısından değil, Kelâm, Felsefe vb. İlâhiyat disiplinleri açısından da gerçek bir mesele olup, ilgili ayetlerin zahiren anlaşılması sorunlar çıkarmaktadır. Bu ayetlerde anlatılan şudur: Sadece Kur'ân-ı Kerîm değil vahiy mekanizması da Allah'ın mutlak koruması altındadır; yani Kur'ân'ın kaynağı koruma altında olup, vahiy Allah'tan Peygamber'e tamamen kendisi olarak ve hiçbir şeytanî gücün etki edemediği şekilde kat'î, tam ve net olarak iletilmektedir. Kur'ân'ın vahyedilmesi ile birlikte, artık kâhinlerin, 'arrâfların, astrolog ve medyumların göklerden bilgi [ç]aldıklarına dair iddialar boşa çıkmıştır, bâtıldır. Vahiy zincirinin son ve en parlak halkası olan Kur'ân-ı Kerîm'den sonra artık hiç kimse, "Bana göklerden bilgi geliyor!" diyemeyecektir. Derse şarlatan muamelesi görecektir.

2 Yani cem-'i müzekker sâlimlerde çoğul ifade eden Vav ve Yâ'dan sonraki Nûn zannetmiştir. Oysa bu Nûn, şeytān kelimesinin aslî bir harfidir ve i'râb Vav üzerinde değil, Nûn üzerindedir. Zemahşerî, "Hasan-ı Basrî kıraatine göre şeyâtūne kelimesinin 'helâk olmak' anlamındaki *eş-şeytūtat*[u] kökünden türetilmesi gerekir." derken işbu işkâle cevap vermektedir.

ووجه آخر؛ وهو أن يكون ذكرى متعلقة بـ{أَهْلَكْنَا} مفعولًا له. والمعنى: وما أهلكنا من أهل قرية ظالمين إلا بعدما ألزمناهم الحجة بإرسال المنذرين إليهم، ليكون إهلاكهم تذكرة وعبرة لغيرهم، فلا يعصوا مثل عصيانهم؛ {وَمَا كُنَّا ظالمين} فنهلك قومًا غير ظالمين. وهذا الوجه عليه المعوّل.

٥ ٢١٠-﴿وَمَا تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ﴾

٢١١-﴿وَمَا يَنْبَغِي لَهُمْ وَمَا يَسْتَطِيعُونَ﴾

٢١٢-﴿إِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمَعْزُولُونَ﴾

[١٧٥٧] كانوا يقولون: إنّ محمدًا كاهن، وما يتنزل عليه من جنس ما يتنزل به الشياطين على الكهنة؛ فكذِّبوا بأنّ ذلك مما لا يتسهّل للشياطين ولا يقدرون عليه، ١٠ لأنهم مرجومون بالشهب، معزولون عن استماع كلام أهل السماء.

[١٧٥٨] وقرأ الحسن: «الشياطون». ووجهه أنه رأى آخره كآخر يبرينَ وفلسطينَ، فتخير بين أن يجري الإعراب على النون وبين أن يجريه على ما قبله، فيقول: الشياطينُ والشياطونَ؛ كما تخيرت العرب بين أن يقولوا: هذه يبرونَ ويبرينُ، وفلسطونَ وفلسطينُ. وحقه أن تشتقه من الشيطوطة وهي الهلاك، كما ١٥ قيل له الباطل. وعن الفرّاء: غلِط الشيخ في قراءته «الشياطونَ»؛ ظنّ أنها النون التي على هجاءين، فقال النضر بن شميل: إن جاز أن يُحتج بقول العجّاج ورؤبة، فهلا جاز أن يُحتَجّ بقول الحسن وصاحبه؟! - يريد: محمد ابن السميفع. - مع أنا نعلم أنهما لم يقرآ به إلا وقد سمعا فيه.

213. O halde, Allah ile beraber bir başka tanrıya daha dua etme; yoksa azaba uğratılanlardan olursun!

214. Sen en yakın aşiretini uyarmaya bak.

[1759] Böyle bir şeyin [Peygamberden sadır] olmayacağını bilmektedir; fakat ihlâs ve takvasını arttırmak için onu hareketlendirmek istemektedir. "Şayet (o elçi) bazı sözler uydurup da Bize mâl etmeye kalksaydı…" [Hâkka 69/44] ve "Sana indirdiklerimizden şüphe ediyorsan…" [Yûnus 10/94] âyetlerinde buyurduğu gibi, bunda diğer mükellefler için bir *lütuf* [1] vardır.

[1760] Bu iki şekilde açıklanabilir: İlk yorum, Peygamber'in (s.a.), kavmini en yakınındakilerden başlayarak uyarmakla memur olmasıdır; yani kendileriyle başlanmaya en lâyık olanlarla, sonra yakınlıkta bunları izleyenlerle uyarması; [hâsılı] akrabalarını diğer insanlardan önce uyarmasıdır. Nitekim Mekke'ye girdiğinde Peygamber'in (s.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Cahiliye dönemindeki her türlü riba şu iki ayağımın altındadır. Kaldırdığım ilk faiz de (amcam[2]) Abbas'ın ribasıdır." [*Tirmizî,* "Tefsîru'l-Kur'ân", 9] İkinci yorum, akrabanın akrabaya gösterdiği şefkat ve merhameti yakınlarına göster**me**mekle ve uyarı ve tehditte onlara karşı toleranslı davranmamakla memur olmasıdır. Rivayete göre âyet inince Peygamber (s.a.), Safa'ya çıkmış; en yakın akrabasına, en yakınından başlayarak en uzağına kadar seslenip şöyle demiştir: "Ey Abdulmuttalip oğulları! Ey Hâşim oğulları! Ey Abdümenâf oğulları! Ey Peygamberin amcası Abbas! Ey Allah Resulünün halası Safiye! Benim malımdan dilediğiniz kadar isteyebilirseniz ama sizin için *Allah katında* hiçbir şey yapamam!" [*Buhârî,* "Tefsîru'l-Kur'ân", 26] Rivayete göre Peygamber, o gün kırk kişi olan Abdulmuttalip oğullarını bir kuzu bacağı ve büyük bir süt kabı etrafında toplamıştı; kuzu etinden yiyor, kadehlerle süt içiyorlardı. Gece yarısına kadar yemişler, içmişlerdi… Sonra onları uyardı ve "Ey Abdulmuttalip oğulları! 'Bu dağın arkasında size hücum edecek bir ordu var!' desem bana inanır mısınız?" dedi, onlar "Evet!" deyince, "İşte ben sizleri büyük bir azapa karşı uyarıyorum!" dedi. Rivayete göre "Ey Abdulmuttalip oğulları! Ey Hâşim oğulları! Ey Abdümenâf oğulları! Kendinizi ateşten kurtarmaya bakın! Ben size hiçbir şekilde yardımcı olamam." demiş, sonra şöyle demişti: "Ey Ebû Bekr'in kızı Âişe! Ey Ömer'in kızı Hafsa! Ey Muhammed'in kızı Fatıma! Ey Muhammed'in halası Safiye! Kendinizi ateşten kurtarmaya bakın!.. Sizin için hiçbir şey yapamam!"[3]

---

1 Yani ilk bakışta anlaşılamayan bir incelik, Peygamber'e yasaklıyormuş gibi konuşarak aslında mükellefleri konu almak.

2 Yani faizden nemalanmayı ilkin kendi akrabama yasaklıyorum!

3 İşin içine Âişe ve Hafsa'nın dâhil edildiği rivayetler, âyetin içeriğini ilgilendirse de, *nüzulü* ile bağlantılı olamaz.

٢١٣-﴿فَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتَكُونَ مِنَ الْمُعَذَّبِينَ﴾
٢١٤-﴿وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ﴾

[١٧٥٩] قد علم أنّ ذلك لا يكون، ولكنه أراد أن يحرّك منه لازدياد الإخلاص والتقوى. وفيه لطف لسائر المكلفين، كما قال: {وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ} [الحاقة: ٤٤]، { فَإِن كُنتَ فِي شَكٍّ مِّمَّا أَنزَلْنَا إِلَيْكَ } [يونس: ٩٤]

[١٧٦٠] فيه وجهان؛ أحدهما أن يؤمر بإنذار الأقرب فالأقرب من قومه، ويبدأ في ذلك بمن هو أولى بالبداءة، ثم بمن يليه، وأن يقدّم إنذارهم على إنذار غيرهم، كما روي عنه عليه السلام: أنه لما دخل مكة قال: كل ربًا في الجاهليةِ موضوع تحت قدميّ هاتين، وأَوّل ما أضعُه رِبَا العباسِ. والثاني: أن يؤمر بأن لا يأخذه ما يأخذ القريب للقريب من العطف والرأفة، ولا يحابيهم في الإنذار والتخويف. وروي: أَنّهُ صعِد الصفا لما نزلت، فنادى الأقربَ فالأقربَ فخذًا فخذًا، وقال: يا بني عبدِ المطلب! يا بني هَاشمٍ! يا بني عبدِ منافٍ! يا عباسُ عمَّ النبيّ! يا صفيةُ عمةَ رسولِ اللَّهِ! إني لا أمْلِك لكم من الله شَيئًا، سَلُوني مِنْ مَالي مَا شِئْتُمْ. وروي أنّه ﷺ جمع بني عبد المطلب، وهم يومئذٍ أربعونَ رَجلًا؛ الرجل مِنْهُمْ يأكلُ الجذعةَ، ويشربُ العس على رجل شاةٍ وقعبٍ مِنْ لبَنٍ، فأكَلُوا وشَربُوا حتى صَدَرُوا، ثم أَنْذرهم فقال: يا بني عبدِ المطلبِ! لو أَخبرتُكم أَنّ بسفحِ هذا الجبلِ خيلًا أكُنْتُمْ مُصدّقيّ؟ قالوا: نعم. قال: فَإِني نَذيرٌ لَكُمْ بين يدي عذاب شديد. ورُوي أنه قَال: يا بني عبدِ المطلب! يا بني هاشم! يا بني عبد مناف! افتدُوا أنفسَكم من النار، فإنّي لا أغني عنكم شيئًا. ثم قال: يا عائشةُ بنتَ أبي بكر! ويا حفصةُ بنتَ عمر! ويا فاطمةُ بنتَ محمدٍ! ويا صفيةُ عمةَ محمد! اشترين أنفسكنّ من النار فإنيّ لا أغني عنكنّ شيئًا.

215. Sana uyan müminlere karşı alçakgönüllü ol.

216. [Kâfirler] sana karşı gelirlerse "Şüphesiz, ben sizin yaptıklarınızdan uzağım." de.

[1761] Kuş, iniş için alçalmak istediğinde kanadını kırar ve indirir; uçmak için yükselmek istediğinde ise kanadını kaldırır. İşte, kuşun alçalma esnasında kanadını çekmesi, alçakgönüllülük ve nezaketi ifade eden bir deyim haline gelmiştir. Bazılarının şu sözü de buna benzer:

> Kanatlarını indir[ip alçakgönüllülük göster]mekle meşhursun sen,
> kanat yükselt[erek kibirlen]me!

Alçakgönüllü iken, daha sonra kibirlenmesini yasaklıyor.

[1762] **Şayet** "Resule uyan mümindir, mümin de Resule uyandır. Bu durumda 'Sana uyan müminlere...' demenin anlamı nedir?"[1] **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. İlki, bunların, iman etmedikleri halde -iman etmek üzere olduklarından dolayı- 'mümin' diye isimlendirilmiş olmalarıdır. [İkincisi], 'mümin' derken diliyle tasdik edenleri kastetmesidir ki bunlar iki sınıftır: Tasdik ederek, Peygamber (s.a.)'in getirdiklerine uyan sınıf ve kendilerinde tasdikten başka bir şey bulunmayan sınıf. Ayrıca, bunlar ya münafıktır ya da fâsıktır; münafık ve fâsığa alçakgönüllülük gösterilmez. ["Sana uyan müminlere..."] ifadesi, "aşîretinden ve diğerlerinden mümin olanlara" anlamındadır; yani kavmini uyar, şayet sana uyup itaat ederlerse onlara alçakgönüllülük göster; yok, isyan edip sana uymazlarsa onlardan da onların Allah'a şirk koşma ve benzeri eylemlerinden de uzak dur!

217. Ve o 'mutlak izzet sahibi' merhametliye (Azîz, Rahîm) güvenip dayan.

218. Çünkü O görmektedir seni, [yalnız başına] kıyâma dururken;

219. alnı secdeliler arasında tasarruf ederken...

220. O'dur gerçekten işiten; 'mutlak ilim sahibi' (Semî', Alîm).

---

1 Abese 80/1-16, Kehf 18/28-29 ve En'âm 6/52-54 gibi âyetlerden de anlaşıldığı kadarıyla, burada Peygamber'in, kendisine *ittibâ* eden, himayeye muhtaç alt tabakadan insanlarla ilişkisi konu edilmektedir. Âyetin nüzûl döneminde iman dairesi içerisindekiler, iki sınıftı. (i) Ebû Bekr gibi kendi kendine yeten nispeten varlıklı kişiler ve (ii) Peygamber'in yanından ayrılmayan işçi, köle vb. sosyal gruplara mensup kimseler. "Müminler" ifadesi her iki grubu da kapsıyorsa da "tâbiler" ikinci gruptakileri ifade etmektedir. Peygamber (s.a.) işbu tâbilerine alçakgönüllülük göstermeye, onlara kol kanat germeye, bunlarla birlikte durmaya sabretmeye teşvik edilmektedir. Müfessirin, işkâli açıklarken söylediğinin aksine, âyetin nâzil olduğu dönemde, "müminler" açısından *fâsık* ve *münafık* olguları yoktur; imanda sebat gösteremeyenler direkt *irtidat* etmekte idiler. "Sana karşı gelirlerse" ifadesinde zamir değişmiş, müminlerden kavme geçilmiştir. *Va'llâhu'l-muvaffik.* / ed

٢١٥-﴿وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

٢١٦-﴿فَإِنْ عَصَوْكَ فَقُلْ إِنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تَعْمَلُونَ﴾

[١٧٦١] الطائر إذا أراد أن ينحط للوقوع كسر جناحه وخفضه، وإذا أراد أن ينهض للطيران رفع جناحه؛ فجعل خفض جناحه عند الانحطاط مثلًا في التواضع ولين الجانب، ومنه قول بعضهم:

وَأَنْتَ الشَّهِيرُ بِخَفْضِ الْجَنَاحِ ❁ فَلَا تَكُ فِي رَفْعِهِ أَجْدَلَا

ينهاه عن التكبر بعد التواضع.

[١٧٦٢] فإن قلت: المتبعون للرسول هم المؤمنون، والمؤمنون هم المتبعون للرسول، فما معنى قوله: {لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ}؟ قلت: فيه وجهان؛ أن يسميهم قبل الدخول في الإيمان مؤمنين، لمشارفتهم ذلك، وأن يريد بالمؤمنين المصدّقين بألسنتهم. وهم صنفان؛ صنف صدّق واتبع رسول الله فيما جاء به، وصنف ما وجد منه إلا التصديق فحسب. ثم إمّا أن يكونوا منافقين أو فاسقين، والمنافق والفاسق لا يخفض لهما الجناح. والمعنى: من المؤمنين من عشيرتك وغيرهم، يعني: أنذر قومك، فإن اتبعوك وأطاعوك فاخفض لهم جناحك. وإن عصوك ولم يتبعوك فتبرأ منهم ومن أعمالهم من الشرك بالله وغيره.

٢١٧-﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ﴾

٢١٨-﴿الَّذِي يَرَاكَ حِينَ تَقُومُ﴾

٢١٩-﴿وَتَقَلُّبَكَ فِي السَّاجِدِينَ﴾

٢٢٠-﴿إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[1763] "[Allah'a] güvenip dayan" ki gerek bunlardan gerekse bunların dışındakilerden isyan edenlere karşı sana yetsin. Tevekkül, kişinin, eylemini o eylemin gerçek sahibine, fayda ve zarar vermeye gücü yeten kişiye bırakmasıdır. Demişlerdir ki: Tevekkül sahibi, aniden başına bir iş geldiğinde, bunu başından Allah'a isyan anlamına gelen bir şeyle savuşturmaya uğraşmayan kişidir. Buna göre insan, bir sıkıntıyla karşılaşıp sonra da ondan kurtulmak için birinden yardım istese tevekkül sınırından çıkmış olmaz; çünkü kendisine gelen sıkıntıyı Allah'a isyan anlamına gelen bir şeyle savuşturmaya uğraşmamıştır.

[1764] Medine ve Şam ehlinin mushaflarında *fe-tevekkel* [o halde, güvenip dayan] şeklindedir. Nâfi' ve İbn 'Âmir de bu şekilde okumuştur. Atıf konusunda iki ihtimal vardır; ya فقل [Şu'arâ 26/216] ifadesine ya da فلا تدع'ya [Şu'arâ 26/213] atfedilmiştir.

[1765] "Ve" izzetiyle senin düşmanlarını ezen "o mutlak izzet sahibi"ne, onlara karşı sana rahmetiyle yardım eden "merhametliye…" Resulüne karşı "merhametli" oluşunu bildirmesinin ardından Allah, ona merhamet etmesinin sebeplerinden birini getirmiştir ki o da gece yarısı sürekli kıldığı *teheccüt* namazı idi; ayrıca, "Bakalım, Allah'a nasıl ibadet ediyorlar? Âhiret için neler yapıyorlar?" diye ashabından teheccüde kalkanların haline -onlar fark etmeden- vâkıf olmak için onların arasında gidip gelişi idi. Nitekim anlatıldığına göre, gece namazı farziyeti kaldırıldığında Peygamber (s.a.), onların iyiliği için yanıp tutuştuğundan, taat işleme ve hasenâtı çoğaltma adına sahabilerinden ne gibi eylemler sadır olduğunu görme hırsıyla onların evlerini dolaşmıştı da, arı kovanındaki uğultu gibi Allah'ı zikredip, Kur'ân okuduklarını görmüştü.

[1766] "Alnı secdeliler"den maksat namaz kılanlardır. ["Çünkü O görmektedir seni, kıyâma dururken" ifadesinin] insanlara cemaatle namaz kıldırmak üzere kalktığında Allah seni görür, mânasında olduğu söylenmiştir. Peygamber'in, alnı secdeliler arasında *takallüp* etmesi, onlara imam olduğunda onları kıyam, rükû, secde ve oturuşa yönlendirmesidir. Rivayete göre Mukātil [v. 150/767], Ebû Hanîfe *Rahimehu'llāh'a* "Kur'ân'da cemaatle namaz hakkında bir şey bulabiliyor musun?" diye sormuş; o, "Aklıma bir şey gelmiyor… demiş; fakat daha sonra ona işbu âyeti okumuş. İfadenin anlamı şöyle de olabilir: Dinî işlere dair hiçbir çalışman, secde edenler arasındaki hiçbir tasarrufun O'na gizli kalmaz;

[١٧٦٣] {وَتَوَكَّلْ} على الله يكفك شر من يعصيك منهم ومن غيرهم. والتوكل: تفويض الرجل أمره إلى من يملك أمره ويقدر على نفعه وضره. وقالوا: المتوكل من إن دهمه أمر لم يحاول دفعه عن نفسه بما هو معصية لله. فعلى هذا، إذا وقع الإنسان في محنة ثم سأل غيره خلاصه، لم يخرج من حد التوكل؛ لأنه لم يحاول دفع ما نزل به عن نفسه بمعصية الله.

[١٧٦٤] وفي مصاحف أهل المدينة والشام «فتوكل»، وبه قرأ نافع وابن عامر، وله محملان في العطف؛ أن يعطف على {فَقُلْ}، أو {فَلَا تَدْعُ}.

[١٧٦٥] {عَلَى الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ} على الذي يقهر أعداءك بعزته وينصرك عليهم برحمته. ثم اتبع كونه رحيمًا على رسوله ما هو من أسباب الرحمة، وهو ذكر ما كان يفعله في جوف الليل من قيامه للتهجد، وتقلبه في تصفح أحوال المتهجدين من أصحابه؛ ليطلع عليهم من حيث لا يشعرون، ويستبطن سر أمرهم، وكيف يعبدون الله، وكيف يعملون لآخرتهم، كما يحكى أنه حين نسخ فرض قيام الليل، طاف تلك الليلة ببيوت أصحابه لينظر ما يصنعون، لحرصه عليهم وعلى ما يوجد منهم من فعل الطاعات وتكثير الحسنات، فوجدها كبيوت الزنابير لما سمع منها من دندنتهم بذكر الله والتلاوة.

[١٧٦٦] والمراد بالساجدين المصلون. وقيل: معناه يراك حين تقوم للصلاة بالناس جماعة. وتقلبه في الساجدين تصرفُه فيما بينهم بقيامه وركوعه وسجوده وقعوده إذا أمّهم. وعن مقاتل: أنه سأل أبا حنيفة رحمه الله، هل تجد الصلاة في الجماعة في القرآن؟ فقال: لا يحضرني، فتلا له هذه الآية. ويحتمل أنه لا يخفى عليه حالك كلما قمت وتقلبت مع الساجدين في كفاية أمور الدين.

çünkü "O" senin söylediklerini "işitmekte," ettiğin niyeti de yaptığın ameli de "bilmektedir." *Takallub*un, Peygamber'in gözünün arkada namaz kılan kişilere gidip gelmesi anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim Peygamber'in (s.a.) "Rükûnuzu ve secdenizi tam yapın! Allah'a ant içerim ki, rükû ettiğinizde de, secde ettiğinizde de arkamdan sizi görüyorum!" [*Buhāri*, "Ezân", 72] dediği rivayet edilmektedir. İfade, *ve yukallibuke* (seni çevirir) şeklinde de okunmuştur.

221. Ben size, 'şeytan'ların kime indiğini haber vereyim mi?

222. Ne kadar günahkâr palavracı varsa onlara inerler;

223. [Mele-i A'lâ'ya] kulak kabartarak… ki çoğu yalancıdır!

[1767] "Günahkâr palavracılar" Şık, Setīh, Müseylime, Tuleyha gibi kâhinler ve yalancı peygamberlerdir.[1] "Kulak kabartarak..." Bunlar da şeytanlardır; kovularak engellenmeden önce *Mele-i A'lâ*'yı dinliyorlar; gayble ilgili muttali oldukları bazı konuşmaları kaçırıp, bunları kendi dostlarına üfürüyorlardı. "Ki çoğu," onlara üfürdükleri bilgiler konusunda "yalancıdır;" çünkü onlara, işitmedikleri şeyleri duyuruyorlardı. [يُلقون السمع] ifadesinin, "dostlarına *sem'*i, yani meleklerden işittiklerini *ulaştırıyorlar*" anlamında olduğu da söylenmiştir. Şu da söylenmiştir: İfade, "şeytanlara palavracıların kulak verdiği ve onların kendilerine fısıldadıklarını aldıkları" anlamındadır. Ya da "şeytanlardan duyduklarını insanlara öğrettikleri" anlamındadır. Palavracıların çoğu yalancıdır; zira şeytanların kendilerine bir şey üfürmediği süreçte, kendi uydurdukları şeyleri onlara nispet etmektedirler! Zaten, görürsün ki verdikleri hükümlerin çoğu uydurma ve asılsızdır. Hadiste şöyle buyrulmuştur: "Cin [*Mele-i A'lâ*'dan] bir kelime alıp kaçar ve onu dostlarının kulağına *karr* eder; ederken de ona 100 tane yalan katar!" [*Buhārî*, "Edeb", 117] "Kulağına *karr* etmek" akıtmak demektir.

[1768] **Şayet** "[عَلَى مَنْ تَنَزَّلُ الشَّيَاطِينُ ifadesinde] soru edatı cümlenin başında olduğu halde, istifham anlamı *içeren men*in önüne nasıl harf-i cer getirilebilmiş? Dikkat edersen, *'alâ e zeydin merarte* demez de, *e 'alâ zeydin merarte* dersin?" **dersen şöyle derim:** "İçermek" demek, ismin isim ve harf olmak üzere iki mânayı birden içermesi demek değildir. Bunun anlamı şudur: İfadenin aslı *e men*dir; istifham harfi hazfedilmiştir. Tıpkı aslı *e hel* olan kelimeden Hemze'nin atılıp *hel* olması gibi, hazif üzere kullanıma devam edilmiştir. Nitekim şair şöyle demiştir:

1 Bu âyetin yaklaşık 20 yıl sonra ortaya çıkacak bu gibi şahıslarla ilgili nâzil olması zordur. Burada aksine, ilk dönemki şair, büyücü ve kâhinlerden söz edilmektedir; yani ellerindeki "medya" gücünü Kureyş kâfirleri yararına kullanan, yani Peygamber (s.a.) aleyhinde propaganda yapan 'şeytan'lardan...

{إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ} لما تقوله {الْعَلِيمُ} بما تنويه وتعمله. وقيل: هو تقلب بصره فيمن يصلي خلفه، من قوله ﷺ: أتموا الركوع والسجود، فوالله إني لأراكُم مِنْ خلف ظهري إذا ركعتُم وسجدْتُم. وقرئ «ويقلبُك».

٢٢١-﴿هَلْ أُنَبِّئُكُمْ عَلَى مَنْ تَنَزَّلُ الشَّيَاطِينُ﴾

٥ ٢٢٢-﴿تَنَزَّلُ عَلَى كُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ﴾

٢٢٣-﴿يُلْقُونَ السَّمْعَ وَأَكْثَرُهُمْ كَاذِبُونَ﴾

[١٧٦٧] {كُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ} هم الكهنة والمتنبئة، كشقّ، وسطيح، ومسيلمة، وطليحة. {يُلْقُونَ السَّمْعَ} هم الشياطين، كانوا قبل أن يحجبوا بالرجم يسمعون إلى الملإِ الأعلى فيختطفون بعض ما يتكلمون به مما أطلعوا عليه من الغيوب، ١٠ ثم يوحون به إلى أوليائهم من أولئك، { وَأَكْثَرُهُمْ كَاذِبُونَ } فيما يوحون به إليهم؛ لأنهم يسمعونهم ما لم يسمعوا. وقيل: يلقون إلى أوليائهم السمع أي المسموع من الملائكة. وقيل: الأفاكون يلقون السمع إلى الشياطين فيتلقون وحيهم إليهم. أو يلقون المسموع من الشياطين إلى الناس، وأكثر الأفاكين كاذبون يفترون على الشياطين ما لم يوحوا إليهم، وترى أكثر ما يحكمون به باطلًا وزورًا. وفي الحديث: ١٥ الكلمةُ يخطفُها الجنيُّ فيقرّها في أذن وليه فيزيد فيها أكثر من مائةِ كذبةٍ! والقرّ الصبّ.

[١٧٦٨] فإن قلت: كيف دخل حرف الجرّ على مَن المتضمنة لمعنى الاستفهام، والاستفهام له صدر الكلام؟ ألا ترى إلى قولك: أعلى زيد مررت؟ ولا تقول: على أزيد مررت؟ قلت: ليس معنى التضمن أن الاسم دل على معنيين معًا؛ معنى الاسم، ٢٠ ومعنى الحرف. وإنما معناه: أن الأصل أَمَن، فحذف حرف الاستفهام واستمرّ الاستعمال على حذفه، كما حذف من هل. والأصل: أهل. قال:

Tepelik arazinin dibini gördük mü biz?

O halde sen de, *men*in önüne harf-i cer getirdiğin zaman, harf-i cerden önce -içinden- bir Hemze takdir et. Tıpkı *e 'alâ zeydin merarte* (Zeyd'e mi uğradın?) dediğin gibi, [âyette de] sanki *e 'alâ men tenezzelü'ş-şeyâtînu* (Şeytanlar kime iniyor) demiş olursun.

[1769] **Şayet** "يُلْقُونَ'nin i'râbdaki konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** Hâl olarak mansūp konumda olması caizdir; yani "kulak kabartıcı olarak inerler." Veya كُلِّ أَفَّاكٍ ifadesinin sıfatı olarak cer konumundadır; çünkü [كُلِّ أَفَّاكٍ] çoğul anlamındadır. Yahut cümleye onunla başlanıldığından dolayı, bir mahalli olmaması da caizdir; sanki "Palavracılara niçin inerler?"[1] denmekte; "Şöyle şöyle yaparlar." diye cavap verilmektedir.

[1770] **Şayet** "Bunların tamamının palavracı olduğuna hükmedildikten sonra nasıl 'Ki çoğu yalancıdır' denilebilmiş?" **dersen şöyle derim:** Palavracılar, palavrası fazla olan kimselerdir; ama bu onların palavradan başka bir şey söylemedikleri anlamına gelmez. İşte âyette, 'şeytanlardan naklettikleri konularda doğru söyleyen çok az sayıda palavracı olduğu, fakat çoğunun onlar adına uyduran kişiler olduğu' kast edilmektedir.

[1771] **Şayet** "وَإِنَّهُ لَتَنْزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ /وَمَا تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ / هَلْ أُنَبِّئُكُمْ عَلَى مَنْ تَنَزَّلُ الشَّيَاطِينُ âyetleri benzer içeriğe sahip olmalarına rağmen niçin ayrı ayrı getirilmişler?[2]" **dersen şöyle derim:** Bunların arası onlarla aynı içeriğe sahip olmayan âyetlerle ayrılmış; böylece bunların içeriği ve anlattıkları hususlar tekrar tekrar getirilip tazelenmiş ve bununla, 'bu âyetlerin, hakkında nâzil olduğu mâna'nın, bunlara karşı gelmelerinden dolayı Allah'ın 'iğrenmesi'ni arttıran mânalardan olduğu gösterilmiş olmaktadır. Örneği: Biri, öyle bir konudan bahsediyor ki zihninde [hep] o konu bulunmakta, ona önem vermekte ve büyük özen göstermektedir. Görürsün ki, tekrar tekrar konuya dönmekte, ona dönmekten kendini alamamaktadır.

224. Şairlere ise azgınlar uyar.

[1772] وَالشُّعَرَاءُ mübtedâ, يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ da onun haberidir. Anlamı şudur: uyduran, yalan söyleyen, boş konuşan, haksız yere hicveden, kişilerin haysiyetiyle oynayan, nesepleri kötüleyen, kadınlarla ilgili şiir söyleyen, cilveleşen, caka satan, övülmeyi hak etmeyen kimseleri öven şairlere sadece bu konuda onları onaylayan, onların sözüyle coşan azgınlar, aptallar ve ahlâksızlar uyar!

---

1 İstinaf cümleleri, mukadder bir soruya cevap niteliğindedir.

2 Yani bu *nüzul* ifadelerinin tamamı aynı pasaj içerisinde bir arada gelmiş olsaydı, daha iyi olmaz mıydı?

أَهَلْ رَأَوْنَا بِسَفْحِ الْقَاعِ ذِي الأَكَمِ ۞

فإذا أدخلت حرف الجرّ على مَن فقدّر الهمزة قبل حرف الجرّ في ضميرك، كأنك تقول: أعلى من تنزّل الشياطين؟ كقولك: أعلى زيد مررت؟

[١٧٦٩] فإن قلت {يُلْقُونَ} ما محله؟ قلت: يجوز أن يكون في محل النصب على الحال، أي تنزل ملقين السمع، وفي محل الجرّ صفة لـ{كُلِّ أَفّاكٍ}؛ لأنه في معنى الجمع، وأن لا يكون له محل بأن يستأنف، كأن قائلًا قال: لم تنزَّل على الأفاكين؟ فقيل: يفعلون كيت وكيت.

[١٧٧٠] فإن قلت: كيف قيل {وَأَكْثَرُهُمْ كَاذِبُونَ} بعد ما قضى عليهم أن كل واحد منهم أفّاك؟ قلت: الأفاكون هم الذين يكثرون الإفك، ولا يدل ذلك على أنهم لا ينطقون إلا بالإفك، فأراد أن هؤلاء الأفاكين قلّ من يصدق منهم فيما يحكي عن الجني؛ وأكثرهم مفترٍ عليه.

[١٧٧١] فإن قلت {وَإِنَّهُ لَتَنزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ} [الشعراء: ١٩٢]، {وَمَا تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ} [الشعراء: ٢١٠]، {هَلْ أُنَبِّئُكُمْ عَلَى مَنْ تَنَزَّلُ الشَّيَاطِينُ}[الشعراء: ٢٢١] لم فرق بينهنّ وهنّ أخوات؟ قلت: أريد التفريق بينهنّ بآيات ليست في معناهنّ، ليرجع إلى المجيء بهنّ وتطرية ذكر ما فيهنّ كرّة بعد كرّة، فيدل بذلك على أن المعنى الذي نزلن فيه من المعاني التي اشتدت كراهة الله لخلافها. ومثاله: أن يحدّث الرجل بحديث وفي صدره اهتمام بشيء منه وفضل عناية، فتراه يعيد ذكره ولا ينفك عن الرجوع إليه.

٢٢٤-﴿وَالشُّعَرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ﴾

[١٧٧٢] {وَالشُّعَرَاءُ} مبتدأ و{يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ} خبره. ومعناه: أنه لا يتبعهم على باطلهم وكذبهم وفضول قولهم وما هم عليه من الهجاء وتمزيق الأعراض والقدح في الأنساب، والنسيب بالحرم والغزل والابتهار، ومدح من لا يستحق المدح، ولا يستحسن ذلك منهم ولا يطرب على قولهم إلا الغاوون والسفهاء والشطار.

"Azgınlar"ın [Müslümanları hicveden] hikâyeler anlatanlar olduğu da, Şeytanlar olduğu da, şu Kureyş şairleri olduğu da söylenmiştir: Abdullah b. ez-Ziba'râ, Hübeyre b. Ebû Vehb el-Mahzûmî, Müsâfi' b. Abdimenaf, Ebû İzze el-Cumahî ile -Sakīf kabilesinden- Ümeyye b. Ebi's-Salt. Bunlar "Ne var! Biz de Muhammed'in konuştuğu gibi konuşuruz!" diyor, Peygamber'i (s.a.) hicvediyorlardı. Kavimlerinin bedevîleri de bunların etrafında toplanıp şiirlerini ve hicivlerini dinliyorlardı.

[1773] Îsâ b. Ömer, zâhir bir fiilin açıkladığı gizli bir fiilin mef'ûlü olarak *veş-şu'arâe* şeklinde nasp ile okumuştur. Ebû Ubeyd, bu zatın, genelde mansūp okumayı sevdiğini söyler; nitekim حَمَّالَةَ الْحَطَبِ ("hem de [kendi ateşine] odun taşıyan hanımefendisi" [Mesed 111/4]), وَالسَّارِقَ وَالسَّارِقَةَ ("Erkek hırsız ve kadın hırsız…" [Mâide 5/38]) ve سُورَةً أَنْزَلْنَاهَا ("…indirdiğimiz bir Sūre(dir)" [Nûr 24/1]) şeklinde okumuştur.

[1774] *Yetba'uhum* şeklinde şeddesiz ve *yetba'hum* şeklinde Ayın'ı sakin olarak okunmuştur ki *be'uh*[1] kelimesini [*azud* ve *azd* şeklinde okunabilen] عضد kelimesine benzetmiş olmaktadır.

225. Görmüyor musun ki, bütün vadilerde şaşkın şaşkın dolaşıyorlar (her alanda atıp tutuyorlar)

226. yapmayacakları şeyleri söylüyorlar?!

[1775] *Vadi* ve "vadiye dalma" kavramlarının zikredilmesi, şairlerin, düşüncedeki aşırılıklarına ve haddi aştıklarına bakmadan her konuda bilir bilmez atıp tuttuklarından kinayedir. İnsanların en korkağını Antere'ye, en cimrisini Hâtem-i [Tāî'ye] tercih edecek kadar!.. Suçsuza iftira atıp, muttakîyi fâsık sayacak kadar!..

[1776] Ferezdak'dan [v. 114/732] nakledildiğine göre Süleyman b. Abdülmelik onun;

> İki yanıma sere serpe uzanmış vaziyette geceledi kızlar;
> mühürlerinin kilidini aça aça[2] geceledim ben de onların!..

sözlerini işitince "Sana had vurmak vâcip oldu!" demiş. Ferazdak da demiş ki: "Ey müminlerin emiri! Allah *'yapmadıkları şeyleri söylerler* [şâirler]*'* âyetiyle benden haddi savmıştır."

1 Bu, *yetba'uhû*daki *ba'uh* olup, عضد kalıbında olduğundan, onun gibi *ba'h* ve *ba'uh* şeklinde okunabildiği anlatılmaktadır.

2 Yani bekâretlerini bozarak.

وقيل: الغاوون الراوون. وقيل: الشياطين، وقيل: هم شعراء قريش؛ عبد الله بن الزبعرى، وهبيرة بن أبي وهب المخزومي، ومسافع بن عبد مناف، وأبو عزة الجمحيّ. ومن ثقيف: أمية ابن أبي الصلت. قالوا: نحن نقول مثل قول محمد! وكانوا يهجونه، ويجتمع إليهم الأعراب من قومهم يستمعون أشعارهم وأهاجيهم.

٥ [١٧٧٣] وقرأ عيسى بن عمر «والشعراءَ»، بالنصب على إضمار فعل يفسره الظاهر. قال أبو عبيد: كان الغالب عليه حبّ النصب؛ قرأ «حَمَّالَةَ الْحَطَبِ» [المسد: ٤] «وَالسَّارِقَ وَالسَّارِقَةَ» [المائدة: ٣٨] و«سُورَةً أَنْزَلْنَاهَا» [النور: ١].

[١٧٧٤] وقرئ «يتْبَعُهم»، على التخفيف، و«يتبعْهم»، بسكون العين تشبيهًا لـ«بَعُهُ» بـ«عَضُد».

١٠ ٢٢٥-﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّهُمْ فِي كُلِّ وَادٍ يَهِيمُونَ﴾

٢٢٦-﴿وَأَنَّهُمْ يَقُولُونَ مَا لا يَفْعَلُونَ﴾

[١٧٧٥] ذكر الوادي والهيوم فيه تمثيل لذهابهم في كل شعب من القول واعتسافهم وقلة مبالاتهم بالغلو في المنطق ومجاوزة حدّ القصد فيه، حتى يفضلوا أجبن الناس على عنترة، وأشحهم على حاتم، وأن يبهتوا البريّ، ويفسقوا التقي.

١٥ [١٧٧٦] وعن الفرزدق أن سليمان بن عبد الملك سمع قوله:

فَبِتْنَ بِجَانِبَيَّ مُصَرَّعَاتٍ ❊ وَبِتُّ أُفضُّ أَغْلاَقَ الْخِتَامِ

فقال: قد وجب عليك الحدّ! فقال: يا أمير المؤمنين! قد درأ الله عني الحدّ بقوله: {وَأَنَّهُمْ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ}.

227. İman edip salih amel işleyen, Allah'ı çokça zikreden ve haksızlığa maruz kaldıktan sonra [şiiriyle] kendini savunan kimseler müstesna... Zulümde ısrar edenler ise yakında görecekler, nasıl bir devrilişle devrileceklerini!

[1777] Sürekli Allah'ı zikreden, daima Kur'ân okuyan ve şiirden daha çok bunları yapan sâlih, mümin şairleri istisna etmektedir. Bu, onlara şiirden daha cazip geliyordu; şiir söylediklerinde de onu, Allah'ın birliği ve O'na hamdüsena, hikmet, vaaz, zühd, güzel ahlâk, Allah Resulünü, sahabeyi ve ümmetin sâlihlerini methetme için söylüyorlar; günaha bulaşmadıkları, mürüvvete aykırı mânalar içermeyen sakıncasız mazmunları dile getiriyorlardı. Hicivleri de kendilerini hicvedenlere cevap vermeye yönelik idi. Nitekim Allah Teâlâ "Allah, çirkin sözün alenen söylenmesini sevmez; haksızlığa uğrayanlarınki hariç…" [Nisâ 4/148] buyurmuştur ki bu da, "Dolayısıyla, size saldırana siz de aynı saldırı tarzıyla mukabele edin." [Bakara 2/194] âyetinden dolayı, saldırmaksızın ve cevap niteliğini aşmaksızın gerçekleşir.

[1778] Amr b. Ubeyd *Rahimehullāh*'dan [v. 144/761] rivayet edildiğine göre Hazret-i Ali sülalesine mensup biri, kendisine "Gönlüm şiirle coşuyor!" deyince, "Sakınca olmayan konularda şiir söylemekten seni alıkoyan ne?" demiş.

[1779] Konu hakkında söylenecek şey şudur: Şiir, bir söz çeşitidir; güzeli güzel söze, çirkini kötü söze benzer.

[1780] Âyette istisna edilenlerden kastın, Abdullah b. Revâha [v. 8/629], Hassân b. Sâbit [v. 60/680], iki Kâ'b -yani Kâ'b b. Mâlik [v. 50/670] ve Kâ'b b. Züheyr [v. 6/645]- ile Allah Resulü'nü savunan, Kureyş'in hicivci şairlerine karşı koyan kimseler olduğu söylenmiştir. Kâ'b b. Mâlik'ten rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.) ona şöyle demiş: "Hicvet şunları!.. Canımı elinde tutan Zâta ant içerim ki onlar için bu, ok atmaktan daha ağırdır!" Hassan'a da şöyle diyormuş: "Söyle! Rûhu'l-Kudüs seninle beraberdir!.." [*Buhārî*, "Salât" 68]

[1781] Allah Teâlâ sûreyi öyle bir ifade ile sona erdirmiştir ki ondan daha ürperticisi, daha korkutucusu yoktur; işin ilerisini düşünenlerin kalbini ondan daha fazla yaralayan, işin arka-plânını düşünenlerin yüreğini ondan çok dağlayan yoktur… Bu da "Yakında öğrenecek!" ifadesi ve bundaki etkili tehdit, "*zulm* edenler" ifadesi ve bunun mutlak bir şekildeki kullanılması; "nasıl bir devrilişle devrileceklerini" ifadesi ve bunun müphem olarak getirilmesidir.

٢٢٧-﴿إلا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا وَانْتَصَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا ظُلِمُوا وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ﴾

[١٧٧٧] استثنى الشعراء المؤمنين الصالحين الذين يكثرون ذكر الله وتلاوة القرآن، وكان ذلك أغلب عليهم من الشعر، وإذا قالوا شعرًا قالوه في توحيد الله والثناء عليه، والحكمة والموعظة، والزهد والآداب الحسنة، ومدح رسول الله ﷺ والصحابة وصلحاء الأمة، وما لا بأس به من المعاني التي لا يتلطخون فيها بذنب ولا يتلبسون بشائنة ولا منقصة، وكان هجاؤهم على سبيل الانتصار ممن يهجوهم. قال الله تعالى: {لَا يُحِبُّ اللهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظُلِمَ} [النساء: ١٤٨]. وذلك من غير اعتداء ولا زيادة على ما هو جواب، لقوله تعالى: {فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ} [البقرة: ١٩٤].

[١٧٧٨] وعن عمرو بن عبيد أن رجلًا من العلوية قال له: إن صدري ليجيش بالشعر! فقال: فما يمنعك منه فيما لا بأس به؟

[١٧٧٩] والقول فيه أن الشعر باب من الكلام، فحسنه كحسن الكلام، وقبيحه كقبيح الكلام.

[١٧٨٠] وقيل: المراد بالمستثنين عبد الله بن رواحة، وحسان بن ثابت، والكعبان؛ كعب بن مالك، وكعب بن زهير؛ والذين كانوا ينافحون عن رسول الله ﷺ ويكافحون هجاة قريش. وعن كعب بن مالك أنّ النبي ﷺ قال له: اهجُهم؛ فوالذي نفسي بيده لهُو أشد عليهم من النبل. وكان يقول لحسان: قلْ! وروحُ القدسِ معَك.

[١٧٨١] ختم السورة بآية ناطقة بما لا شيء أهيب منه وأهول، ولا أنكى لقلوب المتأمّلين ولا أصدع لأكباد المتدبرين؛ وذلك قوله {وَسَيَعْلَمُ} وما فيه من الوعيد البليغ، وقوله {الذين ظَلَمُوا} وإطلاقه. وقوله {أَيَّ مُنقَلَبٍ يَنقَلِبُونَ} وإبهامه،

-Allah her ikisinden de razı olsun- Hazret-i Ebû Bekr, Hazret-i Ömer'e halifelik sorumluğunu yüklediğinde, ona bu âyeti okumuştur. Selef-i sālihîn de birbirlerine bu âyetle öğüt verir, birbirlerini bu âyetteki sertlikle uyarırlardı.

[1782] *Zulm*ün inkârcılık olarak tefsir edilmesi [ahlakî gevşekliğe yol açan] bir oyalamadır. Oysa baştan korkarak 'nihaî güven'e ulaşman, baştan kendine güvenerek sonuçta korkmaktan daha hayırlıdır![1]

[1783] İbn Abbas *eyye münfelet*[*in*] *yenfelitûn* şeklinde okumuştur ki anlamı, zulmedenler Allah'ın azabından kurtulma tamahındalar! Ama hiçbir şekilde ondan kaçamayacaklarını yakında öğrenecekler! İnfilât, [kaçıp] kurtulmak anlamındadır.

[1784] Allah'ım! Bizleri, bu âyeti gözünün önünde tutup ondan yana gaflete düşmeyenlerden eyle! Herhangi bir kötülük işleyen herkesin '*zulmedenler*'den olduğunu bilenlerden kıl!.. İşin doğrusunu *Allah bilir*.

[1785] Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: Kim Şu'arâ sûresini okursa kendisine; Nûh'u tasdik edenlerin ve yalanlayanların; Hûd, Şu'ayb, Sâlih ve İbrâhim'i tasdik edenlerin, İsa'yı yalanlayanların ve Muhammed'i tasdik edenlerin sayılarının on katı kadar sevap verilir *-Allah'ın salâtus selâmı hepsinin üzerine olsun!-*

---

1 *Zulm*; salt hukukî haksızlıkları değil, inanç ve ameldeki yanlışları, bâtıl tutum ve davranışları ifade eder. Âyette ise, normal Müşriklerden ziyade, azılı elebaşları mele' – mutref ve bunların emrindeki propaganda makineleri kastedilmekte (gibi)dir. Kur'an'da, hidâyet üzere olanların "iman edip imanına *zulüm* karıştırmayan kişiler" olduğu belirtilirken (En'âm 6/82) kullanılan *zulm*ün mahiyeti tartışmalıdır. Zemahşerî -لبس fiilinin doğasından hareketle- âyetteki zulmün inkârcılığa hamledilmesini doğru bulmamakta ve kelimeyi, "kişiyi fâsık kılan mâsiyet" olarak tefsir etmektedir; çünkü şer'î bir imana inkâr karıştırılması (veya "giydirilmesi") düşünülemez. Buna karşılık, âyette, "imanlarına inkârcılık karıştırmayanların övüldüğü" herkes tarafından teslim edilmektedir; ancak bir grup, hidâyet üzere bulunma (*ihtidâ*) olgusunun taşıdığı "hem inanç hem de davranış yönünden doğru ve hak üzere hareket etme" anlamını esas alırken, bir grup tıpkı "Allah ve resullerine iman edenler, işte sıddıklar bunlardır!" (Hadîd 57/19) âyetinin -zahiren- delâlet ettiği üzere, sağlam bir imanın yeterli olacağına hükmeder. Kur'ân'ın, küfür vb. bir kavram dururken özellikle *zulüm* lâfzını kullanmış olması mânidardır: İnkârcı biri esas alınacak olursa âyet, imana -küfür anlamındaki- *zulm*ü karıştırmamak, yani iman edip bir daha inkâra dönmemek anlamına gelir; iman dairesinde bulunan biri esas alındığı takdirde ise, imana aykırı hareket ve eylemleri imana karıştırmama anlamı söz konusudur. İhtidâ kavramı bunu gerektirir; o, bir kerelik bir şey değildir; kişinin hidâyet üzere bulunması, hayatının zihnî-hissî, teorik-pratik, itikādî-amelî tüm evrelerinde doğru ve hak yolda olması demektir.

وقد تلاها أبو بكر لعمر رضي الله عنهما حين عهد إليه: وكان السلف الصالح يتواعظون بها ويتناذرون شدتها.

[١٧٨٢] وتفسير الظلم بالكفر تعليل، ولأن تخاف فتبلغ الأمن خير من أن تأمن فتبلغ الخوف.

٥ [١٧٨٣] وقرأ ابن عباس «أي منفلت ينفلتون». ومعناها: إن الذين ظلموا يطمعون أن ينفلتوا من عذاب الله، وسيعلمون أن ليس لهم وجه من وجوه الانفلات، وهو النجاة.

[١٧٨٤] اللهم اجعلنا ممن جعل هذه الآية بين عينيه فلم يغفل عنها؛ وعلم أن من عمل سيئة فهو من الذين ظلموا، والله أعلم بالصواب.

١٠ [١٧٨٥] قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من قرأ سورة الشعراءِ كان له من الأجر عشرُ حسنات بعدد من صدّق بنوحٍ وكذّب به وهودٍ وشعيبٍ وصالحٍ وإبراهيمَ وبعددِ من كَذَّب بعيسى وصدّق بمحمدٍ عليهم الصلاة والسَلامُ.

NEML SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 93 âyettir. -94 âyet olduğu da söylenmiştir.-

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

5 **1. TāSîn. Bunlar Kur'ân'ın ve apaçık bir kitabın âyetleridir.**

[1786] [طـ] *tefhīm* ile de imâle ile de okunmuştur.[1] "Bunlar" zamiri, sûrenin âyetlerine işarettir. "Apaçık Kitap" ya Levh-i Mahfûz'dur ve apaçık oluşu, olacak her şeyin onda yazılı bulunması ve onun bunları kendisine bakanlara açıklıyor olmasıdır. Ya bu sûredir ya da Kur'ân'dır. Bu ikisinin 10 apaçık oluşu ise kendilerine tevdî edilen ilim, hikmet ve kanunlardır ve her ikisinin mu'cizeliği de belli ve aşikârdır. Âyetlerin Kur'ân'a ve 'apaçık kitab'a izafe edilmesi âyetlerin mehâbet ve azametini göstermek bakımındandır; çünkü azametli olana izafe edilen ona bağlı olarak azamet kazanır.

[1787] **Şayet** "Neden apaçık kitap 'apaçık bir kitap' şeklinde nekire kı- 15 lınmıştır?[2]" **dersen şöyle derim:** Nekirelik kitabın müphem bırakılması ve böylece bunun kitap için daha ziyade azamet ifade etmesi içindir. Tıpkı فِى مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ (Doğruluğun hâkim olduğu bir ortamda, muktedir *bir* hükümdarın huzurundadırlar. [Kamer 54/55]) âyetinde olduğu gibi.[3]

20 [1788] **Şayet** "Kur'ân'ın kastedilmesi hâlinde, bu "apaçık kitap"ın Kur'ân üzerine atfedilmesi nasıl açıklanabilir?" **dersen şöyle derim:** Bu tıpkı senin *hâzâ fi'lu's-sehıyyi ve'l-cevâdi'l-kerîm* (Bu, bir sehâvet ehlinin, değerli bir cömerdin fiilidir.) sözünde olduğu gibi [anlamları aynı kapıya çıkan] iki sıfattan birini diğerine atfetmene benzer; çünkü Kur'ân, önündekini tasdik edici olarak 25 indirilmiş mübarek bir kitap olup, onun hükmü, bağımsız olarak övgü belirten sıfatlar hükmündedir. Böylece sanki "Bu âyetler, parça parça indirilen mübarek kitabın, apaçık bir bitabın âyetleridir." denmiş olmaktadır. İbn Ebû Able merfû' olarak *ve kitâb^{un} mubîn^{un}* şeklinde okumuştur ki, bunun takdiri, *ve âyât^{u} kitâb^{in} mubîn^{in}* (ve apaçık bir kitabın âyetleridir) şeklindedir ve 30 muzāf hazfedilip muzāfun ileyh [i'râb cihetinden] onun yerine getirilmiştir.

---

1 Yani normal, kalın tonla da, kesreye yakın ince bir tonla da. / çev.

2 Yani neden Yûsûf, Şu'arâ ve Kasas sûrelerindeki gibi *el-kitâbi'l-mubîn* buyrulmamıştır; "Apaçık Kitap" yerine "apaçık bir kitap" denmesi, bu vasfa sahip başka kitaplar da olabileceğini göstermiyor mu? / ed.

3 *Melîk^{in}* şeklindeki nekire yapılanma, Allah'ın emsalsiz bir iktidara malik olduğunu ifade etmektedir. / çev.

سورة النمل

مكية وهي ثلاث وتسعون آية وقيل أربع وتسعون

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿طس تِلْكَ آيَاتُ الْقُرْءَانِ وَكِتَابٍ مُبِينٍ﴾

٥ [١٧٨٦] {طس} قرئ بالتفخيم والإمالة. و{تِلْكَ} إشارة إلى آيات السورة. والكتاب المبين إما اللوح، وإبانته أنه قد خط فيه كل ما هو كائن، فهو يبينه للناظرين فيه إبانة. وإما السورة، وإما القرآن، وإبانتهما أنهما يبينان ما أودعاه من العلوم والحكم والشرائع، وأنّ إعجازهما ظاهر مكشوف. وإضافة الآيات إلى القرآن والكتاب المبين على سبيل التفخيم لها والتعظيم، لأنّ المضاف إلى ١٠ العظيم يعظم بالإضافة إليه.

[١٧٨٧] فإن قلت: لم نكر الكتاب المبين؟ قلت: ليبهم بالتنكير فيكون أفخم له، كقوله تعالى: {فِى مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ} [القمر: ٥٥].

[١٧٨٨] فإن قلت: ما وجه عطفه على القرآن إذا أريد به القرآن؟ قلت: كما تعطف إحدى الصفتين على الأخرى في نحو قولك: هذا فعل السخي والجواد ١٥ الكريم؛ لأنّ القرآن هو المنزل المبارك المصدِّق لما بين يديه، فكان حكمه حكم الصفات المستقلة بالمدح، فكأنه قيل: تلك الآيات آيات المنزل المبارك آي كتاب مبين. وقرأ ابن أبي عبلة «وكتابٌ مبينٌ»، بالرفع على تقدير وآيات كتاب مبين، فحذف المضاف وأقيم المضاف إليه مقامه.

[1789] **Şayet** "Bununla [yani, *'Bunlar Kur'ân'ın ve apaçık bir kitabın* âyet*leridir.'* demekle] "Bunlar kitabın ve apaçık bir Kur'ân'ın âyetleridir." [Hicr 15/1]) demek arasındaki fark nedir?" **dersen şöyle derim:** Ma'tûf ile ma'tûfun aleyh arasındaki öne geçme - sona kalma dışında fark yoktur. Bu da iki türlü olur: Biri *tesniye*[1] hükmündedir ki bunda bir tarafın diğer tarafa tercihi söz konusu değildir. Diğerinde ise tercih söz konusudur. İlkinin örneği, وَقُولُوا حِطَّةٌ وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا ("Affet!" deyin ve kapısından saygıyla eğilerek girin... [A'râf 7/161]) ve وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ (Kapısından da saygıyla eğilerek girin ve "Affet!" deyin... [Bakara 2/58]) âyetleridir ki, sadedinde bulunduğumuz âyet de bu kabildendir. İkincisinin örneği ise شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ (Allah, kendisinden başka tanrı olmadığına şahitlik etmektedir. Melekler ve -adaletten ayrılmayan- ilim sahipleri de şahitlik etmektedir ki O'ndan başka tanrı yoktur... [Âl-i İmrân 3/18]) âyetidir.[2]

2. O müminlere kılavuz ve müjdedir ki;

3. Namazı dosdoğru kılarlar, (yani, sözde değil, özde; gerçek dindardırlar), zekâtı verirler; Âhirete yakînen iman edenler de onlardır.

[1790] هُدًى وَبُشْرَى ifadesi ya nasb ya da ref' konumundadır. Nasb i'râbı hâl olarak vuku bulmuştur; "kılavuz ve müjdeci olarak" demektir ki, cümlenin âmili, تلك (şu) ifadesinde yer alan işaret anlamıdır. Ref' i'râbınınsa üç türlü açılımı vardır: [Birincisi, hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olarak] هِيَ هُدًى و بُشْرَى (O âyetler müminlere bir kılavuz ve rehberdir.) takdiri üzeredir. [İkincisi] "âyetler"den bedel olmak üzere, [üçüncüsü de] haberden sonra haber takdiri üzere yapılanır; yani [bu sûre] birtakım âyetleri ve hidayetle birlikte müjde olmayı içinde barındırmaktadır. Âyetlerin müminlere *hidayet* olmasındaki anlam[3] ise, müminlerin hidayetini artırıcı olmalarıdır. Nitekim Allah Teâlâ "İman edenlere gelince [inen sûre] onların imanını artırmıştır." [Tevbe 9/124] buyurmuştur.

[1791] **Şayet** "Ahirete yakinen iman edenler de onlardır.' ifadesinin, öncesiyle irtibatı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun الذين'nin sılası *cümle*sinden sayılması da, cümlenin tamamlanıp, bunun ara cümle olması da muhtemeldir. Buna göre adeta, "İman edip, namazı dosdoğru kılma ve zekâtı verme gibi yararlı işler yapanlar var ya,

1 İkileme, yani aynı şeyin iki farklı şekilde söylenmesi. / ed.

2 İkinci örnekte, Allah'ın varlığına ve birliğine şahitlik eden üç şey vardır; ve bunlar bir rüçhan gözetilerek sıralanmışlardır: Allah, melekleri ve dürüst âlimler. / ed.

3 Çünkü mümin zaten *hidayet*tedir… Ancak doğru yolu bulmak her zaman o yolda gidildiğini göstermez; *ihtidâ* hayatın sonuna kadar korunması gereken zorlu bir hâldir. Nitekim *hidayet* kelimesi (i) doğru yolu göstermek, (ii) doğru yola getirmek, (iii) doğru yolda sabit tutmak anlamlarına gelir ki *ihdinâ* diye dua ederken, kişinin durumuna göre bunlardan biri geçerli olmaktadır. / ed.

[١٧٨٩] فإن قلت: ما الفرق بين هذا وبين قوله: {الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُبِينٍ} [الحجر: ١]؟ قلت: لا فرق بينهما إلا ما بين المعطوف والمعطوف عليه من التقدّم والتأخر، وذلك على ضربين؛ ضرب جار مجرى التثنية لا يترجح فيه جانب على جانب، وضرب فيه ترجح، فالأول نحو قوله تعالى: {وَقُولُوا حِطَّةٌ} [البقرة: ٥٨؛ الأعراف: ١٦١]، {وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا} [البقرة: ٥٨؛ الأعراف: ١٦١]، ومنه ما نحن بصدده. والثاني: نحو قوله تعالى: {شَهِدَ اللّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ} [آل عمران: ١٨].

٢-﴿هُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

٣-﴿الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ﴾

[١٧٩٠] {هُدًى وَبُشْرَى} في محل النصب أو الرفع، فالنصب على الحال، أي هادية ومبشرة؛ والعامل فيها ما في {تِلْكَ} من معنى الإشارة، والرفع على ثلاثة أوجه؛ على " هِيَ هُدًى و بُشْرَى"، وعلى البدل من الآيات، وعلى أن يكون خبرًا بعد خبر، أي جمعت أنها آيات، وأنها هدى وبشرى. والمعنى في كونها هدى للمؤمنين أنها زائدة في هداهم. قال الله تعالى: {فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا} [التوبة: ١٢٤].

[١٧٩١] فإن قلت {وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ} كيف يتصل بما قبله؟ قلت: يحتمل أن يكون من جملة صلة الموصول، ويحتمل أن تتم الصلة عنده ويكون جملة اعتراضية. كأنه قيل: وهؤلاء الذين يؤمنون ويعملون الصالحات من إقامة الصلاة وإيتاء الزكاة

işte Âhirete kesin olarak inananlar onlardır." denmiş olmaktadır ki makbul görüş budur. Nitekim bunun başlangıç cümlesi olarak kurulup, هُمْ [onlar] mübtedâsının tekrarlanması ve sonuç olarak mânanın "Ahirete yakinen inananlar ancak iman ve sâlih ameli birleştiren bu kimselerdir; çünkü âkıbet endişesi onları zor işleri üstlenmeye güdülemektedir." şeklinde olması da buna delildir.

4. Âhirete iman etmeyenler ise yaptıklarını kendilerine cazip gösterdiğimiz için bocalamaktadırlar.

[1792] **Şayet** "Allah onların amellerinin cazip kılınmasını 'Bu yaptıklarını Şeytan kendilerine cazip göstermiş ve…' [Neml 27/24] âyetinde Şeytan'a isnat etmişken, burada nasıl kendi zatına isnat etmektedir?" **dersen şöyle derim:** Bu iki isnat arasında fark vardır. Şöyle ki; bunun Şeytan'a isnat edilmesi hakikat iken, Aziz ve Celil olan Allah'a isnadı mecazdır. Bu mecazın da Beyan ilminde iki tarzı vardır: Birincisi bunun isti'âre denilen mecaz türünden olması, ikincisi ise hükmen mecaz sayılan türden olmasıdır. Birinci tarz şudur ki Allah, onları uzun ömür ve bol rızıkla faydalandırdığında onlar, Allah'ın kendilerine ettiği bu in'âm ve ihsanı, şehevî arzularına uymaya, şımarmaya, konfor ve refahı tercih etmeye ve lâzım gelen ağır sorumluluklardan ve yorucu meşakkatlerden kaçmaya vesile kıldıkları için, adeta Allah böylece onların amellerini kendilerine cazip kılmış olmuştur. Nitekim melekler (*salevâtu'llâhi 'aleyhim*): "Ama Sen onları ve atalarını öyle yaşattın ki, sonunda Seni anmayı unuttular ve…" [Furkān 25/18] derken buna işaret etmektedirler. İkinci tarz da şudur: Allah'ın Şeytan'a mühlet tanıyıp onu bunlara [amellerini] cazip kılacak kadar serbest bırakması, cazip kılma işi için açık bir ilgi bağı oluşturmakta ve böylece 'cazip kılma' Allah'a nispet edilmektedir; zira bazı ilgi bağları hükmî mecazı geçerli kılar.[1] Şu da söylenmiştir: Bu ameller, işlenmesi gereken hayır işlerdir; Allah bu amelleri onlara cazip kılmıştı, fakat onlar bu amellere karşı *'ameh*e [yani basiret körlüğüne] saplanmışlar; kör ve ilgisiz kalarak, sapmışlardır. -Bu, Hasan-ı Basrî'ye [v. 110/728] nispet edilir.- *'Ameh* yoldan çıkan kişinin hâline benzer bir şaşkınlık ve tereddüttür. Rivayete göre bedevinin biri, bir pazar yerine girmiş; tabiî, daha önce hiç pazar görmediği için *raeytu'n-nâse 'amihîne* (İnsanları şaşkın şakın bir oraya bir buraya giderlerken gördüm!) demiş[2] ve işlerinde ve uğraşlarında tereddütlü halde, demek istemiştir.

5. Bunların hakkıdır işte, (dünyada) kötü azap!.. Âhirette, en çok zarar edecekler de bunlardır.

1 Bkz. *Keşşaf Tefsiri,* I, 168; 187. Paragraf. / ed.

2 İnsanların işleri ve meşgaleleri dolayısıyla sağa sola koşturmaları, ona ne yapacağını bilemez haldeki kimselerin davranışı gibi gözükmüştür. / ed.

هم الموقنون بالآخرة، وهو الوجه؛ ويدل عليه أنه عقد جملة ابتدائية وكرّر فيها المبتدأ الذي هو{وَهُمْ} حتى صار معناها وما يوقن بالآخرة حق الإيقان إلا هؤلاء الجامعون بين الإيمان والعمل الصالح، لأنّ خوف العاقبة يحملهم على تحمل المشاقّ.

٤-﴿إِنَّ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالآخِرَةِ زَيَّنَّا لَهُمْ أَعْمَالَهُمْ فَهُمْ يَعْمَهُونَ﴾

٥ [١٧٩٢] فإن قلت: كيف أسند تزيين أعمالهم إلى ذاته، وقد أسنده إلى الشيطان في قوله: {وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ} [النمل: ٢٤؛ العنكبوت: ٣٨]؟ قلت: بين الإسنادين فرق، وذلك أنّ إسناده إلى الشيطان حقيقة، وإسناده إلى الله عز وجل مجاز. وله طريقان في علم البيان؛ أحدهما أن يكون من المجاز الذي يسمى الاستعارة. والثاني: أن يكون من المجاز الحكميّ. فالطريق الأوّل أنه لما متَّعهم

١٠ بطول العمر وسعة الرزق، وجعلوا إنعام الله بذلك عليهم وإحسانه إليهم ذريعةً إلى اتباع شهواتهم وبطرِهم وإيثارهم الرَّوح والترفة، ونفارهم عما يلزمهم فيه التكاليف الصعبة والمشاق المتعبة، فكأنه زين لهم بذلك أعمالهم. وإليه أشارت الملائكة صلوات الله عليهم في قولهم: {وَلَكِنْ مَتَّعْتَهُمْ وَآبَاءَهُمْ حَتَّى نَسُوا الذِّكْرَ} [الفرقان: ١٨]. والطريق الثاني أن إمهاله الشيطان وتخليته حتى يزين لهم ملابسة ظاهرة

١٥ للتزيين، فأسند إليه؛ لأن المجاز الحكميّ يصححه بعض الملابسات. وقيل: هي أعمال الخير التي وجب عليهم أن يعملوها؛ زينها لهم الله فعمَهُوا عنها وضلوا. وعزى إلى الحسن. والعمه: التحير والتردّد، كما يكون حال الضال عن الطريق. وعن بعض الأعراب: أنه دخل السوق وما أبصرها قط، فقال: رأيت الناس عمهين، أراد: متردّدين في أعمالهم وأشغالهم.

٢٠ ٥-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ لَهُمْ سُوءُ الْعَذَابِ وَهُمْ فِي الآخِرَةِ هُمُ الأَخْسَرُونَ﴾

[1793] "Kötü azap!.." Yani Bedir günü öldürülmek ve esir alınmak!.. "En çok zarar edecek olanlar..." İnsanların en şiddetli zarar görecek olanları… Zira iman etmiş olsalardı, bütün ümmetlere şahitlik yapacaklardan olacaklardı. Binaenaleyh, kurtuluşu ve Allah'ın mükâfatını kaybetmenin yanı sıra, bunu da kaybetmişlerdir.

6. Şüphesiz bu Kur'ân, 'mutlak ilim ve hikmet sahibi' (Alîm, Hakîm) katından seninle buluşturulmaktadır:

[1794] "Bu Kur'ân" öyle bir "ilim sahibinin," öyle bir "hikmet sahibinin" katından "seninle buluşturulmaktadır" yani sana verilmekte, sana telkin edilmektedir ki [sorma gitsin]… *'Alîm* ve *hakîm*in nekire gelmesinin anlamı budur.

[1795] Bu âyetle Allah, bu âyetin sonrasında bazı kıssalar sevk etmeyi amaçlamakta ve bundaki hikmetinin latif ve ilminin dakik mânaları için yol açmakta, ön hazırlık yapmaktadır.

7. Hani Mûsâ, ailesine "Bir ateş gördüm, size oradan bir haber getireceğim. Veya ısınasınız diye bir kor ateş getireceğim." demişti.

[1796] إِذْ [hani] zarfı gizli bir fiil ile nasbedilmiş olup, o da *Uzkur* (Hatırla.) fiilidir. Allah Teâlâ, bunun peşi sıra adeta "O'nun hikmetinin ve ilminin nişanelerinden biri olarak Mûsâ'nın hayat hikâyesini de belle!" demektedir. إِذْ'in عليم [Neml 27/6] ismiyle nasbedilmiş olması da caizdir. Rivayete göre Mûsâ (a.s.)'ın beraberinde karısından başkası olmamakla birlikte,[1] Allah o kadını "aile" künyesiyle isimlendirmişti. Böylece hitabın devamı çoğul lâfzı ile bu minval üzere gelmiştir ki, o da "Siz burada kalın!" [TâHâ 20/10; Kasas 28/29] ifadesidir.

[1797] *Şihâb* şule, *kabes* de "kor hâline gelmiş [yahut alınmış] ateş" demektir. Allah'ın ["bir ateş koru" anlamında] *şihâbı kabese* muzâf kılması[2] ateşin bazen kor olup bazen olmaması sebebiyledir. ["Bir kor ateş" anlamında] tenvinli okuyan ise *kabesi* "kor" anlamı taşıyan şeyden bedel veya sıfat kılmış olur. *Haber* yolun durumuna dair haber verilen şey demektir; çünkü Hazret-i Mûsâ yolu kaybetmiş bulunuyordu.

1 Tevrat'a göre Mûsâ'nın karısı Tsippora ile birlikte ilk doğan oğlu Gerşom da bulunuyordu [Çıkış 2: 22]. / çev.

2 Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn 'Âmir ve Ebû Ca'fer tenvinsiz olarak *bi-şihâbi kabes*[in] şeklinde izâfetle okumuşlardır. Zemahşerî'nin tercihi de ekseriyetle Haremeyn'in kıraati doğrultusundadır. / çev.

[١٧٩٣] {سُوءُ الْعَذَابِ} القتل والأسر يوم بدر. و{الأَخْسَرُونَ} أشدّ الناس خسرانًا؛ لأنهم لو آمنوا لكانوا من الشهداء على جميع الأمم، فخسروا ذلك مع خسران النجاة وثواب الله.

٦-﴿وَإِنَّكَ لَتُلَقَّى الْقُرْءَانَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ﴾

٥ [١٧٩٤] {لَتُلَقَّى القرآن} لتؤتاه وتلقنه {مِنْ} عند أيّ {حَكِيمٍ} وأيّ {عَلِيمٍ} وهذا معنى مجيئهما نكرتين.

[١٧٩٥] وهذه الآية بساط وتمهيد، لما يريد أن يسوق بعدها من الأقاصيص وما في ذلك من لطائف حكمته ودقائق علمه.

٧-﴿إِذْ قَالَ مُوسَى لأَهْلِهِ إِنِّي آنَسْتُ نَارًا سَآتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ آتِيكُمْ
١٠ بِشِهَابٍ قَبَسٍ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ﴾

[١٧٩٦] {إِذ} منصوب بمضمر، وهو اذكر، كأنه قال على أثر ذلك: خذ من آثار حكمته وعلمه قصة موسى. ويجوز أن ينتصب بـ{عَلِيمٍ} [النمل: ٦]. وروي أنه لم يكن مع موسى عليه السلام غير امرأته، وقد كنى الله عنها بالأهل، فتبع ذلك ورود الخطاب على لفظ الجمع، وهو قوله {امْكُثُوا} [طه: ١٠] [القصص: ٢٩].

١٥ [١٧٩٧] الشهاب: الشعلة. والقبس: النار المقبوسة، وأضاف الشهاب إلى القبس لأنه يكون قبسًا وغير قبس. ومن قرأ بالتنوين جعل القبس بدلًا، أو صفة لما فيه من معنى القبس. والخبر: ما يخبر به عن حال الطريق، لأنه كان قد ضله.

[1798] **Şayet** "Size oradan ya bir haber getireceğim..." [Neml 27/7] ifadesiyle, "Umarım oradan size bir haber... getiririm" [Kasas 28/29] ifadesi birbiriyle uyuşmazlık sergiliyor gibidir; çünkü bunlardan biri umut, diğeri ise kesin bilgi ifade etmektedir?" **dersen şöyle derim:** Bazen olur ki, ümit besleyen, ümidi kuvvetli olduğunda, başarısızlığı da hesaba katacak şekilde: "Şöyle yapacağım; şöyle olacak" diyebilir.

[1799] **Şayet** "Neden Allah Teâlâ "ileride yapma" anlamı veren Sîn'i getirmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu, geç kalsa da [eninde sonunda] ateşi kendilerine getireceğine dair ailesini hazır konuma getirmek yahut mesafenin uzak olması sebebiyledir.

[1800] **Şayet** "Neden Allah Teâlâ, Vâv (ve) yerine *ev* (yahut) edatını getirmiştir?" **dersen şöyle derim:** Burada ümit, Hazret-i Mûsâ'nın her iki ihtiyacı birlikte başaramadığı takdirde [hiç olmazsa] birisinden; ya yolu bulmaktan ya da ateşi elde etmekten mahrum kalmayacağı esası üzerine bina edilmiştir ki, bu da iki mahrumiyeti birden kuluna neredeyse hiç yaşatmayacağına dair Allah'ın genel kanununa güvenmekten ötürüdür. Hazret-i Mûsâ ateşi elde edeceğine dair bu sözü söylediğinde, iki izzetten ibaret olan her iki ihtiyacını da, yani hem dünya hem de Âhiret izzetini birlikte elde edeceğini nereden bilecekti?

8. Oraya geldiğinde, şöyle seslenildi: "Bu 'ateş'tekiler ve onun çevresindekiler mübarek kılınmıştır. Âlemlerin Rabbi Allah her tür eksik ve kusurdan münezzehtir."

[1801] [ki / diye anlamındaki] أَنْ açıklama edatıdır; çünkü seslenmede söyleme anlamı vardır. Buna göre mâna: "O Mûsâ'ya: '... mübarek kılınmıştır' diye söylendi." şeklindedir. **Şayet** "Bunun, Enne'nin şeddesiz kılınmış yapısı olan أَنْ olması ve نُودِىَ بِأَنَّهُ بُورِكَ... ("Ateştekiler ve ateşin çevresindekiler mübarek kılınmıştır" diye seslenildi) şeklinde bir cümle takdir edilerek, [بأنه kelimesindeki] zamirin zamir-i şan [durum / tembih zamiri] olması caiz midir?" **dersen şöyle derim:** Hayır; çünkü bu durumda [fiilin başında] mutlaka bir قَدْ edatının bulunması gerekir. **Şayet** "Peki bu, قَدْ edatının gizli takdir edilmesine binaen de olmaz mı?" **dersen şöyle derim:** Bu sağlıklı olmaz; çünkü o bir alâmet olup hazfedilemez.

[1802] "Ateştekiler ve onun çevresindekiler mübarek kılınmıştır" ifadesi, ateşin olduğu yerdekiler ve bu mekânın çevresindekiler mübarek kılınmıştır anlamındadır. O ateşin mekânı da ateşin hâsıl olduğu bölge olup, Allah Teâlâ'nın "[Oraya varınca] o mübarek bölgede yer alan vadinin sağ yamacındaki ağaç tarafından ["Ey Mûsâ! Âlemlerin Rabbi Allah, şüphesiz Benim!" diye] seslenildi." [Kasas 28/30] sözünde zikri geçen mübarek bölgedir.

[١٧٩٨] فإن قلت {سَآتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ}، و{لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ} [القصص: ٢٩] كالمتدافعين، لأنّ أحدهما ترجٍّ والآخر تيقنٌ. قلت: قد يقول الراجي إذا قوي رجاؤه سأفعل كذا، وسيكون كذا، مع تجويزه الخيبة.

[١٧٩٩] فإن قلت: كيف جاء بسين التسويف؟ قلت: عدة لأهله أنه يأتيهم به وإن أبطأ، أو كانت المسافة بعيدة.

[١٨٠٠] فإن قلت: فلم جاء بأو دون الواو؟ قلت: بنى الرجاء على أنه إن لم يظفر بحاجتيه جميعًا لم يعدم واحدة منهما؛ إمّا هداية الطريق، وإما اقتباس النار، ثقةً بعادة الله أنه لا يكاد يجمع بين حرمانين على عبده. وما أدراه حين قال ذلك أنه ظافر على النار بحاجتيه الكليتين جميعًا، وهما العزّان؛ عز الدنيا، وعز الآخرة.

٨-﴿فَلَمَّا جَاءَهَا نُودِيَ أَنْ بُورِكَ مَنْ فِي النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا وَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[١٨٠١] {أَنْ} هي المفسرة، لأنّ النداء فيه معنى القول. والمعنى: قيل له بورك. فإن قلت: هل يجوز أن تكون المخففة من الثقيلة وتقديره: نودي بأنه بورك. والضمير ضمير الشأن؟ قلت: لا، لأنه لا بدّ من قد. فإن قلت: فعلى إضمارها؟ قلت: لا يصح؛ لأنها علامة لا تحذف.

[١٨٠٢] ومعنى {بُورِكَ مَن فِى النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا} بورك من في مكان النار، ومن حول مكانها. ومكانُها البقعة التي حصلت فيها، وهي البقعة المباركة المذكورة في قوله تعالى: {نُودِىَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِي الْأَيْمَنِ فِى الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ} [القصص: ٣٠].

Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] *tebâraketi'l-ard*[u] (Orası mübarek kılınmıştır.) şeklindeki kıraati de buna delâlet etmektedir. Übeyy'den *bûriketi'n-nâr*[u] (Ateş mübarek kılınmıştır.) şeklinde bir kıraat da rivayet edilmiştir. Gerek bölgenin gerekse çevresindekilerin, sayesinde mübarek kılındıkları şey, burada dinî bir işin meydana gelmiş olmasıdır ki o da Allah'ın Mûsâ ile *konuşması*, onu kendisinden insanlara önemli haberler ileten bir peygamber [*nebî*] kılması ve onun elinde mu'cizeler sergilemesidir. Bazı mekânlarda yenilenip duran nice hayırlar vardır ki Allah, o hayırların bereketini ve o bereketin eserlerini o mekânların en ücra ve uzak yerlerine kadar dağıtıp yaydığına göre, bu [mübarek] bölgede cereyan etmiş olan böylesine muazzam bir işe ne demeli?

[1803] *Mübarek* kılınanlardan maksadın Mûsâ ve oradaki melekler olduğu da söylenmiştir; fakat açık olan şudur ki *mübarek* tabiri o yerde ve bu vadide ve bu ikisinin Suriye arazisine düşen çevrelerinde bulunanların tümü hakkında genel bir ifadedir. Zaten "Onu ve Lût'u kurtarıp [sadece malum millet için değil] âlemler için bereketli kıldığımız topraklara ulaştırdık." [Enbiyâ 21/71] âyetinde Allah Teâlâ, Suriye arazisini bereketlerin nişanesi kılmış olup, böyle olması da yaraşmıştır. Dolayısıyla bu diyar, peygamberlerin *-salevâtu'llāhi 'aleyhim-* gönderildiği, vahyin indirildiği, onların dirilerinin de ölülerinin de toplandığı mahaldir.

[1804] **Şayet** "Mûsâ geldiği esnada Allah'ın hitabının bu şekilde başlamasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, bütün bir Suriye diyarına bereketin kendisinden yayıldığı muazzam bir işe hükmedildiğine dair kendisine verilmiş bir müjdedir. "Âlemlerin Rabbi Allah her tür eksik ve kusurdan münezzehtir!" ifadesi de Mûsâ (a.s.) için bundan ötürü bir hayrete düşürme ve bu işi dileyenin, var edenin âlemlerin Rabbi olduğuna dair bir bildiri olup, bu olmakta olanın yüce hususlardan ve büyük işlerden sayıldığına ilişkin bir uyarıdır.

9. "Ey Mûsâ! Gerçek şu ki; o 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm) Allah Benim!"

[1805] إنه (Gerçek şu ki) ifadesindeki zamirin şan [durum ve tembih] zamiri olması caizdir; yani durum şu ki, "Ben Allah'ım!" Buna göre أَنَا اللّٰه mübtedâ ve haber olup, الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ifadeleri de haberin iki sıfatıdır. Zamirin, öncesinin kendisine delâlet ettiği şeye râci olması da caizdir; yani "Seninle konuşmakta olan Ben'im" demektir ki, "Allah" ifadesi "Ben"in açıklaması, "Aziz" ve "Hakîm" ifadeleri de bu açıklananın iki sıfatı olmaktadır. Bu, Allah'ın Mûsâ'nın eliyle mu'cize gösterme isteğine ait bir ön hazırlıktır. Allah Teâlâ "Ben güçlüyüm, asâyı yılana dönüştürme gibi idraklerden uzak şeylere kadirim, yapmakta olduğum her şeyi bir hikmet ve plânla yapanımdır Ben." demek istiyor.

وتدل عليه قراءة أبيّ «تباركتِ الأرضُ ومن حولها». وعنه «بوركت النارُ». والذي بوركت له البقعة، وبورك من فيها وحواليها حدوث أمر ديني فيها، وهو تكليم الله موسى واستنباؤه له وإظهار المعجزات عليه. وربّ خير يتجدّد في بعض البقاع، فينشر الله بركة ذلك الخير في أقاصيها، ويبث آثار يمنه في أباعدها، فكيف بمثل ذلك الأمر العظيم الذي جرى في تلك البقعة.

[١٨٠٣] وقيل: المراد بالمبارك فيهم موسى والملائكة الحاضرون؛ والظاهر أنه عامّ في كل من كان في تلك الأرض وفي تلك الوادي وحواليهما من أرض الشام، ولقد جعل الله أرض الشام بالبركات موسومة في قوله: {ونَجَّيْنَاُه وَلُوطًا إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ} [الأنبياء: ٧١] وحقت أن تكون كذلك، فهي مبعث الأنبياء صلوات الله عليهم ومهبط الوحي إليهم وكِفاتهم أحياء وأمواتًا.

[١٨٠٤] فإن قلت: فما معنى ابتداء خطاب الله موسى بذلك عند مجيئه؟ قلت: هي بشارة له بأنه قد قضى بأمر عظيم تنتشر منه في أرض الشام كلها البركةُ. {وَسُبْحَانَ اللهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} تعجيب لموسى عليه السلام من ذلك، وإيذان بأنّ ذلك الأمر مريده ومكوّنه رب العالمين، تنبيهًا على أن الكائن من جلائل الأمور وعظائم الشؤون.

٩-﴿يَا مُوسَى إِنَّهُ أَنَا اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[١٨٠٥] الهاء في {إِنَّهُ} يجوز أن يكون ضمير الشأن، والشأن {أَنَا اللهُ}، مبتدأ وخبر، و{الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} صفتان للخبر؛ وأن يكون راجعًا إلى ما دل عليه ما قبله. يعني أنّ مكلمك أنا، و{اللهُ} بيان لـ{أنا}. و{الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} صفتان للمبيَّن، وهذا تمهيد لما أراد أن يظهره على يده من المعجزة، يريد: أنا القويّ القادر على ما يبعد من الأوهام كقلب العصا حية، الفاعلُ كلَّ ما أفعله بحكمة وتدبير.

10. "Asanı da at..." Onun kıvrak bir yılan gibi hareket ettiğini görünce, arkasına bile bakmadan kaçtı... "Ey Mûsâ! Korkma; çünkü Benim katımda elçiler korkmaz."

[1806] **Şayet** "Asanı da at!" ifadesi ne üzerine atfedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** "... mübarek kılınmıştır" ifadesi üzerine atfedilmiştir; çünkü mâna: "Ateştekiler mübarek kılınmıştır ve 'Asanı at!' diye seslenildi." şeklinde olup, bunların her ikisi de "seslenildi" ifadesinin tefsiridir. [Dolayısıyla] mâna, "Ona 'Ateştekiler mübarek kılınmıştır' denildi ve yine ona, 'Asanı at!' denildi" şeklindedir. Bunun delili de tefsir edatının tekrarlanmasına dayalı olarak Allah Teâlâ'nın: "Ey Mûsâ! Âlemlerin Rabbi Allah, şüphesiz Benim!' diye..." [Kasas 28/30] sözünden sonra "Asanı da at!' diye..." [Kasas 28/31] buyurmasıdır. Bu tıpkı senin *ketebtu ileyke en-hucce ve eni'temir* (Sana 'Haccet ve umre yap' diye yazdım.") demene benzer ki sen, bunu istersen *en-hucce va'temir* ("Hac ve umre yap diye...") şeklinde de söyleyebilirsin.

[1807] Hasan-ı Basrî [medd-i lâzımın doğurduğu] iki sâkinin buluşmasından kaçmaya çalışıp da *şe'ebbet*^{un} ve *de'ebbet*^{un} diye telâffuz eden kimsenin lügatini esas alarak *cee'nn*^{un} şeklinde okumuştur. Nitekim Amr b. Ubeyd'in [v. 144/761] *vele'd-da'allîne* [Fâtiha 1/7] şeklinde okuması da bu kabildendir.

[1808] "Arkasına bile bakmadan..." [Yani] dönmeksizin.[Örneği]: Kaçtıktan sonra tekrar dönüp hamle yaptığında savaşçı için *'akkabe'l-mukâtil*^{u} (Savaşçı geri döndü.) denir. Nitekim şair şöyle söylemiştir:

> "Yok mu savaşa tekrar dönecek biri?" dendiğinde dönmediler!
> Savaşın şiddet gününde hiçbir savaş menziline de konmadılar!

[1809] Hazret-i Mûsâ sırf bunun [asanın yılana dönüşmesinin] kendisine kastedilen bir işten ötürü olduğunu zannettiği için korkuya kapılmıştı, ki "Benim katımda elçiler korkmaz." ifadesi de buna delâlet eder.

11. "Zulmedenler hariç... Tabiî, daha sonra işlediği kötülüğün ardından onu iyiliğe çevirirse, Ben gerçekten bağışlayıcıyımdır, merhametliyimdir (Gafûr, Rahîm)."

[1810] إِلَّا (ancak), *lâkinne* (fakat) anlamındadır; çünkü hiçbir peygamberin korkmaması gerektiği bildirilince bu, bir şüphenin filizlenmesine yol açmış, Allah da bunu istisna tarzıyla bertaraf etmiştir. Mâna, "Fakat içlerinden zulmedenler müstesna..." şeklindedir,

١٠-﴿وَأَلْقِ عَصَاكَ فَلَمَّا رَآهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلَّى مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ يَا مُوسَى لا تَخَفْ إِنِّي لا يَخَافُ لَدَيَّ الْمُرْسَلُونَ﴾

[١٨٠٦] فإن قلت: علام عطف قوله {وَأَلْقِ عَصَاكَ}؟ قلت: على {بُورِكَ} [النمل: ٨]؛ لأن المعنى: نودي أن بورك من في النار، وأن ألق عصاك. كلاهما تفسير لـ{نُودِيَ} [النمل: ٨]. والمعنى: قيل له بورك من في النار، وقيل له: {أَلْقِ عَصَاكَ}. والدليل على ذلك قوله تعالى: {وَأَنْ أَلْقِ عَصَاكَ} [القصص: ٣١] بعد قوله: {أَنْ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا اللهُ} [القصص: ٣٠] على تكرير حرف التفسير، كما تقول: كتبت إليك أن حج وأن اعتمر، وإن شئت أن حج واعتمر.

[١٨٠٧] وقرأ الحسن «جأنٌّ» على لغة من يجدّ في الهرب من التقاء الساكنين، فيقول: شأبَّة ودأبَّة. ومنها قراءة عمرو بن عبيد «ولا الضألّين».

[١٨٠٨] {وَلَمْ يُعَقِّبْ} لم يرجع، يقال: عقب المقاتل، إذا كرّ بعد الفرار. قال:

فَمَا عَقَّبُوا إذْ قِيلَ هَلْ مِنْ مُعَقِّبٍ ۞ وَلَا نَزَلُوا يَوْمَ الكَرِيهَةِ مَنْزِلا

[١٨٠٩] وإنما رعب لظنه أن ذلك لأمر أريد به، ويدل عليه {إِنِّي لَا يَخَافُ لَدَيَّ الْمُرْسَلُونَ}.

١١-﴿إِلَّا مَنْ ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلَ حُسْنًا بَعْدَ سُوءٍ فَإِنِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٨١٠] و{إِلّا} بمعنى «لكن»، لأنه لما أطلق نفي الخوف عن الرسل، كان ذلك مظنة لطروّ الشبهة، فاستدرك ذلك. والمعنى: ولكن من ظلم منهم،

yani Âdem, Yûnus, Dâvûd, Süleyman ile Yûsûf'un ağabeylerinin yanı sıra, Mûsâ'dan sâdır olan 'Kıptî'yi yumruklayıp ölümüne yol açma' gibi -peygamberler hakkında caiz görülen küçük bir günahın sadır olduğu- kimseler müstesna, demektir. Bu tür bir tarizle Mûsâ tarafından vücut bulan şeyin, alıntılanması latif olan tarizlerden olduğunun kastedilmesi yakın bir olasılıktır ki Allah Teâlâ bunu "zulüm" diye isimlendirmiştir. Nitekim Mûsâ da: "Ya Rabbi! Gerçekten kendime zulmettim, bağışla beni." [Kasas 28/16] demişti.

[1811] [Âyetteki] *hüsn ve sû',* tövbe güzelliği ve günahın çirkinliğidir. Tembih edatıyla *e-lâ men zaleme* (Bakın! Kim zulmeder de...) şeklinde de okunmuştur. İsmet'in, Ebû Amr'dan rivayetinde kelime *hasen*[en] (iyi/güzel) şeklindedir.

12. "Elini koltuğunun altına koy da -(abraş vb. bir) kusurdan kaynaklanmış olmaksızın- bembeyaz çıksın; Firavun ve kavmine gönderilen dokuz mu'cizeden biri olarak... Şüphesiz, fâsık bir toplumlar!"

[1812] "Dokuz mu'cize dâhilinde..." Bu bir başlangıç cümlesi olup, harf-i cerin taalluk ettiği şey hazfedilmiş bir fiildir. Buna göre mâna, "Dokuz mu'cize dâhilinde Firavun'a git." şeklindedir. Bunun benzeri şairin şu şiiridir:

> "Yemeğe!.." dedim de, içlerinden biri şöyle dedi:
> Biz, yemek konusunda insanları kıskanan bir grubuz.

[1813] Mânanın, "Asanı at ve dokuz mu'cize dâhilinde; yani dokuz mu'cize kapsamında ve kategorisinde olmak üzere elini [koltuğunun altına] sok." şeklinde olması da caizdir. Yalnız, o zaman biri şöyle diyebilir: Mu'cizeler on bir kadardı, bunlardan ikisi el ve asadır, dokuzu ise denizin yarılması, tufan, çekirge, haşerat, kurbağalar, kan, kıtlık, sahralarında malların mahvı, ve ekinlerinde noksanlık.

13. Mu'cizelerimiz kendilerine böyle apaçık bir şekilde gelince "Bu, basbayağı bir büyüdür!" dediler.

[1814] *el-Mubsiratu* delilliği apaçık olan demektir. Görme fiili o mu'cizelere tahsis edilmiş ise de gerçekte bu, o mu'cizeleri tefekkür edenlere mahsustur; çünkü onlar o mu'cizelerle içli dışlıydılar ve o mu'cizeleri inceleyip, tefekkür etmeleri sebebiyle onların bir sebebi konumunda olmuşlardı. Gerçek mânada "görme" ile akıl sahiplerinin tamamı içerisinden o mu'cizeleri inceleyecek olan her bir kimsenin ve yine "Vicdanları bunlara yakînen inandığı halde..." [Neml 27/14] âyeti sebebiyle Firavun ve ileri gelenlerinin görmesinin kastedilmesi de caizdir. Yahut âyetler [bizzat] görüyor ve doğru yola iletiyormuş gibi [kapalı isti'âreye konu] kılınmış olmaktadır; çünkü körler doğru yolu bulamazlar ki

أي فرَّطت منه صغيرة مما يجوز على الأنبياء، كالذي فرط من آدم ويونس وداود وسليمان وإخوة يوسف، ومن موسى بوكزة القبطي، ويشك أن يقصد بهذا التعريضُ بما وجد من موسى، وهو من التعريضات التي يلطف مأخذها. وسماه ظلمًا، كما قال موسى: {رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي} [القصص: ١٦]

٥ [١٨١١] والحسن والسوء حسن التوبة، وقبح الذنب. وقرئ «ألا من ظلم»، بحرف التنبيه. وعن أبي عمرو في رواية عصمة «حَسنا».

١٢-﴿وَأَدْخِلْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجْ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ فِي تِسْعِ آيَاتٍ إِلَى فِرْعَوْنَ وَقَوْمِهِ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ﴾

[١٨١٢] و{فِى تِسْعِ آيَاتٍ} كلام مستأنف، وحرف الجرّ فيه يتعلق بمحذوف.

١٠ والمعنى: اذهب في تِسْعِ آياتٍ إلى فِرْعَوْنَ. ونحوه:

فَقُلْتُ إِلَى الطَّعَامِ فَقَالَ مِنْهُمْ ۞ فَرِيقٌ نَحْسُدُ الإِنسَ الطَّعَامَا

[١٨١٣] ويجوز أن يكون المعنى: وألق عصاك، وأدخل يدك في تسع آيات، أي في جملة تسع آيات وعدادهنّ. ولقائل أن يقول: كانت الآيات إحدى عشرة؛ ثنتان منها اليد والعصا، والتسع: الفلق، والطوفان، والجراد، والقمل، والضفادع، والدم،

١٥ والطمسة، والجدب في بواديهم، والنقصان في مزارعهم.

١٣-﴿فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ آيَاتُنَا مُبْصِرَةً قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُبِينٌ﴾

[١٨١٤] المبصرة: الظاهرة البينة؛ جعل الإبصار لها وهو في الحقيقة لمتأمّليها، لأنهم لابِسوها وكانوا بسبب منها بنظرهم وتفكرهم فيها. ويجوز أن يراد بحقيقة الإبصار كل ناظر فيها من كافة أولي العقل، وأن يراد إبصار فرعون وملئه، لقوله: {وَاسْتَيْقَنَتْهَا

٢٠ أَنفُسُهُمْ} [النمل: ١٤] أو جعلت كأنها تبصر فتهدي، لأنّ العُمْي لا تقدر على الاهتداء،

başkalarını doğru yola iletsinler! Arapların, *kelimet*[un] *'aynâ*[u] (güzel gözlü söz) ve *kelimet*[un] *'avrâ*[u] (tek-gözlü söz) demeleri de bu kabildendir; çünkü güzel söz irşat eder, kötü söz ise azdırır. Bunun benzeri "O da demişti ki: 'Aslında, sen bunları göklerin ve yerin Rabbinin, gözlerinizi açacak birer gösterge olarak indirmiş olduğunu biliyorsun..." [İsrâ 17/102] âyeti olup, Allah Teâlâ tıpkı bu mu'cizeleri "görme" ile betimlediği gibi, o mu'cizeleri de "açıklık" ile betimlemiştir. Ali b. Hüseyin *Radıya'llāhu 'Anhumâ* ve Katâde [v. 117/735] *mebsarat*[en] şeklinde okumuşlardır ki bu, *mecbenet*[un] (korkunç yer), *mebhalet*[un] (cimrilik mahalli) ve *mecferat*[un](şehvet kırıcı) kelimelerine benzemektedir; yani görmenin, düşünmenin çokça olduğu yer demektir.

14. Vicdanları bunlara yakînen inandığı halde, zulmederek ve büyüklük kompleksine kapılarak bunları reddettiler... Ama bak, bozucuların sonu nasıl oldu?!

[1815] وَاسْتَيْقَنَتْهَا ifadesindeki Vav, hal Vav'ı olup, sonrasında gizli bir قَدْ edatı vardır. *el-'Uluvv*[u] Hazret-i Mûsâ'nın getirdiklerine inanmaya eyvallah etmeyip, dikleşmek demektir. Tıpkı Allah Teâlâ'nın: "Fakat büyüklüklerine yediremediler; çünkü [Mısır'da] egemen kavim onlardı. 'Bizim gibi iki insana mı iman edip bağlanacağız, hem de kavimleri bizim kulumuz-kölemiz iken?!' dediler" [Mü'minûn 23/46-47] buyurduğu gibi. Zamme ve kesre ile *'uliyy*[en] ve *'iliyy*[en] şeklinde de okunmuştur. Tıpkı [Meryem 19/8'de] *'utiyy*[en] ve *'ıtiyy*[en] şeklinde okunduğu gibi.

[1816] أنفس kelimesinin zikredilmesinin[1] faydası şudur: Onlar bu mu'cizelere kalplerinde ve gönüllerinde kesin bir iman beslerken dilleriyle inkâr ediyorlardı. *İstîkān* (içsel inanış), *îkān* (kesin inanma) kavramından daha mübalağalıdır. [Âyetler için kullanılan] *el-mubsirat*[u] (gerçeği gösteren) ifadesine karşılık, [kâfirlerin] *el-mubîn*[u] (apaçık) ifadesi getirilmiştir.[2] Âyetlerin, 'Allah katından gelmiş vâzıh, apaçık mu'cizeler olduğuna' kesinlikle inanıp bunu içselleştirdikten sonra, demagoji yaparak bunları 'hiçbir şüpheye mahal olmayacak derecede apaçık, ayan beyan bir sihir' olarak niteleyen birinin zulmünden daha çirkin bir zulüm olabilir mi!?

15. Gerçek şu ki; Biz, Dâvûd'a ve Süleyman'a ilim verdik. Her ikisi de "Mümin kullarının birçoğuna Bizi üstün kılan Allah'a hamdolsun!" dediler.

[1817] "Bir tür ilim," yani bir parça ilim veya yüce ve çok miktarda bir ilim [verdik].

---

1 Yani içlerindeki itminanın açıkça "vicdanları" ifadesi kullanılarak anlatılmasının. Normalde واستيقنوا şeklinde ifade edilebilirdi. / ed.

2 Yani Allah'ın "gerçeği *gösteren*" dediği âyetleri bunların da -böyle olduklarına gönülden inandıkları halde- "*aşikâr* sihir" diye niteledikleri belirtilmiştir. / ed.

فضلًا أن تهدي غيرها. ومنه قولهم: كلمة عيناء، وكلمة عوراء، لأن الكلمة الحسنة ترشد، والسيئة تغوي. ونحوه قوله تعالى: {لَقَدْ عَلِمْتَ مَا أَنزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالأَرضِ بَصَائِرَ} [الإسراء: ١٠٢] فوصفها بالبصارة، كما وصفها بالإبصار. وقرأ عليّ بن الحسين رضي الله عنهما وقتادة «مَبْصَرة»، وهي نحو مجبنة ومبخلة ومجفرة، أي مكانًا يكثر فيه التبصر.

١٤-﴿وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنْفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ﴾

[١٨١٥] الواو في {وَاسْتَيْقَنَتْهَا} واو الحال، وقد بعدها مضمرة، والعلو الكبر والترفع عن الإيمان بما جاء به موسى، كقوله تعالى: {فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا عَالِينَ فَقَالُوا أَنُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا وَقَوْمُهُمَا لَنَا عَابِدُونَ} [المؤمنون: ٤٦-٤٧]. وقرئ «عُلِيّا» و«عِلِيّا» بالضم والكسر، كما قرئ «عتيا»، و«عتيا» [مريم: ٨].

[١٨١٦] وفائدة ذكر الأنفس أنهم جحدوها بألسنتهم واستيقنوها في قلوبهم وضمائرهم. والاستيقان أبلغ من الإيقان. وقد قوبل بين المبصرة والمبين؛ وأي ظلم أفحش من ظلم من اعتقد واستيقن أنها آيات بينة واضحة جاءت من عند الله، ثم كابر بتسميتها سحرًا بينًا مكشوفًا لا شبهة فيه.

١٥-﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٨١٧] {عِلْمًا} طائفة من العلم أو علمًا سنيًا غزيرًا.

[1818] **Şayet** "Burada[1], *a'taytuhû fe-şekera* ve *mena'tuhû fe-sabera* (Ona verdim teşekkür etti; vermedim, sabretti.) demen örneğindeki gibi Vav yerine Fâ'nın gelmesi gerekmiyor mu?" **dersen şöyle derim:** Gayet tabiî, fakat onun Vav ile atfedilmesi, Dâvûd ve Süleyman'ın söylediklerinin, ilim verilmesinin onlarda oluşturduğu şeylerin bir kısmı ve onun gereklerinden [sadece] biri olduğu bilincini kazandırmaktır; Allah Teâlâ bunu gizlice takdir etmiş, sonra hamdi buna atfetmiş ve adeta şöyle buyurmuştur: "Gerçek şu ki, biz o ikisine bir ilim verdik, onlar *da* o ilimle amel ettiler, onu öğrettiler ve ondaki nimet ve fazileti hakkıyla tanıdılar *ve* "Her ikisi de '[mümin kullarının birçoğuna] Bizi üstün kılan Allah'a hamdolsun!' dediler." Üstün kılındıkları bu 'birçokları' ise, kendisine hiç ilim verilmeyenlerdir yahut kendisine Dâvûd ile Süleyman'ınki kadar ilim verilmeyenlerdir. Burada, bu ikisi birçoklarına üstün kılındığı gibi, birçoklarının da bu ikisine üstün kılındığı anlamı vardır.

[1819] Bu âyette ilmin şeref ve yüceliğine, ilmi [gerektiği gibi] taşıyanların, ilim erbabının ileride/önde geldiğine, ilim nimetinin nimetlerin en yüce ve kısmetlerin en bereketli türünden olduğuna ve her kime ilim verilmişse ona Allah'ın kullarından birçoğuna kıyasla üstünlük verilmiş olduğuna dair bir delil vardır. Nitekim Allah Teâlâ, "...[ki Allah, içinizden iman edenleri] ve kendilerine ilim verilenleri derece derece [yükseltsin]" [Mücâdile 58/11] buyurmuştur. Resûlullah (s.a.) da âlimleri, sırf şeref ve rütbe itibariyle peygamberlere yakın olmaları sebebiyle "peygamber vârisleri" [*Ebû Dâvûd*, "İlim", 1] diye isimlendirmiştir; çünkü peygamberlerin gönderiliş hikmetini gerçekleştirenler onlardır. Âyette ayrıca bu üstün nimetten ötürü âlimlere gereken birtakım görevlere yer verilmiştir ki, âlimlerin başkalarından üstün olmaları adına kendilerine verilenlere karşılık Allah'a hamdetmeleri gereği bunlardandır; âyette âlimin, birçoklarına kendisi üstün kılınmış olsa da, birçoklarının da kendisine üstün kılındığı inancını taşıması ve alçakgönüllülük göstermesi gerektiği hatırlatılmaktadır. "Herkes Ömer'den daha fakih be!.." diyen Hazret-i Ömer ne güzel söylemiş!

16. Süleyman Dâvûd'a mirasçı olmuş ve şöyle demişti: "Ey insanlar! Bize kuşdili öğretildi, bize her şeyden bir miktar verildi. Bu gerçekten aşikâr bir lütuftur."

[1820] Hazret-i Dâvûd'un diğer oğulları –ki bunlar on dokuz tane idi- değil de Süleyman Dâvûd'un peygamberliğine ve saltanatına mirasçı olmuştu. Dâvûd en çok ibadet eden, Süleyman da en âdil kararı veren ve Allah'ın nimetine en çok şükreden kişi idi.

1 Yani neden *fe-kâlâ* (onlar *da* dedi ki) yerine وقالا (şöyle dediler) buyruldu? / ed.

[١٨١٨] فإن قلت: أليس هذا موضع الفاء دون الواو، كقولك: أعطيته فشكر، ومنعته فصبر؟ قلت: بلى، ولكن عطفه بالواو إشعار بأن ما قالاه بعض ما أحدث فيهما إيتاءُ العلم وشيء من مواجبه، فأضمر ذلك ثم عطف عليه التحميد، كأنه قال: ولقد آتيناهما علمًا فعملا به وعلّماه وعرفا حق النعمة فيه والفضيلة {وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِى فَضَّلَنَا}. والكثير المفضل عليه من لم يؤت علمًا، أو من لم يؤت مثل علمهما. وفيه: أنهما فضلا على كثير وفضل عليهما كثير.

[١٨١٩] وفي الآية دليل على شرف العلم وإنافة محله وتقدم حملته وأهله، وأن نعمة العلم من أجل النعم، وأجزل القسم، وأن من أوتيه فقد أوتي فضلًا على كثير من عباد الله، كما قال: {والذين أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ} [المجادلة: ١١]، وما سماهم رسول الله ﷺ «ورثة الأنبياءِ» إلا لمداناتهم لهم في الشرف والمنزلة، لأنهم القُوّام بما بعثوا من أجله. وفيها أنه يلزمهم لهذه النعمة الفاضلة لوازم؛ منها أن يحمدوا الله على ما أوتوه من فضلهم على غيرهم. وفيها التذكير بالتواضع، وأن يعتقد العالم أنه وإن فضل على كثير فقد فضل عليه مثلهم. وما أحسن قول عمر: ”كلّ الناسِ أفقهُ منْ عمر.“

١٦-﴿وَوَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُدَ وَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عُلِّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ وَأُوتِينَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَضْلُ الْمُبِينُ﴾

[١٨٢٠] ورث منه النبوّة والملك دون سائر بنيه - وكانوا تسعة عشر - وكان داود أكثر تعبدًا، وسليمان أقضى وأشكر لنعمة الله.

[1821] "Şöyle demişti..." [Süleyman'ın böyle söylemesinin sebebi] Allah'ın nimetini tanıtmak, bu nimetin zikrini yüce tutup, kıymetini itiraf etmek, kendisine bahşedilmiş kuşdilini bilme gibi büyük hususlardan ibaret olan mu'cizeyi tasdik etmeye insanları çağırmaktı. *Mantık*, anlamlı anlamsız, tekil veya bileşik olmak üzere çıkarılan her bir ses demektir. Ya'kūb İbnü's-Sikkît [v. 244/858] kitabına *Islāhu'l-Mantık* (Dilin Islahı) ismini vermiş; [fakat] o bu kitapta sadece tekil kelimelerin düzeltilmesine yer vermiştir. Araplar, *natakati'l-hamâmet*[u] (güvercin dile geldi / konuşur gibi sesler çıkardı) derler. Her kuş türü karşısındakinin öterken ne söylediğini anlar. Hazret-i Süleyman'a öğretilen kuşdili de bazısı bazısından anlaşılan mâna ve maksatlardır.

[1822] Hikâyeye göre Hazret-i Süleyman, ağaçta başını oynatıp kuyruğunu sallamakta olan bir bülbülün yanından geçerken arkadaşlarına, "Bunun ne dediğini biliyor musunuz?" diye sormuş. Onlar da: "Allah ve *nebî*si daha iyi bilir." demişler. Hazret-i Süleyman, "Yarım hurma yedim ya, artık dünya umurumda değil!" diyor demiş.

Hazret-i Süleyman'ın açıklamasına göre öten kuşlar şöyle diyorlarmış[1]:

- Üveyik: "Keşke yaratılmasaymış şu mahlûkat!"
- Tavus: "Nasıl davranırsan öyle muamele görürsün!"
- Hüthüt: "Allah'tan bağışlanma dileyin ey günahkârlar!"
- Dudu: "Her canlı ölmeye, her yeni eskimeye mahkûmdur."
- Kırlangıç: "Hayırlı amel gönderin ki, onu [yarın] bulasınız!"
- Kartal: "Yüce Rabbimi gök ve yer dolusu tespih ederim!"
- Kumru: *Sübhâne Rabbiye'l-A'lâ* (Her tür eksikten tenzih ederim Yüce Rabbimi).
- Delice doğan: "Allah'tan başka her şey yok olacak!"
- Bağırtlak: "Sükût eden selâmet bulur!"
- Papağan: "Vay hâline derdi telâşı dünya olanların!"
- Horoz: "Allah'ı zikredin ey gâfiller!"
- Akbaba: "Âdemoğlu! Dilediğin kadar yaşa, sonun ölümdür!"

---

1 Metindeki ibare farklı olmakla birlikte bu şekilde çevirmeyi uygun gördük. / ed.

[١٨٢١] {وَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ} تشهيرًا لنعمة الله، وتنويهًا بها، واعترافًا بمكانها، ودعاء للناس إلى التصديق بذكر المعجزة التي هي علم منطق الطير، وغير ذلك مما أوتيه من عظائم الأمور. والمنطق: كل ما يصوت به من المفرد والمؤلف، المفيد وغير المفيد. وقد ترجم يعقوب بن السكيت كتابه بإصلاح المنطق، وما أصلح فيه إلا مفردات الكلم، وقالت العرب: نطقت الحمامة، وكل صنف من الطير يتفاهم أصواته، والذي علمه سليمان من منطق الطير هو ما يفهم بعضه من بعض من معانيه وأغراضه.

[١٨٢٢] ويحكى أنه مر على بلبل في شجرة يحرك رأسه ويميل ذنبه، فقال لأصحابه: أتدرون ما يقول؟ قالوا: الله ونبيه أعلم: قال يقول: أكلت نصف تمرة فعلى الدنيا العفاء.

-وصاحت فاختة فأخبر أنها تقول: ليت ذا الخلق لم يخلقوا.

-وصاح طاووس، فقال: يقول: كما تدين تدان.

-وصاح هدهد، فقال: يقول: استغفروا الله يا مذنبين.

-وصاح طيطوي، فقال: يقول: كل حيّ ميت، وكل جديد بال.

-وصاح خطاف فقال: يقول: قدّموا خيرًا تجدوه.

-وصاحت رخمة، فقال: تقول: سبحان ربي الأعلى ملء سمائه وأرضه.

-وصاح قمري، فأخبر أنه يقول: سبحان ربي الأعلى.

-وقال: الحدأ يقول: كل شيء هالك إلا الله.

-والقطاة تقول: من سكت سلم.

-والببغاء تقول: ويل لمن الدنيا همه.

-والديك يقول: اذكروا الله يا غافلين.

-والنسر يقول: يا ابن آدم عش ما شئت آخرك الموت.

- Tavşancıl: "Selâmet insanlardan uzak kalmadadır!"
- Kurbağa[1]: *Sübhâne Rabbiye'l-Kuddûs* (Eksiksiz - kusursuz Rabbimi her tür eksikten tenzih ederim) dediğini söylemiş.

[1823] Hazret-i Süleyman: "Her şeyden" derken, kendisine verilenlerin çokluğunu kastetmiştir. Tıpkı senin, *fulân^un yaksıduhû kullu ahad^in ve ya'le-mu kulle şey'^in* (Falanca var ya, herkesin maksudu odur; adam her şeyi biliyor.) demen gibidir ki bununla, ona yönelenlerin çokluğunu ve bilginin, onun sayesinde artırılabileceğini ve bilginin çoğaltılacağı mercî olduğunu kastetmiş olursun. Bunun benzeri "ve kendisine her şeyden verilmiş..." [Neml 27/23] âyetidir.[2]

[1824] "Bu gerçekten aşikâr bir lütuftur." Bu, şükür ve hamdetme tarzında vârit olmuş bir sözdür. Tıpkı Peygamber (s.a.) 'in; "Ben Âdem soyunun ulusuyum; fakat övünmek yok!" [*Tirmizî*, "Menâkıb", 1; *İbn Mâce*, "Zühd", 37] demesinde olduğu gibi; yani ben bu sözü övünmek için değil, şükretmek için söylüyorum.

[1825] **Şayet** "Bu söz büyüklük taslayanların sözleri cümlesinden iken, Hazret-i Süleyman, nasıl 'Bize öğretildi; bize verildi.' diye söyleyebilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bunun iki açıklaması vardır. Birincisi, o kendisini ve babasını kastetmiştir. İkincisi, bu [نَا "Biz" ifadesindeki] Nûn'a "İtaat gören *tekil* şahsın Nûn'u" denir. Hazret-i Süleyman itaat edilen bir kraldı; dolayısıyla, kendisine itaat edenlere üzerinde bulunduğu sıfat ve duruma göre konuşmuştu ki kibirlenmek bunun olmazsa olmazlarından değildir. Nitekim bazen hükümdarın güzel giyinip kuşanmasında ve haşmetli olmasında, nasıl çekip çevirdiğini göstermesinde çeşitli maslahatlar olur da, buna katlanmak gerekliliğe dönüşür. Nitekim Peygamber'e (s.a.) bir heyet geldiğinde yahut bir düşmana kendini gösterme ihtiyacı duyduğunda benzeri şeyler yapardı. Nitekim dikkat ederseniz, [Mekke'nin fethinde] Abbas *Radıya'llâhu 'Anh'a* askerî birlikler önünden geçinceye kadar Ebû Süfyan'ı tutmasını[3] emretmiştir! [*Buhârî*, "Megâzî", 48]

17. (Bir seferinde) Süleyman'ın cinlerden, insanlardan ve kuşlardan oluşan ordusu toplanmış, düzenli bölükler halinde gidiyorlardı.

1 Müfessir kurbağayı zıplama / uçuculuk vasfından dolayı buraya almış olmalı. / ed.
2 Kraliçe Belkıs'a 'her' şeyin verilmesi de bu anlamdadır. / ed.
3 Yani İslâm ordusunun ihtişamını görebileceği uygun bir yerde tutmasını. / ed.

-والعُقاب يقول: في البعد من الناس أنس.

-والضفدع يقول: سبحان ربي القدوس.

[١٨٢٣] وأراد بقوله: {مِنْ كُلِّ شَىْءٍ} كثرة ما أوتي، كما تقول: فلان يقصده كل أحد، ويعلم كل شيء، تريد: كثرة قصاده ورجوعه إلى غزارة في العلم واستكثار منه. ومثله قوله: {وَأُوتِيَتْ مِن كُلِّ شَىْءٍ} [النمل: ٢٣].

[١٨٢٤] {إِنَّ هذا لَهُوَ الفضلُ المبينُ} قول وارد على سبيل الشكر والمحمدة، كما قال رسول الله ﷺ: «أَنا سيدُ ولدِ آدمَ، ولا فخر»، أي أقول هذا القول شكرًا ولا أقوله فخرًا.

[١٨٢٥] فإن قلت: كيف قال علِّمنا وأوتينا وهو من كلام المتكبرين؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يريد نفسه وأباه. والثاني: أن هذه النون يقال لها نون الواحد المطاع - وكان ملكًا مطاعًا - فكلم أهل طاعته على صفته وحاله التي كان عليها، وليس التكبر من لوازم ذلك، وقد يتعلق بتجمل الملك وتفخمه، وإظهار آيينه وسياسته مصالح، فيعود تكلف ذلك واجبًا. وقد كان رسول الله ﷺ يفعل نحوًا من ذلك إذا وفد عليه وفد أو احتاج أن يرجح في عين عدوّ. ألا ترى كيف أمر العباس رضي الله عنه بأن يحبس أبا سفيان حتى تمرّ عليه الكتائب.

١٧-﴿وَحُشِرَ لِسُلَيْمَانَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَالإِنْسِ وَالطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ﴾

[1826] Rivayete göre Hazret-i Süleyman'ın ordugâhı 100 x 100 fersah ölçüsünde olup,[1] bunun 25 fersahı [90000 km^2] cinlere, 25 fersahı insanlara, 25 fersahı kuşlara ve 25 fersahı da vahşilere mahsusmuş. Onun ahşap üzerine kurulu 1000 adet sırça köşkü varmış, bu köşklerde 300 nikâhlı hanım ve 700 bölük askeri varmış. Cinler onun için 1 fersah x 1 fersah [36 km^2] hacminde altın ve ibrişimden halı dokurlarmış. Altından mamul minberi de bu halının ortasına konulur, kendisi de bunun üzerine otururmuş. Etrafında altın ve gümüşten mamul 600 kürsü bulunuyormuş. Peygamberler altın kürsülere, âlimler ise gümüş kürsülere otururlarmış ve etraflarında insanlar, insanların etrafında da cinler ve şeytanlar yer alırmış. Güneş gelmesin diye kuşlar kanatlarıyla kendisini gölgelendirirmiş. Saba rüzgârı bu halıyı kaldırıp, bir aylık bir seyir mesafesine yürütüyormuş. Rivayete göre Hazret-i Süleyman, şiddetli rüzgâra kendisini taşımasını, hafif rüzgâra da kendisini yürütmesini emredermiş. Bir ara, gök ile yer arasında seyrederken Allah, ona "Ben senin saltanatını ziyade kıldım, hiç kimse bir şey konuşmaz ki, rüzgâr onu senin kulağına ulaştırmış olmasın." diye vahyetmiş. Hikâyeler Hazret-i Süleyman'ın bir çiftçiye uğramasını anlatmaktadır: Bu çiftçi: "Şüphesiz Dâvûd hanedanına çok büyük bir saltanat bahşedilmiş!.." diyormuş. Rüzgâr bu sözü Hazret-i Süleyman'ın kulağına taşıyınca derhal inip, çiftçinin yanına varmış ve "Gücünün yetmeyeceği şeyleri temenni etmeyesin diye sana gelmiş bulunmaktayım." demiş, daha sonra da "Allah'ın kabul edeceği tek bir tespihte bulunmak Dâvûd hanedanına verilenlerden daha hayırlıdır." diye eklemiş.

[1827] "Düzenli bölükler halinde gidiyorlardı.": Öndekiler sondakilerle irtibatlandırılıyordu; yani askerin öncü birlikleri durdurulup diğer yan gruplar onlara yetişiyor ve böylece hiçbir kimsenin ordudan geri kalmayacağı şekilde birlik olmaları sağlanıyordu ki, bunun sebebi de aşırı fazlalıktı.

18. Nihayet karınca vadisine geldiklerinde, bir karınca dedi ki: "Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin de Süleyman ve orduları farkına varmadan sizi kırıvermesin!"

[1828] Bunun Şam'da karıncası bol olan bir vadi olduğu söylenmiştir.

[1829] **Şayet** "Neden أتوا fiili عَلَى ile geçişli kılınmıştır?" **dersen şöyle derim:** Bu iki mânaya göre şekillenir: Birincisi, onların gelişi üst taraftan olmuştu. Bu yüzden *isti'lâ* ["üst gelme" edatı olan على] harfi getirilmiştir. Tıpkı Ebu't-Tayyib [el-Mütenebbî'n]in, [manevi] yaklaşmanın yukarılardan [aşağıya doğru] olması sebebiyle şöyle dediği gibi:

1 Takriben 600 x 600km = 360000 km^2. Bu rakam, Kral Süleyman'ın ordugâhından ziyade devletinin yüzölçümüne daha uygun gözükmektedir. / ed.

[١٨٢٦] روي أن معسكره كان مائة فرسخ في مائة؛ خمسة وعشرون للجنّ، وخمسة وعشرون للإنس، وخمسة وعشرون للطير، وخمسة وعشرون للوحش. وكان له ألف بيت من قوارير على الخشب، فيها ثلثمائة منكوحة، وسبعمائة سرية، وقد نسجت له الجنّ بساطًا من ذهب وإبريسم فرسخًا في فرسخ، وكان يوضع منبره في وسطه وهو من ذهب، فيقعد عليه وحوله ستمائة ألف كرسي من ذهب وفضة، فيقعد الأنبياء على كراسي الذهب والعلماء على كراسي الفضة، وحولهم الناس وحول الناس الجنّ والشياطينُ، وتظله الطير بأجنحتها حتى لا يقع عليه الشمس، وترفع ريح الصبا البساط فتسير به مسيرة شهر. ويروى أنه كان يأمر الريح العاصف تحمله، ويأمر الرخاء تسيره، فأوحى الله إليه وهو يسير بين السماء والأرض: إني قد زدت في ملكك، لا يتكلم أحد بشيء إلا ألقته الريح في سمعك. فيحكى أنه مر بحرّاث فقال: لقد أوتي آل داود ملكًا عظيمًا، فألقته الريح في أذنه، فنزل ومشى إلى الحرّاث وقال: إنما مشيت إليك لئلا تتمنى ما لا تقدر عليه، ثم قال: لتسبيحة واحدة يقبلها الله خير مما أوتي آل داود.

[١٨٢٧] {يُوزَعُونَ} يحبس أولهم على آخرهم، أي توقف سلاف العسكر حتى تلحقهم التوالي فيكونوا مجتمعين لا يتخلف منهم أحد، وذلك للكثرة العظيمة.

١٨ - ﴿حَتَّى إِذَا أَتَوْا عَلَى وَادِي النَّمْلِ قَالَتْ نَمْلَةٌ يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَجُنُودُهُ وَهُمْ لا يَشْعُرُونَ﴾

[١٨٢٨] قيل: هو واد بالشام كثير النمل.

[١٨٢٩] فإن قلت: لم عدّي {أَتَوْا} بعلى؟ قلت: يتوجه على معنيين؛ أحدهما أن إتيانهم كان من فوق، فأتى بحرف الاستعلاء، كما قال أبو الطيب:

Ne kadar yaklaşmış üstüne yıldızlar [misali yüksek sözlerim seni överken]!

İkincisi ise vadinin kısa mesafeden kat edilip, nihayetine varılmasının kastedilmiş olmasıdır. Tıpkı Arapların, *etâ ʿaleʾş-şeyʾi* dedikleri gibi ki bu, kişi bir şeyi geçip onun nihayetine vardığında söylenir. Sanki Hazret-i Süleyman ve ordusu vadinin son bulduğu yere inmek istemişlerdi; çünkü rüzgâr onları havada taşıdığı süre, ezip geçmelerinden endişe duyulamazdı. نملة يَا اَيُّهَا النملُ ifadesi (i) Mim'in zammesiyle, ve (ii) hem Nûn'un hem de Mim'in zammesiyle okunmuştur.[1] Kelimenin aslı *er-racul^u* vezni üzere *en-nemul^u* şeklinde olup *en-neml^u* şeklindeki kullanım, tıpkı *es-sebuʿu* yerine *es-sebʿu* denmesi gibi, bunun hafifletilip kolaylaştırılmasıdır. Bu karıncanın üç ayak üzerinde, sıkışık vaziyette topallayarak yürüdüğü ve "Ey karıncalar!..." diye seslendiği söylenmiştir. Süleyman onun bu sözünü üç mil uzaktan işitmişti. Bu karıncanın isminin *Tâhiye* olduğu da söylenmiştir. Rivayete göre Katâde, [v. 117/735] Kûfe'ye gelince insanlar etrafını sarmış, o da: "İstediğiniz şeyden sorabilirsiniz" demiş. Taze delikanlı olan Ebû Hanîfe *Rahimehu'llâh* da oradaymış. [Oradakilere:] "Ona Süleyman'ın karıncasını sorun; bakalım erkek miymiş, dişi miymiş?" demiş. Onlar da Katâde'ye sormuşlar. Katâde konuşamayınca, Ebû Hanîfe: "Dişi idi." demiş. "Nereden bildin?" diye kendisine sorulunca, "Allah'ın kitabından, yani ...قالت نملة âyetinden; çünkü karınca erkek olsaydı, Kitap قال نملة şeklinde söylerdi." demiş. Bu şu demektir ki, النَّمْلَةُ kelimesi erkeğe ve dişiye isim olmada tıpkı *el-hamâme* [güvercin] ve *eş-şât* [koyun] kelimeleri gibi olup, bir alâmet sayesinde birbirinden fark edilirler. Araplar *hamâmet^un zeker^un* (erkek güvercin), *hamâmet^un unsâ* (dişi güvercin), *hüve hamâmet^un* (O erkek bir güvercindir) ve *hiye hamâmet^un* (o dişi bir güvercindir) derler.

[1830] [مساكنكم ifadesi] meskenekum (yuvanıza) şeklinde, [لَا يَحْطِمَنَّكم de] şeddesiz olarak lâ yahtımenkum okunmuştur. Yine, Hâ'nın fethi ve kesriyle lâ yahattımennekum ve lâ yahıttımenkum şeklinde okunmuş olup, aslı yahtatımennekumdur.

[1831] Allah Teâlâ tıpkı akıl sahiplerinde olduğu gibi bu karıncayı "söyleyen", karıncaları da "kendilerine söylenen" kılınca, bunlara hitap etmeyi akıl sahiplerine hitap etmenin mecrasında sevk etmiştir.[2]

[1832] **Şayet** "لا يحطمنكم cümlesinin iʿrâb mahiyeti nedir?" **denirse şöyle derim:** [Öncesindeki] emrin cevabı, yahut emirden bedel kılınmış bir nehiy olması muhtemeldir. Emirden bedel olmasını caiz kılan şey bunun, *lâ tekûnû haysu entum fe-yahtımkum*… (Bulunduğunuz konumda olmayın; sonra [Süleyman ve ordusu] sizi kırıverir!") anlamında olmasıdır ki bu da "*lâ erayenneke hâhunâ* (Sakın seni buralarda görmeyeyim!)" tarzı üzeredir.

1 *Nemulet^un yâ eyyuheʾn-nemul^u* ve *numulet^un yâ eyyuheʾn-numul^u* / ed.

2 Yani karıncalar için de akıllı varlıklarda kullanılan *küm* muhatap zamiri kullanılmıştır. / ed.

❁ وَلَشَدَّ مَا قَرُبَتْ عَلَيْكَ الأَنْجُمُ

لما كان قربًا من فوق. والثاني: أن يراد قطع الوادي وبلوغ آخره، من قولهم: أتى على الشيء، إذا أنفذه وبلغ آخره. كأنهم أرادوا أن ينزلوا عند منقطع الوادي، لأنهم ما دامت الريح تحملهم في الهواء لا يخاف حطمهم. وقرئ «نُمُلة يا أيها النُّمُل»، بضم الميم، وبضم النون والميم، وكان الأصل: النَّمُل، بوزن الرجل، والنمل الذي عليه الاستعمال: تخفيف عنه، كقولهم السبْع في السبُع. قيل: كانت تمشي وهي عرجاء تتكاوس، فنادت: يا أيها النمل، الآيةَ، فسمع سليمان كلامها من ثلاثة أميال. وقيل: كان اسمها طاخية. وعن قتادة أنه دخل الكوفة فالتف عليه الناس، فقال: سلوا عما شئتم، وكان أبو حنيفة رحمه الله حاضرًا - وهو غلام حدث - فقال: سلوه عن نملة سليمان، أكانت ذكرًا أم أنثى؟ فسألوه فأفحم، فقال أبو حنيفة: كانت أنثى، فقيل له: من أين عرفت؟ قال: من كتاب الله، وهو قوله: {قَالَتْ نَمْلَةٌ} ولو كانت ذكرًا لقال: قال نملة. وذلك أنّ النملة مثل الحمامة والشاة في وقوعها على الذكر والأنثى، فيميز بينهما بعلامة، نحو قولهم: حمامة ذكر، وحمامة أنثى، وهو وهي.

[١٨٣٠] وقرئ «مسكَنَكم»، و«لا يحطمنْكم» بتخفيف النون، وقرئ «لا يحطِّمنكم»، بفتح الحاء وكسرها. وأصله: يحتطمنكم.

[١٨٣١] ولما جعلها قائلة والنمل مقولًا لهم كما يكون في أولي العقل أجرى خطابهم مجرى خطابهم.

[١٨٣٢] فإن قيل: لا يحطمنكم ما هو؟ قلت: يحتمل أن يكون جوابًا للأمر، وأن يكون نهيًا بدلًا من الأمر، والذي جوّز أن يكون بدلًا منه أنه في معنى: لا تكونوا حيث أنتم فيحطمكم، على طريقة لا أرينك ههنا.

[1833] Karınca: "Sakın Süleyman'ın ordusu sizi kırıvermesin!" demek istemekle birlikte, daha beliğ olanını [Süleyman ve ordusu] getirmiştir. Bunun örneği şu şiirdir:

Hayret ettim kendime ve korkaklığıma, [Kuşları rızkından uzaklaştırmama!..]

19. Onun sözü üzerine yüzünü bir tebessüm kapladı ve dedi ki: "Ya Rabbi! Hem bana hem de ebeveynime ihsan ettiğin nimetlerine nasıl şükredeceğimi ve Senin razı olacağın salih ameli nasıl yapabileceğimi bana ilham et! Beni rahmetinle salih kullarının arasına sok!"

[1834] "Yüzünü bir tebessüm kapladı" ifadesi, "gülmeye başlayarak tebessüm etti, gülmesi tuttu" anlamına gelir; Hazret-i Süleyman tebessümün sınırını gülmeye vardırdı, demektir. İşte peygamberlerin *-aleyhimusselâm-* gülmesi böyledir. Resûlullah'ın (s.a.) azı dişleri görünecek derecede gülmesi ile ilgili rivayetlere gelince [meselâ *Buhārî*, "Edeb", 68; *Müslim*, "İman", 308-309] maksat, kendisinden hâsıl olan nebevî gülüşün betimlenmesinde mübalağa gözetilmesidir. Aksi takdirde, azı dişlerinin görünmesi gerçekte ancak garipseme esnasında söz konusu olur. İbnu's-Semeyfe' [v.215/830; Elif'siz] *dahiken* şeklinde okumuştur.

[1835] **Şayet** "Hazret-i Süleyman'ı karıncanın sözüne güldüren şey ney idi?" **dersen şöyle derim:** İki husustu; biri, karıncanın "onlar farkına varmadan" şeklindeki sözünün kendisinin ve ordusunun merhamet ve şefkatine, yine, kendisi ve ordusunun takva hususunda kazandığı şöhrete delâlet edişini beğenmesidir. Karınca bununla "Farkına varsalar ezip geçmezler." anlamını kastetmiş oluyordu. [Diğeri ise] küçüklük ve azlıkta *darbımesel* olan bazı küçük canlıların son derece düşük frekanstaki seslerini işitip, algılaması ve tam olarak anlaması adına, Allah'ın hiç kimseye vermediği şeyleri kendisine vermiş olmasından ötürü sevinmesidir. Bu yüzdendir ki duası, Allah'ın bununla ilgili nimetlerinin şükrünü içine sindirmesini ve salih amel ve takvadan ziyadesiyle nasiplenmeyi sağlamasını da kapsamıştır. أوزعني ifadesinin *hakikat* anlamı, sana şükreden biri olmaktan ayrı düşmeyecek derecede, senin nimetinin şükrünü nezdimde yerleşik kılıp sabitleştirmemi ve benden hiç ayrılmayacak şekilde bu şükürle irtibatlı olmamı sağla!" şeklindedir. Hazret-i Süleyman'ın, ebeveynini de işin içine katması, çocuğa gelecek nimetin, bilhassa din çerçevesindeki nimetlerin, ebeveyne de gelmiş olacağındandır; zira çocuk müttaki olduğu vakit -hem duası ve şefaatiyle hem de müminlerin o çocuk için dua ederek "Allah senden de anandan - babandan da razı olsun!" diyen müminlerin o ikisine dua etmeleri ile- kendi ebeveynine faydası dokunacaktır.

[١٨٣٣] أراد: لا يحطمنكم جنود سليمان، فجاء بما هو أبلغ، ونحوه:

عجبت من نفسي ومن إشفاقها ❁

١٩-﴿فَتَبَسَّمَ ضَاحِكًا مِنْ قَوْلِهَا وَقَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَى وَالِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ وَأَدْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ﴾ ٥

[١٨٣٤] ومعنى {فَتَبَسَّمَ ضَاحِكًا} تبسم شارعًا في الضحك وآخذًا فيه، يعني أنه قد تجاوز حدّ التبسم إلى الضحك، وكذلك ضحك الأنبياء عليهم السلام. وأما ما روي أن رسول الله ﷺ ضحك حتى بدت نواجذه، فالغرض المبالغة في وصف ما وجد منه من الضحك النبوي، وإلا فبدوّ النواجذ على الحقيقة إنما يكون عند الاستغراب، وقرأ ابن السميفع: «ضَحِكا». ١٠

[١٨٣٥] فإن قلت: ما أضحكه من قولها؟ قلت: شيئان؛ إعجابه بما دل من قولها على ظهور رحمته ورحمة جنوده وشفقتهم، وعلى شهرة حاله وحالهم في باب التقوى، وذلك قولها {وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ}، تعني أنهم لو شعروا لم يفعلوا. وسروره بما آتاه الله مما لم يؤت أحدًا، من إدراكه بسمعه ما همس به بعض الحكل الذي هو مثل في الصغر والقلة، ومن إحاطته بمعناه. ولذلك اشتمل ١٥ دعاؤه على استيزاع الله شكر ما أنعم به عليه من ذلك، وعلى استيفاقه لزيادة العمل الصالح والتقوى. وحقيقة {أَوْزِعْنِى} اجعلني أزع شكر نعمتك عندي، وأكفه وأرتبطه لا ينفلت عني، حتى لا أنفك شاكرًا لك. وإنما أدرج ذكر والديه، لأنّ النعمة على الولد نعمة على الوالدين، خصوصًا النعمة الراجعة إلى الدين، فإنه إذا كان تقيا نفعهما بدعائه وشفاعته وبدعاء المؤمنين لهما كلما دعوا له، ٢٠ وقالوا: رضي الله عنك وعن والديك.

[1836] Rivayete göre karınca, ordunun sesini duymuş[1], fakat onların havada olduklarını[2] bilememiş. Bunun üzerine Süleyman rüzgâra durmasını emretmişti ki, karıncalar korkuya kapılmadan yuvalarına girebilsinler; bu duayı daha sonra yapmıştı.

5 [1837] "Beni rahmetinle salih kullarının arasına sok!" ifadesi, "Beni cennetliklerden kıl!" anlamındadır.

20. Kuşları teftiş etti ve "Hüdhüd'ü neden görmüyorum?! Yoksa kayıplara mı karıştı?!" dedi.

21. "Bana apaçık bir güçlü kanıt getirmediği takdirde, onu ya şiddetli bir şekilde cezalandıracağım ya da kafasını koparacağım onun!"

[1838] أَمْ *münkatı'a*dır [öncesindeki ifadeden dönüp, soru sorma edatıdır]; zira Hazret-i Süleyman Hüdhüd'ün yerine bakıp onu göremeyince "Hüdhüd'ü neden görmüyorum?!" demişti ki bu, Hüdhüd orada iken onu örten bir engel veya bunun gibi bir şeyden ötürü onu göremediği anlamına gelir. Daha sonra, onun kayıp olduğu içine doğmuştu da bu sözden dönüp "kayıplara mı karıştı?" demeye başlamıştı. Sanki o içine doğan şeyin sıhhatini sorgulamıştı. Bunun bir örneği Arapların, *innehâ le-ibil*[ün] *em şâ*[ün] (Şu bir deve sürüsü mü yoksa koyun sürüsü mü?) demesine benzer.

[1839] Hüdhüd kıssası ile ilgili anlatılanlara göre, Süleyman Beytü'l-Makdis'in inşasını tamamladığında, celpçileri ile birlikte hacca hazırlanmıştı. Harem'e varıp orada dilediği kadar kaldı. Her gün kaldığı süre boyunca beş bin deve, beş bin sığır ve yirmi bin koyun kurban ediyordu. Daha sonra, Yemen'e doğru yolculuğa niyetlendi ve bir sabah, Süheyl [Orion] yıldızını rehber alarak Mekke'den çıktı. Nihayet, öğle vakti Sana'ya varmıştı ki, bu bir aylık bir seyir mesafesiydi, yeşilliği hoşuna giden güzel bir arazi görüp bir şeyler yemek ve *namaz* kılmak için konakladı; fakat su bulamadılar. Hüdhüd Süleyman'ın sondajcısıydı ve suyu sırçanın içerisinde gördüğü gibi yerin altından görebiliyordu. Şeytanlar[3] da gelip, deriyi soyar gibi o yeri soyup suyu ortaya çıkarıyorlardı. İşte, Süleyman Hüdhüd'ü bunun için araştırmıştı.

---

1 *His / duygu* kelimesi ile aynı kökten gelen *ehasse* fiili, 'duy'mak anlamında olup, işitmek (*sem'*) farklı bir köktür; ancak Türkçede kulağın işi olan işitmek yerine genelde duyma fiili kullanılmaktadır. Çevirideki duyma ise 'duy-gu'dandır. / ed.

2 Hazret-i Süleyman ve ordusu hakkındaki bu tür anlatılar gerçeği yansıtmamakta ise de genel algı bu şekildedir. "Süleyman (a.s.)'ın rüzgârı" diye dillere destan olan şey, Kızıldeniz sahillerindeki Etsyon-Geber'deki tersanelerde (*Ahd-i Atik,* I. Kırallar, IX, 26) yaptırdığı gemilerin yelkenlerini şişiren rüzgârlardan ibarettir.

3 Süleyman'ın *şeytan*ları 'İblis soyundan görünmez varlıklar' sanılmamalıdır; bunlar inşaat ustası, dalgıç, angaryacı, cenkçi, cenk arabacısı, süvari vb. zanaatkâr ve ustalardır (Bkz. *Ahd-i Atik,* I. Kırallar, IX, 27. Ayrıca, I. Kırallar, VIII, 15-23; XII, 4, 10, 11). Kur'ân'da da bu tür 'tuttuğunu kopartan dâhi insanlara' *şeytān* denmektedir; tek farkla ki, insan konulu *şeytān* kelimeleri Kur'ân'da "Yahudi ve Müşrik elebaşları" bağlamında geçmektedir. Örneği: Bakara 2/14 (Bu âyeti aynı sûrenin 76. âyeti ile birlikte okuyunuz); Mu'minûn 23/97. Bu âyeti 93-100 çerçevesinde okuyunuz. / ed.

[١٨٣٦] وروي أن النملة أحست بصوت الجنود ولا تعلم أنهم في الهواء، فأمر سليمان الريح فوقفت لئلا يذعرن حتى دخلن مساكنهنّ، ثم دعا بالدعوة.

[١٨٣٧] ومعنى {وَأَدْخِلْنِى بِرَحْمَتِكَ فِى عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ} واجعلني من أهل الجنة.

٢٠-﴿وَتَفَقَّدَ الطَّيْرَ فَقَالَ مَا لِيَ لا أَرَى الْهُدْهُدَ أَمْ كَانَ مِنَ الْغَائِبِينَ﴾ ٥

٢١-﴿لأُعَذِّبَنَّهُ عَذَابًا شَدِيدًا أَوْ لأَذْبَحَنَّهُ أَوْ لَيَأْتِيَنِّي بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ﴾

[١٨٣٨] {أَمْ} هي المنقطعة؛ نظر إلى مكان الهدهد فلم يبصره، فقال: {مَالِيَ لَا أَرَى} على معنى أنه لا يراه وهو حاضر لساتر ستره أو غير ذلك، ثم لاح له أنه غائب فأضرب عن ذلك وأخذ يقول: أهو غائب؟ كأنه يسأل عن صحة ما لاح له. ونحوه قولهم: إنها لإبل أم شاء. ١٠

[١٨٣٩] وذكر من قصة الهدهد أنّ سليمان حين تم له بناء بيت المقدس تجهز للحج بحشرة، فوافى الحرم وأقام به ما شاء، وكان يقرّب كل يوم طول مقامه بخمسة آلاف ناقة وخمسة آلاف بقرة وعشرين ألف شاة، ثم عزم على السير إلى اليمن فخرج من مكة صباحًا يؤم سهيلًا، فوافى صنعاء وقت الزوال؛ وذلك مسيرة شهر، فرأى أرضًا حسناء أعجبته خضرتها، فنزل ليتغدّى ويصلي؛ فلم يجدوا الماء، ١٥ وكان الهدهد قناقنه، وكان يرى الماء من تحت الأرض كما يرى الماء في الزجاجة، فيجيء الشياطين فيسلخونها كما يسلخ الإهاب ويستخرجون الماء، فتفقده لذلك.

Süleyman konakladığında Hüdhüd yükseklerde daireler çizmeye başladı. Nihayet bu Hüdhüd başka bir hüdhüdün konduğunu görüp onun yanına indi ve ona Süleyman'ın saltanatını ve kendisine verilenleri tasvir etti. Arkadaşı da ona [Saba kraliçesi] Belkıs'ın saltanatını ve elinin altında on iki bin komutan ve her komutanın elinin altında da yüz bin [asker] bulunduğunu anlattı. Hüdhüd bunu görmek için onunla birlikte gitmiş ve ancak ikindiden sonra dönebilmişti. Anlatıldığına göre Süleyman'ın tepesine güneş ışınlarından bir miktar ârız olmuş da[1], baktığında Hüdhüd'ün yerinin boş olduğunu görmüş. Bunun üzerine, kuşların en azgını ve güçlüsü olan kerkenezi çağırıp ona sormuş; fakat onun nezdinde de ona dair herhangi bir bilgi bulamamış. Sonra kuşların ulusu olan tavşancıla: "Onu bana getir!" demiş. Derken bu yükselmiş ve bakmış ki Hüdhüd karşıdan geliyor; derhal ona yönelmiş. Hüdhüd ona Allah adına yemin verdirip "Seni bana karşı güçlü ve muktedir kılan Allah hakkı için bana merhamet etsen!" demiş. O da onu bırakmış ve "Anan seni kaybedeydi!.. Gerçek şu ki, Allah'ın peygamberi seni mutlaka cezalandıracağına dair yemin etmiş bulunuyor! Hüdhüd: "Herhangi bir istisnada bulunmadı mı?" deyince "Evet; 'Yahut bana apaçık bir mazeret getirir' dedi." demiş. Nihayet Hüdhüd Süleyman'a yaklaşınca, ona tevazu gösterme adına kuyruğunu ve kanatlarını yerlerde sürüyecek derecede sarkıtmıştı. Ona yakın durunca kafasını yakalayıp kendisine doğru çekti. Hüdhüd: "Ey Allah'ın peygamberi! (Şu an) Allah'ın huzurunda durduğunu unutma!" deyince Süleyman, titreyip onu affetti ve sonra [neden geciktiğini] sordu.

[1840] Hazret-i Süleyman'ın cezalandırmasına gelince bu, türünün bireylerinin ders çıkarması için o kuşun durumunun kaldıracağı biçimde onu te'dip etmesiydi. Süleyman'ın kuş türünü cezalandırmasının, onların tüylerini yolup, güneşe maruz bırakması şeklinde olduğu da söylenmiştir. Yine, katrana bulayıp güneşe maruz bıraktığı da söylenmiştir. Yenmek üzere karıncaların önüne atılması, kafese hapsedilmesi, arkadaşlarından ayırılması şeklinde olduğu da söylenmiştir. Yine Hazret-i Süleyman'ın, "Onu mutlaka zıt tiplerle birlikteliğe mecbur edeceğim!" dediği de söylenmiştir. Bazılarından rivayet edildiğine göre, zindanların en sıkıcı olanı, zıt tabiatlı olanların bir arada kaldıkları yerdir. Hazret-i Süleyman'ın: "Onu mutlaka akranlarına hizmet etmeye mecbur kılacağım!" dediği de söylenmiştir.

[1841] **Şayet** "Ona Hüdhüd'ü cezalandırması nereden helâl olmuştu?" **dersen şöyle derim:** Allah bunu ona öngördüğü bir maslahat ve menfaatten ötürü mubah kılmış olabilir; tıpkı yeme ve benzeri menfaatlerden ötürü eti yenen dört ayaklı hayvanların ve kuşların boğazlanmasını mubah kıldığı gibi.

1 Yani, kuşlar Süleyman'ın üzerini tamamen kaplamakta, onu gölgelemekte iken Hüdhüd'ün olduğu kısım açık kalmış… / ed.

وحين نزل سليمان حلق الهدهد فرأى هدهدًا واقعًا فانحط إليه فوصف له ملك سليمان وما سخر له من كل شيء، وذكر له صاحبه ملك بلقيس، وأنّ تحت يدها اثني عشر ألف قائد تحت كل قائد مائة ألف. وذهب معه لينظر فما رجع إلا بعد العصر. وذكر أنه وقعت نفحة من الشمس على رأس سليمان فنظر، فإذا موضع الهدهد خال، فدعا عريف الطير، وهو النسر، فسأله عنه فلم يجد عنده علمه. ثم قال لسيد الطير وهو العقاب: عليَّ به! فارتفعت فنظرت، فإذا هو مقبل فقصدته، فناشدها اللهَ وقال: بحق الذي قوّاك وأقدرك عليَّ إلا رحمتِني. فتركته، وقالت: ثكلتك أمك، إنّ نبي الله قد حلف ليعذبنك. قال: وما استثنى؟ قالت: بلى، قال: أوليأتيني بعذر مبين. فلما قرب من سليمان أرخى ذنبه وجناحيه يجرّها على الأرض تواضعًا له، فلما دنا منه أخذ برأسه فمدّه إليه، فقال: يا نبي الله؛ اذكر وقوفك بين يدي الله؛ فارتعد سليمان وعفا عنه؛ ثم سأله.

[١٨٤٠] تعذيبه أن يؤدّب بما يحتمله حاله ليعتبر به أبناء جنسه. وقيل: كان عذاب سليمان للطير أن ينتف ريشه ويشمسه. وقيل: أن يطلي بالقطران ويشمس. وقيل: أن يلقى للنمل تأكله. وقيل: إيداعه القفص. وقيل: التفريق بينه وبين إلفه. وقيل: لألزمنه صحبة الأضداد؛ وعن بعضهم: أضيق السجون معاشرة الأضداد. وقيل: لألزمنه خدمة أقرانه.

[١٨٤١] فإن قلت: من أين حل له تعذيب الهدهد؟ قلت: يجوز أن يبيح له الله ذلك. لما رأى فيه من المصلحة والمنفعة؛ كما أباح ذبح البهائم والطيور للأكل وغيره من المنافع؛

Kuşlar onun emrine amade kılındığına göre ve bu amade kılınış sebebi de ancak te'diple tamamına erecekse, Süleyman için bunda maslahat gözetilmesinin mubah kılınması caizdir.

[1842] [ليأتينّي ifadesi] *le-ye'tiyennenî* ve [tekellüm Yâsı'nın hazfiyle] *le-ye'tiyenne-ni* şeklinde de okunmuştur. *Sultān* hüccet ve mazeret demektir.

[1843] **Şayet** "Hazret-i Süleyman üç şeyden biri için yemin etmişti, kendi iki fiili için yemin etmesine diyecek yok; fakat Hüdhüd'e ait fiil için yemin etmesi nasıl sağlıklı olabilir ve onun bir kanıt getireceğini nereden bilebilmiştir de 'Vallahi, bana mutlaka bir kanıt getirecek!' diyebilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ üçünü de yeminden ibaret bir hüküm bünyesinde أَوْ edatıyla kompoze edince, onun sözü nihaî kertede senin, "Şu işlerden biri mutlaka olacak!" demene dönmüştür; yani apaçık bir kanıt getirilmesi vuku bulursa, ne herhangi bir cezalandırma ne de kafa kopartma söz konusu olacaktır; ama bu olmazsa, ikisinden biri olacaktır. Burada, Hazret-i Süleyman'ın o iki fiile yemin etmesinin akabinde, "Hüdhüd'ün apaçık bir kanıt getireceğine" dair bir vahiy gelmiş olabileceği çerçevesinde bir dirayet iddiası yoktur ki, Süleyman "Yahut bana apaçık, güçlü bir kanıt getirir!" şeklindeki üçlü taksimi bir dirayet ve yakin ile yapmış olsun.

22. Çok geçmemişti ki [Hüdhüd gelip] şöyle dedi; "Ben senin tam olarak bilmediğin bir şeyi tüm yönleri ile öğrenmiş bulunuyorum; sana Sebe' (ahalisin)den önemli kesin bir haber getirdim."

[1844] مكث fiili Kâf'ın fethası ve zammesiyle [مَكَثَ ve مَكُثَ] okunmuştur. غَيْرَ بَعِيدٍ [Çok geçmemişti ki] ifadesi, uzak bir zaman olmaksızın demektir ki bu, *'an karîbin* (yakın bir zamanda) demesine benzer. Hüdhüd'ün gecikmesinin kısalıkla betimlenmesinin sebebi, Süleyman'ın korkusundan ötürü hızlandığını göstermek, kuşların nasıl onun emrine amade kılındığını bildirmek ve Süleyman'a peygamberliğine ve Allah Teâlâ'nın kudretine delâlet eden mu'cizeler verildiğini anlatmaktır.

[1845] أَحَطْتُ fiili hem ıtbaklı hem de ıtbaksız olarak[1] Tā'nın Tâ'ya idğamı ile okunmuştur.

---

1 Yani hem ط'nın damaksıl sıfatını belli edecek şekilde hem de bu sıfatı belli etmeksizin, şeddeli bir ت telâffuz edecek şekilde. / çev.

وإذا سخر له الطير ولم يتم ما سخر له من أجله إلا بالتأديب والسياسة جاز أن يباح له ما يستصلح به.

[١٨٤٢] وقرئ «ليأتينني» و«ليأتينَّنِ». والسلطان: الحجة والعذر.

[١٨٤٣] فإن قلت: قد حلف على أحد ثلاثة أشياء؛ فحلفه على فعليه لا مقال فيه، ٥ ولكن كيف صح حلفه على فعل الهدهد، ومن أين درى أنه يأتي بسلطان حتى يقول: والله ليأتيني بسلطان؟ قلت: لما نظم الثلاثة بـ«أو» في الحكم الذي هو الحلف آل كلامه إلى قولك: ليكونن أحد الأمور، يعني: إن كان الإتيان بالسلطان لم يكن تعذيب ولا ذبح، وإن لم يكن كان أحدهما. وليس في هذا ادّعاء دراية على أنه يجوز أن يتعقب حَلِفَه بالفعلين وحيٌ من الله بأنه سيأتيه بسلطان مبين، فثلث بقوله: {أَوْ لَيَأْتِيَنّى ١٠ بسلطانٍ مُبِينٍ} عن دراية وإيقان.

٢٢-﴿فَمَكَثَ غَيْرَ بَعِيدٍ فَقَالَ أَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهِ وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بِنَبَإٍ يَقِينٍ﴾

[١٨٤٤] {فَمَكَثَ} قرئ بفتح الكاف وضمها {غَيْرَ بَعِيدٍ} غير زمان بعيد، كقوله: عن قريب. ووصف مكثه بقصر المدّة للدلالة على إسراعه خوفًا من سليمان، وليعلم ١٥ كيف كان الطير مسخرًا له، ولبيان ما أعطي من المعجزة الدالة على نبوّته وعلى قدرة الله تعالى.

[١٨٤٥] {أَحَطتُ} بإدغام الطاء في التاء بإطباق وبغير إطباق.

[1846] Allah Hüdhüd'e ilham etmiş, Süleyman da bu konuşma vasıtasıyla nübüvvet, hikmet, çokça ilim ve pek çok malûmata sahip olma adına kendisine bahşedilen üstünlüklerle yüzleşmişti ki bu da onun bilgisi konusunda sınanması ve Allah'ın en bayağı ve en zayıf mahlûkatı içerisinde bile onun muttali olamadığı şeylerin bilgisine muttali olanların bulunduğuna dair uyarılıp, nefsini hakir görmesini ve bilgisini küçümsemesini sağlamak ve âlimlerin fitnesi demek olan kendini beğenmişliğin terkedilmesi hususunda bunun ona bir lütuf olduğunu göstermek içindi. Bu gerçekten büyük bir fitnedir!

[1847] Bilgi açısından bir şeyi *ihâta* etmek, ona dair hiçbir malumat gizli kalmayacak derecede tüm yönleriyle bilmek demektir. Âlimler demişlerdir ki Hüdhüd'ün bu sözünde Râfızîlerin, "imama hiçbir şeyin gizli kalamayacağı ve kendi çağında ondan daha bilgili hiç kimsenin bulunamayacağı" şeklindeki görüşlerinin bâtıl olduğuna dair bir delil vardır.

[1848] سبأ kelimesi munsarif ve gayr-i munsarif olmak üzere [*li-sebein* ve *li-sebee*] okunmuştur. Bâ'nın cezimli okunmasına dair de bir rivayet de vardır. İbn Kesîr'den[1] gelen [şaz] bir rivayette Elif ile *sebâ* şeklinde de okunmuştur. Tıpkı Arapların, *zehebû eydî-Sebâ,* yani "Dağıldı Saba'nın yollar" demesi gibi. Bu, Sebe' b. Yeşcub b. Ya'rub b. Kahtān'dır. Bunu kabilenin adı kılan kişi munsarif yapmaz, bir oymağa veya en büyük ataya isim kılan ise munsarif yapar. Şair [gayr-ı munsarife örnek olarak] şöyle demiştir:

> Me'rib'de oturan Sebe' kabilesine mensuptur o…
> Hani Sebe''yi basan o selin[2] önüne bent inşa ediyorlardı ya.

[1849] Bir şair de [munsarife örnek olmak üzere] şöyle demiştir:

> Onlar ve Teym [kabilesi] Sebe' zirvelerinde [elleri kolları bağlı] yol alırlarken,
> Camızların gönleri[nden mamul esaret ipleri] boyunlarını ısırıyordu!

[1850] Me'rib şehri daha sonra -tıpkı Me'âfir kabilesinin *Me'âfir b. Udd*'dan dolayı isimlendirilmesi gibi- *Sebe'* diye isimlendirilmiş olup, onunla Sana arası üç menzillik bir mesafedir. Bununla hem şehrin hem de kavmin kastedilmiş olması da muhtemeldir.

1 Mekkelilerin Kur'ân okuyuşunu temsil eden Kıraat imamı. / ed.
2 Bu tarihî Sebe' diyarı ve ona ârız olan Arim seli hakkında bkz. Sebe' 34/16. / çev.

[١٨٤٦] ألهم الله الهدهد فكافح سليمان بهذا الكلام على ما أوتي من فضل النبوّة والحكمة والعلوم الجمة والإحاطة بالمعلومات الكثيرة، ابتلاء له في علمه، وتنبيهًا على أنّ في أدنى خلقه وأضعفه من أحاط علمًا بما لم يحط به، لتتحاقر إليه نفسه ويتصاغر إليه علمه، ويكون لطفًا له في ترك الإعجاب الذي هو فتنة العلماء، وأعظِمْ بها فتنة!

٥

[١٨٤٧] والإحاطة بالشيء علمها أن يعلم من جميع جهاته لا يخفى منه معلوم. قالوا: وفيه دليل على بطلان قول الرافضة إنّ الإمام لا يخفى عليه شيء، ولا يكون في زمانه أحد أعلم منه.

[١٨٤٨] {سَبَإٍ} قرئ بالصرف ومنعه، وقد روي بسكون الباء. وعن ابن كثير في رواية «سبا»، بالألف كقولهم: ذهبوا أيدي سبا. وهو سبأ بن يشجب بن يعرب بن قحطان، فمن جعله اسمًا للقبيلة لم يصرف، ومن جعله اسمًا للحيّ أو الأب الأكبر صرف. قال:

١٠

مِنْ سَبَإِ الْحَاضِرِينَ مَأْرِبَ إذ ﴿ يَبْنُونَ مِنْ دُونِ سَيْلِهِ الْعَرِمَا

[١٨٤٩] وقال:

الوَارِدُونَ وَتَيْمٌ فِي ذُرَى سَبَإٍ ﴿ قَدْ عَضَّ أَعْنَاقَهُمْ جِلدُ الْجَوَامِيسِ

١٥

[١٨٥٠] ثم سميت مدينة مأرب بسبإ، وبينها وبين صنعاء مسيرة ثلاث، كما سميت معافر بمعافر بن أدّ. ويحتمل أن يراد المدينة والقوم.

[1851] *Nebe'* ehemmiyetli haber demektir. مِن سَبَإٍ بِنَبَإٍ ibaresi, sonraki âlimlerin *Bedî'* [lâfız ve mâna estetiği] diye isimlendirdikleri bir söz türünden sayılır ki bu, lâfza taalluk eden söz güzelliklerinden olup, bunun şartı da [tekellüf olmaksızın] tabiî olarak gelmesi yahut bunu sözün cevherini bilen ve buna ilaveten mânanın sıhhatini ve doğruluğunu gözeten birisinin yapmasıdır. Burada zaten [söz] ziyadesiyle sıhhatli gelmiş ve buna bağlı olarak hem lâfız hem de mâna itibariyle güzel ve estetik düşmüştür.[1] Dikkat edilirse, şayet *nebe'in* yerine *haberin* konmuş olsaydı, anlam sağlıklı olurdu. Oysa o geldiği şekliyle, *nebe'* lâfzında ortam betimlemesinin örtüştüğü bir mâna fazlalığı barındırması sebebiyle daha sağlıklıdır.[2]

23. "Onlara hükmeden öyle bir kadın gördüm ki, 'her' şeyden kendisine bir miktar verilmiş; muazzam da bir tahtı var."

[1852] Bu kadın, Belkıs bint Şurâhîl olup, babası bütün bir Yemen diyarının kralıydı. Onun kırk kral atası vardı; hâlbuki kendisinin Belkıs'tan başka çocuğu yoktu ve nihayet bu Belkıs krallığı ele geçirmişti. O ve kavmi Mecûsî olup, güneşe tapıyorlardı.

[1853] "Onlara hükmeden..." cümlesindeki "onlar" zamiri Sebe' diyarına aittir. Eğer bu isimle bir kavim kastedilmişse durum açık demektir; yok şehir kastedilmişse o zaman bunun anlamı, "o şehrin halkına krallık eden [bir kadın...]" şeklinde olur.

[1854] Belkıs'ın tahtının vasfına dair söylentilere göre o taht, 80x80 arşın [takriben 3136 m²] ebadında olup, yüksekliği ise [bir söylentiye göre] 80 arşın [takriben 56 m.], bir söylentiye göre ise 80 değil de 30 arşın [takriben 21 m.] imiş. Bu taht enva-i çeşit mücevherlerle tezyin edilmiş olarak altın ve gümüşten mamul imiş. Tahtın ayakları kırmızı ve yeşil yakut, inci ve zümrüttenmiş. Üzerinde yedi ev olup, her evin kilitli bir kapısı varmış…

[1855] **Şayet** "[Hüdhüd'ün] Süleyman'ın saltanatına dair gördüğü şey ortada iken Belkıs'ın tahtını nasıl gözünde büyütebilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Onun durumunu Süleyman'ınkine kıyasla küçümsemiş, fakat bu tahtı ona çok görmüş olabilir. Yine Süleyman'ın, her şeye dair hükümranlığı azametli olmakla beraber buna benzer bir tahtının olmaması da mümkündür. Tıpkı bazı uçbeylerine ait bir şeyin benzerinin, bunlara hükmeden, bunları istihdam eden bir hükümdarda olamayabileceği gibi.

1 Âyette yer alan bu lâfız estetiği *müzdevic ve mükerrer cinas* diye isimlendirilir. / çev.

2 Zira Hüdhüd'ün bir kraliçe ve onun memleketine dair getirdiği haber 'önemli bir haber' (*nebe'*) idi. / çev.

[١٨٥١] والنبأ: الخبر الذي له شأن. وقوله: {مِن سَبَإٍ بِنَبَإٍ} من جنس الكلام الذي سماه المحدثون البديع، وهو من محاسن الكلام الذي يتعلق باللفظ، بشرط أن يجيء مطبوعًا. أو يصنعه عالم بجوهر الكلام يحفظ معه صحة المعنى وسداده. ولقد جاء ههنا زائدًا على الصحة فحسن وبدع لفظًا ومعنى. ألا ترى أنه لو وضع مكان {بنبإ} بخبر، لكان المعنى صحيحًا، وهو كما جاء أصح، لما في النبإ من الزيادة التي يطابقها وصف الحال.

٢٣-﴿إِنِّي وَجَدْتُ امْرَأَةً تَمْلِكُهُمْ وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ﴾

[١٨٥٢] المرأة بلقيس بنت شراحيل، وكان أبوها ملك أرض اليمن كلها، وقد ولده أربعون ملكًا ولم يكن له ولد غيرها، فغلبت على الملك، وكانت هي وقومها مجوسًا يعبدون الشمس.

[١٨٥٣] والضمير في {تَمْلِكُهُمْ} راجع إلى سبإ، فإن أريد به القوم فالأمر ظاهر، وإن أريدت المدينة فمعناه: تملك أهلها.

[١٨٥٤] وقيل في وصف عرشها: كان ثمانين ذراعًا في ثمانين، وسمكه ثمانين - وقيل: ثلاثين مكان ثمانين - وكان من ذهب وفضة مكللًا بأنواع الجواهر، وكانت قوائمه من ياقوت أحمر وأخضر ودرّ وزمرّد، وعليه سبعة أبيات على كل بيت باب مغلق.

[١٨٥٥] فإن قلت: كيف استعظم عرشها مع ما كان يرى من ملك سليمان؟ قلت: يجوز أن يستصغر حالها إلى حال سليمان، فاستعظم لها ذلك العرش. ويجوز أن لا يكون لسليمان مثله وإن عظمت مملكته في كل شيء، كما يكون لبعض أمراء الأطراف شيء لا يكون مثله للملك الذي يملك عليهم أمرهم ويستخدمهم.

[1856] وَلَهَا عَرْشٌ ibaresinde vakfedip, sonrasında عظِيمٌ وَجَدتُهَا... şeklinde başlangıç yapan ve böylece "Onu ve kavmini güneşe secde ederlerken görmem ne büyük/vahim bir şey!" anlamını kasteden kimse hikâyecilerin ahmaklarındandır. Hüdhüd Belkıs'ın tahtını muazzam bulmasından kaçarken vahim bir günahın içine düşmüştür ki, bu da Allah'ın Kitabını değiştirmektir.

[1857] **Şayet** "Süleyman: '... ve bize her şey verildi.' demişken, [Hüdhüd] ikisini birbiriyle eşitlercesine nasıl [Belkıs için] 'her şeyden kendisine bir miktar verilmiş' demiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu iki söz arasında çok açık bir fark vardır; çünkü Süleyman '(a.s.) bu sözü Allah katından bir mu'cize olan "kuşdilinin öğretilmesi" üzerine atfetmiş ve böylece öncelikle kendisine verilmiş olan nübüvvet, hikmet ve dinî sebeplere, daha sonra da saltanat ve dünyevî sebeplere gönderme yapmıştır. Hüdhüd ise bunu [Belkıs'a her şeyin verildiğini] saltanat üzerine atfetmiş ve Belkıs'a kendi durumunun ayrılmazı olan dünyevî sebeplerden verilmiş olandan başkasını kastetmemiştir. Böylece bu iki söz arasındaki mesafe çok uzaktır.

[1858] **Şayet** "Belkıs'ın mekânı nasıl Süleyman'a gizli kalmıştır? Oysa kendisinin konakladığı yerle Belkıs'ın memleketi arasındaki mesafe yakındı ki, Sana ile Me'rib arasında üç menzillik bir yerdi?" **dersen şöyle derim:** Belki de Cenab-ı Hak Teâlâ ve Tekaddes, tıpkı Yûsûf'un mekânını Yakup'a gizlediği gibi, gördüğü bir maslahat sebebiyle bunu da Süleyman'dan gizlemişti.

24. "Gördüm ki o da kavmi de Allah'ı bırakıp güneşe secde etmekteler!.. Bu yaptıklarını Şeytan kendilerine cazip göstermiş ve onları yoldan çıkarmış; bu yüzden, doğru yolu bulamıyorlar."

[1859] **Şayet** "Hüdhüd [gibi bir kuşcağız] *ma'rifetullaha*, Allah'a secde etmenin gerekliliğine, onların güneşe secde etmelerini inkar etmeye ve bunu Şeytan'a mal edip, onun cazip gösterdiği fikrine nereden yol bulabilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Allah'ın bunları ona ilham etmiş olması uzak değildir; nitekim üstün akıllı kimselerin neredeyse yol bulamayacakları ince bilgileri ona ve onun dışındaki kuşlarla diğer hayvanlara ilham etmiştir. Bunu tek tek araştırmak isteyenlere [Câhız'ın *Kitabu'l-hayevân*'ını, yani] "Canlılar" kitabını tavsiye ederim. Hele hele, kuşların kendisine amade kılındığı ve dillerinin öğretildiği ve bunun kendisi için bir mu'cize kılındığı bir peygamberin devrinde ise.

[١٨٥٦] ومن نَوْكى القُصاصِ من يقف على قوله {وَلَهَا عَرْشٌ}، ثم يبتدئ {عظِيمٌ وَجَدتُّهَا}، يريد: أمر عظيم أن وجدتها وقومها يسجدون للشمس، فرّ من استعظام الهدهد عرشها، فوقع في عظيمة وهي مسخ كتاب الله!

[١٨٥٧] فإن قلت: كيف قال: {وَأُوتِيتْ مِن كُلِّ شَىْءٍ} مع قول سليمان: {وَأُوتِينا مِنْ كُلّ شَيْءٍ} [النمل: ١٦] كأنه سوّي بينهما؟ قلت: بينهما فرق بين؛ لأن سليمان عليه السلام عطف قوله على ما هو معجزة من الله، وهو تعليم منطق الطير، فرجع أوّلًا إلى ما أوتي من النبوّة والحكمة وأسباب الدين، ثم إلى الملك وأسباب الدنيا. وعطفه الهدهد على الملك فلم يرد إلا ما أوتيت من أسباب الدنيا اللائقة بحالها، فبين الكلامين بون بعيد.

[١٨٥٨] فإن قلت: كيف خفي على سليمان مكانها وكانت المسافة بين محطه وبين بلدها قريبة، وهي مسيرة ثلاث بين صنعاء ومأرب؟ قلت: لعل الله عز وجل أخفى عنه ذلك لمصلحة رآها، كما أخفى مكان يوسف على يعقوب.

٢٤-﴿وَجَدْتُهَا وَقَوْمَهَا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ فَهُمْ لا يَهْتَدُونَ﴾

[١٨٥٩] فإن قلت: من أين للهدهد التهدي إلى معرفة الله، ووجوب السجود له، وإنكار سجودهم للشمس وإضافته إلى الشيطان وتزيينه؟ قلت: لا يبعد أن يلهمه الله ذلك كما ألهمه وغيره من الطيور وسائر الحيوان المعارفَ اللطيفة التي لا يكاد العقلاء الرجاح العقولِ يهتدون لها، ومن أراد استقراء ذلك فعليه بكتاب الحيوان، خصوصًا في زمن نبيّ سخرت له الطيور وعلم منطقها، وجعل ذلك معجزة له.

25. (Cazip göstermiş) ki göklerin ve yerin gizliliklerini ortaya çıkaran; gizli - aşikâr tüm yaptıklarınızı bilen Allah'a secde etmesinler...

[1860] [ألاَّ يسجدوا şeklinde] şeddeli okuyan kimse, "...[Allah'a] secde etmesinler diye onları yoldan çıkarmış." anlamını kastetmiş ve böylece أَنْ'in beraberindeki harf-i ceri [Lâm] hazfetmiştir. Ancak Lâ'nın zait olması da caizdir ki buna göre mâna, "Bu yüzden onlar [Allah'a] secde etmeye yol bulamıyorlar." şeklinde olur. Şeddesiz okuyana göreyse bu *e-lâ ye'scudû*[1] (Bakın, ey kavim! Allah'a secde edin!) şeklinde olup, *e-lâ* tembih içindir; *yâ* nida harfi olup, nida edilen hazfedilmiştir. Nitekim şöyle diyen [Zü'rrumme] de nida edileni hazfetmiştir:

> Ey [Mey Yurdu]! Yıpranmalara rağmen esen kal ey Mey Yurdu!!
> Yağmur katreleri sürekli dökülüp, senin çorak, kumlu, taşlı arazini
> sulayıp dursun!

[1861] A'meş'in de kıraati olan İbn Mes'ûd'un farklı okuyuşunda, Hemze'lerin Hâ'ya dönüştürülmesi ile *hellâ* ve *helâ* mevcuttur. Yine hitap tarzı üzere İbn Mes'ûd'dan *helâ tescudûne* şeklinde rivayet edilmiş olup bu da "... secde etsenize!" anlamına gelir. Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] kıraatinde de *e-lâ tescudûne li'llâhi'llezî yuhricu'l-hab'e fi's-semâvâti ve'l-ardi ve ya'lemu sirrakum ve mâ tu'linûn* (Bakın! Göklerdeki ve yerdeki gizli şeyleri ortaya çıkartan, sırrınızı ve açığa vurduklarınızı bilen Allah'a secde etsenize!) şeklindedir. *el-Mahbû'* (gizli), mastar sıygasıyla [*el-hab'u* / gizlemek] diye adlandırılmış olup, bu da Allah'ın kendi gaip hazinesinde gizlediği bitki, yağmur ve diğer şeylerdir. Hemze hafifletilerek *el-habe* ve Hemze'yi [Elif'e] dönüştürüp hafifletilerek *el-habâ* şeklinde de okunmuştur ki bu, İbn Mes'ûd ve Malik b. Dînâr'ın [v. 131/748] kıraatidir. Bu kıraatin yorumu, senin, vakfederken *hâze'l-habvu, raeytu'l-habâ, merartu bi'l-habyi* (Şu, gizlidir, gizliyi gördüm, gizliye uğradım) diyen kimsenin dili üzere telâffuzu aşikâr etmendir ki, sonrasında geçiş yapmak vakfetme yerine cari kılınmış olur; yoksa [alaca mantar anlamındaki *el-kemvetu* ile siyah balçık veya kaplıca anlamındaki *el-hamvetu* kelimelerini] *el-kem'etu* ve *el-ham'etu* şeklinde telâffuz edenlerin lügati üzere değil; çünkü bu zayıf ve hor addedilen bir kullanımdır.

[1862] [تُخْفُونَ ve تُعْلِنُونَ kelimeleri] Yâ ile de Tâ ile de okunmuştur.

[1863] Söylenmiştir ki أحطتُ ve العظيمِ arası[2] Hüdhüd'ün, bir görüşe göre de Allah Teâlâ'nın sözüdür. Gizlinin [yeraltı suyunun] çıkartılmasında, mühendisliği ve yeraltı suyunu bilmesi sebebiyle bunun Hüdhüd'ün sözü olduğuna dair bir emare mevcut olup, bu da kudreti yüce ve bilgisi derin olan, göklerin ve yerin gizliliklerini ortaya çıkaran Zat'ın ilhamı iledir.

---

1 يا اسجدوا ifadesinin telâffuzu يسجدوا ile aynı olmakla birlikte, يا قوم اسجدوا şeklinde takdir edilmektedir. / ed.
2 Yani 22 – 26. âyetler. / ed.

٢٥-﴿أَلَّا يَسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبْءَ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَيَعْلَمُ مَا تُخْفُونَ وَمَا تُعْلِنُونَ﴾

[١٨٦٠] من قرأ بالتشديد أراد «فصدّهم عن السبيل»، لئلا يسجدوا فحذف الجار مع أن. ويجوز أن تكون لا مزيدة، ويكون المعنى: فهم لا يهتدون إلى أن يسجدوا. ومن قرأ بالتخفيف، فهو «ألا يا اسجدوا»، ألا للتنبيه، ويا حرف النداء، ومناداه محذوف، كما حذفه من قال:

أَلَا يَا اسْلَمِي يَا دَارَ مَيٍّ عَلَى الْبِلَى ❁

[١٨٦١] وفي حرف عبد الله، وهي قراءة الأعمش «هلا»، و«هلا»، بقلب الهمزتين هاء. وعن عبد الله: «هلا تسجدون»، بمعنى ألا تسجدون على الخطاب. وفي قراءة أبيّ: «ألا تسجدون لله الذي يخرج الخبء من السماء والأرض ويعلم سركم وما تعلنون»، وسمي المخبوء بالمصدر، وهو النبات والمطر وغيرهما مما خبأهُ عز وعلا من غيوبه. وقرئ «الخبَ»، على تخفيف الهمزة بالحذف. و«الخبَا»، على تخفيفها بالقلب، وهي قراءة ابن مسعود ومالك بن دينار. ووجهها: أن تخرج على لغة من يقول في الوقف: هذا الخبو، رأيت الخبا، ومررت بالخبي، ثم أجري الوصل مجرى الوقف، لا على لغة من يقول: الكمأة والحمأة؛ لأنها ضعيفة مسترذلة.

[١٨٦٢] وقرئ «يخفون ويعلنون»، بالياء والتاء.

[١٨٦٣] وقيل: من {أَحَطْتُ} [النمل: ٢٢] إلى {الْعَظِيمِ} [النمل: ٢٦] هو كلام الهدهد؛ وقيل: كلام رب العزة. وفي إخراج الخبء أمارة على أنه من كلام الهدهد، لهندسته ومعرفته الماء تحت الأرض، وذلك بإلهام من يخرج الخبء في السماوات والأرض جلت قدرته ولطف علمه،

Herhangi bir sanat dalında veya ilim fenninde uzmanlaşmış kimsenin hoş görünümü, düşünme ve konuşma tarzı ve şemailine dair alameti Allah'ın ihsan ettiği nur ile bakan ferasetli kimseye –neredeyse- gizli kalmaz. Nitekim "Hiçbir kul hiçbir iş yapmaz ki, Allah ona amelinin gömleğini giydirmiş olmasın." şeklinde bir vecize vardır.

[1864] **Şayet** "[Bu âyetteki] tilâvet secdesi her iki kıraatte mi yoksa bunların birisinde mi vaciptir?" **dersen şöyle derim:** Her iki kıraatte de vaciptir; çünkü secde mahalleri ya secdenin emredilmesi ya bu secdeyi yerine getirenin övülmesi ya da bunu terk edenin yerilmesinden ibarettir. Bu kıraatlerden biri [şeddesiz olanı] secdeyi emrederken, diğeri [şeddelisi] terk edeni yermektedir. Ebû Hanîfe ve Şâfiî *Rahimehumallāh* Kur'ân secdelerinin 14 tane olduğu hususunda ittifak etmişler; sadece Sād sûresindekinin [24] -ki Ebû Hanîfe'ye göre tilâvet secdesi, Şâfi'î'ye göre şükür secdesidir- ve Hac sûresinin [18 ve 77] secdelerinde ihtilâf etmişlerdir.[1] Zeccâc'ın [v.311/923], şeddeli değil de şeddesiz kıraatle secdenin vacip olacağına dair görüşünün müracaat değeri yoktur.

[1865] **Şayet** "Vakf yapan kimse bu iki kıraat arasında fark gözetir mi?" **dersen şöyle derim:** Evet; şeddesiz okuduğu takdirde فهم لا يهتدون kısmında vakfe yapar, sonra *e-lâ yescudû* diye başlangıç yapar.[2] Eğer isterse [hazfedilmiş münâdâyı hesaba katarak] أَلاَ يَا [Dikkat ediniz; ey kavim!] diyerek durur, sonrasında ise اُسْجُدُوا [secde edin!] diye başlar. Şeddeli kıldığında ise sadece العرش العظيم [62] üzerinde vakfe yapacaktır.

26. Allah ki O'ndan başka tanrı yoktur, o ulu 'mutlak hükümranlık tahtı'nın sahibidir.

[1866] **Şayet** "Hüdhüd, azamet sıfatı verme hususunda Belkıs'ın tahtı ile Allah'ın tahtını nasıl bir tutabilmiş?" **dersen şöyle derim:** Bu iki sıfat veriş arasında büyük bir fark vardır; çünkü Belkıs'ın tahtının azametle sıfatlanması, o taht için krallara ait diğer benzer cinslerin tahtlarına izâfeten bir muazzamlıktır. Allah'ın tahtının azametle sıfatlanması ise göklerde ve yerde yaratmış olduğu sair şeylere nispetle onun için bir muazzamlıktır. Merfû' olarak العظيمُ şeklinde de okunmuştur.[3]

1 Ebû Hanîfe'ye göre Hac 22/18, Şâfiî'ye göre ise Hac 22/77 secde âyetidir. / çev.

2 Zira bu kıraate göre mâna, bir önceki âyetin sonunda tamamlanmış olup, ikinci âyet bir tembih ve nida formu dâhilinde müstakil bir anlamla başlamış olmaktadır. / çev.

3 Ki bu durumda, العظيم yani ululuk, tahtın değil, Allah'ın sıfatı olmaktadır. / ed.

ولا يكاد تخفى على ذي الفراسة النظار بنور الله مخائل كل مختص بصناعة أو فنّ من العلم في روائه ومنطقه وشمائله، ولهذا ورد: ما عمل عبد عملًا إلا ألقى الله عليه رداء عمله.

[١٨٦٤] فإن قلت: أسجدة التلاوة واجبة في القراءتين جميعًا أم في إحداهما؟ قلت: هي واجبة فيهما جميعًا، لأنّ مواضع السجدة إما أمرٌ بها أو مدحٌ لمن أتى بها أو ذمٌ لمن تركها، وإحدى القراءتين أمر بالسجود والأخرى ذم للتارك. وقد اتفق أبو حنيفة والشافعي رحمهما الله على أنّ سجدات القرآن أربع عشرة، وإنما اختلفا في سجدة ص؛ فهي عند أبي حنيفة سجدة تلاوة، وعند الشافعي سجدة شكر؛ وفي سجدتي سورة الحج. وما ذكره الزجاج من وجوب السجدة مع التخفيف دون التشديد، فغير مرجوع إليه.

[١٨٦٥] فإن قلت: هل يفرق الواقف بين القراءتين؟ قلت: نعم إذا خفف وقف على {فَهُمْ لَا يَهْتَدُونَ} ثم ابتدأ «أَلَا يَسْجُدُوا»، وإن شاء وقف على «ألا» ثم ابتدأ {يَسْجُدُوا} وإذا شدّد لم يقف إلا على {الْعَرْشِ الْعَظِيمِ} [النمل: ٢٦].

٢٦-﴿اللَّهُ لا إِلَهَ إِلا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ﴾

[١٨٦٦] {الْعَرْشِ الْعَظِيمِ} فإن قلت: كيف سوّى الهدهد بين عرش بلقيس وعرش الله في الوصف بـ{الْعَظِيمِ}؟ قلت: بين الوصفين بون عظيم، لأنّ وصف عرشها بالعظم تعظيم له بالإضافة إلى عروش أبناء جنسها من الملوك، ووصف عرش الله بالعظم تعظيم له بالنسبة إلى سائر ما خلق من السماوات والأرض. وقرئ «العظيمُ»، بالرفع.

27. (Süleyman) dedi ki: "Doğru mu söylüyorsun, yoksa yalancılardan mısın, bakacağız!.."

[1867] ["Bakacağız" fiili] derin tefekkür ve araştırma anlamındaki *nazar* kökünden alınmadır; "doğru mu söylüyorsun yoksa yalan mı" anlamını kastetmiştir; ancak "Yoksa yalancılardan mısın?" ifadesi daha beliğdir; çünkü biri yalancıların safına dizilip katılmakla tanınır olunca, şüphesiz o da bir yalancı olur. Yalancı olunca da haber verdiği şey hususunda yalancılıkla it[ti]ham edilen, güvenilmeyen biri olur.

28. "Şu namemi götürüp onlara bırak; sonra bir kenara çekil de bak bakalım sonuçta ne karar alacaklar."

[1868] "Onlardan ayrıl" yani onlardan uzaklaşıp, saklanacağın yakın bir yere çekil ki, söyledikleri şey senin işitme kapsam alanına dâhil olsun. "Sonuçta ne karar alacaklar." Bu ifade [مَاذَا يَرْجِعُونَ] Allah Teâlâ'nın "Birbirlerine lâf çevirip dururlar." [Sebe' 34/31] ifadesindeki türdendir. Söylendiğine göre, Hüdhüd pencereden girip Belkıs'a varmış ve mektubu onun yanına bırakıp pencerede gizlenmişti.

[1869] **Şayet** "[Hazret-i Süleyman, muhatabı Belkıs iken] neden çoğul lâfzı üzere 'Onu götürüp *onlara* bırak' demiştir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü Hüdhüd'ün "Gördüm ki o da kavmi de [Allah'ı bırakıp] güneşe secde etmekteler" demesi üzerine, Hazret-i Süleyman da kendi açısından din konusunu önemseyip, başka bir şeyle değil, sırf ona yoğunlaşarak "Mektubu, dinleri bu şekilde olanlara bırak!" demiş oluyordu. İşte, "mektup" hususunda hitap bu yüzden çoğul lâfzı üzere yapılandırılmıştır.

29. (Kraliçe) dedi ki: "Beyler! Bana değerli bir name bırakıldı."

[1870] "Değerli" yani muhteviyatı ve içindekileri güzel. Yahut Belkıs o mektubu değerli bir kral tarafından olması sebebiyle "değerli" diye betimlemiştir. Ya da "mühürlü" demektir. Zira Hazret-i Peygamber (s.a.) "Mektubun değeri mührüdür." demiştir. Peygamber, yabancılara mektup yazdığında kendisine: "Onlar üzerinde mühür bulunan mektuptan başkasını kabul etmezler." denmesi üzerine bir mühür yaptırmıştı [*Buhārî*, "Libas", 45-46; *Müslim*, "Libas", 54]. Rivayete göre, İbnu'l-Mukaffa' [v. 142/759] şöyle demiştir: "Kim kardeşine bir mektup yazar da mühürlemezse, onu hafife almış demektir." Bu değerliliğin, mektubun *Bismillahirrahmanirrahim* ile başlatılmış olması demek olduğu da söylenmiştir.

30. "Rahmân, Rahîm Allah'ın adıyla... Süleyman'dan..."

31. "Bana başkaldırmayın; teslimiyet göstererek yanıma gelin!" diyor.

٢٧-﴿قَالَ سَنَنْظُرُ أَصَدَقْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْكَاذِبِينَ﴾

[١٨٦٧] {سَنَنظُرُ} من النظر الذي هو التأمل والتصفح. وأراد: أصدقت أم كذبت، إلا أن {كُنتَ مِنَ الكَاذِبِينَ} أبلغ، لأنه إذا كان معروفًا بالانخراط في سلك الكاذبين كان كاذبًا لا محالة، وإذا كان كاذبًا اتهم بالكذب فيما أخبر به فلم يوثق به.

٢٨-﴿اذْهَبْ بِكِتَابِي هَذَا فَأَلْقِهْ إِلَيْهِمْ ثُمَّ تَوَلَّ عَنْهُمْ فَانْظُرْ مَاذَا يَرْجِعُونَ﴾

[١٨٦٨] {تَوَلَّ عَنْهُمْ} تنح عنهم إلى مكان قريب تتوارى فيه، ليكون ما يقولونه بمسمع منك. و{يَرْجِعُونَ} من قوله تعالى: {يَرْجِعُ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ الْقَوْلَ} [سبأ: ٣١]. يقال: دخل عليها من كوّة فألقى الكتاب إليها وتوارى في الكوّة.

[١٨٦٩] فإن قلت: لم قال: {فَأَلْقِهْ إِلَيْهِمْ}، على لفظ الجمع؟ قلت: لأنه قال: {وَجَدتُّهَا وَقَوْمَهَا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ}، فقال: فألقه إلى الذين هذا دينهم، اهتمامًا منه بأمر الدين، واشتغالًا به عن غيره. وبنى الخطاب في الكتاب على لفظ الجمع لذلك.

٢٩-﴿قَالَتْ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ إِنِّي أُلْقِيَ إِلَيَّ كِتَابٌ كَرِيمٌ﴾

[١٨٧٠] {كَرِيمٌ} حسن مضمونه وما فيه، أو وصفته بالكرم، لأنه من عند ملك كريم، أو مختوم. قال ﷺ: كرم الكتاب ختمه. وكان ﷺ يكتب إلى العجم، فقيل له: إنهم لا يقبلون إلا كتابًا عليه خاتم، فاصطنع خاتمًا. عن ابن المقفع: من كتب إلى أخيه كتابًا ولم يختمه فقد استخف به. وقيل: مصدّر ببسم الله الرحمن الرحيم.

٣٠-﴿إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾

٣١-﴿أَلَّا تَعْلُوا عَلَيَّ وَأْتُونِي مُسْلِمِينَ﴾

[1871] Bu bir başlangıç ve kendisine bırakılan şeyin bir açıklamasıdır. Belkıs "Bana değerli bir name bırakıldı" dediğinde, sanki kendisine: "O mektup kimden ve mahiyeti nedir?" diye sorulmuş, o da: "O, Süleyman'dan [geliyor] ve şöyle şöyledir" diye cevap vermiş gibidir. İbn Mes'ûd *Ve innehû min Suleymâne* şeklinde okumuştur ki, buna göre "*ve innehû*" ifadesi إني üzerine atfedilmiş olmaktadır. Yine *ennehû min Suleymâne* şeklinde de okunmuştur ki, buna göre fetha ile *ennehû* okunması, bunun *kitâb*[un]dan bedel olması esasına göredir ki sanki, "Süleyman'dan olan bu mektup bana bırakıldı." denmiş gibidir. Yine [bu kıraate göre] Belkıs'ın, "Çünkü o, Süleyman'dandır ve çünkü o..." anlamını kastetmesi de caizdir ki, sanki Belkıs o mektubun değerliliğini, onun Süleyman'dan gelmiş olması ve Allah'ın adıyla başlatılması ile gerekçelendirmiş olmaktadır. Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654] ise *en min Suleymâne ve en bismillâhi...* şeklinde okumuştur ki, bu da En'in açıklayıcı En olması esasına dayanır. أَلَّا تَعْلُوا cümlesindeki En de aynı şekilde açıklayıcı En'dir.

[1872] "Başkaldırmayın!" Yani kralların yaptığı gibi büyüklük taslamayın! İbn Abbas (r.a.) "aşırı gitmek, haddi aşmak" anlamındaki *el-ğuluvvu* kökünden gelmek üzere -noktalı- غ ile [*ellâ tağlû*] okumuştur.

[1873] Rivayet olunur ki mektubun yazılımı şöyle imiş: Allah'ın kulu Dâvûd oğlu Süleyman'dan Saba melikesi Belkıs'a... Hidayete uyanlara selâm olsun! İmdi; gelin, bana karşı serkeşlik etmeyin; teslimiyet göstererek bana gelin!" Peygamberlerin *Aleyhimusselâm* mektupları, sözü gereksiz yere uzatmadıkları, lâfı çoğaltmadıkları cümlelerden ibarettir. Süleyman mektubu miske beleyip, mührüyle mühürlemişti. Derken, Hüdhüd Belkıs'ı Me'rib'deki köşkünde uyurken buldu. Belkıs uyuduğunda kapıları kilitler, anahtarları da başının altına koyardı. Nihayet Hüdhüd pencereden girip, sırt üstü yatar vaziyetteki Belkıs'ın göğsü üzerine bıraktı. Bir söylentiye göre, Hüdhüd onu gagalamış, o da korku içinde uyanmıştı. Bir söylentiye göre de Hüdhüd ona geldiğinde etrafında komutanlar ve askerler bulunuyordu. Derken, Hüdhüd insanlar bakıyorken bir saat kadar alçaktan pervaz edip uçtu ve nihayet Belkıs başını kaldırınca, mektubu onun kucağına bıraktı. Belkıs Tubba' b. Şurâhîl el-Himyerî'nin soyundan olup, okur-yazar biriydi. Nihayet mührü görünce titreyip, tevazu gösterdi ve kavmine, o söylediği şeyleri söyledi.

[1874] "Teslimiyet göstererek..." İnkıyat ederek yahut iman ederek demektir.[1]

1 *İslâm* kelimesi dinî terminolojide her ne kadar imanı da kapsayan genel bir ifade olarak kullanılmakta ise de bu tür devletler arası / milletler arası konuların işlendiği âyetlerde *istislâm* yani boyun eğmek ve tabiiyetine girmek anlamı baskındır. Nitekim Hucurât 49/14'teki *islâm* da böyledir. / ed.

[١٨٧١] هو استئناف وتبيين لما أُلْقِيَ إليها، كأنها لما قالت: {إني أُلْقِيَ إليّ كِتَابٌ كَرِيمٌ}، قيل لها: ممن هو، وما هو؟ فقالت: إنه من سليمان وإنه كيت وكيت. وقرأ عبد الله: «وإنه من سليمان وإنه»، عطفًا على {إِنّي}. وقرئ «أنه من سليمان وأنه»، بالفتح على أنه بدل من {كِتَابٌ}، كأنه قيل: ألقى إليّ أنه من سليمان. ويجوز أن تريد: لأنه من سليمان ولأنه؛ كأنها عللت كرمه بكونه من سليمان، وتصديره باسم الله. وقرأ أبيّ: «أنْ من سليمان وأنْ بسم الله»، على أن المفسرةِ، وأن في {أَلَّا تَعْلُوا} مفسرة أيضًا.

[١٨٧٢] لا تعلوا: لا تتكبروا كما يفعل الملوك. وقرأ ابن عباس رضي الله عنهما بالغين معجمة من الغلو، وهو مجاوزة الحد.

[١٨٧٣] يروى أنّ نسخة الكتاب "من عبد الله سليمان بن داود إلى بلقيس ملكة سبأ؛ السلام على من اتبع الهدى، أما بعد: فلا تعلوا عليّ وائتوني مسلمين." وكانت كتب الأنبياء عليهم السلام جملًا لا يطيلون ولا يكثرون، وطبع الكتاب بالمسك وختمه بخاتمه، فوجدها الهدهد راقدة في قصرها بمأرب، وكانت إذا رقدت غلقت الأبواب ووضعت المفاتيح تحت رأسها، فدخل من كوة وطرح الكتاب على نحرها وهي مستلقية. وقيل: نقرها فانتبهت فزعة. وقيل: أتاها والقادة والجنود حواليها، فرفرف ساعة والناس ينظرون حتى رفعت رأسها، فألقى الكتاب في حجرها، وكانت قارئة كاتبة عربية من نسل تُبَّع بن شراحيل الحميري؛ فلما رأت الخاتم ارتعدت وخضعت، وقالت لقومها ما قالت.

[١٨٧٤] {مُسْلِمِينَ} منقادين أو مؤمنين.

32. Dedi ki: "Beyler! Ne buyurmam gerektiği hakkında bana görüşünüzü söyleyin. Yanımda siz olmadan bir buyruğu kesinleştirmiş değilim."

[1875] *Fetv*â, [henüz oluşmuş] bir hadiseye ilişkin cevap vermektir ki bu, isti'âre metodu üzere yaşta "genç olan" anlamındaki *el-fetâ* kökünden türemedir. Buradaki *fetv*âdan maksat, kendisi için ortaya çıkan konuda neyi nasıl yapması gerektiğine dair Belkıs'a görüş bildirmektir. Belkıs da onlarla istişare ederek görüşlerine alıp nihaî kararı onlara bırakırken, kendisine yardımcı olmalarını ve işi birlikte göğüslemelerini sağlamak için onların şefkatini celp etmeyi ve gönüllerini hoş tutmayı amaçlamakta idi.

[1876] "Hiçbir işe kesin karar vermem" ifadesinde *kātı'at*^{en} kelimesi *fâsılet*^{en} [nihai hükmümü vermem] demektir. İbn Mes'ûd *Radıya'llâhu Anh*'in kıraatinde de *kādıyet*^{en} şeklinde yer almıştır; yani sizin huzurunuzda olmaksızın hiçbir işi kestirip atmam. Söylendiğine göre Belkıs'ın danışmanları üç yüz on üç kişi olup, her birinin emrinde on bin kişi vardı.

33. Dediler ki: "Biz, güçlü kimseleriz, zorlu savaşçılarız. Ferman sana ait; ne emredeceğini iyi düşün..."

[1877] "Güçlü" derlerken bedenlerin, âlet ve sayı gücünü, "zorlu" derken de savaşta kahramanlığı ve belalı olmayı kastetmişlerdi. "Ferman sana ait!" Yani o iş sana kalmıştır; bizse senin itaatinde olan kimseleriz. Binaenaleyh, sen hemen fermanınla bize emret; sana itaat edecek ve sana aykırı davranmayacağız. Adeta Belkıs'a savaş işareti veriyorlardı. Yahut "Bizler savaş erbabındanız, rey ve meşveret erbabından değil; rey ve tedbir sahibi sensin, iyice düşün bakalım, görüşün ne ise senin görüşüne uyalım." demek istemişlerdi.

34. Dedi ki: "Doğrusu, hükümdarlar bir şehre [zorla] girdiklerinde, oranın düzenini bozarlar; ora halkının şerefli olanlarını zelil kılarlar. Onlar da böyle yapacaklardır."

[1878] Belkıs onların savaşmaya meyilli olduklarını sezince, sulha meyletmeyi ve en güzel olan neyse onunla başlamayı uygun gördü ve aşama aşama cevap verdi; önce, açıkladıkları görüşü onların gözünden düşürmeye çalıştı ve görüşlerindeki hatayı onlara şöyle gösterdi: "Doğrusu, hükümdarlar bir şehre" zorla ve cebren "girdiklerinde, oranın düzenini bozarlar..." orayı harabeye çevirirler -fesat için *el-haribetu* denmesi bu yüzdendir- ve oranın şereflilerini zelil kılarlar, eşrafını aşağılarlar, katliam yapar, esir alırlar.

٣٢-﴿قَالَتْ يَا أَيُّهَا الْمَلأُ أَفْتُونِي فِي أَمْرِي مَا كُنْتُ قَاطِعَةً أَمْرًا حَتَّى تَشْهَدُونِ﴾

[١٨٧٥] الفتوى: الجواب في الحادثة، اشتقت على طريق الاستعارة من الفتى في السن. والمراد بالفتوى ههنا الإشارة عليها بما عندهم فيما حدث لها من الرأي والتدبير، وقصدت بالانقطاع إليهم والرجوع إلى استشارتهم واستطلاع آرائهم ٥ استعطافَهم وتطييب نفوسهم ليمالئوها ويقوموا معها.

[١٨٧٦] {قَاطِعَةً أَمْرًا} فاصلة. وفي قراءة ابن مسعود رضي الله عنه: «قاضية»، أي لا أبت أمرًا إلا بمحضركم. وقيل: كان أهل مشورتها ثلاثمائة وثلاثة عشر رجلًا، كل واحد على عشرة آلاف.

٣٣-﴿قَالُوا نَحْنُ أُولُو قُوَّةٍ وَأُولُو بَأْسٍ شَدِيدٍ وَالأَمْرُ إِلَيْكِ فَانْظُرِي مَاذَا ١٠ تَأْمُرِينَ﴾

[١٨٧٧] أرادوا بالقوة قوّة الأجساد وقوّة الآلات والعدد، وبالبأس النجدة والبلاء في الحرب. {والأمرُ إِلَيْكِ} أي هو موكول إليك، ونحن مطيعون لك، فمُرِينا بأمرك نطعك ولا نخالفك. كأنهم أشاروا عليها بالقتال. أو أرادوا: نحن من أبناء الحرب لا من أبناء الرأي والمشورة، وأنت ذات الرأي والتدبير، فانظري ماذا ترين، نتبع رأيك.

١٥ ٣٤-﴿قَالَتْ إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا أَعِزَّةَ أَهْلِهَا أَذِلَّةً وَكَذَلِكَ يَفْعَلُونَ﴾

[١٨٧٨] لما أحست منهم الميل إلى المحاربة، رأت من الرأي الميل إلى الصلح والابتداء بما هو أحسن؛ ورتبت الجواب، فزيفت أولًا ما ذكروه وأرتهم الخطأ فيه بـ{إِنَّ الملُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً} عنوة وقهرًا {أَفْسَدُوهَا} أي خرّبوها - ٢٠ ومن ثمة قالوا للفساد الخربة -، وأذلوا أعزتها، وأهانوا أشرافها، وقتلوا وأسروا؛

Böylece Belkıs, onlara savaşın sonucunu ve kötü âkıbetini belirtti ve daha sonra: “Onlar da böyle yapacaklardır.” demişti; “Onların hiç değişmeyen, süreklilik arz eden köklü âdetleri budur” demek istiyordu; çünkü Belkıs çok eski bir krallık evindeydi ve bu tür şeyleri çok işitmiş, görmüştü. Bunun ardından, Belkıs hediye konusunu ve doğru görüşle ilgili öngörüsünü dile getirmişti. وَكَذَلِكَ يَفْعَلُونَ ifadesinin, Allah tarafından Belkıs’ın sözünü doğrulamak için eklendiği de söylenmiştir.

[1879] Yeryüzünde bozuculuk yapmak için koşturup duranlar bazan bu âyete yapışırlar da onu kendilerine delil kılarlar. *Haramı mubah addeden, kâfirdir. Bir de tahrif edercesine Kur’ân’ı buna delil kıldığında, iki inkârı birlikte gerçekleştirmiş olur!*

35. “Onlara bir hediye gönderip elçilerin ne ile döneceğine bakacağım.”

[1880] “Kendilerine bir hediye gönderip” kendi mülkümden olmak üzere birtakım elçileri rüşvet kabilinden bir hediye ile göndereceğim “ve” onun tarafından ne olup bittiğine “bakacağım” ki nihayet buna uygun olarak iş tutayım. Rivayete göre Belkıs, beş yüz delikanlı göndermişti ki, bunların üzerlerinde cariyelerin elbiseleri ve bilezik takıları, gerdanlıkları ve küpeleri vardı; mücevherlerle yaldızlanmış altın gem ve eyerlerle bezeli, atlaslara bürünmüş atlara binmişlerdi. Yine [Belkıs] dişi atların üzerinde delikanlı giysili, beş yüz tane de genç kız göndermişti. Bin adet altın ve gümüş kerpiç, yüksek irtifâlı inci ve yakutlarla bezeli bir taç, misk ve amber, içerisinde deliksiz bir inci ve eğri delikli bir gözboncuğunun bulunduğu bir de kutu göndermişti. Yine, kavminin eşrafından iki adam göndermişti ki, birisi Münzir b. Amr, diğeri de görüş sahibi ve akıllı biriydi. Belkıs şöyle demişti: Eğer bu peygamberse delikanlıları ve kızları birbirinden ayırıp tanır, inciye tam ortasından bir delik açar ve boncuğa ip geçirir. Sonra Münzir’e: “Eğer sana öfkeli bir bakışla bakarsa, kraldır. Binaenaleyh sakın seni dehşete düşürmesin! Şayet onu güleç, yumuşak görürsen peygamberdir.” dedi. Nihayet Hüdhüd karşıdan gelip Süleyman’a haber verdi. Süleyman da cinlere emredince, cinler altın ve gümüşten kerpiçler döküp, bunları Süleyman’ın önünde yedi fersah [takriben 42 km.] uzunluğundaki bir meydana döşediler. Meydanın etrafına, burçları altın ve gümüşten olan bir duvar kurdular. Yine Süleyman’ın emriyle en güzel kara ve deniz hayvanlarını meydanın sağ ve sol tarafından kerpiçlere bağladılar. Yine pek kalabalık bir mahlûkat olan cin evlâtlarına emredip, bunlar da sağ ve sol taraftan kıyama durdular.

فذكرت لهم عاقبة الحرب وسوء مغبتها. ثم قالت {وَكَذَلِكَ يَفْعَلُونَ} أرادت وهذه عادتهم المستمرة الثابتة التي لا تتغير، لأنها كانت في بيت الملك القديم، فسمعت نحو ذلك ورأت. ثم ذكرت بعد ذلك حديث الهدية وما رأت من الرأي السديد. وقيل: هو تصديق من الله لقولها.

٥ [١٨٧٩] وقد يتعلق الساعون في الأرض بالفساد بهذه الآية، ويجعلونها حجة لأنفسهم. ومن استباح حرامًا فقد كفر، فإذا احتج له بالقرآن على وجه التحريف فقد جمع بين كفرين!

٣٥-﴿وَإِنِّي مُرْسِلَةٌ إِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ فَنَاظِرَةٌ بِمَ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ﴾

[١٨٨٠] {مُرْسِلَةٌ إِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ} أي مرسلة رسلًا بهدية أصانعه بها عن ملكي
١٠ {فَنَاظِرَةٌ} ما يكون منه حتى أعمل على حسب ذلك. فروي أنها بعثت خمسمائة غلام عليهم ثياب الجواري، وحليهنّ الأساور والأطواق، والقِرَطَة راكبي خيل مغشاة بالديباج محلاة اللجم والسروج بالذهب المرصع بالجواهر، وخمسمائة جارية على رماك في زي الغلمان، وألف لبنة من ذهب وفضة، وتاجًا مكللًا بالدرّ والياقوت المرتفع والمسك والعنبر، وحقًا فيه درّة عذراء، وجزعة معوجة الثقب، وبعثت
١٥ رجلين من أشراف قومها المنذر بن عمرو، وآخر ذا رأي وعقل. وقالت: إن كان نبيًا ميز بين الغلمان والجواري، وثقب الدرّة ثقبًا مستويًا، وسلك في الخرزة خيطًا، ثم قالت للمنذر: إن نظر إليك نظر غضبان فهو ملك؛ فلا يهولنك، وإن رأيته بشًا لطيفًا فهو نبيّ. فأقبل الهدهد فأخبر سليمان، فأمر الجنّ فضربوا لبن الذهب والفضة، وفرشوه في ميدان بين يديه طوله سبعة فراسخ، وجعلوا حول الميدان حائطًا شرفه
٢٠ من الذهب والفضة، وأمر بأحسن الدواب في البر والبحر فربطوها عن يمين الميدان ويساره على اللبن، وأمر بأولاد الجن وهم خلق كثير فأقيموا عن اليمين واليسار،

Sonra Süleyman, iki yanında kürsüler olduğu hâlde tahtına kuruldu. Şeytanlar fersahlarca saflar hâlinde sıralandılar; insanlar da fersahlarca saflar hâlinde sıralandılar; vahşiler, canavarlar, haşereler ve kuşlar da aynı şekilde… Nihayet kavim yaklaşıp baktığında şaşakaldılar ve hayvanların [altın ve gümüş] kerpiçlere pisleddiklerini gördüler de böylece kendi kendilerini küçümsediler ve ellerindekileri bıraktılar. Süleyman'ın önünde dikildiklerinde onlara güleryüzle baktı ve "Geride bıraktıklarınız nedir? [Aklınızdan ne geçiyor?] dedi; "Hak neredddir?" dedi. Cebrâil *Aleyhisselâm* da kutunun içinde ne olduğunu ona haber verdi, o da onlara "Kutunun içinde şunlar, şunlar var." dedi. Sonra ağaç kurduna emretti, o da derhal bir kıl alıp o deliksiz inciyi deldi. Böylece, kurdun rızkı meyvelerin içerisinde yaratılmış oldu. Sonra su istetti; kız çocukları suyu elleriyle alıp diğerine koyuyor, sonra yüzlerine çalıyorlardı. Delikanlılar ise suyu aldıkları gibi yüzlerine çalıyorlardı.[1] Sonra, hediyeyi geri çevirip Münzir'e, "Onlara dön!" dedi. Bunun üzerine Belkıs, "O bir peygamber; bizim ona yetecek gücümüz yok!" dedi ve emri altında onbinlerce kişi olan on iki bin otorite ile birlikte Süleyman'ın yanına doğru yollandı.

36. Elçi (ve maiyetindekiler) Süleyman'a geldiğinde (onlara) dedi ki: "Getirdiğiniz malla bana lütufta bulunduğunuzu mu zannediyorsunuz?! Böyle hediyelerle belki kendiniz seviniyorsunuzdur, ama Allah'ın bana verdiği, sizin verdiğinizden çok daha hayırlıdır."

[1881] İbn Mes'ûd *Radıya'llâhu Anh*'in kıraatinde *fe-lemmâ câû* (geldiklerinde...) şeklindedir. أتمدوننى (bana lütufta bulunduğunuzu mu zannediyorsunuz?!) ibaresi Yâ'nın hazfiyle, ve [Yâ'nın ispatı yerine] kesre ile yetinilerek [*e-tumiddûneni*] ve أَتُحَآجُّونِّى [En'âm 6/80] âyetindeki gibi idgam ile [*e-umiddûnnî*]; keza tek bir Nûn ile *e-tumiddûnî* şeklinde okunmuştur.

[1882] *el-Hediyyet*[u], hediye edilen şeyin ismidir; tıpkı *el-'atıyyet*[u]nun, verilen şeyin ismi olması gibi. Böylece *hediyye* tabiri, verilen hediyeye veya kendisine hediye verilene izafe edilir; *hâzihî hediyyetu fulân*[in] dediğinde, [hem fâ'ile hem mef'ûle nispet edecek şekilde] "Bu onun hediyesidir." veya "Bu ona hediye edilendir." anlamını kastedersin. Burada muzāfun ileyh kendisine hediye verilendir. Mâna şöyledir: Benim yanımda olan sizin yanınızdakinden daha hayırlıdır. Şöyle ki; Allah bana, en çok olan nasibi ve en geniş imkânlı olan zenginliği barındıran bir *din* vermiştir. Yine bana dünyalık adına daha fazlası olamayacak bir kapasite vermiştir. O hâlde, benim gibi biri herhangi bir malla desteklenmeye ve rüşvetvari hediyeler verilmeye nasıl razı olabilir!?

1 Böylece, kimin kız kimin oğlan olduğunu anlamış oldu. / ed.

ثم قعد على سريره والكراسيّ من جانبيه، واصطفت الشياطين صفوفًا فراسخ، والإنس صفوفًا فراسخ، والوحش والسباع والهوام والطيور كذلك. فلما دنا القوم ونظروا بهتوا، ورأوا الدواب تروث على اللبن، فتقاصرت إليهم نفوسهم ورموا بما معهم، ولما وقفوا بين يديه نظر إليهم بوجه طلق وقال: ما وراءكم؟ وقال: أين الحقّ؟ وأخبره جبريل عليه السلام بما فيه فقال لهم: إن فيه كذا وكذا، ثم أمر الأرضة فأخذت شعرة ونفذت فيها، فجعل رزقها في الشجرة. وأخذت دودة بيضاء الخيط بفيها ونفذت فيها، فجعل رزقها في الفواكه. ودعا بالماء فكانت الجارية تأخذ الماء بيدها فتجعله في الأخرى ثم تضرب به وجهها، والغلام كما يأخذه يضرب به وجهه. ثم رد الهدية، وقال للمنذر: ارجع إليهم. فقالت: هو نبيّ وما لنا به طاقة، فشخصت إليه في اثني عشر ألف قيل، تحت كل قيل ألوف.

٣٦-﴿فَلَمَّا جَاءَ سُلَيْمَانَ قَالَ أَتُمِدُّونَنِ بِمَالٍ فَمَا آتَانِيَ اللَّهُ خَيْرٌ مِمَّا آتَاكُمْ بَلْ أَنْتُمْ بِهَدِيَّتِكُمْ تَفْرَحُونَ﴾

[١٨٨١] وفي قراءة ابن مسعود رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ «فلما جاءوا». {أَتُمِدُّونَنِ} وقرئ بحذف الياء والاكتفاء بالكسرة، وبالإدغام، كقوله {أتحاجونّي}، وبنون واحدة «أتمدوني».

[١٨٨٢] الهدية: اسم المهدَى؛ كما أن العطية اسم المعطى، فتضاف إلى المهدي والمهدى إليه، تقول هذه هدية فلان، تريد: هي التي أهداها أو أهديت إليه. والمضاف إليه ههنا هو المهدى إليه. والمعنى: أن ما عندي خير مما عندكم، وذلك أن الله آتاني الدين الذي فيه الحظ الأوفر والغنى الأوسع، وآتاني من الدنيا ما لا يستزاد عليه، فكيف يرضى مثلي بأن يمدّ بمال ويصانع به!؟

[1883] "Belki siz" dünya hayatının dışa yansımasından başka bir şey bilmeyen bir kavimsiniz. Bu yüzden, size fazlalık kazandıran ve size hediye olarak verilen türden şeylerle "kendiniz seviniyorsunuz;" çünkü sizin nihaî amaç sınırınız budur; ama benim durumum sizin durumunuzdan farklı; ben sizden gelecek bir şeye ne razı olurum ne de onunla böbürlenirim; ben ancak iman sayesinde ve mecusîliği terk etmekle övünürüm.

[1884] **Şayet** "*E-tumiddûni bi-mâl^in ve ene ağnâ minke* demenle, *e-tumiddûni bi-mâl^in fe-ene ağnâ minke* demen arasında ne fark var?"[1] **dersen şöyle derim:** Bunu Vav ile söylediğim vakit zenginlik ve imkân konusunda kendisinden daha fazla olmama rağmen, yine de bana malî destek sağlamakta olduğuna dair muhatabımı bilgilendirmiş olurum. Onu Fâ ile söylediğimde ise, onun desteğine ihtiyacım olmadığını, durumumun ona gizli kalması sebebiyle o anda kendisine haber verdiğim biri kılmış olurum. Sanki ben ona: "Bu yaptığını sana yakıştıramıyorum; çünkü benim buna hiç ihtiyacım yok!" demiş gibi olurum. İşte Hazret-i Süleyman'ın فما آتانى الله... [şeklinde Fâ harfiyle] söylemesi de bu minval üzere gelmiştir.

[1885] **Şayet** "Burada 'belki / bilakis' demenin [ıdrâb] anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Hazret-i Süleyman onların yadırgayarak reddedip, bu yadırgayışını da gerekçelendirince, bundan, onları böyle bir şeye motive eden sebebe dönüş yapmıştır ki, o da tek bildikleri dünya adına kendilerine bir paye hediye edilmesinin dışında herhangi bir hoşnutluk ve sevinç sebebi bilememeleridir. Hediyenin hediye edene izafe edilmesi de caizdir ki buna göre mâna, "Belki siz sunduğunuz bu hediye ile [onların] gönderdiği türden hediye göndermeye kadir olduğunuza dair krallara karşı övünecek şekilde böbürleniyorsunuz" şeklindedir. Bunun, reddetmekten ibaret olması da muhtemeldir ki buna göre Hazret-i Süleyman "Bilakis sizler, hediyelerini alıp onunla sevinmeleri yakışık alan kimselersiniz" demiş gibidir.

37. Sen (Ey büyükelçi!)Şimdi onların yanına dön (ve şunu bildir: Emrimi yerine getirmedikleri takdirde) asla karşı koyamayacakları ordularla üzerlerine yürüyeceğim ve onları hor-hakir vaziyette birer düşkün olarak oradan çıkaracağım!"

[1886] "Dön", elçiye hitaptır; başka bir mektup taşıtılmakta olan Hüdhüd'e hitap olduğu da söylenmiştir. "Asla karşı koyamayacakları..." yani asla güçlerinin yetmeyeceği. قِبَل'in hakikat anlamı direnç göstermek ve karşılık vermektir; yani onlara karşılık vermeye güçleri yetmeyecek.

1 Vav'lı: Ben senden daha zenginken, yani benim sana hiç ihtiyacım yokken bana malî destek mi sağlıyorsun? Fâ'lı: Bana malî destek mi sağlıyorsun? Benim sana ihtiyacım yok ki! senden daha zenginim / çev.

[١٨٨٣] {بَلْ أَنتُمْ} قوم لا تعلمون إلا ظاهرًا من الحياة الدنيا، فلذلك {تَفْرَحُونَ} بما تزادون ويُهدى إليكم، لأن ذلك مبلغ همتكم، وحالي خلاف حالكم؛ وما أرضى منكم بشيء ولا أفرح به إلا بالإيمان وترك المجوسية.

[١٨٨٤] فإن قلت: ما الفرق بين قولك: أتمدني بمال وأنا أغنى منك، وبين أن تقوله بالفاء؟ قلت: إذا قلته بالواو، فقد جعلت مخاطبي عالمًا بزيادتي عليه في الغنى واليسار، وهو مع ذلك يمدني بالمال. وإذا قلته بالفاء، فقد جعلته ممن خفيت عليه حالي، فأنا أخبره الساعة بما لا أحتاج معه إلى إمداده، كأني أقول له: أنكر عليك ما فعلت، فإني غني عنه. وعليه ورد قوله {فَمَا آتَانِيَ اللّٰهُ}.

[١٨٨٥] فإن قلت: فما وجه الإضراب؟ قلت: لما أنكر عليهم الإمداد وعلل إنكاره أضرب عن ذلك إلى بيان السبب الذي حملهم عليه، وهو أنهم لا يعرفون سبب رضا ولا فرح؛ إلا أن يهدى إليهم حظ من الدنيا التي لا يعلمون غيرها. ويجوز أن تجعل الهدية مضافة إلى المهدي، ويكون المعنى: بل أنتم بهديتكم هذه التي أهديتموها تفرحون فرح افتخار على الملوك، بأنكم قدرتم على إهداء مثلها. ويحتمل أن يكون عبارة عن الردّ، كأنه قال: بل أنتم من حقكم أن تأخذوا هديتكم وتفرحوا بها.

٣٧-﴿ارْجِعْ إِلَيْهِمْ فَلَنَأْتِيَنَّهُمْ بِجُنُودٍ لا قِبَلَ لَهُمْ بِهَا وَلَنُخْرِجَنَّهُمْ مِنْهَا أَذِلَّةً وَهُمْ صَاغِرُونَ﴾

[١٨٨٦] {ارْجِعْ} خطاب للرسول، وقيل: للهدهد محملًا كتابًا آخر. {لَا قِبَلَ} لا طاقة. وحقيقة القبل المقاومة والمقابلة، أي لا يقدرون أن يقابلوهم.

İbn Mes'ûd *lâ kıbele le-hum bi-hîm* (asla kendilerine karşı koyamayacakları) şeklinde okumuştur. منها'daki zamir Saba diyarına racidir. *Züll,* içinde bulundukları izzet ve saltanatın ellerinden kayıp gitmesi; *sağâr* ise esir düşüp köleleştirilmeleri ve kral iken ayak-takımına döndürülmekle bile yetinilmemesi demektir.

38. (Daha sonra, kendi adamlarına) dedi ki: "Beyler! Bunlar teslimiyet göstermiş olarak yanıma gelmeden önce onun tahtını hanginiz bana getirir?"

[1887] Rivayet edilir ki Süleyman (a.s.)'ın huzuruna çıkarıldığı esnada Belkıs'ın emretmesi üzerine tahtı, iç içe bulunan yedi köşkün sonuncusunun içerisinde yer alan iç içe vaziyetteki yedi evden sonuncusuna konulmuştu. Belkıs kapıları kilitleyip bu tahtı koruyacak bekçiler görevlendirmişti. Belkıs'ın kendi tahtını bu tür bir koruma altına aldığı muhtemelen Süleyman (a.s.)'a vahiyle bildirilmiş, o da Belkıs'ı hayrete düşürmek ve böylece ona, Allah'ın kudretinin büyüklüğüne ve kendisinin peygamberliğine tanıklık edecek şeylere muttali olup, bu peygamberliği tasdik edeceği şekilde kendi eliyle harikalar icra etmesi adına Allah'ın kendisine özgü kıldığı bazı şeyleri göstermek istemişti. Katâde'den [v. 117/735] gelen rivayete göre, Hazret-i Süleyman Belkıs'ın Müslüman olması hâlinde malını almasının kendisine helâl olmayacağını bildiği için, o Müslüman olmadan önce o tahtı almak istemiş. Yine söylentiye göre Hazret-i Süleyman o tahtın getirilip belirsiz ve farklı kılınmasını, sonrasında da Belkıs'ın akıl ve dirayetini kontrol etmek için onun, tahtı tanıyıp tanıyamayacağını görmek istemişti.

39. Cinlerden [tuttuğunu kopartan] bir ifrit dedi ki: "Sen daha yerinden kalkmadan, ben onu sana getiririm; şüphesiz ben güçlü, güvenilir biriyimdir."

[1888] عِفْرِيتٌ kelimesi [müennes olarak] عفرية şeklinde de okunmuştur. *el-'İfru, el-'ifrîtu, el-'ifrîh, el-'ifrâtu* ve *el-'ufâriyetu*, adamlarla ilgili kullanıldığında akranlarını yıkıp yere çalan, yaramaz, yadırganan kişi demektir. Şeytanlarla ilgili olarak da habis ruhlu, inatçı tip demektir. Bu ifritin isminin Zekvân olduğunu söylemişlerdir.

[1889] ["Şüphesiz ben] o tahtı taşımaya "dayanıklı, güvenilir biriyimdir." Onu, kendisinden hiçbir şey eksiltmeden ve değiştirmeden olduğu gibi getirebilirim.

وقرأ ابن مسعود رضي الله عنه «لا قبل لهم بهم». الضمير في {منها} لسبأ. والذل: أن يذهب عنهم ما كانوا فيه من العزّ والملك. والصغار: أن يقعوا في أسر واستعباد، ولا يقتصر بهم على أن يرجعوا سوقة بعد أن كانوا ملوكًا.

٣٨-﴿قَالَ يَا أَيُّهَا الْمَلأُ أَيُّكُمْ يَأْتِينِي بِعَرْشِهَا قَبْلَ أَنْ يَأْتُونِي مُسْلِمِينَ﴾

٥ [١٨٨٧] يروي أنها أمرت عند خروجها إلى سليمان عليه السلام، فجعل عرشها في آخر سبعة أبيات بعضها في بعض في آخر قصر من قصور سبعة لها؛ وغلقت الأبواب ووكلت به حرسًا يحفظونه. ولعله أوحي إلى سليمان عليه السلام باستيثاقها من عرشها، فأراد أن يغرب عليها ويريها بذلك بعض ما خصه الله به من إجراء العجائب على يده، مع إطلاعها على عظيم قدرة الله وعلى ما
١٠ يشهد لنبوّة سليمان عليه السلام ويصدقها. وعن قتادة: أراد أن يأخذه قبل أن تسلم، لعلمه أنها إذا أسلمت لم يحلّ له أخذ مالها. وقيل: أراد أن يؤتى به فينكر ويغير، ثم ينظر أتثبته أم تنكره، اختبارًا لعقلها.

٣٩-﴿قَالَ عِفْرِيتٌ مِنَ الْجِنِّ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَ وَإِنِّي عَلَيْهِ لَقَوِيٌّ أَمِينٌ﴾

١٥ [١٨٨٨] وقرئ «عفرية» والعفر، والعفريت، والعفرية، والعفراة، والعفارية من الرجال: الخبيث المنكر الذي يعفر أقرانه. ومن الشياطين: الخبيث المارد. وقالوا: كان اسمه ذكوان.

[١٨٨٩] {لَقَوِيٌّ} على حمله، {أَمِينٌ} آتى به كما هو لا اختزل منه شيئًا ولا أبدله.

40. Nezdinde o kitaptan bir ilim bulunan kişi ise "Ben onu sana göz açıp kapayıncaya kadar getiririm!" dedi (ve gerçekten de getirdi.) Süleyman, tahtı yanında sabit bir şekilde görünce dedi ki: "Bu benim Rabbimin bir lûtfudur; böylece O, şükür mü edeceğim yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni deniyor. Kim şükrederse, ancak kendisi için şükretmiş olur; kim de nankörlük ederse, benim Rabbimin hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, cömerttir (Ganî, Kerîm)."

[1890] "Nezdinde o kitaptan bir ilim bulunan kişi..." Yani nezdinde Allah'ın en büyük ismi olan *Yâ Hayyu! Yâ Kayyûm!* ibaresinin bulunduğu kişi... En büyük ismin *"Ey bizim ve her şeyin yegâne İlâh'ı olan! Senden başka hiçbir ilâh yok!"* ibaresi olduğu da söylenmiştir. Yine bunun *"Ey celâl ve ikram sahibi!"*[1] olduğu da söylenmiştir. Hasan-ı Basrî'den rivayet edildiğine göre bu, "Allah" ve "Rahman" isimleridir. Bu kişinin Süleyman (a.s.)'ın kâtibi Âsaf b. Berahyâ olduğu söylenmiştir ki, o dosdoğru ve âlim biriydi. Bir söylentiye göre ise onun ismi Estûm'dur. Onun Cebrâil olduğu, Allah'ın Süleyman'ı desteklediği bir melek olduğu, Süleyman'ın kendisi olduğu da söylenmiştir. Sanki Süleyman, ifriti [işinde] yavaş bulmuş da ona: "Senin bu söylediğinden çok daha hızlı olanı sana göstereceğim!" demiş gibidir. Rivayete göre İbn Lehîʻa (v. 174/790): "Bana onun Hızır (a.s.) olduğu haberi ulaştı." demiş. "Kitap'tan bir ilim" indirilmiş bir kitaptan demektir ki, o da vahiy ve şeriat ilmidir. Bunun Levh-i Mahfuz, nezdinde bundan bir ilim bulunanın da Cebrâil (a.s.) olduğu da söylenmiştir. Her iki yerde yer alan آتِيكَ'nin fiil ve ism-i fâʻil olması caizdir. *et-Tarf* baktığında gözkapaklarını hareket ettirmendir ki, gözlerin kırpılması bakma mevkiine konulmuştur. Nitekim [kendisine bakıp, güzelliğinden kâm almak isteyen bedevî bir erkeğe cevap olarak bedevî bir kadının] şöyle demiştir:

> Kalbin için [aşk] arayan bakışını saldığında bir gün, gördüklerin seni yorar.
> [Öyle şeyler görürsün k; ne tamamına gücün yeter ne de bir kısmına sabredebilirsin!]

Burada, bakan kimse "bakış göndermek" ile sıfatlanınca, "gözü döndürmek" ile betimlenmiştir. Nitekim [âyette de] göz açıp kapamak "dönme" ile betimlenmiştir. "Sen göz açıp kapayıncaya kadar" ifadesi, "Sen bir şeye göz atarsın da, gözün sana dönmeden önce o tahtı önünde görürsün" anlamındadır. Rivayet edilir ki Âsaf, Süleyman'a "Görebildiğin en uzağa gözlerini dik de bak!" demiş. O da gözlerini dikip sağa doğru bakmış. Âsaf'ın dua etmesi üzerine taht Allah'ın kudretiyle Me'rib'deki yerinde gözden kaybolup, sonra Şam'da; göz açıp kapamasından önce Süleyman (a.s.)'ın meclisinde ortaya çıkmış.

1 Bunca azamet ve kibriyasına, ontolojik aşkınlığına, yüceliğine, sınırsız özelliklerine rağmen, karşısında adeta birer *hiç* olan varlıklara yine de değer veren. / ed.

٤٠-﴿قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ فَلَمَّا رَآهُ مُسْتَقِرًّا عِنْدَهُ قَالَ هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي لِيَبْلُوَنِي أَأَشْكُرُ أَمْ أَكْفُرُ وَمَنْ شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ﴾

[١٨٩٠] {الَّذِي عِندَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ} [هو] رجل كان عنده اسم الله الأعظم، وهو: يا حي يا قيوم، وقيل: يا إلهنا وإله كل شيء إلهًا واحدًا لا إله إلا أنت. وقيل: يا ذا الجلال والإكرام. وعن الحسن رضي الله عنه: الله، والرحمن. وقيل: هو آصف بن برخيا كاتب سليمان عليه السلام، وكان صديقًا عالمًا. وقيل: اسمه أسطوم. وقيل: هو جبريل. وقيل: ملك أيد الله به سليمان. وقيل: هو سليمان نفسه، كأنه استبطأ العفريت فقال له: أنا أريك ما هو أسرع مما تقول. وعن ابن لهيعة: بلغني أنه الخضر عليه السلام. {عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ} من الكتاب المنزل، وهو علم الوحي والشرائع. وقيل: هو اللوح. والذي عنده علم منه جبريل عليه السلام. و{آتِيكَ} - في الموضعين - يجوز أن يكون فعلًا واسم فاعل. الطرف: تحريكك أجفانك إذا نظرت، فوضع موضع النظر. ولما كان الناظر موصوفًا بإرسال الطرف في نحو قوله:

وَكُنْتَ إِذَا أَرْسَلْتَ طَرْفَكَ رَائِدًا ❁ لِقَلْبِكَ يَوْمًا أَتْعَبَتْكَ الْمَنَاظِرُ

[رَأَيْتَ الَّذِى لاَ كُلُّهُ أَنْتَ قَادِرٌ ❁ عَلَيْهِ وَلاَ عَنْ بَعْضِهِ أَنْتَ صَابِرُ]

وصف بردّ الطرف، ووصف الطرف بالارتداد. ومعنى قوله: {قَبْلَ أَن يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ}، أنك ترسل طرفك إلى شيء، فقبل أن تردّه أبصرت العرش بين يديك. ويروى أن آصف قال لسليمان عليه السلام: مدّ عينيك حتى ينتهي طرفك، فمدّ عينيه فنظر نحو اليمين. ودعا آصف فغار العرش في مكانه بمأرب، ثم نبغ عند مجلس سليمان عليه السلام بالشام بقدرة الله، قبل أن يردّ طرفه.

Bunun, tahtın getirilme sürecinin kısalığını anlatan bir darbımesel olması da caizdir. Tıpkı arkadaşına; "Şunu bir lahzada yap.", "Göz açıp kapayıncaya kadar yap." ve "Dönüp bak, beni göreceksin." gibi bir şey söyleyip, sürati kastetmen gibi.

[1891] "[Kim şükrederse, ancak] kendisi için şükretmiş olur;" çünkü bununla vacibin ağır yükünü nefsinin sırtından çözüp kaldırmış, nefsini nankörlük damgası yemekten korumuş, nefis de nimetin ve daha fazlasının irtibat ve sürekliliğini kazanmış olur.

[1892] Denilmiştir ki şükür, eldeki nimeti bağlar; mevcut olmayan nimeti de avlar. İlk dönemdekilerden birinin sözünde şöyle geçer: Nimete nankörlük etmek kesat getirir. Kaçan nimetin tekrar geri dönmesi çok nadirdir; o hâlde ürküp kaçmaya yeltenen nimeti şükür sayesinde geri getirmeye çalış ve onunla birlikte olmanın kadrini-kıymetini bilerek nimetin devamlılığını sağla! Bil ki, Allah'ın büyüklüğünü hesaba katmadığında, yakında kısılacaktır O'nun seni bürüyen nimeti!

[1893] "Ganidir"; şükre ihtiyacı yoktur; nimetini nankörce inkâr edene nimet verme hususunda "cömerttir." Süleyman (a.s.)'ın, tahtı gördüğü anda Rabbine şükrederek söyledikleri, Allah'ın peygamberlerinden ve ihlâslı kullarından kendi kategorisinde yer alan fertlerin geleneği üzere cari olmuştur ki onlar, *emanet* nimetin peşinde güzel sabır sayesinde yürüyebildikleri gibi, gelecek nimeti de güzel şükür sayesinde elde ederler.

41. Dedi ki: "Onun tahtını kendisinin tanıyamayacağı bir hale getirin; bakalım gerçeği bulabilecek mi yoksa bulamayanlardan mı olacak?"

[1894] نَكِّرُوا yani tahtı, görünümü ve şekli değişmiş hâlde, tanınmaz kılın! Tıpkı bir adamın kendisini tanımasınlar diye insanlara karşı tanınmaz hâle gelmesi gibi. [Kıssacılar] demişlerdir ki tahtı genişletip önünü arkasına, üstünü de altına monte etmişlerdi.

[1895] ننظر fiili cevap olmak üzere meczum okunduğu gibi, başlangıç üzere merfû' da okunmuştur. [Bakalım;] tahtı tanımaya veya taht kendisine sorulduğunda doğru cevap vermeye; ayrıca, kapılarını üzerine kilitleyip önüne bekçiler diktiği tahtının kendisinden önce getirilmesi, kendisinin ise tahttan sonra gelmesi adına bu apaçık mu'cizeyi gördüğünde Süleyman (a.s.)'ın peygamberliğine iman etmeye ve dine "yol bulabilecek mi?"

ويجوز أن يكون هذا مثلًا لاستقصار مدّة المجيء به، كما تقول لصاحبك: افعل كذا في لحظة، وفي ردّة طرف، والتفت ترني، وما أشبه ذلك: تريد السرعة.

[١٨٩١] {يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ} لأنه يحط به عنها عبء الواجب، ويصونها عن سمة الكفران، وتُرتبط به النعمةُ ويستمد المزيدُ.

[١٨٩٢] وقيل: الشكر، قيد للنعمة الموجودة، وصيد للنعمة المفقودة. وفي كلام بعض المتقدمين: إن كفران النعمة بوار، وقلما أقشعت نافرة فرجعت في نصابها، فاستدع شاردها بالشكر، واستدم راهنها بكرم الجوار، واعلم أن سبوغ ستر الله متقلص عما قريب إذا أنت لم ترج لله وقارًا.

[١٨٩٣] {غَنِيٌّ} عن الشكر {كَرِيمٌ} بالإنعام على من يكفر نعمته. والذي قاله سليمان عليه السلام عند رؤية العرش شاكرًا لربه جرى على شاكلة أبناء جنسه من أنبياء الله والمخلصين من عباده؛ يتلقون النعمة القادمة بحسن الشكر، كما يشيعون النعمة المودعة بجميل الصبر.

٤١-﴿قَالَ نَكِّرُوا لَهَا عَرْشَهَا نَنْظُرْ أَتَهْتَدِي أَمْ تَكُونُ مِنَ الَّذِينَ لا يَهْتَدُونَ﴾

[١٨٩٤] {نَكِّرُوا} اجعلوه متنكرًا متغيرًا عن هيئته وشكله، كما يتنكر الرجل للناس لئلا يعرفوه، قالوا: وسعوه وجعلوا مقدّمه مؤخره، وأعلاه أسفله.

[١٨٩٥] وقرئ «ننظر»، بالجزم على الجواب، وبالرفع على الاستئناف. {أَتَهْتَدِي} لمعرفته، أو للجواب الصواب إذا سئلت عنه، أو للدين والإيمان بنبوّة سليمان عليه السلام إذا رأت تلك المعجزة البينة، من تقدّم عرشها وقد خلفته وأغلقت عليه الأبواب ونصبت عليه الحرَّاس.

42. Vaktâki geldi, "Senin tahtın da böyle mi?" denildi. "O sanki." dedi. [Oradakiler dediler ki] "Bize ondan önce bilgi verilmişti de o sayede teslimiyet gösterenlerden olmuştuk."

43 "Onu ise Allah'tan başka taptığı şeyler yoldan çıkardı. Gerçekten, inkâr eden bir toplumdandı; [dolayısıyla, iman edip teslimiyet göstermesi hiç de kolay değildi]."

[1896] هكذا üç kelimeden mürekkep olup, bunlar tembih harfi [*hâ*], teşbih Kâf'ı ve ism-i işarettir [*zâ*]. Hazret-i Süleyman, Belkıs'ı şartlandırmış olmamak için: "Bu senin tahtın mı?" dememiş; fakat [onu hayrete düşürmek için] "Senin tahtın da böyle mi?" demişti. Belkıs da "Tıpkısı!" demişti de "Tıpkısının aynısı." veya "Bu değil." dememişti ki bu da onun aklının olgunluğundan ötürüydü; zira ihtimalli bir konuda kesin konuşmuyordu.

[1897] "Bize [ondan önce] bilgi verilmişti." ifadesi, Süleyman ve ileri gelenlerinin sözlerindendir. **Şayet** "Bu söz ne üzerine atfedilmiştir ve ne ile irtibatlıdır?" **dersen şöyle derim:** Belkıs'a tahtı sorulunca "O sanki." diye cevap vermesi üzerine oluşan *söz ortamı*, Süleyman ve ileri gelenlerinin buna karşılık söylenmesi uygun düşecek; "Çok isabetli cevap verdi; taşı gediğine koydu, gerçekten akıllı, zeki bir kadınmış!.. Artık İslâm'la nasiplenmiş; Allah'ın kudreti ve Münzir'in elçiliği esnasında önceden vârit olan muʿcizeler -özellikle, tahtının durumu ile ilgili şu tuhaf muʿcize- sayesinde Allah'ın kudretini ve peygamberliğin sıhhatini anlamıştır!" vb. şeyler söyledikleri bir *ortam* olunca, işte, Allah'ın onları Belkıs'a üstün kılışına ve Müslümanlığa ve maʿrifetullaha ondan önce ulaştırmış olmasına karşılık Allah'a şükretmek için "Allah'a, kudretine ve katından gelen şeylerin doğruluğuna dair bize Belkıs'ın bilgisinden önce bilgi verilmişti. Biz İslâm dini üzere olmaya devam edeceğiz!" demişler [yani وأوتينا العلم من قبلها şeklindeki sözlerini buna atfetmişler]dir.

[1898] "Onu" Müslüman olmaktan, daha önce güneşe tapmak ve inkârcıların arasında yetişmek "alıkoydu." Bu ifadenin, "O sanki." demesine atıf olarak Belkıs'ın sözünden olması da caizdir ki buna göre mâna şöyle olur: "Bu muʿcizeden veya bu durumdan önce -ki Belkıs bununla Münzir'in elçiliği esnasında gördüğü apaçık muʿcizeleri kastediyordu- Allah'a, O'nun kudretine ve Süleyman (a.s.)'ın gerçek bir peygamber olduğuna dair bize bilgi verildi de İslâm'a dâhil olduk." Bunun[1] akabinde ise Allah Teâlâ "Onu alıkoydu." buyurmaktadır ki onun doğru yoldan sapmış olması, dâhil olduğu şeyden [İslâm dininden] onu alıkoymuştu.

1 Yani Belkıs'a ait görülen bu ifadenin. / ed.

٤٢-﴿فَلَمَّا جَاءَتْ قِيلَ أَهَكَذَا عَرْشُكِ قَالَتْ كَأَنَّهُ هُوَ وَأُوتِينَا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهَا وَكُنَّا مُسْلِمِينَ﴾

٤٣-﴿وَصَدَّهَا مَا كَانَتْ تَعْبُدُ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنَّهَا كَانَتْ مِنْ قَوْمٍ كَافِرِينَ﴾

[١٨٩٦] {هَكَذَا} ثلاث كلمات؛ حرف التنبيه، وكاف التشبيه، واسم الإشارة. لم يقل: أهذا عرشك، ولكن: أمثل هذا عرشك؛ لئلا يكون تلقينًا. {قَالَتْ كَأَنَّهُ هُوَ}، ولم تقل: "هو هو"، ولا "ليس به"، وذلك من رجاحة عقلها، حيث لم تقطع في المحتمل.

[١٨٩٧] {وَأُوتِينَا الْعِلْمَ} من كلام سليمان وملئه. فإن قلت: علام عطف هذا الكلام، وبم اتصل؟ قلت: لما كان المقام - الذي سئلت فيه عن عرشها وأجابت بما أجابت به - مقامًا أجرى فيه سليمان وملؤه ما يناسب قولهم {وَأُوتِينَا الْعِلْمَ}، نحو أن يقولوا عند قولها {كَأَنَّهُ هُوَ}، قد أصابت في جوابها وطبقت المفصل، وهي عاقلة لبيبة، وقد رزقت الإسلام، وعلمت قدرة الله وصحة النبوّة بالآيات التي تقدّمت عند وفدة المنذر، وبهذه الآية العجيبة من أمر عرشها - عطفوا على ذلك قولهم {وَأُوتِينَا} نحن {الْعِلْمَ} بالله وبقدرته، وبصحة ما جاء من عنده قبل علمها، ولم نزل على دين الإسلام، شكرًا لله على فضلهم عليها وسبقهم إلى العلم بالله والإسلام قبلها.

[١٨٩٨] {وَصَدَّهَا} عن التقدم إلى الإسلام عبادة الشمس ونشؤها بين ظهراني الكفرة. ويجوز أن يكون من كلام بلقيس موصولًا بقولها {كَأَنَّهُ هُوَ}، والمعنى: وأوتينا العلم بالله وبقدرته وبصحة نبوّة سليمان عليه السلام قبل هذه المعجزة، أو قبل هذه الحالة، تعني ما تبينت من الآيات عند وفدة المنذر، ودخلنا في الإسلام، ثم قال الله تعالى: {وَصَدَّهَا} قبل ذلك عما دخلت فيه ضلالُها عن سواء السبيل.

Mânanın, *hazf u îsâl* kaidesi ile "Allah yahut Süleyman onu taptığı şeyden alıkoydu." şeklinde olduğu da söylenmiştir. إنها ifadesi de صَدَّ'nin fâ'ilinden bedel olarak yahut *li-ennehâ* [çünkü Belkıs] anlamına gelecek şekilde fetha ile أَنَّهَا şeklinde de okunmuştur.

5 **44. Kendisine "Şu köşke girin." denildi. Onu görünce, onu derince bir su zannetti ve (eteğini çekip) bacaklarını açtı. (Süleyman) "Bu, zemini parlak cam olan bir köşktür." dedi. O da "Ya Rabbi! Ben gerçekten kendime zulmetmişim; artık Süleyman'la birlikte Âlemlerin Rabbi Allah'a teslim olmuş bulunuyorum." dedi.**

10 [1899] *es-Sarh^u* köşk demektir. Konağın avlusu olduğu da söylenmiştir. İbn Kesîr [sakin] Hemze ile *se'kayhâ* okumuş olup, bunun değerlendirilmesi şudur ki, o [kelimenin çoğulunu] *suûk^an* şeklinde işitmiş olup, müfredi de bu minval üzere cari kılmıştır. *el-Mumerred^u* dümdüz [pürüzsüz] demektir. Rivayete göre Belkıs gelmeden önce Süleyman (a.s.)'ın emretmesi üzerine Belkıs için, geçeceği yol 15 üzerine beyaz sırçadan bir köşk inşa edilmiş, altından su akıtılmış ve içine de deniz hayvanlarından balık ve diğerleri bırakılmıştı. Süleyman'ın koltuğu köşkün baş tarafına konmuş, kendisi de bunun üzerine oturmuştu. Kuşlar, cinler ve insanlar karşısında el pençe divan duruyorlardı. O bunu sırf Belkıs onun konumunu fazlasıyla azametli bulsun, peygamberliğini gerçek addetsin ve din20 de sebat etsin diye yapıyordu. [Kıssacılar] şunu iddia etmişlerdir ki Süleyman'ın Belkıs ile evlenip, Belkıs'ın onların sırlarını Süleyman'a ifşa etmesi cinlerin işine gelmiyordu; çünkü Belkıs bir dişi cinin kızı idi. Bir söylentiye göre de cinler Süleyman'ın Belkıs'tan çocuk yapıp, bu çocuğun hem cinlerin hem de insanların zekâsını deruhte etmesinden ve böylece Süleyman'ınkinden çok daha güçlü ve 25 berbat bir yönetime girmekten korkuyorlardı; bu yüzden Süleyman'a "Onun birazcık aklından zoru var, [üstelik] bacakları çok kıllı, ayakları da eşek toynağı gibi!" demişlerdi. Süleyman da işbu sebeple tahtı tanınmaz hale getirerek Belkıs'ın aklını sınamış, onun bacaklarına ve ayaklarına iyice vâkıf olmak için o köşkü yaptırmıştı. Nihayet Belkıs bacaklarını açınca ne görsün; o, insanların 30 bacağı ve ayağı en güzel olanı değil mi? Kıllı da değil... Sonra gözünü çevirip ona "Bu, zemini parlak cam olan bir köşktür." diye seslendi.

[1900] Denilmiştir ki [kıl yolmak için] *harzeme* edinmenin sebebi bu olup Hazret-i Süleyman bunu şeytanlara emretmiş, onlar da bunu icat etmişlerdi. Süleyman (a.s.) onu nikâhlamış, onu çok sevmiş ve krallı35 ğında karar kılmasını sağlamış ve emretmesi üzerine cinler onun adına [Yemen'de] Seylehûn ve Ğumdân isimli mahalleri inşa etmişlerdi. Hazret-i Süleyman onu ayda bir ziyaret eder ve üç gün yanında kalırdı.

وقيل: وصدها الله - أو سليمان - عما كانت تعبد، بتقدير حذف الجار وإيصال الفعل.

وقرى «أنها» بالفتح على أنه بدل من فاعل {صدّ}، أو بمعنى لأنها.

٤٤-﴿قِيلَ لَهَا ادْخُلِي الصَّرْحَ فَلَمَّا رَأَتْهُ حَسِبَتْهُ لُجَّةً وَكَشَفَتْ عَنْ سَاقَيْهَا قَالَ إِنَّهُ صَرْحٌ مُمَرَّدٌ مِنْ قَوَارِيرَ قَالَتْ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي وَأَسْلَمْتُ مَعَ سُلَيْمَانَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[١٨٩٩] الصرح: القصر. وقيل: صحن الدار. وقرأ ابن كثير «سأقيها»، بالهمزة. ووجهه أنه سمع سؤقا، فأجرى عليه الواحد. والممرد: المملس. وروي أن سليمان عليه السلام أمر قبل قدومها فبني له على طريقها قصر من زجاج أبيض، وأجرى من تحته الماء، وألقي فيه من دواب البحر السمك وغيره، ووضع سريره في صدره، فجلس عليه وعكف عليه الطير والجن والإنس. وإنما فعل ذلك ليزيدها استعظامًا لأمره، وتحققًا لنبوته، وثباتًا على الدين. وزعموا أنّ الجن كرهوا أن يتزوجها فتفضي إليه بأسرارهم، لأنها كانت بنت جنية. وقيل: خافوا أن يولد له منها ولد تجتمع له فطنة الجن والإنس، فيخرجون من ملك سليمان إلى ملك هو أشدّ وأفظع، فقالوا له: إن في عقلها شيئًا، وهي شَعراء الساقين، ورجلها كحافر الحمار. فاختبر عقلها بتنكير العرش، واتخذ الصرح ليتعرف ساقها ورجلها، فكشفت عنهما فإذا هي أحسن الناس ساقًا وقدمًا لا أنها شعراء. ثم صرف بصره وناداها {إِنَّهُ صَرْحٌ مُمَرَّدٌ مِنْ قَوارِيرَ}.

[١٩٠٠] وقيل: هي السبب في اتخاذ النورة، أمر بها الشياطين فاتخذوها، واستنكحها سليمان عليه السلام، وأحبها وأقرّها على ملكها وأمر الجن فبنوا لها سيلحين وغمدان، وكان يزورها في الشهر مرة فيقيم عندها ثلاثة أيام،

Belkıs Süleyman'a çocuk da doğurmuştu. Yine söylentiye göre bilakis Süleyman, onu Hemdân kralı Zû-Tubba' ile evlendirip, bu kişiyi Yemen'e sultan tayin etmiş ve Yemen cinlerinin reisi olan Zevbe'a'ya da ona itaat etmesini emretmiş, o da onun adına sağlam mamureler inşa etmişti; bu zat Süleyman'ın ölümüne değin reis olarak kalmıştır.

[1901] "Ben [gerçekten] kendime zulmetmişim..." Belkıs bu sözle geçmişteki inkârını kastediyordu. Söylentiye göre Belkıs, Süleyman (a.s.)'ın onu derin suda boğacağını sanmıştı da bu yüzden "Süleyman (a.s.) hakkındaki suizannımdan ötürü kendime zulmetmişim" demişti.

45. Gerçek şu ki; "Allah'a kulluk edin" diyerek kardeşleri Sâlih'i Semûd'a gönderdik; ama hemen, birbirleriyle çekişen iki grup oluverdiler!

[1902] [أنِ اعبدوا] Nûn'un Bâ'ya uyum sağlaması esasına göre zamme ile *enu'budû* şeklinde de okunmuştur.

[1903] Biri mümin, biri de inkârcı olmak üzere çekişen "iki grup." Söylendiğine göre Allah Teâlâ, bu iki grupla Sâlih (a.s.) ile içlerinden hiç kimsenin iman etmemiş olmasından önceki kavmi kastetmiştir. "Çekişiyorlar;" yani her bir grup "Hak benimledir." diyordu.

46. "Ey kavmim!" dedi; "Neden iyilikten önce kötülüğün gelivermesini istiyorsunuz?! Sizi bağışlaması için Allah'a dua etsenize! Belki size merhamet edilecek?"

[1904] *Seyyie* azaba duçar olma, *hasene* ise tövbe demektir. **Şayet** "Onların iyilikten önce kötülüğün gelivermesini istemelerinin anlamı nedir? Zira bu ancak o ikisinden birinin diğerinden önce umulması hâlinde olur?" **dersen şöyle derim:** Onlar cahilliklerinden ötürü "Şu Sâlih vaat ettiği azap şayet onun iddiasına göre vuku bulursa, o vakit tövbe ve istiğfarda bulunuruz -bu vakitte edilen bir tevbenin kabul göreceğini zannediyorlardı-; yok, azap vuku bulmazsa o takdirde de eski durumumuza devam ederiz." diyorlardı. Bunun üzerine Sâlih (a.s.) onlara söz ve inançlarına uygun biçimde hitapta bulunmuş, sonra da onlara: "Azap inmeden önce Allah'tan bağışlanma dilesenize! Belki size merhamet edilecek!" demişti ve bunu, söylemiş oldukları şey hususunda yanılmalarına karşı onları uyarmak ve besledikleri inanç konusunda cahilliklerini ortaya koymak için söylemişti.

وولدت له. وقيل: بل زوجها ذا تبع ملك همدان، وسلطه على اليمن، وأمر زوبعة أمير جن اليمن أن يطيعه، فبنى له المصانع، ولم يزل أميرًا حتى مات سليمان.

[١٩٠١] {ظَلَمْتُ نَفْسِي} تريد بكفرها فيما تقدّم. وقيل: حسبت أن سليمان عليه السلام يُغرقها في اللجة فقالت: ظلمت نفسي بسوء ظني بسليمان عليه السلام.

٤٥-﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَى ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ فَإِذَا هُمْ فَرِيقَانِ يَخْتَصِمُونَ﴾

[١٩٠٢] وقرئ «أنُ اعبدوا»، بالضم على إتباع النون الباء.

[١٩٠٣] {فَرِيقَانِ} فريق مؤمن وفريق كافر. وقيل: أريد بالفريقين صالح عليه السلام وقومه قبل أن يؤمن منهم أحد. {يَخْتَصِمُونَ} يقول كل فريق: الحق معي.

٤٦-﴿قَالَ يَا قَوْمِ لِمَ تَسْتَعْجِلُونَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ لَوْلَا تَسْتَغْفِرُونَ اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾

[١٩٠٤] السيئة: العقوبة، والحسنة: التوبة. فإن قلت: ما معنى استعجالهم بالسيئة قبل الحسنة؟ وإنما يكون ذلك إذا كانتا متوقعتين إحداهما قبل الأخرى؟ قلت: كانوا يقولون لجهلهم: إن العقوبة التي يعدها صالح عليه السلام إن وقعت على زعمه، تبنا حينئذٍ واستغفرنا - مقدّرين أن التوبة مقبولة في ذلك الوقت -؛ وإن لم تقع، فنحن على ما نحن عليه. فخاطبهم صالح عليه السلام على حسب قولهم واعتقادهم، ثم قال لهم {هلا تستغفرون اللّهَ} قبل نزول العذاب {لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ}، تنبيهًا لهم على الخطأ فيما قالوه، وتجهيلًا فيما اعتقدوه.

47. "Sen ve beraberindekiler yüzünden uğursuzluğa uğradık!" dediler. "Sizin uğursuzluğunuz Allah katındadır; aksine, siz (kendi yanlış eylemleriniz yüzünden) çeşitli belalarla sınanan bir toplumsunuz!" dedi.

[1905] [Onlardan herhangi bir] kişi yolculuğa çıktığında bir kuşa rastlayıp onu uzaklaştırırdı; kuş onun sağından geçerse hayra, solundan geçerse şerre yorardı. İşte onlar hayrı ve şerri *kuş*a nispet edince bu "kuş" ifadesi, Allah'ın takdir ve taksimi için -yahut rahmet ve azap konusunda kulun fiiline sebep olmaları cihetiyle- hayır ve şer için isti'âre kılınmıştır. Bu bağlamda Araplar "Senin kuşun değil, Allah'ın kuşu [geçerlidir]!" demişlerdir; yani hayrın ve şerrin nispet edileceği baskın kader Allah'ınkidir, senin kâh kötüye kâh iyiye yorduğun kuşunki değil. İmdi; kıtlığa uğramış olmaları sebebiyle "sizin yüzünüzden uğursuzluğa uğradık!" dedikleri için, Hazret-i Sâlih de "Sizin uğursuzluğunuz Allah katındadır!" demişti; yani hayrınızın da şerrinizin de kendisinden geldiği sebebiniz Allah katındadır ki, o da O'nun takdir ve taksimidir; sizi dilerse rızıklandırır, dilerse mahrum eder. Allah'ın "Sizin işleriniz Allah katında yazılıp hükme bağlanmıştır, sizin için ceza ve *fitne* olmak üzere başınıza gelecek şeyler de bu cümledendir." anlamını kastetmesi de caizdir. Nitekim "Dediler ki: 'Talih kuşunuz [uğursuzluğunuz] sizinledir." [Yasin 36/19] ve "Her insanın (talih) kuşunu kendi boynuna dolamışızdır." [İsrâ 17/13] âyetleri de bu kabildir.

[1906] [اطَّيَّرْنَا بِكَ] aslî yapı üzere *tetayernâ bi-ke* şeklinde de okunmuştur. *Tetayyara bi-hî,* onu uğursuz addetti; *tetayyara minhu* ise ondan ürküp kaçtı, demektir.

[1907] تُفْتَنُونَ yani "sınanmaktasınız" yahut azaba uğratılmaktasınız ya da size uğursuzluk vesvesesi vererek Şeytan sizi fitneye düşürmekte.

48. Şehirde dokuz kişilik bir çete vardı, yeryüzünde bozuculuk yapıyorlardı, asayiş yanlısı değillerdi!

[1908] "Şehir" Hicr'dir.[1] 9'un *raht*[2] ile temyiz edilmesi "topluluk" anlamına gelmesi sebebiyle caiz olmuştur ki, buna göre sanki *tis'atu enfüs*[in] (dokuz kişi) denmiş gibidir. *Raht* ve *nefer* arasındaki fark şudur ki *raht,* 3'ten 10'a yahut 7'den 10'a; *nefer* ise 3'ten 9'a kadardır. Vehb [b. Münebbih]'den rivayet edildiğine göre bunların isimleri şöyledir:

1 Arap yarımadasının kuzey batısında, Medine-Tebük yolu üzerinde Teyma'nın yaklaşık 110 km. güney batısında, içindenHicaz demiryolunun geçtiği sarp kayalıklarla çevrili vadi ve bu vadideki belde. [Ömer Faruk Harman, "Hicr" md. *DİA*] / ed.

2 Yani müfret bir kelime olan *raht* ile… 3'ten 9'a kadarki sayıların temyizi normalde cem' ve mecrur olduğundan, *tis'atu erhât*[in] / *tis'atu erâhit*[a] / *tis'atu erhut*[in] olmalı idi. / ed.

٤٧-﴿قَالُوا اطَّيَّرْنَا بِكَ وَبِمَنْ مَعَكَ قَالَ طَائِرُكُمْ عِنْدَ اللَّهِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تُفْتَنُونَ﴾

[١٩٠٥] وكان الرجل يخرج مسافرًا فيمرّ بطائر فيزجره، فإن مر سانحًا تيمّن، وإن مر بارحًا تشاءم. فلما نسبوا الخير والشر إلى الطائر، استعير لما كان سببهما من قدر الله وقسمته، أو من عمل العبد الذي هو السبب في الرحمة والنقمة. ومنه قالوا: طائر الله لا طائرك، أي قدر الله الغالب الذي ينسب إليه الخير والشر، لا طائرك الذي تتشاءم به وتتيمن. فلما قالوا: اطيرنا بكم، أي تشاءمنا، وكانوا قد قحطوا {قَالَ طَائِرُكُمْ عِنْدَ اللَّهِ} أي سببكم الذي يجيء منه خيركم وشركم عند الله، وهو قدره وقسمته، إن شاء رزقكم وإن شاء حرمكم. ويجوز أن يريد: عملكم مكتوب عند الله، فمنه نزل بكم ما نزل، عقوبةً لكم وفتنةً. ومنه قوله: {طَائِرُكُمْ مَعَكُمْ} [يس: ١٩]، {وَكُلَّ إِنسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ} [الإسراء: ١٣].

[١٩٠٦] وقرئ «تطيَّرْنَا بِكُمْ»، على الأصل. ومعنى: تطير به، تشاءم به؛ وتطير منه، نفر منه.

[١٩٠٧] {تُفْتَنُونَ} تختبرون، أو تعذبون، أو يفتنكم الشيطان بوسوسته إليكم الطيرة.

٤٨-﴿وَكَانَ فِي الْمَدِينَةِ تِسْعَةُ رَهْطٍ يُفْسِدُونَ فِي الأَرْضِ وَلا يُصْلِحُونَ﴾

[١٩٠٨] {الْمَدِينَةِ} الحجر. وإنما جاز تمييز التسعة بالرهط لأنه في معنى الجماعة، فكأنه قيل: تسعة أنفس. والفرق بين الرهط والنفر أن الرهط من الثلاثة إلى العشرة، أو من السبعة إلى العشرة، والنفر من الثلاثة إلى التسعة. وأسماؤهم عن وهب:

Hüzeyl b. Abdurab, Ğunm b. Ğunm, Riyâb b. Mihrac, Mısda' b. Mihrac, Umeyr b. Kürdübe, Âsım b. Mahrame, Sübeyt b. Sadaka, Sem'ân b. Safiyy ve Kıdâr b. Sâlif. Deveyi hunharca kesmeye çalışanlar da bunlar olup Sâlih (a.s.)'ın kavminin azgınları idiler ve onların eşrafının çocukları idiler. "Asayiş yanlısı değillerdi!" Yani durumları, asayiş namına hiçbir şey barındırmayan, katıksız bir bozuculuktu; zira bazı bozuculardan nadiren de olsa kısmî yararlılıklar sâdır olabilmektedir.

49. Kendi aralarında Allah adına yeminleşerek "Ona ve ehline[1] gece baskını düzenleyelim! Sonra da velîsine 'Onun ehlinin yok edilişine tanık olmadık; gerçekten doğru söylüyoruz!' diyelim" dediler.

[1909] تَقَاسَمُوا fiilinin hem emir hem de قَدْ edatı takdir etmek suretiyle hâl konumunda olmak üzere haber sıygası olması muhtemeldir ki [ikinci ihtimale göre] mâna, "Karşılıklı and içerek 'Ona ve adamlarına gece baskını düzenleyelim...' dediler şeklindedir.[2] [تقاسموا ifadesi şedde ile] *tekassemû*[3] şeklinde de okunmuştur. لَنُبَيِّتَنَّهُ ifadesi Tâ, Yâ ve Nûn ile okunmuştur[4]; Nûn'lu ve Tâ'lı kıraate göre تقاسموا fiilinde [emir ve haber olarak] iki vecih sahih olurken, Yâ'lı kıraate göre sadece haber vechi sahihtir. *Tekāsum* ve *tekassum* tıpkı *tezāhur* ve *tezahhur* gibidir ki *tekāsum* karşılıklı yemin etmek demektir. *Beyât* ise düşmana geceleyin ansızın baskın yapmaktır. Rivayete göre [Makedonyalı] İskender'e gece baskını hususunda görüş bildirildiğinde "Kralların zafer hırsızlığı yapmak gibi bir âdetleri yoktur!" demiş. [مَهْلِكَ ifadesi] *heleke*den Mim ve Lâm'ın fethasıyla *mehleke* ve Lâm'ın kesresiyle *mehlike* şeklinde okunduğu gibi, *ehleke*den Mim'in zammesiyle *muhleke* şeklinde de okunmuştur ki [bu son vecih] mastar, ism-i zaman ve ism-i mekân olabilir.

[1910] **Şayet** "Onlar yaptıkları şeyi bile bile inkâr etmişken, haberi habere konu olanın aksine ortaya koymuşken, nasıl "doğru sözlü kimseler" olabilirler ki?" **dersen şöyle derim:** Sanki onlar Sâlih Peygamber'e ve ehline *birer* gece baskını düzenlemekle iki baskını birleştirdikleri ve sonra "Onun ehlinin yok edilişine tanık olmadık!" diyerek iki baskından birisini dillendirdiklerinde doğru söylemiş oluyorlardı;

1 *Ehil*; kişinin sadece ailesini değil din kardeşlerini de kapsar; "Ona ve adamlarına" demektir. / ed.
2 Emir sıygasına göre ise "Ona ve ehline gece baskını düzenleyelim!' diye ant içiniz!" / çev.
3 "Ant içmeye gayret ederek…" veya "Ant içmeye gayret edin!" Yani ucunda ölüm olabilir, ama siz onu ve adamlarını yok etmek için ant içmeye çalışın! / ed.
4 *Le-tubeyyitunnehû* ('Ona gece baskını düzenleyeceksiniz!' diye and içtiler), *le-yubeyyitunnehû* (Ona gece baskını düzenleyeceklerine and içtiler) ve Nûn ile *le-nubeyyitennehû* ('Ona gece baskını düzenleyelim!' diye and içtiler.) Müfessirin, *Le-tubeyyitunnehû* kıraatini tercih ettiği anlaşılmaktadır. / ed.

الهذيل بن عبد رب، غنم بن غنم، رباب بن مهرج، مصدع بن مهرج، عمير بن كردبة، عاصم بن مخرمة، سبيط بن صدقة، سمعان بن صيفي، قدار بن سالف. وهم الذين سعوا في عقر الناقة، وكانوا عُتاة قوم صالح عليه السلام، وكانوا من أبناء أشرافهم. {وَلَا يُصْلِحُونَ} يعني أن شأنهم الإفساد البحت الذي لا يخلط

٥ بشيء من الصلاح كما ترى بعض المفسدين قد يندر منه بعض الصلاح.

٤٩-﴿قَالُوا تَقَاسَمُوا بِاللَّهِ لَنُبَيِّتَنَّهُ وَأَهْلَهُ ثُمَّ لَنَقُولَنَّ لِوَلِيِّهِ مَا شَهِدْنَا مَهْلِكَ أَهْلِهِ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ﴾

[١٩٠٩] {تَقَاسَمُوا} يحتمل أن يكون أمرًا وخبرًا في محل الحال بإضمار قد، أي قالوا متقاسمين؛ وقرئ «تقسّموا». وقرئ «لتبيتنه»، بالتاء والياء والنون،

١٠ فتقاسموا - مع النون والتاء - يصح فيه الوجهان. ومع الياء لا يصح إلا أن يكون خبرًا. والتقاسم، والتقسم: كالتظاهر، والتظهر: التحالف. والبَيَات: مباغتة العدو ليلًا. وعن الإسكندر أنه أشير عليه بالبيات فقال: ليس من آيين الملوك استراق الظفر! وقرئ «مَهْلك»، بفتح الميم واللام وكسرها من هلك. و«مُهْلك» بضم الميم من أهلك؛ ويحتمل المصدر والزمان والمكان،

١٥ [١٩١٠] فإن قلت: كيف يكونون صادقين وقد جحدوا ما فعلوا، فأتوا بالخبر على خلاف المخبر عنه؟ قلت: كأنهم اعتقدوا أنهم إذا بيّتوا صالحًا وبيّتوا أهله فجمعوا بين البَيَاتين، ثم قالوا: ما شهدنا مهلك أهله، فذكروا أحدهما؛ كانوا صادقين،

çünkü iki baskının birini değil, her ikisini birden yapmışlardı ki burada, şeriatı ve şer'î yasakları bilmeyen, hatta bunları aklından bile geçirmemiş inkârcılara göre bile *yalan*ın çirkin bir şey olduğuna dair kesin delil vardır. Dikkat edilirse, onlar Allah'ın nebîsini öldürmeyi plânlamışlarken, kendileri adına yalancı olmaya razı gelmiyorlar da nihayet sayesinde yalandan halâs olacakları bir hileyi haberlerinde doğru çıkma adına kamufle ediyorlar.

50. Onlar bir tuzak kurmuşlardı, ama farkında değillerken Biz de 'tuzak' kuruyorduk!..

[1911] Onların tuzakları, Sâlih (a.s.) ve ehlini gafil avlama plânı adına gizledikleridir. Allah'ın 'tuzağı' ise onları farkına varamayacakları şekilde helâk etmesi olup bu, isti'âre tarzı üzere hilecinin hilesine benzetilmiştir. Rivayete göre Hazret-i Sâlih'in Hicr'de bir vadide, namaz kıldığı bir mescidi vardı. [Kâfirler] "Sâlih üç güne kadar bizden kurtulacağını iddia etmişti.[1] Şimdi biz de o üç günden önce hem ondan hem de ehlinden kurtulacağız." deyip, o vadiye doğru yola çıkmışlar ve "Namaz kılmaya geldiğinde onu öldürelim, sonra da ehlinin yanına dönüp onları öldürelim!" demişlerdi. Derken, Allah yüksek bir tepeden bir kaya parçasını onların hizasına göndermiş, onlar da [kurtulmak için] koşuşmuşlar; ancak kaya parçası onların vadi çıkışını bütünüyle kapatmıştı. Öyle ki, kavimleri onların nerde olduklarını, onlar da kendi kavimlerinin başına ne geldiğini bilememişlerdi. Allah onların her birini kendi mekânında azaba uğratmış, Sâlih ve beraberindekileri de kurtarmıştı. Bir söylentiye göre onların yalınkılıç olanları geceleyin gelmişlerdi de Allah, Hazret-i Sâlih'in yurdu dolusu melek göndermiş; melekler de onların başlarını taşlarla yarmışlar. Onlar taşları görüyor, fakat herhangi bir atanı göremiyorlardı.

51. Bak tuzaklarının sonu nice oldu?! Onları da kavimlerini de topyekûn yerle bir ettik!

[1912] إنا دمّرناهم [mecrur kıraate göre] başlangıçtır; fetha ile [أنّا] okuyan ise, bunu *'âkıbet*[u] kelimesinden bedel veya *hiye tedmîruhum* (o âkıbet onların mahvedilmesidir) takdirinde olmak üzere hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olarak merfû'; yahut *li-ennâ* (çünkü biz...) anlamına binaen ya da *kâne 'âkıbetu mekrihimu'd-demâr*[a] (hilelerinin âkıbeti helâk oldu) anlamına gelecek şekilde *kâne*nin haberi olarak mansûb kılmıştır.

1 Hûd 11/65'e gönderi yapılmaktadır. / çev.

لأنهم فعلوا البياتين جميعًا لا أحدهما. وفي هذا دليل قاطع على أن الكذب قبيح عند الكفرة الذين لا يعرفون الشرع ونواهيه ولا يخطر ببالهم. ألا ترى أنهم قصدوا قتل نبي الله ولم يرضوا لأنفسهم بأن يكونوا كاذبين حتى سووا للصدق في خبرهم حيلة يتفصون بها عن الكذب.

٥ ٥٠-﴿وَمَكَرُوا مَكْرًا وَمَكَرْنَا مَكْرًا وَهُمْ لا يَشْعُرُونَ﴾

[١٩١١] مَكْرُهمْ ما أخفوه من تدبير الفتك بصالح عليه السلام وأهله. ومكر الله إهلاكهم من حيث لا يشعرون. شبه بمكر الماكر على سبيل الاستعارة. روي أنه كان لصالح مسجد في الحجر في شعب يصلي فيه، فقالوا: زعم صالح عليه السلام أنه يفرغ منا إلى ثلاث، فنحن نفرغ منه ومن أهله قبل الثلاث. فخرجوا ١٠ إلى الشعب وقالوا: إذا جاء يصلي قتلناه ثم رجعنا إلى أهله فقتلناهم، فبعث الله صخرة من الهِضَبّ حيالهم فبادروا، فطبقت الصخرة عليهم فم الشعب. فلم يدر قومهم أين هم ولم يدروا ما فعل بقومهم، وعذب الله كلًا منهم في مكانه، ونجى صالحًا ومن معه. وقيل: جاءوا بالليل شاهري سيوفهم، وقد أرسل الله الملائكة ملء دار صالح فدمغوهم بالحجارة؛ يرون الحجارة ولا يرون راميًا.

١٥ ٥١-﴿فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ مَكْرِهِمْ أَنَّا دَمَّرْنَاهُمْ وَقَوْمَهُمْ أَجْمَعِينَ﴾

[١٩١٢] «إنَّا دمرناهم»، استئناف. ومن قرأ بالفتح رفعه بدلًا من العاقبة، أو خبر مبتدإ محذوف تقديره: هي تدميرهم؛ أو نصبه على معنى: لأنا. أو على أنه خبر كان، أي كان عاقبة مكرهم الدمار.

52. İşte zulümleri yüzünden çöken evleri... Bilen bir toplum için bunda elbette bir âyet vardır.

53. İman edip sakınanları ise kurtardık.

[1913] خَاوِيَةً kelimesi *tilke*nin delâlet ettiği şeyin[1] amel ettiği bir hâldir. Îsâ b. Ömer, hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olmak üzere merfû‘ [*hāvi-yetun*] okumuştur.

54. Lût'u da [Biz göndermiştik]. Hani, kavmine demişti ki: "Bu yüz kızartıcı suçu hâlâ göz göre göre işleyecek misiniz?!"

55. "Kadınlardan başka bir de erkeklere mi şehvetle yanaşıyorsunuz?! Yok yok, siz gerçekten cahil bir toplumsunuz!"

[1914] Ve "Lût'u da" zikret. Yahut "Gerçek şu ki... gönderdik..." [Neml 27/45] âyetinin delâleti doğrultusunda "Lût'u da" gönderdik. إِذْ edatı birinci yoruma göre bedel, ikinci yoruma göre ise zarftır. Kalp gözü ile "göz göre göre", yani onu işleme konusunda önünüze geçilmemiş [ilk kez sizin işlediğiniz!] yüzkızartıcı bir suç olduğunu, Allah'ın kadını sırf erkek için yarattığını, erkeği erkek için, kadını da kadın için yaratmadığını, dolayısıyla bunun Allah'ın hikmetiyle çeliştiğini bildiğiniz hâlde [işleyecek misiniz?] Bu konudaki bilginiz günahınızı daha büyültmekte, çirkinliği ve kabahati daha bir artırmaktadır. Burada, âlimler âlimi ve hikmetliler hikmetlisi olması sebebiyle Allah tarafından gelecek çirkin bir şeyin O'nun kullarından vâki olacak çirkinden çok daha çirkin olduğuna dair bir delil vardır.[2] Yahut "bazınız bazınızdan göre göre" demektir; çünkü onlar bu hayâsızlığı başkalarını ürkütecek ve aldırış etmeyecek derecede ve günaha dalmış vaziyette alenen birbirlerinden saklanmaksızın irtikâp edenlerin toplantı yerlerinde bulunuyorlardı. Ebû Nuvâs [v. 198/813] da şu şiirini sanki onların gidişatına göre kurgulamış gibidir:

> Tutulduğun kişinin ismini açıkça zikret; kinayeli konuşma bana!
> Önünde örtü bulunan lezzetlerde hayır yoktur zira…

Yahut "sizden önceki asilerin ve başlarına gelenlerin izlerini göre göre..." **Şayet** "Sonrasında 'Yok yok, siz gerçekten cahil bir toplumsunuz!' ifadesi yer alıyorken, "gördüğünüz hâlde" ifadesini *bilgi* ile tefsir ettin ya; peki onlar nasıl hem bilen hem de bilmeyen kimseler oluyor?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ "Onun yüzkızartıcı bir günah olduğuna dair bilginiz mevcut olması sebebiyle cahillerin fiilini işliyorsunuz" anlamını kastetmiştir. Yahut "akıbeti bilmiyorsunuz" demektir. Ya da Allah Teâlâ cehaletle, sefaheti ve onların üzerinde bulundukları hayasızlığı kastetmiştir.

1 Yani *uşîru* (işaret ediyor, gösteriyorum) mealindeki bir fiilin. / ed.
2 Çirkin fiillerin Allah tarafından yaratılmadığına dair Mûtezile'nin görüşüne gönderi yapmaktadır. / çev.

٥٢-﴿فَتِلْكَ بُيُوتُهُمْ خَاوِيَةً بِمَا ظَلَمُوا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

[١٩١٣] {خَاوِيَةً} حال عمل فيها ما دل عليه {تِلْكَ}. وقرأ عيسى بن عمر «خاوية»، بالرفع على خبر المبتدإ المحذوف.

٥٣-﴿وَأَنجَيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ﴾

٥٤-﴿وَلُوطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ﴾ ٥

٥٥-﴿أَئِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ﴾

[١٩١٤] {و} اذكر {لُوطًا} أو أرسلنا لوطًا لدلالة ﴿ ولقد أرسلنا ﴾ عليه. و{إِذْ} بدل على الأول ظرف على الثاني. {وَأَنتُمْ تُبْصِرُونَ} من بصر القلب. أي تعلمون أنها فاحشة لم تُسبَقوا إليها، وأن الله إنما خلق الأنثى للذكر ولم يخلق الذكر للذكر، ولا الأنثى للأنثى، فهي مضادّة لله في حكمته وحكمه، وعلمكم بذلك أعظم لذنوبكم ١٠ وأدخل في القبح والسماجة. وفيه دليل على أن القبيح من الله أقبح منه من عباده؛ لأنه أعلم العالمين وأحكم الحاكمين. أو تبصرونها بعضكم من بعض، لأنهم كانوا في ناديهم يرتكبونها معالنين بها، لا يتستر بعضهم من بعض خلاعة ومجانة، وإنهماكًا في المعصية، وكأن أبا نواس بنى على مذهبهم قوله:

وَبُحْ بِاسْمِ مَا تَأْتِي وَذَرْنِي مِنَ الْكُنَى ۞ فَلَا خَيْرَ فِي اللَّذَّاتِ مِنْ دُونِهَا سِتْرُ ١٥

أو تبصرون آثار العصاة قبلكم وما نزل بهم. فإن قلت: فسرت {تبصرون} بالعلم وبعده {بَلْ أَنتُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ} فكيف يكونون علماء وجهلاء؟ قلت: أراد: تفعلون فعل الجاهلين بأنها فاحشة مع علمكم بذلك. أو تجهلون العاقبة، أو أراد بالجهل السفاهة والمجانة التي كانوا عليها. ٢٠

[1915] **Şayet** "Siz bilmiyorsunuz' ifadesi kavmin bir sıfatıdır. Oysa *kavim* gaip bir lâfızdır. Sıfat mevsufla uyumlu olmalı değil mi; nitekim Tâ'nın ötesinde Yâ ile [يجهلون şeklinde] de okunmuştur? [47. âyetteki] بل أنتم قوم تفتنون (aksine, siz çeşitli belalarla sınanan bir toplumsunuz!) ifadesi için de aynı durum söz konusudur?"[1] **dersen şöyle derim:** Gaiplik ve muhataplık buluştuğu için muhataplık dominant kılınmıştır; çünkü muhataplık asıl itibariyle gaiplikten daha kavî ve köklüdür.

56. Kavminin buna cevabı ise "Şu Lût'un ehlini çıkartın şehrinizden! Baksanıza ne kadar 'temiz'ler!" demekten başka bir şey olmamıştı...

[1916] A'meş [v. 148/765] merfû' olarak *cevâbu kavmihî* şeklinde okumuştur; ama meşhur kıraat daha güzeldir. [Onlar güya] tüm murdar şeylerden "temizlenmişlermiş" de bu murdar işi yadırgıyorlar, onların yadırgamaları bizim ağırımıza gidiyor! İbn Abbas (r.a.)'dan rivayete göre [onların] bu [sözleri], bir istihzaydı.

57. Bunun üzerine onu ve -karısı hariç- ehlini kurtardık; onun geride kalanlardan olmasını takdir etmiştik.

58. Üzerlerine de öyle bir 'yağmur' yağdırdık ki!.. Uyarıl[ıp da buna kulak asmay]anların yağmuru gerçekten berbattı!

[1917] "Onu" [yani] onun geride kalanlardan olmasını "takdir etmiştik." Tıpkı "'O mutlaka geride kalıp da helâk olanlar arasında bulunacak' diye takdir etmiştik" [Hicr 15/60] âyeti gibidir. Böylece *takdir-i ilâhi* mâna itibariyle [kadının zatına değil de azap için] geride bırakılmaya[2] ilişkin vâki olmuştur.

59. De ki: Allah'a hamdolsun!.. Selâm olsun O'nun seçkin kullarına! Allah mı daha hayırlı, yoksa müşriklerin koştuğu ortaklar mı?

[1918] Allah Teâlâ Peygamber'e (s.a.), kendi birliğini, her şeye kadir olduğunu ve hikmetini açıkça ortaya koyan kanıtları dile getiren bu âyetleri okumasını ve sözlerine O'na hamdederek, O'nun peygamberleri ile seçkin kullarına selâm vererek başlamasını emretmiştir. Bunda hoş bir öğreti ve güzel bir edep kazandırma, [hamd ve selâmdan ibaret] bu iki zikirle uğur ve bereket kazanmaya, işitenlere yetiştirilen söze kulak kabartarak onu kabul etmeleri için bu iki ifadenin konumundan destek almaya ve bunu onların kalplerinden, işittirenin talep ettiği bir konuma indirmeye ilişkin bir güdüleme vardır.

---

1 Bu da *bel entum kavm*[un] *yuftenûn* (aksine, onlar çeşitli belalarla sınanan bir toplumdur!) şeklinde okunmuştur. / ed.

2 *Ğubûr* aslında toza toprağa bulanmak demektir; telaşla memleketi terkeden büyük bir kalabalık tarafından geride bırakılan bir kişi de onların çıkardığı toz – toprak altında kaldığından, *el*-ğâbirînden, yani "toza toprağa bulananlar"dan olmaktadır. / ed.

[١٩١٥] فإن قلت {تَجْهَلُونَ} صفة لـ{قوم}، والموصوف لفظه لفظ الغائب، فهلا طابقت الصفة الموصوف فقرئ بالياء دون التاء؟ وكذلك {بل أنتم قوم تفتنون} [٤٧]؟ قلت: اجتمعت الغيبة والمخاطبة، فغلبت المخاطبة، لأنها أقوى وأرسخ أصلًا من الغيبة.

٥ ٥٦-﴿فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلا أَنْ قَالُوا أَخْرِجُوا آلَ لُوطٍ مِنْ قَرْيَتِكُمْ إِنَّهُمْ أُنَاسٌ يَتَطَهَّرُونَ﴾

[١٩١٦] وقرأ الأعمش «جوابُ قومه»، بالرفع؛ والمشهورة أحسن. {يَتَطَهَّرُونَ} يتنزهون عن القاذورات كلها، فينكرون هذا العمل القذر، ويغيظنا إنكارهم. وعن ابن عباس رضي الله عنهما هو استهزاء.

١٠ ٥٧-﴿فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَهْلَهُ إِلا امْرَأَتَهُ قَدَّرْنَاهَا مِنَ الْغَابِرِينَ﴾

٥٨-﴿وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِم مَّطَرًا فَسَاءَ مَطَرُ الْمُنْذَرِينَ﴾

[١٩١٧] {قَدَّرْنَاهَا} قدّرنا كونها {مِنَ الْغَابِرِينَ}، كقوله: {قَدَّرْنَا إِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ} [الحجر: ٦٠]، فالتقدير واقع على الغبور في المعنى.

٥٩-﴿قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَسَلامٌ عَلَى عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى آللَّهُ خَيْرٌ أَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

١٥ [١٩١٨] أمر رسوله صلى الله عليه وسلم أن يتلو هذه الآيات الناطقة بالبراهين على وحدانيته وقدرته على كل شيء وحكمته، وأن يستفتح بتحميده والسلام على أنبيائه والمصطفَينَ من عباده. وفيه تعليم حسن، وتوقيف على أدب جميل، وبعث على التيمن بالذكرين، والتبرك بهما، والاستظهار بمكانهما على قبول ما يلقى إلى السامعين وإصغائهم إليه، وإنزاله من قلوبهم المنزلة التي يبغيها المسمع.

Gerçekten de âlimler, hatipler ve vaizler kuşaktan kuşağa bu edebi devralıp sürdürmüşler ve istifade edilen her ilmin önü sıra, her vaaz ve öğütten önce ve her hutbenin başında Aziz ve Celil Allah'a hamdedip, Peygamber'e (s.a.) salavat okumuşlardır. Kitap yazanlar da bunlara tâbi olup, fetih ve kutlamalar gibi hatırı sayılır olaylara dair kitaplarının baş kısımlarını bu minval üzere cari kılmışlardır.

[1919] Denilmiştir ki bu [hamd ve selâm ile ilgili âyet, Lût kavmine yönelik olarak] öncesiyle irtibatlı olup, inkârcı ümmetlerden helâk olanlara karşılık hamdetme ve peygamberlere [*'aleyhimusselâm*] ve onların kurtulmuş olan taraftarlarına salavat okumaya dair bir emirdir. Yine, bunun Lût (a.s.)'a bir hitap olduğu, kavminin inkârcılarının helâkine karşılık Allah'a hamdetmesi ve Allah'ın seçkin kılıp o kavmin helâkinden kurtardığı ve onların günahlarından koruduğu kimselere de selâm vermesi anlamına geldiği de söylenmiştir.

[1920] [Allah mı daha hayırlı yoksa..?] Malumdur ki, onların şirk koştukları şeyde hiçbir hayır olmadığından, her hayrın yaratıcısı ve sahibi olan Allah ile o şey arasında bir mukayese söz konusu olamaz! Bu ifade, sadece onları bir tür ilzam edip, susturmak ve durumları ile istihzadır. Şöyle ki; onlar putlara kulluk etmeyi Allah'a kulluk etmeye tercih etmişlerdi. Oysa hiçbir akıl sahibi, daha fazla hayır ve menfaatten ötürü kendisini onu tercihe sevk edecek bir saik olmaksızın bir şeyi başka bir şeye tercih etmez. İşte, tercih ettikleri şeyde hiçbir hayrın bulunmadığını, bunu daha fazla hayır için değil; fakat bir heves ve abesten ötürü tercih ettiklerini bilmelerine rağmen onlara böyle denmesinin sebebi, aşırı bir hataya ve helâk çukuruna düşüren bir cehalete karşı, yine temyiz kabiliyetini yitirmelerine ve makul olanı arka-plana atmalarına karşı uyarılmaları ve tercihin ancak fazla hayır için gerekeceğini bilmeleri içindir. Bunun benzeri Allah'ın Firavun'dan naklettiği şu: "Ben mi daha hayırlıyım, yoksa neredeyse merâmını bile anlatamayan şu zavallı (Mûsâ) mı?!" [Zuhruf 43/52] sözüdür ki bunu, Mûsâ'nın, kendisinden altından akan nehirleri gibi nehirleri olmadığını bildiği hâlde söylemişti!

[1921] Daha sonra, Allah *Sübhânehû ve Teâlâ*, rahmet ve kereminin eserleri olan o söz konusu hayır ve menfaatleri bir bir saymıştır. Tıpkı başka bir yerde bunları sayıp sonra da "[Sizi yaratıp sonra rızıklandıran, sonra sizi öldürecek ve daha sonra diriltecek olan, Allah'tır.] Sizin ortaklarınız arasında, bunlardan birini yapabilen var mı?!... [Rum 30/40] buyurması gibi.

[1922] Hem Yâ hem Tâ ile [*yuşrikûne / tuşrikûne*] okunmuştur.

ولقد توارث العلماء والخطباء والوعّاظ كابرًا عن كابر هذا الأدب، فحمدوا الله عزّ وجل وصلوا على رسول الله ﷺ أمام كل علم مفاد وقبل كل عظة وتذكرة، وفي مفتتح كل خطبة؛ وتبعهم المترسلون فأجروا عليه أوائل كتبهم في الفتوح والتهاني وغير ذلك من الحوادث التي لها شأن.

٥ [١٩١٩] وقيل: هو متصل بما قبله، وأمر بالتحميد على الهالكين من كفار الأمم، والصلاة على الأنبياء عليهم السلام وأشياعهم الناجين. وقيل: هو خطاب للوط عليه السلام، وأن يحمد الله على هلاك كفار قومه، ويسلم على من اصطفاه الله ونجاه من هلكتهم وعصمه من ذنوبهم.

[١٩٢٠] [آللَّهُ خَيْرٌ أَمَّا يُشْرِكُونَ] معلوم أن لا خير فيما أشركوه أصلًا حتى يوازن بينه ١٠ وبين من هو خالق كل خير ومالكه، وإنما هو إلزام لهم وتبكيت وتهكم بحالهم. وذلك أنهم آثروا عبادة الأصنام على عبادة الله، ولا يؤثر عاقل شيئًا على شيء إلا لداع يدعوه إلى إيثاره من زيادة خير ومنفعة، فقيل لهم، مع العلم بأنه لا خير فيما آثروه، وأنهم لم يؤثروه لزيادة الخير ولكن هوى وعبثًا، لينبهوا على الخطأ المفرط والجهل المورط وإضلالهم التمييز ونبذهم المعقول وليعلموا أنّ الإيثار ١٥ يجب أن يكون للخير الزائد. ونحوه ما حكاه عن فرعون: {أَمْ أَنَا خَيْرٌ مِنْ هَذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ} [الزخرف: ٥٢]، مع علمه أنه ليس لموسى مثل أنهاره التي كانت تجري تحته.

[١٩٢١] ثم عدّد سبحانه الخيرات والمنافع التي هي آثار رحمته وفضله، كما عدّدها في موضع آخر، ثم قال: هل من شركائكم من يفعل من ذلكم من شيء؟

٢٠ [١٩٢٢] وقرئ «يشركون» بالياء والتاء.

[1923] Rivayete göre Hazret-i Peygamber (s.a.) bu âyeti okuduğunda, "Bilakis Allah daha hayırlı, daha kalıcı, daha yüce ve daha çok kerem sahibidir." dermiş.

[1924] **Şayet** "أَمَّا يُشْرِكُونَ ifadesindeki أَمْ ile أَمَّنْ خَلَقَ ifadesinin أَمْ'i arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** Bu beriki "O ikisinden hangisi daha hayırlıdır?" anlamından ötürü bitişik *em* iken, diğeri *bel -e* anlamında *em-i münkatı'a*dır; "Allah mı daha hayırlı yoksa ilâhlar mı?" buyurduğunda "Evet, gökleri ve yeri yaratan mı daha hayırlı [yoksa ilâhlar mı?]" buyurmuş olmaktadır ki, bu da evreni yaratmaya kadir olanın hiçbir şeye gücü yetmeyen bir cansızdan daha hayırlı olduğu hususunu onların zihinlerine yerleştirmek içindir. A'meş [v. 148/765] şeddesiz olarak *e-men* okumuştur ki bunun açıklaması, "Allah mı [daha hayırlı...]" ifadesinden bedel kılınmasıdır; adeta Allah Teâlâ, "Gökleri ve yeri yaratan mı daha hayırlı, yoksa ortak koştuklarınız mı?" buyurmaktadır.

60. Gökleri ve yeri yaratan, gökten size su indiren kim? -Ki tek bir ağacını bile yetiştiremeyeceğiniz nice güzel bahçeler yetiştirmişizdir onun sayesinde.- Allah'la birlikte bir başka tanrı mı?! Ama [birtakım mevhum 'şey'leri O'na] denk tutan bir kavimdir onlar!

[1925] **Şayet** "Allah'ın, verdiği haberi ["yarattı" ve "indirdi" fiillerindeki] gaiplik kipinden, "yetiştirdik" sözündeki kendi zatıyla ilgili birinci çoğul kipine nakletmesinde ne tür bir nükte vardır?" **dersen şöyle derim:** Fiilin, Allah'ın zatına özgü kılınmasındaki mânanın pekiştirilmesi ve türleri, renkleri, tatları, kokuları ve şekilleri değişik olan bahçelerin [olanca] güzelliği ve göz alıcılığı eşliğinde bir tek suyla yetiştirilmesine, ancak O'nun tek başına kadir olacağının bildirilmesidir. Dikkat edilirse, Allah Teâlâ "tek bir ağacını bile yetiştiremeyeceğiniz..." buyurmakla fiilin, kendi zatına özgü kılınması anlamını süzmektedir. Buradaki oluş, "yaraşır olmak" anlamındadır ki Allah Teâlâ bitirme fiilinin kendisinden başkası tarafından husule getirilmesinin muhal olduğunu kastetmiştir. Nitekim hitap kipinden sonra [gaip kipine geçilerek] "ama onlar..." ifadesinin, onların görüşlerini hatalı bulma hususunda daha mübalağalı olması da böyledir.

[1926] *el-Hadîkat*[u] üzerinde duvar bulunan bahçe demektir ki bu da "kuşatmak" anlamındaki *el-ihdâk*[u]dan alınmadır. [Bahçeler için tekil olarak] *zât*[e] (güzellik *sahibi*) denmesinin sebebi, bunun *cemâ'atu hadâika zâte behcet*[in] (güzellik sahibi bahçeler grubu[1]) anlamına gelmiş olmasıdır. Nitekim [*en-Nisâu zehebne* gibi] *en-nisâu zehebet* (Kadınlar gitti) de denir. *el-Behcetu* iç açıcı güzellik demektir; çünkü bakan kimse onunla *ibtihâc* eder, gözü gönlü açılır.

1 Zira *"grup" [cemaat]* kelimesi mâna itibariyle çoğul, lâfız itibariyle ise tekildir. / çev.

[١٩٢٣] وعن رسول الله ﷺ: أنه كان إذا قرأها يقول: بل الله خير وأبقى وأجل أكرم.

[١٩٢٤] فإن قلت: ما الفرق بين أم وأم في {أَمْ مَا تُشْرِكُونَ} و{أَمَّنْ خَلَقَ السماوات}؟ قلت: تلك متصلة، لأنّ المعنى: أيهما خير؛ وهذه منقطعة بمعنى بل
٥ والهمزة، لما قال تعالى: آللّٰه خير أم الآلهة؟ قال: بل أمّن خلق السماوات والأرض خير؟ تقريرًا لهم بأن من قدر على خلق العالم خير من جماد لا يقدر على شيء. وقرأ الأعمش«أمَن»، بالتخفيف. ووجهه أن يجعل بدلًا من {آللّٰه}، كأنه قال: أمّن خلق السماوات والأرض خير أم ما تشركون؟

**٦٠-﴿أَمَّنْ خَلَقَ السماوات وَالأَرْضَ وَأَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا
١٠ بِهِ حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ مَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُنْبِتُوا شَجَرَهَا أَإِلَهٌ مَعَ اللَّهِ بَلْ هُمْ قَوْمٌ يَعْدِلُونَ﴾**

[١٩٢٥] فإن قلت: أي نكتة في نقل الإخبار عن الغيبة إلى التكلم عن ذاته في قوله {فَأَنْبَتْنَا}؟ قلت: تأكيد معنى اختصاص الفعل بذاته، والإيذان بأنّ إنبات الحدائق المختلفة الأصناف والألوان والطعوم والروائح والأشكال مع حسنها وبهجتها بماء
١٥ واحد لا يقدر عليه إلا هو وحده. ألا ترى كيف رشّح معنى الاختصاص بقوله {مَا كَانَ لَكُمْ أَن تُنْبِتُوا شَجَرَهَا}؟ ومعنى الكينونة: الانبغاء. أراد أن تأتّي ذلك محال من غيره، وكذلك قوله {بَلْ هُمْ} بعد الخطاب أبلغ في تخطئة رأيهم.

[١٩٢٦] والحديقة: البستان عليه حائط؛ من الإحداق وهو الإحاطة. وقيل {ذاتَ}، لأنّ المعنى: جماعة حدائق ذات بهجة، كما يقال: النساء ذهبت. والبهجة:
٢٠ الحسن، لأنّ الناظر يبتهج به.

[1927] "Allah'la birlikte bir başka tanrı mı?!" O'nun dışındaki hiç ona denk tutulup, ortak kılınabilir mi? "Allah ile birlikte bir başka tanrıya mı tapıyorsunuz?" İfade, "Bir başka tanrıyı Allah'a ortak mı koşuyorsunuz?" anlamına gelmek üzere, *e-ilâh^en^ ma'a'llāh* şeklinde de okunmuştur. İki Hemze'yi açıkça telâffuz ederek okuyabileceğin gibi, ikisinin arasına bir *med* ilâve edip, ikincisini Hâ ile Hemze arası karışık bir tonla okuyabilirsin. O'ndan başkasını O'na "denk tutan [bir kavimdir onlar!]" Veya tevhit gerçeğinden "dönen [bir kavimdir onlar!]"

61. Yeryüzünü, üzerinde yaşamaya elverişli kılan, aralarında akarsular meydana getiren, oraya çakılı dağlar yerleştiren ve iki denizin arasına tampon koyan kim? Allah'la birlikte bir başka tanrı mı?! Ama çoğu bilmez.

[1928] "Yahut... kılan..." Bu ve sonrası, "Yahut... yaratan..." ifadesinden bedel olup, [tevhidi vurgulama noktasında] bu da onun hükmündedir. Yer'i üzerinde yaşanabilmesi için elips biçiminde yayıp düzenlediği "bir karargâh" [kılan]. حاجزًا "Bir tampon..." ifadesi, برزخًا [Furkān 25/53] âyetine[1] benzemektedir.

62. Darda kalana kendisine dua ettiğinde icabet ederek o sıkıntıyı gideren ve sizleri Arz'ın şu anki sahipleri kılan kim? Allah'la birlikte bir başka tanrı mı?! Ne de az düşünüyorsunuz!

[1929] [*Muztar*ın kökü olan] *zarûret*, ihtiyaca sevk eden durum demektir; *ıztırâr* ise bunun *ifti'âl* kalıbı olup *ıztarrahû ilâ kezâ* (onu şuna mecbur kıldı) denir. Fâ'il de, mef'ûl de *muztarr^un^* şeklinde gelir.[2] *Muztar*, herhangi bir hastalık veya fakirlik yahut zamanın musibetlerinden bir musibetin, sığınmaya ve Allah'a yalvarmaya muhtaç kıldığı kimsedir. İbn Abbas (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre bu, mecalsiz kimse; Süddî'den [v. 127/745] gelen rivayete göre ise güç-kuvvet namına hiçbir şeyi olmayan kimse demektir. Bunun, 'istiğfarda bulunduğu demdeki günahkâr' anlamına geldiği de söylenmiştir.

[1930] **Şayet** "Allah'ın 'Yahut darda kalana kendisine dua ettiğinde icabet ederek...' buyurması bütün darda kalanları kapsamına almaktadır. Oysa Allah'a dua edip de icabete nail olamayan nice darda kalanlar vardır?" **dersen şöyle derim:** İcabet, dua konusu olan şeyin bir maslahat [işe yararlılık] olmasına münhasırdır. Bu yüzden, kulun duası ancak buna maslahat şartı getirmesiyle güzel olur. Darda kalana gelince bu, mutlak anlamda cinsi içermekte olup

---

1 "Biri tatlı ve susuzluğu giderici, öbürü ise tuzlu ve acı iki denizi salıp aralarına **görünmez bir perde** ve aşılmaz bir engel yerleştiren de O'dur." / çev.

2 Fakat birincisinin aslı *muztarir^un^* iken, ikincisinin aslı *muztarar^un^* şeklindedir. / çev.

[١٩٢٧] {أَإِلَهٌ مَعَ اللهِ} أغيره يقرن به ويجعل شريكًا له؟ وقرئ «أإلها مع الله»، بمعنى: أتدعون، أو أتشركون. ولك أن تحقق الهمزتين وتوسط بينهما مدّة، وتخرج الثانية بين بين. {يَعْدِلُونَ} به غيره، أو يعدلون عن الحق الذي هو التوحيد.

٥ ٦١-﴿أَمَّنْ جَعَلَ الأَرْضَ قَرَارًا وَجَعَلَ خِلالَهَا أَنْهَارًا وَجَعَلَ لَهَا رَوَاسِيَ وَجَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزًا أَإِلَهٌ مَعَ اللهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْلَمُونَ﴾

[١٩٢٨] {أَمَّنْ جَعَلَ} وما بعده بدل من {أَمَّنْ خَلَقَ} [٦٠] فكان حكمهما حكمه. {قَرَارًا} دحاها وسوّاها للاستقرار عليها, {حَاجِزًا}، كقوله {بَرْزَخًا} [الفرقان: ٥٣].

١٠ ٦٢-﴿أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَيَكْشِفُ السُّوءَ وَيَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الأَرْضِ أَإِلَهٌ مَعَ اللهِ قَلِيلا مَا تَذَكَّرُونَ﴾

[١٩٢٩] الضرورة: الحالة المحوجة إلى اللجإ، والإضطرار افتعال منها. يقال: اضطرّه إلى كذا، والفاعل والمفعول مضطَرّ. والمضطر: الذي أحوجه مرض أو فقر أو نازلة من نوازل الدهر إلى اللجإ والتضرع إلى الله. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: هو المجهود. وعن السدّي: الذي لا حول له ولا قوة. وقيل: المذنب إذا استغفر. ١٥

[١٩٣٠] فإن قلت: قد عم المضطرين بقوله {يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ} وكم من مضطرّ يدعوه فلا يجاب؟ قلت: الإجابة موقوفة على أن يكون المدعوّ به مصلحة، ولهذا لا يحسن دعاء العبد إلا شارطًا فيه المصلحة. وأما المضطر فمتناول للجنس مطلقًا،

cinsin bütünü ya da bir kısmı için elverişlidir. Dolayısıyla, bu ikisinden sadece birinin kesin karara bağlanmasına ancak bir delil sayesinde yol bulunabilir ki zaten bazısı hakkında delil kāim olup o da kendisine icabet edilmenin bir maslahat konusu olduğu kimsedir. Böylece âyetin umumu kapsaması hükümsüz kalmıştır.

[1931] "Arzın şu anki sahipleri" yani o arzda bulunan sahipler… Bu [halifelik] arzın mesken tutulmasını ve orada çağlar boyu tasarrufta bulunmayı devralmak demektir. Yahut Allah Teâlâ halifelik ile yönetim ve otoriterliği kastetmiştir. İdğâm eşliğinde hem Yâ hem de Tâ ile [*yezzekkerûn - tezzekkerûn*] okunduğu gibi, [Tâ'nın] hazfiyle [*tezekkerûn*] da okunmuş olup Mâ zâittir; yani çok az bir düşünceye sahiptirler ki o da düşüncenin bulunmadığı anlamına gelir; azlık yokluk anlamına gelmektedir.

63. Karanın ve denizin karanlıklarında size yolunuzu bulduran, rahmetinin önünde rüzgârları müjdeci gönderen kim? Allah'la birlikte bir başka tanrı mı?! Allah, koştukları ortaklardan 'aşkın'dır.

[1932] Karada ve denizde yolculuk ederken, gece karanlığı sizi bastırdığında gökte yıldızlar, yerde de işaretler[1] sayesinde "size yolunuzu bulduran..."

64. İlkin yaratıp sonra onu tekrarlayan, gökten ve yerden sizi rızıklandıran kim? Allah'la birlikte bir başka tanrı mı?! De ki: Şayet doğru söylüyorsanız, getirin kanıtınızı!

[1933] **Şayet** "Tekrar hayata döndürülüp yaratılmayı inkâr ediyorlarken, onlara nasıl 'İlkin yaratıp sonra onu tekrarlayan...' denilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bilgi ve ikrar imkânı bahşedilmek suretiyle bahane sebepleri kaldırılıp atılmış, inkâr hususunda hiçbir mazeretleri kalmamıştır.[2] "Gökten" yağmurla "ve yerden" bitkilerle [sizi rızıklandıran kim?] Allah ile birlikte başka bir ilâh bulunduğuna dair "şayet doğru söylüyorsanız" buna dair deliliniz nerede?

65. De ki: Göklerde ve yerde -Allah müstesna- hiç kimse gaybı bilemez... Ne zaman diriltileceklerini de fark etmiyorlar.

1 Yani dağ, dere vb. coğrafi girinti çıkıntılar… / ed.
2 Bu sebeple, ikrar ediyorlarmış gibi değerlendirilmişlerdir. / ed.

يصلح لكله ولبعضه، فلا طريق إلى الجزم على أحدهما إلا بدليل، وقد قام الدليل على البعض وهو الذي أجابته مصلحة، فبطل التناول على العموم.

[١٩٣١] {خُلَفَاءَ الأَرْضِ} خلفاء فيها، وذلك توارثهم سكناها والتصرف فيها قرنا بعد قرن. أو أراد بالخلافة الملك والتسلط. وقرئ «يذكرون»، بالياء مع الإدغام، وبالتاء مع الإدغام والحذف. وما مزيدة، أي يذكرون تذكرًا قليلًا. والمعنى نفي التذكر، والقلة تستعمل في معنى النفي.

٦٣-﴿أَمَّنْ يَهْدِيكُمْ فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَنْ يُرْسِلُ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ أَإِلَهٌ مَعَ اللَّهِ تَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

[١٩٣٢] {يَهْدِيكُمْ} بالنجوم في السماء والعلامات في الأرض إذا جنّ الليل عليكم مسافرين في البر والبحر.

٦٤-﴿أَمَّنْ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَمَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالأَرْضِ أَإِلَهٌ مَعَ اللَّهِ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[١٩٣٣] فإن قلت: كيف قيل لهم {أَمَّن يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ} وهم منكرون للإعادة؟ قلت: قد أزيحت علتهم بالتمكين من المعرفة والإقرار، فلم يبق لهم عذر في الإنكار. {مِنَ السَّمَاءِ} الماء {و} من {وَالأَرْضِ} النبات {إِنْ كُنتُمْ صَادِقِينَ} أنّ مع الله إلهًا، فأين دليلكم عليه؟

٦٥-﴿قُلْ لا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ﴾

[1934] **Şayet** “Allah göklerde ve yerde olanlardan *olmaktan* münezzeh iken nasıl O’nun ismi merfû‘ kılınmış [yani göklerde ve yerde olduğu söylenmiş] tir?” **dersen şöyle derim:** Bu, Benî Temîm’in lügatine göre gelmiştir; zira onlar *mâ fi’d-dâr*^{i} *ahad*^{un} *illâ himâr*^{un} (evde eşekten başka *hiç kimse* yok) derler ve *ahad*^{un} (hiç kimse) ifadesi zikredilmemişçesine “Evde eşekten *başkası* yok.” demek isterler. Nitekim şairin şu şiiri de bu kabildendir:

> Savaş yerinde eklem yerlerini hedefleyen o keskin *meşrefî* kılıcından başka
> ne kargıların ne de okların işe yaradığı bir akşam vakti...

Yine onların *mâ etânî zeyd*^{un} *illâ ‘amr*^{un} (Bana Zeyd değil, Amr geldi) ve *mâ e‘ânehû ıhvânukum illâ ıhvânuhû* (Ona sizin kardeşleriniz değil, kendi kardeşleri yardım etti) demeleri de bu kabildendir [ki bütün bu örneklerde sanki “kendisinden istisna kılınan” zikredilmeyip, bir tür *istisnâ-i mufarrağ* kılınmış gibidir].

[1935] “Peki, Temim ekolünün Hicaz ekolüne tercih edilmesinin saiki nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunda nefis bir nükte saiki vardır ki o da “istisna edilen”in, *leyse bi-hâ enîs*^{u}[1] (orada hiçbir aşina/dost yoktur) sözünden sonra gelen *ille’l-ye‘âfîr*^{u} (bufalo yavrularından başka) istisnasının konumuna çıkarılmasıdır ki bu da mânanın, “Şayet Allah göklerdekilerden ve yerdekilerden olsaydı onlar da gaybı bilirlerdi.” demeye dönüşmesi içindir; yani onların gaybı bilmelerinin imkânsızlığı, Allah’ın onların türünden olmasının imkânsızlığı gibidir. Tıpkı söz konusu beyitte mânanın, “Eğer bufalo buzağıları bir aşina/dost olacaksa, o beldede de bir aşina/dost var demektir!” şeklinde olması gibidir ki bu da o beldenin aşinadan/dosttan hâlî olduğunu kesin hükme bağlamak içindir.

[1936] **Şayet** “Kelâmcıların, -Allah’ın ilmi tüm mekânlarda olduğundan, zatı da adeta o mekânlardaymışçasına- ‘Allah her yerdedir.’ dedikleri gibi, sen de Allah’ın göktekilerden ve yerdekilerden olduğunu iddia etseydin de ifadeyi, Benî Temîm’in görüşüne hamletmeseydin olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Allah’ın göklerde ve yerde bulunmasının mecaz, onların oralarda bulunmasının ise hakikat olması buna ters düşer; zira konuşanın bir tek ibare ile aynı anda hem hakikat hem de mecaz kastetmesi sağlıklı değildir. Kaldı ki “Göktekiler ve yerdekiler” diyerek Allah Teâlâ ile onların eşitlendiği vehmini uyandıran tek bir isim altında buluşturmuş olursun ki bu tür vehim yanıltmaları Allah’ın zatından ve sıfatlarından uzaktır. Dikkat edilirse, [Allah ile Peygamber’i eşitleyerek] *…ve men ya‘sıhimâ fe-kad hevâ* ([Kim Allah ve Resulüne itaat ederse doğru yolu bulmuş olur.] Kim de *bu ikisine* isyan ederse azmış olur.) diyen birine Peygamber (s.a.) “Sen kavminin ne fena bir hatibiymişsin!” demiştir.[2] [*Müslim*, “Cum‘a”, 48].

1 Yani şairin; وبَلْدَةٍ لَيْسَ بِهَا أَنِيسُ ۞ إلاَّ اليَعَافِيرُ و إلاَّ العِيسُ (Nice beldeler vardır ki hiçbir aşina yoktur orada! Varsa yoksa bufalo yavruları ve ak develer…) beytindeki. / ed.

2 Yani “Kim de *Allah ve Resulüne* isyan ederse...’ demen gerekirdi!” / ed.

[١٩٣٤] فإن قلت: لم رفع اسم الله، والله يتعالى أن يكون ممن في السماوات والأرض؟ قلت: جاء على لغة بني تميم، حيث يقولون: ما في الدار أحد إلا حمار، يريدون: ما فيها إلا حمار، كأن أحدًا لم يذكر. ومنه قوله:

عَشِيَّةَ مَا تُغنِي الرِّماحُ مَكَانَهَا ۞ وَلَا النَّبْلُ إلَا الْمَشْرَفِيُّ الْمُصَمِّمُ

وقولهم: ما أتاني زيد إلا عمرو، وما أعانه إخوانكم إلا إخوانه.

[١٩٣٥] فإن قلت: ما الداعي إلى اختيار المذهب التميمي على الحجازي؟ قلت: دعت إليه نكتة سرية، حيث أخرج المستثنى مخرج قوله: ''إلا اليعافير''، بعد قوله: ''ليس بها أنيس''، ليؤول المعنى إلى قولك: إن كان الله ممن في السماوات والأرض، فهم يعلمون الغيب، يعني: أنّ علمهم الغيب في استحالته كاستحالة أن يكون الله منهم، كما أنّ معنى ما في البيت: إن كانت اليعافير أنيسًا ففيها أنيس! بتًا للقول بخلوّها عن الأنيس.

[١٩٣٦] فإن قلت: هلا زعمت أنّ الله ممن في السماوات والأرض، كما يقول المتكلمون: الله في كل مكان، على معنى أنّ علمه في الأماكن كلها فكأن ذاته فيها، حتى لا تحمله على مذهب بني تميم؟ قلت: يأبى ذلك أن كونه في السماوات والأرض مجاز، وكونهم فيهن حقيقة، وإرادة المتكلم بعبارة واحدة حقيقة ومجازًا غير صحيحة. على أنّ قولك: من في السماوات والأرض، وجمعك بينه وبينهم في إطلاق اسم واحد فيه إيهام تسوية، والإيهامات مزالة عنه وعن صفاته تعالى. ألا ترى كيف قال ﷺ لمن قال: ومن يعصهما فقد غوى، «بئس خطيب القوم أنت!»

[1937] Âişe *Radıya'llāhu Anhâ*'dan rivayet edilmiştir ki "... Her kim yarın ne olacağını bildiğini iddia ederse, Allah'a büyük bir iftirada bulunmuş olur!" [*Müslim*, "İman", 287]; zira Allah Teâlâ 'De ki: Göklerde ve yerde -Allah müstesna- hiç kimse gaybı bilemez' buyurmaktadır." Bazılarından gelen bir rivayete göre Allah, gaybını yarattıklarından gizleyip hiç kimseyi buna muttali kılmamıştır ki kullarından hiçbiri O'nun 'tuzağından' emin olmasın. Bu âyetin, kıyametin vaktini Hazret-i Peygamber'e (s.a.) soran müşrikler hakkında indiği de söylenmiştir.

[1938] أيّان *metâ* (ne zaman?) anlamındadır. Eğer isim kılınırsa, âne -*yeînu - eyyân*en şeklinde *fa"âl*en vezninde; [Elif Nûn ziyadeliği söz konusu olmadığı için] mutlaka munsarif olur. Hemze'nin kesresiyle iyyâne şeklinde de okunmuştur.

66. Aslında Âhirete dair 'bilgi'leri pekâlâ yetişir; ama ondan yana 'şüphe' içindeler... Hatta, ona karşı tamamen körler!..

[1939] [بل ادارك ifadesi] *bel edrake, belidderake, beliddārake, bel tedârake*, iki Hemze ile *bel e-edrake*, iki Hemze arasına bir Elif getirerek *bel â-edrake*, şeddesiz olarak ve nakil vechi [Hemze'nin fethasını, öncesindeki Lâm'a nakletme] ile *bele'drake*, Lâm'ın fethası ve Dâl'ın şeddesiyle *bele'dderake* ki bunun aslı, soru tarzı üzere *bel edderake* şeklindedir. Yine, *belâ edrake, belâ e-edrake, em tedârake* ve *em edrake* şeklinde de okunmuş olup, bunlar on iki kıraattir.[1] *İddârake*nin aslı *tedârake* olup Tâ, Dâl'a idğâm edilmiş [ve sakin harfle başlangıç yapılamayacağı için fiilin başına bir vasıl Hemze'si getirilmiş]tir. *İdderake* ise ifte'ale babındandır. *Edrake 'ilmuhum* ifadesi, "onların bilgileri nihaî dereceye varıp, tekâmül bulmuştur" anlamındadır. إِدّارك علمهم ise "peyderpey gerçekleşti, sağlamlaştı" demektir ki iki açıklaması vardır: Birincisi, ilmin sağlamlaşıp kemal noktaya varmasının sebepleri, hiçbir şüphe barındırmayan kıyametin onlar için vuku bulması ve şüpheci birer cahil iken onun bilgisine sahip kılınmış olmalarıdır. İşte "... ama ondan yana 'şüphe' içindeler... Hatta, ona karşı tamamen körler!.." âyeti bu olup Allah Teâlâ, bununla göktekilerin ve yerdekilerin bir kısmı olan müşrikleri kastetmektedir; çünkü bunlar göklerde ve yerde olanlar kategorisine dâhil oldukları için, bunların fiili yekûna nispet edilmiştir. Nitekim fiili içlerinden sadece bir grup insan işlediği halde "Falan oğulları şöyle şöyle yaptılar." denir.

1 *Beliddârake* kıraati Nâfi', İbn Âmir, Âsım, Hamza, Kisâî ve Halef'e; *bel edrake* kıraati ise İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Ca'fer ve Ya'kūb'a ait olup, diğer vecihler şazdır. / çev.

[١٩٣٧] وعن عائشة رَضِيَ اللهُ عَنْهَا: «من زعم أنه يعلم ما في غد فقد أعظم على الله الفرية! والله تعالى يقول {قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ}». وعن بعضهم: أخفى غيبه عن الخلق ولم يُطلِع عليه أحدًا لئلا يأمن أحد من عبيده مكرَه. وقيل: نزلت في المشركين حين سألوا رسول الله ﷺ عن وقت الساعة.

[١٩٣٨] {أَيَّانَ} بمعنى متى، ولو سمي به لكان فعّالًا، من آن يئين ولا يصرف. وقرئ «إيان»، بكسر الهمزة.

٦٦-﴿بَلِ ادَّارَكَ عِلْمُهُمْ فِي الآخِرَةِ بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ﴾

[١٩٣٩] وقرئ «بلْ أدْرك»، «بلِ ادَّرك»، «بلِ ادَّارك»، «بلْ تدارك»، «بل أأدرك» بهمزتين، «بل آأدرك» بألف بينهما، «بلَ ادْرك»، بالتخفيف والنقل، «بلَ ادَّرك» بفتح اللام وتشديد الدال. وأصله: بلْ أدّرك على الاستفهام، «بلى أدرك»، «بلى أأدرك»، «أم تدارك»، «أم أدرك» فهذه ثنتا عشرة قراءة. وادّارك أصله تدارك، فأدغمت التاء في الدال؛ وادّرك افتعل. ومعنى أدرك علمهم: انتهى وتكامل؛ وادّارك: تتابع واستحكم. وهو على وجهين؛ أحدهما أن أسباب استحكام العلم وتكامله بأن القيامة كائنة لا ريب فيه، قد حصلت لهم ومكّنوا من معرفته وهم شاكّون جاهلون، وهو قوله {بَلْ هُمْ فِى شَكٍّ مِنْهَا بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ}؛ يريد المشركين مـ{مَنْ في السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} [النمل: ٦٥]؛ لأنهم لما كانوا في جملتهم نسب فعلهم إلى الجميع، كما يقال: بنو فلان فعلوا كذا، وإنما فعله ناس منهم.

[1940] **Şayet** "Âyet, *gayb bilgisinin tamamen Allah'a ait olduğunu, bundan yana kulların hiçbir bilgisinin olmadığını, ne zaman diriltilip haşredileceklerinin de gayb bilgisi kategorisine dâhil olduğunu ve bunu kavrayamayacaklarını* anlatmak için sevk edilmiştir. Hal böyle iken, müşriklerin 'bilgi sebeplerinin sağlamlaşması ve ma'rifet imkânı bulmaları' ile 'dirilmeyi inkâr etmeleri' nasıl birbirine uygun düşebilir?" **dersen şöyle derim:** [i] Allah Teâlâ kulların gayba dair bir bilgileri olmadığını, vuku bulacak dirilişi de dirilişin gerçekleşeceği vakti de bilemeyeceklerini zikredince ve bu onların âcizliklerini açıklamak ve bilgilerinin yetersizliğini betimlemek için olunca, onlarda bundan daha mübalağalı bir âcizlik bulunduğunu belirtmiştir ki bu âcizlik de yanlarında buna dair birtakım bilgi sebepleri ve bilgi sağlamlığı mevcutken, amellerinin karşılık bulacağı 'mutlaka gerçekleşecek bir olay' için 'olmayacak' demeleridir. [ii] Bunun ikinci açıklaması da şudur: Onların bilgi sağlamlığı ve tekâmülü ile betimlenmeleri onlarla alay etmektir ki bu, insanların en cahiline alaylı alaylı: "Amma da âlimmişsin!" demene benzer; çünkü bilinmesine hiçbir yol bulunmayan şeyin oluş vaktini bilmeyi bırakın, bilgisine gidilecek işlek bir yol bulunan bir şeyin ispatından bile şüphe edip, kör davranmaktadırlar! [iii] *Edrake 'ilmuhum* ve *iddârake 'ilmuhum* kıraatlerinin bir diğer yorumu daha vardır ki o da *edrake*nin "son buldu ve yok oldu" anlamına gelmesidir. Bu tıpkı senin *edraketi's-semerat*[u] (meyve tükendi) demen gibidir; çünkü bu, meyvenin yok olduğu nihaî sınırdır. Hasan-ı Basrî bunu "Bilgileri yok olup gitti." anlamında yorumlamıştır; burada *tedârake* fiili, *tedârake benû fulân*[in] (falan oğulları art arda yok oldular) ifadesi kabilinden olup helâk olmada birbirilerini izlemeleri hâlinde söylenir.

[1941] **Şayet** "Soru tarzı üzere *bel e-edrake* (yoksa, onların bilgisi yeterli mi?) şeklinde okuyanın kıraat değeri nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, onların bilgi yeterliliklerinin inkârı şeklinde bir soru sormadır. *Em edrake* ve *em tedârake* şeklinde okuyanın kıraati de böyledir; çünkü bu *em, bel-e* (yoksa) anlamındadır. "Peki, *belâ edrake* ve *belâ e-edrake* şeklinde okuyana ne demeli?" **dersen şöyle derim:** "Allah Teâlâ '... fark edemiyorlar' buyurmasının ardından *belâ* sözcüğünü getirince bu, "Elbette fark edebiliyorlar." anlamına gelir. Sonrasında, bu "fark etme" anlamını, bilgileri olmadığını mübalağalı bir şekilde ifade etme anlamına gelen bir istihza ile "Onların Âhirete dair bilgileri yeterliymiş!" sözüyle açıklamış olur ki buna göre sanki, "Onların Âhiret vaktinin farkına varmaları, onun vukuunu bilmemeleridir." buyurmuş gibidir. Böylece, iş fark etme diye bir şeyin -olabilecek en mübalağalı şekilde- yokluğunu anlatmaya dönmektedir.

[١٩٤٠] فإن قلت: إن الآية سيقت لاختصاص الله بعلم الغيب وأن العباد لا علم لهم بشيء منه، وأن وقت بعثهم ونشورهم من جملة الغيب وهم لا يشعرون به، فكيف لاءم هذا المعنى وصف المشركين بإنكارهم البعث مع استحكام أسباب العلم والتمكن من المعرفة؟ قلت: لما ذكر أن العباد لا يعلمون الغيب ولا يشعرون ٥ بالبعث الكائن ووقته الذي يكون فيه، وكان هذا بيانًا لعجزهم ووصفًا لقصور علمهم؛ وصل به أن عندهم عجزا أبلغ منه، وهو أنهم يقولون للكائن الذي لا بدّ أن يكون - وهو وقت جزاء أعمالهم - لا يكون، مع أن عندهم أسباب معرفة كونه واستحكام العلم به. والوجه الثاني: أن وصفهم باستحكام العلم وتكامله تهكمٌ بهم، كما تقول لأجهل الناس: "ما أعلمك!" على سبيل الهزؤ، وذلك حيث شكوا ١٠ وعموا عن إثباته الذي الطريق إلى علمه مسلوكٌ، فضلًا أن يعرفوا وقت كونه الذي لا طريق إلى معرفته. وفي أدرك علمهم، و{ادّارك علمهم} وجه آخر، وهو أن يكون أدرك بمعنى انتهى وفني، من قولك: أدركت الثمرة؛ لأن تلك غايتها التي عندها تعدم. وقد فسره الحسن رضي الله عنه باضمحل علمهم وتدارك، من تدارك بنو فلان: إذا تتابعوا في الهلاك.

١٥ [١٩٤١] فإن قلت: فما وجه قراءة من قرأ «بل أأدرك» على الاستفهام؟ قلت: هو استفهام على وجه الإنكار لإدراك علمهم، وكذلك من قرأ: «أم أدرك». و«أم تدارك»؛ لأنها أم التي بمعنى بل والهمزة. فإن قلت: فمن قرأ: «بلى أدرك»، و«بلى أأدرك»؟ قلت: لما جاء ببلى بعد قوله {وَمَا يَشْعُرُونَ} كان معناه: بلى يشعرون، ثم فسر الشعور بقوله: أدرك علمهم في الآخرة، على ٢٠ سبيل التهكم الذي معناه المبالغة في نفي العلم. فكأنه قال: شعورهم بوقت الآخرة أنهم لا يعلمون كونها، فيرجع إلى نفي الشعور على أبلغ ما يكون.

Soru tarzı üzere, *belâ e-edrake* şeklinde okuyana gelince bu da “Elbette, sanki ne zaman diriltileceklerini fark edebiliyorlar!” anlamına gelmekte olup sonrasında Allah Teâlâ, onların bu Âhirete dair bilgilerini inkâr etmiştir. Allah Teâlâ Âhiretin vukuuna dair bilgilerini inkâr edince, o Âhiretin vukuu vaktine dair onlar adına herhangi bir farkındalık husule gelmemiş olur; çünkü olacak olanın vaktinin bilinmesi, olacak olanın bilinmesine tâbidir.

[1942] “Ahirete” yani Âhiretin durumu ve bilgisine “dair.”

[1943] **Şayet** “[Yok, yok!.. Bilakis.. Hayır hayır.’ şeklinde[1]] üç adet ıdrap yapmanın esprisi nedir?” **dersen şöyle derim:** Allah, bunları önce dirilme vaktinin farkına varamamakla, sonra kıyametin olacağını bilmemekle, sonra da şüphede debelenip, gidermeleri pek âla mümkünken bu şüphelerini gidermemekle tavsif etmiştir ki böylece, tamamen, değişken durumlarını anlatmış olmaktadır. Dikkat edilirse, mezhep anlaşmazlıklarını ve mezhep erbâbının birbirlerini dalâlete nispet ettiklerini hiç duymamış birinin durumu, bunu işittiği halde hakla batılı birbirinden ayırt etme çabaları kendisini ırgalamadan pinekleyen, daha kötüsü, kör-kütük bir hâlde olan, tüm amacını midesine ve organına endeksleyen bir hayvan misali “hak” ve “batıl” diye bir kavramı aklından geçirmeyen ve âkıbet düşüncesi taşımayan kimseden daha ehvendir!

[1944] Allah Teâlâ Âhireti onların körlüğünün kaynaklandığı başlangıç noktası kılmış, bu yüzden de onu[n âmilini] ‘An ile değil de Min ile geçişli kılmıştır; çünkü âkıbetin ve amele verilecek karşılığın inkârı, onları düşünmeyen ve dikkat etmeyen hayvanlar gibi kılan şeydir.

67. Nitekim şöyle demekteler nankörce inkâr edenler: “Biz ve atalarımız toprak olduktan sonra tekrar mı çıkarılacakmışız?!”

[1945] أإذا’nın âmili, أَئِنَّا لَمُخْرَجُونَ (Tekrar mı çıkarılacakmışız!) ifadesinin delâlet ettiği şey olup o da *nuhracu* (çıkarılacağız) şeklinde takdir edilir; çünkü ism-i fâ‘ilin ameli önünden istifham Hemze’sinin gelmesi, ayrıca İnne ve iptida Lâm’ı… ki biri bile yeterlidir, bunların tamamı bir araya geldiğinde varın siz düşünün!

[1946] Kastedilen, topraktan veya yokluk hâlinden hayata çıkarılmaktır. İzânın ve *inne*nin başına getirilmiş hâli ile istifham harfinin tekrar edilmesi topyekûn yadırgama üstüne yadırgama, inkâr üstüne inkâr ve katmerli, aşırı küfre delildir.

1 بَلِ ادَّارَكَ؛ بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ؛ بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ / *ed.*

وأما من قرأ «بلى أأدرك» على الاستفهام فمعناه: بلى يشعرون متى يبعثون، ثم أنكر علمهم بكونها. وإذا أنكر علمهم بكونها لم يتحصل لهم شعور بوقت كونها؛ لأنّ العلم بوقت الكائن تابع للعلم بكون الكائن.

[١٩٤٢] {فِي الآخِرَةِ} في شأن الآخرة ومعناه.

٥ [١٩٤٣] فإن قلت: هذه الاضرابات الثلاث ما معناها؟ قلت: ما هي إلا تنزيل لأحوالهم؛ وصفهم أولًا بأنهم لا يشعرون وقت البعث، ثم بأنهم لا يعلمون أن القيامة كائنة، ثم بأنهم يخبطون في شك ومرية فلا يزيلونه والإزالة مستطاعة. ألا ترى أن من لم يسمع اختلاف المذاهب وتضليل أربابها بعضهم لبعض كان أمره أهون ممن سمع بها وهو جاثم لا يشخص به طلب التمييز بين الحق والباطل، ثم بما هو أسوأ حالًا ١٠ وهو العمى، وأن يكون مثل البهيمة قد عكف همه على بطنه وفرجه، لا يخطر بباله حقًا ولا باطلًا، ولا يفكر في عاقبة.

[١٩٤٤] وقد جعل الآخرة مبدأ عماهم ومنشأه، فلذلك عدّاه بمن دون عن؛ لأنّ الكفر بالعاقبة والجزاء هو الذي جعلهم كالبهائم لا يتدبرون ولا يتبصرون.

٦٧-﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَئِذَا كُنَّا تُرَابًا وَآبَاؤُنَا أَئِنَّا لَمُخْرَجُونَ﴾

١٥ [١٩٤٥] العامل في {أَئِذَا} ما دلّ عليه {أَئِنَّا لَمُخْرَجُونَ}، وهو نخرج؛ لأنّ بين يدي عمل اسم الفاعل فيه عقابا، وهي همزة الاستفهام، وإنّ ولام الابتداء، وواحدة منها كافية، فكيف إذا اجتمعن؟

[١٩٤٦] والمراد: الإخراج من الأرض، أو من حال الفناء إلى الحياة. وتكرير حرف الاستفهام بإدخاله على إذا وإنّ جميعًا إنكار على إنكار، وجحود عقيب جحود، ٢٠ ودليل على كفر مؤكد مبالغ فيه.

68. “Aslında, biz ve daha evvel atalarımız bununla tehdit edilmişiz; ama bu, öncekilerin masallarından ibarettir!”

[1947] أَئِنَّا (Biz mi) ifadesindeki zamir onlara ve atalarına aittir; çünkü onların toprak oluşu kendilerini de atalarını da içermiş olmaktadır.

[1948] **Şayet** “Âyette ‘bu’ ifadesi ‘biz ve atalarımız’ ifadesinden önce söylenmiş iken, başka bir âyette[1] ‘biz ve atalarımız’ ifadesi ‘bu’ ifadesinden önce söylenmiş?” **dersen şöyle derim:** Öncelik vermek, önce anılanın, sözün kendisi için sevkedildiği, anlatılmak istenen aslî maksat olduğuna delildir. Buna göre iki âyetten birinde diriltmenin esas alındığı, diğerinde ise sadedin diriltileceklerle ilgili olduğu gösterilmiş olmaktadır.

69. De ki: Yeryüzünde gezin de, mücrimlerin sonu nasıl olmuş, görün.

[1949] Akıbet[i anlatan *kâne*] fiiline müenneslik alâmetinin bitişmeme sebebi, bunun müennesliğinin gerçek olmaması ve anlamın *keyfe kâne âhiru emrihim* (işlerinin sonu nasıl oldu!) şeklinde [müzekker] olmasıdır. Allah Teâlâ “mücrimler” ifadesiyle inkârcı kesimi kastetmiştir. İnkârın “cürümkârlık” ile ifade edilmesinin yegâne sebebi, cerîmelerin terki ve bu cerîmelerin varacağı âkıbetle korkutma hususunda Müslümanlar için bir lütuf olmasıdır. Dikkat edilirse, “Rableri de günahları yüzünden onları kırıp geçirdi...” [Şems 91/14] ve “Kendi yanlışları yüzünden suda boğuldular...” [Nûh 71/25] buyrulmuştur.

70. Onlara üzülme; kurdukları tuzaklardan dolayı için daralmasın.

[1950] “Onlara üzülme!” Çünkü sana uymadılar ve Müslüman olup da bu sayede kurtuluşa eremediler. Bunlar Hazret-i Peygamber’in kavmi olan Kureyş’tir. Tıpkı “(Resulüm!) İşbu söze iman etmediler diye üzüntünden, arkalarından neredeyse kendini paralayacaksın!” [Kehf 18/6] âyetindeki gibi.

[1951] “İçin daralmasın!” Sana kurdukları hile ve tuzaklardan dolayı göğsün daralmasın! Aldırma; çünkü Allah seni insanlardan koruyacaktır. Fetha ve kesre ile *dāka’ş-şey*^u^ *dayk*^an^ *ve dīk*^an^ denir ki, âyet her ikisiyle de okunmuştur. Keza; *ed-dayk*^u^ ifadesi *ed-dayyik*^u^ lâfzının şeddesizidir. Nitekim Allah Teâlâ “...kimi saptırmak istiyorsa onun da göğsünü, göğe doğru yükseliyormuşçasına daraltıyor, sıkıyor.” [En‘âm 6/125] buyurmuştur ki burada, [ضيقًا] şeddesiz ve şeddeli okunmuştur. “Tuzaklarından dolayı sıkışmış bir durumda olma.” anlamı kastedilmiş de olabilir.

1 Mu’minûn 23/83.

٦٨- ﴿لَقَدْ وُعِدْنَا هَذَا نَحْنُ وَآبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ إِنْ هَذَا إِلا أَسَاطِيرُ الأَوَّلِينَ﴾

[١٩٤٧] والضمير في إن لهم ولآبائهم؛ لأنّ كونهم ترابًا قد تناولهم وآبائهم.

[١٩٤٨] فإن قلت: قدّم في هذه الآية {هذا} على {نَحْنُ وَآباؤُنا}، وفي آية أخرى قدّم {نَحْنُ وَآبَاؤُنَا} [المؤمنون: ٨٣] على {هذا}؟ قلت: التقديم دليل على أن المقدّم هو الغرض المتعمد بالذكر، وإن الكلام إنما سيق لأجله، ففي إحدى الآيتين دلّ على أن اتخاذ البعث هو الذي تعمد بالكلام، وفي الأخرى على أن اتخاذ المبعوث بذلك الصدد.

٦٩- ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الأَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ﴾

[١٩٤٩] لم تلحق علامة التأنيث بفعل العاقبة؛ لأنّ تأنيثها غير حقيقي؛ ولأنّ المعنى: كيف كان آخر أمرهم؟ وأراد بـ{الْمُجْرِمِينَ} الكافرين. وإنما عبر عن الكفر بلفظ الإجرام ليكون لطفًا للمسلمين في ترك الجرائم وتخوّف عاقبتها. ألا ترى إلى قوله: {فَدَمْدَمَ عَلَيْهِمْ رَبُّهُم بِذَنبِهِمْ} [الشمس: ١٤]، وقوله: {مِمّا خَطِيئَاتهم أُغْرِقُوا} [نوح: ٢٥].

٧٠- ﴿وَلا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلا تَكُنْ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ﴾

[١٩٥٠] {وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ} لأنهم لم يتبعوك، ولم يُسلموا فيَسلموا، وهم قومه قريش، كقوله تعالى: {فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ عَلَى آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا} [الكهف: ٦].

[١٩٥١] {فِى ضَيْقٍ} في حرج صدر من مكرهم وكيدهم لك، ولا تبال بذلك، فإن الله يعصمك من الناس. يقال: ضاق الشيء ضيقًا وضيقًا، بالفتح والكسر؛ وقد قرئ بهما. والضيق أيضًا تخفيف الضيق. قال الله تعالى {ضَيّقًا حَرَجًا} [الأنعام: ١٢٥]، قرئ مخففًا ومثقلًا. ويجوز أن يراد في أمر ضيق من مكرهم.

71. "Doğru söylüyorsanız, ne zaman gerçekleşecekmiş bu tehdit?!" diyorlar.

72. De ki: Hemen isteyip durduğunuz şeyin bir kısmı belki de ensenizdedir!

[1952] Tehdit edildikleri azabı alelacele istemişlerdi de kendilerine şöyle denildi: "Belki de onun bir kısmı ensenizde" bulunmakta"dır" ki o da Bedir günü azabıdır.

[1953] [لكم'deki] Lâm anlamı pekiştirmek için eklenmiştir; tıpkı ولا تلقوا بأيديكم... (...kendi ellerinizi tehlikeye atmayın..." [Bakara 2/195]) âyetindeki Bâ gibi. Yahut *denâ le-kum* ve *ezife le-kum* (size yaklaştı) örneklerindeki gibi Lâm ile geçişli kılınmış bir fiil anlamı da tazammun edilmiş olup anlamı: "Sizi izlemiş, size bitişmiş olabilir." şeklindedir. Nitekim [bu radife fiili] Min ile de geçişli kılınmıştır. Şair şöyle demiştir:

> Umeyr ve arkadaşlarına yaklaştığımızda
> hızla kaçtılar; ölüm peşlerinde idi zira...

Yani "Umeyr'e yaklaştığımızda."[1] A'rec [v. 130/748] *zehebe* vezninde *radefe* şeklinde okumuştur ki bunlar, iki tür lügattir; ama kesre ile gelen kıraat daha fasihtir. Hükümdarların müjde ve tehditlerinde geçen *'asâ, le'alle* ve *sevfe* (ola ki, muhtemelen, ileride) ifadeleri, durumun doğruluğuna, ciddiyetine ve sonrasında asla şüpheye mahal olmadığına delâlet eder; hükümdarlar bununla ağırbaşlı olduklarını, cezalandırmada aceleci davranmayacaklarını anlatmak isterler ki bu da kahredici güç ve galibiyetlerine, düşmanlarının onları atlatamayacağına ve onlar açısından amaçlara gönderi yapmanın yeterli olacağına dair besledikleri güvenden kaynaklanmaktadır. İşte, Allah'ın müjde ve tehditleri de bu minval üzere caridir.

73. Bununla birlikte, senin Rabbin insanlara karşı gerçekten lütuf sahibidir; ama çoğu şükretmez!

[1954] *el-Fadlu* ve *el-fâdiletu* lütufta bulunmak demektir; *li-fulân*[in] *fevâdılu fî-kavmihî ve fudûl*[un] (Falancanın, kavmi içerisinde üstün meziyetleri ve faziletleri vardır.) denir. Âyetin anlamı şudur: "Allah cezayı geciktirmekle ve onları o cezaya hemen çarptırmamakla onlara lütufta bulunmuştur. Onların çoğu Allah'ın nimetlerinin hakkını tanımıyor ve O'na şükretmiyorlar. Aksine, cehaletleri yüzünden azabın çarçabuk vuku bulmasını istiyorlar… ki, bunlar da Kureyş'tir.

---

1 Yani diyerek *radife* fiilinin yaklaşma ifade eden *denâ* ve *karube* gibi kullanılışına işaret etmektedir. Bir şey ile aradaki mesafenin azalması yani yaklaşma edimi, farklı itibarlara göre "…e yaklaşmak" şeklinde de "…den yaklaşmak" şeklinde de ifade edilebilir. / ed.

٧١-﴿وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٧٢-﴿قُلْ عَسَى أَنْ يَكُونَ رَدِفَ لَكُمْ بَعْضُ الَّذِي تَسْتَعْجِلُونَ﴾

[١٩٥٢] استعجلوا العذاب الموعود، فقيل لهم {عَسَى أَن يَكُونَ} ردفكم بعضه، وهو عذاب يوم بدر.

٥ [١٩٥٣] فزيدت اللام للتأكيد كالباء في {وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ} [البقرة: ١٩٥]، أو ضمن معنى فعل يتعدى باللام نحو: دنا لكم وأزف لكم، ومعناه: وتبعكم ولحقكم، وقد عدي. بمن قال:

فَلَمَّا رَدِفْنَا مِنْ عُمَيْرٍ وَصَحْبِهِ ❁ تَوَلَّوا سِرَاعًا وَالمَنِيَّةُ تُعْنِقُ

يعني: دنونا من عمير، وقرأ الأعرج: ردف لكم، بوزن ذهب، وهما لغتان، ١٠ والكسر أفصح. وعسى ولعل وسوف - في وعد الملوك ووعيدهم - يدل على صدق الأمر وجدّه وما لا مجال للشكّ بعده. وإنما يعنون بذلك إظهار وقارهم وأنهم لا يعجلون بالانتقام، لإدلالهم بقهرهم وغلبتهم ووثوقهم أنّ عدوّهم لا يفوتهم، وأن الرمزة إلى الأغراض كافية من جهتهم؛ فعلى ذلك جرى وعد الله ووعيده.

١٥ ٧٣-﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لا يَشْكُرُونَ﴾

[١٩٥٤] الفضل والفاضلة الإفضال؛ ولفلان فواضل في قومه وفضولٌ. ومعناه: أنه مفضل عليهم بتأخير العقوبة، وأنه لا يعاجلهم بها، وأكثرهم لا يعرفون حق النعمة فيه ولا يشكرونه، ولكنهم بجهلهم يستعجلون وقوع العقاب، وهم قريش.

74. Şüphesiz senin Rabbin, içlerinde gizlediklerini de dışa vurduklarını da bilmektedir!

[1955] [*Tukinnu* fiili] *tekunnu* şeklinde de okunmuştur. *Kenentu'ş-şey'e* ve *eknentuhû* denir ki "O şeyi örtüp gizledim." demektir; yani Allah onların Hazret-i Peygamber'e (s.a.) düşmanlık ve tuzak kurma adına gizlediklerini de dışa vurduklarını da bilmektedir ve buna karşılık hak ettikleri şekilde onları cezalandıracaktır!

75. Gökte ve yerde hiçbir gizli şey yoktur ki apaçık bir kitapta bulunmasın.

[1956] Kaybolup gizli kalan şey *ğâibet*^{un} ve *hâfiyet*^{un} diye isimlendirilir ki bu ikisinde yer alan Tâ, *âfiyet* ve *âkıbet* kelimelerinde yer alan Tâ'nın konumundadır. Sıfat yerine isim olmaları hususunda bu ikisinin benzerleri *en-natîhat*^{u} (süsülüp öldürülmüş), *er-ramiyyet*^{u} (vurulup öldürülmüş) ve *ez-zebîhat*^{u} (boğazlanmış) lâfızlarıdır. Bu ikisi [*ğâibet*^{un} ve *hâfiyet*^{un}] sıfat olup bunlardaki Tâ'nın mübalağa için gelmiş olması da caizdir. Tıpkı Arapların, *veyl*^{un} *li'ş-şâ'iri min râviyeti's-sû'i* (Kötü rivayetleri çok olan şaire yazıklar olsun!) sözünde yer alan *er-râviyet*^{u} [çokça rivayet eden] lâfzında olduğu gibi. Sanki Allah Teâlâ, "Son derece gaip ve son derece gizli hiçbir şey yoktur ki Allah, onu bilip kuşatmış ve Levh-i Mahfuz'da sabitleştirmiş olmasın!" buyurmaktadır.

[1957] "Apaçık" yani meleklerin bakıp gördükleri, açık seçik olan.

76. Bu Kur'ân, anlaşmazlığa düştükleri şeylerin çoğunu İsrail oğullarına anlatmaktadır.

77. Şüphesiz o, müminler için kılavuzdur, rahmet vesilesidir.

[1958] Onlar *mesîh* konusunda ihtilâfa düşüp, hiziplere bölünmüşler ve pek çok hususta aralarında nefret vâki olmuştur; o kadar ki birbirlerine lânet okumaktadırlar! İşte Kur'ân, insafa gelip kendisine sarılmaları ve Müslüman olmaları şartıyla ihtilaf ettikleri şeylerin açıklamasını getirmiştir. Burada Allah, Yahudi ve Hristiyanları kastetmektedir.

[1959] "Müminler için" yani onların arasından iman ve insafa gelenler için ki bunlar, sadece İsrâiloğullarından da olabilirler, hem bunlardan hem de başkalarından da olabilirler.

٧٤-﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَمَا يُعْلِنُونَ﴾

[١٩٥٥] قرئ «تكنّ». يقال: كننت الشيء وأكننته، إذا سترته وأخفيته، يعني: أنه يعلم ما يخفون وما يعلنون من عداوة رسول الله ﷺ ومكايدهم، وهو معاقبهم على ذلك بما يستوجبونه.

٥ ٧٥-﴿وَمَا مِنْ غَائِبَةٍ فِي السَّمَاءِ وَالأَرْضِ إِلا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ﴾

[١٩٥٦] سمي الشيء الذي يغيب ويخفى غائبة وخافية، فكانت التاء فيهما بمنزلتها في العافية والعاقبة. ونظائرهما النطيحة، والرمية، والذبيحة في أنها أسماء غير صفات. ويجوز أن يكونا صفتين وتاؤهما للمبالغة، كالراوية في قولهم: ويل للشاعر من راوية السوء، كأنه قال: وما من شيء شديد الغيبوبة والخفاء إلا وقد
١٠ علمه الله وأحاط به وأثبته في اللوح.

[١٩٥٧] المبين: الظاهر البين لمن ينظر فيه من الملائكة.

٧٦-﴿إِنَّ هَذَا الْقُرْءَانَ يَقُصُّ عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَكْثَرَ الَّذِي هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾

٧٧-﴿وَإِنَّهُ لَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٩٥٨] قد اختلفوا في المسيح فتحزبوا فيه أحزابًا، ووقع بينهم التناكر في أشياء
١٥ كثيرة حتى لعن بعضهم بعضها، وقد نزل القرآن ببيان ما اختلفوا فيه لو أنصفوا وأخذوا به وأسلموا. يريد اليهود والنصارى.

[١٩٥٩] {لِلْمُؤْمِنِينَ} لمن أنصف منهم وآمن، أي من بني إسرائيل، أو منهم ومن غيرهم.

78. Senin Rabbin, bunların arasında verdiği hükmü mutlaka gerçekleştirecektir. O'dur çünkü 'mutlak izzet ve ilim sahibi' (Azîz, Alîm).

[1960] "Bunların arasında" yani Kur'ân'a iman edenlerle onu inkâr edenler arasında.

5 [1961] **Şayet** "*Zeyd^un yadribu bi-darbihî ve yemne'u bi-men'ih* denilemezken, âyette يقضي بحكمه (hükmüyle hükmeder) denmesinin esprisi nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu "Ne ile hükmediyorsa onunla hükmeder ki o da O'nun adaletidir; zira O, adaletten başka hüküm vermez." anlamındadır. Böylece, 'hükmün kendisine bağlı olarak verildiği şey' *hüküm* olarak
10 isimlendirilmiştir. Yahut "hikmetiyle [hükmeder]" anlamını kastetmiş olup, *hikmet*in çoğulu olarak *bi-hikemihî* (hikmetli işleriyle [hükmeder]) şeklinde okuyanın kıraati de buna delildir.

[1962] "Mutlak izzet sahibidir;" yani hükme bağladığı şey geri çevrilemez; lehinde ve aleyhinde hükmedeceği şeyi "mutlak olarak bilir." Yahut bâtıl
15 taraftarlarını mutlaka cezalandırma hususunda mutlak güç sahibidir; böyleleri ile hakperestleri birbirinden ayırma konusunda mutlak bilgi sahibidir.

79. Öyleyse, Allah'a güvenip dayan; şüphesiz sensin, apaçık gerçek üzerinde bulunan.

80. Sen bu çağrıyı elbette 'ölü'lere de 'sağır'lara da işittiremezsin ar-
20 **kalarını dönüp gittikleri takdirde!**

81. 'Kör'leri de gittikleri yanlış yoldan çevirip doğru yola getirecek değilsin. Sen sadece, âyetlerimize iman ederek teslimiyet gösterenlere işittirebilirsin.

[1963] Allah Teâlâ, Peygamber'e (s.a.) Allah'a tevekkülü ve din düşman-
25 larına aldırmamayı emretmiş ve bu tevekkülü kendisinin şek ve zanla alakası olmayan apaçık bir gerçek üzere oluşu ile gerekçelendirmiştir.

[1964] Burada, hak yolda olanların, Allah'ın sanatkârane yaratışına ve yardımına güvenmeye [bâtıl taraftarlarından] daha lâyık olduklarına ve bu gibilerin yardımsız bırakılmayacağına dair bir açıklama söz konusudur.

30 [1965] **Şayet** "'Sen [bu çağrıyı] elbette ölülere [de sağırlara da] işittiremezsin' ifadesi tevekkülün bir başka gerekçesi imiş gibi gözüküyor. Peki, bunun izahı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun izahı şudur: Gerek müşriklerin gerekse Ehl-i Kitab'ın Peygamber'e (s.a.) tâbi olmayı terketmeleri ve bu terki eziyet ve düşmanlıkla takviye etmeleri karşısında Peygamber'e (s.a.) Allah'a güvenip
35 dayanması emredilmiş ve tevekkül, ağır gelen işbu şeylerin sonucu kılınmıştır.

٧٨-﴿إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ بِحُكْمِهِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ﴾

[١٩٦٠] {بَيْنَهُمْ} بين من آمن بالقرآن ومن كفر به.

[١٩٦١] فإن قلت: ما معنى يَقْضِي بِحُكْمِهِ؟ ولا يقال: زيد يضرب بضربه، ويمنع بمنعه؟ قلت: معناه: بما يحكم به، وهو عدله، لأنه لا يقضي إلا بالعدل، فسمى المحكوم به حكمًا؛ أو أراد بحكمته - وتدل عليه قراءة من قرأ «بحِكَمه»، جمع حكمة.

[١٩٦٢] {وَهُوَ الْعَزِيزُ} فلا يردّ قضاؤه، {الْعَلِيمُ} بمن يقضي له وبمن يقضي عليه؛ أو العزيز في انتقامه من المبطلين، العليم بالفصل بينهم وبين المحقين.

٧٩-﴿فَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ إِنَّكَ عَلَى الْحَقِّ الْمُبِينِ﴾

٨٠-﴿إِنَّكَ لا تُسْمِعُ الْمَوْتَى وَلا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ﴾

٨١-﴿وَمَا أَنْتَ بِهَادِي الْعُمْيِ عَنْ ضَلالَتِهِمْ إِنْ تُسْمِعُ إِلا مَنْ يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ مُسْلِمُونَ﴾

[١٩٦٣] أمره بالتوكل على الله وقلة المبالاة بأعداء الدين، وعلل التوكل بأنه على الحق الأبلج الذي لا يتعلق به الشكّ والظنّ.

[١٩٦٤] وفيه بيان أنّ صاحب الحق حقيق بالوثوق بصنع الله وبنصرته، وأن مثله لا يخذل.

[١٩٦٥] فإن قلت {إِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتَى} يشبه أن يكون تعليلًا آخر للتوكل، فما وجه ذلك؟ قلت: وجهه أن الأمر بالتوكل جعل مسببًا عما كان يغيظ رسول الله ﷺ من جهة المشركين وأهل الكتاب من ترك اتباعه وتشييع ذلك بالأذى والعداوة،

Böylece, tâbi olmalarından ümit kesilmesi hasebiyle ve düşmanlıklarının, şer ve eziyetlerinin had safhaya ulaşmasından ötürü karşılarında muzaffer olmak için aleyhlerinde bedduada bulunmaktan başka bir alternatif kalmaması sebebiyle, Hazret-i Peygamber gibi bir tevekkül sahibinin tevekkülünün gerekçelendirilmesine uygun düşmüştür. Sağlıklı duyulara sahip canlı kimseler olmalarına rağmen ölülere teşbih edilmelerinin sebebi, kendilerine okunan ilâhi âyetleri dinlediklerinde, içinde nesne barındırmayan kaplar misali içinde söz barındırmayan ve kulakları bu sözü bellemeyen kimseler olmaları sebebiyle işitmenin faydasızlığı açısından, durumları işitme sıhhatini yitirmiş ölülerin durumuna benzetilmiştir. Çağrılıp da işitemeyen sağırlara benzetilmeleri de bunun gibidir. Körlere benzetilmeleri ise yoldan çıkmaları ve aziz ve celil Allah'dan başka kimsenin bu ârızayı kendilerinden uzaklaştırmaya ve onları 'yolunu bulmuş *gören* kimseler' kılmaya güç yetiremeyecek olması açısındandır.

[1966] **Şayet** "Arkalarını dönüp gittikleri takdirde!' ifadesinin esprisi nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, sağırın durumu için bir pekiştirmedir; çünkü o, sırt çevirip dönmek suretiyle çağırandan uzaklaştığında onun sesini algılamaktan daha da uzak kalmış olur.

[1967] [وَلا تُسْمِعُ الصُّمَّ ifadesi] *ve lâ-yesme'u's-summ*[u] (sağırlar işitemezler) ve yine aslı üzere *ve mâ ente bi-hâdini'l-'umy*[e] şeklinde ve *tehdi'l-'umy*[e] şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd'un da *ve mâ in tehdi'l-'umye* şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir.

[1968] *Hedâhu 'ani'd-dalâl*[i] ifadesi[1] tıpkı *sekâhu 'ani'l-'aymet*[i] yani "Süt içirerek onu aşırı süt isteğini giderdi." ifadesi gibidir; "kılavuzluk ederek onu yanlış yoldan uzak tuttu" anlamındadır. "Sen sadece... işittirebilirsin;" yani senin işittirmen ancak âyetlerine iman edeceklerini, yani onları tasdik edeceklerini Allah'ın bildiği kimselere erişebilir. "Ki onlar teslimiyet gösterenlerdir;" yani ihlâslı kimselerdir. Bu ifade بلى من أسلم وجهه لله... ("Hayır, her kim varlığını en güzel bir şekilde Allah'a teslim ederse..." [Bakara 2/112]) âyeti kabilinden olup bu da "Kim varlığını kusursuz ve halis biçimde Allah'a adarsa" anlamındadır.

82. Bu [yeniden diriliş] söz(ü) onlar hakkında gerçekleştiğinde, topraktan kendilerine ait öyle bir canlı çıkartırız ki, o insanların Bizim âyetlerimize yakînen inanmadıklarını [lisân-ı hâli ile] kendilerine söyler.

---

1 Müfessir, وَمَا أَنْتَ بِهَادِي الْعُمْيِ عَنْ ضَلالَتِهِمْ ifadesindeki 'An'lı kullanımı açıklamaktadır. / ed.

فلاءم ذلك أن يعلَّل توكلُ متوكلٍ مثلِه، بأن اتباعهم أمر قد يئس منه، فلم يبق إلا الاستنصار عليهم لعداوتهم واستكفاء شرورهم وأذاهم، وشبهوا بالموتى، وهم أحياء صحاح الحواسّ، لأنهم إذا سمعوا ما يتلى عليهم من آيات الله - فكانوا أقماع القول لا تعيه آذانهم وكان سماعهم كَلَا سماع - كانت حالهم لانتفاء ٥ جدوى السماع كحال الموتى الذين فقدوا مصحح السماع؛ وكذلك تشبيههم بالصمّ الذين يُنْعَق بهم فلا يسمعون. وشبهوا بالعُمي حيث يَضلون الطريق ولا يقدر أحد أن ينزع ذلك عنهم، وأن يجعلهم هداة بصراء إلا الله عز وجل.

[١٩٦٦] فإن قلت: ما معنى قوله: {إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ}؟ قلت: هو تأكيد لحال الأصم، لأنه إذا تباعد عن الداعي بأن يولي عنه مدبرًا كان أبعد عن إدراك صوته.

١٠ [١٩٦٧] وقرئ «ولا يَسمعُ الصمُّ»، «وما أنت بهادٍ العُمْيَ»، على الأصل؛ و«تهدي العمي». وعن ابن مسعود «وما إنْ تهدي العُمي».

[١٩٦٨] و"هداه عن الضلال" كقولك: سقاه عن العيمة، أي أبعده عنها بالسقي، وأبعده عن الضلال بالهدى. {إِنْ تُسْمِعُ} أي ما يجدي إسماعك إلا على الذين علم الله أنهم يؤمنون بآياته، أي يصدقون بها {فَهُم مُسْلِمُونَ} أي ١٥ مخلصون، من قوله {بَلَى مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ} [البقرة: ١١٢]، يعني جعله سالمًا لله خالصًا له.

٨٢-﴿وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِنَ الأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لا يُوقِنُونَ﴾

[1969] "Sözün" anlamı ve nihaî mefhumu "söz" diye isimlendirilmiş olup o da onların kıyamet vaktinin ve azabının vücut bulmasıyla tehdit edilmeleri ve o kıyametin vuku bulup husule gelmesidir. Maksat, kıyamet saatinin yaklaşması, alametlerinin ortaya çıkması ve tövbenin işe yaramadığı zamandır.

5 [1970] *Dâbbetülarz; cessâse*[1] olup hadiste geldiğine göre boyu, altmış arşındır, peşine düşenin yakalayamayacağı, kaçanın da kendisinden kurtulamayacağı bir şey imiş. Yine rivayete göre dört ayağı, ince tüyleri, telekleri ve iki kanadı varmış. Bu hayvanın vasfına dair İbn Cüreyc'den [v. 150/767] gelen rivayete göre, öküz başlı, domuz gözlü, fil kulaklı, dağkeçisi boynuzlu, 10 devekuşu boyunlu, aslan yeleli, kaplan postlu, kedi böğürlü, koç kuyruklu ve deve tabanlı olup iki ekleminin arası, Âdem (a.s.)'ın arşınıyla on iki arşınmış. Yine rivayete göre sadece başını çıkartacakmış ki başı da göğün burçlarına yahut bulutlara erişiyormuş. Ebû Hureyre'den gelen rivayete göre ise onda her renkten varmış. İki boynuzunun arası süvari yürüyüşüyle bir fersahlık 15 [takriben 6 km] mesafe imiş. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] gelen bir rivayete göre yerden çıkışının tamamlanması üç gün sürecekmiş. Hazret-i Ali *Radıya'llâhu Anh*'dan rivayet edildiğine göre de o üç günde çıkacak olup, insanlar bakarken ancak üçte biri çıkacakmış. Yine rivayete göre Hazret-i Peygamber'e (s.a.) *Dâbbetülarz*'ın nereden çıkacağı sorulmuş da "Mescitlerin Allah'a göre 20 saygınlığı en büyük olanından." deyip bununla Mescid-i Harâm'ı kastetmiş. Yine rivayete göre *Dâbbetülarz* üç kez çıkacakmış, Yemen'in en ücra bölgesinde ortaya çıkıp sonra gizlenecek, daha sonra çölde ortaya çıkıp uzun bir zaman gizlenecekmiş. Derken, insanlar Allah'a göre en saygın ve en değerli bir mescitte bulunuyorlarken, onları sadece ve sadece o hayvanın Benî Mahzûm 25 yurdunun hizasındaki Rükn-i Yemânî ve Rükn-i Hacer arasından, Mescid'in sağ çıkışındaki kapıdan çıkması korkutacakmış. Bir grup kaçarken, bir grup da bakakalacakmış. Bir söylentiye göre de Safa tepesinden çıkıp akıcı bir dille insanlara konuşacak ve "İnsanlar Bizim âyetlerimize" yani benim çıkacağıma "yakînen inanmıyorlardı" diyecekmiş; çünkü onun çıkışı [kıyametle ilgili] alâ- 30 metlerden sayılmaktadır. Ve "Bakınız; Allah'ın lâneti zalimlere olsun!" diyecekmiş. Süddî'nin [v. 127/745] rivayetine göre insanlara, İslâm dininin dışında kalan bütün dinlerin bâtıl olduğunu anlatacakmış. İbn Ömer *Radıya'llâhu Anh*'ın rivayetine göre de batıya yönelip, baştanbaşa duyuracağı şekilde bağıracak, sonra da doğuya, Şam'a ve Yemen'e yönelip aynı şeyi yapacakmış.

1 *Cessâse*, "Adalarda yaşayan ve Deccal'e haber taşıyan canlı" anlamına gelmekle birlikte, *Dâbbetularz*'ın salih bir varlık oluşu inancı ile çelişmektedir. / ed.

[١٩٦٩] سمى معنى القول ومؤداه بالقول، وهو ما وُعدوا من قيام الساعة والعذاب، ووقوعه: حصوله. والمراد مشارفة الساعة وظهور أشراطها وحين لا تنفع التوبة.

[١٩٧٠] ودابة الأرض: الجساسة. جاء في الحديث: أنَّ طولَها ستون ذراعًا، لا يدركها طالبٌ، ولا يفوتها هاربٌ. وروي: لها أربع قوائم وزغب وريش وجناحان. وعن ابن جريج في وصفها: رأس ثور، وعين خنزير، وأذن فيل، وقرن إبل، وعنق نعامة، وصدر أسد، ولون نمر، وخاصرة هرّ، وذنب كبش، وخف بعير. وما بين المفصلين اثنا عشر ذراعًا بذراع آدم عليه السلام. وروي: لا تخرج إلا رأسها، ورأسها يبلغ أعنان السماء، أو يبلغ السحاب. وعن أبي هريرة: فيها من كل لون، وما بين قرنيها فرسخ للراكب. وعن الحسن ﵁: لا يتم خروجها إلا بعد ثلاثة أيام. وعن علي ﵁: أنها تخرج ثلاثة أيام، والناس ينظرون فلا يخرج إلا ثلثها. وعن النبي ﷺ: أنه سئل: من أين تخرج الدابة؟ فقال: من أعظم المساجدِ حرمةً على اللّهِ، يعني المسجد الحرام. وروي أنها تخرج ثلاث خرجات؛ تخرج بأقصى اليمن ثم تتمكن، ثم تخرج بالبادية ثم تتكمن دهرًا طويلًا، فبينا الناس في أعظم المساجد حرمة وأكرمِها على الله، فما يهولهم إلا خروجها من بين الركن حذاء دار بني مخزوم عن يمين الخارج من المسجد، فقوم يهربون وقوم يقفون نظارة. وقيل: تخرج من الصفا فتكلمهم بالعربية بلسان ذلق فتقول: إنَّ الناسَ كَانُوا بآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ، يعني أن الناس كانوا لا يوقنون بخروجي. لأنّ خروجها من الآيات، وتقول: ألا لعنة الله على الظالمين. وعن السدي: تكلمهم ببطلان الأديان كلها سوى دين الإسلام. وعن ابن عمر ﵄: تستقبل المغرب فتصرخ صرخة تنفذه، ثم تستقبل المشرق، ثم الشام ثم اليمن فتفعل مثل ذلك.

Bir rivayete göre de [Mekke'deki] Ecyâd tepesinden çıkacakmış. Yine rivayete göre Îsâ (a.s.) insanlarla beraber Beytullah'ı tavaf ederken, o esnada altlarında yer, kandilin sarsılması gibi sarsılıp Safa tepesi, koşulan yerden [*mes'â*] itibaren yarılacakmış ve *Dâbbetülarz* beraberinde Hazret-i Mûsâ'nın asâsı ve Hazret-i Süleyman'ın mührü olduğu hâlde çıkacakmış. Müminin secde ettiği alnına veya iki gözünün arasına Mûsâ'nın asâsıyla vuracakmış da beyaz bir nokta oluşacakmış ve bu nokta *Dâbbetülarz*'a aydınlık olacakmış. Yahut noktayı parlayan bir yıldız hâline gelinceye dek müminin yüzünde bırakacak ve iki gözünün arasına "Bu mümindir." diye yazacakmış. İnkârcının burnunu da mühürle damgalayacak ve bu damga onun yüzü *Dâbbetülarz*'a simsiyah kesecek derecede yayılacak ve onun da iki gözünün arasına "Bu inkârcıdır!" diye yazacakmış. Bir rivayete göre de *Dâbbetülarz* asâ ile müminin yüzünü parlatacak, inkârcının burnunu da mühürle damgalayacakmış; sonra da onlara: "Ey kişi! Sen cennetliklerdensin!" ve "Ey kişi! Sen de cehennemliklerdensin!" diyecekmiş.

[1971] "Yaralamak" anlamındaki *el-kelm^{u}* kökünden gelmek üzere *teklimuhum* (onları damgalar) şeklinde de okunmuştur ki bununla da asâ ve mühürle damgalamak anlamı kastedilmiş olur. *Tükellimuhum* kıraatinin, fiildeki çokluğu ifade etmek üzere aynı *el-kelm^{u}* (yaralamak) kökünden gelmesi de caizdir (Onları damgaladıkça damgalar). [Nitekim] *Fulân^{un} mukellem^{un}* denir ki "Falanca çok yaralıdır." anlamına gelir. لَنُحَرِّقَنَّهُ (Buzağıyı cayır cayır yakacağız!" [TāHâ 20/97]) ifadesi Hazret-i Ali'nin *le-nahrukannehû*[1] kıraati ile tefsir edildiği vechile şeddesiz kıraat de, *teklîm* ile "yaralama" anlamının kastedildiğine delil sayılabileceği gibi, Übeyy b. Kâ'b'ın *tunebbi'uhum* (onlara bir bir haber verecektir) ve İbn Mes'ûd'un *tukellimuhum bi-enne'n-nâse* şeklindeki kıraatleri de bunun *kelâm* (konuşma) kökünden geldiğine delil getirilebilir.

[1972] *Dâbbetülarz*ın sözünün "hikâye" tarzı üzere nakledilmesi bağlamında kesre ile *inne'n-nâse...* şeklinde okunması ise, ya *kelâm*ın "kavil" anlamına gelmesi[2] veya *tekūlu'd-dâbbetu zâlike* (Dâbbetülarz bunu söyler.) anlamında olmak üzere *tekūlu* (söyler) fiilinin takdir edilmesi yahut Allah Teâlâ'nın o esnadaki sözünün hikâye edilmesi sebebiyledir. **Şayet** "Bu, Dâbbetülarz'ın sözünün hikâyesi olması hâlinde o nasıl 'âyetlerimize...' diyebilir?" **dersen şöyle derim:** Onun bu sözü ya Allah Teâlâ'nın o anki sözünün bir hikâye formudur.

---

1 *Le-nahrukannehû* kıraatinde buzağının yakılmasından ziyade, "madeni bir heykelin eğe vb. bir aletle törpülene törpülene toz haline getirilerek, tozlarının deryaya savrulması (*sümme le-nensifennehû fi'l-yemmi nesf^{n}*)" söz konusudur. (Ayrıca bkz. TāHâ 20/97 hk.) / ed.

2 Ki Elif Nûn maddesi *kāle* ve türevlerinden sonra kesre ile okunmaktadır. / ed.

وروي: تخرج من أجياد. وروي: بينا عيسى عليه السلام يطوف بالبيت ومعه المسلمون، إذ تضطرب الأرض تحتهم تحرُّكَ القنديل، وينشق الصفا مما يلي المسعى، فتخرج الدابة من الصفا ومعها عصا موسى وخاتم سليمان، فتضرب المؤمن في مسجده، أو فيما بين عينيه بعصا موسى عليه السلام، فتنكت نكتة ٥ بيضاء فتفشو تلك النكتة في وجهه حتى يضيء لها وجهه، أو فتترك وجهه كأنه كوكب درّي، وتكتب بين عينيه مؤمن، وتنكت الكافر بالخاتم في أنفه، فتفشو النكتة حتى يسودّ لها وجهه، وتكتب بين عينيه كافر. وروي: فتجلو وجه المؤمن بالعصا وتحطم أنف الكافر بالخاتم، ثم تقول لهم: يا فلان، أنت من أهل الجنة. ويا فلان، أنت من أهل النار.

١٠ [١٩٧١] وقرئ «تَكْلمهم» من الكلم وهو الجرح. والمراد به الوسم بالعصا والخاتم. ويجوز أن يكون تكلمهم من الكلم أيضًا، على معنى التكثير. يقال: فلان مكلّم، أي مجرّح. ويجوز أن يستدل بالتخفيف على أنّ المراد بالتكليم التجريح، كما فسر {لَنُحَرِّقَنَّهُ} [طه: ٩٧] بقراءة عليّ رضي الله عنه «لَنَحْرُقَنَّهُ»؛ وأن يستدل بقراءة أبيّ «تنبئهم»، وبقراءة ابن مسعود «تُكلِّمهم بأنّ الناس»، على أنه من الكلام.

١٥ [١٩٧٢] والقراءة بإنّ مكسورةً حكاية لقول الدابة، إما لأنّ الكلام بمعنى القول، أو بإضمار القول، أي تقول الدابة ذلك؛ أو هي حكاية لقوله تعالى عند ذلك. فإن قلت: إذا كانت حكاية لقول الدابة فكيف تقول {بآياتنا}؟ قلت: قولها حكاية لقول الله تعالى،

Veya "Rabbimizin âyetlerine..." anlamındadır. Yahut o hayvanın Allah sayesinde özgünlük arz edip O'nun nezdinde seçkin olması ve O'nun özgün yaratıklarından sayılması sebebiyle Allah'ın âyetlerini kendisine nispet etmiştir. Nitekim hükümdarın bazı gözdeleri "atlarımız; memleketimiz" derler; hâlbuki onlar efendisinin atları ve memleketidir. Fetha ile [أن الناس] okuyan, harf-i cerrin hazfedilmesi esasına göre okumuş olup, *tukellimuhum bi-enne...* ("insanlar âyetlerimize yakînen inanmıyorlar" diye kendilerine konuşacak) anlamına gelir.

83. Her ümmetin âyetlerimizi yalanlayanlarından bir bölük haşredeceğimiz gün, düzenli birlikler halinde sürülürler.

[1973] "Düzenli birlikler hâlinde sürülürler." Onların ilkleri sonuncularıyla bir araya getirilip irtibatlandırılır ve nihayet ateşe topyekûn tepetaklak atılıverirler! Bu, kemiyet çokluğu ve bu kemiyetin [çokluk sebebiyle] uç kısımlarının uzak mesafeli oluşunun bir ifadesi olup Süleyman'ın ordusu da bu şekilde betimlenmiştir [Neml 27/17]. Allah'ın, "bir bölük" [*fevc*] sözü de bunun gibidir; zira *fevc* çokluk grup demektir. Allah Teâlâ'nın, "İnsanların dalga dalga [fevç fevç] Allah'ın dinine girdiklerini gördüğünde..." [Nasr 110/2] sözü de bu kabildendir. İbn Abbas (r.a.)'dan rivayete göre bunlar; Ebû Cehl, Velîd b. Muğîre ve Şeybe b. Rebîa olup Mekkelilerin önü sıra [cehenneme] sevkedileceklerdir. Diğer ümmetlerin öncüleri de aynı şekilde onların önü sıra ateşe toplatılıp sürüleceklerdir.

[1974] **Şayet** "[مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ فَوْجًا مِمَّنْ يُكَذِّبُ ifadesinde] birinci Min ile ikinci Min arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** Birincisi kısmîlik ifade ederken, ikincisi من الأوثان ("yani putlardan[1]" [Hac 22/30]) âyetindeki gibi beyan etmek içindir.

84. Nihayet [O'nun huzuruna] geldiklerinde, "Sizler, tam olarak bilmediğiniz halde Benim âyetlerimi yalanladınız ha?! Değilse, ne yapmaktaydınız?" buyurur.

85. Böylece, kendi zulümleri yüzünden, [Cehennem'i cinlerle ve insanlarla dolduracağım!] söz(ü) aleyhlerine gerçekleşmiş olur; bir daha da konuşmazlar.

[1975] [ولم تحيطوا'daki] Vav hâl bildirir; sanki Allah Teâlâ, "Tasdik edilmeye mi yoksa tekzip edilmeye mi yaraştığını ve künhünü etraflıca bilmeye sizi götürecek herhangi bir fikir ve tetkikiniz söz konusu olmaksızın, o âyetleri bir çırpıda yalanladınız hâ!?" buyurmuş gibidir. Yahut atıf edatıdır;

1 "… Öyleyse, murdardan, yani putlardan uzak durun." / ed.

أو على معنى: بآيات ربنا، أو لاختصاصها بالله وأثرتها عنده، وأنها من خواصّ خلقه أضافت آيات الله إلى نفسها، كما يقول بعض خاصة الملك: خيلنا وبلادنا، وإنما هي خيل مولاه وبلاده. ومن قرأ بالفتح فعلى حذف الجار، أي تكلمهم بأن.

٨٣-﴿وَيَوْمَ نَحْشُرُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ فَوْجًا مِمَّنْ يُكَذِّبُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ يُوزَعُونَ﴾

٥ [١٩٧٣] {فَهُمْ يُوزَعُونَ} يحبس أوّلهم على آخرهم حتى يجتمعوا فيكبكبوا في النار. وهذه عبارة عن كثرة العدد وتباعد أطرافه، كما وصفت جنود سليمان بذلك. وكذلك قوله {فَوْجًا}، فإن الفوج الجماعة الكثيرة. ومنه قوله تعالى: {يَدْخُلُونَ فِى دِينِ اللهِ أَفْوَاجًا} [النصر: ٢]. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: أبو جهل والوليد بن المغيرة، وشيبة بن ربيعة يساقون بين يدي أهل مكة، وكذلك يحشر قادة سائر ١٠ الأمم بين أيديهم إلى النار.

[١٩٧٤] فإن قلت: أي فرق بين من الأولى والثانية؟ قلت: الأولى للتبعيض، والثانية للتبيين، كقوله: {مِنَ الْأَوْثَانِ} [الحج: ٣٠].

٨٤-﴿حَتَّى إِذَا جَاءُوا قَالَ أَكَذَّبْتُمْ بِآيَاتِي وَلَمْ تُحِيطُوا بِهَا عِلْمًا أَمَّاذَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

١٥ ٨٥-﴿وَوَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ بِمَا ظَلَمُوا فَهُمْ لَا يَنْطِقُونَ﴾

[١٩٧٥] الواو للحال، كأنه قال: أكذّبتم بها بادئ الرأي من غير فكر ولا نظر يؤدي إلى إحاطة العلم بكنهها، وأنها حقيقة بالتصديق أو بالتكذيب. أو للعطف،

"inkârınız zihinlerinizi, gerçekleşmesi ve dikkatlice incelenmesi ile buluşturmadığı hâlde o âyetleri inkâr ettiniz hâ!?" demektir; zira kendisine mektup yazılan kişi, bazen olur ki mektubun, onu yazan kişi tarafından olduğunu inkâr etse bile onu okumayı ve içeriğini anlamaya gayret etmeyi ve mânalarını kavramayı elden bırakmaz.

[1976] "Değilse," o âyetler hakkında "ne yapmaktaydınız?" Bu soru, tamamen susturmak içindir; zira yalanlamaktan başka bir şey yapmıyorlardı! Dolayısıyla, yalanlamaya da "o âyetleri gerçekten tasdik etmiştik" demeye de güçleri yetmez; zira o âyetlerin tasdik veya tekzibinden başka [üçüncü bir alternatif] yoktur. Bunun örneği, kötü bir çobancık olduğunu bildiğin hâlde çobanına, "Sen benim koyunlarımı mı yiyorsun!? Değilse, onlara ne yapmaktasın?" demendir ki böylece söze, sence kesin olan bir şeyle, yani çobanın yemesi ve bozuculuğu ile başlayarak bunu sözünün asıl ve esası yapmış oluyorsun. O çobanın, yemek dışında koyunlara hiçbir şey yapmadığını bilmene rağmen, "Değilse, onlara ne yapmaktasın!?" demekle de onu, mat etmeyi ve ondan koyunları yemekten başka bir şey beklenmeyeceğine ve -bunun aksi ile tanınmakta olması sebebiyle- çobanın koruma ve ıslah gibi bir iddiada bulunamayacağına dair bilgini kendisine bildirmiş oluyorsun. Yahut Allah "Sizin dünyada Allah'ın âyetlerini inkâr etmekten ve yalanlamaktan başka bir ameliniz var mıydı!? Değilse, bundan başka ne yapmaktaydınız?" demeyi kastetmiş de olabilir; yani onların bundan gayrı hiçbir işleri olmamıştı. Öyle ki iman ve itaat için yaratılmışlarken, sanki sırf inkâr ve isyan için yaratılmış gibi davranmakta idiler. Onlar ateşe tepetaklak atılmadan önce bu hitaba maruz kalıp, sonra o ateşe tepetaklak atılıvereceklerdir ki işte, "... söz(ü) aleyhlerine gerçekleşmiş olur" ifadesi de budur. Allah'ın kastettiği, Allah'ın âyetlerini yalanlamaktan ibaret olan zulümleri sebebiyle, vaat olunan o azabın onları bürümesi ve onları konuşmaktan ve mazeret beyan etmekten meşgul edip alıkoymasıdır. Tıpkı "Bu gündür işte, dillerinin tutulacağı gün!" [Murselât 77/35-36] âyetindeki gibi.

86. Görmediler mi ki Biz, dinlenebilsinler diye geceyi meydana getirdik; gündüzü de aydınlık kıldık [çalışabilsinler diye]?! İman eden bir toplum için elbette bunda âyetler vardır.

[1977] "Görme" gündüze tahsis edilmiştir ki ona yaraşan zaten budur. **Şayet** "Birisi sebep, diğeri hâl tümleci olması hasebiyle ليسكنوا ve مبصرًا ifadelerinde neden karşılıklılık gözetilmemiş?" **dersen şöyle derim:** Bu [lafzen olmasa da] mâna itibariyle gözetilmiştir. Cümlenin tekellüfsüz doğal dizilişi böyledir; zira مبصرًا ifadesi *li-yubsırû fî-hi turuka't-tekallubi fi'l-mekâsib*[i] (Gündüzün maîşet kazançları için dolaşılacak yolları görsünler diye) anlamındadır.

أي أجَحدتموها ومع جحودكم لم تلقوا أذهانكم لتحققها وتبصرها؛ فإن المكتوب إليه قد يجحد أن يكون الكتاب من عند من كتبه، ولا يدع مع ذلك أن يقرأ ويتفهم مضامينه ويحيط بمعانيه.

[١٩٧٦] {أَمَّاذَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} بها للتبكيت لا غير. وذلك أنهم لم يعملوا إلا التكذيب، فلا يقدرون أن يكذبوا ويقولوا قد صدّقنا بها وليس إلا التصديق بها أو التكذيب. ومثاله أن تقول لراعيك - وقد عرفته رويعي سوء - أتأكل نعمي، أم ماذا تعمل بها؟ فتجعل ما تبتدئ به وتجعله أصل كلامك وأساسه هو الذي صحّ عندك من أكله وفساده، وترمي بقولك: أم ماذا تعمل بها، مع علمك أنه لا يعمل بها إلا الأكل؛ لتبهته وتعلمه علمك بأنه لا يجيء منه إلا أكلها، وأنه لا يقدر أن يدعي الحفظ والإصلاح؛ لما شُهر من خلاف ذلك. أو أراد: أما كان لكم عمل في الدنيا إلا الكفر والتكذيب بآيات الله، أم ماذا كنتم تعملون من غير ذلك؟! يعني أنه لم يكن لهم عمل غيره، كأنهم لم يخلقوا إلا للكفر والمعصية، وإنما خلقوا للإيمان والطاعة يخاطبون بهذا قبل كبّهم في النار ثم يكبون فيها. وذلك قوله: {وَوَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ} يريد أن العذاب الموعود يغشاهم بسبب ظلمهم، وهو التكذيب بآيات الله، فيشغلهم عن النطق والاعتذار، كقوله تعالى: {هَذَا يَوْمُ لَا يَنْطِقُونَ} [المرسلات: ٣٥].

٨٦-﴿أَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا اللَّيْلَ لِيَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

[١٩٧٧] جعل الإبصار للنهار وهو لأهله. فإن قلت: ما للتقابل لم يراعَ في قوله {لِيَسْكُنُوا} و{مُبْصِرًا} حيث كان أحدهما علة والآخر حالاً؟ قلت: هو مراعى من حيث المعنى، وهكذا النظم المطبوع غير المتكلف؛ لأن معنى {مُبْصِرًا}: ليبصروا فيه طرق التقلب في المكاسب.

87. Sūr'a üfürüldüğü gün, -Allah'ın diledikleri hariç- göklerde ve yerde kim varsa dehşete kapılır ve hepsi boynu bükük vaziyette O'na gelir.

[1978] **Şayet** "Niçin [öncesindeki ينفخ muzari fiilinin sıygasıyla] فيفزع değil de ففزع buyruldu?" **dersen şöyle derim:** Bir nükte sebebiyle ki o da dehşete kapılmanın gerçek, sâbit ve kesin olması ve göktekilerin ve yerdekilerin başına mutlaka gelecek olmasıdır; zira mazi fiil, eylemin kesin olarak vücut bulmasına ve oluşumuna delâlet eder. Burada amaçlanan, kendilerinden geçip helâk olacakları vakit, ilk *nefha* esnasında dehşete kapılmalarıdır.

[1979] "Allah'ın diledikleri hariç..." Allah'ın, melekler içerisinden kalplerini sağlamlaştırdıkları hariç... Demişlerdir ki: Bunlar Cebrâil, Mîkâil, İsrâfil ve ölüm meleği [Azrâil] *Aleyhimusselâm*'dır. Bunların şehitler olduğu da söylenmiştir. Dahhâk'ten rivayet edildiğine göre ise huriler, cehennem bekçileri ve Arş'ı taşıyanlardır. Câbir'den rivayet edildiğine göre Mûsâ (a.s.) da bunlardandır; çünkü o, bir keresinde [Tūr'un tecelliye mazhar olması ânında] kendinden geçip yere düşmüştü.[1] Bunun benzeri Allah Teâlâ'nın "Ayrıca Sūr'a üflenmiş olur... O sırada, Allah'ın diledikleri hâriç, göklerde ve yerde kim varsa çarpılıp yıkılmıştır. Sonra ona bir kez daha üflenir, bir de bakarsın ki (diriltilip) kalkmışlar; bakınıyorlar... [Zümer 39/68] sözüdür. [Çoğul ism-i fâ'il sıygasıyla] آتُوهُ; [müfret mazi sıygasıyla] أَتَاهُ ve [Elif'siz olarak] دَخِرِينَ şeklinde okunmuştur. Çoğul sıygalı olan [*etevhu* ve *âtûhu* kıraatleri] mâna, tekil sıygalı olan [*etâhu*] ise lâfız esaslıdır. *ed-Dâhir*[u] ve *ed-dehır*[u] lâfızları *es-sāğir*[u] (zelil) anlamındadır. Denilmiştir ki: "[Allah'a[2]] gelmek", ikinci nefhadan sonra mahşer duruşmasında hazır olmaları anlamındadır. Allah'ın emrine dönüp O'na boyun eğmeleri anlamı kastedilmiş de olabilir.

88. O hareketsiz zannettiğin dağların tıpkı bulutlar gibi geçip gittiğini görürsün... Her şeyi sapasağlam yapan Allah'ın eşsiz sanatı olarak... Yaptıklarınızdan O elbette haberdardır.

89. Kim bir iyilik getirmişse, ona daha iyisi vardır; bunlar, o günün dehşetinden emindirler.

1 Bkz. A'râf 7/143.
2 Allah Teâlâ'ya mekân izafe edilemeyeceğinden, müfessir "O'na gelme" ifadesini te'vil etmeye çalışmaktadır. / ed.

٨٧-﴿وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَزِعَ مَنْ فِي السماوات وَمَنْ فِي الأَرْضِ إلا مَنْ شَاءَ اللَّهُ وَكُلٌّ أَتَوْهُ دَاخِرِينَ﴾

[١٩٧٨] فإن قلت: لم قيل {فَفَزِعَ} دون فيفزع؟ قلت: لنكتة، وهي الإشعار بتحقق الفزع وثبوته وأنه كائن لا محالة، واقع على أهل السماوات والأرض؛ لأنّ الفعل الماضي يدل على وجود الفعل وكونه مقطوعًا به. والمراد فزعهم عند النفخة الأولى حين يصعقون.

[١٩٧٩] {إِلَا مَنْ شَاءَ اللّهُ} إلا من ثبت الله قلبه من الملائكة. قالوا: هم جبريل، وميكائيل، وإسرافيل، وملك الموت، عليهم السلام. وقيل: الشهداء. وعن الضحاك: الحور، وخزنة النار، وحملة العرش. وعن جابر: منهم موسى عليه السلام، لأنه صعق مرّة. ومثله قوله تعالى: {وَنُفِخَ فِى الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِى السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِى الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللّهُ} [الزمر: ٦٨]. وقرئ «أتوه»، «وأتاه»، «ودخرين»، فالجمع على المعنى والتوحيد على اللفظ. والداخر والدخر الصاغر. وقيل: معنى الإتيان حضورهم الموقف بعد النفخة الثانية. ويجوز أن يراد رجوعهم إلى أمره وانقيادهم له.

٨٨-﴿وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ صُنْعَ اللَّهِ الَّذِي أَتْقَنَ كُلَّ شَيْءٍ إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ﴾

٨٩-﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا وَهُمْ مِنْ فَزَعٍ يَوْمَئِذٍ آمِنُونَ﴾

[1980] *Câmidet*[en] (hareketsiz) ifadesi *cemede fî mekânihî* (yerinde donup kaldı) sözünden alınmadır ki yerinden ayrılmadığı zaman söylenir. Dağlar bir araya getirilir de rüzgârın bulutları yürüttüğü gibi yürütülür. Binaenaleyh, o dağlara bakan biri onları bir mekânda sabit duruyor sanır. "Oysa o dağlar" bulutların yürümesi gibi hızlı bir yürüme ile "geçip gider." Sayı itibariyle çokluk ve büyüklük arz eden cisimler de aynen bunun gibi hareket ettiğinde, neredeyse hareketleri belli olmayayazar. Nitekim Nâbiğa [ez-Zubyânî v. 604] bir askeri betimlerken şöyle demiştir:

> Kocadağ misali [yoğun dalgalanma hususunda] yüksek bir dağ [gibi olan bir ordu] ile [savaştık. Öyle] ki; süvari takımı kolay ve hızlıca hareket ettiği hâlde ihtiyaç için duruyorlar sanırdın!

[1981] صُنْعَ اللهِ (Allah'ın eşsiz sanatı olarak...) ifadesi pekiştirme mastarlarındandır. Tıpkı وعْدَ اللهِ (Allah'ın vaadi olarak..." [Rum 30/6]) ve صِبْغَةَ الله ("Allah'ın boyası olarak!.." [Bakara 2/138]) âyetlerinde olduğu gibi. Ne var ki bunun pekiştiricisi [olan âmil] hazfedilmiş olup يوم يُنفخ (Sūr'a üfürüldüğü gün...) zarfını nasbeden âmildir. Buna göre mâna, "Sūr'a üfürülüp de şöyle şöyle olduğu gün, Allah ihsan üzere hareket edenleri mükâfatlandıracak, suçluları ise cezalandıracaktır!" şeklindedir ki sonrasında Allah Teâlâ, "Allah'ın eşsiz sanatı olarak..." buyurmuş olup bununla mükâfatlandırmayı ve cezalandırmayı kastetmiş olmaktadır. Böylece, Allah bu eşsiz sanatı da -sapasağlam yapıp yarattığı ve "Her şeyi sapasağlam yapan Allah'ın eşsiz sanatı olarak..." buyurduğu veçhile- hikmet ve doğruluk üzere ortaya koyduğu nesnelerden kılmıştır; yani Allah'ın iyiliği sevapla, kötülüğü de ceza ile karşılaması, kulların yaptıklarını ve buna karşılık neyi hak ettiklerini bilip buna uygun olarak onların karşılığını vermesi itibariyle nesneleri *muhkem* kılma, sapasağlam yaratma ve onları hikmetin hükümleri doğrultusunda çalışır hâle getirme kategorisinden sayılır. Sonra Allah Teâlâ, "Kim bir iyilik getirmişse..." şeklinde devam eden o iki âyetin sonuna dek bunu özetlemiştir. Artık sen bu sözün belâgatine, kompozisyonun ve tertibinin güzelliğine, gizli cümle takdir edilmesi konumuna, sağlam tefsirine ve tek bir kalıba dökmüş gibi bir kısmını bir kısmıyla bağlayıp yekpare kılmasına ve kuvveleri âciz kılan ve homurdanan deve misali ötüp duran dilleri lâl eden durumuna bak!.. Bu tür mastarlar bir sözün ardından geldiğinde, o sözün sağlıklı oluşunun tanığı, doğruluğunun ve ancak olması gerektiği gibi olduğunun tellalıymış gibi gelmiş olur. Dikkat edersen, "Allah'ın eşsiz sanatı olarak..."; "Allah'ın boyası olarak!.."; "Allah'ın vaadi olarak..." ve فطرة اللهِ (Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata sımsıkı tutun!" [Rum 30/30]) âyetlerinde bunları kendi zatına izafe edip azamet nişanıyla belirginleştirdikten sonra, nasıl da bunları "Her şeyi sapasağlam yapan", "Boyası Allah'tan daha güzel olan var mı?!", "Allah asla vaadinden caymaz" ve "Çünkü [çağlar değişse de] Allah'ın yaratışında değişme olmaz." sözleriyle takip ettirmiştir!

[١٩٨٠] {جَامِدَةً} من جمد في مكانه، إذا لم يبرح. تجمع الجبال فتسير كما تسير الريح السحاب، فإذا نظر إليها الناظر حسبها واقفة ثابتة في مكان واحد. {وَهِيَ تَمُرُّ} مرًّا حثيثًا كما يمر السحاب. وهكذا الأجرام العظام المتكاثرة العددِ؛ إذا تحرّكت لا تكاد تتبين حركتها، كما قال النابغة في وصف جيش:

٥ بِأَرْعَنَ مِثْلِ الطَّوْدِ تَحْسَبُ أَنَّهُمْ ❁ وُقُوفٌ لِحَاجٍ وَالرِّكَابُ تَهَمْلَجُ

[١٩٨١] {صُنْعَ اللهِ} من المصادر المؤكدة، كقوله {وَعْدَ اللهِ} [الروم: ٦]، و{صِبْغَةَ اللهِ} [البقرة: ١٣٨] إلا أن مؤكده محذوف، وهو الناصب لـ{يَوْمَ يُنْفَخُ} [٨٧]، والمعنى: ويوم ينفخ في الصور وكان كيت وكيت أثاب الله المحسنين وعاقب المجرمين، ثم قال: {صنع الله}، يريد به الإثابة والمعاقبة. وجعل هذا الصنع من جملة الأشياء
١٠ التي أتقنها وأتى بها على الحكمة والصواب، حيث قال: {صُنْعَ اللهِ الَّذِى أَتْقَنَ كُلَّ شَيْءٍ}، يعني أن مقابلته الحسنة بالثواب والسيئة بالعقاب من جملة إحكامه للأشياء وإتقانه لها، وإجرائه لها على قضايا الحكمة أنه عالم بما يفعل العباد وبما يستوجبون عليه، فيكافئهم على حسب ذلك. ثم لخَّص ذلك بقوله {مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ} إلى آخر الآيتين. فانظر إلى بلاغة هذا الكلام، وحسن نظمه وترتيبه، ومكانة إضماده، ورصانة
١٥ تفسيره وأخذ بعضه بحجزة بعض، كأنما أفرغ إفراغًا واحدًا ولأمر مّا أعجز القوي وأخرس الشقاشق. ونحو هذا المصدر إذا جاء عقيب كلام، جاء كالشاهد بصحته والمنادي على سداده، وأنه ما كان ينبغي أن يكون إلا كما قد كان. ألا ترى إلى قوله {صُنْعَ اللهِ}، و{صِبْغَةَ اللهِ} [البقرة: ١٣٨]، و{وَعْدَ اللهِ} [النور: ٦] و{فِطْرَةَ اللهِ} [الروم: ٣٠] بعد ما وسمها بإضافتها إليه بسمة التعظيم، كيف تلاها بقوله {الَّذِى أَتْقَنَ كُلَّ شَيْءٍ}،
٢٠ {وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللهِ صِبْغَةً} [البقرة: ١٣٨]، {لَا يُخْلِفُ اللهُ وَعْدَهُ} [النور: ٦]، {لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللهِ} [الروم: ٣٠].

[1982] Hitap sıygası olmak üzere *tef'alûne* şeklinde de okunmuştur.

[1983] "Ona daha iyisi vardır..." Allah Teâlâ kat kat vermeyi, amel son bulduğu hâlde sevabın devam edeceğini ve kul fiiliyle rab fiili[ni kıyaslamakta ve bunlar] arasındaki farklılığı kastetmektedir. İfadenin, "Ona o iyilikten yana hâsıl olacak *bir hayır*[1] -yani cennet- vardır." anlamına geldiği de söylenmiştir. İbn Abbas'tan rivayete göre [âyetteki] *hasene* (iyilik), kelime-i şehadettir. İzafetle birlikte fethalı olarak *min feza'i yevmeizin* (o günün dehşetinden) şeklinde de okunmuştur ki bu da onun tam i'râba imkân tanımayan bir kelimeye muzāf kılınmasından ötürüdür. Yine *min feza'in yevmeizin* (o gün dehşetten) şeklinde, *feza'in* kelimesinin tenviniyle de okunmuştur.

[1984] **Şayet** "İki dehşet arasındaki fark nedir?" **dersen şöyle derim:** Birinci dehşet, ihsan üzere hareket etmiş biri zararın kendisini bulmasından emin olsa bile, vuku bulacak şiddet, ve ansızın ortaya çıkacak bir korku hengâmında hiç kimsenin uzak kalamayacağı dehşettir. Tıpkı kişinin, izzet ü ikram, ihsan ve teveccüh anında bile olsa, hükümdarın huzuruna dehşete düşmüş bir kalp ve küt küt atan bir yürekle çıkması gibi. İkinci dehşet ise azap korkusudur.

[1985] **Şayet** "İfadeyi tenvinli olarak *min-feza'in* şeklinde okuyanlara göre anlam nasıl olmaktadır?" **dersen şöyle derim:** Burada iki olasılık vardır: (i) Bu bir tek korkudur ki o, azap korkusudur. Gördüğü korkunçluklardan ve vahim şeylerden ötürü insana ârız olan dehşet ve korkuya gelince, insanlar bundan uzak kalamaz; çünkü bu beşer olmanın gereğidir. Nitekim haberlerde ve rivayetlerde buna delâlet eden şeyler vardır. (ii) Künhü anlatılamayacak derecede şiddetli, aşırı bir dehşet ki o, cehennem korkusudur.

[1986] أَمِنَ (emin oldu) fiili hem harf-i cer ile hem de bizzat geçişli kılınır. Tıpkı أفأمِنُوا مَكْرَ اللّٰهِ ("Yoksa bunlar Allah'ın 'tertib'inden de mi emindiler?!" [A'râf 7/99]) âyetinde olduğu gibi.

90. Kim de bir kötülük getirmişse, yüz üstü ateşe atılırlar... "Kendi yaptıklarınızdan başkasının karşılığını mı alacaktınız?!"

[1987] *Seyyie* tabirinin şirk koşmak anlamına geldiği söylenmiştir. Beden, ["Yüzleri tepetaklak ateşe atılır." ifadesinde olduğu gibi] yüz ile, baş ile ve boyunla ifade edilir. Böylece, tıpkı فَكُبْكِبُوا فِيهَا... ("Bunlar ve o azgınlar tepetaklak oraya atılırlar!" [Şu'arâ 26/94]) âyetindeki gibi, "Onlar tepetaklak ateşe atılırlar." denmiş gibi olur. 'Yüz'lerin zikredilmesinde, ateşe tepetaklak -yüz üstü, baş aşağı- atılacaklarının bildiriliyor olması da caizdir.

---

1 Bu durumda, kıyaslama söz konusu olmamaktadır. / ed.

[١٩٨٢] وقرئ «تفعلون»، على الخطاب.

[١٩٨٣] {فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا} يريد الإضعاف وأنّ العمل يتقضى والثواب يدوم، وشتان ما بين فعل العبد وفعل السيد. وقيل {فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا}، أي له خير حاصل من جهتها، وهو الجنة. وعن ابن عباس؛ الحسنة كلمة الشهادة. وقرئ {يَوْمَئِذٍ} مفتوحًا مع الإضافة؛ لأنه أضيف إلى غير متمكن؛ ومنصوبًا مع تنوين {فَزَعٍ}. ٥

[١٩٨٤] فإن قلت: ما الفرق بين الفزعين؟ قلت: الفزع الأوّل هو ما لا يخلو منه أحد عند الإحساس بشدّة تقع وهول يفجأ، من رعب وهيبة، وإن كان المحسن يأمن لحاق الضرر به؛ كما يدخل الرجل على الملك بصدر هياب وقلب وجاب وإن كان ساعة إعزاز وتكرمة وإحسان وتولية. وأمّا الثاني: فالخوف من العذاب.

١٠ [١٩٨٥] فإن قلت: فمن قرأ {مِن فَزَعٍ} بالتنوين ما معناه؟ قلت: يحتمل معنيين؛ من فزع واحد وهو خوف العقاب. وأمّا ما يلحق الإنسان من التهيب والرعب لما يرى من الأهوال والعظائم، فلا يخلون منه؛ لأن البشرية تقتضي ذلك، وفي الأخبار والآثار ما يدل عليه. ومن فزع شديد مفرط الشدّةِ لا يكتنهه الوصف، وهو خوف النار.

١٥ [١٩٨٦] أمن يعدى بالجار وبنفسه، كقوله تعالى: {أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللّٰهِ} [الأعراف: ٩٩].

٩٠-﴿وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَكُبَّتْ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ هَلْ تُجْزَوْنَ إِلا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[١٩٨٧] وقيل: السيئة الإشراك. يعبر عن الجملة بالوجه والرأس والرقبة، فكأنه قيل: فكبوا في النار، كقوله تعالى: {فَكُبْكِبُوا فِيهَا} [الشعراء: ٩٤]. ويجوز أن يكون ذكر الوجوه إيذانًا بأنهم يكبون على وجوههم فيها منكوسين. ٢٠

[1988] "[Kendi yaptıklarınızdan başkasının] karşılığını mı alacaktınız?!" ifadesinin (i) *iltifat* olması da, (ii) ["onlara denecek ki" şeklinde] bir *kavil* takdiri ile, tepetaklak düşme anında kendilerine söylenecek sözün hikâyesi olması da caizdir.[1]

91. Ben şu şehrin Rabbinden başkasına kulluk etmemekle memurum... ki burayı saygın kılan O'dur ve her şey O'na aittir. Ben, O'na teslimiyet gösterenlerden olmakla memurum;

92. bir de Kur'ân'ı okumakla... [Bana düşen açık-seçik iletmek;] artık kim yola gelirse, tamamen kendisi için gelmiş olur; kim de yoldan çıkarsa, "Ben sadece uyaranlardanım." de.

[1989] Allah Teâlâ peygamberine, kulluğu tamamen Allah'a tahsis etmekle, Kureyş'in yaptığı gibi O'na herhangi bir ortağı denk tutmamakla ve İslâm *millet*i üzere sapasağlam duran muvahhitlerden olmakla "memurum" demesini emretmiştir. "Bir de Kur'ân'ı okumakla..." أَنْ أَتْلُوَ ifadesi ya ["okumak" anlamındaki] *et-tilâvetu* ya da ["tâbi olmak" anlamındaki] *et-tuluvv*[u] kökünden gelmektedir, "Sana vahyedilene uy!.." [Yûnus 10/109 Ahzâb 33/2] âyetine benzer.

[1990] "Şehir" Allah'ın korumasındaki Mekke'dir ki ism-i şerifini bu şehre nispet etmekle onu diğer beldeler arasından seçip özgün kılmaktadır; çünkü o, beldelerinin Allah'a en sevimli ve en değerli geleni ve nezdinde en itibarlı olanıdır. Nitekim Hazret-i Peygamber (s.a.) hicret için çıkarken böyle söylemişti; Hazvera[2] denen yere vardığında mübarek yüzünü Mekke'ye doğru döndürüp şöyle demişti: "Pekâlâ biliyorum ki sen, Allah'ın beldelerinin Allah'a en sevimli olanısın! Eğer halkın beni çıkarmasaydı ben çıkmazdım!" [*Tirmizî*, "Menâkıb", 69; *İbn Mâce*, "Menâsik", 103]. Allah Teâlâ ["Şu şehrin..." buyurmak suretiyle], peygamberinin vatanı ve vahyinin iniş yeri olduğuna delâlet etmek üzere tazim ve yakınlaştırma işaretiyle Mekke'ye işaret etmiş ve kendi zatını Mekke'nin özel sıfatı olan "dokunulmazlık" ile betimleyerek Mekke'nin şeref ve yücelikteki nasibini çoğaltmıştır. "Her kim burada zalimce hareket ederek [hac menâsikini] eğip bük[er; birtakım merasimleri kendi lehine yontarak uygulat]mak isterse, ona can yakıcı bir azap tattırırız!" [Hac 22/25] âyetinde buyurduğu gibi onu, Rabbine aykırı davranandan ve zalimlerden başkasının saygınlığını ihlâl etmeyeceği saygın bir belde olarak betimlemiştir. Onun yeşilliği biçilmez, ağaçları kesilmez, av hayvanı ürkütülmez; buraya sığınan güvendedir. Böylece Allah Teâlâ kendi ulûhiyet ve melekûtunun kapsamına giren her şeyi, o beldenin bu ulûhiyet ve melekûtun kapsamına girmesine tâbi kılmış gibidir. Burada ayrıca, böyle bir şehre sahip olan bir hükümdarın şanının azametine, bu şehre sahip olmakla her şeye sahip olacağına dair bir işaret vardır.

---

1 Yani yukarıda kendilerinden gâip olarak bahsedilen kâfirlere *dönülerek* muhatap alınmış olabilecekleri gibi, tepetaklak ateşe atılırlarken kendilerine söylenecek söz aktarılmış da olabilir. / ed.

2 Mescid-i Haram'ın Veda kapısında -veya Veda kapısı ile İbrâhim kapısı arasındaki- pazardır. / ed.

[١٩٨٨] {هَلْ تُجْزَوْنَ} يجوز فيه الالتفات وحكاية ما يقال لهم عند الكب، بإضمار القول.

٩١-﴿إِنَّمَا أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ رَبَّ هَذِهِ الْبَلْدَةِ الَّذِي حَرَّمَهَا وَلَهُ كُلُّ شَيْءٍ وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾

٥ ٩٢-﴿وَأَنْ أَتْلُوَ الْقُرْءَانَ فَمَنِ اهْتَدَى فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَقُلْ إِنَّمَا أَنَا مِنَ الْمُنْذِرِينَ﴾

[١٩٨٩] أمر رسوله بأن يقول {أُمِرْتُ} أن أخص الله وحده بالعبادة، ولا أتخذ له شريكًا كما فعلت قريش، وأن أكون من الحنفاء الثابتين على ملة الإسلام. {وَأَنْ أَتْلُوَا القرآن} من التلاوة أو من التلو، كقوله: {وَاتَّبِعْ مَا يُوحَى إِلَيْكَ} [يونس: ١٠٩؛ الأحزاب: ٢].

١٠ [١٩٩٠] والبلدة مكة حرسها الله تعالى؛ اختصها من بين سائر البلاد بإضافة اسمه إليها، لأنها أحبّ بلاده إليه، وأكرمها عليه، وأعظمها عنده. وهكذا قال النبي ﷺ حين خرج في مهاجره، فلما بلغ الحزورة استقبلها بوجهه الكريم فقال: إني أعلم أنك أحب بلاد الله إلى الله. ولولا أن أهلك أخرجوني ما خرجت! وأشار إليها إشارة تعظيم لها وتقريب، دالًّا على أنها موطن نبيه ومهبط وحيه. ووصف ذاته بالتحريم الذي هو
١٥ خاص وصفها، فأجزل بذلك قسمها في الشرف والعلو، ووصفها بأنها محرّمة لا ينتهك حرمتها إلا ظالم مضادّ لربه. {وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِإِلْحَادٍ بِظُلْمٍ نُذِقْهُ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ} [الحج: ٢٥]؛ لا يختلى خلاها، ولا يعضد شجرها، ولا ينفر صيدها، واللاجئ إليها آمن. وجعل دخول كل شيء تحت ربوبيته وملكوته كالتابع لدخولها تحتهما. وفي ذلك إشارة إلى أن ملكًا ملَك مثل هذه البلدة لعظيمُ الشأن قد ملكها وملَك إليها كلَّ شيء.

Allah'ım! Bizim bu beldeye yerleşmemizi bereketlendir! Bizi bu beldede bütün şerlilerin şerrinden emin eyle! Bizi Ev'inin civarından, rahmet yurdundan [cennetten] başkasına nakletme!

[1991] [الذي حرمها ifadesi] *elletî* harramehâ şeklinde de okunmuştur. Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] *ve'tlu 'aleyhim hâze'l-Kur'âne* ("Ve bu Kur'ân'ı onlara oku."), İbn Mes'ûd'un da *ve en utlu…* ("Ve ... 'oku' diye.") şeklinde okudukları da rivayet edilmiştir.

[1992] "Artık kim" *Allah'ı birlemek, ortakları O'ndan uzak tutma, hanîf dine girme, bana indirilen vahye tâbi olma* vazifemde bana uyarak "doğru yola girerse," doğru yola girmesinin menfaati bana değil, kendine dönecektir. "Kim de yoldan çıkarsa" ve bana tâbi olmazsa, benim aleyhime terettüp edecek bir şey yoktur! Zira ben ancak bir elçi, bir uyarıcıyım. Elçiye düşense sadece tebliğdir.

93. Yine de ki: Allah'a hamdolsun ki yakında size âyetlerini gösterecek ve onları anlayacaksınız... Senin Rabbin, yaptıklarınızdan gafil değildir.

[1993] Sonra Allah, hiçbir nimetin denk olamayacağı peygamberlik nimetine karşılık, ayrıca, bunların Allah'ın âyetleri olduğunu tanımaya, bunu ikrar etmeye zorlayan âyetlerini kendilerine göstermesi sayesinde düşmanlarını tehdit etmesine karşılık Allah'a hamdetmesini Peygamber'e emretmiştir. -Ki bu [ikrarları], tanımanın yarar sağlamayacağı bir zamanda, yani Hasan-ı Basri'ye göre Âhirette, Kelbî'ye göre ise duman, Ay'ın yarılması ve dünyada başlarına gelecek olan Allah'ın cezalandırmaları vaktinde olacaktır.-

[1994] Bunun: "Gerçi Biz, bunun gerçek olduğu kendilerince iyice anlaşılsın diye, yakında hem dış dünyadaki hem de bizzat kendi içlerindeki âyetlerimizi onlara göstereceğiz" [Fussilet 41/53] âyetine benzediği de söylenmiştir. Onlar amel namına her ne işlerlerse Allah onu bilir, ondan gafil değildir; çünkü *Zât'ıyla Bilen* [Allah[1]] için, gaflet ve yanılma caiz değildir. O, [iyi kötü her tür] amel sahibinin alacağı karşılığın arkasındadır [her amel sahibine mutlaka karşılığını verecektir].

[1995] [تعملون ifadesi] Tâ ile de Yâ ile de okunmuştur ["yaptıklarınızı" / "yaptıklarını"].

1 Ehl-i adl ve't-tevhid'e göre 'Yüce' Allah'ın, zatından bağımsız sıfatları yoktur; böyle bir şeyi kabul etmek *kadîm* varlıkları artırmak anlamına gelir ki *tevhid*e aykırıdır. / ed.

اللهم بارك لنا في سكناها، وآمِنَّا فيها شرَّ كل ذي شرّ، ولا تنقلنا من جوار بيتك إلا إلى دار رحمتك.

[١٩٩١] وقرئ «التي حرّمها»؛ «واتل عليهم هذا القرآن» عن أبيّ، «وأن أُتْل» عن ابن مسعود.

٥ [١٩٩٢] {فَمَنِ اهْتَدَى} باتباعه إياي فيما أنا بصدده من توحيد الله ونفي الأنداد عنه، والدخول في الملة الحنيفية، واتباع ما أنزل عليّ من الوحي؛ فمنفعة اهتدائه راجعة إليه لا إليّ. {وَمَن ضَلَّ} ولم يتبعني فلا عليّ، وما أنا إلا رسول منذر، وما على الرسول إلا البلاغ.

٩٣-﴿وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ سَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ فَتَعْرِفُونَهَا وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا ١٠ تَعْمَلُونَ﴾

[١٩٩٣] ثم أمره أن يحمد الله على ما خوّله من نعمة النبوّة التي لا توازيها نعمة، وأن يهدّد أعداءه بما سيريهم الله من آياته التي تلجئهم إلى المعرفة، والإقرار بأنها آيات الله. وذلك حين لا تنفعهم المعرفة، يعني في الآخرة. عن الحسن وعن الكلبي: الدخان، وانشقاق القمر. وما حلّ بهم من نقمات الله في الدنيا.

١٥ [١٩٩٤] وقيل: هو كقوله: {سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنفُسِهِمْ} الآية [فصلت: ٥٣]. وكل عمل يعملونه فالله عالم به غير غافل عنه، لأنّ الغفلة والسهو لا يجوزان على عالم الذات، وهو من وراء جزاء العاملين.

[١٩٩٥] قرئ «تعملون»، بالتاء والياء.

[1996] Hazret-i Peygamber'den (s.a.): Kim Süleyman'ın TāSîn'ini okursa, Hazret-i Süleyman'ı, Hûd, Şu'ayb, Sâlih ve İbrâhim peygamberleri tasdik ve tekzip edenlerden her birine karşılık on sevap alacaktır. Ayrıca, kabrinden *Lâ ilâhe illallah!* (Allah'dan başka tanrı yoktur!) diye haykırarak çıkabilecektir.

[١٩٩٦] عن رسول الله ﷺ: مَن قرأَ طس سليمانَ كان له من الأجر عشر حسناتٍ بِعدد من صدّق سليمانَ وكذب به وهودٍ وشعيبٍ وصالحٍ وإبراهيمَ، ويخرجُ منْ قبرِهِ وهو ينادِي لَا إلهَ إِلَّا اللّٰه!

DİZİN

J

K

S

T

EL-KEŞŞÂF

Keşşâf Tefsiri

ZEMAHŞERÎ

5. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 70

Dinî İlimler Serisi : 7

Kitabın Adı : EL-KEŞŞÂF ‘AN HAKĀ’İKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL

Keşşâf Tefsiri 5. Cilt; (6 Cilt)

Müellifi : Ebu’l-Kāsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hārizmî ez-Zemahşerî (ö.538/1144)

Özgün Dili : Arapça

Çeviri : Ahmet Alim [Kasas, Ankebût]
Dr. Nedim Yılmaz [Rûm, Lokman]
Prof. Dr. Mehmet Erdoğan [Secde, Zümer]
Prof. Dr. Adil Bebek [Ahzâb, Sebe’]
Dr. Öğr. Üy. Avnullah Enes Ateş [Fâtır, Yâsîn]
Prof. Dr. Necdet Çağıl [Sāffât]
Doç. Dr. Aydın Temizer [Sād]
Doç. Dr. Nihat Uzun [Ğâfir, Fussilet, Şûrâ]

Editör : Prof. Dr. Murat Sülün
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı (Tefsir), Öğretim Üyesi

Yayın Hazırlık : Asiye Solmaz, Esra Tellioğlu Ünver, Nimet İpek, Zeynep Altıner

Yapım : Yüksel Yücel

Baskı : Pasifik Ofset Ltd. Şti. Cihangir Mh. Güvercin Cd. No:3/1
Baha İş Mrk. A Blok Kat: 2 34310 Haramidere / İstanbul
Tel.: 0212 412 17 77 Sertifika No: 12027

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2018

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Zemahşerî
el-Keşşâf, Keşşâf Tefsiri

1. Kur’ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Keşşâf, 4. Zemahşerî, 5. Tîbî

ISBN: 978-975-17-3840-0 (Takım) 978-975-17-4196-7 (5. Cilt)

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*’na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

EL-KEŞŞÂF

'AN HAKĀ'İKI ĞAVÂMİDI'T-TENZÎL VE 'UYÛNİ'L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ'T-TE'VÎL

KEŞŞÂF TEFSİRİ

(METİN - ÇEVİRİ)

5. CİLT

ZEMAHŞERÎ
(ö. 1144)

Çeviri
Ahmet Alim - Nedim Yılmaz - Mehmet Erdoğan
Adil Bebek - Avnullah Enes Ateş - Necdet Çağıl
Aydın Temizer - Nihat Uzun

Editör
Murat Sülün

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

EL-KEŞŞÂF

‘AN HAKĀ’İKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL

VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL

EZ-ZEMAHŞERÎ

EBU’L-KĀSIM CÂRULLAH MAHMÛD BİN ÖMER
BİN MUHAMMED EL-HĀRİZMÎ

Allah’ın rahmeti onun üzerine olsun.

الكشاف

عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل

الزمخشري

أبو القاسم جار الله محمود بن عمر بن محمد الخوارزمي

رحمة الله عليه

KASAS SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 88 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. TāSînMîm.

5 **2. Bunlar, apaçık kitabın âyetleridir.**

3. Mûsâ ile Firavun'a dair önemli haberlerin bir kısmını, iman eden bir toplum için sana doğru şekliyle anlatacağız.

[1] مِنْ نَبَإِ مُوسَى وَفِرْعَوْنَ ifadesi نَتْلُوا fiilinin mefʿûlüdür; mâna şöyledir: "Mûsâ ve Firavun'a dair önemli haberlerin bir kısmını iman edeceği ezelî
10 ilmimizde daha evvel geçmiş bulunan bir toplum için" -zira bu tilâvet ve anlatım, başkalarına değil sadece bunlara fayda verir- "sana doğru şekliyle anlatacağız." بِالْحَقِّ ifadesi "gerçeği söyleyerek" anlamında olup, تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ ("yağıyla birlikte biter / yetişir." [Mu'minûn 23/20]) ifadesi gibidir.[1]

4. **[Hz. Yûsuf'un Mısır'a 'sultan' oluşundan yaklaşık iki yüz yıl sonra]** **Firavun,**
15 **ülkesinde iyice zorbalaşmış ve ülke halkını gruplara bölerek, içlerinden bir zümreyi parya haline getirmişti; bunların oğullarını teker teker boğazlatıyor, kadınlarını ise sağ bırakıyordu. Gerçekten bozuculardandı!..**

[2] إِنَّ فِرْعَوْنَ ifadesi mücmeli tefsir etme kabilinden isti'nâf cümlesidir. Sanki biri "Mûsâ ve Firavun'un önemli haberleri nasıldır?" diye sormakta,
20 Allah Teâlâ da akla gelen bu soruyu إِنَّ فِرْعَوْنَ... diyerek cevaplamaktadır. "Firavun", *arz*da yani "ülkesi" olan Mısır topraklarında iyice zorbalaşmış; taşkınlık ederek zulüm ve haksızlıkta gerçekten haddini aşmıştı, halkını tamamen kendisini destekleyecek, o ne isterse yapacak taraftarlar [شِيَعًا] haline getirmişti; hiçbiri Firavun'a karşı yan çizemiyordu. Aʿşâ şöyle demiştir:

25 Nice beldeler vardır ki geceleyin buradan geçenin
Bu korkunç yolculukta kendisine eşlik edecek yoldaşlar aradığını görürsün.

Ya da kendisine itaat konusunda milleti birbirini cesaretlendiren gruplar haline getirmişti. Veya istihdam konusunda halkı gruplara ayırmıştı; bir kısmını bina, inşaat ve bayındırlık hizmetlerinde, bir kısmını ziraat ve çiftçilikte, bir
30 kısmını ise hafriyat, kazı benzeri işlerde çalıştırmaktaydı. Görev ve iş vermediklerine de vergi yükümlülüğü getirmişti. Yahut Firavun halkı gruplara bölerek

---

1 Zeytin ağacının muhtevasında yağ olduğu gibi Allah'ın anlatımı da daima hak ile beraberdir; doğrudur, gerçektir. / ed.

سورة القصص

مكية، وآياتها ٨٨

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ

١-﴿طٰسٓمٓ﴾

٢-﴿تِلْكَ اٰيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ﴾ ٥

٣-﴿نَتْلُوا عَلَيْكَ مِنْ نَبَاِ مُوسٰى وَفِرْعَوْنَ بِالْحَقِّ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

[١] {عَلَيْكَ مِنْ نَبَاِ مُوسٰى} مفعول {نَتْلُوا}، أي نتلو عليك بعض خبرهما {بِالْحَقِّ} محقين، كقوله {تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ} [المؤمنون: ٢٠]. {لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ} لمن سبق في علمنا أنه يؤمن؛ لأنّ التلاوة إنما تنفع هؤلاء دون غيرهم.

١٠ ٤-﴿اِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْاَرْضِ وَجَعَلَ اَهْلَهَا شِيَعًا يَسْتَضْعِفُ طَٓائِفَةً مِنْهُمْ يُذَبِّحُ اَبْنَٓاءَهُمْ وَيَسْتَحْيٖ نِسَٓاءَهُمْ اِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ﴾

[٢] {إِنَّ فِرْعَوْنَ} جملة مستأنفة كالتفسير للمجمل، كأن قائلًا قال: وكيف كان نبؤهما؟ فقال: إن فرعون {عَلَا فِي الْاَرْضِ}، يعني أرض مملكته، قد طغى فيها وجاوز الحدّ في الظلم والعسف. {شِيَعًا} فرقا يشيعونه على ما يريد ويطيعونه، لا ١٥ يملك أحد منهم أن يلوي عنقه. قال الأعشى:

وَبَلْدَةٍ يَرْهَبُ الْجَوَّابُ دُلْجَتَهَا ۞ حَتَّى تَرَاهُ عَلَيْهَا يَبْتَغِي الشِّيَعَا

أو يشيع بعضهم بعضًا في طاعته. أو أصنافًا في استخدامه يتسخر صنفًا في بناء وصنفًا في حرث وصنفًا افي حفر، ومن لم يستعمله ضرب عليه الجزية. أو فرقًا مختلفة

aralarına düşmanlık sokmuştu ki bunlar İsrâiloğulları ve Kıptîler idi. Köleleştirilip ezilen grup da İsrâiloğulları idi.

[3] İsrâiloğullarının erkek çocuklarını boğazlamasının sebebi şu idi: Bir kâhin Firavun'a, "İsrâiloğullarından bir çocuk doğacak, senin mülk ve saltanatın bu çocuğun eliyle yok olup gidecek!" demişti. Bu, Firavun'un ne kadar kaba bir ahmak olduğunun açık delilidir; zira kâhin doğru söylemişse bu katliam, olacak olanı def ve bertaraf edemez; yalan söylemişse katliam yapmanın gerekçesi nedir?!

[4] يَسْتَضْعِفُ fiili جَعَلَ'deki zamirden hal yahut شِيَعًا kelimesinin sıfatı veya yeni bir sözdür[1]; يُذَبِّحُ da يَسْتَضْعِفُ fiilinden bedeldir. "Gerçekten bozuculardandı." ifadesi, haksız olarak çocukları boğazlayıp öldürmenin sadece bozucuların işi olduğunu göstermektedir; zira kâhin doğru da söylese, yalan da söylese bu öldürme faydasız idi.

5. Biz de arzu ediyorduk ki ülkenin paryalaştırılmış olanlarına iyilikte bulunalım; onları önder yapalım ve onları mirasçı kılalım…

[5] **Şayet** "وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ ifadesinin نَتْلُوا ve يَسْتَضْعِفُ kelimelerinin üzerine atfedilmesi doğru olmaz; öyleyse bu söz nereye atfedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu, إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ ifadesine ma'tūftur; zira bu ifade Mûsâ ve Firavun'un haberlerini tefsir ve beyan sadedinde إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ ifadesinin dengidir. وَنُرِيدُ (istiyorduk) ifadesi geçmiş hâlin hikâyesidir; يَسْتَضْعِفُ fiilinden hal de olabilir; yani "Firavun onları köleleştirmek istiyor, Biz ise onlara iyilik etmek istiyorduk." **Şayet** "Bunların paryalaştırılmak istenmesiyle Allah'ın onlara iyilik murad etmesi nasıl bir arada mütalaa edilebilir? Oysa Allah bir şeyi gerçekleştirmek istediği zaman başka bir vakte muhtaç olmaksızın o iş olmaktadır." **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ'nın onları Firavun'dan kurtararak kendilerine yapacağı iyiliğin gerçekleşmesi yakın olunca, sanki Allah'ın onlara iyilik murad etmesi onların zavallılaştırılmaları ile berabermiş gibi kabul edilmiştir.

[6] Din ve dünya konusunda "önder" yapalım da diğer insanlar onların izini takip etsinler, artlarından yürüyüp gitsinler. İbn Abbas'tan (r.a.) hayırda kendilerine uyulan önderler ve öncüler, Mücahid'den [v. 103/721] hayra davet edenler, Katâde'den [v. 117/735] de -tıpkı "Allah sizi bağımsızlaştırmış…" [Mâide 5/20] âyetindeki gibi- valiler, yöneticiler mânaları rivayet edilmiştir.

---

1 (i) Firavun, içlerinden bir zümreyi parya haline getirerek ülke halkını gruplara bölmüştü. (ii) Firavun, içlerinden bir zümreyi parya haline getirdiği ülke halkını gruplara bölmüştü. (iii) Firavun, ülke halkını gruplara bölmüştü. İçlerinden bir zümreyi parya haline getirmiş… / ed.

قد أغرى بينهم العداوة، وهم بنو إسرائيل والقبط. والطائفة المستضعفة بنو إسرائيل.

[٣] وسبب ذبح الأبناء أنّ كاهنًا قال له: يولد مولود في بني إسرائيل يذهب ملكك على يده. وفيه دليل بيّن على ثخانة حمق فرعون، فإنه إن صدق الكاهن لم يدفع القتل الكائن، وإن كذب فما وجه القتل؟

[٤] و{يَسْتَضْعِفُ} حال من الضمير في {وَجَعَلَ}، أو صفة لـ{شِيَعًا}. أو كلام مستأنف.و{يُذَبِّحُ} بدل من {يَسْتَضْعِفُ}. وقوله: {اِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ} بيان أنّ القتل ما كان إلا فعل المفسدين فحسب، لأنه فعل لا طائل تحته، صدق الكاهن أو كذب.

٥-﴿وَنُرِيدُ اَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْاَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ اَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ﴾

[٥] فإن قلت: علام عطف قوله {وَنُرِيدُ اَنْ نَمُنَّ}، وعطفه على {نَتْلُوا} [الآية: ٣] و{يَسْتَضْعِفُ} غير سديد؟ قلت: هي جملة معطوفة على قوله: {اِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْاَرْضِ} [الآية: ٤]، لأنها نظيرة «تلك» في وقوعها تفسيرًا لـ{نَبَاِ مُوسٰى وَفِرْعَوْنَ} [الآية: ٣] واقتصاصًا له. {وَنُرِيدُ} حكاية حال ماضية. ويجوز أن يكون حالًا من {يَسْتَضْعِفُ}، أي يستضعفهم فرعون، ونحن نريد أن نمنّ عليهم. فإن قلت: كيف يجتمع استضعافهم وإرادة الله المنة عليهم؟ وإذا أراد الله شيئًا كان ولم يتوقف إلى وقت آخر، قلت: لما كانت منة الله بخلاصهم من فرعون قريبة الوقوع، جعلت إرادة وقوعها كأنها مقارنة لاستضعافهم.

[٦] {اَئِمَّةً} مقدّمين في الدين والدنيا، يطأ الناس أعقابهم. وعن ابن عباس ﵄: قادة يقتدى بهم في الخير. وعن مجاهد ﵄: دعاة إلى الخير، وعن قتادة ﵄: ولاة، كقوله تعالى {وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا} [المائدة: ٢٠].

[7] Onları Firavun ve kavminin mülküne ve sahip oldukları her şeye vâris kılalım.

6. Ve onları bölgeye egemen kılalım ve Firavun'a, Hâmân'a ve askerlerine onlardan yana çekinmekte oldukları şeyi gösterelim...

[8] *Mekkene le-hû* ifadesi; kişi, birine oturacağı yahut uyuyacağı bir yer yapıp, bu yeri ona hazırladığında kullanılır. Benzeri أَرَّضَ لَه (Onun için yurt kıldı.) ifadesidir. İsrâiloğullarının Mısır ve Suriye bölgesine egemen kılınmasının mânası, -*cebbar*ların[1] nüfuz ve tasarrufu altındaki dönemde olduğu gibi- o bölgede kendilerine yönelik herhangi bir fesat ve bozuculuğun olmaması, artık tamamen hür ve serbest olarak bölgeye hâkim ve egemen kılınmış olmalarıdır.

[9] (وَنُرِيَ [Firavun'a... gösterelim] ifadesi) *ve yerâ...* (Firavun... görsün) şeklinde de okunmuştur; yani Firavun, Hâmân ve orduları İsrâiloğullarından yana çekinmekte oldukları şeyi, yani mülk ve saltanatlarının elden gidişini, İsrâiloğullarından doğacak bir çocuğun eliyle helâk oluşlarını görsünler...

7. Mûsâ'nın annesine "Onu emzirmeye devam et, onun hakkında iyice endişe ettiğinde ise onu o sazlı nehre bırak. Korkma, üzülme; Biz onu şüphesiz sana döndürecek ve elçiler[imiz]den kılacağız" diye vahyettik...

[10] الْيَمُّ deniz demektir; Mısır Nil'i[2] olduğu söylenmiştir.

[11] **Şayet** "İki korkudan murad nedir; Allah Teâlâ bunlardan birini gerekli görmüş, diğerini yasaklamıştır?" **dersen şöyle derim:** birinci korku, Mûsâ'nın öldürülmesi korkusudur; zira Mûsâ'nın annesi çocuk ağladığında komşuların işitip çocuğun başına üşüşeceğinden korkuyordu. İkinci korku ise Mûsâ'nın atılacağı Nil nehrinde boğulacağı korkusu, bir de İsrâiloğullarına ait çocukları arama konusunda Firavun tarafından görevlendirilen, ülkenin her tarafına yayılmış olan casusların eline düşerek çocuğun zâyi olacağı korkusu vd. tehlike ve korkulardır.

[12] **Şayet** "Korku ile *hüzün* arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** Korku, vukuu beklenen bir bela ve musibetten dolayı insana ârız olan bir gam ve kederdir. Üzüntü ise fiilen vâki olup gerçekleşen ve yaşanan bir olaydan dolayı insana ârız olan şeydir ki bu olay, annenin çocuğundan ayrılması ve onu tehlikeye atmasıdır. İşte, Mûsâ'nın annesi her iki halden (korku ve hüzün) de nehyedilmiş; kendisine vahiy ile güven verilmiştir. Ayrıca, onu teselli edecek, kalbini, gönlünü yatıştıracak, sevinç ve mutlulukla dolduracak şey kendisine vaat edilmiştir ki bu da Mûsâ'yı annesine iâde etme ve onu peygamberlerden biri yapma sözüdür.

1 Mâide 5/22'de قَوْمًا جَبَّارِينَ (güçlü - kuvvetli, zorba kavim) olarak sözü edilen Filistîler / ed.

2 Nil çeşitli bölgelerden gelip Mısır'da denize döküldüğünden, "Mısır Nil'i" tabiri kullanılmış olabilir. / ed.

[٧] {الْوَارِثِينَ} يرثون فرعون وقومه ملكهم وكل ما كان لهم.

٦-﴿وَنُمَكِّنَ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَنُرِيَ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا مِنْهُمْ مَا كَانُوا يَحْذَرُونَ﴾

[٨] مكَّن له، إذا جعل له مكانًا يقعد عليه أو يرقد، فوطأه ومهده. ونظيره: أرّض له. ومعنى التمكين لهم في الأرض وهي أرض مصر والشام، أن يجعلها بحيث لا تنبو بهم ولا تغث عليهم، كما كانت في أيام الجبابرة، وينفذ أمرهم، ويطلق أيديهم ويسلطهم.

[٩] وقرئ «ويرى فرعون وهامان وجنودهما»، أي يرون {مِنْهُمْ مَا} حذروه، من ذهاب ملكهم وهلاكهم على يد مولود منهم.

٧-﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَى أُمِّ مُوسَى أَنْ أَرْضِعِيهِ فَإِذَا خِفْتِ عَلَيْهِ فَأَلْقِيهِ فِي الْيَمِّ وَلَا تَخَافِي وَلَا تَحْزَنِي إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكِ وَجَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾

[١٠] اليم: البحر. قيل: هو نيل مصر.

[١١] فإن قلت: ما المراد بالخوفين حتى أوجب أحدهما ونهى عن الآخر؟ قلت: أما الأوّل فالخوف عليه من القتل؛ لأنه كان إذا صاح خافت أن يسمع الجيران صوته فينموا عليه. وأما الثاني، فالخوف عليه من الغرق ومن الضياع ومن الوقوع في يد بعض العيون المبثوثة من قبل فرعون في تطلب الولدان، وغير ذلك من المخاوف.

[١٢] فإن قلت: ما الفرق بين الخوف والحزن؟ قلت: الخوف غم يلحق الإنسان لمتوقع. والحزن غم يلحقه لواقع، وهو فراقه والإخطار به، فنهيت عنهما جميعا، وأومنت بالوحي إليها، ووعدت ما يسليها ويطامن قلبها ويملؤها غبطة وسرورًا، وهو ردّه إليها وجعله من المرسلين.

[13] Rivayete göre; Firavun, Mûsâ'yı arayıp bulma ve boğazlama operasyonlarında 90 bin çocuk boğazlamış. Ve yine rivayete göre; Mûsâ'nın annesinin İsrâiloğullarından hamile kadınları takiple görevli bazı ebe ve hemşirelerle özel dostluğu varmış. Doğum vakti yaklaşıp sancı başlayınca dostluğu olan ebeye "Bugün sevgi ve dostluğun bana fayda versin." demiş. Ebe doğumu gerçekleştirip bebek dünyaya gelince bebeğin alnından ebeye bir nur parıltısı aksetmiş. Ebenin bütün mafsal ve eklemleri bu nurdan titreyip ürpermiş ve bebeğin sevgisi ebenin kalbine girmiş. Ebe itiraf ederek şöyle demiş: "Ben sana bebeğin doğumunu gerçekleştirip Firavun'a haber vermek üzere geldim; fakat senin bebeğine eşine rastlamadığım bir sevgiyle bağlandım. Sen bebeğine mukayyet ol, onu koru!" Ebe hanım evden çıkınca hemen Firavun'un casusları eve gelmişler. Mûsâ'nın annesi büyük bir endişeye kapılarak bebeği kundaklayıp henüz yanmakta olan fırına atıvermiş; zira aklı başından uçtuğundan ne yaptığının farkında değilmiş… Casuslar arayıp taramışlar, bir şey bulamadan çıkıp gitmişler. Anne de bebeği nereye koyduğunu bilememiş. Bir zaman sonra yanmakta olan fırından bebeğin ağlama sesini işitmiş. Ve hemen o tarafa seğirtmiş. Bir de ne görsün; Allah ateşi Mûsâ'ya serinlik ve esenlik yapmamış mı!.. Firavun yenidoğanlara yönelik operasyonları artırıp bunda ısrarlı olunca Allah Teâlâ anneye ilham etmiş; o da Mûsâ'yı nehre atmıştır. Rivayete göre; Mûsâ'nın annesi bebeği üç ay emzirmiş, sonra papirüs ağacından yapılmış ve içeriden zift ile sırlanmış bir sandık içinde nehre atmıştır.

8. Sonuçta, Firavun'un adamları onu buldular... ki, kendileri için bir düşman ve tasa kaynağı olsun... Firavun, Hâmân ve askerleri gerçekten yanlış yapmakta idiler.

[14] Burada لِيَكُونَ (olsun) ifadesindeki Lâm gerekçelendirme mânasında olan *key lâmı*'dır. Bu ifade senin birebir *ci'tuke li-tukrimenî* (Senin yanına bana değer veresin diye geldim.) sözün gibidir; ancak âyetteki gerekçelendirme mânası hakikat olmayıp mecazdır; zira onların Mûsâ'yı bulup almalarının gerçek sebebi onlara düşman ve tasa kaynağı olması değil, ona olan muhabbetleri ve onu evlat edinme arzularıdır. Ne var ki bu düşmanlık ve tasa onu bulup almalarının neticesi ve semeresi olunca, bu durum kişinin yaptığı işin gerekçe ve gayesine benzetilmiştir ki bu da misalimizde gelmenin sonucu olan değer verme, yani *ikram*dır. Yine senin *darabtuhû li-yeteeddebe* (Ona, uslansın diye vurdum.) sözündeki vurmanın semeresi uslanmaktır. Bunun daha açık izahı şudur: *Esed* lafzı, aslana benzeyen kimse için isti'âre edildiği gibi bu Lâm da gerekçelendirmeye benzeyen şeyde isti'âre olarak kullanılmıştır. Bu Lâm'ın durumu ve hükmü *zeydun ke'l-esedi* (Zeyd aslan gibidir.) misalindeki *esed*in durumu ve hükmü gibidir.

[١٣] وروي أنه ذبح في طلب موسى عليه السلام تسعون ألف وليد. وروي أنها حين أقربت وضربها الطلق وكانت بعض القوابل الموكلات بحبالى بني إسرائيل مصافية لها، فقالت لها: لينفعني حبك اليوم، فعالجتها، فلما وقع إلى الأرض هالها نور بين عينيه، وارتعش كل مفصل منها، ودخل حبه قلبها، ثم قالت: ما جئتك إلا لأقبل مولودك وأخبر فرعون، ولكني وجدت لابنك حبًا ما وجدت مثله فاحفظيه. فلما خرجت جاء عيون فرعون، فلفته في خرقة ووضعته في تنور مسجور لم تعلم ما تصنع لما طاش من عقلها، فطلبوا فلم يجدوا شيئًا، فخرجوا وهي لا تدري مكانه، فسمعت بكاءه من التنور، فانطلقت إليه وقد جعل الله النار عليه بردًا وسلامًا! فلما ألح فرعون في طلب الولدان أوحى الله إليها فألقته في اليم. وقد روي أنها أرضعته ثلاثة أشهر في تابوت من بردي مطلي بالقار من داخله.

٨-﴿فَالْتَقَطَهُۥٓ ءَالُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا إِنَّ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا كَانُوا خَاطِئِينَ﴾

[١٤] اللام في {لِيَكُونَ} هي لام كي التي معناها التعليل، كقولك: جئتك لتكرمني، سواء بسواء، ولكن معنى التعليل فيها وارد على طريق المجاز دون الحقيقة، لأنه لم يكن داعيهم إلى الالتقاط أن يكون لهم عدوًّا وحزنًا، ولكن المحبة والتبني، غير أن ذلك لما كان نتيجة التقاطهم له وثمرته، شبه بالداعي الذي يفعل الفاعل الفعل لأجله، وهو الإكرام الذي هو نتيجة المجيء، والتأدب الذي هو ثمرة الضرب في قولك: ضربته ليتأدّب. وتحريره: أن هذه اللام حكمها حكم الأسد، حيث استعيرت لما يشبه التعليل، كما يستعار الأسد لمن يشبه الأسد.

[15] وَحَزَنًا kelimesi وَحُزْنًا olarak da okunmuştur. العُدْمُ والعَدَمُ kelimeleri gibi ki her iki okuyuş da aynı mânada iki ayrı sözcüktür.

[16] Onlar her konuda "yanlış yapmakta idiler;" kendi düşmanlarını besleyip büyütmeleri konusundaki hataları ilk ve yeni değildir. Yahut onlar günahkârdırlar, suçludurlar. Allah Teâlâ kendi düşmanlarını ve helâklerine sebep olacak kişiyi kendi elleriyle besletip büyüttürerek onları cezalandırmıştır. Bu kelime *hātīne* şeklinde *hātıîne* ifadesinin hemzesizi olarak da okunmuştur. Ya da "doğrudan yanlışa yürüyorlardı" anlamındadır.[1]

9. Firavun'un karısı "[Â!.. Ne güzel bir bebek!] Benim için de senin için de göz aydınlığı!.. Onu öldürmeyin; belki bize faydası dokunur ya da onu evlât ediniriz." dedi... Farkında değillerdi...

[17] Rivayete göre; Firavun ailesi, Mûsâ'nın konulduğu sandığı bulduklarında onu açmak istemiş fakat açamamışlar. Bu sefer sandığı kırmak istemişler, bunu da başaramamışlar. Firavun'un eşi Âsiye sandığa yaklaşmış ve içinde bir nur görmüş. Müdahale ederek sandığı açıvermiş. Bir de ne görsünler, sandıktaki, alnında nur parlayan ve süt diye baş parmağını emen bir bebek değil mi! Bebeği sevmişler… Firavun'un alaca tenlilik hastalığına yakalanmış bir kızı varmış. Hekimler kızın iyileşmesinin Nil nehrinden olacağını, Nil'de bulunan insana benzer bir yaratığın tükürüğünün bu kızın hastalığına deva olacağını söylemişler imiş. Firavun'un kızı bebeğin tükürüğünü tenindeki lekeli ve alaca olan yerlere sürünce iyileşivermiş. Hasta kızın bebeğin yüzüne baktığı ve böylece iyileştiği ve "Bu ne mübarek bir insandır." dediği de söylenmiştir. Bu durum bebeği esirgeyip ona şefkat göstermelerinin sebeplerinden biriymiş. Firavun'un kavminden bazı azgınlar, "Bu bebek bizim hep kendisinden endişe edip sakındığımız kişidir, izin ver de onu öldürelim!.." demişler. Firavun buna yeltenince Âsiye "Benim için de senin için de göz aydınlığı." demiş; Firavun ise "Senin için göz aydınlığı, benim için değil!" diye tepki göstermiş. Bir hadis-i şerifte şöyle rivayet edilmiştir; "Şayet Firavun 'Senin için olduğu gibi benim için de göz aydınlığıdır.' deseydi Allah Teâlâ Âsiye'ye hidayet ettiği gibi Firavun'a da hidayet ederdi." Bu farazî bir durumdur; yani Âsiye gibi Firavun'un da inkâr ve küfür üzere kalbi mühürlenmemiş olsaydı, elbette o da Âsiye'nin dediği gibi der, Âsiye Müslüman olduğu gibi o da Müslüman olurdu. Şayet hadis sahih ise yorumu budur. Hadisin sıhhatini Allah bilir. Yine rivayete göre; Âsiye, Firavun'a "Belki de bu çocuk İsrâiloğullarından değil, diğer milletlerdendir." demiş.

1 Yani yanlış yapma anlamındaki *hata'* kökünden değil, adım atmak anlamındaki *hatv* kökünden. / ed.

[١٥] وقرئ «وحزنًا» وهما لغتان، كالعُدم والعَدم.

[١٦] { كَانُوا خَاطِئِينَ} في كل شيء، فليس خطؤهم في تربية عدوّهم ببدع منهم. أو كانوا مذنبين مجرمين، فعاقبهم الله بأن ربى عدوّهم ومن هو سبب هلاكهم على أيديهم. وقرئ «خاطين»، تخفيف خاطئين، أو خاطين الصواب إلى الخطأ.

٩-﴿وَقَالَتِ امْرَاَتُ فِرْعَوْنَ قُرَّتُ عَيْنٍ لِي وَلَكَ لَا تَقْتُلُوهُ عَسٰى اَنْ يَنْفَعَنَا اَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾

[١٧] روي أنهم حين التقطوا التابوت عالجوا فتحه، فلم يقدروا عليه، فعالجوا كسره فأعياهم، فدنت آسية فرأت في جوف التابوت نورًا، فعالجته ففتحته، فإذا بصبيّ نوره بين عينيه وهو يمصّ إبهامه لبنًا فأحبوه. وكانت لفرعون بنت برصاء، وقالت له الأطباء: لا تبرأ إلا من قبل البحر، يوجد فيه شبه إنسان دواؤها ريقه، فلطخت البرصاء برصها بريقه فبرأت. وقيل لما نظرت إلى وجهه برأت، فقالت: إن هذه لنسمة مباركة، فهذا أحد ما عطفهم عليه، فقال الغواة من قومه: هو الصبي الذي نحذر منه، فأذن لنا في قتله! فهمّ بذلك فقالت آسية {قُرَّتُ عَيْنٍ لِي وَلَكَ}، فقال فرعون: لك لا لي. وروي في حديث: "لو قال هو قرّةُ عين لي كما هو لك، لهداهُ اللّهُ كما هداهَا." وهذا على سبيل الفرض والتقدير، أي لو كان غير مطبوع على قلبه كآسية لقال مثل قولها، ولأسلم كما أسلمت. هذا إن صح الحديث تأويله، والله أعلم بصحته. وروي أنها قالت له: لعله من قوم آخرين ليس من بني إسرائيل.

[18] قُرَّةُ عَيْنٍ ifadesi mahzuf bir mübtedânın haberidir; bunun mübtedâ, لَا تَقْتُلُوهُ ifadesinin ise haber yapılması pek kuvvetli değildir. Şayet قُرَّةَ عَيْنٍ diye mansūb olsaydı daha kuvvetli olurdu. İbn Mes'ûd'un (r.a.) okuyuşu bunun haber olduğuna delildir ki o, *lâ taktulûhu kurrate 'aynin lî ve le-ke* diye, لَا تَقْتُلُوهُ ifadesini öne alarak okumuştur.

[19] "Belki bize faydası dokunur." Zira onda bereket görünümü ve ehline faydalı olacağının delilleri mevcuttur. Âsiye'nin bu kanaate varmasının sebebi çocukta gördüğü nur, çocuğun parmağından süt emmesi ve alaca tenlilik hastası olan kızın iyileşmesidir. Belki de Âsiye çocuğun simasında gelecekte faydalı birisi olacağını bildiren bir asalet ve fazilet müşahede etmişti. "Yahut onu evlat ediniriz, zira o evlat edinmeye ve yine prens olmaya da lâyıktır."

[20] **Şayet** "وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ifadesi haldir, bunun zi'l-hâli nedir?" **dersen şöyle derim:** bunun zi'l-hâli آلُ فِرْعَوْنَ ifadesidir. Kelâmın takdiri şöyledir: *Fe'ltakatahû âlu fir'avne li-yekûne le-hum 'aduvven ve hazenen ve kāleti'mraetu fir'avne kezâ ve hum lâ yeş'urûne ennehum 'alâ hatain 'azīmin fi'l-tikātıhî ve recâi'n-nef'i minhu ve tebennîhi* şeklindedir; yani Firavun hanedanı onu kendisine düşman ve üzüntü kaynağı olsun diye bulup aldı. Firavun'un hanımı böyle dedi; fakat onlar onu almakta, ondan fayda ummakta ve onu evlat edinmekte büyük bir yanılgı üzere olduklarının farkında değillerdi! إِنَّ فِرْعَوْنَ ifadesi sonuna kadar onların hatalı oluşlarının mânasını teyid eden ma'tūf ile ma'tūfun aleyh arasında bir ara cümledir. *Nazım güzelliklerinden anlayan kişiye göre bu ifadenin dizilişi ne güzeldir!*

10. Bu arada, Mûsâ'nın annesinin yüreciği bütün düşüncelerden sıyrılmış, sadece onu düşünüyordu. İnananlardan olsun diye kalbini pekiştirmiş olmasaydık, az daha onu açığa vuracaktı!..

[21] Mâna şudur: Mûsâ'nın annesi oğlunun Firavun'un eline geçtiğini duyunca kendisine ansızın ârız olan korku ve dehşet karşısında aklı başından gitti. Allah Teâlâ'nın وَأَفْئِدَتُهُمْ هَوَاءٌ ("gönülleri başka her türlü düşünceden uzak, bomboş bir vaziyette") [İbrahim 14/43] ifadesi de bunun gibidir; yani boş ve akılsızdırlar. Şair Hassan b. Sâbit'in şu sözü de bu kabildendir ki bu beyitte henüz Müslüman olmamış olan Ebu Süfyan'ı hicvetmektedir:

Bak ey Ebû Süfyan! İşit ve bil ki sen kof birisin; yüreksizin, ödleğin tekisin!

Çünkü kalp aklın merkezidir. فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا ("... ki akledecek kalpleri olsun...") [Hac 22/46] âyetine bakılabilir. Bunu *fezi'an* (korku dolu olarak) şeklinde okuyanın okuyuşu da buna delâlet eder. Kelime *kari'an* şeklinde de okunmuştur ki boş mânasındadır. Arapların şu sözlerinden alınmıştır:

[١٨] {قُرَّتُ عَيْنٍ} خبر مبتدأ محذوف ولا يقوى أن تجعله مبتدأ و{لَا تَقْتُلُوهُ} خبرًا، ولو نصب لكان أقوى. وقراءة ابن مسعود ﷺ دليل على أنه خبر، قرأ «لا تقتلوه قرّة عين لي ولك»، بتقديم {لَا تَقْتُلُوهُ}.

[١٩] {عَسٰى اَنْ يَنْفَعَنَا} فإنّ فيه مخايل اليمن ودلائل النفع لأهله. وذلك لما ٥ عاينت من النور وارتضاع الإبهام وبرء البرصاء، ولعلها توسمت في سيماه النجابة المؤذنة بكونه نفاعًا. أو نتبناه، فإنه أهل للتبني، ولأن يكون ولدًا لبعض الملوك.

[٢٠] فإن قلت {وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ} حال، فما ذو حالها؟ قلت: ذو حالها {اٰلُ فِرْعَوْنَ}. وتقدير الكلام: فالتقطه آل فرعون ليكون لهم عدوًّا وحزنًا، وقالت امرأة فرعون كذا وهم لا يشعرون أنهم على خطأ عظيم في التقاطه ورجاء النفع منه وتبنيه. ١٠ وقوله {اِنَّ فِرْعَوْنَ} الآية: جملة اعتراضية واقعة بين المعطوف والمعطوف عليه، مؤكدة لمعنى خطئهم. وماأحسن نظم هذا الكلام عند المرتاض بعلم محاسن النظم!

١٠-﴿وَاَصْبَحَ فُؤٰادُ اُمِّ مُوسٰى فَارِغًا اِنْ كَادَتْ لَتُبْدِي بِهٖ لَوْلَٓا اَنْ رَبَطْنَا عَلٰى قَلْبِهَا لِتَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[٢١] {فَارِغًا} صفرًا من العقل. والمعنى: أنها حين سمعت بوقوعه في يد فرعون ١٥ طار عقلها لما دهمها من فرط الجزع والدهش. ونحو قوله تعالى: {وَاَفْئِدَتُهُمْ هَوَٓاءٌ} [إبراهيم: ٤٣]، أي جوّف لا عقول فيها. ومنه بيت حسان:

أَلَا أَبْلِغْ أَبَا سُفْيَانَ عَنِّي ❁ فَأَنْتَ مُجَوَّفٌ نَخِبٌ هَوَاءُ

وذلك أن القلوب مراكز العقول؛ ألا ترى إلى قوله {فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا} [الحج: ٤٦]. ويدل عليه قراءة من قرأ«فزعًا». وقرئ «قَرِعًا» أي خاليًا،من قولهم:

e'ûzu bi'llâhi min safri'l-inâi ve kar'i'l-finâ' (Kabın ve avlunun boş olmasından Allah'a sığınırım!) *Firğan* da okunmuştur ki bu da Arapların *dimâuhum beynehum firğun* (Kanları aralarında hederdir.) sözlerinden alınmıştır; yani Mûsâ'nın annesinin kalbi iptâl olmuş, aklı gitmiş, başına gelen musibetin şiddetinden dolayı sanki kalpsiz kalmıştır. لَتُبْدِي بِهِ ifadesi "onu meydana çıkaracaktı" anlamında olup zamir, Mûsâ'ya râcidir. Bundan maksat da Mûsâ'nın durumu, kıssası ve onun kendi çocuğu olduğudur. "İnananlardan" Allah'ın vaadini tasdik edenlerden "olsun diye" sabır ilham ederek kaçan bir şey yerleşip sükûnet bulması için bağlandığı gibi "kalbini pekiştirmiş olmasaydık, az daha onu"n durumunu, kıssasını ve kendi çocuğu olduğunu "açığa vuracaktı!.." Allah'ın vaadi ise "Onu sana geri döndüreceğiz." sözüdür.

[22] Bu [وَأَصْبَحَ فُؤَادُ أُمِّ موسَى فَارِغًا] ifade[si], Mûsâ'nın annesi, Firavun'un bebeğe şefkat ve merhamet edip onu evlat edindiğini işitince gönlü tasadan boş oldu; içinde tasa namına bir şey kalmadı" demek de olabilir. Bu durumda, işittiği bu güzel haberden duyduğu sevinç ve mutluluktan ötürü kendine sahip olamayıp, az kalsın çocuğun kendisine ait olduğunu açığa vuracaktı. Şayet yaşadığı bu sevinç ve mutluluğun şiddetinden meydana gelen heyecan, sevinç ve kaygıdan dolayı biz, onun kalbine itminan ve sükûnet vermeseydik az kalsın durumu açığa vuracaktı. Böyle yaptık ki artık o, Firavun'un şefkat ve merhametine ve onu evlat edinmesine değil, Allah'ın vaadine inanıp güvenenlerden olsun.

[23] موسى Hemze ile *Mu'sâ* şeklinde de okunmuştur. Zamme Vav'ın komşusu olan Mim'e verilmiş, sanki Hemze'deymiş gibi kabul edilmiştir; tıpkı وُجُوهٌ kelimesi[ndeki Vav] Hemze kılındığı gibi.

11. Ablasına "Onu izle" dedi; o da kimse farkına varmadan uzaktan onu gözetlemeye başladı...

[24] "Onun izini sür, haberini araştır." فَبَصُرَتْ Sād'ın kesresiyle *fe-basırat* diye de okunmuştur. *Basurtu bi-hî 'an cunubin ve 'an cenâbetin* denilir ki onu, uzaktan gördüm demektir. عن جُنُبٍ ifadesi, *'an cânibin* ve *'an cenbin* şeklinde de okunmuştur ki *cenb* *cânib* ile aynı mânadadır. *Ka'ade ilâ cenbihî* ve *ilâ cânibihî* denilir; yanına oturdu demektir; yani Mûsâ'nın ablası ona, gizlice, farkettirmeden ve hassasiyetle bakmıştır. Ancak onlar, bu kızın Mûsâ'nın ablası olduğunu anlamamışlardır. Adı Meryem'dir.

12. Biz de tâ baştan itibaren ona başka memeleri haram kılmıştık [hiçbir sütanneden emmiyordu]... Bunun üzerine, ablası "Sizin nâmınıza ona bakacak ve onun iyiliğinden başka bir şey istemeyen bir aile göstereyim mi size?" dedi.

أعوذ بالله من صَفْر الإناء وقَرْع الفناء. و«فِزْغًا»، من قولهم: دماؤهم بينهم فرغ، أي هدر. يعني: بطل قلبها وذهب، وبقيت لا قلب لها من شدّة ما ورد عليها. {لَتُبْدِي بِهٖ} لتُصحِر به. والضمير لموسى والمراد: بأمره وقصته، وأنه ولدها.{لَوْلَٓا اَنْ رَبَطْنَا عَلٰى قَلْبِهَا} بإلهام الصبر، كما يربط على الشيء المنفلت ليقرّ ويطمئن، {لِتَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} من المصدقين بوعد الله، وهو قوله {اِنَّا رَٓادُّوهُ اِلَيْكِ}. ٥

[٢٢] ويجوز وأصبح فؤادها فارغًا من الهم، حين سمعت أن فرعون عطف عليه وتبنّاه، إن كادت لتبدي بأن ولدها؛ لأنها لم تملك نفسها فرحًا وسرورًا بما سمعت، لولا أنا طمْأنّا قلبها وسكّنا قلقه الذي حدث به من شدّة الفرح والابتهاج، لتكون من المؤمنين الواثقين بوعد الله لا بتبني فرعون وتعطفه.

١٠ [٢٣] وقرئ «مؤسى»، بالهمزة؛ جعلت الضمة في جارة الواو، وهي الميم، كأنها فيها، فهمزت كما تهمز واو وجوه.

١١-﴿وَقَالَتْ لِاُخْتِهٖ قُصّ۪يهِ فَبَصُرَتْ بِهٖ عَنْ جُنُبٍ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾

[٢٤] {قُصّ۪يهِ} اتبعي أثره وتتبعي خبره. وقرئ «فبصِرت»، بالكسر. يقال بصرت به عن جنب وعن جنابة، بمعنى: عن بعد. وقرئ «عن جانب»، «وعن جَنْب». ١٥ والجنب: الجانب. يقال: قعد إلى جنبه وإلى جانبه، أي نظرتْ إليه مزورّة متجانفة مخاتلة. {وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ} وهم لا يحسون بأنها أخته، وكان اسمها مريم.

١٢-﴿وَحَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ مِنْ قَبْلُ فَقَالَتْ هَلْ اَدُلُّكُمْ عَلٰٓى اَهْلِ بَيْتٍ يَكْفُلُونَهُ لَكُمْ وَهُمْ لَهُ نَاصِحُونَ﴾

[25] Haram kılma tabiri menetmeden isti'âredir; çünkü birine bir şeyi haram eden onu o şeyden men etmiştir. Arapların مَحْظُورٌ ve حِجْرٌ kelimelerine bakılabilir. Burada tahrim men ve yasaklama demektir; çünkü Allah Teâlâ Mûsâ'yı herhangi bir memeyi emmekten menetmiştir. Artık Mûsâ emziren hiçbir kadının memesini kabul etmiyordu. Tabiî ki bu durum onları endişelendirdi. الْمَرَاضِعَ kelimesi emziren kadın anlamındaki *murdı'* kelimesinin çoğuludur. Yahut *marda'* kelimesinin çoğuludur ki o da emme yeridir; bundan da maksat meme yahut emme işidir. "Biz de tâ baştan itibaren" ablası Mûsâ'nın izini takip etmeden önce "ona başka memeleri haram kılmıştık." Rivayete göre; Mûsâ'nın ablası, onlara "onun iyiliğinden başka bir şey istemeyen" deyince Hâmân "Bu kadın çocuğu da çocuğun ailesini de tanıyor." dedi. Ablası ise "Ben onlar kralın iyiliğini düşünürler demek istedim." demiştir. النُّصْحُ nasihat, ameli fesad şâibesinden kurtarmaktır.

13. Böylece, onu annesine iâde ettik ki gözü aydın olsun; tasalanmasın ve Allah'ın vaadinin gerçek olduğunu bilsin... Fakat çoğu bilmez.

[26] Mûsâ'nın ablası onların emriyle annesine gitti ve onu getirdi. Çocuk emme isteğiyle ağlıyor, Firavun da onu şefkatle oyalıyordu. Annesinin kokusunu alınca hemen ünsiyet kurdu ve annesinin memesini alıverdi. Bu sefer Firavun "Bu çocuk hiçbir kadının memesini almadı, sadece senin memeni aldı. Sen bunun nesi oluyorsun?" dedi. Annesi "Ben kokusu ve sütü hoş bir kadınım. Bana verilen her çocuk benim mememi alır." dedi. Firavun çocuğu kadına verdi ve emzirmesine karşılık bir ücret tayin etti. Annesi Mûsâ'yı eve götürdü. Böylece Allah Teâlâ onu annesine iâde edeceğine dair vaadini yerine getirmiş oldu. Sonuçta, Mûsâ'nın ileride peygamber olacağı annesinin ilminde de yerleşmiş oldu. Bu, Allah Teâlâ'nın şu ifadesidir: "Ve Allah'ın vaadinin gerçek olduğunu bilsin." Yani bu konudaki ilmi sabit ve yerleşmiş olsun demektir. **Şayet** "Kendi çocuğunu emzirmeye karşı ücret alması nasıl helal oldu?" **dersen şöyle derim:** bunu emzirme ücreti olarak değil *harbî*nin (küfür ülkesindeki kâfir) malının Müslümana helal oluşu gerekçesiyle almıştır.

[27] وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ifadesi Mûsâ'nın annesinin bilgisi dâhilindedir. Mâna şudur: (Annesi) Allah'ın vaadinin hak olduğunu bilsin diye Mûsâ'yı ona iâde ettik, ancak insanların çoğu onun hak olduğunu bilmezler de şüphe ederler. Bu ifade Mûsâ'nın haberini işittiği zaman kendisinden [yani anneden] sādır olan kusura yönelik bir tarize de benzemektedir ki bu durumda anne feryad etmiş ve kalbi bütün düşüncelerden sıyrılmıştı. Rivayete göre; Mûsâ'nın annesi, Mûsâ'yı koyduğu sandığı nehre atınca

[٢٥] التحريم استعارة للمنع؛ لأنّ من حرم عليه الشيء فقد منعه. ألا ترى إلى قولهم: محظور وحجر. وذلك لأن الله منعه أن يرضع ثديًا، فكان لا يقبل ثدي مرضع قط، حتى أهمهم ذلك. والمراضع جمع مرضع، وهي المرأة التي ترضع، أو جمع مرضع، وهو موضع الرضاع، يعني الثدي أو الرضاع. {مِنْ قَبْلُ} من قبل قصصها أثره. روي أنها لما قالت {وَهُمْ لَهُ نَاصِحُونَ} قال هامان:إنها لتعرفه وتعرف أهله، فقالت: إنما أردت وهم للملِك ناصحون. والنصح: إخلاص العمل من شائب الفساد.

١٣-﴿فَرَدَدْنَاهُ اِلٰى اُمِّهٖ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ وَلِتَعْلَمَ اَنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾

[٢٦] فانطلقت إلى أمها بأمرهم، فجاءت بها والصبيّ على يد فرعون يعلِّله شفقة عليه وهو يبكي يطلب الرضاع، فحين وجد ريحها استأنس والتقم ثديها، فقال لها فرعون: ومن أنت منه فقد أبى كل ثدي إلا ثديك؟ قالت: إني امرأة طيبة الريح طيبة اللبن، لا أوتي بصبي إلا قبلني، فدفعه إليها وأجرى عليها، وذهبت به إلى بيتها، وأنجز الله وعده في الردّ، فعندها ثبت واستقرّ في علمها أن سيكون نبيًّا. وذلك قوله: {وَلِتَعْلَمَ اَنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ} يريد وليثبت علمها ويتمكن. فإن قلت: كيف حل لها أن تأخذ الأجر إلى إرضاع ولدها؟ قلت: ما كانت تأخذه على أنه أجر على الرضاع، ولكنه مال حربيّ كانت تأخذه على وجه الاستباحة.

[٢٧] وقوله: {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} داخل تحت علمها. المعنى: لتعلم أن وعد الله حق ولكن أكثر الناس لا يعلمون أنه حق فيرتابون. ويشبه التعريض بما فرط منها حين سمعت بخبر موسى، فجزعت وأصبح فؤادها فارغًا. يروى أنها حين ألقت التابوت في اليم

şeytan gelip annesine “Ey Mûsâ’nın annesi! Firavun’un Mûsâ’yı öldürmesini hoş görmedin. Oysa bu senin için bir ecir ve sevap vesilesi olacaktı. Sonra gittin, öldürme işini bizzat kendin üstlendin.” dedi. Mûsâ’nın Firavun’un eline geçtiği haberi annesine gelince “Eyvah! Çocuğum düşman eline düştü!” dedi ve Allah’ın vaadini unuttu. وَلٰكِنَّ ifadesi وَلِتَعْلَمَ fiiline de bağlanabilir. Bu durumda mâna şöyle olur: Mûsâ’yı annesine iâde etmek işbu dinî maksat içindir ki o da Mûsâ’nın annesinin Allah’ın vaadinin gerçek olduğunu bilmesidir; fakat *insanların çoğu* asıl maksadın bu olduğunu diğer göz aydınlığı ve hüznün gitmesi gibi hallerin ârızî şeyler olduğunu *bilmezler*.

14. Gençlik çağına gelip olgunlaştığında, kendisine hikmet ve ilim vermiştik. İhsan üzere hareket edenleri işte böyle mükâfatlandırırız Biz.

[28] “Gençlik çağına gelip olgunlaştığında” mutedil ve müstahkem olup gelişimde ulaşılabilecek son merhaleye ulaşınca “kendisine hikmet ve ilim vermiştik.” Lekīt şöyle demiştir:

> Kararlı, sağlam birini başa geçirin; ihtiyarı, zayıfı değil.
> Bunu başarabilirseniz bravo size!..

Bu itidal yaşı kırktır. Rivayete göre; bütün peygamberler kırk yaşında gönderilmiştir. Mûsâ’ya (a.s) verilen *ilim* Tevrat, *hüküm* ise sünnettir. Peygamberlerin hikmeti sünnetleridir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Allah’ın -evinizde okunan- âyetlerini ve hikmeti (yani, eşiniz Peygamberin bunlara yönelik pratiklerini) yâd edin.” [Ahzab 33/34] Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: Biz onu peygamber olarak göndermeden ona ilim ve hikmet sahiplerinin sîret, vakar ve sekînetini vermiştik; artık cahil görüleceği bir iş yapmıyordu.

15. Halkının haberi olmadığı bir sırada şehre girdi ve dövüşen iki adam gördü. Biri kendi tarafından, öbürü ise düşmanlarındandı. Kendi tarafından olan kişi, Mûsâ’dan kendisini düşmanından kurtarmasını istedi. Mûsâ da öbürünü şiddetle itip adamın işini bitirdi! [Ama yaptığına pişman oldu ve] “Bu, gerçekten şeytan işi bir davranış! Zira o, apaçık saptırıcı bir düşmandır!” dedi.

16. “Ya Rabbi! Gerçekten kendime zulmettim; bağışla beni.” dedi... O da onu bağışladı. O’dur çünkü bağışlayıcı, merhametli (Gafûr, Rahîm).

[29] Bu şehir Mısır’dır; ayrıca, [aşağı] Mısır’daki Memfis şehri olduğu da söylenmiştir. Halkın haberinin olmadığı zamanın, akşam yatsı arası yahut öğle uykusu ya da halkın eğlendiği bir bayram günü olduğu söylenmiştir.

جاءها الشيطان فقال لها: يا أم موسى، كرهت أن يقتل فرعون موسى فتؤجري، ثم ذهبت فتوليت قتله! فلما أتاها الخبر بأن فرعون أصابه قالت: وقع في يد العدوّ، فنسيت وعد الله. ويجوز أن يتعلق {وَلٰكِنَّ} بقوله {وَلِتَعْلَمَ}، ومعناه: أن الردّ إنما كان لهذا الغرض الديني، وهو علمها بصدق وعد الله، ولكنّ الأكثر لا يعلمون بأن هذا هو الغرض الأصلي الذي ما سواه تبع له من قرّة العين وذهاب الحزن. ٥

١٤-﴿وَلَمَّا بَلَغَ اَشُدَّهُ وَاسْتَوٰى اٰتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ﴾

[٢٨] {وَاسْتَوٰى} واعتدل وتمّ استحكامه، وبلغ المبلغ الذي لا يزاد عليه، كما قال لقيط:

واستحملوا أَمْرَكُمْ لله دَرُّكُمُو ۞ شَزْرَ الْمَرِيرَةِ لا قَمحًا وَلَا ضَرَعَا

١٠ وذلك أربعون سنة، ويروى: أنه لم يبعث نبيّ إلا على رأس أربعين سنة. العلم التوراة. والحكم السنة. وحكمة الأنبياء: سنتهم. قال الله تعالى: {وَاذْكُرْنَ مَا يُتْلٰى فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ اٰيَاتِ اللّٰهِ وَالْحِكْمَةِ} [الأحزاب: ٣٤]. وقيل: معناه أتيناه سيرة الحكماء العلماء، وسمتهم قبل البعث، فكان لا يفعل فعلًا يستجهل فيه.

١٥-﴿وَدَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلٰى حِينِ غَفْلَةٍ مِنْ اَهْلِهَا فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يَقْتَتِلَانِ هٰذَا مِنْ شِيعَتِهِ وَهٰذَا مِنْ عَدُوِّهِ فَاسْتَغَاثَهُ الَّذِي مِنْ شِيعَتِهِ عَلَى الَّذِي مِنْ عَدُوِّهِ فَوَكَزَهُ مُوسٰى فَقَضٰى عَلَيْهِ قَالَ هٰذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ اِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ﴾ ١٥

١٦-﴿قَالَ رَبِّ اِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي فَغَفَرَ لَهُ اِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾

[٢٩] المدينة مصر. وقيل: مدينة منف من أرض مصر. وحين غفلتهم ما بين العشاءين. وقيل: وقت القائلة. وقيل: يوم عيد لهم، هم مشتغلون فيه بلهوهم.

Yine Mûsâ (a.s) gençlik çağına ulaşıp olayları idrak ettiğinde hakkı söyler ve onlara tepki gösterirdi, denilmiştir. Sonuçta Mûsâ'yı tehdit ettiler; artık gireceği yerleşim birimine halktan habersiz giriyordu.

[30] Sîbeveyhi فَاسْتَغَاثَهُ (ondan kendisini kurtarmasını istedi) ifadesini *fe'ste'ânehû* (ondan yardım istedi) şeklinde okumuştur.

[31] "Kendi tarafından" yani İsrâiloğullarından Mûsâ'nın dini üzere "olan kişi" -bunun Sâmirî olduğu da söylenmiştir- "Mûsâ'dan kendisini düşmanından" yani Kıptilerden, Mûsâ'nın dinine muhalif olan kişiden -ki bu da Fatun'dur- "kurtarmasını istedi." Bu Kıptî, İsrâilliyi Firavun'un mutfağına ücretsiz odun taşımaya zorluyormuş.

[32] *Vekz,* şamar ya da tokat atmaktır. İbn Mes'ûd bu ifadeyi Lam ile *fe-lekezehû* (göğsünden itti) şeklinde okumuştur. "Adamın işini bitirdi!" Yani adamı öldürdü. **Şayet** "Kâfiri öldürmek neden şeytanın işinden sayıldı ve Mûsâ bunu kendisine zulmetmek diye adlandırdı ve bundan dolayı af diledi?" **dersen şöyle derim:** Zira Mûsâ bu adamı bu konuda kendisine izin verilmeden öldürdü. Böylece bu iş af dilenecek bir suç ve günah oldu. İbn Cüreyc [v. 150/767] şöyle demiştir: Hiçbir peygamberin, bir kişiyi emir almadan öldürme hakkı yoktur.

17. "Ya Rabbi! Bana ihsân ettiğin nîmetlerin hakkı için! Bir daha asla mücrimlere destek olmayacağım!" dedi.

[33] "Ya Rabbi! Bana ihsân ettiğin nîmetlerin hakkı için!" Bu ifade cevabı mahzuf olan bir kasem olabilir. Kelâmın takdiri şöyledir: "Beni mağfiret ederek bana iyilikte bulunmana yemin olsun ki ben de mutlaka tevbe edeceğim! Bir daha asla mücrimlere destek olmayacağım!" dedi. Yine bu ifade Allah Teâlâ'dan lütuf ve merhamet dilemek de olabilir. Sanki şöyle demiştir: "Ya Rabbi! Bana ihsan ettiğin mağfiret nimeti hakkı için beni koru. Sen beni korursan, asla mücrimlere destek olmam!" Mücrimlere destek olmaktan ya Firavun'la olan sohbet ve beraberliği, onun aile fertleri içinde olup adam sayısını çoğaltmayı -ki Mûsâ baba oğul misali Firavun'la aynı bineğe biniyordu ve halk arasında kendisine Firavun'un oğlu denirdi- ya da helal olmayan bir *katl*e sebep olan 'İsrâilliye arka çıkış' gibi suç ve günaha götüren bir desteği murad etmiştir. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre Mûsâ (a.s), "*İnşâallah* (Allah dilerse) mücrimlere destek olmayacağım!" demediği için, bir kere daha böyle bir duruma müptela olmuştur. Bu ifade Allah Teâlâ'nın "Zulmedenlere az da olsa meyletmeyin." [Hûd 11/113] kavli gibidir.

وقيل: لما شبّ وعقل أخذ يتكلم بالحق وينكر عليهم، فأخافوه، فلا يدخل قرية إلا على تغفل.

[٣٠] وقرأ سيبويه «فاستعانه». {مِنْ شِيعَتِهِ} ممن شايعه على دينه من بني إسرائيل.

[٣١] وقيل: هو السامريّ {مِنْ عَدُوِّهِ} من مخالفيه من القبط، وهو فاتون، وكان ٥ يتسخر الإسرائيلي لحمل الحطب إلى مطبخ فرعون.

[٣٢] والوكز: الدفع بأطراف الأصابع. وقيل: بجمع الكف، وقرأ ابن مسعود «فلكزه»، باللام. {فَقَضٰى عَلَيْهِ} فقتله. فإن قلت: لم جعل قتل الكافر من عمل الشيطان وسماه ظلمًا لنفسه واستغفر منه؟ قلت: لأنه قتله قبل أن يؤذن له في القتل، فكان ذنبًا يستغفر منه. وعن ابن جريج: ليس لنبي أن يقتل ما لم يؤمر.

١٠ ١٧-﴿قَالَ رَبِّ بِمَٓا اَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ اَكُونَ ظَهِيرًا لِلْمُجْرِمِينَ﴾

[٣٣] {بِمَٓا اَنْعَمْتَ عَلَيَّ} يجوز أن يكون قسمًا جوابه محذوف، تقديره: أقسم بإنعامك عليّ بالمغفرة لأتوبنّ {فَلَنْ اَكُونَ ظَهِيرًا لِلْمُجْرِمِينَ}، وأن يكون استعطافًا، كأنه قال: رب اعصمني بحق ما أنعمت عليّ من المغفرة، فلن أكون إن عصمتني ظهيرًا للمجرمين. وأراد بمظاهرة المجرمين إما صحبة فرعون وانتظامه في جملته ١٥ وتكثيره سواده حيث كان يركب بركوبه كالولد مع الوالد، وكان يسمى ابن فرعون، وإما مظاهرة من أدت مظاهرته إلى الجرم والإثم، كمظاهرة الإسرائيلي المؤدية إلى القتل الذي لم يحل له. وعن ابن عباس: لم يستثن فابتُلي به مرّة أخرى. يعني لم يقلفلن أكون إن شاء الله. وهذا نحو قوله: {وَلَا تَرْكَنُٓوا اِلَى الَّذٖينَ ظَلَمُوا} [هود: ١١٣]

Atā'dan [v. 114/732] rivayet edildiğine göre bir adam, Atā'ya "Benim kardeşim kâtiplik yapıyor; ancak dar gelirlilikten bir türlü kurtulamıyor." dedi. Atā "Kime kâtiplik yapıyor?" deyince adam, "Halid b. Abdullah el-Kasrî'ye." dedi. Atā, "Tamam da Mûsâ'nın sözü nerede kaldı?" dedi ve bu âyeti okudu.[1] Bir hadis-i şerifte şöyle buyurulmaktadır: "Kıyamet günü bir münadi 'Zalimler ve zalimlere benzeyenler ve zalimlere yardım edenler, hatta onlara kalem ve mürekkep temin edenler nerede!?' diye nida eder. Bunların hepsi demir bir sandıkta toplanır ve sandık cehenneme atılır!"

[34] Bu ifadenin "Allah'ım! Bana ihsan ettiğin kuvvet nimeti hakkı için ben artık bu kuvveti yalnız senin velilerine ve sana itaat edenlere ve ehl-i imana yardımda kullanacağım. Ve İsrâiloğullarına tahakküm eden hiçbir Kıptî'yi bırakmayacak, buna engel olacağım!" anlamında olduğu da söylenmiştir.

18. Şehirde korku içinde etrafı gözetleyerek sabahladı... Bir de ne görsün; dün kendisinden yardım isteyen kişi yine kendisinden imdat istemiyor mu! Mûsâ, ona "Sen, gerçekten azgının tekiymişsin!" dedi.

19. Her ikisinin de düşmanı olan kişiyi yakalamak için hamle yapınca, [adam, Mûsâ'nın, kendisinin üzerine geldiğini zannederek] "Ey Mûsâ, daha dün, bir cana kıydığın gibi beni de mi katletmek istiyorsun?! Senin tek muradın ülkede bir zorba olmak! Asayiş taraftarlarından olmak istemiyorsun sen!" dedi.

[35] "Şehirde korku içinde" kendisine kısas yapılması yahut hakkında söylenenler ve haberler konusunda "etrafı gözetleyerek sabahladı." İsrâilli olan şahsı azgın diye nitelemesi aynı kişinin daha dün bir adamın ölümüne sebep olup şimdi de bir başkasıyla dövüşüyor olmasındandır.

[36] Bu ifade Tā'nın zammesiyle *en yebtuşe* şeklinde de okunmuştur. Her ikisinin de düşmanı olan kişi Kıptîdir; çünkü Kıptî onların dini üzere değildi. Kıptîler İsrâiloğullarına düşman idiler. *Cebbar*; zulmen ve sorumsuzca insanları döven, öldüren, işin sonunu düşünmeyen, kötülüğü en güzel metodla savmayan demektir. *Cebbar*ın, Allah'ın emrine boyun eğmeyen, Allah'a ve insanlara karşı büyüklük taslayan demek olduğu da söylenmiştir. İsrâilli, Mûsâ'ya böyle deyince Mûsâ deşifre oldu ve haber şehirde yayıldı, Firavun'a ulaştı… Sonuçta Mûsâ'nın öldürülmesine karar verdiler.

---

1 126/743'te vefat eden el-Kasrî, Emevîlerin Irak ve Mekke valilerinden olup müfessir tarafından Firavun'a benzetilmektedir; yani "Bir daha asla mücrimlere destek olmayacağım!" diyen Mûsâ (a.s.) gibi, kardeşinin de bu zalimlere arka çıkmaması gerekiyordu; ona destek olmasaydı elbette eli bollaşırdı… / ed.

وعن عطاء: أنّ رجلًا قال له: إنّ أخي يضرب بقلمه ولا يعدو رزقه. قال: فمن الرأس، يعني من يكتب له؟ قال: خالد بن عبد الله القسري. قال: فأين قول موسى؟ وتلا هذه الآية. وفي الحديث: "ينادي مناد يوم القيامة: أين الظلمة وأشباه الظلمة وأعوان الظلمة، حتى من لاق لهم دواة أو بري لهم قلمًا، فيجمعون في تابوت من حديد فيرمى به في جهنم!" ٥

[٣٤] وقيل: معناه: بما أنعمت عليّ من القوة، فلن استعملها إلا في مظاهرة أوليائك وأهل طاعتك والإيمان بك، ولا أدع قبطيًا يغلب أحدًا من بني إسرائيل.

١٨-﴿فَاَصْبَحَ فِي الْمَدِينَةِ خَٓائِفًا يَتَرَقَّبُ فَاِذَا الَّذِي اسْتَنْصَرَهُ بِالْاَمْسِ يَسْتَصْرِخُهُ قَالَ لَهُ مُوسٰٓى اِنَّكَ لَغَوِيٌّ مُبِينٌ﴾

١٩-﴿فَلَمَّٓا اَنْ اَرَادَ اَنْ يَبْطِشَ بِالَّذِي هُوَ عَدُوٌّ لَهُمَا قَالَ يَا مُوسٰٓى اَتُرِيدُ اَنْ تَقْتُلَنِي كَمَا قَتَلْتَ نَفْسًا بِالْاَمْسِ اِنْ تُرِيدُ اِلَّٓا اَنْ تَكُونَ جَبَّارًا فِي الْاَرْضِ وَمَا تُرِيدُ اَنْ تَكُونَ مِنَ الْمُصْلِحِينَ﴾ ١٠

[٣٥] {يَتَرَقَّبُ} المكروه وهو الاستقادة منه، أو الأخبار وما يقال فيه. ووصف الإسرائيلي بالغيّ لأنه كان سبب قتل رجل، وهو يقاتل آخر.

[٣٦] وقرئ «يبطش»، بالضم. والذي هو عدوّ لهما القبطيُّ؛ لأنه ليس على دينهما، ولأن القبط كانوا أعداء بني إسرائيل. والجبار: الذي يفعل ما يريد من الضرب والقتل بظلم، لا ينظر في العواقب ولا يدفع بالتي هي أحسن. وقيل:المتعظم الذي لا يتواضع لأمر الله، ولما قال هذا: أفشى على موسى، فانتشر الحديث في المدينة ورقي إلى فرعون، وهموا بقتله. ١٥

20. Bu arada, şehrin tâ öte başından koşa koşa bir adam geldi ve dedi ki: "Ey Mûsâ! Yetkililer seni öldürmek için aralarında görüşüyorlar; hemen çık git... İnan, ben senin iyiliğini isteyenlerdenim."

[37] Bu 'adam'ın Firavun'un amcaoğlu olup "Firavun hanedanının mümin"i[1] olduğu söylenmiştir. يَسْعَى ifadesi رَجُلٌ kelimesinin sıfatı olarak takdiren merfû' olabilir. Ya da مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ kavli ile vasıflanarak tahsisleşmiş nekire olduğu için يَسْعَى fiili رَجُلٌ'den hal de olabilir. [Hal nekire, zilhal ise ya ma'rife ya da tahsisleşmiş nekire olur.] مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ ifadesi doğrudan جَاءَ fiiline bağlanırsa bu durumda يَسْعَى fiili ancak sıfat olur, hal olamaz.

[38] *İ'timâr* nasıl hükmedileceği konusunda danışmak demektir. *er-Raculâni yeteâmerâni* ve *ye'temirâni* (iki kişi ne yapacakları konusunda birbirine danıştı) denir; zira müşavere eden iki kişiden her biri arkadaşına bir şey emretmekte ya da ona bir hususu işaret etmektedir. "Senin hakkında istişâre ediyorlar." demektir.

[39] لَكَ ifadesi النَّاصِحِينَ kelimesinin sılası değil beyanı durumundadır.[2]

21. O da korku içinde etrafı gözetleyerek şehirden ayrıldı ve "Ya Rabbi! Beni, bu zalim kavimden kurtar" dedi.

[40] "O da korku içinde" yolda kendisine bir saldırı yapılması yahut kendisine yetişilmesi endişesiyle "etrafı gözetleyerek şehirden ayrıldı."

22. Medyen tarafına yöneldiğinde de "Umarım, Rabbim bana doğru yolu gösterir." dedi.

[41] Medyen, Şu'ayb (a.s.)'ın memleketidir. İsmini Medyen b. İbrâhim'den almıştır. Bu şehir Firavun'un egemenliği altında değildi. Medyen ile Mısır arasında sekiz günlük mesafe vardı ve Mûsâ, Medyen yolunu bilmiyordu. İbn Abbas şöyle demiştir: "Mûsâ yolu bilmediği halde Rabbine hüsn-i zan ederek yola çıkmıştır."

[42] سَوَاءَ السَّبِيلِ yolun ortası ve ana güzergahı demektir. Mûsâ'nın yalın ayak yola çıktığı ve ağaç yapraklarıyla hayata tutunduğu da söylenmiştir. Medyen'e ulaştığında ayağının derisi soyulmuş ve tabanı düşmüştü. Bir meleğin, at üzerinde, elinde bir değnekle gelip Mûsâ'yı Medyen'e götürdüğü de söylenmiştir.

1 Kur'ân'ın 40. sûresi Ğâfir adıyla anıldığı gibi bu zata izâfeten Mü'min sûresi diye de anılır; kıssası için buraya bakılabilir. / ed.

2 Yani 'Ben senin iyiliğini düşünenlerdenim.' vurgusunda özellikle sözün muhatabını tespit ve tayin mevkiindedir. / çev.

٢٠-﴿وَجَاءَ رَجُلٌ مِنْ اَقْصَا الْمَدِينَةِ يَسْعٰى قَالَ يَا مُوسٰى اِنَّ الْمَلَاَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ لِيَقْتُلُوكَ فَاخْرُجْ اِنّي لَكَ مِنَ النَّاصِحِينَ﴾

[٣٧] قيل: الرجل مؤمن آل فرعون، وكان ابن عم فرعون.و{يَسْعٰى} يجوز ارتفاعه وصفًا لرجل، وانتصابه حالًا عنه؛ لأنه قد تخصص بأن وصف بقوله {مِنْ اَقْصَا الْمَدِينَةِ} وإذا جعل صلة لـ{جَاءَ}، لم يجز في {يَسْعٰى} إلا الوصف.

[٣٨] والائتمار: التشاور. يقال: الرجلان يتآمران ويأتمران، لأن كل واحد منهما يأمر صاحبه بشيء أو يشير عليه بأمر. والمعنى: يتشاورون بسببك.

[٣٩] {لَكَ} بيان، وليس بصلة {النَّاصِحِينَ}.

٢١-﴿فَخَرَجَ مِنْهَا خَائِفًا يَتَرَقَّبُ قَالَ رَبِّ نَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

[٤٠] {يَتَرَقَّبُ} التعرّض له في الطريق، أو أن يلحق.

٢٢-﴿وَلَمَّا تَوَجَّهَ تِلْقَاءَ مَدْيَنَ قَالَ عَسٰى رَبِّي اَنْ يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ﴾

[٤١] {تِلْقَاءَ مَدْيَنَ} قصدها ونحوها. ومدين: قرية شعيب عليه السلام، سميت بمدين بن إبراهيم، ولم تكن في سلطان فرعون، وبينها وبين مصر مسيرة ثمان، وكان موسى لا يعرف إليها الطريق. قال ابن عباس: خرج وليس له علم بالطريق إلا حسن ظنه بربه.

[٤٢] و{سَوَاءَ السَّبِيلِ} وسطه ومعظم نهجه. وقيل: خرج حافيًا لا يعيش إلا بورق الشجر، فما وصل حتى سقط خف قدمه. وقيل: جاءه ملك على فرس بيده عنزة، فانطلق به إلى مدين.

23. Medyen suyuna varınca, onun başında hayvan sulayan bir insan topluluğu gördü. Onlardan başka, hayvanlarını sudan men’ eden iki kadın daha gördü ve onlara “Siz ne yapıyorsunuz böyle?” dedi. Onlar da “Önce çobanlar suvarıp çekilmedikçe biz suvaramayız; babamız da çok yaşlı...” dediler.

24. Bunun üzerine onlar namına suvarıverdi. Sonra da gölgeye çekilip “Ya Rabbi! Bana indireceğin her tür hayra öylesine muhtacım ki!” dedi.

[43] Su çektikleri “Medyen suyuna.” ki rivayete göre bir kuyu idi. “Oraya varması” kuyunun yanına gelmesi, oraya ulaşmasıdır. Onun başında” üst kısmında, su çekilen yerde “hayvan sulayan”, kalabalık, farklı “bir insan topluluğu gördü. Onlardan başka,” daha aşağıda “hayvanlarını sudan meneden iki kadın daha gördü ve onlara “Siz ne yapıyorsunuz böyle?” dedi.”

[44] اَلذَّوْدُ kovmak, defetmek demektir. Suyun başında bu kadınlardan daha kuvvetli birileri olduğu için bunlar sürülerini sulayamıyor, sudan uzak tutuyorlardı. Su başındaki izdihamdan hoşlanmadıkları da söylenmiştir. Yine koyunlarının başkalarının koyunlarıyla karışmaması için subaşından uzak tutuyorlardı, da denilmiştir. Bu kadınlar tesettürlü oldukları için yüzlerinden bakanın bakışını def ve bertaraf ediyorlardı da denilmiştir.

[45] “Siz ne yapıyorsunuz böyle?” Sürünüzü sudan ulaştırmaktaki *mahtūb*unuz (gayeniz) nedir? “dedi.” *Mâ şe’nuke* (Nasılsın, ne durumdasın?) sözünde *meş’ûn* yerine *şe’n* kelimesi kullanıldığı gibi burada da *mahtūb* yerine *hatb* denilmiştir. *Şeentu şe’nehû* denir ki *kasadtu kasdehû* (Ona yöneldim; onu kasdettim.) demektir. [لا نَسْقِي حَتَّى يُصْدِرَ الرِّعَاءُ ifadesi] Nûn, Yâ ve Râ’nın zammesiyle *lâ nuskī hattâ yusdira’r-ru‘âu* şeklinde de okunmuştur. *er-Ru‘âu* tıpkı *ruhāl* (dişi kuzu) ve *sunâ’* (deve yuları) kelimeleri gibi çoğul ismidir. Râ’nın kesresi ile الرِّعَاءُ kelimesi *sıyâm* ve *kıyâm* kelimeleri gibi kurallı cemidir.

[46] كبير (büyük), yani ileri yaşta.

[47] “Bunun üzerine, onlar namına” koyunlarını “suvarıverdi.” Rivayete göre; diğer çobanlar, kuyunun ağzına ancak yedi, on, kırk ya da yüz kişinin kaldırabileceği büyük bir taş koyuyorlarmış. Mûsâ, bu taşı tek başına kaldırıp kuyunun ağzını açmış. Yine rivayete göre; Mûsâ, onlardan bir su kovası istemiş, onlar da kovalarını vermişler. Ve “Bu kovayla su çek.” demişler. Bu kovayı ancak kırk kişi çekebiliyormuş. Mûsâ kovayla su çekip havuza boşaltmış ve bereket duası etmiş.

٢٣-﴿وَلَمَّا وَرَدَ مَآءَ مَدْيَنَ وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةً مِنَ النَّاسِ يَسْقُونَ وَوَجَدَ مِنْ دُونِهِمُ امْرَأَتَيْنِ تَذُودَانِ قَالَ مَا خَطْبُكُمَا قَالَتَا لَا نَسْقِي حَتّٰى يُصْدِرَ الرِّعَآءُ وَأَبُونَا شَيْخٌ كَبِيرٌ﴾

٢٤-﴿فَسَقٰى لَهُمَا ثُمَّ تَوَلّٰى إِلَى الظِّلِّ فَقَالَ رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ﴾ ٥

[٤٣] {مَآءَ مَدْيَنَ} ماءهم الذي يستقون منه، وكان بئرًا فيما روي. وورود مجيئه والوصول إليه. {وَجَدَ عَلَيْهِ} وجد فوق شفيره ومستقاه {أُمَّةً} جماعة كثيفة العدد {مِنَ النَّاسِ} من أناس مختلفين {مِنْ دُونِهِمُ} في مكان أسفل من مكانهم.

[٤٤] والذود: الطرد والدفع وإنما كانتا تذودان؛ لأنّ على الماء من هو أقوى منهما ١٠ فلا يتمكنان من السقي. وقيل: كانتا تكرهان المزاحمة على الماء. وقيل: لئلا تختلط أغنامهما بأغنامهم. وقيل: تذودان عن وجوههما نظر الناظر لتسترهما.

[٤٥] {مَا خَطْبُكُمَا} ما شأنكما؟ وحقيقته: ما مخطوبكما، أي مطلوبكما من الذياد، فسمى المخطوب خطبًا، كما سمى المشئون شأنًا في قولك: ما شأنك؟ يقال: شأنت شأنه، أي قصدت قصده. وقرئ «لا نُسقي» و«يُصدر»، و«الرُّعاء»، بضم النون والياء ١٥ والراء. والرُّعاء اسم جمع كالرخال والثناء. وأما الرعاء بالكسر فقياس، كصيام وقيام.

[٤٦] {كَبِيرٌ} كبير السن.

[٤٧] {فَسَقٰى لَهُمَا} فسقى غنمهما لأجلهما. وروي أن الرعاة كانوا يضعون على رأس البئر حجرًا لا يقله إلا سبعة رجال. وقيل: عشرة. وقيل: أربعون. وقيل: مائة، فأقله وحده. وروي أنه سألهم دلوًا من ماء، فأعطوه دلوهم وقالوا: استق ٢٠ بها، وكانت لا ينزعها إلا أربعون، فاستقى بها وصبها في الحوض ودعا بالبركة،

Bu kadınların koyunlarını suvararak onları geri göndermiş. Rivayete göre; Mûsâ, diğer çobanları sudan uzaklaştırıp kadınların sürüsünü suvarmış. Orada, üzerinde büyük bir kaya bulunan başka bir kuyu olduğu da söylenmiştir.

[48] Mûsâ bütün bunları iyiliğe rağbetinden ve düşküne yardım olsun diye yapmıştır. Mâna şudur: Mûsâ, Medyen suyuna varınca, suyun başında kalabalık farklı bir insan topluluğunun izdihama sebep olduğunu gördü. Ayrıca, onların öte yanında kuzularıyla onların suyun başından çekilmesini bekleyen iki biçare kadın gördü. Mûsâ, aç, yorgun ve yalınayak yapmış olduğu çileli, uzun yolculuktan dolayı ayağının derisi soyulmuş ve tabanı düşmüş olmasına rağmen Allah'ın dini konusundaki himmeti ona fırsatı kaçırtmadı; bu kadınlara merhamet ederek onlara yardım etti. O, kalbinin ve bileğinin kuvveti ve Yüce Allah'ın kendisine lutfettiği cibilliyetle, fıtratındaki metanet ve mukavemetle bunca izdihama rağmen onların sürüsünü suvardı. Mûsâ'nın kendi durumunu, kendisine verilen güç, kuvvet ve farkında olduğu diğer meziyetleri sergilemeyi istemesiyle beraber yapacağı işten sevap elde etme fırsatını değerlendirmiş olmasında hayra teşvik söz konusu olduğu gibi, bu konuda salihlere uymaya, onların örnek hayatlarını esas alarak onların yolunda gitmeye bir tavsiye vardır.

[49] **Şayet** "يسقون ، تَذُودَانِ ، لَا نَسْقِي fiillerinde mef'ûl neden zikredilmeyip terkedilmiş?" **dersen şöyle derim:** Burada asıl maksat mef'ûl değil fiildir. Dikkat edersen, diğer çobanlar su başında hayvanlarını suvarırken bu kadınlar koyunlarını oradan uzaklaştırdığı için Mûsâ onlara merhamet etmiştir. Bu, çobanların suvardıklarının deve, kadınların sürülerinin de koyun olmasından değildir. Yine kadınların "Önce çobanlar suvarıp çekilmedikçe biz suvaramayız!" sözlerinden maksat suvarılanlar değil suvarmadır. **Şayet** "Bu kadınların cevabı Mûsâ'nın sorusuna nasıl mutabık oluyor ki?" **dersen şöyle derim**: Mûsâ onlara koyunlarını neden suyun başından uzaklaştırdıklarını sordu, onlar da "Bunun sebebi şudur; biz zayıf, narin, mestûre kimseleriz. Erkeklerle kuyu başında su çekmek için kova yarıştırmaya ve bu izdihama muktedir değiliz, onlarla aşık atamayız. Onlar işlerini bitirip oradan uzaklaşıncaya kadar işimizi ertelemek zorundayız. Ailede bunu yapacak güçlü bir adam da yok. Babamız çok yaşlı, durumu bunu yapmaya müsait değil." dediler. Kızlar koyunları gütme ve suvarma işini neden bizzat üstlendiklerini böylece izah ettiler.

وروى غنمهما وأصدرهما. وروي أنه دفعهم عن الماء حتى سقى لهما. وقيل: كانت بئرًا أخرى عليها الصخرة.

[٤٨] وإنما فعل هذا رغبة في المعروف وإغاثة للملهوف. والمعنى: أنه وصل إلى ذلك الماء وقد ازدحمت عليه أمّة من أناس مختلفة متكاثفة العدد، ورأى الضعيفتين من ورائهم مع غنيمتهما مترقبتين لفراغهم، فما أخطأت همته في دين الله تلك الفرصة، مع ما كان به من النصب وسقوط خف القدم والجوع، ولكنه رحمهما فأغاثهما، وكفاهما أمر السقي في مثل تلك الزحمة بقوّة قلبه وقوّة ساعده، وما آتاه الله من الفضل في متانة الفطرة ورصانة الجبلة. وفيه مع إرادة اقتصاص أمره وما أوتي من البطش والقوّة وما لم يغفل عنه، على ما كان به من انتهاز فرصة الاحتساب، ترغيبٌ في الخير، وانتهاز فرصه، وبعث على الاقتداء في ذلك بالصالحين والأخذ بسيرهم ومذاهبهم.

[٤٩] فإن قلت: لم ترك المفعول غير مذكور في قوله {يَسْقُونَ} و{تَذُودَانِ} و{نَسْقِي}؟ قلت: لأن الغرض هو الفعل لا المفعول. ألا ترى أنه إنما رحمهما لأنهما كانتا على الذياد وهم على السقي. ولم يرحمها لأن مذودهما غنم ومسقيهم إبل مثلًا، وكذلك قولهما {لَا نَسْقِي حَتَّى يُصْدِرَ الرِّعَاءُ} المقصود فيه السقي لا المسقي. فإن قلت: كيف طابق جوابهما سؤاله؟ قلت: سألهما عن سبب الذود فقالتا: السبب في ذلك أنا امرأتان ضعيفتان مستورتان، لا نقدر على مساجلة الرجال ومزاحمتهم، فلا بد لنا من تأخير السقي إلى أن يفرغوا، وما لنا رجل يقوم بذلك، وأبونا شيخ قد أضعفه الكبر فلا يصلح للقيام به. أبلتا إليه عذرهما في توليهما السقي بأنفسهما.

[50] **Şayet** “Bir peygamber olarak Şu‘ayb (a.s.), koyunlarını kızlarının suvarmasına nasıl razı olmuş?” **dersen şöyle derim:** Haddizatında bu işte bir sakınca yoktur; din buna engel değildir. Hâ, bu adamlığa (takvaya) yakışır mı derseniz; insanlar bu konuda farklı farklıdır, gelenekler de birbirinden ayrıdır. Hele, Arapların halleri bu konuda Arap olmayanlardan tamamen farklıdır. Yine çöl, sahra ve köyde yaşayanların hayat tarzları şehirde yerleşik hayat sürenlerin hayat tarzlarından farklıdır. Kaldı ki bu konuda bir zaruret ve zorunluluk da varsa ne denebilir ki?

[51] “Sonra da gölgeye çekilip Ya Rabbi! Bana indireceğin” az çok, değerli değersiz, “her tür hayra öylesine muhtacım ki!” dedi. فَقِيرٌ kelimesi “isteyen, dileyen” mânasını tazammun ettiği için Lâm ile müte‘addî olmuştur. Denildi ki Mûsâ, böyle niyazda bulundu, zira Mûsâ’nın Mısır’dan Medyen’e giderken yol boyu yediği ot, yaprak vesairenin yeşilliği açlık ve zayıflıktan karnında görünüyordu. Buna rağmen Allah’tan sadece bir öğün yemek istemiştir. Mûsâ şunu da kastetmiş olabilir: Allah’ım! Bana *indirdiğin din hayrı*[1] sebebiyle dünyalık bir ihtiyacım ortaya çıktı ki o da zalimlerden kurtulmaktır. Zira Mûsâ, Firavun’un yanında mülk ve servet içindeydi. Yüksek bedele razı olarak bundan duyduğu sevinç ve mutlulukla, Allah’a şükrederek böyle demiştir. Ayetteki “gölge”, semure ağacının gölgesidir.

25. Bir zaman sonra, o iki kızdan biri utana sıkıla yürüyerek yanına geldi; “Babam, bizim namımıza suvarıvermenin ücretini sana ödemek için seni davet ediyor.” dedi. Onun yanına gelince, başından geçenleri anlattı. O da “Korkma; o zalim kavimden kurtuldun artık!” dedi.

[52] عَلَى اسْتِحْيَاءٍ ifadesi hal mevkiindedir; utanarak, çekinerek geldi demektir. Gömleğinin yenini sütre yaparak geldiği söylenmiştir. Rivayete göre; kızlar, koyunlarının karnı tok, memeleri süt dolu olarak diğer insanlardan önce babalarının yanına döndüklerinde Şu‘ayb (a.s) kızlarına “Ne çabuk geldiniz! Bu nasıl oldu?” diye sordu. Onlar da “İyi bir insana rastladık, bize acıyıp koyunlarımızı suvarıverdi.” dediler. Şu‘ayb (a.s.) kızlardan birine, “Git, onu bana çağır.” dedi. Mûsâ, kızı takiben yola koyuldu. Rüzgâr kızın fistanını üzerine yapıştırıp vücudunun şeklini ortaya çıkarınca Mûsâ, [takva ve vera’ ile] kıza “Sen arkamdan gel ve yolu bana tarif et.” dedi. Nihayet Şu‘ayb (a.s)’ın yanına gelip başından geçenleri anlattı. Şu‘ayb (a.s) ona “Korkma, Firavun’un bizim ülkemizde egemenliği yoktur.” dedi.

1 Böylece müfessir *nüzûl* kökünü; *din*in peygambere indirilişini ifade eden temel bir kelime olarak tefsir etmektedir. Oysa bu kök, aslında o an *var* olmakla birlikte ilgili kimse tarafından bilinmeyen, -ona göre- ortada olmayan bir şeyin ilginç biçimde zuhur etmesini anlatmaktadır. Yani mutlaka dinî bir çerçeveye oturtulması gerekmez. / ed.

[٥٠] فإن قلت: كيف ساغ لنبيّ الله الذي هو شعيب عليه السلام أن يرضى لابنتيه بسقي الماشية؟ قلت: الأمر في نفسه ليس بمحظور، فالدين لا يأباه. وأما المروءة، فالناس مختلفون في ذلك، والعادات متباينة فيه، وأحوال العرب فيه خلاف أحوال العجم، ومذهب أهل البدو فيه غير مذهب أهل الحضر، خصوصًا إذا كانت الحالة حالة ضرورة.

[٥١] {إِنِّي} لأي شيء {اَنْزَلْتَ اِلَيَّ} قليل أو كثير، غث أو سمين لـ{فَقِيرٌ} وإنما عُدّي فقير باللام؛ لأنه ضمن معنى سائل وطالب. قيل: ذكر ذلك وإن خضرة البقل يتراءى في بطنه من الهزال، ما سأل الله إلا أكلة. ويحتمل أن يريد: إني فقير من الدنيا لأجل ما أنزلت إليّ من خير الدين وهو النجاة من الظالمين، لأنه كان عند فرعون في ملك وثروة. قال ذلك رضا بالبدل السني، وفرحا به، وشكرًا له. وكان الظل ظل سمرة.

٢٥-﴿فَجَٓاءَتْهُ اِحْدٰيهُمَا تَمْشِي عَلَى اسْتِحْيَٓاءٍ قَالَتْ اِنَّ اَبِي يَدْعُوكَ لِيَجْزِيَكَ اَجْرَ مَا سَقَيْتَ لَنَا فَلَمَّا جَٓاءَهُ وَقَصَّ عَلَيْهِ الْقَصَصَ قَالَ لَا تَخَفْ نَجَوْتَ مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

[٥٢] {عَلَى اسْتِحْيَٓاءٍ} في موضع الحال، أي مستحيية متخفرة. وقيل: قد استترت بكم درعها. روي أنهما لما رجعتا إلى أبيهما قبل الناس وأغنامهما حفل بطان، قال لهما: ما أعجلكما؟ قالتا: وجدنا رجلًا صالحًا رحمنا فسقى لنا. فقال لإحداهما: اذهبي فادعيه لي، فتبعها موسى فألزقت الريح ثوبها بجسدها فوصفته، فقال لها: امشي خلفي وانعتي لي الطريق. فلما قص عليه قصته قال له: لا تخف فلا سلطان لفرعون بأرضنا.

[53] **Şayet** "Mûsâ'nın tek bir kadının sözüyle amel etmesi ve yabancı bir kadınla beraber yürümesi nasıl caiz oluyor?" **dersen şöyle derim:** Bir kadının sözüyle amel etmek hür - köle, erkek - kadın birinin verdiği haberle amel etmek gibidir. Burada da kadın, babasının ücret ödemek üzere kendisini davet ettiğini haber vermiştir. Yabancı bir kadınla beraber yürümesine gelince, bu denli ihtiyat ve takva ile bu gibi durumlarda bunda bir sakınca yoktur.

[54] **Şayet** "Yaptığı iyiliğe karşı ücret alması nasıl sahih olmuş?" **dersen şöyle derim:** Mûsâ (a.s) bu işi Allah rızası için iyilik olsun diye yapmış olabilir. Yine Şu'ayb'ın (a.s) Mûsâ'nın karnını doyurması, ona izzetüikramda bulunması ücret alma kabilinden değil, yapılan iyiliğe karşı ikram kabilindendir. Hem nasıl ikram olmasın ki, Mûsâ (a.s.) başından geçenleri anlatmış ve kendisinin peygamberlik hanesinden, Yakub'un oğullarından[1] olduğunu da bildirmiştir. Böyle biri, özellikle Allah'ın peygamberlerinden bir peygamberin evinde de misafir olunca ikram edilmeye elbette çok daha lâyık olacaktır. Kaldı ki fakirlik ve ihtiyaç zorunluluğundan dolayı bu işi ücret karşılığında yapmış olması da yadırganamaz. Bu konuda her iki sözü de teyit eden rivayetler vardır. Rivayete göre; Şu'ayb (a.s)'ın kızı Mûsâ'ya "Babam sana ücretini ödemek istiyor." deyince o bundan rahatsızlık duymuştur. Yine Şu'ayb (a.s.) Mûsâ'ya yemeği takdim edince Mûsâ, yemeği yemekten imtina etmiş ve "Biz *ehl-i beyt*iz, peygamber ailesindeniz, dünya dolusu altın olsa dahi dinimizi satmayız, yaptığımız iyiliğin karşılığında para almayız!" demiş; Şu'ayb (a.s) da "Bizim bütün misafirlerimize karşı âdetimiz budur." demiştir. Atā b. Sâib'den rivayet edildiğine göre Mûsâ, "Ya Rabbi! Bana indireceğin her tür hayra öylesine muhtacım ki!" diye kızlara duyurmak için yüksek sesle dua etmişti. Kız da bundan dolayı "Suvarmanın ücretini sana ödemek için." demiştir.

[55] القَصَصُ kelimesi *el-'alel* gibi mastardır. Burada *maksūs* (anlatılan) *kasas* (anlatı) olarak isimlendirilmiştir.

26. İki kızdan biri dedi ki: "Babacığım! Onu ücretle tut; çünkü ücret vererek tuttuklarının en iyisi, bu güçlü ve güvenilir kişidir."

[56] "İki kızdan biri" yani büyük olanı ki adı Safra[2] idi; küçüğünün adı ise Sufeyra'dır. Mûsâ'yı çağırmaya giden, babasından Mûsâ'yı ücretle tutmasını isteyen ve Mûsâ'nın evlendiği kız Safra'dır. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre

1 Hazret-i Mûsâ, Yâkub'un (a.s.) oğullarından Levi'nin sülalesinden gelmekte idi. / ed.
2 Batı kültüründe "Tsippora". / ed.

[٥٣] فإن قلت: كيف ساغ لموسى أن يعمل بقول امرأة، وأن يمشي معها وهي أجنبية؟ قلت: أما العمل بقول امرأة فكما يعمل بقول الواحد حرًّا كان أو عبدًا ذكرًا كان أو أنثى في الأخبار، وما كانت إلا مخبرة عن أبيها بأنه يدعوه ليجزيه. وأما مماشاته امرأة أجنبية فلا بأس بها في نظائر تلك الحال، مع ذلك الاحتياط ٥ والتورّع.

[٥٤] فإن قلت: كيف صح له أخذ الأجر على البرّ والمعروف؟ قلت: يجوز أن يكون قد فعل ذلك لوجه الله وعلى سبيل البر والمعروف. وقيل إطعام شعيب وإحسانه لا على سبيل أخذ الأجر، ولكن على سبيل التقبل لمعروف مبتدإ. كيف، وقد قص عليه قصصه وعرفه أنه من بيت النبوّة من أولاد يعقوب؟ومثله ١٠ حقيق بأن يضيَّف ويكرم خصوصًا في دار نبيّ من أنبياء الله، وليس بمنكر أن يفعل ذلك لاضطرار الفقر والفاقة طلبًا للأجر. وقد روي ما يعضد كلا القولين. روي أنها لما قالت {لِيَجْزِيَكَ}، كره ذلك، ولما قدّم إليه الطعام امتنع. وقال: إنا أهل بيت لا نبيع ديننا بطلاع الأرض ذهبًا، ولا نأخذ على المعروف ثمنًا، حتى قال شعيب:هذه عادتنا مع كل من ينزل بنا. وعن عطاء ابن السائب: رفع صوته بدعائه ١٥ ليسمعهما، فلذلك قيل له: {لِيَجْزِيَكَ اَجْرَ مَا سَقَيْتَ}، أي جزاء سقيك.

[٥٥] والقصص: مصدر كالعلل، سمي به المقصوص.

٢٦-﴿قَالَتْ اِحْدٰيهُمَا يَٓا اَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ اِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْاَمٖينُ﴾

[٥٦] كبراهما: كانت تسمى صفراء، والصغرى: صفيراء. وصفراء: هي التي ذهبت به وطلبت إلى أبيها أن يستأجره، وهي التي تزوجها. وعن ابن عباس:

Şu'ayb (a.s), kızını sahiplenme duygusuyla; "Onun kuvvetli ve güvenilir olduğunu nereden biliyorsun sen!?" diye sormuş. Kız da Mûsâ'nın tek başına o ağır taşı kuyunun ağzından kaldırdığını, yine ağır kovayla tek başına su çektiğini, babasının davetini Mûsâ'ya arz ettiğinde başını yana çevirdiğini, yolda kendisine arkasından yürümesini emrettiğini söylemiş.

[57] "Çünkü ücret vererek tuttuklarının en iyisi, bu güçlü ve güvenilir kişidir." Bu söz pek hikmetli, manidar ve kapsamlı bir sözdür ki artık bundan öte bir şey söylenemez; zira iş vereceğin kimsede yeterlilik ve güven nitelikleri bulununca gönlün rahat, işin tamam olur. Kız darbımesel konumunda olan bu sözü söylemekle artık başka bir söz söylemeye hâcet duymamıştır. Bunun hikmeti, "Kuvvetli ve güvenilir olduğu için onu ücretle tut." demiş olmasıdır. **Şayet** "Burada nasıl خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ ifadesi İnne'nin ismi ve الْقَوِيُّ الْأَمِينُ ifadesi İnne'nin haberi oldu?" **dersen şöyle derim:** Bu terkip Ebu'ş-Şağb el-Abesî'nin Sakīf kabilesinden YûsufYûsuf b. Amr'ın eline esir düşen Halid b. Abdullah el-Kasrî [v. 126/743] adına söylemiş olduğu şu şiir gibidir:

> Bakın, insanların diri ya da ölü en hayırlısı
> Sakīf kabilesinin zincire vurulan esiridir.[1]

Âyette ve şiirde hayırlılık ve iyilik vurgusuna özen göstermek için haber makamında olmaya daha lâyık olan خَيْرَ kelimesi isim olarak takdim edilmiştir. İleride olacak olan ücretle tutma işinin mazi kipiyle ifade edilmesi, bu işin tecrübe ile bilinen bir durum olduğunu göstermek içindir. Arapların, *ehvenu mâ a'melte lisânun mumihhun* (En kolay çalıştıracağın şey tatlı dildir.) sözü bu kabildendir. İbn Mes'ûd'dan rivayet edildiğine göre insanların en ferasetlileri üçtür: Şu'ayb (a.s.)'ın kızı (Safra), YûsufYûsuf hakkında karısına "Ona iyi bak, ola ki bize faydası dokunur." [YûsufYûsuf 12/21] diyen Yûsuf'un efendisi (Potifar), Ömer'in (r.a.) halife seçilmesi konusunda Ebu Bekr (r.a.).

Rivayete göre; Şu'ayb, Mûsâ'yı Safra ile evlendirmiştir.

27. O da (Mûsâ'ya)şöyle dedi: "Sekiz yıl yanımda çalışmana karşılık, şu iki kızımdan birini sana nikâhlamak istiyorum; bunu ona tamamlarsan, o da senin lütfun olur. Ama sana zorluk çıkarmak istemem. Allah'ın izniyle, benim salihlerden olduğumu göreceksin."

1 İnne'nin ismi olan *hayr*, Lâm-ı tarifle ma'rife olan *en-nâs*a muzāf olmuş, İnne'nin haberi ise Lâm-ı tarifle ma'rife olandan daha kuvvetle ma'lûm bulunan meşhur *sakīf* kelimesine muzāf olmuştur; yani İnne'nin haberi isminden daha ma'rife durumdadır. / çev.

أن شعيبا أحفظته الغيرة فقال: وما علمك بقوّته وأمانته؟ فذكرت إقلال الحجر ونزع الدلو، وأنه صوّب رأسه حين بلغته رسالته وأمرها بالمشي خلفه.

[٥٧] وقولها: {إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْاَمِينُ} كلام حكيم جامع لا يزاد عليه، لأنه إذا اجتمعت هاتان الخصلتان؛ أعني الكفاية والأمانة في القائم بأمرك فقد فرغ بالك وتم مرادك؛ وقد استغنت بإرسال هذا الكلام الذي سياقه سياق المثل، والحكمة أن تقول استأجره لقوّته وأمانته. فإن قلت: كيف جعل خير من استأجرت اسمًا لإنّ والقوي الأمين خبراً؟ قلت: هو مثل قوله:

أَلَا إِنَّ خَيْرَ النَّاسِ حَيًّا وَميتًا ❁ أَسِيرُ ثَقِيفٍ عِنْدَهُمْ فِي السَّلاَسِلِ

في أن العناية هي سبب التقديم، وقد صدقت حتى جعل لها ما هو أحق بأن يكون خبرًا اسمًا.وورود الفعل بلفظ الماضي للدلالة على أنه أمر قد جرب وعرف. ومنه قولهم: أهون ما أعملت لسان ممِخٌّ. وعن ابن مسعود رضي الله عنه: أفرس الناس ثلاثة: بنت شعيب، وصاحب يوسف، في قوله {عَسٰۤى اَنْ يَنْفَعَنَا} [يوسف: ٢١]، وأبو بكر في عمر.

روي أنه أنكحه صفراء.

٧٢-﴿قَالَ اِنّٖۤي اُرٖيدُ اَنْ اُنْكِحَكَ اِحْدَى ابْنَتَيَّ هَاتَيْنِ عَلٰۤى اَنْ تَأْجُرَنٖي ثَمَانِيَ حِجَجٍ فَاِنْ اَتْمَمْتَ عَشْرًا فَمِنْ عِنْدِكَ وَمَۤا اُرٖيدُ اَنْ اَشُقَّ عَلَيْكَ سَتَجِدُنٖۤي اِنْ شَۤاءَ اللّٰهُ مِنَ الصَّالِحٖينَ﴾

[58] Şu'ayb'ın (a.s) "Şu iki kızımdan birini" demesi, bu ikisinden başka da kızları olduğuna delildir. تَأْجُرَنِي ifadesi [i] *ecertuhû* kullanımından gelmektedir; kişiye işçi olduğun zaman böyle denilir. Bu ifade, birine baba olduğun zaman kullandığın *ebevtuhû* sözün gibidir. ثَمَانِيَ حِجَجٍ ifadesi تَأْجُرَنِي'nin zarfıdır. [ii] Ya da *ecertuhû kezâ* (Ücret/ecir olarak ona şunu verdim.) kullanımından alınmıştır. Peygamber'in (s.a.) *ecerakumu'llāhu ve rahimekum* (Allah ecrinizi versin ve size merhamet eylesin!) taziye ifadesi de bu kabildendir. Bu tahlilde ثَمَانِيَ حِجَجٍ mef'ûlun bih olmaktadır; "Bana sekiz yıl çobanlık yapmak üzere [kızımı sana verdim]." demektir. **Şayet** "Kızlardan hangisi olduğunu tayin etmeksizin nikâh nasıl sahih oldu?" **dersen şöyle derim:** Bu, nikâh akdi değildir; sadece bir sözleşme ve yapılacak işin niteliklerini beyan etmektir. Şayet nikâh akdi olsaydı "Sana nikâhlamak istiyorum." demez; "Sana nikâhladım." derdi. "**Peki**, Mûsâ'nın koyun çobanı olarak ücretle tutulması mehir olarak nasıl sahih oldu? Oysa mehrin, teslimi mümkün olan bir mal olması gerekir. İşte Ebû Hanîfe evleneceği kadına edeceği bir yıllık hizmeti mehir saymak üzere yapılacak evliliği onaylamamış, ancak evlenecek kişinin, kölesini, evleneceği kadına bir yıl hizmet ettirmesi ya da kadını bir yıl kocanın kendi evinde iskân etmesi şeklindeki mehirle olan evliliği onaylamıştır. zira birinci durumda kişi hizmet için kendini teslim etmektedir ve o mal değildir; ikinci durumda ise bir mal teslim etmektedir ki bu köle yahut evdir." **dersen şöyle derim:** Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a göre durum, dediğin gibidir. Şafi'î'ye gelince o, yapılacak iş yahut hizmet edilecek husus malum olmak şartıyla kişinin evleneceği kadının mehrine mukabil bazı işlerini yapması yahut hizmetinde bulunması durumunda yapılan evliliği onaylamıştır. Belki de bu, Şu'ayb (a.s.)'ın şeriatında caiz idi. Mehrin başka bir şey olması da mümkündür. Şu'ayb (a.s.) sekiz ya da on yıl koyunlarına Mûsâ'nın çobanlık yapmasını, ayrıca bu iki kızdan birini de kendisine nikâhlamak istediğini murad etmiş; böylece Mûsâ'ya iki isteğini arz etmiştir. Nikâhı, yapacağı çobanlığa bağlamasının mânası ise "Sen şunu yaparsan ben de bunu yaparım." tarzında bir ahitleşmedir, akitleşme değildir.[1] Yine, Mûsâ'yı belli bir ücret karşılığında sekiz yıllığına çoban olarak tutmuş, ücretini ödemiş, kızı daha sonra nikâhlamış da olabilir. Bu durumda, أَنْ تَأْجُرَنِي ثَمانِيَ حِجَجٍ (sekiz yıl yanımda çalışmana karşılık) ifadesi aralarında geçen konuşmadan ibarettir. "Bunu ona tamamlarsan, o da senin lütfun olur." Yani ben seni buna zorlamam; fakat sen böyle yaparsan o senin lütuf ve ikramındır. Yapmazsan bir sorumluluğun yoktur. "Ama sana" iki süreden daha uzun olanı icbar etmekle "zorluk çıkarmak istemem."

1 *Ahit*, öyle yapacağına dair söz vermek; *akit* ise anlaşma / sözleşme (imzalamak) demektir. / ed.

[٥٨] وقوله {هَاتَيْنِ} فيه دليل على أنه كانت له غيرهما.{تَأْجُرَنِي} من أجرته، إذا كنت له أجيرًا، كقولك: أبوته، إذا كنت له أبا.و{ثَمَانِيَ حِجَجٍ} ظرفه. أو من أجرته كذا، إذا أثبتَّه إياه. ومنه تعزية رسول الله ﷺ: «أجرَكم اللَّهُ ورحمكم». و{ثَمَانِيَ حِجَجٍ} مفعول به، ومعناه: رعية ثماني حجج. فإن قلت: كيف صح أن ينكحه إحدى ابنتيه من غير تمييز؟ قلت: لم يكن ذلك عقدًا للنكاح، ولكن مواعدة ومواصفة أمر قد عزم عليه، ولو كان عقدًا لقال: قد أنكحتك، ولم يقل: إني أريد أن أنكحك. فإن قلت: فكيف صح أن يمهرها إجارة نفسه في رعية الغنم، ولا بد من تسليم ما هو مالٌ؟ ألا ترى إلى أبي حنيفة كيف منع أن يتزوج امرأة بأن يخدمها سنة، وجوّز أن يتزوجها بأن يخدمها عبده سنة، أو يسكنها داره سنة؛ لأنه في الأول: مسلم نفسه وليس بمال، وفي الثاني: هو مسلم مالًا، وهو العبد أو الدار. قلت: الأمر على مذهب أبي حنيفة على ما ذكرت، وأما الشافعي، فقد جوّز التزوّج على الإجارة لبعض الأعمال والخدمة، إذا كان المستأجر له أو المخدوم فيه أمرًا معلومًا، ولعلّ ذلك كان جائزًا في تلك الشريعة. ويجوز أن يكون المهر شيئًا آخر، وإنما أراد أن يكون راعي غنمه هذه المدّة، وأراد أن ينكحه ابنته، فذكر له المرادين، وعلق الإنكاح بالرعية على معنى: إني أفعل هذا إذا فعلت ذاك، على وجه المعاهدة لا على وجه المعاقدة. ويجوز أن يستأجره لرعية ثماني سنين بمبلغ معلوم ويوفيه إياه، ثم ينكحه ابنته به، ويجعل قوله {عَلٰٓى اَنْ تَأْجُرَنِي ثَمَانِيَ حِجَجٍ} عبارة عما جرى بينهما.{فَاِنْ اَتْمَمْتَ} عمل عشر حجج {فَمِنْ عِنْدِكَ} فإتمامه من عندك. ومعناه: فهو من عندك لا من عندي،يعني لا ألزمكه ولا أحتمه عليك، ولكنك إن فعلته فهو منك تفضل وتبرع، وإلا فلا عليك.{وَمَٓا اُرِيدُ اَنْ اَشُقَّ عَلَيْكَ} بإلزام أتمّ الأجلين وإيجابه.

[59] **Şayet** "Arapların *şakka ʿaleyhi'l-emru* (iş ona zor geldi) ve *şakaktu ʿaleyhi* (ona zorluk çıkardım) sözlerinin hakikati nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun hakikati şudur: Bir iş senin gözünde büyüyüp zorlaştığı zaman, sanki bu iş senin aklını ikiye böler[1]; artık sen bazen "Buna gücüm yeter, yapabilirim." bazen de "Yetmez, yapamam." dersin. Yahut Şuʿayb (a.s.) bu sözüyle Mûsâ'ya müsamahakâr ve hoşgörülü davranacağını vaat etmiş, koyun çobanlığı konusundaki işinde ona zorluk çıkarmayacağını, sürü sahibi diğer ağalar gibi; (işçisinin) vakitlere titizlikle riayet etmesi ve işini eksiksiz yapması konusunda ısrarcı olmayacağını, anlaşma şartları dışında birtakım angaryalar yüklemeyeceğini ifade etmiştir. İşte, bütün peygamberler insanlarla olan muamelelerinde toleranslı ve hoşgörülü olmuşlardır. Şu söz de bunu ifade eder: "Peygamber (s.a.) benim ortağımdı, çok iyi bir ortaktı. Asla kimseyi aldatmaz, kimseye haksız muamelede bulunmaz, kimseyle gereksiz tartışmaya girmezdi."[2] [*İbn Mâce,* "Ticârât", 63] "Allah'ın izniyle, benim salihlerden olduğumu göreceksin" ifadesi de buna delâlet etmektedir. Çünkü *salih*lik ile; güzel muamele, oturmuş derin bir ahlâk ve yumuşak huyluluğu kasdetmektedir. Gerçi, *salih*liğin genel anlamını da murad etmiş olabilir ki güzel muamele de buna dâhildir. Şuʿayb (a.s.)'ın Mûsâ'ya vaad etmiş olduğu iyiliği "Allah'ın dilemesi" şartına bağlamasından maksat, bu konuda Allah'ın ona yardım edeceğine ve onu muvaffak kılacağına güven duymasıdır. Yoksa "Allah dilerse iyi davranırım ama dilemezse kötü davranırım!" gibi bir şey değildir.

28. [Mûsâ] dedi ki: "Bu, seninle benim aramdadır; bu iki süreden hangisini tamamlarsam tamamlayayım, bana düşmanlık etmek yok! Allah da söylediklerimize Vekil'dir."

[60] "Bu, seninle benim aramdadır." ifadesi Şuʿayb (a.s.)'ın yapmış olduğu anlaşmaya işarettir; yani karşılıklı konuşup şartlarını belirleyerek anlaştığımız bu durum ikimizin arasında câridir ve bağlayıcıdır. Ne sen ne de ben hiçbirimiz şart ve taahhütlerimizin dışına çıkamayız. Sonra Mûsâ (a.s.) "Bu iki süreden" yani uzun olan on yıl yahut kısa olan sekiz yıldan "hangisini tamamlarsam tamamlayayım" fazla talepte bulunarak "bana düşmanlık etmek yok."dedi. **Şayet** "Burada düşmanlık iki süreden yalnız kısa olanında, yani on yıla tamamlama isteğinde düşünülebilir. Düşmanlığı her iki süreye birden bağlamanın mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası şudur: Benden on yıldan fazla çalışmamın istenmesi tartışmasız haksızlık olduğu gibi,

1 Müfessir bu açıklamasıyla, *şakk* kelimesinin kök anlamını yansıtmaktadır; şakk ikiye bölmek, inşıkāk ise ikiye ayrılmak demektir. *Şüphe* anlamındaki *şekk* (الشَّكّ) de, zihnin herhangi bir konuda ikiye bölünmesi, iki tarafa da tam ağırlık verememesi, kani olamaması durumudur. / ed.

2 İfadenin sahibi, es-Sâib b. Ebu's-Sâib'dir (r.a.) (Tıybî'den). / ed.

[٥٩] فإن قلت: ما حقيقة قولهم شققت عليه، وشق عليه الأمر؟ قلت: حقيقته أن الأمر إذا تعاظمك فكأنه شق عليك ظنك باثنين، تقول تارة: أطيقه، وتارة: لا أطيقه. أو وعده المساهلة والمسامحة من نفسه، وأنه لا يشق عليه فيما استأجره له من رعي غنمه، ولا يفعل نحو ما يفعل المعاسرون من المسترعين، من المناقشة في مراعاة الأوقات، والمداقة في استيفاء الأعمال، وتكليف الرعاة أشغالًا خارجة عن حدّ الشرط، وهكذا كان الأنبياء عليهم السلام آخذين بالأسمح في معاملات الناس. ومنه الحديث: «كانَ رسول الله ﷺ شريكي، فكان خير شريك؛ لا يداري ولا يشاري ولا يماري». وقوله {سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ} يدل على ذلك. يريد بالصلاح حسن المعاملة ووطأة الخلق ولين الجانب. ويجوز أن يريد الصلاح على العموم؛ ويدخل تحته حسن المعاملة. والمراد باشتراط مشيئة الله بما وعد من الصلاح الاتكال على توفيقه فيه ومعونته، لا أنه يستعمل الصلاح إن شاء الله، وإن شاء استعمل خلافه.

٢٨-﴿قَالَ ذَٰلِكَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ قَضَيْتُ فَلَا عُدْوَانَ عَلَيَّ وَاللَّهُ عَلَىٰ مَا نَقُولُ وَكِيلٌ﴾

[٦٠] {ذَٰلِكَ} مبتدأ، و{بَيْنِي وَبَيْنَكَ} خبره، وهو إشارة إلى ما عاهده عليه شعيب. يريد: ذلك الذي قلته وعاهدتني فيه وشارطتني عليه قائم بيننا جميعًا، لا نخرج كِلانا عنه، لا أنا عما شرطت عليّ ولا أنت عما شرطت على نفسك. ثم قال: أي أجل من الأجلين قضيت؛ أطولهما الذي هو العشر، أو أقصرهما الذي هو الثمان {فَلَا عُدْوَانَ عَلَيَّ}، أي لا يعتدى عليّ في طلب الزيادة عليه. فإن قلت: تصوّر العدوان إنما هو في أحد الأجلين الذي هو الأقصر، وهو المطالبة بتتمة العشر، فما معنى تعليق العدوان بهما جميعاً؟ قلت: معناه كما أني إن طولبت بالزيادة على العشر كان عدوانًا لا شك فيه،

aynı şekilde sekiz yıldan fazlası da haksızlıktır. Mûsâ bu sözüyle muhayyerlik durumunu beyan ve teyit etmek istemiş; bu hakkının sabit ve saklı olduğunu ifade etmiştir. Bu konuda iki süre de eşit olup artık bu iki süreden birini ya da diğerini tamamlama arasında fark yoktur. Süreyi on yıla tamamlama işi bana bağlıdır. İstersem yaparım; ama kimse beni buna zorlayamaz!

[61] Bu ifadenin "İki süreden hangisini tamamlarsam haddi aşmış olmam" anlamında olduğu da söylenmiştir. Bu durumda, Mûsâ (a.s.) kendisinin düşmanlık yapmış olmayacağını ifade etmiş olur. Bu söz "Benim suçum günahım yok; sorumluluğum yok!" sözün gibidir. İbn Mes'ûd'un kıraatinde ifade, *eyye'l-eceleyni mâ kadaytu* şeklindedir. Ya'nın sükûnu ile *eymâ* şeklinde de okunmuştur. Bu ifade Ferazdak'ın [v. 114/732] şu sözü gibidir:

> İki *simak*dan[1] hangisinin bulutları imdadıma gelip bana yağmur yağdıracak diye bekledim durdum

[62] İbn Kutayb'dan [v. 120/737]Ayın'ın kesresiyle *'idvâne* şeklinde rivayet edilmiştir. **Şayet** "Her iki kıraatte zâit olarak getirilen Mâ'nın konumları arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ şeklindeki meşhur kıraatte مَا kelimesi أَيَّ'nin müphemliğini tekid için getirilmiş ve أَيَّ'nin yanına ziyade edilmiştir. *Eyye'l-eceleyni mâ kadaytu* şeklindeki şaz kıraatte ise işi yapmayı tekid için getirilmiştir; buna göre Mûsâ, adeta "İki süreden hangisini tamamlamaya karar verir, irademi hangisi yönünde kullanırsam, artık bana düşmanlık yok!" demektedir.

[63] الوَكِيل işin kendisine havale edildiği kişidir; ancak burada şahid, gören, gözeten, koruyan, işe mukayyet olan mânasında kullanıldığından عَلَى ile müte'addî olmuştur.

[64] Rivayete göre; Şu'ayb (a.s.)'ın yanında peygamberlerin asâları vardı. Geceleyin Mûsâ'ya "Asaların bulunduğu mahzene gir ve asâlardan birini al." dedi. Mûsâ da Âdem(a.s.)'in cennetten getirdiği asâyı aldı. Bütün peygamberler veraset yoluyla bu asâya sahip olmuşlar; nihayet asâ Şu'ayb'a (a.s.) intikal etmişti. Şu'ayb (a.s.) âmâydı. Asâya şöyle bir dokundu, bu asâyı esirgeyip vermek istemedi. Ve Mûsâ'ya "Git başka bir asâ al." dedi. Mûsâ, mahzene yedi kere gidip geldi; her defasında kısmetine bu asâ düştü. Böylece Şu'ayb (a.s.) Mûsâ'nın itibarlı, özel ve önemli biri olduğunu anladı. Bu asâyı Âdem(a.s.)'in vefatından sonra Cebrâil(a.s.)'in aldığı ve hep onun yanında olduğu, nihayet bir gece onu Mûsâ'ya ulaştırdığı da söylenmiştir. Bu asâyı Şu'ayb'a (a.s.) insan suretinde bir meleğin emanet ettiği de söylenmiştir.

1 Bunlar evrenin 4. en parlak yıldızı olan *es-simâku'r-râmih* (Silahsız Simak; Arcturus) ile evrenin 15. en parlak yıldızı olan *es-simâku'l-a'zel*dir (Silahsız Simak; Azimech / Spica). / ed.

فكذلك إن طولبت بالزيادة على الثمان. أراد بذلك تقرير أمر الخيار، وأنه ثابت مستقرّ، وأن الأجلين على السواء؛ إما هذا وإما هذا من غير تفاوت بينهما في القضاء، وأما التتمة فموكولة إلى رأيي؛ إن شئت أتيت بها، وإلا لم أجبر عليها.

[٦١] وقيل: معناه فلا أكون متعدّيًا، وهو في نفي العدوان عن نفسه، كقولك: لا إثم عليّ، ولا تبعة عليّ. وفي قراءة ابن مسعود «أي الأجلين ما قضيت». وقرئ «أيما»، بسكون الياء، كقوله:

تَنَظَّرْتُ نَصْرًا وَالسِّمَاكَيْنِ أَيْهُمَا ❁ عَلَيَّ مِنَ الْغَيْثِ اسْتُهِلَّتْ مَوَاطِرُهْ

[٦٢] وعن ابن قطيب «عِدوان»، بالكسر. فإن قلت: ما الفرق بين موقعي {مَا} المزيدة في القراءتين؟ قلت: وقعت في المستفيضة مؤكدة لإبهام، أي زائدة في شياعها، وفي الشاذة تأكيدًا للقضاء، كأنه قال: أي الأجلين صممت على قضائه وجردت عزيمتي له.

[٦٣] الوكيل: الذي وكل إليه الأمر، ولما استعمل في موضع الشاهد والمهيمن والمقيت، عدي بعلى لذلك.

[٦٤] روي أنّ شعيبًا كانت عنده عِصِي الأنبياء، فقال لموسى بالليل: ادخل ذلك البيت فخذ عصا من تلك العصي. فأخذ عصا هبط بها آدم من الجنة، ولم يزل الأنبياء يتوارثونها حتى وقعت إلى شعيب؛ فمسها وكان مكفوفًا، فضنّ بها، فقال: غيرها، فما وقع في يده إلا هي سبع مرات، فعلم أنّ له شأنًا. وقيل: أخذها جبريل بعد موت آدم فكانت معه حتى لقي بها موسى ليلًا. وقيل: أودعها شعيبًا ملك في صورة رجل،

Şu'ayb (a.s.) kızına Mûsâ'ya bir asâ getirmesini emretti; kız da bu asâyı getirdi. Şu'ayb (a.s.) bu asâyı yedi kere reddedip, başkasını talep ettiği halde kızın eline hep bu asâ geldi. Sonunda Şu'ayb (a.s.) asâyı Mûsâ'ya verdi. Fakat bu bir emanet olduğu için pişman oldu. Hemen Mûsâ'yı takip edip asâ konusunda tartışmaya başladılar. İlk gelen kişinin hakemliğine razı oldular. Bir melek geldi; "İkiniz de asâyı yere atınız! Kim asâyı yerden alır kaldırırsa asâ onundur." dedi. Şu'ayb (a.s.) kaldırmaya çalıştı; fakat kaldıramadı. Mûsâ asâyı kaldırdı ve aldı. Hasan Basri'den rivayet edildiğine göre bu asâ, Mûsâ'nın ağaçtan yaptığı sıradan bir asâdır. Kelbî'den Mûsâ'ya Tūr'da [yani Sînâ dağında] nida edilen ağacın Sincan dikeni ağacı olduğu ve Mûsâ'nın asâsının bu ağaçtan mâmul olduğu rivayet edilmiştir.

[65] Sabahleyin Şu'ayb (a.s.) Mûsâ'ya "Yol ayrımına vardığında ot ve yeşillik çok da olsa sağ tarafa gitme; zira orada bir canavar var, sana ve koyunlara zarar vermesinden korkuyorum!" dedi. Ancak koyunlar sağ tarafa gittiler, Mûsâ onları engelleyemedi, sürünün ardından gitti. Gerçekten, benzeri görülmemiş ot ve yeşillikler vardı. Mûsâ oracıkta uyuyakaldı. Birden canavar Mûsâ'ya yöneldi. Asâ canavarla savaşıp onu öldürdü ve kanlı olarak Mûsâ'nın yanına döndü. Mûsâ, asânın kanlı, canavarın da öldürülmüş olduğunu görünce rahatladı. Akşamleyin Şu'ayb (a.s.)'ın yanına dönünce Şu'ayb koyunlara dokunup karınlarının dolu, sütlerinin bol olduğunu gördü. Mûsâ yaşananları ona haber verdi. Şu'ayb (a.s.) bu duruma sevindi ve böylece Mûsâ'nın ve asânın önemini anladı. Ve Mûsâ'ya "Bu sene koyunlarımın yavrulayacağı erkek - dişi bütün *alaca*[1] kuzuları sana hibe ettim." dedi. Mûsâ'ya rüyasında asâsını koyunlarını suvardığı sulağa vurması ilham edildi. Mûsâ böyle yaptı ve koyunları suvardı. O sene koyunlar erkekli, dişili hep alaca yavruladı... Şu'ayb (a.s.) da şartını yerine getirdi.

29. Mûsâ süreyi tamamlayıp, ailesi ile birlikte yola çıktığında, Tūr tarafında bir ateş gördü. Ailesine dedi ki: "Şüphesiz, ben bir ateş gördüm; belki size ondan bir haber ya da ısınmanız için bir ateş koru getiririm."

[66] Peygamber'e (s.a.) Mûsâ'nın iki süreden hangisini tamamladığı sorulmuş. Peygamber "En uzak ve en gecikmeli olanını." buyurmuştur. Rivayete göre; yine Peygamberimiz (s.a.) "En tamam olanını icra etti ve kızlardan küçüğü ile evlendi." buyurmuş. Ancak bu, yukarıdaki rivayete aykırıdır.

[67] Cim'in üç harekesi ile de okunan اَلْجَذْوَةُ kelimesi, başında ateş olsun olmasın kalınca odun demektir. Kuseyyir [v. 105/723] şöyle demiştir:

1 Başları siyah, diğer yerleri ise farklı renklerde. / ed.

فأمر بنته أن تأتيه بعصا، فأتته بها فردها سبع مرّات فلم يقع في يدها غيرها، فدفعها إليه ثم ندم -لأنها وديعة- فتبعه، فاختصما فيها، ورضيا أن يحكم بينهما أوّل طالع، فأتاهما الملك فقال: ألقياها، فمن رفعها فهي له. فعالجها الشيخ فلم يطقها، ورفعها موسى. وعن الحسن: ما كانت إلا عصا من الشجر اعترضها اعتراضًا. وعن الكلبي: ٥ الشجرة التي منها نودي شجرة العوسج، ومنها كانت عصاه.

[٦٥] ولما أصبح قال له شعيب: إذا بلغت مفرق الطريق فلا تأخذ على يمينك، فإنّ الكلأ وإن كان بها أكثر، إلا أنّ فيها تنينًا أخشاه عليك وعلى الغنم. فأخذت الغنم ذات اليمين ولم يقدر على كفها، فمشى على أثرها فإذا عشب وريف لم ير مثله، فنام فإذا بالتنين قد أقبل، فحاربته العصا حتى قتلته وعادت إلى جنب موسى دامية. فلما ١٠ أبصرها دامية والتنين مقتولًا ارتاح لذلك. ولما رجع إلى شعيب مسّ الغنم، فوجدها ملأى البطون غزيرة اللبن، فأخبره موسى ففرح وعلم أنّ لموسى والعصا شأنا، وقال له: إني وهبت لك من نتاج غنمي هذا العام كلّ أدرع ودرعاء، فأوحى إليه في المنام: أن اضرب بعصاك مستقى الغنم، ففعل؛ ثم سقى فما أخطأت واحدة إلا وضعت أدرع ودرعاء، فوفى له بشرطه.

١٥ **٢٩-﴿فَلَمَّا قَضٰى مُوسَى الْاَجَلَ وَسَارَ بِاَهْلِهٖٓ اٰنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا قَالَ لِاَهْلِهِ امْكُثُوا اِنّٖي اٰنَسْتُ نَارًا لَعَلّٖي اٰتٖيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ اَوْ جَذْوَةٍ مِنَ النَّارِ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ﴾**

[٦٦] سُئل رسول الله ﷺ: أيّ الأجلَينِ قضَى موسَى؟ فقال: «أبعدهما وأبطأهما». وروي أنه قال: «قَضى أوفَاهُما، وتزوّج صغرَاهُما». وهذا خلاف الرواية التي سبقت.

٢٠ [٦٧] الجذوة - باللغات الثلاث، وقرئ بهنّ جميعًا -العود الغليظ، كانت في رأسه نار أو لم تكن. قال كُثَيِّر:

> Cariyeleri Leyla'ya ince, yaş ve yaramaz olmayan; kuru, kalın odunlar arayarak gecelediler.

Yine şöyle demiştir:

> Ateşteki korun üzerine, ateşin sıcaklık ve alevini artıracak kocaman bir odun attı.

30. Oraya varınca, o mübarek bölgede yer alan vadinin sağ yamacındaki ağaç tarafından "Ey Mûsâ! Âlemlerin Rabbi Allah, şüphesiz Benim!" diye seslenildi.

31. Bir de "Asânı bırak" diye... Yere attığı asânın tıpkı kıvrak bir yılan gibi hareket ettiğini görünce, arkasına bile bakmadan dönüp kaçtı. [Denildi ki] "Ey Mûsâ! Korkma, beri gel; çünkü sen emniyette olanlardansın."

[68] Burada birinci Min de ikinci Min de ibtidâ-i gâye içindir; yani vadinin yamacındaki ağaçtan Mûsâ'ya bir nida geldi. مِنَ الشَّجَرَةِ ifadesi مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ ifadesinden bedel-i iştimaldir; zira ağaç o yamaçta bitmekteydi. Tıpkı لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمنِ لِبُيُوتِهِمْ ("... Rahman'ı nankörce inkâr edenlerin evlerinin tavanlarını ve basıp çıktıkları merdivenleri gümüşten kılardık." [Zuhruf 43/33]) âyetindeki gibi.

[69] الْبُقْعَةِ kelimesi zamme ile de fetha ile de okunmuştur (*buk'a / bik'a*).

32. "Elini koynuna sok -da [abraş vb. bir] kusurdan kaynaklanmış olmaksızın bembeyaz çıksın- ve korkudan açılmış kolunu-kanadını da kendine çek [yani, elini kalbinin üzerine bastır]. Bu ikisi, Firavun ve kurmaylarına karşı senin Rabbinin iki kesin kanıtıdır. Şüphesiz, fâsık bir toplumlar!"

[70] الرَّهبِ kelimesi; *er-raheb, er-ruhub, er-rahb, er-ruhb* şeklinde okunmuş olup korku demektir. **Şayet** "وَاضْمُمْ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ (ve korkudan açılmış kolunu-kanadını da kendine çek) ifadesinin mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun iki mânası olup birincisi şudur: [i] Allah Teâlâ asâyı yılana çevirince Mûsâ (a.s.) endişe ve korkuyla sıçradı; bir şeyden korkan kişinin yaptığı gibi eliyle yılandan korunmaya çalıştı. Kendisine "Elinle korunmaya çalışman düşmanların nezdinde seni alçaltır. Asâyı yere attığında yılana dönüşür dönüşmez, elinle yılandan korunmaya çalışacağına elini pazunun altına sok, sonra da onu bembeyaz olarak çıkar! Böylelikle iki önemli iş birden hâsıl olur; hem senin için zillet olan bir durumdan kaçınmak ve hem de asâ dışında bir başka mu'cize daha göstermek." İmdi, burada 'kanat'tan maksat eldir;

بَاتَتْ حَوَاطِبُ لَيْلَى يَلْتَمِسْنَ لَهَا ۞ جَزْلَ الْجُذَى غَيْرَ خَوَّارٍ وَلَا دَعِرِ

وقال:

وَأَلْقَى عَلَى قَبْسٍ مِنَ النَّارِ جَذْوَةً ۞ شَدِيدًا عَلَيْهِ حَرُّهَا وَالْتِهَابُهَا

٣٠-﴿فَلَمَّا اَتٰيهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْاَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ اَنْ يَا مُوسٰى اِنّ۪ي اَنَا اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَم۪ينَ﴾

٣١-﴿وَاَنْ اَلْقِ عَصَاكَ فَلَمَّا رَاٰهَا تَهْتَزُّ كَاَنَّهَا جَٓانٌّ وَلّٰى مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ يَا مُوسٰٓى اَقْبِلْ وَلَا تَخَفْ اِنَّكَ مِنَ الْاٰمِن۪ينَ﴾

[٦٨] {مِنْ} الأولى والثانية لابتداء الغاية، أي أتاه النداء من شاطئ الوادي من قبل الشجرة.و{مِنَ الشَّجَرَةِ} بدل من قوله من شاطئ الوادي بدلَ الاشتمال؛ لأنّ الشجرة كانت نابتة على الشاطئ، كقوله تعالى: {لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمٰنِ لِبُيُوتِهِمْ} [الزخرف: ٣٣]

[٦٩] وقرئ {الْبُقْعَةِ} بالضم والفتح.

٣٢-﴿اُسْلُكْ يَدَكَ ف۪ي جَيْبِكَ تَخْرُجْ بَيْضَٓاءَ مِنْ غَيْرِ سُٓوءٍ وَاضْمُمْ اِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ فَذَانِكَ بُرْهَانَانِ مِنْ رَبِّكَ اِلٰى فِرْعَوْنَ وَمَلَا۬ئِه۪ اِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِق۪ينَ﴾

[٧٠] والرهب - بفتحتين، وضمتين، وفتح وسكون، وضم وسكون -وهو الخوف. فإن قلت: ما معنى قوله {وَاضْمُمْ اِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ}؟ قلت: فيه معنيان؛ أحدهما أنّ موسى عليه السلام لما قلب الله العصا حية فزع واضطرب، فاتقاها بيده كما يفعل الخائف من الشيء، فقيل له: إنّ إتقاءك بيدك فيه غضاضة عند الأعداء، فإذا ألقيتها، فكما تنقلب حية فأدخل يدك تحت عضدك مكان اتقائك بها، ثم أخرجها بيضاء ليحصل الأمران؛ اجتناب ما هو غضاضة عليك، وإظهار معجزة أخرى. والمراد بالجناح اليد،

zira insanın elleri/kolları kuşun kanatları mesabesindedir. Kişi sağ elini sol pazusunun altına sokunca 'kanadını kendinde toplamış' olur. [ii] İkinci mâna ise kolunu kanadını kendine çekmesinden murad metanetli olması, kendini kontrol etmesi, asâ dönüştüğünde korkmaması ve panik yapmamasıdır; yani ifade kuşun yaptıklarından kinayedir; zira kuş korktuğunda kanatlarını yayar, salıverir. Yoksa kuşun kanatları toplu ve bir aradadır. Ömer b. Abdülaziz *Rahimehullāh*'dan [v. 101/720] aktarılan şu anekdot da bu kabildendir: Ömer b. Abdülaziz'in kâtibinden gayr-i ihtiyari bir yellenme sesi çıkmış, adamcağız kızarıp bozarmış ve kalkıp kalemini yere vurmuş… Ömer b. Abdülaziz "Kalemini al, kolunu kanadını kendine çek, sakin ol, rahatla; zira ben bu sesi hiç kimseden kendimden duyduğum kadar duymamışımdır!" demiş. مِنَ الرَّهْبِ "korkudan dolayı" anlamına gelmektedir; "Yılanı gördüğünde içine bir korku gelirse kolunu kanadını kendine çek." demektir; ârız olan korku, 'kolunu kanadını kendine çekme emrinin gerekçesi' sayılmıştır. وَاضْمُمْ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ ifadesinin mânası ile -iki tefsirden birine göre- اسْلُكْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ ifadesinin mânası aynıdır; ancak farklı iki ibare kulllanılmıştır. Aynı mânayı tekrarlamasının sebebi iki maksadın farklı olmasıdır; zira bu ifadelerden birinde maksat elin beyaz olarak çıkması, ikincisinde ise korkuyu gizlemektir. **Şayet "**Kol/kanat bir yerde 'kendisi çekilen' diğer yerde ise 'kendisine çekilen' olarak ifade edilmiş olup bunlar وَاضْمُمْ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ ve وَاضْمُمْ يَدَكَ إِلى جَناحِكَ [TāHâ 20/22] ibareleridir. Bu iki ifade nasıl uzlaştırılabilir?" **dersen şöyle derim:** Çekilen 'kol/kanat'tan kasıt sağ el, kendisine çekilen kol/kanat ise sol eldir. Sağ ve sol elden her biri kol/kanattır.

[71] الرَّهْبُ kelimesinin Himyer dilinde yen mânasında olduğu bid'at tefsirlerdendir. Himyerîler *a'tını mimmâ fî rahbike* (Yeninde olanı bana ver.) derlermiş. *Keşke bunun dil bakımından doğru olup olmadığını bileydim! Acaba bu, Arapçalarına güvenilecek fasih ve sağlam kimselerden hiç duyuldu mu? Keşke bunun âyetteki mevkiini ve Kur'ân'ın diğer kelimeleri gibi bunun da detaylı uygulamasını bileydim!* Kaldı ki Mûsâ'nın (a.s.) Tanrı ile gizlice konuştuğu o gece, üzerinde yünden mamul *zürmânika*[1] denen bir elbise vardı ki bunun yeni yoktur.

[72] فَذَانِكَ kelimesi şeddesiz ve şeddeli okunmuştur; şeddesiz olan, *zâke*nin, şeddeolan ise *zâlike*nin tesniyesidir.

---

1 Çobanların giydiği yünden/keçeden mamul koruyucu giysi, kepenek. / ed.

لأنّ يدي الإنسان بمنزلة جناحي الطائر. وإذا أدخل يده اليمنى تحت عضد يده اليسرى، فقد ضمّ جناحه إليه. والثاني: أن يراد بضم جناحه إليه تجلدُه وضبطه نفسه، وتشدّده عند انقلاب العصا حية حتى لا يضطرب ولا يرهب، استعارة من فعل الطائر؛ لأنه إذا خاف نشر جناحيه وأرخاهما، وإلا فجناحاه مضمومتان إليه مشمران. ومنه ما يحكى عن عمر بن عبد العزيز أنّ كاتبًا له كان يكتب بين يديه، فانفلتت منه فلتة ريح، فخجل وانكسر، فقام وضرب بقلمه الأرض، فقال له عمر: خذ قلمك، واضمم إليك جناحك، وليفرخ روعك، فإني ما سمعتها من أحد أكثر مما سمعتها من نفسي. ومعنى قوله {مِنَ الرَّهْبِ} من أجل الرهب، أي إذا أصابك الرهب عند رؤية الحية فاضمم إليك جناحك. جعل الرهب الذي كان يصيبه سببًا وعلة فيما أمر به من ضم جناحه إليه. ومعنى {وَاضْمُمْ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ} وقولِه {أُسْلُكْ يَدَكَ فِى جَيْبِكَ} -على أحد التفسيرين- واحدٌ، ولكن خولف بين العبارتين. وإنما كرّر المعنى الواحد لاختلاف الغرضين، وذلك أن الغرض في أحدهما خروج اليد بيضاء، وفي الثاني: إخفاء الرهب. فإن قلت: قد جعل الجناح وهو اليد في أحد الموضعين مضمومًا وفي الآخر مضمومًا إليه، وذلك قوله: {وَاضْمُمْ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ} وقوله {وَاضْمُمْ يَدَكَ اِلٰى جَنَاحِكَ} [طه: ٢٢] فما التوفيق بينهما؟ قلت: المراد بالجناح المضموم هو اليد اليمنى، وبالمضموم إليه اليدُ اليسرى، وكلّ واحدة من يمنى اليدين ويسراهما جناح.

[٧١] ومن بدع التفاسير: أنّ الرهب الكُمّ، بلغة حمير، وأنهم يقولون: أعطني مما في رهبك. وليت شعري كيف صحته في اللغة؟ وهل سمع من الأثبات الثقات الذين ترتضَى عربيتهم؟ ثم ليت شعري كيف موقعه في الآية؟ وكيف تطبيقه المفصل كسائر كلمات التنزيل؟ على أن موسى عليه السلام ما كان عليه ليلة المناجاة إلا زُرْمانِقة من صوف لا كمي لها!

[٧٢] {فَذَانِكَ}قرئ مخففًا ومشدّدًا، فالمخفف مثنى ''ذاك''، والمشدّد مثنى ''ذلك''.

[73] برهانان yani açık, parlak iki delil. **Şayet** "*Hüccet*e neden *burhân* denilmiştir?" **dersen şöyle derim:** *Hüccet* beyaz ve parlak olduğu içindir; Arapların beyaz kadına -ikinci ve üçüncü harfleri tekrarlayarak- *berahrehatun* demelerinden alınmıştır. *Burhân*daki Nûn'un zâit olduğunun delili ise kişi burhan getirdiğinde Arapların *ebrahe'r-raculu* demeleridir ki bir benzeri, parlaklığından dolayı *burhan*a -zeytinyağı demek olan *es-suleyt* kelimesinden- *sultānun* demeleridir.

33. Dedi ki: "Ya Rabbi! Ben onlardan birinin canına kıymıştım; korkarım ki beni öldürürler!"

34. "Hem biraderim Hârun dil bakımından benden daha fasihtir; dolayısıyla, onu benimle birlikte yardımcı gönder de beni tasdik etsin; beni yalanlamalarından korkuyorum."

[74] *Rade'tuhû* denir ki ona yardım ettim demektir. *er-Rid'* kendisiyle yardım edilen şeyin adıdır. Burada *fi'lun* kipi mef'ûl mânasındadır. Aynı şekilde *ed-dif'* de kendisiyle ısınılan şeyin adıdır. Selame b. Cendel şöyle demiştir:

> Benim yardımcım, bütün o beyaz *meşrefî* kılıçlarıdır; çok keskin ve kesici olup da, savaşlardan dolayı ağızlarında kırıklar, körelmeler olan…

[Neml 27/25'deki الخَبْءُ kelimesi] *el-hıbu* olarak okunduğu gibi, bu kelime de *riden* şeklinde Hemze'siz okunmuştur. [رِدْءًا يُصَدِّقنِي ifadesindeki] يُصَدِّقنِي fiili, muzari sıfat olarak merfû', emirden sonra gizlenen İn'in cevabı olarak da meczum olabilir. Tıpkı وَلِيًّا يَرِثُنِي [Meryem 19/5-6] ifadesindeki gibi.[1]

[75] **Şayet** "Kardeşin tasdik etmesinin faydası nedir ki?" **dersen şöyle derim:** Maksat kardeşine, "doğru söyledin" yahut insanlara "Mûsâ doğru söylüyor." demesi değildir; -etkili konuşan, ikna edici birinin yaptığı gibi- hakkı özlü bir şekilde anlatıp sonra genişçe açıklaması ve kâfirlerle mücadele etmesidir. İşte bu, burhanla tasdik edilmiş bir söz gibi faydalı tasdik yerine geçer. Dikkat edilirse âyette "Hem, biraderim Hârun dil bakımından benden daha fasihtir; dolayısıyla, onu benimle birlikte yardımcı gönder." buyrulmuştur. Üstün fesahat becerisine sözü tasdik için değil, bu maksat için ihtiyaç duyulur; zira söylenen sözü doğrulama konusunda fasih olanla olmayan eşittir. [ii] Yahut "sözünün yanına açıklama eklesin ki yalanlamasından endişe edilenler onu tasdik etmiş olsunlar." Mûsâ'nın (a.s) tasdikine Hârun sebep olduğu için bu tasdik mecazî olarak Hârun'a isnat edilmiştir.

1 *Yerisunî* şeklinde merfû' okunduğunda, "Ya Rabbi! Bana *vâris olacak* bir velî/sahip hibe et." anlamına gelirken, diğer ihtimalde "Ya Rabbi! Bana bir velî/sahip hibe et de bana vâris olsun." [Yani hibe edersen, bana ve değerlerime o sahip çıkar.] anlamındadır. / ed.

[٧٣] {بُرْهَانَانِ} حجتان بينتان نيرتان. فإن قلت: لم سميت الحجة برهانا؟ قلت: لبياضها وإنارتها، من قولهم للمرأة البيضاء: برهرهة، بتكرير العين واللام معا. والدليل على زيادة النون قولهم: أبره الرجل، إذا جاء بالبرهان. ونظيره تسميتهم إياها سلطانًا من السليط، وهو الزيت، لإنارتها.

٥ ٣٣-﴿قَالَ رَبِّ اِنِّي قَتَلْتُ مِنْهُمْ نَفْسًا فَاَخَافُ اَنْ يَقْتُلُونِ﴾

٣٤-﴿وَاَخِي هٰرُونُ هُوَ اَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَاَرْسِلْهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي اِنِّي اَخَافُ اَنْ يُكَذِّبُونِ﴾

[٧٤] يقال: ردأته، أعنته. والردء اسم ما يعان به، فعل بمعنى مفعول كما أن الدفء اسم لما يدفأ به. قال سلامة بن جندل:

١٠ وَرِدْئي كُلُّ أَبْيَضَ مَشْرَفِيٍّ ۞ شَحِيذِ الْحَدِّ عَضْبٍ ذِي فُلُولِ

وقرئ «ردًا» على التخفيف، كما قرئ «الخب».{رِدْءًا يُصَدّقِنِى} بالرفع والجزم صفة وجواب، ونحو{وَلِيًّا يَرِثُنِى} [مريم: ٥-٦] سواء.

[٧٥] فإن قلت: تصديق أخيه ما الفائدة فيه؟ قلت: ليس الغرض بتصديقه أن يقول له: صدقت، أو يقول للناس: صدق موسى، وإنما هو أن يلخص بلسانه الحق، ١٥ ويبسط القول فيه، ويجادل به الكفار، كما يفعل الرجل المنطيق ذو العارضة؛ فذلك جار مجرى التصديق المفيد، كما يصدّق القول بالبرهان. ألا ترى إلى قوله «وَأَخِي هَرُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسِلْهِ مَعِيَ». وفضل الفصاحة إنما يحتاج إليه لذلك، لا لقوله: صدقت، فإنّ سَحبان وباقلًا يستويان فيه. أو يصل جناح كلامه بالبيان، حتى يصدّقه الذي يخاف تكذيبه، فأسند التصديق إلى هرون، لأنه السبب فيه إسنادًا مجازيًا.

İsnâd-ı mecazî şu demektir: Tasdik, tasdiki gerçekleştiren kişide hakikattir, dolayısıyla tasdiki ona isnat etmek de hakikattir; sebepte ise tasdik söz konusu değildir; ancak tasdike sebep olan kişi -tıpkı fâʿilin işi bizzat gerçekleştirmesindeki ilişki gibi- tasdike sebep olmakla o fiille bir birlikteliği olduğundan, tasdik mecazen, sebep olan kişiye isnat edilmiştir.[1] إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ (beni yalanlamalarından korkuyorum) ifadesi de رِدْءًا يُصَدِّقُونِي (yardımcı olarak gönder de beni tasdik etsinler[2]) kıraati de buna delildir ki bu okuyuş يُصَدِّقْنِي fiilinin meczum okunuşunu takviye etmektedir.

35. "Senin gücünü kardeşinle artıracağız" dedi; "İkinize öyle güçlü bir kanıt vereceğiz ki âyetlerimiz sayesinde size erişemeyecekler; siz ve size uyanlar galip geleceksiniz."

[76] عَضُدَ pazu, elin dayanağı anlamındadır. Pazunun kuvvetli olmasıyla el kuvvetli olur. Tarafe şöyle demiştir:

> Ey Lübeyna [adlı cariye]nin oğulları! Bir el (güç) ifade etmiyorsunuz siz!.. Olsa olsa pazusuz bir el...

Hayır duada *şedda'llāhu ʿadudeke* (Allah pazunu kuvvetlendirsin!), zıttında ise *fetta'llāhu fî ʿadudike* (Allah pazunu kırsın!) denilir. "Senin gücünü kardeşinle artıraca[k seni kuvvetlendirecek ve sana yardım edece]ğiz." Yani bu, ya kollar pazunun kuvvetiyle kuvvetlendiği ve bedenin tamamı işleri kolların gücü sayesinde görebildiği içindir; ya da kişi, pazusunun kuvvetiyle kuvvet bulan kola benzetilmekte ve adeta kuvvetli pazuyla güçlenen bir kol kabul edilmektedir.

[77] *Sultānen* üstünlük ve egemenlik veya aşikâr bir delil demektir. بِآيَاتِنَا ifadesi;

- فِي تِسْعِ آيَاتٍ [Neml 27/12] ifadesindeki *fî*nin müteallakı gibi bir müteallaka bağlıdır; yani "Muʿcizelerimizle gidin."
- Yahut وَنَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا ifadesine bağlı olup "Sizi muʿcizelerimiz sayesinde egemen kılacağız." demektir.
- Ya da لَا يَصِلُونَ ifadesine bağlıdır; yani "Kendinizi muʿcizelerimiz sayesinde onlardan koruyacaksınız."
- الْغَالِبُونَ'yi açıklamaktadır, onun sılası değildir; zira sılanın mevsūlden önce gelmesi imkânsızdır. -Sonraya kalsa sadece sıla olurdu.-
- بِآيَاتِنَا yemin olup kendisinden önceki فَلَا يَصِلُونَ ifadesi cevabı olabilir.
- Yahut bu yemin lâfzen ya da takdiren cevabı olmayan bir yemindir.

1 Tasdik eden de tekzip eden de *-sebep-* Hârun'dan başkalarıdır. / ed.

2 Yani Mısırlılar, Hârun'un güzel ve etkili konuşmaları sayesinde beni tasdik etsinler. / ed.

ومعنى الإسناد المجازي: أن التصديق حقيقة في المصدّق، فإسناده إليه حقيقة وليس في السبب تصديق، ولكن استعير له الإسناد لأنه لابس التصديق بالتسبب، كما لابسه الفاعل بالمباشرة. والدليل على هذا الوجه قوله {إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ}، وقراءة من قرأ «ردءا يصدقوني»؛ وفيها تقوية للقراءة بجزم {يُصَدِّقْنِي}.

٥ ٣٥-﴿قَالَ سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ وَنَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا فَلَا يَصِلُونَ إِلَيْكُمَا بِآيَاتِنَا أَنْتُمَا وَمَنِ اتَّبَعَكُمَا الْغَالِبُونَ﴾

[٧٦] العضد: قوام اليد، وبشدّتها تشتد. قال طرفة:

أَبَنِي لُبَينَى لَسْتُمُ بِيَدٍ ❁ إِلَّا يَدًا لَيْسَتْ لَهَا عَضُدُ

ويقال في دعاء الخير: شدّ الله عضدك، وفي ضده: فت الله في عضدك. ومعنى {سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ} سنقويك به ونعينك، فإمّا أن يكون ذلك لأن اليد تشتد بشدة العضد، والجملة تقوى بشدة اليد على مزاولة الأمور، وإمّا لأنّ الرجل شبه باليد في اشتدادها باشتداد العضد، فجعل كأنه يد مشتدة بعضد شديدة.

١٠

[٧٧] {سُلْطَانًا} غلبة وتسلطا، أو حجة واضحة.{بِآيَاتِنَا}

- متعلق بنحو ما تعلق به {فِي تِسْعِ آيَاتٍ} [النمل: 12]، أي اذهبا بآياتنا
- أو بـ{نَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا}، أي نسلطكما بآياتنا، ١٥
- أو بـ{لَا يَصِلُونَ}، أي تمتنعون منهم بآياتنا.
- أو هو بيان لـ{لغَالِبُونَ} لا صلة، لامتناع تقدم الصلة على الموصول - ولو تأخر لم يكن إلا صلة له -.
- ويجوز أن يكون قسمًا جوابه {لَا يَصِلُونَ}، مقدمًا عليه
- أو من لغو القسم. ٢٠

36. Mûsâ mu'cizelerimizi onlara apaçık getirince "Bu, uydurulmuş bir büyüden başka bir şey değil! Biz, önceki atalarımızda böyle bir şey işitmemiştik!" dediler.

[78] "Bu, uydurulmuş bir büyüden başka bir şey değil!" [i] Bunu sen yapıyor, sonra da Allah'a iftira ediyorsun. [ii] Ya da iftira olduğu aşikâr olan bir büyüdür. [iii] Yahut diğer büyü çeşitleri gibi bu da iftira niteliğindedir; Allah katından gelmiş bir mu'cize değildir.

[79] فِي آبَائِنَا (atalarımızda) ifadesi هَذَا'dan hal olup mansūbdur; yani atalarımız zamanında olan bir şey değildir. Allah "Bunun onlar zamanında olduğu bize söylenmedi." dediklerini söylemek istiyor. Oysa ya bu konuda yalancıdırlar -çünkü bunun benzerini işitmişlerdir, bilmektedirler- ya da bu sözleriyle büyüklük ve vahamette bunun benzerini işitmediklerini murad etmektedirler. Yahut da kâhinler Mûsâ'nın ortaya çıkacağını ve o getirdikleri ile geleceğini haber vermemişlerdir. Bu ifade onların mağlub olduklarının, apışıp kaldıklarının ve kendilerine gelen mu'cizeler için "Bunlar benzerini işitmediğimiz birer sihir ve bid'attir!" deyip başlarından savmaktan başka çare bulamadıklarının delilidir.

37. Mûsâ dedi ki: "Benim Rabbim, katından kimin hidayet getirdiğini ve bu yurdun, sonunda kimin olacağını daha iyi bilir! Zalimler asla felâh bulamaz!"

[80] "Benim Rabbim büyük kurtuluşa ehliyetli gördüğü kişinin halini sizden daha iyi bilir; zira onu peygamber kılmış ve hidayetle göndermiştir. Ve güzel sonu ona vaat etmiştir." diyor ki bu zat kendisidir; bununla kendisini kastetmektedir. Şayet sizin iddia ettiğiniz gibi yalancı, sihirbaz ve müfterî olsaydı Allah, onu bu vazifeye ehil kılmazdı; zira o, ganîdir ve hikmetli iş yapar. Yalancıları resul, sihirbazları nebî olarak göndermez. O'nun nezdinde zalimler iflâh olmaz!

[81] عَاقِبَةُ الدَّارِ güzel akıbettir. "İşte bunlar içindir bu yurdun (güzel) akıbeti! Yani, Adn Cennetleri..." [Ra'd 13/22-23] âyeti ile "Nankörce inkâr edenler bu yurdun sonuçta kimin olacağını yakında öğrenecekler!" [Ra'd 13/42] âyeti de buna delâlet etmektedir. الدار'dan [yani *yurt*tan] maksat dünyadır; *dâr*ın güzel akıbeti ise dünyanın insan için rahmet ve rıza ile sonlandırılması ve ölüm anında meleklerin onu müjde ile karşılamalarıdır. **Şayet** "İyi olsun kötü olsun her iki âkıbete de 'yurdun sonu' denilir; zira dünyanın sonu mutlaka ya hayırdır ya da şerdir. Niçin hayırla bitirilmesine 'yurdun sonu' denilmiştir de şerle bitirilmesine denilmemiştir?" **dersen şöyle derim:**

٣٦-﴿فَلَمَّا جَآءَهُمْ مُوسٰى بِاٰيَاتِنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هٰذَآ اِلَّا سِحْرٌ مُفْتَرًى وَمَا سَمِعْنَا بِهٰذَا فِي اٰبَائِنَا الْاَوَّلِينَ﴾

[٧٨] {سِحْرٌ مُفْتَرًى} سحر تعمله أنت ثم تفتريه على الله. أو سحر ظاهر افتراؤه. أو موصوف بالافتراء كسائر أنواع السحر وليس بمعجزة من عند الله.

٥ [٧٩] و{فِي آبَائِنَا} حال منصوبة عن {هَذَا}، أي كائنًا في زمانهم وأيامهم. يريد: ما حدثنا بكونه فيهم، ولا يخلو من أن يكونوا كاذبين في ذلك، وقد سمعوا وعلموا بنحوه، أو يريدوا أنهم لم يسمعوا بمثله في فظاعته، أو ما كان الكهّان يخبرون بظهور موسى ومجيئه بما جاء به. وهذا دليل على أنهم حُجّوا وبُهِتوا، وما وجدوا ما يدفعون به ما جاءهم من الآيات إلا قولهم هذا سحر وبدعة لم يسمعوا بمثلها.

١٠ ٣٧-﴿وَقَالَ مُوسٰى رَبِّي اَعْلَمُ بِمَنْ جَآءَ بِالْهُدٰى مِنْ عِنْدِهٖ وَمَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ اِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ﴾

[٨٠] يقول {رَبِّي أَعْلَمُ} منكم بحال من أهّله الله للفلاح الأعظم، حيث جعله نبيًا وبعثه بالهدى، ووعده حسن العقبى - يعني نفسه - ولو كان كما تزعمون كاذبًا ساحرًا مفتريًا لما أهله لذلك، لأنه غني حكيم لا يرسل الكاذبين، ولا ينبئ الساحرين، ولا ١٥ يفلح عنده الظالمون.

[٨١] و{عَاقِبَةُ الدَّارِ} هي العاقبة المحمودة. والدليل عليه قوله تعالى: {أُولَٰئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ جَنَّاتُ عَدْنٍ} [الرعد: ٢٢-٢٣]، وقوله: {وَسَيَعْلَمُ الْكُفَّارُ لِمَنْ عُقْبَى الدَّارِ} [الرعد: ٤٢]. والمراد بالدار: الدنيا، وعاقبتها وعقباها أن يختم للعبد بالرحمة والرضوان وتلقي الملائكة بالبشرى عند الموت. فإن قلت: العاقبة المحمودة ٢٠ والمذمومة كلتاهما يصح أن تسمى عاقبة الدار؛ لأنّ الدنيا إمّا أن تكون خاتمتها بخير أو بشر، فلم اختصت خاتمتها بالخير بهذه التسمية دون خاتمتها بالشر؟ قلت:

Elbette, Allah Teâlâ dünyayı ahirete geçiş yeri olarak planlamış, kullarının burada yalnız hayır ve iyilik yapmalarını murad etmiş ve onları sadece bunun için yaratmıştır. Böylece, kullar hayırlı ve sadakatli bir sonuç elde edeceklerdir. Her kim dünyada Allah Teâlâ'nın bu plan ve programı dışında iş yaparsa o kimse programı tahrif etmiş olur. Öyleyse dünyanın asıl sonu hayırlı sondur. Kötü sona itibar edilmez; çünkü bu, günahkârların tahrifatlarının sonucudur.

[82] İbn Kesîr [v. 120/738] bu âyeti Mekkelilerin mushaflarında olduğu gibi قالَ مُوسَى şeklinde Vav'sız okumuştur. Bu güzel bir okuyuştur; çünkü getirilen bu açık mu'cizelere onların 'uydurulmuş sihir' demelerine mukabil, bu bağlam, Mûsâ'nın onlara ne cevap verdiğinin sorulup araştırıldığı yerdir.[1] Vav'lı okuyuşun açıklaması ise "Onlar şöyle dediler, Mûsâ da böyle dedi." şeklindedir; iyi gözlem yapan biri bu sözle diğer söz arasında bir mukayese yapar; birinin doğru, diğerinin yanlış olduğunu kavrar.

Zıtlarıyla anlaşılır zira, varlıklar.

[83] تَكُونُ ifadesi hem Yâ hem de Tâ'lı okunmuştur.[2]

38. Firavun da "Beyler!" dedi; "Ben sizin için kendimden başka tanrı bilmiyorum! Ey Hâmân! Haydi, sen de benim için bir ocak yakıp balçığı pişir ve bana bir kule yap; belki böylece Mûsâ'nın tanrısına yükselir, hakkında bilgi sahibi olurum. Şüphesiz, onun yalancılardan olduğu kanaatindeyim!"

[84] Rivayete göre; Firavun, veziri Hâmân'a kule yapmasını emredince Hâmân amele ve işçi sınıfı dışında 50 bin mimar, mühendis vd. teknik eleman topladı. Ocak kurularak tuğla, kiremit ve kireç üretmelerini emretti. Ahşabı ustaca işleyip sütun ve direkler yerleştirdi. Nihayet öyle bir kule inşa ettiler ki Allah'ın yarattıklarından hiçbirinin binasının ulaşamayacağı bir yapıya ulaştı. Artık usta, kulenin tepesinde binayı yükseltmek için durabileceği bir yer bulamıyordu. Allah Teâlâ günbatımında Cebrâil'i (a.s.) gönderdi. Cebrâil (a.s.) kuleye bir kanat vurdu ve kuleyi üçe böldü. Bir parça Firavun'un askerî birliğine, kışla ve karargâha düştü ve bir milyon kişinin ölümüne sebep oldu. Bir parça denize düştü. Bir parça da batı tarafına düştü. Sonuçta, kulenin yapımına katkı sağlayan kimse kalmadı. Hepsi öldü.

1 Bu tür merak ve istifham yerlerinde ise bağlaçsız istinaf cümleleri kullanılmaktadır. Bir başka deyişle, istinaf cümlelerinde, önceki ibareden zihne takılan hususlar bağlaçsız olarak cevaplanır. / ed.

2 Çünkü ismi olan *'âkıbet* kelimesi hakiki müennes değildir. / ed.

قد وضع الله سبحانه الدنيا مجازًا إلى الآخرة وأراد بعباده أن لا يعملوا فيها إلا الخير، وما خلقهم إلا لأجله ليتلقوا خاتمة الخير وعاقبة الصدق، ومن عمل فيها خلاف ما وضعها الله فقد حرف؛ فإذًا عاقبتها الأصلية هي عاقبة الخير. وأما عاقبة السوء فلا اعتداد بها؛ لأنها من نتائج تحريف الفجار.

٥ [٨٢] وقرأ ابن كثير «قال موسى» بغير واو، على ما في مصاحف أهل مكة، وهي قراءة حسنة؛ لأنّ الموضع موضع سؤال وبحث عما أجابهم به موسى عليه السلام عند تسميتهم مثل تلك الآيات الباهرة سحرًا مفترى. ووجه الأخرى: أنهم قالوا ذلك، وقال موسى عليه السلام هذا، ليوازن الناظر بين القول والمقول، ويتبصر فساد أحدهما وصحة الآخر؛

١٠ وَبِضِدِّهَا تَتَبَيَّنُ الأَشْيَاءُ ۞

[٨٣] وقرئ «تكون»، بالياء والتاء.

٣٨-﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَٓا اَيُّهَا الْمَلَاُ مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرِي فَاَوْقِدْ لِي يَا هَامَانُ عَلَى الطِّينِ فَاجْعَلْ لِي صَرْحًا لَعَلّ۪ٓي اَطَّلِعُ اِلٰٓى اِلٰهِ مُوسٰى وَاِنّ۪ي لَاَظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِب۪ينَ﴾

١٥ [٨٤] روى أنه لما أمر ببناء الصرح، جمع هامان العمال حتى اجتمع خمسون ألف بنّاء سوى الأتباع والأُجَراء، وأمر بطبخ الآجُر والجص ونجر الخشب وضرب المسامير، فشيدوه حتى بلغ ما لم يبلغه بنيان أحد من الخلق، فكان الباني لا يقدر أن يقف على رأسه يبني، فبعث الله تعالى جبريل عليه السلام عند غروب الشمس، فضربه بجناحه فقطعه ثلاث قطع؛ وقعت قطعة على عسكر فرعون فقتلت ألف ألف رجل،

٢٠ ووقعت قطعة في البحر وقطعة في المغرب، ولم يبق أحد من عماله إلا قد هلك.

Bu kıssada şöyle bir rivayet daha vardır: Firavun kuleye çıkıp göğe doğru bir ok attı. Allah Teâlâ onları sınamak için oku kana bulanmış olarak geri döndürdü. Bu sefer Firavun "İşte Mûsâ'nın ilâhını öldürdüm!" dedi. Sonra Allah kuleyi yıkmak için Cebrâil'i (a.s.) gönderdi. Bunun doğruluğunu Allah bilir!

[85] Firavun 'başka bir ilâh bilmediği'ni ifade etmekle, başka bir ilâhın varlığını reddetmek istemiş olup mâna, şudur: "Sizin benden başka ilâhınız yok!" [A'râf 7/59] Tıpkı "De ki: Siz, göklerde ve yerde *kendisinin bilmediği* bir şeyi mi Allah'a bildiriyorsunuz?!" [Yûnus 10/18] âyetindeki gibi ki göklerde ve yerde olmayan şeyleri mi [bildiriyorsunuz?!] demektir; zira ilim ma'lûma tâbidir ve 'varlık'a o her ne hal üzere ise o şekilde taalluk eder. O varlık 'yok' ise mevcut [ilim] ona taalluk etmez. İşbu sebeple, 'başka bir ilâhın varlığını bilmemesi' o olmadığı içindir; onun olmaması, 'varlığını bilmemek' olarak ifade edilmiştir. Gerçi, Firavun'un bu ifadesi zâhir anlamı üzere de olabilir; yani başka bir ilâhın varlığı Firavun tarafından bilinmemektedir; ancak bu konuda bir *zann* mevcuttur; nitekim وَإِنِّي لَأَظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِبِينَ (Şüphesiz, onun yalancılardan olduğu kanaatindeyim!) ifadesi de bunu göstermektedir. Firavun, Mûsâ'nın bir başka ilâhın varlığını iddia ederken yalancı olduğunu *zann*edip, Mûsâ'yı (a.s.) yalancı olarak nitelediğine göre, varlık âleminde kendisinden başka bir ilâh olduğunu da *zann*ediyor demektir. Şayet bu alçak herif yakīnî bir *zann*a sahip olmasaydı, hatta Mûsâ'nın sözünün doğru olduğunu biliyor olmasaydı -zira Mûsâ (a.s.) ona, "Aslında, sen bunları göklerin ve yerin Rabbinin, gözlerinizi açacak birer gösterge olarak indirmiş olduğunu biliyorsun." [İsra 17/102] demişti- böyle büyük kuleler yapma külfetine girmez, bu konuda çektiği zahmet ve yorgunluğu çekmezdi. Güya bununla Mûsâ'nın ilâhına ulaşacak! Oysa Mûsâ'nın ilâhının zatı ve nitelikleri konusunda son derece cahildir; çünkü kendisi bir mekânda olduğu gibi 'o'nun da mekânda olduğunu sanmaktadır. Tahtına oturduğunda kendisine ulaşıldığı gibi 'o'na da ulaşılacağını, kendisi yerde sultan olduğu gibi 'o'nun da gökte hakan olduğunu zannetmektedir. Firavun'un da kurmaylarının da ne kadar cahil ve anlayışı kıt olduklarını, kule yapmak suretiyle göklerin esbabına ulaşmak istemelerinden daha iyi ispat edecek bir delil göremezsin. [Yalnız] Firavun bunlarla ülke halkının kafasını karıştırıp algı operasyonu mu yapıyor yoksa anlayışı kıt, hayvanlara benzeyen bu akılsız herif gerçekten bu kadar kavrayışsız mıdır merak ediyorum. Şayet "kuleden atılan okun kana bulanmış olarak geri döndüğü" hikâyesi doğru ise Kur'ân'daki; benzeri diğer kâfirlere yönelik sözlü alaylar gibi burada da fiilî bir alay söz konusu olmaktadır. Birinci görüşe [yani başka bir ilâhın varlığını bilmemekten kasıt onun varlığını reddetmektir şeklindeki mânaya] göre *zann,* kesin bilgi ile tefsir edilebilir. Şairin şu sözü gibi:

ويروى في هذه القصة أنّ فرعون ارتقى فوقه فرمى بنشابة نحو السماء، فأراد الله أن يفتنهم فردّت إليه وهي ملطوخة بالدم؛ فقال: قد قتلت إله موسى! فعندها بعث الله جبريل عليه السلام لهدمه. والله أعلم بصحته!

[٨٥] قصد بنفي علمه بإله غيره نفيَ وجوده، معناه: {مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهُ} [الأعراف: ٩٥]، كما قال الله تعالى: {قُلْ اَتُنَبِّؤُنَ اللّٰهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي السَّمٰوَاتِ وَلَا فِي الْاَرْضِ} [يونس: ١٨] معناه بما ليس فيهن، وذلك لأنّ العلم تابع للمعلوم، لا يتعلق به إلا على ما هو عليه، فإذا كان الشيء معدومًا لم يتعلق به موجود. فمن ثمة كان انتفاء العلم بوجوده لانتفاء وجوده. وعبر عن انتفاء وجوده بانتفاء العلم بوجوده. ويجوز أن يكون على ظاهره، وأنّ إلها غيره غير معلوم عنده، ولكنه مظنون بدليل قوله: {وَاِنّي لَاَظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِبِينَ}، وإذا ظنّ موسى عليه السلام كاذبًا في إثباته إلهًا غيره ولم يعلمه كاذبًا، فقد ظنّ أن في الوجود إلهًا غيره، ولو لم يكن المخذول ظانًا ظنًا كاليقين، بل عالمًا بصحة قول موسى عليه السلام لقول موسى له {لَقَدْ عَلِمْتَ مَا اَنْزَلَ هٰؤُلَاءِ اِلَّا رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ بَصَائِرَ} [الإسراء: ١٠٢] لما تكلَّف ذلك البنيان العظيمَ، ولما تعب في بنائه ما تعب. لعله يطلع بزعمه إلى إله موسى عليه السلام، وإن كان جاهلًا مفرط الجهل به وبصفاته، حيث حسب أنه في مكان كما كان هو في مكان، وأنه يطلع إليه كما كان يُطلع إليه إذا قعد في عِلِّيته، وأنه ملك السماء كما أنه ملك الأرض. ولا ترى بينة أثبت شهادة على إفراط جهله وغباوته وجهل ملئه وغباوتهم من أنهم راموا نيل أسباب السَّمٰوَات بصرح يبنونه، وليت شِعري أكان يلبِّس على أهل بلاده ويضحك من عقولهم، حيث صادفهم أغبى الناس وأخلاهم من الفطن وأشبههم بالبهائم بذلك؟ أم كان في نفسه بتلك الصفة؟ وإن صحّ ما حكى من رجوع النشابة إليه ملطوخة بالدم، فتهكم به بالفعل، كما جاء التهكم بالقول في غير موضع من كتاب الله بنظرائه من الكفرة. ويجوز أن يفسر الظن على القول الأوّل باليقين، كقوله:

> Ben de şöyle dedim kendilerine: Bilin ki, pürsilâh ikibin yiğit bekliyor sizi!"

Bununla birlikte, kule yapma işi kesin bilgi ve yakīne ulaşma iddiasıyla çelişmektedir. Fakat bu durum -kavrayışsız ve ahmak- kavmine gizli kalmıştır. Yahut gizli kalmamıştır da, herkes kendisi hakkında Firavun'un kırbacından ve kılıcından korkmaktadır!..

[86] Firavun, "Ey Hâmân! Bana tuğla, kerpiç pişir!" demedi de "benim için *bir ocak yakıp* balçığı pişir!" dedi; zira Firavun tuğla ve kerpiç yapan ilk kişidir; böylece bir zanaat öğretmiş oluyordu. Ayrıca bu, Kur'ân'ın fesahatine ve yüksek belâgatına uygunluk açısından daha güzeldir; zorba ve zalimlerin sözlerine de daha fazla benzerlik arz etmektedir. Hem veziri hem de vekili olan Hâmân'a sözün ortasında Yâ [Ey!] diyerek ve ismiyle seslenerek ocağı tutuşturmasını emretmesi, kibir ve zorbalığının delillerinden biridir. Hz. Ömer'den (r.a.) rivayet edildiğine göre kendisi Şam'a sefer tertip edip tuğla ve kerpiçten yapılmış kasırları görünce, "Ben Firavun'dan başka kimsenin tuğla ve kerpiçle bina yaptığını bilmiyordum." demiştir.

[87] *et-Tulû'* ve *el-ıttılâ'* yükseğe çıkmak, tırmanmak demektir; *tale'a'l-cebele ve ıttale'a* denilir ki ikisi de aynı mânadadır.

39. O ve ordusu, ülkelerinde kendilerini haksız yere büyük görüyor ve Bize hiç döndürülmeyeceklerini zannediyorlardı.

40. Biz de onu ve ordusunu tutup deryaya atıverdik! Bak, zalimlerin sonu nice oldu!..

[88] Haklı kibirlenme sadece Allah'a aittir; çünkü gerçek *mütekebbir* -yani şanının yüceliğinde sınır olmayan tek varlık- O'dur. Peygamber (s.a.) Rabbinden aktararak şöyle buyurmuştur: "Büyüklük ve azamet Benim ridâ ve izârımdır[1] [*Müslim,* "Birr ve Sıla", 136]; bunlardan birinde benimle münakaşa edeni ateşe atarım!" Allah'tan başka kim kibirlenirse kibirlensin *hak*sızdır.

[89] يُرْجَعُونَ ifadesi ["döndürülmeyeceklerini" / "dönmeyeceklerini" mealinde] zamme ve fetha ile okunmuştur.

[90] "Biz de onu ve ordusunu tutup deryaya atıverdik!" ifadesi Allah Teâlâ'nın şanının azametine, saltanatının büyüklüğüne delâlet eden büyük sözlerdendir. Sayıca çok çok fazla, büyük kalabalıklar halinde iseler de Allah Teâlâ onları küçümseyip azımsayarak bir kimsenin avucuna alıp deryaya attığı çakıl taşlarına benzetmektedir.

1 Sadece Bana ait alt ve üst giysilerdir; yani zamanımızdaki pantalon ve cekete benzetebileceğimiz bu giysileri Allah'dan başkası giyemez, kuşanamaz. / ed.

فَقُلْتُ لَهُمْ ظُنُّوا بِأَلفِيْ مُدَجَّجِ ۞

ويكون بناء الصرح مناقضة لما ادعاه من العلم واليقين، وقد خفيت على قومه لغباوتهم وبلههم. أولم تخف عليهم، ولكن كلا كان يخاف على نفسه سوطه، وسيفه،

[٨٦] وإنما قال: {فَأَوْقِدْ لِى يَاهَامَانُ عَلَى الطِّينِ}، ولم يقل: اطبخ لي الآجرّ واتخذه، لأنه أوّل من عمل الآجرّ، فهو يعلمه الصنعة، ولأن هذه العبارة أحسن طباقًا لفصاحة القرآن وعلوّ طبقته وأشبه بكلام الجبابرة. وأمر هامان وهو وزيره ورديفه بالإيقاد على الطين منادًى باسمه بـ{يَا} في وسط الكلام دليل التعظيم والتجبر. وعن عمر رضي الله عنه أنه حين سافر إلى الشام ورأى القصور المشيدة بالآجرّ فقال: ما علمت أن أحدًا بنى بالآجرّ غير فرعون.

[٨٧] والطلوع والإطلاع: الصعود. يقال: طلع الجبل واطلع، بمعنى.

٣٩-﴿وَاسْتَكْبَرَ هُوَ وَجُنُودُهُ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ إِلَيْنَا لَا يُرْجَعُونَ﴾

٤٠-﴿فَأَخَذْنَاهُ وَجُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ﴾

[٨٨] الاستكبار بالحق إنما هو لله تعالى، وهو المتكبر على الحقيقة، أي المتبالغ في كبرياء الشأن. قال رسول الله صلى الله عليه وسلم فيما حكى عن ربه: «الكبرياء ردائي والعظمةُ إزاري، فمن نازعني واحدًا منهما ألقيتُه في النار!» وكلُ مستكبر سواه فاستكباره بغير الحق.

[٨٩] {يرجعون} بالضم والفتح.

[٩٠] {فَأَخَذْنَاهُ وَجُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمّ} من الكلام الفخم الذي دل به على عظمة شأنه وكبرياء سلطانه؛ شبههم استحقارًا لهم واستقلالًا لعددهم، وإن كانوا الكَثْر الكثير والجم الغفير، بحُصيّات أخذهنّ آخذ في كفه فطرحهنّ في البحر.

“Oraya, çakılı uludağlar yerleştirip…” [Murselât 77/27], “Arz ve dağlar yerlerinden kaldırılıp tek bir çarpma ile paramparça olduklarında…” [Hâkka 69/14], “Buna rağmen, Allah’ı hakkıyla takdir edememişlerdir. Oysa Kıyamet günü Arz’ın tamamı O’nun ‘avuc’unun içinde olacak, gökler de O’nun ‘sağ eli’nde dürülmüş olacaktır.” [Zümer 39/67] âyetleri de bunun gibidir. Bütün bunlar Allah Teâlâ’nın kudret ve iktidarına dair birtakım tasvir ve temsillerdir. O’nun kudreti yanında her şey ne kadar ulu ve büyük olsa da küçüktür.

41. Onları, [insanları felâha götürüyorum diye] ateşe davet eden önderler kılmıştık... Kıyamet günü de yardım alamazlar.

42. Peşlerine bu dünyada bir lânet taktık; ama asıl Kıyamet günü kabahatli görülenlerden olacaklar!..

[91] **Şayet** “Onları, ateşe davet eden önderler kılmıştık.’ ifadesinin mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Mâna, “Biz onları ‘cehennem davetçilerinin öncüleri’ olarak çağırarak [yani adlandırarak] ‘Bunlar cehenneme davet eden öncülerdir!’ dedik.” şeklindedir. Gerçek halifeler de cennet davetçileri olarak öncüdürler. Bu ifade, biri diğerini “cimri ve fâsık” diye çağırdığında kullanılan *ce‘alehû bahīlen ve fâsıkan* ifadesinden alınmıştır ki “onu cimri ve fasık saydı” demektir. Yine Dilciler *fessakahû* ve *bahhhalehû* ifadelerini “Onu cimri ve fasık saydı.” şeklinde tefsir ederler.[1] وَجَعَلُوا الملائكة الذين هُمْ عِبَادُ الرحمن إناثا (“Rahman’ın kulları olan melekleri dişi *yapmaktalar*!..” [Zuhruf 43/19]) âyeti de bu kabildendir. Bunların insanları cehenneme davet etmelerinin mânası ise onları insanı cehenneme götüren inkâr ve masıyetlere çağırmalarıdır. “Kıyamet günü de yardım alamazlar.” Oysa Cennet davetçilerinin öncülerine yardım edilecektir. Bu, “Onlara yardım etmedik, onlar da sonunda küfrün öncüleri oldular!” anlamında da olabilir. Yardımsız bırakmanın [yani *hızlân*ın] mânası, lütuf ve ihsanda bulunmamaktır. Ve Allah bunları ilahî lütfunun fayda vermeyeceğini bildiği kimselerden esirgemektedir. Yani küfür ve inkârda ısrarlı ve kararlı olup da, âyet/mu‘cize ve uyarıların fayda vermediği kimselerden. Bu ifade kinaye makamındadır; çünkü ihsanın esirgenmesi inkârda kararlı olmanın ardından gelen bir şeydir. Bundan maksat, inkâr kararlılığının ta kendisidir. Adeta, inkârcılıkta kararlı olmuşlar, hatta inkârcılıkta öncü olup inkârcılığa ve bunun kötü akıbetine davetçi olmuşlardır.

1 Tef‘îl babı, diğer mânalarının yanında, kişiyi ilgili fiile nispet etmeyi de anlatır; sözgelimi *kefferahû* “onu inkârcılığa nispet etti; *tekfir* etti.” demektir. / ed.

ونحو ذلك قوله: {وَجَعَلْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ شَامِخَاتٍ} [المرسلات: ٢٧]، {وَحُمِلَتِ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً} [الحاقة: ١٤]، {وَمَا قَدَرُوا اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَالسَّمٰوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ} [الزمر: ٦٧]. وما هي إلا تصويرات وتمثيلات لاقتداره، وأن كل مقدور وإن عظم وجلّ، فهو مستصغر إلى جنب قدرته.

٤١-﴿وَجَعَلْنَاهُمْ اَئِمَّةً يَدْعُونَ اِلَى النَّارِ وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ لَا يُنْصَرُونَ﴾

٤٢-﴿وَاَتْبَعْنَاهُمْ فِي هٰذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ هُمْ مِنَ الْمَقْبُوحِينَ﴾

[٩١] فإن قلت: ما معنى قوله {وَجَعَلْنَاهُمْ اَئِمَّةً يَدْعُونَ اِلَى النَّارِ}؟ قلت: معناه ودعوناهم أئمة دعاة إلى النار، وقلنا: إنهم أئمة دعاة إلى النار، كما يدعي خلفاء الحق أئمة دعاة إلى الجنة. وهو من قولك: جعله بخيلًا وفاسقًا، إذا دعاه وقال: إنه بخيل وفاسق. ويقول أهل اللغة في تفسير فسقه وبخله: جعله بخيلًا وفاسقًا. ومنه قوله تعالى: {وَجَعَلُوا الْمَلٰٓئِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمٰنِ اِنَاثًا} [الزخرف: ١٩] ومعنى دعوتهم إلى النار دعوتهم إلى موجباتها من الكفر والمعاصي.{وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يُنْصَرُونَ} كما ينصر الأئمة الدعاة إلى الجنة. ويجوز خذلناهم حتى كانوا أئمة الكفر. ومعنى الخذلان منع الألطاف، وإنما يمنعها من علم أنها لا تنفع فيه، وهو المصمم على الكفر الذي لا تغني عنه الآيات والنذر. ومجراه مجرى الكناية؛ لأنّ منع الألطاف يردف التصميم، والغرض بذكره: التصميم نفسه، فكأنه قيل: صمموا على الكفر حتى كانوا أئمة فيه دعاة إليه وإلى سوء عاقبته.

[92] “Peki, *merdûfu* (öncüyü) bırakıp *râdifi* (artçıyı) zikretmenin anlamı nedir?”[1] **dersen şöyle derim:** Artçının zikredilmesi öncünün varlığına delâlet eder; varlığını gösteren delille birlikte, öncünün varlığı bilinmiş olur ve sonuçta bu durum, öncünün varlığını ispat etmekte onu bizzat zikretmekten daha kuvvetli olur. Dikkat edersen, şöyle dersin: Şayet o inkârcılıkta kararlı olup hükmü kesinleşmiş olmasaydı Allah’ın lütuf ve ihsanı ondan sirgenmezdi. Allah’ın lütuf ve ihsanının engellendiğini zikretmekle onun inkârcılıkta kararlı olduğu bilgisi, hatta daha fazlası hâsıl olmaktadır ki bu da onun inkârcılıkta kararlı olduğuna hüccetin sabit oluşudur. “Kıyamet günü de yardım alamazlar.” ifadesi de bu yorumu teyit etmektedir; adeta şöyle denmektedir: “Biz onları dünyada yardımsız bıraktık, kıyamet günü de yardımsız kalacaklar!” Nitekim şöyle buyurmaktadır: “Peşlerine bu dünyada” huzurdan kovmak ve rahmetten uzaklaştırmakla “bir lânet taktık; ama asıl Kıyamet günü kabahatli görülenlerden” huzurdan kovulan ve rahmetten uzaklaştırılanlardan “olacaklar!..”

43. İşte, bu ilk nesilleri helâk ettikten sonra, Mûsâ’ya o kitabı insanlar için aydınlatıcı bir kaynak, kılavuz ve rahmet vesîlesi olarak verdik ki daha önce yaşadıklarından ibret alabilsinler.

[93] بَصَائِرَ ifadesi hal olarak mansūbdur. *Basīret*, kişinin sayesinde basiretli davranabildiği kalp nurudur. Nitekim *basar* da kişinin sayesinde görebildiği göz nurudur. Allah Teâlâ şunu murad etmektedir: Biz gönüllere nur olarak ona Tevrat’ı verdik; zira gönüller kördürler, basiretli değillerdir, hakkı batıldan ayıramazlar. Ve doğru yolu göstermek için -zira sapıklıkta bocalayıp duruyorlardı- ve “rahmet vesilesi olarak verdik” -onunla amel ettikleri takdirde rahmete nail olabileceklerdi- “ki daha önce yaşadıklarından ibret alabilsinler.” Yani ibret almalarını irade ettiğimiz için... Burada *irade* ummaya benzetilmiş ve [*le‘alle*deki] umma, irade için isti‘âre edilmiştir. Mûsâ’nın (a.s.), kavminin ibret almasını umması şeklinde bir mâna da murad edilmiş olabilir; tıpkı “Belki düşünüp ders çıkarır.” [TāHâ 20/44] âyetindeki gibi.

44. [Resulüm!] Biz, o buyruğumuzu Mûsâ’ya bildirirken, sen [Tūr-i Sînâ’nın] batı yönünde bulunmuyordun; olayın tanıklarından da değildin.

[94] الْغَرْبِيِّ batı yakasında olan yer olup Sînâ dağında Mûsâ’nın (a.s.) Allah ile olan mîkātının gerçekleştiği yerdir. Allah Teâlâ burada Tevrat levhalarını Mûsâ’ya (a.s.) yazılı olarak arz etmiştir. Mûsâ’ya (a.s.) bildirilen buyruk kendisine yapılan vahiydir. Hitap Peygamberimiz’edir (s.a.).

---

1 Yani neden *merdûfu* (insanları, kişiyi cehenneme götüren inkârcılığa ve masıyete davet etmeyi) terketti de *râdifeyi* (insanları cehenneme davet etmeyi) zikretti? / ed.

[٩٢] فإن قلت: فأي فائدة في ترك المردوف إلى الرادفة؟ قلت: ذكر الرادفة يدل على وجود المردوف فيعلم وجود المردوف مع الدليل الشاهد بوجوده، فيكون أقوى لإثباته من ذكره. ألا ترى أنك تقول: لولا أنه مصمم على الكفر مقطوع أمره مثبوت حكمه لما منعت منه الألطاف، فبذكر منع الألطاف يحصل العلم بوجود التصميم على الكفر وزيادة، وهو قيام الحجة على وجوده. وينصر هذا الوجه قوله {وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يُنصَرُونَ}، كأنه قيل: وخذلناهم في الدنيا وهم يوم القيامة مخذولون. كما قال: {وأتبعناهم فِى هَذِهِ الدنيا لَعْنَةً} أي طردًا وإبعادًا عن الرحمة {وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ هُمْ مِنَ الْمَقْبُوحِينَ} أي من المطرودين المبعدين.

٤٣-﴿وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَٓا اَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْاُولٰى بَصَٓائِرَ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾

[٩٣] {بَصَٓائِرَ} نصب على الحال. والبصيرة نور القلب الذي يستبصر به، كما أن البصر نور العين الذي تبصر به. يريد: آتيناه التوراة أنوارًا للقلوب، لأنها كانت عمياء لا تستبصر ولا تعرف حقا من باطل، وإرشادًا؛ لأنهم كانوا يخبطون في ضلال، {وَرَحْمَةً} لأنهم لو عملوا بها وصلوا إلى نيل الرحمة. {لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ} إرادة أن يتذكروا؛ شبهت الإرادة بالترجي فاستعير لها. ويجوز أن يراد به ترجي موسى عليه السلام لتذكرهم، كقوله تعالى: {لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ} [طه: ٤٤].

٤٤-﴿وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْغَرْبِيِّ اِذْ قَضَيْنَٓا اِلٰى مُوسَى الْاَمْرَ وَمَا كُنْتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ﴾

[٩٤] {الْغَرْبِيِّ} المكان الواقع في شق الغرب، وهو المكان الذي وقع فيه ميقات موسى عليه السلام من الطور وكتب الله له في الألواح. والأمر المقضي إلى موسى عليه السلام الوحي الذي أوحى إليه. والخطاب لرسول الله ﷺ.

Allah Teâlâ buyurmaktadır ki: Ey Muhammed! Sen bizim Mûsâ'ya vahyettiğimiz mekânda hâzır değildin. Ona ettiğimiz vahye şahit olanlardan değildin; ya da ona ettiğimiz vahyin gözlemcilerinden değildin; bunlar Mûsâ'nın mîkāt için seçtiği temsilcilerdir. Evet, sen orada bulunmuyordun ki Mûsâ'nın mîkātında yaşananlara ve Mûsâ'ya Tevrat'ın yazılı olarak arz edilişine ve diğer hususlara müşahede yoluyla vâkıf olasın.

45. Aksine Biz [bu arada] nice nesiller meydana getirdik ve ömürleri uzadıkça uzadı... Medyenlilerin arasında kalıp da âyetlerimizi onlardan okumuş da değildin... Aksine, [bu bilgileri sana vahyedip seni insanlara] gönderen Biziz.

[95] **Şayet** "وَلَكِنَّا أَنْشَأْنَا قُرُونًا" ifadesi bir önceki ifadeye nasıl bağlanıyor ve hangi cihetten *aksine [ve lâkin]* buyruluyor?" **dersen şöyle derim:** Bunun bir önceki ifade ile bağlantısı ve ona istidrak olması bu ifadenin mânasının şu şekilde oluşudur: Aksine, Mûsâ'ya vahyetmemizden senin zamanına kadar nice nesiller meydana getirdik. [Getirdik] de onların ömürleri senin bulunduğun asra kadar uzadı; *-el-ʿumur* vahyin kesilme süresi demektir- ve ilimler silindi gitti. Artık onlara elçi olarak seni göndermemiz gerekli oldu. Nihayet biz de seni elçi olarak gönderdik ve seni peygamberlerin kıssalarına, özellikle Mûsâ'nın kıssasına dair bilgiyle donattık. Allah Teâlâ adeta şöyle buyurmaktadır: Sen Mûsâ'ya ve onun yaşadıklarına şahit değildin. Fakat onu sana biz vahyettik. Böylece Allah, *fetret*in uzaması olan vahyin sebebini zikretti ve az ve öz anlatma âdeti üzere, bununla müsebbebe delâlet etti. O halde burada istidrak bundan sonraki iki istidrâkin benzeridir: "Medyenlilerin" yani Şuʿayb ve ona inananların "arasında kalıp da âyetlerimizi onlardan" öğrenmek maksadıyla "okumuş da değildin..." *Âyetler* derken Şuʿayb (a.s.) ve kavminin kıssasını beyan eden âyetleri murad etmektedir. Aksine, biz seni onlara göndererek bu kıssayı sana biz haber verdik ve onu sana biz öğrettik.

46. Evet, Biz seslendiğimizde Tūr'un yanında değildin; fakat Rabbinin bir rahmeti olarak... Ta ki senden önce kendilerine hiçbir uyarıcı gelmemiş bir kavmi uyarasın da onlar da düşünüp ders çıkarsınlar.

[96] "Evet, Biz seslendiğimizde" münâcât ve Mûsâ (a.s.) ile konuşma gecesinde "Tūr'un yanında değildin; fakat Rabbinin bir rahmeti olarak" sana öğrettik. [رَحْمَةٌ ifadesi] *rahmetun* şeklinde merfûʿ olarak da okunmuştur. "... Ta ki senden önce" fetret zamanında seninle Îsâ (a.s.) arasında "kendilerine hiçbir uyarıcı gelmemiş bir kavmi uyarasın da onlar da düşünüp ders çıkarsınlar." Bu süre beş yüz elli senedir. Tıpkı "Ataları uyarılmadığı için gafil kalmış bir kavmi uyarasın diye..." [YâSîn 36/6] âyetindeki gibi.

يقول: وما كنت حاضرًا المكان الذي أوحينا فيه إلى موسى عليه السلام، ولا كنت {مِنْ} جملة {الشَّاهِدِينَ} للوحي إليه، أو على الوحي إليه؛ وهم نقباؤه الذين اختارهم للميقات، حتى تقف من جهة المشاهدة على ما جرى من أمر موسى عليه السلام في ميقاته، وكتبة التوراة له في الألواح، وغير ذلك.

٤٥-﴿وَلٰكِنَّا اَنْشَأْنَا قُرُونًا فَتَطَاوَلَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ وَمَا كُنْتَ ثَاوِيًا فٖي اَهْلِ مَدْيَنَ تَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِنَا وَلٰكِنَّا كُنَّا مُرْسِلٖينَ﴾

[٩٥] فإن قلت: كيف يتصل قوله: {وَلَكِنَّا أَنْشَأْنَا قُرُونًا} بهذا الكلام، ومن أي وجه يكون استدراكًا له؟ قلت: اتصاله به وكونه استدراكًا له، من حيث أن معناه: ولكنا أنشأنا بعد عهد الوحي إلى عهدك قرونًا كثيرة {فَتَطَاوَلَ} على آخرهم -وهو القرن الذي أنت فيهم- {اَلْعُمُرُ}، أي أمد انقطاع الوحي واندرست العلوم، فوجب إرسالك إليهم، فأرسلناك وكسبناك العلم بقصص الأنبياء وقصة موسى عليهم السلام. كأنه قال: وما كنت شاهدًا لموسى وما جرى عليه، ولكنا أوحينا إليك. فذكر سبب الوحي الذي هو إطالة الفترة؛ ودلّ به على المسبب على عادة الله عز وجل في اختصاراته؛ فإذًا هذا الاستدراك شبيه الاستدراكين بعده.{وَمَا كُنْتَ ثَاوِيًا} أي مقيمًا {فِى أَهْلِ مَدْيَنَ} وهم شعيب والمؤمنون به {تَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا} تقرؤها عليهم تعلمًا منهم، يريد: الآيات التي فيها قصة شعيب وقومه، ولكنا أرسلناك وأخبرناك بها وعلمناكها.

٤٦-﴿وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الطُّورِ اِذْ نَادَيْنَا وَلٰكِنْ رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ لِتُنْذِرَ قَوْمًا مَٓا اَتٰيهُمْ مِنْ نَذٖيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾

[٩٦] {إِذْ نَادَيْنَا} يريد مناداة موسى عليه السلام ليلة المناجاة وتكليمه، و{لَكِنْ} علمناك {رَحْمَةً}. وقرئ «رحمة»، بالرفع، أي هي رحمة.{مَا أَتَاهُمْ مِنْ نَذِيرٍ} في زمان الفترة بينك وبين عيسى، وهي خمسمائة وخمسون سنة. ونحوه قوله {لِتُنْذِرَ قَوْمًا مَٓا أُنْذِرَ اٰبَاؤُهُمْ} [يس: ٦].

47. Ayrıca, -kendi yapıp ettikleri yüzünden başlarına bir bela geldiğinde- "Ya Rabbi! Bize bir peygamber gönderseydin de Senin âyetlerine uyarak müminlerden olsaydık!" diyecekleri için... [gönderildin.]

[97] Birinci لَوْلَا imtinâ'iyye olup cevabı, mahzuftur. İkinci لَوْلَا ise tahdīdıyyedir. İki Fâ'dan biri atıf Fâ'sıdır. Emir fiilin yapılmasına sebep olduğundan, لَوْلَا da emir hükmünde olup ikinci Fâ لَوْلَا'nın cevabıdır. İşin yapılmasına sebep olanla işin yapılmasını teşvik eden aynı konumdadır. Mâna şöyledir: Şayet daha evvel gerçekleştirdikleri şirk ve günahlar sebebiyle cezalandırıldıklarında "Bize de peygamber gönderseydin!" diyerek bununla, aleyhimize delil *getirecek olmasalardı*, peygamber olarak seni onlara göndermezdik; yani onlara peygamber göndermemiz bizim onlar üzerinde bir hüccetimiz olsun, onların bizim üzerimizde bir hüccetleri olmasın, diyedir. Bu ifade "Elçilerden sonra insanların Allah'a karşı mazeretleri kalmasın." [Nisâ 4/165] ve "Bize müjdeci ve uyarıcı gelmedi!"[1] [Mâide 5/19] ifadeleri gibidir. **Şayet** "Bu mâna nasıl doğru oluyor? Oysa elçi göndermenin sebebi söz değil, cezalandırılacak olmalarıdır; zira imtinâ' harfi söz üzerine değil ceza üzerine dâhil olmuştur [وَلَوْلا أَنْ تُصِيبَهُمْ مُصِيبَةٌ]." **dersen şöyle derim:** Peygamber göndermeye sebep olacak şeyden maksat sözdür; ancak ceza, bu söze sebep olup sözün varlığı da cezanın varlığına bağlı olunca, sanki söz vasıtasıyla peygamber göndermeye sebep olan şey, ceza imiş gibi kabul edilmiş ve imtinâ' harfi ceza üzerine getirilmiştir. Söz ise sebebiyet mânası veren Fâ ile cezaya ma'tūf olarak getirilmiştir. Bu, "Kendilerine musibet geldiği zaman böyle diyecek olmasalardı, seni peygamber olarak göndermezdik." demeye gelir. Ancak ifadede bu tarzın tercih edilmesinde şöyle bir nükte vardır: Şayet kendilerini yakīnî bilgiye ulaştıracak *mücbir* bir sebep görüp -sözgelimi- inkârlarından dolayı azaba dûçar olmasalardı "Bize bir peygamber gönderseydin!" demezlerdi. Bu sözü söylemelerinin tek sebebi cezalandırılmalarıdır, başka bir şey değildir; [meselâ] yaratıcılarına imanı kaçırmış olduklarından dolayı öfkelenip üzülmeleri değildir. Çünkü inkârcılıklarının iyice muhkemleştiği, içlerinde yerleşip derinleştiği konusunda açık şahit vardır. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "Geri döndürülselerdi, yine kendilerine yasaklanan şeylere dönerlerdi!" [En'âm 6/28]

[98] Çoğu işler ellerle yapıldığı için, yapılan iş kalbî amellerden de olsa, her iş ellerin teşebbüs, takdim ve müdahalesi ile yapılmış olarak tabir edilmektedir. Bu, 'söz'de genişlik, serbestliktir, mecazî bir anlatımdır; kezâ, azı çoğa tâbi kılma, çoğu aza egemen kılma kabîlindendir.

1 İfadenin tamamı şöyledir: "Ey Ehl-i Kitap! Evet, size Resûlümüz geldi... Peygamberlerin arasının kesildiği bir dönemde gerçekleri size açıklıyor ki 'Bize müjdeci ve uyarıcı gelmedi!' demeyesiniz. Çünkü size gerçek bir müjdeci ve uyarıcı gelmiş bulunuyor. Allah her şeye kadirdir." Burada, her ne kadar muhataplar Araplar değil ise de mazeret mekanizmaları aynıdır; bize peygamber gönderseydin, bu azaba duçar olmazdık!.. Aslında, En'âm 6/155-157 makama daha uygun gözükmektedir. / ed.

٤٧-﴿وَلَوْلَآ اَنْ تُصِيبَهُمْ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ فَيَقُولُوا رَبَّنَا لَوْلَآ اَرْسَلْتَ اِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ اٰيَاتِكَ وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[٩٧] {لَوْلاَ} الأولى امتناعية وجوابها محذوف، والثاني تحضيضية. وإحدى الفاءين للعطف، والأخرى جواب لولا، لكونها في حكم الأمر، من قبل أن الأمر ٥ باعث على الفعل، والباعث والمحضِّض من واد واحد. والمعنى: ولولا أنهم قائلون إذا عوقبوا بما قدّموا من الشرك والمعاصي ''هلا أرسلت إلينا رسولًا''محتجين علينا بذلك لما أرسلنا إليهم. يعني أن إرسال الرسول إليهم إنما هو ليُلزَموا الحجة ولا يلزِموها. كقوله: {لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ} [النساء: ١٦٥]، {اَنْ تَقُولُوا مَا جَاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ} [المائدة: ١٩]. فإن قلت: كيف استقام هذا المعنى ١٠ وقد جعلت العقوبة هي السبب في الإرسال لا القول، لدخول حرف الامتناع عليها دونه؟ قلت: القول هو المقصود بأن يكون سببًا لإرسال الرسل، ولكن العقوبة لما كانت هي السبب للقول وكان وجوده بوجودها، جعلت العقوبة كأنها سبب الإرسال بواسطة القول، فأدخلت عليها لولا، وجيء بالقول معطوفًا عليها بالفاء المعطية معنى السببية، ويؤول معناه إلى قولك: ولولا قولهم هذا إذا أصابتهم مصيبة لما أرسلنا. ١٥ ولكن اختيرت هذه الطريقة لنكتة، وهي أنهم لو لم يعاقبوا مثلًا على كفرهم وقد عاينوا ما ألجئوا به إلى العلم اليقين لم يقولوا {لَوْلَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا}، وإنما السبب في قولهم هذا هو العقاب لا غير؛ لا التأسف على ما فاتهم من الإيمان بخالقهم. وفي هذا من الشهادة القوية على استحكام كفرهم ورسوخه فيهم ما لا يخفى، كقوله تعالى: {وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ} [الأنعام: ٢٨].

٢٠ [٩٨] ولما كانت أكثر الأعمال تزاول بالأيدي جعل كل عمل معبرًا عنه باجتراح الأيدي وتقدم الأيدي وإن كان من أعمال القلوب، وهذا من الاتساع في الكلام وتصيير الأقل تابعًا للأكثر وتغليب الأكثر على الأقل.

48. Ama bu gerçek katımızdan kendilerine gelince, "Mûsâ'ya verilen [mu'cize]ler gibi ona da verilse ya?!" demeye başladılar! Daha önce "Birbirini destekleyen iki büyü! İkisini de inkâr ediyoruz!" diyerek Mûsâ'ya verilenleri inkâr etmemişler miydi?!

5 [99] "Ama bu gerçek" diğer mu'cizelerle beraber mu'ciz kitabı tasdik eden elçi "katımızdan kendilerine gelince," mazeretleri kesilip hüccet yolları kapanınca, kitabın toptan indirilmesi, asânın yılana dönüşmesi, denizin yarılması ve "Mûsâ'ya verilen" diğer "(mu'cize)ler gibi ona da verilse ya?!" demeye başladılar!" Sonuçta; hakkı kabul etmeme ve inat üzerine bina 10 edilen "Ona bir hazine indirilmeli veya beraberinde bir melek gelmeli değil miydi?" [Hûd 11/12] gibi birtakım talep ve tekliflerde bulundular. "Peki, Mûsâ'ya verilenleri inkâr etmemişler miydi?!" Bunlar, Müşriklerin ebnâ-i cinsleridir; gidişat ve inatları onlar gibi olan Mûsâ döneminin kâfirleridir. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] rivayet edildiğine göre Mûsâ (a.s) zamanın15 da Arapların inkâr ve inat bakımından bir kökleri [yani inkârcı ataları] vardı. Buna göre mâna, "Bunların ataları da inkâr etmediler mi?" şeklinde olur.

[100] Mûsâ ve Hârûn (a.s.) hakkında "Bunlar birbirini destekleyen" yani aralarında yardımlaşan "sihir [sahibi] iki zâttır." dediler. تَظَاهَرَا ifadesi, idğamlı olarak *izzāherâ* şeklinde de okunmuştur. سِحْرَانِ okuyuşu, "büyü 20 sahibi iki kişi" anlamındadır. Yahut onları büyü ile nitelemekte mübalağa için böyle demişlerdir. Ya da "iki çeşit büyü" murad etmişlerdir. بِكلٍّ ifadesi, "ikisini de" anlamındadır. "Peki, bu tefsirde مِنْ قَبْلُ ifadesini nereye bağlıyorsun?" **dersen şöyle derim**: أَوَلَمْ يَكْفُرُوا ifadesine bağlıyorum; ancak أُوتِيَ ifadesine de bağlayabilirim. O zaman mâna şöyle olur: Bu sözü söyleyen 25 Mekkeliler, Muhammed'i (a.s.) ve Kur'ân'ı inkâr ettikleri gibi Mûsâ'yı ve Tevrat'ı da inkâr etmişlerdir. Hazret-i Mûsâ ve Muhammed (a.s.) hakkında "Bunlar birbirini destekleyen iki büyücüdürler." ya da iki kitap (Tevrat ve Kur'ân) hakkında "Birbirini destekleyen iki büyüdür." demişlerdir. Şöyle ki: Mekkeliler Medine'deki Yahudi reislerine bir heyet göndererek onlara, 30 Muhammed hakkında birtakım sorular sordular. Yahudi reisleri onlara Muhammed'in nitelik ve özelliklerinin aynen kendi kitapları olan Tevrat'taki gibi olduğunu söylediler. Heyet Kureyş'e dönüp Yahudilerin sözünü onlara haber verince, "Bu ikisi, birbirini destekleyen iki büyücüdür." dediler.[1]

---

1 İlk tefsire göre: *"Birbirini destekleyen iki büyü! İkisini de inkâr ediyoruz!' diyerek daha önce Mûsâ'ya verilenleri inkâr etmemişler miydi?!"* İkinci tefsire göre: *"Daha önce, 'Birbirini destekleyen iki büyücü! İkisini de inkâr ediyoruz!' diyerek Mûsâ'ya verilenleri inkâr etmemişler miydi?!"* Nüzul ortamına uygun olan, ikinci anlamdır. / ed.

٤٨-﴿فَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا لَوْلَا أُوتِيَ مِثْلَ مَا أُوتِيَ مُوسَى أَوَلَمْ يَكْفُرُوا بِمَا أُوتِيَ مُوسَى مِنْ قَبْلُ قَالُوا سِحْرَانِ تَظَاهَرَا وَقَالُوا إِنَّا بِكُلٍّ كَافِرُونَ﴾

[٩٩] {فَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ} وهو الرسول المصدق بالكتاب المعجز مع سائر المعجزات وقطعت معاذيرهم وسدّ طريق احتجاجهم {قَالُوا لَوْلَا أُوتِيَ مِثْلَ مَا أُوتِيَ مُوسَى} من الكتاب المنزل جملة واحدة، ومن قلب العصا حية وفلق البحر وغيرهما من الآيات؛ فجاءوا بالاقتراحات المبنية على التعنت والعناد، كما قالوا: {لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ كَنْزٌ أَوْ جَاءَ مَعَهُ مَلَكٌ}، وما أشبه ذلك {أَوَ لَمْ يَكْفُرُوا} يعني أبناء جنسهم ومن مذهبهم مذهبهم وعنادهم عنادهم، وهم الكفرة في زمن موسى عليه السلام.{بِمَا أُوتِيَ مُوسَى}. وعن الحسن رحمه الله: قد كان للعرب أصل في أيام موسى عليه السلام. فمعناه على هذا: أو لم يكفر آباؤهم.

[١٠٠] {قَالُوا} في موسى وهرون {سِحْرَانِ تَظَاهَرَا}، أي تعاونا. وقرئ «إظَّاهَرَا»، على الإدغام. و«سحران»، بمعنى ذوا سحر. أو جعلوهما سحرين مبالغة في وصفهما بالسحر. أو أرادوا: نوعان من السحر.{بِكُلٍّ} بكل واحد منهما. فإن قلت: بم علقت قوله {مِنْ قَبْلُ} في هذا التفسير؟ قلت: بـ{أَوَلَمْ يَكْفُرُوا}؛ ولي أن أعلقه بـ{أُوتِيَ}، فينقلب المعنى إلى أن أهل مكة الذين قالوا هذه المقالة كما كفروا بمحمد ﷺ وبالقرآن فقد كفروا بموسى عليه السلام وبالتوراة، وقالوا في موسى ومحمد عليهما الصلاة والسلام:ساحران تظاهرا، أو في الكتابين: سحران تظاهرا. وذلك حين بعثوا الرهط إلى رؤساء اليهود بالمدينة يسألونهم عن محمد ﷺ، فأخبروهم أنه نعته وصفته، وأنه في كتابهم، فرجع الرهط إلى قريش فأخبروهم بقول اليهود، فقالوا عند ذلك: ساحران تظاهرا.

49. De ki: Doğru söylüyorsanız, Allah katından bu ikisinden daha iyi kılavuzluk eden bir kitap getirin de ben ona uyayım!

[101] "De ki: Doğru söylüyorsanız, Allah katından bu ikisinden" yani Mûsâ'ya (a.s) ve bana indirilenden "daha iyi kılavuzluk eden bir kitap getirin de ben ona uyayım!" [Şu'arâ 26/51'in tefsirinde] zikrettiğim gibi, bu şart kesin olan bir iş ve hükmün sıhhatine delâlet eden bir şarttır; çünkü bu iki kitaptan daha iyi kılavuzluk eden bir kitap getirmelerinin mümkün olmadığı hiçbir şüpheye mahal vermeyen, kesin olarak bilinen bir şeydir. Burada şüphe ifade eden bir harf getirilerek onlarla alay etmek kastedilmiş de olabilir.

50. Sana cevap vermezlerse, bil ki kendi arzu ve ihtiraslarına uymaktan başka bir şey yapmamaktadırlar. Allah'tan gelen bir kılavuzluk olmaksızın kendi arzu ve ihtiraslarına uyandan daha yanlış yolda olan var mıdır? Zalim bir kavmi Allah elbette doğru yola getirmez.

[102] **Şayet** "Âyetteki *isticâbet* fiiliyle Kâ'b b. Sa'd el-Ğanevî'nin;

> Nice davetçiler cömertlik ve ikrama davet etti de
> bu davete icabet etmedi hiç kimse.

ifadesi arasında ne fark vardır? Zira aynı fiil burada Lâm'sız müte'addî olmuştur." **dersen şöyle derim:** Bu fiil *dua*ya doğrudan, *dua eden kişi*ye ise Lâm ile müte'addî olur. Ve dua edene müte'addî olduğunda dua hazfedilir. Sözgelimi *istecâba'llāhu du'âehû* (Allah onun duasını kabul etti.) ya da *istecâbe le-hû* (Allah ona icabet etti.) denilir; neredeyse hiç *istecâbe le-hû du'âehû* denmez. Mısranın mânası muzâfın hazfiyle, *fe-lem yestecib du'âehû* (Onun çağrısına icabet etmedi.) şeklindedir. **Şayet** "*İsticâbet* duayı gerektirir, oysa burada dua yok." **dersen şöyle derim:** فَأْتُوا بِكِتَابٍ [bir kitap getirin] ifadesi getirme emridir. Emir ise bir işe sebep ve çağrıdır; Allah adeta şöyle demektedir: Senin daha iyi kılavuzluk edecek kitabı getirmeleri için yapmış olduğun çağrıya icabet etmezlerse, bil ki mağlup olmuşlardır; kendi 'akıl'larına uymaktan başka hüccetleri kalmamıştır. Sonra da şöyle buyurmaktadır: Dininde "Allah'tan gelen bir kılavuzluk olmaksızın" yani ilâhî lütuflardan mahrum kalmış, kalbi mühürlenmiş olarak, yalnızca 'akl'ına uyandan "daha dalâlette olanı var mıdır!?" Kendilerine lütuf ve ihsanda bulunan birinin abesle iştigal etmiş sayılacağı, zulmü[1] sabit ve daimî olan bir topluluğa Allah lütuf ve ihsanda bulunmaz! بِغَيْرِ هُدًى ifadesi hal yerinde olup "yüzüstü bırakılmış olarak, kendisiyle 'akl'ının arasına [lütufla] girilmeyerek" demektir.

1 Hukukî mânadaki *zulüm*den ziyade, *hikmet*in tersine "işleri yerli yerinde ve gerektiği gibi yapmamak" anlamında bir *zulüm*, itikatta ve amelde zulüm. / ed.

٤٩-﴿قُلْ فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِنْ عِنْدِ اللهِ هُوَ اَهْدٰى مِنْهُمَا اَتَّبِعْهُ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[١٠١] {هُوَ اَهْدٰى مِنْهُمَا} مما أنزل على موسى عليه السلام ومما أنزل عليّ. هذا الشرط من نحو ما ذكرت أنه شرط المدل بالأمر المتحقق لصحته؛ لأنّ امتناع الإتيان بكتاب أهدى من الكتابين أمر معلوم متحقق لا مجال فيه للشكّ. ويجوز أن يقصد ٥ بحرف الشكّ التهكم بهم.

٥٠-﴿فَاِنْ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ فَاعْلَمْ اَنَّمَا يَتَّبِعُونَ اَهْوَٓاءَهُمْ وَمَنْ اَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَوٰيهُ بِغَيْرِ هُدًى مِنَ اللهِ اِنَّ اللهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

[١٠٢] فإن قلت: ما الفرق بين فعل الاستجابة في الآية، وبينه في قوله:

فَلَمْ يَسْتَجِبْهُ عِنْدَ ذَاكَ مُجِيبُ ❁

١٠ حيث عدّى بغير اللام؟ قلت: هذا الفعل يتعدّى إلى الدعاء بنفسه وإلى الداعي باللام، ويحذف الدعاء إذا عدّي إلى الداعي في الغالب، فيقال؛ استجاب الله دعاءه، أو استجاب له، ولا يكاد يقال: استجاب له دعاءه. وأما البيت فمعناه: فلم يستجب دعاءه، على حذف المضاف. فإن قلت: فالاستجابة تقتضي دعاء ولا دعاء ههنا.قلت: قوله {فَأْتُوا بِكِتَابٍ} أمر بالإتيان والأمر بعث على الفعل ودعاء إليه، فكأنه قال: فإن ١٥ لم يستجيبوا دعاءك إلى الإتيان بالكتاب الأهدى، فاعلم أنهم قد ألزموا ولم تبق لهم حجة إلا اتباع الهوى. ثم قال: {وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ} لا يتبع في دينه إلا {هَوٰيهُ بِغَيْرِ هُدًى مِنَ اللهِ}، أي مطبوعًا على قلبه ممنوعَ الألطاف. {إِنَّ اللهَ لَا يَهْدِى}، أي لا يلطف بالقوم الثابتين على الظلم، الذين اللاطفُ بهم عابث. وقوله {بِغَيْرِ هُدًى} في موضع الحال، يعني مخذولًا مخلى بينه وبين هواه.

51. Gerçek şu ki; düşünüp ders çıkarsınlar diye, o [evrensel ilâhî] sözü kendilerine art arda getirmekteyiz.

[103] وَصَّلْنَا kelimesi şeddeli de şeddesiz de okunmuştur. Mâna şöyledir; düşünmeleri, ibret ve öğüt alarak kurtulmaları için Kur'ân onlara vaat, tehdit, kıssa, ibretler, öğütler ve nasihatler olarak ardı ardına gelmiştir. Ya da Kur'ân onlara ardı ardına kesintisiz olarak gelmiştir. Tıpkı "Onlara Rahman'dan ne zaman yeni bir öğüt gelse, ondan mutlaka yüz çevirmişlerdir!" [Şu'arâ 26/5] âyetindeki gibi.

52. Bundan evvel kitap verdiklerimiz buna [da] iman etmekteler.

53. Kendilerine Kur'ân okunduğunda "Buna iman ettik, çünkü Rabbimizden gelen gerçektir o... Şüphesiz biz ondan önce [de aynı gerçeğe] teslimiyet gösteren kişiler idik." demekteler.

54. İşbu kimselere ecirleri iki kez verilir; çünkü sabretmişlerdir; kötülüğü iyilikle savmakta ve kendilerine Bizim nasip ettiğimiz şeylerden infak etmektedirler.

[104] Bu âyetler, Ehl-i Kitab'ın müminleri hakkında nâzil olmuştur. Rifâ'a b. Karaza'nın "Âyet benim de içlerinde bulunduğum on kişi hakkında inmişti." dediği rivayet edilmiştir. İncil ehli Müslümanlarından kırk kişi hakkında indiği de söylenmiştir ki bunlardan otuz iki tanesi Ca'fer b. Ebu Tālib (r.a.) ile Habeşistan'dan, sekizi de Şam'dan gelmiştir. مِنْ قَبْلِهِ ifadesindeki zamir Kur'ân'a râcidir.

[105] **Şayet** "Burada إِنَّهُ ve إِنَّا ile yapılan iki isti'naf arasında ne fark var?" **dersen şöyle derim:** Birinci isti'naf Kur'ân'a iman etmenin gerekçesini bildirir; zira Kur'ân Allah tarafından hak bir kitap olduğu için inanılmaya lâyıktır. İkinci isti'naf ise آمَنَّا بِهِ ifadesini beyan mâhiyetindedir; çünkü bu imanın zamanı yakın veya uzak olabilir. Bu ifade ile onların Kur'ân'a inanmalarının eski olduğu haber verilmiş olmaktadır; zira onların ataları önceki kitaplarda Kur'ân bahsini okumuşlar; onlardan sonra oğulları da bunu okumuştur. "Şüphesiz biz ondan" Kur'ân'ın varlığından ve inişinden "önce [de" İslâm dini üzere olup "aynı gerçeğe] teslimiyet gösteren kişiler idik demekteler." Zira İslâm [yani Hakk'a teslimiyet], vahyi tasdik eden bütün muvahhitlerin özelliğidir.

٥١-﴿وَلَقَدْ وَصَّلْنَا لَهُمُ الْقَوْلَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾

[١٠٣] قرئ {وَصَّلْنَا} بالتشديد والتخفيف، والمعنى: أن القرآن أتاهم متتابعًا متواصلًا، وعدًا ووعيدًا، وقصصًا وعبرًا، ومواعظ ونصائح، إرادة أن يتذكروا فيفلحوا. أو نزل عليهم نزولًا متصلًا بعضه في أثر بعض. كقوله {وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنَ الرَّحْمٰنِ مُحْدَثٍ اِلَّا كَانُوا عَنْهُ مُعْرِضِينَ} [الشعراء: ٥]

٥٢-﴿اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهٖ هُمْ بِهٖ يُؤْمِنُونَ﴾

٥٣-﴿وَاِذَا يُتْلٰى عَلَيْهِمْ قَالُوا اٰمَنَّا بِهٖٓ اِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنَٓا اِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهٖ مُسْلِمِينَ﴾

٥٤-﴿اُولٰٓئِكَ يُؤْتَوْنَ اَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا وَيَدْرَؤُنَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾

[١٠٤] نزلت في مؤمني أهل الكتاب. وعن رفاعة بن قَرَظة: نزلت في عشرة أنا أحدهم. وقيل: في أربعين من مسلمي أهل الإنجيل؛ اثنان وثلاثون جاؤوا مع جعفر من أرض الحبشة، وثمانية من الشام. والضمير في {مِنْ قَبْلِهٖ} للقرآن.

[١٠٥] فإن قلت: أي فرق بين الاستئنافين {اِنَّهُ} و{اِنَّا}؟ قلت: الأوّل تعليل للإيمان به، لأن كونه حقًا من الله حقيق بأن يؤمن به. والثاني: بيان لقوله {اٰمَنَّا بِهٖٓ}، لأنه يحتمل أن يكون إيمانًا قريب العهد وبعيده، فأخبروا أن إيمانهم به متقادم؛ لأنّ آباءهم القدماءَ قرؤوا في الكتب الأول ذكره وأبناءَهم من بعدهم.{مِنْ قَبْلِهٖ} من قبل وجوده ونزوله {مُسْلِمِينَ} كائنين على دين الإسلام؛ لأن الإسلام صفة كل موحد مصدّق للوحي.

[106] "İşbu kimselere ecirleri iki kez verilir; çünkü" Tevrat'a da Kur'ân'a da iman etmeye, ya da inmeden önce ve indikten sonra Kur'ân'a, yahut hem Müşriklerin hem de Ehl-i Kitab'ın ezasına "sabretmişlerdir; kötülüğü iyilikle" yani geçmiş mâsiyeti itaatle ya da eziyeti hoşgörü ile "savmakta ve kendilerine Bizim nasip ettiğimiz şeylerden infak etmektedirler." Tıpkı "… size rahmetini iki kat versin."[1] [Hadid 57/28] âyetindeki gibi.

55. Boş söz işittiklerinde de (o lâkırdının sahiplerine); "Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz size aittir; selâmetle!.. Bizim cahillerle işimiz yok!" diyerek ondan yüz çevirirler.

[107] سَلَامٌ عَلَيْكُمْ (selâmetle) ifadesi, bir veda ve mütârekedir. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] rivayet edildiğine göre bu ifade, müminlerden bir hoşgörü ifadesidir. "Bizim cahillerle işimiz yok!" Yani onlara karışmayı ve onlarla sohbet etmeyi istemeyiz. **Şayet** "Müslümanlar وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ (sizin amelleriniz size aittir) ifadesiyle kime hitap etmektedirler?" **dersen şöyle derim:** "Boş söz işittiklerinde" kavlinin delâlet ettiği boş söz ve lakırdı edenlere hitap etmektedirler.

56. Şüphesiz, sen sevdiklerini doğru yola getiremezsin; ama Allah (o engin hikmeti ile) dilediklerini doğru yola getiriyor; doğru yolda gidenleri en iyi bilen O'dur.

[108] "Şüphesiz, sen" gerek kendi kavminden gerekse başkalarından İslâm'a girmesini istediğin herkesi İslâm'a sokmaya muktedir değilsin; zira bir kul olarak sen, kalbi mühürlenmiş olanı ve olmayanı bilemezsin; "sevdiklerini doğru yola getiremezsin; ama Allah"ın ilminde kalbi mühürlenmemiş olana O'nun lütuf ve ihsanları fayda verir. Allah da lütuf ve ihsanlarını ona yaklaştırır; bu lütuf ve ihsanlar onu İslâm'ı kabule sevk eder de "[o engin hikmeti ile] dilediklerini" İslâm'a sokarak "doğru yola getirir; doğru yolda gidenleri" İslâm'ı kabul edenleri ve etmeyenleri "en iyi bilen O'dur."

[109] Zeccac [v. 311/923] şöyle demiştir: Müslümanlar bu âyetin Peygamber'in (s.a.) amcası Ebû Tālip hakkında indiği konusunda ittifak etmişlerdir. Şöyle ki: Ebû Tālip vefat edeceği zaman, "Ey Hâşimoğulları! Muhammed'e itaat edin ve onu tasdik edin ki doğru yolu bulup kurtulasınız!" dedi. Bu sefer Peygamber (s.a.) "Amcacığım! İnsanlara nasihat ediyor, kendini terk ediyorsun." dedi. Ebû Tālip; "Peki yeğenim, ne istiyorsun?" dedi.

---

1 İlgili âyette her ne kadar "Ey iman edenler!" hitabıyla başlıyorsa da muhataplar, Ehl-i Kitap Yahudilerdir; Mûsâ'ya (a.s.) iman ettiğiniz gibi Muhammed'e (a.s.) de iman edin ki Allah, ecrinize ecir katsın, buyrulmaktadır. / ed.

[١٠٦] {بِمَا صَبَرُوا} بصبرهم على الإيمان بالتوراة والإيمان بالقرآن، أو بصبرهم على الإيمان بالقرآن قبل نزوله وبعد نزوله، أو بصبرهم على أذى المشركين وأهل الكتاب. ونحوه {يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ} [الحديد: ٢٨]. {بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ}، بالطاعة المعصية المتقدمة، أو بالحلم الأذى.

٥ ٥٥-﴿وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ اَعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَا اَعْمَالُنَا وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ﴾

[١٠٧] {سَلَامٌ عَلَيْكُمْ} توديع ومتاركة. وعن الحسن ﵁: كلمة حلم من المؤمنين. {لَا نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ} لا نريد مخالطتهم وصحبتهم. فإن قلت: من خاطبوا بقولهم {وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ}؟ قلت: اللاغين الذين دل عليهم قوله {وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ}.

١٠ ٥٦-﴿إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ اَحْبَبْتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَهْدِي مَنْ يَشَٓاءُ وَهُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ﴾

[١٠٨] {لَا تَهْدِى مَنْ أَحْبَبْتَ}، لا تقدر أن تدخل في الإسلام كل من أحببت أن يدخل فيه من قومك وغيرهم؛ لأنك عبد لا تعلم المطبوع على قلبه من غيره؛{وَلٰكِنَّ اللّٰهَ} يدخِل في الإسلام {مَنْ يَشَٓاءُ}، وهو الذي علم أنه غير مطبوع على قلبه، وأن ١٥ الألطاف تنفع فيه؛ فيقرن به ألطافه حتى تدعوه إلى القبول.{وَهُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ}، بالقابلين من الذين لا يقبلون.

[١٠٩] قال الزجاج: أجمع المسلمون أنها نزلت في أبي طالب. وذلك أن أبا طالب قال عند موته:"يا معشر بني هاشم! أطيعوا محمدًا وصدِّقوه تفلحوا وترشدوا." فقال النبي ﷺ: تأمرهم بالنصيحة لأنفسهم وتدعها لنفسك؟! قال: فما تريد يا ابن أخي؟

Peygamberimiz (s.a.) "Senden dünya günlerinin sonu olan şu günde tek bir kelime istiyorum; لا إله إلا الله (Allah'dan başka tanrı yok!) de ki bu kelime ile Allah katında sana şahitlik edeyim!" dedi. Ebu Tālip, "Yeğenim! Elbet ben senin doğru olduğunu biliyorum; fakat ben "Ölüm ânında korktu, tırstı, bunadı!" demelerini istemem. Sana ve soyuna bir nakîsa ve benden sonra bir âr gelecek olmasaydı, elbette bu sözü söylerdim; şu ayrılık anında seni sevindirir, mutlu ederdim; zira senin bu işe çok arzulu - istekli olduğunu, bütün bunları benim iyiliğim için söylediğini biliyorum. Fakat ben atalarım Abdülmuttalip, Hâşim ve Abdümenaf'ın dini üzere öleceğim."

57. (Müşrikler): "Seninle beraber biz de bu yola girecek olursak, yerimizden-yurdumuzdan sökülüp atılırız! [Civar kabileler nezdindeki prestijimiz bu putlara bağlı!]" dediler... Peki, katımızdan bir nasip olarak 'her şey'in mahsulünün (yanı sıra, çeşitli ticarî metâların) derilip getirildiği güvenilir bir hareme onları Biz yerleştirmedik mi?! Ama çoğu bilmez!..

[110] "… dediler." Yani Kureyş kabilesi. Bunu söyleyenin, Hâris b. Osman b. Nevfel b. Abdümenaf olduğu da söylenmiştir: "Tamam, senin hak üzere olduğunu biliyoruz; ancak biz "bir baş yiyenler"iz; yani genel Arap nüfusuna oranla azınlık durumdayız. Sana tâbi olur, Araplara muhalefet edersek, bizi yerimizden - yurdumuzdan söküp atarlar!" İşte Allah Teâlâ, kendisini de sakinlerini de Beytullah'ın saygınlığı sayesinde güvenli kıldığı bu *harem* bölgesine onları kendisinin yerleştirdiğini belirterek bu sözlerini ağızlarına tıkayıverdi. Oysa çevrelerinde cahiliye Arapları birbirlerini yağmalıyor, boğazlıyor; Kureyş ise haremlerinde gayet güvenli bir şekilde korkusuz yaşıyordu. Yine, ekinsiz çorak bir vadide Kâbe hürmetine ikamet edebiliyorlar; meyveler, sebzeler, bilumum erzak ve gıda ürünleri her taraftan toplanıp kendilerine geliyordu. Kâfir ve putperest oldukları halde, yalnız Kâbe hürmetine Allah onlara bu rızık ve güven nimetini ihsan etmişse Kâbe'nin saygınlığına bir de İslâm'ın saygınlığını kattıklarında yerlerinden yurtlarından sökülüp atılacakları ve bu güvenin kaybolacağı gerekçesi nasıl doğru olabilir!?

[111] 'Güven'in Harem ehline isnadı hakikat, Harem'e isnadı ise mecazdır.

[112] يُجْبَى إِلَيْهِ (derilip getirildiği) ifadesi Yâ ile de Tâ ile de okunmuştur. Yine *el-ceny* kökünden *tucnâ* (kopartılıp getirildiği) şeklinde de okunmuştur. Fiilin İlâ ile müte'addî oluşu, *yecnî ileyye fî-hi* (Orada bana meyve devşirir.) ve *yecnî ile'l-hāfeti* (Balı peteğinden çıkarıp sağar.) ifadeleri gibidir. ثَمَرَاتُ kelimesi *sümürât* ve *sümrât* diye de okunmuştur. "Her şey"in derken, çokluk kastedilmektedir; tıpkı "*her* şeyden kendisine bir miktar verilmiş" [Neml 27/23] ifadesi gibi.

قال: أريد منك كلمة واحدة؛ فإنك في آخر يوم من أيام الدنيا أن تقول لا إله إلا الله أشهد لك بها عند الله. قال: يا ابن أخي؛ قد علمت إنك لصادق؛ ولكني أكره أن يقال: خرع عند الموت. ولولا أن تكون عليك وعلى بني أبيك غضاضة ومسبة بعدي لقلتها، ولأقررت بها عينك عند الفراق؛ لما أرى من شدّة وجدك ونصيحتك، ولكني سوف ٥ أموت على ملة الأشياخ؛ عبد المطلب وهاشم وعبد مناف.

٥٧-﴿وَقَالُوا إِنْ نَتَّبِعِ الْهُدَى مَعَكَ نُتَخَطَّفْ مِنْ أَرْضِنَا أَوَلَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا يُجْبَى إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾

[١١٠] قالت قريش. وقيل: إن القائل الحرث بن عثمان بن نوفل بن عبد مناف؛ نحن نعلم أنك على الحق، ولكنا نخاف إن اتبعناك وخالفنا العرب بذلك وإنما نحن ١٠ أَكَلَة رأس، أي قليلون، أن يتخطفونا من أرضنا! فألقمهم الله الحجر بأنه مكّن لهم في الحرم الذي آمنه بحرمة البيت وآمن قُطَّانه بحرمته. وكانت العرب في الجاهلية حولهم يتغاورون ويتناحرون، وهم آمنون في حرمهم لا يخافون، وبحرمة البيت هُم قارّون بواد غير ذي زرع، والثمرات والأرزاق تجبى إليهم من كل أوب؛ فإذا خوَّلهم الله ما خوَّلهم من الأمن والرزق بحرمة البيت وحدها - وهم كفرة عبدة أصنام - ١٥ فكيف يستقيم أن يعرضهم للتخوّف والتخطف، ويسلبهم الأمن إذا ضموا إلى حرمة البيت حرمة الإسلام!؟

[١١١] وإسناد الأمن إلى أهل الحرم حقيقة، وإلى الحرم مجاز.

[١١٢] {يُجْبَى إِلَيْهِ} تجلب وتجمع،قرئ بالياء والتاء. وقرئ «تجنى»، بالنون، من الجني. وتعديته بإلى كقوله: يجني إليّ فيه، ويجني إلى الخافة. و«ثمرات»، ٢٠ بضمتين وبضمة وسكون. ومعنى الكلية: الكثرة، كقوله {وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ} [النمل: ٢٣].

[113] وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ifadesi مِنْ لَدُنَّا kavline müteallikti̇r[1]; ancak bunun Allah katından gelen bir nasip olduğunu çok azı ikrar eder; çoğu cahildir, bunu bilmez ve anlamazlar. Bu nasibin Allah tarafından olduğunu bilselerdi, korku ve güvenin de Allah'tan olduğunu bilirlerdi; Allah'a inanıp o 'ortaklar'dan sıyrıldıklarında, yerlerinden - yurtlarından sökülüp atılmaktan da korkmazlardı.

[114] **Şayet** "رِزْقًا kelimesi ne ile mansūb oldu?" **dersen şöyle derim:** Mef'ûl-i mutlak yaparsan öncesindeki fiilin mânasıyla mansūb olur; çünkü يُجْبَى إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ (her şeyin mahsulünün derilip getirildiği [harem]) ile *yurzeku semerâti külli şey'in* (her şeyin mahsulü ile rızıklandırılan [harem]) ifadelerinin mânası birdir. -*Mef'ûlun leh* de olabilir.- رِزْقًا kelimesine *merzūk* mânası verirsen, bu sefer izâfetle özellik kazanan ثَمَرَاتُ kelimesinden hal olur. Sıfatla tahsisleşen nekire kelimeden *hâl* olduğunda mansūb olduğu gibi.

58. Biz nimet ve refahıyla şımarmış nice şehirleri yok etmişizdir... -İşte yerleşkeleri!.. Kendilerinden sonra çok az oturulabilmiş!..- [Buralara] hep Biz vâris olmuşuzdur.

[115] Burada Mekkeliler aynen kendileri gibi olan bir topluluğun kötü akıbetine düşmekten korkutulmaktadır. Allah Teâlâ, güven içinde uyumaları ve rahat bir hayat sürmeleri konusunda o topluluğa da ihsanda bulunmuştu; ancak bu nimete şirretlik ve şımarıklıkla mukabele ederek nankörlük etmişler, Allah da onları helâk etmiş, ülkelerini yerle bir etmişti.

[116] مَعِيشَتَهَا ifadesi;

- ya وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ (Mûsâ da kavminden [70 temsilci] seçti." [A'râf 7/155]) ifadesinde olduğu gibi hazf u îsāl kaidesiyle,2
- ya zeydun zannî mukīmun (Kanaatimce zeyd ayakta.) sözünde olduğu gibi doğrudan zarf olarak, veya muzāf ve mahzuf olan zaman takdiri ile zarf olarak -ki ibarenin aslı, batırat eyyâme ma'îşetihâ (yaşadıkları günlerde şımarmışlar) şeklindedir; tıpkı [yıldızın kaybolma ve hacıların gelme zamanlarının anlatıldığı] hufûku'n-necm ve makdemu'l-hâcc tabirlerindeki gibi,
- ya da بَطِرَتْ kelimesi, "inkâr etti" ve "nimeti görmedi" anlamındaki keferat ve ğammetat mânalarını tazmin etmiş olarak mansūptur.

---

1 Yani, bu Bizim tarafımızdandır, ancak bunu çok azı bilir! / ed.

2 Yani harf-i ceri hazfedip, müte'allakın mânasını mecrûra ulaştırarak... Nasıl قومه [mot-a-mot: *kavmini*] kelimesi, aslında *min kavmihî* (kavminden) anlamında ise, معيشتها kelimesi de *min ma'îşetihâ* (geçimlerinden dolayı) anlamındadır. / ed.

[١١٣] {وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} متعلق بقوله {مِنْ لَدُنَّا}، أي قليل منهم يقرون بأنّ ذلك رزق من عند الله، وأكثرهم جهلة لا يعلمون ذلك ولا يفطنون له، ولو علموا أنه من عند الله لعلموا أن الخوف والأمن من عنده، ولما خافوا التخطّف إذا آمنوا به وخلعوا أنداده.

٥ [١١٤] فإن قلت: بم انتصب {رِزْقًا}؟ قلت: إن جعلته مصدرًا جاز أن ينتصب بمعنى ما قبله؛ لأنّ معنى {يُجْبَى إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ} ويُرزَق ثمراتِ كل شيء واحد؛ وأن يكون مفعولًا له. وإن جعلته بمعنى مرزوق، كان حالًا من الثمرات، لتخصصها بالإضافة، كما تنتصب عن النكرة المتخصصة بالصفة.

٥٨-﴿وَكَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ بَطِرَتْ مَعِيشَتَهَا فَتِلْكَ مَسَاكِنُهُمْ لَمْ تُسْكَنْ مِنْ
١٠ بَعْدِهِمْ اِلَّا قَلِيلًا وَكُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ﴾

[١١٥] هذا تخويف لأهل مكة من سوء عاقبة قوم كانوا في مثل حالهم من إنعام الله عليهم بالرقود في ظلال الأمن وخفض العيش، فغمطوا النعمة وقابلوها بالأشر والبطر، فدمّرهم الله وخرّب ديارهم.

[١١٦] وانتصبت {مَعِيشَتَهَا}

١٥
- إمّا بحذف الجار وإيصال الفعل، كقوله تعالى {وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ} [الأعراف: ١٥٥]
- وإمّا على الظرف بنفسها، كقولك: زيد ظني مقيم،أو بتقدير حذف الزمان المضاف، أصله: بطرت أيام معيشتها، كخفوق النجم، ومقدم الحاج،
- وإمّا بتضمين {بَطِرَتْ} معنى كفرت وغمطت.

[117] Söylenmiştir ki *betar* (şımarıklık), zenginliği taşıyamamak demektir; bu da Allah'ın hakkının korunmaması suretiyle gerçekleşir.

[118] "Çok az" yani yerleşenlerden 'çok azının oturabildiği…' İbn Abbas demiştir ki: Orada misafir yahut transit yolcu gibi bir gün ya da bir saat oturmuşlardır. Mâna şöyle de olabilir: Helâk edilenlerin masıyetlerinin uğursuzluk izi o memleketlerde kalmış olup, onların ardından oraya yerleşenler 'çok az kalabilmişlerdir.'

[119] وَكُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ "Biz vâris olmuşuzdur." yani o diyarların sakinlerini bertaraf etmiş, oraları hiç kimsenin oturamayacağı bir halde bırakmışızdır. Ya da orayı harap ederek yerle bir etmişizdir!

> [Bina, ağaç vs.] eserler sahiplerinden sonra bir süre geride kalır;
> Ama sahiplerinin ardından yokluk gelip onları da bulur!

59. Senin Rabbin, âyetlerimizi okuyacak bir peygamberi anaşehrine göndermedikçe şehirleri helâk edecek değildir. Halkı zalim olan şehirlerden başkasını helâk etmiş ve edecek değilizdir Biz.

[120] İman etmeyeceklerini bildiği halde mazeretlerini ortadan kaldırmak ve delillerle susturmak için kentlerin "ana"sına -yani bağlı kasaba ve köylerin aslı/merkezi olan, ortalarındaki kente- elçi göndermeden şehirleri helâk etmek Allah Teâlâ'nın hiçbir zaman yapmadığı bir şeydir. Yahut Allah'ın hükmünde ve önceden almış olduğu kararda, şehirlerin anakenti olan Mekke'ye elçi göndermeden şehirleri helâk etmesi söz konusu değildir ki bu elçi peygamberlerin sonuncusu Muhammed'dir (s.a).

[121] أُمِّهَا Hemze'nin zammesiyle okunduğu gibi, cerre tâbi olarak Hemze'nin kesresiyle de okunmuştur.

[122] Bu ifade, Allah Teâlâ'nın adaletini ve zulümden münezzeh olduğunu beyan etmektedir; zira şunu haber veriyor ki Allah insanları, kendi zulümleri sebebiyle helâke müstahak olmaksızın helâk etmemektedir; zalim oldukları takdirde bile, peygamber göndererek aleyhlerine kanıt koyup bununla onları ilzâm etmeden yine helâk etmemektedir. Ayrıca, Allah Teâlâ zalim değillerken onları helâk etmekten de zatını tenzih etmiştir. Şöyle buyurur: "Yoksa [hem kendilerini hem de başkalarını] ıslah etme yönünde halkının çaba gösterdiği hiçbir memleketi senin Rabbinin haksız yere helâk etmesi söz konusu değildir."[Hûd 11/117] بِظُلْمٍ (zulmederek) ifadesinde şunu net biçimde belirtmiştir ki şayet ıslah edici oldukları halde onları helâk etmiş olsaydı, bu Allah'tan bir zulüm olacaktı!..

[١١٧] وقيل: البطر سوء احتمال الغنى، وهو أن لا يحفظ حق الله فيه.

[١١٨] {إِلَّا قَلِيلًا} من السكنى. قال ابن عباس ﷺ: لم يسكنها إلا المسافر ومارّ الطريق يومًا أو ساعة. ويحتمل أنّ شؤم معاصي المهلكين بقي أثره في ديارهم، فكل من سكنها من أعقابهم لم يبق فيها إلا قليلًا.

٥ [١١٩] {وَكُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ} لتلك المساكن من ساكنيها، أي تركناها على حال لا يسكنها أحد، أو خرّبناها وسوّيناها بالأرض.

تَتَخَلَّفُ الآثَارُ عَنْ أَصْحَابِهَا ۞ حِينًا وَيُدْرِكُهَا الْفَنَاءُ فَتَتْبَعُ

٥٩-﴿وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرٰى حَتّٰى يَبْعَثَ فِي اُمِّهَا رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِنَا وَمَا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرٰٓى اِلَّا وَاَهْلُهَا ظَالِمُونَ﴾

١٠ [١٢٠] وما كانت عادة ربك أن يهلك القرى في كل وقت {حَتّٰى يَبْعَثَ فِي} القرية التي هي {أُمِّهَا}، أي أصلها وقصبتها التي هي أعمالها وتوابعها {رَسُولًا} لإلزام الحجة وقطع المعذرة، مع علمه أنهم لا يؤمنون. أو وما كان في حكم الله وسابق قضائه أن يهلك القرى في الأرض {حتى يبعث في أمّ القرى يعني مكة، رسولًا وهو محمد ﷺ خاتم الأنبياء.

١٥ [١٢١] وقرئ «أمها»، بضم الهمزة وكسرها لاتباع الجرّ.

[١٢٢] وهذا بيان لعدله وتقدسه عن الظلم، حيث أخبر بأنه لا يهلكهم إلا إذا استحقوا الهلاك بظلمهم، ولا يهلكهم مع كونهم ظالمين إلا بعد تأكيد الحجة والإلزام ببعثة الرسل، ولا يجعل علمه بأحوالهم حجة عليهم، ونزه ذاته أن يهلكهم وهم غير ظالمين، كما قال تعالى: {وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرٰى بِظُلْمٍ وَاَهْلُهَا مُصْلِحُونَ} [هود:

٢٠ ١١٧]. فنصّ في قوله {بِظُلْمٍ} أنه لو أهلكهم وهم مصلحون لكان ذلك ظلمًا منه،

Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacının olmaması ve *hikmet*i, zulmetmesine aykırıdır. Olumsuzlama harfinin, وما كانَ اللهُ لِيُضِيعَ إيمانَكم ("Allah, [eski kıbleye yönelik] imanınızı da elbette zayi edecek değildir." [Bakara 2/143]) âyetindeki gibi nefy Lâm'ı ile birlikte getirilmesi bu mânaya delâlet eder.

60. Size verilmiş olan her şey dünya hayatının zevki ve süsüdür; Allah katındaki ise daha hayırlı ve daha kalıcıdır. Hâlâ, aklınızı başınıza almayacak mısınız?

[123] "Size verilmiş" olan dünya esbabından elde ettiğiniz "her şey" geçici "dünya hayatının" birkaç günlük "zevki ve süsüdür; Allah katındaki" sevap "ise" haddi zatında bundan "daha hayırlı ve daha kalıcıdır." Çünkü o, daimî ve ebedîdir.

[124] Fiil, يَعْقِلُونَ şeklinde ["Hâlâ, akıllarını başlarına almayacaklar mı?" mealinde] de okunmuş olup öğüt açısından daha etkilidir.

[125] İbn Abbas'tan şöyle rivayet edilmiştir: Allah Teâlâ dünyayı yaratmış ve dünya halkını üç sınıf yapmıştır; müminler, münafıklar ve kâfirler. Mümin [son gün için] azık edinir, münafık süs ve ihtişam peşinde koşar, kâfir ise zevkusafa içindedir.

61. Şimdi; kendisine güzel bir vaatte bulunduğumuz kimse -ki o buna mutlaka kavuşacaktır- kendisine dünya metâ'ı verdiğimiz, fakat sonra Kıyamet günü yaka-paça huzura getirilecek biri gibi olur mu?

[126] Bu âyet bir önceki âyetin açıklamasıdır. Güzel vaat sevaptır; çünkü sevap, kişinin hak ettiği, onu yüceltecek daimi menfaatlerdir.[1] Bu menfaatlerden daha 'güzel' ne olabilir ki? Nitekim Allah Teâlâ cenneti *el-hüsnâ* (en güzel) diye isimlendirmiştir.

[127] لَاقِيهِ ifadesi "...ve yüzlerini ağartıp neşelendirecek şeylerle karşılaştırdı onları." [İnsan 76/11] ifadesi gibidir. "Ama yakında görecekler bu azgınlıklarının karşılığını!" [Meryem 19/59] ifadesi ise bunun tersidir.

[128] "Yaka-paça huzura getirilecek" yani cehenneme götürülecek "biri...". Tıpkı "Rabbimin nimeti olmasaydı, ben de yaka-paça derdest edilip oraya atılanlardan olacaktım!" [Sâffât 37/57] ve "Fakat onu yalanladılar... Bu sebeple, yaka-paça derdest edilip getirildiler! " [Sâffât 37/127] ifadeleri gibi.

1 Bu kayıtla müfessir, kişiyi yüceltmeyecek -yani aşama aşama helâke götürecek- güzel dünyevî karşılıklardan (*istidrac*ları) hariç tutmak istemektedir. "Hak ettiği" diyerek de o güzel karşılıkları -yine Allah'ın ilgili vaatlerine dayalı olarak- aldığını belirtmektedir ki Allah'ın *lütfen* ihsan edeceklerini de kapsar. / ed.

وأنّ حاله في غناه وحكمته منافيةٌ للظلم، دلّ على ذلك بحرف النفي مع لامه، كما قال الله تعالى {وَمَا كَانَ اللهُ لِيُضِيعَ إيمَانَكُمْ} [البقرة: ١٤٣].

٦٠-﴿وَمَا أُوتِيتُم مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَزِينَتُهَا وَمَا عِنْدَ اللهِ خَيْرٌ وَاَبْقٰى اَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾

٥ [١٢٣] وأي شيء أصبتموه من أسباب الدنيا فما هو إلا تمتعٌ وزينة أيامًا قلائل، وهي مدة الحياة المتقضية، {وَمَا عِنْدَ اللهِ} وهو ثوابه {خَيْرٌ} في نفسه من ذلك {وَاَبْقٰى}، لأنّ بقاءه دائم سرمد.

[١٢٤] وقرئ «يعقلون»، بالياء، وهو أبلغ في الموعظة.

[١٢٥] وعن ابن عباس رضي الله عنهما أن الله خلق الدنيا وجعل أهلها ثلاثة أصناف؛ المؤمن، ١٠ والمنافق، والكافر؛ فالمؤمن يتزوّد، والمنافق يتزين، والكافر يتمتع.

٦١-﴿اَفَمَنْ وَعَدْنَاهُ وَعْدًا حَسَنًا فَهُوَ لَاقِيهِ كَمَنْ مَتَّعْنَاهُ مَتَاعَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا ثُمَّ هُوَ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ مِنَ الْمُحْضَرِينَ﴾

[١٢٦] هذه الآية تقرير وإيضاح للتي قبلها. والوعد الحسن الثواب؛ لأنه منافع دائمة على وجه التعظيم والاستحقاق، وأي شيء أحسن منها، ولذلك سمى الله الجنة ١٥ بالحسنى.

[١٢٧] و{لَاقِيهِ} كقوله تعالى: {وَلَقّٰيهُمْ نَضْرَةً وَسُرُورًا} [الانسان: ١١].، وعكسه {فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا} [مريم: ٥٩].

[١٢٨] {مِنَ الْمُحْضَرِينَ} من الذين أحضروا النار. ونحوه: {لَكُنْتُ مِنَ الْمُحْضَرِينَ} [الصافات: ٥٧]، {فَكَذَّبُوهُ فَاِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ} [الصافات: ١٢٧].

[129] Söylendiğine göre bu âyet, Peygamber (s.a.) ve Ebû Cehil hakkında nâzil olmuştur. Hazret-i Ali (k.v.), Hamza (r.a.) ve Ebû Cehil hakkında indiği de Ammar b. Yâsir ile Velid b. Muğîre hakkında indiği de söylenmiştir.

[130] **Şayet** "[أَفَمَنْ وَعَدْنَاهُ وَعْدًا حَسَنًا فَهُوَ لاقِيهِ ifadesindeki] iki Fâ'yı ve *sümme*yi bana açıkla ve ibaredeki konumlarını bildir." **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ bundan önceki âyette dünya hayatının metâ'ı ile Allah katında olanı ve bu ikisi aralarındaki farkı zikretti. Ardından أَفَمَنْ وَعَدْنَاهُ ifadesini getirdi ki mâna şudur: Bu açık farka rağmen dünyacılar ile ahiretçiler eşit tutulabilir mi? Birinci Fâ'nın mânası ve farkı budur. İkinci Fâ ise sebebiyet içindir; zira vaat edilen şeye kavuşmak, bu hayrın garantörü olan ilahî vaadin sonucudur. *Sümme*ye gelince, yaka-paça derdest edilme [*ihdār*] **hal**inin dünya metâ'ı verilme halinden sonra olduğunu belirtmek içindir, yoksa *ihdār* **vakt**inin dünya metâ'ından faydalandırma vaktinden sonra olduğunu ifade etmek için değildir; çünkü bu zaten açıktır.

[131] ثمَّ هو ifadesi; tıpkı [Kehf 18/51'deki] عَضْدٌ kelimesi *'addun* okunuşunda olduğu gibi, [iki] ayrı kelime bitişik bir kelimeye benzetilerek Hâ'nın sükûnu ile *sümme'hve* okunmuştur. فَهْوَ، وَهْوَ، لَهْوَ kelimelerinde Hâ'nın harekesiz okunması güzeldir; çünkü tek bir harf[1] yalnız başına telaffuz edilemeyeceği için bitişik kelime gibi olmaktadır.

62. (Allah'ın) "Nerede o, Benim ortağım olduğunu iddia ettikleriniz?!" diye onlara sesleneceği gün...

[132] شُرَكَائِيَ (Benim ortağım) ifadesi onların yanlış inancına mebnidir. Burada onlarla alay edilmektedir. **Şayet** "Şairin;

> [Ey Ümmü Malik! Yaşayan ölür.]
> Bu hükümden senin azade olacağını da sanmıyorum!

sözünde olduğu gibi زَعَمَ fiili iki mef'ûl alır. Peki, âyette bu mef'ûller neredetir?" **dersen şöyle derim:** Mef'ûllerin ikisi de mahzuftur; ifadenin takdiri *ellezîne küntüm tez'umûnehum şürakâî* (ortaklarım olduklarını iddia edip durduğunuz şeyler) şeklindedir. [*Ef'âl-i kulûb* olarak bilinen] *zanentu* babında iki mef'ûlun birden hazfi caizdir; yalnızca biri ile yetinmek doğru olmaz.

63. (Dünyada iken, tanrılaştırılıp da Cehennemlik olduklarına dair ilâhî) hükmün aleyhlerine gerçekleştiği kimseler, "Ya Rabbi! Şu azdırdığımız kimseler… kendimiz nasıl azmışsak onları da işte öyle azdırdık. Onlardan Sana teberrî ederiz [uzak olduğumuzu bildirir, Sana sığınırız]! Onlar bize tapmıyorlardı." derler.

1 Yani -örneğimizde- *fehve, vehve* ve *lehve* kelimelerinin başındaki Fâ, Vav ve Lâm. / ed.

[١٢٩] قيل: نزلت في رسول الله ﷺ وأبي جهل. وقيل: في علي وحمزة وأبي جهل. وقيل: في عمار بن ياسر والوليد بن المغيرة.

[١٣٠] فإن قلت: فسر لي الفاءين وثم، وأخبرني عن مواقعها.قلت: قد ذكر في الآية التي قبلها متاع الحياة الدنيا وما عند الله وتفاوتهما، ثم عقبه بقوله {اَفَمَنْ وَعَدْنَاهُ} على معنى أبعد هذا التفاوت الظاهر يسوّي بين أبناء الآخرة وأبناء الدنيا، فهذا معنى الفاء الأولى وبيان موقعها. وأمّا الثانية فللتسبيب؛ لأن لقاء الموعود مسبب عن الوعد الذي هو الضمان في الخير. وأمّا {ثُمَّ} فلتراخي حال الإحضار عن حال التمتيع، لا لتراخي وقته عن وقته.

[١٣١] وقرئ «ثم هْو» بسكون الهاء، كما قيل عضْد في عضُد[الكهف: ٥١] تشبيهًا للمنفصل بالمتصل. وسكون الهاء في فهو، وهو، ولهو أحسن؛ لأنّ الحرف الواحد لا ينطق به وحده فهو كالمتصل.

٦٢-﴿وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ اَيْنَ شُرَكَٓاءِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ﴾

[١٣٢] {شُرَكَٓاءِيَ} مبني على زعمهم، وفيه تهكم. فإن قلت: زعم يطلب مفعولين، كقوله:

وَلَمْ أَزْعُمْكِ عَنْ ذَاكَ مَعْزِلَا ۞

فأين هما؟ قلت: محذوفان، تقديره: الذين كنتم تزعمونهم شركائي. ويجوز حذف المفعولين في باب ظننت، ولا يصح الاقتصار على أحدهما.

٦٣-﴿قَالَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ رَبَّنَا هٰٓؤُلَٓاءِ الَّذِينَ اَغْوَيْنَا اَغْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَا تَبَرَّأْنَٓا اِلَيْكَ مَا كَانُٓوا اِيَّانَا يَعْبُدُونَ﴾

[133] "Hükmün" muktezāsının "aleyhlerine gerçekleştiği" vacip ve sabit olduğu "kimseler" şeytanlar ya da küfrün öncüleri olup bunu gerektiren [muktazī] hüküm de "Şüphesiz Ben Cehennem'i insan ve cin ile dolduracağım!" [Hûd 12/119; Secde 32/13] kavlidir. هَؤُلَاءِ mübtedâ, الَّذِينَ أَغْوَيْنَا onun sıfatıdır.[1] Mevsūle râci olan râbıt hazfedilmiştir. أَغْوَيْنَاهُمْ ifadesi haber, Kâf mahzuf masdarın sıfatıdır. İfadenin takdiri şöyledir: *Ağveynâhum fe-ğavev ğayyen misle mâ ğaveynâ*; yani onları azdırdık, onlar da tıpkı bizim azdığımız gibi bir azgınlık ile azdılar! Bununla şunu kastetmektedirler: Bizler, üzerimizdeki azdırıcı güçlerin baskı ve zorlamasıyla -yahut bu güçler bizi azgınlığa çağırarak, bunu bize cazip gösterdikleri için- değil, kendi tercihimizle azdık. İşte bunlar da böyle kendi tercihleriyle azdılar; çünkü bizim onları azdırmamız yalnız bir vesvese ve yaldızlamadan ibaretti; cebir ve zorlama değildi. Öyle ise onların azmasıyla bizim azmamız arasında bir fark yoktur. Her ne kadar bizim süsleyip yaldızlamamız onları küfür ve inkâra çağırıcı olmuşsa da buna mukabil Allah da ortaya koyduğu aklî delillerle, gönderdiği peygamberlerle, vaat, tehdit, öğüt ve nasihatlerle, kötülüğü engelleyici hükümlerle dopdolu kitaplar indirerek onları imana çağırmıştır; bunlarla seni küfürden alıkoyup imana davet etmiştir. Allah'ın şeytanın ağzından aktararak açıkladığı şu gerçek sana yeter: "Nihaî karar verili[p de herkesin gideceği yer belli olu]nca, Şeytan şöyle der: Aslında, Allah size gerçek bir vaatte bulunmuştu; ben de size vaatte bulundum, fakat sizi kandırdım... Ama benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu; sizi sadece çağırdım, siz de geliverdiniz. O halde, beni kınamayın, kendinizi kınayın!" [İbrâhim 14/22]. Allah bu mânayı tâ önceden, her şeyin başında[2] belirterek, İblis'e şöyle buyurmuştu: "Şüphesiz, Benim kullarımın üzerinde senin hiçbir otoriten olamaz! Sana uyan azgınlar hariç..." [Hicr 15/42]

[134] "Onlardan Sana teberrî ederiz." Yani onlardan da bizim baskı, otorite ve zorlamamız olmaksızın hakka kızarak batıla meyledip bizzat tercih etmiş oldukları inkârcılıktan da berîyiz, sana sığınıyoruz! "Onlar bize tapmıyorlardı;" 'akıl'larına tapıyor, şehvetlerine itaat ediyorlardı. Her iki cümlenin de atıfsız getirilmesi, birinci cümlenin mânasını takrir edici olmalarından dolayıdır.

64. (Bunlara tapmış olan kimselere) "Çağırın şu ortaklarınızı!" denir... Çağırırlar; ama kendilerine icabet edemezler, azabı görmüşlerdir. Keşke zamanında doğru yolda gidiyor olsalardı!..

1 Yani "Bunlar bizim azdırdığımız kimselerdir." değil de "Bu azdırdığımız kimseler…"] / ed.

2 Yani insanoğlu yaratılırken. / ed.

[١٣٣] {الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ} الشياطين أو أئمة الكفر ورؤوسه. ومعنى {حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ} وجب عليهم مقتضاه وثبت، وهو قوله: {لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ} [هود: ١١٩؛ السجدة: ١٣].و{هٰٓؤُلَٓاءِ} مبتدأ، و{الَّذِينَ اَغْوَيْنَا} صفته، والراجع إلى الموصول محذوف، و{اَغْوَيْنَاهُمْ} الخبر، والكاف صفة مصدر محذوف، تقديره: أغويناهم فغووا غيًّا مثل ما غوَيْنا، يعنون أنا لم نغو إلا باختيارنا، لا أن فوقنا مغوين أغوونا بقسر منهم وإلجاء أو دعونا إلى الغيّ وسوّلوه لنا، فهؤلاء كذلك غووا باختيارهم؛ لأن إغواءنا لهم لم يكن إلا وسوسة وتسويلًا لا قسرًا وإلجاء، فلا فرق إذًا بين غينا وغيهم. وإن كان تسويلنا داعيًا لهم إلى الكفر، فقد كان في مقابلته دعاء الله لهم إلى الإيمان بما وضع فيهم من أدلة العقل، وما بعث إليهم من الرسل وأنزل عليهم من الكتب المشحونة بالوعد والوعيد والمواعظ والزواجر. وناهيك بذلك صارفًا عن الكفر وداعيًا إلى الإيمان، وهذا معنى ما حكاه الله عن الشيطان، {إِنَّ اللّٰهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدْتُكُمْ فَاَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ اِلَّٓا اَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلُومُونِي وَلُومُٓوا اَنْفُسَكُمْ} [إبراهيم: ٢٢]. والله تعالى قدّم هذا المعنى أوّل شيء، حيث قال لإبليس: {اِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ اِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ} [الحجر: ٤٢].

[١٣٤] {تَبَرَّأْنَٓا اِلَيْكَ} منهم وما اختاروه من الكفر بأنفسهم هوى منهم للباطل ومقتًا للحق، لا بقوّة منا على استكراههم ولا سلطان؛{مَا كَانُٓوا اِيَّانَا يَعْبُدُونَ} إنما كانوا يعبدون أهواءهم ويطيعون شهواتهم. وإخلاء الجملتين من العاطف، لكونهما مقرّرتين لمعنى الجملة الأولى.

٦٤-﴿وَقِيلَ ادْعُوا شُرَكَٓاءَكُمْ فَدَعَوْهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَرَاَوُا الْعَذَابَ لَوْ اَنَّهُمْ كَانُوا يَهْتَدُونَ﴾

65. Yine, onlara "Peygamberlere ne cevap verdiniz?" diye sesleneceği gün,

[135] لَوْ أَنَّهُمْ كَانُوا يَهْتَدُونَ Yani "Keşke bir yolunu bulup azabı savuşturabilselerdi." Veya "Hidayet üzere giden müminler olsaydılar, azabı görmezlerdi." Yahut "Ah, keşke hidayet üzere olsaydık!' diye temenni ederler." Ya da "Azabı gördüklerinde dehşet ve şaşkınlık içinde kalakalırlar; gidecek yol bulamazlar."

[136] Allah, ilkin kendisine ortak koşmalarından dolayı onları kınadığını aktardı; sonra şeytanların -yahut önderlerinin- bunları kınayan sözlerini aktardı; çünkü bunlar birtakım 'ilâh'lara kulluk etmeleri sebebiyle kınanınca, kendilerini şeytanların azgınlığa sevk ettiğini, 'ilâh'lara kulluğu süsleyip püsleyip cazip gösterdiklerini söyleyerek özür beyan etmişlerdi. Sonra 'ilâh'lardan yardım istediklerini, putların ise bunları yüz üstü bıraktığını, yardım edemeyip âciz kaldıklarını *şamata* ederek anlattı.[1] Sonra da aleyhlerine kanıt olacak şekilde 'onlara elçiler gönderip mazeretlerini ortadan kaldırdığı'ndan ibaret olan azarlamasını yaptı.

66. Kendilerine karşı bütün haberler körelecek [verdikleri hiçbir cevap ve sığındıkları hiçbir mazeret işe yaramayacak]; birbirlerine de bir şey soramayacaklardır.

[137] "Bütün haberler kendilerine körelmiş gibi oldu" yani onlara göre haberler bir *kör* gibiydi; hiçbir haber onlara ulaşmıyordu; -insanların müşkillerini birbirlerine sordukları gibi- birbirlerine bir şey soramıyorlardı; çünkü haberlerin kendilerine körelmesinde ve cevaptan âciz olmakta tamamı eşitti. فَعَمِيَتْ fiili *fe-'ummiyet* olarak da okunmuştur. *Nebe'*den maksat, kendilerine peygamber gönderilenlerin peygamberlere ne cevap verdiklerine dair *haber*dir.[2] -Tıpkı"Allah peygamberleri topladığı gün 'Size ne cevap verildi?' dediğinde, 'Bizim bir bilgimiz yok; doğrusu, bütün gaypları hakkıyla bilen yalnızca Sensin' derler." [Mâide 5/109] ifadesindeki gibi, o günün dehşet ve şiddeti yüzünden, böyle bir sorunun cevabında peygamberler bile yalpalıyor ve işi Allah'ın ilmine havale ediyorlarsa, ümmetlerinin dalâlette olanlarının o gün halleri nice olacak varın siz düşünün!

67. Dönüş yaparak iman edip salih amel işleyenler ise muhtemelen felâha erenlerden olacaklardır.

---

1 Türkçede "gürültü, patırtı" anlamında kullanılan şamata (*şemâte*) Arapçada, başkalarının / düşmanların başına gelenler sebebiyle sevinmek demektir. Burada; adeta, putların putperestleri yüzüstü bırakması sevinerek anlatılmış olmaktadır. / ed.

2 *Nebe'*in *haber*den farkı ilkinin, Kur'ân, Kıyamet gibi çok önemli konularla ilgili olmasıdır. Peygamberler de insanın kurtuluş ve saadetini sağlayacak son derece önemli haberler (*enbâ'*) getirdiklerinden, *nebî* olarak nitelenirler. / ed.

٦٥-﴿وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ مَاذَآ اَجَبْتُمُ الْمُرْسَلِينَ﴾

[١٣٥] {لَوْ اَنَّهُمْ كَانُوا يَهْتَدُونَ} لوجه من وجوه الحيل يدفعون به العذاب. أو لو أنهم كانوا مهتدين مؤمنين، لما رأوه. أو تمنوا لو كانوا مهتدين. أو تحيروا عند رؤيته وسدروا فلا يهتدون طريقا.

٥ [١٣٦] حكى أوّلا ما يوبخهم به من اتخاذهم له شركاء، ثم ما يقوله الشياطين أو أئمتهم عند توبيخهم، لأنهم إذا وبخوا بعبادة الآلهة اعتذروا بأن الشياطين هم الذي استغووهم وزينوا لهم عبادتها، ثم ما يشبه الشماتة بهم من استغاثتهم آلهتهم وخذلانهم لهم وعجزهم عن نصرتهم، ثم ما يبكتون به من الاحتجاج عليهم بإرسال الرسل وإزاحة العلل.

١٠ ٦٦-﴿فَعَمِيَتْ عَلَيْهِمُ الْاَنْبَاءُ يَوْمَئِذٍ فَهُمْ لَا يَتَسَاءَلُونَ﴾

[١٣٧] {فَعَمِيَتْ عَلَيْهِمُ الْاَنْبَاءُ} فصارت الأنباء كالعمى عليهم جميعًا لا تهتدي إليهم {فَهُمْ لَا يَتَسَاءَلُونَ} لا يسأل بعضهم بعضًا،كما يتساءل الناس في المشكلات؛ لأنهم يتساوون جميعًا في عمى الأنباء عليهم والعجز عن الجواب. وقرئ «فعميت». والمراد بالنبأ الخبر عما أجاب به المرسل إليه رسوله. وإذا كانت الأنبياء لهول ذلك

١٥ اليوم يتتعتعون في الجواب عن مثل هذا السؤال، ويفوّضون الأمر إلى علم الله- وذلك قوله تعالى: {يَوْمَ يَجْمَعُ اللّٰهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَآ اُجِبْتُمْ قَالُوا لَا عِلْمَ لَنَا اِنَّكَ اَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ} [المائدة: ١٠٩] - فما ظنك بالضُّلال من أممهم؟!

٦٧-﴿فَاَمَّا مَنْ تَابَ وَاٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَعَسٰى اَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُفْلِحِينَ﴾

[138] Şirkten "dönüş yaparak iman edip salih amel işleyen" [Müşrik]"ler ise" Allah indinde "felâha erenlerden olacaklardır." عَسَى fiili büyüklerden sadır olduğunda kesinlik ifade eder.[1] ["…muhtemelen …olacaklardır" ifadesinde] dönüş yapanın ümit ve arzusu kastediliyor da olabilir; buna göre adeta Allah Teâlâ, "Dönüş yapan kurtulmayı arzulasın!" buyurmuş olmaktadır.

68. Senin Rabbin dilediğini yaratıyor ve seçiyor; seçim hakkı onlara ait değil! Allah bunların koştuğu ortaklardan münezzehtir, yücedir.

[139] *et-Tıyara* kelimesi *tetayyur*dan geldiği gibi *el-hıyera* kelimesi de *tahayyur*dan gelmektedir. Kelime, masdar *-tahayyur-* mânasında kullanıldığı gibi, *Muhammedun hıyeratu'llāhi min halkıhî* (Muhammed Allah'ın yarattıklarının en seçkinidir.) sözlerindeki gibi [ism-i mef'ûl] *mutehayyer* mânasında da kullanılır. مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ (Seçim hakkı onlara ait değil!) ifadesi, يَخْتَارُ fiilinin beyanıdır; çünkü "Allah *dilediğini* seçiyor." anlamındadır; bu sebeple cümleye atıf harfi dâhil olmamıştır. Mâna şudur: Bütün işlerinde tercih hakkı Allah'a aittir; işlerindeki hikmet yönlerini en iyi kendisi bilir. Yarattıklarından hiç kimsenin Allah'ın üstünde bir seçim yapma hakkı yoktur. Söylendiğine göre âyetin inmesine sebep, Velid b. Muğîre'nin "Bu Kur'ân'ın, o iki şehirden (yani Mekke ve Tâif'ten) büyük bir adama indirilmesi gerekmez miydi?" [Zuhruf 43/31] sözüdür. Demek istiyor ki Allah, kendisine peygamber gönderilen kimselerin tercihine göre peygamber göndermez. Mânanın "Allah onlar için hayırlı olanı seçer." şeklinde olduğu da söylenmiştir; yani Allah kullarının hayrına ve maslahatına olan şeyi seçer; kullarının maslahatlarını onlardan daha iyi bilir. Bu ifade, Arapların iki iş konusunda söyledikleri *leyse fî-himâ hıyeratun li-muhtârin* sözünden alınmış olup, tercih eden için bunların ikisinde de bir hayır ve tercih sebebi yoktur, demektir.

[140] **Şayet** "Burada Mâ'yı mevsûle yapıyorsan, sılada *mevsûl*e râci olacak zamir ve râbıt nerededir?" **dersen şöyle derim:** Sözün aslı ما كَانَ الْخِيَرَةُ لَهُمْ فِيهِ şeklindedir; إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الامور ("Bunlar gerçekten kararlılık isteyen şeylerdendir." [Lokman 31/17]) âyetinde *minhu* ifadesi hazfedildiği gibi burada da *fî-hi* râbıt zamiri hazfedilmiştir; çünkü zaten anlaşılmaktadır.

[141] "Allah onların ortak koşmasından", Allah'a karşı böyle cür'etkâr, saygısız tavırlarından, Allah'ın seçmediğini Allah'a rağmen seçmelerinden "münezzehtir, yücedir!"

1 Nitekim Hasan-ı Basrî'ye göre Allah hakkında kullanılan عسى (muhtemelen) fiilleri, ihtimal ve beklenti değil, gereklilik / kesinlik ifade eder (عسى من الله واجبٌ). / ed.

[١٣٨] {فَأَمَّا مَنْ تَابَ} من المشركين من الشرك، وجمع بين الإيمان والعمل الصالح {فَعَسَىٰٓ أَنْ} يفلح عند الله، وعسى من الكرام تحقيق. ويجوز أن يراد: ترجي التائب وطمعه، وكأنه قال: فليطمع أن يفلح.

٦٨-﴿وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ سُبْحَانَ اللّٰهِ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ ٥

[١٣٩] الخيرة من التخير، كالطيرة من التطير؛ تستعمل بمعنى المصدر هو التخير، وبمعنى المتخير كقولهم: محمد خيرة الله من خلقه. {مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ} بيان لقوله {وَيَخْتَارُ}، لأنّ معناه: ويختار ما يشاء، ولهذا لم يدخل العاطف. والمعنى: أنّ الخيرة لله تعالى في أفعاله، وهو أعلم بوجوه الحكمة فيها، ليس لأحد من خلقه أن يختار عليه. قيل: السبب فيه قول الوليد بن المغيرة: {لَوْلَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ} [الزخرف: ٣١]. يعني لا يبعث الله الرسل باختيار المرسل إليهم. وقيل: معناه ويختار الذي لهم فيه الخيرة، أي يختار للعباد ما هو خير لهم وأصلح، وهو أعلم بمصالحهم من أنفسهم، من قولهم في الأمرين: ليس فيهما خيرة لمختار. ١٠

[١٤٠] فإن قلت: فأين الراجع من الصلة إلى الموصول إذا جعلت ما موصولة؟ قلت: أصل الكلام: ما كان لهم فيه الخيرة، فحذف "فيه" كما حذف "منه" في قوله {إِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ} [لقمان: ١٧]، لأنه مفهوم. ١٥

[١٤١] {سُبْحَانَ اللّٰهِ}، أي الله بريءٌ من إشراكهم ومايحملهم عليه من الجراءة على الله واختيارهم عليه ما لا يختار.

69. Bunların içlerinde gizlediklerini de açığa vurduklarını da senin Rabbin bilmektedir!

[142] "Bunların içlerinde gizlediklerini" Allah Resulüne düşmanlık ve çekememezliklerini "de açığa vurdukları" ayıplamaları ve 'peygamberliğe ondan başkası seçilmeli değil miydi' diye konuşmalarını "da senin Rabbin bilmektedir!"

70. Allah'tır O... O'ndan başka tanrı yoktur. Önünde de sonunda da hamd O'na aittir. Hüküm de sadece O'na aittir; mutlaka O'na döndürüleceksiniz.

[143] "Allah'tır O..." Bir tek Allah'tır O, ilâhlık yalnız O'na mahsustur; "O'ndan başka tanrı yoktur." Bu ifade bir öncesini takrir ve beyan olup, *el-Kâ'betu el-kıbletu* (Kıble yalnız Kâbe'dir, başka kıble yoktur.) sözün gibidir. **Şayet** "Dünyada hamd bellidir, peki ahiretteki hamd nedir?" **dersen şöyle derim:** Cennet ehlinin "Allah'a hamdolsun ki gamı-kederi bizden giderdi!.." [Fâtır 35/34], "Bize ettiği vaadi gerçekleştiren ve bizi bu topraklara mirasçı kılan Allah'a hamdolsun!" [Zümer 39/74] ve "Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun!"[1] [Zümer 39/75] şeklindeki sözleridir. Tabiî, orada hamdetmek külfet değil lezzet tarzındadır. Hadiste "Kendilerine tesbih ve takdis ilham olunur." buyrulmaktadır [*Müslim,* "el-Cennetu ve sıfetü ni'amihâ", 18].

[144] Kulları arasında "hüküm" vermek "de sadece O'na aittir."

71. De ki: Ne dersiniz? Şayet Allah, Kıyamet gününe kadar geceyi üzerinizde daimi kılsa, sizin için bir ışık meydana getirecek Allah'tan başka bir tanrı var mı? Hâlâ kulak vermeyecek misiniz?

72. De ki: Ne dersiniz? Şayet Allah Kıyamet gününe kadar gündüzü üzerinizde daimî kılsa, sizin için dinleneceğiniz bir gece meydana getirecek Allah'tan başka bir tanrı var mı? Hâlâ görmeyecek misiniz?

73. Rahmeti sayesinde, dinlenmeniz için geceyi ve lutfettiği rızkı aramanız için gündüzü sizin için O var etmiştir... ki şükredesiniz.

[145] أَرَأَيْتُمْ kelimesi Hemze'nin hazfi ile *eraytum* şeklinde de okunmuştur; ancak bu kurallı bir hazif değildir. Mânası, buna kimin gücü yeter söyleyin, demektir. سَرْمَدٌ kesintisiz, devamlı demektir. Bir şeyin art arda gelmesi mânasında *serd* kökünden alınmıştır.

1 Âyet, "Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun!' denilmiştir." şeklinde olmakla birlikte -ki metinde de bu şekildedir- ibarenin başındaki *kavluhum* ifadesine göre, "denilmiştir" kısmı ortada kalmaktadır. / ed.

٦٩-﴿وَرَبُّكَ يَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَمَا يُعْلِنُونَ﴾

[١٤٢] {مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ} من عداوة رسول الله وحسده، {وَمَا يُعْلِنُونَ} من مطاعنهم فيه، وقولهم: هلا اختير عليه غيره في النبوّة.

٧٠-﴿وَهُوَ اللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ لَهُ الْحَمْدُ فِي الْاُولٰى وَالْاٰخِرَةِ وَلَهُ الْحُكْمُ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ ٥

[١٤٣] {وَهُوَ اللّٰهُ} وهو المستأثر بالإلهية المختص بها، و{لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} تقرير لذلك، كقولك: الكعبة القبلة، لا قبلةَ إلا هي. فإن قلت: الحمد في الدنيا ظاهر فما الحمد في الآخرة؟ قلت: هو قولهم: {الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي اَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَ} [فاطر: ٣٤]، {الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ} [الزمر: ٧٤]، {وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} [الزمر: ٥٧]. والتحميد هناك على وجه اللذة لا الكلفة. وفي الحديث: «يُلهَمون التسبيحَ والتقديس». ١٠

[١٤٤] {وَلَهُ الْحُكْمُ} القضاء بين عباده.

٧١-﴿قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ جَعَلَ اللّٰهُ عَلَيْكُمُ الَّيْلَ سَرْمَدًا اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ مَنْ اِلٰهٌ غَيْرُ اللّٰهِ يَأْتِيكُمْ بِضِيَاءٍ اَفَلَا تَسْمَعُونَ﴾

٧٢-﴿قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ جَعَلَ اللّٰهُ عَلَيْكُمُ النَّهَارَ سَرْمَدًا اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ مَنْ اِلٰهٌ غَيْرُ اللّٰهِ يَأْتِيكُمْ بِلَيْلٍ تَسْكُنُونَ فِيهِ اَفَلَا تُبْصِرُونَ﴾ ١٥

٧٣-﴿وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[١٤٥] {اَرَاَيْتُمْ} وقرئ «أريتم»، بحذف الهمزة، وليس بحذف قياسي. ومعناه: أخبروني من يقدر على هذا؟ والسرمد: الدائم المتصل، من السرد، وهو المتابعة. ٢٠

Haram aylar hakkında Arapların, *selâsetun serdun ve vâhidun ferdun* (üçü bitişiktir, biri ayrı[1]) sözleri de bu mânadadır. سَرْمَدٌ kelimesinin Mim'i zait olup kelime, *fa'melun* vezninindedir. دُلاَمِصٌ (berrak, parlak) kelimesinin دِلاَصٌ'dan gelişi de buna benzer.

[146] **Şayet** "بِلَيْلٍ تَسْكُنُونَ فِيهِ (dinleneceğiniz bir gece) dendiği gibi بِنَهَارٍ تَتَصَرَّفُونَ فِيهِ (çalışacağınız bir gündüz) de denmeli değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Güneşin ışığıyla ilgili faydalar çok fazladır; yalnız maîşet için çalışmaktan ibaret değildir. Bu sebeple Allah Teâlâ güneşin ışığını zikretmiştir. Oysa karanlık böyle değildir. Bundan dolayı, ışıkla birlikte أَفَلَا تَسْمَعُونَ (Hâla kulak vermeyecek misiniz?) ifadesini getirmiştir; çünkü gündüz ışığının sağladığı menfaat ve faydaların beyan ve niteliklerine dair gözün idrak edemeyeceği şeyleri kulak idrak eder. Geceyle birlikte de أَفَلَا تُبْصِرُونَ (Hâla görmeyecek misiniz?) ifadesini getirmiştir; çünkü gecenin menfaatlerini, sağladığı huzur vd. halleri sen gördüğün gibi başkası da görmektedir.

[147] Allah, gece ile gündüzü "rahmeti sayesinde" üç maksat için eşleştirmiştir; bu ikisinden birinde -yani geceleyin- dinlenmeniz için, diğerinde -yani gündüzün- Allah'ın fazlukeremini aramanız için, bir de Allah'a şükredesiniz diye.

74. [Allah'ın] "Nerede o, Benim ortağım olduğunu iddia ettikleriniz?!" diye onlara sesleneceği gün...

[148] Âyette *leffuneşir* metodu izlenmiş; Allah'a ortak koşmaları sebebiyle tekrar tekrar kınanarak, 'Allah rızasını elde etme konusunda O'nu 'bir'lemekten daha etkili hiçbir şey olmadığı gibi, Allah'ın gazabına mâruz kalma konusunda da O'na ortak koşmaktan daha kötü bir şey olmadığı' belirtilmiştir. Allah'ım! Bizi tevhid ehline[2] dâhil kıldığın gibi tehdit ve azabından kurtulanlar zümresine de ilhâk eyle.

75. Her ümmetten bir şahit çıkartarak, "Getirin kanıtınızı!" deriz. İşte o zaman, gerçeğin Allah'a ait olduğunu ve uydurup durdukları şeylerin zihinlerinden kaybolup gittiğini anlarlar.

[149] "Her ümmetten bir şahit çıkartarak" -ki bu şahit onların peygamberleridir; zira peygamberler ümmetlerinin şahitleridir ve bulundukları hal üzere onlara şahitlik ederler- ümmete şirk üzere bulunmanız ve peygambere muhalefet etmeniz konusunda "Getirin kanıtınızı!' deriz. İşte o zaman, gerçeğin" kendilerine ve şeytanlarına değil "Allah'a" ve Resulüne "ait olduğunu

---

1 Haram aylardan üçü, yani 11. sıradaki Zilka'de, 12. sıradaki Zilhicce ve 1. sıradaki Muharrem ayları art arda gelirken, 7. sıradaki Recep ayı sonraki bir zamana aittir. / ed.

2 Müfessir, burada tek kelime ile hem *muvahhid* bir Müslüman olduğunu hem de Ehl-i 'Adl ve't-*Tevhid*'e mensup olduğunu göstermektedir. / ed.

ومنه قولهم في الأشهر الحرم: ثلاثة سرد، وواحد فرد. والميم مزيدة، ووزنه فعمل. ونظيره دُلَامِص، من الدُّلاص.

[١٤٦] فإن قلت: هلا قيل: بنهار تتصرفون فيه، كما قيل {بِلَيْلٍ تَسْكُنُونَ فِيهِ}؟ قلت: ذكر الضياء، وهو ضوء الشمس، لأن المنافع التي تتعلق به متكاثرة، ليس ٥ التصرف في المعاش وحده، والظلام ليس بتلك المنزلة. ومن ثمة قرن بالضياء {أَفَلَا تَسْمَعُونَ}، لأنّ السمع يدرك ما لا يدركه البصر من ذكر منافعه ووصف فوائده؛ وقرن بالليل {أَفَلَا تُبْصِرُونَ}، لأنّ غيرك يبصر من منفعة الظلام ما تبصرهأنت من السكون ونحوه.

[١٤٧] {وَمِن رَحْمَتِهِ} زاوج بين الليل والنهار لأغراض ثلاثة؛ لتسكنوا في أحدهما ١٠ وهو الليل، ولتبتغوا من فضل الله في الآخر وهو النهار، ولإرادة شكركم.

٧٤-﴿وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ اَيْنَ شُرَكَاءِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ﴾

[١٤٨] وقد سُلكت بهذه الآية طريقةُ اللف؛ في تكرير التوبيخ باتخاذ الشركاء إيذانٌ بأن لا شيء أجلب لغضب الله من الإشراك به، كما لا شيء أدخل في مرضاته من توحيده. اللهم فكما أدخلتنا في أهل توحيدك، فأدخلنا في الناجين من وعيدك.

١٥ ٧٥-﴿وَنَزَعْنَا مِنْ كُلِّ اُمَّةٍ شَهِيدًا فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ فَعَلِمُوا اَنَّ الْحَقَّ لِلّٰهِ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾

[١٤٩] {وَنَزَعْنَا} وأخرجنا {مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا} وهو نبيهم؛ لأن أنبياء الأمم شهداء عليهم، يشهدون بما كانوا عليه {فَقُلْنَا} للأمة {هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ} فيما كنتم عليه من الشرك ومخالفة الرسول {فَعَلِمُوا} حينئذٍ {أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ} ولرسوله، لا لهم ولشياطينهم

ve uydurup durdukları" yalan ve bâtıl "şeylerin" kaybolan şeyin yokluğu gibi "zihinlerinden kaybolup gittiğini anlarlar."

76. Şüphesiz, Kārûn, Mûsâ'nın kavmindendi; ama onlara karşı azdı. Anahtarlarını güçlü bir topluluğun zar-zor taşıdığı hazineler vermiştik kendisine... Hani kavmi ona şöyle demişti: "Şımarma, çünkü Allah şımarıkları sevmez."

[150] قَارُونَ kelimesi *Hârun* gibi yabancı bir isimdir. Yabancı ve **ma'rife** bir kelime olduğu için gayr-i munsariftir. Şayet *karane* kökünden *fâ'ûl* vezninde Arapça bir isim olsaydı munsarif olurdu. Kārûn'un Mûsâ'nın kavminden oluşunun, ona iman etmesi anlamında olduğu söylenmiştir. Yine, İsrailî olup Mûsâ'nın amcaoğlu olduğu da söylenmiştir. Bu adam Kārûn b. Yesher b. Kāhes b. Lâvî b. Ya'kūb'dur. Mûsâ ise Mûsâ b. 'İmran b. Kāhes'tir. Mûsâ'nın Kārûn'un kardeşinin oğlu olduğu da söylenmiştir. Kārûn, parlak ve güzel yüzlü olduğu için kendisine aydın denirdi. İsrâiloğulları içinde Tevrat'ı en iyi *okuyan* kişiydi; fakat Sâmirî gibi o da münafık olmuş ve "Peygamberlik makamı Mûsâ'nın, mezbah ve kurban Hârun'a ait, peki bana ne düşüyor?!" demiştir. Rivayete göre; Mûsâ, onları denizden karşıya geçirince Hârun'a risalet ve hahamlık görevleri verildi. Kurban işlerini organize ediyor ve yönetiyordu. Bu kurban işleri aslında Mûsâ'nın sorumluluğunda idi; ancak Mûsâ bu işi kardeşi Hârun'a devretmişti. Kārûn buna öfkelenip Mûsâ ve Hârun'a haset etti ve Mûsâ'ya "Bütün yetki ve tasarruf sizin ikinizde, benim hiçbir şeyim yok. Böyle nereye kadar sabredeceğim!?" dedi. Mûsâ "Bu Allah'ın işidir." deyince Kārûn, "Vallahi, bu konuda bir mu'cize getirmeden seni tasdik etmeyeceğim!" dedi. Mûsâ, İsrâiloğullarının kabile başkanlarına asâlarını getirmelerini emretti. Onları bir araya toplayıp kendisine vahyin indiği çadıra koydu. Burada geceleri asâlarını gözetliyorlardı. Sabahleyin bir de ne görsünler! Mûsâ'nın asâsı, üzerinde yeşil yaprak olduğu halde hareket etmiyor mu!.. Bu asâ badem ağacından yapılmıştı. Kārûn durumu görünce "Bu, yapmakta olduğun büyüden daha ilginç değildir." dedi.

[151] فَبَغَى عَلَيْهِمْ ifadesi zulmetmek anlamındaki *bağy* kökündendir. Söylendiğine göre, Firavun Kārûn'u İsrâiloğullarına kral olarak atamış; fakat Kārûn onlara zulmetmiş… Kelimenin kibirlenmek, böbürlenmek mânasında olan *bağy*den geldiği de söylenir. Nitekim Kārûn, mal ve evlâdının çokluğuyla onlara karşı büyüklenmekte idi; kibrinden dolayı elbisesini bir karış uzun tuttuğu da söylenmektedir.

{وَضَلَّ عَنْهُمْ} وغاب عنهم غيبة الشيء الضائع {مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ} من الكذب والباطل.

٧٦-﴿إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسٰى فَبَغٰى عَلَيْهِمْ وَاٰتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَٓا اِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُٓوأُ بِالْعُصْبَةِ أُولِي الْقُوَّةِ اِذْ قَالَ لَهُ قَوْمُهُ لَا تَفْرَحْ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ﴾

٥ [١٥٠] قارون اسم أعجمي مثل هرون، ولم ينصرف للعجمة والتعريف، ولو كان فاعولًا من قرن لانصرف. وقيل: معنى كونه من قومه أنه آمن به. وقيل: كان إسرائيليًا ابن عم موسى. هو قارون بن يَصْهَر بن قاهَث بن لاوي بن يعقوب. وموسى بن عمران بن قاهث. وقيل: كان موسى ابنَ أخيه، وكان يسمى المنور لحسن صورته، وكان أقرأ بني إسرائيل للتوراة، ولكنه نافق كما نافق السامري وقال: إذا كانت النبوّة ١٠ لموسى عليه السلام، والمذبح والقربان إلى هرون فمالي؟ وروي أنه لما جاوز بهم موسى البحر وصارت الرسالة والحبورة لهرون يقرّب القربان ويكون رأسًا فيهم، وكان القربان إلى موسى فجعله موسى إلى أخيه وجد قارون في نفسه وحسدهما، فقال لموسى: الأمر لكما ولست على شيء، إلى متى أصبر؟ قال موسى: هذا صنع الله، قال: والله، لا أصدق حتى تأتي بآية! فأمر رؤساء بني إسرائيل أن يجيء كل واحد ١٥ بعصاه، فحزمها وألقاها في القبة التي كان الوحي ينزل عليه فيها، وكانوا يحرسون عصيهم بالليل، فأصبحوا وإذا بعصا هرون تهتز ولها ورق أخضر، وكانت من شجر اللوز، فقال قارون: ما هو بأعجب مما تصنع من السحر!

[١٥١] {فَبَغَى عَلَيْهِمْ} من البغي وهو الظلم. قيل: ملكه فرعون على بني إسرائيل فظلمهم. وقيل: من البغي وهو الكبر والبذخ؛ تبذخ عليهم بكثرة ماله وولده. وقيل: ٢٠ زاد عليهم في الثياب شبرًا.

[152] المَفَاتِحُ kelimesi, -kesre ile- *miftah*ın çoğulu olup anahtar demektir. Hazineler anlamında olduğu da söylenmiştir. Müfredinin kuralı fethalı *meftah* şeklinde gelmesidir. Kişiye yük ağır gelip onun belini büktüğü zaman *nâe bi-hi'l-himlu* denir. العُصْبَةُ kalabalık topluluk demektir; العِصَابَةُ de onun gibidir. اِعْصَوْصَبُوا toplandılar anlamındadır.

[153] Hazinelerinin anahtarlarını altmış katırın taşıdığı söylenir. Her hazinenin bir anahtarı vardır. Anahtar da deriden ve parmak büyüklüğündedir. Ebu Rezîn[1], "Bir anahtar Kûfe'ye yeter." demiştir. Burada "hazineler", "anahtarlar", "zar zor taşıma", "güçlü-kuvvetli" ve "topluluk" kelimelerinin zikriyle mübalağa yapılmıştır.

[154] Büzeyl b. Meysere Yâ ile *le-yenûu* şeklinde okumuştur. Bunun açıklaması, *mefâtih*in ("anahtarlar"ın) *hazâin* (hazineler) diye tefsir edilmesi ve -bitişik ve birlikte olduklarından dolayı- ona muzāfun ileyhin hükmünün verilmesidir ki muzāf, muzāfun ileyh olan müzekker zamirden müzekkerlik kazanmaktadır. Bu, senin *zehebet ehlu'l-yemâme* (Yemameliler gitti.) sözün gibidir; burada da muzāf muzāfun ileyhten müenneslik kazanmıştır. إِذْ kelimesinin mahalli تَنُوءُ fiili ile mansūbdur.

[155] لاَ تَفْرَحْ ifadesi, "Tâ ki kaybettiklerinize üzülmeyesiniz ve size verdikleriyle şımarmayasınız... Övünen, kurumlanan hiç kimseyi Allah sevmez." [Hadid 57/23] âyetindeki gibidir. Şairin şu sözü de bu mânadadır:

> Zaman beni sevindirdiğinde şımaran biri değilimdir!

Bunun izahı şudur: Dünya ile ancak dünya hayatına rıza gösterip onunla tatmin olanlar sevinip şımarır. Kalbi ahirete yönelik olup sahip olduğu şeylerden çok yakın bir gelecekte ayrılacağını bilen kimseye gelince, onun içinden sevinip şımarmak geçmez. Şu sözü söyleyen ne güzel söylemiştir!

> Bana göre en büyük tasa kaynağı, o mutluluktur ki;
> sahibi ondan ayrılacağını kesin olarak bilmektedir

77. "Tamam dünyadaki nasībini unutma; ama Allah'ın sana verdiği şeylerde Âhiret yurdunun da peşine düş; Allah sana ihsanda bulunduğu gibi sen de [ihtiyaç sahiplerine] ihsanda bulun. Yeryüzünde bozuculuk peşinde koşma; çünkü bozucuları Allah sevmez."

---

1 Ukayl kabilesinden Lakīt b. 'Âmir adlı sahabi. / çev.

[١٥٢] المفاتح جمع مِفتح بالكسر، وهو ما يفتح به. وقيل هي الخزائن، وقياس واحدها: مَفتح بالفتح. ويقال: ناء به الحملُ، إذا أثقله حتى أماله. والعصبة: الجماعة الكثيرة. والعصابة: مثلها. واعصوصبوا: اجتمعوا.

[١٥٣] وقيل: كانت تحمل مفاتيح خزائنه ستون بغلًا، لكل خزانة مفتاح، ولا يزيد ٥ المفتاح على أصبع. وكانت من جلود. قال أبو رزين يكفي الكوفة مفتاح. وقد بولغ في ذكر ذلك بلفظ الكنوز، والمفاتح، والنوء، والعصبة، وأولى القوة.

[١٥٤] وقرأ بُديل بن ميسرة:«لَينوءُ»، بالياء. ووجهه أن يفسر المفاتح بالخزائن، ويعطيها حكم ما أضيفت إليه للملابسة والاتصال، كقولك ذهبت أهل اليمامة.ومحل إذ منصوب بـ{تَنُوءُ}.

١٠ [١٥٥] {لَا تَفْرَحْ} كقوله {وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتٰيكُمْ} [الحديد: ٢٣]، وقولِ القائل:

وَلَسْتُ بِمِفْرَاحٍ إذَا الدَّهْرُ سَرَّنِي ۞

وذلك أنه لا يفرح بالدنيا إلا من رضي بها واطمأن. وأمّا من قلبه إلى الآخرة ويعلم أنه مفارق ما فيه عن قريب، لم تحدّثه نفسه بالفرح. وما أحسن ما قال ١٥ القائل:

أَشَدُّ الغمّ عِنْدِي فِي سُرُورٍ ۞ تَيَقَّنَ عَنْهُ صَاحِبُهُ انْتِقَالاَ

٧٧-﴿وَابْتَغِ فِيمَا اٰتٰيكَ اللّٰهُ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَاَحْسِنْ كَمَا اَحْسَنَ اللّٰهُ اِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفَسَادَ فِي الْاَرْضِ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ﴾

[156] "Tamam" sana yetecek ve seni ıslah edecek olan "dünyadaki nasibîni unutma ama Allah'ın sana verdiği" zenginlik ve servet gibi "şeylerde" vacip ve mendup sınıfından hayır işleri yaparak ve bunu ahiret azığı edinerek "Âhiret yurdunun da peşine düş; Allah sana ihsanda bulunduğu gibi sen de" Allah'ın kulları olan "[ihtiyaç sahiplerine] ihsanda bulun." Ya da Allah sana iyilik ettiği gibi sen de Allah'a şükür ve itaatle iyilik et. "Yeryüzünde bozuculuk peşinde koşma; çünkü bozucuları Allah sevmez." Kārûn'un içinde bulunduğu zulüm ve azgınlık, yeryüzünde fesat çıkarmasıdır. Bu sözün Mûsâ'ya (a.s.) ait olduğu da söylenmiştir. وَابْتَغِ (peşine düş, ara) kelimesi *ve'ttebi'* (uy, tâbi ol) şeklinde de okunmuştur.

78. [Peki bu çağrıya ne cevap verdi?] "Bu (zenginlik) bana tamamen bendeki bir bilgiden ötürü verildi!.." dedi.. Bilmiyor muydu ki Allah, daha önce kendisinden daha güçlü ve daha zengin nice nesilleri yok etmiştir?! Ki o zaman [zaten bilindiği için] mücrimlere günahları sorulmazdı...

[157] "Bu [zenginlik] bana tamamen bendeki" diğer insanlardan üstün olduğum "bir bilgiden ötürü" lâyık olduğum, bana verilmesi *gerekli* bir hak olarak "verildi!.."æ dedi. Zira [i] Kārûn İsrâiloğulları içerisinde Tevrat'ı en iyi bilen kişiydi. [ii] Bu ilmin Kimya olduğu da söylenmiştir. Sa'îd b. Müseyyeb'den [v. 94/713] rivayet edildiğine göre Mûsâ (a.s.), Kimya ilmini biliyordu. Bu ilmin üçte birini Yûşa' b. Nûn'a, üçte birini Kâlep b. Yüfennâ'ya, üçte birini de Kārûn'a öğretmişti. Kārûn hile ile onların ilmini de kendi ilmine kattı; artık kalay ve bakırı işleyerek altın üretiyordu. Söylendiğine göre Allah, Kimya ilmini Mûsâ'ya öğretmiş; Mûsâ kızkardeşine, kızkardeşi de Kārûn'a öğretmişti. [iii] Bu ilmin, çeşitli ticaret yollarını, sanat ve zanaat bilgilerini ve mal-mülk ve servet edinme ve diğer kazanç yollarını görmesi ve bilmesi olduğu da söylenmiştir.

[158] عِنْدِي ifadesinin, "Benim zannıma göre böyledir." anlamında olduğu söylenmiştir. Bu, senin *el-emru 'indî kezâ* (Bana göre bu iş böyledir.) demen gibidir. Adeta, "Bu bana kendi bilgimden dolayı verilmiştir." demektedir. -Tıpkı "Sonra, katımızdan ona bir nimet bahşettiğimizde; 'Bu bana tamamen kendi bilgimden dolayı verilmiştir!' der." [Zümer 39/49] âyetindeki gibi.- عِنْدِي ifadesini daha sonra eklemiştir; yani bu, benim zan ve görüşüme göre böyledir.

[159] [Bilmiyor muydu ki...] Bu ifade, [i] önceki nesillerden kendisinden daha güçlü, daha zengin nicelerini Allah'ın helâk ettiğini bildiğinin ispatı olabilir; çünkü Kārûn, bunu Tevrat'tan okumuş, Mûsâ da bunu ona haber vermiştir. Ayrıca kendisi de bunu tarihçilerden işitmiştir.

[١٥٦] {وَابْتَغِ فِيمَا اٰتٰيكَ اللّٰهُ} من الغنى والثروة {الدَّارَ الْاٰخِرَةَ} بأن تفعل فيه أفعال الخير من أصناف الواجب والمندوب إليه، وتجعله زادك إلى الآخرة {وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ}، وهو أن تأخذ منه ما يكفيك ويصلحك، {وَأَحْسِنْ} إلى عباد الله {كَمَا اَحْسَنَ اللّٰهُ اِلَيْكَ}؛ أو أحسن بشكرك وطاعتك لله كما أحسن إليك. والفساد في ٥ الأرض: ما كان عليه من الظلم والبغي. وقيل: إن القائل موسى عليه السلام. وقرئ «واتبع».

٧٨-﴿قَالَ اِنَّمَا اُوتِيتُهُ عَلٰى عِلْمٍ عِنْدِي اَوَلَمْ يَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ قَدْ اَهْلَكَ مِنْ قَبْلِهِ مِنَ الْقُرُونِ مَنْ هُوَ اَشَدُّ مِنْهُ قُوَّةً وَاَكْثَرُ جَمْعًا وَلَا يُسْـَٔلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ﴾

[١٥٧] {عَلٰى عِلْمٍ} أي على استحقاق واستيجاب، لما فيّ من العلم الذي فضّلت ١٠ به الناس. وذلك أنه كان أعلم بني إسرائيل بالتوراة. وقيل: هو علم الكيمياء. عن سعيد بن المسيب: كان موسى عليه السلام يعلم علم الكيمياء، فأفاد يوشع بن نون ثلثه، وكالَب بن يوفنا ثلثه، وقارون ثلثه، فخدعهما قارون حتى أضاف علمهما إلى علمه فكان يأخذ الرصاص والنحاس فيجعلهما ذهبا. وقيل: علم الله موسى علم الكيمياء، فعلمه موسى أخته، فعلمته أخته قارون. وقيل: هو بصره بأنواع التجارة والدهقنة ١٥ وسائر المكاسب.

[١٥٨] وقيل: {عِنْدِي} معناه: في ظني، كما تقول: الأمر عندي كذا، كأنه قال: إنما أوتيته على علم - كقوله تعالى {ثُمَّ اِذَا خَوَّلْنَاهُ نِعْمَةً مِنَّا قَالَ اِنَّمَا اُوتِيتُهُ عَلٰى عِلْمٍ} [الزمر: ٤٩] - ثم زاد {عِنْدِي} أي هو في ظني ورأيي هكذا.

[١٥٩] يجوز أن يكون إثباتًا لعلمه بأنّ الله قد أهلك من القرون قبله من هو أقوى منه ٢٠ وأغنى، لأنه قد قرأه في التوراة، وأخبر به موسى، وسمعه من حفاظ التواريخ والأيام.

Sanki şöyle denmektedir: Bu kadar bilgisine rağmen bunu bilmiyor muydu ki malının çokluğuna ve gücüne - kuvvetine aldanmasın. [ii] Bu ifade, bu konuda ilminin olmadığını ispat etmiş de olabilir; çünkü o "Bendeki bir bilgiden ötürü verildi!.." diyerek, bilgisiyle kibirlenip büyüklük taslayınca ona şöyle denilmiştir: O iddia ettiği ilme sahip olup bu sayede kendisini her nimete müstahak görüyor da kendisini helâk olanların helâk oldukları noktalardan koruyacak bu faydalı ilmi bilmiyor!

[160] أَكْثَرُ جَمعًا yani daha çok mal biriktirmiş… Ya da cemaat ve sayıca daha fazla…

[161] **Şayet** "وَلَا يُسْأَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ (Ki o zaman mücrimlere günahları sorulmazdı.) ifadesinin, öncesi ile bağlantısı nedir?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ Kārûn'a önceki nesillerden kendisinden daha güçlü ve daha zengin nicelerinin helâk olduğunu hatırlatıp tehdit olarak şöyle buyurmuştur: Allah mücrimlerin günahlarından haberdardır! Onları sorup irdelemeye muhtaç değildir. Allah onları cezalandırmaya kâdirdir. Bu ifade, "Yaptıklarınızdan Allah haberdardır!" [Âl-i 'İmrân 3/153], "Yaptıklarınızı Allah biliyor!" [Bakara 2/283], "Yaptıklarınızı bilmekteyim!" [Mu'minûn 23/51] vb. âyetler gibidir.

79. Bir gün, bütün debdebesiyle kavminin karşısına çıkmıştı. Dünya hayatını arzulayanlar, "Keşke şu Kārûn'a verilenlerin bir benzeri de bizim olsaydı. Gerçekten, muazzam bir varlık sahibiymiş!" dediler.

[162] Hasan-ı Basrî, "Kırmızılı sarılı ziynetler içerisinde çıktı." demiştir. Üzerinde erguvan bulunan altın eğerli simsiyah bir katır üzerinde, kendisi gibi ihtişamlı dört bin üniformalı adamıyla çıktığı da söylenmiştir. Yine, sağında kendileri ve atları kırmızı ipekli üç yüz hizmetçi, solunda üzerlerinde ipek ve ziynetler olan üç yüz beyaz cariye ile çıktığı da söylenmiştir. Kızıla çalan giysiler giymiş doksan bin kişi ile çıktığı da söylenmiştir ki o gün, kızıla çalan bir kıyafetin görüldüğü ilk gün imiş.

[163] Böyle bir varlığa sahip olmayı temenni edenler Müslüman bir topluluk idi ve bunu beşerin âdeti olduğu üzere, zenginlik ve ihtiyaçsızlığa olan rağbetlerinden dolayı temenni etmişlerdi. Katâde'den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre bunu, Allah'a yaklaşmak ve hayır yolunda infak etmek üzere arzu etmişler imiş. Bunu temenni edenlerin kâfir bir topluluk olduğu da söylenmiştir.

كأنه قيل: {أَوَ لَمْ يَعْلَمْ} في جملة ما عنده من العلم هذا، حتى لا يغتر بكثرة ماله وقوّته. ويجوز أن يكون نفيًا لعلمه بذلك؛ لأنه لما قال: {أُوتِيتُهُ عَلَى عِلْمٍ عِنْدِي}، فتنفج بالعلم وتعظم به، قيل: أعنده مثل ذلك العلم الذي ادعاه ورأى نفسه به مستوجبة لكل نعمة، ولم يعلم هذا العلم النافع حتى يقي به نفسه مصارع الهالكين؟!

٥ [١٦٠] {وَأَكْثَرُ جَمْعًا} للمال، أو أكثر جماعة وعددًا.

[١٦١] فإن قلت: ما وجه اتصال قوله {وَلَا يُسْأَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ} بما قبله؟ قلت: لما ذكر قارون من أهلك من قبله من القرون الذي كانوا أقوى منه وأغنى، قال على سبيل التهديد له: والله مطلع على ذنوب المجرمين، لا يحتاج إلى سؤالهم عنها واستعلامهم. وهو قادر على أن يعاقبهم عليها، كقوله تعالى: {وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا ١٠ تَعْمَلُونَ} [آل عمران: ١٥٣] وغيرها، {وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ} [البقرة: ٢٨٣]، {إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ} [المؤمنون: ٥١] وما أشبه ذلك.

٧٩-﴿فَخَرَجَ عَلَىٰ قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ قَالَ الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْحَيَوٰةَ الدُّنْيَا يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ إِنَّهُ لَذُو حَظٍّ عَظِيمٍ﴾

[١٦٢] {فِي زِينَتِهِ} قال الحسن: في الحمرة والصفرة. وقيل: خرج على بغلة ١٥ شهباء عليها الأرجوان وعليها سرج من ذهب، ومعه أربعة آلاف على زيه. وقيل: عليهم وعلى خيولهم الديباج الأحمر، وعن يمينه ثلثمائة غلام، وعن يساره ثلثمائة جارية، بيض عليهنّ الحلي والديباج. وقيل: في تسعين ألفًا عليهم المعصفرات، وهو أوّل يوم رؤي فيه المعصفر.

[١٦٣] كان المتمنُّون قومًا مسلمين، وإنما تمنوه على سبيل الرغبة في اليسار ٢٠ والاستغناء كما هو عادة البشر. وعن قتادة: تمنوه ليتقربوا به إلى الله وينفقوه في سبل الخير. وقيل: كانوا قومًا كفارًا.

[164] *Gıpta* eden, arkadaşının sahip olduğu nimetin benzerini -onun elinden çıkmaksızın- temenni eden kişidir. *Hased* eden ise arkadaşının sahip olduğu nimetin elinden çıkarak kendisine verilmesini isteyendir. “Keşke şu Kārûn’a verilenlerin bir benzeri de bizim olsaydı!” ifadesi gıpta kabilinden; “Allah’ın sizi birbirinizden üstün kıldığı şeyleri *temenni* etmeyin!” [Nisâ 4/32] ifadesi[ndeki *temenni*] ise haset cinsindendir. Peygamber’e (s.a.), “Gıptanın zararı var mıdır?” diye sorulunca, “Hayır; ancak değnekle dikenli ağaca vurmak kadar bir zararı olur.” buyurmuşlardır.

[165] حَظٍّ kelimesi جدّ ile aynıdır ki bu da baht ve devlet demektir. Kārûn’u çok nasipli, talihli biri olarak nitelediler. *Fulânun zû-hazzin, hazīzun* ve *mahzūzun* denilir ki “Falanca nasipli biridir.” demektir. Zaten dünya haz, baht ve devlettir.

80. Kendilerine bilgi verilmiş olanlar ise dediler ki: “Yazıklar olsun size!.. İman edip salih amel işleyenler için Allah’ın vereceği karşılık daha hayırlıdır. Buna da ancak sabredenler kavuşturulur.”

81. Nihayet, onu ve sarayını öyle bir yerin dibine geçirdik ki!.. O sırada Allah karşısında kendisine yardım edecek bir cemaati olmadığı gibi, kendi gücüyle kurtulabilecek gibi de değildi.

[166] وَيْلَكَ (Yazıklar olsun!) ifadesinin aslı kişinin helâkı için edilen bedduadır. Sonra, rıza ve memnuniyetin olmadığı şeyleri terk etme, bunları engelleyip yasaklama anlamında kullanılır olmuştur. Tıpkı *lâ eba lek* ifadesindeki gibi ki bu ifadenin aslı da işe teşvik konusunda kişiyi ayıplayarak ona beddua etmektir.[1]

[167] ولا يُلَقّاها ifadesindeki zamir, âlimlerin anlattıkları şeye veya karşılığa -ki uhrevî sevap ya da cennettir- yahut âlimlerin sîret ve *tarikat*larına yani iman ve salih amele râcidir; “buna da ancak” taatler[deki meşakkat]e, şehevî arzulara ve Allah’ın kendisine az-çok taksim ettiklerine “sabredenler [kavuşturulur].”

[168] Kārûn her zaman Allah Resûlü Mûsâ’ya eziyet ederdi. Mûsâ ise akrabalık bağından dolayı ona müsamaha ederdi. Zekât âyeti nâzil olunca, bin dirhemde bir dirhem, bin dinarda bir dinar zekât vermek üzere anlaştılar. Kārûn zekât hesabını yaptı. Tabiî, toplamda belli bir yekûn tutunca Kārûn bunu çok buldu, cimrilik etti. İsrâiloğullarını topladı

1 Yani, muhataba “babasızlık” isnat etmek değildir. / ed.

[١٦٤] الغابط: هو الذي يتمنى مثل نعمة صاحبه من غير أن تزول عنه. والحاسد: هو الذي يتمنى أن تكون نعمة صاحبه له دونه؛ فمن الغبطة قوله تعالى {يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَآ أُوتِيَ قَارُونُ}، ومن الحسد قوله: {وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللّٰهُ بِهٖ بَعْضَكُمْ عَلٰى بَعْضٍ} [النساء: ٣٢]. وقيل لرسول الله ﷺ:هل يضر الغبط؟ فقال: «لا، إلا كما يضر العضاه الخبط».

[١٦٥] والحظ: الجدّ، وهو البخت والدولة. وصفوه بأنه رجل مجدود مبخوت، يقال: فلان ذو حظ، وحظيظ، ومحظوظ؛ وما الدنيا إلا أحاظٍ وجدودٌ.

٨٠-﴿وَقَالَ الَّذِينَ اُوتُوا الْعِلْمَ وَيْلَكُمْ ثَوَابُ اللّٰهِ خَيْرٌ لِمَنْ اٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا وَلَا يُلَقّٰيهَآ اِلَّا الصَّابِرُونَ﴾

٨١-﴿فَخَسَفْنَا بِهٖ وَبِدَارِهِ الْاَرْضَ فَمَا كَانَ لَهُ مِنْ فِئَةٍ يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُنْتَصِرِينَ﴾

[١٦٦] ويلك: أصله الدعاء بالهلاك، ثم استعمل في الزجر والردع والبعث على ترك ما لا يرتضى، كما استعمل "لا أبا لك!" وأصله الدعاء على الرجل بالإقراف في الحث على الفعل.

[١٦٧] والراجع في {وَلَا يُلَقّٰيهَآ} للكلمة التي تكلم بها العلماء، أو للثواب، لأنه في معنى المثوبة أو الجنة، أو للسيرة والطريقة، وهي الإيمان والعمل الصالح. {الصَّابِرُونَ} على الطاعات وعن الشهوات وعلى ما قسم الله من القليل عن الكثير.

[١٦٨] كان قارون يؤذي نبي الله موسى عليه السلام كل وقت، وهو يداريه للقرابة التي بينهما، حتى نزلت الزكاة فصالحه عن كل ألف دينار على دينار، وعن كل ألف درهم على درهم؛ فحسبه فاستكثره فشحت به نفسه، فجمع بني إسرائيل

ve onlara, "Mûsâ sizin her şeyinize kastetmekte! Şimdide mallarınızı almak istiyor!" dedi. Onlar da "Sen bizim büyüğümüzsün, efendimizsin; istediğini emret." dediler. Kārûn "Falanca fahişeye rüşvet verelim; Mûsâ'ya kendisiyle zina yaptığı iftirası atsın, İsrâiloğulları da onu terketsinler!" dedi ve kadına bin altın tahsis etti. -Bu rüşvetin altın bir tas olduğu ya da içi altın dolu bir altın tas olduğu yahut da Kārûn'un, kadını kendi malı üzerinde yetkili kılıp ne isterse alabileceğini söylediği de rivayet edilmiştir.- Bayram günü Mûsâ halka hitaben, "Ey İsrâiloğulları! Hırsızlık yapanın elini keseriz. İftira edene had cezası vururuz. Muhsan olmayan (bekâr) biri zina ederse ona da had vururuz. Muhsan biri zina ederse onu recm ederiz!" dedi. Bu sefer Kārûn, "Bu zina eden sen olsan da mı?" dedi. Mûsâ "Evet, ben de olsam muhsan olarak zina edenin cezası recm edilmektir!" dedi. Kārûn, "İsrâiloğulları senin falan kadınla zina ettiğini iddia ediyorlar." dedi ve kadın huzura getirildi. Mûsâ kadına Denizi yaran, Tevrat'ı indiren Allah adına yemin verdirerek doğru söylemesini emretti. Allah kadına son anda doğru konuşmayı ilham etti ve kadın, "Bunlar yalan söylüyorlar. Bilakis Kārûn sana iftira etmem için bana rüşvet verdi!" dedi. Mûsâ ağlayarak secdeye kapandı ve "Ya Rabbi! Şayet ben senin peygamberin isem benim için Kārûn'a gazab et!" dedi. Allah Teâlâ da Mûsâ'ya "Ne istersen, yere emret; sana itaat edecek." diye vahyetti. Mûsâ "Ey İsrâiloğulları! Allah beni Firavun'a gönderdiği gibi Kārûn'a da gönderdi. Kim Kārûn'dan yanaysa yerinde dursun. Kim de benimle beraberse ondan ayrılsın!" dedi. İki kişi dışında herkes Kārûn'un yanından ayrıldı. Sonra Mûsâ, "Ey yer bunları yut!" dedi. Yer onları dizlerine kadar yutuverdi. Sonra yine "Yut şunları!" dedi. Yer onları bellerine kadar yuttu. Sonra tekrar "Yut şunları!" dedi. Yer onları boyunlarına kadar yuttu. Kārûn ve yandaşları Mûsâ'ya yalvarıyor, Allah ve akrabalık hukuku adına ona yemin veriyorlardı. Mûsâ çok öfkelendiği için onlara hiç iltifat etmiyordu. Sonra Mûsâ "Yut bunları!" dedi. Sonuçta yer onları tamamen yuttu ve üzerlerini kapattı. Allah Teâlâ, Mûsâ'ya "Ne kadar sertsin! Kaç kere senden yardım istediler, onlara hiç merhamet etmedin. İzzet ve celâlim hakkı için, şayet bana bir kere dua etselerdi elbette beni kendilerine yakın ve icabet edici bulurlardı." buyurdu. Bu sefer İsrâiloğulları "Mûsâ, Kārûn'un saray ve hazinelerine el koymak için ona beddua etti." demeye başladılar. Mûsâ da Allah'a dua etti ve sonunda Allah, Kārûn'un sarayını ve malını da yere batırdı.

[169] "O sırada Allah karşısında kendisine yardım edecek bir cemaati olmadığı gibi, kendi gücüyle" Allah'ın azabından "kurtulabilecek" ya da Mûsâ (a.s.)'dan intikam alabilecek "gibi de değildi." *Nasarahû min 'aduvvihî fe'ntesara* (O, düşmanına karşı ona yardım etti; o da zafere ulaştı.) denilir ki düşmanının ona bir şey etmesini engelledi, o da ondan korunmuş oldu, anlamındadır.

وقال: إنّ موسى أرادكم على كل شيء، وهو يريد أن يأخذ أموالكم! فقالوا: أنت كبيرنا وسيدنا، فمر بما شئت. قال: نبرطل فلانة البغيّ حتى ترميه بنفسها فيرفضه بنو إسرائيل، فجعل لها ألف دينار. وقيل: طستًا من ذهب. وقيل: طستًا من ذهب مملوءة ذهبًا. وقيل: حكمها فلما كان يوم عيد قام موسى فقال: يا بني إسرائيل، من سرق ٥ قطعناه، ومن افترى جلدناه، ومن زنى وهو غير محصن جلدناه، وإن أحصن رجمناه! فقال قارون: وإن كنت أنت؟ قال: وإن كنت أنا. قال: فإنّ بني إسرائيل يزعمون أنك فجرت بفلانة.فأحضرت، فناشدها موسى بالذي فلق البحر، وأنزل التوراة أن تصدُق، فتداركها الله فقالت: كذبوا، بل جعل لي قارون جعلًا على أن أقذفك لنفسي، فخرّ موسى ساجدًا يبكي وقال: يا رب، إن كنت رسولك فاغضب لي. فأوحى إليه: أن مر ١٠ الأرض بما شئت، فإنها مطيعة لك. فقال: يا بني إسرائيل، إنّ الله بعثني إلى قارون كما بعثني إلى فرعون، فمن كان معه فليلزم مكانه، ومن كان معي فليعتزل. فاعتزلوا جميعًا غير رجلين. ثم قال: يا أرض خذيهم، فأخذتهم إلى الركب، ثم قال: خذيهم، فأخذتهم إلى الأوساط، ثم قال: خذيهم، فأخذتهم إلى الأعناق. وقارون وأصحابه يتضرعون إلى موسى عليه السلام ويناشدونه بالله والرحم، وموسى لا يلتفت إليهم ١٥ لشدّة غضبه، ثم قال: خذيهم، فانطبقت عليهم. وأوحى الله إلى موسى: ما أفظَّك! استغاثوا بك مرارًا فلم ترحمهم، أما وعزتي لو إياي دعوا مرة واحدة لوجدوني قريبًا مجيبًا.فأصبحت بنو إسرائيل يتناجون بينهم: إنما دعا موسى على قارون ليستبد بداره وكنوزه، فدعا اللهَ حتى خسف بداره وأمواله.

[١٦٩] {مِنَ الْمُنْتَصِرِينَ} من المنتقمين من موسى عليه السلام، أو من الممتنعين ٢٠ من عذاب الله. يقال: نصره من عدوه فانتصر، أي منعه منه فامتنع.

82. Daha dün onun yerinde olmayı isteyenler, "Vay be!.. Demek ki Allah dilediği kullarının rızkını genişletmekteymiş, daraltmaktaymış! Allah bize lûtfetmemiş olsaydı, bizi de yerin dibine geçirecekti… Vay be!.. Demek ki inkârcı nankörler asla felâh bulamıyormuş!" demeye başladılar.

[170] "Daha dün…" Bazen الْأَمْسِ ifadesi zikredilir; ancak bundan içinde bulunduğun günden bir önceki gün -yani dün- murat edilmez; isti'âre yoluyla yakın bir zaman dilimi kastedilir. "… onun yerinde" dünyadaki mevki ve konumunda "olmayı isteyenler; 'Vay be!.. Demek ki Allah, dilediği kullarının rızkını genişletmekte ve daraltmaktaymış!'…" *Keenne*siz olarak *vey* lâfzı, kişinin hatasını fark edip pişmanlık duyduğunu anlatan bir kelimedir. Mâna şudur: Millet gerek bu temennilerinde gerekse "Keşke şu Kārûn'a verilenlerin bir benzeri de bizim olsaydı!" sözlerinde hata ettiklerini anlayıp pişman oldular ve daha sonra, "Vay be!.. Demek ki inkârcı nankörler asla felâh bulamıyormuş!" dediler; yani Kārûn'un bu hali, ne kadar da kâfirlerin felâh bulamamaları haline benziyor! Bu, Halil [v. 175/791] ve Sîbeveyhi'nin görüşüdür. Şair şöyle demiştir:

> Vay be!.. Meğer varlıklı kimseler seviliyormuş!..
> Yoksullar fakr u zaruret içinde yaşıyormuş!..

Ferrâ'nın [v. 227/822] aktardığına göre bedevî bir kadın, eşine "Oğlun nerede?" diye sormuş. Adam "وَيْ كَأَنَّهُ وَرَاءَ الْبَيْتِ" (Hâ, galiba evin arkasında.) demiş. Kûfelilere göre *veyke* kelimesi *veyleke* anlamında olup, "Kâfirlerin asla felâh bulamadığını bilmiyor musun!" demektir. Kâf'ın *vey* kelimesine katılmış hitap Kâf'ı olması da mümkündür. Şair şöyle demiştir:

> Haydi Antere! Atıl!..

Bu durumda أَنَّهُ ifadesi *li-ennehû* mânasında olmaktadır. وَيْلَكَ'deki Lâm bu sözün kimin için söylendiğini beyan eder; zira وَيْ (vay be, vah) denilince, "Kime?" diye sorulmakta; muhatap da "Sana dedi." demektedir. Ya da bu ifade "Kâfirler felâh bulamaz, bu böyledir; işte Kārûn yere batırılmış!.." demektir. [Kisâî gibi] bazıları وَيْ üzerinde vakfedip كَأَنَّهُ'dan başlarken, [Ebû 'Amr gibi,] وَيْكَ üzerinde vakfedenler de vardır. A'meş [v. 148/765] *levlâ mennu'llâhi 'aleynâ* (Allah'ın üzerimizdeki lütfu olmasaydı) şeklinde okumuştur. [*Le-husife bi-nâ* (kesin yerin dibine batırılırdık!) ifadesi][1] لَخَسَفَ بِنَا şeklinde malum olarak da okunmuştur ki zamir, Allāh'a râcidir. İfade, *le'nhasefe bi-nâ* (kesin yerin dibine batırılırdık!) şeklinde de okunmuştur ki *unkutı'a bi-hî* demen gibidir.[2] Yine *le-tuhsefu bi-nâ* (yer, bizimle birlikte çökerdi!) şeklinde de okunmuştur.

1 Hafs ve Ya'kūb dışındaki bütün kurrânın kıraati budur; müfessirin bu kıraati tercih ettiği anlaşılmaktadır. / ed.
2 Yani harf-i cerli kelimenin nâib-i fâ'il olması bakımından. / ed.

٨٢-﴿وَاَصْبَحَ الَّذِينَ تَمَنَّوْا مَكَانَهُ بِالْاَمْسِ يَقُولُونَ وَيْكَاَنَّ اللّٰهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهٖ وَيَقْدِرُ لَوْلَٓا اَنْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بِنَا وَيْكَاَنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ﴾

[١٧٠] قد يذكر الأمس ولا يراد به اليوم الذي قبل يومك، ولكن الوقت المستقرب على طريق الاستعارة.{مَكَانَهُ} منزلته من الدنيا. وي مفصولة عن كأن، وهي كلمة تنبُّهٍ على الخطأ وتندُّمٍ. ومعناه: أن القوم قد تنبهوا على خطئهم في تمنيهم وقولهم {يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَٓا اُوتِيَ قَارُونُ} وتندموا، ثم قالوا: {وَيْكَاَنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ}أي ما أشبه الحال بأن الكافرين لا ينالون الفلاح، وهو مذهب الخليل وسيبويه. قال:

وَيْكَأَنَّ مَنْ يَكُنْ لَهُ نَشَبٌ يُحْـ ❁ ـبَبْ وَمَنْ يَفْتَقِرْ يَعِشْ عَيْشَ ضُرِّ

وحكى الفراء أنّ أعرابية قالت لزوجها: أين ابنك؟ فقال: وي كأنه وراء البيت. وعند الكوفيين أنّ ويك بمعنى ويلك، وأنّ المعنى: ألم تعلم أنه لا يفلح الكافرون. ويجوز أن تكون الكاف كاف الخطاب مضمومة إلى وي، كقوله:

... وَيْكَ عَنْتَرَ أَقْدِمِ ❁

و{اَنَّهُ} بمعنى لأنه، واللام لبيان المقول لأجله هذا القولُ، أو لأنه لا يفلح الكافرون كان ذلك، وهو الخسف بقارون. ومن الناس من يقف على {وَيْ} ويبتدئ{كَأَنَّهُ}. ومنهم من يقف على {وَيْكَ}.وقرأ الأعمش «لولا منُّ اللهِ علينا». وقرئ {لَخَسَفَ بِنَا}، وفيه ضمير الله، و«لانْخسَفَ بنا»، كقولك: انقطع به، و«لَتُخسَفُ بنا».

83. Biz o Âhiret yurdunu, yeryüzünde zorbalaşma ve bozuculuk arzusu bulunmayan kimselere veririz. Âkıbet muttakîlerindir.

[171] تِلْكَ (o) ifadesi ahireti ve onun şan ve itibarını yüceltmektedir. İşte o ahiret; bahsini işittiğin, vasıf ve niteliği sana ulaşmış olan şeydir. Allah Teâlâ, ahiret yurdunu böbürlenmeyi ve bozuculuğu terketmeye değil, bilakis bunları irade etmenin, kalbin bunlara meylinin terkedilmesine bağlamıştır. Şöyle buyuruyor: "Zulmedenlere az da olsa meyletmeyin; yoksa size de dokunur o ateş!" [Hûd 11/113] Burada da tehdidi az da olsa zulme meyletmeye bağlamıştır. Ali'nin (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: İnsan, kendi ayakkabı bağcığının arkadaşının ayakkabı bağcığından daha güzel olmasından hoşlanır. Ve bu âyetin hükmü altına girer. Fudayl'den [v. 187/803] rivayet edildiğine göre o, bu âyeti okumuş, sonra da "Artık burada bütün emel ve kuruntular kaybolup gitti." demiştir. Ömer b. Abdülaziz [v. 101/720] ile ilgili rivayete göre ise o, ölünceye kadar bu âyeti tekrarlayıp durmuştur. Tamahkârlardan[1] biri, "Firavun, ülkesinde iyice zorbalaşmıştı!" [Kasas 28/4] ve "Yeryüzünde bozuculuk peşinde koşma!" [Kasas 28/77] ifadelerini hüccet kabul ederek zorbalaşmayı Firavun'a, bozuculuğu da Kārûn'a tahsis etmiş ve "Kim Firavun ve Kārûn gibi değilse, ona ahiret yurdu vardır." demiştir. Bu adam, "Âkıbet muttakîlerindir." âyetini Hazret-i Ali'nin, Fudayl [v. 187/803] ve Ömer b. Abdulaziz'in düşündüğü gibi derin derin düşünmemektedir!..

84. Kim bir iyilik getirirse, ona daha hayırlısı verilir; kim de bir kötülük getirirse, o kötülükleri işleyenler, sadece kendi yaptıklarının karşılığını alacaklardır!

[172] فَلَا يُجْزَى الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ (o kötülükleri işleyenler… karşılığını alırlar) ifadesi[nde zamir yeterli olup], فلا يجزون (karşılığını alırlar) demektir; yani الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ ifadesi zamir yerine konulmuştur; çünkü kötülük yapma işini tekraren onlara nispet etmekte, onların halini daha da çirkin göstermek ve dinleyenlerin kalplerinde kötülüğe karşı nefreti artırmak gibi bir durum söz konusudur.

[173] "Sadece kendi yaptıklarının…" Yani sadece kendi yaptıklarının dengi bir karşılık… Allah Teâlâ fazlukereminin büyüklük ve enginliğinden dolayı kötülüğe sadece misliyle mukabele ederken, iyiliğe on misliyle -veya yedi yüz misliyle- mukabele etmektedir. "Ona daha hayırlısı verilir." ifadesinin mânası budur.

---

1 Yani iman ile amelin bağımsız iki ayrı kategori olduğu, dolayısıyla 'bütün' iman sahiplerinin cennete gideceği kanaatinde olanlardan… Oysa İmam Mâtürîdî'nin Te'vîlâtu'l-Kur'ân'da Kehf 18/2'nin tefsirinde belirttiği gibi, Kur'ân'da ilahî rıza ve cennet ancak "iman ile salih ameli *birleştiren*"*lere* vaat edilmektedir. / ed.

٨٣-﴿تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾

[١٧١] {تِلْكَ} تعظيم لها وتفخيم لشأنها، يعني تلك التي سمعت بذكرها وبلغك وصفها. لم يعلق الموعد بترك العلوّ والفساد، ولكن بترك إرادتهما وميل القلوب إليهما، كما قال: {وَلَا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا} [هود: ١١٣]، فعلق الوعيد بالركون. وعن علي رضي الله عنه: إنّ الرجل ليعجبه أن يكون شراك نعله أجود من شراك نعل صاحبه، فيدخل تحتها! وعن الفضيل أنه قرأها ثم قال: ذهبت الأماني ههنا. وعن عمر بن عبد العزيز أنه كان يردّدها حتى قبض. ومن الطُّمَّاع من يجعل العلوّ لفرعون، والفساد لقارون، متعلقًا بقوله {إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ} [القصص: ٤]، {وَلَا تَبْغِ الْفَسَادَ فِي الْأَرْضِ} [القصص: ٧٧] ويقول: من لم يكن مثل فرعون وقارون فله تلك الدار الآخرة، ولا يتدبر قوله {وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ} كما تدبره عليّ والفضيل وعمر.

٨٤-﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٧٢] معناه: فلا يجزون، فوضع {الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ} موضع الضمير؛ لأن في إسناد عمل السيئة إليهم مكررًا فضل تهجينٍ لحالهم، وزيادة تبغيض للسيئة إلى قلوب السامعين.

[١٧٣] {إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} إلا مثل ما كانوا يعملون. وهذا من فضله العظيم وكرمه الواسع أن لا يجزي السيئة إلا بمثلها، ويجزي الحسنة بعشر أمثالها وبسبعمائة. وهو معنى قوله: {فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا}.

85. Kur'ân'ı [insanlara iletmeyi] sana farz kılan, seni elbet bir sonuca (yani dünyada, senin hükmedeceğin özgür bir vatana, Âhirette de nihaî mutluluk yurduna) vardıracak! De ki: Kimin doğru yolu gösteren kılavuzu getirdiğini, kimin de apaçık bir sapma içinde bulunduğunu en iyi bilen benim Rabbimdir.

[174] "Kur'ân'ı" okumayı, tebliğ etmeyi ve muhtevasıyla amel etmeyi "sana farz kılan, seni elbet *bir* sonuca vardıracak!" Hem öyle bir sonuç ki… Öldükten sonra hiçbir beşere nasip olmayan muazzam ve mükemmel *bir* sonuç! مَعَادٍ kelimesinin nekire yapılması işbu mâna içindir. Şu da söylenmiştir: ['Varılacak sonuç' anlamındaki] *me'âd*dan maksat Mekke'dir. Şöyle ki: Mekke fethedildiği gün, Allah Teâlâ onu Mekke'ye ulaştırmış olacaktır[1]; مَعَادٍ kelimesi nekire gelmiştir; çünkü o sırada Mekke varılacak anlamlı *bir* sonuç ve dönülecek önemli *bir* yer idi. Zira bu, Peygamber'in (s.a.) Mekke'ye egemen olup ora halkını itaat altına aldığını, İslâm'ın ve Müslümanların izzete erdiğini, şirkin ve şirk birliğinin ise zillete düştüğünü gösteriyor olacaktı!.. Sûre hicretten önce Mekke'de nâzil olmuştur; Allah Teâlâ adeta Peygamber (s.a.) Mekke'de Mekkelilerin baskı ve işkencesi altında iken onu oradan hicret ettirip tekrar muzaffer ve egemen bir şekilde Mekke'ye döndüreceğini vaat etmektedir. Bu âyetin, Peygamber (s.a.) hicret ederken Cuhfe'ye[2] ulaştığı sırada nâzil olduğu da söylenmiştir. Peygamber (s.a.), kendisinin ve atalarının doğduğu memleketini ve İbrahim(a.s.)'in haremi olan Mekke'yi özlemeye başladı. Cebrâil (a.s.) gelip "Mekke'yi mi özlüyorsun?" dedi. Peygamber (s.a.) "Evet" deyince, işbu âyeti vahyetti.

[175] **Şayet** "En iyi bilen benim Rabbimdir' ifadesinin, öncesiyle bağlantısı nedir?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ, peygamberine onu varacağı iyi bir sonuca ulaştıracağını vaat edince "Ey Muhammed! Müşriklere de ki kimin doğru yolu gösteren kılavuzu getirdiğini en iyi bilen benim Rabbimdir." buyurdu ki bununla bizzat Peygamber'i (s.a.) ve ulaşacağı sonuçta layık olduğu mükâfatı kastediyordu; "kimin de apaçık bir sapma içinde bulunduğunu" derken de onları ve varacakları sonuçta müstehak oldukları cezayı kastediyordu.

86. Sana bu kitabın verileceğini sen de ummuyordun. Tamamen Rabbinin bir rahmeti olarak... Öyleyse, sakın inkârcı nankörlere arka çıkma.

---

1 Devamındaki ibarede şu soru cevaplanıyor: "O halde, herkesin malumu olan bir kent neden nekire getirilmiş olsun; o zaman, *ile'l-me'âd* denmesi gerekmez miydi?!" / ed.

2 Kızıldeniz sahiline 9 km. mesafede; Mağrip, Mısır ve Suriye'den karayoluyla hacca gelenlerin mîkāt yeri. Mekke'ye yaklaşık 180 km. mesafede. / ed.

٨٥-﴿إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْاٰنَ لَرَٓادُّكَ اِلٰى مَعَادٍ قُلْ رَبّ۪ي اَعْلَمُ مَنْ جَٓاءَ بِالْهُدٰى وَمَنْ هُوَ ف۪ي ضَلَالٍ مُب۪ينٍ﴾

[١٧٤] {فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ} أوجب عليك تلاوته وتبليغه والعمل بما فيه، يعني أن الذي حملك صعوبة هذا التكليف لمثيبُك عليها ثوابًا لا يحيط به الوصف، و{لَرَادُّكَ} بعد الموت {إِلٰى مَعَادٍ}، أي معاد ليس لغيرك من البشر. وتنكير المعاد لذلك. وقيل: المراد به مكة. ووجهه أن يراد رده إليها يوم الفتح، ووجه تنكيره أنها كانت في ذلك اليوم معادًا له شأن، ومرجعًا له اعتداد؛ لغلبة رسول الله ﷺ عليها، وقهره لأهلها، ولظهور عز الإسلام وأهله وذل الشرك وحزبه. والسورة مكية، فكأن الله وعده وهو بمكة في أذى وغلبة من أهلها: أنه يهاجر به منها، ويعيده إليها ظاهرًا ظافرًا. وقيل: نزلت عليه حين بلغ الجحفة في مهاجره. وقد اشتاق إلى مولده ومولد آبائه وحرم إبراهيم، فنزل جبريل فقال له: أتشتاق إلى مكة؟ قال: نعم، فأوحاها إليه.

[١٧٥] فإن قلت: كيف اتصل قوله تعالى: {قُلْ رَبّ۪ي اَعْلَمُ} بما قبله؟ قلت: لما وعد رسوله الردّ إلى معاد، قال: قل للمشركين {رَبّى أَعْلَمُ مَنْ جَاءَ بِالْهُدَى}،يعني نفسه وما يستحقه من الثواب في معاده، {وَمَنْ هُوَ فِى ضَلَالٍ مُبِينٍ} يعنيهم وما يستحقونه من العقاب في معادهم.

٨٦-﴿وَمَا كُنْتَ تَرْجُٓوا اَنْ يُلْقٰٓى اِلَيْكَ الْكِتَابُ اِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ ظَه۪يرًا لِلْكَافِر۪ينَ﴾

[176] **Şayet "**إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ ifadesinde istisnanın[1] izahı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu söz, mânaya hamledilmiş olup adeta şöyle denmektedir: Sana kitap tamamen Rabbinden bir rahmet olarak verilmiştir. إِلَّا 'aksine ve ama' anlamı veren *lâkinne* mânasında da olabilir; yani [evet, sen ummuyordun] ama bu kitap sana Rabbinden bir rahmet olarak indirildi.

87. Allah'ın âyetleri sana indirildikten sonra, sakın seni onlardan alıkoymasınlar (Müşrikler). Rabbine davet et ve sakın müşriklerden olma.

[177] [ولا يَصُدَّنَّكَ ifadesi] *saddehû* mânasındaki *esaddehû*dan *yusıddenneke* şeklinde de okunmuştur ki Kelb kabilesi lügatine göredir. Şair şöyle demiştir:

Kılıçla bertaraf ettiler insanları üzerlerinden
hayvan suvaran çobanlar yabancı develeri engelleyip kovduğu gibi…

[178] بَعْدَ إِذْ أُنزِلَتْ إِلَيْكَ ifadesi, "âyetler indirildikten sonra" demektir; yani senin *yevmeizin, hîneizin, leyleteizin* sözlerinde olduğu gibi, إِذْ'e zaman isimleri muzāf olmaktadır. Böyle kâfirlere arka çıkma vb. durumların yasaklanması, -yukarılarda geçtiği üzere- heyecan ve coşku vermek içindir.[2]

88. Allah'la birlikte bir başka 'tanrı'ya daha dua etme; çünkü O'ndan başka tanrı yok! O'nun zatından başka her şey helâk olmaktadır; hüküm tamamen O'na aittir ve mutlaka O'na döndürüleceksiniz.

[179] إلا وجهه ifadesi, "O[3] hariç" demektir; وَجْهٌ kelimesiyle bizzat ilgili kişi ifade edilir.

[180] Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: Her kim TāSînMîm-i Kasas sûresini okursa ona Mûsâ'yı tasdik ve tekzip edenler sayısınca ecir ve sevap verilir. "Allah'ın zatı hariç her şeyin helâk olacağını, hükmün yalnızca O'na ait olduğunu ve herkesin sonunda O'na döndürüleceğini" tasdik ettiğine Kıyamet günü şahitlik etmeyen ne göklerde ne de yerde bir tek melek bile kalmaz.

1 Mot-a-mot; "Rabbinin rahmeti olarak verilmesi şıkkı hariç, sen de bu kitabın sana verileceğini ummuyordun." Bu durumda, sanki Peygamber, "kendisine Allah'ın rahmetiyle kitap verilebileceğini umuyormuş" gibi -metinde olmayan- bir anlam ortaya çıkmaktadır. Müfessir bunu açıklamaya çalışıyor. / ed.

2 Yani Peygamber kâfirlere destek oluyormuş da bu, kendisine yasaklanıyormuş gibi anlaşılmamalıdır. / ed.

3 Mot-a-mot; "O'nun yüzü hariç." / ed.

[١٧٦] فإن قلت: قوله {إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبّكَ} ما وجه الاستثناء فيه؟ قلت: هذا كلام محمول على المعنى، كأنه قيل: وما ألقى عليك الكتاب إلا رحمة من ربك. ويجوز أن يكون إلا بمعنى لكن للاستدراك، أي ولكن لرحمة من ربك ألقي إليك.

٨٧-﴿وَلَا يَصُدُّنَّكَ عَنْ اٰيَاتِ اللّٰهِ بَعْدَ اِذْ اُنْزِلَتْ اِلَيْكَ وَادْعُ اِلٰى رَبِّكَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ ٥

[١٧٧] وقرئ «يُصِدَّنَّك»، من أصدّه بمعنى صدّه، وهي في لغة كلب. وقال:

أُنَاسٌ أَصَدُّوا النَّاسَ بِالسَّيْفِ عَنْهُمُو ۞ صُدُودَ السَّوَاقِي عَنْ أُنُوفِ الْحَوَائِمِ

[١٧٨] {بَعْدَ إِذْ أُنزِلَتْ إِلَيْكَ} بعد وقت إنزاله وإذ تضاف إليه أسماء الزمان، كقولك: حينئذٍ وليلتئذٍ ويومئذٍ وما أشبه ذلك. والنهي عن مظاهرة الكافرين ونحو ذلك من باب التهييج الذي سبق ذكره. ١٠

٨٨-﴿وَلَا تَدْعُ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

[١٧٩] {إِلَّا وَجْهَهُ} إلا إياه. والوجه يعبر به عن الذات.

[١٨٠] قال رسول الله ﷺ: مَنْ قَرأَ طاسم القصص كان له الأجر بعدد مَنْ صدَّق موسى وكذَّب به، ولم يبقَ ملكٌ في السَّمٰوَات والأرضِ إلا شهد له يوم القيامة أنّه كانَ صادِقًا أنّ كلَّ شيءٍ هالكٌ إلّا وجهه، لهُ الحكمُ وإليه ترجعون. ١٥

ANKEBÛT SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 69 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Mîm. 2. Yoksa insanlar hiç denenmeden; sadece "iman ettik" demekle bırakılıvereceklerini mi sanmışlardı?

[181] *Hisbân* (sanma) fiilini tekil kelimelerin mânalarına bağlamak doğru olmaz; cümle muhtevalarına bağlanır. Dikkat edilirse, "Zeyd'i sandım.", "Atı sandım." desen bir şey söylemiş olmazsın; ancak "Zeyd'i âlim sandım.", "Atı soylu sandım." dersen bu bir hüküm ifade eder; çünkü "Zeyd âlimdir.", "At soyludur." şeklindeki sözlerin mânalı ifadelerdir. Bu mânayı kesin değil de *zan* şeklinde haber vermek istediğinde, mânanın -sana göre- bu şekilde sabit ve kesin olduğunu ifade etmek için, cümlenin her iki tarafına da *hisbân* fiili getirerek zikretmen gerekir ki maksadın hâsıl olsun. **Şayet** "Ayette *hisbân*ın gerektirdiği mazmuna delâlet eden ifade hangisidir?" **dersen şöyle derim:** أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ [Yoksa hiç denenmeden; sadece 'iman ettik' demekle bırakılıvereceklerini] ifadesidir; çünkü ifade *e-hasibû terkehum ğayra meftûnîne li-kavlihim âmennâ* (Sadece 'İman ettik.' demekle, hiç sınanmadan bırakılıvereceklerini mi sandılar!) şeklinde takdir edilir. *Terk,* حسب'nin birinci mef'ûlüdür; آمَنَّا haber; وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ da terk mefhumunun tamamlayıcısıdır; çünkü o, *tasyîr* (yani intikal, oluşum ve dönüşüm) anlamındaki *terk*tir. Şair şöyle demiştir:

Ben de parçalasınlar diye yırtıcılara bıraktım o [koyu]nu!

[182] Dikkat edersen, *hisbân* fiilini getirmeden önce, -Lâm'dan evvel *hâsıl* ve *müstakarr* kelimelerini takdir ederek- *terkuhum ğayra meftûnîne [hâsılun / müstekarrun] li-kavlihim âmennâ* (Bunların sınanmadan bırakılıvermesi 'İman ettik.' şeklindeki sözlerinden dolayı[*gerçekleşmiş*]tir.) ifadesini var sayıyorsun. **Şayet** "أَنْ يَقُولُوا [demekle] ifadesi sınanmadan bırakılıvermeyeceklerinin gerekçesidir; nasıl, bir mübtedanın haberi olur?" **dersen şöyle derim:** Bu, "Onun çıkıp gidişi kötülükten korktuğu içindir." ve "Dövmesi terbiye etmek içindir." demen gibidir ki; [başlarına bir fiil getirerek] "Kötülükten korktuğum için *çıkıp gittim.*" ve "Onu terbiye etmek için *dövdüm.*" dediğinde, terbiye etme ve korkma fiillerinden her biri, yapılan işin gerekçesi olmaktadır.

سورة العنكبوت

مكية، وآياتها ٦٩

بسم الله الرحمن الرحيم

١- ﴿الٓمٓ﴾

٥ ٢-﴿اَحَسِبَ النَّاسُ اَنْ يُتْرَكُوا اَنْ يَقُولُوا اٰمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ﴾

[١٨١] الحسبان لا يصح تعليقه بمعاني المفردات، ولكن بمضامين الجمل. ألا ترى أنك لو قلت: حسبت زيدًا وظننت الفرس، لم يكن شيئًا. حتى تقول: حسبت زيدًا عالِمًا، وظننت الفرس جوادًا. لأنّ قولك: زيد عالم، أو الفرس جواد، كلام دال على مضمون، فأردت الإخبار عن ذلك المضمون ثابتًا عندك على وجه الظن

١٠ لا اليقين؛ فلم تجد بدًّا في العبارة عن ثباته عندك على ذلك الوجه من ذكر شطري الجملة مدخلًا عليهما فعلُ الحسبان، حتى يتم لك غرضك. فإن قلت: فأين الكلام الدال على المضمون الذي يقتضيه الحسبان في الآية؟ قلت: هو في قوله {اَنْ يُتْرَكُوا اَنْ يَقُولُوا اٰمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ}. وذلك أن تقديره: أحسبوا تركهم غير مفتونين لقولهم آمنا. فالترك أول مفعولي حسب؛ و"لقولهم آمنّا" هو الخبر. وأما «غير مفتونين»

١٥ فتتمة الترك؛ لأنه من الترك الذي هو بمعنى التصيير، كقوله:

فَتَرَكْتُهُ جَزَرَ السِّبَاعِ يَنُشْنَهُ ۞

[١٨٢] ألا ترى أنك قبل المجيء بالحسبان، تقدر أن تقول: تركهم غير مفتونين لقولهم آمنا، على تقدير: حاصل ومستقر، قبل اللام. فإن قلت {اَنْ يَقُولُوا} هو علة تركهم غير مفتونين، فكيف يصح أن يقع خبر مبتدأ؟ قلت: كما تقول: خروجه لمخافة الشر، وضربه

٢٠ للتأديب. وقد كان التأديب والمخافة في قولك خرجت مخافة الشر، وضربته تأديبًا تعليلين.

İşte, "Kötülükten korktuğu için çıkıp gittiğini sandım." ve "Terbiye etmek için dövdüğünü sandım." da diyebilir; onları mübteda ve haber yaptığın gibi mef'ûl de yapabilirsin.

3. Gerçek şu ki; Biz onlardan öncekileri de denemiştik... Elbette Allah, doğru olanları da bilecektir; yalancıları da bilecektir...

[183] *Fitne*[1]; yerinden yurdundan ayrılmak, düşmanla cebelleşmek, bazı ağır ibadet ve taatleri yerine getirip nefsanî zevkleri, arzu ve istekleri terketmek gibi ağır yükümlülüklerle denenmek; mallarda ve canlarda yaşanabilecek çeşitli belâ ve musibetlerle, fakirlik ve kıtlıkla sınanmaktır; [özellikle] kâfirlerin baskı ve işkencelerine, tuzak niteliğindeki stratejilerine, vereceklari zarara kararlılıkla direnme imtihanıdır. Mâna şudur: Diliyle kelime-i şehâdet getirip mümin olduklarını söyleyenler sırf bu iman ve ikrarlarından dolayı böylece bırakılıp sıkıntılarla imtihan edilmeyeceklerini mi sandılar!? Hayır, bilakis Allah Teâlâ onları çeşitli sıkıntılarla imtihan ederek sabır ve sebatlarını, inançlarının sağlamlığını, niyetlerinin halis olup olmadığını sınayacak ve samimi olanla olmayan, dinde sabit olanla mütereddit ve kaygan olan, dinde sağlam temel üzerinde muhkem olanla iğreti olan belli olup birbirinden ayrılmış olacaktır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Mallarınız ve canlarınız konusunda mutlaka deneneceksiniz ve gerek sizden önce kitap verilenlerden gerekse Müşriklerden pek çok incitici şey işiteceksiniz. Sabredip sakınırsanız, bu gerçekten azmetmeye değer işlerdendir." [Âl-i İmrân 3/186]

[184] Rivayete göre; bu âyet Müşriklerin eziyet ve işkenceleri karşısında feryad ü figan eden bazı sahabiler hakkında nâzil olmuştur. Âyetin; Allah yolunda işkenceye mâruz kalan Ammar b. Yâsir hakkında indiği, ayrıca, Mekke'de Müslüman olan bazıları hakkında indiği de söylenmiştir ki muhacirler bunlara "Hicret etmediğiniz sürece Müslümanlığınız kabul edilmez." diye mektup yazmışlardı. Onlar da hicret etmek üzere yola çıktılar. Müşrikler ise onları takip edip geri çevirdiler. Bu âyet nâzil olunca, muhacirler âyeti yazıp onlara gönderdiler. Onlar da hicret etmek üzere tekrar yola koyuldular. Müşrikler takip edip onlara saldırdılar -ki bu saldırıda bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı kurtulmuştu.- Yine, âyetin Hazret-i Ömer'in (r.a.) azadlısı Mihca' b. Abdullah hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir. Mihca' Bedir'de ilk şehit olan sahabidir; Âmir b. Hadramî onu okla şehit etmiştir. Peygamber (s.a.) "Mihca' şehitlerin efendisidir. O bu ümmetten cennetin kapısına ilk çağrılacak kişidir." [*Hadis kaynaklarında nakledilmemiştir.*] buyurmuştur; zira Mihca'ın şehit olmasına ana babası ve eşi çok üzülüp feryat etmişlerdi.

1 Burada; *fitne*nin masdar anlamı aktarılmaktadır; yani baskı ve işkenceler sebebiyle insanların sınanıp, gerçek hallerinin, içyüzlerinin ortaya çıkartılması. Dinî terminolojideki baskı, işkence, anarşi ve hukuksuzluk anlamı ise aslında *fitne* (ne idüğünü ortaya çıkartmak için ayartma) eyleminin araçlarıdır. / ed.

وتقول أيضًا: حسبت خروجه لمخافة الشر، وظننت ضربه للتأديب، فتجعلهما مفعولين كما جعلتهما مبتدأ وخبرًا.

٣-﴿وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ﴾

[١٨٣] والفتنة: الامتحان بشدائد التكليف من مفارقة الأوطان، ومجاهدة الأعداء، وسائر الطاعات الشاقّة، وهجر الشهوات والملاذّ؛ وبالفقر، والقحط، وأنواع المصائب في الأنفس والأموال؛ وبمصابرة الكفار على أذاهم وكيدهم وضرارهم. والمعنى: أحسب الذين أجروا كلمة الشهادة على ألسنتهم وأظهروا القول بالإيمان أنهم يتركون بذلك غير ممتحنين؟ بل يمتحنهم الله بضروب المحن حتى يبلو صبرهم وثبات أقدامهم وصحة عقائدهم ونصوع نياتهم، ليتميز المخلص من غير المخلص، والراسخ في الدين من المضطرب، والمتمكن من العابد على حرف، كما قال: {لَتُبْلَوُنَّ فِي اَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْ وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا اَذًى كَثِيرًا وَاِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَاِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْاُمُورِ} [آل عمران: ١٨٦].

[١٨٤] وروي أنها نزلت في ناس من أصحاب رسول الله ﷺ قد جزعوا من أذى المشركين. وقيل: في عمار بن ياسر؛ وكان يعذّب في الله. وقيل: في ناس أسلموا بمكة، فكتب إليهم المهاجرون: لا يقبل منكم إسلامكم حتى تهاجروا، فخرجوا فتبعهم المشركون فردّوهم. فلما نزلت كتبوا بها إليهم؛ فخرجوا فاتبعهم المشركون فقاتلوهم، فمنهم من قتل ومنهم من نجا. وقيل: في مِهْجع بن عبد الله مولى عمر بن الخطاب رضي الله عنه، وهو أوّل قتيل من المسلمين يوم بدر، رماه عامر بن الحضرمي. فقال رسول الله ﷺ: ’’سيد الشهداء مهجع، وهو أول من يدعى إلى باب الجنة من هذه الأمة‘‘. فجزع عليه أبواه وامرأته.

[185] وَلَقَدْ فَتَنَّا [Gerçek şu ki; Biz sınadık] ifadesi أحَسِبَ yahut لايفتنون ifadesine bağlıdır. Bu ifade senin "Falanca sınanmayacak mı? ki, ondan daha hayırlı olan sınanmıştır." sözün gibidir; yani onlardan önceki peygamberlerin ümmetlerine bunlara isabet eden -hatta daha çetin- bela ve musibetler isabet etmiş ve onlar sabretmişlerdi. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Nice peygamber, beraberinde pek çok alperen olduğu halde savaşmıştır; Allah yolunda başlarına gelenlerden dolayı yılmamışlar ve boyun eğmemişlerdir" [Âl-i 'İmrân 3/146]. Peygamber (s.a.) de şöyle buyurmuştur: "Sizden önceki ümmetlerden bir kişi yakalanır, testere dikey olarak başının ortasına konulur ve bedeni ortadan ikiye ayrılırdı! Ve bu işkence onu dininden döndürmezdi. Yine, demir taraklarla taranır; eti, kemiği, kas ve sinirleri ayrılıp lime lime edilirdi! Ve bu da onu dininden döndürmezdi." [*Buhārî*, Menâkıbü'l-ensār, 30.]

[186] "Elbette Allah," sınayarak, imanda "doğru olanları da bilecektir; yalancıları da bilecektir." **Şayet** "Nasıl olur, Allah Teâlâ bunu zaten ezelî olarak bilmektedir?" **dersen şöyle derim:** Evet, ezelde bunu 'yok' olarak bilir; 'var' halini ise var olduktan sonra bilir. Âyet "İnsanlardan sadık ve samimi olan ile yalancı olan belirgin hale gelsin diye…" anlamındadır. İfadenin bir vaat ve tehdit olması da mümkündür; adeta şöyle buyurmaktadır: Elbette Allah sadıkları ödüllendirecek ve yalancıları cezalandıracaktır! Ali (r.a.) ve Zührî [v. 124/742] *i'lâm*dan *ve le-yu'limenne* şeklinde okumuşlardır; yani Allah onların kimler olduğunu elbette insanlara bildirecektir. Ya da onları -yüzlerinin ak yahut kara oluşu, gözlerinin sürmeli ya da mavi oluşu gibi- tanınacakları bir alâmetle nişanlayıp damgalayacaktır.

4. Yoksa bu (müminlerin ayartılmasına yol açan) kötülükleri işleyen (zalim)ler, Bizi geç(ip azabımızdan kurtul)abileceklerini mi sandılar?! Ne kötü hüküm veriyorlar!

[187] أن يسبقونا (Bizi geçeceklerini) ifadesi, "elimizden kaçıp kurtulacaklarını" anlamındadır; yani ceza mutlaka onları bulacaktır; bunda şüphe yoktur! Aslında bunlar kaçıp kurtulmaya yönelik bir tamah içinde değillerdi, böyle bir düşünceleri bile yoktu; ama gafletlerinden, işin sonunu düşünmeyip günahta ısrar etmekten dolayı, kaçıp kurtulmayı düşünüyormuş, buna tamah ediyorlarmış gibi değerlendirilmişlerdir. "O'nu ne yerde âciz bırakabilirsiniz ne de gökte!" [Ankebût 29/22] ve "Nankörce inkâr edenler sakın Bizi geçtiklerini (onları yakalayamayacağımızı); Bizi âciz bırakacaklarını sanmasınlar." [Enfâl 8/59] âyetleri de bu âyete benzemektedir.

[١٨٥] {وَلَقَدْ فَتَنَّا} موصول بـ{اَحَسِبَ} أو بـ{لَا يُفْتَنُونَ}. كقولك: ألا يمتحن فلان وقد امتحن من هو خير منه؟ يعني أن أتباع الأنبياء عليهم السلام قبلهم، قد أصابهم من الفتن والمحن نحو ما أصابهم. أو ما هو أشدّ منه فصبروا. كما قال: {وَكَاَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا...} الآيةَ [آل عمران: ١٤٦]. وعن النبي ﷺ: "قد كان مَن قبلكم يؤخذ فيوضع المنشار على رأسه فيفرق فرقتين، وما يصرفه ذلك عن دينه؛ ويمشط بأمشاط الحديد ما دون عظمه من لحم وعصب، ما يصرفه ذلك عن دينه".

[١٨٦] { فَلَيَعْلَمَنَّ اللّٰهُ} بالامتحان {الَّذِينَ صَدَقُوا} في الإيمان {وَلَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ} فيه. فإن قلت: كيف وهو عالم بذلك فيما لم يزل؟ قلت: لم يزل يعلمه معدومًا، ولا يعلمه موجودًا إلا إذا وجد. والمعنى: وليتميزن الصادق منهم من الكاذب. ويجوز أن يكون وعدًا ووعيدًا، كأنه قال: ولَيُثيبنَّ الذين صدقوا وليعاقبنَّ الكاذبين. وقرأ علي رضي الله عنه والزهري «ولَيُعْلمنّ»، من الإعلام، أي وليعَرِّفنهم الله الناس من هم. أو لَيَسِمنَّهم بعلامة يعرفون بها من بياض الوجوه وسوادها، وكحل العيون وزرقتها.

٤-﴿اَمْ حَسِبَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّاٰتِ اَنْ يَسْبِقُونَا سَٓاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾

[١٨٧] {اَنْ يَسْبِقُونَا} أي يفوتونا. يعني أنّ الجزاء يلحقهم لا محالة. وهم لم يطمعوا في الفوت، ولم يحدّثوا به نفوسهم، ولكنهم لغفلتهم وقلة فكرهم في العاقبة وإصرارهم على المعاصي، في صورة من يقدر ذلك ويطمع فيه. ونظيره {وَمَٓا اَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْاَرْضِ} [العنكبوت: ٢٢]، {وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَبَقُوا اِنَّهُمْ لَا يُعْجِزُونَ} [الأنفال: ٥٩].

[188] **Şayet** "*Hasibe*nin mef'ûlleri nerededir?" **dersen şöyle derim:** Tıpkı أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ [Cennet'e girivereceğinizi mi sanmıştınız? [Bakara 2/214] âyetindeki gibi, أنْ'in sılasının *müsned* ve *müsnedün ileyh*e[1] şâmil olması iki mef'ûl yerine geçmiştir. Ancak *hasibe*nin *kaddera* anlamında olması da mümkündür ki bu durumda zaten bir mef'ûl yeterli olmaktadır. أَمْ ('yoksa' anlamındadır, yani) *munkatı'a*dır. Bu 'yoksa'nın anlamı, *hisbân*ın önceki *hisbân*dan çok daha *bâtıl*/boş olmasıdır; çünkü önceki, imanından dolayı imtihan edilmeyeceğini düşünmekte idi; bu ise günahlarından dolayı cezalandırılmayacağını sanmaktadır! "Ne kötü hüküm veriyorlar!" Bu hüküm, bunların verdiği ne kötü bir hükümdür! Ya da bunların verdiği bir hüküm olarak bu hüküm ne kötü bir hükümdür! Yani, ifadede yerilen şey (*mahsūs bi'z-zemm*) hazfedilmiştir.

5. Kim Allah'la karşı karşıya geleceğini umuyorsa, Allah'ın verdiği süre mutlaka gelecektir. O işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', Alîm).

[189] "Allah'la karşı karşıya gelme" ifadesi; ölüm meleğiyle, yeniden dirilişle, hesap ve ceza ile karşılaşma gibi nihaî âkıbete ulaşmanın temsîlidir. Bu, uzun bir aradan sonra efendisinin huzuruna çıkan öyle bir kölenin haline benzetilmiştir ki efendisi onun bütün yapıp ettiklerinden haberdardır ve yaptıklarından memnun olduğu için, onu güleryüzle ve hoşnutlukla karşılayacak ya da yaptıklarından dolayı ona kızdığı için onu -aksine- hışımla ve hiddetle karşılayacaktır. İşte, مَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ اللهِ ifadesinin anlamı, kim böyle bir durumla karşı karşıya gelme *emel*inde ise ve orada Allah'ın ikram ve müjdesi[2] ile karşılaşmayı umuyorsa, "Allah'ın verdiği süre" yani ölüm "mutlaka gelecektir;" bunda şüphe yoktur; o halde, umudunu doğrulayacak, emelini gerçekleştirecek ve kendisini iyice Allah'a yaklaştıracak *salih amel*i yapmaya baksın. "O işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir." Kullarının söylediği ve yaptığı hiçbir şey O'na gizli kalmaz; dolayısıyla çekinilmeye, saygı duyulmaya lâyıktır.

[190] يَرْجُو kelimesinin يَخَافُ [korkar] anlamında olduğu da söylenmiştir. Hüzelî [v. 28/649] petekten bal sağan kişiyi şöyle tasvir etmektedir:

Arı sürüsü kendisini sokarken, sokmalarından korkmuyordu.

---

1 يسبقونا yani "Bizi" "geçebileceklerini…" / ed.

2 Müfessirler ve meal sahipleri, dikkatleri *recâ*nın sürekli olumlu anlamına çekiyorlarsa da, aslında "Allah'la karşı karşıya gelme" kavramı, hep 'müjdeye konu' olacak sonuçlar vermez; kişi O'nunla karşı karşıya geldiğinde, pekâlâ azabıyla da karşılaşabilir. Dolayısıyla, *recâ* âyetlerinde; O'nun azabından korkma ve rahmetini umma anlamı birlikte düşünülmelidir. -Nitekim aşağıda قيل diye nakledilen görüşte, *recâ*nın korkma anlamı üzerinde durulmuştur.- Sonuç olarak; ifadenin meali "Kim Allah'la karşı karşıya geleceğine dair bir ümit ve korku taşıyorsa…" şeklinde olmalıdır. / ed.

[١٨٨] فإن قلت: أين مفعولا حسب؟ قلت: اشتمال صلة "أنْ" على مسند ومسند إليه سدّ مسدّ المفعولين. كقوله تعالى {اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ} [البقرة: ٢١٤]. ويجوز أن يضمن حسب معنى قدر وأم منقطعة. ومعنى الإضراب فيها أن هذا الحسبان أبطل من الحسبان الأوّل، لأن ذاك يقدر أنه لا يمتحن لإيمانه، وهذا يظن أنه لا يجازى بمساويه. {سَٓاءَ مَا يَحْكُمُونَ} بئس الذي يحكمونه حكمُهم هذا. أو بئس حكمًا يحكمونه حكمهم هذا؛ فحذف المخصوص بالذم.

٥-﴿مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَٓاءَ اللّٰهِ فَاِنَّ اَجَلَ اللّٰهِ لَاٰتٍ وَهُوَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ﴾

[١٨٩] لقاء الله مثل للوصول إلى العاقبة، من تلقي ملك الموت، والبعث، والحساب، والجزاء؛ مثلت تلك الحال بحال عبد قدم على سيده بعد عهد طويل، وقد اطلع مولاه على ما كان يأتي ويذر، فإما أن يلقاه ببشر وترحيب لما رضي من أفعاله، أو بضد ذلك لما سخطه منها. فمعنى قوله {مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَٓاءَ اللّٰهِ}: من كان يأمل تلك الحال وأن يلقى فيها الكرامة من الله والبشرَ {فَاِنَّ اَجَلَ اللّٰهِ} وهو الموت {لَاٰتٍ} لا محالة؛ فليبادر العمل الصالح الذي يصدق رجاءه، ويحقق أمله، ويكتسب به القربة عند الله والزلفى. {وَهُوَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ} الذي لا يخفى عليه شيء مما يقوله عباده ومما يفعلونه؛ فهو حقيق بالتقوى والخشية.

[١٩٠] وقيل: {يَرْجُو} يخاف من قول الهُذَلي في صفة عسّال:

إِذَا لَسَعْتُه الدَّبْرُ لَمْ يَرْجُ لَسْعَهَا ❁

[191] **Şayet** "فَإِنَّ أَجَلَ اللّٰهِ لَاٰتٍ (Allah'ın verdiği süre mutlaka gelecektir.) ifadesi şarta nasıl cevap oluyor?" **dersen şöyle derim:** Allah ile karşı karşıya gelme ifadesiyle 'temsildeki hâlin' kastedildiği ve bu durumun gerçekleşeceği vaktin ölüm için belirlenmiş olan *ecel* olduğu bilinince, şöyle buyrulmuş oldu: Kim Allah ile karşılaşmayı umuyorsa, işte Allah ile karşılaşma vakti yakındır; çünkü bu karşılaşmanın gerçekleşeceği *ecel* kesindir. Nitekim -hükümdarın cuma günü gelip halka hitap ettiği bilindiği takdirde- "Kim hükümdarla karşı karşıya gelmeyi umuyorsa, cuma günü elbette yakındır." dersin.

6. Kim (bu uğurda) cihad ederse, tamamen kendisi için cihad etmiş olur; zira Allah âlemlerden müstağnîdir.

[192] Kim *nefs*inin emrettiği kötülüklere mâni olma konusunda onunla *mücahede* eder ve onu şiddetle reddettiği konulara yönlendirirse bunun faydası kendisine döner. Allah bu emir ve yasakları sırf kullarına acıyıp onları sevdiği için koymuştur; yoksa O'nun ne kullarına ne de onların itaatlerine ihtiyacı vardır.

7. İman edip salih amel işleyenlerin kötülüklerini mutlaka örteriz; onları yapıp ettiklerinden daha güzeli ile mükâfatlandırırız.

[193] Allah Teâlâ burada bazı işlerinde kötü davranmış; kötülükleri iyilikleriyle kuşatılmış Müslüman ve salih bir topluluğu murad etmektedir. Allah bu iyilikleri kötülüklere kefaret sayar; yani kötülüklerin cezasını iyiliklerinin sevabı ile düşürür ve onları yapmakta olduklarının en güzeli ile ödüllendirir. Ya da Allah Teâlâ müşrik iken imana gelip salih ameller yapan bir toplumu murad etmektedir. Allah bunların da günahlarını siler ve geçmişte yaptıkları inkâr ve masiyetlerin cezasını düşürüp İslam'da yaptıkları işlerin en güzeli ile onları ödüllendirir.

8. Biz insana; ana-babası hakkında güzellik tavsiye ettik... Ama şayet o ikisi, hakkında 'bilgi'n olmayan bir şeyi Bana ortak koşman için seni zorlarlarsa, onlara itaat etme; çünkü dönüşünüz Banadır; yaptıklarınızı Ben size bir bir haber veririm.

[194] وصّى (tavsiye etti) kelimesinin hükmü hem mâna hem de tasarruf açısından *emera* (emretti) fiilinin hükmü gibidir. Mesela "Zeyd'e iyilik yapmasını emrettim." dediğin gibi "Zeyd'e iyilik yapmasını tavsiye ettim." denilir. İbnü's-Sikkît'in *Islâhu'l Mantık* kitabındaki şu beyit de bu kabildendir:

> Zübyan'lı kadın oğullarına kadifeleri ve nar kabuğu ile tabaklanmış
> deri kapları yağmalamalarını *tavsiye* etti.

[١٩١] فإن قلت {فَاِنَّ اَجَلَ اللّٰهِ لَاٰتٍ} كيف وقع جوابًا للشرط؟ قلت: إذا علم أن لقاء الله عُنِيت به تلك الحال الممثلة والوقت الذي تقع فيه تلك الحال هو الأجل المضروب للموت، فكأنه قال: من كان يرجو لقاء الله فإن لقاء الله لآت، لأن الأجل واقع فيه اللقاء. كما تقول: من كان يرجو لقاء الملك فإن يوم الجمعة قريب؛ إذا علم أنه يقعد للناس يوم الجمعة.

٦-﴿وَمَنْ جَاهَدَ فَاِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ اِنَّ اللّٰهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾

[١٩٢] {وَمَنْ جَاهَدَ} نفسه في منعها ما تأمر به وحملها على ما تأباه {فَاِنَّمَا يُجَاهِدُ} لها، لأن منفعة ذلك راجعة إليها، وإنما أمر الله عز وجل ونهى رحمة لعباده، وهو الغني عنهم وعن طاعتهم.

٧-﴿وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّاٰتِهِمْ وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ اَحْسَنَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٩٣] إما أن يريد قومًا مسلمين صالحين قد أساءوا في بعض أعمالهم وسيآتُهم مغمورة بحسناتهم، فهو يكفرها عنهم، أي يسقط عقابها بثواب الحسنات ويجزيهم {اَحْسَنَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ}، أي أحسن جزاء أعمالهم؛ وإما قومًا مشركين آمنوا وعملوا الصالحات، فالله عز وجل يكفر سيآتهم بأن يسقط عقاب ما تقدم لهم من الكفر والمعاصي ويجزيهم أحسن جزاء أعمالهم في الإسلام.

٨-﴿وَوَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا وَاِنْ جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا اِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَاُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[١٩٤] وصّى حكمه حكم أمر في معناه وتصرفه. يقال: وصيت زيدًا بأن يفعل خيرًا، كما تقول: أمرته بأن يفعل. ومنه بيت الإصلاح:

وَذُبْيَانِيَّةٍ وَصَّتْ بَنِيهَا ❁ بِأَنْ كَذَبَ القَرَاطِفُ وَالْقُرُوفُ

[195] Bu, şairin “Kadın oğullarına bunları yağmalamalarını emretti.” demekle aynıdır. وَوَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ (“İbrahim de bunu oğullarına emretti Yakup da...” [Bakara 2/132]) -yani onlara *kelime-i tevhid*i[1] tavsiye ve emretti- âyeti de bu kabildendir. Yine, “Zeyd’e Amr’ı tavsiye ettim.” sözünün mânası “Ona Amr’ın sorumluluğunu üstlenmesini, onu görüp gözetmesi vb. şeyleri tavsiye ettim.” demektir. “Biz insana; ana-babası hakkında güzellik *tavsiye* ettik...” ifadesinin mânası da aynen böyledir; yani biz insana ana babasına iyilik etmesini; [onlara vermesini ve gerektiğinde onların bakımını üstlenmesini] ya da ana babasına iyi davranmasını *emr*ettik. Buna göre, حسنًا (güzellik) kelimesi, ‘güzelliği olan bir davranış’ ya da ‘çok güzel olduğu için güzelliğin ta kendisi olan davranış’ anlamında kullanılmış olur. Tıpkı وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا [“İnsanlara *güzel söz*[2] söyleyin.” [Bakara 2/83] âyetindeki gibi. Bu kelime *husnen* ve *ihsânen* şeklinde okunmuştur ki *husnen* ifadesini, kişinin Zeyd’e vurmaya hazırlandığını gördüğünde, bir *ıdrib* (döv) takdir ederek [ama bu fiili kullanmadan, direkt] *Zeyden* demen kabilinden düşünebilirsin. Buna göre *husnen* kelimesini, *evlihimâ* (Onlara [güzel] sahip çık) ya da *if'al bi-himâ* (Onlara [güzellik] yap.) fiillerini gizleyerek nasbetmiş olursun; zira onlar hakkındaki tavsiye buna delâlet eder. İfadenin devamı da buna mutabık olacaktır; adeta “Onlara iyi davran; ama seni şirke zorlarlarsa şirk konusunda onlara itaat etme!” buyurmuştur. Bu tefsire göre, kişi بوالديه kelimesinde durur ve حسنًا kelimesinden başlayarak okursa vakfı güzel [yani *vakf-ı hasen*] yapmış olur. Birinci tefsire göre ise bir *söyleme* fiili gerekir ve mâna şöyle olur: “*Dedik* ki: Ey insan! Şayet onlar, hakkında” yani ilâh olduğuna dair “*bilgi*n olmayan bir şeyi Bana ortak koşman için seni zorlarlarsa..!” *Bilgi*nin olmamasından maksat ise bilinenin olmadığıdır[3]; adeta “İlah olması sahih ve müstakim olmayan, ilâh olamayacak bir şeyi bana ortak koşman için seni zorlarlarsa onlara itaat etme.” buyrulmaktadır.

[196] Allah Teâlâ ana baba hakkında insana tavsiyede bulunup onlara iyi davranılmasını emretti. Sonra; beyan ettiği veçhile, ana baba onu şirke zorlamak istediklerinde, onlara itaat etmemesi ve Allah hakkı yanında her hakkın -ne kadar büyük olursa olsun- sâkıt olduğu ve *yaratıcıya isyan noktasında yaratılana itaat edilemeyeceğ*ine dikkat çekti. Sonra; “İman edenlerinizin de şirk koşanlarınızın da dönüşü yalnız banadır. Ve ben hak ettiğiniz karşılığı size tam olarak vereceğim.” buyurdu. Burada iki yorum vardır. Birincisi; cezalandırma işi tabiî ki bana aittir. Öyleyse annen ve baban şirk koştukları için onlara kaba davranmak ve karşı gelmek gibi bir şeyi aklına getirme.

1 İslâmiyeti, yani Hakk’a teslimiyeti… / ed.

2 İnsanlar hakkında ‘güzel’ konuşun; onları küçümsemeyin; ötekileştirip şeytanlaştırmayın. / ed.

3 Allah’dan başka tapılan “tanrılar” bilginin konusu değildir; çünkü yokturlar; ‘yok’a ise ilim taalluk etmez. Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *Kur'ân Ne Diyor Biz Ne Anlıyoruz*, İstanbul, 2015, s. 405-427. / ed.

[١٩٥] كما لو قال: أمرتهم بأن ينتهبوها. ومنه قوله تعالى {وَوَصّٰى بِهَآ اِبْرٰهِيمُ بَنِيهِ} [البقرة: ١٣٢]، أي وصاهم بكلمة التوحيد وأمرهم بها. وقولك: وصيت زيدًا بعمرو، معناه: وصيته بتعهد عمرو ومراعاته ونحو ذلك. وكذلك معنى قوله {وَوَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا} وصيناه بإيتاء والديه حسنًا، أو بإيلاء والديه حسنًا، أي فعلًا ذا حسن، أو ما هو في ذاته حسنٌ لفرط حسنه. كقوله تعالى {وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا} [البقرة: ٨٣]. وقرئ «حسنا»، و«إحسانًا». ويجوز أن تجعل «حسنا» من باب قولك: زيدًا، بإضمار اضرب، إذا رأيته متهيئًا للضرب، فتنصبه بإضمار أوْلِهما، أو أفعل بهما، لأن التوصية بهما دالة عليه، وما بعده مطابق له، كأنه قال: ''قلنا أوْلِهما معروفًا ولَا تُطِعْهُمَا في الشرك إذا حملاك عليه''. وعلى هذا التفسير إن وقف على {بِوَالِدَيْهِ} وابتدأ {حُسْنًا} حسن الوقف؛ وعلى التفسير الأول لا بد من إضمار القول. معناه: وقلنا إن جاهداك أيها الإنسانُ {مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ} أي لا علم لك بإلهيته. والمراد بنفي العلم نفي المعلوم، كأنه قال: لتشرك بي شيئًا لا يصح أن يكون إلها ولا يستقيم.

[١٩٦] وصّاه بوالديه وأمره بالإحسان إليهما، ثم نبّه بنهيه عن طاعتهما إذا أراداه على ما ذكره، على أن كل حق - وإن عظم - ساقطٌ إذاجاء حق الله، وأنه لا طاعة لمخلوق في معصية الخالق. ثم قال: إليّ مرجع من آمن منكم ومن أشرك، فأجازيكم حق جزائكم. وفيه شيئان؛ أحدهما أن الجزاء إليّ، فلا تحدث نفسك بجفوة والديك وعقوقهما لشركهما،

Dünyada iyiliğinden ve iyi geçinme nimetinden onları mahrum etme. Kaldı ki, ben de rızkımdan onları mahrum bırakmıyorum. İkincisi; dönüş yerini ve tehdidi zikretmekle şirkte onlara uymaktan sakındırmaya, dinde sebat ve istikamete teşvik vardır.

[197] Rivayete göre; Sa'd b. Ebu Vakkās ez-Zührî (r.a.) Müslüman olduğunda annesi Hamne bint-i Ebu Süfyan b. Ümeyye b. Abdişems şöyle dedi: "Ey Sa'd! Duyduğuma göre dinden çıkmışsın! Allah'a ant içerim ki, Muhammed'i inkâr etmedikçe hiçbir evin çatısı beni güneşin hararetinden ve rüzgârın sıcaklığından gölgelemeyecek! Yeme içme de bana haram olacak!.." -Hamne'nin en çok sevdiği çocuğu o idi.- Sa'd bu teklifi reddetti; dinden dönmek istemedi. Annesi de öylece üç gün bekledi. Sa'd sonra peygambere gelerek durumdan şikâyet etti. Gerek bu âyet gerekse Lokman ve Ahkāf âyetleri[1] bu konu hakkında nâzil olmuştur. Bu sefer, Peygamber (s.a.) Sa'd'a annesine daha hoşgörülü ve müsamahakâr davranmasını, ona iyilik ederek rızasını almasını emretti. [*Müslim*, "Fedāilü's-sahâbe", 43. (Benzer lafızlarla.)]

[198] Ayetin 'Ayyaş b. Ebu Rebî'a el-Mahzûmî [v. 15/636] hakkında nâzil olduğu da rivayet edilmiştir. Şöyle ki; 'Ayyaş, Ömer b. Hattāb (r.a.) ile birlikte hicret edip Medine'ye gelmişti. 'Ayyaş'ın Temimoğullarından Hanzalaoğullarına mensup bir kadın olan Esmâ bint-i Mahreme'den dolayı ana-bir kardeşleri olan Ebû Cehl b. Hişam ve Hâris b. Hişam çıkıp 'Ayyaş'ın yanına gittiler. Ve ona; "Muhammed'in dininde *sıla-i rahim* var; ana babaya iyilik etmek var. Hâlbuki sen anneni, seni görünceye kadar yemez içmez ve hiçbir evde barınmaz vaziyette bıraktın! Kaldı ki, o seni bizden daha çok sever. Bizimle beraber dön gel." dediler. Ona güya çok şefkatli davranıp, ağzından girdiler, burnundan çıktılar, sonunda ayartıp kandırdılar. 'Ayyaş Ömer (r.a.) ile istişare etti. Ömer (r.a.) "Bunlar sana tuzak kuruyorlar! Ben malımı seninle paylaşabilirim, gitme." dediyse de, adamlar çok ısrarcı olunca Ömer (r.a.)'ı dinlemeyip onlara itaat etti. Bu sefer Ömer (r.a.) "Madem beni dinlemedin, onlarla gidiyorsun, bari şu devemi al da onunla git; zira ona yetişebilecek deve yoktur; onlardan şüpheli bir davranış sezersen hemen geri dönersin." dedi… Beyda mevkiine varınca Ebu Cehl Ayyaş'a; "Benim devem yoruldu, beni de bineğine al." dedi. Ayyaş da "Peki, olur." dedi. Kendisi ve Ebu Cehl'in beraber binmeleri için devesinden indi. Ebu Cehl ve Hâris 'Ayyaş'ı yakalayıp sıkıca bağladılar. Her biri yüzer değnek vurup bir güzel dövdüler. Böylece alıp annesine götürdüler. Annesi de "Sen Muhammed'i inkâr etmediğin sürece hep böyle işkence göreceksin!" dedi.[2] İşte âyet bunun üzerine nâzil oldu.

1 Lokman 31/14; Ahkāf 46/15.

2 Ayrıca bkz. *Keşşaf Tefsiri*, Nisa 4/92-93 hk. / ed.

ولا تحرمهما برّك ومعروفك في الدنيا، كما أني لا أمنعهما رزقي. والثاني: التحذير من متابعتهما على الشرك، والحث على الثبات والاستقامة في الدين بذكر المرجع والوعيد.

[١٩٧] روي أن سعد بن أبي وقاص الزهري ﵁ حين أسلم قالت أمّه وهي حمنة بنت أبي سفيان بن أمية بن عبد شمس: يا سعد، بلغني أنك قد صبأت، فوالله لا يظلني سقف بيت من الضح والريح؛ وإن الطعام والشراب عليّ حرام حتى تكفر بمحمد! وكان أحبّ ولدها إليها. فأبى سعد وبقيت ثلاث أيام كذلك، فجاء سعد إلى رسول الله ﷺ وشكا إليه، فنزلت هذه الآية والتي في لقمان والتي في الأحقاف، فأمره رسول الله ﷺ أن يداريها ويترضاها بالإحسان.

[١٩٨] وروي أنها نزلت في عياش بن أبي ربيعة المخزومي، وذلك: أنه هاجر مع عمر بن الخطاب ﵁ مترافقين حتى نزلا المدينة، فخرج أبو جهل بن هشام والحرث بن هشام أخواه لأمه أسماء بنت مخرمة - امرأة من بني تميم من بني حنظلة - فنزلا بعياش وقالا له: إن من دين محمد صلة الأرحام وبر الوالدين، وقد تركت أمّك لا تطعم ولا تشرب ولا تأوي بيتًا حتى تراك، وهي أشدّ حبًا لك منا فاخرج معنا؛ وفتلا منه في الذروة والغارب. فاستشار عمرَ ﵁ فقال: هما يخدعانك، ولك عليّ أن أقسم مالي بيني وبينك. فما زالا به حتى أطاعهما وعصى عمر، فقال له عمر: أما إذ عصيتني فخذ ناقتي، فليس في الدنيا بعير يلحقها، فإن رابك منهما ريب فارجع. فلما انتهوا إلى البيداء قال أبو جهل: إن ناقتي قد كلت فاحملني معك. قال: نعم، فنزل ليوطئ لنفسه وله، فأخذاه وشدّاه وثاقًا، وجلده كل واحد منهما مائة جلدة، وذهبا به إلى أمه فقالت: لا تزال في عذاب حتى ترجع عن دين محمد، فنزلت.

9. İman edip salih amel işleyenleri mutlaka salihlerin arasına sokacağız.

[199] (“Salihlere” anlamındaki في الصالحين ifadesi) salihlerin arasına demektir. *Salâh* müminlerin en önemli niteliklerinden olup, Allah resullerinin çok arzu ettikleri bir erdemdir; Allah Teâlâ Süleyman (a.s.)’ın “Beni rahmetinle salih kullarının arasına sok!’” [Neml 27/19] dediğini aktarmakta; İbrahim (a.s.) hakkında da “Âhirette de şüphesiz salihlerdendir o…” [Bakara 2/130; Nahl 16/122; Ankebut 29/27] buyurmaktadır. Ya da mâna “salih kulların gireceği yere” şeklindedir ki burası da cennettir. Tıpkı “Kim Allah ve Resulüne itaat ederse, işte bunlar; Allah’ın nimet verip ihsanda bulunduğu peygamberlerle, sıddîklarla, şehitlerle (yani ilâhî gerçeklere, sadece sözlü olarak değil, varını-yoğunu ortaya koyarak şahitlik edenlerle) ve salihlerle beraberdir.” [Nisa 4/69] âyetindeki gibi.

10. Öyle insanlar var ki; “Allah’a iman ettik” derler; fakat Allah uğrunda bir eziyete uğratılınca, insanların işkencesini Allah’ın azabı ile bir tutarlar! Senin Rabbinden bir yardım gelecek olsa; “Biz de sizinle beraberdik” derler (yani kendilerine zaferden pay çıkarırlar). Peki, herkesin zihninde neler bulunduğunu (insanların hangi niyet ve saiklerle hareket ettiğini) en iyi bilen, Allah değil mi?

11. Elbette; Allah, iman edenleri de bilecektir, münafıkları da bilecektir.

[200] Bunlar sözde iman etmiş kimselerdir. Kâfirlerden kendilerine bir eziyet dokunduğunda -ki [surenin başında] ‘insanların *fitne*ye düşürülmesi’nden murad bu idi- Allah’ın azabı müminleri inkârcılıktan alıkoyduğu gibi yahut Allah’ın azabı inkârcılığı engelleyici olduğu gibi, kâfirlerin eziyeti de bunları imandan alıkoyuyor, döndürüyordu. Allah Teâlâ müminlere zafer ve ganimet nasip ettiği zaman da müminlerin karşısına çıkıp “Biz de sizinle beraberdik!”; yani “Dininizde biz sizinle beraber olup sizin gibi sebat etmekteyiz. Hiç kimsenin gücü bizi fitneye düşürmeye ve ayartmaya, ayaklarımızı kaydırmaya yetmez. Öyleyse ganimetten bizim hakkımızı da verin!” diyorlardı.

[201] Sonra Allah herkesin zihninde neler olduğunu en iyi bilenin kendisi olduğunu haber verip şöyle buyurmuştur: “Peki, herkesin zihninde neler bulunduğunu en iyi bilen, Allah değil mi?” Ki bunların, zihinlerinde gizledikleri nifak da buna dâhildir. Bu ifade, münafıkların gizlemekte olduğu nifaktan müminleri haberdar etmektedir. Daha sonra Allah müminlere vaatte bulunarak, münafıkları tehdit etmiştir.

٩-﴿وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِينَ﴾

[١٩٩] {فِي الصَّالِحِينَ} في جملتهم. والصلاح من أبلغ صفات المؤمنين، وهو متمنَّى أنبياء الله؛ قال الله تعالى حكاية عن سليمان عليه السلام {وَاَدْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ} [النمل: ١٩]، وقال في إبراهيم عليه السلام {وَاِنَّهُ فِي الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ} [البقرة: ١٣٠؛ النحل: ١٢٢؛ العنكبوت: ٢٧]. أو في مدخل الصالحين، وهي الجنة. وهذا نحو قوله تعالى {وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَالرَّسُولَ فَاُولٰٓئِكَ مَعَ الَّذِينَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ} الآيةَ [النساء: ٦٩].

١٠-﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ فَاِذَٓا اُوذِيَ فِي اللّٰهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللّٰهِ وَلَئِنْ جَٓاءَ نَصْرٌ مِنْ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ اِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ اَوَلَيْسَ اللّٰهُ بِاَعْلَمَ بِمَا فِي صُدُورِ الْعَالَمِينَ﴾

١١-﴿وَلَيَعْلَمَنَّ اللّٰهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْمُنَافِقِينَ﴾

[٢٠٠] هم ناس كانوا يؤمنون بألسنتهم، فإذا مسهم أذى من الكفار، وهو المراد بفتنة الناس، كان ذلك صارفًا لهم عن الإيمان، كما أن عذاب الله صارف للمؤمنين عن الكفر، أو كما يجب أن يكون عذاب الله صارفًا. وإذا نصر الله المؤمنين وغنمهم اعترضوهم وقالوا {إِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ}، أي مشايعين لكم في دينكم، ثابتين عليه ثباتكم، ما قدر أحد أن يفتننا، فأعطونا نصيبنا من المغنم.

[٢٠١] ثم أخبر سبحانه أنه أعلم {بِمَا فِي صُدُورِ الْعَالَمِينَ} من العالمين بما في صدورهم، ومن ذلك ما تكن صدور هؤلاء من النفاق. وهذا إطلاع منه للمؤمنين على ما أبطنوه. ثم وعد المؤمنين وأوعد المنافقين.

[202] لَيقُولُنَّ ifadesi Lâm'ın fethasıyla لَيَقُولَنَّ diye de okunmuştur.[1]

12. Nankörce inkâr edenler iman edenlere; "Siz bizim yolumuza uyun; biz sizin günahlarınızı taşırız." dediler. Oysa onların günahlarından hiçbirini yüklenecek değiller! Tamamen yalan söylemekteler!

[203] Kâfirler müminlere kendi yollarına -yani dinlerinde üzerinde bulundukları yola- uymalarını emretmekte; birbirlerine[2] de müminlerin günahlarını taşımalarını emretmektedirler. Burada emir [ولنحمل] emir [اتبعوا] üzerine atfedilmiş; "Bizim yolumuza uymanız", "bizim de sizin günahlarınızı üstlenmemiz"den ibaret olan iki işin bir araya toplanmasını murad etmişlerdir. Bunun mânası günahlarını üstlenmeyi yollarına uyma şartına bağlamaktır.

[204] Bu Kureyş ileri gelenlerinin ifadesi olup, içlerinden iman edenlere; "Ne biz diriltileceğiz ne de siz diriltileceksiniz! Şayet böyle bir şey olursa biz sizin günahlarınızı taşırız!" diyorlardı. Bugün biz Müslümanların arasında da bunların yoluna uyup arkadaşını bazı büyük günahları işlemeye karşı cesaretlendirerek "Sen bunu yap; günahı benim boynuma!" diyenleri görmekteyiz. Cahil avam tabakasında iman ve iradesi zayıf olan niceleri böyle bir kefalete aldanmaktadır. Şu anekdot da bu kabildendir: Haşviyye'den[3] biri Ebu Ca'fer el-Mansūr'a [v. 158-775][4] bazı ihtiyaçlarını arz etmiş; o da bunları yerine getirmişti… Adam; "Ey müminlerin emîri! En büyük ihtiyaç geride kaldı!" dedi. Ebu Ca'fer "Neymiş o?" deyince, "Kıyamet günü bize şefaat etmen!" dedi. Bu sefer 'Amr b. 'Ubeyd *Rahimehu'llāh* [v. 144/761] Ebu Ca'fer'e; "Bunlardan uzak dur. Bunlar güpegündüz adam soymaya çalışan eşkıyalardır!" dedi.

[205] **Şayet** "Bunlar yerine getiremeyeceklerini Allah'ın bildiği bir şeye kefil olmuşlar. Allah onları nasıl *yalancı* diye isimlendirmiş ki? Oysa kefâlet ve kefâletten âciz olma sırasında bunu yerine getiremeyeceğini bilmeyen birine *yalancı* denmez; çünkü o her iki halde de yalancının tarifine dâhil değildir; *yalancı* 'bir şeyi olduğu halden başka bir şekilde haber veren'dir." **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ bunların durumunu, söyledikleri hakikate aykırı olan yalancılara benzetmiştir; zira bunların kefil oldukları şeyin îfasına yol ve imkân olmadığı bilinmektedir. Hal böyle olunca, bunların kefâleti kefil oldukları şey üzerinde gerçekleşmemektedir.

---

1 Mâna değişmez; ilk kıraatte من'in çoğul olan anlam yönü, ikinci kıraatte ise من'in tekil lâfzı esas alınmıştır. / ed.

2 *Enfus* kelimesinin "kendilerine" diye çevrilmesi anlamı yansıtmamaktadır; çünkü toplumda binlerce insan vardır ve imanla mücadele adına büyük müşrikler dindaşlarına [yani birbirlerine] böyle akıl vermektedirler. / ed.

3 Dinî konularda akıl yürütmeyi reddeden, nasların zahirine bağlı kalmak suretiyle *teşbih* ve *tecsîme* [Allah'ı cisimleştirmeye, mahlûklara benzetmeye] kadar varan telakkileri benimseyenlere verilen ad. (*DİA*) / ed.

4 754-775 yılları arasında hüküm süren meşhur Abbasi halifesi. / ed.

[٢٠٢] وقرئ «ليقولَنّ»، بفتح اللام.

١٢-﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ وَمَا هُمْ بِحَامِلِينَ مِنْ خَطَايَاهُمْ مِنْ شَيْءٍ اِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾

[٢٠٣] أمروهم باتباع سبيلهم، وهي طريقتهم التي كانوا عليها في دينهم، وأمروا أنفسهم بحمل خطاياهم، فعطف الأمر على الأمر، وأرادوا: ليجتمع هذان الأمران في الحصول أن تتبعوا سبيلنا وأن نحمل خطاياكم. والمعنى: تعليق الحمل بالإتباع.

[٢٠٤] وهذا قول صناديد قريش؛ كانوا يقولون لمن آمن منهم: لا نبعث نحن ولا أنتم، فإن عسى كان ذلك فإنا نتحمل عنكم الإثم. ونرى في المتسمين بالإسلام من يستنّ بأولئك فيقول لصاحبه - إذا أراد أن يشجعه على ارتكاب بعض العظائم: افعل هذا وإثمه في عنقي. وكم من مغرور بمثل هذا الضمان من ضعفة العامّة وجهلتهم!- ومنه ما يحكى أنّ أبا جعفر المنصور رفع إليه بعض أهل الحشو حوائجه، فلما قضاها قال: يا أمير المؤمنين، بقيت الحاجة العظمى. قال: وما هي؟ قال شفاعتك يوم القيامة. فقال له عمرو بن عبيد رحمه الله: إياك وهؤلاء، فإنهم قطاع الطريق في المأمن.

[٢٠٥] فإن قلت: كيف سماهم كاذبين، وإنما ضمنوا شيئًا علم الله أنهم لا يقدرون على الوفاء به، وضامن ما لا يعلم اقتداره على الوفاء به لا يسمى كاذبًا، لا حين ضمن ولا حين عجز، لأنه في الحالين لا يدخل تحت حدّ الكاذب، وهو المخبر عن الشيء لا على ما هو عليه؟ قلت: شبه الله حالهم حيث علم أن ما ضمنوه لا طريق لهم إلى أن يفوا به، فكان ضمانهم عنده لا على ما عليه المضمون بالكاذبين الذين خبرهم لا على ما عليه المخبر، عنه.

Allah Teâlâ bunları; içinde cayma fikri olduğu halde insanlara söz veren yalancılar gibi yalancı kabul etmiş de olabilir; çünkü kalpleri söylediklerine terstir.

13. Kendi yüklerini elbette taşıyacaklar; ama kendi yüklerinin yanı sıra, daha nice yükler yüklenecekler! Ve Kıyamet günü, o uydurup durdukları şeylerden dolayı mutlaka sorguya çekilecekler!

[206] Yani müminler için üstlenmeye kefil oldukları günahlardan başka, sapmalarına sebep oldukları kimselerin yüklerini de yükleneceklerdir. "O uydurup durdukları şeylerden" yalan ve bâtıllardan "dolayı mutlaka sorguya çekilecekler" ve azarlanacaklardır!

[207] مِنْ خَطَايَاهُمْ ifadesi من خطيآتهم şeklinde de okunmuştur.

14. Gerçek şu ki; Nuh'u kavmine Biz gönderdik ve -50 yıl hariç- tam bin yıl aralarında kaldı... Sonunda, tufan onları zulmederlerken yakalayıverdi!..

[208] Nuh (a.s.)'ın ömrü 1050 sene idi; 40 yaşında peygamber olarak gönderilmiş; kavmi arasında davet ve tebliğ için 950 sene kalmış; tūfandan sonra da 60 sene yaşamıştır. Vehb'den rivayet edildiğine göre ise 1400 sene yaşamış.

[209] **Şayet** "Direkt '950 sene' denseydi ya?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ'nın ifade buyurduğu daha sağlamdır; çünkü dediğin gibi ifade edilseydi, bu sayının bundan daha çoğu için de kullanılmış olabileceği vehmedilebilirdi. Böyle "1000 sene" denilip "50 yıl"ın istisna edilmesi tarzında ise bu vehim ortadan kalkmıştır. Sanki "Net bir sayı olarak tastamam dokuz yüz elli sene kaldı." denmiş olmuştur; ancak âyetin şu anki şekli hem lafız olarak bundan daha kısa ve daha hoş hem de anlamca daha ihâtalıdır. Burada şöyle bir nükte daha vardır. Kıssa, Peygamber (s.a.)'in sebat ve metanetini artırmak, onu teselli etmek için Nuh (a.s.)'ın ümmetinden dolayı başına gelen bela ve sıkıntıları, onların vermiş oldukları sıkıntılara bunca zaman göğüs gerip katlandığını anlatmak üzere aktarılmaktadır. Bu durumda, sayı başlarının -daha büyüğü olmayan- en büyüğünü[1] zikretmek, daha etkilidir ve maksada, yani dinleyicinin "Nuh'un sabretme süresini çok uzun bulması" amacına daha ulaştırıcıdır.

1 "Bin" sayısını kastediyor; Araplar "milyon" demek için *elfuelf* diyorlardı. / ed.

ويجوز أن يريد أنهم كاذبون، لأنهم قالوا ذلك وقلوبهم على خلافه، كالكاذبين الذين يعدون الشيء وفي قلوبهم نية الخلف.

١٣-﴿وَلَيَحْمِلُنَّ اَثْقَالَهُمْ وَاَثْقَالًا مَعَ اَثْقَالِهِمْ وَلَيُسْـَٔلُنَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ عَمَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾

٥ [٢٠٦] {وَلَيَحْمِلُنَّ اَثْقَالَهُمْ} أي أثقال أنفسهم {وَاَثْقَالًا} يعني أثقالا أخر غير الخطايا التي ضمنوا للمؤمنين حملها، وهي أثقال الذين كانوا سببًا في ضلالهم. {وَلَيُسْـَٔلُنَّ} سؤال تقريع {عَمَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ}، أي يختلقون من الأكاذيب والأباطيل.

[٢٠٧] وقرئ «من خطيآتهم».

١٠ ١٤-﴿وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحًا اِلٰى قَوْمِهٖ فَلَبِثَ فِيهِمْ اَلْفَ سَنَةٍ اِلَّا خَمْسِينَ عَامًا فَاَخَذَهُمُ الطُّوفَانُ وَهُمْ ظَالِمُونَ﴾

[٢٠٨] كان عمر نوح عليه السلام ألفًا وخمسين سنة، بعث على رأس أربعين، ولبث في قومه تسعمائة وخمسين، وعاش بعد الطوفان ستين. وعن وهب: أنه عاش ألفًا وأربعمائة سنة.

١٥ [٢٠٩] فإن قلت: هلا قيل: تسعمائة وخمسين سنة؟ قلت: ما أورده الله أحكم. لأنه لو قيل كما قلت، لجاز أن يتوهم إطلاق هذا العدد على أكثره، وهذا التوهم زائل مع مجيئه كذلك، وكأنه قيل: تسعمائة وخمسين سنة كاملة وافية العدد؛ إلا أنّ ذلك أخصر وأعذب لفظًا وأملأ بالفائدة. وفيه نكتة أخرى: وهي أنّ القصة مسوقة لذكر ما ابتلي به نوح عليه السلام من أمّته وما كابده من طول المصابرة، تسلية

٢٠ لرسول الله ﷺ وتثبيتًا له، فكان ذكر رأس العدد الذي لا رأس أكثر منه أوقعَ وأوصل إلى الغرض من استطالة السامع مدّة صبره.

[210] **Şayet** "Temyiz neden önce *sene* sonra *'âm* lâfzıyla geldi?" **dersen şöyle derim:** Belâgat bakımından; aynı ifadenin içinde *bir lâfzı aynı kelimelerle tekrar etmek*ten kaçınmak gerekli bir şeydir; ancak konuşanın tazim, uyarı, övgü vb. maksatlara yönelik olarak yanaşabileceği tekrarlar olabilir.[1] *Tūfan;* çokça ve baskın biçimde kuşatan sel, gece karanlığı vb. şeylerdir. 'Accâc [v. 97/716] şöyle demiştir:

Kaplamış ağaçları karanlık tufanı

15. Sonuçta; onu da gemidekileri de Biz kurtardık ve bunu âlemlere ibret kıldık.

[211] "Gemidekiler" yarısı erkek, yarısı kadın 78 kişiydiler. Nuh (a.s.)'ın Ham, Sam, Yâfes isimli evlâtları da eşleriyle beraber gemideydiler. İbn İshak [v. 151/768] gemidekilerin 5 erkek 5 kadın olmak üzere toplam 10 kişi olduklarını söyler. Peygamber (s.a.)'den gelen rivayet ise gemidekilerin 8 kişi olduğu yönündedir; bunlar da Nuh (a.s.), hanımı ve 3 oğlu [ile hanımları]dır.

[212] وَجَعَلْنَاهَا (*bu*nu kıldık) ifadesinde zamir *sefîne*ye, hâdise ya da kıssaya râcidir.

16. İbrahim'i de... Hani, kavmine demişti ki; "Allah'a kulluk edin ve O'ndan sakının. Bilseniz, bu sizin için daha hayırlıdır."

17. "Siz Allah'tan başka, birtakım putlara tapıyor; asılsız şeyler uyduruyorsunuz! Allah'tan başka taptıklarınızın kesinlikle size bir nasip verme gücü yoktur; öyleyse, nasibi sadece Allah katında arayın; sadece O'na kulluk edip O'na şükredin; çünkü O'na döndürüleceksiniz."

[213] وإبراهيمَ [İbrahim'i de...] kelimesi *uzkur* fiilinin takdiri ile mansūb olup *iz* bedel-i iştimal olarak İbrahim'den bedeldir; zira zaman kendi bünyesinde olan şeylere şamildir. Ya da İbrahim kelimesi yukarıdaki نوحًا (Nuh'u) kelimesine ma'tūf; *iz* de أرسلنا (gönderdik) kelimesinin zarfıdır; yani İbrahim, kavmine öğüt, nasihat verecek, onlara hakkı arz edecek ve onlara ibadet ve takvayı emredecek bir yaş ve ilme ulaştığında, İbrahim'i peygamber olarak gönderdik. İbrahim en-Naha'î [v. 96/714] ve Ebû Hanîfe *Rahimehumallāh* [v. 150/767] "İbrahim de gönderilenlerdendir." anlamında merfû' olarak *ve ibrâhîmu* şeklinde okumuşlardır.

---

1 Ayrıca, *sene* zor ve skınıtılı yılları, '*âm* ise normal yılları ifade etmektedir. / ed.

[٢١٠] فإن قلت: فلم جاء المميز أوّلًا بالسنة وثانيًا بالعام؟ قلت: لأنّ تكرير اللفظ الواحد في الكلام الواحد حقيق بالاجتناب في البلاغة، إلا إذا وقع ذلك لأجل غرض ينتحيه المتكلم من تفخيم أو تهويل أو تنويه أو نحو ذلك. و{الطوفان} ما أطاف وأحاط بكثرة وغلبة، من سيل أو ظلام ليل أو نحوهما. قال العجاج:

٥ وَغَمَّ طُوفَانُ الظَّلَامِ الأَثْأَبَا ۞

١٥-﴿فَاَنْجَيْنَاهُ وَاَصْحَابَ السَّفِينَةِ وَجَعَلْنَاهَٓا اٰيَةً لِلْعَالَمِينَ﴾

[٢١١] {وَاَصْحَابَ السَّفِينَةِ} كانوا ثمانية وسبعين نفسًا: نصفهم ذكور، ونصفهم إناث، منهم أولاد نوح عليه السلام: سام، وحام، ويافث، ونساؤهم. وعن محمد بن إسحق: كانوا عشرة. خمسة رجال وخمس نسوة. وقد روي عن النبيّ ﷺ: كانوا ثمانية؛ نوح وأهله وبنوه الثلاثة. ١٠

[٢١٢] والضمير في {وَجَعَلْنَاهَٓا} للسفينة أو للحادثة والقصة.

١٦-﴿وَاِبْرٰهِيمَ اِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ اعْبُدُوا اللّٰهَ وَاتَّقُوهُ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

١٧-﴿اِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَوْثَانًا وَتَخْلُقُونَ اِفْكًا اِنَّ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ لَا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقًا فَابْتَغُوا عِنْدَ اللّٰهِ الرِّزْقَ وَاعْبُدُوهُ وَاشْكُرُوا لَهُ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ ١٥

[٢١٣] نصب {اِبْرٰهِيمَ} بإضمار اذكر، وأبدل عنه {اِذْ} بدل الاشتمال؛ لأنّ الأحيان تشتمل على ما فيها. أو هو معطوف على {نُوحًا} و{اِذْ} ظرف لـ{اَرْسَلْنَا}، يعني أرسلناه حين بلغ من السنّ والعلم مبلغًا صلح فيه لأن يعظ قومه وينصحهم ويعرض عليهم الحق ويأمرهم بالعبادة والتقوى. وقرأ إبراهيم النخعي وأبو حنيفة رحمهما الله «وإبراهيمُ»، بالرفع على معنى: ومن المرسلين إبراهيم. ٢٠

[214] إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ yani sizin için neyin iyi, neyin kötü olduğunu bilseniz, ya da cahilane, körü körüne bir bakışla değil de dirayet, feraset ve basiretle baksanız bunun sizin için hayırlı olduğunu bilirdiniz.

[215] تَخْلُقُونَ (uyduruyorsunuz) ifadesi *haleka*nın teksîri olan *halleka*dan *tuhallikūne* (tamamen uyduruyorsunuz); yalancılık ve zorlama tahmin anlamında *tehalleka*dan *tehallekūne* (zorlama yoluyla uyduruyorsunuz) şeklinde de okunmuştur. إِفْكًا de *efiken* şeklinde okunmuştur; bu iki şekilde açıklanabilir: Ya *efiken* kelimesi *kezibun* ve *le'ıbun* kelimeleri gibi bir masdardır ve *ifk* kelimesi, *kizb* ve *la'b* kelimelerinin, asıllarından tahfif edilmesi gibi *efiken* kelimesinin hafifletilmişi olur ya da *fe'ılun* vezninde sıfat olur. [Ayette] *halkan ifken* yani iftiralı ve bâtıllı bir uyduruş anlamındadır. "Uydurmaları" da putlara ilâh demeleri ve onları Allah'a ortak ve 'O'nun nezdinde şefaatçi kabul etmeleridir. Yahut putlar *ifk* (uyduruk) diye; ağaçları ve taşları yontarak put yapmaları da *halk* (uydurma) olarak isimlendirilmiştir.

[216] **Şayet** "Allah Teâlâ *rızk*ı neden önce nekire sonra ma'rife yapmış?" **dersen şöyle derim:** Çünkü şu mânayı murad etmektedir: Onlar size herhangi bir rızık veremezler. Öyleyse siz bütün rızkı Allah katından isteyin; rızkı size veren sadece Odur, başkası değil!

[217] "O'na döndürüleceksiniz." -(تَرْجِعُونَ) Tâ'nın fethasıyla *terci'ūne* (döneceksiniz) şeklinde de okunmuştur.- O halde, O'na kavuşmaya; O'na kulluk ederek ve nimetlerine karşı O'na şükrederek hazırlanın! Beni yalanlarsanız, bu yalanlamanızla bana zarar veremezsiniz; zira benden önceki elçileri de ümmetleri yalanlamıştı; ama onlara değil, sadece kendilerine zarar verdiler; çünkü elçileri yalanlamaları sebebiyle başlarına gelen geldi! Elçiye gelince, şüphenin ortadan kalktığı açık bir duyuru yapmakla onun işi bitti ki bu da, duyurunun Allah'ın âyetleri ve mu'cizeleriyle beraber oluşudur. Şayet ben de sizin aranızda yalanlanmış biri isem, işte benim diğer peygamberlerde beni teselli edecek modellerim var; zira onlar da yalanlanmışlardı. Elçiye düşen iletmektir; tasdik veya tekzib edilmesi onun sorumluluğunda değildir.

18. Şayet yalanlıyorsanız, sizden önce de birtakım toplumlar yalanlamıştı... Elçiye düşen, açık-seçik iletmekten ibaret!

19. Allah'ın yaratmayı nasıl başlattığını, görmediler mi? Daha sonra, onu tekrar gerçekleştirecektir işte... Allah için bu gerçekten kolaydır.

[٢١٤] {إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ} يعني إن كان فيكم علم بما هو خير لكم مما هو شر لكم، أو إن نظرتم بعين الدراية المبصرة دون عين الجهل العمياء علمتم أنه خير لكم.

[٢١٥] وقرئ «تخلقون»، من خلّق بمعنى التكثير في خلَق. و«تَخَلَّقون»، من تخلق، بمعنى تكذب وتخرص. وقرئ «أفِكًا»، وفيه وجهان؛ أن يكون مصدرًا، نحو كَذِب ولَعِب. والإفْك مخفف منه، كالكِذْب واللعْب من أصلهما، وأن يكون صفة على فَعِل؛ أي خلقًا إفكا، أي ذا إفك وباطل. واختلاقهم الإفك: تسميتهم الأوثان آلهة وشركاء لله، أو شفعاء إليه. أو سمى الأصنام إفكا، وعملهم لها ونحتهم خلقًا للإفك.

[٢١٦] فإن قلت: لم نكر الرزق ثم عرفه؟ قلت: لأنه أراد لا يستطيعون أن يرزقوكم شيئًا من الرزق، فابتغوا عند الله الرزق كله، فإنه هو الرزاق وحده لا يرزق غيره.

[٢١٧] {إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ} وقرئ بفتح التاء، فاستعدوا للقائه بعبادته والشكر له على أنعمه. وإن تكذبونني فلا تضرونني بتكذيبكم، فإنّ الرسل قبلي قد كذبتهم أممهم، وما ضرّوهم وإنما ضروا أنفسهم، حيث حلّ بهم ما حل بسبب تكذيب الرسل. وأما الرسول فقد تم أمره حين بلغ البلاغ المبين الذي زال معه الشكّ، وهو اقترانه بآيات الله ومعجزاته. أو وإن كنت مكذبًا فيما بينكم فلي في سائر الأنبياء أسوة وسلوة حيث كذبوا، وعلى الرسول أن يبلغ، وما عليه أن يصدق ولا يكذب.

١٨-﴿وَاِنْ تُكَذِّبُوا فَقَدْ كَذَّبَ اُمَمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمَا عَلَى الرَّسُولِ اِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾

١٩-﴿اَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللّٰهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ اِنَّ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسِيرٌ﴾

20. De ki: Yeryüzünde gezin de Allah yaratmaya nasıl başlamış, görün. 'Allah' Âhiret yaratılışını da yaratacaktır işte... Şüphesiz, Allah her şeye kadirdir.

21. O; dilediğine azap ediyor, dilediğine merhamet ediyor... ki siz de O'na döndürüleceksiniz.

22. Ne yerde âciz bırakabilirsiniz [O'nu] ne de gökte! Allah'tan başka da ne bir velîniz ne de bir yardımcınız olacak!

23. Allah'ın âyetlerini ve O'nunla karşı karşıya geleceğini nankörce inkâr edenler, bunlardır işte Benim rahmetimden ümit kesenler! Can yakıcı azap da bunların hakkıdır işte!..

[218] Bu âyetten "Sonuçta, kavminin ona verdiği cevap…" [24] âyetine kadarki kısım [yani 18-23. âyetler], Hazret-i İbrahim'in, kavmine söyledikleri-nin devamı olabileceği gibi, Peygamber (s.a.)'le Kureyş arasında geçenlerin konu alındığı -İbrahim kıssasının başı ile sonu arasında geçen- bir ara cümle de olabilir. **Şayet** "Bu âyetler İbrahim'in kavmine olan sözlerinden ise ondan önceki ümmetlerden murat nedir?" **dersen şöyle derim:** Şît, İdris, Nuh *'Aleyhimusselâm* ve diğer peygamberlerin kavimleridir. Zaten, 'yalanlayan kalabalık *ümmetler* anlamında bir *ümmet'* olarak Nuh'un kavmi yeter. İdris (a.s.) da göğe kaldırılıncaya kadar kavmi arasında 1000 yıl yaşamış ve kendisine yaşadığı yıllar sayısınca yalnızca 1000 kişi iman etmiş; bunların nesilleri de hep inkâr üzere olmuştur. **Şayet** "De ki: Yeryüzünde gezin de…' ifadesini ne yapacaksın?" **dersen şöyle derim:** Burada İbrahim (a.s.)'ın anlattıkları aktarılmaktadır; tıpkı bizim peygamberimizin, Kur'ân'ın çoğu yerinde Allah kelâmını bize bu şekilde aktarması gibi. **Şayet** "Kureyş'e hitap ediliyorsa, bunun İbrahim kıssasının arasında getirilmesinin gerekçesi ne? Oysa itirazî cümle ya da cümlelerin ara cümle olarak bulundukları durumla bir bağlantıları olması gerekir. Dikkat edersen, 'Mekke -ki Zeyd'in babası ayaktadır- Tanrı beldelerinin en hayırlısıdır.' gibi bir cümle kurmazsın." **dersen şöyle derim:** Burada İbrahim kıssasının getirilmesi, Peygamber (s.a.)'i rahatlatmak, onu teselli etmek ve ona bir çıkış yolu göstermek içindir; zira atası İbrahim Halîlullah da aynen Peygamber (s.a.) gibi, kavminin putlara taparak Allah'a şirk koşmaları konusunda sınanmış; aynı badirelerden o da geçmişti. "Şayet yalanlıyorsanız" ifadesi "Ey Kureyş! Muhammed'i yalanlıyorsanız, İbrahim'i de kavmi yalanlamıştı! Evet, her ümmet peygamberini yalanlamıştı!.." anlamında bir ara cümle olarak getirilmiştir;

٢٠-﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْاَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ بَدَاَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللّٰهُ يُنْشِئُ النَّشْاَةَ الْاٰخِرَةَ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ﴾

٢١-﴿يُعَذِّبُ مَنْ يَشَٓاءُ وَيَرْحَمُ مَنْ يَشَٓاءُ وَاِلَيْهِ تُقْلَبُونَ﴾

٢٢-﴿وَمَٓا اَنْتُمْ بِمُعْجِزٖينَ فِي الْاَرْضِ وَلَا فِي السَّمَٓاءِ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ
٥ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصٖيرٍ﴾

٢٣-﴿وَالَّذٖينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَلِقَٓائِهٖٓ اُولٰٓئِكَ يَئِسُوا مِنْ رَحْمَتٖي وَاُولٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ﴾

[٢١٨] وهذه الآية والآيات التي بعدها إلى قوله {فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهٖٓ} محتملة أن تكون من جملة قول إبراهيم صلوات الله عليه لقومه، وأن تكون آيات وقعت معترضة
١٠ في شأن رسول الله ﷺ وشأن قريش بين أوّل قصة إبراهيم وآخرها. فإن قلت: إذا كانت من قول إبراهيم فما المراد بالأمم قبله؟ قلت: قوم شيث وإدريس ونوح وغيرهم، وكفى بقوم نوح أمّة في معنى أمم جمة مكذبة، ولقد عاش إدريس ونوح وغيرهم، وكفى بقوم نوح أمّة في معنى أمم جمة مكذبة. ولقد عاش إدريس ألف سنة في قومه إلى أن رفع إلى السماء، وآمن به ألف إنسان منهم على عدد سنيه، وأعقابهم على التكذيب.
١٥ فإن قلت: فما تصنع بقوله {قُلْ سِيرُوا فِي الْاَرْضِ}؟ قلت: هي حكاية كلام حكاه إبراهيم عليه السلام لقومه، كما يحكي رسولنا ﷺ كلام الله على هذا المنهاج في أكثر القرآن. فإن قلت: فإذا كانت خطابًا لقريش فما وجه توسطهما بين طرفي قصة إبراهيم؛ والجملة أو الجمل الاعتراضية لا بد لها من اتصال بما وقعت معترضة فيه. ألا تراك لا تقول: مكة وزيد أبوه قائم خير بلاد الله. قلت: إيراد قصة إبراهيم ليس إلا إرادة للتنفيس
٢٠ عن رسول الله ﷺ، وأن تكون مسلاة له ومتفرجًا بأنّ أباه إبراهيم خليل الله كان ممنوّا بنحو ما مني به من شرك قومه وعبادتهم الأوثان، فاعترض بقوله {وَاِنْ تُكَذِّبُوا}، على معنى إنكم يا معشر قريش إن تكذبوا محمدًا فقد كذب إبراهيم قومه وكل أمة نبيها.

zira "Sizden önce de birtakım toplumlar yalanlamıştı." ifadesi İbrahim'in ümmetini de içerir. Gördüğün gibi bu [18. âyet], konunun başı ve sonu ile irtibatlı bir ara ifadedir; bunun ardından getirilenler [19-23] de, söz konusu ara ifadenin tâbi ve mütemmimleri olmuştur; çünkü tevhidi ve delilini ortaya koymakta, şirkin temellerini zayıflatıp onu yıkmakta, Allah'ın hüccet ve burhânının ayan beyan olduğunu, kudret ve saltanatının niteliğini ortaya koymaktadırlar.

[219] أَوَلَمْ يَرَوْا ifadesi ["görmediniz mi" / "görmediler mi" şeklinde] Tâ ile de Yâ ile de okunmuş; يُبْدِئُ (başlatır) da *yebdeu* (başlar) şeklinde okunmuştur. ثُمَّ يُعِيدُهُ ifadesi يُبْدِئُ'ya maʻtūf değildir; yani görme hükmü *iʻâde* hükmünü kapsamamaktadır; sadece, yaratmayı başlatmaya paralel olarak, öldükten sonra tekrar diriltme (*iʻâde*) durumundan haber verilmektedir.[1] فَانْظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللّٰهُ يُنْشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ ifadesinde de *nazar,* yaratmaya başlamayı kapsar; inşâyı değil...[2] *Mâ ziltu ûsiru fulânen ve estahlifuhû ʻalâ men uhallifuh* (Falancayı hep tercih *etmişimdir*. Ardımda bıraktıklarım için yerime onu *bırakırım*.) sözün de bunun gibidir. **Şayet** "İfade, atıf harfiyle atfedilmiş; ona atfedildiği bir şey lâzım; o nedir?" **dersen şöyle derim:** أَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللّٰهُ الْخَلْقَ (Allah'ın yaratmayı nasıl başlattığını, görmediler mi?) cümlesidir; *estahlifuhû* (yerime onu *bırakırım*) ifadesi de aynı şekilde *mâ ziltu ûsiru fulânen* (Falancayı hep tercih *etmişimdir*) ifadesinin tamamına maʻtūftur.

[220] "Bu"nun[3] işaret ettiği şey; "O'nun için *bu* çok basittir." [Rum 30/27] âyetindeki هُوَ'nin mercii olan "iʻâde eder"deki mânadır.[4] النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ (Âhiret yaratılışı) ifadesi birinci ve ikinci her iki yaratmanın da, aralarında fark olmaksızın, birer inşâ -yani ilk yaratış, yoktan var etme ve icat- olduğuna delâlet etmektedir; şu kadarı var ki âhiret yaratılışı benzer bir yaratılıştan sonradır, oysa ilki [dünyadaki] böyle değildi.

[221] النَّشْأَةَ kelimesi *en-neş'ete* ve *en-neşâete* şeklinde okunmuştur; tıpkı *ra'fet* ve *reâfet* gibi. **Şayet** "كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ifadesinde Allah zamirle ifade edildiği halde, ثُمَّ اللّٰهُ ifadesinde neden lâfza-i celâl -açıkça hem de başlangıç ifadesi [yani *mübteda*] olarak- getirilmiştir. Oysa normali, كيف بدأ الله الخلق ثم ينشئ النشأة الآخرة؟ şeklinde ifade edilmesidir. Bunun mânası nedir?" **dersen**

1 Yanlış mâna: "Allah'ın yaratmayı nasıl başlattığını, sonra da onu nasıl tekrar gerçekleştirdiğini görmediler mi?" Doğru mâna: "Allah'ın yaratmayı nasıl başlattığını, görmediler mi? Daha sonra, onu tekrar gerçekleştirecektir işte…" / ed.

2 Yanlış mâna: "Yeryüzünde gezin de Allah yaratmaya nasıl başlamış, Âhiret hayatını nasıl yaratacak görün." Doğru mâna: "Yeryüzünde gezin de Allah yaratmaya nasıl başlamış, görün/inceleyin. İşte, Allah Âhiret hayatını da yaratacaktır." / ed.

3 Yani "Allah için ***bu*** gerçekten kolaydır." ifadesindeki "bu". / ed.

4 Yani "bu" tekrar yaratış. / ed.

لأن قوله {فَقَدْ كَذَّبَ اُمَمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ} لا بد من تناوله لأمّه إبراهيم. وهو كما ترى اعتراض واقع متصل، ثم سائر الآيات الواطئة عقبها من أذيالها وتوابعها، لكونها ناطقة بالتوحيد ودلائله، وهدم الشرك وتوهين قواعده، وصفة قدرة الله وسلطانه، ووضوح حجته وبرهانه.

٥ [٢١٩] قرئ {يَرَوْا} بالياء والتاء. و«يبدئ»، و«يبدأ». وقوله {ثُمَّ يُعِيدُهُ} ليس بمعطوف على {يُبْدِئُ}، وليست الرؤية واقعة عليه، وإنما هو إخبار على حياله بالإعادة بعد الموت، كما وقع النظر في قوله تعالى {فَانْظُرُوا كَيْفَ بَدَاَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللّٰهُ يُنْشِئُ النَّشْاَةَ الْاٰخِرَةَ} على البدء دون الإنشاء. ونحوه قولك: ما زلت أوثر فلانًا وأستخلفه على من أخلفه. فإن قلت: هو معطوف بحرف العطف، فلا بد له من معطوف عليه، ١٠ فما هو؟ قلت: هو جملة قوله {اَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللّٰهُ الْخَلْقَ} وكذلك وأستخلفه معطوف على جملة قوله: ما زلت أوثر فلانًا.

[٢٢٠] {ذٰلِكَ} يرجع إلى ما يرجع إليه {هُوَ} في قوله {وَهُوَ اَهْوَنُ عَلَيْهِ} [الروم: ٢٧] من معنى يعيد. دل بقوله {النَّشْاَةَ الْاٰخِرَةَ} على أنهما نشأتان؛ وأن كل واحدة منهما إنشاء، أي ابتداء واختراع، وإخراج من العدم إلى الوجود، لا تفاوت بينهما إلا ١٥ أن الآخر إنشاء بعد إنشاء مثله، والأولى ليست كذلك.

[٢٢١] وقرئ «النشأة» و«النشَاءَة»، كالرأفة والرَّآفة. فإن قلت: ما معنى الإفصاح باسمه مع إيقاعه مبتدأ في قوله {ثُمَّ اللّٰهُ يُنْشِئُ النَّشْاَةَ الْاٰخِرَةَ} بعد إضماره في قوله {كَيْفَ بَدَاَ الْخَلْقَ}، وكان القياس أن يقال: كيف بدأ اللهُ الخلق ثم ينشئ النشأة الآخرة؟

şöyle derim: Mekkelilerle tartışılan, yeniden yaratma konusu idi. -Ki dizler bu konuda hep zangırdamıştır![1]- İşte, Allah Teâlâ ilk yaratılışın kendisi tarafından gerçekleştirildiğini ortaya koyunca, tekrar yaratmanın da aynen ilk yaratma gibi olduğunu onlara bir kanıt olarak sunmuştur. Hiçbir şeyin âciz bırakamayacağı Allah'ı ilk yaratma âciz bırakamadığı gibi, yeniden yaratma da âciz bırakamaz! Adeta "Sonra durum şu ki; ilk *icad*ı gerçekleştiren kim ise, tekrar yaratmayı gerçekleştirecek olan da odur." buyurmaktadır. İşbu mânaya delâlet ve tembih için ism-i celâlini açıkça zikretmiş ve bunu ifadeye başlangıç kılmıştır.[2]

[222] "O" *azap etmeyi "dilediğine* azap ediyor", merhamet etmeyi "dilediğine merhamet ediyor." Dileme fiilinin ilgili olduğu merciler, Kur'ân'ın birçok yerinde tefsir ve beyan edilmiştir. Bu da azap ya da merhameti [tutum ve davranışlarıyla] kendilerine vâcip kılanlardır; yani -tövbe etmedikleri takdirde- kâfir ve fasık ile masum ve tevbekâr.

[223] "Ki siz de O'na döndürüleceksiniz." -*Kalb*, red ve ircâ anlamındadır.- Rabbinizi hüküm ve kazasından kaçarak "ne" şu geniş "yeryüzünde ne de" orada olduğunuz varsayımıyla uçsuz bucaksız "gökte âciz bırakabilirsiniz!" Tıpkı "Ey cin ve insan toplumu! Göklerin ve yerin sınırlarını delip geçin, gücünüz yeterse... Ama güçlü bir araç olmadan delip geçemezsiniz kesinlikle!" [Rahman 55/33] âyetindeki gibi. Mânanın; "ne de göktekiler [âciz bırakabilir]" şeklinde olduğu da söylenmiştir. Hassan [v. 60/680] şöyle demiştir:

> İçinizden Allah Resulü'nü karalayanla
> onu övüp ona yardım eden bir olur mu hiç!?[3]

[224] Şu da murad ediliyor olabilir: Ne kadar yerin altına ve derinliklerine inseniz ya da yüksek burçlara ve göğe doğru yükselen kalelere tırmanıp yükseklere çıksanız, yine Allah'ı âciz bırakamazsınız. Tıpkı "Nerede olursanız olun, ölüm sizi bulacaktır; isterseniz sağlam kaleler içinde bulunun..." [Nisa 4/78] âyetindeki gibi. Yahut Allah'ın gökte ve yerde cari olan emrini âciz bırakamazsınız. O, üzerinizde emrini icra eder ve yerden gelen ya da gökten inen bir bela mutlaka sizi bulur!

---

1 Yeniden diriliş Kur'ân'ın en kalbî konusu olup ayakların kaydığı son derece çetrefil, tamamen imanî bir konudur. Ve kâfirler bir yana, Müslümanlar arasında bile hâlâ Kelâmcısı, sufisi, filozofu -mezhep ve meşrebine göre- bu konuda farklı yaklaşımlar sergilemektedir. / ed.

2 *Allah*'dan zamirle bahsedilebilecek bazı yerlerde lâfza-i celâlin açıkça zikredilmesi, "*Allah olan* böyle yapar!" anlamında olup Allah kavramına dikkat çekilmektedir. Örneği: "Sen" diye Allah'a seslenilen bir duanın bitiş kısmında, "*Sen* vaadinden caymazsın!" demek yerine, إن الله لايخلف الميعاد [Âl-i 'İmrân 3/9] buyrulmasında, "*Allah olan* vaadinden caymaz!" mealinde bir incelik gözetilmektedir. / ed.

3 Yani şiirde من tekrarlanmadığı için, tek gruptan bahsediliyor gibiyse de, iki ayrı grubun söz konusu olduğu aşikârdır. / ed.

قلت: الكلام معهم كان واقعًا في الإعادة، وفيها كانت تصطك الركب، فلما قرّرهم في الإبداء بأنه من الله، احتج عليهم بأن الإعادة إنشاء مثل الإبداء، فإذا كان الله الذي لا يعجزه شيء هو الذي لم يعجزه الإبداء، فهو الذي وجب أن لا تعجزه الإعادة، فكأنه قال: ثم ذاك الذي أنشأ النشأة الأولى هو الذي ينشىء النشأة الآخرة، فللدلالة والتنبيه على هذا المعنى أبرز اسمه وأوقعه مبتدأ. ٥

[٢٢٢] {يُعَذِّبُ مَنْ يَشَآءُ} تعذيبه {وَيَرْحَمُ مَنْ يَشَآءُ} رحمته. ومتعلق المشيئتين مفسر مبين في مواضع من القرآن، وهو من يستوجبهما من الكافر والفاسق إذا لم يتوبا، ومن المعصوم والتائب.

[٢٢٣] {تُقْلَبُونَ} تردون وترجعون. {وَمَآ اَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ} ربكم، أي لا تفوتونه إن هربتم من حكمه وقضائه {فِي الْاَرْضِ} الفسيحة، {وَلَا فِي السَّمَآءِ} التي هي أفسح منها وأبسط لو كنتم فيها، كقوله تعالى {اِنِ اسْتَطَعْتُمْ اَنْ تَنْفُذُوا مِنْ اَقْطَارِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ فَانْفُذُوا} [الرحمن: ٣٣]. وقيل: ولا من في السماء، كما قال حسان رضي الله عنه: ١٠

أَمَنْ يَهْجُو رَسُولَ اللّهِ مِنْكُم ۞ وَيَمْدَحُهُ وَيَنْصُرُهُ سَوَاءُ!؟

[٢٢٤] ويحتمل أن يراد: لا تعجزونه كيفما هبطتم في مهاوي الأرض وأعماقها، أو علوتم في البروج والقلاع الذاهبة في السماء. كقوله تعالى {وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشَيَّدَةٍ} [النساء: ٧٨]. أو لا تعجزون أمره الجاري في السماء والأرض أن يجري عليكم، فيصيبكم ببلاء يظهر من الأرض أو ينزل من السماء. ١٥

[225] "Allah'ın âyetlerini" yani O'nun birliğinin göstergelerini, O'nun kitap ve mu'cizelerini, O'nunla karşı karşıya geleceğini ve yeniden dirilişi. يَئِسُوا مِن رَحْمَتِي ifadesi tehdit olup, Kıyamet günü O'nun rahmetinden yana umutları olmayacaktır, demektir. Tıpkı "(Kıyamet) saat(i) gelip çattığı gün, mücrimler ümitsizliğe düşerler." [Rum 30/12] âyetindeki gibidir. Ya da onların hali vasfedilmektedir; zira mümin ümit ve korku içinde iken ümit ve korku kâfirin aklına bile gelmez. Yahut ilâhi rahmetten uzak olmaları rahmetten ümit kesenlerin durumuna benzetilmiştir. Nitekim Katâde'den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre; Allah "Bunlardır işte Benim rahmetimden ümit kesenler! Can yakıcı azap da bunların hakkıdır işte!.." diyerek, kendisine değersiz gelen bir topluluğu yermekte; [Ya'kūb (a.s.)'dan naklen de] şöyle buyurmaktadır: "Evlâtlarım! Gidin de Yûsuf'u ve kardeşini arayın. Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin; zira inkârcı nankör bir kavimden başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez." [YûsufYûsuf 12/87] İşte, mümin Allah'ın revh u rahmetinden asla ümit kesmemeli, azabından yana emin olmamalıdır; daima Allah'ın rahmetini ummalı ve hep azabından korkmalıdır.

24. Sonuçta, kavminin ona verdiği cevap "Onu öldürün!" ya da "Onu cayır cayır yakın!" demek oldu. Ama Allah o ateşten onu korudu. İman edenler için elbette bunda âyetler vardır.

[226] جَوَابَ قَوْمِهِ ifadesi mansūb olarak da, merfû' olarak da okunmuştur.

[227] "Dediler ki:" yani 'İbrahim'in kavmi birbirlerine şöyle dedi. Ya da içlerinden yalnız biri söyledi, diğerleri de buna rıza gösterdiği için hepsi bunu söylemiş sayıldılar.

[228] Rivayete göre; o gün, yani İbrahim (a.s.)'ın ateşe atıldığı gün, ateşten faydalanamamışlar; çünkü ateşin yakıcılık özelliği gitmiş.

25. O demişti ki: "Siz Allah'ı bırakıp bu putları tanrı edinmişsiniz; bunlar sayesinde şu dünya hayatında birbirinize karşı sevgi ve bağlılık gösteriyorsunuz. Fakat daha sonra; Kıyamet günü, birbirinizi lânetleyerek birbirinizi inkâr edeceksiniz. Sığınağınız Ateş olacak, bir koruyucunuz da olmayacak!"

[229] مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ ifadesi izāfetli ve izāfetsiz olarak mansūb da merfû' da okunmuştur. [i] Mansūb okunuşunun iki açıklaması vardır. Biri; *meveddet* kelimesinin mef'ûl-i leh olmasıdır; yani aranızda sevgi ve bağlılık peyda olması için Allah'tan başka tanrılar edinmişsiniz! Çünkü -insanlar bir mezhepte ittifak ettiği gibi- siz de bu tanrılara tapınmak üzere toplanıyor, onlar sayesinde kaynaşıyorsunuz. Bu, onların birbirini sevmelerine, dostluk, sadakat ve samimiyetlerine vesile oluyordu.

[٢٢٥] {بِآيَاتِ اللهِ} بدلائله على وحدانيته؛ وكتبه ومعجزاته ولقائه والبعث. {يَئِسُوا مِنْ رَحْمَتِي} وعيد، أي ييأسون يوم القيامة، كقوله {وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ} [الروم: ١٢]. أو هو وصف لحالهم؛ لأنّ المؤمن إنما يكون راجيًا خاشيًا، فأما الكافر فلا يخطر بباله رجاء ولا خوف. أو شبه حالهم في انتفاء الرحمة عنهم ٥ بحال من يئس من الرحمة. وعن قتادة رضي الله عنهم: إن الله ذمّ قومًا هانوا عليه، فقال {أُولَٰئِكَ يَئِسُوا مِنْ رَحْمَتِي}، وقال {إِنَّهُ لَا يَايْئَسُ مِنْ رَوْحِ اللهِ اِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ} [يوسف: ٨٧]. فينبغي للمؤمن أن لا ييأس من روح الله ولا من رحمته، وأن لا يأمن عذابه وعقابه؛ صفة المؤمن أن يكون راجيًا لله عز وجل خائفًا.

٢٤-﴿فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهٖٓ اِلَّٓا اَنْ قَالُوا اقْتُلُوهُ اَوْ حَرِّقُوهُ فَاَنْجٰيهُ اللّٰهُ مِنَ النَّارِ ١٠ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

[٢٢٦] قرئ «جواب قومه» بالنصب والرفع.

[٢٢٧] {قَالُوا} قال بعضهم لبعض، أو قاله واحد منهم وكان الباقون راضين، فكانوا جميعًا في حكم القائلين.

[٢٢٨] وروي أنه لم ينتفع في ذلك اليوم بالنار، يعني يوم ألقي إبراهيم في النار، ١٥ وذلك لذهاب حرّها.

٢٥-﴿وَقَالَ اِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَوْثَانًا مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا ثُمَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا وَمَأْوٰيكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾

[٢٢٩] قرئ على النصب بغير إضافة وبإضافة، وعلى الرفع كذلك. فالنصب على ٢٠ وجهين؛ على التعليل، أي لتتوادّوا بينكم وتتواصلوا، لاجتماعكم على عبادتها واتفاقكم عليها وائتلافكم، كما يتفق الناس على مذهب فيكون ذلك سبب تحابهم وتصادقهم.

Diğer açıklama; *meveddet* kelimesinin, اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ [Furkān 25/43; Câsiye 45/23] âyetindeki gibi[1], ikinci mef'ûl olmasıdır; bu durumda mâna muzāfın hazfedildiği takdir edilerek; "Tanrıları aranızda *meveddet sebebi* edinmişsiniz!" ya da "Tanrıları aranızda *meveddet* -yani *mevdûdet* [sevilen varlıklar]- edinmişsiniz!" şeklindedir. Tıpkı "Öyle insanlar var ki, Allah'tan başka birtakım şeyleri O'na denk kabul eder ve onları Allah'ı sever gibi severler!" [Bakara 2/165] âyetindeki gibi. [ii] *Meveddet* kelimesinin merfû' okunuşu da iki şekilde açıklanabilir: *Meveddet* kelimesi [إنما'daki] Mâ mevsūle kabul edilerek, İnne'nin haberi olur. Veya mahzuf bir mübtedanın haberi olur. Anlam şöyledir: Tanrılar aranızda bir *meveddet*tir -yani sevilen şeydir- ya da *meveddet* sebebidir.

[230] (بينكم kelimesini izāfetli olduğu halde) Âsım'ın [Ebu Bekr rivayetinde] fetha okuduğu rivayet edilmiştir ki, لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ [En'âm 6/94] âyetinde de *beynekum* fâ'il olduğu halde fetha okunmuştur. İbn Mes'ûd (r.a.) *evsânen innemâ meveddetu beynikum fi'l-hayâti'd-dünyâ* şeklinde okumuştur; yani dünya hayatında tanrılar sayesinde birbirinizi seviyorsunuz ya da tanrıları seviyorsunuz. "Sonra" kıyamet günü ise aranızda lânetleşme, nefretle birbirinden kaçma ve düşmanlık cari olacak; hem putperestler birbirini lânetleyecek hem de putlarla putperestler birbirlerini lânetleyecektir!.. Tıpkı "Ve [ilâhları] onların aleyhine dönecek!" [Meryem 19/82] âyetindeki gibi.

26. Ve kendisine sadece Lût iman edip bağlandı. (İbrahim) ayrıca; "Ben, Rabbime hicret edeceğim. Şüphesiz O'dur 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm)" dedi.

[231] -Allah ikisine de selâm etsin!- Lût, İbrahim'in kız kardeşinin oğlu -yeğeni- idi. Ateşin İbrahim'i yakmadığını görünce ona ilk iman eden Lût idi.

[232] وقال yani İbrahim "dedi ki: Ben hicret edeceğim." Kûfe banliyölerinden olan Kûsâ'dan Harran'a, oradan da Filistin'e… İşbu sebeple, 'Her peygamberin bir hicreti var; ama İbrahim (a.s.)'ın iki hicreti var.' denilmiştir. İbrahim (a.s.)'ın hicretinde eşi Sare ile birlikte Lût da kendisi ile beraberdi. İbrahim hicret sırasında yetmiş beş yaşında idi. "Rabbime" yani O'nun gitmemi emrettiği yere… "Şüphesiz O'dur" beni düşmanlarımdan koruyan "mutlak izzet sahibi," bana ancak benim yararıma olan şeyleri emreden "mutlak hikmet sahibi (Allah)."

1 "İlâhını hevâsı (yani aşkla bağlı olduğu bir şey) olarak benimseyen…" anlamında. / ed.

وأن يكون مفعولًا ثانيًا، كقوله {اتَّخَذَ اِلٰهَهُ هَوٰيهُ} [الفرقان: ٤٣؛ الجاثية: ٢٣] أي اتخذتم الأوثان سبب المودّة بينكم، على تقدير حذف المضاف. أو اتخذتموها مودّةً بينكم، بمعنى مودودة بينكم. كقوله تعالى {وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ} [البقرة: ١٦٥]. وفي الرفع وجهان؛ أن يكون خبرًا لإنّ على أن ما موصولة، وأن يكون خبر مبتدأ محذوف. والمعنى: أنّ الأوثان مودّةٌ بينكم، أي مودودة، أو سبب مودّة.

[٢٣٠] وعن عاصم «مودّةَ بينَكم»، بفتح بينكم مع الإضافة، كما قرئ {لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ} [الأنعام: ٩٤] ففتح وهو فاعل. وقرأ ابن مسعود رضي الله عنه: «أوثانًا إنما مودّة بينكم في الحياة الدنيا»، أي إنما تتوادّون عليها، أو تودّونها في الحياة الدنيا. {ثُمَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ} يقوم بينكم التلاعن والتباغض والتعادي؛ يتلاعن العبدة، ويتلاعن العبدة والأصنام. كقوله تعالى {وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا} [مريم: ٨٢].

٢٦-﴿فَاٰمَنَ لَهُ لُوطٌ وَقَالَ اِنّي مُهَاجِرٌ اِلٰى رَبّي اِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[٢٣١] كان لوط ابن أخت إبراهيم عليهما السلام، وهو أول من آمن له حين رأى النار لم تحرقه.

[٢٣٢] {وَقَالَ} يعني إبراهيم {اِنّي مُهَاجِرٌ} من كوثى، وهي من سواد الكوفة، إلى حرّان ثم منها إلى فلسطين. ومن ثمة قالوا: لكل نبي هجرة ولإبراهيم هجرتان. وكان معه في هجرته لوط، وامرأته سارة. وهاجر وهو ابن خمس وسبعين سنة. {اِلٰى رَبّي} إلى حيث أمرني بالهجرة إليه {اِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ} الذي يمنعني من أعدائي {الْحَكِيمُ} الذي لا يأمرني إلا بما هو مصلحتي.

27. Biz de kendisine İshak'ı -ve (onun oğlu) Yakub'u- hibe ettik, kitabı ve peygamberliği onun nesline verdik... Ona daha dünyada iken mükâfatını verdik; ama o Âhirette de salihlerdendir.

[233] "Ona daha dünyada iken mükâfatını" güzel övgü, kıyamete kadar salât ve dua, tertemiz bir nesil ve peygamberliği "verdik". Ayrıca bütün milletler İbrahim'i sever, bağrına basar.

[234] **Şayet** "İshak ve onun nesli konu edildiği halde neden İsmail'den bir bahis yoktur?" **dersen şöyle derim:** "Kitabı ve peygamberliği onun nesline verdik." ifadesi ile buna delâlet etti. İsmail'in kadri pek yüce olup âlicenaplığı da meşhur olunca artık bu delil yeterli oldu.

[235] **Şayet** "Kitaptan murat edilen nedir?" **dersen şöyle derim:** Burada kitap cinsi murat edilmiştir. Artık bu sözün muhtevasına İbrahim'in nesline verilen şu dört kitap da dâhil olmuştur: Tevrat, Zebur, İncil ve Kur'ân.

28. Lût'u da... Hani, kavmine demişti ki: "Siz öyle yüz kızartıcı bir suç işliyorsunuz ki, dünyada sizden önce hiç kimse bunu yapmamıştı!

29. "Şimdi siz gerçekten, yol keserek erkeklere yanaşıyor ve böylesine yadırgatıcı bir şeyi kulübünüzde alenen işliyorsunuz hâ?!" Kavminin ona cevabı; "Doğru söylüyorsan, getir bize Allah'ın azabını!" demek oldu.

30. "Ya Rabbi! Bu bozuculara karşı bana yardım et." dedi.

[236] Lût'u da..." ifadesi "İbrahim'i de" ifadesi üzerine ya da İbrahim'in de ma'tūf olduğu "Nuh'u" kelimesi üzerine atfedilmiştir. *Fâhişe* lâfzı çirkinliğin dibi anlamına gelir. مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ (Dünyada sizden önce hiç kimse bunu yapmamıştı!) cümlesi yapılan işin çirkinliğini ortaya koyan bir başlangıç cümlesidir. Sanki biri; "Bu iş (yani *livâta*) neden kötüdür?" diye soruyor da, ona şöyle deniliyor: Bu, çok çirkin olduğundan insanlar tabiatları gereği bundan iğrenip nefret ettikleri için bu işe bunlardan önce hiç kimse teşebbüs etmemiştir. Tabiatları pis; tıynet, huy ve karakterleri habis olduğu için bu işe bir tek Lût kavmi cür'et etmiştir. Âlimler demişlerdir ki: Lût kavminden önce hiçbir erkek hiçbir erkeğe şehvetle yanaşmamıştır!

[237] إِنَّكُمْ ifadesi ilkinde istifhamsız, ikincisinde istifhamlı okunmuştur. Ebu Ubeyde [v. 209/824] der ki: "Ben bu kelimeyi *imam*[1] *mushaf*ta Yâ olmaksızın tek harfli olarak; ikincisini ise Yâ ve Nun'lu olarak iki harfli [أينكم] gördüm."

1 İmam Mushaf, Hazret-i Osman'ın Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki bir komisyona hazırlattığı; ana merkezlere göndermek üzere istinsah ettirdiği ve "Bundan böyle eldeki bütün *şahsî* mushaflar buna uyacak; uymayanlar yakılacak!" dediği resmî mushaftır. Kur'ân vahiylerinin kitaplaşma seyri hakkında geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *Kur'an Kılavuzu*, özellikle, s. 106-117. / ed.

٢٧-﴿وَوَهَبْنَا لَهٗٓ اِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِ النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ وَاٰتَيْنَاهُ اَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا وَاِنَّهُ فِي الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ﴾

[٢٣٣] {اَجْرَهُ} الثناء الحسن، والصلاة عليه آخر الدهر والذرية الطيبة والنبوّة، وأن أهل الملل كلهم يتولونه.

٥ [٢٣٤] فإن قلت: ما بال إسماعيل عليه السلام لم يذكر، وذكر إسحق عقبه؟ قلت: قد دلّ عليه في قوله {وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِ النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ}. وكفى الدليل لشهرة أمره وعلوِّ قدره.

[٢٣٥] فإن قلت: ما المراد بالكتاب؟ قلت: قصد به جنس الكتاب، حتى دخل تحته ما نزل على ذريّته من الكتب الأربعة التي هي التوراة والزبور والإنجيل والقرآن.

١٠ ٢٨-﴿وَلُوطًا اِذْ قَالَ لِقَوْمِهٖٓ اِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ اَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ﴾

٢٩-﴿اَئِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ وَتَقْطَعُونَ السَّبِيلَ وَتَأْتُونَ فِي نَادِيكُمُ الْمُنْكَرَ فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهٖٓ اِلَّآ اَنْ قَالُوا ائْتِنَا بِعَذَابِ اللّٰهِ اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

٣٠-﴿قَالَ رَبِّ انْصُرْنِي عَلَى الْقَوْمِ الْمُفْسِدِينَ﴾

١٥ [٢٣٦] {وَلُوطًا} معطوف على {إبراهيمَ} [١٦]، أو على ما عطف عليه. والفاحشة: الفعلة البالغة في القبح. و{مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ اَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ} جملة مستأنفة مقررة لفحاشة تلك الفعلة. كأن قائلًا قال: لم كانت فاحشة؟ فقيل له: لأن أحدًا قبلهم لم يقدم عليها اشمئزازًا منها في طباعهم لإفراط قبحها، حتى أقدم عليها قوم لوط لخبث طينتهم وقذر طباعهم. قالوا: لم ينزُ ذكر على ذكر قبل قوم لوط قط.

٢٠ [٢٣٧] وقرئ «إنكم»، بغير استفهام في الأوّل دون الثاني. قال أبو عبيدة: وجدته في الإمام بحرف واحد بغير ياء، ورأيت الثاني بحرفين الياء والنون.

[238] "Yol kesmek" yol kesen [harami ve eşkıya]ların yaptığı cana kıyma ve mal yağmalama gibi şeylerdir; ancak buradaki yol kesmenin, yoldan gelip geçenlere malum ahlâksızlığı teklif edip onları yollarından alıkoymak olduğu da söylenmiştir. Hasan-ı Basrî'den rivayet edildiğine göre ise "yol kesmek" insanlara nesil ve döllenme intaç etmeyecek yerden yanaşarak nesli kesmektir.

[239] İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre "yadırgatıcı şey" (*münker*); insanlara taş, saçma ve kurşun atmak, parmak çıtlatmak, sakız çiğnemek, insanların içinde misvak kullanmak, pantalon çözmek, insanlara sövmek, ahlâksız şakalar yapmaktır. Âişe (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre; Lût kavmi insanların içinde uluorta yellenirmiş. *Münker;* yoldan gelip geçenlerle alay etmeleridir yahut da yaptıkları o ahlâksızlığı kulüplerinde alenen anlatmalarıdır, denilmiştir. Bir günahın teşhir ve ilan edilerek açıkça işlenmesi, gizli yapılmasından daha çirkindir. Bundan dolayı "Hayâ perdesi yırtılanın *gıybet*i olmaz." denmiştir.

[240] Bir mecliste insanlar olduğu sürece oraya *nâdî* (kulüp) denilir; insanlar oradan kalkıp gidince artık *nâdî* denmez.

[241] "Doğru söylüyorsan" yani bize azabın gelip çatacağı konusundaki tehdidinde doğru isen.

[242] Bunlar diğer insanları -gönüllü ya da gönülsüz- kendilerinin işlediği masiyet ve ahlâksızlıklara teşvik ederek *ifsat* ediyorlardı. Ayrıca, bu ahlâksızlığı bunlar icat etmiş ve sonrakilere kötü bir çığır açmışlardır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "İnkâr edip de Allah yolundan uzaklaşanların azabına azap katmışızdır; bozuculuk edip durduklarından dolayı!" [Nahl 16/88] İşte Lût (a.s.) Allah'ın bunlara gazabının sert olmasını istemiş; bu yüzden de, duasında "bozuculuk" sıfatlarını zikretmiştir.

31. (O arada) elçilerimiz, (bir evlâdı olacağına dair) müjdeyi İbrahim'e getirdiklerinde; "Biz şu şehrin halkını yok edeceğiz! Çünkü oranın ahalisi gerçekten zalimdir." demişlerdi...

32. "Ama Lût da orada?!" dedi. "Biz orada kimin bulunduğunu çok iyi biliyoruz; onu ve onun tüm ehlini kurtaracağız; ancak karısı hariç, çünkü o da geride kalacaklar arasında..." dediler.

[243] "Müjdeyi" bir evlâd ve torun müjdesini… ki bunlar İshak ve Yakup'tur. مُهْلِكُو ifadesinin izâfeti, *izâfet-i maneviyye* değil, *lâfzıyye*dir; istikbal anlamındadır. "Şehir" de, "Sodom kadısından daha zalim!" deyiminde geçen Sodom'dur. "Oranın ahalisi gerçekten zalimdir." ifadesinin anlamı şudur: *Zulüm*[1]; bunların geçmiş dönemlerde sürekli *icad* ettikleri bir şey olup hâlâ zulümde ısrar etmekteler. Bu zulümleri de inkârcılıkları ve çeşitli masiyetleridir.

1 Hukukî haksızlık anlamında değil, -*hikmet*in tersi olarak- "yaptığını yanlış yapmak" anlamında. / ed.

[٢٣٨] وقطع السبيل: عمل قطاع الطريق، من قتل الأنفس وأخذ الأموال. وقيل: اعتراضهم السابلة بالفاحشة. وعن الحسن: قطع النسل بإتيان ما ليس بحرث.

[٢٣٩] والمنكر: عن ابن عباس رضي الله عنهما هو الخذف بالحصى، والرمي بالبنادق، والفرقعة، ومضغ العلك، والسواك بين الناس، وحل الأزرار، والسباب، والفحش في المزاح. وعن عائشة رضي الله عنها: كانوا يتحابقون. وقيل: السخرية بمن مرَّ بهم. وقيل: المجاهرة في ناديهم بذلك العمل، وكل معصية فإظهارها أقبح من سترها. ولذلك جاء: من خرق جلباب الحياء فلا غيبة له.

[٢٤٠] ولا يقال للمجلس ناد، إلا ما دام فيه أهله، فإذا قاموا عنه لم يبق ناديًا.

[٢٤١] {إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ} فيما تعدناه من نزول العذاب.

[٢٤٢] كانوا يفسدون الناس بحملهم على ما كانوا عليه من المعاصي والفواحش طوعًا وكرهًا، ولأنهم ابتدعوا الفاحشة وسنوها فيمن بعدهم. وقال الله تعالى {اَلَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ} [النحل: ٨٨]، فأراد لوط عليه السلام أن يشتد غضب الله عليهم، فذكر لذلك صفة المفسدين في دعائه.

٣١-﴿وَلَمَّا جَٓاءَتْ رُسُلُنَٓا اِبْرٰهِيمَ بِالْبُشْرٰى قَالُٓوا اِنَّا مُهْلِكُٓوا اَهْلِ هٰذِهِ الْقَرْيَةِ اِنَّ اَهْلَهَا كَانُوا ظَالِمِينَ﴾

٣٢-﴿قَالَ اِنَّ فِيهَا لُوطًا قَالُوا نَحْنُ اَعْلَمُ بِمَنْ فِيهَا بِمَنْ فِيهَا وَاَهْلَهُٓ اِلَّا امْرَاَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ﴾

[٢٤٣] {بِالْبُشْرٰى} هي البشارة بالولد والنافلة، وهما إسحق ويعقوب. وإضافة {مُهْلِكُٓوا} إضافة تخفيف لا تعريف، والمعنى الاستقبال. والقرية: سدوم التي قيل فيها: أجوَر من قاضي سدوم! {كَانُوا ظَالِمِينَ} معناه أنّ الظلم قد استمر منهم إيجاده في الأيام السالفة، وهم عليه مصرون، وظلمهم: كفرهم وألوان معاصيهم.

[244] "Ama Lût da orada?!" Bu ifade meleklere Lût'un orada olduğunu haber vermek değil, bilakis Lût hakkında onlarla tartışmaya girmektir; çünkü elçiler helâke şehir halkının zulmünü gerekçe gösterince, İbrahim (a.s.); "Ama orada, onların zulmünden berî olan biri var!" diye itiraz etmiştir. Bu tartışma ile o, Lût'a olan şefkatini göstermek; müminin mümin kardeşi için üzülmesinin, onu destekleyip himaye etmesi, ona herhangi bir sıkıntı ya da zarar dokunmasından endişe etmesi gerektiğini ortaya koymak istemiştir. Katâde [v. 117/735] der ki; "Bir mümin mümin kardeşinin yardımsız ve himayesiz kaldığını göremez." Yani mümine mümin kardeşini yardımsız bırakmak yakışmaz. Dikkat edilirse, elçiler İbrahim (a.s.)'a "Lût'un orada olduğunu kendisinden daha iyi bildikleri"ni belirterek cevap vermişler ve şunu söylemek istemişlerdir: Biz Lût'un ve kavminin halini; Lût'un onlardan tamamen ayrı ve farklı olduğunu, onların müstehak olduğu şeye Lût'un müstehak olmadığını çok iyi biliyoruz! Bu bakımdan, sen rahat ol. لَنُنَجِّيَنَّهُ ifadesi şeddeli ve şeddesiz okunmuştur; مُنَجُّوكَ de aynıdır.[1]

33. İşte, elçilerimiz Lût'a gelir gelmez onlar adına kaygılandı ve canı sıkıldı... Dediler ki: "Korkma, tasalanma! Seni ve tüm ehlini kurtaracağız; ancak karın hariç, çünkü o da geride kalacaklar arasında..."

[245] [وَلَمَّا أَنْ جَاءَتْ (gelir gelmez) ifadesindeki] أَنْ ; iki fiilden birinin, aralarında fasıla olmayan mücavir iki vakitte diğeri üzerine terettüp etmiş olarak varlığını pekiştirmek için getirilmiştir; öyle ki, sanki bu fiillerden her biri, zamanın aynı cüzünde bulunmaktadır. Adeta şöyle buyrulmuştur: Lût onların geldiğini anlar anlamaz, kavminin onlara kötülük edeceğinden endişe ederek anında kaygılanmaya başladı.

[246] "Kaygılandı ve canı sıkıldı..." وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا ifadesi, elçiler ve onlarla ilgili alacağı tedbir hususunda *zer*'i daraldı -yani takati kesildi- demektir. Araplar *zirâ*' ve *zer*'in darlığını güçsüzlük saymışlardır. Bir şeye güç ve takat olunca da *rahbu'z-zirâ'i bi-kezâ* (Buna gücü yeter) demişlerdir. Asıl anlam şudur: Kolu [*zirâ*'ı] uzun olan biri, kolu kısa olanın ulaşamayacağı şeylere ulaşabilir. Zamanla bu durum, herhangi bir konuda âciz ya da kudretli olmayı deyimsel olarak ifade etmeye başlamıştır.

34. "Bu şehrin halkına da; şüphesiz, fâsıklık edip durdukları için gökten pis bir azap indireceğiz!"

1 لَنُنَجِّيَنَّهُ ve مُنَجُّوكَ kıraatleri, tef'îl sıygasında olup kurtarma fiilinin kesin ve tam olacağına delâlet etmektedir. / ed.

[٢٤٤] {إِنَّ فِيهَا لُوطًا} ليس إخبارًا لهم بكونه فيها، وإنما هو جدال في شأنه، لأنهم لما عللوا إهلاك أهلها بظلمهم اعترض عليهم بأن فيها من هو بريء من الظلم. وأراد بالجدال: إظهار الشفقة عليهم، وما يجب للمؤمن من التحزن لأخيه، والتشمر في نصرته وحياطته، والخوف من أن يمسه أذى أو يلحقه ضرر. قال قتادة: لا يرى ٥ المؤمن ألا يحوط المؤمن. ألا ترى إلى جوابهم بأنهم أعلم منه {بِمَنْ فِيهَا}. يعنون: نحن أعلم منك وأخبر بحال لوط وحال قومه، وامتيازه منهم الامتياز البيّن، وأنه لا يستأهل ما يستأهلون، فخفض على نفسك وهوّن عليك الخطب. وقرئ {بِمَنْ فِيهَا} بالتشديد والتخفيف، وكذلك {مُنَجُّوكَ}.

٣٣-﴿وَلَمَّا أَنْ جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سِيءَ بِهِمْ وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا وَقَالُوا لَا تَخَفْ ١٠ وَلَا تَحْزَنْ إِنَّا مُنَجُّوكَ وَأَهْلَكَ إِلَّا امْرَأَتَكَ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ﴾

[٢٤٥] {أَنْ} صلة أكدت وجود الفعلين مترتبًا أحدهما على الآخر في وقتين متجاورين لا فاصل بينهما؛ كأنهما وجدا في جزء واحد من الزمان. كأنه قيل: كما أحس بمجيئهم فاجأته المساءة من غير ريث، خيفة عليهم من قومه.

[٢٤٦] {وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا} وضاق بشأنهم وبتدبير أمرهم ذرعه، أي طاقته. وقد ١٥ جعلت العرب ضيق الذراع والذرع عبارة عن فقد الطاقة، كما قالوا: رحب الذراع بكذا، إذا كان مطيقًا له. والأصل فيه أنّ الرجل إذا طالت ذراعه نال ما لا يناله القصير الذراعِ، فضرب ذلك مثلًا في العجز والقدرة.

٣٤-﴿إِنَّا مُنْزِلُونَ عَلَى أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْيَةِ رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ﴾

35. Gerçek şu ki; akleden bir toplum için Biz ondan apaçık bir ibret bırakmışızdır. (Altı üstüne getirilen bu bölgenin uğradığı azabın izleri hala gözler önündedir.)

[247] *Ricz* ve *rics* kelimeleri azap demektir; azaba uğrayan kişi yaşadığı stres ve çalkantılardan dolayı yaplalayınca kullanılan *irteceze* ve *irtecese* fiillerinden gelmektedir. مُنْزِلُونَ ifadesi şeddeli ve şeddesiz okunmuştur.

[248] ”Ondan“ yani o şehirden. “Apaçık bir ibret” harap olan yurtlarının izleridir. Bunun; taş kalıntılar yahut yeryüzünde kalan kara su veya bunlara yapılanlara dair haber olduğu da söylenmiştir. “Bir toplum için” ifadesi “bırakmışızdır” veya “apaçık” lâfzı ile bağlantılıdır.

36. Medyen'e de kardeşleri Şuayb'ı... “Ey kavmim! Allah'a kulluk edin; ‘Son Gün'ü umutla ve korkuyla bekleyin; bozucular gibi yeryüzünde bozuculuk yapmayın.” dedi.

37. Ama onu yalanladılar. Bunun üzerine, kendilerini şiddetli bir sarsıntı yakalayıverdi de yurtlarında çökekaldılar diz üstü!..

[249] وَارْجُوا “Âkıbetine bel bağlayabileceğiniz şeyler yapın!” demektir. Yani, sonuç sebep yerine getirilmiştir. Ya da ‘ummak'la memurdurlar; ancak bundan akıbeti ummayı sağlayacak olan iman şartı murat edilmektedir. Aynı şekilde iman şartıyla kâfire de şer'î hükümler emredilmektedir. İfadenin korku anlamındaki *recâ*dan olduğu da söylenmiştir. *Racfe* kelimesi şiddetli deprem demektir. Dahhâk'ten [v. 105/723] *racfe*nin Cebrail (a.s.)'ın gümbürtüsü olduğu rivayet edilmiştir; zira kalpler bu gümbürtüden sarsılır! “Yurtlarında” ifadesi, ‘belde'lerinde, ‘toprak'larında demektir; ya da kendi ‘diyar'larında demektir; ancak karışıklık ihtimali olmadığı için müfret ile yetinilmiştir.[1]

[250] جاثمين yani ölü vaziyette diz üstü çökekalmışlardır.

38. Âd'ı da... Semûd'u da... (helâk ettik) Bunu oturdukları yerlerden de anlarsınız. Yaptıkları şeyleri kendilerine şeytan cazip göstermiş ve onları doğru yoldan alıkoymuştu. Oysa bunu öngörebilecek kişilerdi.

[251] عَادًا **kelimesi** أهلكنا **(helâk ettik) takdiriyle mansūptur; zira helâk** etmek anlamında olan “kendilerini şiddetli bir sarsıntı yakalayıverdi” ifadesi buna delâlet etmektedir. “Bunu” yani size anlatılan helâk hadisesini, oturdukları yerlerden geçip giderken dikkatlice baktığınızda da “anlarsınız.” Mekkeliler seyahatlerinde buralara uğrar, bunları görürlerdi ve akıllı insanlar olarak bunu öngörmeye ve düşünmeye muktedirdiler;

1 Yani *diyârihim* yerine, دارهم buyrulmuştur. / ed.

٣٥-﴿وَلَقَدْ تَرَكْنَا مِنْهَا اٰيَةً بَيِّنَةً لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

[٢٤٧] الرجز والرجس: العذاب، من قولهم: ارتجز وارتجس، إذا اضطرب لما يلحق المعذب من القلق والاضطراب. وقرئ {مُنْزِلُونَ} مخففًا ومشدّدًا.

[٢٤٨] {مِنْهَا} من القرية {اٰيَةً بَيِّنَةً} هي آثار منازلهم الخربة. وقيل: بقية الحجارة. ٥ وقيل: الماء الأسود على وجه الأرض. وقيل: الخبر عما صنع بهم. {لِقَوْمٍ} متعلق بـ{تَرَكْنَا} أو بـ{بَيِّنَةً}.

٣٦-﴿وَاِلٰى مَدْيَنَ اَخَاهُمْ شُعَيْبًا فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ وَارْجُوا الْيَوْمَ الْاٰخِرَ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْاَرْضِ مُفْسِدِينَ﴾

٣٧-﴿فَكَذَّبُوهُ فَاَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَاَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ﴾

١٠ [٢٤٩] {وَارْجُوا} وافعلوا ما ترجون به العاقبة؛ فأقيم المسبب مقام السبب. أو أمروا بالرجاء، والمراد اشتراط ما يسوّغه من الإيمان؛ كما يؤمر الكافر بالشرعيات على إرادة الشرط. وقيل: هو من الرجاء بمعنى الخوف. والرجفة: الزلزلة الشديدة. وعن الضحاك: صيحة جبريل عليه السلام؛ لأنّ القلوب رجفت لها. {فِي دَارِهِمْ} في بلدهم وأرضهم، أو في ديارهم؛ فاكتفى بالواحد لأنه لا يلبس.

١٥ [٢٥٠] {جَاثِمِينَ} باركين على الركب ميتين.

٣٨-﴿وَعَادًا وَثَمُودَا وَقَدْ تَبَيَّنَ لَكُمْ مِنْ مَسَاكِنِهِمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ اَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَكَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ﴾

[٢٥١] {وَعَادًا} منصوب بإضمار أهلكنا، لأن قوله {فَاَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ} يدل عليه، لأنه في معنى الإهلاك. {وَقَدْ تَبَيَّنَ لَكُمْ} ذلك، يعني ما وصفه من إهلاكهم {مِنْ} ٢٠ جهة {مَسَاكِنِهِمْ} إذا نظرتم إليها عند مروركم بها. وكان أهل مكة يمرون عليها في أسفارهم فيبصرونها. {وَكَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ} عقلاء متمكنين من النظر والافتكار؛

fakat bunu yapmadılar. Ya da onlar kendilerine azabın ineceğinin farkındaydılar; zira Allah Teâlâ elçilerin diliyle bunu onlara beyan etmişti; fakat [küfür ve isyanda] ısrar ettiler ve sonunda helâk oldular.

39. Kārun'u, Firavun'u ve Hâmân'ı da... Aslında, Musa kendilerine apaçık deliller getirmişti; fakat onlar kendi ülkelerinde büyüklük tasladılar... Oysa (Bizi) geç(ip azabımızdan kurtul)abilecek değillerdi.

40. Her birini kendi günahı ile yakaladık: Kiminin başına taş yağdırdık; kimini sarsıntı yakaladı; kimini yerin dibine geçirdik; kimini de suda boğduk... Allah onlara zulmetmiyordu, aksine, kendi kendilerine zulmediyorlardı.

[252] "(Bizi) geçebilecek" yani azabımızdan kurtulabilecek [değillerdi]; Allah'ın (azap) emri bunları bulmuş ve azaptan kaçıp kurtulamamışlardır.

[253] *Hâsıb* -yani taş yağdıran fırtına- Lût kavmi ile ilgili olup, içinde çakıl taşı olan kuvvetli bir fırtınadır. *Hâsıb*ın onlara taş atan bir melek olduğu da söylenmiştir. *Sayha* yani gümbürtü Medyen halkı ve Semud kavmiyle; *hasef* yani yerin dibine batırma Kārun'la; *ğark* -suda boğma- ise Nuh kavmi ve Firavun'la ilgilidir.

41. Allah'tan başka velî edinenlerin durumu; (ördüğü o gevşek ağı) ev edinen örümceğin durumu gibidir. Şüphesiz, evlerin en dayanıksızı örümcek ağıdır. Keşke bilselerdi!..

42. Allah; kendisinden başka dua ettikleri şeyleri elbette bilmekte! O, 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

[254] Bu temsilden maksat inkârcıların dinlerinde sığınak ve dayanak edinip Allah'tan başka velî tuttukları nesneleri gevşeklik ve zayıflıkta insanlar nezdinde darb-ı mesel olan bir şeye benzetmektir ki o da örümcek ağıdır. Teşbihin kesişme noktasına bakıldığında bu görülür. "Şüphesiz, evlerin en dayanıksızı örümcek ağıdır." ifadesi de buna delâlet emektedir. **Şayet** "Örümcek ağının en zayıf şey olduğunu herkes bilir; o halde, 'Keşke bilselerdi!..' demenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası; "Keşke durumlarının bu olduğunu ve dinlerinin bu kadar gevşek, zayıf ve tutarsız olduğunu bilselerdi!" şeklindedir. Bir başka yorum da şudur: Bunların dindeki dayanaklarının örümcek ağına benzetilmesi doğru olunca, evlerin en zayıfının örümcek ağı olduğu da doğru olunca, sonuçta; dinlerinin 'dinlerin en zayıfı' olduğu gerçeği ortaya çıkmıştır; keşke bilselerdi!.. Ya da Allah Teâlâ evet sahih bir teşbih yaptıktan sonra ifadeyi mecaz olarak kurmuş ve sanki şöyle buyurmuştur:

ولكنهم لم يفعلوا. أو كانوا متبينين أن العذاب نازل بهم؛ لأن الله تعالى قد بين لهم على ألسنة الرسل عليهم السلام، ولكنهم لجوا حتى هلكوا.

٣٩-﴿وَقَارُونَ وَفِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مُوسٰى بِالْبَيِّنَاتِ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ وَمَا كَانُوا سَابِقِينَ﴾

٤٠-﴿فَكُلًّا اَخَذْنَا بِذَنْبِهِ فَمِنْهُمْ مَنْ اَرْسَلْنَا عَلَيْهِ حَاصِبًا وَمِنْهُمْ مَنْ اَخَذَتْهُ الصَّيْحَةُ وَمِنْهُمْ مَنْ خَسَفْنَا بِهِ الْاَرْضَ وَمِنْهُمْ مَنْ اَغْرَقْنَا وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلٰكِنْ كَانُوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

[٢٥٢] {سَابِقِينَ} فائتين، أدركهم أمر الله فلم يفوتوه.

[٢٥٣] الحاصب لقوم لوط، وهي ريح عاصف فيها حصباء. وقيل: ملك كان يرميهم. والصيحة: لمدين وثمود. والخسف: لقارون. والغرق: لقوم نوح وفرعون.

٤١-﴿مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اِتَّخَذَتْ بَيْتًا وَاِنَّ اَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾

٤٢-﴿اِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[٢٥٤] الغرض تشبيه ما اتخذوه متكلًا ومعتمدًا في دينهم وتولوه من دون الله بما هو مثل عند الناس في الوهن وضعف القوّة، وهو نسج العنكبوت. ألا ترى إلى مقطع التشبيه، وهو قوله {وَاِنَّ اَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ}؟ فإن قلت: ما معنى قوله {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ} وكل أحد يعلم وهن بيت العنكبوت؟ قلت: معناه لو كانوا يعلمون أن هذا مثلهم، وأن أمر دينهم بالغ هذه الغاية من الوهن! ووجه آخر: وهو أنه إذا صحّ تشبيه ما اعتمدوه في دينهم ببيت العنكبوت، وقد صح أن أوهن البيوت بيت العنكبوت، فقد تبين أن دينهم أوهن الأديان، لو كانوا يعملون! أو أخرج الكلام بعد تصحيح التشبيه مخرج المجاز،

Dinde dayanılabilecek en zayıf şey putlara kulluk etmektir. Keşke bilselerdi!.. Birinin şunu söylemesi de mümkündür: "Allah"a kulluk eden mümine kıyasla putlara tapınan müşrikin durumu; kendine kerpiçten, kireçten ya da kayaları yontarak ev yapan biri ile kendisine ev yapan örümceğin durumudur. İşte, nasıl ki ev ev araştırıldığında evlerin en zayıfı örümcek evi olduğu gibi, din din araştırıldığında dinlerin en zayıfı da puta tapınmaktır. Keşke bilselerdi!..

[255] يَدْعُونَ ifadesi Tâ ile de, Yâ ile de okunmuştur (başka dua ettikleri / başka dua ettiğiniz). Bu, yukarıdaki benzetmeyi pekiştirmekte ve ona bir ilavede bulunmaktadır; zira Allah Teâlâ onların taptıklarını bir "varlık" olarak değerlendirmemiştir. "O, mutlak izzet ve hikmet sahibidir." Burada Müşriklerin cahil olduğu belirtilmektedir; çünkü "varlığı" olmayan bir şeye tapmaktadırlar; zira taptıkları, cansız şeyler olup asla ilim ve kudret sahibi değillerdir. Yine, Müşrikler her yaptığını hikmet ve tedbirle yapan hikmetli ve ezici gücüyle her şeye kadir olan Allah'a kulluğu terketmişlerdir.

43. Bizim insanlara verdiğimiz bu temsilleri, sadece bilenler anlar.

[256] Kureyş'in birtakım cahil ve beyinsizleri; "Muhammed'in Rabbi sineği, örümceği misal veriyor!"[1] deyip buna gülüyorlardı. İşte bundan dolayı Allah Teâlâ "Sadece bilenler anlar." buyurdu; yani bu temsil ve teşbihlerin doğruluk, güzellik ve faydasını ancak bunlar anlarlar; zira temsil ve teşbihler birtakım gizli ve gizemli mânalara ulaştıran yollardır. Nitekim bu teşbih müşrikle muvahhit arasındaki farkı ortaya koyduğu gibi, temsil ve teşbihler de birtakım kapalı mânaları ortaya çıkarıp onların hicap ve örtülerini kaldırarak o mânaları zihne tasvir ederler.[2] Peygamber (s.a.)'den rivayet edildiğine göre; kendileri bu âyeti okuyup şöyle buyurmuşlardır: "Gerçek âlim Allah[tan sadır olanlar] hakkında kafasını çalıştırıp O'na itaat eden ve O'nun hoşlanmadığı şeylerden uzak duran kimsedir."

44. Allah gökleri ve yeri gerçek bir gaye ile yaratmıştır. Müminler için bunda elbette bir âyet vardır.

[257] بالحق yani *bâtıl* değil, *hak* olan bir gaye ile yaratmıştır ki bu gaye de göklerin ve yerin Allah'ın kullarına *mesken* olması, ibret alanlara ibret, Allah'ın kudretinin yüceliğine delil olmasıdır. "Müminler için bunda elbette bir âyet vardır." ifadesine dikkat edilmelidir. Yine "Biz; göğü, yeri ve bu ikisi arasındakileri boşuna yaratmadık." [Sâd 38/27] ifadesi de bunun gibidir ki devamında "Bu[3], nankörce inkâr edenlerin zannıdır." [Sâd 38/27] buyurmaktadır.

1 Yani, "Koskoca Tanrı'nın sinekle, sivrisinekle ne işi var!?" / ed.

2 Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *41 Temsil ile Kur'ân Gerçeği*, İstanbul, 2017.

3 Yani evrenin, insanın gayesiz yaratıldığı vehmetmek. / ed.

فكأنه قال: وإن أوهن ما يعتمد عليه في الدين عبادة الأوثان، لو كانوا يعلمون! ولقائل أن يقول: مثل المشرك الذي يعبد الوثن بالقياس إلى المؤمن الذي يعبد الله مثل عنكبوت يتخذ بيتًا، بالإضافة إلى رجل يبني بيتًا بآجر وجص أو ينحته من صخر، وكما أن أوهن البيوت إذا استقريتها بيتًا بيتًا بيت العنكبوت، كذلك أضعف الأديان إذا ٥ استقريتها دينًا دينًا عبادة الأوثان، لو كانوا يعلمون!

[٢٥٥] قرئ «تدعون» بالتاء والياء. وهذا توكيد للمثل وزيادة عليه، حيث لم يجعل ما يدعونه شيئًا. {وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} فيه تجهيل لهم حيث عبدوا ما ليس بشيء؛ لأنه جماد ليس معه مصحح العلم والقدرة أصلًا، وتركوا عبادة القادر القاهر على كل شيء، الحكيم الذي لا يفعل شيئًا إلا بحكمة وتدبير.

١٠ ٤٣-﴿وَتِلْكَ الْاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا اِلَّا الْعَالِمُونَ﴾

[٢٥٦] كان الجهلة والسفهاء من قريش يقولون: "إنَّ ربّ محمد يضرب المثل بالذباب والعنكبوت!" ويضحكون من ذلك، فلذلك قال: {وَمَا يَعْقِلُهَا اِلَّا الْعَالِمُونَ}، أي لا يعقل صحتها وحسنها وفائدتها إلا هم، لأنّ الأمثال والتشبيهات إنما هي الطرق إلى المعاني المحتجبة في الأستار حتى تبرزها وتكشف عنها وتصوّرها للأفهام، كما ١٥ صوّر هذا التشبيه الفرق بين حال المشرك وحال الموحد. وعن النبي ﷺ أنه تلا هذه الآية فقال: العالمُ من عقل عن الله فعمل بطاعته واجتنب سخطه.

٤٤-﴿خَلَقَ اللّٰهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

[٢٥٧] {بِالْحَقِّ} أي بالغرض الصحيح الذي هو حق لا باطل، وهو أن تكونا مساكن عباده وعبرةً للمعتبرين منهم، ودلائل على عظم قدرته. ألا ترى إلى قوله {اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَةً ٢٠ لِلْمُؤْمِنِينَ}. ونحوه قوله تعالى {وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا} [ص: ٢٧]. ثم قال: {ذٰلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا} [ص: ٢٧].

45. Kitaptan sana vahyolunanı oku ve namazı dosdoğru kıl. Böyle bir namaz yüz kızartıcı suçtan ve yadırgatıcı işlerden kesinlikle alıkoyar. (Namazda) Allah'ı zikretmek elbette daha büyüktür. Allah o güzelce yaptıklarınızı bilmektedir.

[258] Namaz masiyetlerin terkinde etkili olunca, bir nev-'i 'masiyetlerden alıkoyucu' kabul edilmiştir. **Şayet** "Nice namaz kılan var ve hep masiyet irtikâp etmektedir; namazı hiç de onu masiyetten alıkoymamaktadır!?" **dersen şöyle derim:** Allah katında değer ve karşılığı olan namaz; [i] *nasūh*1 bir tevbe ve takva ile kılınan namazdır -zira "Allah, ancak müttakîlerden kabul eder." [Mâide 5/27] buyrulmuştur- [ii] kişinin kalbiyle ve tüm organlarıyla tam bir huşû içinde kıldığı namazdır ki Hâtem'in "Namazda ayaklarımın *sırat* [köprüsü] üzerinde, cennetin sağımda, cehennemin solumda, ölüm meleğinin de üstümde olduğunu mülâhaza ediyor ve korku ile ümit arasında namaz kılıyorum." dediği rivayet edilmiştir; [iii] kişi namazı bu minval üzere kılmalı, bu hali [namazın dışında da] korumalı ve onu boşa çıkartmamalıdır. İşte insanı yüz kızartıcı suçlardan ve yadırgatıcı işlerden mutlaka alıkoyacak olan namaz budur. İbn Abbas'ın da şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Kime namazı iyiliği emretmiyor, kötülükten alıkoymuyorsa, bu namazıyla Allah'tan uzaklaşmaktan başka bir şey yapmıyor demektir!" Hasan-ı Basrî'nin de şöyle dediği rivayet edilir: "Her kimin namazı kendisinin yüz kızartıcı suçlardan ve yadırgatıcı işlerden alıkoymuyorsa, onun namazı namaz değildir! Bu namaz onun üzerine bir vebaldir." Denmiştir ki: Her kim erkânına, âdâbına riayetle namaz kılarsa, bu namaz onu bir gün mutlaka kötülüklerden vazgeçme noktasına götürür. Rivayete göre; Peygamber (s.a.)'e "Falanca kişi gündüzleri namaz kılıyor; geceleri hırsızlık yapıyor!" denildi. Peygamber (s.a.) "Namazı onu kötülükten mutlaka alıkoyacaktır." buyurdu. Yine rivayete göre; ensārdan bir genç namazları Peygamber'le beraber kılıyordu; ama her türlü yüz kızartıcı işi yapıyordu. Bu durum Peygamber (s.a.)'e anlatılınca "Namazı onu mutlaka kötülükten alıkoyar." buyurdu. Çok geçmeden genç dönüş yaptı. Öyle ya da böyle, namazı erkân ve âdâbına riayetle kılan, bunlara riayet etmeyene göre ahlâksızlık ve kötülüklerden daha uzak olmalıdır. Kaldı ki; namazlarının hayâsızlık ve ahlâksızlıktan alıkoyduğu nice namaz kılan vardır. İfade [yani "Namaz yüz kızartıcı suçtan ve yadırgatıcı işlerden mutlaka alıkoyar." hükmü], namaz kılan hiç kimsenin, bu hükmün kapsamı dışında kalmayacağını gerektirmez. Bu; "Zeyd mutlaka kötülükten alıkoyar." demene benzer;

1 *Tevbe-i Nasûh*; "kabahatlerden, başka bir sebeple değil sırf çirkinlikleri, yani Allah rızasına ters düşen bir kabahat oldukları için, vicdanında pişmanlık duyarak işlemekten dolayı şiddetli üzüntü hissederek ve bir daha çirkinlik yapmamaya azmedip vazgeçmek, nefsini buna alıştırıp hiçbir sebep ve engel karşısında dönmemeye karar vermekle olur." Elmalılı, *HDKD*, Tahrîm 66/8 hk.

٤٥-﴿اُتْلُ مَٓا اُوحِيَ اِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ اِنَّ الصَّلٰوةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَٓاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللّٰهِ اَكْبَرُ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ﴾

[٢٥٨] الصلاة تكون لطفًا في ترك المعاصي، فكأنها ناهية عنها. فإن قلت: كم من مصل يرتكب ولا تنهاه صلاته؟ قلت: الصلاة التي هي الصلاة عند الله المستحق بها الثواب: أن يدخل فيها مقدّمًا للتوبة النصوح، متقيًا؛ لقوله تعالى {اِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللّٰهُ مِنَ الْمُتَّقٖينَ} [المائدة: ٢٧]، ويصليها خاشعًا بالقلب والجوارح. فقد روي عن حاتم: كأنّ رجلي على الصراط والجنة عن يميني والنار عن يساري وملك الموت من فوقي، وأصلّي بين الخوف والرجاء. ثم يحوطها بعد أن يصليها فلا يحبطها؛ فهي الصلاة التي تنهى عن الفحشاء والمنكر. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: من لم تأمره صلاته بالمعروف وتنهه عن المنكر لم يزدد بصلاته من الله إلا بعدًا! وعن الحسن رحمه الله: من لم تنهه صلاته عن الفحشاء والمنكر، فليست صلاته بصلاة، وهي وبال عليه! وقيل: من كان مراعيًا للصلاة جرّه ذلك إلى أن ينتهي عن السيئات يومًا ما. فقد روي أنه قيل لرسول الله ﷺ إنّ فلانًا يصلي بالنهار ويسرق بالليل. فقال: إنّ صلاته لتردعه. وروي أنّ فتى من الأنصار كان يصلي معه الصلوات، ولا يدع شيئًا من الفواحش إلا ركبه، فوصف له فقال: إن صلاته ستنهاه. فلم يلبث أن تاب. وعلى كل حال إنّ المراعي للصلاة لا بدّ أن يكون أبعد من الفحشاء والمنكر ممن لا يراعيها. وأيضًا فكم من مصلين تنهاهم الصلاة عن الفحشاء والمنكر، واللفظ لا يقتضي أن لا يخرج واحد من المصلين عن قضيتها. كما تقول: إنّ زيدًا ينهى عن المنكر؛

bundan kastın elbette Zeyd'in bütün kötülüklerden alıkoyduğu değildir; sadece bu hasletin -genelleme gerektirmeksizin- Zeyd'de var olduğunu murad etmektesindir.

[259] ولذكر الله أكبر ifadesinde Allah Teâlâ namaz elbette diğer taatlerden daha büyüktür, demek istemekte ve namazı "Allah'ı zikretme" olarak isimlendirmektedir. Nitekim "Allah'ı zikretmeye koşun." [Cum'a 62/9] buyurmuştur. "Elbette Allah'ı zikretmek" buyurarak, gerekçeyi müstakil olarak belirtmiş ve adeta; "Elbette namaz daha büyüktür; çünkü o Allah'ı zikretmektir." demiştir. Ya da "Yüz kızartıcı ve yadırgatıcı işler yaparken Allah'ı anmak, O'nun bunları yasakladığını ve bunlara dair tehditte bulunduğunu hatırlamak daha büyüktür." anlamındadır ki bu, namazdaki lütuftan [yani taate yaklaştırıp masiyetten uzaklaştırma niteliğinden] daha evlâdır. İbn Abbas'tan da şöyle bir mâna rivayet edilmiştir: Allah'ın sizi rahmetiyle yadetmesi (zikr), sizin O'nu taatle yadetmenizden daha büyüktür.

[260] "Allah, o güzelce yaptıklarınızı" yani hayır ve taatleri "bilmektedir" ve sizi sevabın en güzeli ile ödüllendirecektir.

46. Zulmedenleri hariç, Ehl-i Kitap ile en güzel yolla mücadele edip deyin ki; "Bizler; bize indirilene de size indirilene de iman ettik. Bizim tanrımız da sizin tanrınız da birdir. Biz (tanrılaştırılan şahsiyetlere ve din adamlarımıza değil) yalnızca O'na teslimiyet gösteren kimseleriz."

[261] "En güzel yolla..." yani güzel hasletle; sertlik ve kabalığa karşı yumuşaklık ve nezaketle, öfkeye karşı yutkunmakla, şiddet ve hiddete karşı sükûnet ve teenni ile mukabele etmektir. Nitekim "Sen, kötülüğü en güzel ile savmaya bak" [Mü'minûn 23/96] buyrulmuştur. "Zulmedenleri hariç," yani haddi aşmada ve inatta ifrat derecesinde ileri gidip nasihat kabul etmeyen, yumuşaklık ve nezaketin fayda vermediği kimseler hariç. Bunlarla mücadele etmekte kaba ve katı davranabilirsiniz. "Zulmedenler"in Peygamber (s.a.)'e eziyet edenler olduğu da, Allah'a ortak ve evlâd isnat edenler olduğu da, [Hâşa!] "Allah'ın eli bağlıdır!" [Mâide 5/64] diyenler olduğu da söylenmiştir. Mânanın; "Cizyesini ödeyip *zimmet*e dâhil olanlarla en güzel yolla mücadele ediniz, ancak zulmedip zimmeti bırakan ve cizye vermeyenler hariç... Zira bunlarla mücadele kılıçla olacaktır!" şeklinde olduğu da söylenmiştir. Katâde'den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre; bu âyet "Allah'a ve 'Son Gün'e iman etmeyenlerle savaşın!" [Tevbe 9/29] âyetiyle neshedilmiştir; zira kılıçtan daha sert[1] bir mücadele aracı yoktur!

1 Yani 'daha güzel...' / ed.

فليس غرضك أنه ينهى عن جميع المناكير، وإنما تريد أنّ هذه الخصلة موجودة فيه وحاصلة منه من غير اقتضاء للعموم.

[٢٥٩] {وَلَذِكْرُ اللّٰهِ اَكْبَرُ} يريد: وللصلاة أكبر من غيرها من الطاعات، وسماها بذكر الله كما قال: {فَاسْعَوْا اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ} [الجمعة: ٩]. وإنما قال: ولذكر الله ليستقلّ بالتعليل، كأنه قال: وللصلاة أكبر، لأنها ذكر الله. أو ولذكر الله عند الفحشاء والمنكر وذكر نهيه عنهما ووعيده عليهما أكبر، فكان أولى بأن ينهى من اللطف الذي في الصلاة. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: ولذكر الله إياكم برحمته أكبر من ذكركم إياه بطاعته.

[٢٦٠] {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ} من الخير والطاعة، فيثيبكم أحسن الثواب.

٤٦-﴿وَلَا تُجَادِلُوا اَهْلَ الْكِتَابِ اِلَّا بِالَّتِي هِيَ اَحْسَنُ اِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا اٰمَنَّا بِالَّذِي اُنْزِلَ اِلَيْنَا وَاُنْزِلَ اِلَيْكُمْ وَاِلٰهُنَا وَاِلٰهُكُمْ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾

[٢٦١] {بِالَّتِي هِيَ اَحْسَنُ} بالخصلة التي هي أحسن، وهي مقابلة الخشونة باللين، والغضب بالكظم، والسورة بالأناة، كما قال: {اِدْفَعْ بِالَّتِي هِيَ اَحْسَنُ} [المؤمنون: ٩٦]. {اِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا} فأفرطوا في الاعتداء والعناد، ولم يقبلوا النصح ولم ينفع فيهم الرفق، فاستعملوا معهم الغلظة. وقيل: إلا الذين آذوا رسول الله ﷺ. وقيل: إلا الذين أثبتوا الولد والشريك، وقالوا {يَدُ اللّٰهِ مَغْلُولَةٌ} [المائدة: ٦٤]. وقيل: معناه ولا تجادلوا الداخلين في الذمّة المؤدّين للجزية إلا بالتي هي أحسن، إلا الذين ظلموا فنبذوا الذمّة ومنعوا الجزية، فإن أولئك مجادلتهم بالسيف. وعن قتادة: الآية منسوخة بقوله تعالى {قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} [التوبة: ٢٩] ولا مجادلة أشد من السيف!

[262] “Bizler; bize indirilene de size indirilene de iman ettik.” ifadesi de, onlarla en güzel yolla edilen mücadele kabilindendir. Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmektedir: “Ehl-i Kitab’ın size verdiği haberler konusunda onları ne tasdik ne de tekzib edin. Sadece; biz Allah’a, onun kitaplarına ve peygamberlerine inandık, deyin. Şayet söyledikleri bâtıl ise onları tasdik etmemiş, hak ise de onları tekzip etmemiş olursunuz.” [*Ahmed b. Hanbel*, XXVIII, 460, benzer lafızlarla.]

47. İşte, bu kitabı da aynı şekilde sana indirdik; kendilerine kitap verdiklerimiz ona bu sebeple iman ederler; şunlardan da ona iman edenler vardır. Bizim âyetlerimizi sadece, inkârcı nankörler bile bile reddediyor!

[263] “İşte, bu kitabı da aynı şekilde sana biz indirdik”; yani bu kitabı sana diğer semavi kitapları tasdik edici olarak indirdik. Böylece ifade, “Bizler; bize indirilene de size indirilene de iman ettik.” sözünün gerçekliğini ortaya koymaktadır. Bunun; senden öncekilere kitaplar indirdiğimiz gibi sana da işbu kitabı indirdik, demek olduğu da söylenmiştir. “Kendilerine kitap verdiklerimiz” Abdullah b. Selâm ve onunla beraber iman edenlerdir. “Şunlardan” yani Mekkelilerden. “Kendilerine kitap verilenler”den Peygamber (s.a.)’den önce yaşamış olan Ehl-i Kitab’ın; “şunlar”dan da Peygamber (s.a.)’in çağdaşı olan Ehl-i Kitab’ın kastedildiği de söylenmiştir.“Bizim âyetlerimizi” bunca açık seçikliğine ve şüphe götürmezliğine rağmen, “sadece” iyice inkâra dalmış kararlı kâfirler “bile bile reddediyor!” Ki bunların Kâ‘b b. Eşref ve onun gibiler olduğu söylenmiştir.

48. Sen daha önce kitap da okumuyordun; (yazı namına) sağ elinle bir çizgi de çekmiyordun. Öyle olsaydı, bu bâtıl taraftarları mutlaka şüphelenirlerdi!

[264] Ey Muhammed! Sen *ümmî* bir peygambersin. Hiç kimse senin herhangi bir kitap okuduğunu ve yazı yazdığını bilmez. “Öyle olsaydı, bu bâtıl taraftarları mutlaka şüphelenirlerdi!” ‘Bizim, kitaplarımızda niteliklerini bulduğumuz son peygamber okuma yazma bilmeyen ümmî biridir; bu değildir!” derlerdi. Ya da Mekke Müşrikleri iyice şüpheye düşer ve “Muhammed bunu birinden öğrendi yahut kendi eliyle yazdı!” derlerdi. **Şayet** “Allah Teâlâ bunları neden ‘bâtıl taraftarları’ diye isimlendirdi? Peygamber ümmî olmasaydı ve onlar da ‘Bu adam bizim kitaplarımızda bulduğumuz biri değildir.’ deselerdi, haklı olarak doğru söylemiş olurlardı. Yine, Mekkeliler de ‘Belki de bu Kur’ân’ı birinden öğrendi ya da kendi yazdı; zira bu kişi okuryazar biridir!’ sözlerinde haklı olurlardı.” **dersen şöyle derim:**

[٢٦٢] وقوله {وَقُولُوا اٰمَنَّا بِالَّذِي اُنْزِلَ اِلَيْنَا} من جنس المجادلة بالتي هي أحسن. وعن النبي ﷺ: ما حدّثكم أهل الكتاب فلا تصدّقوهم ولا تكذبوهم، وقولوا آمنا بالله وكتبه ورسله، فإن كان باطلًا لم تصدّقوهم، وإن كان حقًا لم تكذبوهم.

٤٧-﴿وَكَذٰلِكَ اَنْزَلْنَا اِلَيْكَ الْكِتَابَ فَالَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمِنْ هٰٓؤُلَٓاءِ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ وَمَا يَجْحَدُ بِاٰيَاتِنَا اِلَّا الْكَافِرُونَ﴾ ٥

[٢٦٣] ومثل ذلك الإنزال {أَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ} أي أنزلناه مصدّقًا لسائر الكتب السماوية، تحقيقًا لقوله {اٰمَنَّا بِالَّذِي اُنْزِلَ اِلَيْنَا وَاُنْزِلَ اِلَيْكُمْ} [العنكبوت: ٤٦]. وقيل: كما أنزلنا الكتب إلى من كان قبلك أنزلنا إليك الكتاب. {فَالَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ} هم عبد الله بن سلام ومن آمن معه {وَمِنْ هٰٓؤُلَٓاءِ} من أهل مكة. وقيل: أراد بالذين أوتوا الكتاب الذين تقدموا عهد رسول الله ﷺ من أهل ١٠ الكتاب؛ ومن هؤلاء ممن في عهده منهم. {وَمَا يَجْحَدُ بِاٰيَاتِنَا} مع ظهورها وزوال الشبهة عنها، إلا المتوغلون في الكفر المصممون عليه. وقيل: هم كعب بن الأشرف وأصحابه.

٤٨-﴿وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ اِذًا لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ﴾ ١٥

[٢٦٤] وأنت أميّ ما عرفك أحد قط بتلاوة كتاب ولا خط؛ {إِذًا} لو كان شيء من ذلك، أي من التلاوة والخط {لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ} من أهل الكتاب، وقالوا: الذي نجده في كتبنا أميٌّ لا يكتب ولا يقرأ، وليس به. أو لارتاب مشركو مكة، وقالوا: لعله تعلمه أو كتبه بيده. فإن قلت: لم سماهم مبطلين، ولو لم ٢٠ يكن أمّيًا وقالوا: ليس بالذي نجده في كتبنا لكانوا صادقين محقين؟ ولكان أهل مكة أيضًا على حق في قولهم: لعله تعلمه أو كتبه فإنه رجل قارئ كاتب؟ قلت:

Peygamber (s.a.) şüpheden uzak ümmî olduğu halde onu inkâr ettikleri için, Allah onları bâtıl taraftarı diye isimlendirmiş ve adeta şöyle buyurmuştur: Peygamberi inkâr etmekle bâtıl taraftarı olan bu Müşrikler, Peygamber ümmî olmasaydı daha kuvvetli bir şekilde şüpheye düşeceklerdi. Peygamber okuma - yazması olmayan ümmî biri olduğuna göre, onun peygamberliğinden şüphe etmenin haklı bir gerekçesi yoktur. Bu konuda bir açıklama da şudur: Diğer peygamberler ümmî değillerdi; ancak -hakîm olan Allah tarafından mu'cizelerle doğrulandıkları için- onlara ve getirdikleri kitaba iman etmek vâcip olmuştur. Diyelim ki; Peygamber'in okuma - yazması vardır; bu Ehl-i Kitab'a ne oluyor ki Musa (a.s.)'a ve İsa (a.s.)'a inandıkları gerekçe ile bu peygambere inanmıyorlar!?[1] Kaldı ki, Musa'ya ve İsa'ya indirilen Tevrat ve İncil mu'cize değilken Kur'ân mu'cizedir. Bu durumda, Ehl-i Kitap bu ümmî peygambere inanmadıkları için de bâtıl taraftarı olmaktadır; ümmî olmasa dahi ona inanmadıkları takdirde yine bâtıl taraftarı olmaktadır!

[265] **Şayet** "Sağ elinle' demenin faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Burada yazının kendisi ile yazıldığı organ olan sağ elin zikredilmesi Peygamber (s.a.)'in okur - yazar olmadığını daha fazla tasvir etmektedir. Dikkat edersen, ispat konusunda "Ben emirin, bu mektubu sağ eliyle yazdığını gördüm." dediğin zaman, bu söz emirin bu mektubu bizzat eliyle yazdığını ispat noktasında daha kuvvetli bir delil olur. İşte, bunun aksi de böyledir; yani bu ifade peygamberin hiçbir şekilde okur - yazar olmadığını ispat sadedinde daha kuvvetli bir delildir.

49. Aksine o, kendilerine ilim verilenlerin zihninde bulunan apaçık âyetlerdir. Bizim âyetlerimizi sadece, zalimler bile bile reddediyor!

[266] "Aksine o" -Kur'ân- "hafız ve âlimlerin "zihninde bulunan apaçık âyetlerdir." Bu ikisi; yani Kur'ân âyetlerinin mu'cizeliğinin aşikâr olması ve -ümmetten birçok kişinin Kur'ân'ı ezbere okuması sebebiyle- zihinlerde koruma altına alınmış olması, Kur'ân'ın özelliklerindendir. Diğer kitaplar ise böyle değildir; hem mu'cize değillerdir hem de sadece kitap yapraklarından okunabilmektedirler. Ümmet-i Muhammed hakkında söylenen "Onların *incil*leri zihinleridir." ifadesi de bu anlamdadır.[2]

---

1 -Peygamber (s.a.)'in okuma yazma bilmesi durumunda- aynı vasfa sahip bu iki zata peygamber olarak inanıyorlar da, ona neden inanmıyorlar!? / ed.

2 "Kur'ân ayetlerinin ilim sahiplerinin zihninde olması" aslında, Ehl-i Kitap âlimleri tarafından biliniyor olması demektir. Bunlar, Kur'ân mazmunlarına aşina idiler. [Ayrıca bkz. Şu'arâ 26/196-197] Konunun Kur'ân hafızlarının zihnindeki ayetlerle alâkası ancak dolaylı bir şekilde kabul edilebilir; nüzul anındaki reel/mantûkî anlamı itibariyle değil. / ed.

سماهم مبطلين، لأنهم كفروا به وهو أميّ بعيد من الريب، فكأنه قال: هؤلاء المبطلون في كفرهم به لو لم يكن أمّيًا لارتابوا أشدّ الريب، فحين كان ليس بقارئ كاتب فلا وجه لارتيابهم. وشيء آخر: وهو أن سائر الأنبياء عليهم السلام لم يكونوا أمّيين، ووجب الإيمان بهم وبما جاؤوا به، لكونهم مصدقين من جهة ٥ الحكيم بالمعجزات، فهب أنه قارئ كاتب فما لهم لم يؤمنوا به من الوجه الذي آمنوا منه بموسى وعيسى عليهما السلام؟ على أن المنزلين ليسا بمعجزين، وهذا المنزل معجز؛ فإذًا هم مبطلون حيث لم يؤمنوا به وهو أمي، ومبطلون لو لم يؤمنوا به وهو غير أمي.

[٢٦٥] فإن قلت: ما فائدة قوله {بِيَمِينِكَ}؟ قلت: ذكر اليمين، وهي الجارحة ١٠ التي يزاول بها الخط زيادة تصوير لما نفى عنه من كونه كاتبًا. ألا ترى أنك إذا قلت في الإثبات: رأيت الأمير يخط هذا الكتاب بيمينه، كان أشد لإثباتك أنه تولى كتبته، فكذلك النفي.

٤٩-﴿بَلْ هُوَ ءَايَٰتٌۢ بَيِّنَٰتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَمَا يَجْحَدُ بِـَٔايَٰتِنَآ إِلَّا الظَّٰلِمُونَ﴾

١٥ [٢٦٦] {بَلْ} القرآن {ءَايَٰتٌۢ بَيِّنَٰتٌ فِي صُدُورِ} العلماء به وحفاظه. وهما من خصائص القرآن: كون آياته بينات الإعجاز، وكونه محفوظًا في الصدور يتلوه أكثر الأمة ظاهرًا بخلاف سائر الكتب، فإنها لم تكن معجزات، وما كانت تقرأ إلا من المصاحف. ومنه ما جاء في صفة هذه الأمة: صدورهم أناجيلهم.

[267] "Bizim" açık "âyetlerimizi sadece," zulümde haddi aşan *mükâbereci*[1] "zalimler bile bile reddediyor!

50. "Rabbinden ona birtakım mu'cizeler indirilse ya?!" dediler. De ki: mu'cizeler tamamen Allah'ın katındadır; ben sadece apaçık bir uyarıcıyım.

51. Kendilerine okunan bu kitabı sana indirmiş olmamız onlara yetmiyor mu? İman eden bir toplum için bunda elbette bir rahmet ve öğüt vardır.

52. De ki: Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah yeter. Göklerde ve yerde ne varsa O hepsini bilir. Allah'ı nankörce inkâr edip de bâtıla iman edenler, bunlardır işte hüsrana uğrayacaklar!

[268] آيَاتٌ ifadesi *âyetun* şeklinde de okunmuştur. İnkârcılar bu sözleriyle Muhammed (s.a.)'e Salih (a.s.)'ın devesi ve İsa (a.s.)'ın sofrası gibi mu'cizeler indirilmeli değil mi, demek istemişlerdir. "Mu'cizeler tamamen Allah'ın katındadır." Allah istediği mu'cizeyi indirir; sizin istediğiniz mu'cizeyi indirmek istese elbette onu da yapar. "Ben sadece apaçık bir uyarıcıyım;" uyarmak ve bu uyarıyı bana verilen âyetlerle açıkça yapmakla mükellefim. Benim Allah'a karşı O'nun mu'cizeleri konusunda bir tercih yapma ve "Bana şu mu'cizeyi indir, bunu indirme!" deme lüksüm yok. Kaldı ki; ben mu'cizelerden maksadın [peygamberliğe] delâletin sabit olması olduğunu da biliyorum. Bu konuda ise bütün mu'cizeler tek bir mu'cize hükmündedir.

[269] Sonra Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "Kendilerine okunan bu kitabı sana indirmiş olmamız onlara yetmiyor mu?" Kibirlenip inat etmeden hakka talip iseler her yerde ve her zaman tilâveti devam eden, diğer mu'cizelere ihtiyaç bırakmayacak bir mu'cize olarak bu Kur'ân onlara yetmez mi? Ki o, hiçbir zeval ve izmihlâle mâruz kalmadan sabit ve daimi bir mu'cize olarak hep onlarla beraberdir. Hâlbuki diğer mu'cizeler zail olur gider; bir yerde olur, diğer yerde olmazlar. "İman eden bir toplum için bunda" yani zamanın sonuna kadar her yerde ve her dem var olan bu mu'cizede, "elbette bir rahmet" şükrü eda edilemeyecek büyük bir nimet "ve öğüt vardır." Bu ifadenin; "senin ve dininin niteliklerine dair ellerindeki bilgilerin doğruluğunu araştırmaları için kendilerine okunan bir kitap indirmiş olmamız onlara -yani Yahudilere- yetmiyor mu?" anlamında olduğu da söylenmiştir.

---

1 *Mükâbere*; münazaralarda deliller, taraflardan birinin savunduklarının tam aksini gösterdiği halde, o tarafın yenildiğini inatla ve kibirle kabul etmemesi demektir. "Bile bile reddetme" anlamındaki *cahd* kökünün kullanılmış olması da bunu göstermektedir. / ed.

[٢٦٧] {وَمَا يَجْحَدُ} بآيات الله الواضحة، إلا المتوغلون في الظلم المكابرون.

٥٠-﴿وَقَالُوا لَوْلَآ اُنْزِلَ عَلَيْهِ اٰيَاتٌ مِنْ رَبِّهٖ قُلْ اِنَّمَا الْاٰيَاتُ عِنْدَ اللّٰهِ وَاِنَّمَٓا اَنَا نَذٖيرٌ مُبٖينٌ﴾

٥١-﴿اَوَلَمْ يَكْفِهِمْ اَنَّٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلٰى عَلَيْهِمْ اِنَّ فٖي ذٰلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرٰى لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

٥٢-﴿قُلْ كَفٰى بِاللّٰهِ بَيْنٖي وَبَيْنَكُمْ شَهٖيدًا يَعْلَمُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا بِالْبَاطِلِ وَكَفَرُوا بِاللّٰهِ اُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾

[٢٦٨] قرئ «آية» و«آيات». أرادوا: هلا أنزل عليه آية مثل ناقة صالح ومائدة عيسى عليهما السلام ونحو ذلك. {اِنَّمَا الْاٰيَاتُ عِنْدَ اللّٰهِ} ينزل أيتها شاء؛ ولو شاء أن ينزل ما تقترحونه لفعل. {وَاِنَّمَٓا اَنَا نَذٖيرٌ مُبٖينٌ} كلفت الإنذار وإبانته بما أعطيت من الآيات، وليس لي أن أتخير على الله آياته فأقول: أنزل عليّ آية كذا دون آية كذا، مع علمي أنّ الغرض من الآية ثبوت الدلالة، والآيات كلها في حكم آية واحدة في ذلك.

[٢٦٩] ثم قال: {اَوَلَمْ يَكْفِهِمْ} آيةً مغنية عن سائر الآيات - إن كانوا طالبين للحق غير متعنتين - هذا القرآن الذي تدوم تلاوته عليهم في كل مكان وزمان، فلا يزال معهم آية ثابتة لا تزول ولا تضمحلّ. كما تزول كل آية بعد كونها، وتكون في مكان دون مكان. إنّ في مثل هذه الآية الموجودة في كل مكان وزمان إلى آخر الدهر {لَرَحْمَةً} لنعمة عظيمة لا تشكر وتذكرة {لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ}. وقيل: أولم يكفهم، يعني اليهود أنا أنزلنا عليك الكتاب يتلى عليهم بتحقيق ما في أيديهم من نعتك ونعت دينك.

Şu da söylenmiştir: Müslümanlardan bir grup Yahudilerin bazı sözlerini, yazdıkları bir kürek kemiği ile Peygamber (s.a.)'e getirmişlerdi. Peygamber (s.a.) ona bakar bakmaz elinden atarak şöyle buyurdu: "Peygamberlerinin kendilerine getirdiklerinden yüz çevirip, peygamberlerinden başkasının getirdiği şeylere rağbet etmeleri bir topluluğa ahmaklık ve sapıklık olarak yeter!" İşte âyet bunun üzerine nâzil oldu. Ancak en münasip olan, ilk başta verdiğimiz mânadır.

[270] Benim, birlikte gönderildiğim şeyleri [Yani Kur'ân âyetlerini] size ilettiğim ve sizi uyardığım; sizin ise bana inkâr ve tekziple karşılık verdiğiniz konusunda "Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah yeter. Göklerde ve yerde ne varsa O hepsini bilir;" benim durumuma da, sizin durumunuza da muttalidir; benim dâvamın hak, sizinkinin bâtıl olduğunu bilmektedir. "Allah'ı" ve âyetlerini "nankörce inkâr edip de bâtıla" -ki Allah'tan başka taptıklarınızdır- "iman edenler"iniz, "bunlardır işte hüsrana uğrayacaklar!" Yani alışverişlerinde aldananlar. Çünkü imana mukabil inkârı satın almışlardır. Ancak söz insaf mevkiinde gelmiştir. Tıpkı "Bizim mi yoksa sizin mi; kimin doğru yolda, kimin de dalâlette olduğu…" [Sebe' 34/24] âyetinde ve Hassan b. Sâbit'in [v. 60/680] şu sözünde olduğu gibi:

> [Dengi olmadığın halde onu hiciv mi ediyorsun?!]
> Kötü olanınız iyi olanınıza feda olsun!

[271] Rivayete göre; Kâ'b b. Eşref ve arkadaşları 'Ey Muhammed! Senin Allah'ın elçisi olduğuna kim şahitlik eder?' demişlerdi. İşte bu âyet bunun üzerine nâzil oldu.

53. Senden azabı hemen istiyorlar!.. Belirlenmiş bir süre olmasaydı, o azap onlara çoktan gelmişti! Oysa o kendilerine, hiç farkında değillerken ansızın gelecek.

54-55. Senden azabı hemen istiyorlar! Oysa üzerlerinden ve ayaklarının altından azabın kendilerini kapladığı ve "Tadın, kendi yaptıklarınızın karşılığını!" dediği gün Cehennem inkârcı nankörleri kuşatmış olacaktır.

[272] Azabı hemen istemeleri bir alay ve yalanlama mahiyetindedir. İşte [Şu'ayb (a.s.)'ın kavmi olan] Eykelilerin; "Doğru söyleyenlerdensen, üzerimize gökten taş yağdır!" [Şu'arâ 26/187] dedikleri gibi, Nadr b. Hâris de "Ey Allah! Bu (Kur'ân) gerçekten Senin katındansa, üzerimize gökten taş yağdır ya da bize can yakıcı bir azap getir!" [Enfal 8/32] demiştir. Azapları için Allah Teâlâ'nın Levh-i Mahfuz'da adını koyup açıkladığı ve hikmetin de belli bir zamana kadar ertelenmesini gerektirdiği "belirlenmiş bir süre olmasaydı, o azap onlara çoktan gelmişti!"

وقيل: إنّ ناسًا من المسلمين أتوا رسول الله ﷺ بكتف قد كتبوا فيها بعض ما يقول اليهود، فلما أن نظر إليها ألقاها، وقال: كفى بها حماقة قوم أو ضلالة قوم أن يرغبوا عما جاءهم به نبيهم إلى ما جاء به غير نبيهم، فنزلت. والوجه ما ذكرناه.

[٢٧٠] {كَفٰى بِاللّٰهِ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ شَهِيدًا} أني قد بلغتكم ما أرسلت به إليكم وأنذرتكم، وأنكم قابلتموني بالجحد والتكذيب. {يَعْلَمُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} فهو مطلع على أمري وأمركم، وعالم بحقي وباطلكم. {وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا بِالْبَاطِلِ} منكم وهو ما تعبدون من دون الله، {وَكَفَرُوا بِاللّٰهِ} وآياته {اُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ} المغبونون في صفقتهم حيث اشتروا الكفر بالإيمان. إلا أن الكلام ورد مورد الإنصاف، كقوله {وَاِنَّٓا اَوْ اِيَّاكُمْ لَعَلٰى هُدًى اَوْ فٖي ضَلَالٍ مُبٖينٍ} [سبأ: ٢٤] وكقول حسان:

فَشَرُّكُمَا لِخَيْرِكُمَا الْفِدَاءُ

[٢٧١] وروي أنّ كعب بن الأشرف وأصحابه قالوا: يا محمد، من يشهد لك بأنك رسول الله؟ فنزلت.

٥٣-﴿وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَوْلَٓا اَجَلٌ مُسَمًّى لَجَٓاءَهُمُ الْعَذَابُ وَلَيَأْتِيَنَّهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾

٥٤-﴿يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَاِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحٖيطَةٌ بِالْكَافِرٖينَ﴾ ٥٥-﴿يَوْمَ يَغْشٰيهُمُ الْعَذَابُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ اَرْجُلِهِمْ وَيَقُولُ ذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[٢٧٢] كان استعجال العذاب استهزاء منهم وتكذيبًا، والنضر بن الحرث هو الذي قال: اللّهم أمطر علينا حجارة من السماء، كما قال أصحاب الأيكة {فَاَسْقِطْ عَلَيْنَا كِسَفًا مِنَ السَّمَٓاءِ} [الشعراء: ١٨٧]. {وَلَوْلَٓا اَجَلٌ} قد سماه الله وبيّنه في اللوح لعذابهم، وأوجبت الحكمة تأخيره إلى ذلك الأجل المسمى {لَجَٓاءَهُمُ الْعَذَابُ} عاجلًا.

*Ecel*den maksat âhirettir; zira rivayete göre Allah Teâlâ Peygamber (s.a.)'e kavmine dünyada azap etmeyeceği, köklerini kurutmayacağı, cezalarını kıyamet gününe erteleyeceği sözünü vermiştir. Belirlenmiş günün Bedir günü ya da kendi ecelleriyle ölecekleri gün olduğu da söylenmiştir.

[273] "Kuşatmıştır" yani kuşatmış olacaktır. Yahut cehennem onları dünyada kuşatmıştır; zira mutlaka cehennemi sonuç verecek masiyetler onları kuşatmış durumdadır. Ya da cehennem nihai durakları olunca, şimdiden onları kuşatmış sayılmıştır. Ancak bu durumda, يَوْمَ يَغْشَاهُم (kendilerini kapladığı gün) ifadesi gizli bir fiil ile mansūb olur.[1] Mâna "Azap onları kuşattığı gün şöyle şöyle olur." şeklindedir. Tıpkı "Hem üzerlerinde hem de altlarında Ateşten tabakalar olacaktır. Allah, kullarını bununla korkutmaktadır. Ey kullarım! Benden sakının!" [Zümer 39/16] âyetindeki gibi. وَيَقُولُ ifadesi Nun ile de, Yâ ile de okunmuştur ["dediğimiz gün", "dediği gün"]. "Kendi yaptıklarınızı!" Yani kendi yaptıklarınızın karşılığını…

56. Ey Benim iman eden kullarım! Şüphesiz, Benim Arz'ım geniştir. O halde (can güvenliğiniz ve 'kendi'niz olarak var olma adına, özgür bir vatana hicret edin ve) sadece Bana kulluk edin.

[274] Ayetin mânası şudur: Bir mümin yaşadığı beldede Allah'a kulluk etme imkânı bulamıyor, dinini istediği gibi serbestçe yaşayamıyorsa, dinini daha doğru yaşayabileceği, kulluğu daha iyi gerçekleştirebileceği, kalben daha salim, gönlünün daha huzurlu olacağını düşündüğü başka bir beldeye hicret etsin. Hayatım üzerine and içerim ki; ülke ve beldeler bu konuda farklı farklıdır. Bunu biz de tecrübe ettik, bizden öncekiler de tecrübe etmişlerdir. Biz ve öncekiler gezip dolaştığımız beldelerde nefsi ve şehvet isyanını kahretmeye daha çok yardımcı, sağa sola meyleden dağınık gönlü daha toplayıcı, her yana yayılmış olan arzu ve istekleri bir noktaya odaklayıcı, yine *kanâ'at*i teşvik edici, şeytanı kovucu, birçok fitneden uzak, genel olarak din işinde daha mazbut ve derleyici toplayıcı olarak Allah'ın *harem*ine yerleşmekten ve Beytullah'a komşu olmaktan daha iyisini bulamadık. Allah Teâlâ'ya hamdüsenalar olsun ki bunu bize nasip etti; bizi bu ikametimizde sabırla rızıklandırıp şükür ihsan etti. Peygamber (s.a.)'den şöyle rivayet edilmiştir: "Kim dini sebebiyle bir karış bile olsa bir yerden bir yere giderse cenneti hak eder ve Hazret-i İbrahim ve Muhammed'in dostu olur." Bu âyetin, "Allah'ın Arz'ı geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya?!" [Nisa 4/97] ifadesinin haklarında nâzil olduğu Mekke'deki gariban Müslümanlar hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir. Neden böyledir? Çünkü onların dinî işleri kâfirlerin arasında hiç de düzgün yürümüyordu.

1 İlk ihtimalde ise, mealde yansıtıldığı üzere, "gün" "kuşatma" ile alakalıdır. / ed.

والمراد بالأجل: الآخرة، لما روي أنّ الله تعالى وعد رسول الله ﷺ أن لا يعذب قومه ولا يستأصلهم، وأن يؤخر عذابهم إلى يوم القيامة. وقيل: يوم بدر. وقيل: وقت فنائهم بآجالهم.

[٢٧٣] {لَمُحِيطَةٌ} أي ستحيط بهم {يَوْمَ يَغْشٰيهُمُ الْعَذَابُ} أو هي محيطة بهم في الدنيا: لأنّ المعاصي التي توجبها محيطة بهم. أو لأنها مآلهم ومرجعهم لا محالة، فكأنها الساعة محيطة بهم؛ و{يَوْمَ يَغْشٰيهُم} على هذا منصوب بمضمر، أي يوم يغشاهم العذاب كان كيت وكيت. {مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ اَرْجُلِهِمْ} كقوله تعالى {لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِم ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ وَمِنْ تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ} [الزمر: ١٦]، {وَيَقُولُ} قرئ بالنون والياء. {مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} أي جزاءه.

٥٦-﴿يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ اٰمَنُوا اِنَّ اَرْضِي وَاسِعَةٌ فَاِيَّايَ فَاعْبُدُونِ﴾

[٢٧٤] معنى الآية: أنّ المؤمن إذا لم يتسهل له العبادة في بلد هو فيه ولم يتمش له أمر دينه كما يحب فليهاجر عنه إلى بلد يقدّر أنه فيه أسلم قلبًا وأصح دينًا وأكثر عبادة وأحسن خشوعًا. ولعمري إن البقاع تتفاوت في ذلك التفاوت الكثير، ولقد جربنا وجرّب أوّلونا، فلم نجد فيما درنا وداروا أعون على قهر النفس وعصيان الشهوة وأجمع للقلب المتلفت وأضم للهم المنتشر وأحث على القناعة وأطرد للشيطان وأبعد من كثير من الفتن وأضبط للأمر الديني في الجملة من سكنى حرم الله وجوار بيت الله، فللّه الحمد على ما سهل من ذلك وقرب، ورزق من الصبر وأوزع من الشكر. وعن النبي ﷺ: مَنْ فَرَّ بدينه من أرض إلى أرض وإن كان شبرًا من الأَرْض؛ استوجب الجنة وكان رفيق إبراهيم ومحمدٍ. وقيل: هي في المستضعفين بمكة الذين نزل فيهم {اَلَمْ تَكُنْ اَرْضُ اللّٰهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا} [النساء: ٩٧]. وإنما كان ذلك لأنّ أمر دينهم ما كان يستتب لهم بين ظهراني الكفرة.

[275] Mütekellim için فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ (Sadece Bana kulluk edin.) denmesi, gaib için *iyyâhu darabtuhû* (Sadece ona vurdum.), muhatap için ise *iyyâke ʻaddatke* (Savaş sadece sana zor geldi.) denmesi gibidir. İbarenin takdiri فَإِيَّايَ فَاعْبُدُوا فَاعْبُدُونِ şeklindedir.[1] **Şayet** "فَاعْبُدُونِ ifadesinde Fâ kullanılmasının ve mefʻûlün öne alınmasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Fâ mahzuf bir şartın cevabıdır; zira mâna şöyledir: Benim Arz'ım gerçekten geniştir; bir yerde bana ihlâsla kulluk edemiyorsanız, *o halde* bunu başka bir yerde yapın. Sonra şart hazf edilip, onun yerine mefʻûl takdim edilmiştir; mefʻûlün öne alınması ayrıca *ihtisās* [sadece] ve *ihlâs* (katışıksız) mânası ifade eder.

57. Herkes ölümü tadacak ve sonunda Bize döndürüleceksiniz.

[276] Allah Teâlâ kullarına; halisane kulluk için ne kadar uzak olursa olsun en uygun beldeleri arayıp bulmak pahasına *ibadet*e düşkün olmayı ve buna sadakatle özen göstermeyi emredince, bunun peşinden "Herkes ölümü tadacak" -kişi yemeğin tadını aldığı gibi ölümün de zorluk ve acısını bulacak- ifadesini eklemiştir. Mâna şudur: Mutlaka ölecek ve yaptığınız amellerin karşılığını göreceksiniz. Akıbeti böyle olan biri de bu akıbete azık hazırlamaktan ve bütün gücüyle buna hazırlanmaktan uzak kalamaz.

58. İman edip de salih amel işleyenleri, Cennette; altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları has odalara mutlaka yerleştireceğiz. Ne güzeldir çalışanların mükâfatı!..

59. Onlar ki; sabretmişlerdir ve sadece Rablerine güvenip dayanmaktadırlar.

[277] "Onları mutlaka yerleştireceğiz" yani onları "cennette" en yüksek kısımlarda ağırlayacağız. لَنُبَوِّئَنَّهُمْ kelimesi, ikamet etmek için konaklamak anlamındaki *sevâ'* kökünden *le-nusevviyennehum* şeklinde de okunmuştur. *Sevâ fi'l-menzil* [Evde konakladı], *esvâ huve* ve *esvâ ğayrahû* [Kendisi konakladı ve başkasını konaklattı.] denilir. *Sevâ* müteaddi değildir; nakil Hemze'si eklenerek müteaddi olduğunda ise yalnız bir mefʻûl alır. Tıpkı *zehebe* (gitti) ve e*zhebtuhû* (onu götürdüm) gibi. Burada hem müminlere râci هُمْ zamirini hem de غُرَفًا kelimesini mefʻûl almasının sebebi ise, ya *nusevviyennehum* ifadesini *le-nunzilennehum* (onları mutlaka ağırlayacağız) ve *le-nubevviennehum* (onları mutlaka yerleştireceğiz) ifadeleri gibi kullanmak ya *hazf ü îsāl* kuralı gereğince [ikinci mefʻûldeki] 'harf-i cer hazfedilip, mânası mansūb konumunda mecrûra ulaştırılmış' kabul edilmesi ya da sınırlı *zarf-ı mekân* olan *ğuraf* kelimesi belirsiz *zarf-ı mekân*a teşbih edilerek, harf-i cerin 'hazfedilmiş' kabul edilmesidir.

---

1 Yani fiil mütekellim zamirinde amel ettiği için, فَإِيَّايَ ifadesinde amel edemez; dolayısıyla, إِيَّايَ'de âmil olacak bir fiil gerekir ki o da فَاعْبُدُوا'dur (Tıybî'den). / çev.

[٢٧٥] {فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ} في المتكلم، نحو ''إياه ضربته'' في الغائب، و''إياك عضتك'' في المخاطب. والتقدير: فإياي فاعبدوا فاعبدون. فإن قلت: ما معنى الفاء في {فَاعْبُدُونِ} وتقديم المفعول؟ قلت: الفاء جواب شرط محذوف؛ لأنّ المعنى: إنّ أرضي واسعة، فإن لم تخلصوا العبادة لي في أرض فأخلصوها لي ٥ في غيرها. ثم حذف الشرط وعوّض من حذفه تقديم المفعول، مع إفادة تقديمه معنى الاختصاص والإخلاص.

٥٧-﴿ كُلُّ نَفْسٍ ذَآئِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ اِلَيْنَا تُرْجَعُونَ﴾

[٢٧٦] لما أمر عباده بالحرص على العبادة وصِدق الاهتمام بها حتى يتطلبوا لها أوفق البلاد وإن شسعتْ، أتبعه قوله { كُلُّ نَفْسٍ ذَآئِقَةُ الْمَوْتِ} أي واجدة مرارته ١٠ وكربه كما يجد الذائق طعم المذوق. ومعناه: إنكم ميتون فواصلون إلى الجزاء، ومن كانت هذه عاقبته لم يكن له بد من التزود لها والاستعداد بجهده.

٥٨-﴿وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نِعْمَ اَجْرُ الْعَامِلِينَ﴾

٥٩-﴿اَلَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾

١٥ [٢٧٧] {لَنُبَوِّئَنَّهُمْ} لننزلنهم {مِنَ الْجَنَّةِ} علالي. وقرئ «لنثوّينهم»، من الثواء، وهو النزول للإقامة. يقال: ثوى في المنزل، وأثوى هو، وأثوى غيره. وثوى غير متعد، فإذا تعدى بزيادة همزة النقل لم يتجاوزه مفعولًا واحدًا، نحو: ذهب، وأذهبته. والوجه في تعديته إلى ضمير المؤمنين وإلى الغرف إمّا إجراؤه مجرى لننزلنهم ونبوئنهم، أو حذف الجار وإيصال الفعل، أو تشبيه الظرف المؤقت بالمبهم.

[278] Yahya b. Vessâb [v. 103/721] Fâ ziyadesiyle فَنِعْمَ şeklinde okumuştur.

[279] "Onlar ki;" din için hicret edip vatanlarından ayrılmaya, müşrik işkencelerine, bu yolda her türlü mihnet, meşakkat ve musibete; taatleri ifa ve masiyetlerden uzaklaşmaya "sabretmişlerdir" ve bütün bu konularda yalnız Allah'a tevekkül etmişlerdir.

60. Nice canlı vardır ki rızkını kendisi taşımaz; onları -ve sizleri- Allah rızıklandırır. O işitmektedir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', Alîm).

[280] Peygamber (s.a.) Mekke'de Müslüman olanlara *hicret*i emredince Müslümanlar fakirlikten ve yitip gitmekten yana endişelenmişlerdi. Bazıları; "Hiçbir gelir ve geçimliğim olmayan şehre nasıl giderim ben!?" diyordu. İşte âyet bunun üzerine nâzil oldu.

[281] Akıllı olsun olmasın yeryüzünde hareket eden her canlı *dâbbe*dir.

[282] "… kendisi taşımaz" yani rızkını taşıyamayacak kadar zayıf olduğu için taşıyamaz; "onları" o zayıf ve güçsüz canlıları "ve sizleri" yalnız "Allah rızıklandırır." Ey güçlüler! Siz rızkınızı taşıyıp kazanabiliyorsanız da, sizi rızıklandıran da Allah'tır; zira O size kuvvet vermeyip kazanç sebeplerini de takdir etmeseydi, rızık taşıyamaya bu canlılardan daha âciz olurdunuz!

[283] Hasan-ı Basrî'nin "Rızkını kendisi taşımaz." ifadesini onu stoklamaz ve saklamaz; ancak sabah olunca Allah onu rızıklandırır, diye yorumladığı rivayet edilmiştir. Süfyan b. 'Uyeyne'den [v. 198/814] rivayet edildiğine göre de insan, karınca ve fareden başka hiçbir canlı rızık stoklamazmış. Bazıları "Ben bülbülün koltuğuyla böğrü arasında rızık biriktirdiğini gördüm." demiştir. Saksağanın da, bazı *zula*lara yiyecek sakladığı, ancak daha sonra bunu unuttuğu söylenir. Sizin 'Fakirlikten ve geçinemeyeceğimizden endişe ediyoruz!' sözünüzü "O işitmektedir; 'mutlak ilim sahibi'dir;" kalplerinizde olanları bilir!

61. Gerçek şu ki; onlara; "Gökleri ve yeri kim yarattı, Güneş'e ve Ay'a kim boyun eğdirdi?" diye sorsan, kesinlikle "Allah" derler. O halde, nasıl ters-yüz ediliyorlar?!

62. Allah, kullarından dilediklerinin rızkını genişletiyor, daraltıyor. Allah gerçekten her şeyi bilmektedir.

[284] "Gerçek şu ki; onlara;" yani Mekkelilere "Gökleri ve yeri kim yarattı, Güneş'e ve Ay'a kim boyun eğdirdi?' diye sorsan, kesinlikle 'Allah' derler. O halde," gökleri ve yeri yaratanın Allah olduğunu ikrar ettikleri halde, Allah'a ortak koşmayıp O'nu *bir*lemekten "nasıl ters-yüz ediliyorlar?!"

[٢٧٨] وقرأ يحيى بن وثاب «فنعم»، بزيادة الفاء.

[٢٧٩] {الَّذِينَ صَبَرُوا} على مفارقة الأوطان والهجرة لأجل الدين، وعلى أذى المشركين، وعلى المحن والمصائب، وعلى الطاعات، وعن المعاصي، ولم يتوكلوا في جميع ذلك إلا على الله تعالى.

٥ ٦٠-﴿وَكَاَيِّنْ مِنْ دَآبَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اَللّٰهُ يَرْزُقُهَا وَاِيَّاكُمْ وَهُوَ السَّم۪يعُ الْعَل۪يمُ﴾

[٢٨٠] لما أمر رسول الله ﷺ من أسلم بمكة بالهجرة، خافوا الفقر والضيعة. فكان يقول الرجل منهم: كيف أقدم بلدة ليس لي فيها معيشة!؟ فنزلت.

[٢٨١] والدابة: كل نفس دبت على وجه الأرض، عقلت أو لم تعقل.

[٢٨٢] {تَحْمِلُ رِزْقَهَا} لا تطيق أن تحمله لضعفها على حمله. {اَللّٰهُ يَرْزُقُهَا

١٠ وَاِيَّاكُمْ} أي لا يرزق تلك الدوابَّ الضعاف إلا الله، ولا يرزقكم أيضًا أيها الأقوياء إلا هو؛ وإن كنتم مطيقين لحمل أرزاقكم وكسبها. لأنه لو لم يقدركم ولم يقدّر لكم أسباب الكسب، لكنتم أعجز من الدواب التي لا تحمل.

[٢٨٣] وعن الحسن {لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا} لا تدّخره، إنما تصبح فيرزقها الله. وعن ابن عيينة: ليس شيء يخبأ إلا الإنسان والنملة والفأرة. وعن بعضهم: رأيت البلبل

١٥ يحتكر في حِضْنَيه. ويقال: للعقعق مخابئ، إلا أنه ينساها. {وَهُوَ السَّم۪يعُ} لقولكم: نخشى الفقر والضيعة، {الْعَل۪يمُ} بما في ضمائركم!

٦١-﴿وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ فَاَنّٰى يُؤْفَكُونَ﴾

٦٢-﴿اَللّٰهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِه۪ وَيَقْدِرُ لَهُ اِنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ﴾

٢٠ [٢٨٤] الضمير في {سَاَلْتَهُمْ} لأهل مكة. {فَاَنّٰى يُؤْفَكُونَ} فكيف يصرفون عن توحيد الله وأن لا يشركوا به، مع إقرارهم بأنه خالق السَّمٰوَات والأرض.

[285] *Kaderа'r-rizka* ve *katera'r-rizka* ifadeleri aynı mânadadır; Allah rızkı daralttığında kullanılırlar. **Şayet** "وَيَقْدِرُ لَهُ ifadesindeki zamirin mercii مَنْ يَشَاءُ ifadesindeki *men*dir; sanki rızkın genişletilip daraltılması aynı şahıs için yapılmış olmaktadır." **dersen şöyle derim:** Bu üslup iki anlamı da taşıyabilir; çünkü Allah Teâlâ zamir yerine مَنْ يَشَاءُ ifadesini getirerek, 'kullarından *dilediklerinin* rızkını *daraltıyor'* buyurmuş olabilir; çünkü "*diledikleri*" belli olmayıp müphem olduğu için, zamir de müphem olabilir. Ya da maslahat gereği, her iki durumun -yani rızkın genişletilmesinin ve daraltılmasının- da art arda aynı kişiye gelmesini murad etmiş de olabilir. "Allah gerçekten her şeyi bilmektedir." O, kullarına fayda sağlayacak şeyleri de onları bozacak şeyi de bilir.

63. Gerçek şu ki; onlara; "Kim gökten su indirip onunla -ölü vaziyetteki- toprağı diriltmekte?" diye sorsan, kesinlikle; "Allah derler. "Hamdolsun Allah'a!" de... Ama çoğu akletmez!

[286] Peygamber (s.a.), Müşriklerin ikrar ettiği bu gerçeği ikrar edenlerden olduğu -fakat- bu ikrar kendisine Allah'ı *bir*leme ve ortakları red gibi bir fayda sağladığı için, yani Peygamber'in ikrarı Müşriklerin ikrarı gibi âtıl bir ikrar olmadığı için; ayrıca, Müşrikler kendi aleyhlerine olan bir şeyi ikrar ettikleri için Peygamber'den Allah'a hamdetmesi istenmiştir; çünkü onlar nimeti Allah'tan biliyor, fakat kulluğu putlara yapıyorlardı. Daha sonra da şöyle buyrulmuştur: "Ama çoğu" bu söyledikleri üzerinde; yani bunun, tevhidin hak ve doğru, şirkin ise bâtıl olduğuna delil olduğu üzerinde düşünüp "akletmez!" Ya da senin "Hamdolsun Allah'a!" derken ne demek istediğin üzerinde kafa yormaz; onların sözleri üzerine Allah'a neden hamdettiğini anlamazlar.

64. Şu dünya hayatı tamamen bir eğlence ve oyundur. Asıl canlı olan, elbette Âhiret yurdudur. Keşke bilselerdi!..

[287] "Şu" derken dünya küçümsenmekte, basit ve değersiz olduğu ifade edilmektedir. Nasıl küçümsenmesin ki dünya Allah nezdinde sivrisineğin kanadına bile denk değildir! Yani dünyanın çabucak elden çıkması ve dünyadakilerin ölüp giderek dünyadan ayrılması, çocukların bir saat oynayıp sonra dağılıp gitmeleri gibidir.

[288] "Asıl canlı olan, elbette Âhiret yurdudur." Yani âhirette sadece; daimî, kalıcı, ebedî bir hayat vardır, ölüm yoktur; dolayısıyla, adeta hayatın kendisidir. *Hayevân* kelimesi *hayiy*enin masdarıdır; normali *hayeyân* şeklinde gelmesi idi; fakat ikinci Yâ Vav'a kalbedilmiştir. Nitekim erkek ismi olarak da Hayve kullanılmıştır. Yine, hayat sahibi olana da *hayevân* denilmiştir.

[٢٨٥] قدر الرزق وقتره بمعنى؛ إذا ضيقه. فإن قلت: الذي رجع إليه الضمير في قوله {وَيَقْدِرُ لَهُ} هو {مَنْ يَشَاءُ}، فكأن بسط الرزق وقدره جعلا لواحد؟ قلت: يحتمل الوجهين جميعًا؛ أن يريد: ويقدر لمن يشاء، فوضع الضمير موضع من يشاء، لأن {مَنْ يَشَاءُ} مبهم غير معين، فكان الضمير مبهمًا مثله، وأن يريد تعاقب الأمرين على واحد على حسب المصلحة. {إِنَّ اللهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} يعلم ما يصلح العباد وما يفسدهم.

٦٣-﴿وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ مَوْتِهَا لَيَقُولُنَّ اللهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ﴾

[٢٨٦] استحمد رسول الله ﷺ على أنه ممن أقر بنحو ما أقروا به؛ ثم نفعه ذلك في توحيد الله ونفي الأنداد والشركاء عنه، ولم يكن إقرارًا عاطلًا كإقرار المشركين؛ وعلى أنهم أقروا بما هو حجة عليهم حيث نسبوا النعمة إلى الله وقد جعلوا العبادة للصنم. ثم قال: {بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ} ما يقولون وما فيه من الدلالة على بطلان الشرك وصحة التوحيد؛ أو لا يعقلون ما تريد بقولك الحمد لله، ولا يفطنون لم حمدت الله عند مقالتهم.

٦٤-﴿وَمَا هٰذِهِ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾

[٢٨٧] {هٰذِهِ} فيها ازدراء للدنيا وتصغير لأمرها. وكيف لا يصغرها، وهي لا تزن عنده جناح بعوضة! يريد: ما هي لسرعة زوالها عن أهلها وموتهم عنها إلا كما يلعب الصبيان ساعة ثم يتفرقون.

[٢٨٨] {وَإِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ} أي ليس فيها إلا حياة مستمرة دائمة خالدة لا موت فيها، فكأنها في ذاتها حياة. والحيوان: مصدر حي، وقياسه حيَيَان، فقلبت الياء الثانية واوًا، كما قالوا: حيوة، في اسم رجل. وبه سمى ما فيه حياة حيوانا.

İşteri mine'l-mevetâni ve lâ teşteri mine'l-hayevân [Ölüsünden satın al, canlısından alma.][1] derler. *Hayevân* kelimesi mâna bakımından hayat kelimesinden daha zengindir; zira *nezevân* [deve, boğa, koç gibi hayvanların dişilerine yaklaşması], *neğasān* [silkelemek], *lehebân* [tutuşmak] ve benzerleri gibi *fe'alân* vezninde olan *hayevân* kelimesinde de hareket, canlılık ve aktivite vardır. Hayat hareket iken ölüm sükûnettir. Hayatın hareket mânasına delâlet eden bir kalıp üzere gelmesi hayatın anlamında bir mübalağadır. Bundan dolayı, mübalağa mânasını gerektiren *hayevân* kelimesi *hayât* kelimesine tercih edilmiştir.

[289] "Keşke bilselerdi!.." O zaman dünya hayatını âhiret hayatına tercih etmezlerdi.

65. Ama gemiye bindiklerinde, dini tamamen Allah'a özgü kılarak sadece O'na dua ederler; O, kendilerini sağ-salim karaya çıkardığında ise, O'na şirk koşmaya başlarlar!

[290] **Şayet** "فَإِذَا رَكِبُوا (Ama [gemiye] bindiklerinde) ifadesi nereye bağlıdır?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ'nın onları niteleyip hallerini beyan ettiği mahzuf bir ibareye bağlıdır ki mânası şudur: İşte bunlar bahsi geçen şirk ve inat üzeredirler; ama "gemiye bindiklerinde" dini tamamen Allah'a özgü kılan[2] müminler portresinde olarak "dini tamamen Allah'a özgü kılarak sadece O'na dua ederler;" zira bu durumda iken yalnızca Allah'ı hatırlar, başka bir ilâha dua etmezler; -Müşrikler hakkında "dini tamamen Allah'a özgü kılarlar" denilmesinde onlarla bir çeşit alay etme söz konusudur.- "Ama O, kendilerini sağ-salim karaya çıkarınca" ve kendilerini güvende hissedince, şirk haline geri dönerler.

66. Kendilerine verdiklerimizi nankörce inkâr etsinler ve yaşasınlar bakalım... Yakında görecekler!

[291] [i] لِيَكْفُرُوا ifadesindeki Lâm da, وَلِيَتَمَتَّعُوا ifadesindeki -Lâm'ı kesre okuyana göre- Lâm da Lâm-ı Key olabilir. Mâna şöyledir: Müşrikler sağ salim karaya çıktıklarında yine şirklerine dönerler *ki* bu dönüşleriyle, konfor içinde yaşayıp zevk u safa sürmekten başka amaçları olmasın ve kurtuluş nimetine *nankörlük etsinler*!.. Gerçekten ihlâslı olan müminlerin hali ise böyle değildir; çünkü onların âdeti Allah'ın kendilerini kurtarma nimetine karşılık şükretmektir;

1 Yani arsa, arazi, ev, daire, dükkân gibi gayrimenkul satın al; köle, cariye ve hayvan satın alma. / çev.

2 *Dîn*i tamamen Allah'a özgü kılmak, yani art duygular ve varlıklar olmaksızın yegâne Rab olarak Allah'ı benimsemek demektir. Kur'ân'da sıkça vurgulanan bu tema, sadece O'nun kararlarını geçerli kabul etmek ve yapılan *her* şeyin sadece O gözetilerek, O'nun emir ve yasakları çerçevesinde gerçekleştirilmesi gerektiği anlamına gelmektedir. Nahl 16/52'deki *ve le-hu'd-dînu vâsıben* ifadesinde de buna dikkat çekilmektedir. Bu tabirin, Bakara 2/193 ve Enfal 8/39'da geçen "din *tamamen* Allah'ın oluncaya kadar" ifadesiyle bağlantısı aşikârdır; zira *dîn* tek başına kullanıldığında hakkı ifade etmeyebilmektedir. Kişi, *dîn*in bir kısmını Allah'a, diğer kısmını ise *tâğut*, *nefs* vb. bir şeye ait kıldığında kendisinden isteneni gerçekleştirmiş olmaz. Zümer 39/4'de belirtildiği gibi, Allah'a *hâlis* (katışıksız) din yakışır. Yarısı O'na, yarısı O'nun düşmanına ait bir dine 'gerçek din' denmez. Hatta Nisa 4/150'de ihtar edildiği gibi, iman bağlamında düşünülecek olursa bu tam anlamıyla küfürdür! / ed.

قالوا: اشتر من الموتان ولا تشتر من الحيوان. وفي بناء الحيوان زيادة معنى ليس في بناء الحياة، وهي ما في بناء فعلان من معنى الحركة والاضطراب، كالنزوان والنغصان واللّهبان، وما أشبه ذلك. والحياة حركة، كما أن الموت سكون، فمجيئه على بناء دال على معنى الحركة مبالغة في معنى الحياة؛ ولذلك اختيرت على الحياة في هذا الموضع المقتضي للمبالغة.

[٢٨٩] {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ} فلم يؤثروا الحياة الدنيا عليها.

٦٥-﴿فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَوُا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجّٰيهُمْ اِلَى الْبَرِّ اِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ﴾

[٢٩٠] فإن قلت: بم اتصل قوله {فَاِذَا رَكِبُوا}؟ قلت: بمحذوف دلّ عليه ما وصفهم به وشرح من أمرهم، معناه: هم على ما وصفوا به من الشرك والعناد؛ {فَاِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَوُا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ} كائنين في صورة من يخلص الدين لله من المؤمنين، حيث لا يذكرون إلا الله ولا يدعون معه إلها آخر؛ وفي تسميتهم مخلصين ضرب من التهكم. {فَلَمَّا نَجّٰيهُمْ اِلَى الْبَرِّ} وأمِنوا عادوا إلى حال الشرك.

٦٦-﴿لِيَكْفُرُوا بِمَا اٰتَيْنَاهُمْ وَلِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾

[٢٩١] واللام في {لِيَكْفُرُو} محتملة أن تكون لام كي، وكذلك في {وَلِيَتَمَتَّعُوا} فيمن قرأها بالكسر. والمعنى: أنهم يعودون إلى شركهم ليكونوا - بالعود إلى شركهم - كافرين بنعمة النجاة، قاصدين التمتع بها والتلذذ لا غير، على خلاف ما هو عادة المؤمنين المخلصين على الحقيقة؛ إذا أنجاهم الله أن يشكروا نعمة الله في إنجائهم،

onlar kurtarılma nimetini zevk u safayı artırmaya değil ibadet ve taatleri artırmaya vesile kılarlar. [ii] وَلِيَتَمَتَّعُوا ifadesindeki Lâm emir Lâm'ı da olabilir ki, ifadeyi Lâm'ın sükûnuyla وَلْيَتَمَتَّعُوا okuyanın okuyuşu buna şahitlik etmektedir. "Dilediğinizi yapın! Ama O, yaptıklarınızı gerçekten görmekte!.." [Fussılet 41/40] ifadesi de bunun gibidir.

[292] **Şayet** "Allah Teâlâ'nın, inkârı ve asilerin dilediklerini yapabileceklerini emretmesi nasıl caiz olur? Hâlbuki Allah Teâlâ bunu yasaklamakta ve azapla tehdit etmektedir!" **dersen şöyle derim:** Bu, onların kendi hallerine bırakılmalarından ve kendileriyle bu berbat hal arasına [ilahi tevfikle] girilmeyeceğini; içinde bulundukları halin son derece 'ilahi hışmı çekici' bir durum olduğunu anlatan mecazî bir sözdür. Bunun bir örneği şudur: Mesela sen, birinin sana göre yanlış olan bir işte kararlı olduğunu ve bu işin o kimseyi büyük bir zarara götüreceğini biliyor; onu bu işten vazgeçirmek için gayret ediyor, elinden geleni yapıyorsun; ama sonunda, adamın bu işi yapmakta kararlı olduğunu görünce ona kızıp "Ne halin varsa gör, n'âparsan yap!" diyorsun. Bu sözünle elbette adamın o işi yapmasını kastetmiyorsun. Nasıl kastetmiş olabilirsin ki, bir şeyi emreden onu istiyor demektir!? Hâlbuki sen bu işe tepkili ve üzgünsün; adama adeta sadece şunu söylüyorsun: Mademki nasihat kabul etmiyorsun, o zaman sen, sana şöyle denilmesini hak ediyorsun demektir: Dilediğini yap, ne halin varsa gör! Yap ki -yaptığında- sana nasihat edenin görüşünün doğruluğu, kendi görüşünün ise yanlışlığı iyice ortaya çıkmış olsun!

67. Peki, çevrelerinden insanlar zorla kapılıp götürülürken, (kendileri için) güvenli bir harem meydana getirdiğimizi görmediler mi bunlar?! Yoksa, bâtıla iman edip Allah'ın nimetini inkâr mı ediyorlar nankörce?!

[293] Mekke civarındaki Araplar hep birbirleriyle savaşıyor ve birbirlerini yağma ve talan ediyorlardı. Mekke halkı ise Mekke'de güvenli ve istikrarlı bir hayat sürüyordu; diğer Araplara göre azınlıkta olmalarına rağmen Mekkelilerle savaşılmıyor, yağma ve talan edilmiyorlardı. İşte, Allah Teâlâ onlara kendilerine özgü bu nimeti hatırlatmakta, bâtıla inanmaları ve bu hali ısrarla sürdürmelerinden dolayı da kendilerini kınamaktadır. Allah'dan başkasının gücünün yetmeyeceği bu kadar açık ve belirgin olan bir nimete ve daha nice nimete Mekkeliler nankörlük etmişlerdir.

68. Kendi uydurduklarını Allah'a mal edenden veya gerçek kendisine gelmişken onu yalanlayandan daha zalimi olabilir mi? İnkârcı nankörlere yer mi yok Cehennem'de?!

ويجعلوا نعمة النجاة ذريعة إلى ازدياد الطاعة، لا إلى التمتع والتلذذ؛ وأن تكون لامَ الأمر. وقراءة من قرأ ولْيتمتعوا بالسكون تشهد له. ونحوه قوله تعالى {اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ اِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ} [فصلت: ٤١].

[٢٩٢] فإن قلت: كيف جاز أن يأمر الله تعالى بالكفر وبأن يعمل العصاة ما شاءوا، وهو ناهٍ عن ذلك ومتوعد عليه؟ قلت: هو مجاز عن الخذلان والتخلية، وأن ذلك الأمر متسخط إلى غاية. ومثاله: أن ترى الرجل قد عزم على أمر، وعندك أنّ ذلك الأمر خطأ، وأنه يؤدي إلى ضرر عظيم، فتبالغ في نصحه واستنزاله عن رأيه، فإذا لم تر منه إلا الإباء والتصميم، حردت عليه وقلت: أنت وشأنك! وافعل ما شئت! فلا تريد بهذا حقيقة الأمر. وكيف، والآمر بالشيء مريد له، وأنت شديد الكراهة متحسر؛ ولكنك كأنك تقول له: فإذ قد أبيت قبول النصيحة، فأنت أهل ليقال لك: افعل ما شئت وتبعث عليه، ليتبين لك - إذا فعلت - صحة رأي الناصح وفساد رأيك.

٦٧-﴿اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا اٰمِنًا وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ اَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَةِ اللّٰهِ يَكْفُرُونَ﴾

[٢٩٣] كانت العرب حول مكة يغزو بعضهم بعضًا، ويتغاورون، ويتناهبون، وأهل مكة قارّون آمنون فيها، لا يغزون ولا يُغار عليهم مع قلتهم وكثرة العرب، فذكرهم الله هذه النعمة الخاصة عليهم، ووبخهم بأنهم يؤمنون بالباطل الذي هم عليه، ومثل هذه النعمة المكشوفة الظاهرة وغيرها من النعم التي لا يقدر عليها إلا الله وحده مكفورة عندهم.

٦٨-﴿وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اَوْ كَذَّبَ بِالْحَقِّ لَمَّا جَاۤءَهُ اَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِلْكَافِرِينَ﴾

[294] "Müşriklerin Allah hakkında attıkları iftira" Allah'ın ortağı olduğunu iddia etmeleri; "kendilerine gelen gerçeği yalanlamaları" ise, Peygamber'i ve kitabı inkâr etmeleridir. "Gerçek kendisine gelmişken" ifadesi onları ahmaklık ve beyinsizliğe nispet etmektedir; yani gerçeği işittikleri zaman onu hiç düşünmeden, anında yalanlamışlardır! İş ve kararlarında üstün akıl sahiplerinin yaptıkları gibi yapmamışlardır. Bu âkil insanlar gelen habere kulak verirler; o konuda akıl, fikir, dirayet ve iradelerini kullanırlar; haberin doğruluğu ya da yanlışlığı konusunda teenni ve sükûnetle hareket ederler.

[295] أَلَيْسَ [mi yok] ifadesi onların yerlerinin cehennem olduğunu ortaya koymakta ve açıklamaktadır. Yine bu ifade şair [Cerîr (v. 110/728]'in [Abdulmelik b. Mervan hakkındaki] şu ifadesi gibidir:

> [Ey Emevîler!] Siz değil misiniz en iyi at binenler
> [ve insanların eli en açık olanları]?!

[296] Bazıları demişlerdir ki; bu ifade bir soru olsaydı, Cerir'e 100 tane deve vermezdi.[1] Doğrusu buradaki Hemze olumsuzluk bildirmek için gelen *inkâr* [yadırgama] Hemze'sidir. Böyle olunca, ifade takrir mânasına dönüşmüş olmaktadır.[2] Âyetteki ve kasidedeki istifhamlar iki şekilde izah edilebilir. Biri: "Bunlar; Allah hakkında böyle yalanlar uydurmakta iken, kendilerine gelen gerçeği böyle yalanlamakta iken, cehennemde konaklamayacak olurlar mı; orada konaklamayı hak etmiyor olurlar mı!?" şeklindedir. İkincisi: "Bunlara; cehennemde nankör kâfirler için yer olduğu sağlam bir bilgiyle ulaşmadı mı ki böyle yalan ve iftiralara cüret edebiliyorlar?!" şeklindedir.

69. Bizim (rızamız) için mücahede edenleri Biz elbette yollarımıza iletiriz. Allah elbette ihsan üzere hareket edenlerle beraberdir.

[297] Kendileriyle uğraşılması/savaşılması (*mücâhede*) gereken şeytan, din düşmanları ve *nefs-i emmâre* gibi her şeye şamil olması için, Allah *mücâhede* fiilini mutlak olarak zikretmiş, bir mef'ûl ile kayıtlamamıştır. فينا yani Bizim hakkımızda, Bizden dolayı, Bizim rızamız için samimi olarak "mücahede edenleri Biz" hidayet, hayır ve başarılarını artırarak "elbette yollarımıza iletiriz." Tıpkı "Buna karşılık O, doğru yolda gidenlerin hidayetini artırmakta ve onlara takvalarını vermektedir." [Muhammed 47/17] âyetindeki gibi.

---

1 Rivayete göre; Abdulmelik b. Mervan [v. 86/705] şiir okunurken, bir yere yaslanmış vaziyetteymiş. Cerir, kasidesinin bu bölümüne ulaştığında sevinçle kalkıp doğrulmuş ve "Bizi öven işte böyle övsün!.." diyerek Cerir'e 100 deve vermiş. -Abdulmelik, Emevîlerin 685-705 yılları arasında hüküm süren devlet başkanlarıdır.- / çev.

2 "Kâfirlere Cehennemde yer mi yok?!" Burada "Kâfirlere Cehennem'de yer yok mu?" diye soru sorulmuyor, "Tabiî ki var!.. Burada herkese yer var; çünkü *cehennem* envâ-'i çeşit azapla dolu uçsuz - bucaksız bir vadidir, buyruluyor. / ed.

[٢٩٤] افتراؤهم على الله كذبًا زعمُهم أن لله شريكًا. وتكذيبهم بما جاءهم من الحق كفرُهم بالرسول والكتاب. وفي قوله {لَمَّا جَآءَهُ} تسفيةٌ لهم، يعني لم يتلعثموا في تكذيبه وقت سمعوه، ولم يفعلوا كما يفعل المراجيح العقول المثبتون في الأمور؛ يسمعون الخبر فيستعملون فيه الروية والفكر. ويستأنسون إلى أن يصح لهم صدقه أو كذبه.

[٢٩٥] {أَلَيْسَ} تقرير لثوائهم في جهنم، كقوله:

أَلَسْتُمْ خَيْرَ مَنْ رَكِبَ الْمَطَايَا ۞

[٢٩٦] قال بعضهم: ولو كان استفهامًا ما أعطاه الخليفة مائة من الإبل. وحقيقته: أن الهمزة همزة الإنكار دخلت على النفي، فرجع إلى معنى التقرير، فهما وجهان؛ أحدهما ألا يَثْوون في جهنم، وألا يستوجبون الثواء فيها، وقد افتروا مثل هذا الكذب على الله، وكذبوا بالحق هذا التكذيب. والثاني: ألم يصح عندهم أن في جهنم مثوى للكافرين، حتى اجترؤوا مثل هذه الجرأة؟

٦٩-﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ﴾

[٢٩٧] أطلق المجاهدة ولم يقيدها بمفعول ليتناول كل ما يجب مجاهدته من النفس الأمّارة بالسوء والشيطان وأعداء الدين. {فِينَا} في حقنا ومن أجلنا ولوجهنا خالصًا {لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا} لنزيدنهم هداية إلى سبل الخير وتوفيقًا، كقوله تعالى {وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى} [محمد: ١٧].

[298] Ebu Süleyman ed-Dârânî'den [v. 215/830]; "Bildiği konularda *mücahede* eden kimseleri Biz bilmediklerine iletiriz." şeklinde bir mâna rivayet edilmiştir. Yine bazılarından "Kim bildikleri ile amel ederse bilmediklerini öğrenmeye muvaffak kılınır." rivayeti gelmiştir. Yine "Bizde gördüğün cehalet ve bilgisizlik, bildiklerimizle amel etmememiz kusurundandır." denilmiştir.

[299] "Allah elbette ihsan üzere hareket edenlerle beraberdir;" onlara mutlaka yardım edecek, onları zafere ulaştıracaktır.

[300] Peygamber (s.a.)'in "Kim Ankebut suresini okursa bütün mümin ve münafıkların sayısının on katı sevap alır." dediği rivayet edilir.

[٢٩٨] وعن أبي سليمان الداراني: والذين جاهدوا فيما علموا لنهدينهم إلى ما لم يعلموا. وعن بعضهم: من عمل بما يعلم وفق لما لا يعلم. وقيل: إن الذي نرى من جهلنا بما لا نعلم، إنما هو من تقصيرنا فيما نعلم.

[٢٩٩] {لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ} لناصرهم ومعينهم.

٥ [٣٠٠] وعن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة العنكبوت كان له من الأجر عشرُ حسنات بعددِ كلِّ المؤمنين والمنافقين.

RÛM SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 60 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Mim.

5 **2. Rumlar (Perslere) yenildiler.**

3. (Araplara) en yakın topraklar(ın)da.

Ama galip gelecekler bu yenilgiden sonra;

4- birkaç yıl içinde… -ki öncekinde de, sonrakinde de buyruk Allah'ındır.- O gün müminler de sevinecekler;

10 **5. Allah'ın yardımı ile… O, dilediğine yardım ediyor; mutlak izzet sahibidir, merhametlidir (Azîz, Rahîm).**

[301] Genelde okunan meşhur kıraatte; غلبت Gayın'ın zammesi ile; سيغلبون da Yâ'nın fethasıyla okunmuştur. *Ard* (topraklar) Arabistan topraklarıdır; çünkü "toprak" denilince Arapların aklına kendi toprakları gelir. Buna
15 göre mâna şöyle olur: Romalılar, kendilerine en yakın Arap topraklarında, yani Suriye bölgesinin uç noktalarında mağlup oldular. Veya (*ard* kelimesinin başındaki) Lâm'ın *muzāfun ileyh* yerine kullanılmasıyla Romalıların toprakları [الأرض - أرضهم] kastedilmiştir; yani Romalılar, topraklarının düşmana en yakın yerinde mağlup oldular. Mücahid [v. 103/721]; "*Ard*, Cezîre[1] toprak-
20 larıdır; burası Roma topraklarının Fars'a en yakın olduğu yerdir." derken, İbn Abbas'dan rivayet edildiğine göre *ard* Ürdün ve Filistin'dir. ["En yakın topraklarda" anlamındaki] فِي أَدْنَى الْأَرْضِ ifadesi, *fî edâni'l-ard* (toprakların en yakın yerlerinde) şeklinde de okunmuştur. Asma'î'den [v. 216/831] rivayet edildiğine göre *bıd'* kelimesi üç ile on arası miktarı ifade eder.

25 [302] Denilmiştir ki: Romalılar ve Persler, Ezri'ât ve Busra arasındaki bölgede savaştılar. Savaşın sonunda Persler Romalıları yendi. Haber Mekke'ye ulaşınca bu durum, Peygamber (s.a.)'in ve Müminlerin çok zoruna gitti; çünkü Persler ateşe tapıyorlardı, kitapları yoktu. Romalılar ise Ehl-i Kitap idi. Müşrikler buna sevinip alay ettiler; "Siz ve Hıristiyanlar kitap
30 sahibisiniz; biz ve Persler ise *ümmî*yiz. Kardeşlerimiz sizin kardeşlerinizi yendi, biz de sizi yeneceğiz!" dediler. Bunun üzerine bu âyetler indi.

---

1 el-Cezîre'nin batısında Suriye, kuzeybatısında Gaziantep, Maraş ve Malatya yer alır. Bölgenin doğusunda Doğu Anadolu, güneyinde Irak bulunur (*DİA*). *Cezîre* ada anlamında olup, yukarı Mezopotamya için kullanılmaktadır. Bu bölgeler bugün "kara" olmakla birlikte, sularla kaplı olduğu zamandan kalma adıyla -"ada" ismiyle- anılmaya devam etmektedir. / ed.

سورة الروم

مكية، وآياتها ٦٠

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ

١-﴿الٓمٓ﴾

٢-﴿غُلِبَتِ الرُّومُ﴾

٣-﴿فِي اَدْنَى الْاَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ﴾

٤-﴿فِي بِضْعِ سِنِينَ لِلّٰهِ الْاَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ﴾

٥-﴿بِنَصْرِ اللّٰهِ يَنْصُرُ مَنْ يَشَٓاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

[٣٠١] القراءة المشهورة الكثيرة {غُلِبَتِ}، بضم الغين، و{سَيَغْلِبُونَ}، بفتح الياء. والأرض أرض العرب، لأن الأرض المعهودة عند العرب أرضهم. والمعنى: غلبوا في أدنى أرض العرب منهم، وهي أطراف الشام. أو أراد أرضهم، على إنابة اللام مناب المضاف إليه، أي في أدنى أرضهم إلى عدوّهم. قال مجاهد: هي أرض الجزيرة، وهي أدنى أرض الروم إلى فارس. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: الأردن وفلسطين. وقرئ «في أداني الأرض». والبضع ما بين الثلاث إلى العشر عن الأصمعي.

[٣٠٢] وقيل: احتربت الروم وفارس بين أذرعات وبصرى، فغلبت فارس الروم، فبلغ الخبر مكة فشق على النبي ﷺ والمسلمين؛ لأن فارس مجوس لا كتاب لهم، والروم أهل الكتاب. وفرح المشركون وشمتوا، وقالوا: أنتم والنصارى أهل الكتاب، ونحن وفارس أميون. وقد ظهر إخواننا على إخوانكم، ولنظهرنّ نحن عليكم! فنزلت.

Ebu Bekr (r.a.) de onlara; "Allah size gün yüzü göstermesin! Allah'a ant içerim ki, Romalılar Persleri birkaç yıl sonra kesin bir yenilgiye uğratacaklardır!" dedi. Bunun üzerine Übeyy b. Halef, Ebu Bekr (r.a.)'a; "Yalan söyledin ey Ebu Fasīl! Aramızda bir süre belirle, seninle o süre için bahse gireyim!" dedi. -*Münâhabe*: Bahse girmek, bahse tutuşmak demektir.- Ebu Bekr (r.a.) Übeyy ile her biri diğerine on *deve*[1] vermek üzere bahse girdi; süreyi de üç yıl olarak belirlediler. Ebu Bekr (r.a.) bunu Peygamber (s.a.)'e haber verince; "*Bıd'* üçten dokuza kadar olan miktardır; sen bahsin miktarını artır ve süresini uzat." buyurdu. Bunun üzerine, bahsi "dokuz seneye kadar yüz deve"ye çevirdiler. Übeyy, Peygamber (s.a.)'in onu (Uhud'da) yaralaması sonucu (Mekke yolunda) öldü ve Romalılar Hudeybiye günü Persleri yendi. Bu, yedinci yılın başında olmuştu. -Bu zaferin Romalılar ve Müslümanlar için Bedir günü gerçekleştiği de söylenmiştir.- Ebu Bekr (r.a.) yüz deveyi Übeyy'in çocuklarından aldı ve Peygamber'e götürdü. Peygamber (s.a.) de; "Bunları sadaka olarak dağıt." buyurdu.

[303] Bu *âyet*; nübüvvetin sıhhatini ve Kur'ân'ın Allah tarafından geldiğini gösteren açık *kanıt*lardandır; çünkü burada, Allah'tan başkasının bilemeyeceği gayb ilminden haber verilmektedir.

[304] غَلَبِهِمْ kelimesi Lâm'ın sükûnu ile de okunmuştur; *ğalb* ve *ğaleb* iki mastardır. Tıpkı *celb - celeb* (kendine doğru çekmek) ve *halb - haleb* (hayvan sağmak) gibi. غلبت الروم Gayın'ın fethasıyla; سيغلبون da Yâ'nın zammesi ile de okunmuştur. Bu durumda mâna; "Romalılar Suriye'nin kırsal bölgelerinde galip geldiler; ama Müslümanlar onları birkaç yıl içerisinde yenecekler." şeklinde olur. Gerçekten de, bu 'süre' sona erdiğinde Müslümanlar Romalılarla cihada başlamışlardır. غَلَبِهِمْ isim tamlaması, farklı iki okuyuşa göre farklı anlamlara gelir; birinde mastarın mef'ûlüne muzāf olması, ikincisinde fâ'iline muzāf olması söz konusudur. Tıpkı إِخْرَاجُهُمْ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ [Bakara 2/85] ve وَلَن يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ [Hac 22/47] âyetlerindeki[2] gibi.

[305] **Şayet** "Bahse girmek tamamen kumar olduğu halde, nasıl sahih olmuş?" **dersen şöyle derim:** Katâde'den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre olay, kumar haram kılınmadan önce olmuş. Ebû HanîfeHanîfe ve Muhammed'in mezhebine göre Müslümanlarla kâfirler arasındaki *riba* vd. fâsit akitler *dâr-ı harb*de caizdir. İki imam bunun sahih olduğuna Ebu Bekr (r.a.)'ın Übeyy b. Halef ile yaptığı akitle delil getirmişlerdir.

1 *Kalûs*: Boylu poslu genç deve demektir. / ed.

2 İlk âyette; (i) fâ'iline muzāf: "Oysa onları [yurtlarından] çıkartmanız size haram kılınmıştı..." mef'ûlüne muzāf: "Oysa onların [yurtlarından] çıkartılması size haram kılınmıştı..." İkinci ayette; (i) fâ'iline muzāf: "Allah asla vaadinden caymayacağı halde…" (ii) Mef'ûlüne muzāf: "Allah vaat ettiğinden asla caymayacağı halde…" / ed.

فقال لهم أبو بكر ﷺ: لا يقرر الله أعينكم! فوالله، لتظهرنّ الروم على فارس بعد بضع سنين! فقال له أبيّ بن خلف: كذبت يا أبا فصيل، اجعل بيننا أجلًا أُناحبك عليه. - والمناحبة المراهنة - فناحبه على عشر قلائص من كل واحد منهما، وجعلا الأجل ثلاث سنين. فأخبر أبو بكر ﷺ رسول الله ﷺ فقال: البضع ما بين الثلاث إلى التسع، ٥ فزايده في الخطر ومادّه في الأجل. فجعلاها مائة قلوص إلى تسع سنين. ومات أُبيٌّ من جرح رسول الله، وظهرت الروم على فارس يوم الحديبية، وذلك عند رأس سبع سنين. - وقيل: كان النصر يوم بدر للفريقين. - فأخذ أبو بكر الخطر من ذرية أبيّ، وجاء به إلى رسول الله ﷺ، فقال: تصدّق به.

[٣٠٣] وهذه الآية من الآيات البينة الشاهدة على صحة النبوّة، وأن القرآن من عند ١٠ الله؛ لأنها إنباء عن علم الغيب الذي لا يعلمه إلا الله.

[٣٠٤] وقرئ «غلبهم»، بسكون اللام؛ والغلب والغلب مصدران كالجلب والجلب، والحلب والحلب. وقرئ «غلبت الروم»، بالفتح، و«سيغلبون»، بالضم. ومعناه أن الروم غلَبوا على ريف الشام وسيغلبهم المسلمون في بضع سنين. وعند انقضاء هذه المدّة أخذ المسلمون في جهاد الروم. وإضافة غلبهم تختلف باختلاف ١٥ القراءتين، فهي في إحداهما إضافة المصدر إلى المفعول، وفي الثانية إضافته إلى الفاعل. ومثالهما {مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ اِخْرَاجُهُمْ} [البقرة: ٨٥]، {وَلَنْ يُخْلِفَ اللّٰهُ وَعْدَهُ} [الحج: ٤٧].

[٣٠٥] فإن قلت: كيف صحت المناحبة وإنما هي قمار؟ قلت: عن قتادة رحمه الله تعالى أنه كان ذلك قبل تحريم القمار. ومن مذهب أبي حنيفة ومحمد أن العقود ٢٠ الفاسدة من عقود الربا وغيرها جائزة في دار الحرب بين المسلمين والكفار. وقد احتجّا على صحة ذلك بما عقده أبو بكر بينه وبين أبيّ بن خلف.

[306] "Öncekinde de, sonrakinde de…" Yani bu iki vaktin başında da, sonunda da… Mağlup olduklarında da, galip geldiklerinde de… Adeta şöyle buyrulmaktadır: Galip geldikleri zamanın öncesinde de -ki mağlup oldukları zamandır- ve mağlup oldukları zamanın sonrasında da… -ki galip geldikleri zamandır;- yani önce mağlup olup sonra galip gelmeleri tamamen Allah'ın buyruğu ve hükmü [*kadā*] iledir. "Bu (zafer ve hezimet) günleri(ni); Biz insanlar arasında döndürür dururuz…" [Âl-i İmrân 3/140] مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ ifadesi, *muzāfun ileyh* takdir edilmeden ve izāfetten kesilerek, *min kablin ve min ba'din* şeklinde mecrûr da okunmuştur. Bu durumda "önce ve sonra" anlamında *kablen ve ba'den* denmiş gibi olur. "O gün" yani Romalıların Perslere galip geldiği ve Allah Teâlâ'nın, onların galip geleceğine dair vaadinin gerçekleştiği gün, "müminler de Allah'ın yardımı" ve Allah'ın, kitap sahiplerini kitapsızlara galip getirmesiyle ve şamata yaparak onlarla dalga geçen Mekke kâfirlerini öfkelendirmesi "ile sevinecekler."

[307] "Allah'ın yardımı"nın, müminlerin Romalıların galip geleceğine dair Müşriklere verdikleri haberde Allah'ın onları doğrulaması olduğu da söylenmiştir. "Allah'ın yardımı"nın, zalimlerin bazısının bazısına sırt çevirmesini sağlamak, aralarına tefrika düşürerek fikir birliğine varmalarını engellemek olduğu da söylenmiştir ki bunun sonucunda birbirlerini eksiltmişler, eriyip yok olmuşlar; birbirlerinin gücünü kırıp zayıf düşmüşlerdir; bu da İslâm'ı güçlendirmiştir. Ebu Sa'îd el-Hudrî'nin [v. 74/694] "Allah'ın bu yardımı Bedir gününe denk gelmiş; o gün müminler de zafere ulaşmışlardır." dediği rivayet edilmiştir. "O, mutlak izzet sahibidir, merhametlidir." Kâh size karşı başkasına yardım eder kâh size yardım eder.

6. Allah'ın vaadi olarak…. Allah asla vaadinden caymaz; ama insanların çoğu bilmez;

7. sadece dünya hayatının bir dış yüzünü bilirler; Âhiretten tamamen gafil olanlar da sadece bunlardır.

[308] وعد الله'daki *va'd*, fiilin mânasını tekit eden mastardır; tıpkı *le-ke 'aleyye elfu dirhemin 'urfen* sözün gibi ki; *a'terifu le-ke bi-hâ i'tirâfen* (İtiraf ediyorum; senin benden bin dirhem alacağın var.) demektir; işte وعد الله da *va'ada'llāhu zâlike va'den* (Allah onu gerçekten vaat etmiştir.) anlamındadır; zira daha önce anlatılanlar "Allah vaat etmiştir." anlamında [olup âyetteki وعد mastarı bu fiili pekiştirmekte]dir.

[309] Allah Teâlâ bunları; "dünya işlerinde becerikli, ama din işinde *alık*" diye zemmetti; çünkü ticareti ve kazanmayı bilen insanlardı. Hasan-ı Basrî'nin şöyle dediği rivayet edilir: "Maharetleri o dereceye varmıştı ki, madenî gümüş parayı ellerine alıp parmaklarıyla inceleyerek gerçek olup olmadığını anlarlardı."

[٣٠٦] {مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ} أي في أوّل الوقتين وفي آخرهما حين غلبوا وحين يغلبون، كأنه قيل: من قبل كونهم غالبين -وهو وقت كونهم مغلوبين- ومن بعد كونهم مغلوبين -وهو وقت كونهم غالبين-؛ يعني أن كونهم مغلوبين أوّلًا وغالبين آخرًا ليس إلا بأمر الله وقضائه. {وَتِلْكَ الْاَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ} [آل عمران: ١٤٠].

٥ وقرئ «من قبل ومن بعد»، على الجرّ من غير تقدير مضاف إليه واقتطاعه. كأنه قيل: قبلًا وبعدًا، بمعنى أوّلًا وآخرًا {وَيَوْمَئِذٍ} ويوم تغلب الروم على فارس ويحل ما وعده الله عزّ وجل من غلبتهم.

[٣٠٧] { يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللّٰهِ } وتغليبه من له كتاب على من لا كتاب له، وغيظ من شمت بهم من كفار مكة. وقيل: نصر الله هو إظهار صدق المؤمنين فيما

١٠ أخبروا به المشركين من غلبة الروم. وقيل: نصر الله أنه ولى بعض الظالمين بعضًا وفرق بين كلمهم حتى تفانوا وتناقصوا، وفلّ هؤلاء شوكة هؤلاء، وفي ذلك قوّة للإسلام. وعن أبي سعيد الخدري: وافق ذلك يوم بدر، وفي هذا اليوم نصر المؤمنين. {وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ} ينصر عليكم تارة وينصركم أخرى.

٦-﴿وَعْدَ اللّٰهِ لَا يُخْلِفُ اللّٰهُ وَعْدَهُ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾

١٥ ٧-﴿يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْاٰخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ﴾

[٣٠٨] {وَعْدَ اللّٰهِ} مصدر مؤكد، كقولك: لك عليّ ألف درهم عرفًا، لأنّ معناه: أعترف لك بها اعترافًا، ووعد الله ذلك وعدًا؛ لأنّ ما سبقه في معنى وعد.

[٣٠٩] ذمّهم الله عزّ وجل بأنهم عقلاء في أمور الدنيا، بلهٌ في أمر الدين، وذلك أنهم كانوا أصحاب تجارات ومكاسب. وعن الحسن: بلغ من حذق أحدهم أنه يأخذ

٢٠ الدرهم فينقره بإصبعه، فيعلم أرديء أم جيد.

[310] "Bilirler" ifadesi, önceki âyette geçen "bilmezler" sözünün karşılığıdır. Bu şekilde bedel getirmekte şöyle bir nükte vardır: Allah Teâlâ sana, cehalet demek olan *bilgisizlik* ile dünyadan öteye geçmeyen *bilgi* arasında fark olmadığını öğretmek için "bilirler" ifadesini "bilmezler" ifadesinin karşılığı kılmış; bunu onun makamına getirerek onun yerine koymuştur.

[311] "Dünya hayatının dış yüzü" ifadesi, dünyanın bir zahiri, bir de batını olduğunu gösterir. Dünyanın zahiri, onun geçici süs ve zevklerinden faydalanmak ve lezzetleriyle nimetlenmek gibi, cahillerin aşina olduğu yüzüdür. Dünyanın bâtın ve hakikati ise, onun Âhirete bir geçiş yeri olmasıdır. Öyle bir geçiş yeri ki, taat ve salih amellerle âhirete orada azık hazırlanır. *Zāhir* kelimesinin nekire getirilmesinde ise şu mâna vardır: Onlar, dünyanın dış yüzleri toplamından sadece bir tek yüz bilirler.

[312] (وَهُمْ عَنِ الآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ [Âhiretten tamamen gafil olanlar da *sadece* bunlardır.] ifadesinde) ikinci هم'un mübteda, غافلون'nin haber olması ve bunlardan oluşan cümlenin ilk هم'un haberi olması da; ikinci هم'un birincisinin tekidi ve غافلون'nin ilk هم'un haberi olması da caizdir. Hangisi olursa olsun, bu *hasır* üslubu onların; 'ahiretten gafil olma'nın kaynağı, merkezi ve simgesi olduklarını ve gafletin onlardan kaynaklanıp yine onlara döndüğünü herkese ilan etmektedir.

8. Peki, bunlar hiç kendileri(nin doğup büyüyüp sonunda öldüklerinden hareketle, şu)nu düşünmediler mi ki; Allah gökleri, yeri ve ikisinin arasında ne varsa hepsini tamamen hak ile[1] ve belirli bir süre için yaratmıştır? Buna rağmen, insanların çoğu Rableri ile karşı karşıya geleceklerini nankörce inkâr etmektedir!

[313] ("Kendilerinde" anlamındaki) في أنفسهم ifadesinin (i) zarf olma ihtimali vardır. O zaman şöyle denilmiş gibi olur: "Kendilerinde, -yani içinde düşünce namına bir şey bulunmayan- kalplerin*de* bir tefekkür meydana getirmediler mi?" *Tefekkür* zaten kalplerde olur; fakat bu, mütefekkirlerin halini daha ziyade tasvir etmektedir. Senin şu sözüne benzer: "Ona kalbinle inan." ve "Onu içinde sakla." (ii) *Tefekkür* fiilinin mef'ûl-i bihi olma ihtimali de vardır; tıpkı "O konuda düşündü ve fikrini onun üzerinde dolaştırdı." sözünde olduğu gibi. [Buna göre mâna; "Kendilerini düşünmediler mi?" olur.]

1 Kur'ân'da sık sık yer verilen bu tabir, iki anlam barındırmaktadır: (i) "Gerçek olarak" ve (ii) "Gerçek bir gaye ile." Sözgelimi Bakara 2/119'da Peygamber'in "hak ile" gönderilmesi, Bakara 2/176'da kitabın "hak ile" indirilmesi… Kur'ân-ı Kerim'in "hak ile" inzâl edilmesi, onun gerçeğin ta kendisi olarak herhangi bir nefsani/şeytani müdahale olmadan, gerçek bir gaye ile inzal edildiğini, yani iş olsun diye değil, büyük amaçlarla gönderildiğini ifade eder. Bu, evrenin yaratılması hakkında da söz konusudur; evren de gerçek bir gaye ile yaratılmıştır; ancak burada ikinci bir anlam daha vardır ki o da evrenin "gerçek" olduğudur; nitekim Akāid'de evrenin hayal, vehim, yansıma, gölge vs. olduğu reddedilmiştir (حقائق الأشياء ثابتة). / ed.

[٣١٠] وقوله {يَعْلَمُونَ} بدل من قوله {لَا يَعْلَمُونَ} وفي هذا الإبدال من النكتة أنه أبدله منه، وجعله بحيث يقوم مقامه ويسدّ مسدّه، ليعلِّمك أنه لا فرق بين عدم العلم الذي هو الجهل، وبين وجود العلم الذي لا يتجاوز الدنيا.

[٣١١] وقوله {ظَاهِرًا مِنَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} يفيد أن للدنيا ظاهرًا وباطنًا، فظاهرها ما يعرفه الجهال من التمتع بزخارفها والتنعم بملاذّها، وباطنها وحقيقتها أنها مجاز إلى الآخرة؛ يتزود منها إليها بالطاعة والأعمال الصالحة. وفي تنكير الظاهر أنهم لا يعلمون إلا ظاهرًا واحدًا من جملة الظواهر.

[٣١٢] و«هم» الثانية يجوز أن يكون مبتدأ و{غَافِلُونَ} خبره، والجملة خبر «هم» الأولى؛ وأن يكون تكريرًا للأولى، و{غَافِلُونَ} خبر الأولى. وأية كانت فذكرها منادٍ على أنهم معدن الغفلة عن الآخرة ومقرّها ومعلمها، وأنها منهم تنبع وإليهم ترجع.

٨-﴿اَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فٖي اَنْفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللّٰهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَٓا اِلَّا بِالْحَقِّ وَاَجَلٍ مُسَمًّى وَاِنَّ كَثٖيرًا مِنَ النَّاسِ بِلِقَٓائِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ﴾

[٣١٣] {فٖي اَنْفُسِهِمْ} يحتمل أن يكون ظرفًا، كأنه قيل: أولم يحدثوا التفكر في أنفسهم، أي في قلوبهم الفارغة من الفكر، والتفكر لا يكون إلا في القلوب، ولكنه زيادة تصوير لحال المتفكرين، كقولك: اعتقده في قلبك، وأضمره في نفسك؛ وأن يكون صلة للتفكر، كقولك: تفكر في الأمر وأجال فيه فكره.

"Yaratmamıştır." ifadesi, mahzuf bir *kavil* (söyleme) fiili ile alâkalı olup mânası şudur: Düşünüp de bu ifadeyi (yani "Allah gökleri, yeri ve ikisinin arasında ne varsa…" sözünü) söylemediler mi? أولم يتفكروا ifadesinin, "[Düşünüp de] bilmediler mi?" anlamında olduğu da söylenmiştir; çünkü sözde buna dair delil vardır [Zira bilme, düşünmenin neticesidir].

[314] "Tamamen *hak ile* ve belirli bir süre için yaratmıştır." Sahih bir amaç ve derin bir hikmet taşımadan iş olsun diye, boşu boşuna yaratmadığı gibi, ebedi kalsın diye de yaratmamıştır; bütün bunları *hak*la ve hikmetle birlikte, mutlaka varmaları gereken belirli bir süre takdir ederek yaratmıştır. Takdir edilen süre de, kıyametin kopması ve hesap, sevap ve ceza vaktidir. "Yoksa sizi boşu boşuna yarattığımızı ve bize hiç döndürülmeyeceğinizi mi sanmıştınız!?" [Mu'minûn, 23/115] âyetine dikkat edilirse Allah, onları kendisine dönmeden bırakmayı "boşu boşuna yaratma" diye isimlendirmiştir. اِلاَّ بِالْحَقّ (hak ile) ifadesindeki Bâ senin; *dehaltu 'aleyhi bi-siyâbi's-sefer* (Huzuruna, yolculuk elbisesiyle girdim.), *iştera'l-ferese bi-sercihî ve licâmih* (Atı, eğeriyle ve 'gem'iyle birlikte satın aldı) sözlerindeki Bâ gibidir. Bu sözünle şunu kastediyorsun: Atı, üzerindeki eğer ve gem ile birlikte, at onlardan ayrılmaksızın satın aldı. İşte âyetteki mâna da böyledir: Allah bütün bunları ancak *hak*la beraber ve *hak*la birlikte yaratmıştır.

[315] **Şayet** " فِى اَنْفُسِهِمْ ifadesini tefekkürle irtibatlı (mef'ûl-i bih) kıldığında mâna nasıl oluyor?" **dersen şöyle derim:** Onlar, kendilerine diğer mahlûkattan daha yakın olan ve başkalarının durumundan daha iyi bilip haberdar oldukları *kendilerini* düşünüp de, Allah'ın kendilerine zahiri ve batını olarak yerleştirdiği, ihmalsiz bir organizasyona delâlet eden eşsiz hikmetler üzerinde fikir yürütmediler mi ve sonunda mutlaka varacakları bir vakit olduğunu ve o zaman, bunların işini düzenleyen Hakîm-i Zülcelâl'in, 'iyiliğe iyilik - kötülüğe kötülük' olmak üzere tüm yaptıklarının karşılığını vereceğini düşünmediler mi? *Ki sonuç olarak*, diğer varlıkların durumunun da aynı olduğunu, onların işinin de belli bir plan ve program dâhilinde hikmetle yürüdüğünü ve onların da sonunda mutlaka varacakları bir vakit olduğunu *öğrenebilsinler*…

[316] "Rableri ile karşı karşıya gelmek"ten maksat, o belirlenmiş süredir.

9. Yeryüzünde gezip de kendilerinden öncekilerin akıbetlerinin nice olduğuna bakmadılar mı? Onlar, kendilerinden daha güçlü idiler: toprağın altını üstüne getirmişler ve yeryüzünü kendilerinin imar ettiğinden daha fazla imar etmişlerdi. Peygamberleri onlara açık deliller getirmiş (fakat reddederek azabı hak etmiş) lerdi. Bu esnada Allah onlara zulmetmiyordu; asıl onlar kendi kendilerine zulmediyorlardı.

و{مَا خَلَقَ} متعلق بالقول المحذوف، معناه: أولم يتفكروا فيقولوا هذا القول. وقيل: معناه: فيعلموا، لأنّ في الكلام دليلًا عليه.

[٣١٤] {اِلَّا بِالْحَقِّ وَاَجَلٍ مُسَمًّى}، أي ما خلقها باطلًا وعبثًا بغير غرض صحيح وحكمة بالغة، ولا لتبقى خالدة؛ إنما خلقها مقرونة بالحق مصحوبة بالحكمة، وبتقدير أجل مسمى لا بد لها من أن تنتهي إليه، وهو قيام الساعة ووقت الحساب والثواب والعقاب. ألا ترى إلى قوله تعالى {اَفَحَسِبْتُمْ اَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَاَنَّكُمْ اِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ} [المؤمنون: ١١٥] كيف سمى تركهم غير راجعين إليه عبثًا. والباء في قوله {اِلَّا بِالْحَقِّ} مثلها في قولك: دخلت عليه بثياب السفر، واشترى الفرس بسرجه ولجامه. تريد: اشتراه وهو ملتبس بالسرج واللجام، غير منفكّ عنهما. وكذلك المعنى: ما خلقها إلا وهي ملتبسة بالحق مقترنة به.

[٣١٥] فإن قلت: إذا جعلت {فٖي اَنْفُسِهِمْ} صلة للتفكر، فما معناه؟ قلت: معناه أولم يتفكروا في أنفسهم التي هي أقرب إليهم من غيرها من المخلوقات، وهم أعلم وأخبر بأحوالها منهم بأحوال ما عداها، فتدبروا ما أودعها الله ظاهرًا وباطنًا من غرائب الحكم الدالة على التدبير دون الإهمال، وأنه لا بد لها من انتهاء إلى وقت يجازيها فيه الحكيم الذي دبر أمرها على الإحسان إحسانًا وعلى الإساءة مثلها، حتى يعلموا عند ذلك أن سائر الخلائق كذلك أمرها جار على الحكمة والتدبير وأنه لا بد لها من الانتهاء إلى ذلك الوقت.

[٣١٦] والمراد بلقاء ربهم الأجل المسمى.

٩-﴿اَوَلَمْ يَسٖيرُوا فِي الْاَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا اَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَاَثَارُوا الْاَرْضَ وَعَمَرُوهَا اَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلٰكِنْ كَانُوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

[317] "Yeryüzünde gezip de… bakmadılar mı?" Bu âyet, onların ülkelerde gezdiklerini ve yerle bir edilen küstah milletlerden Âd, Semûd ve benzerlerinin geride bıraktıkları eserlere bakıp bunları gördüklerini anlatmaktadır. Sonra Allah Mekkelilere bunların durumunu anlatmaya başlıyor: "Onlar bunlardan daha güçlü idiler; toprağın altını üstüne getirmişler" ve onu ekip biçmişler "idi." Allah Teâlâ "Boyunduruğa koşulup tarla sürmemiş…." [Bakara 2/71] buyuruyor. Toprağı sürme işinde kullanılan sığıra *musîra* denir. Derler ki; bu hayvana toprağı *isâre* ettiği -yani altını üstüne getirdiği- için *sevr*; toprağı *bakr*ettiği -yani yardığı- için de *bakar* denmiştir. "Onlar", o yerle bir edilenler "toprağı, bunların yani Mekkelilerin imar ettiğinden daha çok imar etmişlerdi." Mekke halkı, ekime elverişli olmayan bir vadide yaşıyorlardı; aslında ne yer sürmekle ne de yeri imar etmekle bir alâkaları vardı. Bu bakımdan, bunların yeri imar ettiğini söylemek, bunlarla ve dünya işlerindeki zayıflıklarıyla alay etmekten başka bir şey değildir; çünkü dünyadakilerin, desteğine en çok başvurdukları ve kendisiyle gurur duydukları şey tarımdır. Bunlar ayrıca, zayıf insanlardı. Nitekim Âd, Semud ve benzerleri "bunlardan daha güçlü idi" ifadesi de bu kabilden (olup onlarla alay etmekte)dir. Bu, "Onları yaratan Allah'ın, kendilerinden daha güçlü olduğunu görmüyorlar mıydı?" [Fussilet 41/15] âyeti gibidir; bu âyet alay konusunda daha beliğ olsa da… Çünkü 'güçlerin de, kuvvetlerin de yaratıcısı' Allah'tır. [İnsanla nasıl mukayese edilebilir!?] Dolayısıyla, Allah Teâlâ'nın onları yerle bir etmesi, onlara yapılmış bir zulüm değildir; zira Allah'ın durumu zulümle bağdaşamaz; ama onlar helâk edilmelerini gerektiren işler yapmakla kendilerine zulmetmiş oldular.

10. Kötü davranışları sergileyenlerin âkıbeti, Allah'ın âyetlerini yalanladıkları için -ki üstelik bunlarla dalga geçiyorlardı!- daha kötü oldu.

[318] عَاقِبَةَ kelimesi mansūb olarak da, merfû' olarak da okunmuştur; اَلسُّوآى "en kötü, daha kötü" anlamına gelen *el-esve'* kelimesinin müennesidir. Nitekim *el-hüsnâ* da *el-ahsen* (en güzel, daha güzel) kelimesinin müennesidir. Mâna şudur: "Onlar dünyada yerle-bir edilmekle cezalandırıldılar; ama daha sonra akıbetleri *daha kötü* oldu." Ancak Allah Teâlâ âyette, ["akıbetleri" şeklinde] zamir yerine, zahir isim kullan[arak, "kötü davranışlar sergileyenlerin akıbeti" buyur]muştur; yani cezaların en kötüsü olan ceza, âhirettedir; o da kâfirler için hazırlanmış olan cehennemdir. Buna göre; أن كذّبُوا'daki En, *li-en* (yalanladıkları *için*) anlamındadır; *ey* (diye) anlamında olması da caizdir. Çünkü kötü davranışta bulunmak; yalanlama ve alay etme ile *tefsir* edilince, tıpkı "seslendi", "yazdı" vb. fiillerdeki gibi, burada da bir *kavil* (söyleme) söz konusu olur.

[٣١٧] {اَوَلَمْ يَسِيرُوا} تقرير لسيرهم في البلاد ونظرهم إلى آثار المدمَّرين من عاد وثمود وغيرهم من الأمم العاتية، ثم أخذ يصف لهم أحوالهم وأنهم {كَانُوا اَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَاَثَارُوا الْاَرْضَ} وحرثوها. قال الله تعالى {لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْاَرْضَ} [البقرة: ٧١]. وقيل لبقر الحرث: المثيرة. وقالوا: سمي ثورًا لإثارته الأرض، وبقرة لأنها تبقرها، أي تشقها. {وَعَمَرُوهَا} يعني أولئك المدمَّرون {اَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا} من عمارة أهل مكة. وأهل مكة: أهل واد غير ذي زرع، ما لهم إثارة الأرض أصلًا ولا عمارة لها رأسًا. فما هو إلا تهكم بهم، وبضعف حالهم في دنياهم؛ لأنّ معظم ما يستظهر به أهل الدنيا ويتباهون به أمر الدهقنة. وهم أيضًا ضعاف القوى، فقوله { كَانُوا اَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً}، أي عاد وثمود وأضرابهم من هذا القبيل. كقوله {اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّ اللّٰهَ الَّذِي خَلَقَهُمْ هُوَ اَشَدُّ مِنْهُمْ قُوَّةً} [فصلت: ١٥]. وإن كان هذا أبلغ، لأنه خالق القوى والقدر، فما كان تدميره إياهم ظلمًا لهم، لأنّ حاله منافية للظلم، ولكنهم ظلموا أنفسهم حيث عملوا ما أوجب تدميرهم.

١٠-﴿ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةَ الَّذِينَ اَسَاؤُا السُّوٓاٰى اَنْ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَكَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِؤُنَ﴾

[٣١٨] قرئ «عاقبة» بالنصب والرفع. و{السُّوٓاٰى} تأنيث الأسوأ وهو الأقبح، كما أنّ الحسنى تأنيث الأحسن. والمعنى: أنهم عوقبوا في الدنيا بالدمار، ثم كانت عاقبتهم سوأى؛ إلا أنه وضع المظهر موضع المضمر، أي العقوبة التي هي أسوأ العقوبات في الآخرة، وهي جهنم التي أعدّت للكافرين. و{اَنْ كَذَّبُوا} بمعنى لأن كذبوا. ويجوز أن يكون أن بمعنى أي، لأنه إذا كان تفسير الإساءة التكذيب والاستهزاء كانت في معنى القول، نحو: نادى. وكتب، وما أشبه ذلك.

Bir başka izah şekli de, أَسَاؤُا السُّوأى ifadesinin, "günahların en kötüsü olan günahı işlediler; yani yalanladılar" anlamında onun atf-ı beyanı olur. Bu durumda, كَانَ'nin haberi; Lemmâ ve Lev'in cevapları bazen hazfedildiği gibi, bütün ihtimalleri düşündürmek amacıyla hazfedilmiş[1] olur.[2]

5 **11. Allah yaratmayı başlatır ve daha sonra onu tekrarlar; sonunda O'na döndürüleceksiniz.**

[319] "Sonunda O'na", O'nun sevabına ve cezasına "döndürüleceksiniz." تُرْجَعُونَ fiili, Yâ ile de, Tâ ile de okunmuştur ["döndürülecekler" - "döndürüleceksiniz"].

12. (Kıyamet) saat(i) gelip çattığı gün, mücrimler ümitsizliğe düşerler. 13. (Allah'a atfettikleri o) ortaklarından hiçbir şefaatçi yoktur ve onlar bu ortaklarını inkâr etmektedirler.

[320] *İblâs* ümitsiz, sessiz ve şaşkın kalmaktır. Muhatabın, karşında tek kelime konuşamayıp delil getirmekten âciz kaldığında, *nâzartuhû fe-eblese* (Onunla münâzara ettim; tek kelime edemedi.) dersin. Böğüremeyen deveye *miblâs* denmesi de bundandır. Biri diğerini susturduğu zaman kullanılan *eblesehû* ifadesinden olmak üzere, Lâm'ın fethası ile *yublesu* (susturulurlar) şeklinde de okunmuştur.

[321] "Ortaklarından" yani Allah'dan başka taptıkları 'varlık'lardan "hiçbir şefaatçi yoktur ve ortaklarını inkâr etmektedirler." Yani ilâhlarını inkâr etmekte, reddetmektedirler. Veya dünyada onlar sebebiyle kâfir olmuşlardır.

[322] شُفَعٰٓؤُا (şefaatçiler) kelimesi Mushafta عُلَمٰٓؤُا بَنِى اِسْرَائِلَ (İsrail oğulları âlimleri) [Şu'arâ 26/197] ifadesindeki gibi, Elif'ten önce Vav ile yazılmıştır. Aynı şekilde 10] السُّوأى] kelimesi de, Hemze'yi harekesini aldığı harfin suretinde ispat etmek için Ya'dan önce Elif'le yazılmıştır.

14. (Kıyamet) saat(i) gelip çattığı gün, işte o gün birbirlerinden ayrışırlar.

15. İman edip salih amel işleyenler, mutena bir bahçede nimetlere boğulup sevindirilirler.

---

1 "Kötü davranışları sergileyenlerin, yani Allah'ın ayetlerini yalanlayanların akıbeti -ki üstelik bunlarla dalga geçiyorlardı!- [gerçekten berbat] oldu." / ed.

2 Âyette; *"Bu kötülükleri işleyenlerin, 'Allah'ın âyetlerini tekzîb etmek gibi daha kötü' bir sonları olmuştur; çünkü onları ciddiye almıyorlardı!"* şeklinde bir anlam da söz konusudur. "Ayetleri sadece fâsıkların inkâr edeceği" [Bakara 2/99] ve *Allah'ın günah işlemekten uzak durmayanları Allah'ın tabiî ki doğruya ve gerçeğe iletmeyeceğ*ini, çünkü *Allah'ın saptırmasının kişinin kendi sapıklığından ileri geldiğini* belirten âyet de [Saf 61/5] bu anlamı pekiştirmektedir. Yani kişi; zâhirî zevklerle dolu *fâsık*âne bir hayat süre süre kalbinde oluşan kara benekler hızla artıp, nihayet kalbini tamamen kuşatmakta [Mutaffifîn 83/14] Kur'ân'ın "kalbin mühürlenmesi" olarak tavsîf ettiği duruma düşmektedir. İşte *Allâhu a'lem* âyetin anlatmak istediği bu olmalıdır. / ed.

ووجه آخر: وهو أن يكون {أَسَاؤُا السُّوآى} بمعنى اقترفوا الخطيئة التي هي أسوأ الخطايا، و{أَنْ كَذَّبُوا} عطف بيان لها، وخبر كان محذوف كما يحذف جواب لما ولو، إرادة الإبهام.

١١-﴿اَللّٰهُ يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

٥ [٣١٩] {ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ} أي إلى ثوابه وعقابه. وقرئ بالتاء والياء.

١٢-﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ﴾

١٣-﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ مِنْ شُرَكَٓائِهِمْ شُفَعٰٓؤُا وَكَانُوا بِشُرَكَٓائِهِمْ كَافِرِينَ﴾

[٣٢٠] الإبلاس أن يبقى بائسًا ساكنًا متحيرًا. يقال: ناظرته فأبلس. إذا لم ينبس، وبَئِس من أن يحتجّ. ومنه الناقة المبلاس التي لا ترغو. وقرئ «يبلس»، بفتح اللام، ١٠ من أبلسه إذا أسكته.

[٣٢١] {مِنْ شُرَكَٓائِهِمْ} من الذين عبدوهم من دون الله، {وَكَانُوا بِشُرَكَٓائِهِمْ كَافِرِينَ}، أي يكفرون بآلهتهم ويجحدونها، أو وكانوا في الدنيا كافرين بسببهم.

[٣٢٢] وكتب {شُفَعٰٓؤُا} في المصحف بواو قبل الألف، كما كتب {عُلَمٰٓؤُا بَنٖٓي اِسْرَٓاءٖيلَ} [الشعراء: ١٩٧] وكذلك كتبت {السُّوآى} بألف قبل الياء إثباتًا للهمزة على ١٥ صورة الحرف الذي منه حركتها.

١٤-﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ﴾

١٥-﴿فَاَمَّا الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَهُمْ فٖي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ﴾

16. Nankörce inkâr edip âyetlerimizi ve Âhiretle karşı karşıya geleceklerini yalanlayanlar ise daimi azaptadırlar.

[323] "O gün birbirlerinden ayrışırlar" cümlesindeki zamir, daha sonra gelen cümlelerin delâletiyle Müslümanlara ve kâfirlere aittir. Hasan-ı Basrî'den rivayet edildiğine göre: "Bu ayrışma, Müslümanlarla kâfirlerin ayrışmasıdır; berikiler İlliyyîn'de, ötekiler Esfelesâfilîn'de[1] olacaklardır." Katâde'den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre ise "Bu, bir daha asla bir araya gelinmesi söz konusu olmayan bir ayrılmadır."

[324] في روضة bir bostanda, yani cennette. Kelimenin (mutena *bir* bahçe) diye nekire söylenmesi, durumunu kapalı göstermek ve büyüklüğünü ifade etmek içindir. Yeşilliği ve suyu olan her çeşit arazi Araplar için *ravda*dır. Arap deyimlerinden biri de *ahsenu min beyda fî ravda* (Ravzadaki yumurtadan daha güzel) ifadesi olup, devekuşu yumurtasını kastetmektedirler. "Sevindirilirler." Bir kimse birisini yüzünde gülücükler açacak ve sevinç eseri görülecek şekilde sevindirdiği zaman *haberahû* (yüzünü neşeyle parlattı) denir. Bu kelime bütün sevinç şekillerini taşıyabileceği için, daha sonraları bununla ilgili farklı sözler söylenmiştir. Mücahid'in [v. 103/721], ikram görürler; Katâde'nin [v. 117/735], nimetlendirilirler; Tāvus b. Keysan'ın [v. 106/725], kendilerine takılar takılır; Ebubekir b. Ayyaş'ın [v. 193/809], başlarındaki taçlar; Vekî'in [v. 197/812], Cennette [musikî] dinlemek şeklinde açıkladıkları rivayet edilmiştir. Rivayete göre; Peygamber (s.a.) cenneti ve oradaki nimetleri anlatmıştı. Topluluğun arka kısmında da bir bedevi vardı; dedi ki: "Ey Allah'ın Rasulü! Cennette [musiki] dinlemek de var mı?" Peygamber (s.a.): "Evet, ey bedevi! Cennette öyle bir nehir var ki, iki kıyısında yumuşaklık ve incelikte hurma yaprağı gibi pırıl pırıl bakireler var. Bunlar öyle seslerle müzik icra ederler ki yaratılmışlar benzerini işitmemişlerdir; cennet nimetlerinin en iyisi budur." buyurdu. Ravi diyor ki: Ebudderda (r.a.)'a [v. 32/652], "Müzik icra ederken ne söylerler?" diye sordum. "*Sübhânallāh* diye tesbih ederler…" cevabını verdi. Yine rivayete göre; Cennette üzerlerinde gümüşten çanlar bulunan bazı ağaçlar varmış; Cennettekiler müzik dinlemek istediklerinde, Allah Arş'ın altından bir rüzgâr gönderir; rüzgâr bu ağaçlara doğru eser ve çanları öyle seslerle harekete geçirirmiş ki bu sesleri dünyadakiler işitse coşkudan ölüverirmiş.

[325] محضرون ifadesi, ne azaptan uzak kalırlar ne de azapları hafifletilir (yani "daimi azaptadırlar") anlamındadır. Tıpkı "Ama o ateşten çıkacak değiller!" [Maide 5/37] ve "Azaplarına ara verilmez!" [Zuhruf 43/75] âyetlerindeki gibi.

1 *Esfelesâfilîn* tabiri, *ahsen-i takvîm*in [Tîn 95/4-5] karşıtı olarak "insanın hem fiziken hem de manen düşebileceği en aşağılık durum"u ifade eder. Bunun mukabili *A'lâ-yı illiyyîn* olup, *İlliyyîn* tabiri Mutaffifîn 83/18-21'de "Allah'ın gözde kullarının görebileceği iri harflerle yazılmış bir kitap" şeklinde tanıtılmaktadır. / ed.

١٦-﴿وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَلِقَاءِ الْآخِرَةِ فَأُولَٰئِكَ فِي الْعَذَابِ مُحْضَرُونَ﴾

[٣٢٣] الضمير في {يَتَفَرَّقُونَ} للمسلمين والكافرين، لدلالة ما بعده عليه. وعن الحسن رضي الله عنه: هو تفرّق المسلمين والكافرين؛ هؤلاء في عليين، وهؤلاء في أسفل السافلين. وعن قتادة رضي الله عنه: فرقة لا اجتماع بعدها.

[٣٢٤] {فِي رَوْضَةٍ} في بستان، وهي الجنة. والتنكير لإبهام أمرها وتفخيمه. والروضة عند العرب: كل أرض ذات نبات وماء. وفي أمثالهم: أحسن من بيضة في روضة. يريدون: بيضة النعامة. {يُحْبَرُونَ} يُسَرون. يقال: حبره، إذا سرّه سرورًا تهلل له وجهه وظهر فيه أثره. ثم اختلفت فيه الأقاويل لاحتماله وجوه جميع المسارّ؛ فعن مجاهد رضي الله عنه: يكرمون، وعن قتادة: ينعمون، وعن ابن كيسان: يحلون، وعن أبي بكر بن عياش: التيجان على رؤوسهم، وعن وكيع: السماع في الجنة. وعن النبيّ صلى الله عليه وسلم: أنَّه ذكرَ الجنة وما فيها من النعيم، وفي آخرِ القوم أعرابيّ، فقال: يا رسولَ اللهِ، هل في الجنةِ من سماعٍ؟ قال: نعم يا أَعرابي، إنّ في الجنة لنهرًا حافتاه الأبكار من كلِّ بيضاء خوصانية، يتغنين بأصواتٍ لم تسمع الخلائق بمثلها قط، فذلك أفضل نعم الجنة. قال الراوي: فسألت أبا الدرداء: بم يتغنين؟ قال: بالتسبيح. وروي: إنّ في الجنة لأشجارًا عليها أجراس من فضة، فإذا أراد أهل الجنة السماع بعث الله ريحًا من تحت العرش فتقع في تلك الأشجار، فتحرك تلك الأجراس بأصوات لو سمعها أهل الدنيا لماتوا طربًا.

[٣٢٥] {مُحْضَرُونَ} لا يغيبون عنه ولا يخفف عنهم، كقوله {وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا} [المائدة: ٣٧]، {لَا يُفَتَّرُ عَنْهُمْ} [الزخرف: ٧٥].

17. O halde, Allah'ı tenzih ve takdis edin: akşama girdiğinizde ve sabaha erdiğinizde.

18. Ki göklerde ve yerde (yarattığı bunca nimete karşılık) hamd sadece O'na aittir. Yine akşamüstü ve öğleyin o güçlü ışığı idrak ettiğinizde.

5 [326] Allah Teâlâ vaat ve tehdidi zikredince, ardından vaade ulaştıran ve tehditten kurtaran şeyleri zikretti.

*Tesbih*ten maksat onun ilk anda akla gelen (*zāhir*) anlamıdır ki, o da bu vakitlerde Allah'ı kötülükten tenzih ve O'nu hayırla sena etmektir; çünkü bu vakitlerde Allah'ın görünen nimetleri yenilenmektedir. *Tesbih*ten maksadın
10 namaz olduğu da söylenmiştir. İbn Abbas'a; "Kur'ân'da *beş vakit* namazı bulabiliyor musun?"diye sormuşlardı; "Evet." diyerek bu âyeti okudu.

[327] "Akşama girdiğinizde…" yani akşam ve yatsı namazlarında, "sabaha erdiğinizde" sabah namazında, "akşamüstü olduğunda" ikindi namazı, "öğleyin o güçlü ışığı idrak ettiğinizde" öğle namazında. عَشِيًّا (akşamüstü)
15 ifadesi "akşama girdiğinizde" ifadesine bitişiktir; "Göklerde ve yerde hamd sadece O'na aittir." ifadesi bu ikisi arasında bir ara cümledir. Âyetin anlamı şudur: Göklerde ve yerde bulunanlardan temyiz gücüne sahip olanların O'na hamd etmesi gerekir.

[328] **Şayet** "Hasan-ı Basrî neden bu âyetin medeni olduğu görüşüne
20 varmış?" **dersen şöyle derim:** "Çünkü o, beş vakit namazın Medine'de farz olduğu; Mekke'de vâcip olanın ise -belli bir vakti olmamakla beraber- iki rekât namaz olduğu görüşünde idi. Daha ziyade kabul edilen görüş ise, beş vakit namazın Mekke'de farz kılındığıdır." [Bkz. *Buhārî*, "Tevhid", 37; *Müslim*, "İman", 263]. Âişe (r.anhâ)'dan rivayet edildiğine göre, namaz önce iki
25 rekat olarak farz kılınmıştı. Peygamber (s.a.) Medine'ye gelince yolculuk namazı aynen bırakıldı; ikamet halindeki namaz artırıldı [Bkz. *Buhārî*, "Salât", 1; *Müslim*, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 1-3]. Yine, Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Kendisine en dolgun ölçekle pay verilmesi kimi sevindirirse, '*O halde Allah'ı tenzih ve takdis edin: akşama girdiğinizde ve sabaha*
30 *erdiğinizde…*' âyetini okusun." Peygamber (s.a.)'den rivayet edilmiştir ki; kim sabaha erdiğinde, "*O halde Allah'ı tenzih ve takdis edin: akşama girdiğinizde ve sabaha erdiğinizde…*" âyetini "*Siz de böyle çıkarılacaksınız.*" âyetinin sonuna kadar okursa, o gün elinden kaçırdıklarına kavuşur. Kim akşama erdiğinde bunları okursa, o gece elinden kaçırdıklarını elde eder
35 [*Ebû Dâvûd*, "Edeb", Bab 110].

١٧-﴿فَسُبْحَانَ اللهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ﴾

١٨-﴿وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ﴾

[٣٢٦] لما ذكر الوعد والوعيد، أتبعه ذكر ما يوصل إلى الوعد وينجي من الوعيد. والمراد بالتسبيح ظاهره الذي هو تنزيه الله من السوء والثناءُ عليه بالخير في هذه الأوقات، لما يتجدّد فيها من نعمة الله الظاهرة. وقيل: الصلاة. وقيل لابن عباس رضي الله عنهما: هل تجد الصلوات الخمس في القرآن؟ قال: نعم، وتلا هذه الآية.

[٣٢٧] {تُمْسُونَ} صلاتا المغرب والعشاء، {تُصْبِحُونَ} صلاة الفجر، {وَعَشِيًّا} صلاة العصر، و{تُظْهِرُونَ} صلاة الظهر. وقوله {وَعَشِيًّا} متصل بقوله {حِينَ تُمْسُونَ}. وقوله {وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ} اعتراض بينهما. ومعناه: إنّ على المميزين كلهم من أهل السَّمٰوَات والأرض أن يحمدوه.

[٣٢٨] فإن قلت: لم ذهب الحسن رحمه الله إلى أنّ هذه الآية مدنية؟ قلت: لأنه كان يقول: فرضت الصلوات الخمس بالمدينة، وكان الواجب بمكة ركعتين في غير وقت معلوم. والقول الأكثر أنّ الخمس إنما فرضت بمكة. وعن عائشة رضي الله عنها: فرضت الصلاة ركعتين، فلما قدم رسول الله ﷺ المدينة أقرّت صلاة السفر، وزيد في صلاة الحضر. وعن رسول الله ﷺ: من سرَّه أن يكال له بالقفيز الأوفى فليقل {فَسُبْحَانَ اللهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ...} الآية. وعنه عليه السلام: من قال حين يصبح {فَسُبْحَانَ اللهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ} إلى قوله {وَكَذٰلِكَ تُخْرَجُونَ} أدرك ما فاته في يومه. ومن قالها حين يمسي أدرك ما فاته في ليلته.

[329] İfade, İkrime'nin kıraatinde *hînen tumsûne ve hînen tusbihûne* şeklindedir. Buna göre âyet; "girdiğiniz akşam vaktinde ve erdiğiniz sabah vaktinde" anlamında olur. Tıpkı "Öyle bir günden sakının ki, o gün kimsenin kimseye faydası olmaz" [Bakara, 2/48] âyetindeki gibi. Burada da "o günün içinde" mânasındadır.

19. Ölüden diriyi, diriden ölüyü O çıkarır, ölü vaziyetteki yeryüzünü O canlandırır. Ki siz de böyle çıkarılacaksınız.

[330] "Ölüden diriyi" yani [sözgelimi] yumurtadan kuşu, "diriden ölüyü" yani kuştan yumurtayı "O çıkarır." Yeryüzünü canlandırmak, ondan bitki çıkarmak demektir. "İşte siz de" bu çıkarma gibi, kabirlerden "çıkarıl"ıp yeniden canlandırıl"acaksınız." Bu şu demektir: Diriden ölüyü, ölüden diriyi çıkarmak, ölüyü diriltmek ve diriyi öldürmek gibi karşıt şeyleri yapmaya gücü yeten Allah'ın kudretinde, ilk baştan yaratmak da, yeniden yaratmak (diriltmek) da birdir. *el-Meyt* kelimesi şeddeli ve تُخْرَجُون Tâ'nın fethasıyla da okunmuştur ("çıkacaksınız").

20. O'nun sizi topraktan yaratması ve daha sonra sizin birdenbire (tenasül ederek dünyanın dört bir yanına) yayılan bir beşer haline gelmeniz O'nun (varlığının, birliğinin) âyetlerindendir.

21. Kendileriyle huzur bulasınız diye size kendinizden eşler yaratarak aranızda sevgi ve merhamet peydah etmesi de O'nun âyetlerindendir. Düşünen bir toplum için elbette bunda âyetler vardır.

[331] "Sizi *topraktan* yaratması…" Çünkü insanların *aslı* [olan ilk insa]nı topraktan yaratmıştır. إِذَا (birdenbire) kelimesi, olayın ansızın olduğunu ifade etmek içindir. Takdiri şöyledir: "Sonra bir de bakarsınız ki, yeryüzünde yayılıveren insanlar oluvermişsiniz!" Tıpkı "Bu ikisinden (yeryüzüne) birçok erkek ve kadın yaydı." [Nisa 4/1] âyetindeki gibi.

[332] "Size *kendinizden* eşler yaratarak…" Zira Havva, Âdem (a.s)'in kaburga kemiğinden yaratılmış[1]; ondan sonraki kadınlar da erkeklerin [yani babalarının] sulplerinden yaratılmıştır. Veya "kendinizden" demek, "başka bir cinsten değil kendi cinsinizden ve kendi şeklinizden" demektir; çünkü aynı cinsten olan iki şey arasında ülfet ve huzur bulunur; farklı iki cins arasında ise uyuşmazlık ve iticilik bulunur.

1 Yani menşei Tevrat olan genel inanışa göre. / ed.

[٣٢٩] وفي قراءة عكرمة «حِينًا تمسون وحينًا تصبحون». والمعنى: تمسون فيه وتصبحون فيه. كقوله {يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا} [البقرة: ٤٨] بمعنى فيه.

١٩-﴿يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَيُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَكَذَٰلِكَ تُخْرَجُونَ﴾

[٣٣٠] {الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ} الطائر من البيضة، و{الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ} البيضة من الطائر. وإحياء الأرض: إخراج النبات منها. {وَكَذَٰلِكَ تُخْرَجُونَ} ومثل ذلك الإخراج تخرجون من القبور وتبعثون. والمعنى: أنّ الإبداء والإعادة متساويان في قدرة من هو قادر على الطرد والعكس من إخراج الميت من الحيّ وإخراج الحي من الميت وإحياء الميت وإماتة الحي. وقرئ «الميت»، بالتشديد، «وتخرجون»، بفتح التاء.

٢٠-﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ﴾

٢١-﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾

[٣٣١] {خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ}، لأنه خلق أصلهم منه. و{إِذَا} للمفاجأة. وتقديره: ثم فاجأتهم وقت كونكم بشرًا منتشرين في الأرض. كقوله {وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً} [النساء: ١].

[٣٣٢] {مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا} لأنّ حوّاءَ خلقت من ضلع آدم عليه السلام، والنساء بعدها خلقن من أصلاب الرجال. أو من شكل أنفسكم وجنسها، لا من جنس آخر؛ وذلك لما بين الاثنين من جنس واحد من الإلف والسكون، وما بين الجنسين المختلفين من التنافر.

[333] Daha önce aranızda herhangi bir tanışma, görüşme veya birbirinize sevgi beslemeyi gerektirecek hısımlık ve akrabalık gibi bir şey yokken evlilik bağıyla "aranızda sevgi ve merhamet", birbirinizi sevme ve birbirinize merhamet etme duyguları "peydah etmesi…" Hasan-ı Basrî'den rivayet edilmiştir ki; *meveddet* (sevgi) cinsel ilişkiden, *rahmet* de çocuktan kinayedir. Nitekim "Onu (İsa'yı) tarafımızdan bir rahmet kılacağız." [Meryem 19/21] ve "Rabbinin, kulu Zekeriyya'ya rahmetinin (yani Yahya'nın) anılışı." [Meryem 19/2] buyurmuştur.

[334] Bir kimse birine meylettiğinde *sekene ileyh* denir. Bu, *inkata'a ileyh* (bütün ilgisini ona verdi) ve *itmeenne ileyh* (onunla huzur buldu) sözlerine benzer. "Huzur bulduğun can dostu" anlamındaki -*fe'alun* kalıbında ve mef'ûl (*meskûn*) anlamında bir kelime olan- *seken* de bundandır.

[335] Sevgi ve merhametin Allah'tan, eşlerden birinin diğerine buğz etmesi ise şeytandan geldiği söylenmiştir.

22. Gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da O'nun âyetlerindendir. Bilenler için elbette bunda âyetler vardır.

[336] *el-Elsine* diller demektir. Veya konuşma cins ve şekilleridir. Allah Teâlâ bu konuşma şekillerini o kadar birbirinden farklı yaratmıştır ki, ne bir fısıltı halinde ne duyulacak kadar yüksek sesle konuşmada, ne keskinlikte ne gevşeklikte, ne fasih konuşmada ne tutuk konuşmada, ne nazımda ne üslûpta ve ne de başka konuşma sıfat ve hallerinde birbirinin aynı iki söyleyiş biçimi (*diksiyon*) işitebilirsin. Suretler ve bunların hat ve çizgilerini belirlemek, renkler ve bunların çeşitlerini ortaya koymak da bunun gibidir. İşte, insanların birbirlerini tanıması, bu farklılıktan dolayı gerçekleşmiştir. Yoksa bütün bunlar birbirlerinin aynı olsa, tamamen aynı şekilde olsalar ve hepsi tek bir çeşit olsa; birbirini tanımama ve karıştırma durumu ortaya çıkar ve insan yararına olan nice şey işlemez hale gelirdi. Bazen suret ve hilkatçe birbirine benzeyen iki ikiz görürsün de bunları birbirinden ayırmada hataya düşersin. Böylece, Allah'ın farklı suret ve hilkatler yaratmasındaki hikmetini anlarsın. Bunda apaçık bir âyet vardır; zira insanlar bir tek babadan doğmuş ve bir tek kökten dallara ayrılmışlardır; ancak -Allah'tan başkasının bilemeyeceği kadar- çok olmalarına rağmen birbirlerinden farklıdırlar.

[337] اَلْعَالِمِين kelimesi Lâm'ın fethasıyla da, kesresiyle de ("âlemler" ve "âlimler") okunmuştur. "Bu temsilleri sadece *bilenler* anlar." [Ankebut 29/43] âyeti kesreli okuyuşa şahitlik etmektedir.

[٣٣٣] {وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ} التوادّ والتراحم بعصمة الزواج، بعد أن لم تكن بينكم سابقة معرفة، ولا لقاء، ولا سبب يوجب التعاطف من قرابة أو رحم. وعن الحسن ﵁: المودة كناية عن الجماع، والرحمة عن الولد، كما قال: {وَرَحْمَةً مِنَّا} [مريم: ٢١] وقال {ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ} [مريم: ٢].

٥ [٣٣٤] ويقال: سكن إليه، إذا مال إليه، كقولهم: انقطع إليه، واطمأن إليه؛ ومنه السكن، وهو الإلف المسكون إليه؛ فعل بمعنى مفعول.

[٣٣٥] وقيل: إن المودة والرحمة من قبل الله، وإن الفرك من قبل الشيطان.

٢٢-﴿وَمِنْ اٰيَاتِهِ خَلْقُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافُ اَلْسِنَتِكُمْ وَاَلْوَانِكُمْ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِلْعَالِمِينَ﴾

١٠ [٣٣٦] الألسنة: اللغات، أو أجناس النطق وأشكاله. خالف عزّ وعلا بين هذه الأشياء حتى لا تكاد تسمع منطقين متفقين في همس واحد، ولا جهارة، ولا حدّة، ولا رخاوة، ولا فصاحة، ولا لكنة، ولا نظم، ولا أسلوب، ولا غير ذلك من صفات النطق وأحواله، وكذلك الصور وتخطيطها، والألوان وتنويعها، ولاختلاف ذلك وقع التعارف؛ وإلا فلو اتفقت وتشاكلت وكانت ضربًا واحدًا لوقع التجاهل والالتباس،

١٥ ولتعطلت مصالح كثيرة. وربما رأيت توأمين يشتبهان في الحلية، فيعروك الخطأ في التمييز بينهما، وتعرف حكمة الله في المخالفة بين الحليّ وفي ذلك آية بينة حيث ولدوا من أب واحد، وفرّعوا من أصل فذ، وهم على الكثرة التي لا يعلمها إلا الله مختلفون متفاوتون.

[٣٣٧] وقرئ «للعالمين»، بفتح اللام وكسرها، ويشهد للكسر قوله تعالى {وَمَا

٢٠ يَعْقِلُهَآ اِلَّا الْعَالِمُونَ} [العنكبوت: ٤٣].

23. Geceleyin uyumanız, gündüzün de O'nun lütfundan (rızık) aramanız yine O'nun âyetlerindendir. Kulak veren bir toplum için elbette bunda âyetler vardır.

[338] Bu, *leffüneşir*[1] kabilindendir; bunun tertipli şekli şöyledir: وَمِنْ اٰيَاتِهِ مَنَامُكُمْ وَابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ ("Geceleyin uyumanız, gündüzün de O'nun lütfunden [rızık] aramanız da O'nun âyetlerindendir.") Ancak Allah Teâlâ, *leff* (toplama) grubunda birlikte bulunan ilk iki kelime ile ("uyumanız" - "aramanız") birlikte bulunan son iki kelimenin ("geceleyin" - "gündüzün") arasını açmış (ve sırasız *leffüneşir* olmuş)tur; çünkü 'gece' ve 'gündüz' zaman ifade eden kelimelerdir ve zaman da, zamanın içindeki de, tek bir şey gibidir. Kaldı ki, *leff* birleşmeye yardımcı olmaktadır.[2] Âyette "geceleyin ve gündüzün uyumanız" ve "bu iki zamanda O'nun lütfundan aramanız" mânasının kastedilmesi de caizdir. Açık olan, Kur'ân'da tekrarlandığı için, ilkidir[3]; çünkü en isabetli ve doğru mâna, Müslümanların dikkatli ve bilinçli kulaklarla dinledikleri Kur'ân'ın[4] delâlet ettiği mânadır.

24. Yine O, âyetlerinden olarak -kâh korkuyla kâh umutla- size şimşeği göstermekte, gökten peyderpey su indirip ölü vaziyetteki yeryüzünü onunla canlandırmaktadır. Akleden bir toplum için bunda elbette âyetler vardır.

[339] يُرِيكُمْ (size göstermektedir) ifadesinde iki vecih vardır: (i) Başında gizli bir En bulunması (size göstermesidir). (ii) Fiilin mastar yerine konulması. Şu atasözü de bu iki şekilde açıklanmıştır:

> Mu'aydî'yi işitmen, onu görmenden hayırlıdır.[5]

Şairin şu ifadesi de böyle açıklanmıştır:

> "Ne istiyorsun?"dediler. Dedim ki:
> "Her şeyden önce sabaha kadar eğlenmek."

[340] Yıldırımdan -veya cayacağından[6] yana- "korkuyla" ve yağmur "umuduyla… " ya da yolcu için "korkuyla," mukim için "umutla [şimşeği göstermektedir]." خَوْفًا وَطَمَعًا kelimeleri, *mef'ûlün leh* olmak üzere mansūptur.

---

1 Bu sanat iki türlüdür; mürettep ve gayrimürettep, yani sıralı *leffuneşir* ve sırasız *leffuneşir.* İlkinde; 4 kelimeden ilk zikredilen 2'si son zikredilen 2 kelime ile [sırasıyla, yani 1., 3. ile, 2. de 4. ile] irtibatlı iken, diğerinde sıra gözetilmez. / ed.

2 Zira ilk iki kelime, dinleyicinin bunlarla ilgili olan diğer iki kelimeyi bulmasına ve bunları birleştirmesine yardımcı olmaktadır. / çev.

3 "Geceleyin uyuma, gündüzün de O'nun lütfundan (rızık) arama…" / ed.

4 Örneği: Kasas 28/73; Ğâfir 40/61. / ed.

5 İnsanlar arasında nam salmış, fakat kendisiyle karşı karşıya geldiğinizde, tipiyle, tutum va davranışıyla küçümsediğiniz kişi/ler hakkında bir deyim. *Tesme'u* aslında *en tesme'a*dır. / ed.

6 Yani yağmurun insanlara yağacakmış gibi umut verip, yağmaktan vazgeçeceğinden. / ed.

٢٣-﴿وَمِنْ اٰيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَابْتِغَاۤؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ﴾

[٣٣٨] هذا من باب اللفّ، وترتيبه: ومن آياته منامكم وابتغاؤكم من فضله بالليل والنهار، إلا أنه فصل بين القرينين الأوّلين بالقرينين الآخرين. لأنهما زمانان، والزمان والواقع فيه كشيء واحد، مع إعانة اللفّ على الاتحاد. ويجوز أن يراد: منامكم في الزمانين وابتغاؤكم فيهما. والظاهر هو الأول، لتكرّره في القرآن، وأسدّ المعاني ما دل عليه القرآن يسمعونه بالآذان الواعية.

٢٤-﴿وَمِنْ اٰيَاتِهِ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاۤءِ مَاۤءً فَيُحْيِي بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

[٣٣٩] في {يُرِيكُمُ} وجهان؛ إضماران، وإنزال الفعل منزلة المصدر، وبهما فسر المثل:

تسمع بالمعَيْدِي خيرٌ من أن تراه،

وقول القائل:

وَقَالُوا مَا تَشَاءُ فَقُلْتُ أَلْهُو ❁ إِلَى الإِصبَاحِ آثرَ ذِي أَثِيرِ

[٣٤٠] {خَوْفًا} من الصاعقة أو من الإخلاف، {وَطَمَعًا} في الغيث. وقيل: خوفًا للمسافر، وطمعًا للحاضر. وهما منصوبان على المفعول له.

Şayet "*Mef'ûlün leh*in hakkı, gerekçelendirilen fiilin fâ'iline ait bir fiil olmaktır; ama خَوْفًا وَطَمَعًا böyle değil."[1] **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir: Biri, buradaki mef'ûllerin mâna bakımından fâ'il olmasıdır; çünkü görenler onlardır. Adeta şöyle denmektedir: "O sizi; şimşeği kâh korkuyla kâh umutla gören kimseler yapmaktadır." Diğeri; bunların başında bulunan bir muzāfın hazfinin takdir edilmiş olmasıdır; yani "O size şimşeği; sizin korkmanızı *isteyerek*, umutlanmanızı *isteyerek* göstermektedir." Bu durumda, muzāf hazfedilmiş; *muzāfun ileyh* onun yerine getirilmiş olur. Bu iki kelimenin hal olması da caizdir; yani korkarak ve ümit ederek…

[341] يُنزل ifadesi ("peyderpey indirip" anlamında) şeddeli olarak da okunmuştur.[2]

25. Göğün ve yerin, O'nun emri ile ayakta durması da O'nun âyetlerindendir. Sonra sizi topraktan bir çağırış çağırdığında, bir de bakmışsınız çıkıveriyorsunuz.

26. Göklerde ve yerde kim varsa hepsi O'na ait; her biri gönüllü olarak O'na boyun eğmekte.

[342] Göklerin ve yerin ayakta durması ve direksiz olarak sabit kalmaları O'nun emriyle, "ayakta durun" demesi iledir. Allah'ın gökleri ve yeri ayakta tutmasından maksat, onların 'yok olmadan ayakta durma' sıfatı üzere bulunmalarını istemesidir.

[343] "Sizi bir çağırış çağırdığında" ifadesi, cümleyi mânada tek bir kelime yerine koymak konusunda يُرِيكُمْ (size göstermektedir) âyeti gibidir; adeta şöyle buyurmaktadır: Göklerin ve yerin ayakta durması, sonra: "Ey kabirdekiler! Kalkın!.." diye onları tek bir çağırış çağırdığında ölülerin kabirlerden çıkması O'nun âyetlerindendir. Kastedilen; kendisine davette bulunulan kimsenin, sözleri muteber davetçiye icabet ettiği gibi; duraksamadan ve oyalanmadan süratle bu işin olmasıdır. Nitekim şair şöyle demiştir:

> Öyle bir çağırış çağırdım ki Küleyb'i (anında icabet etti bana); sanki
> dağ(a seslenmişim de on)dan gelen yankıyı çağırmışım. Hatta ondan da hızlı

İbnu't-tavd derken "ses"i veya dağdan yuvarlana yuvarlana hızla inen "taş"ı kastediyor.

---

1 Bunların fâ'iliyle يُرِيكُم (gösterme) fiilinin fâ'ili aynı değildir; "gösteren" Allah iken, "korkan - uman" insanlardır. Oysa belirtildiği gibi, *mef'ûlün leh* konumundaki mastarın fâ'ili ile gerekçelendirilen (baştaki) fiilin fâ'ili aynı olmalıdır. / çev.

2 Müfessirin, *yunzilu* (indirip) kıraatini esas aldığı anlaşılıyor. / ed.

فإن قلت: من حق المفعول له أن يكون فعلًا لفاعل الفعل المعلل؛ والخوف والطمع ليسا كذلك. قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن المفعولين فاعلون في المعنى، لأنهم راءون، فكأنه قيل: يجعلكم رائين البرق خوفًا وطمعًا. والثاني: أن يكون على تقدير حذف المضاف، أي إرادة خوف وإرادة طمع، فحذف المضاف وأقيم المضاف إليه مقامه. ويجوز أن يكون حالين؛ أي خائفين وطامعين.

[٣٤١] وقرئ «ينزّل»، بالتشديد.

٢٥-﴿وَمِنْ اٰيَاتِهٖٓ اَنْ تَقُومَ السَّمَٓاءُ وَالْاَرْضُ بِاَمْرِهٖ ثُمَّ اِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِنَ الْاَرْضِ اِذَٓا اَنْتُمْ تَخْرُجُونَ﴾

٢٦-﴿وَلَهُ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ﴾

[٣٤٢] {وَمِنْ اٰيَاتِهٖٓ} قيام السَّمٰوَات والأرض واستمساكهما بغير عمد { بِاَمْرِهٖ} أي بقوله: كونا قائمتين. والمراد بإقامته لهما: إرادته لكونهما على صفة القيام دون الزوال.

[٣٤٣] وقوله {اِذَا دَعَاكُمْ} بمنزلة قوله: يريكم، في إيقاع الجملة موقع المفرد على المعنى، كأنه قال: ومن آياته قيام السَّمٰوَات والأرض، ثم خروج الموتى من القبور إذا دعاهم دعوة واحدة: يا أهل القبور اخرجوا. والمراد سرعة وجود ذلك من غير توقف ولا تلبث، كما يجيب الداعي المطاع مدعوّه، كما قال القائل:

دَعَوْتُ كلَيْبًا دَعْوَةً فَكَأَنَّمَا ۞ دَعَوْتُ بِهِ ابْنَ الطَّوْدِ أَوْ هُوَ أَسْرَعُ

يريد بابن الطود الصدى، أو الحجر إذا تدهدى.

[344] "Sizi bir çağırış çağırdığında" ifadesinin "göklerin ve yerin ayakta durması" ifadesi üzerine ثُمَّ (sonra) ile atfedilmesi, olacak olan bu işin büyüklüğünü ve böyle bir işi yapmanın Allah Teâlâ'nın gücü dâhilinde olduğunu beyan etmek içindir. Bu da Allah'ın: "Ey kabirdekiler! Kalkın." buyurmasıdır; artık öncekilerden ve sonrakilerden hiç kimse kalmaz ki kalkıp bakıyor olmasın. Nitekim "Sonra bir kez daha üflenir, bir de bakarsın ki (diriltilip) kalkmış, bakınıyorlar." [Zümer 39/68] buyrulmuştur. "Onu falan yerden çağırdım" sözündeki "yer", senin yerin olabileceği gibi, çağırdığın arkadaşının yeri de olabilir. "Zeyd'i dağın zirvesinden çağırdım, o da yanıma indi; onu vadinin dibinden çağırdım, o da yanıma çıktı." dersin.

[345] **Şayet** "مِنَ ٱلْأَرْضِ (yerden) ifadesi ne ile bağlantılıdır? دعا (çağırdı) fiili ile mi, دعوة (çağırmak) mastarı ile mi?" **dersen şöyle derim:** "[Fiil varken mastarla irtibatlı olması] ne kadar uzak!.. *Tanrı ırmağı geldi mi Ma'kıl*[1] *'ırmağı'nın hükmü kalmaz.* **Şayet** "[إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِنَ الأَرْضِ إِذَا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ ifadesinde] iki إذا arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** Birincisi şart, ikincisi 'birdenbire' anlamı vermektedir. Bu ikincisi şartın cevabındaki Fâ'nın yerine geçer.

[346] تخْرُجُونَ fiili, Tâ'nın zammesi ile de fethası ile de okunmuştur ("çıkarılıveriyorsunuz" - "çıkıveriyorsunuz").

[347] "O'na boyun eğmektedirler." O'nun, kendileri üzerindeki fiillerinin varlığına, O'na karşı bir hoşnutsuzluk göstermeden boyun eğerler.

27. Evet, yaratmayı başlatıp daha sonra onu tekrarlayacak olan O'dur. Ve (ilk yaratmaya nazaran) bu, O'nun için daha kolaydır. Göklerde ve yerde en yüce sıfat O'nunkidir. O, mutlak izzet ve hikmet sahibidir (Azîz, Hakîm).

[348] "Bu" yeniden yaratma; sizce gerekli olan, küllî kaidelerinizle kıyas edilebilen, idrakinizin de gerekli bulduğu şeylere göre "O'nun için daha kolaydır;" çünkü herhangi biriniz yaptığı bir işi tekrar yaptığında, bu iş ona ilk defa inşa etmekten daha kolay ve basit gelir. Siz, bir sanatkâr ilk defa yaptığı bir işte hata yapmakla itham edildiği zaman, "İlk deneme başarısız olur." diyerek onun için mazeret beyan edersiniz; sanatında usta olan kimseyi de, bu işi tekrar tekrar yaptığını ve sonunda ona eli yatkın olduğunu, bu işin artık ona çok kolay geldiğini kastederek "alışkın/tecrübeli" diye isimlendirirsiniz.

---

1 Ma'kıl b. Yesâr el-Müzenî [v. 59/679]. Ma'kıl, Hz. Ömer döneminde kurulan Basra'ya ilk yerleşenlerden olup bu şehrin gelişmesinde önemli katkıları olmuştur. 18/639 yılında, Hz. Ömer'in Ma'kıl'i burada bir sulama kanalı açmak üzere görevlendirdiği, onun da Basra yakınlarında kendi adıyla anılan (Nehr-i Ma'kıl) kanalı açtırdığı rivayet edilir (*DİA*). Yani Allah'ın yarattığı doğal nehirler varken, Ma'kıl'in açtığı kanalın esâmesi okunur mu? / ed.

[٣٤٤] وإنما عطف هذا على قيام السَّمٰوَات والأرض بـ{ثُمَّ}، بيانًا لعظم ما يكون من ذلك الأمر واقتداره على مثله. وهو أن يقول: يا أهل القبور! قوموا. فلا تبقى نسمة من الأوّلين والآخرين إلا قامت تنظر. كما قال تعالى {ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرٰى فَاِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ} [الزمر: ٦٨]. قولك: دعوته من مكان كذا، كما يجوز أن يكون مكانك يجوز أن يكون مكانَ صاحبك. تقول: دعوت زيدًا من أعلى الجبل فنزل عليّ، ودعوته من أسفل الوادي فطلع إليّ.

[٣٤٥] فإن قلت: بم تعلق {مِنَ الْاَرْضِ} أبالفعل أم بالمصدر؟ قلت: هيهات! إذا جاء نهر الله بطل نهر معقل! فإن قلت: ما الفرق بين إذا وإذا؟ قلت: الأولى للشرط، والثانية للمفاجأة، وهي تنوب مناب الفاء في جواب الشرط.

[٣٤٦] وقرئ «تخرجون» بضم التاء وفتحها.

[٣٤٧] {قَانِتُونَ} منقادون لوجود أفعاله فيهم لا يمتنعون عليه.

٢٧-﴿وَهُوَ الَّذِي يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ اَهْوَنُ عَلَيْهِ وَلَهُ الْمَثَلُ الْاَعْلٰى فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[٣٤٨] {وَهُوَ اَهْوَنُ عَلَيْهِ} فيما يجب عندكم وينقاس على أصولكم ويقتضيه معقولكم؛ لأنّ من أعاد منكم صنعة شيء كانت أسهل عليه وأهون من إنشائها، وتعتذرون للصانع إذا خطئ في بعض ما ينشئه بقولكم: أوّل الغزو أخرق، وتسمون الماهر في صناعته معاودًا، تعنون أنه عاودها كرّة بعد أخرى؛ حتى مرن عليها وهانت عليه.

[349] **Şayet** “Bu, O’nun için daha kolaydır.” âyetindeki هو (bu) zamiri niçin müzekker getirildi? Halbuki ondan maksat, (müennes) *i‘âde*dir.” **dersen şöyle derim:** İfade, *ve en yu‘îdehû…* (onu i‘âde etmek…) anlamındadır. **Şayet** “وَهُوَ اَهْوَنُ عَلَيْه” âyetinde عَلَيْه mef‘ûlü niçin (أهونُ şibh-i fiilinden) sonra getirildi de, هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ (Bu, benim için çok basit.” [Meryem 19/9]) âyetinde, önce getirildi?” **dersen şöyle derim:** Orada bu işin sadece Allah’a mahsus olduğu kastedilmiştir. Bu tam da onun kullanılacağı yerdir. Bundan dolayı “Size göre yaşlı bir adamdan ve kısır bir kadından çocuk doğması ne kadar zor görünürse görünsün, bu benim için çok basittir.” denilmiştir. Bu âyette ise özel bir vurgulama yapmanın anlamı yoktur. Nasıl olsun ki, burada konu [yani yeniden yaratma], insanların “Tekrar yapmak ilk defa yapmaktan daha kolaydır.” şeklindeki mantığına dayanmaktadır; (vurgu maksadıyla) mef‘ûl öne alınsaydı mâna bozulurdu.[1] “Peki, ‘sonra sizi bir çağırış çağırdığında’ ifadesinde muazzam bir şey olarak gösterilen, hatta göklerin ve yerin O’nun emriyle ayakta durmasından da üstün tutulan ‘yeniden yaratma’, daha sonra burada hangi gerekçe ile basitleştirilmiş?” **dersen şöyle derim:** Yeniden yaratma aslında muazzam bir olaydır; fakat ilk defa yaratmaya kıyasla basitleştirilmiştir.

[350] عليه (ona göre) ifadesindeki zamirin *halk*a (yani yaratılmışlara) râci olduğu da söylenmiştir ki buna göre mâna şöyle olur: Ölülerin diriltilmesi, mahlûkata ilk defa yaratmaktan daha kolay görünür; çünkü daha önce yaratılmış birini sağlam ve kâmil hale getirmek ona bu seviyeye gelinceye kadar halden hale geçip, derece derece olgunlaşmaktan daha kolay, yorgunluk ve zahmeti daha az gelir. Nitekim أَهْوَنُ (daha kolay) kelimesinin *heyyin* (kolay) anlamında olduğu da söylenmiştir. Bir başka yorum da şudur: İlk defa meydana getirmek, yapacak olanın yapmakla yapmamak arasında serbest olduğu bir lütuf kabilindendir. Yeniden yaratmak ise, yapılması mutlaka gerekli olan vâcip kabilindendir; çünkü yeniden yaratmak, amellerin karşılığını vermek içindir. Amellerin karşılığını vermek de vâciptir. Şöyle ki; fiiller [i] **ya muhaldir** -muhal, kapasite ve imkân dışı, yapılması asla mümkün olmayan şeydir- [ii] **ya** bilgeyi (*hakîm*i) onu yapmaktan alıkoyan bir niteliği olan fiillerdir; -bu nitelik de o fiilin çirkin olmasıdır. Bu fiiller, *muhâl*in yedeği olan, onunla aynı kategoriye giren fiillerdir; çünkü *muhâl*lik nasıl o fiilin yapılmasına engel olursa, bu fiillerde bulunan engelleyici nitelik de onun meydana gelmesine engel olur- [iii] **ya bir lütuf** ve ihsan olmak üzere yapılan fiillerdir; -Bu, normal bir durumdur; yapacak olanın bunları yapmak ve yapmamak yetkisi vardır.- [vi] **ya da** mutlaka yapılması gereken, terkedilmesine bir yol bulunmayan vâcip fiillerdir.

1 “Yeniden yaratmak -Bana göre- daha kolaydır.” denseydi, bunun, başka bir varlığa göre de “kolay” olduğu gibi bir anlam çıkardı. / ed.

[٣٤٩] فإن قلت: لم ذكر الضمير في قوله {وَهُوَ اَهْوَنُ عَلَيْهِ} والمراد به الإعادة؟ قلت: معناه وأن يعيده أهون عليه. فإن قلت: لم أخرت الصلة في قوله {وَهُوَ اَهْوَنُ عَلَيْهِ} وقدّمت في قوله {هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ} [مريم: ٢١]؟ قلت: هناك قصد الاختصاص وهو محزه، فقيل: هو عليّ هين، وإن كان مستصعبًا عندكم أن ٥ يولد بين همّ وعاقر؛ وأما ههنا فلا معنى للاختصاص. كيف، والأمر مبني على ما يعقلون من أنّ الإعادة أسهل من الابتداء؛ فلو قدمت الصلة لتغير المعنى. فإن قلت: ما بال الإعادة استُعظِمت في قوله {ثُمَّ اِذَا دَعَاكُمْ} حتى كأنها فضلت على قيام السَّمٰوَات والأرض بأمره، ثم هوّنت بعد ذلك؟ قلت: الإعادة في نفسها عظيمة، ولكنها هوّنت بالقياس إلى الإنشاء.

١٠ [٣٥٠] وقيل الضمير في عليه للخلق. ومعناه: أنّ البعث أهون على الخلق من الإنشاء، لأن تكوينه في حدّ الاستحكام، والتمام أهون عليه وأقل تعبًا وكبدًا من أن يتنقل في أحوال ويندرج فيها إلى أن يبلغ ذلك الحدّ. وقيل: الأهون بمعنى الهين. ووجه آخر: وهو أن الإنشاء من قبيل التفضل الذي يتخير فيه الفاعل بين أن يفعله وأن لا يفعله، والإعادة من قبيل الواجب ١٥ الذي لا بدّ له من فعله؛ لأنه لجزاء الأعمال وجزاؤها واجب. والأفعال إما محال -والمحال ممتنع أصلًا خارج عن المقدور- وإما ما يصرف الحكيم عن فعله صارف وهو القبيح -وهو رديف المحال؛ لأنّ الصارف يمنع وجود الفعل كما تمنعه الإحالة- وإما تفضل -والتفضل حالة بين بين؛ للفاعل أن يفعله وأن لا يفعله- وإما واجب لا بدّ من فعله، ولا سبيل إلى الإخلال به.

İmdi; yapılması vâcip olan fiiller, muhâllikten en uzak ve meydana gelmeye en yakın olan fiillerdir. (Amellerin karşılığını vermek üzere) insanları tekrar diriltmek vâcip kabilinden olunca bu, muhâllikten en uzak fiil olmuştur; muhâllikten en uzak fiil olunca, teenni ve kolaylık kapsamına en iyi şekilde dâhil olmuş ve böylece en kolay fiillerden sayılmıştır; en kolay fiillerden olunca da ilk defa yaratmaktan daha kolay görülmüştür.

[351] "Göklerde ve yerde en yüce *durum*", yani başkasında benzeri bulunmayan en yüce sıfat "O'nunkidir." O bu vasıfla tanınmış; mahlûkatın ve delillerin lisanıyla, göklerde ve yerde böyle nitelenmiştir. Bu vasıf da O'nun; ilk defa yaratmaktan, tekrar yaratmaktan veya bunların dışında -kudrete konu olan- her hangi bir şeyi yapmaktan âciz olmayan bir *kudret sahibi* olmasıdır. Allah Teâlâ'nın şu ifadesi de buna delâlet eder: "O", takdir edilen her şeye karşı, önünde durulmaz bir gücü olan "mutlak izzet ve" her işi hikmet ve ilminin gereklerine göre yürüten "mutlak hikmet sahibidir."

[352] Mücahid'den [v. 103/721] rivayet edildiğine göre; "en yüce durum", *lâ ilâhe illallāh* sözüdür. Bu şu demektir: En yüce vasıf, yani *vahdaniyet*le vasfı "O'nundur." [Aşağıdaki] "O size kendinize dair bir temsil getirmekte…" [Rum 30/28] âyeti de bu mânayı desteklemektedir. Zeccac [v. 311/923] da demiştir ki: "Göklerde ve yerde en yüce durum O'nunkidir." ifadesinden maksat, "Bu, O'nun için daha kolaydır." hükmüdür; Allah Teâlâ bunu sizin için zor ve kolay olan şeylerde size bir temsil olarak getirmiştir. Zeccac ilk tefsiri[1] kastediyor.

28. O size, kendinize dair bir temsil getirmekte: "Şimdi kendi köleleriniz içinde, size nasip ettiğimiz şeylerde size ortak olup da sizinle aynı yetkiye sahip-birbirinizden çekindiğiniz gibi çekindiğiniz-biri olabilir mi? (İşte bizim de kullarımızdan böyle ortaklarımız yoktur.)" Akleden bir toplum için Biz, âyetleri işte böyle açık-seçik bildiririz.

[353] **Şayet** "مِنْ اَنْفُسِكُمْ ، مِنْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ ve مِنْ شُرَكَاءَ ifadelerinde geçen birinci, ikinci ve üçüncü Min arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** Birincisi "başlangıç" içindir; adeta şöyle buyurmaktadır: O size bir mesel getirdi ve onu size en yakın şey*den* yani kendinizden çıkardı, uzağa gitmedi. İkincisi, kısmîlik anlamı vermek için; üçüncüsü ise olumsuzluk mecrasında kullanılan soruyu pekiştirmekte olup zâid olarak getirilmiştir. Buna göre mâna şöyledir:

1 Yani Allah'ın, kudrete konu olabilen her şeye kadir olduğunu. / ed.

فكان الواجب أبعد الأفعال من الامتناع وأقربها من الحصول. فلما كانت الإعادة من قبيل الواجب كانت أبعد الأفعال من الامتناع؛ وإذا كانت أبعدها من الامتناع كانت أدخلها في التأني والتسهل، فكانت أهون منها؛ وإذا كانت أهون منها كانت أهون من الإنشاء.

٥ [٣٥١] {وَلَهُ الْمَثَلُ الْاَعْلٰى} أي الوصف الأعلى الذي ليس لغيره مثله قد عرف به، ووصف في السَّمٰوَات والأرض على ألسنة الخلائق وألسنة الدلائل؛ وهو أنه القادر الذي لا يعجز عن شيء من إنشاء وإعادة وغيرهما من المقدورات. ويدل عليه قوله تعالى {وَهُوَ الْعَزِيزُ} أي القاهر لكل مقدور، {الْحَكِيمُ} الذي يجري كل فعل على قضايا حكمته وعلمه.

١٠ [٣٥٢] وعن مجاهد {الْمَثَلُ الْاَعْلٰى} قول لا إله إلا الله، ومعناه: وله الوصف الأعلى الذي هو الوصف بالوحدانية. ويعضده قوله تعالى {ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ اَنْفُسِكُمْ} [الروم: ٢٨]. وقال الزجاج {وَلَهُ الْمَثَلُ الْاَعْلٰى فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} أي قوله تعالى {وَهُوَ اَهْوَنُ عَلَيْهِ} قد ضربه لكم مثلًا فيما يصعب ويسهل. يريد: التفسير الأوّل.

١٥ ٢٨-﴿ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ اَنْفُسِكُمْ هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَٓاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ فَاَنْتُمْ فِيهِ سَوَٓاءٌ تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ اَنْفُسَكُمْ كَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

[٣٥٣] فإن قلت: أي فرق بين الأولى والثانية والثالثة في قوله تعالى {مِنْ اَنْفُسِكُمْ}، {مِنْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ}، {مِنْ شُرَكَٓاءَ}؟ قلت: الأولى للابتداء، ٢٠ كأنه قال: أخذ مثلًا وانتزعه من أقرب شيء منكم، وهي أنفسكم ولم يبعد؛ والثانية للتبعيض، والثالثة مزيدة لتأكيد الاستفهام الجاري مجرى النفي. ومعناه:

Köleleriniz de sizin gibi olduğu, yani sizin gibi beşer ve sizin gibi Allah kulu oldukları halde, size verdiğimiz mallarda ve diğer şeylerde onlardan bazısının size ortak olmasına, yani size verdiğimiz şeylerde hür ve köle arasında bir üstünlük olmadan siz ve onların eşit seviyede olmanıza; özgür ortakların birbirinden çekindikleri gibi, onlar olmadan bağımsızca hareket etmekten ve onların görüşlerini almadan bir iş yapmaktan çekinir halde olmaya razı olur musunuz?[1] Kendiniz için buna razı olmuyorsunuz da, özgürlerin de, kölelerin de yegâne mâliki olan efendiler efendisi Allah Teâlâ'ya O'nun bazı kullarını ortak kılmaya nasıl razı oluyorsunuz!? "İşte böyle," bu yaptığımız açıklama gibi, "ayetleri açık-seçik bildirir," onları beyan ede"riz"; çünkü temsil, mânalardaki kapalılığı gideren ve onları açıklığa kavuşturan şeylerdendir. Zira temsil, mânalara suret ve şekil vermek gibidir. Bak, Allah Teâlâ burada şirki, nasıl çirkin bir surette tasvir etti.

29. Hayır! Zulmedenler bilgisizce arzu ve ihtiraslarına uymaktalar. Allah'ın saptırdığı birini kim doğru yola getirebilir ki? Hiç yardımcıları da yoktur bunların.

[354] "Zulmedenler," yani Allah'a ortak koşanlardır. Tıpkı "Çünkü şirk, gerçekten büyük bir zulümdür" [Lokman 31/13] âyetindeki gibi. "Bilgisizce," yani cahilce heveslerine uymaktalar; çünkü âlim, heva ve hevesine uyduğunda ilmi onu engelleyip vazgeçirebilir; cahil ise davar gibi avare avare dolaşır, hiçbir şey ona engel olmaz. "Allah'ın saptırdığı," yani ilâhî lütfa nail olamayacaklardan olduğunu bildiği için yardımsız, kendi haline bıraktığı; lütuf ve ihsanda bulunmadığı "birini," evet böyle birini "kim doğru yola getirebilir ki!?" "Yardımcıları da yoktur bunların." ifadesi, saptırmaktan maksadın, yardımsız kendi haline bırakmak olduğuna delildir.

30. Öyleyse yüzünü, samimi bir muvahhit olarak dine, yani Allah'ın insanları sonraki gelişmelere açık olarak yaratmış olduğu ilâhi fıtrata yönelt; çünkü (çağlar değişse de) Allah'ın yaratışında değişme olmaz; doğru din budur. Ama insanların çoğu bilmez.

31. Hep birlikte O'na yönelerek O'ndan sakının. Namazı dosdoğru kılın ve Müşriklerden olmayın.

32; yani o kimselerden ki, dinlerini parçalayıp fırka fırka olmuşlardır ve her grup kendi elindekinden gayet memnundur.

---

1 Elbette olmazsınız; kim kendi mülkünde kölesiyle eşitlenmek ister!? / ed.

هل ترضون لأنفسكم -وعبيدكم أمثالكم بشر كبشر وعبيد كعبيد- أن يشارككم بعضهم {فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ} من الأموال وغيرها ما تكونون أنتم وهم فيه على السواء من غير تفضلة بين حرّ وعبد؛ تهابون أن تستبدّوا بتصرف دونهم، وأن تفتاتوا بتدبير عليهم كما يهاب بعضكم بعضًا من الأحرار!؟ فإذا لم ترضوا بذلك لأنفسكم، ٥ فكيف ترضون لرب الأرباب ومالك الأحرار والعبيد أن تجعلوا بعض عبيده له شركاء!؟ {كَذٰلِكَ} أي مثل هذا التفصيل {نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ} أي نبينها؛ لأن التمثيل مما يكشف المعاني ويوضحها؛ لأنه بمنزلة التصوير والتشكيل لها. ألا ترى كيف صوّر الشرك بالصورة المشوّهة؟

٢٩-﴿بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا اَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَمَنْ يَهْدِي مَنْ اَضَلَّ اللّٰهُ وَمَا ١٠ لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾

[٣٥٤] {الَّذِينَ ظَلَمُوا} أي أشركوا، كقوله تعالى {إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ} [لقمان: ١٣]. {بِغَيْرِ عِلْمٍ} أي اتبعوا أهواءهم جاهلين، لأنّ العالم إذا ركب هواه ربما ردعه علمه وكفّه. وأما الجاهل فيهيم على وجهه كالبهيمة لا يكفه شيء. {مَنْ اَضَلَّ اللّٰهُ} من خذَلَه ولم يلطف به، لعلمه أنه ممن لا لطف له، فمن يقدر على هداية ١٥ مثله؟ وقوله {وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ} دليل على أن المراد بالإضلال الخذلان.

٣٠-﴿فَاَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللّٰهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللّٰهِ ذٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾

٣١-﴿مُنِيبِينَ اِلَيْهِ وَاتَّقُوهُ وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾

٣٢-﴿مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ﴾

[355] "Öyleyse yüzünü dine yönelt" ona doğrult; dini bırakıp sağa sola dönmeden ona çevir. Bu, dine gelmek, dinde ikamet üzere olmak, sebat etmek ve (dinin) sebeplerine önem vermek anlamında bir temsildir; çünkü bir şeye önem veren, gözünü ondan ayırmaz, bakışını ona sabitler ve tam bir yönelişle yüzünü ona doğrultur.

[356] حنيفًا (muvahhit olarak) ifadesi, [yüzünü çevirmesi] emredilen kişinin veya "din"in *hâl*idir.

[357] فِطْرَةَ اللهِ (ilâhi fıtrata), yani Allah'ın fıtratına sarılın veya Allah'ın fıtratına sarılmanız gerekir. Burada fiili, *-ilzemû* [sarılın] fiilindeki zamirden hal olan- مُنِيبِين [hep birlikte ona yönelerek] kelimesinden dolayı çoğul muhatap zamiriyle getirdim. Nitekim "Ondan sakının; namazı dosdoğru kılın; Müşriklerden olmayın." emirleri işbu zamirin bulunduğu cümle üzerine atfedilmişlerdir.

[358] "Allah'ın yaratışında değişme olmaz." sözüne dikkat edersen, *fıtrat* 'yaratılış'tır. Bu demektir ki; Allah insanları *tevhid*i ve *İslâm dini*ni kabul edecek nitelikte, ondan uzak kalmayacak ve onu inkâr etmeyecek şekilde yaratmıştır; çünkü İslam dini akla uygun, doğru düşünce ve anlayışla uyumlu bir dindir. O kadar ki, insanlar kendi hallerine bırakılsalardı, başka bir dini İslam'a tercih etmezlerdi. İnsanlardan yanlışa sapanlar [varsa da, bunlar] insan ve cin şeytanlarının aldatmasıyla sapmaktadırlar. Peygamber (s.a.)'in [Rabbinden naklettiği] "Ben bütün kullarımı *hanif* olarak yarattım. Onları dinlerinden şeytanlar çevirdi; başkasını bana ortak koşmalarını onlara şeytanlar emretti!" [*Müslim*, "Cennet", 63] hadisi ile, "Doğan her bebek fıtrat üzere doğar ve onu Yahudileştiren ve Hıristiyanlaştıran, bizzat kendi ana babası oluncaya kadar (da *fıtrat* üzere devam eder)." [*Buhârî*, "Cenâiz", 80; *Müslim*, "Kader", 22-25] hadisi bu âyetle aynı çerçevededir.

[359] "Allah'ın yaratışında değişme olmaz," bu fıtratın değiştirilmesi veya bozulması yakışık almaz.

[360] **Şayet** "Muhatap neden önce tekil, sonra çoğul yapılmış?" **dersen şöyle derim:** Önce ("Yüzünü dine yönelt." diye) Peygamber (s.a.)'e hitap edilmiştir. *Resûl*ü muhatap almak, onun ümmetini muhatap almak demektir -bu üslupta ayrıca lider/imam yüceltilmiş olmaktadır-; sonra bu hitabın ardından, daha da netleştirmek ve özetlemek için muhatap çoğul yapılmıştır.

[٣٥٥] {فَاَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ} فقوِّم وجهك له وعدّله غير ملتفت عنه يمينًا ولا شمالًا. وهو تمثيل لإقباله على الدين، واستقامته عليه، وثباته، واهتمامه بأسبابه؛ فإنّ من اهتم بالشيء عقد عليه طرفه، وسدّد إليه نظره، وقوّم له وجهه، مقبلًا به عليه.

٥ [٣٥٦] و{حَنِيفًا} حال من المأمور، أو من الدين.

[٣٥٧] {فِطْرَتَ اللّٰهِ} أي الزموا فطرة الله، أو عليكم فطرة الله. وإنما أضمرته على خطاب الجماعة، لقوله {مُنِيبِينَ اِلَيْهِ}. ومنيبين حال من الضمير في الزموا؛ وقولُه {وَاتَّقُوهُ وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ} معطوف على هذا الضمير.

[٣٥٨] والفطرة: الخلقة. ألا ترى إلى قوله {لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللّٰهِ} والمعنى:
١٠ أنه خلقهم قابلين للتوحيد ودين الإسلام، غير نائين عنه ولا منكرين له؛ لكونه مجاوبًا للعقل، مساوقًا للنظر الصحيح، حتى لو تركوا لما اختاروا عليه دينًا آخر. ومن غوى منهم فبإغواء شياطين الإنس والجن. ومنه قوله ﷺ: كل عبادي خلقت حنفاء فاجتالتهم الشياطين عن دينهم، وأمروهم أن يشركوا بي غيري. وقوله عليه السلام: كل مولود يولد على الفطرة، حتى يكون أبواه هما اللذان يهوّدانه
١٥ وينصرانه.

[٣٥٩] {لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللّٰهِ} أي ما ينبغي أن تبدّل تلك الفطرة، أو تغير.

[٣٦٠] فإن قلت: لم وحد الخطاب أوّلًا، ثم جمع؟ قلت: خوطب رسول الله ﷺ أولًا، وخطاب الرسول خطاب لأمته مع ما فيه من التعظيم للإمام، ثم جمع بعد ذلك للبيان والتلخيص.

[361] "Yani o kimselerden ki" -Müşriklerden bedeldir- "dinleri" olan İslâm dini"ni terketmişlerdir." *Fârakū*[1] fiili, şeddeli [فَرَّقُوا] olarak da okunmuştur; o zaman mâna şöyle olur: Heva ve heveslerinden dolayı *dîn*i farklı dinler haline getirdiler "ve fırka fırka oldular." Her fırka, kendisini saptıran lidere taraftar oldu. Onlardan "her grup kendi elindekinden" yani hak zannederek gittiği bâtıl yoldan "gayet memnundur." "O kimselerden" âyetinin, kendinden önceki âyetten kopuk olması da caizdir; o zaman mâna şöyle olur: *Mine'llezîne fârakū dînehum kull*u *hizbin ferihîne bi-mâ ledeyhim* (Kendi elindekinden gayet memnun olmak üzere her grup, *din*i terkederek birbirinden ayrılan kimselerdendir). Ancak bu durumda, فَرِحُونَ kelimesi كلّ kelimesinin sıfatı olarak merfû' olmuş olur.[2] Şairin şu sözünde olduğu gibi:

[Dostuna karşı] nefsaniyetini kırmayan her dost
[lâyıktır kendisinden uzaklaşılıp yüz çevrilmeye!][3]

33. İnsanlara bir zarar dokunduğunda, tamamen Rablerine yönelerek O'na yalvarırlar. Sonra O, katından kendilerine bir rahmet tattırınca, bir de bakarsınız ki, içlerinden bir grup, Rablerine şirk koşmaya başlamış!...

34. Böylece, kendilerine bizim verdiğimiz şeyleri nankörce inkâr ederler. Yaşayın bakalım! Yakında göreceksiniz!..

[362] *ed-Durr* zayıflık, hastalık, kıtlık veya buna benzer türden zorluklardır. *Rahmet* zorluklardan kurtulmaktır. لِيَكْفُرُوا fiilinin başındaki Lâm mecazdır.[4] Bunun bir örneği de "Sonuçta Firavun'un adamları onu buldular… ki kendileri için bir düşman ve tasa kaynağı *olsun*" [Kasas 28/8] âyetidir. "Yaşayın bakalım!" ifadesi, "dilediğinizi yapın" [Fussilet 41/40] âyetine benzer.

[363] Bu şekilde yaşamanızın kötü sonuçlarını "yakında göreceksiniz!.."

[364] فَتَمَتَّعُوا ifadesini İbn Mes'ûd, *ve li-yetemette'û* ['Yaşasınlar' bakalım!] şeklinde okumuştur.

35. Yoksa biz bunlara güçlü bir kanıt indirmişiz de O'na ortak koşmalarını o mu söylüyor?

1 Âyet فَرَّقُوا şeklindedir. Müfessirin esas aldığı *fârakū* ifadesi müfâ'ale babından olmak hasebiyle, din ve mezhep sahiplerinin 'din ve mezheplerini karşılıklı olarak birbirinden ayırdıklarını' ifade ederken, فرّقوا kıraati, 'dini paramparça etmelerini' ifade etmektedir. Bu kalıptaki *teksir,* aslında tek olan dinin -yani İslâmiyet'in [Hakk'a teslimiyetin]- çoğaltıldığı, musevîlik, îsevîlik vb. parçalara ayrıldığı anlamını vermektedir. Müfessir, *fârakū* kıraatini esas almakta ise de ibarenin devamındaki "Ve fırka fırka oldular." tabiri فرّقوا kıraatini destekler mahiyettedir. / ed.

2 Müfessir, فَرِحُونَ kelimesini ibarede mansûp takdir ettiği halde ayette neden merfû' olabileceğini açıklıyor. Ancak kelimenin كلّ'un sıfatı olabilmesi için ma'rife olması gerekmiyor mu? / ed.

3 غَيْرُ haber değil, كُلّ'ün sıfatı olarak merfû'dur; haber جَدِيرٌ kelimesidir. / ed.

4 Çünkü nankörlük etmek için Rablerine şirk koşmuş değillerdir; aksine O'na şirk koştukları 'varlık'ların kendilerine şefaatçi olmaları için koşmuşlar; bu da onları nankörlüğe götürmüştür. / çev.

[٣٦١] {مِنَ الَّذِينَ} - بدل من المشركين - «فارقوا دينهم»، تركوا دين الإسلام. وقرئ «فرّقوا دينهم» بالتشديد، أي جعلوه أديانًا مختلفة لاختلاف أهوائهم، {وَكَانُوا شِيَعًا} فرقًا، كل واحدة تشايع إمامها الذي أضلها. {كُلُّ حِزْبٍ} منهم فرح بمذهبه مسرور، يحسب باطله حقًا. ويجوز أن يكون {مِنَ الَّذِينَ} منقطعًا مما قبله، ومعناه: ٥ من المفارقين دينهم كل حزب فرحين بما لديهم، ولكنه رفع فرحون على الوصف لكل، كقوله:

وَكُلُّ خَلِيلٍ غَيْرُ هَاضِمِ نَفْسِهِ ❁ [فَبِالصَّدِّ وَالْإِعْرَاضِ عَنْهُ جَدِيرُ]

٣٣-﴿وَإِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا أَذَاقَهُمْ مِنْهُ رَحْمَةً إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ﴾

١٠ ٣٤-﴿لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾

[٣٦٢] الضر: الشدّة من هزال أو مرض أو قحط أو غير ذلك. والرحمة: الخلاص من الشدّة. واللام في {لِيَكْفُرُوا} مجاز مثلها في {لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا} [القصص: ٨]. {فَتَمَتَّعُوا} نظير {اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ} [فصلت: ٤٠].

[٣٦٣] {فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ} وبال تمتعكم.

١٥ [٣٦٤] وقرأ ابن مسعود «وليتمتعوا».

٣٥-﴿أَمْ أَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا فَهُوَ يَتَكَلَّمُ بِمَا كَانُوا بِهِ يُشْرِكُونَ﴾

[365] *Sultān* güçlü kanıt demektir. Bu kanıtın konuşması mecazdır. Nitekim "Onun kitabı bunu söyler." veya "Bu, Kur'ân'ın dile getirdiği şeylerdendir." dersin. Bu, delâlet ve şahitlik etmek anlamındadır; âdeta şöyle buyurmaktadır: "Onların şirk koşmalarına ve bunun doğru olduğuna şahitlik eden [bir kitap]..!"

[366] بِمَا كَانُوا ifadesindeki Mâ, mastariyye olup "Allah'a şirk koşmalarını" mânası verir. Mâ'nın mevsûle olması ve بِهِ'deki zamirin Mâ'ya râci olması da caizdir; o zaman mâna şöyle olur: "Kendisi sebebiyle şirke düştükleri şeyi o mu söylüyor!?" Mânanın şöyle olma ihtimali de vardır: "Yoksa biz bunlara *bir güçlü kanıt sahibi* -yani elinde kanıt bulunan bir melek- indirmişiz de, kendisi sebebiyle şirke düştükleri delili bunlara o melek mi söylüyor?!

36. Evet, ne zaman insanlara bir rahmet tattırdıysak, onunla sevinmişlerdir; ama kendi yapıp ettiklerinden dolayı başlarına bir kötülük gelse, ümitsizliğe düşüverirler!

37. Görmezler mi ki Allah, rızkı dilediklerine bol bol vermekte ve kısmaktadır. İman eden bir toplum için bunda elbette âyetler var.

[367] İnsanlara "ne zaman", yağmur veya bolluk veya sağlık gibi bir nimet; "bir rahmet tattırdıysak, onunla sevinmişlerdir. Ama başlarına" kuraklık veya darlık veya hastalık türünden bir bela; "bir kötülük gelse" -ki bunun sebebi, kendi masiyetlerinin uğursuzluğudur- "ümitsizliğe düşüverir", rahmetten ümit kesiverir"ler!"

[368] Sonra Allah Teâlâ "Bol bol verenin de, kısanın da Allah olduğunu bildikleri halde hangi gerekçe ile O'nun rahmetinden ümit kesiyorlar!? Niçin, sıkıntılarla cezalandırılmalarına sebep olan masiyetlerden tevbe ederek O'na dönmüyorlar… ki onları tekrar rahmetine kavuştursun" diyerek yaptıklarını yadırgamış ve kınamıştır.

38. O halde akrabaya, düşküne ve yolda kalmışa hak ettiğini ver. Allah rızasını arzu edenler için bu daha hayırlıdır. Felaha erecekler de bunlardır.

[369] Akrabanın hakkı, *sıla-i rahim*dir; düşkünün ve yolda kalmışın hakkı kendileri için belirlenen zekâttan alacakları paydır. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*, kazanmaktan âciz, muhtaç durumda oldukları takdirde, (nesep yoluyla) nikâhı haram olanlara nafaka vermenin vâcip olduğuna bu âyetle delil getirmiştir. Şâfiʻî *Rahimehullāh*'a göre ise "Akrabalık sebebiyle sadece çocuğa ve ana-babaya nafaka verilir." Şâfiʻî, diğer yakınlıkları amcaoğluna kıyas etmiştir; çünkü amca (ve dayı) çocukları arasında nikâh haramlığı yoktur.[1]

1 Bunlara zekât verilebileceği için nafaka vermek gerekmez. / çev.

[٣٦٥] السلطان: الحجة، وتكلمه مجاز، كما تقول: كتابه ناطق بكذا، وهذا مما نطق به القرآن. ومعناه الدلالة والشهادة، كأنه قال: فهو يشهد بشركهم وبصحته!

[٣٦٦] وما في {بِمَا كَانُوا} مصدرية، أي بكونهم بالله يشركون. ويجوز أن تكون موصولة ويرجع الضمير إليها؛ ومعناه: فهو يتكلم بالأمر الذي بسببه يشركون. ويحتمل أن يكون المعنى: أم أنزلنا عليهم ذا سلطان، أي ملكًا معه برهان فذلك الملك يتكلم بالبرهان الذي بسببه يشركون.

٣٦-﴿وَإِذَا اَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ﴾

٣٧-﴿اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّ اللّٰهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

[٣٦٧] {وَإِذَا اَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً}، أي نعمة من مطر أو سعة أو صحة {فَرِحُوا بِهَا وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ}، أي بلاء من جدب أو ضيق أو مرض - والسبب فيها شؤم معاصيهم - قنطوا من الرحمة.

[٣٦٨] ثم أنكر عليهم بأنهم قد علموا أنه هو الباسط القابض، فما لهم يقنطون من رحمته، وما لهم لا يرجعون إليه تائبين من المعاصي التي عوقبوا بالشدّة من أجلها، حتى يعيد إليهم رحمته.

٣٨-﴿فَاٰتِ ذَا الْقُرْبٰى حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ ذٰلِكَ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللّٰهِ وَاُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

[٣٦٩] حق ذي القربى صلة الرحم. وحق المسكين وابن السبيل نصيبهما من الصدقة المسماة لهما. وقد احتج أبو حنيفة رحمه الله بهذه الآية في وجوب النفقة للمحارم إذا كانوا محتاجين عاجزين عن الكسب. وعند الشافعي رحمه الله لا نفقة بالقرابة إلا على الولد والوالدين؛ قاس سائر القرابات على ابن العم، لأنه لا ولاد بينهم.

[370] **Şayet** "O halde akrabaya hak ettiğini ver" âyetinin kendinden önceki kısımla nasıl bir alâkası var ki Fâ (O halde) ile getirildi?" **dersen şöyle derim:** Başlarına kendi yapıp ettiklerinden dolayı kötülük geldiği anlatılınca, ardından yapılması gereken şeylerle terkedilmesi gereken şeyleri anlatmış oldu.[1]

[371] يُرِيدُونَ وَجْهَ اللهِ âyetinde *vech* ile Allah Teâlâ'nın zatı veya O'nun yönü/yanı kastedilmiş olabilir; yani "Yaptıkları iyilikle sadece O'nu ve O'nun hakkını gözetenler için…" Tıpkı "Sırf yüce Rabbinin rızasını kazanmak için…" [Leyl 92/20] âyetindeki gibi. Veya "Başka herhangi bir ciheti değil, sadece Allah'a yaklaşma cihetini kastedenler için…" Bu iki mâna birbirine yakındır ama bu mânaya ulaşılan yol farklıdır.

39. İnsanların malları içinde artsın diye faize verdiğiniz şey, Allah katında artmaz. Allah'ın rızasını arzu ederek (benliğinizi ve malınızı) arındırmak için verdiklerinize gelince, bunlardır işte, (Allah'tan alacaklarını) kat kat artıranlar.

[372] Bu âyet "Allah faizi mahveder ve sadakaları nemalandırır." [Bakara 2/276] âyeti ile tıpatıp aynı mânada olup, şunu kasdetmektedir: Ey fâiz yiyenler! İnsanların malları içinde artsın ve çoğalsın diye faize verdiğiniz şey Allah katında artmaz ve bereketlenmez. Başka herhangi bir mükâfat beklemeden, görsünler ve duysunlar demeden, sırf Allah rızası için verdiğiniz zekât ve sadakaya gelince; "işte bunlar[ı verenler]dir, o yaptıkları iyilikleri kat kat artıranlar." *el-Mud'ıf* kelimesi, "kuvvetli" anlamına gelen *el-mukvî* ve "varlıklı" anlamına gelen *el-mûsir* kelimelerine benzer. Kelime, Ayın'ın fethası ile de okunmuştur [kendilerine kat kat verilenler].

[373] Bu âyetin faizcilik yapan Sakīf kabilesi hakkında nâzil olduğu söylenmiştir. Şu da söylenmiştir ki burada kastedilen, bir kimsenin başka bir kimseye, yaptığı bağıştan veya verdiği hediyeden daha fazlasını kendisine versin diye bağışta bulunması veya hediye vermesidir. Bu fazlalık haram değildir; fakat aldığına karşılık fazlasını veren kimseye bu fazlalıktan dolayı sevap verilmez.

[374] Demişlerdir ki: İki türlü *ribâ* vardır. (i) Haram olan: Verdiğinden daha fazlası alınan veya bir menfaat sağlayan her türlü borç veriştir. (ii) Haram olmayan: Kişinin yaptığı bağış veya verdiği hediye ile bunlardan daha fazlasını beklemesidir. Hadiste şöyle buyrulmuştur: "Verdiğinden fazlasını bekleyene, yaptığı o hibeden dolayı mükâfat verilir."

---

1 "O halde" bağlacının getirilme sebebi, bir önceki ayette dile getirildiği gibi Allah'ın, rızkı kimine bol bol, kimine ölçe biçe vermiş olmasıdır; yani mademki dünyada fakirler de var, o halde muhtaçların, düşkün ve fakirlerin gözetilmesi şarttır. / ed.

[٣٧٠] فإن قلت: كيف تعلق قوله {فَاٰتِ ذَا الْقُرْبٰى} بما قبله حتى جيء بالفاء؟ قلت: لما ذكر أنّ السيئة أصابتهم بما قدّمت أيديهم، أتبعه ذكر ما يجب أن يفعل وما يجب أن يترك.

[٣٧١] {يُرِيدُونَ وَجْهَ اللّٰهِ} يحتمل أن يراد بوجهه ذاته أو جهته وجانبه، أي يقصدون بمعروفهم إياه خالصًا وحقه، كقوله تعالى {اِلَّا ابْتِغَاۤءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْاَعْلٰى} [الليل: ٢٠] أو يقصدون جهة التقرّب إلى الله لا جهة أخرى، والمعنيان متقاربان، ولكن الطريقة مختلفة.

٣٩-﴿وَمَاۤ اٰتَيْتُمْ مِنْ رِبًا لِيَرْبُوَا فِي اَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوا عِنْدَ اللّٰهِ وَمَاۤ اٰتَيْتُمْ مِنْ زَكٰوةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللّٰهِ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ﴾

[٣٧٢] هذه الآية في معنى قوله تعالى {يَمْحَقُ اللّٰهُ الرِّبٰوا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ} [البقرة: ٢٧٨] سواء بسواء، يريد: وما أعطيتم أكَلة الربا {مِنْ رِبًا لِيَرْبُوَا فِي} أموالهم ليزيد ويزكو في أموالهم، فلا يزكو عند الله ولا يبارَك فيه. {وَمَاۤ اٰتَيْتُمْ مِنْ زَكٰوةٍ}، أي صدقة تبتغون به وجهه خالصًا، لا تطلبون به مكافأة ولا رياء وسمعة {فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ} ذوو الإضعاف من الحسنات. ونظير المضعف: المقوى والموسر، لذي القوّة واليسار. وقرئ بفتح العين.

[٣٧٣] وقيل نزلت في ثقيف، وكانوا يربون. وقيل: المراد أن يهب الرجل للرجل أو يهدي له ليعوّضه أكثر مما وهب أو أهدى؛ فليست تلك الزيادة بحرام، ولكن المعوّض لا يثاب على تلك الزيادة.

[٣٧٤] وقالوا: الربا ربوان؛ فالحرام كل قرض يؤخذ فيه أكثر منه، أو يجرّ منفعة. والذي ليس بحرام أن يستدعي بهبته أو بهديته أكثر منها. وفي الحديث: المستغزر يثاب من هبته.

[375] وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رِبًا (faize verdiğiniz şey) ifadesi, "daldığınız ya da bulaştığınız [yani işlediğiniz] faiz verme işi" anlamına gelen *ve mâ eteytum min riben* şeklinde de okunmuştur. لِيَرْبُوَ (artsın diye) ifadesi, ويُرْبِي الصَّدَقَاتِ ("Allah sadakaları artırır." [Bakara 2/276]) âyetindeki gibi, "artırmak" anlamında *li-turbû* (mallarınızı artırmak için) şeklinde de okunmuştur.

[376] "Bunlardır işte, kat kat artıranlar!" ifadesinde güzel bir *iltifat* [muhataptan gaibe dönüş] sanatı vardır; adeta Allah, meleklerine ve yarattığı has kullarına *dönerek* şöyle demektedir: "Verdikleri sadaka ve zekâtlarla Allah rızası peşinde koşanlar, bunlardır işte sevaplarını kat kat artıranlar!" Bu onlar hakkında[1]; "Sizlersiniz işte, sevaplarını kat kat artıranlar!" demekten daha güzel bir medihtir. اَلْمُضْعِفُونَ kelimesi, *el-mud'ifûne bi-hî* (*onu* kat kat artıranlar) anlamındadır; çünkü burada ما'ya ait bir zamirin bulunması zaruridir. Bir başka açıklama[2] da; فَأولَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ ifadesinin, *fe-mu'tûhu ulâike humu'l-mud'ifûne* (Bunu verenler, işte onlardır kat kat artıranlar!) takdirinde olmasıdır. Buradaki hazif, ifadede onu gösteren bir delil bulunduğu için yapılmıştır. [Arap dilinde mübteda çok hazfedildiği için] bu daha kolay bulunan bir açıklama; birincisi ise [çok ince bir *iltifat*tan dolayı] daha fayda dolu bir açıklamadır.

40. Sizi yaratıp sonra rızıklandıran, sonra sizi öldürecek ve daha sonra diriltecek olan, Allah'tır. Sizin "ortak"larınız arasında bunlardan birini yapabilen var mı? Allah, koştukları ortaklardan münezzehtir, aşkındır.

[377] الله lâfzı mübteda olup haberi "sizi yaratıp…"dır; yani kendisinden başka hiç kimsenin yapamayacağı [yaratma, rızık verme, öldürme - diriltme gibi) bu özel işleri yapan, Allah'tır. Sonra; "O'na denk saydığınız putlar vd. ortaklarınız arasında bunlardan herhangi birini yapabilecek biri var mı ki vardığınız görüş sahih olsun!?" buyurmakta; sonra da ["Allah, koştukları ortaklardan münezzehtir." buyurarak] kendi durumunun ortaklarının durumundan çok farklı olduğunu belirtmektedir.

[378] "Sizi yaratıp" ifadesinin, mübtedanın sıfatı, "Ortaklarınız arasında kimse var mı?" ifadesinin haber, "bunlardan" ifadesinin de haber cümlesini mübtedaya bağlayan bağ olması da caizdir; çünkü "bunlardan" demek "Allah'ın bu fiillerinden" demektir. Birinci, ikinci ve üçüncü Min'den her biri, onların ortaklarının âciz ve taptıkları varlıkların hiçbir şey bilmez olduklarını göstermek için gelen ayrı ayrı tekitlerdir.

41. Karadaki ve denizdeki bozulma, insanların işlediği şeyler yüzünden ortaya çıkmıştır. Böylece Allah, (yanlışlarından) dönsünler diye onlara yaptıklarının bir kısmını tattırmış oluyor!

1 Yani ibarenin iltifatsız normal akışına göre… / ed.
2 Yani neden muhataptan gaibe dönüldüğü hakkında. / ed.

[٣٧٥] وقرئ «وما أتيتم من ربا» بمعنى: وما غشيتموه أو رهقتموه من إعطاء ربا. وقرئ «لِتُرْبوا»، أي لتزيدوا في أموالهم، كقوله تعالى {وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ}، أي يزيدها.

[٣٧٦] وقولُه تعالى {فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ} التفات حسن، كأنه قال لملائكته وخواص خلقه؛ فأولئك الذين يريدون وجه الله بصدقاتهم هم المضعفون. فهو أمدح لهم من أن يقول: فأنتم المضعفون. والمعنى: المضعفون به، لأنه لا بد من ضمير يرجع إلى {مَآ}. ووجه آخر وهو أن يكون تقديره: فمؤتوه أولئك هم المضعفون. والحذف لما في الكلام من الدليل عليه، وهذا أسهل مأخذًا، والأوّل أملأ بالفائدة.

٤٠-﴿اَللّٰهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ هَلْ مِنْ شُرَكَٓائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذٰلِكُمْ مِنْ شَيْءٍ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

[٣٧٧] {اَللّٰهُ} مبتدأ وخبره {الَّذِي خَلَقَكُمْ}، أي الله هو فاعل هذه الأفعال الخاصة التي لا يقدر على شيء منها أحد غيره؛ ثم قال: {هَلْ مِنْ شُرَكَٓائِكُمْ} الذين اتخذتموهم أندادًا له من الأصنام وغيرها {مَنْ يَفْعَلُ} شيئًا قط من تلك الأفعال حتى يصح ما ذهبتم إليه!؟ ثم استبعد حاله من حال شركائهم.

[٣٧٨] ويجوز أن يكون {الَّذِي خَلَقَكُمْ} صفة للمبتدأ، والخبر {هَلْ مِنْ شُرَكَٓائِكُمْ}، وقوله {مِنْ ذٰلِكُمْ} هو الذي ربط الجملة بالمبتدأ، لأن معناه: من أفعاله؛ ومنِ الأولى والثانية والثالثة كل واحدة منهنّ مستقلة بتأكيد، لتعجيز شركائهم، وتجهيل عبدتهم.

٤١-﴿ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ اَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾

42. De ki: Yeryüzünde gezin de öncekilerin âkıbetinin nice olduğuna bir bakın!.. Ki çoğu müşrikti.

[379] "Karadaki ve denizdeki bozulma;" kuraklık, kıtlık, tarımda verimsizlik, ticarette kârsızlık, insanlar ve hayvanlarda salgın ölümler, yangınların ve suda boğulma felaketlerinin çokluğu, avcıların ve inci avcılarının gittikleri avlardan eli boş dönmeleri, her şeyden bereketin kalkması, özetle; menfaatlerin azalıp zararların çoğalması gibi felaketlerdir. İbn Abbas'ın; "Toprak kuruyup verimsizleşti; deniz ürünleri tükendi." dediği rivayet edilir. Araplar "Yağmur kesilince, denizdeki hayvanlar körelir." derler.

[380] Hasan-ı Basrî'den rivayet edildiğine göre; "deniz"den maksat, deniz kıyısında bulunan deniz şehirleri ve köyleridir. İkrime'nin; "Araplar büyük şehirlere deniz derler." dediği rivayet edilmiştir.[1]

[381] [فِي الْبَرِّ وَالْبَحْر ifadesi] *fi'l-berri ve'l-buhûr* (karada ve denizlerde) şeklinde de okunmuştur.

[382] "… insanların işlediği şeyler yüzünden ortaya çıkmıştır." Tıpkı "Başınıza her ne musibet gelirse, tamamen kendi ellerinizin kazandığı yüzündendir." [Şûra 42/30] âyetindeki gibi. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre karadaki bozulma Âdem'in oğlunun, kardeşini öldürmesi yüzünden; denizdeki bozulma da (Umman Meliki) Cülendâ'nın bütün sağlam gemileri gasp ederek alması yüzünden ortaya çıkmıştır. Katâde'den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre; karadaki ve denizdeki bozulma *bi'set*ten önce idi. Peygamber (s.a.) gönderilince sapıklık ve zulümden dönenler dönmüştür. Allah Teâlâ'nın bu âyetle, insanların bu yaptıklarıyla karada ve denizde kötülük ve masiyetlerin ortaya çıktığını kastediyor olması da caizdir.

[383] **Şayet** "لِيُذِيقَهُم بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ (Belki dönerler diye, yaptıklarının bir kısmını onlara tattırmak **için**) ifadesiyle kastedilen nedir?" **dersen şöyle derim:** İlk tefsire göre mâna açıktır: Allah âhirette onları bütün yaptıklarıyla cezalandırmadan önce yaptıkları bazı şeylerin kötü sonuçlarını onlara daha dünyada *tattırmak için* yaşarkenki geçim yollarını ve ilişkilerini bozmuştur ki içinde bulundukları şeyden dönsünler. İkinci tefsire göre ise Lâm [için/diye] mecazî olup mâna şöyledir: Kötülüklerin onlar yüzünden ortaya çıkması, Allah'ın, 'dönsünler diye, yaptıklarının vebalini kendilerine tattırmasını gerektiren' şeylerden biridir.[2] Sanki sırf bunun için fesat çıkartıp yeryüzünde masiyetlerin yayılmasına sebep olmuşlarmış gibi.

1 Nitekim Medine için *buhayra* tabiri kullanılmıştır [Bkz. *Buhārî*, "Mardā", 15 ve *Müslim*, "Cihad", 116]. / çev.

2 Tamam, onlar bu kötülükleri, Allah bunların vebalini kendilerine ***tattırsın diye*** yapmış değillerdi; ama adeta bunu kendi üzerlerine kendileri çektiler! / ed.

٤٢-﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلُ كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ﴾

[٣٧٩] الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ نحو الجدب، والقحط، وقلة الريع في الزراعات والربح في التجارات، ووقوع الموَتان في الناس والدواب، وكثر الحرق والغرق، وإخفاق الصيّادين والغاصة، ومحْق البركات من كل شيء، وقلة المنافع في الجملة وكثرة المضارّ. وعن ابن عباس: أجدبت الأرض وانقطعت مادّة البحر. وقالوا: إذا انقطع القطر عميت دواب البحر.

[٣٨٠] وعن الحسن أنّ المراد بالبحر مدنُ البحر وقراه التي على شاطئه. وعن عكرمة: العرب تسمي الأمصار البحار.

[٣٨١] وقرئ «في البر والبحور».

[٣٨٢] {بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ} بسبب معاصيهم وذنوبهم، كقوله تعالى {وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ} [الشورى: ٣٠]. وعن ابن عباس {ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ} بقتل ابن آدم أخاه؛ وفي البحر بأن جُلَندى كان يأخذ كل سفينة غصبًا. وعن قتادة: كان ذلك قبل البعثة، فلما بعث رسول الله ﷺ رجع راجعون عن الضلال والظلم. ويجوز أن يريد ظهور الشر والمعاصي بكسب الناس ذلك.

[٣٨٣] فإن قلت: ما معنى قوله {لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ}؟ قلت أمّا على التفسير الأول فظاهر، وهو أنّ الله قد أفسد أسباب دنياهم، ومحَقها ليذيقهم وبال بعضهم أعمالهم في الدنيا قبل أن يعاقبهم بجميعها في الآخرة، لعلهم يرجعون عما هم عليه. وأمّا على الثاني فاللام مجاز، على معنى أنّ ظهور الشرور بسببهم مما استوجبوا به أن يذيقهم الله وبال أعمالهم إرادة الرجوع، فكأنهم إنما أفسدوا وتسببوا لفشوّ المعاصي في الأرض لأجل ذلك.

[384] İfade Nun ile *li-nuzîkahum* (onlara tattıralım diye) şeklinde de okunmuştur.

[385] Daha sonra Allah; öfkelenmesine ve ibretlik cezalar vermesine masiyetlerin sebep olduğunu vurgulamış; Mekkelilere yeryüzünde gezip Allah'ın o ümmetleri nasıl helâk ettiğine ve masiyetleri yüzünden onlara nasıl kötü bir azap tattırdığına bakmalarını emretmiştir. Ayrıca, "Ki *çoğu* müşrikti!.." sözüyle, onları helâk etmesinin sebebinin sadece şirk olmadığını, bunun altındaki masiyetlerin de helâke sebep olduğunu göstermiştir.[1]

43. Allah'tan, geri çevrilmesi söz konusu olmayan bir gün gelmeden, yüzünü o dosdoğru dine yönelt. Ki o gün bölük bölük olacaklar:

44. Kim nankörce inkâr etmişse inkârı kendi aleyhine olacak; kim de salih amel işlemişse sadece kendileri için, yatacak yer düzlemiş (yani iyi bir hazırlık yapmış) olacaklar.

45. Böylece iman edip salih amel işleyenleri, Allah lütfuyla mükâfatlandıracaktır. O, inkârcı nankörleri elbette sevmez.

[386] *el-Kayyim* hiçbir eğrilik bulunmayan, dosdoğru demektir. "Allah'tan" ifadesi ya gelme fiiliyle alâkalıdır -ki o zaman mâna; "Kimsenin geri çeviremeyeceği bir gün Allah tarafından gelmeden önce" şeklinde olur. Tıpkı "onu geri çeviremezler." [Enbiya 21/40] âyetindeki gibi- ya da geri çevrilme mastarıyla alâkalıdır; o zaman da mâna şöyle olur: Allah bir kere onu getirecek olduktan sonra bir daha geri çevirmez; Allah tarafından geri çevirme diye bir şey söz konusu olmaz. *Meradd* geri çevirmek anlamında mastardır.

[387] يَصَّدَّعُونَ ifadesinin aslı *yetesadde'ûne*dir; "birbirlerinden ayrışacaklar" anlamındadır. Tıpkı "(Kıyamet) saat(i) gelip çattığı gün, işte o gün birbirlerinden ayrışırlar." [Rum 30/14] âyetindeki gibi.

[388] "İnkârı kendi aleyhinedir!" ifadesi, kelimeleri az, fakat çok anlamlı, derin bir cümledir; çünkü bundan daha öte bir zarar yoktur; zira inkârcılığının zarar verdiği birini her türlü zarar kuşatmış demektir.

[389] "Sadece kendileri için yatacak yer düzlemiş olacaklar." Yatacağı yeri *mehd* eden, yani hazırlayan kişinin, orada kendisini rahatsız edecek, yatağı çekilmez kılacak: çıkıntılı yerler, çakıl taşları veya yatanı rahatsız edecek başka bir şey olmasın diye yaptığı düzeltme ve döşemeyi bunlar kendileri için [Cennette yerleşmek üzere, dünyada iken] yapmış olacaklar. Bu ifade ile "Kendileri için kaygılanırlar." mânasını kastetmiş olması da caizdir. Tıpkı Arapların; şefkatli kişi hakkında kullandıkları *ummun feraşet fe-enâmet* (Şefkatle uyutan bir ana) sözlerindeki gibi.

---

1 Kur'ân'a göre helâkin sebebi *zulüm*dür; sadece inançta değil *amel* ve her tür icraatta yanlışlar yapmak. / ed.

[٣٨٤] وقرئ «لنذيقهم»، بالنون.

[٣٨٥] ثم أكد تسبب المعاصي لغضب الله ونكاله، حيث أمرهم بأن يسيروا في الأرض فينظروا كيف أهلك الله الأمم وأذاقهم سوء العاقبة لمعاصيهم، ودل بقوله {كَانَ اَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ} على أنّ الشرك وحده لم يكن سبب تدميرهم، وأنّ ما دونه من المعاصي يكون سببًا لذلك. ٥

٤٣-﴿فَاَقِمْ وَجْهَكَ لِلدّ۪ينِ الْقَيِّمِ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللّٰهِ يَوْمَئِذٍ يَصَّدَّعُونَ﴾

٤٤-﴿مَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِاَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ﴾

٤٥-﴿لِيَجْزِيَ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْ فَضْلِهِ اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْكَافِر۪ينَ﴾ ١٠

[٣٨٦] القيم: البليغ الاستقامة الذي لا يتأتى فيه عوج {مِنَ اللّٰهِ} إمّا أن يتعلق بـ{يَأْتِيَ}، فيكون المعنى: من قبل أن يأتي من الله يوم لا يردّه أحد؛ كقوله تعالى {فَلَا يَسْتَط۪يعُونَ رَدَّهَا} [الأنبياء: ٤٠] أو بمردّ، على معنى: لا يردّه هو بعد أن يجيء به، ولا ردّ له من جهته. والمردّ: مصدر بمعنى الردّ.

[٣٨٧] {يَصَّدَّعُونَ} يتصدّعون، أي يتفرقون، كقوله تعالى {وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يَوْمَئِذٍ يَتَفَرَّقُونَ} [الروم: ١٤]. ١٥

[٣٨٨] {فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ} كلمة جامعة لما لا غاية وراءه من المضارّ؛ لأنّ من كان ضارّه كفره فقد أحاطت به كلّ مضرّة!

[٣٨٩] {فَلِاَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ} أي يسوّون لأنفسهم ما يسوّيه لنفسه الذي يمهد فراشه ويوطئه، لئلا يصيبه في مضجعه ما ينبيه عليه وينغص عليه مرقده من نتوء أو قضض أو بعض ما يؤذي الراقد. ويجوز أن يريد: فعلى أنفسهم يشفقون، من قولهم في المشفق: أمّ فرشت فأنامت. ٢٠

[390] İki yerde (“inkârı kendi aleyhine” ve “sadece kendilerine” âyetlerinde) zarfın öne alınması, küfrün zararının sadece kâfire ait olup ondan öte geçmeyeceğini, imanın ve salih amelin faydasının da sadece mümine dönüp başkasına geçmeyeceğini göstermek içindir.

5 [391] لِيَجْزِىَ kelimesi يَمْهَدُون fiiliyle alâkalı olup, onun niçin yapıldığını gösterir. مِنْ فَضْلِهِ yani onlara verilmesi gereken sevap ve karşılığı tam olarak verdikten sonra *fazla*dan vererek. Bu ifade, kinayeye benzemektedir; çünkü fazlalık, asıl sevaba tâbidir. Dolayısıyla bu ancak, tâbi olduğu sevap hâsıl olduktan sonra olur. Veya Allah bununla, sevabı demek olan bağış ve ihsanını (*atā*sını) kastet-
10 miştir; çünkü Araplara göre *füzūl* ve *fevâzıl*, bağış ve ihsanlar anlamındadır.

[392] “İman edip salih amel işleyenler” ifadesinin, (daha önce geçtiği halde) yerine zamir kullanılmayarak sarih isim halinde tekrar edilmesi, *salih mümin*den başkasının Allah katında felâh bulamayacağını iyice anlatmak içindir. “O, inkârcı nankörleri elbette sevmez!” sözü, *mefhûm-i muhālif*le-
15 riyle biri diğerinin anlamını gösteren sözleri karşılıklı kullanmak (*tard ve ʿaks*) suretiyle, tekrar tekrar anlatmak içindir.

46. O’nun âyetlerinden biri de rüzgârları müjdeci olarak göndermesidir; böylece, size rahmetinden tattırmış olur; gemiler O’nun emriyle aheste aheste gider de lütfundan (rızık) ararsınız ve belki şükredersiniz.

20 [393] “Rüzgârlar”dan maksat güney, kuzey ve saba rüzgârlarıdır; bunlar rahmet rüzgârlarıdır. Batı rüzgârına (*debûr*) gelince bu, azap rüzgârıdır. Peygamber (s.a.)’in “Allah’ım! Onu rahmet rüzgâr*lar*ı yap, azap rüzgârı yapma!” buyurması bundandır.

[394] Allah Teâlâ rüzgârları göndermesindeki amaçları saymış ve bunla-
25 rı (i) yağmurun geleceğini müjdelemek için ve (ii) rahmetini tattırmak için gönderdiğini belirtmiştir. Bu rahmet; yağmurun inmesi ve onun ardından gelen bolluk ve rüzgârların esmesiyle yerin temizlenmesine bağlı olarak oluşan serinliktir. Peygamber (s.a.); “Değişik yönlerden esen rüzgârlar çoğalınca yeryüzü temizlenir.” buyurmuştur. Diğer rahmetler; havadaki kokunun
30 giderilmesi, tohumların savrulması ve benzeri rahmetlerdir. (iii) Gemilerin, rüzgâr eserken denizde aheste aheste gitmeleri için... Allah Teâlâ burada “emriyle” sözünü ilave etmiştir; zira bazen rüzgâr eser, ama elverişli olmaz; o zaman gemileri demirlemek ve bir yerde tutmak için çare aramak gerekir. Bazen de rüzgâr sert esip gemileri batırabilir. (iv) Lütfundan rızık aramanız,
35 yani denizcilik için. (v) Allah’ın rüzgâr nimetine şükretmeniz için.

[٣٩٠] وتقديم الظرف في الموضعين للدلالة على أنّ ضرر الكفر لا يعود إلا على الكافر لا يتعدّاه؛ ومنفعة الإيمان والعمل الصالح ترجع إلى المؤمن لا تتجاوزه.

[٣٩١] {لِيَجْزِيَ} متعلق بـ{يَمْهَدُونَ}، تعليل له. {مِنْ فَضْلِهِ} مما يتفضل عليهم بعد توفية الواجب من الثواب. وهذا يشبه الكناية، لأن الفضل تبع للثواب، فلا يكون إلا بعد حصول ما هو تبع له. أو أراد: من عطائه -وهو ثوابه- لأن الفضول والفواضل هي الأعطية عند العرب.

[٣٩٢] وتكرير {الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} وترك الضمير إلى الصريح لتقرير أنه لا يفلح عنده إلا المؤمن الصالح. وقوله {إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ} تقرير بعده تقرير، على الطرد والعكس.

٤٦-﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ يُرْسِلَ الرِّيَاحَ مُبَشِّرَاتٍ وَلِيُذِيقَكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَلِتَجْرِيَ الْفُلْكُ بِأَمْرِهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[٣٩٣] {الرِّيَاحَ} هي الجنوب والشمال والصبا، وهي رياح الرحمة. وأما الدَّبور، فريح العذاب. ومنه قوله ﷺ: اللّهم اجعلها رياحًا ولا تجعلها ريحًا!

[٣٩٤] وقد عدد الأغراض في إرسالها، وأنه أرسلها للبشارة بالغيث ولإذاقة الرحمة، وهي نزول المطر وحصول الخصب الذي يتبعه، والروح الذي مع هبوب الريح وزكاء الأرض. قال رسول الله ﷺ: إذا كثرت المؤتفكات زكت الأرض. وإزالة العفونة من الهواء، وتذرية الحبوب، وغير ذل. {وَلِتَجْرِيَ الْفُلْكُ} في البحر عند هبوبها. وإنما زاده {بِأَمْرِهِ}، لأن الريح قد تهب ولا تكون مؤاتية، فلا بد من إرساء السفن والاحتيال لحبسها، وربما عصفت فأغرقتها. {وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ} يريد تجارة البحر؛ ولتشكروا نعمة الله فيها.

[395] **Şayet** "Size tattırmak için" ifadesi ne ile alâkalıdır?" **dersen şöyle derim:** Bunda iki vecih vardır. Biri, mâna bakımından "müjdeci olarak" kelimesine atfedilmiş olmasıdır ki "Sizi müjdelemek ve size tattırmak için." buyrulmuş olur. İkincisi, mahzuf bir fiille alâkalı olmasıdır ki takdiri şöyledir: Size tattırmak için ve şöyle şöyle olsun diye o rüzgârları *gönderdik*.

47. Gerçek şu ki; Biz, senden önce kendi kavimlerine nice peygamberler göndermişizdir. Onlara açık deliller getirmişler ve sonuçta, mücrimlere hak ettikleri cezayı vermişizdir; çünkü müminlere yardım etmek boynumuza borçtur Bizim.

[396] Allah Teâlâ maksadına kısa yoldan giderek, [yalanlayanlardan ve tasdik edenlerden oluşan] iki fırkayı; mücrimlere hak ettikleri cezayı verdiğini, müminlere ise mutlaka yardım ettiğini anlatarak durumu özetledi. Oysa daha evvel o toplumların mücrim mi mümin mi olduğundan söz etmemişti.

[397] "Müminlere yardım etmek boynumuza borçtur Bizim." ifadesi müminleri yüceltmekte, makam ve mevkilerini yükseltmekte, büyük bir saygınlığa ehil olduklarını ifade etmekte ve onların fazilet ve meziyette önde olduklarını göstermektedir; zira onları, Allah'ın yardımını hak etmiş, üstün kılınıp zafere ulaştırılması gereken kişiler konumuna getirmiştir.

[398] حَقًّا kelimesi üzerinde de durulabilir ki o zaman; "Bunların cezalandırıldığı gerçektir." dedikten sonra; "Bize müminlere yardım etmek düşer." diye yeni cümleye başlamış olacaktır.

[399] Rivayete göre Peygamber (s.a.); "Kardeşinin şeref ve onuruna gelecek bir kötülüğü geri çeviren hiçbir Müslüman yoktur ki, kıyamet günü cehennem ateşini ondan geri çevirmek Allah'a hak olmasın." demiş ve daha sonra "Müminlere yardım etmek boynumuza borçtur Bizim." âyetini okumuştur [*Tirmizî*, "Birr", 20; *Ahmed bin Hanbel*, VI, 449-450].

48. Rüzgarları gönderen de Allah'tır; ki rüzgâr bir bulut kaldırır ve O, onu küme küme yaparak gökte dilediği yere yayar; sen de yağmurun bunların arasından çıktığını görürsün. O bunu, kullarından dilediğine isabet ettirdiği zaman, sevinip şenlenirler.

49. Oysa daha evvel; bunun üzerlerine yağdırılmasından önce, tam bir ümitsizlik içinde idiler.

[٣٩٥] فإن قلت: بم يتعلق {وَلِيُذِيقَكُمْ}؟ قلت: فيه وجهان؛ أن يكون معطوفًا على {مُبَشِّرَاتٍ} على المعنى، كأنه قيل: ليبشركم وليذيقكم؛ وأن يتعلق بمحذوف تقديره: وليذيقكم، وليكون كذا وكذا أرسلناها.

٤٧-﴿وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ رُسُلًا اِلٰى قَوْمِهِمْ فَجَٓاؤُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَانْتَقَمْنَا مِنَ الَّذِينَ اَجْرَمُوا وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ﴾ ٥

[٣٩٦] اختصر الطريق إلى الغرض بأن أدرج تحت ذكر الانتصار والنصر ذكر الفريقين، وقد أخلى الكلام أوّلًا عن ذكرهما.

[٣٩٧] وقوله {وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ} تعظيم للمؤمنين، ورفع من شأنهم، وتأهيل لكرامة سنية، وإظهار لفضل سابقة ومزية، حيث جعلهم مستحقين على الله أن ينصرهم، مستوجبين عليه أن يظهرهم ويظفرهم. ١٠

[٣٩٨] وقد يوقف على {حَقًّا}، ومعناه: وكان الانتقام منهم حقًا، ثم يبتدأ {عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ}.

[٣٩٩] وعن النبي ﷺ: ما من امرئ مسلم يردّ عن عرض أخيه إلا كان حقًا على الله أن يردّ عنه نار جهنم يوم القيامة. ثم تلا قوله تعالى {وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ}. ١٥

٤٨-﴿اَللّٰهُ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَاحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَيَبْسُطُهُ فِي السَّمَٓاءِ كَيْفَ يَشَٓاءُ وَيَجْعَلُهُ كِسَفًا فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ فَاِذَٓا اَصَابَ بِهِ مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهِٓ اِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ﴾

٤٩-﴿وَاِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلِ اَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمُبْلِسِينَ﴾

[400] "Onu" bir kez aralıksız "yayar," bir kez de "parça parça", bölük bölük "yapar." Her iki defasında da "bulutun arasından yağmurun çıktığını görürsün." "Gök"ten maksat, gökyüzünün semti ve tarafıdır. Tıpkı "... ve dalları gökte..." [İbrahim, 14/24] âyetindeki gibi. "Kullara isabet ettirmesi"nden maksat, kulların şehirlerine ve arazilerine isabet ettirmesidir. Tıpkı "Sonuçta her ikisinin âkıbeti de ateş**te** yanmak olmuştur; *içinde* temelli kalmak üzere." [Haşr 59/17] âyetinde[1] olduğu gibi, burada da من قبلها ifadesi tekrarlama ve pekiştirme babındandır. Bu tekidin mânası, onlara yağmurun gelme zamanı iyice uzamış ve uzaklaşmış; böylece sıkıntıları muhkemleşmiş ve ümitsizlikleri uzayıp gitmiştir. Ve yağmurun gelişine sevinip şenlenmeleri, onunla ilgili gam ve tasalarına paralel seviyede olmuştur.[2]

50. Allah'ın rahmetinin izlerine bak; ölü vaziyetteki toprağı nasıl canlandırıyor? O, elbette ölüleri de diriltecektir, O'nun her şeye gücü yeter.

51. Ama Biz şiddetli bir rüzgâr göndersek de onun (o rahmet eserinin) sarardığını görseler, onun ardından nankörce inkâr etmeye başlarlar.

52. Dolayısıyla sen, bu çağrıyı ne ölülere işittirebilirsin ne de sağırlara işittirebilirsin arkalarını dönüp kaçtıklarında!

53. Körleri de gittikleri yanlış yoldan çevirip doğru yola getiremezsin. Sen sadece, âyetlerimize iman ederek teslimiyet gösterenlere işittirebilirsin.

[401] Tekil ve çoğul olarak *eser* (iz) ve *âsâr* (izler) şeklinde okunmuştur. Ebu Hayve [v. 203/818] ve başkaları, "Bak rahmet nasıl canlandırıyor?" anlamında *keyfe* t*uhyî* şeklinde okumuşlardır. "O" ölümünden sonra toprağa canlılık veren, "elbette ölü"mlerinden sonra insan"ları da diriltecektir. O'nun," kudrete konu olabilen[3] "her şeyi yapmaya gücü yeter." Bu (diriltme) de -ilk defa yaratmış olma delili ile- kudret dâhilindeki şeyler cümlesindendir.

[402] "Onu" yani Allah'ın rahmetinin eserini [sararmış] "görseler." Çünkü Allah'ın rahmeti yağmur, yağmurun *eser*i de bitkidir. Kelimeyi çoğul okuyan, buradaki [müzekker] zamiri onun mânasına göndermiş olur; çünkü "rahmet eserleri" demek, *nebât* demektir. *Nebât* kelimesi hem azı hem de çoğu ifade etmekte kullanılır; çünkü o, yerden biten şeylere isim olmuş bir mastardır.

1 في النار خالدين فيها ifadesinde, 'şeytanın da, kandırdıklarının da ateşte olacakları' في harfi tekrarlanarak, vurgulu biçimde ifade edilmiştir. / ed.

2 Yağmur yağmazken ne kadar tasalanmışlarsa, yağınca da o kadar sevinmişlerdir. / ed

3 "Allah her şeye kadirdir." İfadeleri, imkân dâhilinde olan her şeye... şeklinde anlaşılmalıdır; zira *muhâl* (imkânsız) olan şeylere *kudret* taalluk etmemektedir. "Allah için imkânsız yoktur!" denilemez; çünkü *kudret* fiilinin gereği budur. / ed.

[٤٠٠] {فَيَبْسُطُهُ} متصلًا تارة {وَيَجْعَلُهُ كِسَفًا}، أي قطعًا تارة {فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ} في التارتين جميعًا. والمراد بالسماء سمت السماء وشقها، كقوله تعالى {وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ} [إبراهيم: ٢٤]، وبإصابة العباد إصابة بلادهم وأراضيهم. {مِنْ قَبْلِهِ} من باب التكرير والتوكيد، كقوله تعالى {فَكَانَ عَاقِبَتَهُمَا أَنَّهُمَا فِي النَّارِ خَالِدَيْنِ فِيهَا} [الحشر: ١٧]. ومعنى التوكيد فيه الدلالة على أن عهدهم بالمطر قد تطاول وبعُد، فاستحكم بأسهم وتمادى إبلاسهم، فكان الاستبشار على قدر اغتمامهم بذلك.

٥٠-﴿فَانْظُرْ إِلَى آثَارِ رَحْمَتِ اللهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ ذَلِكَ لَمُحْيِي الْمَوْتَى وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

٥١-﴿وَلَئِنْ أَرْسَلْنَا رِيحًا فَرَأَوْهُ مُصْفَرًّا لَظَلُّوا مِنْ بَعْدِهِ يَكْفُرُونَ﴾

٥٢-﴿فَإِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتَى وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ﴾

٥٣-﴿وَمَا أَنْتَ بِهَادِ الْعُمْيِ عَنْ ضَلَالَتِهِمْ إِنْ تُسْمِعُ إِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ مُسْلِمُونَ﴾

[٤٠١] قرئ «أثر»، و«آثار» على الوحدة والجمع. وقرأ أبو حيوة وغيره «كيف تحيي»، أي الرحمة. {إِنَّ ذَلِكَ} يعني إنّ ذلك القادر الذي يحي الأرض بعد موتها هو الذي يحي الناس بعد موتهم {وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} من المقدورات قادرٌ، وهذا من جملة المقدورات بدليل الإنشاء.

[٤٠٢] {فَرَأَوْهُ} فرأوا أثر رحمة الله؛ لأنّ رحمة الله هي الغيث، وأثرها: النبات. ومن قرأ بالجمع رجع الضمير إلى معناه؛ لأنّ معنى آثار الرحمة النبات، واسم النبات يقع على القليل والكثير، لأنه مصدر سمي به ما ينبت.

[403] وَلَئِنْ'deki Lâm, şart edatının başına gelen ve daha sonra gelecek olan cevabın, şartın değil de mukadder bir yeminin cevabı olduğunu gösteren Lâm'dır. لَظَلُّوا yeminin cevabı olup yemine ve şarta cevap olmak üzere iki cevabın yerini doldurmuştur; "Mutlaka başlarlar" demektir.

5 [404] Allah Teâlâ, yağmuru kesip kendilerine yağmur yağdırmadığı zaman O'nun rahmetinden ümit kestikleri ve tamamen ümitsiz bir halde başlarını korkuyla öne eğdikleri; rahmetini onlara isabet ettirip yağmurunu gönderdiği zaman sevindirik oldukları ve sert bir rüzgâr gönderip de ekinlerini sararttığında ise sabır gösteremeyerek Allah'ın nimetine nankörlük 10 ettikleri için onları yermektedir. Yani onlar bütün bu hallerde yergiye konu olan bir sıfat üzere bulunmaktadırlar: Allah'a ve O'nun lütfuna tevekkül etmeleri gerekirken ümitsizliğe kapılmışlar; Allah'ın nimetine şükretmeleri ve bu nimetlerden dolayı O'na hamdetmeleri gerekirken, şımarıp sevindirik olmaktan başka bir şey yapmamışlar; Allah'ın verdiği belaya sabretmeleri 15 gerekirken de nankörce inkâr etmişlerdir.

[405] Bitkilerin solmasına sebep olan rüzgâr, sıcak veya soğuk rüzgâr olabilir; çünkü her iki rüzgâr da bitkilerin kurumasına ve saman gibi olmasına sebep olan şeylerdendir.

[406] Allah Teâlâ مُصْفَرًّا (sararmış) buyurdu; çünkü bu, sonradan olma 20 bir sarılıktır. Bazıları da demişlerdir ki; onlar *bulutu* sararmış görmüşlerdir; çünkü bulut böyle olunca yağmur yağdırmaz.

54. Sizi güçsüz olarak yaratıp güçsüzlükten sonra güç-kuvvet meydana getiren, sonra güç-kuvvetin ardından güçsüzlük ve yaşlılık meydana getiren, O'dur. O, dilediğini yaratır. O'dur "mutlak ilim ve kudret 25 sahibi" (Alîm, Kadîr).

[407] ضعْفٍ Dat'ın fethasıyla da, zammesiyle de okunmuş olup, bunlar aynı kelimenin iki farklı telaffuzudur. Zamme daha güçlüdür; çünkü rivayete göre İbn Ömer (r.a.) şöyle demiştir: "Ben bunu Peygamber (s.a.)'e مِنْ ضَعْفٍ şeklinde okumuştum da bana *min du'fin* şeklinde okutmuştu." 30 [*Tirmizî*, "Kırâât", 4]

[408] ("Allah sizi *zaaf*tan yarattı." anlamındaymış gibi gözüken) خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ifadesi, خُلِقَ الْإِنسَانُ مِنْ عَجَلٍ (İnsan aceleci yaratılmıştır." [Enbiya 21/37] ifadesi gibidir. Yani sizin durumunuzun esası; yaratılış ve yapınızın üzerine oturduğu temel, zayıflıktır. "Çünkü insanoğlu güçsüz yaratılmıştır."

[٤٠٣] {وَلَئِنْ} هي اللام الموطئة للقسم، دخلت على حرف الشرط. و{لَظَلُّوا} جواب القسم سدّ مسدّ الجوابين. أعني جواب القسم وجواب الشرط، ومعناه: ليظلنّ.

[٤٠٤] ذمّهم الله تعالى بأنه إذا حبس عنهم القطر قنطوا من رحمته وضربوا ٥ أذقانهم على صدورهم مبلسين، فإذا أصابهم برحمته ورزقهم المطر استبشروا وابتهجوا. فإذا أرسل ريحًا فضرب زروعهم بالصفار، ضجوا وكفروا بنعمة الله. فهم في جميع هذه الأحوال على الصفة المذمومة، كان عليهم أن يتوكلوا على الله وفضله، فقنطوا؛ وأن يشكروا نعمته ويحمدوه عليها، فلم يزيدوا على الفرح والاستبشار؛ وأن يصبروا على بلائه، فكفروا.

١٠ [٤٠٥] والريح التي اصفرّ لها النبات يجوز أن تكون حرورًا وحرجفًا، فكلتاهما مما يصوح له النبات ويصبح هشيمًا.

[٤٠٦] وقال {مُصْفَرًّا}، لأنّ تلك صفرة حادثة. وقيل: فرأوا السحاب مصفرًّا، لأنه إذا كان كذلك لم يمطر.

٥٤-﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ ١٥ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَهُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ﴾

[٤٠٧] قرئ بفتح الضاد وضمها، وهما لغتان. والضم أقوى في القراءة، لما روى ابن عمر رضي الله عنهما قال: قرأتها على رسول الله ﷺ «من ضَعف»، فأقرأني «من ضُعف».

[٤٠٨] وقوله {خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ} كقوله {خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ} [الأنبياء: ٣٧]، يعني أنّ أساس أمركم وما عليه جبلتكم وبنيتكم الضعفُ. {وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا}

[Nisa 4/28] Demek istiyor ki; sizi ilk önce zayıf varlıklar olarak yaratmışızdır -bu dönem bebeklik ve gelişme çağı ile buluğ ve gençlik çağına varıncaya kadarki zamandır-; bu çağlardan -güçlülük hali olan- orta yaşlılık ve olgunluk çağına [30-50 yaş arası] kadar ulaşmakta; daha sonra ise, yine asıl halinize çevrilmektesiniz ki bu da yaşlılık ve elden ayaktan kesilme sebebiyle oluşan zayıflık dönemidir.

[409] مِنْ ضُعْفٍ ifadesinin "*nutfe*den" demek olduğu da söylenmiştir. Tıpkı "değersiz bir sudan" [Murselât 77/20] âyetindeki gibi.

[410] Bu halden hale çevirme, bir biçimden başka bir biçime, bir sıfattan başka bir sıfata döndürme, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten Sanatkâr'ın varlığına en açık delil ve en âdil şahittir.

55. (Kıyamet) saat(i) gelip çattığı gün, mücrimler "(ölümlerinden o ana kadar) bir saatten fazla kalmadıklarına" yemin ederler. Bunlar, (dünyada da) böyle döndürülüyorlardı işte!..

[411] "Saat" Kıyamet demektir. Dünya *saat*lerinden son saatte gerçekleşeceği için veya ani ve beklenmedik bir anda vuku bulacağı için *saat* diye isimlendirilmiştir. Nitekim çabuk olmasını istediğin bir kimseye *fî sâʿatin!* (Hemen; şimdi!) dersin. *Necm* kelimesi Ülker'e, *kevkeb* kelimesi de Venüs'e özel isim olduğu gibi, *sâʿat* de Kıyamet'e özel isim olarak kullanılır olmuştur.[1]

[412] Mücrimler, "bir saatten fazla kalmadık" sözleriyle; dünyada veya kabirlerde ya da dünyanın sonu ile tekrar diriltilme arasındaki kalışlarını kastetmektedirler. Hadiste şöyle buyrulmuştur: "Dünyanın sonu ile tekrar diriltilme vakti arasındaki süre kırktır." [*Buhārî*, "Tefsîru'l-Kur'ân", Sure 78/1; *Müslim*, "Fiten", 141] Âlimler demişlerdir ki: Bundan maksat kırk sene midir yoksa kırk bin sene midir, bilinmez. Bu, onların yok oldukları ve azaplarının kesildiği vakittir. Onlar kaldıkları bu vakti, ya kısa gördükleri için bu şekilde takdir ediyorlar ya ne kadar kaldıklarını unutuyorlar ya yalan söylüyorlar ya da tahminde bulunuyorlar.

[413] "Böyle" yani bu döndürülme gibi, dünyada da doğruluktan ve gerçeği araştırmaktan "döndürülüyorlardı işte!.." İşlerini işte böyle hakka aykırı olarak kuruyorlardı. Veya -sadece bir saatten ibaret olduğunu şu anda anladıkları- dünya hayatına aldanarak, işte böyle haktan döndürülüyorlardı!

1 Aslında 3'ü de genel/cins isimdir; ama artık bu özel anlamlarda kullanılmaktadırlar. /ed.

[النساء: ٢٨]، أي ابتدأناكم في أوّل الأمر ضعافًا، وذلك حال الطفولة والنشء حتى بلغتم وقت الاحتلام والشبيبة – وتلك حال القوّة – إلى الاكتهال وبلوغ الأشُدّ، ثم رددتم إلى أصل حالكم، وهو الضعف بالشيخوخة والهرم.

[٤٠٩] وقيل: من ضعف من النطف، كقوله تعالى {مِنْ مَّاءٍ مَّهِينٍ} [المرسلات: ٢٠].

[٤١٠] وهذا الترديد في الأحوال المختلفة، والتغيير من هيئة إلى هيئة وصفة إلى صفة أظهرُ دليل وأعدل شاهد على الصانع العليم القادر.

٥٥-﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ كَذَٰلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ﴾

[٤١١] {السَّاعَةُ} القيامة، سميت بذلك لأنها تقوم في آخر ساعة من ساعة الدنيا، أو لأنها تقع بغتة وبديهة. كما تقول "في ساعة!" لمن تستعجله. وجرت علمًا لها كالنجم للثريا، والكوكب للزهرة.

[٤١٢] وأرادوا لبثهم في الدنيا، أو في القبور، أو فيما بين فناء الدنيا إلى البعث. وفي الحديث: ما بينَ فناء الدنيا إلى وقت البعث أربعون. قالوا: لا نعلم أهي أربعون سنة أم أربعون ألف سنة؟ وذلك وقت يفنون فيه وينقطع عذابهم، وإنما يقدّرون وقت لبثهم بذلك على وجه استقصارهم له، أو ينسون أو يكذبون أو يخمنون.

[٤١٣] {كَذَٰلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ} أي مثل ذلك الصرف كانوا يصرفون عن الصدق والتحقيق في الدنيا، وهكذا كانوا يبنون أمرهم على خلاف الحق. أو مثل ذلك الإفك كانوا يؤفكون في الاغترار بما تبين لهم الآن أنه ما كان إلا ساعة.

56. Kendilerine ilim ve iman verilenler ise şöyle derler: Gerçek şu ki siz, Allah'ın kitabında bildirilen yeniden diriliş gününe kadar kaldınız. İşte yeniden diriliş günü budur, ama siz bilmezdiniz [doğru]!..

[414] Bu sözleri söyleyenler; melekler, peygamberler ve müminlerdir. "Allah'ın kitabında" yani Levh-i Mahfuz'da veya Allah'ın ilim ve *kazâ*sında ya da Allah'ın hikmetiyle yazıp vâcip kıldığı şeyde. Bunları söyleyenler, mücrimlerin yemin ederek söylediklerini reddetmekte ve onlara hakikatı bildirmektedirler. Hemen ardından da, -öldükten sonra diriltilmeyi inkâr ettiklerinden için- şu sözleriyle onları paylamaktadırlar: "İşte yeniden diriliş günü budur! Ama siz" hakkı talep etmekte ve ona uymakta ihmalkâr davrandığınız için bu günün hak olduğunu "bilmezdiniz [doğru]!"[1]

[415] **Şayet** "Bu Fâ (فَهَذَا) nedir? Bunun aslı ve hakikatı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, şairin:

> ["Dediler ki; Horasan bizim için istenen en uzak yerdir;
> Sonra şu zincirler!..] İşte geldik Horasan'a!.." / ed.

sözündeki Fâ'dır. Bunun hakikatı şudur: Bu Fâ, kelâmın delâlet ettiği bir şartın cevabı olup adeta şöyle demektedir: *Eğer* sizin, Horasan'ın gitmemiz istenen en uzak yer olduğu sözünüz doğruysa, işte biz Horasan'a geldik ve artık kurtulma zamanımız geldi. İşte âyette de böyledir: Eğer siz öldükten sonra diriltilmeyi inkâr ediyor idiyseniz, işte o diriliş günü budur; yani sözünüzün bâtıl olduğu ortaya çıkmıştır.

[416] Hasan-ı Basrî, Ayın'ın fethasıyla *yevmu'l-ba'as* şeklinde okumuştur.

57. İşte o gün, zulmedenlere, mazeret beyan etmeleri fayda vermez, onlardan (Rablerini) razı etmeleri de istenmez.

[417] لا يَنْفَعُ [aynı anlamda] Yâ ve Tâ ile okumuştur. يُسْتَعْتَبُون "Onlardan Rablerini razı etmeleri de istenmez" sözü; اِسْتَعْتَبَنِى فُلاَنٌ فَأَعْتَبْتُهُ Falan, benim kendisinden hoşnut olmamı istedi, ben de onun gönlünü aldım" yani, "benim kendisinden razı olmamı istedi ben de onu razı ettim" sözündendir. Sen bu sözü, ona karşı bir suç işlemiş olduğun zaman söylersin. Burada أَعْتَبْتُهُ nun gerçek anlamı; "Ona olan sitemi yok ettim, bıraktım" demektir. Bak şair ne diyor:

> Nisar günü Âmir (oğulları) öldürüldü diye öfkelendi Temimliler
> Ama bu öfke ve kınamalarına son verildi keskin kılıçlarımızla!

1 "Ama siz *bil*mezdiniz!" ifadesi Müşriklere kendi iddialarını hatırlatmaktadır. Tıpkı şu ayetteki gibi: "Allah'ın vaadi haktır; (Kıyamet) saat(i) hakkında şüphe yoktur.' denildiği zaman; 'Nereden bilebiliriz ki o saat nedir?! (Böyle bir şey hakkında) sadece zan besleyebiliriz; yakînen söyleyemeyiz!' diyordunuz öyle mi?!.." [Câsiye 45/32] / ed.

٥٦-﴿وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِي كِتَابِ اللهِ إِلَىٰ يَوْمِ الْبَعْثِ فَهَٰذَا يَوْمُ الْبَعْثِ وَلَٰكِنَّكُمْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾

[٤١٤] القائلون: هم الملائكة، والأنبياء، والمؤمنون. {فِي كِتَابِ اللهِ} في اللوح، أو في علم الله وقضائه، أو فيما كتبه، أي أوجبه بحكمته. ردّوا ما قالوه وحلفوا عليه، وأطْلعوهم على الحقيقة ثم وصلوا ذلك بتقريعهم على إنكار البعث بقولهم {فَهَٰذَا يَوْمُ الْبَعْثِ وَلَٰكِنَّكُمْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ} أنه حق لتفريطكم في طلب الحق واتّباعه.

[٤١٥] فإن قلت: ما هذه الفاء، وما حقيقتها؟ قلت: هي التي في قوله:

[قَالُوا خُرَاسَانُ أَقْصَى مَا يُرَادُ بِنَا ❁ ثُمَّ الْقُفُولُ] فَقَدْ جِئْنَا خُرَاسَانَا

وحقيقتها: أنها جواب شرط يدل عليه الكلام، كأنه قال: إن صح ما قلتم من أن خراسان أقصى ما يراد بنا فقد جئنا خراسان، وآن لنا أن نخلص، وكذلك إن كنتم منكرين البعث فهذا يوم البعث، أي فقد تبين بطلان قولكم.

[٤١٦] وقرأ الحسن «يوم البعَث»، بالتحريك.

٥٧-﴿فَيَوْمَئِذٍ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَعْذِرَتُهُمْ وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ﴾

[٤١٧] {لَا يَنْفَعُ} قرئ بالياء والتاء. {يُسْتَعْتَبُونَ} من قولك: استعتبني فلان فأعتبته، أي استرضاني فأرضيته، وذلك إذا كنت جانيًا عليه. وحقيقة أعتبته: أزلت عتبه. ألا ترى إلى قوله:

غَضِبَتْ تَمِيمٌ أَنْ تُقَتَّلَ عامِرٌ ❁ يومَ النِّسَارِ فَأُعْتِبُوا بِالصَّيْلَمِ

Şair bu sözüyle Temim oğullarını nasıl öfkeli yapıyor da, sonra *fe-u'tibû* (öfkeleri giderildi) diyor? Burada *gazap* işlediği bir suçtan dolayı birisine sitem etmek, kınamak, ayıplamak (*'ateb*) mânasınadır. Buna göre âyetin mânası şöyle olmaktadır: Bu zalimlere; "Tevbe ederek ve taatte bulunarak Rabbinizi razı edin." denmez. Tıpkı "Böylece, o gün ne dışarı çıkarılırlar ne de kendilerine [Allah'ı razı etmek için] bir başka şans verilir." [Câsiye 45/35] âyetindeki gibi.

[418] **Şayet** "Nasıl oluyor da bu zalimlerden bazı âyetlerde غَيْرَ مُسْتَعْتَبِينَ diye söz ediliyor da bir âyette [Fussilet 41/24] غَيْرَ مُعْتَبِينَ diye söz ediliyor?" **dersen şöyle derim:** غَيْرَ مُسْتَعْتَبِينَ olmaları anlattığımız mânadadır [Yani onlardan Rablerini razı etmeleri istenmez.] غَيْرَ مُعْتَبِينَ olmaları ise "İçinde bulundukları duruma razı olmayacaklar." demektir. Buna göre onların durumu, kendilerine karşı suç işlenen bir topluluğun durumuna benzetilmiş olmaktadır; bu topluluk suçluyu kınamakta, ondan razı olmamaktadır. Allah'tan *isti'tâb* etseler, yani içinde bulundukları durumun giderilmesini isteseler, onlar, bu durum giderilerek kendilerine icabet edilecek kimselerden olmayacaklardır.

58. Gerçek şu ki, biz bu Kur'ân'da insanlara her türlü temsili vermekteyiz; ama sen onlara bir âyet getirsen, "Siz tamamen boş şeylerle uğraşıyorsunuz" derler nankörce inkâr edenler!

59. İşte Allah, bilmeyenlerin kalplerini böyle mühürler.

60. Dolayısıyla sen sabret; Allah'ın vaadi kesinlikle gerçektir! Sakın direncini kırmasın senin, yakinen iman etmeyenler.

[419] "Gerçek şu ki" Kıyamet günü yeniden diriltilenlerin durum ve kıssalarından, eşsizlikte *darb-ı mesel* gibi olan her bir durumu ve ilginç nitelikli her bir kıssayı; o yeniden diriltilenlerin neler dediklerini, onlara neler söylendiğini, onların fayda vermeyen mazeretlerini, dinlenilmeyen hoşnut edilme isteklerini biz bu insanlara anlatmaktayız. Ama onlar -kalplerinin katılığı yüzünden ve kulakları âhiretle ilgili anlatılanları bir taraftan alıp öbür taraftan attıkları için- sen onlara Kur'ân âyetlerinden bir âyet getirdiğin zaman, "Sen bize yalan ve asılsız şeyler getirdin!" demekteler.

[420] "İşte Allah bilmeyenlerin kalplerini böyle mühürler." Allah'ın kalpleri mühürlemesi demek, zihinlerinin açılıp hakkı kabul edecek kıvama gelmesi gibi lütufların onlardan esirgenmesi demektir. Allah böyle duyguları, sadece, bunların kendisine fayda ve yarar sağlamayacağını bildiği kimselerden esirger. Tıpkı öğüdün boş ve faydasız olacağını bildiği kimseye vâizin öğüt vermemesi gibi.

كيف جعلهم غضابًا، ثم قال: فأعتِبُوا، أي أزيل غضبهم. والغضب في معنى العتب. والمعنى: لا يقال لهم أرضوا ربكم بتوبة وطاعة. ومثله قوله تعالى {لَا يُخْرَجُونَ مِنْهَا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ} [الجاثية: ٣٥].

[٤١٨] فإن قلت: كيف جعلوا غير مستعتبين في بعض الآيات، وغير معتبين في بعضها، وهو قوله {وَإِنْ يَسْتَعْتِبُوا فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ} [فصلت: ٢٤]؟ قلت: أما كونهم غير مستعتبين فهذا معناه، وأما كونهم غير معتبين فمعناه أنهم غير راضين بما هم فيه؛ فشبهت حالهم بحال قوم جنى عليهم، فهم عاتبون على الجاني غير راضين عنه؛ فإن يستعتبوا الله، أي يسألوه إزالة ما هم فيه، فما هم من المجابين إلى إزالته.

٥٨-﴿وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هٰذَا الْقُرْاٰنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَلَئِنْ جِئْتَهُمْ بِاٰيَةٍ لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا مُبْطِلُونَ﴾

٥٩-﴿كَذٰلِكَ يَطْبَعُ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ ٦٠-﴿فَاصْبِرْ اِنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ وَلَا يَسْتَخِفَّنَّكَ الَّذِينَ لَا يُوقِنُونَ﴾

[٤١٩] {وَلَقَدْ} وصفنا لهم كل صفة كأنها مثلٌ في غرابتها، وقصصنا عليهم كل قصة عجيبة الشأن، كصفة المبعوثين يوم القيامة وقصتهم، وما يقولون وما يقال لهم، وما لا ينفع من اعتذارهم ولا يُسمع من استعتابهم، ولكنهم - لقسوة قلوبهم ومج أسماعهم حديث الآخرة - إذا جئتهم بآية من آيات القرآن قالوا: جئتنا بزور وباطل.

[٤٢٠] ثم قال: مثل ذلك الطبع يطبع الله على قلوب الجهلة. ومعنى طبع الله منعُ الألطاف التي ينشرح لها الصدور حتى تقبل الحق، وإنما يمنعها من علم أنها لا تجدي عليه ولا تغني عنه، كما يمنع الواعظ الموعظة مَن يتبين له أنّ الموعظة تلغو ولا تنجع فيه؛

Yani kalbin mühürlenmesi; kalbin katılığından, kalbi kir ve pas kaplamasından kinayedir.[1] Adeta şöyle buyurmaktadır: Cahillerin kalpleri işte böyle böyle katılaşıp paslanır. O kadar ki, gerçeği dillendirenlere "boş konuşan, geveze" ismini verirler. Hâlbuki bu sıfatın en çok kök saldığı, derinleştiği yaratıklar kendileridir!

[421] "Dolayısıyla sen" onların düşmanlığına "sabret. Allah'ın" seni zafere ulaştırma ve senin dinini bütün dinlerden daha parlak kılma vaadi "kesinlikle gerçektir;" mutlaka gerçekleştirilecek ve yerine getirilecektir. O "yakinen iman etmeyenler," sakın söyledikleri ve yaptıklarıyla "seni" ümitsizliğe düşürerek "gevşekliğe" ve tedirginliğe "sevk etmesinler." Çünkü onlar şüphecidirler, dalâlettedirler. Bu, onlardan beklenmeyecek [garip] bir şey de değildir.

[422] يَسْتَخِفَّنَّكَ ifadesi, Nun'u şeddesiz olarak da okunmuştur. İbn Ebu İshak ve Ya'kūb ise *yestehıkkanneke* (يَسْتَحِقَّنَّكَ) şeklinde okumuşlardır ki o zaman mâna şöyle olur: Asla senin aklını çelmesinler; yoksa seni kontrolleri altına alırlar ve sana müminlerden daha yakın ve yaraşır olurlar.

[423] Peygamber (s.a.)'den rivayet edilmiştir: "Kim Rum suresini okursa, gök ile yer arasında Allah'ı tesbih eden bütün melekler sayısınca on hasene ecir alır; okuduğu gün veya gece, kaybettiklerine ulaşır."

1 "Kalbin mühürlenmesi" hk. tatminkâr açıklamalar için bkz. *Keşşaf Tefsiri*, I, 166-171 (Bakara 2/7 hk.) / ed.

فوقع ذلك كناية عن قسوة قلوبهم وركوب الصدأ والرين إياها، فكأنه قال: كذلك تقسو وتصدأ قلوب الجهلة، حتى يسموا المحقين مبطلين، وهم أعرق خلق الله في تلك الصفة.

[٤٢١] {فَاصْبِرْ} على عداوتهم {إِنَّ وَعْدَ اللهِ} بنصرتك وإظهار دينك على الدين كله {حَقٌّ} لا بد من إنجازه والوفاء به؛ ولا يحملنك على الخفة والقلق جزعًا مما يقولون ويفعلون، فإنهم قوم شاكّون ضالّون، لا يستبعد منهم ذلك.

[٤٢٢] وقرئ بتخفيف النون. وقرأ ابن أبي إسحاق ويعقوب «ولا يستحِقَّنَّك»، أي لا يفتننك فيملكوك ويكونوا أحق بك من المؤمنين.

[٤٢٣] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الروم كان له من الأجر عشر حسنات بعددِ كلِّ ملك سبح لله بين السماء والأرض وأدرك ما ضيَّع في يومه وليلته.

LOKMAN SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur. 34 âyettir. 33 âyet olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Mim.

2. Bunlar hikmetli kitabın âyetleridir.

3. İhsan üzere hareket edenler için hidayet ve rahmet olarak (indirilmiştir).

4. Onlar ki, namazı dosdoğru kılarlar ve zekâtı verirler; Âhirete yakînen iman edenler de sadece onlardır.

5. Bunlardır işte, Rablerinden gelen kılavuzu izleyenler… ki felâha erecekler de bunlardır.

[424] "Hikmetli kitap" hikmet içeren, içinde hikmet bulunan kitap demektir. Veya kitap mecazî isnatla Allah'ın [el-Hakîm] sıfatıyla sıfatlanmıştır. Ayrıca, *hakîm* ifadesinin *el-hakîmi kāiluhû* (söyleyeni hakîm olan [kitabın âyetleri]) şeklinde olması da caizdir; yani muzāf (*kāil*) hazfedilmiş ve yerine muzāfun ileyh (*hû*) getirilmiştir. Bu muzāfun ileyh, mecrûr iken merfû' a dönüşmekle (yani fâ'il durumuna gelmekle) sıfat-ı müşebbehede (الحكيم) gizlenebilmiştir.

[425] "Hidayet ve rahmet olarak" ifadesi "ayetler"den hal olmak üzere mansūbtur. Nasbedilmelerindeki âmil, تلك'deki işaret mânasıdır. Haberden sonra haber veya mahzuf bir mübtedanın haberi olmak üzere merfû' da olabilirler.

[426] Güzel işler yapan "*muhsin*ler için." Bu güzel ameller namaz kılmak, zekât vermek, âhirete yakînen iman etmek gibi Allah'ın zikredeceği amellerdir. Tıpkı Evs'in şu sözündeki gibi:

> [Cömertlik, yardımseverlik, yiğitlik ve takvayı kendinde toplayan] ferasetli kişi:
> adeta görmüş ve işitmiş gibi kanaate sahip olandır senin hakkında.

Anlatıldığına göre el-Asma'î'ye [v. 216/831] ferasetli kişinin kim olduğu sorulunca, bu beyti okumuş; başka da bir şey söylememiş.[1] Veya "ihsan üzere hareket edenler için" demek, bütün güzel amelleri yapanlar için, demektir. Allah daha sonra bunlardan o üç ameli yapanları, bu amellere verilen özel anlam dolayısıyla ayrıca zikretmiştir.

1 Yani "ihsan üzere hareket edenler" -sadece- burada sayılan amellere sahip olanlardır: *ikāme-i salât, îtâ-i zekât* ve *âhirete ikān*. Ki bunlar münferit özel ritüeller olmaktan ziyade, amellerin tamamını ifade eden küllî kavramlardır; âhirete yakînen inanarak sözde değil özde dindar olmak, arınmak amacıyla vermek. Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, "Kur'ân'da Salâtın (صلوة) Kavramsal Çerçevesi", *Namaz ve Cami,* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009, 17-46; a.mlf., "Kur'ân'da Arınma Amaçlı Verişlerin (زكوة) Kavramsal Çerçevesi", *Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Kur'ân'da Zekât,* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008, 46-77.

سورة لقمان

مكية، وآياتها ٣٤؛ وقيل: ٣٣

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ

١- آلٓمٓ

٢- ﴿تِلْكَ اٰيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ﴾

٣-﴿هُدًى وَرَحْمَةً لِلْمُحْسِنِينَ﴾

٤-﴿اَلَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَهُمْ بِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ﴾

٥-﴿أُولٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

[٤٢٤] {الْكِتَابِ الْحَكِيمِ} ذي الحكمة، أو وصف بصفة الله تعالى على الإسناد المجازي. ويجوز أن يكون الأصل الحكيمِ قائلُه، فحذف المضاف وأقيم المضاف إليه مقامه، فبانقلابه مرفوعًا بعد الجر استكن في الصفة المشبهة.

[٤٢٥] {هُدًى وَرَحْمَةً} بالنصب على الحال عن الآيات، والعامل فيها ما في {تِلْكَ} من معنى الإشارة. وبالرفع على أنه خبر بعد خبر، أو خبر مبتدأ محذوف.

[٤٢٦] {لِلْمُحْسِنِينَ} للذين يعملون الحسنات، وهي التي ذكرها من إقامة الصلاة، وإيتاء الزكاة، والإيقان بالآخرة. ونظيره قول أوس:

الأَلْمَعِيَّ الَّذِي يَظُنُّ بِكَ الظَّنْـ ❁ ـنَ كَأَنْ قَدْ رَأَى وَقَدْ سَمِعَا

حكي عن الأصمعي أنه سئل عن الألمعي فأنشده ولم يزد. أو للذين يعملون جميع ما يحسن من الأعمال، ثم خص منهم القائمين بهذه الثلاث، بفضل الاعتداد بها.

6. Öyle insanlar var ki, hiçbir bilgiye dayanmaksızın Allah yolundan saptırmak ve onu eğlence konusu haline getirmek için lâf eğlencesi satın alıyorlar. Alçaltıcı bir azaptır bunların hakkı!

7. Bizim âyetlerimiz kendisine okunduğunda, sanki kulaklarında ağırlık varmış da işitemiyormuş gibi büyüklük taslayarak sırtını dönüyor. Can yakıcı bir azapla müjdele bunu!

[427] *Lehv* hayırdan ve esas ilgilenmen gereken şeylerden alıkoyan bâtıl her şeydir. *Lehve'l hadîs* (lâf eğlencesi) ise geceyi aslı olmayan masal, efsane ve dedikodularla, hurafeler, komiklikler, boş sözler ve bir varmış bir yokmuş türünden gereksiz şeyler anlatarak geçirmek, şarkı söylemek, müzik öğrenmek vb. şeylerdir.

[428] Denilmiştir ki: Bu âyet Nadr b. Hâris hakkında inmiştir. Nadr ticaret için Pers diyarına gider, Acem kitaplarını satın alıp onları Kureyşlilere anlatır ve "Muhammed size Âd'ın, Semûd'un haberlerini anlatıyorsa, ben de Rüstem'in, Behram'ın, kisraların ve Hîre krallarının haberlerini anlatıyorum!" derdi. Kureyşliler de onun anlattıklarından hoşlanır, Kur'ân dinlemeyi bırakırlardı. Şu da söylenmiştir: Nadr şarkıcı kadınlar tutardı. Müslüman olmak isteyen birini gördüğünde, onu şarkıcı cariyesine götürür ve "Bunu yedir, içir; ona şarkı söyle!" derdi. Adama da; "Bu, Muhammed'in seni çağırdığı namazdan, oruçtan ve onun önünde savaşmandan daha hayırlıdır!"[1] derdi.

[429] Peygamber (s.a.)'den gelen bir hadiste şöyle buyrulmuştur: "Şarkıcı kadınları ne satmak, ne satın almak, ne onların ticaretini yapmak ne de paralarını yemek helâldir." [*Tirmizî*, "Büyû'", 51; *İbn Mâce,* "Ticârât", 11] Yine Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Şarkı söyleyerek sesini yükselten hiç kimse yoktur ki Allah ona iki şeytan göndermesin; biri bu omzunda öbürü şu omzunda durur, adam sesini kesinceye kadar ayaklarıyla ona vurmaya devam ederler." Denilmiştir ki; şarkı söylemek malın tükenmesine, Rabbin hışmına ve kalbin bozulmasına sebep olur.

[430] **Şayet** "*Lehv*in *hadîs*e [yani eğlencenin söze] izafe edilmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı [muzāfı] beyan etmek olup, Min mânalı[2] bir izāfettir. Bu izāfet, -*suffetu hazzin* (ipek örtü), *bâbu sâcin* (tahta[3] kapı) sözleri gibi- bir şeyin, kendisinden mamul olduğu şeye muzāf olmasıdır.

1 Sure Mekkî olduğuna göre namazın, orucun ve savaşın söz konusu olmadığı bir dönemde Nadr'ın bu şekilde konuşmuş olması zordur; ancak din uğrunda, yani hak-hakikat ve insan hakları uğrunda sabredilmesi gereken çeşitli zorlukları başka şekillerde ifade etmiş olabilir. "Ye, iç, eğlen; ölümlü dünya… Yaşamaya bak; bırak bu din işlerini, başını belâya sokma!" mealinde… / ed.

2 Yani muzāf ile muzāfun ileyh arasında Min'in var kabul edildiği izāfet türü. / çev.

3 Metinde geçen *sâc* tik ağacı, hint ardıcı anlamına gelmektedir. / çev.

٦-﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ﴾

٧-﴿وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَلَّىٰ مُسْتَكْبِرًا كَأَنْ لَمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾

٥ [٤٢٧] اللّهو كل باطل ألهى عن الخير وعما يعني، ولَهْو الحديث نحو السمر بالأساطير والأحاديث التي لا أصل لها، والتحدث بالخرافات والمضاحيك وفضول الكلام، وما لا ينبغي من كان وكان، ونحو الغناء وتعلم الموسيقاء، وما أشبه ذلك.

[٤٢٨] وقيل: نزلت في النضر بن الحرث، وكان يتّجر إلى فارس، فيشتري كتب الأعاجم فيحدث بها قريشًا، ويقول: إن كان محمد يحدثكم بحديث عاد وثمود ١٠ فأنا أحدّثكم بأحاديث رستم وبهرام والأكاسرة وملوك الحيرة. فيستملحون حديثه ويتركون استماع القرآن. وقيل: كان يشتري المغنيات، فلا يظفر بأحد يريد الإسلام إلا انطلق به إلى قينته فيقول: أطعميه واسقيه وغنيه، ويقول: هذا خير مما يدعوك إليه محمد من الصلاة والصيام وأن تقاتل بين يديه.

[٤٢٩] وفي حديث النبي ﷺ: لا يحل بيع المغنيات ولا شراؤهن ولا التجارة ١٥ فيهنّ ولا أثمانهنّ. وعنه ﷺ: ما مِن رجل يرفع صوته بالغناء إلا بعث الله عليه شيطانَين؛ أحدهما على هذا المنكب والآخرُ على هذا المنكبِ، فلا يزالان يضربانهِ بأرجلهما حتى يكون هو الذي يسكتُ وقيل: الغناء منفدة للمال، مسخطة للرب، مفسدة للقلب.

[٤٣٠] فإن قلت: ما معنى إضافة اللّهو إلى الحديث؟ قلت: معناها التبيين، وهي ٢٠ الإضافة بمعنى من، وأن يضاف الشيء إلى ما هو منه، كقولك: صفّة خز وباب ساج.

Buna göre mâna, *men yeşterî el-lehve mine'l-hadîs* (lâftan ibaret bir eğlence satın alan) şeklinde olur; zira eğlence lâftan da olur, başka şeyden de olur; işte 'lâf' diyerek beyan edilmiştir. Lâftan maksat da dînen hoş görülmeyen lâftır. Nitekim hadiste şöyle gelmiştir: "Camide konuşmak, hayvanın otu yediği gibi, iyi amelleri yer." Bu izāfetin "bazı" anlamını ifade eden Min anlamında olması da caizdir. Sanki şöyle denilmiş olur: "İnsanlardan öylesi de var ki bazı lâflar satın alır; eğlence de bu lâflardandır."

[431] يَشْتَرِى fiili, ya Nadr'ın yaptığı rivayet edilen "Acem kitapları satın almak" veya "şarkıcı cariyeler tutmak" sözlerindeki gibi "satın almak" fiilindendir ya da "İmana karşılık küfrü satın alanlar" [Âl-i İmrân 3/177], yani "imanı küfürle değiştirenler, küfrü imana tercih edenler" âyetindeki gibidir. Katâde'den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre "Lâf eğlencesi satın almak" bâtıl ifadeyi hak söze tercih ederek onu sevmek demektir.

[432] لِيضِلَّ Ya'nın zammesiyle de, fethasıyla da okunmuştur. "Allah yolu" İslam dini veya Kur'ân demektir. **Şayet** "Zamme (yani لِيُضِلّ [saptırmak için]) kıraatında mâna açıktır; çünkü Nadr'ın lâf eğlencesi satın almaktan amacı, insanları İslâm'a girmekten ve Kur'ân dinlemekten döndürmek ve onları bundan saptırmak idi. Fetha ile (yani لِيَضِلّ [sapmak için]) okumanın mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Fetha ile okumada iki mâna vardır. Birincisi: Daha önce üzerinde bulunduğu sapıklıkta sebat etmek, ondan uzaklaşmamak, sapıklığı artırmak ve uzatmak için. Çünkü Allah tarafından yardımsız bırakılan kişi, din düşmanlığında ve insanları dinden çevirme konusunda boyun eğmez derecede kibirlidir. İkincisi: Başkasını sapıklığa düşürenin mutlaka kendisinin de sapık olacağı cihetle, *li-yadılle*nin لِيُضِلَّ yerine konulmasıdır. Böylece, eyerin arkasında oturan söylenmek suretiyle önde oturana işaret edilmiş olmaktadır.

[433] **Şayet** "Hiçbir bilgiye dayanmaksızın" demenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ, Nadr'ı Kur'ân'a karşılık lâf eğlencesini satın alan kimse konumuna getirince buyurmuştur ki; o, ticareti bilmeden, ticaret konusunda bir ileri görüşü olmadan satın alıyor; çünkü hidayeti verip dalâleti, hakkı verip bâtılı alıyor! Tıpkı "(Bunlar, hidayet karşılığı dalâleti satın alan kimselerdir.) Ama bu alış-verişlerinden kâr edememişler; doğru yolu bulamamışlardır." [Bakara 2/16] âyetindeki gibi.

والمعنى: من يشتري اللّهو من الحديث؛ لأن اللّهو يكون من الحديث ومن غيره، فبيّنَ بالحديث. والمراد بالحديث الحديث المنكر، كما جاء في الحديث: الحديث في المسجد يأكل الحسنات كما تأكل البهيمة الحشيش. ويجوز أن تكون الإضافة بمعنى من التبعيضية، كأنه قيل: ومن الناس من يشتري بعض الحديث الذي هو ٥ اللّهو منه.

[٤٣١] وقوله {يَشْتَرِي} إما من الشراء، على ما روى عن النضر من شراء كتب الأعاجم، أو من شراء القيان، وإما من قوله {اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ} [آل عمران: ١٧٧]، أي استبدلوه منه واختاروه عليه. وعن قتادة: اشتراؤه استحبابه، يختار حديث الباطل على حديث الحق.

١٠ [٤٣٢] وقرئ «لِيَضِلَّ» بضم الياء وفتحها. و{سَبِيلِ اللهِ} دين الإسلام أو القرآن. فإن قلت: القراءة بالضم بينة، لأن النضر كان غرضه باشتراء اللّهو أن يصدّ الناس عن الدخول في الإسلام واستماع القرآن ويضلهم عنه، فما معنى القراءة بالفتح؟ قلت: فيه معنيان؛ أحدهما: ليثبت على ضلاله الذي كان عليه، ولا يصدف عنه، ويزيد فيه ويمدّه. فإن المخذول كان شديد الشكيمة في عداوة الدين وصدّ الناس عنه. والثاني: ١٥ أن يوضع ليَضِل موضع ليُضِل، من قبل أن من أضل كان ضالًّا لا محالة، فدل بالرديف على المردوف.

[٤٣٣] فإن قلت: ما معنى قوله {بِغَيْرِ عِلْمٍ}؟ قلت: لما جعله مشتريًا لهو الحديث بالقرآن قال: يشتري بغير علم بالتجارة وبغير بصيرة بها، حيث يستبدل الضلال بالهدى والباطل بالحق. ونحوه قوله تعالى {فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ} [البقرة: ٢٠ ١٦]، أي وما كانوا مهتدين للتجارة بصراء بها.

[434] وَيَتَّخِذَهَا ifadesi لِيُضِلَّ üzerine atfedilerek nasb ile; يَشْتَرِى üzerine atfedilerek de ref' ile okunmuştur.[1] يَتَّخِذُ filinin sonundaki zamir, *sebîl* kelimesine aittir; çünkü *sebîl* وَتَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ مَنْ آمَنَ بِهِ وَتَبْغُونَهَا عِوَجًا ("O'nun yolunda yamukluk arayarak, inananları Allah'ın yolundan alıkoymak (için) yol başlarını tutmayın…" [A'râf 7/86]) âyetinde olduğu gibi müennestir.

[435] Hiçbir ağırlık olmadığı halde "sanki kulaklarında ağırlık varmış da işitemiyormuş gibi" okunan âyetlerimize aldırmadan, kafasını bile kaldırmadan "büyüklük taslayarak" burnu havada "sırtını dönüyor!" Onun bu esnadaki hâli, âyetlerimizi pekâlâ işittiği halde onlara kulak vermeyen birinin durumuna benziyor!

[436] (فِي أُذُنَيْهِ ifadesi) Zel'in sükûnu ile de okunmuştur.

[437] Şayet *Keenne* ile başlayan iki cümlenin i'râbdan mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Birincisi cümle, مُسْتَكْبِرًا den; ikinci cümle, لَمْ يَسْمَعْهَا dan haldir. Sözü kesip yeni bir söze başlama (isti'nafiyye) cümleleri olmaları da caizdir.

[438] Şeddesiz كَأَنْ'in aslı*keennehû* olup; zamir, şan zamiridir.

8. İman edip salih amel işleyenler için ise nimet dolu cennetler vardır şüphesiz.

9. Temelli olarak… Allah'ın gerçek vaadi olarak… Ki O'dur mutlak izzet ve hikmet sahibi (Azîz, Hakîm).

10. O; gökleri, gördüğünüz direkler olmaksızın yükseltmiş, sizi sarsar diye arza çakılı dağlar yerleştirmiş ve orada her türlü canlıyı yaymıştır. Gökten su indirip her tür değerli bitkiyi yetiştirmekteyiz orada.

11. İşte Allah'ın yarattıkları… Haydi, siz gösterin bakalım bana O'nun dışındakilerin yarattıklarını! (Bir şey gösteremezler) ama apaçık bir sapma içindedirler zalimler!

[439] وَعْدَ اللهِ حَقًّا (Allah'ın gerçek vaadi olarak) ifadeleri tekit edici iki mastardır; birincisi kendi (fiili)ni, ikincisi başkasını tekit etmektedir; çünkü "onlar için cennetler vardır" sözü, Allah onlara cennetler vaad etti, anlamındadır. حَقًّا mastarı ise "sebat" mânasına delâlet etmektedir; onunla da "vaad" mânası tekit edilmiş ve "onlar için cennetler vardır" ifadesi her ikisiyle tekit edilmiştir.

1 (i) Allah yolundan saptırmak ve onu eğlence konusu haline getirmek için lâf eğlencesi satın alıyor! (ii) Allah yolundan saptırmak için lâf eğlencesi satın alıyor ve Allah yolunu eğlence konusu haline getiriyor! / ed.

[٤٣٤] وقرئ «وَيَتَّخِذهَا» بالنصب والرفع عطفًا على {يَشْتَرِي} أو {لِيُضِلَّ}. والضمير للسبيل؛ لأنها مؤنثة، كقوله تعالى {وَتَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ مَنْ اٰمَنَ بِهٖ وَتَبْغُونَهَا عِوَجًا} [الأعراف: ٨٦].

[٤٣٥] {وَلّٰى مُسْتَكْبِرًا} زامًّا لا يَعبأ بها ولا يرفع بها رأسًا؛ تشبه حاله في ذلك حال من لم يسمعها وهو سامع {كَاَنَّ فٖي اُذُنَيْهِ وَقْرًا}، أي ثقلًا ولا وقر فيهما.

[٤٣٦] وقرئ بسكون الذال.

[٤٣٧] فإن قلت: ما محل الجملتين المصدرتين بكأن؟ قلت: الأولى حال من {مُسْتَكْبِرًا} والثانية من {لَمْ يَسْمَعْهَا} ويجوز أن تكونا استئنافين.

[٤٣٨] والأصل في كأن المخففة كأنه، والضمير ضمير الشأن.

٨-﴿اِنَّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتُ النَّعٖيمِ﴾

٩-﴿خَالِدٖينَ فٖيهَا وَعْدَ اللهِ حَقًّا وَهُوَ الْعَزٖيزُ الْحَكٖيمُ﴾

١٠-﴿خَلَقَ السَّمٰوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا وَاَلْقٰى فِي الْاَرْضِ رَوَاسِيَ اَنْ تَمٖيدَ بِكُمْ وَبَثَّ فٖيهَا مِنْ كُلِّ دَٓابَّةٍ وَاَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً فَاَنْبَتْنَا فٖيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرٖيمٍ﴾

١١-﴿هٰذَا خَلْقُ اللهِ فَاَرُونٖي مَاذَا خَلَقَ الَّذٖينَ مِنْ دُونِهٖ بَلِ الظَّالِمُونَ فٖي ضَلَالٍ مُبٖينٍ﴾

[٤٣٩] {وَعْدَ اللهِ حَقًّا} مصدران مؤكدان؛ الأوّل مؤكد لنفسه، والثاني مؤكد لغيره؛ لأن قوله {لَهُمْ جَنَّاتُ النَّعٖيمِ} في معنى وعدهم الله جنات النعيم، فأكد معنى الوعد بالوعد. وأما {حَقًّا} فدالّ على معنى الثبات؛ أكد به معنى الوعد، ومؤكدهما جميعًا قوله {لَهُمْ جَنَّاتُ النَّعٖيمِ}.

[440] "O" öyle "mutlak bir izzet sahibidir" ki, O'nu hiçbir şey mağlup edemez, âciz bırakamaz. O'nun bir şeye de, o şeyin zıddını yapmaya da gücü yeter; dilediğine nimet verir, dilediğine de sıkıntı. Ama O, öyle "mutlak bir hikmet sahibidir" ki, hikmet ve adalet neyi gerektirirse onu diler.

[441] "*Onları* görüyorsunuz." Zamir, "gökler"e aittir. Bu, insanların gökyüzünü direksiz görmelerini, "direkler olmaksızın" sözüne delil getirmektir. Nitekim sen, arkadaşına; "Beni görüyorsun, ne kılıcım ne mızrağım var!" dersin. **Şayet** "تَرَوْنَهَا (Onları görüyorsunuz) ifadesinin i'râbdan mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Onun i'râbdan mahalli yoktur; çünkü isti'nâf cümlesidir.[1] Veya عَمَدٍ kelimesinin sıfatı olarak mahallen mecrûr olup, "görülen direkler olmaksızın" yani "Allah Teâlâ o gökleri görülmeyen direklerle dikti." demektir. Bu, Allah Teâlâ gökleri kudretiyle tutuyor, demektir.

[442] "İşte" kelimesi, zikredilen[2] mahlûkâta işarettir; خَلْق mahlûk anlamındadır. "O'nun dışındakiler" yani taptıkları ilâhlar.

[443] Böylece, "Bu büyük şeyler, Allah'ın yarattığı ve inşa ettiği şeylerdendir; haydi siz gösterin bakalım bana, ilâhlarınız neler yaratmış da, sizce tapılmayı hak etmişler!?" buyurarak onları susturmuş; sonra da susturmayı bırakıp ötesinde daha başka bir sapıklığın olamayacağı bir sapıklığa batmış olduklarını kayda geçirmiştir.

12. Gerçek şu ki Biz Lokman'a hikmeti "Allah'a şükret" diye verdik; her kim şükrederse tamamen kendisi için şükretmiş olur; kim de nankörce inkâr ederse Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur; bizatihî hamde lâyıktır (Ganî, Hamîd.)

[444] O, Eyyüb (as.)'ın kızkardeşinin veya teyzesinin oğlu Lokman b. Bâ'ûrâ'dır. Âzer'in çocuklarından olduğu da söylenir. Bin sene yaşamış, Davud (a.s.)'a yetişmiş ve ondan ilim almıştır. Davud (a.s) peygamber olarak gönderilmeden önce fetva veriyormuş; o peygamber olarak gönderilince fetva vermeyi bırakmış. Bunun sebebi sorulunca, "Bana *yeter* denildiğinde yetinmese miydim?" demiş. Lokman'ın, İsrail oğulları içinde bir kadı olduğu da söylenmiştir. Onun hakkında en çok söylenen, bilge bir zat olduğu, peygamber olmadığıdır. İbn Abbas (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre, "Lokman ne bir peygamber ne de bir kraldı; sadece zenci bir çobandı. Allah ona azat edilmeyi nasip etti. Sözünden ve vasiyetinden hoşnut oldu ve onun vasiyetini tutmanız için durumunu Kur'ân'da anlattı." İkrime ve Şa'bî ise onun peygamber olduğunu söylemişlerdir. Yine denilmiştir ki; kendisine peygamberlikle bilgelik arasında tercihte bulunma hakkı verilmiş, o bilgeliği tercih etmiştir.

1 "İşte siz de görüyorsunuz." mealinde. / ed.

2 *Mâ zükire* diyerek ism-i işaretin neden müzekker olduğunu açıklıyor. / ed.

[٤٤٠] {وَهُوَ الْعَزِيزُ} الذي لا يغلبه شيء ولا يعجزه، يقدر على الشيء وضده، فيعطي النعيم من شاء والبؤس من شاء، وهو {الْحَكِيمُ} لا يشاء إلا ما توجبه الحكمة والعدل.

[٤٤١] {تَرَوْنَهَا} الضمير فيه للسموات، وهو استشهاد برؤيتهم لها، غير معمودة على قوله {بِغَيْرِ عَمَدٍ} كما تقول لصاحبك: أنا بلا سيف ولا رمح تراني. فإن قلت: ما محلها من الإعراب؟ قلت: لا محل لها، لأنها مستأنفة. أو هي في محل الجرّ صفةً للعمَد، أي بغير عمد مرئيةٍ، يعني أنه عمدها بعمد لا ترى، وهي إمساكها بقدرته.

[٤٤٢] {هٰذَا} إشارة إلى ما ذكر من مخلوقاته؛ والخلق بمعنى المخلوق. و{الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ} آلهتهم.

[٤٤٣] بكّتهم بأن هذه الأشياء العظيمة مما خلقه الله وأنشأه، فأروني ماذا خلقته آلهتكم حتى استوجبوا عندكم العبادة!؟ ثم أضرب عن تبكيتهم إلى التسجيل عليهم بالتورّط في ضلال ليس بعده ضلال.

١٢-﴿وَلَقَدْ اٰتَيْنَا لُقْمٰنَ الْحِكْمَةَ اَنِ اشْكُرْ لِلّٰهِ وَمَنْ يَشْكُرْ فَاِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهٖ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾

[٤٤٤] هو لقمان بن باعورا ابن أخت أيوب أو ابن خالته. وقيل: كان من أولاد آزر. وعاش ألف سنة، وأدرك داود عليه السلام وأخذ منه العلم، وكان يفتي قبل مبعث داود عليه السلام، فلما بعث قطع الفتوى، فقيل له، فقال: ألا أكتفي إذا كفيت؟ وقيل: كان قاضيًا في بني إسرائيل. وأكثر الأقاويل أنه كان حكيمًا ولم يكن نبيًا. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: لقمان لم يكن نبيًا ولا ملكًا، ولكن كان راعيًا أسود، فرزقه الله العتق، ورضي قوله ووصيته، فقص أمره في القرآن لتمسكوا بوصيته. وقال عكرمة والشعبي: كان نبيًّا. وقيل: خيّر بين النبوّة والحكمة فاختار الحكمة.

[445] İbnü'l-Müseyyeb'den [v. 94/713] rivayet edildiğine göre o Mısır zencilerinden bir zenci ve bir terzi imiş. Mücahid'den [v. 103/721] rivayet edildiğine göre, kalın dudaklı, yarık ayaklı zenci bir köle imiş. Onun bir marangoz olduğu, bir çoban olduğu, her gün efendisine bir demet odun topladığı da söylenmiştir. Mücahid'in rivayetine göre Lokman, kendisine [istihfafla] bakan birine şöyle demiş: "Beni kalın dudaklı görüyorsan, bil ki onların arasından çok ince sözler çıkar. Beni siyah görüyor olsan da kalbim bembeyazdır."

[446] Rivayete göre bir kişi, onun meclisinde karşısına dikilip "Sen falan yerde benimle beraber çobanlık yapan kişi değil misin?" demiş. Lokman "Evet, ben o kişiyim." deyince, adam "Gördüğüm bu makama seni ne ulaştırdı?" demiş. Lokman: "Doğru konuşmak ve beni ilgilendirmeyen konularda susmak." diye cevap vermiş.

[447] Rivayete göre Lokman, zırh örmekte olan Davud (a.s.)'ın huzuruna girmiş. -Allah onun için demiri çamur gibi yumuşatmıştı.- Ne yaptığını sormak istemiş ise de birden, hikmet ona yetişmiş ve susmuş. Davud (a.s) zırh örmeyi bitirince onu giyerek; "Sen, savaş elbisesisin!" demiş. Bunun üzerine Lokman: "Susmak hikmettir; ama onu yapan azdır!" demiş. Davud (a.s) da ona: "Sana *hakîm* ismi çok yerinde verilmiş!" demiş.

[448] Yine rivayete göre efendisi ona bir koyun kesmesini ve onun en güzel iki parçasını çıkarmasını emretmiş. Lokman da dilini ve kalbini çıkarmış. Günler sonra yine aynı şeyi emrederek en kötü iki parçasını çıkarmasını istemiş. Lokman yine dili ve kalbi çıkarmış. Efendisi ona bunu(n hikmetini) sorunca: "Bu ikisi, güzel oldukları zaman, vücutta bulunan şeylerin en güzeli; kötü oldukları zaman da en kötüsü olurlar." demiş.

[449] Sa'îd b. el-Müseyyeb'den rivayet edildiğine göre bir zenciye şöyle demiş: "Üzülme! Çünkü zencilerden üçü, en hayırlı insanlardan idi: Bilal, Ömer'in kölesi Mihca' ve Lokman."

[450] أن müfessire olan En'dir; çünkü hikmet vermek "söylemek" anlamındadır. Allah Teâlâ şuna dikkat çekmektedir ki asıl hikmet ve gerçek ilim, bu ikisi ile amel etmek, Allah'a kulluk etmek ve O'na şükretmektir; zira hikmet vermeyi şükre teşvik etmek olarak açıklamaktadır.

[451] غنيٌّ yani şükre ihtiyacı yoktur; حميدٌ yani hiç kimse O'na hamd etmese de "bizatihî hamde lâyıktır."

[٤٤٥] وعن ابن المسيب: كان أسود من سودان مصر خياطًا. وعن مجاهد: كان عبدًا أسود غليظ الشفتين متشقق القدمين. وقيل: كان نجارًا. وقيل: كان راعيًا. وقيل: كان يحتطب لمولاه كل يوم حزمة. وعنه أنه قال لرجل ينظر إليه: إن كنت تراني غليظ الشفتين فإنه يخرج من بينهما كلام رقيق، وإن كنت تراني أسود فقلبي أبيض.

٥ [٤٤٦] وروي أن رجلًا وقف عليه في مجلسه فقال: ألست الذي ترعى معي في مكان كذا؟ قال: بلى. قال ما بلغ بك ما أرى؟ قال: صدق الحديث والصمت عما لا يعنيني.

[٤٤٧] وروي أنه دخل على داود عليه السلام وهو يسرد الدرع – وقد ليّن الله له الحديد كالطين – فأراد أن يسأله فأدركته الحكمة فسكت. فلما أتمها لبسها، وقال:
١٠ نعم لبوس الحرب أنت! فقال: الصمت حكمة وقليل فاعله. فقال له داود: بحق ما سميت حكيمًا.

[٤٤٨] وروي أن مولاه أمره بذبح شاة وبأن يخرج منها أطيب مضغتين، فأخرج اللسان والقلب، ثم أمره بمثل ذلك بعد أيام وأن يخرج أخبث مضغتين فأخرج اللسان والقلب، فسأله عن ذلك، فقال: هما أطيب ما فيها إذا طابا، وأخبث ما فيها إذا خبثا.

١٥ [٤٤٩] وعن سعيد بن المسيب أنه قال لأسود: لا تحزن، فإنه كان من خير الناس ثلاثة من السودان؛ بلال ومهجع مولى عمر، ولقمان.

[٤٥٠] {أَن} هي المفسرة، لأنّ إيتاء الحكمة في معنى القول، وقد نبّه الله سبحانه على أنّ الحكمة الأصلية والعلم الحقيقي هو العمل بهما، وعبادة الله والشكر له، حيث فسر إيتاء الحكمة بالبعث على الشكر.

٢٠ [٤٥١] {غَنِيٌّ} غير محتاج إلى الشكر، {حَمِيدٌ} حقيق بأن يحمد وإن لم يحمده أحد.

13. Hani Lokman, oğluna öğüt vererek şöyle demişti: "Yavrum! Allah'a şirk koşma; çünkü şirk, gerçekten büyük bir zulümdür."

[452] Denilmiştir ki; oğlunun ismi En'am idi. Kelbî ise "Eşkem idi." demiştir. Söylendiğine göre, oğlu ve karısı kâfir imiş; Müslüman oluncaya kadar onları bırakmamış.

[453] "Şirk gerçekten büyük bir zulümdür"; zira bütün nimetlerin sadece kendisinden geldiği Zat'ı, kendisinden hiçbir nimet gelmemiş olan -ve gelmesi de tasavvur edilemeyen- biriyle eşit tutmak, künhüne varılamayacak vahamette bir *zulüm*dür.

14. Biz: "Bana ve ana babana şükret. Yalnız banadır çünkü son dönüş." diyerek insana, ana-babasına iyi davranmasını emrettik; çünkü anası, onu zayıflık üstüne zayıflıkla taşımıştır. Sütten ayrılması da iki yıl zarfındadır.

15. Şayet o ikisi, hakkında bilgi sahibi olmadığın (asılsız) şeyleri Bana şirk koşman için seninle uğraşırlarsa, onlara itaat etme! Dünya işlerinde onlarla iyi geçin. Ama asıl, Bana yönelenlerin yolunu izle. Sonuçta dönüşünüz yalnızca Banadır. O zaman Ben size, yaptıklarınızı bir bir haber veririm.

[454] حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا ifadesi *hamelethu ummuhû tehinu vehnen* (Anası onu zayıflık üstüne zayıflık çekerek taşımıştır.) anlamındadır; "tekrar başa döndü" anlamındaki *race'a 'avden 'alâ bed'in* sözüne benzer. İfade, hal yerinde olup "zayıflık üstüne zayıflık katarak" yani "zayıflığı artarak ve katlanarak" anlamındadır; çünkü hamilelik artıp cenin büyüdükçe annenin ağırlığı ve zayıflığı artmaktadır. Ebû 'Amr'dan [v. 154/771] gelen bir rivayette Hâ'nın harekelenmesiyle *vehenen 'alâ vehenin* şeklinde okunmuştur. ["Zayıf ve yorgun düştü" anlamında] *vehine - yevhenu* da, *vehene - yehinu* da denebilir. [فِصَالُهُ (sütten ayrılması) ifadesi] *fasluhû* (ayrılması) şeklinde de okunmuştur.

[455] "Şükret diye" ifadesi, "emrettik" sözünün tefsiridir.

[456] "Hakkında bilgi sahibi olmadığın şey" derken o şeyin hiç olmadığını kastetmektedir; yani putları kastederek, "Şu yok hükmündeki şeyleri bana ortak koşma!" buyurmuştur. Tıpkı "Allah'tan başka dua ettikleri, hiçbir şey değildir!" [Ankebut 29/42] âyetindeki gibi.[1]

1 Ra'd 13/33 ve Yûnus 10/18'de geçtiği üzere, bir şeyin ilâhi ilme konu olmaması onun yok olduğunun / var olmadığının kanıtıdır. Bu âyetler; putperestin zihin dünyasını tamamen işgal eden putlar ve tanrı/ça/ları Allah'ın, *ma'dûm*u "bilmediği"ni söyleyerek O'nun bilgi alanı dışında kabul etmiştir ki ilmin *ma'lûm*a bağlı oluşunu açıklar niteliktedir: Allah tanrı/çaları bilmemektedir, çünkü böyle bir şey yoktur; olsaydı, O bilirdi. Müfessirin ويعلم (biliyor) fiiilini vermeden atıf yaptığı Ankebut 29/42'ye gelince burada aslında "Allah; kendisinden başka dua ettikleri şeyleri elbette bilmekte!" buyrulmaktadır; yani Allah putları tanımakta; bunların, âbitlerine ne zarar ne de fayda verebileceğini bilmektedir. / ed.

١٣-﴿وَاِذْ قَالَ لُقْمٰنُ لِابْنِهٖ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللّٰهِ اِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ﴾

[٤٥٢] قيل: كان اسم ابنه أنعم. وقال الكلبي: أشكم. وقيل: كان ابنه وامرأته كافرين، فما زال بهما حتى أسلما.

٥ [٤٥٣] {لَظُلْمٌ عَظِيمٌ}، لأنّ التسوية بين من لا نعمة إلا هي منه، ومن لا نعمة منه البتة - ولا يتصوّر أن تكون منه - ظلم لا يكتنه عِظمه.

١٤-﴿وَوَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ اُمُّهُ وَهْنًا عَلٰى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ اَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ اِلَيَّ الْمَصِيرُ﴾

١٥-﴿وَاِنْ جَاهَدَاكَ عَلٰٓى اَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهٖ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا ١٠ وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ اَنَابَ اِلَيَّ ثُمَّ اِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَاُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[٤٥٤] أي {حَمَلَتْهُ} تَهِن {وَهْنًا عَلٰى وَهْنٍ} كقولك: رجع عودًا على بدء، بمعنى؛ يعود عودًا على بدء. وهو في موضع الحال. والمعنى: أنها تضعف ضعفًا فوق ضعف، أي يتزايد ضعفها ويتضاعف؛ لأنّ الحمل كلما ازداد وعظم ازدادت ثقلًا وضعفًا.

١٥ وقرئ «وهنا على وهن»، بالتحريك عن أبي عمرو. يقال: وَهِن يَوهَن، ووهَن يهِن. وقرئ «وفصله».

[٤٥٥] {اَنِ اشْكُرْ} تفسير لـ{وَصَّيْنَا}.

[٤٥٦] {مَا لَيْسَ لَكَ بِهٖ عِلْمٌ} أراد بنفي العلم به نفيه، أي لا تشرك بي ما ليس بشيء، يريد الأصنام، كقوله تعالى {مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهٖ مِنْ شَيْءٍ} [العنكبوت:

٢٠ ٤٢].

[457] معروفًا kelimesi birliktelik bakımından veya kendisiyle birlikte olunan kişi olarak demektir; güzel ahlâk, yumuşak huyluluk, eziyetlerine katlanmak, iyilik yapmak, *sıla-i rahim* gibi güzel davranışlarda bulunmak ve alicenaplık ve yiğitliğin gerektirdiği şeyleri yapmak suretiyle "onlarla *iyi* geçin. [Ama asıl] bana yönelenlerin yolunu izle." Bununla şunu kastediyor: Dininde müminlerin yolunu izle. Her ne kadar sana dünyada onlarla iyi geçinmek emredilmiş olsa da, din işinde onların yolundan gitme. Çünkü sonunda senin de, onların da dönüşü sadece banadır. Sana imanının karşılığını, onlara da küfürlerinin karşılığını vereceğim.

[458] Allah Teâlâ bu âyetle, insanın dünyada anne ve babasıyla sohbetinde ve onlarla sosyal ilişkilerinde yapması gereken; ana-babalık haklarına riayet ve bu hakka saygı göstermek gibi davranışların ve onlara karşı, çiğnenmesi caiz olmayan ahlâki zorunluluk ve görevlerin hükmünü bildirmiş; sonra bu ikisi ile ilgili âhiretteki hükümleri ve bunların durumunu beyan etmiştir.

[459] Rivayete göre bu âyet Sa'd b. Ebu Vakkās ile annesi hakkında inmiştir… Olay şöyle anlatılmaktadır: Sa'd'ın annesi, [oğlu Müslüman olunca] bir şey yemeden, içmeden üç gün durmuş. Nihayet ağzını aç[ıp yemek yedir]mek için çeneleri arasına tahta parçası (çubuk) sokmuşlar. Rivayete göre Sa'd: "Onun yetmiş canı olsa ve tamamı çıksa yine de küfre dönmezdim!" dermiş.

[460] **Şayet** "Bu ifade, Lokman'ın vasiyeti sırasında nasıl yer alabilmiş?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade, asıl konudan olmayıp yeri gelmişken söylenen sözler (*istitrāt*) kabilinden olmak üzere vârit olan bir ara cümledir. Lokman'ın vasiyetinde bulunan "şirkten nehyetme" hususunu tekit için söylenmiştir.

[461] **Şayet** "Çünkü anası onu zayıflık üstüne zayıflıkla taşımıştır. Sütten ayrılması da iki yıl zarfındadır.' âyeti, tefsir edilen ile tefsir eden arasında nasıl bir ara cümle olarak yer almıştır?" **dersen şöyle derim:** Allah, ana-babaya iyi davranmayı emredince, annenin o kadar uzun süre çocuğu karnında taşıması ve sütten kesmesi sırasında çektiği sıkıntılar ve katlandığı zorlukları zikretmiş; bunu, özellikle anaya iyi davranmak gerektiğini göstermek ve onun büyük hakkını müstakil olarak zikretmek için yapmıştır.

[462] İşte bu yüzden Peygamber (s.a.), "Kime iyi davranayım?" diyen adama: "Annene," "Sonra?" "Annene," "Sonra?" "Annene" buyurmuş; bu sözlerinin ardından: "Sonra babana." demiştir." [*Tirmizî*, "Birr ve Sıla", 1; *Ebu Davud*, "Edeb", 129]

[٤٥٧] {مَعْرُوفًا} صِحابًا، أو مصاحَبًا معروفًا حسنًا بخلق جميل وحلم واحتمال وبر وصِلة، وما يقتضيه الكرم والمروءة. {وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ اَنَابَ اِلَيَّ} يريد: واتبع سبيل المؤمنين في دينك ولا تتبع سبيلهما فيه - وإن كنت مأمورًا بحسن مصاحبتهما في الدنيا -؛ ثم إليّ مرجعك ومرجعهما، فأجازيك على إيمانك ٥ وأجازيهما على كفرهما.

[٤٥٨] علم بذلك حكم الدنيا وما يجب على الإنسان في صحبتهما ومعاشرتهما من مراعاة حق الأبوة وتعظيمه، وما لهما من المواجب التي لا يسوغ الاخلال بها، ثم بين حكمهما وحالهما في الآخرة.

[٤٥٩] وروي أنها نزلت في سعد ابن أبي وقاص وأمّه. وفي القصة: أنها مكثت ١٠ ثلاثًا لا تطعم ولا تشرب حتى شجروا فاهًا بعود. وروي أنه قال: لو كانت لها سبعون نفسًا فخرجت، لما ارتددت إلى الكفر!

[٤٦٠] فإن قلت: هذا الكلام كيف وقع في أثناء وصية لقمان؟ قلت: هو كلام اعترض به على سبيل الاستطراد، تأكيدًا لما في وصية لقمان من النهي عن الشرك.

[٤٦١] فإن قلت: فقوله {حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلٰى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ} كيف ١٥ اعترض به بين المفسر والمفسر؟ قلت: لما وصى بالوالدين ذكر ما تكابده الأمّ وتعانيه من المشاق والمتاعب في حمله وفصاله هذه المدّة المتطاولة، إيجابًا للتوصية بالوالدة خصوصًا، وتذكيرًا بحقها العظيم مفردًا.

[٤٦٢] ومن ثمّ قال رسول الله ﷺ لمن قال له: من أبر؟ أمّك ثم أمّك ثم أمّك. ثم قال بعد ذلك: ثم أباك.

[463] Araplardan birinin, kendi kendine şu sözleri söyleyerek annesini sırtında hacca götürdüğü rivayet edilir:

> Anamı sırtımda taşıyorum; o ki [beni karnında] taşıdıkça taşımış,
> son damlasına kadar bol bol emzirmiştir beni.
> Yaptıklarının karşılığı ödenemez hiçbir ana babaya!

[464] **Şayet** "Sütten kesilmenin vaktini iki yıl ile belirlemenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Onun vaktini bu süre ile belirlemek demek; bu süre, geçilmeyecek son süre demektir. İki yılın altındaki sürelerde iş, annenin içtihadına bırakılır. Anne, çocuğu sütten kesebileceğini [yani çocuğun buna dayanabileceğini] bilirse çocuğu sütten kesebilir. "Anneler çocuklarını tam iki yıl emzirirler. Bu, emzirmeyi tamamlamak isteyen içindir." [Bakara 2/233] âyeti de buna delildir. Şafi'î *Rahimehullāh*, emzirme süresinin iki yıl olduğuna, iki yıl bittikten sonra emzirme yoluyla haramlığın sabit olmayacağına bu âyeti şahit göstermiştir. Ebû Yûsuf ve Muhammed'in görüşü de böyledir. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a göre ise emzirme süresi otuz aydır. Ebû Hanîfe'den rivayet edildiğine göre: Eğer anne çocuğu iki yıldan önce sütten keser, çocuk da yediği yemek sayesinde emmeye ihtiyaç duymazsa, daha sonra anne onu tekrar emzirirse bu artık [haramiyet gerektiren] emzirme olmaz; ama çocuk emmeye ihtiyaç duyacak kadar az yemek yer de, sonra annesi onu emzirirse bu, evlenme haramlığı doğuran bir emzirme olur.

16. Yavrum! O (amel) bir hardal tanesi ağırlığında olsa ve bu, bir kayanın içinde veya göklerde ya da yerin derinliklerinde bulunsa Allah onu getirir. Allah, bütün inceliklere nüfuz eder, her şeyden haberdardır (Latîf, Habîr).

[465] مِثْقَال حَبَّةٍ (tane ağırlığınca) ifadesi mansūb ve merfû' olarak okunmuştur. Mansūb okuyana göre zamir, iyilik veya kötülükten ibaret olan "şey"e râcidir; âyetin mânası da şöyledir: Eğer o şey, *küçüklük* ve *değersizlik*te hardal tanesi gibi sembolik bir şey olsa ve bunca küçüklüğüyle beraber, kayanın içi gibi en gizli ve en korumalı bir yerde bulunsa veya ulvî ya da süflî âlemdeki bir yerde bulunsa, kıyamet günü "Allah onu mutlaka getirir" ve yapanı onunla hesaba çeker. Çünkü "Allah, bütün inceliklere nüfuz eder," O'nun ilmi bütün gizli şeylere ulaşır; "her şeyden haberdardır," gizli her şeyin künhünü ve özünü bilir. Katâde'den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre, onu çıkarmasını bilir, bulunduğu yerden haberdardır. مِثْقَال حَبَّةٍ ifadesini merfû' okuyana göre ise إِنَّ'nin sonundaki zamir, zamir-i kıssa olur. مثقال kelimesi حبة'ye muzāf olarak getirildiği için, müennes yapılmıştır. Şairin şu sözünde [*sadr* kelimesinin müennes] olduğu gibi:

[٤٦٣] وعن بعض العرب أنه حمل أمه إلى الحج على ظهره وهو يقول في حدائه بنفسه:

أَحْمِلُ أُمِّي وَهِيَ الْحَمَّالَهْ * تُرْضِعُنِي الدُّرَّةَ وَالْعُلَالَه *

وَلَا يُجَازَى وَالِدٌ فَعَالَهْ *

٥ [٤٦٤] فإن قلت: ما معنى توقيت الفصال بالعامين؟ قلت: المعنى في توقيته بهذه المدة أنها الغاية التي لا تتجاوز، والأمر فيما دون العامين موكول إلى اجتهاد الأم؛ إن علمت أنه يقوى على الفطام فلها أن تفطمه، ويدل عليه قوله تعالى {وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ} [البقرة: ٢٣٣]. وبه استشهد الشافعي ﵁ على أن مدة الرضاع سنتان، لا تثبت حرمة الرضاع بعد انقضائهما. وهو ١٠ مذهب أبي يوسف ومحمد؛ وأما عند أبي حنيفة ﵁ فمدة الرضاع ثلاثون شهرًا. وعن أبي حنيفة: إن فطمته قبل العامين فاستغنى بالطعام ثم أرضعته لم يكن رضاعًا؛ وإن أكل أكلًا ضعيفًا لم يستغن به عن الرضاع ثم أرضعته فهو رضاع محرم.

١٦-﴿يَا بُنَيَّ اِنَّهَا اِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ اَوْ فِي السَّمٰوَاتِ اَوْ فِي الْاَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللّٰهُ اِنَّ اللّٰهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ﴾

١٥ [٤٦٥] قرئ «مِثْقَال حَبَّةٍ» بالنصب والرفع، فمن نصب كان الضمير للّٰهنة من الإساءة أو الإحسان، أي إن كانت مثلًا في الصغر والقماءة كحبة الخردل، فكانت مع صغرها في أخفى موضع وأحرزه كجوف الصخرة أو حيث كانت في العالم العلوي أو السفلي {يَأْتِ بِهَا اللّٰهُ} يوم القيامة فيحاسب بها عاملها. {اِنَّ اللّٰهَ لَطِيفٌ} يتوصل علمه إلى كل خفي {خَبِيرٌ} عالم بكنهه. وعن قتادة: لطيف باستخراجها، خبير بمستقرّها. ٢٠ ومن قرأ بالرفع كان ضمير القصة، وإنما أنث المثقال لإضافته إلى الحبة، كما قال:

[Etrafı aydınlatırsın yaydığın sözle] mızrağın ucu kandan parladığı gibi!

[466] Rivayete göre, oğlu Lokman'a: "Denizin dibinde bulunan tane hakkında ne düşünüyorsun? Allah onu da bilir mi?"demişti. Lokman şu cevabı verdi: Şüphesiz ki Allah en gizli yerlerdeki en küçük şeyi bilir; çünkü kayanın içindeki tane, suyun dibindeki taneden daha gizlidir.

[467] Denilmiştir ki; *sahre* yerin altında bulunan, kâfirlerin amellerinin yazılı olduğu Siccîn'dir.

[468] فَتَكِنْ kelimesi, "Kuş, gece kaldığı yer olan yuvasına yerleşti." anlamına gelen vekene -yekinu fiilinden, Kâf'ın kesresiyle *fe-tekin* şeklinde de okunmuştur.

17. Yavrum! Namazı dosdoğru kıl, iyiliği emret, kötülüğü önle, başına gelene sabret. Bunlar gerçekten kararlılık isteyen şeylerdendir.

[469] "Başına gelene sabret." Bu sabrın, başa gelen her sıkıntı hakkında genel olması da, -kötülüklerini kınayarak hayra teşvik ettiği kimselerden gördüğü eziyetler gibi- iyiliği emredip, kötülükten nehyederken başına gelen sıkıntılar hakkında özel olması da caizdir. Bunlar, Allah'ın kesin olarak emrettiği işlerden, yani zorlama ve mecbur etme yoluyla, yapılmasını kesin olarak istediği şeylerdendir. "Oruca geceden kesin olarak karar vermeyen -yani onu niyetle kesinleştirmeyen- kimsenin orucu yoktur." [*Tirmizî*, "Savm", 33; *Ebu Davud*, "Savm", 71; *İbn Mace*, "Sıyam", 26] hadisi de bu mânadandır. Peygamber (s.a.)'in: "Fecirden önce oruca geceden niyet etmeyen kimsenin orucu yoktur." [Nesâî, "Sıyam", 68; *Dârimî* "Savm", 10] sözüne dikkat edin. Şu hadis de bu mânadandır: "Şüphesiz Allah, azimetlerinin benimsenip yapılmasını sevdiği gibi, ruhsatlarının da benimsenip yapılmasını sever." Arapların; *'azmetun min 'azemâti Rabbinâ* (Rabbimizin kesin emirlerinden bir emir) sözü de, *'azemâtu'l-melik* (kralın kesin buyrukları) tabiri de bundandır. Şöyle ki; kral, emri altındakilerden birine "Sana kesin emrettim. Yapmazsan şöyle şöyle olur!" der. O böyle dediği zaman bu emri alanın artık onu yapmaktan başka ne bir çaresi, ne de terketme seçeneği olabilir. Gerçekte *'azm* kelimesi ism-i mef'ûlün mastarla isimlendirilmesidir; yani مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ ifadesinin aslı *min ma'zûmâti'l-umûr* -yani karara bağlanmış, farz kılınmış işlerdendir- demektir. Bunun, ism-i fâ'il anlamında mastar olması da caizdir. O zaman; "Bunlar, kesinlik kazanan işlerdendir." anlamında olur. Tıpkı فَإِذَا عَزَمَ الأمْرُ ("İş ciddiye bindiğinde" [Muhammed 47/21]) âyetindeki ve "İş ciddileşti, savaşın aslı çıktı." demen gibi.

كَمَا شَرِقَتْ صَدْرُ الْقَنَاةِ مِنَ الدَّمِ ❁

[٤٦٦] وروي أنّ ابن لقمان قال له: أرأيت الحبة تكون في مقل البحر، أي في مغاصه، يعلمها الله؟ فقال: إنّ الله يعلم أصغر الأشياء في أخفى الأمكنة، لأنّ الحبة في الصخرة أخفى منها في الماء.

٥ [٤٦٧] وقيل: الصخرة هي التي تحت الأرض، وهي السجين يكتب فيها أعمال الكفار.

[٤٦٨] وقرئ «فتكِنْ» بكسر الكاف. من وكن الطائر يكن، إذا استقر في وكنته -وهي مقره- ليلًا.

١٧-﴿يَا بُنَيَّ اَقِمِ الصَّلٰوةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلٰى مَٓا
١٠ اَصَابَكَ اِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْاُمُورِ﴾

[٤٦٩] {وَاصْبِرْ عَلٰى مَٓا اَصَابَكَ} يجوز أن يكون عامًّا في كل ما يصيبه من المحن، وأن يكون خاصًّا بما يصيبه فيما أمر به من الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر من أذى من يبعثهم على الخير وينكر عليهم الشر. {اِنَّ ذٰلِكَ} مما عزمه الله من الأمور، أي قطعه قطع إيجاب وإلزام. ومنه الحديث: لا صيام لمن لم يعزم الصيام من الليل، أي لم يقطعه
١٥ بالنية. ألا ترى إلى قوله عليه السلام: لمنْ لم يبيت الصيامَ. ومنه: إنّ اللّٰه يحب أن يؤخذ برخصه كما يحب أن يؤخذ بعزائمه. وقولهم: عزمة من عزمات ربنا. ومنه: عزمات الملوك. وذلك أن يقول الملك لبعض من تحت يده: عزمت عليك إلا فعلت كذا، إذا قال ذلك لم يكن للمعزوم عليه بدّ من فعله ولا مندوحة في تركه. وحقيقته: أنه من تسمية المفعول بالمصدر، وأصله من معزومات الأمور، أي مقطوعاتها ومفروضاتها.
٢٠ ويجوز أن يكون مصدرًا في معنى الفاعل، أصله: من عازمات الأمور، من قوله تعالى {فَاِذَا عَزَمَ الْاَمْرُ} [محمد: ٢١]. كقولك: جد الأمر، وصدق القتال.

[470] Bu âyet, bu taatlerin öteden beri var olduğunu, diğer ümmetlere de emredilmiş olduğunu; *salât*ın[1] şanının daima yüce ve diğer ibadetlere karşı önceliği bulunduğunu ve bütün dinlerde emredilmiş olduğunu bildirme hususunda sana yeter.

5 **18. İnsanlara karşı şişinme (onları küçümseme), yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Kendini beğenip böbürlenen hiç kimseyi Allah sevmez.**

19. Yürüyüşünde orta yolu tut, sesini alçalt, şüphesiz seslerin en çirkini eşek sesidir.

[471] [تصعر ifadesi] şeddeli - şeddesiz [تُصَعِّرْ, تُصْعِرْ] ve *tusāʿir* şeklinde okunmuştur. "Kibirden yanağını eğdi." anlamında *asʿara haddehû, saʿʿara haddehû* ve *sāʿara haddehû* denir. Bu, "onu yükseltti" anlamında *aʿlâhu, ʿallâhu* ve *ʿâlâhu* demen gibidir. *Saʿar* ve *sayed*; deveye isabet eden bir hastalık olup bu yüzden deve boynunu büker. Âyetin mânası şöyledir: Alçakgönüllü davranarak yüzünü insanlara döndür; kibirlilerin yaptığı gibi onlara yanağını veya yüzünün yarısını çevirme.[2]

[472] Kasdettiği şudur: *Lâ temşi temrahu merahan* (Böbürlene böbürlene yürüme!) Veya *merahan* mastarını, "böbürlenen" anlamında olmak üzere hâl yerine koyarak bu mânayı kastetmiştir. "Böbürlenmek ve şımarıklık yapmak için yürüme" mânasını da kastetmiş olabilir; yani yürümekteki maksadın çalım satmak ve şımarıklık olmasın. Nitekim insanlardan birçoğu, dinî - dünyevî önemli bir ihtiyacı karşılamak için değil de bu maksatla yürürler. Tıpkı "Yurtlarından çalım satarak ve insanlara gösteriş yaparak çıkanlar gibi olmayın!" [Enfal 8/47] âyetindeki gibi.

[473] مختال (kendini beğenen) çalımlı çalımlı yürüyene karşılık; فخور (böbürlenen) ise kibirden dolayı yanağını çevirene karşılık getirilmiştir.[3]

---

1 *Salât* her ne kadar geçtiği her ayette "namaz" diye anlaşılıyorsa da, "farklı dinlere göre farklı bir hareketler bütünüyle icra edilen dua ve ayin"leri ifade etmektedir. Bu dua ve âyinlere devam etmek, aynı zamanda kişinin dindarlığının göstergesi olup, *salât* dindarlığı da ifade etmektedir. Müşrikler dâhil, her din mensubu kendini dindar addettiğinden, Kur'ân'da *ikāme-i salât* emredilmiş; dua, ayin ve ibadetlerin hayata yansıması gerektiği, dindarlığın şekil ve merasimde bırakılmaması gerektiği vurgulanmış; bu tür dindarlar kınanmıştır (Mâʿûn 107/4-7. Ayrıca, Meryem 19/59 [فخلف من بعدهم خلف أضاعوا الصلوة]). Hâsılı *salât* namazdan ibaret değildir; namazda temsil edilen bir dindarlıktır ve sahtesi de söz konusudur. Burada Lokman (a.s.), oğluna; sözde değil, özde/gerçek bir dindar olmasını öğütlemiş olmaktadır. Bakara vb. surelerdeki Yahudilere yönelik أقيموا الصلاة emirleri de aynı anlamdadır. Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, "Kur'ân'da Salâtın (صلوة) Kavramsal Çerçevesi", s. 17-46. / ed.

2 Yani Hazret-i Peygamber gibi, konuştuğun kişiye tam yönel. / ed.

3 Leff u neşir mürettep. / ed.

[٤٧٠] وناهيك بهذه الآية مؤذنة بقدم هذه الطاعات، وأنها كانت مأمورًا بها في سائر الأمم، وأنّ الصلاة لم تزل عظيمة الشأن، سابقة القدم على ما سواها، موصى بها في الأديان كلها.

١٨-﴿وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْاَرْضِ مَرَحًا اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ﴾ ٥

١٩-﴿وَاقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَاغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ اِنَّ اَنْكَرَ الْاَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ﴾

[٤٧١] «تصاعر» و«تصعر»، بالتشديد والتخفيف. يقال: أصعر خدّه، وصعّره، وصاعره؛ كقولك أعلاه وعلاه وعالاه، بمعنى. والصعر والصيد داء يصيب البعير يلوي منه عنقه. والمعنى: أقبل على الناس بوجهك تواضعًا، ولا تولهم شق وجهك ١٠ وصفحته، كما يفعل المتكبرون.

[٤٧٢] أراد {وَلَا تَمْشِ} تمرح {مَرَحًا}. أو أوقع المصدر موقع الحال بمعنى مرحا. ويجوز أن يريد: ولا تمش لأجل المرح والأشر، أي لا يكن غرضك في المشي البطالة والأشر كما يمشي كثير من الناس لذلك، لا لكفاية مهم ديني أو دنيوي. ونحوه قوله تعالى {وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطَرًا وَرِئَاءَ النَّاسِ} [الأنفال: ٤٧]. ١٥

[٤٧٣] والمختال: مقابل للماشي مرحًا؛ وكذلك الفخور للمصعر خدّه كبرًا.

[474] "Yürüyüşünde orta yolu tut." Yürüyüşünde ortayı bul, ta ki iki yürüyüş arasında bir yürüyüş olsun; ne pîr-i fâniler gibi yavaş yavaş yürü, ne de külhanbeyi gibi adeta uçarak yürü! Peygamber (s.a.); "Hızlı yürümek müminin değerini düşürür." buyurmuştur. Âişe (r.a.)'nın Hz. Ömer hakkında söylediği: "Yürüdüğü zaman hızlı yürürdü." sözüne gelince, bu sözüyle o, ölü gibi yürüyenlerin yürüyüşünden yüksek bir hızlılığı kastetmiş olmalıdır.

[475] وَاقْصِدْ ifadesi Hemze-i katı‘ ile *ve aksıd* şeklinde de okunmuştur ki bu, avcı okunu avına doğrulttuğu zaman kullanılan *aksade'r-râmî* sözünden alınarak "yürüyüşünü doğrult" anlamına gelir.

[476] "Sesini alçalt", kıs ve kontrol altına al. Bu, bir kimse bir başkasını kusurlu gördüğü ve derecesini düşürdüğü zaman söylenen *fulânun yeğuddu min fulânin* sözündendir.

[477] "Seslerin en çirkini" yani en yabanisi. أنكر kelimesi; insan psikolojisi bir şeyi yadırgayıp ona ısınamadığı ve ondan nefret ettiği zaman kullanılan *şey'un nekirun* (yadırgatıcı şey) sözündendir. *Eşek*, aşırı yergi ve kötülemede mesel olmuştur; anırması da böyledir. Eşek ismini soyut olarak zikretmeyi iğrenç gördükleri ve ismini kullanmaktan sakındıkları için insanlar onun ismini kinayeli söylerler, açıkça söylemek istemezler; "uzun kulaklı" derler. Nitekim iğrenç ve kötü sayılan şeyler de kinayeli söylenir. Şahsiyetli kişilerden oluşan bir topluluğun meclisinde eşek adının geçmesi edepsizlik sayılmıştır. Bazı Araplar, yürümek kendilerini yorsa da tenezzül etmedikleri için eşeğe binmezler.

[478] Bu sebeple, sesini yükseltenler eşeğe, sesleri de anırmaya benzetilerek, ayrıca teşbih lafızları kullanmadan kelâm isti‘âreli şekilde söylenerek bunların "eşek", seslerinin de "anırma" diye ifade edilmesi yerme ve ayıplamada şiddetli mübalağa; üst perdeden konuşmaya engel olmak ve bundan son derece nefret etmek ve bunun, Allah'ın sevmediği bir konumda bulunduğuna dikkat çekmek içindir.

[479] **Şayet** "Eşek*lerin* sesi neden tekil söylendi de çoğul yapılmadı?"[1] **dersen şöyle derim:** Maksat, bu cinsin bireylerinden her birinin sesini söylemek değildir ki çoğul yapılsın. Maksat, ses çıkaran canlı cinslerinden her birinin kendine ait bir sesi olduğu; bu cinsler içinde sesi en çirkin olanın ise işbu cinsin [eşeğin] sesi olduğudur. Dolayısıyla, tekil söylenmesi gerekmiştir.

1 Yani *himâr* (eşek) الحمير (eşekler) diye çoğul getirildiği halde, صوت neden *asvât* şeklinde çoğul getirilmedi? / ed.

[٤٧٤] {وَاقْصِدْ فِي مَشْيِكَ} واعدل فيه حتى يكون مشيا بين مشيين؛ لا تدب دبيب المتماوتين، ولا تثب وثيب الشطار. قال رسول الله ﷺ: سرعة المشي تذهب بهاءَ المؤمنِ. وأما قول عائشة في عمر ﵄: كان إذا مشى أسرع؛ فإنما أرادت السرعة المرتفعة عن دبيب المتماوت.

٥ [٤٧٥] وقرئ «وأقصد» بقطع الهمزة، أي سدّد في مشيك، من أقصد الرامي، إذا سدّد سهمه نحو الرمية.

[٤٧٦] {وَاغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ} وانقص منه واقصر؛ من ق ولك: فلان يغض من فلان، إذا قصر به ووضع منه.

[٤٧٧] {اَنْكَرَ الْاَصْوَاتِ} أوحشها، من قولك: شيء نكِر، إذا أنكرته النفوس

١٠ واستوحشت منه ونفرت. والحمار مثل في الذم البليغ والشتيمة، وكذلك نهاقه. ومن استفحاشهم لذكره مجردًا وتفاديهم من اسمه أنهم يكنون عنه ويرغبون عن التصريح به، فيقولون: الطويل الأذنين، كما يكنى عن الأشياء المستقذرة. وقد عدّ في مساوئ الآداب أن يجري ذكر الحمار في مجلس قوم من أولى المروءة. ومن العرب من لا يركب الحمار استنكافًا، وإن بلغت منه الرجلة.

١٥ [٤٧٨] فتشبيه الرافعين أصواتهم بالحمير، وتمثيل أصواتهم بالنهاق، ثم إخلاء الكلام من لفظ التشبيه وإخراجه مخرج الاستعارة - وأن جعلوا حميرًا وصوتهم نهاقًا - مبالغة شديدة في الذم والتهجين وإفراط في التثبيط عن رفع الصوت والترغيب عنه، وتنبيه على أنه من كراهة الله بمكان.

[٤٧٩] فإن قلت: لم وحد صوت الحمير ولم يجمع؟ قلت: ليس المراد أن يذكر

٢٠ صوت كل واحد من آحاد هذا الجنس حتى يجمع. وإنما المراد أن كل جنس من الحيوان الناطق له صوت، وأنكر أصوات هذه الأجناس صوت هذا الجنس، فوجب توحيده.

20. Görmez misiniz ki; Allah, göklerde ve yerde ne varsa hepsini size âmâde kılmış; nimetlerini gizli ve açık olarak size bolca vermiş? Fakat öyle insanlar var ki; hiçbir bilgileri, hiçbir rehberleri ve aydınlatıcı kitapları olmadığı halde Allah hakkında tartışıyorlar?

5 [480] "Göklerde bulunan şeyler" Güneş, Ay, yıldızlar, bulutlar ve başka şeylerdir. "Yerde bulunanlar" denizler, nehirler, madenler, hayvanlar ve daha sayılamayacak kadar çok şeylerdir.

[481] "Bolca vermiş." أسبغ kelimesi Sîn'le de, Sād'la da okunmuştur. Gayın, Hā ve Kāf ile birlikte bulunan bütün Sîn'ler böyle okunabilir: سَلَخَ
10 (sıyırdı) fiilinde صَلَخَ , سَقَر (Cehennem) kelimesinde صَقَر ve سَالِخ (sıyıran) kelimesinde صَالِخ diyebilirsin.

[482] نِعَمَه (nimetlerini) kelimesi *ni'meten* (bir nimet) ve *ni'metehû* (nimetini) şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "Nimet nedir?" **dersen şöyle de-**
15 **rim:** Nimet, kendisiyle iyilik kastedilen her faydadır. Allah Teâlâ bütün âlemi nimet olarak yaratmıştır; çünkü evrendekiler, ya canlıdır ya cansızdır. Canlı olmayanlar, canlılar için nimettir. Canlılar da nimettir; şu itibarla ki, onun canlı olarak var edilmesi diğer canlı için bir nimettir. Eğer canlı olarak yaratılmasaydı, ondan faydalanmak söz konusu olmazdı. Faydalanmaya yol açan ve faydalanmayı sahih kılan her şey nimettir. "Peki âlemin yaratılması
20 neden iyilik kastıyla olmuştur?" **dersen şöyle derim:** Çünkü Allah sadece bir maksada binaen yaratır; bunun aksi *abes* [yani bir şeyi boşu boşuna yapmak] olur ve O'nun hakkında *abes* caiz değildir. Kendisine dönen bir fayda amacıyla yaratması da caiz olmaz; çünkü O, hiçbir faydaya ihtiyacı olmayan mutlak zengindir. Geriye, canlılara ait bir maksatla yaratmış olmaktan baş-
25 ka bir şey kalmamaktadır ki, o maksat da canlıların faydalanmasıdır.

[483] **Şayet** "Açık ve gizli" ne demektir?" **dersen şöyle derim:** "Açık" müşahede ile bilinen her şeydir. "Gizli" ise delil olmadan bilinmeyen veya hiç bilinmeyen şeydir. İnsan bedeninde nice nimet vardır ki, insan onları ne bilebilir ne de bilmeye yol bulabilir. Âlimler bu kelimeler üze-
30 rinde çok konuşmuşlardır. Mücahid'den [v. 103/721]; "açık" İslâm'ın üstün gelmesi ve düşmanlara karşı zafer; "gizli" meleklerin yardım etmesidir. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728]; "açık" İslam, "gizli" (ayıpları) örtmektir. Dahhâk'ten [v. 105/723]; "açık" suret güzelliği, uzun boyluluk ve uzuvların düzgünlüğü, "gizli" ma'rifettir. Yine denilmiştir ki; "açık" göz, kulak, dil

٢٠-﴿أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُنِيرٍ﴾

[٤٨٠] {مَا فِي السَّمٰوَاتِ} الشمس والقمر والنجوم والسحاب وغير ذلك {وَمَا فِي الْأَرْضِ} البحار والأنهار والمعادن والدواب وما لا يحصى.

[٤٨١] {وَأَسْبَغَ}، وقرئ بالسين والصاد، وهكذا كل سين اجتمع معه الغين والخاء والقاف؛ تقول في سلخ صلخ، وفي سقر صقر، وفي سالغ صالغ.

[٤٨٢] وقرئ «نعمه». «نعمة»، و«نعمته». فإن قلت: ما النعمة؟ قلت: كل نفع قصد به الإحسان. والله تعالى خلق العالم كله نعمة؛ لأنه إما حيوان، وإما غير حيوان. فما ليس بحيوان نعمة على الحيوان، والحيوان نعمة من حيث أنّ إيجاده حيًّا نعمة عليه، لأنه لولا إيجاده حيًّا لما صح منه الانتفاع، وكل ما أدى إلى الانتفاع وصححه فهو نعمة. فإن قلت: لم كان خلق العالم مقصودًا به الإحسان؟ قلت: لأنه لا يخلقه إلا لغرض، وإلا كان عبثًا، والعبث لا يجوز عليه ولا يجوز أن يكون لغرض راجع إليه من نفع؛ لأنه غني غير محتاج إلى المنافع، فلم يبق إلا أن يكون لغرض يرجع إلى الحيوان، وهو نفعه.

[٤٨٣] فإن قلت: فما معنى الظاهرة والباطنة؟ قلت: الظاهرة كل ما يعلم بالمشاهدة، والباطنة ما لا يعلم إلا بدليل، أو لا يعلم أصلًا. فكم في بدن الإنسان من نعمة لا يعلمها ولا يهتدي إلى العلم بها. وقد أكثروا في ذلك؛ فعن مجاهد: الظاهرة ظهور الإسلام والنصرة على الأعداء. والباطنة: الإمداد من الملائكة. وعن الحسن رضي الله عنه: الظاهرة الإسلام. والباطنة الستر. وعن الضحاك: الظاهرة حسن الصورة، وامتداد القامة، وتسوية الأعضاء. والباطنة: المعرفة. وقيل: الظاهرة البصر، والسمع، واللسان،

ve diğer görünen uzuvlar; "gizli" kalp, akıl, anlayış ve bunlara benzer şeylerdir. Rivayete göre Musa (a.s); "Allah'ım! Bana kullarının üzerindeki en gizli nimetini göster." demiş; Allah da "Onlar üzerindeki en gizli nimetim, nefes alıp vermeleridir." buyurmuş. Cehennem ehlinin, kendisi sebebiyle azap gördükleri en basit şeyin, nefes almak olduğu rivayet edilir.

21. Bunlara; "Allah'ın indirdiklerine uyun" denildiği zaman, "Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız" diyorlar. Peki, ya şeytan kendilerini çılgın ateş azabına çağırıyorsa?!

[484] Bu şu demektir: Şeytan onları azaba çağırıyor olsa da, yani şeytan onları azaba çağırır iken de mi, atalarının izinden gidecekler?

22. Kim varlığını en güzel şekilde Allah'a teslim ederse, şüphesiz en sağlam kulpa yapışmış olur. İşlerin âkıbeti de Allah'a aittir.

[485] Hazret-i Ali (r.a.) şedde ile *ve men yusellim* okumuştur. "İşini Allah'a bırak." anlamında, *eslim emrake ilâ'llāh* da, *sellim emrake ilâ'llāh* da denir. **Şayet** "Bu fiil, 'Hayır! Her kim varlığını en güzel şekilde Allah'a teslim ederse…' [Bakara 2/112] âyetinde Lâm ile geçişli yapıldığı halde burada neden İlâ ile geçişli yapılmış?" **dersen şöyle derim:** Lâm ile kullanıldığında mânası şudur: "Kişi yüzünü, ki bundan maksat zatı ve nefsidir, Allah'a ait kıldı." İlâ ile kullanıldığında ise mâna şöyledir: "Bir mal birisine verildiği zaman ona teslim edildiği gibi, o da nefsini bu şekilde Allah'a teslim etti." Maksat Allah'a tevekkül ve işleri O'na havale etmektir.

[486] "En sağlam kulpa yapışmış olur." ifadesi temsil babındandır. Tevekkül edenin durumu, yüksek bir yerden aşağı inmek isteyip de, en sağlam kulpa, yani kopmayacağına güvenilen sağlam bir ipe tutunarak kendisi için önlem alan bir kimsenin durumuna benzetilmiştir.

[487] "İşlerin akıbeti Allah'a ait" olup sonunda bütün işler O'na varacak"tır".

23. Kim de inkâr ederse, onun inkârı seni üzmesin; çünkü son dönüşleri Bizedir. O zaman, yaptıklarını kendilerine bir bir haber veririz. Allah, elbette sinelerin özünü bilir.

24. Onları az bir süre yaşatıp sonra da sert, ağır bir azaba sürükleriz.

وسائر الجوارح الظاهرة. والباطنة: القلب، والعقل، والفهم، وما أشبه ذلك. ويروى في دعاء موسى عليه السلام: إلهي، دلني على أخفى نعمتك على عبادك؛ فقال: أخفى نعمتي عليهم النفَس. ويروى: أن أيسر ما يعذب به أهل النار: الأخذ بالأنفاس.

٢١-﴿وَاِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ اٰبَٓاءَنَا اَوَلَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ اِلٰى عَذَابِ السَّعِيرِ﴾ ٥

[٤٨٤] معناه {ا} يتبعونهم {وَلَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ } أي في حال دعاء الشيطان إياهم إلى العذاب.

٢٢-﴿وَمَنْ يُسْلِمْ وَجْهَهُٓ اِلَى اللّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰى وَاِلَى اللّٰهِ عَاقِبَةُ الْاُمُورِ﴾

١٠ [٤٨٥] قرأ علي بن أبي طالب رضي الله عنه «ومن يسلم»، بالتشديد. يقال: أسلم أمرك وسلم أمرك إلى الله. فإن قلت: ماله عدّي بإلى، وقد عدّي باللام في قوله {بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ} [البقرة: ١١٢]؟ قلت: معناه مع اللام: أنه جعل وجهه -وهو ذاته ونفسه- سالمًا لله، أي خالصًا له. ومعناه مع إلى: أنه سلم إليه نفسه كما يسلم المتاع إلى الرجل إذا دفع إليه. والمراد: التوكل عليه والتفويض إليه.

١٥ [٤٨٦] {فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰى} من باب التمثيل؛ مثلت حال المتوكل بحال من أراد أن يتدلى من شاهق، فاحتاط لنفسه بأن استمسك بأوثق عروة من حبل متين مأمون انقطاعه.

[٤٨٧] {وَاِلَى اللّٰهِ عَاقِبَةُ الْاُمُورِ}، أي هي صائرة إليه.

٢٣-﴿وَمَنْ كَفَرَ فَلَا يَحْزُنْكَ كُفْرُهُ اِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ فَنُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا اِنَّ اللّٰهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾ ٢٠

٢٤-﴿نُمَتِّعُهُمْ قَلِيلًا ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ اِلٰى عَذَابٍ غَلِيظٍ﴾

[488] (فلا يحزنك [seni üzmesin] ifadesi) *hazene* ve *ahzene* fiillerinden, *fe-lâ yahzunke* de, *fe-lâ yuhzinke* de okunmuştur. Bu fiilin yaygın kullanılışı; [mazide, if'âlden] *ahzenehû*, [muzaride ise sülasiden] *yahzunuhû* şeklindedir. Mâna şudur: Nankörce inkâr edenin inkârı ve İslâm'a tuzak kurması sakın seni kederlendirmesin. Mutlak izzet ve celâl sahibi Allah, onun tuzağını kursağında bırakacak, ona hak ettiği cezayı mutlaka verecek ve yaptığına karşılık onu cezalandıracaktır. Allah elbette kullarının sinelerinde bulunanları bilir ve onlara yapacağını buna göre yapar.

[489] Biz "onları" dünyalarında "az bir süre faydalandırır, sonra" onları "ağır bir azaba mecbur bırakırız." Allah Teâlâ, onların azaba mecbur bırakılmalarını ve ona zorlanmalarını, ayrılmak istese de ayrılamayacağı bir şeye mecbur bırakılan birinin zorunluluk haline benzetmiştir.

[490] *Gılaz* (sertlik ve ağırlık) iri varlıklar için kullanılmakla birlikte, *isti'âre* yoluyla azap çeken kişinin üzerindeki şiddet ve ağırlık anlamında kullanılmıştır.

25. Aslında, onlara "gökleri ve yeri kim yarattı?"diye sorsan, kesinlikle, "Allah" derler. "Elhamdülillah" de. Ama çoğu bilmez.

26. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'a aittir. Yalnızca Allah'tır hiçbir şeye ihtiyacı olmayan, bizatihi hamde lâyık (Ganî, Hamîd).

[491] "*Elhamdülillâh*, de." Bu, gökleri ve yeri yaratanın tek başına Allah olduğunu, hamd ve şükrün sadece O'na yapılması ve O'nunla beraber bir başkasına kulluk edilmemesi gerektiğini ikrar etmeye onları mecbur bırakmaktır. Sonra Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Ama çoğu" bunun kendilerine gerekli olduğunu "bilmez" ve buna dikkatleri çekildiği zaman uyanmazlar.

[492] "Yalnızca Allah'tır" hamd edenlerin hamdine "ihtiyacı olmayan;" O'na hamd etmeseler de "bizatihi hamde lâyık (olan)."

27. Yeryüzündeki bütün ağaçlar kalem olsa ve deniz de, kendisinden sonra yedi denizle birlikte, mürekkep olsa, Allah'ın kelimeleri yine de tükenmez. Şüphesiz Allah, mutlak izzet ve hikmet sahibidir (Azîz, Hakîm).

[493] وَالْبَحْرِ (deniz) kelimesi أنّ'nin ismi üzerine atfedilerek nasb ile; "Ağaçların kalem olması sabit olsa ve denizin de yedi denizle desteklenmesi sabit olsa" anlamına gelmek üzere, أنّ ve ma'mûlünün mahalline atfedilerek de ref' ile okunmuştur. Veya başındaki Vav hâliyye olmak üzere mübteda olarak ref' ile okunmuştur. Bu durumda da mâna, "Deniz, yedi denizle desteklenmiş olduğu halde ağaçlar kalem olsa" şeklinde olur.

[٤٨٨] قرئ «يحزنك»، و«يحزنك»، من حزن وأحزن. والذي عليه الاستعمال المستفيضُ أحزنه، ويَحزُنه. والمعنى: لا يُهِمّنَّك كفر من كفر وكيده للإسلام، فإن الله عزّ وجلّ دافع كيده في نحره، ومنتقم منه، ومعاقبه على عمله. {اِنَّ اللّٰهَ} يعلم ما في صدور عباده، فيفعل بهم على حسبه.

٥ [٤٨٩] {نُمَتِّعُهُمْ} زمانًا {قَلٖيلًا} بدنياهم، {ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ اِلٰى عَذَابٍ غَلٖيظٍ} شبه إلزامهم التعذيب وإرهاقهم إياه باضطرار المضطرّ إلى الشيء الذي لا يقدر على الانفكاك منه.

[٤٩٠] والغِلَظ مستعار من الأجرام الغليظة، والمراد الشدّة والثقل على المعذَّب.

٢٥-﴿وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾ ١٠

٢٦-﴿لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمٖيدُ﴾

[٤٩١] {قُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ} إلزام لهم على إقرارهم بأنّ الذي خلق السَّمٰوَات والأرض هو الله وحده، وأنه يجب أن يكون له الحمد والشكر، وأن لا يعبد معه غيره، ثم قال: {بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} أنّ ذلك يلزمهم، وإذا نبّهوا عليه لم يتنبهوا.

١٥ [٤٩٢] {اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْغَنِيُّ} عن حمد الحامدين المستحق للحمد، وإن لم يحمدوه.

٢٧-﴿وَلَوْ اَنَّ مَا فِي الْاَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ اَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهٖ سَبْعَةُ اَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ عَزٖيزٌ حَكٖيمٌ﴾

[٤٩٣] قرئ «والبحرَ»، بالنصب عطفًا على اسم أنّ، وبالرفع عطفًا على محل أن ومعمولها على معنى: ولو ثبت كون الأشجار أقلامًا، وثبت كون البحر ممدودًا بسبعة أبحر. أو على الابتداء والواو للحال، على معنى: ولو أنّ الأشجار أقلام في حال كون البحر ممدودًا. ٢٠

[494] İbn Mes'ûd kıraatında, nekire olarak *bahrun yemudduhû* şeklinde okunmuştur ki bu kıraatin, [ref' vecihlerinden] ilk veche yorumlanması gerekir. يَمُدُّهُ fiili, Tâ ve Yâ ile [if'âlden ve sülâsîden] *yumidduhû - tumidduhû* ve *yemudduhû - temudduhû şeklinde* okunmuştur.

[495] **Şayet** "Sözün gereği, 'ağaçlar kalem, deniz de mürekkep olsa' denilmesi [değil mi] idi?" **dersen şöyle derim:** يَمُدُّهُ ifadesi, mürekkep kelimesini zikretmeye ihtiyaç bırakmamıştır; çünkü bu söz, senin "Hokkaya mürekkep koydu." sözündendir. Allah Teâlâ, en büyük denizi hokka yerine koymuş ve yedi denizi mürekkeple dolu yapmıştır; bu denizler de o en büyük denize hiç kesilmeksizin ebediyen mürekkeplerini dökmektedir. Buna göre âyetin mânası şöyle olur: Yeryüzündeki ağaçlar kalem olsa, deniz de yedi denizle mürekkep doldurulsa ve bu kalem ve mürekkeplerle Allah'ın kelimeleri yazılmış olsa kalemler de mürekkepler de biter; ama Allah'ın kelimeleri bitmezdi. Tıpkı "De ki: Benim Rabbimin 'kelime'lerini yazmak için denizler mürekkep olsa -bir o kadarını daha katsak bile- Rabbimin kelimeleri tükenmeden denizler tükenirdi." [Kehf 18/109] âyetindeki gibi.

[496] **Şayet** "*Bahr* kelimesinin ref' ile okunduğu iki vecihten birinde, bu kelime ile başlayan cümlenin hal olduğunu iddia etmiştin. Oysa bu cümlede *zi'lhâl*e ait bir zamir yok?" **dersen şöyle derim:** Bu, şairin:

Bazen, sabahleyin daha kuşlar yuvalarında iken çıkarım [ava].

sözünde ve "Askerler sıra sıra dizilmiş haldelerken geldim." vb. hükümleri zarf hükmü gibi olan *hal*lerde olduğu gibidir. Mânanın, "*Onun* denizi" şeklinde olması da caizdir; o zaman zamir, [zi'lhâl olan] *Arz*'a ait olur.

[497] **Şayet** "Niçin tekil olarak *şecere* denildi de cins ismi olan *şecer* denilmedi?" **dersen şöyle derim:** Bununla ağaçların ayrıntısı ve ağaç ağaç iyice araştırılması kastedilmiştir ki ne ağaç cinsinden ne de herhangi bir tek ağaçtan kalem yapılmadık bir şey kalmasın.

[498] **Şayet** "*Kelimât* azlık bildiren bir çoğuldur; oysa yer, azlık değil çokluk gösterme yeridir. Bu durumda, *kelimullāh* (Allah'ın kelimeleri) denmeli değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Allah'ın *kelimât*ı, denizlerin onları yazmasıyla bitmez. O'nun *kelim*i nasıl bitsin!

[499] İbn Abbas (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre âyet, Yahudilerin, "Bize, içinde bütün hikmetlerin bulunduğu Tevrat verilmiştir [sen ne diyorsun]!" demeleri üzerine, onlara cevap olarak nâzil olmuştur. Şu da söylenmiştir: Müşrikler vahyi kastederek: "Bu, yakında bitecek olan bir kelâmdır!" dediler.

[٤٩٤] وفي قراءة ابن مسعود: «وبحرٌ يمدّه» على التنكير، ويجب أن يحمل هذا على الوجه الأوّل. وقرئ «تمدّه»، و«يمدّه»، بالتاء والياء.

[٤٩٥] فإن قلت: كان مقتضى الكلام أن يقال: ولو أنّ الشجر أقلام، والبحر مداد. قلت: أغنى عن ذكر المداد قوله: يمدّه، لأنه من قولك: مدّ الدواة وأمدّها، جعل البحر الأعظم بمنزلة الدواة، وجعل الأبحر السبعة مملوءة مدادًا، فهي تصب فيه مدادًا أبدًا صبًا لا ينقطع. والمعنى: ولو أنّ أشجار الأرض أقلام، والبحر ممدود بسبعة أبحر. وكتبت بتلك الأقلام وبذلك المداد كلمات الله، لما نفدت كلماته ونفدت الأقلام والمداد، كقوله تعالى {قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ اَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي} [الكهف: ١٠٩].

[٤٩٦] فإن قلت: زعمت أنّ قوله {وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ} حال في أحد وجهي الرفع، وليس فيه ضمير راجع إلى ذي الحال؟ قلت: هو كقوله:

وَقَدِ أَغْتَدِي وَالطَّيْرُ فِي وُكُنَاتِهَا ❊

وجئت والجيش مصطفّ، وما أشبه ذلك من الأحوال التي حكمها حكم الظروف. ويجوز أن يكون المعنى: وبحرها، والضمير للأرض.

[٤٩٧] فإن قلت: لم قيل: {مِنْ شَجَرَةٍ} على التوحيد دون اسم الجنس الذي هو شجر؟ قلت: أريد تفصيل الشجر وتقصيها شجرة شجرة، حتى لا يبقى من جنس الشجر ولا واحدة إلا قد بريت أقلامًا.

[٤٩٨] فإن قلت: الكلمات جمع قلة، والموضع موضع التكثير لا التقليل. فهلا قيل: كلم الله؟ قلت: معناه أنّ كلماته لا تفي بكتبتها البحار، فكيف بكلمه؟

[٤٩٩] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: أنها نزلت جوابًا لليهود لما قالوا «قد أوتينا التوراة وفيها كل الحكمة » وقيل: إن المشركين قالوا: إنّ هذا – يعنون الوحي – كلام سينفد،

Allah Teâlâ da kelâmının bitmeyeceğini bildirdi. Bazılarına göre, âyet Medenîdir ve hicretten sonra inmiştir. Mekkî olduğu da söylenir; Yahudiler Kureyş heyetine, Muhammed'e "Sen, sana indirilenler içinde; '*Bize Tevrat verildi ve onda her şeyin ilmi var*.' diye okumuyor muydun?" demelerini telkin etmişlerdi.

[500] "Allah mutlak izzet sahibidir"; hiçbir şey O'nu âciz bırakamaz, "mutlak hikmet sahibidir"; hiçbir şey O'nun ilim ve hikmetinden dışarıda kalamaz. Böyle bir varlığın kelimeleri de, hikmetleri de tükenmez.

28. Sizin tamamınızın yaratılması ve yeniden diriltilmesi, tek bir kişininki gibidir. Allah gerçekten işitir, görür (Semî', Basîr).

[501] إِلَّا كَنَفْسٍ واحدة (tek bir kişininki gibidir) yani bir tek kişinin yaratılması ve yeniden diriltilmesi gibidir; O'nun kudretinde az ve çok, tek kişi ve topluluk birdir; farklılık göstermez. Herhangi bir durumda bulunmak başka bir durumda bulunmaktan ve bir şeyi yapmak başka bir şeyi yapmaktan O'nu meşgul etmiş olsaydı ancak o zaman tek kişi ile çok sayıda kişi farklılık gösterirdi. Oysa Allah bundan uzak ve yücedir.

[502] "Allah" her sesi aynı halde "işitir ve" görülen her şeyi aynı halde "görür"; bir kısmını algılamak diğer kısmını algılamaktan O'nu meşgul edemez. İşte yaratmak ve yeniden diriltmek de böyledir.

29. Görmez misin ki, Allah geceyi gündüze sokuyor, gündüzü geceye sokuyor. Güneş'i ve Ay'ı emrinize boyun eğdirmiş, her biri belli bir süreye kadar akıp gitmekte. Yaptıklarınızdan da Allah haberdar!

30. Bu Allah'ın "mutlak gerçek" olmasına karşılık, O'ndan başka yalvardıklarının sahte olması ve yüce, büyüğün (Aliyy, Kebîr) sadece Allah olması sebebiyledir.

[503] Ay ve güneşten her biri, yörüngesinde akıp gitmekte ve belli bir vakte kadar; güneş yıl sonuna, ay da ay sonuna kadar yol almaktadır. Hasan-ı Basrî'den rivayet edildiğine göre; "belli süre" Kıyamet günüdür; çünkü bu ikisinin hareketi ancak o zaman kesilir.

[504] Allah Teâlâ aynı şekilde, gece ve gündüzü, bunların birbirlerini takip etmelerini, artıp eksilmelerini, Güneş ve Ay'ın kendi yörüngelerinde akıp gitmelerini -ki bunların hepsi bir takdir ve hesaba göredir- ve mahlûkatın bütün işlerini bilmesini kudret ve hikmetinin büyüklüğüne delil getirdi.

فأعلم الله أن كلامه لا ينفد. وهذه الآية عند بعضهم مدنية، وأنها نزلت بعد الهجرة، وقيل هي مكية، وإنما أمر اليهود وفد قريش أن يقولوا لرسول الله ﷺ: ألست تتلو فيما أنزل عليك: أنا قد أوتينا التوراة وفيها علم كل شيء.

[٥٠٠] {إِنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ} لا يعجزه شيء، {حَكِيمٌ} لا يخرج من علمه وحكمته شيء؛ ومثله لا تنفد كلماته وحكمه.

٢٨-﴿مَا خَلْقُكُمْ وَلَا بَعْثُكُمْ اِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ اِنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ﴾

[٥٠١] {اِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ} إلا كخلقها وبعثها، أي سواء في قدرته القليل والكثير، والواحد والجمع، لا يتفاوت. وذلك أنه إنما كانت تتفاوت النفس الواحدة والنفوس الكثيرة العددِ أن لو شغله شأن عن شأن وفعل عن فعل، وقد تعالى عن ذلك.

[٥٠٢] {اِنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ} يسمع كل صوت ويبصر كل مبصر في حالة واحدة، لا يشغله إدراك بعضها عن إدراك بعض، فكذلك الخلق والبعث.

٢٩-﴿اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ يُولِجُ الَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي الَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرٖي اِلٰى اَجَلٍ مُسَمًّى وَاَنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبٖيرٌ﴾

٣٠-﴿ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ هُوَ الْحَقُّ وَاَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْبَاطِلُ وَاَنَّ اللّٰهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبٖيرُ﴾

[٥٠٣] كل واحد من الشمس والقمر يجري في فلكه، ويقطعه إلى وقت معلوم؛ الشمس إلى آخر السنة، والقمر إلى آخر الشهر. وعن الحسن: الأجل المسمى يوم القيامة، لأنه لا ينقطع جريهما إلا حينئذٍ.

[٥٠٤] دلّ أيضًا بالليل والنهار وتعاقبهما وزيادتهما ونقصانهما وجرى النَّيّرين في فلكيهما كل ذلك على تقدير وحساب، وبإحاطته بجميع أعمال الخلق على عظم قدرته وحكمته.

[505] **Şayet** "يَجْرِى اِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى ve يَجْرِى لِأَجَلٍ مُسَمًّى ifadeleri iki harfin nöbetleşe aynı anlamda kullanılması mıdır?" **dersen şöyle derim:** Asla! Bu yola ancak aptal yaratılışlı ve kısır görüşlü olanlar girer; aksine iki mâna, yani "bir yere varmak" ve "has olmak"tan her biri maksadın sıhhatine uygundur; çünkü يَجْرِى اِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى demek "Belli bir süreye ulaşır, varır." demektir; يَجْرِى لِأَجَلٍ مُسَمًّى sözünle ise, "belli bir süreye yetişmek için akıp gider" mânasını kasteder ve bu "akıp gidiş"i belli bir süreye yetişmekle sınırlandırmış olursun. Dikkat edersen, Güneş'in gidişi yıl sonu ile, Ay'ın gidişi de ay sonuyla sınırlanmaktadır. Hâsılı, her iki mâna da kullanıldığı makama uygundur.

[506] "Bu" anlatılanlar, yani Allah'ın ilginç kudret ve hikmetleri -ki kudret ve ilim sahibi canlılar bile bunlardan âcizken Allah'la birlikte taptıkları cansız şeyler nasıl âciz kalmasın- "Allah'ın" ilâhlığı sabit "mutlak gerçek olması," O'nun dışındaki 'ilâh'ların sahte olması "ve" şanı "yüce," otoritesi "büyük olanın sadece Allah olması sebebiyledir." Veya Allah'ın sana vahyettiği "bu" âyetler, "Allah'ın mutlak gerçek olması" ve O'nun dışındaki bütün 'ilâh'ların sahte olması "sebebiyledir. Ve Allah" kendisine şirk koşulamayacak kadar "yücedir, büyüktür."

31. Görmez misin ki gemiler denizde Allah'ın nimetiyle aheste aheste gitmekte? Böylece O size âyetlerinden bir kısmını göstermiş oluyor. Gerçekten sabreden ve gerektiği gibi şükreden herkes için, elbette bunda âyetler var.

[507] الفلك (gemiler) kelimesi, Lâm'ın zammesiyle de okunmuştur. *Fu'lün* kalıbındaki bütün kelimeler *fu'ulün* şeklinde okunabilir. Nitekim biri diğerini telafi etmek düşüncesine göre, *fu'ulün* kalıbındaki her kelimenin de *fu'lün* şeklinde okunması caizdir. بِنِعْمَاتِ الله (Allah'ın nimetleriyle) ifadesi de Ayın'ın sükûnu ile okunmuştur. *Fi'lâtun* kalıbındaki kelimelerin 'ayn'ını[1] fetha, kesra ve sükûn ile okumak caizdir. "Allah'ın nimetiyle" demek, O'nun ihsan ve rahmetiyle demektir.

[508] Allah'ın verdiği belalara "gerçekten sabreden" ve sunduğu nimetlere "gerektiği gibi şükreden" sıfatları, müminin sıfatlarıdır. Adeta; "Elbette bunda bütün müminler için âyetler var." buyurmaktadır.

32. Bununla birlikte, dalgalar onları birer gölgelik gibi kapladığında (tam bir muvahhid edasıyla) dini tamamen Allah'a özgü kılarak sadece O'na yalvarırlar. Onları sağ salim karaya çıkardığında ise yalnızca bir kısmı orta yolda sebat eder. Bizim âyetlerimizi, güvenilmez, nankör inkârcılardan başkası bile bile reddetmiyor.

---
1 Yani فعلات kalıbında Ayın'a tekabül eden ortadaki harfi. / ed.

[٥٠٥] فإن قلت: "يجري لأجل مسمى" و"يجري إلى أجل مسمى" أهو من تعاقب الحرفين؟ قلت: كلّا، ولا يسلك هذه الطريقة إلا بليد الطبع ضيق العطن؛ ولكن المعنيين، أعني الانتهاء والاختصاص، كل واحد منهما ملائم لصحة الغرض؛ لأنّ قولك "يجري إلى أجل مسمى" معناه: يبلغه وينتهي إليه، وقولك "يجري لأجل مسمى" تريد يجري لإدراك أجل مسمى، تجعل الجري مختصًّا بإدراك أجل مسمى. ألا ترى أن جري الشمس مختص بآخر السنة، وجري القمر مختص بآخر الشهر. فكلا المعنيين غير ناب به موضعه.

[٥٠٦] {ذٰلِكَ} الذي وصف من عجائب قدرته وحكمته التي يعجز عنها الأحياء القادرون العالمون - فكيف بالجماد الذي تدعونه من دون الله - إنما هو بسبب أنه هو الحق الثابت إلهيتُه، وأنّ من دونه باطل الإلهيةِ {وَاَنَّ اللّٰهَ هُوَ الْعَلِيُّ} الشأنِ {الْكَبِيرُ} السلطانِ. أو ذلك الذي أوحى إليك من هذه الآيات بسبب بيان أنّ الله هو الحق، وأنّ إلها غيره باطل، وأنّ الله هو العليّ الكبير عن أن يشرك به.

٣١-﴿اَلَمْ تَرَ اَنَّ الْفُلْكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِنِعْمَتِ اللّٰهِ لِيُرِيَكُمْ مِنْ اٰيَاتِهِ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ﴾

[٥٠٧] قرئ «الفلُك»، بضم اللام. وكل فُعْل يجوز فيه فعُل، كما يجوز في كل فعُل فعْل، على مذهب التعويض. و«بنعمات الله»، بسكون العين. وعين فعلات يجوز فيها الفتح والكسر والسكون. {بِنِعْمَتِ اللّٰهِ} بإحسانه ورحمته.

[٥٠٨] {صَبَّارٍ} على بلائه، {شَكُورٍ} لنعمائه؛ وهما صفتا المؤمن، فكأنه قال: إنّ في ذلك لآيات لكل مؤمن.

٣٢-﴿وَاِذَا غَشِيَهُمْ مَوْجٌ كَالظُّلَلِ دَعَوُا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجّٰيهُمْ اِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمَا يَجْحَدُ بِاٰيَاتِنَا اِلَّا كُلُّ خَتَّارٍ كَفُورٍ﴾

[509] Dalga yükselir, üst üste biner ve sonunda gölgelik gibi olur. *Zulle* seni gölgelendiren dağ, bulut vb. her şeydir. [الظُّلَل kelimesi] *zulle*nin çoğulu olarak *zılâl* şeklinde de okunmuştur; tıpkı *kulle* (testi, tepe) kelimesinin çoğulunun *kılâl* olması gibi.

[510] "Bir kısmı orta yolda sebat eder." Küfür ve zulümde aşırıya kaçmaz, taşkınlıklarını azaltır ve kendisine biraz çeki düzen verir. Veya denizde iken gösterdiği ihlâsta orta yolu tutar; yani korku halinde iken ortaya çıkan o ihlâs, asla hiç kimsede aynen kalmaz; orta yolu tutan az ve nadirdir. Denilmiştir ki; orta yolda sebat edenden maksat, denizde iken Allah'a verdiği sözde sebat eden mümindir.

[511] *Hatr* aşırı vefasızlık, üç kâğıtçılık, dolandırıcılık demektir. Arapların: "Sen bize ne zaman bir karış vefasızlık uzatırsan biz de sana bir kulaç *hatr*/aşırı vefasızlık uzatırız!" ifadesi bundandır. Şair diyor ki:

> Ebu Umeyr'i görmüş olsaydın,
> Vefasızlık ve hainlikle doldururdun ellerini![1]

33. Ey insanlar! Rabbinize karşı saygılı olun ve hiçbir ana-babanın, oğlu adına; hiçbir oğlun da ana-babası adına hiçbir şey ödeyemeyeceği günden sakının. Şüphesiz, Allah'ın vaadi gerçektir. Öyleyse sakın sizi aldatmasın dünya hayatı! Allah(ın affediciliği ve bağışlayıcılığı) ile sakın sizi aldatmasın bu aldatıcı!

[512] "Onun adına ödeyemeyecek," yani onun adına bir şey yapamayacak. Alacağını vereceğine karşı tutan (takas eden) kişiye, [âyetteki kelime ile aynı kökten] *mütecâzi* denilmesi bundandır. "Ebû Bürde b. Niyar'ın oğlağı" hadisinde şöyle buyrulmuştur: "Bu oğlak senin adına yeter, senden sonra hiç kimse adına yetmez."[2] [*Müslim*, "Edāhî", 5, 8; *Tirmizî*, "Edāhî", 12] İfade, "İhtiyacını gidermez." anlamında *lâ yucziu* şeklinde de okunmuştur. Nitekim *ecze'tu 'anke meczee fulânin* (Seni falancanın vereceği şeye muhtaç bırakmadım.) denir. لاَيَجْزِى ifadesi "*o gün* ödeyemeyecek" anlamında olup *fî-hi* (o gün) hazfedilmiştir.

[513] *Ğarûr* Şeytandır. "Dünya" olduğu da söylenmiştir. Şu da söylenmiştir: "*Ğarûr* masiyet işlerken mağfiret temenni etmenizdir." Sa'îd b. Cübeyr'den rivayet edildiğine göre, Allah(ın affediciliği) ile aldanmak; kişinin, Allah'tan bağışlanma temenni ederek masiyete devam etmesidir.

1 Bir kimsenin hasletlerini parmaklarıyla sayan kişi, her haslette bir parmağını kapatır. On'a ulaşınca, bütün parmaklarını kapatmış olur; yani Ebu Umeyr'i gören onda on tane kötü huy sayar; -kinaye yoluyla- ellerini bu huylarla doldurmuş olur. / çev.

2 Bkz. *Keşşaf Tefsiri*, Bakara 2/47 hk.

[٥٠٩] يرتفع الموج ويتراكب، فيعود مثل الظلل. والظلة: كل ما أظلك من جبل أو سحاب أو غيرهما. وقرئ «كالظلال»، جمع ظلة، كقلة وقلال.

[٥١٠] {فَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ} متوسط في الكفر والظلم، خفض من غلوائه، وانزجر بعض الانزجار. أو مقتصد في الإخلاص الذي كان عليه في البحر، يعني أنّ ذلك ٥ الإخلاص الحادث عن الخوف لا يبقى لأحد قط، والمقتصد قليل نادر. وقيل: مؤمن قد ثبت على ما عاهد عليه الله في البحر.

[٥١١] والختر: أشد الغدر. ومنه قولهم: إنك لا تمدّ لنا شبرًا من غدر إلا مددنا لك باعًا من ختر. قال:

وَإِنَّكَ لَوْ رَأَيْتَ أَبَا عُمَيْرٍ ❁ مَلأْتَ يَدَيْكَ مِنْ غَدْرٍ وَخَتْرِ

١٠ ٣٣-﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْ وَاخْشَوْا يَوْمًا لا يَجْزِي وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهِ وَلا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَنْ وَالِدِهِ شَيْئًا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللَّهِ الْغَرُورُ﴾

[٥١٢] {لا يَجْزِي} لا يقضي عنه شيئًا. ومنه قيل للمتقاضي: المتجازي. وفي الحديث في جذعة بن نيار: تجزي عنك ولا تجزِي عنْ أحدٍ بعدَك. وقرئ «لا يجزئ»، ١٥ لا يغني. يقال: أجزأت عنك مجزأ فلان. والمعنى: لا يجزى فيه، فحذف.

[٥١٣] {الْغَرُورُ} الشيطان، وقيل: الدنيا، وقيل: تمنيكم في المعصية المغفرة. وعن سعيد بن جبير رضي الله عنه: الغرّة بالله أن يتمادى الرجل في المعصية ويتمنى على الله المغفرة.

"İyiliklerini anıp kötülüklerini unutman, aldanmaktır." da denmiştir. *Ğarûr*, *ğarra* (aldattı) filinin mastarı olarak, Gayın'ın zammesiyle (*ğurûr*) de okunmuş ve ğurûr (aldatmak) mastarı, *ğârr* (aldatıcı) anlamında kullanılmıştır. Nitekim *cedde ciddukû*[1] denir. Veya *ğarûr* kelimesiyle dünya ziyneti kastedilmiştir; çünkü dünya ziyneti de aldatıcıdır.

[514] **Şayet** "وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَنْ وَالِدِهِ شَيْئًا (Hiçbir oğul *da* ana-babası adına hiçbir şey ödeyemez!) ifadesi, tekit yoluyla gelmiş olup kendisine ma'tûf olduğu ifade[2] bu şekilde vurgulu gelmemiştir." **dersen şöyle derim:** Doğru; çünkü isim cümlesi fiil cümlesinden daha vurguludur. Üstelik هو ve مولود kelimeleri eklen[erek vurgu güçlendiril]miştir. Cümlenin bu şekilde getirilmesinin sebebi şudur: Hitap müminlere ve onların ulularınadır. Bunların ataları ise Cahiliye dini ve inkârcılık üzere ölmüşlerdi. İşte bunların ve diğer insanların, daha önce ölmüş ataları hakkındaki "Âhirette onlara fayda verecekleri, şefaat edecekleri, onları Allah'tan gelecek bir şeyden kurtaracakları" yönündeki umut ve arzularının kırılması istenmiş; o nedenle bu ifadeler, en güçlü tekit yoluyla getirilmiştir. مولود lâfzındaki tekidin anlamı da şudur: Bunlardan biri, bırakın önceki ninelerine-dedelerine şefaatçi olmayı, kendisinden doğduğu en yakın ana-babası için şefaatçi olsa bu şefaati bile kabul edilmeyecektir. Çünkü *veled* kelimesi hem oğul hem de oğlun oğlu için kullanılır. Ama *mevlûd* böyle değildir; o, bizzat senden doğan çocuk için kullanılır.

34. (Kıyamet) saat (in)e dair bilgi, tamamen Allah katındadır. Yağmuru o indirir, rahimlerde bulunanı O bilir; hiç kimse yarın ne kazanacağını bilmez, hiç kimse nerede öleceğini bilmez. Allah gerçekten mutlak ilim sahibidir, her şeyden haberdardır (Alîm, Habîr).

[515] Rivayete göre (Fihr'in bir kabilesi olan) Muhârib'den bir adam -Hâris b. Amr b. Hârise- Peygamber (s.a.)'e geldi ve: "Ya Rasûlâllāh! Bana bildir; Kıyamet ne zaman kopacak? Tohumlarımı yere serptim, bize yağmurun yağması gecikti, yağmur ne zaman yağacak? Karımdan haber ver, karnında çocuk var: Erkek mi yoksa dişi mi? Dün ne yaptığımı biliyorum, peki yarın ne yapacağım? İşte doğumum; onun ne zaman olduğunu öğrendim, peki ne zaman öleceğim?"demişti. Âyet bunun üzerine nâzil oldu.

[516] Peygamber (s.a.)'in "Gaybın anahtarları beştir." buyurup bu âyeti okuduğu rivayet edilmiştir [*Buhārî*, "Tefsîru Sûre 6/1, 31/2"]. İbn Abbas (r.a.)'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Kim bu beş şeyi bildiğini iddia ederse yalan söylemiş olur. Kâhinlikten sakının, çünkü kâhinlik şirke sebep olur.

---

1 "Çalışası geldi" anlamında olup, ciddiyet kişide gerçekleştiği halde masdara isnat edilmiştir. / ed.

2 Yani لا يَجْزِي وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهِ (Hiçbir ana-baba oğlu adına hiçbir şey ödeyemez!). / ed.

وقيل: ذكرك لحسناتك ونسيانُك لسيآتك غرةٌ. وقرئ بضم الغين، وهو مصدر غره غرورًا، وجعل الغرور غارًّا، كما قيل: جدّ جدّه. أو أريد زينة الدنيا، لأنها غرور.

[٥١٤] فإن قلت: قوله {وَلا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَنْ وَالِدِهِ شَيْئًا} وارد على طريق من التوكيد لم يرد عليه ما هو معطوف عليه. قلت: الأمر كذلك؛ لأنّ الجملة الإسمية آكد من الفعلية، وقد انضم إلى ذلك قوله {هُوَ} وقوله {مَوْلُودٌ}. والسبب في مجيئه على هذا السنن أنّ الخطاب للمؤمنين وعليتهم؛ قبض آباؤهم على الكفر وعلى الدين الجاهلي، فأريد حسم أطماعهم وأطماع الناس فيهم أن ينفعوا آباءهم في الآخرة، وأن يشفعوا لهم، وأن يغنوا عنهم من الله شيئًا؛ فلذلك جيء به على الطريق الآكد. ومعنى التوكيد في لفظ المولود أن الواحد منهم لو شفع للأب الأدنى الذي ولد منه لم تقبل شفاعته، فضلًا أن يشفع لمن فوقه من أجداده؛ لأنّ الولد يقع على الولد وولد الولد؛ بخلاف المولود، فإنه لمن ولد منك.

٣٤-﴿إِنَّ اللهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾

[٥١٥] روي أنّ رجلًا من محارب، وهو الحارث بن عمرو بن حارثة، أتى النبي ﷺ فقال: يا رسول الله، أخبرني عن الساعة متى قيامها، وإنّي قد ألقيت حباتي في الأرض وقد أبطأت عنّا السماءُ، فمتى تمطر؟ وأخبرني عن امرأتِي فقد اشتملت ما في بطنها، أذكرٌ أمْ أنثى؟ وإنّي علمت ما علمت أمس، فما أعمل غدًا؟ وهذا مولدي قد عرفتُه، فأين أموتُ؟ فنزلَتْ.

[٥١٦] وعن النبيّ ﷺ: مفاتحُ الغيبِ خمسٌ؛ وتلا هذه الآية. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: من ادعى علم هذه الخمسة فقد كذب! إياكم والكهانة، فإن الكهانة تدعو إلى الشرك،

Şirk de, şirkin sahibi de Ateş'tedir!" Yine rivayete göre ne kadar ömrü kaldığını öğrenmek [Halife] Mansūr'un [v. 158/775] aklına aklına takılmış, zihnini meşgul etmişti. Rüyasında, bir siluetin denizden elini çıkartıp, ona parmaklarıyla beş işareti yaptığını gördü ve bu konuda âlimlerden görüş almak istedi. Âlimler bunu beş sene, beş ay ve daha başka şeylere yorumladılar. Sonunda Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*; "Bunun yorumu şudur: Gaybın anahtarları beştir, onları Allah'tan başkası bilmez. Öğrenmek istediğin şeyi bulmana imkân yok." dedi.

[517] "Kıyamet(in ne zaman kopacağın)a dair bilgi tamamen Allah katındadır. Yağmuru," öne çekmeden, sona bırakmadan tam vaktinde ve başka bir yere geçmeden, tam yağacağı yere "O indirir. Rahimlerde bulunanları"n erkek mi yoksa dişi mi, tam mı yoksa eksik mi olduğunu "O bilir;" onların diğer durumlarını bilmek de böyledir. Allah'a itaatkâr veya günahkâr "hiçbir kimse, yarın" hayır veya şer namına "ne kazanacağını bilmez." Hayırlı bir işe azmedebilir de bakarsın şer işler; şerre azmeder, fakat hayır yapar. "Hiç kimse nerede öleceğini bilmez." Bazen bir yerde ikamet eder, oraya iyice yerleşir ve "Kabre sokuluncaya kadar buradan ayrılmayacağım!" der. Ama kader ona oklarını öyle fırlatır ki, hiç aklından geçirmediği, hiç zan ve tahmin etmediği bir yerde ölüverir. Rivayete göre bir gün ölüm meleği Süleyman (a.s)'a uğramış; bakışını hiç ayırmadan onun meclisinde bulunan bir adama dik dik bakmağa başlamış. Adam; "Bu kim?" diye sorunca, Süleyman (a.s); "Ölüm meleği." demiş. Adam; "Benim canımı almak istiyor sanki!" demiş ve Süleyman (a.s)'dan kendisini rüzgâr üzerinde taşıyıp Hint ülkesine bırakmasını istemiş. Süleyman (a.s) da bunu yapmış. Sonra ölüm meleği Süleyman (a.s)'a: "Onun durumuna şaştığım için devamlı ona bakıyordum; çünkü bana onun canını Hint'te almam emredilmişti; o ise senin yanında bulunuyordu!" demiş.[1]

[518] Âyette *ilim* Allah'a, *dirâyet* ise kula ait gösterilmiştir; çünkü dirâyette oyun ve hile mânası vardır. Mâna şudur: Kul bütün hilelere başvurup çareler arasa da kendisinde bulunan, ona mahsus, kendisinin dışına çıkmayan özellikleri [dahi] bilemez. İnsana kendi kazanç, eylem ve akıbetinden daha özgü hiçbir şey yoktur. Bunları bilmeye yol ve imkânı olmayınca, bunların dışındakileri bilmek daha uzak olacaktır.

1 Hazret-i Süleyman'ın rüzgâra hükmedişini avamileştiren bu vb. menkıbeler Enbiyâ 21/81; Sebe' 34/12 ve Sâd 38/36'daki ifadelerin çağın olağanüstücü anlayışları doğrultusunda icra edilmiş tevillerine dayanmaktadır. Oysa bu ayetlerde, Hazret-i Süleyman'ın gerek ticarî gerekse savaş gemilerinin yelkenlerini rüzgârla doldurup götürdüğü anlatılmaktadır. Bugün için son derece doğal, normal bir mazhariyet, Allah'ın yaklaşık üç bin yıl evvel bu kral-peygambere ilginç bir lütfu olarak lanse edilmektedir ki Kur'ân-ı Kerim'in gemi ve denizcilik kavramlarına hiç de aşina olmayan ilk muhatapları açısından dikkat çekici bir temadır. / ed.

والشرك وأهله في النار. وعن المنصور أنه أهمه معرفة مدّة عمره، فرأى في منامه كأن خيالًا أخرج يده من البحر وأشار إليه بالأصابع الخمس، فاستفتى العلماء في ذلك، فتأوّلوها بخمس سنين، وبخمسة أشهر، وبغير ذلك، حتى قال أبو حنيفة رحمه الله: تأويلها أنّ مفاتح الغيب خمس لا يعلمها إلا الله، وأن ما طلبتَ معرفته ٥ لا سبيل لك إليه.

[٥١٧] {عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ} أيان مرساها، {وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ} في إبّانه من غير تقديم ولا تأخير، وفي بلد لا يتجاوزه به، {وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ} أذكرٌ أم أنثى، أتامّ أم ناقص، وكذلك ما سوى ذلك من الأحوال. {وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ} برّة أو فاجرة {مَاذَا تَكْسِبُ غَدًا} من خير أو شر، وربما كانت عازمة على خير فعملت شرًا، ١٠ وعازمة على شر فعملت خيرًا. {وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ} أين تموت، وربما أقامت بأرض وضربت أوتادها وقالت: لا أبرحها وأقبر فيها، فترمي بها مرامي القدر حتى تموت في مكان لم يخطر ببالها، ولا حدّثتها به ظنونها. وروي أنّ ملك الموت مرّ على سليمان فجعل ينظر إلى رجل من جلسائه يديم النظر إليه، فقال الرجل من هذا؟ قال: ملك الموت، فقال: كأنه يريدني. وسأل سليمان أن يحمله على الريح ويلقيه ١٥ ببلاد الهند، ففعل. ثم قال ملك الموت لسليمان: كان دوام نظري إليه تعجبًا منه، لأني أمرت أن أقبض روحه بالهند وهو عندك.

[٥١٨] وجعل العلم لله والدراية للعبد، لما في الدراية من معنى الختل والحيلة. والمعنى: أنها لا تعرف - وإن أعملت حيلها - ما يلصق بها ويختص ولا يتخطاها، ولا شيء أخص بالإنسان من كسبه وعاقبته، فإذا لم يكن له طريق إلى معرفتهما، ٢٠ كان من معرفة ما عداهما أبعد.

[519] [بِأَيِّ أَرْضٍ ifadesi] *bi-eyyeti ardin* şeklinde de okunmuştur. Sîbeveyhi [v. 180/796] *eyyu* kelimesinin müennes yapılmasını, *küll* kelimesinin, Arapların *külletühünne* (bütün kadınlar) sözünde müennes yapılmasına benzetmiştir.

[520] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Kim Lokman suresini okursa Lokman *Aleyhisselâm* Kıyamet günü ona yoldaş olur. Ve ona, iyiliği [emretmekle kalmayıp bizzat] yapan ve kötülüğü yasaklayan kimseler sayısınca onar onar sevap verilir."

[٥١٩] وقرئ «بأية أرض». وشبه سيبويه تأنيث «أيّ» بتأنيث كلّ في قولهم: كلّتُهن.

[٥٢٠] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة لقمان كان له لقمان رفيقًا يومَ القيامة وأُعطي من الحسناتِ عشرًا عشرًا بعدد من عمل بالمعروفِ ونهَى عن المنكر.

SECDE SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur. 30 âyettir. 29 olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Elif, Lâm, Mîm.

2. İşbu şüphe götürmez kitap, Âlemlerin Rabbi tarafından indirilmektedir.

3. Yoksa "Onu kendisi uydurmakta!" mı diyorlar? Asla! O, senden evvel kendilerine uyarıcı gelmemiş olan bir kavmi uyarasın da onlar da doğru yola gelsinler diye senin Rabbinden gelen gerçeğin ta kendisidir.

[521] Elif, Lâm, Mîm, surenin ismi olması halinde mübtedadır; haberi ise تَنْزِيلُ الْكِتابِ'dır. Harflerin ayrı ayrı sayılması halinde تَنْزِيلُ الْكِتابِ mahzuf bir mübtedanın haberi olmak üzere merfû' mahallinde olur. Yahut o mübteda, haberi ise لا رَيْبَ فِيهِ'tir. Uygun olanı, mübteda olmak üzere merfû' olması; haberinin de مِنْ رَبِّ الْعالَمِينَ olmasıdır. لا رَيْبَ فِيهِ ise i'râbdan mahalli olmayan bir ara cümle olur. فِيهِ'deki zamir cümlenin içeriğine gider. Sanki şöyle denilmiş gibi: Lâ raybe fî zâlike, yani onun âlemlerin Rabbi'nden indirilmiş olduğunda herhangi bir kuşku yoktur. Bu izah şeklinin daha uygun oluşuna أَمْ يَقُولُونَ افْتَراهُ (Yoksa "Onu kendisi uydurmakta!" mı diyorlar?) ifadesi de tanıklık etmektedir; çünkü onların "Bu bir düzmecedir!" sözleri, onun âlemlerin Rabbinden indirilme olduğunun inkârıdır. بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ (Asla! O, senin Rabbinden gelen gerçeğin ta kendisidir.) ifadesi ve onun Allah'tan olduğunu ortaya koyan diğer beyanlar da aynı şekilde o izahın yerindeliğine tanıklık eder.

[522] Bu, yerinde ve güçlü bir üsluptur. Şöyle ki: Önce onun indirilişinin âlemlerin Rabbinden olduğunu ve bunda asla kuşkuya mahal bulunmadığını ortaya koymuş; sonra da أَمْ يَقُولُونَ افْتَراهُ (Yoksa "Onu kendisi uydurmakta!" mı diyorlar?) ifadesine dönmüştür; çünkü أم harfi, bel (bilakis) ve soru Hemze'si anlamında olan *em-i munkatı'a*dır. Bunda, onların beliğlerinin üç âyet olsun bir benzerini getirmekten âciz kalmalarının ortaya çıkması sebebiyle sözlerini inkâr ve onları şaşkınlığa düşürme anlamı vardır. Sonra bu inkârdan onun Rabbinden gelen hak olduğunun ispatına yönelmiştir. Bunun benzeri, âlimin bir meseleyi her türlü ihtimali dikkate alarak onları dışarıda bırakıcı sahih ve kapsamlı bir illetle gerekçelendirmesidir.

سورة السجدة

مكية، وآياتها ٣٠؛ وقيل: ٢٩

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ

١-﴿الٓمٓ﴾

٢-﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ ٥

٣-﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰيهُ بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ لِتُنْذِرَ قَوْمًا مَآ أَتٰيهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ﴾

[٥٢١] {الٓمٓ} على أنها اسم السورة مبتدأ خبره. {تَنْزِيلُ الْكِتَابِ} وإن جعلتها تعديدًا للحروف ارتفع {تَنْزِيلُ الْكِتَابِ} بأنه خبر مبتدأ محذوف، أو هو مبتدأ خبره ١٠ {لَا رَيْبَ فِيهِ}. والوجه أن يرتفع بالابتداء، وخبره {مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ}، و{لَا رَيْبَ فِيهِ} اعتراض لا محل له. والضمير في {فِيهِ} راجع إلى مضمون الجملة، كأنه قيل: لا ريب في ذلك، أي في كونه منزلًا من رب العالمين ويشهد لوجاهته. قوله {أَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰيهُ}، لأنّ قولهم: هذا مفترى إنكار لأنْ يكون من رب العالمين. وكذلك قوله {بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ} وما فيه من تقدير أنه من الله.

١٥ [٥٢٢] وهذا أسلوب صحيح محكم؛ أثبت أولًا أن تنزيله من رب العالمين، وأن ذلك ما لا ريب فيه، ثم أضرب عن ذلك إلى قوله {أَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰيهُ}، لأن أم هي المنقطعة الكائنة بمعنى بل والهمزةِ، إنكارًا لقولهم وتعجيبًا منه لظهور أمره في عجز بلغائهم عن مثل ثلاث آيات منه. ثم أضرب عن الإنكار إلى إثبات أنه الحق من ربك. ونظيره أن يعلل العالم في المسألة بعلة صحيحة جامعة، قد احترز فيها أنواع الاحتراز.

Kelâmcıların şöyle demesi gibi: Nazar[1] hiçbir mükellefin vücûbundan hariç kalamayacağı ve herhangi bir kayıttan azade olarak herkes için vâcip olan fiillerin ilkidir. Sonra o mesele hakkında kapsam dışında kalmasını istediği bir takım neviler karşısına çıkar da onları kendisinin onları kapsam dışı tuttuğunu ifade ile reddeder. Sonra döner ve sözünün ortaya konulmasına ve işlev görmesine çalışır.

[523] **Şayet** "Nasıl 'Kur'ân'ın Allah katından olduğu konusunda kuşku yok' denmiştir? Oysa Allah kuşkudan daha büyük olanı ispat etmiş bulunmaktadır ki o da افْتَرَاهُ ["Onu kendisi uydurmakta!"] ifadesidir?" **dersen şöyle derim:** لا رَيْبَ فِيهِ [Onda kuşku yok] ifadesinin anlamı, onun Allah'ın indirmesi olduğunda şüpheye mahal olmadığıdır; çünkü kuşkuyu ortadan kaldıran ve onu yok eden özellik onun ayrılmaz vasfıdır ki o da insanlık için onun muʿciz [yani dengini ortaya koymaktan acze düşürücü] oluşudur. Bu özellikte olan bir şey kuşkudan en uzak durumdadır. افْتَرَاهُ ["Onu kendisi uydurmakta!"] sözlerine gelince, bu ya onun apaçık iʿcâzı sebebiyle Allah katından olduğunu bilen bir inatçının sözüdür ya da bunun cahili olan ve onu üzerinde düşünmeden, tefekkür etmeden, insanların öyle dediklerini duyduğu için kendisi de öyle söylemiş olan bir cahilin sözüdür.

[524] "Senden evvel kendilerine uyarıcı gelmemiş..." ifadesi, "Ataları uyarılmadığı için gafil kalmış bir kavmi uyarasın diye..." [Yâsîn 36/6] âyeti gibidir; çünkü Kureyş, Hazret-i Muhammed (s.a.)'den önce kendilerine peygamber gönderilmemiş olan bir kavimdir. **Şayet**, "Mademki onlara uyarıcı gelmemiş, öyle ise onlar aleyhine kanıt getirilmiş olmaz."[2] **dersen şöyle derim:** Ancak peygamberler vasıtasıyla bilinebilecek şerʿî yükümlülüklerle ilzâm etme anlamında bir kanıt getirme kastediliyorsa elbette hayır; ama Allah'ı, O'nun vahdaniyet ve hikmetini bilmek [maʿrifetullāh] anlamında ise o zaman evet; çünkü kendilerini bu sonuca ulaştıracak aklî deliller her zaman kendileri ile birliktedir.

[525] لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ (Belki hidayet bulurlar) ifadesi ile ilgili iki açıklama vardır: Birincisi, bunun Hazret-i Peygamber (s.a.)'in umması olmasıdır ki aynen لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ ("Belki ders çıkartır." [TāHâ 20/44]) ifadesinin Hazret-i Musa ve Harun'a ait bir umma olması gibidir. Umma ifadesi istiʿâre olarak irâde anlamında kullanılmış da olabilir [yani "hidayet bulmalarını isteyerek"].

4. Allah; gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri 'altı gün'de yaratıp sonra da Arş'ına kurulandır. Sizin O'ndan başka ne velîniz ne de şefaatçiniz vardır. Hâlâ, düşünüp ders çıkarmayacak mısınız?

---

1 Bakıp incelemeye, deney - gözleme dayalı derin tefekkür. / ed.
2 Yani uyarıcı gelmemişse, cehennemlik olmaları da söz konusu değildir. / ed.

كقول المتكلمين: النظر أوّل الأفعال الواجبة على الإطلاق التي لا يعرى عن وجوبها مكلف، ثم يعترض عليه فيها ببعض ما وقع احترازه منه، فيرده بتلخيص أنه احترز من ذلك، ثم يعود إلى تقرير كلامه وتمشيته.

[٥٢٣] فإن قلت: كيف نفى أن يرتاب في أنه من الله، وقد أثبت ما هو أطم من الريب، وهو قولهم {افْتَرٰيهُ}؟ قلت: معنى {لَا رَيْبَ فِيهِ} أن لا مدخل للريب في أنه تنزيل الله، لأن نافي الريب ومميطه معه لا ينفك عنه وهو كونه معجزًا للبشر، ومثله أبعد شيء من الريب. وأما قولهم {افْتَرٰيهُ} فإما قول متعنت مع علمه أنه من الله لظهور الإعجاز له، أو جاهلٍ يقوله قبل التأمل والنظر، لأنه سمع الناس يقولونه.

[٥٢٤] {مَّا اَتٰيهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ} كقوله {مَّا اُنْذِرَ اٰبَاؤُهُمْ} [يس: ٦]. وذلك أن أن قريشًا لم يبعث الله إليهم رسولًا قبل محمد ﷺ. فإن قلت: فإذا لم يأتهم نذير لم تقم عليهم حجة. قلت: أما قيام الحجة بالشرائع التي لا يدرك علمها إلا بالرسل فلا، وأما قيامها بمعرفة الله وتوحيده وحكمته فنعم؛ لأن أدلة العقل الموصلة إلى ذلك معهم في كل زمان.

[٥٢٥] {لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ} فيه وجهان؛ أن يكون على الترجي من رسول الله ﷺ كما كان {لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ} [طه: ٤٤] على الترجي من موسى وهرون عليهما السلام، وأن يستعار لفظ الترجي للإرادة.

٤-﴿اَللّٰهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهٖ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ اَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ﴾

[526] **Şayet** “ما لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلا شَفِيعٍ (Sizin O’ndan başka ne velîniz ne de şefaatçiniz vardır.) ifadesinin mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** İki mânası vardır; birincisi: Eğer siz onun rızasını öte aşarsanız o takdirde kendiniz için bir velî -yani size yardım edecek bir yardımcı- ve size şefaat edecek bir şefaatçi bulamazsınız. İkincisi; şüphesiz Allah, sizin her türlü maslahatınızı üstlenen velîniz ve şefaatçinizdir; yani mecaz yoluyla sizin yardımcınızdır anlamındadır; çünkü şefaatçi, şefaat ettiği kimseye yardım etmektedir. Tıpkı şu âyetteki gibi: وَما لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلا نَصِيرٍ (“Ve sizin için Allah’tan başka bir velî ve yardımcı yoktur.” [Bakara 2/107]) Ve O sizi yüz üstü bırakırsa o takdirde sizin için ne velî ne de yardımcı kalacaktır.

5. O her işi gökten yeryüzüne [doğru] düzenler; sonra bu işler, sizin saydıklarınızdan bin yıl tutan bir ‘gün’de O’na yükselir.

[527] الْأَمْرَ (her işi) ifadesi “emredilen” yani taatlere ve salih amellere ilişkin emrolunmuş olan hususlar anlamında olup, Allah Teâlâ bunları “gökten yeryüzüne” tedbir edilmiş olarak indirmektedir. Ne var ki onunla amel edilmiyor ve emrolunan bu şey hâlisâne bir şekilde O’nun katına, bizzat O’nun irade ettiği ve razı olduğu şekilde yükselememiyor. Bu ancak uzun zaman içinde olabiliyor; çünkü Allah için çabalayan, halis kullar nadir olduğu gibi, O’na yükselen ameller de az oluyor; zira O’nun katına yükselmekle sadece hâlis ameller tavsif edilebilir[1]; ardından gelen “Ne de az şükrediyorsunuz!” [Secde 32/9] ifadesi de buna delâlet etmektedir. Yahut dünya işlerinin tümünü gökten yere tedvir eder ve bu tedvir işi her biri bin sene olan “Allah günleri”nde yapılır. Nitekim bunu şöyle ifade buyurmuştur: “Oysa senin Rabbinin katında bir gün, sizin saydıklarınızdan bin yıl gibidir.” [Hac 22/47]

[528] “Sonra, O’na yükselir;” yani O’na varır, O’nun yanında karar kılar ve bu sürenin her bir anında sözü edilen emirden yükselen ve varlık alanına çıkan her bir şey meleklerin [kayıt aldığı] amel defterlerinde yazılır ve bu süre son buluncaya kadar böyle devam eder. Sonra diğer gün için tedbirde bulunur ve kıyamet kopana kadar bu böyle devam eder gider.

[529] Denilmiştir ki; vahyi Cebrail Aleyhisselâm ile birlikte gökten yere indirir; sonra Cebrail ile birlikte vahyin kabul ya da reddine dair olup bitenler O’na döner. Bu aslında bin yıl olan bir vakit içinde gerçekleşir; çünkü aradaki mesafe iniş çıkış itibariyle bin yıllık bir yoldur; çünkü gök ile yer arasında beş yüz yıllık bir yol vardır. Bu süre, Cebrail’in hızı sebebiyle sizin günlerinizden bir gün kadardır; zira o, bin senelik yolu tek bir günde almaktadır.

1 Fâtır 35/10’a telmih. / ed.

[٥٢٦] فإن قلت: ما معنى قوله {مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ}؟ قلت: هو على معنيين؛ أحدهما: أنكم إذا جاوزتم رضاه لم تجدوا لأنفسكم وليًّا، أي ناصرًا ينصركم، ولا شفيعًا يشفع لكم. والثاني: أن الله وليكم الذي يتولى مصالحكم وشفيعُكم، أي ناصركم على سبيل المجاز، لأن الشفيع ينصر المشفوع له. فهو كقوله ٥ تعالى {وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ} [البقرة: ١٠٧] فإذا خذلكم لم يبق لكم وليّ ولا نصير.

٥-﴿يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ﴾

[٥٢٧] {الْأَمْرَ} المأمور به من الطاعات والأعمال الصالحة ينزله مدبرًا {مِنَ ١٠ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ} ثم لا يعمل به ولا يصعد إليه ذلك المأمور به خالصًا كما يريده ويرتضيه إلا في مدة متطاولة؛ لقلة عمّال الله والخلّص من عباده وقلة الأعمال الصاعدة، لأنه لا يوصف بالصعود إلا الخالص. ودل عليه قوله على أثره {قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ}. أو يدبر أمر الدنيا كلها من السماء إلى الأرض؛ لكل يوم من أيام الله وهو ألف سنة، كما قال: {وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ} [الحج: ٤٧].

١٥ [٥٢٨] {ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ} أي يصير إليه، ويثبت عنده، ويكتب في صحف ملائكته كل وقت من أوقات هذه المدّة ما يرتفع من ذلك الأمر ويدخل تحت الوجود إلى أن تبلغ المدة آخرها، ثم يدبر أيضًا ليوم آخر، وهلم جرًّا إلى أن تقوم الساعة.

[٥٢٩] وقيل: ينزل الوحي مع جبريل عليه السلام من السماء إلى الأرض، ثم يرجع إليه ما كان من قبول الوحي أو ردّه مع جبريل. وذلك في وقت هو في الحقيقة ألف سنة؛ ٢٠ لأن المسافة مسيرة ألف سنة في الهبوط والصعود، لأن ما بين السماء والأرض مسيرة خمسمائة سنة، وهو يوم من أيامكم لسرعة جبريل، لأنه يقطع مسيرة ألف سنة في يوم واحد.

Şu da söylenmiştir: Allah, dünya işini gökten yeryüzüne doğru kıyametin kopmasına kadar tedvir eder ve sonra, yapılması *emr*olunan şeylerin tümü "bin yıl tutan bir günde" yani kıyamet günü "O'na yükselir", yani hükmetmesi için O'na varır.

[530] İbn Ebî 'Able [v. 151/768] meçhul kipiyle *yu'racu* (çıkartılır) şeklinde okumuştur. *Ye'uddûne*[1] fiili de Tâ'lı ve Yâ'lı okunmuştur [saydıkları-saydığınız].

6. O, gaybı da bilir aşikârı da; 'mutlak izzet sahibi'dir, merhametlidir (Azîz, Rahîm);

7. yarattığı her şeyi güzel yapar; insanı yaratmaya da çamurdan başlamıştır.

8. Sonra, onun neslini 'değersiz bir sudan süzülmüş bir öz'den meydana getirmiştir.

9. Sonra, onu tamamlayıp ruhundan ona üflemiş; size de kulak, göz ve gönül vermiştir. Ne de az şükrediyorsunuz!

[531] أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ (Her şeyi güzel yapar) ifadesinde *ihsân, tahsîn* anlamındadır; çünkü Allah'ın yarattığı hiçbir şey yoktur ki, hikmet ve maslahatın gerektirdiği bir şey olmasın. Buna göre; yaratılmış olan şeyler güzelden daha güzele doğru dereceleri farklı olsa da tamamı güzeldir. Nitekim şöyle buyurmuştur: "Biz; insanı gerçekten *en* güzel biçimde yarattık." [Tîn 95/4] Denilmiştir ki bu ifade "Onu nasıl yaratacağını iyi bilir." anlamında olup, *kıymetu'l-mer'i mâ yuhassinu[hû]* (Kişinin değerini, güzel yaptığı şey gösterir.) sözünden alınmadır; bu ifadenin hakikati ise *yuhassinu ma'rifetehû,* yani "güzel -gerçek ve sağlam- bir marifetle bildiği şeydir" şeklindedir.

[532] خَلْقَهُ ifadesi "her şeyi -yani onun yaratılışını- güzel yapmıştır" anlamında bedel olmak üzere *hal*k*ahû* şeklinde de, "yarattığı her şeyi güzel yapmıştır" anlamında sıfat olmak üzere *ha*lek*ahû* şeklinde de okunmuştur.

[533] Zürriyet *nesl* olarak isimlendirilmiştir; çünkü ondan *nesl*etmektedir, yani onun sulbünden ayrılıp çıkmaktadır. Çocuk için *selîl* ve *necl* denilmesi de buna benzer. سَوَّاهُ lâfzı, فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ("en güzel biçimde..." [Tîn 95/4]) âyetinde olduğu gibi *takvîm* [kıvamında yaratmak, düzgün kılmak] anlamındadır. Allah Teâlâ'nın رُوحِهِ şeklinde ruhu kendi zatına nispet etmesi, onun künhünü ancak kendisinin bileceği hayret verici bir varlık olduğunu göstermek içindir.[2]

1 Müfessirin Yâ'lı kıraati esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

2 "Allah'ın ruhu" tabiri; bazı sufilerin -ve onların etkisiyle genel kitlenin- sandığı gibi, "Allah'ın da ruhu var; insana işte bu ruhtan bir nev-i ilâhîlik yüklemiştir." şeklinde anlaşılmamalıdır. / ed.

وقيل: يدبر أمر الدنيا من السماء إلى الأرض إلى أن تقوم الساعة، ثم يعرج إليه ذلك الأمر كله؛ أي يصير إليه ليحكم فيه {فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُۥٓ أَلْفَ سَنَةٍ} وهو يوم القيامة.

[٥٣٠] وقرأ ابن أبي عبلة «يعرج»، على البناء للمفعول. وقرئ «يعدون» بالتاء ٥ والياء.

٦-﴿ذَٰلِكَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

٧-﴿الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ﴾

٨-﴿ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ﴾

٩-﴿ثُمَّ سَوَّيهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا ١٠ مَا تَشْكُرُونَ﴾

[٥٣١] {أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ} حسّنه، لأنه ما من شيء خلقه إلا وهو مرتب على ما اقتضته الحكمة وأوجبته المصلحة؛ فجميع المخلوقات حسنة وإن تفاوتت من حسن وأحسن، كما قال: {لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ} [التين: ٤]. وقيل: علم كيف يخلقه، من قوله: قيمة المرء ما يحسّن. وحقيقته: يحسن معرفته، أي ١٥ يعرفه معرفة حسنة بتحقيق وإتقان.

[٥٣٢] وقرئ «خلْقه»، على البدل، أي أحسن فقد خلق كل شيء. و{خَلَقَهُ} على الوصف، أي كل شيء خلقه فقد أحسنه.

[٥٣٣] سميت الذرية نسلًا لأنها تنسل منه، أي تنفصل منه وتخرج من صلبه. ونحوه قولهم للولد: سليل ونجل. و{سَوَّيهُ} قوّمه، كقوله تعالى {فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ} ٢٠ [التين: ٤]. ودل بإضافة الروح إلى ذاته على أنه خلق عجيب لا يعلم كنهه إلا هو،

"Sana ruhu soruyorlar; de ki: Ruh, benim Rabbimin 'emr'indendir. Bu konuda size çok az bilgi verilmiştir." [İsrâ 17/85] âyetindeki gibi. Adeta "Ona, varlığı ve bilgisi tamamen kendisine özgü olan şeyi üfledi." buyurmaktadır:

10. "Toprağa karışıp kaybolduğumuzda yeniden mi yaratılacakmışız?" demekteler! Aslında bunlar Rableri ile karşı karşıya geleceklerini inkâr etmekteler nankörce!

[534] "Demekteler!" denilmiştir; ama aslında bunu söyleyen Übeyy b. Halef'tir; diğerleri onun bu sözüne rıza gösterdikleri için, fiil çoğul kipiyle hepsine birden isnad edilmiştir.

[535] أَئِنَّا şeklinde istifhamlı ve أَنَّا şeklinde istifhamsız okunmuştur. ضَلَلْنَا ifadesi toprak olduğumuzda ve toprağa karıştığımızda, aynen suyun süt içinde karışıp yok olması gibi ondan ayrılmaz bir hal aldığımızda; yahut gömülmek suretiyle toprakta kaybolduğumuzda demektir. Şu örnekte olduğu gibi:

Onu toprağa gömenler net bir haberle döndüler…

Hazret-i Ali ve İbn Abbas *Radıyallahu Anhumâ* Lâm'ın kesresi ile *dalilnâ* şeklinde okumuşlardır; nitekim fiil *dalle - yadıllu* ve *dalle - yadallü* şeklinde kullanılmaktadır. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ise "Et bozuldu" anlamındaki *salle'l-lahmu* ve *asalle'l-lâhmu* fiilinden olmak üzere *salelnâ* şeklinde okumuştur. Bunun; "*Salle* -yani toprak- cinsinden olduğumuzda mı?" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[536] **Şayet** "أَإِذَا ضَلَلْنَا ifadesindeki zarf ne ile mansūb olmuştur?" **dersen şöyle derim:** إِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ ("Toprak olunca yeniden mi yaratılacakmışız?" [Ra'd 13/5]) âyetinin delâlet ettiği şeyle, yani *nub'asu* (diriltilecekmişiz) ya da *yuceddedu halkunâ* (yeniden yaratılacakmışız) kelimeleri ile mansūbtur.

[537] "Rableri ile karşı karşıya gelmek"ten maksat, ölüm meleği ile karşılaşıp arkasından yaşanacak olanlarla 'nihaî son'a ulaşmak demektir.

11. De ki: Size vekil kılınan ölüm meleği canınızı alacak, sonra da Rabbinize döndürüleceksiniz.

[538] Onların yeni bir yaratılışı inkâr ettiklerinden söz edince, inkârcılıkta ondan daha ileri bir duruma -yani sadece yeniden yaratılmayı değil, âkıbette olacak her şeyi inkâr ediyor olmalarına- intikal etmiştir. Dikkat edersen, 'ölüm meleğinin kendilerini öldüreceği ve ondan sonra hesap vermek ve her şeyin karşılığını almak üzere yeniden diriltilerek Rablerine dönecekleri' hitabına muhatap olmuşlardır. Zikrettiğimiz üzere, Allah ile karşılaşmanın mânası da budur.

كقوله {وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ} الآيَةَ [الإسراء: ٨٥]. كأنه قال: ونفخ فيه من الشيء الذي اختص هو به وبمعرفته.

١٠-﴿وَقَالُوا ءَإِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ ءَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ بَلْ هُم بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ﴾

[٥٣٤] {وَقَالُوا} قيل: القائل أبي بن خلف، ولرضاهم بقوله أُسند إليهم جميعًا.

[٥٣٥] وقرئ «أئنا»، و«أنا»، على الاستفهام وتركه. {ضَلَلْنَا} صرنا ترابًا، وذهبنا مختلطين بتراب الأرض، لا نتميز منه، كما يضل الماء في اللبن، أو غبنا {فِي الْأَرْضِ} بالدفن فيها. من قوله:

وَآبَ مُضِلُّوهُ بِعَيْنٍ جَلِيَّةٍ ۞

وقرأ علي وابن عباس رضي الله عنهم «ضلِلْنا» بكسر اللام. يقال: ضل يضل وضل يضل. وقرأ الحسن رضي الله عنهم «صللنا»، من صلّ اللحم وأصلّ، إذا أنتن. وقيل: صرنا من جنس الصَّلة، وهي الأرض.

[٥٣٦] فإن قلت: بم انتصب الظرف في {ءَإِذَا ضَلَلْنَا}؟ قلت: بما يدل عليه {لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ}، وهو نبعث، أو يجدد خلقنا.

[٥٣٧] لقاء ربهم: هو الوصول إلى العاقبة، من تلقي ملك الموت وما وراءه.

١١-﴿قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَّلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَى رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ﴾

[٥٣٨] فلما ذكر كفرهم بالإنشاء أضرب عنه إلى ما هو أبلغ في الكفر، وهو أنهم كافرون بجميع ما يكون في العاقبة، لا بالإنشاء وحده. ألا ترى كيف خوطبوا بتوفي ملك الموت وبالرجوع إلى ربهم بعد ذلك مبعوثين للحساب والجزاء. وهذا معنى لقاء الله على ما ذكرنا.

[539] *Teveffî* canın -yani ruhun- alınmasıdır. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ ("Allah; 'ruh'ları almakta…" [Zümer 39/42]) ve أخرجوا أنفسكم ("Çıkarıp verin canlarınızı!" [En'âm 6/93]) *Teveffî*, canın geride hiçbir şey bırakmaksızın tamamının alınmasıdır. Nitekim hakkını eksiksiz, tam olarak aldığında, *teveffeytü hakkî min fülânin ve'stevfeytühû* (Falancadan hakkımı tam olarak aldım.) dersin. *Tefe"ul* ve *istif'âl* babları *tekassaytuhû ve'stakşaytuhû*; *ta'acceltühû ve'sta'celtühû* gibi bazı yerlerde buluşurlar.[1] Mücahid'in [v. 103/721]; "Ölüm meleği için yeryüzü dürülür ve önünde tas gibi bir hale getirilir. O da onun içinden dilediğini alır." dediği rivayet edilir. Katâde'den [v. 117/735] de şöyle nakledilmiştir: "Onların canını beraberinde yardımcı melekler olduğu halde alır."[2] Denilmiştir ki; ölüm meleği ruhları çağırır, onlar da çağrıya icabet ederler. Sonra yardımcılarına onları almalarını emreder.

12. Âh, sen bu mücrimleri Rablerinin huzurunda başları öne eğik vaziyette; "Ya Rabbi! Gerçekten gördük ve işittik; haydi artık bizi dünyaya döndür de salih amel işleyelim! Gerçekten yakînen iman ettik." derlerken görecektin!

13. İsteseydik, elbette herkesi doğru yola getirirdik; fakat Benim; "Cehennem'i tamamen cinlerle ve insanlarla dolduracağım!" şeklindeki sözüm kesinleşmiş bulunuyor.

14. Öyleyse tadın, bu gününüzle karşı karşıya gelmeyi göz ardı etmenin cezasını! Biz de sizi nisyana terkettik! Yapıp durduklarınıza karşılık tadın şu sürekli azabı!

[540] وَلَوْ تَرَى [Âh, sen görecektin…] Bu hitabın Hazret-i Peygamber (s.a.)'e yönelik olması mümkündür. Bu durumda iki şekilde izah edilebilir: [i] *Temennî* anlamının kastedilmiş olması. Sanki *ve leyteke terâ* (Keşke görseydin!) der gibi. Tıpkı Hazret-i Peygamber (s.a.)'in Mugîre'ye *lev nazarte ileyhâ* (Keşke o [talip olduğun kadı]na bir baksaydın!) demesi gibi. Peygamber'in *temennî*si[3] de, لعلهم يهتدون ("Belki yola gelirler." [Secde 32/3]) ifadesindeki *teraccî*nin Peygamber (s.a.)'e ait olması gibidir; çünkü Peygamber (s.a.) onlardan çok çekmiş, düşmanlıklarından, davranışlarından çok zarar görmüştü. Buna mukabil, Allah Teâlâ onları bu son derecede utanç verici, rezil, kederli ve korkunç halleri üzere görmeyi onun için *temennî* kılmıştır ki böylece onların bu haline bakarak biraz olsun rahatlasın, sevinsin. [ii]

1 Yani bu iki babın anlam çatıları farklı olsa da bazı fiillerde aynı anlamda birleşebilirler; *te'accele* de, *ista'cele* de "bir şeyi normalden daha erken yapmak" anlamında kullanılabilir. *Tekassā* ve *istaksā* da "uzaklaştı" / "sonuna kadar araştırdı" anlamında birleşmektedir. / ed.

2 Dünyada 'aynı anda' gerçekleşen çok sayıda vefat bu yardımcı melekler sayesinde gerçekleşmektedir. / ed.

3 *Temennî* olması mümkün olmayan şeylerin, *teraccî* ise olabilecek şeylerin istenmesidir. / çev.

[٥٣٩] والتوفي: استيفاء النفس، وهي الروح. قال الله تعالى {اَللّٰهُ يَتَوَفَّى الْاَنْفُسَ} [الزمر: ٤٢] وقال {اَخْرِجُوا اَنْفُسَكُمْ} [الأنعام: ٩٣]، وهو أن يقبض كلها لا يترك منها شيء. من قولك: توفيت حقي من فلان، واستوفيته، إذا أخذته وافيًا كاملًا من غير نقصان. والتفعل والاستفعال يلتقيان في مواضع؛ منها: تقصيته واستقصيته، وتعجلته واستعجلته. وعن مجاهد ﵁: حويت لملك الموت الأرض، وجعلت له مثل الطست، يتناول منها حيث يشاء. وعن قتادة: يتوفاهم ومعه أعوان من الملائكة. وقيل: ملك الموت يدعو الأرواح فتجيبه، ثم يأمر أعوانه بقبضها.

١٢-﴿وَلَوْ تَرٰٓى اِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُؤُسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ رَبَّنَٓا اَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا اِنَّا مُوقِنُونَ﴾

١٣-﴿وَلَوْ شِئْنَا لَاٰتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدٰيهَا وَلٰكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنّ۪ي لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ اَجْمَع۪ينَ﴾

١٤-﴿فَذُوقُوا بِمَا نَس۪يتُمْ لِقَٓاءَ يَوْمِكُمْ هٰذَا اِنَّا نَس۪ينَاكُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[٥٤٠] {وَلَوْ تَرٰٓى} يجوز أن يكون خطابًا لرسول الله ﷺ. وفيه وجهان؛ أن يراد به التمني، كأنه قال: وليتك ترى. كقوله ﷺ للمغيرة: "لو نظرت إليها." والتمني لرسول الله ﷺ، كما كان الترجي له في {لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ} [السجدة: ٣]، لأنه تجرع منهم الغصص ومن عداوتهم وضرارهم، فجعل الله له تمني أن يراهم على تلك الصفة الفظيعة من الحياء والخزي والغم ليشمت بهم.

Lev'in, cevabı hazfedilmiş *lev-i imtinâ'iyye* olması da mümkündür; cevap da "Korkunç bir durum görmüş olurdun!" ya da "Görebileceğin en kötü şeyi görmüş olurdun!" şeklinde olur.

[541] ["Âh, sen görecektin!" ifadesinde] herkesin kastedilmiş olması da mümkündür; "Falanca alçağın tekidir; ona değer verirsen seni aşağılar, ona iyilik yaparsan sana kötülükle karşılık verir!" demen gibi. Bu durumda, belli bir muhatabı kasdetmiş olmazsın; adeta "Ona değer verildiğinde, iyilik yapıldığında" demiş gibi olursun.

[542] *Lev* ve *İz* her ikisi de mazi içindir. Böyle olması da mümkündür, çünkü Allah'ın, olacağını belirttiği şey, gerçekleşmesi kesin olan varlık mesabesindedir. ترى fiili için mef'ûl takdiri yoluna gidilmez. Sanki *ve lev tekûnu minke'r-ru'yetu* denilmiş gibidir. إذ onun zarfıdır.

[543] "Ya Rabbi! Gerçekten, gördük ve işittik." sözleriyle imdat isterler, ama imdatlarına koşulmaz; yani senin vaat ve tehditlerinin doğru olduğunu gördük, senden resulünün tasdikini işittik. Yahut biz kör ve sağır idik, şimdi ise gördük ve duyduk. "Bizi döndür." Bu, dünyaya dönüş olmaktadır.

[544] "(İsteseydik) elbette herkesi doğru yola getirirdik..." Bunu, mecbur etme ve zorlama yoluyla yapabilirdik; ancak biz işi zor kullanma değil gönüllülük esası üzerine kurduk; ama onlar hidayete mukabil körlüğü benimsediler. Sonuç olarak da azap tehdidi bakıp görenlere değil körlük sahipleri üzerinde gerçekleşti. Dikkat edersen, onun peşinden "Öyleyse tadın, göz ardı etmenin cezasını!" ifadesini getirdi ve azabın tadılmasını onların âkıbeti unutup hesaba katmamak, üzerinde yeterince düşünmemek ve onun için hazırlık tedarikinde bulunmamak gibi fiillerinin sonucu kıldı.

[545] *Nisyân*dan maksat hatırlamanın zıttıdır; yani şehvanî şeyler içinde yuvarlanmak sizin aklınızı başınızdan aldı ve sonucu düşünmekten sizi oyaladı; onun unutulmasını sizin başınıza sardı. Sonra buna karşılık verme kabilinden şöyle buyurdu: "Biz de sizi unuttuk!" Aslında mâna unutmanıza karşılık sizi cezalandırdık, şeklindedir. Buradaki *nisyân*ın terk anlamında olduğu da söylenmiştir; yani siz akıbet hakkında düşünmeyi terkettiniz, Biz de size merhamet etmeyi bıraktık. إنا نسيناكم ifadesinin yeni bir cümle olması ve fiilin İnne ile isminin üzerine getirilmesi, onlara verilecek cezanın çok sert olacağını ifade eder.

وأن تكون لو الامتناعية قد حذف جوابها، وهو: لرأيت أمرًا فظيعًا، أو لرأيت أسوأ حال ترى.

[٥٤١] ويجوز: أن يخاطب به كل أحد، كما تقول: فلان لئيم، إن أكرمته أهانك، وإن أحسنت إليه أساء إليك، فلا تريد به مخاطبًا بعينه، فكأنك قلت: إن أكرم وإن ٥ أحسن إليه.

[٥٤٢] ولو وإذ كلاهما للمضي، وإنما جاز ذلك؛ لأن المترقب من الله بمنزلة الوجود المقطوع به في تحققه، ولا يقدر لنرى ما يتناوله، كأنه قيل: ولو تكون منكم الرؤية، وإذ ظرف له.

[٥٤٣] يستغيثون بقولهم {رَبَّنَا اَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا} فلا يغاثون، يعني أبصرنا صدق ١٠ وعدك ووعيدك وسمعنا منك تصديق رسلك. أو كنا عميًا وصمًا فأبصرنا وسمعنا {فَارْجِعْنَا} هي الرجعة إلى الدنيا.

[٥٤٤] {لَاٰتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدٰيهَا} على طريق الإلجاء والقسر، ولكننا بنينا الأمر على الاختيار دون الاضطرار، فاستحبوا العمى على الهدى، فحقت كلمة العذاب على أهل العمى دون البصراء ألا ترى إلى ما عقبه به من قوله {فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ}، فجعل ذوق ١٥ العذاب نتيجة فعلهم من نسيان العاقبة، وقلة الفكر فيها، وترك الاستعداد لها.

[٥٤٥] والمراد بالنسيان خلاف التذكر، يعني أن الانهماك في الشهوات أذهلكم وألهاكم عن تذكر العاقبة وسلط عليكم نسيانها. ثم قال: {اِنَّا نَسِينَاكُمْ} على المقابلة، أي جازيناكم جزاء نسيانكم. وقيل: هو بمعنى الترك، أي تركتم الفكر في العاقبة، فتركناكم من الرحمة. وفي استئناف قوله {اِنَّا نَسِينَاكُمْ}، وبناء الفعل على إن واسمها ٢٠ تشديد في الانتقام منهم.

[546] Mâna şöyledir: Bunu -yani âhiret buluşmasını unutmanız yüzünden içinde bulunduğunuz ‘rezillik, rüsvaylık, başınızın yere eğik olması ve tasa’ şeklindeki azabı- tadın! İşlemiş olduğunuz masiyetler ve helâk edici büyük günahlar sebebiyle tadın cehennemin ebedi azabını!

15-16. Bizim âyetlerimize ancak o kimseler iman ederler ki; âyetler kendilerine hatırlatıldığında büyüklük taslamadan secdeye kapanırlar; Rablerini hamd ile tenzih ve takdis ederler; yanları yataklarından uzak durur; korkuyla ve ümitle Rablerine dua ederler; kendilerine Bizim nasip ettiğimiz şeylerden de infak ederler.

17. Yapmış oldukları amellere karşılık kendileri için saklanmış bulunan mutluluk vesilelerini hiç kimse bilmez.

[547] “Âyetler kendilerine hatırlatıldığında” yani onlarla kendilerine öğüt verildiğinde tevazu ve huşu ile secdeye kapanırlar; Allah’ın kendilerine lütfettiği İslam nimetinden dolayı şükrederler. Allah Teâlâ’yı her türlü çirkinlikten tenzih ederler ve O’na hamd ederek övgüde bulunurlar. “Sanki [kulaklarında ağırlık varmış da] işitemiyormuş gibi büyüklük taslayarak” [Bkz. Lokman 31/7] inkârcılıkta ısrar edenler gibi “büyüklük taslamadan Rablerini hamd ile tenzih ve takdis ederler.” Tıpkı şu âyetteki gibi: “Bundan önce kendilerine ilim verilenler, o kendilerine okunduğunda, yüz üstü secdeye kapanıyorlar. ‘Rabbimizi tenzih ederiz; Rabbimizin vaadi elbette yerine gelecekti!’ diyorlar. [İsrâ 17/107-108]

[548] “… yataklarından” ve uyudukları yerlerden kalkar; “uzak durur.” Rablerinin gazabından korkmaları ve rahmetini ummaları sebebiyle O’na dua eder, kullukta bulunurlar. Bunlar teheccüd namazı kılanlardır. Peygamber (s.a.)’in buranın tefsirinde; “Kulun geceleyin [teheccüde] kalkmasıdır.” buyurduğu nakledilmiştir [*Ahmed b. Hanbel*, XXXVI, 418]. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] de bunun teheccüd olduğu açıklaması nakledilmiştir. Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: Allah Teâlâ kıyamet gününde öncekileri ve sonrakileri bir araya topladığı zaman bir münadi gelir ve bütün mahlûkatın işiteceği bir sesle şöyle seslenir: ‘Bugün bu mahşer halkı ikrama kimin layık olduğunu bileceklerdir.’ Sonra döner ve ünler: ‘Yanları [sırtları ve böğürleri] yataklardan uzak duranlar kalksın!’ Onlar kalkarlar; ama ‘az’dırlar. Sonra yine ünler: ‘Sıkıntılı anlarda ve zor zamanlarda Allah’a hamd edenler kalksın!’ Onlar da kalkarlar; ama azdırlar. Onlar topluca doğru cennete seğirtirler. Sonra; diğerleri hesaba çekilir.” [*Ahmed b. Hanbel*, XVIII, 195, 249, benzer lafızlarla.]

[٥٤٦] والمعنى: فذوقوا هذا، أي ما أنتم فيه من نكس الرؤوس والخزي والغم بسبب نسيان اللقاء، وذوقوا العذاب المخلد في جهنم بسبب ما عملتم من المعاصي والكبائر الموبقة.

١٥-﴿إِنَّمَا يُؤْمِنُ بِاٰيَاتِنَا الَّذِينَ اِذَا ذُكِّرُوا بِهَا خَرُّوا سُجَّدًا وَسَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ﴾ ٥

١٦-﴿تَتَجَافٰى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾

١٧-﴿فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَٓا اُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ اَعْيُنٍ جَزَٓاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[٥٤٧] {إِذَا ذُكِّرُوا بِهَا} أي وعظوا، سجدوا تواضعًا لله وخشوعًا، وشكرًا على ما رزقهم من الإسلام، {وَسَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ} ونزهوا الله من نسبة القبائح إليه، وأثنوا ١٠ عليه حامدين له {وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ} كما يفعل من يصر مستكبرًا كأن لم يسمعها، ومثله قوله تعالى {اِنَّ الَّذِينَ اُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهٖٓ اِذَا يُتْلٰى عَلَيْهِمْ يَخِرُّونَ لِلْاَذْقَانِ سُجَّدًا وَيَقُولُونَ سُبْحَانَ رَبِّنَٓا} [الإسراء: ١٠٨-١٠٧].

[٥٤٨] {تَتَجَافٰى} ترتفع وتتنحَّى {عَنِ الْمَضَاجِعِ} عن الفرش ومواضع النوم، داعين ربهم عابدين له؛ لأجل خوفهم من سخطه وطمعهم في رحمته، وهم ١٥ المتهجدون. وعن رسول الله ﷺ في تفسيرها: قيام العبد من الليل. وعن الحسن رضي الله عنه: أنه التهجد. وعن رسول الله ﷺ: إذا جمع الله الأولين والآخرين يوم القيامة جاء منادٍ ينادي بصوت يسمع الخلائق كلهم: "سيعلم أهل الجمع اليوم من أولى بالكرم". ثم يرجع فينادي: "ليقم الذين كانت تتجافى جنوبهم عن المضاجع"؛ فيقومون وهم قليل، ثم يرجع فينادي: "ليقم الذين كانوا يحمدون الله في البأساء ٢٠ والضراء"، فيقومون وهم قليل، فيسرحون جميعًا إلى الجنة، ثم يحاسب سائر الناس.

Enes b. Mâlik *Radıyallahu anh*'dan nakledilmiştir ki; Peygamber (s.a.)'in ashabından birtakım kimseler akşam namazından itibaren son yatsı vaktine kadar devamlı namaz kılarlardı [*Ebû Dâvûd*, "Salât", 311; benzer lafızlarla]. Âyet onlar hakkında inmiştir. Şu da söylenmiştir: Bunlar uyuyakalıp kaçırmadan yatsı namazını kılanlardır.

[549] ما أُخْفِيَ لَهُمْ (kendileri için saklanmış bulunan) ifadesi meçhul [fiil-i mazi] kipindedir. *Mâ ahfâ le-hum* (Allah'ın, kendileri için saklamış olduğu) şeklinde ma'lûm olarak da okunmuştur; bu durumda özne Allah olur. *Mâ uhfî le-hum* (kendileri için sakladığım)*, mâ nuhfî le-hum* (kendileri için sakladığımız) ve *mâ ahfeytu le-hum* (kendileri için saklamış olduğum) şeklinde, birinci şahıs kipiyle de okunmuştur ve özne yine Allah'tır. ما *ellezî* ya da *eyyu* anlamındadır. قُرَّةِ أَعْيُنٍ (mutluluk vesilesi) ve *kurrâti a'yun* (mutluluk vesileleri) şeklinde okunmuştur.

[550] Mâna şöyledir: Kişiler -yani kişilerin tamamı, kişilerden herhangi biri, hatta mukarreb bir melek ve gönderilmiş bir resul- bile, Allah'ın onlar için hazırlamış olduğu ve bilgisini bütün mahlûkatından gizlediği muazzam sevap nev'ini bilemez; onların gözünü aydın edecek o sevabı sadece O bilir. Bu hazırlığın üzerinde herhangi bir *ziyâde*[1] de söz konusu değildir; onun ötesinde bir başka beklenti de olamaz. Sonra "Yapmış oldukları amellere karşılık" buyurdu ve böylece kuru temennîcilerin[2] tamahlarını kursaklarında bıraktı; onların umutlarını kökünden kesti.

[551] Peygamber (s.a.)'den rivayet edilmiştir ki; "Allah Teâlâ 'Ben kullarıma öyle bir hazırlık yaptım ki, böylesini hiçbir göz görmemiş, hiçbir kulak işitmemiş; hiç kimsenin aklının ucundan bile geçmemiştir; bırakınız hakkıyla kavramayı…' buyurdu [*Buhârî*, "Bed'i'l-halk, 8; *Müslim*, "Kitabü'l-cenne", 2]. Dilerseniz, şu âyeti okuyun: *Kendileri için saklanmış bulunan mutluluk vesilelerini hiç kimse bilmez.*" Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] rivayet edilmiştir: "Bir topluluk dünyada iken birtakım amellerini gizledi; Allah da onlar için hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği mükâfatlar gizledi."

18. Mümin, fâsık gibi olur mu hiç? Bir olmazlar…

19. İman edip salih amel işleyenler için, yaptıkları amellere karşılık cömertçe ağırlanacakları Me'vâ [Barınak] Cennetleri vardır.

1 Yûnus 10/26'daki زِيَادَةٌ ifadesinin -cennete ve Allah rızasına ***ek*** olarak- *cemalullâh*ın görülmesi şeklinde yorumlanmasına reddiye gibi. / ed.

2 Mürcie'den itibaren, Müslümanların genelini esir alan "Biz Cehennemde yanmayız; yansak da mutlaka çıkarız!" şeklindeki inanışa telmih gibi. / ed.

وعن أنس بن مالك ﷺ: كان أناس من أصحاب رسول الله ﷺ يصلون من صلاة المغرب إلى صلاة العشاء الآخرة، فنزلت فيهم. وقيل: هم الذين يصلون صلاة العتمة لا ينامون عنها.

[٥٤٩] {مَآ أُخْفِيَ لَهُمْ} على البناء للمفعول، «ما أخفَى لهم»، على البناء للفاعل، وهو الله سبحانه، و«ما أُخفِي لهم»، و«ما نُخفِي لهم»، و«ما أخفيت لهم»، الثلاثة للمتكلم، وهو الله سبحانه. و{مَآ} بمعنى الذي، أو بمعنى أي. وقرئ «من قرّة أعين»، و«قرات أعين».

[٥٥٠] والمعنى: لا تعلم النفوس - كلهنّ ولا نفس واحدة منهنّ لا ملك مقرب ولا نبيّ مرسل - أيّ نوع عظيم من الثواب ادخر الله لأولئك وأخفاه من جميع خلائقه، لا يعلمه إلا هو مما تقرّ به عيونهم، ولا مزيد على هذه العدة ولا مطمح وراءها. ثم قال: {جَزَآءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} فحسم أطماع المتمنين.

[٥٥١] وعن النبي ﷺ: يقولُ اللّهُ تعالَى: أعددتُ لعبادِي الصالحين ما لا عين رأت ولا أذن سمعَت ولا خطر على قلبِ بشرٍ؛ بَلْهَ ما أطلعتُهم عليهِ. اقرؤُوا إن شئتمْ: فلا تعلمُ نفسٌ ما أخفي لهمُ منْ قرةِ أعينٍ. وعن الحسن ﷺ: أخفى القوم أعمالًا في الدنيا، فأخفى الله لهم ما لا عين رأت ولا أذن سمعت.

١٨-﴿أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ﴾

١٩-﴿أَمَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ جَنَّاتُ الْمَأْوٰى نُزُلًا بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

20. Fâsıklara gelince, onların sığınağı ise Ateş'tir; oradan her çıkmak istediklerinde geri çevrilirler ve kendilerine; "Tadın bakalım şu yalanlayıp durduğunuz Ateş azabını!" denir.

21. Bu en büyük azaptan önce, (dünyada uğrayacakları) daha yakın azaptan da kendilerine mutlaka tattıracağız ki dönsünler!

[552] كانَ مُؤْمِنًا ve كانَ فاسِقًا ifadeleri *Men*'in lâfzına riayetle [tekil] olmuş; لا يَسْتَوُونَ ise mânaya itibarla çoğul kılınmıştır. Bunun delili de أَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا ... وَأَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا ifadesidir. Bunun benzeri şu âyettir: وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ حَتَّى إِذا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ ("Bunların içinde, seni dinle*yen* de var... Hatta, yanından çıktık*lar*ında..." [Muhammed 47/16])

[553] جَنَّاتُ الْمَأْوى Cennetlerden bir türdür. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "Gerçek şu ki; o, onu bir başka inişinde daha görmüştür: (*Sidretü'l-Müntehâ* diye bilinen) sınır ağacının yanında… ki Me'vâ Cenneti de onun yanında." [Necm 53/13-15] Bu şekilde isimlendirilmesi İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre şehitlerin ruhlarının orayı mekân tutması sebebiyledir. Söylendiğine göre, Arş'ın sağ tarafında imiş. *Cennetu'l-me'vâ* (Me'vâ cenneti) şeklinde tekil olarak da okunmuştur.

[554] Amellerine karşılık "bir bağış/ikram olarak." *Nüzül*, konuğa yapılan ikram iken daha sonra genel bir anlam kazanmıştır. "Onların barınağı ise Ateş'tir." Yani barınakları ve ağırlanacakları yer ateştir. *Fe-cennetü me'vâhumu'n-nâru* şeklinde bir yorum da mümkün olup, o takdirde mâna; 'Nasıl müminler için Me'vâ cenneti varsa, bunlar için de ateş cenneti var!' şeklinde olur. Bu ifade, "Can yakıcı bir azapla *müjdele* onları! [Âl-i İmrân 3/21; Tevbe 9/34; İnşikāk 84/24] ifadesinde olduğu gibi [istihza için]dir.

[555] الْعَذابِ الْأَدْنى (daha yakın azap); öldürülmek, esir edilmek, yedi yıl boyunca kıtlığa maruz kalmak gibi dünya azaplarıdır. Mücahid'den [v. 103/721] "Bu, kabir azabıdır." şeklinde bir açıklama nakledilmiştir. "En büyük azap" âhiret azabıdır; yani onlara, henüz âhirete varmadan dünyada iken dünya azabını tattırırız ki inkârcılıklarından *tevbe* etsinler. Ya da tekrar dünyaya dönmeyi dilerler ve onu isterler. Tıpkı "Bizi dünyaya döndür de salih amel işleyelim." [12] ifadesinde olduğu gibi.

[556] Dönme istekleri *dönme* olarak isimlendirilmiştir. Nitekim إِذا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلاةِ [Mâide 5/6] ifadesinde, namaza kalkma isteği de 'bizzat kalkma' şeklinde anlatılmıştır.[1] Meçhul kipiyle *yurce'ûn* (döndürülsünler) şeklinde okunuyor olması da buna delâlet etmektedir.

1 Mealen "Namaza kalktığınızda abdest alın." demek, aslında "Namaz kılmak istediğinizde, namaza karar verdiğinizde…" demektir. / ed.

٢٠-﴿وَاَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا فَمَأْوٰيهُمُ النَّارُ كُلَّمَا اَرَادُوا اَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا اُعِيدُوا فِيهَا وَقِيلَ لَهُمْ ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ﴾

٢١-﴿وَلَنُذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْاَدْنٰى دُونَ الْعَذَابِ الْاَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾

[٥٥٢] {كَانَ مُؤْمِنًا} و{كَانَ فَاسِقًا} محمولان على لفظ من، و{لَا يَسْتَوُنَ} محمول على المعنى، بدليل قوله تعالى {اَمَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا}، {وَاَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا}. ونحوه قوله تعالى {وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ اِلَيْكَ حَتّٰى اِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ} [محمد: ١٦].

[٥٥٣] و{جَنَّاتُ الْمَأْوٰى} نوع من الجنان؛ قال الله تعالى {وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً اُخْرٰى عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهٰى عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوٰى} [النجم: ١٥]. سميت بذلك لما روي عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: تأوي إليها أرواح الشهداء. وقيل: هي عن يمين العرش. وقرئ «جنة المأوى»، على التوحيد.

[٥٥٤] {نُزُلًا} عطاء بأعمالهم. والنزل: عطاء النازل، ثم صار عامًّا. {فَمَأْوٰيهُمُ النَّارُ}، أي ملجؤهم ومنزلهم. ويجوز أن يراد: فجنة مأواهم النار، أي النار لهم مكان جنة المأوى للمؤمنين؛ كقوله {فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَلِيمٍ} [آل عمران: ٢١]، [التوبة: ٣٤]، [الانشقاق: ٢٤].

[٥٥٥] العذاب الأدنى عذاب الدنيا من القتل والأسر، وما محنوا به من السنة سبع سنين. وعن مجاهد رضي الله عنهما: عذاب القبر. و{الْعَذَابِ الْاَكْبَرِ} عذاب الآخرة، أي نذيقهم عذاب الدنيا قبل أن يصلوا إلى الآخرة. {لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} أي يتوبون عن الكفر. أو لعلهم يريدون الرجوع ويطلبونه؛ كقوله تعالى {فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا} [السجدة: ١٢].

[٥٥٦] وسميت إرادة الرجوع رجوعًا، كما سميت إرادة القيام قيامًا في قوله تعالى {اِذَا قُمْتُمْ اِلَى الصَّلٰوةِ} [المائدة: ٦]؛ ويدل عليه قراءة من قرأ «يُرجَعون» على البناء للمفعول.

[557] **Şayet** "Nasıl oluyor da, dönme *tevbe* olarak yorumlanabiliyor? *Le'alle* (belki) kelimesi Allah hakkında kullanıldığında, umma değil isteme anlamı taşır. Allah bir şeyi istediği zaman, 'ol'ur; imkândışı olmaz. Oysa bunların tevbe etmesi olacak şey değildir. Dikkat edersen, bunların tevbesi söz konusu olsaydı, o büyük azabı tadan kimseler olmayacaklardı.[1]" **dersen, şöyle derim:** Allah'ın isteği kendi fiillerine de kullarının fiillerine de taalluk eder. Kendi fiillerinden bir şeyi istediği zaman(mutlak) iktidarı ve sâiklerden bağımsızlığı sebebiyle o mutlaka olur; asla olmazlık edemez. Kullarının fiillerine gelince, Allah bunları 'kullar ihtiyar sahibi oldukları halde' murat etmiş olabilir ya da zorlaması ve mecbur etmesi sebebiyle işlemeye mecbur oldukları fiilleri kabilinden olabilir; Allah bunları 'kullarını onlara zorlamış olarak' isterse, bu durumda onların hükmü kendi fiillerinin hükmü gibidir. Yok, onların ihtiyar sahibi olmalarını dileyerek -fakat- 'onların o fiilleri işleyemeyeceklerini bilerek' istemiş olursa, bu durum onun iktidarına herhangi bir halel getirmeyecektir. Nitekim bir kölen olsa ve onun sana itaat etmesini istesen, ama o sana itaati tercih etmese, bu durum senin iktidarına halel getirmez; çünkü onun tercihi senin kudretine taalluk etmemektedir. Senin kudretine taalluk etmeyince, onun itaat etmemesi senin aczinin delili olmaz.

[558] Âyetin; Bedir günü Hazret-i Ali *Radıyallahu anh* ile Ukbe b. Ebi Muayt'ın oğlu Velid arasında gerçekleşen atışma üzerine nâzil olduğu rivayet edilmiştir. Velid, Hazret-i Ali'ye "Sus! Çünkü sen daha çocuksun! Ben senden daha çevik, daha güçlüyüm; dilim daha etkin, mızrağım daha keskin, senden daha yürekli ve zırhımın içinde senden daha cüsseliyim!" dedi. Hazret-i Ali ona "[Asıl] sen sus! Çünkü sen fâsığın tekisin!" dedi. Bunun üzerine, tüm mümin ve fâsıkları kapsayacak şekilde nâzil oldu; hem bu ikisini hem de onların durumunda olanları içine almış oldu. Hazret-i Ali'nin oğlu Hasan'ın -*Radıyallahu anhumâ*- Velid'e şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Sen nasıl Ali hakkında ileri geri konuşabiliyorsun!? Oysa Allah onu on âyette *mümin* olarak isimlendirmiş, seni ise *fâsık*[2] olarak nitelemiştir."

22. Rabbinin âyetleri kendisine hatırlatılıp da onlardan yüz çeviren birinden daha zalimi var mıdır? Biz mücrimlere hak ettikleri cezayı mutlaka veririz!

---

1 Oysa âyetten anlaşılan, "en büyük azabı da, yakın azabı da mutlaka tadacakları"dır; yani dönüş yapamayacakları aşikârdır; o halde, "ki dönsünler" ifadesi, "ki tevbe etsinler", diye anlaşılmamalı değil mi? / ed.

2 Geniş bilgi için bkz. *Keşşaf Tefsiri,* Hucurât 49/8 hk. / ed.

[٥٥٧] فإن قلت: من أين صح تفسير الرجوع بالتوبة؟ و«لعل» من الله إرادة، وإذا أراد الله شيئًا كان ولم يمتنع، وتوبتهم مما لا يكون. ألا ترى أنها لو كانت مما يكون لم يكونوا ذائقين العذاب الأكبر؟ قلت: إرادة الله تتعلق بأفعاله وأفعال عباده، فإذا أراد شيئًا من أفعاله كان ولم يمتنع، للاقتدار وخلوص الداعي. وأما أفعال عباده ٥ فإما أن يريدها وهم مختارون لها، أو مضطرّون إليها بقسره وإلجائه؛ فإن أرادها وقد قسرهم عليها فحكمها حكم أفعالها، وإن أرادها على أن يختاروها وهو عالم أنهم لا يختارونها لم يقدح ذلك في اقتداره، كما لا يقدح في اقتدارك إرادتك أن يختار عبدك طاعتك وهو لا يختارها، لأنّ اختياره لا يتعلق بقدرتك، وإذا لم يتعلق بقدرتك لم يكن فقده دالًّا على عجزك.

١٠ [٥٥٨] وروي في نزولها أنه شجر بين علي بن أبي طالب ﷺ والوليد بن عقبة بن أبي معيط يوم بدر كلام، فقال له الوليد: اسكت فإنك صبيّ! أنا أشبّ منك شبابًا، وأجلد منك جلدًا، وأذرب منك لسانًا، وأحدّ منك سنانًا، وأشجع منك جنانًا، وأملأ منك حشوًا في الكتيبة! فقال له علي ﷺ: اسكت، فإنك فاسق! فنزلت عامة للمؤمنين والفاسقين، فتناولتهما وكل من كان في مثل حالهما. وعن الحسن ١٥ بن علي ﷺ أنه قال للوليد: كيف تشتم عليًّا وقد سماه الله مؤمنًا في عشر آيات، وسماك فاسقًا؟

٢٢-﴿وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِاٰيَاتِ رَبِّهٖ ثُمَّ اَعْرَضَ عَنْهَا اِنَّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ مُنْتَقِمُونَ﴾

[559] ثُمَّ أَعْرَضَ عَنْهَا ifadesindeki *sümme* istib'âd yani uzak görme anlamı vermektedir. Mâna şöyledir: Açıklığı, aydınlatıcılığı ve doğru yola iletmesi, üzerinde düşünme sonucu büyük mutluluğu elde etme başarısı söz konusu olan Allah'ın âyetlerinden yüz çevirme hem akıl ham de hakkaniyet [*'adl*] açısından asla olmayacak akıl almaz bir şeydir. Bu arkadaşına şöyle demen gibidir: "Böyle bir fırsat elde ettin de, *sonra* onu değerlendirmeyip teptin hâ?!" Burada 'sonra'yı, adamın fırsatı tepmesini akıl almaz bulduğunu ifade etmek için kullanırsın. [Ca'fer b. Ulbe el-Hârisî'nin] Hamase [kahramanlık] beytinde geçen şu *sümme* de aynı türdendir:

> Bürüyen felaketi soylu kişiden başkası açamaz. O ki;
> Ölüm emarelerini görür de, *sonra* [hâlâ] üstüne üstüne gider!

Şair, ölümün dehşet anlarını ve korkularını görüp, kesin bilgi sahibi olarak duruma vâkıf olduktan sonra, isteyerek onlara atılmayı akıl almaz bir durum olarak görmekte ve *sümme*yi bu yüzden kullanmaktadır.

[560] **Şayet** "*İnnâ minhu müntekımûn* buyrulmalı[1] değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Onu 'zalimlerin zalimi'[2] kılıp, sonra da bütün *mücrimleri* cezalandıracağı tehdidinde bulununca, bu cezadan en fazla pay alacak olanın bu en zalim kişi olduğu anlaşılmıştır. Bunu zamirle ifade etseydi bu nükte hâsıl olmazdı.

23. Gerçek şu ki; kitabı Musa'ya Biz vermiştik ve onu İsrailoğullarına kılavuz kılmıştık. Dolayısıyla, sen de onunla karşılaştığından şüphe etme.

24. Sabrettikleri sürece de içlerinden emrimizle yol gösteren önderler çıkarmıştık; ki bunlar Bizim âyetlerimize yakînen iman ederlerdi.

25. Anlaşmazlığa düştükleri (itikadî ve amelî) hususlarda, Kıyamet günü aralarında nihaî hükmü verecek olan da şüphesiz senin Rabbindir.

[561] الْكِتَابَ kitap cinsi anlamındadır; "ve onu" ifadesindeki zamir kitaba aittir. Mâna şöyledir: Gerçek şu ki; Biz Musa *Aleyhisselâm*'ı da seni buluşturduğumuz kitap cinsinden benzer bir kitapla buluşturmuş; sana telkin ettiğimiz vahyin benzerini ona da telkin etmiştik. Bu itibarla, sen onun karşılaştığı şeyin misli ve benzeri ile karşılaşmış olman konusunda asla kuşku içinde olma. Tıpkı şu âyette olduğu gibi: "Sana indirdiklerimizden şüphe ediyorsan, senden önce indirdiğimiz kitapları okuyanlara sor." [Yunus 10/94] مِنْ لِقَائِهِ [onunla karşılaştığından] ifadesinin benzeri de

1 Yani "Biz *mücrimlere* hak ettikleri cezayı mutlaka veririz!" demek yerine zamirle "Biz *ona* hak ettiği cezayı mutlaka veririz!" buyrulmalı… / ed.

2 Burada, en zalim kimsenin "Rabbinin âyetleri kendisine hatırlatılıp da onlardan yüz çeviren" kişi olduğu belirtilmekle birlikte, Kur'ân'da ومن أظلم […den **daha zalimi** var mıdır?!] kalıbı, bağlamına göre, farklı karakterler hakkında kullanılmıştır. Bkz. M.F. Abdulbaki, "-l-m-" md., *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzı'l-Kur'âni'l-kerîm*. / ed.

[٥٥٩] ثم في قوله {ثُمَّ اَعْرَضَ عَنْهَا} للاستبعاد. والمعنى: أنّ الإعراض عن مثل آيات الله في وضوحها وإنارتها وإرشادها إلى سواء السبيل، والفوز بالسعادة العظمى بعد التذكير بها مستبعدٌ في العقل والعدل. كما تقول لصاحبك: "وجدت مثل تلك الفرصة ثم لم تنتهزها!؟" استبعادًا لتركه الانتهاز. ومنه ثم في بيت ٥ الحماسة:

لَا يَكْشِفُ الغُمَّاءَ إلَّا ابْنُ حُرَّةٍ ۞ يَرَى غَمَرَاتِ المَوْتِ ثُمَّ يَزُورُهَا

استبعد أن يزور غمرات الموت بعد أن رآها واستيقنها واطلع على شدّتها.

[٥٦٠] فإن قلت: هلا قيل: إنا منه منتقمون؟ قلت: لما جعله أظلم كل ظالم ثم توعّد المجرمين عامة بالانتقام منهم، فقد دلّ على إصابة الأظلم النصيب الأوفر من ١٠ الانتقام. ولو قاله بالضمير لم يفد هذه الفائدة.

٢٣-﴿وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَلَا تَكُنْ فِي مِرْيَةٍ مِنْ لِقَٓائِهٖ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِبَنٖي اِسْرَٓاءٖيلَۚ﴾

٢٤-﴿وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ اَئِمَّةً يَهْدُونَ بِاَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِاٰيَاتِنَا يُوقِنُونَ﴾

٢٥-﴿إِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فٖيمَا كَانُوا فٖيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾

١٥ [٥٦١] {الْكِتَابَ} للجنس والضمير في {لِقَٓائِهٖ} له. ومعناه: إنا آتينا موسى عليه السلام مثل ما آتيناك من الكتاب، ولقّيناه مثل ما لقّيناك من الوحي، فلا تكُ في شك من أنك لقِّيت مثله ولقيت نظيره. كقوله تعالى {فَاِنْ كُنْتَ فٖي شَكٍّ مِمَّٓا اَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ فَسْـَٔلِ الَّذٖينَ يَقْرَؤُنَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ} [يونس: ٩٤]. ونحوُ قوله {مِنْ لِقَائِهِ}

"Şüphesiz bu Kur'ân, 'mutlak ilim ve hikmet sahibi' katından seninle buluşturulmaktadır." [Neml 27/6] ve "Kıyamet günü, önüne 'açılmış olarak karşılaşacağı' bir kitap çıkartırız!" [İsrâ 17/13] âyetleridir.

[562] Musa (a.s.)'a indirilen kitabı kavmine kılavuz kılmış; "içlerinden emrimizle yol gösteren önderler çıkarmıştık." Bunlar, sabırları ve âyetlere olan kesin inançları sebebiyle insanlara kılavuzluk ediyorlar ve onları Allah'ın Tevrat'taki dinine ve şeriatına çağırıyorlardı. İşte, sana indirilen kitabı da hidayet ve nur kılacağız ve elbette senin ümmetinden de, dine yardımda sabır göstermeleri ve yakîn üzere sebat etmeleri sebebiyle, aynen onlar gibi yol gösterici önderler kılacağız.

[563] Şu da söylenmiştir: İsra gecesi ya da kıyamet günü Musa (a.s.) ile buluşacağından… Yine, denilmiştir ki: Musa (a.s.)'ın kitap ile buluşturulduğundan, yani onu rıza ve hüsn-i kabul ile karşılayıp aldığından [şüphe etme].

[564] لَمَّا صَبَرُوا şeklinde de *li-mâ saberû* -yani sabretmeleri sebebiyle- şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] şöyle rivayet edilmiştir: Dünyaya karşı sabır ve sebat gösterdikleri için…"

[565] Allah'ın Tevrat'ı sadece İsrail oğullarına kılavuz kıldığı, İsmail oğullarını Tevrat'ın içeriğiyle sorumlu tutmadığı da söylenmiştir.

[566] يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ yani aralarında hükmedip dininde hak olanı bâtıl olandan ayıracak olan...

26. Şu anda yurtlarında gezip dolaştıkları kendilerinden önceki nice nesilleri helâk etmiş olmamız, bunları doğru yola getirmedi mi?! Bunda, elbette âyetler var. Hâlâ kulak vermeyecekler mi?

[567] أَوَلَمْ يَهْدِ (doğru yola getirmedi mi) ifadesindeki Vav atıf içindir; ma'tūfun aleyhi ise, ma'tūfun cinsinden var sayılan bir kelimedir. لَهُمْ [bunları] ifadesindeki zamir Mekke halkına aittir. Nûn ile de Yâ ile de okunmuştur.[1] Fâ'ile كَمْ أَهْلَكْنَا ifadesi delâlet etmektedir; çünkü Kem fâ'il olarak bulunamaz. *Câenî kem raculun* denmez. Bu durumda takdiri şöyledir: *E-ve-lem yehdi le-hum kesretü ihlâkine'l-kurûne* [Önceki nesilleri helâk edişimizin çokluğu onları yola getirmedi mi?!] Ya da mâna ve içeriği ile bu kelâmın kendisidir; "*Lâ ilâhe illâllāh* kanları ve malları korur." ifadesi gibidir. *Nûn* ile okunma şeklinin de delâleti ile fâ'ilin Allah'a râci bir zamir olması da mümkündür. الْقُرُونِ 'Âd, Semûd ve Lût kavimleridir.

1 "… doğru yola getirmedik mi?!" - "… doğru yola getirmedi mi?!" / ed.

قولُه {وَاِنَّكَ لَتُلَقَّى الْقُرْاٰنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ} [النمل: ٦]، وقولِه {وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ كِتَابًا يَلْقٰيهُ مَنْشُورًا} [الإسراء: ١٣].

[٥٦٢] وجعلنا الكتاب المنزل على موسى عليه السلام {هُدًى} لقومه {وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ اَئِمَّةً يَهْدُونَ} الناس ويدعونهم إلى ما في التوراة من دين الله وشرائعه، لصبرهم وإيقانهم بالآيات. وكذلك لنجعلنّ الكتاب المنزل إليك هدى ونورًا، ولنجعلنّ من أمّتك أئمة يهدون مثل تلك الهداية لما صبروا عليه من نصرة الدين وثبتوا عليه من اليقين.

[٥٦٣] وقيل: من لقائك موسى عليه السلام ليلة الإسراء أو يوم القيامة. وقيل: من لقاء موسى عليه السلام الكتاب، أي من تلقيه له بالرضا والقبول.

[٥٦٤] وقرئ «لَمَّا صبروا»، و«لِمَا صبروا» أي لصبرهم. وعن الحسن رضي الله عنه: صبروا عن الدنيا.

[٥٦٥] وقيل: إنما جعل الله التوراة هدى لبني إسرائيل خاصة، ولم يتعبد بما فيها ولد إسماعيل عليه السلام.

[٥٦٦] {يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ} يقضي، فيميز المحق في دينه من المبطل.

٢٦-﴿اَوَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِنِهِمْ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ اَفَلَا يَسْمَعُونَ﴾

[٥٦٧] الواو في {اَوَلَمْ يَهْدِ} للعطف على معطوف عليه منوي من جنس المعطوف، والضمير في {لَهُمْ} لأهل مكة. وقرئ بالنون والياء، والفاعل ما دلّ عليه {كَمْ اَهْلَكْنَا} لأنّ كم لا تقع فاعلة، لا يقال: جاءني كم رجل، تقديره: أو لم يهد لهم كثرة إهلاكنا القرون. أو هذا الكلام كما هو بمضمونه ومعناه، كقولك: يعصم لا إله إلا الله الدماء والأموال. ويجوز أن يكون فيه ضمير الله بدلالة القراءة بالنون. و{الْقُرُون} عاد وثمود وقوم لوط.

[568] يَمْشُونَ فِي مَساكِنِهِمْ (Yurtlarında gezip dolaşıyorlar.) Yani Mekkeliler. Onlar ticaretleri için sözü edilen kavimlerin yurtlarına uğrar; oralardan geçerlerdi. Fiil, şeddeli olarak *yumeşşûne*[1] şeklinde de okunmuştur.

27. Görmediler mi ki; Biz kupkuru toprağa suyu gönderip onunla hayvanlarının ve kendilerinin yedikleri ekinleri çıkarıyoruz? Hâlâ görmeyecekler mi?

[569] الْجُرُز bitki örtüsü ya suyun bulunmaması ya da yayılmış ve yok edilmiş olması sebebiyle kesilmiş arazi demektir. Çorak arazi gibi bitek olmayan toprağa *curuz* denmez. Bunun delili de فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا [onunla ekinleri çıkarıyoruz] ifadesidir. İbn Abbas'dan oranın Yemen arazisi olduğu rivayet edilmiştir. Mücahid'den [v. 103/721; buranın Yemen'deki] Ebyen olduğu nakledilmiştir.

[570] "Onunla" yani suyla. "Hayvanlarının" samanından, "kendilerinin" de tahılından olmak üzere "kendisinden yedikleri…" [تأكل fiili] Yâ ile *ye'kulu* şeklinde de okunmuştur.

28. "Doğru söylüyorsanız, ne zaman gerçekleşecekmiş bu fetih?!" diyorlar!

29. De ki: Nankörce inkâr edenlere, fetih günü edecekleri iman fayda vermeyecek; kendilerine mühlet de verilmeyecek!

30. Bırak bunları ve bekle... Zaten onlar da beklemekte!

[571] *Fetih* zafer demektir. Ya da رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنا ("Ya Rabbi! Kavmimizle bizim aramızda adaletle hükmet (bizim mi yoksa kavmimizin mi haklı olduğunu ortaya çıkar)." [A'râf 7/89]) âyetinde olduğu gibi hükûmetle hallüfasl etmektir. Müslümanlar "Şüphesiz Allah Müşriklere karşı bize fetih müyesser edecek!" ya da "Allah bizimle onların arasını *hallüfasl* edecek!" diyorlardı. Müşrikler bunu işitince, "ne zaman gerçekleşecekmiş bu *fetih*?!" demeye başladılar. Eğer onun gerçekleşeceği konusunda "doğru söylüyorsanız…"

[572] "Fetih günü" Kıyamet günüdür; bu gün, müminlerle düşmanlarının arasının kesin olarak ayrılacağı ve onlara karşı zafer elde edecekleri gündür. Bedir günü olduğu da söylenmiştir. Mücahid [v. 103/721] ve Hasan-ı Basrî [v. 110/728] *Radıyallahu anhumâ*'ın onu Mekke'nin fethi günü diye yorumladıkları nakledilmiştir.

1 Tef'îl sıygası ya fiilde ya fâ'ilde veya mef'ûlde çokluk ifade eder; bu kıraatte 'gezip dolaştıkları yerlerin çokluğu' veya 'çok gidip geldikleri' anlatılmış olmaktadır. / ed.

[٥٦٨] {يَمْشُونَ فِي مَسَاكِنِهِمْ} يعني أهل مكة، يمرون في متاجرهم على ديارهم وبلادهم. وقرئ «يمشّون»، بالتشديد.

٢٧-﴿اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّا نَسُوقُ الْمَٓاءَ اِلَى الْاَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهٖ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ اَنْعَامُهُمْ وَاَنْفُسُهُمْ اَفَلَا يُبْصِرُونَ﴾

٥ [٥٦٩] {الْجُرُزِ} الأرض التي جرز نباتها أي قطع؛ إمّا لعدم الماء، وإمّا لأنه رعي وأزيل. ولا يقال للتي لا تنبت كالسباخ جرز. ويدل عليه قوله {فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا}. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: إنها أرض اليمن. وعن مجاهد رضي الله عنه: هي أبين.

[٥٧٠] {بِهِ} بالماء. {تَأْكُلُ} من الزرع؛ {أَنْعَامُهُمْ} من عصفِه {وَأَنْفُسُهُمْ} من حَبِّه. وقرئ «يأكل»، بالياء.

١٠ ٢٨-﴿وَيَقُولُونَ مَتٰى هٰذَا الْفَتْحُ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٢٩-﴿قُلْ يَوْمَ الْفَتْحِ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِيمَانُهُمْ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ﴾

٣٠-﴿فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ وَانْتَظِرْ اِنَّهُمْ مُنْتَظِرُونَ﴾

[٥٧١] الفتح: النصر، أو الفصل بالحكومة، من قوله {رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا} [الأعراف: ٨٩] وكان المسلمون يقولون إنّ الله سيفتح لنا على المشركين. ويفتح بيننا وبينهم، ١٥ فإذا سمع المشركون قالوا: {مَتٰى هٰذَا الْفَتْحُ} أي في أيّ وقت يكون {إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} في أنه كائن.

[٥٧٢] و{يَوْمَ الْفَتْحِ} يوم القيامة، وهو يوم الفصل بين المؤمنين وأعدائهم، ويوم نصرهم عليهم، وقيل: هو يوم بدر. وعن مجاهد والحسن رضي الله عنهما: يوم فتح مكة.

[573] **Şayet** "Onlar fetih vaktini sormuşlardı. Bu ifade onların sorusuna cevap olarak nasıl uygun düşebilir ki?" **dersen şöyle derim:** Fetih gününü sormaktan maksatları, yalanlama ve alay etme yollu bir acelecilikti. Bu itibarla kendilerine sorularındaki maksada uygun olarak cevap verilmiş ve denilmiştir ki: Bu konuda acele etmeyin; bunu alay konusu da etmeyin. Çünkü ben acele ettiğiniz şeyi o gün elde ettiğinizi, iman ettiğinizi ama imanınızın hiçbir fayda vermediğini, azabın size erişmemesi için mühlet istediğinizi ama mühlet verilmediğini görür gibi oluyorum!

[574] **Şayet** "[Mekke'nin] fetih günü yahut Bedir günü diye yorumlayan kimselerin açıklamaları esas alınırsa, o takdirde bu tefsirde 'onlara imanlarının fayda vermeyeceği' nasıl doğru olabilir ki? Oysa Mekke fethedildiği gün serbest kılınan *tulekā*nın imanlarının kendilerine fayda sağlamış olduğunu biliyoruz. Keza, Bedir günü de birtakım insanlara imanları fayda sağlamıştı." **dersen şöyle derim:** Murad şudur: Boğulma anında iman etmiş olan Firavun'a imanı fayda vermediği gibi, bunların *orada öldürülmüş olanlarına* da imanları fayda vermemiştir.

[575] Onlara karşı yardımı ve onların helâk edilişini "bekle. Onlar da" size karşı galip gelmeyi ve sizin helâk olmanızı "bekliyorlar." Tıpkı şu âyetteki gibi: "Öyleyse, bekleyin bakalım! Şüphesiz biz de sizinle beraber beklemedeyiz!" [Tevbe 9/52] İbnü's-Semeyfa' [v.215/830] Zā'nın fethi ile *muntezarûn* şeklinde okumuştur ki mâna şöyledir: Sen onların helâklerini bekle; çünkü onlar helâkleri beklenmeye müstahak kimselerdir; yani helâk olmaya mahkûmdurlar. Ya da: Bunu bekle, çünkü melekler de gökte bunu beklemektedir.

[576] Hazret-i Peygamber (s.a.)'den nakledilmiştir ki; "Her kim Elif-Lâm-Mîm-i Tenzîl ve تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ surelerini okursa ona sanki Kadir gecesini ihya etmiş gibi sevap verilir." "Kim Elif-Lâm-Mîm-i Tenzîl suresini evinde okursa, o eve üç gün şeytan giremez."

[٥٧٣] فإن قلت: قد سألوا عن وقت الفتح، فكيف ينطبق هذا الكلام جوابًا على سؤالهم. قلت: كان غرضهم في السؤال عن وقت الفتح استعجالًا منهم عن وجه التكذيب والاستهزاء، فأجيبوا على حسب ما عرف من غرضهم في سؤالهم فقيل لهم: لا تستعجلوا به ولا تستهزئوا، فكأني بكم وقد حصلتم في ذلك اليوم، وآمنتم فلم ينفعكم الإيمان، واستنظرتم في إدراك العذاب فلم تنظروا. ٥

[٥٧٤] فإن قلت: فمن فسره بيوم الفتح أو يوم بدر كيف يستقيم على تفسيره أن لا ينفعهم الإيمان، وقد نفع الطلقاء يوم فتح مكة وناسًا يوم بدر. قلت: المراد أنّ المقتولين منهم لا ينفعهم إيمانهم في حال القتل، كما لم ينفع فرعون إيمانه عند إدراك الغرق.

١٠ [٥٧٥] {وَانْتَظِرِ} النصرةَ عليهم وهلاكهم {إِنَّهُمْ مُنْتَظِرُونَ} الغلبة عليكم وهلاككم. كقوله تعالى {فَتَرَبَّصُوا اِنَّا مَعَكُمْ مُتَرَبِّصُونَ} [التوبة: ٥٢] وقرأ ابن السميفع رحمه الله «منتظَرون»، بفتح الظاء. ومعناه: وانتظر هلاكهم فإنهم أحقاء بأن ينتظر هلاكهم، يعني أنهم هالكون لا محالة. أو وانتظر ذلك؛ فإن الملائكة في السماء ينتظرونه.

١٥ [٥٧٦] عن رسول الله ﷺ: مَن قرأ الم تنزيل وتبارك الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ، أُعطي من الأجرِ كأنما أحيا ليلةَ القدرِ. وقال: منْ قرأ الم تنزيل في بيته لم يدخل الشيطان بيته ثلاثة أيام.

AHZÂB SÛRESİ

Medine'de nâzil olmuştur. 73 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1.Ey Peygamber! Allah'tan sakın; inkârcı nankörlere ve münafıklara boyun eğme. Allah gerçekten 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir (Alîm, Hakîm).

2. Rabbinden sana ne vahyediliyorsa (kimseden çekinmeden, olduğu gibi ilet ve) ona uy. Yaptıklarınızdan Allah gerçekten haberdardır.

3. Ve Allah'a güvenip dayan; vekil olarak Allah yeter.

[577] Zirr [b. Hubeyş]'in[1] şöyle dediği nakledilmiştir: Übeyy b. Kâ'b bana "Siz Ahzâb suresini kaç âyet olarak kabul ediyorsunuz?" diye sordu. Ben "yetmiş üç âyet." diye cevap verince şöyle dedi: "Übeyy b. Kâ'b'ın yemin ettiği Allah'a and içerim ki, bu sûre Bakara sûresi kadar veya daha uzun bir sûre idi; [şu] *recm* âyetini de bu sûrede okurduk: *Evli erkek ve evli kadın zina ettiklerinde, Allah tarafından ibretlik bir ceza olarak ikisini de taşlayarak katledin! Allah mutlak izzet ve hikmet sahibidir.*" [*Nesâî*, "Recm", 4] Übeyy (r.a.) bu ifadesiyle, bunların Kur'ân'ın mensuh âyetlerinden olduğunu dile getirmiş oluyordu. Bazı kimselerin "Bu kısmın Hazret-i Âişe'nin evindeki mecmuada bulunduğu ve keçinin onu yediği!" şeklindeki rivayetleri ise mülhid ve Râfizîlerin uydurmalarından ibarettir!

[578] Allah Teâlâ peygamberlerine, "Ey Âdem!" [Bakara 2/33], "Ey Musa!" [Bakara 2/55], "Ey İsa!" [Âl-i İmrân 3/55] ve "Ey Davud!" [Sâd 38/26] diye adlarıyla hitap ettiği halde, Hazret-i Muhammed'i yüceltmek, şerefini göstermek, fazilet ve değerine dikkat çekmek için ona "Ey Nebî! Allah'tan sakın", "Ey Resûl! Niçin … haram ediyorsun ki!?" [Tahrîm 66/1] ve "Ey Resûl! Sana indirileni tebliğ et." [Mâide 5/67] diyerek, adıyla değil de *nebî* ve *resûl* lafızlarıyla[2] hitap etmiştir.

---

1 Kurrânın önde gelenlerinden ve İbn Mes'ûd'un meşhur öğrencilerinden; Kûfeli [v. 83/702]. / çev.

2 Müstakil bir kitap ve şeriata sahip peygamberler *resûl,* bu özelliği taşımayan peygamberler *nebî* sayılmaktadır. Bu iki kelimenin Hac 22/52'de birbirine atfedilerek kullanılmış olması da bunu destekler niteliktedir; ancak Kur'ân'da bu ayrımı haksız çıkaracak kullanışlar da vardır. Burada en sâlim yol, iki kelimenin kök anlamlarından hareket etmektir. Buna göre, aynı şahıs bir itibarla *nebî*, bir itibarla *resûl* olabilir. 'Yücelik ve şeref' (نبُوة) sahibi ya da 'önemli bir mesaj' (نَبَأ) getiren kişi olması hasebiyle *nebî* olarak anılan kişi, bu mesajı kavmine götürmekle memur olduğu, yani 'gönderildiği' (إرسال) için *resûl* /mursel sıfatını hâiz olmaktadır. Nitekim bizzat Hazret-i Muhammed için bazı ayetlerde *nebî*, bazı ayetlerde *resûl* denirken, A'râf 7/157-158'de "nebî resûl" dendiği görülmektedir. / ed.

سورة الأحزاب

مدنية، وهي ٧٣ آية

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ

١-﴿يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللّٰهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

٢-﴿وَاتَّبِعْ مَا يُوحٰى اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا﴾

٣-﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكِيلًا﴾

[٥٧٧] عن زرّ قال: قال لي أبيّ بن كعب ﵁: كم تعدّون سورة الأحزاب؟ قلت: ثلاثًا وسبعين آية. قال: فوالذي يحلف به أبيّ بن كعب، إن كانت لتعدل سورة البقرة أو أطول. ولقد قرأنا منها آية الرجم: الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتّة نكالًا من الله والله عزيز حكيم. أراد أبيّ ﵁ أنّ ذلك من جملة ما نسخ من القرآن. وأمّا ما يحكى: أن تلك الزيادة كانت في صحيفة في بيت عائشة ﵂، فأكلتْها الداجنُ، فمن تأليفات الملاحدة والروافض!

[٥٧٨] جعل نداءه بالنبيّ والرسول في قوله ﴿يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللّٰهَ﴾ ﴿يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ﴾ [التحريم: ١]، ﴿يَٓا اَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ﴾ [المائدة: ٦٧] وترك نداءه باسمه - كما قال: ﴿يَٓا اٰدَمُ﴾ [البقرة: ٣٣]، ﴿يَا مُوسَى﴾ [البقرة: ٥٥]، ﴿يَا عِيسَى﴾ [آل عمران: ٥٥]، ﴿يَا دَاوُدُ﴾ [ص: ٢٦] - كرامة له وتشريفًا، وربئًا بمحله وتنويهًا بفضله.

Şayet "Allah Teâlâ'nın Hazret-i Peygamber'e adıyla hitap etmediğini söylüyorsun. Oysa "Muhammed Allah'ın elçisidir."[1] [Fetih 48/29] ve "Muhammed ancak bir elçidir." [Âl-i İmrân 3/144] âyetlerinde olduğu gibi, haberî ifadelerde onu adıyla anmıştır?" **dersen şöyle derim:** Bu âyetlerde insanlara Hazret-i Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğunu öğretmek ve onların Hazret-i Peygamber'e bu ismi verip ona bu şekilde hitap etmelerini telkin etmek için öyle hitap etmiştir. Dolayısıyla, nida ile haber arasında herhangi bir zıtlık yoktur. Nitekim Allah Teâlâ nida âyetlerinde olduğu gibi, öğretme ve telkin murat etmediği [aşağıdakine benzer] haberî âyetlerde de onu sıfatıyla zikretmiştir:

- "Gerçek şu ki, size kendi içinizden bir resûl geldi." [Tevbe 10/128],
- "Resûl dedi ki: Ya Rabbi!" [Furkān 25/30],
- "Gerçek şu ki; sizin için, -yani, Allah'a ve 'Son gün'e yönelik endişe ve ümitleri bulunanlar ve Allah'ı çokça zikredenler için- Allah Resûlünde güzel bir örneklik vardır." [Ahzab 33/21],
- "Asıl, Allah ve Resûlünü razı etmeleri gerekirdi…" [Tevbe 10/62],
- "Nebî, müminlere birbirlerinden daha yakındır." [Ahzab 33/6],
- "Şüphesiz Nebî'yi Allah da desteklemektedir, melekleri de..." [Ahzab 33/56],
- "Allah'a ve Nebî'ye iman etmiş olsalardı…" [Mâide 5/81]

[579] "Allah'tan sakın!" Bulunduğun takva üzere devam ve sebat et; bu halini ziyadeleştir; çünkü takva sonuna varılamayan bir yoldur. "İnkârcı nankörlere ve münafıklara boyun eğme!" Hiçbir şeyde onlara yardım etme, onların hiçbir görüşünü kabul etme. Onlardan uzaklaş; çünkü onlar Allah'ın ve müminlerin düşmanlarıdır. Onlar için zarar ve zıtlıktan başka bir şey istemezler.

[580] Rivayete göre; Hazret-i Peygamber Medine'ye hicret edince, Yahudi Kurayza, Nadīr ve Kaynukā' kabilelerinin Müslüman olmalarını arzu ediyordu ve onlardan bazıları da zahiren İslâm'a girmişlerdi. Peygamber, bunun için yumuşak davranıyor, küçüklerine, büyüklerine değer veriyordu. Yanlış bir şey yapacak olsalar onu görmezden geliyordu. Hazret-i Peygamber Medine Yahudilerinin sözlerini önemsiyordu. Bu âyet işte böyle bir ortamda nâzil olmuştur. Yine, rivayete göre

1 Hazret-i Muhammed için; gerek bu âyette gerekse öncesindeki 2 ayette, yani peşpeşe 3 kez *resûl* vurgusu yapılmıştır; zira Hudeybiye antlaşmasının imzalanmasına tekaddüm eden o çalkantılı süreçte, Müslümanlarda bu yönde bir tereddüt ve rahatsızlık oluşmuş; "Sen peygamber değil misin!?" diye Peygamber'in elçiliğini sorgulayanlar bile olmuştu. / ed.

فإن قلت: إن لم يوقع اسمه في النداء فقد أوقعه في الإخبار في قوله {مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِ} [الفتح: ٢٩]، {وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُولٌ} [آل عمران: ١٤٤]. قلت: ذاك لتعليم الناس بأنه رسول الله، وتلقينٌ لهم أن يسموه بذلك ويدعوه به؛ فلا تفاوت بين النداء والإخبار. ألا ترى إلى ما لم يقصد به التعليم والتلقين من الأخبار كيف ذكره بنحو ما ذكره في النداء:

{لَقَدْ جَٓاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ اَنْفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨]،

{وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ} [الفرقان: ٣٠]،

{لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فٖي رَسُولِ اللّٰهِ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ} [الأحزاب: ٢١]،

{وَاللّٰهُ وَرَسُولُهُٓ اَحَقُّ اَنْ يُرْضُوهُ} [التوبة: ٦٢]،

{اَلنَّبِيُّ اَوْلٰى بِالْمُؤْمِنٖينَ مِنْ اَنْفُسِهِمْ} [الأحزاب: ٦].

{اِنَّ اللّٰهَ وَمَلٰٓئِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ} [الأحزاب: ٥٦]،

{وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ والنَّبِيِّ} [المائدة: ٨١].

[٥٧٩] {اتَّقِ اللّٰهَ} واظِب على ما أنت عليه من التقوى، واثبت عليه، وازدد منه؛ وذلك لأن التقوى باب لا يبلغ آخره. {وَلَا تُطِعِ الْكَافِرٖينَ وَالْمُنَافِقٖينَ} لا تساعدهم على شيء، ولا تقبل لهم رأيًا ولا مشورة، وجانبهم واحترس منهم، فإنهم أعداء الله وأعداء المؤمنين، لا يريدون إلا المضارّة والمضادّة.

[٥٨٠] وروي أن النبي ﷺ لما هاجر إلى المدينة وكان يحب إسلام اليهود؛ قريظة والنضير وبني قينقاع. وقد بايعه أناس منهم على النفاق، فكان يلين لهم جانبه ويكرم صغيرهم وكبيرهم، وإذا أتى منهم قبيح تجاوز عنه، وكان يسمع منهم، فنزلت. وروي

Ebu Süfyan b. Harb, İkrime b. Ebu Cehl ve Ebü'l-A'ver es-Sülemî mütareke esnasında Hazret-i Peygamber'in yanına gelmişlerdi. Yanlarında Abdullah b. Übeyy, Mu'attib b. Kuşeyr ve Cedd b. Kays olduğu halde ona şöyle dediler: "Sen tanrılarımız hakkında konuşmayı bırak; onların *şefaat* edeceğini ve insanlara fayda sağlayacağını söyle. Biz de seni ve Rabbini rahat bırakalım!" Bu söz Hazret-i Peygamber ve müminlerin gücüne gitti ve onları öldürmek istediler. Bu âyet bu olay üzerine nâzil oldu; yani Hazret-i Peygamber'e "Sözden dönme ve antlaşmayı bozma hususunda *Allah'tan sakın; inkârcı nankörlere ve münafıklara boyun eğme;* Mekkeli kâfirlerin ve Medineli münafıkların senden istediklerini kabul etme!" denildi. Bir rivayete göre de Mekkeliler Hazret-i Peygamber'den, dinini terketmesini istemiş ve buna karşı mallarının bir bölümünü ona vermeyi vaat etmişti; Şeybe b. Rebî'a da ona kızını verme teklifinde bulunmuştu. Medine münafıkları ise dininden dönmemesi halinde onu öldüreceklerini söylemişlerdi. İşte âyet bu olaylar üzerine nâzil oldu.

[581] "Allah gerçekten mutlak ilim sahibidir;" bir şeyin doğru mu yanlış mı, yararlı mı zararlı mı olduğunu bilir; "mutlak hikmet sahibidir;" yaptığı her şeyi ve emrettiği her şeyi mutlaka hikmete göre yapıp emreder.

[582] Kâfirlere ve münafıklara itaat etmeme vb. konularda "Rabbinden sana ne vahyediliyorsa ona uy. Sana vahyeden "Allah, yaptıklarınızdan gerçekten haberdardır." Dolayısıyla O, sana amellerinizi düzeltecek şeyleri bildirir. Sizin, kâfirlerin görüşüne ihtiyacınız yoktur. [تعملون kelimesi] *ya'melûne* şeklinde de okunmuştur; yani münafıkların size karşı taşıdıkları kin ve hakkınızda tasarladıkları oyunlardan [haberdardır].

[583] "Ve Allah'a güvenip dayan." İşini O'na daya ve O'nun plânına - programına güven. "Vekil olarak" yani her şeyi koruyan, her işin kendisine bırakılacağı kişi olarak…

4. (İmdi) Allah hiç kimsenin göğüs boşluğunda iki kalp yaratmamıştır. (İşte bunun gibi) 'zıhar' yaptığınız* eşlerinizi de anneleriniz kılmamış; ayrıca, evlâtlıklarınızı öz-oğullarınız haline getirmemiştir. Bunlar, dilinize doladığınız kendi (asılsız) sözlerinizdir. Allah ise doğru yolu göstererek gerçek neyse onu söyler.

5. Onları babalarına nispet ederek çağırın (meselâ Zeyd b. Muhammed değil; Zeyd b. Hârise deyin); Allah katında en doğrusu budur. Babalarının kim olduğunu bilmiyorsanız, o takdirde, bunlar sizin (yine öz-oğullarınız değil) din kardeşleriniz ve dostlarınızdır. Yanlışlıkla yaptığınız nispet etmelerde üzerinize bir vebal yoktur; fakat kalbinizin bilerek-isteyerek yaptıkları başka... Allah yine de bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

أن أبا سفيان بن حرب وعكرمة بن أبي جهل وأبا الأعور السلمي قدموا عليه في الموادعة التي كانت بينه وبينهم، وقام معهم عبد الله بن أبيّ ومعتّب بن قشير والجدّ بن قيس، فقالوا للنبيّ ﷺ: ارفض ذكر آلهتنا وقل إنها تشفع وتنفع، وندعك وربَّكَ! فشق ذلك على رسول الله ﷺ وعلى المؤمنين وهموا بقتلهم، فنزلت؛ أي {اتَّقِ اللّٰهَ} في نقض العهد ونبذ الموادعة، {وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ} من أهل مكة والمنافقين من أهل المدينة فيما طلبوا إليك. وروي أنّ أهل مكة دعوا رسول الله ﷺ إلى أن يرجع عن دينه ويعطوه شطر أموالهم، وأن يزوّجه شيبة بن ربيعة بنته، وخوفه منافقو المدينة أنهم يقتلونه إن لم يرجع، فنزلت.

[٥٨١] {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٖيمًا} بالصواب من الخطإ، والمصلحة من المفسدة {حَكٖيمًا} لا يفعل شيئًا ولا يأمر به إلا بداعي الحكمة.

[٥٨٢] {وَاتَّبِعْ مَا يُوحٰۤى اِلَيْكَ} في ترك طاعة الكافرين والمنافقين وغير ذلك {اِنَّ اللّٰهَ} الذي يوحي إليك {خَبٖيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ} فموحٍ إليك ما يصلح به أعمالكم، فلا حاجة بكم إلى الاستماع من الكفرة. وقرئ «يعملون» بالياء، أي بما يعمل المنافقون، من كيدهم لكم ومكرهم بكم.

[٥٨٣] {وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ} وأسند أمرك إليه وكِله إلى تدبيره. {وَكٖيلًا} حافظًا موكولًا إليه كل أمر.

٤-﴿مَا جَعَلَ اللّٰهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فٖي جَوْفِهٖ وَمَا جَعَلَ اَزْوَاجَكُمُ الّٰۤـٔي تُظَاهِرُونَ مِنْهُنَّ اُمَّهَاتِكُمْ وَمَا جَعَلَ اَدْعِيَۤاءَكُمْ اَبْنَۤاءَكُمْ ذٰلِكُمْ قَوْلُكُمْ بِاَفْوَاهِكُمْ وَاللّٰهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبٖيلَ﴾

٥-﴿اُدْعُوهُمْ لِاٰبَۤائِهِمْ هُوَ اَقْسَطُ عِنْدَ اللّٰهِ فَاِنْ لَمْ تَعْلَمُۤوا اٰبَۤاءَهُمْ فَاِخْوَانُكُمْ فِي الدّٖينِ وَمَوَالٖيكُمْ وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فٖيمَۤا اَخْطَاْتُمْ بِهٖ وَلٰكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُورًا رَحٖيمًا﴾

[584] "Allah bir göğüs boşluğunda iki kalp yaratmamıştır." Yani bir kadında hem eş hem anne olma ve bir erkekte hem evlât hem de evlâtlık olma durumunu bir arada bulundurmamıştır. Allah Teâlâ bir insana iki kalp vermeyi hikmetine uygun bulmamıştır; çünkü o takdirde insan ya bir kalple yaptığı işin aynısını diğeriyle de yapacaktır -ki bu durumda iki kalpten biri ihtiyaç duyulmayan lüzumsuz bir organ olur- ya da o iki kalpten biriyle, diğeriyle yapmadığı başka bir şey yapacaktır. Bu durum da insanın bir anda hem isteyen hem istemeyen, hem bilen hem zanneden, hem kesin bilgi sahibi hem de şüphe içinde olması sonucunu doğuracaktır. İşte bunun gibi, Allah Teâlâ bir kadının bir erkeğin hem annesi hem de eşi olmasını hikmetine uygun görmemiştir; çünkü anne kendisine hizmet ve hürmet edilen bir kişidir. Eş ise, tıpkı cariye gibi; hizmet eden, cinsellik ve diğer konularda kendisinden hizmet istenen kişidir. Bu iki durum ise birbirine zıttır. Yine, Allah Teâlâ bir adamın aynı zamanda bir kimsenin hem evlâtlığı hem de evlâdı olmasını da hikmetine aykırı görmüştür; zira evlât olmak nesepte asıldır ve ırkı oluşturur. Evlâtlık olma ise, bir ifadeden ibaret olan ârızi bir durumdan başka bir şey değildir. Bir şey aynı zamanda hem asıl hem ârızi olamaz.

[585] Bu; Allah'ın Zeyd b. Hârise ile ilgili olarak getirdiği bir temsildir. Bu zat, Kelb kabilesinden olup çocuk yaşta iken esir düşmüştür. Araplar Cahiliye döneminde sık sık birbirlerine saldırır, karşı taraftan birilerini esir alırlardı. İşte, Hakîm b. Hizâm Zeyd'i halası Hazret-i Hatice için satın almıştı. Peygamber Hatice ile evlenince, Hatice onu Peygamber'e hediye etti. Daha sonra babası ve amcası gelip onu Peygamber'den istediler; meseleyi Zeyd'in tercihine bıraktı. O da Peygamber'i tercih etti, Peygamber de onu azad etti. Halk ona Zeyd b. Muhammed [Muhammed'in oğlu] derlerdi. İşte bunun üzerine bu âyetle "Muhammed sizin adamlarınızdan herhangi birinin öz babası değildir" [Ahzâb 33/40] âyeti nâzil oldu [*Buhârî*, "Nikah", 16].

[586] Şu da söylenmiştir: O dönemde Ebû Ma'mer adında biri vardı; Arapların hafızası en kuvvetli ve en çok rivayette bulunanı idi. Bazılarına göre ise, âyette sözü edilen kişi Cemil b. Esed el-Fihrî idi; bu zat iki kalbi olduğunu ve bir tek kalbiyle Hazret-i Peygamber'den daha fazla anladığını iddia ediyordu. Rivayete göre Bedir savaşında hezimete uğramıştı. Çarığının biri elinde, öbürü ayağında Ebu Süfyan'la karşılaştı. Ebu Süfyan[1] "İnsanlar ne yaptılar?" diye sordu. Cemil "Kimi öldü, kimi kaçtı!" diye cevap verdi. Bunun üzerine Ebu Süfyan "Neden çarığının biri elinde, diğeri ayağında?" diye sorunca, "Ben ikisinin de ayağımda olduğunu sanıyordum yahu!" diye cevap verdi.

1 Bedir savaşı sırasında Mekkelilerin kervanını kurtarmakla ilgilendiğinden, savaşa dair malumatı yoktu. / ed.

[٥٨٤] ما جمع الله قلبين في جوف؛ ولا زوجية وأمومة في امرأة، ولا بنوّة ودعوة في رجل. والمعنى: أن الله سبحانه كما لم ير في حكمته أن يجعل للإنسان قلبين، - لأنه لا يخلو إما أن يفعل بأحدهما مثل ما يفعل بالآخر من أفعال القلوب فأحدهما فضلة غير محتاج إليها، وإما أن يفعل بهذا غير ما يفعل بذاك، فذلك يؤدي إلى اتصاف الجملة بكونه مريدًا كارهًا، عالمًا ظانًّا، موقنًا شاكًّا في حالة واحدة - لم ير أيضًا أن تكون المرأة الواحدة أُمًّا لرجل زوجًا له؛ لأن الأم مخدومة مخفوض لها جناح الذل، والزوجة مستخدمة متصرف فيها بالاستفراش وغيره كالمملوكة، وهما حالتان متنافيتان، وأن يكون الرجل الواحد دعِيًّا لرجل وابنا له؛ لأنّ البنوّة أصالة في النسب وعراقة فيه. والدعوة إلصاق عارض بالتسمية لا غير، ولا يجتمع في الشيء الواحد أن يكون أصيلًا غير أصيل.

[٥٨٥] وهذا مثل ضربه الله في زيد بن حارثة، وهو رجل من كلب سبي صغيرًا. وكانت العرب في جاهليتها يتغاورون ويتسابون. فاشتراه حكيم بن حزام لعمته خديجة، فلما تزوجها رسول الله ﷺ وهبته له، وطلبه أبوه وعمه، فخير فاختار رسولَ الله ﷺ، فأعتقه. وكانوا يقولون: زيد بن محمد، فأنزل الله عزّ وجلّ هذه الآية. وقوله {مَا كَانَ مُحَمَّدٌ آَبَا اَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ} [الأحزاب: ٤٠].

[٥٨٦] وقيل: كان أبو معمر رجلًا من أحفظ العرب وأرواهم، فقيل له: ذو القلبين. وقيل: هو جميل بن أسد الفهري؛ وكان يقول: إن لي قلبين، أفهم بأحدهما أكثر مما يفهم محمد؛ فروي أنه انهزم يوم بدر، فمرّ بأبي سفيان وهو معلق أحدى نعليه بيده والأخرى في رجله، فقال له: ما فعل الناس؟ فقال: هم ما بين مقتول وهارب. فقال له: ما بال إحدى نعليك في رجلك والأخرى في يدك؟ فقال: ما ظننت إلا أنهما في رجليّ!

Allah Teâlâ böylece onun ve diğer insanların iddialarının yalan olduğunu göstermiş oldu ve onu *zıhar* ve evlât edinme konusunda bir misal haline getirdi. İbn Abbas ise "Münafıklar 'Muhammed'in iki kalbi vardır.' derlerdi. Allah bu âyetle onların yalan söylediklerini bildirdi." demiştir. Yine, rivayete göre bir defasında Hazret-i Peygamber namazda yanılmıştı. Bunun üzerine Yahudiler "Muhammed'in iki kalbi var; biri ashabıyla, diğeri sizinle beraberdir." dediler. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] de demiştir ki: Bu âyet "Bir yanım emrediyor, bir yanım ise nehyediyor!" diyen biri hakkında nâzil olmuştur.

[587] رجلٍ kelimesinin nekire, قلبين kelimesinin de başında istiğrak ifade eden مِن edatı ile kullanılmış olması kastedilen mânayı pekiştiren iki tekittir. Sanki "Allah Teâlâ ne genel olarak erkek milletinin ne de onlardan herhangi [özel] birinin göğüs boşluğunda iki kalp yaratmamıştır." buyrulmaktadır.

[588] **Şayet** "[Âyette] boşluk kelimesine yer verilmesinde hangi faydalar vardır?" **dersen şöyle derim:** Buradaki fayda "göğüslerdeki kalpler" [Hac 22/46] âyetindeki faydadır; yani bu ifadeyi işiten kimsenin delâlet edilen mâna hususunda ziyade bir tasavvur ve tecelliye mazhar olmasıdır; çünkü insan bu âyeti işitince göğsünde iki kalbin olduğunu tasavvur eder ve o anda böyle bir şeyin olamayacağına hükmeder.

[589] [اللائي kelimesi] kesreli Yâ ve Hemze ile *ellâyii* ve kesreli Hemze'den sonra sakin bir Yâ ile *ve'llâî* şeklinde okunmuştur. [تُظَاهِرون kelimesi] *zāhera*dan *tuzāhirûne*, *tezāhera* anlamındaki *izzāhera*dan *tezzāherûne*, *tezahhere* anlamındaki *izzahhera*dan *tezzahherûne*, -tıpkı *'âkade* anlamındaki *'akkade*[1] gibi- *zāhera* anlamındaki *zahhera*dan *tuzahhirûne* ve *fe'ale* kalıbında *zuhûr* anlamında olan *zahera*dan *tazherûne* şeklinde okunmuştur.

[590] *Zāhera mini'mraetihî* [Karısına *zıhar* yaptı.] demek ona "Sen benim için annemin sırtı gibisin!" demektir. Bunun benzeri, ihramlı kişinin *lebbeyk* dediği zaman "telbiye etti" fiilinin, *öff* dediğinde "öfledi" fiilinin -vb.- kullanılmasıdır.

[591] **Şayet** "Bu gibi ifadeler neden Min ile geçişli hale getiriliyor?" **dersen şöyle derim:** "Zıhar, Cahiliye döneminde boşama olarak kabul ediliyordu. O dönemde Araplar, zıhar yapılmış kadından, boşanmış bir kadından -cinsel olarak- uzak durdukları gibi uzak duruyorlardı.

1 Bkz. *Keşşaf Tefsiri*, Mâide 5/89'daki وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ ifadesi hk. / ed.

فأكذب الله قوله وقولهم، وضربه مثلًا في الظهار والتبني. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: كان المنافقون يقولون: لمحمد قلبان؛ فأكذبهم الله. وقيل: سها في صلاته، فقالت اليهود: له قلبان؛ قلب مع أصحابه، وقلب معكم. وعن الحسن: نزلت في أن الواحد يقول: نفس تأمرني ونفس تنهاني.

٥ [٥٨٧] والتنكير في {رَجُل}، وإدخال من الاستغراقية على {قَلْبَيْنِ} تأكيدان لما قصد من المعنى. كأنه قال: ما جعل الله لأمة الرجال ولا لواحد منهم قلبين البتة في جوفه.

[٥٨٨] فإن قلت: أي فائدة في ذكر الجوف؟ قلت: الفائدة فيه كالفائدة في قوله {الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ} [الحج: ٤٦] وذلك ما يحصل للسامع من زيادة التصوّر ١٠ والتجلي للمدلول عليه، لأنه إذا سمع به صور لنفسه جوفًا يشتمل على قلبين، فكان أسرع إلى الإنكار.

[٥٨٩] وقرئ «اللايئ»، بياء وهمزة مكسورتين، و«اللائي» بياء ساكنة بعد الهمزة. و«تُظَاهرون»، من ظاهر، و«تظَّاهرون»، من اظاهر بمعنى تظاهر، و«تظَّهّرون» من اظهر بمعنى تظهر، و«تظَهِّرون» من ظهّر بمعنى ظاهر، كعقد بمعنى عاقد، و«تظْهَرون» من ١٥ ظهر، بلفظ فعل من الظهور.

[٥٩٠] ومعنى ظاهَرَ من امرأته: قال لها "أنت عليّ كظهر أمي". ونحوه في العبارة عن اللفظ: لبّى المحرم، إذا قال لبيك. وأفف الرجل، إذا قال: أُفّ، وأخوات لهنّ.

[٥٩١] فإن قلت: فما وجه تعديته وأخواته بمن؟ قلت: كان الظهار طلاقًا عند أهل الجاهلية. فكانوا يتجنبون المرأة المظاهر منها كما يتجنبون المطلقة،

Dolayısıyla, *tezāhera minhâ* "zıhar yoluyla ondan uzaklaştı", *tezahhera minhâ* "ondan sakındı", *zāhera minhâ* "ona karşı dikkatli oldu", *zahhera minhâ* "ona yabancılaştı" ve *zahera minhâ* "ondan kurtuldu" anlamındadır. *Âlâ mini'mraetihî* [hanımına *îlâ*[1] yaptı] cümlesindeki *âlâ* fiili de kadından uzaklaşma anlamı içerdiği için, Min edatıyla geçişli kılınmıştır. Aksi halde *âlâ* fiili *halefe* ve *akseme* [yemin etti] anlamındaki *asl*ında bu hükme tâbi değildir.

[592] **Şayet** "Bir kimsenin eşine 'Sen benim annemin sırtı gibisin.' demesi ne anlama geliyor?" **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, sen bana annemin karnı gibi haramsın demektir. Burada sırt, kadının cinsel aygıtını zikretme anlamına gelen karnını zikretmemek için, karından kinaye olarak kullanılmaktadır. Sırtın karından kinaye olması ise onun karnın duvarı olması sebebiyledir. Nitekim Hazret-i Ömer "Sizden biriniz karnının duvarında getirir." derken "sırtında getirir" demek istemiş ve söz konusu kinayeyi yapmıştır. Başka bir açıklama da şöyledir: Araplar sırtı semaya doğru iken kadınla cinsel teması haram sayarlardı. Medineliler "Yüzükoyun bir halde iken kadınla birlikte olunursa çocuk şaşı olur." derlerdi. İşte, karısını boşayan bir Arap, onun kendisine ne denli haram olduğunu ifade etmek için onu önce sırta benzetmiş, sonra da bununla yetinmeyerek bu sırtı annenin sırtına benzetmiş, mübalağa adına hiçbir şeyi ihmal etmemiş olmaktadır!

[593] **Şayet** "دَعِيّ kelimesi mef'ûl anlamında fa'îl kalıbında olup "evlât diye çağrılan kişi" demektir. Peki, çoğulu neden *ef'ilâ'* şeklinde yapılmıştır? Bu kalıp, *takıyy / etkıyâ'* ve *şakıyy / eşkıyâ'* gibi fâ'il anlamında olanlar içindir ve bu, *ramiyy* ve *semiyy* gibi kelimelerde geçerli değildir." **dersen şöyle derim:** Burada görülen kıyasa aykırılık, *kutelâ'* ve *üserâ'* kelimelerinin kıyasa aykırılığı gibidir. Bu gibi hallerde takip edilen yol, teşbîh-i lâfzîdir.

[594] "Bunlar" yani nesep [telakkiniz] "dilinize doladığınız (kendi) asılsız sözlerinizdir." Yani doğruluk ve gerçekliğine inanmaksızın söylenmiş olan "bu benim oğlumdur" demenizden başka bir şey değildir. "Allah ise" ancak zahiriyle, batınıyla hak olan bir şeyi söyler; O sadece hak yolu gösterir. Nitekim bu ifadelerden sonra hak olanı söylemekte, hak olanı göstermekte, "siz onları babalarına nispet edin," buyurarak onları babalarına nispet etmenin adalet ve ölçüye en uygun olan şey olduğunu beyan etmektedir. Bu cümlelerin atıf harfleriyle birbirine bağlanması ve gerektiğinde araya ayırıcı cümlecikler yerleştirilmesindeki güzellik ve fesahat, ifade usullerini bilen kimseler için apaçık bir derecededir. Katâde [v. 117/735] *ve huve'llezî yehdi's-sebîle* (Doğru yolu gösteren sadece O'dur.) şeklinde okumuştur.

1 *Îlâ*; kişinin, eşine yaklaşmayacağına dair yemin etmesidir. Bkz. *Keşşaf Tefsiri*, Bakara 2/226 hk.

فكان قولهم: تظاهر منها تباعد منها بجهة الظهار، وتظهر منها: تحرز منها. وظاهر منها: حاذر منها، وظهر منها: وحش منها. وظهر منها: خلص منها. ونظيره: آلى من امرأته، لما ضمن معنى التباعد منها عدّي بمن، وإلا فآلى في أصله الذي هو بمعنى: حلف وأقسم، ليس هذا بحكمه.

[٥٩٢] فإن قلت: ما معنى قولهم: أنت عليّ كظهر أمي؟ قلت: أرادوا أن يقولوا: أنت عليّ حرام كبطن أمي. فكنوا عن البطن بالظهر، لئلا يذكروا البطن الذي ذكره يقارب ذكر الفرج، وإنما جعلوا الكناية عن البطن بالظهر لأنه عمود البطن. ومنه حديث عمر ﷺ: يجيء به أحدهم على عمود بطنه، أراد على ظهره. ووجه آخر: وهو أن إتيان المرأة وظهرها إلى السماء كان محرّمًا عندهم محظورًا. وكان أهل المدينة يقولون: إذا أتيت المرأة ووجهها إلى الأرض جاء الولد أحول؛ فلقصد المطلِّق منهم إلى التغليظ في تحريم امرأته عليه، شبهها بالظهر، ثم لم يقنع بذلك حتى جعله ظهر أمّه فلم يترك.

[٥٩٣] فإن قلت: الدعيّ فعيل بمعنى مفعول، وهو الذي يُدعى ولدًا، فما له جمع على أفعلاء، وبابه: ما كان منه بمعنى فاعل، كتقيّ وأتقياء، وشقيّ وأشقياء، ولا يكون ذلك في نحو رميّ وسميّ. قلت: إن شذوذه عن القياس كشذوذ قتلاء وأسراء، والطريق في مثل ذلك التشبيه اللفظي.

[٥٩٤] {ذٰلِكُمْ} النسب هو {قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ} ''هذا ابني'' لا غير من غير أن يواطئه اعتقاد لصحته وكونه حقًا. والله عز وجل لا يقول إلا ما هو حق ظاهره وباطنه، ولا يهدي إلا سبيل الحق. ثم قال ما هو الحق وهدى إلى ما هو سبيل الحق - وهو قوله {ٱدْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ} - وبيّن أن دعاءهم لآبائهم هو أدخل الأمرين في القسط والعدل. وفي فصل هذه الجمل ووصلها من الحسن والفصاحة ما لا يغبى على عالم بطرق النظم. وقرأ قتادة «وهو الذي يهدي السبيل».

[595] Söylendiğine göre, Cahiliye döneminde bir şahıs birini güç kuvvet ve zekâ bakımından beğendiği zaman onu kendi ailesi içine alır, ona mirasında bir erkek evlâdı payı verirdi. Bundan sonra da o kişi artık o adama nispet edilir ve "falan oğlu filan" denirdi.

[596] Kendilerini nispet edeceğiniz babalarını "bilmiyorsanız, o takdirde" bunlar "sizin din kardeşlerinizdir" ve dinde dostlarınızdır. Dolayısıyla, onlara din kardeşliği ve dostluğunu kastederek "Bu benim kardeşimdir, dostumdur. Kardeşim! Dostum!" deyin.

[597] ما تعمّدَتْ kelimesi, ما أخْطأتُم kelimesine atıfla mahallen mecrûrdur. Kendisi mübteda ve haberi de mahzuf olup *ve lâkin ma te'ammedet kulûbuküm fî-hi'l-cunâhu* (Fakat kalbinizin bilerek-isteyerek yaptıklarında günah vardır.) şeklinde mukadder olarak merfû' da olabilir ki buna göre mâna "Yasak gelmeden önce, hata ile ve bilmeden yaptığınız bu fiilleriniz sebebiyle size günah yoktur; ancak yasaktan sonra bile bile yaptığınızda günah vardır." veya "Başkasının çocuğuna yanlışlık ve alışkanlıkla, dil sürçmesiyle 'evlâdım' dediğinizde günah işlemiş olmazsınız; ancak bunu kasten söylerseniz günah işlemiş olursunuz!" şeklinde olur. Ayrıca, buradaki afla bir genelleme mahiyetinde, kasten değil de hataen işlenen yanlışın affedilmesi de murat edilmiş olabilir. Nitekim Hazret-i Peygamber "Sizin hataen yapmanızdan değil, kasıtlı yapmanızdan korkarım." [*Ahmed b. Hanbel*, XIII, 440] ve "Hataen ve unutarak, ayrıca zorla yaptırılan işlerin [sorumluluğu] benim ümmetimden kaldırılmıştır." [*İbn Mâce,* "Talâk", 16] buyurmuştur. Bu, umum ifade ettiğinden, daha sonra, yanlışlıkla veya kasten evlât edinmeyi de içerir.

[598] **Şayet** "Evlât edinme söz konusu olduğunda bunun hükmü nedir?" **dersen şöyle derim:** Evlât edinilen kişi, nesebi bilinmeyen ve evlât edinenden yaşça daha küçük biri ise, onun nesebinden olur. Eğer onun kölesi ise nesebinin sabit olmasına ilave olarak âzat da olmuş olur. Yok, aralarında evlât - baba ilişkisi söz konusu olamayacak bir yaş aralığında iseler, nesep sabit olmamakla birlikte Ebû Hanîfe'ye göre âzat olurken, talebeleri Ebu Yûsuf ve Muhammed'e göre âzat olmaz. Şayet evlâtlık, soyu sopu bilinen biri ise evlât edinilmekle evlât edinen kişinin nesebine girmiş olmaz. Bununla birlikte, köle ise âzat olur.

[599] "Allah" hatayı da, -kasten yapan kişi tevbe ettiği takdirde- kasdî davranışı da affettiği için "bağışlayıcıdır, merhametlidir."

[٥٩٥] وقيل: كان الرجل في الجاهلية إذا أعجبه جلد الرجل وظرفه ضمه إلى نفسه وجعل له مثل نصيب الذكر من أولاده من ميراثه، وكان ينسب إليه، فيقال: فلان ابن فلان.

[٥٩٦] {فَإِنْ لَمْ تَعْلَمُوا} لهم آباء تنسبونهم إليهم {ف}هم {إِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ} وأولياؤكم في الدين، فقولوا: هذا أخي، وهذا مولاي، ويا أخي، ويا مولاي. يريد الأخوّة في الدين والولاية فيه.

[٥٩٧] {مَا تَعَمَّدَتْ} في محل الجرّ عطفًا على {مَّا أَخْطَأْتُمْ}. ويجوز أن يكون مرتفعًا على الابتداء، والخبر محذوف، تقديره: ولكن ما تعمدت قلوبكم فيه الجناحُ. والمعنى: لا إثم عليكم فيما فعلتموه من ذلك مخطئين جاهلين قبل ورود النهي، ولكن الإثم فيما تعمدتموه بعد النهي. أو لا إثم عليكم إذا قلتم لولدِ غيركم "يا بنيّ" على سبيل الخطإ وسبق اللسان، ولكن إذا قلتموه متعمدين. ويجوز أن يراد العفو عن الخطإ دون العمد، على طريق العموم، كقوله عليه الصلاة والسلام: ما أخشى عليكم الخطأ، ولكن أخشى عليكم العمد. وقوله عليه الصلاة والسلام: وضع عن أمّتي الخطأ والنسيان وما أكرهُوا عليه. ثم تناول لعمومه خطأ التبني وعمده.

[٥٩٨] فإن قلت: فإذا وجد التبني فما حكمه؟ قلت: إذا كان المتبنَّى مجهول النسب وأصغر سنًا من المتبني ثبت نسبه منه، وإن كان عبدًا له عتق مع ثبوت النسب، وإن كان لا يولد مثله لمثله لم يثبت النسب، ولكنه يعتق عند أبي حنيفة رحمه الله تعالى؛ وعند صاحبيه لا يعتق. وأما المعروف النسبِ فلا يثبت نسبه بالتبني، وإن كان عبدًا عتق.

[٥٩٩] {وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا} لعفوه عن الخطأ، وعن العمد إذا تاب العامدُ.

6. Peygamber (manevî babaları olarak) müminlere birbirlerinden daha yakındır; onun eşleri de onların anneleridir. Ayrıca, Allah'ın kitabına göre, akrabalar birbirlerine mirasçı olmaya diğer müminlerden -hatta muhacirlerden bile- daha lâyıktır. Ancak, dostlarınıza uygun bir vasiyette bulunabilirsiniz. Bu, kitapta yazılı bulunmaktadır.

[600] "Peygamber" bütün din ve dünya meselelerinde "müminlere birbirlerinden daha yakındır." [*Buhârî*, "Tefsir", 33] Bu sebepledir ki, konu mutlak olarak ifade edilmiş ve herhangi bir şekilde kayıtlanmamıştır. Dolayısıyla, onu birbirlerinden daha çok sevmeleri, onun verdiği hükmün kendi verdikleri hükümlerden daha etkili olması, onun hakkının kendi haklarından daha öncelikli, ona olan şefkatlerinin kendilerine şefkatlerinden daha önde olması, başı sıkıştığında varlarını - yoklarını ortaya koymaları, savaş kızıştığında canlarını onun uğrunda feda etmeleri, nefislerinin kendilerine olan çağrısına ve engel çıkarmasına değil, onun davet ve uyarısına dikkat etmeleri gerekir; çünkü onun davet ettiği her şey onları kurtuluşa ve iki cihan saadetine nailiyete götürürken, vazgeçirmeye çalıştığı her şey ebedi mutsuzluğa ve Ateş azabına düşmesinler diye kollarından kanatlarından tutup onları kurtarma niteliğindedir. Veya "Müminlere karşı şefkatli ve merhametlidir." [Tevbe 9/128] âyetindeki gibi, "O, müminlere daha yakındır;" yani onlara birbirlerinden daha şefkatli, daha merhametli ve daha faydalıdır.

[601] Rivayete göre; Hazret-i Peygamber şöyle buyurmuştur: "Hiçbir mümin yoktur ki, dünyada ve âhirette ben kendisine [herkesten] daha yakın olmayayım. -İsterseniz 'Peygamber müminlere birbirlerinden daha yakındır.' âyetini okuyun.- Dolayısıyla, herhangi bir mümin ölür de geriye mal bırakırsa, mirasçıları her kim ise o mala vâris olsunlar. Yok, geride borç veya bakıma muhtaç kimseler bırakacak olursa bunlar da bana aittir." [*Buhârî*, "İstikrâz", 11] buyurmuştur.

[602] İbn Mes'ûd kıraatında bu âyet, *en-nebiyyu evlâ bi'l-mu'minîne min enfusihim ve huve ebun le-hum* (Peygamber [manevî] babaları olarak müminlere birbirlerinden daha yakındır.) şeklindedir. Mücahid [v. 103/721] de demiştir ki; her peygamber ümmetinin babasıdır. Müminler işbu sebeple birbirlerinin kardeşidir; zira peygamber onların dinde babalarıdır.

[603] "Eşleri de onların anneleridir." Burada ezvâc-ı tâhirât, bazı hükümler açısından annelere benzetilmektedir ki bunlar, onlarla evlenmenin haram olması, onlara tazim ve hürmet gösterilmesidir. Nitekim Allah Teâlâ "Ondan sonra onun eşleriyle evlenmeniz de haram kılınmıştır." [Ahzab 33/53] buyurmaktadır. Peygamber'in hanımları bu hükümler dışında diğer kadınlar gibidirler.

٦-﴿اَلنَّبِيُّ اَوْلٰى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ اَنْفُسِهِمْ وَاَزْوَاجُهُ اُمَّهَاتُهُمْ وَاُولُوا الْاَرْحَامِ بَعْضُهُمْ اَوْلٰى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللّٰهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ اِلَّا اَنْ تَفْعَلُوا اِلٰى اَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا كَانَ ذٰلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا﴾

[٦٠٠] {اَلنَّبِيُّ اَوْلٰى بِالْمُؤْمِنِينَ} في كل شيء من أمور الدين والدنيا {مِنْ اَنْفُسِهِمْ} - ولهذا أطلق ولم يقيد - فيجب عليهم أن يكون أحبّ إليهم من أنفسهم، وحكمه أنفذ عليهم من حكمها، وحقه آثر لديهم من حقوقها، وشفقتهم عليه أقدم من شفقتهم عليها، وأن يبذلوها دونه ويجعلوها فداءه إذا أعضل خطب، ووقاءه إذا لقحت حرب، وأن لا يتبعوا ما تدعوهم إليه نفوسهم ولا ما تصرفهم عنه، ويتبعوا كل ما دعاهم إليه رسول الله ﷺ وصرفهم عنه، لأنّ كل ما دعا إليه فهو إرشاد لهم إلى نيل النجاة والظفر بسعادة الدارين؛ وما صرفهم عنه فأخذ بحجزهم لئلا يتهافتوا فيما يرمي بهم إلى الشقاوة وعذاب النار. أو هو أولى بهم، على معنى أنه أرأف بهم وأعطف عليهم وأنفع لهم، كقوله تعالى {بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ} [التوبة: ١٢٨]

[٦٠١] وعن النبي ﷺ: ما من مؤمن إلا أنا أولى به فِي الدنيا والآخرةِ. اقرؤوا إن شئتم {اَلنَّبِيُّ اَوْلٰى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ اَنْفُسِهِمْ}؛ فأيما مؤمن هلك وترك مالًا فليرثه عصبته من كانوا، وإن ترك دينًا أو ضياعًا فإليّ.

[٦٠٢] وفي قراءة ابن مسعود «النبيّ أولى بالمؤمنين من أنفسهم وهو أب لهم». وقال مجاهد: كل نبيّ فهو أبو أمّته. ولذلك صار المؤمنون إخوة؛ لأنّ النبي ﷺ أبوهم في الدين.

[٦٠٣] {وَاَزْوَاجُهُ اُمَّهَاتُهُمْ} تشبيه لهنّ بالأمهات في بعض الأحكام، وهو وجوب تعظيمهنّ واحترامهن، وتحريم نكاحهن: قال الله تعالى {وَلَا اَنْ تَنْكِحُوا اَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ اَبَدًا} [الأحزاب: ٥٣] وهنّ فيما وراء ذلك بمنزلة الأجنبيات،

Nitekim Hazret-i Âişe; "Biz, kadınların annesi değiliz." -yani sadece erkeklerin annesiyiz- demiştir; çünkü onlar erkeklere anneleri gibi haramdırlar. Kaldı ki, bu haramlık onların kızlarına da sirayet etmemiştir. Keza, Peygamber kadınları diğer annelere ait hükümlere sahip değillerdir.

[604] İslâmiyet'in ilk dönemlerinde Müslümanlar akrabalık sebebiyle değil, dinî velâyet ve hicret sebebiyle birbirlerine mirasçı oluyorlardı. Yine, bazı kimselere zekâttan pay verilmek sûretiyle kalpleri İslâm'a ısındırılmaya çalışılmakta idi. Daha sonra, İslâmiyet güçlenip taraftarları artınca, bu âyet neshedilmiş ve miras da akrabalığa bağlanmıştır.

[605] "Allah'ın kitabında" yani, Levh'te. Veya Allah'ın, peygamberine ettiği vahiyde ki o da bu âyettir. Ya da miras âyetinde. Yahut كتابَ اللهِ عليكم ("Allah'ın sizin hakkınızdaki hükmü olarak…" [Nisâ 4/24]) âyetinde olduğu gibi, Allah'ın verdiği hükümde.

[606] "Müminlerden ve muhacirlerden" ifadesi, *ülü'l-erhâm* ifadesini beyan etmek için kullanılmış olabilir; yani onlardan akraba olanlar birbirlerine mirasçı olma hususunda yabancılardan daha öncedirler. Ayrıca, bu tabir gayenin başlangıcı olarak zikredilmiş de olabilir; yani akrabalık sebebiyle birbirine yakın olanlar, miras konusunda din sebebiyle birbirinin velîsi olanlardan ve hicret hakkıyla muhacir olanlardan daha önceliklidirler.

[607] **Şayet** "أن تَفعلوا ifadesi neden istisna edilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Menfaat ve ihsan konusunda en umumi olandan istisnadır. Nitekim Araplar *el-karibu evlâ mine'l-ecnebiyyi illâ fi'l-vasıyyeti* [Yakın olan kimse, vasiyet hariç, yabancıdan daha önceliklidir.] derler; yani akraba vasiyet dışında kalan miras, hibe, hediye, sadaka vb. bütün menfaat konularında yabancıdan daha öncedir. "*Ma'rûf* olanı işlemek"ten murat ise vasiyettir; çünkü vârise vasiyet söz konusu değildir. *Tef'alû* kelimesi *ilâ* edatıyla müteaddi yapılmıştır; çünkü bu kelime burada vermek anlamındadır. "Dostlar"dan maksat ise, dindeki dostluktan ötürü müminler ve muhacirlerdir. "Bu" her iki âyette de zikredilen hususa işarettir. *Kitab*ın tefsiri yukarıda geçtiği şekildedir. Cümle, zikredilen hükümler için bir hātime mahiyetinde olup yeni ve müstakil bir cümledir.

7-8. Hani, Biz peygamberlerden; -özellikle de senden, Nuh'tan, İbrahim'den, Musa'dan ve Meryemoğlu İsa'dan- ahitlerini almıştık… Evet, bu dürüst kişilerden sapasağlam bir söz aldık ki Allah doğrulara doğruluklarını sorsun… Nitekim inkârcı nankörlere, can yakıcı bir azap hazırlamıştır.

ولذلك قالت عائشة رضي الله عنها: لسنا أمهات النساء. تعني أنهنّ إنما كنّ أمّهات الرجال، لكونهنّ محرّمات عليهم كتحريم أمّهاتهم. والدليل على ذلك: أنّ هذا التحريم لم يتعد إلى بناتهنّ، وكذلك لم يثبت لهنّ سائر أحكام الأمهات.

[٦٠٤] كان المسلمون في صدر الإسلام يتوارثون بالولاية في الدين وبالهجرة لا بالقرابة، كما كانت تتألف قلوب قوم بإسهام لهم في الصدقات، ثم نسخ ذلك لما دجا الإسلام وعزّ أهله، وجعل التوارث بحق القرابة.

[٦٠٥] {فِي كِتَابِ اللهِ} في اللوح، أو فيما أوحى الله إلى نبيه وهو هذه الآية، أو في آية المواريث، أو فيما فرض الله كقوله {كِتَابَ اللهِ عَلَيْكُمْ} [النساء: ٢٤].

[٦٠٦] {مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ} يجوز أن يكون بيانًا لأولى الأرحام، أي الأقرباء من هؤلاء بعضهم أولى بأن يرث بعضًا من الأجانب. ويجوز أن يكون لابتداء الغاية. أي أولو الأرحام بحق القرابة أولى بالميراث من المؤمنين بحق الولاية في الدين، ومن المهاجرين بحق الهجرة.

[٦٠٧] فإن قلت: مم استثنى {اَنْ تَفْعَلُوا}؟ قلت: من أعم العام في معنى النفع والإحسان، كما تقول: القريب أولى من الأجنبي إلا في الوصية، تريد: أنه أحق منه في كل نفع من ميراث وهبة وهدية وصدقة وغير ذلك، إلا في الوصية. والمراد بفعل المعروف: التوصية لأنه لا وصية لوارث وعدى تفعلوا بإلى، لأنه في معنى: تسدوا وتزلوا والمراد بالأولياء: المؤمنون والمهاجرون للولاية في الدين {ذٰلِكَ} إشارة إلى ما ذكر في الآيتين جميعًا. وتفسير الكتاب: ما مر آنفًا، والجملة مستأنفة كالخاتمة لما ذكر من الأحكام.

٧-﴿وَاِذْ اَخَذْنَا مِنَ النَّبِيّٖنَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَاِبْرٰهٖيمَ وَمُوسٰى وَعٖيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَاَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلٖيظًا﴾

٨-﴿لِيَسْـَٔلَ الصَّادِقٖينَ عَنْ صِدْقِهِمْ وَاَعَدَّ لِلْكَافِرٖينَ عَذَابًا اَلٖيمًا﴾

[608] Bütün peygamberlerden, "özellikle de senden, Nuh, İbrahim, Musa ve İsa'dan" risaleti tebliğ edeceklerine ve dosdoğru dine davet edeceklerine dair "sapasağlam bir söz (almıştık.)" aldığımız zamanı hatırla. Bunu yaptık ki şahitler sustuğunda Allah, "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' [deyince] 'Elbette' dediler." [A'râf /172] âyetindeki, kendileri hakkında şahit tuttuğu kimselerden verdiği sözde durup onu yerine getiren müminlere "doğruluklarını" yani verdikleri sözleri ve ettikleri şahitliği "sorsun…" Buna göre peygamberler, onların sözlerine ve şahitliklerine sadık kaldıklarına ve mümin olduklarına şahitlik etmiş olurlar. Veya peygamberleri tasdik edenlere 'tasdik edip etmediklerini' sorsun diye… Çünkü doğru birine "Doğru söyledin." diyen kişi, o sözünde sadık olmuş olur. Yahut peygamberlere 'ümmetleri onlara nasıl cevap verdiklerini' sorsun diye.

[609] Peygamberlerin 'sorgulanması' onları inkâr edenleri susturmak içindir, şeklinde tevil edilebilir. Tıpkı "Sen insanlara 'Beni ve anamı Allah'tan başka iki tanrı edinin' dedin mi [ey İsa]?!" [Mâide 5/116] âyetinde ifade edildiği gibi.

[610] **Şayet** "Hazret-i Peygamber neden Nuh ve ondan sonraki peygamberlerden önce zikredilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu atıf, meşhur ve belli başlı peygamberlerin faziletlerini beyan etmek için yapılmıştır. Hazret-i Peygamber de önde gelen peygamberlerin en faziletlisi olduğu için, onlardan daha faziletli olduğunu ifade etmek üzere onlardan önce zikredilmiştir. Böyle bir mülâhaza olmasaydı, zaman bakımından daha önce zikredilirdi. "Ama bu âyetin benzeri olan 'O; Nûh'a emrettiği -sana vahyettiğimiz…'[1] [Şûra 42/13] âyetinde Nuh Hazret-i Peygamber'den önce, kendisi de daha sonra diğer peygamberlerden önce zikredilmiş?" **dersen şöyle derim:** Bu âyetin vârit olduğu yer o âyetinkinden farklıdır; çünkü Allah Teâlâ bu âyeti İslâm dinini *asalet ve istikāmet* ile nitelemek için[2] inzâl etmiştir. Adeta şöyle buyurmaktadır: Allah sizin için kadim dönemde Nuh ile gönderdiği, yeni dönemde ise peygamberlerin sonuncusu olan Muhammed'i ve bu iki peygamber arasında meşhur peygamberleri gönderdiği asil dini gönderdi.

---

1 "O; Nûh'a emrettiği -sana vahyettiğimiz; İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya emrettiğimiz- *'Dini dimdik ayakta tutun ve onda anlaşmazlığa düşmeyin'* ilkesini, evrensel dine ait bir yasa olarak sizler için de yasalaştırmıştır. Kendilerini davet ettiğin ilke, müşriklere ağır geliyor; ama Allah, dilediklerini bunun için seçmekte ve kendisine yönelenleri ona iletmektedir." / ed.

2 Yani Kur'ân'da getirilen İslâmiyet'in, Hazret-i Muhammed tarafından ihdas edilen bir *bid'at* olmadığı, kökü ta ilk çağlara uzanan asil ve dosdoğru bir dinî sistem olduğunu belirtmek için… / ed.

[٦٠٨] واذكر حين {أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّنَ} جميعًا {مِيثَاقَهُمْ} بتبليغ الرسالة والدعاء إلى الدين القيم، {وَمِنْكَ} خصوصًا {وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرٰهِيمَ وَمُوسٰى وَعِيسَى}. وإنما فعلنا ذلك {لِيَسْئَلَ} الله يوم القيامة عند تواقف الأشهاد المؤمنين الذين صدقوا عهدهم ووفوا به؛ من جملة من {أَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى} [الأعراف: ١٧٢] {عَنْ صِدْقِهِمْ} عهدهم وشهادتهم، فيشهد لهم الأنبياء بأنهم صدقوا عهدهم وشهادتهم وكانوا مؤمنين. أو ليسأل المصدقين للأنبياء عن تصديقهم، لأن من قال للصادق: صدقت، كان صادقًا في قوله. أو ليسأل الأنبياء ما الذي أجابتهم به أممهم.

[٦٠٩] وتأويل مسألة الرسل تبكيت الكافرين بهم، كقوله {ءَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلٰهَيْنِ مِنْ دُونِ اللهِ} [المائدة: ١١٦].

[٦١٠] فإن قلت: لم قدم رسول الله ﷺ على نوح فمن بعده؟ قلت: هذا العطف لبيان فضيلة الأنبياء الذين هم مشاهيرهم وذراريّهم، فلما كان محمد ﷺ أفضلَ هؤلاء المفضَّلين قدم عليهم لبيان أنه أفضلهم، ولولا ذلك لقدم من قدمه زمانه. فإن قلت: فقد قدم عليه نوح عليه السلام في الآية التي هي أخت هذه الآية، وهي قوله {شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصّٰى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ} [الشورى: ١٣] ثم قدم على غيره. قلت: مورد هذه الآية على طريقة خلاف طريقة تلك، وذلك أنّ الله تعالى إنما أوردها لوصف دين الإسلام بالأصالة والاستقامة؛ فكأنه قال: شرع لكم الدين الأصيل الذي بعث عليه نوح في العهد القديم، وبعث عليه محمد خاتم الأنبياء في العهد الحديث، وبعث عليه من توسط بينهما من الأنبياء المشاهير.

[611] **Şayet** "Sapasağlam söz ile ne murat edilmiştir?" **dersen şöyle derim:** O sözün kendisini murat etmiştir; çünkü bunun anlamı "Biz onlardan o söz ile sapasağlam bir söz aldık." demektir. Sapasağlamlık, *cirim*leri vasfetmekle birlikte, isti'âre yoluyla [*ahd ü mîsâk* anlamında] kullanılmıştır ki bununla, alınan sözün büyüklüğü ve kendi alanındaki önemi murat edilmektedir. Sapasağlam sözün, 'kendilerine yüklenen görevi yerine getireceklerine dair Allah'a yemin etmeleri' olduğu da söylenmiştir.

[612] **Şayet** "Kâfirler için hazırlamıştır.' cümlesi neye atfedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu cümle "peygamberlerden aldık" cümlesine atfedilmiştir; çünkü mâna "Allah, *müminleri ödüllendirmek için* peygamberlerden dinine davet edeceklerine dair sapasağlam söz almış ve *kâfirler için can yakıcı bir azap hazırlamıştır*." şeklindedir. Veya "doğruluklarını sorsun diye" cümlesinin delâlet ettiği şeye atfedilmiştir; adeta "Bunun üzerine[1], müminleri ödüllendirmiş ve kâfirlere can yakıcı bir azap hazırlamıştır." denilmektedir.

9. Ey iman edenler! Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın: Hani, üzerinize ordular gelmişti de Biz, kasırganın yanı sıra, görmediğiniz ordular göndermiştik üzerlerine! Yaptıklarınızı Allah görmektedir.

10. Hani, onlar size hem üstünüzden hem de altınızdan gelmişlerdi... Hani, gözler(iniz) kaymış, yürekler(iniz) ağızlar(ınız)a gelmişti... Allah hakkında çeşitli suizanlarda bulunuyordunuz!

[613] Ahzab [o birlikler] yani Hendek savaşında Allah'ın size ettiği lütufları "hatırlayın: Hani üzerinize ordular" yani o birlikler [*ahzâb*] "gelmişti" de, Allah onların üzerilerine saba rüzgârını göndermişti. Hazret-i Peygamber "Ben, tanyeli (*sabâ*) ile muzaffer kılındım. Âd kavmi ise kıbleyeli (*debûr*) ile helâk edildi!" [*Buhârî, "İstiskâ", 24*] buyurmuştur. "Görmediğiniz ordular" melekler olup bin tane idiler. Allah Teâlâ soğuk bir gecede, üzerlerine soğuk bir kasırga göndermişti; bu kasırga yüzlerine kum saçmakta, parmaklarını dondurmakta idi. Allah Teâlâ meleklere emretmiş, onlar da çadırların kazıklarını sökmüş, iplerini koparmış, ateşlerini söndürmüş, kazanlarını devirmiş, atları ürkütmüş, kalplerine korku düşürmüştü; [Müşrik] karargâhının dört bir yanında tekbirler getiriyorlardı. Bunun üzerine Tuleyha b. Huveylid el-Esedî [v. 21/642][2] "Muhammed size sihir yapmaya başladı. Kaçın, kaçın!" diyerek Müşrikleri uyarmıştı. Böylece, Müşrikler savaşmadan yenilgiye uğradılar.

1 Yani peygamberlerin verdiği cevap üzerine… / ed.

2 Daha sonra, Hazret-i Peygamber henüz sağ iken, peygamberlik iddiasında bulunacaktır! / ed.

[٦١١] فإن قلت: فما المراد بالميثاق الغليظ؟ قلت: أراد به ذلك الميثاق بعينه. معناه: وأخذنا منهم بذلك الميثاق ميثاقًا غليظًا. والغلظ: استعارة من وصف الأجرام، والمراد: عظم الميثاق وجلالة شأنه في بابه. وقيل الميثاق الغليظ: اليمين بالله على الوفاء بما حملوا.

٥ [٦١٢] فإن قلت: علام عطف قوله {وَأَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ}؟ قلت: على {أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّنَ}، لأن المعنى: أن الله أكد على الأنبياء الدعوة إلى دينه لأجل إثابة المؤمنين وأعد للكافرين عذابًا أليمًا. أو على ما دل عليه {لِيَسْئَلَ الصَّادِقِينَ}، كأنه قال: فأثاب المؤمنين وأعد للكافرين.

٩-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَكَانَ اللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا﴾ ١٠

١٠-﴿إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّونَ بِاللهِ الظُّنُونَا﴾

[٦١٣] {اذْكُرُوا} ما أنعم الله به عليكم يوم الأحزاب، وهو يوم الخندق {إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ} وهم الأحزاب، فأرسل الله عليهم ريح الصبا. قال رسول الله ﷺ: ١٥ نصرت بالصبا وأهلكت عاد بالدبور. {وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا} وهم الملائكة وكانوا ألفًا، بعث الله عليهم صبا باردة في ليلة شاتية، فأخصرتهم وسفت التراب في وجوههم، وأمر الملائكة فقلعت الأوتاد، وقطعت الأطناب، وأطفأت النيران، وأكفأت القدور، وماجت الخيل بعضها في بعض، وقذف في قلوبهم الرعب، وكبرت الملائكة في جوانب عسكرهم، فقال طليحة بن خويلد الأسدي: أما محمد فقد بدأكم بالسحر، ٢٠ فالنجاء النجاء! فانهزموا من غير قتال.

[614] Hazret-i Peygamber Müşriklerin [Medine'ye] saldıracaklarını duyunca şehrin etrafına hendek kazdırdı. Bunu ona Selman-ı Farsî (r.a.) önermişti. Daha sonra üç bin kişilik bir ordu hazırladı ve karargâhını [Medine'nin dışına] kurdu. Hendek kendisiyle Müşrikler arasındaydı. Hazret-i Peygamber emretti; kadın ve çocuklar yüksek evlere taşındılar. Korku iyice arttı; müminler her tür [olumsuz] düşünceye kapıldılar ve münafıkların nifakları açığa çıkmaya başladı. Hatta Mu'attib b. Kuşeyr; "Muhammed bir de bize kisranın, kayserin hazinelerini vaat ediyordu! Şuna bakın, tuvalete dahi gidemiyoruz!" diyordu. Kureyşliler çöldeki kabilelerden, Kinaneoğullarından ve Tihâmelilerden topladıkları on bin kişilik Ebu Süfyan'ın kumandasında bir orduyla gelmişlerdi. Gatafan ve onlarla birlik olan Necidliler de bin kişiyle gelmişlerdi. Bunların komutanları ise Uyeyne b. Hısn [v. 30/650] ve Hevâzin kabilesinden Âmir b. Tufeyl [v. 11/632] idi; Kurayza ve Nadîr yahudileri de onlarla beraber hareket ediyorlardı.[1] Aradan iki ay geçti ve karşılıklı ok ve taş atmalar dışında iki taraf arasında kayda değer bir çarpışma olmadı. Sonunda Allah Teâlâ yardımını gönderdi.

[615] تعملون ifadesi Ya ve Ta ile okunmuştur.[2]

[616] "Üstünüzden" yani vadinin üst tarafı olan doğu tarafından Gatafanoğulları, "altınızdan" vadinin aşağı tarafı batı cihetinden Kureyş gelip birleştiler. "Birlik olalım da, şu Muhammed'i yok edelim!" diyorlardı.

[617] "Gözleriniz kaymış;" şaşkınlıktan, yolundan ve bakış düzeyinden sapmış. Bir anlayışa göre de korkunun şiddetinden her şeyi bir yana bırakmış ve yalnızca düşmana doğru bakmış. [*Hanâcir*in müfredi olan] *hancere*, gırtlağın başı ve *hulkūm*un sonudur. *Hulkūm* ise, yenen ve içilen şeylerin içinden geçtiği borudur. Derler ki; kişinin korku, öfke ve üzüntüsü şiddetli olduğu zaman akciğer şişer ve yukarıya doğru yükselir ve onun yükselmesiyle kalp de gırtlağa doğru yükselir. Bunun içindir ki, korkaklar için "Akciğeri şişmiş [ödlek]!" denir. Bu ifade, *kalp* gerçekten boğaza kadar gelmese de, onun sarsıldığı ve hızlı hızlı attığı anlamında bir temsil de olabilir.

[618] "Allah hakkında çeşitli zanlarda bulunuyordunuz!" Bu, 'iman edenler'e hitap olup bunların arasında kalp ve ayakları sağlam olanlar, kalbi zayıf olup da 'iki arada bir derede' bulunanlar ve yalnızca dilleriyle iman eden münafıklar vardı. Birinci gruptakiler Allah'la ilgili olarak; O'nun kendilerini bir musibetle imtihan ettiğini düşünerek, yanlış bir şey yapma ve ona tahammülde zaaf gösterme endişesine kapılmışlardı.

1 Böylece, Müslümanlarla aynı vatanı paylaştıkları halde, düşmanla işbirliği yapmış oluyorlardı. / ed.
2 Yani "onların yaptıklarını" - "sizin yaptıklarınızı". / ed.

[٦١٤] وحين سمع رسول الله ﷺ بإقبالهم ضرب الخندق على المدينة، أشار عليه بذلك سلمان الفارسي رضي الله عنه، ثم خرج في ثلاثة آلاف من المسلمين فضرب معسكره والخندق بينه وبين القوم، وأمر بالذراري والنساء فرفعوا في الآطام واشتدّ الخوف، وظن المؤمنون كل ظن، ونجم النفاق من المنافقين حتى قال معتِّب بن قشير: كان محمد يعدنا كنوز كسرى وقيصر، ولا نقدر أن نذهب إلى الغائط! وكانت قريش قد أقبلت في عشرة آلاف من الأحابيش وبني كنانة وأهل تهامة، وقائدهم أبو سفيان. وخرج غطفان في ألف ومن تابعهم من أهل نجد، وقائدهم عيينة بن حصن، وعامر بن الطفيل في هوازن، وضامتهم اليهود من قريظة والنضير، ومضى على الفريقين قريب من شهر لا حرب بينهم إلا الترامي بالنبل والحجارة، حتى أنزل الله النصر.

[٦١٥] {تَعْمَلُونَ} قرئ بالتاء والياء.

[٦١٦] {مِنْ فَوْقِكُمْ} من أعلى الوادي من قبل المشرق بنو غطفان، {وَمِنْ اَسْفَلَ مِنْكُمْ} من أسفل الوادي من قبل المغرب قريش تحزبوا، وقالوا: سنكون جملة واحدة حتى نستأصل محمدًا!

[٦١٧] {زَاغَتِ الْاَبْصَارُ} مالت عن سننها ومستوى نظرها حيرة وشخوصًا. وقيل: عدلت عن كل شيء فلم تلتفت إلا إلى عدوّها لشدة الروع. الحنجرة: رأس الغلصمة وهي منتهى الحلقوم. والحلقوم: مدخل الطعام والشراب، قالوا: إذا انتفخت الرئة من شدة الفزع أو الغضب أو الغمّ الشديد: ربت وارتفع القلب بارتفاعها إلى رأس الحنجرة، ومن ثمة قيل للجبان: انتفخ سحره. ويجوز أن يكون ذلك مثلًا في اضطراب القلوب ووجيبها وإن لم تبلغ الحناجر حقيقة.

[٦١٨] {وَتَظُنُّونَ بِاللّٰهِ الظُّنُونَا} خطاب للذين آمنوا. ومنهم الثبت القلوب والأقدام، والضعاف القلوب الذين هم على حرف، والمنافقون الذين لم يوجد منهم الإيمان إلا بألسنتهم؛ فظن الأولون بالله أنه يبتليهم ويفتنهم، فخافوا الزلل وضعف الاحتمال.

Son gruptakiler ise Allah'ın kendileri hakkında aktardığı zanlarda bulunuyorlardı. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] demiştir ki: [O gün insanlar] çeşitli düşünceler taşımakta idiler; münafıklar artık Müslümanların kökünün kazınacağını, müminler de kendilerinin imtihan edildiklerini düşünüyorlardı.

[619] [الظنونا] hem durma hem de geçme hallerinde Elif'siz olarak *ez-zunûn*e şeklinde de okunmuştur ki kıyas bunu gerektirir. Durma halinde âyetin sonuna eklenen bir Elif'le de okunmuştur.

> Ey kınayıp duran hatun! Kınamayı da azalt, ayıplamayı da…
> [İsabetli isem 'Gerçekten isabet etmiş." diyebil yani.]

diyen [Cerir] de bu beytinde kafiye gereği olarak Elif eklemiştir. Nitekim *er-resûlâ* ve *es-sebîlâ* [Ahzab 33/66-67] kelimelerinde de Elif ziyade edilmiştir. الظنونا âyet sonunda durmayıp geçildiği zaman durma haline uyarak yine Elif'li okunmuştur. Ebu Ubeyd [v. 224/838; Hazret-i Osman'ca hazırlanan] *imam mushaf*ta bu tür kelimelerin tamamının Elif'li olduklarını söylemiştir.

11. O sırada, müminler (kimin kaç kırat olduğunu kendisine gösterecek muazzam) bir belâ ile sınanmış; şiddetli bir sarsıntıyla sarsılmışlardı.

[620] Ebu Amr'ın [v. 154/771] زُلزلوا ifadesinin Zâ'sını *işmam* ile okuduğu rivayet edilmiştir. زِلزالًا kelimesi de fetha ile *zelzâlen* şeklinde okunmuştur. Mâna şudur: Korku onları son derece sarsmıştı.

12. Hani, münafıklar ile kalplerinde hastalık bulunanlar; "Allah ve Resulü bize sadece boş vaatlerde bulunmuş meğer!" diyorlardı.

13. Hani, içlerinden bir grup; "Ey Yesripliler! Burada sizin için tutunacak bir yer yok; o halde, (ordugâhı terk edip Medine'ye) ricat edin!" demişti… Bunlardan bir grup da "Evlerimiz gerçekten korumasız!" diyerek Peygamberden izin istemişti. Oysa hiç de korumasız değildi; sadece, firar etmek istiyorlardı!

14. Dört bir yandan yurtlarına girilip de (savaştan / dinden dönmek üzere) ayartılmak istenselerdi, anında bunu yerine getirirlerdi! Evet, birazı hariç bundan geri durmazlardı!

[621] "Sadece boş vaatler…" Rivayete göre; bu ifadeyi Mu'attib b. Kuşeyr o birlikleri gördüğü zaman söylemiş; "Muhammed bize Pers ve Roma'nın fethini vaat ediyor! Oysa biz bugün korkudan evin az ilerisindeki helâya gidemiyoruz. Bunlar tamamen boş vaatler!" demişti.

وأمّا الآخرون فظنوا بالله ما حكى عنهم. وعن الحسن: ظنوا ظنونًا مختلفة؛ ظن المنافقون أنّ المسلمين يستأصلون، وظنّ المؤمنون أنهم يبتلون.

[٦١٩] وقرئ «الظنونَ»، بغير ألف في الوصل والوقف، وهو القياس، وبزيادة ألف في الوقف؛ زادوها في الفاصلة، كما زادها في القافية من قال:

٥ أَقِلّي اللَّوْمَ عَاذِلَ وَالعِتَابَا ۞

وكذلك {الرَّسُولا} و{السَّبِيلا}. وقرئ بزيادتها في الوصل أيضًا، إجراء له مجرى الوقف. قال أبو عبيد: وهنّ كلهنّ في الإمام بألف.

١١-﴿هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَزُلْزِلُوا زِلْزَالًا شَدِيدًا﴾

[٦٢٠] وعن أبي عمرو إشمام زاي زلزلوا. وقرئ «زلزالًا»، بالفتح. والمعنى: أنّ

١٠ الخوف أزعجهم أشد الإزعاج.

١٢-﴿وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا﴾

١٣-﴿وَإِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا وَيَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِنْهُمُ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِنْ يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا﴾

١٥ ١٤-﴿وَلَوْ دُخِلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ أَقْطَارِهَا ثُمَّ سُئِلُوا الْفِتْنَةَ لَآتَوْهَا وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا﴾

[٦٢١] {إِلَّا غُرُورًا} قيل قائله: معتب بن قشير حين رأى الأحزاب قال: يعدنا محمد فتح فارس والروم، وأحدنا لا يقدر أن يتبرز فرقا، ما هذا إلا وعد غرور!

[622] "İçlerinden bir grup" yani Evs b. Kayzî ve onunla aynı görüşte olanlar. Süddî'den [v. 127/745], bu şahsın Abdullah b. Übey ve adamları olduğu nakledilmiştir. Yesrib ise Medine'nin adıdır; onun, Medine'nin de içinde bulunduğu bölgenin adı olduğu da söylenmiştir. [لَا مُقَامَ لَكُمْ ifadesindeki *mukāme*] Mim'in fethasıyla [*makāme*] da okunmuştur; yani burada sizin kalacağınız bir yer, ikamet edeceğiniz veya ayakta duracağınız bir mekân yok! "O halde, (ordugâhı[1] terkedip)" Medine'ye "ricat edin!" Bu vb. ifadelerle onların Hazret-i Peygamber'in ordugâhından firar etmelerini istiyorlardı. Şu da söylenmiştir: [Ensârî Medinelilere] "İslamiyet'i bırakıp eski inancınıza dönün ve Muhammed'i bize teslim edin. Aksi halde, Yesrib diye bir yurdunuz kalmayacak!" demişlerdir.

[623] عورة kelimesi hem sâkin [*'avretün*] hem de mecrûr bir Vav'la [*'aviretün*] okunmuştur; *'avret* boşluk; *'aviret* ise, 'boşluğu olan' demektir. Nitekim bir mekânda düşman ve hırsızın içeri girmesinden korkulan bir boşluk ve aralık ortaya çıktığı zaman, *'avira'l-mekânu 'averan* denir. *'Avret 'aviret*in hafifletilmiş hali de olabilir. Münafıklar, evlerinin korumasız ve güvensiz olduğu için, düşman ve hırsızların içeri girmesine müsait oluşunu bahane ediyor ve gidip onları tahkim ettikten sonra geri dönmek üzere Hazret-i Peygamber'den izin istiyorlardı. Allah da onların aslında bundan korkmadıklarını ilan ederek yalan söylediklerini, asıl niyetlerinin firar etmek olduğunu bildirmiştir.

[624] Dört bir yandan Medine'ye (girilip…) -bazılarına göre ise *dehaltü 'alâ fulânin dârahû* [falanın yanına, evine girdim] sözünden hareketle- "evlerine girilip…" Yani korkup firar ettikleri bu birleşik ordu, dört bir yandan şehirlerine ve evlerine girip de yağmalama ve esir alma amacıyla kadınlarına ve çocuklarına saldıracak olsaydı da o dehşet ve sarsılma anında "ayartılmak istenselerdi" yani İslamiyet'i bırakıp küfre dönmeleri ve Müslümanlarla savaşmaları istenseydi, *le-etevhâ*[2] yani bunu anında yaparlar, yerine getirirlerdi! İfade لآتوها şeklinde de okunmuştur ki "o [istedikleri]ni hemen verirlerdi" anlamına gelir. وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا (Pek az bir vakit hariç hiç duraksamazlardı) yani istediklerini vermekte gecikmezlerdi; çünkü istek ve cevap duraksama olmaksızın peşpeşedir. Veya irtidat ettikten sonra Medine'de duramazlardı; çünkü Allah onları helâk ederdi!

[625] Mâna şöyledir: Münafıklar evlerinin korumasız olduğunu bahane edip Peygamber'e ve müminlere yardım edeceklerine kaçıp, içlerini korku ve dehşetle dolduran birleşik ordunun saflarına katılmak için çareler arıyorlar ya,

---

1 Ordugâh, Medine'ye bir miktar uzaklıkta, hendek yakınında bulunuyordu. / ed.

2 Müfessir; Nâfi' ve İbn Kesir'in *le-etevhâ* kıraatini esas almaktadır ki *etâ*, fe'ale [yaptı] anlamındadır. / ed.

[٦٢٢] {طَآئِفَةٌ مِنْهُمْ} هم أوس بن قيظي ومن وافقه على رأيه. وعن السدي عبد الله بن أبيّ وأصحابه. ويثرب: اسم المدينة. وقيل: أرض وقعت المدينة في ناحية منها {لَا مُقَامَ لَكُمْ} قرئ بضم الميم وفتحها، أي لا قرار لكم ههنا، ولا مكان تقيمون فيه أو تقومون. {فَارْجِعُوا} إلى المدينة: أمروهم بالهرب من عسكر رسول الله ﷺ، وقيل: قالوا لهم ارجعوا كفارًا وأسلموا محمدًا، وإلا فليست يثرب لكم بمكان.

[٦٢٣] قرئ «عورة»، بسكون الواو وكسرها، فالعوْرة الخلل، والعوِرة ذات العورة. يقال: عور المكان عورًا، إذا بدا فيه خلل يخاف منه العدو والسارق. ويجوز أن تكون {عَوْرَةٌ} تخفيف: عورة. اعتذروا أنّ بيوتهم معترضة للعدو ممكنة للسراق لأنها غير محرزة ولا محصنة، فاستأذنوه وليحصنوها ثم يرجعوا إليه، فأكذبهم الله بأنهم لا يخافون ذلك، وإنما يريدون الفرار.

[٦٢٤] {وَلَوْ دُخِلَتْ عَلَيْهِمْ} المدينة. وقيل: بيوتهم، من قولك: دخلت على فلان داره، {مِنْ اَقْطَارِهَا} من جوانبها. يريد: ولو دَخلت هذه العساكر المتحزبة التي يفرون خوفًا منها مدينتهم وبيوتهم من نواحيها كلها وانثالت على أهاليهم وأولادهم ناهبين سابين، ثم سئلوا عند ذلك الفزع وتلك الرجفة {الْفِتْنَةَ} أي الردة والرجعة إلى الكفر ومقاتلة المسلمين «لَأَتَوها»، لجاؤها وفعلوها. وقرئ {لَاٰتَوْهَا}، لأعطوها. {وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَآ} وما ألبثوا إعطاءها {اِلَّا يَسِيرًا} ريثما يكون السؤال والجواب من غير توقف. أو وما لبثوا بالمدينة بعد ارتدادهم إلا يسيرًا، فإن الله يهلكهم.

[٦٢٥] والمعنى: أنهم يتعللون بإعوار بيوتهم، ويتمحلون ليفروا عن نصرة رسول الله ﷺ والمؤمنين، وعن مصافة الأحزاب الذين ملؤوهم هولًا ورعبًا؛

bu birleşik ordu onlara saldırıp topraklarını ve yurtlarını ellerinden alsa ve küfre dönmeleri istense ve onlara "Müslümanların karşısına geçin!" dense, o zaman hiçbir bahane ileri sürmeden koşa koşa bunu yerine getirirlerdi! Bu ise, İslam'a karşı olmalarından, Müslümanlardan şiddetle nefret etmelerinden, küfrü sevip inkâr taraftarlarıyla birlikte olmaya can atmalarından kaynaklanmaktadır.

15. Oysa gerçek şu ki; daha önce, arkalarını dönüp kaçmayacaklarına dair Allah'a söz vermişlerdi... ki Allah'la yapılan ahit mutlaka sorulur.

16. De ki: Firar etmek size hiçbir yarar sağlamayacaktır; şayet ölümden veya öldürülmekten kaçtığınızı düşünüyorsanız, bu takdirde bile hayatta kalabileceğiniz süre çok az olacaktır!

[626] İbn Abbas Akabe gecesinde Medinelilerin, kendilerini koruduklları her şeyden Hazret-i Peygamber'i de koruyacaklarına dair söz verdiklerini nakletmiştir. Bunların, Bedir savaşında bulunmayan ve daha sonra "İleride Allah bize bir savaş gösterirse elbette savaşırız!" diyenler oldukları da söylenmiştir. İbn İshak [v. 151/768] da bunların Uhud savaşında yaşanan sıkıntıdan sonra bir daha asla firar etmeyeceklerine dair söz verenler olduğunu rivayet etmiştir.

[627] "Sorulur" gereğinin yerine getirilmesi istenir ve icap eder.

[628] "Firar etmek" mutlaka başınıza gelecek olan ölme veya öldürülme konusunda "size hiçbir yarar sağlamayacaktır." Firar -farazā- bir yarar sağlayacak olsa da ölümünüz ertelense bile, bu erteleme ancak çok az bir zaman için olacaktır. Rivayete göre, Mervanilerden biri eğik bir duvarın yanından hızlı bir şekilde geçmiş. Kendisine bu âyet okununca da "İşte biz de o az zamanı istiyoruz!" demiş.

17. De ki: Allah sizin için bir kötülük murad etse, O'na karşı sizi kim koruyabilir? -Ya da bir rahmet murad etse (bunu kim engelleyebilir)?- Allah'tan başka ne bir velî ne de bir yardımcı bulabilirler.

[629] **Şayet** "Rahmet nasıl korumada kötülükle bir tutulmuştur. Oysa koruma sadece kötülük için söz konusu olabilir?" **dersen şöyle derim**: Bu, "Size bir rahmet murat eder de başınıza bir kötülük gelirse" demektir. Dolayısıyla, şairin

[Savaşta eşini gördüm] kılıç ve kargı kuşanmış vaziyette…

وهؤلاء الأحزاب كما هم لو كبسوا عليهم أرضهم وديارهم وعرض عليهم الكفر وقيل لهم كونوا على المسلمين، لسارعوا إليه وما تعللوا بشيء، وما ذاك إلا لمقتهم الإسلام. وشدة بغضهم لأهله، وحبهم الكفر وتهالكهم على حزبه.

١٥-﴿وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللّٰهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُوَلُّونَ الْاَدْبَارَ وَكَانَ عَهْدُ اللّٰهِ مَسْؤُلًا﴾

١٦-﴿قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْفِرَارُ اِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ اَوِ الْقَتْلِ وَاِذًا لَا تُمَتَّعُونَ اِلَّا قَلِيلًا﴾ ٥

[٦٢٦] عن ابن عباس: عاهدوا رسول الله ﷺ ليلة العقبة أن يمنعوه مما يمنعون منه أنفسهم. وقيل: هم قوم غابوا عن بدر فقالوا: لئن أشهدنا الله قتالًا لنقاتلنّ! وعن محمد بن إسحق عاهدوا يوم أحد أن لا يفرّوا بعد ما نزل فيهم ما نزل.

١٠ [٦٢٧] {مَسْؤُلًا} مطلوبًا مقتضى حتى يوفى به.

[٦٢٨] {لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْفِرَارُ} مما لا بدّ لكم من نزوله بكم من حتف أنف أو قتل. وإن نفعكم الفرار مثلًا فمنعتم بالتأخير لم يكن ذلك التمتيع إلا زمانًا قليلًا. وعن بعض المروانية أنه مرّ بحائط مائل فأسرع، فتليت له هذه الآية فقال: ذلك القليل نطلب.

١٥ ١٧-﴿قُلْ مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِمُكُمْ مِنَ اللّٰهِ اِنْ اَرَادَ بِكُمْ سُوءًا اَوْ اَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا﴾

[٦٢٩] فإن قلت: كيف جعلت الرحمة قرينة السوء في العصمة، ولا عصمة إلا من السوء؟ قلت: معناه أو يصيبكم بسوء إن أراد بكم رحمة، فاختصر الكلام وأجرى مجرى قوله:

٢٠ مُتَقَلِّدًا سَيْفًا وَرُمْحَا ۞

beytinde olduğu gibi ifadede ihtisar yapılmıştır.[1] Veya korumada engelleme anlamı bulunduğu için, ikinci ifade birinciye hamledilmiştir.[2]

18. Allah, içinizden kimlerin, yandaşlarına; "Haydi yanımıza gelin!" diyerek insanları (vatan savunmasından) alıkoymaya çalıştığını çok iyi biliyor! Az bir çıkış hariç savaşa gelmezler!

[630] "Alıkoyanlar" Hazret-i Peygamber'den uzaklaştıranlar ki münafıklardır. Hazret-i Peygamber'in Ensārından Medineli "yandaşlarına" şöyle diyorlardı: Muhammed ve adamları bir kellenin doyurabileceği az sayıda insandır; çok olsalar bile Ebu Süfyan ile adamları onların işini bitirirler! Haydi bırakın şunları da bizim yanımıza gelin! Yani kendinizi bize yaklaştırın. هَلُمَّ إلينا kullanımı, *helümme*yi müfred ve cemi hallerinde aynı şekilde telaffuz eden Hicazlıların kullanımıdır. Temim kabilesi ise, *helümme ya racül* ve *helümmû ya ricâl* derler. Helümme; *uhdur* ve *karrib* gibi müteaddî bir fiilin adlandırıldığı bir 'ses'tir. [Örneği:] قُلْ هَلُمَّ شُهَدَاءَكُمُ ("De ki: Şahitlerinizi getirin!" [En'âm 6/150])

[631] إلا قليلًا yani "az bir çıkış hariç" müminlerle beraber çıkmazlar. Onlarla birlikte oldukları hissini verirler ama, "çok az savaşırlar" [Ahzab 33/20] âyetinde ifade edildiği gibi, mecbur kaldıkları nadir zamanlar dışında savaş meydanına çıkıp savaştıklarını göremezsin.

19. (Geldiklerinde de) size karşı kıskançlık ederek (gelirler)... Korkutucu bir durum ortaya çıktığında, ölmek üzere olan biri gibi baygın baygın sana baktıklarını görürsün. Tehlike geçtiği zaman ise ganimet hırsıyla o sivri ve keskin dillerini size batırmaya başlarlar. Bunlar, iman etmiş değillerdir. Allah da yaptıklarını boşa çıkarmıştır... ki bu, Allah için çok kolaydır.

[632] "Size karşı kıskançlık ederek..." Yani savaş zamanında sizi esirgeyerek; kişinin, korku anlarında kendisini savunup kendisi uğrunda savaşan birine yaptığı gibi şefkatle etrafınızda dolaşırlar. Ve tıpkı ölüm sarhoşluğundan kurtulmak için veya zaaf göstererek ya da senin arkana saklanarak ölüm baygını gibi "sana bakarlar. Tehlike geçtiği" ve ganimet taksimine geçildiği "zaman ise" o esirgeme, koruma ve etrafınızda dönmenin yerini menfaat -yani mal ve ganimet- alır da o eski [ezik/korkak] hali unutur ve karşınıza geçerek; "Bize payımızı verin! Biz de aynı saftaydık; sizinle birlikte biz de savaştık. Düşmanı sayemizde yendiniz; zaferi sayemizde kazandınız!" diye ileri geri konuşmaya başlar.

---

1 Kılıç için kullanılan *taklîd* [takınma] fiili kargı için de kullanılmıştır; oysa onun fiili ayrıdır. / ed.

2 Yani hayrın esirgenmesi/verilmemesi koruma fiili ile ifade edilmiştir. / ed.

أو حمل الثاني على الأوّل لما في العصمة من معنى المنع.

١٨-﴿قَدْ يَعْلَمُ اللّٰهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ وَالْقَٓائِلِينَ لِاِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ اِلَيْنَا وَلَا يَأْتُونَ الْبَأْسَ اِلَّا قَلِيلًا﴾

[٦٣٠] {الْمُعَوِّقِينَ} المثبطين عن رسول الله ﷺ، وهم المنافقون؛ كانوا يقولون {لِاِخْوَانِهِمْ} من ساكني المدينة من أنصار رسول الله ﷺ: ما محمد وأصحابه إلا أكلة رأس، ولو كانوا لحمًا لالتهمهم أبو سفيان وأصحابه، فخلوهم و{هَلُمَّ اِلَيْنَا} أي قربوا أنفسكم إلينا. وهي لغة أهل الحجاز: يسوّون فيه بين الواحد والجماعة. وأمّا تميم فيقولون: هلمّ يا رجل، وهلموا يا رجال. وهو صوت سمي به فعل متعدّ مثل احضر وقرب. {قُلْ هَلُمَّ شُهَدَٓاءَكُمُ} [الأنعام: ١٥٠]

[٦٣١] {اِلَّا قَلِيلًا} إلا اتيانًا قليلًا يخرجون مع المؤمنين يوهمونهم أنهم معهم، ولا تراهم يبارزون ويقاتلون إلا شيئًا قليلًا إذا اضطرّوا إليه، كقوله {مَا قَاتَلُٓوا اِلَّا قَلِيلًا} [الأحزاب: ٢٠].

١٩-﴿اَشِحَّةً عَلَيْكُمْ فَاِذَا جَٓاءَ الْخَوْفُ رَاَيْتَهُمْ يَنْظُرُونَ اِلَيْكَ تَدُورُ اَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُغْشٰى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَاِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلَقُوكُمْ بِاَلْسِنَةٍ حِدَادٍ اَشِحَّةً عَلَى الْخَيْرِ اُولٰٓئِكَ لَمْ يُؤْمِنُوا فَاَحْبَطَ اللّٰهُ اَعْمَالَهُمْ وَكَانَ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسِيرًا﴾

[٦٣٢] {اَشِحَّةً عَلَيْكُمْ} في وقت الحرب أضناء بكم، يترفرفون عليكم كما يفعل الرجل بالذاب عنه المناضل دونه عند الخوف. {يَنْظُرُونَ اِلَيْكَ} في تلك الحالة كما ينظر المغشيّ عليه من معالجة سكرات الموت حذرًا أو خورًا ولواذًا بك. فإذا ذهب الخوف وحيزت الغنائم ووقعت القسمة نقلوا ذلك الشحّ وتلك الضنة والرفرفة عليكم إلى الخير - وهو المال والغنيمة - ونسوا تلك الحالة الأولى، واجترأوا عليكم وضربوكم بألسنتهم، وقالوا: وفِّروا قسمتنا، فإنا قد شاهدناكم وقاتلنا معكم، وبمكاننا غلبتم عدوّكم وبنا نصرتم عليهم!

[633] أشحةً kelimesi hal olduğu için veya zem ifade etmek üzere mansūb olmuştur. Tâ merfû‘ olarak eşihhatün şeklinde de okunmuştur. سلقوكم kelimesi de [Sād ile] salekūküm okunmuştur.

[634] **Şayet** “Münafığın ameli mi vardır ki boşa gitmiş olsun?” **dersen şöyle derim:** “Hayır, fakat bazı kimselerin kalbin onayı olmasa da sadece dile iman etmenin iman sayılabileceğini ve münafığın yaptığı amellerin onun için değerlendirilebileceğini düşünme ihtimaline binaen eğitim amacıyla böyle bir ifadede bulunulmuş ve onun dille imanının geçerli olmadığı ve işlediği amellerin bir değer taşımadığı beyan edilmiştir. Burada, mükellef işin temelini sağlam yapmaya yani, sahih imana yöneltilmekte ve sahih bir ma‘rifet olmaksızın yapılan pek çok amelin temelsiz bir bina gibi olduğu ve Allah katında yok hükmünde olduğu ihtar edilmektedir.

[635] “Peki, ‘Bu, Allah için çok kolaydır.’ ne demek? Allah için her şey kolay değil mi?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası şudur: Amelleri boşa gitmeye lâyıktır; çünkü bunların boşa gitmesi için gerektirici sebepler bulunmaktadır; bunu engelleyecek bir mani de yoktur.

20. Düşman birliklerinin henüz gitmediğini zannediyorlardı. Bu birlikler yeniden gelecek olsa, çöle çekilip (sizi) insanlara sorarak bedevîlerle birlikte kalmayı tercih ederlerdi! Zaten, aranızda bulunsalar da pek azı dışında vuruşmazlardı.

[636] [Münafıklar] “düşman birliklerinin” hezimete uğramadığını “zannediyorlardı;” oysa darmadağın olmuşlardı! Şiddetli korkuları ve aşırı korkaklıkları yüzünden hendeği terketmiş Medine’ye doğru yola revan olmuşlardı. “Bu birlikler” bir kez daha “gelecek olsa” bu defa başlarına gelenlerden korktukları için, çöle çıkarak, kendilerinden olup da Medine tarafından gelen herkese sizinle ilgili haberleri, başınızdan geçenleri “sorarak” orada bedeviler arasında olmayı temenni ederlerdi. “Zaten” Medine’ye dönmeyip, “aranızda bulunsalar da” bir çarpışma meydana gelseydi, canla başla değil riyakârca ve şan şöhret olsun için savaşırlardı!

[637] [بادون] *gâzin-guzzen* örneğinde olduğu gibi, *bâdin* kelimesinin cem‘i olarak *fu“al* kalıbında *büdden* şeklinde de okunmuştur. el-Iklîd müellifinin rivayetine göre, *adiyy* vezninde *bediyyen* şeklinde de okunmuştur.

[٦٣٣] ونصب {أَشِحَّةً} على الحال أو على الذمّ. وقرئ «أشحة»، بالرفع. و«صلقوكم»، بالصاد.

[٦٣٤] فإن قلت: هل يثبت للمنافق عمل حتى يرد عليه الإحباط؟ قلت: لا، ولكنه تعليم لمن عسى يظن أنّ الإيمان باللسان إيمان وإن لم يوطئه القلب، وأن ما يعمل ٥ المنافق من الأعمال يجدي عليه، فبين أنّ إيمانه ليس بإيمان، وأنّ كل عمل يوجد منه باطل. وفيه بعث على إتقان المكلف أساس أمره وهو الإيمان الصحيح، وتنبيه على أن الأعمال الكثيرة من غير تصحيح المعرفة كالبناء على غير أساس، وأنها مما يذهب عند الله هباء منثورًا.

[٦٣٥] فإن قلت: ما معنى قوله {وَكَانَ ذَٰلِكَ عَلَى اللهِ يَسِيرًا} وكل شيء عليه يسير؟ ١٠ قلت: معناه أن أعمالهم حقيقة بالإحباط، تدعو إليه الدواعي، ولا يصرف عنه صارف.

٢٠-﴿يَحْسَبُونَ الْأَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُوا وَإِنْ يَأْتِ الْأَحْزَابُ يَوَدُّوا لَوْ أَنَّهُمْ بَادُونَ فِي الْأَعْرَابِ يَسْأَلُونَ عَنْ أَنْبَائِكُمْ وَلَوْ كَانُوا فِيكُمْ مَا قَاتَلُوا إِلَّا قَلِيلًا﴾

[٦٣٦] {يَحْسَبُونَ} أنّ الأحزاب لم ينهزموا، وقد انهزموا؛ فانصرفوا عن الخندق إلى المدينة راجعين لما نزل بهم من الخوف الشديد ودخلهم من الجبن المفرط. ١٥ {وَإِنْ يَأْتِ الْأَحْزَابُ} كرّة ثانية تمنوا لخوفهم مما منوا به هذه الكرّة أنهم خارجون إلى البدو حاصلون بين الأعراب {يَسْأَلُونَ} كل قادم منهم من جانب المدينة عن أخباركم وعما جرى عليكم. {وَلَوْ كَانُوا فِيكُمْ} ولم يرجعوا إلى المدينة وكان قتال لم يقاتلوا إلا تعِلَّةً رياء وسمعة.

[٦٣٧] وقرئ «بدّى»، على فُعَّل جمع باد، كغاز وغزَّي؛ وفي رواية صاحب الإقليد ٢٠ «بَديّ»، بوزن عديّ.

[638] (يسألون [sorarlar] ifadesi) *yetesâelûne* [birbirlerine sorarlar] anlamında *yessâelûne* okunmuştur; yani "Ne duydun?" "Sana ne haber geldi?" diye birbirlerine -veya bedevilere- sorarlar. Tıpkı "Ay'ı gördüm" anlamında *raeytü'l-hilâle* ve *terâeynâhu* denilmesi gibi.

21. Gerçek şu ki; sizin için, -yani, Allah'a ve o 'Son Gün'e yönelik endişe ve ümitleri bulunanlar ve Allah'ı çokça zikredenler için- Allah Resulünde güzel bir örneklik vardır.

[639] Kendinize Hazret-i Peygamber'i örnek almanız, ona yardım edip kendisiyle birlikte sebat etmeniz gerekirdi. Nitekim o, cihada sabretme ve savaş meydanında sebat gösterme konusunda size örnek olmuştu; öyle ki Uhud savaşında küçük azı dişi kırılmış ve yüzü yaralanmıştı.

[640] **Şayet** "لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللهِ إِسْوَةٌ حَسَنَةٌ ifadesinin hakikati nedir? [İsve] *üsve* şeklinde de okunmaktadır."[1] **dersen şöyle derim:** Burada iki ihtimal vardır. Birincisi, Peygamber'in zatında güzel bir örnek -yani liderlik- olmasıdır; o örnek alınan yani kendisine uyulan bir kişidir. Nitekim *fi'l-beydati işrûne mennen hadîdin* [Yumurtada yirmi men demir vardır.] dersin; haddizatında yumurtadaki demir bu kadardır. İkincisi ise, Peygamber'de örnek alınmaya, tâbi olunmaya lâyık bir haslet olmasıdır ki bu da, onun örnek alınmasıdır.

[641] "Allah'a yönelik ümit ve korkuları bulunanlar" ifadesi "sizin için" ifadesinden bedeldir. Tıpkı "Zayıf görülenler yani onlardan iman edenler için" [A'râf 7/75] âyetindeki gibi. "Allah'a ve Son Gün'e yönelik ümidi olanlar" ibaresi *racevtü Zeyden ve fadlehû* yani "Zeyd'in ikramını ümit ettim." tabiri gibidir. Veya Allah'ın günlerinden, özellikle de 'son gün'den yana ümit ve korkusu olanlar anlamındadır; recâ ümit veya korku anlamındadır.

[642] "Ve Allah'ı çokça zikredenler…" Allah Teâlâ burada *recâ*yı çokça tâat ve salih amelleri bolca yapmayla birlikte zikretmiştir ki, Peygamber (s.a.)'i örnek alan, böyle olmalı demektir.

22. Müminler ise o birlikleri gördüklerinde; "İşte Allah ve Resulünün bize vaat ettiği şey budur! Allah ve Resulü doğru söylemiş!" dediler ve bu, onların sadece iman ve teslimiyetini artırdı.

---

1 Yani *üsve* kıraatine göre "Allah Resulünde sizin için 'örnek' var." denmiş olmaktadır; oysa örnek Peygamber'in bizzat kendisidir, onda olan bir şey değildir; aksine onda örnek***lik*** (*isve*) bulunmaktadır. / ed.

[٦٣٨] و«يسَّاءلون»، أي يتساءلون. ومعناه: يقول بعضهم لبعض: ماذا سمعت؟ ماذا بلغك؟ أو يتساءلون الأعراب. كما تقول: رأيت الهلال وتراءيناه.

٢١-﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللهَ وَالْيَوْمَ الْاٰخِرَ وَذَكَرَ اللّٰهَ كَثِيرًا﴾

٥ [٦٣٩] كان عليكم أن تواسوا رسول الله ﷺ بأنفسكم فتوازروه وتثبتوا معه، كما آساكم بنفسه في الصبر على الجهاد والثبات في مرحى الحرب، حتى كسرت رباعيته يوم أحد وشجّ وجهه.

[٦٤٠] فإن قلت: فما حقيقة قوله {لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللهِ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ}، وقرئ «أسوة» بالضم؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أنه في نفسه أسوة حسنة، أي قدوة، ١٠ وهو الموتسى أي المقتدى به، كما تقول: في البيضة عشرون منا حديد، أي هي في نفسها هذا المبلغ من الحديد. والثاني: أن فيه خصلة من حقها أن يؤتسى بها وتتبع، وهي المواساة بنفسه.

[٦٤١] {لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللّٰهَ} بدل من {لكم}، كقوله {لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ} [الأعراف: ٧٥] يرجو اللّٰه واليوم الآخر. من قولك رجوت زيدًا وفضله، أي ١٥ فضل زيد، أو يرجو أيام الله واليوم الآخر خصوصًا. والرجاء بمعنى الأمل أو الخوف.

[٦٤٢] {وَذَكَرَ اللّٰهَ كَثِيرًا} وقرن الرجاء بالطاعات الكثيرة والتوفّر على الأعمال الصالحة، والمؤتسِي برسول الله ﷺ من كان كذلك.

٢٢-﴿وَلَمَّا رَاَ الْمُؤْمِنُونَ الْاَحْزَابَ قَالُوا هٰذَا مَا وَعَدَنَا اللّٰهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ اِلَّا إيمَانًا وَتَسْلِيمًا﴾

[643] "Yoksa siz, sizden öncekilerin benzeri sizin de başınıza gelmeden Cennet'e girivereceğinizi mi sanmıştınız?!" [Bakara 2/214] âyetinde Allah Teâlâ, Müslümanlara ileride çok sıkıntılı zamanlar geleceğini, öyle ki kendisinden imdat ve yardım isteyeceklerini vaat etmişti. Bu birlikler gelip de sarsıldıkları o şiddetli korku ve telaşa kapıldıklarında, "İşte Allah ve Resulünün bize vaat ettiği şey budur!" dediler ve cennete ve zafere yakinen inandılar. İbn Abbas'dan rivayet edildiğine göre, Hazret-i Peygamber onlara düşman birliklerinin dokuz veya on günde -yani dokuz veya on günün sonunda- geleceğini söylemişti. Ashab, onların söz konusu vakitte geldiklerini görünce, bu ifadeyi söylediler. هذا (bu) ifadesi, *hatb* veya *belâ* [gibi müzekker bir kelimeye] işarettir.[1]

[644] Allah'a ve vaatlerine "imanlarını" ve O'nun kaza ve kaderine "teslimiyetlerini."

23. Müminlerden öyle 'er'ler vardır ki; Allah'la yaptıkları ahde sadakat göstermişler; hiçbir şekilde değiştirmemişlerdir. -Bir kısmı bu uğurda canını vermiştir; bir kısmı ise (vermeyi) beklemektedir.-

24. Böylece, Allah doğruları doğruluklarıyla mükâfatlandıracak; münafıklara da dilerse azap edecek ya da tevbelerini kabul edecektir. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[645] Ashaptan bazıları -ki bunlar Osman b. Affan, Sa'îd b. Zeyd, Hamza, Mus'ab b. Umeyr ve diğer bazı kimselerdi- ileride Hazret-i Peygamber'le birlikte bir savaşa katılacak olurlarsa sebat gösterecekleri ve şehit oluncaya kadar savaşacaklarına ahdetmişlerdi. "Bir kısmı" yani Hamza ve Mus'ab "bu uğurda canını vermiştir. Bir kısmı" yani Osman ve Talha "ise (vermeyi) beklemektedir." Bir rivayette Hazret-i Peygamber "Yeryüzünde dolaşan bir şehide bakmak isteyen, Talha'ya baksın!" [*Ebû Dâvûd*, "Menâkıb", 22] buyurmuştur.

[646] **Şayet** "*Kadâ'u'n-nahb* (borç ödeme) ne demektir?" **dersen şöyle derim:** Bu ibare ölümü ifade etmektedir; çünkü her canlı mutlaka ölmektedir. Dolayısıyla, ölüm insanın boynunda bir borç gibidir. Kişi öldüğü zaman borcunu ödemiş, yani adağını yerine getirmiş olur. "Bir kısmı bu uğurda canını vermiştir" ifadesi şehit olarak ölme anlamına geldiği gibi, Hazret-i Peygamber'le beraber [savaş meydanında] sebat etme sözünü yerine getirme anlamına da gelir.

1 Yani "bu" dert ve bela, "Allah ve Resulünün bize vaat ettiği şeydir." / ed.

[٦٤٣] وعدهم الله أن يزلزلوا حتى يستغيثوه، ويستنصروه في قوله {اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ} [البقرة: ٢١٤] فلما جاء الأحزاب وشخص بهم واضطربوا ورعبوا الرعب الشديد قالوا: {هٰذَا مَا وَعَدَنَا اللّٰهُ وَرَسُولُهُ}، وأيقنوا بالجنة والنصر. وعن ابن عباس ﵄ قال: قال النبي ﷺ لأصحابه:
٥ إنّ الأحزاب سائرون إليكم تسعًا أو عشرًا، أي في آخر تسع ليال أو عشر، فلما رأوهم قد أقبلوا للميعاد قالوا ذلك. وهذا إشارة إلى الخطب أو البلاء.

[٦٤٤] {إِيمَانًا} بالله وبمواعيده {وَتَسْلِيمًا} لقضاياه وأقدارِه ٢٣

٢٣-﴿مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللّٰهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضٰى نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا﴾

١٠ ٢٤-﴿لِيَجْزِيَ اللّٰهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ اِنْ شَاءَ اَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[٦٤٥] نذر رجال من الصحابة أنهم إذا لقوا حربًا مع رسول الله ﷺ ثبتوا وقاتلوا حتى يستشهدوا. وهم عثمان بن عفان، وطلحة بن عبيد الله، وسعيد بن زيد بن عمرو بن نفيل، وحمزة، ومصعب بن عمير، وغيرهم رضي الله عنهم. {فَمِنْهُمْ مَنْ قَضٰى
١٥ نَحْبَهُ} يعني حمزة ومصعبًا، {وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ} يعني عثمان وطلحة. وفي الحديث: من أحب أن ينظر إلى شهيد يمشي على وجه الأرض فلينظر إلى طلحة.

[٦٤٦] فإن قلت: ما قضاء النحب؟ قلت: وقع عبارة عن الموت؛ لأنّ كل حي لا بدّ له من أن يموت، فكأنه نذرٌ لازم في رقبته، فإذا مات فقد قضى نَحْبه، أي نذْرَه. وقوله {فَمِنْهُمْ مَنْ قَضٰى نَحْبَهُ} يحتمل موته شهيدًا، ويحتمل وفاءه بنذره من الثبات
٢٠ مع رسول الله ﷺ.

[647] **Şayet** “صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللهَ عَلَيْهِ (Allah’la yaptıkları ahde doğru söylemişler.) ifadesinin hakikati nedir?” **dersen şöyle derim:** Biri doğru ve yalan söylediği zaman *sadekanî ahûke ve kezebenî* [‘Kardeşin bana doğru söyledi’; ‘... yalan söyledi.’] denir. Keza *sadekanî fî sinni bekrihî* [Elindeki yavru devenin yaşı hakkında bana doğru söyledi.] anlamında *sadekanî sinne bekrihî* şeklinde bir tabir vardır ki burada harf-i cer atılmış ve fiille mef'ûl bir araya getirilmiştir. Dolayısıyla, صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللهَ عَلَيْهِ cümlesi, ya [hazf u îsāl yapılan] *sinne* durumunda olacak veya üzerinde muâhede olunan şeye mecazen doğru söylenmiş olacak. Üzerinde sözleşilen şeye adeta “Seni yerine getireceğiz.” demişler de onu yerine getirmiş ve ona doğru söylemişler gibi. Sözlerinde durmamış olsalardı, ona yalan söylemiş olacaklardı.

[648] Şehit olanlar da, şehit olmayı bekleyenler de ahitlerini “değiştirmediler;” tağyir etmediler. Nitekim Talha Uhud Savaşında Hazret-i Peygamber’in yanında sebat etmiş ve elinden yaralanmıştı da, Hazret-i Peygamber onun hakkında *evcebe Talhatü* [Talha cenneti hak etti!] buyurmuştu.

[649] Burada, ahdini bozan münafıklarla kalbinde hastalık bulunan [zayıf imanlı]lara tariz vardır. (ليجعل... [“Böylece...”]) Münafıklar sanki kötü sonu istemiş ve ahitlerini bozmak sûretiyle onu tercih etmiş, ahdine sadakat gösterenler de bu hareketleriyle doğruluğun sonucunu murat etmişlerdir; çünkü her iki taraf da davranışının sevap ve ikap şeklindeki sonucuna doğru sevk edilmişlerdir. Sanki her ikisi de sonucu isteme ve o doğrultuda davranma hususunda eşit durumdadırlar.

[650] Ve “isterse” -yani tevbe etmezlerse- onlara azap eder “veya” tevbe ederlerse de “tevbelerini kabul eder.”

25. Sonuçta; nankörce inkâr edenleri Allah bir hayra nail olamadan kinleriyle geri çevirmiş; Allah müminlerin savaşmasına gerek bırakmamıştır. Allah kuvvetlidir, ‘mutlak izzet sahibi’dir (Kavî, Azîz).

26. Ehl-i Kitap’tan bunlara destek verenleri de kalplerine korku salarak kalelerinden indirdi... ki (bunları ‘vatana ihanet’ suçundan yargılayıp) kimini öldürüyor, kimini ise esir alıyordunuz.

27. Ve onların yerlerine-yurtlarına, mallarına ve ayak basmadığınız topraklara sizi vâris kıldı. Allah her şeye kadirdir.

[٦٤٧] فإن قلت: فما حقيقة قوله {صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللهَ عَلَيْهِ}؟ قلت: يقال: صدقني أخوك وكذبني، إذا قال لك الصدق والكذب. وأمّا المثل: صدقني سنَّ بكره، فمعناه: صدقني في سن بكره، بطرح الجار وإيصال الفعل. فلا يخلو {مَا عَاهَدُوا اللهَ عَلَيْهِ} إما أن يكون بمنزلة السنّ في طرح الجار، وإمّا أن يجعل المعاهد عليه مصدوقًا على المجاز، كأنهم قالوا للمعاهد عليه: سنفي بك، وهم وافون به فقد صدقوه، ولو كانوا ناكثين لكذبوه ولكان مكذوبًا.

[٦٤٨] {وَمَا بَدَّلُوا} العهد ولا غيروه، لا المستشهد ولا من ينتظر الشهادة. ولقد ثبت طلحة مع رسول الله ﷺ يوم أُحد حتى أصيبت يده، فقال رسول الله ﷺ: أوجب طلحة!

[٦٤٩] وفيه تعريض بمن بدلوا من أهل النفاق ومرض القلوب؛ جعل المنافقون كأنهم قصدوا عاقبة السوء وأرادوها بتبديلهم، كما قصد الصادقون عاقبة الصدق بوفائهم؛ لأنّ كلا الفريقين مسوق إلى عاقبته من الثواب والعقاب، فكأنهما استويا في طلبهما والسعي لتحصيلهما.

[٦٥٠] ويعذبهم {إِنْ شَاءَ} إذا لم يتوبوا، {أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ} إذا تابوا.

٢٥-﴿وَرَدَّ اللهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا وَكَفَى اللهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللهُ قَوِيًّا عَزِيزًا﴾

٢٦-﴿وَأَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِيهِمْ وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ فَرِيقًا تَقْتُلُونَ وَتَأْسِرُونَ فَرِيقًا﴾

٢٧-﴿وَأَوْرَثَكُمْ أَرْضَهُمْ وَدِيَارَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ وَأَرْضًا لَمْ تَطَئُوهَا وَكَانَ اللهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا﴾

[651] "Allah nankörce inkâr edenleri" yani düşman birliklerini "kinleriyle" yani -تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ- ("yağıyla birlikte biter / yetişir." [Mu'minûn 23/20]) âyetinde olduğu gibi- kinli olarak, "bir hayra nail olamadan" yani bir zafer elde edemeden "geri çevirmiştir." Bu iki ifade tedâhül veya te'âkub sûretiyle haldir.[1] Ayrıca, ikinci cümle birinciyi açıklamak için olabileceği gibi, isti'naf da olabilir.

[652] "Allah" rüzgârla ve meleklerle "müminlerin savaşmasına gerek bırakmamıştır."

[653] "Allah" Ehl-i Kitap'tan, birleşik orduya yardım edenleri *sīsıyye*lerinden yani "kalelerinden indirdi." *Sīsıyyetun* [çğl. *sayâsıyyu*] kendisiyle korunulan binadır. Nitekim boğa ve geyiğin boynuzuna ve horozun bacağındaki pençeye *sīsıyyetun* denir; çünkü bunlarla korunulmaktadır.

[654] Rivayete göre, düşman ordularının hezimete uğradığı ve Müslümanların Medine'ye dönüp silahlarını bıraktıkları gecenin sabahında Cebrail, yüzü ve eğeri tozlu vaziyetteki atı Hayzum'un üzerinde Peygamber'in yanına gelmişti. Hazret-i Peygamber "Nedir bu hal?" deyince, "Kureyş'i takipten geliyorum!" diye cevap vermişti. Hazret-i Peygamber atın yüzündeki ve eğerindeki tozları silmeye başlamıştı. Cebrail devamla; "Ya Rasûlâllah! Melekler silah bırakmadılar. Allah, Kurayzaoğullarının üzerine gitmeni emrediyor. Ben de onlara gitmekteyim. Allah onların hesabını görecek! Onlar sizin nasibinizdir!" demişti... İşte Peygamber bunun üzerine tellal çıkartıp "Allah ve Resulünün emrini işitip itaat eden herkes Kurayzaoğulları [yurdu]na varmadan ikindi namazını kılmasın!" diye ilan ettirmişti; pek çok sahabi de ikindi namazını ancak yatsı vaktinde kılabilmişlerdi. Hazret-i Peygamber Kurayzaoğullarını yirmi beş gün kuşatma altında tuttu. Kurayzaoğulları sonunda teslim oldular. Hazret-i Peygamber "Hakkınızda benim vereceğim hükme göre teslim olun!" diye teklif etti, fakat kabul etmediler. "Sa'd b. Mu'âz'ın hükmüne göre teslim olun o halde!" dedi. Buna razı oldular. Sa'd da "Onlar hakkında; savaşanlarının öldürülmesi, çocuk ve kadınlarının esir alınmasına hükmediyorum!" deyince Hazret-i Peygamber tekbir getirdi ve "Yedi kat göklerin üstünden, Allah'ın hükmüyle hükmettin!" dedi. Hazret-i Peygamber daha sonra onları kalelerinden indirdi; Medine pazarında bir kanal kazdırdı

1 Yani "kinleriyle birlikte" ve "bir hayra nail olamadan" ifadeleri, içiçe hal olabilecekleri gibi, peşpeşe iki farklı hal de olabilir. / ed.

[٦٥١] {وَرَدَّ اللهُ الَّذِينَ كَفَرُوا} الأحزابَ {بِغَيْظِهِمْ} مغيظين، كقوله {تَنبُتُ بِالدُّهْنِ} [المؤمنون: ٢٠]. {لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا} غير ظافرين، وهما حالان بتداخل أو تعاقب. ويجوز أن تكون الثانية بيانًا للأولى أو استئنافًا؟

[٦٥٢] {وَكَفَى اللهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ} بالريح والملائكة.

٥ [٦٥٣] {وَأَنْزَلَ الَّذِينَ} ظاهروا الأحزابَ من أهل الكتاب {مِنْ صَيَاصِيهِمْ} من حصونهم. والصيصيّة ما تحصن به. يقال لقرن الثور والظبي: صيصية، ولشوكة الديك، وهي مخلبه التي في ساقه، لأنه يتحصن بها.

[٦٥٤] روي أنّ جبريل عليه السلام أتى رسول الله ﷺ - صبيحة الليلة التي انهزم فيها الأحزاب ورجع المسلمون إلى المدينة ووضعوا سلاحهم - على فرسه الحيزوم، والغبار على وجه الفرس وعلى السرج، فقال: ما هَذَا يا جبريلُ؟ قال: من متابعة قريش! فجعل رسول الله ﷺ يمسح الغبار عن وجه الفرس وعن السرج، فقال: يا رسول الله، إن الملائكة لم تضع السلاح، إن الله يأمرُك المسير إلى بني قريظة وأنا عامد إليهم، فإن الله داقهم دق البيض على الصفا، وإنهم لكم طعمة. فأذن في الناس: أَن مَنْ كان سامعًا مطيعًا فلا يصلي العصرَ إلا في بني قريظةَ. فما صلى كثير من الناس العصر إلا بعد العشاء الآخرة، لقول رسول الله ﷺ؛ فحاصرهم خمسًا وعشرين ليلة حتى جهدهم الحصار، فقال لهم رسول الله ﷺ: تنزلون على حكمي؟ فأبوا، فقال: على حكم سعد بن معاذ؟ فرضوا به. فقال سعد: حكمت فيهم أن تقتل مقاتلهم وتسبي ذراريهم ونساؤهم. فكبر النبي ﷺ وقال: لقد حكمت بحكم الله من فوق سبعة أرقعة! ثم استنزلهم وخندق في سوق المدينة خندقًا،

ve kendilerini oraya götürüp boyunlarını vurdurdu.[1] Sayıları sekiz yüz-dokuz yüz civarındaydı. Altı yüz savaşçı ve yedi yüz esir oldukları da söylenmiştir.

[655] الرعْب Ayın'ı merfû' olarak *ru'ub* şeklinde, تأسرون de merfû' Sin ile *te'sürûne* şeklinde okunmuştur.

5 [656] Rivayete göre; Hazret-i Peygamber Kurayzalıların gayrimenkullerini Ensār'a değil, Muhacirlere dağıtmıştı; onların bundan rahatsız olmaları üzerine "Sizzaten kendi evinizdesiniz." buyurmuştu. Hazret-i Ömer'in "Ya Rasûlâllah! Bunları da Bedir savaşındaki gibi beşe bölseniz!" demesi üzerine; "Hayır; bu, diğer insanlara değil, yalnızca bana hediye edilmiştir." demişti.
10 Hazret-i Ömer "Allah ve Resulünün hükmüne razıyız!" diye karşılık vermişti.

[657] "Ve ayak basmadığınız topraklara" Hasan-ı Basrî [v. 110/728] bunun Pers ve Roma olduğunu söylerken, Katâde'nin [v. 117/735] "Biz buranın Mekke olduğunu söylerdik." dediği; Mukātil [b. Süleyman]'ın "Hayber", İkrime'nin ise "Kıyamete kadar fethedilecek her yer" dedikleri rivayet edilmiştir. Bunun,
15 Kurayza kadınları olduğu[2] iddiası ise Tefsire sokulan bid'atlerdendir.

28. Ey peygamber! Eşlerine de ki: Eğer dünya hayatını ve süsünü murad ediyorsanız, gelin, size bağışta bulunayım ve sizi (boşayıp) güzellikle salıvereyim.

29. Yok, Allah'ı, Resulünü ve Âhiret yurdunu murad ediyorsanız,
20 **içinizden ihsan üzere hareket edenlere Allah elbette büyük bir mükâfat hazırlamıştır.**

[658] Rivayete göre, Hazret-i Peygamber'in hanımları bir ara giyim kuşam ve daha iyi beslenme gibi dünyevi şeyler istemeye başlamışlardı ve birbirlerini kıskanmakta idiler. Bu durum Peygamber (s.a.)'i üzüyordu. İşte
25 âyet bunun üzerine nâzil oldu. Peygamber (s.a.) ilk önce, en çok sevdiği eşi olan Hazret-i Âişe ile görüşerek, kendisine bu âyeti okudu ve onu [boşanmak ve hanımı olarak devam etmek arasında] muhayyer bıraktı. Hazret-i Âişe de 'Allah ve Resûlü ile âhiret yurdunu' tercih etti. -Hazret-i Peygamber'in, bunun üzerine yüzünde bir sevinç hali görülmüştür.- Daha sonra,

1 Vatana ihanet eden Kurayzaoğulları kendi hukuklarına göre cezalandırılmışlardır! Tevrat'ta şöyle denmektedir: *"Bir kente saldırmadan önce, kent halkına barış önerin. Barış önerinizi benimser, kapılarını size açarlarsa, kentte yaşayanların tümü sizin için angaryasına çalışacak, size hizmet edecekler. Ama barış önerinizi geri çevirir, sizinle savaşmak isterlerse, kenti kuşatın. Tanrınız RAB kenti elinize teslim edince, orada yaşayan bütün erkekleri kılıçtan geçirin. Kadınları, çocukları, hayvanları ve kentteki her şeyi yağmalayabilirsiniz. Tanrınız RABB'ın size verdiği düşman malını kullanabilirsiniz. Yakınınızdaki uluslara ait olmayan sizden çok uzak kentlerin tümüne böyle davranacaksınız. Ancak Tanrınız RABB'ın miras olarak size vereceği bu halkların kentlerinde soluk alan hiçbir canlıyı yaşatmayacaksınız. Tanrınız RABB'ın size buyurduğu gibi, onları -Hitit, Amor, Kenan, Periz, Hiv ve Yevus [*Yebus?*] halklarını- tümüyle yok edeceksiniz. Öyle ki, ilahlarına taparken yaptıkları iğrençliklere uymayı size öğretemesinler, siz de Tanrınız RABB'a karşı günah işlemeyesiniz.* [Tesniye, 20/10-18]. /ed.

2 Yani kadın *arza* yani toprağa / tarlaya benzetilip, *vat'* kökündeki "cinsel ilişki" anlamı öne alınarak… / ed.

وقدمهم فضرب أعناقهم؛ وهم من ثمانمائة إلى تسعمائة. وقيل: كانوا ستمائة مقاتل وسبعمائة أسير.

[٦٥٥] وقرئ «الرعب»، بسكون العين وضمها. و«تأسرون»، بضم السين.

[٦٥٦] وروي أن النبي ﷺ جعل عقارهم للمهاجرين دون الأنصار، فقالت الأنصار في ذلك، فقال: إنكم في منازلكم! وقال عمر رضي الله عنه: أما تخمس كما خمست يوم بدر؟ قال: لا، إنما جعلت هذه لي طعمةً دون الناس. قال: رضينا بما صنع الله ورسوله.

[٦٥٧] {وَأَرْضًا} عن الحسن رضي الله عنه: فارس والروم. وعن قتادة رضي الله عنه: كنا نحدث أنها مكة. وعن مقاتل رضي الله عنه: هي خيبر. وعن عكرمة: كل أرض تفتح إلى يوم القيامة. ومن بدع التفاسير: أنه أراد نساءهم.

٢٨-﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِأَزْوَاجِكَ إِنْ كُنْتُنَّ تُرِدْنَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَ أُمَتِّعْكُنَّ وَأُسَرِّحْكُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا﴾

[٦٥٨] أردن شيئًا من الدنيا من ثياب وزيادة نفقة وتغاير، فغم ذلك رسول الله ﷺ فنزلت. فبدأ بعائشة رضي الله عنها - وكانت أحبهنّ إليه - فخيَّرها وقرأ عليها القرآن، فاختارت الله ورسوله والدار الآخرة، فرؤي الفرح في وجه رسول الله ﷺ، ثم

Peygamber'in diğer hanımları da aynı tercihte bulundular. Bunun üzerine, Allah Teâlâ Peygamber hanımlarını övdü ve "Bundan başka kadınlar(ı nikâhlamak) da, bunları başka eşlerle değiştirmek de sana helâl değil!" [Ahzâb 33/52] âyetini indirdi.[1]

[659] Yine, rivayete göre, Hazret-i Peygamber Âişe'ye "Sana bir şey söyleyeceğim. Bu konuda acele etme, annene babana danış, ondan sonra karar ver" [*Buhârî; Müslim*] demiş ve bu âyeti okumuştu. Hazret-i Âişe şöyle cevap verdi: "Bu konuda mı anneme babama danışacağım? Tabiî ki, Allah ve Resulü ile âhiret yurdunu tercih ediyorum!" Bir rivayete göre Hazret-i Âişe Peygamber'e "Benim seni tercih ettiğimi diğer hanımlarına söyleme" demiş; Hazret-i Peygamber ise "Allah beni zorluk çıkartan biri olarak değil, sadece tebliğci olarak gönderdi." [*Tirmizî*, "Tefsir", 65] buyurmuştur.

[660] **Şayet** "Boşanma konusunda muhayyer bırakmanın hükmü nedir?" **dersen şöyle derim:** Bir erkek eşine "tercihte bulun" der ve kadın da "kendimi tercih ettim" diye cevap verir veya erkek "kendini tercih et" der ve kadın da "ettim" derse, burada muhayyer bırakan erkeğin de, muhayyer bırakılan kadının da cümle içinde "kendi" kelimesini zikretmeleri gerekir. Bu durumda [cevabın, teklifin yapıldığı] meclis terkedilmeden veya teklifi dikkate almamaya delâlet eden bir şeyle meşgul olmadan verilmesini şart koşan Ebû Hanîfe ve talebelerine göre bir *bâin* talâk gerçekleşmiş olur. Cevabın ânında verilmesini şart koşan Şafiʻî'ye göre ise, *ricʻî* bir talâk vâki olur. Hazret-i Ömer ve İbn Mesʻûd'un görüşü de budur. Hasan-ı Basrî [v. 110/728], Katâde [v. 117/735] ve Zührî [v. 124/742] ise şöyle demişlerdir: Bu durumda kadın muhayyerdir; ister o mecliste isterse başka bir ortamda olsun. Kocasını tercih ederse [bütün] şehir hukukçularının icmâʻıyla herhangi bir talâk vâki olmaz. Bu konuda Hazret-i Âişe "Peygamber (s.a.) bizi muhayyer bıraktı; biz de onu tercih ettik ve Peygamber bunu bir talâk olarak kabul etmedi." [*Müslim*, "Talâk", 27] -bir rivayette ise- "Boşama oldu mu?" derken, Hazret-i Ali "Bu durumda kadın kocasını tercih ederse bir *ricʻî*, kendisini tercih ederse bir *bâin* talâk vâki olur." -bir başka rivayette ise- "kocasını tercih ederse bir şey vâki olmaz" demiştir.

[661] تَعالَ [Gelin] kelimesi aslında, yüksek bir yerdekinin aşağıdakine söylediği bir sözdür; ama zamanla çok kullanılır olmuş ve her mekânda söylenmeye başlamıştır. تَعالَيْنَ "*iradenizle* gelin, iki husustan birini tercih edin" demektir. Bununla, hanımlarının Peygamber'e 'bizzat gelmeleri' murat edilmemiştir. Tıpkı *akbele yuhāsımunî* [benimle kavga etmeye yöneldi], *zehebe yükellimunî* [benimle konuşmaya geçti] ve *kāme yüheddidünî* [beni tehdit etmeye kalktı] cümlelerinde olduğu gibi.

1 Bu âyette, Peygamber (s.a.)'in artık bu hanımlarından başkasıyla evlenemeyeceği değil, Ahzâb 33/50'de sayılan "dört grup" kadın dışındaki kadınlarla -meselâ Yahudi ve Hıristiyanlarla- evlenemeyeceği anlatılmaktadır. / ed.

اختارت جميعهنّ اختيارها، فشكر لهنّ اللهُ ذلك فأنزل {لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا اَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ اَزْوَاجٍ} [الأحزاب: ٥٢].

[٦٥٩] روي أنه قال لعائشة: إنّي ذاكر لك أمرًا، ولا عليك أن لا تعجلي فيه حتّى تستأمري أبويْكَ. ثم قرأ عليها القرآن فقالت: أفي هذا أستأمر أبويَّ!؟ فإنّي أريدُ اللهَ ورسولَهُ والدار الآخرةَ. وروي أنها قالت: لا تخبر أزواجك أني اخترتك، فقال: إنما بعثني الله مبلغًا ولم يبعثني متعنتًا.

[٦٦٠] فإن قلت: ما حكم التخيير في الطلاق؟ قلت: إذا قال لها اختاري، فقالت: اخترت نفسي، أو قال: اختاري نفسك، فقالت: اخترت، لا بد من ذكر النفس في قول المخير أو المخيرة - وقعت طلقة بائنة عند أبي حنيفة وأصحابه. واعتبروا أن يكون ذلك في المجلس قبل القيام أو الاشتغال بما يدل على الإعراض. واعتبر الشافعي اختيارها على الفور، وهي عنده طلقة رجعية؛ وهو مذهب عمر وابن مسعود. وعن الحسن وقتادة والزهري رضي الله عنهم: أمرها بيدها، في ذلك المجلس وفي غيره؛ وإذا اختارت زوجها لم يقع شيء بإجماع فقهاء الأمصار. وعن عائشة ﵂: خيرنا رسول الله ﷺ فاخترناه ولم يعده طلاقًا. وروي: أفكان طلاقًا!؟ وعن عليّ ﵁: إذا اختارت زوجها فواحدة رجعية، وإن اختارت نفسها فواحدة بائنة. وروي عنه أيضًا أنها إن اختارت زوجها فليس بشيء.

[٦٦١] أصل تعالَ أن يقوله من في المكان المرتفع لمن في المكان المستوطئ، ثم كثر حتى استوت في استعماله الأمكنة. ومعنى {تَعَالَيْنَ} أقبلن بإرادتكن واختياركن لأحد أمرين، ولم يرد نهوضهنّ إليه بأنفسهن. كما تقول: أقبل يخاصمني، وذهب يكلمني، وقام يهددني.

[662] "(Gelin) size bağışta bulunayım." Yani size boşanma malı vereyim. **Şayet** "Boşamada bir mal verilmesi zorunlu mudur, değil midir?" **dersen şöyle derim:** Cinsel ilişkiye girilmemiş ve [nikâh akdinde bir] mehir takdir edilmemiş bir kadına, bu halde iken boşandığında Ebû Hanîfe ve talebelerine göre mehir verilmesi gerekir. Bu durumda olmayan kadınlar boşandığı zaman bir miktar mal verilmesi ise müstehaptır. Zührî şöyle demiştir: "Kadının iki mal hakkı vardır; birinci mala, eşiyle ilişkiye girmeden ve mehir tayin etmeden boşayan kişi aleyhine kadı hükmeder. İkincisi ise, hanımı için bir mehir belirleyip, onunla ilişkiye girdikten sonra onu boşayan her müttaki müminin ödeyeceği bir haktır. Bir kadının böyle bir dâvayla Kadı Şüreyh'e müracaat etmesi üzerine kocasına "Müttaki isen ona bir mal ver." demiş ve onu bu hususta mecbur etmemiştir. Ayrıca, Sa'îd b. Cübeyr [v. 94/713] "Mehir muayyen bir haktır.", Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ise "*Hulu'* ve *mülâ'ane* yapılan kadın hariç, boşanan her kadının bir mal hakkı vardır." demişlerdir.

[663] [Âyette *müt'a* diye ifade edilen] mehir, kocanın mali gücü oranında evde giyilen bir elbise, başörtüsü ve yorgandır; ancak kadının mehrinin yarısı bundan daha az ise, bu takdirde hakkı o az miktar olur. Bu miktar beş dirhemden az olamaz; çünkü mehrin en azı on dirhemdir. Dolayısıyla, bu kadına verilecek olan boşanma mehri en az mehrin yarısından az olamaz.

[664] **Şayet** "[أمتِّعْكن وأسرِّحْكن kelimelerinin] *ümetti'*u*künne ve üserrih*u*künne* şeklinde merfû' okunmalarının açıklaması nedir?" **dersen** "Yeni, müstakil bir cümle diye açıklanabilirler." **derim**.

[665] "Güzellikle salıverme" Sünnete uygun bir talâkla, yani herhangi bir zarara meydan vermeden boşamak demektir.

30. Ey Peygamber kadınları! İçinizden her kim yüz kızartıcı apaçık bir suç işlerse, onun azabı ikiye katlanır... ki bu, Allah için çok kolaydır.

31. İçinizden her kim de Allah ve Resulüne gönülden boyun eğip salih amel işlerse, ona da mükâfatını iki kat veririz ve kendisine değerli bir nasip hazırlarız.

[666] "İçinizden" anlamındaki منكن *teb'îz*/kısmîlik değil, açıklama içindir. *Fâhişe* aşırı derecede kötü anlamına gelmektedir ve büyük günah demektir. *Mübeyyine* ise 'kötülüğü açık' anlamında olup bununla Peygamber kadınlarının işledikleri büyük günah murat edilmektedir.

[٦٦٢] {أُمَتِّعْكُنَّ} أعطكنّ متعة الطلاق. فإن قلت: المتعة في الطلاق واجبة أم لا؟ قلت: المطلقة التي لم يدخَل بها ولم يفرض لها في العقد متعتها واجبة عند أبي حنيفة وأصحابه، وأما سائر المطلقات فمتعتهن مستحبة. وعن الزهري ﵁: متعتان؛ إحداهما يقضي بها السلطان من طلق قبل أن يفرض ويدخل بها. والثانية: حق على المتقين من طلق بعد ما يفرض ويدخل. وخاصمت امرأة إلى شريح في المتعة فقال: متعها إن كنت من المتقين، ولم يجبره. وعن سعيد بن جبير ﵁: المتعة حق مفروض. وعن الحسن ﵁: لكل مطلقة متعة إلا المختلعة والملاعنة.

[٦٦٣] والمتعة: درع وخمار وملحفة على حسب السعة والإقتار، إلا أن يكون نصف مهرها أقل من ذلك، فيجب لها الأقل منهما. ولا تنقص من خمسة دراهم؛ لأن أقل المهر عشرة دراهم فلا ينقص من نصفها.

[٦٦٤] فإن قلت: ما وجه قراءة من قرأ «أمتعُكنّ وأسرحُكنّ» بالرفع؟ قلت: وجهه الاستئناف.

[٦٦٥] {سَرَاحًا جَمِيلًا} من غير ضرار، طلاقًا بالسنة.

٢٩-﴿وَإِنْ كُنْتُنَّ تُرِدْنَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَالدَّارَ الْاٰخِرَةَ فَإِنَّ اللّٰهَ اَعَدَّ لِلْمُحْسِنَاتِ مِنْكُنَّ اَجْرًا عَظِيمًا﴾

٣٠-﴿يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَنْ يَأْتِ مِنْكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ وَكَانَ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسِيرًا﴾

٣١-﴿وَمَنْ يَقْنُتْ مِنْكُنَّ لِلّٰهِ وَرَسُولِهِ وَتَعْمَلْ صَالِحًا نُؤْتِهَا أَجْرَهَا مَرَّتَيْنِ وَأَعْتَدْنَا لَهَا رِزْقًا كَرِيمًا﴾

[٦٦٦] {مِنْكُنَّ} للبيان، لا للتبعيض. الفاحشة: السيئة البليغة في القبح، وهي الكبيرة. والمبينة: الظاهرة فحشها. والمراد كل ما اقترفن من الكبائر.

Bu günahın, Peygamber kadınlarının ona karşı gelmesi, ona karşı olumsuz harekette bulunması ve onun zorlanacağı veya sıkıntıya girip üzüleceği şeyleri ondan istemesi olduğu da, zina fiili olduğu da söylenmiştir. Ancak, Allah Teâlâ peygamberini ifk olayında geçtiği üzere, bundan korumuştur.

[667] Peygamber kadınlarının azabının kat kat verilmesi, diğer hanımların işlediği çirkin bir fiil, onlar tarafından işlendiği zaman kat kat çirkin olmasından dolayıdır; çünkü bir günahın çirkinliği onu işleyenin değer ve derecesine ve kendisine karşı gelinenin âsilik edene sağladığı nimetin azlık ve çokluğuna bağlıdır. Hiçbir kadın Peygamber kadınları kadar değerli olmadığı gibi, Allah hiçbir kadına onlara verdiği kadar nimet vermemiştir. Karşılık, işlenen fiile, karşılığın cezaya dönüşmesi ise işlenen fiilin çirkin bir fiil olmasına bağlıdır. Bir fiil ne kadar çirkin olursa cezası da o kadar şiddetli olur. Bunun içindir ki, insanlar âlim bir günahkârı cahil bir günahkârdan daha fazla kınarlar; çünkü âlim birinin işlediği günah daha çirkindir. Bundan dolayıdır ki, hür insanların cezaları kölelerin cezalarından daha fazla takdir edilmiştir. Hatta Ebû Hanîfe ve talebeleri kâfir birinin *recm*edilemeyeceğini söylemişlerdir.

[668] "Ki bu, Allah için çok kolaydır." Bu cümle ile onların Peygamber kadını olmalarının onlara hiçbir fayda sağlamayacağını, hatta azaplarının kat kat olmasına sebep olacağını ifade etmektedir. Bu bakımdan, bu konumları, ceza almalarını önlemek şöyle dursun, azaplarının kat kat olmasına sebep teşkil etmektedir!

[669] يأت Yâ'lı ve Ta'lı olarak, مبينة *tebeyyene* anlamındaki *beyyene*den gelmek üzere, Yâ'sı fethalı ve kesreli olarak; يضاعف kelimesi *yudā'af* (onun azabı ikiye katlanır) ve *yuda''af* (her birinin azabı ikiye katlanır) şeklinde meçhul olarak, ayrıca *yudā'if* (onun azabını ikiye katlarız) ve *nuda''if* (her birinin azabını ikiye katlarız) şeklinde; يقنت *taknüt*, تعمل *ya'mel*, نؤتها (veririz) ise *yü'tihâ* (O verir) şeklinde okunmuştur.

[670] Peygamber kadınlarının mükâfatının kat kat verilmesi ise, onların güzel ahlâk, güzel davranış ve kanaatleriyle Hazret-i Peygamber'in rızasını kazanmak istemeleri ve Allah'a çok çok ibadet etmeleri ve takvaları sebebiyledir.

32. Ey peygamber kadınları! Siz, herhangi bir kadın gibi değilsiniz; sakınmaktaysanız, edalı-işveli konuşmayın; normal bir şekilde konuşun. -Aksi takdirde, kalbinde hastalık bulunanlar (size) tamah ederler!-

وقيل: هي عصيانهن رسول الله ﷺ ونشوزهنّ، وطلبهن منه ما يشق عليه أو ما يضيق به ذرعه، ويغتم لأجله. وقيل: الزنا. والله عاصم رسوله من ذلك، كما مرّ في حديث الإفك.

[٦٦٧] وإنما ضوعف عذابهنّ، لأن ما قبح من سائر النساء كان أقبح منهنّ وأقبح؛ لأن زيادة قبح المعصية تتبع زيادة الفضل والمرتبة وزيادة النعمة على العاصي من المعصي، وليس لأحد من النساء مثل فضل نساء النبي ﷺ ولا على أحد منهنّ مثل ما لله عليهن من النعمة. والجزاء يتبع الفعل، وكون الجزاء عقابًا يتبع كون الفعل قبيحًا، فمتى ازداد قبحًا ازداد عقابه شدّة. ولذلك كان ذم العقلاء للعاصي العالم أشدّ منه للعاصي الجاهل؛ لأن المعصية من العالم أقبح، ولذلك فضل حدّ الأحرار على حد العبيد، حتى أن أبا حنيفة وأصحابه لا يرون الرجم على الكافر.

[٦٦٨] {وَكَانَ ذَٰلِكَ عَلَى اللهِ يَسِيرًا} إيذان بأن كونهن نساء النبي ﷺ ليس بمغنٍ عنهن شيئًا. وكيف يغني عنهن وهو سبب مضاعفة العذاب، فكان داعيًا إلى تشديد الأمر عليهنّ غير صارف عنه.

[٦٦٩] قرئ «يأت»، بالتاء والياء. «مبينة»، بفتح الياء وكسرها، من بيّن بمعنى تبين. «يضاعَف»، و«يضعَّف» على البناء للمفعول، و«يضاعِف» و«نضعِّف»، بالياء والنون. وقرئ «تقنت» و«تعمل» بالتاء والياء. و«نؤتها» بالياء والنون. والقنوت: الطاعة.

[٦٧٠] وإنما ضوعف أجرهنّ لطلبهنّ رضا رسول الله ﷺ بحسن الخلق، وطيب المعاشرة والقناعة، وتوفرهنّ على عبادة الله والتقوى.

٣٢-﴿يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ إِنِ اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا﴾

[671] *Ehad*'in aslı *vehad* olup *vâhid* [bir] anlamındadır. Kelime, daha sonra müzekker, müennes ve diğer bütün formlarda aynı şekilde genel olumsuzluk anlamında kullanılır olmuştur. "Siz herhangi bir kadın gibi değilsiniz." demek, herhangi bir kadın grubu gibi değilsiniz, yani kadın taifesi grup grup araştırıldığında, değer ve öncelik bakımından size denk bir grup bulunamaz. Bunun benzeri, "Allah'a ve peygamberlerine iman eden ve onlardan hiçbirini diğerinden ayırmayanlar…" [Nisâ' 4/152] âyeti olup بين أحد derken, peygamberlerin aynı apaçık hakikat üzere olduklarını kabul etme bağlamında *beyne cemâ'atin vâhidetin minhum* [onlardan hiçbirini] anlamı murat edilmektedir.

[672] "Sakınmaktaysanız" yani muradınız takva ise, müttaki iseniz, "edalı-işveli konuşmayın." Edalı-işveli konuşarak cevap vermeyin; yani yumuşak ve kadınsı bir sesle, ahlâksız kadınlar gibi. "Aksi takdirde, kalbinde hastalık" yani ahlâksızlık ve kötülük "bulunanlar (size) tamah ederler." فيطمع kelimesi, kadınların edalı-işveli konuşmaktan, kalbi hasta olanların da kötü düşüncelere kapılmaktan menedildiği düşüncesiyle nehiy filinin mahalline atıfla meczum olarak da okunmuştur. Adeta, "siz edalı-işveli konuşmayın ki onlar da yanlış düşüncelere kapılmasınlar" buyrulmaktadır. İbn Muhaysın'ın [v. 123/741] فَيَطْمَعَ kelimesini Ya merfû' , Mim kesreli olarak, fiili de kavle isnat eden bir takdirle, *fe-yutmi'a'l-kavlü'l-mürîbu* [bu iç gıcıklayıcı söz tamah uyandırır] takdiriyle *fe-yutmi'a* şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir.

[673] "Normal bir şekilde konuşun" Kötü düşünceli birinin yanlış bir ümide kapılmasına yol açmayacak bir ciddiyet ve sertlikle, kadınsılık katmadan. Veya sert, ama güzel bir sözle.

33. Evlerinizde oturun da, ilk Câhiliye devrinde yapıldığı gibi, bedeninizin (birer burç misâli) öne çıkan noktalarını sergilemeyin; namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin, Allah ve Resulüne itaat edin. Ey (Peygamber ve onun) hane halkı! Şüphesiz, Allah'ın muradı, sizden şâibeyi gidererek sizi tertemiz temizlemektir.[1]

34. Allah'ın evinizde okunan âyetlerini ve hikmeti (yani, eşiniz Peygamberin bunlara yönelik pratiklerini) yâd edin. Şüphesiz, Allah bütün inceliklere nüfuz eder, 'her şeyden haberdar'dır (Latîf, Habîr).

1 İmam Maturîdî'nin dediği gibi, Kur'ân'daki vaat ve tehditler o hal kişide devam ettiği sürece geçerlidir. Ahzâb 33/32-34'te Peygamber eşlerine yönelik emir ve yasaklardan biri de "valide sultanlar olarak evlerinden çıkmamaları, eğitim-öğretim faaliyetleri ile meşgul olmaları" idi. Aişe Vâlidemiz bizzat kendisini -nerede ise ismen- muhatap alan bu mucizevî emre riâyet edememiştir. Şayet diğerleri gibi o da 'evinde oturarak Kur'an ve Sünnet dersleriyle iştigal etse' ve bir valide sultan edasıyla siyasete karışmamış olsa idi, binlerce mâsumun hayatına mal olan Cemel savaşı gibi bir facia yaşanmayacak; *tulekâ*dan olan Mu'âviye de Hazret-i Ali'ye karşı çıkma cüretini gösteremeyecekti. İç savaşlardan yaklaşık 30 sene evvel nâzil olan bu ilahi buyruk Kur'ân'ın büyük gaybî mucizelerinden biridir. / ed.

[٦٧١] أحد في الأصل بمعنى وحد، وهو الواحد، ثم وضع في النفي العام مستويًا فيه المذكر والمؤنث والواحد وما وراءه. ومعنى قوله {لَسْتُنَّ كَاَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ} لستنّ كجماعة واحدة من جماعات النساء، أي إذا تقصيت أمة النساء جماعة جماعة لم توجد منهن جماعة واحدة تساويكن في الفضل والسابقة. ومثله قوله تعالى {وَالَّذِينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهِ وَلَمْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْ} [النساء: ١٥٢]، يريد بين جماعة واحدة منهم، تسوية بين جميعهم في أنهم على الحق المبين.

[٦٧٢] {اِنِ اتَّقَيْتُنَّ} إن أردتن التقوى، وإن كنتن متقيات {فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ} فلا تجبن بقولكن خاضعًا، أي ليّنا خنثا مثل كلام المريبات والمومسات، {فَيَطْمَعَ الَّذٖي فٖي قَلْبِهٖ مَرَضٌ}، أي ريبة وفجور. وقرئ بالجزم، عطفًا على محل فعل النهي، على أنهن نهين عن الخضوع بالقول. ونهى المريض القلب عن الطمع، كأنه قيل: لا تخضعن فلا يطمعْ. وعن ابن محيصن أنه قرأ بكسر الميم؛ وسبيله ضم الياء مع كسرها وإسناد الفعل إلى ضمير القول، أي فيطمعَ القولُ المريب.

[٦٧٣] {قَوْلًا مَعْرُوفًا} بعيدًا من طمع المريب بجد وخشونة من غير تخنث، أو قولًا حسنًا مع كونه خشنًا.

٣٣-﴿وَقَرْنَ فٖي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْاُولٰى وَاَقِمْنَ الصَّلٰوةَ وَاٰتٖينَ الزَّكٰوةَ وَاَطِعْنَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ اِنَّمَا يُرٖيدُ اللّٰهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ اَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهٖيرًا﴾

٣٤-﴿وَاذْكُرْنَ مَا يُتْلٰى فٖي بُيُوتِكُنَّ مِنْ اٰيَاتِ اللّٰهِ وَالْحِكْمَةِ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ لَطٖيفًا خَبٖيرًا﴾

[674] قرن ifadesi Kāf kesreli olarak *kırne* şeklinde okunmuştur ki bu durumda *vekara - yekıru - vakāran* veya *karra - yekırru* babından gelmiş olur. [İkinci ihtimale göre] *ıkrirne*de bulunan iki Râ'dan birincisi hazfedilmiş, sonra, daha önce sahip olduğu kesresi Kāf'a nakledilmiştir; *zılne*de olduğu gibi. Kelime ayrıca Kāf fethalı olarak قَرْنَ şeklinde de okunmuştur. Bu durumda kelimenin aslı *ikrarne* olup fethalı Râ hazfedilmiş ve ona ait olan fetha bir öncesindeki harfe nakledilmiştir; *zalne*de olduğu gibi. Bu arada Ebü'l-Feth el-Hemedanî *et-Tibyan* adlı eserinde bir başka ihtimalden söz ederek şöyle demiştir: Bu kelime *kāra-yekāru* kökünden olup toplanma anlamındadır. Nitekim bir arada bunulduğu için kıtaya da *el-kārre* denilmiştir. Keza Adal ve Deyş kabileleri de *ictemiʿû fe-kûnû kārraten* [toplanın ve bir arada olun] diyerek kelimeyi bu anlamda kullanmışlardır.

[675] "İlk câhiliye" *el-câhiliyetü'l-cehlâ'* [zifiri cahiliye] denilen eski câhiliye olup Hazret-i İbrahim'in doğduğu dönemdir. O dönemde kadın inciden yapılmış ev elbisesini giyer ve sokağa çıkıp yürüyerek kendini erkeklere sunarmış. Bazı âlimler bu dönemin Hazret-i Âdem'le Nuh arasındaki dönem, bazıları Hazret-i İdris'le Nuh arasındaki dönem, diğer bazıları da Hazret-i Davut'la Süleyman arasındaki dönem olduğunu ileri sürmüşlerdir. Son câhiliye ise Hazret-i İsa ve Hazret-i Muhammed arasındaki dönemdir. Ayrıca, ilk câhiliye İslam'dan önceki küfür câhiliyesi; son câhiliye ise İslam dönemindeki fıskufücur câhiliyesi olması da mümkündür. Âdeta "İslâm döneminde kendinizi sergilemek sûretiyle küfür dönemi câhiliyesine benzeyen bir câhiliye çıkarmayın!" anlamındadır. Şu rivayet de bu mânayı destekler: Bir defasında Hazret-i Peygamber Ebüdderdâ'ya [v. 32/652] "Sende gerçekten câhiliye var!" demişti. Ebüdderda "Küfür câhiliyesi mi, İslâm câhiliyesi mi?" diye sordu. Bunun üzerine Peygamber "Küfür câhiliyesi küfür!" diye cevap verdi [*Buhārî*, "İmân", 20; benzer lafızlarla].

[676] Allah Teâlâ Peygamber kadınlarına önce özel olarak namaz kılıp zekât vermelerini emretmekte, sonra bütün tâatleri içine alan bir emir vermektedir; çünkü bu iki malî ve bedenî tâat diğer tâatlerin esasıdır. Bu iki tâat, kendilerine hakkıyla önem veren kimseleri diğer ibadetlere sevkeder. Allah daha sonra onlara bu emir, nehiy ve nasihatleri Peygamber'in hane halkının günahlara bulaşmaması ve takva sayesinde onlardan korunmaları için yaptığını beyan etmektedir. Burada günahtan istiʿâre olarak pislik [şaibe], takvadan istiʿâre olarak da temizlik kullanılmıştır; çünkü çirkin bulunan fiilleri irtikâp eden kimsenin şerefi, pisliklerle bedenin kirlenip pislendiği gibi kirlenip pislenir. Güzel bulunan şeyler ise, insanın şerefi onlarla beraber temiz bir elbise gibi korunmuş olur. Bu istiʿâre ile akıl sahibi kimseler Allah'ın, kullarının yapmasını çirkin bulup yasakladığı şeylerden sakındırılmakta ve razı olup emrettiği şeylere teşvik edilmektedir.

[٦٧٤] «وَقِرْنَ»، بكسر القاف، من وقَر يقِر وقارًا، أو من قرّ يقِرّ، حذفت الأولى من رائي اقرِرْن، ونقلت كسرتها إلى القاف، كما تقول: ظِلْن؛ و{قَرْنَ}، بفتحها، وأصله: اقرَرْن، فحذفت الراء وألقيت فتحتها على ما قبلها، كقولك: ظَلْن. وذكر أبو الفتح الهمداني في كتاب التبيان وجهًا آخر، قال: قار يقار، إذا اجتمع. ومنه القارة، ٥ لاجتماعها. ألا ترى إلى قول عضل والديش: اجتمعوا فكونوا قارة.

[٦٧٥] والجاهلية الأولى هي القديمة التي يقال لها الجاهلية الجهلاء، وهي الزمن الذي ولد فيه إبراهيم عليه السلام. كانت المرأة تلبس الدرع من اللؤلؤ فتمشى وسط الطريق تعرض تفسها على الرجال. وقيل: ما بين آدم ونوح. وقيل: بين إدريس ونوح. وقيل: زمن داود وسليمان. والجاهلية الأخرى ما بين عيسى ومحمد عليهما الصلاة ١٠ والسلام. ويجوز أن تكون الجاهلية الأولى جاهلية الكفر قبل الإسلام، والجاهلية الأخرى جاهلية الفسوق والفجور في الإسلام. فكأن المعنى: ولا تحدثن بالتبرج جاهلية في الإسلام تتشبهن بها بأهل الجاهلية الكفر. ويعضده ما روي أن رسول الله ﷺ قال لأبي الدرداء رضي الله عنه: إن فيك جاهلية! قال جاهلية كفر أم إسلام؟ فقال: بل جاهلية كفر!

[٦٧٦] أمرهن أمرًا خاصًا بالصلاة والزكاة، ثم جاء به عامّا في جميع الطاعات؛ ١٥ لأن هاتين الطاعتين البدنية والمالية هما أصل سائر الطاعات. من اعتنى بهما حق اعتنائه جرّتاه إلى ما وراءهما. ثم بين أنه إنما نهاهن وأمرهن، ووعظهنّ، لئلا يُقارف أهل بيت رسول الله ﷺ المآثم، وليتصوّنوا عنها بالتقوى. واستعار للذنوب الرجس، وللتقوى الطهر؛ لأنّ عرض المقترف للمقبحات يتلوّث بها ويتدنس، كما يتلوث بدنه بالأرجاس. وأما المحسنات، فالعرض معها نقي مصون كالثوب الطاهر. وفي هذه ٢٠ الاستعارة ما ينفر أولي الألباب عما كرهه الله لعباده ونهاهم عنه، ويرغبهم فيما رضيه لهم وأمرهم به.

[677] أهلَ البيت [hane halkı] ifadesi nida veya medih olarak mansūbdur. Bu ifade Hazret-i Peygamber'in hanımlarının da Ehl-i Beyt'e dâhil olduklarına delâlet etmektedir.[1]

[678] Allah daha sonra Peygamber kadınlarına, evlerinin vahyin indiği yerler olduğunu hatırlatmakta ve hanelerinde şu iki özelliği, yani (i) peygamberlik iddiasının gerçekliğine delâlet eden -çünkü nazmıyla mu'cizedir- apaçık âyetlerle (ii) hikmet, ilim ve ilâhî yasaları barındıran kitaptan evlerinde okunan âyetleri unutmamalarını emretmektedir.

[679] "Şüphesiz, Allah bütün inceliklere nüfuz eder, 'her şeyden haberdar'dır." Çünkü size yarayan ve dinî hayatınızı düzeltecek olan şeyleri bilmekte ve onları size inzal etmektedir. Veya kimin peygamber olmaya, kimin Peygamber'in Ehl-i Beyt'i olmaya lâyık olduğunu bilmektedir. Ya da tek bir kelâmı[2] bu iki hususu da içinde barındıran bir özelliğe sahip kılmıştır.

35. Teslimiyet gösteren erkek ve kadınlar, mümin erkek ve kadınlar, gönülden itaat eden erkek ve kadınlar, dürüst erkek ve kadınlar, sabırlı erkek ve kadınlar, alçakgönüllü erkek ve kadınlar, sadaka veren erkek ve kadınlar, oruç tutan erkek ve kadınlar, ırzlarını koruyan erkek ve kadınlar, Allah'ı çokça zikreden erkek ve kadınlar, işte bunlar için Allah büyük bir mükâfat ve mağfiret hazırlamıştır.

[680] Rivayete göre, Hazret-i Peygamber'in hanımları bir defasında "Ya Rasulâllah, Allah Teâlâ Kur'ân'da erkekler hakkında hayırlı şeyler zikretmektedir. Bizim zikredilecek bir hayrımız yok mu? Biz, işlediğimiz tâatlerin kabul edilmemesinden endişe ediyoruz!" demişlerdi [*Nesâî*, "Tefsir", 33; benzer lafızlarla]. Soruyu soranın Ümmü Seleme olduğu söylenir. Bir başka rivayete göre ise, Peygamber kadınları hakkında bazı âyetler nâzil olunca, bazı Müslümanların hanımları "Bizim hakkımızda [neden] bir şey nâzil olmuyor!" demişler; âyet de bunun üzerine nâzil olmuştur.

[681] *Müslim* savaştan sonra barışan, inat etmeyip itaat eden, işini Allah'a bırakan ve O'na tevekkül eden kimse demektir. Kelime, *esleme vechehû li'llâhi* [Kendini Allah'a teslim etti.] sözünden gelir. *Mü'min* Allah ve Resulünü ve tasdik edilmesi gereken şeyleri tasdik eden; *kānit* tâat üzere olan ve tâatte daim olan; *sādık* niyet, söz ve amelinde doğru olan; *sābir* tâat işlemeye ve masiyetten kaçınmaya sabreden; *hāşi'*

1 Bu tabirin Kur'ân'daki kullanımı ve sonraki dönüşümü hk. geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *Kur'ân Ne Diyor Biz Ne Anlıyoruz*, İstanbul, 2015, s. 265-289 (Ehl-i Beyt: Peygamber Hanedanı).

2 Kur'ân'ın *lâtîfen habîran* ifadesiyle belirtilen iki ana özelliği; ilahî ayetler ve hikmet oluşu. / ed.

[٦٧٧] و{أَهْلَ الْبَيْتِ} نصب على النداء أو على المدح. وفي هذا دليل بيّن على أنّ نساء النبي ﷺ من أهل بيته.

[٦٧٨] ثم ذكرهنّ أنّ بيوتهن مهابط الوحي، وأمرهنّ أن لا ينسين ما يتلى فيها من الكتاب الجامع بين أمرين؛ هو آيات بينات تدلّ على صدق النبوّة، - لأنه معجزة ٥ بنظمه - وهو حكمة وعلوم وشرائع.

[٦٧٩] {إِنَّ اللهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا} حين علم ما ينفعكم ويصلحكم في دينكم فأنزله عليكم، أو علم من يصلح لنبوّته من يصلح لأن يكونوا أهل بيته؛ أو حيث جعل الكلام الواحد جامعًا بين الغرضين.

٣٥-﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ ١٠ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا﴾

[٦٨٠] يروى أنّ أزواج النبي ﷺ قلن: يا رسول الله، ذكر اللّٰه الرجال في القرآن بخيرٍ، أفما فينا خير نذكر به؟ إنا نخاف أن لا تقبل منا طاعة. وقيل: السائلة أم سلمة. ١٥ وروي أنه لما نزل في نساء النبي ﷺ ما نزل، قال نساء المسلمين: فما نزل فينا شيء؛ فنزلت.

[٦٨١] والمسلم: الداخل في السلم بعد الحرب، المنقاد الذي لا يعاند، أو المفوّض أمره إلى الله المتوكل عليه من أسلم وجهه إلى الله. والمؤمن: المصدق بالله ورسوله وبما يجب أن يصدق به. والقانت: القائم بالطاعة الدائم عليها. والصادق: الذي يصدق ٢٠ في نيته وقوله وعمله. والصابر: الذي يصبر على الطاعات وعن المعاصي. والخاشع:

kalbi ve bütün uzuvlarıyla Allah karşısında tevazu içinde olan, bazılarına göre ise, namaz kılarken sağında, solunda kim var bilmeyen; *mütesaddık* malının zekâtını veren ve sadakayı ihmal etmeyen demektir. "Haftada bir dirhem tasadduk eden *el-mütesaddık,* her ay ak günlerde oruç tutan da *sāim*dir." denmiştir. *ez-Zâkirullāhe kesîran* kalbiyle veya diliyle ya da her ikisiyle zikrderek neredeyse Allah'ı zikretmediği bir zaman olmayan kişi demektir. Kur'ân okuma ve ilim de Allah'ı zikretme kapsamındadır. Hazret-i Peygamber "Bir erkek gece uyanır, hanımını da uyandırır ve birlikte iki rekât namaz kılarlarsa Allah'ı çok zikredenlerden olarak yazılırlar." [*İbn Mâce,* "İkāmetü's-salât", 175, 176] buyurmuştur. *ve'l-Hâfizāti ve'z-zâkirâti* kelimelerinin aslı *ve'l-hâfizātihâ ve'z-zâkirâtihî* şeklindedir; [zamirler] zâhir onlara delâlet ettiği için hazfedilmişlerdir.

[682] **Şayet** "İki atıf arasında, yani müenneslerin müzekkerlere ve 'eş'lerin 'eş'lere atfı arasında ne fark var?" **dersen şöyle derim:** Birinci atıf, ثَيِّبَاتٍ وأبكارًا ("dul ve bekâr olarak" [Tahrim 66/5]) âyetinde olduğu gibi, iki farklı cinsin aynı hükümde müşterek olmaları halinde aralarına bir atıf harfinin girmesi şeklindedir. İkinci atıf ise, bir sıfatın bir başka sıfatla cem'i için olan bir atıfla atfedilmesi türündendir. Ve mâna; "Bütün bu tâatleri cem eden erkek ve kadınlar, işte Allah onlar için [...] hazırlamıştır." şeklindedir.

36. Allah ve Resulü herhangi bir hususta hüküm verdiklerinde, mümin bir erkek ve kadının, kendileriyle ilgili o hususta tercih hakları yoktur. Kim Allah ve Resulüne karşı gelirse, şüphesiz, apaçık bir sapışla sapmış olur.

[683] Hazret-i Peygamber, halası Ümeyme bint Abdulmuttalib'in kızı Zeyneb'i azatlı kölesi olan Zeyd b. Hârise'ye istemiş, fakat hem kız hem de kardeşi Abdullah bunu kabul etmemişti. Âyet bu olay üzerine nâzil oldu ve Abdullah "Biz razı olduk Ya Rasûlâllah!" dedi. Bunun üzerine Zeyneb'i Zeyd'e nikâhlayan Hazret-i Peygamber, kız evine mehir olarak altmış dirhem para, bir örtü, bir yorgan, bir ev giysisi, bir etek, elli ölçek buğday ve otuz ölçek de hurma gönderdi. [Söz konusu kadının] Ukbe bin Ebû Muayt'ın[1] kızı Ümmügülsüm olduğu da söylenmiştir. 'İlk kadın muhacir' olan bu hanım, kendisini Peygamber'e hibe etmiş, o da "kabul ettim" dedikten sonra Zeyd'le evlendirmişti. Kadın ve kardeşi buna kızmış; "Biz Allah Resûlünü istiyoruz, o bizi azatlı kölesiyle evlendiriyor!" demişlerdi.

1 Mekke'de Peygamber'in en azılı düşmanlarından biriydi; insanları Müslümanlara karşı kışkırttığı Bedir'de esir edilmiş ve tüm esirler bir şekilde serbest bırakılırken, İslâm ve Peygamber aleyhindeki aşırı tezvirat ve iğvaları sebebiyle yoldaşı Nadr ile birlikte öldürülmüştür. / ed.

المتواضع لله بقلبه وجوارحه. وقيل: الذي إذا صلّى لم يعرف من عن يمينه وشماله. والمتصدق: الذي يزكي ماله ولا يخل بالنوافل. وقيل: من تصدّق في أسبوع بدرهم فهو من المتصدّقين. ومن صام البيض من كل شهر فهو من الصائمين. والذاكر الله كثيرًا: من لا يكاد يخلو من ذكر الله بقلبه أو لسانه أو بهما. وقراءة القرآن والاشتغال ٥ بالعلم من الذكر. وقال رسول الله ﷺ: من استيقظ من نومه وأيقظ امرأته فصلَّيا جميعًا ركعتين كتبا في {وَالذَّاكِرِينَ اللهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ}. والمعنى: والحافظاتها والذاكراته، فحذف؛ لأنّ الظاهر يدلّ عليه.

[٦٨٢] فإن قلت: أي فرق بين العطفين، أعني عطف الإناث على الذكور وعطف الزوجين على الزوجين؟ قلت: العطف الأوّل نحو قوله تعالى {ثَيِّبَاتٍ وَأَبْكَارًا} ١٠ [التحريم: ٥] في أنهما جنسان مختلفان، إذا اشتركا في حكم لم يكن بدّ من توسيط العاطف بينهما. وأما العطف الثاني فمن عطف الصفة على الصفة بحرف الجمع، فكأن معناه: إنّ الجامعين والجامعات لهذه الطاعات أعدّ اللهُ لهم.

٣٦-﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُبِينًا﴾

١٥ [٦٨٣] خطب رسول الله ﷺ زينب بنت جحش بنت عمته أميمة بنت عبد المطلب على مولاه زيد بن حارثة، فأبت وأبى أخوها عبد الله، فنزلت، فقال: رضينا يا رسول الله! فأنكحها إياه وساق عنه إليها مهرها ستين درهمًا وخمارًا وملحفة ودرعًا وإزارًا وخمسين مدًّا من طعام وثلاثين صاعًا من تمر. وقيل: هي أم كلثوم بنت عقبة بن أبي معيط - وهي أوّل من هاجر من النساء - وهبت نفسها للنبي ﷺ ٢٠ فقال: قد قبلت، وزوّجها زيدًا. فسخطت هي وأخوها وقالا: إنما أردنا رسول الله ﷺ، فزوّجنا عبده!

[684] Mâna şöyledir: "Allah ve Resulü" -[bu tabir] Resûlullah demektir; yahut Peygamber'in hükmü, Allah'ın hükmü demek olduğu için böyle ifade edilmiştir- "hüküm verdiğinde, mümin kadın ve erkek için doğru olmaz." şeklindedir. Yani kendilerini ilgilendiren herhangi "bir hususta" kendi dilediklerini tercih etme hakları yoktur. Aksine, onlara düşen; görüşlerini Hazret-i Peygamber'in görüşüne uydurmak ve onun tercihi doğrultusunda tercihte bulunmaktır.

[685] **Şayet** "[لهم kelimesindeki çoğul] zamirin, *mâ câenî min raculin ve le'mraetin illâ kâne min şe'nihî kezâ* sözünde olduğu gibi, tekil olması gerekmiyor muydu?" **dersen şöyle derim:** Evet, ancak ilgili kelimeler nefy olarak zikredilmiş ve kadın - erkek bütün müminlere şâmil olmuş, dolayısıyla zamir lâfza değil, mânaya göre getirilmiştir. أن يكون Tâ ile de, Yâ ile de okunmuştur. *el-Hıyeratü* muhayyer olma demektir.

37. (İmdi) hani sen, Allah'ın da nimetlendirdiği, senin de nimetlendirdiğin kişiye (Hârise'nin oğlu Zeyd'e); "Allah'tan kork da eşini elinde tut!" diyordun; Allah'ın eninde-sonunda açığa vuracağı şeyi insanlardan çekinerek içinde saklıyordun. Oysa Allah senin kendisinden çekinmeni daha çok hak etmektedir! İşte, Zeyd eşi ile (nikâh ve gönül) bağını tamamen koparınca, onu senin eşin kıldık ki, evlâtlıklarının kesin olarak ayrıldıkları eşlerini nikâhlamakta müminler için bir sakınca olma(dığı net olarak anlaşıl)sın. Allah'ın emri mutlaka yerine getirilir.

[686] "Allah'ın da" nimetlerin en büyüğü olan Müslümanlığı bahşetmesi ve seni onu azat etmeye, sevmeye ve yanında tutmaya muvaffak kılması sûretiyle "nimetlendirdiği, senin de" Allah'ın seni onda muvaffak kıldığı şeylerle "nimetlendirdiğin" kişi, yani Zeyd b. Hârise ki Allah ve Resulünün nimetleri içinde yüzen biridir.

[687] "Eşin" Zeyneb'i elinde tut (boşama)." Hazret-i Peygamber kendisini Zeyd'e nikâhladıktan sonra Zeyneb'i görmüş, gönlü ona kaymıştı ve bu durum karşısında *sübhânallāhi mukallibi'l-kulûb* (Ne yücedir kalpleri döndüren Allah!) demişti; çünkü daha önce gönlünde ona karşı herhangi bir şey hissetmiyor, onu arzulamıyordu. Bir şeyler hissetmiş olsaydı ona talip olurdu. Zeynep Hazret-i Peygamber'in *sübhânallah* sözünü işitince bunu Zeyd'e söylemişti. Zeyd durumu anlamış ve artık eşiyle birlikte olmaktan hoşlanmaz olmuş; Peygamber için ondan vazgeçmeyi düşünmeye başlamıştı. Bir ara gidip Hazret-i Peygamber'e "Eşimden ayrılmak istiyorum." dedi.

[٦٨٤] والمعنى: وما صحّ لرجل ولا امرأة من المؤمنين {إِذَا قَضَى اللهُ وَرَسُولُهُ} أي رسول الله، أو لأن قضاء رسول الله هو قضاء الله. {أَمْرًا} من الأمور أن يختاروا من أمرهم ما شاؤوا، بل من حقهم أن يجعلوا رأيهم تبعًا لرأيه، واختيارهم تلوًا لاختياره.

٥ [٦٨٥] فإن قلت: كان من حق الضمير أن يوحد كما تقول: ما جاءني من رجل ولا امرأة إلا كان من شأنه كذا. قلت: نعم ولكنهما وقعا تحت النفي، فعما كل مؤمن ومؤمنة، فرجع الضمير على المعنى، لا على اللفظ. وقرئ «يكون» بالتاء والياء. الخِيَرَة: ما يتخير.

٣٧-﴿وَإِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللهَ وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللهُ مُبْدِيهِ وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا لِكَيْ لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا وَكَانَ أَمْرُ اللهِ مَفْعُولًا﴾ ١٠

[٦٨٦] {لِلَّذِي أَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِ} بالإسلام الذي هو أجلّ النعم، وبتوفيقك لعتقه ومحبته واختصاصه، {وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ} بما وفقك الله فيه؛ فهو متقلب في نعمة الله ونعمة رسوله ﷺ، وهو زيد بن حارثة. ١٥

[٦٨٧] {أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ} يعني زينب بنت جحش رضي الله عنها. وذلك أن رسول الله ﷺ أبصرها بعدما أنكحها إياه، فوقعت في نفسه، فقال: سبحان الله مقلِّب القلوب! وذلك أنّ نفسه كانت تجفو عنها قبل ذلك لا تريدها، ولو أرادتها لاختطبها. وسمعت زينب بالتسبيحة فذكرتها لزيد، ففطن وألقى الله في نفسه كراهة صحبتها والرغبة عنها لرسول الله ﷺ، فقال لرسول الله ﷺ: إني أريد أن أفارق صاحبتي، ٢٠

Hazret-i Peygamber "Neyin var? Seni kuşkulandıran bir şey mi yaptı?" diye sordu. Zeyd "Hayır, vallahi ondan güzellikten başka bir şey görmedim; ancak o şeref ve itibarı ile adeta beni eziyor, rahatsız ediyor." diye cevap verdi. Peygamber; "Eşini boşama, Allah'tan kork!" diyerek ona nasihatte bulundu. Zeyd, buna rağmen bir süre sonra eşini boşadı. Kadın iddet süresini doldurunca Hazret-i Peygamber Zeyd'e "Senden daha fazla güvendiğim bir kimse yok; Zeyneb'i bana iste!" dedi. Zeyd, hikâyenin bundan sonrasını şöyle anlatır: "Kalkıp, Zeyneb'in yanına gittim. Hamur yoğuruyordu. Onu görünce duygulandım ve Peygamber'in onun hakkında söylediklerinden dolayı yüzüne dahi bakamadım. Ona sırtımı dönerek "Zeyneb! Müjde! Hazret-i Peygamber seni istiyor." dedim. Bunu duyunca sevindi ve "Ben Rabbime danışmadan bir şey yapmam!" dedi ve kalkıp seccadesinin başına geçti. Bunun üzerine "Onu senin eşin kıldık." âyeti nâzil oldu. Bunun üzerine, Hazret-i Peygamber Zeyneb'le evlendi ve onun düğün yemeğinde hiçbir eşinin düğününde vermediği ziyafeti verdi; bir koç kesti ve gün boyu insanlara ekmek ve et ikram etti [*Müslim*, "Nikâh", 89; benzer lafızlarla].

[688] **Şayet** "Hazret-i Peygamber 'Allah'tan kork!' sözüyle neyi murat etmiştir?" **dersen şöyle derim:** Hazret-i Peygamber bu sözüyle "Allah'tan kork ve onu boşama." demek istemiş; bununla haram değil, tenzih ifade eden bir nehiy murat etmiştir; çünkü en iyisi boşamamaktır. "Allah'tan kork da, kocasını incitme ve kibir gibi şeyleri nispet ederek onu kötüleme!" demek istediği de söylenmiştir.

[689] **Şayet** "Peygamber'in, içinde gizlediği şey nedir?" **dersen şöyle derim:** Gönlünün ona kaymasıdır. -Zeyd'in ondan ayrılmasını arzu etmesi olduğu da söylenmiştir.- Yine, "Zeyd'in onu boşayacağını ve ileride kendisinin onunla evleneceğini bilmesi" olduğu da söylenmiştir; çünkü Allah Teâlâ bunu kendisine bildirmişti. Hazret-i Âişe de "Hazret-i Peygamber kendisine nâzil olan herhangi bir vahyi gizleyecek olsaydı bu âyeti gizlerdi." demiştir. [Müslim, "İmân", 287, benzer lafızlarla]

[690] **Şayet** "Zeyd Hazret-i Peygamber'e 'Zeyneb'den ayrılmak istiyorum.' dediği zaman, ona "Ayrıl, zaten ben de onunla evlenmek istiyordum!" demesi çirkin bir şey olduğuna göre, Allah Teâlâ Peygamber'in ne demesini istemiştir?" **dersen şöyle derim:** "Muhtemelen, içinde olanla dışa vurduğu çelişmesin diye ondan susmasını veya ona "Sen kendi durumunu daha iyi bilirsin." demesini istemiştir; çünkü Allah Teâlâ peygamberlerinden içlerinin ve dışlarının bir olmasını, her hal ve şartta onun gereğine uygun davranma, tutarlılık ve sağlam irade ister.

فقال: ما لك؛ أرابك منها شيء؟ قال: لا والله؛ ما رأيت منها إلّا خيرًا، ولكنها تتعظم عليّ لشرفها وتؤذيني. فقال له: أمسك عليك زوجك واتق الله. ثم طلقها بعد، فلما اعتدّت قال رسول الله ﷺ: ما أجد أحدًا أوثق في نفسي منك، اخطب عليّ زينب. قال زيد: فانطلقت فإذا هي تخمر عجينتها، فلما رأيتها عظمت في صدري حتى ما أستطيع أن أنظر إليها، حين علمت أن رسول الله ﷺ ذكرها، فوليتها ظهري وقلت: يا زينب، أبشري، إنّ رسول الله ﷺ يخطبك، ففرحت وقالت: ما أنا بصانعه شيئًا حتى أؤامر ربي. فقامت إلى مسجدها، ونزل القرآن {زَوَّجْنَاكَهَا} فتزوجها رسول الله ﷺ ودخل بها، وما أولم على امرأة من نسائه ما أولم عليها؛ ذبح شاة وأطعم الناس الخبز واللحم حتى امتدّ النهار.

[٦٨٨] فإن قلت: ما أراد بقوله {وَاتَّقِ اللَّهَ}؟ قلت: أراد واتق الله فلا تطلقها. وقصد نهي تنزيه لا تحريم، لأن الأولى أن لا يطلق. وقيل: أراد واتق الله فلا تذمّها بالنسبة إلى الكبر وأذى الزوج.

[٦٨٩] فإن قلت: ما الذي أخفى في نفسه؟ قلت: تعلق قلبه بها. وقيل: مودة مفارقة زيد إياها. وقيل: علمه بأن زيدًا سيطلقها وسينكحها، لأن الله قد أعلمه بذلك. وعن عائشة رضي الله عنها: لو كتم رسول الله ﷺ شيئًا مما أوحي إليه لكتم هذه الآية.

[٦٩٠] فإن قلت: فماذا أراد الله منه أن يقوله حين قال له زيد: أريد مفارقتها، وكان من الهجنة أن يقول له: افعل، فإني أريد نكاحها؟ قلت: كأن الذي أراد منه عزّ وجلّ أن يصمت عند ذلك، أو يقول له: أنت أعلم بشأنك، حتى لا يخالف سره في ذلك علانيته؛ لأن الله يريد من الأنبياء تساوي الظاهر والباطن، والتصلب في الأمور، والتجاوب في الأحوال والاستمرار على طريقة مستتبة.

Nitekim Hazret-i Peygamber'in, Abdullah b. Ebu Serh'in öldürülmesini murat ettiği ve Hazret-i Osman'ın da onun affı için ricacı olduğu olay anlatılırken, Hazret-i Ömer'in; "Peygamber'le göz göze geldik. Bir işarette bulunsaydı onu öldürecektim! Fakat o, "Peygamberler işaret etmezler; onların içi dışı birdir!" buyurdu." dediği rivayet edilmiştir.[1]

[691] "O zaman, açıkça söylenmesi çirkin olan bir şeyi Peygamber söylemedi diye Allah Teâlâ neden ona serzenişte bulunmuş olsun ki? Oysa Peygamber (s.a.) bizzat çirkin olmayan bir şeyi ifade etmeyi çirkin bulmaz. İnsanların ileri geri konuşmaları ise ancak akıl ve örf açısından çirkin olan şeylerde söz konusudur. Allah Teâlâ neden ona bu taaşşuk olayının kendisi için serzenişte bulunmamış; Zeyneb'e dönük duygusuna son vermesini ve nefsinin bu yoldaki temayülüne mani olup kadından uzak durmasını emretmemiş; neden peygamberini kendisi için çirkin bulunarak hakkında ileri geri konuşulacak bir durumdan korumamış?" **dersen şöyle derim:** Nice şeyler vardır ki -haddizatında mübah ve helâl olduğu halde, insanlarca tenkit edilmediği ve Allah nezdinde ayıp sayıldığı halde- insan ondan utanır, başkalarının ona muttali olmasını istemez; hatta o mübah şeye atılan adım, dinî sonucu büyük olan ve muazzam sevaplar getirecek bazı farzların yaşanmasına basamak teşkil eder. Ondan kaçınmasa -erdem, ilim, dinî seviye ve kabuğa değil öze/hakikate bakabilme meziyeti olan kimseler hariç- birçokları ona dil uzatır. Nitekim bazı kimseler Hazret-i Peygamber'in evinde yemekler yedikleri zamanlarda onun meclisinin sürekli müdavimleri, onun sohbetlerinin takipçisi idiler. Ancak onların, hanesinde uzun uzun oturmaları Peygamber'i rahatsız ediyor, konuştukları onu daraltıyordu. Bununla birlikte utancından onlara dağılmalarını söyleyemiyordu. Bunun üzerine, "Bu, gerçekten Peygamber'i rahatsız ediyor. Hayâsından size bir şey söyleyemiyor, ama Allah gerçeği açıklamaktan çekinmez!" [Ahzâb 33/53] âyeti nâzil olmuştu. Şayet Hazret-i Peygamber içindeki gizli duyguları açıklayarak onların dağılmasını isteseydi, bu durum ağırlarına gider ve bazı dedikodulara sebebiyet verilmiş olurdu. İşte bu da o kabildendir; çünkü bir insanın kalbî duyguları; kadın gibi arzu edilecek bir şeyi arzu etmesi, ne aklen ve ne de dinen çirkin görülebilecek bir şeydir;

1 Hazret-i Peygamber Mekke'yi fethettiğinde, Müslümanlarla savaşmayan Müşriklere dokunulmamasını emrederken, Abdullah b. Sa'd b. Ebu Serh ve benzerlerinin, "girenin güvende olduğu" Kâbe'nin astarına tutunmuş vaziyette yalvarıp yakarsalar bile katledilmesini emretmişti. Osman b. 'Affan ise, kendisine sığınan sütkardeşi Abdullah'ı idamdan kurtarmak için gizlemiş, ortalık yatışınca da Peygamber'in huzuruna getirerek ona 'şefaat' etmişti; Peygamber "oradaki adamlarından biri bunu kendiliğinden katletsin diye" herhangi bir cevap vermeden uzunca bir süre beklemiş; fakat kimsenin bunu yapmaması üzerine affetmek zorunda kalmıştı. Nitekim Osman oradan ayrıldıktan sonra bunu açıkça dile getirdi. Ensârîlerden biri "Keşke, bir işaret etseydiniz ya Rasûlâllāh!" deyince de, "Peygamber [hainlere mahsus] bu tip ima ve işaretlerle iş görmez!" buyurdu. Bkz. İbn Hişâm, *Sîret* [www.al-mostafa.com], s. 667 vd.

كما جاء في حديث إرادة رسول الله ﷺ قتل عبد الله بن أبي سرح واعتراض عثمان بشفاعته له: أن عمر قال له: لقد كان عيني إلى عينك، هل تشير إليّ فأقتله، فقال: إن الأنبياء لا تومض؛ ظاهرهم وباطنهم واحد.

[٦٩١] فإن قلت: كيف عاتبه الله في ستر ما استهجن التصريح به، ولا يستهجن النبيّ ﷺ التصريح بشيء إلّا الشيء في نفسه مستهجن، وقالة الناس لا تتعلق إلّا بما يستقبح في العقول والعادات؟ وما له لم يعاتبه في نفس الأمر، ولم يأمره بقمع الشهوة وكف النفس عن أن تنازع إلى زينب وتتبعها؟ ولم يعصم نبيه ﷺ عن تعلق الهجنة به وما يعرضه للقالة؟ قلت: كم من شيء يتحفظ منه الإنسان ويستحي من اطلاع الناس عليه، وهو في نفسه مباح متسع، وحلال مطلق، لا مقال فيه ولا عيب عند الله. وربما كان الدخول في ذلك المباح سلمًا إلى حصول واجبات يعظم أثرها في الدين ويجلّ ثوابها، ولو لم يتحفظ منه لأطلق كثير من الناس فيه ألسنتهم إلا من أوتي فضلًا وعلمًا ودينًا ونظرًا في حقائق الأمور ولبوبها دون قشورها. ألا ترى أنهم كانوا إذا طعموا في بيوت رسول الله ﷺ بقوا مرتكزين في مجالسهم لا يريمون مستأنسين بالحديث، وكان رسول الله ﷺ يؤذيه قعودُهم ويضيّق صدرَه حديثهم، والحياء يصده أن يأمرهم بالانتشار، حتى نزلت {إِنَّ ذَٰلِكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ} [الأحزاب: ٥٣]. ولو أبرز رسول الله ﷺ مكنون ضميره وأمرهم أن ينتشروا لشقّ عليهم، ولكان بعض المقالة. فهذا من ذاك القبيل؛ لأن طموح قلب الإنسان إلى بعض مشتهياته من امرأة أو غيرها غيرُ موصوف بالقبح في العقل ولا في الشرع،

zira o, insanın kendi fiili olmadığı gibi, iradesiyle meydana gelmiş de değildir. Keza, mübah olan bir şeyi meşru bir yolla elde etmek de çirkin bir şey değildir; yani Hazret-i Peygamber'in, -Zeyd'den [karısını] boşamasını istemek, yani kendisine gömlek düğmesinden daha yakın olan birinden 'kendisi adına eşinden vazgeçmesini talep etmek' gibi bir şey söz konusu olmaksızın- Zeyneb'e talip olup onunla evlenmesi işte böyle bir şeydir. Kaldı ki, Zeyd'in Zeyneb'den soğuduğu, ondan rahatsız olduğu, Peygamber'in ise ona gönül verdiği açık bir şekilde bilinmektedir. O dönemde [Araplara göre] bir insanın, arkadaşı için eşini bırakması yadırganacak ve o takdirde diğerinin o kadınla evlenmesi utanılacak bir şey değildi; çünkü muhacirler Medine'ye gelince Ensāriler her şeyleriyle onlara destek olmuşlardı. Hatta iki hanımı olanın, birini boşayıp muhacire nikâhladığı oluyordu. Mesele her açıdan mübah olduğu gibi herhangi bir yönüyle çirkin ve kötü de değildi; ne Zeyd'e ne de başkasına zararı vardı. Aksine, bunda birçok maslahat söz konusuydu. Örneği: Hazret-i Peygamber'in halakızı [Zeynep] dulluktan ve yitip gitmekten kurtulmuş; bu evlilikle müminlerin annelerinden biri olmuştu. Bunda "evlâtlıklarının kesin olarak ayrıldıkları eşlerini nikâhlamakta müminler için bir sakınca olma(dığı net olarak anlaşıl)sın" [Ahzâb 33/37] âyetinde zikredilenler dâhil daha pek çok kamu yararı bulunuyordu. Bu bakımdan, Allah Teâlâ'nın, meseleyi içinde gizleyip bu hususta biraz da aşırıya giderek Zeyd'e "Eşini elinde tut ve Allah'tan kork!" diyen Peygamber'e sitem etmesi ve resûlünün içinin, dışının bir olmasından, hakta sebat etmesinden başka bir şeye razı olmaması normaldir. Ta ki, müminler ona tâbi olsunlar ve mücadelelerinde -acı da olsa- hakta sebat etmekten utanmasınlar.

[692] **Şayet** "وَتُخْفِى فِي نِفْسِكَ... وتَخْشَى الناس والله أَحَقُّ" ifadelerindeki Vav'lar ne Vav'ıdır?" **dersen şöyle derim:** Hal Vav'dır; yani "Sen Zeyd'e içinde 'onu elinde tutmamasını' gizlediğin halde 'eşini elinde tut' diyordun. İnsanların dedikodu etmesinden korkarak bu durumu gizliyor, bu hususta Allah'tan korkman gerekirken insanlardan korkuyordun." Bunlar atıf Vav'ı da olabilirler. Adeta "Hani bir yandan 'eşini elinde tut' diyor; öte yandan içinde bunun aksini taşıyor ve insanlardan korkuyordun. Oysa Allah senin kendisinden çekinmeni daha çok hak etmektedir ki böyle bir şey yapmayasın!" denilmektedir.

[693] Bir kimse bir şeyi elde etmede arzu ettiği dereceye ulaştığında *kadā minhu vatarahû* denir; yani Zeyd'in Zeyneb'e herhangi bir ihtiyacı kalmayıp ondan beklentisi tamamen tükenince ve kendi isteğiyle onu boşayıp iddeti de bitince "seni onunla evlendirdik." Ehl-i Beyt bu kelimeyi *zevvectükehâ* (onu senin eşin kıldım) şeklinde okumuştur.

لأنه ليس بفعل الإنسان ولا وجوده باختياره. وتناول المباح بالطريق الشرعي ليس بقبيح أيضًا، وهو خطبة زينب ونكاحها من غير استنزال زيد عنها، ولا طلب إليه - وهو أقرب منه من زرّ قميصه - أن يواسيه بمفارقتها، مع قوة العلم بأن نفس زيد لم تكن من التعلق بها في شيء، بل كانت تجفو عنها، ونفس رسول الله ﷺ متعلقة بها. ولم يكن مستنكرًا عندهم أن ينزل الرجل عن امرأته لصديقه، ولا مستهجنًا إذا نزل عنها أن ينكحها الآخر. فإنّ المهاجرين حين دخلوا المدينة استهم الأنصار بكل شيء، حتى إن الرجل منهم إذا كانت له امرأتان نزل عن إحداهما وأنكحها المهاجر. وإذا كان الأمر مباحًا من جميع جهاته ولم يكن فيه وجه من وجوه القبح، ولا مفسدة ولا مضرّة بزيد ولا بأحد، بل كان مستجرًّا مصالح، ناهيك بواحدة منها أن بنت عمة رسول الله ﷺ أمنت الأيمة والضيعة ونالت الشرف وعادت أُمًّا من أمّهات المسلمين، إلى ما ذكر الله عزّ وجلّ من المصلحة العامّة في قوله {لِكَيْ لَا يَكُونَ عَلَى المؤمنين حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوا مِنْهُنَّ وَطَرًا}. فبالحري أن يعاتب الله رسوله حين كتمه وبالغ في كتمه بقوله {أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللهَ} وأن لا يرضى له إلا اتحاد الضمير والظاهر، والثبات في مواطن الحق، حتى يقتدي به المؤمنون، فلا يستحيوا من المكافحة بالحق وإن كان مرًا.

[٦٩٢] فإن قلت: الواو في {وَتُخْفِي فِي نِفْسِكَ... وَتَخْشَى الناسَ وَاللهُ أَحَقُّ} ما هي؟ قلت: واو الحال، أي تقول لزيد: أمسك عليك زوجك مخفيًا في نفسك إرادة أن لا يمسكها، وتخفى خاشيًا قالة الناس وتخشى الناس، حقيقًا في ذلك بأن تخشى الله. أو واو العطف، كأنه قيل: وإذ تجمع بين قولك: أمسك، وإخفاء خلافه، وخشية الناس؛ والله أحقّ أن تخشاه، حتى لا تفعل مثل ذلك.

[٦٩٣] إذا بلغ البالغ حاجته من شيء له فيه همة قيل: قضى منه وطره. والمعنى: فلما لم يبق لزيد فيها حاجة، وتقاصرت عنها همته، وطابت عنها نفسه، وطلقها، وانقضت عدّتها {زَوَّجْنَاكَهَا} وقراءة أهل البيت «زوّجتكها».

Nitekim Ca'fer b. Muhammed'e (r.anhumâ) "Bunu başka türlü okuyamaz mısın?" diye sorulduğunda şöyle demiştir: "Kendisinden başka tanrı olmayan Allah'a yemin ederim ki hayır! Ben bunu babama sadece bu şekilde okudum. Hasan b. Ali de babasına sadece aynı şekilde okurdu. Ali b. Ebu Tālib de onu Hazret-i Peygamber'e ancak bu şekilde okumuştur."

[694] "Allah'ın emri mutlaka yerine getirilir." Bu bir ara cümledir; yani Allah'ın olmasını istediği bir şey mutlaka olur. Bu ifade, Allah Teâlâ'nın murat ettiği şey; yani Zeyneb'i Peygamber'e eş kılacağını ve müminlerin, evlâtlıklarının eşlerini, aralarındaki karı koca bağlarının tamamen bitmesinden sonra öz-evlâtlarının eşleri gibi mahrem görmemeleri gerektiğini anlatan bir meseldir. "Allah'ın emri" ile mükevven [var] da kastedilmiş olabilir; çünkü var olan bir şey kün [ol] emri ile var olmaktadır.

38. Allah'ın kendisine farz kıldığı hususlarda Peygamber açısından bir sıkıntı olmamalıdır. Allah'ın öncekiler hakkındaki uygulaması olarak... Hem, Allah'ın emri, ölçülüp biçilmiş kesin bir hükümdür.

39. (Peygamberler) Allah'ın mesajlarını iletenler ve Allah'tan sakınıp O'ndan başka hiç kimseden korkmayan kimseler(dir)... ki hesaba çekici olarak Allah yeter.

[695] "Allah'ın kendisine farz kıldığı" yani onun için ayırdığı ve kesin yaptığı. Bu kelime, *furida li-fulânin fi'd-dîvâni kezâ* [Falanca için divanda şöyle kararlaştırıldı.] tabirinden gelmektedir. Askerlerin maaşlarına *furûdu'l-asker* denilmesi de bu ifadeden gelir.

[696] "Allah'ın öncekiler hakkındaki" yani eski peygamberler hakkındaki "uygulaması olarak…" Sünnet kelimesi, *türben* ve *cendelen* [kaybetme ve alçalma] sözleri gibi, masdar yerine konulan bir isim olup "Peygamber açısından bir sıkıntı olmamalıdır." ifadesini tekit etmektedir. Sanki "Allah bunu, geçmiş peygamberler hakkında onların kendileri için mübah kıldığı evlenme vs. meselelerde onlara kolaylık gösterdiği şeylere uygun hareket etmeleri halinde bir sorumluluk doğmaması gibi bir uygulama halinde yürütmektedir" denilmektedir. Nitekim eski çağlarda onların çok sayıda nikâhlı hanımları ve cariyeleri olmuştur. Hazret-i Davud'un yüz eşi ve üç yüz de cariyesi; Hazret-i Süleyman'ın ise üç yüz eşi ve yedi yüz cariyesi varmış.

وقيل لجعفر بن محمد رضي الله عنهما: أليس تقرأ على غيرِ ذلك، فقال: لا والذي لا إله إلّا هو، ما قرأتها على أبي إلّا كذلك، ولا قرأها الحسن بن عليّ على أبيه إلّا كذلك، ولا قرأها علي بن أبي طالب على النبي ﷺ إلّا كذلك.

[٦٩٤] {وَكَانَ أَمْرُ اللهِ مَفْعُولًا} جملة اعتراضية، يعني وكان أمر الله الذي يريد ٥ أن يكوّنه مفعولًا مكوّنا لا محالة. وهو مثل لما أراد كونه من تزويج رسول الله ﷺ زينب، ومن نفي الحرج عن المؤمنين في إجراء أزواج المتبنَّيْن مجرى أزواج البنين في تحريمهن عليهم بعد انقطاع علائق الزواج بينهم وبينهن. ويجوز أن يراد بأمر الله المكوّنُ، لأنه مفعول بـ"كن"، وهو أمر الله.

٣٨-﴿مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللهُ لَهُ سُنَّةَ اللهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا ١٠ مِنْ قَبْلُ وَكَانَ اَمْرُ اللهِ قَدَرًا مَقْدُورًا﴾

٣٩-﴿اَلَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ اَحَدًا اِلَّا اللهَ وَكَفٰى بِاللهِ حَسِيبًا﴾

[٦٩٥] {فَرَضَ اللهُ لَهُ} قسم له وأوجب. من قولهم: فرض لفلان في الديوان كذا. ومنه فروض العسكر، لرزقاتهم.

١٥ [٦٩٦] {سُنَّةَ اللهِ} اسم موضوع موضع المصدر، كقولهم: تربا، وجندلا؛ مؤكد لقوله تعالى {مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ}. كأنه قيل: سنّ الله ذلك سنة في الأنبياء الماضين، وهو أن لا يحرج عليهم في الإقدام على ما أباح لهم ووسع عليهم في باب النكاح وغيره. وقد كانت تحتهم المهائر والسراري، وكانت لداود عليه السلام مائة امرأة وثلثمائة سرية، ولسليمان عليه السلام ثلثمائة وسبعمائة. {فِي الَّذِينَ خَلَوْا} في ٢٠ الأنبياء الذين مضوا.

[697] الذين يُبَلِّغُونَ (Allah'ın mesajlarını iletenler) ifadesinde üç i'rab da muhtemeldir; peygamberlerin[1] sıfatı olarak mecrûr, "Onlar tebliğ ederler." anlamında merfû' ve "Tebliğ edenleri kastediyorum." anlamında fethalı olabilir.

[698] (رسالات الله [Allah'ın mesajları] ifadesi) *risâlete'llāhi* (Allah'ın mesajı) şeklinde de okunmuştur.

[699] "Ölçülüp biçilmiş" yani verilmiş "kesin bir hüküm."

[700] Peygamberlerin Allah'tan başkasından korkmayan kimseler olarak nitelenmesi "İnsanlardan çekiniyorsun. Oysa Allah senin kendisinden çekinmeni daha çok hak etmektedir!" [Ahzâb 33/37] âyetinde açıkça ifade edildikten sonra yapılmış bir tarizdir.

[701] "Allah" korkulan hususlarda yeter veya küçük büyük her yanlıştan dolayı "hesaba çekici olarak Allah yeter." Dolayısıyla, kendisinden korkma önceliğinin böyle bir varlığa verilmesi gerekir.

40. Muhammed sizin adamlarınızdan herhangi birinin öz babası değildir; aksine Allah Resulüdür; son peygamberdir. Allah da her şeyi bilmektedir.

[702] "Muhammed sizin adamlarınızdan herhangi birinin öz babası değildir." Yani sizden birinin öz-babası değildir ki kendisiyle onun arasında babayla evlât arasındaki gibi bir sıhriyet ve nikâh yasağı olsun. "Aksine Allah resulüdür." Aslında her peygamber, ümmetinin babasıdır; ancak bu, onların peygambere karşı itaat ve saygı yükümlülükleri ve peygamberin onlara karşı şefkat ve nasihat yükümlülüğü anlamındadır; baba ile oğulları arasındaki diğer hükümlerle alâkalı değildir. Zeyd de, onun gerçek evlâdı olmayan sizlerden herhangi biridir. Dolayısıyla, onun [Peygamber'le ilgili] hukukî yönü sizinki gibidir. Bu bakımdan, ona [Muhammed'in oğlu Zeyd] diye seslenme ve ona oğulluk nispet etme bir özellik ve yakınlık ifade etmekten öte bir şey değildir.

[703] "Ve son peygamberdir." Yani şayet Muhammed'in bülûğa ermiş erkek bir oğlu olsaydı, ondan sonra o peygamber olurdu ve Muhammed son peygamber olmazdı. Nitekim rivayete göre, Hazret-i Peygamber, oğlu İbrahim vefat edince "yaşasaydı peygamber olurdu" demiştir. [*Ahmed b. Hanbel*, XXX, 458; *Ebû Dâvûd*, "Cenâiz", 53; her iki kaynakta da hadis dipnotta zikredilmiş].

---

1 Yukarıda *enbiyâ* geçmemekle birlikte, gerek النبي gerekse الذين خلوا من قبل ifadeleri peygamberleri ifade etmektedir ve her ikisi de mecrurdur. / ed.

[٦٩٧] {اَلَّذِينَ يُبَلِّغُونَ} يحتمل وجوه الإعراب: الجرّ، على الوصف للأنبياء، والرفع والنصب، على المدح على هم الذين يبلغون، أو على: أعني الذين يبلغون.

[٦٩٨] وقرئ «رسالة الله».

[٦٩٩] قدرًا مقدورًا: قضاء مقضيًا، وحكمًا مبتوتًا.

[٧٠٠] ووصف الأنبياء بأنهم لا يخشون إلّا الله: تعريض بعد التصريح في قوله تعالى {وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللّٰهُ اَحَقُّ اَنْ تَخْشٰيهُ} [الأحزاب: ٣٧].

[٧٠١] {حَسِيبًا} كافيًا للمخاوف، أو محاسبًا على الصغيرة والكبيرة، فيجب أن يكون حق الخشية من مثله.

٤٠-﴿مَا كَانَ مُحَمَّدٌ اَبَا اَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلٰكِنْ رَسُولَ اللّٰهِ وَخَاتَمَ النَّبِيّنَ وَكَانَ اللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا﴾

[٧٠٢] {مَا كَانَ مُحَمَّدٌ اَبَا اَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ}، أي لم يكن أبا رجل منكم على الحقيقة، حتى يثبت بينه وبينه ما يثبت بين الأب وولده من حرمة الصهر والنكاح، {وَلٰكِنْ} كان {رَسُولَ اللّٰهِ}، وكل رسول أبو أمته فيما يرجع إلى وجوب التوقير والتعظيم له عليهم، ووجوب الشفقة والنصيحة لهم عليه، لا في سائر الأحكام الثابتة بين الآباء والأبناء. وزيد واحد من رجالكم الذين ليسوا بأولاده حقيقة، فكان حكمه حكمكم، والادّعاء والتبني من باب الاختصاص والتقريب لا غير.

[٧٠٣] {و} كان {خَاتَمَ النَّبِيّنَ} يعني أنه لو كان له ولد بالغ مبلغ الرجال لكان نبيًّا ولم يكن هو خاتم الأنبياء، كما يروى أنه قال في إبراهيم حين توفي: لو عاش لكان نبيًّا.

[704] **Şayet** "Hazret-i Peygamber Tāhir, Tayyib, Kasım ve İbrahim'in babası değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Onlar iki açıdan "sizin adamlarınızdan biri" tabiriyle bu nefy hükmünün kapsamından çıkmışlardır. Birincisi, onlar adam denecek yaşa kadar yaşamamışlardı. İkincisi, adam olma onlara nispet edilmiş, Peygamber'in oğulları ise onların değil, onun adamlarıdır. "Peki, Hazret-i Peygamber Hasan ile Hüseyin'in babası değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Evet, ancak onlar o zaman henüz adam değillerdi. Ayrıca onlar da Hazret-i Peygamber'in adamları idiler; onların adamları değil. Öte yandan, Allah Teâlâ bu lafızla onun kendi evlâdını kastetmiştir, evlâdının evlâdını değil; zira "ve son peygamberdir" buyurmaktadır. Oysa Hasan ve Hüseyin birincisi kırk küsur, ikincisi de elli küsur sene yaşamışlardır.[1]

[705] ولكن رسول الله ifadesi أبا أحد ifadesine atıfla mansūb olarak da, *ve lâkin huve rasûlûllâhi* takdiriyle merfû' olarak da okunmuştur. Ve *lâkin* de ve *lâkinne* şeklinde şeddeli olarak da okunmuştur. Bu durumda haber mahzuf olup cümle *ve lâkinne rasûlâllâhi men 'araftümûhu* [Aksine, Allah'ın resulü bildiğiniz kimsedir.] -yani onun erkek evlâtları yaşamamıştır- şeklinde takdir edilir.

[706] وخاتم kelimesi fethalı Tâ ile okunmuş olup mühür anlamındadır. Kelime ayrıca *ve hātime* şeklinde Tâ kesreli olarak da okunmuştur ki, mühürleyen ve mühür basan anlamındadır. İbn Mes'ûd'un *ve lâkin nebiyyen hātime'n-nebiyyîne* (aksine nebîleri sonlandıran bir nebîdir) şeklindeki kıraati de bu mânayı destekler.

[707] **Şayet** "Hazret-i İsa âhir zamanda nüzûl edeceğine göre, Hazret-i Peygamber nasıl peygamberlerin sonuncusu olabilir?" **dersen şöyle derim:** Hazret-i Muhammed'in son peygamber olması, ondan sonra kimsenin peygamber kılınmayacağı anlamındadır. Hazret-i İsa ondan önce peygamber kılınmıştı; âhir zamanda indiğinde ise Hazret-i Peygamber'in diniyle amel edecek ve onun ümmetinden herhangi biri gibi onun kıblesine dönerek namaz kılacaktır.

41. Ey iman edenler! Allah'ı çokça zikredin;

42. O'nu sabah-akşam tenzih ve takdis edin.

---

1 Bu iki zat, Peygamber'den sonra, "peygamber olabilecek kadar" uzunca bir süre yaşamışlardır; oysa ayette Hazret-i Muhammed için "son peygamber" buyrulmaktadır. Yani gerçek oğulları olsalardı, peygamber olmaları gerekirdi… / ed.

[٧٠٤] فإن قلت: أما كان أبا للطاهر والطيب والقاسم وإبراهيم؟ قلت: قد أخرجوا من حكم النفي بقوله {مِنْ رِجَالِكُمْ} من وجهين؛ أحدهما أنّ هؤلاء لم يبلغوا مبلغ الرجال. والثاني: أنه قد أضاف الرجال إليهم، وهؤلاء رجاله لا رجالهم. فإن قلت: أما كان أبا للحسن والحسين؟ قلت: بلى، ولكنهما لم يكونا رجلين حينئذ، وهما ٥ أيضًا من رجاله لا من رجالهم. وشيء آخر، وهو أنه إنما قصد ولده خاصة، لا ولد ولده؛ لقوله تعالى {وَخَاتَمَ النَّبِيِّنَ}. ألا ترى أن الحسن والحسين قد عاشا إلى أن نيّف أحدهما على الأربعين والآخر على الخمسين.

[٧٠٥] قرئ «ولكنْ رسولَ الله» بالنصب، عطفًا على {آبَا اَحَدٍ}، وبالرفع على: ولكن هو رسول الله، و«لكنَّ»، بالتشديد على حذف الخبر، تقديره: ولكنّ رسول ١٠ الله من عرفتموه، أي لم يعش له ولد ذكر.

[٧٠٦] و{خاتم} بفتح التاء بمعنى الطابع، وبكسرها بمعنى الطابع وفاعل الختم. وتقوّيه قراءة ابن مسعود: ولكنّ نبيًا ختم النبيين.

[٧٠٧] فإن قلت: كيف كان آخرَ الأنبياء وعيسى ينزل في آخر الزمان؟ قلت: معنى كونه آخر الأنبياء أنه لا ينبأ أحد بعده، وعيسى ممن نبئ قبله، وحين ينزل ١٥ ينزل عاملًا على شريعة محمد صلى الله عايه وسلم، مصليًا إلى قبلته، كأنه بعض أمته.

٤١-﴿يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اذْكُرُوا اللّٰهَ ذِكْرًا كَثِيرًا﴾

٤٢-﴿وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَاَصِيلًا﴾

[708] "Allah'ı zikredin." Yani takdîs, tahmîd, tehlîl ve tekbîr[1] gibi çeşitli övgü ifadeleriyle ve lâyık olduğu şeylerle övün ve bunu çok çok yapın. "Sabah akşam" yani her vakit. Nitekim Hazret-i Peygamber "Allah'ı zikir her Müslümanın ağzındadır", bir rivayete göre de "her Müslümanın kalbindedir" buyurmuştur. Katâde'nin [v. 117/735]; yani *sübhânallâhi ve'l-hamdü li'llâhi ve lâ ilâhe illâllâhu vallâhu ekber ve lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh*[2] deyin", Mücahid'in [v. 103/721] de "Bunlar temiz ve cünüp herkesin söyleyebileceği kelimelerdir." dedikleri rivayet edilmiştir.

[709] اذكروا ve سبحوا fiilleri sabah ve akşam kelimelerine dönüktür. *Sum ve salli yevme'l-cum'ati* [Cuma günü oruç tut ve namaz kıl] demek gibi. Tesbih ise, zikir nevindendir. Allah Teâlâ'nın, melekler içinde Cebrail ve Mikail'i[3] özel olarak zikrettiği gibi, zikir türü içinden tesbihi ayrıca ifade etmesi onun diğer zikirlerden üstün olduğunu açıklamak içindir; çünkü *tesbih*, Allah'ı hakkında caiz olmayan sıfat ve fiillerden tenzih ve çirkinliklerden ibra etmek anlamındadır.[4] Dolayısıyla, tesbihin diğer zikirlere üstünlüğü, kişinin 'masiyet kirlerinden ve günah pisliklerinden temiz' olarak nitelenmesinin, 'çok namaz kılma, oruç tutma, ibadet etme, ilim sahibi olma ve çeşitli faziletlerle şöhret bulma' ile nitelenmesine olan üstünlüğü gibidir. "Zikir ve onu çokça yapma" ile Allah, çokça tâat etmeyi ve ibadete yönelmeyi de murat etmiş olabilir; çünkü her tâat ve her hayır *zikir* cümlesindendir. Sonra bu zikir içinden, namazı bütün vakitlerinde kılmak demek olan "akşam sabah tesbih"e özel olarak yer vermiştir; çünkü namaz diğer ibadetlerden üstündür. Yahut "akşam sabah namaz" ifadesi sabah, akşam ve yatsı namazları anlamındadır; zira bu vakitlerde namaz kılmak daha zor ve bunlara riayet daha ağırdır.

43. Size rahmetiyle muamele eden, O ve melekleridir. Böylece, sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmıştır. O, müminlere karşı hep merhametli olmuştur.

44. Kendisi ile karşı karşıya geldikleri gün karşılanacakları sağlık dilekleri "Selâm!"dır (Yani o esnada, onları her tür korku ve hüzünden uzak kılacaktır). Ayrıca, onlara değerli bir mükâfat hazırlamıştır.

---

1 *Sübhânallāh. el-Hamdü li'llâh. Lâ ilâhe illâllâh. Allāhu ekber.* / ed.

2 Meali: Allah her tür eksik ve kusurdan uzaktır. Allah'a hamdüsenâlar olsun! Allah'tan başka ilâh yoktur. Allah her şeyden daha büyüktür; güç ve kuvvetimiz tamamen, yüce, ulu Allah'ın sâyesindedir. / ed.

3 Yani Bakara 2/98'de. / ed.

4 *Tesbîh*in geniş anlamı için bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb,* el-Hadîd 57/1 hk. / ed.

[٧٠٨] {اذْكُرُوا اللهَ} أثنوا عليه بضروب الثناء من التقديس والتحميد والتهليل والتكبير وما هو أهله، وأكثروا ذلك. {بُكْرَةً وَاَصِيلًا} أي في كافة الأوقات. قال رسول الله ﷺ: ذكر الله على فم كل مسلم؛ وروي: "في قلب كل مسلم". وعن قتادة: قولوا سبحان الله والحمد لله ولا إله إلّا الله والله أكبر ولا حول ولا قوّة إلّا بالله
٥ العليّ العظيم. وعن مجاهد: هذه كلمات يقولها الطاهر والجنب.

[٧٠٩] والفعلان، أعني {اذْكُرُو} و{سَبِّحُوا} موجهان إلى البكرة والأصيل، كقولك: صم وصلّ يوم الجمعة. والتسبيح من جملة الذكر، وإنما اختصه من بين أنواعه اختصاصَ جبريل وميكائيل من بين الملائكة، ليبين فضله على سائر الأذكار، لأن معناه تنزيه ذاته عما لا يجوز عليه من الصفات والأفعال، وتبرئته من القبائح.
١٠ ومثال فضله على غيره من الأذكار فضل وصف العبد بالنزاهة من أدناس المعاصي، والطهر من أرجاس المآثم، على سائر أوصافه من كثرة الصلاة والصيام، والتوفر على الطاعات كلها، والاشتمال على العلوم، والاشتهار بالفضائل. ويجوز أن يريد بالذكر وإكثاره تكثيرَ الطاعات، والإقبال على العبادات؛ فإن كل طاعة وكل خير من جملة الذكر، ثم خصّ من ذلك التسبيح بكرة وأصيلًا، وهي الصلاة في جميع
١٥ أوقاتها لفضل الصلاة على غيرها. أو صلاة الفجر والعشاءين؛ لأنّ أداءها أشقّ ومراعاتها أشدّ.

٤٣-﴿هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ وَمَلَٓئِكَتُهُ لِيُخْرِجَكُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا﴾

٤٤-﴿تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌ وَاَعَدَّ لَهُمْ اَجْرًا كَرِيمًا﴾

[710] Namaz kılan [*salât* sahibi] kişi rükû ve secdede eğildiği için, [*salât*ın ism-i fâʻili olan] *musallî* kelimesi; -merhametinden dolayı hasta ziyaretinde bulunan ve evlâdına şefkat gösteren kadın gibi- şefkat ve merhametinden dolayı birinin üzerine eğilen [yani onun üzerinde titreyen] biri için istiʻâre olarak kullanılmıştır. Salât daha sonra genişleyerek merhamet ve şefkat anlamında kullanılmıştır. *Sallâllāhu aleyke!* ifadesi de buradan gelmektedir ki "Allah sana rahmet ve şefkatiyle muamele etsin!" demektir. **Şayet** "هو الذي يصلي عليكم cümlesine 'size rahmet ve şefkatiyle muamele eden O'dur.' mânasını verirsen 've melekleri' kelimesini ne yapacaksın? Onların salâtının mânası ne olacak?" **dersen şöyle derim:** Meleklerin salâtının mânası onların "Allah'ım! Müminlere rahmetinle muamele eyle!" diye dua etmeleridir. Melekler, duası makbul varlıklar oldukları için, merhamet ve şefkatle muamele eden kimseler gibi takdim edilmiş olmaktadırlar. Bunun benzeri, *hayyâkâllāh!* (Allah sana hayat versin ve seni daim eylesin) ve *hayyeytüke* (Allah'ın sana hayat vermesi yolunda senin için dua ettim) ifadesidir; çünkü duanın kabul edileceğine olan itimadından ötürü, ona gerçek mânada hayatı sen veriyormuşsun gibi. *ʻAmmerakâllāh!* (Allah sana ömür versin) ve *ʻammertüke* (sana ömür verilmesi için dua ettim) ve *sekākâllāh!* (Allah susuzluğunu gidersin) ve *sekaytüke* (susuzluğun gitsin diye çalıştım) sözleri de aynı türdendir. إِنَّ اللهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ [Ahzâb 33/56] yani "… siz de ona rahmetiyle muamele etmesi için Allah'a dua edin." âyeti de bu anlamdadır.

[711] Mâna şöyledir: Sizi hayra davet edip size zikir, namaz ve tâatlere devamı emrederek size rahmet ve şefkatiyle muamele eden O'dur. Böylece, "sizi" mâsiyet karanlıklarından tâat aydınlığına "çıkarmıştır." "O, müminlere karşı hep merhametli olmuştur" ifadesi, salâtla rahmet murat edildiğine delildir.

[712] Rivayete göre, إِنَّ اللهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ [Ahzâb 33/56] âyeti nâzil olunca Hazret-i Ebu Bekr'in "Ya Rasûlâllah! Allah sana özel olarak hangi şerefi bahşettiyse ona bizi de ortak ediyor." demesi üzerine تحيتهم âyeti nâzil olmuş.

[713] تحيتهم ifadesi masdarın, mefʻûlüne muzāf olması kabilindendir; yani O'nunla karşılaştıkları gün kendilerine selâmet dileğinde bulunulur. Buna göre terkip, "Allah, onlara başka birtakım tazimlerde bulunduğu gibi, selâmıyla da tazimde bulunur." anlamında olabileceği gibi, tefsir ettiğimiz üzere, buluşma anlamında bir mesel de olabilir. Bunun; [i] ölüm meleği ve beraberindeki meleklerin [ölmek üzere olan kişiyi] selâm ve cennetle müjdelemeleri; [ii] kişiyi kabirden çıktığı anda selâmlamaları,

[٧١٠] لما كان من شأن المصلي أن ينعطف في ركوعه وسجوده استعير لمن ينعطف على غيره حنوًّا عليه ترؤفًا، كعائد المريض في انعطافه عليه، والمرأة في حنوّها على ولدها، ثم كثر حتى استعمل في الرحمة والترؤف. ومنه قولهم: صلّى الله عليك، أي ترحَّمَ عليك وترأف. فإن قلت: قوله {هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ} إن فسرته بيترحم عليكم ويترأف، فما تصنع بقوله {وَمَلَٰٓئِكَتُهُۥ}، وما معنى صلاتهم؟ قلت: هي قولهم اللَّهم صلّ على المؤمنين. جعلوا لكونهم مستجابي الدعوة كأنهم فاعلون الرحمة والرأفة. ونظيره قوله: حياك الله، أي حياك وأبقاك؛ وحييتك، أي دعوت لك بأن يحييك الله؛ لأنك لا تكالك على إجابة دعوتك كأنك تبقيه على الحقيقة، وكذلك: عمَّرك الله، وعمرتك، وسقاك الله، وسقيتك. وعليه قوله تعالى {إِنَّ اللَّهَ وَمَلَٰٓئِكَتَهُۥ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَٰٓأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ} [الأحزاب: ٥٦]. أي ادعوا الله بأن يصلّي عليه.

[٧١١] والمعنى: هو الذي يترحم عليكم ويترأف حيث يدعوكم إلى الخير، ويأمركم بإكثار الذكر والتوفر على الصلاة والطاعة. {لِيُخْرِجَكُمْ} من ظلمات المعصية إلى نور الطاعة. {وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا} دليل على أنّ المراد بالصلاة الرحمة.

[٧١٢] ويروى أنه لما نزل قوله تعالى {إِنَّ اللَّهَ وَمَلَٰٓئِكَتَهُۥ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ} [الأحزاب: ٥٦] قال أبو بكر رضي الله عنه: ما خصك يا رسول الله بشرف إلّا وقد أشركنا فيه، فأنزلت.

[٧١٣] {تَحِيَّتُهُمْ} من إضافة المصدر إلى المفعول، أي يحيون يوم لقائه بسلام، فيجوز أن يعظمهم الله بسلامه عليهم، كما يفعل بهم سائر أنواع التعظيم، وأن يكون مثلًا كاللقاء على ما فسرنا. وقيل: هو سلام ملك الموت والملائكة معه عليهم وبشارتُهم بالجنة. وقيل: سلام الملائكة عند الخروج من القبور.

[iii] "Melekler de bütün kapılardan yanlarına girmektedir; (sabretmenize karşılık) selâm olsun size!" [Ra'd 13/23-24] âyetlerinde ifade edildiği gibi, cennete girerlerken selâmlamaları olduğu da söylenmiştir.

[714] "Değerli mükâfat" cennettir.

45-46. Ey Peygamber! Biz seni bir şahit, müjdeci ve uyarıcı olarak; kendisinin emriyle Allah'a çağıran aydınlatıcı bir 'kandil' olarak gönderdik.

[715] "Şahit olarak..." Gönderildikleri kişiler hakkında; bunların kendisini tekzip mi tasdik mi ettiklerine dair... Yani tıpkı âdil bir şahidin sözünün mahkemede makbul oluşu gibi, sözleri Allah katında onların lehine ve aleyhine makbul olarak.

[716] **Şayet** "Hazret-i Peygamber elçi olarak gönderildiğinde[1] nasıl şahit olabilir ki? Olsa olsa ya şahitlik görevi kendisine verildiği veya onu eda ettiği zaman şahit olabilir." **dersen şöyle derim:** [Sîbeveyhi'nin yazdığı] *el-Kitâb*'da yer verilen *merartü bi-raculin ma'ahû sakrun sâiden bi-hi ğaden* [Yanında yarın avlanacağı bir şahin bulunan bir adama rastladım.] örneğinde olduğu gibi, burada mukadder bir hal vardır; "yarın kendisiyle avlanmayı tasarladığı bir şahin..." demektir.

[717] **Şayet** "Seni davetçi olarak gönderdik.' ifadesinden Peygamber'in davet etme iznine sahip olduğu zaten anlaşılmaktadır. O halde 'izniyle' demenin faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Allah bununla gerçek izni murat etmemiş; izni kolaylaştırma için isti'âre etmiştir; çünkü bir mâlikin mülküne girilmez. Bu ancak kendisinin izni olduğunda mümkün olur. İzin neredeyse imkânsız olan bir şeyi kolaylaştırdığı için kolaylaştırma yerine kullanılmıştır. Zira müşrikleri, o câhiliye insanını tevhide ve dinî hayata davet etmek son derece zor, hatta neredeyse imkânsız bir şeydir. Dolayısıyla, "izniyle" denilmesi, bu işin zor olup ancak Allah'ın kolaylaştırması halinde yapılabileceğini ifade içindir. Cimri biri hakkında "O, harcama konusunda mezun değildir." Yani "harcaması kolaylaştırılmış biri değildir" denilmesi de bu nevidendir; para harcamak onun için çok zor olduğu için imkânsız hükmünde olduğu ifade edilmiştir.

---

1 Bunu, gramerde *hâl* olan ifadelerin fiille eş zamanlı olması gereğine binaen soruyor: Yaptığı tefsire göre, Peygamber çok çok sonra -ahirette- şahitlik edecektir. Oysa âyette, "peygamber gönderilirken şahit olarak gönderildiği" belirtiliyor. / ed.

وقيل: عند دخول الجنة، كما قال: {وَالْمَلَٰٓئِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِم مِّن كُلِّ بَابٍ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ} [الرعد: ٢٣-٢٤].

[٧١٤] والأجر الكريم: الجنة.

٤٥-﴿يَآ اَيُّهَا النَّبِيُّ اِنَّآ اَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا﴾

٤٦-﴿وَدَاعِيًا اِلَى اللّٰهِ بِاِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا﴾

[٧١٥] {شَاهِدًا} على من بعثت إليهم، وعلى تكذيبهم وتصديقهم، أي مقبولًا قولك عند الله لهم وعليهم، كما يقبل قول الشاهد العدل في الحكم.

[٧١٦] فإن قلت: وكيف كان شاهدًا وقت الإرسال، وإنما يكون شاهدًا عند تحمل الشهادة أو عند أدائها؟ قلت: هي حال مقدرة كمسألة الكتاب: مررت برجل معه صقر صائدًا به غدًا، أي مقدرًا به الصيد غدًا.

[٧١٧] فإن قلت: قد فهم من قوله "إنا أرسلناك داعيًا" أنه مأذون له في الدعاء، فما فائدة قوله {بِإِذْنِهِ}؟ قلت: لم يرد به حقيقة الإذن، وإنما جعل الإذن مستعارًا للتسهيل والتيسير؛ لأن الدخول في حقّ المالك متعذر، فإذا صودف الإذن تسهل وتيسر، فلما كان الإذن تسهيلًا لما تعذر من ذلك وضع موضعه. وذلك أن دعاء أهل الشرك والجاهلية إلى التوحيد والشرائع أمر في غاية الصعوبة والتعذر، فقيل {بِإِذْنِهِ}، للإيذان بأن الأمر صعب لا يتأتى ولا يستطاع إلّا إذا سهله الله ويسّره. ومنه قولهم في الشحيح: أنه غير مأذون له في الإنفاق، أي غير مسهل له الإنفاقُ، لكونه شاقًّا عليه داخلًا في حكم التعذر.

[718] Şirk karanlıkları onun [Muhammed] sayesinde dağılmış, sapıtanlar doğru yolu onunla bulmuşlardır. Tıpkı gecenin karanlığı "ışık saçan kandil"-le dağıldığı ve yol bulunduğu gibi. Veya tıpkı kandil ışığıyla gözlerin nuru desteklendiği gibi, Allah kalplerin nurunu onun nübüvvet nuruyla güçlendirmiştir. Allah Teâlâ kandili aydınlatıcı diye nitelemiştir; çünkü bazı kandiller yağı az ve fitili kısa olunca ışık vermemektedir. Nitekim şöyle denmiştir: "Üç şeye katlanılamaz: Ağır ağır giden elçi, aydınlatmayan kandil ve gelecek birinin beklenildiği sofra." Birine insanı ürküten iki şey sorulmuş, o da "Her tarafı örten bir karanlık ve sönmüş bir kandil" demiş. [سراجًا منيرًا ifadesi] "Aydınlatan kandilin sahibi olarak" veya "Aydınlatıcı bir kandil okuyan…" diye de tefsir edilmiştir ki bu tefsire göre, أرسلناك'nin Kâf'ına ma'tūf olması caizdir.[1]

47. Allah tarafından gelecek büyük bir lutfun kendilerini beklediğini müminlere müjdele.

[719] *Fadl* (lütuf), Allah'ın normal mükâfata ek olarak ihsanda bulunduğu şeydir. Allah Teâlâ lutfettiği şeyi zikredip onun için 'büyük' dediğine göre varın mükâfatını siz düşünün. Ayrıca, lutufla sevabı murat etmiş olması da mümkün olduğu gibi -nitekim maaşlara *fudūl* ve *fevâdıl* [mfr. *fadl*] denir- onların diğer ümmetlere karşı büyük bir üstünlükleri olduğu da kastedilmiş olabilir; ki bu üstünlük Allah tarafından verilmiştir; diğer ümmetlerden üstün olacakları şeyi[2] onlara O vermiştir.

48. İnkârcı nankörlere ve münafıklara itaat etme, onların eziyetine aldırma, Allah'a güvenip dayan; vekil olarak Allah yeter.

[720] "İnkârcı nankörlere itaat etme." Bu, Peygamber'in zaten içinde bulunduğu durumda devam ve sebat etmesini sağlamaktır. Veya bu konuda heyecanlandırmaktır. أذاهم terkibinde *ezâ* fâ'ile ve mef'ûle muzāf olabilir; yani zarar vermek veya öldürmek sûretiyle onlara eziyet vermeyi bırak, onların zahirî hallerini esas al, bâtınlarındakinden dolayı onları hesaba çekmek Allah'a mahsustur. Veya sana verdikleri eziyete aldırma; sana emredilinceye kadar bundan dolayı onları cezalandırma. İbn Abbas bu âyetin kılıç âyetiyle[3] mensuh olduğunu söylemiştir. "Allah'a güvenip dayan;" çünkü "vekîl olarak" yani işlerin kendisine bırakıldığı varlık olarak "sana O yeter."

1 Çünkü سراجًا منيرًا Peygamber'in bir hali değil, bizzat Peygamber olmaktadır. / ed.

2 Müfessirin kastı nedir bilinmez, ama şu âyette Müslümanların üstünlük sebebi açıkça anlatılmaktadır: *"(Ey Ümmet-i Muhammed!) Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; çünkü mârufu emreder, münkeri yasaklarsınız ve Allah'a iman edersiniz."* [Âl-i 'İmrân 3/110] / ed.

3 Yani Tevbe 9/5 ile. / ed.

[٧١٨] جلي به ظلمات الشرك واهتدى به الضالون، كما يجلى ظلام الليل بالسراج المنير ويهتدى به. أو أمدّ الله بنور نبوّته نور البصائر، كما يمدّ بنور السراج نور الأبصار. وصفه بالإنارة لأن من السرج ما لا يضيء إذا قل سليطه، ودقت فتيلته. وفي كلام بعضهم: ثلاثة تضني؛ رسول بطيء، وسراج لا يضيء، ومائدة ٥ ينتظر لها من يجيء. وسئل بعضهم عن الموحشين؟ فقال: ظلام ساتر، وسراج فاتر. وقيل: وذا سراج منير، أو وتاليًا سراجًا منيرًا. ويجوز على هذا التفسير أن يعطف على كاف {اَرْسَلْنَاكَ}.

٤٧-﴿وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ بِاَنَّ لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ فَضْلًا كَبِيرًا﴾

[٧١٩] الفضل: ما يتفضل به عليهم زيادة على الثواب، وإذا ذكر المتفضل به ١٠ وكبره فما ظنك بالثواب. ويجوز أن يريد بالفضل الثواب، من قولهم للعطايا: فضول وفواضل، وأن يريد أنّ لهم {فَضْلًا كَبِيرًا} على سائر الأمم؛ وذلك الفضل من جهة الله، وأنه آتاهم ما فضلوهم به.

٤٨-﴿وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ وَدَعْ اَذٰيهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكِيلًا﴾

١٥ [٧٢٠] {وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ} معناه: الدوام والثبات على ما كان عليه، أو التهييج. {اَذٰيهُمْ} يحتمل إضافته إلى الفاعل والمفعول، يعني ودع أن تؤذيهم بضرر أو قتل، وخذ بظاهرهم، وحسابهم على الله في باطنهم. أو ودعْ ما يؤذونك به ولا تجازهم عليه حتى تؤمر. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: هي منسوخة بآية السيف. {وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ} فإنه يكفيكهم [وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكِيلً]، وكفى به مفوّضًا إليه.

[721] İsteyen, burada şöyle bir şey söyleyebilir: Allah Teâlâ'nın bu âyette Hazret-i Peygamber'i önce beş vasıfla nitelediğini, sonra da bunlardan her birine münasip bir hitapla mukabelede bulunduğunu söyleyebilir: Şahit vasfına "ve müminleri müjdele" [Ahzâb 33/47] diyerek mukabele etmiştir; çünkü Hazret-i Peygamber kendi ümmeti hakkında, onlar da diğer ümmetler hakkında şahit olacaklardır ki bu da "büyük bir lutuf"tur. Müjdeleyici vasfına "inkârcılardan ve münafıklardan yüz çevir" diyerek mukabelede bulunmuştur; çünkü onlardan yüz çevirdiğinde bütünüyle müminlere yönelecektir ki bu da müjdelenmeye münasip bir durumdur. Uyarıcı vasfına "eziyetlerini bırak" diyerek mukabelede bulunmuştur; çünkü bu dünyada [kendisine yaptıklarına karşılık] onlara eziyet etmeyi bıraktığı zaman, -oysa eziyet dünyada veya âhirette bir cezayı gerektirir- âhirette verilecek bir ceza ile uyarılmış olurlar. Allah'a O'nun kolaylaştırmasıyla davet eden vasfına "Allah'a güvenip dayan" ifadesi ile mukabele etmiştir; çünkü Allah'a güvenip dayanana bütün zorlar kolay olur. Aydınlatıcı bir kandil vasfına da "O'na güvenip dayanma" ile mukabele etmektedir; çünkü Allah Teâlâ'nın bütün mahlûkatına kanıt olarak gönderip kendisiyle aydınlattığı bir kişinin, bütün mahlûkata karşı O'nunla yetinmesi gerekir.

49. Ey iman edenler! Mümin kadınları nikâhlayıp da kendilerine (cinsel) temasta bulunmadan önce onları boşadığınızda, normalde saydığınız iddet kadar onlara iddet bekletmeye hakkınız yoktur. O halde, onlara bağışta bulunarak memnun edip kendilerini güzellikle serbest bırakın.

[722] *Nikâh* cinsel ilişkide bulunmak demektir. Akde *nikâh* denilmesi ikisi arasındaki birliktelik sebebiyledir; çünkü akit, cinsel ilişkiye götüren yoldur. Bunun benzeri, günahın sebebi olduğu için şaraba 'günah' denmesidir. Beyan ilminde bunun benzeri ise *recez* bahrindeki;

> Develerin, bulutundaki hörgüçler
> [bulutundan uçuşan yağmurda göründü]

beytidir. Şair, develerin semirmesi ve hörgüçlerinin yükselmesine sebep olduğu için suya "deve hörgücü" demektedir. *Nikâh* kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de sadece akit anlamında kullanılmıştır; çünkü o açıkça söylenecek olursa cinsel ilişki anlamındadır. Ancak cinsel ilişki için; "dokunma", "temas", "yaklaşma", "sarıp sarmalama" ve "yapma" kelimelerinin kullanılması Kur'ân'ın âdâbındandır.

[٧٢١] ولقائل أن يقول: وصفه الله بخمسة أوصاف، وقابل كلًّا منها بخطاب مناسب له؛ قابل الشاهد بقوله {وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ}، لأنه يكون شاهدًا على أمّته وهم يكونون شهداء على سائر الأمم، وهو الفضل الكبير؛ والمبشِّرَ بالإعراض عن الكافرين والمنافقين، لأنه إذا أعرض عنهم أقبل جميع إقباله على المؤمنين، وهو مناسب للبشارة؛ والنذيرَ بـ{دَعْ أَذَاهُمْ}، لأنه إذا ترك أذاهم في الحاضر - والأذى لا بدّ له من عقاب عاجل أو آجل - كانوا منذَرين به في المستقبل؛ والداعيَ إلى الله بتيسيره بقوله {وَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ} لأنّ من توكل على الله يسر عليه كل عسير؛ والسراجَ المنير بالاكتفاء به وكيلًا، لأنّ من أناره الله برهانًا على جميع خلقه كان جديرًا بأن يكتفي به عن جميع خلقه.

٤٩-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمَسُّوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَهَا فَمَتِّعُوهُنَّ وَسَرِّحُوهُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا﴾

[٧٢٢] النكاح: الوطء، وتسمية العقد نكاحًا لملابسته له، من حيث أنه طريق إليه. ونظيره تسميتهم الخمر إثمًا، لأنها سبب في اقتراف الإثم. ونحوه في علم البيان قول الراجز:

أَسْنِمَةُ الآبَالِ في سَحَابِهْ ۞

سمى الماء بأسنمة الآبال؛ لأنه سبب سمن المال وارتفاع أسنمته. ولم يرد لفظ النكاح في كتاب الله إلّا في معنى العقد؛ لأنه في معنى الوطء من باب التصريح به. ومن آداب القرآن الكناية عنه بلفظ الملامسة والمماسّة والقربان والتغشي والإتيان.

[723] **Şayet** “Âyetin bahsettiği hükümde mümin kadınlarla kitabî kadınlar eşit olduğu halde, neden özellikle mümin kadınlardan bahsedilmiş?” **dersen şöyle derim:** Bu konuda özel olarak mümin kadınların zikredilmesi, asıl ve evlâ olanın, mümin bir erkeğin, *nutfe*si için tercihte bulunarak[1], sadece mümin ve namuslu bir kadınla evlenmesi ve kâfir biri şöyle dursun günahkâr bir kadınla bile evlenmekten sakınması olduğuna ve Allah düşmanı bir kadınla Allah dostunun aynı yorganın altına giremeyeceğine dikkat çekmek içindir. Dolayısıyla, Mâide sûresin[in 5. Âyetin]deki ifade Ehl-i Kitap’tan *muhsan* olan kadınlarla evlenmenin haram değil, caiz olduğunu gösterirken, bu âyet bir mümin için evlâ olanın mümin bir kadınla evlenmek olduğunu öğretmektedir.

[724] **Şayet** “Sonra onları boşadığınızda’ ibaresinde sonra kelimesinin faydası nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun faydası, bazılarının, bir kadını nikâhtan az sonra boşama durumuyla uzun sayılacak bir süre karı koca olarak yaşadıktan sonra boşama durumunda hükmün farklı olabileceğini düşünmeleri ihtimalini ortadan kaldırmaktır.

[725] **Şayet** “Erkekle kadının nikâhtan sonra cinsel ilişkiye imkân veren bir süre baş başa kalmaları cinsel ilişki yerine geçer mi?” **dersen şöyle derim:** Evet, Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına göre gerçek anlamda baş başa kalmak [yani halvet-i sahîha], cinsel ilişki hükmündedir.

[726] “Normalde saydığınız iddet kadar onlara iddet bekletmeye hakkınız yoktur.” cümlesi, iddetin erkeklerin kadınlar üzerindeki zorunlu bir hakkı olduğuna delildir. تعتَدّونها sayısını tamamladığınız demektir; *‘addedtü’d-derâhime fa‘teddehâ* [Dirhemleri ben de saydım, o da saydı.] kullanımından alınmıştır. *Kiltühû fe’ktâlehû* [Onu ben de ölçtüm, o da ölçtü.] ve *vezintühû fe’ttezenehû* [Onu ben de tarttım, o da tarttı.] demek gibi. تعتَدّونها ifadesi, Dal şeddesiz olarak *ta‘tedûnehâ* şeklinde de okunmuştur ki *ta‘tedûne fî-hâ* [onların hakkına girerek] anlamındadır. Tıpkı

> [Süleym ve Âmir’i] gördüğümüz gün…[2]

ifadesindeki gibi. Burada *i‘tidâd*dan maksat, وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِتَعْتَدُوا (“*Haddinizi aşarak* onlara zarar vermek için onları tutmayın.” [Bakara 2/231]) âyetindeki haddi aşmadır.

1 Yani ekeceği tohum için sağlıklı, verimli, güzel bir ‘tarla’ arayarak… Müfessir bu mealdeki bir hadise telmihte bulunmaktadır. / ed.

2 Normalde *ve yevmin şehidnâhu* değil, *ve yevmin şehidnâ **fî**-hi* olmalıydı. / ed.

[٧٢٣] فإن قلت: لم خصّ المؤمنات والحكم الذي نطقت به الآية تستوي فيه المؤمنات والكتابيات؟ قلت: في اختصاصهنّ تنبيهٌ على أن أصل أمر المؤمن والأولى به أن يتخير لنطفته، وأن لا ينكح إلّا مؤمنة عفيفة، ويتنزّه عن مزاوجة الفواسق فما بال الكوافر، ويستنكف أن يدخل تحت لحاف واحدة عدوّة الله ووليه، ٥ فالتي في سورة المائدة تعليم ما هو جائز غير محرّم من نكاح المحصنات من الذين أوتوا الكتاب، وهذه فيها تعليم ما هو الأولى بالمؤمنين من نكاح المؤمنات.

[٧٢٤] فإن قلت: ما فائدة ثم في قوله {ثُمَّ طَلَّقْتُمُوهُنَّ}؟ قلت: فائدته نفي التوهم عمن عسى يتوهم تفاوت الحكم؛ بين أن يطلقها وهي قريبة العهد من النكاح، وبين أن يبعد عهدها بالنكاح ويتراخى بها المدة في حبالة الزواج ثم يطلقها.

١٠ [٧٢٥] فإن قلت: إذا خلا بها خلوة يمكنه معها المساس، هل يقوم ذلك مقام المساس؟ قلت: نعم، عند أبي حنيفة وأصحابه حكم الخلوة الصحيحة حكم المساس.

[٧٢٦] وقوله {فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ} دليل على أن العدة حق واجب على النساء للرجال {تَعْتَدُّونَهَا} تستوفون عددها، من قولك: عددت الدراهم فاعتدها، ١٥ كقولك: كلته فاكتاله، ووزنته فاتزنه. وقرئ «تعتدُونها»، مخففًا؛ أي تعتدون فيها، كقوله:

وَيَوْمٌ شَهِدْنَاهُ ۞

والمراد بالاعتداد ما في قوله تعالى {وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِتَعْتَدُوا} [البقرة: ٢٣١].

[727] **Şayet** "Onlara bağışta bulunmanın hükmü nedir, vâcip mi mendup mu?" **dersen şöyle derim:** Eğer kadına bir mehir belirlenmemişse buradaki bağış vâcip olur. Kadına böyle bir bağış, Ebû Hanîfe'ye göre boşanan başka hiçbir hanım için değil, sadece bu durumda[1] boşanan kadın için vâciptir. Eğer kadına nikâh sırasında bir mehir belirlemiş ise, daha sonra bu şekilde boşanan bir kadın için bir bağışın vâcip olup olmayacağı husunda ihtilâf vardır. Aralarında Ebû Hanîfe'nin de bulunduğu bazı âlimler bunu mendup ve müstehap sayarken, bazıları da vâcip saymışlardır.

[728] "Güzel bir serbest bırakma" yani herhangi bir zarar vermeden, bir engelleme ve zorlama olmaksızın.

50. Ey Peygamber! Mehirlerini verdiğin eşlerini; elinin altında bulunan -Allah'ın sana fey olarak verdiği- cariyeleri; seninle birlikte hicret eden amcakızlarını, halakızlarını, dayıkızlarını, teyzekızlarını sana helâl kıldık. Şayet mümin bir kadın kendisini Peygambere hibe eder, Peygamber de onunla evlenmeyi arzu ederse onu da... Müminlere değil, sadece sana has olmak üzere... -Biz, müminlerin eşleri ve ellerinin altındaki cariyeler hakkında neye hükmettiğimizi biliriz-. Sırf, sana zorluk olmasın diye... Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[729] أجورهن mehirlerini demektir; çünkü mehir 'kadının cinsel aygıtı'nın karşılığı olan bir ücrettir. Bunun "verilmesi" ise ya baştan verilmesidir veya akit sırasında belirlen[ip daha sonra öden]mesidir.

[730] **Şayet** "Neden 'mehirlerini verdiğin', 'Allah'ın sana *fey* olarak verdiği' ve 'seninle beraber hicret edenler' denilmiş? Bu özel ifadelerin faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Burada Allah Teâlâ, resulüne bazı özel hususiyet ve ayrıcalıklarla muamele ettiği gibi, onun için evlâ ve efdal olanı tercih etmiş ve hoş ve tertemiz olanı murat etmiştir; çünkü akit sırasında mehri belirleme, akit vaki ve geçerli olsa da belirlememeden daha efdaldir. Öyle bir durumda aktin geçerli olmasının yanında erkek, kadınla cinsel ilişkiye girebilir ve o takdirde de eşine *mehr-i misil*[2] ödemesi gerekir; ilişkiye girmeden onu boşaması halinde ise ona bağışta bulunması gerekir. Mehrin baştan ödenmesi, onu belirleyip ödemeyi ertelemekten daha evlâdır. Mehri baştan ödemek ilk Müslüman neslin yoludur; onların başka türlü davrandıkları bilinmemektedir.

1 Kendilerine cinsel temasta bulunmadan önce boşanan kadınlar. / ed.
2 Dengi bir kadın için takdir edilip ödenen mehir. / ed.

[٧٢٧] فإن قلت: ما هذا التمتيع أواجب أو مندوب إليه؟ قلت: إن كانت غير مفروض لها كانت المتعة واجبة، ولا تجب المتعة عند أبي حنيفة إلّا لها وحدها دون سائر المطلقات، وإن كان مفروضًا لها؛ فالمتعة مختلف فيها: فبعض على الندب والاستحباب، ومنهم أبو حنيفة. وبعض على الوجوب.

٥ [٧٢٨] {سَرَاحًا جَمِيلًا} من غير ضرار ولا منع واجب.

٥٠-﴿يَآ اَيُّهَا النَّبِيُّ اِنَّآ اَحْلَلْنَا لَكَ اَزْوَاجَكَ الّٰتِي اٰتَيْتَ اُجُورَهُنَّ وَمَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ مِمَّآ اَفَآءَ اللّٰهُ عَلَيْكَ وَبَنَاتِ عَمِّكَ وَبَنَاتِ عَمَّاتِكَ وَبَنَاتِ خَالِكَ وَبَنَاتِ خَالَاتِكَ الّٰتِي هَاجَرْنَ مَعَكَ وَامْرَاَةً مُؤْمِنَةً اِنْ وَهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ اِنْ اَرَادَ النَّبِيُّ اَنْ يَسْتَنْكِحَهَا خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ فِي اَزْوَاجِهِمْ ١٠ وَمَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُمْ لِكَيْلَا يَكُونَ عَلَيْكَ حَرَجٌ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[٧٢٩] {أُجُورَهُنَّ} مهورهنّ، لأنّ المهر أجر على البضع. وإيتاؤها إما إعطاؤها عاجلًا، وإما فرضها وتسميتها في العقد.

[٧٣٠] فإن قلت: لم قال: {الّٰتِي اٰتَيْتَ اُجُورَهُنَّ} و{مِمَّآ اَفَآءَ اللّٰهُ عَلَيْكَ} و{الّٰتِي هَاجَرْنَ مَعَكَ} وما فائدة هذه التخصيصات؟ قلت: قد اختار الله لرسوله ١٥ الأفضل الأولى، واستحبه بالأطيب الأزكى، كما اختصه بغيرها من الخصائص، وآثره بما سواها من الأثر. وذلك أن تسمية المهر في العقد أولى وأفضل من ترك التسمية، وإن وقع العقد جائزًا؛ وله أن يماسها وعليه مهر المثل إن دخل بها، والمتعة إن لم يدخل بها. وسوق المهر إليها عاجلًا أفضل من أن يسميه ويؤجله. وكان التعجيل ديدنَ السلف وسنتهم، وما لا يعرف بينهم غيره.

Öte yandan, cariye eğer 'efendisinin bizzat kendi kılıç ve mızrağıyla ele geçirdiği, Allah'ın kendisine dâru'l-harpten *fey*[1] olarak lütfettiği' bir cariye[2] ise, bu durum onun '[avrat pazarında satılan] bir celep malı' olmasından daha helâl ve iyidir. Esir iki çeşittir: *Tayyib* ve *habis*.[3] Tayyip esir ehl-i harpten [kılıç hakkı olarak] alınan esirdir. Antlaşmalı kimselerden alınan esir ise, habis esirdir. "Allah'ın sana fey olarak verdiklerinden" ifadesi de buna delâlet etmektedir; çünkü "Allah'ın verdiği fey" tabiri habis olan için değil, tayyip olan esir için kullanılır. Nitekim "Allah'ın verdiği rızık" tabirinin de haram değil, helâl rızıklar için kullanılması gerekir. Keza, Hazret-i Peygamber için, kendisiyle beraber hicret eden -ve mahremi olmayan[4]- kadın akrabaları, onunla beraber hicret etmeyenlerden daha efdaldir. Rivayete göre, Ebu Tālib'in kızı Ümmühânî şöyle demiştir: "Hazret-i Peygamber (s.a.) benimle evlenmek istemişti; fakat ben özür beyan ettim; o da özrümü kabul etti. Daha sonra bu âyet nâzil oldu ve ona helâl kılınmamış oldum; çünkü onunla beraber hicret etmemiştim; *tulekā*dan [Mekke fethedilince, azat edilip salıverilen kimselerden] idim." [*Ebû Dâvûd*, "Tefsir", 34]

[731] "Mehir istemeden kendini sana bağışlayan bir mümin kadın olursa, onu da sana helâl kıldık." Burada "böyle bir şey olursa" anlamı bulunduğundan, ifade nekire kullanılmıştır. Böyle bir durumun yaşanıp yaşanmadığında ihtilâfa düşülmüştür; İbn Abbas Peygamber kadınları içinde kendisini ona bağışlamış biri olmadığını söylemiştir. Ancak Peygamber kadınları içinde kendini ona bağışlamış dört kadın bulunduğu ve bunların; Meymûne bint Hâris [v. 51/671], -çalışamayacak durumdaki- fakirlere analık eden Ensârî Zeyneb bint Huzeyme, Ümmü Şerîk [Guzeyye] bint Câbir ve Havle bint Hakîm olduğu da söylenmiştir.

[732] [ان وهبت ifadesi] şart olmak üzere *in vehebet* [hibe ederse] şeklinde okunmuş; Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ise mahzuf bir Lâm takdiriyle, gerekçelendirme anlamında *en vehebet* (hibe ettiği için) şeklinde fethalı okumuştur. Bu *En* zaman ifade eden kelimenin mahzuf olduğu bir masdar da olabilir. Tıpkı *iclis vakte devâmi zeydin câlisen* [Zeyd oturmaya devam ettiği sürece otur..] anlamında *iclis mâ dâme zeydün câlisen* demek gibi ki âyet de *vakte hibetihâ nefsehâ* [kendini hibe ettiği vakit] şeklinde takdir edilir. İbn Mes'ûd ان'siz[5] okumuştur.

1 Ganimet savaşta bizzat savaşarak alınan, fey' ise yine savaşta fakat bir çarpışma olmaksızın alınan düşmana ait eşyadır; köle-cariye, mal-mülk vs. / ed.

2 Normalde olması gerektiği gibi, tamamen Allah yolunda ve sırf *i'lâ-yı kelimetullâh* için savaşırken, canını ortaya koyarak aldığı bir cariye ise. / ed.

3 *Tayyib*, gönül rahatlığıyla alınabilecek helâluhoş, tertemiz demektir. *Habis* ise bu evsafta olmayan, insanın içinde bir burukluk ve tiksinti bırakan şeydir. Kadınların Avratpazarı'nda zenginlere satılması… Ve bu insanların satılmak için esir edilmeleri, bu amaçla savaş yapılması da ayrı ayrı sorunlardır. / ed.

4 *Mahrem* evlenilmesi yasak olan kadın demektir. Yani Peygamber'le evlenmelerinde dinî sakınca olmayan... / ed.

5 Nekire kelimeden sonra gelen fiil sıfat olduğundan bu kıraatte ifade, "kendisini peygambere hibe eden kadın" anlamına gelmektedir. / ed.

وكذلك الجارية إذا كانت سبية مالكها، وخطبة سيفه ورمحه، ومما غنمه الله من دار الحرب أحلّ وأطيب مما يشتري من شقّ الجلب. والسبي على ضربين؛ سبي طيبة، وسبي خبيثة، فسبي الطيبة ما سبي من أهل الحرب. وأما من كان له عهد فالمسبي منهم سبي خبيثة. ويدلّ عليه قوله تعالى {مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ}، لأن فيء الله لا ٥ يطلق إلّا على الطيب دون الخبيث، كما أنّ رزق الله يجب إطلاقه على الحلال دون الحرام. وكذلك اللاتي هاجرن مع رسول الله ﷺ من قرائبه غير المحارم أفضل من غير المهاجرات معه. وعن أم هانئ بنت أبي طالب: خطبني رسول الله ﷺ فاعتذرت إليه فعذرني، ثم أنزل الله هذه الآية، فلم أحلّ له؛ لأني لم أهاجر معه، كنت من الطلقاء.

١٠ [٧٣١] وأحللنا لك من وقع لها أن تهب لك نفسها ولا تطلب مهرًا من النساء المؤمنات إن اتفق ذلك، ولذلك نكرها. واختلف في اتفاق ذلك، فعن ابن عباس رضي الله عنهما: لم يكن عند رسول الله ﷺ أحد منهنّ بالهبة. وقيل: الموهبات أربع: ميمونة بنت الحارث، وزينب بنت خزيمة أمّ المساكين الأنصارية، وأمّ شريك بنت جابر، وخولة بنت حكيم رضي الله عنهنّ.

١٥ [٧٣٢] قرئ {إِنْ وَهَبَتْ} على الشرط. وقرأ الحسن رضي الله عنه «أن»، بالفتح على التعليل، بتقدير حذف اللام. ويجوز أن يكون مصدرًا محذوفًا معه الزمان، كقولك: اجلس ما دام زيد جالسًا، بمعنى دوامه جالسًا، ووقت هبتها نفسها. وقرأ ابن مسعود بغير أن.

[733] **Şayet** "Birinci şart cümlesi ile birlikte ikincinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, birinci şart cümlesinin kaydıdır; Allah kadını helâl kılmak için hibeyi şart koşarken, hibenin sahih olabilmesi için de Peygamber'in onunla evlenmeyi kabul etmesini şart koşmakta ve âdeta "Kadın kendisini sana hibe eder ve sen de onunla evlenmek istersen onu sana helâl kıldık." buyurmaktadır; çünkü Peygamber'in onu arzu etmesi, bu hibeyi kabul etmesinin ve hibenin tekemmül etmesinin şartıdır.

[734] **Şayet** "[Peygamber için] daha evvel muhatap sıygası kullanılırken, 'Kendisini Peygamber'e hibe eder, Peygamber de onunla evlenmeyi arzu ederse' cümlesinde neden gaibe dönülmüş?" **dersen şöyle derim:** Bu, hükmün özel olarak sadece Hazret-i Peygamber'e ait olduğunu ifade etmek içindir. Dönüşün "peygamber" lâfzı kullanılarak yapılması ise bu özel hükümlerin kendisine, peygamberliğinden dolayı ikram edildiğini göstermek içindir; "peygamber" lâfzının tekrar kullanılması ise onu yüceltmek içindir; böylece, sözkonusu ikramı peygamber olduğu için hak ettiği iyice ortaya konmuş olmaktadır.

[735] Hazret-i Peygamber'in onu nikâhlamak istemesi; onunla evlenmeyi arzu edip istemesidir. Ebû Hanîfe hibe lâfzıyla nikâh akdinin caiz olacağına bu âyetle delil getirmiştir; çünkü Hazret-i Peygamber ve ümmeti -delille ona mahsus olduğu sabit olanlar hariç- hükümlerde aynıdırlar. Şafi'î ise, hibe lâfzıyla nikâh akdinin caiz olmayacağını söylemiştir. Ona göre, buradaki hibe hem lafız hem de mâna olarak Peygamber'e özgüdür; çünkü lafız mânaya tâbidir. Lafızda bir ortaklık bulunduğunu iddia edenin [bunu ispat edeceği] bir delile ihtiyacı vardır. Ebü'l-Hasan el-Kerhî [v. 340/952] de, اَللاتِي آتَيْتَ أُجُورَهُنَّ (ecirlerini -yani mehirlerini- verdiğin kadınlar) cümlesine dayanarak, nikâh akdinin icâre lâfzıyla da caiz olacağını söylerken, Ebu Bekr er-Râzî [el-Cassās; v. 370/981], icârenin muvakkat, nikâh akdinin ise müebbet olduğu, yani bunların birbirine zıt şeyler olduğu gerekçesiyle icâre lâfzıyla nikâhın caiz olamayacağını söylemiştir.

[736] ("Sana has olmak üzere" anlamındaki) خالصة kelimesi, tıpkı وعدَ الله ("Allah'ın vaadi olarak…" [Rum 30/6]) ve صِبْغَةَ اللهِ ("Allah'ın boyası olarak…" [Bakara 2/138]) terkiplerinde olduğu gibi, pekiştirici bir masdardır; yani *hullisa le-ke ihlâlu mâ ahlelnâ le-ke hālisaten* (Sana özgü olarak helâl kıldığımız şeyler tamamen sana mahsustur.) *Hālisa* kelimesi *hulûs* anlamındadır. Masdar anlamındaki fâ'il ve fâ'ile sıygaları hiç de az değildir; *hāric, kāid, âfiyet, kâzibe* gibi.[1] Bu ifadenin, Peygamber'e mahsus dört helâl kadın grubunun peşinden bunları tekit etmek için vârit olduğunun[2] delili,

1 Sırasıyla: Çıkmak, oturmak, afiyet ve yalan. / ed.

2 Yani, sadece 4. grup kadınlarla ilgili olmayıp, 4 grubun tamamıyla da ilgili olduğunu. / ed.

[٧٣٣] فإن قلت: ما معنى الشرط الثاني مع الأوّل؟ قلت: هو تقييد له، شرَط في الإحلال هبتَها نفسها، وفي الهبة إرادةَ استنكاح رسول الله ﷺ. كأنه قال: أحللناها لك إن وهبت لك نفسها، وأنت تريد أن تستنكحها؛ لأنّ إرادته هي قبول الهبة وما به تتمّ.

٥ [٧٣٤] فإن قلت: لم عدل عن الخطاب إلى الغيبة في قوله تعالى {نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ اِنْ اَرَادَ النَّبِيُّ} ثم رجع إلى الخطاب؟ قلت: للإيذان بأنه مما خصّ به وأوثر. ومجيئه على لفظ النبي للدلالة على أن الاختصاص تكرمة له لأجل النبوّة، وتكريره تفخيم له وتقرير لاستحقاقه الكرامة لنبوّته.

[٧٣٥] واستنكاحها: طلب نكاحها والرغبة فيه. وقد استشهد به أبو حنيفة على ١٠ جواز عقد النكاح بلفظ الهبة؛ لأنّ رسول الله ﷺ وأمّته سواء في الأحكام إلّا فيما خصّه الدليل. وقال الشافعي: لا يصحّ، وقد خصّ رسول الله ﷺ بمعنى الهبة ولفظها جميعًا؛ لأنّ اللفظ تابع للمعنى، والمدعي للاشتراك في اللفظ يحتاج إلى دليل. وقال أبو الحسن الكرخي: إن عقد النكاح بلفظ الإجارة جائز، لقوله تعالى {الّٰتِي اٰتَيْتَ اُجُورَهُنَّ}. وقال أبو بكر الرازي: لا يصحّ، لأنّ الإجارة عقد مؤقت، وعقد ١٥ النكاح مؤبد، فهما متنافيان.

[٧٣٦] {خَالِصَةً} مصدر مؤكد، كـ{وَعْدَ اللّٰهِ} [الروم: ٦]، و{صِبْغَةَ اللّٰهِ} [البقرة: ١٣٨]، أي خلِّص لك إحلال ما أحللنا لك خالصةً، بمعنى خلوصًا، والفاعل والفاعلة في المصادر غير عزيزين، كالخارج والقاعد، والعافية والكاذبة. والدليل على أنها وردت في إثر الإحلالات الأربع مخصوصة برسول الله ﷺ على سبيل التوكيد لها

"müminlerden ayrı olarak" dedikten sonra "Biz, müminlerin eşleri ve ellerinin altındaki cariyeler hakkında neye hükmettiğimizi biliriz." demesidir. "Müminlerden ayrı olarak" cümlesi ara cümledir. "Sana zorluk olmasın diye" cümlesi "müminlere değil, sadece sana has olmak üzere" cümlesine bitişiktir. Bu ara cümlenin mânası şudur: Allah mümin erkeklere, kadınlar ve cariyeler hakkında nelerin farz kılınması gerektiğini ve bunları hangi ölçüde ve ne şekilde yerine getirmeleri gerektiğini çok iyi bilmekte ve bunu ona göre hükme bağlamaktadır; Peygamber'ine mahsus kıldığı şeylerdeki maslahatı da çok iyi bilmekte ve buna göre hüküm vermektedir. "Sana bir zorluk olmasın diye." ifadesi, seni tenzih ve evlâ ve efdal olanı tercih ile sana özgü uygulamalar koyduk ki dinî hayatın açısından sana bir sıkıntı olmasın; nikâhlanabilecek kadınlara ilâveten, kendini sana hibe eden kadınla evlenmeni de helâl kıldık ki dünyevî hayatın açısından da sıkıntıya düşmeyesin. Kelime *hālisatün* şeklinde ref' ile de okunmuştur; "Bu durum sana mahsus ve müminlerden ayrı olarak sana özgüdür." demektir. *Hālisaten* kelimesini امرأة (kadın)ın sıfatı kabul edenin görüşüne göre ise mâna, "Bu kadın diğer müminlere değil, sadece sana helâldir." demektir.

[737] "Allah" günaha giren kişiyi, tevbe ettiği takdirde "bağışlayıcıdır;" kullarına karşı lütufkâr davranmak sûretiyle "merhametlidir."

51. Onlardan dilediğini bekletir, dilediğini yanında alıkoyabilirsin. (Baştan) uzak durduklarından, arzu ettiklerini (daha sonra) almanda da senin için bir sakınca yoktur. Gözlerinin aydın olması, üzülmemeleri ve kendilerine verdiğin şeylere tamamının razı olması için, bu daha elverişlidir. Allah kalplerinizde olanı bilir. Allah 'mutlak ilim sahibi'dir (Alîm), Halîm'dir.

[738] Rivayete göre, müminlerin anneleri [sayılan Peygamber kadınları], birbirini kıskanıp, ayrıca Peygamber'den daha bol bir maişet talep ederek onu öfkelendirdiklerinde, hanımlarını bir ay terketmişti -ki tahyîr âyeti[1] bunun üzerine nâzil olmuştur- bu durum karşısında, onun kendilerini boşamasından korkarak "Ya Rasûlâllah! Gerek nefsinden gerekse malından kendi istediğin kadarını bize verebilirsin.[2]" [*Müslim*, "Talâk", 29; benzer lafızlarla] demişlerdi. Rivayete göre Hazret-i Âişe de [kıskançlık krizine girerek]; "Ya Rasûlâllah! Bakıyorum da Rabbin senin arzun yerine gelsin diye koşturuyor!" [*Buhārî*, "Nikâh", 29] demişti.

1 Ahzâb 33/28-29. / ed.

2 Yani gerek nefsinle gerekse konforlu yaşamla ilgili hak iddia etmeyeceğiz. Daha evvel, hepsine eşit gün takdir edildiği anlaşılıyor. / ed.

قولُه {قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ فِي أَزْوَاجِهِمْ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ} بعد قوله {مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ} وهي جملة اعتراضية. وقوله {لِكَيْلَا يَكُونَ عَلَيْكَ حَرَجٌ} متصل بـ{خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ}. ومعنى هذه الجملة الاعتراضية أنّ الله قد علم ما يجب فرضه على المؤمنين في الأزواج والإماء، وعلى أي حدّ وصفه يجب أن يفرض عليهم ٥ ففرضه، وعلم المصلحة في اختصاص رسول الله ﷺ بما اختصّه به ففعل. ومعنى {لِكَيْلَا يَكُونَ عَلَيْكَ حَرَجٌ}: لئلا يكون عليك ضيق في دينك، حيث اختصصناك بالتنزيه واختيار ما هو أولى وأفضل، وفي دنياك حيث أحللنا لك أجناس المنكوحات وزدنا لك الواهبة نفسها. وقرئ «خالصةٌ» بالرفع، أي ذاك خلوص لك وخصوص من دون المؤمنين. ومن جعل {خَالِصَةً} نعتًا للمرأة فعلى مذهبه: هذه المرأة خالصة لك ١٠ من دونهم.

[٧٣٧] {وَكَانَ اللهُ غَفُورًا} للواقع في الحرج إذا تاب {رَحِيمًا} بالتوسعة على عباده.

٥١-﴿تُرْجِي مَنْ تَشَاءُ مِنْهُنَّ وَتُؤْوِي إِلَيْكَ مَنْ تَشَاءُ وَمَنِ ابْتَغَيْتَ مِمَّنْ عَزَلْتَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ تَقَرَّ أَعْيُنُهُنَّ وَلَا يَحْزَنَّ وَيَرْضَيْنَ بِمَا آتَيْتَهُنَّ كُلُّهُنَّ ١٥ وَاللهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَكَانَ اللهُ عَلِيمًا حَلِيمًا﴾

[٧٣٨] روي أن أمهات المؤمنين حين تغايرن وابتغين زيادة النفقة وغظن رسول الله ﷺ هجرهنّ شهرًا، ونزل التخيير، فأشفقن أنّ يطلقهنّ، فقلن: يا رسول الله، افرض لنا من نفسك ومالك ما شئت. وروي أن عائشة ﵂ قالت: يا رسول الله إني أرى ربك يسارع في هواك!

[739] ["Bekletirsin" anlamındaki] ترجي kelimesi Hemzeli ve Hemzesiz okunmuştur; وتُؤْوي yani "yanında alıkoyabilirsin"; yani kadınlarından dilediğinle yatmayı bırakır, dilediğinle yatarsın. Veya dilediğini boşar, dilediğini yanında tutarsın. Yahut dilediğine -eşlerin arasında- gece payı verir, dilediğine vermezsin. Ya da ümmetinin kadınlarından dilediğinle evlenmez, dilediğinle evlenirsin. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] "Hazret-i Peygamber bir kadınla evlenmek istediği zaman, kendisi kadından vazgeçmediği sürece kimse o kadına talip olamazdı." demiştir.

[740] Bu, maksadı kapsayan bir taksimdir; çünkü Hazret-i Peygamber ya boşayacaktır ya da yanında tutacaktır. Yanında tuttuğunda, onunla ya yatacak ya da yatmayacaktır; ona ya bir gece ayıracak ya da ayırmayacaktır. Boşadığı ve uzak durduğunda ise uzak durduğunu ya hiç ziyaret etmeyecektir veya edecektir. Rivayete göre; hanımlarından Sevde [v. 23/644], Cüveyriye [v. 56/676], Safiyye [v. 50/670], Meymûne [v. 51/671] ve Ümmühabîbe'ye [v. 44/664] belli bir sıra vermemiştir. Bunlara dilediği zaman uğramaktaydı. Kendisi için alıkoyduğu hanımları Âişe [v. 58/678], Hafsa [v. 45/665], Ümmüseleme [v. 62/681] ve Zeyneb [v. 20/641] idi. Böylece, beşini kendi haline terketmiş, dördünü yanında alıkoymuş oluyordu. Rivayete göre; kendisi için serbest kılınıp muhayyer bırakıldığı hanımlarına, Sevde hariç, eşit muamele ediyordu. Sevde, kendi gece hakkını Âişe'ye vermiş ve "Ya Rasûlâllah! Beni boşama. Kıyamet günü hanımlarından biri olarak haşrolunayım [bu bana yeter]!" demişti.

[741] "Bu" senin iradene bırakma, onların hepsinin mutlu olmalarına, üzüntülerin az olmasına ve razı olmalarına "daha yakındır"; çünkü Peygamber onları kendisi için alıkoyma, belirsiz yapma, azletme ve isteme bakımından eşit tutup da aralarında farklılık kalmayınca, her kadın diğerlerinin sahip olduğu şeylere sahip olunca ve işi Peygamber'e bırakmanın Allah'ın vahyi ile olduğu bilinince gönülleri rahatladı, aralarındaki kıskançlık ve yarış sona erdi, rıza hâsıl oldu; gözler ışıdı, kalpler huzura erdi.

[742] "Allah kalplerinizde olanı bilir!" ifadesi, Peygamber kadınlarından Allah Teâlâ'nın bu tasarrufuna ve meseleyi Peygamber'in iradesine bırakmasına rıza göstermeyecek olanlara dönük bir tehdit; kalplerinin yatışması, aralarında bir arınmanın meydana gelmesi ve Peygamber'in rıza ve hoşnutluğunu istemeleri yönünde bir teşvik içermektedir.

[٧٣٩] {تُرْجِي} بهمز وغير همز: تؤخر، {وَتُؤْوِي} تضمّ، يعني تترك مضاجعة من تشاء منهن، وتضاجع من تشاء، أو تطلق من تشاء، وتمسك من تشاء، أو تقسم لأيتهنّ شئت، وتقسم لمن شئت، أو تترك تزوّج من شئت من نساء أمّتك، وتتزوج من شئت. وعن الحسن ﷺ: كان النبي ﷺ إذا خطب امرأة لم يكن لأحد أن يخطبها ٥ حتى يدعها.

[٧٤٠] وهذه قسمة جامعة لما هو الغرض؛ لأنه إما أن يطلق وإما أن يمسك؛ فإذا أمسك ضاجع أو ترك، وقسم أو لم يقسم؛ وإذا طلق وعزل فإما أنّ تخلي المعزولة لا يبتغيها أو يبتغيها. روي أنه أرجى منهن سودة وجويرية وصفية وميمونة وأم حبيبة، فكان يقسم لهنّ ما شاء كما شاء. وكانت ممن آوى إليه: عائشة وحفصة وأم ١٠ سلمة وزينب رضي الله عنهنّ. أرجى خمسة وآوى أربعة. وروي أنه كان يسوّي مع ما أطلق له وخير فيه إلّا سودة، فإنها وهبت ليلتها لعائشة. وقالت: لا تطلقني حتى أحشر في زمرة نسائك.

[٧٤١] {ذَٰلِكَ} التفويض إلى مشيئتك {أَدْنَىٰ} إلى قرّة عيونهن وقلة حزنهن ورضاهن جميعًا؛ لأنه إذا سوّى بينهن في الإيواء والإرجاء والعزل والابتغاء، وارتفع ١٥ التفاضل، ولم يكن لإحداهنّ مما تريد ومما لا تريد إلّا مثل ما للأخرى، وعلمن أنّ هذا التفويض من عند الله بوحيه اطمأنت نفوسهن وذهب التنافس والتغاير، وحصل الرضا، وقرّت العيون، وسلت القلوب.

[٧٤٢] {وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ} فيه وعيدٌ لمن لم ترضَ منهنّ بما دبر الله من ذلك، وفوّض إلى مشيئة رسول الله ﷺ، وبعثٌ على تواطؤ قلوبهنّ والتصافي بينهن ٢٠ والتوافق على طلب رضا رسول الله ﷺ وما فيه طيب نفسه.

[743] تقَرَّ أعيُنهنّ (gözlerinin aydın olması) terkibi; Tâ merfû', *a'yunuhunne* de mansūb olarak *tukırra a'yunehunne* (senin onların gözünü aydın etmen) şeklinde, ayrıca fiil meçhul olarak ve *tukarra a'yunuhunne* şeklinde de okunmuştur.

[744] "Allah" kalplerdekini "bilir; Halim'dir" cezalandırmakta acele etmez; dolayısıyla, sakınılmayı, çekinilmeyi hak etmektedir.

[745] كلُّهنّ kelimesi ويَرضَين'nin Nûn'unu [yani fâ'ili] tekit etmektedir. İbn Mes'ûd bunu öne alarak *ve yerdayne küllehunne bi-mâ âteytehunne* (her birine verdiklerinle hoşnut olsunlar) şeklinde okumuştur ki *küllehunne* ifadesini *âteytehunne*deki *hunne* zamirinin tekidi olarak okumuş olmaktadır.

52. Ancak; -ele geçireceğin cariyeler hâriç- bundan sonra sana, ne bir kadın almak ne de eşlerinden herhangi birini başkalarıyla değiştirmek helâldir; güzellikleri çok hoşuna gitse de... Allah her şey üzerinde gözcü bulunuyor!

[746] *Lâ tehıllu* (helâl değildir) ifadesi müzekker olarak (لا يحلُّ) da okunmuştur; çünkü çoğulluktan doğan müenneslik gerçek bir müenneslik değildir. وَقَالَ نِسْوَةٌ [Yûsuf 12/30]] âyetinde olduğu gibi [fiille fâ'il arasında] bir fasıl olmadığı halde caiz olduğuna göre, böyle fasıl olduğu takdirde daha caiz olacaktır.

[747] "Bundan sonra" yani bu dokuz kadından sonra; çünkü 'dört' ümmetinin eş nisābı olduğu gibi 'dokuz' da Hazret-i Peygamber'in eş nisābıdır. Dolayısıyla o nisābı aşması helâl değildir.

[748] "Bunları başka kadınlarla değiştirmen de…" Bu dokuz kadının tamamını veya bazılarını başka kadınlarla değiştirmen de.

[749] Allah Teâlâ, eşlerinin Hazret-i Peygamber'i tercih edip ona razı olmaları sebebiyle, onlara bir değer ve ödül takdir etmiş ve Peygamber'in yalnızca kendileriyle evli olabileceğine hükmetmiştir. Peygamber'in bu dokuz hanımı Âişe bint Ebu Bekir, Hafsa bint Ömer, Ümmühabîbe bint Ebu Süfyan, Sevde bint Zem'a, Ümmüseleme bint Ebu Ümeyye, Hayberli Safiyye bint Huyey, Hilâl kabilesinden Meymûne bint Haris, Esed kabilesinden Zeyneb bint Cahş ve Mustalikoğulları'ndan Cüveyriye bint Hâris'dir.

[750] من أزواج ifadesindeki *min* nefyi te'kid etmektedir; faydası ise haramlığın bütün kadın cinsini kapsamasıdır.

[٧٤٣] وقرئ «تُقِرّ أعينَهنّ»، بضم التاء ونصب الأعين. و«تُقَرّ أعينُهنّ»، على البناء للمفعول.

[٧٤٤] {وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا} بذات الصدور {حَلِيمًا} لا يعاجل بالعقاب، فهو حقيق بأن يتقى ويحذر.

٥ [٧٤٥] {كُلُّهُنَّ} تأكيد لنون {يَرْضَيْنَ}. وقرأ ابن مسعود «ويرضين كلّهنّ بما آتيتهنّ»، على التقديم؛ وقرأ «كلهنّ»، تأكيد لـ«هنّ» في {ءَاتَيْتَهُنَّ}.

٥٢-﴿لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَآ اَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ اَزْوَاجٍ وَلَوْ اَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ اِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبًا﴾

[٧٤٦] «لَا تَحِلُّ»؛ وقرئ بالتذكير، لأنّ تأنيث الجمع غير حقيقي، وإذا جاز بغير
١٠ فصل في قوله تعالى {وَقَالَ نِسْوَةٌ} [يوسف: ٣٠] كان مع الفصل أجوز.

[٧٤٧] {مِنْ بَعْدُ} من بعد التسع، لأنّ التسع نصاب رسول الله ﷺ من الأزواج، كما أن الأربع نصاب أمّته منهنّ، فلا يحل له أن يتجاوز النصاب.

[٧٤٨] {وَلَآ اَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ} ولا أن تستبدل بهؤلاء التسع أزواجًا أخر بكلهنّ أو بعضهنّ.

١٥ [٧٤٩] أراد الله لهنّ كرامة وجزاء على ما اخترن ورضين، فقصر النبيّ ﷺ عليهنّ، وهي التسع اللاتي مات عنهنّ؛ عائشة بنت أبي بكر، حفصة بنت عمر، أمّ حبيبة بنت أبي سفيان، سودة بنت زمعة، أمّ سلمة بنت أبي أمية، صفية بنت حيي الخيبرية، ميمونة بنت الحارث الهلالية، زينب بنت جحش الأسدية، وجويرية بنت الحارث المصطلقية، رضي الله عنهنّ.

٢٠ [٧٥٠] من في {مِنْ اَزْوَاجٍ} لتأكيد النفي، وفائدته استغراق جنس الأزواج بالتحريم.

[751] Âyetin "[50. âyette] sana helâl oldukları ifade edilen dört grup kadından sonra, başka kadınlar -yani bedevî, kitabî ve yabancı kadınlar ile nikâhlı cariyeler- sana helâl değildir." anlamında olduğu da söylenmiştir.

[752] Değiştirmenin[1] haram kılınması konusunda ise şöyle denilmiştir: Bu [kavram] câhiliye dönemindeki *bedel* kelimesinden gelmektedir. O dönemde bir erkek bir başka erkeğe "Sen eşini bana ver, ben de eşimi sana vereyim!" der; bunun üzerine her biri kendi eşini öbür kişi için boşardı. Rivayete göre, bir gün ʿUyeyne b. Hısn [v. 30/650] Hazret-i Peygamber'in odasına, Hazret-i Âişe de orada iken izinsiz girmişti. Hazret-i Peygamber "Ey Uyeyne! İzin almak yok mu?" demiş, o da "Ya Rasûlâllah! Ben kendimi bildim bileli kimseden izin almamışımdır!" dedikten sonra, "Kim bu yanındaki güzel?" diye sormuştu. "Müminlerin *annesi* Âişe." deyince, "İstersen ona karşılık senin için mahlûkatın en güzelini [yani karımı] boşayabilirim!" demiş. Peygamber ise "Allah onunla evlenilmesini kesin bir şekilde yasakladı." buyurmuştu. Daha sonra adam dışarı çıkınca Hazret-i Âişe'nin "Kim bu ya Rasûlâllah?" diye sorması üzerine de "Ahmağın teki, ama sözü dinleniyor! Gördüğün gibi, kavminin efendisi…" diye cevap vermişti.

[753] Hazret-i Âişe'den; "Peygamber vefat etmeden önce kadınların kendisine helâl kılındığı, yani bu âyetin neshedildiği" rivayet edilmiştir ki âyetin neshi ya sünnetle veya "Biz sana eşlerini… helâl kıldık." [Ahzâb 33/50] âyetiyle olmuştur [Tirmizî, "Tefsir", 34]. Âyetlerin iniş sırası Mushaftaki sıraya göre değildir.

[754] "Güzellikleri çok hoşuna gitse de..." ifadesi, mefʿûlden yani من أزواج kelimesinden değil, tebeddeledeki fâʿil zamirinden haldir; çünkü من أزواجٍ ileri derecede nekiredir. Cümle, *mefrûdan iʿcâbuke bi-hinne* (kendilerinden hoşlanacağın farz edilerek) şeklinde düşünülebilir. Bir rivayete göre bu kadın, Caʿfer b. Ebu Tālib'in hanımı olan Esmâ bint Umeys el-Hasʿamiyye'dir [v. 40/661]. Bu ifade ile bu kadının Hazret-i Peygamber'in hoşuna giden hanımlardan [biri] olduğu murat edilmiştir.

[755] Cariyeler "Peygamber'e haram kılınan kadınlar"dan istisna edilmiştir.

[756] "Allah her şey üzerinde gözcü bulunuyor!" yani koruyucu ve kontrol edici. Bu tabir Allah'ın sınırlarını aşma ve helâlini geçip harama yönelme hususunda bir uyarıdır.

---

1 "Değiştirme" normalde; *nisāb*ı hep aynı bırakmak üzere, kadınlardan birini boşayarak onun yerine başkasını almak demektir. Aşağıda bahsedeceği cahilî "değiştirme" biraz ağır kaçmaktadır. / ed.

[٧٥١] وقيل معناه: لا تحلّ لك النساء من بعد النساء اللاتي نصّ إحلالهنّ لك من الأجناس الأربعة من الأعرابيات والغرائب، أو من الكتابيات، أو من الإماء بالنكاح.

[٧٥٢] وقيل في تحريم التبدل: هو من البدل الذي كان في الجاهلية كان يقول الرجل للرجل: بادلني بامرأتك وأبادلك بامرأتي، فينزل كل واحد منهما عن امرأته لصاحبه. ويحكى أنّ عيينة بن حصن دخل على النبيّ ﷺ وعنده عائشة من غير استئذان، فقال رسول الله ﷺ: يا عيينة، أين الاستئذان؟! قال: يا رسول الله، ما استأذنت على رجل قط ممن مضى منذ أدركت؛ ثم قال: من هذه الجميلة إلى جنبك؟ فقال ﷺ: هذه عائشة أمّ المؤمنين. قال عيينة: أفلا أنزل لك عن أحسن الخلق؟ فقال ﷺ: إنّ الله قد حرّم ذلك. فلما خرج قالت عائشة رضي الله عنها: من هذا يا رسول الله؟ قال: أحمق مطاع، وإنه - على ما ترين - لسيد قومه!

[٧٥٣] وعن عائشة رضي الله عنها: ما مات رسول الله ﷺ حتى أحلّ له النساء، يعني أنّ الآية قد نسخت. ولا يخلو نسخها إما أن يكون بالسنة، وإما بقوله تعالى {اِنَّٓا اَحْلَلْنَا لَكَ اَزْوَاجَكَ}؛ وترتيب النزول ليس على ترتيب المصحف.

[٧٥٤] {وَلَوْ اَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ} في موضع الحال من الفاعل، وهو الضمير في {تَبَدَّلَ}، لا من المفعول الذي هو {مِنْ اَزْوَاجٍ}؛ لأنه موغل في التنكير. وتقديره: مفروضًا إعجابك بهنّ. وقيل: هي أسماء بنت عميس الخثعمية، امرأة جعفر بن أبي طالب. والمراد أنها ممن أعجبه حسنهنّ.

[٧٥٥] واستثنى ممن حرم عليه الإماء.

[٧٥٦] {رَقِيبًا} حافظًا مهيمنًا، وهو تحذير عن مجاوزة حدوده وتخطي حلاله إلى حرامه.

53. Ey iman edenler! Yemek için size izin verilmeden Peygamber'in hanesine girmeyin! (İçeride) yemeğin hazırlanmasını bekleyerek de değil… Aksine içeriye, tam çağrıldığınızda girin. Karnınızı doyurur doyurmaz lâfa dalmadan dağılın; çünkü bu, gerçekten Peygamberi rahatsız ediyor. Hayâsından size bir şey söyleyemiyor, ama Allah gerçeği açıklamaktan çekinmez. Peygamber kadınlarından bir şey isteyecek olursanız, onu da perde arkasından isteyin. Bu, hem sizin gönlünüz hem de onların gönülleri açısından daha nezihtir. Kaldı ki, size Allah Resulüne eziyet etmek yakışmadığı gibi, onun vefatından sonra hanımlarını nikâhlamak da yakışmaz. Böyle bir şey Allah katında gerçekten büyük (bir saygısızlık)tır.

54. Bir şeyi açıktan da yapsanız, gizli de yapsanız, Allah elbette her şeyi bilir!

[757] "Size izin verilmedikçe…" Bu ibare zarf anlamındadır; yani size izin verildiği zamana kadar. غير ناظرين (beklemeksizin) ifadesi ise لا تدخلوا (girmeyin) cümlesinden haldir. İstisna hem zaman hem de hal için vaki olmuştur. Adeta "Peygamber'in evine ancak izin verildiği zamanda girin. Ve oraya içeride beklemeksizin girin." denilmiştir. Bunlar Peygamber'in vereceği yemeğin vaktini kollayarak, içeri girip oturan ve yemeği kaçırmamak için bekleyen bir topluluktu. Yani ey yemek vaktini kollayanlar! [Peygamber'in evine] size yemek için izin verilmedikçe girmeyin, verildiğinde de [içeride] yemeğin hazırlanmasını bekleyerek değil... Aksi halde, eğer bu yasak sadece bunlara dönük olmasaydı, hiç kimse kendisine özel bir izin; yani yalnızca yemek yeme izni verilmedikçe Peygamber'in evine giremezdi.

[758] İbn Ebu Able'nin [v. 151/768] طعامٍ kelimesinin sıfatı olduğu için kelimeyi *gayri nâzırîne* şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Ancak bu, pek uygun değildir; çünkü kendine ait olmayan bir şeyde cereyan etmiş olacaktır[1]; bu durumda ait olduğu şeyin zamirinin hakkı lâfza dönüşmesi; *gayri nâzırîne inâhu* entüm denilmesi gerekirdi. *Hindün Zeydün dāribetühû hiye* [Hind, Zeyd'e vurandır o] demek gibi.

[759] *İne't-taâmi* "yemeğin hazır olması" demektir; *kalâhu kılen* denildiği gibi *ene't-ta'âmu inen* denir. Nitekim حميمٍ آنٍ [Rahmân 53/44] yani "son derecede ısınmış/sıcak" buyrulmuştur. إناه kelimesinin "yemeğin vakti" anlamında olduğu da söylenmiştir; yani yemeğin vaktini, yeme saatini beklemeksizin.

1 "Bekleme" fiili yemeğin değil, insanların sıfatı olabilir. / ed.

٥٣-﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ لَا تَدْخُلُوا۟ بُيُوتَ ٱلنَّبِىِّ إِلَّآ أَن يُؤْذَنَ لَكُمْ إِلَىٰ طَعَامٍ غَيْرَ نَٰظِرِينَ إِنَىٰهُ وَلَٰكِنْ إِذَا دُعِيتُمْ فَٱدْخُلُوا۟ فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَٱنتَشِرُوا۟ وَلَا مُسْتَـْٔنِسِينَ لِحَدِيثٍ إِنَّ ذَٰلِكُمْ كَانَ يُؤْذِى ٱلنَّبِىَّ فَيَسْتَحْىِۦ مِنكُمْ وَٱللَّهُ لَا يَسْتَحْىِۦ مِنَ ٱلْحَقِّ وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَٰعًا فَسْـَٔلُوهُنَّ مِن وَرَآءِ حِجَابٍ ذَٰلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ وَمَا كَانَ لَكُمْ أَن تُؤْذُوا۟ رَسُولَ ٱللَّهِ وَلَآ أَن تَنكِحُوٓا۟ أَزْوَٰجَهُۥ مِنۢ بَعْدِهِۦٓ أَبَدًا إِنَّ ذَٰلِكُمْ كَانَ عِندَ ٱللَّهِ عَظِيمًا﴾

٥٤-﴿إِن تُبْدُوا۟ شَيْـًٔا أَوْ تُخْفُوهُ فَإِنَّ ٱللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلِيمًا﴾

[٧٥٧] {أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ} في معنى الظرف، تقديره: وقت أن يؤذن لكم. و{غَيْرَ نَاظِرِينَ} حال من {لَا تَدْخُلُوا}. وقع الاستثناء على الوقت والحال معًا. كأنه قيل: لا تدخلوا بيوت النبي ﷺ إلا وقت الإذن، ولا تدخلوها إلّا غير ناظرين. وهؤلاء قوم كانوا يتحينون طعام رسول الله، فيدخلون ويقعدون منتظرين لإدراكه. ومعناه: لا تدخلوا يا هؤلاء المتحينون للطعام، إلّا أن يؤذن لكم إلى طعام غير ناظرين إناه، وإلا فلو لم يكن لهؤلاء خصوصًا، لما جاز لأحد أن يدخل بيوت النبي ﷺ إلّا أن يؤذن له إذنًا خاصًا، وهو الإذن إلى الطعام فحسب.

[٧٥٨] وعن ابن أبي عبلة أنه قرأ «غيرِ ناظرين»، مجرورًا صفة لطعام، وليس بالوجه؛ لأنه جرى على غير ما هو له، فمن حق ضمير ما هو له أن يبرز إلى اللفظ، فيقال: غير ناظرين إناه أنتم، كقولك: هند زيد ضاربته هي.

[٧٥٩] وإِنَى الطعام: إدراكه. يقال: أنى الطعام إنىً، كقولك: قلاه قلىً. ومنه قوله {وَبَيْنَ حَمِيمٍ ءَانٍ} [الرحمن: ٤٤] بالغٍ إناه. وقيل: «إناه» وقته، أي غير ناظرين وقت الطعام وساعة أكله.

[760] Rivayete göre; Hazret-i Peygamber Zeyneb'le evlendiğinde hurma, çorba ve etten oluşan bir düğün yemeği hazırlatmış, Enes'e de herkesi davet etmesini emretmişti. Bunun üzerine insanlar gruplar halinde gelmişler; bir grup içeri girip yemeğini yemiş ve dışarı çıktıktan sonra diğeri içeriye girmiş. Sonunda Enes; "Ya Rasûlâllah! Herkesi davet ettim. Davet edecek kimse kalmadı." deyince Hazret-i Peygamber "Sofrayı kaldırın." diye emretmiş; bunun üzerine içeride lafa dalmış üç kişi müstesna, herkes kalkıp gitmişti. Bunların lafı uzayınca Hazret-i Peygamber "birazdan çıkıp giderler" diyerek, kalkıp Hazret-i Âişe'nin odasına girmiş ve "*es-Selâmu aleyküm* ey hane halkı!" diye selam vermiş, onlar da "*ve aleyke's-selâm* ya Rasûlâllah" diyerek selâmını almışlar; "Yeni hanımını nasıl buldun?" diye sual etmişler, Hazret-i Peygamber bütün eşlerinin odalarını tek tek ziyaret etmiş ve kendilerine selâm vermiş, onlar da selâmını almışlardı. Peygamber, sonunda misafirlerin yanına geri dönmüş. O üçü hâlâ oturmuş, laflamaya devam ediyorlarmış. Son derece hayalı bir insan olan Hazret-i Peygamber onlara bir şey demeden dışarı çıkmış. O üç kişi Peygamber'i o şekilde görünce odadan çıkmışlar. Hazret-i Peygamber de içeriye geri dönmüştü. İşte âyet bu olay üzerine nâzil olmuştur [*Buhârî*, "Tefsir", 33].

[761] "Lâfa dalmadan…" Yani birbirinizin anlatacağı şeyleri dinleyeceğim diye veya hane halkının konuşmalarını dinlemek için oturmayı uzatmayın. *İstînâsü'l-hadîs* kulak misafiri olmaktır. [مستأنسين kelimesi] ناظرين'ye ma'tūf ve dolayısıyla mecrûrdur; ancak *lâ tedhulûhâ müste'nisîne* şeklinde [hal] olduğu gerekçesiyle mansūb olduğu da söylenmiştir.

[762] فيستحيي منكم [o *sizden* utanıyor] cümlesinde, "Allah ise haktan utanmaz" cümlesinin delâletiyle, "sizi *çıkarmaktan*" şeklinde bir muzāf takdir edilmesi gerekir; yani evden çıkartılmanız haktır, bundan dolayı utanmak da gerekmez. Utanma, haya sahibini bazı işleri yapmaktan alıkoyduğu için "[Allah] haktan[1] utanmaz." denilmiştir; yani içinizdeki hayalı birinin yaptığı gibi ondan vazgeçmez ve onu terketmez. Bu, insanlara zahmet veren kimselere Allah'ın öğrettiği bir edeptir. Hazret-i Âişe'nin "Zahmet verenlere Allah'ın dahi tahammül edemeyerek, "Yemeği yeyince dağılın!" buyurması bu tipler hakkında sana yeter." dediği rivayet edilmiştir.

[763] [لا يستحيي ifadesi] tek Ya ile *lâ yestahî* şeklinde de okunmuştur.

1 Yani hakkı söylemekten, icra etmekten… / ed.

[٧٦٠] وروي أن رسول الله ﷺ أولم على زينب بتمر وسويق وشاة، وأمر أنسًا أن يدعو بالناس، فترادفوا أفواجًا يأكل فوج فيخرج، ثم يدخل فوج إلى أن قال: يا رسول الله، دعوت حتى ما أجد أحدًا أدعوه، فقال: ارفعوا طعامكم. وتفرق الناس، وبقي ثلاثة نفر يتحدثون فأطالوا؛ فقال رسول الله ﷺ ليخرجوا، فانطلق إلى حجرة عائشة رضي الله عنها فقال: السلام عليكم أهل البيت! فقالوا: عليك السلام يا رسول الله، كيف وجدت أهلك؟ وطاف في الحجرات فسلم عليهنّ ودعون له؛ ورجع فإذا الثلاثة جلوس يتحدثون. وكان رسول الله ﷺ شديد الحياء، فتولى، فلما رأوه متوليًا خرجوا، فرجع ونزلت.

[٧٦١] {وَلَا مُسْتَأْنِسِينَ لِحَدِيثٍ} نهوا عن أن يطيلوا الجلوس يستأنس بعضهم ببعض لأجل حديث يحدثه به، أو عن أن يستأنسوا حديث أهل البيت. واستئناسه: تسمعه وتوجسه. وهو مجرور معطوف على {نَاظِرِينَ}. وقيل: هو منصوب على: ولا تدخلوها مستأنسين.

[٧٦٢] لا بدّ في قوله {فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ} من تقدير المضاف، أي من إخراجكم، بدليل قوله {وَاللهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ} يعني أن إخراجكم حقٌّ ما ينبغي أن يستحيا منه. ولما كان الحياء مما يمنع الحيي من بعض الأفعال، قيل: {لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ}، بمعنى لا يمتنع منه ولا يتركه ترك الحيي منكم، وهذا أدبٌ أدّب الله به الثقلاء. وعن عائشة رضي الله عنها: حسبك في الثقلاء أنّ الله تعالى لم يحتملهم وقال: فإذا طعمتم فانتشروا.

[٧٦٣] وقرئ «لا يستحي»، بياء واحدة.

[764] سألتموهن (onlardan istediğiniz [zaman]) ifadesindeki zamir Peygamber kadınlarına râcidir. Halin ifade etmesi sebebiyle isim olarak zikredilmemişlerdir. متاعا "ihtiyaç duyduğunuz bir şey…" demektir. "Onu" yani o ihtiyaç duyduğunuz şeyi "isteyin."

[765] Söylendiğine göre, Hazret-i Ömer Peygamber kadınların örtünmesini arzu ediyor, bunu sık sık dile getiriyormuş. Bu konuda âyet inmesini istiyor ve "Bu hususta sözüm dinlense sizi hiçbir göz görmez!" diyormuş. "Ya Rasûlâllah! Evinize iyi kötü herkes giriyor. Müminlerin annelerine emretseniz de perde arkasına çekilseler." diye de tavsiyede bulunuyormuş. Âyet bunun üzerine nâzil olmuştur [*Buhârî*, "Tefsir", 2]. Yine rivayete göre, Hazret-i Ömer bir defasında Hazret-i Peygamber'in hanesine uğramış, onun eşlerinin mescitte bazı kadınlarla birlikte olduklarını görmüş ve kendilerine "Örtünseydiniz diğer kadınlara karşı bir üstünlüğünüz olurdu… Nitekim kocanız da diğer erkeklerden üstündür." demiş; bunun üzerine, Hazret-i Zeyneb "Ey Hattab'ın oğlu! Sen bizi insanlardan kıskanıyorsun; ama bizim evimizde vahiy nâzil oluyor."[1] demişti. Çok geçmeden bu âyet nâzil oldu.

[766] Yine denmiştir ki Hazret-i Peygamber bir defasında ashabıyla yemek yiyordu. Misafirlerden birinin eli Hazret-i Âişe'nin eline değince Peygamber'in bundan rahatsız olması üzerine bu âyet nâzil oldu.

[767] Anlatıldığına göre, ashaptan biri; "Amcalarımızın kızlarıyla ancak perde arkasından mı konuşabileceğiz!? Vallahi, Muhammed öldüğünde falanca [Âişe] ile evleneceğim!" deyince Allah Teâlâ, bunun haram olduğunu peygamberine bildirmiştir.

[768] وَمَا كَانَ لَكُمْ "Size yakışmaz; doğru değildir!" Yani Peygamber'e rahatsızlık vermeniz ve onun vefatından sonra hanımlarıyla evlenmeniz. Allah Teâlâ'nın, Peygamber'in vefatından sonra, eşleriyle evlenilmesini kendi katında büyük bir saygısızlık olarak nitelemesi, peygamberine verdiği değerin ve ölü olsun diri olsun ona hürmet etmek gerektiğini ifade etmektedir. Böylece Allah, resûlünün gönlünü hoş ve kalbini mesrur edecek, şükrünü arttıracak bir şeyi bildirmiş olmaktadır; çünkü böyle şeyler, insanın içinden geçirdiği, zihninden atamadığı şeylerdendir. Nitekim öyle insanlar vardır ki aşırı kıskançlıktan, kendisinden sonra bir başkasıyla evlenemesin diye, hanımının kendisinden önce ölmesini ister! Genç biri hakkında şöyle bir olay anlatılmıştır: Bu gencin bir cariyesi varmış; ona olan aşkından ve aşırı düşkünlüğünden gözü dünyayı görmüyormuş. Bir gün ona bakmış; iç geçirmiş

1 "Burası kutsal, mübarek bir mekân; buraya gelen insanlar hakkında kötü düşünmemek lazım." / ed.

[٧٦٤] الضمير في {سَأَلْتُمُوهُن} لنساء النبي ﷺ، ولم يذكرن لأنّ الحال ناطقة بذكرهن. {مَتَاعًا} حاجة، {فَسْئَلُوهُنَّ} المتاع.

[٧٦٥] قيل: إن عمر رضي الله عنه كان يحب ضرب الحجاب عليهن محبة شديدة، وكان يذكره كثيرًا، ويريد أن ينزل فيه، وكان يقول: لو أُطاع فيكن ما رأتكن عين. وقال: يا رسول الله، يدخل عليك البر والفاجر، فلو أمرت أمهات المؤمنين بالحجاب، فنزلت. وروي أنه مر عليهن وهن مع النساء في المسجد، فقال: لئن احتجبتن، فإن لكن على النساء فضلًا، كما أن لزوجكن على الرجال الفضل. فقالت زينب رضي الله عنها: يا ابن الخطاب، إنك لتغار علينا والوحي ينزل في بيوتنا. فلم يلبثوا إلّا يسيرًا حتى نزلت.

[٧٦٦] وقيل: إنّ رسول الله ﷺ كان يطعم ومعه بعض أصحابه، فأصابت يد رجل منهم يد عائشة، فكره النبي ﷺ ذلك، فنزلت آية الحجاب.

[٧٦٧] وذكر أنّ بعضهم قال: أننهى أن نكلم بنات عمنا إلّا من وراء حجاب!؟ لئن مات محمد لأتزوّجن فلانة! فأعلم الله أن ذلك محرم.

[٧٦٨] {وَمَا كَانَ لَكُمْ} وما صحّ لكم إيذاء رسول الله ﷺ ولا نكاح أزواجه من بعده. وسمى نكاحهن بعده عظيمًا عنده، وهو من أعلام تعظيم الله لرسوله وإيجاب حرمته حيًا وميتًا، وإعلامه بذلك مما طيّب به نفسَه وسَر قلبَه واستغزر شكره. فإن نحو هذا مما يحدث الرجل به نفسه ولا يخلي منه فكره. ومن الناس من تفرط غيرته على حرمته حتى يتمنى لها الموت لئلا تنكح من بعده. وعن بعض الفتيان أنه كانت له جارية لا يرى الدنيا بها شغفًا واستهتارًا، فنظر إليها ذات يوم فتنفس الصعداء،

ve kendisini bu şekilde düşündüren şeyden dolayı sıkı bir öksürüğe yakalanmış. Bu duygu ve hal içinde devam edip giderken, kendisinden sonra yaşayıp nihayet bir başkasının eline geçeceği ihtimalini düşünerek cariyesini öldürmüş! Fakihlerden birinin de; "Üç talâkı[1] ortadan kaldırmak için ortaya konulan ikinci koca [*hülle*] uygulaması bir ceza hükmündedir. İşte bunun için, Hazret-i Peygamber bunu akla getiren şeyden korunmuştur." dediği nakledilmiştir.

[769] "Bir şeyi açıktan da yapsanız" yani kadınlarla[2] evleneceğinizi dilinizle de söyleseniz, "gizli de yapsanız" yani içinizde de tutsanız, "Allah elbette" onu "bilir" ve sizi o yüzden cezalandırır! Kadınlarla evlenme ve diğer her şeyi kapsama almak için Allah Teâlâ burada, yukarıdaki açıklamalarının ardından, açıktan ve gizlice iş yapan herkesi kapsayacak umumi bir ifade kullanmıştır. Ayrıca böyle bir ifade, daha etkili olacaktır.

55. Peygamber eşleri için; babaları, oğulları, kardeşleri, erkek kardeşlerinin oğulları, kız kardeşlerinin oğulları, (mümin) kadınları ve ellerinin altındaki (köle ve cariye)lerden dolayı vebal yoktur (onlarla perde ardından konuşmaları gerekmez). Yine de Allah'tan sakının; Allah elbette her şeye şahittir!

[770] Rivayete göre, hicap âyeti nâzil olunca baba, oğul ve diğer akrabaların; "Ya Rasûlâllah, biz de mi onlarla perde ardından konuşacağız?" diye sorması üzerine bu âyet nâzil olmuştur. "Onlar için bir vebal yoktur." Yani bunlardan saklanmamalarında bir günah yoktur. Amca ve dayı, baba hükmünde oldukları için zikredilmemiştir. Nitekim Allah Teâlâ "Ataların İbrahim, İsmail ve İshak" [Bakara 2/133] âyetinde amcayı baba olarak zikretmiştir; çünkü Hazret-i İsmail, Hazret-i Ya'kūb'un amcası idi. Ancak amca ve dayıların, [yeğenleri olan kadınları] kendi oğullarına anlatacakları mülâhazasıyla onlardan saklanmaya riayet etmemek mekruh görülmüştür; çünkü amca çocukları ve dayı çocukları *mahrem* değildir.

[771] Sonra gaibden hitaba geçilmiş -ki bu geçişte ilave bir katılıvardır- ve "Allah'tan sakının!" buyrulmuştur. Yani emrolunduğunuz perde ardına geçme ve hakkında vahiy nâzil olan örtünme hususunda, bu konuda ve yapılan istisnalar mevzuunda gücünüz yettiğince ihtiyatlı olun; bunların sınırlarını koruyun; bu hususta takva yolunu tercih edin; örtülü iken yaptığınız ameller, örtülü olmadığınız zamanki amellerinizden daha güzel olsun, gizli hayatınız aleni olandan daha erdemli olsun. "Allah elbette her şeye", yani gizliye de, açığa da, örtünün içine de, dışına da "şahittir;" O'nun ilmi açısından hiçbir hal fark etmez.

1 Yani üç talâkın karıyla koca arasında meydana getirdiği ebedi haramlığı. / ed.

2 Peygamber vefat ettikten sonra, onun dul kalmış genç hanımlarıyla… / ed.

وانتحب فعلا نحييه مما ذهب به فكره هذا المذهب، فلم يزل به ذلك حتى قتلها تصورًا لما عسى يتفق من بقائها بعده وحصولها تحت يد غير. وعن بعض الفقهاء أن الزوج الثاني في هدم الثلاث مما يجري مجرى العقوبة؛ فصين رسول الله ﷺ عما يلاحظ ذلك.

٥ [٧٦٩] {إِنْ تُبْدُوا شَيْئًا} من نكاحهن على ألسنتكم {أَوْ تُخْفُوهُ} في صدوركم {فَإِنَّ اللهَ} يعلم ذلك فيعاقبكم به، وإنما جاء به على أثر ذلك عامًّا لكل باد وخافٍ، ليدخل تحته نكاحهن وغيره، ولأنه على هذه الطريقة أهول وأجزل.

٥٥-﴿لَا جُنَاحَ عَلَيْهِنَّ فِي آبَائِهِنَّ وَلَا أَبْنَائِهِنَّ وَلَا إِخْوَانِهِنَّ وَلَا أَبْنَاءِ إِخْوَانِهِنَّ وَلَا أَبْنَاءِ أَخَوَاتِهِنَّ وَلَا نِسَائِهِنَّ وَلَا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ وَاتَّقِينَ اللهَ إِنَّ اللهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا﴾ ١٠

[٧٧٠] روي أنه لما نزلت آية الحجاب قال الآباء والأبناء والأقارب: يا رسول الله، أوَنحن أيضًا نكلمهن من وراء الحجاب!؟ فنزلت {لَا جُنَاحَ عَلَيْهِنَّ}، أي لا إثم عليهم في أن لا يحتجبن من هؤلاء. ولم يذكر العم والخال، لأنهما يجريان مجرى الوالدين، وقد جاءت تسمية العم أبًا؛ قال الله تعالى {وَإِلَٰهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ ١٥ وَإِسْحَاقَ} [البقرة: ١٣٣]، وإسماعيل عمّ يعقوب. وقيل: كره ترك الاحتجاب عنهما، لأنهما يصفانها لأبنائهما، وأبناؤهما غير محارم.

[٧٧١] ثم نقل الكلام من الغيبة إلى الخطاب - وفي هذا النقل ما يدلّ على فضل تشديد - فقيل: {وَاتَّقِينَ اللهَ} فيما أمِرتن به من الاحتجاب وأنزل فيه الوحي من الاستتار، واحتطن فيه، وفيما استثنى منه ما قدرتن، واحفظن حدودهما واسلكن طريق ٢٠ التقوى في حفظهما؛ وليكن عملكن في الحجب أحسن مما كان وأنتن غير محجبات، ليفضل سركن علنكن. {إِنَّ اللهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ} من السرّ والعلن وظاهر الحجاب وباطنه {شَهِيدًا} لا تتفاوت في علمه الأحوال.

56. Şüphesiz Peygamber'e Allah da salât etmektedir melekleri de... Ey iman edenler! Siz de O'na salâtüselâm edin.

[772] [وملائكته kelimesi] *inne* ve isminin mahalline atıfla merfû' olarak *ve melâiketuhû* şeklinde de okunmuştur. Kûfelilere göre bu açık bir durumdur. Basralılara göre ise, *yusallûne* kelimesi kendisine delâlet ettiği için haber mahzuftur.

[773] "O'na salâtüselâm edin." Yani *es-salâtu ale'r-rasûli ve's-selâmu* (Peygamber'e salâtuselâm olsun!) deyin. Bu; Allah'ın, ona rahmetiyle muamele etmesi ve onu selâmette kılması için dua etmek anlamındadır. **Şayet** "Hazret-i Peygamber'e salavat getirmek vâcip midir, mendup mudur?" **dersen şöyle derim:** Evet, vaciptir; ancak hangi hallerde vâcip olduğu hususunda ulema ihtilâf etmiştir. Bazıları, adının geçtiği her defasında bunun vâcip olduğunu söylemişlerdir. Nitekim bir hadiste "Yanında benden bahsedildiği zaman salavat getirmeyen kimse cehenneme girer ve Allah onu rahmetinden uzaklaştırır!" buyrulmuştur. Rivayete göre, "Ya Rasûlâllah, 'Şüphesiz Peygamber'e Allah da *salât* etmektedir melekleri de…' âyeti hakkında ne dersiniz?" diye sorulması üzerine Peygamber (s.a.), "Bu, gizli ilimdendir. Şayet sormasaydınız size onu söylemezdim. Allah yanıma iki melek görevlendirdi. Ne zaman bir Müslümanın yanında benden bahsedilse ve o da bana salavat getirse, bu iki melek 'Allah seni bağışlasın!' diye onun için dua ederler, Allah ve melekleri de o iki meleğin duasına 'Âmin!' derler. Eğer benim adım birinin yanında anılır da bana salavat getirmezse o iki melek "Allah seni bağışlamasın!" derler. Allah ve melekleri de o iki meleğe "Âmin!" diyerek iştirak ederler." diye cevap vermiştir. Bazı âlimler de şöyle demişlerdir: İsim kaç kere söylenirse söylensin, bir mecliste sadece bir kere salavat getirilmesi vâciptir. Secde âyeti ve hapşırma konusunda, her duanın başında ve sonunda (sadece bir kez) salavat getirilmesi gerektiği söylendiği gibi. Bazıları da demişlerdir ki: Hayatta bir kez salavat getirmek vâciptir. Kelime-i şehadeti alenen söylemek gibi. Ancak [bize göre] ihtiyatlı olan, rivayetleri dikkate alarak, her zikredildiğinde salavat getirmektir.

[774] **Şayet** "Namazda salavat okumak namazın sahih olması için şart mıdır, değil midir?" **dersen şöyle derim:** Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına göre şart değildir. İbrahim en-Naha'î [v. 96/714] sahabe-i kiramın *et-tahiyyât*taki *es-selâmu aleyke eyyühe'n-nebiyyu* ifadesiyle yetindiklerini nakletmiştir. Şâfi'î ise [namazda] salavat getirmeyi şart koşar.

٥٦-﴿إِنَّ اللهَ وَمَلَٰٓئِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَٰٓأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾

[٧٧٢] قرئ «وملائكته»، بالرفع، عطفًا على محل إن واسمها. وهو ظاهر على مذهب الكوفيين، ووجهه عند البصريين، أن يحذف الخبر لدلالة {يُصَلُّونَ عَلَى}.

٥ [٧٧٣] {صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا} أي قولوا الصلاة على الرسول والسلام. ومعناه: الدعاء بأن يترحم عليه الله ويسلم. فإن قلت: الصلاة على رسول الله ﷺ واجبة أم مندوب إليها؟ قلت: بل واجبة، وقد اختلفوا في حال وجوبها. فمنهم من أوجبها كلما جرى ذكره. وفي الحديث: " مَنْ ذكرتُ عنده فلمّ يصلِّ عليَّ فدخلَ النار فأبعَده الله "، ويروى: أنه قيل: يا رسول الله، أرأيت قول الله تعالى {إِنَّ اللهَ وَمَلَٰٓئِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى
١٠ النَّبِيِّ} فقال ﷺ: "هذا من العلم المكنون ولولا أنكم سألتموني عنه ما أخبرتكُم به، إنّ اللَّهَ وكّل بي ملكين فلا أذكرُ عبد مسلمٍ فيصلي عليّ إلّا قال ذانكَ الملكان: غفرَ الله لكَ، وقال الله تعالى وملائكته جوابًا لذينك الملكين: آمينَ، ولا أذكرُ عند عبدٍ مسلمٍ فلَا يصلي عليّ إلّا قال ذانك الملكان: لا غفرَ اللَّهُ لكَ، وقالَ اللَّهُ وملائكتهُ لذينك الملكين: آمين.» ومنهم من قال: تجب في كل مجلس مرة، وإن تكرر ذكره، كما قيل
١٥ في آية السجدة وتشميت العاطس، وكذلك في كل دعاء في أوله وآخره. ومنهم من أوجبها في العمر مرة، وكذا قال في إظهار الشهادتين. والذي يقتضيه الاحتياط الصلاة عليه عند كل ذكر، لما ورد من الأخبار.

[٧٧٤] فإن قلت: فالصلاة عليه في الصلاة، أهي شرط في جوازها أم لا؟ قلت: أبو حنيفة وأصحابه لا يرونها شرطًا، وعن إبراهيم النخعي: كانوا يكتفون عن ذلك -
٢٠ يعني الصحابة - بالتشهد، وهو السلام عليك أيها النبي، وأما الشافعي رحمه الله فقد جعلها شرطًا.

[775] **Şayet** "Peygamber'den başkasına salavat getirme konusundaki görüşün ne?" **dersen şöyle derim:** Kıyas, bütün müminlere salavat getirmeyi gerektirir; çünkü "Size *salât* eden O'dur." [Ahzâb 33/43] ve "Onlar için *dua* et; çünkü senin duân onlara huzur verir." [Tevbe 9/103] buyrulmuştur.[1] Nitekim Hazret-i Peygamber de "Allahım, İbn Ebu Evfâ ailesine salât et." [*Müslim*, "Zekât", 176] buyurmuştur; ancak ulema bu hususta tafsilat cihetine gitmiştir. Yani Peygamber'e salavatla birlikte *sallâllâhu ale'n-nebiyyi ve âlihi* denilmesi halinde bunda bir beis olmadığını söylemişler; ancak Ehl-i Beyt ve diğer herhangi birine, Peygamber'e tek başına salavat getirildiği gibi salavat getirilmesi ise mekruh saymışlardır. Çünkü salavat Peygamber'in adının geçmesi halinde söylenen bir şiar olmuştur ve ondan başka Ehl-i Beyt'e [müstakil olarak] salavat getirmek, kişinin râfızîlikle itham edilmesine sebep olur. Nitekim Hazret-i Peygamber "Allah'a ve âhiret gününe iman eden, kendisini töhmet altında bırakacak şeylerden uzak dursun!" buyurmuştur.

57. Allah ve Resulünü incitenleri Allah dünyada da Âhirette de lânetlemiş; onlar için alçaltıcı bir azap hazırlamıştır.

58. Mümin erkek ve kadınları, işlemedikleri bir şeyle incitenler kesinlikle bir iftira ve apaçık bir vebal yüklenmiş olurlar!

[776] "Allah ve Resulünü incitenler." Burada iki ihtimal vardır: Birincisi Allah ve Resulünü incitme derken, mecaz yoluyla onların hoşlanmayacağı ve razı olmayacağı küfür, mâsiyet, peygamberliği inkâr, dinî hükümlere muhalefet etme ve Hazret-i Peygamber'e çeşitli yollarla verdikleri rahatsızlık gibi fiillerin murat edilmesidir. İncitme fiili Hazret-i Peygamber hakkında *hakikat* olduğu halde, Allah ve Resulünün her ikisinin incitilmesini de *mecaz* diyerek açıklamam, aynı ibareye hem hakikat hem de mecaz mânasını vermeyeyim diyedir. İkincisi ise, ["Allah ve Resulünü…" derken] "*Allah Resûlü*nü incitenler" mânasının kastedilmesidir. Bununla birlikte, Allah'ın incitilmesinin; Yahudi, Hıristiyan ve Müşriklerin O'nun hakkında "Allah'ın eli sıkıdır!" [Mâide 5/64], "Allah üçün üçüncüsüdür!" [Mâide 5/73] ve "Mesih, Allah'ın oğludur." [Tevbe 9/30], "Melekler Allah'ın kızlarıdır." ve "Putlar Allah'ın ortaklarıdır." demeleri ile ilgili olduğu da, Allah'ın zat ve sıfatlarını başka anlamlara çekenlerin iddiaları olduğu da ileri sürülmüştür. Peygamber'in Allah'tan naklettiği bir [kudsî] hadiste şöyle denilmektedir: "Âdemoğlu bana iftira etti; oysa bana iftira etmemesi gerekirdi; o, beni incitti, oysa beni incitmemesi gerekirdi.

1 Yani *salât* sadece Peygamber'e yönelik bir şey değildir. / ed.

[٧٧٥] فإن قلت: فما تقول في الصلاة على غيره؟ قلت: القياس جواز الصلاة على كل مؤمن، لقوله تعالى {هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ} [الأحزاب: ٤٣] وقوله تعالى {وَصَلِّ عَلَيْهِمْ اِنَّ صَلٰوتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ} [التوبة: ١٠٣] وقوله ﷺ: اللّهم صلّ على آل أبي أوفى؛ ولكن للعلماء تفصيلًا في ذلك: وهو أنها إن كانت على سبيل التبع كقولك: صلى الله على النبيّ وآله، فلا كلام فيها. وأما إذا أفرد غيره من أهل البيت بالصلاة كما يفرد هو، فمكروه، لأن ذلك صار شعارًا لذكر رسول الله ﷺ، ولأنه يؤدي إلى الاتهام بالرفض. وقال رسول الله ﷺ: "من كان يؤمن بالله وباليوم الآخر فلا يقفن مواقف التهم".

٥٧-﴿إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللهُ فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ وَاَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُهِينًا﴾

٥٨-﴿وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بِغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا فَقَدِ احْتَمَلُوا بُهْتَانًا وَاِثْمًا مُبِينًا﴾

[٧٧٦] {يُؤْذُونَ اللهَ وَرَسُولَهُ} فيه وجهان؛ أحدهما أن يعبر بإيذائهما عن فعل ما يكرهانه، ولا يرضيانه من الكفر والمعاصي، وإنكار النبوّة، ومخالفة الشريعة، وما كانوا يصيبون به رسول الله ﷺ من أنواع المكروه، على سبيل المجاز. وإنما جعلته مجازًا فيهما جميعًا - وحقيقة الإيذاء صحيحة في رسول الله ﷺ - لئلا أجعل العبارة الواحدة معطية معنى المجاز والحقيقة. والثاني: أن يراد يؤذون رسول الله ﷺ. وقيل في أذى الله: هو قول اليهود والنصارى والمشركين {يَدُ اللهِ مَغْلُولَةٌ} [المائدة: ٦٤] و{ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ} [المائدة: ٧٣] و{الْمَسِيحُ ابْنُ اللهِ} [التوبة: ٣٠]، والملائكة بنات الله، والأصنام شركاؤه. وقيل: قول الذين يلحدون في أسمائه وصفاته. وعن رسول الله ﷺ فيما حكى عن ربه: شتمني ابنُ آدمَ ولم ينبغ له أن يشتمني، وآذاني ولم ينبغ له أن يؤذيني،

Bana iftirası, benim evlât sahibi olduğumu söylemesi; beni incitmesi ise 'Allah beni yarattı, ama öldükten sonra tekrar diriltmeyecektir!' demesidir." [*Buhârî*, "Bed'u'l-halk", 1] İkrime [Allah'ı incitmenin] resim yapanların, Allah'ın yarattığına benzer bir varlık meydana getirmek amacıyla yaptıkları iş olduğunu söylemiştir. Ayrıca, Peygamber'in incitilmesinin, Müşriklerin onun hakkında "sihirbaz, şair, kâhin ve mecnun" demeleri olduğu, Uhut savaşında yüzünün yaralanması ve küçük azı dişinin kırılması olduğu, onun Safiyye bint Huyey'le yaptığı evlilik hususunda tenkit edilmesi olduğu da ileri sürülmüştür.

[777] Allah Teâlâ, kendisinin ve resûlünün incitilmesini mutlak olarak ifade ederken mümin kadın ve erkeklerin incitilmesi hususunu mukayyet olarak zikretmiştir; çünkü Allah ve Resulünün incitilmesi daima yalnızca haksız olarak söz konusu olduğu halde, mümin kadın ve erkeklerin incitilmesi bazen haklı, bazen de haksız bir şekilde olur. "İşlemedikleri bir şeyle" yani, incitilmeyi hak etmedikleri ve bir suçları olmadığı halde. Rivayete göre, âyet Hazret-i Ali'yi inciten ve onun hakkında ileri geri konuşan bir grup münafıkla ilgili nâzil olmuştur. Hazret-i Âişe'ye iftira edenler hakkında indiği de, kadınları taciz eden bir grup zinakâr [zanpara] hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir. Fudayl [v. 187/803] bu konuda "Bir köpeğe veya domuza dahi haksız yere rahatsızlık vermen caiz değildir; o halde [Allah ve Resulü ile mümin kadın ve erkekleri incitmek] nice olur [varın siz düşünün]!" demiştir. Rivayete göre; İbn Avn [v. 151/768] da, yılbaşında sahibini inciteceği endişesiyle sadece zimmîlere dükkân kiralarmış.[1]

59. Ey peygamber! Eşlerine, kızlarına ve müminlerin kadınlarına söyle de (başörtülerinin üstünden) üzerlerine bir dışgiyisi alsınlar. Tanınıp, incitilmemeleri için bu daha elverişlidir. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[778] *Cilbâb* başörtüsünden daha geniş, şaldan ise daha küçük bir kıyafet olup kadın onu başına koyar ve kenarlarını göğüslerinin üzerine salar. İbn Abbas, onun baştan aşağıya bütün vücudu örten bir üst giysi [*ridâ*] olduğunu söylemiştir. Üst elbise ve kendisiyle örtünülen fistan vb. her şey olduğu da söylenmiştir. Nitekim Ebu Zübeyd [v. 62/682] şöyle der:

Gecenin karanlığından bir elbise ile örtünmüş [misafir, hoş geldin!]

1 Yani zimmî statüsündeki biri, destek alacağı birileri olmadığından, gerekli ödeme ve artışı sorun çıkartmadan hemen yaptığı için… Oysa normal bir vatandaş ödemede sorun çıkartabilir veya kira artışında pazarlık eder; bu da ikisi arasında eziyete yol açabilir. / ed.

فأمّا شتمه إياي فقوله: إنّي اتخذْتُ ولَدًا. وأما أذاه فقوله: إنّ الله لا يعيدني بعد أنْ بدأني. وعن عكرمة: فعل أصحاب التصاوير الذين يرمون تكوين خلق مثل خلق الله. وقيل في أذى رسول الله ﷺ: قولهم ساحر، شاعر، كاهن، مجنون. وقيل: كسر رباعيته وشجّ وجهه يوم أحد. وقيل: طعنهم عليه في نكاح صفية بنت حيي.

٥ [٧٧٧] وأطلق إيذاء الله ورسوله، وقيد إيذاء المؤمنين والمؤمنات؛ لأن أذى الله ورسوله لا يكون إلّا غير حق أبدًا. وأما أذى المؤمنين والمؤمنات، فمنه ومنه. ومعنى {بِغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا} بغير جناية واستحقاق للأذى. وقيل: نزلت في ناس من المنافقين يؤذون عليًّا رضي الله عنه ويسمعونه. وقيل: في الذين أفكوا على عائشة رضي الله عنها. وقيل: في زناة كانوا يتبعون النساء وهنّ كارهات. وعن الفضيل: لا يحل لك أن تؤذي كلبًا

١٠ أو خنزيرًا بغير حق، فكيف؟! وكان ابن عون لا يُكري الحوانيتَ إلا من أهل الذمّة، لما فيه من الروعة عند كرّ الحول.

٥٩-﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِأَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ذَٰلِكَ أَدْنَىٰ أَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[٧٧٨] الجلباب: ثوب واسع أوسع من الخمار ودون الرداء، تلويه المرأة على

١٥ رأسها وتبقى منه ما ترسله على صدرها. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: الرداء الذي يستر من فوق إلى أسفل. وقيل: الملحفة، وكل ما يستتر به من كساء أو غيره. قال أبو زبيد:

مُجَلْبَبٌ مِنْ سَوَادِ اللَّيْلِ جِلْبَابَا ❁

[779] "Üzerlerine bir dış giysi alsınlar." Yani onu üzerlerine alıp, onunla yüzlerini ve koltuklarını örtsünler. Kadının peçesi yüzünden düştüğü zaman *ednî sevbeki 'alâ vechiki* [peçeni yüzüne al] denir; çünkü kadınlar İslam'ın ilk yıllarında câhiliye dönemi alışkanlıkları üzere, açık idiler. Kadın, üzerinde bir ev kıyafeti ve başında bir örtü ile dışarı çıkardı; hür bir kadınla köle kadın arasındaki fark buydu. Ahlâksız gençler ve zanparalar *kazā-i hâcet* için hurmalık ve boş alanlara çıkan cariyelere ilişirlerdi. Muhtemelen, cariye sandıkları hür kadınları da "Cariye sandık!" diyerek taciz ediyorlardı. Bunun üzerine, Müslüman hür kadınlara rida ve şal takarak başlarını ve yüzlerini örtmek sûretiyle cariyelerden farklı bir şekilde giyinmeleri emredildi ki, kendilerine değer verilsin ve herhangi biri onlarla ilgili ümide kapılmasın. "Tanınıp incitilmemeleri için bu daha elverişlidir." cümlesi de bunu ifade etmektedir; yani tanınıp bu sayede bir tacize maruz kalmamaları ve hoşlanmadıkları bir şeyle karşılaşmamaları için daha uygundur.

[780] **Şayet** "من جلابيبهن ifadesindeki *min* ne mânadadır?" **dersen şöyle derim:** Kısmîlik ifade eder; ancak bu kısmîlik şu iki mânadan birine gelebilir. Birincisi, dış giysilerinden biriyle örtünmeleridir ki bununla hür kadının, evinde üzerinde iki üç parçadan ibaret bir iç kıyafet ve örtü içindeki cariye ve hizmetçi gibi korunmasız bir şekilde *olmaması* murat edilmektedir. İkincisi ise, kadının dış giysisinin bir kısmını üzerine alması ve diğer kısmını yüzüne doğru indirip cariyeden tefrik edilmesi için yüzünü örtmesidir. İbn Sîrîn [v. 110/729] bu konuyu Abîde es-Selmânî'ye [v. 72/691] sorduğunu, onun da "Başörtüsünü kaşlarının üzerine koyması, sonra onu dolandırıp burnuna kadar indirmesidir." dediğini nakletmiştir. Süddî'nin [v. 127/745] de bunu, kadının iki gözünden birini ve alnı ile bir gözü dışında diğer tarafını örtmesi olarak tarif ettiği; Kisâî'nin [v. 189/805] ise, başörtülerini üzerlerini bürüyecek şekilde örtünmeleri dediği, *idnâ* kelimesini bürünme anlamında anladığı rivayet edilmiştir.

[781] "Allah" [örtü konusunda] kadınlardan sadır olan kusurlu davranışları, tevbe ettikleri takdirde "bağışlayıcıdır." Çünkü bu, akılla bilinmesi mümkün olan bir şeydir.

60. Gerçek şu ki; münafıklar, kalplerinde hastalık bulunanlar ve Medine'de sansasyonel yalan haber yayanlar buna bir son vermezlerse, seni bunlara karşı kışkırtırız ve -çok az bir süre dışında- orada barınamazlar!

[٧٧٩] ومعنى ﴿يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ﴾ يرخينها عليهنّ، ويغطين بها وجوههنّ وأعطافهنّ. يقال: إذا زل الثوب عن وجه المرأة: أدنِي ثوبك على وجهك! وذلك أن النساء كنّ في أول الإسلام على هجيراهنّ في الجاهلية متبذلات، تبرز المرأة في درع وخمار فصل بين الحرّة والأمة، وكان الفتيان وأهل الشطارة يتعرّضون إذا خرجن بالليل إلى مقاضي حوائجهنّ من النخيل والغيطان للإماء، وربما تعرّضوا للحرّة بعلة الأمة، يقولون: حسبناها أمة! فأمرن أن يخالفن بزيهنّ عن زي الأماء الأردية والملاحف وستر الرؤوس والوجوه، ليحتشمن ويُهَبْن فلا يطمعَ فيهن طامع. وذلك قوله ﴿ذٰلِكَ اَدْنٰى اَنْ يُعْرَفْنَ﴾، أي أولى وأجدر بأن يعرفن فلا يتعرّض لهن ولا يلقين ما يكرهن.

[٧٨٠] فإن قلت: ما معنى مِن في ﴿مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ﴾؟ قلت: هو للتبعيض، إلا أن معنى التبعيض محتمل وجهين؛ أحدهما أن يتجلببن ببعض ما لهنّ من الجلاليب، والمراد أن لا تكون الحرة متبذلة في درع وخمار، كالأمة والماهنة؛ ولها جلبابان فصاعدًا في بيتها. والثاني: أن ترخي المرأة بعض جلبابها وفضله على وجهها تتقنع حتى تتميز من الأمة. وعن ابن سيرين: سألت عبيدة السلماني عن ذلك فقال: أن تضع رداءها فوق الحاجب ثم تديره حتى تضعه على أنفها. وعن السديّ: تغطي إحدى عينيها وجبهتها، والشقّ الآخر إلّا العين. وعن الكسائي: يتقنعن بملاحفهنّ منضمة عليهنّ، أراد بالانضمام معنى الإدناء.

[٧٨١] ﴿وَكَانَ اللّٰهُ غَفُورًا﴾ لما سلف منهن من التفريط، مع التوبة؛ لأنّ هذا مما يمكن معرفته بالعقل.

٦٠-﴿لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا اِلَّا قَلِيلًا﴾

61. (Kimsenin yüzüne bakmadığı) birer mel'ûn olarak... Ele geçirildikleri yerde teker teker öldürülürler!

62. Allah'ın öncekiler hakkındaki uygulaması budur. Allah'ın uygulamasında da değişme bulamazsın.

[782] "Kalplerinde hastalık bulunanlar" iman zaafı olan ve imanda sebat azlığı bulunan bazı kimselerdir. Bazıları da bunların, "kalbinde hastalık olanlar (size) tamah ederler" [Ahzâb 33/32] âyetinde zikredilen zinakâr ve fâsık kimseler olduğunu söylemişlerdir.

[783] "Sansasyonel yalan haberler yayanlar" ise Hazret-i Peygamber'in seriyyeleri ile ilgili kötü haber yayan, "Bozguna uğramışlar, öldürülmüşler; başlarına şöyle şöyle şeyler gelmiş!" diyerek müminlerin moralini bozan kimselerdir. Kişi birine asılsız bir haber verdiğinde, sarsma anlamındaki *recfe* kökünden *ercefe bi-kezâ* [Şunu sarstı.] denir.

[784] Yani eğer münafıklar düşmanlıklarına ve size [Müslümanlara] tuzak kurmaya; fâsıklar günahlarına, sansasyonel yalan haber yayanlar da bu sarsıcı haberlerine son vermezlerse, sana bunlara ağır gelecek, onları üzecek şeyler yapmanı; onları Medine'yi terketmeye ve "az bir süre hariç" -yani ancak göçecek ve kendilerini ve ailelerini toparlayacak kadar- orada seninle beraber oturmamaya zorlamanı emredeceğiz! Bu olaya mecazen saldırtma anlamında *iğrâ* [kışkırtma] denilmiştir.

[785] ["Birer mel'ûn olarak" anlamındaki] ملعونين kelimesi hakaret veya hal olmak üzere mansūbdur; yani seninle beraber ancak mel'ûn[1] olarak kalabilirler. İstisna edatı إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ إِلَى طَعَامٍ غَيْرَ نَاظِرِينَ إِنَاهُ ("Yemek için size izin verilmeden Peygamber'in hanesine girmeyin! [İçeride] yemeğin hazırlanmasını bekleyerek de değil…" [Ahzâb 33/53]) âyetinde olduğu gibi, zarfa ve hale birlikte girmiştir. Bu kelimenin أُخِذُوا'dan dolayı mansūb olması doğru değildir; çünkü şart kelimesinden sonraki bir ifade öncesindekinin üzerinde amel etmez. قليلًا kelimesinin de hal olarak mansūb olduğu da söylenmiştir. Buna göre mâna; "Onlar seninle beraber ancak azınlık olarak, aşağılık ve mel'ûn olarak yaşayabilirler!" şeklinde olur.

[786] **Şayet** لا يُجَاوِرُونَكَ cümlesinin i'rabdaki konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** لا يُجَاوِرُونَكَ ifadesi, لَنُغْرِيَنَّكَ'ye ma'tūftur; çünkü kaseme onunla da cevap verilebilir. Nitekim, *le-in lem yentehû la yücâvirûneke* cümlesi Arap dili grameri açısından doğrudur. "Peki لا يُجَاوِرُونَكَ'nin hakkı Fâ ile atfedilmesi

1 Bir tür *persona non grata*. / ed.

٦١-﴿ مَلْعُونِينَ اَيْنَ مَا ثُقِفُوا اُخِذُوا وَقُتِّلُوا تَقْتِيلًا﴾
٦٢-﴿سُنَّةَ اللّٰهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّٰهِ تَبْدِيلًا﴾

[٧٨٢] {وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ} قوم كان فيهم ضعف إيمان وقلة ثبات عليه. وقيل: هم الزناة وأهل الفجور، من قوله تعالى {فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ} [الأحزاب: ٣٢].

[٧٨٣] {وَالْمُرْجِفُونَ} ناس كانوا يرجفون بأخبار السوء عن سرايا رسول الله ﷺ، فيقولون: هزموا وقتلوا، وجرى عليهم كيت وكيت؛ فيكسرون بذلك قلوب المؤمنين. يقال: أرجف بكذا، إذا أخبر به على غير حقيقة، لكونه خبرًا متزلزلًا غير ثابت، من الرجفة، وهي الزلزلة.

[٧٨٤] والمعنى: لئن لم ينته المنافقون عن عداوتهم وكيدكم، والفسقة عن فجورهم، والمرجفون عما يؤلفون من أخبار السوء لنأمرنَّك بأن تفعل بهم الأفاعيل التي تسوءهم وتنوءهم، ثم بأن تضطرهم إلى طلب الجلاء عن المدينة، وإلى أن لا يساكنوك فيها {اِلَّا} زمنًا {قَلِيلًا} ريثما يرتحلون ويلتقطون أنفسهم وعيالاتهم. فسمى ذلك إغراء، وهو التحريش على سبيل المجاز.

[٧٨٥] {مَلْعُونِينَ} نصب على الشتم أو الحال، أي لا يجاورونك إلّا ملعونين. دخل حرف الاستثناء على الظرف والحال معًا، كما مرّ في قوله {اِلَّا اَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ اِلٰى طَعَامٍ غَيْرَ نَاظِرِينَ اِنٰيهُ} [الأحزاب: ٥٣]. ولا يصحّ أن ينتصب عن {اُخِذُوا}، لأنّ ما بعد كلمة الشرط لا يعمل فيما قبلها. وقيل: في {قَلِيلًا} وهو منصوب على الحال أيضًا. ومعناه: لا يجاورونك إلّا أقلاء أذلاء ملعونين.

[٧٨٦] فإن قلت: ما موقع {لَا يُجَاوِرُونَكَ}؟ قلت: لا يجاورونك عطف على {لَنُغْرِيَنَّكَ}، لأنه يجوز أن يجاب به القسم. ألا ترى إلى صحة قولك: لئن لم ينتهوا لا يجاورونك. فإن قلت: أما كان من حق {لَا يُجَاوِرُونَكَ} أن يعطف بالفاء،

ve *le-nuğriyenneke bi-him fe-lâ yücâvirûneke* denilmesi değil miydi?" **dersen şöyle derim:** İkincisi birincinin sonucu olsaydı, dediğin gibi olurdu; ancak ikincisi kasemin birinci cevabına ma'tūf ve ikinci bir cevap yapılmıştır. Ve cümle *sonra* kelimesi ile atfedilmiştir; çünkü vatanlarından sürülmek onlar için en ağır ceza ve başlarına gelebilecek en büyük felakettir. Bundan dolayı, atfolunduğu cümleninkine göre bunun durumu daha *sonra ve uzak*tır.

[787] سنّةَ الله pekiştirici masdar konumunda olup "Allah peygamberlerine münafıklık edenlerin bulundukları yerde öldürülmesini sürekli başvurduğu bir uygulama kılmıştır." anlamındadır. Mukātil [v. 150/767] "Tıpkı Bedir savaşına katılanlar öldürüldüğü ve esir alındığı gibi…" demiştir.

63. İnsanlar sana (Kıyamet) saat(in)i soruyorlar. De ki: Onun bilgisi tamamen Allah katındadır. Ancak, o saat belki de yakındır; nereden bilebilirsin ki?

[788] Müşrikler alay etmek için, bir an önce olmasını isteyen bir eda ile, Yahudiler de Allah Teâlâ Tevrat ve diğer kutsal kitaplarda zamanını gizli tuttuğu için imtihan etmek üzere, Hazret-i Peygamber'e kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlardı. Bunun üzerine, Allah Teâlâ önce Peygamber'e onlara buna dair bilginin tamamen Allah katında olduğu ve o bilginin ne bir melek ne de bir peygambere verilmediği şeklinde cevap vermesini emretti, sonra da acele edenleri tehdit edip, imtihan edenleri susturmak için, ona kıyametin kopmasının yakın olduğunu açıkladı.

[789] "Yakın"dır; yani yakın bir şeydir; çünkü *es-sâ'atü* gün veya yakın zaman anlamındadır.[1]

64-65. Şüphesiz, Allah inkârcı nankörleri lânetlemiş ve onlara, -içinde ebediyen kalacakları ve ne bir velî ne de bir yardımcı bulabilecekleri- çılgın bir ateş hazırlamıştır

66. Yüzlerinin Ateş'te çevrildiği gün; "Ah, keşke Allah'a itaat etseydik! Şu Peygambere itaat etseydik keşke!" derler.

[790] السعير şiddetli bir şekilde yanan alevli ateştir.

[791] [تقلبُ] meçhul olarak *tukallebu, -tetekallebu* anlamında- *tekallebu,* "Bizim çevirdiğimiz…" anlamında *nukallibu,* ve fiil السعير [çılgın ateş]e isnat edilmek sûretiyle *tukallibu* şeklinde okunmuştur. Yüzlerin çevrilmesi, çeşitli yönlere döndürülmesi demektir. Tıpkı tencereye konan şey suyun kaynamasıyla bir o yana bir bu yana yuvarlandığı gibi.

1 قريب kelimesi bu sebeple müzekker kılınmıştır. / ed.

[٧٨٧] وأن يقال: لنغرينك بهم فلا يجاورونك؟ قلت: لو جعل الثاني مسببًا عن الأوّل لكان الأمر كما قلت؛ ولكنه جعل جوابًا آخر للقسم معطوفًا على الأوّل. وإنما عطف بثم، لأن الجلاء عن الأوطان كان أعظم عليهم وأعظم من جميع ما أصيبوا به، فتراخت حاله عن حال المعطوف عليه.

٥ [٧٨٨] {سُنَّةَ اللهِ} في موضع مؤكد، أي سنّ الله في الذين ينافقون الأنبياء أن يقتَلوا حيثما ثقفوا. وعن مقاتل: يعني كما قتل أهل بدر وأسروا.

٦٣-﴿يَسْئَلُكَ النَّاسُ عَنِ السَّاعَةِ قُلْ اِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللهِ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيبًا﴾

[٧٨٩] كان المشركون يسألون رسول الله ﷺ عن وقت قيام الساعة استعجالًا على ١٠ سبيل الهزء، واليهود يسألونه امتحانًا؛ لأنّ الله تعالى عمى وقتها في التوراة وفي كل كتاب، فأمر رسول الله ﷺ بأن يجيبهم بأنه علم قد استأثر الله به، لم يُطْلع عليه ملكًا ولا نبيًا. ثم بين لرسوله أنها قريبة الوقوع، تهديدًا للمستعجلين وإسكاتًا للممتحنين.

{قَرِيبًا} شيئًا قريبًا، أو لأن الساعة في معنى اليوم، أو في زمان قريب.

٦٤-﴿اِنَّ اللهَ لَعَنَ الْكَافِرِينَ وَاَعَدَّ لَهُمْ سَعِيرًا﴾

١٥ **٦٥-﴿خَالِدِينَ فِيهَٓا اَبَدًا لَا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا﴾**

٦٦-﴿يَوْمَ تُقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ يَقُولُونَ يَا لَيْتَنَٓا اَطَعْنَا اللهَ وَاَطَعْنَا الرَّسُولَا﴾

[٧٩٠] السعير: النار المسعورة الشديدة الإيقاد.

[٧٩١] وقرئ {تُقَلَّبُ}، على البناء للمفعول؛ و«تَقَلَّبُ» بمعنى تتقلب؛ و«نقلب»، أي نقلب نحن؛ و«تقلب»، على أن الفعل للسعير. ومعنى تقليبها: تصريفها في الجهات، ٢٠ كما ترى البضعة تدور في القدر إذا غلت فترامى بها الغليان من جهة إلى جهة.

Veya yüzlerin hallerinin değiştirilmesi ve şekillerinin tahvil edilmesi yahut insanların cehenneme başaşağı, yüzükoyun atılmasıdır. Burada özel olarak yüzlerin zikredilmesi, yüzün insan bedenindeki en değerli uzuv olması hasebiyledir. Ayrıca, yüzün bütün vücudu temsilen ifade edilmiş olması da muhtemeldir. Zarfı nasbeden, يَقُولُونَ cümlesidir veya *üzkür* şeklinde [mukadder] olup hazfedilmiştir. Zarfın mahzuf bir [âmille] mansūb olması halinde يَقُولُونَ hal olacaktır.

67. Yine, derler ki: "Ya Rabbi! Şüphesiz, biz efendilerimize ve büyüklerimize itaat etmiştik; bizi onlar yoldan saptırdılar!"

68. "Ya Rabbi! Onlara bu azabın iki katını ver ve onları büyük bir lânetle lânetle."

[792] İfade; سادَتَنا ve *sâdâtinâ* şeklinde okunmuştur; insanlara inkârcılığı telkin eden ve onu onlar için allayıp pullayan küfrün ileri gelenleridir. *Dalle's-sebîle ve edallehû* ["Yolunu kaybetti." ve "Ona yolunu kaybettirdi."] denir. Kelimenin sonuna ses uyumu için konmuş olan Elif, âyetlerin sonlarını şiirdeki kafiyeye benzetmektedir; orada durulduğuna, sözün bittiğine ve peşinden yeni bir söz başlayacağına delâlet etme gibi yararları vardır.

[793] [كُبَراءَ] lânetlenenlerin sayısını çoğaltmak için *kesîran* ve lânetin en şiddetlisi ve en büyüğüne delâlet etmek üzere de *kebîran* şeklinde de okunmuştur. "İki katını..." Bir kat kendisi saptığı, bir kat da başkasını saptırdığı için.

[794] Günahlarını itiraf edecekler, yardım isteyecekler, çeşitli kuruntular geliştireceklerdir[1]; ancak bunların hiçbiri onlara bir yarar sağlamayacaktır.[2]

69. Ey iman edenler! Siz de Musa'yı incitenler gibi olmayın; (hani onu incitmişlerdi de) Allah onların söylediklerinden onu ibra etmişti. O, Allah katında hep itibarlı olmuştur.

[795] "Musa'yı incitenler gibi olmayın." Âyetin Zeyd - Zeyneb meselesi hakkında ve bazı insanların bu konudaki dedikoduları üzerine nâzil olduğu söylenmektedir. Hazret-i Musa'nın incitilmesi konusunun da; Kārun'un "benimle ilişkiye girdi" diye ona iftira etmesini istediği ahlâksız kadın olayı ile ilgili olduğu söylendiği gibi, Yahudilerin Hazret-i Musa'yı Harun'u öldürmekle itham etmeleriyle ilgili olduğu da söylenmiştir.

1 Yani "Bir kez daha dünyaya dönebilir miyiz acaba?" diye... / ed.

2 Bu ayetlerin Mekke Müşrikleri ile irtibatlandırılması sorunlu gözükmektedir. Âyetler; Peygamber'i ve inananları bilhassa kadın konularında inciten Münafık ve Yahudilerle, yani Medine'de sansasyonel yalan haberler yayarak Müslümanlar aleyhine kamuoyu oluşturmaya çalışanlarla ilgili gibi durmaktadır; çünkü bir ayet evvel "bu yaptıklarından, yani iftiralarından, anti-propaganda ve tezviratlarından vazgeçmedikleri takdirde teker teker öldürüleceklerі!" konusunda tehdit edilmişlerdir... İşte ayet bunların يسألك الناس عن الساعة (Peki bunun vakti, saati ne zamanmış?) diye müstehziyane sormalarını konu almaktadır; *Allāhu a'lem*. / ed.

أو تغييرها عن أحوالها وتحويلها عن هيئاتها. أو طرحها في النار مقلوبين منكوسين. وخصت الوجوه بالذكر، لأنّ الوجه أكرم موضع على الإنسان من جسده. ويجوز أن يكون الوجه عبارة عن الجملة، وناصب الظرف {يَقُولُونَ} أو محذوف، وهو «اذكر» وإذا نصب بالمحذوف كان {يَقُولُونَ} حالًا.

٦٧-﴿وَقَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلَا﴾

٦٨-﴿رَبَّنَا آتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ وَالْعَنْهُمْ لَعْنًا كَبِيرًا﴾

[٧٩٢] وقرئ {سادتنا}، و«ساداتنا». وهم رؤساء الكفر الذين لقنوهم الكفر وزينوه لهم. يقال: ضلّ السبيل وأضله إياه. وزيادة الألف لإطلاق الصوت؛ جعلت فواصل الآي كقوافي الشعر. وفائدتها الوقف والدلالة على أن الكلام قد انقطع، وأن ما بعده مستأنف.

[٧٩٣] وقرئ «كثيرًا» تكثيرًا لإعداد اللعائن، و«كبيرًا»، ليدل على أشدّ اللعن وأعظمه.

[٧٩٤] {ضِعْفَيْنِ} ضعفًا لضلاله وضعفًا لإضلاله. يعترفون، ويستغيثون، ويتمنون، ولا ينفعهم شيء من ذلك.

٦٩-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى فَبَرَّأَهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا وَكَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهًا﴾

[٧٩٥] {لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى} قيل: نزلت في شأن زيد وزينب، وما سمع فيه من قالة بعض الناس. وقيل: في أذى موسى عليه السلام: هو حديث المومسة التي أرادها قارون على قذفه بنفسها. وقيل: اتهامهم إياه بقتل هارون،

Rivayete göre; Hazret-i Harun Musa ile beraber dağa çıkmış ve orada ölmüştü. İşte, melekler onu taşıyıp halkın yanına ölü olarak götürmüşler; onlar da gözleriyle görüp onun öldürülmemiş olduğunu anlamışlardı. -Allah Teâlâ'nın onu dirilttiği ve onun Hazret-i Musa'nın suçsuz olduğunu belirttiği de söylenmiştir.- Şu da söylenmiştir: Yahudiler Hazret-i Musa'yı bedeninde alaca, debelik gibi bir kusur olmakla itham etmişler, bunun üzerine Allah Teâlâ onun böyle bir kusurunun olmadığını onlara göstermişti.

[796] وجيها (itibarlı) yani O'nun katında câh ve makam sahibi. Allah Teâlâ, tıpkı bir kralın, nezdinde yakınlığı ve itibarı olan birine yaptığı gibi, Musa'ya bir kusur ve nakisa bulaşmasın diye, ona yöneltilen suçlamaları bertaraf etmiş, onu rahatsız edecek şeyleri ondan uzaklaştırarak onu korumuştur. İbn Mes'ûd, A'meş [v. 148/765] ve Ebu Hayve [v. 203/818] *ve kâne abden li'llâhi vecîhen* [Allah'ın itibarlı bir kuluydu] şeklinde okumuşlardır. İbn Hâleveyhi [v. 370/980], bir ramazan ayında İbn Şenebûz'un [v. 328/939] arkasında namaz kıldığını ve onun bu âyeti böyle okuduğunu işittiğini söylemiştir. Ancak, umum kurrânın [عند] kıraati daha uygundur; çünkü Hazret-i Musa'nın Allah nezdindeki değerini ifade etmektedir. "Arş sahibinin nezdinde itibarlı." [Tekvir 81/20] âyetinde olduğu gibi. İkinci kıraat [عبد] ise öyle değildir.

[797] **Şayet** "مما قالوا ifadesi ya 'söylemelerinden' anlamındadır ya da 'sözlerinden' anlamında; çünkü *mâ* ya masdariye ya da mevsûledir; hangisi olursa olsun ondan berî olmak[1] nasıl doğru olabilir?" **dersen şöyle derim**: Söyleme veya söylenen sözden murat, onun doğuracağı sonuç ve taşıdığı mânadır ki, burada ayıplanan bir haldir. Nitekim Araplar hakarete dedikodu derler. Dedikodu ise söyleme anlamındadır.

70-71. Ey iman edenler! Allah'tan sakınıp doğru söz söyleyin ki, O da amellerinizi düzeltsin ve günahlarınızı size bağışlasın. Allah ve Resulüne itaat eden, gerçekten büyük bir başarı elde etmiş olur.

[798] "Doğru" yani hakka götüren "söz söyleyin." *Sedâd* hakka yönelmek ve ölçülü söz söylemek demektir. Kişi okuyla hedefinden sapmadığı zaman, *sedde's-sehme nahve'r-remiyyeti* [Oku hedefe tutturdu.] denir. Tıpkı *sehmün kāsıdun* [hedefini bulan ok] denildiği gibi. Bu ifadedeyle, bazılarının, sözlerinde bir ölçü ve doğruluk olmadan Hazret-i Zeyneb'le ilgili konuda ileri geri konuşmaktan nehyedilmeleri ve sözlerini daima doğruluğa yöneltmeleri murat edilmiştir; çünkü dili koruma ve doğru sözlülük her hayrın başıdır.

1 Musa Aleyhisselâm, kavminin "söylediklerinden" de, "sözlerinden" de uzak değildir; yani bu iftiraları ona pekâlâ atmışlardır. Ve bu sözlerinin -yani onun hakkındaki suçlamalarının- boş ve asılsız olduğu ispat edilmiştir. / ed.

وكان قد خرج معه الجبل فمات هناك، فحملته الملائكة ومرّوا به عليهم ميتًا، فأبصروه حتى عرفوا أنه غير مقتول. وقيل: أحياه الله فأخبرهم ببراءة موسى عليه السلام. وقيل: قرفوه بعيب في جسده من برص أو أدرة، فأطلعهم الله على أنه بريء منه.

[٧٩٦] {وَجِيهًا} ذا جاه ومنزلة عنده، فلذلك كان يميط عنه التهم، ويدفع الأذى، ويحافظ عليه، لئلا يلحقه وصم ولا يوصف بنقيصة، كما يفعل الملك بمن له عنده قربة ووجاهة. وقرأ ابن مسعود والأعمش وأبو حيوة «وكان عبدًا لله وجيهًا». قال ابن خالويه: صليت خلف ابن شنَبوذ في شهر رمضان، فسمعته يقرؤها. وقراءة العامة أوجه، لأنها مفصحة عن وجاهته عند الله، كقوله تعالى {عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ} [التكوير: ٢٠] وهذه ليست كذلك.

[٧٩٧] فإن قلت: قوله {مِمَّا قَالُوا} معناه ''من قولهم''، أو ''من مقولهم''؛ لأنّ ما إما مصدرية أو موصولة، وأيهما كان فكيف تصحّ البراءة منه؟ قلت: المراد بالقول أو المقول: مؤداه ومضمونه، وهو الأمر المعيب. ألا ترى أنهم سموا السبّة بالقالة، والقالة بمعنى القول؟

٧٠-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا﴾

٧١-﴿يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَمَنْ يُطِعِ اللهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا﴾

[٧٩٨] {قَوْلًا سَدِيدًا} قاصدًا إلى الحق. والسدادُ القصد إلى الحق، والقول بالعدل. يقال: سدّد السهم نحو الرمية، إذا لم يعدل به عن سمتها، كما قالوا: سهم قاصد. والمراد: نهيهم عما خاضوا فيه من حديث زينب من غير قصد وعدل في القول، والبعث على أن يسد قولهم في كل باب؛ لأنّ حفظ اللسان وسداد القول رأس الخير كله.

Buna göre âyetin mânası şöyledir: Dillerinizi koruma ve sözlerinizi doğru söyleme hususunda Allah'ın her şeyden haberdar olduğunu unutmayın! Çünkü bunu yaparsanız, Allah hasenâtınızı kabul etme ve iyilikleriniz karşılığında sizi ödüllendirme, günahlarınızı bağışlayıp örtme gibi en yüce istekleri size verir. Allah'ın amelleri düzeltmesinin, onları yararlı ve razı olunacak şekilde yapmaya kişiyi muvaffak kılması anlamına geldiği de söylenmiştir.

[799] Bu âyet, bir öncekini tamamlamaktadır. Hem emir hem nehiy ile muhatap olmaları için, önceki âyet Hazret-i Peygamber'i incitecek şeyden nehyetme, bu ise dili koruma hususunda "Allah'tan korkma" ile emretme üzerine bina edilmişlerdir. Buna ilâveten, nehyin peşinden tehdit içeren Hazret-i Musa kıssasına ve emrin akabinde de tatminkâr bir vaade yer verilmiş, böylece incitmeden alıkoyan ve onu bırakmaya sevkeden unsur güçlendirilmiştir.

72. Şüphesiz, Biz bu emaneti göklere, yere ve dağlara sunduk da hakkını veremeyiz kaygısıyla onu üzerlerinde tutmaktan şiddetle kaçındılar (yani tam bir inkıyat ile eda ettiler). İnsan ise onu eda edemedi; çünkü o çok cahildir, zalimdir.

[800] Allah Teâlâ "Allah ve Resulüne itaat eden" buyurup itaat edene büyük bir başarı vaat edince peşinden "Şüphesiz biz emaneti sunduk." buyurdu ki, emanet taat demektir, böylece taatin ne kadar önemli ve değerli olduğunu ifade etti.

[801] Bu iki şekilde açıklanabilir. [i] Birincisi gökler, yer ve dağlar gibi şu muazzam cisimler, kendilerine uygun biçimde Allah'ın emrine boyun eğmişlerdir -ki bu da cansız varlıklarda görülen işleyiştir- kendilerinden ortaya çıkabilecek, yapılarına uygun biçimde O'na itaat etmişlerdir; zira O'nun yaratma, var etme ve muhtelif hal ve çeşitli şekillerde yapılandırma tarzındaki irade ve meşîetine karşı direnmemektedirler. Tıpkı "İkisi de 'İsteyerek geldik!' dediler." [Fussılet 41/11] âyetinde ifadeki gibi. İnsan ise hali, yapması doğru ve mümkün olan taatleri ve kendisine yakışan ilâhî emir ve yasaklara boyun eğme hususunda akıllı, mükellefiyet için de elverişli olmasına rağmen, yapması doğru ve mümkün olan ve kendisine yakışan boyun eğme ve geri durmama konusunda cansız varlıklara benzememektedir. Emanetten murat taattir; çünkü emanet edanın ayrılmaz özelliği olduğu gibi, taat de varlığın olmazsa olmazıdır. Emaneti cansız varlıklara sunma ve onların da geri durup çekinmesi mecazdır. Emaneti yüklenmeye gelince o, *fulânün hâmilün li'l-emâneti ve muhtemilün le-hâ* "[Falanca, emaneti üzerine almış; onu hâla üzerinde taşımakta!]

والمعنى: راقبوا الله في حفظ ألسنتكم، وتسديد قولكم، فإنكم إن فعلتم ذلك أعطاكم الله ما هو غاية الطلبة من تقبل حسناتكم والإثابة عليها، ومن مغفرة سيآتكم وتكفيرها. وقيل: إصلاح الأعمال التوفيق في المجيء بها صالحة مرضية.

[٧٩٩] وهذه الآية مقرّرة للتي قبلها؛ بنيت تلك على النهي عما يؤذي رسول الله ﷺ، وهذه على الأمر باتقاء الله تعالى في حفظ اللسان؛ ليترادف عليهم النهي والأمر، مع اتباع النهي ما يتضمن الوعيد من قصة موسى عليه السلام، وإتباع الأمر الوعد البليغ فيقوى الصارف عن الأذى والداعي إلى تركه.

٧٢-﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا﴾

[٨٠٠] لما قال: {وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} وعلق بالطاعة الفوز العظيم، أتبعه قوله {إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ} وهو يريد بالأمانة الطاعة، فعظم أمرها وفخم شأنها.

[٨٠١] وفيه وجهان؛ أحدهما أنّ هذه الأجرام العظام من السَّمٰوَات والأرض والجبال قد انقادت لأمر الله عزّ وعلا انقياد مثلها - وهو ما يتأتى من الجمادات - وأطاعت له الطاعة التي تصح منها وتليق بها. حيث لم تمتنع على مشيئته وإرادته إيجادًا وتكوينًا وتسوية على هيئات مختلفة وأشكال متنوعة، كما قال: {قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ} [فصلت: ١١] وأما الإنسان فلم تكن حاله - فيما يصحّ منه من الطاعات ويليق به من الانقياد لأوامر الله ونواهيه، وهو حيوان عاقل صالح للتكليف - مثل حال تلك الجمادات فيما يصحّ منها ويليق بها من الانقياد وعدم الامتناع، والمراد بالأمانة: الطاعة؛ لأنها لازمة الوجود، كما أن الأمانة لازمة الأداء. وعرضها على الجمادات وإباؤها وإشفاقها: مجاز. وأما حمل الأمانة فمن قولك: فلان حامل للأمانة ومحتمل لها،

Yani emaneti sahibine vermemekte; ki sorumluluk alanından çıkıp boynunda kalmasın!" sözünden gelmektedir; çünkü emanet sanki kendisine verildiği kişiye binmekte ve o da onu taşımaktadır. Nitekim *rekibethu'd-düyûnu* [Borçlar onun üstüne bindi.] ve *lî aleyhi hakkun* [Benim onun üstünde hakkım vardır.] denir. Kişi borcunu ödediği zaman o, kişiye binmekten, kişi de onu taşımaktan kurtulmuş olur. Bunu benzeri, *lâ yemlikü mevlen li-mevlen nasran* sözüdür; yani o, ona bol miktarda yardım eder ve ona yardım bahşeder, terkeden biri gibi yardımını esirgemez. Nitekim şair (Kutāmî [v. 101/720]) şöyle demiştir:

> Senin 'kardeş'in; *nefs*inin, acıma duygusunu ele geçiremediği
> öfkelendirici şeyler olduğunda kızgınlığını terkeden kişidir.

Yani, elindekini kıskanan bir sahip gibi şefkat ve sevgisini saklamayan, aksine onları bol bol veren ve sunandır. Arapların *ebğıd hakka ahīke* [Kardeşinin hakkına kız!] sözleri de bu türdendir; çünkü onun hakkını sevdiği zaman onu çıkarıp da kardeşine vermez, ona buğzettiği zaman ise onu çıkarıp verir. Buna göre, فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الإِنْسَانُ ifadesinin anlamı; "Onlar emaneti eda etmemekten şiddetle kaçınırken, insan onu üzerinde taşımakta ve eda etmekten şiddetle kaçınmaktadır!" şeklindedir. Allah Teâlâ insanı; emaneti eda etmeyi terkedeceği için zulümle; mutlu olacağı şeyi -yani onu edayı- kendisi için pekâlâ mümkünken kaçıracağı için de cehaletle tavsif etmiştir.

[802] [ii] İkincisi ise, insanın mükellef kılındığı şey o derece önemli ve taşınması ağır bir şeydir ki, Allah Teâlâ onu yarattığı varlıkların en büyüğü ve en kuvvetlisine sunup ondan onu taşımasını ve ona sahip olmasını istemiş; ancak o, bunu taşımaktan ve ona sahip olmaktan kaçınmış, çekinmiştir. Zayıflığına ve gücünün azlığına rağmen onu insan yüklenmiştir. "Çünkü o çok cahildir, zalimdir!" Zira önce onu yüklenmiş, sonra da görevini yerine getirememiştir; önce onu borçlanmış, sonra da borcunu yerine getirmemiştir. Arap dilinde buna benzer sözler çoktur. Kur'ân da Arap üslup ve belâgatine uygun şekilde nâzil olmuştur. Mesela Araplar "İç yağına 'Nereye gidiyorsun?' dense 'Eğriyi düzelteceğim' der." derler. Arap dilinde hayvanların ve cemâdâtın dilinden[1] buna benzer daha nice sözler vardır. İç yağının konuştuğunu tasavvur etmek ise muhaldir. Bununla hayvanda bulunan yağın onun çirkin yanlarını güzelleştireceği murat edilmektedir. Nitekim zayıflık da onun güzel tarafını çirkinleştirmektedir. Bundan dolayı, yağın hayvandaki etkisi işitenin zihninde daha etkili olacak, onun alışık olduğu, daha rahat kabul edebileceği ve onun hakikatini daha iyi anlayacağı şekilde tasvir edilmiştir. Keza, emanetin büyüklüğünün, zorluğunun, taşınmasının ve ona sadık kalmanın ağırlığının tasviri de bu minval üzere olmuştur.

---

1 Cansız ve akılsız varlıkların şahıslaştırılıp konuşturulmasını konu alan *intāk* ve *teşhīs* sanatlarıyla söylenmiş. / ed.

تريد أنه لا يؤديها إلى صاحبها حتى تزول عن ذمّته ويخرج عن عهدتها؛ لأنّ الأمانة كأنها راكبة للمؤتمن عليها وهو حاملها، ألا تراهم يقولون: ركبته الديون، ولي عليه حق، فإذا أداها لم تبق راكبة له ولا هو حاملًا لها. ونحوه قولهم، لا يملك مولى لمولى نصرًا. يريدون: أنه يبذل النصرة له ويسامحه بها، ولا يمسكها كما يمسكها الخاذل، ومنه قول القائل: ٥

أَخُوكَ الَّذِي لَا تَمْلِكُ الْحِسَّ نَفْسُه ۞ وَتَرْفَضُّ عِنْدَ الْمُحْفِظَاتِ الْكَتَائِفُ

أي لا يمسك الرقة والعطف إمساك المالك الضنين ما في يده، بل يبذل ذلك ويسمح به. ومنه قولهم: أبغض حق أخيك؛ لأنه إذا أحبه لم يخرجه إلى أخيه ولم يؤده، وإذا أبغضه أخرجه وأدّاه. فمعنى {فَاَبَيْنَ اَنْ يَحْمِلْنَهَا} {وَحَمَلَهَا الْاِنْسَانُ}، فأبين إلّا أن يؤدينها، وأبى الإنسان إلّا أن يكون محتملًا لها لا يؤديها. ثم وصفه بالظلم لكونه تاركًا لأداء الأمانة، وبالجهل لإخطائه ما يسعده مع تمكنه منه وهو أداؤها. ١٠

[٨٠٢] والثاني: أن ما كلفه الإنسان بلغ من عظمه وثقل محمله: أنه عرض على أعظم ما خلق الله من الأجرام وأقواه وأشدّه؛ أن يتحمله ويستقل به، فأبى حمله والاستقلال به وأشفق منه، وحمله الإنسان على ضعفه ورخاوة قوّته، {اِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا} حيث حمل الأمانة ثم لم يف بها، وضمنها ثم خاس بضمانه فيها. ونحو هذا من الكلام كثير في لسان العرب، وما جاء القرآن إلّا على طرقهم وأساليبهم. من ذلك قولهم: لو قيل للشحم: أين تذهب؟ لقال: أسوي العوج. وكم وكم لهم من أمثال على ألسنة البهائم والجمادات. وتصوّر مقاولة الشحم محال، ولكن الغرض أنّ السمن في الحيوان مما يحسن قبيحه، كما أن العجف مما يقبح حسنه؛ فصوّر أثر السمن فيه تصويرًا هو أوقع في نفس السامع، وهي به آنس وله أقبل، وعلى حقيقته أوقف. وكذلك تصوير عظم الأمانة وصعوبة أمرها وثقل محملها والوفاء بها. ١٥ ٢٠

[803] **Şayet** "İnsanların bir görüşte karar kılamayan biri için söyledikleri 'görüyorum ki bir ayağını ileri atarken öbürünü geri atıyorsun' sözündeki temsil ciheti bilinmektedir; zira o kişinin iki görüş arasında birinden ötekine meyil ve tercihte bulunma ve birine karar verememe hali, bir tarafa doğru gitme durumunda karar veremeyip iki ayağını da ileriye doğru gitmede kullanamayan kimsenin haline benzetilmektedir. Burada benzetilen ve kendisine benzetilenden her biri sıhhat ve bilgi altına giren doğru bir şeydir. Ancak, âyetteki durum böyle değildir; çünkü emaneti cansız bir şeye sunmak ve onun bu hususta kaygı duyması haddizatında muhaldir ve doğru bir ifade değildir. Burada temsilin bir muhal üzerine bina edilmesi nasıl mümkün olmaktadır? Bu, bir şeyi makul olmayan bir başka şeye benzetme örneğinden başka bir şey değildir." **dersen şöyle derim:** Bu âyette ve hayvanın bedensel yağına "Nereye gidiyorsun?" denilmesi ve benzeri ifadelerde misal verilen şey farazîdir. Farazî şeyler ise, gerçek şeyler gibi zihinde canlandırılırlar. Burada mükellefiyet hali, zorluk ve taşınmasındaki ağırlık bakımından, onun farazî olarak göklere, yere ve dağlara sunulup onların da kaygıya kapılarak onu yüklenmekten kaçınmalarına benzetilmiştir.

73. Ta ki Allah, münafık erkek ve kadınlar ile müşrik erkek ve kadınlara azap etsin; mümin erkek ve kadınların ise tevbelerini kabul edecektir. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[804] ليعذّب (azap etsin)'deki Lâm mecazî bir gerekçelendirmedir; çünkü *darabtühû li't-te'dîbi* [Ona tedip için vurdum.] cümlesinde tedip vurmanın neticesi olduğu gibi, azap da *haml-i emânet*in[1] neticesidir. A'meş [v. 148/765] illeti [yani azabı], emaneti üzerine alanın fiiliyle sınırlandırmak için *ve yetûbu* okumuş; *ve yetûbullahu* diye başlamıştır. Diğer umum kurrânın kıraatine göre mâna "Ta ki, Allah emaneti üzerine alana azap etsin; üzerinde taşımay[ıp ifa ed]en diğerlerinin tevbesini de kabul etsin." şeklindedir; çünkü emanete riayet edenin tevbesi kabul edilince bu, hıyanet eden için bir çeşit azap olmaktadır.

[805] Hazret-i Peygamber "Bir kimse Ahzab sûresini okur, onu ailesine ve kölesine öğretirse kabir azabından emin kılınır." buyurmuştur.

1 İlk görüşe göre; "emaneti eda etmeksizin üzerinde taşımanın"; ikinci görüşe göre ise "üstlendiği halde yerine getirmemenin"… Ancak müfessirin ilk görüşü kasdettiği anlaşılıyor; çünkü ikinci görüşe göre, "emaneti yerine getirmeme" anlamı, salt *haml* köküyle değil فأبين ifadesiyle -ayrıca- ifade edilmek durumundadır. / ed.

[٨٠٣] فإن قلت: قد علم وجه التمثيل في قولهم للذي لا يثبت على رأي واحد: أراك تقدم رجلًا وتؤخر أخرى؛ لأنه مثلت حاله - في تميله وترجحه بين الرأيين وتركه المضي على أحدهما - بحال من يتردد في ذهابه فلا يجمع رجليه للمضي في وجهه. وكل واحد من الممثل والممثل به شيء مستقيم داخل تحت الصحة والمعرفة. وليس كذلك ما في هذه الآية؛ فإن عرض الأمانة على الجماد وإباءه وإشفاقه محال في نفسه، غير مستقيم، فكيف صحّ بناء التمثيل على المحال، وما مقال هذا إلّا أن تشبه شيئًا والمشبه به غير معقول. قلت: الممثل به في الآية وفي قولهم "لو قيل للشحم أين تذهب؟»، وفي نظائره مفروض، والمفروضات تتخيل في الذهن كما المحققات؛ مثلت حال التكليف في صعوبته وثقل محمله بحاله المفروضة لو عرضت على السَّمٰوَات والأرض والجبال لأبين أن يحملنها وأشفقن منها.

٧٣-﴿لِيُعَذِّبَ اللهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ وَيَتُوبَ اللهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَكَانَ اللهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[٨٠٤] واللام في {لِيُعَذِّبَ} لام التعليل على طريق المجاز، لأنّ التعذيب نتيجة حمل الأمانة، كما أن التأديب في "ضربته للتأديب" نتيجة الضرب. وقرأ الأعمش «ويتوبُ»؛ ليجعل العلة قاصرة على فعل الحامل، ويبتدئ «ويتوب الله». ومعنى قراءة العامة: ليعذب الله حامل الأمانة ويتوب على غيره ممن لم يحملها، لأنه إذا تيب على الوافي كان ذلك نوعًا من عذاب الغادر، والله أعلم.

[٨٠٥] قال رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الأحزاب وعلمها أهله وما ملكت يمينه، أعطي الأمان من عذاب القبر.

SEBE' SÛRESİ

Mekke'de [hicretten önce]nâzil olmuştur, 54 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Hamd o Allah'a mahsustur ki; göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'na aittir. Âhirette de hamd O'na aittir. O'dur 'mutlak hikmet sahibi', 'her şeyden haberdar' (Hakîm, Habîr).

2. Yere gireni, oradan çıkanı, gökten ineni ve oraya yükseleni bilir. O'dur merhametli bağışlayıcı, (Rahîm, Gafûr).

[806] Göklerde ve yerde olan her şey Allah'ın nimetidir. Dolayısıyla Allah Teâlâ onlara karşılık hamdedilmeye ve onlardan dolayı övülmeye layıktır. "Hamd Allah'a mahsustur." dedikten sonra, zatını bütün dünya nimetlerini lütfeden bir varlık olarak tavsif ettiğine göre, bu [ifade] "O, dünya nimetlerine karşılık hamdedilendir." anlamındadır. Nitekim *ihmed ehâke'llezî kesâke ve hameleke* [Seni giydiren, sana binit sağlayan kardeşine hamdet.] dersin ve bununla "Ona seni giydirmesi ve taşımasına mukabil hamdet" demek istersin. "Âhirette de hamd O'na aittir." ifadesinden Allah Teâlâ'nın -sevaptan ibaret- âhiretteki nimetlerine karşılık olarak da hamdedileceği anlaşılmaktadır.

[807] **Şayet** "Bu iki hamd arasındaki fark nedir?" **dersen şöyle derim:** Dünyadaki hamd vaciptir. Çünkü o, lütfedilen bir nimete mukabildir ve âhiret nimetini, yani sevabı kazanmanın aracıdır. Âhiretteki hamd ise, vacip değildir. Zira o, kendisini hak edene verilmesi vacip olan bir nimete karşı edilmektedir; müminlerin sevinçlerinin bir tamamlayıcısı, ferahlarının zirve yapmasından başka bir şey değildir. Müminler onunla, susamış birinin soğuk suyla mutlu olduğu gibi, mutlu olurlar. "O'dur 'mutlak hikmet sahibi'", dünya ve âhiret işlerini en güzel şekilde yürüten ve hikmetiyle idare eden; olmakta olan her şeyden "haberdar."

[808] Allah Teâlâ sonra ilminin neleri içine aldığını anlatmaya geçti: "Yere giren" yağmuru. "Onu topraktaki kaynaklara akıtıyor." [Zümer 39/21] âyetinde ifade edildiği gibi ki hazineler, defineler, ölüler ve

سورة سبأ

مكية، وآياتها ٥٤

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْاٰخِرَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ﴾ ٥

٢-﴿يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْاَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَّاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا وَهُوَ الرَّحِيمُ الْغَفُورُ﴾

[٨٠٦] ما في السَّمٰوَات والأرض كله نعمة من الله، وهو الحقيق بأن يحمد ويثنى عليه من أجله. ولما قال: {اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ} ثم وصف ذاته بالإنعام بجميع النعم الدنيوية، كان معناه: أنه المحمود على نعم الدنيا، كما تقول: احمد أخاك الذي كساك وحملك، تريد: احمده على كسوته وحملانه. ولما قال: {وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْاٰخِرَةِ} علم أنه المحمود على نعم الآخرة، وهو الثواب. ١٠

[٨٠٧] فإن قلت: ما الفرق بين الحمدين؟ قلت: أمّا الحمد في الدنيا فواجب، لأنه على نعمة متفضل بها، وهو الطريق إلى تحصيل نعمة الآخرة، وهي الثواب. وأمّا الحمد في الآخرة فليس بواجب، لأنه على نعمة واجبة الإيصال إلى مستحقها، وإنما هو تتمة سرور المؤمنين وتكملة اغتباطهم؛ يلتذون به كما يلتذ العطاش بالماء البارد. { وَهُوَ الْحَكِيمُ } الذي أحكم أمور الدارين ودبرها بحكمته {الْخَبِيرُ} بكل كائن يكون. ١٥

[٨٠٨] ثم ذكرها مما يحيط به علمًا {مَا يَلِجُ فِي الْاَرْضِ} من الغيث كقوله {فَسَلَكَهُ يَنَابِيعَ فِي الْاَرْضِ} [الزمر: ٢١] ومن الكنوز والدفائن والأموات، ٢٠

oraya dönen her şey [bu kabildendir.] "Oradan çıkanı;" ağaçlar, bitkiler, kaynak suları, madenler, canlılar vb. varlıklar [bu kabildendir]. "Gökten ineni;" yağmur, kar, dolu, gök gürültüsü, rızık, melek, çeşitli bereketler ve kader gibi. Tıpkı "Rızkınız da göktedir, size vaat edilenler de…" [Zâriyât 51/22] âyetindeki gibi. "Oraya yükseleni;" melekleri ve kulların amellerini. "O" nimetlerinin çokluğu ve lütfunun bolluğuna ilave olarak, -nimetlerinin şükrünün gereği olan vazifeleri eda etmekte kusurlu davrananlar için- "merhametlidir, bağışlayıcıdır."

[809] (ينزل (ineni) kelimesini) Hazret-i Ali Nun'la ve Zâ şeddeli olarak *nunezzilu* (indirdiklerimizi) şeklinde okumuştur.

3. Nankörce inkâr edenler; "(Kıyamet) saat(i) bize gelmez." dediler. De ki: Elbette... Gaybı bilen Rabbime yemin ederim ki o saat kesinlikle size gelecektir. Göklerde ve yerde zerre ağırlığınca bir şey bile O'nun ilmi dışında kalmaz; bundan daha küçüğü de daha büyüğü de apaçık bir kitaptadır.

4. Böylece, iman edip salih amel işleyenleri mükâfatlandıracaktır; bunlara mağfiret ve değerli bir nasip vardır.

[810] [Müşriklerin] "(Kıyamet) saat(i) bize gelmez" ifadeleri, yeniden dirilişi olumsuzlamakta ve kıyametin kopacağını inkâr etmektedir. Veya tıpkı "Ne zamanmış bu vaat?" [Yunus 10/48] demeleri gibi, kıyametin kopacağına dair ilâhi tehditlerle eğlenip alay etme maksadıyla onu geç bulmaktadır. İşte bu olumsuz ifadeden sonra, بلى (elbette) buyrularak "Onun için gerçekleşmekten başka seçenek yoktur!" anlamında olumlamaya geçilmiş ve ardından bu olumlama; pekiştirme ve vurgulamada son nokta olan *Cenab-ı Hak Teâlâ ve Tekaddes'e yemin* gibi vurgulu bir ifadeyle pekiştirilmiş olarak tekrarlanmış; daha sonra, bu yeminli tekit لِيَجْزِيَ (Böylece, mükâfatlandıracaktır.) kelimesine kadar, adına yemin edilenin vasıflandığı şeyle vasfedilerek desteklenmiştir. Çünkü kendisine yemin edilenin azameti hakkında yemin edilenin gücüne, onun gerçeklik ve doğruluğunun şiddetine işarettir; zira o, meseleye delil getirme anlamındadır. Zira şahit gösterilen şey ne kadar yüce, erdemli ve itibarlı olursa şahitlik de o derece kuvvetli ve kesin (olur); hakkında şahitlik edilen şey de o derece sabit ve sağlam olur.

[811] **Şayet** "Kendisine yemin edilen zatın vasfedildiği sıfatın[1] bu mânaya herhangi bir hususiyeti söz konusu mudur?" **dersen şöyle derim:** Evet, söz konusudur; çünkü kıyametin kopması gaybın meşhurlarından, en gizli olanı

1 Yani "Rabb"ın "gaybı bilen" oluşunun… / ed.

وجميع ما هي له كفات {وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا} من الشجر والنبات، وماء العيون، والغلة والدواب، وغير ذلك. {وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَآءِ} من الأمطار والثلوج والبرد والصواعق والأرزاق والملائكة وأنواع البركات والمقادير، كما قال تعالى {وَفِي السَّمَآءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ} [الذاريات: ٢٢]. {وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا} من الملائكة وأعمال العباد {وَهُوَ} ٥ مع كثرة نعمه وسبوغ فضله {الرَّحِيمُ الْغَفُورُ} للمفرطين في أداء مواجب شكرها.

[٨٠٩] وقرأ علي بن أبي طالب رضي الله عنه «ننزّل»، بالنون والتشديد.

٣-﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ قُلْ بَلٰى وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ عَالِمِ الْغَيْبِ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمٰوَاتِ وَلَا فِي الْاَرْضِ وَلَٓا اَصْغَرُ مِنْ ذٰلِكَ وَلَٓا اَكْبَرُ اِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ﴾

١٠ **٤-﴿لِيَجْزِيَ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ اُولٰٓئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ﴾**

[٨١٠] قولهم {لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ} نفي للبعث وإنكار لمجيء الساعة، أو استبطاء لما قد وعدوه من قيامها على سبيل الهزء والسخرية، كقولهم {مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ} [يونس: ٤٨]. أوجب ما بعد النفي بـ{بَلٰى} على المعنى: أن ليس الأمر إلا إتيانها، ثم أعيد إيجابه مؤكدًا بما هو الغاية في التوكيد والتشديد، وهو التوكيد باليمين بالله عزّ ١٥ وجلّ. ثم أمد التوكيد القسمي إمدادًا بما أتبع المقسم به من الوصف بما وصف به، إلى قوله {لِيَجْزِيَ} لأنّ عظمة حال المقسم به تؤذن بقوّة حال المقسم عليه وشدّة ثباته واستقامته، لأنه بمنزلة الاستشهاد على الأمر، وكلما كان المستشهد به أعلى كعبًا وأبين فضلًا وأرفع منزلة، كانت الشهادة أقوى وآكد، والمستشهد عليه أثبت وأرسخ.

[٨١١] فإن قلت: هل للوصف الذي وصف به المقسم به وجه اختصاص بهذا ٢٠ المعنى؟ قلت: نعم، وذلك أن قيام الساعة من مشاهير الغيوب، وأدخلها في الخُفْية،

ve "gaybı bilen" denildiği zaman insanın aklına ilk gelen şeydir. Dolayısıyla, kıyametin kopacağına ve onun mutlaka meydana geleceğine dair Allah'ın ismiyle yemin edildikten sonra O'nun gaybı bilmeyi, hiçbir gizli şeyin O'nun ilmi haricinde olmadığını ve kıyametin kopma zamanını içine almasının da bu çerçevede olduğunu ifade eden bir vasıfla vasıflandırılması, bu hususiyeti açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

[812] **Şayet** "İnsanlar kıyametin kopacağını inkâr ediyorlardı. Bu durumda, kendilerine diyelim ki en galiz ve etkili bir şekilde yemin etti; -onlara göre- Allah'a iftira edip O'nun adına yalan söyleyen birinin [Hazret-i Muhammed'in] yemini, inkâr ettikleri şeyi nasıl ispat edebilir ki?" **dersen şöyle derim:** Eğer sadece yeminle yetinip ardından 'mükâfatlandıracaktır' ifadesiyle ortaya konan kesin delil sunulmasaydı [bu itiraz yerinde olabilirdi]. Allah Teâlâ insan aklına ve güdülerine mükâfatın kesin olarak gerçekleşmesi gerektiği, iyi amel işleyene sevap, kötü işler yapana da mutlaka ceza verilmesi icap ettiği gerçeğini koymuştur.

[813] لِيَجزِيَ (Böylece, mükâfatlandıracaktır.) ifadesi لَتأتينكم (kesinlikle size gelecektir) ifadesiyle onu gerekçelendirmek için bitişmiştir. (لتأتينكم) Yâ ile de, Tâ ile de okunmuştur; Yâ'lı okuyuşta zamir *yevm* (gün) anlamında olmak üzere *sâ'at*e râcidir veya "O'nun emri mutlaka size gelecek." anlamında olmak üzere "gaybı bilen"e isnat edilmiştir. Tıpkı "Galiba bunlar, kendilerine meleklerin gelmesini ya da bizzat senin Rabbinin gelmesini bekliyorlar!?" [En'âm 6/158] ve "ya da Rabbinin emrinin gelmesini" [Nahl 16/33] âyetlerinde olduğu gibi. عالم الغيب (Gaybı bilen) ifadesi; وربي kelimesinin sıfatı olarak *âlimi'l-ğaybi* ve *'allâmi'l-ğaybi* şeklinde Mim mecrûr olarak okunduğu gibi, medih[1] ifade etmek üzere mim merfû' olarak *'âlimu'l-ğaybi* ve *'allâmu'l-ğaybi* şeklinde de okunmuştur. لا يعزُب ifadesi de uzaklık anlamına gelen *'uzûb*dan olmak üzere ze mecrûr olarak *lâ ya'zibu* şeklinde de okunmuştur. Nitekim *ravdun azîbun* [uzak bahçe] denir. "Zerre kadar" yani en küçük bir karınca kadar. "Bu" kelimesi "zerre kadar"a işarettir. ("Bundan daha küçüğü de, daha büyüğü de" anlamında olan ولا أصغرَ من ذلك ولا أكبرَ ifadesinde, râ'lar cinsi nefyetmek üzere bu şekilde okunduğu gibi), cümle başı olmak üzere *ve lâ asğaru min zâlike ve lâ ekberu* şeklinde merfû' olarak da okunmuştur. Tıpkı لا حول ولا قوة إلا بالله ifadesin[deki حول ve قوة kelimelerin]in merfû' ve mansūb okunması gibi. O zaman ifade, öncesinden ayrı yeni bir söz olur.

1 "Rabbimin üzerine yemin ederim… ki odur Gaybı bilen." - "Rabbimin üzerine yemin ederim… ki odur tüm Gaybları bilen."

وأوّلها مسارعة إلى القلب. إذا قيل: {عَالِمِ الْغَيْبِ}، فحين أقسم باسمه على إثبات قيام الساعة، وأنه كائن لا محالة، ثم وصف بما يرجع إلى علم الغيب، وأنه لا يفوت علمه شيء من الخفيات، واندرج تحته إحاطته بوقت قيام الساعة، فجاء ما تطلبه من وجه الاختصاص مجيئًا واضحًا.

٥ [٨١٢] فإن قلت: الناس قد أنكروا إتيان الساعة وجحدوه، فهب أنه حلف لهم بأغلظ الأيمان وأقسم عليهم جهد القسم، فيمين من هو في معتقدهم مفتر على الله كذبًا كيف تكون مصححة لما أنكروه؟ قلت: هذا لو اقتصر على اليمين ولم يتبعها الحجة القاطعة البينة الساطعة، وهي قوله {لِيَجْزِيَ} فقد وضع الله في العقول وركب في الغرائز وجوب الجزاء، وأن المحسن لا بدّ له من ثواب، والمسيء لا ١٠ بدّ له من عقاب.

[٨١٣] وقوله {لِيَجْزِيَ} متصل بقوله {لَتَأْتِيَنَّكُمْ} تعليلًا له. قرئ «لتأتينكم» بالتاء والياء. ووجه من قرأ بالياء أن يكون ضميره للساعة بمعنى اليوم، أو يسند عالم الغيب، أي ليأتينكم أمره كما قال تعالى {هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا اَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ اَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ} [الأنعام: ١٥٨] وقال {اَوْ يَأْتِيَ اَمْرُ رَبِّكَ} [النحل: ٣٣]. وقرئ ١٥ «عالم الغيب»، و«علام الغيب»، بالجرّ، صفة لـ{رَبِّي}. و«عالم الغيب»، و«علام الغيوب»، بالرفع على المدح. «ولا يعزب»، بالضم والكسر في الزاي، من العزوب، وهو البعد. يقال: روض عزيب، بعيد من الناس. {مِثْقَالُ ذَرَّةٍ} مقدار أصغر نملة {ذٰلِكَ} إشارة إلى {مِثْقَالُ ذَرَّةٍ}. وقرئ «ولا أصغر من ذلك ولا أكبر»، بالرفع على أصل الابتداء، وبالفتح على نفي الجنس، كقولك: لا حول ولا قوّة إلّا بالله، بالرفع ٢٠ والنصب. وهو كلام منقطع عما قبله.

[814] **Şayet** "Merfû' okunması halinde bu kelimelerin مثقالُ ذرة (zerre ağırlığınca) ifadesine atfı doğru olur mu? Ki, bu durumda adeta "Zerre ağırlığınca; daha küçüğü ve daha büyüğü O'nun ilmi dışında olmaz" denilmiş olacak; لا'lar [ziyade olarak] olumsuzluğu tekit etmeyeceklerdir. Ayrıca, gayr-i munsarif oldukları için aslında mecrûr olmakla beraber fethalı olmaları hasebiyle ذرة kelimesine atfedilip fethalı kabul edilmeleri ve bir nevi "Ne zerre ağırlığınca bir şey ne daha küçüğü ne de daha büyüğü O'nun ilmi dışında kalır." denilmiş olması mümkün müdür?" **dersen şöyle derim:** İstisna edatı buna izin vermez. Bu ancak عنه'daki zamiri gayba gönderip, gaybı da "Levh-i Mahfuz'a yazılmadan önceki gizlilikler"e isim yapman halinde mümkün olabilir. Zira onları Levh'te bulundurmak, bir nevi bir perde arkasından ortaya çıkmaları demektir. [Bu durumda âyet] "Gayptan ayrılan ve kopan her şey mutlaka Levh'te yazılı olarak meydana gelir." anlamında olur.

5. Bizi âciz bırakacakları zannıyla âyetlerimizi geçersiz kılmak için koşturanlara gelince, bunlara da can yakıcı pis bir azap vardır!

6. Kendilerine ilim verilmiş olanlar; sana Rabbinden indirilenin gerçek olduğunu ve 'mutlak izzet sahibi'nin, 'bizatihi hamde lâyık'ın (Azîz, Hamîd Allah'ın) dosdoğru yoluna ilettiğini görürler (yani bu görüştedirler).

[815] (معاجزين kelimesi) Ayın fethalı ve Cim şeddeli ve kesreli olarak *mu'accizîne* şeklinde de okunmuştur; أليم ise mim hem merfû' hem de mecrûr olarak okunmuştur.[1] Katâde'nin [v. 117/735] *ricz*in azabın kötüsü olduğunu söylediği rivayet edilmiştir.

[816] ويرى (görürler) ifadesi mahallen merfû' dur; yani "ilim sahipleri -Peygamber (s.a.)'in ashabı ve ümmetinden onların peşinden gidenler- veya Müslüman olan Kâ'bu'l-ahbâr [v. 32/653] ve Abdullah b. Selâm [v. 43/664] gibi Ehl-i Kitap âlimleri bilirler." demektir. الذي أنزل إليك ... الحق ifadeleri يرى fiilinin iki mef'ûlüdür; هو ise fasıl içindir. الحقُّ diye merfû' okuyan ise هو'yi müpteda, الحق'yu haber ve [bu ikisinden oluşan] cümleyi ikinci mef'ûl yapmış olur. يرى kelimesinin mahallen mansūb ve ليجزي kelimesine ma'tūf olduğu da söylenmiştir. Buna göre mâna "İlim sahipleri kıyamet vakti geldiği zaman, daha ilerisi olmayan yakinî bir ilimle onun hak olduğunu bilir ve yalanlayıp yüz çevirenlere karşı onunla istidlâl ederler." şeklindedir. Ayrıca, "Böylece, iman etmeyen Ehl-i Kitap âlimleri de onun hak olduğunu bilir ve böylece üzüntü ve kederleri artar!" mânası murat edilmiş de olabilir.

1 Mecrur okunuşta *ricz*in, merfû' okuyuşta *'azâb*ın sıfatıdır; "can yakıcı pis bir azap" - "pis, can yakıcı bir azap" / ed.

[٨١٤] فإن قلت: هل يصحّ عطف المرفوع على {مثقال ذرّة}، كأنه قيل: لا يعزب عنه مثقال ذرة وأصغر وأكبر وزيادة، لا لتأكيد النفي؛ وعطف المفتوح على {ذَرَّةٍ} بأنه فتح في موضع الجرّ لامتناع الصرف، كأنه قيل: لا يعزب عنه مثقال ذرّة ولا مثقال أصغر من ذلك ولا أكبر؟ قلت: يأبى ذلك حرف الاستثناء، إلّا إذا جعلت الضمير في {عَنْهُ} للغيب، وجعلت {الْغَيْبِ} اسمًا للخفيات قبل أن تكتب في اللوح، لأنّ إثباتها في اللوح من البروز عن الحجاب، على معنى أنه لا ينفصل عن الغيب شيء، ولا يزل عنه إلّا مسطورًا في اللوح.

٥-﴿وَالَّذِينَ سَعَوْ فِي اٰيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ اُولٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ رِجْزٍ اَلِيمٌ﴾

٦-﴿وَيَرَى الَّذِينَ اُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقَّ وَيَهْدِي اِلٰى صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ﴾

[٨١٥] وقرئ «معجزين». فـ{اَلِيمٌ} بالرفع والجرّ. وعن قتادة: الرجز: سوء العذاب. و{يَرَى} في موضع الرفع، أي ويعلم أولو العلم، يعني أصحاب رسول الله ﷺ، ومن يطأ أعقابهم من أمّته. أو علماء أهل الكتاب الذين أسلموا مثل كعب الأحبار وعبد الله ابن سلام رضي الله عنه.

[٨١٦] {الَّذِي اُنْزِلَ اِلَيْكَ... الْحَقَّ} هما مفعولان لـ{وَيَرَى}. و{هُوَ} فصل؛ من قرأ «الحقُّ»، بالرفع جعله مبتدأ، و«الحقُّ» خبرًا، والجملة في موضع المفعول الثاني. وقيل: {وَيَرَى} في موضع النصب معطوف على {لِيَجْزِيَ}، أي وليعلم أولو العلم عند مجيء الساعة أنه الحق علمًا لا يزاد عليه في الإيقان، ويحتجوا به على الذين كذبوا وتولوا. ويجوز أن يريد: وليعلم من لم يؤمن من الأحبار أنه الحق فيزدادوا حسرة وغمًا.

7. Ama nankörce inkâr edenler dediler ki: "Her birinize; tamamen parçalanıp dağıldığınızda yeni bir yaratılışa gireceğinizi haber veren bir adam gösterelim mi size?!"

8. "Artık, kendi uydurduklarını mı Allah'a isnat ediyordur, yoksa cinlenmiş midir nedir (bilemiyoruz)?!" Asıl, Âhirete iman etmeyenler azaptadır, derin bir sapmadadır!

[817] "Nankörce inkâr edenler" yani Kureyşliler. Peygamber *Aleyhissalâtü Vesselâm*'ı kastederek, birbirlerine[1] 'Size bir adam gösterelim mi?!' şöyle diyorlardı; 'Size acayip şaşıracağınız bir şey anlatacak; çürüyüp toprak olduktan, toprak bedenlerinizi tamamen *temzîk* -yani un ufak- ettikten sonra tekrar diriltilip yeniden yaratılacağınızı söyleyecek...' , Allah'a nispet ettiği bu sözde O'nun adına yalan söyleyen bir müfterî midir yoksa içinde bir cin var da, bunları kendisine o mu ilham edip söyletiyor [bilemiyoruz]!..

[818] Allah Teâlâ sonra şöyle buyurmaktadır: "Muhammed'in iftira etmesi ve cinlenmesi söz konusu değil; o bunlardan tamamen uzaktır. Aksine, âhireti inkâr eden bu iddiacılar, haktan sapmalarına sebep olan bu düşüncelerinden dolayı cehennem azabına maruz kalacaklar! Ve bundan yana gaflet içindeler! Bu ise, cinlenmenin en ileri durumu olup akıllarını tamamen kaplamıştır." Müşriklerin azaba duçar olmaları sapıklığa düşmeleri ile yan yana, sanki aynı anda olmuş gibi zikredilmiştir; çünkü azap sapıklığın gereklerinden ve sonuçlarındandır. Bundan dolayı da gerçekten birbirine bitişik gibi zikredilmişlerdir.

[819] Zeyd b. Ali [r.a.; v. 122/740, يُنبِئكم kelimesini] *yunbiukum* şeklinde okumuştur.[2]

[820] **Şayet** "Sen ممزَّق kelimesini şairin;

> Benim kafiyeleri salıverip de, onları unuttuğumu
> Ve geri toplamadığımı bilmez misin?

beytinde *müserrah* kelimesini yaptığı gibi masdar olarak değerlendirdin; sence bu, mekân zarfı da olabilir mi?" **dersen şöyle derim:** Evet, olabilir. Bu durumda mâna; "kuşların ve yırtıcı hayvanların karınlarındaki ölmüş varlıklar, sellerin bütünüyle alıp götürdüğü şeyler ve rüzgârların sürükleyip oraya buraya savurduğu nesneler" şeklinde olur.

1 Yani civar bölgelerden ve komşu kabilelerden hac vb. amaçlarla Mekke'ye gelenlere. / ed.
2 Tef'îlden "her birinize haber veren" - if'âlden "size haber veren." / ed.

٧-﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلٰى رَجُلٍ يُنَبِّئُكُمْ اِذَا مُزِّقْتُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ اِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ﴾

٨-﴿اَفْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اَمْ بِهِ جِنَّةٌ بَلِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ فِي الْعَذَابِ وَالضَّلَالِ الْبَعِيدِ﴾

[٨١٧] {الَّذِينَ كَفَرُوا} قريش. قال بعضهم لبعض: {هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلٰى رَجُلٍ} يعنون محمدًا ﷺ؛ يحدثكم بأعجوبة من الأعاجيب: أنكم تبعثون وتنشئون خلقًا جديدًا، بعد أن تكونوا رفاتًا وترابًا، ويمزق أجسادكم البلى كل ممزق، أي يفرقكم ويبدد أجزاءكم كل تبديد؛ أهو مفتر على الله كذبًا فيما ينسب إليه من ذلك، أم به جنون يوهمه ذلك ويلقيه على لسانه!؟

[٨١٨] ثم قال سبحانه ليس محمد من الافتراء والجنون في شيء، وهو مبرأ منهما؛ بل هؤلاء القائلون الكافرون بالبعث واقعون في عذاب النار فيما يؤديهم إليه من الضلال عن الحق، وهم غافلون عن ذلك. وذلك أجنّ الجنون وأشدّه إطباقًا على عقولهم؛ جعل وقوعهم في العذاب رسيلًا لوقوعهم في الضلال، كأنهما كائنان في وقت واحد، لأنّ الضلال لما كان العذاب من لوازمه وموجباته جعلا كأنهما في الحقيقة مقترنان.

[٨١٩] وقرأ زيد بن عليّ رضي الله عنهما «ينبئكم».

[٨٢٠] فإن قلت: فقد جعلت الممزق مصدرًا، كبيت الكتاب:

أَلَمْ تَعْلَمْ مُسَرَّحِي الْقَوَافِي ❁ فَلَا عيًّا بِهِنَّ وَلَا اجْتِلَابَا

فهل يجوز أن يكون مكانًا؟ قلت: نعم؛ ومعناه ما حصل من الأموات في بطون الطير والسباع، وما مرّت به السيول فذهبت به كل مذهب، وما سفته الرياح فطرحته كل مطرح.

[821] **Şayet** "إذا'nın âmili nedir?" **dersen şöyle derim**: Onun âmili, إنكم لفي خلق جديد (yeni bir yaratılışa gireceksiniz) cümlesinin delâlet ettiği şeydir ki, bunun benzeri daha önce geçmiştir. **Şayet** "Fe'îl veznindeki *cedîd* kelimesi fâ'il anlamında mıdır mef'ûl anlamında mı?" **dersen şöyle derim:** Basralılara göre fâ'il anlamındadır; tıpkı *hadde fe-huve hadîd* [keskin oldu; artık keskindir] ve *kalle fe-huve kalîl* [azaldı, artık azdır] dediğin gibi[1] *cedde fe-huve cedîd* [yeni oldu, artık yenidir] dersin. Kûfelilere göre ise "onu kesti" anlamındaki *ceddehû* fiilinden mef'ûldür [kesik/kopuk]. Onlar diyorlar ki; "*Cedîd*, dokumacının şu an[2] elbise olarak kestiği şeydir; ancak kelimenin kullanımı daha sonra yaygınlaşmış; *milhafetün cedîdün* (yeni [kesilmiş] çarşaf) ifadesi işbu anlama binaen söylenmiştir. Basralılara göre ise kelime "Allah'ın rahmeti yakındır." [A'râf 7/56] âyetindeki *karîbun* (yakın) vb. kelimeler gibidir.

[822] **Şayet** "Her ikisi de vasıl Hemzesi oldukları halde, Hemze آلسِّحْرُ (Sihir mi?) kelimesinde korunmasına karşılık أفترى'da neden düşürülmüştür?" **dersen şöyle derim:** Kıyas orada da düşmesini gerektiriyordu; fakat آلسِّحْرُ ve benzeri kelimelerde bir şey onun düşürülmemesine yol açmıştır ki, o da kelimenin istifham için mi, haber için mi olduğunun bilinememesidir. Zira vasıl Hemzesi de istifham Hemzesi gibi fethalıdır.

[823] **Şayet** "Sapmanın uzak olmakla nitelenmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu mecazî isnad türündendir. Çünkü uzak kelimesi yoldan uzaklaşan sapmışın sıfatıdır. O, yoldan ne kadar çok uzaklaşırsa o kadar çok sapmış olur.

[824] **Şayet** "Hazret-i Peygamber Kureyşlilerin bildiği, tanınmış bir kimseydi; âhiret hayatı için tekrar dirilmeye dair verdiği haberi de pekâla biliyorlardı. Buna rağmen, 'Her birinize … haber veren bir adam gösterelim mi size!?' diyerek, onu tanınmayan biri gibi göstermeleri ve sanki bilinmeyen bir meselede, meçhul biri gösterilecekmiş gibi davranarak onu göstermeyi teklif etmelerinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade ile onu alaya almak ve küçümsemek istiyorlardı. Bu sebeple ona, durumu bilmezden gelinerek eğlenilecek ve alay edilecek biri gibi muamele ettiler.[3]

---

1 Yani bu kelimelerin ism-i fâ'illeri, fe'îl sıygasında geldiği gibi. / ed.

2 Yani daha evvel elinde kesilmiş halde bulunmuyorken, o an [yeni]. / ed.

3 Müfessirin ortaya koyarak cevapladığı bu soruya şöyle cevap verilebilir: İnkârcılar Peygamber (s.a.) hakkında böyle konuşarak -akıllarınca- onu bilmeyenlere tanıtıyorlardı; çünkü dışarıdan Mekke'ye gelen turistler ve işadamları onu merak ediyor; Mekkelilere, yani hemşehrilerine, akraba ve komşularına soruyorlardı. Yabancılar Muhammed (s.a.)'in tevhide, insan haklarına, adalete ve muhtaçları kalkındırmaya yönelik mesajlarını ve Mekke'de bu yüzden meydana gelen kargaşaya yönelik söylentileri işitmişler, Peygamber hakkında bilgi almaya çalışıyorlardı; Müşrikler ise Muhammedî mesajın kabulü en imkânsız gördükleri "yeniden diriliş" kısmını öne sürerek, zihinleri bulandırmaya, insanları onun fikriyatından uzaklaştırmaya çalışıyorlardı. / ed.

[٨٢١] فإن قلت: ما العامل في {إِذَا}؟ قلت: ما دلّ عليه {إِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ}، وقد سبق نظيره. فإن قلت: الجديد فعيل بمعنى فاعل أم مفعول؟ قلت: هو عند البصريين بمعنى فاعل، تقول: جد فهو جديد، كحدّ فهو حديد، وقلّ فهو قليل. وعند الكوفيين بمعنى مفعول، من جدّه، إذا قطعه. وقالوا: هو الذي جده الناسج الساعة في الثوب؛ ثم شاع. ويقولون: ولهذا قالوا ملحفة جديدة. وهي عند البصريين كقوله تعالى {إِنَّ رَحْمَتَ اللهِ قَرِيبٌ} [الأعراف: ٥٦] ونحو ذلك.

[٨٢٢] فإن قلت: لم أسقطت الهمزة في قوله {أَفْتَرَى} دون قوله ''آلسِّحْرُ''، وكلتاهما همزة وصل؟ قلت: القياس الطرح، ولكون أمرًا اضطرّهم إلى ترك إسقاطها في نحو ''آلسِّحْرُ''، وهو خوف التباس الاستفهام بالخبر، لكون همزة الوصل مفتوحة كهمزة الاستفهام.

[٨٢٣] فإن قلت: ما معنى وصف الضلال بالبعد؟ قلت: هو من الإسناد المجازي؛ لأنّ البعيد صفة الضال إذا بعد عن الجادّة، وكلما ازداد عنها بعدًا كان أضلّ.

[٨٢٤] فإن قلت: كان رسول الله ﷺ مشهورًا علمًا في قريش، وكان إنباؤه بالبعث شائعًا عندهم، فما معنى قوله {هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَى رَجُلٍ يُنَبِّئُكُمْ} فنكروه لهم، وعرضوا عليهم الدلالة عليه كما يدلّ على مجهول في أمر مجهول. قلت: كانوا يقصدون بذلك الطنز والسخرية، فأخرجوه مخرج التحلي ببعض الأحاجي التي يتحاجى بها للضحك والتلهي متجاهلين به وبأمره.

9. Gerek gökten gerekse yerden önlerinde ve arkalarında bulunan şeyleri görmüyorlar mı? Dilesek, onları yerin dibine geçirir ya da üzerlerine gökten parçalar düşürürüz! (Allah'a) yönelen her kul için bunda elbette bir âyet vardır.

[825] Kör mü oldular da, göğe, yere ve bunların, nerede olurlarsa olsunlar, nereye giderlerse gitsinler, önlerinden ve arkalarından kendilerini kuşattığını, bunların sınırlarını aşamadıklarını ve içinde bulundukları Tanrı mülkünün dışına çıkamadıklarını görmüyorlar; Allah'ın, âyetlerini inkâr etmeleri ve Peygamberini ve getirdiklerini reddetmeleri sebebiyle, Kārun'a ve Eykelilere yaptığı gibi, kendilerini de yerin dibine geçirmesinden veya gökten üzerlerine parçalar yağdırmasından korkmuyorlar mı?

[826] "Bunda" yani göğe ve yere bakıp, bunlar üzerinde ve delâlet ettikleri ilâhi kudret hususunda düşünmelerinde, "yönelen her kul için elbette bir âyet" ve delâlet "vardır." *Münîb*; Rabbine dönen ve O'na itaat eden demektir; çünkü dönen kimse Allah'ın âhiret için yeniden diriltme ve kendisini inkâr edenleri cezalandırma vb.gibi her şeye kadir olduğuna dair *âyet* [ve kevnî belge]leri üzerinde mutlaka tefekkür eder.

[827] نخسف, نشأ ve نسقط kelimeleri "Artık, kendi uydurduklarını mı Allah'a isnat ediyor...?" [Sebe' 34/8] âyetine uygun olarak Yâ ile *yeşe', yahsif, yuskıt* [Dilese … yerin dibine geçirir … düşürür] şeklinde de okunmuştur. Nun ile okunması ise وَلَقَدْ آتَيْنَا ("Biz verdik" [Sebe' 34/10]) ifadesine uygun düşmektedir. كِسَفًا Sin'in fethasıyla da, sükûnuyla da (*kisefen - kisfen*) okunmuştur. Kisâî [v. 189/805] de idgamla *yahsi*b*bihim* şeklinde okumuşsa da kuvvetli bir kıraat değildir.

10-11. Gerçek şu ki; "Ey dağlar! Davud'la birlikte siz de tenzih ve takdis edin kuşlar da..." diyerek Davud'a katımızdan bir lütuf ihsan ettik; "Uzun - geniş zırhlar yap ve dokurken iyice ölçüp biç de (belli aralıklarda olsunlar)" diyerek kendisine demiri yumuşattık: "(Yararlı) salih amel işleyin; şüphesiz, Ben yapmakta olduğunuz şeyleri görmekteyim."

[828] "Ey dağlar!" ifadesi ya "lütuf"tan veya "ihsan ettik"ten bedeldir. İfade "*ey dağlar* sözümüz" veya "*Ey dağlar* dedik." şeklinde takdir edilir. *Te'vîb* [döndürme] ve *evb* [dönme] kelimelerinden olmak üzere أَوِّبِي ve *evbî* şeklinde okunmuştur; "Tesbihi onunla birlikte tekrarla" veya "o tesbihe her döndüğünde sen de dön" anlamındadır. Çünkü o döndüğünde o da döner.

٩-﴿اَفَلَمْ يَرَوْا اِلٰى مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ مِنَ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ اِنْ نَشَأْ نَخْسِفْ بِهِمُ الْاَرْضَ اَوْ نُسْقِطْ عَلَيْهِمْ كِسَفًا مِنَ السَّمَٓاءِ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ﴾

[٨٢٥] أعَموا فلم ينظروا إلى السماء والأرض، وأنهما حيثما كانوا وأينما ساروا أمامهم وخلفهم محيطتان بهم، لا يقدرون أن ينفذوا من أقطارهما وأن يخرجوا عما هم فيه من ملكوت الله عزّ وجلّ، ولم يخافوا أن يخسف الله بهم أو يسقط عليهم كسفًا، لتكذيبهم الآيات وكفرهم بالرسول ﷺ وبما جاء به، كما فعل بقارون وأصحاب الأيكة.

[٨٢٦] {إِنَّ فِي ذٰلِكَ} النظر إلى السماء والأرض والفكر فيهما وما يدلّان عليه من قدرة الله {لَاٰيَةً} ودلالة {لِكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ}، وهو الراجع إلى ربه المطيع له؛ لأنّ المنيب لا يخلو من النظر في آيات الله على أنه قادر على كل شيء من البعث ومن عقاب من يكفر به.

[٨٢٧] قرئ «يشأ، ويخسف، ويسقط»: بالياء؛ لقوله تعالى {اَفْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا} [الأنعام: ٩٣] وبالنون لقوله {وَلَقَدْ اٰتَيْنَا}. و{كِسَفًا} بفتح السين وسكونه. وقرأ الكسائي «يخسِبّهم»، بالإدغام وليست بقوية.

١٠-﴿وَلَقَدْ اٰتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ اَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ وَاَلَنَّا لَهُ الْحَدِيدَ﴾

١١-﴿اَنِ اعْمَلْ سَابِغَاتٍ وَقَدِّرْ فِي السَّرْدِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا اِنّي بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

[٨٢٨] {يَا جِبَالُ} إمّا أن يكون بدلًا من {فَضْلًا}، وإمّا من {اٰتَيْنَا}، بتقدير: قولنا يا جبال، أو "قلنا يا جبال". وقرئ «أوْبي»، و«أوّبي» من التأويب، والأوب؛ أي رجعي معه التسبيح، أو ارجعي معه في التسبيح كلما رجع فيه؛ لأنه إذا رجعه فقد رجع فيه.

Dağların teşbihi, Allah Teâlâ'nın ağaçta[1] konuşma yaratması gibi onlarda tesbihi yaratması, böylece tesbih eden birinden duyulan şeyin Davud (a.s.)'ın bir mucizesi olarak ondan duyulması anlamındadır. Hazret-i Davud'un işlediği bir kusura mukabil hüzün ve inilti şeklinde ağlayıp feryat ettiği, dağların onun ardından yankı yaparak, kuşların da öterek onu teselli ettikleri de söylenmiştir.

[829] الطير kelimesi جبال'in lâfzı ve mahalline atıfla merfû' ve mansūb olarak okunduğu gibi, *mef'ûlün ma'ah* olmak ve فضلا'e ma'tūf olmak üzere mansūb olması da caiz görülmüştür. Buna göre mâna; "Kuşları da ona *müsahhar* kıldık (yani ona râm ettik)." şeklinde olur.

[830] **Şayet** "Âyetin nazmı ile 'Davud'a kendimizden bir lütuf; dağların ve kuşların onunla birlikte tekrarlamasını ihsan ettik.' denilmesi arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** Bu iki ifade arasında çok fark vardır. Nitekim âyetin ifadesinde Allah'ın rubûbiyetinin yüceliğine ve ulûhiyetinin büyüklüğüne delâlet etme gibi açık bir üstünlük vardır. Bu üslupta dağlar; canlı - cansız, konuşan - konuşmayan her varlığın mutlaka Allah'ın iradesine boyun eğdiğini, O'nun iradesine karşı gelmediğini ifade etmek üzere, emrettiğinde itaat edip boyun eğen, kendilerini davet ettiğinde dinleyip icabet eden akıllı varlıklar konumuna getirilmişlerdir.

[831] "Kendisine demiri yumuşattık." Demiri onun için çamur, hamur ve mum gibi ateşsiz ve çekiçle vurmaksızın eliyle istediği gibi şekillendirebileceği tarzda yumuşak kıldık. Bu ifadenin, kendisine büyük bir kuvvet ihsan edildiği için demirin elinde yumuşaması anlamında olduğu da söylenmiştir.

[832] سابغات kelimesi صابغات şeklinde de okunmuştur; vücudun her yanını örten uzun - geniş zırhlar demektir. Bu tür [örgülü] zırhı ilk yapan Hazret-i Davud'dur; zırhlar daha önce plakalar halinde idi. Rivayete göre, Davud Alaeyhisselam bir zırhı dört bine satar, kazandığı parayı kendi ihtiyaçları ve ailesi için harcar; fukaraya tasadduk edermiş. Başka bir rivayete göre, Hazret-i Davud İsrailoğullarını idare ettiği dönemde bazen tebdil-i kıyafet edip dolaşır, halka kendisini sorarak, "Davud hakkında ne dersiniz?" der; onlar da onu överlermiş. Bir defasında Allah Teâlâ bir meleği insan suretinde ona göndermiş. Hazret-i Davud âdeti üzere ona da aynı soruyu sormuş. Adam "Bir huyu olmasa, iyi adamdır." demiş. Bunun üzerine telaşlanan Hazret-i Davud o huyun ne olduğunu sormuş. O da "Ailesine hazineden harcaması." diye cevap vermiş. Bunun üzerine Hazret-i Davud Rabbinden hazineye muhtaç olmayacağı bir fırsat lütfetmesi için dua etmiş. Allah da ona zırh yapmayı öğretmiş.

1 Yani Musa (a.s.)'a Sîna'da ilk seslendiğinde… / ed.

ومعنى تسبيح الجبال: أنّ الله سبحانه وتعالى يخلق فيها تسبيحًا كما خلق الكلام في الشجرة، فيسمع منها ما يسمع من المسبح معجزة لداود. وقيل: كان ينوح على ذنبه بترجيع وتحزين، وكانت الجبال تسعده على نوحه بأصدائها، والطير بأصواتها.

[٨٢٩] وقرئ «والطير» رفعًا ونصبًا، وعطفًا على لفظ الجبال ومحلها. وجوّزوا أن ينتصب مفعولًا معه، وأن يعطف على {فَضْلًا}، بمعنى وسخرنا له الطير. ٥

[٨٣٠] فإن قلت: أي فرق بين هذا النظم وبين أن يقال: آتَيْنَا دَاوُودَ مِنَّا فَضْلًا تأويب الجبال معه والطير؟ قلت: كم بينهما. ألا ترى إلى ما فيه من الفخامة التي لا تخفى، من الدلالة على عزّة الربوبية وكبرياء الإلهية، حيث جعلت الجبال منزّلة منزلة العقلاء الذين إذا أمرهم أطاعوا وأذعنوا، وإذا دعاهم سمعوا وأجابوا، إشعارًا بأنه ما من حيوان وجماد وناطق وصامت إلا وهو منقاد لمشيئته، غير ممتنع على إرادته. ١٠

[٨٣١] {وَأَلَنَّا لَهُ الْحَدِيدَ} وجعلناه له لينًا كالطين والعجين والشمع، يصرفه بيده كيف يشاء من غير نار ولا ضرب بمطرقة. وقيل: لأن الحديد في يده لما أوتي من شدّة القوّة.

[٨٣٢] وقرئ «صابغات»، وهي الدروع الواسعة الضافية. وهو أوّل من اتخذها، وكانت قبل صفائح. وقيل: كان يبيع الدرع بأربعة آلاف فينفق منها على نفسه وعياله، ويتصدّق على الفقراء. وقيل: كان يخرج حين ملك بني إسرائيل متنكرًا، فيسأل الناس عن نفسه، ويقول لهم: ما تقولون في داود؟ فيثنون عليه، فقيض الله له ملكًا في صورة آدمي فسأله على عادته، فقال: نعم الرجل لولا خصلة فيه، فريع داود، فسأله؟ فقال: لولا أنه يطعم عياله من بيت المال، فسأل عند ذلك ربه أن يسبب له ما يستغني به عن بيت المال، فعلمه صنعة الدروع. ١٥ ٢٠

[833] "Dokurken ölçüp biç de…" Yani telleri ince yapma oynar, kalın da yapma halkaları kırar. *Serd* zırh dokumak demektir.

[834] "Yapın"daki zamir Davud ve hanedanına râcidir.

12. Süleyman'ın emrine de; -sabahleyin bir aylık, akşamleyin bir aylık mesafe kat'eden- rüzgârı verdik ve onun için bakır eriyiğinden 'pınar' akıttık. Cinlerden de Rabbinin izniyle önünde çalışan kimseler vardı; onlardan her kim Bizim emrimizden çıksa, ona Çılgın Ateş azabından tattırırdık.

13. Ona dilediği her şeyi; mabetler, heykeller, sarnıç misâli leğenler, yerinden oynatılamayan kazanlar (vs.) yaparlardı. "Ey Davud hanedanı! Siz de (bütün bunlara) şükrederek çalışın; kullarımdan pek azı şükredicidir çünkü!"

[835] [الريح'in] mansūb okunuşuna göre "Süleyman'a da rüzgâ*rı*" müsahhar kıldık; merfû' okuyana göre ise *ve li-suleymâne'r-rîhu musehharatun* [Süleyman'a da rüzgâ*r* müsahhar kılınmıştı] şeklindedir; bu takdir, *er-riyâh*ın merfû' okunması halinde de söz konusudur.

[836] "Sabahleyin bir aylık" sabah gidişi bir aylık mesafe, akşam gidişi de aynı. [غدوها ve رواحها kelimeleri] *ğadvetuhâ* ve *ravhatuhâ* şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] "Hazret-i Süleyman sabahleyin yola çıkar ve Istahr'da öğlen vakti dinlenir, sonra tekrar yola koyulur ve akşama Kâbil'de olurdu." dediği rivayet edilir. Rivayete göre, birileri Dicle nehrinin kenarında Hazret-i Süleyman'ın adamlarından biri tarafından yazılmış bir yazı bulmuşlar. Kâğıtta; "Burada konakladık; burayı biz inşa etmedik, hazır bulduk. Sabahleyin Istahr'dan yola çıktık ve öğle vakti burada konakladık. Biraz sonra yola çıkacak ve inşaallah akşam vakti Şam'da konaklayacağız." yazıyormuş.

[837] القطر katran gibi eritilmiş bakır demektir. **Şayet** "Bakır eriyiğinden pınar" tabiriyle ne murat edilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ bu ifade ile bakır madenini murat etmiştir; ancak Hazret-i Davud için demiri yumuşattığı gibi bakırı da akıtmıştır. Pınardan su kaynayıp aktığı gibi bakır da kaynayıp çıkmıştır. Bunun içindir ki, "Rüyamda, kendimi *şarap sıkarken* görüyorum." [Yûsuf 12/36] âyetinde olduğu gibi, madene ileride alacağı ismi vererek 'bakır eriyiğinden pınar' ismini vermiştir. [Bu eriyiğin] her ay üç gün aktığı söylenmiştir.

[838] "Rabbinin izniyle" yani emriyle.

[٨٣٣] {وَقَدِّرْ فِي السَّرْدِ} لا تجعل المسامير دقاقًا فتقلق، ولا غلاظًا فتفصم الحلق. والسرد: نسج الدروع.

[٨٣٤] {وَاعْمَلُوا} الضمير لدواد وأهله.

١٢-﴿وَلِسُلَيْمٰنَ الرِّيحَ غُدُوُّهَا شَهْرٌ وَرَوَاحُهَا شَهْرٌ وَاَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ وَمِنَ الْجِنِّ مَنْ يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِاِذْنِ رَبِّه وَمَنْ يَزِغْ مِنْهُمْ عَنْ اَمْرِنَا نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ﴾

١٣-﴿يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَٓاءُ مِنْ مَحَارِيبَ وَتَمَاثِيلَ وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ اِعْمَلُٓوا اٰلَ دَاوُدَ شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ﴾

[٨٣٥] {وَ}سخرنا {لِسُلَيْمٰنَ الرِّيحَ} فيمن نصب؛ "ولسليمان الريحُ مسخرةٌ" فيمن رفع، وكذلك فيمن قرأ «الرياح»، بالرفع.

[٨٣٦] {غُدُوُّهَا شَهْرٌ} جريها بالغداة مسيرة شهر، وجريها بالعشي كذلك. وقرئ «غدوتها وروحتها». وعن الحسن رضي الله عنه: كان يغدو فيقيل بإصطخر، ثم يروح فيكون رواحه بكابل. ويحكى أنّ بعضهم رأي مكتوبًا في منزل بناحية دجلة كتبه بعض أصحاب سليمان: نحن نزلناه وما بنيناه ومبنيًا وجدناه، غدونا من اصطخر فقلناه، ونحن رائحون منه فبائتون بالشام إن شاء الله.

[٨٣٧] القطر: النحاس المذاب من القطران. فإن قلت: ماذا أراد بـ{عَيْنَ الْقِطْرِ}؟ قلت: أراد بها معدن النحاس، ولكنه أساله كما ألان الحديد لداود، فنبع كما ينبع الماء من العين؛ فلذلك سماه عين القطر باسم ما آل إليه، كما قال: {اِنّٖي اَرٰينٖي اَعْصِرُ خَمْرًا} [يوسف: ٣٦]. وقيل: كان يسيل في الشهر ثلاثة أيام.

[٨٣٨] {بِاِذْنِ رَبِّه} بأمره.

[839] "Onlardan kim" 'Süleyman'a itaat edin' tarzında emrettiğimiz "emrimizden saparsa" yani dönerse. [يَزِغ] *ezâğahû*dan *yuziğ* şeklinde de okunmuştur. "Çılgın ateş azabı" âhiret azabıdır. İbn Abbas ve Süddî'nin "Hazret-i Süleyman'ın yanında elinde ateşten bir kırbaç olan bir melek vardı. Cinler ona karşı gelmek istediklerinde, onlar görmeden onlara o kırbaçla vururdu!" dedikleri rivayet edilmiştir.

[840] المحاريب kelimesi bayağı hallerden korunan kutsal mekân ve meskenler demektir. Bunlara *mehârîb* denilmesi oralar savunulduğu ve korunduğu içindir. Kelimenin mabetler anlamında olduğu da söylenmiştir. *Temâsîl* (heykeller) ise meleklerin, peygamber ve salihlerin suretleridir. Bunlar bakır, tunç, cam ve mermerden yapılıp insanlar görsünler de onlar gibi ibadet etsinler diye mabetlerde sergilenirlerdi.

[841] **Şayet** "Süleyman (a.s.) resim yapılmasına nasıl cevaz verebilmiş?" **dersen şöyle derim:** Bu, dinî hükmün farklı olabileceği bir meseledir; çünkü zulüm ve yalan gibi aklın çirkin bulacağı şeylerden değildir. Ebü'l-Âliye [v. 90/709] "O zaman resim yapmak ve bulundurmak haram değildi." demiştir. Ayrıca, bunlar ağaç ve benzeri cansız varlıkların resimleri de olabilir; çünkü *timsâl* canlı olsun cansız olsun, başkasının suretine benzer bir suretle çizilen şey demektir. Yahut başsız da olabilirler. Rivayete göre, Hazret-i Süleyman için tahtının ayakucunda duran iki aslan ve başucunda da iki kartal heykeli yapıp koymuşlar; Süleyman *Aleyhisselâm* ayağa kalkmak istediğinde aslanlar ayaklarını önüne seriyor, oturduğunda ise kartallar kanatlarıyla ona gölge yapıyorlarmış.

[842] *el-Cevâbî* büyük sarnıçlar anlamındadır:

> Âl-i Muhallık'a bir çömlek gelir.
> Iraklı *bey*in dolup taşan sarnıcı gibi.

Çünkü su orada *ceby* olmakta, yani toplanmaktadır. Fiil ona mecazen nispet edilmiş olup, *dâbbe* (canlı) gibi galip sıfatlardandır.[1] Rivayete göre, bir kazanın etrafında bin kişi oturabiliyormuş. يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ ("davet edenin davet ettiği gün" [Kamer 54/6]) âyetinde[2] olduğu gibi, (كَالْجَوَابِ ifadesinde de) kesre ile yetinilerek, Yâ mahzuf olarak okunmuştur.

---

1 Sarnıçlara "suyu *ceby* eden / toplayan" anlamında *cevâbî* denmesi mecazdır; çünkü o *mecbiyyun-fîh* (yani içinde suyun toplandığı yer)dir. / ed.

2 يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ ifadesi, aslında يَوْمَ يَدْعُو الدَّاعِي olmakla birlikte, cem' devrinde, "kelimenin telaffuzu karşılaması yeterli görüldüğünden" bu şekilde yazılmıştır. / ed.

[٨٣٩] {وَمَنْ يَزِغْ مِنْهُمْ} ومن يعدل {عَنْ اَمْرِنَا} الذي أمرناه به من طاعة سليمان. وقرئ «يُزِغ»، من أزاغه. و{عَذَابِ السَّعِيرِ} عذاب الآخرة. عن ابن عباس ﵄ وعن السدي: كان معه ملك بيده سوط من نار، كلما استعصى عليه ضربه من حيث لا يراه الجني.

[٨٤٠] المحاريب: المساكن والمجالس الشريفة المصونة عن الابتذال، سميت محاريبَ لأنه يحامى عليها ويذب عنها. وقيل: هي المساجد. والتماثيل: صور الملائكة والنبيين والصالحين، كانت تعمل في المساجد من نحاس وصفر وزجاج ورخام ليراها الناس فيعبدوا نحو عبادتهم.

[٨٤١] فإن قلت: كيف استجاز سليمان عليه السلام عمل التصاوير؟ قلت: هذا مما يجوز أن تختلف في الشرائع، لأنه ليس من مقبحات العقل كالظلم والكذب. وعن أبي العالية: لم يكن اتخاذ الصور إذ ذاك محرّمًا. ويجوز أن يكون غير صور الحيوان، كصور الأشجار وغيرها؛ لأنّ التمثال كل ما صوّر على مثل صورة غيره من حيوان وغير حيوان. أو تصوّر محذوفة الرؤوس. وروي أنهم عملوا له أسدين في أسفل كرسيه، ونسرين فوقه، فإذا أراد أن يصعد بسط الأسدان له ذراعيهما، وإذا قعد أظله النسران بأجنحتهما.

[٨٤٢] والجوابي: الحياض الكبار، قال:

تَرُوحُ عَلَى آل الْمُحَلِّقِ جَفْنَةٌ ۞ كَجَابِيَةِ الشيْخِ العِرَاقِيِّ تَفْهَقُ

لأنّ الماء يجبى فيها، أي يجمع. جعل الفعل لها مجازًا، وهي من الصفات الغالية، كالدابة. وقيل: كان يقعد على الجفنة ألف رجل. وقرئ بحذف الياء اكتفاء بالكسرة، كقوله تعالى {يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ} [القمر: ٦].

[843] *Râsiyât*; yani sacayakları üzerinde sabit, büyüklüğünden dolayı yerinden oynatılmayan.

[844] "Ey Davud Hanedanı! Siz de şükredin." ifadesi, Davud Hanedanına söylenen sözün hikâyesidir. شكرا *mef'ûlün leh* olduğu için mansūbdur; yani Allah için iş yapın, nimetlerinden dolayı O'na şükretmek üzere ibadet edin. Bu ifade, ibadetin şükür düşüncesiyle yapılması gerektiğine delâlet etmektedir. Veya *şükrederek* anlamında hal olarak yahut *üşkürû şükran* [şükredin şükür!] takdiriyle mansūbdur; çünkü اعملوا (çalışın) kelimesinde "şükredin" anlamı vardır. Zira nimeti veren için bir iş yapmak ona şükretmektir. Kelime, إعملوا'nun mef'ûlün bihi olarak da mansūb olabilir. Bu durumda mâna "İstediğiniz şeyleri yapan cinleri size Biz müsahhar kıldık; artık siz de bir karşılık olarak bize şükredin." şeklinde olur.

[845] الشكور yani şükür vazifesini eda etme hususunda ileri gidip elinden geleni yapan; vaktinin çoğunu kalbini, dilini ve diğer organlarını itikat, itiraf ve davranışlarla meşgul eden kimse. İbn Abbas "her halükârda şükreden kimse"; Süddî ise, "şükrettiği için şükreden kimse" demişlerdir. الشكور'un "kendisini şükretmekten âciz gören kimse" olduğu da söylenmiştir. Hazret-i Davud'un günün saatlerini ailesine taksim ettiği ve her saat aile efradından birilerinin mutlaka ibadet edip namaz kıldığı rivayet edilmiştir. Rivayete göre, Hazret-i Ömer bir adamın; "Allah'ım! Beni azlardan eyle!" diye dua ettiğini işitmiş ve "Bu nasıl bir dua?" diye sormuş; adamın; "Ben, Allah Teâlâ'nın 'Kullarımdan *şekûr* olanlar azdır.' buyurduğunu işittim; 'İşte, beni de o azlardan eylemesi için dua ediyorum' demesi üzerine "Herkes Ömer'den daha çok şey biliyor yahu!" demiş.

14. Onun ölümünü gerçekleştirdiğimizde de bunu onlara, (yani, o gaybı bildiğini iddia ettiğiniz cinlere, Süleyman'ın) bastonunu içten içe kemiren ağaç kurdundan başkası göstermemişti... Yere kapaklanınca, ortaya çıktı ki; şayet cinler gaybı biliyor olsalardı, o alçaltıcı azabın içerisinde kalmazlardı!..

[846] (فلما قضينا عليه الموت ifadesi) *fe-lemmâ kudıye 'aleyhi'l-mevtu* (ölümü gerçekleştiğinde) şeklinde de okunmuştur. *Dâbbetü'l-ard* sürfe denilen küçük bir hayvan olup ağaçkurdu demektir. *Ard* bunun fiili olup, kendisine nispet edilmiştir. Nitekim ağaçkurdu keresteyi yediğinde *uridati'l-haşebetü ardan* denir. أرض kelimesi *ekeleti'l-kavâdihu'l-esnâne eklen ekilet ekelen* [kurtlar[1] dişleri yedi; onlar da yenildi] demen gibi *fa'altühû fe-fa'ile* babından olan *eridati'l-haşebetü aradan* babından olmak üzere *arad* şeklinde Ra fethalı olarak da okunmuştur.

1 Mikroplar. / ed.

[٨٤٣] {رَاسِيَاتٍ} ثابتات على الأثافي، لا تنزل عنها لعظمها.

[٨٤٤] {اِعْمَلُٓوا اٰلَ دَاوُدَ} حكاية ما قيل لآل داود. وانتصب {شُكْرًا} على أنه مفعول له، أي اعملوا لله واعبدوه على وجه الشكر لنعمائه. وفيه دليل على أن العبادة يجب أن تؤدّى على طريق الشكر، أو على الحال، أي شاكرين؛ أو على تقدير: اشكروا شكرا، لأن {اِعْمَلُٓوا} فيه معنى اشكروا، من حيث إنّ العمل للمنعم شكر له. ويجوز أن ينتصب بـ{اِعْمَلُٓوا} مفعولًا به. ومعناه: إنا سخّرنا لكم الجنّ يعملون لكم ما شئتم، فاعملوا أنتم شكرًا على طريق المشاكلة.

[٨٤٥] و{شُكْرًا} المتوفر على أداء الشكر، الباذل وسعه فيه؛ قد شغل به قلبه ولسانه وجوارحه، اعتقادًا واعترافًا وكدحًا، وأكثر أوقاته. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: من يشكر على أحواله كلها. وعن السدي: من يشكر على الشكر. وقيل: من يرى عجزه عن الشكر. وعن داود أنه جزأ ساعات الليل والنهار على أهله، فلم تكن تأتي ساعة من الساعات إلّا وإنسان من آل داود قائم يصلي. وعن عمر رضي الله عنه أنه سمع رجلًا يقول: اللّهم اجعلني من القليل! فقال عمر ما هذا الدعاء؟ فقال الرجل: إني سمعت الله يقول {وَقَلٖيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ}، فأنا أدعوه أن يجعلني من ذلك القليل. فقال عمر: كل الناس أعلم من عمر.

١٤-﴿فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلٰى مَوْتِهٖٓ اِلَّا دَٓابَّةُ الْاَرْضِ تَأْكُلُ مِنْسَاَتَهُ فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْجِنُّ اَنْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهٖينِ﴾

[٨٤٦] قرئ «فلما قُضِيَ عليه الموتُ». ودابة الأرض: الأرضة، وهي الدويبة التي يقال لها السرفة، والأرض فعلها، فأضيفت إليه. يقال: أرضت الخشبة أرضًا، إذا أكلتها الأرضة. وقرئ بفتح الراء، من أرضت الخشبة أرضًا، وهو من باب فعلته ففعل، كقولك: أكلت القوادح الأسنان أكلًا، فأكلت أكلًا.

[847] منسأة değnek demektir. Kendisiyle [hayvanlar] *nes’* edildiği, yani uzaklaştırılıp geriye çekildiği için ona bu ad verilmiştir. Kelime ayrıca aslındaki bir harfin hazfedilmesi ve başka bir harfe çevrilmesi suretiyle Mim fethalı ve Hemze hafif olarak *mensât* şeklinde de okunmuştur; ancak bu her iki okuyuş da kıyasî değildir. Kıyasî olan, Hemzeyi sakinle fetha arası bir şekilde okumaktır. Bu kelime keza مِيضَأة kelimesinin مِيضَاءة şeklinde okunması gibi *mif‘âletun* vezninden منساءة olarak; ayrıca isti‘âre kabilinden, yayın ucu diye isimlendirilmek suretiyle “sopasının ucunun bir kısm*ını*” anlamında olmak üzere *minseetihî* şeklinde de okunmuştur. Kelimenin *kaha* ve *kıha* kelimelerinde olduğu gibi iki lügatı vardır. (تأكل منسأته ifadesi) *ekele minseeteh* şeklinde de okunmuştur.

[848] تبينت الجن (ortaya çıktı ki…) ifadesi “açık ve ayan beyan oldu ki…” anlamına gelen *tebeyyne’ş-şey’ü* ifadesi kabilindendir. أن de, sılası ile birlikte الجن’den bedel-i iştimaldir. *Tebeyyne zeydün cehluhû* [Zeyd, yani cahilliği ortaya çıktı.] demen gibi. Burada zahir olma, mâna bakımından ona [cahilliğe] aittir; “*Cinlerin, şayet gaybı biliyor olsalardı, o alçaltıcı azabın içinde kalmayacakları* ortaya çıktı.” demektir. Veya cinlerin geneli ve zayıf olanları için durumun karmaşık olması ve ileri gelenlerinin gaybı bilme iddialarında doğru olduklarını kabul etmelerine rağmen, bütün cinler kesin bir şekilde anladılar veya onlardan gaybı bildiklerini iddia edenler -her ne kadar daha önce kendi hallerinden biliyor idiyseler de- bundan âciz olduklarını ve aslında gaybı bilmediklerini anladılar demektir. Bu ifade ile onlarla eğlenmek murat edilmiş olur. Delili çürütülen ve görüşünün batıl olduğu ortaya çıkan bir batıl iddiacısıyla; “Görüşünün yanlış olduğunu anladın mı?” diyerek eğlenmen gibi. Ortaya çıkan şeyin, bedel olduğu için, أن ve sılası olduğu anlamında olmak üzere تبينت الجن ifadesi *tubuyyineti’l-cinnu* şeklinde mechul olarak da okunmuştur. Bu ifadeyi Übeyy *tebeyyeneti’l-insu* (insanlar açıkça anladı ki) Dahhâk [v. 105/723] ise “insanlar aralarında bilip anladılar ki” anlamında *tebâyeneti’l-insu* şeklinde okumuştur. كانوا’daki [çoğul] zamir “Cinlerden de Rabbinin izniyle önünde çalışan kimseler vardı” [Cin 34/12] ifadesindeki ‘cin*ler*’e aittir; yani insanlar, ‘cinler kendilerine ima ettikleri gaybı bilme hususunda doğru olsalardı öyle devam etmeyeceklerini’ anladılar. İbn Mes‘ûd ise bu ifadeyi *tebeyyeneti’l-insu enne’l-cinne lev kânû ya‘lemûne’l-ğaybe* [insanlar anladılar ki şayet cinler gaybi biliyor olsalardı…] şeklinde okumuştur.

[٨٤٧] والمنسأة: العصا. لأنه ينسأ بها، أي يطرد ويؤخر. وقرئ بفتح الميم وبتخفيف الهمزة قلبًا وحذفًا. وكلاهما ليس بقياس، ولكن إخراج الهمزة بين بين هو التخفيف القياسي. و«منساءته»، على مفعالة، كما يقال في الميضأة ميضاءة. و«من سأته»، أي من طرف عصاه، سميت بسأة القوس على الاستعارة. وفيها لغتان، كقولهم: قحة وقحة. وقرئ «أكلت منسأته».

[٨٤٨] {تَبَيَّنَتِ الْجِنُّ} من تبين الشيء، إذا ظهر وتجلّى. و{اَنْ} مع صلتها بدل من {الْجِنُّ} بدل الاشتمال، كقولك: تبين زيد جهله. والظهور له في المعنى، أي ظهر أنّ الجن {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ}. أو علم الجن كلهم علمًا بينًا - بعد التباس الأمر على عامّتهم وضعفتهم وتوهّمهم - أنّ كبارهم يصدّقون في ادعائهم علم الغيب. أو علم المدّعون علم الغيب منهم عجزهم، وأنهم لا يعلمون الغيب وإن كانوا عالمين قبل ذلك بحالهم. وإنما أريد التهكم بهم كما تتهكم بمدّعي الباطل إذا دحضت حجته وظهر إبطاله بقولك: هل تبينت أنك مبطل. وأنت تعلم أنه لم يزل كذلك متبينًا. وقرئ «تُبُيِّنت الجن» على البناء للمفعول، على أنّ المتبين في المعنى هو {اَنْ} مع ما في صلتها، لأنه بدل. وفي قراءة أبيّ: «تبينت الإنس». وعن الضحاك: تباينت الأنس بمعنى تعارفت وتعالمت. والضمير في {كَانُوا} للجن في قوله {وَمِنَ الْجِنِّ مَنْ يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ}، أي علمت الإنس أن لو كان الجن يصدقون فيما يوهمونهم من علمهم الغيب ما لبثوا. وفي قراءة ابن مسعود ﵁ «تبينت الإنس أنّ الجنّ لو كانوا يعلمون الغيب».

[849] Rivayete göre, Süleyman (a.s.)'ın bir âdeti vardı; uzun süreler halinde Beyt-i Makdis mescidinde ibadete çekilirdi. Eceline yakın bir zamanda her sabah uyandığında hücresinde bitmiş bir ağaç görüyor ve ona neye yaradığını soruyordu; o da "Ben şu işe yararım." diye cevap veriyordu. Bir sabah kalktığında, harnup (keçiboynuzu) ağacı gördü ve ona neye yaradığını sordu. Ağaç da "Ben bu camiyi yıkmak için yaratıldım." diye cevap verdi. Bunun üzerine Hazret-i Süleyman "Ben hayatta olduğum sürece Allah onun harap edilmesine izin vermez. Demek, sen benim ölümüme ve Beyt-i Makdis'in yıkılmasına sebep olacaksın!" diye söylendi ve onu oradan söküp kendisine ait bir bahçeye dikti. Süleyman (a.s.) bunun ardından "Allah'ım! Öldüğümü cinlerden gizle ki, insanlar onların gaybı bilmediklerini öğrensinler." diye dua etti. Cinler gökleri gizlice dinlemek suretiyle bilgi hırsızlığı yapıyor ve insanlara gaybı bildiklerini iddia ediyorlardı. Hazret-i Süleyman ölüm meleğine "Benim canımı almakla emrolunduğun zaman bana bildir." dedi. Melek de "Senin canını almakla emrolunmuş bulunuyorum. Şu anda bir saat ömrün var." dedi. Bunun üzerine Hazret-i Süleyman cinleri çağırdı ve onlar da [isteği üzerine] onun üzerine camdan, kapısı olmayan bir oda yaptılar. Hazret-i Süleyman onun içinde asasına yaslanmış olarak ayakta namaz kılmaya başladı. Bir süre sonra da ona yaslanmış bir halde canını teslim etti. Hazret-i Süleyman nerede namaz kılacak olsa, cinler onun namaz kıldığı yerin etrafında toplanırlardı. O, namazdayken kendisine bakan cin mutlaka yanardı. Bir ara cinin biri kulübenin yanından geçti ama onun sesini duyamadı. Sonra dönüp tekrar oradan geçti, yine bir şey duyamadı. Cin, Hazret-i Süleyman'a bir kez daha baktığı bir sırada Süleyman (a.s.) ölmüş olarak yere düştü. Kulübeyi açıp onu çıkardılar; ne görsünler kurtlar asayı yememişler mi!.. Ne zaman öldüğünü anlamak isteyerek kurtu asanın üzerine koydular. Kurt, asanın her gün bir miktarını yiyordu. Bundan, onun bir yıl önce vefat etmiş olduğunu hesap ettiler. Oysa onlar bir yıldır onun sağ olduğunu sanarak çalışmış durmuşlardı! Bunun sonunda insanlar, "Cinler gaybı bilselerdi, bir yıldır böyle çalışmazlardı!" diyerek onların gaybı bilmediğini anlamış oldular.

[850] Rivayete göre; Davud (a.s.) Beyt-i Makdis'in temelini Hazret-i Musa'nın çadırını kurduğu yerde atmış; fakat tamamlayamadan vefat etmişti. Hazret-i Davud, ölümünden önce Hazret-i Süleyman'a mescidi tamamlamasını vasiyet etti. O da cinleri onu yapıp tamamlamakla görevlendirdi. Ölümüne bir yıl kala Allah'a dua ederek mescidin yapımını tamamlamaları ve gaybı bildikleri şeklindeki iddialarının asılsız olduğunun anlaşılması için ölümünü onlardan gizlemesini istedi. Yine rivayete göre, Feridun[1] Hazret-i Süleyman'ın tahtına oturmak üzere gelip, ona yaklaşınca iki aslan onun bacağına vurup kırdılar. Bundan sonra kimse ona yaklaşmaya cesaret edemedi.

1 Efsanevi Pers kralı Efridun. / ed.

[٨٤٩] روي أنه كان من عادة سليمان عليه السلام أن يعتكف في مسجد بيت المقدس المدد الطوال، فلما دنا أجله لم يصبح إلا رأى في محرابه شجرة نابتة قد أنطقها الله، فيسألها: لأي شيء أنت؟ فتقول لكذا، حتى أصبح ذات يوم فرأى الخروبة، فسألها، فقالت: نبت لخراب هذا المسجد. فقال: ما كان الله ليخربه وأنا حيّ، أنت ٥ التي على وجهك هلاكي وخراب بيت المقدس، فنزعها وغرسها في حائط له، وقال: اللَّهم عم عن الجن موتي، حتى يعلم الناس أنهم لا يعلمون الغيب، لأنهم كانوا يسترقون السمع ويموّهون على الإنس أنهم يعلمون الغيب؛ وقال لملك الموت: إذا أمرت بي فأعلمني، فقال: أمرت بك وقد بقيت من عمرك ساعة؛ فدعا الشياطين فبنوا عليه صرحًا من قوارير ليس له باب، فقام يصلي متكئًا على عصاه، فقبض روحه وهو ١٠ متكىء عليها؛ وكانت الشياطين تجتمع حول محرابه أينما صلّى، فلم يكن شيطان ينظر إليه في صلاته إلّا احترق فمرّ به شيطان فلم يسمع صوته، ثم رجع فلم يسمع، فنظر فإذا سليمان قد خرّ ميتًا، ففتحوا عنه، فإذا العصا قد أكلتها الأرضة، فأرادوا أن يعرفوا وقت موته، فوضعوا الأرضة على العصا فأكلت منها في يوم وليلة مقدارًا، فحسبوا على ذلك النحو فوجدوه قد مات منذ سنة، وكانوا يعملون بين يديه ويحسبونه حيًا، ١٥ فأيقن الناس أنهم لو علموا الغيب لما لبثوا في العذاب سنة.

[٨٥٠] وروي أنّ داود عليه السلام أسس بناء بيت المقدس في موضع فسطاط موسى عليه السلام، فمات قبل أن يتمه، فوصى به إلى سليمان، فأمر الشياطين بإتمامه، فلما بقي من عمره سنة سأل أن يعمى عليهم موته حتى يفرغوا منه، ليبطل دعواهم علم الغيب. روي أن أفريدون جاء ليصعد كرسيه، فلما دنا ضرب الأسدان ساقه ٢٠ فكسراها؛ فلم يجسر أحد بعدُ أن يدنوا منه.

[851] Hazret-i Süleyman vefat ettiği zaman 53 yaşındaydı. 13 yaşında tahta çıkmış ve 40 yıl saltanat sürmüştü. Beyt-i Makdis'i inşa etmeye krallığının üzerinden 4 yıl geçtikten sonra başladı.

15. Gerçek şu ki; Sebe'liler için yurtlarında bir âyet vardı; (baraja göre) biri sağda diğeri solda iki muhteşem bahçe (ki ikisi de lisan-ı hâlleri ile) "Rabbinizin rızkından yiyin ve O'na şükredin. Güzelim bir belde ve bağışlayıcı bir Rab(be sahipsiniz)!" (diyordu).

[852] لسبأ kelimesi munsarif [*li-sebein*]ve gayr-i munsarif [*li-sebee*] olarak, ayrıca Hemze'nin Elif'e kalbedilmesi şeklinde [*li-sebâ*] okunmuştur. Kâf'ın fetha ve kesresiyle okunan مسكنهم Sebelilerin yaşadıkları yer, ikamet ettikleri ülke ve topraklar veya her birinin oturduğu evdir; nitekim مساكنهم (meskenleri) şeklinde de okunmuştur. جنتان kelimesi آية'den bedel veya mahzuf bir mübtedanın haberidir; takdiri ise الآية جنتان (bu âyet de iki bahçedir) şeklindedir. Kelimenin merfû' okunmasında medih anlamı vardır ki جنتين şeklinde medih üzere mansūb okuyanın okuyuşu da buna delâlet etmektedir.

[853] **Şayet** "Bu iki bahçenin *âyet* olmasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** O iki bahçenin bizzat kendileri birer ayet değildir. Onların hikâyeleri ve sahiplerinin onlardan dolayı Allah'a şükretmekten kaçınmaları üzerine Allah'ın onları harap etmesi ve yerine onlara acı ılgın ağacı ve buruk yemiş vermesi ibret alıp ders çıkarmaları ve için de bulundukları inkâr ve nimetlere karşı nankörlük etmemeleri için bir âyet kılınmıştır. O bahçelerin bizzat kendilerini âyet olarak kabul etmek de mümkündür; yani Allah'ın varlığına, kudret ve ihsanına ve kendisine şükretmek gerektiğine delâlet eden bir alâmet.

[854] **Şayet** "O zaman Irak'ta istediğin kadar bahçelerle çevrili birçok irili ufaklı köy vardı. Buna rağmen, Allah Teâlâ Sebelilerin o iki bahçesini neden öyle büyütmüş ve bir alâmet olarak göstermiş ki?" **dersen şöyle derim:** Yüce Allah burada sadece iki muayyen bahçeyi değil, iki bahçe grubunu; ülkelerinin sağında Dihlem'de ve ülkenin sol tarafında yer alan, her biri birbirine yakınlık ve bitişiklik bakımından bir nevi tek bahçe gibi olan her iki grup bahçeyi murat etmiştir. Banliyöler ve oralardaki bahçeler gibi. Ayrıca, ora halkının evlerinin her iki yanında sağlı sollu yer alan bahçeler de murat edilmiş olabilir. "Onlardan birine iki üzüm bağı yapıp…" [Kehf 18/32] âyetinde olduğu gibi.

[٨٥١] وكان عمر سليمان ثلاثًا وخمسين سنة؛ ملك وهو ابن ثلاث عشرة سنة، فبقي في ملكه أربعين سنة، وابتدأ بناء بيت المقدس لأربع مضين من ملكه.

١٥-﴿لَقَدْ كَانَ لِسَبَإٍ فِي مَسْكَنِهِمْ ءَايَةٌ جَنَّتَانِ عَن يَمِينٍ وَشِمَالٍ كُلُوا مِن رِّزْقِ رَبِّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُ بَلْدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبٌّ غَفُورٌ﴾

٥ [٨٥٢] قرئ {لِسَبَإٍ} بالصرف ومنعه، وقلب الهمزة ألفًا. و{مَسْكَنِهِمْ}، بفتح الكاف وكسرها، وهو موضع سكناهم، وهو بلدهم وأرضهم التي كانوا مقيمين فيها، أو مسكن كل واحد منهم، وقرئ «مساكنهم». و{جَنَّتَانِ} بدل من {ءَايَةٌ}، أو خبر مبتدإ محذوف، تقديره: الآية جنتان. وفي الرفع معنى المدح، تدلّ عليه قراءة من قرأ «جنتين»، بالنصب على المدح.

١٠ [٨٥٣] فإن قلت: ما معنى كونهما آية؟ قلت: لم يجعل الجنتين في أنفسهما آية، وإنما جعل قصتهما، وأنّ أهلهما أعرضوا عن شكر الله تعالى عليهما فخربهما، وأبدلهم عنهما الخمط والأثل آية وعبرة لهم، ليعتبروا ويتعظوا فلا يعودوا إلى ما كانوا عليه من الكفر وغمط النعم. ويجوز أن تجعلهما آية، أي علامة دالة على الله، وعلى قدرته وإحسانه ووجوب شكره.

١٥ [٨٥٤] فإن قلت: كيف عظم الله جنتي أهل سبأ وجعلهما آية، ورب قرية من قريات العراق يحتف بها من الجنان ما شئت؟ قلت: لم يرد بستانين اثنين فحسب، وإنما أراد جماعتين من البساتين؛ جماعة عن يمين بلدهم، وأخرى عن شمالها، وكل واحد من الجماعتين في تقاربها وتضامها كأنها جنة واحدة، كما تكون بلاد الريف العامرة وبساتينها. أو أراد بستاني كل رجل منهم عن يمين مسكنه وشماله، كما قال:

٢٠ {جَعَلْنَا لِأَحَدِهِمَا جَنَّتَيْنِ مِنْ أَعْنَابٍ} [الكهف: ٣٢]

[855] “Rabbinizin rızkından yiyin.” ifadesi, ya kendilerine gönderilen peygamberlerin veya lisân-ı hâlin[1] onlara söylediği sözün hikâye edilmesidir ya da onlar kendilerine böyle denmesini hak etmişlerdir anlamındadır. Allah Teâlâ “Rabbinizin rızkından yiyin ve O’na şükredin!” buyurduktan sonra akabinde, “Güzelim bir belde ve bağışlayıcı bir Rab” buyurarak devam etti; yani içinde rızkınızın bulunduğu bu belde güzel bir belde, rızkınızı veren ve sizden şükür isteyen Rabbiniz ise kendisine şükredenlere karşı bağışlayıcı bir Rabdır. İbn Abbas’tan şöyle rivayet edilmiştir: Sebe bölgenin en verimli ve en güzel beldesiydi. Başında zembil olan bir kadın evden çıkıp bahçeye girer, elleriyle iş yaparak ilerleyip bahçenin öbür tarafından çıktığında ağaçlardan düşen meyvelerle zembil dolardı.

[856] “Güzelim” yani çorak değil. Bunun, kendisinde sivrisinek, karasinek, pire, akrep ve yılan olmayan anlamında olduğu da söylenmiştir. İfade, medih kastedilerek *beldeten tayyibeten ve rabben ğafûran* şeklinde fethalı olarak da okunmuştur. Sa‘leb’in [v. 291/904], bu okunuşun *üskün va‘bud* takdiriyle[2] olduğunu söylediği rivayet edilmiştir.

16. Ama onlar yüz çevirdiler... Biz de Arim selini üzerlerine gönder(erek kurdukları barajı yık)tık ve sahip oldukları iki (verimli) bahçeyi yenemeyecek kadar acı yemişlerle, ılgın ağaçlarıyla ve bir miktar da Arabistan kirazı ile dolu iki (çorak) bahçeye çevirdik!..

[857] العرم “seti delen fare/köstebek” demektir. Kraliçe Belkıs Sebeliler için iki dağ arasına taş ve topraklarla bir set inşa etmiş, dere ve yağmur sularını arkasında tutmuştu. Sulama işlerini yapabilmeleri için sette bazı delikler bırakılmıştı. Sebeliler azgınlaşınca -rivayete göre- Allah Teâlâ onları Allah’a davet etmek ve O’nun nimetlerini hatırlatmak üzere 13 tane peygamber göndermiş, onlar ise peygamberleri yalanlayarak, “Biz Allah’ın nimeti diye bir şey bilmiyoruz!” demişlerdi. Bunun üzerine, onlara bir köstebek musallat etti; o da seti alttan alttan delerek halkın boğulmasına sebep oldu. *‘Arim*in üst üste yığılmış taş anlamına gelen *‘arime*nin çoğulu olduğu söylenmiş; kümelenmiş yemeğe *‘arime* dendiği de ileri sürülmüştür. Kastedilen, örülen settir. Keza, *‘arim*in set yapılan vadinin adı olduğu söylendiği gibi, şiddetli yağmur mânasına geldiği de ileri sürülmüştür. Kelime Râ’nın sükûnuyla *el-’armi* şeklinde de okunmuştur.

---

1 Ülkenin mamur ve müreffehliğinin, nimetlerin lisan-ı halleriyle söyledikleri… / ed

2 *Üskün beldeten tayyibeten va‘bud rabben ğafûran* [Şu güzelim ülkede otur ve bağışlayıcı Rabb’a kulluk et.] / ed.

[٨٥٥] {كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ} إما حكاية لما قال لهم أنبياء الله المبعوثون إليهم، أو لما قال لهم لسان الحال، أو هم أحقاء بأن يقال لهم ذلك. ولما قال: {كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُ} أتبعه قوله {بَلْدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبٌّ غَفُورٌ}، يعني: هذه البلدة التي فيها رزقكم بلدة طيبة، وربكم الذي رزقكم وطلب شكركم رب غفور لمن ٥ شكره. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: كانت أخصب البلاد وأطيبها؛ تخرج المرأة وعلى رأسها المكتل فتعمل بيدها وتسير بين تلك الشجر، فيمتلئ المكتل بما يتساقط فيه من الثمر.

[٨٥٦] {طَيِّبَةٌ} لم تكن سبخة. وقيل: لم يكن فيها بعوض ولا ذباب ولا برغوث ولا عقرب ولا حية. وقرئ «بلدة طيبة وربًا غفورًا»، بالنصب على المدح. وعن ١٠ ثعلب: معناه اسكن واعبد.

١٦-﴿فَأَعْرَضُوا فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ وَبَدَّلْنَاهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتَيْ أُكُلٍ خَمْطٍ وَأَثْلٍ وَشَيْءٍ مِنْ سِدْرٍ قَلِيلٍ﴾

[٨٥٧] {الْعَرِمِ} الجرذ الذي نقب عليهم السِّكر. ضربت لهم بلقيس الملكة بسدّ ما بين الجبلين بالصخر والقار، فحقنت به ماء العيون والأمطار، وتركت فيه خروقًا ١٥ على مقدار ما يحتاجون إليه من سقيهم. فلما طغوا - قيل - بعث الله إليهم ثلاثة عشر نبيًّا يدعونهم إلى الله ويذكرونهم نعمته عليهم، فكذبوهم وقالوا: ما نعرف لله نعمة! سلط الله على سدّهم الخُلد فنقبه من أسفله فغرّقهم. وقيل: العرم جمع عرمة، وهي الحجارة المركومة. ويقال للكدس من الطعام: عرمة. والمراد: المسناة التي عقدوها سكرًا. وقيل: العرم اسم الوادي. وقيل: العرم المطر الشديد. وقرئ «العرم»، بسكون ٢٠ الراء.

[858] Dahhâk'in [v. 105/723], Sebelilerin Hazret-i İsa ile Hazret-i Muhammed arasındaki dönemde yaşadıklarını söylediği rivayet edilmiştir.

[859] أُكُلٍ kelimesi; hem tenvinli hem de izāfetli olarak zammeli ve sâkin okunmuştur[1]; yemiş anlamına gelmektedir. خمط misvak ağacıdır; Ebu Ubeyde [v. 209/824] "bütün dikenli ağaçlar" derken, Zeccac [v. 311/923] "yenmeyecek derecede acı olan bütün ağaçlar" demiştir. أثل ise ılgın ağacına benzeyen, ondan daha büyük ve gövdesi daha kaliteli bir ağaçtır. Tenvinli (*ükülin hamtın*) okuyanlara göre ibare, *zevâtey ükülin üküli hamtin* şeklinde olup muzāf hazfedilmiş ve muzāfun ileyh onun yerine konulmuştur. Veya yeme acılıkla vasfedilmiş ve sanki *zevâtey ükülin beşi'in* [acı veren yemeleri olan] denilmiştir. Kelimeyi muzāf olarak okuyan -ki sadece Ebu Amr'dır [v. 154/771]- bir nevi 'siyah meyveleri olan' denilmiş gibi misvak ağacı meyvesini siyah meyve anlamında anlamıştır. أثل ve سدر kelimeleri خمط'a değil, أُكُل'e ma'tūfturlar; çünkü أثل'in (yani ılgın ağacının) meyvesi yoktur. أثلٍ kelimesi ayrıca جنتين kelimesine atıfla *ve eslen ve şey'en* şeklinde mansūb olarak da okunmuştur. 'Bunlara bedel olarak daha sonra verilen'e *müşâkele2* metoduyla iki bahçe denmiştir ki bir nevi alay anlamı içermektedir. Hasan-ı Basrî, [v. 110/728] Arabistan kirazının az diye ifade edilmesini, önceki nimetlerin yerine verilenlerin en iyisi olmasından dolayı olduğunu söylemiştir.

17. Bu cezayı, nankörce inkâr etmiş oldukları için vermiştik... Biz hiç, nankörce inkâr edenlerden başkasını cezalandırır mıyız?!

[860] Fiil; *ve hel yucâzâ* (cezalandırılır mı); Nun ile وهل نجازي (cezalandırır mıyız), fâ'il Allah olacak şekilde *ve hel yucâzî* ve *ve hel yeczî* (cezalandırır mı) şeklinde okunmuştur ki bu, dünyadaki cezadır. "Müminin günahları sevaplarıyla örtülür; inkâr edenin ise salih amelleri hükümsüz kılınır ve işlediği bütün günahlardan dolayı cezalandırılır." da denmiştir. Şu da söylenmiştir: *Cezâ* kelimesi her türlü karşılığı kapsayan genel bir kavram olup bazen cezalandırma, bazen de ödüllendirme anlamında kullanılmaktadır. Kelime, "nankörce inkâr etmelerinden dolayı onları *ceza*landırdık" ifadesinde "inkârlarından dolayı onlara *azap* ettik" anlamında cezalandırmak anlamında kullanılınca "Nankörce inkâr edenden başkası *azab*a uğratılır mı?" anlamında "... *ceza*landırılır mı?" denmiştir. Doğru görüş de budur.

1 *Ükülin hamtın* ve *üküli hamtın* - *Üklin hamtın* ve *ükli hamtın*. / ed.

2 İki unsurlu bir cümlede, ifadenin, sözün diğer kısmında geçen kelime kullanılarak anlatılması. Örneği: ومكروا ومكر الله ["Onlar (İsa'ya) bir oyun oynamışlardı... Ama Allah da onlara oyun oynadı!.." [Âl-i 'İmrân 3/54] Allah'ın enteresan bir şekilde *cezalandırması*, cümlenin diğer kısmında geçen *mekr* (oyun oynamak) tabiriyle ifade edilmiştir. / ed.

[٨٥٨] وعن الضحاك: كانوا في الفترة التي بين عيسى ومحمد ﷺ.

[٨٥٩] وقرئ «أكل» بالضم والسكون، وبالتنوين والإضافة. والأكل الثمر. والخمط شجر الأراك. وعن أبي عبيدة: كل شجر ذي شوك. وقال الزجاج: كل نبت أخذ طعمًا من مرارة، حتى لا يمكن أكله. والأثل: شجر يشبه الطرفاء أعظم ٥ منه وأجود عودًا. ووجه من نوّن أن أصله ذواتي أكل أكل خمط. فحذف المضاف وأقيم المضاف إليه مقامه. أو وصف الأكل بالخمط، كأنه قيل: ذواتي أكل بشع. ومن أضاف، وهو أبو عمر وحده، فلأن أكل الخمط في معنى البرير، كأنه قيل: ذواتي برير. والأثل والسدر: معطوفان على أكل، لا على خمط لأن الأثل لا أكل ١٥ له. وقرئ «وأثلًا وشيئًا»، بالنصب عطفًا على {جَنَّتَيْنِ}. وتسمية البدل جنتين، لأجل المشاكلة وفيه ضرب من التهكم. وعن الحسن رحمه الله: قلل السدر، لأنه أكرم ما بدلوا.

١٧-﴿ذٰلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ نُجَازِي اِلَّا الْكَفُورَ﴾

[٨٦٠] وقرئ «وهل يجازى»، و«هل نجازي» بالنون، و«هل يجازي» والفاعل الله وحده، و«هل يجزي». والمعنى: أن مثل هذا الجزاء لا يستحقه إلّا ١٥ الكافر، وهو العقاب العاجل. وقيل: المؤمن تكفر سيآته بحسناته، والكافر يحبط عمله فيجازى بجميع ما عمله من السوء. ووجه آخر وهو أن الجزاء عام لكل مكافأة، يستعمل تارة في معنى المعاقبة، وأخرى في معنى الإثابة، فلما استعمل في معنى المعاقبة في قوله {جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا} بمعنى: عاقبناهم بكفرهم، قيل: {وَهَلْ نُجَازِي اِلَّا الْكَفُورَ}، بمعنى: وهل يعاقَب؟ وهو الوجه الصحيح؛

Bu noktada birilerinin; "*Cezâ*yı nankörce inkâr edenlere mahsus kılarak nasıl; *'Nankörce inkâr edenden başkası* ceza*landırılır mı?'* diyebilmiş ki; oysa *cezâ*[1] inkâr edenleri de iman edenleri de kapsayan bir kavramdır?" deme hakkı yoktur; çünkü âyette [karşılık verme anlamındaki] genel *cezâ* değil, azap anlamındaki özel *cezâ* kastedilmiştir. Hatta burada kelimenin genel mânasının murat edilmesi caiz değildir; zira bağlam buna müsaade etmez. Dikkat edersen, "İnkârlarından dolayı onları cezalandırdık! İman edenden ve inkâr edenden başkası cezalandırılır mı?" desen sahih ve doğru bir söz olmaz. Dolayısıyla, bu kurgusal soru kendiliğinden ortadan kalkar. Kendisinden başkası mümkün olmayan sahih mâna, *batılın kendisine ne önünden ne de arkasından yaklaşabildiği* Allah kelâmının ifade ettiği anlamdır.

18. Bereket verdiğimiz (Suriye ve Irak bölgelerindeki) şehirlerle kendilerininkinin arasında, kolayca görebilecekleri şehirler yerleştirmiş; (Hadramut ile Eyle arasında yetmiş konağın sıralandığı) bu güzergâhta gidip-gelmelerini takdir etmiş ve "Haydi, gece-gündüz güvenlik içinde seyrüsefer edin burada!" demiştik.

[861] "Bereket verdiğimiz şehirlerde," yani Şam bölgesi şehirlerinde. "Kolayca görebilecekleri şehirler" yani birbirine bitişik, aralarındaki mesafe yakın olduğu için birinden ötekinin göründüğü, dolayısıyla bakanların görebileceği kadar açık veya yol üzerinde; yoldan geçenlerin görebildiği, yoldan uzak olmadığı için görmemeleri söz konusu olmayan şehirler.

[862] "Bu güzergâhta gidip-gelmelerini takdir etmiştik." Söylendiğine göre; bu şehirlerden birinden sabahleyin yola çıkan bir yolcu öğlen vakti diğer şehre varıp orada istirahat edebilir, öğleden sonra yola çıkan akşam olduğunda bir diğer şehre varıp orada konaklardı. Bu şekilde Şam'a varıncaya kadar yolculuğunu sürdürür; açlık, susuzluk ve düşman endişesi taşımaz; yanında azık ve su taşıma ihtiyacı duymazdı.

[863] "Haydi burada seyrüsefer edin." Yani onlara "Seyrüsefer edin!" dedik. Aslında söyleme söz konusu olmadığı halde seyrüsefer etmelerine imkân hazırlanıp şartlar elverişli hale getirilmiş olduğu için, kendilerine seyrüsefer etmeleri emredilmiş ve buna izin verilmiş gibi [bir üslup takip edilmiştir.]

[864] **Şayet** "Gece-gündüz" ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade, "Orada dilerseniz gece, dilerseniz gündüz yolculuk yapabilirsiniz; çünkü oradaki güvenlik bir vakitten diğerine değişmez."

---

1 Arap dilinde *cezâ*, "yapılan işin karşılığını vermek" demektir; iş kötü ise "cezalandırma", iyi ise "ödüllendirme" anlamına gelir. / ed.

وليس لقائل أن يقول: لم قيل "وهل يجازى إلّا الكفور" على اختصاص الكفور بالجزاء، والجزاء عام للكافر والمؤمن، لأنه لم يرد الجزاء العام، وإنما أراد الخاص وهو العقاب، بل لا يجوز أن يراد العموم، وليس بموضعه. ألا ترى أنك لو قلت: "جزيناهم بما كفروا، وهل يجازى إلّا الكافر والمؤمن؟" لم يصحّ ولم يسد كلامًا، ٥ فتبين أن ما يتخيل من السؤال مضمحل، وأن الصحيح الذي لا يجوز غيره ما جاء عليه كلام الله الذي لا يأتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه.

١٨-﴿وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا قُرًى ظَاهِرَةً وَقَدَّرْنَا فِيهَا السَّيْرَ سِيرُوا فِيهَا لَيَالِيَ وَأَيَّامًا آمِنِينَ﴾

[٨٦١] {الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا} وهي قرى الشام {قُرًى ظَاهِرَةً} متواصلة؛ يرى ١٠ بعضها من بعض لتقاربها، فهي ظاهرة لأعين الناظرين. أو راكبة متن الطريق، ظاهرة للسابلة؛ لم تبعد عن مسالكهم حتى تخفى عليهم.

[٨٦٢] {وَقَدَّرْنَا فِيهَا السَّيْرَ} قيل: كان الغادي منهم يقيل في قرية، والرائح يبيت في قرية إلى أن يبلغ الشام لا يخاف جوعًا ولا عطشًا ولا عدوًّا، ولا يحتاج إلى حمل زاد ولا ماء.

١٥ [٨٦٣] {سِيرُوا فِيهَا} وقلنا لهم: سيروا؛ ولا قول ثم، ولكنهم لما مكنوا من السير وسويت لهم أسبابه كأنهم أمروا بذلك وأذن لهم فيه.

[٨٦٤] فإن قلت: ما معنى قوله {لَيَالِيَ وَأَيَّامًا} قلت: معناه سيروا فيها إن شئتم بالليل وإن شئتم بالنهار، فإن الأمن فيها لا يختلف باختلاف الأوقات.

Veya "Orada yolculuk süreniz günler, geceler boyunca sürecek şekilde uzun bir süre devam etse dahi güvenlik içinde, korkusuzca seyrüsefer edin." Yahut "Orada ömrünüz boyunca, geceler ve gündüzler sürecek şekilde yolculuk yapabilirsiniz; zira orada hiçbir zaman güvenlik dışında bir şeyle karşılaşmazsınız."

19. Fakat onlar (nankörlük ve tenbellik ederek); "Ya Rabbi! Şu seferlerimizin arasını aç!" dediler ve kendilerine zulmettiler... Biz de onları ağızdan ağza dolaşan birer masala çevirdik ve darmadağın ettik. Gerçekten sabreden ve gerektiği gibi şükreden herkes için, elbette bunda âyetler vardır.

[865] İfade, "Ey Rabbimiz!" şeklinde dua formunda ربَّنا بَاعِدْ بين أسفارنا ve بعِّد [bir bir uzaklaştır] diye de okunmuştur. Kendilerine bahşedilen nimetlerle şımarmışlar; içinde bulundukları nimetlerden ötürü bozulmuşlar, konfordan usanmışlardı. [Yani rahat batmıştı!] Sonunda, İsrailoğullarının bıldırcın ve kudret helvası yerine soğan, sarımsak istemesi gibi, sıkıntı ve yorgunluk istediler! "Bahçelerimizin olgunlaşıp toplama süresi ne kadar uzun olursa onları o kadar özleriz!" demiş; Allah'ın Şam'la aralarına çöller koymasını, bineklerine binip yanlarına azık alarak yolculuk etmeyi temenni etmişlerdi. Bunun üzerine, Allah da dileklerini yerine getirdi!..

[866] Âyet ayrıca nida ile ve fiil -kendisiyle merfû' olan- *beyn* kelimesine isnad edilerek, *rabbenâ be'ude beynu esfârinâ* (Ya Rabbi! Seferlerimizin arası açılmış!") ve [*rabbenâ*] *bu''ide beynu esfârinâ* ([Ya Rabbi!] Seferlerimizin arası ne çok açılmış!") şeklinde de okunmuştur. Tıpkı *sîra fersahâni* [İki fersah gidildi.] dendiği gibi. Keza, *bû'ide beyne esfârinâ* şeklinde de okunmuştur. Yine, ربنا mübteda olmak üzere merfû' olarak *rabbunâ bâ'ade beyne esfârinâ* (Rabbimiz, seferlerimizin arasını açmış!") ve *...beyne seferinâ* (yolculuk mesafemizi...) ve *ba''ade...* (... ne çok uzatmış) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda mâna, öncekinden farklı olur; insanların içinde bulundukları nimet ve rahattan dolayı Rablerine karşı nazlanmak ve O'nu üzmek istercesine, yolculukları kısa ve yakın olmasına rağmen uzunmuş gibi telakki etmeleri anlamında.

[867] "Birer masal." Onları insanların bahsettiği, hallerine hayret ederek, darb-ı mesel edindikleri bir şekilde darmadağın ettik. Araplar *zehebû eydî sebe'* [Sebe'nin kolları darmadağın oldu!] ve *teferrekū eyadî sebe'* [Oraya buraya dağıldılar.] derler. Nitekim Küseyyir [v. 105/703];

Ey Azze! Sebe'nın kolları gibi darmadağın oldum senden sonra.
Artık gözüme güzel görünen bir şey kalmadı!

أو سيروا فيها آمنين لا تخافون وإن تطاولت مدة سفركم وامتدت أيامًا ولیالي. أو سيروا فيها لياليكم وأيامكم مدة أعماركم، فإنكم في كل حين وزمان لا تلقون فيها إلا الأمن.

١٩-﴿فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ اَسْفَارِنَا وَظَلَمُوا اَنْفُسَهُمْ فَجَعَلْنَاهُمْ اَحَادِيثَ وَمَزَّقْنَاهُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ﴾ ٥

[٨٦٥] وقرئ «ربنا باعد بين أسفارنا» و«بعِّد»، ويا ربنا، على الدعاء. بطروا النعمة، وبشموا من طيب العيش، وملوا العافية، فطلبوا الكد والتعب كما طلب بنو إسرائيل البصل والثوم مكان المنّ والسلوى، وقالوا: لو كان جنى جناننا أبعد كان أجدر أن نشتهيه، وتمنوا أن يجعل الله بينهم وبين الشام مفاوز ليركبوا الرواحل فيها ويتزودوا الأزواد، فجعل الله لهم الإجابة. ١٠

[٨٦٦] وقرئ «ربَّنا بعُد بينُ أسفارنا» و«بُعِّد بينُ أسفارنا» على النداء، وإسناد الفعل إلى بين ورفعه به، كما تقول: سير فرسخان؛ و«بوعد بين أسفارنا». وقرئ «ربُّنا باعَد بين أسفارنا» و«بين سفرنا» و«بعَّد»، برفع ربنا على الابتداء، والمعنى خلاف الأوّل؛ وهو استبعاد مسايرهم على قصرها ودنوّها لفرط تنعمهم وترفههم، كأنهم كانوا يتشاجون على ربهم ويتحازنون عليه. ١٥

[٨٦٧] {اَحَادِيثَ} يتحدّث الناس بهم، ويتعجبون من أحوالهم، وفرقناهم تفريقًا اتخذه الناس مثلًا مضروبًا، يقولون: ذهبوا أيدي سبأ، وتفرقوا أيادي سبأ. قال كثيّر:

أَيَادِي سَبَا يَا عَزَّ مَا كُنْتُ بَعْدَكُمْ ۞ فَلَمْ يَحْلُ بَالْعَيْنَيْنِ بَعْدَكِ مَنْظَر

demiştir. Bu olaydan sonra Gassan kabilesi Şam'a, Enmar Yesrib'e, Cüzam Tihame'ye, Ezd de Umman'a göç etmişlerdir.

[868] Masiyetlere[1] "gerçekten sabreden," nimetlere "gerektiği gibi şükreden."

20. Gerçek şu ki; İblis, onlar hakkındaki kanaatinde doğru çıkmış; -bir grup, yani müminler hariç- ona uymuşlardı.

21. Oysa onun kendileri üzerinde hiçbir hâkimiyeti yoktu. Sırf, Âhirete iman edenlerle ondan yana şüphede olanları belirleyelim diye... Senin Rabbin her şey üzerinde bekçidir (Hafîz).

[869] صدق عليهم إبليس ظنه ifadesi صدق şeddeli ve şeddesiz olarak, [i] إبليس merfû' ve ظنه mansūb olarak okunmuştur. Şeddeli okuma *hakkaka 'aleyhim zannehû* (onlar hakkındaki kanaatini geçekleştirdi) veya *vecedehû sādikan* (onu doğru buldu); şeddesiz okuma ise *sadeka fi zannihî* (kanaatinde doğru çıktı) veya *fe'altehu cehdeke* (elinden geleni yaptın) demek gibi *sadeka yezunnu zannen* (o zanda bulunurken doğru oldu) anlamındadır. [ii] إبليس mansūb ve ظن merfû' olarak da okunmuştur. Bu durumda صدق kelimesi şeddeli olursa *vecedehû zannuhû sādikan* (zannı onu doğru buldu), şeddesiz olursa da *sadekake zannuke* (zannın sana doğru etti) demen gibi, *kāle le-hû zannuhu's-sıdka hîne hayyelehû iğvâehum* (onları azdırmayı aklına getirdiği zaman zannı ona doğru söylemişti) anlamındadır. [iii] İfade "İblis'in onlar hakkındaki zannı doğru çıktı." anlamında olmak üzere, صدق şeddesiz, إبليس ve ظن ise merfû' olarak da okunmuştur. [iv] Her iki kelime de merfû' ve صدق şeddeli okunursa, bu durumda صدَّق'da mubalağa edilmiş olur. Şair [Ebü'l-gûl et-Tahrî'n]in dediği gibi:

> Haklarındaki kanaatlerimin beni hiç yanıltmadığı
> [süvarilere feda olsun canım ve malım-mülküm!]

[870] Mâna şöyledir: İblis Hazret-i Âdem'in kararsızlığını ve vesvesesine kulak verdiğini görünce, "Bunun soyundan gelecek olanlar kendisinden daha zayıf olurlar!" diye düşündü ve kendisine tâbi olacakları kanaatine vararak; "Bunları mutlaka yoldan çıkartırım!" [Nisa 4/119] ve "Bunları kesin azdırırım!" [Sād 38/82] dedi. İblis'in bu kanaate, Allah Teâlâ meleklere "dünyada fesat çıkaracak bir varlık yaratacağını" [Bakara 2/30] bildirdiği zaman vardığı da söylenmiştir.

[871] عليهم ve اتبعوه'daki zamir ya Sebe'lilere veya Âdem oğluna aittir. Âyette "bir grup hariç" denilmek suretiyle müminlerin az olacaklarının ifade edilmesi onların kâfirlere oranla az olmaları sebebiyledir. [İblis'ten naklen] "Pek azı müstesna, onun neslini tamamen avucumun içine alacağım!" [İsra 17/62] ve "Onların çoğunu minnettar bulamayacaksın!" [A'râf 7/17] âyetlerindeki gibi.

1 Masiyete sabretmek, yani nefse hoş gelen günahları işlememekte dirençli olmak. / ed.

لحق غسان بالشام، وأنمار بيثرب، وجذام بتهامة، والأزد بعمان.

[٨٦٨] {صَبَّارٍ} عن المعاصي {شَكُورٍ} للنعم.

٢٠-﴿وَلَقَدْ صَدَّقَ عَلَيْهِمْ اِبْلِيسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ اِلَّا فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

٢١-﴿وَمَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِمْ مِنْ سُلْطَانٍ اِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يُؤْمِنُ بِالْاٰخِرَةِ مِمَّنْ هُوَ مِنْهَا فِي شَكٍّ وَرَبُّكَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ حَفِيظٌ﴾

[٨٦٩] قرئ «صدق» بالتشديد والتخفيف، ورفع إبليس ونصب الظن؛ فمن شدّد فعلى: حقق عليهم ظنه، أو وجده صادقًا؛ ومن خفف فعلى: صدّق في ظنه، أو صدّق يظن ظنًا، نحو فعلتَه جهدَك؛ وبنصب إبليس ورفع الظنّ؛ فمن شدّد فعلى: وجد ظنه صادقًا؛ ومن حفف فعلى: قال له ظنه الصدق حين خيله إغواءهم. يقولون: صدقك ظنك. وبالتخفيف ورفعهما على: صدق عليهم ظن إبليس. ولو قرئ بالتشديد مع رفعهما لكان على المبالغة في صدّق، كقوله:

[فدتْ نفسي وما ملكتْ يميني فوارسَ] صدَّقتْ فيهم ظنوني

[٨٧٠] ومعناه: أنه حين وجد آدم ضعيف العزم قد أصغى إلى وسوسته قال: إنّ ذرّيته أضعف عزمًا منه، فظنّ بهم اتباعه وقال {لَأُضِلَّنَّهُمْ} [النساء: ١١٩] {لَأُغْوِيَنَّهُمْ} [ص: ٨٢]. وقيل: ظنّ ذلك عند إخبار الله تعالى الملائكة أنه يجعل فيها من يفسد فيها.

[٨٧١] والضمير في {عَلَيْهِمْ} و{اتَّبَعُوهُ} إما لأهل سبأ، أو لبني آدم. وقلل المؤمنين بقوله {اِلَّا فَرِيقًا}، لأنهم قليل بالإضافة إلى الكفار، كما قال: {لَاَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُٓ اِلَّا قَلِيلًا} [الإسراء: ٦٢]، {وَلَا تَجِدُ اَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ} [الأعراف: ١٧].

[872] "Oysa onun onlar üzerinde [bir otoritesi] yoktur;" yani onlara karşı kendisine verilen vesvese ve yoldan çıkarma işi, tamamen doğru bir maksat ve açık bir hikmetten dolayıdır ki, o da âhirete iman eden ile o hususta şüphesi olanın birbirinden tefrik edilmesidir. Musallat kılma, "bilme" amacına bağlanmış; ancak bilmenin taalluk ettiği şey[1] murat edilmiştir. [لنعلم ifadesi] *li-yu'leme* (öğrenilsin diye) şeklinde meçhul olarak da okunmuştur.[2] حفيظ kelimesi *muhâfizun 'aleyh* (üzerinde bekçi) anlamındadır. Zira *fe'îl* ve *müfâ'il* [kalıpları] kardeştir.

22. De ki: Allah'tan başka tanrı olduğunu iddia ettiğiniz şeyleri çağırı(p onlara dua edi)n! (Göreceksiniz ki) bunların; göklerde ve yerde zerre kadar bir şeyleri yoktur, bu ikisin(in plânlanmasında, yaratılmasında ve yönetilmesin)de herhangi bir ortaklıkları yoktur. O'nun bunlardan herhangi bir destekçisi olmamıştır.

[873] Kavminin müşriklerine "de ki: [...] çağırı(p onlara dua edi)n!" Allah'a dua ettiğiniz gibi O'nun ismini verip O'ndan başka kendilerine ibadet ettiğiniz put ve melekleri çağırıp dua edin ve başınıza gelen sıkıntılı hallerde Allah'a sığındığınız gibi onlara sığının; Allah'ın dualarınıza cevap vermesini ve size rahmetiyle muamele etmesini beklediğiniz gibi, onların da duanıza karşılık vermesini ve size merhamet etmesini bekleyin! Allah Teâlâ sonra müşriklere şöyle buyurarak devam etti: "Onların" göklerde ve yerde olan hayır, şer, fayda ve zarardan "zerre kadar bir şeyleri yoktur", onların bu iki tür şeyde yaratma ve sahip olma anlamında hiçbir ortaklıkları mevcut değildir. "Ben onları ne göklerin ve yerin yaratılışına ne de kendi yaratılışlarına şahit tutmuşumdur." [Kehf 18/51] âyetinde de ifade edildiği gibi. O'nun onlardan yarattıklarını yönetme hususunda O'na yardım eden hiçbir yardımcısı yoktur; yani onlar bu denli âciz ve Rablıktan uzak olmalarına rağmen, Allah'a dua edildiği gibi kendilerine dua edilmesi ve O'ndan ümit edildiği gibi onlardan da edilmesi nasıl söz konusu olabilir!?

[874] **Şayet** "زعم'nin mef'ûlleri nerede?" **dersen şöyle derim:** Bu kelimenin iki mef'ûlünden biri ism-i mevsûle râci olan mahzuf zamirdir. İkinci mef'ûl ise ya من دون الله veya لا يملكون'dir ya da mahzuftur. Birincisi olamaz; çünkü هم من دون الله doğru bir cümle olmaz. İkincisi de olamaz;

1 Yani kimin mümin kimin kâfir olduğu belli olup, sonunda her ikisine de hak ettiği karşılığın verilmesi. / ed.

2 Allah Teâlâ'ya sonradan hâsıl olan bir bilginin / öğrenmenin isnat edildiği bu tür ifadelerin tefsiri için bkz. Murat Sülün, *Kur'ân Ne Diyor Biz Ne Anlıyoruz?* İstanbul, 2015, s. 405-427. / ed.

[٨٧٢] {وَمَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِمْ} من تسليط واستيلاء بالوسوسة والاستغواء إلّا لغرض صحيح وحكمة بينة، وذلك أن يتميز المؤمن بالآخرة من الشاك فيها. وعلل التسليط بالعلم والمراد ما تعلق به العلم. وقرئ «ليعلم»، على البناء للمفعول. {حَفِيظٌ} محافظ عليه، وفعيل ومفاعل متآخيان.

٢٢-﴿قُلِ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللهِ لَا يَمْلِكُونَ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ فِي السَّمٰوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَمَا لَهُمْ فِيهِمَا مِنْ شِرْكٍ وَمَا لَهُ مِنْهُمْ مِنْ ظَهِيرٍ﴾

[٨٧٣] {قُلِ} لمشركي قومك {ادْعُوا الَّذِينَ} عبدتموهم من دون الله من الأصنام والملائكة، وسميتموهم باسمه كما تدعون الله والتجِئوا إليهم فيما يعروكم كما تلتجئون إليه، وانتظروا استجابتهم لدعائكم ورحمتهم كما تنتظرون وأن يستجيب لكم ويرحمكم. ثم أجاب عنهم بقوله {لَا يَمْلِكُونَ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ} من خير أو شرّ، أو نفع أو ضرّ {فِي السَّمٰوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَمَا لَهُمْ} في هذين الجنسين من شركة في الخلق ولا في الملك، كقوله تعالى {مَّا أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ} [الكهف: ٥١]. وماله منهم من عوين يعينه على تدبير خلقه. يريد: أنهم على هذه الصفة من العجز والبعد عن أحوال الربوبية، فكيف يصحّ أن يُدْعوا كما يدعى ويُرجوا كما يرجى!؟

[٨٧٤] فإن قلت: أين مفعولا زعم؟ قلت: أحدهما الضمير المحذوف الراجع منه إلى الموصول. وأمّا الثاني فلا يخلو إمّا أن يكون {مِنْ دُونِ اللهِ} أو {لَا يَمْلِكُونَ}، أو محذوفًا؛ فلا يصحّ الأول، لأنّ قولك: هم من دون الله، لا يلتئم كلامًا، ولا الثاني،

çünkü onlar öyle[1] iddia etmiyorlardı. Dolayısıyla, kendi aleyhlerine delil mahiyetindeki ve söylemeleri halinde hakikati ve tevhidi söylemiş olacakları bir ifadesi söylemiş olmaları söz konusu olamaz. O halde, ikinci mef'ûl *ze'amtümûhum âliheten min dûnillâh* (Allah'tan başka ilâh diye iddia ettiğiniz) şeklinde takdir edilen mahzuf bir kelimedir. İbarede أهذا الذى بَعَثَ اللهُ رَسُولًا [Allah'ın peygamber gönderdiği bu muymuş!?" [Furkān 25/41] âyetinde olduğu gibi, ism-i mevsūl ile sılanın arasının uzun olması sebebiyle gerekli hale gelen ism-i mevsūle râci zamir[2] hazfedilmiştir. Ardından, *âliheten* de hazfedilmiştir; çünkü bu kelime من دون الله sıfatıyla mevsūftur ve anlaşılabilir bir durumsa, mevsūfun hazfedilip sıfatın onun yerine geçirilmesi mümkündür. Dolayısıyla, *ze'ame*nin iki mef'ûlü de farklı iki sebepten dolayı hazfedilmiştir.

23. O'nun katında şefaat kâr etmez; sadece O'nun izin verdiklerine... Nihayet, kalplerindeki korku giderilince (şefaat umanlar, kendilerinden şefaat umdukları kişilere); "Rabbiniz ne buyurdu?" derler; onlar da "Hak neyse onu" derler. O'dur çünkü yüce, büyük (Aliyy, Kebîr).

[875] [إلا لمن أذن له] *el-Keramu li-zeydin* (Cömertlik Zeyd'e aittir.) dediğin gibi, *eş-şefâ'atü li-zeydin* (şefaat yetkisi Zeyd'e aittir) dersin ki "şefaat eden" anlamındadır. Yine, *el-kıyâmu li-zeydin* [Zeyd için ayağa kalkılır.] dediğin gibi, *eş-şefâ'atu li-zeydin* de dersin ki "şefâat edilen" anlamındadır. Dolayısıyla, وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ ifadesi her iki anlama da geliyor olabilir; yani [i] şefaat ancak *şefaat etmesine* izni verilenler hakkında söz konusudur [ii] veya şefaat ancak *şefaat edilmesine* izin verilenlere fayda sağlayabilir.[3] Yahut Lâm *üzine li-zeydin li-'amrin* [Zeyd'e Amr için izin verildi.] sözündeki ikinci Lâm olup "onun için" anlamındadır. ["sadece O'nun izin verdiklerine..." derken] adeta; "sadece şefaatçının şefaat etmesine izin verilen kişilere…" buyrulmuştur. Bu, ince bir bakıştır ve doğru olan da budur.

[876] Böylece, "Bunlar bizim Allah katındaki şefaatçilerimizdir!" [Yunus 10/18] şeklindeki iddiaları yalanlanmış olmaktadır.

[877] **Şayet** "Nihayet kalplerindeki korku giderilince' ifadesi ne ile alâkalı ve 'nihayet' kelimesi neyi sınırlamaktadır?" **dersen şöyle derim:** İfade, bu sözden anlaşılan şeyle yani gerek şefaat umanlar gerekse şefaat edecek olanlar cihetinden 'izin'e dönük bir bekleyiş, beklenti, mühlet ve endişe ile alâkalıdır: Acaba, kendileri *için* izin verilecek midir verilmeyecek midir? Ayrıca ["nihayet" derken],

1 Yani ilahlaştırdıkları şeylerin zerre kadar bir güce sahip olmadığını [لا يملكون]. / ed.

2 Yani بعثه الله'daki hazfedildiği gibi زعمتموهم'daki de… / ed.

3 Şefaat yetkisi ancak Allah Teâlâ'dan *ahit* almış [Meryem 19/87], konuşmasından Allah'ın razı olacağı [TāHâ 20/109], doğruyu söyleyecek [Nebe' 78/38] yani kesin bilgiyle gerçeğe şahitlik edecek [Zuhruf 43/86] olanlara verecektir. Ve sadece; İlahî haşyetle son derece dikkatli yaşayan" [Enbiyâ 21/28], Allah'ın "razı olduğu [Necm 53/26]kimselere şefaat edilebilecektir. / ed.

لأنهم ما كانوا يزعمون ذلك، فكيف يتكلمون بما هو حجة عليهم؛ وبما لو قالوه قالوا ما هو حق وتوحيد. فبقي أن يكون محذوفًا تقديره: زعمتموهم آلهة من دون الله، فحذف الراجع إلى الموصول كما حذف في قوله {اَهٰذَا الَّذِي بَعَثَ اللّٰهُ رَسُولًا} [الفرقان: ٤١] استخفافًا، لطول الموصول لصلته؛ وحذف آلهة لأنه موصوف صفتُه {مِنْ دُونِ اللّٰهِ} والموصوف يجوز حذفه وإقامة الصفة مقامه إذا كان مفهومًا. فإذًا مفعولا زعم محذوفان جميعًا بسببين مختلفين.

٢٣-﴿وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهٓ اِلَّا لِمَنْ اَذِنَ لَهُ حَتّٰٓى اِذَا فُزِّعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقَّ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ﴾

[٨٧٥] تقول: الشفاعة لزيد، على معنى أنه الشافع، كما تقول: الكرم لزيد. وعلى معنى أنه المشفوع له، كما تقول: القيام لزيد، فاحتمل قوله {وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهٓ اِلَّا لِمَنْ اَذِنَ لَهُ} أن يكون على أحد هذين الوجهين؛ أي لا تنفع الشفاعة إلّا كائنة لمن أذن له من الشافعين ومطلقة له، أو لا تنفع الشفاعة إلّا كائنة لمن أذن له، أي لشفيعه. أو هي اللام الثانية في قولك: أذن لزيد لعمرو، أي لأجله، كأنه قيل: إلّا لمن وقع الأذن للشفيع لأجله، وهذا وجه لطيف وهو الوجه.

[٨٧٦] وهذا تكذيب لقولهم: {هٰٓؤُلَٓاءِ شُفَعَٓاؤُنَا عِنْدَ اللّٰهِ} [يونس: ١٨].

[٨٧٧] فإن قلت: بما اتصل قوله {حَتّٰٓى اِذَا فُزِّعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ}، ولأي شيء وقعت حتى غاية؟ قلت: بما فهم من هذا الكلام من أنّ ثم انتظارًا للإذن وتوقعًا وتمهلًا وفزعًا من الراجين للشفاعة والشفعاء، هل يؤذن لهم أو لا يؤذن، وأنه

iznin ancak uzun bir vakitten ve beklemeden sonra verileceği bildirilmektedir. Nitekim "Göklerin, yerin ve ikisi arasında ne varsa hepsinin Rabbinin... Rahman'ın ('vergisi olarak) ki, Ruh'un ve meleklerin, (huzurunda) saf durdukları gün; hiç kimse O'na hitap edemez; Rahman'ın izin verdiği; doğruyu söyleyenler hariç konuşamazlar..." [Nebe' 78/37-38] âyetleri de buna delâlet etmektedir. Adeta "bir süre endişe içinde bekleyip dururlar" denmektedir. "Nihayet kalplerindeki korku giderilince," yani şefaat edecek ve edilecek olanların kalplerindeki korku Allah'ın o konuda izin verdiğine dönük açıklaması ile giderilince harekete geçerler ve birbirlerine; "Rabbiniz ne dedi?" diye sorarlar; Rabbimiz "hakkı" yani, hak olan ifadesi "söyledi, derler" ki bu söz, razı olduğu kimseler için verdiği şefaat iznidir. İbn Abbas Hazret-i Peygamber'in "Şefaat etmesine izin verilen kimseye izin verilince, o şefaat onun içindeki korkuyu giderir." buyurduğunu rivayet etmiştir.

[878] أذن له ifadesi "Allah'ın izin verdiği" anlamında *ezine le-hû* şeklinde okunduğu gibi, "kendisi için izin verilen" anlamında *üzine le-hû* şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî [v. 110/728], فُزِّعَ ile aynı mânada olmak üzere *fuzi'a* şeklinde şeddesiz okumuştur. *Fezza'a* şeklinde ma'lûm olarak da okunmuştur; bu durumda fâ'il sadece Allah'tır. *Furriğa* da okunmuştur; "kalplerindeki korku onlardan alınıp yok edilince" demek olup, Arapların içinde hiçbir şey kalmadığı zaman kullandıkları *fereğa'z-zâdu* (azık [çıkını] boşaldı) ifadesinden gelmektedir. Sonra korkudan söz etmekten vazgeçilmiş ve fiil câr ve mecrûra isnat edilmiştir. Ne verildiği bilindiği zaman [ilgili kelimeyi hazfederek] *düfi'a ilâ zeydin* [Zeyd'e verildi] demen gibi. Bazen [*furiğa* şeklinde] şeddesiz de okunur ki, "kalpten korku gitti" anlamındaki *ferağa'r-vecelu 'anhâ* ifadesinden gelmektedir. Sonra fâ'il hazfedilmiş ve fiil câr ve mecrûra isnat edilmiştir. Ayrıca, "onların kalplerinden uzaklaştırıldı" anlamında *ufrunkı'a 'an kulûbihim* şeklinde de okunmuştur. Rivayete göre, bir keresinde Ebu 'Alkame kendinden geçmiş ve insanlar başına üşüşmüşler; ayılıp da onları görünce "Sizin neyiniz var ki, böyle cin çarpmış birinin etrafında toplandığınız gibi başımda toplanmışsınız?! Gidin başımdan!"[1] demiştir. افرنقاع bir Ayın ziyadesiyle *mufâraka*-nın harflerinden oluşmaktadır. Tıpkı *ıkmetarra* (toplandı) bir Râ ziyadesiyle, (bağlama anlamındaki) قمط'nın harflerinden oluştuğu gibi.

[879] الحقَّ kelimesi, *makūluhu'l-hakku* (söylediği hakkın ta kendisidir) anlamında merfû' olarak da okunmuştur.

---

1 Ebu 'Alkame en-Nümeyrî. İnsanların pek bilmediği garip - nadir kelimeler kullanmasıyla meşhur Gramerci. Örneği: *Mâ le-kum teke'ke'tum 'aleyye teke'kuekum 'alâ zî-cinnetin ifrankı'û 'annî!* / ed.

لا يطلق الإذن إلّا بعد مليّ من الزمان، وطول من التربص. ومثل هذه الحال دلّ عليه قوله عزّ وجلّ {رَبِّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الرَّحْمٰنِ لَا يَمْلِكُونَ مِنْهُ خِطَابًا يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلٰٓئِكَةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ اِلَّا مَنْ اَذِنَ لَهُ الرَّحْمٰنُ وَقَالَ صَوَابًا} [النبأ: ٣٧- ٣٨]. كأنه قيل: يتربصون ويتوقفون كليًا فزعين وهلين {حَتّٰى اِذَا فُزِّعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ}، أي كشف الفزع عن قلوب الشافعين والمشفوع لهم بكلمة يتكلم بها رب العزّة في إطلاق الإذن: تباشروا بذلك وسأل بضعهم بعضًا {مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا}: قال: {الْحَقَّ} أي القول الحق، وهو الإذن بالشفاعة لمن ارتضى. وعن ابن عباس رضي الله عنهما عن النبي ﷺ: فإذا أذن لمن أذن أن يشفع فزعته الشفاعة.

[٨٧٨] وقرئ «أَذن له»، أي أذن له الله، و«أُذن له»، على البناء للمفعول. وقرأ الحسن «فزع» مخففًا، بمعنى فزّع. وقرئ «فَزّع»، على البناء للفاعل، وهو الله وحده، و«فرغ»، أي نفى الوجل عنها وأفنى، من قولهم: فرغ الزاد، إذا لم يبق منه شيء. ثم ترك ذكر الوجل وأسند إلى الجار والمجرور، كما تقول: دفع إلى زيد، إذا علم ما المدفوع. وقد تخفف، وأصله: فرغ الوجل عنها، أي انتفى عنها وفني. ثم حذف الفاعل وأسند إلى الجار والمجرور. وقرئ «افرنقع عن قلوبهم»، بمعنى: انكشف عنها. وعن أبي علقمة أنه هاج به المرار فالتف عليه الناس، فلما أفاق قال: ما لكم تكأكأتم عليَّ تكأكأكم على ذي جنة، افرنقعوا عني! والكلمة مركبة من حروف المفارقة مع زيادة العين، كما ركب اقمطر من حروف القمط، مع زيادة الراء.

[٨٧٩] وقرئ «الحق» بالرفع، أي مقوله الحق.

[880] "O'dur çünkü yüce, büyük!" Yani yücelik ve büyüklük sahibi!.. O gün; kendisinin izni olmadan ne bir meleğin ne de peygamberin konuşabileceği; şefaatin, ancak kendisinin razı olarak izin verdiklerine kâr edeceği…

24. "Göklerden ve yerden sizi rızıklandıran kim?" de... "Allah'tır." de... Bu durumda, biz mi yoksa siz mi; kim doğru yolda, kim dalâlette?!

[881] Allah Teâlâ Hazret-i Peygamber'e "sizi rızıklandıran" ifadesiyle önce müşriklere ikrar ettirmesini emretmiş, sonra "Sizi Allah rızıklandırıyor" diyerek onlar adına cevap vermesini buyurmuştur. Allah Teâlâ bu âyet-i kerime ile müşriklerin aslında kalpleriyle kendisinin varlığını kabul ettiklerini ancak kalplerindeki inat ve şirk takıntısının doğru olduğunu bildikleri halde hakkı söylemelerine mani olduğu için ve Allah'ın kendilerinin rızkını verdiğini itiraf etmeleri halinde kendilerine "Neden size rızık verene ibadet etmiyor da, rızık verme gücü olmayanı O'na tercih ediyorsunuz?!" deneceği için bunu söylemediklerine işaret etmektedir. Nitekim "De ki: Sizi gökten ve yerden kim nasiplendiriyor? Kulaklara ve gözlere kim hükmediyor? (…) İşleri kim plânlıyor?" buyurduktan sonra "*Allah* diyecekler..." diye ifade etmiş, en sonunda da "haktan sonra dalâletten başka ne vardır?" [Yûnus 10/31-32] buyurmuştur. Bütün bunlardan da onların bazen dilleriyle itiraf ettikleri, bazen de inatlarından ve kötü niyetlerinden, ilzam edilmiş olma endişesiyle ikrara yanaşmadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim "Göklerin ve yerin Rabbi kim?' de... 'Allah'tır' de. Yoksa kendilerine bile fayda ve zararı olmayan velîler mi edindiniz O'ndan başka?!' de." [Ra'd 13/16] âyeti de bu hususu ifade etmektedir. Allah Teâlâ, dille itirafı sağlamanın ötesine geçmese dahi ikrar etmelerini sağlama hususunda yetersiz kalmayacak deliller serdettikten sonra onlara; "Bu durumda, biz mi yoksa siz mi; kim doğru yolda, kim dalâlette!?" demesini elçisine emretmiştir; yani göklerde ve yerde rızıkları verenin bir tek Allah olduğunu yalnızca O'na ibadet ederek kabul edenlerle, bir kudret sahibi olmakla nitelenemeyen cansız varlıklara ibadet etmek suretiyle O'na şirk koşanlardan birisi mutlaka hidayet ve ya dalâletten biri üzeredir. Bu ise, taraftar olsun karşıt bulunsun, işiten insaflı herkesin onunla muhatap olan kişiye "adam sana karşı insaflı davrandı" diyeceği bir sözdür. Daha önce etkili bir ifadede bulunduktan sonra bu cümleye yer verilmesinde, iki gruptan birinin hidayet, diğerinin ise apaçık bir dalâlet üzere olduğuna sarih bir delil vardır; ancak tariz ve *tevriye* bir konuda mücadele eden kişiyi hedefine daha çabuk ulaştırır

[٨٨٠] {وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ} ذو العلو والكبرياء، ليس لملَك ولا نبيّ أن يتكلم ذلك اليوم إلّا بإذنه، وأن يشفع إلّا لمن ارتضى.

٢٤-﴿قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ قُلِ اللّٰهُ وَاِنَّٓا اَوْ اِيَّاكُمْ لَعَلٰى هُدًى اَوْ فٖي ضَلَالٍ مُبٖينٍ﴾

[٨٨١] أمره بأن يقررهم بقوله {مَنْ يَرْزُقُكُمْ}، ثم أمره بأن يتولى الإجابة والإقرار عنهم بقوله: يرزقكم الله. وذلك بالإشعار بأنهم مقرّون به بقلوبهم، إلّا أنهم ربما أبوا أن يتكلموا به؛ لأن الذي تمكن في صدورهم من العناد وحب الشرك قد ألجم أفواههم عن النطق بالحق مع علمهم بصحته، ولأنهم إن تفوّهوا بأن الله رازقهم لزمهم أن يقال لهم: فما لكم لا تعبدون من يرزقكم وتؤْثرون عليه من لا يقدر على الرزق؟! ألا ترى إلى قوله {قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ اَمَّنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ} -حتى قال- {فَسَيَقُولُونَ اللّٰهُ} -ثم قال- {فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ اِلَّا الضَّلَالُ} [يونس: ٣١-٣٢]؛ فكأنهم كانوا يقرّون بألسنتهم مرّة، ومرّة كانوا يتلعثمون عنادًا وضرارًا وحذارًا من إلزام الحجة. ونحوه قوله عزّ وجلّ {قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ قُلِ اللّٰهُ قُلْ اَفَاتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِهٖٓ اَوْلِيَٓاءَ لَا يَمْلِكُونَ لِاَنْفُسِهِمْ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا} [الرعد: ١٦]. وأمره أن يقول لهم بعد الإلزام والإلجام الذي إن لم يزد على إقرارهم بألسنتهم لم يتقاصر عنه {وَاِنَّٓا اَوْ اِيَّاكُمْ لَعَلٰى هُدًى اَوْ فٖي ضَلَالٍ مُبٖينٍ} ومعناه: وإنّ أحد الفريقين من الذين يوحدون الرازق من السَّمٰوَات والأرض بالعبادة ومن الذين يشركون به الجماد الذي لا يوصف بالقدرة، لعلى أحد الأمرين من الهدى والضلال. وهذا من الكلام المنصف الذي كل من سمعه من موال أو مناف قال لمن خوطب به: قد أنصفك صاحبك، وفي درجة بعد تقدّمه ما قدم من التقرير البليغ: دلالة غير خفية على من هو من الفريقين على الهدى ومن هو في الضلال المبين، ولكن التعريض والتورية أنضل بالمجادل إلى الغرض،

ve hasmını daha çok mağlup ettirir. Ayrıca yumuşak sözlerle hasmın gürültüsü azalır ve direnci zayıflar. Bu, insanın karşısındakine; "Allah ikimizden birinin doğru söylediğini ve diğerinin yalancı olduğunu biliyor!" demesi gibidir. Hassan b. Sabit'in [v. 60/680] şu beyti de bu türden bir üslup taşımaktadır:

Dengi olmadığın halde onu hiciv mi ediyorsun?!
Kötü olanınız iyi olanınıza feda olsun!

[882] **Şayet** "الحق ve ضلال kelimelerinde harf-i cerler neden farklı?" **dersen şöyle derim:** Çünkü hak *üzere* olan, bir tür cins atın üzerindedir ve onu istediği yana koşturmaktadır; dalâlet *içinde* olan ise karanlıklara dalmış, ona iyice bulaşmış da ne yana gideceğini bilmemektedir!

[883] Übeyy b. Ka'b *ve innâ ev iyyâkum immâ 'alâ huden ev fî dalâlin mubîn*[1] şeklinde okumuştur.

25. De ki: Bizim işlediğimiz suçlar (!) size, sizin işlediğiniz suçlar da bize sorulacak değil!

26. De ki: Rabbimiz nasılsa hepimizi bir araya getirip, sonra gerçeği ortaya koyarak aramızda hakemlik edecek! O'dur çünkü 'haklıyı-haksızı ortaya çıkaran' 'mutlak ilim sahibi' (Fettah, Alîm).

27. De ki: O'na ortak olarak iliştirdiklerinizi gösterin bana! Hâşa!.. Aksine, sadece Allah'tır 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm).

[884] Suçun konuşana, amelin ise muhataba isnat edildiği bu ifade, bir öncekinden daha tarafsız ve daha insaflıdır. *Suç*la her müminde mutlaka bulunan zelle ve küçük günahlar, *amel*le de inkâr ve büyük günahlar murat edilmiş olsa bile…

[885] "Allah'ın, aralarını *feth*etmesi" tabiri, gerçeği ortaya koyarak aralarında hakemlik etmesi demek olup, birini cennete, öbürünü cehenneme koyması demektir.

[886] **Şayet** "Allah onları görüp bildiği halde 'gösterin bana' demenin anlamı nedir?"[2] **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ bu ifadeyle kendisine ortak iliştirmenin ne kadar vahim bir hata olduğunu onlara göstermek ve kendisiyle herhangi bir şeyi kıyaslayıp ortak saymanın imkânsızlığını göstermek için kendi zatıyla putları nazarlarında kıyaslamak istemiştir. "Hâşa!" (كَلَّا) ifadesi, bir mukayesenin söz konusu olamayacağını belirttikten sonra, onları görüşlerinden menetme anlamına gelmektedir. İbrahim (a.s.)'ın kendilerine güçlü deliller getirdikten sonra "Öf! Sizden de bıktım, Allah'ı bırakıp taptıklarınızdan da!..." [Enbiyâ 21/67] demesi gibi.

1 "Biz veya siz; ya doğru yoldayız ya da dalâlette!.." / ed.

2 Müfessir soruyu, Allah'a göre kurgulamakta ise de, "Gösterin bana!" diyen, Allah değil Peygamber'dir; Allah bunu, resulüne söyletmektedir. / ed.

وأهجم به على الغلبة، مع قلة شغب الخصم وفلّ شوكته بالهوينا. ونحوه قول الرجل لصاحبه: علم الله الصادق مني ومنك، وإن أحدنا لكاذب. ومنه بيت حسان:

أَتَهْجُوهُ وَلَسْتَ لَهُ بِكُفْءٍ ۞ فَشَرُّكُمَا لِخَيْرِكُمَا الْفِدَاءُ

[٨٨٢] فإن قلت: كيف خولف بين حرفي الجرّ الداخلين على الحق والضلال؟

٥ قلت: لأن صاحب الحق كأنه مستعل على فرس جواد يركضه حيث شاء، والضال كأنه منغمس في ظلام مرتبك فيه لا يدري أن يتوجه.

[٨٨٣] وفي قراءة أبيّ «وإنا أو أياكم إما على هدى أو في ضلال مبين».

٢٥-﴿قُلْ لَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا اَجْرَمْنَا وَلَا نُسْـَٔلُ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾

٢٦-﴿قُلْ يَجْمَعُ بَيْنَنَا رَبُّنَا ثُمَّ يَفْتَحُ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَهُوَ الْفَتَّاحُ الْعَلِيمُ﴾

١٠ ٢٧-﴿قُلْ اَرُونِيَ الَّذِينَ اَلْحَقْتُمْ بِهٖ شُرَكَٓاءَ كَلَّا بَلْ هُوَ اللّٰهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[٨٨٤] هذا أدخل في الإنصاف، أبلغ فيه من الأوّل، حيث أسند الإجرام إلى المخاطِبين والعمل إلى المخاطَبين، وإن أراد بالإجرام الصغائر والزلات التي لا يخلو منها مؤمن، وبالعمل الكفر والمعاصي العظام.

[٨٨٥] وفتح الله بينهم وهو حكمه وفصله: أنه يدخل هؤلاء الجنة وأولئك النار.

١٥ [٨٨٦] فإن قلت: ما معنى قوله {أَرُونِيَ} وكان يراهم ويعرفهم؟ قلت: أراد بذلك أن يريهم الخطأ العظيم في إلحاق الشركاء بالله، وأن يقايس على أعينهم بينه وبين أصنامهم ليطلعهم على إحالة القياس إليه والإشراك به. و{كَلَّا} ردع لهم عن مذهبهم بعد ما كسده بإبطال المقايسة، كما قال إبراهيم عليه الصلاة والسلام: {أُفٍّ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ} [الأنبياء: ٦٧] بعد ما حجهم،

"Sadece Allah'tır mutlak izzet ve hikmet sahibi" buyurarak, kendisini tam olarak takdir edemeseler de, zatına karşı işledikleri bu son derece vahim hata hususunda onları uyarmış ve bir nevi "Allah'ın yanına iliştirdiğiniz ortaklar nerede, bu sıfatlar nerede!" demiştir. هو zamiri 'sadece Allah'a aittir. Veya "De ki: O Allah'tır, tektir." [İhlâs 112/1] âyetinde olduğu gibi şan zamiridir.

28. Biz seni bütün insanlara sadece müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik; fakat insanların çoğu bilmez

29. ve derler ki; "Doğru söylüyorsanız, ne zaman gerçekleşecekmiş bu tehdit?!"

30. De ki: Size öyle bir randevu günü verilmiştir ki, ondan ne geri kalabilirsiniz ne de öne geçebilirsiniz!

[887] "Bütün insanlara" yani tamamını içine alıp hepsini kapsayacak bir gönderişle… Zira onun peygamberliği tüm insanlığı kapsadığında, içlerinden başka birinin çıkmasına ihtiyaç bırakmayacaktır.[1] Zeccac [v. 311/923], ifadenin "Biz seni tebliğ ve uyarı noktasında bütün insanları kapsayacak şekilde gönderdik." anlamında olduğunu söylemiş ve [كافة kelimesini] ك muhatap zamirinden hal kabul etmiştir. Buna göre [كافة'deki] Tâ'nın hakkı, *râviyetün* (kıssacı) ve *allâmetün* kelimelerindeki Tâ gibi mübalağa için olmaktır. Bu kelimeyi mecrûr [ناس]'dan hal kabul edenler hata etmişlerdir; zira mecrûrun halinin kendinden önce gelmesi mecrûrun cârdan önce gelmesi kadar muhaldir. Hata ederek bunu yapıp, sonra bununla da yetinmeyerek Lâm'ın İlâ anlamında olduğunu iddia etme hatasına düşen nicelerini görürsün! Çünkü ikinci hatayı irtikâp etmeden birinciyi yapamamakta; iki hatayı birden yapmak zorunda kalmaktadır.

[888] Terkip; ميعادُ يومٍ (randevu günü), *mî'âdun yevmun* (randevu yani gün) ve *mî'âdun yevmen* (Randevu [derken] günü kastediyorum) şeklinde okunmuştur. *Mî'âd* mekân veya zaman olarak vaadin gerçekleşeceği çerçeve [zarf] olup, burada zaman zarfıdır. Bedel yaparak *mî'âdun yevmun* şeklinde okuyanın okuyuşu buna delildir. **Şayet** "ميعاد'ı يوم'e muzāf yapmanın veya *yevmen* diye mansūb okumanın izahı nedir?" **dersen şöyle derim:** Muzāf olarak okuma halinde, izāfet açıklama izāfetidir. *Sahku sevbin* [elbisenin eskimesi] ve *ba'îru saniyetin* [sulama devesi] demen gibi. Mansūb okuma ise, *le-küm mî'âdün a'nî yevmen* -veya *ürîdü yevmen*- *min sıfetihî keyte ve keyte* [Sizin için bir randevu var; yani şöyle şöyle özellikleri olan bir günü kast -veya murat- ediyorum.] şeklinde takdir edilen gizli bir fiil yoluyla günün vahametini göstermekten dolayıdır. Ayrıca, kelime aynı yaklaşımla[2] günün vahametini göstermek için merfû' da olabilir.

1 *Keffethum* ifadesiyle, كافة ile ilgili olarak aşağıda yapacağı açıklamaya zemin hazırlamaktadır. / ed.
2 هذا "Bu öyle bir gündür ki" anlamında… / ed.

وقد نبه على تفاحش غلطهم وإن لم يقدروا حق الله قدره بقوله: {هُوَ اللّٰهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ}. كأنه قال: أين الذين ألحقتم به شركاء من هذه الصفات. و{هُوَ} راجع إلى الله وحده، أو ضمير الشأن، كما في قوله تعالى {قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ} [الإخلاص: ١].

٥ ٢٨-﴿وَمَا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا كَآفَّةً لِلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾

٢٩-﴿وَيَقُولُونَ مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٣٠-﴿قُلْ لَكُمْ مِيعَادُ يَوْمٍ لَا تَسْتَأْخِرُونَ عَنْهُ سَاعَةً وَلَا تَسْتَقْدِمُونَ﴾

[٨٨٧] {اِلَّا كَآفَّةً لِلنَّاسِ} إلا إرسالة عامة لهم محيطة بهم؛ لأنها إذا شملتهم فقد كفتهم أن يخرج منها أحد منهم. وقال الزجاج: المعنى أرسلناك جامعًا للناس في ١٠ الإنذار والإبلاغ؛ فجعله حالًا من الكافز وحق التاء على هذا أن تكون للمبالغة، كتاء الراوية والعلّامة. ومن جعله حالًا من المجرور متقدمًا عليه فقد أخطأ؛ لأنّ تقدم حال المجرور عليه في الإحالة بمنزلة تقدم المجرور على الجار. وكم ترى ممن يرتكب هذا بالخطأ ثم لا يقنع به حتى يضمّ إليه أن يجعل اللام بمعنى إلى؛ لأنه لا يستوي له الخطأ الأوّل إلا الخطأ الثاني، فلا بدّ له من ارتكاب الخطأين.

١٥ [٨٨٨] قرئ «ميعادُ يومٍ»، و«ميعادٌ يومٌ»، و«ميعادٌ يومًا». والميعاد: ظرف الوعد من مكان أو زمان، وهو ههنا الزمان، والدليل عليه قراءة من قرأ «ميعادٌ يومٌ»، فأبدل منه اليوم. فإن قلت: فما تأويل من أضافه إلى يوم، أو نصب يومًا؟ قلت: أما الإضافة فإضافة تبيين، كما تقول: سحق ثوب، وبعير سانية. وأما نصب اليوم فعلى التعظيم بإضمار فعل تقديره: لكم ميعاد، أعني يومًا - أو أريد يومًا - من صفته كيت وكيت.

٢٠ ويجوز أن يكون الرفع على ”هذا“، أعني التعظيم.

[889] **Şayet** "Bu, onların sorularına[1] nasıl uygun bir cevap olabilmiş?" **dersen şöyle derim:** Onlar aslında sorularını onu inkâr ettikleri için sormuyorlardı; hakikati bulmak için değil, inatları yüzünden soruyorlardı. Bundan dolayı da cevap, sorunun inkâr ve inat saikiyle sorulmasına uygun olarak tehdit şeklinde ve *onları hiç beklemedikleri, öncesine veya sonrasına kaçmaları söz konusu olmayan bir günün beklediği* tarzında geldi.

31. Nankörce inkâr edenler; "Biz bu Kur'ân'a da, onun önündekilere (yani Terat vb.lerine) de asla iman etmeyeceğiz!" dediler... Sen bu zalimleri, yaka-paça Rablerinin huzuruna çıkarıldıklarında suçu birbirlerine atarken görseydin!.. O zaman, güçsüz görülenler, kendilerini büyük göstermiş olanlara; "Siz olmasaydınız biz kesin mümin olurduk!" derler.

[890] "Onun önündekiler" Kur'an'dan önce nâzil olmuş olan ilâhi kitaplardır. Rivayete göre, Mekkeli inkârcılar Ehl-i Kitab'a sormuşlar ve onların, Hazret-i Peygamber'in vasıflarını kitaplarında bulduklarını söylemesi üzerine öfkelenmişler ve daha önce nâzil olan bütün ilâhi kitaplara aynı şekilde muamele edip hepsini inkâr etmişlerdir. "Onun önündeki" tabirinin Kıyamet günü anlamında olduğu da ileri sürülmüştür. Buna göre mâna "Onlar Kur'an'ın Allah tarafından gönderildiğini de inkâr ettiler, Kur'an'ın delâlet ettiği *[dünyadaki her şeyin] karşılığını almak üzere tekrar diriltilmeyi* de inkâr ettiler!" şeklindedir.

[891] Sonra Allah onlara âhirette hallerinin nice olacağını bildirmek üzere resûlüne (s.a.) -veya muhataba- "Görseydin…" buyurmuştur. Yani "Âhirette, birbirlerini suçlayıp birbirlerine düştükleri zamanki hallerini görseydin hayretler içinde kalırdın." Demek ki cevap hazfedilmiş.

[892] "Güçsüz görülenler" tâbi olanlar, "kendilerini büyük göstermiş olanlar" ise reisler ve ileri gelenlerdir.

32. Kendilerini büyük göstermiş olanlar da güçsüz görülenlere; "O kılavuz size geldikten sonra sizi ondan biz mi vazgeçirdik?! Yoo?! Siz kendiniz suçlu idiniz!" derler.

33. Güçsüz görülenler de kendilerini büyük göstermiş olanlara; "Haydi oradan!.. Gece-gündüz (işiniz) tuzak kurmaktı!.. Bize Allah'ı nankörce inkâr etmemizi ve O'na birtakım denk varlıklar yakıştırmamızı emredip duruyordunuz!" derler... O azabı gördüklerinde, için için yanacaklardır! Bu sırada, nankörce inkâr edenlerin boyunlarına demir halkalar geçirmiş oluruz. Kendi yaptıklarından başkasının karşılığını mı alacaklardı?!

1 Yani 29. âyetteki "Doğru söylüyorsanız, ne zaman gerçekleşecekmiş bu tehdit?!" sorusu. / ed.

[٨٨٩] فإن قلت: كيف انطبق هذا جوابًا على سؤالهم؟ قلت: ما سألوا عن ذلك وهم منكرون له إلّا تعنتًا، ولا استرشادًا، فجاء الجواب على طريق التهديد مطابقًا لمجيء السؤال على سبيل الإنكار والتعنت، وأنهم مرصدون ليوم يفاجؤهم، فلا يستطيعون تأخرًا عنه ولا تقدّمًا عليه.

٥ ٣١-﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهٰذَا الْقُرْاٰنِ وَلَا بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلَوْ تَرٰٓى اِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ يَرْجِعُ بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ الْقَوْلَ يَقُولُ الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لَوْلَٓا اَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ﴾

[٨٩٠] {الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ} ما نزل قبل القرآن من كتب الله. يروى: أن كفار مكة سألوا أهل الكتاب فأخبروهم أنهم يجدون صفة رسول الله ﷺ في كتبهم، فأغضبهم ذلك وقرنوا إلى القرآن جميع ما تقدمه من كتب الله عزّ وجلّ في الكفر، فكفروا بها جميعًا. وقيل: {الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ} يوم القيامة، والمعنى: أنهم جحدوا أن يكون القرآن من الله تعالى، وأن يكون لما دلّ عليه من الإعادة للجزاء حقيقة. ١٠

[٨٩١] ثم أخبر عن عاقبة أمرهم ومآلهم في الآخرة فقال لرسوله عليه الصلاة والسلام - أو للمخاطب - {وَلَوْ تَرٰٓى} في الآخرة موقفهم وهم يتجاذبون أطراف المحادثة ويتراجعونها بينهم، لرأيت العجيب، فحذف الجواب. ١٥

[٨٩٢] والمستضعفون: هم الأتباع، والمستكبرون: هم الرؤوس والمقدّمون.

٣٢-﴿قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوٓا اَنَحْنُ صَدَدْنَاكُمْ عَنِ الْهُدٰى بَعْدَ اِذْ جَٓاءَكُمْ بَلْ كُنْتُمْ مُجْرِمِينَ﴾

٣٣-﴿ وَقَالَ الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا بَلْ مَكْرُ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ اِذْ تَأْمُرُونَنَٓا اَنْ نَكْفُرَ بِاللّٰهِ وَنَجْعَلَ لَهُٓ اَنْدَادًا وَاَسَرُّوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَاَوُا الْعَذَابَ وَجَعَلْنَا الْاَغْلَالَ فِٓي اَعْنَاقِ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ يُجْزَوْنَ اِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ ٢٠

[893] İsimden, yani نحن'dan önce inkâr [anlamındaki istifham edatı]na yer verilmiştir; çünkü maksat, onların iman etmesine mani olduklarını reddetmek ve kendiliklerinden, isteyerek iman etmediklerini ispat etmektir. Adeta şöyle derler: "Size geldikten" yani imana girmeye kesin karar verip onu ihtiyar etmeye samimi bir niyet ettikten "sonra, sizi biz mi zorladık; özgür iradenizle iman etmenize biz mi mani olduk?" Aksine, ona ulaşmayı siz kendiniz engellediniz; dalâleti hidayete kendiniz tercih ettiniz; akıl âmirine değil, şehvet âmirine itaat ederek günahkâr ve inkârcı oldunuz; ama biz dedik ve sizi yönlendirdik diye değil, kendi ihtiyarınızla!..

[894] **Şayet** "إذ ve إذا daima zarf oldukları halde, burada إذ neden muzāfun ileyh olarak vâki olmuş?" **dersen şöyle derim:** Başkasında hoş görülmeyen şey *zaman*da hoş görülmüş ve zaman إذ'e izāfe edilmiştir. Nitekim zaman zarfı *ci'tüke ba'de iz câe Zeydün* [Sana, Zeyd geldikten sonra geldim.], *hîne*izin [o zaman], *yevme*izin [o gün], *kâne zâlike evane'l-Haccâcu emîrun* [Bu, Haccac'ın emir olduğu zamanlardı.] ve *hîne harace Zeydün* [Zeyd çıktığı[1] zaman.] ifadelerinde cümleye muzāf edilmiştir.

[895] Kendilerini büyük göstermiş olanların; "Sizi ondan biz mi vazgeçirdik?" diyerek kendilerinin güçsüz görülenlerin inkârına sebep olduklarını inkâr edip de "Yoo!? Siz kendiniz suçlu idiniz!.." diyerek, onların kendi ihtiyar ve eylemleriyle inkâr ettiklerini söylemeleri üzerine, zayıf görülenler "Haydi oradan! Gece-gündüz (işiniz) tuzak kurmaktı!.." diyerek onlara karşı harekete geçer ve onların itirazlarını kendi itirazlarıyla bertaraf ederler. Adeta "Bu suç, bizim kendiliğimizden yaptığımız bir şey değil, aksine sizin gece gündüz, sürekli olarak bize karşı kurduğunuz tuzaklar, bizi şirke ve Allah'a ortak koşmaya teşvik etmeniz sonucu idi!.." derler. مكر الليل والنهار (gece - gündüz tuzağı) ifadesi "gecelerde ve gündüzlerde kurduğunuz tuzaklar" anlamındadır; zarf, mef'ûlün bih olarak kullanılıp *mekr* kendisine izāfe edilerek genişçe kullanılmıştır. Yahut mecazî bir isnâdla, [bizzat onlar değil de] onların gece ve gündüzleri 'tuzak kurmuş' olarak ifade edilmiştir. İfade, *bel mekru*n*i'l-leyl*e *ve'n-nehâr*a şeklinde, tenvinli ve zarfları mansūb okunduğu gibi, *mekerr*u*'l-leyl*i *ve'n-nehâr*i[2] ve *mekerr*a*'l-leyl*i *ve'n-nehâr*i şeklinde de okunmuştur; yani en ufak ara vermeden kesintisiz bir saptırma saldırısı yapıyordunuz! "Peki, [*Mekerr* kelimesinin] merfû' ve mansūb oluşunun izahı nedir?" **dersen**

1 Ya da "Zeyd b. Ali huruç (yani zalim idareye isyan) ettiği sırada." / ed.
2 *Mekr* değil de, *kerr* kökünden ism-i mekân olarak. / ed.

[٨٩٣] أولى الاسم، أعني {نَحْنُ} حرف الإنكار؛ لأنّ الغرض إنكار أن يكونوا هم الصادّين لهم عن الإيمان، وإثبات أنهم هم الذين صدّوا بأنفسهم عنه، وأنهم أتوا من قبل اختيارهم؛ كأنهم قالوا: أنحن أجبرناكم وحلنا بينكم وبين كونكم ممكنين مختارين {بَعْدَ اِذْ جَآءَكُمْ} بعد أن صممتم على الدخول في الإيمان ٥ وصحّت نياتكم في اختياره؟! بل أنتم منعتم أنفسكم حظها وآثرتم الضلال على الهدى، وأطعتم آمر الشهوة دون آمر النهي، فكنتم مجرمين كافرين لاختياركم، لا لقولنا وتسويلنا.

[٨٩٤] فإن قلت: إذ وإذا من الظروف اللازمة للظرفية، فلم وقعت إذ مضافًا إليها؟ قلت: قد اتسع في الزمان ما لم يتسع في غيره، فإضيف إليها الزمان، كما أضيف إلى ١٠ الجمل في قولك: جئتك بعد إذ جاء زيد، وحينئذ، ويومئذ، وكان ذلك أوان الحجاج أمير، وحين خرج زيد.

[٨٩٥] لما أنكر المستكبرون بقولهم {اَنَحْنُ صَدَدْنَاكُمْ} أن يكونوا هم السبب في كفر المستضعفين وأثبتوا بقولهم {بَلْ كُنْتُمْ مُجْرِمِينَ} أن ذلك بكسبهم واختيارهم، كرّ عليهم المستضعفون بقولهم {بَلْ مَكْرُ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ}، فأبطلوا بإضرابهم، ١٥ كأنهم قالوا: ما كان الإجرام من جهتنا، بل من جهة مكركم لنا دائبًا ليلًا ونهارًا، وحملكم إيانا على الشرك واتخاذ الأنداد. ومعنى {مَكْرُ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ} مكركم في الليل والنهار، فاتسع في الظرف بإجرائه مجرى المفعول به وإضافة المكر إليه. أو جعل ليلهم ونهارهم ماكرين على الإسناد المجازي. وقرئ «بل مكرٌ الليلَ والنهارَ»، بالتنوين ونصب الظرفين. و«بل مكرّ الليل والنهار»، بالرفع والنصب، ٢٠ أي تكرّون الإغواء مكرًّا دائبًا لا تفترون عنه. فإن قلت: ما وجه الرفع والنصب؟

şöyle derim: Merfû' oluşu, *bel sebebu zâlike mekrukum ev mekerruküm* (Aksine, bunun sebebi tuzağınız veya aralıksız saldırınızdır!) yahut *bel mekrukum ev mekerruküm sebebu zâlike* (Tuzağınız veya aralıksız saldırınızdır bunun sebebi!) anlamında olmak üzere mübteda veya haber olmasıyla; mansūb olması ise *bel tukirrûne'l-iğvâe mekerra'l-leyli ve'n-nehâr* (Aksine, gece gündüz saldırısı halinde saptırmaya çalışıyordunuz!) şeklinde bir mâna ile izah edilir.

[896] **Şayet** "Neden قَالَ الذين استكبروا (Kendilerini büyük göstermiş olan dediler ki) ifadesinde atıf harfine yer verilmediği halde, وَقَالَ الذين استضعفوا (*Ve* zayıf görülenler dediler ki) ifadesinde yer verilmiş?" **dersen şöyle derim:** Çünkü zayıf görülenlerin sözleri daha önce geçtiği için, cevabı atıfsız yeni bir cümle halinde zikredilmiş, ardından yine onlara ait bir söze yer verilmiş ve bu söz de önceki sözlerine atfedilmiştir.

[897] **Şayet** "وأسرّوا (gizlediler) ifadesindeki zamir kime râcidir?" **dersen şöyle derim:** Bu zamir 'kendini büyük gösteren' ve 'zayıf görülen' her iki grubu da içine alan; "Sen bu zalimleri, yaka-paça Rablerinin huzuruna çıkarıldıklarında…" [Sebe' 34/31] âyetinde ifade edilen *zalimler*e râcidir; kendini büyük gösterenler saptıkları ve başkalarını saptırdıkları için, zayıf görülenler ise saptıkları ve saptıranlara tâbi oldukları için pişman olacaklardır.

[898] "İnkâr edenlerin boyunlarında." Aslında '*onların* boyunlarında' [denilebilirdi; ancak] kötülenmekte olduklarını ifade etmek ve o zincirleri kendisi yüzünden hak ettikleri şeye işaret etmek üzere *inkâr* kelimesine özellikle yer verilmiştir. Katâde [v. 117/735], أسرُّوا'nun "[pişmanlıklarını] gizlerler" anlamında olduğunu söylemiştir. أسرُّوا'nun "[pişmanlık] gösterirler" anlamında; zıt anlamlı kelimelerden olduğu da ileri sürülmüştür.

34. Biz herhangi bir şehre bir uyarıcı gönderdiğimiz zaman oranın kodamanları mutlaka; "Biz, sizin gönderildiğiniz şeyi inkâr etmekteyiz!" demişlerdir.

35. Yine demişlerdir ki: "Mal ve evlât bakımından biz sizden daha çoğuz; azaba uğrayacak da değiliz!"

[899] Bu âyet; Peygamber (a.s.)'ın kavminin kendisine reva gördüğü; getirdiği dini ret ve inkâr, kendi mal ve evlâtlarının çokluğuyla, bunların aldatıcı güzellikleriyle avunmaları, müminlere karşı böbürlenmeleri, bunlara bakarak müminleri küçümsemeleri ve "Bu iki gruptan hangisi (yani, Kur'ân'a iman edenler ve onu reddedenler olarak hangimiz) makam bakımından daha iyi, sosyal statü açısından daha yüksek?" [Meryem 19/73] demeleri sebebiyle duyduğu üzüntüden dolayı,

قلت: هو مبتدأ أو خبر، على معنى: بل سبب مكركم أو مكرّكم، أو مكركم أو مكرّكم سبب ذلك. والنصب على: بل تكرّون الإغواء مكرّ الليل والنهار.

[٨٩٦] فإن قلت: لم قيل: {قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا}، بغير عاطف؛ وقيل: {وَقَالَ الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا}؟ قلت: لأن الذين استضعفوا مرّ أولًا كلامهم، فجيء بالجواب محذوف العاطف على طريقة الاستئناف، ثم جيء بكلام آخر للمستضعفين، فعطف على كلامهم الأوّل.

[٨٩٧] فإن قلت: من صاحب الضمير في {وَأَسَرُّوا}؟ قلت: الجنس المشتمل على النوعين من المستكبرين والمستضعفين، وهم الظالمون في قوله {إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ} [سبأ: ٣١] يندم المستكبرون على ضلالهم وإضلالهم، والمستضعفون على ضلالهم واتباعهم المضلين.

[٨٩٨] {فِي أَعْنَاقِ الَّذِينَ كَفَرُوا}، أي في أعناقهم، فجاء بالصريح للتنويه بذمهم، وللدلالة على ما استحقوا به الأغلال. وعن قتاده: أسروا الكلام بذلك بينهم. وقيل: أسروا الندامة، أظهروها، وهو من الأضداد.

٣٤-﴿وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ﴾

٣٥-﴿وَقَالُوا نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ﴾

[٨٩٩] هذه تسلية لرسول الله ﷺ مما مُنِي به من قومه من التكذيب والكفر بما جاء به، والمنافسةِ بكثرة الأموال والأولاد، والمفاخرة وزخارفها، والتكبر بذلك على المؤمنين، والاستهانة بهم من أجله، وقولِهم {أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا} [مريم: ٧٣]،

herhangi bir memlekete gönderilen her peygambere Mekkelilerin söylediği sözlerin mutlaka söylendiği, ona reva görülen tuzakların onlara da reva görüldüğü, onların da kendilerine göre kurgulayıp şekillendirdikleri âhiret meselelerini dünyadakilere kıyasladıkları, Allah nezdinde değerli kimseler olmasalar kendilerine bu şekilde rızık verilmeyeceği ve şayet müminler O'nun nezdinde itibarsız olmasa, onları bu tür nimetlerden mahrum etmeyeceği şeklindeki iddialarına karşı Peygamber'i teselli etmektedir. Müşrikler bu tür karşılaştırmalarının bir devamı olarak "bize azap edilmeyecek" de dediler ve bununla kendilerinin dünyadaki durumlarına nazaran Allah katında onlara azap etmeyecek kadar değerli olduklarını iddia ettiler.

36. De ki: Benim Rabbim dilediklerinin rızkını genişletiyor ve daraltıyor; ama insanların çoğu bilmez!

[900] Allah Teâlâ rızkın, gördüğü maslahatlara göre dilediği gibi paylaştırdığı bir lütuftan ibaret olduğunu, icabında asi birine bol rızık verip itaatkâr olanın rızkını daralttığını, bazen tamamen bunun aksini yaptığını, bazen her iki gruba da bol bol verdiği gibi bazen her iki kesime de dar tuttuğunu, dolayısıyla hak etme esasına dayanan ödüllendirme işinin[1] buna kıyaslanamayacağını belirterek Müşrik iddialarının boş olduğunu ifade etmektedir. Rızkı *kadr*etmek onu dar tutmak demektir. Nitekim وَمَن قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ ("Rızkı kendisine az verilmiş olan" [Talâk 69/7]) buyurmuştur; fiil şeddeli ve şeddesiz olarak يَقدر ve يُقَدِّر şeklinde okunmuştur.

37. Oysa katımızda sizi Bize yaklaştıracak olan, ne mallarınız ne de evlâtlarınızdır. İman edip salih amel işleyenler hariç... Yaptıklarına karşılık, bunlara; -has odalarda emniyet içinde oldukları halde- kat kat artırılmış bir mükâfat vardır.

38. Bizi âciz bırakacakları zannıyla âyetlerimizi geçersiz kılmak için koşturanlara gelince, bunlar da yaka-paça derdest edilip azaba atılırlar!..

[901] *Ve mâ cemâʿatu emvâlikum ve lâ cemâʿatu evlâdikum bi'lletî tukarribukum*[2] demek istiyor; çünkü kırık cemʿin âkil olanı da, gayr-ı âkil olanı da müenneslik bakımından aynıdır. التي'nin *takvâ* olması da caizdir ki Allah katında yaklaştırıcı sadece odur; yani mal ve evlâtlarınız, işte *bu yaklaştırıcı* değildir.[3] Mallar ve evlâtlar cemaat*ler* olduğundan, Hasan-ı Basrî [v. 110/728] [التي'yi] *ellâtî* şeklinde çoğul okumuştur.

---

1 Yani uhrevî ceza ve sevap işinin. / ed.

2 بالتي'nin neden müennes olduğunu açıklamaya çalışıyor. / ed.

3 Yani Allah katında tek yaklaştırıcı takvâdır; o mallarınız ve evlâtlarınız takvâ değildir ki sizi O'na yaklaştırsınlar. *Takvâ* müennes bir kelimedir. / ed.

وأنه لم يرسل قط إلى أهل قرية من نذير إلّا قالوا له مثل ما قال لرسول الله ﷺ أهل مكة، وكادوه بنحو ما كادوه به، وقاسوا أمر الآخرة الموهومة أو المفروضة عندهم على أمر الدنيا، واعتقدوا أنهم لو لم يكرموا على الله لما رزقهم، ولولا أنّ المؤمنين هانوا عليه لما حرمهم؛ فعلى قياسهم ذلك قالوا: {وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ}، أرادوا أنهم أكرم على الله من أن يعذبهم، نظرًا إلى أحوالهم في الدنيا.

٣٦-﴿قُلْ اِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيَقْدِرُ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾

[٩٠٠] وقد أبطل الله تعالى حسبانهم بأنّ الرزق فضل من الله يقسمه كما يشاء على حسب ما يراه من المصالح، فربما وسَّع على العاصي وضيق على المطيع، وربما عكس، وربما وسع عليهما وضيق عليهما، فلا ينقاس عليه أمر الثواب الذي مبناه على الاستحقاق. وقدْر الرزق تضييقه. قال تعالى {وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ} [الطلاق: ٧] وقرئ «ويقدّر» بالتشديد والتخفيف.

٣٧-﴿وَمَٓا اَمْوَالُكُمْ وَلَٓا اَوْلَادُكُمْ بِالَّتِي تُقَرِّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفٰٓى اِلَّا مَنْ اٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَاُولٰٓئِكَ لَهُمْ جَزَٓاءُ الضِّعْفِ بِمَا عَمِلُوا وَهُمْ فِي الْغُرُفَاتِ اٰمِنُونَ﴾

٣٨-﴿وَالَّذِينَ يَسْعَوْنَ فِي اٰيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ اُولٰٓئِكَ فِي الْعَذَابِ مُحْضَرُونَ﴾

[٩٠١] أراد: وماجماعة أموالكم ولا جماعة أولادكم بالتي تقربكم، وذلك أنّ الجمع المكسر عقلاؤه وغير عقلائه سواء في حكم التأنيث. ويجوز أن يكون التي هي التقوى، وهي المقربة عند الله زلفى وحدها، أي ليست أموالكم بتلك الموضوعة للتقريب. وقرأ الحسن: باللاتي تقرّبكم؛ لأنها جماعات.

İfade *bi'llezî yukarribukum* şeklinde de okunmuştur ki *bi'ş-şey'i'llezî yukarribukum* (yaklaştıracak şey) demektir. *Zülfâ* ve *zülfetun* kelimeleri *kürbâ* ve *kürbetun* gibi olup mahallen mansūbdur; أنبتكم من الارض نباتا ("Sizi yerden bitki misali bitirdi." [Nuh 71/17]) âyetinde olduğu gibi *tukarribukum kurbeten* (sizi yakınlaştırma ile yakınlaştırır) takdirindedir.

[902] "İman edip salih amel işleyenler hariç" ifadesi, "sizi yaklaştırmaz"-daki "sizi"den istisna olup, mallar, onu Allah yolunda harcayan salih mümin hariç, kimseyi [Allah'a] yaklaştırmaz. Evlâtlar da onlara hayrı öğretip dini kavratan ve onları iyilik ve taat için hazırlayan hariç, kimseyi [O'na] yakın etmez anlamındadır.

[903] جزاء الضعف terkibi masdarın mef'ûle izāfeti kabilindendir; asıl olarak birinci derecede *le-hum en yücâzu'd-dı'fe,* sonra *cezâüni'd-dı'fe* ve daha sonra *cezâü'd-dı'fi* şeklinde ifade edilmiştir. جزاء الضعف (kat kat karşılık) ise hasenatlarının karşılığının bire on şeklinde kat kat verilmesi anlamındadır. İfade, "Onlar karşılık *olarak* kat kat mükâfat alacak kimselerdir." anlamında *cezâ**eni**'d-dı'**fu*** ve "kendilerine kat kat karşılık verileceği" anlamında *cezâ**u**ni'd-dı'**fe*** şeklinde de okunmuştur. Her ikisi de merfû' olarak *cezâüni'd-dı'**fu*** şeklindeki okuyuşta الضعف kelimesi جزاء'dan bedeldir. فى الغُرُفات (has odalarda) ifadesi de Râ fethalı ve sakin olarak *fi'l-ğurafâti* ve *fi'l-ğurfâti* şeklinde, ayrıca *fi'l-ğurfeti* şeklinde okunmuştur.

39. De ki: (Evet) benim Rabbim kullarından dilediklerinin rızkını genişletiyor ve daraltıyor. Her ne infak ederseniz, O onun yerine başkasını getirir; nasiplendirenlerin en hayırlısı O'dur.

[904] فهو يخلفه yani onun yerine başkasını getirir; O'ndan başka ivaz/bedel veren yoktur; bu ivazı da ya bu dünyada, mal olarak veya 'bitmez tükenmez bir hazine olan kanaat' olarak ya da âhirette, onun dışındaki her ivazın ondan değersiz olduğu bir mükâfat olarak verir. Mücahid'in [v. 103/721] şöyle dediği rivayet edilmiştir: Kendisine yetecek kadar malı olan iktisatlı davransın; çünkü rızık sınırlı bir şekilde pay edilmiştir. Onun payına ayrılan az bir miktar olabilir. Bu durumda, o payı kendisine zenginlik verilmiş biri gibi harcarsa elinde olanın tamamını harcar ve sonra bir ömür boyu fakirlik içinde yaşar! "Her ne harcarsanız, O onun yerine başkasını getirir." âyeti ["her harcananın yerine dünyada başkası verilir" şeklinde] tevil edilmemelidir; çünkü bu [yani, yerine başkasının verilmesi] âhirette olacaktır. Âyetin mânası ise "harcananın karşılığı olarak verilen şey O'ndandır" şeklindedir. "Nasiplendirenlerin en hayırlısı" ve en yücesi izzet sahibi olan Allah'tır;

وقرئ «بالذي يقرّبكم»، أي بالشيء الذي يقرّبكم. والزلفى والزلفة: كالكربى والكربة، ومحلها النصب، أي تقرّبكم قربة، كقوله تعالى {اَنْبَتَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ نَبَاتًا} [نوح: ١٧].

[٩٠٢] {اِلَّا مَنْ اٰمَنَ} استثناء من {كُمْ} في {تُقَرِّبُكُمْ}، والمعنى: أنّ الأموال لا تقرب أحدًا إلّا المؤمن الصالح الذي ينفقها في سبيل الله، والأولاد لا تقرب أحدًا إلا من علمهم الخير وفقههم في الدين ورشحهم للصلاح والطاعة.

[٩٠٣] {جَزَٓاءُ الضِّعْفِ} من إضافة المصدر إلى المفعول، أصله: فأولئك لهم أن يجازوا الضعفَ، ثم جزاءٌ الضعفَ، ثم جزاءُ الضعفِ. ومعنى جزاء الضعف: أن تضاعف لهم حسناتهم، الواحدة عشرًا. وقرئ «جزاءً الضعفُ»، على: فأولئك لهم الضعف جزاءً، و«جزاءٌ الضعفَ»، على: أن يجازوا الضعف، و«جزاءٌ الضعفُ» مرفوعان: الضعف بدل من جزاء. وقرئ {فِي الْغُرفَاتِ} بضم الراء وفتحها وسكونها. و«في الغرفة».

٣٩-﴿قُلْ اِنَّ رَبّ۪ي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِه۪ وَيَقْدِرُ لَهُ وَمَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِق۪ينَ﴾

[٩٠٤] {فَهُوَ يُخْلِفُهُ} فهو يعوّضه لا معوّض سواه؛ إما عاجلًا بالمال، أو القناعة التي هي كنز لا ينفد، وإما آجلًا بالثواب الذي كل خلف دونه. وعن مجاهد: من كان عنده من هذا المال ما يقيمه فليقتصد، فإنّ الرزق مقسوم، ولعل ما قسم له قليل وهو ينفق نفقة الموسع عليه، فينفق جميع ما في يده، ثم يبقى طول عمره في فقر. ولا يتأولنّ {وَمَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ}، فإن هذا في الآخرة. ومعنى الآية: وما كان من خلف فهو منه {خَيْرُ الرَّازِق۪ينَ} وأعلاهم ربّ العزّة،

çünkü O'nun dışında hükümdarın askerine, efendinin kölesine veya bir erkeğin ailesine sağladığı rızık, Allah'ın yaratıp onlar vasıtasıyla ulaştırdığı bir rızıktır; rızkı yaratan, rızka nail olanın kendisi vasıtasıyla onu elde ettiği sebepleri yaratan O'dur. Bir zat şöyle demiştir: Bana bulduran ve beni arzu edebilenlerden kılan Allah'a hamdolsun! Zira nice arzu eden vardır ki bulamaz, nice bulan da vardır ki arzu edemez.

40. Onların tamamını topladığı ve meleklere; "Bunlar size mi tapıyordu!?" dediği gün,

41. derler ki; "Hâşa! Bizim velîmiz onlar değil, sadece Sensin. Hayır! Bunlar cinlere tapıyorlardı; çoğu, onların mümini idi!.."

[905] Bu söz meleklere hitap olmakla birlikte inkârcılara bir sitem olup meşhur:

> [Hoş kokulu hür birine âşık oldu]
> Seni kastediyorum seni… işit ey komşum!

darb-ı meseli nev'indendir. "(Mahşer günü) Allah şöyle der: 'Ey Meryemoğlu İsa! Sen insanlara: 'Beni ve anamı Allah'tan başka iki tanrı edinin' dedin mi?!" [Maide 6/116] âyeti de buna benzer. Aslında Allah Teâlâ meleklerin ve Hazret-i İsa'nın, kendilerine takrir yoluyla sorulan bu sorudan münezzeh ve berî olduklarını biliyordu. Maksat, Allah'ın onlara söylemesi, onların da Allah'a söylemesi, O'nun sorması, onların cevap vermesi, böylece onlara dönük sitemin daha şiddetli, kınamanın daha etkili ve dolayısıyla mahcubiyetin daha büyük olması, küçüklük ve basitliklerinin daha yapışıcı [ayrılmaz bir vasıf] olması, bunun anlatılmasının duyanlar için lütuf, kendisine anlatılanlar için de daha caydırıcı olması içindir.

[906] (أنت وَلِيُّنا من دونهم [Bizim velîmiz onlar değil, sadece Sensin]) Yakınlık anlamındaki *vel*yin müfâ'ale babı olan *müvâlât* kelimesi *mu'âdât*ın zıttıdır; tıpkı *Allâhumme vâli men vâlâhu ve 'âdi men 'âdâhu* [Allah'ım! Ona sahip çıkanın velîsi Sen ol! Ona düşmanlık edenin düşmanı Sen ol!][1] hadisindeki gibi [*Ahmed b. Hanbel*, II, 262]. *Mu'âdât* (düşmanlık) da, uzaklık anlamına gelen *'advâ*'dan gelmektedir. *Velî* 'yakın olan' için de, 'kendisine yakın olunan' kişi için de kullanılabilir. İfade "Yakın olduğumuz Sensin; bizimle onların arasında herhangi bir yakınlık yok!" anlamındadır. Böylece, melekler Allah'a yakın ve inkârcılara uzak olduklarını ifade etmek suretiyle, onların kendilerine ibadet etmelerine rızalarının olmadığını belirtmektedirler; çünkü böyle bir sıfatı olan birinin hali buna zıt olur. "Hayır, bunlar cinlere tapıyorlardı!" ifadeleriyle de şeytanları kastetmektedirler;

1 Hazret-i Ali hakkında. / ed.

بأن كل ما رزق غيره من سلطان يرزق جنده، أو سيد يرزق عبده أو رجل يرزق عياله فهو من رزق الله، أجراه على أيدي هؤلاء، وهو خالق الرزق وخالق الأسباب التي بها ينتفع المرزوق بالرزق. وعن بعضهم: الحمد لله الذي أوجدني وجعلني ممن يشتهي؛ فكم من مشته لا يجد، وواجد لا يشتهي.

٥ ٤٠-﴿وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ يَقُولُ لِلْمَلَٰٓئِكَةِ أَهَٰٓؤُلَآءِ إِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ﴾

٤١-﴿قَالُوا سُبْحَانَكَ أَنْتَ وَلِيُّنَا مِنْ دُونِهِمْ بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ أَكْثَرُهُمْ بِهِمْ مُؤْمِنُونَ﴾

[٩٠٥] هذا الكلام خطاب للملائكة وتقريع للكفار، وارد على المثل السائر:

إِيَّاكِ أَعْنِي وَاسْمَعِي يَا جَارَهْ ۞

١٠ ونحوه قوله تعالى {ءَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلَٰهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ} [المائدة: ١١٦] وقد علم سبحانه كون الملائكة وعيسى منزهين برآء مما وجه عليهم من السؤال الوارد على طريق التقرير. والغرض أن يقول ويقولوا، ويسأل ويجيبوا؛ فيكون تقريعهم أشدّ، وتعييرهم أبلغ، وخجلهم أعظم؛ وهوانهم ألزم، ويكون اقتصاص ذلك لطفًا لمن سمعه، وزاجرًا لمن اقتص عليه.

١٥ [٩٠٦] والموالاة: خلاف المعاداة. ومنها: اللّهم وال من والاه، وعاد من عاداه. وهي مفاعلة من الولي وهو القرب، كما أنّ المعاداة من العدواء، وهي البعد. والولي يقع على الموالي والموالى جميعًا. والمعنى: أنت الذي نواليه من دونهم، إذ لا موالاة بيننا وبينهم؛ فبينوا بإثبات موالاة الله ومعاداة الكفار براءتهم من الرضا بعبادتهم لهم؛ لأنّ من كان على هذه الصفة كانت حاله منافية لذلك. {بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ} يريدون الشياطين،

zira müşrikler Allah'tan başkasına ibadet ederken bunlara itaat etmekte idiler. Ayrıca şeytanların onlara bir cin grubunun suretlerini gösterip "Bunlar meleklerin suretleridir. Onlara ibadet edin!" dedikleri de ileri sürülmüştür. Keza, cinlerin putlara ibadet edilirken onların içine girdikleri ve onlara tapılmak suretiyle kendilerine de ibadet edildiği de iddia edilmiştir. يحشرهم ve يقول fiilleri Nunlu olarak da, Yâ'lı olarak da okunmuşlardır.[1]

42. İşte o gün; birbirinize ne fayda ne de zarar verme gücüne sahip olursunuz... Zulmetmiş olanlara ise; "Tadın şu yalanladığınız Ateş'in azabını!" deriz.

[907] O gün hâkimiyet yalnızca Allah'a aittir; kimse kimseye ne fayda sağlayabilir ne de zarar verebilir; çünkü orası sevap ve ceza yeridir ve sevap veren, cezalandıran yalnızca Allah'tır. Dolayısıyla, âhiret yurdunun şartları mükellefiyet yeri olan dünyadakinden farklıdır. Dünyada insanlar kendi aralarında serbest bırakılmışlardır; birbirlerine zarar da verebilirler, fayda da. Bu ifadeyle, "O gün bir tek Allah'tan başka hiçbir kimse ne zarar verebilir ve ne de fayda sağlayabilir." denilmek istenmektedir. Daha sonra, Allah Teâlâ لا يملك (sahip olmaz) fiiline ma'tūf olan "zulmetmiş olanlara da *deriz ki*" buyurmak suretiyle zalimlere ceza vereceğini zikretmektedir.

43. Âyetlerimiz kendilerine (kendi dilleri ile) apaçık okunduğunda; "Bu (Muhammed), sizi atalarınızın tapageldiği şeylerden alıkoymak isteyen bir adamdan başka bir şey değil!" demişlerdi!.. Yine demişlerdi ki: "Bu (Kur'ân) da tamamen uydurmadır!" Evet, gerçek kendilerine geldiğinde; "Bu, basbayağı bir büyüdür!" demişlerdi nankör kâfirler!

[908] İlk işaret Hazret-i Peygamber'e, ikinci işaret Kur'an'a, üçüncü ise hakka aittir. *Hak*, bütünüyle nübüvvet meselesi ve İslâm'ın kendisidir. وَقَالَ الذين كَفَرُوا (demişlerdi nankörce inkâr edenler) ifadesinde -yani *kālû*[2] denmemesinde-; لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءهُمْ (gerçek kendilerine geldiğinde) buyrulmasında ve [الذين ve الحق kelimelerindeki] iki Lâm'da; ifadesi söyleyenlerde ve 'sözün söylendiği konu'da ve *lemmâ*daki *mübâdehe*de[3] bu ilâhî sözün, büyük bir yadırgamadan, şiddetli bir öfkeden ve durumlarının ne kadar hayret verici olduğunu gösterme isteğinden kaynaklandığına dair bir delil vardır. Adeta şöyle buyurmaktadır:

1 "… topladığı**mız** ve… dediği**miz** gün..." - "… topladığı ve… dediği gün..." / ed.

2 Yani ibarenin akışı âyetteki iki قالوا'nun peşinden yine *kālû* (demişlerdi) denmesini gerektirirken, sözü söyleyenlerin "nankör kâfirler" olduğu belirtilerek, açıkça قال الذين كفروا (demişlerdi nankör kâfirler!) denmesinde. / ed.

3 Yani gerçek kendilerine gelir gelmez, -önünü ardını düşünmeden- inkâr ediverdiklerinin belirtilmesinde. /ed.

حيث أطاعوهم في عبادة غير الله. وقيل: صوّرت لهم الشياطين صور قوم من الجن، وقالوا: هذه صور الملائكة فاعبدوها. وقيل: كانوا يدخلون في أجواف الأصنام إذا عُبدت، فيعبدون بعبادتها. وقرئ «نحشرهم» و«نقول»، بالنون والياء.

٤٢-﴿فَالْيَوْمَ لَا يَمْلِكُ بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا وَنَقُولُ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّتِي كُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ﴾ ٥

[٩٠٧] الأمر في ذلك اليوم لله وحده، لا يملك فيه أحد منفعة ولا مضرّة لأحد؛ لأنّ الدار دار ثواب وعقاب، والمثيب والمعاقب هو الله، فكانت حالها خلاف حال الدنيا التي هي دار تكليف، والناس فيها مخلى بينهم، يتضارّون ويتنافعون. والمراد: أنه لا ضارّ ولا نافع يومئذ إلا هو وحده، ثم ذكر معاقبته الظالمين بقوله {وَنَقُولُ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا} معطوفًا على {لَا يَمْلِكُ}. ١٠

٤٣-﴿وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا رَجُلٌ يُرِيدُ أَنْ يَصُدَّكُمْ عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُكُمْ وَقَالُوا مَا هَذَا إِلَّا إِفْكٌ مُفْتَرًى وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ﴾

[٩٠٨] الإشارة الأولى إلى النبي ﷺ، والثانية إلى القرآن، والثالثة إلى الحق. والحق أمر النبوّة كله ودين الإسلام كما هو. وفي قوله {وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا}، ١٥ وفي أن لم يقل "وقالوا"، وفي قوله {لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ}، وما في اللامين من الإشارة إلى القائلين والمقول فيه، وما في "لما" من المبادهة بالكفر دليلٌ على صدور الكلام عن إنكار عظيم وغضب شديد، وتعجيب من أمرهم بليغ، كأنه قال:

Bu inatçı nankör kâfirler, böylesine parlak bir hakikat hakkında, daha onu tatmadan, Allah'a karşı büyük bir cüretle "Bu, basbayağı bir büyüdür!" demişlerdi! Önce, Kur'an'ın büyü olduğuna, sonra da bunun [güya] 'apaçık' olduğuna, yani düşünen her akıl sahibinin ona büyü diyeceğine kesin bir şekilde hükmetmişlerdi!..

44. Oysa Biz kendilerine, okuyacakları kitaplar vermemiştik; senden önce bir uyarıcı da göndermemiştik.

45. Bunlardan öncekiler de Benim resullerimi yalanlamışlardı -ki (Araplar) onlara verdiklerimizin onda birine bile ulaşamamışlardır (yani Araplardan çok daha güçlü ve zengin idiler)-; ama nasılmış Benim o berbat azabım!

[909] "Yoksa Biz, ortak koştukları şeyleri haklı kılan güçlü bir kanıt mı indirmişiz bunlara?!" [Rum 30/35] âyetinde ifade edildiği gibi, kendilerine; şirk koşmanın doğru olduğuna delâlet eden okudukları kitaplar vermedik; 'şirk *koşmadıkları* takdirde azaba maruz kalacaklarına' dair bir uyarıcı da göndermedik. Yahut "Yoksa Biz kendilerine bundan önce bir kitap vermişiz de ona mı tutunuyorlar?!" [Zuhruf 43/21] âyetindeki gibi, Allah Teâlâ onları ilâhi dini olmayan, kendilerine kitap indirilmemiş, elçi de gönderilmemiş, câhiliye halkı, ümmî bir toplum olarak tavsif etmekte; dolayısıyla Ehl-i Kitab'ın -batıl üzere olsalar dahi- "Biz kitap ve şeriati olan, Tanrı elçilerinden bir elçiye dayanan kimseleriz!" demesi gibi, peygamberi yalanla itham etmek için ne tutunacakları bir bakış açısına ne de ilişecekleri bir gerekçeye sahip olduklarını beyan etmekte; ardından, bu yalanlamalarına karşı kendilerini şöyle tehdit etmektedir: Bunlardan önce yaşamış olan; [Arapların] kendilerine sağladığımız imkânların yani verdiğimiz uzun ömür, bedenî kuvvet ve malın az bir miktarına bile nail olamadıkları milletler de peygamberlerini yalanlamışlardı; ama onları bile yerle bir edip köklerini kazımıştık da, o medet umdukları şeylerden yardım istemelerinin kendilerine bir faydası olmamıştı!.. Bunlar [Araplar] kim ki!..

[910] (يَدْرُسونها) dersi tekrarlama anlamındaki *tedrîs*den veya *derase'l-kitâbe* [kitap okudu] ve *derrase'l-kütübe* [kitapları okuttu] kullanımından gelmiş olarak, *yüderrisûnehâ* şeklinde; Dal şeddeli olarak, "kitaplardaki dersleri alırlar" anlamında *yedderisûnehâ* şeklinde de okunmuştur. معشار kelimesi *mirbâ'* gibidir; "onda bir" ve "dörtte bir" anlamındadırlar.

وقال أولئك الكفرة المتمرّدون بجراءتهم على الله ومكابرتهم لمثل ذلك الحق النيّر قبل أن يذوقوه: {إِنْ هٰذَآ اِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ}؛ فبتوا القضاء على أنه سحر، ثم بتوه على أنه بين ظاهر كل عاقل تأمّله سماه سحرًا!

٤٤-﴿وَمَٓا اٰتَيْنَاهُمْ مِنْ كُتُبٍ يَدْرُسُونَهَا وَمَٓا اَرْسَلْنَٓا اِلَيْهِمْ قَبْلَكَ مِنْ نَذِيرٍ﴾

٥ ٤٥-﴿وَكَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَمَا بَلَغُوا مِعْشَارَ مَٓا اٰتَيْنَاهُمْ فَكَذَّبُوا رُسُلِي فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ﴾

[٩٠٩] وما آتيناهم كتبًا يدرسونها، فيها برهان على صحة الشرك، ولا أرسلنا إليهم نذيرًا ينذرهم بالعقاب إن لم يشركوا، كما قال عزّ وجلّ {اَمْ اَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا فَهُوَ يَتَكَلَّمُ بِمَا كَانُوا بِهِ يُشْرِكُونَ} [الروم: ٣٥]. أو وصفهم بأنهم قوم أمّيون ١٠ أهل جاهلية لا ملة لهم، وليس لهم عهد بإنزال كتاب ولا بعثة رسول، كما قال: {اَمْ اٰتَيْنَاهُمْ كِتَابًا مِنْ قَبْلِهِ فَهُمْ بِهِ مُسْتَمْسِكُونَ} [الزخرف: ٢١]؛ فليس لتكذيبهم وجه متشبث، ولا شبهة متعلق، كما يقول أهل الكتاب وإن كانوا مبطلين: نحن أهل كتب وشرائع، ومستندون إلى رسل ومن رسل الله، ثم توعدهم على تكذيبهم بقوله {وَكَذَّبَ الَّذِينَ} تقدّموهم من الأمم والقرون الخالية كما كذبوا، وما بلغ هؤلاء ١٥ بعض ما آتينا أولئك من طول الأعمار وقوّة الأجرام وكثرة الأموال، فحين كذبوا رسلهم جاءهم إنكاري بالتدمير والاستئصال، ولم يغن عنهم استظهارهم بما هم به مستظهرون، فما بال هؤلاء؟

[٩١٠] وقرئ «يدُرّسونها»، من التدريس وهو تكرير الدرس؛ أو من درّس الكتاب، ودرّس الكتب؛ و«يدَّرِسونها»، بتشديد الدال، يفتعلون من الدرس. والمعشار كالمرباع، ٢٠ وهما العشر، والربع.

[911] **Şayet** "Bunlardan öncekiler de yalanlamışlardı" ifadesi aynı anlamı dile getirdiği halde tekrar "peygamberlerimi yalanladılar" denmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** "Bunlardan öncekiler de yalanlamışlardı" ifadesi "Bunlardan öncekiler yalanlama fiilini işlemiş ve ona teşebbüs etmişlerdi" anlamında olduğu için, bu ifadeyle peygamberleri yalanlamalarının ondan kaynaklandığını açıklamış olmaktadır. Bu, birinin; "Falanca, inkâra teşebbüs etti ve Hazret-i Muhammed'i inkâr etti." demesine benzer. Ayrıca, وما بلغوا ibaresine atfedilmiş de olabilir. Tıpkı *mâ beleğa Zeydün mi'şâra fadli Amrin fe-tefaddale aleyhi* [Zeyd, Amr'daki faziletin onda birine ulaşamadı; o ondan daha üstündür] demen gibi.

[912] "Ama nasılmış Benim" daha önce yalanlayanları çarptırdığım "o berbat azabım!" Yani bunun benzerinden sakınsınlar.

46. De ki: Ben size tek bir şey öğütlerim: O da Allah için, ikişer ikişer ya da teker teker kalkmanız ve sonra da iyice düşünmenizdir. Arkadaşınızda cinnet yoktur; O sadece, şiddetli bir azap öncesinde size (gönderilmiş) bir uyarıcıdır.

[913] "Tek bir şey" yani tek bir haslet. Allah Teâlâ bu hasleti, *atf-ı beyanı* olan "kalkmanız" ifadesiyle açıklamaktadır ki "kalkmaları" ile ya Hazret-i Peygamber'in meclisinden kalkarak, onun yanındaki toplantıyı terk edip dağılmaları veya iki ayağın üzerine dikilmeyi değil, mesele hakkında gayret edip onu önemsemeyi murat etmektedir. Mâna, "Ben size tek bir şey öğütlerim"; onu yaparsanız hakikati elde eder, kurtulursunuz: Samimi bir şekilde Allah için ikişer ikişer ve teker teker hareket edip sonra Muhammed ve getirdiği din üzerinde "düşünmeniz." Böylece, iki kişi düşünürler ve her biri düşünmesi sonunda elde ettiği neticeyi diğeriyle paylaşır; iki dost ve insaflı kişi olarak onu değerlendirirler, kişisel arzuları onları saptırmaz, tarafgirlik ve asabiyet damarları kabarmaz; böylece doğru düşünme ve hak yolu bulma imkânı elde etmiş olurlar. Keza, teker teker hareket ettiklerinde, her biri inatlaşmaya girmeden adalet ve akl-ı selimle tefekkür eder ve vardığı sonucu aklına ve zihnine, akıllı insanların bilip benimsediği yöntem ve hallere arz eder. İnsanların ikişerli ve tek tek farklı görüşlere sahip olmalarının sebebi, toplu hareketin zihinleri karıştırması, gözleri kör etmesi, işin sonunu düşünmeye mani olması, tutarsız konuşmaya sevk etmesi, ayrıca bu durumda tarafsızlığın az, yoldan çıkmanın çok olması, taassup tozlarının havaya kalkması ve insanların kendi mezhep ve kabullerine destek vermekten başka bir şey yapmamalarıdır.

[٩١١] فإن قلت: فما معنى {فَكَذَّبُوا رُسُلِي} وهو مستغنى عنه بقوله {وَكَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ}؟ قلت: لما كان معنى {وَكَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} وفعل الذين من قبلهم التكذيب، وأقدموا عليه، جعل تكذيب الرسل مسببًا عنه. ونظيره أن يقول القائل: أقدم فلان على الكفر فكفر بمحمد ﷺ. ويجوز أن ينعطف على قوله {وَمَا
٥ بَلَغُوا}، كقولك: ما بلغ زيد معشار فضل عمرو فتفضل عليه.

[٩١٢] {فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ}، أي للمكذبين الأوّلين، فليحذروا من مثله.

٤٦-﴿قُلْ اِنَّمَا اَعِظُكُمْ بِوَاحِدَةٍ اَنْ تَقُومُوا لِلّٰهِ مَثْنٰى وَفُرَادٰى ثُمَّ تَتَفَكَّرُوا مَا بِصَاحِبِكُمْ مِنْ جِنَّةٍ اِنْ هُوَ اِلَّا نَذِيرٌ لَكُمْ بَيْنَ يَدَيْ عَذَابٍ شَدِيدٍ﴾

[٩١٣] {بِوَاحِدَةٍ} بخصلة واحدة، وقد فسرها بقوله {اَنْ تَقُومُوا} على أنه
١٠ عطف بيان بها، وأراد بقيامهم إما القيام على مجلس رسول الله ﷺ وتفرّقهم عن مجتمعهم عنده، وإما القيام الذي لا يراد به المثول على القدمين، ولكن الانتصاب في الأمر والنهوض فيه بالهمة. والمعنى: إنما أعظكم بواحدة إن فعلتموها أصبتم الحق وتخلصتم، وهي: أن تقوموا لوجه الله خالصًا متفرّقين اثنين اثنين، وواحدًا واحدًا، {ثُمَّ تَتَفَكَّرُوا} في أمر محمد ﷺ وما جاء به. أمّا الإثنان: فيتفكران ويعرض
١٥ كلّ واحد منهما محصول فكره على صاحبه، وينظران فيه متصادقين متناصفين، لا يميل بهما اتباع هوى ولا ينبض لهما عرق عصبية، حتى يهجم بهما الفكر الصالح والنظر على جادة الحق وسننه، وكذلك الفرد يفكر في نفسه بعدل ونَصَفة من غير أن يكابرها ويعرض فكره على عقله وذهنه وما استقر عنده من عادات العقلاء ومجاري أحوالهم. والذي أوجب تفرّقهم مثنى وفرادى: أنّ الاجتماع مما
٢٠ يشوش الخواطر، ويعمي البصائر، ويمنع من الروية، ويخلط القول؛ ومع ذلك يقل الإنصاف، ويكثر الاعتساف، ويثور عجاج التعصب، ولا يسمع إلّا نصرة المذهب،

"Arkadaşınızda cinnet yoktur!" sözüyle *nübüvvet*in; altında dünya ve âhiret mülkünün bulunduğu muazzam bir şey olduğunu ve böyle bir konuda ancak iki [tip] insanın iddiaya kalkışabileceğini göstermektedir: Kendisinden delil istenip de bundan âciz kaldığında düşeceği rüsvalığı önemsemeyen, hatta rüsvalık ve sonunda rezil olma diye bir şey bilmeyen bir *deli* ile ileri düzeyde akıllı olup da peygamberliğe lâyık insanlar arasından tercih edilmiş bir kişi. Böyle biri de ancak kesin delile dayanarak böyle bir iddiada bulunabilir. Aksi halde, akıllı biri, hakkında kesin delili olmayan bir hususta iddiaya kalkışmaz. Oysa siz de, Muhammed'in deli olmadığını, aksine Kureyş'in en akıllı, en ciddi ve keskin zekâlı, görüşü en isabetli, en doğru sözlü, en yüce şahsiyetli ve insanların teşekkür edilip övüldükleri şeylere en çok sahip olan kişisi olduğunu kesinlikle biliyorsunuz. Ki bunlar onun hakkında olumlu düşünmenizi ve onun yalan söyleme ihtimaline karşılık doğru söylediği şıkkını tercih etmenizi sağlayabilecek şeylerdir. Bu yönde hareket ettiğinizde ise, kendisinden size bir delil sunmasını istemeniz size yetecektir. O bu delili ortaya koyduğunda da, onun apaçık bir uyarıcı olduğu açıkça ortaya çıkmış olacaktır.

[914] **Şayet** "Arkadaşınızda yoktur" cümlesi neye müteallıktır?" **dersen şöyle derim:** Bu, Allah Teâlâ'nın, Peygamber'in durumu üzerinde nasıl düşünüp değerlendirme yapacakları hususunda kendilerini uyarmak üzere söylediği yeni bir ifade olabileceği gibi, "sonra düşünmeniz ve arkadaşınızda herhangi bir delilik olmadığını bilmeniz" anlamında da olabilir. Ayrıca, ما'nın istifham edatı olabileceğini söyleyen de olmuştur.

[915] "Şiddetli bir azap öncesinde" ifadesi, Peygamber (a.s.)'in; "Ben kıyamet nesli içinde gönderildim." ifadesi gibidir.

47. De ki: Benim sizden istediğim tek ücret, yine tamamen sizin içindir; benim ücretimi vermek Allah'a düşer. O, her şeye şahittir.

[916] "Tamamen sizin içindir" [ifadesi] "benim sizden istediğim tek ücret" cümlesinin cezasıdır ve مَّا يَفْتَحِ الله لِلنَّاسِ مِن رَّحْمَةٍ ("İnsanlara Allah'ın açtığı bir rahmeti tutacak yoktur." [Fâtır 35/2]) âyetindeki gibi, "Sizden ücret olarak istediğim şey sizin içindir." şeklinde düşünülmelidir. İfade iki mânaya gelmektedir: Birincisi, bir ücret istemenin asla söz konusu olmadığını ifade etmektir; arkadaşının kendisine bir şey vermediğini bildiği halde kişinin, -onun kendisine bir şey vermediğini belirtmek amacıyla- alma fiilini olmayan bir şeye bağlayarak in a'taytenî şey'en fe-huzhu [Bana bir şey verdiysen onu al!] demesi gibi.

وأراهم بقوله {مَا بِصَاحِبِكُمْ مِنْ جِنَّةٍ} أن هذا الأمر عظيم، الذي تحته ملك الدنيا والآخرة جميعًا، لا يتصدّى لادعاء مثله إلّا رجلان؛ إمّا مجنون لا يبالي بافتضاحه إذا طولب بالبرهان فعجز، بل لا يدري ما الافتضاح وما رقبة العواقب، وإمّا عاقل راجح العقل مرشح للنبوّة، مختار من أهل الدنيا، لا يدعيه إلا بعد صحته عنده بحجته وبرهانه، ٥ وإلا فما يجدي على العاقل دعوى شيء لا بينة له عليه. وقد علمتم أنّ محمدًا ﷺ ما به من جنة، بل علمتموه أرجح قريش عقلًا، وأرزنهم حلمًا وأثقبهم ذهنًا وآصلهم رأيًا، وأصدقهم قولًا، وأنزههم نفسًا، وأجمعهم لما يحمد عليه الرجال ويمدحون به؛ فكان مظنّة لأن تظنوا به الخير، وترجحوا فيه جانب الصدق على الكذب؛ وإذا فعلتم ذلك كفاكم أن تطالبوه بأن يأتيكم بآية، فإذا أتى بها تبين أنه نذير مبين.

١٠ [٩١٤] فإن قلت {مَا بِصَاحِبِكُمْ} بم يتعلق؟ قلت: يجوز أن يكون كلامًا مستأنفًا تنبيهًا من الله عزّ وجلّ على طريقة النظر في أمر رسول الله ﷺ. ويجوز أن يكون المعنى: ثم تتفكروا فتعلموا ما بصاحبكم من جنة. وقد جوّز بعضهم أن تكون ما استفهامية.

[٩١٥] {بَيْنَ يَدَيْ عَذَابٍ شَدِيدٍ} كقوله عليه الصلاة والسلام «بعثت في نسم ١٥ الساعة».

٤٧-﴿قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى اللهِ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾

[٩١٦] {فَهُوَ لَكُمْ} جزاء الشرط الذي هو قوله {مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ}؛ تقديره: أيّ شيء سألتكم من أجر فهو لكم، كقوله تعالى {مَا يَفْتَحِ اللهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ} [فاطر: ٢٠ ٢]. وفيه معنيان؛ أحدهما نفي مسألة الأجر رأسًا، كما يقول الرجل لصاحبه: إن أعطيتني شيئًا فخذه، وهو يعلم أنه لم يعطه شيئًا ولكنه يريد به البت؛ لتعليقه الأخذ بما لم يكن.

İkincisi ise, "De ki: Buna karşılık, sizden -dileyenin, kendi Rabbine götüren bir yol benimsemesi dışında- hiçbir mükâfat istemiyorum!" [Furkān 25/57] ve "De ki: Ben buna karşılık, sizden, akrabanız olarak benimle gönül birliği etmeniz dışında hiçbir şey istemiyorum" [Şûra 42/23] âyetlerinde ifade edilen 'ücret'in murat edilmiş olmasıdır; çünkü Allah'a götüren yolu benimsemek onların nasibi ve menfaatlerine olan bir şeydir. Akrabalık sebebiyle gönül birliği etmek de böyledir; zira akrabalık hem onu hem de onları içine alan bir şeydir.

[917] "O, her şeye şahittir;" koruyan ve hükmedip yönetendir, size nasihat etmek ve sizi O'na çağırmak karşılığında sizden bir ücret istemediğimi ve bir şey beklemediğimi bilir!

48. De ki: Benim Rabbim hakkı atar; bütün gaybları hakkıyla bilir (Allâmü'l-guyûb).

[918] Kazf ve remy ok vb. bir şeyi kuvvetli bir şekilde atmak olup, bazen hakiki mânadan alınıp isti'âre yapılmak suretiyle koymak anlamında kullanılırlar. وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ ("Kalplerine korku attı/saldı" [Ahzab 33/26; Haşr 59/2]) ve أَنِ اقْذِفِيهِ فِي التَّابُوتِ ("onu sandığa at/koy" [Taha 20/39]) âyetlerinde de bu anlamdadır. "Hakkı atar" ifadesi "onu peygamberlerine ulaştırır ve gönderir" veya "onunla batılı def eder ve yok eder" anlamındadır. عَلَّامُ الغُيُوبِ (bütün gaybları hakkıyla bilir) ifadesi, إنّ ve isminin mahalline veya يقذف'da gizli zamire ma'tūf olarak yahut mahzuf bir mübtedanın haberi olarak merfû' dur. Ayrıca, ربي kelimesinin sıfatı ya da medih olarak 'allâme'l-ğuyûb şeklinde mansūb da okunmuştur. الغيوب kelimesi ise, her üç hareke ile de okunmuştur; ğiyûb biyût gibidir; ğayûb ise sabûr gibi olup "gaip olan ve son derece gizli olan" demektir.

49. De ki: Hak gelmiştir; artık bâtıl, yeni bir şey ortaya koyamayacağı gibi, bir şeyi de geri getiremez.

[919] Canlı bir varlık bir fiili ya ilk defa yapıyordur veya tekraren yapıyordur. Öldüğünde ise, artık ne baştan yapması ne de tekraren yapması söz konusudur. Bundan dolayıdır ki, *lâ yübdiu ve lâ yu'îdu* sözlerini Araplar yok olmak anlamında mesel olarak kullanmışlardır. Abîd [b. el-Abras]'ın şu sözü de bu kabil bir ifadedir.

> Abid, ailesinden ayrıldı ve yok oldu.
> Artık bugün ne baştan bir şey var edebilir ne de tekraren.

والثاني: أن يريد بالأجر ما أراد في قوله تعالى {قُلْ مَآ اَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ اَجْرٍ اِلَّا مَنْ شَآءَ اَنْ يَتَّخِذَ اِلٰى رَبِّهٖ سَبِيلًا} [الفرقان: ٥٧]، وفي قوله {قُلْ لَآ اَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبٰى} [الشورى: ٢٣]، لأنّ اتخاذ السبيل إلى الله نصيبهم وما فيه نفعهم، وكذلك المودّة في القرابة، لأنّ القرابة قد انتظمته وإياهم.

٥ [٩١٧] {عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ} حفيظ مهيمن، يعلم أني لا أطلب الأجر على نصيحتكم ودعائكم إليه إلا منه، ولا أطمع منكم في شيء.

٤٨-﴿قُلْ اِنَّ رَبِّي يَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَّامُ الْغُيُوبِ﴾

[٩١٨] القذف والرمي تزجية السهم ونحوه بدفع واعتماد، ويستعاران من حقيقتهما لمعنى الإلقاء، ومنه قوله تعالى {وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ} [الأحزاب:

١٠ ٦٢، الحشر: ٢]، {اَنِ اقْذِفِيهِ فِي التَّابُوتِ} [طه: ٣٩]. ومعنى {يَقْذِفُ بِالْحَقِّ} يلقيه وينزله إلى أنبيائه، أو يرمي به الباطل فيدمغه ويزهقه. {عَلَّامُ الْغُيُوبِ} رفع محمول على محل إن واسمها، أو على المستكن في {يَقْذِفُ}، أو هو خبر مبتدإ محذوف. وقرئ بالنصب صفة لـ{رَبِّي}، أو على المدح. وقرئ «الغيوب» بالحركات الثلاث، فالغيوب كالبيوت، والغيوب كالصبور، وهو الأمر الذي غاب

١٥ وخفي جدًا.

٤٩-﴿قُلْ جَآءَ الْحَقُّ وَمَا يُبْدِئُ الْبَاطِلُ وَمَا يُعِيدُ﴾

[٩١٩] والحيّ إمّا أن يبتدئ فعلًا أو يعيده، فإذا هلك لم يبق له إبداء ولا إعادة، فجعلوا قولهم "لا يبدئ ولا يعيد" مثلًا في الهلاك. ومنه قول عبيد:

أَقْفَرَ مِنْ أَهْلِهِ عَبِيدُ ❁ فَالْيَوْمَ لَا يُبْدِي وَلَا يُعِيدُ

[920] Mâna; "Artık hak geldi, batıl öldü." şeklindedir. Tıpkı "Hak geldi batıl can çekişmekte!" [İsra 17/81] âyetinde olduğu gibi. Nitekim İbn Mes'ûd'un şöyle dediği nakledilmiştir: Hazret-i Peygamber Mekke'ye girdi; Kâbe'nin etrafında 360 put vardı; onları kayın ağacından yapılmış bir sopayla deviriyor ve "Artık hak geldi, batıl öldü! Çünkü batıl yok olup gitmeye mahkûmdur!.." diyordu. [Müslim, "Cihâd ve Siyer", 87] "Hak gelmiştir; artık bâtıl, yeni bir şey ortaya koyamayacağı gibi, bir şeyi de geri getiremez." [âyetinde] *hak* Kur'an anlamındadır; *hakk*ın İslam olduğu da, kılıç olduğu da söylenmiştir. *Bâtıl* ise Allah'ın belâsı İblis'tir; yani o baştan da yaratamaz, tekraren de yaratamaz. *Baas* edecek olan, sadece Allah'tır. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728], "O, adamlarına; hayrı ne baştan verebilir ne de tekraren verebilir; yani onlara ne dünyada ne de âhirette yarar sağlayabilir!" dediği rivayet edilmiştir. Zeccac [v. 311/923] ise, ما'yı istifham kabul ederek, "İblis neyi baştan ve tekraren var edebilir ki?" anlamında olduğunu söylemiştir. Şeytan'a *bâtıl* denmesi ise, batıl sahibi -veya helâke mahkûm- olduğu içindir. Nitekim ona, bir şey helâk olduğu zaman kullanılan *heleke* ile aynı anlama gelen *şâta* fiilinden gelmek üzere *şeytān* [helâk olan] denmektedir.

50. De ki: Şayet sapmışsam, kendi aleyhime sapmışımdır; yok, doğru yoldaysam, bu da Rabbimin bana vahyettikleri sayesindedir. O, gerçekten işitir, yakındır (Semî', Karîb)

[921] Orta harf [Dāt] birincide fethalı, ikincide kesreli olarak ضلَلت... أضِلّ şeklinde ve Dāt ilkinde kesreli, ikincisinde fethalı olarak *daliltu*... *edallu* şeklinde de okunmuştur ki bu, iki lügattır. Tıpkı *zaleltü* - *ezıllü* ve *zaliltü* - *ezallü* kullanımlarındaki gibi. Ayrıca [أضل'da] Hemze kesreli, Dat da fethalı olarak *idallu* şeklinde de okunmuştur.

[922] **Şayet** "Sapmışsam kendi aleyhime sapmışımdır.' ifadesi ile "Rabbimin bana vahyettikleri sayesindedir.' ifadesi arasında karşılıklılık nerede? [Bu iki ifade arasında tekabül olması için] 'Sapmışsam kendi aleyhime sapmışımdır, yok doğru yoldaysam ancak kendim için doğru yoldayımdır.' denilmeliydi. Tıpkı 'Kim salih amel işlerse, kendi lehinedir; kim kötülük yaparsa, o da kendi aleyhinedir.' [Fussilet 41/46] ve 'Artık kim doğru yola gelirse, kendi lehinedir; kim de saparsa, yine kendi aleyhine sapmış olur!' [Zümer 39/41] âyetlerinde olduğu gibi. Veya 'Ben sadece kendi yüzümden sapmışımdır.' buyrulmalı değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Bu iki ifade mâna bakımından birbirlerinin karşılığıdır; çünkü nefsin aleyhine olan her şey kendisi sebebiyledir; yani onun için vebal teşkil eden ve zararlı olan her şey kendisi sebebiyle olmaktadır.

[٩٢٠] والمعنى: جاء الحق وهلك الباطل، كقوله تعالى {جَآءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ} [الإسراء: ٨١]. وعن ابن مسعود رضي الله عنه: دخل النبي ﷺ مكة وحول الكعبة ثلثمائة وستون صنمًا، فجعل يطعنها بعود نبعة ويقول: {جَآءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ اِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا} [الإسراء: ٨١]. {جَآءَ الْحَقُّ وَمَا يُبْدِئُ الْبَاطِلُ وَمَا يُعِيدُ}. والحق: القرآن. وقيل: الإسلام، وقيل: السيف. وقيل: الباطل: إبليس لعنه الله، أي ما ينشىء خلقًا ولا يعيده، المنشيء والباعث: هو الله تعالى. وعن الحسن: لا يبدئ لأهله خيرًا ولا يعيده، أي لا ينفعهم في الدنيا والآخرة. وقال الزجاج: أيّ شيء ينشئ إبليس ويعيده؟ فجعله للاستفهام. وقيل للشيطان الباطل، لأنه صاحب الباطل، أو لأنه هالك. كما قيل له: الشيطان، من شاط إذا هلك.

٥٠-﴿قُلْ اِنْ ضَلَلْتُ فَاِنَّمَا اَضِلُّ عَلٰى نَفْسِي وَاِنِ اهْتَدَيْتُ فَبِمَا يُوحِي اِلَيَّ رَبِّي اِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ﴾

[٩٢١] قرئ «ضلَلت... أضِلّ» بفتح العين مع كسرها. و «ضلِلت... أضَلّ»، بكسرها مع فتحها، وهما لغتان، نحو: ظلَلت أظِلّ وظلِلت أظَلّ. وقرئ «إضلّ» بكسر الهمزة مع فتح العين.

[٩٢٢] فإن قلت: أين التقابل بين قوله {فَاِنَّمَا اَضِلُّ عَلٰى نَفْسِي} وقوله {يُوحِي اِلَيَّ رَبِّ}، وإنما كان يستقيم أن يقال: فإنما أضل على نفسي، وإن اهتديت فإنما أهتدي لها؛ كقوله تعالى {مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ اَسَاءَ فَعَلَيْهَا} [فصلت: ٤٦]، {فَمَنِ اهْتَدٰى فَاِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَاِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا} [الزمر: ٤١]. أو يقال: فإنما أضلّ بنفسي. قلت: هما متقابلان من جهة المعنى؛ لأنّ النفس كل ما عليها فهو بها،

İnsanın lehine olan ve ona yarar sağlayan her fiil ise Rabbinin hidayet ve tevfîki iledir ve bu, bütün mükellefleri kapsayan genel bir hükümdür. Allah Teâlâ resûlüne, -kendisi katındaki yüksek konumuna ve doğru yolda olmasına rağmen- 'sapma'yı kendisinden bilmesini emretmiştir. Dolayısıyla, diğer insanlar bu kapsama evleviyetle dâhildirler.

[923] "O, gerçekten işitir, yakındır." Sapıtan ve hidayette olan herkesin söz ve fiilini idrak eder, onlardan hiçbir şey O'na gizli kalmaz.

51. Âh, sen bunları (azaba) ansızın yakalandıkları için dehşete düşüp de kaçacak delik bulamadıkları zaman görecektin!..

[924] ولو ترى (görseydin) cümlesinin cevabı mahzuf olup, "büyük bir şey ve korkunç bir hal görürdün!" şeklinde düşünülebilir. لو , إذا , فزعوا , اخذوا ve حيل بينهم fiillerinin tamamı aslında mazi ifade etmelerine rağmen burada istikbal murat edilmektedir; zira Allah'ın gelecekte yapacağı şey, gerçeklik bakımından olmuş bitmiş bir şey gibidir.

[925] Dehşete düşme vakti diriliş ve kıyamet vaktidir. Bunun ölüm olduğu da, Bedir gazvesi olduğu da ileri sürülmüştür. Yine, İbn Abbas'dan, âyetin Beydâ'nın yere batması hakkında nâzil olduğu rivayet edilmiştir. Buna göre, seksen bin kişilik bir ordu Kâbe'yi yıkmak için hücum edeceklerdi, fakat Beydâ'ya vardıklarında bir yer sarsıntısıyla yere batmışlardır.

[926] "Kaçacak delik bulamadıkları" yani Allah'ın hükmünün dışına çıkamadıkları [zaman]. فلا فوتَ ifadesi *fe-lâ fevtun* şeklide de okunmuştur. "Yakın bir mekânda yakalanma" [i] diriltildikleri zaman mahşer yerinden cehenneme giden yolda veya [ii] öldükleri zaman yerin üzerinden içine doğru girdiklerinde ya da [iii] Bedir çölünden o 'kör kuyu'ya vardıklarında yahut [iv] yere batırıldıkları zaman ayaklarının altından yakalanmalarıdır.

[927] **Şayet** "وأخذوا kelimesi neye ma'tūftur?" **dersen şöyle derim:** Ya "dehşete kapıldıkları kaçacak yer bulamadıkları, dolayısıyla kendileri için kaçacak bir yerin olmadığı" anlamında olmak üzere فزِّعوا kelimesine veya "dehşete kapılıp kaçacak bir yer bulamadıkları ve yakalandıkları zaman" anlamında olmak üzere لا فوت'ye ma'tūftur. [لا فوت [وأُخِذوا'nin mahalline ma'tūf olarak, "Orada kaçış yoktur; yakalanma vardır orada!" anlamında olmak üzere *ve ahzun* şeklinde de okunmuştur.

52. "Ona iman ettik" derler... Ama bu kadar uzak bir yerden onu nasıl elde edecekler ki?!

أعني: أن كل ما هو وبال عليها وضارّ لها فهو بها وبسببها، لأنّ الأمّارة بالسوء، وما لها مما ينفعها فبهداية ربها وتوفيقه؛ وهذا حكم عامّ لكل مكلف. وإنما أمر رسوله ﷺ أن يسنده إلى نفسه، لأن الرسول إذا دخل تحته مع جلالة محلّه وسداد طريقته كان غيره أولى به.

٥ [٩٢٣] {إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ} يدرك قول كل ضالّ ومهتد، وفعله لا يخفى عليه منهما شيء.

٥١-﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ فَزِعُوا فَلَا فَوْتَ وَأُخِذُوا مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ﴾

[٩٢٤] {وَلَوْ تَرَىٰ} جوابه محذوف، يعني لرأيت أمرًا عظيمًا وحالًا هائلة. و{لو} و{إذ} والأفعال التي هي {فَزِعُوا} و{أُخِذُوا} و{حِيلَ بَيْنَهُمْ} كلها للمضي، والمراد بها الاستقبال؛ لأن ما الله فاعله في المستقبل بمنزلة ما قد كان ووجد، لتحققه.

١٠ [٩٢٥] ووقت الفزع: وقت البعث وقيام الساعة. وقيل: وقت الموت. وقيل: يوم بدر. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: نزلت في خسف البيداء، وذلك أن ثمانين ألفًا يغزون الكعبة ليخربوها، فإذا دخلوا البيداء خسف بهم.

[٩٢٦] {فَلَا فَوْتَ} فلا يفوتون الله ولا يسبقونه. وقرئ «فلا فوتٌ». والأخذ من مكان قريب: من الموقف إلى النار إذا بعثوا، أو من ظهر الأرض إلى بطنها إذا ماتوا.

١٥ أو من صحراء بدر إلى القليب، أو من تحت أقدامهم إذا خسف بهم.

[٩٢٧] فإن قلت: علام عطف قوله {وَأُخِذُوا}؟ قلت: فيه وجهان؛ العطف على {فَزِعُوا}، أي فزعوا وأخذوا فلا فوت لهم. أو على {لَا فَوْتَ}، على معنى: إذا فزعوا فلم يفوتوا وأخذوا. وقرئ «وأخذ» وهو معطوف على محل {لَا فَوْتَ}، ومعناه: فلا فوت هناك، وهناك أخذٌ.

٢٠ ٥٢-﴿وَقَالُوا آمَنَّا بِهِ وَأَنَّىٰ لَهُمُ التَّنَاوُشُ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ﴾

53. Çünkü daha önce onu inkâr etmişlerdi; gayb hakkında uzaktan uzağa atıp tutuyorlardı!

[928] “Artık ona” yani Muhammed (a.s.)’a “iman ettik.” Çünkü “Arkadaşınızda cinnet yoktur.” [Sebe’ 34/46] âyetinde ondan bahsedilmişti. تناوش *tenâvül* ile aynı mânada olmakla birlikte, yakındaki bir şeyi kolayca elde etme anlamına gelir; [müteʿaddî olarak] *nâveşehû yünâvişuhû* ve *tenâveşehu’l-kavmu* dendiği gibi, *nâşe baʿduhum baʿdan* (savaşta birbirlerini talep ettiler) anlamında *tenâveşû fi’l-harbi* da denir. Bu kelime onların olmayacak bir şeyi talep ettiklerini, yani müminlere imanları dünyada yarar sağladığı gibi onların da o zamanda imanlarının kendilerine yarar temin etmesini istemelerini bir benzetme ile ifade etmektedir. Onların durumu, bir kimsenin bir şeyi bir arşın mesafeden yorulmaksızın kolayca elde etmesine bakarak, bir ok atımı mesafeden de elde etmek istemesine benzetilmiştir. تناوش kelimesi *ec’üh* ve *ed’ür* kelimeleri gibi zammeli bir Hemze ile تناؤش şeklinde de okunmuştur. Ebu Amr’ın [v. 154/771] kelimeyi *tenâûş* şeklinde okuduğu nakledilmiştir ki, *tenâûş* Hemzeli bir kelime olup, kişinin yavaş hareket edip geç kaldığında *neeştü* demesinden gelir. Şu beyit de bundandır;

> Arkadaşım sonunda bana itaat etmiş olmayı temenni etti.
> [*Köprünün altından çok sular aktı* çünkü!.. (Nasihat ve görüşlerimin isabetli olduğu ortaya çıktı.)]

[*neîşen*] “sonunda” demektir.

[929] “Gayb hakkında atıp tutuyorlardı!” ifadesi, [i] geçmişteki hallerini hikâye eden “inkâr etmişlerdi” ifadesine maʿtûftur; yani “gayb” hakkında konuşuyorlar ve bunu “uzaktan uzağa” yapıyorlardı ki bu sözleri, Hazret-i Peygamber hakkındaki ‘yalancı!’ ve ‘büyücü!’ iddialarıdır. Zira bu iddia vâkıf olunamayan bir durum ve gayb hakkında konuşmaktır; çünkü Hazret-i Peygamber’in ne büyü yaptığını ne şiir ne de yalan söylediğini görmüşlerdi. Ve bu gayba Hazret-i Muhammed’in gerçek durumuna uymayan bir şekilde temas ediyorlardı; çünkü onun getirdiği dine en uzak şey şiir ve büyü idi; bildikleri, gözlemledikleri üzere, [el-Emîn dedikleri] Muhammed’in en uzak olduğu şey de yalan söylemek ve aldatmak idi.

[930] Fiil, *yukzefûne bi’l-ğayb* (gayb kendilerine atılıp duruyordu!) şeklinde meçhul olarak da okunmuştur. Bu durumda, “Bu iddiaları onlara şeytanları getirip, telkin ediyordu!” anlamında olur. [ii] İstersen, “*ona iman ettik* dediler” cümlesine de atfedebilirsin ki bu durumda onların, dünyada etmedikleri imanı, âhirette ‘Artık iman ettik!’ demek suretiyle akla aykırı bir şekilde elde etmek istemeleri, uzaklığı sebebiyle düşmesi istenen yere ulaşması düşünülemeyecek bir şeyi akılsızca atan birinin bunu isteyişine benzetilmiş olur.

٥٣-﴿وَقَدْ كَفَرُوا بِهِ مِنْ قَبْلُ وَيَقْذِفُونَ بِالْغَيْبِ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ﴾

[٩٢٨] {ءَامَنَّا بِهِۦ} بمحمد ﷺ لمرور ذكره في قوله {مَا بِصَاحِبِكُمْ مِنْ جِنَّةٍ}: والتناوش والتناول: أخوان؛ إلّا أنّ التناوش تناول سهل لشيء قريب، يقال ناشه ينوشه، وتناوشه القوم. ويقال: تناوشوا في الحرب: ناش بعضهم بعضًا. وهذا تمثيل ٥ لطلبهم ما لا يكون، وهو أن ينفعهم إيمانهم في ذلك الوقت، كما ينفع المؤمنين إيمانهم في الدنيا: مثلت حالهم بحال من يريد أن يتناول الشيء من غلوة، كما يتناوله الآخر من قيس [مقدار] ذراع تناولًا سهلًا لا تعب فيه. وقرئ «التناؤش»، همزت الواو المضمومة كما همزت في أجؤه وأدؤر. وعن أبي عمرو «التناؤش»، بالهمز التناول من بعد، من قولهم: نأشت إذا أبطأت وتأخرت. ومنه البيت:

تَمَنَّى نَئِيشًا أَن يَكُونَ أَطَاعَنِي ❁ [وقد حدثتْ بعد الأمور أمورٌ]

١٠ أي أخيرًا.

[٩٢٩] {وَيَقْذِفُونَ} معطوف على }قَدْ كَفَرُوا{، على حكاية الحال الماضية، يعني وكانوا يتكلمون {بِالْغَيْبِ} ويأتون به {مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ} وهو قولهم في رسول الله ﷺ شاعر، ساحر، كذاب. وهذا تكلم بالغيب والأمرِ الخفي، لأنهم لم يشاهدوا منه سحرًا ولا شعرًا ولا كذبًا؛ وقد أتوا بهذا الغيب من جهة بعيدة من حاله، لأن أبعد شيء مما ١٥ جاء به الشعر والسحر، وأبعد شيء من عادته التي عرفت بينهم وجربت الكذب والزور.

[٩٣٠] قرئ «ويقذفون بالغيب»، على البناء للمفعول، أي يأتيهم به شياطينهم ويلقنوهم إياه. وإن شئت فعلقه بقوله {وَقَالُوٓا ءَامَنَّا بِهِۦ} على أنه مثلهم في طلبهم تحصيل ما عطلوه من الإيمان في الدنيا بقولهم آمنا في الآخرة، وذلك مطلب مستبعد بمن يقذف شيئًا من مكان بعيد لا مجال للظن في لحوقه، حيث يريد أن يقع فيه لكونه ٢٠ غائبًا عنه شاحطًا.

[931] Burada *gayb* “gaip olan şey” anlamındadır. Gayb derken, “şiddetli bir azap öncesinde” [Sebe’ 34/46] âyetinde ifade edilen şiddetli azabın kastediliyor olması da mümkündür; çünkü “Azaba uğrayacak değiliz!” [Sebe’ 34/35] diyerek, âhiret şartlarını dünyadakine kıyaslıyor ve “Şayet sizin dediğiniz gibi kıyamet kopacak, ceza ve mükâfat olacak olursa, biz Allah’ın bizi azaba duçar etmeyeceği kadar değerliyizdir O’nun katında!” diyorlardı. İşte onların uzaktan atıp tuttukları şey bu idi. Ve bu, âhiret şartları yükümlülük yurdu olan [dünya] ile kıyaslanamayacağı için, gaybdır; uzaktan atmadır.

54. Şimdi kendileri ile o arzu ettikleri şeyin arasına set çekildi. Tıpkı daha önce benzerlerine yapıldığı gibi... Öyle ya, ‘kaygı verici bir şüphe’ içinde idiler!..

[932] “Arzu ettikleri” yani o gün imanın bir fayda vermesi ve onunla cehennemden kurtulup cennete girecekleri veya “Bizi geri gönder de, salih amel işleyelim!” [Secde 32/12] âyetinde ifade edildiği gibi, dünyaya geri dönecekleri şeklindeki arzuları. “Benzerlerine” yani benzerleri olan diğer ümmetlerin inkârcılarına ve kendileri gibi bir inanca sahip olanlara.

[933] مريب kelimesi “sanık durumuna düşürdü; töhmet altına soktu” anlamındaki *erâbehû*dan veya “kişi şüphe sahibi oldu; şüpheye düştü” anlamındaki *erâbe’r-raculü* ifadesinden gelmektedir ki ikisi de mecazdır[1]; ancak bu ikisi arasında şöyle bir nüans vardır: *Mürîb*; ilkinde *irâbe*nin kendisi hakkında doğru olacağı *zat*lardan *ma‘nâ*ya nakledilmiş[2]; ikincide ise *şekk*in sahibinden *şekk*e nakledilmiştir.[3] Tıpkı *şi‘run şâ‘irun* (*şairâne* bir şiir) demen gibi.

Hazret-i Peygamber’in “Her kim Sebe’ suresini okursa, kıyamet günü onun yoldaşı olmayan ve kendisiyle musafaha etmeyen ne bir resul kalır ne de bir nebi!” buyurduğu rivayet edilmiştir.

1 Yani *irâbe* fiili *şekk* kelimesinin sıfatı olmakla birlikte, kişiyi töhmete / şekke düşüren, *şek* değildir. / ed.

2 Kişi [zat] değil de, *şekk*in kendisi [ma‘nâ] töhmete düşürmüş oluyor. / ed.

3 Yani *irâbe*nin sahibi, şüpheye düşen kişi iken, *irâbe* [şüpheye düşme] *şekk*in sıfatı yapılmıştır. “Kuşkucu bir şüphe!..” / ed.

[٩٣١] والغيب: الشيء الغائب، ويجوز أن يكون الضمير للعذاب الشديد في قوله {بَيْنَ يَدَيْ عَذَابٍ شَدِيدٍ} [سبأ: ٤٦]، وكانوا يقولون: {وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ} [سبأ: ٣٥]، إن كان الأمر كما تصفون من قيام الساعة والعقاب والثواب، ونحن أكرم على الله من أن يعذّبنا، قائسين أمر الآخرة على أمر الدنيا؛ فهذا كان قذَفهم بالغيب، وهو غيب ومقذوف به من جهة بعيدة؛ لأن دار الجزاء لا تنقاس على دار التكليف.

٥٤-﴿وَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ كَمَا فُعِلَ بِأَشْيَاعِهِمْ مِنْ قَبْلُ إِنَّهُمْ كَانُوا فِي شَكٍّ مُرِيبٍ﴾

[٩٣٢] {مَا يَشْتَهُونَ} من نفع الإيمان يومئذ والنجاة به من النار والفوز بالجنة، أو من الردّ إلى الدنيا، كما حكى عنهم {ارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا} [السجدة: ١٢]. {بِأَشْيَاعِهِمْ} بأشباههم من كفرة الأمم ومن كان مذهبه مذهبهم. {مُرِيبٍ} إما من أرابه، إذا أوقعه في الريبة والتهمة، أو من أراب الرجل، إذا صار ذا ريبة ودخل فيها. وكلاهما مجاز؛ إلّا أنّ بينهما فُريقًا، وهو أن المريب من الأول منقول ممن يصحّ أن يكون مريبًا من الأعيان إلى المعنى، والمريب من الثاني منقول من صاحب الشك إلى الشك، كما تقول: شعر شاعر.

[٩٣٣] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة سبإ لم يبق رسول ولا نبي إلّا كان له يوم القيامة رفيقا ومصافحا.

FÂTIR SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 45 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Hamd; gökleri ve yeri yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler kılan Allah'a mahsustur. -O, yaratmada dilediği kadar artırır.- Şüphesiz, Allah her şeye kadirdir.

[934] فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ onları yaratmaya başlayan, eşsiz yaratan anlamındadır. Mücâhid'den nakledildiğine göre, İbn Abbas şöyle demiştir: "فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ âyetinin ne anlama geldiğini bilmiyordum; ta ki iki bedevi bir kuyu hakkındaki davalarını bana arz ederlerken biri; "Onu ilk ben yaptım!" anlamında *ene fatartühâ* deyinceye kadar…

[935] Ayet; *ellezî fatara's-semâvâti ve'l-arda ve ce'ale'l-melâikete* şeklinde de okunmuştur. Ayrıca methetme anlamına hamledilerek; *câ'ilu'l-melâiketi* şeklinde ref' edilerek de okunmuştur. رُسُلًا de Sîn'in hem zammeli hem de sakin haliyle (*rusülen - ruslen*) okunmuştur.

[936] أُولِي أَجْنِحَةٍ "kanatlı" anlamındadır. أُولُو kelimesi, ذُو (sahip) kelimesinin çoğul ismidir; nitekim *ulâi* de ذَا (bu) kelimesinin çoğul ismidir. Bunların i'râb alan kelimelerdeki benzeri اَلْمَخَاضُ ve اَلْخَلِفَةُ isimleridir.[1]

[937] مَثْنَى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَ (ikişer, üçer, dörder) kelimeleri *ecniha* (kanatlar) isminin sıfatıdır. Bu kelimelerin munsarif olmamasının sebebi, bunlarda birden çok sıyga değişikliği gerçekleşmesindendir. Çünkü bu kelimeler, *'umer 'âmir*dan, *hazâmi* de *hâzimetun*den dönüştürüldüğü gibi, sayı lafızlarından; birtakım sıygalardan farklı başka sıygalara aktarılmış, tekrar edile edile tekrar edilmez hale gelmişlerdir.[2] Vasfiyet özelliğine gelince, kendisinden dönüştürülen kalıp ile dönüştürüldüğü kalıp arasında durum değişmez. Dikkat edersen, bir yolcu *merartü bi-nisvetin erba'in ve bi-ricâlin selâsetin* (Dört kadının, üç erkeğin yanından geçtim.) dediğinde buna bakılmıyor. Anlam şöyledir: Öyle melekler vardır ki kanatları iki tanedir, yani her biri iki kanatlıdır; öyle melekler vardır ki kanatları üç tanedir; öyle melekler vardır ki kanatları dört tanedir.

---

1 اَلْمَخَاضُ " hâmile develer" demek olup, müfredi اَلْخَلِفَةُ'dir; yani çoğul, müfredle aynı kökten olmaksızın gelmiştir (Tıybî'den). / ed.

2 *Selâse selâse* (üç üç) diye tekrarlanırken, *sülâse*ye ('üçer'e) dönmüş; *erba'a erba'a* (dört dört) diye tekrarlanırken, *rubâ'a*ya ('dörder'e) dönüşmüştür. / ed.

سورة فاطر

مكية، وهي ٤٥ آية

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيم

١-﴿اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ جَاعِلِ الْمَلٰٓئِكَةِ رُسُلًا اُولٖٓي اَجْنِحَةٍ مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَ يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَٓاءُ اِنَّ اللهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ﴾

[٩٣٤] {فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ} مبتدئها ومبتدعها. وعن مجاهد، عن ابن عباس رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا: ما كنت أدري ما فاطر السَّمٰوَات والأرض، حتى اختصم إليَّ أعرابيان في بئر، فقال أحدهما: أنا فطرتها، أي ابتدأتها.

[٩٣٥] وقرئ «الذي فطر السَّمٰوَات والأرض وجعل الملائكة». وقرئ «جاعلُ الملائكة»، بالرفع على المدح. {رُسُلًا} بضم السين وسكونها.

[٩٣٦] {اُولٖٓي اَجْنِحَةٍ} أصحاب أجنحة، وأولوا: اسم جمع لذوو، كما أن أولاء اسم جمع لذا. ونظيرهما في المتمكنة المخاض والخلفة.

[٩٣٧] {مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَ} صفات لـ{اَجْنِحَةٍ}، وإنما لم تنصرف لتكرر العدل فيها، وذلك أنها عدلت عن ألفاظ الأعداد عن صيغ إلى صيغ أخر، كما عدل عمر عن عامر، وحذام عن حاذمة، وعن تكرير إلى غير تكرير، وأما الوصفية فلا يفترق الحال فيما بين المعدولة والمعدول عنها. ألا تراك تقول: مررت بنسوة أربع، وبرجال ثلاثة، فلا يعرج عليها. والمعنى: أن من الملائكة خلقًا أجنحتهم اثنان اثنان، أي لكل واحد منهم جناحان، وخلقًا أجنحتهم ثلاثة ثلاثة، وخلقًا أجنحتهم أربعة أربعة.

[938] "O, yaratmada dilediği kadar arttırır." Kanat yaratma ve diğer hususlarda irade ve hikmetinin gerektirdiği şekilde arttırır. Aslolan, iki kanattır; çünkü onlar iki el mesabesindedir. Üç ve dört kanat *asl*a ziyadedir. Bu da uçma konusunda daha çok kuvvet veren ve uçmaya daha çok yardımcı olan bir durumdur.

[939] **Şayet "**Çift sayılı kanatların taksimi her bir tarafta sayının yarısı kadar kanat olmak suretiyledir. Peki, üç kanatın sureti nasıl olacak?" **dersen şöyle derim:** Belki de üçüncüsü iki kanat arasında sırtta bulunuyor ve o iki kanadı kuvvetle destekliyordur. Belki de o uçma dışında bir şey içindir. Nitekim bazı kitaplarda meleklerden bir sınıfın altı kanadı olduğu; iki kanatla bedenlerini sardıkları, ikisiyle Allah'ın emirlerinden birini yerine getirmek için uçtukları ve diğer ikisiyle de Allah'tan hayâ ettiklerinden yüzlerini kapattıkları geçmiştir. Peygamber (s.a.)'in de miraç gecesi Cibrîl'i 600 kanatlı olarak gördüğü nakledilmiştir [*Buhârî*, "Bed'u'l-halk", 7]. Ayrıca rivayete göre, Peygamber (s.a.) Cibrîl'den kendi suretinde görünmesini istemiş; Cibrîl "Buna dayanamazsın." deyince, "Yapmanı istiyorum" demiş… Dolunaylı bir gecede dışarı çıktığında Cibrîl ona kendi suretinde gelmiş ve Peygamber bundan dolayı bayılmış. Uyandığında Cibrîl onu, bir eli göğsünde, diğeri de iki omuzu arasında olacak şekilde tutmakta imiş. Peygamber (s.a.); "*Sübhânallâh*! Ben hiç böyle bir varlık görmemiştim!" demiş. Cibrîl de demiş ki: "İsrâfîl'i görseydin nasıl olurdun acaba?! Onun on iki kanadı var; biri doğu diğeri batıda olup Arş da sırtındadır. Ama bazı zamanlar Allah'ın azametinden, küçüle küçüle küçük bir serçe haline gelir."

Peygamber (s.a.)'den, "O, yaratmada dilediğini arttırır." ifadesi hakkında şu rivayet edilmiştir: "O; güzel yüz, güzel ses ve güzel saçtır." "Güzel yazı" da denilmiştir. Katâde'den [v. 117/735] de bunun "gözlerdeki güzellik" olduğu nakledilmiştir. Âyet mutlak olup uzun boy, ideal görünüm, âzâ tamlığı, beden kuvveti, akıl gücü, isabetli düşünce, kalpte cesaret, hoşgörü, akıcı ve tatlı konuşma, işleri kolaylıkla becerme ve buna benzer anlatılamayacak daha nice *yaratılış ekstras*ını kapsar.

2. İnsanlara Allah'ın açtığı bir rahmeti tutacak yoktur; O'nun tuttuğunu da O'ndan sonra salıverecek yoktur. O'dur 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm).

[٩٣٨] ﴿يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ﴾، أي يزيد في خلق الأجنحة وفي غيره ما تقتضيه مشيئته وحكمته. والأصل الجناحان؛ لأنهما بمنزلة اليدين، ثم الثالث والرابع زيادة على الأصل، وذلك أقوى للطيران وأعون عليه.

[٩٣٩] فإن قلت: قياس الشفع من الأجنحة أن يكون في كل شقّ نصفه، فما صورة الثلاثة؟ قلت: لعل الثالث يكون في وسط الظهر بين الجناحين يمدّهما بقوة، أو لعله لغير الطيران؛ فقد مرّ في بعض الكتب أن صنفًا من الملائكة لهم ستة أجنحة، فجناحان يلفون بها أجسادهم، وجناحان يطيران بهما في الأمر من أمور الله، وجناحان مرخيان على وجوههم حياء من الله. وعن رسو ل الله ﷺ أنه رأى جبريل عليه السلام ليلة المعراج وله ستمائة جناح. وروي أنه سأل جبريل عليه السلام أن يتراءى له في صورته، فقال: إنك لن تطيق ذلك. قال: إني أحب أن تفعل. فخرج رسول الله ﷺ في ليلة مقمرة، فأتاه جبريل في صورته، فغُشي على النبي ﷺ ثم أفاق وجبريل عليه السلام مسنده وإحدى يديه على صدره والأخرى بين كتفيه، فقال: سبحان الله، ما كنت أرى أن شيئًا من الخلق هكذا! فقال جبريل: فكيف لو رأيت إسرافيل؛ له اثنا عشر جناحًا، جناح منها بالمشرق، وجناح بالمغرب، وإن العرش على كاهله، وإنه ليتضاءل الأحايين لعظمة الله حتى يعود مثل الوصع -وهو العصفور الصغير-. وروي عن رسول الله ﷺ في قوله تعالى ﴿يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ﴾: هو الوجه الحسن، والصوت الحسن، والشعر الحسن. وقيل: الحظ الحسن. وعن قتادة: الملاحة في العينين. والآية مطلقة تتناول كل زيادة في الخلق من طول قامة، واعتدال صورة، وتمام في الأعضاء، وقوة في البطش، وحصافة في العقل، وجزالة في الرأي، وجراءة في القلب، وسماحة في النفس، وذلاقة في اللسان ولباقة في التكلم، وحسن تأنّ في مزاولة الأمور، وما أشبه ذلك مما لا يحيط به الوصف.

٢-﴿مَا يَفْتَحِ اللهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يُمْسِكْ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[940] "Açmak" gönderme ve serbest bırakma anlamlarında isti'âre olarak kullanılmıştır. Dikkat edersen, *lâ fâtiha le-hû* (Onu açacak yoktur.) diyeceği yerde فَلَا مُرْسِلَ لَهُ demiştir. Bu ise Allah'ın gönderdiği her türlü rahmeti; nimet, rızık, yağmur, sağlık, güven ve bunların dışında Allah'ın sayılamayacak kadar çok olan nimetlerinin sınıflarını ifade eder. *Rahmet*in nekre yapılması (tüm nimetleri) kapsatmak ve (her hangi bir tür belirtmemek adına) müphem kılmak içindir. Adeta şöyle buyrulmaktadır: Gökte ve yerde hangi rahmet olursa olsun hiç kimsenin onu tutmaya ve engellemeye gücü yetmez. Allah'ın tuttuğu herhangi bir şeyi de salmaya kimsenin gücü yetmez.

[941] **Şayet "**Neden zamiri önce [ممسك لها şeklinde] müennes yapıp sonra da [مرسل له şeklinde] müzekker yaptı? Hâlbuki o her iki durumda da şart anlamı içeren isme dönmektedir?" **dersen şöyle derim:** Bunlar mânaya ve lâfza hamletme şeklinde iki kullanımdır; mütekellim bunlardan hangisini kullanacağında muhayyerdir. Rahmet anlamı gözetilerek müennes, kendisine dönülen lafızda müenneslik olmamasına göre de müzekker yapılmıştır; çünkü ilki [من رحمة buyrularak] *rahmet*le tefsir edilmiş; bundan dolayı da zamirin tefsire uyması güzel olmuştur. İkincisi tefsir edilmediğinden, müzekkerlik aslı üzerine bırakılmıştır. Kaldı ki, فَلَا مُرْسِلَ لَهَا şeklinde de okunmuştur.

[942] **Şayet "**İkincisi için de bir tefsir gereklidir. O hâlde nedir bunun tefsiri?" **dersen şöyle derim**: Muhtemelen, bunun tefsiri de ilkinin tefsiri gibidir, ancak ilki ona delâlet ettiğinden terkedilmiştir. Ya da Allah'ın tuttuğu gazap ve rahmete dair her şey için mutlak bir anlamı olabilir. Rahmetinin gazabının önünde olduğuna delâlet etmesi için de ikinci değil de sadece ilki tefsir edilmiştir."

[943] **Şayet "**Rahmeti tevbe ile tefsir eden ve bunu İbn Abbas'a dayandıran kimse için ne dersin?" **dersen şöyle derim:** Şayet tevbe ile tevbeye hidayet edilmeyi ve bu konuda muvaffak kılınmayı kastetmişse -ki İbn Abbas'ın, bunu söylemişse, kastettiği budur- o halde makbuldür; ancak Allah günahkâr kimsenin tevbesini kabul etmek isterse kabul eder, istemezse etmez, anlamını kastetmişse bu reddedilir; çünkü Allah tevbeleri kabul etmeyi her zaman diler. Bunu dilememesi O'nun için caiz olmaz.

[944] مِنْ بَعْدِهِ (O'ndan sonra) ifadesi, "O tuttuktan sonra" demektir. Tıpkı فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللهِ ("Allah'tan sonra ona kim hidayet edecek?" [Câsiye 45/23]), فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَ اللهِ ("Allah'tan sonra hangi söze inanacaklar bunlar!?" [Câsiye 45/6]) âyetlerinde, *min ba'di hidâyetihî* (O'nun hidâyetinden sonra) ve *ba'de âyâtihî* (O'nun âyetlerinden sonra) anlamları kastedilmiştir.

[٩٤٠] استعير الفتح للإطلاق والإرسال. ألا ترى إلى قوله {فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ} مكان ''لا فاتح له''. يعني أي شيء يطلق الله من رحمة، أي من نعمة رزق أو مطر أو صحة أو أمن أو غير ذلك من صنوف نعمائه التي لا يحاط بعددها. وتنكير الرحمة للإشاعة والإبهام، كأنه قال: من أية رحمة كانت سماوية أو أرضية، فلا أحد يقدر على إمساكها وحبسها، وأيّ شيء يمسك الله فلا أحد يقدر على إطلاقه. ٥

[٩٤١] فإن قلت: لم أنث الضمير أوّلًا، ثم ذكر آخرًا، وهو راجع في الحالين إلى الاسم المتضمن معنى الشرط؟ قلت: هما لغتان؛ الحمل على المعنى وعلى اللفظ، والمتكلم على الخيرة فيهما، فأنث على معنى الرحمة، وذكر على أن لفظ المرجوع إليه لا تأنيث فيه، ولأن الأوّل فسر بالرحمة، فحسن اتباع الضمير التفسير، ولم يفسر الثاني فترك على أصل التذكير وقرئ «فلا مرسل لها». ١٠

[٩٤٢] فإن قلت: لا بدّ للثاني من تفسير، فما تفسيره؟ قلت: يحتمل أن يكون تفسيره مثل تفسير الأول، ولكنه ترك لدلالته عليه، وأن يكون مطلقًا في كل ما يمسكه من غضبه ورحمته. وإنما فسر الأوّل دون الثاني للدلالة على أن رحمته سبقت غضبه.

١٥ [٩٤٣] فإن قلت: فما تقول فيمن فسر الرحمة بالتوبة وعزاه إلى ابن عباس رضي الله عنهما؟ قلت: إن أراد بالتوبة الهداية لها والتوفيق فيها - وهو الذي أراده ابن عباس رضي الله عنهما إن قاله - فمقبول؛ وإن إراد أنه إن شاء أن يتوب العاصي تاب، وإن لم يشأ لم يتب؛ فمردود؛ لأنّ الله تعالى يشاء التوبة أبدًا، ولا يجوز عليه أن لا يشاءها.

[٩٤٤] {مِنْ بَعْدِهِ} من بعد إمساكه، كقوله تعالى {فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللهِ} [الجاثية: ٢٣]، {فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَ اللهِ} [الجاثية: ٦]، أي من بعد هدايته وبعد آياته. ٢٠

[945] وَهُوَ الْعَزِيزُ (O'dur mutlak izzet sahibi.) yani gönderme ve tutma konusunda galip ve kadir olan, "mutlak hikmet sahibi" yani gönderilmesini ve tutulmasını hikmetinin gerektirdiği şeyleri gönderen ve tutan.

3. Ey insanlar! Allah'ın üzerinizdeki nimetini düşünün; Allah'tan başka gökten ve yerden sizi rızıklandıran bir yaratıcı var mı? O'ndan başka tanrı yok... O halde, nasıl ters-yüz ediliyorsunuz?!

[946] Nimetin zikredilmesinden kasıt yalnızca dil ile zikretmek değildir; aksine hem dil ile hem de kalp ile nimeti zikretmek, bu nimetleri nankörlükten ve küçümsemekten korumak, nimetin hakkını bilip tanımak ve gönderene itaatte bulunmakla nimete şükretmektir. Bir adamın iyilikte bulunduğu kimseye *üzkur eyâdiyye ʿindek* (Sana olan iyiliklerimi hatırla!) ifadesi bundandır. Bununla iyiliklerini korumasını, onlara teşekkür etmesini ve onların gereğince amel etmesini kastetmektedir. Âyetteki hitap herkesi kapsar; çünkü insanların tümü Allah'ın nimetine gark olmuşlardır. İbn Abbasradıya'llâhu anhumâ'nın şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Bu âyette Allah şunu söylemek istemektedir: Ey Mekkeliler! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın! Sizi *harem*ine yerleştirdi ve sizi dışarıdan gelecek tüm baskınlardan korudu; hâlbuki sizin etrafınızda insanlar kaçırılıp götürülmekteydi!" Yine, "Allah'ın nimeti afiyettir." ifadesi de ondan nakledilmiştir.

[947] غَيْرُ الله ifadesi üç hareke ile de okunmuştur; (*ğayrillâh* ve *ğayrullāh* şeklindeki) cer ve refʿ (okunuşları) lâfzen ve mahallen sıfat, nasb okuyuşu ise istisna kabul edilmek suretiyledir.

[948] **Şayet "**يَرْزُقُكُمْ ifadesinin mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunu خَالِقٍ'in sıfatı yaparsan mahalli olması muhtemel olduğu gibi, مِنْ خَالِقٍ ifadesinin mahallini gizli bir يَرْزُقُكُمْ ile refʿ edip, (metindeki) يَرْزُقُكُمْ ifadesini bunun tefsiri yaparsan ya da هَلْ مِنْ خَالِقٍ cümlesinden sonra onu bir başlangıç cümlesi kabul edersen (يَرْزُقُكُمْ'un) mahalli olmaması da muhtemeldir.

[949] **Şayet "**Burada, *hālık* kelimesinin Allah'tan başkası için kullanılamayacağına dair bir delil var mı?" **dersen şöyle derim:** Evet. Şayet يَرْزُقُكُمْ ifadesini başlangıç cümlesi kabul edersen vardır ki bu, (yukarıdaki) üç iʿrâb takdirinin üçüncüsüdür. Diğer iki veche göre ise -ki bunlar يَرْزُقُكُمْ'un sıfat ve tefsir olarak takdir edilmesidir- *hālık*, gökten ve yerden rızıklandırma özelliği ile kayıtlanmakta ve böylece mutlaklıktan çıkmaktadır. Bu durumda, Allah'ın mutlak *hālık* oluşuna bu âyetle nasıl istişhâd edilebilir ki?[1]

1 İlkinde; "Allah'tan başka *hālık* var mı?! Sizi o rızıklandırıyor…" buyrulmuş olacağından, hālıkıyyet Allah'a has olmaktadır. Diğerlerinde ise, "Allah'tan başka sizi rızıklandıran bir *hālık* var mı?!" buyrulmuş olmaktadır. Bu, akla, "demek ki *rızıklandırmayan bir hālık* da var!" gibi bir anlam getirmektedir. / ed.

[٩٤٥] {وَهُوَ الْعَزِيزُ} الغالب القادر على الإرسال والإمساك {الْحَكِيمُ} الذي يرسل ويمسك ما تقتضي الحكمة إرساله وإمساكه.

٣-﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللهِ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ فَأَنّٰى تُؤْفَكُونَ﴾

[٩٤٦] ليس المراد بذكر النعمة ذكرها باللسان فقط، ولكن به وبالقلب، وحفظها من الكفران والغمط، وشكرها بمعرفة حقها والاعتراف بها وطاعة موليها. ومنه قول الرجل لمن أنعم عليه: اذكر أياديّ عندك، يريد حفظها وشكرها والعمل على موجَبها. والخطاب عام للجميع، لأنّ جميعهم مغمورون في نعمة الله. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: يريد: يا أهل مكة اذكروا نعمة الله عليكم، حيث أسكنَكم حرمه، ومنعكم من جميع العالم، والناس يتخطفون من حولكم. وعنه: نعمة الله العافية.

[٩٤٧] وقرئ {غَيْرُ اللهِ} بالحركات الثلاث؛ فالجرّ والرفع على الوصف لفظًا ومحلًا، والنصب على الاستثناء.

[٩٤٨] فإن قلت: ما محل {يَرْزُقُكُمْ}؟ قلت: يحتمل أن يكون له محل إذا أوقعته صفة لـ{خَالِقٍ} وأن لا يكون له محل إذا رفعت محل {مِنْ خَالِقٍ} بإضمار "يرزقكم"، وأوقعت {يَرْزُقُكُمْ} تفسيرًا له، أو جعلته كلامًا مبتدأ بعد قوله {هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللهِ}.

[٩٤٩] فإن قلت: هل فيه دليل على أنّ الخالق لا يطلق على غير الله تعالى؟ قلت: نعم، إن جعلت {يَرْزُقُكُمْ} كلامًا مبتدأ -وهو الوجه الثالث من الأوجه الثلاثة- وإمّا على الوجهين الآخرين -وهما الوصف والتفسير- فقد يقيد فيهما بالرزق من السماء والأرض، وخرج من الإطلاق؛ فكيف يستشهد به على اختصاصه، بالإطلاق؟

[950] Gökten gelen rızık yağmur, yerden gelen rızık ise bitkilerdir. لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ (O'ndan başka tanrı yok) ifadesi önceki cümleden anlam ve iʿrâb bakımından ayrılmış yeni bir cümledir; iʿrâbda mahalli yoktur. Tıpkı üçüncü vecihteki يرزقكم gibi. Bu cümleyi, يرزقكم cümlesini öncesine bağladığın gibi bağlarsan anlam buna müsaade etmez; çünkü "Sadece bu *hālık*ın ilâh olduğu Allah'tan başka *hālık* var mı?" demen isabetli olmayacaktır. Zira "Allah'tan başka *hālık* var mı?" sözün Allah'ı ispat içindir. Sen tutar da bunu söylersen ispattan sonra nefiy ile bunu bozmuş olursun.

[951] "O halde, nasıl ters-yüz ediliyorsunuz?!" Tevhitten sonra şirke hangi sebepten dolayı çevriliyorsunuz?!

4. Seni yalanlıyorlarsa, senden önce de birtakım peygamberler yalanlanmıştı... İşler yalnızca Allah'a döndürülür.

[952] Bu âyetle Allah Teâlâ, Kureyş'in Allah'ın âyetlerini yadırgayıp yalanlamalarını kınamakta; resulünü de, önceki peygamberlerde kendisi için güzel bir örnek olduğunu bildirerek teselli etmektedir. Sonrasında ise *işlerin sonunda kendi hükmüne döneceği ve yalanlayanlara da, yalanlananlara da hak ettikleri karşılığın verileceği* gibi vaat ve tehdit içeren ifadeler getirmiştir.

[953] Tâ zammeli olarak تُرْجَعُ şeklinde okunduğu gibi (تَرْجِعُ şeklinde) fethalı da okunmuştur.

[954] **Şayet** "Şartın *cezâ*sının bu şekilde getirilmesi nasıl sahih olabilmiş? Burada *cezâ* şarttan önce gelmiş; oysa *cezâ*nın hakkı şartı izlemektir." **dersen şöyle derim:** âyet; *ve in yukezzibûke fe-teesse…* "Seni yalanlıyorlarsa, senden önceki peygamberlerin yalanlanmasını kendine örnek al (ve sabret)." anlamındadır. Bu durumda, فَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ ifadesi, sebeple yetinilip sonuçtan müstağni kalmak suretiyle -yani 'yalanlama' zikredildiği için, 'örnek alma'ya gerek duyulmayarak- *fe-teesse* (örnek al) ifadesinin yerine konmuş olmaktadır.

[955] **Şayet** "رُسُلٌ kelimesindeki nekreliğin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim**: Bu; mucize ve uyarı sahibi, uzun ömürlü, sabırlı, azimli vb. nitelikte nice peygamberler yalanlandı, anlamındadır. Ve bu, Peygamber (s.a.) için daha teselli edici ve *musābere*ye[1] daha çok teşvik edicidir.

5. Ey insanlar! Şüphesiz, Allah'ın vaadi haktır. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın, Allah'(ın affediciliği ve bağışlayıcılığı) ile sakın sizi de aldatmasın o aldatıcı!

1 *Musābere*: Karşındakinden daha sabırlı olmaya çalışmak; müşriklerle sabır yarışına girmek. / ed.

[٩٥٠] والرزق من السماء المطر، ومن الأرض النبات. {لَّا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} جملة مفصولة لا محل لها، مثل: {يَرْزُقُكُمْ} في الوجه الثالث. ولو وصلتها كما وصلت {يَرْزُقُكُمْ} لم يساعد عليه المعنى؛ لأن قولك ''هل من خالق آخرَ سوى الله لا إله إلّا ذلك الخالق'' غير مستقيم، لأن قولك: هل من خالق سوى الله إثبات لله، فلو ذهبت ٥ تقول ذلك كنت مناقضًا بالنفي بعد الإثبات.

[٩٥١] {فَاَنّٰى تُؤْفَكُونَ}، فمن أي وجه تصرفون عن التوحيد إلى الشرك؟!

٤-﴿وَاِنْ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ﴾

[٩٥٢] نعى به على قريش سوء تلقيهم لآيات الله وتكذيبَهم بها، وسلى رسوله ﷺ بأن له في الأنبياء قبله أسوة حسنة؛ ثم جاء بما يشتمل على الوعد والوعيد من رجوع ١٠ الأمور إلى حكمه ومجازاة المكذِّب والمكذَّب بما يستحقانه.

[٩٥٣] وقرئ «ترجع»، بضم التاء وفتحها.

[٩٥٤] فإن قلت: ما وجه صحة جزاء الشرط؟ ومن حق الجزاء أن يتعقب الشرط، وهذا سابق له. قلت: معناه: وإن يكذبوك فتأسَّ بتكذيب الرسل من قبلك؛ فوضع {فَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ} موضع فتأس، استغناء بالسبب عن المسبب، أعني ١٥ بالتكذيب عن التأسي.

[٩٥٥] فإن قلت: ما معنى التنكير في {رُسُلٌ}؟ قلت: معناه فقد كذبت رسل أيّ رسل ذوو عدد كثير، وأولوا آيات ونذر، وأهل أعمار طوال، وأصحاب صبر وعزم، وما أشبه ذلك. وهذا أسلى له، وأحثّ على المصابرة.

٥-﴿يَا اَيُّهَا النَّاسُ اِنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللّٰهِ ٢٠ الْغَرُورُ﴾

6. Şüphesiz, şeytan sizin düşmanınızdır; siz de onu düşman edinin. O, taraftarlarını ancak Çılgın Ateş'in sahiplerinden olmaya çağırır.

7. Nankörce inkâr edenlere şiddetli bir azap; iman edip salih amel işleyenlere ise mağfiret ve büyük ecir vardır.

[956] "Allah'ın vaadi" sevap ve ceza ile karşılık vermesidir. "Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın!" Yani dünya hayatının faydalarıyla zevklenmeniz sizi âhiret için çalışmaktan ve Allah katındakileri talep etmekten alıkoymasın. "Allah ile sakın sizi de aldatmasın o aldatıcı!" Size sakın şöyle demesin: "Dilediğinizi yapın! Nasılsa Allah bağışlayıcıdır; bütün büyük günahları bağışlar, her hatayı affeder." *Ğarûr* (o aldatıcı), şeytandır; çünkü aldatmak onun işidir! الغرور *ğarrahû* (onu aldattı) fiilinin mastarı olarak (*ğurûr* şeklinde) zammeli de okunmuştur; *lüzûm* ve *nühûk* gibi. Veya (ism-i fâʿil olan) *ğârrun* kelimesinin çoğulu da olabilir. *Kāʿid*'in *kuʿûd* şeklinde çoğul yapılması gibi.

[957] Allah Teâlâ bize; şeytanın bize apaçık düşman olduğunu haber vermiş; bize onun kıssasını, atamız Adem (a.s)'a ne yaptığını ve biz insan cinsine daha var edilmeden ve var edildikten sonra nasıl düşmanlığa kalkıştığını bildirmiştir. Biz buna rağmen onu velî edinmekte ve helâkimize yol açacak şeyleri bizden istediğinde ona itaat etmekteyiz. Bu sebeple, Allah bize şöyle öğüt vermiştir: Düşmanlıkta daha azılısı olmayan düşmanınızı bildiğiniz gibi -hâlbuki siz bununla, hakkında hiçbir bilgisi olmayan biri gibi muamelede bulunuyorsunuz!- "siz de onu düşman edinin!" İnandıklarınızda ve yaptıklarınızda onu düşman edinin. Gizli ve âşikar durumlarınızda sizde sadece ona düşmanlık ve onunla mücadeleye dair şeyler bulunsun. Sonra; şeytanın iç yüzünü ve ona tâbi olanların yanlışını şöyle özetlemiştir: Şeytanın, yandaşlarını ve izinden gidenleri davet ederken güttüğü tek hedef, onları bedbahtlığa ve helâke sürüklemek, onların da cehennemlik olmasını istemektir.[1] Daha sonra Allah; boş umutları ve yalan kuruntuları[2] söküp atmak için perdeyi kaldırarak, açık bir şekilde ortaya koymuş; akabinde, işin tamamını[3] iman ve amel ile bu ikisini terk etme üzerine bina etmiştir.

8. Kötü ameli kendisine süslendiği için onu güzel gören kimse, bunun gibi olabilir mi? Allah dilediğini saptırıyor, dilediğini doğru yola getiriyor; öyleyse, bunlara yanıp durarak için gitmesin! Onların o ustaca yaptıkları şeyleri Allah elbette bilmektedir!

1 Hac 22/4'te belirtildiği üzere *şeytanın yazılımı*, kendisini velî / sahip edinenleri yoldan çıkartarak o Çılgın Ateş'in sahibi kılmaktır [كُتِبَ عَلَيْهِ أَنَّهُ مَنْ تَوَلَّاهُ فَأَنَّهُ يُضِلُّهُ وَيَهْدِيهِ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ]. / ed.

2 Mürcie vb.lerinin insanlara pompaladığı… / ed.

3 Yani cennetlik ve cehennemlik olmayı. / ed.

٦-﴿إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا إِنَّمَا يَدْعُوا حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ اَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾

٧-﴿اَلَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ كَبِيرٌ﴾

[٩٥٦] وعد الله الجزاء بالثواب والعقاب. {فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ} فلا تخدعنكم {الدُّنْيَا} ولا يذهلنكم التمتع بها والتلذذ بمنافعها عن العمل للآخرة وطلب ما عند الله، {وَلَا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللهِ الْغَرُورُ} لا يقولن لكم: اعملوا ما شئتم، فإن الله غفور يغفر كل كبيرة ويعفو عن كل خطيئة. والغرور الشيطان، لأن ذلك ديدنه. وقرئ بالضم، وهو مصدر غره، كاللزوم والنهوك؛ أو جمع غارّ، كقاعد وقعود.

[٩٥٧] أخبرنا الله عزّ وجلّ أن الشيطان لنا عدوّ مبين، واقتص علينا قصته وما فعل بأبينا آدم عليه السلام، وكيف انتدب لعداوة جنسنا من قبل وجوده وبعده، ونحن على ذلك نتولاه ونطيعه فيما يريد منا مما فيه هلاكنا، فوعظنا عزّ وجلّ بأنه كما علمتم عدوّكم الذي لا عدوّ أعرق في العداوة منه، وأنتم تعاملونه معاملة من لا علم له بحاله، {فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا} في عقائدكم وأفعالكم، ولا يوجدن منكم إلّا ما يدلّ على معاداته ومناصبته في سركم وجهركم. ثم لخص سر أمره وخطأ من اتبعه بأنّ غرضه الذي يؤمه في دعوة شيعته ومتبعي خطواته هو أن يوردهم مورد الشِّقوة والهلاك، وأن يكونوا من أصحاب السعير. ثم كشف الغطاء وقشر اللحاء، ليقطع الأطماع الفارغة والأماني الكاذبة، فبنى الأمر كله على الإيمان والعمل وتركهما.

٨-﴿اَفَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ فَرَاٰهُ حَسَنًا فَاِنَّ اللهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسَرَاتٍ اِنَّ اللهَ عَلِيمٌ بِمَا يَصْنَعُونَ﴾

[958] İman eden ve inkâr eden iki fırkayı zikrettikten sonra resûlüne şöyle demiştir: "Kötü ameli kendisine süslendiği için onu güzel gören kimse…" Yani bu iki fırkadan kötü ameli kendisine cazip gösterilen, cazip gösterilmeyen gibi olur mu hiç?! Peygamber (s.a.) de sanki "Hayır" demiş ve bunun üzerine Allah şöyle buyurmuştur: "Allah dilediğini saptırıyor, dilediğini doğru yola getiriyor; öyleyse, bunlara yanarak kendini yiyip bitirme!" Amelin cazip gösterilmesi ile dalâlete sokma aynı anlamdadır. Bu da isyan edenin, iyi ve güzel şeylerin kendisine fayda vermeyecek bir sıfat üzerinde olması ve böylece Allah'ın yardımsız ve başıboş bırakmasını hak etmesidir. Böyle olunca, dalâlette dolaşıp durur; nehyi emredeni serbest bırakır, heveslerine itaati kucaklar ve sonunda, aklını kaybetmiş, temyiz melekesi elinden alınmışçasına çirkini güzel, güzeli çirkin görmeye başlar ve Ebu Nüvâs'ın [v. 198/813], şu sözünde anlattığı gibi oturup kalır!

Çirkini güzel görmeye başladığımı görene kadar içir bana!

[959] Allah Teâlâ inkârda ısrar edenleri yardımsız, kendi halleriyle başbaşa bıraktığında Peygamber (s.a.)'e düşen, Allah'ın bu tip kimseleri yalnız ve yardımsız bırakması şeklindeki sünnetine tâbi olarak, bunların durumunu önemsememesi, onları kafasına takmaması, onlara üzülüp yanmamasıdır.

[960] Zeccac [v. 311/923] ifadenin; "Kötülükleri kendisine hoş gösterilip de, kendisi için üzülüp kendini paraladığın biri..." şeklinde olduğunu, فَلَا تَذْهَبْ... (Öyleyse, bunlara yanıp durarak için gitmesin!) sözünün delâletinden dolayı bunun hazfedildiğini söylemiştir. İfade "Yaptıkları kendisine cazip gösterilen biri Allah'ın hidayete erdirdiği kişi gibi olabilir mi?!" şeklinde de takdir edilebilir; buradaki hazif ise "Allah dilediğini saptırıyor, dilediğini doğru yola getiriyor." âyetinin bu anlama delâlet etmesindendir.

[961] حَسَراتٍ kelimesi *mef'ûlün leh*tir; ifade "Bunlara yanarak kendini yiyip bitirme!" anlamındadır. عَلَيْهِمْ ifadesi تَذْهَبْ fiilinin sılasıdır (o fiile bağlıdır). Nitekim şöyle dersin: *Heleke ʿaleyhi hubben* "ona olan sevgisinden helâk oldu", *mâte ʿaleyhi huznen* "ona üzüntüsünden öldü." Ya da عَلَيْهِمْ üzerine yanılan kimseyi beyan etmektedir[1]; حَسَراتٍ'a dönmesi caiz değildir; çünkü mastarların sılası mastarın önüne geçemez. Bunun dışında حَسَراتٍ kelimesi, aşırı üzüntüsünden tüm bedeni [baştan ayağa] hasrete dönmüşçesine hal olarak da kabul edilebilir. Tıpkı Cerîr'in [v. 110/728] dediği gibi;

Güneşin alnında ve geceleri yolculuk etmeleri eritti etlerini;
bir deri bir kemik kaldılar!

1 Gizli bir *lâ tetehasser* (yanma) fiiline dönmekte, açıktaki *haserât* da bunu açıklamaktadır. / çev.

[٩٥٨] لما ذكر الفريقين الذين كفروا والذين آمنوا، قال لنبيه: {أَفَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوٓءُ عَمَلِهِ فَرَءَاهُ حَسَنًا}، يعني أفمن زين له سوء عمله من هذين الفريقين، كمن لم يزين له، فكأن رسول الله ﷺ قال: لا، فقال: {فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَآءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَآءُ فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسَرَاتٍ}. ومعنى تزيين العمل والإضلال واحد، وهو أن يكون العاصي على صفة لا تجدي عليه المصالح، حتى يستوجب بذلك خذلان الله تعالى وتخليته وشأنه، فعند ذلك يهيم في الضلال ويطلق آمر النهي، ويعتنق طاعة الهوى، حتى يرى القبيح حسنًا والحسن قبيحًا، كأنما غلب على عقله وسلب تمييزه، ويقعد تحت قول أبي نواس:

اسقِنِي حَتَّى تَرَانِي ❁ حَسَنًا عِنْدِي الْقَبِيحُ

[٩٥٩] وإذا خذل الله المصممين على الكفر وخلّاهم وشأنهم، فإن على الرسول أن لا يهتم بأمرهم ولا يلقي بالًا إلى ذكرهم، ولا يحزن ولا يتحسر عليهم اقتداء بسنة الله تعالى في خذلانهم وتخليتهم.

[٩٦٠] وذكر الزجاج أنّ المعنى: أفمن زين له سوء عمله ذهبت نفسك عليهم حسرة، فحذف الجواب لدلالة {فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ} عليه. أو أفمن زين له سوء عمله كمن هداه الله، فحذف لدلالة {فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَآءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَآءُ} عليه.

[٩٦١] {حَسَرَاتٍ} مفعول له، يعني فلا تهلك نفسك للحسرات. و{عَلَيْهِمْ} صلة تذهب، كما تقول: هلك عليه حبًا، ومات عليه حزنًا. أو هو بيان للمتحسَّر عليه. ولا يجوز أن يتعلق بـ{حَسَرَاتٍ}، لأن المصدر لا يتقدم عليه صلته. ويجوز أن يكون حالًا، كأن كلها صارت حسرات، لفرط التحسر، كما قال جرير:

مَشَقَ الْهَوَاجِرُ لَحْمَهُنَّ مَعَ السُّرَى ❁ حَتَّى ذَهَبْنَ كَلَاكِلًا وَصُدُورَا

Bununla, *race'ne kelâkilen ve sudûrâ* ('bir deri bir kemik' geri döndüler) -yani yanları ve göğüsleri dışında bir şeyleri kalmadan- demek istiyor. Cerîr'in şu ifadesi de bu kabildendir:

Onların ardından hasretle yavaş yavaş gitti içim.
Onları anmak, hastalıktır artık benim için!..

[فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ ifadesi] fe-lâ tüzhib nefseke (iç geçirme) şeklinde de okunmuştur.

[962] "Onların o ustaca yaptıkları şeyleri Allah elbette bilmektedir!" Bu ifade, yaptıkları kötü işlere karşılık cezalanacaklarına dair bir tehdittir.

9. Allah O'dur ki; rüzgârları göndermekte -bulutları onlar kaldırıyor- Biz de onu ölü bir memlekete sevk edip ölü vaziyetteki toprağı onunla diriltmekteyiz. İşte, yeniden diriliş de böyledir.

[963] [أَرْسَلَ الرِّيَاحَ ifadesi] ersele'r-rîha (rüzgârı göndermekte) şeklinde de okunmuştur. Şayet "تُثِيرُ fiili neden, öncesindekinin ve sonrasındakinin aksine muzari olarak geldi?" dersen şöyle derim: Rüzgârların bulutları harekete geçirmesinin gerçekleştiği hali hikâye etmek ve Allah'ın kudretini gösteren bu eşsiz portrenin zihinlerde canlanmasını sağlamak için. Araplar, ayrıcalık ve hususiyet atfettikleri fiillerde böyle yaparlar; fiili ya garipsenecek bir durumda getirirler ya da muhatabı ilgilendirecek bir anlamı ifade ederler. Nitekim Teebbetaşerran [v. 540m.] şöyle demiştir:

[Canavarın varlığını kimse inkâr edemez;]
çünkü yaprak gibi düz bir çölde, aşağıya *inerken* karşılaştım onunla ben;

hiç korkmadan *vuruyordum* ona! Kolları ve boynu üzerine cansız devrildi o da!..

Şair burada kavmine, -iddiasına göre- canavarı öldürürken kahramanca davrandığı durumu tasvir etmekte; adeta canavarı onlara gösteriyor ve mahiyetini gözlerinin önüne seriyormuş gibi anlatmaktadır ki, her tür korku anında cesur olabildiğine şaşırıp onu beğensinler. İşte, 'bulutların ölü bir beldeye sevkedilerek toprağın ölü iken yeniden canlanması' da böyledir; [ayrıca] bu ikisi, açık bir kudrete delâlet ettiğinden, gaip sıyga bırakılıp daha etkili ve özen ifade eden mütekellim sıygasıyla *suknâ* ve *ahyeynâ* [sevkedip diriltmekteyiz] buyrulmuştur. كذلك'teki Kâf ref' konumunda olup; "ölüleri yeniden diriltmek, toprağı diriltmek gibidir" anlamındadır.

يريد: رجعن كلاكلًا وصدورًا، أي لم يبق إلا كلاكلها وصدورها. ومنه قوله:

فَعَلَى إِثْرِهِمْ تَسَاقَطُ نَفْسِي ❁ حَسَرَاتٍ وَذِكْرُهُمْ لِي سَقَامُ

وقرئ «فلا تُذْهِب نفسَك».

[٩٦٢] {إِنَّ اللهَ عَلِيمٌ بِمَا يَصْنَعُونَ} وعيد لهم بالعقاب على سوء صنيعهم.

٥ ٩-﴿وَاللّٰهُ الَّذِي اَرْسَلَ الرِّيَاحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَسُقْنَاهُ اِلٰى بَلَدٍ مَيِّتٍ فَاَحْيَيْنَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا كَذٰلِكَ النُّشُورُ﴾

[٩٦٣] وقرئ «أرسل الريح». فإن قلت: لم جاء {فَتُثِيرُ} على المضارعة دون ما قبله، وما بعده؟ قلت: ليحكى الحال التي تقع فيها إثارة الرياح السحاب، وتستحضر تلك الصورة البديعة الدالة على القدرة الربانية. وهكذا يفعلون بفعل
١٠ فيه نوع تمييز وخصوصية، بحال تستغرب أو تهمّ المخاطب، أو غير ذلك، كما قال تأبّط شرًا:

بِأَنّي قَدْ لَقِيتُ الْغُولَ تَهْوِي ❁ بِسَهْبٍ كَالصَّحِيفَةِ صَحْصَحَانِ
فَأَضْرِبُهَا بِلَا دَهَشٍ فَخَرَّتْ ❁ صَرِيعًا لِلْيَدَيْنِ وَلِلْجِرَانِ

لأنه قصد أن يصوّر لقومه الحالة التي تشجع فيها -بزعمه- على ضرب الغول،
١٥ وكأنه يبصرهم إياها ويطْلِعهم على كنهها، مشاهدة للتعجيب من جرأته على كل هول وثباته عند كلّ شدّة. وكذلك سوق السحاب إلى البلد الميت، وإحياء الأرض بالمطر بعد موتها لما كانا من الدلائل على القدرة الباهرة قيل {فَسُقْنَاهُ}، و{اَحْيَيْنَا}؛ معدولًا بهما عن لفظ الغيبة إلى ما هو أدخل في الاختصاص وأدلّ عليه. والكاف في {كَذٰلِكَ} في محلّ الرفع، أي مثلُ إحياء الموات نشورُ الأموات.

[964] Peygamber (s.a.)'e; "Allah ölüleri nasıl diriltecek? Yarattıkları içerisinde bunun delili nedir?" diye sorulduğu, onun da şöyle cevap verdiği rivayet edilmiştir: "Sen hiç kendi insanlarına ait bir vadiden, çorakken daha sonra yeşermiş olduğu halde geçmedin mi?" Soran kişi; "Evet" deyince; "İşte Allah ölüleri de böyle diriltecek. Yarattıklarında gösterdiği delil budur." buyurmuştur.

[965] Allah'ın, mahlûkatı Arş'ın altından göndereceği erkek menisine benzer bir suyla dirilteceği; cesetlerin [topraktan] işbu suyla biteceği söylenmiştir.

10. İzzeti kim murad ediyorsa, izzet tamamen Allah'a aittir. Bu talebi içeren güzel sözler, yalnızca O'na yükselir; bunu yükselten de salih ameldir. O kötülükleri gizlice tasarlayanları şiddetli bir azap bekliyor! Kaldı ki, mahvolup gitmeğe mahkûmdur bunların kurduğu tuzak!

[966] Kâfirler "Kendileri için izzete vesile olsun diye Allah'tan başka birtakım tanrılar edindiler!" [Meryem 19/81] buyrulduğu gibi putlarıyla; kalplerine yerleşmeden sadece dilleriyle iman edenler ise -"Onlar ki; müminleri bırakıp inkârcı nankörleri velî edinirler... İzzeti (yani, şan-şeref ve gücü) bunların yanında mı arıyor bunlar?! Doğrusu izzet, tamamen Allah'ındır." [Nisâ 4/139] buyrulduğu gibi- müşriklerle birlikte olmakla izzet kazanacaklarını sanıyorlardı! Allah Teâlâ, "Oysa güç şan ve şeref yalnızca Allah'a, Resûlüne ve müminlere aittir!" [Münâfikûn 63/8] buyurarak, izzetin sadece Allah'a ve velîlerine ait olduğunu beyan etmiştir.

[967] Mâna; "Bu izzeti Allah'ın yanında arasın!" şeklindedir; فَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا (izzet tamamen Allah'a aittir) ifadesi buna delâlet ettiği ve kendisiyle bundan müstağni kalınabildiği için, onun yerine koyulmuştur; çünkü bir şey ancak ona sahip ve mâlik olanın yanında aranır. Bunun benzeri, "Kim nasihat istiyorsa o, 'iyi'lerin yanındadır." demendir; bu sözünle "Onların yanında arasın." demek istiyor; ama bunun yerine kendisine delâlet eden bir şey getiriyorsundur. "İzzet tamamen Allah'a aittir." ifadesinin anlamı şudur: İzzet tamamen Allah'a özgüdür; dünyadaki izzet de, âhiretteki izzet de.

[968] Sonra izzetin kendisi ile talep edileceği şeyin iman ve salih amel olduğunu şu sözüyle tarif etmiştir: "Bu talebi içeren güzel sözler, yalnızca O'na yükselir; onu yükselten de salih ameldir." *Kelim-i tayyib*in "Allah'tan başka ilâh yok!" [*Lâ ilâhe illâllāh*] ifadesi olduğu İbn Abbas'tan (ra) rivayet edilmiştir.

[٩٦٤] وروي أنه قيل لرسول الله ﷺ: كيف يحيي الله الموتى؟ وما آيَة ذلك في خلقه؟ فقال: هل مررت بوادي أهلِك مَحْلا، ثم مررت به يهتزّ خضرًا؟ قال: نعم. قال: فكذلكَ يحيي الله الموتى، وتلكَ آيته في خلقه.

[٩٦٥] وقيل: يحيي الله الخلق بماء يرسله من تحت العرش كمني الرجال، تنبت منه أجساد الخلق.

١٠-﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا اِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ وَالَّذِينَ يَمْكُرُونَ السَّيِّاٰتِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَكْرُ اُولٰٓئِكَ هُوَ يَبُورُ﴾

[٩٦٦] كان الكافرون يتعززون بالأصنام، كما قال عزّ وجلّ {وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ اٰلِهَةً لِيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا} [مريم: ٨١]، والذين آمنوا بألسنتهم من غير مواطأة قلوبهم كانوا يتعززون بالمشركين، كما قال تعالى {اَلَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْكَافِرِينَ اَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ اَيَبْتَغُونَ عِنْدَهُمُ الْعِزَّةَ فَاِنَّ الْعِزَّةَ لِلّٰهِ جَمِيعًا} [النساء: ١٣٩]، فبين أن لا عزة إلّا لله ولأوليائه. وقال: {وَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ} [المنافقون: ٨].

[٩٦٧] والمعنى فليطلبها عند الله، فوضع قوله {فَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا} موضعه، استغناء به عنه لدلالته عليه؛ لأن الشيء لا يطلب إلا عند صاحبه ومالكه. ونظيره قولك: من أراد النصيحة فهي عند الأبرار، تريد: فليطلبها عندهم؛ إلّا أنك أقمت ما يدل عليه مقامه. ومعنى {فَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا} أنّ العزّة كلها مختصة بالله؛ عزة الدنيا وعزة الآخرة.

[٩٦٨] ثم عرف أن ما تُطلب به العزة هو الإيمان والعمل الصالح بقوله {اِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ}. والكلم الطيب: لا إله إلّا الله، عن ابن عباس رضي الله عنهما؛

[969] Yani [i] sözlerin kabul edilip gökyüzüne yükselmesi ve “Doğrusu; ‘iyi’lerin amel defteri İlliyyîn’dedir.” [Mutaffifîn 83/18] buyrulduğu gibi, makbul amellerin yazıldığı yere yazılması, ancak o sözlerle, sözleri ‘gerçek’leştiren ve tasdik eden salih amel bir araya geldiğinde olur. Buna göre, o sözler amel kaldırıp yükseltmektedir. [ii] Yükseltenin sözler, yükselenin ameller olduğu; çünkü amelin ancak muvahhitten kabul edileceği[1] de söylenmiştir. [iii] Yükseltenin Allah, yükselenin amel olduğu da söylenmiştir. Nakledildiğine göre, âyetteki güzel söz *tekbir, tesbih, tehlîl*[2], Kur’ân okuma, dua ve istiğfar ve diğer tüm zikirlerdir. Peygamber (s.a.)’in şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Bu, kişinin *sübhânallāhi ve’l-hamdü li’llâhi ve lâ ilâhe illâllāhu vallāhu ekber*[3] demesidir. Kul bunu söylediğinde melek bu sözleri göğe yükseltir; bununla Rahman’ın zatını selamlar. Salih amel yoksa o kişiden bu sözler kabul edilmez.” Bir başka hadiste de şöyle geçmektedir: “Allah hiçbir sözü amelsiz kabul etmez; hiçbir söz ve ameli de niyetsiz kabul etmez; hiçbir söz, amel ve niyeti de sünnete uygun olmadıkça kabul etmez.” İbnü’l-Mukaffa‘ın [v. 142/759] şöyle dediği nakledilmiştir: “Amelsiz söz yağsız tiride, yağmursuz buluta, oksuz yaya benzer.”

[970] İfade, *ileyhi yus‘adu’l-kelimu’t-tayyibu* (güzel sözler yalnızca O’na yüksel*til*ir) şeklinde meçhul sıygayla; ayrıca if‘âlden *ileyhi yus‘idu’l-kelime’t-tayyibe* (güzel sözler*i* yalnızca O’na yüksel*t*ir) şeklinde ma‘lûm sıygayla da okunmuştur ki yükselten, amelin sahibidir; yani o, güzel sözleri Allah’a yükseltmekte, güzel söz de Allah’a yükselmektedir. العمل kelimesi naspedilerek *ve’l-‘amele’s-sāliha yerfe‘uhu* (salih ameli de o yükseltir) şeklinde de okunmuştur ki yükselten, ya sözlerdir ya da Allah’tır.

[971] **Şayet “***Mekera* fiili geçişsiz olduğundan, *mekera fulânun ‘amelehû* denemez. Peki, *seyyiât* kelimesi ne ile nasbedilmiştir?” **dersen şöyle derim:** السيآت kelimesi; tıpkı وَلَا يَحِيقُ المكرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ (“Oysa tuzak dönüp dolaşıp sahibini bulur.” [Fâtır 35/43]) ifadesinde olduğu gibi, mastarın ya da mastar hükmünde olanın sıfatıdır. Aslında cümle, *ve’llezîne mekeru’l-mekerâti’s-seyyiâti* (o kötü tuzakları kuranlar) şeklindedir; *asnâfe’l-mekri’s-seyyiâti* (o kötü tuzak çeşitlerini) şeklinde de olabilir. Bunlarla Kureyşlilerin Dârunnedve’de toplanıp Peygamber (s.a.)’e kurmayı planladıkları ve bunun için istişare ettikleri üç tuzak kastedilmektedir: Onu ya hapsetmek ya öldürmek

---

1 *Tevhid* esasına imanı olmayan bir kişinin amellerinin Allah katında kabul görmeyeceği. / ed.

2 *Allāhu ekber. Sübhânallāh. Lâ ilâhe illâllāh.* / ed.

3 Meali: Allah her tür eksik ve kusurdan uzaktır. Allah’a hamdüsenâlar olsun! Allah’tan başka ilâh yoktur. Allah her şeyden daha büyüktür. / ed.

[٩٦٩] يعني أنّ هذه الكلم لا تقبل ولا تصعد إلى السماء فتكتب حيث تكتب الأعمال المقبولة، كما قال عزّ وجلّ {إِنَّ كِتَابَ الْاَبْرَارِ لَفِي عِلِّيِّينَ} [المطففين: ١٨] إلّا إذا اقترن بها العمل الصالح الذي يحققها ويصدقها فرفعها وأصعدها. وقيل: الرافع الكلم، والمرفوع العمل؛ لأنه لا يقبل عمل إلّا من موحّد. وقيل: الرافع هو الله تعالى، والمرفوع العمل. وقيل: الكلم الطيب: كل ذكر من تكبير وتسبيح وتهليل وقراءة قرآن ودعاء واستغفار وغير ذلك. وعن النبي ﷺ'' هو قول الرجل سبحان الله والحمد لله ولا إله إلّا الله والله أكبر؛ إذا قالها العبد عرج بها الملك إلى السماء فحيا بها وجه الرحمن، فإذا لم يكن عمل صالح لم يقبل منه! وفي الحديث: ولا يقبل الله قولًا إلّا بعمل، ولا يقبل قولًا ولا عملًا إلّا بنية، ولا يقبل قولًا وعملًا ونية إلا بإصابة السنة. وعن ابن المقفّع: قول بلا عمل كثريد بلا دسم، وسحاب بلا مطر، وقوس بلا وتر.

[٩٧٠] وقرئ «إِلَيْهِ يُصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ»، على البناء للمفعول، و«إِلَيْهِ يُصْعِدُ الكلمَ الطيبَ»، على تسمية الفاعل، من أصعد؛ والمُصْعِد هو الرجل، أي يصعد إلى الله عزّ وجلّ الكلم الطيب، وإليه يصعد الكلام الطيب. وقرئ «والعملَ الصالحَ يَرْفَعُهُ»، بنصب العمل، والرافع الكلم، أو الله عزّ وجلّ.

[٩٧١] فإن قلت: مكر فعل غير متعدّ؛ لا يقال: مكر فلان عمله، فبم نصب {السَّيِّاَتِ}؟ قلت: هذه صفة للمصدر، أو لما في حكمه، كقوله تعالى {وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ اِلَّا بِاَهْلِهِ} [فاطر: ٤٣] أصله والذين مكروا والمكرات السيئات. أو أصناف المكر السيئات، وعنى بهن مكرات قريش حين اجتمعوا في دار الندوة وتداوروا الرأي في إحدى ثلاث مكرات يمكرونها برسول الله ﷺ: إما إثباته، أو قتله،

ya da yurdundan sürmek. Nitekim şöyle buyurmuştur: "(Resûlüm!) Hani, nankörce inkâr edenler; seni hapse atmak yahut öldürmek veya (Mekke'den sürüp) çıkarmak için sana tuzak kuruyorlardı..." [Enfâl 8/30]; "mahvolup gitmeğe mahkûmdur bunların kurduğu tuzak!" Özellikle bu üç tuzağı kuranların tuzağı boşa gidecek, akāmete uğrayacaktır. Ama Allah'ın; onları Mekke'den çıkartıp öldürme ve o kör Bedir kuyularına doldurma planı pekâlâ gerçekleşmiştir! Kendi tuzaklarının hepsini Allah başlarına geçirmiş; "Onlar sana tuzak kuruyorlardı, ama Allah da 'tuzak' kuruyordu! Tuzak kuranların en hayırlısı Allah'tır." [Enfâl 8/30] âyetinde belirttiği gibi yapmıştır; çünkü "Kötü tuzak dönüp dolaşıp sahibini bulur!" [Fâtır 35/43]

11. Allah sizi topraktan, sonra nutfeden yaratmış; sonra da sizi eşler haline getirmiştir. Hiçbir dişi, O'nun bilgisi olmadan hamile kalmıyor ve yükünü bırakmıyor. Kendisine ömür verilen herhangi bir canlıya uzun ömür verilmesi veya ömrünün azaltılması mutlaka bir kitapta kayıtlıdır. Bu, Allah için gerçekten kolaydır.

[972] أَزْوَاجًا sınıflar ya da "... kızlı - oğlanlı olarak iki cinsten de veriyor..." [Şûrâ 42/50] âyetinde olduğu gibi erkek ve dişiler demektir. Katâde'den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre ise bir kısmınızı diğeriyle evlendiriyor anlamındadır. بِعِلْمِهِ ifadesi hal konumunda ve "O'na malum olduğu halde" demektir.

[973] **Şayet "**وَمَا يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ (*Kendisine ömür verilen* herhangi bir canlıya uzun ömür verilmesi) ne demektir?[1]" **dersen şöyle derim**: Bu, *ve mâ yu'ammeru min ehadin* (herhangi bir canlıya uzun ömür verilmesi) anlamında olup, ileride *mu'ammer* (uzun ömürlü) olacağı için *mu'ammer* demiştir.

[974] **Şayet "**İnsan ya *mu'ammer* yani uzun ömürlüdür ya da *ömrü eksik* yani kısa ömürlüdür; ancak o kişide hem ömrün uzatılmasının hem de bunun tersinin art arda gerçekleşmesi ise, muhâldir. O halde "Kendisine ömür verilen herhangi bir canlıya uzun ömür verilmesi veya ömrünün azaltılması" [ifadesi] nasıl doğru olabilir?" **dersen şöyle derim:** Böyle bir kullanım, muhatapların algılarında doğru anlaşılacağına güvenildiği için müsamaha gösterilen bir kullanım kabul edilir. Zira muhataplar, tek bir ömürde hem uzama hem de kısalmanın olmayacağını anlarlar; bu onlara karışık gelmez. İnsanların yaygın olarak söylediği şu ifadeler de buna benzer: "Allah bir kulu ancak *hak ile*[2] ödüllendirir ve cezalandırır." "Refah içinde yaşadığım ya da sıkıntı çektiğim hiçbir yer yoktur ki, orada kalışım az olmasın." Bunun bir açıklaması daha vardır: İnsan ömrünün uzaması ya da kısalması mutlaka bir kitaptadır.

1 Yani, "zaten ömür verilmiş olan birine ömür verilmesi"nde bir tekrar yok mudur? / ed.

2 Gerçek bir mesnede dayanarak ve gerçek bir gaye ile. / ed.

أو إخراجه كما حكى الله سبحانه عنهم {وَإِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ} [الأنفال: ٣٠]. {وَمَكْرُ أُولَٰئِكَ هُوَ يَبُورُ} يعني مكر أولئك الذين مكروا تلك المكرات الثلاث هو خاصة يبور، أي يكسد ويفسد، دون مكر الله بهم حين أخرجهم من مكة وقتلهم وأثبتهم في قليب بدر، فجمع عليهم مكراتهم جميعًا وحقق ٥ فيهم قوله {وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ} [الأنفال: ٣٠] وقوله {وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ}.

١١-﴿وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ جَعَلَكُمْ أَزْوَاجًا وَمَا تَحْمِلُ مِنْ أُنْثَىٰ وَلَا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ وَمَا يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَلَا يُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا فِي كِتَابٍ إِنَّ ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ﴾

١٠ [٩٧٢] {أَزْوَاجًا} أصنافًا، أو ذكرانا وإناثًا، كقوله تعالى {أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنَاثًا} [الشورى: ٥٠] وعن قتادة رضي الله عنه: زوج بعضهم بعضًا {بِعِلْمِهِ} في موضع الحال، أي إلّا معلومة له.

[٩٧٣] فإن قلت: ما معنى قوله {وَمَا يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ}؟ قلت: معناه وما يعمر من أحد، وإنما سماه معمرًا بما هو صائر إليه.

١٥ [٩٧٤] فإن قلت: الإنسان إما معمر، أي طويل العمر، أو منقوص العمر، أي قصيره. فأما أن يتعاقب عليه التعمير وخلافه فمحال، فكيف صحّ قوله {وَمَا يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَلَا يُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ}؟ قلت: هذا من الكلام المتسامح فيه، ثقة في تأويله بأفهام السامعين، واتّكالًا على تسديدهم معناه بعقولهم، وأنه لا يلتبس عليهم إحالة الطول والقصر في عمر واحد. وعليه كلام الناس المستفيض. ٢٠ يقولون: لا يثيب الله عبدًا، ولا يعاقبه إلّا بحق. وما تنعمت بلدًا ولا اجتويته إلّا قل فيه ثوائي. وفيه تأويل آخر: هو أنه لا يطول عمر إنسان ولا يقصر إلّا في كتاب.

Bu da Levh-i Mahfuz'a; "Eğer falanca; hacceder *veya* cihada çıkarsa ömrü 40 senedir; hacceder *ve* cihada çıkarsa 60 senedir." şeklinde yazılmasıdır. İkisini bir arada yapınca, ömrü 60'a uzayarak, uzun ömürlü olmakta; sadece birini yapınca 40'ı geçememiş ve son yaşı olan 60 kısaltılmış olmaktadır. Peygamber (s.a.) buna şöyle işaret etmiştir: "Sadaka ve *sıla-i rahim* diyarları mamur, ömürleri uzun kılar." [Ahmed b. Hanbel, XLII, 153] Ömer (r.a.) bıçaklandığında Kâʿbu'l-ahbâr'ın [v. 32/653], "Ömer Allah'a dua etseydi, Allah onun ömrünü uzatırdı!" dediği; "Allah Teâlâ; 'Ecelleri gelince, ne bir an geri kalabilirler ne de bir an öne geçebilirler.' [Yûnus 10/49]buyurmadı mı?" denilince de, "Allah 'kendisine ömür verilen herhangi bir canlı' da buyurmuş." dediği rivayet edilir. İnsanların dilinde de 'Allah ömrünü uzatsın! Vaktini genişletsin!' gibi sözler yaygınlaşmıştır. Saʿîd b. Cübeyr'in [v. 94/713] de şöyle dediği söylenmiştir: "Sayfaya falancanın ömrü şu kadar senedir, diye yazılır; sayfanın altına da 'bir gün gitti', 'iki gün gitti' diye yazılır. Ömrü son buluncaya kadar bu böyle devam edip gider." Katâde'ye [v. 117/735] göre ise, ömrü uzatılan kişi, 60 yaşına ulaşan, ömrü kısaltılan ise 60 yaşından önce ölendir.

[975] "Kitap" Levh-i Mahfuz'dur. İbn Abbas radıyallāhu anhumâdan rivayet edildiğine göre, Allah'ın kitabı ile Allah'ın ilminin kastedilmesi de mümkündür. İnsanın kendi kader sayfası da olabilir.

[976] (ولا ينقص [ömrünün azaltılması] ifadesi) *ve lâ yenkusu* (ömrünü azaltması) şeklinde maʿlûm sıyga ile de okunmuştur. Ayrıca (من عُمْره de) *min ʿumrihî* şeklinde Mim sâkin olarak da okunmuştur.

12. (Allah'ın kudretine dair ilginç bir emaredir: Aynı görünüme sahip) iki su kaynağı bir olmuyor; biri tatlıdır, susuzluğu keser, içimi kolaydır, diğeri ise tuzludur, acıdır... Her ikisinden de taze et yersiniz ve takınacağınız süs eşyaları çıkartırsınız. (Bir başka âyet olarak) gemilerin denizde suyu yara yara gittiğini görürsün; böylece Allah'ın lütfunu ararsınız ve (denizcilikten kazandıklarınızdan dolayı) belki minnettar kalırsınız.

[977] Allah Teâlâ tatlı ve tuzlu iki denizi, müminler ve kâfirler için örnek getirmiştir. Sonra ara cümle olarak iki denizin vasıflarını ve onlarla alâkalı nimet ve bağışlarını ifade etmiştir. وَمِنْ كُلّ ifadesi, o ikisinin her birinden anlamındadır. "Taze et" yani balık "yersiniz ve takınacağınız süs eşyaları" -inci ve mercan- "çıkartırsınız. Gemilerin, denizde" her ikisinde de, aheste aheste giderek suyu "yardığını görürsün." *Maharati's-sefînetü'l-mâe* (gemi suyu yardı) denilir;

وصورته: أن يكتب في اللوح "إن حجّ فلان أو غزا فعمره أربعون سنة، وإن حجّ وغزا فعمره ستون سنة". فإذا جمع بينهما فبلغ الستين، فقد عمِّر؛ وإذا أفرد أحدهما فلم يتجاوز به الأربعون، فقد نقص من عمره الذي هو الغاية، وهو الستون. وإليه أشار رسول الله ﷺ في قوله: إن الصدقة والصلة تعمران الديار وتزيدان في الأعمار. وعن كعب أنه قال حين طعن عمر رضي الله عنه: لو أن عمر دعا الله لأخّر في أجله. فقيل لكعب: أليس قد قال الله {إِذَا جَآءَ اَجَلُهُمْ فَلَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ} [يونس: ٤٩] قال: فقد قال الله {وَمَا يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ}. وقد استفاض على الألسنة: أطال الله بقاءك، وفسح في مدتك وما أشبهه. وعن سعيد بن جبير رضي الله عنه: يكتب في الصحيفة عمره كذا وكذا سنة، ثم يكتب في أسفل ذلك "ذهب يوم"، "ذهب يومان"، حتى يأتي على آخره. وعن قتادة رضي الله عنه: المعمر من بلغ الستين سنة، والمنقوص من عمره من يموت قبل ستين سنة.

[٩٧٥] والكتاب: اللوح. عن ابن عباس رضي الله عنهما: ويجوز أن يراد بكتاب الله علم الله، أو صحيفة الإنسان.

[٩٧٦] وقرئ «ولا ينقص»، على تسمية الفاعل، «من عمْره»، بالتخفيف.

١٢-﴿وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هٰذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَآئِغٌ شَرَابُهُ وَهٰذَا مِلْحٌ اُجَاجٌ وَمِنْ كُلٍّ تَأْكُلُونَ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُونَ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا وَتَرَى الْفُلْكَ فِيهِ مَوَاخِرَ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[٩٧٧] ضرب البحرين العذب والمالح مثلين للمؤمن والكافر، ثم قال على سبيل الاستطراد في صفة البحرين وما علق بهما من نعمته وعطائه. {وَمِنْ كُلٍّ} أي ومن كل واحد منهما {تَأْكُلُونَ لَحْمًا طَرِيًّا} وهو السمك {وَتَسْتَخْرِجُونَ حِلْيَةً} وهي اللؤلؤ والمرجان. {وَتَرَى الْفُلْكَ فِيهِ} في كلٍ {مَوَاخِرَ} شواقّ للماء بجريها. يقال: مخرت السفينة الماء،

bulutlar için de *benâtü mahrin* (ince beyaz bulutlar) denir; çünkü havayı yarmaktadırlar. *Sefîne*nin türediği *sefn* de *mahr*ınkine yakın bir anlamdadır; çünkü gemiler suyu yarar gibi *sefn*etmekte, yani yarmaktadırlar.

[978] "O'nun lütfunu" ifadesi Allah'ın lütfunu demektir; Allah'tan -bir önceki âyette bahsedilmiş- burada bahsedilmemiştir; ancak bahsedilmemiş olsa bile, Allah'ın kastedildiğinde sorun yoktur, çünkü bu mânadan anlaşılmaktadır. Recâ harfi (لعل) ise isteme anlamı için isti'âre edilmiştir. Dikkat edilirse kendisine, -sanki "talep edesiniz diye", "şükredesiniz diye" deniyormuşçasına- gerekçelendirme Lâm'ının fonksiyonu icra ettirilmiştir.

[979] *Furât* susuzluğu kıran; *sâiğ* ise tatlı olduğu için rahatça yutulabilen su demektir. (سائغ) *seyyid* vezninde *seyyiğun* şeklinde de, ortası sakin olarak *seyğun* şeklinde de okunmuştur; *milhun* da fe'il vezninde *melihun* okunmuştur. *Ücâc* ise tuzluluğu sebebiyle yakıcı olan şeydir.

[980] Bu özelliklerin, müminle kâfirin karşılaştırıldığı temsilde -ara cümle olarak- verilmiş olma ihtimali dışında bir ihtimal daha söz konusudur; o da, (mümin kâfir) iki cinsin iki denize benzetilmesi ve sonra, acı denizin kâfire üstün tutulmasıdır; çünkü acı denizin balık, inci ve gemilerin suyu yarması gibi faydalı işlerde tatlı suyla ortaklığı vardır; kâfirde ise hiçbir fayda yoktur! Yani tıpkı şu âyetteki metodla: "Sonra bunun ardından kalpleriniz öyle katılaştı ki, taş gibi hatta daha da katı!.." buyurmuş; sonra şöyle demiştir: "Zira öyle taşlar vardır ki, ondan ırmaklar fışkırır; öyleleri vardır ki, yarılıp ondan su çıkar; öylesi de vardır ki, Allah korkusundan yuvarlanır." [Bakara 2/74].

13. O, geceyi gündüze sokar; gündüzü geceye sokar; Güneş'i ve Ay'ı emrine ram etmiştir; ikisi de aheste aheste belli bir ecele doğru gitmektedir... İşte, Rabbiniz Allah budur; mülk yalnızca O'nundur. O'ndan başka dua ettikleriniz ise hurma çekirdeğinin zarına bile malik değillerdir.

14. Onlara dua etseniz, duanızı işitmezler. Diyelim ki işittiler, size icabet edemezler. Kıyamet günü de kendilerini Allah'a ortak koşmanızı inkâr edecekler! Hiç kimse, 'her şeyden haberdar' olan (Habîr) gibi haber veremez sana.

[981] ذٰلِكُمْ mübteda, اَللّٰهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ ise müteradif haberlerdir. Ya da اَللّٰهُ رَبُّكُمْ iki ayrı haberdir; لَهُ الْمُلْكُ cümlesi ise وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِيرٍ cümlesine yakın bir başlangıç cümlesidir. Mâna reddetmiş olmasaydı, اللّٰه lâfzını ism-i işaretin sıfatı ya da atf-ı beyanı, رَبُّكُمْ sözünü de haber yapmak i'râb hükmünce caiz olurdu.

ويقال للسحاب: بنات مخر، لأنها تمخر الهواء. والسَّفْن الذي اشتقت منه السفينة قريب من المخر، لأنها تسفن الماء، كأنها تقشره كما تمخره.

[٩٧٨] {مِنْ فَضْلِهِ} من فضل الله، ولم يجر له ذكر في الآية، ولكن فيما قبلها، ولو لم يجر لم يشكل، لدلالة المعنى عليه. وحرف الرجاء مستعار لمعنى الإرادة. ألا ترى كيف سلك به مسلك لام التعليل، كأنما قيل: لتبتغوا ولتشكروا.

[٩٧٩] والفرات: الذي يكسر العطش. والسائغ: المريء السهل الانحدار لعذوبته. وقرئ «سيّغ»، بوزن سيد، و«سيغ» بالتخفيف، و«مَلِح»، على فعل. والأجاج: الذي يحرق بملوحته.

[٩٨٠] ويحتمل غير طريقة الاستطراد؛ وهو أن يشبه الجنسين بالبحرين، ثم يفضل البحر الأجاج على الكافر؛ بأنه قد شارك العذب في منافع من السمك واللؤلؤ، وجرى الفلك فيه والكافر خلو من النفع، فهو في طريقة قوله تعالى {ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً} [البقرة: ٧٤] ثم قال: {وَاِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْاَنْهَارُ وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ} [البقرة: ٧٤].

١٣-﴿يُولِجُ الَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي الَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِاَجَلٍ مُسَمًّى ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِيرٍ﴾

١٤-﴿اِنْ تَدْعُوهُمْ لَا يَسْمَعُوا دُعَاءَكُمْ وَلَوْ سَمِعُوا مَا اسْتَجَابُوا لَكُمْ وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ يَكْفُرُونَ بِشِرْكِكُمْ وَلَا يُنَبِّئُكَ مِثْلُ خَبِيرٍ﴾

[٩٨١] {ذٰلِكُمْ} مبتدأ، و{اللّٰهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ} أخبار مترادفة، أو {اللّٰهُ رَبُّكُمْ} خبران، و{لَهُ الْمُلْكُ} جملة مبتدأة واقعة في قران قوله {وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِيرٍ}. ويجوز في حكم الإعراب إيقاع اسم الله صفة لاسم الإشارة، أو عطف بيان. و{ربكم} خبرًا، لولا أن المعنى يأباه.

[982] قِطْمِيرٍ çekirdeğin lifi; yani çekirdeği çevreleyip saran ince kabuk.

[983] Putlara dua etseniz, "duanızı işitmezler;" çünkü cansızdırlar. Farz-ı muhal ve temsil kabilinden "işitseler bile size icabet edemezler!" Zira sizin onlar için iddia ettiğiniz ilâhlığı iddia etmemekte ve bu yakıştırmadan kaçınmaktadırlar. İfadenin, "Size fayda veremezler" anlamına geldiği de söylenmiştir. "Kendilerini Allah'a ortak koşmanızı inkâr edeceklerdir." *Yani "Siz bize tapmıyordunuz ki!"* [Yunus 10/28] *diyerek, kendilerini Allah'a ortak koştuğunuzu ve onlara taptığınızı reddedeceklerdir!*[1] "Ve hiç kimse, 'her şeyden haberdar' olan gibi haber veremez sana." Bir işi sana hiçbir haberci, o işi iyi bilen ve tüm detayıyla ondan haberdar olan gibi haber veremez. Kast ettiği şudur: Sana hakikati ancak, işlerin tümünden sadece kendisi haberdar olan zat haber verir; diğer haber vericiler değil. Mâna olarak; size haberini vermiş olduğum putların durumu hakikattir; çünkü ben haber verdiğim şey konusunda uzmanımdır.

[984] تَدْعُونَ ifadesi Tâ ile de, Yâ ile de okunmuştur.[2]

15. Ey insanlar! Allah'a muhtaç olan sizlersiniz; sadece O'dur hiçbir şeye ihtiyacı olmayan, 'bizatihi hamde lâyık' (Ganî, Hamîd).

16. İstese, sizi ortadan kaldırıp yeni bir halk getirir.

17. Bu, Allah'a göre hiç de imkânsız değildir.

[985] **Şayet "**اَلْفُقَرَاءُ kelimesini neden ma'rife yapmış?" **dersen şöyle derim:** Bununla onlara, kendisine şiddetle muhtaç olmaları sebebiyle *fukarâ* cinsinden olduklarını göstermek istemiştir. Her ne kadar insanlar ve diğer tüm canlılar da O'na muhtaçsalar da insanı özellikle zikretmiştir; çünkü muhtaçlık zafiyeti takip eder; muhtaç ne kadar zayıf olursa ihtiyacı o kadar artar. Allah da "İnsan zayıf yaratılmıştır." [Nisâ 4/28] buyurarak ve "Sizi güçsüz olarak yaratıp…[3]" [Rûm 30/54] buyurarak insanın zayıf olduğuna şahitlik etmiştir. Kelime nekire yapılsaydı anlam; siz muhtaçların bir kısmısınız, şeklinde olurdu.[4]

1 Gülnuş Valide Sultan Ktp. nüshasından eklenmiştir. / ed.

2 "Dua ettikleriniz" - "dua ettikleri". / ed.

3 "… güçsüzlükten sonra güç-kuvvet meydana getiren, sonra güç-kuvvetin ardından güçsüzlük ve yaşlılık meydana getiren, O'dur." / ed.

4 Allah insanlara değil, insanlar Allah'a muhtaçtır. Muhtaç denilecek varlık, Allah değil, insandır. Allah derken, resûlü ve dini de işin içine katılmalıdır; yani bu resul/din sana muhtaç değil, sen o resule/dine muhtaçsın. / ed

[٩٨٢] والقطمير: لفافة النواة، وهي القشرة الرقيقة الملتفة عليها.

[٩٨٣] إن تدعوا الأوثان {لَا يَسْمَعُوا دُعَاءَكُمْ} لأنهم جماد {وَلَوْ سَمِعُوا} على سبيل الفرض والتمثيل لـ{مَا اسْتَجَابُوا لَكُمْ}، لأنهم لا يدعون ما تدعون لهم من الإلهية، ويتبرؤون منها. وقيل: ما نفعوكم. {يَكْفُرُونَ بِشِرْكِكُمْ} بإشراككم لهم وعبادتكم إياهم يقولون: {مَا كُنْتُمْ إِيَّانَا تَعْبُدُونَ} [يونس: ٢٨] {وَلَا يُنَبِّئُكَ مِثْلُ خَبِيرٍ} ولا يخبرك بالأمر مخبر هو مثل خبير عالم به. ويريد: أن الخبير بالأمر وحده، هو الذي يخبرك بالحقيقة دون سائر المخبرين به. والمعنى: أنّ هذا الذي أخبرتكم به من حال الأوثان هو الحق، لأني خبير بما أخبرت به.

[٩٨٤] وقرئ «يدعون»، بالياء والتاء.

١٥-﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللهِ وَاللهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾

١٦-﴿إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ﴾

١٧-﴿وَمَا ذٰلِكَ عَلَى اللهِ بِعَزِيزٍ﴾

[٩٨٥] فإن قلت: لم عرف {الْفُقَرَاءُ}؟ قلت: قصد بذلك أن يريهم أنهم لشدة افتقارهم إليه هم جنس الفقراء، وإن كانت الخلائق كلهم مفتقرين إليه من الناس وغيرهم؛ لأن الفقر مما يتبع الضعف، وكلما كان الفقير أضعف كان أفقر، وقد شهد الله سبحانه على الإنسان بالضعف في قوله {وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا} [النساء: ٢٨]، وقال سبحانه وتعالى {اَللهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ} [الروم: ٥٤] ولو نكر لكان المعنى أنتم بعض الفقراء.

[986] **Şayet "**Fakir'e karşılık 'zengin' getirildi; peki *hamîd* (bizzat övülen) kelimesi ne anlatmaktadır?" **dersen şöyle derim:** İnsanların *muhtaç*, kendisinin ise onlardan müstağnî olduğunu belirtince -ki her zengin zenginliğinden fayda sağlamaz, ancak cömert olup ikram ederse, ikram edilenler onu över ve onlar tarafından övülmeye müstahak olur- *hamîd* (bizzat övülen) olduğunu da zikretti; böylece, zengin olmakla kalmayıp bu zenginliğiyle yarattıklarına fayda da sağladığını, onlara cömert davranıp nimet verdiğini ve bu nimetle övgülerini hak ettiğini anlatmış oldu. اَلْحَمِيدُ yani müminlerinin diliyle hamdedilen.

[987] بِعَزِيزٍ imkânsız demektir. Bu, kendisine ortak koştukları ve âyetlerini inkâr edip günaha daldıkları için onlara gazaptır. Nitekim "Siz yüz çevirirseniz, sizin yerinize bir başka toplum getirir!.." [Muhammed 47/38] buyurmuştur. İbn Abbastan rivayet edildiğine göre âyetin anlamı; "Sizden sonra, hiçbir şeyi kendisine ortak koşmadan ibadet edecek kimseler yaratır!" şeklindedir.

18. Kendi üzerinde yük bulunan hiç kimse bir başkasının yükünü çekemez. Ağır bir yük altında ezilmiş biri, bir başkasını onu taşımaya çağırsa -akrabası bile olsa- kendisine ondan bir şey yüklenmez. Sen ancak; Rablerinden gayben korkanları ve namazı dosdoğru kılanları uyarabilirsin. Kendini arındıran da sadece kendi hesabına arındırmış olur... Yalnız Allah'adır çünkü nihaî dönüş!

[988] *Vizr* ile *vıkr* (yük, ağırlık) eş anlamlı kelimelerdir. Bir kişi bir şeyi yüklendiğinde *vezera'ş-şey'e* denilir. *el-Vâziratü* nefsin sıfatıdır. Bu ifadenin zikredilmesiyle, kıyamette her nefsin sadece kendi işlediği günah yüklerini taşıyacağını ifade edilmektedir. Hiçbir nefis bir başkasının günahından hesaba çekilmez. Dünyadaki zorbaların, dostu ya da komşusu olması yüzünden masumları cezalandırdığı gibi olmaz.

[989] **Şayet "**Hiçbir *nefis* diğerinin yükünü taşımaz' deseydi ya! Neden وازرة (üzerinde yük bulunan) dedi ki?" **dersen şöyle derim:** Çünkü mâna şöyledir: Yük taşıyan nefislerden her biri başkasının yükünü değil, sadece kendi yükünü taşırken görülecektir. **Şayet "**Bununla 'Kendi ağırlıklarını ve bunların yanında bir de diğerlerinin yüklerini mutlaka taşıyacaklar.' [Ankebût 29/13]âyetini nasıl bağdaştıracaksın?" **dersen şöyle derim:** O âyet, sapanlar ve aynı zamanda saptıranlar içindir. Onlar kendi sapmalarının ağırlığıyla birlikte insanları saptırmanın da ağırlıklarını taşıyacaklar. Bu ise tümüyle kendi yükleridir. Bunların içerisinde başkasının işlediği günahlar yoktur.

[٩٨٦] فإن قلت: قد قوبل {الْفُقَرَآءُ} بـ{الْغَنِيُّ}، فما فائدة {الْحَمِيدُ}؟ قلت: لما أثبت فقرهم إليه وغناه عنهم، وليس كل غني نافعًا بغناه إلّا إذا كان الغني جوادًا منعمًا، فإذا جاد وأنعم حمده المنعَم عليهم واستحق عليهم الحمد ذكر {الْحَمِيدُ}، ليدل به على أنه الغني النافع بغناه خلقَه الجواد المنعم عليهم، المستحق بإنعامه ٥ عليهم أن يحمدوه. {الْحَمِيدُ} على ألسنه مؤمنيهم.

[٩٨٧] {بِعَزِيزٍ} بممتنع، وهذا غضب عليهم لاتخاذهم له أندادًا، وكفرهم بآياته ومعاصيهم، كما قال: {وَاِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ} [محمد: ٣٨]. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: يخلق بعدكم من يعبده لا يشرك به شيئًا.

١٨-﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰى وَاِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ اِلٰى حِمْلِهَا لَا يُحْمَلْ مِنْهُ ١٠ شَيْءٌ وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰى اِنَّمَا تُنْذِرُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَمَنْ تَزَكّٰى فَاِنَّمَا يَتَزَكّٰى لِنَفْسِهِ وَاِلَى اللّٰهِ الْمَصِيرُ﴾

[٩٨٨] الوزر والوقر أخوان؛ ووزر الشيء، إذا حمله. والوازرة صفة للنفس. والمعنى: أن كل نفس يوم القيامة لا تحمل إلّا وزرها الذي اقترفته، لا تؤخذ نفس بذنب نفس، كما تأخذ جبابرة الدنيا؛ الولي بالولي، والجار بالجار.

١٥ [٩٨٩] فإن قلت: هلا قيل "ولا تزر نفس وزر أخرى"، ولم قيل وازرة؟ قلت: لأن المعنى أن النفوس الوازرات لا ترى منهن واحدة إلّا حاملة وزرها، لا وزر غيرها. فإن قلت: كيف توفق بين هذا وبين قوله {وَلَيَحْمِلُنَّ اَثْقَالَهُمْ وَاَثْقَالًا مَعَ اَثْقَالِهِمْ} [العنكبوت: ١٣]؟ قلت: تلك الآية في الضالين المضلين، وأنهم يحملون أثقال إضلال الناس مع أثقال ضلالهم، وذلك كله أوزارهم ما فيها شيء من وزر غيرهم.

"Siz bizim yolumuza uyun; biz sizin günahlarınızı taşırız!" [Ankebût 29/12] şeklindeki sözlerini Allah Teâlâ'nın; "Oysa onların günahlarından hiçbirini yüklenecek değiller!" [Ankebût 29/12] sözüyle nasıl yalanladığına dikkat et.

[990] **Şayet "'**Üzerinde yük bulunan hiç kimse başkasının yükünü taşımaz' âyetiyle, 'Ağır bir yük altında ezilmiş biri, bir başkasını onu taşımaya çağırsa kendisine ondan bir şey yüklenmez' âyeti arasında ne fark var?" **dersen şöyle derim:** İlki Allah'ın hükmündeki adaletiyle ilgilidir. Allah hiç kimseyi başkasının günahından sorguya çekmez. İkinci ise o gün yardım talep eden kimseye hiçbir yardımcının olmayacağını ifade etmektedir. Hatta kişinin günah yükleri kendisini ezse ve biraz yükünün hafifletilmesini istese bile ona yardım edilmeyeceğini, çağırdığı kişi baba, oğul, kardeş gibi akraba da olsa bunu yapamayacağı söylenmektedir.

[991] **Şayet "**وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَى (akraba bile olsa) ifadesindeki كَانَ fiili kime isnat edilmektedir?" **dersen şöyle derim**: "وَإِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ (ağır bir yük altında ezilmiş biri çağırsa) sözünden anlaşılan, 'yük'ü taşımaya çağrılan kişiye. **Şayet "**Çağrılan neden açıkça zikredilmemiş?" **dersen,** "Çağrılabilecek herkesi içine alsın diye." **derim. Şayet** "Âmm [genel anlamlı] bir lâfzın gizlenmesi nasıl doğru kabul edilebilir? Halbuki *âmm* ağır yük altında ezilenin akrabası olamaz." **dersen şöyle derim:** Bu, bedel yoluyla gerçekleşen *âmm* lafızlardandır. "Peki, كَانَ fiilini 'tam' kabul ederek وَإِن كَانَ ذُو عُسْرَةٍ ("Eli darda olan bir borçlu varsa" [Bakara 2/280]) âyetinde olduğu gibi *zû kurbâ* şeklinde okuyan hakkında ne dersin?" **dersen şöyle derim**: Kur'ân'ın nazmı fiilin 'nâkıs' kabul edilmesine daha uygundur; çünkü anlam, "Ağır yük altında olan kişi yükleri taşınsın diye çağırsa kendisinden bu yükler alınmaz, çağırdığı akrabası da olsa." şeklindedir ve bu doğru, uygun bir mânadır. Ama tutar da, "akrabası bulunursa" dersen, âyetin mâna ve siyakı bozulur, dağılır. Ayrıca burada fiilin zamirinin gizlenmesine izin veren bir durum da mevcuttur. Senin delil olarak getirdiğin âyette ise bu durum söz konusu değildir.

[992] بِالْغَيْبِ (gayben) kelimesi fâʿilin ya da mefʿûlün halidir. "Rablerinden, azabını görmedikleri halde çekinirler" anlamındadır. "Rableri onlara gözükmediği halde ondan çekinirler" anlamında da olabilir; "gizli, kimsenin olmadığı yerlerde" anlamında olduğu da söylenmiştir.[1]

1 İlkinde gayb olan Allah iken, ikincide insanın kendisidir. Bu iki anlam, Bakara 2/2'deki بالغيب için de söz konusu edilmiştir. İlk mâna aşikârdır; ikinci mâna ise iman - nifak bağlamında değerlendirilmektedir; yani Kur'ân'ın uyarı ve kılavuzluğundan yararlanabilecek kişiler öyle kimselerdir ki, müminlerle beraber iken de, onlardan *gaipte* iken de iman etmektedirler; münafıklar gibi inananlardan uzakta (gaypta) iken

ألا ترى كيف كذبهم الله تعالى في قولهم {اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ} [العنكبوت: ١٢] بقوله تعالى {وَمَا هُمْ بِحَامِلِينَ مِنْ خَطَايَاهُمْ مِنْ شَيْءٍ} [العنكبوت: ١٢].

[٩٩٠] فإن قلت: ما الفرق بين معنى قوله {وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرٰى} وبين معنى {وَاِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ اِلٰى حِمْلِهَا لَا يُحْمَلْ مِنْهُ شَيْءٌ}؟ قلت: الأول في الدلالة على عدل الله تعالى في حكمه، وأنه تعالى لا يؤاخذ نفسًا بغير ذنبها، والثاني: في أن لا غياث يومئذ لمن استغاث، حتى أن نفسًا قد أثقلتها الأوزار وبهظتها، لو دعت إلى أن يخفف بعض وقرها لم تجب ولم تغث، وإن كان المدعو بعض قرابتها من أب أو ولد أو أخ.

[٩٩١] فإن قلت: إلام أسند كان في {وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰى}؟ قلت: إلى المدعو المفهوم من قوله {وَاِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ}. فإن قلت: فلم ترك ذكر المدعو؟ قلت: ليعمّ، ويشمل كل مدعوّ. فإن قلت: كيف استقام إضمار العام؟ ولا يصحّ أن يكون العام ذا قربى للمثقلة؟ قلت: هو من العموم الكائن على طريق البدل. فإن قلت: ما تقول فيمن قرأ «ولو كان ذو قربى»، على كان التامّة، كقوله تعالى {وَاِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ} [البقرة: ٢٩٠]؟ قلت: نظم الكلام أحسن ملاءمة للناقصة؛ لأن المعنى على أن المثقلة إن دعت أحدًا إلى حملها لا يحمل منه شيء وإن كان مدعوّها ذا قربى، وهو معنى صحيح ملتئم، ولو قلت: ولو وجد ذو قربى، لتفكك وخرج من اتساقه والتئامه، على أنّ ههنا ما ساغ أن يستتر له ضمير في الفعل بخلاف ما أوردته.

[٩٩٢] {بِالْغَيْبِ} حال من الفاعل أو المفعول، أي يخشون ربهم غائبين عن عذابه، أو يخشون عذابه غائبًا عنهم. وقيل: {بِالْغَيْبِ} في السر.

[993] Bu, Peygamber (s.a.) ile birlikte olan ashabın niteliğidir. Onların sürekli sahip oldukları durum Allah'tan korku ve çekinme haliydi. Onlar namazı dosdoğru kılmışlar ve onu dikilmiş bir minare ve yüksek bir nişan olarak bırakmışlardır. Kastedilen mâna şudur: Sen inatçıları değil, ancak bu vasıfları sayılanları uyarabilirsin; yani uyarının sadece bunlara fayda verdiğini görebilirsin.

[994] وَمَنْ تَزَكّٰى (Her kim temizlenirse) ifadesi, ibadetleri yapıp günahları terk ederek arınırsa, anlamındadır; *ve meni'zzekkâ fe-innemâ yezzekkâ li-nefsih* şeklinde de okunmuştur. Bu cümle, onların huşu içerisinde olduklarını ve namazı dosdoğru kıldıklarını pekiştiren bir ara cümledir; çünkü ikisi de temizlenmenin içindedir. "Dönüş ancak Allah'adır" ifadesi temizlenenlere yönelik bir sevap vaadidir.

[995] **Şayet "**إِنَّمَا تُنْذِرُ ifadesi öncesiyle nasıl bitişti?" **dersen şöyle derim:** "Dilese sizi götürür!" sözünde onlara kızınca, ardından kıyamet günü ve zorluklarına karşı uyaran ifadeyi getirmiştir; sonra, sanki Peygamber (s.a.) bunu onlara işittirmiş de, bu onlara hiç fayda vermemiş gibi "Sen ancak … uyarırsın." demiştir. "Sen ancak … uyarırsın." âyeti bunun üzerine inmiştir. Ya da Allah, onların durumunu bildiğini Resulüne (s.a.) haber vermektedir.

19. Yine, kör ile gören de eşit olmuyor.

20. Karanlıklarla aydınlık da...

21. Gölgelikle sıcaklık da...

22. Evet, dirilerle ölüler de bir olmuyor. Allah elbette dilediklerine işittiriyor; (manen) kabirde olanlara işittiremezsin.

23. Sen sadece bir uyarıcısın.

[996] Ayetteki kör ve sağır, [12. âyetteki] "iki deniz" örneğinde olduğu gibi kâfir ve mümin için birer misaldir; putlarla Allah Teâlâ karşılaştırılmış da olabilir. Karanlıklar ve nur, gölge ve sıcak kelimeleri de hak ve batıl için ve bunlara uyanlara verilecek sevap ve ceza için getirilmiş iki örnektir. Diriler ve ölüler de İslam'a girenlerle girmeyip de küfürde ısrar edenler için getirilmiş örneklerdir. *Harûr* kelimesi sıcaklık anlamına gelen *semûm* gibidir; ancak *semûm* gündüz olur, *harûr* ise hem gündüz hem de gece. Bir görüşe göre de sadece gece olur.

inkâr etmemektedirler. Kur'ân'daki genel anlatıma 1. anlam daha uygundur. / ed.

[٩٩٣] وهذه صفة الذين كانوا مع رسول الله ﷺ من أصحابه، فكانت عادتهم المستمرّة أن يخشوا الله. وهم الذين أقاموا الصلاة وتركوها منارًا منصوبًا وعلمًا مرفوعًا. يعني إنما تقدر على إنذار هؤلاء وتحذيرهم من قومك، وعلى تحصيل منفعة الإنذار فيهم دون متمرّديهم وأهل عنادهم.

٥ [٩٩٤] {وَمَنْ تَزَكّٰى} ومن تطهر بفعل الطاعات وترك المعاصي. وقرئ «ومنِ ازَّكَّى فإنما يَزَّكَّى»، وهو اعتراض مؤكد لخشيتهم وإقامتهم الصلاة، لأنهما من جملة التزكي. {وَاِلَى اللّٰهِ الْمَصِيرُ} وعد للمتزكين بالثواب.

[٩٩٥] فإن قلت: كيف اتصل قوله {اِنَّمَا تُنْذِرُ} بما قبله؟ قلت: لما غضب عليهم في قوله {اِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ} أتبعه الإنذار بيوم القيامة وذكر أهوالها، ثم قال: إنما تنذر، كأن

١٠ رسول الله ﷺ أسمعهم ذلك، فلم ينفع، فنزل {اِنَّمَا تُنْذِرُ}. أو أخبره الله تعالى بعلمه فيهم.

١٩-﴿وَمَا يَسْتَوِي الْاَعْمٰى وَالْبَصِيرُ﴾

٢٠-﴿وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُ﴾

٢١-﴿وَلَا الظِّلُّ وَلَا الْحَرُورُ﴾

٢٢-﴿وَمَا يَسْتَوِي الْاَحْيَاءُ وَلَا الْاَمْوَاتُ اِنَّ اللّٰهَ يُسْمِعُ مَنْ يَشَٓاءُ وَمَٓا اَنْتَ

١٥ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ﴾

٢٣-﴿اِنْ اَنْتَ اِلَّا نَذِيرٌ﴾

[٩٩٦] {الْاَعْمٰى وَالْبَصِيرُ} مثل للكافر والمؤمن، كما ضرب البحرين مثلًا لهما، أو للصنم واللهِ عزّ وجلّ. والظلمات والنور، والظل والحرور مثلان للحق والباطل، وما يؤدّيان إليه من الثواب والعقاب. والأحياء والأموات مثل للذين دخلوا في الإسلام،

٢٠ والذين لم يدخلوا فيه وأصروا على الكفر. والحرور: السموم، إلّا أنّ السموم يكون بالنهار، والحرور بالليل والنهار. وقيل: بالليل خاصة.

[997] **Şayet** “Atıf Vav’ıyla gelen bu Lâm nedir?” **dersen şöyle derim:** Nefiy cümlesinde Vav olduğunda bu Lâm ile gelir ve olumsuzluk anlamını pekiştirir. “Bu Vav’lar arasında fark var mı?” **dersen şöyle derim:** Bazısı iki kelimeyi iki kelimeye, bazısı da tek kelimeyi tek kelimeye atfeder.

[998] إِنَّ الله يُسْمِعُ مَنْ يَشَاءُ (Allah elbette dilediğine işittiriyor.) Kimin İslam’a girip kimin girmeyeceğini mutlak olarak bildiğinden, hidayetin kendisine fayda vereceğini bildiğine hidayet ediyor; fayda vermeyeceğini bildiğini ise yardımsız bırakıyor. Sen ise onların bu durumlarını bilemediğinden, yardımsız bırakılmış bir topluluğu İslam’a getirmek için çabalıyor, kendini paralıyorsun. Senin bu durumun, kabirdekilere işittirip onları uyarmak isteyenlerin durumuna benzemekte! Halbuki bu imkânsızdır. Bu ifadelerin sonrasında “Sen sadece bir uyarıcısın.” buyurarak sana düşen tebliğ edip uyarmaktır, uyarılan kişi uyarıyı dinleyenlerdense fayda verir ama ısrar edenlerdense fayda vermez. Bunlar seni bağlamaz, anlamını kastetmiştir. Allah’ın dilediğine işittirmesinden maksat; kalbi mühürlü olan kimseyi zorla, olmayanı da hidayet ve tevfik ile hidayete erdirebileceğini ifade etmek de olabilir. Ama senin, ölü hükmünde olan kalbi mühürlülere ulaşmanın imkânı yoktur, denilmek istenmiştir.

24. Şüphesiz, Biz seni gerçekten, gerçek bir gaye ile müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. Hiçbir toplum yoktur ki, orada bir uyarıcı gelmiş olmasın.

[999] بِالْحَقِّ ifadesi iki zamirden birinin halidir; anlamı da hak olduğun -ya da olduğumuz- halde şeklindedir. بِالْحَقِّ mastarın sıfatı da olabilir ki bu durumda anlam; hak ile birlikte bulunan bir göndermeyle, olur. Bir diğer ihtimal ise *beşîr* ve *nezîr* kelimelerine müteallık olmasıdır. Bu takdirde; gerçek olan bir vaat ile uyaran, gerçek olan bir azap ile korkutan biri olarak, anlamında olur.

[1000] *Ümmet*; kalabalık topluluklara denilir. وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةً مِنَ النَّاسِ (“Orada [hayvan sulayan] bir insan topluluğu gördü.” [Kasas 28/23]) âyeti buna bir örnektir. Ayrıca her asrın insanlarına da ümmet denilmektedir. Kelâm âlimlerinin tarifine göre ise *ümmet*; “kendilerine gönderilmiş olmayan *resul*”ü tasdik edenler[1] olup, *icmâ*ına itibar edilenler de bunlardır. Kasıt, aynı çağda yaşayan toplumlardır.

1 Sözgelimi Hazret-i Muhammed’le çağdaş olmadıkları halde ona inanan *sonraki* nesiller; yani Peygamber’in kendilerine direkt gönderilmediği, aralarında zuhur etmediği mümin toplumlar. / ed.

[٩٩٧] فإن قلت: لا المقرونة بواو العطف ما هي؟ قلت: إذا وقعت الواو في النفي قرنت بها لتأكيد معنى النفي. فإن قلت: هل من فرق بين هذه الواوات؟ قلت: بعضها ضمت شفعًا إلى شفع، وبعضها وترًا إلى وتر.

[٩٩٨] {إِنَّ اللهَ يُسْمِعُ مَنْ يَشَاءُ} يعني أنه قد علم من يدخل في الإسلام ممن لا يدخل فيه، فيهدي الذي قد علم أنّ الهداية تنفع فيه، ويخذل من علم أنها لا تنفع فيه. وأمّا أنت فخفي عليك أمرهم، فلذلك تحرص وتتهالك على إسلام قوم من المخذولين. ومثلك في ذلك مثل من لا يريد أن يسمع المقبورين وينذر، وذلك ما لا سبيل إليه. ثم قال: {إِنْ اَنْتَ اِلَّا نَذِيرٌ}، أي ما عليك إلّا أن تبلغ وتنذر، فإن كان المنذَر ممن يسمع الإنذار نفع، وإن كان من المصرين فلا عليك. ويحتمل أنّ الله يسمع من يشاء وأنه قادر على أن يهدي المطبوع على قلوبهم على وجه القسر والإلجاء، وغيرهم على وجه الهداية والتوفيق، وأما أنت فلا حيلة لك في المطبوع على قلوبهم الذين هم بمنزلة الموتى.

٢٤-﴿اِنَّا اَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَاِنْ مِنْ اُمَّةٍ اِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ﴾

[٩٩٩] {بِالْحَقِّ} حال من أحد الضميرين، يعني محقًا أو محقين، أو صفة للمصدر، أي إرسالًا مصحوبًا بالحق، أو صلة لبشير ونذير على: بشيرًا بالوعد الحق، ونذيرًا بالوعيد الحق.

[١٠٠٠] والأمّة الجماعة الكثيرة. قال الله تعالى {وَجَدَ عَلَيْهِ اُمَّةً مِنَ النَّاسِ} [القصص: ٢٣]، ويقال لأهل كل عصر: أمّة. وفي حدود المتكلمين: الأمّة هم المصدقون بالرسول دون المبعوث إليهم، وهم الذين يعتبر إجماعهم. والمراد ههنا: أهل العصر.

[1001] **Şayet** "İsa (a.s.) ile Muhammed (s.a.) arasındaki dönemde nice ümmetler geçti; bu dönemde neden bir uyarıcı gelmedi?" **dersen şöyle derim:** Uyarının izleri kaldığı sürece orada uyarıcı var sayılır. İsa (a.s.)'ın uyarısının etkileri silinince Allah Muhammed (s.a.)'i gönderdi.

5 [1002] **Şayet** "Nasıl olur da başta her ikisini de zikrettikten sonra âyetin sonunda *uyarıcı* vasfıyla yetinildi?" **dersen şöyle derim:** Uyarı kaçınılmaz olarak müjde ile bir çift oluşturduğundan, tek başına zikredilmesi onun da zikredilmiş gibi olmasına delâlet eder. Özellikle de âyet her ikisini içerdiğinden bu doğaldır.

10 **25. Seni yalanlıyorlarsa (bırak yalanlasınlar!), onlardan öncekiler de yalanlamıştı... Peygamberleri onlara açık deliller, sahifeler ve aydınlatıcı bir kitap getirmişti.**

26. Sonra Ben, o nankörce inkâr edenleri yakalayıverdim! Nasılmış benim o misli görülmemiş azabım!..

15 [1003] *Beyyinât*; peygamberliğin doğruluğuna tanıklık eden deliller, yani mucizelerdir. *Zübur* ise sahifeler anlamındadır. "Aydınlatıcı bir kitap" ile Tevrat, İncil ve Zebur gibi kitaplar kastedilmiştir. Her ne kadar bir kısmı -yani açık deliller- tüm peygamberlerde, bir kısmı -yani kitap ve sahifeler- bazılarında bulunuyorsa da, bu zikredilenler *peygamber* cinsine ait olduğundan, peygamberlerin tümüne mutlak olarak isnat edilmişlerdir. 20

[1004] Bu âyette Peygamber (s.a.) teselli edilmektedir.

27-28. Görmüyor musun ki gökten suyu Allah indirmekte; Biz de onunla çeşitli renklerde meyveler çıkartmaktayız? Dağların arasında muhtelif renklerde; bembeyaz, kızıl yollar ve simsiyah sarp kayalıklar 25 **olduğu gibi, insanlardan, hayvanlardan ve davarlardan da böyle çeşit çeşit renkte olanlar vardır. Kulları içinde, Allah'a karşı ancak bilginler saygılı olur. Şüphesiz, Allah 'mutlak izzet sahibi'dir, bağışlayıcıdır (Azîz, Gafûr).**

[1005] *Elvân* (renkler)den kasıt; sayılamayacak derecede olan nar, elma, 30 incir, üzüm gibi farklı cinslerdir. Ya da kırmızı, sarı, yeşil ve benzer renklere sahip olan şeylerdir. *Cüded* yollar ve çizgilerdir. Lebîd [v. 41/661] şöyle demiştir:

Ya da altın döşenmiştir levhaları üzerindeki yollara

[١٠٠١] فإن قلت: كم من أمّة في الفترة بين عيسى ومحمد عليهما الصلاة والسلام ولم يخل فيها نذير؟ قلت: إذا كانت آثار النذارة باقية لم تخل من نذير إلى أن تندرس، وحين اندرست آثار نذارة عيسى بعث الله محمدًا ﷺ.

[١٠٠٢] فإن قلت: كيف اكتفى بذكر النذير عن البشير في آخر الآية بعد ذكرهما؟ قلت: لما كانت النذارة مشفوعة بالبشارة لا محالة، دلّ ذكرها على ذكرها، لا سيما قد اشتملت الآية على ذكرهما.

٢٥-﴿وَإِنْ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالزُّبُرِ وَبِالْكِتَابِ الْمُنِيرِ﴾

٢٦-﴿ثُمَّ أَخَذْتُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ﴾

[١٠٠٣] {بِالْبَيِّنَاتِ} بالشواهد على صحة النبوّة، وهي المعجزات، {وَبِالزُّبُرِ} وبالصحف، {وَبِالْكِتَابِ الْمُنِيرِ} نحو التوراة والإنجيل والزبور. لما كانت هذه الأشياء في جنسهم أسند المجيء بها إليهم إسنادًا مطلقًا، وإن كان بعضها في جميعهم، وهي البينات، وبعضها في بعضهم، وهي الزبر والكتاب.

[١٠٠٤] وفيه مسلاة لرسول الله ﷺ.

٢٧-﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهَا وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بِيضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٌ﴾

٢٨-﴿وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَابِّ وَالْأَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ كَذَلِكَ إِنَّمَا يَخْشَى اللهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ إِنَّ اللهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ﴾

[١٠٠٥] {أَلْوَانُهَا} أجناسها من الرمّان والتفاح والتين والعنب وغيرها مما لا يحصر أو هيآتها من الحمرة والصفرة والخضرة ونحوها. والجدد: الخطط والطرائق. قال لبيد:

أَوْ مُذْهَبٌ جُدَدٌ عَلَى أَلْوَاحِهِ ❁

[1006] Eşeğin sırtındaki siyah çizgiye *cüddetu'l-hımâr* denilir; ceylanın sırtındaki ve karnındaki iki farklı renk arasını ayıran çizgiye de bu isim verilmiştir. غرابيب kelimesi بيض kelimesine ya da جدد kelimesine atfedilmiş; adeta dağların kimisi çizgili yollara sahip olup kimisi de tek, koyu bir renge sahiptir, denilmiştir. İkrime'den rivayet edildiğine göre bu, siyah ve uzun dağlardır.

[1007] **Şayet "***Ğırbîb* kelimesi siyah rengi pekiştiren bir şeydir. *Esvedü ğırbîb / hulkûk* denilerek bununla siyahlıkta son noktaya ulaştığı vurgulanır. Kargaya da bundan dolayı *ğurâb* denmiştir. *Asfaru fâkıʿun* (sapsarı) *ebyadu yefekun* (bembeyaz) denildiği gibi tekit edenin, tekit ettiği şeye uyması gerekmez miydi?" **dersen şöyle derim:** Burada tekitten önce müekked gizli kabul edilerek daha sonra zikredilenin tefsiri mahiyetinde olduğu söylenebilir. Nâbiğa'nın [v. 604];

Sığınan kuşları himayesine alana yemin olsun!

sözünde olduğu gibi. Bu, tekidi pekiştirmek için yapılmaktadır; çünkü aynı anlama iki yolla; hem açıkça hem de gizli olarak delâlet etmektedir. Bu durumda, وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ ifadesinde, "beyazlı, kızıllı, karalı yolları olan dağlar vardır" anlamında bir muzāfın hazfedilmiş olduğu varsayılmalıdır ki, mine'l-cibâli muhtelifun elvânuhû (farklı farklı renklerde dağlar vardır) ifadesiyle aynı noktaya gelsin. Tıpkı semerâtin muhtelifen elvânuhâ (farklı farklı renklerdeki ürünler) ifadesi gibi.

[1008] "İnsanlardan, hayvanlardan ve davarlardan da böyle çeşit çeşit renkte olanlar vardır." *Elvânuhâ* şeklinde de okunmuştur. Zührî [v. 124/742] de yol anlamındaki *cedîde*nin çoğulu olarak *cüdüd* şeklinde okumuştur. *Cedîde*nin çoğulu *cüded* ve *cedâid* gelir. Nitekim *sefine* de *süfün* ve *sefâin* şeklinde yapılmaktadır. Ebû Züeyb'in [v. 287649] yaban eşeğini tasvir ettiği şu sözleri de yol anlamı ile açıklanmıştır:

Sırtı siyah, kurumuş dört memesi olan…

Zührî'nin *ceded* şeklinde okuduğu da rivayet edilmiştir. Bu, üzerinde yolculuk yapılan geniş yoldur. Birbirinden ayrı bulunan farklı yol ve çizgileri kastetmektedir. (الدوابّ) *ed-devâbi* şeklinde şeddesiz olarak da okunmuştur. Benzeri *ve le'd-da*e'll*în* şeklinde okuyanın okuyuşudur; her ikisinde de iki sakin harfin bir araya gelmesinden kaçınılmış olmaktadır. O, ilk sakin harfi harekelemiş, bu ise ikinci sakin harfi hazfetmiştir.

[١٠٠٦] ويقال: جدة الحمار للخطة السوداء على ظهره، وقد يكون للظبي جدتان مسكيتان تفصلان بين لوني ظهره وبطنه. {وَغَرَابِيبُ} معطوف على {بِيضٌ} أو على {جُدَدٌ}، كأنه قيل: ومن الجبال مخطط ذو جدد، ومنها ما هو على لون واحد غرابيب. وعن عكرمة ﵁: هي الجبال الطوال السود.

٥ [١٠٠٧] فإن قلت: الغربيب تأكيد للأسود. يقال: أسود غربيب، وأسود حلكوك. وهو الذي أبعد في السواد وأغرب فيه. ومنه الغراب: ومن حق التأكيد أن يتبع المؤكد كقولك: أصفر فاقع، وأبيض يقق وما أشبه ذلك. قلت: وجهه أن يضمر المؤكد قبله ويكون الذي بعده تفسيرًا لما أضمر، كقول النابغة:

وَالْمُؤْمِنِ العَائِذَاتِ الطَّيْرَ ۞

١٠ وإنما يفعل ذلك لزيادة التوكيد، حيث يدلّ على المعنى الواحد من طريقي الإظهار والإضمار جميعًا، ولا بدّ من تقدير حذف المضاف في قوله تعالى {وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ} بمعنى: ومن الجبال ذو جدد بيض وحمر وسود، حتى يؤول إلى قولك: ومن الجبال مختلف ألوانه. كما قال: ثمرات مختلفًا ألوانها.

[١٠٠٨] {وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَآبِّ وَالْأَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ اَلْوَانُهُ} يعني ومنهم بعض ١٥ مختلف ألوانه. وقرئ «ألوانها». وقرأ الزهري «جدُد»، بالضم، جمع جديدة، وهي الجدّة. يقال: جديدة وجدد وجدائد، كسفينة وسفن وسفائن. وقد فسر بها قول أبي ذؤيب يصف حمار وحش:

جُونُ السَّرَاةِ لَهُ جَدَائِدُ أَرْبَعُ ۞

وروي عنه جَدَد، بفتحتين، وهو الطريق الواضح المسفر وضعه موضع الطرائق ٢٠ والخطوط الواضحة المنفصل بعضها من بعض. وقرئ «والدَّوَابِ»، مخففًا. ونظير هذا التخفيف قراءة من قرأ «وَلَا الضَّأَلِّينَ»، لأنّ كل واحد منهما فرار من التقاء الساكنين، فحرك ذاك أوّلَهما، وحذف هذا آخرَهما.

[1009] *Kezâlike* (böyle); yani meyveler, dağlar nasıl farklı farklıysa…

[1010] "Âlimler"den maksat Allah'ı sıfatlarıyla; bilhassa *adl*iyle, *tevhid*iyle[1], hakkında caiz olan ve olmayan şeylerle bilerek ululayan, O'nu hakkıyla tanıyan ve korkup çekinen âlimlerdir. İlmi artanın O'ndan korkusu da artar; O'na dair bilgisi az olan kendini daha fazla güvende hisseder. Bir hadiste şöyle denilmiştir: "Allah'ı en iyi tanıyanınız ve O'ndan en çok korkanınız benim Mesrûk'un [v. 63/683] şöyle dediği nakledilmiştir: "Korkması kişiye ilim olarak yeter; ilmiyle böbürlenmesi de cehalet olarak kişiye yeter." Bir adam Şaʿbî'ye [v. 104/722]; "Bana fetva ver ey âlim!" dediğinde, "Âlim Allah'tan korkan kimsedir." demiştir. Söylendiğine göre bu âyet, Ebû Bekr es-Sıddîk (r.a.) hakkında inmiştir; bu zatta *haşyet* etkisi açıktı ve bu yönüyle tanınmakta idi.

[1011] **Şayet "**Burada mefʿûlün öne alınması ya da sonra getirilmesiyle anlam değişir mi?" **dersen şöyle derim:** Mutlaka değişir; çünkü *Allāh* lâfzını öne getirip âlimleri sonra getirdiğinde, kulları arasında Allah'tan sadece âlimler korkmuş olmaktadır. Tersini yaptığındaysa anlam değişip; âlimlerin sadece Allah'tan korktuğu anlamı çıkmaktadır. Bu iki anlam da birbirinden farklıdır.

[1012] **Şayet "**Bu cümlenin öncesiyle bağlantısı nedir?" **dersen şöyle derim**: Önceki âyette, bilir gibi görmedin mi deyip Allah'ın delillerini, kudretinin nişanelerini, sanatının izlerini, cinsleri farklı olarak yarattığı birçok farklı varlığı ve Allah'ın varlığına ve sıfatlarına delil olarak getirilen şeyleri sayınca, ardından bu âyeti getirdi ki; Allah'tan ancak senin gibi ve senin sahip olduğun niteliklere sahip olup Allah'ı hakkıyla tanıyan ve O'nu derin bir ilimle bilen kimseler korkar, anlamı ifade edilebilsin. Peygamber (s.a.)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Allah'ı en iyi bileniniz ve O'ndan en çok korkanınız olmayı umuyorum." [Mâlik, *Muvatta'*, III, 415 (A'zamî tahkiki)]

[1013] **Şayet "***İnnemâ yahşa'llâ*hu *min ʿibâdihi'l-ʿulem*âe (Allah ancak kulları arasında âlim olanlardan haşyet duyar.) kıraati için ne diyeceksin? Bu kıraat Ömer b. Abdülaziz [v. 101/720] ve Ebû Hanîfe'ye [v. 150/767] nispet edilmiştir." **dersen şöyle derim:** Bu okuyuşta *haşyet* kelimesinde istiʿâre bulunmakta olup; "Allah onları yüceltir, ulular." anlamına gelir. Nitekim heybet duyulan ve korkulan kimseler, insanlar içerisinde, Allah'ın bütün kulları arasında yüceltilmektedir.

1 Müfessir Ehl-i ʿAdl ve't-Tevhid'e, yani Allah'ın bu iki vasfına büyük önem atfeden Muʿtezile'ye telmihte bulunuyor. / ed.

[١٠٠٩] وقوله {كَذَٰلِكَ} أي كاختلاف الثمرات والجبال.

[١٠١٠] والمراد: العلماء به الذين علموه بصفاته وعدله وتوحيده، وما يجوز عليه وما لا يجوز، فعظموه وقدروه حق قدره، وخشوه حق خشيته، ومن ازداد به علمًا ازداد منه خوفًا، ومن كان علمه به أقل كان آمن. وفي الحديث: أعلمكم بالله أشدّكم له خشية. وعن مسروق: كفى بالمرء علمًا أن يخشى، وكفى بالمرء جهلًا أن يُعجَب بعلمه! وقال رجل للشعبي: أفتني أيها العالم، فقال: العالم من خشي الله. وقيل: نزلت في أبي بكر الصديق رضي الله عنه، وقد ظهرت عليه الخشية حتى عرفت فيه.

[١٠١١] فإن قلت: هل يختلف المعنى إذا قدّم المفعول في هذا الكلام أو أخر؟ قلت: لا بدّ من ذلك، فإنك إذا قدمت اسم الله وأخرت العلماء كان المعنى: أنّ الذين يخشون الله من بين عباده هم العلماء دون غيرهم، وإذا عملت على العكس انقلب المعنى إلى أنهم لا يخشون إلا الله، كقوله تعالى {وَلَا يَخْشَوْنَ اَحَدًا اِلَّا اللّٰهَ} [الأحزاب: ٣٩]. وهما معنيان مختلفان.

[١٠١٢] فإن قلت: ما وجه اتصال هذا الكلام بما قبله؟ قلت: لما قال: {اَلَمْ تَرَ} بمعنى ألم تعلم أن الله أنزل من السماء ماء، وعدد آيات الله وأعلام قدرته وآثار صنعته وما خلق من الفطر المختلفة الأجناس وما يستدلّ به عليه وعلى صفاته، أتبع ذلك {اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا} كأنه قال: إنما يخشاه مثلك ومن على صفتك؛ ممن عرفه حق معرفته وعلمه كنه علمه. وعن النبي صلى الله عليه وسلم: أنا أرجو أن أكون أتقاكم لله وأعلمكم به.

[١٠١٣] فإن قلت: فما وجه قراءة من قرأ «إِنَّمَا يَخْشَى اللهُ مِنْ عِبَادِهِ العُلَمَاءَ»، وهو عمر بن عبد العزيز ويحكى عن أبي حنيفة؟ قلت: الخشية في هذه القراءة استعارة، والمعنى: إنما يجلهم ويعظمهم، كما يجلّ المهيب المخشي من الرجال بين الناس ومن بين جميع عباده.

[1014] "Şüphesiz, Allah 'mutlak izzet sahibi'dir, bağışlayıcıdır." Bu ifadeler, asilerin cezalandırılıp kahredileceğine, itaatkârların ise sevaba nail olup bağışlanacağına delâlet ettiği için, *haşyet*in neden gerekli olduğunu göstermektedir. Gerçek cezalandırıcı ve tek mükâfatlandırıcıdan korkulması gerekir yani!..

29. Allah'ın kitabını okuyup izleyenler, namazı dosdoğru kılanlar ve kendilerine Bizim nasip ettiğimiz şeylerden gizli-açık infak edenler, elbette, bitmez tükenmez bir ticaret umabilirler.

30. Allah, yaptıklarının karşılığını eksiksiz ödeyeceği gibi kendi fazl ü kereminden bunu daha da artıracaktır. O gerçekten bağışlayıcıdır, hiçbir iyiliği karşılıksız bırakmaz (Gafûr, Şekûr).

[1015] "Allah'ın kitabını okuyup izleyenler" tilâvetine devam edenler, tilâvet yaşam biçimi olanlar demektir. Mutarrif bu âyetin kurraların âyeti olduğunu söylemiştir. Kelbî'den nakledildiğine göre tilâvetten kasıt içindekilerle amel etmektir. Ayrıca Kur'ân'da olanları bilen ve amel edenler anlamına geldiği de söylenmiştir. Bu kimselerin Peygamber (s.a.)'in ashabı (r.anhum) olduğu Süddî'den rivayet edilmiş, Atâ ise bunların mümin kimseler olduğunu söylemiştir.

[1016] يرجون (umabilirler) ifadesi إنّ'nin haberidir. "Ticaret"le, yapılan itaatin sevabını talep etmek kastedilmiştir. لِيُوَفِّيهم ifadesi لن تبورَ fiiline müteallıktır; yani bu kimseler, hiç kesâda uğramayacak ve Allah katında makbul olacak bir ticareti umabilirler; çünkü Allah o ticareti kabul ettiğinden, onlara karşılığını tam olarak verecektir. Onların ücretleri, hak ettikleri sevaptır. Ayrıca Allah onlara lütfundan, hak ettiklerinden fazlasını ikram edecektir. Dilersen, يرجون ifadesini hal de kabul edebilirsin; yani onlar tüm bu tilâvet, namaz ve Allah yolundaki infak amellerini Allah'ın kendilerine mükâfatlarını tam olarak vereceğini umarak yaparlar. Bu durumda, إنّ'nin haberi, إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ cümlesindeki şey; yani Allah'ın onları bağışlayıp amellerine minnettar kalacağıdır. "Minnettar kalma (şükür)" mükâfat vermenin mecazî bir ifadesidir.

31. Önündekileri tasdik edici olarak sana vahyettiğimiz kitap gerçeğin ta kendisidir. Allah, elbette kullarından haberdardır, onları görmektedir (Habîr, Basîr).

[1017] "Kitap" yani Kur'ân. [من الكتاب'daki] Min açıklama içindir ya da cins anlamı vermekte ve Min kısmilik ifade etmektedir.[1] مصدقًا (tasdik edici olarak) ise pekiştirme anlamı taşıyan bir haldir; çünkü hak asla tasdik etme özelliğinden ayrılmaz. لما بين يديه (önündekileri) ifadesi önceki kitapları ifade eder.

---

1 Açıklama: "Sana vahyettiğimiz şey, yani şu kitap…" Cins ve kısmilik: "Semavi kitaplar*dan* biri olarak sana vahyettiklerimiz…" / ed.

[١٠١٤] {إِنَّ اللهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ} تعليل لوجوب الخشية، لدلالته على عقوبة العصاة وقهرهم، وإثابة أهل الطاعة والعفو عنهم. والمعاقب المثيب حقه أن يُخشَى.

٢٩-﴿إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللهِ وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَنْ تَبُورَ﴾

٣٠-﴿لِيُوَفِّيَهُمْ اُجُورَهُمْ وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ اِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ﴾

[١٠١٥] {يَتْلُونَ كِتَابَ اللهِ} يداومون على تلاوته، وهي شأنهم وديدنهم. وعن مطرف رحمه الله: هي آية القرّاء. عن الكلبي رحمه الله: يأخذون بما فيه. وقيل: يعلمون ما فيه ويعملون به. وعن السدي رحمه الله: هم أصحاب رسول الله ﷺ ورضي عنهم. وعن عطاء: هم المؤمنون.

[١٠١٦] {يَرْجُونَ} خبر إن. والتجارة: طلب الثواب بالطاعة. و{لِيُوَفِّيَهُمْ} متعلق بـ{لَنْ تَبُورَ}، أي تجارة ينتفي عنها الكساد وتنفق عند الله ليوفيهم عنده {أُجُورَهُمْ}، وهي ما استحقوه من الثواب؛ {وَيَزِيدَهُمْ} من التفضل على المستحق. وإن شئت جعلت {يَرْجُونَ} في موضع الحال على: وأنفقوا راجين ليوفيهم، أي فعلوا جميع ذلك من التلاوة وإقامة الصلاة والإنفاق في سبيل الله لهذا الغرض. وخبر إن في قوله {إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ} على معنى: غفور لهم، شكور لأعمالهم. والشكر مجاز عن الإثابة.

٣١-﴿وَالَّذِي اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ هُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ اِنَّ اللهَ بِعِبَادِهِ لَخَبِيرٌ بَصِيرٌ﴾

[١٠١٧] {الْكِتَابَ} القرآن. ومن للتبيين أو الجنس، أو للتبعيض {مُصَدِّقًا} حال مؤكدة؛ لأنّ الحق لا ينفك عن هذا التصديق {لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ} لما تقدّمه من الكتب،

"Allah, elbette kullarından haberdardır, onları görmektedir." İşte, senden de haberdar olmuş, senin durumunu görmüş ve tüm diğer kitaplar için kriter olan böyle bir mucize kitabı vahyetmeye seni ehil görmüştür.

32. Daha sonra Biz, seçtiğimiz kullarımızı (yani peygamber ümmetlerini) 'kitab'a mirasçı kıldık; içlerinden kimi nefsine zulmetmekte, kimi orta karar, kimi ise Allah'ın izni ile hayırda önde gitmektedir... Ki büyük üstünlük budur.

33. Adn Cennetleri... Oraya girerler ve orada altın bilezikler ve inciler takınırlar; oradaki elbiseleri de ipektir.

[1018] **Şayet "**Daha sonra Biz, 'kitab'a mirasçı kıldık, âyetinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. Birincisi; "Biz sana Kur'ân'ı vahyettik, sonra da senden sonrakilere miras bıraktık; yani miras bırakılmasına hükmettik." anlamında olabilir veya "mirasçı kıldık" sözü, Allah'ın [istikbale dair] haber verdiği durumlarda olduğu üzere "bırakıyoruz" / "bırakacağız" anlamındadır. "Seçtiğimiz kullarımızı" ifadesi ise Peygamber (s.a.)'in ümmetinden olan Sahabileri, Tâbi'îleri, onların izinden gidenleri ve bunların ardından kıyamete kadar gelecekleri kapsamaktadır. Çünkü Allah onları diğer ümmetlere tercih etmiş, insanlara model olsunlar diye örnek bir ümmet kılmış; peygamberlerin en faziletlisine intisap etme ve kitapların en üstününü taşıma şerefini onlara vermiştir. Sonra bu kimseleri, nefsine zulmeden mücrim -ki durumları Allah'a kalmıştır-, orta karar -yani salih amellerine kötülük karıştıranlar- ve hayırda önde gelenler olarak sınıflandırmıştır. İkincisi; Allah Teâlâ önce her ümmete bir resul gönderdiğini ve o ümmetlerin kendilerine açık delillerle, sahifelerle ve aydınlatıcı kitapla gelen resulleri yalanladıklarını belirttikten sonra, "Allah'ın kitabını okuyup izleyenler" âyetiyle, kitaplarını okuyup uygulayanları şeriatını yalanlayan diğer ümmetler arasında övmüştür. Arada "Sana vahyettiğimiz kitap haktır." buyurup ardından; "Daha sonra, seçtiğimiz kullarımızı 'kitab'a mirasçı kıldık." buyurmuştur; yani bu zikredilenlerden sonra bunu yaptık demiştir. "Seçtiği kullar"la hanif din mensuplarını kastetmektedir.

[1019] **Şayet "**جنات عَدْنٍ (Adn cennetleri), 'hayırda önde olma'yı ifade eden ve 'bu' diye işaret edilen الفضل الكبير'den nasıl bedel yapılabilmiş?" **dersen şöyle derim**: Hayırda önde gelmek sevaba erişmeye vesile olduğundan, sanki sevabın bizzat kendisiymiş gibi sonucun yerine konulmuş; جنات عَدْنٍ ifadesi ondan bedel yapılmıştır.

{لَخَبِيرٌ بَصِيرٌ}، يعني أنه خبرك وأبصر أحوالك، فرآك أهلًا لأن يوحي إليك مثل هذا الكتاب المعجز الذي هو عيار على سائر الكتب.

٣٢-﴿ثُمَّ اَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ بِاِذْنِ اللّٰهِ ذٰلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ﴾

٥ **٣٣-﴿جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ اَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ﴾**

[١٠١٨] فإن قلت: ما معنى قوله {ثُمَّ اَوْرَثْنَا الْكِتَابَ}؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما إنا أوحينا إليك القرآن ثم أورثنا من بعدك، أي حكمنا بتوريثه. أو قال: أورثناه وهو يريد "نورثه"، لما عليه أخبار الله. {الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا} وهم أمّته من الصحابة والتابعين ١٠ وتابعيهم ومن بعدهم إلى يوم القيامة؛ لأنّ الله اصطفاهم على سائر الأمم، وجعلهم أمة وسطًا ليكونوا شهداء على الناس، واختصهم بكرامة الانتماء إلى أفضل رسل الله، وحمل الكتاب الذي هو أفضل كتب الله، ثم قسمهم إلى ظالم لنفسه مجرم -وهو الْمُرْجَأ لأمر الله- ومقتصد -هو الذي خلط عملًا صالحًا وآخر سيئًا- وسابق من السابقين. والوجه الثاني: أنه قدم إرساله في كل أمّة رسولًا وأنهم كذبوا برسلهم وقد جاؤهم بالبينات والزبر ١٥ والكتاب المنير، ثم قال: إنّ الذين يتلون كتاب الله، فأثنى على التالين لكتبه العاملين بشرائعه من بين المكذبين بها من سائر الأمم واعترض بقوله {وَالَّذِي اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ هُوَ الْحَقُّ} ثم قال: {ثُمَّ اَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا}، أي من بعد أولئك المذكورين. يريد بالمصطفَينَ من عباده؛ أهل الملة الحنيفية.

[١٠١٩] فإن قلت: فكيف جعلت {جَنَّاتُ عَدْنٍ} بدلًا من {الْفَضْلُ الْكَبِيرُ} الذي ٢٠ هو السبق بالخيرات المشار إليه بـ{ذٰلِكَ}؟ قلت: لما كان السبب في نيل الثواب، نزل منزلة المسبب، كأنه هو الثواب، فأبدلت عنه جنات عدن.

[1020] [Yukarıdaki üçlü] taksimden sonra, hayırda önde gelenlerin sevabını özellikle zikredip diğer iki gurubun âkıbetini belirtmemesi bunların sakınmaları gerektiğini ifade etmektedir. Orta karar olan sakınsın; nefsine zulmeden adeta sakınmaktan helâk olsun; bu iki grup kendilerini Allah'ın azabından kurtaracak bir tevbeye sarılsınlar; sakın ola Hazret-i Ömer'in Peygamber (s.a.)'den rivayet ettiği; "Bizim hayırda önde olanlarımız (âhirette de) öndedir, orta karar olanlarımız kurtulacaklardır; zalimlerimiz de bağışlanacaktır." hadisine aldanmasınlar. Çünkü bunun şartı sahih tevbedir. Bu da "Umulur ki Allah onların tevbesini kabul buyurur." [Tevbe 9/102] âyeti ile "Onlara ya azap eder ya da tevbelerini kabul buyurur." [Tevbe 9/106] âyetinde belirtilmiştir. Kur'ân bunları pek çok yerde söylemiştir. Araştıran, gerçeği görür, aldatıcı gerekçelerle kendini kandırmaz.

[1021] سابق kelimesi *sebbâk* (en önde gelen) şeklinde de okunmuştur. *Bi-izni'llâh*, Allah'ın kolaylaştırması ve başarıya ulaştırmasıyla demektir.

[1022] **Şayet "**Niye önce zalim sonra orta karar sonra da önde geleni zikretti?" **dersen şöyle derim:** Fasıkların çok ve diğerlerine galebe çaldığını, orta karar olanların zalimlere nazaran az olduğunu ve önde gelenlerin azın da azı olduğunu anlatmak için.

[1023] *Cennetü ʿadnin* şeklinde müfret de okunmuş ve bununla sanki önde gelenlere has bir cennet olduğu anlatılmıştır. Ayrıca *cennâ*ti *ʿadnin* şeklinde nasbedilerek de okunmuştur. Bu da, يدخلونها fiilinin tefsir ettiği gizli bir fiille olmaktadır; yani *yedhulûne cennâti ʿadnin yedhulûnehâ* şeklindeymiş gibi düşünerek... Meçhul olarak *yudhalûnehâ* şeklinde de okunmuştur. يُحَلَّوْنَ ifadesi 'kadın süslendi' anlamına gelen *haliyeti'l-mer'etü* kullanımından olmak üzere, *yahlevne* şeklinde de okunmuştur; bu durumda hal olur.

[1024] *Lü'lüen* ifadesinin mansūb oluşu من أساور sözünün mahalline atfedildiği içindir. Buradaki Min kısmîlik ifade eder; yani birtakım altın bileziklerle süslenirler. Bir kısmı sanki daha önce verilmiştir. Altın bileziklerle süslenenler diğerlerinden önde oldukları gibi, sanki bazı bileziklerin de diğerlerine önceliği vardır. Söylendiğine göre bu altın inci saflığında imiş. *Lûlüen* şeklinde ilk Hemze Vav'a dönüştürülerek de okunmuştur.

34. Derler ki: "Allah'a hamdolsun ki gamı-kederi bizden giderdi!.. Bizim Rabbimiz gerçekten hiçbir iyiliği karşılıksız bırakmayan bir bağışlayıcı (Gafûr, Şekûr) imiş!"

35. "Kalıcı olduğumuz bu yurda bizleri kendi lütfuyla sokan da O... Artık burada, bize ne yorgunluk dokunur ne de bıkkınlık."

[١٠٢٠] وفي اختصاص السابقين بعد التقسيم بذكر ثوابهم والسكوت عن الآخرين ما فيه من وجوب الحذر، فليحذر المقتصد، وذلك الظالم لنفسه حذرًا؛ وعليهما بالتوبة النصوح المخلصة من عذاب الله، ولا يغترا بما رواه عمر ﵁ عن رسول الله ﷺ: سابقنا سابق، ومقتصدنا ناج، وظالمنا مغفور له. فإنّ شرط ذلك صحةُ التوبة لقوله تعالى {عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ} [التوبة: ١٠٢] وقوله {اِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَاِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ} [التوبة: ١٠٦] ولقد نطق القرآن ذلك في مواضع؛ من استقرأها اطلع على حقيقة الأمر، ولم يعلل نفسه بالخدع.

[١٠٢١] وقرئ «سبّاق». ومعنى {بِاِذْنِ اللّٰهِ} بتيسيره وتوفيقه.

[١٠٢٢] فإن قلت: لم قدم الظالم، ثم المقتصد ثم السابق؟ قلت: للإيذان بكثرة الفاسقين وغلبتهم، وأن المقتصدين قليل بالإضافة إليهم والسابقون أقلّ من القليل.

[١٠٢٣] وقرئ «جنة عدن» على الإفراد، كأنها جنة مختصة بالسابقين. و«جناتِ عدن»، بالنصب على إضمار فعل يفسره الظاهر، أي يدخلون جنات عدن يدخلونها. و«يُدخَلونها»، على البناء للمفعول. و«يَحْلَون» من حليت المرأة، فهي حال.

[١٠٢٤] {وَلُؤْلُؤًا} معطوف على محل {مِنْ اَسَاوِرَ}، ومن داخلة للتبعيض، أي يحلون بعض أساور من ذهب، كأنه بعض سابق لسائر الأبعاض، كما سبق المسوّرون به غيرهم. وقيل: إنّ ذلك الذهب في صفاء اللؤلؤ. وقرئ «ولولؤًا»، بتخفيف الهمزة الأولى.

٣٤-﴿وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي اَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَ اِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ﴾

٣٥-﴿اَلَّذِي اَحَلَّنَا دَارَ الْمُقَامَةِ مِنْ فَضْلِهِ لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ﴾

[1025] (*Hazen*) *hüzn* şeklinde okunmuştur. Burada müttakilerin gamı-kederi kastedilmekte olup, kötü sona dair müttakileri endişelendiren şeylerdir. "Bundan önce, kendi insanlarımızın arasında iken (Rabbimizin azabından) kaygılanırdık. Allah bize lütfetti de bizi, o 'insanın içine işleyen azap'tan korudu." [Tûr 52/26-27]. İbn Abbas radıyallâhu anhumâdan rivayet edildiğine göre, burada kastedilen hüzün, değişim ve felakettir. Ondan gelen bir başka rivayette ise ölüme dair hüzün olduğu söylenmiştir. Dahhâk [v. 105/723] ise İblis ve vesvesesine dair bir hüzün olduğunu söyler. Bunun, geçim kaygısı olduğu da, eldeki nimetin bitip tükenmesi olduğu da söylenmiş, hatta ev kirası olduğunu söyleyenler bile olmuştur. Aslında mâna; din ve dünyaya dair hüzün veren her şeyin -hatta bunun bile- Allah tarafından giderilmesidir. Peygamber (s.a.)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "*Lâ ilâhe illâllāh* diyenlere ne kabirde ne mahşerde ne de gidecekleri yerde yalnızlık vardır. *Lâ ilâhe illâllāh* diyenin kabirlerinden çıktığını, yüzlerinden toprağı sildiklerini ve 'Bizden hüznü gideren Allah'a hamdolsun' dediklerini görür gibiyim."

[1026] شكور (minnettar) lâfzının zikredilmesi bu nimetlere kavuşanların çok iyilik yaptıklarını göstermektedir.

[1027] *Mukāmetun* "ikamet etmek" anlamındadır. *Ekamtü ikāmeten / mekāmen / mukāmeten* denilebilmektedir. من فضله "bağış ve ihsanlarından" demektir. *li-fulânin 'ale'l-kavmi fudūlun ve fevâdılu* (Falancanın kavim üzerinde iyilikleri bulunur.) sözünde geçen *fadl* kelimesi gibidir; (hak etmeden verilen) iyilik anlamına gelmez; çünkü *sevap*, hak etmeden verilen *teberru* gibi değil, hak edilen *ücret* gibidir.

[1028] (لُغُوب) *lağûb* şeklinde fethalı da okunmuştur. Kendisinden dolayı ârız olan ağırlıktır; bize bizi yoracak ameller yükleme, demektir. *Kabûl, velûğ* gibi mastar da olabilir. Ayrıca mastarın sıfatı olarak; *luğûbun leğûbun* (ağırlık veren ağırlık) şeklinde de düşünülebilir. Aynı; *mevtun mâitun* (ölümcül ölüm) denildiği gibi. "Peki, *luğûb* ile *nasab* arasındaki fark ne?" **dersen şöyle derim:** *Nasab* bir iş için yorulan ve o işe kalkışan kimseye gelen yorgunluk ve meşakkattir. *Luğûb* ise yorgunluğun ardından kişide ortaya çıkan bitkinliktir. *Nasab* yorgunluk ve külfetin kendisi iken, *luğûb* neticesi ve bu neticeden hâsıl olan durgunluk ve bıkkınlıktır.

36. Nankörce inkâr edenlere gelince, onlara da Cehennem ateşi vardır; ne işleri bitirilir ki öl(üp kurtul)sunlar, ne de çekecekleri azap hafifletilir. Bütün inkârcı nankörleri böyle cezalandırırız işte!

[١٠٢٥] وقرئ «الحزن». والمراد: حزن المتقين، وهو ما أهمهم من خوف سوء العاقبة، كقوله تعالى {إِنَّا كُنَّا قَبْلُ فِيٓ أَهْلِنَا مُشْفِقِينَ فَمَنَّ ٱللَّهُ عَلَيْنَا وَوَقَىٰنَا عَذَابَ ٱلسَّمُومِ} [الطور: ٢٦- ٢٧]. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: حزن الأعراض والآفات. وعنه: حزن الموت. وعن الضحاك: حزن إبليس ووسوسته. وقيل: همّ المعاش. وقيل: حزن زوال النعم. وقد أكثروا حتى قال بعضهم: كراء الدار. ومعناه: أنه يعمّ كل حزن من أحزان الدين والدنيا، حتى هذا. وعن رسول الله ﷺ: ليس على أهل لا إله إلّا الله وحشة في قبورهم ولا في محشرهم ولا في مسيرهم؛ وكأني بأهل لا إله إلّا الله يخرجون من قبورهم وهم ينفضون التراب عن رؤوسهم ويقولون الحمد لله الذي أذهب عنا الحزن!

[١٠٢٦] وذكر الشكور دليل على أن القوم كثيرو الحسنات.

[١٠٢٧] المقامة بمعنى الإقامة، يقال: أقمت إقامة ومقامًا ومقامة. {مِن فَضْلِهِۦ} من عطائه وإفضاله، من قولهم: لفلان فضول على قومه وفواضل، وليس من الفضل الذي هو التفضل؛ لأنّ الثواب بمنزلة الأجر المستحق، والتفضل كالتبرع. وقرئ «لغوب» بالفتح: وهو اسم ما يلغب منه، أي لا تتكلف عملًا يلغبنا: أو مصدر كالقبول والولوغ، أو صفة للمصدر، كأنه لُغوب لَغوب، كقولك: موتٌ مائتٌ. فإن قلت: ما الفرق بين النصب واللغوب؟ قلت: النصب التعب والمشقة التي تصيب المنتصب للأمر المزاول له، وأما اللغوب فما يلحقه من الفتور بسبب النصب؛ فالنصب نفس المشقة والكلفة، واللغوب نتيجته وما يحدث منه من الكلال والفترة.

٣٦-﴿وَٱلَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَ لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا وَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُم مِّنْ عَذَابِهَا كَذَٰلِكَ نَجْزِي كُلَّ كَفُورٍ﴾

37. Burada; "Ya Rabbi! Bizi çıkar da yaptıklarımızdan bambaşka, salih bir amel işleyelim!" diye bağırışırlar... Biz sizi; 'ders çıkaracak birinin ders çıkarabileceği kadar' yaşatmadık mı? Kaldı ki, size uyarıcı da gelmişti!.. Öyleyse tadın (azabı); çünkü zalimlerin yardımcısı yoktur!..

[1029] فيموتوا nefyin cevabıdır ve gizli bir En ile mansūbdur. يُقضى fiiline atfedilip *fe-yemûtûne* şeklinde okunarak nefiy hükmüne sokulmuş ve bununla; onlar için ölüm hükmü verilmez ve bundan dolayı onlar ölmeyecekler, anlamı da kastedilmiş olabilir.[1] وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ ("Onlara izin verilmez; mazeret beyan edemezler." [Murselât 77/36] âyetinde olduğu gibi. "İşte böyle" yani bu cezayı verdiğimiz gibi cezalandırırlar![2] Fiil *yücâzâ*[3] ve Nun ile *neczî kulle kefûr* (Bütün inkârcı nankörleri cezalandırırız!) şeklinde de okunmuştur. يصطرخون ifadesi *yetesārahūne* (karşılıklı bağrışıp çağrışırlar) demektir. Şiddetli ve avazı çıktığı kadar bağırıp çağırma anlamındaki *surâh*ın ifti'âl formudur. Şair şöyle demiştir:

Halkının terkettiği bir hâmilenin bağırıp çağırması gibi

Bu kelime, avazı çıktığı kadar bağırdığı için "İmdat!" diyen kimseler için kullanılır.

[1030] **Şayet** "Bizi döndür de, salih amel işleyelim!' [Secde 32/12] ayetindeki gibi, 'salih' demekle yetinseydi ya. 'Yaptıklarımızdan bambaşka' ifadesini eklemenin faydası ne? Kaldı ki bu, dünyada işledikleri [güya] *salih* amellerin dışında bir salih amel işlemek istedikleri gibi bir mâna çağrıştırmaktadır!" **dersen şöyle derim:** Bu ilavenin faydası, işledikleri -ve bizzat itiraf ettikleri- o salih olmayan [yaramaz] amellerine yanmalarını daha da artırmaktır. Çağrışım yaptırdığı hususa gelince bu, inkârcılıkları ve işlemiş oldukları günahlar aşikâr olduğundan, zail olmaktadır. Ayrıca "İyi bir şey yaptıklarını sanarak..." [Kehf 18/104] âyetinde buyrulduğu gibi, kendilerini iyi bir yaşantıda sanmakta idiler. Bu yüzden; "Bizi çıkar da, yararlı sandığımız amellerin dışında gerçekten yararlı işler yapalım!" derler.

[1031] "Yaşatmadık mı" ifadesi Allah'tan bir kınama olup "Onlara diyeceğiz ki" anlamındadır. İdğâmlı olarak *mâ yezzekkeru fî-hi illâ meni'zzekkera* şeklinde de okunmuştur. Ömrü kısa olsa bile, bir mükellefin, durumunu düzeltebileceği her ömrü içine alır; ancak ömrü uzun olan kimse için ise bu kınama daha büyüktür. Peygamber (s.a.)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir:

---

1 Bu iki mâna şöyle yansıtılabilir: [i] "Haklarında kesin karar verilmez ki ölüp gitsinler." [ii] "Haklarında kesin karar verilmez ve ölmezler." / ed.

2 Müfessir *yuczâ* kıraatini esas almaktadır. / ed.

3 *Yucâzâ kull**u** kefûr;* yani "Bütün inkârcı nankörlere müstahak oldukları karşılık verilir." / ed.

٣٧-﴿وَهُمْ يَصْطَرِخُونَ فِيهَا رَبَّنَا اَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ اَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ وَجَاءَكُمُ النَّذِيرُ فَذُوقُوا فَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ نَصِيرٍ﴾

[١٠٢٨] {فَيَمُوتُوا} جواب النفي. ونصبه بإضمار أن. وقرئ «فيموتون»، عطفا على {يُقْضٰى} وإدخالًا له في حكم النفي، أي لا يقضى عليهم الموت فلا يموتون. كقوله تعالى {وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ} [المرسلات: ٣٦].{كَذٰلِكَ} مثل ذلك الجزاء يُجْزَى. وقرئ «يجازى»، و«نجزي كلَّ كفور»، بالنون.{يَصْطَرِخُونَ} يتصارخون؛ يفتعلون من الصراخ، وهو الصياح بجهد وشدة. قال:

كصرخة حبلى أسلمتها قبيلها ۞

واستعمل في الاستغاثة، لجهد المستغيث صوته.

[١٠٢٩] فإن قلت: هلا اكتفى بـ{صَالِحًا} كما اكتفى به في قوله تعالى: {فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا} [السجدة: ١٢] وما فائدة زيادة {غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ}؟ على أنه يؤذن أنهم يعلمون صالحا آخر غير الصالح الذي عملوه؟ قلت: فائدة زيادته التحسر على ما عملوه من غير الصالح مع الاعتراف به. وأما الوهم فزائل لظهور حالهم في الكفر وركوب المعاصي، لأنهم كانوا يحسبون أنهم على سيرة صالحة كما قال الله تعالى {وَهُمْ يَحْسَبُونَ اَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا} [الكهف: ١٠٤] فقالوا: أخرجنا نعمل صالحا غير الذي كنا نحيبه صالحا فنعمله!

[١٠٣٠] }اَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ{ توبيخ من الله، يعني: فنقول لهم. وقرئ «مَا يَذَّكّر فيه من اذَّكَّر»، على الإدغام. وهو متناول لكل عمر تمكن فيه المكلف من إصلاح شأنه وإن قصر؛ إلا أن التوبيخ في المتطاول أعظم. وعن النبي ﷺ:

"Allah'ın âdemoğlundan özrü kaldıracağı ömür 60 senedir." Mücâhid'den bunun 20 ile 60 arası olduğu nakledilmiştir. 18 veya 17 olduğu da söylenmiştir.

[1032] *Nezîr* (uyarıcı) Peygamber (s.a.)'dir. *Nezîr*in "saçın, sakalın ağarması" olduğu da söylenmiştir. *Ve câetkümü'n-nuzur* şeklinde de okunmuştur. "Peki, *ve câekümü'n-nezîr* neye atfedilmiştir?" **dersen,** أَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ (biz size ömür vermedik mi) ifadesinin anlamına, **derim**; çünkü bunun lâfzı haber almak isteme şeklinde ise de, anlamı haber vermedir. Dolayısıyla, adeta; "size ömür verdik ve size uyarıcı geldi" buyrulmaktadır.

38. Allah elbette göklerin ve yerin gaybını bilir; O, sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır).

[1033] إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (O, sinelerin özünü bilir.) cümlesi bir nev-i gerekçelendirmedir; çünkü sinelerin özünü bilince -ki o olabilecek en gizli şeydir- âlemdeki her gaybı bilmiş olur. ذَاتِ الصُّدُورِ "sinelerde gizlenenler"dir. *Zâtu* kelimesi, Hazret-i Ebu Bekr'in; *zû batni hāricete câriyetun* (Hârice'nin karnındaki [ceninler] devam edip gidiyor [mâşallah]!) ve

Kabının içinde ne varsa tamamını uzaklaştır benden

sözlerindeki *zû*nun müennesidir. Bunların anlamı; "karnındaki cenin" ve "kaptaki içecek"tir; çünkü cenin karınla, içecek de kabla birlikte bulunur. Arapların; "cenini onunla birlikte" sözüne dikkat et. İşte, gizlilikler de *göğüs*lerle[1] birlikte bulunur. *Zû* birliktelik anlamı için vaz'edilmiştir.

39. Sizi yeryüzünün şu anki sahipleri kılan O'dur. Artık kim inkâr ederse, inkârı kendi aleyhinedir. İnkârcı nankörlerin nankörce inkârı, Rableri katında sadece hışmı artırır. Evet, hüsrandan başka bir şeyi artırmaz inkârcı nankörlerin nankörce inkârı!

[1034] Geride bırakılmak istenen kimseye *halîfe* ya da *halîf* denilir. *Halîfe*nin çoğulu *halâif* şeklinde, *halîf*inki ise *hulefâ* şeklinde gelir. Âyetin mânası; O sizi yeryüzünde kendisinin halifeleri yaptı; oradaki tasarruf anahtarlarına sizi mâlik etti; sizi orada bulunanlar üzerine sevketti ve oranın faydalı şeylerini sizin için mübah kıldı ki O'na tevhit ve taatle şükredesiniz. "Artık" sizden "kim inkâr ederse;" bu gibi bir değerli nimeti küçümserse, inkârının vebali kendisine dönecektir ki bu, ötesinde daha büyük bir utanç ve küçüklüğün olmadığı Allah'ın hışmı ve sonrasında daha büyük bir hüsranın olmadığı âhiretteki hüsrandır!

1 Yani zihinlerle. *Sadr,* müste'âr olarak "herhangi bir şeyin ön kısmı, başı, evveli" demek olup, Türkçeye de baş, başkan, *sadr-ı a'zam* sözcüğünün kısaltılmışı vb. şekillerde girmiştir. *Sadru'l-kanâti* mızrağın ön kısmı, *sadru'l-kitâbi* kitabın önü / başı, *sadru'-nehâri* gündüzün başı anlamında kullanılır. Şerh-i sadr zihnin [imana] açılmasını ifade eder. / ed.

[١٠٣١] العمر الذي أعذر الله فيه إلى ابن آدم ستون سنة. وعن مجاهد: ما بين العشرين إلى الستين. وقيل: ثماني عشرة وسبع عشرة.

[١٠٣٢] والنذير: الرسول ﷺ. وقيل: الشيب. وقرئ «وجاءتكم النُّذُر». فإن قلت: علام عطف {وَجَآءَكُمُ النَّذِيرُ}؟ قلت: على معنى {اَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ}؛ لأن لفظه لفظ استخبار، ومعناه معنى إخبار. كأنه قيل: قد عمرناكم وجاءكم النذير

٣٨-﴿إِنَّ اللهَ عَالِمُ غَيْبِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾

[١٠٣٣] {اِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ} كالتعليل، لأنه إذا علم ما في الصدور، وهو أخفى ما يكون فقد علم كل غيب في العالم. وذات الصدور: مضمراتها، وهي تأنيث ذو في نحو قول أبي بكر رضي الله عنه: "ذو بطن خارجة جارية"، وقوله:

لِتُغْنِيَ عني ذا إنائِك أجمَعَا

المعنى ما في بطنها من الحَبَل، وما في إنائك من الشراب؛ لأن الحبل والشراب يصحبان البطن والإناء. ألا ترى إلى قولهم: معها حَبَل. وكذلك المضمرات تصحب الصدور، وهي معها. وذو: موضوع لمعنى الصحبة.

٣٩-﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَٓائِفَ فِي الْاَرْضِ فَمَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَلَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ اِلَّا مَقْتًا وَلَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ اِلَّا خَسَارًا﴾

[١٠٣٤] يقال للمستخلَف خليفة؛ فالخليفة تجمع خلائف، والخليف خلفاءَ. والمعنى أنه جعلكم خلفاءه في أرضه، قد ملككم مقاليد التصريف فيها وسلطكم على ما فيها وأباح لكم منافعها لتشكروه بالتوحيد والطاعة. {فَمَنْ كَفَرَ} منكم وغمط مثل هذه النعمة السنية فوبال كفره راجع عليه، وهو مقت الله الذي ليس وراءه خزي وصغار، وخسارة الآخرة الذي ما بقي بعده خسار.

[1035] مَقْتٌ öfkenin en şiddetlisidir; babasının eşiyle[1] evlenen kimse için, herkesin hışımla baktığı biri olmasından dolayı *maktiyyun* (nefretlik herif) denilmiştir.

[1036] Burada tüm insanlara hitap edilmektedir; Peygamber (s.a.)'in gönderildiği kimselere hitap edildiği de söylenmiştir. Âyetin anlamı; sizi öncekilerin yerine geçen ve seleften ibret alınması gerekenleri iyi gözlemleyip gören bir ümmet kıldık. Artık içinizden her kim inkâr ederse inkârının cezası -yani Allah'ın hışmı ve âhiretteki hüsran- kendisini bulur! Nitekim sizden öncekilerin hükmü de buydu.

40. De ki: Gelin şu Allah'ın ortağı olduğunu iddia ettiğiniz şeyleri bir düşünün: Yeryüzünde ne yaratmışlar bunlar gösterin bana!.. Yoksa göklerde mi ortaklıkları var!? Yoksa Biz onlara kitap vermişiz de bundan apaçık bir delile mi dayanıyorlar!? Yoo!.. Birbirlerine tamamen aldatıcı şeyler vaat ediyorlar zalimler!

[1037] أَرُونِي (gösterin bana) ifadesi أَرَأَيْتُم (bir düşünün)den bedeldir; çünkü أَرَأَيْتُم'ün mânası "Ne dersiniz, bana haber verin bakalım!"dır. Sanki şöyle buyurmaktadır: "Gösterin bana şu ortak (koştuk)larınızı ve bunların, ilâhlık ve ortaklığı neyle hak ettiğini! Gösterin bana, Allah dışında sadece bunların yaratıp yönettiği bir tek toprak parçası! Yoksa bunların, göklerin yaratılışında Allah ile bir ortaklıkları mı var?! Yoksa yanlarında 'kendilerinin Allah'ın ortağı olduğunu' söyleyen, Allah katından gelen bir kitap mı var ki müşrikler de o kitaptan dolayı kesin bir delil ve hüccet üzere bulunuyorlar?!" آتَيْنَاهُمْ'daki zamir; "Yoksa Biz, güçlü bir kanıt mı indirmişiz bunlara?!" [Rûm 30/35] âyetindeki gibi müşriklere ait de olabilir; yani "Yoksa onlara" bu(Kur'a)ndan önce "bir kitap mı verdik?! Yoo!.. Aksine" bir kısmı -yani liderler- "bir kısmına" -yani tâbilerine- "tamamen aldatıcı şeyler vaad ediyorlar!" O da; "Bunlar Allah katında bizim şefaatçilerimizdir." [Yûnus 10/18] demeleridir. [(Apaçık bir delil) anlamındaki بينة kelimesi] *beyyinâtin* (apaçık deliller) şeklinde de okunmuştur.

41. (Düzenleri bozulup) zeval bulmasınlar diye gökleri ve yeri kesinlikle Allah tutmaktadır. Bunları O'ndan başka herhangi biri tutmuş olsaydı, mutlaka zeval bulurlardı!.. O, gerçekten Halîm'dir, bağışlayıcıdır.

---

1 "Babanın karısı" yani oğulun, anası dışındaki bir kadın. Bu rezalet nikahı aktedenler kadını ya babası tarafından boşandığında ya da babasının vefatıyla geride kaldığında nikâhlamakta idi. Bkz. Nisâ 4/19. / ed.

[١٠٣٥] والمقت أشد البغض. ومنه قيل لمن ينكح امرأت أبيه مقتي، لكونه ممقوتا في كل قلب.

[١٠٣٦] وهو خطاب للناس. وقيل: خطاب لمن بعث إليهم رسول الله ﷺ، أي جعلكم أمة خلفت من قبلها، ورأت وشاهدت فيمن سلف ما ينبغي أن تعتبر به، ٥ فمن كفر منكم فعليه جزاء كفره من مقت الله وخسار الآخرة، كما أن ذلك حكم من قبلكم.

٤٠-﴿قُلْ اَرَاَيْتُمْ شُرَكَٓاءَكُمُ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْاَرْضِ اَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمٰوَاتِ اَمْ اٰتَيْنَاهُمْ كِتَابًا فَهُمْ عَلٰى بَيِّنَتٍ مِنْهُ بَلْ اِنْ يَعِدُ الظَّالِمُونَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا اِلَّا غُرُورًا﴾

١٠ [١٠٣٧] {اَرُونِي} بدل من {اَرَاَيْتُمْ}، لأن المعنى: أرأيتم أخبروني، كأنه قال: أخبروني عن هؤلاء الشركاء وعما استحقوا به الإلهية والشركة؛ أروني أي جزء من أجزاء الأرض استبدوا بخلقه دون الله! أم لهم مع الله شركة في خلق السَّمٰوَات أم معهم كتاب من عند الله ينطق بأنهم شركاؤه، فهم على حجة وبرهان من ذلك الكتاب. أو يكون الضمير في {اٰتَيْنَاهُمْ} للمشركين، كقوله تعالى {اَمْ اَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ ١٥ سُلْطَانًا} [الروم: ٣٥]. {اَمْ اٰتَيْنَاهُمْ كِتَابًا} من قبله {بَلْ اِنْ يَعِدُ} بعضهم -وهم الرؤوساء- بعضا -وهم الأتباع- {اِلَّا غُرُورًا}، وهو قولهم: {هٰٓؤُلَٓاءِشُفَعَٓاؤُنَا عِنْدَ اللّٰهِ} [يونس: ١٨] وقرئ «بيناتٍ».

٤١-﴿اِنَّ اللّٰهَ يُمْسِكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ اَنْ تَزُولَا وَلَئِنْ زَالَتَا اِنْ اَمْسَكَهُمَا مِنْ اَحَدٍ مِنْ بَعْدِهٖ اِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا﴾

[1038] أَنْ تَزُولَا (zeval bulmasınlar diye) ifadesi, "zeval bulmalarını istemediği için" veya "zeval bulmalarını O engellemekte" şeklinde tevil edilmektedir; çünkü *imsâk*, engellemektir. "O, gerçekten Halîm'dir, bağışlayıcıdır." Cezalandırmada aceleci değildir. Bu sebeple gökleri ve yeri tutmaktadır. Yoksa şirk sözlerinin büyüklüğünden dolayı onların çökmesi gerekirdi! Nitekim şöyle buyurmuştur: "[Öyle çirkin bir iş yapmaktasınız ki) o yüzden neredeyse gökler parçalanacak, Arz ikiye ayrılacak!" [Meryem 19/90]). İfade, *ve lev zâletâ* (zâil olacak olsalardı) şeklinde de okunmuştur. إِنْ أَمْسَكَهُمَا ifadesi, وَلَئِنْ زَالَتَا'da bulunan kasemin cevabıdır; iki cevabın yerine geçmiştir. İlk مِنْ olumsuzluğu iyice pekiştirmek için; ikincisi ise ibtidâ içindir. مِنْ بَعْدِهِ (Allah'dan sonra) ifadesi aslında *min ba'di imsâkih* (Allah'ın tutmasından sonra) şeklindedir. İbn Abbas (r.a)'ın Şâm'dan gelen birine; "Orada kiminle karşılaştın?" diye sorunca, "Kâ'b[u'l-Ahbâr] ile" dediği, "Ne söylerken duydun onu?" sorusuna adamın; "'Gökler meleğin omuzundadır.' dediğini duydum." demesi üzerine, "Yalan söylüyor Kâ'b! Hâlâ yahudiliğini bırakmadı mı bu?!" deyip, sonra bu âyeti okuduğu rivayet edilmiştir.

42. "Kendilerine bir uyarıcı gelecek olursa, herhangi bir ümmetten kesinlikle daha doğru yolda olacaklarına" dair olanca güçleriyle Allah adına and içmişlerdi... Fakat kendilerine uyarıcı gelince bu, onların sadece nefretle kaçışlarını artırdı!..

43. Yani, yeryüzünde büyüklük taslamalarını ve tuzak kurmalarını... Oysa tuzak dönüp dolaşıp sahibini bulur. Bunlar galiba öncekilerin başına gelen (helâk) uygulamalar(ın)dan başka bir şey beklemiyorlar!? Allah'ın uygulamasında değişim bulamazsın. Allah'ın uygulamasında başkalaşma da bulamazsın.

44. Bunlar hiç, yeryüzünde gezip de kendilerinden öncekilerin akıbetlerinin nice olduğuna bakmadılar mı? Üstelik onlar kendilerinden daha kuvvetli idi... Göklerde ve yerde Allah'ı âciz bırakacak hiçbir şey yoktur. O; 'mutlak ilim sahibi'dir, kudretlidir (Alîm, Kadîr).

[1039] Peygamber (s.a.)'e peygamberlik verilmeden önce, Kureyş'e Ehl-i Kitab'ın, peygamberlerini yalanladıkları haberi ulaşmış ve onlar da şöyle demişlerdi: "Allah Yahudi ve Hıristiyanlara lânet etsin! Kendilerine peygamberler gelmiş, fakat peygamberlerini yalanlamışlar! Vallahi, bize bir peygamber gelecek olursa bu ümmetlerin birinden mutlaka daha doğru yolda olurduk!" Ancak Hazret-i Muhammed (s.a.)'e peygamberlik verilince onu yalanladılar.

[١٠٣٨] {اَنْ تَزُولَا} كراهة أن تزولا، أو يمنعهما من أن تزولا؛ لأن الإمساك منع. {إنَّه كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا} غير معاجل بالعقوبة حيث يمسكها؛ وكانتا جديرتين بأن تهدا هدّا لعظم كلمة الشرك كما قال: {تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الْاَرْضُ} [مريم: ٩٠]. وقرئ «ولو زالتا». و{اِنْ اَمْسَكَهُمَا} جواب القسم في {وَلَئِنْ زَالَتَا} سد مسد الجوابين. ومنِ الأولى مزيدة لتأكيد النفي، والثانية للإبتداء. و{مِنْ بَعْدِهِ} من بعد إمساكه. وعن ابن عباس رضي الله عنهما أنه قال لرجل مقبل من الشام: من لقيت به؟ قال: كعبا. قال: وما سمعته يقول؟ قال: سمعته يقول: إن السَّمٰوَات على منكب ملك. قال: كذب كعب! أما ترك يهوديته بعد؟! ثم قرأ هذه الآية.

٤٢-﴿وَاَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَٓاءَهُمْ نَذِيرٌ لَيَكُونُنَّ اَهْدٰى مِنْ اِحْدَى الْاُمَمِ فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ نَذِيرٌ مَا زَادَهُمْ اِلَّا نُفُورًا﴾

٤٣-﴿اِسْتِكْبَارًا فِي الْاَرْضِ وَمَكْرَ السَّيِّئِ وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ اِلَّا بِاَهْلِهِ فَهَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا سُنَّتَ الْاَوَّلِينَ فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللّٰهِ تَبْدِيلًا وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللّٰهِ تَحْوِيلًا﴾

٤٤-﴿اَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْاَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَكَانُٓوا اَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُعْجِزَهُ مِنْ شَيْءٍ فِي السَّمٰوَاتِ وَلَا فِي الْاَرْضِ اِنَّهُ كَانَ عَلِيمًا قَدِيرًا﴾

[١٠٣٩] بلغ قريشا قبل مبعث رسول الله صلى الله عليه وسلم أن أهل الكتاب كذبوا رسلهم، فقالوا: لعن الله اليهود والنصارى، أتتهم الرسل فكذبوهم! فوالله، لئن أتانا رسول لنكوننَّ أهدى من إحدى الأمم! فلما بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم كذبوه.

[1040] إحدى الأمم ifadesinde iki vecih vardır: İlki; "ümmetlerin bir kısmından; yani Yahudi, Hıristiyan veya bunlar dışındaki ümmetlerden herhangi birinden [daha doğru yolda]" anlamında olmasıdır. İkincisi ise; "ümmetler içinde tek olan" anlamında olmasıdır ki bu, hidayet ve istikamet
5 bakımından diğer ümmetlerden üstün tutmayı ifade eder.

[1041] ما زادهم (bu, [onların nefretle kaçışlarından başka bir şeyi] artırmadı) ifadesinde mecâzî bir isnat bulunmaktadır; çünkü uyarıcının gelmesi, onların haktan kaçmada ve uzaklaşmada ileri gitmelerine sebebiyet vermiştir. Tıpkı ([İnen âyetler) pisliklerine pislik katmıştır!" [Tevbe 9/125]) ayetinde olduğu gibi.

10 [1042] استكبارًا kelimesi, نُفُورًا'dan bedeldir. "Yeryüzünde büyüklenip kibirlenmek için nefretle kaçmalarını arttırmıştır." anlamında mef'ûlün leh de olabilir; "Allah Resulüne ve müminlere karşı kibirlenip tuzak kurarak" anlamında hâl de olabilir. مكرَ السيئ de نُفُورًا'a ma'tūf olabilir. "Peki, مكرَ السيئ ifadesinin i'râb yönü nasıldır?" **dersen şöyle derim:** Aslı; *el-mekra's-seyyie*
15 (kötü tuzak) anlamında *ve en mekeru's-seyyie* şeklindeydi. Sonra *ve mekran es-seyyie* oldu, sonra da *ve mekra's-seyyi'i* halini aldı. Bunun delili de وَلا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ (Oysa tuzak dönüp dolaşıp sahibini bulur.) ifadesidir.

[1043] يَحِيقُ 'nun anlamı kuşatmak ve inmektir. "Allah kötü tuzağı indirmez." anlamında *ve lâ yuhîku'l-mekra's-seyyie* şeklinde de okunmuştur.
20 Nitekim Allah, Bedir Savaşı'nda onları kuşatmıştı!..

[1044] Peygamber (s.a.)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Tuzak kurmayın, tuzak kurana yardım da etmeyin; çünkü Allah Teâlâ 'Tuzak dönüp dolaşıp sahibini bulur!' buyuruyor. Haddinizi aşmayın, haddini aşana yardım da etmeyin; çünkü Allah Teâlâ 'Hadsizliğiniz tamamen kendi aleyhi-
25 nizedir!' [Yûnus 10/23] buyuruyor." Kâ'bu'l-ahbâr'ın İbn Abbas radıyallāhu anhumâya; "Tevrat'ta; 'Kim bir çukur kazarsa oraya kendisi düşer!' diye yazdığını okudum." dediği, İbn Abbas radıyallāhu anhumânın da; "Ben bunu Allah'ın kitabında (Kur'an'da) da görüyorum." dediği ve bu (tefsir edilen) âyeti okuduğu nakledilmiştir. "Kim kardeşinin kuyusunu kazarsa
30 oraya baş aşağı kendisi düşer!" şeklinde bir Arap atasözü vardır.

[1045] Hamza [v. 156/773] Hemze'yi sâkin yaparak وَمَكْرَ السَّيِّءْ şeklinde okumuştur ki, Yâ ve Hemze'de harekeyi ağır görmesindendir. Belki de *ihtilâs* yapmıştı (yani kesrenin harekesini sesi kısarak okumuştu), ama bu sâkin zannedildi. Ya da kısa bir vakfe yapmış ve sonra ولا يحيق âyetine baş-
35 lamıştı? İbn Mes'ûd ise *ve mekran seyyien* (kötü tuzak) şeklinde okumuştur.

[١٠٤٠] وفي {إِحْدَى الْأُمَمِ} وجهان؛ أحدهما من بعض الأمم، ومن واحدة من الأمم من اليهود والنصارى وغيرهم. والثاني: من الأمة التي يقال لها {إِحْدَى الْأُمَمِ} تفضيلا لها على غيرها في الهدى والاستقامة.

[١٠٤١] {مَا زَادَهُمْ} اسناد مجازي، لأنه هو لسبب في أن زادوا أنفسهم نفورًا عن الحق وابتعادًا عنه. كقوله تعالى {فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا اِلٰى رِجْسِهِمْ} [التوبة: ١٢٥]. ٥

[١٠٤٢] {اِسْتِكْبَارًا} بدل من {نُفُورًا} أو مفعول له على معنى: فما زادهم إلا أن نفروا استكبارا وعلوا {فِي الْاَرْضِ}. أو حال بمعنى: مستكبرين وماكرين برسول الله ﷺ والمؤمنين. ويجوز أن يكون {وَمَكْرَ السَّيِّئِ} معطوفا على {نُفُورًا}. فإن قلت: فما وجه قوله {وَمَكْرَ السَّيِّئِ}؟ قلت: أصله وأن مكروا السيئ، أي المكر السيئ، ثم ومكرا السيئَ، ثم ومكر السيئ. والدليل عليه قوله تعالى {وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ اِلَّا بِاَهْلِهٖ}. ١٠

[١٠٤٣] ومعنى يحيق: يحيط وينزل. وقرئ «وَلَا يُحِيقُ الْمَكْرَ السَّيِّئَ»، أي لا يحيق الله. ولقد حاق بهم يوم بدر.

[١٠٤٤] وعن النبي ﷺ:لا تمكروا ولا تعينوا ماكرا؛ فإن الله تعالى يقول {وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ اِلَّا بِاَهْلِهٖ}، ولا تبغوا ولا تعينوا باغيا؛ يقول الله تعالى {اِنَّمَا بَغْيُكُمْ عَلٰى اَنْفُسِكُمْ} [يونس: ٢٣]. وعن كعب أنه قال لابن عباس رضي الله عنهما: قرأت في التوراة ١٥ "من حفر مغواة وقع فيها". قال: أنا وجدت ذلك في كتاب الله، وقرأ الآية. وفي أمثال العرب: من حفر لأخيه جبا وقع فيه منكبا.

[١٠٤٥] وقرأ حمزة «ومكر السيئ»، بإسكان الهمزة؛ وذلك لاستقاله الحركات مع الياء والهمزة، ولعله اختلس فظُن سكونا، أو وقف وقفة خفيفة ثم ابتدى {وَلَا يَحِيقُ}. وقرأ ابن مسعود «ومكرًا سيئًا». ٢٠

[1046] سُنَّتَ الْأَوَّلِينَ (öncekilerin başına gelen uygulamalar) ifadesi; peygamberlerini yalanlayan önceki ümmetlere azap indirilmesidir. Karşılaşacakları azabı onların bir beklentisiymiş gibi değerlendirmiş ve 'resullerini yalanlayanları mutlaka cezalandırma' âdetini değiştirmeyeceğini, bunun, Allah tarafından mutlaka yapılacak, kaçınılmaz bir âdet olduğunu beyan etmiş; Suriye'ye, Irak'a ve Yemen'e yaptıkları ticaret ve gezi amaçlı yolculuklarda müşahede etmiş oldukları öncekilerin izlerini, helâk ve yok edilme alâmetlerini onlara delil getirmiştir.

[1047] لِيُعْجِزَه (O'nu âciz bırakacak) ifadesi; "O'nu geçip, O'ndan kaçabilecek" anlamındadır.

45. Allah; işledikleri (hatalar) yüzünden insanları anında yakalayıverecek olsaydı, sırtında tek bir canlı bırakmazdı... Fakat O, onları adı konulmuş bir ecele kadar ertelemektedir. Ecelleri geldiğinde (gereken yapılır); Allah, elbette kullarını görmektedir!

[1048] بِمَا كَسَبُوا (işledikleri yüzünden) ifadesi, kesbetmiş oldukları günahlar sebebiyle anlamında; عَلَى ظَهْرِهَا (sırtında) ifadesi "yeryüzünde" demektir. "Tek bir canlı" ise yeryüzünde hareket eden tüm varlıklardır. Burada âdemoğlunu kastetmiştir; ancak "Günahlarının uğursuzluğu yüzünden hem âdemoğlunu hem de diğer canlıları bırakmazdı" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1049] İbn Mes'ûd'un şöyle dediği rivayet edilmektedir: "Ademoğlunun günahı yüzünden, neredeyse bokböceğine bile deliğinde azap edilecek!" Enes (r.a)'ın da şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Âdemoğlunun günahı yüzünden kertenkele[1] deliğinde açlıktan ölecek!" Âyetin "Allah yağmuru tutar ve her şey helâk olur!" anlamına geldiği de söylenmiştir. إلى أجَلٍ مُسَمًّى (adı konulmuş bir ecele kadar) ifadesi, "kıyamet gününe dek" anlamındadır. "Allah, elbette kullarını görmektedir!" âyeti cezaya dair bir tehdittir.

[1050] Peygamber (s.a.)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Her kim Melâike (Fâtır) sûresini okursa sekiz cennet kapısı; 'İstediğin kapıdan gir!' diye onu davet eder.

1 Açlık ve susuzluğa en dayanıklı hayvanlardan olan kertenkele bile…" / ed.

[١٠٤٦] {سُنَّتَ الْاَوَّلِينَ} إنزال العذاب على الذين كذبوا برسلهم من الأمم قبلهم. وجعل استقبالهم لذلك انتظارًا له منهم، وبيَّن أن عادته التي هي الانتقام من مكذبي الرسل عادةٌ لا يبدلها ولا يحولها، أي لا يغيرها وأن ذلك مفعول له لا محالة.واستشهد عليهم بما كانوا يشاهدونه في مسايرهم ومتاجرهم في رحلهم إلى الشام والعراق واليمن: من آثار الماضين وعلامات هلاكهم ودمارهم.

[١٠٤٧] " ليعجزه " ليسبقه ويفوته.

٤٥-﴿وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللّٰهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلٰى ظَهْرِهَا مِنْ دَٓابَّةٍ وَلٰكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى فَاِذَا جَٓاءَ اَجَلُهُمْ فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِعِبَادِهٖ بَصِيرًا﴾

[١٠٤٨] {بِمَا كَسَبُوا} بما اقترفوا من معاصيهم {عَلٰى ظَهْرِهَا} على ظهر الأرض {مِنْ دَٓابَّةٍ} من نسمة تدب عليها، يريد بني آدم؛ وقيل: ما ترك بني آدم وغيرهم من سائر الدواب بشؤم ذنوبهم.

[١٠٤٩] وعن ابن مسعود: كاد الجعل يعذب في جحره بذنب ابن آدم! ثم تلا هذه الآية. وعن أنس: إن الضب ليموت هزالا في جحره بذنب ابن آدم. وقيل: يحبس المطر فيهلك كل شئ. {اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى} إلى يوم القيامة. {كَانَ بِعِبَادِهٖ بَصِيرًا} وعيدٌ بالجزاء.

[١٠٥٠] من قرأ سورة الملائكة دعته ثمانية أبواب الجنة: أن ادخل من أي باب شئت!

YÂSÎN SÛRESİ

Mekke'de [hicretten önce] nâzil olmuştur, 83 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Yâ, Sîn.

2. Hikmetli Kur'ân'a yemin ederim ki;

3-4. şüphesiz, sen (de) dosdoğru bir yol üzere gönderilenlerdensin;

5. o 'mutlak izzet sahibi'nin, o merhametlinin (Azîz, Rahîm) peyderpey indirdikleri ile...

6. Ataları uyarılmadığı için gafil kalmış bir kavmi uyarasın diye...

[1051] (Nûn) fethalı olarak *Yâsîne* şeklinde de okunmuştur. *Eyne* ve *keyfe*de olduğu gibi. Ya da *ütlü yâsîne* (Yâsîn'i oku) anlamına göre nasb edilerek okunmuş da olabilir. *Ceyri*de olduğu gibi aslı üzere[1] kesreli de okunmuştur. *Hâzihî Yâsînü* (Bu Yâsîn'dir) takdirine göre merfû' kılınarak ya da *haysü*de olduğu gibi zamme üzere (mebnî kabul edilerek) de okunmuştur. (Yâ'daki) Elif hem *tefhīm* (kalınlaştırma) hem de *imâle* ile okunmuştur. İbn Abbasın şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Yâsîn'in anlamı Tayy lehçesinde *yâ insân* (Ey İnsan)dır." Bunun sıhhatini Allah bilir; şayet sahihse yorumu şöyle olmalıdır: Aslı *yâ* üney*sîn* (Ey insancık)dır; dillerinde bununla nidâ çoğalınca, yarısını kullanarak kısaltma yapmışlardır. Nitekim *eymünullāh* kaseminde *mullâh* demişlerdir.

[1052] اَلْحَكِيمِ kelimesi *zü'l-hikme* (hikmetli) anlamındadır. Ya da (Kur'ân'a *hakîm* denmesi) canlı biri gibi hikmetle konuşan bir delil olduğu içindir. Veya el-Hakîm'in kelâmı olduğundandır. Bu durumda (Kur'ân) kendisiyle konuşanın sıfatıyla nitelenmiş olur.

[1053] عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ifadesi, ("sen de gönderilenlerdensin" şeklindeki) haberden sonra gelen bir haberdir. Ya da "gönderilenler"in sılasıdır.[2] **Şayet "**Haber olsun, sıla olsun, bu ifadeye duyulan ihtiyaç nedir; peygamberlerin *sırât-ı müstakîm* üzere oldukları zaten bilinmektedir." **dersen şöyle derim**: Bunun zikredilmesindeki amaç, senin düşündüğün gibi; *sırât-ı müstakîm* üzere gönderilenle bu nitelikte olmayanların ayrıştırılması değildir. Burada amaç, peygamberin ve şeriat olarak getirdiklerinin özelliklerinin söylenmesidir.

1 Yani sâkin harfin harekelenmesinde kesreyle harekelenme kuralına göre. / çev.

2 Yani "sen de 'dosdoğru bir yol üzere gönderilen'lerdensin. / ed.

سورة يس

مكية، و آياتها ٨٣

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ

١-﴿يٰسٓ﴾

٢-﴿وَالْقُرْاٰنِ الْحَكِيمِ﴾ ٥

٣-﴿إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾

٤-﴿عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

٥-﴿تَنْزِيلَ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ﴾

٦-﴿لِتُنْذِرَ قَوْمًا مَا أُنْذِرَ اٰبَاؤُهُمْ فَهُمْ غَافِلُونَ﴾

١٠ [١٠٥١] قرئ «ياسينَ»، بالفتح كأين وكيف. أو بالنصب على: اتل يس، وبالكسر على الأصل كجير، وبالرفع على هذه ياسينُ، أو بالضم كحيث. وفخمت الألف وأميلت. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: معناه يا إنسان في لغة طيىء. والله أعلم بصحته، وإن صح فوجهه أن يكون أصله "يا أنيسين"؛ فكثر النداء به على ألسنتهم حتى اقتصروا على شطره كما قالوا في القسم: "م الله" في أيمن الله.

١٥ [١٠٥٢] {الْحَكِيمِ} ذي الحكمة، أو لأنه دليل ناطق بالحكمة كالحي، أو لأنه كلام حكيم فوصف بصفة المتكلم به.

[١٠٥٣] {عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ} خبر بعد خبر أو صلة للمرسلين. فإن قلت: أي حاجة إليه خبرا كان أو صلة، وقد علم المرسلين لا يكونون إلا على صراط مستقيم؟ قلت: ليس الغرض بذكره ما ذهبت إليه من تمييز من أرسل على صراط مستقيم عن ٢٠ غيره ممن ليس على صفته، وإنما الغرض وصفه ووصف ما جاء به من الشريعة؛

Böylece, bir tek sözle iki vasıflandırma birden yapılmakta; adeta şöyle buyrulmaktadır: "Şüphesiz sen de, sabit bir yol üzerinde olan sabit peygamberlerdensin." Ayrıca *sırâtin* kelimesinin nekre olması, Peygamber (s.a.)'in, birçok *müstakim* yol arasında, vasıfları tam kavranamayan [muazzam] bir *müstakim* yol üzere gönderildiğine delâlet eder.

[1054] *Tenzîlü'l-ʿazîzi'r-rahîm* şeklinde, gizli bir mübtedânın haberi kabul edilerek merfûʿ da okunmuştur. Mansūb okuyuş, (gizli bir) *aʿnî* (şunu demek istiyorum ki) takdir edilerek olmaktadır. القرآنِ'den bedel yapılmak sûretiyle de mecrûr okunmuştur.

[1055] قَوْمًا مَا أُنْذِرَ آبَاءُهُمْ ifadesinde *mâ* (nefiy kabul edilip *kavmen* kelimesine) sıfat yapıldığında "ataları uyarılmamış bir kavim" anlamına gelir. Bu anlamın benzeri Allah Teâlâ'nın şu sözleridir: "Senden önce kendilerine herhangi bir uyarıcının gelmediği bir topluluğu uyarman için…" [Kasas 28/46]; "Senden önce onlara herhangi bir uyarıcı göndermedik." [Sebe' 34/44]. Ancak مَا أُنْذِرَ آبَاءُهُمْ ifadesi uyarmanın gerçekleştiği yönünde de tefsir edilmiştir. Bu tefsir, *mâ*yı masdar edatı yapmakla olur. "Ataları uyarılmış bir kavmi uyarman için" anlamında. Ya da *mâ*yı ism-i mevsūl ve ikinci mefʿûl olarak mansūb yapmakla olur. "Bir kavmi, atalarının uyarılmış olduğu azaptan uyarman için" anlamında. Tıpkı "Şüphesiz ki Biz sizi yakın bir azaptan uyarmıştık." [Nebe', 40] âyetindeki gibi.

[1056] **Şayet** "Bu iki [zıt] tefsire göre, فَهُمْ غَافِلُونَ ifadesinin bağlantıları arasında nasıl bir fark olur?" **dersen şöyle derim:** İlk tefsire göre nefye müteallıktır; uyarılmamalarının gafletlerinin sebebi olduğu takdir edilerek, "uyarılmadılar; işte bu sebeple de gafiller" anlamında. İkinci tefsire göre ise "sen de gönderilenlerdensin" (ifadesi ile alâkalı olarak) "uyarasın diye" ifadesine müteallıktır. Adeta "Seni falancaya gönderdim ki onu uyarasın; çünkü o gafil!"[1] denmektedir. **Şayet** "(Ataları) uyarılmadığı halde nasıl uyarılmış oluyorlar? Çünkü diğer âyetlerde bulunanlarla bunun arasında çelişki bulunmaktadır." **dersen şöyle derim:** Çelişki yoktur; çünkü diğer âyetler atalarının uyarılmadığı konusunda değil, bu kimselerin uyarılmadığı konusundadır. Kadim ataları İsmail (a.s)'ın soyundandır ki onların içerisinde uyarı gerçekleşmiştir. **Şayet** "İki tefsirden birine göre ataları uyarılmamıştır. Zâhir olan budur. Buna ne diyeceksin?" **dersen, "**Uzak ataları değil; yakın ataları kastediliyor." **derim.**[2]

1 Önce *fe-innehû ğâfil* (çünkü gerçekten gafil!) dedikten sonra tekrar *fe-huve ğâfil* demesi; ayetteki فهم غافلون sıygasına benzerliği sağlamak içindir. / ed.

2 Âyette, "ataları uyarıl**ma**mış ve bu sebeple gafil kalmış bir kavmi uyarasın diye" buyrulduğu anlaşılmaktadır; yani isabetli olan ilk tefsirdir. Çünkü burada, Fâtır 35/24'teki gibi "herhangi bir uyarıcı, vaiz" kast edilmemektedir; Arapların arasında da Kuss b. Sâʿide, Ümeyye b. Ebu's-salt gibi hanif uyarıcılar vardı. Hatta Hālid b. Sinan adlı bir Arap peygamberden söz edilmektedir. Burada kastedilen, Yahudi ve Hıristiyan dinleri gibi,

فجمع بين الوصفين في نظام واحد، كأنه قال: إنك لمن المرسلين الثابتين على طريق ثابت. وأيضا فإن التنكير فيه دلالة على أنه أرسل من بين الصرط المستقيمة لا يكتنه وصفه.

[١٠٥٤] وقرئ «تَنْزِيلُ العزيزِ الرحيمِ»، بالرفع على أنه خبر مبتدأ محذوف، وبالنصب على: أعني، وبالجر على البدل من {الْقُرْاٰنِ}.

[١٠٥٥] {قَوْمًا مَّا اُنْذِرَ اٰبَاؤُهُمْ} قوما غير منذَر آباؤهم، على الوصف. ونحوه قوله تعالى {لِتُنْذِرَ قَوْمًا مَّا اَتٰيهُمْ مِنْ نَذٖيرٍ مِنْ قَبْلِكَ} [القصص: ٤٦]، {وَمَّا اَرْسَلْنَّا اِلَيْهِمْ قَبلَكَ مِنْ نَذٖيرٍ} [سبأ: ٤٤]، وقد فسر {مَّا اُنْذِرَ اٰبَاؤُهُمْ} على إثبات الإنذار؛ ووجه ذلك أن تجعل ما مصدرية؛ لتنذر قوما إنذار آبائهم، أو موصولة منصوبة على المفعول الثاني؛ لتنذر قوما ما أنذره آباؤهم من العذاب، كقوله تعالى {اِنَّا اَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا} [النبأ: ٤].

[١٠٥٦] فإن قلت: أي فرق بين تعلقي قوله {فَهُمْ غَافِلُونَ} على التفسيرين؟ قلت: هو على الأول متعلق بالنفي، أي لم ينذروا فهم غافلون، على أن عدم إنذارهم هو سبب غفلتهم؛ وعلى الثاني بقوله {اِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلٖينَ} لتنذر. كما تقول: أرسلتك إلى فلان لتنذره فإنه غافل، أو فهو غافل. فإن قلت: كيف يكونون منذرين غير منذرين لمناقضة هذا ما في الآي الأخر؟ قلت: لا مناقضة، لأن الآي في نفي إنذارهم لا في نفي إنذار آبائهم، وآباؤهم القدماء من ولد إسماعيل وكانت النذارة فيهم. فإن قلت: في أحد التفسيرين أن آباءهم لم ينذروا وهو الظاهر فما تصنع به؟ قلت: أريد آباؤهم الأدنَوْن دون الأباعد.

7. Gerçek şu ki; bunların çoğu hakkında (azap) söz(ü) tahakkuk etmiştir; artık iman etmezler.

8. Bunların boynuna çenelerine kadar varan (manevi) zincirler takmışızdır; bu yüzden yukarı kalkıktır o başları!..

9. Önlerinden bir set, arkalarından bir set çekmiş ve gözlerini perdelemişizdir; bu yüzden göremezler.

[1057] القول (o söz), "Andolsun ki Cehennem'i tamamen cinlerle ve insanlarla dolduracağım!" [Secde 32/13] âyetidir. İnkâr üzere ölecekleri bilinenlerden oldukları için, bu söz onlara tealluk etmiş, aleyhlerinde kesinleşmiştir.

[1058] [7-9. âyetler] inkârcılıktaki ısrarlarının ve asla geri dönemeyecek olmalarının temsil ile anlatılmasıdır; hakka iltifat etmemeleri, boyunlarını o tarafa çevirmemeleri, hakka baş eğmemeleri bakımından, boynuna halka geçirilip de başı yukarı dikilen kimselere benzetilmektedirler. Yine, düşünmemeleri, görmeye çalışmamaları ve Allah'ın âyetleri hakkında kör gibi davranmaları konusunda da, iki set arasında kalıp da önünü arkasını göremeyen kimseler gibi yapılmışlardır.

[1059] **Şayet** "Çenelerine varan' sözünün anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Zincirler çenelerine ulaşmakta, oraya yapışmaktadır. Bu da zincirlenen kimsenin boynundaki zincirin tasmasının, çenenin altındaki iki ucunun birleştiği yerde olan halkadaki en üst zincirin halkadan çeneye doğru çıkmış olması şeklindedir. Bundan dolayı zincir bu kimsenin başını oynatmasına izin vermediği gibi sağa-sola çevirmesine de imkân tanımamakta; bu yüzden, başları yukarı kalkık olmaya devam etmektedir. *el-Mukmah* başını kaldıran ve gözünü kısan kimsedir. Suya kanıp da başını kaldıran deve için *kameha'l-baʿîru fe-huve kāmihun* denilir; *şehrâ kımâhin* terkibi bu anlamdan gelmektedir; çünkü develer, iki Kânûn ayında[1] su soğuk olduğundan, su içtikten sonra başlarını kaldırmaktadırlar. Yine *iktehamtü's-sevîk* (kavutu başım hafif kalkık vaziyette ağzıma atıp yuvarladım) ifadesi buradan gelmektedir.

---

kutsal kitabı olan müesses, sistematik bir dinin / uyarının, Araplar için söz konusu olmadığı, bunu Peygamber'in sağlayacağıdır. Nitekim 13. âyetten itibaren verilen "2 elçi ve onları destekleyen 3. elçi" *temsil*i ile de Hazret-i Musa, İsa Mesih ve Muhammed (s.a.)'in aynı *sırât-ı müstakim*in yolcuları oldukları ve sonrakinin öncekileri desteklediği anlatılmaktadır. İlk 2 elçi, birbirlerinden ayrılmadan verilmektedir, çünkü Muhammed (s.a.)'e göre tarihte kalmış, aynı noktada birleşmişlerdir; onları destekleyen Peygamber (s.a.) ise onlardan ayrı, [âyetin nâzil olduğu dönem itibariyle] el'ân yaşamakta olan bir şahsiyettir. / ed.

1 Bunlar Aralık ve Ocak aylarıdır; Kânûn-i Evvel, Kânûn-i Sânî. / ed.

٧-﴿لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلَى أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لا يُؤْمِنُونَ﴾

٨-﴿إِنَّا جَعَلْنَا فِي اَعْنَاقِهِمْ اَغْلَالًا فَهِيَ اِلَى الْاَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ﴾

٩-﴿وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ اَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَاَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ﴾

[١٠٥٧] {الْقَوْلُ} قوله تعالى {لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ} [السجدة: ١٣]، يعني تعلق بهم هذا القول وثبت عليهم ووجب، لأنهم ممن علم أنهم يموتون على الكفر.

[١٠٥٨] ثم مثَّل تصميمهم على الكفر وأنه لا سبيل إلى ارعوائهم، بأن جعلهم كالمغلولين المقمَحين في أنهم لا يلتفتون إلى الحق ولا يعطفون أعناقهم نحوه ولا يطأطئون رؤوسهم له، وكالحاصلين بين سدين لا يبصرون ما قدامهم ولا ما خلفهم في أن لا تأمل لهم ولا تبصر، وأنهم متعامون عن النظر في آيات الله.

[١٠٥٩] فإن قلت: ما معنى قوله {فَهِيَ اِلَى الْاَذْقَانِ}؟ قلت: معناه فالأغلال واصلة إلى الأذقان ملزوزة إليها. وذلك أن طوق الغل الذي في عنق المغلول يكون ملتقى طرفيه تحت الذقن حلقة فيها رأس العمود نادرا من الحلقة إلى الذقن؛ فلا تخليه يطأطئ رأسه ويوطئ قذاله فلا يزال مقمحا. والمقمح: الذي يرفع رأسه ويغض بصره. يقال: قمح البعير فهو قامح، إذا روي فرفع رأسه. ومنه شهرا قماح، لأن الإبل ترفع رؤوسها عن الماء لبرده فيهما، وهما الكانونان. ومنه: اقتمحت السويق.

[1060] **Şayet** "(فهم مقمحون'daki) zamirin 'eller'e ait olduğunu söyleyen ve zincirin el ve boynu birleştirici olmasından -ki ona bu sebeple *câmi'a* denmektedir- boyunların zikredilmesinin ellerin zikrine delâlet ettiğini iddia eden kişi hakkında görüşün nedir?" **dersen şöyle derim:** Doğru olan sana anlattığımdır. Bunun delili de "Bu yüzden yukarı kalkıktır başları!" sözüdür. Dikkat edersen, yukarıya doğru kalkık olma durumunu "zincirler çenelerine kadardır" sözünün neticesi yapmaktadır. Eğer zamir "ellere" ait olsaydı "yukarı kalkık olma durumu" için sonuç anlamı aşikâr olmayacaktı. Buna rağmen zamiri böyle takdir etmek; zorlama bir yorum olacak, 'mânanın kendisine çağırdığı zahiri terkedip uzaklaştığı bâtına gitmek' ve 'parıl parıl parlayan hakkı terkedip geveleyen batıla gitmek' anlamına gelecektir. **Şayet** "İbn Abbas *fî eydîhim* şeklinde, İbn Mes'ûd da *fî eymânihim* şeklinde okumuştur.[1] Bu iki okuyuşa göre, zamirin *eydî* veya *eymân* kelimesine ait olabileceğini kabul eder misin?" **dersen şöyle derim:** O zorlama zamir takdiri olsa da, dediğim gibi zamirin zincirlere râci oluşunun açık, anlamın da bu şekilde düzgün olması bunu reddetmektedir.

[1061] سَدًّا kelimesi hem fethalı hem de zammeli (*südden*) okunmuştur. İnsanların yaptıkları (set ve engel) fethalı; Allah'ın yarattığı (dağ vs.) zammelidir, denilmiştir.

[1062] فَأَغْشَيْنَاهُمْ (gözlerini perdeledik); yani gözlerini örtüp üzerine görülene bakmayı engelleyen bir perde koyduk. Mücâhid'in; "فَأَغْشَيْنَاهُمْ ifadesi, 'gözlerine perde çektik' anlamındadır." dediği nakledilmiştir. Fiil *'aşv*den türetilerek, (*a'şeynâhum* şeklinde) Ayın'la da okunmuştur.

[1063] Âyetin Benî Mahzûm hakkında indiği söylenmiştir. Şöyle ki: [Mahzum oğullarından] Ebû Cehl, "Muhammed'i namaz kılarken görürse başını ezeceğine!" dair yemin etmiş; sonra, elinde başına vurmak için taşıdığı bir taşla namaz kılarken onun yanına gelmiş. Elini kaldırınca, eli boynu hizasında sabitlenmiş ve taş eline yapışmış. Hatta taşı elinden zar zor çekip alabilmişler. Bunun üzerine, kavmine dönüp olanları anlatmış. Bu sefer, bir başka Mahzûmlu; "Onu şu taşla ben öldüreceğim!" demiş ve gitmiş. Allah da onun gözünü kör etmiş!..

10. Bunları uyarsan da uyarmasan da onlar açısından fark etmez; iman etmezler.

11. Sen ancak; bu öğüde uyan ve Rahman'a karşı gayben saygılı olanı uyarabilirsin. O halde, mağfiretle ve değerli bir nasiple müjdele onu.

---

1 Yani "boyunlarına" anlamındaki في أعناقهم ifadesini, "ellerine" ve "sağ ellerine" anlamında *fî eydîhim* ve *fî eymânihim* şeklinde… / ed.

[١٠٦٠] فإن قلت: فما قولك فيمن جعل الضمير للأيدي، وزعم أن الغل لما كان جامعا لليد والعنق -وبذلك يسمى جامعة- كان ذكر الأعناق دالًّا على ذكر الأيدي؟ قلت: الوجه ما ذكرت لك، والدليل عليه قوله {فَهُمْ مُقْمَحُونَ}. ألا ترى كيف جعل الإقماح نتيجة قوله {فَهِيَ اِلَى الْاَذْقَانِ}؟ ولو كان الضمير للأيدي لم يكن معنى التسبب في الإقماح ظاهرًا، على أن هذا الإضمار فيه ضرب من التعسف وترك الظاهر الذي يدعوه المعنى إلى نفسه إلى الباطن الذي يجفو عنه ترك للحق الأبلج إلى الباطل اللجلج. فإن قلت: فقد قرأ ابن عباس رضي الله عنهما «في أيديهم»، وابن مسعود «في أيمانهم»، فهل تجوز على هاتين القراءتين أن يجعل الضمير للأيدي أو للأيمان؟ قلت: يأبى ذلك -وإن ذهب الإضمار المتعسف- ظهور كون الضمير للأغلال وسداد المعنى عليه كما ذكرت.

[١٠٦١] وقرئ «سُدا»، بالفتح والضم. وقيل: ما كان من عمل الناس فبالفتح، وما كان من خلق الله فالبضم.

[١٠٦٢] {فَاَغْشَيْنَاهُمْ} فأغشينا أبصارهم، أي غطيناها وجعلنا عليها غشاوة عن أن تطمح إلى مرئي. وعن مجاهد {فَاَغْشَيْنَاهُمْ} فألبسنا أبصارهم غشاوة. وقرئ بالعين من العشا.

[١٠٦٣] وقيل: نزلت في بني مخزوم، وذلك أن أبا جهل حلف "لئن رأى محمدا يصلي ليرضخن رأسه!" فأتاه وهو يصلي، ومعه حجر ليدمغه به. فلما رفع يده أثبتت إلى عنقه ولزق الحجر بيده حتى فكوه عنها بجهد، فرجع إلى قومه فأخبرهم، فقال مخزومي آخر: "أنا أقتله بهذا الحجر!" فذهب فأعمى الله عينيه.

١٠-﴿وَسَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾

١١-﴿اِنَّمَا تُنْذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ وَخَشِيَ الرَّحْمٰنَ بِالْغَيْبِ فَبَشِّرْهُ بِمَغْفِرَةٍ وَاَجْرٍ كَرِيمٍ﴾

12. Ölülere hayat vereceğiz. Önden gönderdiklerini de, geride bıraktıklarını da yazmaktayız! Biz her şeyi apaçık bir ana-kütükte saymışızdır.

[1064] **Şayet** "Allah Teâlâ [yukarıda] uyarma gerçekleştiği halde iman etmediklerini gösteren şeyler söyledi; sonra da إِنَّمَا (Sen ancak…) buyurdu. Hâlbuki bunun getirilmesi uyarmanın gerçekleşmemesi durumunda geçerli olur." **dersen şöyle derim**: Doğru. Söylediğin gibi; ancak bu, uyarma olduğu halde iman edilmediğini göstermekte olup anlamı uyarmayla hedeflenenin gerçekleşmemesi olunca -ki o da imandır- "sen ancak … uyarabilirsin" denmiş ve şu kastedilmiştir: Senin uyarınla, bu uyarılanların dışındakiler -bu *zikr*e, yani Kur'an'a ya da öğüde tâbi olan ve rablerinden *haşyet* duyanlar- için hedef gerçekleşmiştir.

[1065] "Ölülere hayat vereceğiz." ifadesi, onları ölümlerinden sonra tekrar dirilteceğiz anlamındadır. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728]; "Allah'ın onlara *hayat vermesi*, şirkten imana çıkartmasıdır." dediği nakledilmiştir.

[1066] "Yazmaktayız;" yani gerçekleştirdikleri salih ve kötü amelleri; [i] öğrettikleri ilim, tasnif ettikleri kitap, vakfettikleri vakıf, inşâ ettikleri mescit, kervansaray, köprü ve benzeri geride bıraktıkları güzel eserleri de, [ii] bazı zalim yöneticilerin Müslümanlar aleyhine verdikleri görevler, onları zarara uğratacak züyuf akçeler basmak, Allah'ın zikrinden alıkoyacak oyun ve eğlenceler ihdâs etmek gibi kötü amelleri de yazmaktayız. Ayrıca, ihdas edilip de başkalarınca izlenen bütün iyi ve kötü yollar da yazılmaktadır. Bunun benzeri "O gün insana yaptıkları ve geride bıraktıkları" -yani yaptığı ameller ve geride bıraktığı eserler- "haber verilecek." [Kıyâme 75/13] âyetidir. Bu eserlerin, mescitlere çokça yürüyen kimselerin ayak izleri olduğu da söylenmiştir. Câbir (r.a)'ın [v. 78/697] şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Mescide yakın bir yere taşınmak istedik; etrafı boştu. Bu durum Peygamber (s.a.)'e intikal etti. Bunun üzerine bizim yurtlarımızın olduğu yere geldi ve 'Ey Seleme oğulları! Mescide taşınmak istiyormuşsunuz?' dedi. Biz de 'Evet, mescit bize uzak; etrafı da boş.' dedik. Bunun üzerine 'Yurtlarınızda kalın! Şüphesiz ayak izleriniz yazılmakta.' dedi. Peygamber (s.a.)'in bu sözünden dolayı bir daha mescide yakın bir yere taşınmayı istemedik." [*Müslim*, "Salât", 280; benzer lafızlarla]. Ömer b. Abdülaziz'in [v. 101/720] de şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Allah Teâlâ bir şeyi ihmal edecek olsaydı rüzgârların sildiği izleri ihmal ederdi."

١٢-﴿إِنَّا نَحْنُ نُحْيِ الْمَوْتٰى وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَاٰثَارَهُمْ وَكُلَّ شَيْءٍ اَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُبِينٍ﴾

[١٠٦٤] فإن قلت: قد ذكر ما دل على انتفاء إيمانهم مع ثبوت الإنذار، ثم قفاه بقوله {اِنَّمَا تُنْذِرُ}؛ وإنما كانت تصح هذه التقفية لو كان الإنذار منفيا. قلت: هو كما قلت، ولكن لما كان ذلك نفيا للإيمان مع وجود الإنذار وكان معناه أن البغية المرومة بالإنذار غير حاصلة -وهي الإيمان- قفى بقوله {اِنَّمَا تُنْذِرُ} على معنى: إنما تحصل البغية بإنذارك من غير هؤلاء المنذرين، وهم المتبعون للذكر -وهو القرآن أو الوعظ- الخاشون ربهم.

[١٠٦٥] {نُحْيِ الْمَوْتٰى} نبعثهم بعد مماتهم. وعن الحسن: إحياؤهم أن يخرجهم من الشرك إلى الإيمان.

[١٠٦٦] {وَنَكْتُبُ مَا} أسلفوا من الأعمال الصالحة وغيرها وما هلكوا عنه من أثر حسن، كعلم علموه، أو كتاب صنفوه، أو حبيس حبسوه، أو بناء بنوه من مسجد أو رباط أو قنطرة أو نحو ذلك؛ أو سيئ كوظيفة وظفها بعض الظلام على المسلمين، وسكة أحدث فيها تخسيرهم، وشيء أحدث فيه صدّ عن ذكر الله من ألحان وملاهٍ، وكذلك كل سنة حسنة أو سيئة يستن بها. ونحوه قوله تعالى {يُنَبَّؤُا الْاِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَاَخَّرَ} [القيامة: ١٣]، أي قدّم من أعماله، وأخّر من آثاره. وقيل: هي آثار المشائين إلى المساجد. وعن جابر: أردنا النقلة إلى المسجد والبقاع حوله خالية، فبلغ ذلك رسول الله ﷺ فأتانا في ديارنا، وقال: يا بني سلمة! بلغني أنكم تريدون النقلة إلى المسجد، فقلنا: نعم، بعد علينا المسجد والبقاع حوله خالية، فقال: عليكم دياركم! فإنما تكتب آثاركم. قال: فما وددنا حضرة المسجد لما قال رسول الله ﷺ. وعن عمر بن عبد العزيز: لو كان الله مغفلًا شيئًا لأغفل هذه الآثار التي تعفيها الرياح.

[1067] *İmâm* (ana-kütük) Levh-i Mahfuz'dur. Âyet, meçhul sıyga ile *ve yuktebu mâ kaddemû ve âsâr*u*hum* (Önden gönderdikleri de, geride bıraktıkları da yazılmaktadır!) şeklinde de okunmuştur. Ayrıca *ve kül*lü *şey'in* şeklinde (merfû') da okunmuştur.[1]

13. Onlara şu şehir halkını temsil getir; hani, oraya elçiler gelmişlerdi.

14. Hani, kendilerine iki elçi göndermiştik de onları yalanlamışlardı... Biz de bir üçüncü ile desteklemiştik; "Size gönderilmiş elçileriz biz!" demişlerdi.

15. "Siz de bizim gibi insansınız! Rahman'ın bir şey indirdiği yok!.. Tamamen yalan söylüyorsunuz!" dediler.

16. Dediler ki: "Rabbimiz biliyor ki; biz kesinlikle size gönderilmiş elçileriz."

17. "Bize düşen, açık-seçik iletmekten ibarettir."

[1068] وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا ifadesi, "Bir *temsil*le onlara anlat" demektir. Bu, Arapların *'indî min hâze'd-darbi kezâ* yani "Yanımda bu *darp*tan -yani örnekten- şu kadar var" ve *hâzihi'l-eşyâu 'alâ darbin vâhidin* "Bu eşyalar tek bir *darb* -yani örnek- üzeredir" sözlerinden gelmektedir. Mâna; onlara kasaba ehlinin durumunu temsil getir; o kasabalıların durumunu ilginç bir kıssa olarak onlara anlat, şeklindedir. İkinci *misallik durum*[2] ilkinin açıklamasıdır. إذ'in mansūb oluşu أصحابَ القرية'den bedel olmasındandır. Bu kasaba ise Antakya'dır. "Elçiler" İsa (a.s)'ın Antakyalılara gönderdiği elçilerdir; onları hak davetçisi olarak göndermişti. Çünkü halk putlara tapıyordu. Onlara iki elçi gönderdi; şehre yaklaştıklarında kuzularını otlatan yaşlı bir adam gördüler. *Sāhibu Yâsîn*[3] denilen Habîb-i Neccâr'dı bu. Elçilere sorular sordu, onlar da durumlarını haber verdiler. Bunun üzerine, "Elinizde bir kanıt var mı?" dedi. Onlar "Hastaya şifa verir, kötürüm ve alacalıyı iyileştiririz." dediler. Habîb'in iki senedir hasta olan bir çocuğu vardı. Onu *mesh*ettiler ve çocuk bunun üzerine ayağa kalktı. Habîb de iman etti. Sonrasında bu haber yayıldı ve elçilerin eliyle birçok kişi şifa buldu. Krala bunların durumu iletildi. Kral o ikisine; "[Ne yani] ilâhlarımız dışında başka bir ilâhımız mı var?!' diye sordu. Onlar "Evet, seni de, ilâhlarını da yoktan var eden!" dediler. Bunun üzerine kral; "Dediklerinizi biraz düşüneyim." dedi; [ama] insanlar onların peşine düşüp onları darp ettiler; -hapsedildikleri de söylenmiştir-. Sonra İsa (a.s) Şem'ûn'u gönderdi. Kimliğini gizleyerek şehre girdi.

1 Yani *izmâr alâ şerîtati't-tefsîr* yerine, mübteda - haber cümlesi şeklinde. / ed

2 Yani *va'drib le-hum meselen **mesele** ashâbi'l-karyeti* ifadesindeki ikinci *mesel*. / ed.

3 YâSîn suresinde anlatılan. / ed.

[١٠٦٧] والإمام اللوح. وقرئ «ويُكتَبُ ما قدّموا وآثارُهم» على البناء للمفعول، «وكلُّ شيءٍ» بالرفع.

١٣-﴿وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا اَصْحَابَ الْقَرْيَةِ اِذْ جَٓاءَهَا الْمُرْسَلُونَ﴾

١٤-﴿اِذْ اَرْسَلْنَٓا اِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ فَقَالُٓوا اِنَّٓا اِلَيْكُمْ مُرْسَلُونَ﴾

١٥-﴿قَالُوا مَٓا اَنْتُمْ اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا وَمَٓا اَنْزَلَ الرَّحْمٰنُ مِنْ شَيْءٍ اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا تَكْذِبُونَ﴾

١٦-﴿قَالُوا رَبُّنَا يَعْلَمُ اِنَّٓا اِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ﴾

١٧-﴿وَمَا عَلَيْنَٓا اِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾

[١٠٦٨] {وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا} ومثل لهم مثلًا، من قولهم: عندي من هذا الضرب كذا، أي من هذا المثال، وهذه الأشياء على ضرب واحد، أي على مثال واحد. والمعنى: واضرب لهم مثلًا مثَل أصحاب القرية، أي اذكر لهم قصة عجيبة قصة أصحاب القرية؛ والمثل الثاني بيان للأوّل. وانتصاب {إِذْ} بأنه بدل من {اَصْحَابَ الْقَرْيَةِ}. والقرية أنطاكية. والمرسلون رسل عيسى عليه السلام إلى أهلها، بعثهم دعاة إلى الحق وكانوا عبدة أوثان. أرسل إليهم اثنين، فلما قربا من المدينة رأيا شيخًا يرعى غنيمات له وهو حبيب النجار صاحب يس، فسألهما فأخبراه، فقال: أمعكما آية؟ فقالا: نشفي المريض ونبرئ الأكمه والأبرص، وكان له ولد مريض من سنتين فمسحاه، فقام، فآمن حبيب؛ وفشا الخبر، فشفي على أيديهما خلق كثير، ورقى حديثهما إلى الملك، وقال لهما: ألنا إله سوى آلهتنا؟ قالا: نعم من أوجدك وآلهتك. فقال: حتى أنظر في أمركما، فتبعهما الناس وضربوهما. -وقيل: حبسا-. ثم بعث عيسى عليه السلام شمعون؛ فدخل متنكرًا

Kralın yakınındakilerle arkadaşlık kurdu. Sonunda onu iyice sevdiler ve krala ondan bahsettiler. Kral da onu sevdi. Bir gün krala "İki adam hapsetmişsin; ne dediklerini dinledin mi?" diye sordu. Kral "Hayır, öfkem benimle onları dinlemem arasına girdi." dedi. Sonra da o ikisini çağırttı. Şemʿûn onlara "Sizi kim gönderdi?" diye sordu. Onlar "Her şeyi yaratan ve hiçbir ortağı olmayan Allah." dediler. Bunun üzerine "Onu anlatın ama kısa tutun." dedi. Onlar "O, dilediğini yapıyor; murad ettiğine hükmediyor." dediler. Şemʿûn krala "Ne dersin, sen de ilâhından O'nun yaptığının benzerini yapmasını istesen ve böylece senin ve onun için bir şeref olsa!" dedi. Kral "Senden sakladığım hiçbir sırrım yok. Bizim ilâhımız görmez, duymaz, zarar ve fayda vermez." dedi. Şemʿûn onlarla birlikte putların yanına girer; duâ eder, yakarışta bulunurdu; onlar da onun kendilerinden olduğunu sanırlardı. Sonra (Şemʿûn iki elçiye) "İlâhınız ölüyü diriltebilirse ona iman ederiz." dedi. Bunun üzerine yedi gün önce ölmüş bir çocuğun getirilmesini istedi. Çocuk (dirilip) ayağa kalktı ve "Ben ateşten yedi vadi içerisine sokuldum ve sizi içinizde bulunduğunuz durumdan uyarıyorum; iman edin!" ve "Göğün kapıları açıldı ve güzel yüzlü bir gencin bu üçü için şefaat ettiğini gördüm." diyerek ekledi. Kral "Kim onlar?" diye sordu. Çocuk "Şemʿûn ve bu ikisi." diye cevap verdi. Bunun üzerine kral hayret etti. Şemʿûn kendi sözünün krala tesir ettiğini görünce, ona nasihat etti ve kral da halkı da iman ettiler. İman etmeyenler ise Cibrîl'in attığı bir çığlıkla [büyük bir gümbürtüyle] helâk oldular.

[1069] فَعَزَّزْنَا "takviye ettik" anlamındadır. Yağmur toprağı sertleştirip sıktığı zaman *el-mataru yuʿazzizü'l-arda* denilir. Aynı anlamda *teʿazzeze lahmu'n-nâkati* (devenin eti sıkılaştı) denilir. Birinin diğerine galip gelmesi durumunda kullanılan *ʿazzehû - yeʿuzzühû*dan şeddesiz olarak (*ʿazeznâ*) da okunmuştur; üçüncüleriyle galip geldik, onlara hâkim olduk, demektir ki üçüncüleri Şemʿûn'dur. **Şayet** "Mefʿûlün bih neden terkedildi?"[1] **dersen şöyle derim**: Çünkü maksat kiminle desteklendiğinin zikredilmesidir ki o da Şem'ûn ve izlemiş olduğu ince tedbirlerdir. Bu sayede hak galip gelmiş ve batıl zelil olmuştur. Kelam, herhangi bir maksatla kurulduğunda siyakı ona göre yapılır ve o maksada yönelinir. Sanki onun dışında kalanlar atılmış ve reddedilmiş gibi. Bu benzeri; 'Bugün sultan hak ile hüküm verdi' demendir. Cümlenin kuruluş maksadı burada senin 'hak ile' sözündür. Bu sebeple lehinde ve aleyhinde hüküm verilenleri zikretmeyi terk ettin."

1 Yani neden "*Bu ikisini* destekledik." (فعزّزناهما) denmedi. / ed.

وعاشر حاشية الملك حتى استأنسوا به، ورفعوا خبره إلى الملك فأنس به، فقال له ذات يوم: بلغني أنك حبست رجلين فهل سمعت ما يقولانه؟ فقال: لا، حال الغضب بيني وبين ذلك؛ فدعاهما، فقال شمعون: من أرسلكما؟ قالا: الله الذي خلق كل شيء وليس له شريك. فقال: صفاه وأوجزا. قالا: يفعل ما يشاء ويحكم ما يريد. قال: وما ٥ آيتكما؟ قالا: ما يتمنّى الملك، فدعا بغلام مطموس العينين، فدعوا الله حتى انشق له بصر، وأخذا بندقتين فوضعاهما في حدقتيه فكانتا مقلتين ينظر بهما. فقال له شمعون: أرأيت لو سألت إلهك حتى يضع مثل هذا فيكون لك وله الشرف. قال: ليس لي عنك سر؛ إنّ إلهنا لا يبصر ولا يسمع ولا يضرّ ولا ينفع. وكان شمعون يدخل معهم على الصنم فيصلي ويتضرع ويحسبون أنه منهم. ثم قال: إن قدر إلهكما على إحياء ميت ١٠ آمنا به، فدعوا بغلام مات من سبعة أيام فقام. وقال: إني أدخلت في سبعة أودية من النار، وأنا أحذركم ما أنتم فيه فآمنوا. وقال: فتحت أبواب السماء فرأيت شابًّا حسن الوجه يشفع لهؤلاء الثلاثة، قال الملك: ومن هم؟ قال: شمعون وهذان. فتعجب الملك. فلما رأى شمعون أنّ قوله قد أثّر فيه نصحه فآمن وآمن معه قوم، ومن لن يؤمن صاح عليهم جبريل عليه السلام صيحة فهلكوا.

١٥ [١٠٦٩] {فَعَزَّزْنَا} فقوّينا. يقال: المطر يعزز الأرض، إذا لبدها وشدّها، وتعزز لحم الناقة. وقرئ بالتخفيف من عزّه يعزّه، إذا غلبه، أي فغلبنا وقهرنا {بِثَالِثٍ} وهو شمعون. فإن قلت: لم ترك ذكر المفعول به؟ قلت: لأنّ الغرض ذكر المعزَّز به، وهو شمعون؛ وما لطف فيه من التدبير حتى عزّ الحق وذلّ الباطل، وإذا كان الكلام منصبًّا إلى غرض من الأغراض جعل سياقه له وتوجهه إليه، كأن ما سواه مرفوض مطرح. ٢٠ ونظيره قولك: حكم السلطان اليوم بالحق، الغرض المسوق إليه: قولك بالحق، فلذلك رفضت ذكر المحكوم له والمحكوم عليه.

[1070] بَشَرٌ kelimesinin burada merfû, مَا هَذَا بَشَرًا ("Bu insan olamaz!" [Yûsuf 12/31]) âyetinde ise mansūb kılınması إلا'nın nefyi bozması sebebiyledir. Bu durumda artık *leyse*ye benzeyen *mâ*nın benzerliği kalmamış olur ve amel etmez.

[1071] **Şayet** "Neden önce إِنَّا إِلَيْكُمْ مُرْسَلُونَ ("Size gönderilmiş elçileriz biz!") sonra إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ (biz kesinlikle size gönderilmiş elçileriz.) denildi?" **dersen şöyle derim:** "İlkinde, haber kipli bir cümle ilk defa söylenmektedir; ikinci cümle ise inkârdan dolayı cevaptır.[1]

[1072] رَبُّنَا يَعْلَمُ (Rabbimiz biliyor ki) ifadesi tekitte yemin yerine geçer. Arapların *şehidallāhu* (Allah şâhit ki), *ʿalimallāhu* (Allah biliyor ki) şeklindeki sözleri de böyledir. Elçilerden kesinlik ve pekiştirme yollu gelen bu cevap, ancak "Bize düşen *-doğruluğumuza şahitlik eden aşikâr belge ve kanıtlarla-* açık-seçik iletmekten ibarettir." sözleriyle beraber güzel olmuştur. Yoksa iddia sahibi "Vallâhi, iddia ettiğim şeyde doğru söylüyorum!" dese de, açık bir delil getiremese, bu çirkin olur.

18. Dediler ki: "Zaten sizin yüzünüzden uğursuzluğa uğradık. Vazgeçmezseniz, inanın sizi taşlayacağız ve tarafımızdan size can yakıcı bir azap dokunacak!"

19. Dediler ki: "Uğursuzluğunuz sizinledir. (Uğursuzluk dediğiniz şey) size öğüt verildi diye mi (gerçekleşti)?! Aksine, siz ileri giden bir toplumsunuz (da o yüzden gerçekleşti)!.."

[1073] Elçilerin dinini sevmedikleri ve nefisleri ondan kaçtığı için "uğursuzluğa uğradık" dediler. Zaten cahillerin âdeti; meylettikleri, arzu ve tercih ettikleri, tabiatlarının kabul ettiği her şeyi uğurlu saymak; kaçtıkları, hoşlanmadıkları şeyleri ise uğursuz saymaktır. Kendilerine bir nimet ya da belâ geldiğinde "Bunun berekâtıyla…" ya da "Bunun uğursuzluğundan!" derler. Tıpkı -Kıptîlerden naklen- "Başlarına bir kötülük gelse, Musa ve beraberindekilere uğursuzluk yüklerlerdi." [A'râf 7/131] âyeti ile -Mekke müşriklerinden naklen- "[Bunlara bir iyilik gelse, 'Allah'ın sayesinde.' derler]; bir kötülük erişse, o zaman da '(Ey Muhammed!) Senin yüzünden böyle oldu!' derler." [Nisâ 4/78] âyetinde olduğu gibi. Denildiğine göre, bunu yağmurları kesilince söylemişlerdir.[2] Katâde'nin [v. 117/735] "Başımıza bir şey gelirse sizdendir." diye tefsir ettiği nakledilmiştir.

1 Ve inkârın dozu arttıkça tekidin şiddeti de artırılmaktadır. / ed.

2 Bu ifadeler Mekke Müşriklerine değil, Medineli münafıklara aittir ve Uhud hezimeti üzerine söylenmiştir. Dedikleri şudur: Savaşı senin yüzünden kaybettik; sahraya çıkmayıp savunma savaşı yapsaydık bu bela başımıza gelmeyecekti!" / ed.

[١٠٧٠] إنما رفع {بَشَرٌ} هنا ونصب في قوله {مَا هٰذَا بَشَرًا} [يوسف: ٣١] لأنّ إلّا تنقض النفي، فلا يبقى لما المشبهة بليس شبه، فلا يبقى له عمل.

[١٠٧١] فإن قلت: لم قيل: {اِنَّٓا اِلَيْكُمْ مُرْسَلُونَ} أوّلًا، و{اِنَّٓا اِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ} آخرًا؟ قلت: لأنّ الأوّل ابتداء إخبار، والثاني جواب عن إنكار.

٥ [١٠٧٢] وقوله {رَبُّنَا يَعْلَمُ} جارٍ مجرى القسم في التوكيد، وكذلك قولهم: شهد الله، وعلم الله. وإنما حسن منهم هذا الجواب الوارد على طريق التوكيد والتحقيق مع قولهم {وَمَا عَلَيْنَٓا اِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ}، أي الظاهر المكشوف بالآيات الشاهدة لصحته؛ وإلا فلو قال المدعي: والله إني لصادق فيما أدعي، ولم يحضر البينة كان قبيحًا.

١٠ ١٨-﴿قَالُٓوا اِنَّا تَطَيَّرْنَا بِكُمْ لَئِنْ لَمْ تَنْتَهُوا لَنَرْجُمَنَّكُمْ وَلَيَمَسَّنَّكُمْ مِنَّا عَذَابٌ اَل۪يمٌ﴾

١٩-﴿قَالُوا طَٓائِرُكُمْ مَعَكُمْ اَئِنْ ذُكِّرْتُمْ بَلْ اَنْتُمْ قَوْمٌ مُسْرِفُونَ﴾

[١٠٧٣] {تَطَيَّرْنَا بِكُمْ} تشاءمنا بكم. وذلك أنهم كرهوا دينهم ونفرت منهم نفوسهم؛ وعادة الجهال أن يتيمنوا بكل شيء مالوا إليه واشتهوه وآثروه وقبلته

١٥ طباعهم، ويتشاءموا بما نفروا عنه وكرهوه؛ فإن أصابهم نعمة أو بلاء قالوا ببركة هذا وبشؤم هذا، كما حكى الله عن القبط {وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسٰى وَمَنْ مَعَهُ} [الأعراف: ١٣١]، وعن مشركي مكة {وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هٰذِه۪ مِنْ عِنْدِكَ} [النساء: ٧٨]. وقيل: حبس عنهم القطر فقالوا ذلك. وعن قتادة: إن أصابنا شيء كان من أجلكم.

[1074] طَائِرُكُمْ kelimesi *tayrukum* şeklinde okunmuştur. Bu, "uğursuzluğunuzun sebebi sizinledir" anlamındadır ki o da inkâr etmeleridir. Ya da "uğursuzluğunuzun sebep*ler*i sizinledir" anlamında olup, inkâr etmeleri ve isyanlarıdır. Hasan-ı Basrî [v. 110/728], *tetayyurukum*dan dönüştürülmüş olarak *ittayyurukum* şeklinde okumuştur. أإن ذكرتم ifadesi [*e-in* şeklinde] istifham Hemzesi ve şart harfi bir arada okunmuştur. Ayrıca araya bir Elif getirilerek *â-in zükkirtüm* şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuşta âyet; "Size öğüt verilse uğursuzluğa uğradığınızı mı söyleyeceksiniz?" anlamındadır. istifham Hemzesi ve nasb edici *en* edatıyla; *e-en zükkirtüm* şeklinde de okunmuştur; "Size öğüt verildi diye uğursuzluğa uğradığınızı mı söylüyorsunuz?" anlamındadır. İstifham edatı olmaksızın; ihbârî cümle anlamında *en* ve *in* şeklinde de okunmuştur. Bu iki durumda "Size öğüt verildi diye uğursuzluğa uğradığınızı söylediniz." ve "Size öğüt verilecek olsa uğursuzluğa uğradığınızı söylersiniz." anlamlarında olmaktadır. Bir başka okuyuş da tahfif üzere (şeddesiz) *eyne zükirtüm* okuyuşudur. Anlamı ise "Sizden bahsedilen her yerde uğursuzluğunuz sizinledir." şeklindedir. Bunlardan söz edildiğinde uğursuz olan mekân, oraya girdiklerinde daha da uğursuz olacaktır!

[1075] "Aksine, siz isyanda ileri giden bir toplum olduğunuzdan", size uğursuzluk geliyor! Yoksa Allah elçileri ve onların size öğüt vermesi sebebiyle değil. Ya da âyetin anlamı; aksine, siz dalâlette ileri giden, azgınlıkta ısrar eden bir toplumsunuz. Öyle ki; kendilerinden bereket umulacak olan Allah'ın elçilerini uğursuz görüyorsunuz!

20. Şehrin ötebaşından bir adam koşarak gelip şöyle dedi: "Ey kavmim! Bu elçilere uyun."

21. "Doğru yolda gidip de (sizi oraya getirmek için) sizden hiçbir ücret istemeyen bu insanlara uyun."

22. "Hem, benim 'ne'm var ki beni yaradana kulluk etmeyecekmişim?! Siz de sonunda O'na döndürüleceksiniz."

23. "Hiç, O'ndan başka birtakım tanrılar edinir miyim ben?! Rahman bana zarar vermek istese, onların şefaati bana kâr etmez; beni kurtaramazlar."

24. "O takdirde, gerçekten apaçık bir sapma içerisindeyim demektir."

25. "Şüphesiz ben, sizin Rabbinize iman ettim; gelin bana kulak verin."

[١٠٧٤] وقرئ «طيركم»، أي سبب شؤمكم معكم، وهو كفرهم؛ أو أسباب شؤمكم معكم، وهي كفرهم ومعاصيهم. وقرأ الحسن «اطّيّرُكم»، أي تطيركم. وقرئ {اَئِنْ ذُكِّرْتُمْ}، بهمزة الاستفهام وحرف الشرط، و«آئن»، بألف بينهما، بمعنى: أتطيرون إن ذكرتم؟ وقرئ «أأن ذكرتم»، بهمزة الاستفهام وأن الناصبة، يعني أتطيرتم لأن ذكرتم؟ وقرئ «أن»، و«إن» بغير استفهام لمعنى الإخبار، أي تطيرتم لأن ذكرتم، أو إن ذكرتم تطيرتم. وقرئ «أين ذكرتم»، على التخفيف، أي شؤمكم معكم حيث جرى ذكركم! وإذا شئم المكان بذكرهم كان بحلولهم فيه أشأم.

[١٠٧٥] {بَلْ اَنْتُمْ قَوْمٌ مُسْرِفُونَ} في العصيان، ومن ثم أتاكم الشؤم، لا من قبل رسل الله وتذكيرهم. أو {بَلْ اَنْتُمْ قَوْمٌ مُسْرِفُونَ} في ضلالكم متمادون في غيكم، حيث تتشاءمون بمن يجب التبرك به من رسل الله.

٢٠-﴿وَجَٓاءَ مِنْ اَقْصَا الْمَدٖينَةِ رَجُلٌ يَسْعٰى قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلٖينَ﴾

٢١-﴿اِتَّبِعُوا مَنْ لَا يَسْـَٔلُكُمْ اَجْرًا وَهُمْ مُهْتَدُونَ﴾

٢٢-﴿وَمَا لِيَ لَٓا اَعْبُدُ الَّذٖي فَطَرَنٖي وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

٢٣-﴿ءَاَتَّخِذُ مِنْ دُونِهٖٓ اٰلِهَةً اِنْ يُرِدْنِ الرَّحْمٰنُ بِضُرٍّ لَا تُغْنِ عَنّٖي شَفَاعَتُهُمْ شَيْـًٔا وَلَا يُنْقِذُونِ﴾

٢٤-﴿اِنّٖٓي اِذًا لَفٖي ضَلَالٍ مُبٖينٍ﴾

٢٥-﴿اِنّٖٓي اٰمَنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمَعُونِ﴾

[1076] رَجُلٌ يَسْعَى (Bir adam koşarak…) ifadesinde bahsedilen Habîb b. İsrâîl en-Neccâr'dır. Put oyardı. Aralarında altı yüz sene olmasına rağmen Peygamber (s.a.)'e iman edenlerdendi. Tıpkı Büyük Tübbaʿ, Varaka b. Nevfel ve benzerleri iman ettiği gibi. Hiç kimse bir peygambere zuhurundan önce iman etmemiştir hâlbuki. Habîb'in Allah'a ibadet ettiği bir mağarada iken, elçilerin haberi kulağına gelince onların yanına gidip dinini açıkladığı ve kâfirlerle konuştuğu, bunun üzerine kâfirlerin; "Dinimize muhalefet mi ediyorsun?" dedikleri ve üzerine atlayarak onu öldürdükleri söylenmiştir. Bağırsağı arkasından çıkana dek onu ayaklarıyla ezdikleri de dile getirilmiştir. Bir başka rivayete göre ise "Allah'ım kavmime hidâyet et!" derken onu taşlayarak öldürmüşlerdir. Kabri Antakya çarşısındadır. Öldürüldüğünde, Allah onlara buğz etmiş ve Cebrail (a.s)'ın bir çığlığıyla helâk edilmişlerdir. Peygamber (s.a.)'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Ümmetlerin önde gelenleri üçtür; bunlar Allah'ı göz açıp kapayıncaya kadar bile inkâr etmemişlerdir. Bunlar; Ali b. Ebu Tālib, YâSîn'de zikredilen kişi ve Firavun hanedanından iman eden kişidir."

[1077] "Doğru yolda gidip de sizden hiçbir ücret istemeyen bu insanlara" ifadesi, elçilere uymayı teşvik eden veciz bir sözdür; onlarla birlikte dünyanızda hiçbir şekilde hüsrana uğramayacak, dininizin doğruluğu noktasında da kâr edeceksiniz. Böylece dünya ve âhiret hayrı sizin için bir araya gelecek anlamındadır. Habib, daha sonra sözü, onlara nasihati kastettiği halde kendisine nasihat ediyormuş gibi devam ettirmiştir. Bunu, onlar hakkındaki ince düşünce ve anlayışından yapmıştır; çünkü bu tür bir tavır nasihatin işlemesi bakımından daha etkilidir. Öyle ki; onlar için sadece kendisi için istediklerini istemekte; "Sizin 'ne'niz var ki sizi yoktan yaratana kulluk etmiyorsunuz?!" demek yerine "Hem, benim 'ne'm var ki beni yaratana kulluk etmeyecekmişim?!" demektedir. "Siz de sonunda O'na döndürüleceksiniz." ifadesine dikkat et; işaret ettiğimiz anlamı kastetmemiş olsaydı "Beni yaratana…" ve "sonunda O'na döneceğim." derdi. Aynı üslubu "Şüphesiz ben, sizin Rabbinize iman ettim; gelin bana kulak verin." sözüne kadar sürdürmüş ve bu sözüyle şunu söylemek istemiştir: Sözümü dinleyin ve bana itaat edin. Size alternatifi olmayan gerçeği göstermekteyim: Kulluk ancak başınızın kendisinden geldiği, sonunuzun da kendisine gideceği [yani size hayat bahşeden ve sonunda ölüp kendisine döneceğiniz] zata yapılabilir. Akıllarınız ne kadar da kıt ve ne kadar berbat! Çünkü O'na kulluk etmek yerine başka şeylere kulluğu tercih ediyorsunuz. Hâlbuki O size bir zarar vermek istese ve kulluk ettikleriniz size şefaat etmeye kalksa şefaatleri kâr etmeyecek, O'nun yanında şefaatçi olmalarına bile imkân verilmeyecek; sizi kurtarmaya hiçbir şekilde güçleri yetmeyecektir. Siz bu tercihinizde akıl ve temyiz sahibi kimseye gizli kalmayacak kadar aşikâr bir dalâlete düşüyorsunuz.

[١٠٧٦] {رَجُلٌ يَسْعٰى} هو حبيب بن إسرائيل النجار، وكان ينحت الأصنام، وهو ممن آمن برسول الله ﷺ، وبينهما ستمائة سنة كما آمن به تبع الأكبر وورقة بن نوفل وغيرهما، ولم يؤمن بنبي أحد إلا بعد ظهوره. وقيل: كان في غار يعبد الله، فلما بلغه خبر الرسل أتاهم وأظهر دينه وقاول الكفرةَ، فقالوا: أوأنت تخالف ديننا، فوثبوا عليه فقتلوه. وقيل: توطئوه بأرجلهم حتى خرج قصبه من دبره. وقيل: رجموه وهو يقول: اللهمّ اهد قومي! وقبره في سوق أنطاكية. فلما قتل غضب الله عليهم فأهلكوا بصيحة جبريل عليه السلام. وعن رسول الله ﷺ: سُبّاق الأمم ثلاثة؛ لم يكفروا بالله طرفة عين: علي بن أبي طالب، وصاحب ياس، ومؤمن آل فرعون.

[١٠٧٧] {مَنْ لَا يَسْـَٔلُكُمْ اَجْرًا وَهُمْ مُهْتَدُونَ} كلمة جامعة في الترغيب فيهم، أي لا تخسرون معهم شيئًا من ديناكم وتربحون صحة دينكم فينتظم لكم خير الدنيا وخير الآخرة. ثم أبرز الكلام في معرض المناصحة لنفسه وهو يريد مناصحتهم ليتلطف بهم ويداريهم، ولأنه أدخل في إمحاض النصح حيث لا يريد لهم إلا ما يريد لروحه. ولقد وضع قوله {وَمَا لِيَ لَٓا اَعْبُدُ الَّذٖي فَطَرَنٖي} مكان قوله ''وما لكم لا تعبدون الذي فطركم''. ألا ترى إلى قوله {وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ}؟ ولولا أنه قصد ذلك لقال: الذي فطرني وإليه أرجع. وقد ساقه ذلك المساق إلى أن قال: {اٰمَنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمَعُونِ}. يريد فاسمعوا قولي وأطيعوني، فقد نبهتكم على الصحيح الذي لا معدل عنه؛ أنّ العبادة لا تصحّ إلّا لمن منه مبتدؤكم وإليه مرجعكم، وما أدفع العقول وأنكرها لأن تستحبوا على عبادته عبادة أشياء إن أرادكم هو بضرّ وشفع لكم هؤلاء لم تنفع شفاعتهم ولم يمكنوا من أن يكونوا شفعاء عنده؛ ولم يقدروا على إنقاذكم منه بوجه من الوجوه؛ إنكم في هذا الاستحباب لواقعون في ضلال ظاهر بينٍ لا يخفى على ذي عقل وتمييز.

[1078] Şu da söylenmiştir: Onlara nasihat ettikten sonra onu taşlamaya başlamışlar; o da öldürülmeden önce hızla elçilere doğru giderek, onlara; "Şüphesiz ben, sizin Rabbinize iman ettim; gelin bana kulak verin!", yani "imanımı duyun ki benim için şahit olasınız" demiştir.

5 [1079] *İn yeridni'r-Rahmânu bi-durrin* şeklinde de okunmuştur ki *in yûridnî durran* anlamındadır; yani "Rahman beni zarar getiren yere götürürse."

26. (Sonuçta, adamı şehit ettiler; Allah tarafından kendisine:) "Cennet'e gir" denildi... Dedi ki: "Keşke kavmim de bilmiş olsaydı;"

27. "Rabbimin beni neden bağışladığını ve beni, niçin, değer verdiği kimselerden kıldığını." 10

[1080] Öldürüldüğünde kendisine "*Cennet'e gir* denildi." Katâde'nin [v. 117/735] şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Allah onu Cennet'e koymuştur; orada yaşamakta ve nasiplendirilmektedir." Bununla şu âyeti kastetmektedir: "Aksine, diridirler; mutlu mutlu Rableri katında rızıklandırılıyorlar." 15 [Âl-i İmrân 3/169]. Âyetin mânasının, bu kimsenin Cennet'e gireceğine ve oranın ehlinden olacağına dair bir müjde olduğu da söylenmiştir.

[1081] **Şayet** "Bu ifade Beyân ilmine göre nasıl açıklanabilir?" **dersen şöyle derim:** *İsti'naf*[1] olarak açıklanabilir; çünkü bu, rabbiyle karşılaştığında durumunun sorulması düşünülecek yerlerdendir. Sanki birisi "Dinine yar- 20 dım uğruna çektiği bu zorluklardan ve rabbinin rızası uğruna canını cömertçe verdikten sonra rabbiyle karşılaşması nasıl oldu?" demekte ve ona "Cennet'e gir, denildi" diye cevap verilmektedir. Ayrıca, "*Kendisine* denildi." de buyrulmamıştır; çünkü amaç, kime söylendiği üzerine değil söylenen söz ve bunun yüceliği üzerine kurulmuştur. Kaldı ki, kime söylendiği malumdur. "Keşke 25 kavmim de bilmiş olsaydı" ifadesi de böyledir. Bu büyük kurtuluş esnasında bu zatın ne dediğine dair birinin soru sorduğu takdir edilerek söylenmiştir. Adeta, Habib kavminin halinden haberdar olmasını temenni etmektedir; çünkü bunu bilmeleri kendileri hakkında da benzer bir durumu, yani inkârcılıktan dönerek -her Cennet'e götürecek olan- imana ve salih amele girişi 30 kazanmalarına sebep olacaktır. Merfû bir hadiste şöyle geçmektedir: "Habib, kavmine hem diriyken hem de ölüyken nasihat etti."

[1082] Burada, öfkeyi yutup cahillere yumuşak davranmanın, kendini şerirler ve zalimler sürüsüne sokanlara acımanın, onları kurtarmak için paçayı sıvamanın, bu konuda hassas düşünmenin ve böylece bu kim- 35 selerin kötü durumlarına sevinmekten ve onlara bedduâ etmekten kendini uzak tutmanın gerekliliğine dair büyük bir uyarı bulunmaktadır.

1 Yani geriyle anlamca bağlantılı bir başlangıç cümlesi olarak. / çev.

[١٠٧٨] وقيل: لما نصح قومه أخذوا يرجمونه فأسرع نحو الرسل قبل أن يقتل، فقال لهم: {اِنّ۪ي اٰمَنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمَعُونِ}، أي اسمعوا إيماني تشهدوا لي به.

[١٠٧٩] وقرئ «إن يَردني الرحمن بضرّ» بمعنى: أن يوردني ضرًّا، أي يجعلني موردًا للضرّ.

٥ ٢٦-﴿قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ﴾

٢٧-﴿بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ﴾

[١٠٨٠] أي لما قتل {قِيلَ} له: {ادْخُلِ الْجَنَّةَ}. وعن قتادة: أدخله الله الجنة وهو فيها حيّ يرزق. أراد قوله تعالى {بَلْ اَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ فَرِحِينَ} [آل عمران: ١٦٩-١٧٠] وقيل: معناه البشرى بدخول الجنة وأنه من أهلها.

١٠ [١٠٨١] فإن قلت: كيف مخرج هذا القول في علم البيان؟ قلت: مخرجه مخرج الاستئناف، لأنّ هذا من مظان المسألة عن حاله عند لقاء ربه، كأنّ قائلًا قال: كيف كان لقاء ربه بعد ذلك التصلب في نصرة دينه والتسخي لوجهه بروحه؟ فقيل: {قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ}. ولم يقل: "قيل له" لانصباب الغرض إلى المقول وعظمه، لا إلى القول له مع كونه معلومًا. وكذلك {قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ} مرتب على تقدير ١٥ سؤال سائل عما وجد من قوله عند ذلك الفوز العظيم، وإنما تمنى علم قومه بحاله ليكون علمهم بها سببًا لاكتساب مثلها لأنفسهم، بالتوبة عن الكفر والدخول في الإيمان والعمل الصالح المفضيين بأهلهما إلى الجنة. وفي حديث مرفوع: نصح قومه حيًا وميتًا.

[١٠٨٢] وفيه تنبيه عظيم على وجوب كظم الغيظ، والحلم عن أهل الجهل، ٢٠ والترؤف على من أدخل نفسه في غمار الأشرار وأهل البغي، والتشمر في تخليصه والتلطف في افتدائه، والاشتغال بذلك عن الشماتة به والدعاء عليه.

Dikkat edersen, başına çorap örüp kendisini katledenlere, putperest birer kâfir olmalarına rağmen hayır talep etmiştir. Yalnız, bunu kendisi hakkında çok büyük bir hata içerisinde olduklarını, kendisinin doğru yolda, samimi ve şefkatli olduğunu, düşmanlıklarının kendisine sadece kazanç sağlayıp mutluluk getirdiğini öğrenmeleri için söylemiş de olabilir; çünkü bu sayede kendisine daha fazla gıpta edilmiş olacak, zevki ve mutluluğu katlanacaktır. Ancak ilk yorum daha isabetlidir.

[1083] (المكْرَمين ifadesi) *el-mükerramîn* şeklinde de okunmuştur.

[1084] **Şayet** "بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي ifadesindeki *mâ*, *mâ*lardan hangisidir?" **dersen şöyle derim**: Masdariyye[1] veya "Rabbimin günahlarımdan neleri bağışladığını" anlamında mevsûledir. İstifhâmiyye de olabilir ki bu durumda "Rabbimin beni hangi şeyle bağışladığını" anlamına gelir. Bununla, öldürülünceye kadar dini yüceltmek adına göstermiş olduğu sabır ve direnci kastetmektedir. Ancak [*bi-mâ* şeklinde] ispatı caiz olmakla birlikte Elif atılarak, *bi-me ğafera lî* denmesi daha güzeldir. *Kad ʿalimtü bi-mâ sanaʿte hâzâ* (Bunu hangi saikle yaptığını çok iyi biliyorum!) denebileceği gibi, *bi-me sanaʿte* de denebilir.

28. Kendisinden sonra, kavminin üzerine gökten bir ordu indirmedik; indirecek de değildik.

29. Sadece, bir tek gümbürtü!.. Ânında sönüp gittiler.

[1085] Ayette kastedilen anlam; Allah'ın kâfirlerin işini bir meleğin bir çığlığıyla görmesi, onları helâk etmek için Bedir ve Hendek savaşlarında olduğu gibi gök ordularından bir ordu indirmemesidir.

[1086] **Şayet** "وَمَا كُنَّا مُنزِلِينَ ifadesi ne anlamdadır?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı; Habîb'in kavmini helâk etmek için gökten bir ordu indirmemiz hikmetimize göre doğru olmazdı, şeklindedir; çünkü Allah Teâlâ her kavmin helâkini farklı şekillerde icra etmiştir. Bu da hikmetinin gerektirdiği ve maslahatın zorunlu kıldığı bir şeydir. Dikkat edersen, "Kiminin başına taş yağdırdık; kimini sarsıntı yakaladı; kimini yerin dibine geçirdik; kimini de suda boğduk..." [Ankebût 29/40] buyrulmuştur. "Peki, Bedir ve Hendek savaşlarında neden gökten ordular indirdi? Çünkü Allah Teâlâ;

---

1 "Rabbimin beni bağışladığını [bilselerdi]." anlamında. / ed.

ألا ترى كيف تمنى الخير لقتَلته والباغين له الغوائل، وهم كفرةٌ عبدة أصنام. ويجوز أن يتمنى ذلك ليعلموا أنهم كانوا على خطأ عظيم في أمره، وأنه كان على صواب ونصيحة وشفقة، وأن عداوتهم لم تكسبه إلا فوزًا ولم تعقبه إلا سعادة، لأنّ في ذلك زيادة غبطة له وتضاعف لذة وسرور. والأوّل أوجه.

٥ [١٠٨٣] وقرئ «المكرّمين».

[١٠٨٤] فإن قلت {ما} في قوله تعالى {بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي} أي الماآت هي؟ قلت: المصدرية، أو الموصولة، أي بالذي غفره لي من الذنوب. ويحتمل أن تكون استفهامية، يعني بأي شيء غفر لي ربي؛ يريد به ما كان منه معهم من المصابرة لإعزاز الدين حتى قتل، إلا أنّ قولك «بم غفر لي» بطرح الألف أجود، وإن كان إثباتها جائزًا.

١٠ يقال: قد علمت بما صنعت هذا، أي بأي شيء صنعت، وبم صنعت.

٢٨-﴿وَمَآ اَنْزَلْنَا عَلٰى قَوْمِهٖ مِنْ بَعْدِهٖ مِنْ جُنْدٍ مِنَ السَّمَٓاءِ وَمَا كُنَّا مُنْزِلٖينَ﴾

٢٩-﴿اِنْ كَانَتْ اِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَاِذَا هُمْ خَامِدُونَ﴾

[١٠٨٥] المعنى: أن الله كفى أمرهم بصيحة ملك، ولم ينزل لإهلاكهم جندًا من جنود السماء، كما فعل يوم بدر والخندق.

١٥ [١٠٨٦] فإن قلت: وما معنى قوله {وَمَا كُنَّا مُنْزِلِينَ}؟ قلت: معناه وما كان يصح في حكمتنا أن ننزل في إهلاك قوم حبيب جندًا من السماء. وذلك لأن الله تعالى أجرى هلاك كل قوم على بعض الوجوه دون البعض، وما ذلك إلا بناء على ما اقتضته الحكمة وأوجبته المصلحة. ألا ترى إلى قوله تعالى {فَمِنْهُمْ مَنْ اَرْسَلْنَا عَلَيْهِ حَاصِبًا وَمِنْهُمْ مَنْ اَخَذَتْهُ الصَّيْحَةُ وَمِنْهُمْ مَنْ خَسَفْنَا بِهِ الْاَرْضَ وَمِنْهُمْ مَنْ اَغْرَقْنَا} [العنكبوت:

٢٠ ٤٠]. فإن قلت: فلم أنزل الجنود من السماء يوم بدر والخندق؟ قال تعالى

• Onların üzerine bir rüzgâr ve görmediğiniz ordular gönderdik. [Ahzâb 33/9],

• (Ben sizi) peşi sıra gelen bin melekle (destekleyeceğim.) [Enfâl 8/9],

• İndirilecek üç bin melekle (rabbinizin sizi desteklemesi size yetmeyecek mi?!) [Âl-i İmrân 3/124],

• Nişaneli beş bin melekle (rabbiniz sizi destekler' [Âl-i İmrân 3/125]

buyurmuştur." **dersen şöyle derim:** Bir melek dahi yetecekti. Nitekim Lut (a.s)'ın şehirleri Cebrail (a.s)'ın kanadının bir tüyüyle, Semûd şehri ve Salih (a.s)'ın kavmi ise onun çığlığıyla helâk edilmişti; ancak Allah Teâlâ Muhammed (a.s)'ı her şeyde büyük nebilere ve *ülül'azim* peygamberlere üstün tutmuştur. Nerede kaldı Habîb en-Neccâr?! Allah Teâlâ kimseye vermediği izzet ve ikramı Muhammed (s.a.)'e vermiştir ki, gökten ordu indirmesi de bunlardandır. "İndirmedik… indirecek de değildik." sözleriyle adeta, ordu indirme ancak senin gibi birine lâyık yüce işlerdendir; bunu senden başkası için yapacak değiliz, anlamına işaret etmektedir.

[1087] إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً ifadesinde; 'bu yakalama' ya da 'bu ceza' ancak bir çığlıktan ibaret oldu, anlamı vardır. Ebû Ca'fer el-Medenî [v. 130/748] *kâne*-yi tam fiil kabul ederek (*sayhatün* şeklinde) merfû' okumuştur. Bu durumda, "Sadece bir çığlık oldu!" anlamı ortaya çıkar. Ancak kıyas ve kullanım fiilin bu durumda müzekker kılınmasıdır; çünkü burada cümle *mâ vaka'a şey'ün illâ sayhatün* anlamında olur. Ancak lâfzın zahirine ve *sayha*nın fiilin fâ'ili oluşuna bakmış (fiili müennes yapmış)tır. Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] فَأَصْبَحُوا لاَ تُرَى إلاَّ مَسَاكِنُهُمْ ("Ama sonunda, öyle bir hâle geldiler ki, oturdukları yerlerden başka bir şey görülmez oldu." [1][Ahkāf 46/25]) şeklindeki kıraati de böyledir. Ayrıca Zü'r-Rumme'nin [v. 117/735] şu beytinde de benzer bir kullanım vardır:

> Geriye sadece etrafı şişmiş kaburgalar kaldı

İbn Mes'ûd ise *illâ zakyeten vâhideten* şeklinde okumuştur; bu, kuş öttüğünde kullanılan *zekā - yezkû / yezkī* fiilinden alınmıştır. *Eskalu mine'z-zevâkī* (horozlardan daha ağır) deyimi de bundandır.[2]

[1088] خَامِدُونَ ateşin sönüp küle dönüşmesi gibi söndüler! Tıpkı Lebîd'in [v. 41/661] dediği gibi:

> İnsan tamamen bir alev, ve aydınlığı gibidir;
> küle döner bir süre parıldadıktan sonra!

---

1 لا ترى ifadesi, genelde لا يرى şeklinde müzekker okunmaktadır. / ed.

2 Araplar gece uzun uzun sohbet eder, horozların gecenin sonlarındaki ötüşünü de sabahı haber verdiğinden dolayı ağır bulurlardı. Horozların ötmesi Araplara bu anlamda ağır gelen işlerdendi. Herhangi zor bir işi nitelerken de bu deyimle işin zorluğunu ifade ederlerdi. / çev.

- {فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا} [الأحزاب: 9]،
- {بِأَلْفٍ مِنَ الْمَلَٰئِكَةِ مُرْدِفِينَ} [الأنفال: 9]،
- {بِثَلَٰثَةِ اٰلَافٍ مِنَ الْمَلَٰئِكَةِ مُنْزَلِينَ} [آل عمران: 124]،
- {بِخَمْسَةِ اٰلَافٍ مِنَ الْمَلَٰئِكَةِ مُسَوِّمِينَ} [آل عمران: 125]؟

قلت: إنما كان يكفي ملك واحد، فقد أهلكت مدائن قوم لوط بريشة من جناح جبريل، وبلاد ثمود وقوم صالح بصيحة منه، ولكن الله فضَّل محمدًا ﷺ بكل شيء على كبار الأنبياء وأولي العزم من الرسل، فضلًا عن حبيب النجار، وأولاهُ من أسباب الكرامة والإعزاز ما لم يوله أحدًا؛ فمن ذلك أنه أنزل له جنودًا من السماء. وكأنه أشار بقوله {وَمَا اَنْزَلْنَا... وَمَا كُنَّا مُنْزِلِينَ} إلى أن إنزال الجنود من عظائم الأمور التي لا يؤهل لها إلّا مثلك، وما كنا نفعله بغيرك.

[١٠٨٧] {اِنْ كَانَتْ اِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً} إن كانت الأخذة أو العقوبة إلّا صيحة واحدة. وقرأ أبو جعفر المدني بالرفع على كان التامة، أي ما وقعت إلّا صيحة. والقياس والاستعمال على تذكير الفعل؛ لأنّ المعنى: ما وقع شيء إلّا صيحة، ولكنه نظر إلى ظاهر اللفظ وأن الصيحة في حكم فاعل الفعل، ومثلها قراءة الحسن «فَأَصْبَحُوا لَا تُرَى إِلَّا مَسَاكِنُهُمْ»، وبيتُ ذي الرمّة:

وَمَا بَقِيَتْ إِلَّا الضُّلُوعُ الْجَرَاشِعُ ۞

وقرأ ابن مسعود «إلازَقية واحدة»، من زقا الطائر يزقو ويزقي، إذا صاح. ومنه المثل: أثقل من الزواقي.

[١٠٨٨] {خَامِدُونَ} خمدوا كما تخمد النار، فتعود رمادًا، كما قال لبيد:

وَمَا الْمَرْءُ إِلَّا كَالشَّهَابِ وَضَوْئِهِ *** يَحُورُ رَمَادًا بَعْدَ إِذْ هُوَ سَاطِعُ

30. Ey yangı[1] (neredesin?) Gel şu kullara… Onlar ki; kendilerine bir peygamber geldiğinde onunla hep eğlenirlerdi!..

[1089] يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ (Ey yangı…) ifadesi, yangılarına bir sesleniştir; onlara adeta şöyle denmektedir: “Ey yangı gel gel!.. Senin gelmen gereken durumlardan biridir çünkü bu!..” O da, onların elçilerle alay ettikleri durumdur. Bu ifadenin anlamı ise için için yananların üzüleceği, çaresizlerin çaresiz kalacağı bir durumu hak ettikleridir. Veya onlar meleklerle mümin insan ve cinlerin kendilerine üzüleceği kimselerdir. Bu *yangı*nın Allah tarafından olduğu da düşünülebilir; ancak bu isti‘âre yoluyla[2], onların kendilerine işledikleri ve başlarını soktukları şeyin büyüklüğü ve Allah’ın bu durumu ne denli yadırgadığı ve buna ne kadar şaşırdığı anlamında olabilir. *Yâ hasretâh* şeklinde okuyanın kıraati de bu yorumu destekler; çünkü bu aslında *yâ hasretîdir* (Ey benim *yangı*m!). *Yâ hasrate’l-‘ibâdi* (Ey kulların yangısı!) şeklinde, üzüntü kullara ait olduğundan onlara izâfet edilerek de okunmuştur. Sonuçta yangı onlara tevcih edilmektedir. İfade ayrıca vasıl, vakıf gibi icrâ edilerek[3] *yâ hasrah ‘ale’l-‘ibâd* şeklinde de okunmuştur.

31. Görmediler mi ki, kendilerinden önce nice nesilleri helâk etmişiz, artık kendilerine dönemiyorlar;

32. Tamamı derdest edilip istisnasız huzurumuza getirilmiş?!

[1090] أَلَمْ يَرَوْا (Görmediler mi ki) ifadesi “bilmediler mi ki” anlamında olup *kem*de ameli ta‘lîk edilmiştir[4]; çünkü ister soru ister haber anlamında olsun *kem*den önceki âmil onda amel edemez; zira *kem* aslen soru edatıdır ve *e-lem yerav inne zeyden le-muntalikun* (Zeyd’in ayrıldığını görmediler mi?) cümlesinde olduğu gibi [âmil] lâfzında amel etmese de *kem*in anlamı cümleye nüfuz etmektedir. أَنَّهُمْ إِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ (artık kendilerine dönemiyorlar) cümlesi, lâfzan değil mâna olarak كَمْ أَهْلَكْنَا cümlesinden bedeldir. Takdir şöyledir: “Kendilerinden önceki nesilleri helâk edip durmamızın, onların kendilerine geri dönemeyecek olduklarına delâlet ettiğini görmediler mi?” (أنهم’u) Hasan-ı Basrî’nin yeni bir cümle başlangıcı olarak *inne* şeklinde kesreli okuduğu rivayet edilmiştir. İbn Mes‘ûd’un kıraatinde ise *e-lem yerav men ehleknâ* (Helâk ettiğimiz kimseleri görmediler mi?) şeklinde geçmektedir. Bu okuyuşta bedel, bedel-i iştimâl olur.[5]

---

1 Yani ey ‘yazık’lar, ‘ah ahlar’, ‘vahvah’lar, ‘keşkeler’! Neredesiniz? Gelin! Yetişin!.. / ed.

2 Çünkü Allah’ın bir şeye yanması söz konusu değildir. / ed.

3 Yani vakfedeki *yâ hasrah* şeklindeki okuyuş, durmadan geçildiğinde de devam ettirilerek. / ed.

4 Yani *kem*i değil, *kem* ve sonrasını mef‘ûl alarak mahallen nasbetmiştir. / ed.

5 Bedel أَنَّهُمْ إِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ (artık kendilerine dönemiyorlar) ifadesidir. “Helâk edilenlerin görülmesi”, “onların geri dönemediğinin görülmesini” kapsamaktadır. / ed.

٣٠-﴿يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ اِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ﴾

[١٠٨٩] {يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ} نداء للحسرة عليهم، كأنما قيل لها: تعالي يا حسرة فهذه من أحوالك التي حقك أن تحضري فيها، وهي حال استهزائهم بالرسل. والمعنى: أنهم أحقاء بأن يتحسر عليهم المتحسرون، ويتلهف على حالهم المتلهفون. أو هم متحسَّر عليهم من جهة الملائكة والمؤمنين من الثقلين. ويجوز أن يكون من الله تعالى على سبيل الاستعارة فى معنى تعظيم ما جنوه على أنفسهم ومحنوها به، وفرط إنكاره له وتعجيبه منه، وقراءة من قرأ «يا حسرتاه» تعضد هذا الوجه؛ لأن المعنى: يا حسرتي. وقرئ «يا حسرة العباد»، على الإضافة إليهم لاختصاصها بهم؛ من حيث أنها موجهة إليهم. و«يا حسره على العباد»، على إجراء الوصل مجرى الوقف.

٣١-﴿اَلَمْ يَرَوْا كَمْ اَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ اَنَّهُمْ اِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ﴾

٣٢-﴿وَاِنْ كُلٌّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ﴾

[١٠٩٠] {اَلَمْ يَرَوْا} ألم يعلموا، وهو معلق عن العمل في {كَمْ}، لأن كم لا يعمل فيها عامل قبلها، كانت للاستفهام أو للخبر؛ لأنّ أصلها الاستفهام، إلا أن معناه نافذ في الجملة -كما نفذ في قولك: ألم يروا إن زيدًا لمنطلق- وإن لم يعمل في لفظه. و{اَنَّهُمْ اِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ} بدل من {كَمْ اَهْلَكْنَا} على المعنى، لا على اللفظ. تقديره: ألم يروا كثرة إهلاكنا القرون من قبلهم كونهم غير راجعين إليهم. وعن الحسن: كسر إنّ على الاستئناف. وفي قراءة ابن مسعود «ألم يروا مَنْ أهلكنا»؛ والبدل على هذه القراءة بدل اشتمال.

[1091] Bu âyet *rec'ate*[1] inananların görüşünü reddeden delillerdendir. Rivayete göre; İbn Abbasa "Bir güruh Hazret-i Ali'nin kıyamet gününden önce gönderileceğini iddia ediyor!" denmiş de şöyle cevap vermiş: "O halde, biz ne kötü bir toplulukmuşuz ki, onun kadınlarını nikâhladık ve mirasını taksim ettik!?"

[1092] (وَإِنْ كُلٌّ لَمَّا)'daki (لَمَّا) *le-mâ* şeklinde şeddesiz de okunmuştur. Bu, إن'in şeddesiz olması ve *mâ*nın sıla kabul edilmesiyle olur. Bu durumda إن'in (haberinin) Lâm'lı olarak gelmesi kaçınılmazdır. Şeddeli okunduğunda ise *illâ* anlamında olur. (Sîbeveyhi'nin meşhur) el-Kitâb'ındaki meselede olduğu gibi: *Neşedtüke bi'llâhi lemmâ fe'alte* (Allah aşkına senden sadece bunu yapmanı istiyorum!). *İn* olumsuzluk edatıdır. كلٌّ'deki tenvin ise tıpkı *merartü bi-küllin kāimen* (Hepsinin yanından ayakta [oldukları halde?] geçtim.) örneğindeki gibi muzâfun ileyh yerine gelmiştir; yani Kıyamet günü istisnasız tamamı hesap için haşredilecek, toplanıp huzura getirilecektir. مُحْضَرُونَ kelimesinin "azap görecekler" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1093] **Şayet** "Mânaları aynı olmasına rağmen, *cemî'* nasıl *küll*ün haberi olabilmiş?" **dersen şöyle derim:** Bunlar aynı değildir; çünkü *küll* ihâta anlamını vermekte, hiçbirinin kaçamayacağını ifade etmektedir. *Cemî'* ise toplanma anlamında olup, mahşerin onları toplayacağını belirtmektedir. *Cemî'* ayrıca *fa'îl* vezninde, *mef'ûl* anlamındadır. *Hayyun cemî'un* (toplanılan mahalle) ve *câû cemî'an* (toplu halde geldiler) denmektedir.

33. Şu ölü toprak onlar için âyettir; Biz, onu diriltip ondan taneler çıkarmaktayız ve kendileri ondan yemekteler.

34. Yine, orada hurmalıklar ve üzüm bağları var etmişiz; orada pınarlar fışkırtmışız

35. ki toprak mahsüllerinden ve kendi el emeklerinden yesinler... Hâlâ şükretmeyecekler mi?!

[1094] Kelimenin[2] *el-meytetu* şeklinde şeddesiz okunması daha yaygındır; çünkü dile daha akıcı gelmektedir. أَحْيَيْنَاهَا (onu diriltip) cümlesi, ölü toprağın âyet oluşunu açıklamak için söylenmiş bir başlangıç cümlesidir. [37. Âyetteki] نَسْلَخُ (sıyırıp çıkartırız) ifadesi de böyledir. Ayrıca *arz* ve *leyle*nin bu fiillerle nitelenmiş olması da muhtemeldir;[3] çünkü bunlarla, herhangi bir yer ya da gece değil, mutlak olarak iki cins kastedilmiştir. Bu sebeple bunlar, fiille nitelenmeleri konusunda nekreler gibi muamele görmüştür.[4] Benzer bir kullanım da şudur:

---

1 "Vefat etmiş bazı önemli şahsiyetlerin tekrar dünyaya *döneceği*" şeklindeki doktrin. *Tenâsuh* (ruhgöçü) ile karıştırılmamalıdır. Her ikisi de bâtıldır. / ed.

2 Kelime aslında *el-meyyitetu*dur. / ed.

3 "Diriltiğimiz toprak" - "sıyırıp çıkardığımız gece" şeklinde. / ed.

4 Ma'rife olduklarından, normalde hal olmaları gerekir. / ed.

[١٠٩١] وهذا مما يردّ قول أهل الرجعة. ويحكى عن ابن عباس رضي الله عنهما أنه قيل له: إن قومًا يزعمون أنّ عليًا مبعوث قبل يوم القيامة. فقال: بئس القوم نحن إذن؛ نكحنا نساءه وقسمنا ميراثه!

[١٠٩٢] {لَمَّا} قرئ «لما» بالتخفيف، على أن ما صلة للتأكيد. و{إِنْ} مخففة من الثقيلة، وهي متلقاة باللام لا محالة؛ و{لَمَّا} بالتشديد، بمعنى: إلاّ، كالتي في مسألة الكتاب: نشدتك بالله لما فعلت؛ وإن نافية. والتنوين في {كُلٌّ} هو الذي يقع عوضًا من المضاف إليه، كقولك: مررت بكلٍّ قائمًا. والمعنى:أن كلهم محشورون مجموعون محضرون للحساب يوم القيامة. وقيل: {مُحْضَرُونَ} معذبون.

[١٠٩٣] فإن قلت: كيف أخبر عن {كُلٌّ} بـ{جَمِيعٌ} ومعناهما واحد؟ قلت: ليس بواحد، لأنّ كلًا يفيد معنى الإحاطة، وأن لا ينفلت منهم أحد، والجميع: معناه الاجتماع، وأن المحشر يجمعهم. والجميع: فعيل بمعنى مفعول، يقال: حي جميع، وجاؤا جميعًا.

٣٣-﴿وَاٰيَةٌ لَهُمُ الْاَرْضُ الْمَيْتَةُ اَحْيَيْنَاهَا وَاَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا فَمِنْهُ يَأْكُلُونَ﴾

٣٤-﴿وَجَعَلْنَا فِيهَا جَنَّاتٍ مِنْ نَخِيلٍ وَاَعْنَابٍ وَفَجَّرْنَا فِيهَا مِنَ الْعُيُونِ﴾

٣٥-﴿لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَمَا عَمِلَتْهُ اَيْدِيهِمْ اَفَلَا يَشْكُرُونَ﴾

[١٠٩٤] القراءة بالميتة على الخفة أشيع؛ لسلسها على اللسان. و{اَحْيَيْنَاهَا}: استئناف بيان لكون الأرض الميتة آية، وكذلك {نَسْلَخُ} [الآية: ٣٧]، ويجوز أن توصف الأرض والليل بالفعل؛ لأنه أريد بهما الجنسان مطلقين لا أرض وليل بأعيانهما، فعوملا معاملة النكرات في وصفهما بالأفعال، ونحوه:

Hakkımda ileri geri konuşan *bir çirkef*in yanından geçtiğimde
[yoluma devam eder ve şöyle derim: 'Umurumda değil! Ben değilim çünkü kastettiği!]

[1095] فَمِنْهُ يَأْكُلُونَ (ondan yemekteler) sözünde zarf öne alınmıştır. Bu ise dânenin, yaşamın çoğunun kendisiyle ilgili, insanların yaşayabilmelerinin ondan rızıklanmalarına bağlı olduğuna, azaldığında kıtlık ve zararın, kaybolduğunda da helâkin gelip belânın ineceği bir şey olduğuna delâlet etmesi içindir.

[1096] وَفَجَّرْنَا hem şeddeli hem de şeddesiz (*fecernâ*) okunmuştur. *Fecr* ve *tefcîr* hem lafız hem de mâna olarak *feth* ve *teftîh* gibidir. ثَمَرِهِ sözü iki fethalı (*semerihî*), iki zammeli (*sümürihî*) ve zammeli ve sükûnlu (*sümrihî*) okunmuştur. Zamir Allah'a râcidir. Anlamı; "Allah'ın" yarattığı "mahsüllerinden ve" ekme, sulama, aşılama ve mahsül son haline, yenilecek hale gelinceye kadar yapılan işler gibi "kendi el emeklerinden yesinler diye" şeklindedir; yani mahsül aslında Allah'ın fiili ve O'nun yarattığıdır; ama bu fiilde Âdemoğlu'nun da emeği vardır. [34. âyette] وجعلنا (yaptık) ve فجّرنا (fışkırttık) buyrulduğu gibi *semerihî* kelimesinin de aslında *semerinâ* (mahsülümüzden) olması gerekirdi; ancak *iltifât* yoluyla *tekellüm* [ben ve biz] sıygasından gâib [o] sıygasına nakledildi. [Semerihîdeki zamirin] "hurma"ya döndüğü ve -üzüm, mahsulünün yenilmesi konusunda hurma hükmünde olduğu malum olduğu için- "üzümler"in, kendisine zamir gönderilmeksizin bırakıldığı da düşünülebilir. Ayrıca *zikredilen*in, yani bahçe mahsul*ler*inin[1] kastedilmiş olması da muhtemeldir. Ru'be'nin [v. 97/716]dediği gibi:

Üzerinde siyah - beyaz hatlar var;
Sanki deride alaca hastalığı iz bırakmış gibi

Kendisine [zamiri neden tekil getirdiği] sorulunca; "*Ke-enne zâke* (Sanki onlar) anlamını kastettim." demiştir. Mahsüllerin Allah'ın yaratması olduğunu, insanların ellerinin bunu yapmadığını ve insanların bunu yapamayacağını düşünerek (مَا عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ'deki) Mâ'yı nefiy de kabul edebilirsin. İfade, ilk yoruma göre (ism-i mevsûle) râci zamir olmaksızın *ve mâ ʿamilet* şeklinde de okunmuştur. Kûfelilerin mushaflarında bu şekildedir. Harameyn, Basra ve Şâm mushaflarında ise zamirlidir.

36. Her tür eksik ve kusurdan münezzehtir 'yerin bitirdiklerinden, kendilerinden ve bilmedikleri daha başka şeylerden bütün eşleri yaratan'.

---

1 Zamir "zikredilen"e gönderildiğinde, *mâ zükire* ifadesi her ne kadar müfred müzekker ise de من ثمره "üzüm dâhil, tüm bahçe mahsullerini" kapsayan genel bir ifade olacaktır. / ed.

وَلَقَدْ أمُرُّ عَلَى اللَّئِيمِ يَسُبُّنِي ❁

[١٠٩٥] وقوله {فَمِنْهُ يَأْكُلُونَ} بتقديم الظرف للدلالة على أن الحَب هو الشيء الذي يتعلق به معظم العيش، ويقوم بالارتزاق منه صلاح الإنس، وإذا قل جاء القحط ووقع الضرّ، وإذا فقد جاء الهلاك ونزل البلاء.

٥ [١٠٩٦] وقرئ {وَفَجَّرْنَا} بالتخفيف والتثقيل، والفجر والتفجير، كالفتح والتفتيح لفظًا ومعنى. وقرئ {ثَمَرِهِ} بفتحتين وضمتين وضمة وسكون، والضمير لله تعال. والمعنى: ليأكلوا مما خلقه الله من الثمر ومن {مَا عَمِلَتْهُ اَيْدِيهِمْ} من الغرس والسقي والآبار، وغير ذلك من الأعمال إلى أن بلغ الثمر منتهاه وإبان أكله. يعني أن الثمر في نفسه فعل الله وخلقه، وفيه آثار من كد بني آدم. وأصله من ثمرنا، ١٠ كما قال: و{جَعَلْنَا... وفَجَّرْنَا}، فنقل الكلام من التكلم إلى الغيبة على طريقة الالتفات. ويجوز أن يرجع إلى النخيل، وتترك الأعناب غير مرجوع إليها؛ لأنه علم أنها في حكم النخيل فيما علق به من أكل ثمره. ويجوز أن يراد من ثمر المذكور، وهو الجنات، كما قال رؤبةُ:

فِيهَا خُطُوطٌ مِنْ بَيَاضٍ وَبَلَقْ ❁ كَأَنَّهُ فِي الجِلْدِ تَوْلِيعُ الْبَهَقْ

١٥ فقيل له، فقال: أردت "كأن ذاك". ولك أن تجعل {مَا} نافية على أنّ الثمر خلق الله ولم تعمله أيدي الناس ولا يقدرون عليه. وقرئ على الوجه الأوّل: {وَمَا عَمِلَتْ} من غير راجع، وهي في مصاحف أهل الكوفة كذلك، وفي مصاحف أهل الحرمين والبصرة والشام مع الضمير.

٣٦-﴿سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْاَرْضُ وَمِنْ اَنْفُسِهِمْ وَمِمَّا ٢٠ لَا يَعْلَمُونَ﴾

[1097] *el-Ezvâc* cinsler ve sınıflardır; "bilmedikleri daha başka şeylerden" yani Allah'ın kendilerini muttali kılmadığı, ilmin yollarından herhangi biriyle bilgisine ulaşamadıkları cinslerdir. Allah'ın, insanlara bilme imkânı vermediği canlı-cansız mahlûkları yaratmış olması uzak bir ihtimal değildir; çünkü insanların bu gibi şeyleri bilmeye dinî ve dünyevi işlerinde ihtiyaçları yoktur; bu gibi şeyleri bilmeye ihtiyaçları olsaydı, bilmedikleri şeylerin var olduğunu onlara bildirdiği gibi bu varlıkları da onlara bildirirdi. İbn Abbasın "İsimlendirmediği şeyler" şeklinde yorumladığı nakledilmiştir. Hadiste de şöyle geçmektedir: "Sizlere, sizi muttali kıldıklarımı bırakın, hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği, hiçbir insanın aklına gelmeyen şeyler [hazırladım]!" [*Buhārî*, "Bed'u'l-halk", 8] Bizlere bunların var olduğunu ve hazırlandığını bildirmekte, ancak ne olduğunu bildirmemektedir. Bunun benzeri "Kendileri için saklanmış bulunan mutluluk vesilelerini hiç kimse bilmez." [Secde 32/17] âyetidir. Bildikleri ve bilmedikleri onca şeyi yarattığını bildirmesinde, kendisinin muazzam kudretine ve engin saltanatına delâlet eden bir yön vardır.

37. Gece de onlar için bir âyettir; gündüzü ondan sıyırıp çıkarırız da karanlıkta kalıverirler.

38. Güneş kendi yörüngesinde aheste aheste gider. Bu, 'mutlak izzet ve ilim sahibi'nin (Azîz, Alîm) takdiridir.

39. Ay için birtakım konaklar belirlemişiz; sonunda şeklen eski hurma dalına döner.

40. Ne Ay'a yetişmek Güneş'in kârıdır ne de gece gündüzü geçebilir. Hepsi (kendilerine ait) bir yörüngede yüzerler.

[1098] Koyunun derisini soyup çıkardığında *seleha cilde'ş-şâti* denilir. Yılanın çıkardığı derisi / gömleği için *silhu'l-hayyeti* denmesi de bundandır. Gecenin mekânından ve gölgesinin kavuşum yerinden aydınlığın giderilmesi veya kaldırılması için [bu fiille] isti'âre yapılmıştır. مُظْلِمُونَ geceye girerler anlamındadır. *A'temnâ* ve *edceynâ* dediğin gibi (gece vaktine girildiğinde) *azlemnâ* da denilir.

[1099] لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا yani güneşin, yıl sonu varacağı belirli ve zamanlı sınırında; yörüngesinde. Buna göre (*müstekarr*), [i] yol kateden yolcunun varıp durduğu yere benzetilmiştir. [ii] Yahut doğduğu yerlerin ve battığı yerlerin son sınırında. Çünkü güneş farklı yerlerden doğa doğa, farklı yerlerden bata bata, nihayet bunların en uç noktasına ulaşmakta; sonra da [aynı şekilde] geri dönmektedir.

[١٠٩٧] {الْأَزْوَاجَ} الأجناس والأصناف {وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ} ومن أزواج لم يطلعهم الله عليها ولا توصلوا إلى معرفتها بطريق من طرق العلم. ولا يبعد أن يخلق الله تعالى من الخلائق الحيوان والجماد ما لم يجعل للبشر طريقًا إلى العلم به، لأنه لا حاجة بهم في دينهم ودنياهم إلى ذلك العلم، ولو كانت بهم إليه حاجة لأعلمهم بما لا يعلمون، كما أعلمهم بوجود ما لا يعلمون. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: لم يسمهم. وفي الحديث: "ما لا عين رأت ولا أذن سمعت ولا خطر على قلب بشر، بله ما أطلعتهم عليه." فأعلمنا بوجوده وإعداده ولم يعلمنا به ما هو. ونحوه {فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ اَعْيُنٍ} [السجدة: ١٧] وفي الإعلام بكثرة ما خلق مما علموه ومما جهلوه ما دلّ على عظم قدرته واتساع ملكه.

٣٧-﴿وَاٰيَةٌ لَهُمُ الَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ فَاِذَا هُمْ مُظْلِمُونَ﴾

٣٨-﴿وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذٰلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾

٣٩-﴿وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ حَتّٰى عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ﴾

٤٠-﴿لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا اَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا الَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ﴾

[١٠٩٨] سلخ جلد الشاة: إذا كشطه عنها وأزاله. ومنه: سلخ الحية لخرشائها، فاستعير لإزالة الضوء أو كشفه عن مكان الليل وملقى ظله. {مُظْلِمُونَ} داخلون في الظلام، يقال: أظلمنا، كما تقول: أعتمنا وأدجينا.

[١٠٩٩] {لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا} لحدّ لها مؤقت مقدّر تنتهي إليه من فلكها في آخر السنة، شبه بمستقرّ المسافر إذا قطع مسيره. أو لمنتهى لها من المشارق والمغارب؛ لأنها تتقصاها مشرقًا مشرقًا ومغربًا مغربًا حتى تبلغ أقصاها، ثم ترجع

İşte onun sınırı, yörüngesi budur, onu aşamaz. [iii] Ya da güneşin her gün gözlerimizle gördüğümüz seyri ile alâkalı sınırında… ki bu da battığı yerdir. [iv] Şöyle de denilmiştir: Güneşin *müstekarr*ı, Allah'ın, akıp gidişi için belirlediği süre olup, bu süre üzere karar kılmıştır ki o da yılsonudur. [v] Güneş'in *müstekarr*ını, akışının kesilip duracağı Kıyamet günü olarak değerlendirenler de olmuştur. Nitekim *tecrî ilâ müstekarrin le-hâ* şeklinde de okunmuştur. Ayrıca İbn Mesʿûd 'hiç durmaz; akar gider' anlamında *lâ müstekarra le-hâ* şeklinde okumuştur. *Lâ* Leyse anlamında, *lâ müstekarr*un*le-hâ* (duruşu/kararı olmaksızın) şeklinde de okunmuştur.

[1100] Çok zekilerin bile kavrayamadığı, anlama konusunda zihinlerin şaşkınlığa düştüğü bu dakik hesaplı, plânlı programlı akış sadece ve sadece kudretiyle her şeye galip olan ve ilmiyle her şeyi kuşatan Zat'ın takdiridir.

[1101] [والقمرَ] mübtedâ olarak ya da [YâSîn 36/37'deki] *el-leyl*uye maʿtūf olarak *ve'l-kameru* şeklinde merfûʿ da okunmuştur -ki *ve min âyâtihi'l-kameru* (Ay da O'nun âyetlerindendir.) anlamındadır- قَدَّرْنَاهُ sözünün tefsir ettiği gizli bir fiille mansūb da okunmuştur. قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ cümlesinde mutlaka bir muzāf takdir edilmesi gerekir; çünkü Ay'ın kendisi için menzil takdir etmenin anlamı yoktur. Bu sebeple, âyet "Ayın *seyri için* menziller takdir ettik." anlamındadır. Bu menziller 28 tanedir; Ay her gece değişmez dosdoğru bir takdir üzere bunların birinden iner; onu ne aşar ne de geri kalır. Hilal gecesinden 28. geceye kadar seyrine devam eder. Sonra iki -ya da ay kısaldığında- bir gece kaybolur. Bu menziller "yıldız mevkileri" olup, Araplar yağmur bekledikleri Ay menzillerini bunlara nispet ediyorlardı. Bunlar; şeretān, butayn, süreyyâ, deberân, hakʿa, henʿa, zirâʿ, nesra, tarf, cebhe, zübra, sarfe, ʿavvâ', simâk, ğafr, zübânâ, iklîl, kalb, şevle, neʿâim, belde, saʿdü'z-zâbih, saʿdü bülaʿ, saʿdü's-süʿûd, saʿdü'l-ahbiye, ferğu'd-delvi'l-mukaddem, ferğu'd-delvi'l-muahhar ve rişâdır.[1] Ay bu menzillerin sonuna geldiğinde,

1 Ay'ın menzillerinin adları ve bunların bulundukları burçlar şunlardır: *eş-şeretān* "koçun boynuzları" (arietis); *el-butayn* "koçun karnı" (arietis); *es-süreyyâ* "süreyya" (pleiades); *ed-deberân* "eldeberân" (tauri ve hyades = ahavât-i hamse); *el-hakʿa el-cebbâr* "Orionis'in başındaki üç küçük yıldız" (orionis); *el-henʿa* "ezzir ve el-maysan yıldızları" (geminorum); *ez-zirâʿ* "aslan pençesi" (geminorum); *en-nesre* "aslanın burun yarığı veya yemlik ile eşik" (cancri); *et-tarf* "aslanın gözü" (cancri-Leonis); *el-cebhe* "aslanın alnı" (leonis); *ez-zübre* "aslan yelesi" (leonis); *es-sarfe* "hava değişikliği" (leonis); *el-ʿavvâ'* "havlayan / köpek" (virginis); *es-simâk* "yüksek" veya *es-simâkü'l-aʿzel* "silâhsız simak" (virginis); *el-gafr* "örtü" (virginis); *ez-zübânâ* "akrep kıskacı" (librae); *el-iklîl* "taç" (librae); *el-kalb* "akrep kalbi" (antares [scorpii]); *eş-şevle* "akrep kuyruğu" (scorpii); *en-neʿâim* "deve kuşları; kavis burcundaki sekiz yıldız" (sagittarii); *el-belde* "şehir; yay burcunda yıldızsız bir alan" (sagittarii); *saʿdü'z-zâbih* "kurban kesenin saadeti" (capricorni); *saʿdü bûleʿ* "yutanın saadeti" (aquarii); *saʿdü's-suʿûd* "en yüksek saadet" (aquarii); *saʿdü'l-ahbiye* "çadırlar saadeti" (aquarii); *el-ferğu'l-evvel* "kovanın ön deliği" (pegasi); *el-ferğu's-sânî* "kovanın art deliği" (andromedae-pegasi); *batnü'l-hût / er-rişâ* "balık karnı" (andromedae). (*DİA*'dan). / ed.

فذلك حدّها ومستقرّها؛ لأنها لا تعدوه. أو لحدّ لها من مسيرها كل يوم في مرأى عيوننا، وهو المغرب. وقيل: مستقرّها أجلها الذي أقرّ الله عليه أمرها في جريها، فاستقرّت عليه وهو آخر السنة. وقيل: الوقت الذي تستقرّ فيه وينقطع جريها، وهو يوم القيامة. وقرئ «تَجْرِي إِلَى مُسْتَقَرٍّ لَهَا». وقرأ ابن مسعود «لَا مُسْتَقَرَّ لَهَا»، أي لا ٥ تزال تجري لا تستقرّ. وقرئ «لا مستقرٌّ لها» على أنّ لا بمعنى ليس.

[١١٠٠] {ذٰلِكَ} الجري على ذلك التقدير والحساب الدقيق الذي تكل الفطن عن استخراجه وتتحير الأفهام في استنباطه، ما هو إلا تقدير الغالب بقدرته على كل مقدور، المحيط علمًا بكل معلوم.

[١١٠١] قرئ «والقمرُ»، رفعًا على الابتداء، أو عطفًا على {الَّيْلُ} -يريد: ومن ١٠ آياته القمر- ونصبًا بفعل يفسره {قَدَّرْنَاهُ}. ولا بدّ في {قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ} من تقدير مضاف، لأنه لا معنى لتقدير نفس القمر منازل. والمعنى: قدرنا مسيره منازل؛ وهي ثمانية وعشرون منزلًا، ينزل القمر كلّ ليلة في واحد منها لا يتخطاه ولا يتقاصر عنه، على تقدير مستوٍ لا يتفاوت، يسير فيها كل ليلة من المستهل إلى الثامنة والعشرين، ثم يستتر ليلتين أو ليلة إذا نقص الشهر. وهذه المنازل هي مواقع النجوم التي نسبت إليها ١٥ العرب الأنواء المستمطَرة، وهي: الشرطان، البطين، الثريا، الدَّبران، الهقعة، الهنعة، الذراع، النثرة، الطرف، الجبهة، الزبرة، الصرفة، العوّاء، السماك، الغفر، الزبانى، الإكليل، القلب، الشولة، النعائم، البلدة، سعد الذابح، سعد بلع، سعد السعود، سعد الأخبية، فرغ الدلو المقدم، فرغ الدلو المؤخر، الرشا. فإذا كان في آخر منازله

"(şeklen) eski hurma dalına döner." -*ʿUrcûn* hurma ağacının salkımıyla topraktan çıktığı yer arasında bulunan hurma dalıdır.- Zeccac [v. 311/923] şöyle demiştir: "*ʿUrcûn, inʿirâc* fiilinin *fuʿlûn* kalıbındadır ki bu da eğrilme demektir." *Fircevn* vezninde *ʿircevn* de okunmuştur. *Büzyûn - bizyevn* kelimelerinde olduğu gibi ki iki lehçedir. *Kadim* eski, yıllanmış demektir; ay *eski*diğinde, incelir, eğrilir ve sararır ki eski hurma dalına işbu üç yönüyle benzetilmektedir. Denilmiştir ki; bir şeyi kadim diye nitelemenin en az müddeti bir yıldır. Bir adam "Sahip olduğum tüm *kadim* [eski] köleler özgürdür." dese ya da bunu vasiyetine yazsa, bir yıl ve daha fazla süredir köle olanlar âzâd edilmiş olur.

[1102] (سَابِقُ النَّهارِ ifadesi) aslı üzere [yani izâfetsiz] *sâbiku*ni'n-n*ehâr*a şeklinde de okunmuştur.[1] Anlam şöyledir: Allah Teâlâ gece ile gündüz ve bunların alâmetleri için bir zaman aralığı belirlemiş; bunlara bilinen sınırlar çizmiş ve düzenlerini 'birbirlerini takip etme' esası üzerine kurmuştur. Bu sebeple, yani -aya ve güneşe kendi bulundukları yerde bir güç verilmiş olsa bile- bu iki aydınlatıcıya 'birbirinin peşinden gelmeleri takdir edildiği'nden dolayı, güneş için "aya yetişmek"; onunla aynı vakitte bir araya gelmek, onun bulunduğu, saltanat sürdüğü zamanda ona müdahale edip nurunu gidermek yakışmadığı, yaraşmadığı ve doğru olmadığı gibi gece de gündüzü geçemez; yani gece alâmeti gündüz alâmetini geçemez; her ikisi de aydınlatıcıdır. Allah kurmuş olduğu düzeni iptal edinceye, oluşturduğu sistemi bozup Güneş ile Ay'ı birleştirip Güneş'i batıdan doğuruncaya kadar bu düzen devam edip gidecektir.

[1103] **Şayet "**Neden güneş 'yetişemez' kılındı da Ay 'geçemez' kılındı?" **dersen şöyle derim:** Çünkü güneş yörüngesini ancak bir yılda, Ay ise bir ayda tamamlıyor. Bu sebeple Güneş'in yavaş yol almasından dolayı 'yetişme' vasfıyla nitelenmesi, Ay'ın da hızlı yol almasından dolayı 'geçme' vasfıyla nitelenmesi daha uygun oldu.

[1104] كُلٌّ'deki tenvin muzāfun ileyhin yerine geçmiştir. Aslı *küllühüm*[2] şeklindedir; zamir ile yukarıda geçtiği mânada güneşler ve aylar kastedilmiştir.

41. Zürriyetlerini (Nuh'un) o tıka basa dolu gemi(sin)e yüklemiş olmamız da onlar için bir âyettir.

42. Kendileri için, binecekleri bunun gibi daha nice şeyler yaratmışız.

---

1 سَابِقُ النَّهارِ ifadesi "gündüzü geçecek" anlamında, *sâbiku**ni'n-n**ehâr**a*** ise "gündüzü geçmekte" anlamındadır. / ed.
2 Allâhu aʿlem, *küllü vâhidin minhumâ* [Ay ile güneşten her biri]. / ed.

دقّ واستقوس و{عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ}، وهو عود العذق، ما بين شماريخه إلى منبته من النخلة. وقال الزجاج: هو فعلون من الانعراج وهو الانعطاف. وقرئ «العِرْجَوْن» بوزن الفرجون؛ وهما لغتان، كالبزيون والبزيون. والقديم المحول، وإذا قدم دق فانحنى واصفر، فشبه به من ثلاثة أوجه. وقيل: أقل مدّة الموصوف بالقدم الحول، ٥ فلو أنّ رجلًا قال: كل مملوك لي قديم فهو حرّ. أو كتب ذلك في وصيته: عتق منهم من مضى له حول أو أكثر.

[١١٠٢] وقرئ «سابقُ النهارَ». على الأصل، والمعنى: أنّ الله تعالى قسم لكل واحد من الليل والنهار وآيتيهما قسمًا من الزمان، وضرب له حدًّا معلومًا، ودبر أمرهما على التعاقب، فلا ينبغي للشمس أي لا يتسهل لها ولا يصحّ ولا يستقيم ١٠ لوقوع التدبير على المعاقبة، وإن جعل لكل واحد من النيرين سلطان على حياله {أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ} فتجتمع معه في وقت واحد وتداخله في سلطانه فتطمس نوره، ولا يسبق الليل النهار، يعني آية الليل آية النهار وهما النيران، ولا يزال الأمر على هذا الترتيب إلى أن يبطل الله ما دبر من ذلك، وينقض ما ألف فيجمع بين الشمس والقمر، ويُطلع الشمس من مغربها.

١٥ [١١٠٣] فإن قلت: لم جعلت الشمس غير مدركة، والقمر غير سابق؟ قلت: لأنّ الشمس لا تقطع فلكها إلا في سنة، والقمر يقطع فلكه في شهر، فكانت الشمس جديرة بأن توصف بالإدراك لتباطؤ سيرها عن سير القمر، والقمر خليقًا بأن يوصف بالسبق لسرعة سيره.

[١١٠٤] {وَكُلٌّ} التنوين فيه عوض عن المضاف إليه، والمعنى: وكلهم، والضمير ٢٠ للشموس والأقمار على ما سبق ذكره.

٤١-﴿وَآيَةٌ لَهُمْ أَنَّا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِي الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ﴾

٤٢-﴿وَخَلَقْنَا لَهُمْ مِنْ مِثْلِهِ مَا يَرْكَبُونَ﴾

[1105] ذُرِّيَّتَهُمْ ifadesi evlâtları ve taşınması kendilerini ilgilendiren kimseler anlamındadır. *Zürriyet*in kadınlar için kullanıldığı da söylenmiştir; çünkü onlar zürriyet tarlalarıdır. Bir hadiste; Peygamber (s.a.) *zürriyet*lerin, yani kadınların öldürülmesini yasaklamıştır.

5 [1106] "Bu" gemi "gibi" yani binecekleri develer... Çünkü develer, kara *gemi*leridir. "Tıka basa dolu gemi"nin Nuh'un gemisi olduğu da söylenmiştir; 'zürriyetlerini Allah'ın bu gemide taşıması' ise geçmişteki atalarını, kendileri ve zürriyetleri onların sulbündeyken taşıması anlamındadır. Sadece zürriyetlerini zikretmesi, onlara nimetlerini hatırlatmada daha etkili, kıyamete kadar artlarından gelecek kimseleri Nuh'un gemisinde taşıma noktasındaki kudretine dikkat çekmede daha etkileyici olmasındandır. "Bunun gibi" ifadesi de bu gemiye benzer vapur ve tekneler demektir.

43. Dilesek, onları suda boğardık da ne 'İmdat!' diyecekleri biri olurdu ne de kurtarılırlardı.

15 **44. Katımızdan bir rahmet ve bir süreliğine yaşatmak başka...**

[1107] صَرِيخَ yardım edecek kimse veya yardım anlamındadır ki *etâhümü's-sarîhu* (Onlar yardım/cı geldi) denilir. "Ne de" boğularak ölmekten "kurtarılırlardı! Katımızdan bir rahmet"ten dolayı "ve hayat vererek onları bir süreliğine yaşatmak" için kurtarırsak "başka." Yani boğularak ölmekten kurtulduktan sonra, ölecekleri o kaçınılmaz ecel vaktine kadar. Şu dizelerin sahibi ne güzel söylemiş:

Kalıcı olmak için iyileşmiş değilim!
Bu hastalıktan bir başka hastalığa yakalanmak için iyileştim.

[1108] (نُغْرِقْهم ifadesini) Hasan-ı Basrî, *nuğarrikhum* (onları teker teker boğardık)[1] şeklinde okumuştur.

45. Onlara; "Önünüzdekilerden ve arkanızdakilerden sakının; belki size merhamet edilir" dendiğinde

46. ve Rablerinin âyetlerinden kendilerine bir âyet geldiğinde, mutlaka ondan yüz çevirmişlerdir.

30 [1109] "Önünüzdekilerden ve arkanızdakilerden sakının" ifadesi "Gökte ve yerde; önlerinde ve arkalarında bulunanlara bakmadılar mı?" [Sebe' 34/9] âyeti gibidir. Mücâhid'in [v. 103/721] şöyle dediği rivayet edilmiştir: Yani önceden yaptığınız ve sonradan yapacak olduğunuz günahlarınız.

1 نُغْرِقْهُم kıraati, "onları boğardık"; *nuğarrikhum* ise "onları teker teker boğardık" anlamındadır. / ed.

[١١٠٥] {ذُرِّيَّتَهُمْ} أولادهم ومن يهمهم حمله. وقيل: اسم الذرية يقع على النساء، لأنهنّ مزارعها وفي الحديث: أنه نهى عن قتل الذراري، يعني النساء.

[١١٠٦] {مِنْ مِثْلِهِ} من مثل الفلك {مَا يَرْكَبُونَ} من الإبل، وهي سفائن البر. وقيل: اَلْفُلْكُ الْمَشْحُونُ سفينة نوح، ومعنى حمل الله ذرياتهم فيها: أنه حمل فيها آباءهم الأقدمين، وفي أصلابهم هم وذرياتهم، وإنما ذكر ذرياتهم دونهم، لأنّه أبلغ في الامتنان عليهم، وأدخل في التعجيب من قدرته، في حمل أعقابهم إلى يوم القيامة في سفينة نوح. و{مِنْ مِثْلِهِ} من مثل ذلك الفلك ما يركبون من السفن والزوارق.

٤٣-﴿وَاِنْ نَشَأْ نُغْرِقْهُمْ فَلَا صَرِيخَ لَهُمْ وَلَا هُمْ يُنْقَذُونَ﴾

٤٤-﴿اِلَّا رَحْمَةً مِنَّا وَمَتَاعًا اِلٰى حِينٍ﴾

[١١٠٧] {فَلَا صَرِيخَ} لا مغيث، أو لا إغاثة. يقال: أتاهم الصريخ. {وَلَا هُمْ يُنْقَذُونَ} لا ينجون من الموت بالغرق. {اِلَّا رَحْمَةً} الا لرحمة منا ولتمتيعٍ بالحياة {اِلٰى حِينٍ}، إلى أجل يموتون فيه لا بدّ لهم منه بعد النجاة من موت الغرق. ولقد أحسن من قال:

وَلَمْ أَسْلَمْ لِكَيْ أَبْقَى وَلَكِنْ ۞ سَلِمْتُ مِنَ الْحِمَامِ إلَى الْحِمَام

[١١٠٨] وقرأ الحسن رضي الله عنه «نغرقهم».

٤٥-﴿وَاِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ اَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾

٤٦-﴿وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ اٰيَةٍ مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِمْ اِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ﴾

[١١٠٩] {اِتَّقُوا مَا بَيْنَ اَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ} كقوله تعالى {اَفَلَمْ يَرَوْا اِلٰى مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْاَرْضِ} [سبأ: ٩]. وعن مجاهد: ما تقدّم من ذنوبكم وما تأخر.

Katâde'den [v. 117/735] ise; "Önünüzdekiler 'geçmiş olaylar, yani peygamberlerini yalanlayan ümmetlerin imtihan edildikleri olayların benzeri olaylar' anlamında arkanızdakiler ise 'kıyamet saati' anlamındadır.

[1110] "Belki size merhamet edilir" yani siz Allah'ın rahmetini umabilesiniz diye.

[1111] *İzâ*nın cevabı hazfedilmiştir ve "mutlaka ondan yüz çevirmişlerdir" ifadesi ona delâlet etmektedir. Sanki şöyle denilmiştir: "Onlara 'Sakının' denildiğinde yüz çevirmişlerdir." Sonra da "Onların, bütün mucize ve nasihatler karşısındaki alışkanlığı yüz çevirmektir." demiştir.

47. Onlara; "Size Allah'ın nasip ettiği şeylerden infak edin" dendiğinde, nankörce inkâr edenler, iman edenler için; "Dilediği takdirde Allah'ın kendi doyuracağı kimseleri biz mi doyuracakmışız?! Siz, açık bir sapma içindesiniz!" dediler.

[1112] Müşriklerin içindeki *zındık*lar; müminlerin, "Allah dileseydi falancayı zengin ederdi; dileseydi filancayı aziz ederdi; dileseydi şöyle şöyle olurdu." diyerek Allah'ın fiillerini O'nun dilemesine bağladıklarını duymuşlardı. İşte bunu müminlerle ve onların, işleri Allah'ın *meşîet*ine bağlayan sözleriyle alay etmek maksadıyla söylüyorlardı. Bunun mânası; "Kendisi hakkında aranızda bu sözün söylendiği[1] kişiyi biz mi doyuracakmışız?!" şeklindedir. Bu ise zenginliğin de, fakirliğin de Allah'tan olduğunu reddediyor olmalarındandır; çünkü onlar yaratıcıya inanmayan, [yani] âtıl bırakan[2] kimselerdir. İbn Abbasın da şöyle dediği rivayet edilmiştir: Mekke'de zındıklar vardı; garibanlara sadaka vermeleri istenince, "Hayır vallahi! Allah birini fakir yapacak, biz de onu doyuracağız, öyle mi?!" dediler. Denilmiştir ki; "Allah'ın doyurabileceği halde doyurmayı dilemediği birine bunu yapmaya biz daha fazla hak sahibiyiz!" şeklinde bir vehim uyandırıyorlardı.

[1113] Âyet, ashabın fakir olanları; "Bize, Allah'a ait olduğunu iddia ettiğiniz mallarınızdan verin!" dediklerinde -ki bununla "(Müşrikler) Allah'ın yarattığı ekin ve davarlardan O'nun için bir pay ayırarak..." [En'âm 6/136] âyetini kastediyorlar- kendilerine bir şey vermeyen ve "Allah dileseydi sizi kendisi doyururdu!" diyen Kureyş müşrikleri hakkında inmiştir.

[1114] "Siz, açık bir sapma içindesiniz!" ifadesi, Allah'ın onlara söylemiş olduğu bir sözdür. Veya müminlerin onlara söylediklerinin aktarılmasıdır. Ya da müşriklerin müminlere söylediği sözlerin içerisindedir.

---

1 Yani, Allah'ın fakir bırakıp doyurmadığını bizzat kabul ettiğiniz adamları… / ed.

2 Muattıla "Allah'ın zatını sıfatsız olarak kabul edenler." / ed.

وعن قتادة: ما بين أيديكم من الوقائع التي خلت، يعني من مثل الوقائع التي ابتليت بها الأمم المكذبة بأنبيائها، وما خلفكم من أمر الساعة.

[١١١٠] {لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ}: لتكونوا على رجاء رحمة الله.

[١١١١] وجواب إذا محذوف مدلول عليه بقوله {إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ}. فكأنه قال: وإذا قيل لهم اتقوا أعرضوا. ثم قال: ودأبهم الإعراض عند كل آية وموعظة.

٤٧-﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللهُ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنُطْعِمُ مَنْ لَوْ يَشَاءُ اللهُ أَطْعَمَهُ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾

[١١١٢] كانت الزنادقة منهم يسمعون المؤمنين يعلقون أفعال الله تعالى بمشيئته فيقولون: لو شاء الله لأغنى فلانًا، ولو شاء لأعزّه، ولو شاء لكان كذا؛ فأخرجوا هذا الجواب مخرج الاستهزاء بالمؤمنين وبما كانوا يقولونه من تعليق الأمور بمشيئة الله. ومعناه: أنطعم المقول فيه هذا القول بينكم، وذلك أنهم كانوا دافعين أن يكون الغنى والفقر من الله؛ لأنهم معطلة لا يؤمنون بالصانع. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: كان بمكة زنادقة، فإذا أمروا بالصدقة على المساكين قالوا: لا والله، أيفقره الله ونطعمه نحن!؟ وقيل: كانوا يوهمون أن الله تعالى لما كان قادرًا على إطعامه ولا يشاء إطعامه فنحن أحق بذلك.

[١١١٣] نزلت في مشركي قريش حين قال فقراء أصحاب رسول الله ﷺ: أعطونا مما زعمتم من أموالكم أنها لله، يعنون قوله: {وَجَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْأَنْعَامِ نَصِيبًا} [الأنعام: ١٣٦]، فحرموهم، وقالوا: لو شاء الله لأطعمكم.

[١١١٤] {إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ} قول الله لهم، أو هو من جملة جوابهم للمؤمنين.

48. “Doğru söylüyorsanız, ne zamanmış bu tehdit?!” deyip duruyorlar.

49. Oysa (Resul ile) çekişip dururlarken, kendilerini ansızın yakalayıverecek bir tek gümbürtüden başka bir şey beklemiyorlar!

50. O zaman, ne vasiyet etme ne de ailelerine dönme imkânı bulabilirler.

[1115] (يَخْتَصِمُونَ fiili) Hā fethalı veya kesreli kılınıp, Tâ da Sād’a idğam edilerek *yahassımûn* ve *yahıssımûn* şeklinde de okunmuştur. Yine Yâ Hā’ya tâbi kılınarak (*yihıssımûn*) da okunmuştur. Ayrıca aslı üzere يَخْتَصِمُونَ ve [“onunla tartıştı” anlamındaki] *hasamehû*dan *yahsımûn* şeklinde de okunmuştur. [İftiʿâl okuyuşlarına göre] mâna; “Onlar o gümbürtüye karşı güven ve gaflet içerisindeyken, onu akıllarına getirmezlerken ve ticaretlerinde, muamelelerinde ve diğer birbirleriyle çekişip tartıştıkları husumetlerle meşgul olurlarken gümbürtü onları ansızın yakalar!” şeklindedir. *Yahsımûn* okuyuşuna göre ise anlam; “Birbirleriyle tartışırlarken” şeklindedir. Şöyle de denilmiştir: Onlar kendi içlerinde diriltilmeyeceklerine dair hüccet hakkında tartışırlarken gümbürtü onları yakalar!

[1116] İşleri konusunda hiçbir şey vasiyet edemezler; evlerine ve ailelerine dönmeye de güçleri yetmez, bilakis gümbürtü kendilerini ansızın yakaladığı için oracıkta ölürler!

51-52. Sūr’a üflenir... Bir de bakmışsınız, “Yazıklar olsun bize!.. Kim kaldırdı bizi yatağımızdan?!” diyerek serî ve kısa adımlarla kabirlerinden Rablerine gidiyorlar... Rahman’ın va’dettiği ve peygamberlerin doğru söylediği, budur işte!..

[1117] (الصور) Vav sâkin olduğu halde *sūr* şeklinde okunmuştur ki boynuz anlamındadır. Veya *sûret*in çoğuludur; nitekim bazıları Vav’ı harekelemiştir. اَلْأَجْدَاثِ kabirler, demektir; Fâ ile (*ecdâf* şeklinde) de okunmuştur. Sin’in kesra ve zammesiyle يَنْسِلُونَ ve *yensülûne* şeklinde okunmuştur; aşarlar[1] demektir. Bu, ikinci nefhadır.

[1118] (يَاوَيْلنا âyeti) *yâ veyletenâ* şeklinde de okunmuştur. (من بعثنا ifadesini) İbn Mesʿûd’un *men ehebbenâ* şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir ki, “Uykusundan kalktı” anlamındaki *hebbe min nevmihî* ifadesinden “Başkasını kaldırdı” anlamındaki *ehebbe ğayrahû* sözünden gelmektedir. *Men hebbenâ* şeklinde de okunmuştur ki *ehebbenâ* anlamındadır. Birinin bunu şöyle yorumladığı da rivayet edilmiştir: Bu okuyuşta *men hebbe bi-nâ* anlamı kastedilmiştir;

---

1 ينسلون ifadesi, “Kurt yürüyüşüyle; kısa ve serî adımlarla koşarlar.” anlamındadır. / ed.

٤٨-﴿وَيَقُولُونَ مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٤٩-﴿مَا يَنْظُرُونَ اِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ﴾

٥٠-﴿فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً وَلَٓا اِلٰٓى اَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ﴾

[١١١٥] قرئ «يَخِصِّمُونَ» بإدغام التاء في الصاد مع فتح الخاء وكسرها، وإتباع الياء الخاء في الكسر، و{يَخْتَصِمُونَ}، على الأصل. و«يَخْصِمُونَ»، من خصمه. والمعنى: أنها تبغتهم وهم في أمنهم وغفلتهم عنها، لا يخطرونها ببالهم مشتغلين بخصوماتهم في متاجرهم ومعاملاتهم وسائر ما يتخاصمون فيه ويتشاجرون. ومعنى يخصمون: يخصم بعضهم بعضًا. وقيل: تأخذهم وهم عند أنفسهم يخصمون في الحجة في أنهم لا يبعثون.

[١١١٦] {فَلَا يَسْتَطِيعُونَ} أن يوصوا في شيء من أمورهم {تَوْصِيَةً} ولا يقدرون على الرجوع إلى منازلهم وأهاليهم، بل يموتون حيث تفجؤهم الصيحة.

٥١-﴿وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَاِذَا هُمْ مِنَ الْاَجْدَاثِ اِلٰى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ﴾

٥٢-﴿قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هٰذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمٰنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ﴾

[١١١٧] قرئ «الصور»، بسكون الواو وهو القرن، أو جمع صورة، وحرّكها بعضهم. و{الأجدَاثُ} القبور. وقرئ بالفاء. {يَنْسِلُونَ} يعدون؛ بكسر السين وضمها، وهي النفخة الثانية.

[١١١٨] وقرئ «يا ويلتنا». عن ابن مسعود رضي الله عنه «من أهبنا»، من هب من نومه، إذا انتبه، وأهبه غيره. وقرئ «من هبنا» بمعنى أهبنا. وعن بعضهم: أراد هب بنا،

daha sonra harf-i cer atılmış ve fiille bitiştirilmiştir. *Min baʿsinâ* ve *min hebbinâ* şeklinde de okunmuştur. Burada *Min* harf-i cer, sonrasındaki isim ise mastar kabul edilmektedir.

[1119] هٰذَا mübtedâ, مَا وَعَدَ haberi; *mâ* ise ya masdariyye ya da mevsūledir; هٰذَا'nın *merkad*ın sıfatı olması da mümkündür. Bu durumda مَا وَعَدَ ya hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olur ve "Bu Rahman'ın vaadidir." şeklinde bir anlam verilir ya da haberi hazfedilmiş bir mübtedâ olur ve *"Rahman'ın vaad ettiği ve peygamberlerin doğru söylediği şey* gerçekmiş!" anlamı verilir. Mücâhid'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Kâfirlerin, uyku tadını alacakları bir uyuklamaları olacak; kabirdekilere seslenildiğinde de 'Kim kaldırdı bizi [yatağımızdan]!?' diyeceklerdir. 'Bu Rahman'ın vaadidir.' sözüne gelince o, meleklerin sözüdür." İbn Abbas ve Hasan-ı Basrî'den rivayet edildiğine göre ise bu müttakilerin sözüdür. Kâfirlerin sözü olduğuna dair de bir rivayet vardır; peygamberlerden işittikleri şeyleri hatırlayacaklar ve bununla bizzat kendilerine ya da birbirlerine cevap vereceklerdir.

[1120] **Şayet "***Mâ*yı masdariyye yaptığında, 'vaat edilen şey'in vaat, 'hakkında doğru söylenen şey'in de doğruluk diye isimlendirilmesiyle; 'Bu Rahman'ın vaadi ve peygamberlerin doğruluğudur.' şeklinde oluyor. Peki *mâ*yı mevsûle yaptığında وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ ifadesi nasıl açıklanacak?" **dersen şöyle derim:** Bunun takdiri *hâzâ mâ vaʿade*hu*'r-Rahmânu ve'llezî sadekahu'l-murselûne* yani …*ve'llezî sadeka* fî-hi*'l-murselûne* (peygamberlerin hakkında doğru söylediği şey) anlamındadır. Bu, *sadekūhumu'l-hadîse ve'l-kıtâle* (Onlara söz ve savaştaki doğruluklarını gösterdiler) kabilinden olup, *sadekanî sinne bekrihî* (Elindeki yavru devenin yaşı konusunda bana doğru söyledi.) ifadesi de bu kullanımdandır.[1]

[1121] **Şayet "**Kim kaldırdı bizi yatağımızdan!?' ifadesi kaldıranın kim olduğuna dair bir sualdir. Buna rağmen, devamındaki ifade buna cevap olabilmiş?" **dersen şöyle derim**: Mâna; "Sizi, size diriltileceğinizi vaat eden Rahman diriltti ve size bunu peygamberler bildirdi!" şeklindedir. Ne var ki cevap, içlerini karartacak, acıklı durumlarını kendilerine gösterip nankörlük ve yalanlamalarını hatırlatacak şekilde getirilmiş ve uyarıldıkları şeyin gerçekleştiği haber verilerek adeta şöyle buyrulmuştur: Bu, uyuyanın yatağından kalkması anlamına gelen bir kalkış değildir ki sizi, 'kaldıran' ilgilendirsin. Bu, korku ve sıkıntı içeren büyük kalkıştır ki o da, Allah'ın *inzal ettiği* kitaplarında sadık elçilerinin dilleriyle vaat ettiği diriliştir!

1 Yani *el-hadîs* ve *sinn* kelimelerinden evvel *fî* takdir edilecektir. / ed.

فحذف الجار وأوصل الفعل. وقرئ «من بعثِنا»، و«من هبِّنا»، على من الجارة والمصدر.

[١١١٩] و{هٰذَا} مبتدأ، و{مَا وَعَدَ} خبره، وما مصدرية أو موصولة. ويجوز أن يكون {هٰذَا} صفة للمرقد، و{مَا وَعَدَ} خبر مبتدأ محذوف، أي هذا وعد الرحمن. أو مبتدأ محذوف الخبر، أي ما وعد {الرَّحْمٰنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ} حق. وعن مجاهد: للكفار هجعة يجدون فيها طعم النوم، فإذا صيح بأهل القبور قالوا: من بعثنا؟ وأما {هٰذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمٰنُ} فكلام الملائكة. عن ابن عباس وعن الحسن: كلام المتقين. وقيل: كلام الكافرين يتذكرون ما سمعوه من الرسل فيجيبون به أنفسهم، أو بعضهم بعضًا.

[١١٢٠] فإن قلت: إذا جعلت {مَا} مصدرية كان المعنى: هذا وعدُ الرحمن وصِدق المرسلين، على تسمية الموعود والمصدوق فيه بالوعد والصدق، فما وجه قوله {وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ} إذا جعلتها موصولة؟ قلت: تقديره هذا الذي وعده الرحمن والذي صدَقه المرسلون، بمعنى: والذي صدق فيه المرسلون، من قولهم: صدقوهم الحديث في القتال. ومنه صدقني سن بكره.

[١١٢١] فإن قلت {مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا}؟ سؤال عن الباعث، فكيف طابقه ذلك جوابًا؟ قلت: معناه بعثكم الرحمن الذي وعدكم البعث وأنبأكم به الرسل؛ إلا أنه جيء به على طريقة سيئت بها قلوبهم، ونعيت إليهم أحوالهم، وذكروا كفرهم وتكذيبهم، وأخبروا بوقوع ما أنذروا به. وكأنه قيل لهم: ليس بالبعث الذي عرفتموه، وهو بعث النائم من مرقده، حتى يهمكم السؤال عن الباعث، إن هذا هو البعث الأكبر ذو الأهوال والأفزاع، وهو الذي وعده الله في كتبه المنزّلة على ألسنة رسله الصادقين.

53. Sadece, bir tek gümbürtü!.. Bir de bakmışsınız, tamamı derdest edilip huzurumuza getirilmiş!..

54. Bugün hiç kimseye haksızlık edilmez; siz de kendi yaptıklarınızdan başkasıyla cezalandırılmazsınız.

55. Şüphesiz bugün, Cennet sahipleri zevkli bir meşgale içinde eğlenmektedir.

56. (Cennette verilen) eşleri ile birlikte yaslanmışlardır gölgeliklerde koltuklara.

57. Birtakım meyvelerin yanı sıra, istedikleri her şeyi elde etmektedirler orada.

[1122] إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً (Sadece, bir tek gümbürtü!..) ifadesi hem mansûb hem de merfû' (*illâ sayhatün vâhidetün*) okunmuştur.

[1123] "Bugün hiç kimseye haksızlık edilmez" ve "Şüphesiz bugün, Cennet sahipleri zevkli bir meşgale içinde eğlenmektedir." sözleri, o gün söylenecek olanların aktarılmasıdır. Ve bu aktarımla; vaat edilen şey iyice tasvir edilmekte, gönüllere daha fazla yerleştirilmekte, buna ve bunu kazandıracak olan şeylere hırs göstermeye daha fazla teşvik edilmektedir.

[1124] فِي شُغُلٍ ifadesi "nice meşgaleler, tarif edilemez meşguliyetler içinde" demektir. Şaşkınlıktan, sorumluluk meşakkatinden, takva ve haşyetin doğurduğu darlıktan sıyrıldıktan, korkuları, tehlikeleri ve *sırat*ı aştıktan, asilerin karşılaşacağı azabı ayan beyan gördükten sonra müttakilerin yurdu olan cennetle saadete kavuşan, bu gıpta edilecek dereceyi, büyük saltanat ve kalıcı nimetleri elde eden, amellerine bir karşılık olarak Allah'ın, razı olduğu kullarına şeref ve tazimle hazırladığı bu lezzet yurduna varanların *meşgale*leri hakkında zannın ne olabilir ki?!

[1125] İbn Abbas'tan bu meşgalenin "bakire eşlerle cinsel ilişki" olduğuna dair bir nakil bulunmaktadır. Kendisinden nakledilen bir diğer görüş ise telli sazlar çalmak olduğuna dairdir. İbn Keysân'ın [v. 320/932] bunu; "karşılıklı ziyaretler" şeklinde açıkladığı rivayet edilmiştir. Allah'ın misafirliğinde olacaklarına dair bir rivayet de bulunmaktadır. Hasan-ı Basrî'den ise "İçinde bulundukları şeylerle nimetlenmek onları Cehennemliklerin yaşadığı sıkıntılardan meşgul edecektir." yorumu nakledilmiştir. "Onlar cehennemlik olan ailelerinden (uzakta) meşguliyet içerisinde olacaklar; onların durumları kendilerini ilgilendirmeyecek, onları anmayacaklar ki kavuştukları nimetler içerisinde kendilerine sıkıntı gelmesin." şeklinde bir yorum da Kelbî'den [v. 146/763] nakledilmiştir. (فِي شغل ifadesi) iki zammeyle (*şuğulin*), zamme ve sükûnla (*şuğlin*), iki fethayla (*şağalin*) ve fetha ve sükûnla (*şağlin*) okunmuştur.

٥٣-﴿إِنْ كَانَتْ اِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ﴾

٥٤-﴿فَالْيَوْمَ لَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَلَا تُجْزَوْنَ اِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

٥٥-﴿اِنَّ اَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغُلٍ فَاكِهُونَ﴾

٥٦-﴿هُمْ وَاَزْوَاجُهُمْ فِي ظِلَالٍ عَلَى الْاَرَائِكِ مُتَّكِؤُنَ﴾

٥ ٥٧-﴿لَهُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ وَلَهُمْ مَا يَدَّعُونَ﴾

[١١٢٢] «إلا صيحة واحدة» قرئت منصوبة ومرفوعة.

[١١٢٣] { فَالْيَوْمَ لَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا... اِنَّ اَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغُلٍ} حكاية ما يقال لهم في ذلك اليوم. وفي مثل هذه الحكاية زيادة تصوير للموعود، وتمكين له في النفوس، وترغيب في الحرص عليه وعلى ما يثمره.

١٠ [١١٢٤] {فِي شُغُلٍ} في أي شغل وفي شغل لا يوصف؛ وما ظنك بشغل من سُعد بدخول الجنة التي هي دار المتقين، ووصل إلى نيل تلك الغبطة، وذلك الملكِ الكبير والنعيم المقيم، ووقع في تلك الملاذّ التي أعدّها الله للمرتضَيْنَ من عباده، ثوابًا لهم على أعمالهم مع كرامة وتعظيم، وذلك بعد الوله والصبابة، والتفصي من مشاق التكليف ومضايق التقوى والخشية، وتخطي الأهوال، وتجاوز الأخطار وجواز ١٥ الصراط، ومعاينة ما لقى العصاة من العذاب.

[١١٢٥] وعن ابن عباس: في افتضاض الأبكار. وعنه: في ضرب الأوتار. وعن ابن كيسان: في التزاور. وقيل: في ضيافة الله. وعن الحسن: شغلهم عما فيه أهل النار التنعم بما هم فيه. وعن الكلبي: هم في شغل عن أهاليهم من أهل النار، لا يهمهم أمرهم ولا يذكرونهم، لئلا يدخل عليهم تنغيص في نعيمهم. قرئ «في شغل»، ٢٠ بضمتين، وضمة وسكون، وفتحتين، وفتحة وسكون.

[1126] *Fâkih* ve *fekih* kendisiyle nimetlenilen, lezzet alınan? demektir. *Fâkihe* (meyve) de buradan gelir; çünkü lezzet alınan şeylerdendir. Yine, mizah anlamındaki *fükâhe* de bundandır. Kâf'ın kesre ve zammesiyle *fâkihûne*, *fekihûne* ve *fekuhûne* şeklinde okunmuştur. *Raculun hadisün / hadüsün* (konuşkan) *natısün - natusün* (pimpirikli) sözleri gibi. Ayrıca *fâkihîne* ve *fekihîne* şeklinde hâl olarak da okunmuş, zarf ise müstekar kabul edilmiştir.[1] هم'ün mübtedâ olması da, في شغل veya فاكهون kelimelerindeki zamirin tekidi olması da mümkündür. Bu da, mezkûr meşgalede, lezzette ve gölgeler altında koltuklara yaslanmada eşlerinin kendilerine iştirak ettiği düşünüldüğündendir.

[1127] (ظلال) *zulelin* şeklinde de okunmuştur. *Erîke* gelin evindeki yatak veya döşektir. İbn Mesʿûd *mütte*kiîne şeklinde okumuştur. يَدَّعُونَ fiili, *du'â*nın iftiʿâl babı olup, kendileri için istedikleri vardır, anlamındadır. Bu, biri kendisine et kızartıp yağını erittiğinde (iftiʿâlden) *iştevâ ve'ctemele* demen gibidir. Lebîd [v. 41/661] şöyle demiştir:

Ve böylece rüzgârlı gecede kızarttı ve en iyi yerini yedi

[يَدّعون ifadesinin] "Onu birbirlerine attılar." anlamındaki *irtemevhu - terâmevhu* örneğindeki gibi "birbirleri için istedikleri" (*yetedâʿavnehû*) anlamında olması da mümkündür.[2] Ayrıca, "temenni ettikleri" anlamında olduğu da söylenmiştir. Bu, Arapların *iddeʿi ʿaleyye mâ şi'te* (Dile benden ne dilersen!); *fulânun fî hayri me'ddeʿâ* (Falanca temenni ettiği en hayırlı hal içerisindedir) şeklindeki sözlerinden gelir. Zeccac [v. 311/923] dua anlamından geldiğini söylemiş ve "Cennetliklerin temenni ederek istedikleri şeyler kendilerine gelir" demiştir.

58. Merhametli bir Rab tarafından verilen bir hükümle tam bir selâmet içindedirler.

[1128] سَلَامٌ ifadesi ما يدعون (istedikleri her şey)den bedeldir. Adeta, "Merhametli bir rab tarafından söylenmiş bir söz olarak söylenen bir *selâm* vardır kendilerine." denmektedir. Mâna şöyledir: Allah onları melekler vasıtasıyla -veya onları yüceltmek adına doğrudan- *selâm*layacaktır ki arzuladıkları da budur; buna mutlaka kavuşacaklar, bundan mahrum bırakılmayacaklardır. İbn Abbas demiştir ki; "İşte melekler onların yanına, âlemlerin rabbinden bir *selâm* ile geleceklerdir." Yine, ما يدعون'nin mübtedâ, سلام'ın haber olduğu da söylenmiştir ki buna göre anlam

1 *Fâkihîne* ya da *fekihîne* dendiğinde bunların *fî şuğulin* ifadesiyle taalluk ilişkisi gittiğinden, *fî şuğulin* için müteallak takdir etmek gerekmiş ve "zarf-ı müstekar" denmek suretiyle müteallakın genel mânalı fiiller [efʿâl-i ʿâmme] olduğu sezdirilmiştir. / çev.

2 Yani iftiʿâl kalıbı tefâʿul anlamında kullanılmış olabilir. / ed.

[١١٢٦] والفاكه والفكه: المتنعم والمتلذذ، ومنه الفاكهة؛ لأنها مما يتلذذ به. وكذلك الفكاهة، وهي المزاحة. وقرئ {فَاكِهُونَ}، و«فكهون»، بكسر الكاف وضمها، كقولهم: رجل حدِث وحدُث، ونطس ونطس. وقرئ «فاكهين» و«فكهين»، على أنه حال والظرف مستقر. {هُمْ} يحتمل أن يكون مبتدأ وأن يكون تأكيدًا للضمير في {فِي
٥ شُغُلٍ} وفي {فَاكِهُونَ}؛ على أنّ أزواجهم يشاركنهم في ذلك الشغل والتفكه والاتكاء على الأرائك تحت الظلال.

[١١٢٧] وقرئ «في ظلل». والأريكة: السرير في الحجلة. وقيل: الفراش فيها. وقرأ ابن مسعود «متكئين». {يَدَّعُونَ} يفتعلون من الدعاء، أي يدعون به لأنفسهم، كقولك: اشتوى واجتمل، إذا شوى وجمل لنفسه. قال لبيد:

١٠ فَاشْتَوَى لَيْلَةَ رِيحٍ وَاجْتَمَلْ ۞

ويجوز أن يكون بمعنى يتداعونه، كقولك: ارتموه، وتراموه. وقيل: يتمنون، من قولهم: ادّع عليّ ما شئت، بمعنى تمنه عليّ، وفلان في خير ما ادّعى، أي في خير ما تمنّى. قال الزجاج: وهو من الدعاء، أي ما يدعو به أهل الجنة يأتيهم.

٥٨-﴿سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبٍّ رَحِيمٍ﴾

١٥ [١١٢٨] و{سَلَامٌ} بدل مـ{مَا يَدَّعُونَ}، كأنه قال لهم: سلام يقال لهم {قَوْلًا مِنْ} جهة {رَبٍّ رَحِيمٍ}. والمعنى: أنّ الله يسلم عليهم بواسطة الملائكة، أو بغير واسطة، مبالغة في تعظيمهم، وذلك متمناهم، ولهم ذلك لا يمنعونه. قال ابن عباس: فالملائكة يدخلون عليهم بالتحية من رب العالمين. وقيل: {مَا يَدَّعُونَ}، مبتدأ وخبره {سَلَامٌ}، بمعنى:

"İstedikleri her şey, halistir, katışıksızdır, tamamen kendilerinindir." şeklinde olur ve قَوْلًا kelimesi, "merhametli bir rabbın vaadi olarak" anlamında وَلَهُمْ مَا يَدَّعُونَ سَلَامٌ (İstedikleri her şey, halistir...) ifadesini pekiştiren bir masdar olur. (*Kavlen* kelimesinin iʿrâbı ile ilgili) en uygun görüş, ihtisas üzere naspedilmesi olup, bu da onun mecazî bir kullanımıdır.[1] (سلام) *silmun* şeklinde de okunmuştur ki, *selâm*ın iki anlamını da ihtiva eder. İbn Mesʿûd'un hâl olarak *selâmen* şeklinde mansūb okuduğu da rivayet edilmiştir; "Onların muratları *halisane* gerçekleşecektir." anlamındadır.

59. Bu arada (mücrimlere şöyle denmiştir:) Ayrılın bugün, ey mücrimler!

[1129] "Ayrılın" ifadesi, müminlerden ayrılın ve tek bir grup olun, anlamındadır. Bu, müminlerin haşredilip âlâ-yı vâla ile cennete buyur edildikleri vakittir. Bunun benzeri "(Kıyamet) saat(i) gelip çattığı gün, işte o gün birbirlerinden ayrışırlar. İman edip salih amel işleyenler, mutena bir bahçede nimetlere boğulup sevindirilirler. Nankörce inkâr edip...[2]" [Rûm 14-16] âyetleridir. *Mâzehû fe'nmâze ve'mtâze* (onu ayırdı; o da ayrıldı, ayrıştı) denilir. Katâde'nin [v. 117/735] "Her türlü hayırdan uzaklaşın!" şeklinde yorumladığı nakledilmiştir. Dahhâk'e [v. 105/723] göre ise her kâfirin, içinde olacağı ateşten bir ev bulunur; ne dışarıyı görür ne de dışarıdan görülür. İşte onların birbirinden ayrılması budur!

60. Ey Adem'in oğulları! Ben size and vermemiş miydim; şeytana tapmayın; şüphesiz o sizin apaçık düşmanınızdır, diye;

61. Bana kulluk edin; bu dosdoğru bir yoldur, diye...

62. Gerçek şu ki; o, içinizden birçok nesilleri saptırdı. Akletmiyor muydunuz hiç?!

63. İşte, size vaat edilen Cehennem!

64. (Dün; dünyada iken) inkâr edip durduğunuz için girin bugün buraya!..

[1130] *ʿAhd* vasiyettir; biri diğerine vasiyet ettiğinde *ʿahide ileyhi* denilir. Allah'ın onlara ahdi ise içlerine yerleştirdiği akıl delilleri ile onlara indirdiği *semʿî* (vahye dayalı) delillerdir. Şeytana tapmaları ise onlara vesvese verdiği ve cazip gösterdiği konularda ona itaat etmeleridir.

---

1 Yani gizli bir fiilin amel ettiği bir masdar olmaktan ziyade, "Âlemlerin rabbı tarafından verilmiş / söylenmiş bir hüküm olarak" cümlenin diğer unsurlarından bağımsızca ifade edilmiş olması. / ed.

2 "... âyetlerimizi ve Âhiretle karşı karşıya geleceklerini yalanlayanlar ise daimi azaptadırlar." / ed.

ولهم ما يدعون سالم خالص لا شوب فيه؛ و{قَوْلًا} مصدر مؤكد لقوله تعالى {وَلَهُمْ مَا يَدَّعُونَ سَلَامٌ}، أي عدة من رب رحيم. والأوجه: أن ينتصب على الاختصاص، وهو من مجازه. وقرئ «سلم»، وهو بمعنى السلام في المعنيين. وعن ابن مسعود «سلامًا»، نصب على الحال، أي لهم مرادهم خالصًا.

٥٩-﴿وَامْتَازُوا الْيَوْمَ اَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ﴾

[١١٢٩] {وَامْتَازُوا} وانفردوا عن المؤمنين، وكونوا على حدة. وذلك حين يحشر المؤمنون ويسار بهم إلى الجنة. ونحوه قوله تعالى {وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يَوْمَئِذٍ يَتَفَرَّقُونَ فَاَمَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ وَاَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا} الآية [الروم: ١٤-١٦]. يقال: مازه فانماز وامتاز. وعن قتادة: اعتزلوا عن كل خير. وعن الضحاك: لكل كافر بيت من النار يكون فيه، لا يرى ولا يرى. ومعناه: أنّ بعضهم يمتاز من بعض.

٦٠-﴿اَلَمْ اَعْهَدْ اِلَيْكُمْ يَا بَنِي اٰدَمَ اَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾

٦١-﴿وَاَنِ اعْبُدُونِي هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ﴾

٦٢-﴿وَلَقَدْ اَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًّا كَثِيرًا اَفَلَمْ تَكُونُوا تَعْقِلُونَ﴾

٦٣-﴿هٰذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ﴾

٦٤-﴿اِصْلَوْهَا الْيَوْمَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ﴾

[١١٣٠] العهد: الوصية، وعهد إليه، إذا وصاه. وعهد الله إليهم: ما ركز فيهم من أدلة العقل وأنزل عليهم من دلائل السمع. وعبادة الشيطان: طاعته فيما يوسوس به إليهم ويزينه لهم.

[1131] (أعهد kelimesi) Hemze'nin kesresiyle *iʿhed* şeklinde de okunmuştur. *Faʿile* babında gelen tüm fiillerin Yâ dışındaki muzāraʿat harflerinde kesre caizdir. He kesrelenerek *aʿhid* şeklinde de okunmuştur. Zeccac [v. 311/923] bu fiilin *naʿime yenʿimu* ve *darabe yadribu* bablarından (yani altıncı ve ikinci babdan) kullanımını caiz görmüştür. Hâ ile اَحْهَدْ ve أَحَّدْ şeklinde de okunmuştur ki Temîm lehçesidir; دَحَّا مَحَّا sözleri de bu kabildendir.[1]

[1132] هٰذَا (bu), şeytana isyan ve Rahmân'a itaate dair onlara vasiyetlere işarettir; çünkü bundan daha doğru yol yoktur. Buradaki nekreliğin benzeri Küseyyir'in [v. 105/723] şu sözünde de bulunmaktadır:

> Şayet (hatunun) dişlerinin serinliği benden daha fakir birine veriliyorsa ben de çok fakirim yani!

"Ben fakirliği ileri düzeyde olan biriyim ve fakirliğin şartları bende tamamıyla bulunduğu için bu sıfatla nitelenmeye lâyığım!" demek istiyor. Yoksa beytin mânası düzgün olmazdı. هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ (bu *dos*doğru bir yoldur) ifadesi de böyledir; yani kendi babında dosdoğru, son derece istikametli, taşıması gereken tüm şartları hâiz bir yoldur. Ayrıca, insanların kendilerini dalâlete ve tehlikeye götüren eğri yoldan kaçınması gibi bu [dosdoğru] yoldan dönmelerini, oraya girmekten kaçınmalarını kınamak için "Bu dosdoğru yollardan biridir." demiş olması da caizdir. Adeta, "En doğru yolun asgarî şartı, o yolda, *girenin sapmayacağı yolda inanıldığı gibi* inanılmasıdır." denmektedir. Tıpkı birinin; çocuğuna son derece etkili bir nasihatte bulunduktan sonra, nasihatlerinden yüz çevirmesini kınamak için; "Zannımca bu faydalı, zararsız bir sözdür!" demesi gibi.

[1133] (جبلّا kelimesi) iki zammeyle *cübülen* şeklinde, zamme ve sükûnla (*cüblen*), şeddeyle birlikte iki zammeyle (*cübüllen*), iki kesreyle (*cibilen*), kesre ve sükûnla (*ciblen*), şeddeyle birlikte iki kesreyle (*cibillen*) şeklinde okunmuştur. Bu okuyuşlar halk anlamındadır. *Fıtar* ve *hılak* kelimelerinde olduğu gibi *cibletün* kelimesinin çoğulu olarak *cibelen* şeklinde de okunmuştur. Hazret-i Ali'nin kıraatinde *ecyâl*in tekili olarak *cîlen* (nice nesiller) şeklindedir.

65. O gün, ağızlarını mühürleriz; Bizimle elleri konuşur ve işlemiş oldukları şeylere ayakları şahitlik eder.

---

1 Aslı دَعْهَا مَعَهَا (Onu ona bırak) şeklindedir. / ed.

[١١٣١] وقرئ «إعهد»، بكسر الهمزة. وباب "فعل" كله يجوز في حروف مضارعته الكسر، إلا في الياء. و«أعهِد»، بكسر الهاء. وقد جوز الزجاج أن يكون من باب نعِم ينعِم وضرب يضرب. و«أحهد»، بالحاء، و«أحّد»، وهي لغة تميم. ومنه قولهم: دحّا محّا.

٥ [١١٣٢] {هٰذَا} إشارة إلى ما عهد إليهم من معصية الشيطان وطاعة الرحمن، إذ لا صراط أقوم منه. ونحو التنكير فيه ما في قول كثيّر:

لَئِنْ كَانَ يُهْدَى بَرْدُ أَنْيَابِهَا الْعُلى ❁ لأَفْقَرَ مِنّي إِنَّنِي لَفَقِيرُ

أراد: إنني لفقير بليغ الفقر، حقيق بأن أوصف به لكمال شرائطه فيّ؛ وإلا لم يستقم معنى البيت. وكذلك قوله {هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ} يريد: صراط بليغ في بابه، بليغ في ١٠ استقامته، جامع لكل شرط يجب أن يكون عليه. ويجوز أن يراد: هذا بعض الصرط المستقيمة، توبيخًا لهم على العدول عنه، والتفادي عن سلوكه، كما يتفادى الناس عن الطريق المعوج الذي يؤدي إلى الضلالة والتهلكة، كأنه قيل: أقل أحوال الطريق الذي هو أقوم الطرق: أن يعتقد فيه كما يعتقد في الطريق الذي لا يضل السالك، كما يقول الرجل لولده وقد نصحه النصح البالغ الذي ليس بعده: هذا فيما أظنّ قول نافع غير ١٥ ضار، توبيخًا له عن الإعراض عن نصائحه.

[١١٣٣] قرئ «جبلا»، بضمتين، وضمة وسكون، وضمتين وتشديدة، وكسرتين، وكسرة وسكون، وكسرتين وتشديدة. وهذه اللغات في معنى الخلق. وقرئ «جبلا» جمع جبلة، كفطر وخلق، وفي قراءة علي رضي الله عنه: واحد الأجيال «جيلا».

٦٥-﴿اَلْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلٰى اَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا اَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ اَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا ٢٠ يَكْسِبُونَ﴾

[1134] Rivayet edilmiştir ki; inkâr ve münakaşa edecekler, bunun üzerine komşuları, aileleri ve aşiretleri onlar aleyhine şahitlik yapacak, onlar da müşrik olmadıklarına dair yemin edecekler; fakat o anda ağızlarına mühür vurulup elleri ve ayakları konuşacaktır. Hadiste şöyle geçmektedir: "Kıyamet günü kul; 'Ben, kendimden başkasının bana şahitlik etmesine onay vermiyorum!' der. Bunun üzerine ağzına mühür vurulur ve azalarına 'Konuş!' denilir. Onlar da, yapmış olduğu amelleri anlatırlar. Sonra, o kişinin konuşmasına izin verilir; o da 'Lânet olsun size! Yok olasınız! Sizin için mücadele ediyordum ben!..' der." [Müslim, "Zühd", 17]

[1135] (نُخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ ifadesi) *yuhtemu ʿalâ efvâhihim ve tetekellemu eydîhim* (ağızları mühürlenir ve elleri konuşur) şeklinde de okunmuştur. Yine *li-tükellimenâ eydîhim ve teşhede* (Bizimle elleri konuşsun [ve ayakları] şahitlik etsin diye) şeklinde *Key* Lâm'ı ile ve mansūb olarak da okunmuştur ki, "Ağızlarına işbu sebeple mühür vuruyoruz." anlamındadır. Allah'ın organlarına konuşma ve şahitlik yapma emri vermesi anlamında emir Lâm'ıyla ve meczûm olarak *ve'ltükellimnâ eydîhim ve'lteşhed* ([mühürleriz ki] bizimle elleri konuşsun [ve ayakları] şahitlik etsin) şeklinde de okunmuştur.

66. Dileseydik, gözlerini tamamen kör ederdik; o yola yarışırlardı, ama nasıl görsünler!

67. Dileseydik, onların şeklini oldukları yerde değiştirirdik; ne ileri gidebilirlerdi ne de geri dönebilirlerdi!

[1136] اَلطَّمْسُ gözün çukurunu adeta silinmişçesine kapatmaktır. فَاسْتَبَقُوا الصِّرَاطَ ifadesi aslında *fe'stebekū ile's-sırât* (o yola yarışırlardı) olup, ya cer edatı hazfedilerek fiilin anlamı doğrudan mefʿûle ulaştırılmış, ya fiile [İlâ olmasızın kullanılan] *ibtederû* (ânında [yola] koştular) fiilinin anlamı yüklenmiş, ya yol 'kendisine yarışılan' değil de 'yarışılıp geçilen' anlamında kabul edilmiştir; ya da zarf olarak mansūbtur (yol*da* yarışmak). Mâna şöyledir: Dileseydi, onların gözlerini silerdi de, aşina oldukları maksatlara ve meskenlerine ulaşmak için sürekli gidip geldikleri -yani dünya işlerinde, çeşitli tasarruflarında yarıştıkları, giriverdikleri- o işlek yola girmek isteseler buna bile giremezlerdi; başka yolları bırakın, bu malum yola bile girecek yönü göremez, bilemezlerdi. Mâna şöyle de olabilir: Dileseydi, onları kör ederdi de, -sürekli yaptıkları gibi- yarışarak o bildikleri yola girmek isteselerdi bunu bile yapamazlardı. Ya da dileseydi onları kör ederdi de, üzerinde yürümeye alıştıkları yolu geride bırakmak isteseler, bundan âciz kalırlardı;

[١١٣٤] يروى أنهم يجحدون ويخاصمون؛ فتشهد عليهم جيرانهم وأهاليهم وعشائرهم، فيحلفون ما كانوا مشركين، فحينئذ يختم على أفواههم وتكلم أيديهم وأرجلهم. وفي الحديث: يقول العبد يوم القيامة: إني لا أجيز عليّ شاهدًا إلا من نفسي، فيختم على فيه، ويقال لأركانه: انطقي فتنطق بأعماله، ثم يخلى بينه وبين ٥ الكلام فيقول: بعدًا لكُنّ وسحقًا! فعنكن كنت أناضل!

[١١٣٥] وقرئ «يختم على أفواههم وتتكلم أيديهم». وقرئ «ولتكلمَنا أيديهم وتشهدَ»، بلام كي والنصب، على معنى: ولذلك نختم على أفواههم. وقرئ «ولتكلمْنا أيديهم ولتشهدْ» بلام الأمر والجزم، على أنّ الله يأمر الأعضاء بالكلام والشهادة.

٦٦-﴿وَلَوْ نَشَآءُ لَطَمَسْنَا عَلَىٰٓ أَعْيُنِهِمْ فَاسْتَبَقُوا الصِّرَاطَ فَأَنَّىٰ يُبْصِرُونَ﴾

١٠ ٦٧-﴿وَلَوْ نَشَآءُ لَمَسَخْنَاهُمْ عَلَىٰ مَكَانَتِهِمْ فَمَا اسْتَطَاعُوا مُضِيًّا وَلَا يَرْجِعُونَ﴾

[١١٣٦] الطمس: تعفية شق العين حتى تعود ممسوحة. {فَاسْتَبَقُوا الصِّرَاطَ} لا يخلو من أن يكون على حذف الجار وإيصال الفعل؛ والأصل: فاستبقوا إلى الصراط، أو يضمن معنى ابتدروا، أو يجعل الصراط مسبوقًا لا مسبوقًا إليه، أو ينتصب على الظرف. والمعنى أنه لو شاء لمسح أعينهم، فلو راموا أن ١٥ يستبقوا إلى الطريق المَهْيَع الذي اعتادوا سلوكه إلى مساكنهم وإلى مقاصدهم المألوفة التي تردّدوا إليها كثيرًا - كما كانوا يستبقون إليه ساعين في متصرفاتهم موضعين في أمور دنياهم - لم يقدروا، وتعايى عليهم أن يبصروا ويعلموا جهة السلوك، فضلًا عن غيره. أو لو شاء لأعماهم، فلو أرادوا أن يمشوا مستبقين في الطريق المألوف - كما كان ذلك هجِّيرَاهم - لم يستطيعوا. أو لو ٢٠ شاء لأعماهم، فلو طلبوا أن يخلِّفوا الصراط الذي اعتادوا المشي فيه لعجزوا

herhangi bir yol bulamazlardı. Yani nasıl, kör bir kimseyi başka yolda değil de ihtiyaçlarını gidermek için alıştığı, aşina olduğu yolda giderken görürsün, işte bunlar da başka yollara değil ancak aşina oldukları yola girebilirler!..

[1137] (عَلَى مَكَانَتِهِمْ [oldukları yerde] ifadesi) *ʿalâ mekânâtihim* [oldukları yerlerde] şeklinde de okunmuştur. *Mekân* ve *mekâne* aynıdır; *makām* ve *makāme* gibi. Mâna şöyledir: Dileseydik onları, oldukları mekânda donduran; ne ileri ne geri ne öne ne de arkaya hareket etmeye güç yetiremeyecekleri bir değiştirmeyle değiştirirdik! "Şekil değiştirmenin" ne idüğü konusunda ihtilâf edilmiştir. İbn Abbastan "Onları maymuna ve domuza çevirirdik!" anlamı rivayet edilmiştir. "Taşa dönüştürürdük" de denilmiştir. Katâde'den [v. 117/735] ise "Ayakları üzerine onları oturttururduk ve onları kötürüm yapardık!" mânası nakledilmiştir.

[1138] مضيًا kelimesi üç hareke ile de okunmuştur; *mudıyy* ve *midıyy* okuyuşları *ʿutiyy* ve *ʿıtiyy* gibi; *madıyy* ise *sabiyy* gibidir.

68. Biz kime uzun ömür veriyorsak, onun yaratılışını tersine çeviriyoruz. Hâlâ akletmeyecekler mi?

[1139] *Nenküshu*…[1] yani yaratılış bakımından onu çevirir; önceden yarattığımızın aksi bir şekle sokarız. Ki bu da şöyle olur: Onu akıl ve ilimden yoksun zayıf bir bedende yarattık; sonra halden hale sokarak olgunluk çağına ulaşıncaya, kuvvetini tamamlayıncaya, lehinde ve aleyhinde olanları akl edip bilinceye kadar derece derece yükselen bir şekilde artırdık. Bu tamamlanınca, onun yaratılışını, tıpkı "İçinizden kimi de ömrünün en rezil çağına kadar götürülüyor ve böylece, bir zamanlar bilirken hiçbir şey bilmez hâle geliyor." [Hac 22/5], "Sonra onu tekrar aşağıların aşağısına indirdik!" [Tîn 95/5] âyetlerindeki gibi, tersine çevirdik; okun tersyüz edilip üstünün altına getirilmesi gibi, beden zayıflığı, akıl azlığı ve ilimden yoksunluk bakımından çocukluk haline benzer bir hale geri dönünceye kadar eksilen bir kıvama getirdik. İşte bu; kendilerini -bunun aksi ve ters bir yöne naklettikten sonra- gençlikten düşkünlüğe, kuvvetten zaafa, aklın seçiciliğinden aklın bozulup temyiz kabiliyetinin azalmasına, bilgiden cehalete çeviren Zat'ın, onların göz [yer]lerini silmeye, onların şeklini oldukları yerde değiştirmeye ve onlara dilediği, arzu ettiği her şeyi yapmaya kadir olduğuna delâlet etmektedir.

---

1 Müfessirin, نُنَكِّسْهُ kıraatini esas almadığı anlaşılmaktadır. / ed.

ولم يعرفوا طريقًا. يعني أنهم لا يقدرون إلا على سلوك الطريق المعتاد دون ما وراءه من سائر الطرق والمسالك، كما ترى العميان يهتدون فيما ألفوا وضروا به من المقاصد دون غيرها.

[١١٣٧] {عَلَى مَكَانَتِهِمْ} وقرئ «على مكاناتهم». والمكانة والمكان واحد، كالمقامة والمقام؛ أي لمسخناهم مسخًا يجمدهم مكانهم لا يقدرون أن يبرحوه بإقبال ولا إدبار ولا مضيّ ولا رجوع. واختلف في المسخ، فعن ابن عباس: لمسخناهم قردة وخنازير. وقيل: حجارة. عن قتادة: لأقعدناهم على أرجلهم وأزمناهم.

[١١٣٨] وقرئ {مُضِيًّا} بالحركات الثلاث، فالمُضيّ والمِضي كالعتيّ والعتي، والمَضيّ كالصبيّ.

٦٨-﴿وَمَنْ نُعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ اَفَلَا يَعْقِلُونَ﴾

[١١٣٩] {نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ} نقلبه فيه فنخلقه على عكس ما خلقناه من قبل. وذلك أنا خلقناه على ضعف في جسده، وخلو من عقل وعلم، ثم جعلناه يتزايد وينتقل من حال إلى حال ويرتقي من درجة إلى درجة، إلى أن يبلغ أشده ويستكمل قوته، ويعقل ويعلم ما له وما عليه، فإذا انتهى نكّسناه في الخلق فجعلناه يتناقص، حتى يرجع في حال شبيهة بحال الصبيّ في ضعف جسده وقلة عقله وخلّوه من العلم، كما ينكس السهم فيجعل أعلاه أسفله. قال عزّ وجلّ {وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ اِلَى اَرْذَلِ الْعُمُرِ لِكَيْ لَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا} [الحج: ٥]، {ثُمَّ رَدَدْنَاهُ اَسْفَلَ سَافِلِينَ} [التين: ٥]. وهذه دلالة على أنّ من ينقلهم من الشباب إلى الهرم، ومن القوّة إلى الضعف، ومن رجاحة العقل إلى الخرف وقلة التمييز، ومن العلم إلى الجهل -بعد ما نقلهم خلاف هذا النقل وعكسه- قادر على أن يطمس على أعينهم ويمسخهم على مكانتهم ويفعل بهم ما شاء وأراد.

[1140] İfade; Kâf'ın kesresiyle tef'îl ve if'âl baplarından *nünekkishu* ve *nünkishu* şeklinde de okunmuştur.

[1141] أَفَلَا يَعْقِلُونَ ifadesi Tâ ile de, Yâ ile de okunmuştur.[1]

69. Biz ona şiir öğretmedik... Zaten bu, onun durumuna uymamaktadır; çünkü o sadece bir öğüttür; apaçık bir Kur'ân'dır.

70. Ta ki, (manen) diri olanları uyarsın ve böylece inkârcı nankörler hakkında o (azap) söz(ü) kesinleşmiş olsun... (Kimsenin Allah'a karşı bir mazereti kalmasın.)

[1142] Müşrikler Peygamber (s.a.)'e şair diyorlardı; bunu söyleyenin 'Ukbe b. Ebu Mu'ayt olduğu rivayet edilmiştir; bunun üzerine "Biz Kur'an'ı ona öğretmekle şiir öğretmiş olmadık." buyrulmuştur. Yani Kur'an şiir de değildir, şiirle alâkası da yoktur, O neredê, şiir nerede?! Şiir bir anlama delâlet eden vezinli, kafiyeli sözdür. Kur'anî anlamlar nerede [şiirdeki] vezin nerede, kafiye nerede, şairlerin uydurduğu mânalar nerede?! Kur'an nazmı ve üslûpları nerede, bunların sözündeki nazım nerede?! O halde, iyice tahkik edecek olursan, Kur'ân lafzının da, şiir lâfzının da Arapça olmasından başka bununla onun arasında hiçbir münasebet bulamazsın.

[1143] وَمَا يَنْبَغِي لَهُ yani, bu Muhammed için doğru olamaz; yapmayı denese de yapamazdı zaten. Yani biz onu, hüccetimiz daha sağlam ve şüpheleri daha zayıf olsun diye 'çizgi dahi çekmemiş bir ümmi' kıldığımız gibi, aynı şekilde onu şiir üretmek istese dahi yapamayacak ve kendisi için bu işin kolay olmayacağı bir yaratılışta kıldık. Halil b. Ahmed'in [v. 175/791] "Şiir Peygamber (s.a.)'e birçok sözden daha sevimli geliyordu[2]; ancak o bunu yapamıyordu." dediği nakledilmiştir.

[1144] **Şayet** "Peygamber (s.a.)'in;

> Yalan yok, ben nebîyim. Abdülmuttalib'in oğluyum ben!

ve

> Sen sadece kanayan bir parmaksın,
> karşılaştığın şey tamamen Allah uğrunda?!

sözlerine ne diyeceksin?" **dersen şöyle derim**: Bunlar onun, zorlama ve yapmacıklık olmaksızın doğal selikasıyla söylediği sözleri cinsindendir

1 "Hâlâ akletmeyecek misiniz?" - "Hâlâ akletmeyecekler mi?" / ed.

2 Nitekim "Şiirde gerçekten *hikmet* var; açık seçik ifade etmekte de büyüleyicilik!" buyurmuştu. / ed.

[١١٤٠] وقرئ بكسر الكاف «وننكِّسه» و«ننْكِسه» من التنكيس والإنكاس.

[١١٤١] {اَفَلَا يَعْقِلُونَ} بالياء والتاء.

٦٩-﴿وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْاٰنٌ مُبِينٌ﴾

٧٠-﴿لِيُنْذِرَ مَنْ كَانَ حَيًّا وَيَحِقَّ الْقَوْلُ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾

[١١٤٢] كانوا يقولون لرسول الله ﷺ: شاعر، وروى أنّ القائل: عقبة بن أبي معيط، فقيل {وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ}، أي وما علمناه بتعليم القرآن الشعرَ، على معنى: أنّ القرآن ليس بشعر، وما هو من الشعر في شيء. وأين هو عن الشعر، والشعر إنما هو كلام موزون مقفى، يدل على معنى. فأين الوزن، وأين التقفية وأين المعاني التي ينتحيها الشعراء عن معانيه؛ وأين نظم كلامهم من نظمه وأساليبه؟ فإذاً لا مناسبة بينه وبين الشعر إذا حققت، اللهمّ إلا أنّ هذا لفظه عربي، كما أنّ ذاك كذلك.

[١١٤٣] {وَمَا يَنْبَغِي لَهُ} وما يصح له ولا يتطلب لو طلبه، أي جعلناه بحيث لو أراد قرض الشعر لم يتأت له ولم يتسهل، كما جعلناه أمّيًا لا يتهدّى للخط ولا يحسنه، لتكون الحجة أثبت والشبهة أدحض. وعن الخليل: كان الشعر أحب إلى رسول الله ﷺ من كثير من الكلام، ولكن كان لا يتأتى له.

[١١٤٤] فإن قلت: فقوله:

أَنَا النَّبِيُّ لَا كَذِبْ أَنَا ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبْ

وقوله:

هَلْ أَنْتَ إِلَّا أُصْبُعٌ دُمِيتِ وَفِي سَبِيلِ اللهِ مَا لَقِيتِ

قلت: ما هو إلا كلام من جنس كلامه الذي كان يرمي به على السليقة، من غير صنعة ولا تكلف،

ve kasıtlı olmaksızın bu şekilde vezinli gelmiştir. Nitekim insanların hutbelerinde, risalelerinde ve diyaloglarında inşa ettikleri cümlelerin birçoğunda kendiliğinden vezinli, hiç kimsenin şiir diye isimlendirmediği ve ne konuşanın ne de işitenin aklına onun şiir olduğuna dair bir düşüncenin gelmediği birçok vezinli şeyler olmaktadır. Bu gibi sözlerin tamamını incelediğinde, aruz bahirleri üzere gelenlerin kıymetli olmadığını göreceksin. Kaldı ki, Halil [v. 175/791] *recez*in şatırlı olanını[1] şiir saymamaktadır.

[1145] Allah Teâlâ Kur'an'ın şiir cinsinden olmadığını belirttikten sonra, إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ yani "o ancak insanlara ve cinlere Allah tarafından verilmiş bir öğüttür!" buyurmuştur. Nitekim "O, âlemler için bir öğütten başka bir şey değildir!" [Tekvîr 81/27] de buyurmuştur. O; mihraplarda okunan, ibadetlerde tilâvet edilen öyle bir semavi kitap ve Kur'ân'dır ki iki cihan kurtuluşu onun tilâvet edilip hayata tatbik edilmesiyle elde edilir. Şeytanın dürtülerinden olan şiirle Kur'ân arasındaki mesafe ne kadar uzaktır!

[1146] "Ta ki diri olanları" yani derin derin düşünen akıllıları -çünkü gafiller ölü gibidir- ya da iman edip bu imanla hayat bulacağı Allah tarafından bilinen kişileri, Kur'an veya elçi "uyarsın. Ve böylece," derin düşünmeyen, iman etmeleri de beklenmeyen "inkârcı nankörler" hakkında azap "söz"ü "kesinleşmiş olsun." (لينذر fiili) Tâ ile *li-tünzira* (Ta ki uyar**a**sın) şeklinde ve biri bir şeyi öğrendiğinde kullanılan *nezira bi-hî* fiilinden *li-yenzera* (ta ki öğrensin) şeklinde de okunmuştur.

71. Görmediler mi ki; Biz kendi 'el'lerimizin ürünü olarak kendileri için ehlî birtakım hayvanlar yaratmışız da onları kolayca zapt edebiliyorlar?

72. Ayrıca, onları kendilerine râm eylemişiz; bir kısmını binek olarak kullanmakta, bir kısmını da yemekteler.

73. Onlarda kendileri için daha nice faydalar; özellikle, içecekler var. Hâlâ şükretmeyecekler mi?

[1147] "*El*lerimizin ürünü" yani ihdâsını bizzat üstlendiğimiz; bizden başkasının üstlenemeyeceği şeylerden "olarak." Bunu, hayvanlarda ancak kendisinin gücünün yetmesinin sahih olacağı eşsiz yaratılış güzelliklerinden ve hikmetlerden dolayı söylemiştir. "*El*lerin ürünü" ifadesi

1 Yani mısraı olmayan tek satırlı doğaçlama söylenen vezinli sözleri. / çev.

إلا أنه اتفق ذلك من غير قصد إلى ذلك ولا التفات منه إليه إن جاء موزونًا، كما يتفق في كثير من إنشاآت الناس في خطبهم ورسائلهم ومحاوراتهم أشياء موزونة لا يسميها أحد شعرًا ولا يخطر ببال المتكلم ولا السامع أنها شعر. وإذا فتشت في كل كلام عن نحو ذلك وجدت الواقع في أوزان البحور غير عزيز، على أن الخليل ما كان يعدّ المشطور من الرجز شعرًا. ٥

[١١٤٥] ولما نفى أن يكون القرآن من جنس الشعر قال: {اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْاٰنٌ مُبِينٌ}، يعني ما هو إلا ذكر من الله تعالى يوعظ به الإنس والجنّ، كما قال: {إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ} [التكوير: ٢٧] وما هو إلا قرآن كتاب سماوي، يقرأ في المحاريب، ويتلى في المتعبدات، وينال بتلاوته والعمل بما فيه فوز الدارين. فكم بينه وبين الشعر الذي هو من همزات الشياطين! ١٠

[١١٤٦] {لِيُنْذِرَ} القرآن أو الرسول؛ وقرئ «لتنذر»، بالتاء، و«لِيَنذَر»، من نذر به، إذا علمه.

[١١٤٧] {مَنْ كَانَ حَيًّا}، أي عاقلًا متأملًا -لأن الغافل كالميت- أو معلومًا منه أنه يؤمن فيحيا بالإيمان؛ {وَيَحِقَّ الْقَوْلُ} وتجب كلمة العذاب {عَلَى الْكَافِرِينَ} الذين لا يتأملون ولا يتوقع منهم الإيمان. ١٥

٧١-﴿اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمِلَتْ اَيْدِينَٓا اَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ﴾

٧٢-﴿وَذَلَّلْنَاهَا لَهُمْ فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ وَمِنْهَا يَأْكُلُونَ﴾

٧٣-﴿وَلَهُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَمَشَارِبُ اَفَلَا يَشْكُرُونَ﴾

[١١٤٨] {مِمَّا عَمِلَتْ اَيْدِينَٓا} مما تولينا نحن إحداثه ولم يقدر على توليه غيرنا. وإنما قال ذلك لبدائع الفطرة والحكمة فيها، التي لا يصحّ أن يقدر عليها إلا هو. وعمل الأيدي ٢٠

elle üretenlerin ürettiklerinden isti'âredir. فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ ifadesi; bunları onlar için yarattık ve onlara mülk olarak verdik; onlar da bu hayvanlar üzerinde maliklerin tasarrufu gibi tasarrufta bulunmaktadırlar ve onlardan faydalanma hususunda hak sahibidirler; bu noktada sıkıntıya uğratılmazlar, demektir. Ya da onlar o hayvanları zaptedip yönetebilmektedirler, anlamındadır. Bu anlam şairin şu sözünden gelmektedir:

> Artık silah taşıyamaz -ve serkeşlik yaptığında- deveyi zaptedemez oldum.

Bu şiirde de zapt edemez oldum, anlamında kullanılmıştır. Bu Allah'ın zahirî nimetleri cümlesindendir. Allah'ın o hayvanları elverişli ve insanın emrine amade kılması olmasaydı kim onları zaptedip yönetebilirdi?! Nitekim şair şöyle demiştir:

> Bir çocuk onu[1] her yöne çeviriyor ve bir yular onu yere mıhlıyor,
> Bir kız çocuğu ona değnekle vuruyor ama onda ne bir değişim ne de yadırgama oluyor.

[1148] İşbu sebeple, Allah Teâlâ hayvanlara binenlere bu nimete şükretmelerini ve "Her tür eksik ve kusurdan münezzehtir şunu emrimize amade kılan!.. Yoksa, bizim buna gücümüz yetmezdi." [Zuhruf 43/13] diyerek tespihte bulunmalarını gerekli kılmıştır.

[1149] رَكُوبُهُمْ şeklinde okunduğu gibi *rakûbetuhum* şeklinde de okunmuştur; ikisi de binilen şey demektir. Tıpkı *halûb - halûbe* gibi. -*Rakûbe*-nin çoğul olduğu da söylenmiştir.- *Rukûbuhum* şeklinde de okunmuştur ki; *zû-rukûbihim* (binebiliyor olmaları) veya *min menâfi'ihâ rukûbuhum* (onun faydalarından biri de ona binmeleridir) anlamındadır.

[1150] مَنَافِعُ sözüyle derileri, kılları, yünleri ve diğer faydaları, مَشَارِبُ sözüyle ise sütleri kastedilmiştir. Bunları mücmel olarak zikretmiş; "Ve sizin için hayvanların derilerinden evler…" [Nahl 16/80] âyetiyle de tafsilatlandırmıştır. *Meşârib* ifadesi *meşrab* isminin çoğulu olup içme yeri veya içmek anlamındadır.

74. Kendilerine yardım etsinler diye Allah'tan başka birtakım tanrılar edinmişler.

75. Oysa onlara yardım edemezler. Asıl, kendileri onlar için 'emre hazır askerler'dir.

76. Söyledikleri seni üzmesin; çünkü Biz onların gizlediklerini de, açığa vurduklarını da çok iyi biliyoruz!

1 Yani koskoca hayvanı. / ed.

استعارة من عمل من يعملون بالأيدي. {فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ}، أي خلقناها لأجلهم فملّكناها إياهم، فهم متصرفون فيها تصرف الملاك، مختصون بالانتفاع فيها لا يزاحمون. أو فهم لها ضابطون قاهرون، من قوله:

أَصْبَحْتُ لَا أَحْمِلُ السِّلَاحَ وَلَا ❁ أَمْلِكُ رَأْسَ الْبَعِيرِ إِنْ نَفَرَا

٥ أي لا أضبطه، وهو من جملة النعم الظاهرة، وإلا فمن كان يقدر عليها لولا تذليله وتسخيره لها، كما قال القائل:

يُصَرِّفُهُ الصَّبِيُّ بِكُلِّ وَجْهٍ ❁ وَيَحْبِسُهُ عَلَى الْخَسْفِ الْجَرِيرُ

وَتَضْرِبُهُ الْوَلِيدَةُ بِالْهَرَاوَى ❁ فَلَا غِيَرٌ لَدَيْهِ وَلَا نَكِيرُ

ولهذا ألزم الله سبحانه الراكب أن يشكر هذه النعمة ويسبح بقوله {سُبْحَانَ الَّذِي ١٠ سَخَّرَ لَنَا هٰذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ} [الزخرف: ١٣].

[١١٤٩] وقرئ «ركوبهم»، وركوبتهم. وهما ما يركب، كالحلوب والحلوبة. وقيل: الركوبة جمع. وقرئ «رُكوبهم» أي ذو ركوبهم، أو فمن منافعها ركوبهم.

[١١٥٠] {مَنَافِعُ} من الجلود والأوبار والأصواف وغير ذلك، {وَمَشَارِبُ} من اللبن. ذكرها مجملة، وقد فصلها في قوله تعالى {وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْأَنْعَامِ ١٥ بُيُوتًا} [النحل: ٨٠] الآية. والمشارب: جمع مشرب وهو موضع الشرب، أو الشرب.

٧٤-﴿وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللهِ اٰلِهَةً لَعَلَّهُمْ يُنْصَرُونَ﴾

٧٥-﴿لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَهُمْ وَهُمْ لَهُمْ جُنْدٌ مُحْضَرُونَ﴾

٧٦-﴿فَلَا يَحْزُنْكَ قَوْلُهُمْ اِنَّا نَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ﴾

[1151] Müşrikler ʻilâh'ları, kendileriyle korunmak, onların konumundan destek almak umuduyla edinmekte idiler. Hâlbuki iş, onların takdir ettiklerinin aksinedir; çünkü kendileri ilâhları için "emre hazır askerlerdir;" onlara hizmet ederler, korurlar ve onlar için [muvahhitlere] öfkelenirler. İlâhların ise ne yetileri ne de yardıma kudretleri vardır. Ya da onları Allah katında kendilerine yardım etsin, şefaatçi olsunlar diye ilâh edinmekte idiler; ancak iş bunların vehmettiğinin aksinedir; çünkü onlar kıyamet günü Müşrikler için hazırlanmış, onların azabı için getirilmiş *asker*ler olacaktır; zira [ilâhlar] Ateşin *yakıt*ı olacaklardır.

[1152] فَلَا يحزنْكَ ifadesi, *hazene*den Yâ'nın fethasıyla okunduğu gibi *ahzene*den Yâ'nın zammesiyle de okunmuştur. Mâna şöyledir: Onların yalanlamaları, eza ve cefaları seni dertlendirmesin; çünkü biz onların gizlemiş oldukları düşmanlıkları da, açığa vurduklarını da biliyoruz ve onlara bunların karşılığını vereceğiz! Senin gibi birine düşen, bu tehditle teselli bulmak, tasanın kalkması ve hüznün daraltmaması için hem kendisinin hem de onların âhiretteki hâlinin suretini zihninde canlandırmaktır.

[1153] **Şayet** "Biri fetha ile *ennâ naʿlemu* şeklinde okusa namazı bozulur mu? Bu mânaya itikat etse küfre düşer mi?"[1] **dersen şöyle derim:** Burada iki vecih vardır. Birincisi, (gerekçe belirten Lâm'ın hazfedilmiş olmasıdır ki bu Kur'an'da, şiirde, standart kelâm ve kıyasta çokça geçen bir kullanımdır. O halde, bunun mânasıyla kesreli okumanın mânası aynıdır. Peygamber (s.a.)'in انّ الحمد والنعمة لك şeklindeki telbiyesi de bu şekildedir; ifadeyi Ebû Hanîfe kesre ile okurken, Şafiʿî fethalı okumuştur; ama ikisi de gerekçelendirme anlamındadır.[2] İkincisi ise (*ennâ naʿlemu*nun) قولُهُم'den bedel olmasıdır; adeta "[Söyledikleri, yani] Bizim onların gizlediklerini de açığa vurduklarını da biliyor olmamız, seni üzmesin." denmektedir. Bu, kesreli okuyuşta *inne* ile başlayan cümleyi *kavl*in mefʿûlü yapman durumunda da olan bir mânadır. Böylece üzülmenin, Allah'ın biliyor olmasıyla ilişkili olup olmamasının *inne*yi kesre veya fetha okumanın etrafında dönmediği, senin nasıl takdir edeceğinin etrafında döndüğü ortaya çıkmış oldu; fethaladığında, gerekçe anlamını takdir edip bedel anlamını takdir etmeyebileceğin gibi, kesrelediğinde de gerekçe anlamını takdir edip mefʿûl olma anlamını takdir etmeyebilirsin.

1 Yani vakfe yapılması gerektiğini belirtmek için mushafa konulan م'i dikkate almadan "Biz onların gizlediklerini de, açığa vurduklarını da çok iyi biliyoruz!' demeleri, seni üzmesin." anlamına gelecek şekilde okursa… Ancak hiçbir okuyucunun böyle bir anlam kasdetmeyeceği açıktır. / ed.

2 *Lebbeyk allâhumme lebbeyke…* (Buyur Allah'ım, buyur! Senin ortağın yoktur, buyur! *Zira hamd de nimet de mülk de tamamen sana aittir;* ortağın yoktur!) / ed.

[١١٥١] اتخذوا الآلهة طمعًا في أن يتقوّوا بهم ويتعضدوا بمكانهم، والأمر على عكس ما قدّروا حيث هم جند لآلهتهم معدّون. {مُحْضَرُونَ} يخدمونهم ويذبون عنهم، ويغضبون لهم؛ والآلهة لا استطاعة بهم ولا قدرة على النصر. أو اتخذوهم لينصروهم عند الله ويشفعوا لهم، والأمر على خلاف ما توهموا حيث هم يوم القيامة جند معدّون لهم محضرون لعذابهم؛ لأنهم يجعلون وقودًا للنار.

[١١٥٢] وقرئ «فلا يحزنك» بفتح الياء وضمها، من حزنه وأحزنه. والمعنى: فلا يهمنك تكذيبهم وأذاهم وجفاؤهم، فإنا عالمون بما يسرون لك من عداوتهم {وَمَا يُعْلِنُونَ} وإنا مجازوهم عليه، فحقّ مثلك أن يتسلى بهذا الوعيد ويستحضر في نفسه صورة حاله وحالهم في الآخرة حتى ينقشع عنه الهمّ ولا يرهقه الحزن.

[١١٥٣] فإن قلت: ما تقول فيمن يقول: إن قرأ قارئ «أنا نعلم»، بالفتح؛ انتقضت صلاته، وإن اعتقد ما يعطيه من المعنى: كفر؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يكون على حذف لام التعليل، وهو كثير في القرآن وفي الشعر، وفي كل كلام وقياس مطرد، وهذا معناه ومعنى الكسر سواء، وعليه تلبية رسول الله ﷺ: ''انّ الحمد والنعمة لك''، كسر أبو حنيفة وفتح الشافعي، وكلاهما تعليل. والثاني: أن يكون بدلًا من {قَوْلُهُمْ}، كأنه قيل: فلا يحزنك، أنا نعلم ما يسرون وما يعلنون. وهذا المعنى قائم مع المكسورة إذا جعلتها مفعولة للقول. فقد تبين أن تعلق الحزن بكون الله عالمًا وعدم تعلقه لا يدوران على كسر إن وفتحها، وأنما يدوران على تقديرك، فتفصل إن فتحت بأن تقدّر معنى التعليل ولا تقدّر البدل، كما أن تفصل بتقدير معنى التعليل إذا كسرت ولا تقدّر معنى المفعولية.

[1154] Ayrıca, bu soruyu soran kişinin durumu büyüttüğü üzere cümleyi, kesreleyerek ya da fethalayarak takdir etsen de bu durumda sadece Peygamber (s.a.)'in, onların sırlarını ve açığa vurduklarını Allah'ın biliyor olmasına üzülmekten nehyedilmesi söz konusu olur. Bu nehiy de herhangi bir sakınca doğurmaz. "Öyleyse, sakın inkârcı nankörlere arka çıkma! (…) Sakın müşriklerden olma! Ve Allah'la birlikte bir başka 'tanrı'ya daha dua etme!" [Kasas 28/86-88] âyetlerine dikkat et.

77. İnsan; Bizim kendisini nutfeden yarattığımızı görmedi mi ki, birdenbire apaçık bir hasım kesildi?!

78. Kendi (yoktan) yaratılışını unutarak "Şu çürüyüp un-ufak olmuş kemikleri kim diriltebilir?!" diye Bize temsil getirmeye kalktı!

79. De ki: Onları; ilk defa kim yarattıysa, O diriltecek! O, her türlü yaratmayı bilir.

80. Nitekim size yemyeşil ağaçtan bir ateş çıkartmakta; siz de onunla tutuşturuvermektesiniz.

[1155] Allah Teâlâ, yeniden dirilişi inkâr etmelerini daha etkilisini ve şaşırtıcısını göremeyeceğin bir şekilde kınamakta; insanı yaratmış olduğu unsurun en bayağı ve aşağılık şey -yani necaset kanalı olan mesaneden çıkan çürümüş embriyo- olduğunu takrir ederek, insanın küfürdeki ısrarını, nimeti inkâr ve ihsana başkaldırıdaki aşırılığını, alçaklığa batmışlığını, utanmazlıktaki adiliğini göstermektedir. Sonra, böyle birinin, aslının bayağılığına ve başlangıcının düşüklüğüne rağmen *Cebbar* Allah'a karşı hasmane davranmaya kalkışmasının, onunla mücadeleye soyunmasının, batılın sırtına atlayıp "Kemikleri çürüyüp un-ufak olmuş bir ölüyü kim diriltebilir?!" diye gevelemesinin ne kadar hayretamiz olduğunu belirtmiştir. Üstelik, mücadeleye giriştiği husus kendisinin en lüzumlu ve ayrılmaz vasfıdır: *yokluk*tan inşa edilmiş olması. Ama *yokluk*tan inşa edildiğini de inkâr etmektedir! Bu, ardında hiçbir umudun bulunmadığı bir inat ve büyüklenmedir.

[1156] Rivayete göre Übeyy b. Halef el-Cumahî, Ebû Cehl, Âsî b. Vâil ve Velîd b. Muğîre'nin de içlerinde bulunduğu bir grup Kureyş kâfiri bu konuda konuşurlarken Übeyy; "Muhammed'in 'Allah ölüleri diriltecek' sözü hakkında ne düşünüyorsunuz? Lât ve Uzzâ'ya yemin ederim ki ben onun yanına varıp kendisiyle tartışacağım!" demiş ve eline çürümüş bir kemik alarak; "Ey Muhammed! Allah'ın şu çürümüş kemiği dirilteceğini mi düşünüyorsun?!" demişti; bir yandan da kemiği ufalıyordu. Hazret-i Peygamber (s.a.); "Evet… Seni de diriltecek ve cehenneme atacak!" dedi.

[١١٥٤] ثم إن قدّرته كاسرًا أو فاتحًا على ما عظم فيه الخطب ذلك القائل، فما فيه إلا نهي رسول الله ﷺ عن الحزن على كون الله عالمًا بسرهم وعلانيتهم، وليس النهي عن ذلك مما يوجب شيئًا. ألا ترى إلى قوله تعالى ﴿ فَلَا تَكُونَنَّ ظَهِيرًا لِلْكَافِرِينَ... وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَلَا تَدْعُ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَ﴾ [القصص: ٨٦-٨٨].

٧٧-﴿اَوَلَمْ يَرَ الْاِنْسَانُ اَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَاِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ﴾

٧٨-﴿وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ﴾

٧٩-﴿قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي اَنْشَاَهَا اَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ﴾

٨٠-﴿اَلَّذِي جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْاَخْضَرِ نَارًا فَاِذَا اَنْتُمْ مِنْهُ تُوقِدُونَ﴾

[١١٥٥] قبح الله عزّ وجلّ إنكارهم البعث تقبيحًا لا ترى أعجب منه وأبلغ، ودلّ على تمادي كفر الإنسان وإفراطه في جحود النعم وعقوق الأيادي، وتوغله في الخسّة وتغلغله في القحة، حيث قرره بأن عنصره الذي خلقه منه هو أخسّ شيء وأمهنه، وهو النطفة الْمَذِرة الخارجة من الإحليل الذي هو قناة النجاسة، ثم عجب من حاله بأن يتصدّى مثله على مهانة أصله ودناءة أوّله لمخاصمة الجبار، وشرز صفحته لمجادلته، ويركب متن الباطل ويلج، ويمحك ويقول: من يقدر على إحياء الميت بعد ما رمت عظامه؟! ثم يكون خصامه في ألزم وصف له وألصقه به، وهو كونه منشأ من موات، وهو ينكر إنشاءه من موات، وهي المكابرة التي لا مطمح وراءها.

[١١٥٦] وروى: أن جماعة من كفار قريش منهم أبيّ بن خلف الجمحي وأبو جهل والعاصي بن وائل والوليد بن المغيرة تكلموا في ذلك، فقال لهم أبيّ: ألا ترون إلى ما يقول محمد "إنّ الله يبعث الأموات"، ثم قال: واللات والعزّى لأصيرنّ إليه ولأخصمنه! وأخذ عظمًا باليًا فجعل يفته بيده وهو يقول: يا محمد، أترى الله يحيي هذا بعد ما قد رمّ؟! قال ﷺ: نعم، ويبعثك ويدخلك جهنم!

[1157] Denilmiştir ki; فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ yani önceden değersiz bir *su* iken sonra akıllı, mümeyyiz, konuşkan, tartışabilen biri oluverdi! مُبِينٌ içindekileri net bir şekilde anlatabilen demektir. Nitekim şöyle buyrulmuştur: "[Kızlarını hunharca gömüyorlar!] Öyle ya, '(para harcanıp) süs-püs içinde yetiştirilecek ve kavgada bir şey ifade etmeyecek biri' söz konusudur..." [Zuhruf 43/18]

[1158] **Şayet** "Allah Teâlâ bu adamın 'Şu çürüyüp un-ufak olmuş kemikleri kim diriltebilir?!' sözünü neden *mesel* diye isimlendirdi?" **dersen şöyle derim:** Mesele benzeyen ilginç bir anlatıma delâlet ettiği için… Ki o da Allah'ın ölüleri diriltme kudretini inkâr etmesidir. Ya da bu sözde teşbih bulunduğu içindir; çünkü inkâr edilen şey ilk diriltme deliliyle Allah'ın kadir olarak nitelendiği şeylerdendir. Bunun Allah'ın kadir olarak nitelendiği şeylerden olduğunu inkâr eder tarzda "Kim diriltecekmiş şu kemikleri!?" dendiğinde bu, Allah'a acziyet isnat etmek ve O'nu -kudretlerinin olmaması noktasında- yaratıklarına benzetmek demektir.

[1159] رَمِيمٌ *rimme* ve *rufât* gibi çürümüş kemiklere verilen bir isimdir; sıfat değildir. Bu sebeple, "Müennese haber olduğu halde neden müennes yapılmamış?" denilemez. Fâ'il ya da mef'ûl anlamında olan *fa'îl* vezninden de değildir.

[1160] Kemiklerde canlılık bulunduğunu iddia ederek 'ölünün kemikleri necistir' diyenler bu âyeti delil getirmiş; "hayat kemiğe geçtiğinden, ölüm kemiği de etkilemektedir" demişlerdir. Ebû Hanîfe'nin arkadaşlarına göre ise, kemikler temizdir; kıllar ve sinirler de öyle. Onlar, hayatın kemiğe geçmediğini iddia etmekte ve bu sebeple ölümün de ona tesiri olmadığını söylemektedirler. Onlara göre; "kemiğe hayat verilmesi"nden maksat, kemiğin his sahibi canlı bir bedende eski yaş ve sağlam haline döndürülmesidir.

[1161] "Her türlü yaratmayı" yani nasıl yaratacağını "bilir"; ilk defa inşa edileceklerin veya yeniden yaratılacakların yaratılması, bunların cins, tür, büyüklük ve incelikleri gibi hiçbir şey ona zor gelmez.

[1162] Daha sonra, yaratmasındaki eşsizliğe örnek olarak yeşil ağaçtan ateşin parlamasını zikretti. Hâlbuki su ile ateş zıt şeylerdir ve ateş su ile söner. Buradaki "ateş" bedevilerin ateş yaktıkları çakmaktır. Genelde Merh ve Afâr ağaçlarından elde edilir. Arapların *fî külli şecerin nâr ve'stemcede'l-merhu ve'l-'afâr* (Ateş her ağaçta var; ama asıl[1] Merh ve Afâr) şeklinde bir deyim vardır. Kişi bu ağaçlardan misvak büyüklüğünde yemyeşil iki dal keser; bunlardan su damlamaktadır. Erkek olan Merh, dişi olan Afâr üzerine çakılır

1 *İstemcede* "bir şeye olabildiğince sahip olmak" anlamındadır. / ed.

[١١٥٧] وقيل: معنى قوله {فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ} فإذا هو بعد ما كان ماء مهينًا رجل مميز منطيق قادر على الخصام، {مُبِينٌ} معرب عما في نفسه فصيح، كما قال تعالى {أَوَمَنْ يُنَشَّؤُا فِي الْحِلْيَةِ وَهُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ} [الزخرف: ١٨].

[١١٥٨] فإن قلت: لم سمى قوله {مَنْ يُحْيِ الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ} مثلًا؟ قلت: لما دلّ ٥ عليه من قصة عجيبة شبيهة بالمثل، وهي إنكار قدرة الله تعالى على إحياء الموتى. أو لما فيه من التشبيه، لأن ما أنكر من قبيل ما يوصف الله بالقدرة عليه، بدليل النشأة الأولى، فإذا قيل: من يحيي العظام على طريق الإنكار لأن يكون ذلك مما يوصف الله تعالى بكونه قادرًا عليه، كان تعجيزًا لله وتشبيهًا له بخلقه في أنهم غير موصوفين بالقدرة عليه.

[١١٥٩] والرميم: اسم لما بلي من العظام، غير صفة، كالرِّمة والرُّفات -فلا يقال: ١٠ لم لم يؤنث وقد وقع خبر المؤنث؟- ولا هو فعيل بمعنى فاعل أو مفعول.

[١١٦٠] ولقد استشهد بهذه الآية من يثبت الحياة في العظام، ويقول: إن عظام الميتة نجسة، لأن الموت يؤثر فيها من قبل أن الحياة تحلها. وأما أصحاب أبي حنيفة فهي عندهم طاهرة، وكذلك الشعر والعصب، ويزعمون أنّ الحياة لا تحلها فلا يؤثر فيها الموت. ويقولون: المراد بإحياء العظام في الآية ردّها إلى ما كانت عليه غضة ١٥ رطبة في بدن حيّ حساس.

[١١٦١] {وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ} يعلم كيف يخلق، لا يتعاظمه شيء من خلق المنشآت والمعادات ومن أجناسها وأنواعها وجلائلها ودقائقها.

[١١٦٢] ثم ذكر من بدائع خلقه انقداح النار من الشجر الأخضر، مع مضادّة النار الماء وانطفائها به. وهي الزناد التي يوري بها الأعراب، وأكثرها من المرخ والعفار. وفي ٢٠ أمثالهم: في كل شجر نار، واستمجد المرخ والعفار. يقطع الرجل منهما غصنين مثل السواكين وهما خضراوان، يقطر منهما الماء فيسحق المرخ هو ذكر، على العفار وهي أنثى

ve Allah'ın izniyle ateş yanar. İbn Abbas'ın "İğde ağacı hariç, içinde ateş olmayan hiçbir ağaç yoktur." dediği rivayet edilmiştir). Nitekim derler ki: "İşbu sebeple, bez ağartıcı çırpıcıların [elbiseyi üzerinde dövdükleri] *kuzeynik* aleti iğde ağacından yapılır."

[1163] Lâfza bakılarak اَلْأَخْضَرِ; mânaya bakılarak ise *el-hadrâ* şeklinde okunmuştur. Benzeri مِنْ شَجَرٍ مِنْ زَقُّومٍ فَمَالِئُونَ مِنْهَا الْبُطُونَ فَشَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِ ("Zakkum ağacından!.. Karınlarınızı doldurup duracaksınız da ondan. Üstüne içeceksiniz o kaynar sudan!"[1] [Vâkı'a 56/52-54])

81. Gökleri ve yeri yaratan, hiç, o (insa)nların benzerini yaratamaz olur mu?! Elbette... 'Her türlü yaratabilen', 'mutlak ilim sahibi' O'dur.

82. O'nun -bir şey murad ettiği zaman- durumu, ona "Ol!" demesidir. Ânında olmaya başlar.

83. Her tür eksik ve kusurdan münezzehtir 'her şeyin hükümranlığını elinde tutan' ki, sonunda siz de O'na döndürüleceksiniz...

[1164] Muazzam büyüklüklerine rağmen gökleri ve yeri yaratabilmiş olan, insanları yaratmaya elbette daha fazla kadirdir. Nitekim "Göklerin ve yerin yaratılması, elbette insanların yaratılmasından daha büyüktür." [Ğâfir 40/57] âyetinde de bu mâna vardır.

[1165] [بقادر ifadesi2] *yakdiru* şeklinde de okunmuştur. أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ iki mânaya gelebilir: Göklere ve yere nispetle küçük ve basit olmada *benzer*lerini yaratması veya bizzat onları *yeniden* yaratması. Çünkü[3] yeniden yaratılan, ilk defa yaratılanın *aynı* değil *benzer*idir.

[1166] اَلْخَلَّاقُ "yaratığı[4] çok", اَلْعَلِيمُ "bildiği çok" anlamındadır; *el-hālıku* şeklinde de okunmuştur.

[1167] "O'nun *emr*i" yani durumu "şudur: Bir şey murad ettiği" yani hikmetinin gerekliliği, bir şeyi var etmesini gerektirdiğinde, herhangi bir *mâni* de olmadığında, "ona ol demesi" varlık sahnesine çıkarması"dır." Beklemeksizin, "ânında olmaya başlar;" o artık vardır, olmuştur, kaçışı yoktur. **Şayet** "أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ sözünün *hakikat* anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu mecazî, temsilî bir sözdür: Varlıklar içinde hiçbir şey O'na karşı gelemez

---

1 Mercileri aynı (*zakkūm*) olan منها ve عليه ifadelerindeki iki farklı zamire dikkat. / ed.

2 Resm-i Osmanide harflerde nokta olmadığı ve mushafta Elif'siz (بقدر) yazıldığı için, يقدر da okunabilmiştir. Mâna aynı olmakla birlikte, mevcut okuyuş daha güçlü ve etkilidir; çünkü kesintisiz bir devamlılık ifade etmektedir. / ed.

3 Peki, onları aynen yeniden yaratınca, nasıl *misl*ini (*gibi*sini) yaratmış oluyor; çünkü… / ed.

4 Yarattıklarının çokluğundan ziyade, farklı farklı yaratışlara sahip, her türlü yaratabilen. / ed.

فتنقدح النار بإذن الله. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: ليس من شجرة إلا وفيها النار إلا العناب. قالوا: ولذلك تتخذ منه كذينقات القصارين.

[١١٦٣] قرئ «الأخضر» على اللفظ. وقرئ «الخضراء» على المعنى: ونحوه قوله تعالى {مِنْ شَجَرٍ مِنْ زَقُّومٍ فَمَالِؤُنَ مِنْهَا الْبُطُونَ فَشَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِ} [الواقعة: ٥٢-٥٤].

٨١-﴿اَوَلَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِقَادِرٍ عَلٰى اَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ بَلٰى وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ﴾

٨٢-﴿إِنَّمَا اَمْرُهُ إِذَا اَرَادَ شَيْئًا اَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾

٨٣-﴿فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

[١١٦٤] من قدر على خلق السَّمٰوَات والأرض مع عظم شأنهما فهو على خلق الأناسي أقدر، وفي معناه قوله تعالى {لَخَلْقُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ} [غافر: ٥٧].

[١١٦٥] وقرئ «يقدر». وقوله {اَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ} يحتمل معنيين؛ أن يخلق مثلهم في الصغر والقماءة بالإضافة إلى السَّمٰوَات والأرض، أو أن يعيدهم؛ لأن المعاد مثل للمبتدأ وليس به.

[١١٦٦] {وَهُوَ الْخَلَّاقُ} الكثير المخلوقات {الْعَلِيمُ} الكثير المعلومات. وقرئ «الخالق».

[١١٦٧] {إِنَّمَا اَمْرُهُ} إنما شأنه {إِذَا اَرَادَ شَيْئًا} إذا دعاه داعي حكمة إلى تكوينه ولا صارفَ {اَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ} أن يكوّنه من غير توقف {فَيَكُونُ} فيحدث، أي فهو كائن موجود لا محالة. فإن قلت: ما حقيقة قوله {اَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ}؟ قلت: هو مجاز من الكلام وتمثيلٌ، لأنه لا يمتنع عليه شيء من المكونات،

ve bütün varlıklar, itaat edilen bir âmirin emrine itaat eden itaatkâr memurlar konumundadırlar. "Peki, فَيَكُونُ ifadesindeki iki kıraat nasıl yorumlanmalı?" **dersen şöyle derim**: Merfû' okuyuşta ifade mübteda ve haberden oluşan bir cümledir; çünkü cümlenin takdiri *fe-huve yekûnu* şeklinde olup, kendisi gibi bir cümleye atfedilmiştir; yani *emruhû en yekūle le-hû kun* ifadesine. Nasb okuyuşu ise *yekûle* ifadesine atfedildiği içindir.[1] Bu durumda anlam şöyle olur: ("Ol" denilen) şeyin diğer cisimler gibi olması düşünülemez; diğer cisimler güçlerinin yettiği bir şeyi yaptıklarında doğrudan kudretin mahalliyle temas ediyorlar, belli aletler kullanıyorlar ve neticede meşakkat, yorgunluk ve zorluk ortaya çıkıyor. Allah'ın durumu ise -ki O, her şeye *bizzat2* gücü yeten ve her şeyi bizzat bilendir- sebebi fiille buluşturmasıdır. O fiil, bunun akabinde oluşur. Böyle biri kudret dâhilindeki bir şeyi yapmaktan nasıl âciz kalabilir; hele hele [ilk başta âciz olmadığı bir şeyi] 'yeniden yapmak'tan..?!

[1168] فَسُبْحَانَ (Her tür eksik ve kusurdan münezzehtir) ifadesi, müşriklerin vasıflandırdığı şeylerden Allah'ı tenzih etme ifadesidir. Ayrıca O'nun hakkında söylemiş oldukları şeyleri söylemelerinin şaşılacak bir şey olduğunu ifade eder. "Her şeyin hükümranlığını elinde tutan" sözü, her şeyin maliki ve bunlar üzerinde hikmetinin ve iradesinin gerektirdiğine göre tasarruf sahibi demektir. İfade, *memleketü külli şey'in* ve *mülkü külli şey'in* şeklinde de okunmuştur; anlamları birdir.

[1169] تَرْجِعُونَ fiili Tâ'nın zammesiyle de, fethasıyla da okunmuştur.[3]

[1170] İbn Abbas'ın şöyle dediği nakledilmiştir: "YâSîn suresinin ve okunmasının faziletleri hakkındaki fazilet ifadelerinin neden bu sureye özgü kılındığı hakkında bilgim yoktu. Bunun sebebi meğerse bu (son) âyetmiş."

[1171] Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur:

- Her şeyin bir kalbi var; Kur'an'ın *kalbi*[4] de YâSîn suresidir [*Tirmizî*, "Fedâilü'l-Kur'ân", 7].

1 Mâna şöyle olur. "O'nun -bir şey murad ettiği zaman- durumu, ona "Ol!" demesi, onun da ânında olmaya başlamasıdır." / ed.

2 Yani bağımsız sıfatlarla değil, *bizzat*… kendisi olarak… / ed.

3 "… döndürüleceksiniz" - "… döneceksiniz" / ed.

4 Bu sûrenin kalp/beyin diye nitelenmesi, onun Kur'ân'ın en temel iddiası olan *ba'as* [yeniden diriliş] ile ilgisinden kaynaklanıyor olmalıdır. Böylece, dinin *makāsıd*, asıl ve ilkeleri kanı vücuda ileten damarlara benzetilmiş olmaktadır. Bu damarları besleyen merkez ise yeniden diriliş inancıdır, yani yaptıklarının hesabını mutlaka verecek olmak. Kur'ân'a göre; Hak Teâlâ her tür yaratabilir (الخَلَّاق) ve istese, şu anki yaratıklarını tamamen yok edip yerküre üzerinde yeni ve farklı bir canlı silsilesi meydana getirebilir [Nisâ 4/133; En'âm 6/133; İbrâhim 14/19; Fâtır 35/16]. İşbu anlatım YâSîn'e de yansımıştır. 12. ayette; genel bir ifade ile "Ölüleri kesinlikle dirilteceğiz." buyrulduktan sonra, 33-37. ayetlerde yeniden dirilişe dünyevi örnekler verilmiş; 51-53. ayetlerde yeniden diriliş detaylandırılmış; diriltilen mümin ve mücrimlerin durumları özetlendikten sonra, 76-82. ayetlerde konuya tekrar dönülerek nihaî ve kesin hüküm verilmiştir. / ed.

وأنه بمنزلة المأمور المطيع إذا ورد عليه أمر الآمر المطاع. فإن قلت: فما وجه القراءتين في {فَيَكُونُ}؟ قلت: أما الرفع فلأنها جملة من مبتدأ وخبر؛ لأن تقديرها ''فهو يكون'' معطوفة على مثلها، وهي ''أمرُه أن يقول له كن''. وأما النصب فللعطف على {يَقُولَ}. والمعنى أنه لا يجوز عليه شيء مما يجوز على ٥ الأجسام إذا فعلت شيئًا مما تقدر عليه من المباشرة بمحال القدرة، واستعمال الآلات، وما يتبع ذلك من المشقة والتعب واللغوب. إنما أمره -وهو القادر العالم لذاته- أن يخلص داعيه إلى الفعل، فيتكون، فمثله كيف يعجز عن مقدور حتى يعجز عن الإعادة؟

[١١٦٨] {فَسُبْحَانَ} تنزيه له مما وصفه به المشركون، وتعجيب من أن ١٠ يقولوا فيه ما قالوا. {بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ} هو مالك كل شيء والمتصرف فيه بمواجب مشيئته وقضايا حكمته. وقرئ «مملكة كل شيء»، و«ملك كل شيء»، والمعنى واحد.

[١١٦٩] {تُرْجَعُونَ} بضم التاء وفتحها.

[١١٧٠] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: كنت لا أعلم ما روي في فضائل يس وقراءتها كيف ١٥ خصت بذلك، فإذا أنه لهذه الآية.

[١١٧١] قال رسول الله صلى الله عليه وسلم:

- إنّ لكل شيء قلبًا، وإن قلب القرآن ياس.

- Her kim Allah rızasını gözeterek YâSîn okursa Allah onu bağışlar ve ona Kur'an'ı 22 kez okumuş gibi sevap verilir.

- Herhangi bir Müslümanın yanında -ölüm meleği geldiği sırada- YâSîn suresi okunursa, her harfine karşılık 10 melek iner ve onun önünde saf olarak ona dua ederler, bağışlanmasını dilerler, gasledilmesini izlerler, cenazesini takip ederler, namazını kılarlar ve defnine katılırlar.[1]

- *Sekerâtu'l-mevt* halinde [yani ölüm sarhoşluğunu yaşarken] hangi Müslüman YâSîn suresini okursa, yatağında cennet bekçisi Rıdvan elinde cennet şerbetini içmesi için kendisine sunmadan ölüm meleği o kimsenin canını almaz. Ardından, ölüm meleği onun canını alır; o sırada suya kanmış vaziyettedir, kabrinde de suya kanmış halde kalır. Peygamber havuzlarından herhangi bir havuza ihtiyaç duymaz. Cennete girene kadar suya kanmış bir vaziyette olur.

- Yine, Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: Kur'an'da, okuyanına şefaati kabul edilecek, dinleyeni de bağışlanacak bir sure vardır: YâSîn suresi.

1 Bu hadislerden, YâSîn'in "kişi öldükten sonra ona gönderilecek bir hediye" olarak değil, ölmezden evvel *kelime-i şehâdet* getirmesine yardımcı olacak bir destek olarak görülmesi gerektiği anlaşılmaktadır. / ed.

- من قرأ يس يريد بها وجه الله، غفر الله تعالى له، وأعطى من الأجر كأنما قرأ القرآن اثنتين وعشرين مرة.
- وأيما مسلم قرئ عنده -إذا نزل به ملك الموت- سورة يس نزل بكل حرف منها عشرة أملاك يقومون بين يديه صفوفًا يصلون عليه ويستغفرون له، ويشهدون غسله ويتبعون جنازته ويصلون عليه ويشهدون دفنه. ٥
- وأيما مسلم قرأ يس وهو في سكرات الموت لم يقبض ملك الموت روحه حتى يحَيِّيه رضوان خازنُ الجنة بشربة من شراب الجنة يشربها وهو على فراشه، فيقبض ملك الموت روحه وهو ريان، ويمكث في قبره وهو ريان، ولا يحتاج إلى حوض من حياض الأنبياء حتى يدخل الجنة وهو ريان.
- ١٠ وقال عليه الصلاة والسلام: إن في القرآن سورة يشفع لقارئها ويغفر لمستمعها، ألا وهي سورة يس.

SĀFFÂT SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 181 âyettir. 182 olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

Rahman Rahim Allah'ın adıyla…

1. Sıra sıra dizilenlere,

2. zorla sürenlere,

3. mesaj iletenlere (okuyanlara) yemin ederim ki;

4. Tanrınız tektir sizin:

5. Göklerin, yerin ve ikisi arasında ne varsa hepsinin Rabbidir O; doğuların Rabbi...

[1172] Allah Teâlâ (i) melek bölüklerine veya (ii) namazda ayaklarını düzene sokan meleklerin kendisine yahut (iii) "Şüphesiz, biz de sıra sıra diziliyizdir." [Sāffât 37/1659] âyetindeki gibi, Allah'ın emirlerine nâzır şekilde *havada* saf tutan meleklerin kanatlarına yemin etmektedir. Bulutları sevkedip "zorla sürenlere…" Allah'ın indirilen kitaplardan ve diğerlerinden oluşan kelâmını okuyup "mesajı iletenlere…" Yalnız, "sıra sıra dizilenler"den maksadın, tıpkı والطيرُ صَافَّاتٍ ("özellikle de saf saf dizilerek uçan kuşlar..." [Nur 24/41] âyetindeki gibi, kuşlar olabileceği de söylenmiştir. O zaman, الزاجرات Allah'a karşı işlenen isyanlardan vazgeçiren her şey; التاليات ise Allah'ın kitabını okuyan herkes demek olur. Teheccüd vd. namazlarda saf tutan 'ilmiyle âmil' ulemanın kendisine ve cemaat saflarına; öğüt ve nasihatle caydıranlara; Allah'ın âyetlerini ve şeriat derslerini okuyan âlimlerin kendisine yemin edilmesi de caizdir. Burada Allah yolunda savaşan, orduyu saf saf tanzim eden, atları cihat için sevkeden ve bütün bu meşgalelere rağmen Allah'ı zikretmekten geri durmayan serdarlara yemin ediliyor olması da caizdir. Nitekim Hazret-i Ali'nin böyle olduğu anlatılır.

[1173] **Şayet "**(Âyetteki) sıfatları birbirine Fâ ile atfetmenin hükmü nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, ya şair [İbn Zeyyâbe et-Teymî'n]in;

> Vah babam Zeyyâbe'ye! Sabah sabah baskın verip, ganimet alarak
> geri dönen (ve bu şekilde bana kahramanlık taslayan şu adamı, yani)
> Hâris'i duysa kahrolurdu!

سورة الصافات

مكية، وهي ١٨١ آية، وقيل: ١٨٢

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ

١-﴿وَالصَّافَّاتِ صَفًّا﴾

٢-﴿فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا﴾

٣-﴿فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا﴾

٤-﴿إِنَّ إِلٰهَكُمْ لَوَاحِدٌ﴾

٥-﴿رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَرَبُّ الْمَشَارِقِ﴾

[١١٧٢] أقسم الله سبحانه بطوائف الملائكة، أو بنفوسهم الصافات أقدامها في الصلاة، من قوله تعالى {وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ} [الصافات: ١٦٥]، أو أجنحتها في الهواء واقفة منتظرة لأمر الله. {فَالزَّاجِرَاتِ} السحابَ سوقًا. {فَالتَّالِيَاتِ} لكلام الله من الكتب المنزلة وغيرها. وقيل: الصافات الطير، من قوله تعالى {وَالطَّيْرُ صَافَّاتٍ} [النور: ٤١]. والزاجرات: كل ما زجر عن معاصي الله. والتاليات: كل من تلا كتاب الله. ويجوز أن يقسم بنفوس العلماء العمال الصافات أقدامها في التهجد وسائر الصلوات وصفوف الجماعات، فالزاجرات بالمواعظ والنصائح، فالتاليات آيات الله والدراسات شرائعه. أو بنفوس قواد الغزاة في سبيل الله التي تصف الصفوف وتزجر الخيل للجهاد، وتتلو الذكر مع ذلك لا تشغلها عنه تلك الشواغل؛ كما يحكى عن عليّ بن أبي طالب رضي الله عنه.

[١١٧٣] فإن قلت: ما حكم الفاء إذا جاءت عاطفة في الصفات؟ قلت: إما أن تدلّ على ترتب معانيها في الوجود، كقوله:

يَا لَهْفَ زَيَّابَةَ لِلْحَارِثِ ❁ الصَّابِحِ فَالغَانِمِ فَالْآيِبِ

demesi ve bunun *ellezî sabeha fe-ğanime fe-âbe* (sabah baskın yapıp ganimet alıp dönen) anlamına gelmesindeki gibi, o sıfatların varlık sahnesine sırayla çıktığına delâlet etmektedir. Ya *huzi'l-efdale fe'l-ekmele va'meli'l-ahsene fe'l-ecmele*[1] demen gibi, o sıfatlar bazı yönlerden farklı olduğu için Fâ ile getirilmişlerdir. Ya da *rahima'llāhu'l-muhallikīne fe'l-mukassırîne* (Allah, (hac merasimleri bağlamında) saçını sıfıra vuranlara rahmet eylesin… kısaltanlara da!)[2] sözündeki gibi, sıfat mevsūflarının farklılığına terettüp etmektedir. İşte âyetteki sıfatlarda da atıf edatı olan Fâ, bu 3 kurala göre art arda sevk edilmiş olmaktadır. "Peki, sen şimdi bu kurallardan hangisinin sadedindesin?" **dersen, şöyle derim:** Mevsūfu tek kabul edersen[3], (Fâ) üstünlüğün paylaşılması hususunda sıfatların rütbe farklılığına delâlet eder. Şayet mevsūfu üçlersen, bu sefer mevsūfların rütbe farklılığına delâlet eder. Şöyle açıklayayım: Bu sıfatları meleklere yüklersen, o takdirde onların Fâ ile atfedilmesi, sıfatların fazilet konusunda farklı mertebelerde olduğunu gösterir. Buna göre fazilet ya önce sıra sıra dizilmeye, sonra zorla sürmeye, sonra da mesaj iletmeye aittir ya da sıralama (geriye doğru tam) tersidir. Âlimleri ve savaşçı serdarları kastettiğinde de durum böyledir. Eğer ilk sıfatı melek gruplarına, ikinci ve üçüncü sıfatları ise diğerlerine yüklersen, bu takdirde mevsūfların farklı fazilet mertebelerinde olduğunu kastetmiş olursun; yani saf saf dizilmiş melek grupları faziletli, caydıranlar daha faziletli, mesaj bırakanlar ise çok daha faziletli olur yahut (geriye doğru sıralanarak) aksi olur. "Saf saf dizilenler"le kuşları, "caydıranlar"la her bir günahtan caydıranları, "mesajı okuyup iletenler"le de mesajı okuyan herkesi kastedersen durum yine böyledir. Zira mevsūflar değişiktir.

[1174] Tâ Sād'a, Ze'ye ve Zel'e idğâm ettirilerek de okunmuştur.[4]

[1175] "Göklerin... Rabbi" ifadesi, ikinci haber yahut hazfedilmiş bir müptedanın haberidir. "Doğular" 360 tanedir; batılar da böyledir. Güneş her gün bu doğuların birinden doğar ve batıların birinden batar; öyle ki, iki gün ne aynı yerden doğar ne de aynı yerden batar. "Peki (360 doğu ve batı varsa) Allah Teâlâ "O, iki doğunun ve iki batının Rabbidir." [Rahman 55/17] sözüyle neyi kastetmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Yaz ve kış mevsimlerindeki iki doğu ile iki batıyı kastetmektedir.

---

1 "Önce en faziletli olanı, sonra en eksiksiz olanı al!" "Önce en güzel olanla, sonra en şık olanla amel et!" / ed.

2 Peygamber (s.a.) "Allah'ım! Saçını kazıtanlara rahmet et!" deyince, sahabiler "Peki kısaltanlara ya Rasûlâllah?" demişler; o yine "Allah'ım! Saçını kazıtanlara rahmet et!" demiş. Tekrar "Kısaltanlara?" diye sorunca, "Saçını kısaltanlara da…" buyurmuştur [*Buhârî*, "Hac", 127; *Müslim*, "Hac", 316]. Metindeki ibare, bu hadisten iktibastır.

3 Yani "saf tutma", "zorlama/caydırma" ve "okuma/mesaj iletme" aynı varlığın sıfatıysa. / ed.

4 *Ve's-sâffâ's-saffen fe'z-zâcirâ'z-zecran fe't-tâliyâ'z-zikran.* / ed.

كأنه قيل: الذي صبح فغنم فآب؛ وإما على ترتبها في التفاوت من بعض الوجوه، كقولك: خذ الأفضل فالأكمل، واعمل الأحسن فالأجمل؛ وإما على ترتيب موصوفاتها في ذلك، كقوله صلى اله عليه وسلّم: رحم الله المحلقين فالمقصرين. فعلى هذه القوانين الثلاثة ينساق أمر الفاء العاطفة في الصفات. فإن قلت: فعلى أي هذه القوانين هي فيما أنت بصدده؟ قلت: إن وحدت الموصوف كانت للدلالة على أن ترتب الصفات في التفاضل، وإن ثلَّثته فهي للدلالة على ترتب الموصوفات فيه. بيان ذلك: إنك إذا أجريت هذه الأوصاف على الملائكة، وجعلتهم جامعين لها، فعطفها بالفاء يفيد ترتبًا لها في الفضل؛ إما أن يكون الفضل للصف ثم للزجر ثم للتلاوة، وإما على العكس، وكذلك إن أردت العلماء وقواد الغزاة. وإن أجريت الصفة الأولى على طوائف، والثانية والثالثة على أخر، فقد أفادت ترتب الموصوفات في الفضل، أعني أن الطوائف الصافات ذوات فضل والزاجرات أفضل، والتاليات أبهر فضلًا؛ أو على العكس. وكذلك إذا أردت بالصافات الطير، وبالزاجرات كلَّ ما يزجر عن معصية، وبالتاليات كلَّ نفس تتلو الذكر فإن الموصوفات مختلفة.

[١١٧٤] وقرئ بإدغام التاء في الصاد والزاي والذال.

[١١٧٥] {رَبُّ السَّمٰوَاتِ} خبر بعد خبر، أو خبر مبتدأ محذوف. والمشارِق ثلثمائة وستون مشرقًا. وكذلك المغارب؛ تشرق الشمس كل يوم في مشرق وتغرب في مغرب، ولا تطلع ولا تغرب في واحد يومين. فإن قلت: فماذا أراد بقوله {رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ} [الرحمن: ١٧]؟ قلت: أراد مشرقي الصيف والشتاء ومغربيهما.

6. Şüphesiz Biz en yakın göğü bir süsle; yıldızlarla süsledik.

7. Ve onu bütün inatçı 'şeytan'lardan koruduk.

8. Artık Mele-i Âlâ'yı dinlemeye çalışamazlar; dört bir yandan ateş altındadırlar;

9. kovulup dururlar; daimî bir azap içindedirler.

10. Ancak, bir şeyler kapan olursa, onun peşine de derhal delici bir alev topu düşer.

[1176] "En yakın" yani size en yakın olan. *Ziynet* tıpkı *nisbet* gibi bir mastar ve (ayrıca) kendisiyle süslenilen şeyin ismidir; tıpkı divitin kendisiyle buluştuğu şeye (aynı kalıpla) *lîkatun* denmesi gibi. بِزِينَةٍ الْكَوَاكِبِ (bir süsle; yıldızlarla) ifadesi her iki ihtimali de barındırmaktadır. (i) Eğer **mastar** mânasını kastedersen, bu ya fâʿiline muzāf kılınması şeklinde olur ve "Yıldızların göğü süslemesiyle..." demek olur ki bunun aslı, *bi-ziynetin*i*'l-kevâkib*u (bir süsle; yıldızlarla) şeklindedir. Ya da mefʿûlüne muzāf kılınması şeklinde olur ki bu da "Allah'ın yıldızları süslemesi ve güzelleştirmesiyle…" demek olur; çünkü yıldızlar bizzat güzel olmaları sebebiyle göğü süslemiş olmaktadır ki, bunun aslı da *bi-ziynet*i*'l-kevâkib*e (yıldızları süslemesiyle) şeklindedir. Bu; Ebu Bekr (b. Şuʿbe), Aʿmeş ve İbn Vessâb'ın kıraatidir. (ii) Şayet **isim** mânasını kastedersen, bu takdirde izafetin iki yorumu vardır: Ya الكواكب kelimesi زينة'in açıklaması olarak vâki olmuştur -çünkü *ziynet*in yıldızlar hakkında mı süsleyecek başka şeyler hakkında mı kullanıldığı belirsizdir- ya da yıldızların kendisiyle süslendiği şey (ışık) kastedilmiştir. Nitekim "yıldızlarla süsledik" ifadesini İbn Abbas'ın "yıldızların ışığıyla (süsledik)" anlamında yorumladığı rivayet edilmiştir. Bununla Ülker/Süreyya, Büyükayı, İkizler gibi *yıldız şekilleri*nin, yıldızların doğuş yerlerinin ve seyir alanlarının kastedilmiş olması da caizdir. İşbu mâna esas alınarak bedel kılınmak üzere زينةٍ'in tenvini ve الكواكب'in kesresiyle *bi-ziynetin*i*'l-kevâkib*i (bir süsle; yıldızlarla) şeklinde de okunmuştur. زينةٍ'in mahallinden bedel olmak üzere *el-kevâkibe* şeklinde *mansūb* olması da caizdir.

[1177] حفظًا ifadesi mânaya hamledilen türdendir; çünkü mâna: "Biz yıldızları göğü süslemek ve şeytanlardan korumak için yarattık." şeklindedir. Nitekim "Gerçek şu ki; Biz, en yakın göğü 'kandil'lerle donattık ve onları 'şeytan'lara atılan mermiler haline getirdik." [Mülk 67/5] buyrulmuştur. Sebep bildiren bir fiilin takdir edilmesi (yani حفظًا mastarının *mefʿûlün leh* olarak nasbedilmesi) de caizdir; adeta "Bütün inatçı şeytanlardan korumak için, göğü yıldızlarla donattık." denmektedir. (Mefʿûl-i Mutlak / pekiştirme tümleci olarak) *ve hafiznâhâ hıfzan* (Göğü öyle bir koruduk ki!) şeklinde bir cümle takdirinden de bahsedilmiştir.

٦-﴿إِنَّا زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةٍ الْكَوَاكِبِ﴾

٧-﴿وَحِفْظًا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَارِدٍ﴾

٨-﴿لَا يَسَّمَّعُونَ اِلَى الْمَلَاِ الْاَعْلٰى وَيُقْذَفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ﴾

٩-﴿دُحُورًا وَلَهُمْ عَذَابٌ وَاصِبٌ﴾

٥ ١٠-﴿اِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ فَاَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ﴾

[١١٧٦] {الدُّنْيَا} القربى منكم. والزينة: مصدر كالنسبة، واسم لما يزان به الشيء، كالليقة اسم لما تلاق به الدواة. ويحتملهما قوله {بِزِينَةٍ الْكَوَاكِبِ}. فإن أردت المصدر، فعلى إضافته إلى الفاعل، أي بأن زانتها الكواكبُ. وأصله: بزينةٍ الكواكبُ. أو على إضافته إلى المفعول، أي بأن زان الله الكواكب وحسنها، لأنها ١٠ إنما زينت السماء لحسنها في أنفسها، وأصله: بِزِينَةِ الكواكبَ. وهي قراءة أبي بكر والأعمش وابن وثّاب. وإن أردت الاسم فللإضافة وجهان؛ أن تقع الكواكب بيانًا للزينة، لأن الزينة مبهمة في الكواكب وغيرها مما يزان به، وأن يراد ما زينت به الكواكب. وجاء عن ابن عباس رضي الله عنهما: بزينة الكواكب: بضوء الكواكب. ويجوز أن يراد أشكالها المختلفة، كشكل الثريا وبنات نعش والجوزاء، وغير ذلك، ومطالعها ١٥ ومسايرها. وقرئ على هذا المعنى «بزينة الكواكب» بتنوين زينة وجرّ الكواكب على الإبدال. ويجوز في نصب الكواكب: أن يكون بدلًا من محل بزينة.

[١١٧٧] {وَحِفْظًا} مما حمل على المعنى؛ لأنّ المعنى: إنا خلقنا الكواكب زينة للسماء، وحفظًا من الشياطين، كما قال تعالى {وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَآءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ} [الملك: ٥]. ويجوز أن يقدر الفعل المعلل، كأنه قيل: ٢٠ {وَحِفْظًا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ} زيناها بالكواكب. وقيل: وحفظناها حفظًا.

[1178] *Mârid* (Şeytanın sıfatı olarak) itaatten büsbütün sıyrılıp çıkan demektir.

[1179] لَا يَسَّمَّعُونَ fiilindeki zamir "*her* bir inatçı şeytan"a aittir; çünkü bu, "şeytan*lar*" anlamındadır. Fiil şeddesiz ve şeddeli olarak okunmuştur. يَسَّمَّعُونَ'nin aslı *yetesemme'ûne* olup, *tesemmu'* "dinlemeye çalışmak" demektir. Nitekim *tesemma'a fe-semi'a* (dinlemeye çalıştı ve dinledi) veya *tesemma'a fe-lem yesma'* (dinlemeye çalıştı; ama dinleyemedi) denir. İbn Abbas'tan [v. 68/688] rivayet edildiğine göre, şeytanlar ısrarla dinlemek istiyorlar, fakat dinleyemiyorlardı. Bu yüzden, şeddesiz kıraat şeddelisine göre daha çok destek bulmuştur.[1]

[1180] "Peki, 'Artık dinleyemezler' ifadesinin öncesiyle irtibatı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun öncesiyle irtibatı, ya *"her bir şeytan"* ifadesinin sıfatı olmak ya da başlangıç cümlesi olmaktır; başkası olamaz. Gelgelelim, sıfat olması sağlıklı değildir; çünkü (göğü;) dinlemeyen ve dinleme talebi olmayan şeytanlardan korumanın anlaşılır bir yanı yoktur. Başlangıç cümlesi olması da böyledir; zira birileri: "Gök niçin şeytanlardan korunacaktır?" diye soracak olsa ve buna; "Dinleyemedikleri (veya dinlemeye çalışmadıkları) için" şeklinde cevap verilecek olsa, bu doğru olmayacaktır. O hâlde, geriye sadece bunun öncesinden kopuk yeni bir cümle olması ihtimali kalmaktadır ki bu da kulak hırsızlığı yapanların durumunu izlemek içindir; yani şeytanların meleklerin sözüne kulak kabartamayacaklarını -veya dinlemeye çalışamayacaklarını- zira alev topları ile vurulup, oradan uzaklaştırılacaklarını; ancak mühlet tanınıp da bir bilgi kırıntısı kapabilmek için bir kulak hırsızlığı yapacak olanların bundan hariç olduğunu, o hırsızlık anında da delip geçen bir alev topunun onun helâkini çabuklaştıracağını…[2]

[1181] **Şayet "**لا يسَّمَّعون'nin aslının *li-ellâ yessemme'û* (dinlemeye çalışmaları için) şeklinde olduğunu; *ci'tuke [li-]en tukrimenî* (Sana, bana ikram edesin diye geldim.) demendeki gibi Lâm hazfedilip, *en-lâ yessemme'û* şeklinde kaldığını ve tıpkı Tarafe'nin [v. 564] şu şiirindeki gibi En'in hazfedilip amelinin de iptal edildiğini iddia eden kişinin görüşü doğru mu?" **dersen**

Be hey benim savaş meydanına çıkmamı engelleyen!

1 Müfessir, *lâ yesma'ûne* (Artık dinleyemezler.) şeklindeki kıraatin لا يسَّمَّعُونَ (Artık dinlemeye çalışmazlar.) kıraatinden daha güçlü olduğu kanaatindedir. "Artık dinleyemezler." kıraatinde, "şeytanların göklerden hâlâ bilgi çalmaya, kulak hırsızlığı yapmaya çalıştıkları, fakat Mele-i Âlâ'yı dinleyemedikleri, çünkü kendilerine yıldızlarla ateş edildiği ve kovuldukları" anlatılırken, "Artık dinlemeye çalışmazlar." kıraatinde, "şeytanların, göğün koruma altına alındığını gördükleri; yani Cin 72/8-9'da belirtildiği üzere göğü defalarca yoklayıp, bunun işe yaramadığını anladıkları" mânası bulunmaktadır. Yani ilkinde; *hâlâ bunu anlamadıkları, göğü dinlemeye çalıştıkları, fakat -yıldızlar mermi gibi atıldığından- dinleyemedikleri* anlatılmakta, ikincide ise *bundan ümidi kestikleri için, artık dinlemeye çalışmadıkları* anlatılmaktadır. Bu 2. Mâna daha anlamlı gözükmektedir; nitekim aşağıda İlâ'lı kullanımda fiilin anlamı; "kulak vermek / kulak kabartmak" yani dinlemeye çalışmak şeklinde verilmektedir. Hicr 15/17-18'de şöyle anlatılır: "Ve onu bütün kovulmuş 'şeytan'lardan koruduk; ancak kulak hırsızlığı yapan olabilir... ki onun peşine de açıkça görülen bir ateştopu düşer." / ed.

2 *İstıdrâden*, yani *enter-parantez* bildirmektir. / ed.

[١١٧٨] والمارد: الخارج من الطاعة المتملس منها.

[١١٧٩] الضمير في «لا يسمعون» لـ{كُلِّ شَيْطَانٍ}، لأنه في معنى الشياطين. وقرئ بالتخفيف والتشديد، وأصله: يتسمعون. والتسمُّع: تطلب السماع. يقال: تسمع فسمع، أو فلم يسمع. وعن ابن عباس رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: هم يتسمعون ولا يسمعون، وبهذا ينصر التخفيف على التشديد.

[١١٨٠] فإن قلت: {لَا يَسَّمَّعُونَ} كيف اتصل بما قبله؟ قلت: لا يخلو من أن يتصل بما قبله على أن يكون صفة لـ{كُلِّ شَيْطَانٍ}، أو استئنافًا فلا تصحّ الصفة؛ لأنّ الحفظ من شياطين لا يسمعون ولا يتسمعون لا معنى له. وكذلك الاستئناف؛ لأنّ سائلًا لو سأل: لم تحفظ من الشياطين؟ فأجيب بأنهم لا يسمعون، لم يستقم؛ فبقي أن يكون كلامًا منقطعًا مبتدأ اقتصاصًا لما عليه حال المسترقة للسمع، وأنهم لا يقدرون أن يسمعوا إلى كلام الملائكة، أو يتسمعوا وهم مقذوفون بالشهب مدحورون عن ذلك، إلا من أمهل حتى خطف خطفة واسترق استراقة؛ فعندها تعاجله الهلكة بإتباع الشهاب الثاقب.

[١١٨١] فإن قلت: هل يصحّ قول من زعم أن أصله ''لئلا يسمعوا''، فحذفت اللام كما حذفت في قولك: جئتك أن تكرمني، فبقي ''أن لا يسمعوا''، فحذفت أن وأهدر عملها، كما في قول القائل:

أَلَا أَيُّهَذَا الزَّاجِرِي أَحْضُرُ الْوَغَى ❁

şöyle derim: Bu iki haziften biri münferit olarak reddedilmez; fakat 'ikisinin birlikte gerçekleşmiş' olması [normalde bile] yadırganacak bir husustur; Kur'an [gibi bir şaheser]in elbette bu tür zorlamalardan korunması gerekir.

[1182] Şayet *"Semi'tu fulânen yetehaddesu* ile *semi'tu ileyhi yetehaddesu* arasında ve *Semi'tu hadîsehû* ile *semi'tu ilâ hadîsihî* arasında ne fark var?" **dersen şöyle derim:** Bizzat geçişli olanı (birinci ve sonuncu) anlamayı ifade ederken, İlâ harf-i ceriyle geçişli kılınan, anlamanın yanı sıra kulak kabartmayı da ifade eder.[1]

[1183] *Mele-i A'lâ* (Üst Kurul) meleklerdir; çünkü onlar gökleri mesken tutmaktadırlar. İnsanlar ve cinler de *mele-i esfel*dir; çünkü yeryüzünün sakinleridirler. İbn Abbas'tan [v. 68/688] gelen bir rivayete göre *Mele-i A'lâ*, yazıcı meleklerdir; yine ondan gelen bir başka rivayete göre meleklerin eşrafıdır.

[1184] "Dört bir yandan" yani kulak hırsızlığı için hangi yönden göğe çıkıyorlarsa o taraftan "taşlanıp dururlar [yani ateş altına alınırlar]!" دحورًا *mef'û-lün leh*tir; yani "kovulma" demek olan دُحُور için taşa tutulurlar. Yahut hâl olarak; "kovulmuş oldukları hâlde…" demektir. Veya "taşlanma" ve "tardedilme" yakın anlamlı olmak hasebiyle, bir nevi *yudharûne ev kazfen* (kovulurlar veya taşlanıp dururlar) denmektedir. Ebu Abdurrahman es-Sülemî [v. 73/692] Dâl'ın fethasıyla (دَحُورًا) okumuştur ki, bu da "kovulmuş, dışlanmış bir şekilde taşa tutularak" yahut *kabûl* ve *velû'* kalıbında gelmiş olmasına binaen "kovulmalı ve dışlamalı bir şekilde taşlanarak" anlamındadır.

[1185] الواصب devamlı demektir ki *vasabe'l-emru vusūben* (İş öyle bir devam etti ki!) ifadesinden alınmadır; yani dünyada alev toplarıyla taşlanırlarken, ahirette de onlar için kesilmeyen; devamlı bir azap türü hazırlanmıştır.

[1186] مَنْ ref' mahallinde olup, لا يسمعون fiilinin Vav'ından bedeldir; yani "bir şeyler kapan" şeytanın dışındaki şeytanlar [göğe] kulak veremezler! (خَطِفَ) Hā ve Tā'nın kesresi ve Tā'nın şeddesiyle *hıttıfe* ve yine Hā'nın fethası ve Tā'nın kesre ve şeddesiyle *hattıfe* şeklinde okunmuştur ki bunların aslı (ifti'âlden) *ihtetafe*dir. Yine, ["peşine düşer" anlamındaki فاتبعه fiili] فَأَتْبَعَهُ ve فَاتَّبَعَهُ şeklinde okunmuştur.

11. O halde, sor bakalım onlara; kendilerinin yaratılışı mı daha zor yoksa (bu) yarattığımız kimselerinki mi? Şüphesiz onları sağlamca yapışan bir çamurdan yarattık!

1 1) Konuşmakta olan falancayı işittim; 2) Konuşurken ona kulak verdim, 3) Konuşmasını işittim, 4) Konuşmasına kulak verdim. / ed.

قلت: كل واحد من هذين الحذفين غير مردود على انفراده، فأما اجتماعهما فمنكر من المنكرات، على أن صون القرآن عن مثل هذا التعسف واجب.

[١١٨٢] فإن قلت: أي فرق بين ''سمعت فلانًا يتحدّث، وسمعت إليه يتحدّث''، و ''سمعت حديثه، وإلى حديثه؟'' قلت: المعدى بنفسه يفيد الإدراك، والمعدى بإلى يفيد الإصغاء مع الإدراك.

[١١٨٣] والملأ الأعلى الملائكة؛ لأنهم يسكنون السَّمٰوَات، والإنس والجن هم الملأ الأسفل؛ لأنهم سكان الأرض. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: هم الكتبة من الملائكة. وعنه: أشراف الملائكة.

[١١٨٤] {مِنْ كُلِّ جَانِبٍ} من جميع جوانب السماء من أي جهة صعدوا للاستراق. {دُحُورًا} مفعول له، أي ويقذفون للدحور، وهو الطرد. أو مدحورين على الحال. أو لأنّ القذف والطرد متقاربان في المعنى، فكأنه قيل: يدحرون أو قذفًا. وقرأ أبو عبد الرحمن السلمي بفتح الدال على: قذفًا دحورًا طرودًا. أو على أنه قد جاء مجيء القبول والولوع.

[١١٨٥] والواصب: الدائم، وصب الأمر وصوبًا، يعني أنهم في الدنيا مرجومون بالشهب، وقد أعدّ لهم في الآخرة نوع من العذاب دائم غير منقطع.

[١١٨٦] {مَنْ} في محل الرفع بدل من الواو في لا يسمعون، أي لا يسمع الشياطين إلا الشيطان الذي {خَطِفَ الْخَطْفَةَ} وقرئ «خطف» بكسر الخاء والطاء وتشديدها، وخطف بفتح الخاء وكسر الطاء وتشديدها، وأصلهما: اختطف. وقرئ «فأتبعه» «وفاتبعه».

١١-﴿فَاسْتَفْتِهِمْ اَهُمْ اَشَدُّ خَلْقًا اَمْ مَنْ خَلَقْنَا اِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طِينٍ لَازِبٍ﴾

[1187] ("Kendilerininki mi" [أَهُمْ] ifadesinde) Hemze her ne kadar soru olmaktan çıkıp, takrir mânasıyla buluşsa da, aslına binaen soru mânasındadır. Bu yüzden "sor bakalım onlara"; yani haber almaya çalış bakalım onlardan "kendilerinin yaratılışı mı daha zor..." denmiş; "onlara takrir et"[1] denmemiştir. "Onlara" zamiri Mekke müşriklerine aittir. Âyetin Ebu'l-**Eşed** b. Kelede hakkında indiği de söylenmiştir ki bu lâkabı, yakalayış ve gücünün şiddetinden ötürü almıştır.

[1188] "Yoksa (ilk) yarattığımız kimseler mi?" ifadesiyle (daha önce) zikrettiği yaratıklarını kastetmektedir ki, onlar da melekler, gökler, Arz, doğular, gezegenler, delici meteorlar ve inatçı şeytanlardır; akıl sahiplerini diğerlerine baskın kılarak مَنْ خَلَقْنَا (yarattığımız *kimse*ler) demiştir. Bunun delili de bunları saymasının ardından, takip edatı olan Fâ getirerek فَاسْتَفْتِهِمْ أَهُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ مَنْ خَلَقْنَا (*O halde,* sor bakalım onlara; kendilerinin yaratılışı mı daha zor yoksa [bu] yarattığımız *kimseler* mi?) buyurmuş olmasıdır. Herhangi bir açıklama kaydına yer vermeden mutlak olarak "yoksa yarattığımız kimseler mi" demesi, bundan önce geçenleri açıklamakla yetindiği içindir. Adeta "Biz şöyle şöyle acayip ve tuhaf mahlûklar yaratmışız. Şimdi sor bakalım şunlara; kendilerinin yaratılışı mı daha zor yoksa şu (saydığım) yaratıklarımızınki mi?" buyurmaktadır. Nitekim şeddesiz *em men ʿadednâ* (yoksa şu saydıklarımız mı?) ve şeddeli *em men ʿaddednâ* (yoksa şu tek tek saydıklarımız mı?) şeklinde okuyanın kıraati bu anlamı kesinleştirmektedir.

[1189] أشدُّ خلقًا ifadesi, [i] Arapların *şedîdu'l-halk* (hilkati kuvvetli) ve *fî halkihî şiddetun*(hilkatinde kuvvetlilik var) sözünden alınma olarak "kendilerinin yaratılışı mı daha kuvvetli?" anlamına muhtemel olduğu gibi, [ii] dirilmeyi ve ikinci yaratılışı inkârlarının reddedilmesi ve şu azametli mahlukatı yaratmanın kendisine kolay gelip, bunları yoktan var etmek kendisine zor gelmeyene insanı yaratmanın çok daha kolay geleceğinden ötürü "kendilerinin yaratılışı mı daha zor; daha külfetli?" anlamına da muhtemeldir. "Sağlamca yapışan bir çamurdan" yaratılmaları; ya -çamurdan mamul bir şey katılık ve kuvvet sıfatı taşımayacağından dolayı- onların zayıflık ve yumuşaklığına dair bir tanıklıktır ya da yaratıldıkları çamurun da bir tür toprak olduğuna dair aleyhlerine hüccet getirmektir. O hâlde, "Toprak olunca yeniden mi yaratılacakmışız?!" [Raʿd 13/5] derken, bunun gibi bir topraktan yaratılacaklarını nasıl inkâr ediyorlar!? Dirilmeyi inkâr etmelerinin anlatıldığı müteakip âyetler de bu mânayı desteklemektedir.

1 Yani durumun elbette böyle olduğunu bildir. / ed.

[١١٨٧] الهمزة وإن خرجت إلى معنى التقرير فهي بمعنى الاستفهام في أصلها، فلذلك قيل: {فَاسْتَفْتِهِمْ} أي استخبرهم {اَهُمْ اَشَدُّ خَلْقًا}، ولم يقل: فقرّرهم. والضمير لمشركي مكة. قيل: نزلت في أبي الأشد بن كلدة، وكني بذلك لشدّة بطشه وقوّته.

[١١٨٨] {اَمْ مَنْ خَلَقْنَا} يريد: ما ذكر من خلائقه من الملائكة، والسَّمٰوَات والأرض، والمشارق، والكواكب، والشهب الثواقب، والشياطين المردة. وغلّب أولي العقل على غيرهم، فقال {مَنْ خَلَقْنَا}، والدليل عليه قوله بعد عدّ هذه الأشياء {فَاسْتَفْتِهِمْ اَهُمْ اَشَدُّ خَلْقًا اَمْ مَنْ خَلَقْنَا} بالفاء المعقبة. وقوله {اَمْ مَنْ خَلَقْنَا} مطلقًا من غير تقييد بالبيان، اكتفاء ببيان ما تقدّمه، كأنه قال: خلقنا كذا وكذا من عجائب الخلق وبدائعه، {فَاسْتَفْتِهِمْ اَهُمْ اَشَدُّ خَلْقًا اَمْ} الذي {خَلَقْنَاهُ} من ذلك؟ ويقطع به قراءة من قرأ «أم من عددنا» بالتخفيف والتشديد.

[١١٨٩] و{اَشَدُّ خَلْقًا} يحتمل أقوى خلقًا، من قولهم: شديد الخلق، وفي خلقه شدّة؛ وأصعب خلقًا وأشقّه، على معنى الردّ لإنكارهم البعث والنشأة الأخرى، وأنّ من هان عليه خلق هذه الخلائق العظيمة ولم يصعب عليه اختراعها كان خلق البشر عليه أهون. وخلقهم {مِنْ طِينٍ لَازِبٍ} إما شهادة عليهم بالضعف والرخاوة، لأنّ ما يصنع من الطين غير موصوف بالصلابة والقوّة، أو احتجاج عليهم بأن الطين اللازب الذي خلقوا منه ترابٌ، فمن أين استنكروا أن يخلقوا من تراب مثله حيث قالوا: {ءَاِذَا كُنَّا تُرَابًا} [الرعد: ٥]؟! وهذا المعنى يعضده ما يتلوه من ذكر إنكارهم البعث.

[1190] Mânanın; "(O halde, sor bakalım onlara; kendilerinin yaratılışı mı daha zor yoksa) yarattığımız geçmiş ümmetlerinki mi?" şeklinde olduğu da söylenmiş[1] ise de, bu anlam pek uygun değildir.

[1191] (لازب) *lâzibin* ve *lâtibin* şeklinde okunmuş olup, mâna aynıdır. *es-Sâkıbu* "aydınlatması kuvvetli olan" demektir.

12. Ama, sen hayranlık duyarken, onlar alay ediyorlar!

13. Kendilerine öğüt verildiğinde kulak asmıyorlar.

14. Bir mucize gördüklerinde, onunla dalga geçiyorlar.

15. Ve şöyle diyorlar: "Bu, apaçık bir büyüden başka bir şey değil!"

[1192] بل عجبتَ yani "sen" Allah'ın bu muazzam mahlûkat üzerindeki kudretinden ötürü "hayranlık duyarken, onlar" seninle de, senin hayranlığınla da, senin onlara göstermekte olduğun Allah'ın kudret eserleriyle de "dalga geçiyorlar!" Yahut sen onların dirilmeyi inkâr etmelerine şaşarken, onlar dirilme işiyle dalga geçiyorlar! Tâ'nın zammesiyle (*'acibtu*) da okunmuştur ki, buna göre mâna "Delillerimin büyüklüğü ve mahlûkatımın çokluğu benim bile taaccüp edeceğim bir seviyeye ulaşmışken, kullarımın hâli nice olmalıdır? Ama bunlar, cehalet ve inatları yüzünden benim delillerimle eğleniyorlar! Yahut böyle fiilleri olan birinin [yani *Ben Allah*'ın] diriltebileceğini inkâr etmelerinden ötürü taaccüp etmekteyim. Ama bunlar, Allah'ı "*ba'sa* kadir" olarak nitelendirenlerle eğleniyorlar!

[1193] "Peki, *taaccüb*ün [yani şaşkınlık ve hayranlığın] Allah'a isnat edilmesi nasıl caiz olabilir? Zira o, ancak insana bir şeyi gözünde büyüttüğünde ârız olan bir beğenme duygusudur ki böyle bir duygu Allah Teâlâ hakkında caiz olmaz." **dersen, şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. Birincisi, *taaccüb*ün "büyütme" anlamı için soyutlanmış olmasıdır; ikincisi ise hayalî bir imgeleme ve varsayma olarak değerlendirilmesidir. Nitekim bir hadiste; "Rabbiniz sizin feryadınıza, ümitsizliğinize ve size süratle icabet edişine şaşmaktadır." şeklinde geçer [Kādî] Şüreyh [v. 80/699] fetha ile (["hayranlık duyarsın" anlamında] عجبتَ) okur ve "Allah hiçbir şeye taaccüp etmez; ancak bilmeyen biri taaccüp eder." dermiş. Bunun üzerine İbrahim en-Naha'î [v. 96/714] "Şüreyh, ilmini çok beğenirdi; oysa Abdullah -İbn Mes'ûd'u kastediyor- ondan daha âlimdi ve (عجبتُ şeklinde) zamme okurdu" demiş. Zammeli kıraatin; "Ey Muhammed! 'Ben şaşarım!' de." anlamına geldiği de söylenmiştir.

---

1 Buna göre; karşılaştırma ilk insanlarla şu anki müşrikler arasında yapılmış olmaktadır; yani şu an insanları belli bir üreme mekanizmasıyla erkek ve dişiden yaratmaktayız. -Ayetin devamında da belirtildiği üzere- onları ise yoktan, yani insan diye bir şey yokken, yaratmıştık. Sizinki gibi nispeten kolay bir yaratışı bırakın, çamurdan bile insan yaratabilen BİZ, sizi öldükten sonra elbette yeniden yaratabiliriz! / ed.

[١١٩٠] وقيل: {مَنْ خَلَقْنَا} من الأمم الماضية، وليس هذا القول بملائم.

[١١٩١] وقرئ «لازب» و«لاتب»، والمعنى واحد، والثاقب: الشديد الإضاءة.

١٢-﴿بَلْ عَجِبْتَ وَيَسْخَرُونَ﴾

١٣-﴿وَإِذَا ذُكِّرُوا لَا يَذْكُرُونَ﴾

٥ ١٤-﴿وَإِذَا رَأَوْا آيَةً يَسْتَسْخِرُونَ﴾

١٥-﴿وَقَالُوا إِنْ هَٰذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ﴾

[١١٩٢] {بَلْ عَجِبْتَ} من قدرة الله على هذه الخلائق العظيمة {وَ} هم {يَسْخَرُونَ} منك ومن تعجبك وما تُريهم من آثار قدرة الله؛ أو من إنكارهم البعث وهم يسخرون من أمر البعث. وقرئ بضم التاء، أي بلغ من عظم آياتي وكثرة خلائقي أني عجبت منها، فكيف بعبادي؟ وهؤلاء بجهلهم وعنادهم يسخرون من ١٠ آياتي! أو عجبت من أن ينكروا البعث ممن هذه أفعاله، وهم يسخرون ممن يصف الله بالقدرة عليه.

[١١٩٣] فإن قلت: كيف يجوز العجب على الله تعالى، وإنما هو روعة تعتري الإنسان عند استعظامه الشيء، والله تعالى لا يجوز عليه الروعة؟ قلت: فيه وجهان؛ ١٥ أحدهما أن يجرد العجب لمعنى الاستعظام. والثاني: أن يتخيل العجب ويفرض. وقد جاء في الحديث: عجب ربكم من ألكم وقنوطكم وسرعة إجابته إياكم. وكان شريح يقرأ بالفتح، ويقول: إنّ الله لا يعجب من شيء، وإنما يعجب من لا يعلم. فقال إبراهيم النخعي: إنّ شريحًا كان يعجبه علمه وعبد الله أعلم -يريد عبد الله بن مسعود- وكان يقرأ بالضم. وقيل: معناه قل يا محمد ”بل عجبتُ“.

[1194] "Kendilerine öğüt verildiğinde…" Âdetleri, kendilerine bir şey hakkında öğüt verildiğinde o öğüdü kabullenmemektir. Allah'ın Ay'ın yarılması vb. açık mucizelerinden "bir mucize gördüklerinde onunla" çok fena "dalga geçiyorlar!" Yahut birbirlerinden o mucize ile dalga geçmesini istiyorlar.

16. "Şimdi Biz, toprağa karışıp çürümüş kemiğe dönüştükten sonra tekrar mı diriltilecekmişiz?!"

17. "Peki ya ilk atalarımız?!"

18. De ki: Evet... hor ve hakir olarak (diriltileceksiniz)!

[1195] أوَآباؤنا الأولون (Peki ya ilk atalarımız?) ifadesi [أإنا'daki] İnne ve isminin mahalline ya da مبعُوثُون (diriltilecekmişiz) ifadesindeki zamire ma'tūftur; مبعُوثُون'a atfını caiz kılan şey ise istifham Hemze'si ile ayrılmış olmasıdır ki, -daha da uzak bularak- *e-yub'asu eydan âbâunâ* (Atalarımız da mı diriltilecekmiş!?) anlamındadır. "Onlar çok önce yaşamışlar; dolayısıyla dirilmeleri çok daha uzak ve boş bir iddiadır!" demek istiyorlar. İfade أوْ آبَآؤُنَا şeklinde de okunmuştur.

[1196] (نَعِم) Ayın'ın kesresiyle de okunmuştur ki, bunlar iki lügattir. قَالَ نعم (Dedi ki: Evet...) şeklinde de okunmuştur; yani "Allah dedi ki" veya "Peygamber *(s.a.)* dedi ki." Buna göre mâna şöyledir: "Evet; hor ve hakir olarak" yani küçülerek, boyun eğerek "diriltileceksiniz!"

[1197] فإنما gizli bir cevabın şartı olup, şu şekilde takdir edilir: Böyle olduğunda, "bu" ancak ve ancak "sert bir buyruğa bakar!" هِىَ'nin ise mercii yoktur; o, haberi tarafından açıklanan müphem bir lâfızdır. Yalnız, bir merciinin olması da caizdir ki buna göre; "O diriliş, tek bir sert buyruğa bakar!" şeklinde takdir edilir; o da [Sūr'a] ikinci üfürüştür. *ez-Zecratu* kelimesi, *zecera'r-râ'î el-ibile evi'l-ğaneme* (çoban develere -veya koyunlara- haykırdı) demenden alıntı olarak "haykırış" anlamındadır ki, (bu söz) çoban o develere -veya koyunlara- haykırıp, onlar da çobanın sesine yöneldiklerinde söylenir. Nâbiğa el-Ca'dî'nin [v. 65/685] şu şiiri de bu kabildendir:

> (Tıpkı) Ebu Urve'nin, koyunlara karışmasından korktuğu yırtıcılara
> haykırıp onları caydırması gibi.

Şair adamın o yırtıcı hayvanlara seslenişini kastetmektedir.

19. Bu, tek bir sert buyruğa bakar... Bir de bakmışsın ki, bakıyorlar!..

[١١٩٤] {وَإِذَا ذُكِّرُوا} ودأبهم أنهم إذا وعظوا بشيء لا يتعظون به. {وَإِذَا رَأَوْا اٰيَةً} من آيات الله البينة كانشقاق القمر ونحوه {يَسْتَسْخِرُونَ} يبالغون في السخرية، أو يستدعي بعضهم من بعض أن يسخر منها.

١٦-﴿ءَإِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا ءَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ﴾

٥ ١٧-﴿اَوَاٰبَاؤُنَا الْاَوَّلُونَ﴾

١٨-﴿قُلْ نَعَمْ وَاَنْتُمْ دَاخِرُونَ﴾

[١١٩٥] {اَوَاٰبَاؤُنَا} معطوف على محل {إِنَّ} واسمها، أو على الضمير في {مَبْعُوثُونَ}. والذي جوّز العطف عليه الفصلُ بهمزة الاستفهام. والمعنى: أيبعث أيضًا آباؤنا، على زيادة الاستبعاد؛ يعنون أنهم أقدم، فبعثهم أبعد وأبطل. وقرئ «أوْ ١٠ آباؤنا».

[١١٩٦] {قُلْ نَعَمْ} وقرئ «نعم» بكسر العين، وهما لغتان. وقرئ «قال نعم»، أي الله تعالى، أو الرسول ﷺ. والمعنى: نعم تبعثون {وَاَنْتُمْ دَاخِرُونَ} صاغرون.

[١١٩٧] {فَإِنَّمَا} جواب شرط مقدّر تقديره: إذا كان ذلك فما {هِيَ} إلا {زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ}، وهي لا ترجع إلى شيء، إنما هي مبهمة موضحها خبرها. ويجوز: فإنما ١٥ البعثة زجرة واحدة، وهي النفخة الثانية. والزجرة: الصيحة، من قولك: زجر الراعي الإبل أو الغنم، إذا صاح عليها فريعت لصوته. ومنه قوله:

زَجْرَ أَبِي عُرْوَةَ السِّبَاعَ إِذَا ❁ أَشْفَقَ أَنْ يَخْتَلِطْنَ بِالغَنَمِ

يريد تصويته بها.

١٩-﴿فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ فَإِذَا هُمْ يَنْظُرُونَ﴾

20. Ve derler ki: "Yazıklar olsun bize! Yargılanma günü bu!"

21. Evet, yalanlayıp durduğunuz ayrışma günüdür bu!..

[1198] "Bir de bakmışsın ki" görebilen canlılar olarak "bakıyorlar!"

[1199] "Yargılanma günü bu!" âyetinden itibaren, أُحشُرُوا ("bir araya getirin" [Sâffât 37/22]) âyetine kadarki kısım, inkârcıların birbirlerine söylediği veya meleklerin inkârcılara söyledikleri sözler olabileceği gibi, "Yazıklar olsun bize! Yargılanma günü bu!" âyetinin, inkârcıların sözü; "Evet, yalanlayıp durduğunuz ayırdetme günüdür bu!.." âyetinin ise meleklerin onlara cevaben söyleyeceği sözlerin bir kısmı olması da muhtemeldir. "Yargılanma günü" derken, karşılık göreceğimiz; yani amellerimizin karşılığını bulacağımız günü kasdetmektedirler. "Ayrışma günü" ise, nihaî hükmü vererek, hidayet ve dalâlet gruplarını ayırma günüdür.

22-23. Zulmedenleri ve 'eş'lerini -Allah'tan başka- taptıkları ile birlikte bir araya getirin ve Cehennem'in yolunu gösterin onlara!

24. Durdurun onları; çünkü sorgulanacaklar!

[1200] "Bir araya getirin!" Bu, Allah'ın meleklere yahut o inkârcıların birbirlerine hitabıdır. "*Eş*lerini" yani benzerlerini. Hazret-i Peygamber (s.a.)'den rivayet edildiğine göre 'eş'ler; zinakârlar zinakârlarla, hırsızlar hırsızlarla beraber olacak şekilde, isyankârlardan oluşan denkleri ve benzerleridir. Bunların; şeytanî arkadaşları yahut kendi dinleri üzere olan karıları olduğu da söylenmiştir.

[1201] "Onlara gösterin!" Yani cehennemin yolunu tarif edin de oraya girsinler!

25. 'Ne'niz var, neden yardımlaşmıyorsunuz?!

26. Ama bugün teslim bayrağını çekmişlerdir.

[1202] Bu ifade, birbirlerine yardım etmekten âciz olacakları bağlamında bir istihza ve azarlamadır; oysa dünyada birbirlerini desteklemekte ve yardım etmekteydiler! "Ama bugün teslim bayrağını çekmişlerdir." Hepsi birbirine teslim olmuş ve âcizlikleri sebebiyle birbirlerini yüz üstü bırakmışlardır. Böylece, topu birden yardım görmeksizin teslim bayrağını çekmiştir!

٢٠-﴿وَقَالُوا يَا وَيْلَنَا هٰذَا يَوْمُ الدِّينِ﴾

٢١-﴿هٰذَا يَوْمُ الْفَصْلِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ﴾

[١١٩٨] {فَإِذَا هُمْ} أحياء بصراء {يَنْظُرُونَ}.

[١١٩٩] يحتمل أن يكون {هٰذَا يَوْمُ الدِّينِ} إلى قوله {أُحْشُرُوا} [الصافات: ٢٢] من كلام الكفرة بعضهم مع بعض، وأن يكون من كلام الملائكة لهم، وأن يكون {يَا وَيْلَنَا هٰذَا يَوْمُ الدِّينِ} كلام الكفرة، و{هٰذَا يَوْمُ الْفَصْلِ} من كلام الملائكة جوابًا لهم. ويوم الدين: اليوم الذي ندان فيه، أي نجازى بأعمالنا. ويوم الفصل: يوم القضاء، والفرق بين فرق الهدى والضلالة.

٢٢-﴿أُحْشُرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَأَزْوَاجَهُمْ وَمَا كَانُوا يَعْبُدُونَ﴾

٢٣-﴿مِنْ دُونِ اللهِ فَاهْدُوهُمْ إِلٰى صِرَاطِ الْجَحِيمِ﴾

٢٤-﴿وَقِفُوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْؤُلُونَ﴾

[١٢٠٠] {أُحْشُرُوا} خطاب الله للملائكة، أو خطاب بعضهم مع بعض. {وَأَزْوَاجَهُمْ} وضرباءهم. عن النبي ﷺ: وهم نظراؤهم وأشباههم من العصاة؛ أهل الزنا مع أهل الزنا، وأهل السرقة مع أهل السرقة. وقيل: قرناؤهم من الشياطين. وقيل: نساؤهم اللاتي على دينهم.

[١٢٠١] {فَاهْدُوهُمْ} فعرّفوهم طريق النار حتى يسلكوها!

٢٥-﴿مَا لَكُمْ لَا تَنَاصَرُونَ﴾

٢٦-﴿بَلْ هُمُ الْيَوْمَ مُسْتَسْلِمُونَ﴾

[١٢٠٢] هذا تهكم بهم وتوبيخ لهم بالعجز عن التناصر بعد ما كانوا على خلاف ذلك في الدنيا متعاضدين متناصرين. {بَلْ هُمُ الْيَوْمَ مُسْتَسْلِمُونَ} قد أسلم بعضهم بعضًا وخذله عن عجز، فكلهم مستسلم غير منتصر.

[1203] (لَا تَنَاصَرُونَ ifadesi) *lâ tetenâsarûne* ve idğamla *lâ'ttenâsarûn* şeklinde de okunmuştur.

27. Birbirlerine dönerler ve (çekişerek) sorarlar;

28. (güçsüz görülenler liderlerine) derler ki: "Şüphesiz, siz bize sağdan gelirdiniz (suret-i haktan görünüp bizi kandırırdınız)!"

[1204] "Sağ" iki uzvun en şereflisi ve en sağlamı olduğu için, yine Araplar onunla *meymenet* [uğur] umdukları, tokalaşmayı ve sözleşmeyi onunla yaptıkları, onunla verip onunla aldıkları, çoğu işleri onunla başardıkları ve solu uğursuz addettikleri için (zikredilmiştir); ki kardeşi olan sağı *yümnâ* (hayırlı, bereketli) diye isimlendirdikleri gibi, solu *şu'mâ* (şom / uğursuz) diye isimlendirmişler; insanın sol ön tarafından sağ ön tarafına geçen yabanî hayvanı uğurlu, sağdan sola doğru geçeni uğursuz saymışlar; solakları kusurlu saymışlardı; bunu şerîat da desteklemiş ve faziletli işlerin sağ elle, bayağı işlerinse sol elle görülmesini emretmiştir. Nitekim Peygamber (s.a.) de her şeye sağdan başlamayı severdi [*Ebû Dâvûd*, "Libâs", 44]. Keza, sağ taraf iyilikleri yazan meleğe, sol taraf da kötülükleri yazan meleğe tahsis edilmiş; sevap işleyene amel defterinin sağından, günah işleyene de solundan verileceği vaat olunmuştur. İşbu sebeple "sağ", hayır yönü ve tarafı için isti'âre kılınarak; "Ona sağdan -yani hayır yönünden ve hayır tarafından- geldi de, onu hayırdan alıkoyup saptırdı!" denmektedir. Bir tefsirde şöyle vârit olmuştur: Şeytan kime sağından gelirse, ona din tarafından gelip gerçeği ona tersyüz eder. Kime solundan gelirse, nefsanî arzular tarafından gelir. Kime önünden gelirse, ona kıyamet gününü, sevap ve azabı yalanlatma tarafından gelir. Kime de arkasından gelirse, onu kendisinin ve kendinden sonra yerini alacak olanların aleyhine fakirlikle korkutur. Artık ne akraba ziyaret eder ne de zekât verir![1]

[1205] **Şayet "**Arapların: "O, ona hayır cihetinden ve tarafından geldi" demeleri kendi özünde bir mecazdır (zira hayrın belli bir yönü yoktur). Peki, ("o, ona sağdan geldi" derken) "sağ" nasıl mecazdan mecaz kılınmış olmaktadır?" **dersen, şöyle derim:** Hakikatler kategorisine katılacak derecede kullanımı yaygın olan şeyler de mecazdan sayılır. İşte bu da bu kabildendir. Sen bu sağ eli kuvvet ve ezici güç adına müstear kılabilirsin. Çünkü sağ el "kuvvet" sıfatı giyer ve yakalama da onun sayesinde gerçekleşir. Buna göre âyetin mânası: "Şüphesiz siz bize güç ve cebir tarafından yanaşır;

1 İblis'in A'râf 7/17'de nakledilen "Sonra onlara; önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım..." ifadesine atıf. / ed.

[١٢٠٣] وقرئ «لا تتناصرون»، و«لَاتَّناصرون»، بالإدغام.

٢٧-﴿وَاَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ يَتَسَّاءَلُونَ﴾

٢٨-﴿قَالُوا اِنَّكُمْ كُنْتُمْ تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمٖينِ﴾

[١٢٠٤] اليمين لما كانت أشرف العضوين وأمتنهما وكانوا يتيمنون بها؛ فيها يصافحون ويماسحون ويناولون ويتناولون، ويزاولون أكثر الأمور، ويتشاءمون بالشمال، ولذلك سموها: الشؤمى، كما سموا أختها اليمنى، وتيمنوا بالسانح، وتطيروا بالبارح، وكان الأعسر معيبًا عندهم. وعضدت الشريعة ذلك، فأمرت بمباشرة أفاضل الأمور باليمين، وأراذلها بالشمال. وكان رسول الله ﷺ يحب التيامن في كل شيء، وجعلت اليمين لكاتب الحسنات والشمال لكاتب السيئات، ووعد المحسن أن يؤتى كتابه بيمينه، والمسيء أن يؤتاه بشماله، استعيرت لجهة الخير وجانبه، فقيل: أتاه عن اليمين، أي من قبل الخير وناحيته، فصدّه عنه وأضلّه. وجاء في بعض التفاسير: من أتاه الشيطان من جهة اليمين أتاه من قبل الدين فلبس عليه الحق؛ ومن أتاه من جهة الشمال أتاه من قبل الشهوات؛ ومن أتاه من بين يديه أتاه من قبل التكذيب بالقيامة وبالثواب والعقاب؛ ومن أتاه من خلفه خوّفه الفقر على نفسه وعلى من يخلف بعده، فلم يصل رحمًا ولم يؤد زكاة.

[١٢٠٥] فإن قلت: قولهم "أتاه من جهة الخير وناحيته" مجاز في نفسه، فكيف جعلت اليمين مجازًا عن المجاز؟ قلت: من المجاز ما غلب في الاستعمال حتى لحق بالحقائق، وهذا من ذاك. ولك أن تجعلها مستعارة للقوّة والقهر، لأنّ اليمين موصوفة بالقوة، وبها يقع البطش. والمعنى: أنكم كنتم تأتوننا عن القوّة والقهر،

[1206] saltanat ve galibiyet cihetiyle bizi hedeflerdiniz de, nihayet bizi sapkınlığa motive eder, ona zorlardınız!" şeklindedir. Bu, tebaa tabakasının kendi reislerine ve azgınların, kendi şeytanlarına (ağababalarına) hitap etmesi kabilindendir.

29. Onlar da derler ki: "Yok ya!.. Asıl kendiniz mümin olmadınız!"

30. "Sizin üzerinizde bizim bir otoritemiz yoktu; aksine siz azgın bir topluluk idiniz!"

31. "Rabbimizin hakkımızda verdiği "(azabı) mutlaka tadacağımıza dair" sözü işte bu yüzden gerçekleşti."

32. "Tamam sizi biz azdırdık; ama biz de azgındık."

[1207] "Yok ya!.. Asıl kendiniz mümin olmadınız!" Yani imandan kendiniz yüz çevirdiniz! İman etme imkânınız varken, imanı inkâra tercih etmediniz; oysa buna *mecbur* tutulmuş değildiniz! "Sizin üzerinizde bizim" iman imkânınızı ve seçme gücünüzü elinizden alacağımız bir otoritemiz "yoktu; aksine siz" taşkınlığı tercih eden "bir topluluk idiniz! Rabbimizin, hakkımızda verdiği '(azabı) mutlaka tadacağımıza dair' sözü" yani tehdidi "işte bu yüzden gerçekleşti;" yakamıza yapıştı! Çünkü O, durumumuzu ve bu durum sebebiyle *azaba müstahak* olduğumuzu biliyordu.

[1208] Allah burada tehdidi direkt bir ifadeyle aktarsaydı, *innekum lezâikūn* (mutlaka tadacaksınız) derdi; fakat bu kipten birinci şahıs kipine [إنا] dönüş yaptı; çünkü onlar bunu kendileri hakkında konuşmaktadırlar. Bunun örneği Yezîd b. Cehm'in şu şiiridir:

> (Zevcem olacak) Hevâzin, azıcık malım olduğunu iddia etmiş!
> [Zaten infak ettiklerimin dışında ne malım olabilir ki?]

Şayet şair o kadının sözünü doğrudan aktarsaydı, *kalle mâluke* (senin azıcık malın var) derdi. Yine yemin ettirenin yemin edene: "*Vallahi çıkacağım* diye yemin et!" ve "*Vallahi çıkacağına* yemin et!" demesi de bu kabildendir. [لأخرجن'deki] Hemze, yemin edenin telâffuzunu hikâye etmeye; [لتخرجن'deki] Tâ ise, yemin ettirenin yemin ettirilene ("Sen!" diye) yönelmesine mahsustur.

[1209] "Tamam, sizi biz azdırdık;" sizi isteneni hâsıl ettirecek bir çağırışla azgınlığa biz çağırdık -çünkü siz bunu kabullenerek, azgınlığı hidayete tercih etmiştiniz- ama "biz de azgındık;" sizi azdırmayı istedik ki, siz de bizim gibi olasınız.[1]

---

1 Yani o zaman mahsus öyle davranmış değiliz; bugün bâtıl olduğu iyice ortaya çıkmış bulunan o şirk akidesini ve putçu sistemi ihlâsla savunuyorduk yani… Sizi işbu sebeple canla başla o hak bildiğimiz inanca çekmeye çalışıyorduk!.. / ed.

[١٢٠٦] وتقصدوننا عن السلطان والغلبة حتى تحملونا على الضلال وتقسرونا عليه. وهذا من خطاب الأتباع لرؤسائهم، والغواة لشياطينهم.

٢٩-﴿قَالُوا بَلْ لَمْ تَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾

٣٠-﴿وَمَا كَانَ لَنَا عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ بَلْ كُنْتُمْ قَوْمًا طَاغِينَ﴾

٥ ٣١-﴿فَحَقَّ عَلَيْنَا قَوْلُ رَبِّنَا إِنَّا لَذَائِقُونَ﴾

٣٢-﴿فَأَغْوَيْنَاكُمْ إِنَّا كُنَّا غَاوِينَ﴾

[١٢٠٧] {بَلْ لَمْ تَكُونُوا مُؤْمِنِينَ} بل أبيتم أنتم الإيمان وأعرضتم عنه، مع تمكنكم منه مختارين له على الكفر غير ملجَئين إليه. {وَمَا كَانَ لَنَا عَلَيْكُمْ} من تسلط نسلبكم به تمكنكم واختياركم، {بَلْ كُنْتُمْ قَوْمًا} مختارين الطغيان؛ {فَحَقَّ عَلَيْنَا} فلزمنا {قَوْلُ رَبِّنَا إِنَّا لَذَائِقُونَ} يعني وعيد الله بأنا ذائقون لعذابه لا محالة، ١٠ لعلمه بحالنا واستحقاقنا بها العقوبة!

[١٢٠٨] ولو حكى الوعيد كما هو لقال: إنكم لذائقون، لكنه عدل به إلى لفظ المتكلم؛ لأنهم متكلمون بذلك عن أنفسهم. ونحوه قول القائل:

لَقَدْ زَعَمَتْ هَوَازِنُ قَلَّ مَالِي ❁

١٥ ولو حكى قولها لقال: قل مالك. ومنه قول المحلف للحالف: احلف "لأخرجنّ"، ولتخرجنّ؛ الهمزة لحكاية لفظ الحالف، والتاء لإقبال المحلف على المحلف.

[١٢٠٩] {فَأَغْوَيْنَاكُمْ} فدعوناكم إلى الغي دعوة محصلة للبغية، لقبولكم لها واستحبابكم الغيّ على الرشد؛ {إِنَّا كُنَّا غَاوِينَ} فأردنا إغواءكم لتكونوا أمثالنا.

33. Hâsılı; o gün azapta ortaktırlar.

34. Biz, mücrimlere mutlaka böyle yaparız!

35-36. Çünkü onlara; “Allah’tan başka tanrı yoktur” dendiğinde, büyüklük taslarlar ve şöyle derlerdi; “Cinli bir şair için mi tanrılarımızı terk edeceğiz?!”

37. Hayır!.. O; gerçeği getirmiştir ve peygamberleri tasdik etmektedir.

[1210] “Hâsılı;” uyanlar da kendisine uyulanlar da “o” kıyamet “gün”ü azaba hep birlikte ortak olacaklardır; tıpkı (dünyada) azgınlık ve sapıklıkta ortak oldukları gibi!

[1211] “Biz” her mücrime “böyle” yani tıpkı bu işlem gibi işlem “yaparız!” Demek istiyor ki; azabın sebebi *cürüm* işlemektir. Bu bakımdan, cürmü kim irtikâp ederse azabı hak eder! “Çünkü onlar” kelime-i tevhidi işittiklerinde nefretle kaçarlar veya büyüklük taslayarak, şirkten başkasına yanaşmazlardı.

[1212] “Cinli bir şair için mi!?” derken Muhammed (s.a.)’i kastediyorlardı.

[1213] “Hayır!.. O; gerçeği getirmiştir.” ifadesi, müşrikleri reddetmektedir. “Peygamberleri de tasdik etmektedir.” ifadesi ise, “önündeki (kitap)ları doğrulayıcı olarak” [Bakara 2/97] âyetine benzemektedir.

38. O can yakıcı azabı mutlaka tadacaksınız!

39. Kendi yapıp durduklarınızdan başkasının karşılığını almıyorsunuz!

[1214] Çoğul Nun’u takdir edilerek, nasb ile لذائقوا العذابَ şeklinde de okunmuştur. Tıpkı Ebu’l-Esved ed-Düelî’nin [v. 69/688] dediği gibi:

> [Nihayet ona rastladım; azarlanmaya aldırmayan]
> Ve Allah’ı neredeyse hiç anmayan biri olarak![1]

Ayrıca, aslı üzere *le-zâikūne’l-‘azâbe* şeklinde de okunmuştur.

[1215] “Kendi yapıp durduklarınızdan başkasının…” Kötü amele bedel, kötü bir karşılık olmak üzere kendi yaptıklarınızın denginden…

1 Yani tıpkı ذَاكِرِ الله ifadesinde tenvinin hazfedilip mef‘ûlün naspedilmesi gibi. / ed.

٣٣-﴿فَاِنَّهُمْ يَوْمَئِذٍ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ﴾

٣٤-﴿اِنَّا كَذٰلِكَ نَفْعَلُ بِالْمُجْرِمِينَ﴾

٣٥-﴿اِنَّهُمْ كَانُوا اِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ يَسْتَكْبِرُونَ﴾

٣٦-﴿وَيَقُولُونَ اَئِنَّا لَتَارِكُوا اٰلِهَتِنَا لِشَاعِرٍ مَجْنُونٍ﴾

٥ ٣٧-﴿بَلْ جَاءَ بِالْحَقِّ وَصَدَّقَ الْمُرْسَلِينَ﴾

[١٢١٠] {فَإِنَّهُمْ} فإن الأتباع والمتبوعين جميعًا {يَوْمَئِذٍ} يوم القيامة {مُشْتَرِكُونَ} في العذاب كما كانوا مشتركين في الغواية.

[١٢١١] {إِنَّا} مثل ذلك الفعل {نَفْعَلُ} بكل مجرم! يعني أنّ سبب العقوبة هو الإجرام، فمن ارتكبه استوجبها. {اِنَّهُمْ كَانُوا اِذَا} سمعوا بكلمة التوحيد نفروا أو ١٠ استكبروا عنها وأبوا إلا الشرك.

[١٢١٢] {لِشَاعِرٍ مَجْنُونٍ} يعنون محمدًا ﷺ.

[١٢١٣] {بَلْ جَاءَ بِالْحَقِّ} رد على المشركين، {وَصَدَّقَ الْمُرْسَلِينَ} كقوله {مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ} [البقرة: ٩٧].

٣٨-﴿اِنَّكُمْ لَذَائِقُوا الْعَذَابِ الْاَلِيمِ﴾

١٥ ٣٩-﴿وَمَا تُجْزَوْنَ اِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[١٢١٤] وقرئ «لذائقوا العذابَ»، بالنصب على تقدير النون، كقوله:

وَلَا ذَاكِرًا اللَّهَ إِلَّا قَلِيلًا ❁

بتقدير التنوين. وقرئ على الأصل «لذائقون العذاب».

[١٢١٥] {إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} إلا مثل ما عملتم، جزاء سيئًا بعمل سيىء.

40. Allah'ın (ihlâsları sayesinde) kurtarılan kulları müstesna...

41. Bunlar için malum bir nasip vardır;

42. meyveler... Kendilerine büyük değer verilir;

43. nimet dolu cennetlerde…

[1216] "Lâkin Allah'ın… kulları müstesna" ifadesi *istisnâ-i münkatı'* üzere gelmiştir.

[1217] "Malûm *nasip*" meyvelerle tefsir edilmiş olup, sırf lezzet elde edilen ve sağlığı koruma amacı taşımayan gıda nâmına her şey demektir; yani *rızık*larının tamamı meyvelerden oluşur; 'gıdalanarak sağlıklarını korumak' gibi bir ihtiyaçları yoktur; zira onlar ebediyet için yaratılmış sağlam bünyelerdir; yiyecekleri her şeyi lezzet almak için yiyeceklerdir. "Malûm nasip"le; o rızkın yaratıldığı tat, koku ve lezzetin yanı sıra güzel görünüm özellikleriyle nitelenmiş olmanın kastedilmesi de caizdir. Bunun "vakti belirli olan rızık" olduğu da söylenmiştir. Nitekim "Orada kendileri için sabah-akşam rızık vardır." [Meryem 19/62] âyetinde böyle geçmektedir. Katâde'den rivayet edildiğine göre "malûm nasip" cennettir; fakat "Nimet dolu cennetlerde" âyeti (tekrarı gerektireceği için) bu mânaya uzak düşmektedir. "Kendilerine büyük değer verilir" âyeti, âlimlerin sevabın tanımıyla ilgili olarak övme ve tazim babından söyledikleri şeydir ki, o da himmet sahibi şahsiyetlerin benlerinin müştak olması gereken büyük işlerdendir. Nitekim onların benlerinin kaçması gereken en büyük şeylerden biri de cehennem ehlinin zillet ve bayağılığıdır.[1]

44. Tahtlar üzerinde, karşılıklı olarak...

45. Kaynağından doldurulmuş bir kadehle pervane olunmaktadır etraflarında...

46. (Öyle bir kaynak ki) berraktır, içenlere sadece zevk verir.

47. Ne sersemletir ne de sarhoş eder.

[1218] Karşılıklı oturmak sürur için daha tamamlayıcı ve daha ünsiyet kazandırıcıdır. Söylendiğine göre; cennetlikler birbirlerinin ensesine bakmayacaktır.

1 Müfessir *rızkı* Türkçedeki gibi "yenip içilen şeyler"le sınırlıyor gibidir. Oysa devamındaki âyetlerde değer verilme (*ikrâm*), konfor-refahtan, 48-49. âyetlerde hurilerden söz edilmektedir. Kaldı ki, *rızık* bunlardan ibaret değildir; *ve'rzuknâ 'ilmen nâfi'an* -veya- *evlâden sâlihîne* diye dua ettiğinizde, "Ya Rabbi! Bize faydalı ilim -veya- salih evlat ***nasip*** et!" demektesinizdir. / ed.

٤٠-﴿إِلَّا عِبَادَ اللهِ الْمُخْلَصِينَ﴾

٤١-﴿أُولَٰٓئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَعْلُومٌ﴾

٤٢-﴿فَوَاكِهُ وَهُمْ مُكْرَمُونَ﴾

٤٣-﴿فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ﴾

٥ [١٢١٦] {إِلَّا عِبَادَ اللهِ} ولكن عباد الله، على الاستثناء المنقطع.

[١٢١٧] فسر الرزق المعلوم بالفواكه؛ وهي كل ما يتلذذ به ولا يتقوّت لحفظ الصحة، يعني أن رزقهم كله فواكه، لأنهم مستغنون عن حفظ الصحة بالأقوات بأنهم أجسام محكمة مخلوقة للأبد، فكل ما يأكلونه يأكلونه على سبيل التلذذ. ويجوز أن يراد: {رِزْقٌ مَعْلُومٌ} منعوت بخصائص خلق عليها من طيب طعم، ورائحة، ولذة، ١٠ وحسن منظر. وقيل: معلوم الوقت، كقوله {وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا} [مريم: ٦٢]. وعن قتادة: الرزق المعلوم الجنة. وقوله {فِي جَنَّاتِ} يأباه. وقوله {وَهُمْ مُكْرَمُونَ} هو الذي يقوله. وعن العلماء في حدّ الثواب على سبيل المدح والتعظيم، وهو من أعظم ما يجب أن تتوق إليه نفوس ذوي الهمم، كما أنّ من أعظم ما يجب أن تنفر عنه نفوسهم هوان أهل النار وصغارهم.

١٥ ٤٤-﴿عَلَىٰ سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ﴾

٤٥-﴿يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ﴾

٤٦-﴿بَيْضَاءَ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ﴾

٤٧-﴿لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ﴾

[١٢١٨] التقابل أتم للسرور وآنس. وقيل: لا ينظر بعضهم إلى قفا بعض.

[1219] İçerisinde şarap olan kadehe *ke's* denir; A'şâ'nın şu şiirinde olduğu gibi, şaraba da *ke's* denir:

Zevkle içtiğim nice şaraplar vardır ki…

Ahfeş'ten [v. 215/830] rivayet edildiğine göre, Kur'an'da yer alan bütün *ke'sler* şarap anlamındadır. İbn Abbas'ın tefsiri de böyledir.

[1220] "Kaynağından" yani şarap -veya nehir- kaynağından… Bu şarap gözlerin görebileceği şekilde yer yüzeyinde akmaktadır ki, 'su'yun vasfedildiği şekilde vasfedilmiştir; çünkü suyun aktığı gibi cennette su yataklarında akmaktadır. Nitekim "şarap ırmakları" [Muhammed 47/15] buyrulmuştur.

[1221] "Berrak" ifadesi kâsenin sıfatıdır. "Zevk verir." لذة ifadesi, ya lezzetin ta kendisiymiş gibi lezzetle sıfatlanmasıdır ya da *lezzun* lâfzının müennes kılınmasıdır. Nitekim *lezze'ş-şey'u fe-huve lezzun ve lezîzun* (o şey leziz oldu; o lezizdir; lezzetlidir) denir ki, bunun vezni de *fa'lun*dur; tıpkı senin, *raculun tabbun* (bilgin adam) demen gibi. Şair de böyle demiştir:

Düşman yurdunda başıma geleceklerin endişesiyle,
Sarhad şarabı tadındaki nice zevkli uykuları terk etmişimdir!

Şair, [lezzin ifadesiyle] uykuyu kastetmektedir.

[1222] *el-Ğavl* kelimesi "birini tamamen bozup helâk ettiği" zaman kullanılan *ğâlehû - yeğûluhû - ğavlen* fiilinden alınmadır. Arap palavralarında yer alan *ğûl* [yabani] de bu kabildendir. Nitekim *el-ğadabu ğûlu'l-hilmi* (Öfke, aklı dumura uğratır!) şeklinde bir atasözü vardır.

[1223] يُنْزَفُون fiili edilgen sıyga üzere yapılanmış olup, *nuzife'ş-şâribu* ifadesinden alınmadır ki, bu da "aklı zâil oldu" demektir. Nitekim [aklı giden] sarhoşa *nezîf* ve *menzûf* denir. Mızrakla vurulup, kanının tamamı akan kişi için, *nuzife fe-mâte* (Suyu/kanı çekilip öldü!) denir. Yine *nezahtu'r-rakiyyete hattâ nezeftuhâ* denir ki, bunu "kuyuda hiç su bırakmadığında" söylersin. Yine *ecbenu mine'l-menzûfi daritan* ('korkudan yellene yellene içi geçip ölen'den daha ödlek) şeklinde bir atasözü mevcuttur. (Etken sıyga ile) *yunzifûne* şeklinde de okunmuş olup, *enzefe'ş-şâribu* (içkici mest oldu; aklı gitti) sözünden alınmadır ki, bu da içki içenin aklı zâil olduğunda veya şarabı tükendiğinde söylenir. Şairin şu beytinde olduğu gibi:

Hayatıma and olsun ki, şarabınız tükenir ya da ayıkırsanız
berbat işret arkadaşları olursunuz siz ey Ebcer sülâlesi!

[١٢١٩] ويقال للزجاجة فيها الخمر كأس، وتسمى الخمر نفسها كأسًا، قال:

وَكَاسٍ شَرِبْتُ عَلَى لَذَّةٍ ۞

وعن الأخفش: كل كأس في القرآن فهي الخمر، وكذا في تفسير ابن عباس.

[١٢٢٠] {مِنْ مَعِينٍ} من شراب معين، أو من نهر معين، وهو الجاري على وجه الأرض، الظاهر للعيون. وصف بما يوصف به الماء، لأنه يجري في الجنة في أنهار كما يجري الماء، قال الله تعالى {وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ} [محمد: ١٥].

[١٢٢١] {بَيْضَاءَ} صفة للكأس. {لَذَّةٍ} إمّا أن توصف باللذة كأنها نفس اللذة وعينها، أو هي تأنيث اللذة، يقال: لذ الشيء فهو لذٌّ ولذيذ. ووزنه: فعل، كقولك: رجل طَبٌّ. قال:

وَلَذٍّ كَطَعْمِ الصَّرْخَدِيّ تَرَكْتُهُ ۞ بِأَرْضِ الْعِدَا مِنْ خَشْيَةِ الْحَدَثَانِ

يريد النوم.

[١٢٢٢] الغول: من غاله يغوله غولًا، إذا أهلكه وأفسده. ومنه: الغول الذي في تكاذيب العرب. وفي أمثالهم: الغضب غول الحلم.

[١٢٢٣] و{يُنْزَفُونَ} على البناء للمفعول، من نزف الشاربُ، إذا ذهب عقله. ويقال للسكران: نزيف ومنزوف. ويقال للمطعون: نُزِف فَمات، إذا خرج دمه كله. ونزحت الركية حتى نزفتها، إذا لم تترك فيها ماء. وفي أمثالهم: أجبن من المنزوف ضرطًا. وقرئ «ينزِفون»، من أنزف الشاربُ، إذا ذهب عقله أو شرابه. قال:

لَعَمْرِي لَئِنْ أَنْزَفْتُمُ أَوْ صَحَوْتُمُو ۞ لَبِئْسَ النَّدَامَى كُنْتُمُو آلَ أَبجرَا

أَنْزَفْتُمْ "şarapsız kaldığınızda" demektir. Bu fiilin benzeri *akşe'a's-sehâbu* (bulut açılıp gitti); *kaşe'athu'r-rîhu* (onu rüzgâr alıp götürdü); *ekebbe'r-raculu* (adam tökezledi) ve *kebebtuhû* (onu ben tökezlettim) ifadeleridir. Bu ikisinin gerçekliği "ikisi de açılıp gitmeye ve tökezlemeye dâhil oldular"[1] şeklindedir. Talha b. Musarrıf [v. 112/730], [beşinci baptan] *karube - yakrubu* gibi *nezüfe - yenzüfü* kökünden gelmek üzere Ze'nın zammesiyle *yenzufûne* şeklinde okumuştur ki bu, kişi sarhoş olduğunda söylenir.

[1224] Âyetin mânası şöyledir: Şarap içerken vuku bulan karın ağrısı, baş ağrısı, sersemlik; arbede çıkarma; zırvalama, günaha sokma vb. fesat türlerinden hiçbirisi cennet şarabında yoktur; onlar *sarhoş* da olmazlar -ki bu o şarabın fesatlarının en büyüğüdür!- Bu yüzden Allah Teâlâ onu ayrıca zikretmiştir.

48. Eşlerinden başkasına bakmayan ahu gözlü dilberler vardır yanlarında;

49. gün yüzü görmemiş bir yumurta kadar beyaz...

[1225] "Eşlerinden başkasına bakmayan..." Gözlerini sırf eşlerine hasretmişlerdir; onlardan başkasına göz ucuyla bile bakmazlar. Tıpkı "(eşleriyle) yaşıt, sevgi dolu bakireler kılmışızdır onları." [Vâkı'a 56/36-37] buyrulduğu gibi. *el-'İnu*, "ahu gözlüler" demektir. Allah Teâlâ hurileri yuvalarında saklı devekuşu yumurtasına benzetmektedir. Araplar da onları yumurtaya benzeterek *benâtu'l-hudûr* (eldeğmemiş kızlar) derlerdi.[2]

50. İşte bu vaziyette iken, birbirlerine dönüp sorarlar.

51. İçlerinden söz sahibi biri der ki: Benim bir (inkârcı) dostum vardı;

52. Şöyle derdi: "Yoksa sen de mi (baası) tasdik edenlerdensin!?"

53. "Biz, ölüp toprağa ve (çürümüş) kemiğe dönüştükten sonra gerçekten cezalandırılacakmışız hâ?"

54. "Şu anda hâli nicedir, muttalî olan var mı içinizde?"

55. Daha sonra kendisi muttalî olur ve onu Cehennem'in ortasında görür.

[1226] **Şayet "**İşte bu vaziyette iken, birbirlerine dönüp sorarlar." âyeti ne üzerine atfedilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** "(Kaynağından doldurulmuş bir kadehle) pervane olunmaktadır etraflarında..." âyetine atfedilmiştir ve mâna: "İçenlerin âdeti üzere içerler ve bu içme üzerine karşılıklı konuşurlar" şeklindedir. Ferezdak [v. 114/732] da böyle demiş:

---

1 İf'âl babının Hemzesi köke bazan *duhûl* (girme) anlamı kazandırır. / ed.

2 "Yumurta gibi" ifadesinde *vech-i şebeh* "akça, pakça, diri ve pürüzsüz olmak"tır; kadın söz konusu olduğunda buna "el değmemişlik" yani bekâret de eklenmektedir. / ed.

ومعناه: صار ذا نزف. ونظيره: أقشع السحاب، وقشعته الريح، وأكب الرجل وكببته. وحقيقتهما: دخلا في القشع والكب. وفي قراءة طلحة بن مصرف «ينزُفون»، بضم الزاي، من نزف ينزف، كقرب يقرب، إذا سكر.

[١٢٢٤] والمعنى: لا فيها فساد قط من أنواع الفساد التي تكون في شرب الخمر من مغص أو صداع أو خمار أو عربدة أو لغو أو تأثيم أو غير ذلك. ولا هم يسكرون، وهو أعظم مفاسدها فأفرزه وأفرده بالذكر.

٤٨-﴿وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ عِينٌ﴾

٤٩-﴿كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَكْنُونٌ﴾

[١٢٢٥] {قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ} قصرن أبصارهنّ على أزواجهنّ، لا يمددن طرفًا إلى غيرهم، كقوله تعالى {عُرُبًا} [الواقعة: ٣٧]. والعين: النجل العيون. شبهنّ ببيض النعام المكنون في الأداحي، وبها تشبه العرب النساء وتسميهنّ بيضات الخدور.

٥٠-﴿فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ﴾

٥١-﴿قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ﴾

٥٢-﴿يَقُولُ أَئِنَّكَ لَمِنَ الْمُصَدِّقِينَ﴾

٥٣-﴿ءَإِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا ءَإِنَّا لَمَدِينُونَ﴾

٥٤-﴿قَالَ هَلْ أَنْتُمْ مُطَّلِعُونَ﴾

٥٥-﴿فَاطَّلَعَ فَرَآهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ﴾

[١٢٢٦] فإن قلت: علام عطف قوله {فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ}؟ قلت: على {يُطَافُ عَلَيْهِمْ}. والمعنى: يشربون فيتحادثون على الشراب كعادة الشرب. قال:

İşret zevkleri adına geriye kala kala bir tek şey kaldı:
Yarenlerin içki sohbetlerine dair (eski) rivayetler(i dinlemek)!

Böylece bazısı bazısına dönüp, dünyada iken lehlerinde ve aleyhlerinde cereyan etmiş olan şeyleri “birbirlerine sor***ar***lar (يقبل).” Şu kadar var ki, bu ifade Allah’ın naklettiği haberlere dair kanunu[1] üzere mazi kiple (أقبل) getirilmiştir.

[1227] *Tasdîk*ten مِنَ الْمُصَدِّقِينَ ve *tasadduk*tan, Sād şeddeli olarak *mine’l-mussaddikıyne* (tasadduk edenlerden) şeklinde okunmuştur. Söylendiğine göre âyet, malını Allah rızası için bağışlayan bir kişi hakkında inmiştir. Bu kişi muhtaç duruma düşüp, bir kardeşinden bağış talebinde bulununca, kardeşi: “Malın nerede?” diye sormuş; “Allah’ın ahirette bana onun yerine daha hayırlısını vermesi için bağışladım.” deyince; “Yoksa sen de mi yargı gününü tasdik edenlerdensin!? -Yahut “Sen de mi sevap talebiyle malını bağışlayanlardansın?- Vallahi, sana hiçbir şey vermem!” demiş.

[1228] لَمَدِينُون ifadesi, *le-mecziyyûne* (cezalandırılacakmışız) anlamında olup, *ceza* (karşılık) anlamındaki *ed-dîn*den alınmadır. Yahut “Yönetilecek, hâkimiyet altına alınacakmışız” demektir; *dânehû* “onu yönetti” anlamındadır. “Akıllı, kendini dizginleyen [ve ölüm ötesi için çalışan] kimsedir.” [*Tirmizî*, “Kıyamet”, 25; İbn Mâce, “Zühd”, 31] hadisi de bu kabildendir.

[1229] Cehenneme “muttali olan var mı içinizde” ki o dostu size göstereyim? -Bunu [51. âyetteki] kişi söylemektedir.- Söylendiğine göre; cennette küçük pencereler varmış; cennetlikler oralardan cehennemliklere bakacaklarmış. Yine söylendiğine göre; “söyleyecek olan” bizzat Allah Teâlâ imiş. Onun; “Cennetliklere ‘[Cehennemliklerin durumuna] muttali olup, sizin mertebenizle cehennemdekilerin derekesi arasındaki farkı öğrenmek ister misiniz?” diyen bazı melekler olduğu da söylenmiştir.

[1230] İfade; مُطَّلِعُونَ فَاطَّلَعَ şeklinde şeddeli ve mazi kipiyle okunduğu gibi, (*muttali‘ûne*) *fe-ettali‘a* şeklinde şeddeli ve mansūb muzari kipiyle de okunmuştur. Yine (**if‘âl**den) *mutli‘ûne fe-atle‘a* şeklinde şeddesiz ve mazi kipiyle okunduğu gibi, (*mutli‘ûne*) *fe-utli‘a* şeklinde şeddesiz ve mansūb muzari kipiyle de okunmuştur.[2] *Tale‘a ‘aleynâ fulânun* (Falanca bize muttali oldu) denir; *ittale‘a* ve *atle‘a* da aynı mânadadır. Buna göre; “İçinizden bu dosta muttali olan var mı; ben de muttali olayım” anlamında olur. Yahut muttali olma kendilerine arz edilir de onlar bu arz edilmeyi kabullenirler

---

1 Yani ileride gerçekleşecek şeyleri *tahakkuk-ı vukū*‘una binaen “olmuş gibi” anlatması. / ed.

2 Bu farklı okuyuşların anlamı şöyledir:
“… muttalî olan var mı içinizde?’ [der ve] daha sonra kendisi muttalî olur…” (*muttali‘ûne fe-ettali‘a*);
“… [haber alıp] muttali kılacak biri var mı içinizde ki [beni de] muttali kılsın? [der]” *(mutli‘ûne fe-atle‘a)*;
“… [haber alıp] muttali kılacak biri var mı içinizde ki [ben de ondan haber alarak sizi] muttali kılayım? [der]” *(mutli‘ûne fe-utli‘a)*. / ed.

وَمَا بَقِيَتْ مِنَ اللَّذَّاتِ إِلَّا ۞ أَحَادِيثُ الْكِرَامِ عَلَى الْمُدَامِ

فيقبل بعضهم على بعض {يَتَسَاءَلُونَ} عما جرى لهم وعليهم في الدنيا. إلا أنه جيء به ماضيًا على عادة الله في أخباره.

[١٢٢٧] قرئ }مِنَ الْمُصَدِّقِينَ {، من التصديق، و«مِنَ المصَّدِّقِينَ»، مشدّد الصاد من التصدّق. وقيل: نزلت في رجل تصدّق بماله لوجه الله، فاحتاج فاستجدى بعض إخوانه؛ فقال: وأين مالك؟ قال: تصدقت به ليعوضني الله به في الآخرة خيرًا منه. فقال: أئنك لمن المصدّقين بيوم الدين -أو من المتصدّقين لطلب الثواب- والله، لا أعطيك شيئًا!

[١٢٢٨] {لَمَدِينُونَ} لمجزيون، من الدين وهو الجزاء؛ أو لمسوسون مربوبون. يقال: دانه، ساسه. ومنه الحديث: العاقل من دان نفسَه.

[١٢٢٩] {قَالَ} يعني ذلك القائل: {هَلْ أَنْتُمْ مُطَّلِعُونَ} إلى النار لأريكم ذلك القرين. قيل: إن في الجنة كوى ينظر أهلها منها إلى أهل النار. وقيل: القائل هو الله عزّ وجلّ. وقيل: بعض الملائكة يقول لأهل الجنة: هل تحبون أن تطلعوا فتعلموا أين منزلتكم من منزلة أهل النار.

[١٢٣٠] وقرئ {مُطَّلِعُونَ فَاطَّلَعَ}، و«فأطّلعَ» بالتشديد، على لفظ الماضي والمضارع المنصوب، و«مطْلعون فأَطْلَع» و«فأُطلِعَ»، بالتخفيف على لفظ الماضي والمضارع المنصوب. يقال: طلع علينا فلان، واطلع وأطلع بمعنى واحد. والمعنى: هل أنتم مطلعون إلى القرين فأطّلع أنا أيضًا. أو عرض عليه الاطلاع فاعترضوه،

ve böylece o kişi de muttali olur, demektir. Şayet *ıtlâ*ʻı, *atleʻahû ğayruhû* (başkası onu muttali kıldı) ifadesinden sayarsan, mâna şöyledir: -Herhangi bir şeyi meclis arkadaşlarından bağımsız tek başına yapmamak meclis adabından olduğundan- o kişi onların muttali olmasını kendi muttali oluşuna şart koştuğunda, sanki onlar onu muttali kılmış gibi olmaktadırlar. Burada, meleklere hitap edildiği de söylenmiştir.[1] Nûn'un kesresiyle *mutliʻû*ni şeklinde de okunmuş olup, buna göre o kişi *mutliʻûne iyyâye* (beni muttali kılacak) demek istemiş de, ayrı zamir yerine bitişik zamir kullanmış olur. Tıpkı şairin;

[Ortaya çıkacak sorunların vahametinden korktuklarında]
hayır yapıp duran ve bunu emreden kimselerdir onlar.

sözünde[2] olduğu gibi… Yahut aralarındaki benzerlik sebebiyle ism-i fâʻil bu konuda muzariye benzetilmiş de, *tutliʻûni* (beni muttali kılarsınız) denmiş gibidir; fakat bu (gramer açısından) zayıf olup, ancak şiirde olabilir.

[1231] في سواء الجحيم "cehennemin tam ortasında" demektir. Nitekim *taʻibtu hattâ inkataʻa sevâî* (O kadar yoruldum ki, sırtım koptu!) denir. İsa b. Ömer'in [v. 149/766] *küntü ektubu yâ Ebâ 'Ubeydete hattâ yenkatıʻa sevâî* (Ey Ebû Ubeyde; orta yerim [sırtım] kopuncaya kadar yazar dururdum) dediği, Ebû Ubeyde'den [v. 209/824] rivayet edilmiştir.

56. (Ve ona) şöyle der: "Vallahi, neredeyse beni de düşürecektin (oraya)!"

57. "Rabbimin nimeti olmasaydı, ben de yaka-paça derdest edilip oraya atılanlardan olacaktım!"

[1232] [إن كدت'deki] *İn*, İnne'nin şeddesizi olup, *kâne*nin başına geldiği gibi *kâde*nin de başına gelir. Bunun misali: إِنْ كَادَ لَيُضِلُّنَا... ("[Tanrılarımız üzerinde direnmeseydik,) bizi onlardan saptırmasına ramak kalmıştı!" [Furkān 25/42] âyetidir. Lâm ise bu İn ile olumsuzluk edatı olan İn'i birbirinden ayıran Lâm'dır. *İrdâ'* helâk etmek demektir. (لتردين [beni de düşürecektin] ifadesi) İbn Mesʻûd kıraatinde *le-tuğvîni* (beni de azdıracaktın) şeklindedir.

[1233] "Rabbimin nimeti" yani Allah'ın, sağlam İslâm kulbuna yapışma ve kötü dosttan uzak durma hususunda beni masum ve muvaffak kılışı olmasaydı -yahut sevap ihsan etmesi sayesinde cennete girmem söz konusu olmasaydı- sen ve senin gibiler yaka-paça derdest edildikleri gibi, ben de "yaka-paça derdest edilip azaba atılanlardan olacaktım!"

58-59. (Sonra Cennet'teki arkadaşlarına dönerek) "İlk ölümümüz müstesna, bir daha ölmeyeceğiz değil mi biz; azâba da uğramayacağız?"

1 Yani ey melekler! Bizi durumdan haberdar ederseniz biz de muttali olmuş oluruz. / ed.
2 Yani şairin *el-âmirûne bih* yerine *el-âmirûnehû* demesinde. / ed.

فاطلع هو بعد ذلك. وإن جعلت الإطلاع من أطلعه غيرُه، فالمعنى: أنه لما شرط في اطلاعه اطلاعهم -وهو من آداب المجالسة أن لا يستبد بشيء دون جلسائه- فكأنهم مطْلعوه. وقيل: الخطاب على هذا للملائكة. وقرئ «مطْلعونِ»، بكسر النون. أراد: مطلعون إياي؛ فوضع المتصل موضع المنفصل، كقوله:

٥ هُمُ الْفَاعِلُونَ الْخَيْرَ وَالآمِرُونَهُ ۞

أو شبه اسم الفاعل في ذلك بالمضارع لتآخ بينهما، كأنه قال: تطلعونِ، وهو ضعيف لا يقع إلّا في الشعر

[١٢٣١] {فِي سَوَآءِ الْجَحِيمِ} في وسطها، يقال: تعبت حتى انقطع سوائي، وعن أبي عبيدة: قال لي عيسى بن عمر: كنت أكتب يا أبا عبيدة حتى ينقطع سوائي.

١٠ ٥٦-﴿قَالَ تَاللهِ اِنْ كِدْتَ لَتُرْدِينِ﴾

٥٧-﴿وَلَوْلَا نِعْمَةُ رَبِّي لَكُنْتُ مِنَ الْمُحْضَرِينَ﴾

[١٢٣٢] {إِنْ} مخففة من الثقيلة، وهي تدخل على كاد، كما تدخل على كان؛ {إِنْ كَادَ لَيُضِلُّنَا} [الفرقان: ٤٢]. واللام هي الفارقة بينها وبين النافية. والإرداء: الإهلاك. وفي قراءة عبد الله «لَتُغوينِ».

١٥ [١٢٣٣] {نِعْمَةُ رَبّي} هي العصمة والتوفيق في الاستمساك بعروة الإسلام، والبراءة من قرين السوء. أو إنعام الله بالثواب وكونه من أهل الجنة. {مِنَ الْمُحْضَرِينَ} من الذين أحضِروا العذاب كما أحضِرْتَه أنت وأمثالك.

٥٨-﴿اَفَمَا نَحْنُ بِمَيِّتِينَ﴾

٥٩-﴿اِلَّا مَوْتَتَنَا الْاُولٰى وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ﴾

60. Büyük başarı budur gerçekten!

61. Bunun gibisi için çalışsın çalışacaklar!

[1234] (أفما'daki) Fâ'nın atfedildiği şey hazfedilmiş olup, mâna şöyledir: "Biz ebedî kılınıp nimetlere gark edileceğiz ve bir daha ölmeyecek, azap da görmeyeceğiz değil mi?" [بمَيّتِينَ ifadesi] *bi-mâitîn* şeklinde de okunmuştur. Mâna şöyledir: Müminlerin durumu ve sıfatı şudur ki Allah, -onların amellerini bildiği için- "ilk ölümlerinden başka ölüm tatmayacaklarına" hükmetmiştir. İnkârcılar ise tersine, her an ölümü temenni edecekleri [berbat] bir hâldedirler. Bir bilgeye: "Ölümden beter olan şey nedir?" diye sormuşlar da, "Ölmenin temenni edileceği durum!" demiş.

[1235] O mümin bunları; Allah'ın nimetini yâd etmek ve dostunun işiteceği bir yerde kendi hâline imrenerek söyler ki bu, onun azabını artıracak bir kınama olsun; Allah'ın bunu onun dilinden aktarması da, bizim için lütuf ve caydırma olsun diyedir. Bunun hepsinin sözü olması da caizdir. O müminin; "Büyük başarı budur gerçekten -yani içinde bulunduğumuz durum-" demesi de bunun gibidir. Bunun, Allah'ın; cennetliklerin sözlerini doğrulayıp onaylamak için söylediği bir söz olduğu da söylenmiştir. İfade, *le-huve'r-rizku'l-'azīmu* (Büyük nasip budur gerçekten!) şeklinde de okunmuştur ki, o da onlara nasip edilen *sa'âdet*tir.

62. Şimdi, ziyafet olarak bu mu daha iyidir, yoksa zakkum ağacı mı?

[1236] Mümin kişiyle dostunun hikâyesinin tamamlanmasının ardından Allah Teâlâ o "malûm rızka [yani nasibe]"[1] dönüp, şöyle buyurmuştur: "Şimdi, ziyafet" yani hâsıla "olarak bu" rızık "mı daha iyidir, yoksa zakkum ağacı mı?" *Nüzül* (ziyafet) tabirinin aslı yemekteki üstünlük ve kalitedir. Meselâ *ta'âmun kesîru'n-nüzli* (çok kaliteli yemek) denir. Böylece bu tabir bir şeyin hâsılası için isti'âre kılınmıştır. Rızkın hâsılası bellidir; zevk ve sevinç. Zakkum ağacının hâsılası ise elem ve kederdir. *Nuzulen* kelimesi temyiz olarak mansūbdur; ama *hâl* de kılabilirsin. Meselâ *e-semeru'n-nahleti hayrun belehan em rutaben* (Hurma koruk iken mi daha kalitelidir yoksa taze iken mi?) dersin. Yani "O malûm rızık cennetliklerin ziyafetidir; cehennemliklerin ziyafeti ise zakkum ağacıdır. Şimdi, ziyafet olma açısından bunların hangisi daha iyidir?" Tıpkı evde oturanlar için hazırlanan şeye *sükün* dendiği gibi, bir yerde konaklamak için [bineğinden] inen kişiye hazırlanan şeye de *nüzül* denir -nitekim ordu levâzımı için *enzâlu'l-cundi* denmektedir-.

1 Yani 41. âyette anlatılmaya başlayan… / ed.

٦٠-﴿إِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

٦١-﴿لِمِثْلِ هٰذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ﴾

[١٢٣٤] الذي عطفت عليه الفاء محذوف، معناه: {ا} نحن مخلدون منعمون {فَمَا نَحْنُ بِمَيِّتِينَ} ولا معذبين. وقرئ «بمائتين». والمعنى أنّ هذه حال المؤمنين ٥ وصفتهم وما قضى الله به لهم للعلم بأعمالهم أن لا يذوقوا إلا الموتة الأولى، بخلاف الكفار، فإنهم يتمنون فيه الموت كل ساعة. وقيل لبعض الحكماء: ما شرّ من الموت؟ قال: الذي يتمنى فيه الموت.

[١٢٣٥] يقوله المؤمن تحدثًا بنعمة الله واغتباطًا بحاله وبمسمع من قرينه، ليكون توبيخًا له يزيد به تعذبًا، وليحكيه الله فيكون لنا لطفًا وزاجرًا. ويجوز أن يكون ١٠ قولَهم جميعًا. وكذلك قوله {إِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ}، أي إن هذا الأمر الذي نحن فيه. وقيل: هو من قول الله عزّ وجلّ تقريرًا لقولهم وتصديقًا له. وقرئ «لهو الرزق العظيم»، وهو ما رُزِقوه من السعادة.

٦٢-﴿اَذٰلِكَ خَيْرٌ نُزُلًا اَمْ شَجَرَةُ الزَّقُّومِ﴾

[١٢٣٦] تمت قصة المؤمن وقرينه، ثم رجع إلى ذكر الرزق المعلوم فقال {اَذٰلِكَ} ١٥ الرزقُ {خَيْرٌ نُزُلًا} أي خير حاصلًا {اَمْ شَجَرَةُ الزَّقُّومِ}. وأصل النزل الفضل والريع في الطعام. يقال: طعام كثير النزل، فاستعير للحاصل من الشيء، وحاصل الرزق المعلوم اللذة والسرور. وحاصل شجرة الزقوم الألم والغمّ. وانتصاب نزلًا على التمييز، ولك أن تجعله حالًا، كما تقول: أثمر النخلة خير بلحًا أم رطبًا؟ يعني أنّ الرزق المعلوم نزل أهل الجنة، وأهل النار نزلهم شجرة الزقوم؛ فأيهما خير في كونه نزلًا؟ والنزل: ما يقام للنازل ٢٠ بالمكان من الرزق. ومنه أنزال الجند لأرزاقهم، كما يقال لما يقام لساكن الدار: السكن.

İlkinin (temyiz) anlamı şudur: O malûm rızka ait de bir *nüzül* vardır, zakkum ağacına ait de bir *nüzül* vardır; peki *nüzül* olarak bu ikisinden hangisi daha iyidir? Malûmdur ki, zakkum ağacında hiçbir hayır yoktur. Lâkin müminler malûm rızka götüren şeyi, inkârcılar da zakkum ağacına götüren şeyi[1] seçtikleri için, onların kötü seçeneklerine binaen bir kınama olarak bu söz kendilerine söylenmiştir.

63. Biz onu zalimler için bir fitne kıldık.

64. O, Cehennem'in dibinde çıkan öyle bir ağaçtır

65. ki şeytan kafası gibidir tomurcukları!..

[1237] "Zalimler için" ahirette "bir fitne" yani mihnet ve azap… Yahut dünyada bir ayartılma vesilesi… Zira "Ateş, ağacı yaktığı halde bir *ağaç* nasıl cehennemde bulunabilir ki!?" demiş ve bu yüzden [Kur'ân'ı] yalanlamışlardı!

[1238] (شجرةٌ) *nâbitetun* (bir bitkidir ki) şeklinde de okunmuştur. "Cehennemin dibinde..." Söylendiğine göre; *zakkum*un bittiği yer cehennemin dibi iken, dalları cehennemin derin çukurlarına doğru boy vermektedir.

[1239] Aslında الطَّلْعُ (tomurcuk) tabiri hurmaya özgü iken, zakkum ağacının meyvesinden tomurcuklanan şey için isti'âre kılınmış olup, bu isti'âre de ya lâfız ya da mâna isti'âresidir. Bu tomurcuklar, son derece nâhoş ve çirkin oluşa delâlet edecek şekilde şeytan kafalarına benzetilmiştir; zira insan doğasına göre şeytan en hoşa gitmeyen, en çirkin şeydir.[2] Çünkü insanlar onun hayır namına hiçbir şey barındırmayan katıksız bir şer olduğu inancındadırlar ve bu yüzden çirkin surat hakkında: "Şeytan yüzü gibi! Şeytan kafası gibi!" demektedirler. Ressamlar da şeytanı, mümkün olabilecek en çirkin ve korkunç şekilde çizerler. Nitekim meleklerin de hiçbir şer şaibesi barındırmayan katıksız *hayır* oldukları inancını taşırlar ve onları son derece güzel çizerler. Nitekim [saray kadınlarının Hazret-i Yûsuf hakkındaki sözleri nakledilirken]: "Bu bir beşer olamaz... Hâşâ! Bu olsa olsa değerli bir melektir!" [Yûsuf 12/31] buyrulmuştur. Bu hayal gücüne dayalı bir teşbihtir. Buradaki şeytanın, çirkin görünümlü ve çok korkunç olan saçlı yılan (tüylü engerek) olduğu da söylenmiştir.[3] Yine söylendiğine göre; sert, çürük kokulu, acı ve çirkin şekilli esten ağacının yemişleri "şeytan kafası" diye isimlendirilirmiş. Arapların bu yemişlere "şeytan kafası" demesi, iki teşbih türünden birini kastettikleri içindir; ancak o bu isimlendirmeden sonra bir şeyin kendisine benzetilebileceği üçüncü bir asla dönmüştür.

1 Yani müminlerin aksine, insan haklarına saygısız kâfirâne ve fasıkâne bir hayatı… / ed.

2 Bu yorumuyla müfessir, *teşbihte "kendisine benzetilenin" ya hariçte ya da -gulyabani gibi- zihinde bir varlığının bulunması gerektiği* itirazını hesaba katmış olmaktadır. / çev.

3 Son 2 ihtimalde, teşbih "ilkinde olduğu gibi tahyîlî" olmaktan çıkar; gerçek teşbihe döner. Çünkü zakkumun benzetildiği tüylü engerek veya *esten* ağacı gerçek hayatta mevcuttur. / ed.

ومعنى الأوّل: أَنّ للرزق المعلوم نزلًا، ولشجر الزقوم نزلًا، فأيهما خير نزلًا. ومعلوم أنه لا خير في شجرة الزقوم، ولكن المؤمنين لما اختاروا ما أدى إلى الرزق المعلوم واختار الكافرون ما أدى إلى شجرة الزقوم قيل لهم ذلك توبيخًا على سوء اختيارهم.

٦٣-﴿إِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ﴾

٦٤-﴿إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ﴾ ٥

٦٥-﴿طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ﴾

[١٢٣٧] {فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ} محنة وعذابًا لهم في الآخرة، أو ابتلاءً لهم في الدنيا. وذلك أنهم قالوا "كيف يكون في النار شجرة، والنار تحرق الشجر!؟"، فكذَّبوا. وقرئ «نابتةٌ» {فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ}. قيل: منبتها في قعر جهنم، وأغصانها ترتفع إلى ١٠ دركاتها.

[١٢٣٨] والطلع للنخلة، فاستعير لما طلع من شجرة الزقوم من حملها؛ إما استعارة لفظية أو معنوية. وشبه برؤوس الشياطين دلالة على تناهيه في الكراهية وقبح المنظر؛ لأنّ الشيطان مكروه مستقبح في طباع الناس، لاعتقادهم أنه شرّ محض لا يخلطه خير، فيقولون في القبيح الصورة: كأنه وجه شيطان، كأنه رأس شيطان! وإذا صوّره ١٥ المصورون: جاؤا بصورته على أقبح ما يقدر وأهولِه؛ كما أنهم اعتقدوا في المَلَكِ أنه خير محض لا شرّ فيه، فشبهوا به الصورة الحسنة. قال الله تعالى {مَا هٰذَا بَشَرًا إِنْ هٰذَآ إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ} [يوسف: ٣١]. وهذا تشبيه تخييلي. وقيل: الشيطان حية عرفاء لها صورة قبيحة المنظر هائلة جدًا. وقيل: إنّ شجرًا يقال له الأستن خشنًا منتنًا مرًّا منكر الصورة، يسمى ثمره رؤوس الشياطين. وما سمت العرب هذا الثمر رؤوس الشياطين ٢٠ إلّا قصدًا إلى أحد التشبيهين، ولكنه بعد التسمية بذلك رجع أصلًا ثالثًا يشبه به.

66. İşte, bundan yiyecekler ve karınlarını onunla dolduracaklar.

67. Sonra bunun üzerine bir de kaynar su karışımı vardır.

68. Sonra, nihai dönüşleri de cayır cayır yanan Ateş'tir!

[1240] "Bundan" ağaçtan; yani tomurcuklarından (yiyecek); şiddetli açlıkları sebebiyle "karınlarını onunla dolduracaklardır." Yahut bir azap türü olsun diye, hoşlanmasalar bile onu yemeye zorlanacaklardır. Doyduklarında ise bu sefer susuzluk çekecek ve kendilerine *iğrenç akıntılar* veya *cerahat* içirilecektir.[1]

[1241] *Şevb* karışım anlamında olup bu kaynar su karışımı, yüzlerini kavurup bağırsaklarını paramparça edecektir. Nitekim cennetliklerin içeceği vasfedilirken, "Onun karışımı (en kaliteli Cennet içeceği olan) *tesnîm*dendir." [Mutaffifîn 83/27] buyrulmuştur. Zamme ile *le-şûben* şeklinde de okunmuş olup, kendisiyle karışım yapılan şeyin ismidir (*katkı*). İlki (شَوبًا / karışım) ise isim mastardır.

[1242] **Şayet "**Sonra bunun üzerine bir de [kaynar su] karışımı vardır!' ve 'Sonra, nihai dönüşleri de [cayır cayır yanan Ateş'tir]' âyetlerindeki *sonra*lığın esprisi nedir?" **dersen, şöyle derim:** Birincisi iki şekilde açıklanabilir. 1) Karınlarını zakkum ağacından doldururlar; o bitki de sıcak olduğundan karınlarını yakar ve onları susatır. Susuzluk azabını çekmeleri için uzun bir müddet kendilerine su verilmez. *Sonra* çok daha sıcak olan bir su içirilir ki, o da kaynar su karışımlı bir içecektir. 2) Allah Teâlâ zakkum yemeğini nâhoş ve tiksinç olarak anlattıktan sonra, içeceği daha tiksinç ve iğrenç bir şekilde zikretmektedir; Bu bakımdan, içeceğin hâlinin yiyeceğinkinden *sonra* geldiğini ve içeceğin vasfının fazlalık itibariyle yiyeceğinkinden farklı olduğunu göstersin diye *sonra* demiş olmaktadır. İkinci [âyetteki] *sonra*nın mânası ise şudur: Bunlar cehennemdeki oturma ve konaklama yerlerinden -ki iskân edildikleri çukurlardır- alınıp zakkum ağacına götürülürler ve tıka-basa doyuncaya kadar yerler; ardından kendilerine (o kaynar su) içirilir; *sonra* tekrar derin çukurlarına dönerler! Burada sonralık mânası açıktır.

[1243] *Sümme inne munkalebehum le-ile'l-cahîm* (sonra devrilecekleri yer de cayır cayır yanan Ateş'tir); *sümme inne masīrahum…* (sonra dönüşecekleri yer de…) ve *sümme inne menfezehum…* (sonra girecekleri yer de…) şeklinde de okunmuştur.[2]

---

1 Sâd 38/57 ve Nebe' 78/25'teki *ğassâk* (cehennemliklerin bedenlerinden akan ifrâzât [iğrenç akıntılar]) ile İbrâhim 14/16'daki *sadîd*e (irin ve cerahat) işarettir. / ed.

2 Yani "Sonra, dönecekleri nihai yer de cayır cayır yanan Ateş'tir!" anlamındaki ثُمَّ إِنَّ مَرْجِعَهُمْ لَإِلَى الْجَحِيمِ ifadesi. / ed.

٦٦-﴿إِنَّهُمْ لَآكِلُونَ مِنْهَا فَمَالِؤُنَ مِنْهَا الْبُطُونَ﴾

٦٧-﴿ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِنْ حَمِيمٍ﴾

٦٨-﴿ثُمَّ إِنَّ مَرْجِعَهُمْ لَإِلَى الْجَحِيمِ﴾

[١٢٣٩] {مِنْهَا} من الشجرة، أي من طلعها {فَمَالِؤُنَ} بطونهم، لما يغلبهم من الجوع الشديد. أو يقسرون على أكلها وإن كرهوها، ليكون بابًا من العذاب؛ فإذا شبعوا غلبهم العطش فيسقون شرابًا من غسّاق أو صديد.

[١٢٤٠] شوبه، أي مزاجه {مِنْ حَمِيمٍ} يشوي وجوههم ويقطع أمعاءهم كما قال في صفة شراب أهل الجنة: {وَمِزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ} [المطففين: ٢٧].

[١٢٤١] وقرئ «لشُوبًا»، بالضم، وهو اسم ما يشاب به، والأوّل تسمية بالمصدر.

[١٢٤٢] فإن قلت: ما معنى حرف التراخي في قوله {ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا} وفي قوله {ثُمَّ إِنَّ مَرْجِعَهُمْ}؟ قلت: في الأوّل وجهان؛ أحدهما أنهم يملؤن البطون من شجرة الزقوم، وهو حارّ يحرق بطونهم ويعطشهم، فلا يسقون إلا بعد ما ملئ تعذيبًا بذلك العطش، ثم يسقون ما هو أحرّ، وهو الشراب المشوب بالحميم. والثاني: أنه ذكر الطعام بتلك الكراهة والبشاعة، ثم ذكر الشراب بما هو أكره وأبشع، فجاء بثم للدلالة على تراخي حال الشراب عن حال الطعام، ومباينة صفته لصفته في الزيادة عليه. ومعنى الثاني: أنهم يذهب بهم عن مقارّهم ومنازلهم في الجحيم -وهي الدركات التي أسكنوها- إلى شجرة الزقوم، فيأكلون إلى أن يتملؤا، ويسقون بعد ذلك، ثم يرجعون إلى دركاتهم. ومعنى التراخي في ذلك بينٌ.

[١٢٤٣] وقرئ «ثم إن منقلبهم»، «ثم إن مصيرهم»، «ثم إن منفذهم إلى الجحيم».

69. Çünkü atalarını yanlış yolda bulmuşlardı;

70. fakat yine de onların izinde gidiyorlardı büyük bir zevkle!

71. Aslında, kendilerinden önce gelip geçenlerin çoğu da yanlış yoldaydı...

72. Aslında, Biz onlara uyarıcılar göndermiştik.

73. Ama bak; uyarıl(ıp da kulak asmay)anların akıbeti nice oldu!..

74. Allah'ın (ihlâsları sayesinde) kurtarılan kulları müstesna.

[1244] Onların bütün bu şiddetli belâlara müstahak olmalarını, din konusunda ataları taklit etmeleriyle, sapıklıkta onlara uymalarıyla ve delilin izinden gitmeyi terk etmeleri ile gerekçelendirmiştir. *el-İhrâ'* "teşvik ediliyormuşçasına hızla koşmak [yani koşturmak]" demektir. Bunun, titremeye benzer bir koşturma[1] olduğu da söylenmiştir.

[1245] "Kendilerinden" yani senin kavmin olan Kureyş'ten "önce…"

[1246] "Uyarıcılar" yani kötü akıbete karşı kendilerini sakındıran peygamberler.

[1247] "Uyarılanlar" uyarılıp sakındırılanlar; yani -iki kıraate göre- "Allah'ın" iman edip dini sırf Allah için yaşayan (*muhlis*[2]) yahut Allah'ın dini ihlâslı yaşamaya muvaffak kıldığı (*muhlas*[3]) "kulları müstesna" topyekûn helâk edildiler!

75. Gerçek şu ki; Nuh Bize seslenmişti... Biz de gerçekten güzel icabet ederiz!

76. Nitekim onu ve ehlini o büyük sıkıntıdan kurtardık.

77. Sadece onun neslini kalıcı kıldık.

78. Sonrakiler arasında güzelce yâd edilmesini sağladık:

79. Herkesçe selâmlanmaktadır şimdi Nûh!

[1248] Allah Teâlâ geçmiş ümmetlere uyarıcılar gönderildiğini ve uyarılanların kötü akıbetini zikredince, ardı sıra Nuh'u ve kavminden ümit kestiği an O'na yakarışını söz konusu etmiştir. نِعْمَ (gerçekten güzel) fiilinin başındaki Lâm, hazfedilmiş bir yeminin cevabıdır.

---

1 Yani "ilgili şeye kendinden geçmişçesine, zevk ve istekle koşmak…" Nitekim Hûd 11/78'de Lût'un homoseksüel kavminin, kasabaya genç oğlanlar geldiğini işitince onlara doğru koşuşmaları yine bu fiille tasvir edilmişti [وَجَاءَهُ قَوْمُهُ يُهْرَعُونَ إِلَيْهِ]. / ed.

2 İbn Kesîr, Ebû 'Amr, İbn 'Âmir ve Ya'kūb'un *muhlisīne* kıraatine göre. / ed.

3 Nâfi', Âsım, Hamza, Kisâî, Ebu Ca'fer ve Halef'in مُخْلَصِينَ kıraatine göre. / ed.

٦٩-﴿إِنَّهُمْ اَلْفَوْا اٰبَاءَهُمْ ضَٓالّٖينَ﴾

٧٠-﴿فَهُمْ عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ يُهْرَعُونَ﴾

٧١-﴿وَلَقَدْ ضَلَّ قَبْلَهُمْ اَكْثَرُ الْاَوَّلٖينَ﴾

٧٢-﴿وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا فٖيهِمْ مُنْذِرٖينَ﴾

٧٣-﴿فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُنْذَرٖينَ﴾

٧٤-﴿اِلَّا عِبَادَ اللّٰهِ الْمُخْلَصٖينَ﴾

[١٢٤٤] علّل استحقاقهم للوقوع في تلك الشدائد كلها بتقليد الآباء في الدين، واتباعهم إياهم على الضلال، وترك اتباع الدليل. والإهراع: الإسراع الشديد، كأنهم يحثون حثًا. وقيل: إسراع فيه شبه بالرعدة.

[١٢٤٥] {وَلَقَدْ ضَلَّ قَبْلَهُمْ} قبل قومك قريش.

[١٢٤٦] {مُنْذِرِينَ} أنبياء حذروهم العواقب.

[١٢٤٧] {الْمُنْذَرِينَ} الذين أنذروا وحذروا، أي أهلكوا جميعًا {اِلَّا عِبَادَ اللّٰهِ} الذين آمنوا منهم وأخلصوا دينهم لله، أو أخلصهم الله لدينه، على القراءتين.

٧٥-﴿وَلَقَدْ نَادٰينَا نُوحٌ فَلَنِعْمَ الْمُجٖيبُونَ﴾

٧٦-﴿وَنَجَّيْنَاهُ وَاَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظٖيمِ﴾

٧٧-﴿وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقٖينَ﴾

٧٨-﴿وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْاٰخِرٖينَ﴾

٧٩-﴿سَلَامٌ عَلٰى نُوحٍ فِي الْعَالَمٖينَ﴾

[١٢٤٨] لما ذكر إرسال المنذرين في الأمم الخالية وسوء عاقبة المنذرين أتبع ذلك ذكر نوح ودعائه حين آيس من قومه. واللام الداخلة على نعم جواب قسم محذوف،

'Methin tahsis edildiği' hazfedilmiş olup, takdiri *fe-va'llâhi le-ni'me'l-mucîbûne nahnu* (Vallahi, güzel icabet ediciyizdir biz!) şeklindedir. Çoğul kip azamet ve büyüklüğün delilidir; mâna şöyledir: Biz ona en güzel şekilde ve düşmanlarına karşı yardım görmesi ve onları olabilecek en doygun biçimde cezalandırma adına onu muradına ve maksadına en iyi ulaştıracak şekilde icabet ettik.

[1249] هُمُ الْبَاقِينَ yani onların dışındakiler yok olup giderlerken kalıcı olanları bunlar [kıldık]. Nitekim rivayete göre; çocukları dışında, onunla birlikte gemide bulunanların hepsi ölmüştü. Yahut Kıyamete kadar nesilden nesile devam etmiş olanları bunlar [kıldık]. Katâde demiştir ki; bütün insanlar Nuh'un zürriyetindendir.

[1250] Nuh (a.s.)'ın üç çocuğu vardı; Sam, Ham, Yafes. Sam Arap, Fars ve Rumların; Ham doğudan batıya bütün siyahîlerin; Yafes de Türkler ve Ye'cûc-Me'cûc'un atasıdır.

[1251] "Sonraki" ümmet"ler arasında" şu kelimeyi, yani سَلامٌ عَلَى نُوحٍ ["Selâm olsun Nûh'a!"] kelimesini "bıraktık;" [ki bu ümmetler] onu kemâliyle selâmlamakta; ona hayır dua etmektedirler. Bu ifade, hikâye tarikiyle (dolaylı) aktarılan söz kabilindendir. Tıpkı "سورةٌ أنزلناها'yı okudum." demen gibi.[1]

[1252] **Şayet "**في العالمين (herkesçe)' ifadesinin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bunun anlamı, selâmlamanın insanların tamamı içerisinde sabitleşmesi ve hiç kimsenin bu selâmlamanın dışında kalmaması için dua etmektir. Adeta "Allah, Nuh'a selâmı sabit kılsın; melekler, insanlar ve cinlerin ta sonuncularına kadar ona yönelik selâmı daim eylesin!" denmektedir.

80. İhsan üzere hareket edenleri işte böyle mükâfatlandırırız Biz.

81. Çünkü o gerçekten mümin kullarımızdandı.

82. Sonra... diğerlerini suda boğduk!

[1253] Nuh'un, yâdının kalıcı kılınıp, cümle âlemin son vakte dek ona selâm etmesi gibi yüce bir tazimle ödüllendirilmesini Allah Teâlâ, onun ihsan üzere hareket edici olmasıyla; ihsan üzere hareket edici olmasını da 'mümin' bir 'kul' olmasıyla gerekçelendirmiştir ki imanın yüceliğini ve onun övgü ve tazim sıfatlarının zirvesinde olduğunu sana gösterip, seni onu elde etmeye ve artırmaya teşvik etsin.

1 Nûr sûresinin okunduğunu belirten bu ifadede, سورة kelimesi قرأت fiilinden dolayı mansūp olması gerekirken, Kur'ân'daki merfû' şekliyle hikâye edildiği gibi, سَلامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ ifadesi de تركنا'nın mef'ûlü olmakla birlikte, merfû' olabilmiştir. / ed.

والمخصوص بالمدح محذوف، تقديره: فوالله لنعم المجيبون نحن. والجمع دليل العظمة والكبرياء. والمعنى: إنا أجبناه أحسن الإجابة، وأوصلها إلى مراده وبغيته من نصرته على أعدائه والانتقام منهم بأبلغ ما يكون.

[١٢٤٩] {هُمُ الْبَاقِينَ} هم الذين بقوا وحدهم وقد فني غيرهم، فقد روي أنه مات كل من كان معه في السفينة غير ولده. أو هم الذين بقوا متناسلين إلى يوم القيامة. ٥

[١٢٥٠] قال قتادة: الناس كلهم من ذرية نوح. وكان لنوح عليه السلام ثلاثة أولاد؛ سام، وحام، ويافث. فسام أبو العرب، وفارس، والروم، وحام أبو السودان من المشرق إلى المغرب، ويافث أبو الترك ويأجوج ومأجوج.

[١٢٥١] {وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْاٰخِرِينَ} من الأمم هذه الكلمة، وهي {سَلَامٌ عَلٰى نُوحٍ}، يعني يسلمون عليه تسليمًا ويدعون له. وهو من الكلام المحكي، كقولك: ١٠ قرأت {سُورَةٌ اَنْزَلْنَاهَا} [النور: ١]

[١٢٥٢] فإن قلت: فما معنى قوله {فِي الْعَالَمِينَ}؟ قلت: معناه الدعاء بثبوت هذه التحية فيهم جميعًا، وأن لا يخلو أحد منهم منها. كأنه قيل: ثبّت الله التسليم على نوح وأدامه في الملائكة والثقلين يسلمون عليه عن آخرهم.

١٥ **٨٠-﴿إِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ﴾**

٨١-﴿إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ﴾

٨٢-﴿ثُمَّ اَغْرَقْنَا الْاٰخَرِينَ﴾

[١٢٥٣] علّل مجازاة نوح عليه السلام بتلك التكرمة السنية من تبقية ذكره وتسليم العالمين عليه إلى آخر الدهر بأنه كان محسنًا؛ ثم علل كونه محسنًا بأنه كان عبدًا ٢٠ مؤمنًا، ليريك جلالة محل الإيمان، وأنه القصارى من صفات المدح والتعظيم، ويرغِّبك في تحصيله والازدياد منه.

83. Şüphesiz, İbrahim de onun taraftarlarındandı.

84. Hani, Rabbine arı-duru bir kalp ile gelmişti.

[1254] "... onun taraftarlarındandı." İkisinin şeriatı farklılık arz etmiş olsa bile dinin aslî konularında yahut Allah'ın dini ve yalanlayanlara karşı sabır yarıştırmada metanetli olma hususunda ona tâbi ve taraftar olanlardandı. O ikisinin şeriatları arasında ekseri şeylerde uyumluluk bulunması da caizdir. İbn Abbas'ın; "Onun dinini benimseyenlerden ve onun sünneti üzerine olanlardandı." şeklinde yorumladığı rivayet edilmiştir. Hazret-i Nuh ve Hazret-i İbrahim arasında sadece iki peygamber vardır ki, onlar da Hûd ve Sālih'tir. Nuh ve İbrahim arasında iki bin altı yüz kırk (2640) sene vardır.

[1255] **Şayet "**(Hani) zarfı nereye müteallıktır?" **dersen, şöyle derim**: "*Şî'a* kelimesindeki "taraftarlık" anlamı taşıyan şeye müteallıktır ve "Şüphesiz İbrahim de, Rabbine arı-duru bir kalp ile geldiğinde onun dini ve takvası üzere ona tâbi ve taraftar olanlardandı." anlamındadır. Yahut hazfedilmiş olan bir *uzkur* ("An!") emir fiiliyle ilintilidir.

[1256] Kalp afetlerinin[1] tamamından -bir söylentiye göre ise *şirk*ten- "arınmış bir kalp ile (gelmişti)." Kalbin 'ne'den *sâlim* olduğu konusunda özel bir şey belirtmenin anlamı yoktur; çünkü bu mutlak bir ifadedir. Ve afetler birbirinden *evlâ* değildir; dolayısıyla *selîm*lik kalp afetlerinin tamamını kapsar.

[1257] **Şayet "**Hazret-i İbrahim'in, 'kalbiyle Rabbine gelmesi'nin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, kalbini tamamen Allah'a tahsis ettiği anlamında olup, İbrahim bu yönüyle tanınmaktadır. İşte, "gelme" fiilini Allah bu anlam için bir darbımesel kılmıştır.

85. Hani, babasına ve kavmine demişti ki: "Siz neye tapıyorsunuz?!"

86. "Gerçeği ters-yüz ederek Allah'tan başka tanrılar mı murad ediyorsunuz?!"

[1258] أَئِفْكًا (Gerçeği ters-yüz ederek) ifadesi, *mef'ûlun leh* (sebep bildiren tümleç) olup, "Gerçeği ters-yüz etmek için Allah'tan başka tanrılar mı murat ediyorsunuz?" şeklinde takdir edilir. Mef'ûlün fiilden önce getirilmesinin tek sebebi bilhassa (şirkin eleştirilmesine) özen gösterilmesidir. *Mef'ûlün leh*in *mef'ûlün bih*ten önce getirilmesinin sebebi ise, Hazret-i İbrahim'e göre en önemli olanın, koştukları şirkte iftira ve batıl üzere olma hâliyle onları yüzleştirmesi idi. "*İfken* lâfzının mef'ûl olması da caizdir.

1 Kibir, haset, ümitsizlik, acelecilik, oburluk, şehvet, korku vs. / ed.

٨٣-﴿وَإِنَّ مِنْ شِيعَتِهِ لَإِبْرَٰهِيمَ﴾

٨٤-﴿إِذْ جَآءَ رَبَّهُ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ﴾

[١٢٥٤] {مِنْ شِيعَتِهِ} ممن شايعه على أصول الدين وإن اختلفت شرائعهما، أو شايعه على التصلب في دين الله ومصابرة المكذبين. ويجوز أن يكون بين شريعتيهما اتفاق في أكثر الأشياء. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: من أهل دينه وعلى سنته. وما كان بين نوح وإبراهيم إلّا نبيان؛ هود وصالح، وكان بين نوح وإبراهيم ألفان وستمائة وأربعون سنة.

[١٢٥٥] فإن قلت: بم تعلق الظرف؟ قلت: بما في الشيعة من معنى المشايعة، يعني وإن ممن شايعه على دينه وتقواه حين جاء ربه بقلب سليم لَإبراهيمَ، أو بمحذوف وهو اذكر.

[١٢٥٦] {بِقَلْبٍ سَلِيمٍ} من جميع آفات القلوب. وقيل: من الشرك، ولا معنى للتخصيص لأنه مطلق، فليس بعض الآفات أولى من بعض فيتناولها كلها.

[١٢٥٧] فإن قلت: ما معنى المجيء بقلبه ربه؟ قلت: معناه أنه أخلص لله قلبه، وعرف ذلك منه، فضرب المجيء مثلًا لذلك.

٨٥-﴿إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَاذَا تَعْبُدُونَ﴾

٨٦- ﴿أَئِفْكًا ءَالِهَةً دُونَ اللَّهِ تُرِيدُونَ﴾

[١٢٥٨] {أَئِفْكًا} مفعول له، تقديره: أتريدون آلهة من دون الله إفكًا. وإنما قدّم المفعول على الفعل للعناية، وقدّم المفعول له على المفعول به؛ لأنه كان الأهمّ عنده أن يكافحهم بأنهم على إفك وباطل في شركهم. ويجوز أن يكون {افْكًا} مفعولًا به،

bu durumda anlam "O'nun hakkında bir iftira mı murat ediyorsunuz?" şeklinde olur; sonra Allah bu iftirayı "Allah'tan başka tanrılar" sözüyle açıklamış olacaktır ki, bunun dayanağı o 'tanrı'ların haddizatında bir iftira olmalarıdır. İfadenin *e-turîdûne âliheten min dûni'llâhi âfikîne* (Birer müfterî olarak Allah'tan başka tanrılar mı istiyorsunuz!?) anlamında hâl tümleci olması da caizdir.

87. "Peki, Âlemlerin Rabbi hakkındaki kanaatiniz nedir?" (Böyle yüce, eşsiz bir 'varlık'a inanmak istemez misiniz?)

[1259] "Peki," kulluk edilmeye lâyık tek varlık "hakkındaki kanaatiniz nedir" ki, O'na kulluk etmek yerine putlara kulluk ediyorsunuz!? Zira [evrenin ve bütün] insanlığın, Rabbi kim ise O'na kulluk etmeleri gerekir. Mâna şöyledir: "O'na kulluk etmekten alıkoyabilecek bir varlığı ne vehim ne de zan barındırabilir." Yahut mâna; "O'nun nesnelerden herhangi bir nesne olduğuna dair bir kanaatiniz mi var ki, putları O'na denk kılmaktasınız!?" veya "Siz kendisinden başkasına kulluk ederken, O'nun sizin için ne tür bir muamele öngöreceğine ve size nasıl azap edeceğine dair kanaatiniz nedir?" şeklindedir.

88-89. Derken, yıldızlara bir bakış baktı ve "Ben (yarın) kesin hastayım!" dedi.

90. Bunun üzerine, arkalarını dönüp gittiler.

[1260] "(Derken), yıldızlara" yani yıldız ilmine veya yıldız kitabına yahut yıldız ahkâmına "bir bakış baktı." Rivayete göre, bir hükümdara arzusu sorulunca, "Yüzüne bakacağım bir sevgili; gözeteceğim bir muhtaç ve bakıp inceleyeceğim bir kitap." diye cevap vermiş.

[1261] Bunlar yıldızbilimci olduklarından, Hazret-i İbrahim onları 'hasta olacağına dair yıldızbiliminde yer alan bir işareti delil getirdiği' şeklinde bir yanılgıya düşürmüştü de "Ben (yarın) kesin hastayım!" yani hasta olacağım "demişti." Bu hastalık da vebaydı; tutuldukları hastalıkların en yaygın olanı buydu ve onlar bunun bulaşmasından korkuyorlardı; işte, Hazret-i İbrahim bu sözü, kendisinden uzak dursunlar diye söylemişti. Bunun üzerine yanından uzaklaşıp bayram yerlerine gittiler ve onu puthanede bıraktılar; beraberinde kimse yoktu. O da böylece putlara yapacağını yaptı!..

[1262] **Şayet "**Hazret-i İbrahim'in yalan söylemesi nasıl caiz olmuş?" **dersen, şöyle derim:** Bazı insanlar; harp hilesi, *takiye*, eşleri razı etme, dâvalılar ve karşılıklı ilişki kesenlerin arasını düzeltmede bunu caiz görürler.

يعني أتريدون به إفكًا؛ ثم فسر الإفك بقوله {آلِهَةً مِنْ دُونَ اللهِ} على أنها إفك في أنفسها. ويجوز أن يكون حالًا، بمعنى: أتريدون آلهة من دون الله آفكين.

٨٧-﴿فَمَا ظَنُّكُمْ بِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[١٢٥٩] {فَمَا ظَنُّكُمْ} بمن هو الحقيق بالعبادة، لأنّ من كان ربًا للعالمين استحق عليهم أن يعبدوه، حتى تركتم عبادته إلى عبادة الأصنام. والمعنى: أنه لا يقدر في وهم ولا ظنّ ما يصدُّ عن عبادته. أو فما ظنكم به أي شيء هو من الأشياء، حتى جعلتم الأصنام له أندادًا. أو فما ظنكم به ماذا يفعل بكم وكيف يعاقبكم وقد عبدتم غيره؟!

٨٨-﴿فَنَظَرَ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ﴾

٨٩-﴿فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ﴾

٩٠-﴿فَتَوَلَّوْا عَنْهُ مُدْبِرِينَ﴾

[١٢٦٠] {فِي النُّجُومِ} في علم النجوم، أو في كتابها، أو في أحكامها. وعن بعض الملوك أنه سئل عن مشتهاه فقال: حبيب أنظر إليه، ومحتاج أنظر له، وكتاب أنظر فيه.

[١٢٦١] كان القوم نجامين، فأوهمهم أنه استدل بأمارة في علم النجوم على أنه يسقم، {فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ}، إني مشارف للسقم، وهو الطاعون، وكان أغلب الأسقام عليهم. وكانوا يخافون العدوى ليتفرقوا عنه، فهربوا منه إلى عيدهم وتركوه في بيت الأصنام ليس معه أحد، ففعل بالأصنام ما فعل.

[١٢٦٢] فإن قلت: كيف جاز له أن يكذب؟ قلت: قد جوّزه بعض الناس في المكيدة في الحرب والتقية، وإرضاء الزوج والصلح بين المتخاصمين والمتهاجرين.

Oysa doğru olan şudur ki, kişinin *tariz*li ve *tevriye*li konuşması hariç, yalan haramdır. İbrahim (a.s.)'ın söylediği de söz namına bir tariz idi; bu sözüyle, kaderinde ölüm bulunan kimsenin bir tür hasta olduğu niyetini taşımaktaydı ki, "Dert olarak esenlik yeter!" deyimi de bu kabildendir. Nitekim Lebîd [v. 41/661] şöyle demiştir:

[Mızrak misali kāmetim hiçbir yumruğa eğilmezken
Sabahların ve akşamların tekrarı eğip büktü onu!]

Rabbimden beni sağlıklı kılması için esenlik ister dururdum
A, bir de ne göreyim; meğer derdin ta kendisiymiş *esenlik*!

[1263] Yine, adamın biri ansızın ölünce insanlar üzerine üşüşmüş ve "Sapasağlam öldü!.." demişler. Bunun üzerine bedevinin biri: "Ölümün ensesinde olduğu biri sapasağlam olur mu yahu!?" demiş. [Ancak] Hazret-i İbrahim'in; "Sizin inkârınız sebebiyle, manen hastayım!" demek istemiş olduğu da söylenmiştir.

91-92. (Ertesi gün) çaktırmadan usul usul 'tanrı'larının yanına gelip şöyle dedi: "Yesenize! Neyiniz var; hiç konuşmuyorsunuz?!"

[1264] "Çaktırmadan usul usul 'tanrı'larının yanına gitti." راغ fiili, tilkinin gizli ve dolambaçlı hareketinden alınmadır; yani bir gizlilik içerisinde onlara 'tanrı'larına, yani onların asılsız inancına göre "tanrılar" olan putlarına gitti. Tıpkı "(Haklarında cepheleştiğiniz o) ortaklarım(!) nerede hani?!" [Nahl 16/27] âyetindeki gibi.

[1265] "Yesenize! Neyiniz var; hiç konuşmuyorsunuz?!" Bu, putlarla ve onların, kendilerine tapanlardan bile düşük seviyede oluşuyla dalga geçmektir.

93. Nihayet, usul usul üzerlerine yürüdü ve (en büyükleri hariç tamamına) vurdu güçlü sağ eliyle...

[1266] "Nihayet, usul usul üzerlerine yürüdü." فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا ifadesi (i) *fe-darabe 'aleyhim darben* (onlara öyle bir darbe indirdi ki!) demek gibidir; çünkü *râğa 'aleyhim* "onlara darbe indirdi" anlamındadır. (ii) Yahut *fe-râğa 'aleyhim yadribuhum darben* (Onlara bir darbe indirmek üzere gizlice üzerlerine yürüdü.) (iii) Veya (mastarın ismi fâ'il yerine konmasıyla) *fe-râğa 'aleyhim dāriben* (Darbe indirici olarak gizlice onlara yöneldi.) anlamındadır. İfade, *[fe-râğa 'aleyhim] safkan* ve *[fe-râğa 'aleyhim] sefkan* şeklinde de okunmuştur ki, her ikisi de "vurmak" anlamındadır.

[1267] ضَرْبًا بِالْيَمِينِ ifadesi, "sert, güçlü bir vuruşla vurdu" anlamındadır; çünkü "sağ el" iki organın en güçlü ve sert olanıdır. İfadenin, "kuvvet ve metanetle vurdu" anlamına geldiği de, "yemin ettiği için vurdu" anlamına geldiği de söylenmiştir ki, bu da (içinden); "Vallahi, siz arkanızı dönüp gittikten sonra putlarınıza öyle bir oyun oynayacağım ki!.." [Enbiyâ 21/57]demesi idi.

والصحيح: أن الكذب حرام، إلّا إذا عرّض وورّى، والذي قاله إبراهيم عليه السلام معراض من الكلام، ولقد نوى به أن من في عنقه الموت سقيم. ومنه المثل: كفى بالسلامة داء. وقول لبيد:

فَدَعَوْتُ رَبِّي بالسَّلَامَةِ جَاهِدا ۞ لِيُصِحَّنِي فَإِذَا السَّلَامَةُ دَاءُ

٥ [١٢٦٣] وقد مات رجل فجأة فالتف عليه الناس وقالوا: مات وهو صحيح، فقال أعرابي: أصحيح من الموت في عنقه!؟ وقيل: أراد "إني سقيم النفس لكفركم".

٩١-﴿فَرَاغَ اِلٰٓى اٰلِهَتِهِمْ فَقَالَ اَلَا تَأْكُلُونَ﴾

٩٢-﴿مَا لَكُمْ لَا تَنْطِقُونَ﴾

[١٢٦٤] {فَرَاغَ اِلٰٓى اٰلِهَتِهِمْ} فذهب إليها في خفية، من روغة الثعلب. {اِلٰٓى اٰلِهَتِهِمْ}

١٠ إلى أصنامهم التي هي في زعمهم آلهة، كقوله تعالى {اَيْنَ شُرَكَٓاءِيَ} [النحل: ٢٧].

[١٢٦٥] {اَلَا تَأْكُلُونَ مَا لَكُمْ لَا تَنْطِقُونَ} استهزاء بها وبانحطاطها عن حال عبدتها.

٩٣-﴿فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ﴾

[١٢٦٦] {فَرَاغَ عَلَيْهِمْ} فأقبل عليهم مستخفيًا، كأنه قال: فضربهم {ضَرْبًا}، لأن راغ عليهم بمعنى ضربهم. أو فراغ عليهم يضربهم ضربًا. أو فراغ عليهم ضربًا بمعنى

١٥ ضاربًا. وقرئ «صفقا»، و«سفقا»، ومعناهما: الضرب.

[١٢٦٧] ومعنى {ضَرْبًا بِالْيَمِينِ} ضربًا شديدًا قويًّا؛ لأن اليمين أقوى الجارحتين وأشدّهما. وقيل: بالقوّة والمتانة. وقيل: بسبب الحلف، وهو قوله {تَاللّٰهِ لَاَكِيدَنَّ اَصْنَامَكُمْ} [الأنبياء: ٥٧].

94. Bunun üzerine, hızla ve telaşla koşarak ona yöneldiler...

[1268] يَزِفُّونَ fiili "koşarak" anlamında olup, *zefîfu'n-ne'âm* (deve kuşunun kanatlarını açmış vaziyette [yelve yelve; hızla ve telaşla] koşması) tabirinden alınmadır. *Yuziffûne* ise "koşma pozisyonuna geçti" anlamındaki *ezeffe*dendir. Yahut "onu koşmaya motive etti" anlamındaki *ezeffehû*dan alınmadır; yani birbirlerini koşmaya motive ederek. Mef'ûl kipiyle *yuzeffûne* şeklinde de gelmiştir ki, "koşmaya motive edilmiş olarak" anlamındadır. *Vezefe-yezifu*dan *yezifûne* şeklinde de okunmuştur ki, "koştura koştura" anlamındadır. Keza *zefâhu* (onu güttü; sevk etti) kökünden gelmek üzere *yezfûne* şeklinde de gelmiştir ki, buna göre adeta Hazret-i İbrahim'e doğru koşuşturmak için birbirlerini sevk ediyorlardı.

[1269] **Şayet** "Bunu tanrılarımıza kim yaptıysa, gerçekten zalimlerdendir!' dediler. 'İbrahim diye bir gencin bunları diline doladığını duymuştuk, dediler.' [Enbiyâ 21/59-60] âyetleri ile bu âyet arasında bir çelişki varmış gibi duruyor; zira burada zikredildiğine göre, hastalık bulaşacağı korkusuyla Hazret-i İbrahim'e sırt dönüp uzaklaşmışlar, fakat onun putları kırdığını görünce onu tuzağa düşürüp engellemek için hızla ona doğru yönelmişler. O âyetlerde zikredildiğine göre ise kıranın kim olduğunu sormuşlar da, nihayet kendilerine; "İbrahim'in onları yerdiğini işitmiştik; belki de kıran odur!" denmişti. Buna göre, iki bağlamdan birinde onun putları kırdığına şahit olurlarken, diğerinde onun putları yermesini, kıranın o olabileceğine dair delil getirmiş oluyorlar." **dersen, şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir: Birincisine göre onu görüp üzerine koşuşanlar, onların çoğunluğu ve büyükleri dışındaki bir gruptu. Vaktâki çoğunluk ve eşraf, bereketli olsun diye putların yanına koydukları yemeği yemek üzere bayram yerlerinden puthaneye döndüler, işte putların kırıldığını o zaman gördüler ve küplere binerek putlara bunu kimin reva gördüğünü sormaya başladılar. O grup ise buna dair açık bir sır ifşa etme yerine, bazı mânialar sebebiyle tevriye ve tariz yollu; "Bir gencin bunları diline doladığını duymuştuk!" dediler. İkincisine göre ise Hazret-i İbrahim o putları kırıp gitmiş ve hiç kimse bunun farkına varmamıştır; onların koşarak ona yönelmesi, bayram yerlerinden dönüp kıranın kimliğini soruşturmalarından ve "O halde, onu insanların gözünün önüne getirin!" [Enbiyâ 21/61] demelerinden sonra olmuştur.

95. Dedi ki: "Kendi yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz?!"

96. "Sizi de, yaptıklarınızı da Allah yaratmışken..."

٩٤-﴿فَاَقْبَلُوا اِلَيْهِ يَزِفُّونَ﴾

[١٢٦٨] {يَزِفُّونَ} يسرعون، من زفيف النعام؛ و«يُزِفّون»، من أزفّ، إذا دخل في الزفيف، أو من أزفه، إذا حمله على الزفيف، أي يزفّ بعضهم بعضًا؛ و«يُزَفّون»، على البناء للمفعول، أي يحملون على الزفيف. و«يَزِفُون»، من وزف يزف، إذا أسرع؛ و«يَزْفون»، من زفاه، إذا حداه كأنّ بعضهم يزفو بعضًا لتسارعهم إليه.

[١٢٦٩] فإن قلت: بين هذا وبين قوله تعالى {قَالُوا مَنْ فَعَلَ هٰذَا بِاٰلِهَتِنَا اِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ قَالُوا سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ اِبْرٰهِيمُ} [الأنبياء: ٥٩-٦٠] كالتناقض، حيث ذكر ههنا أنهم أدبروا عنه خيفة العدوى، فلما أبصروه يكسرهم أقبلوا إليه متبادرين ليكفوه ويوقعوا به، وذكر ثَمّ أنهم سألوا عن الكاسر، حتى قيل لهم: سمعنا إبراهيم يذمهم، فلعله هو الكاسر؛ ففي أحدهما أنهم شاهدوه يكسرها، وفي الآخر أنهم استدلوا بذمه على أنه الكاسر. قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يكون الذين أبصروه وزفوا إليه نفرًا منهم دون جمهورهم وكبرائهم، فلما رجع الجمهور والعلية من عيدهم إلى بيت الأصنام ليأكلوا الطعام الذي وضعوه عندها لتبرك عليه ورأوها مكسورة اشمأزوا من ذلك، وسألوا: من فعل هذا بها!؟ ثم لم ينم عليه أولئك النفر نميمة صريحة، ولكن على سبيل التورية والتعريض بقولهم: «سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ»، لبعض الصوارف. والثاني: أن يكسرها ويذهب ولا يشعر بذلك أحد، ويكون إقبالهم إليه يزفون بعد رجوعهم من عيدهم وسؤالهم عن الكاسر، وقولهم {فَأْتُوا بِهٖ عَلٰى اَعْيُنِ النَّاسِ} [الأنبياء: ٦١].

٩٥-﴿قَالَ اَتَعْبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَ﴾

٩٦-﴿وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ﴾

[1270] "Sizi de, yaptıklarınızı da Allah yaratmışken..." Yani sizi de, yapmakta olduğunuz putlarınızı da O yaratmışken… Tıpkı: "Ne münasebet!.. Sizin Rabbiniz, göklerin ve yerin Rabbidir ki onları O yaratmıştır." [Enbiyâ 21/56] âyetindeki gibi. Yani o putları da O yaratmıştır.

5 [1271] **Şayet "***Aynı* şey nasıl hem Allah'ın mahlûku hem de insanların mâmulü olabiliyor!? Zira Allah kendi yaratmasını ve insanların işlemesini o eşyaya aynı anda etken kılmakta." **dersen, şöyle derim:** Bu tıpkı "Marangoz kapıyı ve kürsüyü yaptı. Kuyumcu bilezik ve halhal yaptı." denmesine benzer. Maksat, o nesnelerin aslî maddeleri değil, şekillerinin ve formlarının işlenme-
10 sidir. Putlar da aslî madde ve şekillerden oluşur; onların aslî maddesini yaratan Allah'tır, şekillerini işleyenlerse onların bazı parçalarını yontup kırparak istedikleri şekli düzgünce ortaya çıkarıp o putları şekillendirenlerdir.

[1272] **Şayet "**مَا'nın bağlaç değil, mastar edatı olmasını ve mânanın, Mücbire'nin dediği gibi; 'Sizi de, amellerinizi de Allah yaratmıştır.' şeklinde
15 olmasını yadırgamıyorsun demek." **dersen, şöyle derim:** Aklın ve Kitab'ın delilleriyle batıl olmanın ötesinde, bu sualin hükümsüzlüğünü en iyi gösteren şey, âyetin mânasının çok açık biçimde bununla bağdaşmaması ve açıkça bundan uzak olmasıdır. Çünkü Allah onlar aleyhine şunu hüccet getirmektedir: Tapan da tapılan da ikisi birlikte Allah'ın mahlûku olduğuna göre, mahlûk
20 mahlûka nasıl tapacaktır!? Kaldı ki, tapılanın formunu ve şeklini meydana getiren bu iki mahlûktan biri, yani tapandır! O olmasaydı, tapılan [put] kendi kendini biçimlendirip şekillendiremeyecekti. Bu durumda, "Sizi de, amelinizi de Allah yarattı." dersen, onların aleyhine hüccet getirmiş sayılmazsın ve sözünde bir uyum olmaz. Şu da var ki; Allah Teâlâ'nın ما تعملون (yapmak-
25 ta olduklarınız) demesi, *mâ tenhıtûne* (yontmakta olduklarınız) demenin bir başka türüdür. *Mâ tenhıtûne*deki *mâ*nın bağlaç olduğu da su götürmez. Dolayısıyla, bu edatı diğer kardeş edattan ayrı tutan biri, -Beyan ilmini dikkate almaksızın ve Kur'an'ın nazım dokusunu incelemeksizin- kendi mezhebine zorla yol bulmaya çalışan bir mutaassıptan başkası olamaz. **Şayet "**Ben bu
30 مَا edatını, sana göre bağlayıcı olanın bana göre bağlayıcı olmayacağı teziyle pekâlâ bağlaç kılabilir ve; *ve mâ ta'melûnehû min a'mâlikum* ([Oysa sizi de) yaptığınız amellerinizi de (Allah yaratmıştır]) anlamını kastedebilirim?" **dersen, şöyle derim:** Bilakis. Her iki bağlayıcılığın boyunduruğu yine boynunda olacaktır; bu iki boyunduruktan boynunu ancak gerçeğe boyun eğmen kurtarabilir. Zira
35 o edatı bağlaç kılıp onunla *amel*i kastettiğin takdirde, tıpkı onu mastar edatı kıldığındaki durum gibi müşrikler aleyhine hüccet getirmemiş olacaksın.

[١٢٧٠] {وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ} يعني خلقكم وخلق ما تعملونه من الأصنام، كقوله {بَلْ رَبُّكُمْ رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّ} [الأنبياء: ٥٦]، أي فطر الأصنام.

[١٢٧١] فإن قلت: كيف يكون الشيء الواحد مخلوقًا لله معمولًا لهم، حيث أوقع ٥ خلقه وعملهم عليها جميعًا؟ قلت: هذا كما يقال: عمل النجار الباب والكرسي، وعمل الصائغ السوار والخلخال، والمراد عمل أشكال هذه الأشياء وصورها دون جواهرها، والأصنام جواهر وأشكال، فخالق جواهرها الله، وعاملوا أشكالها الذين يشكلونها بنحتهم وحذفهم بعض أجزائها، حتى يستوي التشكيل الذي يريدونه.

[١٢٧٢] فإن قلت: فما أنكرت أن تكون ما مصدرية لا موصولة، ويكون المعنى: ١٠ والله خلقكم وعملكم، كما تقول المجبرة؟ قلت؛ أقرب ما يبطل به هذا السؤال بعد بطلانه بحجج العقل والكتاب أن معنى الآية يأباه إباء جليًّا، وينبو عنه نبوًّا ظاهرًا. وذلك أن الله عزّ وجلّ قد احتج عليهم بأنّ العابد والمعبود جميعًا خلقُ الله، فكيف يعبد المخلوق المخلوق؟! على أن العابد منهما هو الذي عمل صورة المعبود وشكله، ولولاه لما قدر أن يصوّر نفسه ويشكلها. ولو قلت: والله خلقكم ١٥ وخلق عملكم، لم تكن محتجًّا عليهم ولا كان لكلامك طباق. وشيء آخر، وهو أن قوله {وَمَا تَعْمَلُونَ} ترجمة عن قوله ''ما تَنْحِتُونَ''؛ وما في ''مَا تَنْحِتُونَ'' موصولة لا مقال فيها، فلا يعدل بها عن أختها إلّا متعسف متعصب لمذهبه، من غير نظر في علم البيان، ولا تبصر لنظم القرآن. فإن قلت: أجعلها موصولة حتى لا يلزمني ما ألزمت، وأريد ''وما تعملونه من أعمالكم''. قلت: بل الإلزامان ٢٠ في عنقك لا يفكهما إلّا الإذعان للحق. وذلك أنك جعلتها موصولة، فإنك في إرادتك بها العمل غير محتج على المشركين، كحالك وقد جعلتها مصدرية،

Bu mantıkla, "yapmakta olduklarınız" ve "yontmakta olduklarınız" ifadeleri arasındaki irtibatı da koparmış olacaksın. Zira ikisiyle kastedilen anlamların arasına uyumsuzluk sokmuş olacaksın; "yontmakta olduklarınız" ifadesiyle *cevher*leri, yani putları; "yapmakta olduklarınız" ifadesiyle de *amel*leri, yani mânaları kastetmiş olacaksın! O ما'yı mastar edatı kıldığın takdirde olacağı gibi burada da Kur'an nazmının çözülmesi ve ihlâli söz konusu olacak.

97. Dediler: "Haydi, şunun için bir bina yapın da onu cayır cayır yanan ateşe atın."

98. Ona tuzak kurmak istemişlerdi... Ama asıl altta kalanları kendileri kıldık. (Ateş'ten sağ-salim kurtuldu…)

[1273] "Cayır cayır yanan ateşe" yani tutuşması şiddetli olan bir ateşe. Bütün ateşlerin fevkinde olan ateşe ve her korun fevkinde olan kora جحيم dendiği söylenmiştir.

[1274] Âyetin anlamı şudur: Allah İbrahim'i iki ortamda da onlara galip getirip, onun önünde onları zelil kılmıştı; (i) onlar Hazret-i İbrahim'e hüccetle (ve hile ile) galip gelmek istemişlerdi de, Allah ona moral aşılamış ve onlara [95 ve 96. âyetlerde geçtiği şekliyle *ilzam* tarikiyle] ağzının payını verecek şeyleri kendisine ilham edip onları perişan etmişti. (ii) Bunun üzerine, hileye meyletmişler, Allah da onların hilesini boşa çıkarıp asla baş edemeyecekleri şekilde Hazret-i İbrahim'in önünde onları zelil kılmış ve alt etmişti.

99. Dedi ki: "Ben Rabbime gidiyorum; O bana yakında doğru yolu gösterecektir."

[1275] "Rabbime gidiyorum" derken, bununla tıpkı "Ben, Rabbime (gitmemi emrettiği yere) hicret edeceğim." [Ankebût 29/26] dediği gibi, Allah'ın ona emrettiği şekliyle Şam diyarına hicret etmeyi kastetmişti.

[1276] "O bana yakında doğru yolu gösterecektir." Dinim konusunda salâhımı barındıran şeyi bana gösterecek ve beni koruyup muvaffak kılacaktır. Tıpkı Musa (a.s.)'ın: "Hayır!" dedi; "Şüphesiz, Rabbim benimle birliktedir; bana doğru yolu gösterecektir" [Şu'arâ 26/62] dediği gibi. Adeta Allah ona müjde vaat edip "Sana doğru yolu göstereceğim." demektedir. Böylece Hazret-i İbrahim kendi sözünü Rabbinin müjde vaadi tarzı üzere yürütmüştür. Veya kendi hidayet ve irşadı konusunda Allah Teâlâ'nın ona yönelik muamelesindeki âdetine binaen bu sözü kurmuştur. Yahut bu sözle Allah'a tevekkülünü ve işini Allah'a havale edişini ortaya koymuştur. Şayet beklenti ve ümit amacı taşısaydı, Musa *Aleyhisselâm* gibi: "Umarım, Rabbim bana doğru yolu gösterir." [Kasas 28/22] derdi.

وأيضًا فأنك قاطع بذلك الصلة بين {مَا تَعْمَلُونَ} و"ما تنحتون"، حتى تخالف بين المرادين بهما؛ فتريد بـ"ما تنحتون" الأعيان التي هي الأصنام، وبـ{وَمَا تَعْمَلُونَ} المعاني التي هي الأعمال. وفي ذلك فك النظم وتبتيره، كما إذا جعلتها مصدرية.

٩٧-﴿قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا فَأَلْقُوهُ فِي الْجَحِيمِ﴾

٩٨-﴿فَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَسْفَلِينَ﴾ ٥

[١٢٧٣] {الْجَحِيمِ} النار الشديدة الوقود، وقيل: كل نار على نار وجمر فوق جمر، فهي جحيم.

[١٢٧٤] والمعنى: أن الله تعالى غلبه عليهم في المقامين جميعًا، وأذلهم بين يديه؛ أرادوا أن يغلبوه بالحجة فلقنه الله وألهمه ما ألقمهم به الحجر، وقهرهم؛ فمالوا إلى ١٠ المكر، فأبطل الله مكرهم وجعلهم الأذلين الأسفلين لم يقدروا عليه.

٩٩-﴿وَقَالَ إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَى رَبِّي سَيَهْدِينِ﴾

[١٢٧٥] أراد بذهابه إلى ربه مهاجرته إلى حيث أمره بالمهاجرة إليه من أرض الشام؛ كما قال: {إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَى رَبِّي} [العنكبوت: ٢٦]

[١٢٧٦] {سَيَهْدِينِ} سيرشدني إلى ما فيه صلاحي في ديني، ويعصمني ويوفقني؛ ١٥ كما قال موسى عليه السلام {كَلَّا إِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ} [الشعراء: ٦٢]. كأن الله وعده وقال له سأهديك، فأجرى كلامه على سنن موعد ربه. أو بناء على عادة الله تعالى معه في هدايته وإرشاده. أو أظهر بذلك توكله وتفويضه أمره إلى الله. ولو قصد الرجاء والطمع لقال كما قال موسى عليه السلام: {عَسَى رَبِّي أَنْ يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ} [القصص: ٢٢].

100. "Ya Rabbi! Bana salihlerden (olacak bir evlat) ihsan et."

101. (diye yakarınca) Biz de onu ağırbaşlı bir oğulla müjdeledik.

[1277] رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ derken, çocuk kastederek "Bana salih birini ihsan et." diyordu. Çünkü "Biraderi Harun'u da peygamber olarak -rahmetimizden- kendisine hibe ettik." [Meryem 19/53] âyetinde olduğu gibi, *hibe* (bağış) bazen kardeş hakkında gelmiş olsa bile, çocuk hakkındaki kullanımı baskındır. Nitekim "Ve ona İshak'ı ve Yakub'u hibe ettik." [En'âm 6/83] ve "...kendisine Yahya'yı hibe etmiştik." [Enbiyâ 21/90] buyurmuştur.

[1278] -Allah kendilerinden razı olsun- Ali b. Ebû Tālib, İbn Abbas'ı oğlu Ali Ebu'l-emlâk'in[1] doğumu vesilesiyle kutlarken; "Sen hibe edene şükrettin; sana hibe edilenlere de bereket verilir inşallah." demiştir. Bu yüzdendir ki, *hibetullāh*, *mevhûb*, *vehb* ve *mevheb* gibi isimler konulur.

[1279] Âyetteki müjdenin mündericatında üç şey bir arada bulunuyordu: Doğacak çocuğun erkek olacağı, ergenlik çağına yetişeceği ve uysal olacağı… Babası ona boğazlanmayı teklif ettiğinde; "İnşâallah, beni sabredenlerden bulacaksın!" deyip de buna teslimiyet gösteren birinin uysallığından daha büyüğü olabilir mi?

[1280] Söylendiğine göre; Allah peygamberleri "ağırbaşlılık" sıfatıyla methettiğinden daha çok azınlık arz eden hiçbir şeyle methetmemiştir. Bu da onun ender görülen bir özellik olması hasebiyledir. Nitekim İbrahim'i; "Şüphesiz İbrahim çok içli, ağırbaşlı biriydi." [Tevbe 9/114] ve "Doğrusu İbrahim; ağırbaşlı, içli ve kendini Allah'a vermiş biriydi." [Hûd 11/75] âyetlerinde bu vasıfla methetmiştir. Çünkü olay[2], ikisinin de uysallığına tanıklık etmiştir:

102. (İşbu müjde sonucu doğan) oğlu, kendisi ile birlikte koşturma çağına gelince, "Yavrum! Ben, rüyamda kendimi seni boğazlarken görüyorum. Bir düşün bakalım, ne diyeceksin?" dedi. "Babacığım!" dedi; "sana ne emrediliyorsa, yap. Allah'ın izniyle, beni sabredenlerden bulacaksın."

[1281] "Oğlu" babasının iş ve ihtiyaçlarında onunla beraber "koşturma çağına gelince..."

---

1 Müberred ve diğerlerinin bildirdiğine göre; İbn Abbas bebeğini Hazret-i Ali'ye getirince, "İsmini ne koydun?" demiş; "Sizden evvel nasıl isim verebilirim?" deyince, "İsmi benim ismim, künyesi de benim künyem olsun!" demiş: *Ali Ebu'l-emlâk;* yani Hükümdarlar babası Ali. Yaklaşık 100 yıl sonra başlayacak olan Abbasi devleti hükümdarlarının işbu 'Ali'nin neslinden geleceği anlamında. / ed.

2 Oğlunu kurban etme hâdisesi. / ed.

١٠٠-﴿رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ﴾

١٠١-﴿فَبَشَّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ﴾

[١٢٧٧] {هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ} هب لي بعض الصالحين، يريد الولد، لأنّ لفظ الهبة غلب في الولد وإن كان قد جاء في الأخ في قوله تعالى {وَوَهَبْنَا لَهُ مِنْ رَحْمَتِنَا اَخَاهُ هٰرُونَ نَبِيًّا} [مريم: ٥٣]. قال عزّ وجلّ {وَوَهَبْنَا لَهُٓ اِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ} [الأنعام: ٨٤]، {وَوَهَبْنَا لَهُ يَحْيٰى} [الأنبياء: ٩٠].

[١٢٧٨] وقال علي بن أبي طالب لابن عباس رضي الله عنهم -حين هنأه بولده عليّ أبي الأملاك-: شكرت الواهب، وبورك لك في الموهوب. ولذلك وقعت التسمية بـ"هبة الله"، وبموهوب، ووهب وموهب.

[١٢٧٩] وقد انطوت البشارة على ثلاث؛ على أن الولد غلام ذكر، وأنه يبلغ أوان الحلم، وأنه يكون حليمًا. وأيُّ حلم أعظم من حلمه حين عرض عليه أبوه الذبح، فقال: {سَتَجِدُنٖٓي اِنْ شَٓاءَ اللّٰهُ مِنَ الصَّابِرٖينَ}، ثم استسلم لذلك.

[١٢٨٠] وقيل: ما نعت الله الأنبياء عليهم السلام بأقل مما نعتهم بالحلم، وذلك لعزة وجوده. ولقد نعت الله به إبراهيم في قوله {اِنَّ اِبْرٰهٖيمَ لَاَوَّاهٌ حَلٖيمٌ} [التوبة: ١٤١]، {اِنَّ اِبْرٰهٖيمَ لَحَلٖيمٌ اَوَّاهٌ مُنٖيبٌ} [هود: ٧٥] لأنّ الحادثة شهدت بحلمهما جميعًا.

١٠٢-﴿فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ اِنّٖي اَرٰى فِي الْمَنَامِ اَنّٖي اَذْبَحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرٰى قَالَ يَٓا اَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنٖي اِنْ شَٓاءَ اللّٰهُ مِنَ الصَّابِرٖينَ﴾

[١٢٨١] فلما بلغ أن يسعى مع أبيه في أشغاله وحوائجه.

[1282] **Şayet "معه** (beraberinde) harf-i ceri neye taalluk etmektedir?" **dersen, şöyle derim:** Ya بلغ (çağına gelince) fiiline ya السعيَ (koşturma) mastarına ya da hazfedilmiş bir kelimeye taalluk etmenin dışında kalamaz. İmdi; bunun, baba ve oğulun birlikte koşturma çağına ulaşmalarını gerektireceği için بلغ fiiline taalluk etmesi sağlıklı olmaz [çünkü مع çift taraflı birliktelik ifade eder]. السعيَ lâfzına taalluk etmesi de sağlıklı olmaz; zira mastarın sılası kendinden önce gelemez. Şu hâlde geriye sadece bunun bir ekstra açıklama olma ihtimali kalmaktadır ki, buna göre Allah Teâlâ adeta "Oğul koşturmaya -yani koşturabileceği bir raddeye- gelince" buyurduğunda, "Kiminle beraber?" diye sorulmuş da; "babasıyla birlikte" diye cevap verilmiştir. Burada "baba"nın özel olarak zikredilmesi, onun çocuğa insanların en yumuşak davrananı ve en merhametlisi olması sebebiyledir. Zira babadan başkası çoğu kez kazanç talebinde çocuğa sert davranır da çocuk bunu çekemez. Çünkü 'oğul'un gücü henüz kemale ermemiş, körpelikten yetişkinliğe geçmemiştir. O vakitler İsmail, on üç yaşındaydı.

[1283] Âyette kastedilen anlam şudur ki, o henüz erken yaşlarında ve gelişim çağında olmasına rağmen, onda kendisini bu büyük imtihanı yüklenme ve bu hikmetli cevabı verme konusunda yüreklendirecek muhkem bir ağırbaşlılık ve mangal gibi bir yürek vardı. İbrahim'e rüyada "Oğlunu kurban et!" denmişti. Peygamberlerin rüyası uyanık hâlde gelen vahiy gibi bir tür vahiydir. Bu yüzden de "Rüyamda kendimi seni boğazlarken görüyorum!" demişti. Böylece, sıkıntı içindeki birinin, rüyasında gemiye bindiğini görünce; "Rüyamda bu beladan kurtulduğumu gördüm." demesi gibi, rüyanın nihaî anlamını [*te'vîl*ini] zikretmişti.[1]

[1284] Söylendiğine göre; Hazret-i İbrahim'in *terviye*[2] gecesi gördüğü rüyada sanki birisi ona; "Allah sana şu oğlunun kurban edilmesini emrediyor!" diyordu. Nihayet sabaha çıkınca, o gün sabahtan akşama dek bu rüyanın Allah'tan mı yoksa şeytandan mı olduğunu irdelemişti. İşte bundan dolayı bu güne *terviye* (tefekkür) günü denmiştir. Nihayet akşama girince (gece) aynı rüyayı gördü ve bunun Allah'tan olduğunu anladı. Bu güne de işbu sebeple *'arefe* (anlama) günü denmiştir. Daha sonra aynı rüyayı üçüncü gece görünce, onu kurban etmeye niyetlendi ve bu güne de *nahr* (kurban) günü denmiştir.

1 Bu tefsire göre, Hazret-i İbrahim bu rüyadan "oğlunu kurban etme" nihaî emrini çıkartmış oluyor; yani "İbrahim rüyasında oğlunu kestiğini gördü ve bunu olduğu gibi / mot-a-mot anladı; aslında bunu "ta'bîr" ederek, asıl emre "geçmesi" gerekiyordu; asıl emir başka idi…" diyenlere cevap verilmiş oluyor. / ed.

2 Tefekkür etme gecesi; Zilhicce ayının sekizinci gecesi. / çev.

[١٢٨٢] فإن قلت {مَعَهُ} بم يتعلق؟ قلت: لا يخلو إما أن يتعلق ببلغ، أو بالسعي، أو بمحذوف؛ فلا يصح تعلقه ببلغ لاقتضائه بلوغهما معًا حدّ السعي، ولا بالسعي لأنّ صلة المصدر لا تتقدم عليه، فبقي أن يكون بيانًا، كأنه لما قال: فلما بلغ السعي، أي الحدّ الذي يقدر فيه على السعي، قيل: مع من؟ فقال مع أبيه. والمعنى في اختصاص الأب أنه أرفق الناس به، وأعطفهم عليه، وغيره ربما عنف به في الاستسعاء فلا يحتمله؛ لأنه لم تستحكم قوته ولم يصلب عوده. وكان إذ ذاك ابن ثلاث عشرة سنة.

[١٢٨٣] والمراد أنه على غضاضة سنه وتقلبه في حدّ الطفولة، كان فيه من رصانة الحلم وفسحة الصدر ما جسره على احتمال تلك البلية العظيمة والإجابة بذلك الجواب الحكيم. أتي في المنام فقيل له: اذبح ابنك، ورؤيا الأنبياء وحي كالوحي في اليقظة، فلهذا قال: {اِنّٖي اَرٰى فِي الْمَنَامِ اَنّٖي اَذْبَحُكَ}، فذكر تأويل الرؤيا، كما يقول الممتحن وقد رأى أنه راكب في سفينة: رأيت في المنام أني ناج من هذه المحنة.

[١٢٨٤] وقيل: رأى ليلة التروية كأن قائلًا يقول له: إنّ الله يأمرك بذبح ابنك هذا. فلما أصبح روَّى في ذلك من الصباح إلى الرواح، أمن الله هذا الحلم أو من الشيطان؟ فمن ثم سمي يوم التروية. فلما أمسى رأى مثل ذلك، فعرف أنه من الله، فمن ثم سمي يوم عرفة. ثم رأى مثله في الليلة الثالثة، فهمّ بنحره فسمي يوم النحر.

[1285] Yine söylendiğine göre; melekler Hazret-i İbrahim'i ağırbaşlı bir çocukla müjdelediklerinde, o; "O halde, Allah'a kurban olsun!" demiş. Nihayet çocuk doğup da kendisiyle birlikte koşturma çağına gelince, kendisine; "Adağını yerine getir!" denmiş.

[1286] "Bir düşün bakalım, ne diyeceksin?" Bu ماذا ترى (Görüşün ne?) ifadesi, müşavere anlamına gelecek şekilde *re'y* kökünden alınmadır. (*İf'âl*den) *mâzâ turî* şeklinde de okunmuştur ki, "Kendi re'yin adına (bana) ne gösteriyor ve ne açıklıyorsun?" demektir. Mef'ûl sıygasıyla *mâzâ turâ* şeklinde de okunmuş olup, yani "Nefsin görüş adına sana ne gösteriyor?" demektir.

[1287] افعل ما تؤمر (Sana ne emrediliyorsa, yap!) cümlesinin aslı (i) *if'al mâ tu'meru bih* (Sana emrediliyorsa onu yap) şeklinde olup, harf-i cer hazfedilmiştir. Tıpkı Abbas b. Mirdâs (r.a.)'ın şu şiirinde hazfedildiği gibi:

Sana hayrı emrettim; haydi, sana ne emrediliyorsa onu yap!

(ii) Ya da mastarın mef'ûle muzāf kılınması ve *emredilen*in "emir" diye isimlendirilmesi esasına göre "İşini (emredildiğin şeyi) yap." anlamındadır. Nitekim âyet, …*mâ tu'meru bih* şeklinde de okunmuştur.

[1288] **Şayet** "Hazret-i İbrahim Allah katında kesinleşmiş bir hususta neden oğluna danışmış ki?" **dersen, şöyle derim:** Ona; danışarak onun görüşüne gelmek için danışmamıştı; sadece başına gelen 'ilahi imtihan'ı bilsin de, ayağını yere sağlam bastırsın ve âhuvâh ettiği takdirde ona sabır aşılasın; sabredip teslimiyet gösterdiği takdirde ise ayağının kaymayacağından emin olsun. Bunu oğluna bildiriyor ki çocuk iç âleminde bu fikre iyice alışsın ve kurban edilmek kendisine kolay gelsin; bu imtihanla, ona hazır / alışkın biriymiş gibi yüzleşsin de Allah'ın emrine -daha başa gelmeden önce- boyun eğmenin sevabını alsın... Kaldı ki, ansızın boğazlanmak çirkin addedilen uygulamalardandır. Bir de, müşavere hususunda bir gelenek olsun diye (danışmıştır). Nitekim denilmiştir ki; şayet Hazret-i Âdem o ağaçtan yeme konusunu meleklere danışsaydı, o hata kendisinden sadır olmazdı.

[1289] **Şayet** "Bu emir neden uyanıkken değil de uykuda vuku bulmuş olabilir?" **dersen, şöyle derim:** Tıpkı ebeveyninin ve kardeşlerinin Hazret-i Yûsuf'a secde edeceklerini -babasına vahyetmeksizin- kendisine uykuda göstermesi gibi… Tıpkı Peygamber (s.a.)'e Mescid-i Haram'a gireceğini rüyada vaat etmesi[1] ve bunun dışındaki peygamber rüyaları gibi. Ki bu, peygamberlerin 'doğrulanmış doğru' insanlar olduklarına dair delâleti güçlendirmek içindir; çünkü (vahyin geleceği) ortam ya uyanıklık ya da uyku hâli olabilir. Bu bakımdan, bu iki hâl doğruluğa dair birbirini desteklediğinde bu, o iki hâlden birinin münferit kalmasından daha kuvvetli bir delâlet oluşturur.

1 Bkz. Fetih 48/27.

[١٢٨٥] وقيل: إنّ الملائكة حين بشّرته بغلام حليم قال: هو إذن ذبيح الله. فلما ولد وبلغ حدّ السعي معه قيل له: أوف بنذرك.

[١٢٨٦] {فَانْظُرْ مَاذَا تَرَى} من الرأي على وجه المشاورة. وقرئ «ماذا تُرِي»، أي ماذا تبصر من رأيك وتبديه، و«ماذا تُرَى»، على البناء للمفعول، أي ماذا تريك نفسُك من الرأي؟

[١٢٨٧] {اِفْعَلْ مَا تُؤْمَرُ}، أي ما تؤمر به، فحذف الجار كما حذف من قوله:

أَمَرْتُكَ الْخَيْرَ فَافْعَلْ مَا أُمِرْتَ بِهِ ۞

أو أمرك، على إضافة المصدر إلى المفعول، وتسمية المأمور به أمرًا. وقرئ «ما تؤمر به».

[١٢٨٨] فإن قلت: لم شاوره في أمر هو حتم من الله؟ قلت: لم يشاوره ليرجع إلى رأيه ومشورته، ولكن ليعلم ما عنده فيما نزل به من بلاء الله، فيثبت قدمه ويصبره إن جزع، ويأمن عليه الزلل إن صبر وسلم، وليعلمه حتى يراجع نفسه فيوطنها ويهون عليها، ويلقى البلاء وهو كالمستأنس به، ويكتسب المثوبة بالانقياد لأمر الله قبل نزوله؛ لأنّ المغافصة بالذبح مما يستمسج، وليكون سنة في المشاورة، فقد قيل: لو شاور آدم الملائكة في أكله من الشجرة لما فرط منه ذلك.

[١٢٨٩] فإن قلت: لم كان ذلك بالمنام دون اليقظة؟ قلت: كما أرى يوسف عليه السلام سجود أبويه وإخوته له في المنام من غير وحي إلى أبيه، وكما وعد رسول الله ﷺ دخول المسجد الحرام في المنام، وما سوى ذلك من منامات الأنبياء. وذلك لتقوية الدلالة على كونهم صادقين مصدوقين؛ لأنّ الحال إما حال يقظة أو حال منام، فإذا تظاهرت الحالتان على الصدق كان ذلك أقوى للدلالة من انفراد أحدهما.

103-105. Her ikisi de teslimiyet gösterip, onu şakağı üzerine yatırınca ve Biz kendisine "İbrahim! Sen rüyanı doğruladın. Biz, ihsan üzere hareket edenleri (şiddetli ve kerih durumlardan) işte böyle (kurtarır; böyle) mükâfatlandırırız." diye seslenince…

[1290] Kişi Allah'ın emrine ram olup boyun büktüğünde *selleme li-emrillâh* denir ki *-esleme* ve *istesleme* de aynı mânadadır. Nitekim bunların hepsiyle okunmuştur. Bunun aslı, senin *selime hâzâ li-fulânin* demenden alınmadır ki, kişi falancaya gönülden teslimiyet sergilediğinde söylenir. Bu da "O hususta kavga konusu edilmekten sâlim oldu." anlamındadır. Arapların *selleme li-emrillâhi ve esleme le-hû* demesi de bundan alınmadır ki, her ikisinin gerçek anlamı "Benliğini kusursuz ve şaibesiz olarak; içtenlikle Allah'a adadı." şeklindedir. *İstesleme* fiili de bunun gibi olup "Benliğini samimi olarak Allah'a adadı." demektir.

[1291] "Her ikisi de teslimiyet gösterip" ifadesini Katâde "Bu (baba) oğlunu, o (oğul) da kendisini teslim edince." şeklinde yorumlamıştır.

[1292] "Onu şakağı üzerine yatırınca," yani şakağı üzere yere yıkıp iki şakağından biri yere gelince, Rahman'ı hoşnut kılmak, Şeytan'ı da rezil etmek için ikisi de büyük bir sabır ve metanet göstererek işle yüzleşmeyi gönülden kabullendiler.

[1293] Rivayete göre; bu mekân Mina'da bulunan bir taşın yanında imiş. Hasan-ı Basrî'den gelen rivayete göre Mina mescidine bakan yerdedir. Dahhâk'ten gelen rivayette ise bugünkü kurban kesiminin yapıldığı alanda imiş.

[1294] **Şayet** "لَمَّا'nın cevabı nerede?" **dersen, şöyle derim:** Hazfedilmiştir; şöyle takdir edilebilir: Her ikisi de teslimiyet gösterip, İbrahim onu şakağı üzerine yatırınca ve biz de kendisine "İbrahim! Sen rüyanı doğruladın" diye nida edince, ikisinin birden gamdan kurtulup sevince garkolması; büyük bir imtihanın başa geldikten sonra böylece bertaraf edilmiş olması; gerek sevap ve mükâfat, gerekse -ötesinde başka bir matlubun olmadığı- Allah rızasından yana gönülleri kendisine ısındıracak türden katbekat kazandıkları (ecirler); akabinde ihsan ettiği bütün bu nimetlere mukabil Allah'a hamd ve şükürde bulunmaları ve bu esnada temaşa edilen tüm sahneler, ancak (lisân-ı) hâlin yansıtabileceği, ifadelerin yetersiz kalacağı seylerdir!..

[1295] Allah Teâlâ'nın: "Biz, ihsan üzere hareket edenleri (şiddetli ve kerih durumlardan) işte böyle (kurtarır; böyle) mükâfatlandırırız!" buyurması da, şiddetin ardından sevince kavuşma ve ümitsizliğin ardından maksadını elde etme adına Allah'ın ikisine ihsan ettiği şeyleri neden zikrettiğini göstermektedir.

١٠٣-﴿فَلَمَّا اَسْلَمَا وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ﴾

١٠٤-﴿وَنَادَيْنَاهُ اَنْ يَٓا اِبْرٰهِيمُ﴾

١٠٥-﴿قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا اِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ﴾

[١٢٩٠] يقال: سلم لأمر الله؛ وأسلم، واستسلم بمعنى واحد؛ وقد قرئ بهنّ جميعًا، إذا انقاد له، وخضع. وأصلها من قولك: سلم هذا لفلان، إذا خلص له. ومعناه: سلم من أن ينازع فيه. وقولهم: سلم لأمر الله، وأسلم له منقولان منه. وحقيقة معناهما: أخلص نفسه لله وجعلها سالمة له خالصة. وكذلك معنى استسلم استخلص نفسه لله.

[١٢٩١] وعن قتادة في {اَسْلَمَا} أسلم هذا ابنه وهذا نفسه.

[١٢٩٢] {وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ} صرعه على شقه، فوقع أحد جنبيه على الأرض تواضعا على مباشرة الأمر بصبر وجلد، ليرضيا الرحمن ويخزيا الشيطان.

[١٢٩٣] وروي أن ذلك كان عند الصخرة التي بمنى. وعن الحسن: في الموضع المشرف على مسجد منى. وعن الضحاك: في المنحر الذي ينحر فيه اليوم.

[١٢٩٤] فإن قلت: أين جواب لما؟ قلت: هو محذوف تقديره: فلما أسلما وتله للجبين {وَنَادَيْنَاهُ اَنْ يَٓا اِبْرٰهِيمُ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا}، كان ما كان مما تنطق به الحال ولا يحيط به الوصف من استبشارهما واغتباطهما وحمدهما لله وشكرهما على ما أنعم به عليهما، من دفع البلاء العظيم بعد حلوله، وما اكتسبا في تضاعيفه بتوطين الأنفس عليه من الثواب والأعواض ورضوان الله الذي ليس وراءه مطلوب.

[١٢٩٥] وقوله {اِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ} تعليل لتخويل ما خوّلهما من الفرج بعد الشدّة، والظفر بالبغية بعد اليأس.

106. “Şüphesiz, bu, apaçık bir imtihandı.”

107. Ve büyük bir kurbanlık fidye vererek onu kurtardık.

108. Sonrakiler arasında güzelce yâd edilmesini sağladık:

109. Selâm olsun İbrahim’e!..

[1296] “Apaçık bir imtihandı.” İhlâs sahiplerinin diğerlerinden ayrıldığı apaçık bir sınamaydı. Yahut kendisinden daha zor bir mihnetin olmadığı; zorluğu çok açık olan bir mihnetti. *Zibh* boğazlanacak olan demektir.

[1297] İbn Abbas’dan gelen rivayete göre; bu, Habil’in sunup da kendisinden kabul edilen koçmuş; İsmail için fidye kılınacağı ana dek cennette otlamaktaymış. Hasan-ı Basrî’den gelen rivayete göre ise (Mekke civarındaki) *Sebîr* dağından onun üzerine indirilen bir dağkeçisi fidye kılınmıştı. Yine İbn Abbas’dan rivayet edildiğine göre, şayet (Hazret-i İsmail ile ilgili) bu kurbanlık işi tamama ermiş olsaydı, geleneğe dönüşecekmiş ve insanlar oğullarını kurban edeceklermiş!.

[1298] “Büyük;” iri cüsseli ve semiz (bir kurbanlık) ki kurbanlıklar hakkında sünnet olan da budur. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Kurbanlıklarınızı kaliteli seçip (ahirete doğru) uzaklardan onları gözetleyin! Zira onlar Sırat üzerinde sizin binitleriniz olacaklar!” denilmiştir; zira o kurbanlık, İbrahim’in çocuğunun yerini alan bir fidyedir. Rivayete göre; [bu fidye kurbanlık, şimdiki] cemrenin yanında Hazret-i İbrahim’den kaçmış da yedi taş atarak onu yakalamış. Bu da taşlama konusunda bir sünnet olarak kalmış. Bir rivayete göre ise çocuğunu kurban etme teşebbüsü sırasında kendisine vesvese verdiğinde Şeytan’ı taşlamıştı.

[1299] Yine rivayete göre; Hazret-i İbrahim kurbanlık hayvanı boğazlarken, Cebrail; *Allāhu ekber! Allāhu ekber!* (Mutlak büyük Allah’tır! Mutlak büyük Allah’tır!) derken, çocuk *lâ ilâhe illâ’llāhu va’llāhu ekber!* (Allah’tan başka tanrı yok! Mutlak büyük Allah’tır!); İbrahim *aleyhisselâm* da *Allāhu ekber ve li’llâhi’l-hamd!* (Mutlak büyük Allah’tır ve hamd tamamen Allah’a aittir!) demişti ki bu sünnet olarak kalmıştır.

[1300] Kurbanlık çocuğun hikâyesi hakkında anlatılanlara göre; Hazret-i İbrahim onu kesmeyi amaçladığında, “Yavrum! İpi ve bıçağı al da vadiye odun toplamaya gidelim.” demiş. Nihayet Sebîr dağının vadisini yarıladıklarında ona kendisine emredileni haber vermiş; çocuk da “Bağımı kuvvetli vur da çırpınmayayım; elbiseni benden uzak tut ki, ona kanımdan bir şey sıçramasın da sevabım eksilmesin ve anam onu görüp üzülmesin! Bıçağını bileyle ve onu boğazıma hızlıca sür ki, işimi tez bitirsin de ölüm daha kolay olsun.

١٠٦-﴿إِنَّ هَٰذَا لَهُوَ الْبَلَٰٓؤُا الْمُبِينُ﴾

١٠٧-﴿وَفَدَيْنَاهُ بِذِبْحٍ عَظِيمٍ﴾

١٠٨-﴿وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ﴾

١٠٩-﴿سَلَامٌ عَلَىٰٓ إِبْرَٰهِيمَ﴾

٥ [١٢٩٦] {الْبَلَٰٓؤُا الْمُبِينُ} الاختبار البين الذي يتميز فيه المخلصون من غيرهم، أو المحنة البينة الصعوبة التي لا محنة أصعب منها. الذبح: اسم ما يذبح.

[١٢٩٧] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: هو الكبش الذي قرّبه هابيل فقبل منه، وكان يرعى في الجنة حتى فدى به إسماعيل. وعن الحسن: فدى بوعل أهبط عليه من ثبير. وعن ابن عباس: لو تمت تلك الذبيحة لكانت سنة وذبح الناس أبناءهم.

١٠ [١٢٩٨] {عَظِيمٍ} ضخم الجثة سمين، وهي السنة في الأضاحي. وقوله عليه السلام: استشرفوا ضحاياكم؛ فإنها على الصراط مطاياكم. وقيل: لأنه وقع فداء عن ولد إبراهيم. وروي أنه هرب من إبراهيم عليه السلام عند الجمرة، فرماه بسبع حصيات حتى أخذه، فبقيت سنة في الرمي. وروي أنه رمى الشيطان حين تعرض له بالوسوسة عند ذبح ولده.

١٥ [١٢٩٩] وروي أنه لما ذبحه قال جبريل: الله أكبر الله أكبر! فقال الذبيح: لا إله إلّا الله والله أكبر! فقال إبراهيم عليه السلام: الله أكبر ولله الحمد! فبقي سنة.

[١٣٠٠] وحكي في قصة الذبيح أنه حين أراد ذبحه قال: يا بُني، خذ الحبل والمدية وانطلق بنا إلى الشعب نحتطب. فلما توسط شعب ثبير أخبره بما أمر. فقال له: اشدد رباطي لا أضطرب، واكفف عني ثيابك لا ينتضح عليها شيء من دمي فينقص أجري وتراه

٢٠ أمي فتحزن، واشحذ شفرتك وأسرع إمرارها على حلقي حتى تجهز عليّ، ليكون أهون؛

Zira ölüm zordur. Anama selâmımı söyle! Şayet gömleğimi anama geri götürmeyi düşündüysen bunu yap! Belki bu anama daha kolay gelir" demiş. İbrahim *aleyhisselâm* da: "Yavrum! Allah'ın emrine karşı sen bana ne güzel bir yardımcısın!" deyip onu kucaklayıp öpmüş. Her ikisi de ağlar vaziyetteyken onu bağlamış. Sonra bıçağı boğazına yerleştirmiş; fakat bıçak işlememiş. Çünkü Allah çocuğun boğazına bakırdan bir levha yerleştirmiş imiş. Bunun üzerine çocuk ona; "Beni yüzüstü çevir; çünkü yüzüme baktığında bana acırsın ve seninle Allah'ın emri arasına engel koyan bir şefkate kapılırsın!" demiş. Hazret-i İbrahim de bunu yapmış ve sonrasında bıçağı çocuğun ensesine yerleştirmiş; fakat bıçak tersyüz olmuş ve "İbrahim! Rüyanı doğruladın!" diye bir nida gelmiş. Bir de bakmış ki, Cebrail *aleyhisselâm* beraberinde boynuzlu ve alaca bir koçla duruyor!.. Cebrail, koç, Hazret-i İbrahim ve oğlu (hep birlikte) tekbir getirmişler. Hazret-i İbrahim Mina'daki kesim yerine gelip, koçu boğazlamış...

[1301] Denilmiştir ki; çocuğun secde âzâları yerle buluşunca gelmiş kurtuluş.

[1302] Ebû Hanîfe *Rahimehullāh* bu âyeti şahit getirerek, çocuğunu kesmeyi adayan kişinin bir koyun kesmesi gerektiğine hükmetmiştir.

[1303] **Şayet** "Hazret-i İbrahim'in iki çocuğundan kurbanlık olanı kimdir?" **dersen, şöyle derim:** Bu konuda ihtilaf edilmiştir: **(i)** İbn Abbas, İbn Ömer, Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî ve Tâbi'înden bir gruba göre İsmail'dir. Buna dair hüccetse, Peygamber (s.a.)'in: "Ben iki kurbanlığın oğluyum." demesi ve bir bedevinin ona; "Ey iki kurbanlığın oğlu!" demesi üzerine tebessüm etmesidir. Bu kendisine sorulduğunda (Hazret-i Peygamber) şöyle demiştir: "Abdülmuttalib Zemzem kuyusunu kazdığı vakit, Allah bu kuyu işini ona kolaylaştırdığı takdirde çocuklarından birini mutlaka kurban edeceğine dair Allah için adakta bulunmuş. Derken, kura (babam) Abdullah'a çıkmış, fakat dayıları ona engel olup, kendisine; "Oğluna bedel yüz deve fidye ver!" demişler; o da ona bedel yüz deve fidye vermiş. İkinci kurbanlıksa (ceddim) İsmail'dir." [Hâkim, Müstedrek, II, 604] Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: İsrail oğullarının herhangi bir müçtehidi dua ettiğinde: "İbrahim'in, İsmail'in ve İsrail'in (Yakub'un) Tanrısı olan Allah'ım!" derdi. Bunun üzerine Musa *aleyhisselâm*: "Ya Rab! İsrail oğullarının herhangi bir müçtehidine ne oluyor da, dua ettiğinde, "İbrahim'in, İsmail'in ve İsrail'in Tanrısı olan Allah'ım!" diyor (da benim adımı anmıyor)!? Ben ki, onların arasında bulunuyorken sen bana kelâmını işittirdin ve peygamberliğinle beni seçkin kıldın!" demiş.

فإنّ الموت شديد، واقرأ على أمي سلامي، وإن رأيت أن تردّ قميصي على أمي فافعل، فإنه عسى أن يكون أسهل لها. فقال إبراهيم عليه السلام: نعم العون أنت يا بنيّ على أمر الله! ثم أقبل عليه يقلبه وقد ربطه، وهما يبكيان، ثم وضع السكين على حلقه فلم تعمل، لأنّ الله ضرب صفيحة من نحاس على حلقه. فقال له: كبني على وجهي، فإنك إذا نظرت وجهي رحمتني وأدركتك رقة تحول بينك وبين أمر الله؛ ففعل. ثم وضع السكين على قفاه فانقلب السكين، ونودي: ﴿يَا إِبْرٰهِيمُ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا﴾، فنظر؛ فإذا جبريل عليه السلام معه كبش أقرن أملح، فكبر جبريل والكبش، وإبراهيم وابنه. وأتى المنحر من منى فذبحه.

[١٣٠١] وقيل: لما وصل موضع السجود منه إلى الأرض جاء الفرج.

[١٣٠٢] وقد استشهد أبو حنيفة رحمه الله بهذه الآية فيمن نذر ذبح ولده: أنه يلزمه ذبح شاة.

[١٣٠٣] فإن قلت: من كان الذبيح من ولديه؟ قلت: قد اختلف فيه؛ فعن ابن عباس وابن عمر ومحمد بن كعب القرظي وجماعة من التابعين أنه إسماعيل. والحجة فيه: أنّ رسول الله ﷺ قال: أنا ابن الذبيحين. وقال له أعرابي: يا ابن الذبيحين، فتبسم، فسئل عن ذلك فقال: إنّ عبد المطلب لما حفر بئر زمزم نذر لله ''لئن سهل الله له أمرها ليذبحنّ أحد ولده!'' فخرج السهم على عبد الله، فمنعه أخواله وقالوا له افد ابنك بمائة من الإبل، ففداه بمائة من الإبل؛ والثاني إسماعيل. وعن محمد بن كعب القرظي قال: كان مجتهد بني إسرائيل يقول إذا دعا: اللهم إله إبراهيم وإسماعيل وإسرائيل، فقال موسى عليه السلام: يا رب، ما لمجتهد بني إسرائيل إذا دعا قال: اللهم إله إبراهيم وإسماعيل وإسرائيل، وأنا بين أظهرهم فقد أسمعتني كلامك واصطفيتني برسالتك؟

Allah Teâlâ buyurmuş ki: "Ey Musa! Şimdiye dek hiç kimse İbrahim'in sevdiği gibi beni sevmemiştir! O, benimle her neyin arasında muhayyer bırakıldıysa mutlaka beni tercih etmiştir! İsmail ise kendi bedeninin kanıyla cömertlik etmiştir. İsrail (Yakub)'a gelince; o da başına gelen hiçbir şiddet hususunda benim rahmetimden asla ümit kesmemiştir." (Kurbanlığın İsmail olduğunun) bir delili de, Allah Teâlâ'nın kurbanlık kıssasını tamamlayınca, "Onu, -salih bir peygamber olacak- İshak'la da müjdeledik." buyurmasıdır. Rivayete göre Muhammed b. Kâ'b, Ömer b. Abdulaziz'e: "O, İsmail'dir." deyince, Ömer: "Bu, benim incelemeye gerek görmediğim bir şey; ben de aynen senin dediğin görüşteyim." demiş ve ardından, Müslüman olmuş bir Yahudiye haber salıp, bunu ona sormuş. O da: "Yahudiler bunun İsmail olduğunu kesinlikle biliyorlar. Ne var ki, ey Arap topluluğu, onlar sizi çekemiyorlar!" demiş. Bunun bir diğer delili de, o koçun iki boynuzunun Beytullah yanıncaya dek İsmail oğullarının denetiminde Kâbe'de asılı olmasıydı. Yine Asma'î [v. 831], [hocası] Ebû 'Amr b. el-'Alâ'ya kurbanlık çocuğu sorduğunu ve onun; "Asmaî! Aklını mı kaçırdın? İshak ne zaman Mekke'de bulundu ki? Mekke'de sadece İsmail bulunmuştur; babasıyla birlikte Beytullah'ı bina eden de odur. Kurban kesim yeri de Mekke'dedir." dediğini rivayet etmiştir. Buna dair bir başka delili de Allah Teâlâ'nın: "İsmail'e, İdris'e ve Zülkifl'e de... Bunların her biri sabredenlerdendi." [Enbiyâ 21/85] âyetinde, kardeşini değil de onu sabırla betimlemiş olmasıdır ki, bu da onun boğazlanmaya karşı sabretmesidir. Yine, "(Kitapta İsmail'i de an.) Gerçekten vaadine sadıktı..." [Meryem 19/54] âyetinde, onu sözünde durmakla betimlemesi de bunun delilidir; çünkü o ("İnşallah beni sabredenlerden bulacaksın" diyerek) boğazlanmaya karşı sabredeceğine dair kendi adına babasına söz vermiş ve bunu yerine getirmişti. Bir de "(Karısı ayakta idi...) Bunun üzerine (rahatlayıp) gülümsedi. Biz de ona İshak'ı, İshak'ın ardından da Yakub'u müjdeledik." [Hûd 11/71] âyetinde, Allah onu İshak ve onun çocuğu olan Yakub'la müjdelemiştir. Şayet kurbanlık çocuk İshak olsaydı bu, Yakub'un vaat edilmesine aykırı düşmüş olurdu. **(ii)** Ali b. Ebu Tālip, İbn Mes'ûd, *Abbas*, Atā, İkrime ve Tâbi'înden bir gruba göre ise kurbanlık İshak'tır. Bu husustaki hüccet de şudur ki, Allah Teâlâ, Şam'a hicret eden dostu İbrahim'in kendisinden bir çocuk istediğini haber vermiş, sonra "ağırbaşlı bir çocuk" ifadesini bu müjdenin ardından getirmiş; sonra da İbrahim'in müjdelenen bu çocuğun kurban edilmesine dair rüyasını anlatmıştır. Bir delil de Hazret-i Yakub'un Yûsuf'a gönderdiği "Allah dostu İbrahim'in oğlu *Allah kurbanı* İshak'ın oğlu *Allah kulu* Yakub'dan..." şeklindeki mektuptur.

قال: يا موسى، لم يحبني أحد حبّ إبراهيم قط، ولا خيّر بيني وبين شيء قط إلا اختارني. وأمّا إسماعيل فإنه جاد بدم نفسه. وأمّا إسرائيل، فإنه لم ييأس من روحي في شدّة نزلت به قط. ويدل عليه أنّ الله تعالى لما أتمّ قصة الذبيح قال: {وَبَشَّرْنَاهُ بِإِسْحٰقَ نَبِيًّا} [الصافات: ١١٢]. وعن محمد بن كعب أنه قال لعمر بن عبد العزيز:
٥ هو إسماعيل، فقال عمر: إنّ هذا شيء ما كنت أنظر فيه، وإني لأراه كما قلت، ثم أرسل إلى يهودي قد أسلم فسأله، فقال: إن اليهود لتعلم أنه إسماعيل، ولكنهم يحسدونكم معشر العرب. ويدل عليه أن قرني الكبش كانا منوطين في الكعبة في أيدي بني إسماعيل إلى أن احترق البيت. وعن الأصمعي قال: سألت أبا عمرو بن العلاء عن الذبيح، فقال: يا أصمعي، أين عزب عنك عقلك، ومتى كان إسحاق
١٠ بمكة، وأنما كان إسماعيل بمكة. وهو الذي بنى البيت مع أبيه، والمنحر بمكة، ومما يدلّ عليه أنّ الله تعالى وصفه بالصبر دون أخيه إسحاق في قوله {وَإِسْمٰعِيلَ وَإِدْرِيسَ وَذَا الْكِفْلِ كُلٌّ مِنَ الصَّابِرِينَ} [الأنبياء: ٨٥]. وهو صبره على الذبح، ووصفه بصدق الوعد في قوله {إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ} [مريم: ٥٤]؛ لأنه وعد أباه الصبر من نفسه على الذبح فوفى به، ولأنّ الله بشّره بإسحاق وولده يعقوب
١٥ في قوله {فَضَحِكَتْ فَبَشَّرْنَاهَا بِإِسْحٰقَ وَمِنْ وَرَآءِ إِسْحٰقَ يَعْقُوبَ} [هود: ٧١]. فلو كان الذبيح إسحاق لكان خلفًا للموعد في يعقوب. وعن علي بن أبي طالب وابن مسعود والعباس وعطاء وعكرمة وجماعة من التابعين أنه إسحاق. والحجة فيه أن الله تعالى أخبر عن خليله إبراهيم حين هاجر إلى الشام بأنه استوهبه ولدًا، ثم أتبع ذلك البشارة بغلام حليم، ثم ذكر رؤياه بذبح ذلك الغلام المبشر به. ويدلّ
٢٠ عليه كتاب يعقوب إلى يوسف: من يعقوب إسرائيل الله بن إسحاق ذبيح الله بن إبراهيم خليل الله.

[1304] **Şayet** "İbrahim (a.s.)'a çocuğunu kurban etmesi rüyada vahyedildiği hâlde kurban etmemiş olup, kendisine "Rüyanı doğruladın." denmiştir. Oysa bu kurban etme işi ancak kendisi tarafından gerçekleştirildiği takdirde rüyayı doğrulamış olacaktı. Hâlbuki bu gerçekleşmemiştir?" **dersen, şöyle derim:** İbrahim elinden geleni yapmıştır; boğazlayan birinin, şakağının üzerine yere yatırma, bıçağı boğazına sürtme gibi tüm yaptıklarını yapmış; fakat Allah Teâlâ bıçağın o boğaza işlemesini engelleyen bir mânia var etmiştir. Dolayısıyla bu, İbrahim (a.s.)'ın fiilinde bir kusur sayılmaz. Dikkat edilirse, (yaptıklarından dolayı) asi ve kusurlu diye isimlendirilmemekte; aksine, "itaatkâr" ve - bıçağın boğaza işleyip, şahdamarlarını kesmesi ve kan akıtması vâkiymiş gibi- "gayretkeş" diye isimlendirilmektedir. O hâlde bu, emre konu olan şeyin, yapılmadan önce -veya herhangi bir şeyin yapılma vaktinden önce- neshe uğraması kabilinden de değildir.[1] Nitekim bu, bazı yanlış anlamalara ve uzun tartışmalara öncülük etmiştir.

[1305] **Şayet** "Allah Teâlâ, boğazlamayı emreden olması hasebiyle 'kendisi adına fidye verilen' iken, 'Büyük bir kurbanlık fidye vererek onu kurtardık!' buyurmasını intaç edecek şekilde nasıl 'fidye veren' olabilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Fidye veren İbrahim *aleyhissalâtu vesselâm*'dır. Allah ise ona fidye vermesi için bir koç bağışlamıştır. Allah Teâlâ'nın: "Fidye verdik." buyurmasının sebebi, fidye vermenin, bağışlayarak fidye imkânını sağlayan sebebe (Allah Teâlâ'ya) dayandırılmasıdır.

[1306] **Şayet** "Hazret-i İbrahim'in yere yatırma ve bıçağı sürme adına ortaya koyduğu şey 'boğazlamak' hükmünde olduğuna göre fidyenin anlamı nedir? [Çocuğu kesmek için her şeyi yapmış]? Oysa fidye, bir bedel karşılığında boğazlanmaktan kurtarmak demektir?" **dersen, şöyle derim:** Allah'ın engellemesi sayesinde, şahdamarların kesilip kanın akıtılması adına hakikî bir boğazlama meydana gelmediği bilinmektedir. İşte Allah İbrahim'e koçu bağışlamıştır ki onu boğazlamayı bu hakikatin yerine ikame etsin ve (boğazlama) hakikat(i) bizzat İsmail'de değil de, ona bedel koçta meydana gelmiş olsun. "Peki, İbrahim'in yaptıklarının kusursuz bir boğazlama sayılması sebebiyle kendisine ihtiyaç duyulmayan bu hakikatin elde edilmesinde ne fayda var ki?" **dersen, şöyle derim:** Bunun faydası, bedeli karşılığında engellenmiş olan şeyin[2] meydana gelmesidir ki böylece İbrahim, adağını kâmilen yerine getirmiş ve kendisine emredilen şeyi her açıdan gerçekleştirmiş olacaktır.

---

1 Bir hükmün henüz amele konu olmadan neshedilip edilemeyeceği meselesi. / çev.
2 Yani sırf Allah rızası için kurban kesmenin. / ed.

[١٣٠٤] فإن قلت: قد أوحى إلى إبراهيم صلوات الله عليه في المنام بأن يذبح ولده ولم يذبح، وقيل له {قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا}؛ وإنما كان يصدقها لو صحّ منه الذبح، ولم يصحّ؟ قلت: قد بذل وسعه وفعل ما يفعل الذابح من بطحه على شقه وإمرار الشفرة على حلقه، ولكن الله سبحانه جاء بما منع الشفرة أن تمضي فيه. وهذا لا يقدح في فعل إبراهيم عليه السلام. ألا ترى أنه لا يسمى عاصيًا ولا مفرطًا، بل يسمى مطيعًا ومجتهدًا، كما لو مضت فيه الشفرة وفرت الأوداج وأنهرت الدم. وليس هذا من ورود النسخ على المأمور به قبل الفعل، ولا قبل أوان الفعل في شيء، كما يسبق إلى بعض الأوهام حتى يشتغل بالكلام فيه.

[١٣٠٥] فإن قلت: الله تعالى هو المفتدى منه، لأنه الآمر بالذبح، فكيف يكون فاديًا حتى قال: {وَفَدَيْنَاهُ}؟ قلت: الفادي هو إبراهيم عليه الصلاة والسلام، والله عزّ وجلّ وهب له الكبش ليفدى به، وإنما قال: {وَفَدَيْنَاهُ} إسنادًا للفداء إلى السبب الذي هو الممكن من الفداء بهبته.

[١٣٠٦] فإن قلت: فإذا كان ما أتى به إبراهيم من البطح وإمرار الشفرة في حكم الذبح، فما معنى الفداء، والفداء إنما هو التخليص من الذبح ببدل؟ قلت: قد علم بمنع الله أن حقيقة الذبح لم تحصل من فرى الأوداج وإنهار الدم، فوهب الله له الكبش ليقيم ذبحه مقام تلك الحقيقة حتى لا تحصل تلك الحقيقة في نفس إسماعيل، ولكن في نفس الكبش بدلًا منه. فإن قلت: فأي فائدة في تحصيل تلك الحقيقة، وقد استغنى عنها بقيام ما وجد من إبراهيم مقام الذبح من غير نقصان؟ قلت: الفائدة في ذلك أن يوجد ما منع منه في بدله حتى يكمل منه الوفاء بالمنذور وإيجاد المأمور به من كل وجه.

110. İhsan üzere hareket edenleri böyle mükâfatlandırırız işte.

111. O, gerçekten mümin kullarımızdandı.

112. Onu, -salih bir peygamber olacak- İshak'la da müjdeledik.

[1307] **Şayet** "Neden burada كذلك نجزى المحسنين (İhsan üzere hareket edenleri böyle mükâfatlandırırız işte) denilmiştir de, bunun dışındaki diğer kıssalarda إنَّا كذلك نجزى المحسنين (Biz, ihsan üzere hareket edenleri işte böyle mükâfatlandırırız!) denmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bu kıssa içerisinde bundan önce "Biz, işte..." şeklinde (zamirle) geçtiği için, sanki bu zamirin atılmasıyla ikinci kez zikretme yerine bir kez zikretmekle yetinilerek (telâffuzda) hafiflik istenmiştir.

[1308] نبيًّا (bir peygamber olarak) ifadesi, tıpkı فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ ("Temelli olarak girin buraya!" [Zümer 39/73]) âyetindeki gibi farazî bir hâl tümlecidir.[1] **Şayet** "Bununla فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ ifadesi arasında büyük bir fark var... Şöyle ki; girilecek yer girmenin varlığıyla birlikte mevcutken, ebedîlik bu ikisiyle birlikte mevcut değildir. Bu yüzden, *mukadderîne'l-hulûd* (ebedîlik hesap ederek [girin oraya]) şeklinde bir cümle takdir edersin ve bu da doğru olur. Fakat müjdeye konu olan (İshak bebek) böyle değildir. Zira o, müjdelemenin vücut bulduğu vakitte henüz yoktu. Müjdeye konu olanın yokluğu ise, şüphesiz onun *hâl*inin de yokluğunu gerektirecektir; çünkü hâl bir donatmadır; donatma da ancak donatılanla kaim olur. İshak'ın kendisi olan o 'müjdelenen' mevcut olduğu vakit de, peygamberlik onun mevcudiyetiyle birlikte mevcut değildi. Aksine, ondan çok sonraya kalmıştı. Şu hâlde "bir peygamber olarak" ifadesi nasıl farazî bir hâl tümleci kılınabilir? Zira hâl, etken veya edilgen bir fiilin mevcudiyetine mahal teşkil ettiğinde ya fâ'ilin ya da mef'ûlün sıfatı olur. Ebedîlik ise her ne kadar cennete girme esnasında o cennetliklerin sıfatı olmasa bile, onun farazî kılınışı onların sıfatı olur. Çünkü mâna "Ebedîlik hesap ederek..." şeklindedir. Hâlbuki peygamberlik böyle değildir; zira İshak'ın yokluğundan ötürü, İshak'ın müjdelenmesinin vücudu vaktinde o peygamberliğin mevcut veya farazî olmasının hiçbir yolu yoktur?" **dersen, şöyle derim:** Bu, oldukça çetrefil[2] bir sorudur. Bu problematiği çözecek olan şey, mutlaka hazfedilmiş (farazî) bir muzāf takdir edilmesidir ki, o da senin; *ve beşşarnâhu bi-vücûdi ishâka nebiyyen* (Onu, İshak'ın gelecekte bir peygamber olarak mevcudiyetiyle;) yani peygamberliği farz edilmiş vaziyette vücut bulmasıyla müjdeledik, demendir. Bu durumda hâl tümlecinin âmili *müjdeleme* fiili değil de "mevcut olma" olacaktır.

1 Elbette nebî olarak doğmadı; "sonradan nebî olacak bir evlât…" / ed.

2 Mot-a-mot: deliği dar, dizileceği yer de çok ince. / ed.

١١٠-﴿كَذٰلِكَ نَجزِي الْمُحسِنِينَ﴾

١١١-﴿إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ﴾

١١٢-﴿وَبَشَّرْنَاهُ بِإِسْحٰقَ نَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ﴾

[١٣٠٧] فإن قلت: لم قيل ههنا {كَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ} وفي غيرها من القصص {إِنَّا كَذٰلِكَ...}؟ قلت: قد سبقه في هذه القصة {إِنَّا كَذٰلِكَ}، فكأنما استخف بطرحه اكتفاء بذكره مرة عن ذكره ثانية.

[١٣٠٨] {نَبِيًّا} حال مقدّرة، كقوله تعالى {فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ} [الزمر: ٧٣]. فإن قلت: فرق بين هذا وبين قوله {فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ}، وذلك أنّ المدخول موجود مع وجود الدخول، والخلود غير موجود معهما، فقدرت مقدرين الخلود، فكان مستقيمًا، وليس كذلك المبشّرُ به، فإنه معدوم وقت وجود البشارة، وعدم المبشر به أوجب عدم حاله لا محالة؛ لأنّ الحال حلية، والحلية لا تقوم إلا بالمحلى، وهذا المبشر به الذي هو إسحاق حين وجد لم توجد النبوّة أيضًا بوجوده، بل تراخت عنه مدّة متطاولة، فكيف يجعل {نَبِيًّا} حالًا مقدّرة، والحال صفة الفاعل أو المفعول عند وجود الفعل منه أو به؛ فالخلود وإن يكن صفتَهم عند دخول الجنة، فتقديرها صفتهم؛ لأنّ المعنى مقدّرين الخلودُ، وليس كذلك النبوّة؛ فإنه لا سبيل إلى أن تكون موجودة أو مقدّرة وقت وجود البشارة بإسحاق لعدم إسحاق. قلت: هذا سؤال دقيق السلك ضيق المسلك، والذي يحل الإشكال أنه لا بدّ من تقدير مضاف محذوف، وذلك قولك: وبشرناه بوجود إسحاق نبيًّا، أي بأن يوجد مقدّرة نبوّتُه؛ فالعامل في الحال الوجودُ لا فعل البشارة،

İşte böylelikle فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ (Temelli olarak girin buraya!) [Zümer 39/73] âyetine benzer olmuş olacaktır. "Salihlerden (olarak)" ifadesi ikinci "hâl" tümleci olup, bu da sena ve övgü tarzında getirilmiştir; çünkü her peygamberin mutlaka salihlerden olması gerekir. Katâde'den rivayet edildiğine göre; Allah, İbrahim'i, İshak'ı boğazlamakla imtihan etmesinin ardından peygamberliğiyle müjdelemiştir ki bu, "Kurbanlık İshak'tır." görüşündeki kişinin, "Onu... İshak'la da müjdeledik." âyetine tutunan arkadaşına cevabıdır.[1] Ancak [çocuğun İsmail olduğunu söyleyenler] demişlerdir ki; Allah'ın İbrahim'i İshak'ın hem doğumuyla hem de peygamberliğiyle birlikte müjdelemesi caiz değildir; çünkü İbrahim'in, [oğlu] İshak'ın peygamber olacağına dair bilgisi mevcutken onu kurban etme imtihanı sahih olmayacaktır.

113. Ona ve İshak'a bereket verdik; ikisinin soyundan ihsan üzere hareket edenler de var, açıkça kendisine zulmedenler de...

[1309] (وباركنا ifadesi) *ve berraknâ* şeklinde de okunmuştur; yani o ikisine din ve dünyanın bereketlerini akıttık. Tıpkı "Ona daha dünyada iken mükâfatını verdik. Şüphesiz o, ahirette de salih kimselerdendir." [Ankebût 29/27] âyetinde olduğu gibi. Âyetin; "İbrahim'i çocukları hususunda mübarek kıldık; İshak'ı da İsrail oğulları peygamberlerini onun sulbünden çıkarmakla mübarek kıldık." şeklinde yorumlandığı da söylenmiştir. "Açıkça kendisine zulmedenler de..." âyetinin benzeri şu âyettir: "İbrahim; 'Soyumdan da mı?' deyince, 'Benim ahdime zalimler nâil olamaz!' buyurmuştu." [Bakara 2/124] Bu ifadeden, murdarın ve temizin, ırk ve soya bağlı olmadığı; iyi insandan kötü, kötü insandan iyi insan çıkabileceği anlaşılmaktadır ki bu soy ve tabiatların [genetiğin] konumunu altüst eden bir şeydir. Yine bu ifadede, o ikisinin torunlarında hâsıl olacak zalimliğin kendilerine bir ayıp ve nakîsa olarak dönmeyeceği; zira kişinin usul ve fürûu tarafından meydana getirilen şeyler sebebiyle değil, ancak kendi kötü fiilleri sebebiyle kınanacağı ve yine bizzat işlediği kötülükler sebebiyle azarlanacağı gerçeği yatmaktadır.

114. Gerçek şu ki; Biz, Musa ve Harun'a da lütufta bulunduk.

115. İkisini kavimleri ile birlikte o büyük sıkıntıdan kurtardık.

116. Onlara yardım ettik de galip gelenler onlar oldu.

117. Her ikisine de o açık-seçik kitabı verdik.

---

1 Kurbanlığın Hazret-i İsmail olduğu görüşündekiler, İbrahim (a.s.)'ın İshak ile müjdelenmesini konu alan âyetin 'kurban hâdisesi' anlatıldıktan sonra gelmiş olmasını delil getiriyorlar; İshak müjdesi kurban meselesi tamamlandıktan sonra verildiğine göre, demek ki kurbanlık İsmail idi, diyorlar. Karşıt görüşte olanlar ise, kendilerini zor durumda bıraka bu istidlâle "İshak'ın müjdelenmesi, "doğumu"nun değil, "peygamber olacağı"nın müjdelenmesidir, diyerek cevap vermeye çalışıyorlar. / ed.

وبذلك يرجع نظيرَ قوله تعالى {فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ} [الزمر: ٧٣] {مِنَ الصَّالِحِينَ} حال ثانية، وورودها على سبيل الثناء والتقريظ؛ لأنّ كل نبي لا بدّ أن يكون من الصالحين. وعن قتادة: بشره الله بنبوّة إسحاق بعد ما امتحنه بذبحه. وهذا جواب من يقول الذبيح إسحاق لصاحبه عن تعلقه لقوله {وَبَشَّرْنَاهُ بِإِسْحٰقَ}. قالوا: ولا ٥ يجوز أن يبشره الله بمولده ونبوّته معًا؛ لأن الامتحان بذبحه لا يصحّ مع علمه بأنه سيكون نبيًّا.

١١٣-﴿وَبَارَكْنَا عَلَيْهِ وَعَلٰى إِسْحٰقَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا مُحْسِنٌ وَظَالِمٌ لِنَفْسِهِ مُبِينٌ﴾

[١٣٠٩] {وَبَارَكْنَا عَلَيْهِ وَعَلٰى إِسْحٰقَ} وقرئ «وبَرَّكْنا»، أي أفضنا عليهما بركات الدين والدنيا، كقوله {وَاٰتَيْنَاهُ اَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا وَاِنَّهُ فِي الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ} ١٠ [العنكبوت: ٢٧]. وقيل: باركنا على إبراهيم في أولاده، وعلى إسحاق بأن أخرجنا أنبياء بني إسرائيل من صلبه. وقوله {وَظَالِمٌ لِنَفْسِهِ} نظيره { قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ} [البقرة: ١٢٤]. وفيه تنبيه على أن الخبيث والطيب لا يجري أمرهما على العرق والعنصر، فقد يلد البر الفاجر، والفاجر البرَّ. وهذا مما يهدم أمر الطبائع والعناصر، وعلى أن الظلم في أعقابهما لم يعد عليهما بعيب ولا ١٥ نقيصة، وأنّ المرء يعاب بسوء فعله ويعاتب على ما اجترحت يداه، لا على ما وجد من أصله أو فرعه.

١١٤-﴿وَلَقَدْ مَنَنَّا عَلٰى مُوسٰى وَهٰرُونَ﴾

١١٥-﴿وَنَجَّيْنَاهُمَا وَقَوْمَهُمَا مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ﴾

١١٦ -﴿وَنَصَرْنَاهُمْ فَكَانُوا هُمُ الْغَالِبِينَ﴾

٢٠ ١١٧-﴿وَاٰتَيْنَاهُمَا الْكِتَابَ الْمُسْتَبِينَ﴾

118. Ve ikisini de doğru yola getirdik...

119. Sonrakiler arasında güzelce yâd edilmelerini sağladık:

120. Selâm olsun Musa'ya da, Harun'a da!..

121. İhsan üzere hareket edenleri işte böyle mükâfatlandırırız Biz.

122. İkisi de gerçekten mümin kullarımızdandı.

[1310] "O büyük sıkıntıdan..." (yani) boğulmaktan yahut Firavun ile kavminin sultasından ve zulmünden (kurtardık). "Onlara yardım ettik." Zamir, "İkisini kavimleri ile birlikte (o büyük sıkıntıdan) kurtardık." âyetinde yer aldığı şekliyle Hazret-i Musa, Hazret-i Harun ve kavimlerine aittir. "O açık seçik" yani açıklaması beliğ olan "kitabı…" ki o Tevrat'tır. Tıpkı "Şüphesiz, içinde hidayet ve nur bulunan Tevrat'ı Biz indirmiştik..." [Mâide 5/44] âyetinde olduğu gibi. Tevrat'ın Arapça bir kelime oluşunu caiz görenler, bunun *veryu'z-zend* (çakmakla kıvılcım çakmak) tabirinden türeme olduğunu söylemişlerdir ki, buna göre kelime *fev'aletun* kalıbından gelmekte olup, Tâ Vav'ın yerine getirilmiştir.[1] "Doğru yola..." yani ehl-i İslâm'ın[2] yoluna ki, o da Allah'ın nimet verdiklerinin; gazaba uğramamış ve sapmamışların yoludur.[3]

123. Şüphesiz, İlyas da peygamberlerdendi.

124. Hani, kavmine demişti ki: "Hâlâ, sakınmayacak mısınız?"

125-126. "Sanatkârların en güzelini -yani sizin ve ilk atalarınızın Rabbi olan Allah'ı- bırakıp da Baal'e mi dua ediyorsunuz?!"

[1311] إلياس kelimesi Hemze'nin kesresiyle "*ve inne İlyâse*" şeklinde okunduğu gibi, vasıl yapılarak "*ve inne'l-yâse*" diye de okunmuştur. İlyas'ın İdris Peygamber olduğu da söylenmektedir. Nitekim İbn Mes'ûd إلياس yerine وإنَّ إدْرِيسَ şeklinde okumuştur; kelime *İdrâse* diye de okunmuştur. Bu zatın Hazret-i Musa'nın biraderi Harun'un soyundan gelen İlyas b. Yasin olduğu da söylenmiştir.

[1312] "Baal'e mi dua ediyorsunuz?!" Yani Baal'e mi tapıyorsunuz?! Bu, -tıpkı *Menât* ve *Hubel* isimleri gibi- onlara ait bir putun özel ismidir.

1 *V*evrayet / vevrât - *T*evrât. / ed.

2 Kur'ân ve Sünnet çerçevesinde Hakk'a kayıtsız - şartsız ve bizzat teslimiyet gösterenlerin. / ed.

3 Allah'ın nimet verdikleri, peygamberler, sıddık, şehit ve sâlihlerdir [Nisâ 4/69. Ayrıca Meryem 19/58]. Gazaba uğrayanlar Yahudiler, yoldan çıkanlar ise Hıristiyanlardır. Sırât-ı Müstakim üzere olmak, lâfla gerçekleşebilecek bir şey değildir; hak yolun kilometretaşları, yani ana ilke ve amelleri, En'âm 6/150-152'de ve İsrâ 17/23-40'ta belirtilmektedir. / ed.

١١٨-﴿وَهَدَيْنَاهُمَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾

١١٩-﴿وَتَرَكْنَا عَلَيْهِمَا فِي الْاٰخِرِينَ﴾

١٢٠-﴿سَلَامٌ عَلٰى مُوسٰى وَهٰرُونَ﴾

١٢١-﴿اِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ﴾

٥ ١٢٢-﴿اِنَّهُمَا مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٣١٠] {مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ} من الغرق، أو من سلطان فرعون وقومه وغشمهم. {وَنَصَرْنَاهُمْ} الضمير لهما ولقومهما في قوله {وَنَجَّيْنَاهُمَا وَقَوْمَهُمَا}. {الْكِتَابَ الْمُسْتَبِينَ} البليغ في بيانه، وهو التوراة، كما قال: {اِنَّا اَنْزَلْنَا التَّوْرٰيةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ} [المائدة: ٤٤]. وقال: ومن جوز أن تكون التوراة عربية أن تشتق من ''روي الزند''، ١٠ فَوْعَلة منه، على أنّ التاء مبدلة من واو. {الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ} صراط أهل الإسلام، وهي صراط الذين أنعم الله عليهم غير المغضوب عليهم ولا الضالين.

١٢٣-﴿وَاِنَّ اِلْيَاسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾

١٢٤-﴿اِذْ قَالَ لِقَوْمِهٖ اَلَا تَتَّقُونَ﴾

١٢٥-﴿اَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ اَحْسَنَ الْخَالِقِينَ﴾

١٥ ١٢٦-﴿اَللّٰهَ رَبَّكُمْ وَرَبَّ اٰبَائِكُمُ الْاَوَّلِينَ﴾

[١٣١١] قرئ «إلياس»، بكسر الهمزة، و«الْياس» على لفظ الوصل. وقيل: هو إدريس النبي. وقرأ ابن مسعود «وإنّ إدريس»، في موضع إلياس. وقرئ «إدراس». وقيل: هو إلياس بن ياسين، من ولد هارون أخي موسى.

[١٣١٢] {اَتَدْعُونَ بَعْلًا} أتعبدون بعلًا!؟ وهو علم لصنم كان لهم، كمناة وهبل.

Onun altından mamul olduğu ve yirmi arşınlık boyda olup dört ayrı yüzünün bulunduğu söylenmiştir. Onlar bu puta kendilerini kaptırmış olup, ona tazimde bulunurlardı. Öylesine ki, dört yüz put bakıcısını onun hizmetine sunmuş ve bunları onun peygamberleri kılmışlardı. Şeytan onun içine girip sapkın yasalarını deklare eder, onlar da bunu belleyip insanlara öğretirlerdi. Onlar Şam beldelerinden Baalbek'liler olup, medeniyetleri de bu isimle *baalbekke* diye anılırdı. Baal'in, Yemen dilinde "efendi (sahip)" anlamına geldiği de söylenmiştir. Sözgelimi *men ba'lu hâzihi'd-dâr* denir ki "Bu hanenin sahibi kim?" anlamındadır. Âyetin anlamı "Bazı Baal'lere tapıp da Allah'a tapmayı terk mi ediyorsunuz?!" şeklindedir.

[1313] الله ربكم و رب آبآئكم... (الله Lafza-i Celâl'i) mübteda olmak üzere merfû' okunduğu gibi, "bedel" olmak üzere mansûb da okunmuştur. Hamza geçiş yaparken mansûb, vakfederken de merfû' okurmuş.

127. Fakat onu yalanladılar... Bu sebeple, yaka-paça derdest edilip getirildiler!

128. Allah'ın (ihlâsları sayesinde) kurtarılan kulları müstesna...

129. Onun, sonrakiler arasında güzelce yâd edilmesini sağladık:

130. Selâm olsun İlyas'lara!

131. İhsan üzere hareket edenleri böyle mükâfatlandırırız işte Biz.

132. O, gerçekten mümin kullarımızdandı.

[1314] *İlyâs* ve *İdrîs* kelimelerinin farklı telaffuzlarına göre ifade *'alâ İlyâsîne, İdrîsîne, İdrâsîne* ve *İdrisîne* şeklinde okunmuştur. Muhtemelen, Süryancada Yâ ve Nûn harflerinin eklenmesinin bir anlamı bulunmaktadır. (Hemze düşürülerek) vasılla *'ale'l-yâsîne* şeklinde de okunmuştur ki, bu da İlyâs ve kavminin kastedildiği bir çoğul olma esasına dayanır. Tıpkı Arapların *el-Hubeybûne* (Hubeyb'ler)[1] ve *el-Muhellebûne* (Mühelleb'ler)[2] demesi gibi. **Şayet** "Hemze-i katı' ile okunan *İlyâsîne* ve diğerlerini (*İdrîsîne, İdrâsîne* ve *İdrisîn*'i) de buna hamletseydin olmaz mıydı?" **dersen, şöyle derim:** Bunlar çoğul olsalardı Lâm-ı ta'rîf alırlardı. *Âli Yâsîne* şeklinde okuyana gelince, onun dayanağı da "Yâsîn"in İlyâs'ın babasının ismi olup, *Âl*'in de buna muzâf kılınmasıdır.

133. Şüphesiz, Lût da peygamberlerdendi.

1 Hubeyb, Abdullah b. Zübeyr'in evlâdıdır. Onunla aynı görüşte olanlara Hubeybler denmektedir. / çev.
2 Mühelleb b. Ebû Sufre ve kavmi. / çev.

وقيل: كان من ذهب، وكان طوله عشرين ذراعًا، وله أربعة أوجه، فُتنوا به وعَظموه حتى أخدموه أربعمائة سادن، وجعلوهم أنبياءه، فكان الشيطان يدخل في جوف -بعل- ويتكلم بشريعة الضلالة، والسَّدَنة يحفظونها ويعلمونها الناس. وهم أهل بَعْلَبَكّ من بلاد الشام، وبه سميت مدينتهم بَعْلَبَكّ. وقيل: البعل: الرب؛ بلغة اليمن، ٥ يقال: من بعل هذه الدار، أي من ربها؟ والمعنى: أتعبدون بعض البعول وتتركون عبادة الله.

[١٣١٣] {اَللّٰهَ رَبَّكُمْ وَرَبَّ آبَائِكُمُ} قرئ بالرفع على الابتداء، وبالنصب على البدل، وكان حمزة إذا وصل نصب، وإذا وقف رفع.

١٢٧-﴿فَكَذَّبُوهُ فَإِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ ﴾

١٠ ١٢٨-﴿إِلَّا عِبَادَ اللهِ الْمُخْلَصِينَ ﴾

١٢٩-﴿وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْاٰخِرِينَ﴾

١٣٠-﴿سَلَامٌ عَلٰى اِلْيَاسِينَ﴾

١٣١-١٣٢-﴿اِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ اِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٣١٤] وقرئ «على إلياسين» و«إدريسين»، و«إدراسين»، و«إدرسين»، على ١٥ أنها لغات في إلياس وإدريس. ولعل لزيادة الياء والنون في السريانية معنى. وقرئ «على الياسين» بالوصل، على أنه جمع يراد به إلياس وقومه، كقولهم: الخُبَيْبون والمهلَّبون. فإن قلت: فهلا حملت على هذا إلياسين -على القطع- وأخواته؟ قلت: لو كان جمعًا لعرف بالألف واللام. وأما من قرأ «على آل ياسين» فعلى أنّ ياسين اسم أبي إلياس، أضيف إليه الآل.

٢٠ ١٣٣-﴿وَاِنَّ لُوطًا لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾

134-135. Hani, onu ve -geride toz toprak içinde helâk olanların arasında kalan bir bayan müstesna- bütün ehlini kurtarmıştık.

136. Sonra diğerlerini yerle bir etmiştik.

137. Doğrusu, siz (ey Mekkeliler! Ticaret amacı ile Suriye'ye giderken) onlara uğramaktasınız; sabahleyin

138. ve geceleyin... Hâlâ, aklınızı başınıza almayacak mısınız?

[1315] مُصْبِحِين sabaha çıkarken demektir; yani Şam'a yaptığınız ticarî yolculuklarınızda gece-gündüz onların yurtlarına uğramaktasınız. Peki, ibret alacak bir aklınız yok mu sizin!?

139. Şüphesiz, Yunus da peygamberlerdendi.

140. Hani, o tıka basa dolu gemiyle kaçmıştı kaçak bir köle gibi...

141. Kur'a çekmişti de kaybedenlerden olmuştu.

142. Kendi kendini kınayıp dururken, balık kendisini yutmuştu.

[1316] Nûn'un zammsiyle ve kesresiyle (*Yûnuse - Yûnise*) okunmuştur. Rabbinin izni olmaksızın onun kendi kavminden kaçışı, mecaz tarzı üzere *ibâk* (kölenin firar etmesi) diye isimlendirilmiştir. *Müsâheme* kura çekme anlamındadır; topluluk kura çektiğinde *isteheme'l-kavmu* denir. المُدْحَض mağlup; vurgun yemiş anlamına gelir ki, gerçek anlamı başarı ve üstünlük makamı elinden alınmış kişidir.

[1317] Rivayete göre; Hazret-i Yunus gemiye bindiğinde gemi durmuş. Bunun üzerine (yolcular) "Burada efendisinden kaçmış bir köle var!.." demeye başlamışlar. Denizcilerin inancına göre, gemide firarî bir köle bulunduğunda gemi yüzmüyormuş. Nihayet kura çekmişler ve kura Hazret-i Yunus'a çıkınca, "O firarî köle benim!" diyerek kendisini suya atmış.

[1318] "Kendi kendini kınayıp dururken, balık kendisini yutmuştu." مُليمٌ "kınar vaziyette iken" demektir. *Rubbe lâ'imin mulîmun* (Başkalarını kınayan nice insan var ki, asıl kınanmaya kendileri lâyıktır!) denir; yani kendisi kınanmayı daha çok hak etmekte iken başkalarını kınayıp durur. Mîm'in fethasıyla *melîmun* şeklinde de okunmuştur ki, bu da *lîme fe-huve melîmun* (kınandı; bu yüzden *kınanmış* oldu) ifadesinden alınmadır. Tıpkı *şîbe* (yaşlandı) köküne dayalı olarak *meşûbun* (yaşlı) ifadesi yerine *meşîbun* denmesi gibi ki bunun benzeri *du'iye* (çağrıldı; ad verildi) köküne dayalı olarak *med'iyyun* denmesidir.

١٣٤-﴿ إِذْ نَجَّيْنَاهُ وَاَهْلَهُ اَجْمَعِينَ﴾

١٣٥-﴿ اِلَّا عَجُوزًا فِي الْغَابِرِينَ﴾

١٣٦-﴿ثُمَّ دَمَّرْنَا الْاٰخَرِينَ﴾

١٣٧-﴿وَاِنَّكُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَيْهِمْ مُصْبِحِينَ﴾

٥ ١٣٨-﴿وَبِالَّيْلِ اَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾

[١٣١٥] {مُصْبِحِينَ} داخلين في الصباح، يعني تمرون على منازلهم في متاجركم إلى الشام ليلًا ونهارًا، فما فيكم عقول تعتبرون بها!

١٣٩-﴿وَاِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾

١٤٠-﴿اِذْ اَبَقَ اِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ﴾

١٠ ١٤١-﴿فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ﴾

١٤٢-﴿فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ﴾

[١٣١٦] قرئ «يونس» بضم النون وكسرها. وسمي هربه من قومه بغير إذن ربه إباقًا على طريقة المجاز. والمساهمة المقارعة. ويقال: استهم القوم، إذا اقترعوا. والمدحض: المغلوب المقروع. وحقيقته: المزلق عن مقام الظفر والغلبة.

١٥ [١٣١٧] روي أنه حين ركب في السفينة وقفت، فقالوا: ههنا عبد أبق من سيده! وفيما يزعم البحّارون أنّ السفينة إذا كان فيها آبق لم تجر؛ فاقترعوا، فخرجت القرعة على يونس، فقال: أنا الآبق، وزجّ بنفسه في الماء.

[١٣١٨] {فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ} داخل في الملامة. يقال: رب لائمٍ مليمٌ، أي يلوم غيره وهو أحقّ منه باللوم. وقرئ «مَليمٌ»، بفتح الميم، من ليمَ، فهو مليم. كما

٢٠ جاء: مشيب في مشوب، مبنيًّا على شيبَ. ونحوه: مَدعيّ، بناء على دُعي.

143. (Allah'ın mağfiret sahibi olduğunu bilen) tenzihçilerden olmasaydı,

144. Tekrar diriltilecekleri güne kadar onun karnında kalacaktı öyle!..

[1319] "Tenzihçilerden..." Yani *tesbih* ve *takdis* ederek Allah'ı çokça zikredenlerden. Denilmiştir ki; bu tesbih, balığın karnında *Lâ ilâhe illâ ente subhâneke innî küntü mine'z-zālimîn* (Senden başka tanrı yok! Seni tenzih ederim! Sahi; ben gerçekten zalimlerdenmişim!) şeklindeki sözüdür. "Tenzihçilerden..." ifadesinin "namaz kılanlardan" anlamına geldiği de söylenmiştir. İbn Abbas'dan rivayet edildiğine göre; Kur'an'daki bütün *tesbihler* duadır (*salât*). Katâde'den rivayet edildiğine göre de, Hazret-i Yunus rahat zamanlarında çokça namaz kılarmış. Yine Katâde demiştir ki; sahibi tökezlediğinde onu salih ameli kaldırır; düştüğünde de salih ameli ona tutamak olur. İşte bu, müminin Allah'ı O'nun hak ettiği şekilde zikretme, O'na kulluğa yönelme ve dar vakitte de, geniş vakitte de O'nun nimet [kuş]unu şükür [ipiy]le bağlamak için çokça çabalamak hususunda Allah Teâlâ'nın bir teşvikidir. Ta ki, sıkıntılı ve şiddetli anlarda bu hâli ona Allah Teâlâ katında fayda bahşetsin.

[1320] "Tekrar diriltilecekleri güne kadar onun karnında kalacaktı!.." Âyetin açık anlamı, onun balığın karnında canlı olarak dirilme gününe kadar kalacak olmasıdır. Katâde'den rivayet edildiğine göre (tenzihçilerden olmasaydı) balığın karnı onun için kıyamet gününe dek kabir olacaktı. Yine rivayete göre; balık onu yuttuğu vakit, Allah Teâlâ balığa; "Ben senin karnını onun için bir zindan kıldım; senin için bir yiyecek değil!" diye vahyetmişti. (Balığın karnında) ne kadar kaldığı ihtilaflıdır; Kelbî'nin rivayetine göre kırk, Dahhâk'ın rivayetine göre yirmi, Atā'nın rivayetine göre yedi, bazılarının rivayetine göre ise üç gün kalmıştır. Hasan-ı Basrî'nin rivayetine göre de o pek az bir süre kalmış; daha sonra da yutulduktan sonra balığın karnından çıkarılmıştı. Rivayete göre; balık Hazret-i Yunus'un içeride nefes alıp *tesbih* edebileceği şekilde başını kaldırarak gemiyle beraber seyretmiş ve onlardan ayrılmayıp, sonunda onlar karaya çıkınca onu hiçbir değişikliğe uğramaksızın ağzından atıvermiş ve herkes Müslüman olmuştur. Yine rivayete göre; balık onu Musul'un bir karyesinin sahiline atmış.

145. Nihayet onu, bitkin bir halde çıplak bir yere attık.

146. Ve üzerinde (gölge etsin diye) geniş yapraklı bir bitki bitirdik...

[1321] *el-'Arâu*, insanı örtecek ağaç vb. hiçbir şeyin olmadığı boş yer, arazi demektir.

١٤٣-﴿ فَلَوْلَا اَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ﴾

١٤٤-﴿لَلَبِثَ فِي بَطْنِهٖٓ اِلٰى يَوْمِ يُبْعَثُونَ﴾

[١٣١٩] {مِنَ الْمُسَبِّحِينَ} من الذاكرين الله كثيرًا بالتسبيح والتقديس. وقيل: هو قوله في بطن الحوت {لَٓا اِلٰهَ اِلَّٓا اَنْتَ سُبْحَانَكَ اِنّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ} [الأنبياء: ٨٧].
٥ وقيل: من المصلين. وعن ابن عباس: كل تسبيح في القرآن فهو صلاة. وعن قتادة: كان كثير الصلاة في الرخاء. قال: وكان يقال: إن العمل الصالح يرفع صاحبه إذا عثر، وإذا صرع وجد متكأً. وهذا ترغيب من الله عزّ وجلّ في إكثار المؤمن من ذكره بما هو أهله، وإقباله على عبادته، وجمع همه لتقييد نعمته بالشكر في وقت المهلة والفسحة، لينفعه ذلك عنده تعالى في المضايق والشدائد.

١٠ [١٣٢٠] {لَلَبِثَ فِي بَطْنِهٖٓ} الظاهر لبثه فيه حيًّا إلى يوم البعث. وعن قتادة: لكان بطن الحوت له قبرًا إلى يوم القيامة. وروي أنه حين ابتلعه أوحى الله إلى الحوت: إني جعلت بطنك له سجنًا، ولم أجعله لك طعامًا. واختلف في مقدار لبثه، فعن الكلبي: أربعون يومًا، وعن الضحاك: عشرون يومًا. وعن عطاء سبعة. وعن بعضهم: ثلاثة. وعن الحسن: لم يلبث إلّا قليلًا، ثم أخرج من بطنه بعيد الوقت الذي التقم فيه. وروي
١٥ أن الحوت سار مع السفينة رافعًا رأسه يتنفس فيه يونس ويسبح، ولم يفارقهم حتى انتهوا إلى البر، فلفظه سالمًا لم يتغير منه شيء، فأسلموا. وروي أن الحوت قذفه بساحل قرية من الموصل.

١٤٥-﴿فَنَبَذْنَاهُ بِالْعَرَٓاءِ وَهُوَ سَقِيمٌ﴾

١٤٦-﴿وَاَنْبَتْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً مِنْ يَقْطِينٍ﴾

٢٠ [١٣٢١] والعراء: المكان الخالي لا شجر فيه ولا شيء يغطيه.

[1322] Başına gelenlere bağlı olarak "bitkin bir hâlde..." Rivayete göre Hazret-i Yunus'un bedeni, doğduğu vakitteki çocuğun bedenine dönmüştü.

[1323] **Şayet** "Ve üzerinde geniş yapraklı bir bitki bitirdik...' âyetinin anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim**: Onun üzerinde bir bitki bitirdik ki ona gölgelik etsin; tıpkı evin insanı çatısı altında gölgelendirmesi gibi, anlamındadır.

[1324] اليقطين yerin üzerine yayılan ve bir gövde üzerine dikili olmayan; karpuz, hıyar ya da ebucehil karpuzu gibi bir bitkidir; *yef'îlun* vezninde olup, *katane bi'l-mekâni* (mekân tuttu; mukim oldu) ifadesinden alınmadır. Onun kabak olduğu da söylenmiştir ki, kabağın faydası, yanında sineklerin barınamamasıdır. Peygamber (s.a.)'e; "Siz kabağı çok seviyorsunuz!" denilince; "Evet; o kardeşim Yunus'un bitkisidir." diye cevap vermiştir. Onun incir veya (Hazret-i Yunus'un) yapraklarıyla örtündüğü, dallarıyla gölgelendiği ve meyveleriyle orucunu açtığı muz ağacı olduğu da söylenmiştir. Söylentiye göre o, bitkiyle gölgelenir ve ara ara yanına gelen bir dağkeçisinin sütünden içermiş. Bir rivayete göre; bitkinin üzerinden hayli zaman geçip bitki kuruyunca, Hazret-i Yunus feryat edip ağlamış. Bunun üzerine Allah ona; "İnkârcının elinin altında bulunan yüz bin kişiye ağlamazken bir bitkiye ağladın öyle mi?!" diye vahyetmiş.[1]

147. Onu yüz bin -veya daha fazla sayıda- insana elçi göndermiştik.

148. Nihayet, ona iman ettiler. Biz de onları bir süreliğine yaşattık.

[1325] "Onu yüz bin -veya daha fazla sayıda- insana elçi göndermiştik." derken, onun kendi kavmine gönderilmesiyle ilgili daha önce geçen şey kastedilmektedir ki, o kavim Ninova halkıdır. Bunun, başına gelenlerden sonra yine kavmine veya başkalarına ikinci bir gönderiliş olduğu da söylenmiştir. Bir söylentiye göre de onlar Müslüman olmuşlar ve Yunus (a.s)'ın tekrar kendilerine dönmesini istemişler; fakat o kabule yanaşmamıştır. Çünkü bir peygamber kavmini bırakıp hicret ettiği zaman, -aralarında kalıp yaşayacak şekilde bir daha onların yanına dönmez, kendilerine; "Allah size başka bir peygamber gönderecek!" derdi.

[1326] "Veya daha fazla sayıda..." Bu, bakan kişinin görüşüne göredir; yani görebilen biri, bu topluluğu gördüğünde "yüz bin kişi veya biraz daha fazla" der. Maksat çokluğu betimlemektir.

1 Benzer bir ifade için bkz. Kitab-ı Mukaddes, Yunus 4:10-11. / çev.

[١٣٢٢] {وَهُوَ سَقِيمٌ} اعتلّ مما حلّ به. وروي أنه عاد بدنه كبدن الصبيِّ حين يولد.

[١٣٢٣] فإن قلت: ما معنى {وَاَنْبَتْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً}؟ قلت: أنبتناها فوقه مظلة له؛ كما يطنب البيت على الإنسان.

[١٣٢٤] واليقطين: كل ما ينسدح على وجه الأرض ولا يقوم على ساق كشجر البطيخ والقثاء والحنظل، وهو يَفعيل من قطن بالمكان، إذا قام به. وقيل: هو الدباء. وفائدة الدباء أن الذباب لا يجتمع عنده. وقيل لرسول الله ﷺ: إنك لتحب القرع. قال: أجل، هي شجرة أخي يونس. وقيل: هي التين. وقيل: شجرة الموز، تغطى بورقها واستظلّ بأغصانها، وأفطر على ثمارها. وقيل: كان يستظلّ بالشجرة وكانت وعلة تختلف إليه فيشرب من لبنها. وروي أنه مرّ زمان على الشجرة فيبست فبكى جزعًا، فأوحى الله إليه: بكيت على شجرة ولا تبكي على مائة ألف في يد الكافر!

١٤٧-﴿وَاَرْسَلْنَاهُ اِلٰى مِائَةِ اَلْفٍ اَوْ يَزِيدُونَ﴾

١٤٨-﴿فَاٰمَنُوا فَمَتَّعْنَاهُمْ اِلٰى حِينٍ﴾

[١٣٢٥] {وَاَرْسَلْنَاهُ اِلٰى مِائَةِ اَلْفٍ} المراد به ما سبق من إرساله إلى قومه؛ وهم أهل نينوى. وقيل: هو إرسال ثان بعد ما جرى عليه إلى الأولين أو إلى غيرهم، وقيل: أسلموا فسألوه أن يرجع إليهم فأبى، لأنّ النبيّ إذا هاجر عن قومه لم يرجع إليهم مقيمًا فيهم؛ وقال لهم: إن الله باعث إليكم نبيًّا.

[١٣٢٦] {اَوْ يَزِيدُونَ} في مرأى الناظر؛ أي إذا رآها الرائي قال: هي مائة ألف أو أكثر. والغرض الوصف بالكثرة.

[1327] إلى حين "belirli bir vakte kadar" demektir. (أو يزيدون [*veya* daha fazla] yerine) Vav ile ويزيدون (*ve* daha fazla) şeklinde, yine إلى حين yerine de *hattâ hîn* şeklinde okunmuştur.

149. Şunlara sor bakalım; kız çocukları Rabbinin de, oğlanlar onların, öyle mi?!

[1328] "Şunlara sor bakalım..." Bu ifade, aralarındaki mesafe uzun olmakla beraber sûrenin başlarında [11. âyette] yer alan benzer ifade üzerine atfedilmiştir. Allah Teâlâ, peygamberine önce dirilmeyi neden inkâr ettiklerini Kureyş'e sormasını emredip, sonra da sözü birbiriyle irtibatlı olarak sevketmiş; daha sonra ise onlara kalkıştıkları o insafsız taksimin[1] keyfiyetini kendilerine sormasını Hazret-i Peygamber'e emretmiştir. Şöyle ki; onlar kızları şiddetli bir şekilde yadırgadıkları, diri diri gömdükleri ve onların konusunun dahi geçmesinden utanç duyup çekindikleri halde; "Melekler Allah'ın kızlarıdır." diyerek, kızları Allah'a, erkekleri de kendilerine tahsis ediyorlardı.

[1329] Böylece bu konuda üç tür inkâr irtikâp ediyorlardı: Birincisi, Allah'a cisim biçmeleridir. Zira çocuk sahibi olmak cisimlere özgüdür. İkincisi, iki cinsten en düşüğünü Allah'a, en yükseğini de kendilerine has kılmakla kendilerini Rablerinden üstün tutmalarıdır. Tıpkı "*Bunlardan herhangi birine, kendisinin Rahman'a isnat ettiği (cinsten bir kız evlat) müjdelendiğinde, yüzü kapkara kesilir ve öfkeyle yutkunur. Öyle ya, '(para harcanıp) süs-püs içinde yetiştirilecek ve kavgada bir şey ifade etmeyecek biri' söz konusudur!..*" [Zuhruf 43/17-18] âyetindeki gibi. Üçüncüsü de melekleri dişi addederek Allah katında en değerli ve gözde varlıkları aşağılamış olmalarıdır. Şayet onların en çapsızına ve en ednâsına: "Sende dişilik emaresi var!" veya "Sen kadın kılıklısın!" denmiş olsaydı, bunu söyleyene kaplan postu giydirir [yani ona çok sert bir düşmanlık sergiler] ve göz kapakları tersine dönerdi [hışımlı bakardı] ki, bu onların hicivlerinde belli ve açıktır. Bu yüzden, Allah Teâlâ bu türlerin her çeşidini kitabında tekrar tekrar dile getirmiş ve bazı âyetlerde bunların şenaatini göstermiştir:

- "Rahman çocuk edindi" dediler!.. (Siz ey bu iddianın sahipleri!) Gerçekten, öylesine çirkin bir şey yaptınız ki... [Meryem 19/88-90]
- "Bir de; "Rahman çocuk edindi." dediler... Hâşa!.. (O çocuk dedikleri; İsa Mesih, melekler vb.) aksine, öyle değerli kullardır." [Enbiyâ 21/26]
- "Allah çocuk edindi.' demekteler... Hâşa!.. Aksine, göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'na aittir." [Bakara 2/116]

---

1 Erkekleri kendilerine, dişileri (güya melekleri) Allah'a nispet ettikleri insafsız taksim [Bkz. Necm 53/21-22].

[١٣٢٧] {اِلٰى حِينٍ} إلى أجل مسمى. وقرئ «ويزيدون » بالواو. وحتى حين.

١٤٩-﴿فَاسْتَفْتِهِمْ اَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَلَهُمُ الْبَنُونَ﴾

[١٣٢٨] {فَاسْتَفْتِهِمْ} معطوف على مثله في أوّل السورة، وإن تباعدت بينهما المسافة؛ أمر رسوله باستفتاء قريش عن وجه إنكار البعث أوّلًا، ثم ساق الكلام موصولًا بعضه ببعض، ثم أمره باستفتائهم عن وجه القسمة الضيزى التي قسموها، حيث جعلوا لله الإناث ولأنفسهم الذكور في قولهم: الملائكة بنات الله، مع كراهتهم الشديدة لهنّ، ووأدهم، واستنكافهم من ذكرهنّ.

[١٣٢٩] ولقد ارتكبوا في ذلك ثلاثة أنواع من الكفر؛ أحدها التجسيم، لأن الولادة مختصة بالأجسام. والثاني: تفضيل أنفسهم على ربهم حين جعلوا أوضع الجنسين له وأرفعهما لهم، كما قال: {وَاِذَا بُشِّرَ اَحَدُهُمْ بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمٰنِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ اَوَمَنْ يُنَشَّؤُا فِي الْحِلْيَةِ وَهُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ} [الزخرف: ١٧-١٨]. والثالث: أنهم استهانوا بأكرم خلق الله عليه وأقربهم إليه حيث أنّثوهم. ولو قيل لأقلهم وأدناهم: فيك أنوثة، أو شكلك شكل النساء، للبس لقائله جلد النمر، ولانقلبت حماليقه وذلك في أهاجيهم بيّن مكشوف. فكرّر الله سبحانه الأنواع كلها في كتابه مرّات ودلّ على فظاعتها في آيات؛

- {وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمٰنُ وَلَدًا لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا اِدًّا} [مريم: ٨٨ - ٨٩]،
- {وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمٰنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ} [الأنبياء: ٢٦]،
- {وَقَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} [البقرة: ١١٦]،

- "(O'dur) göklerin ve yerin 'ön örnek'siz yaratıcısı... Bir hayat arkadaşı yokken, O'nun nasıl çocuğu olabilir?! [En'âm 6/101]
- "Bakınız; kesinlikle gerçekleri ters-yüz ederek söylüyorlar; Allah'ın kızı / oğlu var." diye... Oysa, kesinlikle yalancılar!.. [Sâffât 37/151-152]
- "Ama O'nun bazı kullarını kendisinin parçası kıldılar." [Zuhruf 43/15]
- "Allah'a kız çocuğu isnat ederler! Hâşa!.. Ama işlerine gelen (oğlan çocukları) onlarındır..." [Nahl 16/57]
- "Yoksa oğlanlar sizin de kız evlâtlar mı O'nun?!" [Tûr 52/39]
- "Evet, dilleri 'en güzel'in kendilerinin olacağı yalanını söyleyip dururken, kendi işlerine gelmeyeni Allah'a mal ediyorlar." [Nahl 16/62]
- "Kız çocuklarını oğlanlara tercih etmiş ha?!" [Sâffât 37/153]
- "Yoksa Allah, yarattıkları arasından erkek çocukları size ayırdı da kızları kendisi mi aldı (ey inkârcı Araplar)?!" [Zuhruf 43/16]
- "Rahman'ın kulları olan melekleri dişi yapmaktalar!.." [Zuhruf 43/19]

150. Yoksa, Biz, melekleri onların tanıklığında mı dişi yaratmışız?!

[1330] "Yoksa, Biz melekleri onların tanıklığında mı dişi yaratmışız?!" **Şayet** "Neden Allah Teâlâ: 'Onların tanıklığında' buyurarak, müşahede bilgisini özel olarak zikretti?" **dersen, şöyle derim:** Bu onlar hakkında bir istihza ve cahillik nispetinden başka bir şey değildir. Nitekim "Peki, onların yaratılışını görmüşler mi?!" [Zuhruf 43/19] âyeti de böyledir. Yine "Ben onları ne göklerin ve yerin yaratılışına ne de kendi yaratılışlarına şahit tutmuşumdur..." [Kehf 18/51] âyeti de buna örnektir. Bu şu demektir ki, onlar bunu müşahede metoduyla bilmedikleri gibi, ne Allah'ın onların gönüllerinde bunun bilgisini yaratmasıyla ne doğru sözlü birinin haber vermesiyle ne de istidlâl ve tefekkürle bilmişlerdir!

[1331] Âyetin anlamının; Onlar -aşırı cehaletlerinden dolayı- bunu, gönül huzuru ve iç rahatlığıyla konuşan birinin edâsıyla ve meleklerin yaratılışını izlemişçesine dile getiriyorlar." şeklinde olması da caizdir.

151. Bakınız; kesinlikle gerçekleri ters-yüz ederek söylüyorlar;

152. "Allah'ın kızı / oğlu var." diye... Oysa, kesinlikle yalancılar!..

[1332] [وَلَدُ اللهِ cümlesi] *veled*ullâhi (Allah'ın çocuğu) şeklinde de okunmuştur ki "Melekler Allah'ın çocuklarıdır.' (diyorlar)" anlamındadır. *Veled* kelimesi *fe'alun* vezninde olup tekil, çoğul, müzekker ve müennese şamil olacak şekilde mef'ûl (mevlûd/doğmuş) mânasındadır. Meselâ *hâzihî veledi* (Şu kız benim çocuğumdur.) ve *hâulâi veledî* (Şunlar benim çocuklarımdır.) dersin.

- {بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَنّٰى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ } [الأنعام: ١٠١]،
- {اَلَٓا اِنَّهُمْ مِنْ اِفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ وَلَدَ اللّٰهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ} [الصافات: ١٥١-١٥٢]،
- {وَجَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبَادِهِ جُزْءًا} [الزخرف: ١٥]،
- {وَيَجْعَلُونَ لِلّٰهِ الْبَنَاتِ سُبْحَانَهُ وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ} [النحل: ٥٧]،
- {اَمْ لَهُ الْبَنَاتُ وَلَكُمُ الْبَنُونَ} [الطور: ٣٩]، ٥
- {وَيَجْعَلُونَ لِلّٰهِ مَا يَكْرَهُونَ وَتَصِفُ أَلْسِنَتُهُمُ الْكَذِبَ أَنَّ لَهُمُ الْحُسْنَى} [النحل: ٦٢]،
- {اَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ} [الصافات: ١٥٣]،
- {اَمِ اتَّخَذَ مِمَّا يَخْلُقُ بَنَاتٍ وَاَصْفٰيكُمْ بِالْبَنِينَ} [الزخرف: ١٦]،
- {وَجَعَلُوا الْمَلٰٓئِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمٰنِ اِنَاثًا} [الزخرف: ١٩].

١٠ **١٥٠-﴿اَمْ خَلَقْنَا الْمَلٰٓئِكَةَ اِنَاثًا وَهُمْ شَاهِدُونَ﴾**

[١٣٣٠] {اَمْ خَلَقْنَا الْمَلٰٓئِكَةَ اِنَاثًا وَهُمْ شَاهِدُونَ}: فإن قلت: لم قال: {وَهُمْ شَاهِدُونَ} فخصّ علم المشاهدة؟ قلت: ما هو إلا استهزاء بهم وتجهيل لهم، وكذلك قوله {اَشَهِدُوا خَلْقَهُمْ} [الزخرف: ١٩] ونحوه قوله {مَٓا اَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَلَا خَلْقَ اَنْفُسِهِمْ} [الكهف: ٥١]. وذلك أنهم كما لم يعلموا ذلك بطريق المشاهدة لم يعلموه ١٥ بخلق الله علمه في قلوبهم. ولا بإخبار صادق، ولا بطريق استدلال ونظر.

[١٣٣١] ويجوز أن يكون المعنى: أنهم يقولون ذلك كالقائل قولًا عن ثلج صدر وطمأنينة نفس لإفراط جهلهم، كأنهم قد شاهدوا خلقهم.

١٥١-﴿اَلَٓا اِنَّهُمْ مِنْ اِفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ﴾

١٥٢-﴿وَلَدَ اللّٰهُ وَاِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾

٢٠ [١٣٣٢] وقرئ «ولدُ اللهِ» أي الملائكة ولده. والولد فعل بمعنى مفعول، يقع على الواحد والجمع، والمذكر والمؤنث. تقول: هذه ولدي، وهؤلاء ولدي.

153. Kız çocuklarını oğlanlara tercih etmiş ha?!

154. (Bilgi-belge namına) 'ne'niz var; nasıl böyle bir hüküm verebiliyorsunuz?!

155. Hâlâ, düşünüp ders çıkarmayacak mısınız?

[1333] **Şayet "**Kız çocuklarını oğlanlara tercih etmiş ha?!" ifadesi, Hemze'nin fethasıyla yadırgama ve yakıştıramama tarzı üzere bir soru kipidir. Peki, Ebû Ca'fer'in Hemze'nin kesresiyle ("Allah kız çocuklarını oğlanlara tercih etmiş!" anlamına gelmek üzere) haber kipi üzere okuması nasıl sahih olmuştur?" **dersen, şöyle derim:** O bunu inkârcıların; "Allah'ın kızı / oğlu var!" şeklindeki sözlerinden bedel kılmıştır. Nitekim Hamza ve A'meş *Radıya'llâhu 'Anhumâ* da böyle okumuşlardır. Bu kıraatin mercii bu olmakla birlikte yine de zayıf olup, onu zayıf kılan şey, yadırgamanın bu cümleyi iki tarafından da kuşatmış olmasıdır ki, bu iki taraf "Oysa, kesinlikle yalancılar!.." ve "(Bilgi-belge namına) 'ne'niz var; nasıl böyle bir hüküm verebiliyorsunuz?!" âyetleridir. Bu bakımdan, ifadeyi haber kipine tahsis eden kimse, bunu (Allah Teâlâ'ya çocuk nispet etme adına) iki *nesîb*[1] arasına karıştırmış olacak (ve sanki inkârcıların ifadesi devam ediyormuş gibi, Kur'an'ın nazım dokusunu bozmuş olacak)tır.

[1334] *Zekera* kökünden gelmek üzere *tezkürûne* şeklinde de okunmuştur.

156. Yoksa sizin apaçık bir güçlü kanıtınız mı var?

157. Doğru söylüyorsanız, getirin kitabınızı!

[1335] "Yoksa sizin (apaçık) bir güçlü kanıtınız mı var?" Yani meleklerin Allah'ın kızları olduğuna dair gökten size bir hüccet ve haber mi geldi!? "O hâlde" buna dair size indirilmiş olan o "kitabınızı getirin bakalım!" Tıpkı "Yoksa Biz, ortak koştukları şeyleri haklı kılan güçlü bir kanıt mı indirmişiz bunlara?!" [Rum 30/35] âyetindeki gibi.

[1336] Bu âyetler büyük bir öfkenin, aşırı bir yadırgamanın ve onların asılsız iddialarının son derece tuhaf karşılanmasının bir ürünüdür. Bunlara dair vârit olan üslup çeşitleri, bir istihza, dokundurma ve garipseme ihtiva eder şekilde olup o "sağduyulu Kureyş aklı"nın beyinsizlikten ibaret olduğunu, kendilerinin cahil, akıllarının da tutuk olduğunu; böylesi bir düşüncenin, -bunu bir akide doktrini kılmak ve bir görüşe destek sağlamak şöyle dursun- hatıra gelmesinin ve içe doğmasının dahi tuhaf karşılanacağını ifade etmekten başka bir amaç gütmez.

1 Yani birbiriyle uyumlu iki cümle arasına. / ed.

١٥٣-﴿اَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ﴾

١٥٤-﴿مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ﴾

١٥٥-﴿اَفَلَا تَذَكَّرُونَ﴾

[١٣٣٣] فإن قلت: {اَصْطَفَى الْبَنَاتِ} بفتح الهمزة استفهام على طريق الإنكار والاستبعاد، فكيف صحّت قراءة أبي جعفر بكسر الهمزة على الإثبات؟ قلت: جعله من كلام الكفرة بدلًا عن قولهم {وَلَدَ اللّٰهُ} وقد قرأ بها حمزة والأعمش رضي الله عنهما. وهذه القراءة -وإن كان هذا محملها- فهي ضعيفة، والذي أضعفها أن الإنكار قد اكتنف هذه الجملة من جانبيها؛ وذلك قوله {وَاِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ}، {مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ}؟ فمن جعلها للإثبات، فقد أوقعها دخيلة بين نسيبين.

[١٣٣٤] وقرئ «تذكُرون»، من ذكر.

١٥٦-﴿اَمْ لَكُمْ سُلْطَانٌ مُبِينٌ﴾

١٥٧-﴿فَأْتُوا بِكِتَابِكُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[١٣٣٥] {اَمْ لَكُمْ سُلْطَانٌ}، أي حجة نزلت عليكم من السماء وخبر بأن الملائكة بنات الله. {فَأْتُوا بِكِتَابِكُمْ} الذي أنزل عليكم في ذلك، كقوله تعالى {اَمْ اَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا فَهُوَ يَتَكَلَّمُ بِمَا كَانُوا بِهٖ يُشْرِكُونَ} [الروم: ٣٥].

[١٣٣٦] وهذه الآيات صادرة عن سخط عظيم، وإنكار فظيع، واستبعاد لأقاويلهم شديد. وما الأساليب التي وردت عليها إلّا ناطقة بتسفيه أحلام قريش، وتجهيل نفوسها، واستركاك عقولها، مع استهزاء وتهكم وتعجيب، من أن يخطر مخطر مثل ذلك على بالٍ ويحدّث به نفسًا؛ فضلًا أن يجعله معتقدًا ويتظاهر به مذهبًا.

158. O'nunla görünmez varlıklar arasında bir nesep ilişkisidir uydurmuş gidiyorlar! Oysa gerçek şu ki; görünmez varlıklar da onların yaka-paça derdest edileceklerini biliyor!

[1337] "Onlar" Allah ile görünmez varlıklar -yani melekler- arasında "bir nesep ilişkisidir uydurmuş gidiyorlar!" Bu da onların, meleklerin Allah'ın kızları olduğu şeklindeki batıl iddialarıdır. Âyetin mânası şudur: Onlar söyledikleriyle Allah ile melekler arasında bir nesep ilişkisi ihdas edip, bu konuda Allah ile melekleri birleştiren bir cinsiyet ortaya koymuşlardı.

[1338] **Şayet** "Neden melekler 'cin (الجِنَّة)' diye isimlendirilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bunların cinsinin aynı olduğunu söylemişlerdir. Ne var ki, cinlerden habis, azgın ve şerir olanların tamamı *şeytān* iken, bunların pak olan, ibadet eden ve hayırlı olanlarının tamamı *melek*tir. Allah Teâlâ bu meyanda onları alçaltıp, eksilterek *cins* isimleriyle zikretmiştir ki melekleri bu (*cin*) ismiyle zikretmesinin tek sebebi, -haddizatında muazzam varlıklar olsalar da- Müşriklerin onlara nispet ettikleri 'nesep ilişkisi mertebesine çıkartılmış' olmalarıdır. Bunda da, gizlenme ve örtülü olma sıfatı bulunanın -ki, bu da cisimlerin sıfatlarındandır- hakkında bunun caiz olmadığı Zât'la nesep ortaklığı kurmaya elverişli olmayacağına bir işaret vardır. Bunun örneği, senin, kralla onun gözdeleri ve yakınlarından birisini bir tutmana binaen, kralın sana: "Sen benimle kölemi bir mi tutuyorsun!?" demesidir. Onu bu ortamın dışında andığında ise ona tazimde bulunur ve onu künyesiyle isimlendirir.

[1339] "On*lar*ın yaka-paça derdest edileceklerini biliyor!" ifadesinde zamir inkârcılara aittir. Âyetin anlamı; "Onlar melekler hakkında söyleyeceklerini söylüyorlar; oysa melekler onların bu konuda yalancı ve müfteri olduklarını, ateşe derdest edileceklerini ve söyledikleri yüzünden azaba uğrayacaklarını bilmektedir!" şeklindedir. Maksat, onların mübalağa üslubuyla yalanlanmasıdır ki böylece onlar, bizzat nesep iddiasında bulundukları kimselerin bilgisine havale edilmektedirler. Bir söylentiye göre; onlar Allah'ın [hâşâ] cinlerle evlilik bağı kurduğunu ve bundan da meleklerin ortaya çıktığını söylemişlerdir. Bir söylentiye göre de onlar Allah ile Şeytan'ın [hâşâ] iki kardeş olduklarını söylemişlerdir. Hasan-ı Basrî'den rivayet edildiğine göre ise, onlar cinleri itaat hususunda Allah'a ortak tutuyorlardı. Cinlerin *şeytān*lar olarak yorumlanması hâlinde, "Onların yaka-paça derdest edileceklerini biliyor!" ifadesindeki zamirin şeytanlara ait olması da caiz olup, buna göre mâna şöyle olur: Şeytanlar, Allah'ın kendilerini cehenneme derdest edip azap edeceğini bilmektedirler. Eğer onların Allah ile nesep bağları olsaydı yahut itaatin gerekliliği hususunda O'na ortak olsalardı onlara azap etmezdi.

١٥٨-﴿وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ﴾

[١٣٣٧] {وَجَعَلُوا} بين الله وبين الْجِنَّةِ وأراد الملائكة، {نَسَبًا} وهو زعمهم أنهم بناته. والمعنى: جعلوا بما قالوا نسبة بين الله وبينهم، وأثبتوا له بذلك جنسية جامعة له وللملائكة.

[١٣٣٨] فإن قلت: لم سمي الملائكة جِنّة؟ قلت: قالوا "الجنس واحد"؛ ولكن من خبث من الجن ومرد وكان شرًا كله فهو شيطان، ومن طهر منهم ونسك وكان خيرًا كله فهو ملك. فذكرهم في هذا الموضع باسم جنسهم، وإنما ذكرهم بهذا الاسم وضعًا منهم وتقصيرًا بهم، وإن كانوا معظمين في أنفسهم أن يبلغوا منزلة المناسبة التي أضافوها إليهم. وفيه إشارة إلى أن من صفته الاجتنان والاستتار، وهو من صفات الأجرام لا يصلح أن يناسب من لا يجوز عليه ذلك. ومثاله: أن تسوّي بين الملِك وبين بعض خواصه ومقرَّبيه، فيقول لك: أتسوّى بيني وبين عبدي!؟ وإذا ذكره في غير هذا المقام وقَّره وكنّاه.

[١٣٣٩] والضمير في {إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ} للكفرة، والمعنى: أنهم يقولون ما يقولون في الملائكة وقد علم الملائكة أنهم في ذلك كاذبون مفترون، وأنهم محضرون النار معذبون بما يقولون. والمراد المبالغة في التكذيب، حيث أضيف إلى علم الذين ادّعوا لهم تلك النسبة. وقيل: قالوا إنّ الله صاهر الجن فخرجت الملائكة. وقيل: قالوا "إن الله والشيطان أخوان!" وعن الحسن: أشركوا الجن في طاعة الله. ويجوز إذا فسر الجِنَّة بالشياطين أن يكون الضمير في {فَإِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ} لهم؛ والمعنى أن الشياطين عالمون بأنّ الله يحضرهم النار ويعذّبهم، ولو كانوا مناسبين له أو شركاء في وجوب الطاعة لما عذّبهم.

159. Allah, bunların nitelendirdiklerinden münezzehtir.

160. -Allah'ın, (ihlâsları sayesinde) kurtardığı kulları(nın O'na dair mecazî nitelendirmeleri) müstesna.-

[1340] ["Allah'ın ihlâslı kulları müstesna" cümlesi] محضرون'dan munkatı' (onlara dâhil olmayan) bir istisnadır. Buna göre mâna şöyledir: Fakat ihlâs sahipleri kurtulacaklardır. سبحان الله (Allah münezzehtir.) kısmı ise sonuç kısmı [nesep iddiası sebebiyle derdest edilmeleri] ile istisna bölümü [إلا عباد الله âyeti] arasında yer alan parantez içi bir cümle hükmündedir. İstisnanın يصفون fiilinin (faili olan) Vav'dan olması da caizdir; yani şunlar Allah'ı bu şekilde vasfediyorlar, ama ihlâs sahipleri O'nu bu şekilde vasfetmekten berîdirler.

161. Çünkü ne siz ne de Allah'tan başka taptıklarınız,

162. evet sizler, hiç kimseyi ayartamazsınız.

[1341] عليهِ (O'na karşı) ifadesindeki zamir Allah Teâlâ'ya ait olup, mâna şöyledir: Siz de, mabutlarınız da; yani ne siz ne de onların topu; kötü amelleri yüzünden o ateşi boylayacakları Allah'ın ezelî ilminde sabit olan cehennemlikler dışında hiç kimseyi Allah'a karşı ayartamazsınız.

[1342] "Peki, bunlar insanları Allah'a karşı nasıl ayartıyorlar?" **dersen, şöyle derim:** Onları Allah'a karşı azdırarak ve kendilerinden geçirerek ayartıyorlardı. Bu senin; *fetene fulânun 'alâ fulânin imraetehû* (Falan, falancanın karısını ayarttı!) demen kabilindendir ki, "O kadını o adama karşı fesada düşürüp, aldattı." demenle aynı anlamdadır. **(ii)** وما تعبدون (Tapmakta olduklarınız da...) ifadesindeki Vav'ın, Arapların *küllü raculin ve day'atehû* (Herkes kendi hüneriyle birlikte anılır.) şeklindeki sözlerinde yer aldığı gibi *ma'a* (birlikte) anlamına gelmesi de caizdir. Nasıl ki, *küllü raculin ve day'atehû* ve *inne külle raculin ve day'atehû* deyip, durmak caiz ise فَإِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ (Çünkü siz tapmakta olduklarınızla berabersiniz!) âyetinde de durmak caizdir. Çünkü وَمَا تَعْبُدُونَ (taptıklarınızla berabersiniz) kısmı haber yerine geçmektedir; zira "Çünkü siz taptıklarınızla berabersiniz." anlamına gelmektedir. Buna göre mâna; "Çünkü siz tanrılarınızla berabersiniz"; yani "tanrıların yakını ve arkadaşlarısınız; onlara tapmaya devam etmektesiniz." şeklinde olup, sonra şöyle buyrulmuştur: Siz; ona -yani taptığınız şeye- karşı, sizin gibi sapık olandan başkasını kandırıp saptıracak; yani sebep olacak veya fitne ve sapma yoluna güdüleyecek değilsiniz. **(iii)** Bu ifadenin, (Mu'âviye'yi Hazret-i Ali ile savaşmaya kışkırtan *fâsık* Velîd b. Ukbe'nin) şu şiiri ile aynı üslupta olması da caizdir:

١٥٩- ﴿سُبْحَانَ اللهِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾

١٦٠-﴿إِلَّا عِبَادَ اللهِ الْمُخْلَصِينَ﴾

[١٣٤٠] {إِلَّا عِبَادَ اللهِ الْمُخْلَصِينَ} استثناء منقطع من المحضرين؛ معناه ولكن المخلصين ناجون. و{سُبْحَانَ اللهِ} اعتراض بين الاستثناء وبين ما وقع منه. ويجوز أن يقع الاستثناء من الواو في {يَصِفُونَ}، أي يصفه هؤلاء بذلك، ولكن المخلصون بُرَآء من أن يصفوه به.

١٦١-﴿فَإِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ﴾

١٦٢-﴿مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ﴾

[١٣٤١] معناه: فإنكم ومعبودكم ما أنتم وهم جميعًا بفاتنين على الله إلّا أصحاب النار الذين سبق في علمه أنهم لسوء أعمالهم يستوجبون أن يَصْلوها.

[١٣٤٢] فإن قلت: كيف يفتنونهم على الله؟ قلت: يفسدونهم عليه بإغوائهم واستهزائهم. من قولك: فتن فلان على فلان امرأته، كما تقول: أفسدها عليه وخبّبها عليه. ويجوز أن يكون الواو في {وَمَا تَعْبُدُونَ} بمعنى مع، مثلَها في قولهم "كل رجل وضَيعتَه"؛ فكما جاز السكوت على "كل رجل وضَيعتَه"، و"أنّ كل رجل وضَيعتَه" جاز أن يسكَت على قوله {فَإِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ}، لأن قوله {وَمَا تَعْبُدُونَ} سادّ مسدّ الخبر؛ لأن معناه: فإنكم مع ما تعبدون. والمعنى: فإنكم مع آلهتكم، أي فإنكم قرناؤهم وأصحابهم لا تبرحون تعبدونها. ثم قال: {مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ}، أي على ما تعبدون {بِفَاتِنِينَ} بباعثين، أو حاملين على طريق الفتنة والإضلال. أو يكون في أسلوب قوله:

Şüphesiz sen de, [yola geleceğini umarak] Ali'ye gönderdiğin mektup da
Çürümüş deriyi tabaklayan gibidir (emeğin beyhude)![1]

163. Tabiî, Cehennem'i boylayacak olanlar müstesna!

[1343] Hasan-ı Basrî, Lâm'ın zammesiyle صَالُ الجحيم şeklinde okumuştur ki, üç şekilde açıklanabilir: **Birincisi**, bu çoğul olup, (çoğulluk ve fâ'il alâmeti olan) Vav'ın düşmesi iki sâkinin buluşması sebebiyledir ki, onlar da o Vav'ın kendisi ve Lâm-ı Tarif'tir. **Şayet "**(Lâfız itibariyle tekil olan) مَنْ هُوَ ile birlikte çoğul nasıl doğru olur?" **dersen, şöyle derim:** *Men*in lâfzı tekil, mânası çoğuldur. Böylece *huve* onun lâfzına, *sālûne* ise mânasına hamledilmiştir. Nitekim Kur'an'ın birçok yerinde de aynı âyet içerisinde *men*in lâfzına ve mânasına hamledilme söz konusudur. **İkincisi**, bunun aslı, "kalb" esasına göre *sāilun* olup, sonra *sāilun* yerine *sālun* denmiştir; tıpkı *şâikün* yerine *şâkün* denmesi gibi. **Üçüncüsü** ise telâffuzu hafifletmek için صَالٍ'in son ve illetli olan harfinin hazfedilip, i'râbın ortadaki harfe icra olunmasıdır. Tıpkı Arapların, *mâ bâleytu bi-hî bâleten* (Ben onu hiç dikkate almamışımdır!) şeklindeki sözlerinde hazfedildiği gibi ki, aslı *bâlâ*dan gelmek üzere *bâliyeten* şeklindedir; tıpkı *'âfâ*dan gelen *'âfiyeten* gibi. Bunun benzeri, i'râbı orta harfe icra ederek; وجَنَى الجَنَّتَيْنِ دَانٍ ("Devşirilme vakti gelmiştir iki Cennetin de." [Rahman 55/54]) ve وله الجَوَارِ المنشآتُ ("O'nun sayesindedir o gemiler de..." [Rahman 55/24]) şeklinde okuyanın kıraatidir.

164. (Bu gizli varlıklar derler ki:) "Bizim her birimizin belli bir yeri vardır."

165. "Şüphesiz, biz de sıra sıra diziliyizdir."

166. "Şüphesiz, biz de (O'nu her tür eksiklikten) tenzih ve takdis etmekteyizdir."

[1344] "Bizden" hiç kimse "yoktur ki, onun belli bir yeri olmasın." Burada mevsūf hazfedilip sıfat onun yerine getirilmiştir. Tıpkı şairin,

Ben (yaptığını) açıktan yapan (dobra) biriyim;
tepeleri süratle aşmayı bilirim (zor işler benden sorulur)!
Sarığı sardığım[2] vakit anlarsınız beni(m nasıl bir cengâver olduğumu)!

---

1 Yani tabaklayan bir "kişi" olduğu için, onun cümledeki karşılığı *fe-inne**ke*** ("çünkü sen" yani Mu'âviye) dir; işte mektup (*ve'l-kitâbe*) nasıl onun aleti mesabesinde ise ve aslolan Mu'âviye ise, tanrılaştırılan putlar da müşriklerin insanları ayarttıkları birer araçtır; asıl ayartan, müşriklerdir! / ed.

2 "Sarık sarmak" silahını kuşanıp son olarak da miğferini başına almak (gibi). / ed.

فَإنَّكَ وَالْكِتَابُ إِلَى عَلِيٍّ ❁ كَدَابِغَةٍ وَقَدْ حَلِمَ الأَدِيمُ

١٦٣-﴿إِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ﴾

[١٣٤٣] {إِلَّا مَنْ هُوَ} ضال مثلكم. وقرأ الحسن «صالُ الجحيم»، بضم اللام. وفيه ثلاثة أوجه؛ أحدها: أن يكون جمعًا وسقوط واوه لالتقاء الساكنين، هي ولام التعريف. فإن قلت: كيف استقام الجمع مع قوله {مَنْ هُوَ}؟ قلت: من موحد اللفظ مجموع المعنى، فحمل {هُوَ} على لفظه والصالون على معناه، كما حمل في مواضع من التنزيل على لفظ من ومعناه في آية واحدة. والثاني: أن يكون أصله صائل على القلب، ثم يقال صالٌ في صائل، كقولهم شاك في شائك. والثالث: أن تحذف لام صال تخفيفًا ويجرى الإعراب على عينه، كما حذف من قولهم: ما باليت به بالة، وأصلها بالية، من بالى، كعافية من عافى. ونظيره قراءة من قرأ {وَجَنَى الجَنَّتَيْنِ دَانٍ} [الرحمن: ٥٤]، {وَلَهُ الْجَوَارِ المُنْشَآتُ} [الرحمن: ٢٤] بإجراء الإعراب على العين.

١٦٤-﴿وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ﴾

١٦٥-﴿وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ﴾

١٦٦-﴿وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ﴾

[١٣٤٤] {وَمَا مِنَّا} أحد {إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ}، فحذف الموصوف وأقيمت الصفة مقامه، كقوله:

أَنَا ابْنُ جَلَا وَطَلَّاعُ الثَّنَايَا

ve (başka bir şairin) şu şiirinde olduğu gibi;[1]

İnsanların en usta atıcılarından olan (bir şahs)ın avuçlarında güzelleşir (yay)!

[1345] "Belli bir yer" yani kullukta ve Allah'ın emrine nihaî teslimiyette, kendisine tayin edilmiş, onun ötesine geçemeyeceği bir makam. Nitekim "Onlardan bazıları belini doğrultmaksızın rükûda, bazıları da başını kaldırmaksızın secdededir." şeklinde bir rivayet vardır.

[1346] "Şüphesiz, (biz de) sıra sıra diziliyizdir." Namazda ayaklarımızı -yahut bize emredilecek olanı bekler vaziyette havada kanatlarımızı- hizaya sokarız. Âyetin "Müminler için dua ederek, Arş'ın etrafında sıra sıra kanatlarımızla diziliriz." şeklinde yorumlandığı da söylenmiştir. Yine söylendiğine göre; Müslümanlar ancak bu âyet indikten sonra namazda safa durmuşlardır. Müslümanların dışında hiçbir millet, namazlarında saf tutmamıştır.

[1347] "Tespih etmekteyizdir." Yani tenzih etmekteyizdir yahut namaz kılmaktayızdır. İsabetli olan; bu âyet ve öncesindeki "Allah, bunların nitelendirdiklerinden münezzehtir." âyetinin meleklerin sözünden sayılmasıdır ki böylece, "Oysa gerçek şu ki; görünmez varlıklar da onların yaka-paça derdest edileceklerini biliyor!" âyetinde onların konu edilmesiyle irtibatlı olacaktır. Bu takdirde anlam şöyle olur: "Oysa melekler Allah Teâlâ'ya nesep ortaklığı konusunda müşriklerin kendilerine iftira ettiklerini bilip buna şahitlik etmişler; *sübhânallāh* [Allah bundan ne kadar uzak]! diyerek O'nu bundan tenzih ve takdis etmişler ve Allah'ın ihlâslı kullarını bundan istisna tutup berî kılmışlardır. İnkârcılara ise şöyle demişlerdir: Siz bu iddianızı doğru sanıyorsanız, bilin ki Allah'ın yarattıklarından herhangi birini O'na karşı ayartmaya ne sizin ne de tanrılarınızın gücü yeter! Ancak, sizin gibi -Allah'ın bir takdir ve iradesi söz konusu olmaksızın- sadece kendi inkârları yüzünden cehennemlik oldukları ilm-i ilâhîde sabit olan kimseler hariç... Allah, [bunların cehennemlik oluşlarını kendi küfürlerine değil de O'nun takdir ve iradesine hamleden cebrî] zalimlerin söylediklerinden çok uzaktır, yücedir! O hâlde, biz Allah Teâlâ ile nasıl nesep ortaklığı oluşturabiliriz!? O'nunla nasıl aynı cinste buluşabiliriz!? Biz ancak O'nun huzurunda boyun eğmiş kullarızdır; her birimizin bir itaat makamı vardır ki, O'nun azametine saygımız ve yüceliği karşısındaki mahviyetimizden ötürü hiçbirimiz o makamdan kıl kadar ayrılamayız! Bizler, kulların Rablerine karşı sergilemesi gerektiği gibi O'na kulluk için boyun eğerek, mütevazı vaziyette, tespih ve temcitte bulunarak[2] ayak ve kanatlarımızla saf tutarız."

---

1 İlkinde *raculin* (bir adam), ikincisinde ise *şahsin* (bir şahsın) mevsûfları hazfedilmiştir. / çev.

2 O'nu tüm noksanlıklardan uzak bilip, ne şanlı - şerefli olduğunu haykırarak. / ed.

وكقوله:

بِكَفَّيْ كَانَ مِنْ أَرْمَى الْبَشَر

[١٣٤٥] {مَقَامٌ مَعْلُومٌ} في العبادة، والانتهاء إلى أمر الله مقصور عليه لا يتجاوزه، كما روي: فمنهم راكع لا يقيم صلبه، وساجد لا يرفع رأسه.

٥ [١٣٤٦] {لَنَحْنُ الصَّافُّونَ} نصفّ أقدامنا في الصلاة، أو أجنحتنا في الهواء. منتظرين ما نؤمر. وقيل: نصف أجنحتنا حول العرش داعين للمؤمنين. وقيل: إنّ المسلمين إنما اصطفّوا في الصلاة منذ نزلت هذه الآية؛ وليس يصطف أحد من أهل الملل في صلاتهم غير المسلمين.

[١٣٤٧] {الْمُسَبِّحُونَ}، أي المنزّهون أو المصلّون. والوجه أن يكون هذا وما ١٠ قبله من قوله {سُبْحَانَ اللهِ عَمَّا يَصِفُونَ} [الصافات: ١٥٩] من كلام الملائكة حتى يتصل بذكرهم في قوله {وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ} [الصافات: ١٥٨] كأنه قيل: ولقد علم الملائكة وشهدوا أن المشركين مفترون عليهم في مناسبة رب العزّة، وقالوا: سبحان الله، فنزهوه عن ذلك، واستثنوا عباد الله المخلصين وبرؤهم منه، وقالوا للكفرة: فإذا صحّ ذلك فإنكم وآلهتكم لا تقدرون أن تفتنوا على الله أحدًا من خلقه ١٥ وتضلّوه، إلّا من كان مثلكم ممن علم الله -لكفرهم، لا لتقديره وإرادته، تعالى الله عما يقول الظالمون علوًّا كبيرًا- أنهم من أهل النار، وكيف نكون مناسبين لربّ العزّة ويجمعنا وإياه جنسية واحدة؟ وما نحن إلّا عبيد أذلاء بين يديه، لكلٍّ منا مقام من الطاعة لا يستطيع أن يزل عنه ظفرًا، خشوعًا لعظمته وتواضعًا لجلاله، ونحن الصافون أقدامنا لعبادته وأجنحتنا، مذعنين خاضعين مسبحين ممجدين، ٢٠ وكما يجب على العباد لربهم.

[1348] Bunun Peygamber (s.a.)'in sözünden sayıldığı da söylenmiştir; yani Müslümanlardan her birinin, kıyamet günü kendi ameli miktarınca bilinen bir makamı olacaktır ki o da: "*Belki Rabbin seni bir makam-ı mahmuda gönderir.*" [İsrâ 17/79] âyetinden iktibastır. Hazret-i Peygamber sonra, Müslümanların amellerini ve namazda saf bağlayanların onlar olduğunu; Allah'ı tanımayanların -O'nun hakkında düşünülmesi mümkün olmayan- yakıştırmalarından O'nu tenzih ve takdis ettiklerini zikretmiştir.

167-169. (Müşrikler;) "Bize de evvelkiler gibi bir mesaj gelmiş olsaydı, biz de herhalde Allah'ın, (ihlâsları sayesinde) kurtardığı kullarından olurduk." deyip duruyorlardı...

170. Şimdi ise onu inkâr ediyorlar... Ama yakında görecekler!

[1349] Bunlar Kureyş müşrikleri olup şöyle diyorlardı: "Bize de" kendilerine Tevrat ve İncil'in indiği "evvelkiler"in kitapları "gibi bir mesaj" kitap "gelmiş olsaydı," Allah'tan başkasına tabii ki kulluk etmez, onlar gibi yalanlamaz, muhalefet etmezdik. İşte, onlara mesajlar mesajı ve kitaplar kitabı mu'cize bir kitap gelmiş; ama onlar bunu inkâr etmişlerdir. Tıpkı "*Fakat kendilerine uyarıcı gelince, bu onların sadece nefretle kaçışlarını artırdı!*" [Fâtır 35/42] âyetindeki gibi. Ama bu yalanlamalarının akıbetini ve ceza olarak başlarına ne geleceğini "yakında öğrenecekler!"

[1350] [167. âyetteki] إِنْ İnne'nin şeddesizi olup, (ليقولون'nin başındaki) Lâm da [tekit edatı olan إِنْ'i, olumsuzluk edatı olan إِنْ'den] ayırıp belirginleştiren bir edattır. Demek ki bunu ciddi ciddi söylüyorlardı; ama işlerinin önü ile sonu arasındaki farka bakın!..

171. Gerçek şu ki; peygamber olarak gönderilen kullarımız hakkında sözümüz önceden verilmiştir:

172. Muzaffer olacaklar, kesinlikle kendileridir;

173. galip gelecekler, mutlaka Bizim ordumuzdur.

[1351] *Kelime* (كلمة) "Muzaffer olacaklar, kesinlikle kendileridir; galip gelecekler, mutlaka Bizim ordumuzdur!" ifadesi olup, bunlar birden çok kelime oldukları hâlde Allah Teâlâ'nın bunları *kelime* diye isimlendirmesi, sırf bir tek anlam dâhilinde düzen buldukları için tekil bir kelime hükmünde olmalarındandır. Nitekim (çoğul olarak) *kelimâtunâ* şeklinde de okunmuştur. Maksat, peygamberlerin dünyada cedelde ve savaş meydanlarında düşmanlarını yeneceğini, ahirette de düşmanlarına üstün geleceğini müjdelemektir.

[١٣٤٨] وقيل: هو من قول رسول الله ﷺ، يعني وما من المسلمين أحد إلّا له مقام معلوم يوم القيامة على قدر عمله، من قوله {عَسَىٰ اَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا} [الإسراء: ٧٩]، ثم ذكر أعمالهم وأنهم هم الذين يصطفّون في الصلاة يسبحون الله وينزهونه مما يضيف إليه من لا يعرفه مما لا يجوز عليه.

٥ ١٦٧-﴿وَاِنْ كَانُوا لَيَقُولُونَ﴾

١٦٨-﴿لَوْ اَنَّ عِنْدَنَا ذِكْرًا مِنَ الْاَوَّلِينَ﴾

١٦٩-﴿لَكُنَّا عِبَادَ اللّٰهِ الْمُخْلَصِينَ﴾

١٧٠-﴿فَكَفَرُوا بِهٖ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾

[١٣٤٩] هم مشركو قريش، كانوا يقولون {لَوْ اَنَّ عِنْدَنَا ذِكْرًا}، أي كتابًا {مِنَ} كتب {الْاَوَّلِينَ} الذين نزل عليهم التوراة والإنجيل لأخلصنا العبادة لله، ولما كذبنا كما كذبوا، ولما خالفنا كما خالفوا! فجاءهم الذكر الذي هو سيد الأذكار، والكتاب الذي هو معجز من بين الكتب {فَكَفَرُوا بِهٖ}. ونحوه {فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ نَذِيرٌ مَا زَادَهُمْ اِلَّا نُفُورًا} [فاطر: ٤٢]. فسوف يعلمون مغبة تكذيبهم وما يحل بهم من الانتقام.

[١٣٥٠] وإن هي المخففة من الثقيلة، واللام هي الفارقة. وفي ذلك أنهم كانوا يقولونه مؤكدين للقول جادّين فيه؛ فكم بين أوّل أمرهم وآخره!

١٧١-﴿وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ﴾

١٧٢-﴿اِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ﴾

١٧٣-﴿وَاِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ﴾

[١٣٥١] الكلمة قوله {اِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ وَاِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ}. وإنما سماها كلمة، وهي كلمات عدّة، لأنها لما انتظمت في معنى واحد كانت في حكم كلمةٍ مفردة. وقرئ «كلماتنا». والمراد الموعد بعلوّهم على عدوهم في مقام الحِجاج وملاحم القتال في الدنيا، وعلوّهم عليهم في الآخرة،

Tıpkı "*Oysa sakınanlar Kıyamet günü kesinlikle onların üstünde olacaklar!*" [Bakara 2/212] âyetindeki gibi. Peygamberlerin bazı savaş meydanlarında hezimete uğraması ve başlarından geçen öldürülmeler bağlayıcı değildir; zira galip gelme hem onlar hem de onlardan sonra gelecekler için *sonuç* itibariyledir. Peygamber (s.a.) ve raşit halifelerin hazır bulundukları savaşlar esas alınacak birer örnek ve ibret alınacak birer ders olarak yeterlidir! Hasan-ı Basrî *Rahimehullâh*'tan rivayet edildiğine göre; hiçbir peygamber herhangi bir savaşta ne mağlup edilmiş ne de öldürülmüştür. Ayrıca, peygamberler, esasen ve ekseriyetle, ilâhî yardıma ve zafere ulaşmışlardır; her ne kadar bazı durumlarda bir nebze sıkıntı ve bulanıklık olsa da- hüküm baskın olana göre verilmiştir. İbn Abbas'tan [v. 68/688] rivayet edildiğine göre; peygamberler dünyada yardım görmeseler bile, ahirette göreceklerdir.[1]

[1352] İbn Mes'ûd'un kıraatinde *'alâ 'ibâdina* (kullarımız hakkında) şeklinde yer almış olup, bunun dayanağı da, سبقتْ (önceden geçti) fiilinin, حَقَّتْ (gerçekleşti) anlamı içermesidir.[2]

174. (Resulüm!) Şimdilik onlardan yüz çevir.

175. Gözetle onları... Yakında görecekler!..

[1353] "Bir süreye kadar" az bir süreye kadar ki o da savaştan geri durma süresidir. Süddî'den rivayet edildiğine göre; Bedir gününe kadar "onlardan yüz çevir." Yani onlardan yüz çevir ve eziyetlerini görmezden gel! Bunun; ölüme kadar olduğu da, kıyamet gününe kadar olduğu da söylenmiştir.

[1354] "Onları" ve onlar hakkında verilecek olan esirlik, öldürülme ve ahiretteki azap hükmünü "gözetle!" Onlar da seni ve sana verilecek yardım, destek ve nihaî mükâfat hükmünü yakında görecekler! Bunların vaat edilen ve beklenen durumlarını gözetlemeye dair emirle kastedilen şey, o durumun mutlak surette vuku bulacağını ve onun oluşmasının -sanki Hazret-i Peygamber'in gözünün önündeymiş gibi- yakın olduğunu göstermektir. Bunda da Hazret-i Peygamber için bir teselli ve rahatlatma vardır. "Yakında görecekler!" buyurması, daha önce de geçtiği gibi uzağa atma değil, tehdit içindir.

176. Bizim azabımızın hemen gelmesini mi istiyorlar?!

177. O, yurtlarına bir iner (ve helâk şartları gerçekleşir)se, uyarıl(-dıkları halde kulak asmay)anların sabahları çok kötü olur!

---

1 Eninde sonunda galip gelecekler; nâçiz bedenleri toprak olsa da, din ve mefkûreleri ilel'ebet yaşayacaktır. / ed.

2 Genel kıraatteki Lâm'ın yerine *'alâ*, mef'ûlünü bu harfle alan *hakka* fiili sebebiyle kullanılmıştır. / ed.

كما قال: {وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ} [البقرة: ٢١٢]. ولا يلزم انهزامهم في بعض المشاهد، وما جرى عليهم من القتل. فإن الغلبة كانت لهم ولمن بعدهم في العاقبة. وكفى بمشاهد رسول الله ﷺ والخلفاء الراشدين مثلًا يحتذى عليها وعبرًا يعتبر بها. وعن الحسن رحمه الله: ما غلب نبيّ في حرب ولا قتل فيها. ولأن قاعدة أمرهم وأساسه والغالب منه الظفر والنصرة -وإن وقع في تضاعيف ذلك شوب من الابتلاء والمحنة-؛ والحكم للغالب. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: إن لم يُنصَروا في الدنيا نُصروا في الآخرة.

[١٣٥٢] وفي قراءة ابن مسعود «على عبادنا»، على تضمين {سَبَقَتْ} معنى حقت.

١٧٤-﴿فَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتّٰى حِينٍ﴾

١٧٥-﴿وَأَبْصِرْهُمْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ﴾

[١٣٥٣] {فَتَوَلَّ عَنْهُمْ} فأعرض عنهم وأغضِ على أذاهم {حَتّٰى حِينٍ}، إلى مدة يسيرة، وهي مدّة الكف عن القتال. وعن السدي: إلى يوم بدر. وقيل: الموت. وقيل: إلى يوم القيامة.

[١٣٥٤] {وَأَبْصِرْهُمْ} وما يقضى عليهم من الأسر والقتل والعذاب في الآخرة، فسوف يبصرونك وما يقضى لك من النصرة والتأييد والثواب في العاقبة. والمراد بالأمر بإبصارهم على الحال المنتظرة الموعودة الدلالةُ على أنها كائنة واقعة لا محالة، وأنّ كينونتها قريبة كأنها قدام ناظريك. وفي ذلك تسلية له وتنفيس عنه. وقوله {فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ} للوعيد كما سلف، لا للتبعيد.

١٧٦-﴿أَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ﴾

١٧٧-﴿فَإِذَا نَزَلَ بِسَاحَتِهِمْ فَسَاءَ صَبَاحُ الْمُنْذَرِينَ﴾

[1355] Müşriklerin, uyarılara rağmen inkâr etmelerinin ardından başlarına inen azap; bir nasihatçinin, kavmini, düşman ordusunun hücumuna karşı uyarmasına rağmen onların bu uyarıyı dikkate almayıp silahlanmamaları ve kendilerini kurtaracak bir iş plânlamamaları sonucu o ordunun bunları kendi kışlalarında ansızın basıp çökertmesi ve yağmayla köklerini kazıması örneği ile [temsilî olarak] sunulmuştur. Araplarda; baskın yapıp yağmalayanların âdeti bunu sabahleyin yapmaları olduğu için "baskın" -başka bir vakitte gerçekleşse bile- *sabah* diye isimlendirilmiştir. Bu âyetin [üstün] fesahati; sana hissettirdiği haşyet ve o haşyetin tüm benlik ve tabiatına akın edip seni sarması ancak bu âyetin temsil tariki üzere gelmesiyle mümkündür.

[1356] İbn Mes'ûd *fe-bi'se sabâhu…* (... sabahları ne fena olmuştu!) şeklinde okumuştur. Fiilin harf-i cer ve mecrura isnat edilmesiyle [yani câr-mecrûrun nâib-i fâ'il kılınmasıyla] *nuzile bi-sâhatihim* (yurtları azabın menzili kılınınca...) şeklinde de okunmuştur. Tıpkı; *zuhibe bi-Zeydin* (Zeyd götürüldü.) demen gibi. Yine *nuzzile'l-'azâbu* (azap indirildi) takdiri üzere *nuzzile* şeklinde de okunmuştur.

[1357] Âyetin mânası; "Uyarılanların sabahı, sabahladıklarında çok kötü oldu!" şeklindedir. المنذرين çoğul kelimesindeki Lâm, uyarılanları belirlemede müphem bırakılmıştır; çünkü *sâe* ve *bi'se* fiilleri bunu gerektirir.

[1358] Bu inişin, Peygamber (s.a.)'in Fetih günü Mekke'ye inmesi olduğu da söylenmiştir. Enes (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre; Peygamber (s.a.) Hayber'e geldiğinde, Hayberliler demir küreklerini yanlarına almış tarlalarına gitmekteydiler. [Onların geldiğini görünce] "İşte Muhammed ve beş bölükten oluşan ordusu!" deyip kalelerine geri döndüler. Bunun üzerine Hazret-i Peygamber: "Allahu Ekber! Yıkıldı demektir Hayber! Biz bir kavmin yurduna indiğimizde, artık uyarılanların sabahı çok kötü oldu!" demiştir [*Buhârî*, "Salât", 12]

178. Evet, şimdilik bunlardan uzak dur

179. ve gözetle onları... Yakında görecekler!..

[1359] "Şimdilik bunlardan uzak dur." ifadesinin ikinci kez söylenmesi, ancak teselli üstüne teselli ve tehdidin iyice pekiştirilmesi içindir. Bunda [ikinci ayette] bir incelik daha vardır ki o da iki fiil birlikte zikredilip tek bir mef'ûlün takyîd edilmesidir. Bu şu anlama gelir: Peygamber saymakla bitmeyecek sevinçler, onlar da saymakla bitmeyecek hüzünler göreceklerdir.

[1360] Bunların birisiyle dünya azabının, diğeriyle ise ahiret azabının kastedildiği de söylenmiştir.

[١٣٥٥] مثل العذاب النازل بهم بعد ما أنذِروه فأنكروه بجيش أنذر بهجومه قومه بعض نصّاحهم فلم يلتفتوا إلى إنذاره، ولا أخذوا أهبتهم، ولا دبروا أمرهم تدبيرًا ينجيهم، حتى أناخ بفنائهم بغتة، فشنّ عليهم الغارة وقطع دابرهم. وكانت عادة مغاويرهم أن يغيروا صباحًا، فسميت الغارة صباحًا وإن وقعت في وقت آخر. وما فصحت هذه الآية ولا كانت لها الروعة التي تحس بها ويروقك موردها على نفسك وطبعك، إلا لمجيئها على طريقة التمثيل.

[١٣٥٦] قرأ ابن مسعود «فبئس صباح». وقرئ «نُزِل بساحتهم»، على إسناده إلى الجار والمجرور، كقولك: ذُهِب بزيد. و«نزل»، على ونزل العذاب.

[١٣٥٧] والمعنى: فساء صباح المنذرين صباحهم! واللام في {الْمُنْذَرِينَ} مبهم في جنس من أنذروا، لأنّ ساء وبئس يقتضيان ذلك.

[١٣٥٨] وقيل: هو نزول رسول الله ﷺ يوم الفتح بمكة. وعن أنس رضي الله عنه: لما أتى رسول الله ﷺ خيبر -كانوا خارجين إلى مزارعهم ومعهم المساحي- قالوا: محمد والخميس، ورجعوا إلى حصنهم. فقال عليه الصلاة والسلام: الله أكبر! خربت خيبر! إنا إذا نزلنا بساحة قوم فساء صباح المنذرين!

١٧٨-﴿وَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّى حِينٍ﴾

١٧٩-﴿وَأَبْصِرْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ﴾

[١٣٥٩] وإنما ثنى {وَتَوَلَّ عَنْهُمْ} ليكون تسلية على تسلية وتأكيدًا لوقوع الميعاد إلى تأكيد. وفيه فائدة زائدة، وهي إطلاق الفعلين معًا عن التقييد بالمفعول وأنه يبصر وهم يبصرون ما لا يحيط به الذكر من صنوف المسرة وأنواع المساءة.

[١٣٦٠] وقيل: أريد بأحدهما عذاب الدنيا، وبالآخر عذاب الآخرة.

180. Senin -o izzetin gerçek sahibi olan- Rabbin, bunların yakıştırdıklarından münezzehtir.

181. Selâm olsun O'nun peygamberlerine!

182. Hamdolsun Âlemlerin Rabbi Allah'a!

[1361] [ربِّ العزَّة (*izzetin gerçek sahibi)* derken] *Rabb*ın *izzet*e izafe edilmesi, izzetin O'na özgü olmasındandır; adeta *zi'l-'izzeti* (izzetli) denmektedir. Tıpkı senin, doğrulukla tanınması sebebiyle birisi için *sāhibu sıdkın* (doğruluk sahibi) demen gibi. Bununla "Hükümdarlardan veya başkalarından hiçbir kimsenin izzeti yoktur ki, o izzetin [asıl] sahip ve maliki Allah olmasın!" anlamının kastedilmesi de caizdir. Tıpkı "Dilediğini izzetli kılıyorsun..." [Âl-i İmrân 3/26] âyetindeki gibi.

[1362] Bu sure müşriklerin Allah hakkında söylediklerini, yine onların Allah'ın münezzeh olduğu şeyleri O'na nasıl nispet ettiklerini, peygamberlerin onlar yüzünden çektiği meşakkatleri ve de peygamberlerin kendilerine yönelik [vadedilmiş] yardıma mazhar olacaklarını ele almaktadır. Allah Teâlâ bu sûreyi, tüm bahsi geçen hususları bir araya getirir şekilde; müşriklerin yakıştırmalarından Zât'ını *tenzih* ve peygamberlere de *selâm* ile noktalamıştır.

[1363] O müminler için takdir ettiği güzel akıbetlere binaen "Hamdolsun Âlemlerin Rabbi Allah'a!" Burada amaç, bunu söylemeleri, buna ara vermemeleri gerektiğini ve Kur'ân-ı Kerim'in içeriğinden ve ona yerleştirilmiş derin mânalardan gafil kalmamalarını müminlere öğretmektir. Hazret-i Ali *Radıya'llāhu Anh*'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Kim kıyamet günü sevabı tam ölçekle almak istiyorsa, oturduğu yerden kalktığında son sözü şu olsun: سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَسَلامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (Senin *o izzetin gerçek sahibi olan* Rabbin, bunların yakıştırdıklarından münezzehtir. Selâm olsun O'nun peygamberlerine! Hamdolsun Âlemlerin Rabbi Allah'a!)

[1364] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: Her kim والصافّات suresini okursa, kendisine bütün cin ve şeytanlar sayısınca on sevap verilir; inatçı şeytanlar ondan uzaklaşır; şirkten kurtulur ve iki *yazıcı meleğ*i Kıyamet günü onun, peygamberlere inanmış biri olduğuna şahitlik ederler.

١٨٠-﴿سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾

١٨١-﴿وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ﴾

١٨٢-﴿وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[١٣٦١] أضيف الرب إلى العزّة لاختصاصه بها، كأنه قيل: ذو العزّة، كما تقول: صاحب صدق لاختصاصه بالصدق. ويجوز أن يراد أنه ما من عزّة لأحد من الملوك وغيرهم إلّا وهو ربها ومالكها. كقوله تعالى {تُعِزُّ مَنْ تَشَآءُ} [آل عمران: ٢٦].

[١٣٦٢] اشتملت السورة على ذكر ما قاله المشركون في الله ونسبوا إليه مما هو منزه عنه، وما عاناه المرسلون من جهتهم، وما خوّلوه في العاقبة من النصرة عليهم؛ فختمها بجوامع ذلك من تنزيه ذاته عما وصفه به المشركون، والتسليم على المرسلين.

[١٣٦٣] {وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} على ما قيّض لهم من حسن العواقب؛ والغرض تعليم المؤمنين أن يقولوا ذلك ولا يخلوا به ولا يغفلوا عن مضمنات كتابه الكريم ومودعات قرآنه المجيد. وعن عليّ رضي الله عنه: «من أحبّ أن يكتال بالمكيال الأوفى من الأجر يوم القيامة، فليكن آخر كلامه إذا قام من مجلسه سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَسَلامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.

[١٣٦٤] عن رسول الله ﷺ: من قرأ والصافات أعطي من الأجر عشر حسنات بعدد كل جني وشيطان، وتباعدت عنه مردة الشياطين وبرئ من الشرك وشهد له حافظاه يوم القيامة أنه كان مؤمنًا بالمرسلين.

SĀD SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 88 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Sâd. 'Zikir'li[1] Kur'ân'a yemin olsun ki

5 **2. asıl, nankörce inkâr edenlerdir gurur ve muhalefet içinde olanlar [ona iman edenler değil]!..**

[1365] ص vakfedilerek *sād* şeklinde okunur; kırâatların çoğu böyledir. İki sâkin harfin (*Elif* ve *Dâl)* bir araya gelmesinden dolayı kesralı ve fethalı olarak da okunmuştur (*sādi - sāde)*. Fetha okunuşu şu iki hâl ile mümkündür: Kasem
10 harfini hazfedip kasem fiiliyle ilişkilendirerek ki Arapların *allāh*e *le-ef'alenne kezâ* (Vallahi şunu yapacağım!) sözleri böyledir. Ya da kasem harfini gizleyip, cer olması gereken yerde fetha ile -mecrur olarak- *allāh*i *le-ef'alenne* sözlerinde olduğu gibi cer konumundadır. *Sād*ın gayr-i munsarif olması, müennes ve ma'rife kabul edilmesindendir; çünkü o *sûre* mânasındadır. Bu harfi, *sādin*
15 şeklinde mecrûr ve tenvinli okuyan kişi, *kitâb* ve *tenzîl* mânasını esas alarak munsarif kabul etmiştir. *Sād*ın sonunu kesre [*sādi*] okuyanlar için ise şu değerlendirme yapılmıştır: *Sādi* kelimesi, 'karşısında bulunma' ve 'karşılık gelme' anlamındaki *el-musādât* kelimesindendir. Nitekim boş mekânlarda katı cisimlerin sesine karşılık gelen *sadâ* [yankı] kelimesi de *el-musādât*tan türemedir.
20 Buna göre mâna; "Amelini Kur'ân'la karşılaştır [*sādi*]; onun emirlerini yerine getir ve yasaklarından kaçın!" şeklinde olmaktadır.

[1366] **Şayet** "*Sād*. 'Zikir'li Kur'ân'a yemin olsun. Asıl, nankörce inkâr edenlerdir gurur ve muhalefet içinde olanlar!" âyeti görünüşte uyumsuz ve intizamsız bir sözdür. Bu ifadenin dizilişi nasıl açıklanabilir?" **dersen**
25 **şöyle derim:** İki şekilde açıklanabilir. Birincisi: Allah Teâlâ'nın, Arap alfabesindeki bu harfin adını [*sād*], -Kur'ân'ın başında [Bakara 2/1] geçtiği gibi- meydan okumak ve Kur'ân'ın i'câzına dikkat çekmek üzere zikretmesi[2],

---

1 *Zikr*; hem öğüt, bahis hem de şan-şeref anlamlarına geldiği için, yani Kur'ân hem ilahi bir öğüt olduğu hem de müminlerine şan-şeref kazandırdığı için iki mânayı da içermesi bakımından kelimeyi aynen bırakmayı tercih ettik. / ed.

2 Bu harflerle Müşriklere meydan okunmakta; Kur'ân'ın mu'cizeliği ortaya konulmaktadır: Siz ey Muhammed'in Kur'ân'ı kendi kafasından uydurduğunu iddia eden Müşrikler! Şayet dediğiniz doğruysa, siz de Kur'ân'a nazîre teşkil edebilecek bir metin uydurabilmelisiniz; çünkü sizin konuştuğunuz dil de Kur'ân-ı Kerim de aynı harflerden; *Elif, Sād, Kāf, Kef, Nûn* vs.den oluşuyor. Bu harflerden oluşan Kur'ân, arkadaşınız tarafından uydurulabilmişse, aynı harflerle konuşan siz büyük dil ustaları bundan daha iyisini ortaya koyabilirsiniz! Zira Muhammed'in şimdiye kadar bırakın böyle bir metin ortaya koymasını, okuma-yazması dahi yoktu; şiirle de, düzyazı ile de alâkası bulunmuyordu. Siz ise harflere, kelimelere adeta dans ettiren ve şiirleri Kâbe'nin duvarlarına asılan büyük şairlersiniz; haydi Kur'ân-ı Kerim gibi, onun parçalarından on tanesi gibi hatta bir tanesi gibi bir metin oluşturun da görelim! / ed.

سورة ص

مكية، وآياتها ٨٨

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ

١-﴿صٓ وَالْقُرْاٰنِ ذِي الذِّكْرِ﴾

٥ ٢-﴿بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ﴾

[١٣٦٥] {صٓ} على الوقف وهي أكثر القراءة. وقرئ بالكسر والفتح لالتقاء الساكنين. ويجوز أن ينتصب بحذف حرف القسم وإيصال فعله، كقولهم: اللهَ لأفعلنّ كذا، بالنصب؛ أو بإضمار حرف القسم والفتح في موضع الجرّ، كقولهم: اللهِ لأفعلنّ، بالجرّ. وامتناع الصرف للتعريف والتأنيث، لأنها بمعنى السورة. ١٠ وقد صرفها من قرأ «ص»، بالجرّ والتنوين على تأويل الكتاب والتنزيل. وقيل فيمن كسر: هو من المصاداة، وهي المعارضة والمعادلة. ومنها الصدى وهو ما يعارض الصوت في الأماكن الخالية من الأجسام الصلبة. ومعناه: عارض القرآن بعملك، فاعمل بأوامره وانته عن نواهيه.

[١٣٦٦] فإن قلت: قوله {صٓ وَالْقُرْاٰنِ ذِي الذِّكْرِ بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي ١٥ عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ} كلام ظاهره متنافر غير منتظم، فما وجه انتظامه؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يكون قد ذكر اسم هذا الحرف من حروف المعجم على سبيل التحدّي والتنبيه على الإعجاز، كما مرّ في أوّل الكتاب،

sonra da kasemi, -meydan okuma kasemin cevabına yönelik bir işaret taşıdığı için- cevabı mahzûf olarak o harfin [ص] ardından getirmesidir. Adeta şöyle buyrulmaktadır: "*Zikir*li Kur'ân'a yemin olsun ki o, mu'ciz bir sözdür." İkincisi: *Sād* kelimesinin, bu sûrenin ismi kabul edilerek mahzûf bir mübtedânın haberi olmasıdır. Adeta şöyle buyrulmaktadır: Bu Sād'dır; yani bu, Arapları âciz bırakan bir sûredir. Zikirli Kur'ân'a yemin olsun!" Nitekim sen şöyle dersin: "Bu Hâtem'dir, *vallāhi*!" Bununla şunu kastedersin: "Bu, cömertliğiyle meşhur olan o kişidir, *vallāhi*!" İşte Allah, *Sād* kelimesiyle yemin ettiğinde de aynı durum geçerlidir; adeta şöyle buyrulmaktadır: "*Sād* suresine ve zikirli Kur'ân'a yemin ederim ki, o bir mu'cizedir." Sonra şöyle buyurmuştur: "Asıl, nankörce inkâr edenlerdir" bunu kabul ve gerçeği itiraf etme hususunda "gurur ve" Allah ve Resûlüne "muhalefet içinde olanlar!" *Sād* kelimesini *muksemun-bih* kabul eder; وَالْقُرْآنِ ذِى الذِّكْرِ (Zikirli Kur'ân'a) ifadesini de ona atfedersen, القرآن ile indirilmiş bütün âyetleri de, bizzat Sād suresini de kastetmen caiz olur; anlam da "Şu şerefli sureye; bu zikirli *Kur'ân*'a yemin olsun." şeklinde olur. Nitekim "Cömert birine; o mübarek kişiye uğradım." dersin ki, 'kişi'yle o adamdan başkasını kastetmemektesindir.

[1367] *Zikr*, "şeref ve şöhret" demek olup, *fülânün mezkûrun* (falanca, adından söz ettirir) denir. وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَلِقَوْمِكَ "*Bu Kur'ân senin ve kavmin için bir şereftir*." [Zuhruf 43/44]) âyetinde de aynı mânadadır. Yahut ibret, öğüt anlamındadır. Yine din ile ilgili ihtiyaç duyulan hükümleri ve -peygamber kıssaları, müjde ve tehditler gibi- diğer konuları hatırlatmak demektir.

[1368] عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ kelimelerindeki nekirelik, mânalarının şiddetini ve kötülüğünü göstermek içindir. في عزّةٍ ifadesi, "Düşünmeleri gereken şeylerden ve hakka uymaktan gafiller!" anlamında *fî ğirratin* şeklinde de okunmuştur.

3. Kendilerinden önce nice nesilleri helâk ettik... Seslendiler! Ama kurtulma vakti değildi... (O vakit, çoktan geçmişti!)

[1369] "Nice nesilleri helâk ettik" ifadesi, gurura kapılan ve muhalefet edenlere yönelik bir tehdittir. "Seslendiler!" cümlesi, "yakarışta bulundular ve yardım istediler" demektir. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] "Tövbe ederek yakarışta bulundular." şeklinde rivayet edilmiştir.

[1370] لاتَ edatı, Leyse'ye benzeyen Lâ'dır. Sonuna -aynen *rubbe* ve *sümmeye* eklendiği gibi- tekit için müenneslik Tâ'sı eklenmiş ve bu sebeple hükmü değişmiştir; öyle ki, artık sadece zaman ifade eden zarfların başına gelmekte, bir cümlede onun ma'mûlü olan ögelerden yalnızca biri -ya ismi ya da haberi- zahir olarak bulunmakta, ikisinin birlikte zahiren bulunması mümkün olmamaktadır. Bu, Halil b. Ahmed [v. 175/791] ile Sîbeveyhi'nin [v. 180/796] görüşüdür.

ثم أتبعه القسم محذوفَ الجواب لدلالة التحدّي عليه، كأنه قال: وَالْقُرْآنِ ذِى الذِّكْرِ إنه لكلامٌ معجز. والثاني: أن يكون {صٓ} خبر مبتدأ محذوف، على أنها اسم للسورة، كأنه قال: هذه ص، يعني هذه السورة التي أعجزت العرب، وَالْقُرْآنِ ذِى الذِّكْرِ. كما تقول: هذا حاتم والله. تريد: هذا هو المشهور بالسخاء واللهِ. وكذلك إذا أقسم بها كأنه
٥ قال: أقسمت بص وَالْقُرْآنِ ذِى الذِّكْرِ إنه لمعجز. ثم قال: {بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزَّةٍ} واستكبارٍ عن الإذعان لذلك والاعتراف بالحق {وَشِقَاقٍ} لله ورسوله. وإذا جعلتها مقسمًا بها وعطفت عليها {وَالْقُرْاٰنِ ذِي الذِّكْرِ} جاز لك أن تريد بالقرآن التنزيل كله، وأن تريد السورة بعينها. ومعناه: أقسم بالسورة الشريفة وَالْقُرْآنِ ذِى الذِّكْرِ. كما تقول: مررت بالرجل الكريم وبالنسمة المباركة، ولا تريد بالنسمة غير الرجل.

١٠ [١٣٦٧] والذكر: الشرف والشهرة، من قولك: فلان مذكور، {وَاِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَلِقَوْمِكَ} [الزخرف: ٤٤] أو الذكرى والموعظة، أو ذكر ما يحتاج إليه في الدين من الشرائع وغيرها، كأقاصيص الأنبياء والوعد والوعيد.

[١٣٦٨] والتنكير في {عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ} للدّلالة على شدّتهما وتفاقمهما. وقرئ «في غرّة»، أي في غفلة عما يجب عليهم من النظر واتباع الحقّ.

١٥ ٣-﴿كَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ فَنَادَوْا وَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ﴾

[١٣٦٩] {كَمْ اَهْلَكْنَا} وعيد لذوي العزّة والشقاق. {فَنَادَوْا} فدعوا واستغاثوا. وعن الحسن. فنادوا بالتوبة.

[١٣٧٠] {وَلَاتَ} هي لا المشبهة بليس، زيدت عليها تاء التأنيث كما زيدت على رب، وثم للتوكيد، وتغير بذلك حكمها حيث لم تدخل إلا على الأحيان ولم يبرز إلا أحد
٢٠ مقتضييها؛ إمّا الاسم وإما الخبر، وامتنع بروزهما جميعًا. وهذا مذهب الخليل وسيبويه.

Ahfeş [v. 215/830] ise, لاتَ edatının, sonuna Tâ eklenmiş *cinsini nefyeden Lâ* olduğu ve sadece zaman ifade eden zarfları nefyetmek üzere kullanıldığı görüşündedir. Sonrasında gelen حِينَ مَناص ifadesi onunla mansūbdur. Sanki ولا حينَ مناص لهم (Onlar için kurtulma vakti diye bir şey yoktu!) demişsin gibi. لاتَ edatından sonra gelen kısmın, gizli bir fiille mansūb olduğu görüşü de Ahfeş'ten nakledilmiştir. Bu durumda cümle, *ve lâ erâ hîne menâs* (hiçbir kurtulma vakti görmüyorum!) şeklinde olur. Söz konusu kısım, mübtedâ olarak merfû' da olabilir; yani cümle *ve lâ hîne menâsın kâinun le-hum* (Onlar için herhangi bir kurtulma vakti olmayacaktı!) tarzında kurulur. Halil b. Ahmed ve Sîbeveyhi'ye göre; لاتَ edatından sonra gelen kısmın mansūb oluşu, *ve lâte'l-hînu hîn*e *menâsın* yani *ve leyse'l-hînu hîne menâsın* şeklinde; merfû' oluşu ise *ve lâte hîn*u *menâsın hâsılenun le-hum* şeklindedir. İfade *hîn*i *menâsın* şeklinde kesreli olarak da okunmuştur ki benzeri Ebû Zübeyd et-Tāî'nin [v. 62/682] şu beytinde geçer:

> Bizden barış istediler. Halbuki zamanı değildi!
> Biz de 'Hayatta bırakma zamanı değil!' diye cevap verdik.

[1371] "Peki, burada *evânin* kelimesinin kesre okunması nasıl açıklanabilir?" **dersen, şöyle derim:** *Ve ente izin sahîhun* (O sıra sağlıklıydın!) cümlesindeki *izin*e benzetilmiştir; çünkü *izin* kelimesi, muzāfun ileyhi hazfedilip yerine 'ivaz tenvini konulmuş zaman zarfıdır; cümlenin aslı da *ve lâte evâne sulhin* (Halbuki *barış* zamanı değildi!) şeklindedir. "Bu durumda âyetteki; muzāfun ileyhi hazfedilmemiş حين مناص ifadesini nasıl açıklayacasın? **dersen şöyle derim:** مناصٍ'ın muzāfun ileyhinin hazfi -zira aslı *hîne menâsı*him şeklindedir- حينَ'den bir hazif olarak kabul edilmiş -muzāf ve muzāfun ileyh bir bütün olduğundan, مناصٍ'ın tenvini hazfedilen zamire 'ivaz yapılmıştır. Daha sonra حينَ kelimesi, i'râb almayan bir isme [yani zamire] muzāf kabul edildiği için mebnî kılınmıştır.

[1372] ولات ifadesi, Tâ'nın kesra üzere mebnî kabul edilmesiyle, tıpkı *ceyri*de[1] olduğu gibi *ve lâti* şeklinde de okunmuştur.

[1373] **Şayet** "لاتَ üzerinde nasıl vakfedilir?" **dersen, şöyle derim:** Tıpkı sonuna müenneslik Tâ'sı bitişen fiilde vakfettiğin gibi *t* [sesi] ile vakfedilir; ancak Kisâî [v. 189], müennes isimlerde vakfettiği gibi *h* [sesi] ile vakfetmiştir.

[1374] Ebû 'Ubeyd'in [v. 224] "Tâ, حين'ye dâhildir."[2] sözünün bir geçerliliği yoktur. Buna; "İmam Mushaf'ta Tâ, حين'ye bitişiktir." şeklinde delil getirmesi de bağlayıcı değildir; zira Mushafta yazım kuralının dışına çıkan nice yazım şekilleri yer almıştır.

1 Gerçekten, kesinlikle anlamında. / ed.
2 Yani ولا تحينَ / ed.

وعند الأخفش أنها لا النافية للجنس زيدت عليها التاء، وخصّت بنفي الأحيان. و{حِينَ مَنَاصٍ} منصوب بها، كأنك قلت: ولا حين مناص لهم. وعنه أنّ ما ينتصب بعده بفعل مضمر، أي ولا أرى حين مناص. ويرتفع بالابتداء، أي ولا حين مناص كائنٌ لهم؛ وعندهما أن النصب على: ولات الحينُ حينَ مناص، أي وليس الحين حين
٥ مناص. والرفع على: ولات حينُ مناص حاصلًا لهم. وقرئ «حينِ مناص» بالكسر، ومثله قول أبي زبيد الطائي:

طَلَبُوا صُلْحَنَا وَلَاتَ أَوَانٍ ۞ فَأَجَبْنَا أَنْ لَاتَ حِينِ بَقَاءِ

[١٣٧١] فإن قلت: ما وجه الكسر في أوان؟ قلت: شبه بإذ في قوله: وأنت إذ صحيح، في أنه زمان قطع منه المضاف إليه وعوض التنوين، لأنّ الأصل: ولات
١٠ أوان صلح. فإن قلت: فما تقول في حين مناص والمضاف إليه قائم؟ قلت: نزل قطع المضاف إليه من مناص؛ لأنّ أصله حين مناصهم منزلة من قطعة من حين، لاتحاد المضاف والمضاف إليه، وجعل تنوينه عوضًا من الضمير المحذوف، ثم بني الحين لكونه مضافًا إلى غير متمكن.

[١٣٧٢] وقرئ «ولاتِ» بكسر التاء على البناء، كجَيْرِ.

١٥ [١٣٧٣] فإن قلت: كيف يوقف على لات؟ قلت: يوقف عليها بالتاء، كما يوقف على الفعل الذي يتصل به تاء التأنيث. وأمّا الكسائي فيقف عليها بالهاء كما يقف على الأسماء المؤنثة.

[١٣٧٤] وأمّا قول أبي عبيد: إنّ التاء داخلة على حين فلا وجه له. واستشهاده بأنّ التاء ملتزقة بحين في الإمام لا متشبث به، فكم وقعت في المصحف أشياء خارجة
٢٠ عن قياس الخط.

[1375] مناص kelimesi, "kurtulmak ve geçip gitmek" anlamındadır. Bir şey geçip gittiği zaman, *nâsahû - yenûsuhû* denilir. *İstenâsa* da "kurtulmak istedi" anlamındadır. Hârise b. Bedr [v. 60] şöyle demiştir:

> Emsallerinden hızlı olan şu atım, elimle gemine asıldığımda
> kaçmaya çalışır ve vahşi eşek gibi koşmak ister.

4. Kendi içlerinden bir uyarıcının gelmesine şaştılar ve şöyle dedi nankörce inkâr edenleri: "Bu (Muhammed), yalancı bir büyücüdür!"

5. "Ne! Tanrıların bir tek tanrı olduğunu mu iddia etmiş?! Gerçekten şaşılacak bir şey bu!"

[1376] "Kendi içlerinden bir uyarıcı", yani kendi cinslerinden bir elçi.

[1377] "Şöyle dedi nankörce inkâr edenler…" Nankör inkârcılara olan öfkesini göstermek ve böyle bir söze; haklarında "*Bunlardır işte, gerçek kâfirler!..*" [Nisâ 4/151] buyrulan, inkârcılığa saplanıp dalâlete batmış kimselerden başkasının cesaret edemeyeceğini göstermek içindir ki, "şöyle dedi*ler*" deme[kle yetinme]miştir.[1] Allah Teâlâ'nın vahyi ile tasdik ettiği bir kimseyi yalancılıkla karalamalarından, aksi düşünülemeyecek bir gerçek olan tevhidi tuhaf karşılamalarından ve doğruluğu imkânsız bir batıl olan şirki garipsememelerinden daha ileri bir cehalet ve daha büyük bir inkârcılık düşünülebilir mi?!

[1378] Rivayete göre; Hazret-i Ömer'in müslüman oluşu müminleri çok sevindirirken, Kureyş inkârcılarının zoruna gitmiş ve sabırlarını taşırmıştı. Bu sebeple, ileri gelenlerinden yirmi beş tanesi toplanıp Ebû Tālib'e gittiler ve şöyle dediler: "Sen bizim büyüğümüz ve önde gelenimizsin. -İslam'a katılanları kastederek- şu beyinsizlerin yaptıklarını biliyorsun! Yeğeninle aramızı bulman için sana geldik." Bunun üzerine Ebû Tālib Hazret-i Peygamber'i çağırttı ve; "Yeğenim! Bu kavminin sana iki tarafı da memnun edecek bir teklifi var; onlardan tamamen yüz çevirme." dedi. Hazret-i Peygamber; "Benden ne istiyorlar?" deyince, şöyle dediler: "Sen bizi ve ilâhlarımızı diline dolamaktan vazgeç, biz de sana ve ilâhına ilişmeyelim!" Hazret-i Peygamber şöyle karşılık verdi: "Size istediğinizi verirsem karşılığında bana, bütün Arapları hâkimiyetinize alacak ve Arap olmayanları size borçlu kılacak bir kelime vermeye ne dersiniz?!" Dediler ki: "Tabiî ki!.. [Bu şeref için] on mislini bile veririz!"

1 Müfessir, mealen; " zamir kullanılacak yerde açıkça kelime kullanılmıştır; sebebi şudur…" dese de, burada aslında şöyle bir incelik vardır: İçlerinden birinin *peygamber* oluşuna şaşan, tüm Mekkelilerdir; ama bunların tamamı "Muhammed, yalancı bir büyücüdür!" dememektedir. Bunu söyleyen, sadece nankörce inkâr edenlerdir. Nitekim aşağıda "İleri gelenleri de harekete geçip…" buyurarak adeta genelden özele / aşağıdan yukarıya doğru tüm şirk toplumunu söz konusu etmiştir. / ed.

[١٣٧٥] والمناص: المنجا والفوت. يقال: ناصه ينوصه إذا فاته. واستناص: طلب المناص. قال حارثة بن بدر:

غَمْرُ الْجِرَاءِ إِذَا قَصَرْتُ عِنَانَهُ ۞ بِيَدِي اسْتَنَاصَ وَرَامَ جَرْيَ المُسْحِلِ

٥ ٤-﴿وَعَجِبُوا اَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ وَقَالَ الْكَافِرُونَ هٰذَا سَاحِرٌ كَذَّابٌ﴾

٥-﴿اَجَعَلَ الْاٰلِهَةَ اِلٰهًا وَاحِدًا اِنَّ هٰذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ﴾

[١٣٧٦] {مُنْذِرٌ مِنْهُمْ} رسول من أنفسهم. {وَقَالَ الْكَافِرُونَ}

[١٣٧٧] ولم يقل: "وقالوا"، إظهارًا للغضب عليهم، ودلالة على أنّ هذا القول لا يجسر عليه إلّا الكافرون المتوغلون في الكفر، المنهمكون في الغيّ، الذين قال ١٠ فيهم {أُولَٰئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا} [النساء: ١٥١]. وهل ترى كفرًا أعظم وجهلًا أبلغ من أن يسموا من صدّقه الله بوحيه كاذبًا، ويتعجبوا من التوحيد، وهو الحق الذي لا يصحّ غيره، ولا يتعجبوا من الشرك، وهو الباطل الذي لا وجه لصحته!

[١٣٧٨] روي أن إسلام عمر رضي الله تعالى عنه فرح به المؤمنون فرحًا شديدًا، وشقّ على قريش وبلغ منهم، فاجتمع خمسة وعشرون نفسًا من صناديدهم ومشوا إلى ١٥ أبي طالب وقالوا: أنت شيخنا وكبيرنا، وقد علمت ما فعل هؤلاء السفهاء -يريدون الذين دخلوا في الإسلام- وجئناك لتقضي بيننا وبين ابن أخيك. فاستحضر أبو طالب رسول الله ﷺ وقال: يا ابن أخي، هؤلاء قومك يسألونك السَّواء، فلا تمل كل الميل على قومك. فقال رسول الله ﷺ: ماذا يسألونني؟ قالوا: ارفضنا وارفض ذكر آلهتنا وندعك وإلهك. فقال عليه السلام: أرأيتم إن أعطيتكم ما سألتم أمعطيّ ٢٠ أنتم كلمة واحدة تملكون بها العرب وتدين لكم بها العجم؟ فقالوا: نعم وعشرًا،

-Yani istediğin kelime ile birlikte on kelime daha veririz.- Hazret-i Peygamber, "Öyleyse, *lâ ilâhe illallah* [Allah'tan başka tanrı yok!] deyin." buyurdu. Bunun üzerine dönüp gittiler ve şöyle dediler: "*Ne! Tanrıların bir tek tanrı olduğunu mu iddia etti şimdi bu?!*" [Sād 38/5] [Tirmizî, "Tefsir", 39 daha muhtasar]

[1379] عُجَاب kelimesi, "tuhaflıkta ileri derecede olan" demektir; مَكْرًا كُبَّارًا ["*Muazzam tuzak!*" [Nûh 71/22]) âyetinde olduğu gibi *'uccâb* şeklinde şeddeli de okunmuştur. Kelimenin şeddeli kullanımı, şeddesiz kullanımından daha beliğdir. Bunun benzeri, *kerîm, kürâm ve kürrâm* kelimeleridir.

[1380] "Ne! Tanrıların bir tek tanrı olduğunu mu iddia etmiş?!" [Sād 38/5] ifadesi, وَجَعَلُوا الْمَلَئِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَاثًا ("*Rahman'ın kulları olan meleklerin dişi olduğunu iddia ettiler.*" [Zuhruf 43/19]) âyetine benzemektedir. Şöyle ki; her iki âyette geçen *ca'l* fiili, öyle olduğunu ileri sürüp bunu iddia ederek "söz itibariyle başkalaştırmak" anlamındadır. Adeta "O; konuşmasında cemaatin bir kişi olduğunu mu iddia etti!?" denmektedir; çünkü söz konusu 'değiştirme' fiilen[1] mümkün değildir.

6. İleri gelenleri de harekete geçip (dediler ki); "Tanrılarınızda direnip yürüyün! Bu gerçekten arzu edilen bir şey!"

7. "Biz bunu son din (olan Hıristiyanlık)ta bile işitmedik! Tamamen uydurma!"

[1381] *Mele'*, Kureyş ileri gelenleri anlamındadır. Allah Teâlâ şu mânayı kastetmektedir: İleri gelen inkârcılar, Allah Resûlünün o hazır cevapla kendilerini alt etmesinden sonra birbirlerine "Yürüyün ve direnin! Muhammed'i engellemenin bir çaresi yok!" diyerek Ebû Tālib'in huzurundan ayrıldılar.

[1382] إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ (*Bu gerçekten arzu edilen bir şey!*) Yani [i] Bu, Allah'ın dilediği ve gerçekleşmesine hükmettiği bir şeydir. Allah'ın gerçekleşmesini dilediği bir şey için de hiçbir engel yoktur ve bu hususta sabretmekten başka bir şey fayda sağlamaz. [ii] Bu iş, zamanın getirdiği bize yönelmiş bir musibettir; bundan kurtuluşumuz yok! [iii] İstenen sizin dininizdir; yani dininiz sizden alınarak ondan mahrum kalmanız istenmekte!..

[1383] [أَنِ امْشُوا'daki] أَنْ, *ey* (yani) anlamındadır; çünkü toplantı ortamından ayrılanların, o ortamda yaşadıkları hakkında konuşmaları ve tartışmaları gerekir. Dolayısıyla, harekete geçme, *konuşma*[2] anlamını barındırmaktadır.

---

1 Çünkü çok sayıda ilâh yoktur ki onları teke indirebilsin. / ed.

2 أَنْ lafzından sonra *konuşma* veya bu anlamda bir *fiil* gerektiğinden, bu açıklamayı yapıyor. / ed.

أي نعطيكها وعشر كلمات معها، فقال: " قولوا: لا إله إلّا الله! فقاموا وقالوا: {اَجَعَلَ الْاٰلِهَةَ اِلٰهًا وَاحِدًا اِنَّ هٰذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ}!

[١٣٧٩] {اَجَعَلَ الْاٰلِهَةَ اِلٰهًا وَاحِدًا اِنَّ هٰذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ}، أي بليغ في العجب. وقرئ «عجّاب»، بالتشديد، كقوله تعالى {مَكْرًا كُبَّارًا} [نوح: ٢٢] وهو أبلغ من ٥ المخفف. ونظيره: كريم وكرام وكرام.

[١٣٨٠] وقوله {اَجَعَلَ الْاٰلِهَةَ اِلٰهًا وَاحِدًا} مثل قوله {وَجَعَلُوا الْمَلٰٓئِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمٰنِ اِنَاثًا} [الزخرف: ١٩] في أن معنى الجعل التصيير في القول على سبيل الدعوى والزعم؛ كأنه قال: أجعل الجماعة واحدًا في قوله!؟ لأنّ ذلك في الفعل محال.

١٠ ٦-﴿وَانْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ اَنِ امْشُوا وَاصْبِرُوا عَلٰٓى اٰلِهَتِكُمْ اِنَّ هٰذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ﴾

٧-﴿مَا سَمِعْنَا بِهٰذَا فِي الْمِلَّةِ الْاٰخِرَةِ اِنْ هٰذَآ اِلَّا اخْتِلَاقٌ﴾

[١٣٨١] {الْمَلَأُ} أشراف قريش. يريد: وانطلقوا عن مجلس أبي طالب بعد ما بكّتهم رسول الله ﷺ وسلم بالجواب العتيد، قائلين بعضهم لبعض اُمْشُوا وَاصْبِرُوا، فلا حيلة لكم في دفع أمر محمد.

١٥ [١٣٨٢] {اِنَّ هٰذَا} الأمر {لَشَيْءٌ يُرَادُ}، أي يريده الله تعالى ويحكم بإمضائه، وما أراد الله كونه فلا مردّ له ولا ينفع فيه إلا الصبر. أو إن هذا الأمر لشيء من نوائب الدهر يراد بنا فلا انفكاك لنا منه. أو إن دينكم لشيء يراد، أي يطلب ليؤخذ منكم وتغلبوا عليه.

[١٣٨٣] و {اَنِ} بمعنى أي، لأنّ المنطلقين عن مجلس التقاول لا بدّ لهم ٢٠ من أن يتكلموا ويتفاوضوا فيما جرى لهم، فكان انطلاقهم مضمنًا معنى القول.

"Harekete geçme" ile yoğun bir konuşmaya dalmalarının kastedilmesi de mümkündür. Aynı şekilde, çoğalın ve toparlanın anlamında امشُوا (yürüyün) demiş olmaları da mümkündür. Bu, kadın çok doğurduğunda söylenen *meşeti'l-mer'etu* ifadesine dayanan bir anlamdır. Çoğalmaları umulduğundan [deve, inek ve gibi hayvanlar için kullanılan] *mâşiye* ifadesi de aynı şekildedir. Bu gibi hayvanlar için *fâşiye* tabiri de kullanılır. Nitekim Hazret-i Peygamber *dummu fevâşiyekum* ("Hayvanlarınızı salıvermeyin.." [*Müslim*, "Eşribe", 98]) buyurmuştur.

[1384] "Tanrılarınızda direnin" yani onlara kullukta ve bağlılıkta sabredin ki onları kaybetmeyesiniz.

[1385] (وَانْطَلَقَ الْمَلأُ مِنْهُمْ أَنِ امْشُوا ifadesi) أن'siz olarak gizli bir 'söyleme' fiili bulunduğu düşünülerek *ve'ntaleka'l-meleü minhumu'mşû* şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd'dan da *ve'ntaleka'l-meleü minhum yemşûne eni'sbirû* şeklinde bir kırâat rivayet edilmiştir.[1]

[1386] *Millet-i âhira*; yani [i] "dinlerin sonuncusu olan Hazret-i İsa'nın dininde." Zira Hıristiyanlar, teslis inancını benimsedikleri ve muvahhid olmadıkları halde, bunu [dinlerinin son din olduğunu] iddia etmektedirler. [ii] "Babalarımızda gördüğümüz Kureyş dininde." [iii] فِى الْمِلَّةِ الْأٰخِرَةِ ifadesi, هذا'nın mef'ûlünün hâli kabul edilerek ve yukarıdaki iki mânada olduğu gibi مَا سَمِعْنَا ile ilişkilendirilmeksizin, "Son dinde bulunan bu şeyi işitmedik." Bu durumda anlam şöyle olmaktadır: Biz, son dinde Allah'ı tevhid ilkesinin yer alacağını ne Ehl-i Kitap'tan ne de kâhinlerden işittik.

[1387] *Mâ hâzâ illâ'htilâk*, yani tamamen düzmece ve yalandır.

8. "Kur'ân aramızdan ona mı indirilmiş (bizler dururken)?!" Aslında, Benim mesajımdan yana şüphededirler! Ama, henüz tatmadılar Benim azabımı!

[1388] Kureyş'in eşraf ve önderleri dururken peygamberlik şerefinin Hazret-i Muhammed (s.a)'e verilmesini ve aralarından ona kitap indirilmesini hoş karşılamadılar. Nitekim "*Bu Kur'ân'ın, o iki şehirden (Mekke ve Tâif'ten) büyük bir adama indirilmesi gerekmez miydi?*" [Zuhruf 43/31] diyorlardı. Bu hoşnutsuzluk, içlerinden [beklemedikleri] birisine peygamberlik şerefi verilmesi karşısında, kalplerini kavuran kıskançlığın ifadesidir.

1 (i) *Ve'ntaleka'l-meleü' minhumu'mşû* (İleri gelenleri de harekete geçtiler: 'Yürüyün!') (ii) *Ve'ntaleka'l-meleü' minhum yemşûne eni'sbirû* (İleri gelenleri de 'Tanrılarınızda direnin!' diyerek harekete geçtiler). / ed.

ويجوز أن يراد بالانطلاق الاندفاع في القول، وأنهم قالوا: امشوا، أي أكثروا واجتمعوا، من مشت المرأة، إذا كثرت ولادتها. ومنه الماشية، للتفاؤل، كما قيل لها: الفاشية. قال رسول الله ﷺ: ضموا فواشيكم.

[١٣٨٤] ومعنى {وَاصْبِرُوا عَلَىٰ اٰلِهَتِكُمْ} واصبروا على عبادتها والتمسك بها حتى لا تزالوا عنها. ٥

[١٣٨٥] وقرئ «وانطلق الملأ منهم امشوا» بغير {اَن} على إضمار القول. وعن ابن مسعود «وانطلق الملأ منهم يمشون أن اصبروا».

[١٣٨٦] {فِي الْمِلَّةِ الْاٰخِرَةِ} في ملة عيسى التي هي آخر الملل؛ لأنّ النصارى يدعونها وهم مثلثة غير موحدة. أو في ملة قريش التي أدركنا عليها آباءنا. أو ما سمعنا بهذا كائنًا في الملة الآخرة، على أن يجعل {فِي الْمِلَّةِ الْاٰخِرَةِ} حالًا من {هٰذَا} ولا تعلقه بـ{مَا سَمِعْنَا} كما في الوجهين. والمعنى: إنا لم نسمع من أهل الكتاب ولا من الكهان أنه يحدث في الملة الآخرة توحيد الله. ١٠

[١٣٨٧] ما {هٰذَآ اِلَّا اخْتِلَاقٌ}، أي افتعال وكذب.

٨-﴿ءَأُنْزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْ ذِكْرِي بَلْ لَمَّا يَذُوقُوا عَذَابِ﴾ ١٥

[١٣٨٨] أنكروا أن يختص بالشرف من بين أشرافهم ورؤسائهم وينزل عليه الكتاب من بينهم كما قالوا: {لَوْلَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ} [الزخرف: ٣١]. وهذا الإنكار ترجمة عما كانت تغلي به صدورهم من الحسد على ما أوتي من شرف النبوّة من بينهم.

[1389] Aslında, Kur'ân'dan yana "şüphe içindedirler"; kendi aralarında "Ya… ya da…"[1] demektedirler:

[1390] İnkârcıların "*Bu tamamen uydurmadır!*" (Sād 38/7] sözleri, kıskançlıkları uğruna dile getirdikleri inançlarına zıt bir sözdür.

5 [1391] "Ama henüz Benim azabımı tatmadılar!" Azabımı tattıklarında şüphe ve kıskançlıkları o zaman son bulacak!.. Yani Benim mesajımı, ancak azaba maruz kaldıklarında *mecburen* tasdik edecekler.

9. Yoksa senin 'hibe ettikçe eden' 'mutlak izzet sahibi' (Vehhâb, Azîz) Rabbinin rahmet hazineleri onların yanında mı?!

10 **10. Yoksa göklerin, yerin ve bu ikisi arasında ne varsa hepsinin mülkiyeti onlara mı ait?! Öyleyse, yükselsinler göklerdeki yollarda!**

[1392] أَمْ عِندَهُمْ خَزَآئِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ ifadesinin anlamı şudur: Onlar rahmet hazinelerine sahip değiller ki, o hazinelerden istediklerini faydalandırıp istediklerini de mahrum bıraksınlar ve nübüvvet için liderlerinden birisini 15 seçip bunu Hazret-i Muhammed'den uzak tutsunlar. Rahmete ve rahmet hazinelerine sahip bulunan; yarattıkları üzerinde hakim olan Azîz ve yerli yerinde bolca hibe eden, bu hibeleri hikmetinin ve adaletinin gerektirdiği biçimde dağıtan Vehhâb'dır. Nitekim "*Senin Rabbinin rahmetini bunlar mı bölüştürüyor?! Oysa kendilerinin dünya hayatındaki geçim vasıtalarını Biz* 20 *paylaştırdık.*" [Zuhruf 43/32] buyrulmuştur.

[1393] Allah Teâlâ sonra şöyle buyurmak suretiyle yukarıdaki mânayı daha da genişletmiştir: "Yoksa göklerin ve yerin mülkiyeti onlara mı ait" ki, mutlak yücelik ve büyüklüğün sahibine özgü bulunan rubûbiyete ait işler ve ulûhiyete ait tedbirler hakkında konuşuyorlar!?

25 [1394] Allah Teâlâ sonra inkârcılarla iyice alay ederek şöyle buyurdu: Mahlûkatı düzene koymaya ve rahmeti taksim etmeye kabiliyetleri varsa, peygamberlik verilmeyi hak edenle hak etmeyeni birbirinden ayırabilecekleri hikmete sahip iseler, "yükselsinler bakalım göklerdeki yollarda!" Yani, Arş'a götüren merdiven ve yollarda yükselsinler de, onun üzerine kurulup 30 âlemin işlerini ve Allah'ın melekûtunu düzene koysunlar; vahyi kendi seçtikleri ve isabetli buldukları kimseye indirsinler.

1 "Saçma sapan rüyalar... Yok yok, onu kendisi uydurmuş! Yoo!.. Bir şairdir o..." [Enbiyâ 21/5] âyetinde belirtdildiği gibi, Kur'ân hakkında ortak bir tavır alamıyor; kesin bir dille konuşamıyorlardı; kimi "şiir", kimi "sihir", kimi "rüya", kimi "kehanet" diyordu Kur'ân âyetleri için. Ortak oldukları husus, onun vahiy olmadığı idi. Çünkü vahiy ve nübüvvet fikrine tamamen yabancı idiler. / ed.

[١٣٨٩] {بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ} من القرآن، يقولون في أنفسهم: إما وإما.

[١٣٩٠] وقولهم {إِنْ هٰذَآ اِلَّا اخْتِلَاقٌ} كلام مخالف لاعتقادهم فيه يقولونه على سبيل الحسد.

[١٣٩١] {بَلْ لَمَّا يَذُوقُوا عَذَابِ} بعدُ؛ فإذا ذاقوه زال عنهم ما بهم من الشك والحسد حينئذ. يعني أنهم لا يصدقون به إلا أن يمسهم العذاب مضطرين إلى تصديقه.

٩-﴿اَمْ عِنْدَهُمْ خَزَآئِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ﴾

١٠-﴿اَمْ لَهُمْ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَلْيَرْتَقُوا فِي الْاَسْبَابِ﴾

[١٣٩٢] {أَمْ عِندَهُمْ خَزآئِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ} يعني ما هم بمالكي خزائن الرحمة حتى يصيبوا بها من شاؤوا ويصرفوها عمن شاءوا، ويتخيروا للنبوّة بعض صناديدهم، ويترفعوا بها عن محمد عليه الصلاة والسلام. وإنما الذي يملك الرحمة وخزائنها العزيز القاهر على خلقه، الوهاب الكثير المواهب المصيب بها مواقعها الذي يقسمها على ما تقتضيه حكمته وعدله، كما قال: {اَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا} [الزخرف: ٣٢].

[١٣٩٣] ثم رشح هذا المعنى فقال {اَمْ لَهُمْ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} حتى يتكلموا في الأمور الربانية والتدابير الإلهية التي يختص بها ربّ العزّة والكبرياء!؟

[١٣٩٤] ثم تهكم بهم غاية التهكم فقال: وإن كانوا يصلحون لتدبير الخلائق والتصرف في قسمة الرحمة، وكانت عندهم الحكمة التي يميزون بها بين من هو حقيق بإيتاء النبوّة دون من لا تحق له {فَلْيَرْتَقُوا فِي الْاَسْبَابِ}، فليصعدوا في المعارج والطرق التي يتوصل بها إلى العرش، حتى يستووا عليه ويدبروا أمر العالم وملكوت الله، وينزلوا الوحي إلى من يختارون ويستصوبون.

11. Sadece, uyumsuz birliklerden oluşturulmuş, yenilmeye mahkûm derme-çatma bir ordu orada!..

[1395] Allah daha sonra “Sadece, uyumsuz birliklerden oluşturulmuş, yenilmeye mahkûm derme-çatma bir ordu!..” sözüyle inkârcıları bu özelliklerden uzak tutarak aşağılamıştır. Bununla şunu murad etmektedir: “Onlar sadece, Allah Resûlüne karşı bir araya gelmiş inkârcılardan oluşan, yakın gelecekte yenilip dağılmaya mahkûm bir ordudan ibaret! Dolayısıyla onların söylediklerine aldırma ve ileri geri konuşmalarını dert etme.

[1396] ما zâit olup yüceltme mânası verir; tıpkı İmruü'l-Kays'ın; وَحَديثٌ مَا عَلى قِصَرِه (Kısa olmasına rağmen ne büyük bir söz!) ifadesinde olduğu gibi. Yalnız şu farkla ki âyette alay etmek üzere kullanılmıştır.

[1397] هنالك (orada) kelimesi, böylesine ulu bir sözü almaya ehil olmadıkları halde kendilerini koydukları konuma işaret olup, ehil olmadığı bir işe girişen kimseye Arapların söylediği *leste hünâlike*[1] sözünden gelmektedir.

12. Kendilerinden önce Nuh kavmi, Âd ve kazıklı firavun(lar) da yalanlamıştı.

13. Semud, Lût kavmi ve Eyke halkı da... Bunlar da aynı hizipler!

14. Hepsi peygamberleri yalanladı ve sonunda gerçekleşti Benim azabım!

[1398] “Kazıklı” ifadesi esasen “kazıklarıyla kurulmuş evin sağlamlığı” kullanımından alınmadır; şair şöyle demiştir:

> Evler sadece direkler üzerine kurulur.
> Ama kazıkları sağlam çakılmadığında ayakta duramaz hiçbir direk!

[1399] *Kazık* kelimesi, üstünlük, hâkimiyet ve işlerin yolunda gidişinin kalıcılığını anlatma maksadıyla *müste'âr* olarak kullanılmıştır. Nitekim el-Esved b. Ya'fer [v. 600 m.] şöyle demiştir:

> Kazıkları [temelleri] sapasağlam bir hâkimiyetin gölgesinde…

[1400] Denilmiştir ki; Firavun, işkence edeceği kimseyi, her bir tarafı demirden kazığa tutturulmuş bir tahta direğe bağlı vaziyette dört tahta direk arasına gerer ve ölene kadar öylece bırakırmış. Şu da söylenmiştir: İşkence ettiği kimseyi yere çakılmış dört kazık arasına gerer, üzerine akrep ve yılanlar bırakırmış. Şöyle de denilmiştir: Onun kazık ve ipleri varmış; onlarla önünde oyunlar oynanırmış.[2]

1 “Orası senin yerin değil, yani bu iş senin kârın değil!” / ed.

2 “Kazık” Mısır medeniyetinin hemen her kente “çaktığı” piramitlerden vb. yapılardan kinayedir; فرعون da tek, özel bir şahsın adı değil, hakan, melik, kral gibi bir ünvandır. Mealen “Bunca muazzam binaları yapabilenler bile helâk oldu!” buyrulmaktadır. / ed.

١١-﴿جُنْدٌ مَا هُنَالِكَ مَهْزُومٌ مِنَ الْأَحْزَابِ﴾

[١٣٩٥] ثم خسأهم خساءة عن ذلك بقوله {جُنْدٌ مَا هُنَالِكَ مَهْزُومٌ مِنَ الْأَحْزَابِ}، يريد ما هم إلا جيش من الكفار المتحزبين على رسل الله، مهزوم مكسور عما قريب؛ فلا تبال بما يقولون، ولا تكترث لما به يهذون.

٥ [١٣٩٦] و{مَا} مزيدة، وفيها معنى الاستعظام، كما في قول امرىء القيس:

وَحَدِيثٌ مَا عَلَى قِصَرِهْ ۞

إلا أنه على سبيل الهزء.

[١٣٩٧] و{هُنَالِكَ} إشارة إلى حيث وضعوا فيه أنفسهم من الانتداب لمثل ذلك القول العظيم، من قولهم لمن ينتدب لأمر ليس من أهله: لست هنالك.

١٠

١٢-﴿كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٌ وَفِرْعَوْنُ ذُو الْأَوْتَادِ﴾
١٣-﴿وَثَمُودُ وَقَوْمُ لُوطٍ وَأَصْحَابُ لْئَيْكَةِ أُولَئِكَ الْأَحْزَابُ﴾
١٤-﴿إِنْ كُلٌّ إِلَّا كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ عِقَابِ﴾

[١٣٩٨] {ذُو الْأَوْتَادِ}: أصله من ثبات البيت المطنب بأوتاده، قال:

وَالْبَيْتُ لَا يُبْتَنَى إِلَّا عَلَى عَمَدٍ ۞ وَلَا عِمَادَ إِذَا لَمْ تَرْسُ أَوْتَادُ

١٥ [١٣٩٩] فاستعير لثبات العز والملك واستقامة الأمر، كما قال الأسود:

فِي ظِلِّ ملكٍ ثَابِتِ الْأَوْتَادِ ۞

[١٤٠٠] وقيل: كان يشبح المعذب بين أربع سوار؛ كل طرف من أطرافه إلى سارية مضروب فيه وتد من حديد، ويتركه حتى يموت. وقيل: كان يمدّه بين أربعة أوتاد في الأرض ويرسل عليه العقارب والحيات. وقيل: كانت له أوتاد وحبال يلعب

٢٠ بها بين يديه.

[1401] "*Bunlar* da aynı hizipler!" ifadesindeki işaretle, [11. âyetteki] yenilmeye mahkûm orduyu oluşturan toplulukların aynı hizip olduğu ve bunların da peygamberleri yalanladığı belirtilmek istenmiştir. Allah Teâlâ, onların yalanlamalarını önce kapalı bir üslupla haber cümlesinde zikretmiş; sonra istisnâ cümlesi kullanmış ve söz konusu kapalılığı bu cümlede şöyle açıklamıştır: O topluluklardan her biri bütün peygamberleri yalanlamıştır; çünkü peygamberlerden birini yalanladıkları zaman bütününü yalanlamış olmaktadırlar.

[1402] Yalanlamanın tekrarında; kapalı zikredildikten sonra açıkça söylenmesinde; tekrarının ilkin haber, ikinci olarak istisnâ cümlesiyle çeşitlendirilmesinde; istisnâ cümlesinde vaz'î olarak bulunan te'kid ve tahsiste hep inkârcıların en şiddetli ve cezayı hak ettiklerini tescil eden mübalağa çeşitlemeleri vardır.

[1403] Allah Teâlâ sonra şöyle buyurmuştur: "Sonunda gerçekleşti Benim azabım!" Yani bu yaptıklarından dolayı, onları müstahak oldukları şekilde cezalandırmam gerekli hale geldi!

15. İşte şunlar da asla dönüşü olmayan bir sayha bekliyorlar!

[1404] "Şunlar" ile Mekke halkı kastedilmiştir. Bu kelimenin [yalanlayan] bütün topluluklara işaret etmesi de mümkündür; çünkü kendilerinden söz edildiği için orada hazır gibidirler veya Allah'ın huzurunda gibidirler.

[1405] *Sayha* "üflemek/esmek" anlamındadır. فواق zammeli olarak da okunmuştur [*füvâk*]. O rüzgâr *fevâk* miktarı, yani kısa bir süre dahi gecikmez. *Fevâk*, süt sağanın iki sağması ve emenin iki emmesi arasındaki süredir; yani "o rüzgâr, vakti geldiğinde bu süre miktarınca dahi gecikmez; tıpkı "*Ecelleri geldiğinde bir an dahi geri kalmazlar.*" [Nahl 16/61] âyetindeki gibi. İbn Abbas'tan şöyle rivayet edilmiştir: "O rüzgârın ne geri dönmesi, ne de yinelenmesi mümkündür." [Bu anlam] hasta sağlığına tekrar kavuştuğunda söylenen *efâka'l-marîdu* cümlesinden alınmadır. Sütün memeye geri dönme anına da *füvâku'n-nâkati* denir. Allah Teâlâ burada şunu kastetmiştir: "Bu tek bir rüzgârdır, o kadar. Ne bir ikincisi, ne de bir tekrarı vardır!"

16. Nitekim "Ya Rabbi! Bizim payımıza düşeni şu yargılanma gününden önce veriver!" dediler.

[1406] قطّ belirli bir şeyden elde edilen kısım/pay demektir; zira bu kısım o şeyden bir parçadır. Bu mâna, birisi bir şeyi kestiğinde söylenen *kattahû* cümlesine dayanmaktadır. Bir kâğıt parçası olduğundan dolayı ödül belgesine de *kıtt* denir. İlgili ifade her iki anlamla da tefsir edilmiştir;

[١٤٠١] {أُولَٰئِكَ الْأَحْزَابُ} قصد بهذه الإشارة الإعلام بأنّ الأحزاب الذين جعل الجند المهزوم منهم هم هم، وأنهم هم الذين وجد منهم التكذيب. ولقد ذكر تكذيبهم أولًا في الجملة الخبرية على وجه الإبهام، ثم جاء بالجملة الاستثنائية فأوضحه فيها بأنّ كل واحد من الأحزاب كذب جميع الرسل، لأنهم إذا كذبوا واحدًا منهم فقد كذبوهم جميعًا.

[١٤٠٢] وفي تكرير التكذيب وإيضاحه بعد إبهامه، والتنويع في تكريره بالجملة الخبرية أوّلًا وبالاستثنائية ثانيا، وما في الاستثنائية من الوضع على وجه التوكيد والتخصيص أنواعٌ من المبالغة المسجلة عليهم باستحقاق أشدّ العقاب و أبلغه.

[١٤٠٣] ثم قال: {فَحَقَّ عِقَابِ}، أي فوجب لذلك أن أعاقبهم حقّ عقابهم.

١٥-﴿وَمَا يَنْظُرُ هَٰؤُلَاءِ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ﴾

[١٤٠٤] {هَٰؤُلَاءِ} أهل مكة. ويجوز أن يكون إشارة إلى جميع الأحزاب لاستحضارهم بالذكر، أو لأنهم كالحضور عند الله.

[١٤٠٥] والصيحة النفخة. {مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ}، وقرئ بالضم. ما لها من توقف مقدار فواق، وهو ما بين حلبتي الحالب ورضعتي الراضع. يعني إذا جاء وقتها لم تستأخر هذا القدر من الزمان. كقوله تعالى {فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً} [النحل: ٦١]. وعن ابن عباس: ما لها من رجوع وترداد، من أفاق المريض إذا رجع إلى الصحة. وفواق الناقة: ساعة ترجع الدرّ إلى ضرعها، يريد: أنها نفخة واحدة فحسب لا تثنى ولا تردد.

١٦-﴿وَقَالُوا رَبَّنَا عَجِّلْ لَنَا قِطَّنَا قَبْلَ يَوْمِ الْحِسَابِ﴾

[١٤٠٦] القط: القسط من الشيء؛ لأنه قطعة منه، من قطه، إذا قطعه. ويقال: لصحيفة الجائزة: قط، لأنها قطعة من القرطاس. وقد فسر بهما قوله تعالى {عَجِّلْ لَنَا قِطَّنَا}،

yani mâna “tehdit etmiş olduğun azaptan nasibimizi [gününden önce veriver!]” şeklindedir. Tıpkı “*Senden azabı hemen istiyorlar!*” [Hac 22/47] âyetindeki gibi. Denilmiştir ki; Hazret-i Peygamber, Allah Teâlâ’nın müminlere cenneti vaad ettiğini söyleyince, inkârcılar alaylı alaylı “Ondan bizim nasibimizi hemen getiriver!” demişlerdir. Yahut mâna “Amel defterimizi [belgemizi] hemen ver de, bir bakalım!” şeklindedir.

17. Sen bunların söylediklerine sabret ve güçlü kulumuz Davud’u yâd et; o, daima Allah’a yönelirdi.

[1407] **Şayet** “Âyetin ‘sen bunların söylediklerine sabret’ kısmı ile ‘kulumuz Davud’u yâd et’ kısmı arasında nasıl bir uyum var ki biri diğerine atfedilebilmiş?” **dersen, şöyle derim**: Allah Teâlâ elçisine adeta şöyle buyurmaktadır: Sen bunların söylediklerine sabret ve Allah’a isyan etmenin ne büyük bir yanlış olduğunu Davud kıssasını anarak fark etmelerini sağla. Şöyle ki o, Allah’ın peygamberlerinden biriydi. Allah, katındaki değerinden ve yakınlığından dolayı kendisine peygamberlik ve hükümranlık bahşetmişti. Sonra bir hata [*zelle*] işledi. Bu sebeple, içine düştüğü durumun farkına varsın diye Allah ona melekler gönderdi ve işlediği hatadan dolayı onu temsil ve tariz yollu kınadı. Bunun üzerine, Davud istiğfar etti ve Allah’a öyle bir yöneldi ki onun devamlı ağladığı, sürekli kederli olduğu ve -pişmanlığını taze tutsun diye- bu hatasını avucunun tam ortasına kazıdığı anlatılagelmiştir. Hal böyle iken, bu inkâr ve isyankârlığınızla sizin durumunuz nice olacak acaba?!” Yahut Allah Teâlâ elçisine şöyle buyurmaktadır: Sen bunların söylediklerine sabret. Kendini koru ve onlara karşı sabredip, eziyetlerine katlanma sorumluluğunda hata etmemesi için nefsini dizginle. Ve kardeşin Davud’u ve onun Allah katındaki değerini yâd et. O ufak hatayı [*zelle*] nasıl işlemişti de; hemen peşinden Allah Teâlâ’nın azarlamasına, onu zalimlikle suçlamasına ve haksızlığa bulaştığını söylemesine muhatap olmuştu.

[1408] ذا الأيد ifadesi, din konusunda güçlü/kuvvetli; dinin zorluk ve sorumluluklarına güç yetirebilen demektir. Davud (a.s.), peygamberlik ve hükümdarlık yükünü taşımanın yanı sıra, bir gün oruç tutar, bir gün tutmazdı -ki en zor oruç şekli budur- ve gecenin yarısını ibadetle geçirirdi. Arapçada [güç yetirebilme anlamında] şu ifadeler kullanılır: *Fülânün eyyidün*, *zû eydin*, *zû âdin*. Bir şeyin *eyâdı*, “kendisiyle güç kazandığı unsuru”dur.

[1409] *Evvâb*, çok tevbe eden ve sürekli Allah’ın rızasına yönelen anlamındadır.

أي نصيبنا من العذاب الذي وعدته. كقوله تعالى {وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ} [الحج: ٤٧]. وقيل: ذكر رسول الله ﷺ وعد الله المؤمنين بالجنة؛ فقالوا على سبيل الهزء: عجل لنا نصيبنا منها، أو عجل لنا صحيفة أعمالنا ننظر فيها.

١٧-﴿اِصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُولُونَ وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ ذَا الْاَيْدِ اِنَّهُٓ اَوَّابٌ﴾

[١٤٠٧] فإن قلت: كيف تطابق قوله {اِصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُولُونَ} وقوله {وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ} حتى عطف أحدهما على صاحبه؟ قلت: كأنه قال لنبيه عليه الصلاة والسلام: اصبر على ما يقولون، وعظّم أمر معصية الله في أعينهم بذكر قصة داود، وهو أنه نبيّ من أنبياء الله تعالى قد أولاه ما أولاه من النبوّة والملك، ولكرامته عليه وزلفته لديه، ثم زلّ زلّة فبعث إليه الملائكة، ووبّخه عليها على طريق التمثيل والتعريض، حتى فطن لما وقع فيه فاستغفر وأناب. ووجد منه ما يحكى من بكائه الدائم وغمّه الواصب، ونقش جنايته في بطن كفه حتى لا يزال يجدد النظر إليها والندم عليها؛ فما الظنّ بكم مع كفركم ومعاصيكم؟! أو قال له ﷺ: اصبر على ما يقولون، وصنْ نفسك وحافظ عليها أن تزل فيما كلفت من مصابرتهم وتحمل أذاهم، واذكر أخاك داود وكرامته على الله، كيف زلّ تلك الزلّة اليسيرة فلقي من توبيخ الله وتظليمه ونسبته إلى البغي ما لقي.

[١٤٠٨] {ذَا الْاَيْدِ} ذا القوّة في الدين المضطلع بمشاقّه وتكاليفه، كان على نهوضه بأعباء النبوّة والملك يصوم يومًا ويفطر يومًا وهو أشدّ الصوم، ويقوم نصف الليل. يقال: فلان أيّد، وذو أيد، وذو آد. وأياد كل شيء ما يتقوّى به.

[١٤٠٩] {اَوَّابٌ} توّاب رجاع إلى مرضاة الله.

[1410] **Şayet** *"el-Eyd* kelimesinin din hususunda güçlülük mânası taşıdığını sana gösteren nedir?" **dersen şöyle derim:** "O daima Allah'a yönelirdi." ifadesidir. Zira bu, ذا الأيد ifadesini açıklamaktadır.

18. Akşamleyin ve kuşluk vakti onunla birlikte Allah'ı tenzih ve takdis etsinler diye dağları râm etmiştik.

19. Etrafında toplanan kuşları da... Hepsi, ona yönelirdi.

[1411] *İşrāk* kelimesi, "işrāk vakti" demektir. Bu vakit, güneşin ışıldadığı, yani [ortalığı] tam aydınlattığı, ışığının berrak olduğu zamandır ve kuşluk vaktidir. [Güneşe izafe edilerek kullanılan] *şurūk* ise, "güneşin doğuşu" mânasına gelir; nitekim *şarakati'ş-şemsü* (Güneş doğdu.) ve *lemmâ tuşrık* (Güneş henüz doğmadı.) denir.

[1412] Ümmü Hânî'den (r.a.) [v. 50] şöyle rivayet edilmiştir: Hazret-i Peygamber bizim evimize geldi; abdest için su istedi ve abdest aldı. Sonra kuşluk namazı kıldı ve "Ey Ümmü Hâni'! Bu, işrāk namazıdır." dedi.

[1413] Tāvûs b. Keysân'ın [v. 106] rivayet ettiğine göre İbn Abbas; "Kur'ân'da kuşluk namazının zikredildiğini görüyor musunuz?" deyince öğrencileri; "Hayır" demişler. Bunun üzerine, "*Akşamleyin ve kuşluk vakti onunla birlikte Allah'ı tenzih ve takdis etsinler diye dağları râm etmiştik*." [Sād 38/18] âyetini okuyarak, şöyle demiş: "O, Davud (a.s.)'ın kıldığı bir namazdı." Yine İbn Abbas'ın; "Kuşluk namazı ancak bu âyet [Sād 38/18] sayesinde öğrenildi." dediği rivayet edilmiştir. İbn Abbas'ın şöyle dediği de rivayet edilmiştir: "Kuşluk namazı hakkında bir türlü ikna olamıyordum; sonunda şunu iyice bir araştırayım dedim ve onu "*Akşamleyin ve kuşluk vakti onunla birlikte Allah'ı tenzih ve takdis etsinler diye dağları râm etmiştik*." [Sād 38/18] âyetinde buldum. İbn Abbas kuşluk namazı kılmazdı; ancak bundan sonra kılmaya başladı. Kâ'bu'l-Ahbâr'dan [v. 32] nakledildiğine göre o, İbn Abbas'a "İlahî kitaplarda, güneş doğduktan sonra kılınan herhangi bir namaz bulamıyorum." demiş. Bunun üzerine İbn Abbas -bu âyeti kastederek- "Ben o namazı sana Allah'ın kitabında buldururum." demiş.

[1414] *el- İşrāk* kelimesinin, bir topluluk ufukta doğan güneşin içindeymiş gibi göründüğü zaman söylenen *eşraka'l-kavmu* cümlesindeki mânayı taşıması da muhtemeldir. Tıpkı فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُشْرِقِينَ ("*Güneş doğarken o sarsıntı onları yakalayıverdi!*" [Hicr 15/73]) âyetindeki gibi. Cahiliye halkına ait şu sözde de aynı anlamı taşımaktadır: *Eşrık sebîru* (Parılda ey Sebîr! [Üzerinden doğsun da güneş]!.) Yine, *el- işrāk* kelimesiyle, -güneşin doğuşuyla sona eren- sabah namazı vaktinin kastedilmesi de muhtemeldir.

[١٤١٠] فإن قلت: ما دلك على أنّ الأيد القوّة في الدين؟ قلت: قوله تعالى {إِنَّهُۥٓ أَوَّابٌ}، لأنه تعليل لذي الأيد.

١٨-﴿إِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ﴾

١٩-﴿وَالطَّيْرَ مَحْشُورَةً كُلٌّ لَّهُۥٓ أَوَّابٌ﴾

[١٤١١] {وَالْإِشْرَاقِ} وقت الإشراق، وهو حين تشرق الشمس، أي تضيء ويصفوا شعاعها، وهو وقت الضحى. وأما شروقها فطلوعها، يقال: شرقت الشمس، ولما تشرق.

[١٤١٢] وعن أمّ هانئ: دخل علينا رسول الله ﷺ فدعا بوضوء فتوضأ ثم صلى صلاة الضحى، وقال: يا أمّ هانئ، هذه صلاة الإشراق.

[١٤١٣] وعن طاووس، عن ابن عباس قال: هل تجدون ذكر صلاة الضحى في القرآن؟ قالوا: لا، فقرأ {إِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ}. وقال: كانت صلاة يصليها داود عليه السلام. وعنه: ما عرفت صلاة الضحى إلا بهذه الآية. وعنه: لم يزل في نفسي من صلاة الضحى شيء حتى طلبتها فوجدتها في الآية {يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ} وكان لا يصلي صلاة الضحى، ثم صلاها بعد. وعن كعب أنه قال لابن عباس: إني لا أجد في كتب الله صلاة بعد طلوع الشمس، فقال: أنا أوجدك ذلك في كتاب الله تعالى، يعني هذه الآية.

[١٤١٤] ويحتمل أن يكون من أشرق القوم إذا دخلوا في الشروق، ومنه قوله تعالى {فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُشْرِقِينَ} [الحجر: ٧٣] وقول أهل الجاهلية: أشرق ثبير! ويراد وقت صلاة الفجر لانتهائه بالشروق.

[1415] يُسَبِّحْنَ fiili, hâl olmak üzere *müsebbihâtin* [tesbih ederek] anlamındadır. **Şayet** "يُسَبِّحْنَ ile *müsebbihâtin* arasında herhangi bir fark var mı?" **dersen, şöyle derim:** Evet var ve sadece bundan dolayı يُسَبِّحْنَ fiili *müsebbihâtin* [ism-i fâ'ili] yerine tercih edilmiştir. O fark, dağların Allah Teâlâ'yı tesbihinin peyderpey ve değişik hallerde [yinelenerek] gerçekleştiğine işarette bulunmaktır. Sanki kulak veren biri, dağların tesbihini duyarak bu hâli müşahede etmektedir. Bunun benzeri A'şâ'nın şu sözüdür:

Tepede yanan ateşin ışığına...

Eğer bu sözde *tahriku* yerine *muharrakatin* deseydi, beliğ bir ifade olmazdı.

[1416] [19. âyetteki] محشورة ifadesi [18. âyetteki] يُسَبِّحْنَ'nin karşılığıdır; ancak[1] arada şöyle bir fark bulunmaktadır: 'Toplanma'da, *tesbih*teki peyderpey gerçekleşme anlamına işaret kastı bulunmadığı için محشورة kelimesi fiil değil, isim olarak zikredilmiştir. Çünkü toplayanın Allah Teâlâ olmasına rağmen, "*haşr*in; toplayan kişinin peyderpey gerçekleştirdiği bir iş" oluşu anlamında وسَخَّرْنَا الطَّيْرَ يُحْشَرْنَ denmiş olsaydı bu, hatalı bir ifade olurdu. Zira Allah'ın *bir anda* toplaması, O'nun kudretine daha çok delâlet eder.

[1417] İbn Abbas'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Davud (a.s.), Yüce Allah'ı tesbih ettiğinde, dağlar da tesbihe iştirak eder ve kuşlar yanında toplanıp tesbih ederlerdi… İşte onların *haşr*i (toplanması) budur.

[1418] İfade ref' ile *ve't-tayru mahşûratün* (kuşlar toplanmış olarak) şeklinde de okunmuştur.

[1419] كلٌّ له أوّابٌ (*Hepsi, ona yönelirdi.*) yani, dağlardan ve kuşlardan her biri Davud'dan dolayı -yani onun tesbihinden dolayı- tesbih etmekte idi; çünkü onun tesbihiyle birlikte tesbih etmekteydiler. Burada *tesbih eden* yerine أوّابٌ (döndükçe dönen) kelimesinin kullanılması; ya tesbihi tekrar ettiklerinden dolayı -ki tekrar eden, sürekli geri dönendir; zira yaptığı işe tekrar tekrar dönmektedir- ya da *evvâb*ın -yani Allah'a çokça yönelip O'nun rızasını isteyen ve sürekli tevbe eden kişinin- dâimî fiillerinden birinin Allah'ı çok zikretmesi, O'nu devamlı tesbih ve takdis etmesi olduğundan dolayıdır. [Hepsi, 'o'na yönelirdi ifadesindeki] zamirin Allah'a râci olduğu da söylenmiştir; ki bu durumda anlam, "Davud, dağlar ve kuşlardan her biri, Allah'a yönelirdi; yani tesbihlerini tekrarlayarak O'nu tesbih etmekteydiler." şeklinde olur.

---

1 O zaman, neden bu kelime *yuhşerne* şeklinde kullanılmadı? Müfessir "ancak" diyerek, bunu cevaplıyor. / ed.

[١٤١٥] و{يُسَبِّحْنَ} في معنى ''ومسبحاتٍ''، على الحال. فإن قلت: هل من فرق بين يسبحن ومسبحات؟ قلت: نعم، وما اختير {يُسَبِّحْنَ} على مسبحات إلا لذلك؛ وهو الدلالة على حدوث التسبيح من الجبال شيئًا بعد شيء وحالًا بعد حال. كأن السامع محاضر تلك الحال يسمعها تسبح. ومثله قول الأعشى:

٥ إِلَى ضَوْءِ نَارٍ فِي يَفَاعٍ تَحْرِقُ ۞

ولو قال: محرَّقةٍ، لم يكن شيئًا.

[١٤١٦] وقوله {مَحْشُورَةً} في مقابلة {يُسَبِّحْنَ}؛ إلا أنه لما لم يكن في الحشر ما كان في التسبيح من إرادة الدلالة على الحدوث شيئًا بعد شيء، جيء به اسمًا لا فعلًا. وذلك أنه لو قيل: وسخرنا الطير يُحْشَرن -على أنّ الحشر يوجد من حاشرها ١٠ شيئًا شيئًا، والحاشر هو الله عزّ وجلّ- لكان خلفًا، لأنّ حشرها جملة واحدة أدلّ على القدرة.

[١٤١٧] وعن ابن عباس ﵄ كان إذا سبح جاوبته الجبال بالتسبيح، واجتمعت إليه الطير فسبحت، فذلك حشرها.

[١٤١٨] وقرئ «والطيرُ محشورةٌ»، بالرفع.

١٥ [١٤١٩] {كُلٌّ لَّهُۥٓ أَوَّابٌ} كل واحد من الجبال والطير لأجل داود، أي لأجل تسبيحه مسبحٌ، لأنها كانت تسبح بتسبيحه. ووضع الأوّاب موضع المسبح إمّا لأنّها كانت ترجّع التسبيح، والمرجع رجّاع؛ لأنه يرْجع إلى فعله رجوعًا بعد رجوع؛ وإمّا لأن الأوّاب -وهو التوّاب الكثير الرجوع إلى الله وطلب مرضاته- من عادته أن يكثر ذكر الله ويديم تسبيحه وتقديسه. وقيل: الضمير لله، أي كل من داود والجبال والطير ٢٠ لله أوّاب، أي مسبح مرجح للتسبيح.

20. Hükümranlığını pekiştirmiş ve kendisine hakîmâne yönetme ve anlaşmazlıkları giderme kabiliyeti vermiştik.

[1420] وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ cümlesi, "onu güçlendirdik/destekledik" anlamındadır. Nitekim سَنَشُدُّ عَضُدَكَ ("*Senin gücünü artıracağız*" [Kasas 28/35]) buyrulmuştur. Mübâlağa ile *şeddednâ* şeklinde de okunmuştur. Söylendiğine göre; Hazret-i Davud'un mâbed-kalesinin çevresinde onu korumak üzere kırk bin zırhlı asker geceliyormuş. Yine, söylendiğine göre; Allah Teâlâ'nın Davud'un hâkimiyetini iyice güçlendirmesi ve kavminin kalbine onun heybetini yerleştirmesi şöyle gerçekleşmiş: Hazret-i Davud'un huzurunda adamın biri, ineğinden dolayı başka birisini dâva etmişti; ancak delil gösteremedi. Bu olay üzerine uykusunda Davud'a, "Davalıyı öldür!" diye vahyedildi. Davud, "Rüyadır." deyi[p geçiştir]ince aynı vahiy uyanıkken tekrar gönderildi. Davud bunu adama bildirince adam şunu söyledi: Allah Teâlâ bu günahımdan dolayı beni sorumlu tutmaz; fakat bu adamın babasını kandırarak öldürmemden dolayı sorumlu tutar. Bunun üzerine Davud adamı öldürdü. Bunun üzerine halk dedi ki: "Birisi bir günah işlerse, Allah onu Davud'a bildirir ve Davud da onu öldürür!" İşte insanlar bu yüzden Davud'dan çekiniyorlardı.

[1421] *Hikmet*, ilahî yasaları bilme ve Zebûr anlamındadır. Şu da söylenmiştir: Hakka uygun bulunan her bir söz hikmettir. *Fasl*, "iki şeyi birbirinden ayırt etmek" demektir. "Apaçık söz"e de "açıkça söylenmiş (*mefsûl*)" anlamında *fasl* denilmiştir; *darbü'l-emîr*[1] ifadesindeki gibi. Zira Araplar "Bu karmakarışık bir söz!" ve "Bunun söylediklerinde karışıklık var!" diyorlardı. *Mültebis* "karışık" demektir ki bunun zıddı olarak -açık seçik anlamında- *fasl* tabiri kullanılmıştır. *Faslü'l-hıtāb* ise muhatabın karıştırmadan anlayabildiği özlü, apaçık söz demektir. Söz sahibinin *fasıl* ve *vasıl*[2] gerektiren yerlerde hata yapmaması da sözün apaçık ve özlü olmasının bir özelliğidir; meselâ kelime-i şehâdet getiren kişi, *müstesnâ minh* [*ilâhe*] üzerinde vakfedemez. Yine, "*Yazıklar olsun bu dindarlara!*" [Mâ'ûn 105/4] âyetini ancak sonrasına birleştirerek okur. "*Allah bilir ve siz*" [Bakara 2/232] ifadesini "*bilmezsiniz*" [Bakara 2/232] cümlesiyle birleştirmeden okuyamaz vb. Atıf yapılıp yapılmayacağı, zamir mi ism-i zâhir mi kullanılacağı, *hazif* yapılacak ve tekrara başvurulacak yerler de bunun gibidir. İstersen *fasl* kelimesini, *fâsıl* (ayırt eden) mânasına da alabilirsin; tıpkı *savm* ve *zevr* kelimelerinde ["oruç tutan" ve "ziyaret eden" anlamları] olduğu gibi. Bu durumda *faslu'l-hitāb* ile şu anlamı kastedersin:

---

1 "Emir baskısı" yani yöneticinin bastığı sikke/madeni para. *Darb madrûb* anlamında. / ed.

2 Hatibin, sözü nerede açarak, nerede birleştirerek kullanacağı mânasında bir Belâğat terimi. Kur'ân âyetlerinde nerede durulacağı nerede durmadan geçileceği anlamında kullanılan "vakıf ve ibtida" terimi ile de alâkalı. / ed.

٢٠-﴿وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ وَآتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصْلَ الْخِطَابِ﴾

[١٤٢٠] {وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ} قوّيناه؛ قال تعالى {سَنَشُدُّ عَضُدَكَ} [القصص: ٣٥] وقرئ «شدَّدنا»، على المبالغة. قيل: كان يبيت حول محرابه أربعون ألف مستلئم يحرسونه. وقيل: الذي شدّ الله به ملكه وقذف في قلوب قومه الهيبة: أنّ رجلًا ادّعى عنده على آخر بقرة، وعجز عن إقامة البينة، فأوحى الله تعالى إليه في المنام أن اقتل المدّعى عليه، فقال: هذا منام، فأعيد الوحي في اليقظة، فأعلم الرجل فقال: إنّ الله عزّ وجلّ لم يأخذني بهذا الذنب، ولكن بأني قتلت أبا هذا غيلة؛ فقتله، فقال الناس: إن أذنب أحد ذنبًا أظهره الله عليه، فقتله، فهابوه.

[١٤٢١] {الْحِكْمَةَ} الزبور وعلم الشرائع. وقيل: كل كلام وافق الحق فهو حكمة. الفصل: التميز بين الشيئين. وقيل للكلام البين فصلٌ، بمعنى المفصول، كضرب الأمير، لأنهم قالوا: كلام ملتبس، وفي كلامه لبس. والملتبس: المختلط، فقيل في نقيضه: فصل، أي مفصول بعضه من بعض. فمعنى فصل الخطاب البيّنُ من الكلام الملخص الذي يتبينه من يخاطَب به لا يلتبس عليه. ومن فصل الخطاب وملخصه أن لا يخطئ صاحبه مظانّ الفصل والوصل، فلا يقف في كلمة الشهادة على المستثنى منه، ولا يتلو قوله {فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ} [الماعون: ٤] إلا موصولًا بما بعده، ولا {وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ} حتى يصله بقوله {لَا تَعْلَمُونَ} [البقرة: ٢٣٢] ونحو ذلك. وكذلك مظانّ العطف وتركه، والإضمار والإظهار والحذف والتكرار. وإن شئت كان الفصل بمعنى الفاصل، كالصوم والزور، وأردت بفصل الخطاب:

Doğru ile yanlışı, hak ile batılı, isabetli ile hatalıyı birbirinden ayırt eden bir konuşma kabiliyeti ki bu da Davud'un yönetim, hüküm verme, saltanat tedbirleri ve istişarelerindeki sözleridir. Hazret-i Ali'den nakledilmiştir ki bu, "*Dâvacının delil getirmesi, dâvalının ise yemin etme zorunluluğu vardır.*" ilkesidir. Bu da, hak ile batılı birbirinden ayırma kapsamındadır. Bazılarının; "Bu, *emmâ ba'du* (İmdi) sözüdür." şeklindeki görüşleri de bu mânaya dâhildir; çünkü hatip önemli bir konuda konuştuğu zaman, konuşmasına Yüce Allah'ı anarak ve O'na hamdederek başlar; asıl maksadına gelmek istediği zaman ise kendi sözüyle Allah'ı anmasını *emmâ ba'd* ifadesiyle ayırır.

[1422] *Hitāb* tabiriyle, anlamı bozacak bir kısalık ve insanı usandıracak bir uzatmanın bulunmadığı "özlü konuşma"nın kastedilmesi de mümkündür. Hazret-i Peygamber'in sözlerinin niteliğine dair şu rivayet de böyledir: *Faslün lâ nezerun ve lâ hezerun* (Hak ile batılı ayıran, anlaşılmayacak kadar kısa ve bıktıracak kadar uzun olmayan." [Hâkim, *Müstedrek,* III, 10]

21. Peki, o dâvacıların haberi sana gelmiş miydi? Hani, o mabed kaleye tırmanmışlardı... 22. Hani, Davud'un yanına girmişlerdi de o, kendilerinden ürkmüştü... Demişlerdi ki: "Korkma! Biz birbirinin hakkına tecavüz eden iki dâvacıyız. Aramızda âdilâne hükmet; haksızlık etme ve bize dosdoğru yolu göster."

[1423] Davud devrinde, bir kişi diğer bir kişinin hanımından hoşlandığında, "onunla evlenebilmek için kocasına, kendisi nâmına hanımından vazgeçmesi" teklifinde bulunurdu. Onların yardımlaşma kabilinden böyle bir âdetleri vardı. Nitekim bize de, ensārîlerin muhâcirlere buna benzer şekilde yardım [teklif] ettikleri rivayet edilmiştir. İşte, ittifakla rivayet edildiğine göre; Davud'un gözü, Uriya denilen bir adamın karısında kalmıştı. Davud, o kadını sevmiş ve kendisi için ondan vazgeçmesini kocasından istemişti. Adam Davud'u reddetmekten utanmış ve dolayısıyla karısını boşamış, Davud da o kadınla evlenmişti ki bu kadın Hazret-i Süleyman'ın annesidir [Betşeba]. Bunun üzerine Davud'a şöyle denildi: "Konumun büyük, merteben yüksek, şanın yüce ve nice hanımın olmasına rağmen, sadece bir tane hanımı bulunan adamdan 'senin için karısından vazgeçmesini' istemen sana yakışmadı! Aksine bu arzuna gem vurman, nefsine hâkim olman ve imtihan edildiğin şeye sabretmen gerekirdi."

[1424] Şu da söylenmiştir: Söz konusu kadına önce Uriya evlilik teklifinde bulunmuş, sonra da Davud evlilik teklif etmiş; bu durumda kız tarafı Davud'u Uriya'ya tercih etmişlerdi. Davud'un hatası - çok hanımı olmasına rağmen- mümin kardeşinin evlilik teklif ettiği birine evlilik teklifinde bulunması idi.

الفاصل من الخطاب الذي يفصل بين الصحيح والفاسد، والحق والباطل، والصواب والخطأ، وهو كلامه في القضايا والحكومات، وتدابير الملك والمشورات. وعن علي بن أبي طالب ﵁ قوله "البينة على المدّعي واليمين على المدّعى عليه". وهو من الفصل بين الحق والباطل. ويدخل فيه قول بعضهم: هو قوله "أمّا بعد"، لأنه ٥ يفتتح إذا تكلم في الأمر الذي له شأن بذكر الله وتحميده، فإذا أراد أن يخرج إلى الغرض المسوق إليه فصل بينه وبين ذكر الله بقول "أمّا بعد".

[١٤٢٢] ويجوز أن يراد بالخطاب القصد الذي ليس فيه اختصار مخلّ ولا إشباع مملّ. ومنه ما جاء في صفة كلام رسول الله ﷺ: فصل لا نذر ولا هذر.

٢١-﴿وَهَلْ اَتٰيكَ نَبَؤُا الْخَصْمِ اِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ﴾

١٠ ٢٢-﴿اِذْ دَخَلُوا عَلٰى دَاوُدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْ خَصْمَانِ بَغٰى بَعْضُنَا عَلٰى بَعْضٍ فَاحْكُمْ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلَا تُشْطِطْ وَاهْدِنَا اِلٰى سَوَٓاءِ الصِّرَاطِ﴾

[١٤٢٣] كان أهل زمان داود عليه السلام يسأل بعضهم بعضًا أن ينزل له عن امرأته فيتزوجها إذا أعجبته؛ وكانت لهم عادة في المواساة بذلك قد اعتادوها. وقد روينا أن الأنصار كانوا يواسون المهاجرين بمثل ذلك. فاتفق أنّ عين داود وقعت على امرأة ١٥ رجل يقال له أوريا، فأحبّها فسأله النزول له عنها، فاستحيا أن يردّه ففعل، فتزوجها وهي أمّ سليمان؛ فقيل له: إنك مع عظم منزلتك وارتفاع مرتبتك وكبر شأنك وكثرة نسائك لم يكن ينبغي لك أن تسأل رجلًا ليس له إلا امرأة واحدة النزولَ، بل كان الواجب عليك مغالبة هواك وقهر نفسك والصبر على ما امتُحنت به.

[١٤٢٤] وقيل: خطبها أوريا ثم خطبها داود، فآثره أهلها، فكان ذنبه أن خطب ٢٠ على خطبة أخيه المؤمن، مع كثرة نسائه.

[1425] Zikredilen şu hikâyeye gelince… Davud (a.s.) ataları İbrahim, İshak ve Yakup'un konumuna ulaşmak isteyip; "Ya Rab! Atalarım hayır namına ne varsa alıp götürmüş!" deyince kendisine vahyedilmiş ki; "Ama onlar birtakım musibetlerle imtihan edilip bu musibetlere sabrettiler; İbrahim, Nemrut'la ve kendi oğlunu boğazlama ile; İshak boğazlanma[1] ve gözlerini kaybetmekle; Yakup, oğluna üzülmekle imtihan edilmişti." Bunun üzerine, Davud da imtihan edilmeyi istemiş ve ona şöyle vahyolunmuş: "Şöyle şöyle bir günde imtihan edileceksin; tedbirini al!" O gün gelince Davud mabedine girip kapısını kilitlemiş ve dua edip Zebur okumaya başlamış. Şeytan altın bir güvercin suretinde yanına gelmiş; o da küçük çocuğu için onu almak amacıyla elini uzatmış, ama güvercin uçmuş. Ona doğru uzanmış, ancak kuş uçmuş ve bir pencereye konmuş; Davud da onu takip etmiş ve orada dağıttığı saçları bedenini kaplamış olan güzel bir kadın görmüş. O kadın, Belkâ' yurdunun savaşçılarından Uriya'nın hanımıymış. Davud, Belkâ' elçilerinin önderi Eyyûb b. Sûriya'ya, Uriya'yı göndermesi ve onu kutsal ahit sandığının önünde konumlandırmasını emreden bir mektup yazmış. Ama kutsal ahit sandığının önünde konumlanan kişinin, Allah onun vesilesiyle bir fetih nasip edene veya şehit olana kadar geri dönmesi helâl değilmiş. Allah, Uriya vesilesiyle fetih nasip etmiş ve o da sağ salim geri dönmüş. Bunun üzerine Davud, ikinci ve üçüncü kez daha -Uriya ölene kadar- gönderilmesini emretmiş. Nihayet Uriya'nın ölüm haberi gelince, Davud diğer şehitlere üzüldüğü gibi üzülmemiş ve [dul kalan] karısıyla evlenmiş. İşte bu ve benzeri hikâyeler, peygamberlerin önde gelenlerinden birisi hakkında anlatılması şöyle dursun, normal Müslümanlardan salih olarak nitelenen herhangi biri hakkında bile anlatılması çirkin şeylerdendir! Nitekim Sa'îd b. Müseyyeb [v. 94] ve Hâris-i A'ver'den rivayet edildiğine göre Hazret-i Ali şöyle demiştir: "Kim size Davud kıssasını kıssacıların anlattığı şekilde anlatırsa, ona yüz altmış değnek sopa cezası veririm! Bir peygambere iftira atmanın şer'î cezası budur." Şu da rivayet edilmiştir: Yukarıdaki kıssa, yanında Ehl-i Adl ve't-Tevhid'den biri varken Ömer b. Abdülaziz'e anlatılmış; bu zat, anlatan kişiyi yalanlayarak, şöyle demiş: "Eğer anlattıkların Allah'ın kitabındakine uygunsa, o zaman bunun tersini arayıp onun peşine düşmek gereksizdir. -Bu hususta Kur'an'da geçenden başkasının söylenmesi ne büyük bir vebaldir!- Yok eğer kıssa senin söylediğine uygunsa ve Allah, nebisinden kaynaklanan bu olayı [Kur'an'da] gizlemişse, onun ortaya çıkarılması yine uygun olmaz!" Bunun üzerine Ömer dedi ki: "Böylesi bir cevabı duymak benim için, üzerine güneş doğan her şeyden daha değerlidir!"

1 Hazret-i İbrahim'in boğazlanmakla imtihan edilen çocuğunun İshak olduğu telakkisine göre. / ed.

[١٤٢٥] وأمّا ما يذكر من ''أنّ داود عليه السلام تمنى منزلة آبائه إبراهيم وإسحاق ويعقوب فقال: يا رب إنّ آبائي قد ذهبوا بالخير كله، فأوحى إليه: إنهم ابتلوا ببلايا فصبروا عليها؛ قد ابتلي إبراهيم بنمروذ وذبح ولده، وإسحاق بذبحه وذهاب بصره، ويعقوب بالحزن على يوسف. فسأل الابتلاء فأوحى الله إليه: إنك لمبتلى في يوم كذا وكذا، فاحترسْ. فلما حان ذلك اليوم دخل محرابه وأغلق بابه وجعل يصلي ويقرأ الزبور، فجاءه الشيطان في صورة حمامة من ذهب، فمدّ يده ليأخذها لابن له صغير، فطارت، فامتدّ إليها، فطارت فوقعت في كوّة، فتبعها؛ فأبصر امرأة جميلة قد نقضت شعرها فغطى بدنها، وهي امرأة أوريا -وهو من غزاة البلقاء-، فكتب إلى أيوب بن صوريا -وهو صاحب بعث البلقاء- أن ابعث أوريا وقدمه على التابوت، وكان من يتقدم على التابوت لا يحل له أن يرجع حتى يفتح الله على يده أو يستشهد، ففتح الله على يده وسلم؛ فأمر بردّه مرة أخرى، وثالثة، حتى قتل، فأتاه خبر قتله فلم يحزن كما كان يحزن على الشهداء، وتزوج امرأته''، فهذا ونحوه مما يقبح أن يحدث به عن بعض المتسمين بالصلاح من أفناء المسلمين، فضلًا عن بعض أعلام الأنبياء. وعن سعيد بن المسيب والحارث الأعور أنّ علي بن أبي طالب رضي الله عنه قال: من حدثكم بحديث داود على ما يرويه القُصّاص جلدته مائة وستين، وهو حدّ الفرية على الأنبياء. وروي أنه حدث بذلك عمر بن عبد العزيز وعنده رجل من أهل الحق، فكذب المحدث به، وقال: إن كانت القصة على ما في كتاب الله فما ينبغي أن يلتمس خلافها، وأعظم بأن يقال غير ذلك! وإن كانت على ما ذكرت، وكف الله عنها سترًا على نبيه فما ينبغي إظهارها عليه. فقال عمر: لسماعي هذا الكلام أحبّ إليّ مما طلعت عليه الشمس.

[1426] Allah Teâlâ'nın, Davud hakkında temsil ve tariz yollu anlattıklarının tek gösterdiği; onun, söz konusu kadını boşamasını kocasından istemiş olduğudur; bu kadar!.. **Şayet** "Bu kıssa neden açıkça değil de, te msilî ve imalı bir üslupla ifade edilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Kınama hususunda böyle bir üslubun tercih edilmesinin sebebi, açıkça söylemeyerek ifade nezaketini gözetmiş bulunmanın yanı sıra, dolaylı ifadenin doğrudan söylemekten daha etkili olmasıdır. Şöyle ki; [*ima* ile] dile getirileni dikkatlice düşünmek, muhatabın asıl kastedilen konuyu farketmesini sağladığında, bu durumonun zihninde daha büyük etki bırakmış, kalbine iyice yerleşmiş ve onu fazlaca rahatsız etmiş, utandırmış ve yaptığı hatayı daha net fark ettirmiş olur. Dikkat edersen bilgeler, çocukta nâhoş bir davranış görülüyorsa çocuğun iyi idare [ve terbiye] edilmesi adına şunu önerirler: [i] Bu davranışının hoş karşılanmadığının, -açıkça söylenmeksizin- imalı bir dille ifade edilmesi. [ii] Onun davranışını resmeden -üzerinde dikkatlice düşündüğü zaman hikâye kahramanının ve dolayısıyla kendi durumunun çirkinliğinin farkına varacağı- bir hikâye anlatılması. Bu üslup çocuk için daha vazgeçiricidir; zira bunu kendi hali için bir örnek ve durumu için bir kıyas unsuru olarak görür ve kendisinden sadır olaan davranışın çirkinliğini net bir şekilde farkeder. Kaldı ki bu üslup, çocuk ile baba arasındaki hayâ perdesini daha iyi korur.

[1427] "Peki, bu olay neden Davud'un önünde mahkemeleşme üslûbuyla gerçekleşmiş?" **dersen şöyle derim:** Davud'un, "*Senin koyununu kendi koyunlarına katmayı istemekle sana zulmetmiş!*" [Sād 38/24] âyetinde verdiği hükmü vermesi ve böylece, kendi aleyhine delil oluşturulup yaptığı yanlışı bizzat itiraf etmesi için.

[1428] "Peki, o dâvacıların haberi sana gelmiş miydi?" cümlesi görünürde bir soru cümlesidir. Ancak anlam itibariyle, söz konusu haberin, açığa çıkmayı ve kimseye gizli kalmamayı hak eden ilginç haberlerden olduğuna işaret eder ve ve onun ilgiyle dinlenmesini teşvik eder.

[1429] الخَصْم "dâvacılar" demektir; *ed-dayf* (misafirler) kelimesi gibi hem tekil hem de çoğul için kullanılır. Nitekim حَدِيثُ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ ("*İbrahim'in değerli misafirlerinin haberi*" [Zâriyât 51/24]) buyrulmuştur. Zira خَصْم kelimesi aslen masdardır; *hasamehû hasmen* (ona öyle bir düşmanlık besledi ki) ve *dâfehû dayfen* (onu öyle bir ağırladı ki) dersin.

[١٤٢٦] والذي يدلّ عليه المثل الذي ضربه الله لقصته عليه السلام ليس إلّا طلبه إلى زوج المرأة أن ينزل له عنها فحسب. فإن قلت: لم جاءت على طريقة التمثيل والتعريض دون التصريح؟ قلت: لكونها أبلغ في التوبيخ، من قبل أن التأمل إذا أدّاه إلى الشعور بالمعرَّض به، كان أوقع في نفسه، وأشدّ تمكنًا من قلبه، وأعظم أثرًا فيه، وأجلب لاحتشامه وحيائه، وأدعى إلى التنبه على الخطأ فيه من أن يبادره به صريحًا، مع مراعاة حسن الأدب بترك المجاهرة. ألا ترى إلى الحكماء كيف أوصوا في سياسة الولد إذا وجدت منه هنة منكرة بأن يعرض له بإنكارها عليه ولا يصرح. وأن تحكى له حكاية ملاحظة لحاله إذا تأملها استسمج حال صاحب الحكاية فاستسمج حال نفسه، وذلك أزجر له لأنه ينصب ذلك مثالًا لحاله ومقياسًا لشأنه، فيتصور قبح ما وجد منه بصورة مكشوفة، مع أنه أصون لما بين الوالد والولد من حجاب الحشمة.

[١٤٢٧] فإن قلت: فلم كان ذلك على وجه التحاكم إليه؟ قلت: ليحكم بما حكم به من قوله {لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ اِلٰى نِعَاجِهٖ} [ص: ٢٤] حتى يكون محجوجًا بحكمه ومعترفًا على نفسه بظلمه.

[١٤٢٨] {وَهَلْ اَتٰيكَ نَبَؤُا الْخَصْمِ} ظاهره الاستفهام، ومعناه الدلالة على أنه من الأنباء العجيبة التي حقها أن تشيع ولا تخفى على أحد، والتشويق إلى استماعه.

[١٤٢٩] والخصم: الخصماء، وهو يقع على الواحد والجمع؛ كالضيف. قال الله تعالى {حَدٖيثُ ضَيْفِ اِبْرٰهٖيمَ الْمُكْرَمٖينَ} [الذاريات: ٢٤] لأنه مصدر في أصله، تقول: خصمه خصمًا؛ كما تقول: ضافه ضيفًا.

[1430] **Şayet** "خَصْم çoğulken, خَصْمَانَ ikildir. O halde bu yorum nasıl doğru olabilir?" **dersen şöyle derim:** خَصْمَانَ ifadesi, *ferîkāni hasmâni* (iki dâvalı grup) demektir. Bunun delili de, *hasmâni bağâ ba'duhum 'alâ ba'din* (birbirine haksızlık eden iki dâvalı grubuz) şeklinde okuyan[1] kimsenin kıraatidir ki bir benzeri de[2] هَذَانِ خَصْمَانِ اخْتَصَمُوا فِي رَبِّهِمْ ("*Bunlar*[3] *Rableri hakkında tartışan iki hasım topluluktur.*" [Hac 22/19]) ifadesidir. **Şayet**, "O zaman, '*Şimdi; bu benim kardeşimdir…*'[Sād 38/23] ifadesini ne yapacaksın? Çünkü bu, 'ikil'e delâlet etmektedir." **dersen şöyle derim:** Bu, o topluluktan birinin sözüdür ve kastedilen anlam بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ (birbirimize) ifadesindeki mânadır. **Şayet** "Rivayette Davud'a iki melek geldiği geçiyor?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı dâvalaşmanın *iki* kişi arasında olduğudur; ama bu, o iki meleğe başkalarının eşlik etmesini engellemez. **Şayet**, "Mahkemeleşme iki kişi arasında oldu ise, nasıl olmuş da '*Dâvalıların haberi*' [Sād 38/21] ve '*Dâvalı iki grup*' [Sād 38/22] ifadelerinde onların tamamı dâvalı olarak adlandırılmış?" **dersen şöyle derim:** Dâvalılardan herhangi birine eşlik edenler de dâvalı görünümünde oldukları için onları da dâvalı olarak adlandırmak yanlış olmaz.

[1431] **Şayet** "إِذْ ne ile mansūb olmuştur?" **dersen, şöyle derim:** Yaأتاك ile, ya نبؤا ile, ya da mahzûf bir âmil ile mansūb olduğu düşünülebilir. Ancak أتاك ile mansūb olması câiz değildir; çünkü bu haberin Hazret-i Muhammed'e gelmesi, Hazret-i Davud zamanında değil, ancak onun kendi zamanında gerçekleşebilir. نبؤا ile mansūb olması da câiz değildir; çünkü Hazret-i Davud zamanında gerçekleşen bir haberin Hazret-i Muhammed'le ilişkilendirilmesi doğru olmaz. نبؤا kelimesiyle, bizzat anlatılan kıssayı kastetsen bile, نبؤا yine nasbetmez. Şu halde geriye mahzûf bir âmil ile nasbedilme ihtimali kalmaktadır ki ibare, *hel etâke nebeu tehâkümi'l-hasm* (Peki, o dâvacıların *mahkemeleşme* haberi sana gelmiş miydi?) şeklinde takdir edilir. Yine (الخصم ,إذ) kelimesiyle de mansūb olabilir; çünkü bu kelimede fiil mânası vardır. İkinci إذ ise, birincisinden bedeldir.

[1432] تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ yani mabed-kalenin duvarına çıkıp içine girdiler. *Sûr*, "yüksek duvar" demektir. Binalar hakkında benzer kullanım şöyledir: Biri binanın üstüne çıktığında *tesennemehû*, binanın zirvesine yükseldiğinde *tezerrâhu*[4] denir.

[1433] Rivayet edilmiştir ki; Allah Teâlâ Davud (a.s.)'a insan suretinde iki melek göndermiş. Davud'un huzuruna çıkmak istemişler;

1 Yani خَصْمَانِ بَغَى بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ (birbiri***mize*** haksızlık eden iki dâvalı grubuz) ifadesini. / ed.

2 Yani mübtedanın ikil olmasına karşılık haberin/fiilin çoğul olması bağlamında… / ed.

3 (i) Kur'ân'a iman edenler ve [ii] Yahudi, Hıristiyan, Sābiî, Mecusi ve Müşrikler. / ed.

4 Yani nasıl *zirve* ve *sinâm* köklerinden *tesenneme* ve *tezerrâ* fiilleri kullanılmakta ise *sûr*dan da tesevvera fiili oluşturulmuştur. / ed.

[١٤٣٠] فإن قلت: هذا جمع. وقوله «خصمان» تثنية فكيف استقام ذلك؟ قلت: معنى خصمان: فريقان خصمان، والدليل عليه قراءة من قرأ: خصمان بغى بعضهم على بعض: ونحوه قوله تعالى {هٰذَانِ خَصْمَانِ اخْتَصَمُوا فِي رَبِّهِمْ} [الحج: ١٩]. فإن قلت: فما تصنع بقوله {إِنَّ هٰذَآ اَخِي} [ص: ٢٣] وهو دليل على اثنين؟ قلت: هذا قول البعض المراد بقوله {بَعْضُنَا عَلٰى بَعْضٍ}. فإن قلت: فقد جاء في الرواية أنه بعث إليه ملكان. قلت: معناه أن التحاكم كان بين ملكين، ولا يمنع ذلك أن يصحبهما آخرون. فإن قلت: فإذا كان التحاكم بين اثنين كيف سماهم جميعًا خصمًا في قوله {نَبَؤُا الْخَصْمِ} و{خَصْمَانِ}؟ قلت: لما كان صحب كل واحد من المتحاكمين في صورة الخصم صحت التسمية به.

[١٤٣١] فإن قلت: بم انتصب {اِذْ}؟ قلت: لا يخلو إما أن ينتصب بـ{اَتٰيكَ}، أو بالنبأ، أو بمحذوف فلا يسوغ انتصابه بـ{اَتٰيكَ}؛ لأنّ إتيان النبأ رسول الله ﷺ لا يقع إلا في عهده، لا في عهد داود؛ ولا بالنبأ، لأن النبأ الواقع في عهد داود لا يصحّ إتيانه رسول الله ﷺ. وإن أردت بالنبأ القصة في نفسها لم يكن ناصبًا، فبقي أن ينتصب بمحذوف، وتقديره: وهل أتاك نبأ تحاكم الخصم. ويجوز أن ينتصب بـ{الْخَصْمِ} لما فيه من معنى الفعل. وأما {اِذْ} الثانيةُ فبدل من الأولى.

[١٤٣٢] {تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ} تصعدوا سوره ونزلوا إليه؛ والسور الحائط المرتفع. ونظيره في الأبنية تسنَّمه، إذا علا سنامه، وتذرّاه: إذا علا ذروته.

[١٤٣٣] روي أنّ الله تعالى بعث إليه ملكين في صورة إنسانين، فطلبا أن يدخلا عليه،

ancak onu ibadet gününde bulmuşlar. Bu sebeple, bekçiler girmelerine engel olmuş. Onlar da bu yüzden mabed-kalenin duvarına tırmanmışlar. Hazret-i Davud, iki meleği ancak önüne oturdukları zaman fark etmiş ve onlardan ürkmüş.

[1434] İbn Abbas şöyle demiştir: Hazret-i Davud zamanını dört kısma ayırmıştı; bir günü ibadet için, bir günü [insanların problemleri hakkında] hüküm vermek için, bir günü özel işleri için ve bir günü de İsrail oğullarını toplayarak onlara [hissiyatlı] vaazlar verip göz yaşı döktürmeye ayırmış. Hal böyle iken, insan suretindeki melekler onun yanına hüküm verme günü dışında gelmişler; bu sebeple onlardan ürkmüş. Ayrıca onlar Davud'un yanına, bekçilerin kimseyi içeri sokmadığı uzlet gününde ve üst taraftan gelmişler.

[1435] خصمان [iki dâvalı] ifadesi, mahzuf bir mübtedânın haberidir; anlam "biz dâvalı iki grubuz" şeklindedir. وَلَا تُشْطِطْ "haksızlık etme" anlamında olup, *ve lâ teştut* şeklinde de okunmuştur ki "haktan uzaklaşma" demektir. Ayrıca *ve lâ tüşattıt* ve *ve lâ tüşâtıt* da okunmuştur ki tamamı "çizgiyi aşmak" ve "hak gasbetmek" anlamına gelen *şatat*tan gelmektedir. سَواء الصِّراط "yolun ortası ve düzü" demektir ki, gerçeği ve tam anlamıyla hak olanı anlatan bir temsildir.[1]

23. "Şimdi; bu benim kardeşim… Kendisinin doksan dokuz koyunu, benimse bir tek koyunum var. Ama 'Onu da bana ver!' dedi ve beni alt edip istediğini zorla aldı."

[1436] أخي kelimesi, هذا'dan bedeldir yahut إن'nin haberidir. [Kardeşlikten] kastedilen din kardeşliği veya arkadaşlık ve samimiyetten kaynaklanan kardeşlik; ya da ortaklık ve teşrîk-i mesaiye dayanan kardeşliktir ki dayanağı, "Doğrusu, bir arada yaşayanların çoğu…" [Sâd 38/24] âyetidir. Bu kardeşliklerden her biri, zulme ve düşmanlığa mâni bir hukuku ifade eder.

[1437] تسع وتسعون ifadesi Tâ'nın fethasıyla *tes'un ve tes'ûne* şeklinde de okunmuştur. نَعْجَة Nûn'un kesresiyle *ni'ceten* şeklinde de okunmuştur. Bu farklı okuyuş *nat'un - nit'un* ve *lakvetün - likvetün* kelimelerinde olduğu gibi, lehçe farklılıklarından kaynaklanmaktadır. أكفِلْنيها yani onu benim mülkiyetime ver. İfadenin hakiki anlamı; "tıpkı sahip bulunduğum şeylerden sorumlu olduğum gibi, beni onun da sorumlusu yap" şeklindedir. عَزَّني "bana üstün geldi" demektir ki, *'azzehû - ye'uzzuhû* (ona üstün geldi/geliyor) denir. Şair şöyle demiştir:

1 Allah'ın emir-yasak ve tavsiyelerini benimsemek 'doğru yolda gitme'; bunun tersi de 'doğru yoldan sapma' sembolü ile anlatılmaktadır. Zira gideceği binlerce kilometrelik mesafeyi çölün ortasında pusulasız kat etmek zorunda olan bir toplumun fertleri açısından, o güzergâhta gitmek (*hidayet*) ve oradan sapmak (*dalâlet*) hayatî önem taşımaktadır. Böylece, 'insanı ebedi saadete götüren hayat' da 'yol' temsili ile anlatılmış olmaktadır. Kur'ân'ın ilk muhatapları olan Arapların zihni, 'sapma'daki çirkinlik ve dehşeti, 'doğru yolda gitme'deki güzellik ve rahatlığı çok iyi kavrayabilmektedir. Zaten dil, bu gibi sayısız perspektif ve kavrayışların oluşturduğu genel bir yapıdır. / ed.

فوجداه في يوم عبادته، فمنعهما الحرَّس فتسوّرا عليه المحراب، فلم يشعر إلّا وهما بين يديه جالسان {فَفَزِعَ مِنْهُمْ}.

[١٤٣٤] قال ابن عباس: إنّ داود عليه السلام جزأ زمانه أربعة أجزاء؛ يومًا للعبادة، ويومًا للقضاء، ويومًا للاشتغال بخواصّ أموره، ويومًا يجمع بني إسرائيل ٥ فيعظهم ويبكيهم؛ فجاءوه في غير يوم القضاء {فَفَزِعَ مِنْهُمْ}، ولأنهم نزلوا عليه من فوق، وفي يوم الاحتجاب، والحُرّس حوله لا يتركون من يدخل عليه.

[١٤٣٥] {خَصْمَانِ} خبر مبتدأ محذوف، أي نحن خصمان. {وَلَا تُشْطِطْ} ولا تجر. وقرئ «ولا تشطط»، أي ولا تبعد عن الحق. وقرئ «ولا تشطط»، «ولا تشاطط»، وكلها من معنى الشطط، وهو مجاوزة الحدّ وتخطي الحق. و{سَوَآءِ ١٠ الصِّرَاطِ} وسطه ومحجته؛ ضربه مثلًا لعين الحق ومحضه.

٢٣-﴿إِنَّ هٰذَآ أَخِي لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعْجَةً وَلِيَ نَعْجَةٌ وَاحِدَةٌ فَقَالَ أَكْفِلْنِيهَا وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ﴾

[١٤٣٦] {أَخِي} بدل من {هٰذَآ} أو خبر لـ{إِنَّ}. والمراد أخوّة الدين، أو أخوّة الصداقة والألفة، وأخوّة الشركة والخلطة لقوله تعالى {وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْخُلَطَآءِ} ١٥ [ص: ٢٤]. كل واحدة من هذه الأخوّات تدلي بحق مانع من الاعتداء والظلم.

[١٤٣٧] وقرئ «تسع وتسعون»، بفتح التاء. و«نعجة»، بكسر النون. وهذا من اختلاف اللغات، نحو نطع ونطع، ولَقوة وَلِقوة. {اَكْفِلْنِيهَا} ملكنيها. وحقيقته اجعلني أكفلها كما أكفل ما تحت يدي. {وَعَزَّنِي} وغلبني. يقال: عزّه يعزّه. قال:

> Tuzağa düşmüş bir bağırtlak kuşu gibi [gönlüm]
> geceyi, tuzağa kapılmış kanadını kurtarmaya çalışa çalışa geçirdi!

Dâvalı; "Bana, karşılık verip reddedemeyeceğim bahaneler getirdi!" demek istiyor. (في الخطاب'taki) *hitap*la "tartışarak delil getiren kimsenin hitabını" yahut şunu kastetmiştir: O kadına ben de evlenme teklifinde bulundum[1]; o da bulundu ve bu teklifte benimle yarıştı; yani beni alt etmeye çalıştı ve alt etti; çünkü kadınla ben değil, o evlendi!..

[1438] (وَعَزَّنِي ifadesi) mübalağa anlamı barındıran *el-mu'âzze* masdarına dayanılarak وَعَازَّنِي şeklinde de okunmuştur ki, "üstün gelmeye çalışmak" demektir. Ebû Hayve [v. 203/818] ise Ze'yi -rahat okunabilsin diye- hafifleterek *ve azenî* şeklinde okumuştur. Bu, tuhaf bir hafifletmedir; öyle anlaşılıyor ki, onu [aslı *zallet* ve *messet* olan] *zalet* ve *meset* gibi kelimelere kıyas etmiştir.

[1439] **Şayet** "Koyunun zikredilmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Onların mahkemeleşme ve konuşmaları haddizatında bir temsildir. Çünkü temsilî anlatım hem yukarıda bahsettiğimiz hususlar bakımından hem de ortaya dökülmesi ahlâken uygun bulunmayan bir konuya dikkat çektiği için daha edebî bir kınama üslubudur. Böylece konu, açıkça ifade edilmesi çirkin görülen bir şey kinaye ile anlatıldığı gibi anlatılmış olur. Hazret-i Davud'un hatasını örtmek ve itibarını muhafaza etmek için de, bu üslup daha etkili [ve münasip] olmuştur. Buradaki temsil[2] şöyledir: Uriya - Hazret-i Davud kıssası, "*sadece bir koyuna sahip bulunan bir adam*" ile "*doksan dokuz koyunu olduğu halde koyunlarının sayısını yüze tamamlamak isteyen, bu yüzden dostunun bir tanecik koyununa tamah edip onun mülkiyetini kendisine vermesini talep eden ve bu hususta dostuyla, emeline ulaşmaya çalışan haris bir kimsenin tartıştığı gibi tartışan arkadaş*" kıssasıyla örneklendirilmiştir. "Doğrusu, ortakçıların çoğu…" [Sād 38/24] ayeti de buna delâlet etmektedir. İşte kıssanın, sembolize edildiği aslî unsuruna has kılınması koyundan bahsedilmesiyle gerçekleşmiştir. **Şayet** "Temsil üslubu, الخطاب kelimesini tartışma anlamında tefsir edersen doğru olur; ancak ['evlilik teklifi' mânasına gelen] *el-hıtbe*nin müfâ'ale sıygasında tefsir edersen doğru olmaz!?" **dersen şöyle derim:** Bu tefsir, 'koyun'un 'kadın' hakkında isti'âre yapılarak kullanıldığını kabul ettiğim içindir.

1 Yani muhatabıyla konuşmak anlamındaki *hitāb*dan değil, kız isteme anlamındaki *hıtbe*den. / ed.

2 Temsîl; soyut bir gerçeği canlı, müşahhas örnekler eşliğinde sembol diliyle anlatmak demektir. Bir düşüncenin *hayalî* veya *cins* bir şey ile canlandırılması temsil olduğu gibi, gerçek kişi ve olaylarla canlandırılması da temsil kapsamında mütalaa edilebilir. Yeryüzünde yaşadığı sabit olan tarihî bir şahsiyetle nüzul çağındaki insanlar veya bir başka kişi, nesne veya durum temsil ediliyor da olabilir. Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *41 Temsil ile Kur'ân Gerçeği* (İstanbul: Çamlıca, 2018). / ed.

قَطَاةٌ عَزَّهَا شَرَكٌ فَبَاتَتْ ۞ يُجَاذِبُهُ وَقَدْ عَلِقَ الْجَنَاحُ

يريد: جاءني بحجاج لم أقدر أن أورد عليه ما أردّه به. وأراد بالخطاب: مخاطبة المحاج المجادل، أو أراد: خطبت المرأة وخطبها هو، فخاطبني خطابًا، أي؛ غالبني في الخطبة فغلبني، حيث زوّجها دوني.

٥ [١٤٣٨] وقرئ «وعازني»، من المعازّة، وهي المغالبة. وقرأ أبو حيوة «وعزني» بتخفيف الزاي طلبًا للخفة، وهو تخفيف غريب، وكأنه قاسه على نحو ظلَت، ومسَت.

[١٤٣٩] فإن قلت: ما معنى ذكر النعاج؟ قلت: كان تحاكمُهم في نفسه تمثيلًا وكلامهم تمثيلًا؛ لأنّ التمثيل أبلغ في التوبيخ لما ذكرنا، وللتنبيه على أنه أمر ١٠ يستحيا من كشفه، فيكنى عنه كما يكنى عما يستسمج الإفصاح به، وللستر على داود عليه السلام والاحتفاظ بحرمته. ووجه التمثيل فيه أن مثلت قصة أوريا مع داود بقصة رجل له نعجة واحدة ولخليطه تسع وتسعون، فأراد صاحبه تتمة المائة فطمع في نعجة خليطه وأراده على الخروج من ملكها إليه، وحاجه في ذلك محاجة حريص على بلوغ مراده، والدليل عليه قوله {وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْخُلَطَآءِ} [ص: ٢٤]. ١٥ وإنما خصّ هذه القصة لما فيها من الرمز إلى الغرض بذكر النعجة. فإن قلت: إنما تستقيم طريقة التمثيل إذا فسرت الخطاب بالجدال، فإن فسرته بالمفاعلة من الخطبة لم يستقم. قلت: الوجه مع هذا التفسير أن أجعل النعجة استعارة عن المرأة،

Nitekim Araplar şu gibi sözlerinde isti'âre yaparak 'koyun'u[1] kadın hakkında kullanmışlardır:

Ey talihli sahibine helâl ol[up da, bana yasak olan] 'av koyunu'!
[Âh… Keşke yasaklanmamış olaydı bana!..]

[Sonunda, karanlık iyiden iyiye artınca]
'Koyun'undan vazgeçeceği anı gözlemeğe başladım [eşinin]!

Şu sözlerin sahibi de kadını koyuna benzetmektedir:

Yürüyorlar kuma saplanmış vahşi çöl koyunları gibi.

[1440] Yalnız, الخلطاء (ortaklar / bir arada bulunanlar) kelimesi buna uymamaktadır. Bununla birlikte, Hazret-i Davud'un الخلطاء kelimesini mahkemeleşen kişiler ve onların hikâyeleri için müstakil bir misal olarak kullandığı kabul edilirse bu çelişki ortadan kalkar.

[1441] **Şayet** "Meleklerin (*aleyhimu's-selâm*) az ya da çok [hiçbir şekilde] ilgili bulunmadıkları, konumlarına uymayan bir şeyi kendileri hakkında haber vermeleri nasıl doğru olabilir?" **dersen şöyle derim:** Bu bir betimleme ve farzetmedir; melekler söz konusu olayı kendileri hakkında 'insanmış gibi' tasvir etmişlerdir. Nitekim bir [fıkhî] meseleyi betimlerken, ikisini göstererek "Zeyd'in kırk koyunu var. Amr'ın da kırk koyunu var. Bunlar, koyunlarını birbirine katmışlar ve onların üzerinden bir yıl geçmiş. Bu koyunlardan ne kadar zekât vermeleri gerekir?" dersin; oysa ne Zeyd'in ne de Amr'ın böyle bir mülkiyeti vardır.[2] Yine benzer bir olayı tasvir ederken "Benim de, senin de kırkar koyunumuz var ve biz bunları birbirine kattık…" dersin, hâlbuki kırk koyundan ne dördüne ne de çeyreğine sahipsindir.

[1442] **Şayet** "İbn Mes'ûd'un *ve li-ye na'cetün ünsâ* (benim de dişi bir koyunum var) kıraati nasıl anlaşılmalı?"[3] **dersen şöyle derim:** Güzel kadın için sana *imraetün ünsâ* dendiğinde, maksat onu dişiliğin sakinlik ve yumuşaklığında bulunan asaletle nitelemektir. Bu ifade, kadın için daha hoş durmakta, onun kırılganlığını ve dişiliğini daha iyi vurgulamaktadır. Dikkat edersen, Araplar kadını *kesûl* (yavaş) ve *miksâl* (yumuşak) kelimeleriyle nitelerler. Şu söze bakabilirsin:

Sakin duruşlu, yumuşak sözlüdür.

---

1 نعجة Türkçede güzel kadınları anlatan ceylan vb. kelimelerin ifade ettiği şeyi anlatmaktadır. Türkçede koyunun çağrışımları Arapçadaki gibi olumlu değildir. / ed.

2 Ve aslında, "Zeyd" de "Amr" da farazî isimler olup, iki [gerçek] kişiyi temsil etmektedirler. / ed.

3 Yani koyun zaten dişi, değil mi? / ed.

كما استعاروا لها الشاة في نحو قوله:

يا شَاةَ مَا قَنَصٍ لِمَنْ حَلَّتْ لَهُ...

... فَرَمَيْتُ غَفْلَةَ عَيْنِهِ عَنْ شَاتِهِ

وشبهها بالنعجة من قال:

٥ كَنِعَاجِ الْمَلَا تَعَسَّفْنَ رَمْلَا ❁

[١٤٤٠] لولا أنّ الخلطاء تأباه؛ إلاّ أن يضرب داود الخلطاء ابتداء مثلًا لهم ولقصتهم.

[١٤٤١] فإن قلت: الملائكة عليهم السلام كيف صحّ منهم أن يخبروا عن أنفسهم بما لم يلتبسوا منه بقليل ولا كثير ولا هو من شأنهم؟ قلت: هو تصوير للمسألة وفرض ١٠ لها، فصوّروها في أنفسهم وكانوا في صورة الأناسي، كما تقول في تصوير المسائل: زيد له أربعون شاة، وعمرو له أربعون -وأنت تشير إليهما- فخلطاها وحال عليه الحول، كم يجب فيها؟ وما لزيد وعمرو سبد ولا لبد. وتقول أيضًا في تصويرها: لي أربعون شاة ولك أربعون، فخلطناها. ومالكما من الأربعين أربعة ولا ربعها.

[١٤٤٢] فإن قلت: ما وجه قراءة ابن مسعود «ولي نعجة أنثى»؟ قلت: يقال لك ١٥ امرأة أنثى للحسناء الجميلة. والمعنى: وصفها بالعراقة في لين الأنوثة وفتورها، وذلك أملح لها وأزيد في تكسرها وتثنيها. ألا ترى إلى وصفهم لها بالكسول والمكسال، وقولِه:

فَتُورُ الْقِيَامِ قَطِيعُ الكَلَامِ

Şu söz de aynı şekildedir:

Neredeyse yere kurulurcasına yavaş yürür.

24. (Davud) dedi ki: "Senin koyununu kendi koyunlarına katmayı istemekle sana zulmetmiş! Doğrusu, ortakçıların çoğu birbirinin hakkına tecavüz eder. Ancak iman edip salih amel işleyenler müstesna; ama onlar da pek azdır." Bununla birlikte, Davud kendisini ayartmış olduğumuzu anladı ve derhal Rabbinden mağfiret diledi; secdeye kapanarak Allah'a yöneldi.

25. Biz de o yaptığını kendisine bağışladık; şüphesiz kendisi için, nezdimizde ayrı bir yakınlık ve güzel bir akıbet vardır.

[1443] لقد ظلمك (sana zulmetmiş) cümlesi, hazfedilmiş bir kasemin cevabıdır. Burada bir arada yaşadığı kimsenin davranışından hoşlanmama ve onun tamahkârlığını ayıplama söz konusudur.

[1444] [سؤال] [نعجتك] kelimesi, tıpkı من دعاءِ الخيرِ ("*hayrı dilemekten...*" [Fussilet 41/49]) âyetinde olduğu gibi, mef'ûlüne muzāf olmuş bir masdardır. Bu kullanıma *izāfe*[1] anlamı katılmış ve fiil bu anlamın müteaddîliği ile müteaddî yapılmıştır. Adeta senin koyununu istek ve talep yollu kendi koyunlarına katmakla (sana zulmetmiş) denmektedir.

[1445] **Şayet** "Hasımlardan birini nasıl hemen doğru buldu da, diğerinin sözünü dinlemeden onun zulmettiği kararına vardı?" **dersen şöyle derim:** Kararını, ancak diğer hasmın itirafından sonra vermiştir. Fakat bu, bilindiğinden dolayı Kur'ân'da [ayrıca] anlatılmamıştır. Diğer hasmın ise "Ondan o koyunu alıp, kendi koyunlarımı yüze tamamlamak istiyorum." dediği rivayet edilir. Bunun üzerine Hazret-i Davud "Böyle bir istekte bulunursan, -alnına ve burnuna işaret ederek- seni şöyle şöyle cezalandırırız!" deyince, hasım şöyle karşılık vermiş: "Ey Davud!.. Sen bu şekilde cezalandırılmayı daha çok hak ediyorsun! Zira sen şöyle şöyle yaptın!.." Bu konuşmalardan sonra Davud etrafına bakınmış; fakat hiç kimseyi görememiş ve içinde bulunduğu durumun farkına varmıştır.

[1446] الخلطاء "mallarını birbirine katan ortaklar" demektir. Tekili *halīt* olup masdarı *hılta* (yani ortakçılık)dır. Ortakçılık, daha ziyade [davar] hayvanlar hakkında kullanılır. Şâfi'î (rh) ortakçılığa itibar eder; iki kişi, aralarında taksim edilmemiş bir hayvan sürüsünde ortak olduklarında yahut her biri yalnız başına birer sürüye sahip olmakla birlikte, bu sürülerin barınak, sulak, sağıldıkları yer, çoban ve köpekleri müşterek ve yavruları da karışık olduğunda,

1 Yani sözlükteki *katma*, *ekleme* anlamında; gramerdeki *izafet terkibi* anlamında değil. / ed.

وقولِه:

تَمْشِي رُوَيْدًا تَكَادُ تَنْغَرِفُ

٢٤-﴿قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ إِلَى نِعَاجِهِ وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْخُلَطَاءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلِيلٌ مَا هُمْ وَظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابَ﴾ ٥

٢٥-﴿فَغَفَرْنَا لَهُ ذَلِكَ وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَى وَحُسْنَ مَآبٍ﴾

[١٤٤٣] {لَقَدْ ظَلَمَكَ} جواب قسم محذوف. وفي ذلك استنكار لفعل خليطه وتهجين لطمعه.

[١٤٤٤] والسؤال: مصدر مضاف إلى المفعول، كقوله تعالى {مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ} [فصلت: ٤٩]؛ وقد ضمن معنى الإضافة فعدّى تعديتها، كأنه قيل: بإضافة نَعْجَتِكَ إلى نِعَاجِهِ، على وجه السؤال والطلب. ١٠

[١٤٤٥] فإن قلت: كيف سارع إلى تصديق أحد الخصمين حتى ظلّم الآخر قبل استماع كلامه؟ قلت: ما قال ذلك إلّا بعد اعتراف صاحبه، لكنه لم يحك في القرآن لأنه معلوم. ويروى أنه قال: أنا أريد أن آخذها منه وأكمل نعاجي مائة؛ فقال داود: إن رمت ذلك ضربنا منك هذا وهذا -وأشار إلى طرف الأنف والجبهة_. فقال: يا داود! أنت أحقّ أن يضرب منك هذا وهذا، وأنت فعلت كيت وكيت! ثم نظر داود فلم ير أحدًا، فعرف ما وقع فيه. ١٥

[١٤٤٦] و{الْخُلَطَاءِ} الشركاء الذين خلطوا أموالهم. الواحد خليط، وهي الخلطة، وقد غلبت في الماشية. والشافعي رحمه الله يعتبرها، فإذا كان الرجلان خليطين في ماشية بينهما غير مقسومة، أو لكل واحد منهما ماشية على حدة إلّا أنّ مراحهما ومساقهما وموضع حلبهما والراعي والكلب واحد والفحولة مختلطة، ٢٠

bu iki sürünün zekâtını tek bir sürünün zekâtı gibi hesaplar. Bu doğrultuda; iki şahsın kırk tane koyunu bulunsa, ikisinin tek bir koyun vermeleri gerekir. Eğer bu şahıslar üç kişiyse ve kırkardan yüz yirmi adet hayvanları varsa, - yüz yirmi adet hayvan tek bir şahsa ait bulunduğunda olduğu gibi- bir hayvan vermeleri gerekir. Ebû Hanîfe'ye göre ise bu ortaklığa itibar edilmez; ortak ve tek şahıs aynı hükümdedir. Şöyle ki; iki ortağın sahip bulunduğu kırk koyun için -Ebû Hanîfe'ye göre- hiçbir koyun gerekmez.[1] Üç kişinin ortak olduğu yüz yirmi koyun için ise üç koyun vermek gerekir.

[1447] "Peki, bu [âyetteki] ortaklık[2] hakkında ne düşünüyorsun? **dersen şöyle derim:** Anlatılan iki şahsın [toplam] bir koyun zekât vermeleri gerekir. Şâfiî'ye göre, tek koyun sahibinin, koyunun yüz parçasından birini vermesi[3] gerekirken, Ebû Hanîfe'ye göre herhangi bir zekât vermesi gerekmez.

[1448] **Şayet** "Allah Teâlâ birlikte yaşayanların hâlini, bu bağlamda anlatmakla neyi kastetmiştir?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ, bu anlatımla şunları amaçlamıştır:

- Güzelce öğüt vermek ve -sayılarının az olduğuna hükmettiği- 'salih iş ortakları'nın âdetini tercih etmeye yönlendirmek.
- Ortakların çoğunun işledikleri zulüm ve taşkınlığı -hâllerine teessüf de ederek- çirkin göstermek.
- Kendisinden önce, çoğu ortak arasında bu tür [olumsuz] olaylar yaşanabildiğini göstererek, ortağından gördüğü zulme karşı mazlûmu teselli etmek.

[1449] ليبغي ifadesi, hazfedilmiş bir Nûn takdir edilerek, *le-yebğiye* şeklinde okunmuştur. Tıpkı

> Sıkıntıların sana ulaşacağı yolları tıka

ifadesinde olduğu gibi. ليبغي hazfedilmiş bir kasemin cevabıdır. Yine bu ifade, kesra ile yetinilerek Yâ'nın hazfedilmesiyle *le-yebği* şeklinde de okunmuştur.

[1450] وَقَلِيلٌ مَا هُمْ ifadesindeki ما kapalılık bildirir. Bununla salihlerin azlığına duyulan hayret dile getirilmektedir. ما'nın mâna ve konumunu iyice anlamak istersen, İmruü'l-Kays'ın [v. 540]

> Kısa olmasına rağmen ne büyük bir söz!

sözündeki ما'yı çıkar ve bak bakalım geriye bir şey kalıyor mu?

---

1 Çünkü ikisinin de nisap miktarı -yani 40- adet koyunu yoktur; sadece 20'şer koyunları vardır. / ed.

2 Yani birinin tek, diğerinin 99 hayvanı olup da bunları birbirine katarak yetiştirdiklerinde… / ed.

3 Yani "yüz koyunluk sürünün zekâtı" olarak verilmesi gereken tek koyunun yüzde birlik kısmını üstlenmesi. Görüldüğü gibi, Şâfi'î, tek koyunu olan kişiyi de zekâta ortak ediyor. / ed.

فهما يزكيان زكاة الواحد؛ فإن كان لهما أربعون شاة فعليهما شاة، وإن كانوا ثلاثة ولهم مائة وعشرون لكل واحد أربعون، فعليهم واحدة كما لو كانت لواحد. وعند أبي حنيفة: لا تعتبر الخلطة، والخليط والمنفرد عنده واحد؛ ففي أربعين بين خليطين لا شيء عنده، وفي مائة وعشرين بين ثلاثة ثلاث شياه.

[١٤٤٧] فإن قلت: فهذه الخلطة ما تقول فيها؟ قلت: عليهما شاة واحدة، فيجب على ذي النعجة أداء جزء من مائة جزء من الشاة عند الشافعي رحمه الله، وعند أبي حنيفة لا شيء عليه.

[١٤٤٨] فإن قلت: ماذا أراد بذكر حال الخلطاء في ذلك المقام؟ قلت: قصد به

- الموعظة الحسنة والترغيب في إيثار عادة الخلطاء الصلحاء الذين حكم لهم بالقلة،
- وأن يكرّه إليهم الظلم والاعتداء الذي عليه أكثرهم، مع التأسف على حالهم،
- وأن يسلى المظلوم عما جرى عليه من خليطه، وأنّ له في أكثر الخلطاء أسوة.

[١٤٤٩] وقرئ «ليبغيَ»، بفتح الياء على تقدير النون الخفيفة، وحذفِها كقوله:

اضْرِبَ عَنْكَ الْهُمُومَ طَارِقَهَا ❁

وهو جواب قسم محذوف. و«ليبغ»، بحذف الياء اكتفاء منها بالكسرة.

[١٤٥٠] وما في {وَقَلِيلٌ مَا هُمْ} للإبهام. وفيه تعجب من قلتهم. وإن أردت أن تتحقق فائدتها وموقعها فاطرحها، من قول امرئ القيس:

وَحَدِيثٌ مَا عَلَى قِصَرِهْ ❁

وانظر هل بقي له معنى قط.

[1451] *Zann-ı galip* kesin bilgiye yakın olduğundan, *zan* kelimesi âyette isti‘âre yoluyla bilgi yerine kullanılmıştır; (ظَنّ) "Davud kesin olarak anladı; bildi." demektir.

[1452] أَنَّمَا فَتَنَّاهُ (kendisini ayartmış olduğumuzu) ifadesi, "Bakalım sebat edebilecek mi, yoksa ayağı mı sürçecek diye, Davud'u Uriya'nın hanımıyla sınadığımızı" demektir. فَتَنَّاهُ ifadesi, -mübalağa için- şeddelenerek *fettennâhu* (büyük bir sınamaya tâbi tuttuğumuzu) şeklinde de okunmuştur. Yine,

> Aklımı başımdan aldıysa bu hatun, tuhaf karşılamam;
> zira daha önce de almıştı aklımı başımdan!

sözündeki anlamıyla *eftennâhu* şeklinde de okunmuştur. Ayrıca, *fetenâhu* ve *fettenâhu* şekillerinde de okunmuştur ki bu fiillerde Elif, söz konusu iki meleğin yerine geçen zamirdir.

[1453] ["Rükû ederek" anlamındaki] راكعًا kelimesiyle "secde ederek" anlamı kastedilmiştir; zira rükû eden kişi, secde eden gibi eğilip boynunu aşağıya indirir. Ebû Hanîfe ve taraftarları, "tilâvet secdesinde rükûun secde yerine geçtiğini" böyle bir yorumla delillendirmişlerdir. Hasan Basrî'den [v. 110/728] şöyle rivayet edilmiştir: Çünkü Hazret-i Davud rükû etmeden secde etmez. Öte yandan, Hazret-i Davud'un, günahından dolayı Allah'tan af dilemiş olması ve O'na yönelme ve tevbe amacıyla *Allāhu Ekber!* diyerek iki rekât nafile namaza başlamış bulunması da mümkündür. Bu durumda anlam, "rükû ederek, yani namaz kılarak secde için yere kapandı" olur; zira rükû namaz olarak kabul edilir.

[1454] أناب yani tevbe edip günahından arınarak Allah'a döndü. Rivayete göre, Davud (a.s.) farz namazlar ve mübrem ihtiyaçlar dışında başını kaldırmaksızın geceli gündüzlü kırk gün secdede kalmış. Öyle ki, başı mesafesinde ot bitesiye gözünün yaşı dinmemiş. İçtiği suyun üçte biri gözyaşından oluşuyormuş. olanca gücüyle Allah'a istiğfar edip durmuş, neredeyse helâk olacak raddeye gelmiş. Bu yüzden hükümdarlığını da ihmal etmiş. O kadar ki, Îşâ isimli oğlu onun hükümdarlığına göz koyup kendi adına propaganda yapmaya başlamış. İsrail oğullarının sapkın olanları Îşâ'nın tarafında toplanmışlar. Hazret-i Davud Allah tarafından bağışlanınca, oğluyla savaşarak onu mağlup etmiş. Yine rivayete göre, Hazret-i Davud işlediği hatayı unutmamak için onu avucunun içine kazıtmış imiş.

[1455] Şu da söylenmiştir: Bahsedilen iki dâvalı, insan idi ve aralarında gerçekten düşmanlık vâki olmuştu. Onlar, ya koyunlarında ortak idiler ya da birisi pek çok hür ve köle kadına sahip bir zengin iken,

[١٤٥١] لما كان الظنّ الغالب يداني العلم، استعير له. ومعناه: وعلم داود وأيقن.

[١٤٥٢] {أَنَّمَا فَتَنَّاهُ} أنا ابتليناه لا محالة بامرأة أوريا، هل يثبت أو يزل؟ وقرئ «فتَّنَّاه»، بالتشديد للمبالغة. و«أفتناه»، من قوله:

٥ لَئِنْ فَتَنَتْنِي لَهِيَ بِالأَمْسِ أَفْتَنَتْ ❁

و«فتَنَاه»، و«فتَّنَاه»، على أن الألف ضمير الملكين.

[١٤٥٣] وعبر بالراكع عن الساجد، لأنه ينحني ويخضع كالساجد. وبه استشهد أبو حنيفة وأصحابه في سجدة التلاوة، على أنّ الركوع يقوم مقام السجود. وعن الحسن: لأنه لا يكون ساجدًا حتى يركع. ويجوز أن يكون قد استغفر الله لذنبه ١٠ وأحرم بركعتي الاستغفار والإنابة، فيكون المعنى: وخرّ للسجود راكعًا، أي مصليًا؛ لأنّ الركوع يجعل عبارة عن الصلاة.

[١٤٥٤] {وَأَنَابَ} ورجع إلى الله تعالى بالتوبة والتنصل. وروي أنه بقي ساجدًا أربعين يومًا وليلة لا يرفع رأسه إلّا لصلاة مكتوبة أو ما لا بدّ منه، ولا يرقأ دمعه حتى نبت العشب من دمعه إلى رأسه، ولم يشرب ماء إلا وثلثاه دمع، وجهد نفسه راغبًا إلى ١٥ الله تعالى في العفو عنه حتى كاد يهلك. واشتغل بذلك عن الملك حتى وثب ابن له يقال له إيشا على ملكه ودعا إلى نفسه، واجتمع إليه أهل الزيغ من بني إسرائيل، فلما غفر له حاربه فهزمه. وروي أنه نقش خطيئته في كفه حتى لا ينساها.

[١٤٥٥] وقيل: إنّ الخصمين كانا من الإنس، وكانت الخصومة على الحقيقة بينهما؛ إما كانا خليطين في الغنم، وإما كان أحدهما موسرًا وله نسوان كثيرة من المهائر والسراري،

diğeri sadece bir tane kadına sahip fakir biriydi. Zengin olan fakirden, -kendisi için- tek hanımından vazgeçmesini istedi. Davud (a.s.), -huzuruna görev vakti dışında gelmelerinden dolayı- bu ikisinin suikastçı olmasından korktu. Davud'un hatası, birisini diğerine karşı tasdik etmek ve diğerini dinlemeden onun zulmettiğine hükmetmekti.

26. (Dedik ki:) "Ey Davud! Seni bu topraklarda halife kıldık (giden hükümdarların yerine sen hükmediyorsun artık); o halde insanlar arasında âdilâne hükmet, arzu ve ihtirasına uyma; çünkü bu seni Allah'ın yolundan saptırır. Allah'ın yolundan sapanlara da şüphesiz şiddetli bir azap vardır, hesap verme gününü unuttuklarından dolayı!"

[1456] خَلِيفَةً فِي الأَرْضِ yani -tıpkı bazı sultanların bir ülkeye tayin edip yönetimini kendilerine verdikleri kişi gibi- bu topraklarda hükmetmek üzere seni halife tayin ettik. -"Allah'ın Arz'daki halifeleri" tabiri de bu kabildendir.- Yahut senden önce hakkı ikame eden peygamberlerin yerine seni getirdik anlamındadır. Bu ifadede, Hazret-i Davud'un, tevbesinden sonraki [peygamberlik ve sultanlık] halinin değişmeyerek aynı kaldığına bir delil vardır.

[1457] "O halde insanlar arasında âdilâne hükmet" yani Allah'ın hükmüyle yönet; çünkü sen O'nun halifesisin. Din ve dünyayla ilgili yaptığın işlere dair verdiğin hükümlerde ve diğer hususlarda nefsinin arzularına uyma ki bu arzular seni Allah yolundan saptırmasın; yani Allah'ın akıllara yerleştirmiş olduğu delillerden ve vahiyle koyduğu kurallardan [vazgeçirmesin].

[1458] يوم الحساب zarfı, نسوا fiiline müteallık olup "hesap gününü unutmaları sebebiyle" anlamındadır. Yahut لهم ifadesiyle alâkalıdır ki, bu durumda anlam; "unutmalarından dolayı -ki unutma, Allah yolundan sapmalarıdır- onlar için kıyamet gününde şiddetli bir azap vardır" şeklinde olur.

[1459] Rivayete göre; *Mervan oğulları*[1] 'halife'lerinden biri, Ömer b. Abdülaziz'e [v. 101/720] veya İbn Şihâb ez-Zührî'ye [v. 124/742] demiş ki: "Bize ulaşan haberi sen de işittin mi?" Ömer/Zührî "Neymiş ki o?" deyince, halife "Bize, 'halifenin yaptıklarının kaydedilmediği ve ona günah yazılmadığı' bilgisi ulaştı!" Bunun üzerine Ömer/Zührî; "Ey müminlerin emiri! Halifeler mi daha üstündür peygamberler mi!?" demiş ve bu âyeti [Sād 38/26] okumuş.

1 Emevi 'halife'leri, Ebu Süfyan'a ve Mervan b. Hakem'e izafe ile *Süfyânîler* ve *Mervânîler* diye ikiye ayrılır. Mu'âviye ve devamındaki iki 'halife' Süfyânî, diğerleri Mervânîdir. / ed.

والثاني معسرًا ما له إلا امرأة واحدة، فاستنزله عنها. إنما {فَزِعَ}، لدخولهما عليه في غير وقت الحكومة أن يكونا مغتالين، وما كان ذنب داود إلّا أنه صدّق أحدهما على الآخر وظلّمه قبل مسألته.

٢٦-﴿يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ﴾ ٥

[١٤٥٦] {خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ}، أي استخلفناك على الملك في الأرض، كمن يستخلفه بعض السلاطين على بعض البلاد ويملكه عليها. ومنه قولهم: خلفاء الله في أرضه. أو {جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً} ممن كان قبلك من الأنبياء القائمين بالحقّ. وفيه دليل على أنّ حاله بعد التوبة بقيت على ما كانت عليه لم تتغير. ١٠

[١٤٥٧] {فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ}، أي بحكم الله تعالى إذ كنت خليفته؛ {وَلَا تَتَّبِعِ} هوى النفس في قضائك وغيره، مما تتصرف فيه من أسباب الدين والدنيا {فَيُضِلَّكَ} الهوى فيكون سببًا لضلالك {عَنْ سَبِيلِ اللهِ} عن دلائله التي نصبها في العقول، وعن شرائعه التي شرعها وأوحى بها.

[١٤٥٨] و{يَوْمَ الْحِسَابِ} متعلق بـ{نَسُوا}، أي بنسيانهم يوم الحساب، أو بقوله {لَهُمْ}، أي لهم عذاب يوم القيامة بسبب نسيانهم، وهو ضلالهم عن سبيل الله. ١٥

[١٤٥٩] وعن بعض خلفاء بني مروان أنه قال لعمر بن عبد العزيز، أو للزهري: هل سمعت ما بلغنا؟ قال: وما هو؟ قال: بلغنا أن الخليفة لا يجري عليه القلم ولا تكتب عليه معصية. فقال: يا أمير المؤمنين! الخلفاء أفضل من الأنبياء؟ ثم تلا هذه الآية. ٢٠

27. Biz; göğü, yeri ve bu ikisi arasındakileri boşuna yaratmadık. Bu, nankörce inkâr edenlerin zannıdır. Ama ateşe girdiklerinde hâlleri haraptır nankörce inkâr edenlerin!..

[1460] بَاطِلًا (boşuna), yani doğru bir amaçla ve engin bir hikmetle değil de faydasız boş bir yaratışla (*halkan bâtılen*) veya bâtıl işler peşinde koşarak, boş işlerle uğraşarak (*mubtılîne ʿâbisîne*)… Nitekim "*Biz, gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri boşuna yaratmadık; tamamen gerçek bir gaye ile yarattık.*" [Duhān 44/38-39] buyrulmuştur. Anlam, takdiren *zevî bâtılin* (boş işlerle uğraşanlar olarak) ya da ʿ*abesen* (boş yere) şeklindedir[1]; sıfat olan هنيئًا (âfiyetle) kelimesi masdar yerine konduğu gibi, باطلًا de ʿ*abesen* yerine konmuştur. Anlam şöyledir: Göğü, yeri ve bu ikisi arasındakileri oyun eğlence olsun diye değil, tersine, apaçık bir gerçekten dolayı yarattık. Bu gerçek, kendilerine akıl ve temyiz kabiliyeti verdiğimiz, çeşitli imkânlarla donatarak mazeretlerini geçersiz kıldığımız, sonra da yüklediğimiz mükellefiyetlere karşılık kendilerine büyük hayırlar sunduğumuz, işledikleri amellere göre kendileri için bir âkıbet ve karşılık hazırladığımız kimseler yaratmaktır.[2]

[1461] "Bu (ذٰلِكَ)" yaratılışın bâtıl olduğu düşüncesine işaret etmektedir; *zann* da "zannedilen" anlamındadır; yani "gök, yer ve arasındakilerin yaratılışı boşunadır, bir hikmetten dolayı değildir" düşüncesi inkârcıların kuruntusudur.

[1462] **Şayet** "*Bunlara, 'Gökleri ve yeri kim yarattı?' diye sorsan, 'Allah' diyeceklerdir.*' [Lokman 31/25] âyetinin delâlet ettiği üzere inkârcılar; Allah'ın gökler, yer ve bu ikisi arasındakilerin yaratıcısı olduğunu kabul ettikleri halde, neden O'nun bütün bunları bir hikmetle değil de boşuna yarattığını düşünen kimseler kabul edilmişlerdir?" **dersen şöyle derim:** Onların tekrar diriltilmeyi, hesap, mükâfat ve cezayı inkâr etmeleri, 'Allah'ın varlığı yaratmasının boş ve batıl olduğu' neticesine götürdüğü için, inkârcılar sanki 'söz konusu düşünceye inanan ve bunu dillendiren' kimseler olarak addedilmişlerdir. çünkü 'karşılığını alma' kâinatın yaratılışındaki hikmetin ta başından itibaren vardığı sonuçtur. O halde, bunu inkâr eden, aslında hikmeti inkâr etmiş olmaktadır. Kâinatın yaratılışındaki hikmeti inkâr eden de, yaratıcıyı -hâşâ- akılsızlıkla itham etmiş olur. Bundan da şu ortaya çıkar: İnkârcı, Yaratanı hakkıyla tanımamakta ve O'nun kudretini *bihakkin* anlayamamaktadır. İnkârcının, -bu anlamda- 'Allah'ın yaratıcı olduğunu kabul etmesi' hiçbir şekilde kabul etmemesi ile eşdeğerdir.

---

1 باطلًا kelimesinin ما خلقنا ile ilişkisi sorunlu olduğundan, müfessir kelimeyi iki şekilde tevil etmektedir. / ed.

2 Allah Teâla bu evreni, şu ölüm ve hayatı yaratmıştır ki, bakalım en iyi, en güzel ve en faydalı işlere kimler imza atacak… [Bkz. Mülk 67/2] / ed.

٢٧-﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَآءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذٰلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ﴾

[١٤٦٠] {بَاطِلًا} خلقًا باطلًا، لا لغرض صحيح وحكمة بالغة. أو مبطلين عابثين، كقوله تعالى {وَمَا خَلَقْنَا السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ مَا خَلَقْنَاهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ} [الدخان: ٤٠-٣٩] وتقديره: ذوي باطل أو عبثًا، فوضع {بَاطِلًا} موضعه، كما وضعوا هَنِيئًا موضع المصدر، وهو صفة، أي ما خلقناهما وما بينهما للعبث واللعب، ولكن للحق المبين؛ وهو أن خلقناها نفوسًا أودعناها العقل والتمييز، ومنحناها التمكين، وأزحنا عللّها ثم عرضناها للمنافع العظيمة بالتكليف، وأعددنا لها عاقبة وجزاء على حسب أعمالهم.

[١٤٦١] و{ذٰلِكَ} إشارة إلى خلقها باطلًا، والظنّ: بمعنى المظنون، أي خلقها للعبث لا للحكمة هو مظنون الذين كفروا.

[١٤٦٢] فإن قلت: إذا كانوا مقرّين بأن الله خالق السَّمٰوَات والأرض وما بينهما بدليل قوله {وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ} [لقمان: ٢٥]؛ فبم جُعلوا ظانين أنه خلقها للعبث لا للحكمة؟ قلت: لما كان إنكارهم للبعث والحساب والثواب والعقاب مؤديًا إلى أن خلقها عبث وباطل، جعلوا كأنهم يظنون ذلك ويقولونه. لأنّ الجزاء هو الذي سبقت إليه الحكمة في خلق العالم من رأسها، فمن جحده فقد جحد الحكمة من أصلها، ومن جحد الحكمة في خلق العالم فقد سفّه الخالقَ. وظهر بذلك أنه لا يعرفه ولا يقدره حق قدره، فكان إقراره بكونه خالقًا كلا إقرارٍ.

28. Yoksa Biz, iman edip salih amel işleyenleri yeryüzünde bozuculuk edenlerle bir mi tutacakmışız?! Müttakileri günahkârlarla bir mi tutacakmışız yoksa?!

[1463] أم munkatı' olup içerdiği istifhamın mânası da yadırgamadır. Kastedilen şudur: Eğer inkârcıların söylediği gibi, [dünyada yapılanlar için bir] karşılık *batıl* ise o zaman düzeltenler ile bozanların, takva sahipleri ile de günahkârların durumu Allah katında eşit olacaktır! Bu grupları eşit kabul eden biri de, ancak akılsızdır; bilge değildir.

29. (Bu) mübarek bir kitap(tır); onu sana indirmekteyiz ki âyetleri üzerinde derin derin tefekkür etsinler ve vicdan sahipleri de düşünüp ders çıkarsınlar...

[1464] [مُبارَكٌ kelimesi] *mübâraken*, [لِيَدَّبَّرُوا da] aslı üzere *li-yetedebberû* ve muhatap sıygasıyla *li-teddebberû* (ki derin derin düşünesiniz) şeklinde de okunmuştur. Âyetleri *tedebbür* etmek; onlar üzerinde düşünmek ve onların -zahirlerinin *arkasına* gizlenmiş- güzel anlamlarına ve doğru yorumlarına ulaştıracak şekilde onları incelemektir. Zira okuduğu şeyin zahiriyle yetinen biri, ondan çok fazla hayır elde edemez. Böyle biri, bol süt veren bir devesi olup da onu sağmayan, doğurgan bir atı olup da ondan yavrular elde etmeyen kimse gibidir! Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] şöyle rivayet edilmiştir: "Bu Kur'ân'ı, yorumunu bilmeyen köleler ve çocuklar okumuşlar; lafızlarını ezberlemişler, fakat anlamlarını zayi etmişlerdir. Öyle ki, onlardan biri çıkıp; 'Vallâhi, Kur'ân'ı tek bir harfini bile eksik bırakmadan okudum!' der. Oysa -Allah'a yemin ederim ki- Kur'ân'ın tamamını eksik okumaktadır! Zira ne ahlâkında ne de davranışlarında Kur'ân'a ait bir etki görülmektedir! Vallâhi, Kur'ân okumak; lafızlarını hıfzedip, anlamlarını kaybetmek değildir! Onlar ne bilgedirler ne de kötülüğü engelleyicidirler. Allah insanlar arasından böylelerini eksik eylesin! Allah'ım! Bizi düşünüp inceleyen âlimlerden eyle; gurura kapılan kurrâdan koru bizleri."

30. Davud'a Süleyman'ı da hibe etmiştik; ne güzel kuldu o!.. Daima Allah'a yönelirdi.

31. Hani, bir akşamüzeri o muhteşem duruşlu yarış atları kendisine sunulmuştu...

32. da, Süleyman şöyle demişti: "Bunlar öyle hoşuma gitti ki, güneş tamamen gözden kayboluncaya kadar Rabbimi zikretmekten beni alıkoydu.

33. "Onları bana tekrar getirin." (deyip) bacaklarını ve boyunlarını vurmaya başladı.

٢٨-﴿أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ﴾

[١٤٦٣] {أَمْ} منقطعة؛ ومعنى الاستفهام فيها الإنكار. والمراد: أنه لو بطل الجزاء كما يقول الكافرون لاستوت عند الله أحوال من أصلح وأفسد، واتقى وفجر. ومن سوّى بينهم كان سفيهًا ولم يكن حكيمًا.

٢٩-﴿كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ﴾

[١٤٦٤] وقرئ «مباركًا»، و«ليتدبروا»، على الأصل، و«لتدّبّروا»، على الخطاب. وتدبر الآيات التفكر فيها والتأمل الذي يؤدي إلى معرفة ما يدبر ظاهرها من التأويلات الصحيحة والمعاني الحسنة؛ لأن من اقتنع بظاهر المتلو لم يحل منه بكثير طائل، وكان مثله كمثل من له لقحة درور لا يحلبها، ومهرة نثور لا يستولدها. وعن الحسن: قد قرأ هذا القرآن عبيد وصبيان لا علم لهم بتأويله؛ حفظوا حروفه وضيعوا حدوده! حتى إن أحدهم ليقول: واللهِ لقد قرأت القرآن، فما أسقطت منه حرفًا! وقد -والله- أسقطه كله! ما يرى للقرآن عليه أثر في خلُق ولا عمل. والله، ما هو بحفظ حروفه وإضاعة حدوده. والله ما هؤلاء بالحكماء ولا الوزعة، لا كثّر الله في الناس مثل هؤلاء! اللهم اجعلنا من العلماء المتدبرين، وأعذنا من القراء المتكبرين.

٣٠-﴿وَوَهَبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمَانَ نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ﴾

٣١-﴿إِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِنَاتُ الْجِيَادُ﴾

٣٢-﴿فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ﴾

٣٣-﴿رُدُّوهَا عَلَيَّ فَطَفِقَ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ﴾

[1465] نِعْمَ العبدُ cümlesi, aslına itibar edilerek *ne'ıme'l-'abdü* şeklinde de okunmuştur; medhe konu olan kişi hazfedilmiştir. Süleyman (a.s.)'ın bu şekilde övülmesine sebep olarak, tövbe ile sürekli Allah'a dönen, O'na yönelen biri olması yahut tesbihi *te'vîb* eden, yani tekrar tekrar tesbih eden -zira her *mü'evvib evvâb*tır- bir kişi olması gösterilmiştir.

[1466] *Sāfin*, İmruü'l-Kays'ın [v. 25];

> Bu at, sanki üç ayağı üzerinde duran o asil hayvanlardan biriymiş gibi,
> böyle durmaya alışmış. Diğer ayağı ise hâlâ kırık.

sözünde anlattığıdır. Şu da söylenmiştir: Ön ya da arka ayak toynaklarından biri üzerinde duran[1] hayvana *mütehayyim* denir; *sāfin* ise [atılmak üzere] ön ayaklarını birleştiren demektir. Hazret-i Peygamber'den rivayet edilmiştir ki; "İnsanların kendisi karşısında el pençe divan durarak" yani zorbaların uşakları gibi "ayakta beklemesinden hoşlanan biri, ateşteki yerine hazırlansın!" [*Tirmizî* "Edeb", 13].

[1467] **Şayet** "Atların bu asil duruşla nitelenmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Ayakta bu şekilde durma, alelâde atlarda neredeyse hiç bulunmaz; ancak soylu atlarda bulunur. Şu da söylenmiştir: Allah Teâlâ, beğenilen şu iki vasfın -yani asil duruş ve iyi koşma özelliklerinin- bu atlarda bir arada bulunduğunu belirtmek için onları hem asil duruşla hem de cins at oluşla nitelemiştir. Yani durduklarında yerlerinde sakin ve usluca durmakta; koştuklarında ise hızla ve rüzgâr gibi gitmektedirler.

[1468] Rivayete göre; Süleyman (a.s.) Dimaşk ve Nusaybin halkı üzerine bir sefer düzenlemiş ve bin adet at ele geçirmişti. Şu da söylenmiştir: Âyette söz edilen atlar babasından miras kalmış; babası da onları Amâlika ülkesinden elde etmişti. "Atların kanatlı vaziyette denizden çıktıkları" da söylenmiştir. İşte, Süleyman (a.s.) öğle namazını kıldıktan sonra tahtına oturmuş ve güneş batana kadar atlar kendisine arz edilmişti. O sırada ikindi namazını yahut akşam vakitlerindeki *vird*ini kaçırdı. Çevresindekiler ondan çekindikleri için, durumu ona bildirememişler. Süleyman (a.s.) kaçırdığı ibadetten dolayı o kadar üzülmüş ki, atların tekrar getirilmesini istemiş ve onları Allah rızası için ayaklarını keserek katletmiş! Bunlardan geriye yüz tane at kalmış ki, şu an insanların sahip olduğu bütün atlar bunların soyundan geliyormuş. Şu da söylenmiştir: Süleyman (a.s.) atları ayaklarını keserek katledince, Allah kendisine bunların yerine daha hayırlısını, yani "kendisinin emriyle esen rüzgâr"ı vermiştir.

---

1 Yani diğer üç ayağı yere basmakla birlikte, ön / arka ayaklarından birini tam basmayıp toynağını hafif kırarak duran atılmaya hazır vaziyetteki asil duruşlu hayvan. / ed.

[١٤٦٥] وقرئ «نَعِم العبد»، على الأصل، والمخصوص بالمدح محذوف. وعلل كونه ممدوحًا بكونه أوّابًا رجّاعًا إليه بالتوبة، أو مسبحًا مؤوّبًا للتسبيح مرجّعًا له، لأن كل مؤوّب أوّاب.

[١٤٦٦] والصافن الذي في قوله:

٥ أَلِفَ الصّفُونَ فَمَا يَزَالُ كَأَنَّهُ ۞ مِمَّا يَقُومُ عَلَى الثَّلَاثِ كَسِيراً

وقيل: الذي يقوم على طرف سنبك يد أو رجل هو المتخيم، وأما الصافن فالذي يجمع بين يديه. وعن النبي ﷺ: من سره أن يقوم الناس له صفونًا فليتبوّأ مقعده من النار، أي واقفين كما خدم الجبابرة.

[١٤٦٧] فإن قلت: ما معنى وصفها بالصفون؟ قلت: الصفون لا يكاد يكون في
١٠ الهجن، وإنما هو في العراب الخلص. وقيل: وصفها بالصفون والجودة، ليجمع لها بين الوصفين المحمودين واقفة وجارية، يعني إذا وقفت كانت ساكنة مطمئنة في مواقفها، وإذا جرت كانت سراعًا خفافًا في جريها.

[١٤٦٨] وروي أن سليمان عليه السلام غزا أهل دمشق ونصيبين، فأصاب ألف فرس. وقيل: ورثها من أبيه وأصابها أبوه من العمالقة. وقيل: خرجت من البحر لها
١٥ أجنحة. فقعد يومًا بعد ما صلى الأولى على كرسيه واستعرضها، فلم تزل تعرض عليه حتى غربت الشمس وغفل عن العصر أو عن ورد من الذكر كان له وقت العشي، وتهيبوه فلم يُعلِموه، فاغتم لما فاته، فاستردها وعقرها مقربًا لله، وبقي مائة، فما بقي في أيدي الناس من الجياد فمن نسلها. وقيل: لما عقرها أبدله الله خيرًا منها. وهي الريح تجري بأمره.

[1469] **Şayet** “أَحْبَبْتُ حُبَّ الخير عَن ذِكْرِ رَبِى ifadesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** أَحْبَبْتُ fiiiline, ‘An harf-i ceri ile müteaddî olan fiilin anlamı katılmış ve adeta şöyle denmiştir: Rabbimi zikretmekten [uzaklaşıp] nimet sevgisine yöneldim. Yahut nimete olan sevgimi, Rabbimi zikretmenin yerine geçecek veya beni bundan müstağni kılacak bir amel kıldım. Ebu’l-Feth el-Hemedânî *Tibyân* adlı eserinde şöyle demiştir: *Ahbebtü* “sımsıkı tut(und)um” demektir ki, bu anlam Arapların;

Hastalanmış da yere yığılmış [sımsıkı yapışmış] deve gibi

sözüne dayanır. Ancak bu mâna burada geçerli değildir.

[1470] *el-Hayr* tıpkı “*Eğer geriye bir mal bırakırsa...*” [Bakara 2/180] âyeti ile “*İnsanoğlu mala çok düşkündür!*” (‘Âdiyât 100/8] âyetinde olduğu gibi “mal” demektir. Buradaki “mal” ise Hazret-i Süleyman’ı meşgul eden atlardır. Yahut “atlar” *hayır* ile alâkalarından dolayı, *hayr*ın bizzat kendisi gibi *hayr* olarak adlandırılmışlardır. Hazret-i Peygamber şöyle buyurmuştur: “Hayır, kıyamete kadar atların perçemine düğümlenmiş [alnına bağlanmış]tır” [*Müslim*, “İmâre”, 96] Yine Peygamber, -bir heyetle huzuruna çıkıp müslüman olan- Zeyd-i Hayl[1] hakkında; “Şimdiye kadar, Zeyd-i Hayl hariç, bana methedilip de o methedildiği özellikleri gerçekten taşıyan hiç kimse görmedim.” demiş ve ona Zeyd-i Hay**r** [Hayırlı Zeyd] adını vermiştir. Adamın biri Bilâl (r.a.)’a, yarışan bir topluluk hakkında “Kazanan kim?” diye sordu; Bilal “Hazret-i Peygamber.” deyince, adam, “Ben *hayl*ı (atı) kastetmiştim.” dedi. Hazret-i Bilal, “Ben de *hayr*ı kastettim.” dedi [Böylece, *hayl* kelimesini *hayr* anlamında, yani hayırlı kimse anlamında kullanmış oluyordu].

[1471] (“Perdenin arkasına gizlenme” anlamındaki) *et-tevârî bi’l-hicâb* ifadesi, güneşin batışını ifade eden bir mecaz olup, kralın gözlerden kaybolması anlamında kullanılır. Yahut örtüsünün altına gizlenen (güneş) demektir. (توارت’teki) zamirin güneşe raci olduğunu gösteren, akşamdan söz edilmiş olmasıdır; nitekim zamirle ifade edilen kelimelerin, önceden zikredilmesi veya zikredildiğine dair bir delil bulunması gerekir. Şu da söylenmiştir: Zamir الصافنات kelimesine raci olup, anlam “Atlar gecenin örtüsüyle -yani karanlığıyla- gözlerden kayboluncaya kadar.” şeklindedir.

[1472] “الحجاب Kafdağı’nın ardında, bir senelik yürüme mesafesinde bulunan; güneşin arkasında battığı dağdır.” şeklindeki yorum ise tefsire sokulan bid’atlerdendir.

1 Zeyd b. Mühelhil; çok iyi at binmesinden dolayı Zeyd-i Hayl (Kısrak Zeyd) diye anılmakta imiş. / ed.

[١٤٦٩] فإن قلت: ما معنى {أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي}؟ قلت: أحببت مضمن معنى فعل يتعدى بعن، كأنه قيل: أنبت حب الخير عن ذكر ربي، أو جعلت حب الخير مجزيًا أو مغنيًا عن ذكر ربي. وذكر أبو الفتح الهمداني في كتاب التبيان: أن «أحببت» بمعنى: لزمت من قوله:

٥ مِثْلُ بَعِيرِ السُّوءِ إِذْ أَحَبَّا...

وليس بذاك.

[١٤٧٠] والخير: المال، كقوله {إِنْ تَرَكَ خَيْرًا} [البقرة: ١٨٠]، وقوله {وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ} [العاديات: ٨] والمال: الخيل التي شغلته. أو سمي الخيل خيرًا كأنها نفس الخير لتعلق الخير بها. قال رسول الله ﷺ: الخيل معقود بنواصيها ١٠ الخيرُ إلى يوم القيامة. وقال في زيد الخيل حين وفد عليه وأسلم: ما وُصف لي رجل فرأيته إلا كان دون ما بلغني إلا زيد الخيل؛ وسماه زيد الخير. وسأل رجل بلالًا رضي الله عنه عن قوم يستبقون: من السابق؟ فقال: رسول الله ﷺ. فقال له الرجل: أردت الخيل. فقال: وأنا أردت الخير.

[١٤٧١] والتواري بالحجاب مجاز في غروب الشمس عن تواري الملك، أو ١٥ المخبأة بحجابها. والذي دلّ على أن الضمير للشمس مرور ذكر العشي، ولا بد للمضمر من جري ذكر أو دليل ذكر. وقيل: الضمير للصافنات، أي حتى توارت بحجاب الليل يعني الظلام.

[١٤٧٢] ومن بدع التفاسير: أن الحجاب جبل دون قاف بمسيرة سنة تغرب الشمس من ورائه.

[1473] فَطَفِقَ مَسْحًا cümlesi, “dokunmaya, yani bacak ve boyunlarına kılıçla dokunmaya, yani [onları] kesmeye başladı” demektir. Nitekim; bir kimse diğerinin boynunu kestiğinde “onun başına/tepesine dokundu” ve ciltçi kılıçla/bıçakla kitabın uçlarını kestiğinde “ciltçi kitaba dokundu” ifadeleri kullanılır. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] *kesfu ʿarâkībihâ…* (Atların bacak sinirlerini kesmesi ve boyunlarını vurması) anlamı rivayet edilmiştir; *kesf* kelimesiyle “kesme” mânasını kastetmektedir. *el-Kesfu fî elkābi’z-zihâf fi’l-ʿarūd* (Aruz ilminde mefʿûlât kalıbının yedinci harfinin kesilmesi) ifadesindeki *kesf* de aynı anlamdadır: [مسحًا kelimesini] *Şın*’lı okuyan kimse hata yapmaktadır. [مسحًا için] şu da söylenmiştir: Hazret-i Süleyman atlardan hoşlandığı ve onları beğendiği için onları eliyle okşadı.

[1474] **Şayet,** “رُدُّوهَا عَلَيَّ (tekrar getirin şunları bana) sözü ne ile ilişkilidir?” **dersen şöyle derim:** Hazfedilmiş bir fiille ilişkilidir ve takdiri قَالَ رُدّوهَا عَليَّ (Dedi ki: tekrar getirin şunları bana.) şeklindedir. Burada hem soru hem de cevabı gizlenmiştir; adeta biri; “Peki, Süleyman ne dedi?” diye sormuştur. Çünkü bağlam, böyle bir sorunun varlığını açıkça gerekli kılmaktadır. Zira Allah’ın peygamberlerinden biri, namaz vaktini geçirecek kadar dünya işleriyle meşgul olmuştur.

[1475] (بالسوق ifadesi) aynen أدؤر kelimesi[1] gibi, Hemze’nin zammeyle harekelenmesinden dolayı Vav üzerine yazılarak *bi’s-sü’ûki* şeklinde de okunmuştur. Bunun benzeri, *ğârati’ş-şemsu* (güneş yaktı) cümlesindeki fiilin masdarı olan *el-gu’ûr* kelimesidir. *Bi’s-su’ki* şeklinde okuyan ise, bitişik olduklarından dolayı -zamme sanki Vav’daymış gibi- Sin’i zammelemiştir. Aynen [*Mûsâ* için] *Mu’sâ* denmesi gibi. *Sâk - sûk* kelimelerinin benzeri *esed - üsd* kelimeleridir; nitekim -karışıklık yaşanmayacağından emin olunduğu için- çoğul bırakılıp tekille yetinilerek *bi’s-sâk* şeklinde de okunmuştur.

34. Gerçek şu ki; Biz Süleyman’ı ayartmış ve tahtının üzerine bir ceset bırakmıştık… Sonra tekrar (Bize) yöneldi.

[1476] Söylendiğine göre; Hazret-i Süleyman yirmi yıl hükümdarlık yaptıktan sonra imtihan edilmiş, imtihandan sonra da yine yirmi yıl hükümdarlık yapmıştır. Şu hadise onun geçirdiği imtihanlardan biridir: Hazret-i Süleyman’ın bir oğlu dünyaya gelmişti. Bunun üzerine ‘şeytan’lar; “Bu çocuk yaşarsa, şu parya hayatından kurtulamayız; onu öldürmekten yahut delirtmekten başka çıkar yol yok!” dediler. Süleyman da bunu öğrendi ve oğlunu bir bulutun içerisinde yaşatmaya başladı.

---

1 *Dâr* (yer - yurt) kelimesinin çoğullarından biri. Yani *dûr* yerine *ed’ur* denildiği gibi. / ed.

[١٤٧٣] {فَطَفِقَ مَسْحًا} فجعل يمسح مسحًا، أي يمسح بالسيف بسوقها وأعناقها، يعني يقطعها. يقال: مسح علاوته، إذا ضرب عنقه، ومسح المسفّر الكتاب، إذا قطع أطرافه بسيفه. وعن الحسن: كسفُ عراقيبها وضرب أعناقها، أراد بالكسف القطع، ومنه الكسف في ألقاب الزحاف في العروض. ومن قاله بالشين المعجمة فمصحف. وقيل: مسحها بيده استحسانًا لها وإعجابًا بها. ٥

[١٤٧٤] فإن قلت: بم اتصل قوله {رُدُّوهَا عَلَيَّ}؟ قلت: بمحذوف تقديره: قال ردّوها عليّ، فأضمر وأضمر ما هو جواب له، كأن قائلًا قال: فماذا قال سليمان؟ لأنه موضع مقتض للسؤال اقتضاءً ظاهرًا، وهو اشتغال نبيّ من أنبياء الله بأمر الدنيا، حتى تفوّته الصلاة عن وقتها.

١٠ [١٤٧٥] وقرئ «بالسؤوق» بهمز الواو لضمتها، كما في أدؤر. ونظيره: الغؤر، في مصدر غارت الشمس. وأما من قرأ «بالسؤق» فقد جعل الضمة في السين كأنها في الواو للتلاصق، كما قيل: مؤسى. ونظير ساق وسوق أسد وأسد؛ وقرئ «بالساق»، اكتفاء بالواحد عن الجمع، لأمن الإلباس.

٣٤-﴿وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَٰنَ وَأَلْقَيْنَا عَلَىٰ كُرْسِيِّهِۦ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ﴾

١٥ [١٤٧٦] قيل: فتن سليمان بعد ما ملك عشرين سنة، وملك بعد الفتنة عشرين سنة. وكان من فتنته: أنه ولد له ابن، فقالت الشياطين: إن عاش لم ننفك من السخرة، فسبيلنا أن نقتله أو نخبله، فعلم ذلك، فكان يغدوه في السحابة

Bu sayede, oğlunun ölüsü, tahtının üzerine atılıncaya kadar bir korku yaşamadı! [Vaziyeti görünce] bu konuda Rabbine tevekkül etmemekle işlediği hatanın farkına vardı ve hemen Rabbine yönelerek kendisini bağışlamasını istedi.

[1477] Hazret-i Peygamber'den şöyle rivayet edilmiştir: Süleyman; "Bu gece yetmiş kadınla birlikte olacağım ve onlardan her biri, Allah yolunda savaşan bir süvari doğuracak!" dedi, ancak "*İnşâallah* (Allah'ın izniyle)!" demedi. Söz konusu kadınlarla birlikte oldu, fakat o kadınlardan sadece bir tanesi hamile kaldı ve yarım insan doğurdu. Muhammed'in canını elinde tutan [Allah]a yemin olsun ki, *inşâallah* deseydi, [o çocuklar dünyaya gelir ve] hepsi birden Allah yolunda atlarıyla savaşırlardı [*Buhārî*, "el-Cihâd ve's-siyer, 23]. İşbu sebeple "Gerçek şu ki biz, Süleyman'ı ayartmıştık." [Sād 38/34] buyrulmuştur.

[1478] Bu ve benzeri hadislerde problem yoktur; ancak yüzük, şeytan ve Hazret-i Süleyman'ın evinde putlara kulluk edildiğine dair haberlerin sıhhat derecesini Allah bilir!

[1479] Şunu da anlatırlar: Bir adada bulunan Saydûn şehrinin ve orada çok üstün bir hükümdar bulunduğu, -krallığı denizle korunduğu için- bir türlü ele geçirilemediği bilgisi Süleyman'a ulaşınca, rüzgâra binerek söz konusu kralın ülkesine doğru yola çıkmış; cinler ve insanlardan oluşan ordusunu taşıyan rüzgârı orada durdurmuş. Hükümdarı öldürmüş ve onun -insanların yüzü en güzel olanlarından- Cerâde adlı kızını ganimet olarak alıp kendisine eş yapmış. Cerâde Müslüman olmuş ve Hazret-i Süleyman onu çok sevmiş. Ancak babasına duyduğu üzüntü ve özlemden dolayı Cerâde'nin gözyaşı bir türlü dinmiyormuş. Bunun üzerine Süleyman, Cerâde'nin babasının bir heykelini yapmalarını 'şeytan'lara emretmiş. Heykele babasının elbisesi gibi bir elbise giydirmişler. Cerâde de, kızlarıyla birlikte sabah-akşam, aynen babasının krallığında yaptığı gibi, secde etmek için o heykelin yanına gidip gelmeye başlamış. Âsaf bunu Süleyman'a haber verince, Süleyman heykeli kırmış, Cerâde'yi de cezalandırmış. Daha sonra yalnız başına çöle çıkmış. Kumlar, önünde uzayıp gidiyormuş. Süleyman, Allah'a tevbe edip yalvararak kumların üzerine oturmuş. Süleyman'ın Emine adında kendisinden çocuğu olan bir cariyesi varmış. Temizlenmek için veya bir hanımıyla birlikte olmak için gittiğinde yüzüğünü Emine'nin yanında bırakırmış. Süleyman'ın bütün hâkimiyeti de bu yüzüğünde gizli imiş. Yine bir gün yüzüğünü Emine'nin yanında bıraktığı sırada, denizcilik işlerine bakan 'şeytan' Hazret-i Süleyman'ın suretine girerek Emine'nin yanına gelmiş. Bu şeytan, Süleyman'a Beytü'l-Makdis'i inşa etmesi emredildiğinde ona matkap, keski vb. inşaat aletlerini gösteren kişi olup adı Sahr imiş. "Emine! Yüzüğümü ver." demiş

فما راعه إلا أن ألقي على كرسيه ميتًا، فتنبه على خطئه في أن لم يتوكل فيه على ربه، فاستغفر ربه وتاب إليه.

[١٤٧٧] وروي عن النبي ﷺ: قال سليمان ''لأطوفنّ الليلة على سبعين امرأة، كل واحدة تأتي بفارس يجاهد في سبيل الله!'' ولم يقل: إن شاء الله، فطاف عليهنّ فلم يحمل إلا امرأة واحدة جاءت بشق رجل. والذي نفسي بيده، لو قال: إن شاء الله، لجاهدوا في سبيل الله فرسانًا أجمعون. فلذلك قوله تعالى {وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمٰنَ}.

[١٤٧٨] وهذا ونحوه مما لا بأس به. وأما ما يروى من حديث الخاتم والشيطان وعبادة الوثن في بيت سليمان، فالله أعلم بصحته!

[١٤٧٩] حكوا أن سليمان بلغه خبر صيدون -وهي مدينة في بعض الجزائر- وأنّ بها ملكًا عظيم الشأن لا يقوى عليه لتحصنه بالبحر، فخرج إليه تحمله الريح حتى أناخ بها بجنوده من الجن والإنس، فقتل ملكها وأصاب بنتًا له اسمها جرادة من أحسن الناس وجهًا، فاصطفاها لنفسه وأسلمت وأحبها. وكانت لا يرقأ دمعها حزنًا على أبيها، فأمر الشياطين فمثّلوا لها صورة أبيها، فكستها مثل كسوته، وكانت تغدو إليها وتروح مع ولائدها يسجدن له كعادتهن في ملكه. فأخبر آصف سليمان بذلك فكسر الصورة وعاقب المرأة. ثم خرج وحده إلى فلاة وفرش له الرماد، فجلس عليه تائبًا إلى الله متضرّعًا، وكانت له أمّ ولد يقال لها أمينة، إذا دخل للطهارة أو لإصابة امرأة وضع خاتمه عندها، وكان ملكه في خاتمه، فوضعه عندها يومًا وأتاها الشيطان صاحب البحر -وهو الذي دلّ سليمان على الماس حين أمر ببناء بيت المقدس واسمه صخر- على صورة سليمان فقال: يا أمينة خاتمي!

ve yüzüğü takarak Süleyman'ın tahtına oturmuş. Kuşlar, cinler ve insanlar onun emrine girmişler. Akabinde, Hazret-i Süleyman'ın şeklini-şemâilini değiştirmiş. Süleyman yüzüğü istemek için Emine'nin yanına gelmiş, ama Emine onu tanıyamamış ve yanından kovmuş. Bunun üzerine Süleyman bu yaşadıklarının, işlediği hatadan dolayı başına geldiğini anlamış. Evlerin etrafında dilenerek dolanmaya başlamış; "Ben Süleyman'ım!" deyince, üzerine toprak atıyor ve ona küfrediyorlarmış. Sonra balıkçıların yanına gitmiş; onlara balık taşıyor, onlar da Süleyman'a her gün iki balık veriyorlarmış. Bu şekilde, -evinde puta kulluk edilen gün sayısınca- tam kırk gün geçirmiş. Bu arada, Âsaf ve İsrâil oğullarının ileri gelenleri o 'şeytan'ın yönetim tarzını yadırgamaya başlamışlar. Âsaf, Süleyman'ın hanımlarına şeytanı sorunca; "Âdet halinde olanımızdan uzak durmuyor ve cenabetken temizlenmiyor!" demişler. -Şu da söylenmiştir: "Aksine, bu 'şeytan'ın hükmü *Süleyman'ın hanımları hariç* her şeyde geçerli olmuştu."- Daha sonra şeytan kaçıp gitmiş ve yüzüğü de denize atmış. Bir balık gelip yüzüğü yutmuş ve bu balık Süleyman'ın eline düşmüş. O da balığın karnını yarmış ki bir de ne görsün, kendi yüzüğü değil mi!.. Yüzüğünü hemen takmış, derhal Allah'a secde etmiş ve saltanatına tekrar kavuşmuş. Sahr için bir kaya oymuş ve onu bu kayanın içine koymuş, diğer bir kaya ile de bu kayanın ağzını kapatmış. Bu iki kayayı demir ve kurşunla birbirine bağlamış ve denize atmış. Yine anlatıldığına göre; Hazret-i Süleyman tâbi tutulduğu imtihanı geçemeyince, elindeki yüzük düşüvermiş; [taktığında] elinde durmuyormuş artık. Bunun üzerine Âsaf kendisine demiş ki: Hatandan dolayı imtihan ediliyorsun ve yüzük elinde durmuyor. Dolayısıyla Allah'a tevbe et!

[1480] Sağlamcı [muhakkık] âlimler bu hikâyeyi ittifakla reddetmiş ve şöyle demişlerdir: Bu, Yahudilerin uydurmalarındandır. 'Şeytan'lar bu anlatılan işleri yapacak güce sahip değildir.

[1481] Allah'ın, hükümleri değiştirebilecek kadar kullarına ve kendileriyle zina edebilecek kadar peygamber kadınlarına, şeytanları musallat etmesi çirkin bir şeydir! [Süleyman'ın] birtakım heykeller yaptırmasına gelince, bu konuda şeriatlar birbirinden farklı olabilir; nitekim "*Süleyman'a kaleler ve heykeller yapıyorlardı.*" [Sebe' 34/13] buyrulmuştur. Heykellere secde edilmesi konusuna gelince; Allah'ın elçisinin böyle bir şeye izin vermesi düşünülemez. Ama bilgisi haricinde böyle bir şey gerçekleşmişse, peygamberin bunda bir hatası yoktur. Kaldı ki, "*Ve tahtının üzerine bir ceset bırakmıştık.*" [Sâd 38/34] âyeti, "şeytanın Süleyman'ın yerine geçtiği" *tema*sıyla açıkça uyuş**ma**maktadır.

فتختم به وجلس على كرسي سليمان، وعكفت عليه الطير والجنّ والإنس. وغير سليمان عن هيئته فأتى أمينة لطلب الخاتم فأنكرته وطردته، فعرف أنّ الخطيئة قد أدركته، فكان يدور على البيوت يتكفف، فإذا قال: أنا سليمان حثوا عليه التراب وسبوه، ثم عمد إلى السمّاكين ينقل لهم السمك فيعطونه كلّ يوم سمكتين، فمكث على ذلك أربعين صباحًا

٥ عدد ما عُبد الوثن في بيته، فأنكر آصف وعظماء بني إسرائيل حكم الشيطان، وسأل آصف نساء سليمان فقلن: ما يدع امرأة منا في دمها ولا يغتسل من جنابة. -وقيل: بل نفذ حكمه في كل شيء إلّا فيهنّ.- ثم طار الشيطان وقذف الخاتم في البحر، فابتلعته سمكة ووقعت السمكة في يد سليمان، فبقر بطنها فإذا هو بالخاتم! فتختم به ووقع ساجدًا، ورجع إليه ملكه، وجاب صخرة لصخر فجعله فيها، وسدّ عليه بأخرى ثم

١٠ أوثقهما بالحديد والرصاص وقذفه في البحر. وقيل: لما افتتن كان يسقط الخاتم من يده لا يتماسك فيها، فقال له آصف: إنك لمفتون بذنبك، والخاتم لا يقرّ في يدك، فتب إلى الله عز وجل.

[١٤٨٠] ولقد أبى العلماء المتقنون قبوله وقالوا: هذا من أباطيل اليهود، والشياطين لا يتمكنون من مثل هذه الأفاعيل.

١٥ [١٤٨١] وتسليط الله إياهم على عباده حتى يقعوا في تغيير الأحكام، وعلى نساء الأنبياء حتى يفجروا بهنّ قبيح. وأما اتخاذ التماثيل فيجوز أن تختلف فيه الشرائع. ألا ترى إلى قوله {مِنْ مَحَارِيبَ وَتَمَاثِيلَ} [سبأ: ١٣]. وأما السجود للصورة فلا يظن بنبيّ الله أن يأذن فيه، وإذا كان بغير علمه فلا عليه. وقوله {وَأَلْقَيْنَا عَلَىٰ كُرْسِيِّهِ جَسَدًا} نابٍ عن إفادة معنى إنابة الشيطان منابه نبوًّا ظاهرًا.

35. Dedi ki: "Ya Rabbi! Beni bağışla ve bana öyle bir hükümranlık ver ki benden sonra hiç kimseye nasip olmasın. Şüphesiz Sensin, hibe ettikçe eden (Vehhâb)."

[1482] Süleyman (a.s.), Allah'tan hükümranlık talebinde bulunmadan önce istiğfar etmiş ve böylece, din işlerini dünya işlerinden önde tutma hususunda peygamberlerin ve salihlerin âdetine uymuştur.

[1483] "Nasip olmasın" yani kolay olmasın, gerçekleşmesin. "Benden sonra" ifadesinin anlamı 'benden başka'dır. **Şayet** "Allah Teâlâ'dan başka hiç kimseye vermeyeceği bir şeyi istemek kıskançlığa ve nimeti tekeline alma konusunda hırs göstermeye benzemiyor mu?" **dersen şöyle derim:** Süleyman (a.s.) [zaten] hükümdarlık ve peygamberlik ocağında büyümüş ve bunlara vâris olmuştur. Rabbinden bir mu'cize istemeyi arzu edince, bunun diğer hükümdarlıkların çok çok üstünde; alışık olduğu hükümranlığa göre harikulâde olan ve mu'cize derecesinde bulunan bir şey olmasını istemiştir ki bu mazhariyet, elçi olarak gönderildiği kimseler nezdinde karşı konulmaz bir nübüvvet delili olsun. "*Benden sonra hiç kimseye nasip olmasın.*" ifadesinin anlamı budur.

[1484] Şu da söylenmiştir: Bu çok büyük bir hükümdarlık olduğu için Süleyman (a.s.), birine böyle bir hükümdarlık verilir de, hükmederken Allah'ın belirlediği sınırları koruyamaz diye korkuyordu. Nitekim melekler de; "*Biz Seni, daima hamd ile tenzih ederken, yeryüzünde bozuculuk yapacak, kan dökecek birini mi meydana getiriyorsun?!*" [Bakara 2/30] demişlerdi. Şöyle de denilmiştir: "Benim elimden alınmayacak ve benden başkasının hükmüne geçmeyecek bir hükümranlık. Zira bir kere elimden alınmış ve yerime başkası geçmişti."

[1485] Şu da söylenebilir: Allah Teâlâ, Hazret-i Süleyman'a özgü kıldığı bu büyük hükümranlıktaki dinî maslahatları ve hükümdarlık yükünü ondan başkasının üstlenmeyeceğini bilmektedir. Hikmet, bu hükümranlığa nâil olmayı istemesini gerektirmiş, dolayısıyla Allah Teâlâ Süleyman'a, onun kendisine hibe edilmesini istemesini emretmiş; Süleyman da, söz konusu hükümranlığı -kendisinden başka hiçbir kulun bu hükümdarlığı yürütemeyeceğini Allah'ın biliyor oluşuna binâen- Allah'ın emrine uyarak istemiştir. Yahut Hazret-i Süleyman "benden sonra hiç kimseye nasip olmasın" ifadesini kullanırken 'büyük bir hükümranlık' demek istemiş ve bu ifadeyle sadece 'hükümranlığın büyüklük ve genişliğini' kastetmiştir. Nitekim -belki aynı mal ve üstünlüğe başkaları da sahipken- 'Falanca, hiç kimsenin sahip olmadığı mala ve üstünlüğe sahip!' dersin ve bununla onun sahip olduğu şeylerin büyüklüğünü ifade etmek istersin.

٣٥-﴿قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَهَبْ لِي مُلْكًا لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ﴾

[١٤٨٢] قدَّم الاستغفار على استيهاب الملك جريًا على عادة الأنبياء والصالحين في تقديمهم أمر دينهم على أمور دنياهم.

[١٤٨٣] {لَا يَنْبَغِي} لا يتسهل ولا يكون. ومعنى {مِنْ بَعْدِي} من دوني. فإن قلت: أما يشبه الحسد والحرص على الاستبداد بالنعمة أن يستعطي الله ما لا يعطيه غيره؟ قلت: كان سليمان عليه السلام ناشئًا في بيت الملك والنبوّة ووارثًا لهما، فأراد أن يطلب من ربه معجزة، فطلب على حسب ألفه ملكًا زائدًا على الممالك زيادة خارقة للعادة بالغة حدّ الإعجاز، ليكون ذلك دليلًا على نبوّته قاهرًا للمبعوث إليهم، وأن يكون معجزة حتى يخرق العادات، فذلك معنى قوله {لَا يَنْبَغِى لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي}.

[١٤٨٤] وقيل: كان ملكًا عظيمًا، فخاف أن يعطى مثله أحد فلا يحافظ على حدود الله فيه، كما قالت الملائكة {أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَآءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ} [البقرة: ٣٠]. وقيل: ملكًا لا أُسلَبه ولا يقوم غيري فيه مقامي، كما سُلِبته مرّة وأقيم مقامي غيري.

[١٤٨٥] ويجوز أن يقال: علم الله فيما اختصه به من ذلك الملك العظيم مصالح في الدين، وعلم أنه لا يضطلع بأعبائه غيره، وأوجبت الحكمة استيهابه، فأمره أن يستوهبه إياه، فاستوهبه بأمر من الله على الصفة الذي علم الله أنه لا يضبطه عليها إلا هو وحده دون سائر عباده. أو أراد أن يقول ملكًا عظيمًا فقال {لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي}، ولم يقصد بذلك إلا عظم الملك وسعته، كما تقول: لفلان ما ليس لأحد من الفضل والمال، وربما كان للناس أمثال ذلك، ولكنك تريد تعظيم ما عنده.

[1486] Haccâc'dan [v. 95/714] rivayet edildiğine göre, kendisine; "Sen çok kıskanç birisin!" denilince, şu karşılığı vermiş: "*Bana öyle bir hükümranlık ver ki, benden sonra hiç kimseye nasip olmasın!*" diyen zat benden daha kıskanç! Haccâc'ın bu cevabı, onun Allah karşısındaki küstahlık ve şeytanlığının bir yansımasıdır. Onun şöyle dediği de anlatılır: "Bize itaat, Allah'a itaatten daha gereklidir; çünkü Allah, '*Gücünüz yettiği kadar Allah'tan sakının!*' [Teğâbün 64/16] diyerek kendisine itaat hususunda kayıt koymuş; '*Sizden olan yöneticilere itaat edin!*' [Nisâ 4/59] derken ise bize itaati kayıtsız olarak zikretmiştir."

36. Biz de, emriyle istediği yere aheste aheste giden rüzgârı kendisine râm ettik.

37. İnşaat ustası ve dalgıç bütün 'şeytan'ları...

38. Ve zincire vurulmuş diğerlerini (yani, angaryacı, cenkçi, cenk arabacısı ve süvarileri)...

39. "Bu Bizim, hesap edilemeyecek ölçüdeki 'ver'gimizdir; artık ister ver, ister tut (diyerek...)"

40. Doğrusu, katımızda onun için bir yakınlık ve güzel bir sonuç vardır.

[1487] *İfade* الرِّيحَ şeklinde de, *er-riyâha* şeklinde de okunmuştur. رُخاءً sarsmayan, yumuşak ve hoş demektir. Ayrıca, *itaatli* ve *karşı gelmeyen* mânalarına geldiği de söylenmiştir. حيث أصاب "onun yöneldiği ve istediği şekilde" demektir. Asma'î [v. 216/831] Araplardan şu ifadeyi nakletmiştir: *Esābe's-savâbe fe-ahtae'l-cevâbe* (Doğruyu istedi; ama yanlış cevap verdi.) Ru'be'den [v. 145/762] de şöyle rivayet edilmiştir: Dil âlimi iki kişi bu kelimeyi sormak için kendisine gelmişler. Onların yanına çıkıp *eyne tusībâni* (Ne istiyorsunuz?) deyince, o iki âlim: "İşte istediğimiz, buydu!" diyerek geri dönmüşler. Şöyle de denir: *Esāba'llāhu bi-ke hayran* (Allah senin hakkında hayır murat etsin!)

[1488] الشياطينَ kelimesi الرِّيحَ kelimesine ma'tūftur; كلَّ بنّاءٍ terkibi الشياطينَ'den bedeldir; آخَرِين lâfzı كلَّ kelimesine ma'tūf olup, bedel -yani *bedel-i küll minel-küll-* hükmündedir.

[1489] Bu ustalar Süleyman(a.s.)'ın istediği binaları inşa ediyor ve dalgıçlar, onun için dalıp inciler çıkarıyorlardı. Süleyman (a.s.), denizden inci çıkaran ilk kişidir. O, azgın 'şeytan'ları terbiye etmek ve kötülük yapmalarını engellemek için pranga ve zincirlerle birbirine bağlıyordu. Süddî'den [v. 127/745] rivayete göre,

[١٤٨٦] وعن الحجاج أنه قيل له: إنك حسود، فقال: أحسد مني من قال: {وَهَبْ لِي مُلْكًا لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي}. وهذا من جرأته على الله وشيطنته! كما حكي عنه: طاعتنا أوجب من طاعة الله، لأنه شرط من طاعته فقال {فَاتَّقُوا اللهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ} [التغابن: ١٦] وأطلق طاعتنا فقال {وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ} [النساء: ٥٩].

٥ ٣٦-﴿فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ رُخَاءً حَيْثُ أَصَابَ﴾

٣٧-﴿وَالشَّيَاطِينَ كُلَّ بَنَّاءٍ وَغَوَّاصٍ﴾

٣٨-﴿وَآخَرِينَ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ﴾

٣٩-﴿هَٰذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾

٤٠-﴿وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَىٰ وَحُسْنَ مَآبٍ﴾

١٠ [١٤٨٧] قرئ «الريح»، و«الرياح». {رُخَاءً} لينة طيبة لا تزعزع. وقيل: طيعة له لا تمتنع عليه {حَيْثُ أَصَابَ} حيث قصد وأراد. حكى الأصمعي عن العرب: أصاب الصواب فأخطأ الجواب. وعن رؤبة أنّ رجلين من أهل اللغة قصداه ليسألاه عن هذه الكلمة، فخرج إليهما فقال: أين تصيبان؟ فقالا: هذه طلبتنا ورجعا. ويقال: أصاب الله بك خيرًا.

١٥ [١٤٨٨] {وَالشَّيَاطِينَ} عطف على الريح {كُلَّ بَنَّاءٍ} بدل من الشياطين. {وَآخَرِينَ} عطف على كل داخل في حكم البدل، وهو بدل الكل من الكل.

[١٤٨٩] كانوا يبنون له ما شاء من الأبنية، ويغوصون له فيستخرجون اللؤلؤ، وهو أوّل من استخرج الدرّ من البحر، وكان يقرّن مردة الشياطين بعضهم مع بعض في القيود والسلاسل للتأديب والكف عن الفساد. وعن السدي:

Süleyman (a.s.), azgın şeytanları elleri boyunlarına kelepçelenmiş halde toplama kamplarında tutuyormuş. *Safed* bağ demektir; *'atā'* ('ver'gi/bahşiş) de bu kelimeyle adlandırılır; çünkü 'ver'gi verilen kişiyi [verene] bağlar. Hazret-i Ali'nin şu sözleri bu mânadadır: "Sana iyilik eden, esir ederken kendine seni. Kötü ve kaba davranan, çözer iplerini!" Ve şu söz "Bir elin kelepçesini çözen, kendi kelepçesini vurur ona! Bir köleyi âzâd eden esir almıştır onu." Ebû Temmâm Habîb b. Evs [v. 231/846] *inne'l-'atāe isârun* (Vermek, esir etmektir.) demiştir. Mütenebbî [v. 354] de onu takip eder:

Bir iyiliği 'bağ'layıcı gören, bağlanır o iyilikle.

[1490] [Dilciler] bu iki fiili birbirinden ayırmışlar ve şöyle demişlerdir: *Safedehû* "onu bağladı"; *asfedehû* "ona iyilik etti" demektir. Tıpkı *va'adehû* (ona vaat etti) ve *ev'adehû* (onu tehdit etti) gibi.

[1491] [39. âyet] şu mânadadır: Sana verdiğimiz bu hükümranlık, mal ve güç, Bizim hesaplanamayacak ölçüdeki ihsanımızdır; yani miktarına ve tespitine neredeyse güç yetirilemeyecek ölçüde çoktur. فامْنُنْ fiili, minnet kökünden türemedir ki, bu da "iyilik etmek" demektir; yani "o ihsanımızdan istediğin gibi ver ya da tut; o nimette tasarruf yetkisi tamamen sana verilmiştir. İbn Mes'ûd'un kırâatinde bu âyet şu şekildedir: *Hâzâ femnun ev emsik 'atāunâ bi-ğayri hisâbin* (Bu -sen onu ister ver, ister tut- Bizim, hesap edilemeyecek ölçüdeki 'ver'gimizdir.) Ya da âyet şu mânadadır: ('Şeytan'ları) etki alanına alman Bizim ihsanımızdır; artık bu 'şeytan'lardan dilediklerini hesapsızca salıvererek, onlara iyilikte bulunabilir; hapsetmek istediklerini de tutabilirsin. Yani bu konuda sana hesap sorulmayacaktır.

41. Kulumuz Eyyûb'u da yâd et. Hani, "Şeytan bana gerçekten yorgunluk ve eziyet verdi" diye Rabbine seslenmişti.

42-43. "Ayağını yere vur... İşte yıkanılacak ve içilecek bir soğuk su." (dedik) ve tarafımızdan bir rahmet ve -vicdan sahipleri için- bir ibret olsun diye hem ailesini hem de onların bir mislini kendisine hibe ettik.

44. "Eline bir demet sap alıp (eşine) onunla vur da yeminini bozmuş olma." (dedik.) Onu gerçekten sabırlı bulmuştuk. Ne iyi kuldu o! Daima Allah'a yönelirdi.

[1492] أيّوبَ kelimesi عبدنا'nın atf-ı beyanıdır (yani "kulumuz Eyyûb'u..."). إذ (hani) ise أيّوبَ'dan bedel-i iştimâldir. أني مسني ifadesi "bana ilişmesinden dolayı" demek olup Hazret-i Eyyûb'un neden yakardığını ifade eden sözü aktarılmaktadır; aktarma olmasa idi, "*ona* ilişmesinden..." derdi; zira Eyyûb bu anlatımda üçüncü şahıstır.

كان يجمع أيديهم إلى أعناقهم مغللين في الجوامع. والصفد القيد، وسمي به العطاء لأنه ارتباط للمنعم عليه، ومنه قول عليّ ﷺ: من برّك فقد أسرك، ومن جفاك فقد أطلقك. ومنه قول القائل: غلّ يدًا مطلقها، وأرقّ رقبة معتقها. وقال حبيب: إنّ العطاء إسار؛ وتبعه من قال:

٥ وَمَنْ وَجَدَ الإِحْسَانَ قَيْدًا تَقَيَّدَا ۞

[١٤٩٠] وفرقوا بين الفعلين فقالوا: صفده قيده، وأصفده أعطاه، كوعده وأوعده.

[١٤٩١] أي {هٰذَا} الذي أعطيناك من الملك والمال والبسطة {عَطَآؤُنَا} بغير حساب، يعني جمًا كثيرًا لا يكاد يقدر على حسبه وحصره؛ {فَامْنُنْ} من المنة، وهي العطاء، أي فأعط منه ما شئت {اَوْ اَمْسِكْ} مفوّضًا إليك التصرفُ فيه. وفي ١٠ قراءة ابن مسعود: «هذا -فامنن أو أمسك- عطاؤنا بغير حساب»، أو هذا التسخير عطاؤنا، فامنن على من شئت من الشياطين بالإطلاق، وأمسك من شئت منهم في الوثاق بغير حساب، أي لا حساب عليك في ذلك.

٤١-﴿وَاذْكُرْ عَبْدَنَآ اَيُّوبَ اِذْ نَادٰى رَبَّهُٓ اَنّٖي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ﴾

٤٢-﴿اُرْكُضْ بِرِجْلِكَ هٰذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ﴾

١٥ ٤٣-﴿وَوَهَبْنَا لَهُٓ اَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنَّا وَذِكْرٰى لِاُو۬لِي الْاَلْبَابِ﴾

٤٤-﴿وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْثًا فَاضْرِبْ بِهٖ وَلَا تَحْنَثْ اِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نِعْمَ الْعَبْدُ اِنَّهُٓ اَوَّابٌ﴾

[١٤٩٢] {اَيُّوبَ} عطف بيان، و{اِذْ} بدل اشتمال منه. {اَنّٖي مَسَّنِيَ}، بأني مسني؛ حكاية لكلامه الذي ناداه بسببه، ولو لم يحك لقال بأنه مسّه، لأنه غائب.

[1493] نصب kelimesi, -Sād sâkin olmak kaydıyla- Nûn'un zammesiyle *nusb*, fethasıyla *nasb* şekillerinde okunmuştur. Ayrıca her ikisinin fethasıyla *nasab*, zammesiyle *nusub* şekillerinde de okunmuştur. *Nusb - nasab*, *rüşd - raşed* gibidir. *Nasb*, kelimenin masdarının asıl hâlidir. *Nusub* ise *nusb*un tahfîf edilmemiş şeklidir. Hepsinin anlamı birdir: yorgunluk ve zorluk. عذاب "acı" anlamındadır. Hazret-i Eyyûb hastalığını ve hastalığında katlandığı çeşitli sıkıntıları kastetmektedir. Şöyle de denilmiştir: *Durr*[1] bedende; *azap* ise çoluk-çocuk ve mal kaybında söz konusudur.

[1494] **Şayet** "Hastalığını neden şeytana nispet etti? Hâlbuki Allah Teâlâ'nın, peygamberlerine acı çektirmek ve onları zora koşmak için elinden geleni yapsın diye şeytanı onlara musallat etmesi olacak şey değildir. Şeytanın böyle bir şeye gücü yeterse, yoldan çıkartmadığı, helâk etmediği hiçbir salih kimse kalmaz. Kur'ân'da da, şeytanın etkisinin sadece vesveseyle olacağı tekrar tekrar dile getirilmiştir.[2]" **dersen, şöyle derim**: Allah'ın Eyyûb'u maruz bıraktığı yorgunluk ve acının sebebi, 'şeytanın onu vesveselendirmesi, onun bu vesveseye kulak vermesi' olunca, hastalığı şeytana nispet etmiştir. Bu konuda edep sınırlarını da gözetmiştir; çünkü dua ederken hastalığını -ona veren ve söz konusu hastalığı vermeye gücü yeten sadece Allah olduğu hâlde- Allah'a nispet etmemiştir. Şöyle de denmiştir: Hazret-i Eyyûb, başına gelen hastalık musibetinin büyüklüğüne dair şeytanın kendisine vesvese verdiğini ve hastalığı konusunda onu sabırsızlığa ve isyana teşvik ettiğini kastetmekte; musibeti gidererek ya da güzelce sabredip musibeti başından savma ve kurtulmaya muvaffak kılarak ona yardımcı olması hususunda Allah Teâlâ'ya sığınmaktadır.

[1495] Rivayete göre; Hazret-i Eyyûb'u üç mümin sürekli ziyaret ediyormuş. Onlardan birisi irtidat etmiş; Eyyûb (a.s.) onu sorunca, kendisine denilmiş ki; "Şeytan ona, 'Allah'ın, peygamberleri ve salih kimseleri imtihan etmeyeceği' vesvesesini verdi."

[1496] Hazret-i Eyyûb'un imtihan sebebi hakkında anlatılanlar şunlardır: Bir adam, zalime karşı Hazret-i Eyyûb'dan yardım istemiş; ama Eyyûb yardım etmemişti. Şu da söylenmiştir: Hazret-i Eyyûb'un hayvanları bir kâfir hükümdarın topraklarında bulunuyordu; o da bu sebeple kâfire müdâna ediyor, onunla savaşmıyordu. "Malının çokluğunun, Hazret-i Eyyûb'un aklını başından almış" olduğu da söylenmiştir.

---

1 Nitekim Enbiya 21/83'te bu zatın başına gelen bela الضُّرّ (dert / engellilik) kelimesi ile de ifade edilmiştir. / ed.

2 Örneği: Nahl 16/99-100. Ayrıca, İbrahim 14/22. / ed.

[١٤٩٣] وقرئ «بنصب»، بضم النون وفتحها مع سكون الصاد، وبفتحهما، وضمهما، فالنصب والنصب كالرشد والرشد. والنَّصب على أصل المصدر، والنُّصب تثقيل نصب، والمعنى واحد، وهو التعب والمشقة. والعذاب: الألم، يريد مرضه وما كان يقاسي فيه من أنواع الوصب. وقيل: الضرّ في البدن، والعذاب في ذهاب الأهل والمال.

[١٤٩٤] فإن قلت: لم نسبه إلى الشيطان، ولا يجوز أن يسلطه الله على أنبيائه ليقضي من إِتعابهم وتعذيبهم وطره، ولو قدر على ذلك لم يدع صالحًا إلا وقد نكبه وأهلكه؛ وقد تكرّر في القرآن أنه لا سلطان له إلا الوسوسة فحسب؟ قلت: لما كانت وسوسته إليه وطاعته له فيما وسوس سببًا فيما مسه الله به من النصب والعذاب، نسبه إليه. وقد راعى الأدب في ذلك حيث لم ينسبه إلى الله في دعائه، مع أنه فاعله ولا يقدر عليه إلا هو. وقيل: أراد ما كان يوسوس به إليه في مرضه من تعظيم ما نزل به من البلاء، ويغريه على الكراهة والجزع، فالتجأ إلى الله تعالى في أن يكفيه ذلك بكشف البلاء، أو بالتوفيق في دفعه ورده بالصبر الجميل.

[١٤٩٥] وروي أنه كان يعوده ثلاثة من المؤمنين، فارتد أحدهم، فسأل عنه فقيل: ألقى إليه الشيطان: إن الله لا يبتلي الأنبياء والصالحين.

[١٤٩٦] وذكر في سبب بلائه أنّ رجلًا استغاثه على ظالم فلم يغثه. وقيل: كانت مواشيه في ناحية ملك كافر، فداهنه ولم يغزه. وقيل: أعجب بكثرة ماله.

[1497] ارْكُضْ بِرِجْلِكَ Hazret-i Eyyûb'un duasına verilen cevabı aktarmakta olup "Ayağınla yere vur!" anlamındadır. Katâde'den [v. 117/735] şöyle rivayet edilmiştir: Söz konusu yer, develer için su biriktirilen bir yerdi. Hazret-i Eyyûb yere vurunca, oradan bir su pınarı çıktı ve şöyle denildi: "İşte yıkanılacak ve içilecek bir soğuk su." Yani bu, yıkanacağın ve içeceğin bir sudur. Böylelikle için ve dışın korunmuş olur; seni rahatsız eden hastalık iyileşir. Şu da söylenmiştir: Hazret-i Eyyûb için iki su pınarı çıkmıştı; pınarların birisinden yıkandı, diğerinden su içti. Allah'ın izniyle içinde ve dışında bulunan hastalıklar iyileşti. Şöyle de denmiştir: Hazret-i Eyyûb sağ ayağıyla yere vurdu, sıcak bir pınar çıktı ve bununla yıkandı. Sonra sol ayağıyla vurdu, soğuk bir pınar çıktı ve bundan da içti.

[1498] رَحْمَةً مِنَّا وَذِكْرَى ifadeleri mef'ûlün leh olup mâna, "Bu hibe kendisine rahmet, akıl sahiplerine de öğüt olsun diye" şeklindedir; çünkü akıl sahipleri, sabrından dolayı Eyyûb (a.s.)'a verdiğimiz nimeti duydukları zaman bu onları musibetlere karşı sabretmeye, sabredenlerin akıbetine ve Allah Teâlâ'nın kendileri hakkında takdir ettiği şeylere teşvik etmiş olacaktır.

[1499] "Al" fiili, "vur"a ma'tūftur. ضِغْثٌ "ot yahut reyhan bitkisi veya benzeri diğer şeylerden küçük bir demet" anlamındadır. İbn Abbas'dan şöyle rivayet edilmiştir: ضِغْثٌ "bir tutam dal" anlamındadır. Hazret-i Eyyûb hasta iken, eğer hastalığından kurtulursa hanımını -yüz kere vurarak- döveceğine dair yemin etmişti. Allah onun bu yeminini, hanımı onunla güzel geçindiği ve o da hanımından razı olduğu için, kendisi ve hanımına en hafif gelecek bir kefaretle yerine getirmiş oldu. Bu, kalıcı bir ruhsattır. Rivayete göre; Hazret-i Peygamber'e, bir cariye ile o murdar ilişkiye giren *kolu engelli*[1] biri getirilmişti. Peygamber dedi ki: "İçinde yüz dal bulunan bir hurma salkımını alın ve şuna bir kez vurun!"[2] Bu vuruşta yüz daldan her biri -ya dik şekilde uçları ya da yatık şekilde yan parçaları- vurulana isabet etmelidir [*Ahmed b. Hanbel*, V, 222].

[1500] Hazret-i Eyyûb'un yemin etmesinin sebebi, bir ihtiyaç için giden hanımının gecikmesiydi. Bu sebepten Eyyûb (a.s.)'ın canı sıkılmıştı. Şu da söylenmiştir: Hanımı iki çörek karşılığında Eyyûb'un ayağa kalkarken tutunduğu iki zülfünü satmıştı. Şöyle de denilmiştir: Şeytan Eyyûb'un hanımına; "Bana bir defa secde et, malınızı ve çocuklarınızı size geri vereyim!" deyince, kadın secdeye teşebbüs etmişti. Neyse ki ilahi koruma yetişti [de, secde etmedi].

---

1 *Muhdec*, "kolu eksik" anlamındadır; bazan küçücük de olsa insanda tam bir kol olabiliyor. / ed.

2 Yani zinanın Nur 24/2'de belirtilen cezası (100 sopa) yerine.

[١٤٩٧] {ارْكُضْ بِرِجْلِكَ} حكاية ما أجيب به أيوب عليه السلام، أي اضرب برجلك الأرض. وعن قتادة: هي أرض الجابية فضربها، فنبعت عين فقيل: {هٰذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ}، أي هذا ماء تغتسل به وتشرب منه، فيبرأ باطنك وظاهرك، وتنقلب ما بك قلبة. وقيل: نبعت له عينان؛ فاغتسل من إحداهما وشرب من
٥ الأخرى، فذهب الداء من ظاهره وباطنه بإذن الله. وقيل: ضرب برجله اليمنى فنبعت عين حارة فاغتسل منها، ثم باليسرى فنبعت باردة فشرب منها.

[١٤٩٨] {رَحْمَةً مِنَّا وَذِكْرَىٰ} مفعول لهما. والمعنى: أنّ الهبة كانت للرحمة له ولتذكير أولى الألباب، لأنهم إذا سمعوا بما أنعمنا به عليه لصبره رغبهم في الصبر على البلاء وعاقبة الصابرين وما يفعل الله بهم.

١٠ [١٤٩٩] {وَخُذْ} معطوف على {ارْكُضْ}. والضغث: الحزمة من حشيش أو ريحان أو غير ذلك. وعن ابن عباس: قبضة من الشجر؛ كان حلف في مرضه ليضربنّ امرأته مائة إذا برأ، فحلل الله يمينه بأهون شيء عليه وعليها، لحسن خدمتها إياه ورضاه عنها. وهذه الرخصة باقية. وعن النبي ﷺ: أنه أتى بمُخْدَج، وقد خبث بأمة، فقال: خذوا عثكالًا فيه مائة شمراخ فاضربوه بها ضربة. ويجب أن يصيب
١٥ المضروب كل واحد من المائة، إمّا أطرافها قائمة، وإما أعراضها مبسوطة مع وجود صورة الضرب.

[١٥٠٠] وكان السبب في يمينه أنها أبطأت عليه ذاهبة في حاجة فحرج صدره. وقيل: باعت ذؤابتيها برغيفين، وكانتا متعلق أيوب إذا قام. وقيل: قال لها الشيطان: اسجدي لي سجدة فأردّ عليكم مالكم وأولادكم، فهمت بذلك فأدركتها العصمة؛

Sonra olayı Eyyûb'a bildirdi. İşte söz konusu yemini Eyyûb (a.s.) o zaman etmiştir. Şu da söylenmiştir: Şeytan, Eyyûb'un hanımına 'Eğer Eyyûb şarap içerse hastalıktan kurtulur!' vesvesesini vermişti. Bunun üzerine, kadın Hazret-i Eyyûb'a şarap içmesini teklif etti. "Hanımının, Eyyûb'dan şeytan için bir kurban kesmesini istediği" de söylenmiştir.

[1501] "Onu sabırlı bulduk", yani onu sabırlı olarak bildik. **Şayet** "Başına gelen musibeti Allah'a şikâyet ettiği ve O'ndan merhamet dilediği halde, Allah Teâlâ onu nasıl sabırlı olarak bilmiş oluyor?" **dersen şöyle derim:** Allah'a şikâyet etmek, sabırsızlık olarak adlandırılmaz. Nitekim Yakup (a.s.) da "Ben üzüntü ve kederimi yalnızca Allah'a açarım!" [YûsufYûsuf 12/86] demişti. Aynı şekilde hastanın doktora şikâyeti de böyledir. İşte bu şekilde, musibete karşı en sabırlı insan bile şifa ummaktan, onu aramaktan geri durmaz. Sıhhat temenni etmesi ve afiyet istemesine rağmen birinin sabırlı olarak adlandırılması doğru oluyorsa, Allah'a sığınmasına ve doktorlara danışıp tedavi olmakla birlikte başına gelen musibetin giderilmesi duasında bulunmasına rağmen Hazret-i Eyyûb'un sabırlı olarak nitelendirilmesi de pekâlâ mümkündür. Kaldı ki Eyyûb Peygamber, kavminin fitnesinden çekindiği için şifa istiyordu. Zira şeytan, ona vesvese verdiği gibi kavmine de "Eyyûb, peygamber olsaydı bu şekilde imtihan edilmezdi." diye vesvese verebilirdi. Yine, Hazret-i Eyyûb gücü-kuvveti murat ederken bunları Allah'a itaat için istiyordu; çünkü hastalığı, kalbi ve dili hariç bütün bedenini kuşatmıştı.

[1502] Rivayete göre; Allah Teâlâ Eyyûb (a.s.)'ın hastalığını şu münacatı üzerine kaldırmıştır: "Allah'ım! Biliyorsun ki, benim dilim kalbime muhalefet etmez; aklım ve gönlüm gözümün peşinden gitmez;[1] malım-mülküm beni şımartmamıştır; karnımı doyururken yanımda mutlaka bir yetim bulunur; etrafımda bir aç-açık varken 'karnı tok-sırtı pek' gecelememişimdir hiç!"

45. Güçlü ve basiretli kullarımız İbrahim, İshak ve Yakup'u da yâd et.

[1503] "İbrahim, İshak ve Yakup'u" ifadesi عبادنا (kullarımız) kelimesine atf-ı beyandır; kelimeyi *'abdenâ* şeklinde okuyan ise sadece *İbrahim*'i atf-ı beyan yapmış; sonra da neslini, yani İshak ve Yakup'u, *'abdenâ* kelimesine atfetmiş olur. İbn Abbas'ın *ve ilâhe ebîke İbrâhîme…* ("Senin *ata[ları]n* İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilâhına kulluk ederiz." [Bakara 2/133]) okuyuşu da böyledir.[2]

---

1 Yani *basîret*im *basar*ımdan öncedir; görünüşe göre değil, aklıma/gönlüme göre hüküm veririm (?) / ed.

2 Genel kıraatte *ebîke* (baban) kelimesi çoğuldur: قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَإِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ. / ed.

فذكرت ذلك له، فحلف. وقيل: أوهمها الشيطان أن أيوب إذا شرب الخمر برأ، فعرضت له بذلك. وقيل: سألته أن يقرب للشيطان بعناق.

[١٥٠١] {وَجَدْنَاهُ صَابِرًا}، علِمناه صابرًا. فإن قلت: كيف وجده صابرًا وقد شكا إليه ما به واسترحمه؟ قلت: الشكوى إلى الله عزّ وعلا لا تسمى جزعًا، ولقد قال يعقوب عليه السلام {إِنَّمَا اَشْكُوا بَثِّي وَحُزْنِي اِلَى اللّٰهِ} [يوسف: ٨٦]. وكذلك شكوى العليل إلى الطبيب، وذلك أن أصبرَ الناس على البلاء لا يخلو من تمني العافية وطلبها، فإذا صحّ أن يسمى صابرًا مع تمني العافية وطلب الشفاء فليسم صابرًا مع اللجإ إلى الله تعالى، والدعاء بكشف ما به ومع التعالج ومشاورة الأطباء. على أن أيوب عليه السلام كان يطلب الشفاءَ خيفة على قومه من الفتنة، حيث كان الشيطان يوسوس إليهم كما كان يوسوس إليه أنه لو كان نبيًّا لما ابتلي بمثل ما ابتلي به، وإرادةَ القوة على الطاعة فقد بلغ أمره إلى أن لم يبق منه إلّا القلب واللسان.

[١٥٠٢] ويروى أنه قال في مناجاته: إلهي، قد علمت أنه لم يخالف لساني قلبي، ولم يتّبَع قلبي بصري، ولم يهُبْني ما ملكت يميني، ولم آكل إلّا ومعي يتيم، ولم أبت شبعان ولا كاسيًا ومعي جائع أو عريان؛ فكشف الله عنه.

٤٥-﴿وَاذْكُرْ عِبَادَنَآ اِبْرٰهِيمَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ اُولِي الْاَيْدِي وَالْاَبْصَارِ﴾

[١٥٠٣] {اِبْرٰهِيمَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ} عطف بيان لـ{عِبَادَنَآ}. ومن قرأ «عبدنا» جعل إبراهيم وحده عطف بيان له، ثم عطف ذريته على عبدنا، وهي إسحاق ويعقوب، كقراءة ابن عباس: وإله أبيك إبراهيم وإسماعيل وإسحاق [البقرة: ١٣٣].

[1504] İşlerin çoğu doğrudan el ile yapılınca, tağlîb üslûbu uygulanmıştır; -her ne kadar doğrudan el ile müdahale gerektirmeyen bazı işler bulunsa yahut işi yapanlar elsiz kötürüm kimseler olsa da- yapılan her bir iş hakkında *hâzâ mimmâ ʿamilet eydîhim* (bu onların ellerinin yaptığı şeydir) denilmiştir. İşte أُولِي الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ ifadesi de bu üslupla gelmiştir. Allah Teâlâ bununla "iş ve düşünce sahipleri" mânasını kastetmektedir. Âhirete yönelik ameller işlemeyen, Allah için cihat etmeyen, dindarlar gibi düşünmeyen ve basiretli davranmayan kimseler, adeta uzuvlarını hareket ettiremeyen zayıf kişiler ve aklı başından gitmiş basiretsiz kimseler gibidirler! Bu sözde, Allah için çalışmayan ve O'nun dini hakkında basiretli davranmayan herkes iğnelenmekte; imkânları olmasına rağmen gayret ve incelemeyi terkedenler azarlanmaktadır. أُولِي الْأَيْدِي ifadesi, çoğulun çoğulu olarak *üli'l-eyâdî* şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd'un kırâatinde ise Yâ atılmış ve kesrayla yetinilmiş halde أُولِي الْأَيْدِ şeklindedir. [Yalnız, bu kıratte] الْأَيْدِ kelimesinin *te'yid* anlamındaki *el-eyd* ile tefsir edilmesi sıkıntılıdır; yerli yerinde bir yorum değildir.

46. Biz onları samimiyetle o (Âhiret) yurdu(nu) düşünen kimseler kılmıştık.

[1505] أَخْلَصْنَاهُمْ "onları kendimize özgü kıldık" demektir. بخالصةٍ yani içerisinde hiç kusur bulunmayan saf bir nitelikle. Daha sonra بخالصةٍ kelimesini ذِكْرَى الدَّارِ ifadesiyle tefsir etmiştir ki bu, âhiret düşüncesinin samimi, saf ve berrak olduğuna bir şehadettir. İfade, izāfet terkibiyle (*bi-hâlisati zikra'd-dâr* şeklinde) de okunmuştur ki, "yalnızca ahiret yurdu düşüncesiyle" anlamındadır; yani âhiret düşüncesine başka bir kaygıyı bulaştırmazlar; tek kaygıları âhirettir. ذِكْرَى الدَّارِ ifadesi sürekli âhireti hatırlamaları ve ona yönelip dünyayı hatırlamayı unutmaları yahut ahireti hatırlatmaları ve ona teşvik etmeleri, dünyadan el-etek çektirmeleri anlamındadır; nitekim peygamberlerin durumu ve âdeti böyledir. Şöyle de denilmiştir: ذِكْرَى الدَّارِ dünyada güzel bir övgü ve başkasına nasip olmayan bir doğru sözlülük (lutfetmek) anlamındadır.

[1506] Şayet "أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ demenin anlamı nedir?"[1] **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, "Bu özellikleri sebebiyle ve bu özelliği taşıdıkları için onları kendimize özgü kıldık." veya "Bu özelliği onlara kazandırarak ve bu özelliği onların seçmesine yardımcı olarak onları kendimize özgü kıldık." şeklindedir. *Bi-hālisatihim* şeklinde okuyanın kıraati ilk anlamı desteklemektedir.

1 Yani gereksiz bir tekrar var gibi. / ed.

[١٥٠٤] ولما كانت أكثر الأعمال تباشر بالأيدي غلبت، فقيل في كل عمل: هذا مما عملت أيديهم، وإن كان عملًا لا يتأتى فيه المباشرة بالأيدي، أو كان العمال جذمًا لا أيدي لهم، وعلى ذلك ورد قوله عزّ وعلا {أُولِي الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ}، يريد: أولي الأعمال والفكر؛ كأن الذين لا يعملون أعمال الآخرة، ولا يجاهدون في الله، ولا ٥ يفكرون أفكار ذوي الديانات ولا يستبصرون في حكم الزمنى الذين لا يقدرون على أعمال جوارحهم والمسلوبي العقول الذين لا استبصار بهم. وفيه تعريض بكل من لم يكن من عمال الله، ولا من المستبصرين في دين الله، وتوبيخ على تركهم المجاهدة والتأمل مع كونهم متمكنين منهما. وقرئ «أولى الأيادي»، على جمع الجمع. وفي قراءة ابن مسعود «أولي الأيدِ»، على طرح الياء والاكتفاء بالكسرة. وتفسيره بالأيد ١٠ -من التأييد- قلق غير متمكن.

٤٦-﴿إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ﴾

[١٥٠٥] {أَخْلَصْنَاهُمْ}، جعلناهم لنا خالصين {بِخَالِصَةٍ} بخصلة خالصة لا شوب فيها؛ ثم فسرها بـ{ذِكْرَى الدَّارِ}، شهادة لذكرى الدار بالخلوص والصفاء وانتفاء الكدورة عنها. وقرئ على الإضافة، والمعنى: بما خلص من ذكرى الدار، ١٥ على أنهم لا يشوبون ذكرى الدار بهمّ آخر، إنما همهم ذكرى الدار لا غير. ومعنى {ذِكْرَى الدَّارِ} ذكراهم الآخرة دائبًا، ونسيانهم إليها ذكر الدنيا؛ أو تذكيرهم الآخرة وترغيبهم فيها، وتزهيدهم في الدنيا؛ كما هو شأن الأنبياء وديدنهم. وقيل: ذكرى الدار الثناء الجميل في الدنيا ولسان الصدق الذي ليس لغيرهم.

[١٥٠٦] فإن قلت: ما معنى {أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ}؟ قلت: معناه أخلصناهم بسبب ٢٠ هذه الخصلة، وبأنهم من أهلها؛ أو أخلصناهم بتوفيقهم لها واللطف بهم في اختيارها. وتعضد الأوّل قراءة من قرأ «بخالصتهم».

47. Şüphesiz onlar Bizim katımızda seçkin, hayırlı kimselerdendir.

[1507] المصطفين "hemcinsleri arasından seçilmiş kimseler" demektir. الأخيار *hayyir* yahut tahfif edilmiş hâliyle *hayr* kelimesinin çoğuludur. Aynen *meyyit - meyt* kelimelerinin çoğulu olan *el-emvât* gibi.

48. İsmail'i, Elyesâ'yı ve Zülkifl'i de yâd et; hepsi de hayırlı kimselerdendir.

[1508] اَلْيَسَع kelimesinin başındaki Lâm sanki harf-i ta'riftir. Aynı kelime *el-Leyse'a* şeklinde de okunmuştur. [Bu durumda] harf-i ta'rif, *el-les'* kökünden *fey'al* kalıbında olan *leysa'* kelimesinin başına gelmiş olur.

[1509] كُلٌّ'deki tenvin, [hazfedilmiş] muzāfun ileyhin yerine geçmiştir; mâna "onların hepsi hayırlı kimselerdendir" şeklindedir.

49. Bu bir öğüttür; şüphesiz müttakîler için güzel bir sonuç vardır:

50. Kapıları kendileri için ardına kadar açılmış Adn Cennetleri...

51. Orada keyifle arkalarına yaslanmış vaziyette her türlü meyve ve içeceği isteyebilmektedirler.

52. Yanlarında, eşlerinden başkasına bakmayan yaşıt dilberler olduğu halde...

[1510] "Bu bir öğüttür." Yani anlatımın/öğüdün bir kısmıdır ki, o da Kur'ân'dır. Allah Teâlâ, peygamberleri anlatıp bu anlatımı tamamlayınca -ki bu, Kur'ân konularından bir konu ve fasıllarından bir fasıldır- arkasından diğer bir konuyu dile getirmek istedi -ki cennet ve cennetliklerin anlatımıdır- ve "Bu bir öğüttür." buyurdu: Sonra da "Müttakîler için..." dedi. Nitekim Câhız [v. 255/869] eserlerinde *Fe hâzâ bâb* (Bu bir konudur.) der ve bir başka konuya geçer. Yazar kitabının bir bölümünü bitirince ve başka bir bölüme geçmek isteyince şöyle der: *Hâzâ ve kad kâne keyte ve keyte* (Bu böyle... Şimdi şöyle şöyle.) Böyle bir anlam kastedildiğinin delili, Allah Teâlâ'nın cennetlikleri anlatmayı tamamlayınca ve arkasından cehennemlikleri anlatmak isteyince "İşte böyle... Azgınlar için..." [Sād 38/55] buyurmasıdır. İfadenin şu anlamda olduğu da söylenmiştir: Bu, sayesinde peygamberlerin sürekli anılacağı bir şeref ve güzel bir anıdır. İbn Abbas'dan; "Bu, geçmiş peygamberlere dair bir anlatımdır." yorumu nakledilmiştir.

٤٧-﴿وَإِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُصْطَفَيْنَ الْأَخْيَارِ﴾

[١٥٠٧] {الْمُصْطَفَيْنَ} أي المختارين من أبناء جنسهم. و{الْأَخْيَارِ} جمع خير، أو خير على التخفيف؛ كأموات في جمع ميت أو ميت.

٤٨-﴿وَاذْكُرْ إِسْمَاعِيلَ وَالْيَسَعَ وَذَا الْكِفْلِ وَكُلٌّ مِنَ الْأَخْيَارِ﴾

٥ [١٥٠٨] {وَالْيَسَعَ} كأن حرف التعريف دخل على يسع. وقرئ «وَاللَّيْسَعَ»، كأن حرف التعريف دخل على ليسع، فيعل من اللسع.

[١٥٠٩] والتنوين في {وَكُلٌّ} عوض من المضاف إليه، ومعناه: وكلهم من الأخيار.

٤٩-﴿هَذَا ذِكْرٌ وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَآبٍ﴾

٥٠-﴿جَنَّاتِ عَدْنٍ مُفَتَّحَةً لَهُمُ الْأَبْوَابُ﴾

١٠ ٥١-﴿مُتَّكِئِينَ فِيهَا يَدْعُونَ فِيهَا بِفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ وَشَرَابٍ﴾

٥٢-﴿وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ أَتْرَابٌ﴾

[١٥١٠] {هَذَا ذِكْرٌ} أي هذا نوع من الذكر، وهو القرآن. لما أجرى ذكر الأنبياء وأتمه، وهو باب من أبواب التنزيل، ونوع من أنواعه، وأراد أن يذكر على عقبه بابًا آخر، وهو ذكر الجنة وأهلها. قال: {هَذَا ذِكْرٌ}، ثم قال: {وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ} كما يقول

١٥ الجاحظ في كتبه: فهذا باب، ثم يشرع في باب آخر، ويقول الكاتب إذا فرغ من فصل من كتابه وأراد الشروع في آخر: هذا وقد كان كيت وكيت. والدليل عليه أنه لما أتمّ ذكر أهل الجنة وأراد أن يعقبه بذكر أهل النار قال: {هَذَا وَإِنَّ لِلطَّاغِينَ} [ص:٥٥]. وقيل: معناه هذا شرف وذكر جميل ويذكرون به أبدًا. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: هذا ذكر من مضى من الأنبياء.

[1511] جَنَّاتِ عَدْنٍ ifadesi جَنَّاتِ عَدْنٍ الَّتِى وَعَدَ الرَّحْمَنُ (*"Rahman'ın sözünü verdiği Adn Cennetleri"* [Meryem 19/61]) âyetinden dolayı ma'rifedir. Mansūb olması ise, حُسْنَ مَآبٍ ifadesine atf-ı beyân olması sebebiyledir. مُفَتَّحَةً hâl olup, âmili لِلْمُتَّقِينَ kelimesinin fiil anlamıdır. Ayrıca مُفَتَّحَةً'de جَنَّاتِ kelimesinin zamiri bulunmakta ve الْأَبْوَابُ da bu zamirden bedel olmaktadır. Takdir, *müfettehaten hiye'l-ebvâbu* (Açılmış olarak ki o [açılan], kapılardır.) şeklindedir. Tıpkı *duribe zeydun el-yedu ve'r-riclu* (Zeyd'e vuruldu, el ve ayaklarına.) örneğindeki gibi. الْأَبْوَابُ kelimesi bedel-i iştimâl türünden bir bedeldir. İfade; جَنَّاتُ عَدْنٍ mübtedâ, مُفَتَّحَةٌ haber olmak üzere veya her iki kelime de mahzûf bir mübtedânın haberi kabul edilerek *müfettehatün* şeklinde merfû'da okunmuştur. Bu durumda anlam, "O, Adn Cennetleridir ve müttakîler için kapıları açılmıştır." şeklinde takdir edilir.

[1512] Öyle anlaşılıyor ki; akranlar *etrâb* diye adlandırılmışlardır; zira toprak (*turâb*) onlara aynı vakitte temas etmektedir. Aynı yaştakiler arasındaki sevgi daha sağlam olduğu için, cennet dilberleri hep aynı yaşta olarak yaratılmışlardır. Şu da söylenmiştir: O dilberler 'eşlerinin akranı'dır; yaşları kocalarının yaşları gibidir.

53. Hesap günü için size vaad edilen işte budur.

54. Şüphesiz bu Bizim nasip ettiğimiz öyle bir şeydir ki, bitmek-tükenmek söz konusu değildir onun için.

[1513] Fiil, Tâ ile de Yâ ile de okunmuştur.[1] لِيَوْمِ الْحِسَابِ "hesap günü için" demektir. Nitekim şöyle dersin: "Bu, hesap günü için" -yani herkese yaptıklarının karşılığının verileceği gün- "için biriktirdiklerinizdir."

55. İşte böyle... Azgınlar için ise en kötü sonuç mevzuubahistir:

56. Dibini boylayacakları Cehennem... Ne kötü yatak!

[1514] هذا yani durum budur. Veya bu, anlatıldığı gibidir. "Ne kötü yatak!" cümlesi, *"Onlar için (altlarında) Cehennemî bir yatak, üstlerinde de (Ateş'ten) örtüler vardır."* [A'râf 7/41] âyeti gibidir. Altlarındaki ateş, uyuyan kimsenin üzerine uzandığı yatağa benzetilmiştir.

57. İşte, kaynar su ve iğrenç ifrâzât!.. Tatsınlar bakalım bunu!

1 *Tû'adûne* (size vaad edilen) - *yû'adûne* (onlara vaad edilen). / ed.

[١٥١١] {جَنَّاتِ عَدْنٍ} معرفة لقوله {جَنَّاتِ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدَ الرَّحْمٰنُ} [مريم: ٦١]، وانتصابها على أنها عطف بيان لـ{حُسْنَ مَآبٍ}. و{مُفَتَّحَةً} حال، والعامل فيها ما في {لِلْمُتَّقِينَ} من معنى الفعل. وفي {مُفَتَّحَةً} ضمير الجنات، و{الْأَبْوَابُ} بدل من الضمير، تقديره: مفتحة هي الأبواب، كقولهم: ضُرب زيد اليد والرجل، وهو من بدل الاشتمال. وقرئ «جناتُ عدن مفتحةٌ» بالرفع، على أن جنات عدن مبتدأ، ومفتحة خبره. أو كلاهما خبر مبتدأ محذوف، أي هو جنات عدن هي مفتحة لهم.

[١٥١٢] كأن اللدات سُمين أترابًا، لأن التراب مسّهن في وقت واحد. وإنما جعلن على سنّ واحدة، لأنّ التحابّ بين الأقران أثبت. وقيل: هنّ أتراب لأزواجهنّ، أسنانهنّ كأسنانهم.

٥٣-﴿هٰذَا مَا تُوعَدُونَ لِيَوْمِ الْحِسَابِ﴾

٥٤-﴿ إِنَّ هَذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُ مِنْ نَفَادٍ﴾

[١٥١٣] قرئ «يوعدون»، بالتاء والياء، {لِيَوْمِ الْحِسَابِ} لأجل يوم الحساب، كما تقول: هذا ما تدخرونه ليوم الحساب، أي ليوم تجزى كل نفس ما عملت.

٥٥-﴿هٰذَا وَإِنَّ لِلطَّاغِينَ لَشَرَّ مَآبٍ﴾

٥٦-﴿جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا فَبِئْسَ الْمِهَادُ﴾

[١٥١٤] {هٰذَا} أي الأمر هذا، أو هذا كما ذكر. {فَبِئْسَ الْمِهَادُ}، كقوله {لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ} [الأعراف: ٤١]. شبه ما تحتهم من النار بالمهاد الذي يفترشه النائم.

٥٧-﴿هٰذَا فَلْيَذُوقُوهُ حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ﴾

[1515] Yani "İşte kaynar su! Tatsınlar bakalım bunu!" veya "Azap işte bu! Tatsınlar bakalım bunu!" Daha sonra Allah söze yeniden başlamış ve "İşte, kaynar su ve iğrenç ifrâzât!.." buyurmuştur. Yahut "Tatsınlar bakalım bunu!" ifadesi, *"Sadece benden korkun benden!"* [Bakara 2/40] âyeti gibidir; yani bunu tatsınlar, bunu!

[1516] Şeddeli ve şeddesiz olarak غساق kelimesi "cehennemliklerden akan iğrenç ifrâzât" demektir. Nitekim gözyaşı aktığında *ğasekati'l-aynu* denir. Denmiştir ki; *hamîm* sıcaklığıyla yakar; *ğassâk* ise soğukluğuyla. Şöyle de denmiştir: "Eğer *gassâk*tan bir damla doğuya damlasaydı batıdaki canlıların burun deliklerini; batıya damlasaydı doğudaki canlıların burun deliklerini iğrenç kokusuyla kırardı!" Hasan-ı Basrî'den şöyle rivayet edilmiştir: *Ğassâk* Allah'tan başka kimsenin bilmediği bir azaptır. İnsanlar Allah'a gizlice itaat etmişler; Allah da onlar için "Yapmış oldukları amellere karşılık kendileri için saklanmış bulunan mutluluk vesilelerini hiç kimse bilmez!" [Secde 32/17] âyetindeki mükâfatı gizlemiştir; yine, insanlar gizli gizli günah işlemişler, Allah da onlara vereceği cezayı gizlemiştir.

58. Buna benzer daha başka azaplar...

[1517] *Ve uharu*[1] ifadesi, korkunçluk ve şiddet bakımından söz konusu azaba benzeyen ve aynı şekildeki diğer azap*lar*dır. أزواج "cinsler" anlamındadır. *Ve âharu* şeklinde de okunmuştur ki "bir başka azap" veya "bir başka acı" anlamındadır. أزواج kelimesi *uharu*nun sıfatıdır; zira "diğerleri"nde çeşitler anlamı olabilir. Yahut أزواج üçünün, yani حميم، غساق، اخر kelimelerinin sıfatıdır. من شَكله ifadesi, *min şiklihî* şeklinde de okunmuş olup (farklı) bir lehçedir. شكل kelimesi, "cilve yapmak" (*ganc*) anlamına geldiği zaman sadece kesreli okunur.

59. (Kendi aralarında çekişirler:) "İşte, sizinle birlikte cehennem ateşine giren bir kalabalık! 'Merhaba!' yok bunlara… Çünkü mecbur, ateşi boylayacaklar!"

[1518] هَذَا فَوْجٌ مُقْتَحِمٌ مَعَكُمْ yani "İşte, sizinle birlikte ateşe giren yoğun bir kalabalık!" Yani sizinle birlikte ve beraber ateşe girenler. *el-Iktihâm* sert bir şekilde atlamak/binmek ve ateşe girmektir. *el-Kuhme* şiddet anlamındadır.

[1519] Bu cümle, azgın kimselerin birbirleriyle olan konuşmalarını aktarmaktadır; "onlar bunu söylerler" demektir. *Fevc* kelimesiyle, azgınlarla birlikte sapkınlığa kalkışan ve sonunda onlarla birlikte azaba giren tâbileri kastedilmektedir.

---

1 Genel kıraat وآخر olup, müfessir *âhar*ın çoğulu ile okunan *uharu* kıraatini esas almaktadır. / ed.

[١٥١٥] أي هذا حميم فليذوقوه، أو العذاب هذا فليذوقوه، ثم ابتدأ فقال: هو حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ. أو هذا فليذوقوه بمنزلة {وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ} [البقرة: ٤٠]، أي ليذوقوا هذا فليذوقوه.

[١٥١٦] والغساق -بالتخفيف والتشديد- ما يغسق من صديد أهل النار، يقال: غسقت العين، إذا سال دمعها. وقيل: الحميم يحرق بحرّه، والغساق يحرق ببرده. وقيل: لو قطرت منه قطرة في المشرق لنتنت أهل المغرب، ولو قطرت منه قطرة في المغرب لنتنت أهل المشرق. وعن الحسن ﵁: الغساق عذاب لا يعلمه إلا الله تعالى؛ إن الناس أخفوا لله طاعة فأخفى لهم ثوابًا في قوله {فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ} [السجدة: ١٧]، وأخفوا معصية فأخفى لهم عقوبة.

٥٨-﴿وَءَاخَرُ مِنْ شَكْلِهِۦٓ أَزْوَاجٌ﴾

[١٥١٧] «وأُخر»، ومذوقات أخر من شكل هذا المذوق من مثله في الشدة والفظاعة {أَزْوَاجٌ} أجناس. وقرئ {وَءَاخَرُ}، أي وعذاب آخر. أو مذوق آخر. وأزواج: صفة لأُخر، لأنه يجوز أن يكون ضروبًا، أو صفة للثلاثة وهي حميم وغساق وآخر من شكله. وقرئ «من شكله» بالكسر وهي لغة. وأما الغنج فبالكسر لا غير.

٥٩-﴿هَٰذَا فَوْجٌ مُّقْتَحِمٌ مَّعَكُمْ لَا مَرْحَبًا بِهِمْ إِنَّهُمْ صَالُوا النَّارِ﴾

[١٥١٨] {هَٰذَا فَوْجٌ مُّقْتَحِمٌ مَّعَكُمْ}، هذا جمع كثيف قد اقتحم معكم النارَ، أي دخل النار في صحبتكم وقرانكم. والاقتحام: ركوب الشدة والدخول فيها. والقحمة: الشدة.

[١٥١٩] وهذه حكاية كلام الطاغين بعضهم مع بعض، أي يقولون هذا. والمراد بالفوج أتباعهم الذين اقتحموا معهم الضلالة، فيقتحمون معهم العذاب.

[1520] "*Merhaba* yok bunlara!" derken azgınlar, kendilerine uyanlara beddua etmektedirler. Hakkında iyilik dilediğin kişiye *merhaben* dersin ki, "Geldiğin belde ferah ve geniştir; dar ve sıkıntılı değil [Burada rahat edeceksin inşallah]!" veya "Beldelerin ferah ve geniş olsun!" demektir. Sonra kötü dilekte bulunurken bu sözünün başına *Lâ* getirirsin. بهم (bunlara!) ifadesi de haklarında kötü dilekte bulunulanları belirtmektedir.

[1521] "Çünkü mecbur, ateşi boylayacaklar!" cümlesi, azgınların tâbileri için neden beddua ettiklerini belirtmektedir. Bunun benzeri şu âyettir: *"Her ne zaman bir ümmet girse, yekdiğerini lânetler."* [A'râf 7/38]

[1522] Şöyle de denilmiştir: "İşte, sizinle birlikte cehennem ateşine giren bir kalabalık!" cümlesi, Cehennem bekçilerinin, tâbileri içinde bulunan inkârcıların liderlerine söyledikleri bir sözdür. *"Merhaba* yok bunlara! Çünkü mecbur, ateşi boylayacaklar!" ifadesi, inkârcıların liderlerinin sözüdür.

[1523] Bütün bu sözlerin Cehennem bekçilerinin sözü olduğu da söylenmiştir.

60. Derler ki: "Hayır!.. Asıl size 'Merhaba!' yok be! Bize bunu siz takdim ettiniz! Ne kötü bir durakmış burası!"

[1524] "Derler ki" yani inkârcılara tâbi olanlar şöyle derler: "Hayır! Asıl size 'Merhaba!' yok be!.." Bu sözle, "bizim hakkımızda ettiğiniz bedduaya siz daha layıksınız" demek istemektedirler. Bunu da şu sözleriyle delillendirmişlerdir: *"Bize* bunu *siz takdim ettiniz!"* Zamir, azaba yahut inkârcıların cehennemi boylamalarına râcidir.

[1525] **Şayet** "Önderlerin, tâbilerine azabı takdim etmesi" ne anlama gelmektedir?" **dersen şöyle derim:** Takdim edilen, kötü amel işlemeleridir. Nitekim *"Tadın şu yangın azabını! Kendi takdim ettiklerinizin (yani kendi ellerinizle yaptıklarınızın) karşılığıdır bu!"* [Enfâl 8/50-51] buyrulmuştur. İnkârcı önderler kendilerine uyanları saptırmak suretiyle, bahsedilen kötü amelin işlenmesine sebep olunca ve azap, uyanların yaptıklarının karşılığı konumunda bulununca *"Bize bunu siz takdim ettiniz!"* denilmiştir. Böylelikle, önderler 'takdim eden kimseler', ceza da 'takdim edilen şey' olarak kabul edilmiş ve iki mecaz bir arada yapılmıştır; zira hakikatte [o feci akıbeti kendilerine] takdim edenler, önderler değil, bizzat kötü ameli işleyenlerdir; takdim edilen şey de kötü amel olup, onun cezası değildir.

[١٥٢٠] {لَا مَرْحَبًا بِهِمْ} دعاء منهم على أتباعهم. تقول لمن تدعو له: مرحبًا، أي أتيت رحبًا من البلاد لا ضيقًا. أو رحبت بلادك رحبًا، ثم تدخل عليه «لا » في دعاء السوء. و{بِهِمْ} بيان للمدعو عليهم.

[١٥٢١] {إِنَّهُمْ صَالُوا النَّارِ} تعليل لاستيجابهم الدعاء عليهم. ونحوه قوله تعالى {كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَعَنَتْ أُخْتَهَا} [الأعراف: ٣٨].

[١٥٢٢] وقيل: {هَذَا فَوْجٌ مُقْتَحِمٌ مَعَكُمْ} كلام الخزنة لرؤساء الكفرة في أتباعهم. و{لَا مَرْحَبًا بِهِمْ إِنَّهُمْ صَالُوا النَّارِ} كلام الرؤساء.

[١٥٢٣] وقيل: هذا كله كلام الخزنة.

٦٠-﴿قَالُوا بَلْ أَنْتُمْ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ أَنْتُمْ قَدَّمْتُمُوهُ لَنَا فَبِئْسَ الْقَرَارُ﴾

[١٥٢٤] و{قَالُوا}، أي الأتباع {بَلْ أَنْتُمْ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ} يريدون الدعاء الذي دعوتم به علينا أنتم أحقّ به، وعللوا ذلك بقولهم {أَنْتُمْ قَدَّمْتُمُوهُ لَنَا} والضمير للعذاب أو لصليهم.

[١٥٢٥] فإن قلت: ما معنى تقديمهم العذاب لهم؟ قلت: المقدم هو عمل السوء. قال الله تعالى {وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ ذَلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ} [الأنفال: ٥٠-٥١] ولكن الرؤساء لما كانوا السبب فيه بإغوائهم وكان العذاب جزاءهم عليه، قيل: أنتم قدمتموه لنا، فجعل الرؤساء هم المقدمين وجعل الجزاء هو المقدّم، فجمع بين مجازين؛ لأن العاملين هم المقدمون في الحقيقة لا رؤساؤهم، والعمل هو المقدم لا جزاؤه.

[1526] **Şayet** "*Merhaba yok bunlara!*" ifadesini zebanilerin ifadesi kabul eden, *'Asıl size merhaba yok be!'* ifadesine nasıl bir anlam vermektedir? Çünkü bu durumda muhataplar -yani inkârcıların önderleri- kendilerine bu cevabı gerektirecek bir şey söylememişlerdir ki...[1]" **dersen şöyle derim:** Adeta şöyle denmektedir: Ey önderler! Bizi saptırdığınız ve içinde bulunduğumuz azaba sebep olduğunuz için zebanilerin bize söyledikleri bu kötü sözü, bizden çok siz hak ediyorsunuz! Bu, doğru bir cevaptır ki şuna benzer: Bir topluluk diğer topluluğa bazı kötülükleri güzel gösterse ve o topluluk da bu kötülükleri yapsa, kötülükleri güzel gösterenlere "Allah onları rezil etsin; yaptıkları şey ne kötüdür!" dense, kötülüğün güzel gösterildiği kimseler, kötülükleri güzel gösterenlere "Bilakis, siz rezil olmayı bizden çok hak ediyorsunuz; çünkü siz olmasaydınız biz bu kötülüğü işlemeyecektik!" diyebilirler.

61. Derler ki: "Ya Rabbi! Bizi buraya kim sürdüyse onun Ateş'teki azabını katmerli hale getir."

[1527] "Derler ki" yani tâbiler. "Onun Ateş'teki azabını katmerli hale getir!" Yani ikiye katla. Bunun benzeri şu âyettir: *"Ya Rabbi! Bizi şunlar saptırdı; Sen de Ateş'ten bunlara katmerli bir azap ver!"* [A'râf 7/38] Bu, hak ettiği azabın misliyle artırılması ve sonuçta azabın iki misli olmasıdır. Tıpkı *"Ya Rabbi! Onlara bu azabın iki katını ver!"* [Ahzâb 33/68] âyetindeki gibi.

[1528] "Katmerli azab"ın yılanlar ve ejderhalar şeklinde tefsir edildiği rivayetler de vârit olmuştur.

62. Yine, derler ki: "Bizim kötülerden saydığımız birtakım adamlar vardı; onları niye (burada) görmüyoruz?"

63. "Onlarla boşu boşuna mı dalga geçmişiz?! Yoksa (buradalar da) gözlerimiz kaydı mı onlardan?!"

[1529] "Derler ki" yani o azgın liderler... "Birtakım adamlar" derken önemsenmeyen fakir müslümanları kastetmektedirler. "Kötülerden" yani kendilerinde hiçbir hayır ve fayda bulunmayan rezil kimselerden... Çünkü müslümanlar, azgınların dini karşısında durmuşlar ve bu sebeple onlara göre kötü olmuşlardır.

[1530] أَتَّخَذْنَاهُمْ... ifadesi "kötülerden saydığımız" cümlesi gibi, "birtakım adamlar"ın sıfatı kabul edilerek, haberî cümle (*ittehaznâhüm...*) şeklinde de; azgınların, kendi kendilerini yalanlamaları ve [dünyada iken] müslümanlarla alay etmiş olmalarını çirkin görme anlamında istifham Hemze'siyle de okunmuştur.[2]

---

1 Kendilerine; "Asıl size merhaba yok be!" denilebilsin. / ed.

2 Yani (i) "kendilerini aşağılık saydığımız..." (ii) "Onları boşuna mı küçümsemişiz yani?! Baksanıza adamlar

[١٥٢٦] فإن قلت: فالذي جعل قوله {لَا مَرْحَبًا بِهِمْ} من كلام الخزنة ما يصنع بقوله {بَلْ اَنْتُمْ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ} والمخاطبون -أعني رؤسائهم- لم يتكلموا بما يكون هذا جوابًا لهم؟ قلت: كأنه قيل: هذا الذي دعا به علينا الخزنة أنتم يا رؤساء أحقّ به منا لإغوائكم إيانا وتسببكم فيما نحن فيه من العذاب. وهذا صحيح؛ كما لو زين قوم ٥ لقوم بعض المساوي فارتكبوه فقيل للمزينين: أخزى الله هؤلاء، ما أسوأ فعلَهم؟ فقال المزيَّن لهم للمزيِّنين: بل أنتم أولى بالخزي منا، فلولا أنتم لم نرتكب ذلك!

٦١-﴿قَالُوا رَبَّنَا مَنْ قَدَّمَ لَنَا هٰذَا فَزِدْهُ عَذَابًا ضِعْفًا فِي النَّارِ﴾

[١٥٢٧] و{قَالُوا} هم الأتباع أيضًا {فَزِدْهُ عَذَابًا ضِعْفًا} أي مضاعفًا، ومعناه: ذا ضعف. ونحوه قوله تعالى {رَبَّنَا هٰٓؤُلَٓاءِ اَضَلُّونَا فَاٰتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا} [الأعراف: ٣٨]. ١٠ وهو أن يزيد على عذابه مثله فيصير ضعفين، كقوله عزّ وجلّ {رَبَّنَٓا اٰتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ} [الأحزاب: ٦٨].

[١٥٢٨] وجاء في التفسير {عَذَابًا ضِعْفًا} حيّات وأفاعي.

٦٢-﴿وَقَالُوا مَا لَنَا لَا نَرٰى رِجَالًا كُنَّا نَعُدُّهُمْ مِنَ الْاَشْرَارِ﴾

٦٣-﴿اَتَّخَذْنَاهُمْ سِخْرِيًّا اَمْ زَاغَتْ عَنْهُمُ الْاَبْصَارُ﴾

١٥ [١٥٢٩] {وَقَالُوا} الضمير للطاغين. {رِجَالًا} يعنون فقراء المسلمين الذين لا يؤبه لهم. {مِنَ الْاَشْرَارِ} من الأراذل الذين لا خير فيهم ولا جدوى، ولأنهم كانوا على خلاف دينهم، فكانوا عندهم أشرارًا.

[١٥٣٠] {اَتَّخَذْنَاهُمْ سِخْرِيًّا} قرئ بلفظ الإخبار على أنه صفة لـ{رِجَالًا}، مثل قوله {كُنَّا نَعُدُّهُمْ مِنَ الْاَشْرَارِ}، وبهمزة الاستفهام على أنه إنكار على أنفسهم وتأنيب ٢٠ لها في الاستخسار منهم.

[1531] "Yoksa (buradalar da) gözlerimiz kaydı mı onlardan?!" ifadesinin ilişkili bulunduğu cümle hakkında iki ihtimal söz konusudur. Birincisi; ما لنا sözüyle ilişkili olmasıdır. Bu durumda anlam, "Bize n'oldu ki, onları cehennemde görmüyoruz!? Sanki cehennemde değiller. Yoksa aksine, gözlerimiz onlardan kaydı da, bu sebeple mi onları görmüyoruz cehennemde oldukları halde?!" şeklinde olur. Böylece, azgınlar müslümanların cennetlik ya da cehennemlik olabileceklerini düşünmüşlerse de, nerede bulunduklarını öğrenememiş olurlar. İkinci ihtimal اتَّخَذْنَاهُمْ سِخْرِيًّا sözüyle ilişkili olmasıdır ki bu durumda أم [i] ya muttasıl olur ki o zaman; "Biz onlar hakkında şu iki fiilden hangisini işlemişiz?! Onlarla dalga geçmek mi yoksa onları hakir görüp küçümsemek mi; yani gözlerimiz onların üzerinden aşmış da onları değersiz mi saymışız?!" anlamında olur ve bundan, azgınların her iki fiili de yadırgadıkları anlaşılır. -Nitekim Hasan-ı Basrî'den şöyle rivayet edilmiştir: "O fiillerin ikisini de işlemişlerdir: Müslümanlarla alay da etmişler; onlara hor bakmış, değer de vermemişlerdir!"- [ii] Ya da اتَّخَذْنَاهُمْ سِخْرِيًّا cümlesiyle ifade son bulmuş kabul edilerek, haber veya soru anlamında munkatı' olur. Tıpkı "O deve sürüsüdür... Yok yok, koyun sürüsüdür." ve "Yanındaki Zeyd mi?.. Yoksa Amr mı yanındaki?" sözlerinde olduğu gibi. Bu durumda, -Hemze'siz okuyanın kıraatinde de- istifham Hemze'sini var kabul edebilirsin; çünkü أم o Hemze'ye delâlet eder. Böylece, istifham Hemze'sini okuyan ve hazfeden iki kıraat de farklı olmamış olur.

[1532] Söylenmiştir ki; "derler ki" ifadesindeki zamir Ebu Cehl, Velid b. Mugîre vb. Kureyş liderlerine ait olup, "birtakım adamlar" da Ammar, Suheyb, Bilal ve benzerleridir.

[1533] سخريًّا lâfzı[ndaki Sin] hem zammeli hem de kesreli okunmuştur.

64. Ateş'tekilerin işbu çekişmesi mutlaka gerçekleşecektir!

[1534] إِنَّ ذَلِكَ (işbu) yani onlar hakkında anlattıklarımız. لحقٌّ yani bu hususta konuşacakları kesindir. Sonra bu konuşmanın ne olduğunu açıklamış ve "Ateş'tekilerin çekişmesi" buyurmuştur. Bu ifade ذلك'nin sıfatı olarak (*tehāsume* şeklinde) mansūb da okunmuştur; zira işaret isimleri cins isimlerle sıfatlanır.

[1535] **Şayet** "Bu konuşmaya neden 'çekişme' denilmiş?" **dersen şöyle derim:** Onların konuşmaları ve aralarında geçen soru-cevap şeklindeki diyalog, düşmanlar arasında gerçekleşen konuşmaya benzetilmiştir;

cehennemde değiller bizim gibi!" / ed.

[١٥٣١] وقوله {اَمْ زَاغَتْ عَنْهُمُ الْاَبْصَارُ} له وجهان من الاتصال؛ أحدهما أن يتصل بقوله {مَا لَنَا}، أي ما لنا لا نراهم في النار؛ كأنهم ليسوا فيها، بل أزاغت عنهم أبصارنا، فلا نراهم وهم فيها؟! قسموا أمرهم بين أن يكونوا من أهل الجنة، وبين أن يكونوا من أهل النار؛ إلّا أنه خفي عليهم مكانهم. والوجه الثاني: أن يتصل بـ{اَتَّخَذْنَاهُمْ سِخْرِيًّا}، إما أن تكون أم متصلة، على معنى أي الفعلين فعلنا بهم؛ الاستسخار منهم أم الازدراء بهم والتحقير، وأن أبصارنا كانت تعلو عنهم وتقتحمهم، على معنى إنكار الأمرين جميعًا على أنفسهم -وعن الحسن: كل ذلك قد فعلوا، اتخذوهم سخريًا وزاغت عنهم أبصارهم محقرة لهم- وإما أن تكون منقطعة بعد مضي {اَتَّخَذْنَاهُمْ سِخْرِيًّا} على الخبر أو الاستفهام. كقولك: "إنها إبل... أم شاءٌ؟"، و"أزيد عندك؟ أم عندك عمرو؟" ولك أن تقدّر همزة الاستفهام محذوفة فيمن قرأ بغير همزته، لأنّ «أم» تدلّ عليها، فلا تفترق القراءتان؛ إثبات همزة الاستفهام وحذفها.

[١٥٣٢] وقيل: الضمير في {وَقَالُوا} لصناديد قريش كأبي جهل والوليد وأضرابهما، والرجال: عمار وصهيب وبلال وأشباههم.

[١٥٣٣] وقرئ «سخريًا» بالضم والكسر.

٦٤-﴿اِنَّ ذٰلِكَ لَحَقٌّ تَخَاصُمُ اَهْلِ النَّارِ﴾

[١٥٣٤] {اِنَّ ذٰلِكَ}، أي الذي حكينا عنهم {لَحَقٌّ} لا بد أن يتكلموا به، ثم بين ما هو فقال: هو {تَخَاصُمُ اَهْلِ النَّارِ}. وقرئ بالنصب على أنه صفة لـ{ذٰلِكَ}، لأن أسماء الإشارة توصف بأسماء الأجناس.

[١٥٣٥] فإن قلت: لم سمى ذلك تخاصمًا؟ قلت: شبه تقاولهم وما يجري بينهم من السؤال والجواب بما يجري بين المتخاصمين من نحو ذلك،

zira önderlerin *"Merhaba yok bunlara!"* [Sād 38/59] demesi, tâbilerin de *"Asıl size merhaba yok be!"* [Sād 38/60] demeleri çekişme türü bir konuşmadır. Bu sebeple, konuşmanın bütününe -çekişmeyi de kapsadığı için- "çekişme" denmiştir.

65. De ki: Ben sadece bir uyarıcıyım. 'Yegâne ezici güce sahip' 'tek' (Vâhid, Kahhâr) Allah'tan başka tanrı yoktur.

66. O; göklerin, yerin ve ikisi arasında ne varsa hepsinin Rabbidir; 'mutlak izzet sahibi'dir, bağışlayıcıdır (Azîz, Gafûr).

[1536] Ey Muhammed! Mekkeli müşriklere "de ki: Ben sadece bir uyarıcı" bir elçi"yim;" sizi Allah'ın, müşriklere edeceği azap hakkında uyarıyorum; size diyorum ki: Hak din, Allah'ı *her şeyin fevkinde yegâne ezici güce sahip, ortaksız-benzersiz tek* ilâh kabul etmek; O'ndan başka ilâh olmadığına ve evrenin mutlak hâkimiyetinin O'na ait olduğuna inanmaktır.

[1537] O öyle "mutlak izzet sahibi"dir ki isyankârları cezalandırdığı vakit mağlup edilemez. Bununla birlikte, kendisine sığınanın günahlarını "bağışlayıcıdır." Yahut onlara de ki: Ben sadece bildiklerim hakkında sizi uyarıyorum. Yine sizi, sıfatı böyle olanın [c.c.] vereceği ceza hakkında uyarıyorum. O'nun gibi biri, vereceği cezadan korkulmayı da, vereceği mükâfat hakkında ümitli olmayı da hak eder.

67. De ki: Bu, muazzam bir mesajdır.

68. Siz ise ondan yüz çevirmektesiniz!

69. Mele-i Âlâ hakkında -hani tartışıyorlardı ya o zaman- kendiliğimden bir bilgi elde etmem mümkün değildir.

70. Bana sadece apaçık bir uyarıcı olduğum vahyolunmaktadır.

[1538] "Bu, muazzam bir mesajdır." Yani size bildirdiğim 'uyarıcı bir elçi oluşum ve Allah'ın ortaksız bir *tek* oluşu' sadece ileri derece gaflette bulunanların yüz çevirebileceği muazzam bir haberdir.

[1539] Sonra Allah, *Mele-i Âlâ*'dan verdiği haberleri ve tartıştıkları[1] konuları Peygamber (s.a.)'in kesinlikle daha önce bilmediğini, sonradan öğrendiğini, ancak öğrendiklerini insanların -bilmediklerini ilim ehlinden veya kitap okuyarak- öğrendiği gibi elde etmediğini belirterek onun nübüvvetini delillendirmiştir. Böylece, Hazret-i Peygamber'in bildirdiklerinin sadece Allah'tan gelen vahiyle elde edildiği anlaşılmış olmaktadır.

---

1 Yani Allah Teâlâ ve meleklerinin… Mele-i Âlâ aşağıda açıklanacaktır. / ed.

ولأنّ قول الرؤساء: لا مرحبًا بهم[ص:٥٩]، وقول أتباعهم: بل أنتم لا مرحبًا بكم[ص:٦٠]، من باب الخصومة، فسمي التقاول كله تخاصمًا لأجل اشتماله على ذلك.

٦٥-﴿قُلْ اِنَّمَا اَنَا مُنْذِرٌ وَمَا مِنْ اِلٰهٍ اِلَّا اللّٰهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾

٦٦-﴿رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ﴾

٥ [١٥٣٦] {قُلْ} يا محمد لمشركي مكة: ما أنا إلا رسول {مُنْذِرٌ} أنذركم عذاب الله للمشركين، وأقول لكم: إنّ دين الحق توحيد الله وأن يعتقد أن لا إله إلا الله {الْوَاحِدُ} بلا ندّ ولا شريك {الْقَهَّارُ} لكل شيء، وأنّ الملك والربوبية له في العالم كله.

[١٥٣٧] {الْعَزِيزُ} الذي لا يغلب إذا عاقب العصاة، وهو مع ذلك {الْغَفَّارُ} لذنوب من التجأ إليه. أو قل لهم: ما أنا إلا منذر لكم ما أعلم، وأنا أنذركم عقوبة من
١٠ هذه صفته؛ فإن مثله حقيق بأن يخاف عقابه كما هو حقيق بأن يرجى ثوابه.

٦٧-﴿قُلْ هُوَ نَبَؤٌا عَظِيمٌ﴾

٦٨-﴿اَنْتُمْ عَنْهُ مُعْرِضُونَ﴾

٦٩-﴿مَا كَانَ لِيَ مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَاِ الْاَعْلٰى اِذْ يَخْتَصِمُونَ﴾

٧٠-﴿اِنْ يُوحٰى اِلَيَّ اِلَّا اَنَّمَا اَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ﴾

١٥ [١٥٣٨] {قُلْ هُوَ نَبَؤٌا عَظِيمٌ}، أي هذا الذي أنبأتكم به من كوني رسولًا منذرًا، وأن الله واحد لا شريك له {نَبَؤٌا عَظِيمٌ} لا يعرض عن مثله إلّا غافل شديد الغفلة.

[١٥٣٩] ثم احتج لصحة نبوّته بأنّ ما ينبئ به على الملأ الأعلى واختصامهم أمر ما كان له به من علم قط، ثم علمه ولم يسلك الطريق الذي يسلكه الناس في علم ما لم يعلموا، وهو الأخذ من أهل العلم وقراءة الكتب، فعلم أنّ ذلك لم يحصل إلا
٢٠ بالوحي من الله.

[1540] **Şayet** إِذْ يَخْتَصِمُونَ (hani tartışıyorlardı ya) ifadesi neye müteallaktır?" **dersen şöyle derim:** Hazfedilmiş bir (şibh-i) fiile müteallaktır; çünkü mâna, 'Tartıştıkları vakit Mele-i Âlâ'nın konuşmaları hakkında benim hiçbir bilgim yoktur.' şeklindedir. [71. âyetteki] إِذْ قَالَ (Hani, demişti ki…) ifadesi de إِذْ يَخْتَصِمُونَ'den bedeldir.

[1541] **Şayet** *"Mele-i Âlâ* ile ne kastedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Kıssada geçen karakterler, yani melekler, Âdem ve İblis kastedilmiştir; çünkü onlar semada bulunuyorlardı ve konuşma onların arasında geçmişti. **Şayet** "Konuşma onların arasında değil, Allah ile onlar arasında geçmişti; çünkü onlarla konuşan Allah idi ve onlar da Allah'a cevap vermişlerdi. Senin için şu iki ihtimal söz konusudur: Ya 'Mele-i Âlâ onlardır ve konuşma onlar arasında geçmiştir.' diyeceksin -oysa konuşma [sadece] onlar arasında olmamıştır- ya da 'Konuşma Allah ile onlar arasında geçmiştir.' diyeceksin ki bu durumda Allah'ın da Mele-i Âlâ'dan olduğunu kabul etmen gerekecek." **dersen, şöyle derim:** Allah'ın konuşması melek aracılığıyla olmuştur; gerçekte konuşan, aracı melektir. Dolayısıyla konuşmanın melekler, Âdem ve İblis arasında olması doğrudur; Mele-i Âlâ onlardır.

[1542] *İhtisām* (tartışma) ile -daha önce de geçtiği üzere- 'karşılıklı konuşma' kastedilmiştir.

[1543] اِنْ يُوحٰى اِلَيَّ اِلَّٓا اَنَّمَٓا اَنَا نَذ۪يرٌ ifadesi "sadece apaçık bir uyarıcı olduğum için" anlamında olup, mâna şöyledir: Bana sadece uyarmam için vahyolunuyor. Bu yüzden, (لأنما'daki) Lâm hazfedilmiş ve fiil kendisine katılarak mansūb olmuştur. İfade, "Bana sadece şu vahyolunuyor." anlamında merfû' da olabilir ki buna göre, tek vahyolunan; uyarmam, iletmem ve bunu eksiksiz tam yapmamdır; yani ben sadece bununla memurum; bana bundan başkası vahyedilmiyor. أَنَّمَا ifadesi, direkt anlatımla[1] kesreli olarak da okunmuştur; yani sadece şu söz ki o söz de size; "Ben sadece açık bir uyarıcıyım; başka bir şey iddia etmiyorum!" dememdir.

[1544] "Muazzam mesaj"ın; Peygamber (s.a.)'in hiç kimseden duymaksızın Âdem (a.s.)'ı anlatıp, ondan haber vermesi olduğu da söylenmiş; İbn Abbas'tan "Kur'ân" olduğu, Hasan-ı Basrî'den ise "Kıyamet günü" olduğu rivayet edilmiştir.

71. Hani, senin Rabbin meleklere demişti ki: "Ben çamurdan bir insan yaratmaktayım."

1 Yani "Benim açık bir uyarıcı *olduğum*" şeklinde değil de, "Ben açık bir uyarıcı*yım*" şeklinde. / ed.

[١٥٤٠] فإن قلت: بم يتعلق {إِذْ يَخْتَصِمُونَ}؟ قلت: بمحذوف؛ لأن المعنى: ما كان لي من علم بكلام الملأ الأعلى وقت اختصامهم، و{إِذْ قَالَ} بدل من {إِذْ يَخْتَصِمُونَ}.

[١٥٤١] فإن قلت: ما المراد بـ{الْمَلَإِ الْأَعْلَى}؟ قلت: أصحاب القصة؛ الملائكة وآدم وإبليس، لأنهم كانوا في السماء وكان التقاول بينهم. فإن قلت: ما كان التقاول بينهم، إنما كان بين الله تعالى وبينهم؛ لأن الله سبحانه وتعالى هو الذي قال لهم وقالوا له، فأنت بين أمرين؛ إما أن تقول الملأ الأعلى هؤلاء، وكان التقاول بينهم -ولم يكن التقاول بينهم- وإما أن تقول: التقاول كان بين الله وبينهم، فقد جعلته من الملأ الأعلى. قلت: كانت مقاولة الله سبحانه بواسطة ملك، فكان المقاول في الحقيقة هو الملك المتوسط، فصحّ أن التقاول كان بين الملائكة وآدم وإبليس، وهم الملأ الأعلى.

[١٥٤٢] والمراد بالاختصام التقاول على ما سبق.

[١٥٤٣] {إِنْ يُوحَى إِلَيَّ إِلَّا أَنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ}، أي لأنما أنا نذير. ومعناه: ما يوحى إليّ إلا للإنذار، فحذف اللام وانتصب بإفضاء الفعل إليه. ويجوز أن يرتفع على معنى: ما يوحى إليّ إلّا هذا، وهو أن أنذر وأبلغ ولا أفرط في ذلك، أي ما أومر إلّا بهذا الأمر وحده، وليس إليّ غير ذلك. وقرئ «إنما»، بالكسر على الحكاية، أي إلّا هذا القول، وهو أن أقول لكم: إنما أنا نذير مبين، ولا أدعي شيئًا آخر.

[١٥٤٤] وقيل: النبأ العظيم: قَصص آدم عليه السلام والإنباء به من غير سماع من أحد. وعن ابن عباس: القرآن. وعن الحسن: يوم القيامة.

٧١-﴿إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَٰٓئِكَةِ إِنِّي خَٰلِقُۢ بَشَرًا مِّن طِينٖ﴾

72. "Onu 'düzen'leyip 'ruh'umdan kendisine üflediğimde derhal ona secde edin."

73. Bunun üzerine, bütün melekler hep birlikte secde ettiler.

74. İblis müstesna... O, büyüklük tasladı ve inkârcı nankörlerden oldu.

[1545] **Şayet** "Melekler *beşer*in mahiyetini bilmedikleri ve onu daha evvel tanımadıkları hâlde Allah'ın onlara 'Ben bir *beşer* yaratıyorum.' demesi nasıl mümkün olur?" **dersen şöyle derim:** Allah'ın onlara "Ben, şöyle şöyle bazı nitelikleri bulunan bir varlık yaratıyorum." demiş olması muhtemeldir; ancak bunu Kur'ân'da anlattığı zaman sadece *beşer* kelimesini zikretmekle yetinmiştir.

[1546] "Onu *tesviye* ettiğim" yani yaratılışını tamamladığım, onu adil biçimde düzenlediğim "ve ruh'umdan kendisine üflediğim" yani ona hayat verip, onu duyulara sahip, nefes alır hâle getirdiğim zaman... فَقَعُوا ifadesi, yere/secdeye kapanın anlamındadır. كلّ (hepsi) kelimesi kuşatma, أجمعون ise bir arada bulunma mânasını taşımaktadır. Bu doğrultuda iki kelime birlikte; bütün meleklerin secde ettiğini, geriye sedce etmeyen hiçbir melek kalmadığını ve hepsinin farklı vakitlerde değil, aynı vakitte secde ettiklerini ifade etmiş olur.

[1547] **Şayet** "Allah Teâlâ'dan başkasına secde etmek nasıl câiz olmuş?" **dersen şöyle derim:** Câiz olmayan, Allah'tan başkasına kulluk maksadıyla yapılan secdedir; ancak şanına ve şerefine işaret kastıyla yapılan secdeyi akıl reddetmez. Fakat Allah Teâlâ'nın bu secdede bir fesat görerek onu yasaklaması bunun dışındadır.

[1548] **Şayet**, "İblis *cin* olmasına rağmen nasıl meleklerden istisnâ edilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Ona meleklerle birlikte secde etmesi emredilmiş ve "Bütün melekler secde etti." sözüne tağlîb üslubuyla İblis de dâhil edilmiştir. Sonra da tek olan, bir gruptan muttasıl istisnâ ile istisnâ edildiği gibi, İblis de meleklerden istisnâ edilmiştir.

[1549] "Ve inkârcı nankörlerden oldu" sözüyle İblis'in, her ne kadar önceden kâfir olmasa da, o an inkârcı olduğu kastedilmiştir; çünkü كان geçmiş zamanların bütün hepsinde kullanılır. Bu sebeple, dilediğin herhangi bir geçmiş zaman için kullanmaya elverişlidir. Şunun kastedilmesi de mümkündür: Allah'ın ilminde İblis, geçmiş zamanların tamamında kâfirdi.

٧٢-﴿فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ﴾

٧٣-﴿فَسَجَدَ الْمَلَٰٓئِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ﴾

٧٤-﴿إِلَّآ إِبْلِيسَ اسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ﴾

[١٥٤٥] فإن قلت: كيف صحّ أن يقول لهم {إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا} وما عرفوا ما البشر ولا عهدوا به قبل؟ قلت: وجهه أن يكون قد قال لهم: إني خالق خلقًا من صفته كيت وكيت، ولكنه حين حكاه اقتصر على الاسم.

[١٥٤٦] {فَإِذَا سَوَّيْتُهُ} فإذا أتممت خلقه وعدلته {وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي} وأحييته وجعلته حساسًا متنفسًا {فَقَعُوا} فخرّوا. كل للإحاطة، و{أَجْمَعُونَ} للاجتماع، فأفادا معًا أنهم سجدوا عن آخرهم ما بقي منهم ملك إلا سجد، وأنهم سجدوا جميعًا في وقت واحد غير متفرّقين في أوقات.

[١٥٤٧] فإن قلت: كيف ساغ السجود لغير الله؟ قلت: الذي لا يسوغ هو السجود لغير الله على وجه العبادة، فأما على وجه التكرمة والتبجيل فلا يأباه العقل، إلّا أن يعلم الله فيه مفسدة فينهى عنه.

[١٥٤٨] فإن قلت: كيف استثنى إبليس من الملائكة وهو من الجنّ؟ قلت: قد أمر بالسجود معهم، فغلبوا عليه في قوله {فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ}، استثنى كما يستثنى الواحد منهم استثناء متصلًا.

[١٥٤٩] {وَكَانَ مِنَ الكافرين} أريد: وجود كفره ذلك الوقت وإن لم يكن قبله كافرًا؛ لأن ﴿كَانَ﴾ مطلق في جنس الأوقات الماضية، فهو صالح لأيها شئت. ويجوز أن يراد: وكان من الكافرين في الأزمنة الماضية في علم اللّٰه.

75. "Ey İblis!" dedi; "Benim bizzat yarattığım bir varlığa secde etmekten seni alıkoyan ne?! Kendinde büyüklük mü vehmediyorsun, yoksa sen de mi 'yüceler'densin?"

76. Dedi ki: "Ben ondan daha hayırlıyım; çünkü beni ateşten yarattın, onu ise çamurdan yarattın."

[1550] **Şayet** "خَلَقْتُ بِيَدَىَّ (*İki elimle* yarattım)" cümlesinin mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Daha önce gördüğümüz üzere, iki eli bulunan varlıklar, işlerinin çoğunu iki elleriyle yaparlar. Bu doğrultuda, iki el kullanılmaksızın bizzat yapılan işler de, tağlîb üslubuyla, iki elle yapılan işlerden sayılmıştır. Öyle ki, kalbin yaptığı bir iş hakkında bile, "Bu kendi ellerinle yaptığın işlerdendir." denilir. Dahası, iki eli bulunmayan birine; "Kendi ellerin bağladı; kendi ağzın üfledi!"[1] denilir. Netice itibariyle "Bu, senin yaptığın işlerdendir." ifadesiyle "Bu, senin ellerinin yaptığı işlerdendir." ifadesi arasında hiçbir fark kalmamış olur. İşte, لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَىَّ (Benim bizzat yarattığım) ifadesi ile مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا (*"Kendi 'el'lerimizin ürünü olarak"* [YâSîn 36/71]) ifadesinin anlamı budur.

[1551] **Şayet** " مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَىَّ (Benim bizzat yarattığım bir varlığa secde etmekten seni alıkoyan ne?!") ifadesinin mânası nedir?" **dersen şöyle derim**: İblis'in Âdem'e secde etmeyi yadırgaması ve secdeden uzak durmasının sebebi, bu secdenin bir mahlûk için yapılıyor olmasıdır. İblis böyle düşünmüş ve yapacağı secdenin Yaratıcıdan başkası için olmasını gururuna yedirememiştir. Bu düşüncesine, Âdem'in çamurdan, kendisinin ateşten yaratılmış bulunmasını da katmış ve ateşin çamurdan üstün olduğunu düşünmüştür. Bu sebeple, konum bakımından üstün olduğu bir mahlûka secde etmeyi gururuna yedirememiştir. İblis şu gerçeği fark edememiştir ki; Allah Teâlâ, kendisi için en üstün ve kendisine İblis'ten daha yakın kullarına -meleklere- söz konusu secdeyi emrettiği zaman, onlar basit bir insana tevazu göstermekten kaçınmaya ve ona secdeye yanaşmamaya başkalarından daha lâyık olmalarına rağmen böyle davranmamışlardır; Allah'ın emrine uymuşlar, Âdem'i kendilerinden üstün tutmuşlar ve -Rablerinin emrini büyük ve hitabını yüce kabul ettikleri için- secde eden ile secde edilen arasındaki farka aldırmamışlardır. Demek ki İblis, meleklerin bulunduğu konumdan indirilmiş olmasına rağmen onları örnek almalı, onların yaptıklarını yapmalı ve meleklerin kendilerinden daha alt mertebede bulunan bir varlığa Allah'ın emrinden dolayı secde ederek, Allah'a karşı *Âdem'e secde*nin ötesinde daha ileri derecede bir kulluk yaptıklarını bilmeliydi.

1 Sığınmak zorunda kaldığı bir adadan kurtulmak isteyen biri, tulumu şişirerek üzerine binmiş; denizin ortasına geldiğinde, işini sağlam yapmadığı için, tulum hava kaçırmaya başlamış; tam ölmek üzere iken yardım istediği biri kendisine şöyle demiş: "Kendi ellerin bağladı; kendi ağzın üfledi!" (Tıybî'den…) Türkçedeki "Kendin ettin, kendin buldun!" deyimini andırıyor. / ed.

٧٥-﴿قَالَ يَٓا اِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ اَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ اَسْتَكْبَرْتَ اَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ﴾

٧٦-﴿قَالَ اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ﴾

[١٥٥٠] فإن قلت: ما وجه قوله {خَلَقْتُ بِيَدَيَّ}؟ قلت: قد سبق لنا أنّ ذا اليدين يباشر أكثر أعماله بيديه، فغلبت العمل باليدين على سائر الأعمال التي تباشر بغيرهما، حتى قيل في عمل القلب: هو مما عملت يداك، وحتى قيل لمن لا يدي له: يداك أوكتا وفوك نفخ. وحتى لم يبق فرق بين قولك: هذا مما عملته، وهذا مما عملتْه يداك. ومنه قوله {لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ} و{مِمَّا عَمِلَتْ اَيْدِينَٓا} [يس: ٧١]

[١٥٥١] فإن قلت: ما معنى قوله {مَا مَنَعَكَ اَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ}؟ قلت: الوجه الذي استنكر له إبليس السجود لآدم، واستنكف منه أنه سجود لمخلوق؛ فذهب بنفسه، وتكبر أن يكون سجوده لغير الخالق، وانضم إلى ذلك أنّ آدم مخلوق من طين وهو مخلوق من نار، ورأى للنار فضلًا على الطين؛ فاستعظم أن يسجد لمخلوق مع فضله عليه في المنصب، وزلّ عنه أنّ الله سبحانه حين أمر به أعزَّ عباده عليه وأقربهم منه زلفى -وهم الملائكة- وهم أحقّ بأن يذهبوا بأنفسهم عن التواضع للبشر الضئيل، ويستنكفوا من السجود له من غيرهم، ثم لم يفعلوا وتبعوا أمر الله وجعلوه قدّام أعينهم، ولم يلتفتوا إلى التفاوت بين الساجد والمسجود له تعظيمًا لأمر ربهم وإجلالًا لخطابه، كان هو مع انحطاطه عن مراتبهم حَرًى بأن يقتدي بهم ويقتفي أثرهم، ويعلم أنهم في السجود لمن هو دونهم بأمر الله أوغل في عبادته منهم في السجود له،

Onlar bunu, üstünlüklerini bir kenara attıkları ve tevazu kanatlarını yere serdikleri için yapabilmişlerdir. Bu sebeple İblis'e denildi ki: "Benim bizzat yarattığım bir varlığa secde etmekten seni alıkoyan ne?!" Yani bizzat yarattığım bir şeye karşı -ki o, dediğin gibi *mahlûk*tur ve yaratılmış olduğunda şüphe yoktur- emrimi yerine getirmek ve isteğimin önemini vurgulamak için aynen meleklerin yaptığı gibi secde etmene engel olan nedir? Böylece, terkettiği secde -terketmesine bahane ettiği sebep zikredilerek- hatırlatılmıştır. Yine ona denilmiştir ki; bu sebep ortada iken ve secdeyi Allah sana emretmişken neden secdeyi terk ettin!? Yani sen bu sebebi değil, Allah'ın emrini önemsemeliydin! Bunun örneği şöyledir: Hükümdar vezirine, maiyetinden bir düşkünü ziyaret etmesini emreder. Vezir, o kişinin düşkünlüğünü ön plana çıkararak bundan kaçınır. Hükümdar ona der ki; "Düşkün olduğunu bildiğim kişiye tevazu göstermene ne engel oldu!?" Bu sözüyle; "Benim emr u fermanıma önem verseydin de, onun düşkünlüğünü dikkate almasaydın olmaz mıydı!?" demek ister. Bu ifadede şu da vardır: Onu bizzat Ben yarattım; dolayısıyla onun hâlini Ben daha iyi bilirim. Bununla birlikte, meleklere, Beni ona yönelten 'insanı yücelterek nimetlendirme ve melekleri sınama' hikmetinden ötürü ona secde etmelerini emrettim. Ben ona secdeyi emretmekten geri durmazken, sen kim oluyorsun da ona secde etmekten geri duruyorsun!?

[1552] İfadenin (لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ), "vasıtasız yarattığıma" anlamına geldiği de söylenmiştir.

[1553] بيديَّ lafzı, *bi-yedeyy*i şeklinde de okunmuştur; tıpkı [İbrahim 14/22'deki بِمُصْرِخِيَّ kelimesinin] *bi-musrihıyyi* okunması gibi. بيديَّ lafzı, tek Yâ ile de (*bi-yedî*) okunmuştur.

[1554] "Yücelerden" yani yüce ve üstün[1] kimselerden... İblis de "Ben ondan daha hayırlıyım!" diyerek bu soruya yücelerden olduğu cevabını vermiştir. Kendisine "Sen şu anda mı kendinde büyüklük vehmettin yoksa varolduğundan beri kendini büyük mü görüyordun!?" denmiştir. أستكبرتَ'deki Hemze'nin mânası ikrardır.[2] İfade, soru harfi olan Hemze'nin hazfiyle i*stekberte* şeklinde de okunmuştur; çünkü أم edatı buna delâlet etmektedir. Yahut söz konusu Hemze'nin mânası ihbardır [Evet, kendinde büyüklük vehmettin sen!].

1 İbare normalde, *mimmen ʿalâ ve fâka* şeklinde olacakken, *mimmen ʿalevte ve fukte* olmuştur; bir nevi "yücelik ve üstünlük iddiasının İblis'le özdeşleştiğini" göstermek amacıyla, fiiller doğrudan İblis muhatap alınarak ifade edilmiştir. Hazret-i Ali'nin "Annemin aslan diye adlandırdığıyım ben!" mazmununu, *ene'llezî semmet**nî** ummî hayderah* diye ifade etmesi gibi… Aslında *semmethu* olması gerekirken, cesaret ve şecaatin Ali (r.a.) ile özdeşleşmiş olmasından dolayı zamir gaip kılınmamıştır. (Tıybî'den) / ed.

2 "Kendinde büyüklük mü vehmediyorsun!?" derken soru sormamakta, "Kendinde büyüklük vehmediyorsun!" diye realiteyi ortaya koymaktadır. / ed.

لما فيه من طرح الكبرياء وخفض الجناح، فقيل له {مَا مَنَعَكَ اَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ}، أي ما منعك من السجود لشيء هو كما تقول مخلوق خلقته بيدي -لا شكّ في كونه مخلوقًا- امتثالًا لأمري وإعظامًا لخطابي كما فعلت الملائكة؛ فذكر له ما تركه من السجود مع ذكر العلة التي تشبث بها في تركه، وقيل له: لم ٥ تركته مع وجود هذه العلة، وقد أمرك الله به؟! يعني كان عليك أن تعتبر أمر الله ولا تعتبر هذه العلة. ومثاله: أن يأمر الملك وزيره أن يزور بعض سقاط الحشم فيمتنع اعتبارًا لسقوطه، فيقول له: ما منعك أن تتواضع لمن لا يخفى عليّ سقوطه، يريد: هلا اعتبرت أمرى وخطابي وتركت اعتبار سقوطه. وفيه: أني خلقته بيدي، فأنا أعلم بحاله، ومع ذلك أمرت الملائكة بأن يسجدوا له لداعي حكمة دعاني ١٠ إليه من إنعام عليه بالتكرمة السنية وابتلاء للملائكة، فمن أنت حتى يصرفك عن السجود له ما لم يصرفني عن الأمر بالسجود له!؟

[١٥٥٢] وقيل: معنى {لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ} لما خلقت بغير واسطة.

[١٥٥٣] وقرئ «بيديِّ»، كما قرئ «بمصرخِيِّ» [ابراهيم: ٢٢]. وقرئ «بيدِي» على التوحيد.

١٥ [١٥٥٤] {مِنَ الْعَالِينَ} ممن علوت وفُقت، فأجاب بأنه من العالين حيث {قَالَ اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ}. وقيل: أستكبرت الآن أم لم تزل منذ كنت من المستكبرين!؟ ومعنى الهمزة التقرير. وقرئ «استكبرت»، بحذف حرف الاستفهام؛ لأنّ أم تدلّ عليه. أو بمعنى الإخبار.

[1555] İblis'in "Ben ondan daha hayırlıyım" cevabı, soruya daha uygunuyla cevap verme yöntemi üzere gelmiştir[1]; bu cevabıyla şunu ifade etmiştir: O ateşten yaratılmış olsaydı da ona secde etmezdim; çünkü o benim bir benzerimdir. O halde, benden aşağıda bulunana nasıl secde ederim!? Çünkü o çamurdandır; oysa ateş çamurdan üstündür, onu yer-bitirir. Bu doğrultuda ikinci cümle atf-ı beyân olarak *ma'tûf aleyh*i açıklama ve izah amacıyla ilk cümleye -yani "Beni ateşten yarattın." cümlesine- atfedilmiştir.

77. Buyurdu ki: "O halde, çık oradan! Kovulmuş bir varlıksın artık!"

78. "Yargılanma gününe kadar da lânetim senin üzerinde!"

[1556] "Oradan" yani cennetten. Bunun "göklerden" anlamında olduğu da, "içinde bulunduğun yaratılıştan" anlamında olduğu da söylenmiştir; çünkü şeytan yaratılışı ile övünüyordu. Bunun üzerine Allah, onun yaratılışını değiştirdi; beyaz iken siyah, güzel iken çirkin ve nûrânî iken zulmânî oluverdi!

[1557] رجيم kelimesi, ism-i mef'ûl (*mercûm*) anlamındadır; kovulmuş demektir. Nitekim şeytana, *medhûr* (itilmiş/püskürtülmüş) ve *mel'ûn* (lânetli) de denilmiştir. Çünkü kovulan kimse arkasından taşlanır[dı eskiden]. *Recm* de 'taş atmak' anlamındadır. Yahut şeytanlar alev toplarıyla kovalandıkları için…

[1558] **Şayet** "Yargılanma gününe kadar lânetim senin üzerinde!" âyetine göre sanki İblis'e yapılan lânetin nihaî sınırı yargılanma günü imiş, akabinde ise lânet son bulacakmış gibi?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ *"Aralarından gür sesli biri; 'Allah'ın lâneti zalimlerin üzerine olsun!' diye haykırır."* [A'râf 7/44] buyurmuşken bu lânet nasıl son bulabilir ki!? Mâna şöyledir: Lânet dünyada Şeytan'ın üzerindedir; yargılanma günü gelince bu lânet ile -dünyadakini unutturacak- âhiret lâneti birleşecek ve böylelikle dünyadaki lânet kesintiye uğramış gibi olacaktır.

79. Dedi ki: "Ya Rabbi! Diriltilecekleri güne kadar bana süre tanı."

80-81. Buyurdu ki: "Şüphesiz, o malum vaktin gününe kadar süre tanınanlardansın!"

[1559] **Şayet** "يوم kelimesinin izâfe edildiği *ma'lûm vakit* nedir?" **dersen şöyle derim:** [Sûr'a] ilk üflemenin gerçekleşeceği vakittir. Bu vaktin *gün*ü de üflemenin, parçalarından bir parça[2] [içerisinde gerçekleşecek] olduğu gündür.

1 Çünkü cevabında, secde etmemesinin illetini de belirtmiştir. / ed.

2 Yani dünya gününe göre söylersek "saatlerinden bir saat…" Ancak *ma'lûm vaktin günü* tabirindeki gün âhiret günü olup, saatleri değil oluştuğu -mahiyeti belirsiz- "parçalar/dönemler" söz konusudur./ ed.

[١٥٥٥] هذا على سبيل الأولى، أي لو كان مخلوقًا من نار لما سجدت له، لأنه مخلوق مثلي، فكيف أسجد لمن هو دوني، لأنه من طين والنار تغلب الطين وتأكله. وقد جرت الجملة الثانية من الأولى -وهي {خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ}- مجرى المعطوف عطف البيان من المعطوف عليه في البيان والإيضاح.

٥ ٧٧-﴿قَالَ فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ﴾

٧٨-﴿وَإِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِي إِلَى يَوْمِ الدِّينِ﴾

[١٥٥٦] {مِنْهَا} من الجنة. وقيل: من السماء. وقيل: من الخلقة التي أنت فيها؛ لأنه كان يفتخر بخلقته فغير الله خلقته فاسودّ بعد ما كان أبيض وقبح بعد ما كان حسنًا، وأظلم بعد ما كان نورانيًا.

١٠ [١٥٥٧] والرجيم: المرجوم. ومعناه: المطرود، كما قيل له: المدحور والملعون؛ لأنّ من طرد رمي بالحجارة على أثره. والرجم: الرمي بالحجارة. أو لأنّ الشياطين يرجمون بالشهب.

[١٥٥٨] فإن قلت: قوله {لَعْنَتِي إِلَى يَوْمِ الدِّينِ} كأن لعنة إبليس غايتها يوم الدين ثم تنقطع؟ قلت: كيف تنقطع وقد قال الله تعالى {فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ أَنْ لَعْنَةُ اللهِ عَلَى الظَّالِمِينَ} [الأعراف: ٤٤]. ولكن المعنى: أن عليه اللعنة في الدنيا، فإذا كان يوم ١٥ الدين اقترن له باللعنة ما ينسى عنده اللعنة، فكأنها انقطعت.

٧٩-﴿قَالَ رَبِّ فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ﴾

٨٠-﴿قَالَ فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ﴾

٨١-﴿إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ﴾

٢٠ [١٥٥٩] فإن قلت: ما الوقت المعلوم الذي أضيف إليه اليوم؟ قلت: الوقت الذي تقع فيه النفخة الأولى. ويومه اليوم الذي وقتُ النفخة جزء من أجزائه.

Ma'lûm ise, Allah katında bilinen, belirli olan, öne alınamayan ve ertelenemeyen demektir.

82. Dedi ki: "Senin izzetin üzerine yemin ederim ki, onların tamamını azdıracağım!"

83. "(İhlâsları sayesinde) kurtarılan kulların müstesna."

84. Şöyle buyurdu: "İşin gerçeği -ki Ben, gerçek neyse onu söylerim-:"

85. "Cehennem'i tamamen senden ve sana uyanlardan dolduracağım!"

[1560] "Senin izzetin üzerine yemin ederim ki" ifadesi, "Allah'ın yüceliğine yemin etme" anlamındadır. O'nun *izzet*i, mutlak otoritesi ve ezici gücüdür.

[1561] فَالْحَقَّ وَالْحَقَّ kelimelerinin; **[i]** ikisi de mansūb okunmuştur ki bu okuyuşta ilk *hakk*, tıpkı

Allah'a yemin olsun ki, bîat etmek zorundasın!

ifadesindeki *Allāh**e*** lâfzı gibi *muksem bih* [kendisiyle yemin edilen şey]dir; cevabı ise "Mutlaka dolduracağım!" cümlesidir. وَالْحَقَّ أَقُولُ ise *muksem bih* ile *muksem 'aleyh* (üzerine yemin edilen) arasına girmiş bir ara cümledir; "-ki Ben, gerçek neyse sadece onu söylerim-" anlamındadır. *Hak* ile de, ya *"Allah'ın 'aşikâr gerçek' olduğunu"* [Nûr 24/25] âyetindeki *el-Hakk* ism-i şerifi ya da batılın zıddı olan hak kastedilmektedir ve Allah *hakk*a yemin ederek onu yüceltmektedir. **[ii]** فَالْحَقُّ وَالْحَقَّ kelimeleri merfû' da okunmuştur ki bu durumda ilk *hakk*, لَعَمْرُكَ... (*"Ömrüne yemin olsun ki..."* [Hicr 15/72]) ifadesi gibi haberi hazfedilmiş bir mübtedâ olur; "Hakka yemin olsun ki, dolduracağım!" demektir. وَالْحَقُّ أَقُولُ ise, "gerçeği söylüyorum" demektir. Şiirde geçen:

...hiçbirini yapmadım.[1]

ifadesinde de benzer kullanım vardır. **[iii]** فَالْحَقِّ وَالْحَقِّ kelimeleri mecrûr da okunmuştur. Bu durumda ilk *hakk*, tıpkı *allāh**i** le-ef'alenne* (Vallahi yapacağım!) sözündeki gibi, kasem harfi hazfedilmiş bir *muksem bih* [kendisiyle yemin edilen] olur. وَالْحَقِّ أَقُولُ ifadesi, muksem bih lafzını aktarma üslubuyla "sadece yemin ettiğim gerçeği söylüyorum" şeklinde tekit ve pekiştirme anlamındadır ki bu anlam mansūb ve merfû' okuyuşlarda da geçerlidir. Bu gayet güzel, dakik bir anlamdır. **[iv]** فَالْحَقِّ وَالْحَقَّ kelimeleri ikincisi mansūb olarak, birincisi merfû' ya da mecrûr da okunmuştur. Bu durumda i'râb, daha önce zikrettiklerimizin aynısıdır.

1 *Kad asbahat ümmu'l-hıyâri tedde'î / 'aleyye zenben külluhû lem asne'i* [Ümmü'l-hıyâr kalkmış, benim hakkımda; hiçbirini yapmadığım şeyleri iddia etmeye başlamış!] / ed.

ومعنى المعلوم: أنه معلوم عند الله معيّن، لا يستقدم ولا يستأخر.

٨٢-﴿قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ﴾

٨٣-﴿إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ﴾

٨٤-﴿قَالَ فَالْحَقُّ وَالْحَقَّ أَقُولُ﴾

٥ ٨٥-﴿لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ﴾

[١٥٦٠] {فَبِعِزَّتِكَ} إقسام بعزّة الله تعالى وهي سلطانه وقهره.

[١٥٦١] قرئ «فالحقَّ والحقَّ»، منصوبين على أن الأول مقسم به كالله في:

إن عليك اللهَ أن تبايعا ❁

وجوابه {لَأَمْلَأَنَّ}. {وَالْحَقَّ أَقُولُ} اعتراض بين المقسم به والمقسم عليه، ومعناه:

١٠ ولا أقول إلّا الحق. والمراد بالحق: إمّا اسمه عزّ وعلا الذي في قوله {أَنَّ اللهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ} [النور: ٢٥] أو الحق الذي هو نقيض الباطل؛ عظمه الله بإقسامه به؛ ومرفوعين على أنّ الأوّل مبتدأ محذوف الخبر، كقوله: {لَعَمْرُكَ} [الحجر: ٧٢]، أي فالحق قسمي لأملأنّ، والحق أقول، أي أقوله كقوله:

كلُّه لم أصنعِ

١٥ ومجرورين على أنّ الأوّل مقسم به قد أضمر حرف قسمه، كقولك: اللهِ لَأفعلنّ، والحقِّ أقول، أي ولا أقول إلّا الحق، على حكاية لفظ المقسم به. ومعناه: التوكيد والتشديد. وهذا الوجه جائز في المنصوب والمرفوع أيضًا. وهو وجه دقيق حسن. وقرئ برفع الأوّل وجرّه مع نصب الثاني؛ وتخريجه على ما ذكرنا.

[1562] منك (senden) yani senin cinsinden -ki bunlar şeytanlardır- “ve sana uyanlardan” yani Âdem’in soyundan. **Şayet** “أجمعين (tamamen) kelimesi neyi pekiştiriyor?” **dersen şöyle derim:** Bununla مِنْهُمْ’daki zamirin yahut منك’deki Kâf’ın مَنْ تَبِعَكَ ile beraber tekit edilmesi kaçınılmazdır. Bu durumda mâna “Cehennemi liderlerin ve tâbilerinin tamamıyla dolduracağım; hiçbirini dışarıda bırakmayacağım!” veya “Cehennemi şeytanların ve şeytanlara uyan insanların hepsiyle dolduracağım! Bu hususta -şeytanlara tâbi olduktan sonra- peygamber evlâtları ile diğer insanlar arasında hiçbir fark olmayacak!” şeklindedir.

86. De ki: Ben, ne buna karşı sizden bir ücret istiyorum ne de kendiliğinden konuşan [şarlatan]lardanım.

87-88. Bu herkese açık öyle bir öğüttür ki, bir müddet sonra göreceksiniz haberlerini(n nasıl bir bir gerçekleştiğini)!

[1563] “*Bu*na karşı bir ücret” ifadesinde zamir, Kur’ân’a ya da vahye aittir. وَمَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ yani ben, gerçek dışı davranan ve sahip bulunmadığı niteliklere sahipmiş gibi görünen kimselerden değilim. Siz hiçbir zaman beni, yapmacık davranan ve sahip bulunmadığı şeyler iddia eden bir kimse olarak tanımadınız ki şimdi peygamberlik taslamış; Kur’ân’ı uydurmuş olayım!

[1564] Hazret-i Peygamber’den rivayet edilmiştir ki; “Yapmacık davranan [şarlatan]ların üç alâmeti vardır: Kendilerinden üsttekilerle çekişirler; sahip olmadıkları şeylere sahipmiş gibi davranırlar; bilmedikleri şeyi söylerler.”

[1565] “O ancak, herkes [insanlar ve cinler] için” Allah’tan gelmiş “bir öğüttür”; O bana vahyediyor; ben de onu tebliğ ediyorum.

[1566] وَلَتَعْلَمُنَّ نَبَأَهُ (verdiği haberi yakında öğreneceksiniz) yani ölürken veya kıyamet günü yahut İslâm üstün gelip yaygınlaştığında, başınıza geleceklere dair Kur’ân’ın verdiği haberin doğruluğunu, onun gerçek ve hak olduğunu göreceksiniz. Bu ifadede tehdit vardır.

[1567] Hazret-i Peygamber’den rivayet edilmiştir ki; “Her kim Sād suresini okursa kendisine, Allah’ın Davud’a râm ettiği dağlar ölçüsünde ‘on’ar sevap verilir. Bu sureyi okuyan kimseyi Allah küçük veya büyük günahlarda ısrar etmekten korur.”

[١٥٦٢] {مِنْكَ} من جنسك -وهم الشياطين- {وَمِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ} من ذرية آدم. فإن قلت {اَجْمَعِينَ} تأكيد لماذا؟ قلت: لا يخلو أن يؤكد به الضمير في {مِنْهُمْ}، أو الكاف في {مِنْكَ} مع {مَنْ تَبِعَكَ}. ومعناه: لأملأن جهنم من المتبوعين والتابعين أجمعين، لا أترك منهم أحدًا. أو لأملأنها من الشياطين وممن تبعهم من جميع الناس، لا تفاوت في ذلك بين ناس وناس بعد وجود الأتباع منهم من أولاد الأنبياء وغيرهم.

٨٦-﴿قُلْ مَا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ اَجْرٍ وَمَا اَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ﴾

٨٧-﴿اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ﴾

٨٨-﴿وَلَتَعْلَمُنَّ نَبَاَهُ بَعْدَ حِينٍ﴾

[١٥٦٣] {عَلَيْهِ مِنْ اَجْرٍ} الضمير للقرآن أو للوحي. {وَمَا اَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ} من الذين يتصنّعون ويتحلون بما ليسوا من أهله، وما عرفتموني قط متصنعًا ولا مدّعيًا ما ليس عندي، حتى أنتحل النبوّة وأتقوّل القرآن.

[١٥٦٤] وعن رسول الله ﷺ: للمتكلف ثلاث علامات؛ ينازع من فوقه، ويتعاطى ما لا ينال، ويقول ما لا يعلم.

[١٥٦٥] {اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ} من الله {لِلْعَالَمِينَ}، للثقلين؛ أوحى إليّ فأنا أبلغه.

[١٥٦٦] {وَلَتَعْلَمُنَّ نَبَاَهُ} أي ما يأتيكم عند الموت، أو يوم القيامة، أو عند ظهور الإسلام وفشوّه، من صحة خبره، وأنه الحق والصدق. وفيه تهديد.

[١٥٦٧] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة ص كان له بوزن كل جبل سخّره الله لداود عشر حسنات؛ وعصمه أن يصرّ على ذنب صغير أو كبير.

ZÜMER SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur. Guraf Sûresi diye de adlandırılır. 75 âyettir. 72 âyet olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Bu kitap; 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm) Allah tarafından indirilmektedir:

2. Şüphesiz Biz, kitabı sana gerçek olarak indirdik. Öyleyse, dini Allah'a özgü kılarak (sadece) O'na kulluk et.

3. Bakınız; Allah'a yalnızca (şirkten uzak) halis din yakışır. O'ndan başka velîler edinenler; "Biz bunlara, sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye tapıyoruz." (diyorlar!) Ama anlaşmazlığa düştükleri hususlarda Allah aralarında mutlaka hâkimlik edecek... İnkârcı, nankör bir yalancıyı Allah doğru yola getirmez.

4. Allah bir çocuk edinmek isteseydi, yarattıklarından dilediğini seçerdi elbette... Hâşa! O; 'ezici güce sahip' 'tek' (Vâhid, Kahhâr) Allah'tır.

[1568] تَنْزِيلُ الْكِتَابِ ifadesinde *tenzîl* kelimesi mübteda olmak üzere merfû' okunmuş, zarfı da haberi kılınmıştır. Yahut mahzuf bir mübtedanın haberidir; *Min* harf-i ceri, *nezele min 'ındillâh* (Allah katından indi.) der gibi, *tenzîl*e bağlıdır. Ya da *hâze'l-kitâbu min fulânin ilâ fulân* (Bu mektup falandan falancayadır.) sözün gibi, bağlı değildir; buna göre, haber sonrası haber olur. Veya mahzuf bir mübtedanın haberi olup takdiri şöyledir: *Hâzâ tenzîlü'l-kitâb, hâzâ mina'llāh* (Bu, kitabın indirilişidir. Bu, Allah'tandır.) Yahut [من الله ifadesi] *tenzîl*in -işaret etme anlamının amel ettiği- *hâl*idir. "Oku", "yapış" gibi bir fiil takdiri ile mansūb da okunmuştur [Kitabın tenziline sarıl!]

[1569] "Peki, *kitab*dan maksat nedir?" **dersen şöyle derim:** Birinci izaha göre açık olan, onun Kur'an olmasıdır. İkinci izaha göre o sûredir.

[1570] مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ şirkten, riyadan arındırarak tevhitle ve *sırr*ın tasfiyesiyle[1] "dini Allah'a özgü kılarak..." الدين merfû' da okunmuştur; merfû' okuyana düşen مخلصًا kelimesini Lâm'ın fethasıyla (*muhlâs*) okumasıdır ki

1 Yani iç âlemi; ruhun derinliklerini arıtarak. / ed.

سورة الزمر

مكية، وتسمى سورة الغرف. وهي ٧٥ آية.

وقيل: ٧٢ آية.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ

٥ ١-﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللّٰهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ﴾

٢-﴿إِنَّا اَنْزَلْنَا اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ فَاعْبُدِ اللّٰهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ﴾

٣-﴿اَلَا لِلّٰهِ الدِّينُ الْخَالِصُ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهٖٓ اَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ اِلَّا لِيُقَرِّبُونَٓا اِلَى اللّٰهِ زُلْفٰى اِنَّ اللّٰهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فِي مَا هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ﴾

١٠ ٤-﴿لَوْ اَرَادَ اللّٰهُ اَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا لَاصْطَفٰى مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَٓاءُ سُبْحَانَهُ هُوَ اللّٰهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾

[١٥٦٨] {تَنْزِيلُ الْكِتَابِ} قرئ بالرفع على أنه مبتدأ أخبر عنه بالظرف، أو خبر مبتدأ محذوف، والجار صلة التنزيل، كما تقول: نزل من عند الله، أو غير صلة، كقولك: هذا الكتاب من فلان إلى فلان. فهو على هذا خبر بعد خبر. أو خبر مبتدأ ١٥ محذوف، تقديره: هذا تنزيل الكتاب، هذا من الله، أو حال من التنزيل عمل فيها معنى الإشارة؛ وبالنصب على إضمار فعل، نحو اقرأ، والزم.

[١٥٦٩] فإن قلت: ما المراد بـ{الْكِتَابِ}؟ قلت: الظاهر على الوجه الأول أنه القرآن، وعلى الثاني: أنه السورة.

[١٥٧٠] {مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ} ممحضًا له الدين من الشرك والرياء بالتوحيد ٢٠ وتصفية السر. وقرئ «الدين» بالرفع؛ وحق من رفعه أن يقرأ مخلَصًا -بفتح اللام-

أَلَا لِلّٰهِ الدِّينُ الْخالِصُ ifadesine uygun düşsün. Tıpkı وَأَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلّٰهِ (*"dinlerini Allah'a has kılanlar..."* [Nisâ 4/146]) âyetinde olduğu gibi. Böylece, *hālis* ile *muhlâs* aynı şey olur. Aksi takdirde, *şi'run şâ'ırun* (şairane şiir) sözünde olduğu gibi, *dîn* mecazî isnadla sahibinin sıfatıyla nitelenmiş olur.[1] مُخْلِصًا'ı *kulluk eden*in hâli yapıp لَهُ الدِّين'i de mübteda - haber yapan, öyle bir i'râb yapmış olur ki söz şuna varır: لله الدينُ أَلا لِلّٰهِ الدِّينُ الْخالِصُ [Din Allah'a aittir. Bakınız; halis din ancak Allah'a aittir].[2]

[1571] Yani taatin her tür şaibeden uzak olarak kendisine özgü kılınması gereken O'dur; çünkü O, gaybın cümlesine ve her türlü sırlara muttalidir; çünkü nimetinin bir karşılık beklentisi olmadığı için buna lâyık olan yegâne zat O'dur. Katâde'nin [v. 117/735] "Halis din, Allah'tan başka tanrı olmadığına yürekten tanıklık etmektir." dediği nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ise onu "İslâm" diye açıklamıştır.

[1572] وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا ifadesi iki ihtimale açıktır: "Edinenler" de olabilir -ki o vakit maksat kâfirlerdir- "edinilenler" de olabilir[3]; o takdirde de maksat melekler, Hazret-i İsa, Lât ve Uzzâ'dır. -İbn Abbas'dan [v. 68/688] nakledilmiştir.-

[1573] اتَّخَذُوا'daki zamir birinciye göre الَّذِينَ'ye; ikinciye göre ise Müşriklere aittir; bağlamdan anlaşıldığı için adlarını anmamıştır. الَّذِينَ'ye râci zamir mahzuftur; *vellezîne'ttehazehümü'l-kâfirûne evliyâe* [Müşriklerin veli edindikleri kimseler…] anlamındadır. وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا mübteda olmak üzere merfû'dur. "Peki, haber nedir?" **dersen şöyle derim**: İlk yoruma göre haber ya إِنَّ اللّٰهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ [Allah aralarında mutlaka hâkimlik edecek...] cümlesidir ya da ما نَعْبُدُهُمْ ifadesinden önce gizli olarak bulunan *kavl*dir [Yani "şöyle demekteler: …"]. İkinci yoruma göre ise إِنَّ اللّٰهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ cümlesidir. **Şayet** "إِنَّ اللّٰهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ cümlesi haber ise o zaman gizli olan sözün i'râbdaki yeri nedir?" **dersen şöyle derim**: *Kāilîne zâlike* (şöyle diyerek) takdirinde hal olması mümkündür. Sıladan bedel olması da mümkündür; o takdirde i'râbdan mahalli olmaz. *Mübdel minh* [yani sıla] da aynı şekildedir. İbn Mes'ûd [v. 32/653] *kavl*i açıkça okuyarak قالوا ما نَعْبُدُهُمْ (Şöyle demekteler: Biz bunlara tapmıyoruz.) şeklinde kıraat etmiştir. Übeyy'in [v. 33/654] kıraati ise 'tanrı'larına seslenmelerinin aktarılması şeklinde muhatap sıygasıyla *mâ na'budukum illâ li-tukarribûnâ* (Size sadece bizi yaklaştırmanız için tapıyoruz.) şeklindedir. Nun *aynelfiil*e[4] tâbi kılınarak نُعُبُدهم şeklinde zamme ile de okunmuştur. Nitekim emir sıygasında Hemze, عَذابٍ ارْكُضْ ifadesinde[5] de tenvin *aynelfiil*e tâbi olmaktadır.

---

1 Dinin *muhlâs* olması *hālis* olması demektir, *muhlis* olmasında ise "muhlisāne din" mealinde mecaz vardır. / ed.

2 Bu okuyuş ibarede tekrara yol açmaktadır. Nitekim böyle bir kıraat yoktur. / ed.

3 (i) İttihāz edenler. (ii) İttihāz ettikleri. / ed.

4 Sülasi fiillerde ortadaki harf. / ed.

5 '*Azâbi**nu**'rkud* [Sâd 38/41-42]. / ed.

كقوله تعالى {وَأَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلَّهِ} [النساء: ١٤٦] حتى يطابق قوله {أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ}. والخالص والمخلَص واحد، إلّا أن يصف الدينَ بصفة صاحبه على الإسناد المجازي، كقولهم: شعرٌ شاعر. وأما من جعل {مُخْلِصًا} حالًا من العابد، و{لَهُ الدِّينَ} مبتدأ وخبرًا، فقد جاء بإعراب رجع به الكلام إلى قولك: "لله الدينُ، أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ". ٥

[١٥٧١] أي هو الذي وجب اختصاصه بأن تخلص له الطاعة من كل شائبة كدر، لاطلاعه على الغيوب والأسرار، ولأنه الحقيق بذلك، لخلوص نعمته عن استجرار المنفعة بها. وعن قتادة: الدين الخالص شهادة أن لا إله إلا الله. وعن الحسن: الإسلام.

[١٥٧٢] {وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا} يحتمل المتخِذين وهم الكفرة، والمتخَذين وهم الملائكة وعيسى واللات والعزّى، عن ابن عباس رضي الله عنهما. ١٠

[١٥٧٣] فالضمير في {اتَّخَذُوا} على الأوّل راجع إلى {الَّذِينَ}، وعلى الثاني إلى المشركين؛ ولم يجر ذكرهم لكونه مفهومًا، والراجع إلى {الَّذِينَ} محذوف، والمعنى: والذين اتخذهم المشركون أولياء. {وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا} في موضع الرفع على الابتداء. فإن قلت: فالخبر ما هو؟ قلت: هو على الأوّل إما {إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ}، أو ما أضمر من القول قبل قوله {مَا نَعْبُدُهُمْ}. وعلى الثاني {إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ}. فإن قلت: فإذا كان {إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ} الخبر فما موضع القول المضمر؟ قلت: يجوز أن يكون في موضع الحال، أي قائلين ذلك. ويجوز أن يكون بدلًا من الصلة فلا يكون له محلّ، كما أنّ المبدل منه كذلك. وقرأ ابن مسعود بإظهار القول «قالوا ما نعبدهم». وفي قراءة أبيّ «ما نعبدكم إلا لتقرّبونا»، على الخطاب، حكاية لما خاطبوا به آلهتهم. وقرئ «نُعْبُدهم» بضم النون اتْباعًا للعين، كما تَتبعها الهمزةُ في الأمر، والتنوينُ في {وَعَذَابٍ ارْكُضْ} [ص: ٤١-٤٢]. ١٥ ٢٠

[1574] “Aralarında” (بَيْنَهُمْ) ifadesindeki zamir onlara ve velilerine râci olup, mâna şöyledir: Allah Teâlâ, aralarında; melekleri ve İsa’yı cennete sokmak, onları ise elleriyle yonttukları ve Allah’tan başka taptıkları taşlarla birlikte cehenneme sokmak şeklinde hükmedecektir; onlara bu taşları ve kendilerini ‘cehennem odunu’ yaparak azap edecektir! *İhtilâf*ları [Melekler ve İsa gibi] taptıklarının muvahhit, kendilerinin ise müşrik olmaları, taptıklarının [ahirette] kendilerine düşmanlık edip lânette bulunmaları, hal böyle iken kendilerinin onlardan şefaat ummaları ve kendilerini Allah’a yaklaştıracakları beklentisinde olmalarıdır. Denilmiştir ki; Müslümanlar onlara “Gökleri ve yeri kim yarattı?” dedikleri zaman onlar ikrar ederler ve “Allah!” derlerdi. Onlara “Peki o zaman size ne oluyor da putlara tapıyorsunuz!?” dediklerinde de “Biz onlara ancak bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye tapıyoruz!” derlerdi. Bu durumda, “aralarında” (بَيْنَهُمْ) ifadesindeki zamir kâfirlere ve Müslümanlara râci olur. Mâna şöyledir: Allah Teâlâ kıyamet gününde iki gruptan oluşan nizâlılar arasında hüküm verecek!

[1575] “Allah’ın *hidayet* etmemesi”nden maksat; ‘Bunlara lutuf yok; bunlar Allah’ın ilminde helâk olanlardandır!’ diye durumu aleyhlerine tescilleyerek lutfunu engellemesidir.

[1576] [كاذب] *kezzâb* ve *kezûb* şeklinde de okunmuştur. Yalanlarından maksat, Allah’tan başka veli edindikleri şeylere “Allah’ın kızları” demeleridir. O yüzdendir ki Allah Teâlâ onların aleyhine kanıt getirmek üzere, akabinde şöyle buyurmuştur: “Allah bir çocuk edinmek isteseydi, yarattıklarından dilediğini seçerdi elbette...” Yani Allah’ın çocuk edinmek istemesi, ne mümkün ne de münasiptir; çünkü muhâldir. [Farzımuhâl isteyecek olsa] bu ancak bir kimsenin, çocuğunu kendisine has kılıp yakın etmesi gibi Allah’ın da kendi yarattıklarından bazılarını seçip, onları kendisine özgü kılması ve yaklaştırması şeklinde olurdu. Bunu meleklerle yapmıştı ve siz bu sebeple fitneye düşmüştünüz de Allah’ın onları kendine özgü kılması sizi aldatmıştı; melekleri, Allah hakkındaki cehaletiniz ve O’nun, cisim ve arazların özelliklerine benzemeyen gerçekliğini idrak edemeyişiniz yüzünden “Allah’ın çocukları” sanmıştınız. Adeta şöyle buyurmaktadır: Eğer çocuk edinmek isteseydi, yarattıklarından dilediğini -melekleri- seçmiş olmaktan farklı bir şey yapmayacaktı; ancak siz O’nun hakkındaki cehaletiniz yüzünden O’nun onları seçmesini kendisine çocuk edinmesi sandınız. Sonra cehaletiniz ve beyinsizliğiniz üzere devam ettiniz ve onları üstelik de *kız* yaptınız. Böylece Allah’a ve meleklere karşı büyük bir iftirada bulunan, küfürde haddi aşan yalancı ve inkârcılar oldunuz.

[١٥٧٤] والضمير في {بَيْنَهُمْ} لهم ولأوليائهم. والمعنى أن الله يحكم بينهم بأنه يدخل الملائكة وعيسى الجنة، ويدخلهم النار مع الحجارة التي نحتوها وعبدوها من دون الله؛ يعذبهم بها حيث يجعلهم وإياها حصب جهنم. واختلافهم أن الذين يعبدون موحِّدون وهم مشركون، وأولئك يعادونهم ويلعنونهم، وهم يرجون ٥ شفاعتهم وتقريبهم إلى الله زلفى. وقيل: كان المسلمون إذا قالوا لهم: من خلق السَّمٰوَات والأرض، أقرّوا وقالوا: الله، فإذا قالوا لهم: فما لكم تعبدون الأصنام؟ قالوا: {مَا نَعْبُدُهُمْ اِلَّا لِيُقَرِّبُونَٓا اِلَى اللّٰهِ زُلْفٰى}؛ فالضمير في {بَيْنَهُمْ} عائد إليهم وإلى المسلمين. والمعنى: أن الله يحكم يوم القيامة بين المتنازعين من الفريقين.

[١٥٧٥] والمراد بمنع الهداية: منع اللطف تسجيلًا عليهم بأن لا لطف لهم، ١٠ وأنهم في علم الله من الهالكين.

[١٥٧٦] وقرئ «كذاب»، و«كذوب». وكذبهم: قولهم في بعض من اتخذوا من دون الله أولياء «بنات الله». ولذلك عقبه محتجًا عليهم بقوله {لَوْ اَرَادَ اللّٰهُ اَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا لَاصْطَفٰى مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَٓاءُ}، يعني لو أراد اتخاذ الولد لامتنع ولم يصحّ، لكونه محالًا؛ ولم يتأت إلا أن يصطفي من خلقه بعضه ويختصّهم ويقربهم، كما ١٥ يختص الرجل ولده ويقربه. وقد فعل ذلك بالملائكة فافتتنتم به وغركم اختصاصه إياهم، فزعمتم أنهم أولاده، جهلًا منكم به وبحقيقته المخالفة لحقائق الأجسام والأعراض، كأنه قال: لو أراد اتخاذ الولد لم يزد على ما فعل من اصطفاء ما يشاء من خلقه وهم الملائكة، إلا أنكم لجهلكم به حسبتم اصطفاءهم اتخاذهم أولادًا، ثم تماديتم في جهلكم وسفهكم فجعلتموهم بنات، فكنتم كذابين كفارين متبالغين ٢٠ في الافتراء على الله وملائكته، غالين في الكفر.

[1577] Sonra Allah سُبْحانَهُ (Hâşâ!) buyurarak, kendisine nispet ettikleri evlât ve velilerden herhangi birini edinmekten zatını tenzih eyledi ve bu nispetlerine karşı delil getirerek şunu ortaya koydu ki O *bir*dir ve hayat arkadaşı olamaz; çünkü hayat arkadaşı olsaydı kendi cinsinden olurdu, oysa Allah'ın cinsi yoktur. Hayat arkadaşı olamadığına göre, çocuğu da olamaz. *"Bir hayat arkadaşı yokken, O'nun nasıl çocuğu olabilir?!"* [En'âm 6/101] âyetinin mânası da budur.

[1578] القهّار (ezici güce sahip) mutlak galip demektir; bunların 'ilâh'ları da *şey*lerdendir; bu durumda, Allah onlara da galiptir. Böyle iken nasıl olur da Allah'a velî ve ortak olurlar!

5. O, gökleri ve yeri gerçek (bir gaye) ile yaratmıştır. Geceyi gündüzün üzerine dolar, gündüzü gecenin üzerine dolar. Güneş'i ve Ay'ı müsahhar kılmıştır. Her biri belli bir süreliğine aheste aheste gider. Bakınız; O'dur 'mutlak izzet sahibi' 'bağışladıkça bağışlayan' (Azîz, Gaffâr).

[1579] Sonra gökleri ve yeri yaratmasını, gece ile gündüzden her birini diğerine dolamasını, ayı ve güneşi emrine amade kılışını ve onları belli bir vakte kadar yörüngelerinde yürütmesini, sayılarının çokluğuna rağmen bütün insanları aynı cinsten yaratıp yaymasını, hayvanları yaratmasını… evet bütün bunları kendisinin *bir* olduğuna ve ortağı olmadığına, galip gelinemez Kahhâr olduğuna delil kılmıştır.

[1580] *Tekvîr* dürmek, bürümek ve dolamak demektir. ["Sarığı başına sardı, doladı." anlamında hem sülâsîden hem de tef'îlden] *kâra'l-'ımâmete alâ re'sihî* ve *kevverehâ* denilir. Bunun izahında birkaç ihtimal vardır. [i] Gece ve gündüz birbirinin ardılı olarak yaratılmıştır; biri gider öteki gelip onun yerini kaplar. Gelen gidenin yerini kaplayınca, sanki Allah onu ona giydirmiş, üzerine dolamış gibi olur. Tıpkı elbisenin, giyenin üzerine dolanması gibi. Zü'r-Rümme'nin [v. 117/735] serabı tasvir ederken söyledikleri de buna bir örnektir:

> Perdelerin evin kapılarına dolanması gibi,
> tepeler de serabın eteklerini doluyor bellerine.

[ii] Bir diğer anlam; gece ile gündüzden her birinin, diğerinin üzerine geldiğinde onu görünmez kılmasıdır ki böylece, *gaib* kılmak bakımından 'bir şeyi bürüdüğünde onu gözlerin bakışlarından nihân eyleyen zahir bir şey'e benzetilmiş olur. [iii] Bir diğeri; birinin ötekinin üzerine tekrar tekrar peşi sıra dolanmasıdır ki bu durum da, sarığın kıvrımlarının peşpeşe, art arda dolanmasına benzetilmiştir.

[١٥٧٧] ثم قال: {سُبْحَانَهُ} فنزه ذاته عن أن يكون له أحد ما نسبوا إليه من الأولاد والأولياء، ودلَّ على ذلك بما ينافيه، وهو أنه واحد، فلا يجوز أن يكون له صاحبة؛ لأنه لو كانت له صاحبة لكانت من جنسه، ولا جنس له؛ وإذا لم يتأت أن يكون له صاحبة لم يتأت أن يكون له ولد. وهو معنى قوله {اَنّٰى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ
٥ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ} [الأنعام: ١٠١].

[١٥٧٨] وقهار غلّاب لكل شيء، ومن الأشياء آلهتهم، فهو يغلبهم، فكيف يكونون له أولياء وشركاء؟

٥-﴿خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ يُكَوِّرُ الَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكَوِّرُ النَّهَارَ عَلَى الَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِاَجَلٍ مُسَمًّى اَلَا هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ﴾

١٠ [١٥٧٩] ثم دلَّ بخلق السَّمٰوَات والأرض، وتكوير كل واحد من الملوين على الآخر، وتسخير النيّرين، وجريهما لأجل مسمى، وبثّ الناس على كثرة عددهم من نفس واحدة، وخلق الأنعام على أنه واحد لا يشارك، قهار لا يغالب.

[١٥٨٠] والتكوير: اللف والليّ، يقال: كار العمامة على رأسه، وكوّرها. وفيه أوجه؛ منها أن الليل والنهار خلفة يذهب هذا ويغشى مكانه هذا، وإذا غشي مكانه
١٥ فكأنما ألبسه ولف عليه كما يلف اللباس على اللابس. ومنه قول ذي الرمة في وصف السراب:

تَلْوِي الثَّنَايَا بِأَحْقَيْهَا حَوَاشِيَهُ ۞ لَيَّ الْمَلَاءِ بِأَبْوَابِ التَّفَارِيجِ

ومنها أنّ كل واحد منهما يغيب الآخر إذا طرأ عليه، فشبه في تغييبه إياه بشيء ظاهر لف عليه ما غيبه عن مطامح الأبصار. ومنها أن هذا يكر على هذا كرورًا متتابعًا. فشبه
٢٠ ذلك بتتابع أكوار العمامة بعضها على أثر بعض.

[1581] "Bakınız; O'dur mutlak izzet sahibi." Yani ısrarcıları cezalandırmaya kādir olan [mutlak] galip; tevbekârların günahlarını ise "bağışladıkça bağışlayan." Yahut onlara ânında azap edebilecekken *hilm*i ile muamele ederek, belli bir vakte kadar azabı erteleyen *mutlak galip*. Buna göre; onlara hilmiyle muamele etmesini *mağfiret* olarak isimlendirmiş olmaktadır.

6. O; sizi tek bir türden yaratmış, sonra eşini de ondan meydana getirmiştir; sizin için hayvanlardan sekiz eş (yani, dört çift) indirmiştir. Sizi, analarınızın karnında -üç karanlık içinde yaratılıştan yaratılışa geçirerek- O yaratmaktadır. İşte, Rabbiniz Allah budur; mutlak hükümranlık O'na aittir, O'ndan başka tanrı yoktur. Böyleyken, nasıl döndürülüverirsiniz?!

[1582] **Şayet** "*Sonra* eşini de ondan meydana getirmiştir" ifadesinin ve sonralık anlamı veren *sümme*nin izahı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu iki husus -yani sayılamayacak çokluktaki insanı Âdem'in türünden yaratması, Havva'yı da onun en küçük eğe kemiğinden halk etmesi- Allah Teâlâ'nın vahdaniyetine ve kudretine delil olarak getirdiği âyetlerden ikisidir. Ancak Allah bunlardan birini devam edegelen bir âdet kılmış, diğeri ise bir yaratma tarzı olarak devam etmemiş ve Havva'dan başka hiçbir kadın erkeğin eğe kemiğinden yaratılmamıştır. Bu da onu daha etkin ve dinleyenin kulağında daha hayret uyandırıcı bir âyet kılmıştır. Dolayısıyla, bu âyetin birinci âyete [sonra anlamındaki] *sümme* ile atfı fazilet ve meziyet olarak ikinci âyetin birinciden farklı ve daha etkin bir âyet olduğunu göstermek içindir. Bu itibarla, söz konusu 'sonralık' vücut bulma bakımından değil hal ve mevki bakımındandır. Denilmiştir ki; *sümme, vâhide*nin mânasına bağlıdır; sanki şöyle denilmiş gibidir: Sizi tek kılınmış bir nefisten yarattı ve sonra onu bir eş ile çift haline getirdi. Şu da söylenmiştir: Allah Teâlâ Âdem'in zürriyetini sırtından küçük kırmızı karıncalar halinde çıkarmış; sonra onun ardından Havva'yı yaratmıştır.

[1583] وَأَنْزَلَ لَكُمْ (sizin için *indirmiştir*), yani sizin için hükmetmiş ve size pay kılmıştır; çünkü Allah'ın hükmü ve pay ayırması, Levh-i Mahfuz'da olacak olan her şeyi yazmış bulunması itibariyle "gökten indirme" diye nitelenebilmektedir. Denilmiştir ki hayvanlar ancak bitki ile yaşayabilir; bitki ise ancak su ile hayat bulur; işte Allah gökten yağmuru indirince sanki hayvanları indirmiş gibi olmuştur. Denilmiştir ki; Allah onları cennette yaratıp sonra indirmiştir.

[١٥٨١] {أَلَا هُوَ الْعَزِيزُ} الغالب القادر على عقاب المصرين {الْغَفَّارُ} لذنوب التائبين. أو الغالب الذي يقدر على أن يعاجلهم بالعقوبة، وهو يحلم عنهم ويؤخرهم إلى أجل مسمى، فسمى الحلم عنهم مغفرة.

٦-﴿خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَاَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الْاَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ اَزْوَاجٍ يَخْلُقُكُمْ فِي بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلٰثٍ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ فَاَنّٰى تُصْرَفُونَ﴾

[١٥٨٢] فإن قلت: ما وجه قوله {ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا} وما يعطيه من معنى التراخي؟ قلت: هما آيتان من جملة الآيات التي عدّدها دالًّا على وحدانيته وقدرته: تشعيب هذا الخلق الفائت للحصر من نفس آدم، وخلق حواء من قصيراه؛ إلا أن إحداهما جعلها الله عادة مستمرّة، والأخرى لم تجريها العادة، ولم تخلق أنثى غير حواء من قصيرى رجل، فكانت أدخل في كونها آية، وأجلب لعجب السامع، فعطفها بثم على الآية الأولى، للدلالة على مباينتها لها فضلًا ومزية، وتراخيها عنها فيما يرجع إلى زيادة كونها آية، فهو من التراخي في الحال والمنزلة، لا من التراخي في الوجود. وقيل: ثم متعلق بمعنى واحدة، كأنه قيل: خلقكم من نفس وحّدت، ثم شفعها الله بزوج. وقيل: أخرج ذرية آدم من ظهره كالذر، ثم خلق بعد ذلك حواء.

[١٥٨٣] {وَاَنْزَلَ لَكُمْ} وقضى لكم وقسم؛ لأنّ قضاياه وقسمه موصوفة بالنزول من السماء، حيث كتب في اللوح: كل كائن يكون. وقيل: لا تعيش الأنعام إلّا بالنبات، والنبات لا يقوم إلّا بالماء، وقد أنزل الماء، فكأنه أنزلها. وقيل: خلقها في الجنة، ثم أنزلها.

[1584] “Sekiz eş (dört çift)” yani deve, sığır, koyun ve keçi olmak üzere her bir türden dişili erkekli. *Zevc* beraberinde diğeri bulunan eş demektir. Tek başına olduğu zaman *ferd* ve *vitr* adını alır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *“İki eş yaratmıyor mu ondan; erkek ve dişi?!”* [Kıyâme 75/39]

[1585] “Yaratılıştan yaratılışa geçirerek.” Yani nutfeden sonra zigot[1], ondan bir çiğnem et, ondan henüz et giydirilmemiş kemik, ondan et giydirilmiş kemik ve ondan da eksiksiz tam bir canlı olmak üzere...

[1586] “Üç karanlık” karın, rahim ve plasentadır (*meşîme*). Sulb, rahim ve karın olduğu da söylenmiştir.

[1587] “İşte” fiilleri bunlar olan “Rabbiniz Allah budur… Böyleyken, nasıl döndürülüverirsiniz?!” Yani nasıl olur da, O’na ibadet etmeyi bırakıp başkalarına ibadet etmeye döndürülürsünüz!?

7. Nankörce inkâr ederseniz (bilin ki); Allah’ın sizin hiçbir şeyinize ihtiyacı yoktur! Ne var ki O, kullarının nankörce inkâr etmesine rıza göstermez. Şükrederseniz, bunun için sizden razı olur. Hiçbir yük sahibi de bir başkasının yükünü çekmez. Sonra, dönüşünüz tamamen Rabbinizedir; o zaman, yaptıklarınızı size bir bir haber verecektir. Şüphesiz O, sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır).

[1588] “Allah’ın sizin hiçbir şeyinize ihtiyacı yoktur!” O’nun sizin iman etmenize ihtiyacı yoktur; O’na muhtaç olan sizsiniz; çünkü inkârcılık yüzünden zarar görecek olan da, iman sayesinde yararlanacak olan da sizlersiniz.

[1589] “Ne var ki O, kulların”a merhametinden dolayı onların“ın nankörce inkâr etmesine rıza göstermez.” Çünkü inkâr onları helâke götürür. Şükrederseniz, bunun için sizden razı olur,” yani sizin şükretmiş olmanız O’nu hoşnut eder; çünkü şükür sizin kurtuluş ve felâha eriş sebebinizdir. Şu halde, sizin inkârınızı sevmemesi ve şükrünüzden hoşlanması kendisine yönelecek bir yarar için değil sırf sizin içindir ve sizin yararınıza olan bir durumdur; çünkü O, ihtiyaç duyması söz konusu olmayan Ganî’dir.

[1590] Bazı azgınlar Allah Teâlâ’nın ‘bende yok’ dediği *kulların inkârına rıza gösterme*yi O’na isnat etmeye yeltenerek, şöyle demişlerdir: “Bu genel bir lafız olmakla birlikte, murat edilen özeldir; sadece *“Şüphesiz Benim (halis) kullarımın üzerinde senin hiçbir nüfuz ve otoriten yoktur (ey Şeytan)!”* [İsrâ 17/65] âyetinde kasdettiği *masum* -yani korunmuş- kullar murat edilmektedir.

1 *‘Alk* yapışmak, asılmak, sevgi, ilgi, kan emen kurtçuk anlamlarıyla irtibatlı olup, ilgili âyetlerde “aşılanmış yumurtanın ana rahminin iç cidârına asılı vaziyetinin (zigot)” kastedildiği anlaşılmaktadır. Ve bu bir kan pıhtısı görünümündedir. / ed.

[١٥٨٤] {ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ} ذكرًا وأنثى من الإبل والبقر والضأن والمعز. والزوج: اسم لواحد معه آخر، فإذا انفرد فهو فرد ووتر. قال الله تعالى {فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثٰى} [القيامة: ٣٩].

[١٥٨٥] {خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ} حيوانًا سويًّا، من بعد عظام مكسوة لحمًا، من بعد عظام عارية، من بعد مضغ، من بعد علق، من بعد نطف.

[١٥٨٦] والظلمات الثلاث: البطن والرحم والمشيمة. وقيل: الصلب والرحم والبطن.

[١٥٨٧] {ذٰلِكُمُ} الذي هذه أفعاله هو {اللّٰهُ رَبُّكُمْ ... فَأَنّٰى تُصْرَفُونَ} فكيف يعدل بكم عن عبادته إلى عبادة غيره؟

٧-﴿إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ وَلَا يَرْضٰى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ وَإِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرٰى ثُمَّ إِلٰى رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾

[١٥٨٨] {فَإِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ} عن إيمانكم، وإنكم المحتاجون إليه، لاستضراركم بالكفر واستنفاعكم بالإيمان.

[١٥٨٩] {وَلَا يَرْضٰى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ} رحمة لهم؛ لأنه يوقعهم في الهلكة. {وَإِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ} أي يرض الشكر لكم، لأنه سبب فوزكم وفلاحكم؛ فإذًا ما كره كفركم ولا رضي شكركم إلّا لكم ولصلاحكم، لا لأنّ منفعة ترجع إليه؛ لأنه الغني الذي لا يجوز عليه الحاجة.

[١٥٩٠] ولقد تمحل بعض الغواة ليثبت لله تعالى ما نفاه عن ذاته من الرضا لعباده الكفر فقال: "هذا من العام الذي أريد به الخاص، وما أراد إلّا عباده الذين عناهم في قوله {إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ} [الإسراء: ٦٥]. يريد المعصومين،

Tıpkı *"Öyle bir pınardan (doldurulmuştur) ki; oradan Allah'ın kulları içer…"* [İnsan 76/6] derken özel kullar kast edildiği gibi." Hâşâ! Allah zalimlerin bu sözlerinden yücedir!

[1591] يَرْضَهُ fiili, geçişte ve duruşta *hâ* zammeli olarak da, sâkin olarak da okunmuştur.

8. İnsana bir sıkıntı dokunduğunda, Rabbine yönelerek sadece O'na yalvarır. Sonra O, kendi katından ona bir nimet bahşedince, önceden yalvarmış olduğu şeyi unutuverir ve (insanları) Allah yolundan saptırmak için O'na birtakım denk varlıklar ihdas eder. De ki: Sen küfrünle biraz yaşayadur; şüphesiz, Ateş sahiplerindensin!

[1592] خَوَّلَهُ "Ona bahşetti" demektir. Ebu'n-Necm demiştir ki:

> [Misafiri ağırlamak için] verdi; cimrilik etmedi, cimri de görülmedi.
> Bahşeden [Allah]ın malından iri hörgüçlü develeri…

Bunun iki izahı vardır: Birisi; onu malın kollayıcısı kıldı şeklindedir. Kişinin malı gözetmesi ve iyi idare etmesi halinde *huve hāilu mâlin* ve *hālü mâlin* (O malın kollayıcısı, gözeticisidir.) denilmesi şeklindeki kullanımdan alınmıştır. Peygamber (s.a.)'den rivayet edilen şu hadiste de bu anlamda kullanılmıştır: "O, va'zunasihat ederken ashabını kollardı [*yetehavvelu*]." [*Buhārî*, "İlim", 11; benzer lafızlarla) İkincisi; böbürlendi, övündü anlamında olan *hāle - yehūlü*-den olmak üzere *ce'alehû yehūlü* (onu böbürlü kıldı) anlamındadır. Araplar bu mânada şöyle derler:

> Zenginin eteği yerlerde sürünür; salınarak yürür zenginler.

[1593] ما كانَ يَدْعُوا إِلَيْهِ yani Allah'tan kendisini kurtarmasını istediği *zor durumu* unutur. Denilmiştir ki; yalvarıp yakardığı ve kendisine sığındığı *Rabbini* unutur; *mâ* da وما خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثى (*"Erkeği ve dişiyi yaratan güce ki…"* [Leyl 92/3] âyetinde olduğu gibi *men* anlamındadır.[1]

[1594] لِيُضِلَّ kelimesi; Allah'a denk koşmasının neticesi Allah yolundan *sap*masıdır anlamında Yâ'nın fethasıyla da, *saptır*masıdır anlamında Yâ'nın zammesiyle de okunmuştur. Netice bazen fiilin amacı olur; bazen de amaç olmaksızın ortaya çıkar. [Bu durumda Lâm, Lâm-ı âkıbet olur].

[1595] "Sen küfrünle biraz yaşayadur!" ifadesi yardımsız bırakmak (*hızlân*) ve kendi haline terketmek anlamınadır. Sanki ona şöyle denmektedir: Mademki emretmiş olduğum iman ve taate yanaşmadın, o zaman senin hakkın bundan böyle onunla emrolunmamak, bilakis terkiyle emrolunmaktır.

---

1 Yani cansız-akılsızları ifade eden *mâ* nasıl Allah Teâlâ hakkında kullanılmış olabiliyor; çünkü akıllıları ifade eden *men* anlamındadır. / ed.

كقوله تعالى {عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللهِ} [الإنسان: ٦].“ تعالى الله عما يقول الظالمون!

[١٥٩١] وقرئ «يرضهُ»، بضم الهاء بوصل وبغير وصل، وبسكونها.

٨-﴿وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَا رَبَّهُ مُنِيبًا إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا خَوَّلَهُ نِعْمَةً مِنْهُ نَسِيَ مَا كَانَ يَدْعُوا إِلَيْهِ مِنْ قَبْلُ وَجَعَلَ لِلهِ أَنْدَادًا لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِهِ قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا إِنَّكَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ﴾

[١٥٩٢] {خَوَّلَهُ} أعطاه. قال أبو النجم:

أَعْطَى فَلَمْ يَبْخَلْ وَلَمْ يُبَخَّلِ ❁ كُومَ الذُّرَى مِنْ خِوَلِ الْمُخَوِّلِ

وفي حقيقته وجهان؛ أحدهما جعله خائل مال، من قولهم: هو خائل مال، وخال مال، إذا كان متعهدًا له حسن القيام به. ومنه ما روي عن رسول الله ﷺ أنه كان يتخول أصحابه بالموعظة. والثاني: جعله يخول، من خال يخول، إذا اختال وافتخر، وفي معناه قول العرب:

إِنَّ الْغَنِيَّ طَوِيلُ الذَّيْلِ مَيَّاس ❁

[١٥٩٣] {مَا كَانَ يَدْعُوا إِلَيْهِ}، أي نسي الضرّ الذي كان يدعو الله إلى كشفه. وقيل: نسي ربه الذي كان يتضرع إليه ويبتهل إليه، و{مَا} بمعنى من، كقوله تعالى {وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى} [الليل: ٣]

[١٥٩٤] وقرئ «ليضل»، بفتح الياء وضمها، بمعنى أنّ نتيجة جعله لله أندادًا ضلاله عن سبيل الله أو إضلاله. والنتيجة قد تكون غرضًا في الفعل، وقد تكون غير غرض.

[١٥٩٥] وقوله {تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ} من باب الخذلان والتخلية، كأنه قيل له: إذ قد أبيت قبول ما أمرت به من الإيمان والطاعة، فمن حقك ألا تؤمر به بعد ذلك، وتؤمر بتركه،

Bu, yardımsız bırakma ve kendi haline terketme konusunda mübalağalı bir üsluptur; çünkü yardımsız bırakma konusunda kişinin emrolunanın aksi yöne sevkinden daha mübalağalı bir durum yoktur. Bunun anlam bakımından benzeri şu âyettir: *"Az bir zevk... Sonunda varacakları yer ise Cehennem!"* [Âl-i İmrân 3/197]

9. Şimdi; böyle biri mi daha hayırlıdır, yoksa hem Âhiret korkusuyla hem de Rabbinin rahmetine nail olma ümidiyle gecenin bir saati gâh secdeye kapanarak gâh ayakta durarak Allah'a gönülden kulluk eden biri mi? De ki: Hiç, bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu, ancak vicdanlılar düşünüp ders çıkarır.

[1596] أمن ifadesi, *men*in başına istifham Hemze'si girmiş haliyle şeddesiz, başında *Em* bulunarak şeddeli okunmuştur. *Men* mübtedadır, haberi mahzuf olup takdiri şöyledir: *Emmen hüve kānitün ke-ğayrihî* (Allah'a gönülden kulluk eden, diğerleri gibi olur mu!?) Haber, öncesinde kâfirin durumu anlatılılıp, ardından "De ki: Hiç, bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" buyrulmasıyla sözün bağlamı delâlet ettiği için hazfedilmiştir. Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: İki soru peşpeşe sorulmuş olarak "Gönülden kulluk eden mi daha üstündür yoksa nankörce inkâr eden mi?" veya "Bu mu daha üstündür yoksa Allah'a gönülden kulluk eden mi?"

[1597] *el-Kānit* gerekli taati yerine getiren demektir. Peygamber (s.a.)'in "Namazın en üstünü *kunût*u uzun olanıdır." [*Müslim*, "Salât", 164] hadisindeki *kunût* da böyledir ve *kıyam* anlamındadır. Vitir namazındaki kunût da bu anlamdadır; çünkü namaz kılanın ayakta yaptığı dua demektir.

[1598] ساجِدًا (secdeye kapanarak) ifadesi haldir; haber ardından haber takdiri üzere *sâcidun ve kāimun* şeklinde de okunmuştur; aradaki Vav da iki sıfatı bir araya getirmek içindir. (ويَحذرُ الآخرة [Âhiret korkusuyla]) ifadesi *ve yahzeru 'azâbe'l-âhirati* (Âhiret azabı korkusuyla) şeklinde de okunmuştur.

[1599] الَّذِينَ يَعْلَمُونَ (Bilenler) derken ilmiyle amel eden din âlimlerini kasdetmektedir ki âdeta, ilmiyle amel etmeyenleri âlim saymıyor gibidir. Burada; nice ilimler tahsil edip sonra Allah'a gönülden kulluk etmeyenlere, ilim erbabı oldukları halde dünyaya garkolanlara yönelik şiddetli bir horlama vardır. Bunlar, Allah katında cahilin ta kendisidir! Çünkü Allah, gönülden kulluk edenleri *âlim* saymaktadır. İfadenin teşbih yoluyla gelmesi de mümkündür; yani nasıl âlimlerle cahiller bir olamazsa, gönülden kulluk edenlerle günahkârlar da eşit olamaz.

مبالغة في خذلانه وتخليته وشأنه. لأنه لا مبالغة في الخذلان أشدّ من أن يبعث على عكس ما أمر به. ونظيره في المعنى قوله {مَتَاعٌ قَلِيلٌ ثُمَّ مَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُ} [آل عمران: ١٩٧].

٩-﴿اَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ آنَاءَ الَّيْلِ سَاجِدًا وَقَٓائِمًا يَحْذَرُ الْاٰخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ اِنَّمَا يَتَذَكَّرُ اُولُوا الْاَلْبَابِ﴾

[١٥٩٦] قرئ «أمن هو قانت»، بالتخفيف على إدخال همزة الاستفهام على من، وبالتشديد على إدخال أم عليه. ومن مبتدأ خبره محذوف، تقديره: أمن هو قانت كغيره؟ وإنما حذف لدلالة الكلام عليه، وهو جري ذكر الكافر قبله وقوله بعده {قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ}. وقيل: معناه "أمن هو قانت أفضل أمن هو كافر؟" أو "أهذا أفضل أمن هو قانت؟" على الاستفهام المتصل.

[١٥٩٧] والقانت: القائم بما يجب عليه من الطاعة. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: أفضل الصلاة طول القنوت؛ وهو القيام فيها. ومنه القنوت في الوتر؛ لأنه دعاء المصلي قائمًا.

[١٥٩٨] {سَاجِدًا} حال. وقرئ «ساجدٌ وقائمٌ»، على أنه خبر بعد خبر، والواو للجمع بين الصفتين. وقرئ «ويحذر عذاب الآخرة».

[١٥٩٩] وأراد بـ{الَّذِينَ يَعْلَمُونَ} العاملينَ من علماء الديانة، كأنه جعل من لا يعمل غير عالم. وفيه ازدراء عظيم بالذين يقتنون العلوم، ثم لا يقنتون، ويَفْتَنُّون فيها، ثم يُفتَنون بالدنيا؛ فهم عند الله جهلة، حيث جعل القانتين هم العلماء. ويجوز أن يرد على سبيل التشبيه، أي كما لا يستوي العالمون والجاهلون كذلك لا يستوي القانتون والعاصون.

[1600] Âyetin Ammâr b. Yâsir (r.a.) ile [kâfir] Ebu Huzeyfe b. el-Muğîre el-Mahzûmî hakkında indiği de söylenmiştir.

[1601] Rivayete göre; Hasan-ı Basrî'ye [v. 110/728] "Bir adam mütemadiyen günah işliyor; ama *recâ*[1] ediyor?" diye sormuşlar. "Bu (recâ değil) kuruntudur[2]; recâ Allah'ın şu kelâmıdır." demiş ve bu âyeti okumuş.

[1602] [*Yetezekkeru*] idgamlı olarak يذَّكَّر şeklinde de okunmuştur.

10. De ki: Ey Benim iman eden kullarım! Rabbinizden sakının. Bu dünyada ihsan üzere hareket edenlere (akıbette) bir güzellik vardır. Allah'ın Arz'ı da geniştir. Sabredenlere, mükâfatları mutlaka hesapsız ödenir.

[1603] فِي هذِهِ الدُّنْيا (Bu dünyada) zarfı حسنة'ye değil أحسنوا'ya bağlıdır; mâna şudur: *Bu dünyada ihsan üzere hareket edenler*e (akıbette) bir güzellik vardır ki o da cennete girmektir; yani öyle bir güzellik ki künhüne ermek kābil değil... Süddî [v. 127/745] ise zarfı حسنة'ye bağlamış ve حسنة'yi [dünyadaki] sağlık ve âfiyete yormuştur.

[1604] **Şayet** "Zarf أحسنوا'ya bağlı ise o takdirde i'râbı açıktır; حسنة'ye bağlı olduğunda mâna nedir? Daha önce geldiği için onun sıfatı olması mümkün değil?!" **dersen şöyle derim**: Sonra gelmesi halinde sıfatı olur; önce gelmesi halinde ise onun yerini açıklamış olur. Önce gelmesi, -gramatik olarak onun sıfatı olmasa bile- anlam bakımından ona bağlı olmasına halel getirmez. [Yani حسنة mübteda, لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا haberi olur ve حسنة'ye bağlı olur; sonra gelseydi sıfatı olurdu.]

[1605] "Allah'ın Arz'ı da geniştir;" yani *ihsan* üzere hareket konusunda gevşeklik gösterenler için hiçbir mazeret yoktur. Öyle ki, vatanlarını ve yurtlarını mazeret gösterip, orada ihsan üzere bir hayat sürme imkânı bulamadıklarını, sa'yugayretlerini ona yöneltemediklerini iddia ederlerse, kendilerine denir ki; Allah'ın Arz'ı geniştir, beldeleri çoktur. Bu itibarla, acziyet içerisinde yaşamaya mecbur değilsiniz, başka ülkelere gidin. İhsan üzere daha güzel yaşayabilmek, taatlerine taat katabilmek için başka memleketlere hicret konusunda peygamberlere ve salihlere uyun!

[1606] Denilmiştir ki; onlar Müşrik beldesinde olanlardı ve oradan hicret etmekle emrolunmuşlardı. Tıpkı *"Allah'ın Arz'ı geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!"* [Nisâ 4/97] âyetindeki gibi. Yine denilmiştir ki; أرض cennet topraklarıdır.

1 Yani *iman*ın yapıtaşlarından biri olan umudu (*recâ*) da var. / ed.

2 *Temenni* olmayacak şeyleri istemek, *recâ* ise olabilecek şeyleri istemektir. / çev.

[١٦٠٠] وقيل: ونزلت في عمار بن ياسر رضي الله عنهما وأبي حذيفة بن المغيرة المخزومي.

[١٦٠١] وعن الحسن أنه سئل عن رجل يتمادى في المعاصي ويرجو، فقال: هذا تمنّ؛ وإنما الرجاء قوله [اَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ]، وتلا هذه الآية.

[١٦٠٢] وقرئ «إنما يذَّكَّر» بالإدغام.

١٠-﴿قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُمْ لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا فِي هٰذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَاَرْضُ اللّٰهِ وَاسِعَةٌ اِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ اَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾

[١٦٠٣] {فِي هٰذِهِ الدُّنْيَا} متعلق بـ{اَحْسَنُوا} لا بـ{حَسَنَةٌ}، معناه: الذين أحسنوا في هذه الدنيا فلهم حسنة في الآخرة، وهي دخول الجنة؛ أي حسنة غير مكتنهة بالوصف. وقد علقه السدي بحسنة، ففسر بحسنة بالصحة والعافية.

[١٦٠٤] فإن قلت: إذا علق الظرف بـ{اَحْسَنُوا} فإعرابه ظاهر، فما معنى تعليقه بـ{حَسَنَةٌ}، ولا يصحّ أن يقع صفة لها لتقدمه؟ قلت: هو صفة لها إذا تأخر فإذا تقدم كان بيانًا لمكانها فلم يخل التقدم بالتعلق، وإن لم يكن التعلق وصفًا.

[١٦٠٥] ومعنى {وَاَرْضُ اللّٰهِ وَاسِعَةٌ} أن لا عذر للمفرطين في الإحسان البتة؛ حتى إن اعتلّوا بأوطانهم وبلادهم، وأنهم لا يتمكنون فيها من التوفر على الإحسان، وصرف الهمم إليه قيل لهم: فإن أرض الله واسعة وبلاده كثيرة، فلا تجتمعوا مع العجز، وتحوّلوا إلى بلاد أخر، واقتدوا بالأنبياء والصالحين في مهاجرتهم إلى غير بلادهم ليزدادوا إحسانًا إلى إحسانهم وطاعة إلى طاعتهم.

[١٦٠٦] وقيل: هو للذين كانوا في بلد المشركين فأمروا بالمهاجرة عنه، كقوله تعالى {اَلَمْ تَكُنْ اَرْضُ اللّٰهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا} [النساء: ٩٧]. وقيل: هي أرض الجنة.

[1607] الصَّابِرُونَ yani vatanlarından ve birlikte yaşadıkları topluluklardan ayrı düşme, meşakkat çekip tasalanma ve Allah'a taati ve hayrı artırma yolunda karşılaştıkları bela ve sıkıntılara katlanma gibi hususlarda "sabır gösterenler…"

[1608] بِغَيْرِ حِسابٍ [hesapsız] yani verecekleri bir hesap olmaksızın. Denilmiştir ki; kendilerine ölçüsüz ve tartısız verilir de verilir. Bu tabir kesretten kinayedir. İbn Abbas'ın [v. 68/688] "Hesap yapanların hesabına sığmaz ve ölçüsü bilinmez." dediği nakledilir. Hazret-i Peygamber'den de şöyle rivayet olunmuştur: "Allah Teâlâ kıyamet gününde teraziler kurar; namaz kılanlar getirilir ve onlara ecirleri mizanlarla tartılıp verilir. Sadaka verenler getirilir, onlara da ecirleri mizanla ölçülür ve verilir. Hac yapanlar getirilir ve onlara da ecirleri ölçülerek verilir. Sonra bela ve musibete katlananlar getirilir, ama onlar için terazi kurulmaz; divan da açılmaz. Onların ecirleri tepelerinden üzerlerine boca edilir. Allah Teâlâ; "Sabredenlere, mükâfatları mutlaka hesapsız ödenir." Buyurur. Dünyada âfiyette olanlar belâ ve musibetlere sabredenlerin elde ettiği sevaba bakarak 'Âh! Keşke dünyada iken bedenlerimiz makaslarla lime lime edilseymiş!' diye temennide bulunurlar."

11. De ki: Bana, dini yalnızca Allah'a özgü kılarak (sadece) O'na kulluk etmem emrolundu.

12. Bana, (O'na) teslimiyet gösterenlerin ilki olmam da emredildi.

13. De ki: Rabbime karşı gelirsem, büyük bir günün azabından korkarım.

[1609] "De ki: Bana" dini halis kılmam "emredildi" ve "bu bana, Müslümanların ilki olayım;" dünyada da, âhirette de onların önde geleni ve öncüsü olayım "diye emredildi." *İhlâsın dinde öncelik hakkı vardır; bu itibarla kim ihlâslı olursa o öncü olur,* anlamında. **Şayet** "أمرت nasıl أمرت üzerine atfedilmiş; ikisi de aynı [değil mi]?" **dersen şöyle derim**: Değil; çünkü cihetleri farklı. Zira ihlâs ile emrolunmak ve onunla yükümlü tutulmak bir şey, onunla öncü olma emri ayrı şey. Aynı şey, iki yönü ve sıfatı farklı olduğunda iki farklı şey gibi işlem görebilir. *Eradtu li-en ef'ale* şeklindeki kullanımlarda Lâm'ı *mezîd* (fazla) da kabul edebilirsin. Bu şekildeki kullanımda Lâm'ın *mezîd* olabilmesi için sarih isimle değil de mutlaka *En* ile kullanılması gerekir. Bu durumda Lâm, asıl biçimin[1] kullanılmaması sebebiyle onun yerine bir bedel olarak getirilmiş gibi olur.

1 Asıl dediği mef'ûlün normalde sarih isim olmasıdır. *En* ile müevvel masdar şeklinde gelmesi halinde, sanki aslın yerine bir bedel olsun diye Lâm getirilmiştir. / çev.

[١٦٠٧] و{الصَّابِرُونَ} الذين صبروا على مفارقة أوطانهم وعشائرهم، وعلى غيرها من تجرّع الغصص واحتمال البلايا في طاعة الله وازدياد الخير.

[١٦٠٨] {بِغَيْرِ حِسَابٍ} لا يحاسبون عليه. وقيل: بغير مكيال وغير ميزان يغرف لهم غرفًا، وهو تمثيل للتكثير. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: لا يهتدى إليه حساب الحساب ولا ٥ يعرف. وعن النبيّ ﷺ: "ينصب الله الموازين يوم القيامة فيؤتى بأهل الصلاة فيوفَّون أجورهم بالموازين، ويؤتى بأهل الصدقة فيوفَّون أجورهم بالموازين. ويؤتى بأهل الحج فيوفون أجورهم بالموازين، ويؤتى بأهل البلاء فلا ينصب لهم ميزان ولا ينشر لهم ديوان، ويصب عليهم الأجر صبًّا. قال الله تعالى {اِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ اَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ} حتى يتمنى أهل العافية في الدنيا أنّ أجسادهم تقرض بالمقاريض مما ١٠ يذهب به أهل البلاء من الفضل."

١١-﴿قُلْ اِنّٖي اُمِرْتُ اَنْ اَعْبُدَ اللّٰهَ مُخْلِصًا لَهُ الدّٖينَ﴾

١٢-﴿وَاُمِرْتُ لِاَنْ اَكُونَ اَوَّلَ الْمُسْلِمٖينَ﴾

١٣-﴿قُلْ اِنّٖي اَخَافُ اِنْ عَصَيْتُ رَبّٖي عَذَابَ يَوْمٍ عَظٖيمٍ﴾

[١٦٠٩] {قُلْ اِنّٖي اُمِرْتُ} بإخلاص الدين، {وَاُمِرْتُ} بذلك {لـ}أجل {اَنْ اَكُونَ ١٥ اَوَّلَ الْمُسْلِمٖينَ} أي مقدمهم وسابقهم في الدنيا والآخرة. والمعنى: أنّ الإخلاص له السبقة في الدين، فمن أخلص كان سابقًا. فإن قلت كيف عطف{اُمِرْتُ} على {اُمِرْتُ} وهما واحد؟ قلت: ليسا بواحد لاختلاف جهتيهما، وذلك أنّ الأمر بالإخلاص وتكليفه شيء، والأمر به ليحرز القائم به قصب السبق في الدين شيء، وإذا اختلف وجها الشيء وصفتاه ينزل بذلك منزلة شيئين مختلفين. ولك ٢٠ أن تجعل اللام مزيدة مثلها في "أردت لأن أفعل"، ولا تزاد إلا مع أنْ خاصة دون الاسم الصريح، كأنها زيدت عوضًا من ترك الأصل إلى ما يقوم مقامه،

Tıpkı aslı *atve'a* olan kelimenin [*etā'a*ya dönüşünce], düşen Vav'dan bedel olmak üzere bir Sin getirilerek *estā'a* şekline getirilmesi gibi. Bu izah şekline delil şu âyetlerde Lâm'sız gelmiş olmasıdır:

- وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ [*Ben O'na teslimiyet gösterenlerden olmakla memurum.*] [Yunus 10/72]
- وأُمِرْتُ أَنْ أَكونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ [*Ben müminlerden olmakla memurum.*] [Yunus 10/104]
- وأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ [*Ben teslimiyet gösterenlerin ilki olmakla memurum.*] [En'âm 6/14]

[1610] İfadenin mânası hakkında çeşitli izahlar vardır: [i] Zamanımda ve kavmim içinde Müslüman olanların ilki olayım… -Çünkü atalarının dinine ilk muhalefet eden ve putlardan el çekip onları yok eden odur.- [ii] İslâm'a davet ettiklerimin ilki ben kendim olayım. Başkalarını davet ettiği şeye kendisini de davet edenlerin ilki ben olayım. [iii] Sözünde ve fiilinde kendisine uyulan biri olayım; benim durumum, kendi buyruklarına kendisi uymayan hükümdarlar gibi olmasın. [iv] Evvelki [peygamber ve salih]lerin amelleri gibi, öncelikli olmayı hak edecek ameller yapayım… Bütün bunlar, sebebin sonuca delâleti kabilindendir; yani Allah Teâlâ bana dinimi her tür şirk, riya ve şaibeden uzak bir halde kendisine *özgü* kılmamı [yani ihlâsı] akıl ve vahiy delili ile emretmiştir. Eğer ben bu iki delile muhalefetle Rabbime isyan edersem, o zaman O'nun azabını hak ederim! Dolayısıyla, O'na âsi gelmem ve sizin emrinize uymam. -Bu onu atalarının dinine çağırdıkları zamandı.-

14-15. De ki: Evet, ben dîni Allah'a özgü kılarak yalnızca O'na kulluk ederim. Siz, O'ndan başka dilediklerinize tapın! De ki: Hüsrana uğrayanlar, kendilerini ve ehillerini (yani çoluk çocuklarını ve adamlarını) Kıyamet günü hüsrana uğratacak olanlardır. Bakınız; apaçık hüsran budur!

[1611] Şayet "*'De ki: Bana, dini yalnızca Allah'a özgü kılarak (sadece) O'na kulluk etmem emrolundu.'* ifadesi ile *'De ki: Evet, ben dîni Allah'a özgü kılarak yalnızca O'na kulluk ederim.'* ifadesi arasındaki tekrarın anlamı nedir?" **dersen, şöyle derim**: Bu bir tekrar değildir; çünkü birincisi, kendisinin Allah tarafından sadece *O'na* kulluk etmekle ve ihlâsla memur olduğunu bildirmekte; ikincisi ise dinini başkasına değil sadece Allah'a özgü kılarak sırf O'na kulluk etmekte olduğunu bildirmektedir. Buna delâlet etmesi için (ikinci ifadede) *ma'bûd*u "kulluk etme" fiilinden önce zikretmiş;

كما عوّض السين في اسطاع عوضًا من ترك الأصل الذي هو أطوع، والدليل على هذا الوجه مجيئه بغير لام في قوله:

- {وَاُمِرْتُ اَنْ اَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ} [يونس: 72]،
- {وَاُمِرْتُ اَنْ اَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} [يونس: 104]،
- {اُمِرْتُ اَنْ اَكُونَ اَوَّلَ مَنْ اَسْلَمَ} [الأنعام: 14].

٥

[١٦١٠] وفي معناه أوجه؛ أن أكون أوّل من أسلم في زماني ومن قومي؛ لأنه أول من خالف دين آبائه وخلع الأصنام وحطمها. وأن أكون أوّل الذين دعوتهم إلى الإسلام إسلامًا. وأن أكون أول من دعا نفسه إلى ما دعا إليه غيره، لأكون مقتدى بي في قولي وفعلي جميعًا، ولا تكون صفتي صفة الملوك الذين يأمرون بما ١٠ لا يفعلون، وأن أفعل ما أستحق به الأوّلية من أعمال السابقين، دلالة على السبب بالمسبب. يعني أن الله أمرني أن أخلص له الدين من الشرك والرياء وكلّ شوب، بدليل العقل والوحي؛ فإن عصيت ربي بمخالفة الدليلين، استوجبت عذابه، فلا أعصيه ولا أتابع أمركم. -وذلك حين دعوه إلى دين آبائه-.

١٤-﴿قُلِ اللّٰهَ اَعْبُدُ مُخْلِصًا لَهُ دٖينٖي﴾

١٥ **١٥-﴿فَاعْبُدُوا مَا شِئْتُمْ مِنْ دُونِهٖ قُلْ اِنَّ الْخَاسِرٖينَ الَّذٖينَ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ وَاَهْلٖيهِمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اَلَا ذٰلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبٖينُ﴾**

[١٦١١] فإن قلت: ما معنى التكرير في قوله {قُلْ اِنّٖي اُمِرْتُ اَنْ اَعْبُدَ اللّٰهَ مُخْلِصًا لَهُ الدّٖينَ} وقوله {قُلِ اللّٰهَ اَعْبُدُ مُخْلِصًا لَهُ دٖينٖي}؟ قلت: ليس بتكرير؛ لأنّ الأوّل إخبار بأنه مأمور من جهة الله بإحداث العبادة والإخلاص، والثاني: إخبار بأنه يختص الله وحده ٢٠ دون غيره بعبادته مخلصًا له دينه. ولدلالته على ذلك قدّم المعبود على فعل العبادة

ilkinde ise (mutad olduğu şekilde) sonraya bırakmıştır. Buna göre, söz birincisinde bizzat fiilin kendisine ve onun ortaya konulmasına yönelik iken, ikincisinde fiilin uğruna işlendiği kimseye dikkat çekmek içindir. Bu yüzdendir ki "Siz, O'ndan başka dilediklerinize tapın!.." âyetini peşi sıra getirmiştir. Muhayyer bırakma yoluyla gelen bu emirden murat, -üzerinde iki kez[1] derinlemesine durduğum gibi- hızlân ve tahliye [yani lutfunu esirgeyerek kişiyi kendi haline bırakma] konusunda mübalağa ifade etmesidir.

[1612] De ki: Tam anlamıyla hüsrana uğrayanlar; onun her türlüsünü ve gerekçelerini kendilerinde toplamış olanlar, "kendilerini" daha kötüsü olmayacak bir helâke düşürdükleri için hüsrana sürükleyenlerdir ve "çoluk çocuklarını ve adamlarını da" aynı şekilde "hüsrana sürüklemektedirler; çünkü çoluk çocukları ve adamları cehennemlik idiyseler kendilerini hüsrana uğrattıkları gibi onları da hüsrana uğratmışlar demektir; cennetlik idiyseler, artık ona bir daha asla dönemeyecek şekilde gitmişler ve onu kaybetmişlerdir. Şu da söylenmiştir: Onları hüsrana sürüklemişlerdir; çünkü cennette kendilerinin ehli olacak müminlerin tuttuğu yola girmemişlerdir; yani şayet iman etmiş olsalardı cennette kendilerinin olacak olan ehillerini kaybetmişlerdir. Allah: أَلَا ذٰلِكَ هُوَ الْخُسْرانُ الْمُبِينُ (*Bakınız; apaçık hüsran budur!*) buyurmakla, onların bu rüsvaylıklarını gayet korkunç bir biçimde ifade etmiştir; zira cümleyi başlangıç cümlesi yap(mak suretiyle vurgula)mış ve *tenbih*/dikkat çekme harfi ile başlamış; mübteda ile haberin arasını fasıl zamiri ile ayırmış ve *hüsrân*ı 'aşikâr' sıfatı ile nitelemiştir.

16. Çünkü hem üzerlerinde hem de altlarında Ateş'ten gölgeler olacaktır. İşte Allah'ın, kullarını korkuttuğu budur. Ey kullarım! Sakının Benden!

[1613] "Ve altlarında" Ateş'ten tabakalar olacak ve bunlar diğerleri için "gölgeler" oluşturacaktır. Tehdit edildikleri bu azap var ya, "işte Allah'ın, kullarını" içine düşmekte oldukları şeylerden kaçınmaları için "korkuttuğu azap budur. Ey kullarım! Sakının Benden!", gazabımı gerektirici şeylere yeltenmeyin. Bu, Allah Teâlâ'dan bir öğüt ve etkili bir nasihattır. (يا عباد) *yâ ʿibâdî* diye de okunmuştur.

17-18. Allah'a yönelerek tâğut(lardan, yani onlar)a tapmaktan kaçınanlara müjde vardır; Benim o kullarımı müjdele ki; sözü dinlerler ve 'en güzel'ine uyarlar. Bunlardır işte, Allah'ın doğru yola getirdiği kimseler... Bunlardır işte vicdanlılar...

---

1 Bkz. Zümer 39/6; Kehf 18/29 hk. / çev.

وأخره في الأوّل؛ فالكلام أوّلًا واقع في الفعل نفسه وإيجاده، وثانيًا فيمن يفعل الفعل لأجله. ولذلك رتب عليه قوله: {فَاعْبُدُوا مَا شِئْتُمْ مِنْ دُونِهِ}. والمراد بهذا الأمر الوارد على وجه التخيير المبالغةُ في الخذلان والتخلية، على ما حققت فيه القول مرتين.

[١٦١٢] قل إنّ الكاملين في الخسران الجامعين لوجوهه وأسبابه هم {الَّذِينَ خَسِرُوا اَنْفُسَهُمْ} لوقوعها في هلكة لا هلكة بعدها، {وَ} خسروا {اَهْلِيهِمْ}، لأنهم إن كانوا من أهل النار فقد خسروهم كما خسروا أنفسهم، وإن كانوا من أهل الجنة فقد ذهبوا عنهم ذهابًا لا رجوع بعده إليهم. وقيل: وخسروهم، لأنهم لم يدخلوا مدخل المؤمنين الذين لهم أهل في الجنة، يعني وخسروا أهليهم الذين كانوا يكونون لهم لو آمنوا. ولقد وصف خسرانهم بغاية الفظاعة في قوله {اَلَا ذٰلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ} حيث استأنف الجملة وصدرها بحرف التنبيه، ووسط الفصل بين المبتدأ والخبر، وعرف الخسران ونعته بـ{الْمُبِينُ}.

١٦-﴿لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ وَمِنْ تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ ذٰلِكَ يُخَوِّفُ اللّٰهُ بِهِ عِبَادَهُ يَا عِبَادِ فَاتَّقُونِ﴾

[١٦١٣] {وَمِنْ تَحْتِهِمْ} أطباق من النار هي {ظُلَلٌ} لآخرين. {ذٰلِكَ} العذاب هو الذي يتوعد الله {بِهِ عِبَادَهُ} ويخوّفهم، ليجتنبوا ما يوقعهم فيه {يَا عِبَادِ فَاتَّقُونِ} فلا تتعرّضوا لما يوجب سخطي! وهذه عظة من الله تعالى ونصيحة بالغة. وقرئ «يا عبادي».

١٧-﴿وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ اَنْ يَعْبُدُوهَا وَاَنَابُوا اِلَى اللّٰهِ لَهُمُ الْبُشْرٰى فَبَشِّرْ عِبَادِ﴾

١٨-﴿اَلَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ اَحْسَنَهُ اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ هَدٰيهُمُ اللّٰهُ وَاُولٰٓئِكَ هُمْ اُولُوا الْاَلْبَابِ﴾

[1614] طاغُوت *tuğyân*dan *fa'alût* veznindedir; *melekût* ve *rahamût* gibi. Ne var ki lâme'l-fiilin ayne'l-fiile takdimi yoluyla bir *kalb*[1] işlemine uğramıştır. Masdar olduğu için şeytan ya da şeytan*lar* için kullanılır. Burada çeşitli mübalağalar vardır ki bunlardan biri [i] masdarla adlandırılarak şeytanın mahza *tuğyan* [taşkınlık] imiş gibi değerlendirilmesidir. [ii] Bu kalıp mübalağa içindir; çünkü *rahamût* geniş rahmet, *melekût* da geniş mülk demektir. [iii] *Kalb* [yani sıyganın dönüştürülmesi] de ihtisas içindir; zira tāğut kelimesi şeytandan başkası için kullanılmamaktadır; burada ise maksat cem'dir [yani şeytanlar anlamındadır]. Nitekim *et-tavâğît* şeklinde de okunmuştur.

[1615] أَنْ يَعْبُدُوها ifadesi *tāğût*tan bedel-i iştimaldir.[2] Tıpkı *"Dünya hayatında da Âhirette de müjde onların hakkıdır..."* [Yunus 10/64] âyetindeki gibi, "onlara" sevap "müjde"si "vardır." Bununla Allah, onları elçilerinin dili üzere vahyi ile müjdelemektedir. Melekler ölümün geldiği anda ve haşrolunacakları sırada onları müjdeleyerek karşılarlar. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *"Kadın-erkek bütün müminleri; önlerini ve sağlarını nurları hızla aydınlatırken gördüğün gün [verilir bu mükâfat... Ey hayır sahipleri!] İşte o gün, (altından ırmakların aktığı, içinde kalıcı olduğunuz) cennetlerle müjdelenirsiniz... (ki budur büyük başarı.)"* [Hadîd 57/12]

[1616] "Sözü dinleyip en güzeline uyan" kulları ile Allah Teâlâ, günahtan kaçınan ve tevbe ile Allah'a dönenleri murat etmektedir, başkalarını değil!.. O bununla sadece, günahtan kaçınma ve Allah'a dönme ile birlikte onların bu özellik üzere olmalarını murat etmiş; zamir yerine açık isim koymuştur ve dilemiştir ki din konusunda dikkatli/titiz olsunlar; güzel ile daha güzeli, üstün ile daha üstün olanı ayırt edebilsinler. Karşılarına biri *vâcip* biri *mendup* iki şey çıktığında vâcip olanı tercih etsinler. Mübah ve *mendûb*un karşılaşması durumunda da aynı şekilde [daha faziletli olan mendûbu tercih etsinler]. Allah'a en yakın ve sevabı en fazla olan şeyi elde etmeye çalışsınlar. Yine, bu âyetin altına *mezhep*ler de girer; yani bunlardan, incelendiğinde en sabit ve güçlü olanının, delil ve emare bakımından en net olanının alınması… Mezhebi*n* konusunda,

Bağlandığında boyun eğen kervan devesi gibi olma!

-mezhebine körü körüne bağlı kimseyi kastediyor- denilen kişi gibi olmayasın. Şöyle de denilmiştir: [Sözü dinleyip en güzeline uyanlar] Kur'ân'ı da, başka şeyleri de dinleyip Kur'ân'a uyanlardır. Yine denilmiştir ki; Allah'ın emirlerini dinleyip en güzeline uyanlardır; yani kısas, af, yardım, gözleri indirme,

1 Yani طغى'da illetli harf sonda olmakla birlikte, ondan türetilen طاغوت'ta ortadaki harfin önüne alınmıştır. Normalde *tağayût* şeklinde olması beklenirdi. / ed.

2 *Tāğut*tan, yani onlara tapmaktan… / ed.

[١٦١٤] {الطَّاغُوتَ} فعلوت من الطغيان، كالملكوت والرحموت، إلا أن فيها قلبًا بتقديم اللام على العين؛ أطلقت على الشيطان أو الشياطين، لكونها مصدرًا. وفيها مبالغات، وهي التسمية بالمصدر، كأن عين الشيطان طغيان، وأنّ البناء بناء مبالغة، فإنّ الرحموت الرحمة الواسعة، والملكوت الملك المبسوط. والقلب هو للاختصاص، إذ لا تطلق على غير الشيطان، والمراد بها ههنا الجمع. وقرئ «الطواغيت».

[١٦١٥] {اَنْ يَعْبُدُوهَا} بدل من {الطَّاغُوتَ} بدل الاشتمال. {لَهُمُ الْبُشْرٰى} هي البشارة بالثواب، كقوله تعالى {لَهُمُ الْبُشْرٰى فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَفِي الْاٰخِرَةِ} [يونس: ٦٤]. الله عزّ وجلّ يبشرهم بذلك في وحيه على ألسنة رسله، وتتلقاهم الملائكة عند حضور الموت مبشرين، وحين يحشرون. قال الله تعالى {يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعٰى نُورُهُمْ بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَبِاَيْمَانِهِمْ بُشْرٰيكُمُ الْيَوْمَ جَنَّاتٌ} [الحديد: ١٢].

[١٦١٦] وأراد بعباده {اَلَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ اَحْسَنَهُ} الذين اجتنبوا وأنابوا، لا غيرهم. وإنما أراد بهم أن يكونوا مع الاجتناب والإنابة على هذه الصفة، فوضع الظاهر موضع الضمير، وأراد أن يكونوا نقادًا في الدين يميزون بين الحسن والأحسن والفاضل والأفضل؛ فإذا اعترضهم أمران واجب وندب، اختاروا الواجب، وكذلك المباح والندب؛ حرّاصًا على ما هو أقرب عند الله وأكثر ثوابًا. ويدخل تحته المذاهب واختيار أثبتها على السبك وأقواها عند السبر، وأبينها دليلًا أو أمارة، وأن لا تكون في مذهبك، كما قال القائل:

وَلَا تَكُنْ مِثْلَ عَيْرٍ قِيدَ فَانْقَادَا ۞

يريد المقلد، وقيل: يستمعون القرآن وغيره فيتبعون القرآن. وقيل: يستمعون أوامر الله فيتبعون أحسنها، نحو: القصاص والعفو، والانتصار والإغضاء،

[ziynet yerlerini] açma, kapama vb. Bu bağlamda *"Ki bağışlamanız takvaya daha yakındır."* [Bakara 2/237]; *"Ama muhtaçlara gizler de verirseniz, bu sizin için daha hayırlıdır."* [Bakara 2/271] buyrulmuştur. İbn Abbas'dan [v. 68/688] şöyle rivayet edilmiştir: "O; şu kimsedir ki bir toplulukla birlikte oturur, iyisiyle kötüsüyle konuşulanları dinler ve duyduklarının en güzel olanını anlatır, diğerlerini anlatmaya yanaşmaz."

[1617] Vakıf [ve ibtidâ] âlimlerinden bir kısmı فبشر عبادي üzerinde durmakta; الذين يستمعون kısmını mübteda olarak ref' ederek, أُولَئِكَ'yi haber yapmaktadır.[1]

19. Ama, ya hakkında azap hükmü kesinleşenler? Ateş'in içindeki birini sen mi kurtaracaksın?!

[1618] [أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ] İfadenin aslı, şart cümlesiyle *e-men hakka 'aleyhi kelimetü'l-azâbi fe-ente tünkızuhû* şeklinde olup başına inkâr Hemze'si gelmiştir; *fâ* ceza *fâ*sıdır; sonra, hitabın delâlet ettiği mahzuf bir ifade üzerine atıf için baştaki *fâ* gelmiştir. Takdiri şöyledir: *E-ente mâliku emrihim; fe-men hakka 'aleyhi'l-azâbu fe-ente tünkızuhû?* [Onların işi senin elinde mi ki?! Sen mi kurtaracaksın azaba müstahak olan kimseyi!?] İkinci Hemze birincinin aynı olup yadırgama ve uzak bulma anlamını tekit için tekrar edilmiştir; zamir [onu] yerine مَن فِي النَّارِ (Ateş'in içindeki birini) ifadesine yer verilmiştir. Buna göre, âyet tek bir cümledir. Bir izah da şöyledir: Âyet iki cümledir; *e-fe-men hakka 'aleyhi'l-azâbu fe-ente tuhallisuhû? E-fe-ente tünkızu men fi'n-nâr?2* (Kendisine azap hak olanı sen mi kurtaracaksın?! Sen mi kurtaracaksın ateşin içindeki birini?) Buna göre, *fe-ente tuhallisuhû* kısmı hazfedilmiştir; çünkü أَفَأَنتَ تُنقِذُ (sen mi kurtaracaksın?!) ifadesi ona delâlet etmektedir.

[1619] Dünyada azabı hak etmiş olmaları, bizzat ateşe girmeleri gibi addolunmuş ve böylece, Peygamber (s.a.)'in onları imana davet etmedeki çabasının ve bu uğurda gayret etmesinin onların ateşten kurtarılması mesabesinde olduğu belirtilmek istenmiştir.

[1620] "Sen mi kurtaracaksın?!" ifadesi cehennemden kurtarmaya sadece Allah'ın kādir olduğunu, O'ndan başka hiç kimsenin buna muktedir olmadığını belirtmek içindir. Yani; senin nasıl cehenneme gireni oradan kurtarmaya gücün yetmezse, azaba müstehak kimseleri de iman etmelerini sağlayarak bulundukları durumdan kurtaramazsın.

1 Bu durumda meal farklılaşır: "Benim [*hālis*] kullarımı müjdele… Sözü dinleyip 'en güzel'ine uyanlar, bunlardır işte Allah'ın doğru yola getirdiği kimseler..." / ed.

2 Bu kısım Tıybî'de *mine'n-nâr* olmakla birlikte, Gülnuş Valide Sultan yazmasında (vr. 305b) *men fi'n-nâr* şeklinde idi; oradan düzeltildi. / ed.

والإبداء والإخفاء لقوله تعالى {وَاَنْ تَعْفُوا اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى} [البقرة: ٢٣٧]، {وَاِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ} [البقرة: ٢٧١] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: هو الرجل يجلس مع القوم فيسمع الحديث فيه محاسن ومساو، فيحدّث بأحسن ما سمع ويكف عما سواه.

٥ [١٦١٧] ومن الوقفة من يقف على قوله {فَبَشِّرْ عِبَادِ}، ويبتدئ {اَلَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ}، يرفعه على الابتداء، وخبره {أُولٰٓئِكَ}.

١٩-﴿اَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ اَفَاَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ﴾

[١٦١٨] أصل الكلام: أمن حق عليه كلمة العذاب فأنت تنقذه؟! جملة شرطية دخل عليها همزة الإنكار، والفاء فاء الجزاء؛ ثم دخلت الفاء التي في أوّلها للعطف

١٠ على محذوف يدلّ عليه الخطاب، تقديره: أأنت مالك أمرهم؛ فمن حقّ عليه العذاب فأنت تنقذه؟! والهمزة الثانية هي الأولى، كرّرت لتوكيد معنى الإنكار والاستبعاد، ووضع {مَنْ فِي النَّارِ} موضع الضمير، فالآية على هذا جملة واحدة. ووجه آخر: وهو أن تكون الآية جملتين؛ أفمن حق عليه العذاب فأنت تخلّصه، أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ. وإنما جاز حذف "فأنت تخلصه"، لأن {اَفَاَنْتَ تُنْقِذُ} يدل عليه.

١٥ [١٦١٩] نزل استحقاقهم العذاب وهم في الدنيا منزلة دخولهم النار، حتى نزّل اجتهاد رسول الله ﷺ وكدّه نفسه في دعائهم إلى الإيمان في منزلة إنقاذهم من النار.

[١٦٢٠] وقوله {اَفَاَنْتَ تُنْقِذُ} يفيد أنّ الله تعالى هو الذي يقدر على الإنقاذ من النار وحده، لا يقدر على ذلك أحد غيره؛ فكما لا تقدر أنت أن تنقذ الداخل في النار من النار، لا تقدر أن تخلصه مما هو فيه من استحقاق العذاب بتحصيل

٢٠ الإيمان فيه.

20. Fakat Rablerinden sakınanlar için, altından ırmakların aktığı kat kat inşâ edilmiş has odalar vardır. Allah'ın vaadi olarak... ki Allah, verdiği sözden caymaz!

[1621] "Kat kat inşâ edilmiş has odalar" yani üst üste yüksek katlar şeklinde. **Şayet** "مَبْنِيَّةٌ [inşâ edilmiş] ifadesinin anlamı ne?" **dersen şöyle derim:** Bu; *-Allāhu a'lem-* düz zeminde inşa ve tesviye edilmiş evler gibi inşa edilmiştir, anlamındadır.

[1622] "Altından ırmakların aktığı" yani zemin kat evlerin altından aktığı gibi alt kat üst kat ayırımı olmaksızın altlarından ırmakların aktığı...

[1623] وَعْدَ اللَّهِ (Allah'ın vaadi olarak...) ifadesi tekit için getirilmiş masdardır [*mef'ûl-i mutlak*]; çünkü "onlar için has odalar vardır" ifadesi "Allah onlara bunu vaad etmekte" anlamındadır "Ki Allah verdiği sözden caymaz."

21. Görmüyor musun ki; Allah gökten su indirip onu topraktaki kaynaklara akıtıyor, sonra onunla farklı renklerde ekin çıkartıyor, sonra o ekin iyice güzelleşiyor, sonra tamamen kuruyor ve sapsarı sararmış olduğunu görüyorsun; sonunda, onu kupkuru bir çer çöp haline getiriyor?! Vicdanlılar için elbette bunda bir ders vardır.

[1624] "Allah gökten su" yağmur "indirdi." Denilmiştir ki; yeryüzünde bulunan her tür su göktendir; oradan [Beyt-i Makdis'teki] *kaya*ya iner; sonra Allah onu taksim eder. "Onu topraktaki kaynaklara akıt"ıp, yeryüzü kaynakları olarak düzenler; bedendeki kan damarları gibi menbalar, su yatakları ve suyolları şeklinde tanzim eder. "Farklı renklerde;" yeşil, kızıl, sarı, beyaz vs. farklı farklı renklerde; buğday, arpa, susam vb. cinsleri farklı farklı ekinler çıkartır.

[1625] "Tamamen kuruyor;" kuruması tamam oluyor; bu Asma'î'den [v. 216/831] nakledilmiştir; çünkü (olgunlaşıp) tamamen kuruduğunda, bittiği yerden kopup ayrılması, "kupkuru bir çer çöp" halinde un ufak olup gitmesi yaklaşmış olur.

[1626] "Vicdanlılar için elbette bunda bir ders;" yani bir hatırlatma; bunların, hikmet sahibi bir yaratıcısı olduğuna, bütün bu olanların *-ta'tîl*[1] ve *ihmal* ile değil- bir plân ve programın sonucu olduğuna dikkat çekme "vardır."

1 Tanrı'nın yaratıp, artık yarattıklarına karışmaması inancı; Deizm. / çev.

٢٠-﴿لٰكِنِ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ غُرَفٌ مِنْ فَوْقِهَا غُرَفٌ مَبْنِيَّةٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ وَعْدَ اللّٰهِ لَا يُخْلِفُ اللّٰهُ الْمِيعَادَ﴾

[١٦٢١] {غُرَفٌ مِنْ فَوْقِهَا غُرَفٌ} علالي بعضها فوق بعض. فإن قلت: ما معنى قوله {مَبْنِيَّةٌ}؟ قلت: معناه -والله أعلم- أنها بنيت بناء المنازل التي على الأرض ٥ وسوّيت تسويتها.

[١٦٢٢] {تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} كما تجري تحت المنازل من غير تفاوت بين العلوّ والسفل.

[١٦٢٣] {وَعْدَ اللّٰهِ} مصدر مؤكد؛ لأنّ قوله {لَهُمْ غُرَفٌ} في معنى "وعدهم الله ذلك". {لَا يُخْلِفُ اللّٰهُ الْمِيعَادَ}.

١٠ ٢١-﴿اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَلَكَهُ يَنَابِيعَ فِي الْاَرْضِ ثُمَّ يُخْرِجُ بِهٖ زَرْعًا مُخْتَلِفًا اَلْوَانُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرٰيهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَجْعَلُهُ حُطَامًا اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَذِكْرٰى لِاُولِي الْاَلْبَابِ﴾

[١٦٢٤] {اَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً} هو المطر. وقيل: كل ماء في الأرض فهو من السماء ينزل منها إلى الصخرة، ثم يقسمه الله؛ {فَسَلَكَهُ} فأدخله ونظّمه {يَنَابِيعَ فِي ١٥ الْاَرْضِ} عيونًا ومسالك ومجاري كالعروق في الأجساد. {مُخْتَلِفًا اَلْوَانُهُ} هيئاته من خضرة وحمرة وصفرة وبياض وغير ذلك، وأصنافه من برّ وشعير وسمسم وغيرها.

[١٦٢٥] {يَهِيجُ} يتمّ جفافه، عن الأصمعي؛ لأنه إذا تمّ جفافه حان له أن يثور عن منابته ويذهب، {حُطَامًا} فتاتًا ودرينًا.

[١٦٢٦] {اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَذِكْرٰى} لتذكيرًا وتنبيهًا على أنه لا بدّ من صانع حكيم، وأن ٢٠ ذلك كائن عن تقدير وتدبير، لا عن تعطيل وإهمال.

[1627] Bunun; dünya hayatının anlatıldığı bir *temsil* olması da mümkündür; tıpkı *"Dünya hayatının durumu…"* [Yunus 10/24] ve *"Dünya hayatının durumunu onlara şu temsille anlat…"* [Kehf 18/45] âyetlerinde olduğu gibi.

5 [1628] ("sapsarı" anlamındaki مُصفرًّا) *musfârran* (tamamen sapsarı) şeklinde de okunmuştur.

22. Allah her kimin zihnini İslâm'a açmış da o, Rabbinden bir nur üzere ise… Allah'ın hatırlatılması karşısında, gönülleri hâlâ katı kalanların hali ise haraptır! Apaçık bir sapma içindedirler bunlar!

10 [1629] Allah'ın; lutfa lâyık olduğunu bilerek lutufta bulunup 'göğsü'nü İslâm'a açtığı; kendisi de bunu arzu edip kabul eden biri, lutufta bulunulmayan yüreği sıkıntılı, kalbi katı biri gibi olabilir mi? Burada, Allah'ın nurundan maksat lutfudur. Hazret-i Peygamber bu âyeti okuduğunda, "Ya Rasûlâllah! 'Göğsün' açılması (*inşirâhu's-sadr*[1]) nasıl bir şeydir?" dendi. Bu-
15 yurdu ki: "Nur kalbe girdiği zaman (kalp) açılır ve genişler." "Ya Rasûlâllah! Bunun alâmeti nedir?" denilince, dedi ki: "Sonsuzluk yurduna yönelmek (*inâbe*), yalan dünyadan uzaklaşmak ve ölüm gelmeden önce ölüm için hazırlıklı olmaktır."

[1630] Bu âyet, haberin hazfi konusunda أَمَّنْ هُوَ قانِتٌ [Zümer 39/9] âyetine
20 benzer.[2]

[1631] "Allah'ın hatırlatılması karşısında" ifadesi Allah hatırlatıldığı için demektir; yani yanlarında Allah ya da âyetleri zikredildiğinde rahatsız olurlar ve kalplerinin katılığı artar. Tıpkı *"Kalplerinde hastalık bulunanların ise murdarlığına murdarlık katar."* [Tevbe 9/125] âyetindeki gibi. İfade *'an zikri'llâh*
25 şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "*Min* ile *'An* arasında ne fark var?" **dersen şöyle derim:** *Kasâ kalbuhû min zikri'llâh* dersen mâna sözünü ettiğimiz gibi olur ve katılık hatırlatma yüzünden ve o sebeple olmuş olur. *'An zikri'llâh* dersen, o takdirde "katılaştı ve hatırlatmayı kabule yanaşmadı" anlamında olur. Bunun bir örneği de; *sekāhu mine'l 'aymeti* ifadesinin "Ona susuz olduğu için
30 su verdi." anlamında olması; *sekāhu 'ani'l-'aymeti* ifadesinin ise "Onu susuzluktan uzaklaştıracak şekilde suya kandırdı." anlamında olmasıdır.

1 *Şerh-i sadr* öncelikle, peygamber zihninin 'o anın realitesine ters görünen mutlak *gaybî* gerçekleri' alabilecek genişliğe getirilmesi; müminin zihin kalıplarının da bu imanî hakikatleri alacak şekilde genişletilmesi demektir. / ed.

2 Meali ve hazifl erin açıklaması yukarıda geçmişti. / ed.

[١٦٢٧] ويجوز أن يكون مثلًا للدنيا، كقوله تعالى {اِنَّمَا مَثَلُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا...} [يونس: ٢٤]، {وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا...} [الكهف: ٤٥].

[١٦٢٨] وقرئ «مُصفارًّا».

٢٢-﴿اَفَمَنْ شَرَحَ اللّٰهُ صَدْرَهُ لِلْاِسْلَامِ فَهُوَ عَلٰى نُورٍ مِنْ رَبِّهٖ فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللّٰهِ اُولٰٓئِكَ فٖي ضَلَالٍ مُبٖينٍ﴾ ٥

[١٦٢٩] {اَفَمَنْ} عرف الله أنه من أهل اللطف فلطف به حتى انشرح صدره للإسلام، ورغب فيه وقبِله كمن لا لطف له فهو حرِج الصدر قاسي القلب؟ ونور الله هو لطفه. وقرأ رسول الله ﷺ هذه الآية، فقيل: يا رسول الله، كيف انشراح الصدر؟ قال: إذا دخل النور القلب انشرح وانفسح، فقيل: يا رسول الله، فما علامة ذلك؟ قال: الإنابة إلى دار الخلود، والتجافي عن دار الغرور، والتأهب للموت ١٠ قبل نزول الموت.

[١٦٣٠] وهو نظير قوله {اَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ} [الزمر: ٩] في حذف الخبر.

[١٦٣١] {مِنْ ذِكْرِ اللّٰهِ} من أجل ذكره، أي إذا ذكر الله عندهم أو آياته اشمأزوا وازدادت قلوبهم قساوة، كقوله تعالى {فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا اِلٰى رِجْسِهِمْ} [التوبة: ١٢٥]. وقرئ «عن ذكر الله». فإن قلت: ما الفرق بين من وعن في هذا؟ قلت: إذا ١٥ قلت "قسا قلبه من ذكر الله"، فالمعنى ما ذكرت من أن القسوة من أجل الذكر وبسببه، وإذا قلت "عن ذكر الله"، فالمعنى: غلظ عن قبول الذكر وجفا عنه. ونظيره: سقاه من العيمة، أي من أجل عطشه، وسقاه عن العيمة، إذا أرواه حتى أبعده عن العطش.

23. Allah, sözün en güzelini; çift yönlü (karşılaştırmalı) ve içeriği birbirini andıran bir kitap olarak indirmektedir peyderpey. Öyle ki; Rablerinden korkanların, ondan ötürü tüyleri diken diken olur; sonra Allah'ı hatırlayınca derileri ve kalpleri yumuşar. Bu, Allah'ın hidayetidir; onunla dilediklerini doğru yola getiriyor… Kimi de Allah saptırıyorsa, bir daha onu yola getiren bulunmaz!

[1632] İbn Mesûd (r.a.)'dan [v. 32/653] rivayet edildiğine göre, Peygamber (s.a.)'in ashabı biraz sıkılmışlardı. Ona "Bize anlat!" dediler ve âyet bunun üzerine indi.

[1633] *Allāh* ism-i celâli cümle başlangıcı, "indirmektedir peyderpey" ifadesinin de onun haberi kılınmasıyla 'sözün en güzeli' ululanmakta, şanı yüceltilmekte, güzelliğine tanıklık edilmekte, onun Allah'a dayandığı tekit edilmekte, Allah katından olduğu ortaya konulmakta; böylesinin, başka bir ihtimal olmaksızın ancak Allah'tan sadır olabileceği ve onun diğer sözlerden tamamen başka*mu'ciz* ilâhî bir vahiy olduğu belirtilmektedir.

[1634] كتابًا "sözün en güzeli"nden bedeldir; hâl olması da mümkündür. مُتَشابِهًا birbirine benzerliği bakımından kayıtlanmamış demektir. Bu benzeşme, [Kur'ân'ın] mânalarının sıhhat ve sağlamlığı, hakkaniyet, doğruluk ve insanlık yararı üzerine bina edilmiş olması, kelimelerin isabetli, oturaklı ve yerli yerinde seçilmiş olması; i'câzda ve hasmı susturmada nazım ve telifinin birbirinde karşılık bulması vb. hususlardaki benzeşmeleri içine alır.

[1635] مَثانِيَ (tekrar tekrar/ikişerli) kelimesi, müteşabihliğin beyanı da olabilir; çünkü tekrarlanan kıssalar mutlaka birbirine benzer. المثاني *mesnâ*nın çoğuludur; tekrarlanan anlamındadır. Kıssaları, haberleri, ahkâmı, emir ve nehiyleri, vaad ve va'îdi, mev'izeleri tekrarlandığı için böyle nitelenmiştir. Şu da söylenmiştir: [Kur'ân *mesânî*dir;] çünkü tilâvette terennüm edilir ve vasfında belirtildiği gibi kıraatinden usanılmaz, tekrarından bıkılmaz, devamlı üzerinde durulması sonucu eskimez. *Tesniye*den *mef'al* vezninde *mesnâ*nın çoğulu da olabilir. O takdirde ise ikileme, tekrarlama anlamına gelir. Tıpkı ثُمَّ ارْجِع الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ [Mülk 67/4] âyetinde [gözünü *'iki kere çevir'* ifadesinin] "tekrar tekrar bak" anlamında olması gibi ki, *lebbeyk*, *sa'deyk* ve *hanâneyk* cümleleri de öyledir.[1] "Tek olan nasıl çoğul ile vasıflanabilir?" **dersen şöyle derim:** Kitap, içinde pek çok konu içeren bir bütün olduğu için bu doğru olur. Bir şeyin tafsilatı o şeyin bütünüdür, başka bir şey değil.

1 Yani tesniye kalıbında olsalar da çoğul anlamındadırlar. / ed.

٢٣-﴿اَللّٰهُ نَزَّلَ اَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ ذٰلِكَ هُدَى اللّٰهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ﴾

[١٦٣٢] عن ابن مسعود رضي الله عنه: أنّ أصحاب رسول الله ﷺ ملوا ملة، فقالوا له: حدثنا فنزلت.

[١٦٣٣] وإيقاع اسم الله مبتدأ وبناء {نَزَّلَ} عليه فيه تفخيم لأحسن الحديث، ورفع منه، واستشهاد على حسنه، وتأكيد لاستناده إلى الله وأنه من عنده، وأن مثله لا يجوز أن يصدر إلّا عنه، وتنبيه على أنه وحي معجز مباين لسائر الأحاديث.

[١٦٣٤] و{كِتَابًا} بدل من {اَحْسَنَ الْحَدِيثِ}. ويحتمل أن يكون حالًا منه. {مُتَشَابِهًا} مطلق في مشابهة بعضه بعضًا، فكان متناولًا لتشابه معانيه في الصحة والإحكام، والبناء على الحق والصدق ومنفعة الخلق، وتناسب ألفاظه وتناصفها في التخير والإصابة، وتجاوب نظمه وتأليفه في الإعجاز والتبكيت.

[١٦٣٥] ويجوز أن يكون {مَثَانِيَ} بيانًا لكونه متشابهًا؛ لأن القِصص المكررة لا تكون إلّا متشابهة. والمثاني: جمع مثنى، بمعنى مردّد مكرّر، ولما ثنى من قصصه وأنبائه، وأحكامه، وأوامره ونواهيه، ووعده ووعيده، ومواعظه. وقيل: لأنه يثنى في التلاوة، فلا يمل كما جاء في وصفه لا يتفه ولا يتشان ولا يخلق على كثرة الرّد. ويجوز أن يكون جمع مثنى، مفعل من التثنية بمعنى التكرير والإعادة، كما كان قوله تعالى {ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ} [الملك: ٤] بمعنى كرّة بعد كرّة. وكذلك: لبيك و سعديك، وحنانيك. فإن قلت: كيف وصف الواحد بالجمع؟ قلت: إنما صحّ ذلك لأنّ الكتاب جملة ذات تفاصيل، وتفاصيل الشيء هي جملته لا غير،

Dikkat edersen, "Kur'ân *sübu*'lar, humuslar[1], sureler ve âyetlerdir." dersin; aynı şekilde "Kur'ân, tekrarlanan kıssalardır, ahkâmdır, mev'izelerdir." dersin. Benzeri "İnsan, kemikler, damarlar ve sinirlerdir." sözündür; sadece, sıfat sebebiyle mevsūfu terketmiş olursun; aslı *kitâben müteşâbihen fusūlen mesâniye* şeklindedir. İfadenin *burmetün a'şârun* (a'şâr kazanı) ve *sevbun ahlâkun* (eski elbise) sözlerindeki [tekil mevsūfların çoğul sıfatlarla nitelenmesi] gibi olması da mümkündür. Yine, مثانيَ kelimesi sıfat değil de متشابهًا'in temyizi olarak da mansūb olabilir; *ra'eytü racülen hasenen şemâil*e (Şekil - şemailce güzel bir adam gördüm.) sözünde olduğu gibi ki *müteşâbiheten mesânîhi* (*mesânî*si birbirine benzeyen) anlamında olur.

[1636] "Peki, ikilemenin ve tekrarlamanın faydası nedir? **dersen şöyle derim:** *Nefis* vaaz ve nasihatten hiç mi hiç hazzetmez ve bu kabil sözler yeni baştan tekrar edilmedikçe nefiste yer etmez ve etkisini göstermez. Bu sebepledir ki, vaaz ettiği ve nasihatte bulunduğu sırada, sözlerini (muhataplarının) kalplerine iyice yerleştirmek ve belleklerinde yer ettirmek için [kâh] üç kez ve [kâh] yedi kez tekrarlamak Peygamber (s.a.)'in âdeti olmuştu [*Buhārî*, "İlim", 28; benzer lafızlarla]

[1637] اقشعر الجلد "Deri şiddetli bir şekilde büzüldü; tüyler diken diken oldu." demektir. Terkibi kuru deri anlamındaki *el-kaşe'* kelimesinden olup dördüncü bir harf -yani Râ- eklenmiş, böylece ziyade bir mânaya delâlet eden ruba'î [dörtlü] fiil haline getirilmiştir. *İkşe'arra cilduhû mine'l-havf* [Korkudan derisi büzüldü ve saçları diken gibi kalktı.] denir. Bu, korkunun şiddetini anlatan bir meseldir ki Allah Teâlâ bu ifade ile onların aşırı derecede korkmalarını tasvir amaçlı bir temsil getirmek istemiş de olabilir, korkunun *hakikat*ini ifade etmek istemiş de olabilir. Mâna şöyledir: Onlar Kur'ân'ı ve tehdit âyetlerini duydukları zaman kendilerini öyle bir korku sarıyordu ki o yüzden derileri büzüşüyor(tüyleri diken diken oluyor)du; ama sonra Allah'ı ve O'nun rahmet ve mağfiret yollu cömertliğini hatırlayınca derileri gevşiyor, kalpleri yatışıyor ve kendilerinde hâsıl olan korku ve *deri kasılması* -yani ürperti- hali ortadan kalkıyordu.

[1638] **Şayet** "*Lâne* fiilinin İlâ ile geçişli kılınmasına ne dersin?" **dersen şöyle derim**: Kendisine *ilâ* ile müteaddî olan bir fiilin mânası yüklenmiş ve adeta şöyle denilmiştir: *Sekenet* veya *itme'ennet ilâ zikri'llâhi leyyineten gayra mütekabbıdatin râciyeten gayra hâşiyetin* [Allah'ı hatırlayarak; kasılmayıp yumuşayarak, korkmayıp umarak huzur *veya* sükûn bulur].

1 *Subu'* 1/7, *humus* 1/5 anlamında olup, Kur'an'ın ayrıldığı parçaları ifade etmektedir. Kur'ân'ın tamamının beş / altı / yedi parçaya bölünerek okunmasının kısmî bir rahatlık sağlayacağı aşikârdır. Özellikle berkenar (sayfa tutar) Mushafların ortaya çıkmasıyla birlikte, Kur'ân 30'a bölünerek, be her 20 sayfasına cüz denmekte; cüzlerin onar sayfalık iki parçası için hizib; ¼'lik parçası -yani *hizip*lerin yarısı- için de *rubû* kelimesi kullanılmaktadır. / ed.

ألا تراك تقول: القرآن أسباع وأخماس، وسور وآيات، وكذلك تقول: أقاصيص وأحكام ومواعظ مكررات. ونظيره قولك: الإنسان عظام وعروق وأعصاب؛ إلا أنك تركت الموصوف إلى الصفة، وأصله: كتابًا متشابهًا فصولًا مثاني. ويجوز أن يكون كقولك: برمة أعشار، وثوب أخلاق. ويجوز أن لا يكون {مَثَانِيَ} صفة، ويكون منتصبًا على التمييز من {مُتَشَابِهًا}، كما تقول: رأيت رجلًا حسنًا شمائلَ، والمعنى: متشابهةً مثانيه.

[١٦٣٦] فإن قلت: ما فائدة التثنية والتكرير؟ قلت: النفوس أنفر شيء من حديث الوعظ والنصيحة، فما لم يكرر عليها عودًا عن بدء لم يرسخ فيها، ولم يعمل عمله. ومن ثم كانت عادة رسول الله ﷺ أن يكرر عليهم ما كان يعظ به وينصح ثلاث مرات وسبعًا، ليركزه في قلوبهم ويغرسه في صدورهم.

[١٦٣٧] اقشعر الجلد: إذا تقبّض تقبضًا شديدًا. وتركيبه من حروف القشع، وهو الأديم اليابس، مضمومًا إليها حرف رابع، وهو الراء، ليكون رباعيًّا ودالًّا على معنى زائد. يقال: اقشعر جلده من الخوف وقفّ شعره. وهو مثل في شدّة الخوف، فيجوز أن يريد به الله سبحانه التمثيل تصويرًا لإفراط خشيتهم، وأن يريد التحقيق. والمعنى: أنهم إذا سمعوا بالقرآن وبآيات وعيده أصابتهم خشية تقشعر منها جلودهم، ثم إذا ذكروا الله ورحمته وجوده بالمغفرة لانت جلودُهم وقلوبهم، وزال عنها ما كان بها من الخشية والقشعريرة.

[١٦٣٨] فإن قلت: ما وجه تعدية لان بإلى؟ قلت: ضمن معنى فعل متعدّ بإلى، كأنه قيل: سكنت. أو اطمأنت إلى ذكر الله لينة غير متقبضة، راجية غير خاشية.

"Peki, neden rahmetten söz etmeden Allah'ı hatırlama ile yetinilmiş?" **dersen şöyle derim:** Çünkü O'nun asıl itibariyle şanı rahmet ve şefkattir; O'nun rahmeti gadabından önce gelir; aslolan, rahmeti olduğu için Allah zikredildiği zaman sıfatlarından hatıra her şeyden önce sadece O'nun *şefkatli* ve *merhametli* oluşu gelir.

[1639] "Peki, önce neden sadece derileri zikretti de sonra ikinci olarak kalpleri onunla birlikte andı?" **dersen şöyle derim**: İçinde olan *haşyet* zikredilince kalpler de zikredilmiş oldu ve adeta şöyle buyrulmuş oldu: Va'îd âyetlerinden derileri ürperir ve ilk anda kalplerine korku dolar. Allah'ı anıp da, esas itibariyle şanının şefkat ve merhamet olduğunu hatırlayınca *haşyet*, yerini kalplerdeki umuda bırakır; derilerdeki kasılma/ürperme gevşemeye dönüşür.

[1640] "Bu" [yüce] kitap, Allah'ın kılavuzudur; "onunla dilediklerini" -ki kasdettiği müttakî kullarıdır- "hidayet ediyor"; yani *muvaffak* kılıyor. Nitekimonlar söz konusu korkuyu bu hidayet sayesinde hissediyor ve o umudu taşıyorlar. Tıpkı *"Kur'ân müttakilere kılavuzdur."* [Bakara 2/2] âyetindeki gibi. "Kimi de Allah saptırıyorsa…" Yani fâsık ve fâcirlerden her kimi yardımsız bırakıyorsa "bir daha onu yola getiren bulunmaz!" Ya da "Bu" yani korku ve umuttan hâsıl olan şey "Allah'ın hidayetidir;" yani hidayetinin neticesidir ki o da lutfudur. Lutfunu *hüdâ* diye isimlendirmiştir çünkü o, hidayet sayesinde hâsıl olmuştur. O, "kullarından dilediğini" bu sonuç [lutuf] ile "doğru yola getiriyor"; yani her kim onlarla arkadaşlık eder ve onları korku ve umut içinde görürse bu, onların örnek hayatına uyma ve onların yoluna girme konusunda kendileri için bir teşvik oluşturuyor.[1] "Kimi de Allah saptırıyorsa…" Yani kalbinin katı olması ve *fiskufücûr*da ısrarı yüzünden kendisi üzerinde ilahî lutuflar etkin olmazsa "bir daha onu yola getiren bulunmaz!" Yani onun yola gelmesinde etkili olabilecek hiçbir şey kalmamıştır.

24. Zalimlere; "Kendi kazanmış olduğunuz şu cezayı tadın!" dendiğinde, Kıyamet günü o berbat azaptan yüzünü korumaya çalışan biri, hiç (azaptan emin olan gibi olabilir mi)?

[1641] "Birini kalkanı ile karşılayıp kendisini korudu." anlamında *ittekāhu bi-derakatihî* denir; işte, *ittekāhu bi-yedihî* de "Yüzünü eliyle korumaya çalıştı." demektir. İfadenin takdiri şöyledir: *E-fe men yettakī sûe'l-'azâbi ke-men emine'l-azâbe* (O berbat azaptan yüzünü korumaya çalışan biri, hiç azaptan emin olan gibi olabilir mi?) Benzer yerlerde olduğu gibi burada da haber hazfedilmiştir.

1 Bu ikinci ihtimalde Allah müttakilerin örnek hayatıyla diğerlerine yol göstermiş oluyor. / ed.

فإن قلت: لم اقتصر على ذكر الله من غير ذكر الرحمة؟ قلت: لأنّ أصل أمره الرحمة والرأفة، ورحمته هي سابقة غضبه فلأصالة رحمته إذا ذكر لم يخطر بالبال قبل كل شيء من صفاته إلا كونه رؤوفًا رحيمًا.

[١٦٣٩] فإن قلت: لم ذكرت الجلود وحدها أوّلًا، ثم قرنت بها القلوب ثانيًا؟ قلت: إذا ذكرت الخشية التي محلها القلوب، فقد ذكرت القلوب، فكأنه قيل: تقشعر جلودهم من آيات الوعيد، وتخشى قلوبهم في أوّل وهلة، فإذا ذكروا الله ومبنى أمره على الرأفة والرحمة استبدلوا بالخشية رجاء في قلوبهم، وبالقشعريرة لينًا في جلودهم.

[١٦٤٠] {ذٰلِكَ} إشارة إلى الكتاب، وهو {هُدَى اللّٰهِ يَهْدِي بِهِ} يوفق به من يشاء، يعني عباده المتقين، حتى يخشوا تلك الخشية ويرجوا ذلك الرجاء. كما قال: {هُدًى لِلْمُتَّقِينَ} [البقرة: ٢]. {وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ} ومن يخذله من الفسّاق والفجَرة {فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ}. أو ذلك الكائن من الخشية والرجاء هدى الله، أي أثر هداه -وهو لطفه- فسماه هدى لأنه حاصل بالهدى؛ {يَهْدِي بِهِ} بهذا الأثر {مَنْ يَشَاءُ} من عباده؛ يعني من صحب أولئك ورآهم خاشين راجين، فكان ذلك مرغبًا لهم في الاقتداء بسيرتهم وسلوك طريقتهم. {وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ} ومن لم يؤثر فيه ألطافه لقسوة قلبه وإصراره على فجوره {فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ} من مؤثر فيه بشيء قط.

٢٤-﴿أَفَمَنْ يَتَّقِي بِوَجْهِهِ سُوءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَقِيلَ لِلظّٰلِمِينَ ذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ﴾

[١٦٤١] يقال: اتقاه بدرقته، استقبله بها فوقي بها نفسه إياه، واتقاه بيده. وتقديره {أَفَمَنْ يَتَّقِي بِوَجْهِهِ سُوءَ الْعَذَابِ} كمن أمن العذاب، فحذف كما حذف في نظائره.

[1642] *Sûû'l-azâb* azabın şiddeti demektir. Mânası şudur: İnsan korku veren bir durumla karşılaştığı zaman onu eliyle karşılar ve eliyle yüzünü korumaya çalışır; çünkü yüz organlar içinde en değerlisidir. Cehenneme atılan kişi ise elleri boynuna bağlanmış olarak atılacaktır. Dolayısıyla ateşten korunmak için -normalde başka bir şeyle korumaya çalıştığı- yüzüyle kendisini korumaya çalışacaktır. *Yüz*den maksadın bütün beden olduğu da söylenmiştir. Denilmiştir ki; bu âyet Ebu Cehil hakkında inmiştir.

[1643] Cehennem bekçileri onlara diyecekler ki; "Tadın kendi kazanmış olduğunuz şeyi"n vebalini!

25. Onlardan öncekiler de yalanlamıştı; fakat, hiç farkında olmadıkları bir yerden geliverdi azap!

26. Ve Allah onlara, dünya hayatında rüsvaylığı tattırdı... Âhiret azabı ise elbette daha büyüktür. Keşke bilselerdi!

[1644] "Hiç farkında olmadıkları bir yerden" yani kendileri güven içinde iken ve müreffeh bir hayat yaşarken ansızın hiç hesaba katmadıkları, şerrin kendilerine dokunacağı akıllarının ucundan bile geçmediği bir cihetten [geliverdi azap!]

[1645] *el-Hızyu* Allah'ın çarptırdığı zillet, horluk, hakirlik, (maymuna ya da domuza) dönüşme, yerin dibine batırılma, öldürülme, sürgün vb. ibretlik cezalardır.

27. Gerçek şu ki; Biz bu Kur'ân'da insanlara her türlü temsili getirmekteyiz... ki düşünüp ders çıkarsınlar.

28. Hiçbir eğriliği bulunmayan Arapça bir Kur'ân olarak (indirmekteyiz) ki (rahatlıkla anlayıp) sakınsınlar.

[1646] قُرْآنًا عَرَبِيًّا (Arapça bir Kur'ân olarak) ifadesi hâl-i müekkededir. *Câenî Zeydün racülen sālihan ve insânen âkılen* (Zeyd bana salih bir adam ve akılı bir insan olarak geldi.) sözünde olduğu gibi. Medih [anlamında bir fiilin mef'ûlü olmak] üzere nasbedilmiş olması da mümkündür.

[1647] "Hiçbir eğriliği bulunmayan" yani her tür çelişkiden, uyuşmazlıktan uzak olarak ve düzgün biçimde. "Peki, bunu anlatmak üzere *müstakīmen* veya *ğayra mu'avvecin* denmesi gerekmez miydi?" **dersen şöyle derim**: Bunda iki nükte vardır: Birisi onda asla eğrilik olmadığını ortaya koymaktır. *"Hamd o Allah'a mahsustur ki; kuluna bu kitabı hiçbir eğrilik bırakmadan dosdoğru bir şekilde indirmiştir."* [Kehf 18/1] âyetinde olduğu gibi. İkincisi de

[١٦٤٢] و{سُوءَ الْعَذَابِ} شدّته. ومعناه: أن الإنسان إذا لقي مخوفًا من المخاوف استقبله بيده، وطلب أن يقي بها وجهه، لأنه أعزّ أعضائه عليه. والذي يلقى في النار يلقى مغلولة يداه إلى عنقه، فلا يتهيأ له أن يتقي النار إلّا بوجهه الذي كان يتقي المخاوف بغيره، وقاية له ومحاماة عليه. وقيل: المراد بالوجه الجملة. وقيل: نزلت ٥ في أبي جهل.

[١٦٤٣] وقال لهم خزنة النار {ذُوقُوا} وبال {مَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ}.

٢٥-﴿كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَأَتَيٰهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ﴾

٢٦-﴿فَأَذَاقَهُمُ اللهُ الْخِزْيَ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الْاٰخِرَةِ اَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾

١٠ [١٦٤٤] {مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ} من الجهة التي لا يحتسبون، ولا يخطر ببالهم أن الشر يأتيهم منها، بينا هم آمنون، رافهون إذ فوجئوا من مأمنهم.

[١٦٤٥] والخزي: الذلّ والصغار، كالمسخ والخسف والقتل والجلاء، وما أشبه ذلك من نكال الله.

٢٧-﴿وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هٰذَا الْقُرْاٰنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾

١٥ **٢٨-﴿قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِي عِوَجٍ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ﴾**

[١٦٤٦] {قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا} حال مؤكدة كقولك: جاءني زيد رجلًا صالحًا وإنسانًا عاقلًا. ويجوز أن ينتصب على المدح.

[١٦٤٧] {غَيْرَ ذِي عِوَجٍ} مستقيمًا بريئًا من التناقض والاختلاف. فإن قلت: فهلا قيل: مستقيمًا أو غير معوّج؟ قلت: فيه فائدتان؛ إحداهما نفي أن ٢٠ يكون فيه عوج قط، كما قال: {وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا} [الكهف: ١]، والثانية:

el-'ivec lâfzının nesnelere değil mânalara ait bir eğriliği ifade etmesidir. Şu da söylenmiştir: *el-'Ivec*den maksat şek, şüphe ve birbirine karıştırmadır; şahidi de şu beyittir:

Sana şeksiz şüphesiz bir yakin
ve asla yalanlanamayan bir söz geldi Tanrı'dan.

29. (İşte) Allah size, (şirkin anlamsızlığını gösteren) bir temsil daha getiriyor: ('Hangimiz iş yaptıracağız' diye) birbiriyle çekişip duran birtakım efendileri bulunan bir adamcağız ile yalnız bir tek efendisi olan bir (başka) adam düşünün. Bu ikisinin durumu bir olur mu? (Biri, onca sahipten hangisine hizmet edeceğini bilemezken, öteki kime hizmet edeceğini bilmektedir. Böylesine güçlü bir kanıt sunan) Allah'a hamdolsun! Ama çoğu bilmez.

[1648] Kavmine bir temsil getir ve de ki: Ne dersiniz? Kölelerden biri, aralarında ihtilâf ve anlaşmazlık olan çok sayıda kimsenin boyunduruğu altında olsa, onlardan her biri onun kendi kölesi olduğunu iddia etse, kendi işlerinde kullanmak ve çeşitli meşgaleleri için koşuşturmak üzere onu aralarında bir türlü paylaşamasalar, hal böyle iken o köle şaşkın ve çaresiz kalsa, kaygıları kalbini paramparça etse, kafası allak bullak olsa, hizmeti ile hangisini hoşnut edeceğini, ihtiyacını karşılamak için hangisine dayanacağını bir türlü bilemese… Bir başka köle de tek bir sahibe ait olsa, onda başkasının hakkı olmasa, efendisine hizmet yolunda kendisine lazım geleni benimsemiş ve kendi yararına ihtiyaçları konusunda ona dayanmış, düşüncesi tek, kalbi bütünüyle ona bağlı olsa… Şimdi böylesine iki köleden hangisi daha iyi durumda ve daha güzel haldedir?! Murat; her biri kendisine kulluk etmesini bekleyen ve bu konuda birbirleriyle çekişmekte, birbirine galebe çalmaya çalışmakta olan çok sayıda 'tanrı'ya tapınan kimsenin ve tuttuğu yolun gereği olarak yapmak durumunda olduğu şeyin halini ortaya koymaktır. Tıpkı *"…birbiri üzerinde üstünlük kurmaya çalışırdı."*[1] [Mü'minûn 23/91] İşte böyle biri şaşkın ve zayi olmuş, hangisine kulluk edeceğini, onlardan hangisinin efendiliğine itimat edeceğini, rızkını hangisinden isteyeceğini, kimden aman dileyeceğini bilemez durumdadır. Aklı fikri karmakarışık, kalbi darmadağınık bir haldedir. Diğeri ise tek bir ilâha tapmakta; O'nun kendisine yüklediği görevleri yerine getirmektedir. O'nu razı edecek şeyleri de gazabını çekecek şeyleri de bilmektedir. Dünyada iken kendisine lutufta bulunulmakta, âhirete dair sevap umudu verilmektedir. [İşte böylesi iki kişinin hali kıyaslanmaktadır.]

1 "Allah çocuk edinmemiştir; O'ndan başka tanrı da yoktur!.. Olsaydı, o zaman, her tanrı kendi yarattığını alıp götürür ve birbiri üzerinde üstünlük kurmaya çalışırdı. Allah onların nitelediklerinden münezzehtir." / çev.

أن لفظ العوج مختص بالمعاني دون الأعيان. وقيل: المراد بالعوج: الشكّ واللبس. وأنشد:

وَقَدْ أَتَاكَ يَقِينٌ غَيْرُ ذِي عِوَجٍ ۞ مِنَ الإله وَقَوْلٌ غَيْرُ مَكْذُوبِ

٢٩-﴿ضَرَبَ اللهُ مَثَلًا رَجُلًا فِيهِ شُرَكَآءُ مُتَشَاكِسُونَ وَرَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا اَلْحَمْدُ لِلهِ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾

[١٦٤٨] واضرب لقومك مثلًا، وقل لهم: ما تقولون في رجل من المماليك قد اشترك فيه شركاء بينهم اختلاف وتنازع؛ كل واحد منهم يدعي أنه عبده، فهم يتجاذبونه ويتعاورونه في مِهنٍ شتى ومشادة، وإذا عنت له حاجة تدافعوه، فهو متحير في أمره سادر قد تشعبت الهموم قلبه وتوزعت أفكاره، لا يدري أيهم يرضى بخدمته، وعلى أيهم يعتمد في حاجاته. وفي آخر: قد سلم لمالك واحد وخلص له، فهو معتنق لما لزمه من خدمته، معتمد عليه فيما يصلحه، فهمّه واحد وقلبه مجتمع، أيُّ هذين العبدين أحسن حالًا وأجمل شأنًا؟ والمراد: تمثيل حال من يثبت آلهة شتى، وما يلزمه على قضية مذهبه من أن يدعي كل واحد منهم عبوديته، ويتشاكسوا في ذلك ويتغالبوا، كما قال تعالى {وَلَعَلَا بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ} [المؤمنون: ٩١] ويبقى هو متحيرًا ضائعًا لا يدري أيهم يعبد، وعلى ربوبية أيهم يعتمد، وممن يطلب رزقه، وممن يلتمس رفقه؟ فهمه شعاع وقلبه أوزاع. وحال من لم يثبت إلا إلها واحدًا، فهو قائم بما كلفه، عارف بما أرضاه وما أسخطه، متفضل عليه في عاجله، مؤمل للثواب من آجله.

[1649] فِيهِ *şurakâ*nın sılasıdır; *iştereku fî-hi* sözünde olduğu gibi. *Teşâküs* ve *teşâhus* ihtilâf demektir. Şöyle dersin: *Teşâkeset ahvâluhû ve teşâhasat esnânuhû* [Halleri farklılaştı ve dişleri bozuldu.]

[1650] سَالِمًا لِرَجُلٍ yani sadece bir kişiye ait olarak. İlk ve ikinci harfin fethasıyla *selemen* şeklinde[1]; ilkinin fetha ve kesresi, ikincinin sükûnu ile *selmen* ve *silmen* şeklinde de okunmuştur. Bunlar *selime* fiilinin masdarlarıdır. Mâna; ortaklıktan azade olarak tek bir kişiye ait olmasıdır. *Selimet le-hu'd-day'atu* [Akar mahza ona ait oldu.] sözlerinden alınmıştır. Mübteda olmak üzere merfû' da okunmuştur; yani "Ve tek bir adam için başkasının ortaklığından azade bir adam vardır." *Racülen* [adam] demesi erkeğin kendisini bedbaht ya da mutlu kılacak şeyi daha iyi akledebilmesi sebebiyledir; çünkü kadın ve çocuk bundan gafil halde olabilir.

[1651] "Şimdi, bu ikisinin durumu bir olur mu?" Yani bu ikisi sıfat itibariyle bir olur mu? مثلًا temyiz olmak üzere mansûbdur. Mâna şöyledir: Bu ikisinin sıfatları ve halleri bir olur mu? Temyizin tekil getirilmesi cinsi açıklama sebebiyledir. *Meseleyni* de okunmuştur; tıpkı اَشَدَّ مِنْكُمْ قُوَّةً (*kuvvet bakımından sizden daha yaman)* ifadesi ile birlikte وَأَكْثَرَ أَمْوالًا وَأَوْلادًا (*"...mallar ve evlâtlar bakımından daha çok idiler."* [Tevbe 9/69]) buyrulması gibi.[2] *Meseleyn* okuyanlar için يَسْتَوِيانِ fiilindeki zamirin *meseleyn* ifadesine râci olması mümkündür; çünkü takdir *mesele raculin ve mesele raculin* (Bir adamın durumu ile başka bir adamın durumu bakımından) şeklindedir. Mâna şöyledir: Niteliğe yönelik olan hususlarda o ikisi hiç bir olur mu?! *Kefâ bi-himâ racüleyni* (*İki* adam olarak o ikisi yeter!) sözünde olduğu gibi.

[1652] Allah'tan başka hiçbir ma'bûda *değil*, şeriki olmayan tek "Allah'a hamdolsun!" yani hamdin ve kulluğun sadece O'na yönelik olması gerekir. Çünkü O'ndan başka ilâh olmadığı kesindir; "ama çoğu bilmez" ve O'na başkasını ortak koşar.

30. Şüphesiz, sen de öleceksin, onlar da ölecek...

31. Sonra, Kıyamet günü hepiniz Rabbinizin huzurunda çekişeceksiniz (ve nihaî hüküm o zaman verilecek).

[1653] (Müşrikler) Peygamber (s.a.)'in ölmesini bekliyorlardı. Allah Teâlâ haber verdi ki, ölüm herkes içindir; bu itibarla, onun ölümünü beklemenin ve kalanın, gidenin başına gelene sevinmesinin bir anlamı yoktur. Katâde'nin [v. 117/735] "Allah, peygamberine onun ölümlü olduğu haberini vermekte; size de sizin ölümlü olduğunuzu haber vermektedir." dediği rivayet edilmiştir.

---

1 Müfessirin *sâlimen* kıraatini esas aldığı anlaşılmaktadır. Genel kıraat (سَلَمًا) ise masdarın ifade ettiği mübalağa bakımından daha etkilidir. / ed.

2 Yani temyizin ilkinde tekil (قوّةً), ikincisinde çoğul kılınması gibi. / ed.

[١٦٤٩] و{فِيهِ} صلة {شُرَكَآءُ}، كما تقول: اشتركوا فيه. والتشاكس والتشاخس الاختلاف، تقول: تشاكست أحواله، وتشاخست أسنانه.

[١٦٥٠] سالمًا لرجل خالصًا. وقرئ «سَلَمًا» بفتح الفاء والعين، وفتح الفاء وكسرها مع سكون العين، وهي مصادر سلم. والمعنى: ذا سلامة لرجل، أي ذا خلوص له من الشركة، من قولهم: سلمت له الضيعة. وقرئ بالرفع على الابتداء، أي وهناك رجل سالم لرجل، وإنما جعله رجلًا ليكون أفطن لما شقي به أو سُعد، فإن المرأة والصبي قد يغفلان عن ذلك.

[١٦٥١] {هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا} هل يستويان صفة على التمييز، والمعنى: هل يستوي صفتاهما وحالاهما، وإنما اقتصر في التمييز على الواحد لبيان الجنس. وقرئ «مثلين»، كقوله تعالى {وَاَكْثَرَ اَمْوَالًا وَاَوْلَادًا} مع قوله {اَشَدَّ مِنْكُمْ قُوَّةً} [التوبة: ٦٩]. ويجوز فيمن قرأ «مثلين»، أن يكون الضمير في {يَسْتَوِيَانِ} للمثلين، لأن التقدير: مثل رجل ومثل رجل. والمعنى: هل يستويان فيما يرجع إلى الوصفية، كما تقول: كفى بهما رجلين.

[١٦٥٢] {اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ} الواحد الذي لا شريك له، دون كل معبود سواه، أي يجب أن يكون الحمد متوجهًا إليه وحده والعبادة، فقد ثبت أنه لا إله إلّا هو. {بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} فيشركون به غيره.

٣٠-﴿اِنَّكَ مَيِّتٌ وَاِنَّهُمْ مَيِّتُونَ﴾

٣١-﴿ثُمَّ اِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ﴾

[١٦٥٣] كانوا يتربصون برسول الله ﷺ موته، فأخبر أن الموت يعمهم، فلا معنى للتربص، وشماتة الباقي بالفاني. وعن قتادة: نعى إلى نبيه نفسه، ونعى إليكم أنفسكم.

İfade, *mâitün* ve *mâ'itûne* şeklinde de okunmuştur. *Meyyit* ile *mâit* arasındaki fark şudur: *Meyyit*, *seyyid* [efendi] gibi kalıcı bir özelliği ifade eder. *Mâit* ise vuku bulan bir özelliktir. *Zeydün mâitün gaden* dersin; aynı şekilde *sâidün gaden* dersin ki "Zeyd yarın ölecek; yarın efendi olacak" demektir. Ama *Zeydün meyyitün* (Zeyd ölüdür.) dediğin zaman zıddı için *Zeydün hayyün* (Zeyd canlıdır.) demiş gibi kalıcı ve sabit bir durumu ifade etmiş olursun. "Şüphesiz, sen de ölüsün, onlar da ölü..." demek şu demektir: Sen ve onlar, her ne kadar hayatta iseniz de aslında ölü sayılırsınız; çünkü olacak olan *olmuş* gibidir.

[1654] ثُمَّ إِنَّكُمْ yani "sonra sen ve onlar." Muhatap zamiri gaib zamirine tağlip[1] edilmiştir. "Çekişeceksiniz." Yani [i] sen onlara karşı tebliğde bulunduğunu, fakat onların seni tekzip ettiklerini, davet ederken elinden geleni yaptığını, fakat onların inat ettiklerini ileri süreceksin; onlar da ipe sapa gelmez şeylerle itiraz edecekler; tâbi konumunda olanlar *"Biz efendilerimize ve büyüklerimize tâbi olduk!"* [Ahzâb 33/67] derken, efendileri "Bizi şeytan ve önceki atalarımız azdırdı!" diyeceklerdir. [ii] Buradaki çekişme, herkesin birbiriyle çekişmesi şeklinde de yorumlanmıştır. Kâfirler birbiriyle çekişecek ve kendilerine *"Huzurumda çekişmeyin!"* [Kāf 50/28] denilecektir. Müminler kâfirlerle çekişecek ve kanıtlarla onları susturacaklardır. [iii] Ehl-i kıble [yani Ümmet-i Muhammed] arasında da çekişme olacaktır. İbn Ömer [v. 73/692] demiştir ki; "Zamanımızda epey bir süre biz bu âyetin bizimle Ehl-i Kitap hakkında indiğini düşünürdük; çünkü derdik ki: Peygamberimiz bir, dinimiz bir, kitabımız bir iken nasıl olur da birbirimizle çekişiriz? Fakat sonunda, birbirinin yüzüne kılıç çalanları gördük! O zaman anladık ki, âyet bizim *hakkımızda*[2] inmiş." Ebu Sa'îd el-Hudrî [v. 74/693-94] de demiştir ki; "Biz şöyle derdik: Rabbimiz bir, nebimiz bir, dinimiz bir; o takdirde bu çekişme (husumet) neyin nesidir? Sıffîn vak'ası olup da birbirimize kılıç çekince 'Evet, işte bu o!' dedik." İbrahim en-Naha'î'den [v. 96/714] de şöyle rivayet olunmuştur: "Sahabe 'Biz kardeş iken birbirimizle çekişmemiz de neyin nesidir?' diyorlardı. Ne zaman ki Hazret-i Osman (r.a.) öldürüldü, 'İşte bizim çekişmemiz bu!' dediler." Ebu'l-'Âliye [v. 90/709] de bu âyetin Ehl-i kıble hakkında indiğini söylemiştir. [Ancak] Allah kelâmının delâlet ettiği izah şekli ilk sunduğumuz yorumdur. Dikkat edersen, *"Allah adına yalan uydurandan daha zalimi olabilir mi?!"* ve *"Doğruyu getiren ve onu tasdik edenler ise bunlardır işte…"* [Zümer 39/32-33] buyrulmaktadır ki bu ifadeler, aralarında çekişme olanların açıklama ve yorumundan başka bir şey değildir.

---

1 Yukarıda muhatap ve gaip zamirlerle 'sen' ve 'onlar' buyrulurken, burada muhatap zamir gaibe baskın kılınarak, onu da içerecek şekilde kullanılmıştır. / ed.

2 Sebeb-i nüzul sıygalarından olan "hakkında inmek" tabiri, ayetin bizzat o olay üzerine indiğini değil, onu da kapsayacak şekilde nâzil olduğu anlamındadır. / ed.

وقرئ «مائت ومائتون» والفرق بين الميت والمائت: أنّ الميت صفة لازمة كالسيد. وأما المائت، فصفة حادثة تقول: زيد مائت غدًا، كما تقول: سائد غدًا، أي سيموت وسيسُود. وإذا قلت: زيد ميت، فكما تقول: حي في نقيضه، فيما يرجع إلى اللزوم والثبوت. والمعنى في قوله {إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُم مَيِّتُونَ} إنك وإياهم، وإن كنتم أحياء فأنتم في عداد الموتى؛ لأنّ ما هو كائن فكأنْ قد كان.

[١٦٥٤] {ثُمَّ إِنَّكُمْ} ثم إنك وإياهم، فغلب ضمير المخاطب على ضمير الغيب. {تَخْتَصِمُونَ} فتحتج أنت عليهم بأنك بلغت فكذبوا، فاجتهدت في الدعوة فلجّوا في العناد، ويعتذرون بما لا طائل تحته، تقول الأتباع {أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَاءَنَا} [الأحزاب: ٦٧]، وتقول السادات: أغوتْنا الشياطين وآباؤنا الأقدمون. وقد حمل على اختصام الجميع وأنّ الكفار يخاصم بعضهم بعضًا، حتى يقال لهم {لَا تَخْتَصِمُوا لَدَيَّ} [ق: ٢٨]. والمؤمنون الكافرين يبكتونهم بالحجج. وأهل القبلة يكون بينهم الخصام؛ قال عبد الله بن عمر: لقد عشنا برهة من دهرنا ودينا، ونحن نرى أنّ هذه الآية أنزلت فينا وفي أهل الكتاب. قلنا: كيف نختصم ونبينا واحد ودينا واحد وكتابنا واحد؟ حتى رأيت بعضنا يضرب وجوه بعض بالسيف، فعرفت أنها أنزلت فينا. وقال أبو سعيد الخدري: كنا نقول: ربنا واحد ونبينا واحد وديننا واحد، فما هذه الخصومة؟ فلما كان يوم صفّين وشدّ بعضنا على بعض بالسيوف، قلنا: نعم هو هذا. وعن إبراهيم النخعي: قالت الصحابة: ما خصومتنا ونحن إخوانٌ؟ فلما قتل عثمان رضي الله عنه قالوا: هذه خصومتنا. وعن أبي العالية: نزلت في أهل القبلة. والوجه الذي يدلّ عليه كلام الله هو ما قدمت أولًا. ألا ترى إلى قوله تعالى: {فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ عَلَى اللهِ} وقوله تعالى {وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ} [الزمر: ٣٢-٣٣]؛ وما هو إلا بيان وتفسير للذين يكون بينهم الخصومة.

32. Bu durumda, Allah hakkında yalan uyduran ve kendisine gelir gelmez o doğruyu yalanlayan birinden daha zalimi olabilir mi?! İnkârcı nankörlere yer mi yok Cehennem'de?

33. Doğruyu getiren ve onu tasdik edenler ise bunlardır işte müttakîler.

[1655] "Allah hakkında yalan uyduran" yani çocuk isnat etmek ve ortak koşmak suretiyle O'na iftira eden. "Ve kendisine gelen doğruyu" doğruluğun ta kendisi olan şeyi -ki Hazret-i Muhammed (s.a.)'in getirdikleridir- "kendisine gelir gelmez yalanlayan" yani onu işittiğinde hak peşinde koşan insaflı kimselerin, işittikleri karşısında yaptıkları gibi aklını kullanmak ve hak ile bâtılı ayırmaya gerekli özeni göstermek yerine, duyar duymaz yalanlayan! "İnkârcı nankörlere" yani Allah'a iftira eden ve doğruyu tekzip edenler için "yer [mi yok Cehennem'de!?]" لِلْكافِرِينَ'deki Lâm-ı tarif onlara[1] işarettir.

[1656] "Doğruyu getiren ve onu tasdik eden" Hazret-i Peygamber'dir. O doğruyu getirmiş ve onu tasdik etmiştir. Allah Teâlâ 'Peygamber'le hem kendisini hem de ona tâbi olan müminleri kastetmiştir. *"Gerçek şu ki; o kitabı Musa'ya doğru yola gelsinler diye vermiştik."* [Mü'minûn 23/49] âyetinde Musa ile kendisini ve kavmini kastettiği gibi. O yüzdendir ki [çoğul kipiyle] "Bun*lar*dır işte müttakîler." buyurmuştur. Ne var ki bu nitelik; o [Musa örneği] ise isim üzerindendir. Allah Teâlâ'nın 'Doğruyu getiren ve onu tasdik eden *bölük* ya da *grup*…'[2] anlamını murat etmesi de mümkündür; bu durumda doğruyu getiren Hazret-i Peygamber, onun getirdiği doğruyu tasdik eden de sahabesi olur. Nitekim İbn Mes'ûd'un [v. 32/653] kıraati *ve'llezîne câû bi's-sıdkı ve saddekū bi-hî* (Doğruyu getirenler ve onu tasdik edenler…) şeklindedir.

[1657] Şeddesiz olarak *ve sadaka bi-hî* şeklinde de okunmuştur; yani Hazret-i Peygamber o konuda insanlara doğru söylemiş, onlara yalan söylememiştir; yani onu kendisine indiği gibi hiçbir tahrife uğratmaksızın tebliğ etmiştir. Yine, denilmiştir ki; "Peygamber onunla" yani o sebeple doğru oldu; çünkü Kur'ân mu'cizedir. Mu'cize de elinde gerçekleştiği kimsenin, yakışıksız/çirkin iş yapmayan hikmetli [Rab] tarafından tasdik edilmesi demektir. Ve O ancak sadık olanı tasdik eder. Bu yüzden peygamber, mu'cize ile sadık olur. İfade *ve suddika bi-hî* (ve tasdik edilen) şeklinde de okunmuştur.

1 Yani ayette anlatılan kâfirlere. / ed.

2 الذي müfret olduğu için, onu yine anlamca çoğul, lafızca müfret olan *ferîk* ve *fevc* kelimeleriyle niteliyor. / ed.

٣٢-﴿فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ عَلَى اللّٰهِ وَكَذَّبَ بِالصِّدْقِ اِذْ جَٓاءَهُ اَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِلْكَافِرِينَ﴾

٣٣-﴿وَالَّذِي جَٓاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهٖٓ اُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾

[١٦٥٥] {كَذَبَ عَلَى اللّٰهِ} افترى عليه بإضافة الولد والشريك إليه {وَكَذَّبَ بِالصِّدْقِ} بالأمر الذي هو الصدق بعينه، وهو ما جاء به محمد ﷺ. {اِذْ جَٓاءَهُ} فاجأه بالتكذيب لما سمع به من غير وقفة، لإعمال رَوية واهتمام بتمييز بين حق وباطل، كما يفعل أهل النَّصفة فيما يسمعون. {مَثْوًى لِلْكَافِرِينَ} أي لهؤلاء الذين كذبوا على الله وكذبوا بالصدق. واللام في {لِلْكَافِرِينَ} إشارة إليهم.

[١٦٥٦] {وَالَّذِي جَٓاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهٖٓ} هو رسول الله ﷺ؛ جاء بالصدق وآمن به، وأراد به إياه ومن تبعه، كما أراد بموسى إياه وقومه في قوله {وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ} [المؤمنون: ٤٩]. فلذلك قال: {اُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ}. إلا أنّ هذا في الصفة وذاك في الاسم. ويجوز أن يريد والفوج أو الفريق الذي جاء بالصدق وصدق به، وهم الرسول الذي جاء بالصدق، وصحابته الذين صدقوا به. وفي قراءة ابن مسعود «والذين جاؤوا بالصدق وصدقوا به».

[١٦٥٧] وقرئ «وصدق به»، بالتخفيف، أي صدق به الناسَ ولم يَكذبهم به؛ يعني أداه إليهم كما نزل عليه من غير تحريف. وقيل: صار صادقًا به، أي بسببه؛ لأنّ القرآن معجزة، والمعجزة تصديق من الحكيم الذي لا يفعل القبيح لمن يجريها على يده، ولا يجوز أن يصدق إلّا الصادق، فيصير لذلك صادقًا بالمعجزة، وقرئ «وصُدّق به».

34. Diledikleri her şey Rableri katında kendilerine verilecektir. İhsan üzere hareket edenlerin mükâfatı budur.

35. Böylece Allah, yaptıkları en kötü şeyleri bile örtecek ve onları yaptıklarının en güzelini ölçü alarak mükâfatlandıracaktır.

[1658] **Şayet** "أَسْوَأَ (*en kötü*) ve أَحْسَن (*en güzel*) ifadelerinin işledikleri amellere izafe edilmesinin mânası nedir? Ve bunlardaki *üstünlük hiyerarşisi* ne anlama gelmektedir?" **dersen şöyle derim**: İzafet; ism-i tafdil sıygasının kendilerine üstün olduğu bir cümleye izāfeti kabilinden değildir; aksine herhangi bir üstün kılma arzusu olmaksızın o şeyi kendi cüzüne muzāf kılma şeklindedir. Tıpkı *el-eşeccü a'delü Benî Mervân* (Başı yaralı [Ömer b. Abdülaziz] Mervan oğullarının en âdilidir.) sözünde olduğu gibi. *Üstünlük hiyerarşisi* meselesine gelince, [mübalağa için olup] şunu bildirmek içindir: Onların işledikleri küçük günahlar ve üstü örtülen sürçme şeklindeki zelle kabilinden kötülükleri, gözlerinde günah işlemeyi çok büyük gördüklerinden, en kötü şey olmaktadır. Öte yandan, işlemiş oldukları güzel şeyler ise ihlâslarının güzelliği sebebiyle Allah katında en güzel şey sayılmaktadır. O yüzdendir ki Allah Teâlâ onların kötülüklerini [kendi nazarlarına nispetle] 'en kötü', onların güzel amellerini de [kendi ilâhî nazarıyla] 'en güzel' olarak zikretmiştir.

[1659] [أسوأ الذي] *sû'* kelimesinin çoğulu olarak *esvâe'llezî* (işledikleri kötülükleri) şeklinde de okunmuştur.

36. Hiç, Allah, kuluna yetmez olur mu? (Putlarının seni çarpacağını vs. söyleyerek) seni O'nun dûnundakilerle korkutmaya çalışıyorlar. Oysa Allah'ın saptırdığı birini doğru yola getirecek yoktur.

[1660] "Hiç, Allah, kuluna yetmez olur mu?" Olumsuzluk ifade eden kelimenin başına inkâr Hemze'si getirilmiş ve böylece O'nun yeterli olduğu belirtilip iyice yerleştirilmiştir. İfade, بِكَافٍ عبدَه (kuluna…) şeklinde de okunmuştur -ki bu durumda kulundan maksat Peygamber (s.a.)'dir- *bi-kâfin 'ibâdeh* (kullarına…) şeklinde de okunmuştur ki bu takdirde maksat peygamberlerdir.

[1661] Kureyş Hazret-i Peygamber (s.a.)'e; "İlâhlarımızın seni çarpmasından endişe ediyoruz. Ve biz onları ayıplaman yüzünden onların sana zarar vermesinden korkuyoruz." demişlerdi. Rivayete göre; Peygamber (s.a.) Hazret-i Hālid'i, kırması için Uzzâ putuna göndermişti. Bakıcısı; "Ey Hālid! Bak, seni uyarıyorum!.. Onun öyle bir dehşeti vardır ki hiçbir şey ona karşı koyamaz!" dediyse de, Hālid ona yönelip burnunu kopardı.

٣٤-﴿لَهُمْ مَا يَشَآؤُنَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ذٰلِكَ جَزٰٓؤُا الْمُحْسِنِينَ﴾

٣٥-﴿لِيُكَفِّرَ اللّٰهُ عَنْهُمْ اَسْوَاَ الَّذِي عَمِلُوا وَيَجْزِيَهُمْ اَجْرَهُمْ بِاَحْسَنِ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٦٥٨] فإن قلت: ما معنى إضافة الأسوأ والأحسن إلى الذي عملوا، وما معنى التفضيل فيهما؟ قلت: أما الإضافة فما هي من إضافة أفعل إلى الجملة التي يفضل عليها، ولكن من إضافة الشيء إلى ما هو بعضه من غير تفضيل، كقولك: الأشجّ أعدل بني مروان. وأما التفضيل فإيذان بأن السيء الذي يفرط منهم من الصغائر والزلاّت المكفَّرة هو عندهم الأسوأ لاستعظامهم المعصية، والحسن الذي يعملونه هو عند الله الأحسن، لحسن إخلاصهم فيه؛ فلذلك ذكر سيئهم بالأسوأ وحسنهم بالأحسن.

[١٦٥٩] وقرئ «أسوَاءَ الذي عملوا»، جمع سوء.

٣٦-﴿اَلَيْسَ اللّٰهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ﴾

[١٦٦٠] {اَلَيْسَ اللّٰهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ} أدخلت همزة الإنكار على كلمة النفي، فأفيد معنى إثبات الكفاية وتقريرها. وقرئ «بكاف عبده»، وهو رسول الله ﷺ، و«بكاف عباده»، وهم الأنبياء.

[١٦٦١] وذلك أنّ قريشًا قالت لرسول الله ﷺ: إنا نخاف أن تخبلك آلهتنا، وإنا نخشى عليك معرتها لعيبك إياها. ويروى أنه بعث خالدًا إلى العزّى ليكسرها، فقال له سادنها: أحذركها يا خالد، إنّ لها لشدّة لا يقوم لها شيء! فعمد خالد إليها فهشم أنفها.

[1662] "Allah, her türlü kötülükten korumak ve korku anında ona ulaşabilecek her türlü belayı savmak konusunda nebisine yeterli değil midir?" buyurmaktadır ki bu ifadede onları alaya alma vardır; çünkü onlar onu hiçbir yarar ya da zararı olmayan şeylerle korkutuyorlardı. Ya da Allah, nebîlerine kâfi değil midir? Onların ümmetleri de benzer şeyler söylemişlerdi ve Allah onlara kâfi gelmişti. İşte Hud kavminin sözü: *"Söyleyebileceğimiz tek şey şu ki; ilâhlarımızdan biri seni fena çarpmış!"* [Hûd 11/54] Kulu ve kulları mutlak olarak murat etmiş olması da mümkündür; çünkü Allah Teâlâ şiddet anlarında onlara kâfidir ve maslahatlarına kefildir.

[1663] İzâfetle *bi-kâfî ʿibâdihî* (kullarına yetecek) şeklinde de okunmuştur; ve *yukâfî ʿibâdehû* okuyuş şekli de vardır ki *yukâfî* fiili Hemze'siz *kifâye* kökünden *müfâʿale* babından gelmiş olabilir; *yeczî*den *yücâzî* gelmesi gibi. Bu, *kefâ*dan daha fazla mübalağa ifade eder; çünkü bu bab hem mübalağa hem de yarışma mânası verir. Hemze'li olarak *mükâfat* vermek anlamındaki *mükâfeet*ten gelmiş de olabilir; çünkü daha öncesinde وَيَجْزِيَهُمْ أَجْرَهُمْ [Zümer 39/35] ifadesi geçmişti.

[1664] "O'nun dunundakilerle" yani O'ndan başka tanrı edindikleri putlarla.

37. Kimi Allah doğru yola getiriyorsa, onu da saptıracak yoktur. Allah, hak edenin cezasını mutlaka veren 'mutlak izzet sahibi' (Azîz) değil midir?

[1665] "Mutlak izzet sahibi" yani üstün gelen ve engelleyen. "Hak edenin cezasını mutlaka veren" yani düşmanlarını eninde sonunda cezalandıran. Bu ifadede onlardan müminlerin öcünü almak ve onlara karşı müminlere yardım etmek suretiyle Kureyş için azap tehdidi, müminler için de vaat söz konusudur.

38. Gerçek şu ki; onlara: "Gökleri ve yeri yaratan kim?" diye sorsan, muhakkak "Allah" diyeceklerdir... De ki: Peki, O'ndan başka taptıklarınızı bir düşünün; Allah bana bir zarar vermek istese, O'nun vereceği zararı giderebilirler mi bunlar? Ya da bana bir rahmet dilese, O'nun vereceği rahmeti engelleyebilirler mi (ne dersiniz)? De ki: Bana Allah yeter! Güvenip dayanacaklar da yalnız O'na güvenip dayansınlar.

[1666] Asıl olması gerektiği şekliyle; tenvinli olarak *kâşifâtun durrahû* ve *mümsikâtun rahmetehû* okunduğu gibi, dilde kolaylık olsun diye izâfetle de okunmuştur. **Şayet** "Allah Teâlâ meseleyi neden onlar değil de peygamber[1] üzerinden kurdu?" **dersen şöyle derim**: Çünkü onlar

1 Yani neden "Allah size bir zarar vermek istese… ya da size bir rahmet dilese…" demedi de, "Allah bana bir zarar vermek istese… ya da bana bir rahmet dilese…" buyurdu. / ed.

[١٦٦٢] فقال الله عزّ وجلّ: أليس الله بكاف نبيه أن يعصمه من كل سوء ويدفع عنه كل بلاء في مواطن الخوف. وفي هذا تهكم بهم؛ لأنّهم خوّفوه ما لا يقدر على نفع ولا ضرّ. أو أليس الله بكاف أنبياءه؛ ولقد قالت أممهم نحو ذلك، فكفاهم الله. وذلك قول قوم هود {اِنْ نَقُولُ اِلَّا اعْتَرٰيكَ بَعْضُ اٰلِهَتِنَا بِسُوٓءٍ} [هود: ٥٤] ويجوز أن يريد: العبد والعباد على الإطلاق، لأنه كافيهم في الشدائد وكافل مصالحهم.

[١٦٦٣] وقرئ «بكافي عباده»، على الإضافة، و«يكافي عباده»؛ ويكافي يحتمل أن يكون غير مهموز مفاعلة من الكفاية، كقولك: يجازي في يجزى، وهو أبلغ من كفى، لبنائه على لفظ المبالغة والمباراة. وأن أن يكون مهموزًا من المكافأة، وهي المجازاة، لما تقدم من قوله {وَيَجْزِيَهُمْ اَجْرَهُمْ} [الزمر: ٣٥].

[١٦٦٤] {بِالَّذٖينَ مِنْ دُونِهٖ} أراد الأوثان التي اتخذوها آلهة من دونه.

٣٧-﴿وَمَنْ يَهْدِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُضِلٍّ اَلَيْسَ اللّٰهُ بِعَزٖيزٍ ذِي انْتِقَامٍ﴾

[١٦٦٥] {بِعَزٖيزٍ} بغالب منيع {ذِي انْتِقَامٍ} ينتقم من أعدائه. وفيه وعيد لقريش ووعد للمؤمنين بأنه ينتقم لهم منهم، وينصرهم عليهم.

٣٨-﴿وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ قُلْ اَفَرَاَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اِنْ اَرَادَنِيَ اللّٰهُ بِضُرٍّ هَلْ هُنَّ كَاشِفَاتُ ضُرِّهٖٓ اَوْ اَرَادَنٖي بِرَحْمَةٍ هَلْ هُنَّ مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهٖ قُلْ حَسْبِيَ اللّٰهُ عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ﴾

[١٦٦٦] قرئ «كاشفاتٌ ضرَّه»، و«ممسكاتٌ رحمتَه»، بالتنوين على الأصل، وبالإضافة للتخفيف. فإن قلت: لم فرض المسألة في نفسه دونهم؟ قلت: لأنهم

[1667] peygamberi putların zarar vermesi ve çarpması ile korkutmaya çalışıyorlardı. Bu yüzden, Allah önce kâinâtın yaratıcısının Allah olduğunu ikrar etmelerini istedi; sonra da bu itiraflarının ardından şöyle buyurdu: İtiraf ettiğiniz kâinâtın yaratıcısı olan Allah, başıma gelen hastalık, yoksulluk vb. kötü bir olayla bana zarar vermek istese ya da merhamet ederek sağlık, zenginlik vb. güzel şeylere beni garketmek istese, bana dokunacak o zararı şu beni korkutmaya çalıştığınız putlar mı giderebilecek ya da O'nun rahmetini engelleyebilecek!? Böylece, lâfı gediğine koyarak onları itiraza mecalsiz bırakıp, gıklarını bile çıkaramayacak hale getirmiştir. Demiştir ki; putlarınızın zararına karşı "Allah bana yeter. Güvenip dayanacaklar da yalnız O'na güvenip dayansınlar." Bu ifadede alay vardır. Rivayete göre, Peygamber (s.a.) onlara [yukarıdaki soruyu] sorunca susmuşlardı. İşte, "De ki: Bana Allah yeter!" âyeti bunun üzerine indi.

[1668] **Şayet** "وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ (seni O'nun dûnundakilerle korkutmaya çalışıyorlar. [39/36]) dedikten sonra neden *kâşifât* ve *mümsikât* kelimelerini müennes kullanmış?" **dersen şöyle derim**: Onları müennes kullandı; çünkü Lât, Uzzâ ve Menât [ismen] müennes idi. Nitekim *"Peki, ne dersiniz Lât ve Uzzâ hakkında? Ayrıca, üçüncüleri olan diğeri (yani) Menât hakkında? Erkekler sizin, dişiler O'nun, öyle mi?!"* [Necm 53/19-21] buyrulmuştur. Onları dişi olarak anması ayrıca, kendilerinden beklenen zararı giderme ve rahmete engel olma konusunda ziyadesiyle zayıf ve âciz olduklarını ifade etmek içindir; çünkü dişilikte yumuşaklık ve gevşeklik; erkeklikte ise şiddet ve katılık vardır. Sanki şöyle demiş gibidir: Şu dişiler -yani Lât, Uzzâ ve Menat- sizin onları çağırdığınız konuda daha da zayıf ve âcizdirler. Bu tabir de alay içermektedir.

39-40. De ki: Ey kavmim! Şu anki gibi davranmaya devam edin; şüphesiz ben de yapacağım! Ve yakında öğreneceksiniz o rezil edici azabın kime geleceğini ve (bitip tükenmek bilmeyen) o sonsuz azabın kime ineceğini!

[1669] عَلى مَكَانَتِكُمْ (Şu anki gibi) yani üzerinde bulunduğunuz haliniz ve ısrarla sürdürdüğünüz düşmanlık yönü üzere. *Mekânetun* mekân anlamındadır. Nesneler için kullanılırken burada isti'âre yoluyla mâna için kullanılmıştır. *Haysü* de zaman için isti'âre edilir. Asıl itibariyle her ikisi de mekân içindir. **Şayet** "Sözün hakkı *fe-innî 'âmilun 'alâ mekânetî* (Ben de şu anki gibi çalışacağım!) demekti, bu neden hazfedilmiş?" **dersen**

[١٦٦٧] خوّفوه معرّة الأوثان وتخبيلها، فأمر بأن يقرّرهم أوّلًا بأن خالق العالم هو الله وحده، ثم يقول لهم بعد التقرير: "فإذا أرادني خالق العالم الذي أقررتم به، بضرّ من مرض أو فقر أو غير ذلك من النوازل، أو برحمة من صحة أو غنى أو نحوهما، هل هؤلاء اللاتي خوّفتموني إياهن كاشفات عني ضرّه أو ممسكات رحمته؟!" حتى ٥ إذا ألقمهم الحجر وقطعهم حتى لا يحِيروا ببنت شفةٍ. قال: {حَسْبِيَ اللّٰهُ} كافيًا لمعرّة أوثانكم {عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ} وفيه تهكم. ويروى أنّ النبيّ ﷺ سألهم فسكتوا، فنزل {قُلْ حَسْبِيَ اللّٰهُ}.

[١٦٦٨] فإن قلت: لم قيل: كاشفات وممسكات على التأنيث بعد قوله تعالى {وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ} [الآية ٣٦]؟ قلت: أنثهن وكن إناثًا، وهن اللات ١٠ والعزّى ومناة؛ قال الله تعالى {اَفَرَاَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزّٰى وَمَنٰوةَ الثَّالِثَةَ الْاُخْرٰى اَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْاُنْثٰى} [النجم: ١٩ - ٢١] ليضعفها ويعجزها زيادة تضعيف وتعجيز عما طالبهم به من كشف الضرّ وإمساك الرحمة؛ لأنّ الأنوثة من باب اللين والرخاوة، كما أنّ الذكورة من باب الشدّة والصلابة. كأنه قال: الإناث اللاتي هن اللاّت والعزّى ومناة أضعف مما تدعون لهنّ وأعجز. وفيه تهكم أيضًا.

١٥ ٣٩-﴿قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلٰى مَكَانَتِكُمْ اِنّ۪ي عَامِلٌ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾

٤٠-﴿مَنْ يَأْت۪يهِ عَذَابٌ يُخْز۪يهِ وَيَحِلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُق۪يمٌ﴾

[١٦٦٩] {عَلٰى مَكَانَتِكُمْ} على حالكم التي أنتم عليها وجهتكم من العداوة التي تمكنتم منها. والمكانة بمعنى المكان، فاستعيرت عن العين للمعنى كما يستعار هنا؛ و"حيث" للزمان، وهما للمكان. فإن قلت: حق الكلام "فإني عاملٌ على مكانتي" فلم حذف؟

şöyle derim: Daha veciz olsun diye ve daha fazla azap tehdidi içerdiği için. Ayrıca, peygamberin durumunun hep aynı kalmayacağını, yardımcısı ve destekçisi Allah olduğu için gücünün kuvvetinin günden güne artacağını, Allah'ın onu diğer bütün dinlere üstün kılacağını bildirmek için… Dikkat edersen "Ve yakında öğreneceksiniz o rezil edici azabın kime geleceğini!" buyurmuş ve onun dünyada ve âhirette kendilerine karşı muzaffer ve galip olacağını belirterek onları azapla tehdit etmiştir; çünkü rüsvaylık ve azap kendilerine geldiği zaman, bu aynı zamanda onun izzet ve galibiyeti olacaktır. Zira galibiyet, ancak O'nun dostlarından bir güçlünün izzetiyle ve düşmanlarından bir aşağılığın zilletiyle tamam olur. يُخْزِيهِ (rezil edici) ifadesi, "azab"ın sıfatı olarak vuku bulmada مقيم gibidir; yani onun için, kendisini rezil edecek bir azap -ki Bedir günüdür- ve daimi bir azap söz konusudur ki bu da cehennem azabıdır. (مَكانَتِكُمْ) *mekânâtiküm* şeklinde de okunmuştur.

41. Şüphesiz Biz, insanlar için bu kitabı sana gerçek olarak indirdik. Artık kim doğru yola gelirse, kendi lehinedir; kim de saparsa, yine kendi aleyhine sapmış olur. Sen, onların üzerinde vekil değilsin.

[1670] للناس (insanlar için) yani (muhatap oldukları) müjde ve ikazlar sayesinde taati günaha tercih etme konusunda saikleri güçlensin diye onlar için, yani onların kitaba olan ihtiyaçlarından dolayı… Yoksa Benim (c.c.) buna ihtiyacım yok; Mutlak Zengin[1] benim! Hidayeti tercih eden kendine yarar sağlamış, sapıklığı tercih edense yine kendine zarar vermiş olur. Sen onları hidayete zorlayasın diye üzerlerine vekil kılınmadın; çünkü yükümlülük, zorlama değil gönüllülük esası üzerine kuruludur.

42. Allah; 'kişi'leri öldükleri sırada, ölmeyenleri de uyurlarken almakta; ölmesine hükmettiklerini nezdinde alıkoyup diğerlerini belli süreliğine salıvermektedir. Bunda, önyargısız düşünen bir zümre için elbette âyetler vardır.

[1671] الْأَنْفُسَ ifadesi, olduğu gibi *bütün*leri[2] ifade etmektedir. Bilcümle özlerin *vefât* ettirilmesi ise öldürülmeleridir ki o da -beden cüzleri sıhhatli ve sağlam olduğunda- sayesinde *duyu*lup *algı*lanan şeyin alınmasıdır; çünkü sıhhatin yok olması zatın yok olması gibidir.

1 Hiçbir varlığın hiçbir şeyine ihtiyaç duymayan. / ed.
2 Bir şeyin *nefs*i -ruh, ceset birlikte olmak üzere- onun ta kendisi ('ayn'ı/özü) demektir. / ed.

قلت: للاختصار، ولما فيه من زيادة الوعيد، والإيذان بأنّ حاله لا تقف، وتزداد كل يوم قوّة وشدّة، لأنّ الله ناصره ومعينه ومظهره على الدين كله. ألا ترى إلى قوله {فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ يَأْتِيهِ} كيف توعدهم بكونه منصورًا عليهم غالبًا عليهم في الدنيا والآخرة، لأنهم إذا أتاهم الخزي والعذاب فذاك عزّه وغلبته، من حيث إن الغلبة تتم له بعِزّ عزيز من أوليائه، وبذل ذليل من أعدائه. {يُخْزِيهِ} مثل {مُقِيمٌ} في وقوعه صفة للعذاب، أي عذاب مخزٍ له وهو يوم بدر، وعذاب دائم وهو عذاب النار. وقرئ «مكاناتكم».

٤١-﴿إِنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ لِلنَّاسِ بِالْحَقِّ فَمَنِ اهْتَدٰى فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ﴾

[١٦٧٠] {لِلنَّاسِ} لأجلهم ولأجل حاجتهم إليه؛ ليبشروا وينذروا، فتقوى دواعيهم إلى اختيار الطاعة على المعصية. ولا حاجة إلى ذلك فأنا الغني، فمن اختار الهدي فقد نفع نفسه، ومن اختار الضلالة فقد ضرّها. وما وكلت عليهم لتجبرهم على الهدى، فإنّ التكليف مبني على الاختيار، دون الإجبار.

٤٢-﴿ اَللّٰهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضٰى عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرٰى إِلٰى أَجَلٍ مُسَمًّى إِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾

[١٦٧١] {الْأَنْفُسَ} الجُمَلَ كما هي. وتوفيها إماتتها، وهو أن تسلب ما هي به حية حساسة درّاكة من صحة أجزائها وسلامتها؛ لأنها عند سلب الصحة كأن ذاتها قد سلبت.

[1672] "Ölmeyenleri de uyurlarken almakta…" Ölmeyen *bütün*leri de uykusunda almakta; yani onları uyuduğu anda 'öldürmek'tedir; ancak, uyuyanlar ölülere benzetilerek böyle denilmiştir. Nitekim *"Geceleyin sizi 'vefat' ettir(ip kendinizden geçir)en de O'dur."* [En'âm 6/60] âyeti de, aynen ölüler gibi ayırt etme yetisinden yoksun olmaları ve herhangi bir tasarrufta bulanamamaları hasebiyle bu kabildendir. Gerçek "ölümüne hükmettiklerini nezdinde alıkoyup" yani onu diri olarak vaktinde geri göndermeyip, "diğerlerini" yani uykuda olanları "belli süreliğine" yani ölümleri için belirlemiş olduğu vakte kadar "salıvermektedir."

[1673] Şu da söylenmiştir: يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ yani onları tam olarak alır ve kabzeder. Burada söz konusu edilen *nefis*, hayatı ve hareketi sağlayan *ruh*tur. "Ölmeyen" nefis"leri de uyurlarken almakta" dediği ise ayırt etme (*temyiz*) nefsidir. Diyorlar ki; uykuda iken alınan nefisler hayat nefsi değil temyiz nefsidir; çünkü hayat nefsi yok olduğu zaman bu nefis de onunla birlikte gider. Oysa uyuyan teneffüs etmektedir.[1] İbn Abbas'dan [v. 68/688] rivayet etmişlerdir ki; "Âdemoğlunda bir nefis, bir de ruh vardır ve bunların arasında güneş ışınları [gibi bir alâka] vardır. Nefis, kendisiyle birlikte akıl ve temyiz yetisinin olduğu şey; ruh ise kendisiyle birlikte nefes ve hareketin olduğu şeydir. Kişi uyuduğu zaman Allah onun nefsini alır, ruhunu almaz." Ancak doğru olan, bizim ilk önce zikrettiğimiz izahtır; çünkü Allah öldürmeyi, ölümü ve uykuyu hep aynı nefislere bağlamıştır. Onların 'hayat ve hareket nefsi' ve 'akıl ve temyiz nefsi' derken kastettikleri şey, ölüm ve uyku ile nitelenmez. Bu itibarla, ölen de uyuyan da [ruh ve bedenden oluşan] *bütün*dür.

[1674] "Bunda" yani *bütün*lerin öldürülürken ve uyurken alınıp tutulmasında ve bir süreye kadar salıverilmesinde "önyargısız düşünen" yani bu hususta *imal-i fikr*edip ibret alan "bir zümre için, elbette" Allah'ın kudret ve ilmine delâlet eden "âyetler vardır."[2] Meçhul sıygası ile *kudıye 'aleyhe'l-mevtu* (ölmesine hükmedilen) şeklinde de okunmuştur.

43. Yoksa, Allah'tan başka şefaatçiler mi edinmişler?! De ki: Hiçbir şeyleri olmasa ve akıl erdiremez olsalar da mı?!

44. De ki: Şefaat tamamen Allah'a aittir. Göklerin ve yerin mülkü tamamen O'nundur. Sonra hepiniz O'na döndürüleceksiniz!

1 Yani sadece temyiz nefsi gitmiştir, hayat nefsi değil. / ed.

2 Bu âyetin yukarıdaki "(Resûlüm!) Sen de öleceksin, bunlar da ölecek]!" ayetiyle irtibatlı olduğu anlaşılıyor. / ed.

[١٦٧٢] {وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا} يريد ويتوفي الأنفس التي لم تمت في منامها، أي يتوفاها حين تنام، تشبيهًا للنائمين بالموتى. ومنه قوله تعالى {وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفّٰيكُمْ بِالَّيْلِ} [الأنعام: ٦٠] حيث لا يميزون ولا يتصرفون، كما أنّ الموتى كذلك {فَيُمْسِكُ} الأنفسَ {الَّتِي قَضٰى عَلَيْهَا الْمَوْتَ} الحقيقي، أي لا يردّها في وقتها حية، {وَيُرْسِلُ الْاُخْرٰٓى} النائمة {اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى}، إلى وقت ضربه لموتها.

[١٦٧٣] وقيل: {يَتَوَفَّى الْاَنْفُسَ} يستوفيها ويقبضها، وهي الأنفس التي تكون معها الحياة والحركة، {وَ} يتوفى الأنفس {لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا}، وهي أنفس التمييز. قالوا: فالتي تتوفى في النوم هي نفس التمييز لا نفس الحياة؛ لأنّ نفس الحياة إذا زالت زال معها النفس، والنائم يتنفس. ورووا عن ابن عباس ﵄: في ابن آدم نفس وروح بينهما مثل شعاع الشمس؛ فالنفس التي بها العقل والتمييز، والروح التي بها النفس والتحرك، فإذا نام العبد قبض الله نفسه ولم يقبض روحه، والصحيح ما ذكرت أوّلًا، لأنّ الله عزّ وعلا علق التوفي والموت والمنام جميعًا بالأنفس، وما عنوا بنفس الحياة والحركة ونفس العقل والتمييز غير متصف بالموت والنوم، وإنما الجملة هي التي تموت، وهي التي تنام.

[١٦٧٤] {اِنَّ فِي ذٰلِكَ} إنّ في توفي الأنفس مائتة ونائمة وإمساكها وإرسالها إلى أجل لآيات على قدرة الله وعلمه {لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ}، لقوم يجيلون فيه أفكارهم ويعتبرون. وقرئ «قُضِيَ عليها الموتُ»، على البناء للمفعول.

٤٣-﴿اَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ شُفَعَٓاءَ قُلْ اَوَلَوْ كَانُوا لَا يَمْلِكُونَ شَيْـًٔا وَلَا يَعْقِلُونَ﴾

٤٤-﴿قُلْ لِلّٰهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

[1675] "Yoksa Allah'tan başka" Allah'ın izni olmaksızın "şefaatçiler mi edinmiş" Kureyşliler"?!" Evet, edinmişler… -Hemze yadırgama anlamı vermektedir.- Onlar *"Bunlar Allah katında bizim şefaatçilerimizdir!"* [Yunus 10/18] demekteydiler. Oysa O'nun katında O'nun izni olmadan hiç kimse şefaat edemez! Dikkat edersen, Allah Teâlâ "Şefaat tamamen Allah'a aittir." diyor; yani şefaat yetkisinin tek sahibi O'dur. Hiç kimse şu iki şart olmadan şefaat edemez: Şefaat edilen kimse razı olunan biri olacak, şefaat eden de bu konuda izinli olacak. Burada bu iki şartın ikisi de bulunmamaktadır.

[1676] أَوَلَوْ كانُوا ifadesi *e-yeşfe'ûne ve lev kânû…* "hiçbir şeyleri olmasa ve akıl erdiremez olsalar da mı" şefaat edecekler?! anlamındadır; yani onlar bu özellikte olup hiçbir şeye sahip olmasalar ve akılları da olmasa, bu halde de mi şefaat edecekler!? "Göklerin ve yerin mülkü tamamen O'nundur." Bu âyet, "Şefaat tamamen Allah'a aittir." ifadesinin teyididir; çünkü hükümranlık bütünüyle O'na ait olunca -ki şefaat de mülkün bir parçasıdır- onun maliki de O olmuş olur.

[1677] **Şayet** ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (Sonra hepiniz O'na döndürüleceksiniz!) ifadesi ne ile bağlantılıdır?" **dersen şöyle derim**: Arkasından gelenle. Mâna da şöyledir: Göklerin ve yerin hükümranlığı *bugün* O'nundur; *sonra* kıyamet günü O'na döndürüleceksiniz. O gün hükümranlık tamemen O'na ait olacaktır ki böylece, dünyadaki sahiplik de âhiretteki sahiplik de tamamen O'na ait olmaktadır.

45. (Tanrı olarak) sadece Allah'tan bahsedildiğinde, Âhirete iman etmeyenlerin canı sıkılır; ama O'ndan başkaları da anıldığı vakit hemen yüzleri güler.

[1678] Ayetin mânasının mihveri وَحْدَهُ kelimesidir; yani Allah tek başına zikredildiği ve O'nunla birlikte 'tanrı'larından söz edilmediği zaman canları sıkılır; nefret ederler ve içleri daralır. "O'ndan başkaları" yani 'tanrı'ları "da anıldığı vakit," bu takdirde onlarla birlikte Allah anılsa da anılmasa da bunlara meftun oluşları ve Allah'ın hakkını unutup kafalarının dikine gitmeleri sebebiyle içleri açılır; yüzleri gülmeye başlar! Denilmiştir ki; *lâ ilâhe illâllâhu vahdehû lâ şerîke leh* [Yoktur tapacak! Yegâne, ve şerîki olmayan Allah'tır ancak!] denildiği zaman nefret ederler; çünkü bu sözde tanrılarının olmadığı belirtilmektedir. Şu da söylenmiştir: Yüzlerinin gülmesi, Peygamber (s.a.) Kâbe kapısında Necm sûresini okurken, gayriiradî olarak ağzından kaçan "*tanrı*ları övücü" mahiyetteki sözleri[1] sebebiyledir. Nitekim sevinçlerinden, onunla birlikte secdeye varmışlardı.

1 Meşhur *ğarânîk* meselesi. Gayr-ı iradî olarak ağzından çıktığı düşünülen sözler; *tilke'l-ğarânîku'l-'ulâ ve inne şefâ'atehunne le-turtecâ* (Bu yüce kuğular var ya bu yüce kuğular; bunların şefaatleri elbette umulur!) ifadesi imiş. Hac suresinin 52-53. âyetlerine göre, *şeytan* bütün peygamberlerin ülküsüne mutlaka bir şeyler katmaya çalışmış, hatta ilk anda buna muvaffak da olmuştur; ancak Hak Teâlâ bu tür düşünceleri elçisinin zihninden derhal kaldırmış ve âyetlerini sapasağlam korumuştur. / ed.

[١٦٧٥] {اَمِ اتَّخَذُوا} بل اتخذ قريش، والهمزة للإنكار {مِن دُونِ اللّٰهِ} من دون إذنه {شُفَعَاءَ} حين قالوا: {هٰٓؤُلَٓاءِ شُفَعَٓاؤُنَا عِنْدَ اللّٰهِ} [يونس: ١٨] ولا يشفع عنده أحد إلا بإذنه. ألا ترى إلى قوله تعالى {قُلْ لِلّٰهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا}، أي هو مالكها، فلا يستطيع أحد شفاعة إلّا بشرطين؛ أن يكون المشفوع له مرتضى، وأن يكون الشفيع مأذونًا له. ٥ وههنا الشرطان مفقودان جميعًا.

[١٦٧٦] {اَوَلَوْ كَانُوا} معناه: أيشفعون ولو كانوا {لَا يَمْلِكُونَ شَيْـًٔا وَلَا يَعْقِلُونَ}، أي ولو كانوا على هذه الصفة لا يملكون شيئًا قطّ، حتى يملكوا الشفاعة ولا عقل لهم. {لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} تقرير لقوله تعالى {لِلّٰهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا}، لأنه إذا كان له الملك كله والشفاعة من الملك، كان مالكًا لها.

١٠ [١٦٧٧] فإن قلت: بم يتصل قوله {ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ}؟ قلت: بما يليه، معناه: له ملك السَّمٰوَات والأرض اليومَ ثم إليه ترجعون يوم القيامة؛ فلا يكون الملك في ذلك اليوم إلّا له، فله ملك الدنيا والآخرة.

٤٥-﴿وَاِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَحْدَهُ اشْمَاَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ وَاِذَا ذُكِرَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهٖٓ اِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ﴾

١٥ [١٦٧٨] مدار المعنى على قوله {وَحْدَهُ}، أي إذا أفرد الله بالذكر ولم يذكر معه آلهتهم اشمأزوا، أي نفروا وانقبضوا؛ {وَاِذَا ذُكِرَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهٖٓ} -وهم آلهتهم- ذكر الله معهم أو لم يذكر استبشروا، لافتتانهم بها ونسيانهم حق الله إلى هواهم فيها. وقيل: إذا قيل لا إله إلا الله وحده لا شريك له نفروا؛ لأنّ فيه نفيًا لآلهتهم. وقيل: أراد استبشارهم بما سبق إليه لسان رسول الله ﷺ من ذكر آلهتهم حين قرأ [سورة] وَالنَّجْمِ ٢٠ عند باب الكعبة، فسجدوا معه لفرحهم.

[1679] *İstibşâr* (yüzün gülmesi) ile *işmi'zâz* (yüzün kasılması) karşılıklı olarak kullanılmıştır; çünkü her iki kelime de kendi alanında en son noktayı ifade eder; zira *istibşâr* kişinin kalbinin sevinçle dolması, bunun sonunda yüzünün derisinin açılması ve güler bir hal almasıdır. *İşmi'zâz* ise kalbin, kasılmanın etkisi yüze yansıyacak kadar gam, keder ve öfke ile dolmasıdır.

[1680] **Şayet** "إِذَا ذُكِرَ'deki âmil nedir? **dersen şöyle derim:** *İzâ*daki âmil *müfâce'e*dir. Takdiri de *vakte zükira'llezîne min dûnihî fâceû vakte'l-istibşâr* [O'ndan başkası anılır anılmaz, yüzleri gülmeye başlar!] şeklindedir.

46. De ki: Ey benim gökleri ve yeri yaratan, gaybı da aşikârı da bilen Allahım! Ayrılığa düştükleri şeyler hakkında kullarının arasında Sen hâkimlik edersin!

[1681] Hazret-i Peygamber Müşriklerden ve onların kibirle inkârcılıkta ayak diremeleri yüzünden iyice bunalmıştı. Kendisine denildi ki: Allah Teâlâ'ya yüce isimleriyle dua et ve şöyle de: "Benimle bunlar arasında hüküm vermeye sadece senin gücün yeter; onların bu tavırları karşısında başkalarının yapabileceği hiçbir şey yok!"

[1682] Bu ifadede onların halleri anlatıldığı gibi, Hazret-i Peygamber'i hoşgörme ve onu teselli etme, onlar için de azap tehdidi vardır. -Çok az konuşan- Rebî' b. Huseym'den rivayet olunmuştur ki Hazret-i Hüseyin'in *-Allah ondan razı olsun ve onu öldürenleri de gazabına uğratsın!-* öldürüldüğü haberi kendisine verildiğinde insanlar: "Şimdi konuşur artık." demişler… O ise sadece bir "Âh!" çekmiş ve "Yaptılar hâ!?" demiş; başka da bir şey söylememiş ve bu âyeti okumuş. Bir rivayete göre ise, arkasından şöyle demiş: "Peygamber (s.a.)'in kucağına aldığı, koklayıp öptüğü kişi öldürüldü hâ!?"

47. Yeryüzündeki her şey bir misliyle birlikte o zalimlerin olsaydı, Kıyamet günü -hiç hesaba katmadıkları şeyler Allah tarafından kendilerince de açıkça görüleceğinden- o berbat azaptan kurtulmak için (ellerindekinin) tamamını feda ederlerdi.

48. Evet, işledikleri şeyin berbatlığı kendilerince de açıkça görülmüş ve alay edip durdukları şey kendilerini çepeçevre kuşatmış olduğu için...

[1683] وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ (Allah tarafından kendilerince de açıkça görülecek) ifadesi, onlara yönelik öyle bir azap tehdididir ki korkunçluğu ve şiddeti hakkında künhüne varılması mümkün değildir. Bu âyet vaat konusunda *"Yapmış oldukları amellere karşılık kendileri için saklanmış bulunan göz aydınlıklarını hiç kimse bilmez."* [Secde 32/17] ayetine benzemektedir. Mâna şöyledir:

[١٦٧٩] ولقد تقابل الاستبشار والاشمئزاز، إذ كل واحد منهما غاية في بابه؛ لأنّ الاستبشار أن يمتلئ قلبه سرورًا حتى تنبسط له بشرة وجهه ويتهلّل، والاشمئزاز أن يمتلئ غمًّا وغيظًا حتى يظهر الانقباض في أديم وجهه.

[١٦٨٠] فإن قلت: ما العامل في {إِذَا ذُكِرَ}؟ قلت: العامل في إذا المفاجأةُ، تقديره وقت ذُكر الذين من دونه فاجأوا وقت الاستبشار.

٤٦-﴿قُلِ اللّٰهُمَّ فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ عَالِمَ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ اَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾

[١٦٨١] بَعِل رسول الله ﷺ بهم، وبشدة شكيمتهم في الكفر والعناد، فقيل له: ادع الله بأسمائه العظمى، وقل ''أنت وحدك تقدر على الحكم بيني وبينهم''، ولا حيلة لغيرك فيهم.

[١٦٨٢] وفيه وصف لحالهم وإعذار لرسول الله ﷺ وتسلية له ووعيد لهم. وعن الربيع بن خثيم -كان قليل الكلام- أنه أخبر بقتل الحسين - رضي الله عنه، وسخط على قاتله - وقالوا: الآن يتكلم، فما زاد على أن قال: آه أوَقدْ فعلوا!؟ وقرأ هذه الآية. وروي أنه قال على أثره: قتل من كان رسول الله ﷺ يجلسه في حجره، ويضع فاه على فيه.

٤٧-﴿وَلَوْ اَنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مَا فِي الْاَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لَافْتَدَوْا بِهٖ مِنْ سُٓوءِ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ﴾

٤٨-﴿وَبَدَا لَهُمْ سَيِّـَٔاتُ مَا كَسَبُوا وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُنَ﴾

[١٦٨٣] {وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ} وعيد لهم لا كنه لفظاعته وشدّته، وهو نظير قوله تعالى في الوعد {فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ} [السجدة: ١٧]. والمعنى:

Onlara Allah'ın gazap ve azabından hiç hesap etmedikleri, akıllarının ucundan bile geçirmedikleri öyle dehşetli bir durum ortaya çıkar ki… Şöyle de denilmiştir: *İyi* sayarak birtakım ameller işlemişlerdi, bir de baktılar ki meğer hep *kötü* imiş! Rivayete göre, Süfyan-ı Sevrî [v. 161/778] bu âyeti okumuş ve "Riyakârlara yazıklar olsun! Yazıklar olsun riyakârlara!" demiştir. Muhammed b. el-Münkedir [v. 130/748] ölümü sırasında ürpermiş; kendisine ne olduğu sorulunca: "Allah'ın kitabındaki bir âyetten korkmaktayım!" demiş; bu âyeti okumuş ve "Ben Allah'ın huzurunda, önüme hiç hesap etmediğim birtakım şeyler çıkacağından korkuyorum!" demiştir.

[1684] "Evet, işledikleri şeyin berbatlığı kendilerince de açıkça görülmüş," yani amel defterlerinin kendilerine açılması sırasında, daha önce kendilerine gizli kalan ettikleri amellerin kötülükleri ya da yaptıkları kötülükler ortaya çıkmıştır. Tıpkı *"Çünkü kendileri unutmuş olsa da Allah, onu bir bir kaydetmişti."* [Mücâdile 58/6] âyetindeki gibi. Ya da *seyyiât* ile işlemiş oldukları işlere karşılık olmak üzere görecekleri azapların çeşitleri de murat edilmiş olabilir; yani azap, *"Kötülüğün karşılığı, dengi bir kötülüktür."* [Şûrâ 42/40] âyetinde olduğu gibi [*müşâkele* yoluyla] *seyyiât* olarak isimlendirilmiştir.

[1685] "Ve" alaylarının cezası olarak başlarına gelmiş ve "kendilerini çepeçevre kuşatmış olduğu için…"

49. İnsana bir sıkıntı geldiğinde, sadece Bize yalvarır. Sonra, katımızdan ona bir nimet bahşettiğimizde; "Bu bana tamamen kendi bilgimden dolayı verilmiştir!" der. Aslında, o bir denemedir, fakat çoğu bilmez!..

[1686] التخويل "sadece lutuf olarak bahşedilen" anlamına özel bir kelimedir; birisi sana karşılıksız bir şey verirse *havvelenî* dersin. عَلى عِلْمٍ yani bende bulunan birtakım üstünlük ve liyakatler sebebiyle bana verileceğine dair bendeki bilgiden dolayı. Yahut Allah'ın benim hakkımdaki, benim lâyık olduğuma dair bilgisinden dolayı. Yahut Kārun'un *"[Bu zenginlik, bana] kendi bilgimden dolayı [verildi!]"* [Kasas 28/78] demesi gibi, bendeki kazanç yollarına dair bilgi [ve beceri] sebebiyle.

[1687] **Şayet** "أُوتِيتُهُ'daki zamir نعمة'e râci olmasına rağmen neden müzekker olarak zikredilmiş?" **dersen, şöyle derim:** Mâna dikkate alınarak müennes zamir gönderilmiştir; çünkü نِعْمَةً مِنَّا demek, nimetlerden bir *şey* ve onlardan bir pay [*kısm*] demektir.[1] Şu da muhtemeldir: إنما'daki *Mâ*, kâffe değil, ismi mevsûldür ve zamir ona râcidir; takdir şu şekildedir: *İnne'llezî ûtîtühû ʿalâ ʿilmin* [Bana verilen şey gerçek bir bilgi üzeredir].

1 Ve bunlar da müzekkerdir. / ed.

وظهر لهم من سخط الله وعذابه ما لم يكن قط في حسابهم ولم يحدثوا به نفوسهم. وقيل: عملوا أعمالًا حسبوها حسنات، فإذا هي سيئات. وعن سفيان الثوري أنه قرأها فقال: ويل لأهل الرياء، ويل لأهل الرياء! وجزع محمد بن المنكدر عند موته فقيل له، فقال: أخشى آيةً من كتاب الله -وتلاها- فأنا أخشى أن يبدو لي من الله ما لم أحتسبه. ٥

[١٦٨٤] {وَبَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا}، أي سيئات أعمالهم التي كسبوها، أو سيئات كسبهم، حين تعرض صحائفهم، وكانت خافية عليهم، كقوله تعالى {أَحْصٰيهُ اللّٰهُ وَنَسُوهُ} [المجادلة: ٦]. وأراد بالسيئات أنواع العذاب التي يجازَون بها على ما كسبوا، فسماها سيئات كما قال: {وَجَزٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا} [الشورى: ٤٠].

١٠ [١٦٨٥] {وَحَاقَ بِهِمْ} ونزل بهم وأحاط جزاء هزئهم.

٤٩-﴿فَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَانَا ثُمَّ إِذَا خَوَّلْنَاهُ نِعْمَةً مِنَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلٰى عِلْمٍ بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ وَلٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾

[١٦٨٦] التخويل مختص بالتفضل. ويقال: خوّلني، إذا أعطاك على غير جزاء. {عَلٰى عِلْمٍ}، أي على علم مني أني سَأُعطاه، لما فيّ من فضل واستحقاق. أو على علم من الله بي وباستحقاقي، أو على علم مني بوجوه الكسب، كما قال قارون ١٥ {عَلٰى عِلْمٍ عِنْدِي} [القصص: ٧٨].

[١٦٨٧] فإن قلت: لم ذكر الضمير في {أُوتِيتُهُ} وهو للنعمة؟ قلت: ذهابًا به إلى المعنى؛ لأنّ قوله {نِعْمَةً مِنَّا} شيئًا من النعم وقسمًا منها. ويحتمل أن تكون ما في إنما موصولة لا كافة، فيرجع إليها الضمير. على معنى: إن الذي أوتيته على علم.

[1688] "Aslında, o bir sınamadır." Bununla onun sözü yadırganmakta, sanki şöyle denmektedir: Sana nimet olarak bahşettiğimiz şeyi bahsettiğin sebeple bahşetmedik; aksine o bir sınamadır; yani senin için bir deneme ve imtihandır; bakalım şükür mü edeceksin yoksa nankörce inkâr mı? **Şayet** "Zamiri nasıl önce müzekker sonra müennes kullanmış?" **dersen, şöyle derim**: Öncekinde mânayı, sonrakinde lâfzı esas alarak. Çünkü haber -yani *fitne* kelimesi- müennes olunca, onunla anlam bakımından uyum içinde olacağından mübtedanın da müennes olması caiz olur; tıpkı *mâ câ'et hâcetüke* (Senin ihtiyacına dair bir bilgi gelmedi.) sözünde olduğu gibi. [هي zamiri] إِنَّما أُوتِيتُهُ ifadesine uygun olarak *bel* hüve *fitnetun* şeklinde de okunmuştur.

[1689] **Şayet** "Bu âyetin[1] *Fâ* ile, surenin başındaki benzer âyetin ise Vav ile atfedilmesinin sebebi nedir?" **dersen şöyle derim**: Bunun sebebi şudur: Bu âyet وَإِذا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ [(Tanrı olarak) sadece Allah'tan bahsedildiğinde, Âhirete iman etmeyenlerin canı sıkılır.] [Zümer 39/45] âyetinin sonucu olarak gelmiştir. Şu mânada ki; Allah [tek] anıldığında içleri daralıyor; tanrıları anıldığında ise rahatlıyorlardı; ama herhangi birine bir zarar dokunduğunda, anıldığı zaman yüzünün güldüğü [putu]nu değil de anıldığında daraldığı [Allah'ı]nı çağırıyordu! Bu ikisinin arasındaki âyetler ise ara cümledir. **Şayet** "Ara cümlenin hakkı, aralarına girdiği cümleleri teyit etmektir?" **dersen, şöyle derim**: Ara cümle babında gelen âyetlerde, -Hazret-i Peygamber'in Rabbinden gelen emirle O'na dua etmesi ve "Kullarının arasında Sen hâkimlik edersin." demesi, sonra ardından büyük bir azap tehdidinde bulunması- içlerinin daralması, yüzlerinin gülmesi ve zor zamanlarda 'tanrı'larını bırakıp Allah'a iltica etmeleri konusundaki tavırlarına vurgulu bir tepki vardır. Adeta şöyle denmektedir: De ki: Ya Rabbi! Sana karşı böylesine küstahça cüret gösteren ve yadırganacak işler yapan şu inkârcı nankörlerle benim aramda senden başkası hâkimlik edemez! "Yeryüzündeki her şey bir misliyle birlikte o zalimlerin olsaydı…" [Zümer 39/47] ifadesi, mutlak olarak ele alınması halinde, hem onları hem de diğer bütün zalimleri içine alır. Veya bununla o malum kâfirleri kastedersen sadece onları kapsar; adeta şöyle denmiş olur: Şayet yeryüzündeki her şey misliyle birlikte şu zalimlere ait olsaydı, onlara kötü azapla hükmedeceğim o an, hepsini feda ederlerdi! Bu sırları ve nükteleri ancak Nazım ilmi ortaya çıkarır. Aksi takdirde, katmanları arasında örtülü kalmaya devam eder. İlk[2] âyete gelince, o sonuç şeklinde gelmemiştir; sadece, kendinden önceki cümleye uygun düşen bir cümledir ve o yüzden, ona Vav ile atfedilmiştir. *Kāme Zeydün ve ka'ade 'Amrun* (Zeyd kalktı ve Amr oturdu.) örneğinde olduğu gibi.

1 [٩٤] فَإِذَا مَسَّ الإِنْسَانَ ضُرٌّ - [٨] وإِذَا مَسَّ الإِنْسَانَ ضُرٌّ / ed.
2 Yani surenin 8. âyetine… / ed.

[١٦٨٨] {بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ} إنكار لقوله، كأنه قال: ما خوّلناك من خولناك من النعمة لما تقول، بل هي فتنة، أي ابتلاء وامتحان لك، أتشكر أم تكفر؟ فإن قلت: كيف ذكر الضمير ثم أنثه؟ قلت: حملًا على المعنى أوّلًا، وعلى اللفظ آخرًا؛ ولأنّ الخبر لما كان مؤنثًا -أعني {فِتْنَةٌ}- ساغ تأنيث المبتدأ لأجله، لأنه في معناه، كقولهم: ما جاءت حاجتك. وقرئ «بل هو فتنة»، على وفق {إِنَّمَا أُوتِيتُهُ}.

[١٦٨٩] فإن قلت: ما السبب في عطف هذه الآية بالفاء وعطف مثلها في أوّل السورة بالواو؟ قلت: السبب في ذلك أنّ هذه وقعت مسببة عن قوله {وَإِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ} [الزمر: ٤٥] على معنى أنهم يشمئزون عن ذكر الله ويستبشرون بذكر الآلهة؛ فإذا مسّ أحدهم ضرّ دعا من اشمأزّ من ذكره، دون من استبشر بذكره، وما بينهما من الآي اعتراض. فإن قلت: حق الاعتراض أن يؤكد المعترض بينه وبينه. قلت: ما في الاعتراض -من دعاء رسول الله ﷺ ربه بأمر منه وقوله {أَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ} [الزمر: ٤٦] ثم ما عقبه من الوعيد العظيم- تأكيد لإنكار اشمئزازهم واستبشارهم ورجوعهم إلى الله في الشدائد دون آلهتهم، كأنه قيل: يا رب، لا يحكم بيني وبين هؤلاء الذين يجترئون عليك مثل هذه الجراءة، ويرتكبون مثل هذا المنكر إلا أنت. وقوله {وَلَوْ أَنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا} [الزمر: ٤٧] متناول لهم ولكل ظالم إن جعل مطلقًا، وإياهم خاصة إن عنيتهم به، كأنه قيل: ولو أنّ لهؤلاء الظالمين ما في الأرض جميعًا ومثله معه لافتدوا به، حين أحكم عليهم بسوء العذاب! وهذه الأسرار والنكت لا يبرزها إلا علم النظم، وإلا بقيت محتجبة في أكمامها. وأما الآية الأولى فلم تقع مسببة، وما هي إلّا جملة ناسبت جملة قبلها فعطفت عليها بالواو، كقولك: قام زيد وقعد عمرو.

“Peki, hangi cihetten sonuç olmuştur? Allah anıldığı için içlerinin daralması, O’na ilticalarını gerektirici olamaz; aksine O’ndan yüz çevirmelerinin gerektiricisi olur.” **dersen şöyle derim:** Bu sebep-sonuç konusunda bir incelik vardır ki şöyle açıklanabilir: *Zeydün mü'minün bi'llâhi fe-izâ messehû durrun iltecee ileyhi* (Zeyd Allah’a inanan biridir; *dolayısıyla*, başına bir sıkıntı geldiğinde O’na sığınır.) dediğin zaman burada açık bir sebep-sonuç ilişkisi vardır; kapalılık yoktur. Sonra *Zeydün kâfirun bi'llâhi fe-izâ messehû durrun iltecee ileyhi* (Zeyd Allah’ı nankörce inkâr eden biridir; *ama*[1] başına bir sıkıntı geldiğinde O’na sığınır!) dediğinde, orada getirdiğin gibi burada da *fâ* getirirsin; müminin sığındığı gibi Allah’a sığındığında kâfir, inkârını imanın yerine koymuş ve ilticaya sebep olması bakımından mümin gibi icra etmiş olur. Ve sen kâfirin aksettirdiği şeyi aktarmış olursun. Dikkat edersen, bu sözünle, onun yaptığına tepki göstermeyi ve taaccüp etmeyi kasdetmektesindir.

50-51. Bunu onlardan öncekiler de söylemişlerdi; ama işledikleri şey kendilerine fayda vermemiş ve işledikleri şeyin berbatlığı başlarına gelmişti... İşte, bunların (yani, inkârcı Araplar) içindeki zalimlerin işlediklerinin berbatlığı da onların başına gelecek! (Allah’ı) âciz bırakacak değiller...

52. Bilmiyorlar mı ki; Allah, rızkı dilediklerine genişletiyor ve daraltıyor?! İman edecek kimseler için bunda elbette âyetler vardır.

[1690] “Bunu (söylemişlerdi)” ifadesindeki zamir, “Bu bana tamamen kendi bilgimden dolayı verilmiştir!” [Zümer 39/49]) ifadesine râcidir; çünkü o, bir *kelime* ya da *cümle*dir. Merci *kavl, kelâm* ya da *zâlike* (bu) şeklinde takdir edilerek, *kad kālehû* şeklinde de okunmuştur. “Onlardan öncekiler” *“Bu bana tamamen kendi bilgimden dolayı verilmiştir!”* [Kasas 28/78] diyen Kārun ve kavmidir. Kavmi ondan hoşnut oldukları için onlar da aynı şeyi söylemiş sayılmışlardır. (Öncekiler) geçmişte helâk olmuş kavimlerden benzer şeyleri söyleyen başkaları da olabilir.

[1691] “İşledikleri şey” kazandıkları dünya metâı ve yığdıkları şeyler “kendilerine fayda vermemiş…”

[1692] Öncekilerin başına gelenlerin benzeri “bunların” yani senin kavminin Müşriklerinin de başına gelecek!” Nitekim ileri gelenleri Bedir’de öldürülmüştür; rızıkları kısılmış, yedi yıl süren kıtlığa maruz kalmışlar; sonra rızıkları açılmış ve yedi yıl bol yağmur yağmıştır. İşte, onlara; “Allah Teâlâ’dan başka rızkı bollaştıran ve daraltan bir varlık olmadığını *bilmiyorlar mı?!*” deniliyor.

1 İlk cümledeki “… *dolayısıyla,* başına bir sıkıntı geldiğinde O’na sığınır!” ifadesi, ikincide yadırgamayı ifade etmek bakımından “… *ama* başına bir sıkıntı geldiğinde O’na sığınır!” şeklinde düşünülmeli. / ed.

فإن قلت: من أي وجه وقعت مسببة، والاشمئزاز عن ذكر الله ليس بمقتض لالتجائهم إليه، بل هو مقتض لصدوفهم عنه؟ قلت: في هذا التسبيب لطف، وبيانه أنك تقول: "زيد مؤمن بالله، فإذا مسّه ضرّ التجأ إليه"، فهذا تسبيب ظاهر لا لبس فيه، ثم تقول: "زيد كافر بالله، فإذا مسّه ضرّ التجأ إليه"، فتجيء بالفاء مجيئَك به ثمة، كأنّ الكافر ٥ حين التجأ إلى الله التجاءَ المؤمن إليه مقيمٌ كفرَه مقام الإيمان، ومُجرِيه مجراه في جعله سببًا في الالتجاء، فأنت تحكي ما عكس فيه الكافر. ألا ترى أنك تقصد بهذا الكلام الإنكار والتعجب من فعله.

٥٠-﴿قَدْ قَالَهَا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَمَا اَغْنٰى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

٥١-﴿فَاَصَابَهُمْ سَيِّاٰتُ مَا كَسَبُوا وَالَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ هٰٓؤُلَٓاءِ سَيُصِيبُهُمْ سَيِّاٰتُ ١٠ مَا كَسَبُوا وَمَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ﴾

٥٢-﴿اَوَلَمْ يَعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيَقْدِرُ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

[١٦٩٠] الضمير في {قَالَهَا} راجع إلى قوله {اِنَّمَا اُوتِيتُهُ عَلٰى عِلْمٍ}، لأنها كلمة أو جملة من القول. وقرئ «قد قاله»، على معنى القول والكلام وذلك. و{الَّذِينَ مِنْ ١٥ قَبْلِهِمْ} هم قارون وقومه، حيث قال: {اِنَّمَا اُوتِيتُهُ عَلٰى عِلْمٍ عِنْدِي} [القصص: ٧٨] وقومه راضون بها، فكأنهم قالوها. ويجوز أن يكون في الأمم الخالية آخرون قائلون مثلها.

[١٦٩١] {فَمَا اَغْنٰى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} من متاع الدنيا، ويجمعون منه.

[١٦٩٢] {مِنْ هٰٓؤُلَٓاءِ} من مشركي قومك. {سَيُصِيبُهُمْ} مثل ما أصاب أولئك، ٢٠ فقتل صناديدهم ببدر، وحبس عنهم الرزق، فقحطوا سبع سنين، ثم بسط لهم فمطروا سبع سنين؛ فقيل لهم {اَوَلَمْ يَعْلَمُوا} أنه لا قابض ولا باسط إلّا الله عزّ وجلّ.

53. De ki: Ey Benim kendi aleyhlerine aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin; -Allah bütün günahları bağışlayabilir. O'dur çünkü bağışlayıcı, merhametli (Gafûr, Rahîm).-

[1693] "Kendi aleyhlerine aşırı gidenler" yani günahlara dalmada ölçüyü kaçırmak ve aşırılığa düşmek suretiyle kendi özlerine karşı cürüm işlemiş olanlar "(Allah'ın rahmetinden) ümit kesmeyin!" [لا تقنطوا] Nun'un fetha, kesre ve zammesi ile okunmuştur. "Çünkü Allah" tevbe şartıyla "bütün günahları bağışlayabilir." Tevbe şartı Kur'ân'ın pek çok yerinde tekrarlanmıştır. Bu itibarla anıldığı yerde zikredilmiş olması, anılmadığı yer için de aynen geçerlidir; çünkü Kur'ân tek bir *kelâm* hükmündedir ve onda asla çelişki olmaz! İbn Abbas [v. 68/688] ve İbn Mes'ûd [v. 32/653] kıraatlerinde *yağfiru'z-zünûbe cemî'an li-men yeşâu* (Bütün günahları dilediklerine bağışlar!) şeklinde okumuşlardır. Burada sözü edilen "dilediği kimse"den maksat tevbe edendir; çünkü Allah'ın meşîeti [dilemesi] mülküne ve ceberutuna değil, hikmet ve adaletine tâbidir. Hazret-i Peygamber ve Hazret-i Fâtıma'nın kıraati *yağfiru'z-zünûbe cemî'an ve lâ yubâlî* (Bütün günahları bağışlar ve hiç aldırış etmez!) şeklindedir. Aldırmazlığı, *"Orayı cezalandırırken de (kimseden) korkmuyordu!"* [Şems 91/15] âyetinde ifade edilen korkusuzluğu gibidir.

[1694] Söylendiğine göre; Mekke halkı "Muhammed iddia ediyor ki putlara tapan, Allah'ın haram kıldığı cana kıyan affolunmaz. Nasıl olur ki, biz hicret öncesinde putlara tapınmıştık; Allah'ın haram kıldığı cana kıymıştık." demiş. Bu âyet işte bunun üzerine inmiş. Rivayete göre, Ayyaş b. Ebu Rebî'a, Velîd b. Velîd ve beraberlerinde bir grup Müslüman olmuştu. Sonra işkence görüp ayartılınca, dayanamayıp dinden döndüler. Biz onlar hakkında derdik ki: Allah onların bir daha ne tevbesini kabul eder ne de fidyesini! İşte âyet bunun üzerine inmiştir. Hazret-i Ömer bunu kendilerine bir mektupla bildirince, [tekrar] Müslüman oldular ve hicret ettiler. Bu âyetin, Hazret-i Hamza'nın katili Vahşi hakkında indiği de söylenmiştir.

[1695] Hazret-i Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Bütün dünya ve içindekiler bu âyete karşılık benim olacak olsaydı istemezdim!" Bir adam dedi ki: "Ya Rasûlâllah! Şirk koşanları da mı?" Bir süre sustu. Sonra üç kez şöyle dedi: "Şirk koşanlar hariç!" [*Ahmed b. Hanbel*, XXXVII, 45]

54. Azap başınıza gelip de bir daha hiç kimseden yardım alamayacağınız dem gelmeden önce O'na yönelip dönüş yapın ve O'na kayıtsız-şartsız teslîmiyet gösterin.

55. Azap, siz hiç farkında değilken ansızın başınıza gelmeden önce, Rabbinizden size indirilen en güzel vahye tâbi olun.

٥٣-﴿قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ اَسْرَفُوا عَلٰى اَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا اِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾

[١٦٩٣] {اَسْرَفُوا عَلٰى اَنْفُسِهِمْ} جنوا عليها بالإسراف في المعاصي والغلوّ فيها. {لَا تَقْنَطُوا} قرئ بفتح النون وكسرها وضمها. {اِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا}، يعني بشرط التوبة، وقد تكرّر ذكر هذا الشرط في القرآن، فكان ذكره فيما ذكر فيه ذكرًا له فيما لم يذكر فيه؛ لأنّ القرآن في حكم كلام واحد، ولا يجوز فيه التناقض. وفي قراءة ابن عباس وابن مسعود «يغفر الذنوب جميعًا لمن يشاء»؛ والمراد بمن يشاء: من تاب؛ لأنّ مشيئة الله تابعة لحكمته وعدله، لا لملكه وجبروته. وقيل: في قراءة النبيّ ﷺ وفاطمة رضي الله عنها «يغفر الذنوب جميعًا ولا يبالي». ونظير نفي المبالاة نفي الخوف في قوله تعالى {وَلَا يَخَافُ عُقْبٰيهَا} [الشمس: ١٥].

[١٦٩٤] وقيل: قال أهل مكة: يزعم محمد أنّ من عبد الأوثان وقتل النفس التي حرم الله لم يغفر له، فكيف ولم نهاجر وقد عبدنا الأوثان وقتلنا النفس التي حرّم الله، فنزلت. وروي أنه أسلم عياش بن أبي ربيعة والوليد ابن الوليد ونفر معهما، ثم فتنوا وعذبوا، فافتتنوا، فكنا نقول: لا يقبل الله لهم صرفًا ولا عدلًا أبدًا، فنزلت. فكتب بها عمر رضي الله عنه إليهم، فأسلموا وهاجروا. وقيل: نزلت في وحشي قاتل حمزة رضي الله عنه.

[١٦٩٥] وعن رسول الله ﷺ: ما أحب أنّ لي الدنيا وما فيها بهذه الآية. فقال رجل: يا رسول الله، ومن أشرك؟ فسكت ساعة، ثم قال: إلا من أشرك، ثلاث مرّات.

٥٤-﴿وَاَنِيبُوا اِلٰى رَبِّكُمْ وَاَسْلِمُوا لَهُ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ ثُمَّ لَا تُنْصَرُونَ﴾

٥٥-﴿وَاتَّبِعُوا اَحْسَنَ مَا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ بَغْتَةً وَاَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ﴾

[1696] “Rabbinize yönelip dönüş yapın ve kayıtsız-şartsız teslîmiyet gösterin.” Yaptığınızı sadece O’nun için yapın. Allah’a dönme (*inâbe*)nin *mağfiret*in ardından zikredilmesi, onun *tevbe*siz elde edilebileceğini uman birileri çıkmasın ve *inâbe*nin gerçekleşebilmesi için tevbenin şart ve lâzım olduğuna, onun bunlar olmadan elde edilemeyeceğine delâlet etsin diyedir.

[1697] “Rabbinizden size indirilen en güzel vahye tâbi olun.” Bu *“ki sözü dinlerler ve ‘en güzel’ine uyarlar”* [Zümer 39/18] âyeti gibidir.

[1698] “Siz hiç farkında değilken…” Yani aşırı gafletiniz ve boşvermişliğiniz yüzünden hiçbir şeyden korkmaz bir vaziyette gaflet içinde iken ansızın başınıza gelmeden (önce…)

56. Kişinin; “Âh! Allah’a karşı ettiğim kusurlar için; ayrıca, o alaycıların yanında yer aldığım için şimdi ne kadar pişmanım!” diyeceği gün gelmeden...

57. Ya da “Allah bana doğru yolu göstermiş olsaydı, elbette ben de müttakîlerden olurdum!” diyeceği gün...

58. Yahut azabı gördüğü vakit; “Âh! Bana bir şans daha verilse de, ihsan üzere hareket edenlerden olsam!” diyeceği gün...

[1699] “Diyeceği gün [gelmeden]...” Yani “böyle demesini istemediği için…” takdirindedir. “Peki, (nefs) niye nekire getirilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Çünkü ondan maksat bazı nefislerdir ki o da kâfir nefsidir. Ya da nefisler içinde temayüz etmiş bir nefis şeklinde murat edilmiş de olabilir. Bu da ya küfre şiddetli bir şekilde bulaşma yüzünden ya da büyük bir azap ile olabilir. Bununla *cem-i teksir* murad edilmesi de mümkündür. Nitekim A‘şâ şöyle demiştir:

> Nice mezarlıklar var ki oranın yiğitlerine seslensem, bana yapılanlara öfke dolu halde nice saygıdeğer insan başındaki toprakları silkeleyerek çıkar gelir!

O bu beyitte tek bir saygıdeğer insanı değil aksine bağlamın da delâlet ettiği üzere çok kimseyi kastetmektedir. Bunun benzeri,

> “Nice beldeler dolaştım! Nice kahramanla vuruştum!”
> ve bazan öyle gizli sokarım ki [mızrağımı!]!

sözleri olup, sadece çokluk kastedilmektedir.

[١٦٩٦] {وَاَنِيبُوا اِلٰى رَبِّكُمْ} وتوبوا إليه {وَاَسْلِمُوا لَهُ} وأخلصوا له العمل. إنما ذكر الإنابة على أثر المغفرة لئلا يطمع طامع في حصولها بغير توبة، وللدلالة على أنها شرط فيها لازم لا تحصل بدونه.

[١٦٩٧] {وَاتَّبِعُوا اَحْسَنَ مَا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ} مثل قوله {اَلَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ اَحْسَنَهُ} [الزمر: ١٨].

[١٦٩٨] {وَاَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ}، أي يفجؤكم وأنتم غافلون، كأنكم لا تخشون شيئًا لفرط غفلتكم وسهوكم.

٥٦-﴿اَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتٰى عَلٰى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللّٰهِ وَاِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّاخِرِينَ﴾

٥٧-﴿اَوْ تَقُولَ لَوْ اَنَّ اللّٰهَ هَدٰينِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ﴾

٥٨-﴿اَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ اَنَّ لِي كَرَّةً فَاَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ﴾

[١٦٩٩] {اَنْ تَقُولَ نَفْسٌ} كراهة أن تقول. فإن قلت: لم نكرت؟ قلت: لأنّ المراد بها بعض الأنفس، وهي نفس الكافر. ويجوز أن يراد: نفس متميزة من الأنفس؛ إما بلجاج في الكفر شديد، أو بعذاب عظيم. ويجوز أن يراد التكثير، كما قال الأعشى:

وَرَبَّ بَقِيعٍ لَوْ هَتَفْتُ بِجوِّهِ ۞ أَتَانِي كَرِيمٌ يَنْفُضُ الرَّأْسَ مُغْضَبَا

وهو يريد أفواجًا من الكرام ينصرونه، لا كريمًا واحدًا. ونظيره:

ربّ بلد قطعت، ورب بطل قارعت. وقد اختلس الطعنة،

ولا يقصد إلّا التكثير.

[1700] (يا حسرتَى) aslı üzere *yâ hâsretî* şeklinde okunduğu gibi, bedel ile *mübdel-minh* bir araya getirilerek[1] *yâ hasretâye* şeklinde de okunmuştur. *el-Cenb, cânib* (yan) demektir. [Ben falanın yanındayım." anlamında] *ene fî cenbi fulân* ve *cânibihî* ve *nâhiyetihî* denir. *Fulânun leyyinü'l-cenbive'l-cânibi* [Falan, yanında rahat vakit geçirilen bir kişidir.] şeklinde kullanılır. Bir kimsenin hakkına riayet edilmediğini ifade etmek için *farrata fî cenbihî* ve *fî cânibihî* denilir. Sâbık el-Berberî şöyle demiştir:

> Âşığın hakkında Allah'tan kork (ey hatun)?
> Senin için paramparça olmuş yüreği

Bu kinaye kabilindendir; çünkü sen bir durumu kişinin mekânında ve yerinde ispat ettin mi, onu onun için de ispat etmiş olursun. Dikkat edersen şair şöyle demiştir:

> Cömertlik, şahsiyet ve alicenaplık
> İbnü'l-Haşrec adına kurulmuş bir kubbenin altındadır

[1701] İnsanların *li-mekânike fa'altü kezâ* demeleri de bu şekilde kinaye kabilindendir; bununla "Bunu senin için yaptım." demek isterler. Hadiste de şöyle geçer: "Gizli şirkin bir çeşidi de adamın, bir başkasının hatırı için namaz kılmasıdır." [*İbn Mâce*, "Zühd", 21] Aynı şekilde, *fa'altü hâzâ min cihetike* (Bunu senin yönünden yaptım.) denilir. Mekânın zikri ile terki arasında anlam bakımından bir fark olmadığı için *farrattu fî zâti'llâh* anlamında فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ denilmiştir.

[1702] **Şayet** "Senin bu anlattıklarının hülâsası; anlam bakımından *cenb*in zikredilmesi ile zikredilmemesi birdir demek gibidir[zikredilmesi] sadece kinayenin güzelliği ve sözün belâgati açısından anlamlıdır. Buna göre sanki *farrattu fi'llâh* denilmiş gibidir. İyi de *farrattu fi'llâh* ne demektir?" dersen şöyle derim: Mânası için -cenb zikredilsin edilmesin- mutlaka mahzuf bir muzāf takdir edilmesi gerekir. Mâna: Farrattu fî tā'ati'llah / 'ibâdeti'llâh (Allah'a taat veya ibadet ya da benzeri bir durum konusunda gevşeklik gösterdim.) şeklindedir. İbn Mes'ûd ve Hafsa kıraatinde *fî zikrillâh* şeklindedir. ما فرّطت'daki Mâ masdariyyedir ve bir benzeri de بِما رَحُبَتْ ("Yeryüzü, bütün genişliğiyle…" [Tevbe 9/25,118]) ifadesindedir.

1 *Yâ hasretâ* ifadesinin aslı *yâ hasretî*dir; Elif bu Ya'nın yerine getirilmiştir; yâ hasretâye kıraatinde ise hem bedel hem de -tekrar- 'yerine getirildiği şey' birlikte zikredilmiş olmaktadır. / ed.

[١٧٠٠] وقرئ «يا حسرتي»، على الأصل. و«يا حسرتاي»، على الجمع بين العوض والمعوّض منه. والجنب الجانب، يقال: أنا في جنب فلان وجانبه وناحيته، وفلان لين الجنب والجانب، ثم قالوا: فرّط في جنبه وفي جانبه، يريدون في حقه. قال سابق البربري:

٥ أَمَا تَتَّقِينَ اللهَ فِي جَنْبِ وَامِقٍ ۞ لَهُ كَبِدٌ حَرَّى عَلَيْكَ تَقَطَّعُ

وهذا من باب الكناية؛ لأنك إذا أثبت الأمر في مكان الرجل وحيزه، فقد أثبته فيه. ألا ترى إلى قوله:

إِنَّ السَّمَاحَةَ وَالْمُرُوءَةَ وَالنَّدَى ۞ فِي قُبَّةٍ ضُرِبَتْ عَلَى ابْنِ الْحَشْرَجِ

[١٧٠١] ومنه قول الناس: لمكانك فعلت كذا، يريدون: لأجلك. وفي الحديث:

١٠ من الشرك الخفيّ أن يصلي الرجل لمكان الرجل. وكذلك: فعلت هذا من جهتك. فمن حيث لم يبق فرق فيما يرجع إلى أداء الغرض بين ذكر المكان وتركه، قيل {فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللهِ} على معنى: فرطتُ في ذات الله.

[١٧٠٢] فإن قلت: فمرجع كلامك إلى أن ذكر الجنب كلا ذكر سوى ما يعطى من حسن الكناية وبلاغتها، فكأنه قيل: فرطت في الله. فما معنى فرطت في الله؟ قلت:

١٥ لا بدّ من تقدير مضاف محذوف، سواء ذكر الجنب أو لم يذكر. والمعنى: فرطت في طاعة الله وعبادة الله، وما أشبه ذلك. وفي حرف عبد الله وحفصة: « في ذكر الله». وما في {مَا فَرَّطْتُ} مصدرية مثلها في {بِمَا رَحُبَتْ} [التوبة: ٢٥، ١١٨].

[1703] "Ayrıca, o alaycıların yanında yer aldığım için..." Katâde [v. 117/735] demiştir ki; ona Allah'a taati zayi etmesi yetmemiş, üstelik bir de taat ehli ile alay etmişti. وَإِنْ كُنْتُ'nün mahalli, hal olarak mansūbluktur; adeta şöyle demektedir: Alaycı bir halde (taatte) kusur ettim; yani alaycı alaycı haddi aştım. Rivayete göre; İsrailoğullarında bir âlim varmış; ilmini terkedip yoldan çıkmış. İblis ona gelip "Dünyanın tadını çıkar, sonra tevbe edersin!" demiş; o da buna uymuş. Malını, mülkünü *fiskufücur* yolunda harcamış. Tam en tatlı yerinde ölüm meleği gelmiş. İşte o zaman "Âh! Allah'a karşı ettiğim kusurlar için şimdi ne kadar pişmanım! Ömrüm şeytana itaat etmekle geçti. Rabbimi kızdırdım!.." demeye başlamış. Pişmanlığın artık fayda vermediği zamanda pişman olmuş. İşte, Allah Teâlâ onun haberini Kur'an'da indirmektedir.

[1704] "Ya da Allah bana doğru yolu göstermiş olsaydı." ifadesinde, (ilgili kişinin) *hidâyet*i ya zorlama ya lutuf ve ihsan ya da vahiy yoluyla istediği olabilir: *İlcâ* yani zorlama yolu hikmete uygun düşmez; lutuf ve ihsan ehlinden de değildi ki kendisine lutufta bulunulsun. Vahye gelince o vardı, lâkin o ondan yüz çevirdi ve ona uymadı ki bu yolla da hidayet bulsun. Demek ki bu sözü; içinde bulunduğu durum karşısındaki şaşkınlığından dolayı, fayda vermeyecek bir mazeret beyanı bağlamında söylemiştir. Nitekim onlardan bu şekilde, elebaşlarının ve *şeytan*larının iğvası sonucu saptıklarına dair mazeret beyanları aktarılmıştır. Bunun bir benzeri *"Allah bizi doğru yola getirseydi, biz de sizi doğru yola getirirdik!"* [İbrahim 14/21] ifadesidir.

59. Hayır (olamazsın)! Çünkü Benim âyetlerim sana gelmişti; fakat sen büyüklük taslayarak onları yalanlamış ve inkârcı nankörlerden olmuştun!

[1705] "Hayır (olamazsın)! Çünkü Benim âyetlerim sana gelmişti." Bu ona Allah'tan bir reddiyedir. Mânası: Evet, sana vahiy ile hidayet edilmişti; ama sen onu yalanladın ve böbürlenerek onu kabule yanaşmadın; küfrü imana, dalâleti hidayete tercih ettin! İfade, *nefs*e hitap şekliyle Tâ'nın kesresi ile (*câetki...*) de okunmuştur.

[1706] **Şayet** "Cevap (yani بَلى قَدْ جاءَتْكَ آياتِي), kendisine cevap olduğu kısımla -yani لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدانِي (Allah bana doğru yolu göstermiş olsaydı) ifadesiyle- birlikte gelmeli ve araları bir âyet ile ayrılmamalı değil miydi?" **dersen şöyle derim**: Burada şu ihtimaller vardır: Ya birlikte zikredildiği diğer üç husustan önce getirilip aralarının ayrılması ya da ortadakinin ardına atılması. Birincisi güzel olmazdı; çünkü araları cemedileceğinden, oluşan nazm bozulurdu. İkincisi ise, sıralamayı *(i) taatteki kusuru yüzünden geçmişe pişmanlık duyması, (ii) sonra bunu hidayetten yoksunlukla gerekçelendirme çabası, (iii) sonra da geri dönme temennisi* şeklinde yapmış olacağından, tertipte bir noksanlık içerirdi.

[١٧٠٣] {وَإِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّاخِرِينَ} قال قتادة: لم يكفه أن ضيع طاعة الله حتى سخر من أهلها. ومحل {وَإِنْ كُنْتُ} النصب على الحال، كأنه قال: فرطت وأنا ساخر، أي فرطت في حال سخريتي. وروى: أنه كان في بني إسرائيل عالم ترك علمه وفسق. وأتاه إبليس فقال له: تمتع من الدنيا ثم تب، فأطاعه، وكان له مال فأنفقه في الفجور فأتاه ملك الموت في ألذّ ما كان فقال: يا حسرتاه على ما فرطت في جنب الله، ذهب عمري في طاعة الشيطان، وأسخطت ربي فندم حين لم ينفعه الندم، فأنزل الله خبره في القرآن.

[١٧٠٤] {لَوْ اَنَّ اللهَ هَدٰينِي} لا يخلو إما أن يريد به الهداية بالإلجاء أو بالإلطاف أو بالوحي، فالإلجاء خارج عن الحكمة، ولم يكن من أهل الإلطاف فليلطف به. وأما الوحي فقد كان، ولكنه عرض ولن يتبعه حتى يهتدي، وإنما يقول هذا تحيرًا في أمره وتعللًا بما لا يجدي عليه، كما حكى عنهم التعلل بإغواء الرؤوساء والشياطين ونحو ذلك ونحوه {لَوْ هَدٰينَا اللهُ لَهَدَيْنَاكُمْ} [إبراهيم: ٢١].

٥٩-﴿بَلٰى قَدْ جَاءَتْكَ اٰيَاتِي فَكَذَّبْتَ بِهَا وَاسْتَكْبَرْتَ وَكُنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ﴾

[١٧٠٥] وقوله {بَلٰى قَدْ جَاءَتْكَ اٰيَاتِي} ردّ من الله عليه، معناه: بلى قد هديت بالوحي فكذبت به واستكبرت عن قبوله، وآثرت الكفر على الإيمان، والضلالة على الهدى. وقرئ بكسر التاء على مخاطبة النفس.

[١٧٠٦] فإن قلت: فهلا قرن الجواب بما هو جواب له وهو قوله {لَوْ اَنَّ اللهَ هَدٰينِي} ولم يفصل بينهما بآية؟ قلت: لأنه لا يخلو: إما أن يقدّم على أخرى القرائن الثلاث فيفرق بينهن، وإما أن تؤخر القرينة الوسطى؛ فلم يحسن الأوّل لما فيه من تبتير النظم بالجمع بين القرائن. وأما الثاني فلما فيه من نقص الترتيب -وهو التحسر على التفريط في الطاعة ثم التعلل بفقد الهداية، ثم تمني الرجعة-

Bu itibarla doğru olan, şimdiki şekil olmaktadır. O da; *kişi*nin sözlerinin şu anki tertip ve nazmı üzere aktarılıp, sonra da aralarında cevabı gerektiren kısma cevap verilmesidir. **Şayet** "بلى olumsuz olmayan bir cümleye cevap olarak nasıl gelebilir ki?"[1] **dersen şöyle derim**: لَوْ أَنَّ اللّٰهَ هَدانِي (Allah bana doğru yolu göstermiş olsaydı.) ifadesinin anlamı "Doğru yolu göstermedi." şeklinde olumsuzdur.

60. Kıyamet günü, Allah'a karşı yalan uyduranların yüzlerini kapkara görürsün... Cehennem'de kibirlilere yer mi yok?

[1707] "Allah'a karşı yalan uyduran" yani Allah'ı -aşkın olduğu halde- caiz olmayacak özelliklerle niteleyen; O'na çocuk ve ortak isnad edip *"Bunlar bizim şefaatçilerimizdir."* [Yunus 10/18]; *"Rahman dileseydi bunlara ibadet etmezdik!"* [Zuhruf 43/20] ve *"Bunu bize Allah emretti."* [A'râf 7/28] diyenler... Allah Teâlâ için çirkin fiilleri de, amaçsız yaratmaları da caiz gören ve bu haliyle O'nu bir tür *sefih*likle niteleyen, durduk yere elem verebileceğini, takat getirilemeyecek şeylerle yükümlü kılabileceğini iddia ederek O'na zalimlik yakıştıran, görülen, gözlenen ve duyularla kavranan bir varlık ol(duğunu varsay)arak O'na cisim isnat eden, *bilâkeyf* perdesine sarılarak[2] O'na el, ayak, cenb (yan) isnat eden, O'nunla birlikte pek çok kadîm ispatı ile O'na denk varlıklar ihdas eden bir topluluk[3] da onlardan uzak değildir!

[1708] وجوههم مسودّةٌ (Yüzleri kapkaradır.) ifadesi, ترى gözle görmek (anlamında) ise hal cümlesi; kalp ile görmek -yani anlamak- ise ikinci mef'ûldür.[4]

61. Bununla birlikte, Allah; müttakîleri -kurtuluşlarına sebep olan şeyle- kurtarır; onlara kötülük dokunmaz ve üzülmezler.

[1709] (يُنجي fiili) *yuneccî* ve *yuncî* şeklinde okunmuştur. بِمَفَازَتِهِمْ yani kurtuluşları ile. *Mefâze* [i] kurtuluş demektir; kişi bir şeyle kurtulduğu ve muradına erdiği zaman *fâze bi-kezâ* denir. 'Kurtuluş' da; "onlara kötülük dokunmaz ve üzülmezler" ifadesi ile tefsir edilmiş olmaktadır. Sanki

1 *Ne'am, belâ, iy* ve *ecel* "evet" anlamında birleşiyorsa da, *ne'am* olumlu, *belâ* olumsuz sorulara evet denirken kullanılmaktadır. *Ne'am* -ki *ecel* de böyledir- soru cümlesini pekiştirerek, onun öyle olduğunu ortaya koyar; *belâ* sadece, "Değil mi?"şeklindeki olumsuz sorulara evet demek için kullanılır; "Elbette dediğiniz gibi." demektir; çünkü "Değil mi?" sorusuna cevaben "Evet" demek, "Evet, değil!" şeklinde anlaşılabilecektir. *İy* ise kasemle birlikte kullanılır ve sorulan şeyin sabit/kesin olduğunu ifade eder. *İy* kasemden önce kullanılan, *belâ* [elbet / evet] mânasında bir isim olup, Kur'ân'da sadece Yûnus 10/53'te قُلْ إِي وَرَبِّي şeklinde geçer. / ed.

2 Yani, "Allah böyle ama, nasıllığını bilmeyiz!" diyerek. / ed.

3 Müşebbihe / Mücessime, Haşviyye başta olmak üzere, haberî sıfatları olduğu gibi alan Müslümanlar... / ed.

4 (i) "Allah'a karşı yalan uyduranları yüzleri kapkara vaziyette görürsün." (ii) "Allah'a karşı yalan uyduranların yüzlerinin kapkara olduğunu anlarsın." / ed.

فكان الصواب ما جاء عليه، وهو أنه حكى أقوال النفس على ترتيبها ونظمها، ثم أجاب من بينها عما اقتضى الجواب. فإن قلت: كيف صحّ أن تقع {بَلٰى} جوابًا لغير منفي؟ قلت {لَوْ اَنَّ اللّٰهَ هَدٰينِي} فيه معنى ما هُديت.

٦٠-﴿وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ تَرَى الَّذٖينَ كَذَبُوا عَلَى اللّٰهِ وُجُوهُهُمْ مُسْوَدَّةٌ اَلَيْسَ فٖي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِلْمُتَكَبِّرٖينَ﴾

[١٧٠٧] {كَذَبُوا عَلَى اللّٰهِ}، أي وصفوه بما لا يجوز عليه تعالى، وهو متعالٍ عنه، فأضافوا إليه الولد والشريك، وقالوا {هٰٓؤُلَٓاءِ شُفَعَٓاؤُنَا} [يونس: ١٨]، وقالوا {لَوْ شَٓاءَ الرَّحْمٰنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ} [الزخرف: ٢٠]، وقالوا {وَاللّٰهُ اَمَرَنَا بِهَا} [الأعراف: ٢٨]. ولا يبعد عنهم قوم يسفِّهونه بفعل القبائح، وتجويز أن يخلق خلقًا لا لغرض، ويؤلم لا لعوض، ويظلِّمونه بتكليف ما لا يطاق، ويجسّمونه بكونه مرئيًا معاينًا مدركًا بالحاسة، ويثبتون له يدًا وقدمًا وجنبًا متستّرين بالبلكفة، ويجعلون له أندادًا بإثباتهم معه قدماء!

[١٧٠٨] {وُجُوهُهُمْ مُسْوَدَّةٌ} جملة في موضع الحال إن كان {تَرَى} من رؤية البصر، ومفعول ثانٍ إن كان من رؤية القلب.

٦١-﴿وَيُنَجِّي اللّٰهُ الَّذٖينَ اتَّقَوْا بِمَفَازَتِهِمْ لَا يَمَسُّهُمُ السُّٓوءُ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

[١٧٠٩] قرئ «ينجي»، و«ينجي». {بِمَفَازَتِهِمْ} بفلاحهم، يقال: فاز بكذا، إذا أفلح به وظفر بمراده منه. وتفسير المفازة قوله {لَا يَمَسُّهُمُ السُّٓوءُ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ}؛ كأنه

"Kurtuluşları nedir?" denmekte ve cevap olarak "Onlara kötülük dokunmaz; yani Allah Teâlâ kötülüğü ve tasayı gidermek suretiyle onları kurtarır." buyrulmaktadır. Ya da "Ettikleri ile sevinen ve kendi yapmadıkları şeylerle övülmek isteyenler' zannetmeyesin ki, azaptan kurtulacaklar!" [Âl-i İmrân 3/188] âyetindeki gibi *necat yeri* anlamındadır; çünkü *necât* en büyük felahtır. Necatlarının sebebi de amel-i salihtir. Bu yüzdendir ki İbn Abbas [v. 68/688] *mefâze*yi güzel ameller olarak açıklamıştır. [ii] "Kurtuluşlarına sebep olan şeyle" şeklinde de yorumlanabilir; çünkü amel-i salih felâhın sebebidir; felâh da cennete girmektir. Bizzat amel-i salih de *mefâze* diye isimlendirilmiş olabilir; çünkü amel kurtuluşun sebebidir. 'Her müttakînin kendine özgü bir kurtuluşu vardır.' izahıyla ifade, *bi-mefâzâtihim* şeklinde de okunmuştur. "Peki, لا يَمَسُّهُمُ cümlesinin her iki tefsire göre i'râbı nedir?" **dersen, şöyle derim**: [*Mefâze*nin kurtuluşa yorulduğu] birinci izaha göre i'râbdan mahalli yoktur; çünkü söz başıdır. İkinci izaha göre ise hal olmak üzere mahallen mansūbdur.[1]

62. Allah; her şeyin yaratıcısıdır ve O, her şeye vekildir.

63. Göklerin ve yerin kilit (ve anahtar)ları tamamen O'nundur. Allah'ın âyetlerini nankörce inkâr edenler, bunlardır işte, hüsrana uğrayacaklar!

[1710] "Göklerin ve yerin kilit (ve anahtar)ları tamamen O'nundur." Yani evrenin malik ve koruyucusu O'dur. Bu, kinaye kabilinden bir ifadedir; çünkü hazinelerin koruyucusu ve idarecisi, onun kilitlerine sahip olan kişidir. *Fulânun elkaytü ileyhi mekālîde'l-mülk* [Falancaya hükümdarlık mührünü verdim.] sözleri bu kabildendir ve kilitleri, anahtarları [verdim] anlamındadır. Bu kelimenin aynı lafızdan tekili yoktur. *Miklîd* olduğu söylenmiş; ayrıca, Farsça kökenli olup çoğulunun *iklîd* ve *ekālîd* geldiği de söylenmiştir. **Şayet** "*Apaçık Arapça* olan kitabın Farsça ile işi ne?" **dersen şöyle derim**: Arapçalaştırma (*ta'rîb*) kelimeyi Arapça yapmıştır. Nitekim kullanım da mühmel olan bir lâfzı mühmellikten çıkarır.

[1711] **Şayet** "وَالَّذِينَ كَفَرُوا (nankörce inkâr edenler) ifadesi ne ile bağlantılıdır?" **dersen şöyle derim:** وَيُنَجِّي اللّٰهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا âyeti ile; yani Allah müttakîleri kurtarır, kâfirler ise hüsrana uğrayanların ta kendileridir. Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğu, her şeye egemen olduğu ve bu itibarla oradaki (yani evrendeki) mükelleflerin fiillerinden hiçbir şeyin ve onlara ne karşılık verilmesi gerektiğinin O'na gizli kalmayacağı hususunun açıklanması hususu (i'tirâzıyye olarak) bu iki ifade arasına girmiştir. Ardından gelen ile irtibatlandırılması da şöyledir:

1 Bu takdirde mâna şöyle olur: Allah; müttakîleri amelleri sebebi ile, kendilerine kötülük ve tasa dokunmayacak şekilde kurtarır. / çev.

قيل: ما مفازتهم؟ فقيل: لا يمسهم السوء، أي ينجيهم بنفي السوء والحزن عنهم. أو بسبب منجاتهم، من قوله تعالى {فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ} [آل عمران: ١٨٨]، أي بمنجاة منه؛ لأنّ النجاة من أعظم الفلاح، وسبب منجاتهم العمل الصالح، ولهذا فسر ابن عباس ﵄ المفازة بالأعمال الحسنة. ويجوز: بسبب فلاحهم؛ لأنّ ٥ العمل الصالح سبب الفلاح، وهو دخول الجنة. ويجوز أن يسمى العمل الصالح في نفسه مفازة؛ لأنه سببها. وقرئ «بمفازاتهم» على أن لكل متّق مفازة. فإن قلت {لَا يَمَسُّهُمُ} ما محله من الإعراب على التفسيرين؟ قلت: أما على التفسير الأوّل فلا محل له؛ لأنه كلام مستأنف. وأما على الثاني فمحله النصب على الحال.

٦٢-﴿اَللّٰهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ﴾

١٠ ٦٣-﴿لَهُ مَقَالِيدُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ اُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾

[١٧١٠] {لَهُ مَقَالِيدُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ}، أي هو مالك أمرها وحافظها، وهو من باب الكناية؛ لأنّ حافظ الخزائن مدبر أمرها هو الذي الذي يملك مقاليدها. ومنه قولهم: فلان ألقيت إليه مقاليد الملك، وهي مفاتيح. ولا واحد لها من لفظها. وقيل: ١٥ مقليد. ويقال: إقليد وأقاليد، والكلمة أصلها فارسية. فإن قلت: ما للكتاب العربي المبين وللفارسية؟ قلت: التعريب أحالَها عربية، كما أخرج الاستعمال المهمل من كونه مهملًا.

[١٧١١] فإن قلت: بما اتصل قوله {وَالَّذِينَ كَفَرُوا}؟ قلت: بقوله {وَيُنَجِّي اللّٰهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا}، أي ينجي الله المتقين بمفازتهم، والذين كفروا هم الخاسرون. ٢٠ واعتراض بينهما بأنه خالق الأشياء كلها. وهو مهيمن عليها فلا يخفى عليه شيء من أعمال المكلفين فيها وما يستحقون عليها من الجزاء، وقد جعل متصلًا بما يليه على

Göklerde ve yerde olan her ne varsa, onların yaratıcısı ve mutlak sahibi Allah'tır. Durumun böyle olduğunu inkâr edenler ise, işte kaybedenler de bunlardır. Rivayete göre; Hazret-i Osman Peygamber (s.a.)'e لَهُ مَقالِيدُ السَّماواتِ وَالْأَرْضِ âyetinin tefsirini sormuştu. Hazret-i Peygamber ona "Ey Osman! Bunu bana senden önce kimse sormamıştı; bunun tefsiri şudur buyurdu: *Lâ ilâhe illâllāhu va'llāhu ekber. Sübhânallāhi ve bi-hamdihî estağfirullāh. Ve-lâ havle ve-lâ kuvvete illâ bi'llâh. Huve'l-evvelü ve'l-âhiru ve'z-zāhirü ve'l-bâtın. Bi-yedihi'l-hayru yuhyî ve yümît. Ve hüve 'alâ küli şey'in kadîrun* [Allah'tan başka tanrı yok. Mutlak büyük Allah'tır. Her tür eksik sıfattan uzaktır Allah! Ben de O'na hamd ederim ve Allah'tan mağfiret dilerim. Ondan başkasıyla güç ve kudret kazanılmaz. İlk de O'dur Son da; zāhir de O'dur bâtın da. Hayır tamamen O'nun elinde. O diriltir, O öldürür; O her şeye kādirdir]." Buna göre tevili şöyledir: Allah'ın tevhid edilip yüceltildiği öyle kelimeler vardırki onlar göklerdeki ve yerdeki hayırların anahtarlarıdır. Müttakîlerden her kim onları okursa isabet eder,Allah'ın âyetlerini ve [bu gibi] *tevhid* ve *temcîd* kelimelerini inkâr edenler ise hüsrana uğrayıp kaybeder!

64. De ki: Be cahiller! Siz bana Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi emrediyorsunuz?

[1712] أَفَغَيْرَ اللهِ (Allah'tan başkasına) ifadesi أعبد fiiliyle mansūbdur. تَأْمُرُونِّي (emrediyorsunuz) ise ara cümledir. Mâna şöyledir: Sizin emrinizle Allah'tan başkasına mı tapacağım! Bu, Müşriklerin "Sen bizim bazı ilâhlarımızı selâmla, biz de senin ilâhına inanalım." demeleri esnasında olmuştur. Ya da تَأْمُرُونِّي أَعْبُدُ cümlesinin delâlet ettiği âmil ile mansūbtur; çünkü *tu'abbidûnenî ve tekūlûne lî u'bud* ('Kulluk et!' diyerek, beni [Allah'tan başkasına] kulluk ettirmeye mi çalışıyorsunuz!?) anlamındadır. Aslı *te'murûnenî en a'bude*dir. *En* hazfedilmiş ve fiil merfû' olmuştur. Şairin şu sözünde olduğu gibi:

> Behey savaşın o vahşi ortamına girmemi engellemeye çalışan!

Dikkat edersen; *e-feğayru'llāhi tekūlūne lî u'budhu* (Allah'tan başkasına kulluk et mi diyorsunuz bana!?); *e-feğayra'llāhi tekūlūne lî a'budu* (Allah'tan başkasına kulluk edeyim mi diyorsunuz!?), aynı şekilde, ("Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi emrediyorsunuz bana!?" anlamında) *e-feğayru'llāhi te'murûnenî en a'budehu* ve *e-feğayra'llāhi te'murûnenî en a'bude* diyebiliyorsun. Bu kullanımın caiz oluşunun delili kelimeyi mansūb (أعْبُدَ) okuyanların kıraatidir. İfadenin aslı *te'murûnenî* olup, Nûn'un idğâmı ve hazfiyle *te'murûnnî* ve *te'murûnî* şeklinde de okunmuştur.

أن كل شيء في السَّمٰوَات والأرض فالله خالقه وفاتح بابه؛ والذين كفروا وجحدوا أن يكون الأمر كذلك أولئك هم الخاسرون. وقيل: سأل عثمان رضي الله عنه رسول الله ﷺ عن تفسير قوله تعالى {لَهُ مَقَالِيدُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ}، فقال: يا عثمان، ما سألني عنها أحد قبلك، تفسيرها: لا إله إلّا الله والله أكبر، وسبحان الله وبحمده، وأستغفر الله ولا حول ولا قوّة إلّا بالله، هو الأوّل والآخر والظاهر والباطن بيده الخير يحيي ويميت وهو على كل شيء قدير. وتأويله على هذا؛ أن لله هذه الكلمات يوحَّد بها ويمجّد، وهي مفاتيح خير السَّمٰوَات والأرض، من تكلم بها من المتقين أصابه، والذين كفروا بآيات الله وبكلمات توحيده وتمجيده، أولئك هم الخاسرون.

٦٤-﴿قُلْ اَفَغَيْرَ اللّٰهِ تَأْمُرُوٓنّٖي اَعْبُدُ اَيُّهَا الْجَاهِلُونَ﴾

[١٧١٢] {اَفَغَيْرَ اللّٰهِ} منصوب بـ{اَعْبُدُ}. و{تَأْمُرُوٓنّٖي} اعتراض. ومعناه: أفغير الله أعبد بأمركم!؟ وذلك حين قال له المشركون: استلم بعض آلهتنا ونؤمن بإلهك. أو ينصب بما يدل عليه جملة قوله {تَأْمُرُوٓنّٖي اَعْبُدُ}، لأنه في معنى تعبدونني وتقولون لي: اعبد. والأصل: تأمرونني أن أعبد، فحذف أن ورفع الفعل، كما في قوله:

أَلَا أيهذا الزَّاجِرِي أَحْضُرُ الْوَغَى ۞

ألا تراك تقول: -أفغير الله تقولون لي اعبده، وأفغير الله تقولون لي أعبد، فكذلك أفغير الله تأمرونني أن أعبده، وأفغير الله تأمرونني أن أعبد. والدليل على صحة هذا الوجه قراءة من قرأ أعبدَ بالنصب. وقرئ «تأمرونني» على الأصل. و«تأمروني»، على إدغام النون، وحذفها.

65. Gerçek şu ki; sana da, senden öncekilere de şu vahyedilmiştir: Şayet (Allah'a) ortak koşarsan, amellerin kesinlikle boşa gider ve gerçekten hüsrana uğrayanlardan olursun.

[1713] (لَيَحْبَطَنَّ عملُك [amellerin kesinlikle boşa gider] ifadesi) meçhul sıygasıyla *le-yuhbatanne* (… boşa giderilir) şeklinde de okunmuştur. Nun ve Yâ ile *le-nuhbitanne* ve *le-yuhbitanne* şeklinde de okunmuştur ki mâna "[Amellerini] Allah ya da şirk boşa giderir!" şeklinde olur.

[1714] **Şayet** "Kendilerine vahyedilen kimseler çoğul olmasına rağmen neden لَئِنْ أَشْرَكْتَ (ortak koşarsan) tekil muhatap sıygasıyla gelmiştir?" **dersen şöyle derim**: Bu "Sana vahyedildi ki; eğer şirk koşarsan amelin boşa gider. Senden öncekilere de bu aynı şekilde vahyedilmiştir." anlamındadır. Yahut "Sana ve onlardan her birine vahyedilmiştir ki; eğer şirk koşarsan…" takdirindedir. Bu aynen *kesânâ hulleten* (Bize kaftan giydirdi.) demen gibidir ki "her birimize ayrı bir kaftan giydirdi." anlamındadır. "Peki, iki Lâm arasında ne fark var?" **dersen şöyle derim:** Birincisi mahzuf olan yemin için hazırlık Lâm'ı; ikincisi ise cevap Lâm'ıdır; bu cevap iki cevabın yerine geçmekte, yani hem yeminin hem de şartın cevabı olmaktadır. **Şayet** "Allah Teâlâ resullerinin şirk koşmayacağını ve amellerinin boşa çıkmayacağını bildiği halde böyle bir ifade nasıl sahih olmuş?" **dersen şöyle derim**: Bu farz-ı muhal kabilindendir. Muhal olan şeyler birtakım amaçlar için farzedilebilir. Bu böyle ise, muhal olmayanların farzedilmesi niye sahih olmasın? Bak Allah ne buyuruyor: *"Senin Rabbin dileseydi yeryüzündeki insanların tamamı"* zorla *"iman ederdi."* [Yunus 12/99] Ancak bu, gerektiren bir sebep olmadığı ve böyle bir sonuca mani de bulunduğu için[1] asla olmayacaktır.

[1715] "Peki, 'Gerçekten hüsrana uğrayanlardan olursun!' ifadesinin mânası nedir?" **dersen şöyle derim**: Amellerin boşa gitmesi sebebiyle hüsrana uğrayanlardan olursun, şeklinde olabilir. Şu da mümkündür: Âhirette -eğer *riddet* üzere[2] ölürsen- o takdirde kendilerini hüsrana uğratanlar zümresinde sen de hüsrana uğrarsın! Şu da mümkündür: Allah'ın, resulüne gazabı daha şiddetli olur; *riddet*ten sonra ona mühlet tanımaz. Bak ne buyuruyor: *"Ama o zaman[3], Biz de sana hem hayattakinin hem de ölümden sonrakinin (yani, dünyevî ve uhrevî azabın) katmerlisini tattırırdık!"* [İsrâ 17/75]

66. Aksine, sadece Allah'a kulluk et ve şükredenlerden ol.

1 Çünkü yükümlülük ihtiyarîdir ve Allah Teâlâ her şeyi hikmetle yapar. / çev.
2 Gerisingeri dönerek, yani irtidatla din-i celil-i İslâm'ı terketmiş olarak. / ed.
3 Yani Müşriklerin müdâhene ve tekliflerine sıcak bakar, dediklerini yaparsan… / ed.

٦٥-﴿وَلَقَدْ أُوحِيَ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

[١٧١٣] قرئ «ليحبطَنَّ عملُك» و«ليُحبطَنّ»، على البناء للمفعول، و«لَنُحبِطَنَّ»، بالنون والياء، أي ليحبطنّ الله، أو الشرك.

[١٧١٤] فإن قلت: الموحى إليهم جماعة، فكيف قال: {لَئِنْ أَشْرَكْتَ} على التوحيد؟ قلت: معناه أوحى إليك: لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وإلى الذين من قبلك مثله. أو أوحى إليك وإلى كل واحد منهم: لئن أشركت... كما تقول: كسانا حلة، أي كل واحد منّا. فإن قلت: ما الفرق بين اللامين؟ قلت: الأولى موطئة للقسم المحذوف، والثاني لام الجواب، وهذا الجواب سادّ مسدّ الجوابين، أعني: جوابي القسم والشرط. فإن قلت: كيف صحّ هذا الكلام مع علم الله أنّ رسله لا يشركون ولا تحبط أعمالهم؟ قلت: هو على سبيل الفرض، والمحالات يصحّ فرضها لأغراض، فكيف بما ليس بمحال. ألا ترى إلى قوله {وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَآمَنَ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا} [يونس: ٩٩]، يعني على سبيل الإلجاء، ولن يكون ذلك لامتناع الداعي إليه ووجود الصارف عنه.

[١٧١٥] فإن قلت: ما معنى قوله {وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ}؟ قلت: يحتمل ولتكونن من الخاسرين بسبب حبوط العمل. ويحتمل: ولتكونن في الآخرة من جملة الخاسرين الذين خسروا أنفسهم إن مت على الردة. ويجوز أن يكون غضب الله على الرسول أشدّ، فلا يمهله بعد الردة؛ ألا ترى إلى قوله تعالى {إِذًا لَأَذَقْنَاكَ ضِعْفَ الْحَيَاةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ} [الإسراء: ٧٥].

٦٦-﴿بَلِ اللهَ فَاعْبُدْ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ﴾

[1716] “Aksine, sadece Allah’a kulluk et!” Burada onların, bazı ilâhlarını selâmlamasına yönelik talepleri reddedilmekte; adeta şöyle denmektedir: “Onların sana, tapınmanı emrettikleri şeylere tapma, aksine, eğer aklın varsa sadece Allah’a kulluk et!” Şart hazfedilmiş, bunun yerine mef‘ûl öne alınmıştır. “Ve şükredenlerden ol!” Sana verdiği ‘Âdem oğullarının efendisi olma’ kabilinden nimetlere karşı Allah’a şükredenlerden ol!

[1717] Ferrâ [v. 207/822], [الله lâfzının] gizli bir fiille mansūb olmasını caiz görmüştür ki bu [فَاعْبُدْ] da onun üzerine atfedilmiş olur; takdir şöyledir: *Be-li’llâhe‘bud fa‘bud* (Aksine, sadece Allah’a kulluk et…).

67. Buna rağmen, Allah’ı hakkıyla takdir edememişlerdir. Oysa Kıyamet günü Arz’ın tamamı O’nun ‘avuc’unun içinde olacak, gökler de O’nun ‘sağ eli’nde dürülmüş olacaktır. O; bunların koştuğu ortaklardan münezzehtir, aşkındır.

[1718] İnsan azametli bir varlığı tam mânasıyla tanıyıp, içinden onu takdir ederek gerçek değerini anlasa, ona karşı gerçek anlamda saygısı artar; işte bu bağlantıyla; “Allah’ı hakkıyla *takdir* edememişlerdir.” buyrulmuştur.[1] “O’nu layıkı veçhile yüceltememişlerdir.” anlamında [*kadderû* şeklinde] şeddeli de okunmuştur.

[1719] Allah Teâlâ sonra kendi azametini, şanının yüceliğini bildirmek üzere dikkatlerini çekerek [muhatapların zihinlerinde canlandırabilecekleri bir üslûpla] şöyle buyurmuştur: “Oysa Kıyamet günü Arz’ın tamamı O’nun ‘avuc’unun içinde olacak, gökler de O’nun ‘sağ eli’nde dürülmüş olacaktır.” Bu ifadeyi -kabza, sağ el gibi zikredilen hususlara takılmadan, onların mecaz mı hakikat mı olduğu zehâbına kapılmadan - bir bütün olarak ele aldığın zaman, anlarsın ki gözetilen asıl maksat O’nun azametini tasvir etmek ve yüceliğinin künhüne vâkıf olmanın imkânsızlığını belirtmektir. Şu rivayetteki durum da aynıdır: Cebrail[2] Peygamber (s.a.)’e gelip dedi ki: “Ya Ebe’l-Kāsım! Allah Teâlâ kıyamet günü gökleri bir parmağında, yerleri bir parmağında, dağları bir parmağında, ağaçları bir parmağında, toprağı bir parmağında, diğer mahlûkatı da bir parmağında tutar; sonra onları sarsar ve ‘Hükümdar benim, ben!’ der.” [*Buhārî*, “Tefsir”, 40; benzer lafızlarla] Hazret-i Peygamber onun söylediklerine hayret ederek güldü ve sonra onu tasdik etme bağlamında “Buna rağmen, Allah’ı hakkıyla takdir edememişlerdir.” âyetini okudu.

1 *Takdir*, bir şeyin değişik açılardan miktarlarını ortaya koymak, yani ölçüp biçmek anlamında olduğu için böyle bir şey Allah Teâlâ açısından zaten mümkün değildir. O halde, Allah hakkında neden kullanılmıştır, müfessir bunu açıklıyor. / ed.

2 Rivayetlerde Cibril yerine bir Yahudi bilgini geçmektedir. [Ahmed, IV, 231; *Buhārî*, IX, 134].

[١٧١٦] {بَلِ اللهَ فَاعْبُدْ} رد لما أمروه به من استلام بعض آلهتهم، كأنه قال: لا تعبد ما أمروك بعبادته، بل إن كنت عاقلًا فاعبد الله؛ فحذف الشرط وجعل تقديم المفعول عوضًا منه. {بَلِ اللهَ فَاعْبُدْ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ} على ما أنعم به عليك من أن جعلك سيد ولد آدم.

٥ [١٧١٧] وجوّز الفراء نصبه بفعل مضمر هذا معطوف عليه، تقديره: بل اللهَ اعبد فاعبد.

٦٧-﴿وَمَا قَدَرُوا اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَالسَّمٰوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

[١٧١٨] لما كان العظيم من الأشياء إذا عرفه الإنسان حق معرفته وقدره في نفسه حقّ تقديره وعظمه حق تعظيمه قيل: {وَمَا قَدَرُوا اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ}. وقرئ ١٠ بالتشديد على معنى: وما عظموه كنه تعظيمه.

[١٧١٩] ثم نبههم على عظمته وجلالة شأنه على طريقة التخييل فقال {وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَالسَّمٰوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ} والغرض من هذا الكلام -إذا أخذته كما هو بجملته ومجموعه- تصوير عظمته والتوقيف على كنه جلاله لا غير، ١٥ من غير ذهاب بالقبضة ولا باليمين إلى جهة حقيقة أو جهة مجاز، وكذلك حكم ما يروى: أن جبريل جاء إلى رسول الله ﷺ فقال: "يا أبا القاسم، إن الله يمسك السَّمٰوَات يوم القيامة على أصبع والأرضين على أصبع والجبال على أصبع والشجر على أصبع و الثرى على أصبع وسائر الخلق على أصبع، ثم يهزّهن فيقول أنا الملك!" فضحك رسول الله ﷺ تعجبًا مما قال، ثم قرأ تصديقًا له {وَمَا قَدَرُوا اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ...} الآيةَ.

[1720] Arabın en fasihinin (s.a.) gülmesi ve taaccüp etmesi tutmak, parmak, sarsmak ve benzeri unsurlardan hiçbirine takılmadan, sadece ve sadece Beyan ulemasının anlamış olduğu şeyi anlamış olmasındandı. Bu anlama da, başında ve sonunda sözün öz ve hülâsasına yönelik olmuştur; yani Allah'ın yüce kudretine ve idrak ve zihinlerin şaşkına düştüğü, muhayyilelerin künhüne eremediği büyük fiillerin O'na nispetle çok basit olduğunu gösteren sözün özüne yönelik olmuştur. Böylesi konuların işitenin kulağında yer edebilmesi için, işte bu kabil zihinde canlandırma [*tahyîl*] yollu anlatılması gerekmektedir. Beyan ilminde bu konudan daha dakik, daha ince ve latif başka bir konu göremezsin. Keza, Kur'an'da diğer semavî kitaplarda ve nebilerin kelâmlarında yer alan *müteşâbih*lerin tevili konusunda bundan daha yararlı ve yardımcı bir unsur bulamazsın; çünkü çoğu ve büyük kısmı tahyîlât (canlandırma) kabilindendir. Bu konuda, eskiden araştırma ve didik didik etme konusundaki özensizlikleri yüzünden bazılarının ayakları kaymıştı! Bu kabil ince ilimler arasında öyle bir ilim vardır ki, eğer onlar o ilme gerçekten vâkıf olsalardı, her ilmin ona muhtaç olduğunu ve onun çoluk-çocuğu[1] kabilinden olduğunu görürlerdi; zira onların kördüğümlerini ancak o ilim çözer, zincirlerini ancak o kırar. Nice Kur'an âyeti ve nice Peygamber hadisi vardır ki özensiz teviller ve olmadık yönlendirmelerle değerini kaybetmekte, basitleşmektedir; çünkü bu tevilleri yapanlar *kervanda da savaşta da yer almayan*[2] ve önünü arkasını tanımayan [hiçbir şeyden haberi olmayan] adamlardır!

[1721] *el-Ard*dan maksat yedi kat yer olup iki şahit; yani *cemî'an* ve *ve's-semâvât* kelimeleri de buna delâlet etmektedir; ayrıca, bağlam işin anlam ve önemini ortaya koyma makamı olduğu için, mübalağa etmeyi gerektirmektedir. Çoğul sıygasına yönelmesi ve جميعا kelimesi ile pekiştirerek bu kelimeyi haber gelmeden önce tekit edici olarak getirmesi arkadan gelecek haberin, tek kat bir *yer*le değil aksine yerin tamamı ile ilgili olduğu bilinsin diyedir.

[1722] قَبْضَةً kelimesi *kabd* kökünden masdar binâ-yı merredir. Tıpkı فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ (*"ve o elçinin 'iz'inden bir avuç avuçlayıp…"*[TāHâ 20/96]) âyetindeki gibi. Zamme ile *kubdatun* ise avuç ile kavranan miktardır. *A'tınî kabdaten min kezâ* [Bana şundan bir avuç ver.] denilir ki

1 Kişinin çoluk - çocuğu nasıl ona nispetle dal hükmünde ise, diğer disiplinler de bu ilme göre dal mesabesindedir. / ed.

2 *Lâ fi'l-'îri ve lâ fi'n-nefîr* "Ne bizim kervana yardım etmekteler ne de orduyla birlikte (Muhammed'e karşı) seferber olmaktalar!" demektir. Bu Ebu Süfyan'ın icat ettiği bir deyim imiş; bunu, Bedir savaşı öncesi yardım istediği Zühre oğullarının tarafsız kalması üzerine söylemiş. Bunlar, Hazret-i Peygamber'in vâlidesi Amine Hatun'un kabilesinden olduklarından bu şekilde davranmışlardı. Müfessir; ne o konuda, ne de bu konuda, hiçbir konuda tam bir yetkinlikleri yok, demek istiyor. / ed.

[١٧٢٠] وإنما ضحك أفصحُ العرب ﷺ وتعجب، لأنه لم يفهم منه إلّا ما يفهمه علماء البيان من غير تصوّر إمساك ولا أصبع ولا هزّ ولا شيء من ذلك؛ ولكن فهمه وقع أوّل شيء وآخره على الزبدة والخلاصة التي هي الدلالة على القدرة الباهرة، وأن الأفعال العظام التي تتحير فيها الأفهام والأذهان ولا تكتنهها الأوهام هينةٌ عليه هوانًا لا يوصل السامع إلى الوقوف عليه، إلا إجراء العبارة في مثل هذه الطريقة من التخييل. ولا ترى بابًا في علم البيان أدقّ ولا أرقّ ولا ألطف من هذا الباب، ولا أنفع وأعون على تعاطي تأويل المشتبهات من كلام الله تعالى في القرآن وسائر الكتب السماوية وكلام الأنبياء، فإنّ أكثره وعليته تخييلات قد زلت فيها الأقدام قديمًا، وما أوتي الزالّون إلّا من قلة عنايتهم بالبحث والتنقير، حتى يعلموا أن في عداد العلوم الدقيقة علمًا لو قدره حق قدره لما خفي عليهم أنّ العلوم كلها مفتقرة إليه وعيال عليه، إذ لا يَحُل عُقدها المورَّبة ولا يفكّ قيودها المكربة إلا هو. وكم آية من آيات التنزيل وحديث من أحاديث الرسول، وقد ضيم وسيم الخسف بالتأويلات الغثة، والوجوه الرثة، لأنّ من تأول ليس من هذا العلم في عير ولا نفير، ولا يعرف قبيلًا منه من دبير.

[١٧٢١] والمراد بالأرض الأرضون السبع، يشهد لذلك شاهدان؛ قوله {جَمِيعًا} وقوله {وَالسَّمٰوَاتُ}، ولأنّ الموضع موضع تفخيم وتعظيم، فهو مقتض للمبالغة، ومع القصد إلى الجمع وتأكيده بالجميع اتبع الجميع مؤكدة قبل مجيء الخبر، ليعلم أوّل الأمر أن الخبر الذي يرد لا يقع عن أرض واحدة، ولكن عن الأراضي كلهن.

[١٧٢٢] والقبضة المرة من القبض؛ {فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ اَثَرِ الرَّسُولِ} [طه: ٩٦]. والقبضة -بالضم- المقدار المقبوض بالكف. ويقال أيضًا: أعطني قبضة من كذا،

masdar ile ismin kastedilmesi kabilinden *kubdaten* demek istersin. Nitekim hadiste şöyle geçmektedir: *Nehâ ʿan hatfeti's-sebuʿi*[1] (Hazret-i Peygamber yırtıcı hayvanların avdan canlı canlı koparmış oldukları parçaların yenmesini yasakladı). Burada, her iki mâna da muhtemeldir. [Âyetteki] mâna şudur: Arzlar bütünüyle O'nun *kabza*sıdır; yani O'nun kabzasının içindedir. Hepsini tek bir kabza ile kavrar; yani [yedi kat] yerlerin tamamı büyüklüğüne ve genişliğine rağmen O'nun avuçlarından sadece bir avuçluk yer tutar; adeta onları tek eliyle kavramış ve avucunun içine almış gibidir. Tıpkı "Deve, Lokman'ın[2] bir lokması, *kulle*[3] bir yudumudur!" deyiminde olduğu gibi. Bu örnekte *ekletun* (bir kere yemek) derken kast edilen, yediği şey; bir yudum almaktan maksat da bir yudumda içilen şeydir. Bununla şunu demek istersin: Deve ve *kulle* onun lokmalarından tek bir lokma ve içtiklerinden de tek bir yudumdur ancak. Eğer *kubda* anlamı kastedilmişse durum açıktır; çünkü mâna ne kadar *yer* varsa hepsi Allah'ın tek bir elle avuçladığı şey kadardır, demek olur. "Peki, *kabda*te*hû* şeklinde nasb ile okuyanın kıraati nasıl açıklanabilir? **dersen şöyle derim:** Muvakkat olanın mübhem olana benzetilmesi yoluyla zarf kılınmıştır. مَطْوِيَّاتٌ "sermek, yaymak" anlamındaki *neşr*in zıddı olan *tayy* kökündendir. Nitekim يَوْمَ نَطْوِي السَّماءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ *("Gökyüzünü yazı tomarını rulo hâline getirircesine düreceğimiz gün..."* [Enbiyâ 21/104]) âyetinde de böyle kullanılmıştır. Yazı tomarlarını dürenlerin âdeti onları sağ elleriyle tutmalarıdır.

[1723] Denilmiştir ki; قَبْضَتَهُ "onun tartışmasız ve rakipsiz mutlak mülkü"; بِيَمِينِهِ de "kudretinde" demektir. Şu da söylenmiştir: مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ *yemin*i yüzünden fena bulup yok olmalarıdır; çünkü O, onların yok olacağına yemin etmiştir.

[1724] Bizim şu ilmimizden bir nebze olsun tatmış birine bu yorum gösterilsin de, hem yoruma hem de onu söyleyene hayretle bakarak biraz eğlensin; sonra, oturup fesahati ile muʿcize olan Allah kelâmının gayretini güderek, ona yapılan bu vb. suikastlere ağlasın! Ruha bundan daha ağır gelen, insanın içini yakan; âlimlerin, bu gibilerin sözlerini güzel bularak kitaplaştırmalar;, ilim mahfillerinde aktararak, bu gibi şeylerle dinleyicileri coşturmaya çalışmalarıdır.

[1725] Göklerin de *yer* hükmünde olduğunu; yani onların da Allah'ın avucunda olduğunu belirtmek üzere *matviyyâtin* diye de okunmuştur ki hal olmak üzere mansūbtur.

1 *Hatfe* (kapmak) masdar olmakla birlikte "koparılan parça (*hutfe*)" anlamında isim yerine kullanılmıştır. / çev.

2 Oburluğu ile darbımesel olan Lokman b. Âd. / çev.

3 Güçlü bir erkeğin taşıyabileceği su kabı; eski bir ölçü birimi. / çev.

تريد معنى القبضة تسمية بالمصدر، كما روى أنه نهى عن خَطفة السبع؛ وكلا المعنيين محتمل. والمعنى: الأرضون جميعًا قبضته، أي ذوات قبضته يقبضهن قبضة واحدة، يعني أنّ الأرضين مع عظمهن وبسطهن لا يبلغن إلّا قبضة واحدة من قبضاته، كأنه يقبضها قبضة بكف واحدة، كما تقول: الجزور أكلة لقمان والقلة جرعته، أي ذات أكلته وذات جرعته؛ تريد: أنهما لا يفيان إلا بأكلة فذة من أكلاته، وجرعة فردة من جرعاته. وإذا أريد معنى القُبضة فظاهر، لأنّ المعنى: أنّ الأرضين بجملتها مقدار ما يقبضه بكف واحدة. فإن قلت: ما وجه قراءة من قرأ «قبضتَه» بالنصب؟ قلت: جعلها ظرفًا مشبهًا للمؤقت بالمبهم. {مَطْوِيَّاتٌ} من الطي الذي هو ضدّ النشر، كما قال تعالى {يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ} [الأنبياء: ١٠٤] وعادة طاوي السجلّ أن يطويه بيمينه.

[١٧٢٣] وقيل {قَبْضَتُهُ} ملكه بلا مدافع ولا منازع، و{بِيَمِينِهِ} بقدرته. وقيل {مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ} مفنيَّات بقسمه؛ لأنه أقسم أن يفنيها.

[١٧٢٤] ومن اشتم رائحة من علمنا هذا فليعرض عليه هذا التأويلُ ليتلهّى بالتعجب منه ومن قائله، ثم يبكي حمية لكلام الله المعجز بفصاحته، وما مني به من أمثاله؛ وأثقل منه على الروح، وأصدع للكبد تدوين العلماء قوله، واستحسانهم له، وحكايته على فروع المنابر، واستجلاب الاهتزاز به من السامعين.

[١٧٢٥] وقرئ «مطوياتٍ»، على نظم السَّمٰوَات في حكم الأرض، ودخولها تحت القبضة؛ ونصب مطويات على الحال.

[1726] "O; bunların koştuğu ortaklardan münezzehtir, aşkındır." Ne uludur azamet ve kudreti böyle olan! Ne aşkındır bunların kendisine isnat ettikleri ortaklardan!

68. Ayrıca Sūr'a üflenmiş olur... O sırada, Allah'ın diledikleri hâriç, göklerde ve yerde kim varsa çarpılıp yıkılmıştır. Sonra ona bir kez daha üflenir, bir de bakarsın ki (diriltilip) kalkmışlar; bakınıyorlar...

[1727] **Şayet** "أُخْرَى'nın i'râbdan mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Hem merfû' hem de mansūb olabilir. Merfû' olması, فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ (*"İmdi, Sūr'a bir kez üfürülüp de…"* [Hâkka 69/13]) ifadesi üzeredir. Mansūb olması ise *nefhaten vâhideten* kıraatine göredir. Mâna şöyledir: "Sūr'a bir üfürülüş üflendi, sonra diğeri üflendi…" *Nefha-i vâhide,* أُخْرَى'nın delâleti ve birçok yerde zikredilmiş oluşundan biliniyor olması sebebiyle hazfedilmiştir.

[1728] (قيامٌ ينظرون ifadesi) *kıyâmen…* (ayağa kalkmış olarak) şeklinde de okunmuştur; dehşet anıyla birdenbire karşılaştıklarında şaşkın halleriyle bakışlarını dört bir yana çevireceklerdir. "Kendilerine ne yapılacağına bakacakları" da söylenmiştir. *Kıyâm*ın, hayret ve şaşkınlıktan, olduğu yerde donakalma anlamında olduğu da söylenmiştir.

69-70. Arz, Rabbinin nûru ile parlamaktadır. Kitap ortaya konur; peygamberler ve şahitler getirilir, hiç kimseye haksızlık edilmeksizin aralarında hakça hüküm verilir; ve herkese yaptıkları(nın karşılığı) tam olarak ödenir. -Zira onların neler yaptığını, O çok iyi bilmektedir.-

[1729] Allah Teâlâ *nûr* kelimesini pek çok âyette isti'âre yoluyla *hak, Kur'ân* ve *burhan* için kullanmıştır. Bu da onlardan biridir. Mâna şudur: Yeryüzü Allah'ın orada gerçekleştirdiği hak ve insaf ile hesaba çekilme, iyilik ve kötülüklerin tartılması esnasında ortaya koyduğu adaletle aydınlanmıştır. Allah bu isti'âreye; nûrun kendi adına (*rabb*e) izāfetinin müste'âr oluşunu -çünkü O *hakk*ın ve *adalet*in ta kendisidir- ve adının Arz'a izāfetini delil kılmıştır; zira *Rab* yeryüzünde adaletini yaymak, adalet terazisini dikmek ve yeryüzündekiler arasında hakça hükmetmek suretiyle orayı tezyin etmektedir. Bir yer için adaletten daha güzelleştirici, daha bayındır kılıcı bir şey göremezsin. Bu izafet de Arz'ın Rab ve yaratıcısının orada adaletle hükmedici olduğunu,

[١٧٢٦] {سُبْحَانَهُ وَتَعَالَىٰ} ما أبعد مَن هذه قدرته وعظمته، وما أعلاه عما يضاف إليه من الشركاء!

٦٨-﴿وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِي الْاَرْضِ اِلَّا مَنْ شَٓاءَ اللّٰهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ اُخْرٰى فَاِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ﴾

٥ [١٧٢٧] فإن قلت {أُخْرٰى} ما محلها من الإعراب؟ قلت: يحتمل الرفع والنصب؛ أما الرفع فعلى قوله {فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ} [الحاقة: ١٣] وأما النصب فعلى قراءة من قرأ «نَفْخَةً واحدةً». والمعنى: ونفخ في الصور نفخة واحدة، ثم نفخ فيه أخرى. وإنما حذفت لدلالة {أُخْرٰى} عليها، ولكونها معلومة بذكرها في غير مكان.

١٠ [١٧٢٨] وقرئ «قيامًا ينظرون»، يقلبون أبصارهم في الجهات نظر المبهوت إذا فاجأه خطب. وقيل: ينظرون ماذا يفعل بهم. ويجوز أن يكون القيام بمعنى الوقوف والجمود في مكان لتحيرهم.

٦٩-﴿وَاَشْرَقَتِ الْاَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَوُضِعَ الْكِتَابُ وَجِيءَ بِالنَّبِيّٖنَ وَالشُّهَدَٓاءِ وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾

١٥ ٧٠-﴿وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ وَهُوَ اَعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ﴾

[١٧٢٩] قد استعار الله عزّ وجلّ النور للحق والقرآن والبرهان في مواضع من التنزيل، وهذا من ذاك. والمعنى {وَاَشْرَقَتِ الْاَرْضُ} بما يقيمه فيها من الحق والعدل، ويبسطه من القسط في الحساب ووزن الحسنات والسيآت. وينادي عليه بأنه مستعار إضافته إلى اسمه؛ لأنه هو الحق العدل، وإضافة اسمه إلى الأرض؛ لأنه يزينها حيث ينشر ٢٠ فيها عدله، وينصب فيها موازين قسطه، ويحكم بالحق بين أهلها. ولا ترى أزين للبقاع من العدل، ولا أعمر لها منه. وفي هذه الإضافة أن ربها وخالقها هو الذي يعدل فيها،

onun Rabbi dışındakilerin ise orada zulmedeceklerini gösterir. Yeryüzünün aydınlanmasının ardından zikretmiş olduğu Kitab'ın (ortaya) konulması, nebi ve şahitlerin getirilmesi, hakça hükmedilmesi; bütün bunlar işte bu sözü edilen *nur* olmaktadır. Nitekim insanların, âdil hükümdar için *eşrakati'l-âfâku bi-'adlike ve adāeti'd-dünyâ bi-kıstıke* (Dünyanın dört bucağı senin adaletinle ışıdı; dünya senin adlinle aydınlandı.) dediklerini görürsün. Yine, *azlemeti'l-ardu bi-cevri fulânin* (Dünya falancanın zulmüyle karardı!) denir. Hazret-i Peygamber de "Zulüm, kıyamet günü karanlıklardır." [*Buhārî*, "Mezālim", 9] buyurmuştur.

[1730] Allah Teâlâ âyete adaleti ispatla başlamış ve zulmü nefyederek son vermiştir.

[1731] *Şerikat bi'd-dav'i teşraku* (Işıkla doldu, ışıdı.) fiilinden *ve uşrikat* şeklinde meçhul sıygasıyla da okunmuştur. *Eşrakaha'llāhu* (Allah Arz'ı aydınlattı.) ifadesi "Yeryüzünü adaletle doldurdu, onu adaletle kapladı." anlamındadır.

[1732] "Kitap"tan maksat amel defterleridir; ne var ki cins zikredilerek yetinilmiş [çoğul sıygası kullanmamış]tır. "Kitap"tan maksadın Levh-i Mahfuz olduğu da söylenmiştir. "Şahitler" ise ümmetlere lehte ve aleyhte tanıklık edecek hafaza melekleri ve salih kimselerdir. Allah yolunda şehit düşenler diye de yorumlanmıştır.

71. Nankörce inkâr edenler bölük bölük Cehennem'e sürülür... Nihayet oraya geldiklerinde, kapıları açılır ve bekçileri onlara derler ki: "Size, Rabbinizin âyetlerini okuyan ve böyle bir günle karşı karşıya geleceğiniz konusunda sizi uyaran kendi içinizden resuller gelmemiş miydi?!" Onlar da "Elbette!" derler... Ama iş işten geçmiş; inkârcı nankörler hakkındaki azap hükmü gerçekleşmiştir.

[1733] الزُّمَر "Birbiri peşinden giden ayrı bölüklerdir." *Tezemmera* toplanmak, yığılmak demektir. Nitekim şair şöyle demiştir:

> Sonunda bölük bölük yükseldiler
> (yani sayıları ve tempoları arttı; develerin)

[1734] Denilmiştir ki; takva sahiplerinden oluşan bölükler farklı tabakalardan oluşur; zâhidler, âlimler, hafızlar ve diğerleri gibi. ["Kendi içinizden resuller" ifadesinin] *nüzurun minkum* (kendi içinizden uyarıcılar) şeklinde okunduğu da söylenmiştir. **Şayet** "*el-Yevm* kelimesi neden onlara izafe edilmiştir?" **dersen şöyle derim**: *Likāe vaktiküm hâzâ* (böyle bir *an*la karşı karşıya geleceğiniz konusunda) demeyi murat etmişlerdir ki bu da kıyamet günü değil, cehenneme girecekleri vakittir. *el-Yevm* ve *el-eyyâm* kelimelerinin şiddet ve dehşet anlarını ifadede kullanımı yaygındır.

وإنما يجور فيها غيرُ ربها. ثم ما عطف على إشراق الأرض من وضع الكتاب والمجيء بالنبيين والشهداء والقضاء بالحق، وهو النور المذكور. وترى الناس يقولون للملك العادل: أشرقت الآفاق بعدلك، وأضاءت الدنيا بقسطك، كما تقول: أظلمت البلاد بجور فلان. قال رسول الله ﷺ: الظلم ظلمات يوم القيامة.

٥ [١٧٣٠] وكما فتح الآية بإثبات العدل، ختمها بنفي الظلم.

[١٧٣١] وقرئ «وأُشرِقت»، على البناء للمفعول، من شرقت بالضوء تشرق، إذا امتلأت به واغتصت. وأشرقها الله، كما تقول: ملأ الأرض عدلًا وطبقها عدلًا.

[١٧٣٢] و{الْكِتَابُ} صحائف الأعمال، ولكنها اكتفى باسم الجنس. وقيل: اللوح المحفوظ. و{الشُّهَدَآء} الذين يشهدون للأمم وعليهم من الحفظة والأخيار.

١٠ وقيل: المستشهدون في سبيل الله.

٧١-﴿وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِ رَبِّكُمْ وَيُنْذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَٰذَا قَالُوا بَلَىٰ وَلَٰكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾

[١٧٣٣] الزمر: الأفواج المتفرقة بعضها في أثر بعض، وقد تزمروا، قال:

١٥ حَتَى احزألّت زُمَرٌ بَعْدَ زُمَرْ ۞

[١٧٣٤] وقيل في زمر الذين اتقوا: هي الطبقات المختلفة؛ الشهداء، والزهاد، والعلماء، والقرّاء وغيرهم. وقرئ «نذرٌ منكم». فإن قلت: لم أضيف إليهم اليوم؟ قلت: أرادوا "لقاء وقتكم هذا"، وهو وقت دخولهم النار لا يوم القيامة. وقد جاء استعمال اليوم والأيام مستفيضًا في أوقات الشدّة.

[1735] "Dediler ki: Elbette" bize geldiler; bize okudular; ne var ki Allah'ın *"Yemin ederim; onlardan kim sana uyarsa, Cehennem'i tamamen sizlerle dolduracağım!"* [A'râf 7/18] hükmü, kötü amellerimiz yüzünden bizim hakkımızda gerçekleşti. Nitekim benzer şekilde şöyle de demişlerdi: *"Bedbahtlığımız bizi alt etti ve yoldan çıkan bir kavim olduk!"* [Mü'minûn 23/106] Böylece, azap hükmünü gerektiren amellerini zikretmiş olmaktadırlar ki o da nankörce inkâr ve dalâlettir.

72. Onlara şöyle denilir: Temelli kalacağınız Cehennem'in kapılarından girin. Ne kötü, kibirlilerin varacağı yer!

[1736] الْمُتَكَبِّرِينَ'deki Lâm cins içindir; çünkü مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ *Bi'se*nin fâ'ilidir. *Bi'se*nin fâ'ili ise cins ifade eden Lâm'la ma'rife bir kelimedir ya da bu gibi bir şeye muzāf olandır. *Zemm*in *mahsûs*u hazfedilmiştir; takdiri: "Ne kötüdür, kibirlilerin varacağı yer olarak *Cehennem*!" şeklindedir.

73. Rablerinden sakınanlar ise bölük bölük Cennet'e götürülürler... Sonunda, oraya kapıları ardına kadar açılmış vaziyette gelirler. Oranın bekçileri de bunlara der ki: "Selâm olsun size! Gözünüz aydın! Artık, temelli olarak girin buraya."

[1737] (*Sonunda* anlamındaki) حَتَّى kendinden sonra cümlelerin aktarıldığı *hattâ*dır. Burada, ardından aktarılan cümle şart cümlesidir; ancak cezası mahzuftur. Hazfedilmesi ise cennet ehlinin sevabını tavsif ediyor olması sebebiyledir. Bu hazifle Allah Teâlâ, Cennet ehlinin vasfının hiçbir şekilde nitelenemeyecek nitelikte olduğunu göstermek istemiştir. [Mukadder cezanın] olması gereken yer خالدين'den sonradır; حتى إذا جاؤها'dan sonrası olduğu da söylenmiştir. Takdiri; "Sonunda oraya geldiklerinde, kapıları açılmış vaziyette geldiler oraya." şeklindedir. Denilmiştir ki; Cehennem kapıları hep kapalıdır; sadece cehennemliklerin gireceği zaman açılır. Cennet kapıları ise daha onlar gelmeden açılmış olur. Bunun delili de *"Kapıları kendileri için ardına kadar açılmış Adn Cennetleri..."* [Sād 38/50] âyetidir. O yüzden, (maiyyet için olan) Vav ile getirilmiştir. Sanki "Kapıları açılmış bir halde iken oraya geldikleri zaman..." denmektedir.

[1738] **Şayet** "Her iki grubun gitmesi için de *sevk* kelimesinin kullanılması nasıl uygun olmuştur?" **dersen şöyle derim**: Cehennem ehlinin sevkinden maksat, aynen esirlerin ve sultana karşı ayaklanmış isyankârların derdest edilip de hapse ya da ölüme sevkedilmeleri gibi aşağılanarak ve ite kaka sürülmeleri demektir. Cennet ehlinin sevkinden maksat ise onların bineklerinin sürülmesidir; çünkü cennetlikler

[١٧٣٥] {قَالُوا بَلَىٰ} أتونا وتلوا علينا، ولكن وجبت علينا كلمة الله {لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ} [الأعراف: ١٨] لسوء أعمالنا. كما قالوا: {غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ} [المؤمنون: ١٠٦]. فذكروا عملهم الموجب لكلمة العذاب، وهو الكفر والضلال.

٧٢-﴿قِيلَ ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ﴾ ٥

[١٧٣٦] واللام في الْمُتَكَبِّرِينَ للجنس؛ لأنّ {مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ} فاعل بئس، وبئس فاعلها اسم معرف بلام الجنس، أو مضاف إلى مثله، والمخصوص بالذم محذوف، تقديره: فبئس مثوى المتكبرين جهنم!

٧٣-﴿ وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّى إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ﴾ ١٠

[١٧٣٧] {حَتَّى} هي التي تحكى بعدها الجمل؛ والجملة المحكية بعدها هي الشرطية، إلّا أنّ جزاءها محذوف، وإنما حذف لأنه صفة ثواب أهل الجنة، فدلّ بحذفه على أنه شيء لا يحيط به الوصف. وحق موقعه ما بعد {خَالِدِينَ}. وقيل: {حَتَّى إِذَا جَاءُوهَا} جاؤوها وفتحت أبوابها، أي مع فتح أبوابها. وقيل: أبواب جهنم لا تفتح إلّا عند دخول أهلها فيها. وأما أبواب الجنة فمتقدم فتحها، بدليل قوله ١٥ {جَنَّاتِ عَدْنٍ مُفَتَّحَةً لَهُمُ الْأَبْوَابُ} [ص: ٥٠] فلذلك جيء بالواو، كأنه قيل: حتى إذا جاؤوها وقد فتحت أبوابها.

[١٧٣٨] فإن قلت: كيف عبر عن الذهاب بالفريقين جميعًا بلفظ السوق؟ قلت: المراد بسوق أهل النار: طردهم إليها بالهوان والعنف، كما يفعل بالأسارى والخارجين على السلطان إذا سيقوا إلى حبس أو قتل. والمراد بسوق أهل الجنة: سوق مراكبهم، لأنه ٢٠

oraya ancak binekli halde giderler. Tıpkı hükümdarların huzuruna kabul edilmeleri ve ikram görmeleri için bazı heyetlerin hızlıca huzura alınmaları gibi cennetlikler de keramet ve rıdvan yurdu olan Cennete bir an evvel ulaşmaları için, binekleri sürülerek hızlandırılır. Bu itibarla her iki sevk arasında ne kadar fark var!

[1739] "Gözünüz aydın!" Günah kirlerinden temizlendiniz, hata pisliklerinden arındınız. "Artık girin buraya." Cennete girişi, temizlik ve arınmışlığın sonucu kılmıştır ki oranın sadece temizlerin yurdu ve arınmışların barınağı olduğu anlaşılsın; çünkü Cennet, Allah'ın her türlü pislikten temizlediği ve her türlü iğrençlikten arındırdığı özel bir yerdir. Bu itibarla, Cennete ancak oraya ait özelliklere sahip olanlar girebilir. Bizim hallerimiz bu özelliklere uygun olmaktan ne kadar uzak! Bu özellikleri kazanabilmek için verdiğimiz çaba ne kadar zayıf! Ama Vehhâb ve Kerîm olan Allah bize lutfeder de, özlerimizi günah kirlerinden arındıracak ve bu kalplerin paslarını giderecek *nasuh* bir tevbe yapabilirsek [ancak o zaman kurtulabiliriz].

[1740] خالِدِينَ (Temelli olarak) yani orada kalıcı olmaları takdir edilmiş halde.

74. Onlar da şöyle derler: "Bize ettiği vaadi gerçekleştiren ve bizi bu topraklara mirasçı kılan Allah'a hamdolsun! Cennet'te, istediğimiz yerde oturabiliyoruz... Ne güzel, çalışanların mükâfatı!

[1741] الْأَرْضَ (bu topraklar) ikamet ettikleri ve kendilerine yerleşim yeri ve sığınak edindikleri yerden ibarettir. Oraya mirasçı (*vâris*) -yani sahip- kılınmış, oranın kralı olmuşlardır. Vâris nasıl mirasta dilediği gibi tasarruf eder, her tür harcamasında rahat davranırsa cennetlikler de -orada tasarruflarını her tür kayıttan azade olarak yapacakları için- vârislere benzetilmişlerdir.

[1742] **Şayet** "حَيْثُ نَشاءُ (istediğimiz yerde) deniyor. Peki, orada bir başkasının yerine yerleşme imkânı var mı ki?!" **dersen şöyle derim**: Her birinin kendine ait öyle bir cenneti olacaktır ki genişliği ve ihtiyacından fazla oluşu nitelenecek gibi değildir. Bu durumda o, kendi cennetinde istediği yerde oturur ve başkasının cennetine asla ihtiyaç duymaz.

75. Ayrıca görürsün ki; melekler de Arş'ın etrafını çepeçevre kuşatmışlar; Rablerini överek O'nu her tür noksanlıktan tenzih etmekteler... Hâsılı; aralarında hakça hükmolunmuş ve 'Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun!' denilmiştir.

لا يذهب بهم إلا راكبين، وحثها إسراعًا بهم إلى دار الكرامة والرضوان، كما يفعل بمن يشرف ويكرّم من الوافدين على بعض الملوك. فشتانَ ما بين السوقين!

[١٧٣٩] {طِبْتُمْ} من دنس المعاصي، وطهرتم من خبث الخطايا، {فَادْخُلُوهَا} جعل دخول الجنة مسببًا عن الطيب والطهارة، فما هي إلّا دار الطيبين ومثوى الطاهرين؛ لأنها دار طهرها الله من كل دنس، وطيبها من كل قذر، فلا يدخلها إلّا مناسب لها موصوف بصفتها. فما أبعد أحوالَنا من تلك المناسبة! وما أضعف سعينا في اكتساب تلك الصفة! إلّا أن يهب لنا الوهاب الكريم توبة نصوحًا، تنقّي أنفسنا من درن الذنوب، وتميط وضر هذه القلوب.

[١٧٤٠] {خَالِدِينَ} مقدَّرين الخلود.

٧٤-﴿وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ﴾

[١٧٤١] والْأَرْض عبارة عن المكان الذي أقاموا فيه واتخذوا مقرًا ومتبوّأ. وقد أورثوها، أي ملِّكوها وجعلوا ملوكها، وأطلق تصرفهم فيها كما يشاؤون، تشبيهًا بحال الوارث وتصرفه فيما يرثه واتساعه فيه، وذهابه في إنفاقه طولًا وعرضًا.

[١٧٤٢] فإن قلت: ما معنى قوله {حَيْثُ نَشَاءُ} وهل يتبوأ أحدهم مكان غيره؟ قلت: يكون لكل واحد منهم جنة لا توصف سعة وزيادة على الحاجة، فيتبوأ من جنته حيث يشاء ولا يحتاج إلى جنة غيره.

٧٥-﴿وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[1743] حَافِّينَ yani “çepeçevre etrafını kuşatmış halde.” بِحَمْدِ رَبِّهِمْ (Rablerini överek) yani *sübhânallāhi ve'l-hamdu lillâhi* (Allah’ı her tür eksikten tenzih ederiz. Allah’a hamdolsun!) demekteler. Ve bunu bir ibadet olarak değil, zevk için yapmaktadırlar.[1]

[1744] **Şayet** “بَيْنَهُمْ (ara*ları*)ndaki zamir nereye râcidir? **dersen şöyle derim:** Bütün kullara râci olabilir; nitekim bazılarının cehenneme, bazılarının da cennete girmesi mutlaka aralarında hakça ve adaletle hükmedildikten sonra olacaktır. Meleklere de râci olabilir. Şu anlamda ki; her ne kadar tamamı masum ise de sevapları eşit değildir. Aksine, yaptıkları işlerin durumuna göre mertebeleri farklı farklıdır. İşte, aralarında hakça hükmedilmesi budur.

[1745] **Şayet** “وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلّٰهِ (ve ‘Allah’a hamdolsun!’ *denilmiştir.*) buyruluyor; bunu söyleyen kimdir?” **dersen şöyle derim**: Aralarında hükmedilenlerdir; onlar da ya bütün kullardır ya da meleklerdir. Adeta şöyle denmektedir: Hâsılı; aralarında hakça hükmolundu ve dediler ki: Aramızda hakça hükmeden ve her birimizi hakkı olan yere koyan ‘Âlemlerin Rabbi Allah’a hamdolsun!’

[1746] Hazret-i Âişe *Radıyallahu anhâ*’dan şöyle rivayet olunmuştur: “Hazret-i Peygamber her gece Benî İsrail (İsra) ve Zümer surelerini okurdu.”

1 Aslında, ibadet için veya bunu söylemekten zevk aldıkları için değil, ettiği bütün vaatleri gerçekleştirmiş olmasından yana duydukları memnuniyeti ifade etmek için… Zira *tesbih,* Allah’la ilgili akla gelen olumsuzlukların reddini de içerir. Ve bu âyetlerin nâzil olduğu devirde, Müslümanlar Allah’ın vaatleri hakkında bazı olumsuz düşüncelere kapılabiliyorlardı. / ed.

[١٧٤٣] {حَآفِّينَ} محدقين من حوله. {يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ} يقولون: سبحان الله والحمد لله، متلذذين لا متعبدين.

[١٧٤٤] فإن قلت: إلام يرجع الضمير في قوله {بَيْنَهُمْ}؟ قلت: يجوز أن يرجع إلى العباد كلهم، وأن إدخال بعضهم النار وبعضهم الجنة لا يكون إلّا قضاء بينهم بالحق والعدل؛ وأن يرجع إلى الملائكة، على أن ثوابهم -وإن كانوا معصومين جميعًا- لا يكون على سنن واحد، ولكن يفاضل بين مراتبهم على حسب تفاضلهم في أعمالهم، فهو القضاء بينهم بالحق.

[١٧٤٥] فإن قلت: قوله {وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ} من القائل ذلك؟ قلت: المقضي بينهم إما جميع العباد وإما الملائكة، كأنه قيل: وقضى بينهم بالحق، وقالوا: الحمد لله على قضائه بيننا بالحق، وإنزال كل منا منزلته التي هي حقه.

[١٧٤٦] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الزمر لم يقطع الله رجاءه يوم القيامة وأعطاه الله ثواب الخائفين الذي خافوا. وعن عائشة رضي الله عنها: أن رسول الله ﷺ كان يقرأ كل ليلة بني إسرائيل والزمر.

ĞÂFİR SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] sadece وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ âyetinin (55. âyet) medenî olduğunu söylemiştir; çünkü namaz Medine'de farz kılınmıştır. İbn Abbas ve İbnü'l-Hanefiyye'den [v. 81/700] naklen Hâ-Mîm'lerin[1] tamamen mekkî olduğu da ifade edilmiştir.

85 âyettir. 82 âyet olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Hâ, Mîm.

2. Bu kitap; 'mutlak izzet ve ilim sahibi' (Azîz, Alîm) Allah tarafından indirilmektedir.

3. Günahları bağışlayan, tevbeleri kabul eden, cezası sert, lûtfu bol... Ki O'ndan başka tanrı yoktur... Yalnız O'nadır ayrıca, nihaî dönüş!

[1747] Hâ'nın Elif'i imâleyle de, tefhīmle de; Mîm sâkin olarak da, fetha ile de okunmuştur. Fetha yapılarak (*Hâmîme* şeklinde) okunmasının izahı şudur: Ya iki sâkin harf bir araya geldiği için harekelenmiş ve en hafif hareke tercih edilmiştir -ki bunun örneği *eyne* ve *keyfe* gibi kelimelerdir- ya da *ikra'* (oku) fiilinin gizlenmesi sebebiyle nasb halinde okunmaktadır. Bu kelime, ya müenneslik ve ma'rifelik sebebiyle yahut ma'rifelik ve yabancı dillerden Arapçaya geçmiş قابيل ve هابيل gibi bir kelimenin vezninde oluşu sebebiyle gayr-i munsariftir.

[1748] *Evb, nevb* ve *tevb* kökleri dönmek anlamında ortaktırlar. الطَّوْل fazlalık ve artma demektir. Şöyle denilir: *Li-fulânin 'alâ fulânin tavlun* (Falan kişi falancadan üstündür). Kelime "ihsanda bulunmak" anlamına da gelir. Nitekim "Ona lütufta bulundu." anlamında *tāle 'aleyhi* ve *tetavvele* denilir.

[1749] **Şayet "**Mevsūf ma'rife olduğu ve bu sebeple sıfatın da ma'rife olması gerektiği halde, neden sıfatların bir kısmı ma'rife bir kısmı nekire olmuş?" **dersen şöyle derim:** غَافِرِ الذَّنْبِ وقَابِلِ التَّوْبِ ifadelerine gelince bunlar ma'rifedir;

---

1 HâMîm harfleriyle başlayan 40/Ğâfir ilâ 46/Ahkāf arasındaki yedi sûreye Âl-i HâMîm veya Havâmîm denir. / ed.

سورة غافر

مكية؛ [قال الحسن: إلّا قوله {وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ} [٥٥]، لأن الصلوات نزلت بالمدينة. وقد قيل في الحواميم كلها: إنها مكيات -عن ابن عباس وابن الحنفية-.]

٥ **وهي ٨٥ آية. وقيل ٨٢.**

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيم

١-﴿حم﴾

٢-﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾

٣-﴿غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ ذِي الطَّوْلِ لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِلَيْهِ
١٠ **الْمَصِيرُ﴾**

[١٧٤٧] قرئ بإمالة ألف {حا} وتفخيمها، وبتسكين الميم وفتحها. ووجه الفتح: التحريك لالتقاء الساكنين، وإيثار أخف الحركات، نحو أين وكيف؛ أو النصب بإضمار اقرأ. ومنع الصرف للتأنيث والتعريف، أو للتعريف وأنها على زنة أعجمي نحو قابيل وهابيل.

١٥ [١٧٤٨] التوب والثوب والأوب أخوات في معنى الرجوع. والطولُ الفضل والزيادة. يقال: لفلان على فلان طول، والإفضال. يقال: طال عليه وتطوّل، إذا تفضل.

[١٧٤٩] فإن قلت: كيف اختلفت هذه الصفات تعريفًا وتنكيرًا، والموصوف معرفة يقتضي أن يكون مثله معارف؟ قلت: أما {غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ} فمعرفتان؛

çünkü Allah Teâlâ bu iki kelime ile (bağışlama ve kabul) fiillerinin sonradan oluşunu ve Allah'ın, günahları şimdi veya daha sonra bağışlayacağını; tevbeleri de şimdi veya daha sonra kabul edeceğini kastetmemiştir ki bu iki sıfat öncekilerden ayrı kabul edilsin ve bu iki sıfatın oluşturduğu izāfet hakiki olmayan bir izāfet olsun. Aksine, bu sıfatların sübut ve devamlılığı kastedilmiştir. Böyle olunca, izāfet tamlaması şeklindeki bu iki sıfatın hükmü, *İlâhu'l-halk* (yaratılmışların ilâhı) ve *Rabbu'l'arş* (Arş'ın sahibi) tamlamalarının hükmü gibi olmaktadır. Fakat شَديد الْعقَاب (cezalandırması sert) ifadesini açıklamak zordur[1]; çünkü bu ifadenin takdiri, *şedîdin ʿikābuhû* (cezalandırması sert) şeklindedir; başka bir takdir de yapılamaz. Zeccac [v. 311/923] bu ifadeyi bedel kabul etmiş; ama böyle sıfatlar arasında bir tek bedelin olması hiç uygun değildir. Bu durumun izahı şunu söylemektir: Bu bir tek nekire sıfat, böyle maʿrifelerin arasına denk gelince, bu nekire sıfat onların hepsinin sıfat değil de bedel olduğunu ilan etmiş olur. Bu durumun örneği, *tef'ile*leri *müstef'ilün* kalıbında gelen bir kasidenin *recez*[2] olduğuna hükmedilmesidir. Ama içinden tek bir parçası *mütefâʿilün* kalıbında olursa o zaman *kâmil*[3] olur.

[1750] Biri şöyle de diyebilir: شَدِيد kelimesi sıfattır; شَدِيدِ الْعِقَابِ ifadesindeki Elif-Lâm, lâfzen öncesi ve sonrasıyla uyumlu olsun diye hazfedilmiştir; zira Araplar uyum gerçekleşsin diye konuşmalarındaki kaideleri çokça değiştirmişlerdir. Mesela şöyle demişlerdir: *Mâ yaʿrifu min suhâdileyhi min ʿunâdileyhi* (Zekerini husyelerinden ayıramaz). Böyle diyerek, çift olan (husyeler)e uyması için tek olan (zeker)i de ikil şekline sokmuşlardır. Halil b. Ahmed [v. 175/791] Arapların, "Senin gibi bir adamın böyle yapması hoş değildir." ve "Senden daha iyi bir adamın böyle yapması hoş değildir." sözleriyle ilgili şöyle demiştir: "Araplar, bu ifadeyi (خَيْر'ın başında) Elif-Lâm var kabul ederek söylerler. Tıpkı *el-cemmâu'l-ğafîr* (herkes) sözünü, başında Elif-Lâm yokmuş niyetiyle söyledikleri gibi. Bu ifadeyi kolayca böyle söylemelerinin sebebi, hem karışıklığı hem de mevsūf hakkındaki bilgisizliği ortadan kaldırmasıdır." Şöyle denmesi de mümkündür: شَدِيد kelimesi, uyarı daha kuvvetli olsun diye sertliğin çokluğuna ve ondan hem daha vahim hem de daha acı bir şiddet olamayacağına delâlet etmesi için kasıtlı olarak nekire ve müphem bırakılmıştır. Şöyle de denebilir: (Nahiv'deki) ibdâl metodu benimsendiğinde, sıfat yerine bedelin tercih edilmesine sebep olan işte bu inceliktir.

1 Burada ism-i fâʿil değil de sıfat-ı müşebbehe maʿmûlüne muzāf olduğu, sıfat-ı müşebbehe ism-i fâʿil gibi zamana delâlet etmediği ve bu durumda da tam bir izāfet gerçekleşmeyeceği için. / çev.

2 Halil b. Ahmed'in [v. 175/791] aruz sisteminde *müctelibe* denilen üçüncü dâiredeki üç bahirden (*hezec, recez, remel*) ikincisi. Genel sıralamada yedinci bahir. Tefʿileleri yedi harflidir. Müs - tef - ʿilün tefʿilesinin altı kez tekrarlanmasıyla meydana gelir. (*DİA*'dan) / ed.

3 Halil b. Ahmed'in aruz sisteminde *mü'telife* denilen ikinci dâirenin ikinci bahri; genel sıralamada beşinci bahir. Bu bahrin, bir beyitte *müte - fâ - ilün*ün 6 kez tekrarlanmasından oluşan tam / *müseddes* ve dört defa tekrarlanmasından meydana gelen meczûʿ / murabbaʿ denilen şekilleri kullanılmıştır. (*DİA*'dan) / ed.

لأنه لم يرد بهما حدوث الفعلين، وأنه يغفر الذنب ويقبل التوب الآن، أو غدًا حتى يكونا في تقدير الانفصال، فتكون إضافتهما غير حقيقية؛ وإنما أريد ثبوت ذلك ودوامه، فكان حكمهما حكم إله الخلق ورب العرش. وأما {شَدِيدِ الْعِقَابِ} فأمره مشكل، لأنه في تقدير "شديد عقابُه" لا ينفك من هذا التقدير، وقد جعله الزجاج بدلًا. وفي كونه بدلًا وحده بين الصفات نبوّ ظاهر، والوجه أن يقال: لما صودف بين هؤلاء المعارف هذه النكرة الواحدة، فقد آذنت بأنّ كلها أبدال غير أوصاف. ومثال ذلك قصيدة جاءت تفاعيلها كلها على مستفعلنْ، فهي محكوم عليها بأنها من بحر الرجز، فإن وقع فيها جزء واحد على متفاعلنْ كانت من الكامل.

[١٧٥٠] ولقائل أن يقول: هي صفات، وإنما الألف واللام من {شَدِيدِ الْعِقَابِ} ليزاوج ما قبله وما بعده لفظًا، فقد غيروا كثيرًا من كلامهم عن قوانينه لأجل الازدواج، حتى قالوا: ما يعرف سُحَادِلَيه من عُنَادِلَيه، فثنّوا ما هو وتر لأجل ما هو شفع. على أنّ الخليل قال في قولهم ما يحسن بالرجل مثلِك أن يفعل ذلك، وما يحسن بالرجل خيرٍ منك أن يفعل كذا، أنه على نية الألف واللام كما كان الجماء الغفير على نية طرح الألف واللام. ومما سهل ذلك الأمن من اللبس وجهالة الموصوف. ويجوز أن يقال: قد تعمد تنكيره وإبهامه للدلالة على فرط الشدة، وعلى ما لا شيء أدهى منه وأمرّ لزيادة الإنذار. ويجوز أن يقال: هذه النكتة هي الداعية إلى اختيار البدل على الوصف إذا سلكت طريقة الإبدال.

[1751] **Şayet “وَقَابِلِ التَّوْبِ** ifadesinin başındaki Vav orada niçin bulunmaktadır?” **dersen şöyle derim:** Burada çok mühim bir incelik vardır. Bu incelik, tevbe etmiş bir günahkâr için iki rahmetin; yani Allah’ın onun tevbesini kabul edip bu tevbeyi onun lehine bir itaat davranışı olarak yazması ve sonra o itaat davranışını kulun günahlarını sanki hiç günah işlememiş gibi tamamen silen bir vesileye dönüştürmesi şeklindeki iki rahmetin bir araya getirilmesidir; adeta “(Allah), günahları bağışlama ve tevbeleri kabul etme özelliğini bir arada bulundurandır.” denilmiş gibi olur.

[1752] Rivayete göre, Hazret-i Ömer (r.a.), Şam’lılardan çok güçlü kuvvetli bir şahsiyeti arayıp bulamayınca, etraftan o şahsın kendisini içkiye verdiği söylenmişti. Bunun üzerine Hazret-i Ömer kâtibine şöyle bir mektup yazmasını emretti: “Ömer’den falancaya… Selâm senin üzerine olsun! Kendisinden başka tanrı olmayan Allah’a seninle beraber hamdediyorum. *Rahmân Rahîm Allah’ın adıyla… HâMîm… Yalnız O’nadır ayrıca, nihaî dönüş!*[1] mektubu mühürledi ve elçisine; “Bu mektubu ona ayık olduğu bir zamanda ver.” dedi. Ardından, yanındakilere o şahsın tevbe etmesi için dua etmelerini emretti. Mektup o kişiye ulaştığında, onu okuyup şöyle demeye başladı: “Allah beni affedeceğini ve cezasından uzaklaştıracağını vaad etmiş, (ne güzel)!” Hem bu ifadeyi tekrarlıyor hem de ağlıyordu. Sonra içkiyi bıraktı; bir daha içmedi ve güzelce tevbe etti. Onun bu durumu Hazret-i Ömer’e ulaştığı zaman, “İşte siz de böyle yapın! Bir kardeşinizin ayağının kaydığını gördüğünüzde, onu doğrultup ayağa kaldırın. Allah’ın ona tevbe etme imkânı vermesi için dua edin. Yoksa onun aleyhine çalışan şeytanların yardımcıları olmayın!” dedi.

4. Allah’ın âyetleri hakkında, nankörce inkâr edenlerden başkası cedelleşmiyor. O halde bunların şehir şehir dolaşmaları sakın seni aldatmasın.

[1753] Allah’ın âyetleri hakkında tartışanlara inkârcılık damgası vurulmuştur. “Tartışma / cedelleşme” ile kastedilen, bâtıl yollarla âyetleri karalamak, hakikati geçersiz kılmaya çalışmak ve Allah’ın nurunu söndürmek maksadıyla yapılan tartışmadır. “Hakkı bâtılla yok etmek için bâtıl (şüphe ve gerekçeler) yardımı ile cedelleşmişlerdi.” [Gâfir 40/5] âyeti de buna delâlet etmektedir. Âyetlerin anlaşılmayan yerlerini izah etmek, müşkil kısımlarını çözüme kavuşturmak ve mânalarını ortaya çıkarmak için ilim ehliyle münakaşaya girmek ve yanlış itikat sahiplerini âyetlerden uzak tutmak maksadıyla yine âyetler vasıtasıyla cevaplar vermek için yapılan tartışmaya gelince bu, Allah yolundaki en büyük cihaddır.

1 Yani Ğâfir suresinin ilk 3 âyetini yazdırdı. / ed.

[١٧٥١] فإن قلت: ما بال الواو في قوله {وَقَابِلِ التَّوْبِ}؟ قلت: فيها نكتة جليلة، وهي إفادة الجمع للمذنب التائب بين رحمتين؛ بين أن يقبل توبته فيكتبها له طاعة من الطاعات، وأن يجعلها محّاءة للذنوب، كأن لم يذنب. كأنه قال: جامع المغفرة والقبول.

٥ [١٧٥٢] وروي أنّ عمر رضي الله عنه افتقد رجلًا ذا بأس شديد من أهل الشام، فقيل له: تتابع في هذا الشراب، فقال عمر لكاتبه: اكتب، من عمر إلى فلان؛ سلام عليك، وأنا أحمد إليك الله الذي لا إله إلّا هو. بسم الله الرحمن الرحيم حم إلى قوله إليه المصير. وختم الكتاب وقال لرسوله: لا تدفعه إليه حتى تجده صاحيًا، ثم أمر من عنده بالدعاء له بالتوبة. فلما أتته الصحيفة جعل يقرؤها ويقول: قد وعدني الله ١٠ أن يغفر لي، وحذرني عقابه، فلم يبرح يردّدها حتى بكى ثم نزع فأحسن النزوع وحسنت توبته. فلما بلغ عمر أمره قال: هكذا فاصنعوا، إذا رأيتم أخاكم قد زلّ زلّة فسدّدوه ووقفوه، وادعوا له الله أن يتوب عليه، ولا تكونوا أعوانًا للشياطين عليه!

٤-﴿مَا يُجَادِلُ فِي آيَاتِ اللَّهِ إِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَلا يَغْرُرْكَ تَقَلُّبُهُمْ فِي الْبِلادِ﴾

١٥ [١٧٥٣] سجل على المجادلين في آيات الله بالكفر. والمراد الجدال بالباطل من الطعن فيها، والقصد إلى إدحاض الحق وإطفاء نور الله. وقد دلَّ على ذلك في قوله {وَجَادَلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ}. فأما الجدال فيها لإيضاح ملتبسها وحلّ مشكلها، ومقادحة أهل العلم في استنباط معانيها ورد أهل الزيغ بها وعنها، فأعظم جهاد في سبيل الله.

Peygamber (s.a.)'in *inne cidâlen fi'l-Kur'âni küfrun* (Kur'ân hakkında yapılan *bir* tartışma küfürdür.) demesi [Ahmed b. Hanbel, Müsned, XII, 476]; yani *cidâl* kelimesini maʿrife değil de nekire olarak söylemiş olması, Peygamber (s.a.)'in iki tür tartışmayı birbirinden ayırdığını gösterir.

5 [1754] لَا يَغْرُرْكَ kelimesi *lâ yeğurrake* şeklinde de okunmuştur.[1] **Şayet** "O halde, sakın seni aldatmasın' sözünün, öncesiyle sebep-sonuç ilişkisi nereden kaynaklanıyor?" **dersen şöyle derim:** İnkârcılıkları Allah tarafından tescil edilince -ki Allah indinde kâfirden daha bahtsızı yoktur- bu hususu iyice idrak eden kimsenin bunların durumunu tercih etmemesi, o kâfirlerin 10 dünyada işlerinin yolunda gitmesinin, kazançlı ve kârlı ticaretler yaparak yeryüzünde dolaşmalarının o kimseyi aldatmaması gerekir. Nitekim Kureyşliler de böyle Şam ve Yemen ellerinde dolaşırlar; mallarıyla ticaret yapıp kâr elde ederlerdi. Fakat bu gidişatlarının varacağı yer ve netice yokluk olacaktır ve bunun ötesinde sonsuza kadar sürecek bir bedbahtlık vardır.

15 [1755] Bunun ardından Allah Teâlâ, onların elçileri yalanlamaları, onlara düşmanlık beslemeleri, bâtıl yollarla tartışmaları ve kendileri için biriktirdikleri kötü âkıbetle ilgili olarak, geçmiş ümmetlerde de benzeri yaşanmış olan, Allah'ın o ümmetleri nasıl cezalandırdığını, yurtlarını nasıl târumâr ederek haklarından geldiğini anlatan bir misal getirdi:

20 **5. Onlardan önce Nuh kavmi de yalanlamıştı, onların ardından gelen gruplar da... Her toplum kendi peygamberini yakalayıp cezalandırmaya yeltenmiş; hakkı bâtılla yok etmek için bâtıl (şüphe ve gerekçeler) yardımı ile cedelleşmişti. Ama sonunda, Ben onları yakaladım! Nasılmış Benim cezalandırışım?!**

25 [1756] Peygamberlere karşı grup oluşturan ve onlara savaş açan "gruplar" ki Âd, Semûd kavimleri, Firavun ve benzerleridir.

[1757] Hazret-i Nuh'un kavmi ve diğer grupların oluşturduğu "her toplum, kendi peygamberini" -(*oranın peygamberini* anlamında) *bi-rasûlihâ* şeklinde de okunmuştur- "yakalayıp cezalandırmaya" -esir edilen 30 kimse için *ahīz* (yakalanmış, ele geçirilmiş) denir- yani onun üzerinde baskı kurmaya, ona saldırmaya ve diledikleri şekilde işkence edip öldürmeye "yeltenmişlerdi!.. Ama Ben onları yakalayıp cezalandırdım." Yani onlar peygamberi yakalayıp cezalandırmak istediler; Ben de onların bu, peygamberi yakalayıp cezalandırma isteklerinin karşılığı ola- 35 rak onları yakalayıp cezalandırdım. "Nasılmış Benim cezalandırışım?!"

---

1 Bu cümle, aşağıdaki "… anlatan bir misal getirdi:" ifadesinden sonra olmakla birlikte buraya alınmıştır. / ed.

وقوله ﷺ "إنّ جدالًا في القرآن كفر" وإيراده منكرًا، وأن لم يقل "إنّ الجدال" تمييز منه بين جدال وجدال.

[١٧٥٤] وقرئ «فلا يغرّك». فإن قلت: من أين تسبب لقوله {فَلَا يَغْرُرْكَ} ما قبله؟ قلت: من حيث إنهم لما كانوا مشهودًا عليهم من قبل الله بالكفر -والكافر لا أحد أشقى منه عند الله- وجب على من تحقق ذلك أن لا ترجح أحوالهم في عينه، ولا يغره إقبالهم في دنياهم وتقلبهم في البلاد بالتجارات النافقة والمكاسب المربحة؛ وكانت قريش كذلك يتقلبون في بلاد الشام واليمن، ولهم الأموال يتّجرون فيها ويتربّحون، فإنّ مصير ذلك وعاقبته إلى الزوال، ووراءه شقاوة الأبد.

[١٧٥٥] ثم ضرب لتكذيبهم وعداوتهم للرسل وجدالهم بالباطل وما ادّخر لهم من سوء العاقبة مثلًا؛ ما كان من نحو ذلك من الأمم، وما أخذهم به من عقابه وأحله بساحتهم من انتقامه.

٥-﴿كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَالأَحْزَابُ مِنْ بَعْدِهِمْ وَهَمَّتْ كُلُّ أُمَّةٍ بِرَسُولِهِمْ لِيَأْخُذُوهُ وَجَادَلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ فَأَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ﴾

[١٧٥٦] {وَالْأَحْزَابُ} الذين تحزّبوا على الرسل وناصبوهم، وهم عاد وثمود وفرعون وغيرهم.

[١٧٥٧] {وَهَمَّتْ كُلُّ أُمَّةٍ} من هذه الأمم التي هي قوم نوح والأحزاب {بِرَسُولِهِمْ} -وقرئ «برسولها»- {لِيَأْخُذُوهُ} ليتمكنوا منه، ومن الإيقاع به وإصابته بما أرادوا من تعذيب أو قتل. ويقال للأسير أخيذ؛ {فَأَخَذْتُهُمْ}، يعني أنهم قصدوا أخذه فجعلتُ جزاءهم على إرادة أخذه أن أخذتهم. {فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ}؟!

Siz onların topraklarından ve yurtlarından geçiyor ve cezalandırmamın izlerini görüyorsunuz. (Soru formundaki) bu ifade, hayrete düşürme anlamı barındıran bir bildirimdir.

6. Böylece, Rabbinin; 'nankörce inkâr edenlerin Ateş halkı' olacağına dair hükmü gerçekleşmiş oldu.

[1758] أَنَّهُمْ أَصْحَابُ النَّارِ (onların Ateş halkı olacağı) cümlesi, كَلِمَةُ رَبِّكَ (Rabbinin sözü)nden bedel olarak merfû' konumdadır; yani işbu vâcip oluş gibi, kâfirlerin Ateş halkı olacakları da onlar için vâcip olmuştur. Bunun anlamı şudur: O kâfirlerin dünyada, köklerini kurutan bir azapla helâk edilmeleri nasıl vâcip olmuşsa, aynı şekilde Âhirette ateş azabıyla helâk edilmeleri de öyle vâcip olmuştur. Yahut أَنَّهُمْ أَصْحَابُ النَّارِ cümlesi, başındaki gerekçe bildiren Lâm'ın düşürülmesi ve öncesinde yer alan حَقَّتْ (gerçekleşti) fiiline bağlanması sebebiyle mansūb konumdadır.

[1759] "Nankörce inkâr edenler" Kureyşlilerdir. Mâna şudur: Nasıl o geçmiş ümmetlerin helâki vâcip olmuşsa, işte bunların helâki de öyle vâciptir; çünkü aynı gerekçe, onların hepsini Ateş halkı olmaları konusunda bir araya getirmektedir.

[1760] (كَلِمَةُ [hükmü] kelimesi) *kelimâtu* (hükümleri) şeklinde de okunmuştur.

7. Arş'ı taşıyanlar ve Arş çevresindekiler, hamdederek Rablerini tenzih ve takdis ederler; O'na iman ederler; müminlerin bağışlanması için dua ederler: "Ya Rabbi! Sen, ilim ve rahmet açısından her şeyi kuşatmış bulunuyorsun. O halde, dönüş yaparak Senin yolunu izleyenleri bağışla, cayır cayır yanan Ateş'in azabından koru onları."

8. "Ya Rabbi! Onları -atalarından, eşlerinden, nesillerinden salih olanlarla birlikte- kendilerine va'dettiğin Adn Cennetlerine sok. Sensin çünkü 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm)."

9. "(Kıyamet günü) onları kötülüklerden koru. O gün her kimi kötülüklerden korursan, şüphesiz ona acımışsındır ki en büyük başarı da budur."

[1761] Rivayete göre, Arş'ı taşıyan meleklerin ayakları yerin en alt katmanında, başları da Arş'ı delecek şekilde yukarıdadır. Onlar huşû hâli içindedirler ve (saygıdan) gözlerini dahi kaldırmazlar. Hazret-i Peygamber'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Rabbinizin büyüklüğü hakkında düşünmeyin. Onun yarattığı melekler hakkında düşünün. O meleklerden birisi -ki ismi İsrâfîl'dir-

فإنكم تمرون على بلادهم ومساكنهم فتعاينو أثر ذلك. وهذا تقرير فيه معنى التعجيب.

٦-﴿وَكَذَٰلِكَ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ أَصْحَابُ النَّارِ﴾

[١٧٥٨] {أَنَّهُمْ أَصْحَابُ النَّارِ} في محل الرفع، بدل من {كَلِمَةُ رَبِّكَ}، أي مثل ذلك الوجوب وجب على الكفرة كونهم من أصحاب النار. ومعناه: كما وجب إهلاكهم في الدنيا بالعذاب المستأصل، كذلك وجب هلاكهم بعذاب النار في الآخرة، أو في محل النصب بحذف لام التعليل وإيصال الفعل.

[١٧٥٩] و{الَّذِينَ كَفَرُوا} قريش، ومعناه، كما وجب إهلاك أولئك الأمم، كذلك وجب إهلاك هؤلاء؛ لأن علة واحدة تجمعهم أنهم من أصحاب النار.

[١٧٦٠] وقرئ «كلمات».

٧-﴿الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ﴾

٨-﴿رَبَّنَا وَأَدْخِلْهُمْ جَنَّاتِ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

٩-﴿وَقِهِمُ السَّيِّآتِ وَمَنْ تَقِ السَّيِّآتِ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمْتَهُ وَذَٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

[١٧٦١] روي أن حملة العرش أرجلهم في الأرض السفلَى ورؤوسهم قد خرقت العرش وهم خشوع لا يرفعون طرفهم. وعن النبي ﷺ: لا تتفكروا في عظم ربكم، ولكن تفكروا فيما خلق الله من الملائكة، فإن خلقًا من الملائكة يقال له إسرافيل

Arş'ın bir köşesini sırtına almıştır; ayakları da yerin en alt tabakasındadır. Başı yedi göğü delip geçmiştir. Ama Allah'ın azametinden dolayı öyle küçülmüştür ki sanki küçük bir kuş gibi olmuştur." Bir başka hadiste de şöyle geçer: "Allah Teâlâ, Arş'ı taşıyan melekleri diğerlerinden daha üstün tuttuğu için bütün meleklere, onların önünden geçerken selâm vermelerini emretti." Şöyle denmiştir: "Allah Arş'ı yeşil bir cevherden yaratmıştır. Arş'ın ayaklarından ikisinin arasında, hızlı bir kuşun uçuşuyla seksen bin yıllık bir mesafe vardır." Şöyle de denmiştir: "Arş'ın etrafında, *lâ ilâhe illâlllāh* ve *allāhu ekber* (Allah'tan başka tanrı yok! Mutlak büyük Allah'tır.) diyerek tavaf eden yetmiş bin saf melek vardır. Onların arkasında; ayakta duran, ellerini omuzlarına koymuş, yüksek sesle *allāhu ekber* ve *lâ ilâhe illâlllāh* (Mutlak büyük Allah'tır. Allah'tan başka tanrı yok!) diyen yetmiş bin saf melek daha vardır. Onların ardında da sağ ellerini sol ellerinin üzerine bağlamış yüz bin saf melek vardır ki her biri Allah'ı, diğerinden farklı bir şekilde tesbih etmektedir."

[1762] İbn Abbas (r.a.) العَرش'ı Ayın'ın zammesiyle *el-'Urş* diye okumuştur.

[1763] **Şayet "**Arş'ı taşıyan ve onun etrafında hamdederek Allah'ı tesbih eden meleklerin *mümin* olduklarını herkes bilirken, "O'na iman ederler." demenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı, imanın şeref ve faziletini ortaya koymak ve *iman*ı özendirmektir. Nitekim Allah Teâlâ, kitabının pek çok yerinde peygamberlerini bu sebeple *sālih*likle nitelemiştir. Yine, hayırlı amelleri zikrettikten sonra, "Ayrıca, iman edenlerden olmaktır." [Beled 90/17] buyurarak imanın faziletini vurgulamıştır. "O'na iman ederler." ifadesinin bir diğer anlamı da şu uyarıda bulunuyor olmasıdır: Şayet mesele (Allah'a mekân ve cisimiyet isnat eden) Mücessime'nin dediği gibi olsaydı, Arş'ı taşıyan ve onun etrafında bulunan melekler Allah'ı görür ve gözlemler; dolayısıyla *O'na iman etmekle* nitelenmezlerdi; çünkü ancak gâib bir varlık, *kendisine iman edilmekle* nitelenir. Melekler -övgü kabilinden- Allah'a *iman*la nitelenince, gerek onların gerek yeryüzündekilerin gerekse o makamdan uzakta bulunan herkesin -yani iman edebilecek herkesin- *iman*ının akıl yürütme ve istidlâlden başka bir yolla gerçekleşmeyeceği noktasında birleştiği; Allah'ın cisimlere ait sıfatlardan münezzeh olması hasebiyle, ancak nazar ve istidlâl yoluyla bilinebileceği anlaşılmış olur.[1]

1 Felsefî Kelâm devrinin kurucusu sayılan büyük müfessir Fahreddin er-Râzî'nin [v. 606/1209] dediği gibi, Zemahşerî'nin *Keşşaf Tefsiri*'nde şu incelikten başka hiçbir incelik olmasaydı, sadece bu nükte bile şeref olarak, övünme vesilesi olarak *Keşşaf*'a yeterdi (ورحم الله صاحب الكشاف فلو لم يحصل في كتابه إلا هذه النكتة لكفاه فخرا وشرفا); çünkü yakaladığı bu incelik sayesinde "Yüce" Allah'a cisim atfeden Mücessime / Müşebbihe akımının Allah algısını kökünden sarsmıştır. (*Mefâtîhu'l-ğayb,* Ğâfir 40/7 hk.) Yalnız, bu bizim imanımızın peygamber ve meleklerin imanıyla aynı kıratta / ayarda olduğu anlamına gelmez; aynîlik, *iman*ın kökü ve iman edilmesi gereken ilkeler bütünü / adedi için söz konusudur. Cebrail *Aleyhisselâm* da, Hazret-i Muhammed de Ebû Hanîfe *Rahimehullāh* da, biz de aynı iman ilkelerine aynı yolla iman etmekteyiz; ancak bu imanların kuvvetleri farklı farklıdır. / ed.

زاوية من زوايا العرش على كاهله وقدماه في الأرض السفلَى، وقد مرق رأسه من سبع سماوات، وأنه ليتضاءل من عظمة الله حتى يصير كأنه الوصع. وفي الحديث: إن الله تعالى أمر جميع الملائكة أن يغدوا ويروحوا بالسلام على حملة العرش تفضيلًا لهم على سائر الملائكة. وقيل: خلق الله العرش من جوهرة خضراء، وبين ٥ القائمتين من قوائمه خفَقانُ الطير المسرع ثمانين ألف عام. وقيل: حول العرش سبعون ألف صف من الملائكة، يطوفون به مهلِّلين مكبّرين، ومن ورائهم سبعون ألف صف قيام، قد وضعوا أيديهم على عواتقهم رافعين أصواتهم بالتهليل والتكبير، ومن ورائهم مائة ألف صف قد وضعوا الأيمان على الشمائل؛ ما منهم أحد إلا وهو يسبح بما لا يسبح به الآخر.

١٠ [١٧٦٢] وقرأ ابن عباس «العُرش»، بضم العين.

[١٧٦٣] فإن قلت: ما فائدة قوله {وَيُؤْمِنُونَ بِهِ} ولا يخفى على أحد أنّ حملة العرش ومن حوله من الملائكة الذين يسبحون بحمد ربهم مؤمنون؟ قلت: فائدته إظهار شرف الإيمان وفضله، والترغيب فيه كما وصف الأنبياء في غير موضع من كتابه بالصلاح لذلك، وكما عقب أعمال الخير بقوله تعالى {ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ ١٥ آمَنُوا} [البلد: ١٧] فأبان بذلك فضل الإيمان. وفائدة أخرى: وهي التنبيه على أن الأمر لو كان كما تقول المجسمة، لكان حملة العرش ومن حوله مشاهدين معاينين، ولما وُصفوا بالإيمان؛ لأنه إنما يوصف بالإيمان الغائب، فلما وصفوا به على سبيل الثناء عليهم علم أنّ إيمانهم وإيمان من في الأرض وكل من غاب عن ذلك المقام سواءٌ في أنّ إيمان الجميع بطريق النظر والاستدلال لا غير، وأنه لا طريق إلى ٢٠ معرفته إلّا هذا، وهو منزهٌ عن صفات الأجرام.

[1764] "O'na iman ederler ve müminlerin bağışlanması için dua ederler." sözünde münâsebet dikkate alınmıştır; adeta "Melekler Allah'a iman ederler ve kendi durum ve vasıflarına benzer haldekilerin bağışlanması için dua ederler." denmektedir. Burada ayrıca şuna dikkat çekilmektedir: Allah'a imanda ortaklık, hem hayırhahlığa en çok çağıran şey olmalı hem de cinslerin farklı ve mekânların uzak oluşuna rağmen şefkati açıkça göstermeye en çok yönlendiren şey olmalıdır. Bilindiği gibi, melek ile insan arasında, gökteki ile yerdeki arasında hiçbir cins-birliği yoktur; fakat imanda müştereklik meydana geldiği zaman onunla birlikte küllî bir cins-birliği ve hakiki bir uyum meydana gelmekte; Arş'ın etrafındakiler yeryüzündekilerin bağışlanması için dua etmektedirler. Nitekim "Melekler yeryüzündekilerin bağışlanması için O'na dua ediyorlar." [Şûrâ 42/5] buyrulmuştur.

[1765] ربنا yani "Ya Rabbi!" *derler*. Bu gizli fiilin, hem öncesinde geçen "bağışlanmaları için dua ederler" ifadesini açıklıyor olması -dolayısıyla onun gibi mahallen merfû' olması- hem de hâl[1] olması mümkündür.

[1766] **Şayet** "Allah mekândan münezzehtir; bu durumda, 'O, her şeyi kuşatmıştır.' demek nasıl doğru olabilir?" **dersen şöyle derim:** Mâna bakımından her şeyi kuşatan rahmet ve ilimdir; ifade de aslında "Senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır." şeklindedir. Fakat fiil rahmetin ve ilmin sahibine isnat edilerek; sonra da Allah'ın ilim ve rahmet ile nitelenmesinin daha da derinleştirilmesi için iki mansūb temyiz haline getirilerek sözün asli yapısı değiştirilmiştir. Adeta, O'nun zâtı, her şeyi kuşatan rahmet ve ilim imiş gibi…

[1767] **Şayet** "Burada *rahmet* ve *ilim* zikredilmiş. Bu durumda (فَاغْفِر kelimesinin başındaki) Fâ'dan sonra gelen ifadelerin bu iki vasıftan bahseder şekilde gelmesi gerekirdi; fakat sadece *ğufrân*dan bahsediliyor?" **dersen şöyle derim:** Fâ'dan sonra gelen ifadenin anlamı "Tevbe ettiğini ve Sen'in yoluna tâbi olduğunu bildiğin kimseleri bağışla!" şeklindedir." Allah'ın yolu ise, kulları için çizdiği ve kendisine çağırdığı hak yoldur.

[1768] "Sensin çünkü 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'." Yani mağlup edilemeyen padişah sensin; mutlak bir hâkimiyet ve izzete sahip olmana rağmen, hikmetsiz hiçbir şey yapmazsın. Hikmetinin gereği de vaad ettiklerini yerine getirmendir.

---

1 "*Ya Rabbi!* diyerek, yeryüzündekilerin bağışlanması dua ederler." mealinde. / ed.

[١٧٦٤] وقد روعي التناسب في قوله {وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا} كأنه قيل: ويؤمنون ويستغفرون لمن في مثل حالهم وصفتهم. وفيه تنبيه على أنّ الاشتراك في الإيمان يجب أن يكون أدعى شيء إلى النصيحة، وأبعثه على إمحاض الشفقة وإن تفاوتت الأجناس وتباعدت الأماكن. فإنه لا تجالس بين ملك وإنسان، ولا بين سماوي وأرضي قط، ثم لما جاء الإيمان جاء معه التجانس الكلي والتناسب الحقيقي، حتى استغفر مَن حول العرش لمن فوق الأرض. قال الله تعالى {وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ} [الشورى: ٥].

[١٧٦٥] أي يقولون {رَبَّنَا} وهذا المضمر يحتمل أن يكون بيانًا ليستغفرون مرفوع المحل مثله، وأن يكون حالًا.

[١٧٦٦] فإن قلت: تعالى الله عن المكان، فكيف صحّ أن يقال: وسع كلَّ شيء؟ قلت: الرحمة والعلم هما اللذان وسعا كل شيء في المعنى. والأصل: وسع كل شيء رحمتُك وعلمك، ولكن أزيل الكلام عن أصله بأن أسند الفعل إلى صاحب الرحمة والعلم، وأخرجا منصوبين على التمييز للإغراق في وصفه بالرحمة والعلم، كأن ذاته رحمة وعلم واسعان كل شيء.

[١٧٦٧] فإن قلت: قد ذكر الرحمة والعلم فوجب أن يكون ما بعد الفاء مشتملًا على حديثهما جميعًا، وما ذكر إلّا الغفران وحده؟ قلت: معناه {فَاغْفِرْ} للذين علمتَ منهم التوبة واتباع سبيلك. وسبيل الله: سبيل الحق التي نهجها لعباده ودعا إليها.

[١٧٦٨] {إِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ}، أي الملك الذي لا يغلب، وأنت مع ملكك وعزتك لا تفعل شيئًا إلّا بداعي الحكمة، وموجب حكمتك أن تفي بوعدك.

[1769] "Onları kötülüklerden" yani cezalardan yahut kötülüklerin karşılığından "koru!" Bu durumda, buradaki kötülüklerin ya küçük günahlar yahut tevbe edilmiş büyük günahlar olduğu kabulüyle muzāf hazfedilmiş olur. Kötülüklerden korumak ise ya günahların üstünün örtülmesi yahut onlar için yapılan tevbenin kabul edilmesidir.

[1770] **Şayet** "Müminler zaten tevbe eden, kendilerine bağışlanma sözü verilmiş salih kimseler iken; Allah da verdiği sözden dönmeyeceğine göre, meleklerin müminlerin bağışlanması için dua etmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, *şefaat*[1] gibidir; anlamı da ikrâmın ve sevabın artırılmasıdır.

[1771] (جَنَّات عَدْنٍ ifadesi) *cennete 'adnin* (Adn cennetine) şeklinde; (صلَح da) *saluha* şeklinde okunmuştur; fakat Lâm'ın fetha okunuşu daha fasihtir. *Saleha*nın fâ'ili *sālih*; *saluha*nın fâ'ili ise *salîh*tir. (ذُرِّيَاتِهِمْ de) *zürriyyetehum* (zürriyetini) şeklinde okunmuştur.

10. Nankörce inkâr edenlere ise şöyle seslenilir: Allah'ın hışmı, sizin birbirinize karşı hıncınızdan elbette daha büyük! Çünkü siz, imana davet edildiğiniz halde, nankörce inkâr ediyordunuz!..

11. "Ya Rabbi! (Biri ana rahmine düşmeden önceki 'hayat'sız hâlimiz,* diğeri ise hayâta gözlerimizi yumuşumuz olmak üzere) bizleri iki kere öldürdün ve (biri ana rahminde kazandığımız dünyevî hayâtiyet diğeri ise şu anki dirilişimiz olmak üzere) bize iki kere hayat verdin; biz de suçlarımızı itiraf ettik. O halde, bir çıkış yolu yok mu?" derler.

12. (Yoktur!) Şu sebeple ki; siz yalnızca Allah'a çağrıldığında nankörce inkâr etmekte, O'na şirk koşulduğunda ise iman etmekteydiniz! Artık hüküm; (koştuğunuz ortaklardan) aşkın, büyük Allah'ındır! ('Aliyy, Kebîr).

[1772] Yani onlara Kıyamet günü seslenilir ve şöyle denilir: "Allah'ın hışmı daha büyüktür." Bu ifadenin takdiri şöyledir: "Allah'ın size olan hışmı, sizin birbirinize olan hışmınızdan daha büyüktür." Dolayısıyla âyette أَنْفُسَكُمْ (birbiriniz) ifadesinin tekrarından kaçınılmıştır.

1 *Şefaat* tamamen Allah'a ait olup, ancak O'nun izin ve inisiyatifi ile gerçekleşebilir. Yüce Allah sadece; (i) Kendisinden ahit almış; konuşmasından razı olacağı, (ii) Doğruyu söyleyecek, (iii) Kesin bilgi ile gerçeğe şahitlik edecek olanlara şefaat yetkisi verecektir. Bu şartlar, şefaat edilecek kimseler açısından da geçerlidir. Şefaatçi; (i) ilgili kimsenin gerçekten iyi olduğuna tanıklık edebilmelidir. -Bu da onu bizzat tanıyor olmayı gerektirir.- Sadece, (i) Allah'ın "razı olduğu", (ii) "İlahî haşyetle son derece dikkatli yaşayan" kimselere şefaat edilebilir. İşte, meleklerin şefaati de ancak O'nun izniyle ve O'nun razı olduğu kimseler için söz konusu olabilir. Nitekim Bedir'de Peygamber'e ve müminlere yardım etmişlerdir. Müşriklerin, kendilerine yardım edeceğini sandıkları melekler; Allah'ın emriyle, İslâm ordusuna yardım etmişler, onlara *şefaat* ve *salât* eylemişlerdir. / ed.

[١٧٦٩] {وَقِهِمُ السَّيِآتِ}، أي العقوبات، أو جزاء السيآت. فحذف المضاف على أن السيآت هي الصغائر أو الكبائر المتوب عنها. والوقاية منها التكفيرُ أو قبول التوبة.

[١٧٧٠] فإن قلت: ما الفائدة في استغفارهم لهم وهم تائبون صالحون موعودون المغفرة، والله لا يخلف الميعاد؟ قلت: هذا بمنزلة الشفاعة، وفائدته زيادة الكرامة والثواب.

[١٧٧١] وقرئ «جنةَ عدن»، و«صلُح»، بضم اللام، والفتح أفصح. يقال: صلح فهو صالح، وصلُح فهو صليح، و«ذريتَهم».

١٠-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنَادَوْنَ لَمَقْتُ اللَّهِ أَكْبَرُ مِنْ مَقْتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ إِذْ تُدْعَوْنَ إِلَى الإِيمَانِ فَتَكْفُرُونَ﴾

١١-﴿قَالُوا رَبَّنَا أَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ﴾

١٢-﴿ذَلِكُمْ بِأَنَّهُ إِذَا دُعِيَ اللَّهُ وَحْدَهُ كَفَرْتُمْ وَإِنْ يُشْرَكْ بِهِ تُؤْمِنُوا فَالْحُكْمُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ﴾

[١٧٧٢] أي ينادون يوم القيامة، فيقال لهم {لَمَقْتُ اللهِ أَكْبَرُ}. والتقدير: لمقت الله أنفسكم أكبر من مقتكم أنفسكم، فاستغنى بذكرها مرة.

[1773] إِذْ تُدْعَوْنَ (İmana çağrıldığınız vakit) ifadesi, ilk مَقْت (hışım) kelimesi sebebiyle mansūb olup mâna şöyledir: Kıyamet günü onlara şöyle denecektir: Peygamberler sizi imana çağırdığı halde inatla onların çağrısına uymayıp inkârı tercih ettiğiniz o günlerde Allah Teâlâ, ateşin içinde olduğunuz şu günde, kötülüğü ve inkârı emredip duran, hevâsının peşinden gittiğiniz için sizi ateşe düşüren o *nefis*lerinize olan kızgınlığınızdan çok daha kızgın idi size! Hasan-ı Basrî'den şöyle rivayet edilmiştir: (Kâfirler) çirkin amellerini gördükleri zaman nefislerine karşı hışımla dolarlar; işte bunlara "Allah'ın hışmı…" diye o zaman seslenilecektir. Şöyle de denilmiştir: Allah'ın şu an size olan hışmı, sizin birbirinize olan hışmınızdan daha büyüktür. Bu, "Kıyamet günü, birbirinizi lânetleyerek birbirinizi inkâr edeceksiniz." [Ankebût 29/25] âyetine benzer.

[1774] إِذْ تُدْعَوْنَ (İmana çağrıldığınız vakit) ifadesi ayrıca, öncesindeki mânayı gerekçelendirmektedir.

[1775] *Makt* kızgınlığın en ileri derecesidir ve burada, en ileri derecedeki inkârın karşılığı olarak yer almaktadır.

[1776] إِثْنَتَيْنِ (iki) kelimesi, iki kez öldürme ve iki kez diriltme yahut iki ölüm ve iki hayat demektir. Allah Teâlâ "iki kez öldürme" ile onları önce 'ölü' olarak yaratmasını, sonra da *ecel*leri geldiğinde onları öldürmesini kastetmiş; "iki kez diriltme" ile de ilk diriltmeyi (yani dünyaya gelişi) ve (Âhiretteki) yeniden diriltmeyi kastetmiştir. Şu âyet bu âyetin tefsiri olarak yeterlidir: "Birer 'ölü'[1] iken size O hayat verdi; sonra sizi öldürecek, sonra tekrar diriltecek..." [Bakara 2/28]. Nitekim İbn Abbas'tan da bu şekilde rivayet edilmiştir.

[1777] **Şayet "***Ölü* olarak yaratmak nasıl 'onları öldürmek' olarak isimlendirilebilir?" **dersen şöyle derim:** Bu senin şu şekildeki doğru kullanımın gibidir: Sivrisineğin bedenini küçük, filin bedenini ise büyük yapan (Allah) her tür eksik sıfattan münezzehtir! Kuyu açan birine, "Kuyunun ağzını dar tut, aşağısını genişlet." demen de böyledir. Bu kullanımlarda, büyüklükten küçüklüğe, küçüklükten büyüklüğe; darlıktan genişliğe ve genişlikten darlığa bir nakil söz konusu değildir. Sadece bu sıfatları kullanarak bir inşâ gerçekleştirmiş olursun. Bu sözün doğruluğunu sebebi şudur: Küçüklük ve büyüklüğün, -darlık ve genişlik de böyledir- tek bir mamülle ilgili olması biri diğerine tercih edilmeksizin birlikte mümkün olan iki sıfattır. İşi yapan bu mümkinlerden birini tercih ettiğinde -ki eşit derecede herhangi birisini seçme imkânı vardır- o mamulü, seçilmeyen *mümkin*den uzaklaştırmış olur.

1 Buna göre, dünya hayatına başlamadan evvelki hâlimiz de 'ölüm' olarak nitelenmiş olmaktadır. / ed.

[١٧٧٣] و{إِذْ تُدْعَوْنَ} منصوب بالمقت الأوّل. والمعنى: أنه يقال لهم يوم القيامة: كان الله يمقت أنفسكم الأمارة بالسوء والكفر حين كان الأنبياء يدعونكم إلى الإيمان، فتأبون قبوله وتختارون عليه الكفر أشدّ مما تمقتونهن اليوم وأنتم في النار إذا أوقعتكم فيها باتباعكم هواهنّ. وعن الحسن: لما رأوا أعمالهم الخبيثة مقتوا أنفسهم، فنودوا {لَمَقْتُ اللهِ...} وقيل: معناه لمقت الله إياكم الآن أكبر من مقت بعضكم لبعض، كقوله تعالى {يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا} [العنكبوت: ٢٥]

[١٧٧٤] و{إِذْ تُدْعَوْنَ} تعليل.

[١٧٧٥] والمقت: أشدّ البغض، فوضع في موضع أبلغ الإنكار وأشدّه.

[١٧٧٦] {اِثْنَتَيْنِ} إماتتين وإحياءتين، أو موتتين وحياتين. وأراد بالإماتتين خلقهم أمواتًا أوّلًا، وإماتتهم عند انقضاء آجالهم؛ وبالإحيائتين الإحياءة الأولى وإحياءة البعث. وناهيك تفسيرًا لذلك قوله تعالى {وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ} [البقرة: ٢٨]. وكذا عن ابن عباس ﵄.

[١٧٧٧] فإن قلت: كيف صحّ أن يسمى خلقهم أمواتًا إماتة؟ قلت: كما صحّ أن تقول: سبحان من صغر جسم البعوضة وكبر جسم الفيل! وقولك للحفار: ضيق فم الركية ووسع أسفلها. وليس ثم نقل من كبر إلى صغر ولا من صغر إلى كبر، ولا من ضيق إلى سعة، ولا من سعة إلى ضيق؛ وإنما أردت الإنشاء على تلك الصفات. والسبب في صحته أن الصغر والكبر جائزان معًا على المصنوع الواحد، من غير ترجح لأحدهما، وكذلك الضيق والسعة. فإذا اختار الصانع أحد الجائزين -وهو متمكن منهما على السواء- فقد صرف المصنوعَ عن الجائز الآخر،

Bu durumda, o mümkinin uzaklaştırılması, o işten başka bir işe nakledilmesi gibi olur. Biri; iki öldürmeyi 'dünya hayatının sonundaki öldürme' ve 'kabir hayatının sonundaki öldürme' şeklinde açıklarsa, o zaman üç diriltme gerekir ki bu da Kur'ân'da zikredilene terstir. Ancak bu kişi alavere-dalavereyle bu "öldürme"lerden birisini saymazsa yahut Allah'ın onları kabirlerde dirilteceğini, bu kabir hayatlarının devam edip onların bir daha ölmeyeceğini iddia edip o kimseleri "Allah'ın dilediği kimseler hariç." [Neml 27/87] sözünde; 'çarpılma [*nefha*sı] sebebiyle ölecek kimselerden istisna edilenler'e dâhil ederse o zaman başka!..

[1778] **Şayet "**Âyetin bu bölümü ile sonrasındaki 'Biz de suçlarımızı itiraf ettik.' bölümü arasındaki sebep-sonuç ilişkisi nasıl gerçekleşiyor?" **dersen şöyle derim:** Onlar yeniden dirilmeyi inkâr ederek kâfir olmuşlar; bunun ardından da sayılamayacak kadar günah işlemişlerdir; çünkü *âkıbetten korkmayan günah işlemede sınırı aşar.* İşte bu yüzden, güհahkârlar öldürme ve diriltmenin onların başına tekrar tekrar geldiğini görünce Allah'ın *yaratmaya* kādir olduğu gibi 'yeniden yaratmaya' da kadir olduğunu anlamışlar ve işte o zaman, işlemiş oldukları 'yeniden dirilişi inkâr' vb. günahlarını itiraf etmişlerdir.

[1779] "O halde bir çıkış yolu yok mu?" Yani hızlı veya yavaş herhangi bir çıkış yolu yok mu? Yahut bu sözden önce ümitsizlik kesinleşmiştir; dolayısıyla, ne bir çıkış ne de çıkışa giden bir yol vardır. Bu, ümitsizlik ve yılgınlığın sarmaladığı kimselerin konuşmasıdır. Bu kimseler sırf özür beyan etmek ve şaşkınlık sebebiyle böyle konuşmaktadır. Bu sebeple, onlara verilecek cevap da aynı minvalde gelmiştir; yani "İşte bu" ifadesi. Bunun anlamı, "İşte içinde bulunduğunuz bu durum ve sizi çıkışa götürecek hiçbir yolun bulunmaması, Allah'ın *bir*liğini inkâr edip O'na ortak koşmanız sebebiyledir." şeklindedir. "Artık hüküm Allah'a aittir" ve O, hakkınızda ebedi azap hükmü vermiştir.

[1780] الْعَلِيِّ الْكَبِير (Yüce, Büyük) ifadesi, hem büyüklük ve azamete hem de O'nun gibi bir varlığın cezalandırmasının ancak böyle olacağına delâlet eder: O'nun cezalandırması büyüklüğüyle örtüşür, ezici kudretiyle uyum içindedir.

[1781] Harûrîler'in[1] *lâ hükme illâ li'llâh* sözlerini bu âyetten almış olabilecekleri söylenmiştir.[2]

---

1 "Evrende Allah'tan başkasının sözü geçmez." anlamındaki *lâ hükme illâ lillâh* ifadesini sloganlaştırarak, *tahkim*e kendilerinin mecbur ettiği Hazret-i Ali vd. büyükleri "Allah'tan başkasını hakem kabul ettiler" diye 'kâfir' ilân eden Hāricîler. Hazret-i Ali, kendisine karşı bayraklaştırdıkları bu sözle ilgili olarak *kelimetu hakk urîde bi-he'l-bâtıl* (Söz gerçek; ama batıl amaçla kullanılıyor)! demiş ve bunlarla kıyasıya mücadele etmişti. / ed.

2 Ayrıca bkz. Mâide 5/44, 45, 47 ve Yûsuf 12/40. / ed.

فجعل صرفه عنه كنقله منه، ومن جعل الإماتتين التي بعد حياة الدنيا والتي بعد حياة القبر لزمه ثلاث إثبات إحياءات، وهو خلاف ما في القرآن، إلّا أن يتمحل فيجعل إحداها غير معتدّ بها، أو بزعم أن الله تعالى يحييهم في القبور، وتستمرّ بهم تلك الحياة فلا يموتون بعدها، ويعدّهم في المستثنيين من الصعقة في قوله تعالى {إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ} [النمل: ٧٨].

[١٧٧٨] فإن قلت: كيف تسبب هذا لقوله تعالى {فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا}؟ قلت: قد أنكروا البعث فكفروا، وتبع ذلك من الذنوب ما لا يحصى؛ لأن من لم يخش العاقبة تخرق في المعاصي، فلما رأوا الإماتة والإحياء قد تكرّرا عليهم، علموا بأن الله قادر على الإعادة قدرتَه على الإنشاء، فاعترفوا بذنوبهم التي اقترفوها من إنكار البعث وما تبعه من معاصيهم.

[١٧٧٩] {فَهَلْ إلى خُرُوجٍ} أي إلى نوع من الخروج سريع أو بطيء {مِنْ سَبِيلٍ} قط، أم اليأس واقع دون ذلك، فلا خروج ولا سبيل إليه. وهذا كلام من غلب عليه اليأس والقنوط، وإنما يقولون ذلك تعللًا وتحيرًا. ولهذا جاء الجواب على حسب ذلك، وهو قوله {ذَلِكُمْ} أي ذلكم الذي أنتم فيه، وأن لا سبيل لكم إلى خروج قط بسبب كفركم بتوحيد الله وإيمانكم بالإشراك به. {فَالْحُكْمُ لِلَّهِ} حيث حكم عليكم بالعذاب السرمد.

[١٧٨٠] وقوله {الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ} دلالة على الكبرياء والعظمة، وعلى أن عقاب مثله لا يكون إلّا كذلك، وهو الذي يطابق كبرياءه ويناسب جبروته.

[١٧٨١] وقيل: كأن الحرورية أخذوا قولهم "لا حكم إلّا لله" من هذا.

13. Size âyetlerini gösteren ve sizin için gökten rızık indiren O'dur. O'na yönelenden başkası düşünüp ders çıkarmaz.

14. O halde, siz, dini Allah'a özgü kılarak (sadece) O'na dua edin. İnkârcı nankörler istemese de...

15. O; dereceleri yükseltendir; Arş'ın sahibidir ve 'emr'inden olan ruhunu kullarından dilediğine indirir ki karşılaşma gününe karşı (insanları) uyarsın...

16. Yani hiçbir şeyleri Allah'a gizli kalmayacak şekilde ortaya çıkacakları güne karşı... "Kimin, bugün hükümdarlık?" (diye sorulup da) "Ezici güce sahip, tek Allah'ın!" (denileceği güne karşı...)

17. Bugün, herkese kendi kazandığının karşılığı verilir; bugün zulüm diye bir şey yoktur. Allah son derece hızlı hesap görür.

[1782] "Size" rüzgâr, bulut, gök gürültüsü, şimşek, yıldırımlar vb. "âyetlerini gösteren." Buradaki rızıkla yağmur kastedilmektedir; çünkü yağmur rızkın sebebidir.

[1783] "O'na yönelenden başkası düşünüp ders çıkarmaz." Yani O'nun âyetlerinden, sadece şirki terkedip O'na dönen kimse hisse çıkarır ve onlar üzerine kafa yorar; çünkü inatçı kimsenin bunlar üzerine düşünüp ders çıkarması mümkün değildir. Ardından Allah Teâlâ kendisine yönelenlere şöyle buyurmuştur: "O halde Allah'a dua edin." Yani sizin dininizden olmayan düşmanlarınızı öfkelendirse de, siz "dini (şirkten arındırıp) O'na has kılarak" Allah'a kulluk edin.

[1784] "Dereceleri yükseltendir; Arş'ın sahibidir ve *ruh*unu indirir." Bu ifadede üç adet *haber* vardır. Bunlar "size gösteren" ifadesine bağlı olup "O"nun haberleridir. Yahut mahzuf bir mübtedanın haberleridirler. Ve bu haberlerin bazısı ma'rife bazısı nekiredir. رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ (dereceleri yükseltendir) ifadesi, medih üzere[1] *refî'a'd-deracât* şeklinde mansûb da okunmuştur. İfade, ذِي الْمَعَارِجِ ("Basamaklar sahibi" [Ma'âric 70/3]) gibi de olabilir ki *ma'âric* meleklerin Arş'a ulaşmak için kullandıkları merdivenlerdir ve bu[2], Allah'ın güç ve otoritesine delâlet eder. Sa'îd b. Cübeyr'in [v. 94/713] "Her göğün üstünde bir gök vardır. En üstte de Arş yer alır." dediği nakledilmiştir.

1 Mealen; "Hele o dereceleri yükselten… yok mu." / ed.

2 Yani Allah'a giden derecelerin yüksekliği… İlkinde "dereceleri yükselten", ikincide "kendisine giden derecelerin yüksek olduğu." İlgili âyetin bağlamı, Müşriklerin azap isteklerinin ve duaların Allah'a yavaş yavaş ulaştığı; çünkü O'na çıkan 'basamak'ların çok olduğudur. / ed.

١٣-﴿هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ وَيُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا وَمَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ﴾

١٤-﴿فَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ﴾

١٥-﴿رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ لِيُنْذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ﴾ ٥

١٦-﴿يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ﴾

١٧-﴿الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾

[١٧٨٢] {يُرِيكُمْ آيَاتِهِ} من الريح والسحاب والرعد والبرق والصواعق ونحوها. والرزق المطر، لأنه سببه. ١٠

[١٧٨٣] {وَمَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ} وما يتعظ وما يعتبر بآيات الله إلّا من يتوب من الشرك ويرجع إلى الله، فإن المعاند لا سبيل إلى تذكّره واتّعاظه. ثم قال للمنيبين: {فَادْعُوا اللَّهَ} أي اعبدوه {مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ} من الشرك، وإن غاظ ذلك أعداءكم ممن ليس على دينكم.

١٥ [١٧٨٤] {رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِي الرُّوحَ} ثلاثة أخبار، لقوله {هُوَ} مترتبة على قوله {الَّذِي يُرِيكُمْ} أو أخبار مبتدإ محذوف، وهي مختلفة تعريفًا وتنكيرًا. وقرئ «رفيعَ الدرجات»، بالنصب على المدح. و«رفيع الدرجات»، كقوله تعالى {ذِي الْمَعَارِجِ} [المعارج: ٣]، وهي مصاعد الملائكة إلى أن تبلغ العرش، وهي دليل على عزّته وملكوته. وعن ابن جبير: سماء فوق سماء؛ والعرش فوقهن.

Yine, ذُو الْعَرْشِ ifadesi nasıl Allah'ın otoritesini anlatıyorsa, bu ifade de O'nun şanının yüceliğini ve yüce saltanatını anlatıyor olabilir. "Dereceler"in, Allah'ın, cennette *velî*lerine[1] ikram edeceği mükâfat dereceleri olduğu da söylenmiştir.

[1785] "Emr'inden olan *ruh*unu." Yani hayatın sebebi olan ruhunu… 5 "Emr'inden olan" derken, hayrı emretmek ve hayra yöneltmek demek olan *vahy*i kasdetmektedir; *ruh*u *vahiy*den isti'âre ederek kullanmıştır. Nitekim "Ölü iken hayat verdiğimiz bir kimse" [En'âm 6/122] buyurmuştur.[2]

[1786] "… ki uyarsın." Yani Allah, veya *ruh*'un kendisine indirildiği zat ki peygamber ya da ruhtur. İfade لِتُنْذِرَ şeklinde müennes de okunmuştur; o 10 zaman "… ki ruh uyarsın" anlamına gelir; çünkü الرُّوحُ kelimesi müennes kabul edilmektedir. Yahut Hazret-i Peygamber'e hitaptır (… ki sen uyarasın). Meçhul sıygasıyla *li-yunzera yevmu't-telâk* (… ki karşılaşma günü hatırlatılsın) şeklinde de okunmuştur. "Karşılaşma günü" Kıyamet günüdür; çünkü mahlûkat o gün birbiriyle karşılaşacaktır. O gün, gök halkı ile yer 15 halkının birbirleriyle karşılaşacakları da söylenmiştir. Yine, kendisine kulluk edilenle, kulluk edenin karşılaşacağı da söylenmiştir.

[1787] "Ortaya çıkacakları gün" yani herhangi bir dağ, tepe yahut binanın onları gizlemeyip, apaçık ortada olacakları gün… Çünkü o gün yeryüzü bir ova gibi dümdüz ve çıplak olacak; insanların üzerinde elbise olmayacak; 20 çıplak ve üzerleri açık olacaklardır. Nitekim hadiste şöyle geçmektedir: "O gün yalın-ayak, başı kabak ve sünnetsiz haşredileceksiniz." [Buhārî, "Rikāk", 45]

[1788] İşte "o gün, hiçbir şeyleri Allah'a gizli kalmaz." Yani amelleri ve halleriyle ilgili hiçbir şey. İbn Mes'ûd'un *lâ yahfâ 'aleyhi minhum şey'un* (Hiçbir şeyleri O'na gizli kalmaz.) şeklinde okuduğu nakledilmiştir. **Şa-** 25 **yet** "O gün, hiçbir şeyleri Allah'a gizli kalmaz.' sözü, onların apaçık ortada oluşlarını açıklamaktadır; fakat aslında açıkta olsalar da olmasalar da hiçbir şeyleri Allah'a zaten gizli kalmayacaktır. O halde, bu sözün anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: Onlar dünyada iken duvarların yahut perdelerin arkasına gizlendikleri takdirde Allah'ın 30 onları görmeyeceğini ve böylece (çirkin) amellerinin O'na gizli kalacağını sanıyorlardı. O gün ise apaçık bir biçimde ortada ve örtüsüz olmaları sebebiyle, artık dünyada iken yaptıkları şekilde zanda bulunamayacakları bir halin içine girmiş olacaklardır. Nitekim şöyle buyrulmuştur: "Aksine, yaptıklarınızın birçoğunu Allah bilmiyor zannederdiniz." [Fussilet 41/22]

1 Her tür ilâhı, şeytanı, tāğutu ve bunlara kulluk edenleri reddederek Yüce Allah'a iman eden herkes O'nun velîsidir. Yani böyle halis müminlerin sahibi Allah'tır. / ed.

2 Ki buna göre, şirk içinde olan "ölü"ler Kur'ân vahyi ile diriltilmektedir.

ويجوز أن يكون عبارة عن رفعة شأنه وعلوّ سلطانه، كما أنّ ذا العرش عبارة عن ملكه. وقيل: هي درجات ثوابه التي ينزلها أولياءه في الجنة.

[١٧٨٥] {اَلرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ} الذي هو سبب الحياة؛ {مِنْ أَمْرِهِ} يريد: الوحي الذي هو أمر بالخير وبعث عليه، فاستعار له الروح، كما قال تعالى {أَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ} [الأنعام: ١٢٢]

[١٧٨٦] {لِيُنْذِرَ} اللهُ، أو الملقى عليه، وهو الرسول أو الروح. وقرئ «لتنذر»، أي لتنذر الروحُ لأنها تؤنث، أو على خطاب الرسول. وقرئ «لِيُنذَرَ يومُ التلاق»، على البناء للمفعول. {يَوْمَ التَّلَاقِ} يوم القيامة، لأن الخلائق تلتقي فيه. وقيل: يلتقي فيه أهل السماء وأهل الأرض. وقيل: المعبود والعابد.

[١٧٨٧] {يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ} ظاهرون لا يسترهم شيء من جبل أو أكمة أو بناء، لأنّ الأرض بارزة قاع صفصف، ولا عليهم ثياب، إنما هم عراة مكشوفون، كما جاء في الحديث: تحشرون عراة حفاة غرلًا.

[١٧٨٨] {لَا يخفى عَلَى اللهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ}، أي من أعمالهم وأحوالهم. وعن ابن مسعود رضي الله عنه: لا يخفى عليه منهم شيء. فإن قلت: قوله {لَا يخفى عَلَى اللهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ} بيان وتقرير لبروزهم، والله تعالى لا يخفى عليه منهم شيء برزوا أو لم يبرزوا، فما معناه؟ قلت: معناه أنهم كانوا يتوهمون في الدنيا إذا استتروا بالحيطان والحجب أنّ الله لا يراهم ويخفى عليه أعمالهم، فهم اليوم صائرون من البروز والانكشاف إلى حال لا يتوهمون فيها مثل ما كانوا يتوهمونه. قال الله تعالى {وَلَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ} [فصلت: ٢٢].

Yine şöyle buyrulmuştur: "İnsanlardan gizlemeye çalışırlar, ama Allah'tan gizlemek istemezler." [Nisa 4/108] Böyle yaparlar; zira insanların onları gördüğünü bilirler, ama Allah'ın görmediğini zannederler. "Onların, 'tek' 'ezici güce sahip' Allah'ın huzuruna çıkacakları gün…" [İbrahim 14/48] sözünün anlamı işte budur.

[1789] "Kimin, bugün hükümdarlık? Ezici güce sahip, tek Allah'ın!" ifadesi, o gün sorulan ve cevabı verilen şeyin aktarımıdır; anlamı şudur: O gün birisi seslenerek şöyle sorar: Kimin, bugün hükümdarlık? Mahşer halkı cevap verir: "Ezici güce sahip, tek Allah'ın!" Şu da söylenmiştir: Kıyamet günü Allah bütün mahlûkatı yeryüzünün daha önce hiç Allah'a isyan edilmemiş, gümüş külçesine benzer beyaz bir bölgesindeki tek bir toprak parçası üzerinde bir araya toplar. Orada ilk konuşulan şey, bir münadînin "Kimin, bugün hükümdarlık? Ezici güce sahip, tek Allah'ın! Bugün, herkese kendi kazandığının karşılığı verilir!" demesidir ki bu, cevap verenin soruyu soran kişi olmasını gerekli kılmaktadır.

[1790] Allah Teâlâ o gün mülkün sadece kendisine ait olduğunu ifade edince, bunun sonuçlarını da saymıştır. Bu sonuçlar, herkese kendi kazandığının karşılığının verileceği, zulümden emin olunacağı -zira Allah kullarına asla zulmetmez- ve hesabın yavaş görülmeyeceği hususlarıdır; çünkü birisinin hesabını görmesi Allah'ı bir başkasının hesabını görmekten alıkoyamaz; O, bütün yaratılmışların hesabını aynı anda görür. O, en hızlı hesap görendir. İbn Abbas'dan rivayet edildiğine göre; Allah Teâlâ insanların hesabını görmeye başlar başlamaz, cennetlikler cennette, cehennemlikler de cehennemde yerlerini alırlar.

18. (Resulüm!) Sen de bunları, yaklaşan güne karşı uyar. Hani, yürekler ağızlara gelecek de yutkunacaklar ya... Zalimler için ne candan bir dost ne de itaat edilecek bir şefaatçi olacak hani...

[1791] الآزِفَة (vakti gelen, yaklaşan), yani Kıyamet. *Uzûf* ettiği, yani yaklaştığı için böyle isimlendirilmiştir. يوم الآزفة (yaklaşanın günü) ifadesiyle Allah Teâlâ'nın, yaklaşan olayın vaktini kastetmiş olması mümkündür. O durum da cehennemliklerin ateşe girmeye iyice yaklaşmış olmalarıdır. İşte o anda canları boğazlarına dayanır; ama ne tamamen çıkar ki ölsünler ne de eski hâline döner ki soluklanıp rahatlasınlar. Tıpkı boğaza takılıp ne ileri ne geri giden lokma gibidir canları. Nitekim şöyle buyrulmuştur: "Onu yaklaşırken gördüklerinde, nankörce inkâr edenlerin yüzleri buruşur." [Mülk 67/27]

وقال تعالى {يَسْتَخْفُونَ مِنَ النَّاسِ وَلَا يَسْتَخْفُونَ مِنَ اللهِ} [النساء: ١٠٨]. وذلك لعلمهم أنّ الناس يبصرونهم، وظنهم أنّ الله لا يبصرهم، وهو معنى قوله {وَبَرَزُوا للهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ} [إبراهيم: ٤٨].

[١٧٨٩] {لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ} حكاية لما يسئل عنه في ذلك اليوم ولما يجاب به. ومعناه: أنه ينادي مناد فيقول: لمن الملك اليوم؟ فيجيبه أهل المحشر: لله الواحد القهار. وقيل: يجمع الله الخلائق يوم القيامة في صعيد واحد بأرض بيضاء كأنها سبيكة فضة لم يُعْصَ اللهُ فيها قط؛ فأوّل ما يتكلم به أن ينادي منادٍ { لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ؟ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ اَلْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ...} الآية. فهذا يقتضي أن يكون المنادي هو المجيب.

[١٧٩٠] لما قرّر أن الملك لله وحده في ذلك اليوم عدّد نتائج ذلك، وهي أنّ كل نفس تجزى ما كسبت وأن الظلم مأمون- لأن الله ليس بظلام للعبيد- وأن الحساب لا يبطئ، لأن الله لا يشغله حساب على حساب، فيحاسب الخلق كله في وقت واحد وهو أسرع الحاسبين. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: إذا أخذ في حسابهم لم يَقِلْ أهل الجنة إلّا فيها ولا أهل النار إلّا فيها.

١٨-﴿وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الآزِفَةِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاظِمِينَ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلا شَفِيعٍ يُطَاعُ﴾

[١٧٩١] الآزفة: القيامة، سميت بذلك لأزوفها، أي لقربها. ويجوز أن يريد بيوم الآزفة وقت الخطة الآزفة، وهي مشارفتهم دخول النار، فعند ذلك ترتفع قلوبهم عن مقارّها فتلصق بحناجرهم، فلا هي تخرج فيموتوا، ولا ترجع إلى مواضعها فيتنفسوا ويتروّحوا، ولكنها معترضة كالشجا، كما قال تعالى {فَلَمَّا رَأَوْهُ زُلْفَةً سِيئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا} [الملك: ٢٧].

[1792] **Şayet "**كَاظِمِينَ kelimesini nasb eden nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu kelime, mâna bakımından kalp sahiplerinin hâli konumundadır; çünkü mâna şöyledir: "Hani, yürekleri onlar yutkunur vaziyette ağızlarına gelir ya…" Bu kelimenin, yüreklerin hâli olması da mümkündür. Bu durumda yürekler, ağızlara gelerek gam ve endişeyi yutkunurlar. كَاظِمِينَ cem-'i müzekker sâlim şeklinde getirilmiştir; zira Allah yürekleri akıl sahibi varlıkların fiilerinden olan "yutkunmak"la nitelemiştir ki benzer kullanım "Onları (onbir yıldız, Güneş ve Ay) bana secde ederlerken (سَاجِدِين) gördüm." [Yûsuf 12/4] ve "Ona boyun eğip (خَاضِعِين) kalırlar." [Şu'arâ 26/4] âyetlerinde de vardır. Kelimeyi *kâzımûne* şeklinde okuyanların kıraati de bunu desteklemektedir.[1] Yine, kelimenin, öncesinde geçen "Onları uyar!" ifadesinden hâl olması da mümkündür; yani "yutkunmaları mukadder olarak yahut yutkunmak üzerelerken onları uyar" demektir. Tıpkı "Artık, temelli olarak girin buraya!" [Zümer 39/73] âyetindeki gibi.[2]

[1793] *Hamîm* şefkatle sevendir. "Kendisine itaat edilen" ifadesi, şefaat etme yetkisi verilenle ilgili bir *mecaz*dır; çünkü itaatin *hakikat*i, emretmenin *hakikat*i gibidir ve ikisi de sadece senden üsttekilere ait eylemlerdir.[3]

[1794] **Şayet,** "Ne de itaat edilecek bir şefaatçi!" sözünün anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Buradaki olumsuzlamanın, şefaat ve itaati birlikte kapsıyor olması da, -şefaati değil- sadece itaati kapsıyor olması da muhtemeldir. Nitekim "Elimde satılacak kitap yok." dersin; şimdi, bu sözde sadece satış olumsuzlanıyor olabilir; yani senin bir kitabın var ama onu satmıyorsun. Yahut hem kitabı hem de satmayı birlikte olumsuzluyor olabilirsin; yani sende ne bir kitap var, ne de o kitap satılık. Bunun benzeri şu mısradır:

Orada keleri göremezsin, yuvasına giren

Şair burada hem keleri hem de onun yuvasına girmesini olumsuzlamayı kastetmektedir (yani ortada ne keler vardır ne de yuvasına girmesi). **Şayet "**Anlamı, o iki ihtimalden hangisine hamletmek gerekir?" **dersen şöyle derim:** Her iki durumun da nefyine hamletmek gerekir. Öncelikle; şefaatçiler Allah'ın *velî* kullarıdır. Allah'ın velîleri ise ancak O'nun sevip razı olduklarını sever ve razı olurlar. Oysa Allah zalimleri sevmez; veliler de onları sevmez.

1 Çünkü kelime bu şekilde merfû' okunduğu zaman öncesindeki الْقُلُوب kelimesinin haberi olmakta ve böylece "yutkunma" fiilinin "kalpler"le ilişkisi belirginleşmektedir. / çev.

2 Yani hâl-i mukaddera. *Hulûd* (temelli kalış) cennetliklerin oraya girerlerkenki hali değil, girdikten sonraki halleridir. İşte, *kâzm* (yutkunma) da şu anki değil, o zamanki halleri olacaktır. / ed.

3 Yani 'emretme' ve 'itaat edilme' üsttekine ait bir iştir; 'Sözü dinlenen bir şefaatçi yok!' demek, bu hususta emredebilecek biri yok demektir. / ed.

[١٧٩٢] فإن قلت {كَاظِمِينَ} بما انتصب؟ قلت: هو حال عن أصحاب القلوب على المعنى، لأن المعنى: إذ قلوبهم لدى حناجرهم كاظمين عليها. ويجوز أن يكون حالًا عن القلوب، وأن القلوب كاظمة على غمّ وكرب فيها مع بلوغها الحناجر، وإنما جمع الكاظم جمع السلامة، لأنه وصفها بالكظم الذي هو من أفعال العقلاء، كما قال تعالى {رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ} [يوسف: ٤] وقال {فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَضِعِينَ} [الشعراء: ٤] وتعضده قراءة من قرأ «كاظمون». ويجوز أن يكون حالًا عن قوله {وَأَنْذِرْهُمْ}، أي وأنذرهم مقدّرين أو مشارفين الكظم، كقوله تعالى {فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ} [الزمر: ٧٣].

[١٧٩٣] الحميم: المحب المشفق. والمطاع مجاز في المشفَّع، لأنّ حقيقة الطاعة نحو حقيقة الأمر في أنها لا تكون إلّا لمن فوقك.

[١٧٩٤] فإن قلت: ما معنى قوله تعالى {وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ}؟ قلت: يحتمل أن يتناول النفي الشفاعة والطاعة معًا، وأن يتناول الطاعة دون الشفاعة. كما تقول: ما عندي كتاب يباع، فهو محتمل نفي البيع وحده، وأن عندك كتابًا إلا أنك لا تبيعه، ونفيهما جميعًا، وأن لا كتاب عندك، ولا كونه مبيعًا. ونحوه:

وَلَا تَرَى الضَّبَّ بِهَا يَنْجَحِرُ

يريد: نفي الضب وانجحاره. فإن قلت: فعلى أي الاحتمالين يجب حمله؟ قلت: على نفي الأمرين جميعًا، من قبل أن الشفعاء هم أولياء الله، وأولياء الله لا يحبون ولا يرضون إلّا من أحبه الله ورضيه، وأنّ الله لا يحبّ الظالمين، فلا يحبونهم،

Sevmedikleri zaman da, onlara yardımcı olmaz ve şefaat etmezler. Nitekim "Hiçbir yardımcıları yoktur zalimlerin!" [Bakara 2/270]; "Allah'ın razı olduklarından başkasına şefaat etmezler." [Enbiya 21/28] buyrulmuştur. Ayrıca, şefaat ancak fazladan lütfetme konusunda olur. Hem lütfa hem de onun artırılmasına mazhar olanlar da zaten sevap kazanmış kimselerdir. Bunun delili, "Onlara lütfuyla daha da artıracaktır." [Nisa 4/173] âyetidir. Hasan-ı Basrî'nin de "Vallahi, onların asla bir şefaatçisi olmayacak!" dediği rivayet edilmiştir. **Şayet "**Şefaatçinin olmayacağı belirtilince maksat ifade edilmiş oluyor; peki bu (*itaat*) sıfatının ve onun bulunmadığını belirtmenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Onun zikredilmesinin çok mühim bir anlamı vardır. O da, mevsūfun nefyinin, sıfatın nefyine şahit olanın yerine konulması için, 'itaat edilme' sıfatının şefaatçiye eklenmiş olmasıdır; çünkü sıfat, mevsūfu olmadan var olamaz. Böylece bu, mevsūfun varlığının vehmedilmesini ortadan kaldırmış olur. Şöyle ki: Mesela geride kalıp savaşa katılmadığın için seni kınadıklarında şöyle dersin: "Benim ne binecek atım, ne de savaşacak silahım var[dı]!" Bu durumda, atının ve silâhının olmamasını süvariliği ve savaşmayı engelleyen bir gerekçe kılmış olursun. Adeta şöyle demektesindir: "Ne atım ne de silahım varken, süvarilik ve savaşma benden nasıl hâsıl olsun!?" İşte "Ne de kendisine itaat edilecek bir şefaatçi!" ifadesi de böyledir. Buna göre; "Herhangi bir şefaatçi yokken şefaat nasıl olacak ki!?" anlamında olur ve şefaatten bahsedilip, 'bir şefaatçi olmadığı gerçeğinin şefaatin de olmadığına delil kılınması' şefaatçiyi nefyetmenin *yadırganacak* değil, normal (*ma'rûf)* bir şey olarak değerlendirilmesi anlamına gelmiş olur ki [Allah hakkında] bunun aksi düşünülemez.

19. Gözlerin hâin bakışlarını ve sinelerin (yani zihinlerin) neler gizlediğini O bilir!

[1795] الْخَائِنَةُ (hain) kelimesi bakışın sıfatıdır. Yahut "şifa bulma" anlamındaki *âfiyet* kelimesi gibi hainlik anlamında mastardır. Maksat, şüphecilerin yaptığı gibi, helâl olmayan şeylere çaktırmadan bakmaktır. Bizzat gözlerin hâin olduğunun söylenmesi uygun değildir; çünkü "ve sinelerin gizlediğini" ifadesi buna müsaade etmez.[1]

[1796] **Şayet "**Gözlerin hâin bakışlarını bilir." ifadesinin öncesiyle bağlantısı nasıldır?" **dersen şöyle derim:** Bu söz, "Size âyetlerini gösteren O'dur." cümlesindeki "O"nun haberlerinden biridir; tıpkı "Emrinden olan ruhu indirir." haberi gibi. Fakat "ruhu indirir" ifadesi,

1 Çünkü "fasih konuşmada iki karine arasında nispet uyumunun gözetilmesi zorunludur" kuralından dolayı "sinelerin gizlemesi" ile "gözlerin bakması" arasında bir uyum olması gerekir. Oysa "hâin gözler" denildiğinde bu uyum bozulmaktadır. / çev.

وإذا لم يحبوهم لم ينصروهم ولم يشفعوا لهم. قال الله تعالى {وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ} [البقرة: ٢٧٠]، وقال {وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى} [الأنبياء: ٢٨]؛ ولأن الشفاعة لا تكون إلّا في زيادة التفضل، وأهل التفضل وزيادته إنما هم أهل الثواب، بدليل قوله تعالى {وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ} [النساء: ١٧٤]. وعن الحسن ﵁: والله ما يكون لهم شفيع البتة! فإن قلت: الغرض حاصل بذكر الشفيع ونفيه، فما الفائدة في ذكر هذه الصفة ونفيها؟ قلت: في ذكرها فائدة جليلة، وهي أنها ضمت إليه ليقام انتفاء الموصوف مقام الشاهد على انتفاء الصفة، لأن الصفة لا تتأتى بدون موصوفها، فيكون ذلك إزالة لتوهم وجود الموصوف. بيانه: أنك إذا عوتبت على القعود عن الغزو فقلت "ما لي فرس أركبه، ولا معي سلاح أحارب به"، فقد جعلت عدم الفرس وفقد السلاح علة مانعة من الركوب والمحاربة، كأنك تقول: كيف يتأتى مني الركوب والمحاربة ولا فرس لي ولا سلاح معي، فكذلك قوله {وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ} معناه: كيف يتأتى التشفيع ولا شفيع؟! فكان ذكر التشفيع والاستشهاد على عدم تأتّيه بعدم الشفيع وضعًا لانتفاء الشفيع موضع الأمر المعروف غير المنكر الذي لا ينبغي أن يتوهم خلافه.

١٩-﴿يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ﴾

[١٧٩٥] الخائنة: صفة للنظرة، أو مصدر بمعنى الخيانة، كالعافية بمعنى المعافاة. والمراد: استراق النظر إلى ما لا يحل، كما يفعل أهل الريب. ولا يحسن أن تراد الخائنة من الأعين، لأن قوله {وَمَا تُخْفِى الصدور} لا يساعد عليه.

[١٧٩٦] فإن قلت: بم اتصل قوله {يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ}؟ قلت: هو خبر من أخبار {هُوَ} في قوله {هُوَ الذى يُرِيكُمْ} [غافر: ١٣] مثل {يُلْقِى الرُّوحَ} ولكن يُلْقِى الرُّوحَ

"karşılaşma gününe karşı uyarsın diye" ifadesiyle gerekçelendirilmiş; sonra da "ne de kendisine itaat edilecek bir şefaatçi" ifadesine kadarki bölüm araya girmiş; böylece, bu haber cümlesi, öncesindeki haber cümlelerinden ayrı düşmüştür.

20. Gerçek neyse Allah ona hükmeder. O'ndan başka taptıkları ise hiçbir şeye hükmedemez. Şüphesiz Allah'tır işiten, gören (Semî', Basîr).

[1797] "Gerçek neyse Allah onunla hükmeder." Yani sıfatları ve halleri böyle olan bu Zat, zulümden müstağni olduğu için ancak gerçek ve adalet ile hükmeder; oysa sizin 'ilâh'lar hiçbir şeye hükmedemezler! Bu, onların ilâhlarıyla alay etmedir; çünkü kudret sıfatıyla nitelemeyen bir şey hakkında "hükmeder" yahut "hükmetmez" denemez. "Şüphesiz Allah'tır işiten, gören." ifadesi, hem öncesinde yer alan "Allah gözlerin hâin bakışlarını ve sinelerin gizlediğini bilir." sözündeki anlamın dile getirilmesi hem Allah'ın, söylediklerini işitmesi, yaptıklarını görmesi ve bunlara uygun şekilde onları cezalandıracağı yönünde Müşriklere bir tehdit, hem de o Müşriklerin Allah'tan başka taptıkları putlara ve onların ne işitip ne de görüyor olduğuna bir göndermedir.

[1798] (يَدْعُون [taptıkları] ifadesi) *ted'ûne* (taptığınız) şeklinde de okunmuştur.

21. Bunlar yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, kendilerinden öncekilerin akıbeti nice olmuş baksınlar?! Onlar, bunlardan hem daha güçlüydüler hem de yeryüzünde kendilerinden daha sağlam eserler bırakmışlardı. Ama Allah günahları yüzünden onları yakalayıverdi! Allah'a karşı kendilerini koruyan da olmadı...

22; çünkü peygamberleri bunlara apaçık mu'cizeler getirdiğinde nankörce inkâr etmişler; Allah da onları yakalayıvermişti! Şüphesiz O; güçlüdür, cezalandırması şiddetlidir!

[1799] كانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ cümlesindeki هُمْ fasıl zamiridir. **Şayet "**Fasıl zamirinin hakkı, iki ma'rife arasında gelmektir, peki burada niçin bir ma'rife ile bir ma'rife olmayan -yani أَشَدَّ مِنْهُمْ ifadesi- arasında gelmiş?" **dersen şöyle derim:** Ma'rife olmayan dediğin o ifade, başına Elif-Lâm gelmemesi yönüyle ma'rifeye benzemiş[1], böylece onun yerine kaim olmuştur. İfade مِنْكُمْ şeklinde de okunmuştur ve bu Şamlıların mushafında yer almaktadır.

1 Yani أفعَلُ مِنْ كَذَا kalıbına benzer şekilde gelmiş -ki bu kalıp ile ma'rife arasında mânâ bakımından çok güçlü bir benzerlik vardır. / çev.

قد علّل بقوله {لِيُنذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ}؛ ثم استطرد ذكر أحوال يوم التلاق إلى قوله {وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ} فبعُد لذلك عن أخواته.

٢٠-﴿وَاللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾

[١٧٩٧] {واللهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ} يعني والذي هذه صفاته وأحواله لا يقضي إلّا بالحق والعدل، لاستغنائه عن الظلم. وآلهتكم {لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ}. وهذا تهكم بهم، لأن ما لا يوصف بالقدرة لا يقال فيه: يقضي أو لا يقضي. {إِنَّ اللهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ} تقرير لقوله {يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ} ووعيد لهم بأنه يسمع ما يقولون ويبصر ما يعملون، وأنه يعاقبهم عليه؛ وتعريض بما يدعون من دون الله، وأنها لا تسمع ولا تبصر.

[١٧٩٨] وقرئ «يدعون»، بالتاء والياء.

٢١-﴿أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ كَانُوا مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَآثَارًا فِي الْأَرْضِ فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ﴾

٢٢-﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَكَفَرُوا فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ إِنَّهُ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

[١٧٩٩] هم في {كَانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ} فصل. فإن قلت: من حق الفصل أن لا يقع إلّا بين معرفتين فما باله واقعًا بين معرفة وغير معرفة، وهو {أَشَدَّ مِنْهُمْ}؟ قلت: قد ضارع المعرفة في أنه لا تدخله الألف واللام، فأجري مجراها. وقرئ «منكم» وهي في مصاحف أهل الشام.

[1800] "Eserler bırakmışlardı." Buradaki "eserler"le kaleleri, sarayları, aletlerini ve sağlam denebilecek diğer eserleri kastedilmektedir. Bununla; "nice eserler bırakmışlardı" anlamı kastedilmiş de olabilir. Nitekim bir şiirde şöyle geçer:

Kılıcını ve mızrağını boynuna asarak...[1]

23. Gerçek şu ki; Biz Musa'yı mu'cizelerimizle ve apaçık güçlü bir kanıt ile gönderdik.

24. Firavun'a, Hâmân'a ve Kārun'a... "Yalancı büyücü" dediler.

25. O, kendilerine Bizim katımızdan gerçeği getirdiğinde, "Onunla beraber iman edenlerin oğullarını öldürün, kadınlarını sağ bırakın!" dediler. Oysa inkârcı nankörlerin yöntemleri mutlaka hedefinden şaşar.

[1801] "Apaçık bir delil ile" yani mu'cizelerle.

[1802] Bu, "yalancı büyücü!" dediler ve apaçık delili büyü ve yalan olarak isimlendirdiler.

[1803] "Onlara gerçeği" yani nübüvveti "getirdiğinde..." **Şayet "**Daha önce oğlan çocuklarının öldürülüp kız çocuklarının sağ bırakılması, *firavun* krallığını[2] sona erdireceği konusunda kâhinlerin uyardığı bir çocuğun doğumundan korkmaları sebebiyle değil miydi?"[3] **dersen şöyle derim:** Bu bahsettiğin öldürme o zaman olandı. Buradaki ise başka bir öldürmedir. Nitekim İbn Abbas'ın, "İman edenlerin oğullarını öldürün!" sözünü, "Onları daha önce öldürdüğünüz gibi yine öldürün!" şeklinde açıkladığı rivayet edilmiştir. Bu açıklamasıyla o, buradaki öldürmenin ilk öldürmeden farklı olduğunu kasdetmektedir.

[1804] "Mutlaka hedefinden şaşar;" Firavun ve adamlarına hiçbir faydası dokunmayan bâtıl bir yöntem olarak boşa gider. Firavun ve adamları, inananların oğullarını daha önce de öldürmüşlerdi; fakat bu onlara hiçbir fayda sağlamadı; Allah'ın, o korktukları kişinin zuhur etmesini sağlayan hükmü yürürlüğe girdi. Dolayısıyla, bu ikinci katliam da onlara bir fayda vermeyecektir. Firavun aslında erkek çocukları öldürmeyi bırakmıştı; fakat Hazret-i Musa peygamber olarak gönderilip Firavun da korktuğunun başına geldiğini hissedince tekrar kinine ve öfkesine geri döndü. Firavun böyle yaparak İsrailoğullarının Hazret-i Musa'ya destek vermelerinin önüne geçebileceğini zannediyordu. Ama bu yönteminin iki seferde de fiyaskoyla sonuçlandığını anlamıyordu.

---

1 Aslında boyna asılan kılıçtır; mızrak ise ele alınır. Ama burada "mızrak" kelimesi "kılıç" kelimesine atıfla kullanılmıştır. Aynı şekilde, âyetteki "eserler" de "kuvvet"e atıfla kullanılmıştır. / çev.

2 *Firavun* krallığı tabiri, "malum tek bir kişinin hükümranlığı" şeklinde anlaşılmamalıdır; çünkü Musa'nın bebekliğindeki firavun ile peygamber gönderildiği firavun aynı kişi değildir; ama İbranileri paryalaştıran sistem aynıdır. / ed.

3 Yani Musa'nın bebekliğindeki katliâm uygulaması, âyette Musa Aleyhisselâm peygamber olduktan sonra gerçekleşmiş gibi anlatılıyor; bunu nasıl açıklayabilirsin? / ed.

[١٨٠٠] {وَآثَارًا} يريد حصونهم وقصورهم وعُددهم، وما يوصف بالشدّة من آثارهم. أو أراد: وأكثر آثارًا، كقوله:

مُتَقَلِّدًا سَيْفًا وَرُمْحًا ❊

٢٣-﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَى بِآيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُبِينٍ﴾

٥ ٢٤-﴿إِلَى فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَقَارُونَ فَقَالُوا سَاحِرٌ كَذَّابٌ﴾

٢٥-﴿فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْحَقِّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا اقْتُلُوا أَبْنَاءَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ وَاسْتَحْيُوا نِسَاءَهُمْ وَمَا كَيْدُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ﴾

[١٨٠١] {وسلطانٍ مُبِينٍ} وحجة ظاهرة، وهي المعجزات.

[١٨٠٢] {فَقَالُوا} هو {سَاحِرٌ كَذَّابٌ}، فسموا السلطان المبين سحرًا وكذبًا.

١٠ [١٨٠٣] {فَلَمَّا جَاءهُمْ بِالْحَقِّ}، بالنبوّة. فإن قلت: أما كان قتل الأبناء واستحياء النساء من قبل خيفة أن يولد المولود الذي أنذرتْه الكهنة بظهوره وزوال ملكه على يده؟ قلت: قد كان ذلك القتل حينئذ، وهذا قتل آخر. وعن ابن عباس رضي الله عنهما في قوله {قَالُوا اقْتُلُوا}، أعيدوا عليهم القتل كالذي كان أولًا، يريد: أن هذا قتل غير القتل الأول.

١٥ [١٨٠٤] {فِى ضَلَالٍ} في ضياع وذهاب، باطلًا لم يجد عليهم، يعني أنهم باشروا قتلهم أولًا فما أغنى عنهم، ونفذ قضاء الله بإظهار من خافوه، فما يغني عنهم هذا القتل الثاني، وكان فرعون قد كفّ عن قتل الولدان، فلما بعث موسى وأحسّ بأنه قد وقع أعاده عليهم غيظًا وحنقًا، وظنًا منه أنه يصدهم بذلك عن مظاهرة موسى، وما علم أنّ كيده ضائع في الكرتين جميعًا.

26. Firavun dedi ki: "Bırakın beni şu Musa'yı öldüreyim; Rabbine yalvarsın (bakalım, onu kurtarabilecek mi?)! Çünkü onun, 'din'inizi değiştireceğinden veya ülkede fesat çıkaracağından endişe ediyorum."

[1805] "Bırakın beni şu Musa'yı öldüreyim!" Firavun Hazret-i Musa'yı öldürmeye niyetlendiğinde adamları, "O gelmesinden korktuğun kişi değil. Bu ondan hem küçük hem daha zayıf. Olsa olsa bir büyücüdür bu! Bunun gibiler ancak kendisi gibi sihirbazlara karşı gelebilirler." diyerek onu engellemişlerdi. Şöyle diyorlardı: Onu öldürürsen insanları şüpheye düşürürsün; senin Musa'ya delille karşılık vermekten âciz olduğunu düşünürler. Anlaşılan o ki -Allah'ın belâsı- Firavun Hazret-i Musa'nın bir peygamber olduğunu ve getirdiği şeylerin büyü değil muʿcize olduğunu anlamıştı; fakat sahtekâr düzenbazın tekiydi; en basit şey yüzünden çok sayıda insanı öldürebilen, çok kan döken bir adamdı. Böyle iken, tahtını devireceğini ve krallığını mahvedeceğini hissettiği birini öldürmez olur muydu! Fakat yine de onu öldürürse kendi helâkinin çabuklaşacağından korkuyordu. "Rabbine yalvarsın!" demesi de hem Musa'dan hem de onun Rabbine dua etmesinden ne kadar korktuğuna açıkça tanıklık etmektedir. Firavun'un "Bırakın beni şu Musa'yı öldüreyim!" sözü, kavmini şaşırtmaya ve kendisine onların mani olduğunu vehmettirmeye yöneliktir. Oysa onu bu işi gerçekten yapmaktan alıkoyan, içten içe hissettiği korkudan başka bir şey değildi.

[1806] "*Din*inizi" yani içinde bulunduğunuz durumu [statukoyu/sistemi] "değiştirmesinden." Onlar hem Firavun'a hem de putlara tapıyorlardı. Bunun delili, "seni ve tanrılarını terketsinler diye…" [Aʿrâf 127] âyetidir.

[1807] Yeryüzünde bozuculuk yapmak; güvenliği ortadan kaldıran, ziraatin, ticaretin ve geçimi sekteye uğratan, insanların öldürülüp itlâf edilerek helâk olduğu savaş ve kargaşa ortamı oluşturmak demektir. Bu durumda, Firavun adeta şöyle demektedir: Sizi kendi dinine çağırmak suretiyle dininizi bozmasından yahut kendisi sebebiyle fitne çıkacağından dolayı dünyanızı ifsat etmesinden endişe ediyorum.

[1808] [أَوْ أَنْ يظْهرَ] Hicaz bölgesi Mushaflarında *ve en yuzhira* (*ve* ülkede fesat çıkaracağından) şeklinde yazılıdır. Bu durumda mâna; "[Musa'nın] dininizi de, dünyanızı da bozacağından korkuyorum!" olur. İfade, if'âl babından يُظْهِرَ şeklinde de okunmuştur ki bu durumda الْفَسَادَ kelimesi mansūb okunur.[1] Bu durumda mâna, "Musa'nın yeryüzünde fesat çıkaracağından…" şeklinde olur. Yine kelime, *tezāhera* (uyuşma ve dayanışma) anlamındaki *tezahhera*dan *yezzahhera* şeklinde de okunmuştur.[2]

1 Müfessirin, *ev en ya**zhera fi'l-ardi'l-fesâdᵘ*** (ve ülkede fesat çı*ka*cağından [korkuyorum]) şeklindeki okuyuşu esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

2 Bu durumda, "ülkede peşpeşe, üstüste fesat çıkacağı" anlatılmış olur. / ed.

٢٦-﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ ذَرُونِي أَقْتُلْ مُوسَى وَلْيَدْعُ رَبَّهُ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ أَوْ أَنْ يُظْهِرَ فِي الأَرْضِ الْفَسَادَ﴾

[١٨٠٥] {ذَرُونِى أَقْتُلْ مُوسَى} كانوا إذا همّ بقتله كفّوه بقولهم: ليس بالذي تخافه، وهو أقل من ذلك وأضعف، وما هو إلا بعض السحرة، ومثله لا يقاوم إلّا ساحرًا مثله. ويقولون: إذا قتلته أدخلت الشبهة على الناس، واعتقدوا أنك قد عجزت عن معارضته بالحجة. والظاهر أنّ فرعون -لعنه الله- كان قد استيقن أنه نبيّ، وأن ما جاء به آيات وما هو بسحر، ولكن الرجل كان فيه خب وجربزة، وكان قتّالًا سفّاكًا للدماء في أهون شيء، فكيف لا يقتل من أحس منه بأنه هو الذي يثل عرشه ويهدم ملكه؛ ولكنه كان يخاف إن همّ بقتله أن يعاجل بالهلاك. وقوله {وَلْيَدْعُ رَبَّهُ} شاهد صدق على فرط خوفه منه ومن دعوته ربه. وكان قوله {ذَرُونِى أَقْتُلْ مُوسَى} تمويهًا على قومه وإيهامًا أنهم هم الذين يكفونه، وما كان يكفه إلّا ما في نفسه من هول الفزع.

[١٨٠٦] {أَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ} أن يغير ما أنتم عليه. وكانوا يعبدونه ويعبدون الأصنام، بدليل قوله {وَيَذَرَكَ وَآلِهَتَكَ} [الأعراف: ١٢٧].

[١٨٠٧] والفساد في الأرض: التفاتن والتهارج الذي يذهب معه الأمن وتتعطل المزارع والمكاسب والمعايش، ويهلك الناس قتلًا وضياعًا. كأنه قال: إني أخاف أن يفسد عليكم دينكم بدعوتكم إلى دينه. أو يفسد عليكم دنياكم بما يظهر من الفتن بسببه. وفي مصاحف أهل الحجاز «وأن يظهر»، بالواو، ومعناه: إني أخاف فساد دينكم ودنياكم معًا.

[١٨٠٨] وقرئ «يُظْهِرَ» من أظهر، و«الفساد» منصوب، أي يظهر موسى الفساد. وقرئ «يَظَّهَّر»، بتشديد الظاء والهاء، من تظهّر بمعنى تظاهَر، أي تتابع وتعاون.

27. Musa da dedi ki: "Şüphesiz ben, yargılanma gününe iman etmeyen bütün kibirlilerden; benim de sizin de Rabbiniz olan (Allah)a sığınmış bulunuyorum!"

[1809] Hazret-i Musa, Firavun'un onu öldürme planını işitince kendi kavmine "Benim de, sizin de rabbiniz olan Allah'a sığınıyorum!" dedi. "Sizin de rabbiniz" sözüyle; kendisine uymaları ve onun gibi Allah'a sığınmaları, yine onun gibi Allah'a güvenip dayanmaları hususunda kavmine gönderme yapmaktadır. "Bütün kibirlilerden" demesi, Allah'a sığınışı Firavun ve diğer zorbaları kapsasın diyedir. Ayrıca *ta'rîz* (ima) ifade etmesi için de böyle söylemiş olabilir ki bu daha etkilidir. Allah Teâlâ, kibirlilikle hakka boyun eğme konusunda kibirlenmeyi kastetmektedir ki, kibrin en çirkini, sahibinin alçaklığını, aşağılık kişiliğini, yanlıştaki aşırılığını ve düşüncesizliğini en iyi gösteren bu kibirdir.

[1810] "Yargılama gününe iman etmeyen" buyurmuştur; çünkü bir insanda büyüklenme, hesap gününü yalanlama ve âkıbetine pek aldırış etmeme bir arada bulunuyorsa o kişide kalp katılığının ve Allah'a ve kullarına karşı cüretkârlığın bütün şartlarını tamamlamış; büyük günah namına ne varsa tamamını işlemiş demektir!

[1811] عُذْتُ (sığındım) kelimesi, لُذْتُ (arkasına saklandım) kelimesi ile kardeş olup, idğamla عُتُّ şeklinde de okunmuştur.

28. Firavun hanedanından olup da imanını gizleyen inanmış bir adam da şöyle dedi: "Bir adamı; sırf 'Benim Rabbim Allah'tır' dedi diye öldüreceksiniz, öyle mi?! Hem de size Rabbinizden âyetler getirmişken?.. Yalancıysa, yalanı kendisine; ama doğru sözlü ise sizi tehdit ettiklerinin bir kısmı başınıza gelebilir. Şüphesiz, 'yalancı aşırı'ları Allah doğru yola getirmez."

[1812] "İnanmış bir adam..." رَجُلٌ kelimesi *raclun* şeklinde de okunmuştur. Nitekim عَضُدٌ (pazu) kelimesi عَضْدٌ şeklinde de söylenir. Bu adam, Firavun'un amcaoğlu olup, Musa'ya gizlice iman etmiş bir Kıptî idi. İsrail oğullarından olduğu da söylenmiştir. Dolayısıyla "Firavun hanedanından" ifadesi [bu 2 farklı görüşe göre], ya "adam"ın sıfatıdır ya da "imanını Firavun hanedanın*dan gizleyen*" anlamında يَكْتُمُ'nun mef'ûlüdür. Adı Sim'ân yahut Habîb idi; Hırbîl veya Hizbîl olduğu da söylenmiştir. Anlaşılan odur ki, Firavun hanedanındandır; çünkü İsrail oğullarından iman edenler az ve nadir değildi. Bunun delili Firavun'un "Onunla beraber iman edenlerin oğullarını" [Mü'min 50/25] sözüdür.

٢٧-﴿وَقَالَ مُوسَى إِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَرَبِّكُمْ مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ﴾

[١٨٠٩] لما سمع موسى عليه السلام بما أجراه فرعون من حديث قتله قال لقومه {إِنِّي عُذْتُ بِـ}الله الذي هو {ربي} وربُّكم. وقوله {وَرَبِّكُمْ} فيه بعث لهم على أن يقتدوا به، فيعوذوا بالله عياذَه، ويعتصموا بالتوكل عليه اعتصامَه. وقال {مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ} لتشمل استعاذته فرعون وغيره من الجبابرة، وليكون على طريقة التعريض؛ فيكون أبلغ. وأراد بالتكبر: الاستكبار عن الإذعان للحق، وهو أقبح استكبار وأدله على دناءة صاحبه ومهانة نفسه، وعلى فرط ظلمه وعسفه.

[١٨١٠] وقال {لَا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ}، لأنه إذا اجتمع في الرجل التجبر والتكذيب بالجزاء وقلة المبالاة بالعاقبة، فقد استكمل أسباب القسوة والجراءة على الله وعباده، ولم يترك عظيمة إلّا ارتكبها!

[١٨١١] وعذت ولذت أخوان. وقرئ «عُتُّ»، بالإدغام.

٢٨-﴿وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَتَقْتُلُونَ رَجُلا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ وَقَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ وَإِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ وَإِنْ يَكُ صَادِقًا يُصِبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ﴾

[١٨١٢] {رَجُلٌ مُّؤْمِنٌ} وقرئ «رجل» بسكون الجيم، كما يقال: عضْد، في عضُد. وكان قبطيًّا ابن عم لفرعون؛ آمن بموسى سرًا. وقيل: كان إسرائيليًا. و{مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ} صفة لـ{رَجُلٌ}، أو صلة لـ{يَكْتُمُ}، أي يكتم إيمانه من آل فرعون. واسمه سمعان أو حبيب وقيل خربيل أو حزبيل. والظاهر أنه كان من آل فرعون، فإنّ المؤمنين من بني إسرائيل لم يقلّوا ولم يعزُّوا. والدليل عليه قول فرعون {أَبْنَاءَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ} [غافر: ٢٥]،

Bu inanmış adamın “Ama ya başımıza Allah’ın azabı gelirse, o zaman kim yardım edecek bize?!” sözü, onun kendi kavmine nasihatte bulunduğunun açık bir delilidir.

[1813] أَنْ يَقُولَ “dedi diye” anlamındadır. Bu söz o inanmış adamdan sadır olan büyük bir reddetme ve şiddetli bir ayıplamadır. Adeta şöyle demektedir: “Siz, bir masumu katletmek demek olan bu çirkin fiili mi işliyorsunuz?! Bu çirkin işi işlemenizin tek gerekçesi o insanın dile getirdiği ‘Rabbim Allah’tır.’ hak sözünden başkası değil! Hâlbuki o, bu sözünün sağlamasını yapmak için kendisine rablık nispet ettiği zattan sadece bir tek delil değil, birçok delil getirmiştir ki o zat sadece onun rabbi değil, sizin de rabbinizdir!” Bunlar, muhatapları Hazret-i Musa’nın haklılığını itirafa ikna etmeye yönelik sözlerdir. Böylece, öfkelerini yatıştırıp onları dizginlemek istemiştir. Buraya *vakte en yekūle* (der demez) şeklinde mahzuf bir muzāf takdir etmen de mümkündür. Bu durumda mâna şöyle olur: Onun durumu hakkında bir an bile düşünmeden, ‘Rabbim Allah’tır.’ sözünü duyar duymaz onu öldürecek misiniz yani!?

[1814] بِالْبَيِّنَاتِ derken, onların bildikleri ve şahit oldukları büyük delilleri kasdetmektedir. Sonra *taksim1* yöntemiyle, onları tartışmanın içine çekmekte ve şöyle demektedir: Bu kimse ya yalancıdır ya da doğru söylüyordur; “Yalancıysa, yalanı kendisine.” Yani yalanı kendisine döner ve başkasına bir zararı olmaz. “Ama eğer doğru söylüyorsa” ona bulaştığınızda sizi tehdit ettiği “şeylerin bir kısmı başınıza gelebilir!”

[1815] **Şayet “**Musa doğru söyleyen bir peygamber olduğu ve onları tehdit ettiği şeylerin bir kısmının değil de tamamının onların başına gelmesi gerektiği halde niçin ‘sizi tehdit ettiği şeylerin bazısı’ dedi?” **dersen şöyle derim:** İnanmış adam, Hazret-i Musa’nın hasımları ile ve onu yadırgayanlarla tartışırken onları punduna getirip bir şekilde ikna etmeye, onları insaflı konuşma yoluna sokmaya ve nasihat yöntemiyle onlara yaklaşmaya ihtiyaç duymuştu. Bu sebeple, onların Hazret-i Musa’nın sözünü kabul edip onu tasdik etmelerini en kolay ve en etkili biçimde sağlayacağını bildiği metodu ortaya koydu ve “Ama doğru sözlü ise sizi tehdit ettiklerinin bir kısmı başınıza gelebilir!” dedi. Bu, kendisini dinlesinler ve reddetmesinler diye, sertlik yanlısı değil de yatımına konuşan bir kimsenin sözüdür; zira bu kişi, Hazret-i Musa’nın doğru sözlü olduğunu varsaydığı zaman aslında onun bütün tehditleri konusunda doğru sözlü olduğunu da ifade etmiş oluyordu.

---

1 Yani ele alınan konuyu çeşitli ihtimallere ayırarak her ihtimal üzerinde ayrı ayrı konuşma. / çev.

وقول المؤمن {فَمَنْ يَنْصُرُنَا مِنْ بَأْسِ اللّٰهِ إِنْ جَاءَنَا} [غافر: ٢٩] دليل ظاهر على أنه يتنصَّح لقومه.

[١٨١٣] {أَنْ يَقُولَ} لأن يقول. وهذا إنكار منه عظيم وتبكيت شديد. كأنه قال: أترتكبون الفعلة الشنعاء التي هي قتل نفس محرمة، وما لكم علة قط في ارتكابها إلّا كلمة الحق التي نطق بها، وهي قوله {رَبِّىَ اللّٰهُ} مع أنه لم يُحضر لتصحيح قوله بينةً واحدة، ولكن بينات عدّة من عند من نسب إليه الربوبية، وهو ربكم لا ربه وحده. وهو استدراج لهم إلى الاعتراف به، ولِيَلين بذلك جِماحَهم ويكسر من سَوْرتهم. ولك أن تقدر مضافًا محذوفًا، أي وقت أن يقول؛ والمعنى: أتقتلونه ساعة سمعتم منه هذا القول من غير روية ولا فكر في أمره.

[١٨١٤] وقوله {بِالْبَيِّنَاتِ} يريد: بالبينات العظيمة التي عهدتموها وشهدتموها. ثم أخذهم بالاحتجاج على طريقة التقسيم فقال: لا يخلو من أن يكون كاذبًا أو صادقًا، {فإِن يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ}، أي يعود عليه كذبه ولا يتخطاه ضرره، {وَإِن يَكُ صَادِقًا يُصِبْكُمْ بَعْضُ} ما يعدكم إن تعرّضتم له.

[١٨١٥] فإن قلت: لم قال: {بَعْضُ الَّذِى يَعِدُكُمْ} وهو نبيّ صادق، لا بد لما يعدهم أن يصيبهم كله، لا بعضه؟ قلت: لأنه احتاج في مقاولة خصوم موسى ومناكريه إلى أن يلاوصهم ويداريهم، ويسلك معهم طريق الإنصاف في القول، ويأتيهم من وجهة المناصحة، فجاء بما علم أنه أقرب إلى تسليمهم لقوله، وأدخل في تصديقهم له وقبولهم منه فقال {وَإِن يَكُ صَادِقًا يُصِبْكُمْ بَعْضُ الَّذِى يَعِدُكُمْ}. وهو كلام المنصف في مقاله غير المشتط فيه، ليسمعوا منه ولا يردّوا عليه، وذلك أنه حين فرضه صادقًا فقد أثبت أنه صادق في جميع ما يعد،

Fakat konuşmanın zahiri bakımından Hazret-i Musa'nın haklılığının bir kısmını içinde gizlemiş olmak için, sözüne "Sizi tehdit ettiklerinin bir kısmı başınıza gelebilir!" diyerek devam etti. Böylece, bu sözleri söyleyenin, Hazret-i Musa'yı savunmak yahut desteklemek şöyle dursun, onun hakkını bile tam teslim etmeyen bir kişinin sözleri olduğunu onlara göstermek istiyordu ki "yalancı"yı "doğru sözlü"den önce zikretmiş olması da aynı kabildendir; "Şüphesiz, 'yalancı aşırı'ları Allah doğru yola getirmez" ifadesi de böyledir.

[1816] **Şayet** "Ebû Ubeyde 'bazı' kelimesini 'bütün' olarak tefsir etmiş ve bu tefsiri desteklemek için Lebîd'in [v. 41/661]

> Hoşlanmadığım yerleri terkederim
> Tâ ki ölüm bazı canlara ulaşıncaya dek[1]

şeklindeki beytini delil getirmiştir." **dersen şöyle derim**: Bu rivayet sahihse, *el-ʿalkā* meselesinde el-Mâzinî [v. 249/863] Ebu Ubeyde hakkında, "Sözümü anlayamayacak kadar anlayışsız biriydi!" demesinde haklı imiş demek ki.[2]

[1817] "Şüphesiz, 'yalancı aşırı'ları Allah doğru yola getirmez." Bu sözün muhtemel anlamı şudur: Şayet Musa yalancı, aşırı birisi ise Allah onu yalnız bırakır, helâk eder ve işini doğrultmaz. Öyle olunca muhalifleri de ondan kurtulmuş olurlar. Şu anlama da gelir: Şayet Musa yalancı, aşırı birisi olsaydı Allah ona nübüvvet vererek rehberlik etmez ve onu açık delillerle desteklemezdi.

[1818] Denilmiştir ki; Hazret-i Ebû Bekr'in Peygamber (s.a.)'i savunmak maksatlı üstlendiği görev bundan daha çetin idi. Şöyle ki; bir gün Hazret-i Peygamber Kâbe'yi tavaf ediyordu; işini bitirdikten sonra Mekkeliler onun yanına geldiler ve yakasına yapışarak; "Atalarımızın taptıklarına tapmaktan bizi engellemeye çalışan sensin öyle mi?!" dediler. Resûlullah "Evet, benim!" buyurdu. [Mübareği tartaklamaya başladılar…] O sırada Hazret-i Ebû Bekr ayağa kalktı ve Resûlullah'ın arkasına geçti;

---

1 Lebîd, bizim "bazı canlara" diye çevirdiğimiz yerde بعض النفوس ifadesini kullanmaktadır. Anlaşılan o ki Ebû Ubeyde'ye göre Lebîd buradaki *baʿz* kelimesiyle "bütün" anlamını kastedip, bu son mısrasında da Kıyamet Günü'nden, yani ölümün herkese ulaşacağı günden bahsetmektedir. Oysa bu yanlış bir anlamadır; çünkü Lebîd buradaki "bazı canlar" ile kendisini kastetmekte ve "herkesin tanıdığı, bildiği, meşhur kimseye, yani Lebîd'e ölüm ulaşıncaya dek" demek istemektedir. / çev.

2 العلقى "aşırı sıcak zamanlarda bile yeşil kalmaya devam eden bir ağaç türü"dür. Mesele şudur: Ebû Osmân el-Mâzinî [v. 249/863], bir gün öğrencisi el-Müberred'e [v. 286/900] şöyle der: Duydum ki Ebû Ubeyde [v. 209/824] şöyle diyormuş: "Bu Nahivciler, Bedeviler hakkında ne kadar yalan söylüyorlar! Onların iddiasına göre العلقى kelimesinin sonundaki Elif müenneslik içinmiş! Hâlbuki Arapların bu kelimenin müfredini ifade etmek için علقاةٌ kelimesini kullandıklarını duydum." Bunun üzerine el-Müberred, hocasına "Peki, bu meseleyi onunla konuşsaydın daha iyi olmaz mıydı?" diye sorunca el-Mâzinî, "Ebû Ubeyde sözümü anlayamayacak kadar anlayışsız biriydi!" diye cevap verir. İşte Zemahşerî bu meseleyi hatırlatarak, Ebû Ubeyde'nin âyetteki "bazı" kelimesini "bütün" diye tefsir etmesinin doğru olmadığını belirtmek istemiştir. / çev.

ولكنه أردفه {يُصِبْكُمْ بَعْضُ الَّذِى يَعِدُكُمْ} ليهضمه بعض حقه في ظاهر الكلام، فيريهم أنه ليس بكلام من أعطاه حقه وافيًا، فضلًا أن يتعصب له، أو يرمي بالحصا من ورائه. وتقديم الكاذب على الصادق أيضًا من هذا القبيل، وكذلك قوله {إِنَّ اللّٰهَ يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ}.

٥ [١٨١٦] فإن قلت: فعن أبي عبيدة أنه فسر البعض بالكل، وأنشد بيت لبيد:

تَرَّاكُ أَمْكِنَةٍ إِذَا لَمْ أَرْضَهَا ۞ أَوْ يَرْتَبِطْ بَعْضُ النُّفُوسِ حِمَامَهَا

قلت: إن صحت الرواية عنه، فقد حق فيه قول المازني في مسألة العلقي: كان أجفى من أن يفقه ما أقول له!

[١٨١٧] {إِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ} يحتمل أنه إن كان مسرفًا كذابًا

١٠ خذله الله وأهلكه ولم يستقم له أمر، فيتخلصون منه، وأنه لو كان مسرفًا كذابًا لما هداه الله للنبوّة، ولما عضده بالبينات.

[١٨١٨] وقيل: ما تولى أبو بكر من رسول الله ﷺ كان أشدّ من ذلك؛ طاف ﷺ بالبيت، فلقوه حين فرغ، فأخذوا بمجامع ردائه فقالوا له: أنت الذي تنهانا عما كان يعبد آباؤنا؟! فقال: أنا ذاك، فقام أبو بكر الصديق رضي الله عنه فالتزمه من ورائه، وقال:

sesini yükselterek ve gözlerinden yaş aka aka; "Bir adamı; sırf 'Benim Rabbim Allah'tır' dedi diye öldüreceksiniz, öyle mi?! Hem de size Rabbinizden âyetler getirmişken?!" dedi. Mekkeliler bunun üzerine Resûlullah'ı bıraktılar [Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 244]. Câfer-i Sādık'ın [v. 148/765] şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Firavun hanedanı içindeki inanmış adam bu sözleri kendini gizleyerek söylemişti; oysa Hazret-i Ebû Bekr açık açık söyledi."

29. "Ey kavmim! Bugün ülkenin güçlüleri olarak hükümranlık sizin elinizde; ama ya başımıza Allah'ın azabı gelirse, o zaman kim yardım edecek bize?" Firavun dedi ki: "Ben size kendi gördüğümden başkasını göstermiyorum; size yalnızca aklın yolunu gösteriyorum."

[1819] "Ülkenin güçlüleri olarak" yani Mısır topraklarında İsrailoğullarına üstün gelmiş olarak. Şunu kastediyor: Mısır'ın yönetimini elinizde bulunduruyorsunuz; herkese üstün geldiniz, onlar üzerinde ezici bir güce sahipsiniz. Aman, zararınıza olacak şekilde işinizi bozmayın; Allah'ın, başınıza getireceği belaya ve azaba kendinizi maruz bırakmayın. O azap başınıza geldi mi hiçbir şey yapamazsınız, hiç kimse de onu savamaz.

[1820] İnanmış adam "*bize* yardım edecek" ve "*başımıza* gelirse" dedi, çünkü hitap ettiği kimselerle akrabalık bağı vardı. Ayrıca Hazret-i Musa konusunda onlara nasihatte bulunan kişi olarak kendisinin de onlarla aynı kaderi paylaştığını muhataplarına bildirmek istemiştir.

[1821] "Kendi gördüğümden başkasını göstermiyorum," yani size işaret ettiğim görüş, ancak onun öldürülmesine dair görüşümdür; onun öldürülmesinden başka bir görüşü tasvip etmiyorum. Ama siz bunun doğru olmadığını söylüyorsunuz. Fakat ben bu görüşle "size yalnızca aklın yolunu," yani doğru ve uygun olan yolu "gösteriyorum." Yahut "yalnızca doğru olduğunu bildiğim şeyi size bildiriyorum; içimde bu konuyla ilgili herhangi bir şey gizlemiyorum; dışımdan size ne söylüyorsam içimden ona zıt hiçbir şey düşünmüyorum." Firavun söylediği hususta dilinin de kalbinin de hemfikir olduğunu anlatmak istiyorsa da, kesinlikle yalan söylemektedir; zira o, Hazret-i Musa'dan yana şiddetli bir korkuya kapıldığını hissetmişti; fakat bu korkusuyla yaşamaya çalışıyordu; böyle bir korku duymasaydı, kimseyle istişare etmez; mesele işarete[1] kalmazdı.

[1822] (الرَّشَاد) *reşşâd* şeklinde de okunmuştur. Bu, tıpkı *el-ʿallâm* gibi *raşiden*in *faʿʿâl* veznindeki okunuşudur (çok doğru). Yahut *raşeden*in *ʿabbâd* gibi okunuşudur (doğruyu gösteren). Kelimenin, *cebbâr*ın *ecbera*dan türemesi gibi, ('sağlam irşat eden' anlamında) *erşede*den geldiği de söylenmiştir; ama doğru değildir; çünkü *efʿale*den türeyen *faʿʿâl* kalıbı,az sayıda kelime için kullanılır:

1 İstişâre ve işâret aynı köktendir; yani adamlarının görüş bildirmesine gerek kalmadan Musa'yı katlederdi. / ed.

"أتقتلون رجلًا أن يقول ربي الله، وقد جاءكم بالبينات من ربكم؟!" رافعًا صوته بذلك، وعيناه تسفحان، حتى أرسلوه. وعن جعفر الصادق: إنّ مؤمن آل فرعون قال ذلك سرًّا، وأبو بكر قاله ظاهرًا.

٢٩-﴿يَا قَوْمِ لَكُمُ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ظَاهِرِينَ فِي الْأَرْضِ فَمَنْ يَنْصُرُنَا مِنْ بَأْسِ اللَّهِ إِنْ جَاءَنَا قَالَ فِرْعَوْنُ مَا أُرِيكُمْ إِلَّا مَا أَرَى وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ﴾

[١٨١٩] {ظَاهِرِينَ فِي الْأَرْضِ} في أرض مصر، عالين فيها على بني إسرائيل. يعني أنّ لكم ملك مصر، وقد علوتم الناس وقهرتموهم، فلا تفسدوا أمركم على أنفسكم، ولا تتعرضوا لبأس الله وعذابه، فإنه لا قبل لكم به إن جاءكم، ولا يمنعكم منه أحد.

[١٨٢٠] وقال {يَنْصُرُنَا} و{جَاءَنَا}، لأنه منهم في القرابة، وليعلمهم بأنّ الذي ينصحهم به هو مساهمٌ لهم فيه.

[١٨٢١] {مَا أُرِيكُمْ إِلَّا مَا أَرَى}، أي ما أشير عليكم برأي إلّا بما أرى من قتله، يعني لا أستصوب إلّا قتله، وهذا الذي تقولونه غير صواب؛ {وَمَا أَهْدِيكُمْ} بهذا الرأي {إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ}. يريد: سبيل الصواب والصلاح، أو ما أعلمكم إلا ما أعلم من الصواب، ولا أدّخر منه شيئًا، ولا أسرّ عنكم خلاف ما أظهر. يعني أنّ لسانه وقلبه متواطئان على ما يقول، وقد كذب؛ فقد كان مستشعرًا للخوف الشديد من جهة موسى، ولكنه كان يتجلد، ولولا استشعاره لم يستشر أحدًا ولم يقف الأمر على الإشارة.

[١٨٢٢] وقرئ «الرشّاد» فعال من رشد بالكسر، كعلام، أو من رشد بالفتح كعباد. وقيل: هو من أرشد كجبار من أجبر، وليس بذلك؛ لأنّ فعالًا من أفعل لم يجئ إلّا في عدّة أحرف،

cebbâr, kassār, se'âr (سَآّر) ve *derrâk* gibi. Dolayısıyla, az sayıda örneği olan bir kullanıma kıyas etmek uygun olmaz. Kelimenin, *'avvâc* ve *bettât* kelimelerinde olduğu gibi, fiil kökü dikkate alınmaksızın *er-rüşd*e nispet edilmesi de mümkündür.

30. İnanmış adam dedi ki: "Ey kavmim! Doğrusu, ben sizin adınıza, peygamberlerini yalanlayan gruplarınkine benzer (azap dolu) bir günden endişe ediyorum."

31. "Yani, Nuh kavminin, Âd'ın, Semud'un ve onlardan sonrakilerin başına gelenler gibi... Allah, kullarına zulmetmek istemez."

[1823] "Gruplarınkine benzer bir gün"den maksat onların günleri gibi günlerdir; çünkü *yevm* (gün) kelimesini "gruplar"a izafe edip, grupları da Nuh, Âd ve Semûd kavimleri olarak tefsir edince ve her bir grubun kendisine ait bir helâk günü olduğunu da açıkça belirtmeyince, çoğul (günler) yerine tekil (gün) kelimesiyle yetinmiş oldu; zira cümledeki muzāfun ileyh kelimenin çoğul kullanılmasına gerek bırakmamıştır. Şair'in şu ifadesi de buna örnektir:

Mide[leri]nizin bir kısmını yemekle doldurun ki iyileşesiniz…

[1824] Zeccac [v. 311/923] da "tek tek her grubun günü gibi" demiştir.

[1825] "Yapageldikleri şey" ise sürekli sergiledikleri küfür, yalanlama vb. isyankâr tavırlar ve onların bu tavırları ara vermeksizin sürekli tekrar etmeleri demektir. مِثْلَ دَأْبِ cümlesinde muzāfın hazfedilmesi gerekmiştir.[1] Bu ifadede aslında *misle cezâi de'bihim* (yapageldikleri şeylerin cezası) denmek istenmektedir. **Şayet,** "İkinci مِثْلَ ne ile nasbedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Birinci مِثْلَ'nin atf-ı beyânı olduğu için nasbedilmiştir; çünkü ikinci مِثْلَ ile yapılmış izafetin ikinci *muzāfun ileyh*i قَوْمِ نُوحٍ ifadesidir. "Allah grupları helâk etti; yani Nuh kavmini, Âd'ı ve Semud'u" demiş olsaydın, o zaman ikinci مِثْلَ sadece, özel isimlere *muzāf* olan قَوْمَ'in izāfetinin atf-ı beyânı olurdu ki bu, ikinci مِثْلَ ile yapılmış izāfetin ilk *muzāfun ileyh*i hakkında da geçerli olur.

[1826] "Allah kullarına zulmetmek istemez", yani onların helâk edilmesi adalet ve hakkaniyete uygundu; çünkü onlar yaptıklarıyla bu durumu zorunlu hale getirdiler. Bu ifade, zulmü istemenin olumsuzlandığı "Senin Rabbin, hiç de kullarına zulmedici değildir!" [Fussilet 41/46] sözünden daha etkilidir; çünkü zulmü istemeden uzak olan biri, zulmün kendisinden hepten uzak olacaktır.

1 Bu gerekliliğin açıklaması şudur: İkinci مثل birincinin atf-ı beyânıdır. Birincinin geçtiği yerde muzāf olan يوم zikredilmiştir ve bu da onların amellerinin karşılığı -yani helak- anlamına gelmektedir. Dolayısıyla burada tekrar zikredilmesine gerek kalmamıştır. / çev.

نحو: درّاك وسآر وقصار وحبّار، ولا يصحّ القياس على القليل. ويجوز أن يكون نسبة إلى الرشد، كعوّاج وبتات، غير منظور فيه إلى فعل.

٣٠-﴿وَقَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ مِثْلَ يَوْمِ الْأَحْزَابِ﴾

٣١-﴿مِثْلَ دَأْبِ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِلْعِبَادِ﴾ ٥

[١٨٢٣] {مِثْلَ يَوْمِ الْأَحْزَابِ} مثل أيامهم، لأنه لما أضافه إلى الأحزاب وفسرهم بـ{قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ}، ولم يلبس أنّ كلّ حزب منهم كان له يوم دمارٍ، اقتصر على الواحد من الجمع؛ لأنّ المضاف إليه أغنى عن ذلك كقوله:

كُلُوا فِي بَعْضِ بَطْنِكُمُو تَعِفُّوا ۞

١٠ [١٨٢٤] وقال الزجاج: مثل يوم حزب حزب.

[١٨٢٥] ودأب هؤلاء دؤبهم في عملهم من الكفر والتكذيب وسائر المعاصي، وكون ذلك دائبًا دائمًا منهم لا يفتُرون عنه، ولا بدَّ من حذف مضاف، يريد: مثل جزاء دأبهم. فإن قلت: بم انتصب مثل الثاني؟ قلت: بأنه عطف بيان لمثل الأوّل؛ لأنّ آخر ما تناوله الإضافة قوم نوح، ولو قلت أهلك الله الأحزاب: قوم نوح وعاد وثمود، لم يكن إلّا عطف بيان لإضافة قوم إلى أعلام، فسرى ذلك الحكم إلى أوّل ١٥ ما تناولته الإضافة.

[١٨٢٦] {وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِلْعِبَادِ} يعني أن تدميرهم كان عدلًا وقسطًا، لأنهم استوجبوه بأعمالهم. وهو أبلغ من قوله تعالى {وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ} [فصلت: ٤٦] حيث جعل المنفى إرادة الظلم؛ لأنّ من كان عن أرادة الظلم بعيدًا، كان عن الظلم أبعد.

Yine o sözde *zulm*ü nekire getirerek adeta, kulları için zulmün hiçbir çeşidini dilemediğini göstermiştir. İfadenin, “O, kullarının inkâr etmesine rıza göstermez.” [Zümer 39/7] sözündeki gibi olması da mümkündür; yani Allah kullarının zulmetmesini istemiyor. Yani… Onları helâk etti; çünkü zulmediyorlardı!..

32. “Ey kavmim! Doğrusu ben, sizin için o bağrışıp çağrışma gününden endişe ediyorum.”

33. “Arkanızı dönüp kaçacağınız gün, sizi Allah’tan koruyan olmayacak... Allah’ın saptırdığı birini doğru yola getirecek yoktur.”

[1827] التَّنَادِي (bağrışıp çağrışma) kelimesi, A‘râf sûresindeki “Cennettekiler ateştekilere … diye seslenirler.” [A‘râf 7/44], “Ateştekiler cenettekilere… diye seslenirler” [A‘râf 7/50] âyetlerinde anlattığı mânadadır. Âh u vâh ederek, feryâd u figân içinde bağırışları anlamında olması da mümkündür. Kelime *et-tenâdd* şeklinde şeddeli de okunmuştur ki o zaman anlamı “birbirlerinden kaçıp uzaklaşacakları (gün)” şeklinde olur. Tıpkı “İşte o gün insan kaçacak kardeşinden…” [Abese 80/34] âyetindeki gibi. Dahhâk’in [v. 105/723] de şöyle dediği rivayet edilmiştir: Ateşin homurtusunu işittiklerinde korkup kaçarlar; ama nereye giderlerse gitsinler karşılarında saf saf dizilmiş melekleri bulurlar. Böyle birbirlerinin üstüne yığılmışken birden “Haydi hesap alanına!” diyen birinin çağrısını duyarlar.

[1828] “Arkanızı dönüp kaçacağınız gün.” Katâde’nin [v. 117/735], “hesap yerinden ayrılıp cehenneme gideceksiniz” dediği nakledilmiştir. Mücâhid’in ise, “Cehennemden kaçacaksınız ama bunu başaramayacaksınız” dediği aktarılmıştır.

34. “Gerçek şu ki; daha önce Yûsuf da size apaçık delillerle gelmişti. O zaman, onun size getirdiklerinden de şüphelenip durmuştunuz!.. Sonunda vefat edince; ‘Allah bundan sonra asla elçi göndermez!’ demiştiniz... ‘Şüpheci aşırı’ları Allah böyle saptırıyor işte!”

35. “Onlar ki; -kendilerine gelmiş güçlü bir kanıt olmadığı halde- Allah’ın âyetleri hakkında cedelleşirler... Bu, Allah katında da iman edenler nezdinde de büyük bir hışımla karşılanmaktadır. Büyüklük taslayan bütün zorbaların kalbini Allah böyle mühürler işte!”

وحيث نكر الظلم، كأنه نفى أن يريد ظلمًا ما لعباده. ويجوز أن يكون معناه كمعنى قوله تعالى {وَلَا يَرْضَى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ} [الزمر: ٧]، أي لا يريد لهم أن يظلموا؛ يعني أنه دمّرهم لأنهم كانوا ظالمين.

٣٢-﴿وَيَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ يَوْمَ التَّنَادِ﴾

٣٣-﴿يَوْمَ تُوَلُّونَ مُدْبِرِينَ مَا لَكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ﴾ ٥

[١٨٢٧] التنادي ما حكى الله تعالى في سورة الأعراف من قوله {وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ} [الأعراف: ٤٤] {وَنَادَى أَصْحَابُ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ} [الأعراف: ٥٠]. ويجوز أن يكون تصايحهم بالويل والثبور. وقرئ بالتشديد: وهو أن يندّ بعضهم من بعض؛ كقوله تعالى {يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ} [عبس: ٣٤]. ١٠ وعن الضحاك: إذا سمعوا زفير النار ندّوا هربًا، فلا يأتون قطرًا من الأقطار إلّا وجدوا ملائكة صفوفًا، فبيناهم يموج بعضهم في بعض، إذ سمعوا مناديًا: أقبلوا إلى الحساب!

[١٨٢٨] {تُوَلُّونَ مُدْبِرِينَ} عن قتادة منصرفين عن موقف الحساب إلى النار. وعن مجاهد: فارّين عن النار غير معجزين. ١٥

٣٤-﴿وَلَقَدْ جَاءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا زِلْتُمْ فِي شَكٍّ مِمَّا جَاءَكُمْ بِهِ حَتَّى إِذَا هَلَكَ قُلْتُمْ لَنْ يَبْعَثَ اللَّهُ مِنْ بَعْدِهِ رَسُولا كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ مُرْتَابٌ﴾

٣٥-﴿الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ الَّذِينَ آمَنُوا كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ﴾ ٢٠

[1829] Yûsuf, Hazret-i Ya'kūb'un oğlu Hazret-i Yûsuf'tur. Yûsuf b. İbrâhîm b. Yûsuf b. Ya'kūb olduğu da söylenmiştir. Yûsuf onların arasında yirmi sene peygamber olarak kalmıştır. Musa zamanındaki firavunun, Yûsuf zamanındaki firavun olduğu; yani firavunun Musa'nın zamanına kadar yaşadığı da söylenmiştir. Başka bir firavun olduğu da ifade edilmiştir.[1]

[1830] İnanmış adam, Mısırlıları şöyle azarlamaktadır: Daha önce Yûsuf da size mu'cizeler getirmişti; ama bunlar hakkında şüpheye düşmüştünüz. Hâla daha şüphe etmeye, hakikati inkâra devam ediyorsunuz! Nihayet "o vefat ettiğinde" herhangi bir kanıtınız olmadan; kendi kendinize hükmederek ve gelecek *elçi*yi yalanlama azminizi daha o gelmeden ortaya koyarak, "*Allah bundan sonra asla peygamber göndermez!'* demiştiniz." Size bir *elçi* gelince de, kendi kurguladığınız bâtıl hükmünüze dayanarak onu bile bile inkâr edip yalanladınız!

[1831] Onların "Allah bundan sonra asla elçi göndermez!" sözleri, Yûsuf'un peygamberliğini tasdik ettikleri anlamına gelmez. Zaten, onun hakkında şüpheye düşüp onu inkâr ettikleri halde, nasıl tasdik etmiş olabilirler ki!? Aksine, onun peygamberliğiyle birlikte ondan sonrakilerin peygamberliğini de yalanladıklarını gösterir. İlgili ifade, olumsuzluk harfinin başına soru Hemze'si getirilmek suretiyle *e-len yeb'asa'llāhu* (Allah [peygamber] göndermeyecek, değil mi?) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda, tekrar peygamber gönderilmeyeceği konusunda adeta birbirlerini tasdik ediyor gibi olurlar.

[1832] Ardından, "Allah böyle saptırır işte!" buyurmuştur; yani tıpkı bu tamamen yüzüstü bırakma örneğindeki gibi, isyanda aşırı giden ve dini konusunda şüphede olan herkesi Allah yüzüstü bırakır!..

[1833] الَّذِينَ يُجَادِلُونَ (cedelleşenler) ifadesi, öncesindeki مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ (aşırı giden)den bedeldir. **Şayet "**Sonraki ifade çoğul olduğu halde, önceki tekil ifadenin nasıl bedeli olabilir ki?" **dersen şöyle derim:** Olur; çünkü Allah Teâlâ bu ifadeyle sadece aşırı giden *bir* kişiyi kastetmiyor; adeta "bütün aşırı gidenler" diyor.

[1834] **Şayet "**كَبُرَ (büyük oldu) fiilinin fâ'ili nedir?" **dersen şöyle derim:** "{مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ}'deki (o) zamiridir. "Ama sen biraz önce o zamiri çoğul kabul edip, kendisinden sonra gelen "cedelleşenler" şeklindeki çoğul ifadeyi onun bedeli yapmamış mıydın?" **dersen şöyle derim:** Evet, anlamca çoğuldur;

---

1 Kur'ân'da Yusuf zamanındaki Mısır hükümdarları hakkında *firavun* ifadesi kullanılmamakta; *el-melik* (hükümdar/kral) denmektedir (Bkz. Yûsuf suresi). Asya kökenli göçebe bir hanedan olan Hiksoslar, Mısır'dan m.ö. 1550'de çıkartıldığına göre, Yusuf Aleyhisselâm en azından m.ö. XVI. yüzyılda Mısır'da bulunuyordu demektir. Musa Aleyhisselam'ın ise m.ö. 1300'lerde Mısır'da olduğu anlaşıldığından, bu iki peygamber arasında yaklaşık 150 - 200 yıl vardır. (Geniş bilgi için bkz. "Musa" ve "Yusuf" maddeleri, *DİA*) / ed.

[١٨٢٩] هو يوسف بن يعقوب عليهما السلام. وقيل: هو يوسف بن إبراهيم بن يوسف بن يعقوب؛ أقام فيهم نبيًّا عشرين سنة. وقيل: إن فرعون موسى هو فرعون يوسف، عمر إلى زمنه. وقيل: هو فرعون آخر.

[١٨٣٠] وبّخهم بأن يوسف أتاكم بالمعجزات فشككتم فيها ولم تزالوا شاكين كافرين، {حَتَّى إِذَا} قبض {قُلْتُمْ لَنْ يَبْعَثَ اللهُ مِنْ بَعْدِهِ رَسُولًا} حكمًا من عند أنفسكم من غير برهان وتقدمة عزم منكم على تكذيب الرسل، فإذا جاءكم رسول جحدتم وكذبتم بناء على حكمكم الباطل الذي أسستموه.

[١٨٣١] وليس قولهم {لَنْ يَبْعَثَ اللهُ مِنْ بَعْدِهِ رَسُولًا} بتصديق لرسالة يوسف، وكيف وقد شكُّوا فيها وكفروا بها، وإنما هو تكذيب لرسالة من بعده مضموم إلى تكذيب رسالته. وقرئ «ألن يبعث الله»، على إدخال همزة الاستفهام على حرف النفي، كأن بعضهم يقرّر بعضًا بنفي البعث.

[١٨٣٢] ثم قال: {كَذَلِكَ يُضِلُّ اللهُ}، أي مثل هذا الخذلان المبين يخذل الله كل مسرف في عصيانه مرتاب في دينه.

[١٨٣٣] {الَّذِينَ يُجَادِلُونَ} بدل من {مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ} فإن قلت: كيف جاز إبداله منه وهو جمع وذاك موحد؟ قلت: لأنه لا يريد مسرفًا واحدًا، فكأنه قال: كل مسرف.

[١٨٣٤] فإن قلت: فما فاعل {كَبُرَ}؟ قلت: ضمير {مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ}. فإن قلت: أما قلت هو جمع، ولهذا أبدلت منه {الَّذِينَ يُجَادِلُونَ}؟ قلت: بلى هو جمع في المعنى،

fakat lâfızca tekildir. Dolayısıyla, bedel olma durumu onun anlamına hamledilmiştir; kendisine dönen zamir ise onun lâfzına döner. Bir şeyi, kelimenin kâh lâfzına kâh anlamına hamletmek türedi bir şey de değildir; örnekleri vardır. الَّذينَ يُجادلُونَ (cedelleşenler) ifadesini mübteda makamında merfû‘ okumak da mümkündür. Bu durumda كَبُرَ'daki zamirin kendisine döneceği bir muzāfın hazfedilmiş olması gerekir ki *cidâlu'llezîne yucâdilûne kebura makten* (Cedelleşenlerin tartışması büyük bir hışımla karşılanır.) şeklinde takdir edilir. أَلَّذينَ يُجادلُونَ'nin mübteda, بغَيْرِ سُلْطَانٍ أتَيهُم'un ise haber olması da mümkündür[1]; o zaman كَبُرَ'nın fâ‘ili كَذَلك olur; "Böyle bir tartışma büyük bir hışımla karşılanır!" anlamında. Buna göre, "Allah mühürler" ifadesi yeni başlayan bir cümle olur. "Tartışmaları, Allah katında büyük hışımla karşılanır!" diyen, fâ‘ili hazfetmiş olur; oysa fâ‘ilin hazfi doğru değildir. "Büyük bir hışımla karşılanır!" ifadesinde, onların cedelleşmesi karşısında bir tür şaşkınlık, olayı vahim görme ve yapılan işin büyük günah sınırlarını da aşıp dışarı çıktığına bir şahitlik vardır.

[1835] (سُلْطَان kelimesi) Lâm'ın ötresiyle *sulutān* şeklinde de okunmuştur. قلب de sonu tenvinlenerek *kalbin* şeklinde okunmuştur. Bu durumda, kibir ve zorbalıkla vasıflanan *kalp* olmuş olur; çünkü o, bu iki hâlin hem merkezi hem de kaynağıdır. Nitekim "göz gördü", "kulak işitti" dersin. Tıpkı "[Şahitliği gizleyen kişinin] kalbi günâhkâr olur!" [Bakara 2/283] âyetindeki gibi ki aslında günahkâr olan, *bütün varlığıyla* insandır. Bu ifadede muzāfın hazfedilmiş olması da mümkündür ki o zaman anlam *'alâ külli zî-kalbin mütekebbirin* (kibirli kalp sahibinin tamamını) şeklinde olur ve "kibirlilik" kalbin değil kalp sahibinin sıfatı olmuş olur.

36-37. Firavun da dedi ki: "Ey Hâman! Bana bir kule inşa et, belki o yollara -gökyollarına- ulaşıp Musa'nın tanrısına muttalî olurum!.. Doğrusu, ben onun yalancı olduğu kanaatindeyim!" Yaptığı kötü iş böylece Firavun'a güzel gösterilmiş ve o doğru yoldan alıkonulmuştu. Firavun'un numarası elbette boşa çıkacaktı...

[1836] Denilmiştir ki; *sarh* uzakta bile olsa bakan kimselerin muhakkak görebildiği yüksek ve belirgin bina demektir. Araplar bu kelimeyi, "bir şey açıkça görünür oldu" anlamındaki *sarraha'ş-şey'u* kullanımından türetmişlerdir. أسباب السماوات göklerin yolları, kapıları ve göklere ulaştıran vasıtalardır. Nitekim seni bir şeye ulaştıran -kuyuya salınan kova ipi vb.- her şey ona götüren bir *sebep*tir.

1 "Allah'ın âyetleri hakkında cedelleşenler, bunu kendilerine gelmiş güçlü bir kanıt olmadığı halde yapmaktadırlar." mealinde. / ed.

وأما اللفظ فموحد، فحمل البدل على معناه، والضمير الراجع إليه على لفظه، وليس ببدع أن يحمل على اللفظ تارة وعلى المعنى أخرى، وله نظائر. ويجوز أن يرفع {الَّذِينَ يُجَادِلُونَ} على الابتداء، ولا بدّ في هذا الوجه من حذف مضاف يرجع إليه الضمير في {كَبُرَ}، تقديره: جدال الذين يجادلون كبر مقتًا. ويحتمل أن ٥ يكون {الَّذِينَ يُجَادِلُونَ} مبتدأ؛ و{بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ} خبرًا، وفاعل {كَبُرَ} قوله {كَذَلِكَ}، أي كبر مقتًا مثل ذلك الجدال؛ و{يَطْبَعُ اللهُ} كلام مستأنف، ومن قال: كبر مقتًا عند الله جدالهم، فقد حذف الفاعل، والفاعل لا يصحّ حذفه. وفي {كَبُرَ مَقْتًا} ضرب من التعجب والاستعظام لجدالهم، والشهادة على خروجه من حدِّ إشكاله من الكبائر.

١٠ [١٨٣٥] وقرئ «سلُطانٍ»، بضم اللام. وقرئ «قلبٍ»، بالتنوين، ووصف القلب بالتكبر والتجبر، لأنه مركزهما ومنبعهما، كما تقول: رأت العينُ، وسمعت الأذنُ. ونحوه قوله عزّ وجل {فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ} [البقرة: ٢٨٣]. وإن كان الآثم هو الجملة. ويجوز أن يكون على حذف المضاف، أي على كل ذي قلبٍ متكبر، تجعل الصفة لصاحب القلب.

١٥ ٣٦-﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانُ ابْنِ لِي صَرْحًا لَعَلِّي أَبْلُغُ الأَسْبَابَ﴾

٣٧-﴿أَسْبَابَ السَّمٰوَاتِ فَأَطَّلِعَ إِلَى إِلَهِ مُوسَى وَإِنِّي لأَظُنُّهُ كَاذِبًا وَكَذَلِكَ زُيِّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوءُ عَمَلِهِ وَصُدَّ عَنِ السَّبِيلِ وَمَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ﴾

[١٨٣٦] قيل: الصرح البناء الظاهر الذي لا يخفى على الناظر وإن بعد، اشتقوه من صرح الشيء إذا ظهر، و{أَسْبَاب السَّمٰوَات} طرقها وأبوابها وما يؤدي إليها، ٢٠ وكل ما أداك إلى شيء فهو سبب إليه، كالرشاء ونحوه.

[1837] **Şayet,** “أَسْبَاب kelimesinin tekrar edilmesinin anlamı nedir? ‘Belki göklerin yollarına ulaşırım!’ şeklinde bir defada söylenseydi olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Bir şey önce müphem bırakılıp sonra açıklanınca, bu o şeyin önemini artırma anlamına gelir. Firavun ulaşmak istediği gökyollarının önemini artırmak isteyince, önce müphem olarak zikredip sonra açıklamıştır. Ayrıca, gökyollarına ulaşmak şaşırtıcı bir iş olduğu için konuşmanın devamını arzu içinde bekleyen kimseye bu şekilde söylemek istemiştir ki dinleyici bu şaşırtıcılığın hakkını versin (yani duyduğunda iyice şaşırmış olsun). Böylece, Hâmân söyleyeceklerini istekle beklesin diye önce müphem zikredip sonra da açıklamıştır.

[1838] فَأَطَّلِع mansūb olarak da okunmuştur ki bu durumda, *teraccî*nin cevabı olur ve *teraccî, temennî*ye benzetilmiş olur.[1]

[1839] İşte, bazı şeyler bazılarına cazip gösterilerek bunlar doğru yoldan alıkonuldukları gibi, “Firavun’a da yaptığı kötü iş böyle güzel gösterilmiş ve o da alıkonulmuştu.” ‘Cazip gösteren’ ya vesvesesi yoluyla bizzat şeytandır -ki başka bir yerde şöyle buyrulmuştur: “Bu yaptıklarını Şeytan kendilerine güzel göstermiş ve onları doğru yoldan alıkoymuştu.” [Neml 27/24]; yahut şeytanı bu işe sebep kılma anlamında Allah’tır; çünkü bu hususta şeytana imkân ve mühlet veren O’dur. Bu durumun örneği de “[Âhirete iman etmeyenler ise] yaptıklarını kendilerine cazip gösterdiğimiz için bocalayıp durmaktadırlar!” [Neml 27/4] âyetidir. Bu ifade ma‘lûm fiil kalıbıyla da okunmuştur. (زَيَّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوءَ عَمَلِهِ “Allah Firavun’a yaptığı kötü işi güzel gösterdi.”) Burada cümlenin fâ‘ili *Allāh*tır. Bunun delili, cümlenin öncesinde geçen “Musa’nın tanrısına” sözüdür.

[1840] صدّ Sād’ın fetha, zamme ve kesresiyle okunmuştur. Bu sonuncunun gerekçesi, tıpkı (قُوِلَ’de) قِيلَ dendiği gibi, fiilin aslının (yani صُدِدَ’nin) orta harfindeki harekenin ilk harfe nakledilmiş olmasıdır. التَّبَاب hüsran ve helâk demektir. İfade *saddun* şeklinde de okunmuştur ki bu mastar olup, سُوءُ عَمَلِه ifadesi üzerine atfedilmiştir. Yine *ve suddû* kıraatinde “doğru yoldan alıkonulanlar” Firavun ve kavmidir.

38. İnanan zat şöyle dedi: “Ey kavmim! Siz bana uyun ki ben de sizi doğru yola götüreyim.”

39. “Ey kavmim! Şu dünya hayatı, şüphesiz geçici bir yaşamdır; asıl karar kılınacak yurt Âhirettir.”

1 İfade, Âsım’ın ravisi Hafs dışında tüm kıraat imamları tarafından لعلي أبلغ... فأطّلعُ (umarım, [Musa’nın tanrısına] ulaşıp muttali olurum) şeklinde merfû‘ okunmuştur; müfessirin de bunu esas aldığı anlaşılmaktadır. Hafs’ın لعلي أبلغ... فأطّلعَ şeklindeki kıraatine göre ise, Firavun “… umarım [Musa’nın tanrısına] ulaşırım; -olacak şey değil, ama- *keşke* ona muttali olsam!” demiş olmaktadır. / ed.

[١٨٣٧] فإن قلت: ما فائدة هذا التكرير؟ ولو قيل ''لعلي أبلغ أسباب السَّمٰوَات'' لأجزأ؟ قلت: إذا أبهم الشيء ثم أوضح كان تفخيمًا لشأنه؛ فلما أراد تفخيم ما أمل بلوغه من أسباب السَّمٰوَات أبهمها ثم أوضحها، ولأنه لما كان بلوغها أمرًا عجيبًا أراد أن يورده على نفس متشوفة إليه، ليعطيه السامع حقه من التعجب، فأبهمه ليشوف إليه نفس هامان، ثم أوضحه.

[١٨٣٨] وقرئ «فأطلعَ»، بالنصب على جواب الترجي، تشبيهًا للترجي بالتمني.

[١٨٣٩] ومثل ذلك التزيين وذلك الصدّ {زُيّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوءُ عَمَلِهِ وَصُدَّ عَنِ السَّبِيلِ}. والمزيّن إما الشيطان بوسوسته، كقوله تعالى {وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ} [النمل: ٢٤]، أو الله تعالى على وجه التسبيب، لأنه مكّن الشيطان وأمهله. ومثله {زَيَّنَّا لَهُمْ أعْمَالَهُمْ فَهُمْ يَعْمَهُونَ} [النمل: ٤]. وقرئ «وزيَّن لهم سوءَ عمله»، على البناء للفاعل والفعل لله عزّ وجلّ؛ دلّ عليه قوله {إلَى إلَهِ مُوسَى}

[١٨٤٠] و«صدّ»، بفتح الصاد وضمها وكسرها، على نقل حركة العين إلى الفاء، كما قيل ''قيل''. والتباب: الخسران والهلاك. و«صدٌّ»، مصدر معطوف على {سُوءُ عَمَلِهِ}؛ و«صُدُّوا»، هو وقومه.

٣٨-﴿وَقَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ أَهْدِكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ﴾

٣٩-﴿يَا قَوْمِ إِنَّمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَإِنَّ الآخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ﴾

[1841] İnanan zat önce; "… ben de sizi doğru yola götüreyim." demek suretiyle ifadeyi mücmel bırakmış; ardından bu sözünü tefsir etmiş ve konuşmasına dünyayı zemmedip önemsiz göstererek başlamıştır; çünkü bütün kötülüklerin temeli ebedi kalacakmış gibi dünyaya yapışmaktır. Allah'ın gazabına sevk eden ve Âhiret hayatında mutsuz olmaya sebep olan bütün şeyler de bundan neş'et eder. İnanan zat; Âhiretin hakikatini, nihaî karargâhın ve asıl vatanın orası olduğunu tekraren zikrederek Âhiret'i yüceltmiş; Firavun'un ortadan kaldıracağı şeye engel olmak ve kendisinin insanlara sunacağı şeyi daha güçlü hale getirmek için, amellerin kötüsünü - iyisini ve her ikisinin nihaî sonucunu dile getirmiştir. Ardından, iki çağrıyı da tartıya koymuştur: Kendisinin, sonucu kurtuluş olan Allah'ın dinine çağrısı ve Firavunların ateşle sonuçlanacak puta tapma çağrısı… Hâsılı; uyarmış, korkutmuş, elinden geleni yapmıştır. Allah da bu kişiyi gerçekten Firavun hanedanından ayırmış, Firavun kavmi aleyhine bir hüccet ve ibret alabilecekler için ibret haline getirmiştir. Nitekim "Allah da kurmak istedikleri tuzakların fenalıklarından onu korudu ve Firavun'un adamlarını kötü azap kuşatıverdi!" buyurmuştur. Bu ifadede aynı zamanda o kişinin Firavun ailesine mensup olduğuna dair açık bir delil de vardır.

[1842] *Reşâd* [azgınlık anlamındaki] *ğayy*ın zıttıdır. Bu ifadede, Firavun ve kavminin yolunun azgınlık yolu olduğuna dair, açıkça söylenmişçesine yapılmış bir ima vardır.

40. "Kim bir kötülük işlerse, sadece onun kadar ceza görür; kadın veya erkek her kim de mümin olarak salih amel işlerse, bunlar Cennet'e girerler ve orada hesapsız bir şekilde nasiplendirilirler."

[1843] "Sadece onun kadar" yani kötülük kadar "ceza görür"; çünkü kötülüğün karşılığından fazlasıyla ceza vermek çirkin bir şeydir, zira bu zulümdür. Fakat iyiliğin karşılığından fazlasıyla mukabelede bulunmak iyidir; çünkü bu lütuftur.

[1844] Fiil; ("girerler" anlamında) يَدْخُلُونَ ve ("sokulurlar" anlamında) *yudhalûne* şeklinde okunmuştur. بِغَيْرِ حِسَابٍ (Hesapsız bir şekilde) ifadesi إِلَّا مِثْلَهَا (sadece onun kadar) ifadesinin karşısına getirilmiştir; yani kötülüğün karşılığı -sahibine müstehak olduğundan fazlası verilmesin diye- bir hesap ve ölçü iledir; ama salih amelin karşılığı için herhangi bir ölçü ve hesap yoktur. Aksine, hak ettiğinin üzerine fazlalık, çokluk ve bolluk olarak dilediğini ekleyebilirsin.

41. "Ey kavmim! Niçin, ben sizi kurtuluşa çağırırken, siz beni ateşe çağırıyorsunuz?!"

[١٨٤١] قال {أَهْدِكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ} فأجمل لهم، ثم فسر فافتتح بذم الدنيا وتصغير شأنها؛ لأنّ الإخلاد إليها هو أصل الشرّ كله، ومنه يتشعب جميع ما يؤدي إلى سخط الله ويجلب الشقاوة في العاقبة. وثنى بتعظيم الآخرة والاطلاع على حقيقتها، وأنها هي الوطن والمستقرّ. وذكر الأعمال سيئها وحسنها وعاقبة كل منهما، ليثبط عما يتلف وينشط لما يزلف، ثم وازن بين الدعوتين؛ دعوته إلى دين الله الذي ثمرته النجاة، ودعوتهم إلى اتخاذ الأنداد الذي عاقبته النار؛ وحذر، وأنذر، واجتهد في ذلك واحتشد، لا جرم أن الله استثناه من آل فرعون، وجعله حجة عليهم وعبرة للمعتبرين، وهو قوله تعالى {فَوَقَاهُ اللهُ سَيِّآتِ مَا مَكَرُوا وَحَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ}. وفي هذا أيضًا دليل بيّن على أن الرجل كان من آل فرعون.

[١٨٤٢] والرشاد نقيض الغي. وفيه تعريض شبيه بالتصريح أنّ ما عليه فرعون وقومه هو سبيل الغي.

٤٠-﴿مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾

[١٨٤٣] {فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا}، لأنّ الزيادة على مقدار جزاء السيئة قبيحة -لأنها ظلم- وأما الزيادة على مقدار جزاء الحسنة فحسنة؛ لأنها فضل.

[١٨٤٤] قرئ «يَدخُلون» و«يُدخَلون». {بِغَيْرِ حِسَابٍ} واقع في مقابلة {إِلَّا مِثْلَهَا}، يعني أن جزاء السيئة لها حساب وتقدير، لئلا يزيد على الاستحقاق، فأما جزاء العمل الصالح فبغير تقدير وحساب، بل ما شئت من الزيادة على الحق والكثرة والسعة.

٤١-﴿وَيَا قَوْمِ مَا لِي أَدْعُوكُمْ إِلَى النَّجَاةِ وَتَدْعُونَنِي إِلَى النَّارِ﴾

42. "Siz beni; Allah'ı nankörce inkâr etmeye ve haklarında hiçbir bilgim olmayan şeyleri O'na ortak koşmaya çağırıyorsunuz; ben ise sizi 'mutlak izzet sahibi'ne, 'bağışladıkça bağışlayan'a (Azîz, Gaffâr) çağırıyorum."

[1845] **Şayet** "Niçin bu kişinin kavmine nida edatıyla tekrar seslenilmiştir ve niçin sadece üçüncü nidanın başında Vav vardır?" **dersen şöyle derim:** Nidanın tekrar etmesinin sebebi, Firavun'un kavmini ziyadesiyle uyarıyor ve aymazlıklıklarını sürdürmemeleri konusunda ikaz ediyor olmasıdır. Ayrıca nida meselesinde şu da vardır: O kimseler bu mümin kişinin kavmi ve sülalesidir; fakat bu mümin kişinin çok tehlikeli gördüğü bir hal içindedirler. O, onların bu durumdan nasıl kurtulacaklarını biliyor; dolayısıyla onlara nasihat etmek boynunun borcudur. Onlar için üzülüyor ve şefkat hissediyor. İşte bu da onları itham etmemesini gerektiriyor; çünkü onların sevinci bu kişinin de sevincidir; onların üzüntüsü bunun da üzüntüsüdür. Böyle olunca onlar da bu kişinin nasihatine itibar ederler. Nitekim İbrahim (a.s.) da babasına nasihatte bulunurken "Babacığım!" [Meryem 19/42-45] sözünü tekrarlamıştı. Üçüncü nidanın başındaki atıf Vav'ı meselesine gelince, bunun sebebi ikinci [Vav'sız] nidanın, öncesindeki söze -mücmelin beyan ve tefsiri olarak- dâhil oluşudur. Böylece o söz bu nidaya da kendi hükmünü uygulamış ve başına Vav gelmesini engellemiştir; fakat üçüncü nida, bu şekilde olmayan bir söze dâhildir. Mesela ["Onu bir şeye çağırdı." anlamında İlâ'lı ve Lâm'lı olarak] *de'âhu ilâ kezâ* ve *de'âhu le-hû* denir. Tıpkı ["Birine yolu gösterdi." anlamında *hedâhu ile't-tarîk ve hedâhu li't-tarîk* dediğin gibi.

[1846] "Hakkında" yani rubûbiyeti hakkında "hiçbir bilgim…" Bilgisi olmadığını söylemekten kasıt bilgiye konu olan şeyin olmadığıdır. Adeta şöyle demektedir: *İlâh* olmayan bir şeyi Allah'a ortak koşmamı istiyorsunuz! İlâh olmayan bir şeyin, ilâh diye bilinmesi nasıl mümkün olabilir!?

43. "Şüphesiz, sizin beni çağırdığınızın, ne bu dünyada ne de Âhirette insanları kendisine çağırma kudreti vardır. Dönüşümüz de tamamen Allah'adır; aşırı gidenler mutlaka ateşte yanacaktır!"

44. "Size söylediklerimi yakında hatırlayacaksınız. Ben (elimden geleni yaptım; artık) işimi Allah'a havale ediyorum. Allah, elbette kullarını görmektedir."

[1847] لَاجَرَمَ (Hiç şüphesiz, muhakkak ki). Basra dil okulunun temsilcilerine göre bu ifadenin bulunduğu bağlamda *lâ*, kavminin inanan zatı çağırdıkları şeyin reddedilmesi anlamına gelir. جَرَمَ kelimesi de "kesinleşti, gerçek oldu" anlamında bir fiildir. Sonrasında gelen أَنَّ ve cümlesi de bu fiilin fâ'ili konumundadır; yani onu çağırdıkları şeyin bâtıllığı kesin ve gerçek olmuştur.

٤٢-﴿تَدْعُونَنِي لأَكْفُرَ بِاللَّهِ وَأُشْرِكَ بِهِ مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ وَأَنَا أَدْعُوكُمْ إِلَى الْعَزِيزِ الْغَفَّارِ﴾

[١٨٤٥] فإن قلت: لم كرر نداء قومه؟ ولم جاء بالواو في النداء الثالث دون الثاني؟ قلت: أما تكرير النداء ففيه زيادة تنبيه لهم وإيقاظ عن سنة الغفلة. وفيه: أنهم قومه وعشيرته وهم فيما يوبقهم، وهو يعلم وجه خلاصهم، ونصيحتهم عليه واجبة، فهو يتحزن لهم ويتلطف بهم، ويستدعي بذلك أن لا يتهموه، فإنّ سرورهم سروره، وغمهم غمه، وينزلوا على تنصيحه لهم، كما كرر إبراهيم عليه السلام في نصيحة أبيه {يَا أَبَتِ} [مريم: ٤٢-٤٥]. وأما المجيء بالواو العاطفة، فلأن الثاني داخل على كلام، وهو بيان للمجمل وتفسير له، فأعطى الداخل عليه حكمه في امتناع دخول الواو. وأما الثالث: فداخل على كلام ليس بتلك المثابة. يقال: دعاه إلى كذا ودعاه له، كما تقول: هداه إلى الطريق وهداه له.

[١٨٤٦] {مَا لَيْسَ لِى بِهِ عِلْمٌ}، أي بربوبيته. والمراد بنفي العلم: نفي المعلوم، كأنه قال: وأشرك به ما ليس بإله، وما ليس بإله كيف يصحّ أن يعلم إلها!؟

٤٣-﴿لا جَرَمَ أَنَّمَا تَدْعُونَنِي إِلَيْهِ لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ فِي الدُّنْيَا وَلا فِي الآخِرَةِ وَأَنَّ مَرَدَّنَا إِلَى اللَّهِ وَأَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحَابُ النَّارِ﴾

٤٤-﴿فَسَتَذْكُرُونَ مَا أَقُولُ لَكُمْ وَأُفَوِّضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ﴾

[١٨٤٧] {لَا جَرَمَ} سياقه على مذهب البصريين أن يجعل لا ردًّا لما دعاه إليه قومه. وجرم فعل بمعنى حق، و"أنّ" مع ما في حيزه فاعله، أي حق ووجب بطلان دعوته.

Yahut fiil *kesebe* (hâsıl etti, kazandı) anlamındadır. Tıpkı "Sizi Mescid-i Haram'dan alıkoydukları için bir kavme duyduğunuz hınç, sakın sizde haddi aşma durumu hâsıl etmesin." [Mâide 5/3] âyetindeki gibi; yani o şeylere yapılan çağrı, onların bâtıl olması durumunu hâsıl etmiş, ortaya çıkarmıştır. Bir başka deyişle, o çağrıdan, onun bâtıl bir çağrı oluşundan başka bir durum ortaya çıkmaz. لاَجَرَمَ ifadesiyle ilgili olarak şöyle söylemek de mümkündür: لاَ جَرَمَ *lâ budde*nin benzeridir; yani "kesmek" demek olan *cerm*den gelip *fe'alun* kalıbına girmiştir. Nitekim *buddun* kelimesi de "ayırmak" demek olan *tebdîd*den alınıp *fu'lun* kalıbına sokulmuştur. O zaman, ifadenin mânası; "Kaçınılmaz olarak bunu yapacaksın; bunu yapmaman mümkün değil!" (*lâ bu'de*…) şeklinde olur. "Onlar için sadece ateş vardır!" [Nahl 16/62] ifadesi de böyledir; yani sürekli ateşte kalacaklardır. Bunun anlamı şudur: Ebedi olarak ateşi hak etmişlerdir ve sonsuza kadar (ateşte kalmak suretiyle) müstahak oldukları şeyi alacaklardır. Aynı şekilde, putlara çağrının da bâtıl oluşunda bir kesinti yoktur; yani o çağrı sonsuza dek bâtıl olmaya devam edecek ve asla hakka dönüşmeyecektir. Arapların, "onu kesin yapacak" anlamında *lâ cürme ennehû yef'alu* dedikleri ve kelimeyi *budde* vezninde okudukları da rivayet edilmektedir. *Fe'alun* ve *fu'lun* vezinleri, tıpkı *rüşd - raşed* ve *'udm - 'adem* örneklerindeki gibi gibi kardeştirler.

[1848] لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ ifadesinin anlamı şudur: Beni çağırdığınız şeyin, kendisine çağırması kesinlikle mümkün değildir; yani kendisine itaate çağırma hakkı sadece gerçek ma'bûdundur. Yine onun, kulları rablerine çağırdığını göstererek kendisine itaate çağırma hakkı vardır.[1] Sizin beni kendisine ve kulluğuna çağırdıklarınız ise böyle bir şey için çağrı yapmamakta ve rablık iddiasında bulunamamaktadır. Kaldı ki, düşünen bir canlı olsalardı, sizin çağrınıza kızgınlıklarından dolayı bağırıp çağırırlardı!..

[1849] "Ne dünyada ne de âhirette." Yani o şey dünyada iken cansız bir varlıktır, kimseyi bir şeye çağırmaya gücü yoktur. Âhirette Allah ona can verdiğinde ise dünyada iken kendisine çağıranlardan ve tapanlardan uzak duracaktır.

[1850] Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: Ne dünyada ne de âhirette 'fayda verici bir çağrı'ya cevap verme kudreti vardır. Yahut onun icabet edilecek bir çağrısı yoktur. Bu durumda, kendisine hiç icabet edilmeyen ve bir fayda da sağlamayan çağrı, yok hükmünde olmuş olur. Veya icabet bizzat çağrının ismiyle isimlendirilmiş olur. Tıpkı Arapların *ke-mâ tedînu tudânu*[2] sözündeki gibi, karşılığı verilen fiilin, bizzat karşılık diye isimlendirilmesi gibidir.

1 Nitekim peygamberler "Allah'tan sakının ve bana itaat edin." demişlerdir. [Âl-i 'İmrân 3/50; Şu'arâ 26/108, 110, 126, 131, 144, 150, 163, 179; Zuhruf 43/63]

2 "Çalma kapımı çalarlar kapını!" Aslında mot-a-mot "Cezalandırdığın gibi cezalandırılırsın!" Normalde, cezalandırma fiili ikincisinde hakikattir; ilki ceza değil, bağy, saldırı vb. bir şeydir. / ed.

أو بمعنى كسب، من قوله تعالى {وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَئَانُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا} [المائدة: ٢]، أي كسب ذلك الدعاء إليه بطلان دعوته، على معنى أنه ما حصل من ذلك إلّا ظهور بطلان دعوته. ويجوز أن يقال: أن لا جرم نظير لا بدّ، فعل من الجرم، وهو القطع، كما أن بدًّا فعل من التبديد وهو التفريق، ٥ فكما أن معنى لا بد أنك تفعل كذا، بمعنى: لا بعد لك من فعله، فكذلك لا جرم أن لهم النار، أي لا قطع لذلك، بمعنى أنهم أبدًا يستحقون النار لا انقطاع لاستحقاقهم ولا قطع، لبطلان دعوة الأصنام، أي لا تزال باطلة لا ينقطع ذلك فينقلب حقًا. وروي عن العرب: لا جُرم أنه يفعل، بضم الجيم وسكون الراء، بزنة بُدَّ، وفَعْل وفُعْل أخوان، كرشد ورشد، وعدم وعدم.

١٠ [١٨٤٨] {لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ} معناه: أن ما تدعونني إليه ليس له دعوة إلى نفسه قط، أي من حق المعبود بالحق أن يدعو العباد إلى طاعته، ثم يدعو العباد إليها إظهارًا لدعوة ربهم وما تدعون إليه وإلى عبادته، لا يدعو هو إلى ذلك ولا يدّعي الربوبية، ولو كان حيوانًا ناطقًا لضجّ من دعائكم.

[١٨٤٩] وقوله {فِي الدُّنْيَا وَلَا فِي الْآخِرَةِ} يعني أنه في الدنيا جماد لا يستطيع ١٥ شيئًا من دعاء غيره، وفي الآخرة إذا أنشأه الله حيوانًا تبرأ من الدعاة إليه ومن عبَدته.

[١٨٥٠] وقيل: معناه ليس له استجابة دعوة تنفع في الدنيا ولا في الآخرة، أو دعوة مستجابة؛ جعلت الدعوة التي لا استجابة لها ولا منفعة فيها كلا دعوة. أو سميت الاستجابة باسم الدعوة كما سمى الفعل المجازي عليه باسم الجزاء في قولهم: كما تدين تدان.

"Gerçekleşecek dua yalnızca O'na yapılır. O'ndan başka çağırdıkları şeyler, hiçbir şekilde kendilerine icabet etmez." [Ra'd 13/14] buyrulmuştur.

[1851] المسرفين (aşırı gidenler) Katâde'den [v. 117/735] nakledildiğine göre Müşriklerdir. Mücâhid bunların, haksız yere çok kan dökenler olduğunu söylemiştir. "Aşırı gidenler"in, şerleri hayırlarına galip gelen kimseler olduğu da söylenmiştir.

[1852] فَسَتَذْكُرُونَ kelimesi, *fe-setuzekkirûne* şeklinde de okunmuştur ki mâna; "Birbirinize hatırlatacaksınız!" şeklinde olur.

[1853] "Ben işimi Allah'a havale ediyorum." (İnanan zat böyle dedi) çünkü onu tehdit etmişlerdi.

45. Allah da kurmak istedikleri tuzakların fenalıklarından onu korudu ve Firavun'un adamlarını azâbın beteri kuşatıverdi!

46. Ateş… Sabah ve akşam vakitlerinde ona arz edilirler... (Kıyamet) saat(i) gelip çattığı gün ise "Ey Firavun'un adamları! Daha şiddetli azaba girin bakalım!" (denir ve oraya atılırlar...)

[1854] "Allah da kurmak istedikleri tuzakların fenalıklarından onu korudu." Yani onların tuzaklarının belalarından ve kendilerine muhalefet edenlere uygulamayı düşündükleri her türlü işkenceden onu korudu. Bu zatın Hazret-i Musa ile birlikte kurtulduğu da söylenmiştir.

[1855] "Firavun'un adamlarını kuşatıverdi." Yani Müslümanlara yapmak istedikleri işkenceler onları kuşattı; böylece kurdukları tuzaklar başlarına geçmiş oldu. النار (Ateş) öncesinde geçen سوء العذاب (azâbın beteri) ifadesinden bedeldir. Yahut mahzûf bir mübtedanın haberidir. Sanki biri; "Azâbın beteri nedir?" diye sormuş da ona, "O, ateştir!" diye cevap verilmiş gibi. Yahut النار mübtedâdır, haberi de يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا (sabah-akşam ona arz edilirler) ifadesidir. Bu izahta ateşin azameti gösterilmekte ve onun azabına karşı dehşete düşürümektedir. O kimselerin ateşe arz edilmeleri ise, ateşte yakılmalarıdır. "Kılıçla onları öldürdü." anlamında *'arada'l-imâmu'l-esârâ 'ale's-seyf* denilir. النار mansūb olarak da okunmuştur ki, son izahı desteklemektedir. Bu durumda cümlenin takdiri, *yudhalûne'n-nâra*… (ateşe sokulurlar; ona arz edilirler) olur. النار kelimesinin, ihtisas uygulamasına binaen mansūb olması da mümkündür.[1]

1 "Azabın beteri… Hele o Ateş!..." mealinde. / ed.

قال الله تعالى {لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَسْتَجِيبُونَ لَهُم بِشَيْءٍ} [الرعد: ١٤].

[١٨٥١] {اَلْمُسْرِفِينَ} عن قتادة: المشركين. وعن مجاهد: السفاكين للدماء بغير حلها. وقيل: الذين غلب شرهم خيرهم هم المسرفون.

٥ [١٨٥٢] وقرئ «فستُذَكّرون»، أي فسيذكر بعضكم بعضًا.

[١٨٥٣] {وَأُفَوِّضُ أَمْرِي إِلَى اللهِ} لأنهم توعدوه.

٤٥-﴿فَوَقَاهُ اللَّهُ سَيِّئَاتِ مَا مَكَرُوا وَحَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ﴾

٤٦-﴿النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ﴾

١٠ [١٨٥٤] {فوَقَاهُ اللهُ سَيِّئَاتِ مَا مَكَرُوا} شدائد مكرهم وما هموا به من إلحاق أنواع العذاب بمن خالفهم. وقيل: نجا مع موسى.

[١٨٥٥] {وَحَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ} ما هموا به من تعذيب المسلمين، ورجع عليهم كيدهم. {اَلنَّارُ} بدل من {سُوءُ الْعَذَابِ}، أو خبر مبتدأ محذوف، كأن قائلًا قال: ما سوء العذاب؟ فقيل: هو النار. أو مبتدأ خبره {يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا}. وفي هذا

١٥ الوجه تعظيم للنار وتهويل من عذابها. وعرضهم عليها إحراقهم بها. يقال: عرض الإمام الأسارى على السيف، إذا قتلهم به. وقرئ «النارَ»، بالنصب، وهي تعضد الوجه الأخير. وتقديره: يدخلون النارَ يعرضون عليها. ويجوز أن ينتصب على الاختصاص.

[1856] "Sabah ve akşam vakitlerinde;" yani bu iki vakitte onlara ateşle azap edilir; arada kalan vakitlerde ne olacağını ise en iyi Allah bilir; ya başka bir tür azaba düçar olurlar ya da azaba ara verilir. "Sabah ve akşam vakitlerinde" ifadesinin süreklilik anlamına gelmesi de mümkündür. Bu süreklilik, dünya durdukça devam eden sürekliliktir. Kıyamet kopunca onlara "Ey Firavun'un adamları! Daha şiddetli bir azaba -yani Cehennem azabına- girin bakalım!" denilir. Bu ifade *edhılû...1* (Firavun'un adamlarını oraya sokun!) -yani Cehennem bekçilerine "Onları oraya sokun!" denilir- şeklinde de okunmuştur.

[1857] **Şayet,** "Firavun'un adamlarını azabın beteri kuşatıverdi!' sözünün anlamı, tıpkı Arapların 'Kardeşine kuyu kazan yüz üstü oraya düşer!' sözünde olduğu gibi, Müslümanlar için düşündükleri tuzaklar onların başlarına geçiverdi şeklinde ise, 'azabın beteri' ifadesini Cehennem ateşi olarak tefsir ettiğimizde kendi tuzakları kendi başlarına geçmiş olmuyor; çünkü onlara bu dünyada Cehennem ile azap edilmemiştir. (Bu durumu nasıl izah edersin)?" **dersen şöyle derim:** Birinin, bazı insanları suda *boğmak* istemesi ve sonra da kendisinin *yakılması* mümkündür. Buna حَيْقٌ (ettiğini bulmak) denir; çünkü o onlara bir kötülük yapmaya niyetlenmişti; neticede onun başına da "kötülük" diye isimlendirilen bir şey gelmiş oldu. Bu tür mukabelelerde; başa gelenin, yapılan kötülüğün aynısı olması şart değildir. Firavun kötülüğe niyetlenince, Müslümanların ateşle korkutarak uyardığını ve inanan zatın "Aşırı gidenler mutlaka ateşte yanacaktır!" dediğini işitip Nemrud gibi Müslümanlara ateşle azap etmeyi planlaması; neticede de, yapmayı düşündüğü şeyin bizzat kendi başına gelmiş olması da mümkündür.

[1858] Kabir azabının varlığı bu âyetle delillendirilmektedir.

47. Hani ateşin içinde birbirleriyle tartışırlarken, güçsüzler büyüklük taslayanlara; "Biz size uymuştuk; şimdi, Ateş'ten payımıza düşeni bizim üzerimizden savuşturabilecek misiniz?" diyecek ya!..

48. Büyüklük taslayanlar da "Hepimiz onun içindeyiz! (Kurtarabilsek, herhalde kendimizi kurtarırdık!) Şüphesiz Allah, kulları arasında hükmünü vermiş bulunuyor (Ne yaparsak yapalım, durum değişmez)!" diyecek...

[1859] Tartışacakları vakti hatırla. تَبَعًا çoğul mânadaki *tubbâ'an* (tâbiler) ile aynıdır. Tıpkı *hādim*in çoğulunun *hadem* gelmesi gibi. Veya تَبَعًا *zevî-teba'in* (bağlılık sahipleri; yani liderler) anlamına gelir. Yahut mastarın sıfat olarak (ism-i fâ'il yerine) kullanılmış halidir.

1 Müfessirin *udhulû...* kıraatini esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

[١٨٥٦] {غُدُوًّا وَعَشِيًّا} في هذين الوقتين يعذبون بالنار، وفيما بين ذلك الله أعلم بحالهم؛ فإمّا أن يعذبوا بجنس آخر من العذاب، أو ينفس عنهم. ويجوز أن يكون {غُدُوًّا وَعَشِيًّا} عبارة عن الدوام، هذا ما دامت الدنيا، فإذا قامت الساعة قيل لهم أُدْخُلُوا يا {آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ} عذاب جهنم. وقرئ «أدخلوا آل فرعون»، أي يقال ٥ لخزنة جهنم: أدخلوهم.

[١٨٥٧] فإن قلت: قوله: {وَحَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ} معناه: أنه رجع عليهم ما هموا به من المكر بالمسلمين، كقول العرب: من حفر لأخيه جبًا وقع فيه منكبًا! فإذا فسر سوء العذاب بنار جهنم لم يكن مكرهم راجعًا عليهم، لأنهم لا يعذبون بجهنم. قلت: يجوز أن يهمّ الإنسان بأن يغرق قومًا فيحرَق بالنار، ويسمى ١٠ ذلك حيقًا؛ لأنه همّ بسوء فأصابه ما يقع عليه اسم السوء. ولا يشترط في الحيق أن يكون الحائق ذلك السوء بعينه، ويجوز أن يهمّ فرعون -لما سمع إنذار المسلمين بالنار، وقول المؤمن {وَأَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحَابُ النَّارِ} [غافر: ٤٣]- فيفعل نحو ما فعل نمرود ويعذبهم بالنار، فحاق به مثل ما أضمره وهمَّ بفعله.

[١٨٥٨] ويستدلّ بهذه الآية على إثبات عذاب القبر.

١٥ **٤٧-﴿وَإِذْ يَتَحَاجُّونَ فِي النَّارِ فَيَقُولُ الضُّعَفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُغْنُونَ عَنَّا نَصِيبًا مِنَ النَّارِ﴾**

٤٨-﴿قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُلٌّ فِيهَا إِنَّ اللَّهَ قَدْ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ﴾

[١٨٥٩] واذكر وقت يتحاجون. {تَبَعًا} تباعًا، كخدم في جمع خادم. أو ذوي تبع، أي أتباع، أو وصفًا بالمصدر.

[1860] [إِنَّا كُلٌّ فِيهَا] ifadesindeki إنَّ, كلٌّ'nin ma'rife olan isminin te'kidi olarak mansūb da okunmuştur. Sondaki tenvin de *muzāfun ileyh*in yerine gelmiştir; yani *innâ küllünâ* veya *küllenâ* (hepimiz ateşin içindeyiz). **Şayet,** "*Küllen* kelimesinin hâl olması ve فِيهَا'nın onda amel etmesi mümkün müdür?" **dersen şöyle derim:** Hayır; çünkü zarf, kendisinden önce geçen hâl üzerinde amel etmez; ama öncesinde yer alan zarf üzerinde amel eder. Nitekim *külle yevmin le-ke sevbun* (sana her gün bir elbise var) dersin; ama ("Zeyd ayakta olduğu halde evdedir." anlamında) *kāimen fi'd-dâri zeydun* diyemezsin.

[1861] "Allah kulları arasında hükmünü vermiş bulunuyor." Yani onları yargılamış ve cennetlikleri cennete, cehennemlikleri de cehenneme sokmak suretiyle aralarında hükmünü vermiş bulunuyor.

49. Ateş'tekiler (yani her iki grup; son bir umutla) Cehennem bekçilerine; "Rabbinize yalvarın da hiç değilse bir gün azabımızı hafifletsin." derler.

[1862] "Cehennem bekçilerine", yani onlara azap etme işini ifa edecek olanlara. **Şayet,** "Ateştekiler, oranın bekçilerine…' deseydi, daha güzel olmaz mıydı (yani cehennem kelimesini neden açıkça zikretti)?" **dersen şöyle derim:** *Cehennem* açıkça zikredilmiştir; zira onun zikredilmesinde korkutma ve dehşete düşürme vardır. Cehennemin, ateşin en derin yeri olması da mümkündür; zira Araplar "çok derin kuyu" anlamında *bi'run cihinnâmun* derler.[1] Arapların (büyük şair) Nâbiğa ez-Zübyânî'ye *Cihinnâm* demeleri de aynı kelimeyle yapılan bir isimlendirmedir; çünkü onlar bu zatın, "intisap ettiği ilham perisi"nin diliyle şiir söylediğini iddia ediyorlardı; yani intisap ettiği ilham perisinin şiir bilgisi (dipsiz bir kuyu gibi) çok derindi. Nitekim Ebû Nüvâs [v. 198/813?], Halef b. Ahmed b. el-Ahmer hakkında şöyle demiştir:

> Engin bir deniz; suyu bol ve hiç tükenmeyen bir kuyu.

[1863] *Cehennem*de kâfirlerin en küstahları ve en azgınları bulunur. Belki de bunlara azap etmekle görevli melekler, Allah'a daha yakın olmaları sebebiyle, dualarına en hızlı cevap verilecek olanlardır. Bu sebeple cehennemlikler özellikle onların dua etmelerini istemişlerdir.

50. Onlar da; "Size peygamberleriniz açık deliller getirmemiş miydi?!" derler. "Elbette" derler. Melekler "Öyleyse, yalvarın yalvarın!" derler. Ama inkârcı nankörlerin yalvarışı boşunadır elbette...

1 Cehennem ateş dâhil, envâ-i çeşit azabın bulunduğu uçsuz - bucaksız derin vadi demektir. "Cehennem bekçileri" de -Ateş'i değil- burayı çekip çeviren görevli meleklerdir. / ed.

[١٨٦٠] وقرئ «كلا»، على التأكيد لاسم إن، وهو معرفة، والتنوين عوض من المضاف إليه، يريد: إنا كلنا، أو كلنا فيها. فإن قلت: هل يجوز أن يكون «كلًّا» حالًا قد عمل فيها {فِيهَا}؟ قلت: لا؛ لأن الظرف لا يعمل في الحال متقدمة كما يعمل في الظرف متقدمًا. تقول: كل يوم لك ثوب، ولا تقول: قائمًا في الدار زيد.

٥ [١٨٦١] {قَدْ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ} قضى بينهم وفصل بأن أدخل أهل الجنة الجنة، وأهل النار النار.

٤٩-﴿وَقَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِنَ الْعَذَابِ﴾

[١٨٦٢] {لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ} للقوّام بتعذيب أهلها. فإن قلت: هلا قيل: الذين في

١٠ النار لخزنتها؟ قلت: لأن في ذكر جهنم تهويلًا وتفظيعًا. ويحتمل أن جهنم هي أبعد النار قعرًا، من قولهم: بئر جهنام بعيدة القعر، وقولهم في النابغة: جهنام، تسمية بها، لزعمهم أنه يلقي الشعر على لسان المنتسب إليه، فهو بعيد الغور في علمه بالشعر، كما قال أبو نواس في خلف الأحمر:

قُلَيْذَمٌ مِنَ الْعَيَالِيمِ الْخُسُفْ ۞

١٥ [١٨٦٣] وفيها أعتى الكفار وأطغاهم، فلعل الملائكة الموكلين بعذاب أولئك أجوب دعوةً لزيادة قربهم من الله تعالى، فلهذا تعمدهم أهل النار بطلب الدعوة منهم.

٥٠-﴿قَالُوا أَوَلَمْ تَكُ تَأْتِيكُمْ رُسُلُكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا بَلَى قَالُوا فَادْعُوا وَمَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ﴾

[1864] "Size getirmemişler miydi?!" ifadesi hem delil ile alt etmek hem de azarlamaktır. Ayrıca cehennemliklerin dua ve yalvarma zamanlarını artık arkada bıraktıkları ve Allah'ın dualara kendileri vesilesiyle icabet ettiği sebepleri geçersiz kıldıkları anlamına da gelmektedir.

5 [1865] "*Öyleyse yalvarın yalvarın!* Dediler." Yalvarın; çünkü biz buna cesaret edemiyoruz ve ancak iki şartla size şefaat ederiz; kendisine şefaat edilecek kimsenin zalim olmaması ve vaktinin gözetilmesiyle birlikte şefaat izninin çıkmış olması. Şefaatin vakti de her iki grup (yani cennetlikler ve cehennemlikler) hakkında kesin hükmün verilmesinden öncedir. "Yalvarın 10 yalvarın!" demeleri (cehennemlikler için) bir fayda ummak maksadıyla değil, aksine uğradıkları hüsranı göstermek içindir; çünkü gözde bir meleğin bile duasına bile kulak verilmezken, bir *kâfir*in duası nasıl işitilecek!

51-52. Biz; peygamberlerimize ve iman edenlere, hem dünya hayatında hem de şahitlerin şahitlik edeceği (o son) günde elbette yardım 15 ederiz; yani zalimlere mazeretlerinin fayda vermeyeceği gün... Lânet de onlarındır, yurdun kötüsü de!..

[1866] "Hem dünya hayatında hem de şahitlerin şahitlik edeceği (o son) günde." Yani, dünya ve âhirette. Bu şu demektir: Allah Teâlâ, peygamberlerini her iki âlemde hem delil ile hem de muhaliflerine karşı zafer ka-20 zanmakla galip getirecektir. Bu dünyada kimi zaman Allah'ın bir imtihanı olarak yenilseler de, sonunda yine kazanacaklardır. Biraz geç de olsa Allah onlara, düşmanlarından öç alacak kimseleri nasip edecektir.

[1867] الأشهاد *şâhid*in çoğuludur. Tıpkı *ashâb - sâhib* gibi. Burada Allah Teâlâ hafaza meleklerini, peygamberleri ve ümmet-i Muhammed'in mü-25 minlerini kastediyor. "Siz de insanlara şahit olasınız…" [Bakara 2/143]

[1868] İkinci *yevm* (gün) kelimesi birinciden bedeldir. Muhtemelen, bir bahane ileri sürecekler, ama fayda vermeyecektir; çünkü o bahane geçersizdir. Gerçi gerçek bir mazeret ortaya koysalar da kabul edilmeyecektir; zira Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Onlara (o gün) izin de verilmeyecek ki 30 bahane üretsinler." [Murselât 76/36]

[1869] "Lânet" yani Allah'ın rahmetinden uzak olmak "da onlarındır yurdun kötüsü de…" Yani âhiret yurdunun kötülüğü -azabı- da..

[1870] يَقُومُ ve يَنْفَعُ kelimeleri Tâ ile de Yâ ile de okunmuştur.[1]

1 Çünkü الأشهاد da معذرتهم da gerçek müennes değildir. / ed.

[١٨٦٤] {أَوَلَمْ تَكُ تَأْتِيكُمْ} إلزام للحجة وتوبيخ، وأنهم خلَّفوا وراءهم أوقات الدعاء والتضرع، وعطلوا الأسباب التي يستجيب الله لها الدعوات.

[١٨٦٥] {قَالُوا فَادْعُوا} أنتم، فإنا لا نجترئ على ذلك ولا نشفع إلّا بشرطين؛ كون المشفوع له غير ظالم، والإذن في الشفاعة مع مراعاة وقتها. وذلك قبل الحكم الفاصل بين الفريقين. وليس قولهم {فَادْعُوا} لرجاء المنفعة، ولكن للدلالة على الخيبة؛ فإن الملك المقرّب إذا لم يسمع دعاؤه، فكيف يسمع دعاء الكافر!؟

٥١-﴿إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الأَشْهَادُ﴾

٥٢-﴿يَوْمَ لا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعْذِرَتُهُمْ وَلَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ﴾

[١٨٦٦] {فِى الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ}، أي في الدنيا والآخرة، يعني أنه يغلبهم في الدارين جميعًا بالحجة والظفر على مخالفيهم، وإن غلبوا في الدنيا في بعض الأحايين امتحانًا من الله، فالعاقبة لهم، ويتيح الله من يقتص من أعدائهم ولو بعد حين.

[١٨٦٧] والأشهاد: جمع شاهد، كصاحب وأصحاب، يريد الحفظة من الملائكة والأنبياء والمؤمنين من أمّة محمد ﷺ؛ {لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ} [البقرة: ١٤٣].

[١٨٦٨] واليوم الثاني بدل من الأوّل. يحتمل أنهم يعتذرون بمعذرة، ولكنها لا تنفع لأنها باطلة، وأنهم لو جاؤوا بمعذرة لم تكن مقبولة، لقوله تعالى {وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ} [المرسلات: ٣٦].

[١٨٦٩] {وَلَهُمُ اللَّعْنَةُ} البعد من رحمة الله، {وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ}، أي سوء دار الآخرة، وهو عذابها.

[١٨٧٠] وقرئ «تقوم»، و«لا تنفع»، بالتاء والياء.

53. Gerçek şu ki Biz, (Firavun'dan kurtardığımız) Musa'ya o kılavuzu vermiş ve İsrailoğullarını kitaba varis kılmıştık;

54. ki o, saf akıl sahipleri için bir kılavuz ve öğüttür.

[1871] الهدى ile Allah Teâlâ din hususunda Hazret-i Musa'ya verdiği mu'cizeleri, Tevrat ve kanunları kasdetmektedir.

[1872] "Vâris kılmıştık," yani Musa'dan sonra kitabı yani Tevrat'ı İsrail oğullarına bırakmıştık. "Bir kılavuz ve öğüttür." Yani bir rehberlik ve hatırlatmadır. Bu iki kelimenin mansūb halde bulunmaları ya *mef'ûl leh* ya da hâl oldukları içindir.

[1873] "Saf akıl sahipleri" kitaba iman eden ve içindekilerle amel edenlerdir.

55. (Muhammed!) Sen de sabret; Allah'ın vaadi kesinlikle gerçektir. Günahının bağışlanması için dua et; sabah-akşam hamdederek Rabbini tenzih ve takdis et.

[1874] "Sen de sabret; Allah'ın vaadi kesinlikle gerçektir." Yani elçilerine yardım etmek Allah'ın teminatı altındadır. Allah da verdiği teminattan caymaz. Allah Teâlâ Hazret-i Musa'yı ve Firavun ve ordusuna karşı ona verdiği kılavuzluk ve yardımı, ayrıca Musa'nın rehberliğinin etkilerini İsrail oğullarında baki kılmasını [ilahî yardıma] delil olarak göstermektedir; onlara nasıl yardım etmişse sana da öyle yardım edecektir; senin dinini bütün dinlere üstün kılacak, senin ümmetinin hâkimiyetini yeryüzünün doğu ve batı bölgelerine ulaştıracaktır. O halde, sen de kavminin sana çektirdiklerine sabret. Bil ki; güzel sonuç senin olacak! Yardımım ve senin adını yüceltmem konusunda sana daha önce yaptığım vaat haktır. Sen yeter ki, takvaya ve tevbe-i istiğfarla kusurlarını gidermeye yönel ve Rabbine kulluk etmeye ve O'nu övmeye devam et.

[1875] "Sabah-akşam..." Bunların, sabah ve ikindi namazları olduğu da söylenmiştir.

56. Kendilerine gelmiş güçlü bir kanıt olmadığı halde Allah'ın âyetleri hakkında cedelleşenler; bunların göğüslerinde, asla ulaşamayacakları bir büyüklük (kompleksin)den başka bir şey yok! O halde, sen, Allah'a sığın. Şüphesiz O'dur işiten, gören (Semî, Basîr).

٥٣-﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْهُدَى وَأَوْرَثْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ﴾

٥٤-﴿هُدًى وَذِكْرَى لأُولِي الأَلْبَابِ﴾

[١٨٧١] يريد بالهدى: جميع ما آتاه في باب الدين من المعجزات والتوراة والشرائع.

[١٨٧٢] {وَأَوْرَثْنَا} وتركنا على بني إسرائيل من بعده {الكِتَابَ} أي التوراة {هُدًى وَذِكْرَى} إرشادًا وتذكرة، وانتصابهما على المفعول له أو على الحال.

[١٨٧٣] وأولوا الألباب: المؤمنون به العاملون بما فيه.

٥٥-﴿فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالإِبْكَارِ﴾

[١٨٧٤] {فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللهِ حَقٌّ} يعني أن نصرة الرسل في ضمان الله؛ وضمان الله لا يخلف، واستشهد بموسى وما آتاه من أسباب الهدى والنصرة على فرعون وجنوده، وإبقاء آثار هداه في بني إسرائيل؛ والله ناصرك كما نصرهم، ومظهرك على الدين كله، ومبلغ ملك أمّتك مشارق الأرض ومغاربها، فاصبر على ما يجرّعك قومك من الغصص؛ فإن العاقبة لك، وما سبق به وعدي من نصرتك وإعلاء كلمتك حق، وأقبل على التقوى واستدرك الفرطات بالاستغفار؛ ودم على عبادة ربك والثناء عليه.

[١٨٧٥] {بِالْعَشِيّ وَالْإِبْكَارِ}. وقيل: هما صلاتا العصر والفجر.

٥٦-﴿إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ إِنْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾

[1876] "Bunların göğüslerinde, [asla ulaşamayacakları] büyüklükten" yani azamet ve büyüklük kompleksinden "başka bir şey yok!" Bu da öne geçme, başkan olma ve kendisinden yukarıda kimsenin bulunmaması arzusudur. Bu yüzden, senin onların önüne geçmenden ve onların senin elinin altında, emrinin altında olmalarından korktukları için sana düşmanlık edip getirdiğin âyetleri reddetmekteler; çünkü bütün yetki ve başkanlılark *nübüvvet* makamının altındadır. Yahut bu, kıskançlıkları ve azgınlıkları dolayısıyla peygamberliğin sana değil de kendilerine gelmesi isteğidir. "Bu, hayırlı bir iş olsaydı, onlar bunda bizi geçemezlerdi!" [Ahkāf 46/11] ifadesi de buna delâlet eder. Veyahut bu, âyetleri gereksizce tartışarak reddetme arzusudur. "Asla ulaşamayacaklar" yani kibirlenmeyi gerektirecek olan şeye ulaşamayacaklar ki o da başkan ve peygamber olma yahut âyetleri reddetme ile ilgili istekleridir.

[1877] Şu da söylenmiştir: Bu cedelleşenler Yahudilerdir. Diyorlardı ki; "Adamımız Mesih b. Dâvûd -bununla Deccâl'i kastediyorlardı- çıkacak ve onun saltanatı karalara ve denizlere ulaşacak, nehirler onunla birlikte akacaktır. O Allah'ın âyetlerinden bir âyettir. İşte o zaman iktidar tekrar bize dönecektir." Allah onların işbu kuruntularını *kibir* olarak isimlendirmekte ve umduklarına nail olamayacaklarını belirtmektedir.

[1878] "O halde sen Allah'a sığın." Sana haset eden ve haddini bilmezlerin kurdukları tuzaklardan Allah'a sığın. Şüphe yok ki "O" senin söylediğini de, onların söylediklerini de "çok iyi işitmekte"; senin yaptıklarını da, onların yaptıklarını da "çok iyi görmekte"!.. O, bunlara karşı sana mutlaka yardım edecek ve seni onları şerrinden koruyacaktır.

57. Göklerin ve yerin yaratılması, elbette insanların yaratılmasından daha büyüktür; fakat insanların çoğu bilmez.

[1879] **Şayet "**Göklerin ve yerin yaratılması" sözünün öncesiyle ilişkisi nasıldır?" **dersen şöyle derim:** Onların Allah'ın âyetleri hakkında cedelleşmesi, yeniden dirilmeyi inkâr etmeyi de kapsıyordu. Cedelleşmenin temeli ve mihveri bu idi. Dolayısıyla, onlara göklerin ve yerin yaratılışı ile delil getirildi; çünkü onlar, göklerin ve yerin yaratıcısının Allah olduğunu ve onların yaratılmasının, güç kudret yetirilemeyecek muazzam bir yaratma olduğunu ikrar ediyorlardı. İnsanın yaratılması ise onların yaratılmasına kıyasla daha küçük ve basittir. Bu durumda -bunca muazzamlıklarına rağmen- gökleri ve yeri yaratmaya gücü yetenin, daha basit olduğu için insanı yaratmaya haydi haydi gücü yeter. Bu, delil olarak 'insanın bir benzerinin yaratılmasını' getirmekten daha etkilidir.

[١٨٧٦] {إِن فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ} إلا تكبر وتعظم، وهو إرادة التقدّم والرياسة، وأن لا يكون أحد فوقهم. ولذلك عادوك ودفعوا آياتك خيفة أن تتقدّمهم ويكونوا تحت يدك وأمرك ونهيك، لأن النبوة تحتها كل ملك ورياسة. أو إرادة أن تكون لهم النبوّة دونك، حسدًا وبغيًا. ويدلّ عليه قوله تعالى {لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ} [الأحقاف: ١١]. أو إرادة دفع الآيات بالجدال. {مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ}، أي ببالغي موجب الكبر ومقتضيه، وهو متعلق إرادتهم من الرياسة أو النبوّة أو دفع الآيات.

[١٨٧٧] وقيل: المجادلون هم اليهود، وكانوا يقولون: يخرج صاحبنا المسيح بن داود -يريدون الدّجال- ويبلغ سلطانه البر والبحر، وتسير معه الأنهار، وهو آية من آيات الله فيرجع إلينا الملك. فسمى الله تمنيهم ذلك كبرًا، ونفى أن يبلغوا متمناهم.

[١٨٧٨] {فَاسْتَعِذْ بِاللهِ} فالتجئ إليه من كيد من يحسدك ويبغي عليك، {إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ} لما تقول ويقولون، {الْبَصِيرُ} بما تعمل ويعملون، فهو ناصرك عليهم وعاصمك من شرّهم.

٥٧-﴿لَخَلْقُ السَّمٰوَات وَالأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ﴾

[١٨٧٩] فإن قلت: كيف اتصل قوله {لَخَلْقُ السَّمٰوَات وَالأَرْضِ} بما قبله؟ قلت: إن مجادلتهم في آيات الله كانت مشتملة على إنكار البعث، وهو أصل المجادلة ومدارها، فحُجوا بخلق السَّمٰوَات والأرض، لأنهم كانوا مقرّين بأن الله خالقها وبأنها خلق عظيم لا يقادر قدره، وخلق الناس بالقياس إليه شيء قليل مهين، فمن قدر على خلقها مع عظمها كان على خلق الإنسان مع مهانته أقدر، وهو أبلغ من الاستشهاد بخلق مثله.

[1880] "İnsanların çoğu bilmez;" çünkü gaflet kendilerini iyice kapladığı ve hevâlarının peşinden gittikleri için akıllarını kullanmaz ve düşünmezler.

58. Ne kör ile gören ne de iman edip salih amel işleyenler ile kötülük eden bir oluyor. Ne de az düşünüyorsunuz!

59. (Kıyamet) saat(i) mutlaka gelecek! Bunda şüphe yok; ama insanların çoğu iman etmez.

[1881] "Kör ile gören" iyilik yapan ile kötülük yapan kimsenin örneği olarak anlatılmıştır. تَتَذَكَّرُونَ fiili Tâ ile de, Yâ ile de okunmuştur; ancak Tâ'lı okunuşu daha yaygındır. "Bunda şüphe yok." Yani geleceği kesin ve kaçınılmazdır; hakkında şüphe edilecek bir şey değildir; çünkü (yapılanlara) karşılık verilmesi gerekir. "İman etmezler." Yani kıyametin geleceğini tasdik etmezler.

60. Rabbiniz; "Bana dua edin, Ben de size icabet edeyim. Bana kulluk etmeyi büyüklüğüne yediremeyenler, yakında küçülerek Cehennem'e girecekler!" demiştir.

[1882] "Bana dua" yani kulluk "edin." *Du'â*nın Kur'ân'da ibâdet (kulluk etme) anlamında kullanımı çoktur. "Bana *kulluk* etmeyi büyüklüğüne yediremeyenler" ifadesi de buna delâlet etmektedir. *İcâbet* mükâfatlandırmak demektir. Mücâhid'in [v. 103/721] tefsirinde, "Bana kulluk edin, sizi mükâfatlandırayım." şeklinde geçmektedir. Hasan-ı Basrî de -bu âyet sorulduğunda- şöyle demiştir: "Amel edin ve sevinin; çünkü iman edip salih ameller işleyenlere Allah mükâfat verecek ve mükâfatı lütfuyla artıracaktır." Yine nakledildiğine göre, Süfyân-ı Sevrî'ye [v. 161/778] "(Bizim için) Allah'a dua et." denince, "Günahları terketmek duanın ta kendisidir." demiş. [Kutsî] hadiste de şöyle geçer: "Bana itaat etmesi, kulumu dua etmekten alıkoyduğunda ona, dua edenlere verdiğimden fazlasını veririm." Nu'mân b. Beşîr (r.a.) [v. 64/684] da, Peygamber (s.a.)'in "Dua ibadetin ta kendisidir." [*Tirmizî*, "De'avât", 1; *İbn Mâce*, "Du'â", 1] sözünü rivayet etmiş ve bu âyeti okumuştur. [ii] *Du'â* ve *icâbet*le, zahirî anlamlarının, "Bana kulluk etmek"le de "Bana dua etme"nin kastedilmiş olması da mümkündür; çünkü dua ibadet türlerinden hem de in en faziletlilerinden biridir. İbn Abbas'ın, "En faziletli ibadet duadır." sözü de bunu doğrular. Ka'b[u'l-Ahbâr]'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Allah Teâlâ bu ümmete, yalnızca peygamber olarak gönderdiklerine bahşettiği üç dostluk göstergesi vermiştir: O her peygambere, 'Yarattıklarıma karşı benim şahidimsin.' derdi; bu ümmete de 'Siz de insanlara şahit olasınız…' [Bakara 2/143] dedi.

[١٨٨٠] {لَا يَعْلَمُونَ} لأنهم لا ينظرون ولا يتأملون لغلبة الغفلة عليهم واتّباعهم أهواءهم.

٥٨-﴿وَمَا يَسْتَوِي الأَعْمَى وَالْبَصِيرُ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلا الْمُسِيءُ قَلِيلا مَا تَتَذَكَّرُونَ﴾

٥ ٥٩-﴿إِنَّ السَّاعَةَ لآتِيَةٌ لا رَيْبَ فِيهَا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يُؤْمِنُونَ﴾

[١٨٨١] ضرب الأعمى والبصير مثلًا للمحسن والمسيىء. وقرئ «يتذكرون»، بالياء والتاء، والتاء أعم. {لَا رَيْبَ فِيهَا} لا بد من مجيئها ولا محالة، وليس بمرتاب فيها، لأنه لا بد من جزاء. {لَا يُؤْمِنُونَ} لا يصدقون بها.

٦٠-﴿وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ﴾ ١٠

[١٨٨٢] {أُدْعُونِى} اعبدوني. والدعاء بمعنى العبادة كثير في القرآن، ويدلّ عليه قوله تعالى {إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِى}. والاستجابة الإثابة؛ وفي تفسير مجاهد: اعبدوني أثبكم. وعن الحسن -وقد سئل عنها- اعملوا وأبشروا، فإنه حق على الله أن يستجيب للذين آمنوا وعملوا الصالحات ويزيدهم من فضله. وعن الثوري ١٥ أنه قيل له: ادع الله، فقال: إن ترك الذنوب هو الدعاء. وفي الحديث إذا شغل عبدي طاعتي عن الدعاء، أعطيته أفضل ما أعطي السائلين. وروي النعمان بن بشير ﷺ، عن رسول الله ﷺ "الدعاء هو العبادة"، وقرأ هذه الآية. ويجوز أن يريد الدعاء والاستجابة على ظاهرهما، ويريد بـ{عِبَادَتِي} دعائي، لأن الدعاء باب من العبادة ومن أفضل أبوابها، يصدقه قول ابن عباس ﷺ: أفضل العبادة الدعاء. وعن كعب: ٢٠ أعطى الله هذه الأمة ثلاث خلال لم يعطهن إلّا نبيًا مرسلًا؛ كان يقول لكل نبيّ: أنت شاهدي على خلقي، وقال لهذه الأمة {لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ} [البقرة: ١٤٣]؛

'Sana herhangi bir zorluk yok.' derdi; bize ise 'Allah, size zorluk çıkarmak istemiyor.' [Mâide 5/6] dedi. 'Bana dua et, duana icabet edeyim.' derdi; bize ise 'Dua edin, duanıza icabet edeyim.' buyurdu." İbn Abbas'ın da "Beni *bir*leyin (şirk koşmayın) sizi bağışlayayım." şeklinde açıkladığı nakledilmiştir ki böylece, *du'âyı* *ibadet*le, *ibadet*i de *tevhid* ile tefsir etmiş olmaktadır.

[1883] دَاخِرِينَ "küçülerek" demektir.

61. Allah O'dur ki; sizin için, geceyi -dinlenesiniz diye- karanlık, gündüzü de (çalışasınız diye) aydınlık kılmıştır. Allah insanlara karşı gerçekten lütuf sahibidir; ama insanların çoğu şükretmez.

[1884] مُبْصِرًا (aydınlık [mot-a-mot *görücü*]) kelimesi, mecazî isnat kabilinden kullanılmıştır; çünkü 'görmek' gerçekte, (gündüzün değil) gündüz vaktini yaşayanların özelliğidir. **Şayet "**Niçin *leyl* mef'ûlün leh ile *nehâr* ise hâl ile bitiştirilmiş? Ayrıca, bunların her ikisi de hâl yahut *mef'ûlün leh* olsaydı da (gece ile gündüzü) karşılaştırmanın hakkı gözetilmiş bulunsaydı daha güzel olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Bu ikisi (*mef'ûlün leh* ve hâl) mâna bakımından denktir; çünkü her biri yekdiğerinin vazifesini görmektedir; ("görücü" yerine) "gündüz içinde görsünler diye" demiş olsaydı, mecazî isnattaki fesahat ıskalanmış olurdu. Yine ("dinlenesiniz diye" yerine) "dinlenen / sükûna ermiş" deseydi ki zaten "gece"yi hakiki anlamda da sükûn ile nitelemek mümkündür; nitekim Araplar "sükûna ermiş gece", "rüzgârsız sâkin gece" ifadelerini kullanırlar- hakikat mecazdan ayrılamazdı.

[1885] **Şayet "**Lütuf sahibidir (لَذُو فَضْلٍ) yerine lütuf verendir yahut lütufta bulunandır deseydi, olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Böyle dedi; zira maksat فَضْلٍ (lütuf) kelimesini nekire getirerek, başka hiçbir lütfun bu lütfa denk olmadığını ifade etmektir. Bu da ancak (âyetteki gibi) izâfet tamlamasıyla ifade edilebilir.

[1886] **Şayet** "*İnsanlar* kelimesini tekrar etmeyip '*o*nların çoğu' deseydi, olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Bu tekrarda hem nimete nankörlük etmenin insanoğluna tahsis edilmesi hem de insanların Allah'ın lütfuna nankörlük edip, şükretmedikleri vurgusu vardır. Tıpkı şu âyetlerde olduğu gibi: "İnsan gerçekten apaçık bir nankördür!" [Zuhruf 43/15], "Rabbine karşı gerçekten nankördür insanoğlu!" [Âdiyât 100/6], "İnsan gerçekten zalimdir, gerçekten nankördür!" [İbrahim 14/34].

62. İşte Rabbiniz Allah... Her şeyin yaratıcısı... O'ndan başka tanrı yok. O halde, nasıl olup da ters-yüz ediliyorsunuz?!

63. Allah'ın âyetlerini bile bile reddedenler böyle döndürülürler işte...

وكان يقول: ما عليك من حرج، وقال لنا {مَا يُرِيدُ اللهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُم مِنْ حَرَجٍ} [المائدة: ٦]؛ وكان يقول: أدعني أستجب لك؛ وقال لنا {أُدْعُونِى أَسْتَجِبْ لَكُمْ}. وعن ابن عباس: وحّدوني أغفر لكم. وهذا تفسير للدعاء بالعبادة، ثم للعبادة بالتوحيد.

[١٨٨٣] {دَاخِرِينَ} صاغرين.

٥ ٦١-﴿اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَشْكُرُونَ﴾

[١٨٨٤] {مُبْصِرًا} من الإسناد المجازي، لأن الإبصار في الحقيقة لأهل النهار. فإن قلت: لم قرن الليل بالمفعول له، والنهار بالحال؟ وهلا كانا حالين أو مفعولًا لهما فيراعي حق المقابلة؟ قلت: هما متقابلان من حيث المعنى، لأن كل واحد

١٠ منهما يؤدي مؤدى الآخر، لأنه لو قيل: لتبصروا فيه، فاتت الفصاحة التي في الإسناد المجازي، ولو قيل: ساكنًا -والليل يجوز أن يوصف بالسكون على الحقيقة، ألا ترى إلى قولهم: ليل ساجٍ وساكنٌ لا ريح فيه- لم تتميز الحقيقة من المجاز.

[١٨٨٥] فإن قلت: فهلا قيل: لَمُفضّل، أو لَمُتفضّل؟ قلت: لأن الغرض تنكير الفضل، وأن يجعل فضلًا لا يوازيه فضل، وذلك إنما يستوي بالإضافة.

١٥ [١٨٨٦] فإن قلت: فلو قيل: ولكن أكثرهم، فلا يتكرر ذكر الناس؟ قلت: في هذا التكرير تخصيص لكفران النعمة بهم، وأنهم هم الذين يكفرون فضل الله ولا يشكرونه، كقوله {إِنَّ الإِنْسَانَ لَكَفُورٌ} [الزخرف: ١٥]، {إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ} [العاديات: ٦]، {إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ} [إبراهيم: ٣٤].

٦٢-﴿ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ﴾

٢٠ ٦٣-﴿كَذَلِكَ يُؤْفَكُ الَّذِينَ كَانُوا بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ﴾

[1887] "İşte rabbiniz Allah… Her şeyin yaratıcısı… O'ndan başka tanrı yok." Yani kendisinden başka hiç kimsenin yapamayacağı, kendine özgü fiilleriyle tanınan, bilinen zât. Bu cümlede peş peşe gelmiş haberler vardır; yani Allah Teâlâ ulûhiyet, rubûbiyet, her şeyi yaratma, kendisine hiçbir şeyin mani olamayacağı bir inşa ediş ve ikincisi olmamak anlamında vahdâniyet vasıflarını kendinde toplamıştır. O'nun açısından hiçbir şey imkânsız değildir. "O halde nasıl olup da döndürülüyorsunuz!" Nasıl ve ne şekilde Allah'a kulluktan vazgeçirilip putlara tapmaya yönlendiriliyorsunuz!?

[1888] Ardından Allah Teâlâ, âyetlerini hiç üzerinde düşünmeden bile bile reddeden, hakkı arama ve kötü akıbetten korunma niyeti olmayan herkesin, bunlar gibi döndürüleceğini zikretmiştir.

[1889] خَالِقَ ihtisas üzere[1] mansūb olarak *hālika* şeklinde de okunmuştur. تُؤْفَكُونَ da Tâ'lı ve Yâ'lı olarak okunmuştur.

64. Allah O'dur ki; sizin için yeryüzünü karargâh, göğü ise bir bina (tavan) haline getirmiş; size suret vermiş -hem de çok güzel bir suret vermiş- ve sizi tertemiz şeylerden nasiplendirmiştir. İşte Rabbiniz Allah!.. Ne zengin ve cömerttir Âlemlerin Rabbi Allah!

[1890] Bu da Allah'ın, kendine has fiilleriyle tanındığının bir başka delilidir. Bu fiiller Allah'ın yeryüzünü sabit bir karargâh, "gökyüzünü de *binâ*" yani bir kubbe kılmasıdır. Arapların büyük çadırlarına da *binâ* denilir; çünkü gökyüzü, bakıldığında sanki yeryüzünün üstüne konmuş bir kubbe gibi görünür.

[1891] فَأَحْسَنَ صُوَرَكُمْ (hem de çok güzel bir suret vermiş) ifadesinde Sād kesre ile de okunmuştur ki mâna aynıdır. Allah'ın insandan daha güzel görünümlü bir canlı yaratmadığı söylenmiştir. Yine bunun, Allah'ın insanları hayvanlar gibi başı eğik şekilde yaratmadığı anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim "Biz insanı gerçekten en güzel biçimde yarattık." [Tîn 95/4] buyrulmuştur.

65. Mutlak hayat sahibi O'dur; O'ndan başka tanrı yoktur. Öyleyse, dini yalnızca kendisine özgü kılarak (sadece) O'na dua edin. "Hamdolsun Âlemlerin Rabbi Allah'a!.." (diyerek…)

[1892] "Öyleyse" dini -yani itaati- şirkten ve gösterişten arındırarak, "yalnızca kendisine özgü kılarak" ve "Âlemlerin rabbi Allah'a hamdolsun!" diyerek sadece "O'na kulluk edin." İbn Abbas'ın şöyle dediği nakledilmiştir: "*Lâ ilâhe illâllāh* (Allah'tan başka tanrı yok!) diyen kişi, peşinden *el-hamdü li'llâhi rabbi'l-'âlemîn* (Âlemlerin rabbi Allah'a hamdolsun!) desin."

---

1 Yani *özellikle* her şeyin yaratıcısı… / ed.

[١٨٨٧] {ذَلِكُمُ} المعلوم المتميز بالأفعال الخاصة التي لا يشاركه فيها أحد هو {اللهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ} أخبار مترادفة، أي هو الجامع لهذه الأوصاف من الإلهية والربوبية وخلقِ كل شيء، وإنشائه لا يمتنع عليه شيء، والوحدانية لا ثاني له. {فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ} فكيف ومن أيّ وجه تصرفون عن عبادته إلى عبادة الأوثان؟!

٥ [١٨٨٨] ثم ذكر أن كل من جحد بآيات الله ولم يتأملها ولم يكن فيه همة طلب الحق وخشية العاقبة أفك كما أفكوا.

[١٨٨٩] وقرئ «خالقَ كلِّ شيء»، نصبًا على الاختصاص. و«تؤفكون»، بالتاء والياء.

٦٤-﴿اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الأَرْضَ قَرَارًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَصَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُوَرَكُمْ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَتَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾ ١٠

[١٨٩٠] هذه أيضًا دلالة أخرى على تميزه بأفعال خاصة، وهي أنه جعل الأرض مستقرًّا {وَالسَّمَاءَ بِنَاءً}، أي قبة. ومنه أبنية العرب لمضاربهم؛ لأن السماء في منظر العين كقبة مضروبة على وجه الأرض.

[١٨٩١] {فَأَحْسَنَ صُوَرَكُمْ}. وقرئ بكسر الصاد والمعنى واحد. قيل: لم يخلق حيوانًا أحسن صورة من الإنسان. وقيل: لم يخلقهم منكوسين كالبهائم، كقوله تعالى {فِى أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ} [التين: ٤]. ١٥

٦٥-﴿هُوَ الْحَيُّ لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[١٨٩٢] {فَادْعُوهُ} فاعبدوه {مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ}، أي الطاعة من الشرك والرياء، قائلين {اَلْحَمْدِ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ}. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: من قال لا إله إلّا الله، فليقل على أثرها الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ. ٢٠

66. De ki: Bana Rabbimden apaçık deliller geldiğinde, Allah'tan başka taptıklarınıza kulluk etmem bana yasaklandı ve bana, sadece Âlemlerin Rabbi'ne teslimiyet göstermem emredildi.

[1893] **Şayet "**Peygamber (s.a.)'in putlara tapması aklî delillerle yasaklanmamıştır ki ona Rabbinden açık vahiy delilleri (*beyyinât*) gelmiş?" **dersen şöyle derim:** Tabii ki aklî delillerle nehyedilmiştir; fakat bu açık vahiy delilleri aklî delilleri takviye ettiği, onları pekiştirdiği ve onların zikrini de ihtiva ettiği için -tıpkı 'Kendi yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz?! Sizi de, yaptıklarınızı da Allah yaratmışken...' [Sâffât 37/95-96] âyeti ve benzerlerinde aklî delillerle uyarıda bulunduğu gibi- burada *beyyinât*ın zikredilmesi de, hem aklın hem de vahyin delillerinin birlikte zikredilmesi demek olmuştur. Burada her iki kanıt türüne birlikte delâlet eden bir kelime kullanılmıştır; çünkü her ne kadar aklî deliller tek başına yeterli ise de, akıl ve vahiy delillerinin bir arada bulunarak birbirine destek olması, muârızların görüşlerini geçersiz kılmakta daha etkilidir.

67. Sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra yapışkan bir maddeden (yani, döllenmiş yumurtadan) yaratan; sonra da sizi bebek olarak (ana rahminden) çıkaran O'dur. (Sonra Allah sizi hayatta bırakır da) böylece, zamanla erginlik çağına ulaşır, sonra da yaşlanırsınız -içinizden daha evvel vefat ettirilenler de olur-. (Allah Teâlâ böyle yapar ki) sonunda, adı konulmuş bir ecele erişesiniz. Ve belki akledersiniz...

[1894] لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ (Böylece, zamanla erginlik çağına ulaşırsınız.) ifadesi, mahzûf bir fiile müteallık olup cümlenin takdiri, "Sonra sizi (hayatta) bırakır da böylece zamanla erginlik çağına ulaşırsınız." şeklindedir. لِتَكُونُوا (olursunuz) kelimesi de aynı şekildedir. وَلِتَبْلُغُوا أَجَلًا مُسَمًّى ifadesine gelince, bunun anlamı şudur: "Allah Teâlâ böyle yapar ki adı konulmuş bir ecele erişesiniz." O ecel ölüm vaktidir. Kıyamet Günü olduğu da söylenmiştir. (شُيُوخًا) hem *şiyûhan* hem de tıpkı طِفْلًا [Hac 22/5] kelimesinde olduğu gibi[1], müfred olarak *şeyhan* şeklinde okunmuştur. Kelime müfred kullanılmış olsa da anlamı "her biriniz" demektir. Müfredle yetinilmiştir, zira burada amaç cinsi beyan etmektir. "Daha evvel" yani yaşlılıktan önce. Yahut düşük olup, bu sayılan (erginlik, yaşlılık gibi) halleri yaşamadan önce. "Ve belki akledersiniz," yani bütün bunlardaki ibret ve delilleri iyice düşünürsünüz.

68. Dirilten de O'dur öldüren de... O bir şeye hükmetti mi, ona sadece "ol" der; anında olmaya başlar.

---

1 Arap mantığında normalde müfrede müfred, tesniyeye tesniye, çoğula çoğulla karşılık verildiği halde, ثم يخرجكم طفلًا (sonra sizi [rahimlerden] *bebek* olarak çıkartır) ayetinde farklı bir şekilde çoğula karşılık müfret kelime getirilmiştir. / ed.

٦٦-﴿قُلْ إِنِّي نُهِيتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَمَّا جَاءَنِي الْبَيِّنَاتُ مِنْ رَبِّي وَأُمِرْتُ أَنْ أُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[١٨٩٣] فإن قلت: أما نهى رسول الله ﷺ عن عبادة الأوثان بأدلة العقل حتى جاءته البينات من ربه؟ قلت: بلى، ولكن البينات لما كانت مقوِّية لأدلة العقل ومؤكدة لها ومضمنة ذكرها -نحو قوله تعالى {أَتَعْبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَ وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ} [الصافات: ٩٥ - ٩٦] وأشباه ذلك من التنبيه على أدلة العقل- كان ذكر البينات ذكرًا لأدلة العقل والسمع جميعًا. وإنما ذكر ما يدلّ على الأمرين جميعًا؛ لأن ذكر تناصر أدلة العقل وأدلة السمع أقوى في إبطال مذهبهم وإن كانت أدلة العقل وحدها كافية.

٦٧-﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ ثُمَّ لِتَكُونُوا شُيُوخًا وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى مِنْ قَبْلُ وَلِتَبْلُغُوا أَجَلًا مُسَمًّى وَلَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾

[١٨٩٤] {لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ} متعلق بفعل محذوف تقديره: ثم يبقيكم لتبلغوا. وكذلك {لِتَكُونُوا}. وأما {وَلِتَبْلُغُوا أَجَلًا مُسَمًّى} فمعناه: ونفعل ذلك لتبلغوا أجلًا مسمى، وهو وقت الموت، وقيل: يوم القيامة. وقرئ «شِيوخًا»، بكسر الشين. و«شيخًا»، على التوحيد، كقوله {طِفْلًا} [الحج: ٥]. والمعنى: كل واحد منكم. أو اقتصر على الواحد؛ لأنّ الغرض بيان الجنس. {مِنْ قَبْلُ} من قبل الشيخوخة، أو من قبل هذه الأحوال إذا خرج سقطا. {وَلَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ} ما في ذلك في العبر والحجج.

٦٨-﴿هُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ فَإِذَا قَضَى أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾

69. Allah'ın âyetleri hakkında cedelleşenlere bak; nasıl da vazgeçiriliyorlar?!

[1895] "O bir şeye hükmetti mi" onu herhangi bir zorluk ve sıkıntı olmaksızın kesinlikle vücuda getirir. Allah bu ifadeyi, kendisinin diriltme ve öldürme kudretinin; ayrıca herhangi bir yaratmanın kendisine imkânsız gelmeyeceğine delâlet eden diğer mezkûr fiillerinin bir neticesi olarak dile getirmiştir. Adeta şöyle demektedir: İşte bu yüzden Allah bir şeyi (yeniden) yapmayı dilediğinde bu onun için en basit ve en hızlı (yapılabilecek) bir şey olmuş olur.

70. Kitabı ve peygamberlerimizle gönderdiğimiz şeyleri yalanlayanlar, yakında öğrenecekler!..

71-72. Boyunlarında demir halkalar ve zincirler olduğu halde kaynar suda yüzdürülürlerken, sonra da Ateş'te kızdırılırlarken...

73-74. Sonra kendilerine şöyle denir: "Nerede o, Allah'tan başka ortak koşup durduklarınız?!" Derler ki; "Kaybolup gittiler zihnimizden. Meğer biz, hiçbir 'şey'e ibadet etmiyormuşuz!" İnkârcı nankörleri Allah böyle yoldan saptırıyor işte!

[1896] "Kitabı" yani Kur'ân'ı. "Peygamberlerimizle gönderdiğimiz şeyleri" yani kitapları. **Şayet,** "فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ إِذِ الأَغْلالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ (Yakında öğrenecekler; boyunlarında demir halkalarla [yüzdürülüyorlardı ya]!..) ifadesi, 'Dün oruç tutacağım.' demek gibi olmuyor mu?" **dersen şöyle derim:** Buradaki إِذْ *izâ* anlamındadır (yani "yüzdürüle*cek*leri zaman" demektir); fakat gelecekle ilgili durumlar Allah'ın verdiği haberlerde kesin ve olmuş bitmiş gibi verildiğinden, "meydana geldi, var oldu" gibi geçmiş zaman kalıplarıyla dile getirilir; ama gelecek anlamı ifade eder.

[1897] İbn Abbas'ın, *selâsil* mansūb, Yâ fethalı olarak *ve's-selâsile yeshabûne* şeklinde; fiil cümlesini öncesindeki isim cümlesine atfederek okuduğu rivayet edilmiştir. Yine İbn Abbas'ın *ve's-selâsili* şeklinde mecrûr okuduğu da rivayet edilmiştir ki bu okuyuşun açıklaması şudur: Şayet âyetteki gibi إِذِ الأَغْلاَل فِي أَعْنَاقِهِمْ (demir halkalar boyunlarında olduğunda) yerine, *iz a'nâkuhum fi'l-ağlâl* (boyunları demir halkalarda olduğunda) denmiş olsaydı mecrûr okunuş doğru ve isabetli olurdu; أَلْأَغْلاَل ve أَلسَّلاَسِل kelimeleri birbirini takip eden kelimeler olunca, أَلسَّلاَسِل diğerine hamledilmiştir. Bunun benzeri, şu şiirdeki kullanımdır:

٦٩-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ أَنَّى يُصْرَفُونَ﴾

[١٨٩٥] {فَإِذَا قَضَى أَمْرًا فَإِنَّمَا} يكوّنه من غير كلفة ولا معاناة. جعل هذا نتيجة من قدرته على الإحياء والإماتة، وسائر ما ذكر من أفعاله الدالة على أنّ مقدورًا لا يمتنع عليه، كأنه قال: فلذلك من الاقتدار إذا قضى أمرًا كان أهون شيء وأسرعه.

٥ ٧٠-﴿الَّذِينَ كَذَّبُوا بِالْكِتَابِ وَبِمَا أَرْسَلْنَا بِهِ رُسُلَنَا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾

٧١-﴿إِذِ الأَغْلالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلاسِلُ يُسْحَبُونَ﴾

٧٢-﴿فِي الْحَمِيمِ ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ﴾

٧٣-﴿ثُمَّ قِيلَ لَهُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تُشْرِكُونَ﴾

٧٤-﴿مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا بَلْ لَمْ نَكُنْ نَدْعُو مِنْ قَبْلُ شَيْئًا كَذَلِكَ يُضِلُّ
١٠ اللَّهُ الْكَافِرِينَ﴾

[١٨٩٦] {بِالْكِتَابِ} بالقرآن. {وَبِمَا أَرْسَلْنَا بِهِ رُسُلَنَا} من الكتب. فإن قلت: وهل قوله {فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ إِذِ الأَغْلالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ} إلا مثل قولك: سوف أصوم أمس؟ قلت: المعنى على إذا: إلا أن الأمور المستقبلة لما كانت في أخبار الله تعالى متيقنة مقطوعًا بها عبر عنها بلفظ ما كان ووجد. والمعنى على الاستقبال.

١٥ [١٨٩٧] وعن ابن عباس «والسلاسلَ يَسحبون»، بالنصب وفتح الياء، على عطف الجملة الفعلية على الإسمية. وعنه «والسلاسلِ يسحبون»، بجر السلاسل. ووجهه أنه لو قيل: إذْ أعناقهم في الأغلال مكان قوله {إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ} لكان صحيحًا مستقيمًا، فلما كانتا عبارتين معتقبتين حمل قوله {وَالسَّلَاسِلِ} على العبارة الأخرى. ونظيره:

Meymenetsizdirler; hiçbir akrabaları ile araları iyi değildir
[Ancak uzaklardan ‘gāk’lar kargaları da!..]

Muslihîne, yani *bi-muslihîne.*[1]

[1898] İfade, بِالسَّلاَسِلِ يَسْحَبُونَ (zincirlerle yüzdürülürler) şeklinde de okunmuştur.

[1899] يُسْجَرُونَ “tandırı yakacakla doldurdu” anlamındaki *secera't-tennûr*dan gelmektedir. *Secîr* (sıcak / samimi dost) kelimesi de aynı kökten gelir ve sanki içi sevgi ile dolu kimse demektir. Bu durumda فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ ifadesinin anlamı şudur: Ateş kendilerini çepeçevre kuşatmış olduğu halde, o yalanlayanlar ateşin içinde olacaklar ve karınları ateşle dolmuş olacaktır. Tıpkı “Allah’ın alev alev yanan öyle bir ateşi ki, gönüllerinin içine nüfuz etmekte” [Hümeze 104/6-7] ifadesi de aynı anlamdadır. Allah’ım! Sen bizi ateşinden koru! Senin komşuluğuna[2] sığınıyoruz!

[1900] “Kaybolup gittiler”, yani gözlerimizin önünden yitip gittiler; ne görebiliyoruz ne de bir faydaları dokunuyor bize! **Şayet “**Şüphesiz, hem siz hem de Allah’tan başka taptıklarınız Cehennem odunusunuz; oraya mutlaka gireceksiniz!’ [Enbiyâ 21/98] âyetini tefsir ederken, ‘Onlar ilâhlarıyla birliktedir.’ dememiş miydin? İlahları kendilerinden kaybolup gittiyse nasıl birlikte oluyorlar?” **dersen şöyle derim:** Azarlanıp kınanınca onlardan uzaklaşıp gitmiş olmaları mümkündür. O zaman tapanlara şöyle denir: “Size yardımcı olsun ve şefaat etsinler diye Allah’a ortak koştuğunuz o ilâhlarınız nerede hani?!” O ilâhların başka zamanlarda o tapanlarla birlikte olması, hatta her zaman birlikte olması da mümkündür; fakat kendilerine tapanlara bir faydaları dokunmayınca artık onlardan kaybolup gitmiş gibi olurlar.

[1901] “Meğer biz hiçbir ‘şey’e ibadet etmiyormuşuz!” Yani bizim için iyice kesinleşti ki onlar hiçbir şey değillermiş (hiçbir anlamları yokmuş) ve onlara taparken aslında hiçbir şeye ibadet etmiyormuşuz! Bu, birisini deneyip de onda bir hayır görmediğin zaman söylediğin şu söz gibidir: Falancayı bir şey sanıyordum; ama baktım ki *hiçbir şey* değilmiş!

[1902] “İnkârcı nankörleri Allah böyle yoldan saptırıyor işte!” Tıpkı ilâhları onlardan kaçtığı gibi onlar da ilâhlarından kaçarlar. Öyle ki, onlar ilâhlarını arasa yahut ilâhlar onları arasa birbirlerine rastlamazlar.

---

1 Yani نَاعِبٍ kelimesinin mecrûr oluşu, -başında bir Bâ harf-i ceri olduğu kabul edilen- *muslihîne*ye atıf sebebiyledir. Aksi takdirde, *ve lâ nâ‘iben* olması gerekirdi. / ed.

2 “Cârullah” lâkaplı müfessir, Kâbe-i Müşerrefe’ye sığınışına telmihte bulunmakta gibidir. / ed.

مَشَائِيمُ لَيْسُوا مُصْلِحِينَ عَشِيرَةً ۞ وَلَا نَاعِبٍ...

كأنه قيل: بمصلحين.

[١٨٩٨] وقرئ «وبالسلاسل يسحبون».

[١٨٩٩] {فِي النار يُسْجَرُونَ} من سجر التنور إذا ملأه بالوقود. ومنه السجير،
٥ كأنه سجر بالحب، أي ملىء. ومعناه: أنهم في النار فهي محيطة بهم، وهم مسجورون بالنار مملوؤة بها أجوافهم. ومنه قوله تعالى {نَارُ اللهِ الْمُوقَدَةُ الَّتِى تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ} [الهمزة: ٧]. اللهم أجرنا من نارك، فإنا عائذون بجوارك.

[١٩٠٠] {ضَلُّوا عَنَّا} غابوا عن عيوننا، فلا نراهم ولا ننتفع بهم. فإن قلت: أما ذكرت في تفسير قوله تعالى {إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ}
١٠ [الأنبياء: ٩٨]: أنهم مقرونون بآلهتهم، فكيف يكونون معهم وقد ضلوا عنهم؟ قلت: يجوز أن يضلوا عنهم إذا وُبخوا. وقيل لهم {أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تُشْرِكُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ} فيغيثوكم ويشفعوا لكم، وأن يكونوا معهم في سائر الأوقات، وأن يكونوا معهم في جميع أوقاتهم؛ إلا أنهم لما لم ينفعوهم فكأنهم ضالون عنهم.

[١٩٠١] {بَلْ لَمْ نَكُنْ نَدْعُوا مِن قَبْلُ شَيْئًا}، أي تبين لنا أنهم لم يكونوا شيئًا،
١٥ وما كنا نعبد بعبادتهم شيئًا. كما تقول: حسبت أنّ فلانًا شيء، فإذا هو ليس بشيء، إذا خبرته فلم تر عنده خيرًا.

[١٩٠٢] {كَذَلِكَ يُضِلُّ اللهُ الْكَافِرِينَ} مثل ضلال آلهتهم عنهم يضلهم عن آلهتهم، حتى لو طلبوا الآلهة أو طلبتهم الآلهة لم يتصادفوا.

75. Bu, yeryüzünde haksız yere şımarmanızdan, böbürlenip durmanızdan dolayıdır!

76. Girin Cehennem kapılarından; temelli kalıcı olarak... Ne kötüdür kibirlenenlerin varacağı yer!

[1903] "Bu" yoldan saptırma, sizin "haksız yere" yani şirke dalıp putlara taparak rahat davranmanız ve şımarıklığınız sebebiyledir. "Girin Cehennem kapılarından!" Yani sizin için ayrılmış yedi kapıdan! Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Onun yedi kapısı vardır ve onlardan her bir gruba ayrı bir kapı tahsis edilmiştir." [Hicr 15/44] "Temelli kalıcı olarak" yani hakkınızda sonsuza kadar kalmak takdir edilmiş olduğu halde...

[1904] Sizin şu vardığınız yer yahut Cehennem "kibirlenenlerin varacağı yer" olarak "ne kötüdür!.." **Şayet** "Siyak 'kibirlenenlerin varacağı yer (مَثْوَى)' değil de 'gireceği yer (مَدْخَل)' denmesini gerektirmiyor mu?[1] Nitekim söyle dersin: 'Beytullah'ı ziyaret et! Ne güzel bir ziyaretgâhtır orası!' 'Mescid-i Haram'da namaz kıl! Ne güzel bir namazgâhtır orası!" **dersen şöyle derim:** Temelli kalınacak bir yere girmek, oraya *varmak* (الثَّوِي) demektir.

77. O halde, sabret; Allah'ın vaadi elbette gerçektir. Onları tehdit ettiğimiz şeyin bir kısmını sana göstersek de, seni (daha evvel) vefat ettirsek de, sonunda nasılsa Bize dönecekler!

[1905] فَإِمَّا نُرِيَنَّكَ (sana göstersek de) ifadesinin aslı فَإِنْ نُرِكَ şeklindedir; ما zâittir ve cümledeki şartın anlamını kuvvetlendirmek için gelmiştir. Bu sebeple, fiile Nun-i müşeddede bitişmiştir. Nitekim *in tukrimennî ukrimke* demezsin ama immâ tukrimennî ukrimke (Bana değer verirsen ben de sana değer veririm.) dersin.

[1906] **Şayet** "نَتَوَفَّيَنَّكَ ifadesini نُرِيَنَّكَ üzerine atfeder ve her ikisini bir tek cevap cümlesine -yani فَإِلَيْنَا يُرْجَعُون (sonunda nasılsa Bize dönecekler!) cümlesine- ortak edersen, o zaman "Onları tehdit ettiğimiz şeyin bir kısmını sana göstersek de sonunda nasılsa Bize dönecekler!" şeklindeki sözün doğru olmaz. Eğer فَإِلَيْنَا يُرْجَعُون ifadesini atfedilene -yani نَتَوَفَّيَنَّكَ cümlesine- has kılarsan, o zaman da kendisine atfedilen cevapsız kalacak." **dersen şöyle derim:** فَإِلَيْنَا يُرْجَعُون ifadesi, نَتَوَفَّيَنَّكَ fiiline bağlıdır; نُرِيَنَّكَ'nin cevabı da mahzuftur ve takdiri şöyledir: "Onları tehdit ettiğimiz azabın bir kısmını -ki bu, Bedir günü öldürülmeleri yahut esir edilmeleridir- sana gösterirsek işte bu odur. Yahut Bedir gününden önce senin canını alırsak, bunlar nasılsa Kıyamet Günü Bize dönecekler; hak ettikleri cezayı onlara o zaman veririz!" Bu ifadenin benzeri şu âyettir:

1 Çünkü âyette, "Cehennem kapılarından *girin*!" buyrulmuştu. / ed.

٧٥-﴿ذَلِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنْتُمْ تَمْرَحُونَ﴾

٧٦-﴿ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ﴾

[١٩٠٣] {ذَلِكُمْ} الإضلالُ بسبب ما كان لكم من الفرح والمرح {بِغَيْرِ الْحَقِّ}، وهو الشرك وعبادة الأوثان. {أُدْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ} السبعة المقسومة لكم. قال الله تعالى {لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ} [الحجر: ٤٤]. {خَالِدِينَ} مقدّرين الخلود

[١٩٠٤] {فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ} عن الحق المستخِفّين به مثواكم، أو جهنم. فإن قلت: أليس قياس النظم أن يقال: فبئس مدخل المتكبرين، كما تقول: زر بيت الله فنعم المزار، وصل في المسجد الحرام فنعم المصلى؟ قلت: الدخول المؤقت بالخلود في معنى الثواء.

٧٧-﴿فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَإِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ﴾

[١٩٠٥] {فَإِمَّا نُرِيَنَّكَ} أصله: فإن نُرِك. وما مزيدة لتأكيد معنى الشرط، ولذلك ألحقت النون بالفعل. ألا تراك لا تقول: إن تكرمَني أكرمك، ولكن: إما تكرمْني أكرمك.

[١٩٠٦] فإن قلت: لا يخلو إما أن تعطف {أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ} على {نُرِيَنَّكَ} وتشركهما في جزاء واحد -وهو قوله تعالى {فَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ}- فقولك "فإمّا نرينّك بعض الذي نَعِدهم فإلينا يرجعون" غير صحيح، وإن جعلت {فَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ} مختصًا بالمعطوف الذي هو نتوفينك، بقي المعطوف عليه بغير جزاء. قلت {فَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ} متعلق بـ{نَتَوَفَّيَنَّكَ}، وجزاء {نُرِيَنَّكَ} محذوف، تقديره: فإما نرينك بعض الذي نعدهم من العذاب -وهو القتل والأسر يوم بدر- فذاك؛ أو إن نتوفينك قبل يوم بدر فإلينا يرجعون يوم القيامة فننتقم منهم أشدّ الانتقام. ونحوه قوله تعالى

"O halde, ya seni götürür (vefat ettirir)iz -ve bunların hak ettiği cezayı mutlaka veririz- ya da onlara vaat ettiklerimizi sana da gösteririz... Bizim elbette onlara gücümüz yeter!" [Zuhruf 43/41-42]

78. Gerçek şu ki; Biz senden önce de peygamberler gönderdik. Bunlardan sana anlattıklarımız var, anlatmadıklarımız var. Hiçbir peygamber, Allah'ın izni olmadan bir âyet getirmiş değildir. Allah'ın emri geldiğinde de âdilâne hükmedilmiştir. İşte o zaman hüsrana uğramıştır bâtıl taraftarları!..

[1907] "Bunlardan sana anlatmadıklarımız da var." Denilmiştir ki; Allah Teâlâ sekiz bin *nebî* göndermiştir. Bunlardan dört bini İsrail oğullarından, dört bini de diğer insanlardandır. Hazret-i Ali'nin şöyle dediği nakledilmiştir: "Allah Teâlâ siyahi bir peygamber de göndermiştir. İşte o, Peygamber (s.a.)'e anlatmadıkları arasında yer alır."

[1908] Bu âyet, Müşriklerin Peygamber (s.a.)'den inatla muʻcizevi kanıt istemeleriyle ilgilidir. Yani birçok elçi göndermişizdir; fakat hiçbiri Allah'ın izni olmadan muʻcize getirememememiştir. Bu durumda, ben kimim ki Allah'ın *meşîet* ve izni olmadan önerdiğiniz türden bir muʻcize getirebileyim!? "Allah'ın emri geldiğinde…" Bu ifade, Müşriklerin muʻcize taleplerinin ardından gelen hem bir tehdit hem de bir reddiyedir. "Allah'ın emri" Kıyamet demektir. "Bâtıl taraftarları" ise Peygamber (s.a.)'den muʻcize getirmesini isteyen inatçılardır; zira onlara aslında âyetler gelmiştir; ama onlar *sihir* diyerek âyetleri inkâr etmişlerdir.[1]

79. Allah O'dur ki; bir kısmını binek olarak kullanasınız, bir kısmını da yiyesiniz diye sizin için hayvanlar yaratmıştır.

80. Onlarda sizin için daha nice faydalar vardır; içinizdeki ihtiyaçları onlar sayesinde giderirsiniz; gerek onlarla gerekse gemilerle (bir yerden bir yere kolayca) taşınırsınız.

[1909] "Hayvanlar" özellikle develerdir. **Şayet "**Allah Teâlâ niçin 'Onlardan bir kısmına binersiniz' ve 'İhtiyaçları onlar sayesinde giderirsiniz.' dedi de, 'Onların bir kısmını yersiniz ve onlarla bazı faydalara ulaşırsınız.' demedi? Yahut 'Bir kısmına binersiniz, bir kısmını yersiniz ve ihtiyaçlarınızı onlar sayesinde giderirsiniz?' deseydi daha güzel olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Binek olarak kullanma; hac ve savaş için söz konusudur. İhtiyaçları giderme ise dini yüceltme ve tahsil için bir yerden bir yere hicret için söz konusudur.

1 Bu 'âyet'ler kutsal kitap cümlesi anlamında olmaktan ziyade, muʻcize olarak nitelediğimiz doğa olayları vd. kanıtlardır. / ed.

{فَإِمَّا نَذْهَبَنَّ بِكَ فَإِنَّا مِنْهُم مُّنتَقِمُونَ أَوْ نُرِيَنَّكَ الَّذِى وَعَدْنَاهُمْ فَإِنَّا عَلَيْهِم مُّقْتَدِرُونَ} [الزخرف: ٤١ -٤٢].

٧٨-﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلا مِنْ قَبْلِكَ مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ قُضِيَ بِالْحَقِّ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ﴾

[١٩٠٧] {وَمِنْهُم مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ} قيل: بعث الله ثمانية آلاف نبيّ؛ أربعة آلاف من بني إسرائيل، وأربعة آلاف من سائر الناس. وعن عليّ رضي الله عنه: إنّ الله تعالى بعث نبيًا أسود، فهو ممن لم يقصص عليه.

[١٩٠٨] وهذا في اقتراحهم الآيات على رسول الله ﷺ عنادًا، يعني: إنا قد أرسلنا كثيرًا من الرسل، وما كان لواحد منهم {أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ}. فمن لي بأن آتي بآية مما تقترحونه إلّا إن يشاء الله ويأذن في الإتيان بها. {فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ} وعيد وردّ عقيب اقتراح الآيات. وأمر الله: القيامة. {الْمُبْطِلُونَ} هم المعاندون الذين اقترحوا الآيات وقد اتتهم الآيات فأنكروها وسموها سحرًا.

٧٩-﴿اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَنْعَامَ لِتَرْكَبُوا مِنْهَا وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ﴾

٨٠-﴿وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَلِتَبْلُغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِي صُدُورِكُمْ وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ﴾

[١٩٠٩] الأنعام الإبل خاصة. فإن قلت: لم قال: {لِتَرْكَبُوا مِنْهَا} {وَلِتَبْلُغُوا عَلَيْهَا}، ولم يقل: لتأكلوا منها ولتصلوا إلى منافع؟ أو هلا قال: منها تركبون ومنها تأكلون وتبلغون عليها حاجة في صدوركم؟ قلت في الركوب: الركوب في الحج والغزو، وفي بلوغ الحاجة: الهجرة من بلد إلى بلد لإقامة دين أو طلب علم،

Bunlar da dinî gayelerdir ve mutlak hikmetin sahibinin (c.c.) iradesinin taalluk ettiği vâcip yahut mendup türünden amaçlardır. Fakat yemek ve fayda temin etmek, Allah'ın iradesinin taalluk etmediği mübah cinsinden şeylerdir. "Gerek onlarla gerekse gemilerle taşınırsınız." âyetinin anlamı şudur: Sadece hayvanlarla değil, hem onlarla hem de *gemilerle* karada ve denizde bir yerden bir yere taşınırsınız. **Şayet "**Her şeyden ikişer eş (yani birer çift), … gemiye bindir (فيها)' dedik.' [Hûd 11/40] âyetinde olduğu gibi burada da 'gemilerde (فِي الْفُلْك)' deseydi daha güzel olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** İçinde olma ve üzerinde olma (î'â / فِي ve isti'lâ / عَلَي) mânalarının her ikisi de uygundur; çünkü gemi, içinde yük olarak bulunan ve geminin kendilerini içine alıp taşıdığı kimseler için bir kaptır. Dolayısıyla, iki anlam da uygun olunca, her iki ibareyi kullanmak da uygundur. Hem böylece, عَلَي الْفُلْك ifadesi, öncesindeki وَعَلَيْهَا ifadesine uygun olmuş ve onunla birlik oluşturmuştur.

81. O size âyetlerini gösteriyor; Allah'ın âyetlerinden hangisini görmezden gelebilirsiniz?!

[1910] فَأَيَّ آيَاتِ اللهِ (Allah'ın âyetlerinden hangisini) ifadesi, yaygın kullanıma göre böyle gelmiştir; *fe-eyyet*e *âyâti'llâhi* kullanımı azdır; çünkü sıfatlarda değil de -*himârun* ve *himâratun* gibi- isimlerde müzekker - müennes ayrımı yapmak nadir bir uygulamadır; *eyyu* söz konusu olduğunda ise, kelime müphemlik barındırdığı için, bu tamamen alışılmadık bir durum olacaktır.

82. Bunlar yeryüzünde hiç gezip dolaşmadılar mı ki, kendilerinden öncekilerin akıbeti nice olmuş baksınlar?! Onlar, hem kendilerinden daha fazla sayıda idiler hem daha güçlüydüler hem de yeryüzünde kendilerinden daha fazla eser bırakmışlardı. Ama onlara bir fayda sağlamadı bu yaptıkları!

83. Peygamberleri kendilerine açık delillerle geldiğinde, sahip oldukları bilgiye güvenip şımarmışlar ve alay edip durdukları şey kendilerini kuşatıvermişti...

[1911] "*Eser*ler" yani saraylar ve muazzam yapılar. Bunun, iri cüsseli olmalarından dolayı ayaklarının yürürken bıraktıkları *iz*ler olduğu da söylenmiştir.

[1912] فَمَا أَغْنَي عَنْهُمْ مَا ifadesinde ilk مَا, olumsuzluk ifade eder yahut soru anlamı içerir; mansūb konumdadır. İkinci مَا ise, ism-i mevsūl yahut mastarlık مَا'sıdır. Cümledeki konumu merfû'dur; yani "Kazanmaları yahut kazançları onlara ne fayda verdi!?"

وهذه أغراض دينية إمّا واجبة أو مندوب إليها مما يتعلق به إرادة الحكيم. وأما الأكل وإصابة المنافع: فمن جنس المباح الذي لا يتعلق به إرادته. ومعنى قوله {وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ} وعلى الأنعام وحدها لا تحملون، ولكن عليها وعلى الفلك في البر والبحر. فإن قلت: هلا قيل "وفي الفلك"، كما قال: {قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِن كُلٍّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ}؟ [هود: ٤٠] قلت: معنى الإيعاء ومعنى الاستعلاء كلاهما مستقيم؛ لأنّ الفلك وعاء لمن يكون فيها حمولة له يستعليها، فلما صحّ المعنيان صحت العبارتان. وأيضًا فليطابق قوله {وَعَلَيْهَا} ويزاوجه.

٨١-﴿وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ فَأَيَّ آيَاتِ اللَّهِ تُنْكِرُونَ﴾

[١٩١٠] {فَأَيَّ آيَاتِ اللَّهِ} جاءت على اللغة المستفيضة. وقولك: فأيةَ آيات الله قليل، لأنّ التفرقة بين المذكر والمؤنث في الأسماء غير الصفات -نحو حمار وحمارة- غريب، وهي في أي أغرب لإبهامه.

٨٢-﴿أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْهُمْ وَأَشَدَّ قُوَّةً وَآثَارًا فِي الْأَرْضِ فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

٨٣-﴿فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ﴾

[١٩١١] {وَآثَارًا} قصورهم ومصانعهم. وقيل: مشيهم بأرجلهم لعظم أجرامهم.

[١٩١٢] {فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ} ما نافية، أو مضمنة معنى الاستفهام، ومحلها النصب. والثانية موصولة أو مصدرية، ومحلها الرفع؛ يعني أي شيء أغنى عنهم مكسوبهم أو كسبهم.

[1913] "Sahip oldukları bilgiye güvenip şımarmışlar" ifadesi birkaç şekilde açıklanabilir: [i] Allah Teâlâ "bilgi"yi onlarla alay etmek maksadıyla kullanmıştır. Nitekim "Fakat âhiret hakkında bilgiler onlara art arda gelmektedir." [Neml 27/66] âyetinde de böyledir; Âhiret hakkındaki bilgileri ise "Ne diriltileceğiz ne de azap göreceğiz!". demeleridir: "(Kıyamet) saatin(in) gelip çatacağı kanaatinde değilim; ama olur da Rabbime döndürülürsem, şüphesiz O'nun nezdinde en güzeli yine benimdir!" der." [Fussilet 41/50], "(Kıyamet) saatin(in) gelip çatacağı kanaatinde değilim; ama olur da Rabbime döndürülürsem, kesinlikle elimdekilerin daha iyileriyle değiştirilmiş olduğunu görürüm!" [Kehf 18/36]. Onlar işbu 'bilgi'leriyle şımarıyorlar ve bununla apaçık delillere ve peygamberlerin bilgilerine karşı koyuyorlardı. "Her grup elindekinden gayet memnun!" [Rûm 30/32]

[1914] [ii] Allah Teâlâ "bilgi/ilim" ile Yunan filozoflarının ve Materyalistlerin bilgilerini kastediyor olabilir; çünkü onlar Allah'ın vahyini işittikleri zaman onu reddetmişler ve kendi bilgilerine dayanarak peygamberlerin bilgilerini küçümsemişlerdir. Sokrat hakkında nakledildiğine göre, o Hazret-i Musa'yı (a.s.) işitmiş; kendisine "Gidip ona katılsan güzel olmaz mı?" denildiğinde, "Biz zaten güzel ahlâka sahip bir topluluğuz; bizim ahlâkımızı güzelleştirecek kimselere ihtiyacımız yok!" diye cevap vermiştir.

[1915] [iii] "Sahip oldukları bilgiye güvenip şımarmışlar" sözü -ki aslında hiçbir bilgileri yoktur- "kendilerine gelen ilme hiç sevinmediler" ifadesi yerine konulmuştur. Bunun sebebi, onların en yüksek derecede sevinip neşelenmeyi gerektiren vahye hiç sevinmediklerini abartılı biçimde ifade etmek ve bunun yanında ileri derecedeki cehaletleriyle ve bilginlerden yoksun oluşlarıyla dalga geçmektir.

[1916] [iv] Onların, peygamberlerin sahip olduğu bilgilere gülüp onlarla alay ederek şımardıkları kastedilmektedir. Bu durumda adeta şöyle buyrulmktadır: Onlar, peygamberlerin sahip olduğu apaçık delillerle ve getirdikleri vahiy bilgisiyle, şımarıkça dalga geçtiler. "Alay edip durdukları şey kendilerini kuşatıvermişti!" ifadesi de buna delildir.

[1917] [v] Âyetteki "sevinme" peygamberlere aittir. O zaman mâna şöyle olur: Peygamberler onların sürgit cehaletlerini ve hak ile alay etmelerini görüp, kötü âkıbetlerini, cehalet ve alayları yüzünden karşılaşacakları cezayı öğrenince kendilerine verilen bu bilgi sebebiyle sevinmişler ve Allah'a şükretmişlerdir. Kâfirleri de cehaletlerinin ve alay ettikleri şeylerin cezası kuşatıvermiştir.

[١٩١٣] {فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ} فيه وجوه؛ منها أنه أراد العلم الوارد على طريق التهكم في قوله تعالى {بَلِ ادَّارَكَ عِلْمُهُمْ فِي الْآخِرَةِ} [النمل: ٦٦]، وعلمهم في الآخرة أنهم كانوا يقولون: لا نبعث ولا نعذب؛ {وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِنْ رُجِعْتُ إلى رَبِّى إِنَّ لِى عِنْدَهُ لَلْحُسْنَى} [فصلت: ٥٠]، {وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِنْ رُدِدْتُ إِلَى رَبِّى لَأَجِدَنَّ خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا} [الكهف: ٣٦]. وكانوا يفرحون بذلك ويدفعون به البينات وعلم الأنبياء، كما قال عزّ وجلّ {كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ} [الروم: ٣٢].

[١٩١٤] ومنها: أن يريد علم الفلاسفة والدهريين من بني يونان، وكانوا إذ سمعوا بوحي الله دفعوه وصغَّروا علم الأنبياء إلى علمهم. وعن سقراط: أنه سمع بموسى صلوات الله عليه وسلامه، وقيل له: لو هاجرت إليه فقال: نحن قوم مهذبون فلا حاجة بنا إلى من يهذبنا.

[١٩١٥] ومنها: أن يوضع قوله {فَرِحُوا بِمَا عِندَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ} [غافر: ٨٣] -ولا علم عندهم البتة- موضع قوله: لم يفرحوا بما جاءهم من العلم، مبالغة في نفي فرحهم بالوحي الموجب لأقصى الفرح والمسرة، مع تهكم بفرط جهلهم وخلوّهم من العلماء.

[١٩١٦] ومنها أن يراد: فرحوا بما عند الرسل من العلم فرح ضحكٍ منه واستهزاء به، كأنه قال: استهزؤوا بالبينات وبما جاؤوا به من علم الوحي فرحين مرحين. ويدلّ عليه قوله تعالى {وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ}.

[١٩١٧] ومنها: أن يجعل الفرح للرسل. ومعناه: أن الرسل لما رأوا جهلهم المتمادي واستهزائهم بالحق وعلموا سوء عاقبتهم وما يلحقهم من العقوبة على جهلهم واستهزائهم فرحوا بما أوتوا من العلم وشكروا الله عليه؛ وحاق بالكافرين جزاءُ جهلهم واستهزائهم.

[1918] (vi) “Sahip oldukları bilgiyle şımarma” ifadesiyle, dünya işlerine ve o işlerin çekip çevirilmesine dair bilgilerinin kastedilmiş olması da mümkündür. Nitekim şöyle buyrulmuştur: “Sadece dünya hayatının dış yüzünü bilirler; Âhiretten ise tamamen gafildirler.” [Rûm 30/7] “Erişebilecekleri bütün ‘bilgi’ budur.” [Necm 53/30] Peygamberler onlara din ile ilgili bilgiler getirince -ki bunlar, dünyayı terketmeye, arzu ve isteklerden el çekmeye yöneltti̇ği için onların asla bilemeyecekleri şeylerdi- bu bilgilere iltifat etmediler; bunları küçümsediler, dalga geçtiler. Kendi bilgilerinden daha fayda verici ve menfaat temin edici bilgi olmadığına kanaat getirdiler ve böylece sevinip şımardılar.

84. Bizim sert azabımızı görünce, “Yalnızca Allah’a iman ediyoruz; O’na şirk koştuğumuz şeyleri ise inkâr ediyoruz!” derler.

85. Ama Bizim sert azabımızı görünce (ye’s hâlinde) iman etmeleri onlara fayda vermeyecekti. Allah’ın, kulları hakkında uygulayageldiği kanunu olarak (bu böyledir). İşte, o an hüsrana uğrar inkârcı nankörler!..

[1919] *el-Be’sü* azabın sertliğidir. بِعَذَابٍ بَئِيسٍ (“Çetin bir azapla…” [A‘râf 7/165]) ifadesindeki gibi. **Şayet “**فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ ([ye’s hâlinde] iman etmeleri onlara fayda vermeyecekti) ifadesi ile فَلَمْ يَنْفَعْهُمْ إِيمَانُهُمْ (imanları onlara fayda vermedi) ifadesi arasında ne fark var ki, âyette ikincisi değil de ilki kullanılmış?” **dersen şöyle derim:** يَكُ kelimesi *kâne*den gelmektedir; مَا كَانَ لِلّٰهِ أَنْ يَتَّخِذَ مِن وَلَدٍ (“Çocuk edinmek Allah için olacak şey değildir.” [Meryem 19/35]) sözündeki kullanımı da böyledir. يَكُ olduğunda mâna şöyle olur: İmanları onlara fayda vermeyecekti; zaten bu isabetli de olmazdı.

[1920] **Şayet “**Âyetlerdeki bu *fâ* harfleri niçin böyle peş peşe gelmiştir?” **dersen şöyle derim:** “85] فما أغنَى عَنْهُمْ] sözü, 82] كَانُوا أَكْثَرَ مِنْهُمْ] sözünün sonucudur. 83] فَلَمَّا جَآءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ] ifadesi ise 85] فما أغنَى عَنْهُمْ] sözünün beyan ve tefsiri yerine kāimdir. Tıpkı “Zeyd’e nasip olarak zenginlik verildi; ama o iyilik yapmadı ; yani fakirlere ihsanda bulunmadı.” örneğindeki gibi. “Bizim sert azabımızı görünce” ifadesi, öncesindeki “Peygamberleri kendilerine açık delillerle geldiğinde” ifadesine tâbîdir. Adeta şöyle buyurmaktadır: “(Peygamberleri kendilerine açık delillerle geldiğinde, kendi sahip oldukları bilgiyle şımardılar ve) böylece küfre düştüler, şiddetli azabımızı görünce de iman ettiler.” Aynı şekilde, “imanları onlara hiçbir fayda sağlamadı” ifadesi de, Allah’ın sert azabını gördükleri zamanki imanlarıyla ilgilidir.

[١٩١٨] ويجوز أن يريد بما فرحوا به من العلم علمهم بأمور الدنيا ومعرفتهم بتدبيرها، كما قال تعالى {يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ} [الروم: ٧]، {ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ} [النجم: ٣٠]. فلما جاءهم الرسل بعلوم الديانات -وهي أبعد شيء من علمهم لبعثها على رفض الدنيا والظلف عن الملاذ والشهوات- لم يلتفتوا إليها وصغّروها واستهزؤا بها، واعتقدوا أنه لا علم أنفع وأجلب للفوائد من علمهم، ففرحوا به.

٨٤-﴿فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا قَالُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَحْدَهُ وَكَفَرْنَا بِمَا كُنَّا بِهِ مُشْرِكِينَ﴾

٨٥-﴿فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا سُنَّةَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ فِي عِبَادِهِ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ﴾

[١٩١٩] البأس: شدّة العذاب. ومنه قوله تعالى {بِعَذَابٍ بَئِيسٍ} [الأعراف: ١٦٥]. فإن قلت: أي فرق بين قوله تعالى {فَلَمْ يَكُ يَنفَعُهُمْ إيمانهم} وبينه لو قيل: فلم ينفعهم إيمانهم؟ قلت: هو من كان في نحو قوله {مَا كَانَ لِلَّهِ أَن يَتَّخِذَ مِن وَلَدٍ} [مريم: ٣٥] والمعنى: فلم يصحّ ولم يستقم أن ينفعهم إيمانهم.

[١٩٢٠] فإن قلت: كيف ترادفت هذه الفاآت؟ قلت: أما قوله تعالى {فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ} [غافر: ٨٢] فهو نتيجة قوله {كَانُوا أَكْثَرَ مِنْهُمْ} [غافر: ٨٢] وأما قوله {فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ} [غافر: ٨٣] فجارٍ مجرى البيان والتفسير لقوله تعالى {فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ} [غافر: ٨٢]، كقولك: رُزق زيد المال فمنع المعروف، فلم يحسن إلى الفقراء. وقوله {لَمَّا رَأَوا بَأْسَنَا} تابع لقوله {فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ} [غافر: ٨٣] كأنه قال: فكفروا فلما رأوا بأسنا آمنوا. وكذلك {فَلَمْ يَكُ يَنفَعُهُمْ إيمانهم} تابع لإيمانهم لما رأوا بأس الله.

[1921] سنَّةَ الله (Allah'ın kanunu olarak…) ifadesi, وَعْدَ الله ("Allah'ın vaadi olarak…" [Nisâ 4/122]) ve benzerleri gibi pekiştirici mastarlar mesabesindedir.

[1922] هُنَالِكَ (işte o zaman) ifadesi mekân zarfı olmakla birlikte ödünç olarak zaman için kullanılmıştır; yani "O sert azabı gördükleri vakit hüsrana uğrarlar." Nitekim "Allah'ın emri geldiğinde de âdilâne hükmedilmiştir." sözünden sonra gelen "İşte o zaman hüsrana uğramıştır bâtıl taraftarları!" ifadesi de böyledir; yani "Allah'ın emri geldiği vakit" yahut "âdilâne hükmedildiği vakit" hüsrana uğrarlar.

[1923] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Kim Mü'min sûresini okursa, ona dua etmeyen ve onun için istiğfarda bulunmayan hiçbir nebi, sıddık, şehid ve mümin ruhu kalmaz."

[١٩٢١] {سُنَّةَ اللهِ} بمنزلة {وَعْدَ اللهِ} [النساء: ١٢٢] وما أشبهه من المصادر المؤكدة.

[١٩٢٢] و{هُنَالِكَ} مكان مستعار للزمان، أي وخسروا وقت رؤية البأس. وكذلك قوله {وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ} [غافر: ٧٨] بعد قوله {فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللهِ قُضِىَ بِالْحَقِّ} [غافر: ٧٨]، أي وخسروا وقت مجيء أمر الله، أو وقت القضاء بالحق. ٥

[١٩٢٣] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة المؤمن لم يبق روح نبي ولا صديق ولا شهيد ولا مؤمن إلّا صلّى عليه واستغفر له.

FUSSİLET SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur. 54 âyettir. 53 âyet olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Hâ, Mîm.

5 **2. (Bu kitap) mutlak merhamet sahibi, bilfiil merhamet eden (Rahman, Rahim) tarafından indirilmektedir;**

3-4. bilen bir toplum için Arapça bir Kur'ân olarak, müjdeleyici ve uyarıcı olarak âyetleri açık-seçik bildirilmiş bir kitaptır. Ama çoğu yüz çevirmiştir! İşitmezler artık...

10 [1924] حم'i sûrenin ismi kabul edersen, mübteda olur; تنزيلٌ de onun haberi olur. Ama حم'i harf tâdadı kabul edersen تنزيلٌ mahzuf bir mübtedânın haberi olur; كتابٌ da ya تنزيلٌ'den bedel yahut haberin peşine gelen başka bir haber yahut mahzuf bir mübtedânın haberi olur. Zeccac'a [v. 311/923] göre, تنزيلٌ mübteda, كتابٌ da onun haberi olabilir ki bunun açıklaması şöyledir: 15 تنزيلٌ kelimesi, sıfat (yani من الرحمن الرحيم) vasıtasıyla tahsis edilmiş; böylece mübtedâ olarak gelmesi mümkün olmuştur.

[1925] "Âyetleri açık-seçik bildirilmiş" yani ayrı ayrı anlatılmış ve hükümler, meseller, öğütler, vaad - tehdit vb. farklı farklı mânalarda tafsilatlandırılmıştır. (فُصِّلت) ibaresi *fessalet* şeklinde de okunmuştur ki "hak ve 20 bâtılın arasını ayıran" veya "farklı mânaları sebebiyle bir kısmı bir kısmından ayrı, farklı olan" anlamındadır. Tıpkı *fesale mine'l-beled* (ülkeden ayrıldı) sözün gibi.

[1926] قُرْآناً عَرَبِيًّا ifadesi, ihtisas ve medih üzere nasb konumundadır; yani bu tafsil edilmiş kitapla, şu şu özelliklere sahip Kur'ân kastedilmekte- 25 dir. قُرْآناً عَرَبِيًّا ifadesinin, "âyetleri *Arap*ça bir Kur'ân olarak açık seçik bildirilmiştir." anlamında hâl olmak üzere mansūb olduğu da söylenmiştir.

[1927] "Bilen bir toplum için" yani kendilerine fasih Arapça ile açık seçik indirilen âyetlerin ne demek istediğini bilen; o âyetlerden hiçbirinin kendilerine karışık gelmediği Arap bir topluluk için. **Şayet** "لِقَوْمٍ 30 يَعْلَمُونَ (bilen bir toplum için) sözünün müteallakı nedir?" **dersen şöyle derim:** تنزيل kelimesine de, فصلت kelimesine de müteallık olabilir;

سورة فصلت

مكية، وآياتها ٥٤. وقيل: ٥٣ آية.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ

١-﴿حم﴾

٢-﴿تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ ٥

٣-﴿كِتَابٌ فُصِّلَتْ آيَاتُهُ قُرْءَانًا عَرَبِيًّا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

٤-﴿بَشِيرًا وَنَذِيرًا فَأَعْرَضَ أَكْثَرُهُمْ فَهُمْ لا يَسْمَعُونَ﴾

[١٩٢٤] إن جعلت {حم} اسمًا للسورة كانت في موضع المبتدأ. و{تَنزِيلٌ} خبره. وإن جعلتها تعديدًا للحروف وكان {تَنزِيلٌ} خبرًا لمبتدأ محذوف و{كِتَابٌ} بدل من ١٠ تنزيل، أو خبر بعد خبر، أو خبر مبتدأ محذوف. وجوّز الزجاج أن يكون {تَنزِيلٌ} مبتدأ، و{كِتَابٌ} خبره. ووجهه أن تنزيلًا تخصص بالصفة فساغ وقوعه مبتدأ.

[١٩٢٥] {فُصّلَتْ آيَاتُهُ} ميزت وجعلت تفاصيل في معان مختلفة؛ من أحكام وأمثال ومواعظ، ووعد ووعيد، وغير ذلك. وقرئ «فصلت»، أي فرقت بين الحق والباطل، أو فصل بعضها من بعض باختلاف معانيها، من قولك: فصل من البلد.

١٥ [١٩٢٦] {قُرْآنًا عَرَبِيًّا} نصب على الاختصاص والمدح، أي أريد بهذا الكتاب المفصل قرآنًا من صفته كيت وكيت. وقيل: هو نصب على الحال، أي فصلت آياته في حال كونه قرآنًا عربيًا.

[١٩٢٧] {لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ}، أي لقوم عرب يعلمون ما نزل عليهم من الآيات المفصّلة المبيَّنة بلسانهم العربي المبين، لا يلتبس عليهم شيء منه. فإن قلت: ٢٠ بم يتعلق قوله {لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ}؟ قلت: يجوز أن يتعلق بـ{تَنْزِيلٌ} أو بـ{فُصِّلَتْ}،

yani "Allah'tan onlar için indirilmiştir" yahut "Âyetleri onlara açık seçik bildirilmiştir." Ama en güzeli, öncesindeki (عربيًّا) ve sonrasındaki (بشيرًا ونذيرًا) gibi sıfat kabul edilmesidir; yani "Arap bir topluluk için (indirilmiş) olan Arapça bir Kur'ân..." Böylece hem sılaların[1] hem de sıfatların arası ayrılmamış olur.

[1928] بشيرًا ونذيرًا öncesindeki كتاب kelimesinin sıfatı yahut mahzuf bir mübtedânın haberi olarak *beşîrun ve nezîrun* şeklinde de okunmuştur.

[1929] "İşitmezler artık…" yani kabul etmez, itaat etmezler. Tıpkı "Falancadan aracılık etmesini istedim; ama sözümü işitmedi!" demen gibi; aslında sözünü işitmiştir; fakat o teklifi kabul etmeyip gereğini yapmadığı için sanki hiç işitmemiş gibi olmuştur.

5. Şöyle demektedirler: "Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz kılıflıdır; kulaklarımızda da ağırlık vardır. Seninle bizim aramızda bir perde var; sen çalış çalış, biz de çalışıyoruz!.."

[1930] الأَكِنَّةُ örtü/perde anlamındaki *kinân*ın çoğuludur. الْوَقْرُ bu (fethalı) okunuşuyla "ağırlık" demektir; kesreli olarak (*vikrun*) da okunmuştur. Bunlar birer temsil olup, kalplerinin, adeta hakikatin içeri nüfuz etmesini engelleyen kılıf ve örtüler içindeymiş gibi -ki "Bir de; "Bizim kalplerimiz perdelidir." demekteler..." [Bakara 2/88] âyeti de bunu anlatır- hakikati kabulden ve ona inanmaktan uzaktırlar. Nitekim kulakları adeta hakikate sağırmış gibi onu işitmezden gelmesini ve nihayet sanki o Müşrikler ve inandıkları şey ile Peygamber ve inandığı şey arasında bir dağ veya benzeri bir perde, örtü, engel ve mânia varmış da hiçbir buluşma ve görüşme gerçekleşmiyormuş gibi, iki anlayış ve iki dinin birbirinden kesin bir şekilde ayrı olduklarını anlatmaktadır.

[1931] O zaman sen kendi dinine göre "amelini işle", biz de kendi dinimize göre "amelimizi işleyeceğiz!" Yahut sen bizim işimizi geçersiz kılmak için çalış, biz de senin işini geçersiz kılmak için çalışacağız! إِنَّنَا عَامِلُون ifadesi, إِنَّا عَامِلُون şeklinde de okunmuştur.

[1932] **Şayet "**وَمِنْ بَيْنِنا وَبَيْنِك حِجابٌ sözündeki مِنْ'in bir anlamı var mıdır?" **dersen şöyle derim:** Evet; çünkü şayet وَبَيْنَنا وَبَيْنَك حِجابٌ denseydi o zaman mâna, "İki tarafın tam ortasında bir engel yer aldı." şeklinde olurdu. Ama مِنْ eklenince mâna şöyle olur: Engelin bir ucu bizim tarafımızda bir ucu da senin tarafında. Bu durumda seninle bizim ortamızda kalan mesafe tamamen engelle kaplanmış ve hiç boşluk kalmamış durumda.

1 Yani bu ifadenin de içinde bulunduğu fiil cümlesindeki fiil ile *mef'ûlün leh*in. / çev.

أي تنزيل من الله لأجلهم، أو فصلت آياته لهم. والأجود أن يكون صفة مثل ما قبله وما بعده، أي قرآنًا عربيًا كائنًا لقوم عرب، لئلا يفرق بين الصّلات والصفات.

[١٩٢٨] وقرئ «بشير ونذير» صفة لـ{كِتَابٌ}، أو خبر مبتدأ محذوف.

[١٩٢٩] {فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ} لا يقبلون ولا يطيعون. من قولك: تشفعت إلى فلان فلم يسمع قولي؛ ولقد سمعه ولكنه لما لم يقبله ولم يعمل بمقتضاه، فكأنه لم يسمعه.

٥-﴿وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ فَاعْمَلْ إِنَّنَا عَامِلُونَ﴾

[١٩٣٠] والأكنة جمع كنان. وهو الغطاء. والوقر بالفتح الثقل. وقرئ بالكسر. وهذه تمثيلات لنبوّ قلوبهم عن تقبل الحق واعتقاده، كأنها في غلف وأغطية تمنع من نفوذه فيها، كقوله تعالى {وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ} [البقرة: ٨٨] ومج أسماعهم له كأن بها صممًا عنه، ولتباعد المذهبين والدينين كأن بينهم وما هم عليه وبين رسول الله ﷺ وما هو عليه حجابًا ساترًا وحاجزًا منيعًا من جبل أو نحوه، فلا تلاقي ولا ترائي.

[١٩٣١] {فَاعْمَلْ} على دينك {إِنَّنَا عَامِلُونَ} على ديننا. أو فاعمل في إبطال أمرنا، إننا عاملون في إبطال أمرك. وقرئ «إنا عاملون».

[١٩٣٢] فإن قلت: هل لزيادة {من} في قوله {وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ} فائدة؟ قلت: نعم، لأنه لو قيل: وبيننا وبينك حجاب، لكان المعنى: أن حجابًا حاصل وسط الجهتين، وأما بزيادة {من} فالمعنى: أن حجابًا ابتدأ منا وابتدأ منك، فالمسافة المتوسطة لجهتنا وجهتك مستوعبة بالحجاب لا فراغ فيها.

[1933] **Şayet “**Konuşma aynı tarzda devam etsin diye ‘kulaklarımızda ağırlıklar vardır’ sözünde olduğu gibi, ‘Kalplerimizde kılıflar/örtüler vardır.’ denseydi daha güzel olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Aslında konuşma aynı tarzdadır; çünkü mâna bakımından “kalplerimiz kılıfın içindedir” sözünle “kalplerimizde kılıf vardır” sözün arasında herhangi bir fark yoktur. Bunun delili “Kalplerinin üstüne kılıflar koyduk.” [Kehf 18/57] âyetidir. İfade, “Kalplerini kılıfların içine koyduk.” şeklinde olsaydı mânada farklılık olmazdı. Nitekim fasih Arapça konuşanların, sözün uyum ve hoşluğunu yalnızca mânada aradıklarını görürsün.

6-7. De ki: Ben de tamamen sizin gibi bir beşerim; yalnız, bana ‘Tanrınızın tek bir tanrı olduğu’ vahyediliyor. O halde, doğrudan O’na yönelin ve sizi bağışlaması için O’na dua edin. Şu Müşriklere yazıklar olsun ki vererek (benliklerini) arındırmazlar; Âhireti nankörce inkâr edenler de yalnızca onlardır.

[1934] **Şayet** “De ki: Ben de tamamen sizin gibi bir beşerim; şu farkla ki, bana vahyediliyor.’ sözü, nasıl oluyor da Müşriklerin ‘kalplerimiz kılıflıdır’ sözünün cevabı oluyor?” **dersen şöyle derim:** Bu, Peygamber (s.a.) onlara şöyle demişti: Ben bir melek değilim, yalnızca sizin gibi bir beşerim; fakat sizden farklı olarak bana vahyediliyor. Bu sebeple, bir insan olduğum halde bana vahyedilmesiyle peygamberliğim gerçek olmuş oldu. Peygamberliğim gerçek olduğuna göre bana ittiba etmeniz gerekir. Bana gelen vahiyde ise ilâhınızın tek bir ilâh olduğu bildiriliyor. “O halde, doğrudan O’na yönelin.” Yani sağa sola sapmadan ve şeytanın size güzel gösterdiği ‘veli ve şefaatçi edinme’ işlerine iltifat etmeden, tevhidi benimseyerek ve samimi bir kullukla yönünüzü O’na çevirin; önceki şirk halinizden dolayı tevbe edin ve “sizi bağışlaması için O’na dua edin.”

[1935] (قُلْ... [de ki…]) *kāle…* (“Ben de tamamen sizin gibi bir beşerim.’ dedi) şeklinde de okunmuştur.

[1936] **Şayet “**Allah Teâlâ niçin Müşriklerin sıfatları arasında Âhiret’i inkâra ilave olarak neden özellikle *zekât vermeyi reddetmelerini* zikretmiş?” **dersen şöyle derim:** Çünkü insanın en çok sevdiği şey malıdır ve mal canın yongasıdır. İnsan malını Allah yolunda harcarsa, bu onun sağlamlığının, istikamet üzere oluşunun, halis niyetinin ve kalp temizliğinin en güçlü delili olur. Dikkat edersen, “Mallarını Allah rızasını kazanmak ve kalplerindekini sağlamlaştırmak için infak edenlerin durumu ise…” [Bakara 2/265] buyrulmuştur; yani benliklerini pekiştiriyorlar ve mallarından infak ederek de benliklerinin sağlam olduğunu gösteriyorlar.

[١٩٣٣] فإن قلت: هلا قيل "على قلوبنا أكنة"، كما قيل {وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ}؛ ليكون الكلام على نمط واحد؟ قلت: هو على نمط واحد؛ لأنه لا فرق في المعنى بين قولك: قلوبنا في أكنةٍ، وعلى قلوبنا أكنةٌ. والدليل عليه قوله تعالى {إِنَّا جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً}. ولو قيل: إنا جعلنا قلوبهم في أكنة، لم يختلف المعنى، وترى المطابيع منهم لا يراعون الطباق والملاحظة إلّا في المعاني.

٦-﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَى إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ وَاسْتَغْفِرُوهُ وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ﴾

٧-﴿الَّذِينَ لا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ﴾

[١٩٣٤] فإن قلت: من أين كان قوله {إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يوحَى إِلَيَّ} جوابًا لقولهم {قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ}؟ قلت: من حيث إنه قال لهم: إني لست بملك، وإنما أنا بشر مثلكم، وقد أوحي إليَّ دونكم؛ فصحت -بالوحي إليّ وأنا بشر- نبوّتي، وإذا صحت نبوّتي وجب عليكم اتباعي، وفيما يوحى إليَّ أن إلهكم إله واحد؛ {فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ} فاستووا إليه بالتوحيد وإخلاص العبادة غير ذاهبين يمينًا وشمالًا، ولا ملتفتين إلى ما يسوّل لكم الشيطان من اتخاذ الأولياء والشفعاء، وتوبوا إليه مما سبق لكم من الشرك، {وَاسْتَغْفِرُوهَ}.

[١٩٣٥] وقرئ «قال إنما أنا بشر».

[١٩٣٦] فإن قلت: لم خصّ من بين أوصاف المشركين منع الزكاة مقرونًا بالكفر بالآخرة؟ قلت: لأن أحبّ شيء إلى الإنسان ماله، وهو شقيق روحه، فإذا بذله في سبيل الله فذلك أقوى دليل على ثباته واستقامته وصدق نيته ونصوع طويته. ألا ترى إلى قوله عزّ وجلّ {وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللهِ وَتَثْبِيتًا مِنْ أَنفُسِهِمْ} [البقرة: ٢٦٥]، أي يثبتون أنفسهم ويدلون على ثباتها بإنفاق الأموال،

Nitekim kalpleri İslâm'a ısındırılmak istenen kimseler de ancak kendilerine bir parça dünyalık verilerek 'kandırılırlar'; taassupları kırılır, inatçılıkları geçer. Ayrıca Peygamber (s.a.)'in vefatından sonra dinden dönenler de sadece, *zekât* vermeyiz diye ortaya çıkmışlardı da kendilerine savaş açılıp cihad edilmişti. Yine bu ifadelerle müminler zekât vermeye teşvik edilmekte; zekât vermemekten de şiddetli bir şekilde korkutulmaktadırlar; zira zekâtı reddetmek Müşriklerin vasıfları arasında zikredilmiştir ve Âhiret'i inkârla yan yana getirilmiştir. [Bu ifadenin tefsiri sadedinde] Kureyş'in hacıları yedirip içirdiği, ama Peygamber (s.a.)'e iman edenleri bundan mahrum bıraktığı da söylenmiştir. Şöyle de denmiştir: Müşrikler, işledikleri zaman tertemiz birer masum haline gelecekleri şeyi yapmıyorlar ki o da iman etmektir.[1]

8. İman edip salih amel işleyenlere şüphesiz, kesintisiz bir mükâfat vardır.

[1937] *Memnûn* "kesilmiş/tükenen" demektir. Şu da söylenmiştir: Verilen mükâfat onların başına kakılmaz; çünkü başa kakma sadece lütfen verilende olabilir; fakat buradaki mükâfat hak edilmiş bir ödemedir. Âyetin hastalar, iyileşmez hastalığa düçar olanlar ve yaşlılar hakkında indiği de söylenmiştir; bu durumları sebebiyle ibadet ve taate güçleri yetmez olunca, sağlam vakitlerinde yaptıkları ameller gibi kendilerine mükâfat takdir olunmuştur.

9. De ki: Siz; Arz'ı iki günde yaratanı nankörce inkâr edip O'na denk varlıklar ihdas ediyorsunuz, öyle mi?! İşte O'dur Âlemlerin Rabbi.

10. O; dört 'gün' içinde, Arz'a çakılı dağlar yerleştirmiş; orayı bereketlendirmiş ve onun azıklarını -istemeyi bilen herkes için eşit olarak- takdir etmiştir.

[1938] أَئِنَّكُمْ hem iki Hemze ile -ki ikincisi Hemze ile Yâ arası bir seslendirmeyle (*beyne beyne*) okunur- hem de iki Hemze arasında bir Elif getirilerek *âinnekum* şeklinde okunur.

[1939] "İşte O'dur âlemlerin Rabbi!" Yani yeryüzünün iki günlük süre içinde yaratılmasını takdir eden Zât.

---

1 *Zekât*ta aslolan, "vererek arınma/gelişme"dir. Zekât hukukî bir vecibe olarak hicrî 2'de farz kılınmıştır; peygamberliğin ilk 15 yılı boyunca, *z-k-v* kökünden kelimelerle vurgulanan husus; ahlakî nitelikteki bir arınma ve kendini geliştirmedir; bu da daha ziyade "vererek" gerçekleşmektedir. Dinin insanoğlu için gösterdiği en büyük hedef insanların özgürleştirilmesi, güvenlik ve barışın tesisi ve karınlarının doyurulmasıdır. Arınma aamaçlı verişler, zekât farz kılınmadan önce de farz idi; ama "arınmak için verme", "vererek benliğini arıtma, geliştirme" vb. anlamlarda. Yoksa bizdeki *zekât* terimi ile ilgiliymiş gibi değil… Aksi takdirde, Kur'ân'ın, müşrikleri neden suçladığı anlaşılmaz. Tıpkı Mâ'ûn suresindeki فويل للمصلين… ifadesindeki gibi… "Dindarlığı şekle - merasime indirgeyen, gösteriş için verdikçe veren, ama tenhada muhtaça zırnık koklatmayan" şirk dindarlarına yazıklar olsun! / ed.

وما خدع المؤلفة قلوبهم إلا بلمظة من الدنيا فقرّت عصبيتهم ولانت شكيمتهم وأهل الردّة بعد رسول الله ﷺ ما تظاهروا إلّا بمنع الزكاة، فنصبت لهم الحرب، وجوهدوا. وفيه بعث للمؤمنين على أداء الزكاة، وتخويف شديد من منعها، حيث جعل المنع من أوصاف المشركين، وقرن بالكفر بالآخرة. وقيل: كانت قريش ٥ يطعمون الحاج، ويحرمون من آمن منهم برسول الله ﷺ. وقيل: لا يفعلون ما يكونون به أزكياء، وهو الإيمان.

٨-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ﴾

[١٩٣٧] الممنون: المقطوع. وقيل: لا يمنّ عليهم لأنه إنما يمن التفضل، فأما الأجر فحقّ أداؤه. وقيل: نزلت في المرضى والزمنى والهرمى؛ إذا عجزوا عن ١٠ الطاعة كتب لهم الأجر، كأصحّ ما كانوا يعملون.

٩-﴿قُلْ أَئِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهُ أَنْدَادًا ذَلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾

١٠-﴿وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا وَبَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِلسَّائِلِينَ﴾

١٥ [١٩٣٨] «أَئِنَّكُمْ»، بهمزتين، والثانية بين بين. و«آئِنكم»، بألف بين همزتين.

[١٩٣٩] {ذَلِكَ} الذي قدر على خلق الأرض في مدة يومين هو {رَبُّ العالمين}.

[1940] رواسيَ sabit/çakılı dağlar demektir. **Şayet,** "مِنْ فَوْقِهاَ (yeryüzünün üzerinde) ifadesinin anlamı nedir? Sadece وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ (*onda* [yani Arz'ın içerisinde] sabit dağlar yarattı) ifadesiyle yetinilseydi olmaz mıydı? Nitekim "Oraya, çakılı uludağlar yerleştirdi." [Murselât 77/27], "Arz'a da onları sarsar diye çakılı dağlar yerleştirdik." [Enbiyâ 21/31], "… oraya çakılı dağlar yerleştiren…" [Neml 27/61] âyetlerinde böyledir." **dersen şöyle derim:** Şayet dağlar yeryüzünün altında onu ayakta tutan birer sütun gibi yahut onun içine doğru çakılmış mıhlar gibi olsaydı, yeryüzünün hareket etmesi engellenmiş olurdu. Ancak Allah Teâlâ, dağlardaki nimetler ihtiyacı olanlara sunulsun, arzu edenler onları hazır bulabilsin diye onları yeryüzünün üzerine dikmeyi tercih etmiştir. Yine, yeryüzünün ve dağların üst üste binmiş ağırlıklar olduğunu, hepsinin kendilerini (dağılmadan) tutacak bir tutucuya ihtiyaç duyduklarını ve o tutucunun da kudretiyle yeryüzünü ve dağları tutan Allah olduğunu göstermek için böyle söylemiştir.

[1941] "Orayı bereketlendirdi" yani hayrını çoğalttı ve artırdı. "Onun gıdalarını takdir etti;" üzerinde yaşayacak olanların rızıklarını, maişetlerini ve işlerini güzelce yapmalarına yarayacak şeyleri belirledi. İbn Mes'ûd kıraatinde *ve kasseme fî-hâ akvâtehâ* (Onun gıdalarını taksim etti) şeklindedir.

[1942] "*Tam*[1] dört günde…" Bu ifade, yeryüzünün ve içindekilerin yaratılma müddetinin hülasasıdır. Adeta şöyle buyrulmaktadır: Bütün bunlar, eksiksiz fazlasız tam dört günde gerçekleşmiştir. -Yeryüzünün pazar ve pazartesi, içindekilerin ise salı ve çarşamba günlerinde yaratıldığı *söylenmiştir.*[2]- Zeccac [v. 311/923] "dört günde" ifadesini "dört günün bitiminde" diye açıklamıştır ki "bitiminde" ifadesiyle [ikinci] 'iki gün'lük süreyi kasdetmektedir.

[1943] سواء üç şekilde de okunmuştur; yani öncesinin sıfatı olarak mecrûr, mahzuf bir *istevet* fiilinin *mef'ûl-i mutlak*ı olarak mansūb -ki o zaman سواءً *istivâen* şeklinde te'vil edilir- ve mahzuf bir mübtedanın haberi olarak merfû'.

[1944] **Şayet "**لِلسَّائِلِينَ kelimesinin müteallakı nedir?" **dersen şöyle derim:** Müteallak mahzuftur; adeta "Bu kelimedeki *hasır* anlamı yeryüzünün ve içindekilerin ne kadar zamanda yaratıldığını *soranlar içindir*." buyrulmaktadır. Yahut müteallak, öncesindeki قَدَّرَ fiilidir; yani Allah yeryüzünde azıkları azıklananlar arasında isteyenler ve muhtaçlar için programlaşmıştır. Bu son izah, sadece Zeccac'ın tefsirine göre doğru olur.

1 Bu mâna, سواء kelimesi أيام ile ilişkilendirildiğinde ortaya çıkar; ancak للسائلين ile ilişkilendirildiğinde, "Dünyanın azıklar programlanırken *istemesini bilen 'herkese' eşit olarak* pay edilmiştir." anlamına gelir. / ed.

2 Müfessirin görüşü zayıf bulduğunu ifade eden bir sıyga (*temrîd*) kullanmasından da anlaşılacağı üzere, bu 'gün'lerin, haftanın günleriyle tefsir edilmesi doğru değildir; "6 gün" evrenin muazzam oluşum aşamalarını ifade eder. / ed.

[١٩٤٠] {رَوَاسِيَ} جبالًا ثوابت. فإن قلت: ما معنى قوله {مِنْ فَوْقِهَا}، وهل اقتصر على قوله {وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ} كقوله تعالى {وَجَعَلْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ شَامِخَاتٍ} [المرسلات: ٢٧]، {وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ} [الأنبياء: ٣١]، {وَجَعَلَ لَهَا رَوَاسِيَ} [النمل: ٦١]؟ قلت: لو كانت تحتها كالأساطين لها تستقر ٥ عليها، أو مركوزة فيها كالمسامير لمنعت من الميدان أيضًا، وإنما اختار إرساءها فوق الأرض، لتكون المنافع في الجبال معرضة لطالبيها، حاضرة محصليها، وليبصر أن الأرض والجبال أثقال على أثقال، كلها مفتقرة إلى ممسك لا بد لها منه، وهو ممسكها عزّ وعلا بقدرته.

[١٩٤١] {وَبَارَكَ فِيهَا} وأكثر خيرها وأنماه، {وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا} أرزاق أهلها ١٠ ومعايشهم وما يصلحهم. وفي قراءة ابن مسعود «وقسم فيها أقواتها».

[١٩٤٢] "فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاء" فذلكة لمدة خلق الله الأرض وما فيها. كأنه قال: كل ذلك في أربعة أيام كاملة مستوية بلا زيادة ولا نقصان. قيل: خلق الله الأرض في يوم الأحد ويوم الإثنين، وما فيها يوم الثلاثاء ويوم الأربعاء. وقال الزجاج {فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ} في تتمة أربعة أيام، يريد بالتتمة اليومين.

١٥ [١٩٤٣] وقرئ «سواء» بالحركات الثلاث؛ الجر على الوصف والنصب على: استوت سواء، أي استواء، والرفع على: هي سواء.

[١٩٤٤] فإن قلت: بم تعلق قوله {لِلسَّائِلِينَ}؟ قلت: بمحذوف، كأنه قيل: هذا الحصر لأجل من سأل؟ في كم خلقت الأرض وما فيها؟ أو يقدر: أي قدر فيها الأقوات لأجل الطالبين لها المحتاجين إليها من المقتاتين؟ وهذا الوجه الأخير لا ٢٠ يستقيم إلا على تفسير الزجاج.

[1945] "Peki, 'iki günde' deseydi daha güzel olmaz mıydı? (İkiyle ikiyi toplayıp 'dört günde' diye) yekûn olarak ifade etmenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Yeryüzünün iki günde yaratıldığını daha önce zikredip, sonra "dört günde" dediği zaman, yeryüzündekilerin -de- iki günde yaratıldığı anlaşılmış olur. Bu durumda geriye "iki günde" ve "dört günde" ifadelerinden birini tercih etmek kalır. İşte, "dört günde" ifadesi tercih edilmiştir; çünkü bu ifade]de, "iki günde" ifadesinde bulunmayan bir anlam inceliği vardır. Bu da o günlerin, eksiksiz fazlasız tam günler olduğudur. "İki günde' demiş olsaydı -ki 'iki günde' ifadesi bazan o iki günlük zaman diliminin büyük bölümü için de kullanılır[1]- ilk ve ikinci iki günlük sürenin çoğunluğunun kastedilmesi mümkün olurdu.[2]

11. Sonra, duman halindeki göğe yönelmiş; ona ve Arz'a; "Gönüllü ya da gönülsüz ikiniz de gelin." demiştir... İkisi de (Allah'ın bu yaratma irâdesine boyun eğerek lisân-ı hâlleriyle) "Gönüllü geldik." demişlerdir.

[1946] "Sonra göğe yöneldi." Bu senin, "bir kimse başka herhangi bir şeye meyletmeden sadece bir yere doğru yöneldi" anlamında "falan mekâna yöneldi (إسْتَوَى)" demen gibidir. *İstevâ* fiili; "eğrilik, yamukluk" anlamındaki *i'vicâc*ın zıddı olan *istivâ'* mastarından gelmektedir. Araplar, *istekāme ileyhi* (doğruca ona yöneldi) ve *imtedde ileyhi* (ona uzandı) da derler. Nitekim [6. âyette] فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ (doğrudan O'na yönelin) buyrulmuştu. "Sonra göğe yöneldi" şu demektir: Hikmetin gerektirdiği şey, Allah'ı yeryüzünün ve içindekilerin yaratılmasından sonra, kendisini bundan vazgeçireecek herhangi bir şey olmaksızın doğrudan göğün yaratılmasına sevk etmiştir.

[1947] Söylendiğine göre; Allah'ın Arş'ı gökleri ve yeri yaratmadan önce 'su' üzerindeydi. Sonra sudan bir duman çıkarttı ve bu duman suyun üzerine yükselerek suyu kuruttu. Ardından o suyu tek bir yeryüzü haline getirdi. Sonra onu ikiye ayırıp iki yeryüzü oluşturdu. Daha sonra gökyüzünü de işte bu yükselmiş dumandan yarattı.

[1948] 'Göğe ve yeryüzüne *gelme*lerinin emredilip, onların da bu emre *itaat* etmelerinin' anlamı şudur: Allah Teâlâ onları yaratmayı dilemiş; onlar da O'nun bu dilemesine itaatsizlik etmemişler ve O onların nasıl olmasını dilediyse o halde bulunmuşlardır. Bu hususta onlar, kendisine itaat edilen âmirin fiili (emri) karşısındaki itaat eden memur gibidirler. Bu, *temsîl* denen mecaz kabilindendir; ama *tahyîl*[3] de olabilir.

1 Mesela "bir işi iki günde bitirdim" dendiği zaman, bazen bu iki günün az bir kısmında, bazen de çok kısmında bitirmek kastedilir. / çev.

2 Oysa âyette "dört günün bitiminde" denilerek bütün bu ihtimaller dışarıda bırakılmıştır. / çev.

3 Muhatabın hayalinde canlandırma. / çev.

[١٩٤٥] فإن قلت: هلا قيل في يومين؟ وأي فائدة في هذه الفذلكة؟ قلت: إذا قال في أربعة أيام وقد ذكر أن الأرض خلقت في يومين، علم أن ما فيها خلق في يومين، فبقيت المخايرة بين أن تقول في يومين وأن تقول في أربعة أيام سواء، فكانت في أربعة أيام سواء فائدة ليست في يومين، وهي الدلالة على أنها كانت أيامًا كاملة بغير زيادة ولا نقصان. ولو قال: في يومين - وقد يطلق اليومان على أكثرهما -لكان يجوز أن يريد باليومين الأولين والآخرين أكثرهما.

١١-﴿ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ﴾

[١٩٤٦] {ثُمَّ استوى إِلَى السَّمَاءِ} من قولك: استوى إلى مكان كذا، إذا توجه إليه توجهًا لا يلوي على شيء، وهو من الاستواء الذي هو ضد الاعوجاج. ونحوه قولهم: استقام إليه، وامتد إليه. ومنه قوله تعالى {فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ} [فصلت: ٦]. والمعنى: ثم دعاه داعي الحكمة إلى خلق السماء بعد خلق الأرض وما فيها من غير صارف يصرفه عن ذلك.

[١٩٤٧] قيل: كان عرشه قبل خلق السَّمٰوَات والأرض على الماء، فأخرج من الماء دخانًا، فارتفع فوق الماء وعلا عليه، فأيبس الماء فجعله أرضًا واحدة، ثم فتقها فجعلها أرضين، ثم خلق السماء من الدخان المرتفع.

[١٩٤٨] ومعنى أمر السماء والأرض بالإتيان وامتثالهما: أنه أراد تكوينهما فلم يمتنعا عليه، ووجدتا كما أرادهما، وكانتا في ذلك كالمأمور المطيع إذا ورد عليه فعل الأمر المطاع. وهو من المجاز الذي يسمى التمثيل؛ ويجوز أن يكون تخييلًا،

Bu durumda mesele şöyle temellendirilir: Allah Teâlâ yeryüzü ve gökyüzüne konuşmuş ve "İster istemez / gönüllü gönülsüz gelin!" demiş; onlar da, "Gönülsüz değil isteyerek geldik" demişlerdir. Maksat ortada herhangi bir soru cevap olmaksızın, Allah'ın mahlûkat üzerindeki kudretini tasvir etmektir; başka da bir şey değildir. Mesela insanların şöyle demesi de buna benzer: Duvar kazığa, "Beni niçin yarıyorsun?" demiş; kazık da "Bunu bana değil, sürekli bana vuran şu arkamdaki taşa (balyoza) sor!" demiş.

[1949] **Şayet "**Yeryüzü gökyüzünden iki gün önce yaratıldığı halde, niçin yeryüzüyle gökyüzünü birlikte zikretmiş ve gelmelerine yönelik emir konusunda ikisini aynı seviyeye getirmiş?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ yeryüzünü önce, 'hayata elverişli şekilde yaymaksızın' sadece bir cisim olarak yaratmış; ardından gökyüzünü yarattıktan sonra yeryüzünü yaşamaya elverişli olacak şekilde yaymıştır. Nitekim "Bundan sonra da Arz'ı (hayata elverişli şekilde) yaymıştır." [Nâzi'ât 79/30] buyurmuştur. Bu durumda "Gelin!" emrinin anlamı şu olur: "Şekil ve özellik bakımından nasıl olmanız gerekiyorsa o şekle girin: Ey yeryüzü! Sen üzerinde yaşayacak olanlar için yayılıp düzleştirilmiş, sabitleştirilmiş ve üzerinde istirahat etmeye uygun hâle getirilmiş bir şekle gir! Sen de ey gökyüzü, onlar için bir kubbe ve çatı şekline gir!" Yani "gelme"nin anlamı, meydana gelme ve vuku bulmadır. Nitekim ("Yaptığı hoşnutlukla karşılandı. Makbul bulundu." anlamında) *etâ 'ameluhû mardıyyen* ve *câe makbûlen* dersin. [ii] "Gelin!" emri şu anlamda da olabilir: İkinizden her biri, Benim dilediğim -hikmet ve nizamın gerektirdiği şekilde- yani yeryüzünün gökyüzüne bir ikamet yeri, gökyüzünün de yeryüzüne bir çatı olacağı şekilde diğeriyle buluşsun! Nitekim ائْتِيَا ve أتَيْنَا kelimelerini, "karşılıklı olarak birbirine gelmek" yani uyumlu olmak/uygun düşmek kökünden gelen *âtiyâ* ve *âteynâ* şeklinde okuyan kıraat de bunu desteklemektedir. Bu kıraate göre anlam şöyle olur: "Her biriniz 'kardeş'ine gelsin ve onunla tam uyumlu olsun!" deyince, dediler ki: "Tamam, birbirimize tam uyumlu olduk ve birbirimizi destekledik." [iii] Anlamın, "emrime ve irademe muvafık davranın; emrimi göz ardı etmeyin" şeklinde olması da muhtemeldir.

[1950] **Şayet "**Gönüllü ya da gönülsüz" ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade, Allah'ın kudretinin onlar üzerindeki etkisinin kaçınılmazlığını ve onların Allah'ın kudretinin etkisi dışında kalmalarının imkânsız olduğunu dile getiren bir temsildir. Nitekim bir zorba, emri altındakilere şöyle der: "İsteseniz de, istemeseniz de bunu mutlaka yapacaksınız, gönüllü yahut gönülsüz onu muhakkak yapacaksınız!" Bu kelimelerin cümlede mansūb olarak bulunmaları, hâl olmaları sebebiyledir.

ويبنى الأمر فيه على أن الله تعالى كلم السماء والأرض وقال لهما: ائتيا شئتما ذلك أو أبيتماه، فقالتا: أتينا على الطوع لا على الكره. والغرض تصوير أثر قدرته في المقدورات لا غير؛ من غير أن يحقق شيء من الخطاب والجواب. ونحوه قول القائل: قال الجدار للوتد: لم تشقني؟ قال الوتد: اسأل من يدقني؛ ٥ فلم يتركني ورائي الحجر الذي ورائي.

[١٩٤٩] فإن قلت: لم ذكر الأرض مع السماء وانتظمها في الأمر بالإتيان، والأرض مخلوقة قبل السماء بيومين؟ قلت: قد خلق جرم الأرض أولًا غيرَ مدحُوّة، ثم دحاها بعد خلق السماء، كما قال تعالى {وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا} [النازعات: ٣٠]؛ فالمعنى: ائتيا على ما ينبغي أن تأتيا عليه من الشكل والوصف؛ ١٠ ائتي يا أرض مدحوّة قرارًا ومهادًا لأهلك، وائتي يا سماء مقببة سقفًا لهم. ومعنى الإتيان: الحصول والوقوع، كما تقول: أتى عمله مرضيًا، وجاء مقبولًا. ويجوز أن يكون المعنى: لتأت كل واحدة منكما صاحبتها الإتيان الذي أريده وتقتضيه الحكمة والتدبير من كون الأرض قرارًا للسماء، وكون السماء سقفًا للأرض. وتنصره قراءة من قرأ: «آتِيا» و«آتَينا»، من المؤاتاة، وهي الموافقة، ١٥ أي لتؤات كل واحدة أختها ولتوافقها. {قَالَتَا} وافقنا وساعدنا. ويحتمل: وافِقَا أمري ومشيئتي، ولا تمتنعا.

[١٩٥٠] فإن قلت: ما معنى {طَوْعًا أَوْ كَرْهًا}؟ قلت: هو مثل للزوم وتأثير قدرته فيهما، وأن امتناعهما من تأثير قدرته محال؛ كما يقول الجبار لمن تحت يده: لتفعلن هذا شئت أو أبيت، ولتفعلنه طوعًا أو كرهًا! وانتصابهما على الحال،

"itaatkâr olarak yahut isteksiz olarak" manasında. **Şayet "**Bu iki kelimenin (müfred müennes) lâfızları gözetilerek *tāi'ateyni* yahut (cem-'i müennes) mânaları gözetilerek *tāi'ât* denseydi daha güzel olmaz mıydı? Çünkü bunlar *semâ*lar ve *arz*lardır." **dersen şöyle derim:** Bu iki varlık birer muhatap ve cevap verici kılınıp, (akıl sahipleri gibi) gönüllülük ve gönülsüzlükle tavsif edilince, tıpkı سَاجِدِينَ ([onbir yıldız, Güneş ve Ay] secde ediyorlar" [Yûsuf 12/4] âyetinde olduğu gibi, cem-'i müennes sıygası olan *tāi'ât* yerine طَائِعِينَ kelimesi kullanılmıştır.

12. Böylece, iki 'gün' içinde yedi gök var edip her göğün işini kendisine vahyetmiş; dünya semasını lambalarla süslemiş ve tam olarak korumuşuz. Bu, 'mutlak izzet ve ilim sahibi'nin (Azîz, Alîm) takdiridir.

[1951] فَقَضيهُنَّ'deki zamirin طَائِعِينَ'de olduğu gibi mâna bakımından *semâ*ya dönmesi mümkündür. Bunun benzeri, أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ ("kökünden sökülmüş kof hurma kütükleri" [Hâkka 69/7] âyetidir. Bu zamirin, sonrasında gelen "yedi gök" ifadesiyle tefsir edilen mübhem bir zamir olması da mümkündür. Bu iki ihtimal arasındaki fark, ilkinde zamirin hâl olması, ikincisinde ise temyiz olmasıdır.

[1952] Denilmiştir ki; Allah Teâlâ gökleri ve içindekileri iki günde -Perşembe ve Cuma günlerinde- yarattı; yaratma işini Cuma gününün son vaktinde bitirerek Âdem'i yarattı. İşte, Kıyametin kopacağı zaman bu son vakittir. Bu görüşte; benim daha önce belirttiğim "Şayet Allah 'tam dört günde' yerine 'iki günde' deseydi, o iki günün iki tam gün mü yoksa eksik iki gün mü olduğu anlaşılmazdı" şeklindeki görüşüme bir delil vardır.

[1953] **Şayet "**Allah yeryüzünü iki tam günde yarattı ve orada yaşayacak canlıların azıklarını da iki tam günde takdir etti' denseydi yahut sonraki 'iki gün'ün ardından 'işte bunlar tam dört gün eder' denseydi daha güzel olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Allah'ın zikrettiği şekil Kur'ân'daki; anlamak için kırk fırın ekmek yenmesi gereken, insanın dizlerini titreten ifade biçimlerine uygunluk bakımından en kısa, en fasih ve en güzel biçimdir. Böylece, 'üstün' 'eksik'ten, 'ileri' 'geri'den ayrılmakta[1]; dereceler yükselerek mükâfatlar kat kat artmaktadır.

[1954] "Her göğün işini", yani Allah'ın her gökte olmasını emredip planladığı meleklerin, parlak gökcisimlerinin yaratılması vd. şeyleri yahut her göğün durumunu ve ona uygun olacak şeyi kendisine bildirdi.

1 Yani Belâgat ilimlerinde… / ed.

بمعنى: طائعتين أو مكرهتين. فإن قلت: هلا قيل طائعتين على اللفظ، أو طائعات على المعنى، لأنها سماوات وأرضون؟ قلت: لما جعلن مخاطبات ومجيبات، ووصفن بالطوع والكره قيل: طائعين، في موضع: طائعات. نحو قوله {سَاجِدِينَ}.

١٢-﴿فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَأَوْحَى فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا وَزَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَحِفْظًا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾ ٥

[١٩٥١] {فَقَضَاهُنَّ} يجوز أن يرجع الضمير فيه إلى السماء على المعنى، كما قال: {طَائِعِينَ}. ونحوه {أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ} [الحاقة: ٧]. ويجوز أن يكون ضميرًا مبهمًا مفسرًا بسبع سماوات. والفرق بين النصبين أن أحدهما على الحال، والثاني على التمييز.

١٠ [١٩٥٢] قيل: خلق الله السَّمٰوَات وما فيها في يومين؛ في يوم الخميس والجمعة، وفرغ في آخر ساعة من يوم الجمعة، فخلق فيها آدم، وهي الساعة التي تقوم فيها القيامة. وفي هذا دليل على ما ذكرت لك من أنه لو قيل ''في يومين'' في موضع ''أربعة أيام سواء''، لم يعلم أنهما يومان كاملان أو ناقصان.

[١٩٥٣] فإن قلت: فلو قيل ''خلق الأرض في يومين كاملين، وقدر فيها أقواتها في يومين كاملين''، أو قيل بعد ذكر اليومين ''تلك أربعة سواء''؟ قلت: الذي أورده ١٥ سبحانه أخصر وأفصح وأحسن طباقًا لما عليه التنزيل من مغاصاة القرائح ومِصاكّ الرُّكب، ليتميز الفاضل من الناقص، والمتقدم من الناكص، وترتفع الدرجات، ويتضاعف الثواب.

[١٩٥٤] {أَمْرَهَا} ما أمر به فيها ودبره من خلق الملائكة والنيرات وغير ذلك، ٢٠ أو شأنها وما يصلحها.

[1955] "Tam olarak korumuşuz." حِفْظًا kelimesi mukadder bir *hafiznâhâ* (gökleri koruduk) fiilinin *mefûl-i mutlak*ıdır; yani onları hırsızlık yapmaya çalışan [şeytan]lardan, delici alevtoplarıyla tam anlamıyla korumuşuz. حِفْظًا *mefûlün leh* de olabilir ki bu durumda adeta "Göklerdeki kandilleri birer süs ve muhafaza olsun diye yarattık." denmiş olur.

13. Hal böyle iken, yüz çevirirlerse, de ki: Ben sizi, Âd ve Semud'u çarpan yıldırımlara benzer bir azapla uyarmaktayım!..

14. Hani, "Allah'tan başkasına kulluk etmeyin" diye önlerinden ve arkalarından bunlara peygamberler gelmişti de, "Rabbimiz (elçi göndermeyi) dileseydi, herhalde melek indirirdi! O halde, sizin gönderildiğiniz şeyleri inkâr etmekteyiz!" demişlerdi...

[1956] "Yüz çevirirlerse." Yani sen onlara Allah'ın vahdâniyet ve kudretine delâlet eden bu kuvvetli delilleri okuduktan sonra yüz çevirirlerse, o zaman onları kendilerine bir yıldırımın -yani yıldırım gibi şiddetle çarpacak bir azabın- isabet edeceğini söyleyerek uyar. İfade, *sa'katun misle sa'kati 'âdin ve semûd* şeklinde de okunmuştur ki bu haliyle *es-sa'ku* yahut *es-sa'aku* kökünden ('bir kez çarpma' anlamında) *mastar binâ-i merra* olur. Nitekim şöyle denir: *sa'akathu's-sā'ikatu sa'kan fe-sa'ika sa'akan* (onu bir kez yıldırım çarptı; anında yere yıkıldı).[1] Bu, *fa'altuhû fe-fa'ile* (Bunu yaptım; yapıldı.) kalıbından gelmektedir.

[1957] "Önlerinden ve arkalarından" yani peygamberler onlara dört bir taraftan yönelmişler, onlar için çabalamışlar ve (hidayetleri için) ellerinden geleni yapmışlardı; fakat onlardan karşılık olarak sadece inatçılık ve yüz çevirme gördüler. Nitekim âyette, İblis'in şöyle dediği nakledilmiştir: "Sonra onlara; önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım..." [A'râf 7/17]; yani onlara her yönden varacağım ve (saptırmak için) her türlü çareye başvuracağım. Sen de şöyle dersin: "Falancaya her yönden yaklaştım; ama onu bir türlü etkileyemedim." Hasan-ı Basrî'nin şöyle dediği nakledilmiştir: Peygamberler onları, kendilerinden önceki ümmetlerin başına gelenlerle ve Âhiret azabı ile korkutup uyarmışlardı; çünkü onları bu şekilde korkutunca hem geçmişte yaşayan kâfirlerin başına gelenleri anlatmak suretiyle geçmiş zaman açısından, hem de gelecekte (Kıyamet günü) yaşayacakları şeyleri anlatmak suretiyle gelecek zaman açısından onlara öğüt vermiş olmakta idiler.

[1958] Bu ifadenin, "onlara kendilerinden önce ve sonra peygamberler geldiğinde" anlamında olduğu da söylenmiştir. Şayet "Onlardan önce ve sonra gelen peygamberler, nasıl onlara gelmiş gibi anlatılır

1 Müteaddisinin masdarı *sa'kan*, lâzımınınki ise *sa'ikan* gelir, demek istiyor. / ed.

[١٩٥٥] {وَحِفْظًا} وحفظناها حفظًا، يعني من المسترقة، بالثواقب. ويجوز أن يكون مفعولًا له على المعنى، كأنه قال: وخلقنا المصابيح زينة وحفظًا.

١٣-﴿فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ﴾

١٤-﴿إِذْ جَاءَتْهُمُ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ قَالُوا لَوْ شَاءَ رَبُّنَا لَأَنْزَلَ مَلائِكَةً فَإِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ﴾ ٥

[١٩٥٦] {فَإِنْ أَعْرَضُوا} بعد ما تتلو عليهم من هذه الحجج على وحدانيته وقدرته، فحذِّرهم أن تصيبهم صاعقة، أي عذاب شديد الوقع كأنه صاعقة. وقرئ «صعقة مثل صعقة عاد وثمود»، وهي المرة من الصعق أو الصعق. يقال: صعَقتْه الصاعقة صعْقًا فصعِق صعَقًا، وهو من باب فعلته ففعل.

١٠ [١٩٥٧] {مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ}، أي أتوهم من كل جانب، واجتهدوا بهم وأعملوا فيهم كل حيلة، فلم يروا منهم إلّا العتوّ والإعراض، كما حكى الله تعالى عن الشيطان {لَآتِيَنَّهُمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ} [الأعراف: ١٧]، يعني لآتينهم من كل جهة، ولأعمِلن فيهم كل حيلة. وتقول: استدرت بفلان من كل جانب، فلم يكن لي فيه حيلة. وعن الحسن: أنذروهم من وقائع الله فيمن قبلهم ١٥ من الأمم وعذاب الآخرة؛ لأنهم إذا حذروهم ذلك فقد جاؤهم بالوعظ من جهة الزمن الماضي وما جرى فيه على الكفار، ومن جهة المستقبل وما سيجري عليهم.

[١٩٥٨] وقيل: معناه: إذ جاءتهم الرسل من قبلهم ومن بعدهم. فإن قلت: الرسل الذين من قبلهم ومن بعدهم كيف يوصفون بأنهم جاءوهم،

ve kendilerine peygamber gönderilenler nasıl 'Sizin gönderildiğiniz şeyleri inkâr etmekteyiz!' diye onlara hitap etmiş olabilir?" **dersen şöyle derim:** Hûd ve Sālih peygamberler insanları hem kendilerine hem de kavimlerinden önce ve sonra gelen peygamberlere iman etmeye çağırmışlardı. Bu durumda, sonra gelen bütün peygamberler bu iki peygamberin kavmine gelmiş gibi olmaktadırlar. Onların "sizin gönderildiğiniz şeyleri inkâr etmekteyiz" sözü, Hûd, Sālih ve kendilerini imana çağıran diğer peygamberlere yöneltikleri bir hitaptır.

[1959] أَلاَّ تَعْبُدُوا'daki أَنْ ya "yani" anlamındadır yahut أَنَّ'nin hafifleştirilmiş halidir. Bu durumda ifadenin aslı بِأَنَّهُ لاَتَعْبُدُوا yani durum ve size söylenecek sözümüz şudur ki, (Allah'tan başkasına) tapmayın! شَاءَ (diledi) fiilinin mef'ûlü mahzuftur; yani "Şayet Rabbimiz" peygamber göndermek "isteseydi, herhalde melek indirirdi. O halde, sizin gönderildiğiniz şeyleri inkâr etmekteyiz!" Bu da şu demektir: Siz insan olduğunuz ve melek olmadığınız için biz ne size ne de getirdiklerinize iman ederiz! "*Gönderildiğiniz* şeyler" ifadesi, peygamberlerin Allah tarafından gönderildiklerini ikrar ettikleri anlamına gelmemektedir. Aksine bunu, peygamberlerin sözüne dayanarak söylemişlerdir. Hatta bu sözde bir alay mevcuttur. Nitekim Firavun da, "Size *gönderilen* 'peygamber'iniz cinlinin teki!" [Şu'arâ 26/27] demişti.

[1960] Rivayete göre Ebû Cehl de, Kureyş'in ileri gelenlerinden bir gruba şöyle demiştir: Muhammed'in durumu bizim kafamızı karıştırdı. Sizden şiiri, kâhinliği ve sihri bilen birisi çıkıp onunla konuşsa, sonra da gelip bize onun durumunu açıklasa iyi olur. Bunun üzerine Utbe b. Rebî'a; "Vallahi ben, şiir de kâhinlik de sihir de dinlemişimdir; bunları iyi bilirim, benden bir şey kaçmaz!" diyerek, Peygamber (s.a.)'in yanına gitti ve ona, "Sen mi -ey Muhammed- daha hayırlısın Hâşim mi? Sen mi daha hayırlısın Abdülmuttalip mi? Sen mi daha hayırlısın Abdullah mı? Niçin tanrılarımıza sataşıp bizi sapıklıkla itham ediyorsun? Eğer başkanlık istiyorsan, sancağı sana verelim, başkanımız ol. Evlenmek istiyorsan, Kureyş'in dilediğin kızlarından on tanesini sana nikâhlayalım. Mal - mülk peşinde isen, sana bir daha hiç ihtiyaç hissetmeyeceğin kadar mal toplayalım." Peygamber (s.a.) bu sözlere bir süre cevap vermedi. Suskunluğu bitince *besmele* çekerek Fussilet sûresinin başından, *Âd ve Semûd'u çarpıp yere seren azap*tan bahseden âyete kadar okudu.[1] Tam buraya gelince, Utbe, "Allah aşkına sus artık sus!" diyerek eliyle Peygamber'in ağzını kapattı. Sonra da evine gitti. Ve Kureyşlilerin yanına çıkmadı. Utbe böyle yapınca, "Kesin, Utbe de dinden çıktı!" dediler.

1 Ama o kadar içten, o kadar inanarak, âyetleri fiilen yaşayarak -hatta muhtemelen- ağlayarak okuyordu ki, *"Semud'lulara gelince, onlara her iki yolu da gösterdik, ama körlüğü hidayete tercih ettiler ve sonuçta, -yaptıkları yüzünden- onları çarpıp yıkan o rezil edici azap kendilerini yakalayıverdi!"* sözlerini işiten Utbe, onları yere seren azabın o an kendi başlarına da geleceğinden korktu ve… / ed.

وكيف يخاطبونهم بقولهم {إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ}؟ قلت: قد جاءهم هود وصالح داعيين إلى الإيمان بهما وبجميع الرسل ممن جاء من بين أيديهم -أي من قبلهم- وممن يجيء من خلفهم -أي من بعدهم- فكان الرسل جميعًا قد جاؤهم. وقولهم {إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ} خطاب منهم لهود وصالح ولسائر الأنبياء الذين دعوا إلى الإيمان بهم.

[١٩٥٩] أن في {أَلَّا تَعْبُدُوا} بمعنى أي، أو مخففة من الثقيلة، أصله: بأنه لا تعبدوا، أي بأنّ الشأن والحديث قولنا لكم: لا تعبدوا. ومفعول شاء محذوف، أي {لَوْ شَاءَ رَبُّنَا} إرسال الرسل {لَأَنزَلَ مَلَائِكَةً فَإِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ} معناه: فإذا أنتم بشر ولستم بملائكة، فإنا لا نؤمن بكم وبما جئتم به. وقولهم {أُرْسِلْتُمْ بِهِ} ليس بإقرار بالإرسال، وإنما هو على كلام الرسل، وفيه تهكم؛ كما قال فرعون {إِنَّ رَسُولَكُمُ الَّذِى أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ} [الشعراء: ٢٧].

[١٩٦٠] روى أنّ أبا جهل قال في ملأ من قريش: قد التبس علينا أمر محمد، فلو التمستم لنا رجلًا عالما بالشعر والكهانة والسحر فكلمه، ثم أتانا ببيان عن أمره. فقال عتبة بن ربيعة: والله، لقد سمعت الشعر والكهانة والسحر وعلمت من ذلك علمًا، وما يخفى عليّ. فأتاه فقال: أنت يا محمد خير أم هاشم؟ أنت خير أم عبد المطلب؟ أنت خير أم عبد الله؟ فبم تشتم آلهتنا وتضلّلنا!؟ فإن كنت تريد الرياسة عقدنا لك اللواء فكنت رئيسنا، وإن تك بك الباءة زوّجناك عشر نسوة تختار من أي بنات قريش شئت، وإن كان بك المال جمعنا لك من أموالنا ما تستغني به. ورسول الله ﷺ ساكت؛ فلما فرغ قال: بسم الله الرحمن الرحيم {حم} إلى قوله {صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ} [فصلت: ١٣] فأمسك عتبة على فيه وناشَده بالرحم. ورجع إلى أهله ولم يخرج إلى قريش. فلما احتبس عنهم قالوا: ما نرى عتبة إلّا قد صبأ!

Sonra yanına gidip, "Ey Utbe! Yanımıza bir türlü gelmediğine göre demek ki sen de dinden çıktın!" dediler. Utbe bu söze sinirlendi ve Muhammed'le bir daha asla konuşmayacağına dair yemin etti. Sonra dedi ki: "Vallahi, kendisiyle konuştum ve bana bir sözle cevap verdi, Allah'a andolsun ki o ne şiirdi, ne kâhin sözüydü ne de sihirdi! *Âd ve Semûd'u çarparak yere seren azab*a gelince, [gayrıihtiyarî] ağzını kapattım ve merhamet edip bizden elini çekmesini istedim. Siz de biliyorsunuz ki Muhammed konuştuğunda yalan söylemez. O sebeple, başımıza azap gelmesinden korktum."

15. İmdi; Âd'lılar memlekette haksız yere büyüklük taslamakta ve "Var mı bizden daha kuvvetlisi?!" demekteydiler. -Kendilerini yaratan Allah'ın daha kuvvetli olduğunu görmüyorlar mıydı?- Ve âyetlerimizi bile bile inkâr ediyorlardı!..

16. Biz de o kara günlerde üzerlerine öyle şiddetli bir rüzgâr gönderdik ki!.. Böylece, o rezil azabı onlara daha dünya hayatında tattırmış olduk. Âhiret azabı tabiî ki daha da rezildir; onlara yardım da edilmez.

[1961] "Memlekette büyüklük tasladılar", yani ülkede yaşayanlara karşı, hiç de hak etmedikleri halde, fizikî güç ve irilikleriyle kibirlenip övündüler. Yahut ülkede yönetimi ele geçirdiler ve hak etmedikleri halde oradaki insanların yöneticisi oldular.

[1962] "Var mı bizden daha kuvvetlisi?!" Âd'lılar uzun boylu ve sağlam yapılı insanlardı. Öyle kuvvetliydiler ki mesela onlardan biri eliyle dağdan bir kayayı söker alırdı. **Şayet "***Kuvvet*, bünyedeki şiddet ve sertlik demektir ve zayıflığın zıttıdır. *Kudret* ise kendisi sebebiyle fâ'ilin fiil işlemesinin mümkün olduğu, zât itibariyle yahut bünyenin sağlam oluşuyla başkalarından ayrılmak türünden bir şeydir ve *'acz*in zıttıdır. Allah ancak *kudret* anlamında *kuvvet*le vasıflanabilir. Bu durumda "Allah onlardan daha kuvvetlidir." demek nasıl uygun olabilir? Bunun uygun olmasının tek yolu, *kuvvet* kelimesinin geçtiği her iki yerde de aynı anlamın kastedilmesidir." **dersen şöyle derim:** İnsandaki *kudret*; bünye sağlamlığı, denge, kuvvet, şiddet ve bünyedeki sertlik demektir. Kuvvetin özü kudretin artmasıdır. Bu sebeple, nasıl "Allah onlardan daha kudretlidir." demek uygunsa, "Allah onlardan daha kuvvetlidir." de denebilir. O zaman, mâna şöyle olur: Allah, onların kudretlerinin artmasıyla dahi güç yetiremeyecekleri şeylere bizzât güç yetirebilmektedir.

فانطلقوا إليه وقالوا: يا عتبة، ما حبسك عنا إلّا أنك قد صبأت؟! فغضب وأقسم لا يكلم محمدًا أبدًا، ثم قال: والله، لقد كلمته فأجابني بشيء -والله- ما هو بشعر ولا كهانة ولا سحر! ولما بلغ صاعقة عاد وثمود أمسكت بفيه وناشدته بالرحم أن يكف. وقد علمتم أن محمدًا إذا قال شيئًا لم يكذب، فخفت أن ينزل بكم العذاب.

١٥-﴿فَأَمَّا عَادٌ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَقَالُوا مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَهُمْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ﴾

١٦-﴿فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا فِي أَيَّامٍ نَحِسَاتٍ لِنُذِيقَهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَخْزَى وَهُمْ لَا يُنْصَرُونَ﴾

[١٩٦١] {فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ}، أي تعظموا فيها على أهلها بما لا يستحقون به التعظيم، وهو القوّة وعظم الأَجرام. أو استعلوا في الأرض واستولوا على أهلها بغير استحقاق للولاية.

[١٩٦٢] {مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً} كانوا ذوي أجسام طوال وخلق عظيم، وبلغ من قوّتهم أن الرجل كان ينزع الصخرة من الجبل فيقتلعها بيده. فإن قلت: القوّة هي الشدّة والصلابة في البنية، وهي نقيضة الضعف. وأما القدرة فما لأجله يصحّ الفعل من الفاعل من تميز بذات أو بصحة بنية، وهي نقيضة العجز، والله سبحانه وتعالى لا يوصف بالقوّة إلّا على معنى القدرة، فكيف صحّ قوله {هُوَ أَشَدُّ مِنْهُمْ قُوَّةً}؟ وإنما يصحّ إذا أريد بالقوّة في الموضعين شيء واحد. قلت: القدرة في الإنسان هي صحة البنية والاعتدال والقوّة والشدّة والصلابة في البنية، وحقيقتها: زيادة القدرة، فكما صحّ أن يقال: الله أقدر منهم، جاز أن يقال: أقوى منهم، على معنى: أنه يقدر لذاته على ما لا يقدرون عليه بازدياد قدرهم.

[1963] "Bile bile inkâr ediyorlardı." Âyetlerin hak olduğunu biliyorlardı; fakat tıpkı kendisine emanet bırakılan birinin emaneti inkâr etmesi gibi, bile bile reddediyorlardı. يَجْحَدُونَ kelimesi, فَاسْتَكْبَرُوا kelimesine ma'tūftur; yani hem kâfir hem de fâsık idiler.

[1964] صرصر eserken *tasarsur* eden, yani uğuldayan fırtınadır. Şu da söylenmiştir: صرصر soğuğunun şiddeti sebebiyle yakan, donduran fırtınadır. صرصر'da *sarr* tekrarlanmaktadır ki bu sebeple, صرصر kelimesi *sarr* eden -yani bir araya toplayan, insanı ele geçiren- soğuk anlamına gelir.

[1965] نحسات Hâ'nın kesresiyle de, sükûnuyla da (*nehisâtin* - *nahsâtin*) okunmuştur. *Nahise* - *nahsen* kullanımı, *sü'ide* - *sa'den* (tamamen mutlu oldu) fiilinin zıttıdır.[1] Sıfat-ı müşebbehesi normalde *nahis* gelir; [bu kıraatteki] *nahs* ise ya *nahis*in hafifletilmişidir ya ضَخْم ve benzerleri gibi *fa'lun* kalıbında bir sıfattır ya da mastar ile vasfetme kabilindendir.

[1966] لِنُذِيقَهُمْ kelimesi; tattırma fiili rüzgâra yahut "kara günler"e ait olmak üzere *li-tuzîkahum* şeklinde de okunmuştur. Âyette; 'rezilrüsvâylık' azabın sıfatı olmak üzere, الْعَذَابَ kelimesi, zillet ve aşağılanma anlamına gelen الْخِزْيِ'e izafe edilmiş ve adeta *'azâbun hizyun* (rezilürüsvâ bir azap) demektedir. Nitekim "kötü fiil" anlamında *fi'lu's-sû'* dersin. Bu kullanımın delili وَلَعَذَابُ الآخِرَةِ أَخْزَى (Âhiret azabı tabiî ki daha rezildir!) ifadesidir. Bu, mecazî isnad türünden bir kullanımdır. Azabı rezillikle vasfetmek, kâfirleri rezillikle vasfetmekten daha etkilidir. Nitekim "O şairdir." ifadesi ile "Onun *şairane* şiirleri vardır." ifadesi arasındaki derin farkı sen de görüyorsun.

17. Semud'lulara gelince, onlara her iki yolu da gösterdik, ama körlüğü hidayete tercih ettiler ve sonuçta, -yaptıkları yüzünden- onları çarpıp yıkan o aşşağılık azap kendilerini yakalayıverdi!

18. Bununla birlikte, iman edip sakınanları kurtardık.

[1967] (ثَمُود kelimesi) ref' ile de -tenvinli tenvinsiz- nasb ile de okunmuştur; ancak ibtidâ harfi olan أَمَّا'dan sonra geldiği için merfû' okunması daha fasihtir. Ayrıca *Sumûdu* okunuşu da vardır.

[1968] "Onlara her iki yolu da" yani sapıklık ve aklıselim yollarına nasıl girmiş olacaklarını "gösterdik." Tıpkı "Ona her iki yolu da göstermedik mi?" [Beled 90/10] ifadesindeki gibi. "Ama körlüğü hidayete" yani sapkın yola girmeyi aklıselim yoluna girmeye "tercih ettiler."

---

1 Yani insanı kelimenin tam anlamıyla mutsuz eden kara günler… / ed.

[١٩٦٣] {يَجْحَدُونَ} كانوا يعرفون أنها حق، ولكنهم جحدوها كما يجحد المودَع الوديعة، وهو معطوف على {فَاسْتَكْبَرُوا}، أي كانوا كفرة فسقة.

[١٩٦٤] الصرصر: العاصفة التي تصرصر، أي تصوّت في هبوبها. وقيل: الباردة التي تحرق بشدّة بردها؛ تكرير لبناء الصر، وهو البرد الذي يصر، أي يجمع ويقبض.

٥ [١٩٦٥] «نحسات»، قرئ بكسر الحاء وسكونها. ونحس نحسًا، نقيض سعد سعدًا، وهو نحِس. وأما نحْس فإمّا مخفف نحس، أو صفة على فعْل كالضخم وشبهه، أو وصف بمصدر.

[١٩٦٦] وقرئ «لتذيقهم»، على أنّ الإذاقة للريح أو للأيام النحسات. وأضاف العذاب إلى الخزي -وهو الذل والاستكانة- على أنه وصف للعذاب، كأنه قال:

١٠ عذابٌ خزيٌ، كما تقول: فعل السوء، تريد: الفعل السيء، والدليل عليه قوله تعالى {وَلَعَذَابُ الآخِرَةِ أَخْزَى} وهو من الإسناد المجازي، ووصف العذاب بالخزي: أبلغ من وصفهم به. ألا ترى إلى البون بين قوليك: هو شاعر، وله شعر شاعر.

١٧-﴿وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى فَأَخَذَتْهُمْ صَاعِقَةُ الْعَذَابِ الْهُونِ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

١٥ ١٨-﴿ وَنَجَّيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ﴾

[١٩٦٧] وقرئ «ثمود»، بالرفع والنصب منوّنًا وغير منون؛ والرفع أفصح لوقوعه بعد حرف الابتداء. وقرئ بضم الثاء.

[١٩٦٨] {فَهَدَيْنَاهُمْ} فدللناهم على طريق الضلالة والرشد، كقوله تعالى {وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ} [البلد: ١٠]. {فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى}، فاختاروا

٢٠ الدخول في الضلالة على الدخول في الرشد.

[1969] **Şayet** هديته (Ona *hidayet* ettim) ifadesinin anlamı 'Onda doğru yola girme halini meydana getirdim.' değil midir?[1] Nitekim senin 'Ona hidayet ettim; o da hidayete erdi.' sözün bunun delilidir ki bunun anlamı arzu edilen şeyi vücuda getirmek ve onun da vücut bulmuş olmasıdır. "Onu vazgeçirdim; o da vazgeçti.' sözün de bunun gibidir. Peki, bu durumda 'Ona hidâyet ettim.' sözünün, (doğru yola getirme değil de) sadece yolu gösterme anlamında kullanılması nasıl mümkün olabilir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade, Allah Teâlâ'nın onlara imkân verdiği, gerekçelerini ortadan kaldırdığı ve onlara bir tek mazeret ve gerekçe bırakmadığı hususuna delâlet etsin diye kullanılmıştır. Bu durumda arzu edilen şeyi gerektiren hususları meydana getirmek suretiyle Allah, sanki onlarda arzu edilen şeyin bizzat kendisini meydana getirmiş gibi olmuştur.

[1970] "Çarpıp yıkan azap" yani felâket azabı, ansızın gelen azap. الْهُون değersiz, adi ve düşük seviyede olmak demektir. Allah Teâlâ *'azâb*ı bu kelimeyle mübalağa için nitelemiştir. Yahut bu kelimeyi azaptan bedel olarak getirmiştir.[2]

[1971] Şayet Kur'ân'da Kaderiyye'nin[3] aleyhine -ki bunlar Peygamber (s.a.)'in tanıklığıyla 'Bu ümmetin Mecusileridirler!' ve şahit olarak bu bize yeter- bu âyetten başka bir delil bulunmasaydı, tek başına bu âyet[4] bile yeterdi.

19. Allah düşmanları, Ateş'e haşredilecekleri gün düzenli birlikler halinde götürülürler.

20. Nihayet oraya gelince, kulakları, gözleri ve derileri, yapıp durdukları şeylere -kendi aleyhlerinde- şahitlik ederler.

21. Derilerine "Niçin aleyhimize şahitlik ettiniz?" derler; onlar da derler ki: "Bizi, her şeyi konuşturan Allah konuşturdu..." İşte sizi ilk seferinde O yaratmıştır; yine O'na döndürüleceksiniz.

[1972] (يحشر) meçhul sıyga ile يُحْشَرُ (haşredilecekleri) şeklinde, birinci çoğul şahıs sıygasıyla *nahşuru* ve *nahşiru* (haşredeceğimiz) şeklinde ve fâ'ili *Allāh* olan ma'lûm fiille *yahşuru* şeklinde okunmuştur; yani Allah'ın haşredeceği gün.

[1973] "Allah düşmanları" önceki ve sonraki (bütün) kâfirlerdir. "Düzenli birlikler halinde götürülürler" yani geride kalanlar ön taraftakilerle bir araya getirilir; arkada kalanlar da öncekilere yetişsin ve hep bir arada bulunsunlar diye grubun önünde gidenler durdurulur.

1 *Hidayet* kökü; ilgili kişiye göre farklılaşarak; "doğru yolu göstermek", "doğru yola getirmek" ve "doğru yolda sabit kılmak" anlamlarında kullanılıyor olabilir. / ed.

2 (i) "Aşşağılık azap" (ii) "Azap yani burunlarının sürtüldüğü…" / ed.

3 *Kaderiyye* tabiri kaderciler hakkında da, "Kul fiilinin yaratıcısıdır." diyenler -yani kaderi reddedenler- hakkında da kullanılmaktadır. "Ümmetin mecusîleri" benzetmesi, Allah'tan başka ikinci bir yaratıcı kabul edenlerle ilgili olsa gerektir; çünkü Mecusiler ikili tanrı anlayışına sahip idiler. / ed.

4 Çünkü mealen şöyle buyruluyor: Biz bunlara doğru yolu gösterdik; iman etmelerinin önündeki tüm engelleri kaldırarak, iman etme imkânı verdik; fakat körlüğü hidayete *kendileri* tercih ettiler! / ed.

[١٩٦٩] فإن قلت: أليس معنى "هَدَيته" حصلت فيه الهدى، والدليل عليه قولك: هديته فاهتدى، بمعنى: تحصيل البغية وحصولها، كما تقول: ردعته فارتدع، فكيف ساغ استعماله في الدلالة المجرّدة؟ قلت: للدلالة على أنه مكنهم وأزاح عللهم ولم يُبق له عذرًا ولا علة، فكأنه حصل البغية فيهم بتحصيل ما يوجبها ويقتضيها.

[١٩٧٠] {صَاعِقَةُ الْعَذَابِ} داهية العذاب وقارعة العذاب. و{الْهُونِ} الهوان، وصف به العذاب مبالغة، أو أبدله منه.

[١٩٧١] ولو لم يكن في القرآن حجة على القدرية الذين هم مجوس هذه الأمة بشهادة نبيها ﷺ -وكفى به شاهدًا- إلّا هذه الآية، لكفى بها حجة.

١٩-﴿وَيَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ﴾

٢٠-﴿حَتَّى إِذَا مَا جَاءُوهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

٢١-﴿وَقَالُوا لِجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

[١٩٧٢] قرئ «يحشر»، على البناء للمفعول، و«نحشر» بالنون وضم الشين وكسرها، و«يَحشر» على البناء للفاعل، أي يحشر الله عزّ وجلّ.

[١٩٧٣] {أَعْدَاءَ اللهِ} الكفار من الأوّلين والآخرين. {يُوزَعُونَ} أي يحبس أوّلهم على آخرهم، أي يستوقف سوابقهم حتى يلحق بهم تواليهم.

[1974] Bu, Ateş'e atılacakların çokluğundan kinâyedir. Allah'tan, engin rahmetiyle bizi bu Ateş'ten korumasını niyaz ederiz.

[1975] **Şayet "**حَتَّي إِذَا مَا جَاؤُوهَا ifadesindeki مَا nedir?" **dersen şöyle derim:** Tekit amaçlı eklenmiş olup, buradaki tekidin anlamı şudur: Kâfirlerin Ateş'in yanına geldikleri vakit, aleyhlerinde mutlaka şahitlik yapılacak vakittir; bu şahitliğin olmaması düşünülemez. Bunun benzeri أَثُمَّ إِذَا مَا وَقَعَ آمَنْتُمْ بِهِ ("Azap gerçekleştikten sonra mı ona iman ettiniz?!" [Yûnus 10/51]; yani imanlarıın tam azabın gerçekleştiği vakitte gerçekleşmesi kaçınılmazdır.

[1976] Derilerin şahitliği, kişiyi haramlara yöneltecek 'harama dokunma' vb. şeylerle ilgilidir.

[1977] **Şayet "**Organlar insanın aleyhine nasıl şahitlik eder ve nasıl konuşur?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ, tıpkı kendisinde konuşma melekesi yaratarak o ağacı[1] konuşturduğu gibi organları da konuşturur. Derilerden maksadın organlar olduğu da söylenmiş; tenâsül uzuvlarından kinâye olduğu da dile getirilmiştir. "Her şeyi…" derken tüm canlıları kasdetmektedir. Nitekim "Allah *her* şeye kādirdir." [Bakara 2/284] âyetinde de 'kudret dâhilindeki *her* şey'i[2] kastetmiştir. Bu durumda, mâna şöyle olur: Biz [organ] ların konuşması; tüm canlıları konuşturmaya, sizi ilk örneksiz yaratmaya, öldükten sonra tekrar diriltmeye ve hesabıyla karşı karşıya getirmeye kādir olan Allah'ın kudreti açısından şaşılacak bir şey değildir.

[1978] Kâfirler, kendi organlarına "Niçin aleyhimize şahitlik ettiniz?" derler; çünkü onların, aleyhlerindeki tanıklığı büyük bir vahamet olarak görünmekte ve çirkinliklerinin kendi organlarının diliyle ortaya dökülmesi onlara ağır gelmektedir.

22. Kulaklarınız, gözleriniz ve derileriniz, aleyhinize şahitlik eder diye hiç sakınmazdınız! Aksine, yaptıklarınızın birçoğunu Allah bilmez zannederdiniz.

23. İşte Rabbiniz hakkındaki bu zannınız sizi alçalttı ve böylece hüsrana uğrayanlardan oldunuz.

[1979] Mâna şudur: Yüz kızartıcı günahları işlerken duvarların ve perdelerin ardına gizleniyordunuz; ama böyle gizlenmenizin sebebi, organlarınızın sizin aleyhinize şahitlik edeceğinden korkmanız değildi; çünkü siz onların böyle bir şahitlik yapacağını bilmiyordunuz. Hatta yeniden dirilmeyi ve hesaba çekilmeyi temelinden inkâr ediyordunuz.

1 Hazret-i Musa'nın Sina dağında vahyi kendisinden işittiği mübarek ağaç. / ed.

2 Allah her *mümkin* şeye kādirdir; kudret fiili, kime ait olursa olsun *muhâl*lere taalluk etmez. / ed.

وهي عبارة عن كثرة أهل النار. نسأل الله أن يجيرنا منها بسعة رحمته.

[١٩٧٤] فإن قلت: {ما} في قوله {حَتَّى إِذَا مَا جَاءُوهَا} ما هي؟ قلت: مزيدة للتأكيد، ومعنى التأكيد فيها: أنّ وقت مجيئهم النار لا محالة أن يكون وقت الشهادة عليهم، ولا وجه لأن يخلو منها. ومثله قوله تعالى {أَثُمَّ إِذَا مَا وَقَعَ آمَنْتُمْ بِهِ} [يونس: ٥١]، أي لا بدّ لوقت وقوعه من أن يكون وقتَ إيمانهم به.

[١٩٧٥] شهادة الجلود بالملامسة للحرام، وما أشبه ذلك مما يفضي إليها من المحرّمات.

[١٩٧٦] فإن قلت: كيف تشهد عليهم أعضاؤهم وكيف تنطق؟ قلت: الله عزّ وجلّ ينطقها كما أنطق الشجرة بأن يخلق فيها كلامًا. وقيل: المراد بالجلود الجوارح. وقيل: هي كناية عن الفروج، أراد بكل شيء كلَّ شيء من الحيوان، كما أراد به في قوله تعالى {والله على كُلّ شَيْء قَدِيرٌ} [البقرة: ٢٨٤] كل شيء من المقدورات. والمعنى: أن نطقنا ليس بعجب من قدرة الله الذي قدر على إنطاق كل حيوان، وعلى خلقكم وإنشائكم أوّل مرّة، وعلى إعادتكم ورجعكم إلى جزائه.

[١٩٧٧] وإنما قالوا لهم {لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا} لما تعاظمهم من شهادتها وكبر عليهم من الافتضاح على ألسنة جوارحهم.

٢٢-﴿وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَتِرُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلا أَبْصَارُكُمْ وَلا جُلُودُكُمْ وَلَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللهَ لا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ﴾

٢٣-﴿وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾

[١٩٧٨] والمعنى: أنكم كنتم تستترون بالحيطان والحجب عند ارتكاب الفواحش، وما كان استتاركم ذلك خيفة أن يشهد عليكم جوارحكم -لأنكم كنتم غير عالمين بشهادتها عليكم- بل كنتم جاحدين بالبعث والجزاء أصلًا،

“Aksine, yaptıklarınızın birçoğunu” -yani gizli gizli yaptığınız işleri- “Allah bilmez!” zannetmeniz sebebiyle gizleniyordunuz. İşte bu zannınızdır sizi helâk eden!

[1980] Bu ifadelerde, mümin bir kulun, *‘Benim üzerimde Allah’ın hiç kapanmayan bir ‘göz’ü ve daimi bir gözetleyicisi var.’* düşüncesini aklından hiç çıkarmaması gerektiğine dair bir uyarı vardır. Böyle olmalıdır ki mümin, yalnız kaldığı vakitlerde Rabbinden daha fazla korksun, Rabbinin ihtişamını daha güzel hissetsin ve ileri gelen kimselerle beraber olduğundan daha fazla kayıt ve kontrol altında olduğunu bilsin de, böylece o yanlış zanna sahip kimselere benzeyerek, kendisini kimsenin görmediği zamanlarda (Allah’ın da görmediğini zannederek) rahat davranmasın.

[1981] (وَلَكِنْ ظَنَنْتُمْ ifadesi) *ve lâkin ze‘amtum* (aksine [...] iddia ederdiniz) şeklinde de okunmuştur.

[1982] ذَلِكُمْ mübtedâ ve merfûdur; ظَنُّكُمْ ve أَرْدَيكُمْ da onun haberleridir. ظَنُّكُمْ kelimesinin ذَلِكُمْ’den bedel, أَرْدَيكُمْ kelimesinin ise haber olması da mümkündür.[1]

24. Şimdi; sabretseler bile, Ateş’tir varacakları yer!.. (Tekrar dünyaya dönme hususunda) bir fırsat daha isteyecek olsalar da fırsat verilenlerden olmayacaklardır.

25. Biz onların başına birtakım (şeytanî) yoldaşlar sardırdık da önlerindekini ve arkalarındakini onlara cazip gösterdiler. Böylece, kendilerinden önce gelmiş geçmiş bütün cin ve insan toplumlarına uygulanan ilâhî hüküm bunlar hakkında da kesinleşmiş oldu. Çünkü gerçekten hüsrana uğramışlardı...

[1983] “Sabretseler bile” yani onlara sabır kâr etmez; sabretmeleri sebebiyle Ateş’te ikamet etmekten kurtulamazlar. وإنْ يَسْتَعْتِبُوا *‘utbâ* isteseler -*‘utbâ* ahuvah ederek istedikleri ortama tekrar kavuşmaktır- kendilerine asla ikinci bir şans verilmeyecek; bu konuda muhatap bile alınmayacaklardır. Bunun benzeri, “Artık sızlansak da sabretsek de fark etmez; bizim için kaçacak bir delik yok!” [İbrahim 14/21] âyetidir. İfade, meçhul sıygayla *ve in yusta‘tebû fe-mâ hum mine’l-mu‘*ti*bîn* şeklinde de okunmuştur ki anlamı şöyledir: “Rablerini razı etmeleri istense, bunu yapacak değillerdir.” Yani buna imkân bulamazlar.

1 Yani (i) “İşte bu, sizin *zan*nınızdır; sizi alçaltmıştır.” (ii) “İşte *bu zannınız* sizi alçaltmıştır! / ed.

ولكنكم إنما استترتم لظنكم {أَنَّ اللهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا} كنتم {تَعْمَلُونَ} وهو الخفيات من أعمالكم. وذلك الظنّ هو الذي أهلككم!

[١٩٧٩] وفي هذا تنبيه على أن من حق المؤمن أن لا يذهب عنه، ولا يزلّ عن ذهنه أن عليه من الله عينًا كالئة ورقيبًا مهيمنًا، حتى يكون في أوقات خلواته من ربه أهيب وأحسن احتشامًا وأوفر تحفظًا وتصونًا منه مع الملأ، ولا يتبسط في سره مراقبة من التشبه بهؤلاء الظانين.

[١٩٨٠] وقرئ «ولكن زعمتم».

[١٩٨١] {وَذَلِكُمْ} رفع بالابتداء، و{ظَنُّكُمُ} و{أَرْدَاكُمْ} خبران، ويجوز أن يكون {ظَنُّكُمُ} بدلًا من {وَذَلِكُمْ}، و{أرادكم} الخبر.

٢٤-﴿فَإِنْ يَصْبِرُوا فَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ وَإِنْ يَسْتَعْتِبُوا فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ﴾

٢٥-﴿وَقَيَّضْنَا لَهُمْ قُرَنَاءَ فَزَيَّنُوا لَهُمْ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنِّ وَالإِنْسِ إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ﴾

[١٩٨٢] {فَإِنْ يَصْبِرُوا} لم ينفعهم الصبر، ولم ينفكوا به من الثواء في النار، {وَإِنْ يَسْتَعْتِبُوا} وإن يسألوا العتبى -وهي الرجوع لهم إلى ما يحبون جزعًا مما هم فيه- لم يُعتَبوا، لم يعطوا العتبى ولم يجابوا إليها. ونحوه قوله عزّ وعلا {أَجَزِعْنَا أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِنْ مَحِيصٍ} [إبراهيم: ٢١]. وقرئ «وإن يُستَعتَبوا فما هم من المعتِبين»، أي إن سئلوا أن يرضوا ربهم فما هم فاعلون، أي لا سبيل لهم إلى ذلك.

[1984] "Onların başına sardırdık" yani Mekke Müşrikleri için programladık. İkisi birbirine denk olduğunda *hâzâni sevbâni kaydāni* (birbirine tamamen uygun iki elbise) denir. *Mukāyada* bir şeyin muâdilini vermek demektir. قُرَناء (yoldaşlar) şeytanî akranlar anlamında olup, *karîn*in çoğu-
5 ludur. Tıpkı "Kim Rahman'ın öğüdüne gözünü kaparsa, başına bir şeytan sardırırız; ona yoldaş olur." [Zuhruf 43/36] âyetindeki gibi. **Şayet "**Allah şeytanın adımlarını takip etmelerini kendisi yasaklamışken, nasıl onların başına şeytanî yoldaşlar sardırmış olabilir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: Allah Teâlâ küfürde ısrar etmeleri sebebiyle onları rahmetin-
10 den uzaklaştırmış ve yardımsız bırakmıştır ve böylece, şeytanlardan başka yoldaşları kalmamıştır. Bunun delili de "Kim Rahman'ın öğüdüne gözünü kaparsa, başına bir şeytan sardırırız." [Zuhruf 43/36] âyetidir.

[1985] "Önlerindekini ve arkalarındakini", yani daha önce işlediklerini ve hâlihazırda işlemeye devam ettiklerini. Yahut "önlerindekini" yani dünya
15 işleri ve arzuların peşinden gitmeyi; "arkalarındakini" yani Âhiret'e dair işleri ve yeniden dirilme ve hesabın olmayacağı düşüncesini (cazip gösterdiler).

[1986] "Haklarındaki hüküm gerçekleşti", yani azap göreceklerine dair hüküm gerçekleşti. فِي أُمَمٍ ifadesi "(gelmiş geçmiş) bütün insan toplulukları" anlamına gelir. فِي'nin bu şekildeki kullanımının benzeri, şu şiirde yer
20 almaktadır:

> Şayet o en güzel üründen men edilmişsen
> (Bilesin ki) *diğerleri de* men edilmişti ondan.

Şair demek istiyor ki; sen de diğerlerinin içinde yer alıyorsun, onlardan sayılıyorsun; bu konuda yalnız değilsin.

25 **Şayet "**فِي أُمَمٍ ifadesinin i'rabdan mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Öncesindeki عَلَيْهِمْ'de yer alan zamirden hâl olarak nasb mahallindedir; yani (gelmiş geçmiş) bütün toplulukların içinde yer aldıkları halde onlar hakkında hüküm gerçekleşmiştir.

[1987] "Çünkü gerçekten hüsrana uğramışlardı" cümlesi, onların azabı
30 hak etmelerinin gerekçesidir. Çoğul zamiri hem onlara hem de onlardan önce azabı hak eden bütün topluluklara gider.

26. Nankörce inkâr edenler; "Şu Kur'ân'ı dinlemeyin! Okunurken yaygara koparın, belki bastırırsınız." demekteler!

27. Ama nankörce inkâr edenlere kesinlikle şiddetli bir azap tattıra-
35 **cağız ve onları, yapmakta olduklarının en kötüsü ile cezalandıracağız kesinlikle!**

[١٩٨٣] {وَقَيَّضْنَا لَهُمْ} وقدّرنا لهم، يعني لمشركي مكة. يقال: هذان ثوبان قيضان، إذا كانا متكافئين. والمقايضة: المعاوضة {قُرَنَاء} أخدانًا من الشياطين؛ جمع قرين، كقوله تعالى {وَمَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ} [الزخرف: ٣٦] فإن قلت: كيف جاز أن يقيّض لهم القرناء من الشياطين وهو ينهاهم عن اتباع خطواتهم؟ قلت: معناه أنه خذلهم ومنعهم التوفيق لتصميمهم على الكفر، فلم يبق لهم قرناء سوى الشياطين. والدليل عليه { وَمَنْ يَعْشُ... نُقَيِّضْ}.

[١٩٨٤] {مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ} ما تقدّم من أعمالهم وما هم عازمون عليها، أو {مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ} من أمر الدنيا واتباع الشهوات، {وَمَا خَلْفَهُمْ} من أمر العاقبة، وأن لا بعث ولا حساب.

[١٩٨٥] {وَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ} يعني كلمة العذاب. {فِى أُمَمٍ} في جملة أمم. ومثل في هذه ما في قوله:

إنْ تَكُ عَنْ أَحْسَنِ الصَّنِيعَةِ مَأْ ۞ فُوكًا فَفِي آخَرِينَ قَدْ أُفِكُوا

يريد: فأنت في جملة آخرين، وأنت في عداد آخرين لست في ذلك بأوحد.

[١٩٨٦] فإن قلت {فِى أُمَمٍ} ما محله؟ قلت: محله النصب على الحال من الضمير في عليهم أي حق عليهم القول كائنين في جملة أمم

[١٩٨٧] {إِنَّهُمْ كَانُوا خاسرين} تعليل لاستحقاقهم العذاب. والضمير لهم وللأمم.

٢٦-﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْءَانِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ﴾

٢٧-﴿فَلَنُذِيقَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا عَذَابًا شَدِيدًا وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

28. Allah düşmanlarının cezası, işbu Ateş'tir!.. Âyetlerimizi bile bile reddedip durmalarının cezası olarak oradadır bunların ebedi yurdu.

[1988] ("Yaygara koparın" anlamındaki kelime) Gayın'ın fethasıyla da, zammesiyle de okunmuştur. Bu kelimenin vezni *leğiye - yelğâ* şeklinde de *leğâ - yelğû* şeklinde de gelmektedir. *Lağv* "altında hiçbir fayda olmayan düşük söz" demektir. Nitekim şair şöyle demiştir:

Lagaluga yapmaktan ve sin-kâflı konuşmaktan…

[1989] Âyetin anlamı şudur: Kur'ân okunurken onu dinlemeyin; yalan yanlış, saçma sapan sloganvari şeyler okuyarak, okuyanın sesini bastırın ve okuduklarını karıştırmasına yol açın! Kureyşliler birbirlerine böyle yapmalarını salık veriyorlardı.[1]

[1990] "Ama nankörce inkâr edenlere kesinlikle… tattıracağız." Allah'ın "nankörce inkâr edenler"le Kur'ân okunurken gürültü yapan bu kimseleri, özellikle de onlara böyle yapmalarını emredenleri kastediyor olması mümkün olduğu gibi, bunları da kapsayacak şekilde genel olarak bütün inkârcıları kastediyor olması da mümkündür.

[1991] أَسْوَأَ kelimesinin muzāf olması hususunu daha önce[2] anlattığımız için tekrarlamaya gerek görmüyoruz. İbn Abbas'dan nakledildiğine göre; "şiddetli azap" Bedir Savaşı, "yapmakta olduklarının en kötüsü" ise Âhiret'te karşılaşacakları azaptır. ذَلِكَ işte bu "en kötü"ye işaret etmektedir. Bu durumda cümlenin takdiri, "yapmakta olduklarına verilecek en kötü ceza" şeklinde olmalıdır ki bu işaret yerini bulmuş olsun. النَّارُ (Ateş) جزاء'nın atf-ı beyânı yahut mahzuf bir mübtedanın haberidir.

[1992] "Peki, 'O Ateş'tedir bunların ebedi yurdu.' ne demektir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: (Onlar için) Ateş'in bizzat kendisi ebedi yurttur. Tıpkı "Gerçek şu ki sizin için Allah Resûlü'nde güzel bir örneklik vardır." [Ahzâb 33/21] âyetindeki gibi. Yani aslında Allah Resûlü'nün bizzat kendisi güzel bir örnekliktir. Nitekim "Bu evde senin için bir sevinç yurdu var." dersin ve aslında evin bizzat kendisini kastedersin.

[1993] "Âyetlerimizi bile bile reddedip durmalarının cezası olarak", yani âyetlerimizi bastırma çabalarının cezası olarak. Böylece, *lagaluga* yaparak âyetleri bastırma girişimlerinin sebebi olan "bile bile inkâr"ı zikretmiş olmaktadır.

---

1 Müşrikler elbette kendi edebiyatlarını *lağv* olarak nitelemiş değillerdir; "Yalan yanlış, saçma sapan, sloganvari şeyler okuyun!" dememişlerdir. Bu *hikâye* tarzı Müşrik edebiyatı hakkında Kur'ân'ın yorumudur. Kur'ân'ın insanlığı kurtaracak son derece ciddi, önemli ilke ve hakikatlerine göre Müşrik edebiyatı çoluk - çocuk işidir; *lagaluga*dan öte gitmez. / ed.

2 Zümer 39/35'in tefsirinde. / çev.

٢٨-﴿ذَلِكَ جَزَاءُ أَعْدَاءِ اللَّهِ النَّارُ لَهُمْ فِيهَا دَارُ الْخُلْدِ جَزَاءً بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ﴾

[١٩٨٨] قرئ «والغوا فيه»، بفتح الغين وضمها. ويقال: لغى يلغى، ولغا يلغو؛ واللغو الساقط من الكلام الذي لا طائل تحته. قال:

٥ من اللَّغا ورَفَثِ التكلم

[١٩٨٩] والمعنى: لا تسمعوا له إذا قرئ، وتشاغلوا عند قراءته برفع الأصوات بالخرافات والهذيان والرمل، وما أشبه ذلك، حتى تخلِّطوا على القارئ وتشوِّشوا عليه وتغلبوه على قراءته. كانت قريش يوصي بذلك بعضهم بعضًا.

[١٩٩٠] {فَلَنُذِيقَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا} يجوز أن يريد بالذين كفروا هؤلاء اللاغين والآمرين لهم باللغو خاصة، وأن يذكر الذين كفروا عامة لينطووا تحت ذكرهم. ١٠

[١٩٩١] قد ذكرنا إضافة {أَسْوَأَ} بما أغنى عن إعادته. وعن ابن عباس: {عَذَابًا شَدِيدًا} يوم بدر. و{أَسْوَأَ الذى كَانُوا يَعْمَلُونَ} في الآخرة. {ذلك} إشارة إلى الأسوأ، ويجب أن يكون التقدير: أسوأ جزاء الذين كانوا يعملون، حتى تستقيم هذه الإشارة. و{النار} عطف بيان للجزاء. أو خبر مبتدأ محذوف.

١٥ [١٩٩٢] فإن قلت: ما معنى قوله تعالى {لَهُمْ فِيهَا دَارُ الخُلْدِ}؟ قلت: معناه أن النار في نفسها دار الخلد، كقوله تعالى {لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ} [الأحزاب: ٢١]، والمعنى: أن رسول الله ﷺ أسوة حسنة. وتقول لك في هذه الدار دار السرور، وأنت تعنى الدار بعينها.

[١٩٩٣] {جَزَاءً بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ}، أي جزاء بما كانوا يلغون فيها، فذكر الجحود الذي سبب اللغو. ٢٠

29. Nankörce inkâr edenler derler ki: "Ya Rabbi! Cinlerden ve insanlardan bizi saptıran o ikisini bize göster; o ikisini ayaklarımızın altına alalım da (Ateş'in dibine gidip) en aşağıdakilerden olsunlar!"

[1994] "Cinlerden ve insanlardan bizi saptıran o ikisini", yani bizi saptıran iki *şeytan*ı… Çünkü *şeytan*ın cinnî ve insî olmak üzere iki türü vardır. Nitekim "İşte, bütün peygamberlere insanların ve cinlerin *şeytan*larını düşman ettik" [En'âm 6/112] ve "Gerek cinlerden gerekse insanlardan, insanların içine vesvese sokan(ların şerrinden Allah'a sığınırım…)" [Nâs 114/5-6] buyrulmuştur. Bu iki saptırıcının İblis ve Kābil olduğu da söylenmiştir; çünkü inkârcılığı ve haksız yere cana kıymayı bir gelenek olarak bunlar başlatmıştır.

[1995] أَرِنَا (Bize göster) ifadesi, kesrenin dile ağır gelmesi sebebiyle *ernâ* şeklinde de okunmuştur. Nitekim Araplar فَخِذٌ kelimesini فَخْذٌ şeklinde telaffuz ederler. Bu okuyuşta anlamın; "Bizi saptıran o ikisini bize ver!" olduğu da söylenmiştir. Bu konuda Halîl b. Ahmed'in [v. 175/791] şöyle söylediği nakledilmiştir: Şayet kesre ile *erinî sevbeke* dersen "Benim elbiseni görmemi sağla." anlamına gelir. Bunu [*ernî sevbeke* şeklinde] Râ cezimli olarak söylersen, o zaman elbiseyi istediğin anlamına gelir ve "Elbiseni bana ver." demiş olursun. Bunun benzeri, aslında "getirmek" anlamında olan إِيتَاء'nın, إِعْطَاء (vermek) anlamındaki kullanımının meşhur olmasıdır.

30. "Bizim yegâne Rabbimiz Allah'tır" deyip sonra da istikamet üzere yaşayanların üzerine (ölüm esnasında) melekler in(ip onları şöyle teselli ederl)er: "Korkmayın, üzülmeyin; size va'dedilen Cennet'le neşelenin!"

31. "Dünya hayatında da Âhirette de sizin dostlarınız Biziz. Orada canınızın çektiği her şey sizindir! Evet, istediğiniz her şey sizindir orada."

32. "Bir bağışlayıcının, bir merhametlinin (Gafûr, Rahîm) ikramı olarak…"

[1996] ثم (sonra) kelimesi, istikamet üzere olmanın, dil ile ikrardan zaman bakımından sonra geldiğini ve fakat fazilet bakımından daha üstün olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. Bunun benzeri "Ancak şu kimseler mümindir ki; Allah ve Resûlüne iman etmiş, sonra şüpheye düşmemiş…" [Hucurât 49/15] âyetidir. Dolayısıyla, ifade "sonra dil ile ikrarlarında ve bunun gerektirdiği hususlarda sebat ettiler" anlamına gelmiş olur. Hazret-i Ebû Bekr'in "Söylemlerinde nasıl istikamet üzere iseler, eylemlerinde de öyle istikamet üzere oldular." dediği nakledilmiştir. Yine kendisinden nakledildiğine göre, bu âyeti okumuş ve "Bu 'istikamet üzeredirler' ifadesi hakkında ne dersiniz?" diye sormuş;

٢٩-﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا رَبَّنَا أَرِنَا الَّذَيْنِ أَضَلانَا مِنَ الْجِنِّ وَالإِنْسِ نَجْعَلْهُمَا تَحْتَ أَقْدَامِنَا لِيَكُونَا مِنَ الأَسْفَلِينَ﴾

[١٩٩٤] {اَلَّذَيْنَ أَضَلَّانَا} أي الشيطانين اللذين أضلانا {مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ}؛ لأنّ الشيطان على ضربين؛ جني وإنسي. قال الله تعالى {وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نِبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ} [الأنعام: ١١٢] وقال تعالى {اَلَّذِى يُوَسْوِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ} [الناس: ٥-٦]. وقيل: هما إبليس وقابيل؛ لأنهما سنّا الكفر والقتل بغير حق.

[١٩٩٥] وقرئ «أرْنا»، بسكون الراء لثقل الكسرة، كما قالوا في فخِذ فخْذ. وقيل: معناه أعطنا اللذين أضلانا. وحكوا عن الخليل: أنك إذا قلت "أرني ثوبك" بالكسر، فالمعنى: بصّرنيه. وإذا قلته بالسكون، فهو استعطاء، معناه: أعطني ثوبك. ونظيره: اشتهار الإيتاء في معنى الإعطاء. وأصله: الإحضار.

٣٠-﴿إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ﴾

٣١-﴿نَحْنُ أَوْلِيَاؤُكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الآخِرَةِ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهِي أَنْفُسُكُمْ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَدَّعُونَ﴾

٣٢-﴿نُزُلًا مِنْ غَفُورٍ رَحِيمٍ﴾

[١٩٩٦] {ثُمَّ} لتراخي الاستقامة عن الإقرار في المرتبة، وفضلها عليه؛ لأنّ الاستقامة لها الشأن كله. ونحوه قوله تعالى {إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا} [الحجرات: ١٥]. والمعنى: ثم ثبتوا على الإقرار ومقتضياته. وعن أبي بكر الصديق رضي الله عنه: استقاموا فعلًا كما استقاموا قولًا. وعنه: أنه تلاها ثم قال: ما تقولون فيها؟

muhatapları, "yani günah işlemezler" diye cevap verince, "Meseleyi en çetin şekline hamlettiniz." demiş. "Peki, senin görüşün ne?" diye sorduklarında ise, "Bir daha putperestliğe dönmezler!" şeklinde cevap vermiştir. Hazret-i Ömer'in de şöyle dediği nakledilmiştir: "Yolda dosdoğru yürürler; tilki gibi sağa sola saparak gitmezler." Hazret-i Osman'ın "Amellerinde ihlaslıdırlar."; Hazret-i Ali'nin ise "Farzları yerine getirirler." dediği nakledilmiştir. Süfyân b. Abdullah es-Sekafî de şöyle demiştir: "Peygamber (s.a.)'e dedim ki; 'Ya Rasûlâllah! Bana öyle bir şey söyle ki ona sımsıkı yapışayım.' Peygamber buyurdu ki; 'Rabbim Allah'tır de, sonra da dosdoğru ol!' Sonra dedim ki, 'Benim hakkımda en çok endişelendiğin şey nedir?' Peygamber kendi dilini göstererek, 'İşte budur.' dedi." (Tirmizî, "Zühd", 60.)

[1997] "Üzerlerine melekler inerler", yani ölüm anında onları müjdelemek için inerler. Bu kimselere müjdenin üç yerde verildiği de söylenmiştir: Ölüm ânında, kabirde ve kabirden kalkıp tekrar dirildiklerinde. ألا تخافوا (Korkmayın *diye*!) ifadesindeki أَنْ "diye" anlamındadır. Yahut أَنَّ'nin hafifletilmiş halidir ve *bi-ennehû lâ tehāfû* şeklindedir; أَنَّ'ye bitişik olan zamir şan zamiridir. İbn Mes'ûd kıraatinde, "*Korkmayın,* derler." anlamında *lâ tehāfû* şeklindedir.

[1998] Korku, istenmeyen bir şey olacağı beklentisiyle insana ârız olan tasadır. *Hüzün* ise faydalı bir şeyin kaybı yahut zararlı bir şeyin meydana gelmesi gibi istenmeyen bir şeyin vuku bulmuş olması sebebiyle insana ârız olan tasadır. Bu durumda, "Korkmayın!" ifadesi, "Hiç şüpheniz olmasın ki Allah her türlü tasadan emin olacağınıza ve hiç tasalanmayacağınıza kesin olarak hükmetmiştir." anlamında olur. İfadenin, "Varacağınız yer sebebiyle korkuya kapılmayın, geride bıraktıklarınız sebebiyle de üzülmeyin!" anlamında olduğu da söylenmiştir. Nasıl ki şeytanlar, günahkârların yoldaş ve kardeşleri iseler, melekler de her iki cihanda müttakîlerin velîleri ve sevdikleridirler.

[1999] تَدَّعُونَ "temenni ettiğiniz" demektir.

[2000] النُّزُلُ misafire ikram edilen şeydir. Âyette nasb halinde bulunmasının sebebi hâl olmasıdır.

33. Bu durumda, "Şüphesiz ben de (Allah'a) teslimiyet gösterenlerdenim" diyerek salih amel işleyen ve Allah'a davet eden kimseden daha güzel sözlüsü olabilir mi?

[2001] "Allah'a davet eden kimseden…" İbn Abbas'tan nakledildiğine göre bu zat; insanları Allah'a davet eden; kendisiyle Rabbi arasındaki konularda "salih amel işleyen" ve din olarak İslâm'ı benimseyen Peygamber (s.a.)'dir.

قالوا: لم يذنبوا. قال حملتم الأمر على أشدّه. قالوا: فما تقول؟ قال: لم يرجعوا إلى عبادة الأوثان. وعن عمر ﵁: استقاموا على الطريقة لم يروغوا روغان الثعالب. وعن عثمان ﵁: أخلصوا العمل. وعن علي ﵁: أدّوا الفرائض. وقال سفيان بن عبد الله الثقفي ﵁: قلت: يا رسول الله، أخبرني بأمر أعتصم به. قال: قل ربّي الله، ٥ ثم استقم. قال فقلت: ما أخوف ما تخاف عليّ؟ فأخذ رسول الله ﷺ بلسان نفسه فقال: هذا.

[١٩٩٧] {تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ} عند الموت بالبشرى. وقيل: البشرى في ثلاثة مواطن؛ عند الموت، وفي القبر، وإذا قاموا من قبورهم. {أَلَّا تَخَافُوا} أن بمعنى أي، أو مخففة من الثقيلة. وأصله: بأنه لا تخافوا، والهاء ضمير الشأن. وفي قراءة ١٠ ابن مسعود ﵁ «لا تخافوا»، أي يقولون: لا تخافوا.

[١٩٩٨] والخوف غمّ يلحق لتوقع المكروه، والحزن: غم يلحق لوقوعه من فوات نافع أو حصول ضارّ. والمعنى: أنّ الله كتب لكم الأمن من كل غمّ، فلن تذوقوه أبدًا. وقيل: لا تخافوا ما تقدمون عليه، ولا تحزنوا على ما خلفتم. كما أنّ الشياطين قرناء العصاة وإخوانهم، فكذلك الملائكة أولياء المتقين وأحباؤهم في الدارين.

١٥ [١٩٩٩] {تَدَّعُونَ} تتمنون.

[٢٠٠٠] والنزل: رزق النَّزيل، وهو الضيف، وانتصابه على الحال.

٣٣-﴿وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾

[٢٠٠١] {مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ} عن ابن عباس ﵄: هو رسول الله ﷺ، دعا ٢٠ إلى الإسلام، {وَعَمِلَ صَالِحًا} فيما بينه وبين ربه، وجعل الإسلام نحلة له.

İbn Abbas'tan ; Allah'a davet edenlerin Peygamber'in dâva arkadaşları olduğu da nakledilmiştir. Hazret-i Âişe'nin de "Bu âyetin müezzinler[1] hakkında indiğinden şüphemiz yoktu." dediği rivayet edilmektedir. Ancak âyet, şu üç haslete sahip olan herkesi kapsar: Tevhid inancına sahip olup İslâm dinini benimsemek, hayırlı işler işlemek ve insanları hayra davet etmek. Bu özelliklere sahip olanlar da; Ehl-i Adl ve't-Tevhid'in [Mu'tezile'nin] *ilmiyle âmil olan ve Allah'ın dinine davet eden* âlimleridir.

[2002] "Şüphesiz ben de (Allah'a) teslimiyet gösterenlerdenim, *diyerek…*" ifadesinden maksat kişinin bizzat böyle söylediği değildir, aksine, İslâm dinini kendi yolu ve inancı olarak benimsemiş olduğu anlatılmaktadır. Nitekim "Bu, Ebû Hanîfe'nin *söz*üdür." derken, onun görüşünü kastediyorsundur.

34. İyilik de kötülük de bir olmaz. Kötülüğü en iyi bir karşılıkla savuştur; göreceksin ki, seninle arasında düşmanlık bulunan kişi, adeta yakın bir dost oluvermiş.

35. Bu, sadece sabredenlere nasip edilir; evet, buna sadece büyük bir nasibi olanlar kavuşturulur.

[2003] Yani iyilik de, kötülük de kendi içlerinde farklı farklıdır. O halde, iki iyilikle karşılaştığında, 'daha iyi' olanını tercih et ve bir düşmanından sana yönelecek kötülüğü bununla savuştur. Yani diyelim ki; bir adam sana kötülük yapıyor. İyilik, senin onu affetmendir. İyilikten daha güzel olanı ise sana yaptığı kötülüğün karşılığında ona iyilik yapmandır. Mesela seni yeriyorsa onu övmendir; senin çocuğunu öldürdüyse, onun çocuğunu düşmanının elinden kurtarmandır; çünkü sen böyle yaptığın zaman, amansız düşmanın sımsıcak bir dost gibi dürüst ve samimi biri haline gelir.

[2004] Sonra şöyle buyurmuştur: Bu karakter veya huy -yani kötülüğe iyilikle karşılık vermek- ancak sabredebilen kimselere verilir ve ancak hayırlı bir kişiye hayırdan büyük bir pay nasip edilir.

[2005] **Şayet** "[ادفع yerine] *fe'dfa'* kullanılsa daha iyi olmaz mıydı?"[2] **dersen şöyle derim:** Bu, "Peki nasıl yapayım?" diye soran biri var kabul edilip ona cevaben "Kötülüğü en iyi (bir karşılık) ile savuştur." diyen [yeni] bir cümledir.

1 Çünkü ezân-ı muhammedî, İslâm'ın temel parola ve simgelerinden biridir. Ezanla, "mutlak büyüğün Allah olduğu, O'ndan başka ilâh bulunmadığı, Hazret-i Muhammed'in O'nun elçisi olduğu ve namazın insanın büyük kurtuluşundaki yeri" vurgulanmaktadır. Bu ilkeleri müezzin efendi ne kadar inanarak, hissederek ve güzel biçimde haykırırsa, Allah'ın izniyle ezanın etkisi o kadar artacaktır. / ed.

2 Çünkü Fâ başında bulunduğu cümleyi anlam ve tertip bakımından önceki cümleye bağlar. / çev.

وعنه: أنهم أصحاب رسول الله ﷺ. وعن عائشة رضي الله عنها: ما كنا نشك أنّ هذه الآية نزلت في المؤذنين. وهي عامة في كل من جمع بين هذه الثلاث؛ أن يكون موحدًا معتقدًا لدين الإسلام، عاملًا بالخير داعيًا إليه؛ وما هم إلّا طبقة العالمين العاملين من أهل العدل والتوحيد الدعاة إلى دين الله.

٥ [٢٠٠٢] وقوله {وَقَالَ إِنَّنِى مِنَ الْمُسْلِمِينَ} ليس الغرض أنه تكلم بهذا الكلام، ولكن جعل دين الإسلام مذهبه ومعتقده، كما تقول: هذا قول أبي حنيفة، تريد مذهبه.

٣٤-﴿وَلا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ﴾

١٠ ٣٥-﴿وَمَا يُلَقَّاهَا إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَمَا يُلَقَّاهَا إِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ﴾

[٢٠٠٣] يعني أنّ الحسنة والسيئة متفاوتتان في أنفسهما، فخذ الحسنة التي هي أحسن من أختها -إذا اعترضتك حسنتان- فادفع بها السيئة التي تَرِد عليك من بعض أعدائك. ومثال ذلك: رجل أساء إليك إساءة، فالحسنة أن تعفو عنه، والتي هي أحسن أن تحسن إليه مكان إساءته إليك، مثل أن يذمك فتمدحه، ويقتل ولدك

١٥ فتفتدي ولده من يد عدوه، فإنك إذا فعلت ذلك انقلب عدوك الْمُشاقّ مثل الولي الحميم مصافاة لك.

[٢٠٠٤] ثم قال: وما يلقى هذه الخليقة أو السجية التي هي مقابلة الإساءة بالإحسان إلّا أهل الصبر، وإلا رجلٌ خيِّر وفِّق لحظ عظيم من الخير.

[٢٠٠٥] فإن قلت: فهلا قيل: فادفع بالتي هي أحسن؟ قلت: هو على تقدير قائل

٢٠ قال: فكيف أصنع؟ فقيل: ادفع بالتي هي أحسن.

[2006] (وَلَا السَّيِّئَةُ'deki) لا'nın zait olduğu da söylenmiştir. Buna göre, "İyilikle kötülük bir olmaz."[1] anlamına gelir. **Şayet "**O zaman, 'Kötülüğü [daha iyisiyle değil de] iyi bir karşılıkla savuştur.' denilmesi gerekirdi." **dersen şöyle derim:** Doğru, ama "en iyi" ifadesi, kötülüğü güzel bir karşılıkla savuşturmayı çok etkili bir şekilde ifade etmek için, "iyi"nin yerine konmuştur; çünkü kötülüğü daha iyi bir karşılıkla savuşturan, iyi bir karşılıkla savuşturmayla ilgilenmeyecektir. İbn Abbas'ın "en iyisiyle" ifadesini, "Kızgınlığı sabırla, cehaleti *hilim*le ve kötülüğü de görmezden gelerek." şeklinde açıkladığı nakledilmiştir.

[2007] حظّ (nasip) kelimesi *sevap* olarak tefsir edilmiştir. Hasan-ı Basrî'nin "Vallahi, Cennetten daha büyük bir nasip yoktur!" dediği nakledilmiştir.

[2008] Âyetin Ebû Süfyân b. Harb *hakkında* indiği[2] de söylenmiştir; çünkü Peygamber (s.a.)'e eziyet eden bir düşman iken samimi bir dost haline dönüşmüştü.

36. Şeytanî bir dürtü seni bu konuda dürtüp aldatacak gibi olursa, hemen Allah'a sığın. O'dur çünkü gerçekten işiten; 'mutlak ilim sahibi' (Semî', Alîm).

[2009] *Nezğ* ve *nesğ* aynı anlamdadır; bu da *nahs* (dürtme, tahrik) kelimesinin anlamına benzer. Şeytan insanı gereksiz şeylere yönlendirmekle onu kışkırtıyormuşçasına dürter. *Cedde cidduhû*[3] örneğindeki gibi نزغ (kışkırtma) da *nâziğ* (bizzat kışkırtıcı) olarak ifade edilmiştir. Yahut Şeytan -veya ayartması- نزغ mastarıyla nitelenerek, "bir *dürtü* seni dürtecek olursa" denmiştir ki bu durumda mâna şöyle olur: Şeytan, sana verilen "kötülüğü en iyi karşılıkla savuşturma" tavsiyesinden seni uzaklaştırmak istediğinde, hemen onun şerrinden "Allah'a sığın." Kendi yoluna gitmeye devam et; ona tâbi olma.

37. Gece, gündüz, Güneş ve Ay O'nun âyetlerindendir. Güneş'e ve Ay'a secde etmeyin; bunları yaratan Allah'a secde edin; sadece O'na kulluk ediyorsanız...

38. Büyüklük taslarlarsa, (bilsinler ki) senin Rabbinin nezdindeki (yüce varlık)lar, gece-gündüz usanmaksızın O'nu tenzih ve takdis ediyorlar.

1 (i) "İyilik de kötülük de bir olmaz." (ii) "İyilikle kötülük bir olmaz." İlkinde, iyilikler ve kötülükler farklı farklıdır; iyi, daha iyi, en iyi… İkincide ise karşılaştırma sadece iyi ile kötü arasında yapılmış olmaktadır. / ed.

2 Bu âyetin Ebu Süfyan'ın Peygamber aleyhtarı tutumunu değiştirmesi üzerine inmesi söz konusu değildir; çünkü âyet mekkîdir. Müfessirler, bir ayeti herhangi bir kişi veya olayla irtibatlandırmak istediklerinde, نزلت الآية في كذا (Bu âyet falanca hakkında nâzil olmuştur) gibi ifadeler kullanabilirler; ancak bu *sebeb-i nüzul* anlamına gelmez; sadece bir irtibatlandırma olarak görülebilir. Ki bu durumda, Mekke'nin fethiyle teslim bayrağını çekerek gönüllü - gönülsüz tutum değiştiren bütün Peygamber karşıtlarını ilgilendirdiği söylenebilir. / ed.

3 Lafzen "ciddiyeti ciddi oldu" demektir. Aslında ciddi olan insan olduğu halde "ciddiyet" onun yerine kullanılmıştır. / çev.

[٢٠٠٦] وقيل: {لا} مزيدة، والمعنى: ولا تستوي الحسنة والسيئة. فإن قلت: فكان القياس على هذا التفسير أن يقال: ادفع بالتي هي حسنة. قلت: أجل، ولكن وضع التي هي أحسن موضع الحسنة، ليكون أبلغ في الدفع بالحسنة؛ لأنّ من دفع بالحسنى هان عليه الدفع بما هو دونها. وعن ابن عباس رضي الله عنهما {بالتي هِىَ أَحْسَنُ}
٥ الصبر عند الغضب، والحلم عند الجهل، والعفو عند الإساءة.

[٢٠٠٧] وفسر الحظ بالثواب. وعن الحسن رحمه الله: والله ما عظم حظ دون الجنة.

[٢٠٠٨] وقيل: نزلت في أبي سفيان بن حرب وكان عدوًا مؤذيًا لرسول الله ﷺ، فصار وليًا مصافيًا.

١٠ ٣٦-﴿وَإِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[٢٠٠٩] النزغ والنسغ بمعنى، وهو شبه النخس. والشيطان ينزغ الإنسان كأنه ينخسه ببعثه على ما لا ينبغي. وجعل النزغ نازغًا، كما قيل: جد جدّه. أو أريد: وإما ينزغنك نازغ، وصفًا للشيطان بالمصدر، أو لتسويله. والمعنى: وإن صرفك الشيطان عما وصيت به من الدفع بالتي هي أحسن {فَاسْتَعِذْ بِاللهِ} من شرّه،
١٥ وامض على شأنك ولا تطعه.

٣٧-﴿وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ﴾

٣٨-﴿فَإِنِ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُمْ لا يَسْأَمُونَ﴾

[2010] خَلَقَهُنَّ'deki zamir gece, gündüz, Güneş ve Ay'a gider; çünkü akıl sahibi olmayan varlıklar topluluğunun hükmü *dişi* veya *dişiler* şeklindedir. Nitekim ("kalemleri açtım" anlamında) *el-aklâmu beraytuhâ* da, *beraytuhunne* de denilir. Yahut "O'nun âyetlerindendir." denince bunlar *âyet* anlamına gelmiş, böylece kendilerine çoğul müennes zamir (هنّ) gönderilebilmiştir.

[2011] **Şayet,** "Âyette, tilâvet secdesinin yapılacağı yer neresidir?" **dersen şöyle derim:** Şâfi'î *Rahimehullāh*'a göre âyetin sonundaki إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ (O'na kulluk ediyorsanız.) ifadesidir. Bunu Mesrûk [v. 63/683] da, İbn Mes'ûd'dan rivayet etmiştir. Secde lâfzı bu ifadenin öncesinde zikredildiği için Şâfi'î böyle düşünmüştür. Ebû Hanîfe *Rahimehullāh*'a göre ise sonraki âyetin sonundaki لَا يَسْأَمُونَ (usanmaksızın" ifadesidir; çünkü anlam burada tamam olmaktadır. Bu görüş de İbn Abbas, İbn Ömer [v. 73/692] ve Sa'îd b. el-Müseyyeb'den [v. 94/713] nakledilmiştir.

[2012] Muhtemelen Müşrikler arasında, Sābiîler gibi Güneş'e, Ay'a secde edenler vardı. Bunlar Güneş ve Ay'a secde etmekle -güya- Allah'a secde ediyorlardı. Bu sebeple, müminler böyle aracılar edinmekten menedildiler ve şayet sadece Allah'a tapıyor ve O'nu şirk koşmaksızın *bir*liyorlarsa, secdelerini bizzat Allah'a yöneltmekle memur edildiler.

[2013] "Büyüklük taslarlarsa" ve kendilerine emredilene uymayıp aracı edinmekte diretirlerse, onları kendi haline bırak; çünkü Allah çok güçlüdür, kendisine samimiyetle kulluk edecek ve secdeye kapanacak kimselerden mahrum olmaz. O'nun gece-gündüz kendisini 'ortak'tan tenzih eden gözde kulları vardır.

[2014] "Rabbinin nezdindeki" ifadesi yakınlık, mevki ve yücelik anlamlarına gelir. يَسْئَمُونَ kelimesi *yis'emûn* şeklinde de okunmuştur.

39. O'nun âyetlerinden biri de; sen yeryüzünü boynu bükük, kupkuru görürken, üzerine suyu indirdiğimizde harekete geçip kabarmasıdır. Ona can veren, elbette ölüleri de diriltir. Şüphesiz, O her şeye kadirdir.

[2015] الْخُشُوعُ hor-hakir ve zelil gözükmektir; yeryüzünün hiç bitki bitirmediği kuraklıkta zamanındaki hali için isti'âre olarak kullanılmıştır. Nitekim وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً ("Yeryüzünü hareketsiz görüyorsun." [Hac 22/5]) âyetinde de yeryüzü sönük ve zayıf olmakla nitelendirilmiştir.

[٢٠١٠] الضمير في {خَلَقَهُنَّ} لليل والنهار والشمس والقمر؛ لأنّ حكم جماعة ما لا يعقل حكم الأنثى أو الإناث. يقال: الأقلام بريتها وبريتهنّ. أو لما قال: {وَمِنْ آيَاتِهِ} كن في معنى الآيات، فقيل: خلقهنّ.

[٢٠١١] فإن قلت: أين موضع السجدة؟ قلت: عند الشافعي رحمه الله تعالى {تَعْبُدُونَ}، وهي رواية مسروق عن عبد الله لذكر لفظ السجدة قبلها. وعند أبي حنيفة رحمه الله {يَسْأمُونَ}؛ لأنها تمام المعنى. وهي عن ابن عباس وابن عمر وسعيد بن المسيب.

[٢٠١٢] لعل ناسًا منهم كانوا يسجدون للشمس والقمر كالصابئين في عبادتهم الكواكب، ويزعمون أنهم يقصدون بالسجود لهما السجود لله، فنهوا عن هذه الواسطة، وأمروا أن يقصدوا بسجودهم وجه الله تعالى خالصًا، إن كانوا إياه يعبدون وكانوا موحدين غيرَ مشركين.

[٢٠١٣] {فَإِنِ اسْتَكْبَرُوا} ولم يمتثلوا ما أمروا به وأبوا إلا الواسطة، فدعْهم وشأنهم، فإن الله عز سلطانه لا يعدم عابدًا ولا ساجدًا بالإخلاص، وله العباد المقربون الذين ينزهونه بالليل والنهار عن الأنداد.

[٢٠١٤] وقوله {عِنْدَ رَبِّكَ} عبارة عن الزلفى والمكانة والكرامة وهم لا يسأمون. وقرئ «لا يِسأمون»، بكسر الياء.

٣٩-﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنَّكَ تَرَى الْأَرْضَ خَاشِعَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ إِنَّ الَّذِي أَحْيَاهَا لَمُحْيِي الْمَوْتَى إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[٢٠١٥] الخشوع: التذلل والتصاغر، فاستعير لحال الأرض إذا كانت قحطة لا نبات فيها، كما وصفها بالهمود في قوله تعالى {وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً} [الحج: ٥].

Bu, harekete geçmek ve kabarmak şeklindeki tavsifin zıttıdır. Yeryüzünün kabarması, üzerindeki bitkiler sebebiyle verimli hale gelip süslenmesidir. Bu haliyle yeryüzü, sanki süs - püs içinde şımarmış bir insan gibi olur. Bunun öncesinde yeryüzü sanki yırtık pırtık elbiseler giymiş kötü durumdaki zavallı biri gibidir.

[2016] رَبَتْ kelimesi "yükseldi" anlamında *rabeet* şeklinde de okunmuştur; çünkü bitki ortaya çıkmak istediğinde toprak onun için yükselir.

40. Bizim âyetlerimizi yanlış yönlere çekenler, Bizim gizlimiz saklımız değiller!.. Peki, Ateş'e atılacak biri mi daha hayırlıdır, yoksa Kıyamet günü tam bir güven içinde gelen biri mi? Dilediğinizi yapın! Ama O, yaptıklarınızı gerçekten görmekte!..

[2017] Hayvan düz yoldan çıkıp yolun kenarına basınca *elhade'l-hâfiru* ve *lehade* (toynak yoldan saptı) denir. Burada âyetleri doğru ve düzgün anlamından saptırarak te'vil etme konusunda isti'âre olarak kullanılmıştır. Fiil hem يُلْحِدُونَ hem de *yelhadûne* şeklinde okunmuştur.

[2018] "Bizim gizlimiz saklımız değiller!" ifadesi tahrifçilere[1] yönelik bir tehdittir.

41. (Ah şu) kendilerine (kendi dillerinde) öğüt gelince, onu nankörce inkâr edenler!.. Oysa o, öyle sağlam bir kitaptır

42. ki, ona ne önünden ne de arkasından bâtıl bulaşabilir. 'Mutlak hikmet sahibi', 'bizatihî hamde lâyık' (Hakîm, Hamîd) tarafından indirilmektedir.

[2019] **Şayet "**Kendilerine öğüt gelince onu nankörce inkâr edenler' ifadesi nereye bağlıdır?" **dersen şöyle derim:** Bu söz, öncesindeki "Bizim âyetlerimizi yanlış yönlere çekenler" [40] âyetinden bedeldir. "Öğüt" de Kur'ân'dır; çünkü onlar Kur'ân'ı inkâr ettikleri için ona dil uzatmakta ve onu yanlış te'vil etmekte idiler. "Oysa o sağlam bir kitaptır ki…" Yani tahrif edilmesi engellenmiş, Allah'ın koruması altında bulunan öyle bir kitaptır "ki, ona ne önünden ne de arkasından bâtıl bulaşabilir." Bu ifade, bir temsil olup, adeta bâtılın ona erişemeyeceği, herhangi bir yönden ona varmaya yol bulamayacağı ve böylelikle ona ulaşıp tutunamayacağı ifade edilmiştir. **Şayet "**Böyle olmasına rağmen ona dil uzatanlar ve onu bâtıl bir biçimde te'vil edenler yok mudur?" **dersen şöyle derim:** Evet!

1 Burada tahrifçilikten ziyade, Allah'ın âyetlerine büyü, kehanet, şiir vs. iftirasının atılması kınanmaktadır. Çünkü tahrif, o metne az - çok iman etmiş olmayı gerektirir. Oysa burada tehdit edilenler, Kur'ân'ı "Muhammed'in sözleri" kabul ederek reddeden Müşriklerdir. / ed.

وهو خلاف وصفها بالاهتزاز والربوّ -وهو الانتفاخ- إذا أخصبت وتزخرفت بالنبات كأنها بمنزلة المختال في زيه، وهي قبل ذلك كالذليل الكاسف البال في الأطمار الرثة.

[٢٠١٦] وقرئ «وربأت»، أي ارتفعت؛ لأن النبت إذا همّ أن يظهر ارتفعت له الأرض.

٤٠-﴿إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا لا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا أَفَمَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ خَيْرٌ أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

[٢٠١٧] يقال: ألحد الحافر ولحد، إذا مال عن الاستقامة، فحفر في شق، فاستعير للانحراف في تأويل آيات القرآن عن جهة الصحة والاستقامة. وقرئ «يلحدون ويلحدون»، على اللغتين.

[٢٠١٨] وقوله {لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا} وعيد لهم على التحريف.

٤١-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ﴾

٤٢-﴿لا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ﴾

[٢٠١٩] فإن قلت: بم اتصل قوله {إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ}؟ قلت: هو بدل من قوله {إِنّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا} [فصلت: ٤٠]. والذكر القرآن، لأنهم لكفرهم به طعنوا فيه وحرّفوا تأويله. {وَإِنَّهُ لكتاب عَزِيزٌ} أي منيع محمى بحماية الله تعالى. {لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ} مثل كأن الباطل لا يتطرّق إليه ولا يجد إليه سبيلًا من جهة من الجهات حتى يصل إليه ويتعلق به. فإن قلت: أما طعن فيه الطاعنون، وتأوّله المبطلون؟ قلت: بلى،

Ama Allah erken davranarak, kendileriyle mücadele ederek yanlış tevillerini iptal edip görüşlerini bozacak bir topluluğu bunların başına sarmak suretiyle Kur'ân'ı kendisine bâtılın ilişmesinden korumuştur; böylece, saldıranın saldırısı püskürtülmüş, bâtıl taraftarının sözü tamamıyla zayıflatılmıştır. Bunun benzeri, "Gerçek şu ki; *öğüd*ü hep Biz indirmekteyiz; Onun koruyucusu da elbet Biziz." [Hicr 15/9] âyetidir.[1]

43. Senin için söylenen her şey, senden önceki peygamberler için de mutlaka söylenmiştir. Senin Rabbin; şüphesiz hem mağfiret sahibidir hem de can yakıcı bir azap sahibidir!

[2020] "Senin için söylenen her şey" yani kavminin inkârcılarının sana söylediği şeyler, önceki peygamberlere kendi kavimlerinin inkârcılarının, inen vahiyler hakkında söyledikleri yaralayıcı ve karalayıcı sözlerin benzeridir. "Senin Rabbin" peygamberlerine karşı "şüphesiz mağfiret sahibidir" ve merhametlidir; onların düşmanlarına karşı ise "can yakıcı bir azap sahibidir!"

[2021] Anlam "Allah'ın sana söylediği, senden önceki peygamberlere söylediklerinin aynısıdır; şeklinde de olabilir ki o zaman, *'söylenen'* "Senin Rabbin; şüphesiz hem mağfiret sahibidir, hem de can yakıcı bir azap sahibidir." ifadesidir. Bu sebeple, itaat edenlerin Allah'tan ümitli olması, isyankârların da korkması Allah'ın hakkıdır; ama maksat, isyankârları korkutmaktır.

44. Biz onu yabancı dilde bir Kur'ân kılsaydık, hemen; "Ayetleri açık-seçik bildirilmeli değil miydi bunun?! Kitap yabancı dilde, ama muhatap Arap, öyle mi!?" derlerdi... De ki: O, iman edenler için bir kılavuz ve şifadır; iman etmeyenlerin kulaklarında ise ağırlık vardır ve bu (öğüt), onlara kapalıdır. Bunlara, adeta uzak bir mesafeden seslenilmektedir!

[2022] İnatçılıkları sebebiyle, "Kur'ân yabancı dilde inseydi ya!" diyorlardı. Bu sebeple denildi ki; "İstedikleri gibi olsaydı, itiraz ve inatçılığı yine bırakmayacaklar ve "Âyetleri açık-seçik bildirilmeli değil miydi bunun?!" diyeceklerdi; yani anlayacağımız bir dille açıklanmış, özetlenmiş olmalı değil miydi!? ءأعجميٌّ وعربيٌّ ifadesindeki Hemze yadırgama anlamı verir; yani yadırgayarak "Kitap yabancı dilde ama peygamber Arap, öyle mi!?" -yahut "…muhatap Arap, öyle mi!?"- derlerdi. ءَأَعْجَمِيٌّ kelimesi أَعْجَمِيٌّ şeklinde de okunmuştur.

---

1 Bu meşhur âyetin delâleti hakkında yeni bir yaklaşım için bkz. Murat Sülün, "Kur'ân-ı Kerim'in Korunması ile İlişkilendirilen el-Hicr 15/9'a (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ) Farklı Bir Yaklaşım", *Vahiy Zincirinin Son Halkası Kur'an Vahyi,* ed. Murat Sülün, İstanbul: Kur'ân Çalışmaları Vakfı, Mart, 2018, s. 361-67.

ولكن الله قد تقدّم في حمايته عن تعلق الباطل به بأن قيض قومًا عارضوهم بإبطال تأويلهم وإفساد أقاويلهم، فلم يخلوا طعن طاعن إلا ممحوقًا، ولا قول مبطل إلا مضمحلًا. ونحوه قوله تعالى {إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ} [الحجر: ٩].

٥ ٤٣-﴿مَا يُقَالُ لَكَ إِلَّا مَا قَدْ قِيلَ لِلرُّسُلِ مِنْ قَبْلِكَ إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ وَذُو عِقَابٍ أَلِيمٍ﴾

[٢٠٢٠] {مَا يُقَالُ لَكَ}، أي ما يقول لك كفار قومك إلا مثل ما قال للرسل كفار قومهم من الكلمات المؤذية والمطاعن في الكتب المنزلة. {إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ} ورحمة لأنبيائه {وَذُو عِقَابٍ} لأعدائهم. ويجوز أن يكون: ما يقول لك الله إلا مثل ما قال للرسل من قبلك. ١٠

[٢٠٢١] والمقول هو قوله تعالى {إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ وَذُو عِقَابٍ أَلِيمٍ}، فمن حقه أن يرجوه أهل طاعته ويخافه أهل معصيته. والغرض: تخويف العصاة.

٤٤-﴿وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْءَانًا أَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْلا فُصِّلَتْ آيَاتُهُ آعْجَمِيٌّ وَعَرَبِيٌّ قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدًى وَشِفَاءٌ وَالَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ فِي آذَانِهِمْ وَقْرٌ وَهُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى أُولَئِكَ يُنَادَوْنَ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ﴾ ١٥

[٢٠٢٢] كانوا لتعنتهم يقولون: هلا نزل القرآن بلغة العجم. فقيل: لو كان كما يقترحون لم يتركوا الاعتراض والتعنت وقالوا {لَوْلَا فُصِّلَتْ آيَاتُهُ}، أي بينت ولخصت بلسان نفقهه!؟ {ءَأَعْجَمِيٌّ وَعَرَبِيٌّ}، الهمزة همزة الإنكار، يعني لأنكروا وقالوا: أقرآن أعجمي ورسول عربي، أو مرسل إليه عربي!؟ وقرئ «أعجمي».

أَعْجَمِي net konuşamayan ve ne konuştuğu anlaşılmayan kişidir. عَجَمِي ise yabancı toplumlara mensup kişidir. Hasan-ı Basrî, Kur'ân'ın yabancı dilde, peygamber yahut muhatabın ise Arap olduğunu *haber* vermek maksadıyla soru Hemze'si olmadan أَعْجَمِيٌّ okumuştur.

5 [2023] Mâna şöyledir: Bunlara Allah'ın âyetleri ne şekilde gelirse gelsin, inat edecek bir husus mutlaka bulurlar; çünkü gerçeğin peşinde değillerdir; sadece akıllarına uymaktadırlar. Hasan-ı Basrî'nin kıraatine göre âyeti şöyle anlamak da mümkündür: Âyetleri iyice açıklanıp bir kısmı yabancılara bir kısmı da Araplara yönelik bir beyan olsaydı daha güzel olmaz mıydı!?

10 [2024] **Şayet "**Kur'ân'ın muhatapları Arap *toplum*u olduğu halde, (tekil) عربي kelimesiyle bu (çoğul) muhataplar nasıl kastedilmiş olabilir?" **dersen şöyle derim:** Bu, yadırgayanın 'inkâr'ındaki kaçınılmaz duruma göre söylenmiştir; çünkü o, bir Arap topluluğuna gönderilmiş yabancı dilde bir mektup gördüğünde, "Muhatap Arap, mektup yabancı dilde hâ!?" diyecektir. Zira 15 yadırgama, muhatabın tek bir kişi yahut bir topluluk olup olmadığı üzerine değil mektup ile muhatap arasındaki uzaklık üzerine kurulmuştur. Bu sebeple عربي kelimesini sadece sözün bağlamındaki maksada has kılmak ve akla gelebilecek başka bir maksatla ilişkilendirmemek gerekir. Kaldı ki, sen de uzun elbise giymiş kısa boylu bir kadın gördüğünde, "Elbise uzun, giyen kısa!" 20 dersin; 'giyen *kadın* (kısa)' deseydin, hem kekre hem de gereksiz bir kullanım tercih etmiş olacaktın; çünkü bu bağlamda söz, elbiseyi giyenin erkek yahut kadın oluşuyla değil, bunların ötesindeki bir maksatla ilgilidir.

[2025] "O" yani Kur'ân, "bir kılavuz ve şifadır." Hakka götüren bir rehber ve kalplerdeki zan ve şüphe için bir şifadır.

25 [2026] **Şayet "**İman etmeyenlerin kulaklarında ise ağırlık vardır" sözü, öncesindeki Kur'ân'dan bahseden sözlerden ayrıdır. Bu durumda iki söz grubu arasındaki bağlantı nasıl kurulmaktadır?" **dersen şöyle derim:** Şu iki şeyden biri mutlaka söz konusudur; ya الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ (iman etmeyenler) ifadesi cer mahallindedir ve öncesindeki لِلَّذِينَ آمَنُوا (iman edenler için) sözüne 30 atıftır. Bu durumda mâna şöyle olur: "O Kur'ân, iman edenler için bir kılavuz ve şifadır, iman etmeyenler içinse onların kulaklarındaki bir ağırlıktır." Fakat bu durumda, -her ne kadar Ahfeş [v. 215/830] buna cevaz verse de- bir cümlede iki âmil üzerine atıf yapılmış olmaktadır. Ya da merfû'dur ve takdiri şöyledir: "İman etmeyenlerin kulaklarında o (Kur'ân) bir ağırlıktır." Bu 35 durumda mübteda hazfedilmiş olmaktadır. Veya "Kulaklarında bir ağırlık vardır; o (Kur'ân) bunlara tamamen kapalıdır!" şeklinde.

والأعجمي: الذي لا يفصح ولا يُفهَم كلامه من أي جنس كان. والعجمي: منسوب إلى أمّة العجم. وفي قراءة الحسن «أعجمي» بغير همزة الاستفهام على الإخبار بأن القرآن أعجمي، والمرسل أو المرسل إليه عربي.

[٢٠٢٣] والمعنى: أنّ آيات الله على أي طريقة جاءتهم وجدوا فيها متعنتًا؛ لأنّ القوم غير طالبين للحق وإنما يتبعون أهواءهم. ويجوز في قراءة الحسن: هلا فصلت آياته تفصيلًا، فجعل بعضها بيانًا للعجم، وبعضها بيانًا للعرب.

[٢٠٢٤] فإن قلت: كيف يصح أن يراد بالعربي المرسل إليهم، وهم أمّة العرب؟ قلت: هو على ما يجب أن يقع في إنكار المنكر لو رأى كتابًا أعجميًّا كتب إلى قوم من العرب يقول: كتاب أعجمي ومكتوب إليه عربي. وذلك لأن مبنى الإنكار على تنافر حالتي الكتاب والمكتوب إليه، لا على أن المكتوب إليه واحد أو جماعة، فوجب أن يجرّد لما سيق إليه من الغرض، ولا يوصل به ما يخل غرضًا آخر. ألا تراك تقول -وقد رأيتَ لباسًا طويلًا على امرأة قصيرة- اللباس طويل واللابس قصير. ولو قلت: واللابسة قصيرة، جئت بما هو لكنة وفضول قول؛ لأنّ الكلام لم يقع في ذكورة اللابس وأنوثته، إنما وقع في غرض وراءهما.

[٢٠٢٥] {هُوَ} أي القرآن {هُدًى وَشِفَاءٌ} إرشاد إلى الحق وشفاء {لِمَا فِي الصُّدُورِ} من الظن والشك.

[٢٠٢٦] فإن قلت {وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ فِى آذَانِهِمْ وَقْرٌ} منقطع عن ذكر القرآن، فما وجه اتصاله به؟ قلت: لا يخلو إما أن يكون {الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ} في موضع الجر معطوفًا على قوله تعالى {لِلَّذِينَ آمَنُوا}، على معنى قولك ''هو للذين آمنوا هدى وشفاءٌ، وهو للذين لا يؤمنون في آذانهم وقرٌ''؛ إلا أنّ فيه عطفًا على عاملين؛ وإن كان الأخفش يجيزه. وإمّا أن يكون مرفوعًا على تقدير ''والذين لا يؤمنون هو في آذانهم وقر'' على حذف المتبدأ، أو ''في آذانهم منه وقر وهو عليهم عمى''.

[2027] وَهُوَ عَلَيْهِمْ عَمىً ifadesi, عَمٍ şeklinde de, فَعُمِّيَتْ عَلَيْكُمْ [Hûd 11/28][1] âyetindeki gibi *'amiye* şeklinde de okunmuştur.

[2028] "Bunlara, adeta uzak bir mesafeden seslenilmektedir!" Yani onlar Kur'ân'ı kabul etmiyorlar; ona kulak vermiyorlar. Onların bu durumu, sesin işitilemeyeceği kadar uzak bir mesafeden kendisine seslenilen ve bu mesafe sebebiyle o seslenişi işitemeyen kimsenin durumu gibidir.

45. Gerçek şu ki; Biz Musa'ya da kitap vermiştik ve onda da anlaşmazlığa düşülmüştü... Senin Rabbinin daha önce verilmiş bir sözü olmasaydı, aralarında çoktan hüküm verilmiş olurdu. Şüphesiz, ondan yana 'kaygı verici bir şüphe' içindeler!

[2029] "Anlaşmazlığa düşülmüştü" yani bazıları hak, bazıları bâtıl demişlerdi. "Daha önce verilmiş söz" Kıyamet gününün geleceğine ve dâvaların o gün çözüme kavuşturulacağına dair verilmiş sözdür. Bu söz olmasaydı, dâvaları daha dünyada hükme bağlanmış olurdu! Nitekim "Asıl randevuları (Kıyamet) saat(iyle)dir!.." [Kamer 54/46] ve "Fakat onları belli bir ecele kadar geciktirir." [Nahl 16/61] buyrulmuştur.

46. Kim salih amel işlerse, kendi lehinedir; kim kötülük yaparsa, o da kendi aleyhinedir. Senin Rabbin, hiç de kullarına zulmedici değildir.

[2030] "Kendi lehinedir" yani onun sadece kendisine faydası olur. "Kendi aleyhinedir" yani yalnızca kendisine zarar verir. "Senin Rabbin, hiç de kullarına zulmedici değildir" ki kötülük yapandan başkasına azap etsin.

47. (Kıyamet) saat(in)e dair bilgi, tamamen O'na havale edilir. O'nun bilgisi dâhilinde olmaksızın hiçbir meyve, tomurcuğundan çıkmıyor; hiçbir dişi de hâmile kalıp doğurmuyor. Onlara; "Nerede Benim 'ortak'larım?!" diye seslendiği gün; "İçimizden (buna dair) hiçbir şahit olmadığını Sana açıkça ilân ederiz." derler.

48. Çünkü tapıp durdukları şeyler zihinlerinden kaybolup gitmiş; kaçacak delikleri olmadığını anlamışlardır!..

[2031] "(Kıyamet) saat(in)e dair bilgi, tamamen O'na havale edilir." Yani Kıyamet vakti sorulduğunda, "Allah bilir." yahut "Allah'tan başkası bunu bilmez." denilir.

---

1 Nuh dedi ki: "Ey kavmim! Ne dersiniz; ya ben Rabbimden (verilmiş) bir kanıt üzere isem; O, katından bana bir rahmet ihsan etmiş *de o size gizlenmişse*?! İstemediğiniz halde bunu size zorla mı kabul ettireceğiz?!" فَعُمِّيَتْ عَلَيْكُمْ ifadesi, sülâsîden فَعَمِيَتْ عَلَيْكُمْ şeklinde de okunmuştur; müfessir buna işaret etmektedir. / ed.

[٢٠٢٧] وقرئ «وهو عليهم عمٍ»، و«عمِيَ» كقوله تعالى {فَعُمِّيَتْ عَلَيْكُمْ} [هود: ٢٨].

[٢٠٢٨] {يُنَادَوْنَ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ}، يعني أنهم لا يقبلونه ولا يرعونه أسماعهم، فمثلهم في ذلك مثل من يصيح به من مسافة شاطة لا يسمع من مثلها الصوت فلا ٥ يسمع النداء.

٤٥-﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتُلِفَ فِيهِ وَلَوْلا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ﴾

[٢٠٢٩] {فَاخْتُلِفَ فِيهِ} فقال بعضهم: هو حق، وقال بعضهم: هو باطل. والكلمة السابقة: هي العدة بالقيامة، وأنّ الخصومات تفصل في ذلك اليوم. ولولا ١٠ ذلك لقضى بينهم في الدنيا. قال الله تعالى {بَلِ السَّاعَةُ مَوْعِدُهُمْ} [القمر: ٤٦]، {وَلَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى} [النحل: ٦١].

٤٦-﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا وَمَا رَبُّكَ بِظَلامٍ لِلْعَبِيدِ﴾

[٢٠٣٠] {فَلِنَفْسِهِ} فنفسه نفع، {فَعَلَيْهَا} فنفسه ضرّ؛ {وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ} فيعذب غير المسيء.

١٥ ٤٧-﴿إِلَيْهِ يُرَدُّ عِلْمُ السَّاعَةِ وَمَا تَخْرُجُ مِنْ ثَمَرَاتٍ مِنْ أَكْمَامِهَا وَمَا تَحْمِلُ مِنْ أُنْثَى وَلا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ أَيْنَ شُرَكَائِي قَالُوا آذَنَّاكَ مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ﴾

٤٨-﴿وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَدْعُونَ مِنْ قَبْلُ وَظَنُّوا مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ﴾

[٢٠٣١] {إِلَيْهِ يُرَدُّ عِلْمُ السَّاعَةِ}، أي إذا سئل عنها قيل: الله يعلم، أو لا يعلمها ٢٠ إلا الله.

[2032] مِنْ ثَمَرَاتٍ şeklinde (çoğul) da okunmuştur. Kâf'ın kesresiyle *el-kimm* hurma kabuğu gibi meyve kapçığı demektir; yani bir meyvenin kabuğunu yarıp çıkması, bir dişinin hamile kalması ve yavrusunu doğurması gibi hiçbir hadise vuku bulmaz ki Allah onu bilmesin! O, hamileliğin kaç gün ve kaç saat süreceğini; ayrıca erken mi yoksa tam vaktinde mi doğuracağı, bebeğin erkek mi dişi mi olacağı, güzel mi çirkin mi olacağı vb. hususları da önceden bilir.

[2033] "Nerede Benim 'ortak'larım?!" Allah Teâlâ *ortak*ları o Müşriklerin boş iddialarına göre kendisine izafe etmiştir. Bunu "Nerede o, Benim ortağım olduğunu iddia ettikleriniz?!" [Kasas 28/62, 74] sözü de açıklamaktadır. Bu ifadede hem alay etme hem de azarlama vardır.

[2034] "İlan ederiz" yani bildiririz. "İçimizden (buna dair) hiçbir şahit olmadığını" yani [her şeyi] görüp işittiğimiz şu günde artık hiçbirimiz, onların senin ortağın olduğuna şahitlik etmeyiz! Yani bizim içimizden sadece muvahhitler çıkar! Yahut içimizde onlara şahitlik edecek hiç kimse yoktur!.. [Böyle derler,] çünkü onları terkedip gitmişlerdir. Azarı işittikleri vakit de ilâhlarını göremezler; zira onları ortadan kaybolmuşlardır.

[2035] Bu sözün ortaklara ait olduğu da söylenmiştir; yani içimizden onların bize izafe ettiği ortaklığa şahitlik edecek hiçbir şahit yoktur. Buna göre, ilâhların onları terk edip gitmesi onlara bir fayda vermeyecek olmalarıdır. Bu durumda, sanki ilahlar onları terk edip gitmiş gibi olurlar.

[2036] "Anlamışlardır" yani [kaçacak delikleri olmadığını] kesin olarak öğrenmişlerdir. الْمَحِيصُ kaçacak yer demektir.

[2037] **Şayet "**آذَنَّاكَ (ilan ederiz) ifadesi, onların daha önce yaptıkları ilanın haber verilmesidir; önceden bildirmişlerse neden tekrar sorguya çekiliyorlar?" **dersen şöyle derim:** "Ortaklarım nerede!?" sorusunun kınamayı tekrarlamak maksadıyla onlara tekrar sorulmuş olması mümkündür. Bu sorunun hikâye etme tarzında Kur'ân'da tekrar edilmesi hikâye edilen ifadenin tekrar edilebileceğinin delilidir. Bu durumda mânanın "Sen şu an kalplerimizden ve inancımızdan biliyorsun ki biz böyle bâtıl bir şahitliğe girişmeyiz." şeklinde olması da mümkündür; çünkü Allah Teâlâ kalplerindekini bilince, sanki bunu Allah'a bildirmiş gibi olmuşlardır. Bu, daha önceki bir bildirimin haber verilmesi olmayıp yeni bir bildirme de olabilir. Tıpkı "Hükümdara bildir ki emir şöyle şöyle idi." demen gibi.

[٢٠٣٢] وقرئ «من ثمرات من أكمامهن». والكم -بكسر الكاف- وعاء الثمرة، كجف الطلعة، أي وما يحدث شيء من خروج ثمرة ولا حمل حامل ولا وضع واضع إلا وهو عالم به؛ يعلم عدد أيام الحمل وساعاته وأحواله من الخداج والتمام، والذكورة والأنوثة، والحسن والقبح وغير ذلك.

٥ [٢٠٣٣] {أَيْنَ شُرَكَائِي} أضافهم إليه تعالى على زعمهم، وبيانه في قوله تعالى {أَيْنَ شُرَكَائِيَ الذين كُنتُمْ تَزْعُمُونَ} [القصص: ٦٢، ٧٤]. وفيه تهكم وتقريع.

[٢٠٣٤] {آذَنَّاكَ} أعلمناك {مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ}، أي ما منا أحد اليوم -وقد أبصرنا وسمعنا- يشهد بأنهم شركاؤك، أي ما منا إلا من هو موحد لك. أو ما منا من أحد يشاهدهم؛ لأنهم ضلوا عنهم وضلت عنهم آلهتهم، لا يبصرونها في ساعة ١٠ التوبيخ.

[٢٠٣٥] وقيل: هو كلام الشركاء، أي {مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ} يشهد بما أضافوا إلينا من الشركة. ومعنى ضلالهم عنهم على هذا التفسير: أنهم لا ينفعونهم، فكأنهم ضلوا عنهم.

[٢٠٣٦] {وَظَنُّوا} وأيقنوا ما لهم من محيص. والمحيص: المهرب.

١٥ [٢٠٣٧] فإن قلت {آذَنَّاكَ} إخبار بإيذان كان منهم، فإذ قد آذنوا فلم سئلوا؟ قلت: يجوز أن يعاد عليهم {أَيْنَ شُرَكَائِي}؟ إعادة للتوبيخ، وإعادته في القرآن على سبيل الحكاية دليل على إعادة المحكي. ويجوز أن يكون المعنى: أنك علمت من قلوبنا وعقائدنا الآن أنا لا نشهد تلك الشهادة الباطلة، لأنه إذا علمه من نفوسهم فكأنهم أعلموه. ويجوز أن يكون إنشاء للإيذان ولا يكون إخبارًا بإيذان قد كان، ٢٠ كما تقول: أعلم الملك أنه كان من الأمر كيت وكيت.

49. İnsan hayır istemekten usanmaz; ama başına bir kötülük gelince, birden ümitsiz bir karamsar kesilir...

50. Oysa başına gelen bir sıkıntıdan sonra tarafımızdan kendisine bir rahmet tattırsak, mutlaka; "Bu, zaten benim hakkımdı! (Kıyamet) saatin(in) gelip çatacağı kanaatinde değilim; ama olur da Rabbime döndürülürsem, şüphesiz O'nun nezdinde en güzeli yine benim olacaktır!" der. Fakat nankörce inkâr edenlere, yaptıklarını (o gün) kesinlikle bir bir haber vereceğiz; onlara mutlaka ağır bir azap tattıracağız!..

[2038] "Hayrı" yani mal ve nimet zenginliği "istemekten…" İbn Mes'ûd bu ifadeyi *min du'âin bi'l-hayri* şeklinde okumuştur. "Ama başına bir kötülük" yani darlık ve fakirlik "gelince, birden ümitsiz ve karamsar kesilir!" Burada iki şekilde; yani *fe'ûl* vezni kullanılarak ve *tekrar* edilerek[1] mübalağa yapılmıştır. *Kunût* kişinin üzerinde ümitsizlik belirtisinin ortaya çıkması ve acziyet içinde kalıp hayal kırıklığına uğramasıdır; yani kişi Allah'ın lütuf ve rahmetinden ümit keser. Bu, kâfirin sıfatı olup, delili de; "Zira inkârcı nankör bir kavimden başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez." [Yûsuf 12/87] âyetidir.

[2039] Oysa Biz ona hastalıktan sonra sağlık yahut fakirlikten sonra zenginlik vererek kendisini rahatlatınca, "Bu benimdir!" der; yani bana ulaşmış bir haktır! Bunu bendeki hayır, üstünlük ve erdem davranışları sebebiyle hak etmişimdir. Yahut "Bu benimdir ve elimden gidecek değildir." Bunun benzeri, "Onlara iyilik geldiğinde; 'Bu, zaten bizim hakkımız!' derlerdi" [A'râf 7/131] âyetidir.

[2040] "Kıyametin kopacağını sanmıyorum ya..!" [Kehf 18/36] ve "Nereden bilebiliriz ki o *saat* nedir?! (Böyle bir şey hakkında) sadece *zan* besleyebiliriz; yakînen söyleyemeyiz!'" [Câsiye 45/32] âyetleri de buna benzemektedir; yani Âhiretin durumunu dünyanınkine kıyaslayarak şunu kastediyor: Âhiretin gerçekleşeceğini zannetmiyorum, ama *farz-ı muhal* gerçekleşirse, Allah katında itibar ve nimet yine 'benim olacaktır!'

[2041] Bir âlimden nakledilmiştir ki; kâfirin iki kuruntusu[2] vardır. Dünyada iken, "… Ama olur da Rabbime döndürülürsem, şüphesiz O'nun nezdinde en güzeli yine benim olacaktır!" der. Âhirette ise "Keşke toprak olaydım!" [Nebe' 78/40] der.

---

1 Yani karamsarlık ve ümitsizlik ifade eden iki kelime peşpeşe getirilerek. *Ye's* ve *kunût* arasında ciddi bir fark yoksa da büyük günahların en büyüklerini sayan hadislerde "… Allah'ın rahmetinden ümit kesmek (*kunût*), Allah'ın ravhından ümitsizliğe düşmek (*ye's / iyâs*)" şeklinde birbirine atfen kullanılmışlardır. Yûsuf 12/87'de "*Ye's*e ancak kâfirler düşer!" buyrulurken, Hicr 15/56'da *kunût* yoldan çıkmış olanlara izafe edilmiştir. / ed.

2 Umniyye/Kuruntu, olmayacak şeylerin hayalini kurmak. / ed.

٤٩-﴿لا يَسْأَمُ الإِنْسَانُ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ وَإِنْ مَسَّهُ الشَّرُّ فَيَؤُوسٌ قَنُوطٌ﴾

٥٠-﴿وَلَئِنْ أَذَقْنَاهُ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعْدِ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُ لَيَقُولَنَّ هَذَا لِي وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِنْ رُجِعْتُ إِلَى رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْنَى فَلَنُنَبِّئَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِمَا عَمِلُوا وَلَنُذِيقَنَّهُمْ مِنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ﴾

٥ [٢٠٣٨] {مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ} من طلب السعة في المال والنعمة. وقرأ ابن مسعود «من دعاءٍ بالخير». {وَإِنْ مَسَّهُ الشَّرُّ}، أي الضيقة والفقر {فَيَئُوسٌ قَنُوطٌ}. بولغ فيه من طريقين؛ من طريق بناء فعول، ومن طريق التكرير. والقنوط أن يظهر عليه أثر اليأس فيتضاءل وينكسر، أي يقطع الرجاء من فضل الله وروحه، وهذه صفة الكافر بدليل قوله تعالى {إِنَّهُ لَا يَيْأَسُ مِنْ رَوْحِ اللهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ} [يوسف: ٨٧].

١٠ [٢٠٣٩] وإذا فرجنا عنه بصحة بعد مرض أو سعة بعد ضيق قال: {هَذَا لِى}، أي هذا حق وصل إلي؛ لأني استوجبته بما عندي من خير وفضل وأعمال برّ. أو هذا لي لا يزول عني، ونحوه قوله تعالى {فَإِذَا جَاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هَذِهِ} [الأعراف: ١٣١].

[٢٠٤٠] ونحوه قوله تعالى {وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً} [الكهف: ٣٦]، {إِن نَّظُنُّ إِلَّا ظَنًّا وَمَا نَحْنُ بِمُسْتَيْقِنِينَ} [الجاثية: ٣٢] يريد: وما أظنها تكون، فإن كانت على ١٥ طريق التوهم {أَنَّ لِى} عند الله الحالة الحسنى من الكرامة والنعمة، قائسًا أمر الآخرة على أمر الدنيا.

[٢٠٤١] وعن بعضهم: للكافر أمنيتان؛ يقول في الدنيا ''ولئن رجعت إلى ربي إنّ لي عنده للحسنى''، ويقول في الآخرة :يا ليتني كنت ترابًا''.

[2042] Âyetin Velîd b. Muğîre hakkında indiği söylenmiştir.

[2043] Onlara, azabı gerektiren amellerinin hakikatini tam olarak haber vereceğiz ve o amelleri işlerken onlar sebebiyle Allah katında bir itibar ve yakınlığı hak ettiklerine dair inançlarının yanlışlığını mutlaka göstereceğiz: "Yaptıkları her bir amelin üzerine yürüyüp onu toz-duman etmişizdir!" [Furkān 25/23] Zira onlar insanlara gösteriş yapmak ve sadece övünç ve kibirlenme maksadıyla infak ediyorlardı. Sahip oldukları şeylerin zenginlik ve sağlık vesilesi olduğunu ve bunları hak ettiklerini zannediyorlardı.

51. İnsana nimet verdiğimizde, (şükredeceğine) yüz çevirip yan çizer. Başına bir kötülük geldiğinde ise yalvarır durur uzun uzun!..

[2044] Bu da insanın azgınlığının başka bir örneğidir. Allah ona bir nimet verdiği zaman bu nimet onu şımartır ve sanki daha önce hiç sıkıntıyla karşılaşmamış gibi nimeti vereni unutur ve ona şükretmekten geri durur. "Yüz çevirip yan çizer," yani burnunun dikine gider, kibirlenir ve büyüklenir. Zarara uğrayıp, fakirliğe düştüğünde ise duasına kaldığı yerden devam eder; yalvarıp yakarmaya başlar.

[2045] Cisimlere ait bir vasıf olan *genişlik* âyette, çok ve sürekli dua etme anlamından isti'âre olarak kullanılmıştır. Yine, dua için "uzun" vasfı da kullanılır. Tıpkı şiddetli azap için "kalınlık, kabalık" ifadesinin isti'âre olarak kullanıldığı gibi.

[2046] (وَنَأَى بِجانِبِه) Elif'i imâle etmek ve Nun'u da -buna bağlı olarak- kesrelemek suretiyle *ve niî bi-cânibih* şeklinde de okunmuştur. Yine, tıpkı رَأَى yerine رَاءَ dedikleri gibi, harflerin yeri değiştirilerek *nâe* şeklinde de okunmuştur.

[2047] **Şayet "**وَنَأَى بِجانِبِه sözünün anlamını tam olarak bana izah et." **dersen şöyle derim:** Bunun iki anlamı vardır: Birincisi, جانِبِه (yanı / tarafı) kelimesini kişinin bizzat kendisi yerine koymaktır. Nitekim "Allah'a karşı işlediğim kusurlardan dolayı vay hâlime!" [Zümer 39/56] sözüyle ilgili olarak zikrettiğimiz gibi, bir şeyin yeri ve yönü o şeyin bizzat kendisi yerine kaim olabilir. Şairin şu ifadesi de böyledir:

ondan uzak tuttum kurdun durduğu yeri…

[٢٠٤٢] وقيل: نزلت في الوليد بن المغيرة.

[٢٠٤٣] فلنخبرنهم بحقيقة ما عملوا من الأعمال الموجبة للعذاب، ولنبصرنهم عكس ما اعتقدوا فيها أنهم يستوجبون عليها كرامة وقربة عند الله. {وَقَدِمْنَا إِلَى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا} [الفرقان: ٢٣]. وذلك أنهم كانوا ينفقون أموالهم رئاء الناس وطلبًا للافتخار والاستكبار لا غير، وكانوا يحسبون أنّ ما هم عليه سبب الغنى والصحة، وأنهم مَحْقُوقون بذلك.

٥١- ﴿وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَنَأَى بِجَانِبِهِ وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَذُو دُعَاءٍ عَرِيضٍ﴾

[٢٠٤٤] هذا أيضًا ضرب آخر من طغيان الإنسان إذا أصابه الله بنعمة أبطرته النعمة، وكأنه لم يلق بؤسًا قط فنسي المنعم وأعرض عن شكره. {وَنَأَى بِجَانِبِهِ}، أي ذهب بنفسه وتكبر وتعظّم. وإن مسه الضرّ والفقر أقبل على دوام الدعاء وأخذ في الابتهال والتضرع.

[٢٠٤٥] وقد استعير العرض لكثرة الدعاء ودوامه وهو من صفة الأجرام؛ ويستعار له الطويل أيضًا كما استعير الغلظ بشدّة العذاب.

[٢٠٤٦] وقرئ «ونِأى بجانبه» بإمالة الألف وكسر النون للإتباع. و«ناء»، على القلب، كما قالوا: راء، في رأي.

[٢٠٤٧] فإن قلت: حقق لي معنى قوله تعالى {وَنَأَى بِجَانِبِهِ}. قلت: فيه وجهان؛ أن يوضع جانبه موضع نفسه كما ذكرنا في قوله تعالى {عَلَى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللهِ} [الزمر: ٥٦] أن مكان الشيء وجهته ينزل منزلة الشيء نفسه. ومنه قوله:

... وَنَفَيْتُ عَنْهُ ❁ مَقَامَ الذِّئْبِ...

Yani kurdu ondan uzak tuttum. Yine, "Bir gün mutlaka Rabbinin huzuruna çıkacağından korkan kişiye…" [Rahmân 55/46] ifadesi de böyledir. Kâtiplerin, "falancanın huzuru ve meclisi…, falanın tarafına yazdım…, yüce tarafına / makamına" gibi ifadeleri de böyledir; bu sözleriyle bizzat o kişiyi kastederler. Bu durumda Allah Teâlâ sanki "Bizzat kendisi çeker gider!" demek istemiştir. Nitekim Araplar kibirli kimse için "Burnunun dikine gitti, iyiden iyiye kendini beğendi, kibrin rüzgârına kapıldı!" derler. İkincisi, جَانِبِهِ (yanı / tarafı) ifadesiyle *'itf*ının kastedilmesidir ki bu durumda, kişinin sapmasını ve tezviratını göstermiş olur. Nitekim Araplar aynı durumu ifade etmek için, *senâ 'ıtfehû* ve *tevellâ bi-ruknihî* derler.[1]

52. De ki: Peki, ya bu (Kur'ân), Allah tarafından geliyor; siz de buna rağmen onu nankörce inkâr ediyorsanız? O zaman, onunla derin bir ayrılık içinde bulunandan daha şaşkını olabilir mi?

[2048] أَرَءَيْتُمْ yani bana haber verin: "Ya bu" Kur'ân "Allah katından ise?!" Anlam şudur: Kur'ân'ı inkâr ve yalanlama hususundaki konumunuz, yakinî olarak ve gönül rahatlığı içinde elde ettiğiniz kesin bir delilden kaynaklanan bir durum değildir. Aksine, tefekkür ve delile dayanmaktan uzak yoruma açık bir durumdur; yani Allah katından olabilir de, olmayabilir de. Siz bu konuyu ne derinlemesine düşündünüz ne de araştırma yaptınız; sadece onun gerçek olma ihtimalini yok saymakla kalmadınız, onu büsbütün inkâr ettiniz! O zaman, bana söyleyin bakayım, ona karşı etmediği düşmanlık kalmamış olan sizden daha şaşkını olabilir mi?! Belki *hak*tır… Haksa, o zaman kendi kendinizi helâk ettiniz demektir!

[2049] "Onunla derin bir ayrılık içinde bulunandan" ifadesi, "sizden" ifadesinin yerine zikredilmiştir ve inkârcıların durum ve özelliklerini açıklamaktadır.[2]

53. Gerçi Biz, bunun gerçek olduğu kendilerince iyice anlaşılsın diye, yakında hem dış dünyadaki hem de bizzat kendi içlerindeki âyetlerimizi onlara göstereceğiz; ama, senin Rabbinin her şeye şahit olması yetmiyor mu?!

---

1 İlk deyim Hac 22/9'da "Gerdan kırarak / kasıla kasıla konuşma" anlamında, ikinci deyim Zâriyât 51/39'da "Fakat Firavun, gücüne ve otoritesine dayanarak yüz çevirmişti." anlamında kullanılmıştır. / ed.

2 Yani "*sizden* daha şaşkını olabilir mi?!" yerine "*onunla derin bir ayrılık içinde bulunandan* daha şaşkını olabilir mi?!" denilerek, muhatapların içinde bulundukları vahim durum resmedilmiştir. Buradaki bir incelik de müşriklerine kendilerini merkeze koyarak, Peygamber'i ve müminleri muhalif sayma tavırlarını reddedip, asıl muhalifin kendileri olduğunun belirtilmesidir. Yani kendinizi *ehlullāh* olarak niteleyip muvahhit muhammedîleri dinden çıkmakla ittiham ediyorsunuz, ama asıl ayrılıkçılar sizlersiniz! Tıpkı Bakara 2/137'deki فإنما هم في شقاقٍ ifadesiyle Ehl-i Kitab'ın da merkez dışına itilmesi gibi… Bu ilkelere yanaşmıyorsanız, bili ki; Allah'ın tarih boyu gönderdiği *hak din*in gerçek temsilcileri siz Yahudi ve Hıristiyanlar değil, Müslümanlardır. / ed.

يريد: ونفيت عنه الذئب. ومنه {وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ} [الرحمن: ٤٦]. ومنه قول الكتاب "حضرة فلان ومجلسه، وكتبت إلى جهته وإلى جانبه العزيز"، يريدون نفسه وذاته. فكأنه قال: ونأى بنفسه، كقولهم في المتكبر ذهب بنفسه، وذهبت به الخيلاء كل مذهب، وعصفت به الخيلاء. وأن يراد بجانبه عطفه، ويكون عبارة عن الانحراف والازورار؛ كما قالوا: ثنى عطفه، وتولى بركنه.

٥٢-﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ ثُمَّ كَفَرْتُمْ بِهِ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ﴾

[٢٠٤٨] {أَرَءيْتُمْ} أخبروني {إِن كَانَ} القرآن {مِنْ عِندِ اللّهِ}، يعني أن ما أنتم عليه من إنكار القرآن وتكذيبه ليس بأمر صادر عن حجة قاطعة حصلتم منها على اليقين وثلج الصدور، وإنما هو قبل النظر واتباع الدليل أمر متحمل؛ يجوز أن يكون من عند الله وأن لا يكون من عنده، وأنتم لم تنظروا ولم تفحصوا، فما أنكرتم أن يكون حقًا وقد كفرتم به. فأخبروني من أضلّ منكم وأنتم أبعدتم الشوط في مُشاقّته ومناصبته ولعله حق فأهلكتم أنفسكم؟

[٢٠٤٩] وقوله تعالى {مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ} موضوع موضع منكم، بيانًا لحالهم وصفتهم.

٥٣-﴿سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الآفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾

[2050] “Hem dış dünyadaki hem de bizzat kendi içlerindeki âyetlerimizi onlara göstereceğiz.” Burada Allah Teâlâ’nın Peygamber (s.a.)’e, ondan sonra gelen halifelere ve dinine yardım edenlere nasip edeceği, genel olarak dünyanın çeşitli bölgelerinde, doğu ve batı ülkelerinde, özel olarak da Arap topraklarında daha önce yeryüzünde hüküm süren hükümdarların hiçbirine nasip olmamış fetihler, tiranlara ve kisralara karşı kazanılan zaferler, az sayıda müminin çok sayıda kâfire galip gelmesi, zayıflarının onların güçlülerine hükmeder hale gelmesi, müminlerin eliyle Allah’ın harikulade işler meydana getirmesi, İslâm çağrısının bilinen dünyanın dört bir yanına ulaşması ve İslâm hâkimiyetinin dünyanın en uç noktalarına yayılması gibi hususları kastedilmektedir. Müslüman halkların savaşları ve yaşadıkları olaylar hakkında yazılmış kitaplardan ve anlatılan olaylardan hareketle kullanacağın bir tümevarım yöntemi, her biri tamamen Allah’tan bir alâmet ve işaret niteliğinde olan, kişinin yakinini güçlendiren, imanını artıran şaşırtıcı olaylara muttali olmanı sağlayacaktır. Ve iyice anlaşılacaktır ki İslâmiyet, ancak derunî duygularına karşı kibirlenen ve kendi kendine insafsızlık edenlerin yüz çevireceği *hak din*dir. Nasıl ki, istikrarsızlık ve yalpalama yalanın, iftiranın özelliği ise, sebat ve istikamet de ancak hakkın ve sadakatin özelliğidir. Bâtılın da elbet bir rüzgârı vardır; bir uğultu çıkartır, ama sonra diner; bir hükümranlığı vardır, baştan galip gelir gibi olur, ama sonra hezimete uğrar!

[2051] بِرَبِّكَ ifadesi, كَفَى’nın fâ‘ili olmak üzere merfû‘dur ve أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيد ifadesi onun bedelidir; anlam şöyle takdir edilir: Senin Rabbinin her şeye şahit olması onlara yetmiyor mu?!

[2052] Mâna şöyledir: İnanmayanlar Allah’ın, âyetlerini gerek dış dünyalarında gerekse kendilerinde ortaya çıkacağına dair sözünü görecekler, buna şahit olacaklardır. İşte buna şahit oldukları an da Kur’ân’ın “Her şeye şahit olan” *gayp âlimi*nin gönderdiği bir vahiy olduğunu kesin olarak anlayacaklardır. *Allah’ın her şeye şahit olması*; O’nun her şeyden haberdar olduğu, her şeyi gözetliyor olduğu ve O’na göre bir şeyin gayb yahut şehadet âleminde bulunmasının herhangi bir farkının olmadığı anlamındadır. İşte bu da Kur’ân’ın hak olduğunun ve Allah katından geldiğinin bir delili olarak onlara yeter. Böyle olmasaydı, bu kadar güçlü olmazdı ve onu yüklenenler böyle zafer kazanamazlardı.

[٢٠٥٠] {سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِى أَنفُسِهِمْ}، يعني ما يسّر الله عز وجل لرسوله ﷺ وللخلفاء من بعده ونصار دينه في آفاق الدنيا وبلاد المشرق والمغرب عمومًا، وفي باحة العرب خصوصًا من الفتوح التي لم يتيسر أمثالها لأحد من خلفاء الأرض قبلهم، ومن الإظهار على الجبابرة والأكاسرة، وتغليب قليلهم على كثيرهم، وتسليط ضعافهم على أقويائهم، وإجرائه على أيديهم أمورًا خارجة من المعهود خارقة للعادات؛ ونشر دعوة الإسلام في أقطار المعمورة، وبسط دولته في أقاصيها، والاستقراء يطلعك في التواريخ والكتب المدوّنة في مشاهد أهله وأيامهم على عجائب لا ترى وقعة من وقائعهم إلا علما من أعلام الله وآية من آياته، يقوى معها اليقين، ويزداد بها الإيمان، ويتبين أن دين الإسلام هو دين الحق الذي لا يحيد عنه إلا مكابر حسه مغالط نفسه؛ وما الثبات والاستقامة إلا صفة الحق والصدق، كما أن الاضطراب والتزلزل صفة الفرية والزور؛ وأن للباطل ريحًا تخفق ثم تسكن، ودولة تظهر ثم تضمحل.

[٢٠٥١] {بِرَبِّكَ} في موضع الرفع على أنه فاعل {كَفَى}. و{أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ} بدل منه، تقديره: أولم يكفهم أن ربك على كل شيء شهيد؟!

[٢٠٥٢] ومعناه: أن هذا الموعود من إظهار آيات الله في الآفاق وفي أنفسهم سيرونه ويشاهدونه، فيتبينون عند ذلك أن القرآن تنزيل عالم الغيب الذي هو على كل شيء شهيد، أي مطلع مهيمن يستوي عنده غيبه وشهادته، فيكفيهم ذلك دليلًا على أنه حق وأنه من عنده، ولو لم يكن كذلك لما قوِي هذه القوة ولما نُصر حاملوه هذه النصرة.

54. Bakınız; onlar Rablerine kavuşmaktan yana şüphedeler. Bakınız; O, zaten her şeyi çepeçevre kuşatmakta!..

[2053] مِرْيَةٍ kelimesi zamme ile *muryetin* şeklinde de okunmuştur ki şüphe anlamına gelir. مُحِيطٌ bütün bir eşyayı, detaylarını, zahir ve batınını bilen demektir. İnanmayanlara dair hiçbir şey O'na gizli kalmaz ve O, Rableriyle karşı karşıya gelme hususundaki inkârları ve şüpheleri sebebiyle onlara gereken karşılığı verecektir.

[2054] Peygamber (s.a.)'den nakledilmiştir ki; her kim Secde-i Fussilet sûresini okursa, Allah onun her harfine karşılık kendisine on sevap verir.

٥٤-﴿أَلَا إِنَّهُمْ فِي مِرْيَةٍ مِنْ لِقَاءِ رَبِّهِمْ أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ﴾

[٢٠٥٣] وقرئ «في مرية»، بالضم، وهي الشك. {مُحِيطٌ} عالم بجمل الأشياء وتفاصيلها وظواهرها وبواطنها، فلا تخفى عليه خافية منهم، وهو مجازيهم على كفرهم ومريتهم في لقاء ربهم.

٥ [٢٠٥٤] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة السجدة أعطاه الله بكل حرف عشر حسنات.

ŞÛRÂ SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur. 53 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Hâ, Mîm.

2. 'Ayn, Sîn, Kāf.

3. 'Mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm) Allah sana da, senden öncekilere de şöyle vahyeder:

4. Göklerde ve yerde ne varsa O'nundur. O'dur yüce, ulu (Aliyy, Azîm).

5. (O'nun yücelik ve azametinden) gökler nerede ise üstlerinden çatlayacak! Melekler de Rablerini hamd ile tenzih ve takdis ediyorlar ve yeryüzündekilerin bağışlanması için O'na dua ediyorlar; çünkü bakınız; Allah'tır gerçek bağışlayıcı, merhametli (Gafûr, Rahîm).

[2055] İbn Mes'ûd ve İbn Abbas *Hâ, Mîm, Sîn, Kāf* şeklinde okumuştur.

[2056] "Allah sana da, senden önceki" diğer elçi"lere de böyle" bir vahiyle yahut böyle bir kitapla "vahyeder." Yani Allah Teâlâ bu sûrenin ihtiva ettiği mânaların benzerini başka sûrelerde sana vahyetmişti; aynı mânaları senden önceki elçilere de vahyetmişti. Demek ki; Allah, bütün kulları için önemli bir uyarı ve büyük bir lütuf içermeleri hasebiyle, bu mânaları hem Kur'ân'da hem de bütün semavi kitaplarda tekrar etmiştir. Bu mânaların benzerini vahyetmenin kendisinin âdeti olduğuna delil olsun diye de meçhul sıygayla أُوحِيَ (vahyedilmiştir) demeyip (süreklilik ifade eden) muzari sıygası [vahyeder] kullanmıştır.

[2057] يُوحِي إِلَيْكَ ifadesi meçhul sıygayla *yûhâ ileyke* şeklinde de okunmuştur. **Şayet "**Bu okuyuşa göre, cümledeki *Allah* ismini merfû' kılan nedir?" **dersen şöyle derim:** يُوحِي (vahyeder) ifadesinin delâlet ettiği şeydir. Âdeta (*yûhâ ileyke* [sana vahyedilir] ifadesini işiten) biri "Peki vahyeden kimdir?" diye sormuş da, kendisine "Allah'tır." cevabı verilmiştir. Bu, Sülemî'nin وَكَذَلِكَ زُيِّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلُ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاؤُهُمْ [En'âm 6/137] şeklinde hem fiili meçhul sıygayla okuduğu hem de شُرَكَاؤُهُمْ kelimesini merfû' yaptığı kıraati gibidir. Bu kıraate göre mâna, "Çocuklarını öldürmeyi onlara 'ortak'ları süslü gösterdi." şeklinde olur.

سورة الشورى

مكية، وآياتها ٥٣.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ

١-﴿حٰمٓ ﴾

٢-﴿عٓسٓقٓ﴾

٣-﴿كَذٰلِكَ يُوحِي اِلَيْكَ وَاِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَۙ اللّٰهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

٤-﴿لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ﴾

٥-﴿تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ وَالْمَلٰٓئِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْاَرْضِۜ اَلَٓا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾

[٢٠٥٥] قرأ ابن عباس وابن مسعود رضي الله عنهما «حم سق».

[٢٠٥٦] {كَذٰلِكَ يُوحِي اِلَيْكَ} أي مثل ذلك الوحي، أو مثل ذلك الكتاب يوحي إليك وإلى الرسل. {مِنْ قَبْلِكَۙ اللّٰهُ}، يعني أن ما تضمنته هذه السورة من المعاني قد أوحى الله إليك مثله في غيرها من السور، وأوحاه من قبلك إلى رسله، على معنى: أن الله تعالى كرر هذه المعاني في القرآن في جميع الكتب السماوية، لما فيها من التنبيه البليغ واللطف العظيم لعباده من الأوّلين والآخرين. ولم يقل: أوحي إليك؛ ولكن على لفظ المضارع، ليدل على أن إيحاء مثله عادته.

[٢٠٥٧] وقرئ «يوحى إليك» على البناء للمفعول. فإن قلت: فما رافع اسم الله على هذه القراءة؟ قلت: ما دلّ عليه {يُوحِي}، كأن قائلًا قال: من الموحي؟ فقيل: الله، كقراءة السلمى {وَكَذٰلِكَ زُيِّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلَ اَوْلَادِهِمْ شُرَكَٓاؤُهُمْ} [الأنعام: ١٣٧] على البناء للمفعول ورفع شركاؤهم، على معنى: زينه لهم شركاؤهم.

Şayet "Peki *nûhî* (vahyederiz) okuyuşuna göre *Allah* ismini ref' eden nedir?" **dersen şöyle derim:** O zaman mübteda olmak üzere merfû', الْعَزِيز ve sonrasındaki kelime ise haber olur. Yahut الْعَزِيز الْحَكِيم (öncesindeki Allah isminin) iki sıfatıdır. Bu durumda (مِن قَبْلِكَ şeklindeki) zarf haber olur.

[2058] تَكَادُ Tâ ile de Yâ ile de okunmuş; (يتفطرن de) *ye*te*fattarne* ve *ye*n*fatırne* şeklinde okunmuştur. [Râvi] Yûnus, Ebû 'Amr'dan [v. 154/771] t*etefattarne* şeklinde garîb[1] bir kıraat nakletmiştir. Bunun bir benzeri İbnü'l-A'râbî'nin [v. 231/846] *Nevâdir* isimli eserinde nakledilen *el-ibilu* te*şmumne* (develer kokluyorlar) şeklindeki nadir kullanımdır.

[2059] Âyetin anlamı şudur: Gökler Allah'ın şânının yücelik ve azametinden neredeyse çatlayıp yarılacak! Bu ifadenin, "O'dur yüce, ulu." ifadesinden sonra gelmesi de bu mânaya delâlet eder. Göklerin çatlayıp yarılacak olmasının sebebinin, Müşriklerin Allah'a çocuk isnat etmeleri olduğu da söylenmiştir. Tıpkı "Neredeyse gökler parçalanacak (Rahmân'a çocuk isnat ettikleri için)!" [Meryem 19/90] âyetindeki gibi.

[2060] **Şayet** "Niçin 'üstlerinden' dedi?" **dersen şöyle derim:** Çünkü Allah Teâlâ'nın celâl ve azametinin en büyük işaret ve delili göklerin üstüdür ki orada Arş, Kürsî; Arş'ın etrafında Allah'ı tesbih ve takdis ederek sallanan saf saf dizilmiş melekler ve aslını esasını sadece Allah'ın bildiği, O'nun yüce melekûtunun tezahürleri vardır. İşte bu sebeple "gökler üstlerinden çatlayacak" demiştir; yani çatlama işi göklerin üst tarafından başlayacaktır. Yahut inkâr ifadesi göklerin altında yaşayan kimselerden sadır olduğu için böyle söylenmiştir. Bu durumda mantıken "Gökler, küfür sözünün geldiği yön olan aşağı taraftan çatlayacak!" denmesi gerekirdi; fakat bu durum mübalağalı bir şekilde anlatıldı ve küfür ifadesi (çok tehlikeli bir söz olduğu için) göklerin üst tarafını etkilemiş gibi söylendi. Âdeta şöyle buyrulmuş oldu: (Bu küfür ifadesi o kadar tehlikeli ve yakışıksızdır ki) bırakın göklerin alt tarafını, neredeyse üstlerinden çatlayacak gibi oldular! Bu mübalağanın bir benzeri, "Başlarının üstünden kaynar sular dökülür ve bununla karınlarındakiler de eritilir, derileri de..." [Hac 22/19-20] âyetinde vardır; başlarının üstünden dökülen kaynar su, iç organlarını da etkileyici kılınmıştır. "Üstlerinden" ifadesinin, yeryüzünün üst tarafından anlamına geldiği de söylenmiştir.

[2061] **Şayet "**İçlerinde Allah'ın düşmanı kâfirler olduğu halde, meleklerin yeryüzündekiler için istiğfarda bulunmaları nasıl uygun olabilir? Üstelik 'Allah'ın, meleklerin... lâneti şüphesiz bunların üzerinedir!' [Bakara 2/161] buyrulmuş.

1 Müfessirin bu okuyuşu tuhaf bulmasının sebebi, cem-'i müennes gâib kelimelerin Tâ ile değil sadece Yâ ile gelmesidir. / çev.

فإن قلت: فما رافعه فيمن قرأ «نوحي» بالنون؟ قلت: يرتفع بالابتداء، و{الْعَزِيزُ} وما بعده أخبار، أو {الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} صفتان، والظرف خبر.

[٢٠٥٨] قرئ «تكاد» بالتاء والياء. و«ينفطرن»، و«يتفطرن». وروى يونس عن أبي عمرو قراءة غريبة «تتفطرن»، بتاءين مع النون، ونظيرها حرف نادر، روى في ٥ نوادر ابن الأعرابي: الإبل تشممن.

[٢٠٥٩] ومعناه: يكدن ينفطرن من علو شأن الله وعظمته؛ يدل عليه مجيئه بعد {الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ}. وقيل: من دعائهم له ولدًا، كقوله تعالى {تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ} [مريم: ٩٠].

[٢٠٦٠] فإن قلت: لم قال: {مِنْ فَوْقِهِنَّ}؟ قلت: لأن أعظم الآيات وأدلها على ١٠ الجلال والعظمة فوق السَّمٰوَات، وهي العرش، والكرسي، وصفوف الملائكة المرتجة بالتسبيح والتقديس حول العرش. وما لا يعلم كنهه إلا الله تعالى من آثار ملكوته العظمى، فلذلك قال: {يَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ}، أي يبتدئ الانفطار من جهتهنّ الفوقانية. أو لأن كلمة الكفر جاءت من الذين تحت السَّمٰوَات، فكان القياس أن يقال: ينفطرن من تحتهن من الجهة التي جاءت منها الكلمة، ولكنه بولغ ١٥ في ذلك، فجعلت مؤثرة في جهة الفوق. كأنه قيل: يكدن ينفطرن من الجهة التي فوقهن، دع الجهة التي تحتهنّ. ونظيره في المبالغة قوله عزّ وعلا {يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُؤُسِهِمُ الْحَمِيمُ يُصْهَرُ بِهِ مَا فِي بُطُونِهِمْ} [الحج: ١٩-٢٠] فجعل الحميم مؤثرًا في أجزائهم الباطنة. وقيل: {مِنْ فَوْقِهِنَّ} من فوق الأرضين.

[٢٠٦١] فإن قلت: كيف صح أن يستغفروا لمن في الأرض وفيهم الكفار ٢٠ أعداء الله؟ وقد قال الله تعالى {أُولَٰئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللهِ وَالْمَلَٰئِكَةِ} [البقرة: ١٦١]

Onlara lanet edenler nasıl onlar için istiğfarda bulunacak?" **dersen şöyle derim:** "Yeryüzündekiler için" ifadesi yeryüzü halkı cinsine delâlet eder. Bu cins olma durumu da onların hem tümünü hem de bir kısmını kapsar. Bu durumda hem tümünün hem de bir kısmının kastedilmiş olması mümkündür. Meleklerin Allah'ın velîleri olan müminlerden başkası için istiğfarda bulunmayacaklarına dair delil de bulunduğu için burada Allah Teâlâ sadece müminleri kastetmiştir. Dikkat edersen, Ğâfir sûresinde "Müminlerin bağışlanması için dua ederler." [Gâfir 40/7] buyuruyor ve "Ya Rabbi! Dönüş yaparak Senin yolunu izleyenleri bağışla!" [Gâfir 40/7] dediklerini aktarıyor! Bak, âyette melekler kendileri için istiğfarda bulunulanları nasıl istiğfarın gerektirdiği şey [yani tevbe] ile tavsif ettiler ve istiğfarlarında, '[tevbe ederek] dönüş yapmayan *tasdik* sahipleri[1]' için bile bir açık kapı bırakmadılar! Bu durumda kâfirler için istiğfarda bulunmaları nasıl mümkün olabilir?! Meleklerin, istiğfar ile Allah Teâlâ'dan cezalandırmada acele etmeyecek tarzda yumuşak davranma ve bağışlama talep etmeyi kastetmiş olmaları da muhtemeldir. Nitekim şu âyetlerde bu anlam vardır: "(Düzenleri bozulup) zeval bulmasınlar diye gökleri ve yeri kesinlikle Allah tutmaktadır. Bunları O'ndan başka herhangi biri tutmuş olsaydı, mutlaka zeval bulurlardı! O, gerçekten Halîm'dir, bağışlayıcıdır." [Fâtır 35/41] "Senin Rabbin, zulmetmelerine rağmen insanlara karşı gerçekten 'mağfiret sahibi'dir." [Ra'd 13/6] Dolayısıyla, buradaki istiğfardan maksat Allah'ın insanlara yumuşak davranıp onları suçları sebebiyle hemen cezalandırmamasıdır. Bu durumda istiğfar umumi olur.

[2062] **Şayet "**Gökler neredeyse çatlayacak!' sözünü iki şekilde tefsir etmiştin; peki bu sözden sonraki [meleklerin tesbih ve istiğfarından bahseden] ifadelerin bu iki tefsirle uyumu nasıl olmaktadır?" **dersen şöyle derim:** İlk tefsire göre, sanki şöyle buyrulmuş olmaktadır: Allah'ın yüceliğine saygı duydukları ve O'nun mutlak büyüklüğünden çekindikleri için gökler çatlayacak gibi oldu! Yedi kat gökleri dolduran ve Arş'ın etrafını saflar halinde çevirmiş olan melekler ise O'nun azameti karşısında boyun bükmüş bir şekilde kulluklarına, O'nu tesbih etmeye ve O'na hamd etmeye devam ediyorlar ve Allah'ın, yeryüzündeki kulları şiddetli cezalandırmasından korktukları için onlar namına istiğfarda bulunuyorlar. **İkinci** tefsire göre ise âdeta şöyle buyrulmaktadır: Gökler, Müşriklerin o çirkin sözü söylemeye cüret etmeleri sebebiyle çatlayacak gibi oldu! Melekler ise Allah'ın kendilerine ikram ettiği lütuflara hamdederek -ki Allah meleklerin bu lütuflar sebebiyle, zorla değil de kendileri bizzat isteyerek günah işlemekten şiddetle uzak durduklarını bilir- Allah'ı *bir*liyor, cahillerin O'na izâfe ettikleri uygunsuz sıfatlardan Allah'ı tenzih ediyor

1 "Tasdik sahipleri" yani -genel kullanımda- müminler… Müfessir, her hal ve şartta imanına uygun davrananları ifade eden "mümin" kelimesinin herkes için kullanılamayacağı kanaatinde. / ed.

فكيف يكونون لاعنين مستغفرين لهم؟ قلت:قوله {لِمَنْ فِي الْاَرْضِ} يدل على جنس أهل الأرض، وهذه الجنسية قائمة في كلهم وفي بعضهم؛ فيجوز أن يراد به هذا وهذا. وقد دل الدليل على أن الملائكة لا يستغفرون إلا لأولياء الله -وهم المؤمنون- فما أراد الله إلا إياهم. ألا ترى إلى قوله تعالى في سورة المؤمن {وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذٖينَ اٰمَنُوا} [غافر: ٧] وحكايته عنهم {فَاغْفِرْ لِلَّذٖينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبٖيلَكَ} [غافر: ٧] كيف وصفوا المستغفَر لهم بما يستوجب به الاستغفار، فما تركوا للذين لم يتوبوا من المصدقين طمعًا في استغفارهم، فكيف للكفرة!؟ ويحتمل أن يقصدوا بالاستغفار طلب الحلم والغفران في قوله تعالى {اِنَّ اللّٰهَ يُمْسِكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ اَنْ تَزُولَا} إلى أن قال: {اِنَّهُ كَانَ حَلٖيمًا غَفُورًا} [فاطر: ٤١]، وقوله تعالى {وَاِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ عَلٰى ظُلْمِهِمْ} [الرعد: ٦]. والمراد: الحلم عنهم وأن لا يعاجلهم بالانتقام فيكون عامًّا.

[٢٠٦٢] فإن قلت: قد فسرت قوله تعالى {تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ} بتفسيرين. فما وجه طباق ما بعده لهما؟ قلت: أما على أحدهما فكأنه قيل: تكاد السَّمٰوَات ينفطرن هيبة من جلاله واحتشامًا من كبريائه، والملائكة الذين هم ملء السبع الطباق وحافّون حول العرش صفوفًا بعد صفوف يداومون -خضوعًا لعظمته- على عبادته وتسبيحه وتحميده، ويستغفرون لمن في الأرض خوفًا عليهم من سطواته. وأما على الثاني فكأنه قيل: يكدن ينفطرن من إقدام أهل الشرك على تلك الكلمة الشنعاء، والملائكة يوحدون الله وينزهونه عما لا يجوز عليه من الصفات التي يضيفها إليه الجاهلون به، حامدين له على ما أولاهم من ألطافه التي علم أنهم عندها يستعصمون، مختارين غير ملجئين،

ve o çirkin sözden ve onu söyleyenlerden uzak duran yeryüzündeki müminler için istiğfar ediyorlar. Yahut Rablerinden yeryüzündeki insanlara yumuşak davranmasını, cezayı hak ettikleri halde onları cezalandırmakta acele etmemesini istiyorlar. Böyle yapmalarının sebebi, insanları hemen cezalandırmayıp onlara mühlet verilmesinde gördükleri maslahat, insanlığın kurtuluşu ve yeryüzü halkı arasındaki kâfir ve fâsıkların [tevbe ederek] dönüş yapması için hissettikleri şiddetli arzu ve istektir.

6. O'ndan başka birtakım velîler edinenler üzerinde Allah daimî gözetleyicidir! Sen onların vekili değilsin!

[2063] "O'ndan başka birtakım velîler edinenler" yani Allah'a ortak ve denk varlıklar ihdas edenler "Allah onların üzerinde daimî gözetleyicidir!" Yani onların bütün durumlarını ve işlerini gözetlemektedir; bunlara dair hiçbir şey O'nun gözünden kaçmaz. Allah onları bu durumlarına ve amellerine göre hesaba çekecek ve cezalandıracaktır. Onları Allah'tan başka bu şekilde gözetleyen hiç kimse yoktur. Ey Muhammed! Sen onlardan mes'ul "değilsin." Onların ne durumları sana havale edilmiştir ne de imana mecbur tutulmaları sana bırakılmıştır! Sen sadece bir uyarıcısın… O kadar.

7. Sana da böyle Arapça bir Kur'ân vahyetmekteyiz ki, anaşehri ve çevresindekileri (anladıkları bir dille) uyarasın; asla şüphe edilmemesi gereken o toplanış (haşir) gününe karşı uyarasın: (O gün) bir fırka Cennet'te, bir fırka da Çılgın Ateş'tedir.

[2064] "Sana da" aynı şekilde "vahyetmekteyiz." Bu, bir önceki âyetin "Allah'tır onları gözetleyen, sen gözetleyecek değilsin onları, sadece uyarıcısın sen." şeklindeki anlamına işarettir; çünkü Allah Teâlâ bu mânayı kitabının birçok yerinde tekrar etmektedir. Bu durumda [i] كَذَلِكَ'nin başındaki Kâf, أَوْحَيْنَا fiilinin *mef'ûlun bih*idir. قُرْآناً عَرَبِيًّا de *mef'ûlun bih*in hâlidir; yani sana ne denildiğini anlayasın ve uyarı vazifenin sınırını aşmayasın diye, şüphe edeceğin hiçbir şey barındırmayan apaçık Arapça bir Kur'ân olmak üzere onu sana vahyediyoruz. [ii] ذَلِكَ'nin, أَوْحَيْنَا fiilinin mastarına yönelik bir işaret olması da mümkündür; yani o açıkseçik ve anlaşılır olan vahyetmenin bir benzerini, senin dilinde Arapça bir Kur'ân olarak sana da vahyediyoruz.

[2065] "Uyarasın diye." Hem *enzertuhû kezâ* (Onu şuna karşı uyardım.) hem de *enzertuhû bi-kezâ* (Onu şu konuda uyardım.) denilir. İlkinde, yani لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُرَى ifadesinde fiil birinci mef'ûle müteaddi olmuş; ikincisi olan وَتُنْذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ'de ise ikinci mef'ûle müteaddi olmuştur. "Anaşehir"den maksat, anaşehrin halkıdır. Bu "Şehre sor!" [Yûsuf 12/82] ifadesi gibidir. "Çevresindekileri", yani etraftaki bedevi toplulukları. (لِتُنْذِرَ) *li-yunzira* (uyarsın diye) şeklinde de okunmuştur ki fâ'il Kur'ân'dır.

ويستغفرون لمؤمني أهل الأرض الذين تبرؤوا من تلك الكلمة ومن أهلها. أو يطلبون إلى ربهم أن يحلم عن أهل الأرض ولا يعاجلهم بالعقاب مع وجود ذلك فيهم، لما عرفوا في ذلك من المصالح، وحرصًا على نجاة الخلق، وطمعًا في توبة الكفار والفساق منهم.

٥ ٦-﴿وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهٖٓ اَوْلِيَٓاءَ اللّٰهُ حَفِيظٌ عَلَيْهِمْۘ وَمَٓا اَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ﴾

[٢٠٦٣] {وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهٖٓ اَوْلِيَٓاءَ} جعلوا له شركاء وأندادًا {اللّٰهُ حَفِيظٌ عَلَيْهِمْ} رقيب على أحوالهم وأعمالهم لا يفوته منها شيء، وهو محاسبهم عليها ومعاقبهم لا رقيب عليهم إلا هو وحده. {وَمَٓا اَنْتَ} يا محمد بموكَّل بهم ولا مفوض إليك أمرُهم ولا قسرهم على الإيمان؛ إنما أنت منذر فحسب.

١٠ ٧-﴿وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا لِتُنْذِرَ اُمَّ الْقُرٰى وَمَنْ حَوْلَهَا وَتُنْذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ لَا رَيْبَ فِيهِۜ فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ﴾

[٢٠٦٤] ومثل ذلك {اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ}. وذلك إشارة إلى معنى الآية قبلها من أنّ الله تعالى هو الرقيب عليهم، وما أنت برقيب عليهم، ولكن نذير لهم؛ لأنّ هذا المعنى كرره الله في كتابه في مواضع جمة، والكاف مفعول به لـ{أَوْحَيْنَا}. و{قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا} ١٥ حال من المفعول به، أي أوحيناه إليك وهو قرآن عربي بيّن، لا لبس فيه عليك، لتفهم ما يقال لك، ولا تتجاوز حدّ الإنذار. ويجوز أن يكون {ذلك} إشارة إلى مصدر {أوحينا}، أي ومثل ذلك الإيحاء البين المفهم أوحينا إليك قرآنًا عربيًا بلسانك.

[٢٠٦٥] {لِتُنْذِرَ} يقال: أنذرته كذا وأنذرته بكذا. وقد عدى الأوّل، أعني {لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُرَى}، إلى المفعول الأول والثاني وهو قوله {وَتُنْذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ} إلى المفعول ٢٠ الثاني. {اُمَّ الْقُرٰى} أهل أمّ القرى كقوله تعالى {وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ} [يوسف: ٨٢]. {وَمَنْ حَوْلَهَا} من العرب. وقرئ «لينذر»، بالياء والفعل للقرآن.

[2066] "Toplanış günü" Kıyamet günüdür; çünkü bütün mahlûkat o gün bir araya getirilecektir. "Toplanma günü için sizi bir araya getireceği gün." [Teğâbun 64/9] buyrulmuştur. Ruhların ve bedenlerin bir araya getirileceği de söylenmiştir. Yine her iş işleyen ile işlediği amelin bir araya getirileceği de söylenmiştir. لاَرَيْبَ فِيهِ ifadesi cümle-i mu'terizadır ve i'rabdan mahalli yoktur.

[2067] Her iki فَرِيقٌ de merfû' ve mansūb okunmuştur. Merfû' okuyuş, مِنْهُمْ فَرِيقٌ (onlardan bir grup) takdiri iledir. Bu ifadedeki çoğul zamiri o gün toplananlara gitmektedir; çünkü mâna, "Mahlûkatın toplandığı gün, onlardan bir grup…" şeklindedir. Mansūb okuyuşun gerekçesi ise, bu iki kelimenin toplananların *hâl*i olmasıdır; yani ayrı ayrı gruplar halinde [toplayacağı gün]. Nitekim "(Kıyamet) saat(i) gelip çattığı gün, işte o gün birbirlerinden ayrışırlar." [Rûm 30/14] âyetinde de bu husus anlatılmıştır. **"Peki,** aynı anda nasıl hem bir araya gelip hem de ayrışmış oluyorlar?" **dersen şöyle derim:** Onlar o gün cennetlik ve cehennemlik olarak ikiye ayrılmış bir şekilde topluca bir arada bulunurlar. Nitekim Cuma günü insanlar iki ayrı mescide *dağılmış* olarak *bir araya gelmiş* olmaktadırlar. Ama "toplanma" ile onların belli bir mekânda bir araya getirilmesi kastedilmişse, o zaman ifade "ayrılmak üzere olmaları" anlamındadır.

8. Allah dileseydi, onları tek bir ümmet yapardı. Ama O, rahmetine dilediklerini sokuyor. Zalimlere gelince, onlar için ne velî vardır ne de yardımcı...

[2068] "Onları tek bir ümmet yapardı", yani hepsini zorla ve mecbur bırakarak mümin yapardı. Tıpkı "İsteseydik, elbette herkesi doğru yola getirirdik!" [Secde 32/13] ve "Senin Rabbin dileseydi, yeryüzündeki insanların tamamı elbette iman ederdi." [Yûnus 10/99] âyetlerindeki gibi. [Burada] Âyetin anlamının iman etmeye zorlamak olduğunun delili, "O halde sen mi insanları mümin oluncaya kadar zorlayacaksın?!" [Yûnus 10/99] âyetidir ki, "sen mi zorlayacaksın?!" ifadesi -ifadenin başında, icbar edenin -fiiline değil- bizzat kendisine yönelik yadırgama anlamına gelen bir Hemze bulunması[1] sebebiyle- bu zorlamaya başkasının değil, yalnızca Allah'ın kādir olduğunun delilidir. Bu durumda mâna şöyle olur: Şayet Rabbin, kudretiyle dileseydi onların hepsini iman etmeye zorlardı; fakat O hikmetiyle diledi ve böylece onları mükellef kılarak işlerini kendi tercihlerine bıraktı ki müminleri rahmetine dâhil etsin -çünkü âyetteki "dilediklerini" ifadesiyle kastedilen müminlerdir; zaten dikkat edersen müminleri "zâlimler"in karşısına konumlandırmış- ve zâlimleri de onlara yönelik azabı hususunda velîsiz ve yardımcısız bıraksın.

1 Yani ayette; "İnsanları zorlayacak mısın?!" değil, "İnsanları sen mi zorlayacaksın?!" buyrulması… / ed.

[٢٠٦٦] {يَوْمَ الْجَمْعِ} يوم القيامة، لأنّ الخلائق تجمع فيه. قال الله تعالى { يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ} [التغابن: ٩] وقيل: يجمع بين الأرواح والأجساد. وقيل: يجمع بين كل عامل وعمله. و{لَا رَيْبَ فِيهِ} اعتراض لا محل له.

[٢٠٦٧] قرئ «فريق... وفريق»، بالرفع والنصب؛ فالرفع على: منهم فريق، ومنهم فريق. والضمير للمجموعين؛ لأن المعنى: يوم جمع الخلائق. والنصب على الحال منهم، أي متفرّقين، كقوله تعالى {وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يَوْمَئِذٍ يَتَفَرَّقُونَ} [الروم: ١٤]. فإن قلت: كيف يكونون مجموعين متفرّقين في حالة واحدة؟ قلت: هم مجموعون في ذلك اليوم مع افتراقهم في داري البؤس والنعيم، كما يجتمع الناس يوم الجمعة متفرّقين في مسجدين. وإن أريد بالجمع جمعهم في الموقف، فالتفرّق على معنى مشارفتهم للتفرّق.

٨-﴿وَلَوْ شَآءَ اللهُ لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلٰكِنْ يُدْخِلُ مَنْ يَشَآءُ فِي رَحْمَتِهِۦ وَالظَّٰلِمُونَ مَا لَهُمْ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ﴾

[٢٠٦٨] {لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً} أي مؤمنين كلهم على القسر والإكراه، كقوله تعالى {وَلَوْ شِئْنَا لَاٰتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدٰيهَا} [السجدة: ١٣]، وقوله تعالى {وَلَوْ شَآءَ رَبُّكَ لَاٰمَنَ مَنْ فِي الْاَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا} [يونس: ٩٩]. والدليل على أنّ المعنى هو الإلجاء إلى الإيمان قوله {اَفَاَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتّٰى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ} [يونس: ٩٩]؛ وقوله تعالى {اَفَاَنْتَ تُكْرِهُ} بإدخال همزة الإنكار على المكرِهِ دون فعله دليل على أنّ الله وحده هو القادر على هذا الإكراه دون غيره. والمعنى: ولو شاء ربك مشيئة قدرة لقسرهم جميعًا على الإيمان، ولكنه شاء مشيئة حكمة فكلفهم وبنى أمرهم على ما يختارون، ليدخل المؤمنين في رحمته -وهم المرادون بـ{مَنْ يَشَاءُ}، ألا ترى إلى وضعهم في مقابلة الظالمين- ويترك الظالمين بغير ولي ولا نصير في عذابه.

9. Yoksa bunlar O'ndan başka velîler mi edinmişler?! Asıl velî Allah'tır; ölüleri O diriltir. O her şeye kadirdir.

[2069] أم'in Hemzesi yadırgama anlamı vermektedir. "Asıl velî Allah'tır", yani velî edinilmesi gereken, mevlâ ve efendi (sahip) olduğuna inanılması gereken yalnızca Allah'tır. فاللهُ هُوَ الْوَلِيُّ ifadesinin başında yer alan Fâ, mukadder bir şartın cevabıdır; âdeta Allah dışında herhangi bir velî bulunması imkânı reddedildikten sonra şöyle denmektedir: Eğer gerçekten bir veli istiyorlarsa hakiki veli bir tek Allah'tır, O'ndan başka da yoktur. "O ölüleri diriltir", yani ölüleri diriltmek velînin bir vasfıdır; "O her şeye kadirdir", yani velî edinilmeye en lâyık olan, herhangi bir şeye gücü yetmeyenler değil, sadece O'dur.

10. Anlaşmazlığa düştüğünüz herhangi bir hususta hüküm Allah'a aittir. İşte, benim Rabbim Allah! Ben, yalnızca O'na güvenip dayanmaktayım; yalnızca O'na yönelirim.

[2070] "Anlaşmazlığa düştüğünüz herhangi bir hususta…" Bu ifade, Peygamber (s.a.)'in müminlere söylediği sözün aktarılmasıdır; yani kâfir Ehl-i Kitap ve Müşriklerin size muhalefet ettiği, bu sebeple onlarla anlaşmazlığa düştüğünüz, dine dair herhangi bir hususta verilecek hüküm Allah'a kalmıştır; hakikate yapışan müminleri mükâfatlandıracak ve bâtıla yapışanları cezalandıracak O'dur. "İşte" aranızdaki hakem "benim Rabbim Allah'tır!" Din düşmanlarının kurduğu tuzakları boşa çıkarma hususunda "ben, yalnızca O'na güvenip dayanmaktayım" ve onların şerleriyle başa çıkma konusunda sadece "O'na yönelmekteyim."

[2071] Şu da söylenmiştir: "Anlaşmazlığa düştüğünüz" ve nizâlaştığınız dâvalarda Peygamber (s.a.)'in hakemliğine başvurun ve başkasının hakemliğini onun hakemliğine tercih etmeyin. "Herhangi bir hususta çekişecek olursanız, onu Allah ve Resulüne arz edin." [Nisa 4/59] âyeti de bunun delilidir.

[2072] Şöyle de denilmiştir: Herhangi bir âyetin te'vili hususunda anlaşmazlığa düşerseniz ve âyetin anlamı size karışık gelirse, onun açıklamasına ulaşmak için *kitabullah*ın *muhkem* âyetlerine ve Peygamber (s.a.)'in sünnetinin açıkça anlaşılan kısımlarına müracaat edin.

٩-﴿اَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهٖٓ اَوْلِيَٓاءَۚ فَاللّٰهُ هُوَ الْوَلِيُّ وَهُوَ يُحْيِ الْمَوْتٰىۘ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ﴾

[٢٠٦٩] معنى الهمزة في {أم} الإنكار، {فَاللّٰهُ هُوَ الْوَلِيُّ} هو الذي يجب أن يتولى وحده ويعتقد أنه المولى والسيد؛ فالفاء في قوله {فَاللّٰهُ هُوَ الْوَلِيُّ} جواب شرط مقدّر، كأنه قيل بعد إنكار كل ولي سواه: إن أرادوا وليًا بحق فاللّٰه هو الولي بالحق، لا وليّ سواه. {وَهُوَ يُحْيِي} أي ومن شأن هذا الولي أنه يحيى {الْمَوْتٰى وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ}، فهو الحقيق بأن يتخذ وليًا دون من لا يقدر على شيء.

١٠-﴿وَمَا اخْتَلَفْتُمْ ف۪يهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُٓ اِلَى اللّٰهِۜ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبّ۪ي عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُۗ وَاِلَيْهِ اُن۪يبُ﴾

[٢٠٧٠] {وَمَا اخْتَلَفْتُمْ ف۪يهِ مِنْ شَيْءٍ} حكاية قول رسول اللّٰه ﷺ للمؤمنين، أي ما خالفكم فيه الكفار من أهل الكتاب والمشركين، فاختلفتم أنتم وهم فيه من أمر من أمور الدين، فحكم ذلك المختلف فيه مفوّض إلى اللّٰه تعالى، وهو إثابة المحقين فيه من المؤمنين ومعاقبة المبطلين. {ذٰلِكُمُ} الحاكم بينكم هو {اللّٰهُ رَبّ۪ي عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ} في ردّ كيد أعداء الدين {وَاِلَيْهِ} أرجع في كفاية شرهم.

[٢٠٧١] وقيل: وما اختلفتم فيه وتنازعتم من شيء من الخصومات فتحاكموا فيه إلى رسول اللّٰه ﷺ، ولا تؤْثروا على حكومته حكومة غيره، كقوله تعالى {فَاِنْ تَنَازَعْتُمْ ف۪ي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ اِلَى اللّٰهِ وَالرَّسُولِ} [النساء: ٥٩].

[٢٠٧٢] وقيل: وما اختلفتم فيه من تأويل آية واشتبه عليكم فارجعوا في بيانه إلى المحكم من كتاب اللّٰه، والظاهرِ من سنة رسول اللّٰه ﷺ.

[2073] Şu da söylenmiştir: Sizin yükümlülüklerinizle ilgili olmayan ve bilmeye de imkânınızın olmadığı bazı bilgiler hususunda aranızda meydana gelen ihtilâflarda, "En iyisini Allah bilir." deyin. Mesela *rûh* hakkındaki bilgi bu türdendir. Nitekim "Sana ruhu soruyorlar. De ki: Ruh, benim Rabbimin emrindendir..." [İsra 17/85] buyrulmuştur.

[2074] **Şayet "**(Âyetteki ihtilâfı) müçtehitlerin şer'î hükümler konusundaki ihtilâflarına hamletmek mümkün müdür?" **dersen şöyle derim:** Hayır, çünkü Peygamber (s.a.) yaşarken içtihat yapılması mümkün değildi.

11. [O'dur] gökleri ve yeri sonraki gelişmelere açık bir şekilde yaratan. O, size kendi cinsinizden eşler yaratmıştır. Ayrıca, hayvanlardan da eşler yaratmıştır. Sizi işbu plânla üretip çoğaltıyor. Böyle birinin benzeri olmaz! O'dur işiten, gören (Semî', Basîr).

[2075] فَاطِرُ السَّمٰوَاتِ hem merfû' hem de mecrûr okunmuştur. Merfû okunmasının sebebi, öncesindeki ذَلِكُمْ'un haberlerinden biri olması yahut mahzuf bir mübtedanın haberi olmasıdır. Mecrûr okunmasının sebebi ise öncesindeki *lâfzatullâh*ın sıfatı olmasıdır; bu durumda, ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبِّي عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ ifadesi sıfat ile mevsūfun arasına girmiş bir ara cümle olmaktadır.

[2076] "Size kendi" insan cinsi"nizden eşler yaratmıştır… Ayrıca, hayvanlardan da eşler yaratmıştır." Yani hayvanlara da kendi cinslerinden eşler yaratmıştır. -جعل *haleka* anlamındadır.- يَذْرَؤُكُمْ yani sizi çoğaltıyor. *Zeraa'llāhu'l-halka* denir ki "Allah mahlûkatı yaydı, çoğalttı" demektir. *Zerr, zerv* ve *zer'* (الذّرْءُ) kelimelerinin hepsi aynı anlamdadır. فِيهِ "işbu plânla" demektir; yani Allah Teâlâ insanlar ve hayvanlar için eşler yaratmıştır ki onların erkekleri ile dişileri arasında nesil üretimi yoluyla çoğalma gerçekleşsin. يَذْرَؤُكُمْ fiilindeki çoğul zamiri hem muhataplara hem de hayvanlara gider. Burada *tağlîb* üslubuyla, akıl sahibi muhataplara hitap edilmiş, gaib durumda bulunan akılsız varlıklar da bu hitaba dâhil edilmiştir. Bu kullanım, iki illete sahip hükümler konusuyla ilgilidir.[1]

[2077] **Şayet "**İşte bu *plân*da sizi yayıp çoğaltıyor.' ne demektir? يَذْرَؤُكُمْ بِهِ ('İşte bu *plân*la) deseydi daha iyi olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ bu plânı yayma ve çoğaltma için bir kaynak ve maden kılmıştır. Nitekim "Kısas**ta** sizin için hayat vardır." [Bakara 2/179] âyetindeki gibi, "Eşlerin yaratılmasında canlılar için bir çoğaltma vardır." dersin.

1 Yani birbirinden ayrı olup biri diğerine dâhil olmayan iki hüküm. Biri; ifadenin, muhatap yahut gâip olmasından daha kapsamlı bir şekilde, akıllı varlıklara yönelik zamirin vasfı üzere gelmiş olmasıdır. Diğeri ise, bunun ardından hitabın vasfı üzere gelmesidir. Bu durumda ilki aklı, ikincisi ise hitabı kapsayıcı kılmak amaçlıdır. / çev.

[٢٠٧٣] وقيل: وما وقع بينكم الخلاف فيه من العلوم التي لا تتصل بتكلفيكم ولا طريق لكم إلى علمه، فقولوا: الله أعلم، كمعرفة الروح. قال الله تعالى {وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الرُّوحِۖ قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّي} [الإسراء: ٨٥]:

[٢٠٧٤] فإن قلت: هل يجوز حمله على اختلاف المجتهدين في أحكام الشريعة؟

٥ قلت: لا، لأنّ الاجتهاد لا يجوز بحضرة رسول الله ﷺ.

١١-﴿فَاطِرُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا وَمِنَ الْاَنْعَامِ اَزْوَاجًاۚ يَذْرَؤُكُمْ فِيهِۜ لَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَيْءٌۚ وَهُوَ السَّم۪يعُ الْبَص۪يرُ﴾

[٢٠٧٥] {فَاطِرُ السَّمٰوَاتِ} قرئ بالرفع والجر، فالرفع على أنه أحد أخبار ذلكم. أو خبر مبتدأ محذوف، والجرّ على: فحكمه إلى الله فاطر السَّمٰوَات، و{ذٰلِكُمُ} إلى

١٠ {اُن۪يبُ} اعتراض بين الصفة والموصوف.

[٢٠٧٦] {جَعَلَ لَكُمْ} خلق لكم {مِنْ اَنْفُسِكُمْ} من جنسكم من الناس {اَزْوَاجًا وَمِنَ الْاَنْعَامِ اَزْوَاجًا}، أي وخلق من الأنعام أزواجًا. ومعناه: وخلق للأنعام أيضًا من أنفسها أزواجًا. {يَذْرَؤُكُمْ} يكثركم، يقال: ذرأ الله الخلق: بثهم وكثرهم. والذر، والذرو، والذرء: أخوات. {فِيهِ} في هذا التدبير، وهو أن جعل للناس والأنعام

١٥ أزواجًا، حتى كان بين ذكورهم وإناثهم التوالد والتناسل. والضمير في {يَذْرَؤُكُمْ} يرجع إلى المخاطبين والأنعام، مغلّبًا فيه المخاطبون العقلاء على الغيّب مما لا يعقل، وهي من الأحكام ذات العلتين.

[٢٠٧٧] فإن قلت: ما معنى يذرؤكم في هذا التدبير؟ وهلا قيل: يذرؤكم به؟ قلت: جعل هذا التدبير كالمنبع والمعدن للبث والتكثير؛ ألا تراك تقول: للحيوان

٢٠ في خلق الأزواج تكثير، كما قال تعالى {وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ} [البقرة: ١٧٩]

[2078] [ليس كمثله شيء] Araplar şöyle derler: “Senin gibi biri cimrilik yapmaz.” Böyle demekle aslında bizzat o kişiyi kastederlerken, cimriliği o şahıs gibiler için olumsuzlamış olurlar. Buradaki maksatları mübalağa yapmaktır; bu sebeple de kinâyeli söyleme yöntemine başvurmuşlardır; çünkü cimriliği onun ayarındakiler ve ondan daha özel vasıflara sahip kimseler için olumsuzlayınca onun için de olumsuzlamış olurlar. Bunun benzeri, bir Arab’a, “Araplar verdikleri söze sadıktırlar” demendir. Böyle demen, “Sen verdiğin söze sadıksın.” demenden daha etkilidir. Yine Arapların “Akranları yetişti, yaşıtları bülüğa erdi.” gibi sözleri de böyledir. Bu sözlerle hitap edilen şahsın kendisinin genç olduğu ve bülûğa erdiğini kastederler. (Hazret-i Peygamber’in dedesi) Abdülmuttalib’in yaptığı yağmur duasıyla ilgili Rukayka bnt. Sayfî’den aktarılan rivayette de şu söz yer alır: “Dikkat edin! Onların içinde akranları temiz ve pâk olan vardır.” Bu sözle, (henüz bülûğa ermiş bir delikanlı olan) Muhammed (s.a.)’in temiz ve pâk oluşu kastedilmektedir. Bu kullanımın kinâye olduğu anlaşılınca, *leyse kâ’llâhi şey’un* (Allah gibi bir şey yoktur.) ifadesi ile ليس كمثله شيءٌ (O’nun gibi bir şey yoktur.) ifadesi arasında, kinayenin kattığı anlam hariç, bir fark kalmamış olur. Bu iki ibare bir tek mânayı ortaya koymaktadır ki o da herhangi bir şeyin Allah’a benzer olmasını O’nun zatından nefyetmektir. Bunun bir benzeri de “Hayır! O’nun iki eli de açıktır!” [Mâide 5/64] âyetidir. Bunun anlamı şudur: Hayır, bilakis O, kendisi için herhangi bir el yahut onların açık olması tasavvur edilmeksizin çok cömerttir; çünkü bu söz dilde cömertlik anlamı için kullanılır ve Araplar bununla başka bir şeyi de kastetmezler. Hatta bu ifadeyi hiç eli olmayan birisi için bile kullanırlar. Yine bu ifade benzeri olan yahut olmayan kimseler için de kullanılmıştır.

[2079] “Allah gibisinin benzeri olmaz!” sözündeki iki teşbih ifadesinin, anlamı pekiştirmek için bir araya geldiğini de iddia edebilirsin. Tıpkı

> Ocak taşlarının üzerine konmuş gibi kızarmışlar sanki.

diyen kişinin ve

> ‘Çiğnenmiş bir anız gibi’ye[1] döndü âdeta!

diyen kişinin tekrarladığı gibi…

12. Göklerin ve yerin anahtarları O’nundur; rızkı dilediklerine genişletmekte ve daraltmaktadır. O gerçekten her şeyi bilmektedir.

[2080] وَيَقْدِرُ kelimesi *yukaddiru* şeklinde de okunmuştur.

---

1 ‘Çiğnenmiş bir anız gibi’ ifadesi Fîl suresinde Ebrehe ordusunun helâk edildikten sonraki hâli bağlamında geçmektedir. / ed.

[٢٠٧٨] قالوا: مثلك لا يبخل، فنفوا البخل عن مثله، وهم يريدون نفيه عن ذاته، قصدوا المبالغة في ذلك فسلكوا به طريق الكناية؛ لأنهم إذا نفوه عمن يسدّ مسدّه وعمن هو على أخص أوصافه فقد نفوه عنه. ونظيره قولك للعربي: العرب لا تخفر الذمم، كان أبلغ من قولك: أنت لا تخفر. ومنه قولهم: قد أيفعت لداته وبلغت أترابه، يريدون: إيفاعه وبلوغه. وفي حديث رقيقة بنت صيفي في سقيا عبد المطلب: ألا وفيهم الطيب الطاهر لداته، والقصد إلى طهارته وطيبه. فإذا علم أنه من باب الكناية لم يقع فرق بين قوله: ليس كالله شيء، وبين قوله {لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ} إلا ما تعطيه الكناية من فائدتها، وكأنهما عبارتان معتقبتان على معنى واحد، وهو نفي المماثلة عن ذاته. ونحوه قوله عز وجل {بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ} [المائدة: ٤٦] فإن معناه: بل هو جواد من غير تصوّر يد ولا بسط لها، لأنها وقعت عبارة عن الجود لا يقصدون شيئًا آخر، حتى إنهم استعملوها فيمن لا يد له، فكذلك استعمل هذا فيمن له مثل ومن لا مثل له.

[٢٠٧٩] ولك أن تزعم أنّ كلمة التشبيه كرّرت للتأكيد، كما كرّرها من قال:

وَصَالِيَاتٍ كَكَمَا يُؤْثَفَيْن ۞

ومن قال:

فَأَصْبَحَتْ مِثْلَ كَعَصْفٍ مَأْكُولْ ۞

١٢-﴿لَهُ مَقَالِيدُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِۚ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُۚ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

[٢٠٨٠] وقرئ «ويقدّر».

[2081] "O gerçekten her şeyi bilmektedir." Meselâ zenginliğin kul için daha hayırlı olduğunu bildiği için onu zenginleştirir, ama fakirlik daha hayırlıysa o zaman da fakirleştirir.

13. O, Nûh'a emrettiği -sana vahyettiğimiz; İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya emrettiğimiz- 'Dini dimdik ayakta tutun ve onda anlaşmazlığa düşmeyin' ilkesini, evrensel dine ait bir yasa olarak sizler için de yasalaştırmıştır. Kendilerini davet ettiğin ilke, Müşriklere ağır geliyor; ama Allah, dilediklerini bunun için seçmekte ve kendisine yönelenleri ona iletmektedir.

[2082] "Evrensel dine ait bir yasa olarak sizler için de yasalaştırmıştır." Yani Nuh Aleyhisselâm, Muhammed (s.a.) ve ikisi arasındaki peygamberlerin dinine... Bunu söyledikten sonra, "Dini dimdik ayakta tutun ve onda anlaşmazlığa düşmeyin!" diyerek, bu önde gelen peygamberlerin ortaklaşa muhatap olduğu, yasalaştırılan o ilkeyi açıklamıştır. Bu sözden maksat, *bir kişinin tam olarak yerine getirdiği takdirde Müslüman olacağı* Allah'ı *bir*lemek, O'na itaat etmek, peygamberlerine, kitaplarına ve ceza gününe iman etmek vb. ilkelerdir. Allah Teâlâ bu sözle toplumların kendi durumları açısından maslahatlarına uygun olan yasaları kastetmemiştir; çünkü bunlar çeşitlilik ve farklılık arz eden şeylerdir. Nitekim "Her birinize bir şeriat (yasa) ve bir yol verdik." [Mâide 5/48] buyurmuştur.

[2083] أَنْ أَقِيمُوا ifadesi ya nasb konumundadır -ki bu durumda شَرَعَ fiilinin mef'ûlünden ve onun üzerine atfedilen iki cümleden bedel olmuş olur- ya da isti'nâf cümlesi olmak üzere merfû' konumundadır. Bu sonuncuya göre sanki "Bu yasa nedir?" diye sorulmuş da, "O, dini ayakta tutmaktır." diye cevap verilmiş gibidir. Bu sözün anlam bakımından benzeri, "Şüphesiz bu, -tek bir ümmet olarak- sizin ümmetinizdir." [Enbiyâ 21/92] âyetidir.

[2084] "Kendilerini davet ettiğin ilke" yani Allah'ın dinini ve tevhidi ikame etmek ilkesi "Müşriklere ağır" yani dayanılmaz ve sıkıntı verici "geliyor."

[2085] "Allah, dilediklerini" yani yardımının fayda vereceği ve lütfunun ulaşacağı kimseleri "*bu*nun için seçer." Yani onu muvaffak kılıp doğrultarak *din*e yöneltir ve onun etrafında bir araya getirir. -Zamir dine gitmektedir.-

14. (Ehl-i Kitap) kendilerine ilim geldikten sonra sırf birbirlerini çekemedikleri için anlaşmazlığa düştüler. Senin Rabbinden; 'adı konulmuş bir ecele kadar azap etmeyeceği'ne dair bir karar çıkmış olmasaydı, çoktan aralarında hükmedilmiş olurdu! Onlardan sonra kitaba vâris kılınanlar da ondan yana 'kaygı verici bir şüphe' içindedirler.

[٢٠٨١] {إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} فإذا علم أنّ الغِنى خير للعبد أغناه، وإلا أفقره.

١٣-﴿شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ﴾

[٢٠٨٢] {شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ} دين نوح ومحمد ومن بينهما من الأنبياء. ثم فسر المشروع الذي اشترك هؤلاء الأعلام من رسله فيه بقوله {أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ}. والمراد إقامة دين الإسلام الذي هو توحيد الله وطاعته، والإيمان برسله وكتبه، وبيوم الجزاء، وسائر ما يكون الرجل بإقامته مسلمًا. ولم يرد الشرائع التي هي مصالح الأمم على حسب أحوالها، فإنها مختلفة متفاوتة؛ قال الله تعالى {لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا} [المائدة: ٤٨].

[٢٠٨٣] ومحل {أَنْ أَقِيمُوا} إما نصب بدل من مفعول {شَرَعَ} والمعطوفين عليه، وإما رفع على الاستئناف، كأنه قيل: وما ذلك المشروع؟ فقيل: هو إقامة الدين. ونحوه قوله تعالى {إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً} [الأنبياء: ٩٢].

[٢٠٨٤] {كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ} عظم عليهم وشقّ عليهم {مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ} من إقامة دين الله والتوحيد.

[٢٠٨٥] {يَجْتَبِي إِلَيْهِ} يجتلب إليه ويجمع -والضمير للدين- بالتوفيق والتسديد {مَنْ يَشَاءُ} من ينفع فيهم توفيقه ويجرى عليهم لطفًا.

١٤-﴿وَمَا تَفَرَّقُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ أُورِثُوا الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ﴾

[2086] Ehl-i Kitap, kendilerine peygamberler geldikten sonradır ki anlaşmazlığa düştü; tefrikanın peygamberlerin diliyle sapkınlık ve fesat olduğunu, tehdide müstahak bir şey olduğunu anladıktan sonra ancak, anlaşmazlığa düştüler.

[2087] "Rabbinden bir karar" yani Kıyamet gününe kadar erteleme sözü "çıkmış olmasaydı" tefrikaya düştükleri zaman hemen "aralarında hükmedilmiş olurdu!" Çünkü bu yaptıkları çok vahim bir şeydir!

[2088] "Onlardan sonra kitaba vâris kılınanlar" yani Peygamber (s.a.) dönemindeki Ehl-i Kitap, kendi kitaplarından yana "şüphe içindedirler;" ona gerektiği gibi iman etmemektedirler.

[2089] Denilmiştir ki; Allah Teâlâ *tufan*da yeryüzündekilerin tamamını yok ettikten sonra (yaratılan) insanlar, iman sahibi tek bir topluluk hâlinde idiler. Ataları ölünce çocuklar aralarında anlaşmazlığa düştüler. Bu durum, Allah onlara müjdeleyici ve uyarıcı peygamberler gönderdiği zaman vuku buldu. Peygamberlerle birlikte onlara (iman üzere yaşamaya devam etmek için yeterli) bilgi de gelmişti; fakat aralarında meydana gelen kıskançlık sebebiyle anlaşmazlığa düştüler.

[2090] Şu da söylenmiştir: Ehl-i Kitap, ancak Muhammed (s.a.)'in *bi'set*iyle kendilerine bilgi geldikten sonra tefrikaya düştüler. Tıpkı "Oysa kendilerine kitap verilenler ancak kendilerine ilim geldikten sonra parçalanmışlardı..." [Beyyine 98/4] âyetinde belirtildiği gibi. Bu durumda, "Onlardan sonra kitaba vâris kılınanlar" Müşriklerdir; Ehl-i Kitap Tevrat ve İncil'e vâris kılındıktan sonra onlar da Kur'ân'a vâris kılınmışlardır.

[2091] أُورِثُوا kelimesi, *vurrisû* ve *vurisû* şeklinde de okunmuştur.

15. O halde sen, yalnızca bundan dolayı davet et ve sana emredildiği gibi dosdoğru ol. Onların arzu ve ihtiraslarına uyma ve de ki: Ben, Allah'ın indirdiği her kitaba iman ettim; bana aranızda ayrım yapmamam emredildi. Allah bizim de Rabbimizdir, sizin de Rabbinizdir. Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz sizedir. Bizimle sizin aranızda bir tartışma yok; Allah hepimizi bir araya getirecektir; yalnız O'nadır nihaî dönüş.

[2092] "Yalnızca bundan dolayı", yani hem tefrika hem de bu tefrika sebebiyle küfrün gruplara ayrılmış olmasından dolayı, onları köklü *hanif* dini üzerinde ittifak ve uyuşmaya "davet et." Ayrıca, Allah'ın sana emrettiği gibi, hem bu din hem de ona davet etme konusunda "dosdoğru ol." Onların o farklı, gizli "arzu ve ihtiraslarına uyma!"

[٢٠٨٦] {وَمَا تَفَرَّقُوا} يعني أهل الكتاب بعد أنبيائهم {إِلَّا مِنْ بَعْدِ} أن علموا أنّ الفرقة ضلال وفساد، وأمر متوعد عليه على ألسنة الأنبياء.

[٢٠٨٧] {وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ} وهي عدة التأخير إلى يوم القيامة {لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ} حين افترقوا، لعظم ما اقترفوا.

٥ [٢٠٨٨] {وَإِنَّ الَّذِينَ أُورِثُوا الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِهِمْ} وهم أهل الكتاب الذين كانوا في عهد رسول الله ﷺ {لَفِي شَكٍّ} من كتابهم، لا يؤمنون به حق الإيمان.

[٢٠٨٩] وقيل: كان الناس أمّة واحدة مؤمنين بعد أن أهلك الله أهل الأرض أجمعين بالطوفان. فلما مات الآباء اختلف الأبناء فيما بينهم، وذلك حين بعث الله إليهم النبيين مبشرين ومنذرين وجاءهم العلم. وإنما اختلفوا للبغي بينهم.

١٠ [٢٠٩٠] وقيل: وما تفرّق أهل الكتاب إلا من بعد ما جاءهم العلم بمبعث رسول الله ﷺ، كقوله تعالى {وَمَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَةُ} [البينة: ٤] {وَإِنَّ الَّذِينَ أُورِثُوا الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِهِمْ} هم المشركون؛ أورثوا القرآن من بعد ما أورث أهل الكتاب التوراة والإنجيل.

[٢٠٩١] وقرئ «وُرِّثوا»، و«وُرِثوا».

١٥ **١٥-﴿فَلِذَٰلِكَ فَادْعُ ۖ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ ۖ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ ۖ وَقُلْ آمَنْتُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ ۖ وَأُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمُ ۖ اللَّهُ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ ۖ لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ ۖ لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمُ ۖ اللَّهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا ۖ وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ﴾**

[٢٠٩٢] {فَلِذَٰلِكَ} فلأجل التفرق، ولما حدث بسببه من تشعب الكفر شعبًا {فَادْعُ} إلى الاتفاق والائتلاف على الملة الحنيفية القديمة، {وَاسْتَقِمْ} عليها وعلى

٢٠ الدعوة إليها كما أمرك الله، {وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ} المختلفة الباطنة.

[2093] "Allah'ın indirdiği" yani Allah'ın indirdiği kesin olan "her kitaba…" Bu sözle, indirilmiş bütün kitaplara imanı kastetmektedir; çünkü tefrikaya düşenler kitapların bir kısmına iman edip bir kısmını inkâr etmekte idiler. Tıpkı "'Bir kısmına iman ediyoruz, ama bir kısmını inkâr ediyoruz!' diyenler… bunlardır işte gerçek inkârcılar, asıl nankörler!" [Nisâ 4/150-151] âyetinde belirtildiği gibi.

[2094] Birbirinizle mahkemelik olup dâvanızı bana getirdiğinizde, hüküm konusunda "aranızda ayrım yapmamam emredildi."

[2095] "Bizimle sizin aranızda bir tartışma" yani herhangi bir husumet "yok"; çünkü hakikat ortaya çıkmıştır ve siz onun karşısında mağlupsunuz. Dolayısıyla, tartışmaya gerek yoktur. Kastedilen şudur: Aramızda karşılıklı delil ortaya koyma durumu yoktur; çünkü tartışan taraflardan her biri ortaya delilini koyar. "Allah hepimizi" Kıyamet günü "bir araya getirecek" ve sonra, sizin mi bizim mi hak olduğumuzu karara bağlayarak bize karşı tutumunuzdan dolayı sizi mutlaka cezalandıracaktır.

[2096] Bununla, delil ortaya konulup hakikat ortaya çıktıktan ve hasım mağlup edildikten sonra dâva sonlandırılmakta, tartışma bitirilmektedir. **Şayet "**Onların başına daha sonra; öldürülme, evlerinin tahrip edilmesi, hurma ağaçlarının sökülmesi ve sürgün gibi pek çok şey getirildikten sonra burada nasıl onlarla *mütâreke* yapılmış olabilir ki?" **dersen şöyle derim:** Burada kastedilen, onlarla sözlü tartışma konularındaki mütarekedir; yoksa savaş konusundaki mütâreke değildir.

16. Bu çağrı kabul edildikten sonra, Allah hakkında çekişenlerin delilleri Rableri katında geçersizdir; bunların üzerine gazap yağar; şiddetli azap da onların hakkıdır.

[2097] "Allah hakkında çekişenler," yani *insanlar Allah'a icabet edip İslâm'a girdikten sonra*, onları tekrar *cahiliyye* dinine geri döndürmek için O'nun dini hakkında tartışanlar. Tıpkı "Ehl-i Kitap'tan birçoğu imanınızdan sonra sizi inkâra döndürmek ister." [Bakara 2/109] âyetindeki gibi. Çünkü Yahudi ve Hıristiyanlar müminlere; "Kitabımız sizin kitabınızdan, peygamberimiz de sizin peygamberinizden öncedir. Biz sizden daha hayırlıyız ve hakka daha yakınız." diyorlardı. ["Bu çağrı kabul edildikten sonra" ifadesi] "Allah Teâlâ'nın, peygamberinin duasına icabet edip Bedir'de onu zafere eriştirmesinden ve İslâm dinini galip getirmesinden sonra" şeklinde de açıklanmıştır.

[2098] داحضة (geçersizdir) yani yok hükmündedir; kayıp gidecektir.

[٢٠٩٣] {بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ كِتَابٍ}، أي كتاب صحّ أنّ الله أنزله، يعني الإيمان بجميع الكتب المنزلة؛ لأنّ المتفرقين آمنوا ببعض وكفروا ببعض، كقوله تعالى {وَيَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ} [النساء: ١٥٠] إلى قوله {أُولَٰئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا} [النساء: ١٥١].

٥ [٢٠٩٤] {لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمْ} في الحكم إذا تخاصمتم فتحاكمتم إليّ.

[٢٠٩٥] {لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ} أي لا خصومة، لأنّ الحق قد ظهر وصرتم محجوجين به، فلا حاجة إلى المحاجّة. ومعناه: لا إيراد حجةٍ بيننا؛ لأنّ المتحاجّين يورد هذا حجته وهذا حجته. {اَللّٰهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا} يوم القيامة فيفصل بيننا وينتقم لنا منكم.

١٠ [٢٠٩٦] وهذه محاجزة ومتاركة بعد ظهور الحق وقيام الحجة والإلزام. فإن قلت: كيف حوجزوا وقد فعل بهم بعد ذلك ما فعل من القتل وتخريب البيوت وقطع النخيل والإجلاء؟ قلت: المراد محاجزتهم في مواقف المقاولة لا المقاتلة.

١٦-﴿وَالَّذِينَ يُحَآجُّونَ فِي اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ﴾

١٥ [٢٠٩٧] {يُحَآجُّونَ فِي اللّٰهِ} يخاصمون في دينه {مِنْ بَعْدِ} ما استجاب له الناس ودخلوا في الإسلام، ليردّوهم إلى دين الجاهلية، كقوله تعالى {وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا} [البقرة: ١٠٩]؛ كان اليهود والنصارى يقولون للمؤمنين: كتابنا قبل كتابكم، ونبينا قبل نبيكم، ونحن خير منكم وأولى بالحق. وقيل: من بعد ما استجاب الله لرسوله ونصره يوم بدر وأظهر دين الإسلام.

٢٠ [٢٠٩٨] {دَاحِضَةٌ} باطلة زالة.

17. Allah O'dur ki; kitabı ve mîzânı gerçek olarak indirmiştir. Ama ne bilirsin; (Kıyamet) saat(i) belki de yakındır?

18. Ona iman etmeyenler, onun hemen gelmesini istiyorlar! İman edenler ise onun gerçek olduğunu bilerek ondan yana kaygılanıyorlar. Bakınız; derin bir sapma içerisindedir o saat hakkında tartışıp duranlar!

[2099] "Kitabı" yani [ilahî/semavî] kitap cinsini; "*mîzân*ı" yani adalet ve eşitliği "indirmiştir." *Adaleti indirme*sinin mânası, indirdiği kitaplarda adalete yer vermiş olmasıdır. *Mîzân*ın, kendisiyle ölçülen alet (yani terazi) anlamına geldiği de söylenmiştir. "Gerçek olarak" yani [i] hakka bitişik, hakla birlikte ve bâtıldan uzak olarak [ii] yahut hikmetin gerektirdiği gibi sahih bir maksatla [iii] veya helâl-haram vb. *hak*larla indirmiştir.

[2100] السَّاعَة kelimesi müennes olduğu halde, (haberi konumundaki) قَرِيبٌ'in müzekker gelmesinin sebebi, ilk kelimenin الْبَعْث (yeniden diriliş) kelimesiyle te'vil edilmiş olmasıdır. *Le'alle* mecîe*'s-sâ'ati karîbun* (Belki de Kıyamet saatinin *gelişi* yakındır.) şeklinde te'vil edilmiş de olabilir.

[2101] **Şayet "**Kitap ve ölçünün indirilmesiyle Kıyamet saatinin yaklaşması nasıl bir arada zikredilebiliyor?" **dersen şöyle derim:** Bir araya getirilmiştir; çünkü Kıyamet saati hesap günü demektir; *mîzân*ın konulması da adaletin tesisi içindir; âdeta şöyle denmektedir: Allah Teâlâ, sizi hesaba çekeceği, amellerinizi tartacağı, işini tam yapana tam (karşılık), eksik yapana eksik karşılık vereceği o gün aniden gelmeden önce adaleti ve eşitliği gözetmenizi ve *şeriat* kurallarına göre amel etmenizi emrediyor.

[2102] [Tartışma anlamındaki] *mumârât*ın anlamı sürekli çekişmek ve münakaşa etmektir; çünkü tartışanlardan her biri karşısındakinin fikrine inatla itiraz etmektedir.[1]

[2103] Haktan "derin bir sapma içerisindedir." Çünkü Kıyamet'in kopması Allah'ın kudretinin dışında bir şey değildir. Ayrıca mu'cize bir kitap (Kur'ân), onun kopacağında hiçbir şüphe olmadığına delâlet etmekte, akıllar da bir ceza (karşılık) yurdunun kaçınılmaz olduğuna şahitlik etmektedir.

19. Allah, kullarına karşı lütufkârdır; dilediklerini nasiplendiriyor. O'dur kuvvetli, 'mutlak izzet sahibi' (Kavî, Azîz).

1 *Mry* maddesinin kök anlamı süt sağmak için hayvanın memelerini tutmaktır; müfâ'aleden *mümârât* fiili kullanıldığında, tartışanlardan her birinin, geliştirdiği itiraz ve sorularla -âdeta- hasmının fikirlerini 'sağdığı' belirtilmiş olmaktadır. / ed.

١٧-﴿اَللّٰهُ الَّذ۪ٓي اَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْم۪يزَانَۜ وَمَا يُدْر۪يكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَر۪يبٌ﴾

١٨-﴿يَسْتَعْجِلُ بِهَا الَّذ۪ينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِهَاۚ وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَاۙ وَيَعْلَمُونَ اَنَّهَا الْحَقُّۜ اَلَٓا اِنَّ الَّذ۪ينَ يُمَارُونَ فِي السَّاعَةِ لَف۪ي ضَلَالٍ بَع۪يدٍ﴾

[٢٠٩٩] {اَنْزَلَ الْكِتَابَ} أي جنس الكتاب {وَالْم۪يزَانَ} والعدل والتسوية. ومعنى إنزال العدل أنه أنزله في كتبه المنزلة. وقيل: الذي يوزن به. {بِالْحَقِّ} ملتبسًا بالحق، مقترنًا به، بعيدًا من الباطل، أو بالغرض الصحيح كما اقتضته الحكمة، أو بالواجب من التحليل والتحريم وغير ذلك.

[٢١٠٠] {السَّاعَةِ} في تأويل البعث، فلذلك قيل: {قَر۪يبٌ}. أو لعل مجيء الساعة قريب.

[٢١٠١] فإن قلت: كيف يوفق ذكر اقتراب الساعة مع إنزال الكتاب والميزان؟ قلت: لأنّ الساعة يوم الحساب، ووضْع الموازين للقسط، فكأنه قيل: أمركم الله بالعدل والتسوية والعمل بالشرائع قبل أن يفاجئكم اليوم الذي يحاسبكم فيه ويزن أعمالكم، ويوفي لمن أوفى ويطفف لمن طفف.

[٢١٠٢] المماراة: الملاجة، لأنّ كل واحد منهما يمري ما عند صاحبه.

[٢١٠٣] {لَف۪ي ضَلَالٍ بَع۪يدٍ} من الحق؛ لأنّ قيام الساعة غير مستبعد من قدرة الله، ولدلالة الكتاب المعجز على أنها آتية لا ريب فيها، ولشهادة العقول على أنه لا بدّ من دار الجزاء.

١٩-﴿اَللّٰهُ لَط۪يفٌ بِعِبَادِه۪ يَرْزُقُ مَنْ يَشَٓاءُۚ وَهُوَ الْقَوِيُّ الْعَز۪يزُ﴾

[2104] "Kullarına karşı lütufkârdır" yani onlara karşı en yüksek derecede ihsan ve merhamet sahibidir ve O'nun ihsanı kullarından her birine ulaşmış; her birinden de onların akıllarının erişemeyeceği küllî ve cüz'î olan her şeye yayılmıştır. **Şayet "**Madem O'nun iyiliği kulların tamamına ulaşıyor, o halde 'dilediklerini nasiplendiriyor' demenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** İyilik bütün kulları bulur; iyilik edilmedik kimse kalmaz. Fakat iyiliğin derece ve nitelikleri vardır. İyiliğin kullara taksimi ise ilahî hikmet ve plânın gereklerine göre farklılaşır; bu sebeple bazı kullara diğerlerine verilmeyen bir iyilik çeşidi nasip olur. Bu iyilik çeşidinde, diğer kullara verilende bulunmayan bir nitelik vardır. İşte, diğerine verilmeyen bu nitelikteki iyiliği verdiği kişi o iyilikle nasiplenmiş demektir ki "dilediklerini nasiplendiriyor" sözüyle kastedilen kişi odur. Nitekim Allah iki kardeşten birine evlât verir, diğerine vermez; ama evlât vermediği kardeşe de, diğerinin nasiplenemediği başka nimetler ihsan eder.

[2105] "O'dur kuvvetli", göz kamaştırıcı bir kudrete sahip olan ve her şeye güç yetiren; "mutlak izzet sahibi", asla alt edilemeyecek bir gücün sahibi…

20. Kim Âhiret ekini isterse, kendisine oranın ekinini fazlasıyla veririz; kim de dünya ekini isterse, ona da bundan veririz; ancak onun Âhirette bir payı olmaz.

[2106] Allah Teâlâ, kişinin kendisiyle fayda ve gelişme arzuladığı amelini mecazen "ekin" olarak isimlendirdi ve onun iki türlü amelini birbirinden ayırdı. Buna göre kim Âhiret için çalışırsa neticede başarıya ulaştırılacak ve sevabı kat kat artırılacaktır. Kim de dünya için çalışırsa ona istediği ve arzuladığı değil, sadece dünyadan bir miktar verilecektir. Bu verilen de, onun için taksim edilmiş ve ayrılmış olan nasiptir. Ve Âhirette hiçbir nasibi olmayacaktır. Allah Teâlâ, dünyadan da bir payı bulunmasına ve kendisi için ayrılmış olan payın ona muhakkak ulaşacak olmasına rağmen, Âhiret için çalışan kişinin dünyadan da nasibi olduğuna dair âyette bir şey söylemedi. Bunun sebebi, Âhirette bu kişinin amelinin karşılığı olarak kazanacağı şeyin yanında, dünyadaki nasibinin Allah Teâlâ tarafından önemsiz görülmüş olmasıdır.

21. Yoksa bunların; Allah'ın izin vermediği şeyleri dinde kendilerine yasalaştıran ortakları mı var?! Şayet o 'nihaî karar' olmasaydı, aralarında derhal hükmedilirdi… Gerçekten can yakıcı bir azap vardır zalimler için!

[٢١٠٤] {لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ} برّ بليغ البرّ بهم، قد توصل برّه إلى جميعهم، وتوصل من كل واحد منهم إلى حيث لا يبلغه وهْمُ أحدٍ من كلياته وجزئياته. فإن قلت: فما معنى قوله {يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ} بعد توصل برّه إلى جميعهم؟ قلت: كلهم مبرورون لا يخلو أحد من برّه، إلا أنّ البرّ أصناف، وله أوصاف. والقسمة بين العباد تتفاوت على حسب تفاوت قضايا الحكمة والتدبير، فيطير لبعض العباد صنف من البر لم يطر مثله لآخر، ويصيب هذا حظ له وصف ليس ذلك الوصف لحظ صاحبه؛ فمن قسم له منهم ما لا يقسم للآخر فقد رزقه، وهو الذي أراد بقوله {يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ} كما يرزق أحد الأخوين ولدًا دون الآخر، على أنه أصابه بنعمة أخرى لم يرزقها صاحب الولد.

[٢١٠٥] {وَهُوَ الْقَوِيُّ} الباهر القدرة، الغالب على كل شيء {الْعَزِيزُ} المنيع الذي لا يُغلب.

٢٠-﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِۚ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ﴾

[٢١٠٦] سمى ما يعمله العامل مما يبغى به الفائدة والزكاء حرثًا على المجاز. وفرق بين عملي العاملين بأن من عمل للآخرة وفق في عمله وضوعفت حسناته، ومن كان عمله للدنيا أعطى شيئًا منها لا ما يريده ويبتغيه، وهو رزقه الذي قسم له وفرغ منه، وماله نصيب قط في الآخرة. ولم يذكر في معنى عامل الآخرة وله في الدنيا نصيب، على أن رزقه المقسوم له واصل إليه لا محالة، للاستهانة بذلك إلى جنب ما هو بصدده من زكاء عمله وفوزه في المآب.

٢١-﴿اَمْ لَهُمْ شُرَكٰٓؤُا شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنْ بِهِ اللّٰهُ وَلَوْلَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ وَاِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ﴾

[2107] أَمْ'deki Hemze'nin anlamı hem konuyu ortaya koymak (*takrîr*) hem de muhatabı azarlamaktır. "Onların ortakları" kendilerine yeniden dirilişi inkâr etmeyi, şirki ve sadece dünya için çalışmayı güzel gösteren *şeytan*larıdır; çünkü şeytanlarından başkasını tanımıyorlardı. Bu şirk düzeni de *şeytan*ların tesis ettiği dindir; Allah böyle bir şeye izin vermekten ve onu emretmekten münezzehtir.

[2108] "Ortakları"nın putları olduğu da söylenmiştir. Ortakların onlara izafe edilmesi, putları Allah'ın ortakları kabul etmiş olmaları sebebiyledir. İşbu ilişkiden dolayı "ortaklar" bazen onlara bazen de Allah'a izafe edilmektedir. Bu ortaklar, o kimselerin yoldan sapmalarının ve fitneye düşmelerinin sebebi olduğu için küfür dininin müessisi olarak belirtilmişlerdir. Nitekim Hazret-i İbrahim de şöyle demiştir: "Ya Rabbi! Çünkü bu 'tanrıça'lar insanlardan birçoğunu tamamen yoldan çıkarmış!" [İbrahim 14/36]

[2109] "Şayet o 'nihaî karar' olmasaydı…" Yani onların cezalarının erteleneceğine dair önceden verilmiş hüküm olmasaydı. Yahut nihaî kararın Kıyamet günü verileceğine dair vaat olmasaydı, "aralarında" yani kâfirlerle müminler arasında yahut müşrikler ve onların ortakları arasında "derhal hükmedilirdi."

[2110] Müslim b. Cündüb [v. 106/724], [وَإِنَّ الظَّالِمِينَ ifadesini] كَلِمَةُ الْفَصْلِ ifadesine atıf yaparak وَأَنَّ الظَّالِمِينَ şeklinde fethalı okumuştur. Bu durumda mâna şöyle olur: Şayet nihaî karar ve 'zalimlere Âhirette azap edilecek' şeklindeki plân-program olmasaydı, dünyada hemen aralarında hüküm verilirdi.

22. O zaman, bu [kendi yaptıklarının karşılığı] başlarına gelirken bu zalimlerin tir tir titrediğini göreceksin! İman edip salih amel işleyenler ise (o sırada) Cennet'in en mutena yerlerindedir. Rablerinin katında diledikleri her şey onlarındır... ki büyük lütuf budur.

[2111] Âhirette "bu" yani kendi yaptıklarının vebali "başlarına gelirken bu zalimlerin, işledikleri" günahlar sebebiyle, kalplerini [titretip gözlerini] uykusuz bırakan şiddetli bir korkuya tutulmuş olduklarını göreceksin! İster korksunlar ister korkmasınlar, bu kaçınılmaz bir şeydir. Mü'minin içinde bulunacağı bahçe ise Cennetin en hoş ve mutena bölgesi gibidir. "Rablerinin katında" ifadesi, يَشَاءُونَ fiiliyle değil, zarf ile mansūbdur.[1]

1 Yani "Rablerinin *katında diledikleri*…" değil, "Rablerinin katında," dedikten sonra "diledikleri her şey onlarındır..." diye ayrılmaktadır. / ed.

[٢١٠٧] معنى الهمزة في {أَمْ} التقرير والتقريع. وشركاؤهم شياطينهم الذين زينوا لهم الشرك وإنكار البعث والعمل للدنيا؛ لأنهم لا يعلمون غيرها، وهو الدين الذي شرعت لهم الشياطين، وتعالى الله عن الإذن فيه والأمر به.

[٢١٠٨] وقيل: شركاؤهم أوثانهم؛ وإنما أضيفت إليهم لأنهم متخذوها شركاء لله، فتارة تضاف إليهم لهذه الملابسة، وتارة إلى الله؛ ولما كانت سببًا لضلالتهم وافتتانهم جعلت شارعة لدين الكفر، كما قال إبراهيم صلوات الله عليه {أَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ} [ابراهيم: ٣٦].

[٢١٠٩] {وَلَوْلَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ} أي القضاء السابق بتأجيل الجزاء؛ أو ولولا العدة بأن الفصل يكون يوم القيامة {لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ} أي بين الكافرين والمؤمنين، أو بين المشركين وشركائهم.

[٢١١٠] وقرأ مسلم بن جندب «وأنّ الظالمين»، بالفتح عطفًا له على {كَلِمَةُ الْفَصْلِ}، يعني ولولا كلمة الفصل وتقدير تعذيب الظالمين في الآخرة لقضي بينهم في الدنيا.

٢٢-﴿تَرَى الظَّالِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا كَسَبُوا وَهُوَ وَاقِعٌ بِهِمْ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِ لَهُمْ مَا يَشَاؤُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ﴾

[٢١١١] {تَرَى الظَّالِمِينَ} في الآخرة {مُشْفِقِينَ} خائفين خوفًا شديدًا أرق قلوبهم {مِمَّا كَسَبُوا} من السيئات {وَهُوَ وَاقِعٌ بِهِمْ}. يريد: ووباله واقع بهم وواصل إليهم لا بدّ لهم منه، أشفقوا أو لم يشفقوا. كأن روضة جنة المؤمن أطيب بقعة فيها وأنزهها. {عِنْدَ رَبِّهِمْ} منصوب بالظرف لا بـ{يَشَاؤُونَ}.

23. İşte, Allah'ın; iman edip salih amel işleyen kullarına müjdeledikleri! De ki: Ben buna karşılık, sizden, akrabanız olarak benimle gönülbirliği etmeniz dışında hiçbir şey istemiyorum. Her kim güzel bir davranış sergilerse, Biz ona daha güzeliyle karşılık veririz. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, iyiliklerin karşılığını mutlaka verir (Gafûr, Şekûr).

[2112] يُبَشِّرُ fiili; *beşşerahû*dan *yubeşşiru*, *ebşerahû*dan *yubşiru* ve *beşerahû*dan *yebşuru* şeklinde okunmuştur. İfade aslında, *zâlike's-sevâbu'llezî yubeşşiru'llâhu bi-hî 'ibâdehû* (İşte, Allah'ın, kullarını *kendisiyle* müjdelediği *sevap*!) şeklindedir; yani وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ (Musa kavmin*den*… seçmişti." [A'râf 7/155]) âyetindeki gibi harf-i cer hazfedilmiştir. Ardından أَهَذَا الَّذِي بَعَثَ الله رَسُولاً (Bu muymuş Allah'ın elçi diye gönderdiği?" [Furkān 25/41]) âyetindeki gibi, ism-i mevsūle dönen âid zamiri [بعثه] de hazfedilmiştir. İfadenin aslı, *zâlike't-tebşîru'llezî yubeşşiruhu'llâhu 'ibâdehû* (İşte, Allah'ın kullarına verdiği müjde!) şeklinde de olabilir.[1]

[2113] Rivayete göre Müşrikler kendilerine ait bir toplantı mekânında toplanmış; birbirlerine, "Muhammed, bu vadettiklerine karşılık bir ücret falan istiyor mu? Bu konuda bilgisi olan var mı?" diyorlarmış. Âyet bunun üzerine nâzil olmuş.

[2114] اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبٰى ifadesinin muttasıl istisna olması mümkündür; yani "sizden şundan başka bir ücret istemiyorum: Sadece, benimle akrabalık bağı olan kimseleri sevmeniz." Bu aslında bir ücret değildir; çünkü Peygamber (s.a.)'in akrabaları onların da akrabaları idi. Ve *mürûet* bakımından bu bağı korumaları gerekiyordu.[2] İfade munkatı' istisna da olabilir; yani sizden hiçbir ücret istemiyorum. Sadece sizin de akrabalarınız olan akrabalarımı sevmenizi ve onlara eziyet etmemenizi istiyorum.

[2115] **Şayet** "*İllâ meveddete'l-kurbâ* (sadece akrabalık sevgisi) yahut *ille'l-meveddete* l*i'l-kurbâ* إِلاَّ الْمَوَدَّةَ لِلْقُرْبَي (sadece akrabaya sevgi) deseydi daha iyi olmaz mıydı? إِلاَّ الْمَوَدَّةَ في الْقُرْبَي demenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifadede akrabalar, 'sevginin yerleşip karar kıldığı yer' yapılmışlardır. Tıpkı *lî fî âli fulânin meveddetun ve liye fî-him heven ve hubbun şedîdun* (Falancanın hanedanına karşı sevgim vardır; onlara karşı zaafım ve derin bir muhabbetim vardır.) dediğin gibi ki bunu söylemekle, "onları seviyorum, onlar sevgimin mekânıdır" demek istersin.

1 Bu durumda da bir âid zamiri vardır ama harf-i cer yoktur. / çev.

2 Yani aralarındaki akrabalık bağı; *kabile üyelerinin desteklenme*sini vs. gerektiriyordu. Bu gibi esaslara riayet, adamlığın da şartı idi. / ed.

٢٣-﴿ذٰلِكَ الَّذِي يُبَشِّرُ اللّٰهُ عِبَادَهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِۜ قُلْ لَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبٰىۜ وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًاۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ شَكُورٌ﴾

[٢١١٢] قرئ «يبشِّر»، من بشره، و«يُبْشِر» من أبشره، و«يبْشُر»، من بشره. والأصل: ذلك الثواب الذي يبشر الله به عباده، فحذف الجار، كقوله تعالى {وَاخْتَارَ مُوسٰى قَوْمَهُ} [الأعراف: ١٥٥]، ثم حذف الراجع إلى الموصول، كقوله تعالى {اَهٰذَا الَّذِي بَعَثَ اللّٰهُ رَسُولًا} [الفرقان: ٤١]. أو ذلك التبشير الذي يبشره الله عباده.

[٢١١٣] روي أنه اجتمع المشركون في مجمع لهم فقال بعضهم لبعض: أترون محمدًا يسأل على ما يتعاطاه أجرًا؟ فنزلت الآية.

[٢١١٤] {اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبٰى} يجوز أن يكون استثناء متصلًا، أي لا أسألكم أجرًا إلا هذا، وهو أن تودوا أهل قرابتي؛ ولم يكن هذا أجرًا في الحقيقة؛ لأنّ قرابته قرابتهم، فكانت صلتهم لازمة لهم في المروءة. ويجوز أن يكون منقطعًا، أي لا أسألكم أجرًا قط، ولكنني أسألكم أن تودوا قرابتي الذين هم قرابتكم، ولا تؤذوهم.

[٢١١٥] فإن قلت: هلا قيل: إلا مودّة القربى، أو إلا المودة للقربى؛ وما معنى قوله {اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبٰى} [الشورى: ٢٣]؟ قلت: جعلوا مكانًا للمودة ومقرًا لها، كقولك: لي في آل فلان مودّة، ولي فيهم هوى وحب شديد، تريد: أحبهم وهم مكان حبي ومحله.

[2116] [إلاَّ الْمَوَدَّةَ في الْقُرْبَي ifadesindeki] في harf-i cerinin الْمَوَدَّةَ ile bağlantısı, *il-le'l-meveddete* l*i'l-kurbâ* derken kullanacağın Lâm'ın الْمَوَدَّةَ'le bağlantısı gibi değildir. Aksine في *el-mâlu fi'l-kîs* (para cüzdandadır) sözünde olduğu gibi, zarfın taalluk ettiği mahzuf bir müteallaka bağlıdır; sözün takdiri de şöyledir: *İlle'l-meveddete sâbiteten* fi*'l-kurbâ ve mutemekkineten fî-hâ* (Sadece, akrabalarda bulunan, onları mekân edinmiş bir sevgi).

[2117] *el-Kurbâ* tıpkı *zülfâ* ve *büşrâ* gibi mastardır; "akrabalık" anlamına gelir. Bu kelimeyle kastedilen, akrabalık bağına sahip olan kimselerdir. Rivayete göre, bu âyet indiğinde, "Ya Rasûlâllāh! Kendilerini sevmek vazifemiz olan akrabaların kimlerdir?" diye sorulmuş, Peygamber (s.a.) de, "Ali, Fâtıma ve onların iki oğludur." buyurmuştur. Hazret-i Ali'den rivayet edilen şu söz de buna delâlet eder: "İnsanların bana olan kıskançlıklarını Peygamber (s.a.)'e şikâyet ettim; şöyle dedi: 'Dördün dördüncüsü olmak istemez misin? Cennete ilk girecek olanlar; ben, sen ve Hasan ile Hüseyin'dir. Eşlerimiz sağ ve solumuzda olacak, torunlarımız (zürriyetimiz) de eşlerimizin arkasında yer alacak.'" Peygamber (s.a.)'in şöyle dediği de rivayet edilmiştir: "Ehl-i Beyt'ime zulmedene ve kabilemin içinde bana eziyet edene Cennet haram kılınmıştır. Kim Abdülmuttalib'in çocuklarından birine kötülük eder ve kendisine bunun cezası verilmezse, yarın Kıyamet günü karşıma çıktığında onun cezasını ben veririm!"

[2118] Rivayete göre, Ensar biraz övünerek "Şöyle yaptık, böyle yaptık." demişlerdi. Bunun üzerine Hazret-i Abbas -veya İbn Abbas- da "Biz sizden üstünüz." diye karşılık verdi. Bu konuşma Peygamber (s.a.)'e intikal edince onların yanına geldi ve: "Ey Ensar topluluğu! Siz zayıf kimseler idiniz de Allah benimle sizi güçlendirmedi mi?" diye sordu. Onlar, "Tabii ki öyle ya Rasûlâllah." dediler. Peygamber (s.a.) "Siz yolunuzu şaşırmış kimseler idiniz de Allah benimle size rehberlik etmedi mi?" diye sordu. Onlar, "Evet öyle ya Rasûlâllah." dediler. Peygamber (s.a.) "Peki, bana cevap vermeyecek misiniz?" diye sordu. "Ne diyelim ki ya Rasûlâllah?" dediler. Peygamber (s.a.), "Şöyle demeyecek misiniz: Kavmin seni yurdundan çıkardığında seni biz sahiplenmedik mi? Onlar seni yalanlamışlardı da biz tasdik etmedik mi? Onlar seni terketmişlerdi de biz sana yardım etmedik mi?" dedi. Ravi diyor ki Peygamber (s.a.) bunları söyledikçe Ensar dizleri üzerine çökmeye başladılar ve şöyle dediler: "Malımız mülkümüz Allah ve Resulüne aittir." İşte o zaman bu âyet indi.

[2119] Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse şehit olmuştur. İyi bilin ki kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse günahları affolunur; iyi bilin ki kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse tevbe etmiş bir şekilde ölür;

[٢١١٦] وليست {فِي} بصلة للمودَّة، كاللام إذا قلت: إلا المودّة للقربى؛ إنما هي متعلقة بمحذوف تعلق الظرف به في قولك: المال في الكيس. وتقديره: إلا المودّة ثابتة في القربى ومتمكنة فيها.

[٢١١٧] والقربى مصدر كالزلفى والبشرى، بمعنى قرابة. والمراد: في أهل القربى. وروى أنها لما نزلت قيل: يا رسول الله، من قرابتك هؤلاء الذين وجبت علينا مودّتهم؟ قال: عليّ وفاطمة وابناهما. ويدل عليه ما روى عن علي ﷺ: شكوت إلى رسول الله ﷺ حسد الناس لي. فقال: «أما ترضى أن تكون رابع أربعة؛ أوّل من يدخل الجنة أنا وأنت والحسن والحسين؛ وأزواجنا عن أيماننا وشمائلنا، وذريتنا خلف أزواجنا. وعن النبي ﷺ: حرمت الجنة على من ظلم أهل بيتي وآذاني في عترتي. ومن اصطنع صنيعة إلى أحد من ولد عبد المطلب ولم يجازه عليها فأنا أجازيه عليها غدًا إذا لقيني يوم القيامة!

[٢١١٨] وروي أن الأنصار قالوا: فعلنا وفعلنا، كأنهم افتخروا، فقال عباس أو ابن عباس ﷺ: لنا الفضل عليكم. فبلغ ذلك رسول الله ﷺ، فأتاهم في مجالسهم فقال: يا معشر الأنصار، ألم تكونوا أذلة فأعزكم الله بي؟ قالوا: بلى يا رسول الله. قال: ألم تكونوا ضلالًا فهداكم الله بي؟ قالوا: بلى يا رسول الله. قال: «أفلا تجيبونني؟ قالوا: ما نقول يا رسول الله؟ قال: ألا تقولون: ألم يخرجك قومك فآويناك، أولم يكذبوك فصدقناك، أولم يخذلوك فنصرناك؟ قال: فما زال يقول حتى جثوا على الركب، وقالوا: أموالنا وما في أيدينا لله ولرسوله؛ فنزلت الآية.

[٢١١٩] وقال رسول الله ﷺ: من مات على حب آل محمد مات شهيدًا. ألا ومن مات على حب آل محمد مات مغفورًا له. ألا ومن مات على حب آل محمد مات تائبًا.

iyi bilin ki kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse imanı tam bir mümin olarak ölür; iyi bilin ki kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse önce ölüm meleği, sonra da Münker ve Nekir ona cenneti müjdeler; iyi bilin ki kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse tıpkı damadın, zifaf için gelinin odasına (mutlu bir şekilde) hızla yollandığı gibi Cennet'e yolcu edilir; iyi bilin ki kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse kabrinde Cennet'e giden iki kapı açılır; iyi bilin ki kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse Allah onun kabrini rahmet meleklerinin ziyaretgâhı yapar; iyi bilin ki kim Muhammed ailesine sevgi besleyerek ölürse *Ehl-i sünnet ve'l-cemaat*[1] olarak ölmüş demektir. Şunu da iyi bilin ki kim Muhammed ailesine kin güderek ölürse Kıyamet günü iki gözünün arasında 'Allah'ın rahmetinden ümitsiz!' yazısı bulunduğu halde gelecektir; iyi bilin ki kim Muhammed ailesine kin güderek ölürse kâfir olarak ölmüş demektir; iyi bilin ki kim Muhammed ailesine kin güderek ölürse Cennet'in kokusunu alamayacaktır."

[2120] Şöyle de denmiştir: Kureyş'in bütün boylarıyla Peygamber (s.a.) arasında akrabalık bağı vardır. Dolayısıyla, onu yalanlayıp ona biat etmeyi reddettikleri zaman bu âyet nâzil olmuştur. Bu durumda ifadenin anlamı; "sadece aramızdaki akrabalık için beni sevmenizi talep ediyorum" şeklinde olur. Bu da "akrabalık hakkı için yahut akrabalık sebebiyle" demek olur. Nitekim "Allah için sevmek, Allah için buğz etmek" dersin ki; "Allah hakkı için yahut Allah sebebiyle" anlamındadır. Âyetteki ifadeyle şu kastedilmiş olur: "Siz benim kavmimsiniz ve bana en başta cevap verip itaat etmek size yakışır. Bunu reddediyorsanız, hiç olmazsa akrabalık hakkını gözetin; bana eziyet etmeyin ve [milleti] bana karşı kışkırtmayın."

[2121] Denilmiştir ki; Ensar topladıkları bir miktar malla Peygamber (s.a.)'in yanına geldiler ve "Ya Rasûlâllah! Şu bir gerçek ki Allah seninle bizi hidayete ulaştırdı, sen bizim kız kardeşimizin [Âmine'nin] oğlusun, çeşitli sıkıntılarla karşılaşıyorsun ve dâvalarla uğraşıyorsun, ama zengin değilsin. O sebeple, şu malları alıver de sıkıntılarını gider." dediler. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu ve Peygamber bu talebi geri çevirdi. (kaynaklarda nakledilmemiş) Şöyle de denilmiştir: *el-Kurbâ* Allah'a yaklaşmak demektir. Bu durumda ifade, "İtaat edip salih amel işleyerek Allah'a yaklaşmak hususunda Allah ve Resûlünü sevmeniz (dışında bir ücret istemiyorum)." anlamında olur. Nitekim ifade إلاَّ مَوَدَّةً فِي الْقُرْبَي şeklinde de okunmuştur.

---

1 Yani Peygamber (s.a.)'in uygulamalarına ve Müslüman cemaate bağlı olarak… Zemahşerî, hâkim mezhep mensuplarını *sünnet* kelimesini istismar etmekle suçlar: *Gerçekten, öyle bir cemaat ki 'heva'larına 'sünnet' demekteler / Hayatım üzerine yemin ederim ki; semer vurulmuş eşekler cemaatidirler! / Çünkü Yüce Allah'ı yarattıklarına benzetmekteler; ancak / bilâ-keyf örtüsüne bürünmekteler, milletin saldırılarından korkarak.* / ed.

ألا ومن مات على حب آل محمد مات مؤمنًا مستكمل الإيمان. ألا ومن مات على حب آل محمد بشره ملك الموت بالجنة، ثم منكر ونكير. ألا ومن مات على حب آل محمد يزف إلى الجنة كما تزف العروس إلى بيت زوجها. ألا ومن مات على حب آل محمد فتح له في قبره بابان إلى الجنة. ألا ومن مات على حب آل محمد جعل الله قبره مزار ملائكة الرحمة. ألا ومن مات على حب آل محمد مات على السنة والجماعة. ألا ومن مات على بغض آل محمد جاء يوم القيامة مكتوب بين عينيه ''آيس من رحمة الله''. ألا ومن مات على بغض آل محمد مات كافرًا. ألا ومن مات على بغض آل محمد لم يشم رائحة الجنة!

[٢١٢٠] وقيل: لم يكن بطن من بطون قريش إلا وبين رسول الله ﷺ وبينهم قربى. فلما كذبوه وأبوا أن يبايعوه نزلت. والمعنى: إلا أن تودوني في القربى، أي في حق القربى أو من أجلها. كما تقول: الحب في الله والبغض في الله، بمعنى: في حقه ومن أجله. يعني أنكم قومي وأحق من أجابني وأطاعني، فإذ قد أبيتم ذلك فاحفظوا حق القربى ولا تؤذوني ولا تهيجوا عليّ.

[٢١٢١] وقيل: أتت الأنصار رسول الله ﷺ بمال جمعوه وقالوا: يا رسول الله، قد هدانا الله بك وأنت ابن أختنا، وتعروك نوائب وحقوق وما لك سعة، فاستعن بهذا على ما ينوبك. فنزلت وردّه. وقيل: {الْقُرْبٰى} التقرب إلى الله تعالى، أي إلا أن تحبوا الله ورسوله في تقرّبكم إليه بالطاعة والعمل الصالح. وقرئ «إلا مودّة في القربى».

[2122] "Her kim güzel bir davranış sergilerse…" Süddî'den şöyle nakledilmiştir: "O güzel davranış, Peygamber ailesini sevmektir. Nitekim âyet de Hazret-i Ebû Bekr ve onun Peygamber ailesine duyduğu sevgi hakkında inmiştir." Esasen, âyetin zahiri genel anlamda güzel davranışla ilgilidir; fakat akrabayı sevmek ifadesinin peşinden zikredildiği için bu durum ["güzel davranış"ın] öncelikle sevgiyi kapsadığına, diğer iyiliklerin de sanki sevginin ardından geldiğine delâlet eder.

[2123] نَزِدْ (artırırız) fiili يَزِدْ yani "Allah artırır." şeklinde de okunmuştur. Güzelliğin Allah tarafından artırılması da onun katlanarak artırılması demektir. Nitekim şöyle buyrulmuştur: "Kimdir o ki; Allah'a güzel bir borç verecek, Allah da onu kat kat fazlasıyla kendisine iâde edecek?" [Bakara 2/245]

[2124] حُسْنًا kelimesi حُسْنَى şeklinde de okunmuştur ki *el-buşrâ* gibi bir mastardır. *Şekûr* kelimesinin Allah'ın sıfatı olarak kullanılması; kişinin itaatini kabul etmesi, sevabını tam olarak vermesi ve ilave lütufta bulunması anlamında mecazdır.

24. Yoksa, "(Muhammed) Allah'a karşı yalan uydurmakta!" mı diyorlar?! Allah dilese senin kalbini mühürler ve bâtılı bizzat yok eder; kendi sözleriyle gerçeği gerçek olarak ortaya koyar. Şüphesiz O, sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır).

[2125] أَمْ edatı munkatı'dır ve başındaki Hemze azarlama ifade eder; âdeta şöyle buyrulmaktadır: Vahyin uydurma olduğunu hem de -iftiraların en vahim ve çirkini olarak- *Allah adına uydurulduğunu* söylemeye gerçekten güçleri yeter mi?!

[2126] "Allah dilese senin kalbini mühürler", yani Allah dilese seni kalbi mühürlenmiş bir insana çevirir de Allah'a yalan şeyler isnat edersin. Şu kesin ki, Allah'a yalan isnat etmeye cür'et edecek kimse ancak bu Müşrikler gibi biri olabilir. Bu üslûbun amacı, Muhammed (s.a.) gibi birinin Allah'a iftira atmasının, tıpkı O'na şirk koşması ve kalbi mühürlenmiş kimseler sınıfına dâhil olması gibi imkânsız bir şey olduğunu ortaya koymaktır. Bu durum şuna benzer: Güvenilir bir kimseye ihanet edilir, o da bunun üzerine şöyle der: "Belki de Allah beni rahmetinden uzaklaştırdı ya da kalbim körleşti (ki başıma bu geldi)." Böyle demekle, gerçekten rahmetten uzaklaştırıldığını yahut kalbinin körleştiğini kastetmemekte; sadece, kendisi gibi birine ihanet edilmesinin mümkün olmadığını göstermeyi ve kendisine ihanet edilmesinin çok tehlikeli bir sonuç doğuracağına dikkat çekmeyi amaçlamaktadır.

[٢١٢٢] {وَمَن يَقْتَرِفْ حَسَنَةً} عن السدّي أنها المودّة في آل رسول الله ﷺ. نزلت في أبي بكر الصديق رضي الله عنه ومودّته فيهم. والظاهر العموم في أي حسنة كانت؛ إلا أنها لما ذكرت عقيب ذكر المودّة في القربى دل ذلك على أنها تناولت المودّة تناولًا أوّليًا، كأنّ سائر الحسنات لها توابع.

٥ [٢١٢٣] وقرئ «يزد» أي يزد الله. وزيادة حسنها من جهة الله مضاعفتها، كقوله تعالى {مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُۤ اَضْعَافًا كَثِيرَةً} [البقرة: ٢٤٥]

[٢١٢٤] وقرئ «حسنى»، وهي مصدر كالبشرى. الشكور في صفة الله مجاز للاعتداد بالطاعة، وتوفيه ثوابها، والتفضل على المثاب.

١٠ ٢٤-﴿اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰى عَلَى اللهِ كَذِبًاۚ فَاِنْ يَشَاِ اللهُ يَخْتِمْ عَلٰى قَلْبِكَۜ وَيَمْحُ اللهُ الْبَاطِلَ وَيُحِقُّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِۜ اِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾

[٢١٢٥] {اَمْ} منقطعة، ومعنى الهمزة فيه التوبيخ، كأنه قيل: أيتمالكون أن ينسبوا مثله إلى الافتراء، ثم إلى الافتراء على الله الذي هو أعظم الفرى وأفحشها.

[٢١٢٦] {فَاِنْ يَشَاِ اللهُ يَخْتِمْ عَلٰى قَلْبِكَ} فإن يشأ الله يجعلك من المختوم على ١٥ قلوبهم، حتى تفتري عليه الكذب فإنه لا يجترئ على افتراء الكذب على الله إلا من كان في مثل حالهم. وهذا الأسلوب مؤدّاه استبعاد الافتراء من مثله، وأنه في البعد مثل الشرك بالله والدخول في جملة المختوم على قلوبهم. ومثال هذا: أن يخوّن بعض الأمناء فيقول لعل الله خذلني، لعل الله أعمى قلبي، وهو لا يريد إثبات الخذلان وعمى القلب، وإنما يريد استبعاد أن يخوّن مثله، والتنبيه على أنه ركب ٢٠ من تخوينه أمر عظيم.

[2127] Ardından şöyle buyurmuştur: Bâtılı silmek ve hakkı "kelimeleriyle" yani vahyi yahut hükmü ile ortaya koymak Allah'ın her zaman için tekrar ettiği uygulamasıdır. Nitekim "Hakkı bâtılın tepesine öyle bir indiririz ki onun beynini parçalar!" [Enbiyâ 21/18] buyrulmuştur; yani şayet Muhammed (s.a.) sizin iddia ettiğiniz gibi iftiracı olsaydı Allah onun iftirasını açığa çıkarır, onu silip yok eder; hakikati onun uydurduğu bâtılın üzerine atar ve o da o bâtılın beynini parçalardı.

[2128] Âyetteki ifadelerin, Allah Teâlâ'nın Peygamber (s.a.)'e yönelik şöyle bir vaadi olması da mümkündür: Allah Müşriklerin içinde bulunduğu dalâlet ve yalanlamadan müteşekkil bâtılı silecek; senin üzerinde bulunduğun hakikati ise hem Kur'ân'la hem de 'onlara karşı sana mutlaka yardım edeceği' şeklindeki hükmüyle sabit kılacaktır. Hiç şüphe yok ki Allah hem senin hem de onların içinden geçenleri çok iyi bilmektedir ve meseleyi buna göre halledecektir.

[2129] Katâde'den [v. 117/735] nakledildiğine göre "senin kalbini mühürler" ifadesi, Kur'ân'ı sana unutturur ve vahiy göndermeyi keser demektir; yani Allah'a yalan isnat etmiş olsaydın kesinlikle bunu yapardı. "Kalbini mühürler" ifadesinin, "kalbini sabırla tahkim eder, böylece onların eziyetleri sana sıkıntı vermez" anlamına geldiği de söylenmiştir.

[2130] **Şayet** "يَمْحُ (Allah bâtılı siler) ifadesi, öncesindeki يَخْتِمْ (mühürler) fiiline atfedilmemiş yeni bir cümle ise, (meczum olmadığı halde) neden (يَمْحُ) sonunda Vav olmaksızın yazılmış?" **dersen şöyle derim:** Tıpkı وَيَدْعُ الْإِنْسَانُ بِالشَّرِّ [İsrâ 17/11], سَنَدْعُ الزَّبَانِيَةَ [Alak 96/18] âyetlerinde Vav'sız yazıldığı gibi. Bazı Mushaflarda ise bu kelimelerde Vav bulunmaktadır.[1]

25. Kullarının tevbesini kabul eden, kötülükleri bağışlayan ve sizin yaptıklarınızı bilen O'dur.

[2131] *Kabiltu minhu'ş-şey'e* ve *kabiltu 'anhu'ş-şey'e* denir; ilki "O şeyi ondan aldım ve onu, kabulümün başlangıcı ve kaynağı kıldım." anlamında iken ikincisi "O şeyi ondan ayırdım, uzaklaştırdım." anlamındadır. Tevbe de, pişman olmak ve bir daha yapmamaya kesin karar vermek suretiyle, çirkin şeyler*den* ve ifası gereken şeyleri ihlâl etmek*ten* vazgeçmektir; çünkü kendisinden vazgeçilen şey çirkindir ve yapılması zorunlu olan şeyin ihlâlidir. Ama üzerinde bir de kul hakkı varsa, münasip bir şekilde mutlaka bu hak[kı helâl ettirip vebalin]den kurtulmaya çalışılmalıdır.

1 Hazret-i Osman devrinde Mushaf yazılırken, büyük ölçüde kelimelerin telaffuzlarının yazıya yansıtılması esası benimsenmişti. ويَدْعُ الإنسانُ ve سَنَدْعُ الزبانية ifadelerinde Ayın'ı uzatacak bir telaffuz söz konusu olmadığı için fiiller Vav'sız yazılmıştır. / ed.

[٢١٢٧] ثم قال: ومن عادة الله أن يمحو الباطل ويثبت الحق {بِكَلِمَاتِهِ}، بوحيه أو بقضائه، كقوله تعالى {بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ} [الأنبياء: ١٨] يعني لو كان مفتريًا كما تزعمون لكشف الله افتراءه ومَحَقه وقذف بالحق على باطله فدمغه.

٥ [٢١٢٨] ويجوز أن يكون عدة لرسول الله ﷺ بأنه يمحو الباطل الذي هم عليه من البهت والتكذيب، يثبت الحق الذي أنت عليه بالقرآن وبقضائه الذي لا مردّ له من نصرتك عليهم؛ إنّ الله عليم بما في صدرك وصدورهم، فيجري الأمر على حسب ذلك.

[٢١٢٩] وعن قتادة {يَخْتِمْ عَلَىٰ قَلْبِكَ}: يُنسِك القرآنَ ويقطع عنك الوحي؛ ١٠ يعني لو افترى على الله الكذب لفعل به ذلك. وقيل: {يَخْتِمْ عَلَىٰ قَلْبِكَ} يربط عليه بالصبر، حتى لا يشق عليك أذاهم.

[٢١٣٠] فإن قلت: إن كان قوله {وَيَمْحُ اللهُ الْبَاطِلَ} كلامًا مبتدأ غير معطوف على {يَخْتِمْ}، فما بال الواو ساقطة في الخط؟ قلت: كما سقطت في قوله تعالى {وَيَدْعُ الْإِنْسَانُ بِالشَّرِّ} [الإسراء: ١١]، وقوله تعالى {سَنَدْعُ الزَّبَانِيَةَ} [العلق: ١٨]. ١٥ على أنها مثبتة في بعض المصاحف.

٢٥-﴿وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ﴾

[٢١٣١] يقال: قبلت منه الشيء، وقبلته عنه. فمعنى قبلته منه: أخذته منه وجعلته مبدأ قبولي ومنشأه. ومعنى قبلته عنه: عزلته وأبنته عنه. والتوبة: أن يرجع عن القبيح والإخلال بالواجب بالندم عليهما والعزم على أن لا يعاود؛ لأنّ المرجوع عنه قبيح ٢٠ وإخلال بالواجب. وإن كان فيه لعبد حق لم يكن بد من التفصي على طريقه.

[2132] Hazret-i Câbir'in rivayetine göre, bir bedevi Mescid-i Nebevî'ye girdi ve "Allah'ım! Senden mağfiret diliyorum ve sana tevbe ediyorum!" dedi. Ardından, tekbir getirip namaza durdu. Namazını bitirince Hazret-i Ali ona şöyle dedi: Be adam! Bu kadar hızlı söyleyerek istiğfar etmek yalancıların tevbesidir; görünen o ki senin tevbenin de tevbeye ihtiyacı var!" O zaman o adam, "Ey müminlerin emiri! Tevbe nedir peki?" diye sordu. Hazret-i Ali, "Tevbe, şu altı mâna[nın tümü] için kullanılan bir kelimedir: Geçmiş günahlara pişman olmak, tam olarak ifa edilmemiş farîzaları kaza etmek, ettiğin haksızlıkları sahiplerine iâde etmek, günahlarla kabarttığın *nefs*i itaatte eritmek, isyankârlığın zevkini tattırdığın nefse itaatin acılığını tattırmak ve bütün gülmelerinin karşılığı olarak ağlamak."

[2133] "Kötülükleri" yani tevbe edilmiş büyük günahları, büyük günahlardan sakınıldığında da küçük günahları "bağışlayan."

[2134] يَعْلَمُ ما تَفْعلون ifadesi Tâ ile de Yâ ile de (مَا يَفْعَلُون) okunmuştur; yani Allah işlediklerini[zi] bilir ve iyiliklerin[iz]e göre sevap verir, kötülüklerin[iz]e göre de cezalandırır.

26. İman edip salih amel işleyenlere lûtfundan fazla fazla vererek onlara icabet eden de O'dur. İnkârcı nankörlerin hakkı ise şiddetli bir azaptır!

[2135] وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ آمَنُوا ifadesi aslında وَيَسْتَجِيبُ لِلَّذِينَ آمَنُوا şeklindedir; Lâm harf-i ceri hazfedilmiştir. Nitekim وَإِذَا كَالُوهُمْ ("Ama kendileri onlara tartarlarken…" [Mutaffifîn 83/3]) ifadesinde de böyledir (وَإِذَا كَالُوا لَهُم); yani onlara itaatlerinin karşılığı olan sevabı verir ve sevaplarını lütfuyla daha da artırır. Yahut onlar dua ettiklerinde dualarını kabul eder; istediklerini(n tam karşılığını) verir ve daha fazlasını da ihsan eder.

[2136] Buradaki *icabet*in, müminlerin fiili olduğu da söylenmiştir; yani Allah onları çağırdığında müminler itaat ederek O'nun çağrısına cevap verirler. Allah da onların sevabını "lütfundan, fazlasıyla vererek artırır." Sa'îd b. Cübeyr'den şöyle nakledilmiştir: "Bu icabet müminlerin fiilidir; Allah onları çağırdığında onlar çağrıya icabet ederler." Nakledildiğine göre İbrahim b. Edhem'e, "Niçin dualarımıza cevap verilmiyor?" diye sorulunca, "Çünkü O sizi çağırdı ama siz icabet etmediniz!" demiş ve şu âyetleri okumuştur: "Allah esenlik yurduna çağırır…" [Yûnus 10/25]; "İman edenler de [bu çağrıya] icabet eder…"[1]

1 İbrahim b. Edhem'in iktibasına göre âyetin mânası bu şekilde değişiyor. / ed.

[٢١٣٢] وروى جابر أن أعرابيًا دخل مسجد رسول الله ﷺ وقال: اللّهم إني أستغفرك وأتوب إليك، وكبر، فلما فرغ من صلاته قال له علي رضي الله عنه: يا هذا، إنّ سرعة اللسان بالاستغفار توبة الكذابين، وتوبتك تحتاج إلى التوبة. فقال: يا أمير المؤمنين، وما التوبة؟ قال: اسم يقع على ستة معان؛ على الماضي من الذنوب الندامة، ولتضييع الفرائض الإعادة، وردّ المظالم، وإذابة النفس في الطاعة كما ربيتها في المعصية، وإذاقة النفس مرارة الطاعة كما أذقتها حلاوة المعصية، والبكاء بدل كل ضحك ضحكته.

[٢١٣٣] {وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّآتِ} عن الكبائر إذا تيب عنها، وعن الصغائر إذا اجتنبت الكبائر.

[٢١٣٤] «ويعلم ما تفعلون» قرئ بالتاء والياء، أي يعلمه فيثيب على حسناته، ويعاقب على سيئاته.

٢٦-﴿وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَالْكَافِرُونَ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ﴾

[٢١٣٥] {وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ اٰمَنُوا} أي يستجيب لهم، فحذف اللام كما حذف في قوله تعالى {وَاِذَا كَالُوهُمْ} [المطففين: ٣] أي يثيبهم على طاعتهم ويزيدهم على الثواب تفضلًا، أو إذا دعوه استجاب دعاءهم وأعطاهم ما طلبوا وزادهم على مطلوبهم.

[٢١٣٦] وقيل: الاستجابة: فعلهم، أي يستجيبون له بالطاعة إذا دعاهم إليها {وَيَزِيدُهُمْ} هو {مِنْ فَضْلِهِ} على ثوابهم. وعن سعيد بن جبير: هذا من فعلهم: يجيبونه إذا دعاهم. وعن إبراهيم بن أدهم أنه قيل له: ما بالنا ندعو فلا نجاب؟ قال: لأنه دعاكم فلم تجيبوه، ثم قرأ {وَاللّٰهُ يَدْعُوا اِلٰى دَارِ السَّلَامِ} [يونس: ٢٥]، {وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ اٰمَنُوا}.

27. Şayet Allah, kulları için rızkı iyice yaysaydı, yeryüzünde kesinlikle azarlardı. Fakat O dilediği kadarını bir ölçü ile indirmektedir. O; kullarından gerçekten haberdardır, onları görmektedir (Habîr, Basîr).

[2137] "Azarlardı" ifadesi, zulüm anlamındaki *bağy*den gelir; yani bu şuna, şu da buna zulmederdi; nitekim zenginlik şımarıklığa ve hoyratlığa zemin teşkil edebilir. Kārun'un durumu bu hususta ibret almak için yeterlidir. Peygamber (s.a.) konuyla ilgili şöyle buyurmuştur: "Ümmetim için en çok korktuğum şey, dünya malının göz alıcılığı ve çokluğudur." Bir Arap şairinden de şöyle nakledilir:

> Yağmur bizimle Rûmân oğulları arasında
> *neb'* ve *şevhat* ağaçları bitirmeye başladı.

Yani (zenginlik, bolluk, yağmur… sebebiyle) canlanırlar ve [yeşeren ağaçlardan ok, yay vb. silahlar yaparak] birbirlerine zulmetmeye, birbirlerini fitneye düşürmeye başlarlar. Ya da [بغَوا fiili] gurur ve kibir anlamındaki *bağy*dendir; yani (Allah rızkı bol verseydi) yeryüzünde kibre kapılırlar ve taşkınlık ve fesatçılık gibi kibirden kaynaklanan davranışlar sergilerlerdi.

[2138] Bu âyetin, bol rızık ve zenginlik dileyen Suffe ehlinden bazı [fakir] kimseler hakkında indiği de söylenmiştir. Habbâb b. el-Eret [v. 37/658] şöyle demiştir: "Bu âyet bizim hakkımızda indi; çünkü biz Benî Kurayza, Benî Nadîr ve Benî Kaynukā'ın mallarını görünce bizim de böyle mallarımız olsun istemiştik."[1]

[2139] "Bir ölçü ile" yani bir belirleme ile. *Kaderahû kadran* da, *kaderahû kaderan* da denilebilir. "O kullarından gerçekten haberdardır; onları görmektedir." Yani durumlarının nereye varacağını, ve işlerinin yolunda gitmesi için en uygun ve gerekli olanı takdir etmektedir. Böylece, rabbanî hikmetin gerektirdiği üzere kimini fakirleştirmekte kimini zengin kılmaktadır; bazılarına vermeyip bazılarına vermektedir; bazılarına az, bazılarına çok vermektedir. Herkesi zenginleştirmiş olsaydı şımarırlardı; hepsini fakir bıraksaydı o zaman da helâk olurlardı. "Ama görüyoruz ki insanlar birbirine zulmediyor; bu zulmedenlerin içlerinde bol rızık verilenler de var, fakir bırakılmışlar da. Şayet varlıklılar zulmediyorlarsa Allah niçin onları zenginleştirdi? Şayet fakirler zulmediyorlarsa o zaman zulüm bazen zenginlik olmadan da gerçekleşiyor demektir. Bu durumda Allah Teâlâ neden zenginliği zulmün şartı olarak ifade etmiştir?" **dersen şöyle derim:** Hiç şüphe yok ki

1 Ayetin genelde fakir olan Müslümanların zihnindeki "Neden biz *evrenin tek hâkimi olan Allah'ın kulları* yani Hak dinin müntesipleri olarak bu putperestlerden daha fakiriz?!" sorunsalı ile ilgili olduğu muhakkaktır; ancak sure Mekkî olduğu için, kıyaslama Yahudilerle değil, Mekke zenginleriyle ilgili olmalıdır. / ed.

٢٧-﴿وَلَوْ بَسَطَ اللهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَٰكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ﴾

[٢١٣٧] {لَبَغَوْا} من البغي، وهو الظلم، أي لبغى هذا على ذاك، وذاك على هذا؛ لأنّ الغنى مبطرة مأشرة، وكفى بحال قارون عبرة. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: أخوف ما أخاف على أمّتي زهرة الدنيا وكثرتها. ولبعض العرب:

وَقَدْ جَعَلَ الْوَسْمِيَّ يَنْبُتُ بَيْنَنَا ❁ وَبَيْنَ بني رُومَانَ نَبْعًا وَشَوْحَطَا

يعني أنهم أحيوا فحدّثوا أنفسهم بالبغي والتفانن. أو من البغي، وهو البذخ والكبر، أي لتكبروا في الأرض، وفعلوا ما يتبع الكبر من العلو فيها والفساد.

[٢١٣٨] وقيل: نزلت في قوم من أهل الصفة تمنوا سعة الرزق والغنى. قال خباب بن الأرت: فينا نزلت، وذلك أنا نظرنا إلى أموال بني قريظة والنضير وبني قينقاع فتمنيناها.

[٢١٣٩] {بِقَدَرٍ} بتقدير. يقال قدره قدرًا وقدرا. {خَبِيرٌ بَصِيرٌ} يعرف ما يؤول إليه أحوالهم، فيقدّر لهم ما هو أصلح لهم وأقرب إلى جمع شملهم، فيفقر ويغنى، ويمنع ويعطي، ويقبض ويبسط كما توجبه الحكمة الربانية. ولو أغناهم جميعًا لبغوا، ولو أفقرهم لهلكوا. فإن قلت: قد نرى الناس يبغي بعضهم على بعض، ومنهم مبسوط لهم، ومنهم مقبوض عنهم؛ فإن كان المبسوط لهم يبغون فلم بسط لهم؛ وإن كان المقبوض عنهم يبغون فقد يكون البغي بدون البسط، فلم شرطه؟ قلت: لا شبهة في

zulmün fakirlikle birlikte bulunması daha az, zenginlikle birlikte bulunması daha çoktur. Aslında her ikisi de zulme meyletmenin ve zulümden uzak durmanın zahiri sebepleridir. Şayet zenginlik yaygın olsaydı zulüm her yeri kaplardı ve neticede durum şu ankinin tersine dönerdi.

28. (İnsanlar) ümit kestikten sonra, imdada yetişen yağmuru indirip rahmetini yayan da O'dur. 'Bizatihî hamde lâyık' 'gerçek sahip' (Velî, Hamîd) de O'dur.

[2140] قَنطُوا fiili Nun'un fethasıyla da, kesresiyle de okunmuştur. "Rahmetini" yani yağmurun bereketlerini, faydalarını ve onun getirdiği bolluğu "yayan." Nakledildiğine göre Hazret-i Ömer'e "Şiddetli kıtlık var; insanlar ümitsizliğe düştüler!" denince, "O halde onlara yağmur yağdırılacak demektir!" demiş; bu sözüyle bu âyeti kastetmiştir. Allah Teâlâ'nın bu sözle her şeydeki rahmetini kastetmiş olması da mümkündür. Bu durumda âdeta şöyle buyrulmaktadır: Allah o 'imdada yetişen yağmur'dan ibaret olan *rahmet*ini indirir,yağmur dışındaki engin rahmetini ise her yere yayar.

[2141] الولي (gerçek sahip) kullarını ihsanıyla koruyup kollayan demektir; الحميد (bizâtihi hamde lâyık) ise bu sebeple övülen, kendisine itaat edenlerin övdüğü zât demektir.

29. Gökleri, yeri ve ikisinde yaydığı canlıları yaratması da O'nun âyetlerindendir. Her dilediğinde onları toplamaya da kadirdir O...

[2142] وَماَ بَثَّ (yaydığı) ifadesi, merfû‘ da olabilir mecrûr da. Şayet وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَات... وَخَلْقُ ماَ بَثَّ فِيهما şeklinde olursa mecrûr; وَمِنْ آيَاتِهِ ماَ بَثَّ فِيهِما şeklinde kabul edilirse merfû‘ olur.[1]

[2143] **Şayet** "Nasıl 'ikisindeki canlılar' diyebilir? Canlılar sadece yeryüzündedir." **dersen şöyle derim:** Bir şey, her ne kadar zikredilenlerin sadece bir kısmıyla ilişkili olsa da, onların tümüne isnat edilmesi mümkündür. Nitekim şöyle denilir: "Temîmoğullarının içinde seçkin bir şair yahut kahraman bir yiğit vardır." Hâlbuki bu kişi Temîmoğulları kabilesinin sadece bir boyundandır. "Falanoğulları şöyle yaptılar." da denir. Hâlbuki onu içlerinden sadece birkaç kişi yapmıştır. Tıpkı "İkisinden de (tuzlu ve tatlı su) inci ve mercan çıkar" [Rahmân 55/22] âyetindeki gibi ki inci ve mercan sadece tuzlu sudan çıkmaktadır. Öte yandan, meleklerin uçmalarının yanında yürüyor olmaları da mümkündür. Bu durumda, insanlar gibi onlar da ayakları üzerinde hareket etmekle tavsif edilebilirler.

---

1 (i) Merfû‘ oluşuna göre anlam "Gökleri ve yeri yaratması ve bu ikisinde canlıları yayması da O'nun âyetlerindendir." şeklinde iken, mecrur oluşuna göre şöyle değişmektedir: (ii) "Gökleri, yeri ve ikisinde yaydığı canlıları yaratması da O'nun âyetlerindendir." / ed.

أنّ البغي مع الفقر أقل ومع البسط أكثر وأغلب، وكلاهما سبب ظاهر للإقدام على البغي والإحجام عنه، فلو عم البسط لغلب البغي حتى ينقلب الأمر إلى عكس ما عليه الآن.

٢٨-﴿وَهُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا وَيَنْشُرُ رَحْمَتَهُ وَهُوَ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ﴾

٥

[٢١٤٠] قرئ «قنطوا» بفتح النون وكسرها. {وَيَنْشُرُ رَحْمَتَهُ} أي بركات الغيث ومنافعه وما يحصل به من الخصب. وعن عمر رضي الله عنه أنه قيل له: اشتدّ القحط وقنط الناس، فقال: مطروا إذًا. أراد هذه الآية. ويجوز أن يريد رحمته في كل شيء، كأنه قال: ينزل الرحمة التي هي الغيث، وينشر غيرها من رحمته الواسعة.

١٠ [٢١٤١] {الْوَلِيُّ} الذي يتولى عباده بإحسانه، {الْحَمِيدُ} المحمود على ذلك يحمده أهل طاعته.

٢٩-﴿وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَثَّ فِيهِمَا مِنْ دَابَّةٍ وَهُوَ عَلَى جَمْعِهِمْ إِذَا يَشَاءُ قَدِيرٌ﴾

[٢١٤٢] {وَمَا بَثَّ} يجوز أن يكون مرفوعًا ومجرورًا؛ يحمل على المضاف إليه أو المضاف. ١٥

[٢١٤٣] فإن قلت: لم جاز {فِيهِمَا مِنْ دَابَّةٍ} والدواب في الأرض وحدها؟ قلت: يجوز أن ينسب الشيء إلى جميع المذكور وإن كان ملتبسًا ببعضه، كما يقال: بنو تميم فيهم شاعر مجيد، أو شجاع بطل؛ وإنما هو في فخذ من أفخاذهم أو فصيلة من فصائلهم. وبنو فلان فعلوا كذا، وإنما فعلوا نويس منهم. ومنه قوله تعالى {يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ} [الرحمن: ٢٢]، وإنما يخرج من الملح. ويجوز أن يكون ٢٠ للملائكة عليهم السلام مشي مع الطيران، فيوصفوا بالدّبيب كما يوصف به الأناسي.

Ayrıca, tıpkı yeryüzünde yürüyen insanlar gibi, gökyüzünde yürüyen birtakım canlılar da yaratılmış olabilir. Bildiğimiz, bilmediğimiz nice mahlûkat yaratan [Allah] her türlü eksiklikten münezzehtir!

[2144] إذا mazi fiilin başına geldiği gibi muzarinin başına da gelir. Nitekim وَاللَّيْلِ إذاَ يَغْشَي ("Bürüyüp kaplıyorken geceye yemin olsun ki…" [Leyl 92/1]) buyrulmuştur. İşte إذاَ يَشاَء (her dilediğinde) ifadesi de böyledir. Şair şöyle demiştir:

> Ürküp hızla kaçan bir ceylan gibi salıveririm devemi
> gecenin sonunda ve her dilediğimde

30. Başınıza her ne musibet gelirse, tamamen kendi ellerinizin kazandığı yüzündendir; çoğunu da O affetmektedir.

[2145] Iraklıların mushafında ifade, başta Fâ olup فَبِماَ كَسَبَتْ şeklinde, [مَا اَصَابَكُمْ ifadesindeki] ما da şart anlamı ihtiva eder şekilde[1] yer almaktadır. Medinelilerin mushafında ise بِماَ كَسَبَتْ şeklinde olup, [مَا اَصَابَكُمْ'deki] مَا şart anlamı taşımaksızın[2] mübtedadır; بِماً كَسَبَتْ de o mübtedanın haberidir.

[2146] Bu âyet günahkârlara hitap etmektedir. Allah'ın bazı günahkârların cezasını eksiksiz verirken, bazılarını affetmesi mümkündür. Ama hiç günahı olmayan peygamberlerin, çocuk ve delilerin çektiği ıstıraplar, ya Âhirette karşılığı eksiksiz ödenecek bir bedel yahut bir maslahat sebebiyle başlarına gelmiştir. Rivayete göre, Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Kişinin damarının seğirmesi, bir ağaç dalının (bir yerini) çizmesi, ayağına taş takılması hep günahı yüzündendir. Allah'ın affettikleri ise daha çoktur." Bir zattan da şöyle nakledilmiştir: Başına gelen sıkıntı ve musibetlerin kendi yaptıkları sebebiyle olduğunu, Mevlâ'sının affettiklerinin ise daha fazla olduğunu bilmeyen biri Rabbinin ona olan ihsanına karşı gereğince şükretmiyor demektir. Başka bir nakil de şöyledir: Kul her vakit günah işleme durumuyla karşı karşıyadır. İtaat hususundaki günahları ise isyankârlık hususundaki günahlarından daha fazladır; çünkü isyankârlık günahının tek yönü vardır; itaat konusundaki günah ise çok yönlüdür. Allah Kıyamet günü kulunun ağırlıkları hafiflesin diye, (dünyada başına getirdiği) çeşitli musibetlerle onun günahlarını temizler. Eğer Allah'ın af ve merhameti olmasaydı kul ilk işlediği günahta helâk olmuştu. Hazret-i Ali'nin Peygamber (s.a.)'e ref' ederek rivayet ettiğine göre; "Kim günahının cezasını dünyada çekmişse onun Âhiretteki cezası da kaldırılmıştır. Dünyada cezalandırılan, Âhiret'te bir kez daha cezalandırılmayacaktır." [*Ahmed b. Hanbel,* II, 165; benzer lafızlarla] Hazret-i Ali'nin "İşte bu, Kur'ân'da müminlere en çok ümit veren âyettir." dediği de nakledilmiştir.

1 "Başınıza her ne musibet gelirse…" mealinde. / ed.
2 "Başınıza gelen musibet…" mealinde. / ed.

ولا يبعد أن يخلق في السَّمٰوَات حيوانًا يمشي فيها مشي الأناسي على الأرض. سبحان الذي خلق ما نعلم وما لا نعلم من أصناف الخلق.

[٢١٤٤] {إِذَا} ومنه يدخل على المضارع كما يدخل على الماضي قال الله تعالى {وَالَّيْلِ اِذَا يَغْشٰى} [الليل: ١]، {إِذَا يَشَاءُ}. وقال الشاعر:

٥ وَإِذَا مَا أَشَاءُ أَبْعَثُ مِنْهَا ❁ آخِرَ اللَّيْلِ نَاشِطًا مَذْعُورَا

٣٠-﴿وَمَٓا اَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ اَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ﴾

[٢١٤٥] في مصاحف أهل العراق {فَبِمَا كَسَبَتْ} بإثبات الفاء على تضمين {مَا} معنى الشرط. وفي مصاحف أهل المدينة {بِمَا كَسَبَتْ} بغير فاء، على أنّ {مَا} مبتدأة، و{بِمَا كَسَبَتْ} خبرها من غير تضمين معنى الشرط.

١٠ [٢١٤٦] والآية مخصوصة بالمجرمين. ولا يمتنع أن يستوفي الله بعض عقاب المجرم ويعفو عن بعض. فأمّا من لا جُرم له كالأنبياء والأطفال والمجانين، فهؤلاء إذا أصابهم شيء من ألم أو غيره فللعوض المُوفى والمصلحةِ. وعن النبي ﷺ: ما من اختلاج عرق ولا خدش عود ولا نكبة حجر إلا بذنب، ولمَا يعفو الله عنه أكثر. وعن بعضهم: من لم يعلم أن ما وصل إليه من الفتن والمصائب باكتسابه، وأنّ ما عفا ١٥ عنه مولاه أكثر كان قليل النظر في إحسان ربه إليه. وعن آخر: العبد ملازم للجنايات في كل أوان؛ وجناياته في طاعاته أكثر من جناياته في معاصيه، لأنّ جناية المعصية من وجه وجناية الطاعة من وجوه، والله يطهر عبده من جناياته بأنواع من المصائب ليخفف عنه أثقاله في القيامة، ولولا عفوه ورحمته لهلك في أوّل خطوة. وعن علي رضي الله عنه وقد رفعه: من عفي عنه في الدنيا عفي عنه في الآخرة، ومن عوقب في الدنيا لم ٢٠ تثنّ عليه العقوبة في الآخرة. وعنه رضي الله عنه: هذه أرجى آية للمؤمنين في القرآن.

31. Yeryüzünde O'nu âciz bırakacak değilsiniz; sizin Allah'a karşı ne bir velîniz vardır, ne de bir yardımcınız...

[2147] "Âciz bırakacak değilsiniz" yani sizin için takdir edilen musibetleri savuşturacak değilsiniz. "Ne bir velîniz" yani size merhamet edecek bir sahibiniz "vardır..."

32. Denizde aheste aheste giden 'dağ' gibi gemiler de O'nun âyetlerindendir.

33. Dilese, rüzgârı durdurur da deniz yüzeyinde hareketsiz kalakalırlar. Gerçekten sabreden ve gerektiği gibi şükreden herkes için, elbette bunda âyetler vardır.

34. Yahut da onları işledikleri (günahlar) yüzünden helâk eder; -birçoğunu da affediyor-

[2148] الْجَوَارِي "gemiler" demektir; الْجَوَارِ şeklinde de okunmuştur. كَالأَعْلاَمِ "dağ gibi" demektir. Şair Hansâ' [v. 24/645] şöyle demiştir:

yanardağ gibi âdeta

[2149] الرِّيح *er-riyâha* (rüzgârları) şeklinde, فَيَظْلَلْنَ de *fe-yazlilne* şeklinde okunmuştur; zira [dalâlet] *dalle - yedıllu* ve *dalle - yedallu* şeklinde geldiği gibi, bu fiil de *zalle - yezallu* ve *zalle - yezıllu* şeklinde gelmiştir. رَوَاكِدَ yani hareketsiz, sabit bir şekilde. عَلَي ظَهْرِهِ "deniz yüzeyinde" demektir. Allah'ın sınamalarına "gerçekten sabreden," O'nun nimetlerine "gerektiği gibi şükreden herkes için (âyetler vardır)." Bunlar, samimi müminin iki vasfıdır. Allah Teâlâ bu vasıfları 'samimi mümin'den kinâye olarak kullanmıştır; zira samimi mümin, gayretini Allah'ın âyetleri hakkında düşünmeye yöneltmiştir ve onlardan kendisi için ibretler çıkarmak ister.

[2150] أو يُوبِقْهُنَّ ya da onları helâk eder; yani Allah Teâlâ dilerse denizde yolculuk yapanları işledikleri günahlar sebebiyle şu iki cezalandırma yöntemiyle; ya rüzgârı kesip gemileri deniz yüzeyinde hareketsiz kılarak, yolcuların gitmesini engelleyerek ya da bir fırtına gönderip onları denize batırarak helâk eder. Yine de günahlarının "birçoğunu affediyor."

[2151] **Şayet "**يُوبِقْهُنَّ ne üzerine atfedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Öncesindeki يُسْكِن fiili üzerine atfedilmiştir; çünkü anlam şöyledir: Allah dilerse rüzgârı keser ve gemiler hareketsiz kalır yahut fırtına estirip gemileri batırır.

٣١-﴿وَمَآ أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِۚ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ﴾

[٢١٤٧] {بِمُعْجِزِينَ} بفائتين ما قضي عليكم من المصائب. {مِنْ وَلِيٍّ} من متول بالرحمة.

٥ ٣٢-﴿وَمِنْ اٰيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْاَعْلَامِ﴾

٣٣-﴿اِنْ يَشَأْ يُسْكِنِ الرِّيحَ فَيَظْلَلْنَ رَوَاكِدَ عَلٰى ظَهْرِهٖۜ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ﴾

٣٤-﴿اَوْ يُوبِقْهُنَّ بِمَا كَسَبُوا وَيَعْفُ عَنْ كَثِيرٍ﴾

[٢١٤٨] الْجَوَارِي السفن. وقرئ «الجوارِ». {كَالْاَعْلَامِ} كالجبال. قالت الخنساء:

١٠ كَأَنَّهُ عَلَمٌ في رَأْسِهِ نَارُ ❁

[٢١٤٩] وقرئ «الرياح»، «فيظللن» بفتح اللام وكسرها؛ من ظل يظل ويظل، نحو: ضل يضل ويضل. {رَوَاكِدَ} ثوابت لا تجري. {عَلٰى ظَهْرِهٖ} على ظهر البحر. {لِكُلِّ صَبَّارٍ} على بلاء الله {شَكُورٍ} لنعمائه؛ وهما صفتا المؤمن المخلص، فجعلهما كناية عنه، وهو الذي وكل همته بالنظر في آيات الله، فهو يستملي منها العبر.

١٥ [٢١٥٠] {يُوبِقْهُنَّ} يهلكهن. والمعنى: أنه إن يشأ يبتلي المسافرين في البحر بإحدى بليتين؛ إما أن يسكن الريح فيركد الجواري على متن البحر ويمنعهن من الجري، وإما أن يرسل الريح عاصفة فيهلكهن إغراقًا بسبب ما كسبوا من الذنوب. {وَيَعْفُ عَنْ كَثِيرٍ} منها.

[٢١٥١] فإن قلت: علام عطف {يُوبِقْهُنَّ}؟ قلت: على {يُسْكِنِ}، لأنّ المعنى: إن يشأ يسكن الريح فيركدن، أو يعصفها فيغرقن بعصفها.

Şayet "Kesin karar verilmiş helâk hükmünün içerisine af konusunu dâhil etmenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: Yahut dilerse bazı insanları helâk eder, bazı insanları da *affetmek suretiyle* kurtarır. "Peki وَيَعْفُو şeklinde merfû' okuyan [niçin böyle okuyor]?" **dersen şöyle derim:** O, bunu yeni bir cümle olarak kabul etmektedir.

35. Ta ki, Bizim âyetlerimiz hakkında tartışanlar, kendileri için kaçacak delik olmadığını öğrensinler...

[2152] **Şayet** "وَيَعْلَمَ kelimesinin üç farklı şekilde (meczûm, merfû', mansūb) okunmasının gerekçeleri nelerdir?" **dersen şöyle derim:** Meczûm okunması öncesine atfedilmesi sebebiyledir. Merfû' okunmasının sebebi yeni cümle kabul edilmesidir. Mansūb okunmasının sebebi ise öncesindeki mahzûf bir *ta'lîl*e atfedilmesidir ki takdiri *li-yentekıme minhum ve ya'leme…* (Ta ki Allah onları cezalandırsın, onlar da… öğrensinler.) şeklindedir. Böyle, öncesindeki mahzûf bir *ta'lîl*e atıf Kur'ân'da az değildir. Mesela وَلِنَجْعَلَهُ آيَةً لِلنَّاسِ ("Biz onu böylece insanlar için bir kanıt kılacağız." [Meryem 19/21]) ve وَخَلَقَ اللهُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَلِتُجْزَي كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ ("Allah gökleri ve yeri gerçek bir gaye ile ve herkes kendi yaptığının karşılığını alsın diye yaratmıştır." [Câsiye 45/22]) âyetleri böyledir. Fakat bu konuda Zeccâc'ın "fiilin mansūb okunmasının sebebi başında gizli bir أَنْ bulunmasıdır, zira öncesinde (şartın) cevabı vardır. Nitekim *mâ tasna' asna' mislehû ve ukri*m*eke* (Bana ne yaparsan aynısını yaparım ve sana ikramda bulunurum.) dersin. İstersen *ve ene ukrimuke* takdiriyle *ve ukrim*u*ke*; dilersen fiili meczûm kılarak *ve ukri*m*ke* de diyebilirsin." şeklindeki görüşü tartışmaya açıktır; çünkü Sîbeveyhi *Kitâb*'ında şöyle demiştir: "Bil ki; *in te'tinî âtike ve u'tıyeke* sözündeki gibi fiili Fâ ve Vav ile naspetmek zayıf bir uygulamadır. Bu, şairin;

> Hicaz'a gidip istirahat edeceğim.

demesine benzer. Böyle demek mümkündür, fakat bu, dilde sabit, güzel bir konuşma biçimi değildir. Bununla birlikte, şartın cevabı olduğunda bir miktar güçlenmektedir; çünkü kişinin o fiili işleyeceği kesin değildir; ama (yine de) öncesinde bir fiil (şart fiili) olur. Cevap fiili, istifham ve benzerleri gibi yerine getirilmesi zorunlu olmayan (inşâî) yapılara benzediği için, zayıf olmasına rağmen bu şekilde mansūb olmasını mümkün görmüşlerdir." -Sîbeveyhi'nin ifadesi burada bitti.- Yine de yaygın kıraatin, dilde sabit ve güzel kabul edilmeyen, zayıf bir konuşma biçimine hamledilmesi uygun değildir. Eğer hamledilebilir olsaydı Sîbeveyhi *Kitâb*'ında ona mutlaka yer verirdi. Çünkü benzeri [bütün] müşkil âyetleri zikretmiştir.

فإن قلت: فما معنى إدخال العفو في حكم الإيباق حيث جزم جزمه؟ قلت: معناه أو إن يشأ يهلك ناسًا وينج ناسًا على طريق العفو عنهم. فإن قلت: فمن قرأ «ويعفو»؟ قلت: قد استأنف الكلام.

٣٥-﴿وَيَعْلَمَ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي ءَايَاتِنَا مَا لَهُم مِّن مَّحِيصٍ﴾

٥ [٢١٥٢] فإن قلت: فما وجوه القراءات الثلاث في {وَيَعْلَم}؟ قلت: أما الجزم فعلى ظاهر العطف. وأما الرفع فعلى الاستئناف. وأما النصب فللعطف على تعليل محذوفٍ تقديره: لينتقم منهم ويعلم الذين يجادلون. ونحوه في العطف على التعليل المحذوف غير عزيز في القرآن. منه قوله تعالى {وَلِنَجْعَلَهُۥٓ ءَايَةً لِّلنَّاسِ} [مريم: ٢١]، وقوله تعالى {وَخَلَقَ اللَّهُ السَّمَٰوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَلِتُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ}

١٠ [الجاثية: ٢٢]. وأما قول الزجاج: «النصب على إضمار أن، لأنّ قبلها جزاء؛ تقول: ما تصنع أصنع مثله وأكرمَك. وإن شئت وأكرمُك، على: وأنا أكرمك. وإن شئت وأكرمك جزمًا». ففيه نظر لما أورده سيبويه في كتابه. قال: واعلم أنّ النصب بالفاء والواو في قوله: إن تأتني آتك وأعطيك: ضعيف، وهو نحو من قوله:

وَأَلْحَقُ بِالْحِجَازِ فَأَسْتَرِيحَا ۞

١٥ فهذا يجوز، وليس بحدّ الكلام ولا وجهه، إلا أنه في الجزاء صار أقوى قليلًا؛ لأنه ليس بواجب أنه يفعل، إلا أن يكون من الأوّل فعل. فلما ضارع الذي لا يوجبه كالاستفهام ونحوه أجازوا فيه هذا على ضعفه. اهـ. ولا يجوز أن تحمل القراءة المستفيضة على وجه ضعيف ليس بحدّ الكلام ولا وجهه، ولو كانت من هذا الباب لما أخلى سيبويه منها كتابه، وقد ذكر نظائرها من الآيات المشكلة.

[2153] "Peki, يَعْلَمْ şeklinde meczûm okunduğunda mâna nasıl düzgün oluyor?" **dersen şöyle derim:** Bu durumda âdeta şöyle buyrulmaktadır: Allah dilerse şu üç şeyi bir araya getirir: Bazı insanların helâk edilmesi, bazılarının kurtarılması ve diğerlerinin uyarılması.[1]

[2154] مِنْ مَحِيصٍ (kaçacak delik) yani Allah'ın cezasından kaçıp kurtulmak [yoktur].

36. Demek ki; size her ne verilmişse, tamamen dünya hayatına ait bir geçimliktir. İman ederek, yalnızca Rablerine güvenip dayananlar için, Allah katında olanlar hem daha hayırlı hem de daha kalıcıdır.

[2155] İlk ما'da (فما أوتيتم'deki) şart anlamı vardır. Bu sebeple cevabının başında Fâ gelmiştir; ancak ikinci ما böyle değildir.

[2156] Hazret-i Ali'den şöyle nakledilmiştir: "Hazret-i Ebû Bekr'in eline bir miktar para geçmişti. O bunun tamamını Allah yolunda ve hayır için tasadduk edince, Müslümanlar onu kınadılar; kâfirler de yanlış yaptığını söylediler. Âyet bunun üzerine indi."

37. Onlar ki; büyük günahlardan ve yüz kızartıcı suçlardan uzak dururlar, öfkelendiklerinde bağışlarlar.

[2157] وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ ifadesi, لِلَّذِينَ آمَنُوا üzerine atıftır ve âyetin devamı da böyledir.

[2158] "Büyük günahlar" demek, günah cinsinden büyük olan şeyler demektir. İfade كَبِيرَ الْإِثْمِ (günahın büyüğü) şeklinde de okunmuştur. İbn Abbas'dan nakledildiğine göre *günahın büyüğü* şirktir.

[2159] هُمْ يَغْفِرُون (onlar bağışlarlar) yani özellikle bu kimseler öfkelendiklerinde bağışlarlar. Öfke, diğer insanlara yaptığı gibi, onların hikmetli ve edepli davranmalarını engellemez. İşte "bağışlarlar" ifadesinden önce bir هُمْ zamirinin gelip mübteda konumunda olması ve "bağışlarlar" fiilinin ona isnat edilmesi bu anlamın ortaya çıkması içindir. هُمْ يَنْتَصِرُون (sadece onlar yardımlaşırlar [39]) ifadesi de buna benzer.

38. Onlar ki; Rablerine icabet ederler; namazı dosdoğru kılarlar; işleri, aralarında istişare iledir ve kendilerine Bizim nasip ettiklerimizden infak ederler.

[2160] "Onlar ki; Rablerine icabet ederler" ifadesi Ensār hakkında inmiştir. Allah Teâlâ onları kendisine iman ve itaate çağırmış; onlar da O'na iman ve itaat etmek suretiyle çağrısına icabet etmişlerdir. "Namazı dosdoğru kılarlar"

---

1 إن يشأ يسكنْ ويعفُ ويعلم şeklinde. Yani "O dilerse, (…) âyetlerimiz hakkında tartışanlar, kendileri için kaçacak delik olmadığını öğren***ir***ler!.. / ed.

[٢١٥٣] فإن قلت: فكيف يصح المعنى على جزم {وَيَعْلَم}؟ قلت: كأنه قال: أو إن يشأ يجمع بين ثلاثة أمور؛ هلاك قوم ونجاة قوم وتحذير آخرين.

[٢١٥٤] {مِنْ مَحِيصٍ} من محيد عن عقابه.

٣٦-﴿فَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۚ وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ وَاَبْقٰى لِلَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾ ٥

[٢١٥٥] {مَا} الأولى ضمنت معنى الشرط، فجاءت الفاء في جوابها بخلاف الثانية.

[٢١٥٦] عن علي ﷺ: اجتمع لأبي بكر ﷺ مال، فتصدق به كله في سبيل الله والخير، فلامه المسلمون وخطّأه الكافرون، فنزلت.

١٠ ٣٧-﴿وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْاِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ وَاِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ﴾

[٢١٥٧] {وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ} عطف على {اَلَّذِينَ آمَنُوا}، وكذلك ما بعده.

[٢١٥٨] ومعنى {كَبَائِرَ الْاِثْمِ} الكبائر من هذا الجنس. وقرئ «كبير الإثم»؛ عن ابن عباس رضي الله تعالى عنه: كبير الإثم هو الشرك.

[٢١٥٩] {هُمْ يَغْفِرُونَ} أي هم الأخصاء بالغفران في حال الغضب، لا يغول ١٥ الغضب أحلامهم كما يغول حلوم الناس، والمجيء بـ{هم} وإيقاعه مبتدأ، وإسناد {يَغْفِرُونَ} إليه لهذه الفائدة. ومثله {هُمْ يَنْتَصِرُونَ} [الشورى: ٣٩].

٣٨-﴿وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَۖ وَاَمْرُهُمْ شُورٰى بَيْنَهُمْۖ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾

[٢١٦٠] {وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ} نزلت في الأنصار؛ دعاهم الله عز وجل ٢٠ للإيمان به وطاعته، فاستجابوا له بأن آمنوا به وأطاعوه. {وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ}

yani beş vakit namazı tam olarak eda ederler. Ensār hem İslâm'dan önce hem de Peygamber (s.a.)'in Medine'ye gelişinden önce, aralarından bir mesele gündeme geldiğinde toplanıp istişare ederlerdi. İşte Allah onların bu durumunu övmektedir; yani onlar bir konuda tek başlarına hareket etmezler, mutlaka ortak karara varırlar. Hasan-ı Basrî'nin, "İstişare eden bir topluma sonunda en doğru görüş mutlaka gösterilir." dediği nakledilmiştir. *eş-Şûrâ* kelimesi *el-fütyâ* gibi mastardır ve müşâvere etmek anlamına gelir.

[2161] "İşleri, aralarında *şûra*dır" demek istişare iledir demektir Tıpkı *terake… şûran* (Peygamber de, Hazret-i Ömer de hilâfeti *halife istişare ile seçilecek şekilde* devretmiştir.) ifadesindeki gibi.

39. Onlar ki; kendilerine saldırı vaki olunca, yardımlaşırlar.

[2162] Yani sadece, Allah'ın karşılarına çıkardığı sıkıntı hususunda yardımlaşıp o sıkıntıyı bertaraf etmekle uğraşırlar ve bu konuda sınırı aşıp ileri gitmezler. Naha'î'den nakledildiğine göre o, bu âyeti okuyunca şöyle demiş: "[Yani] birbirlerini güçsüz düşürüp, kendilerini fâsıkların saldırısına açık hale getirmek istemezler."

[2163] **Şayet** "Yardımlaşmaları sebebiyle övülmekte midirler?" **dersen şöyle derim:** Evet; çünkü kim Allah'ın koyduğu sınırı aşmadan ve emrine muhalefet etmeden; kan talep hakkı olduğunda yahut bir kendinibilmeze karşılık verirken, [kısasen] öldürmede aşırıya kaçmaksızın, ırz ve namusunu korumak ve savunmak maksadıyla hakkını alırsa o itaatkâr bir kişidir ve bütün itaatkârlar övülürler.

40. Bununla birlikte, kötülüğün karşılığı, dengi bir kötülüktür. Kim de affedip barışırsa, onun ecri Allah'a düşer. O, zalimleri elbette sevmez.

[2164] Her iki fiil de -yani ilk [saldırı] da, cezası da- kötüdür; zira *ceza* çarptırıldığı kişi için kötülük arz etmektedir. Başlarına gelen musibet ve belalar kastedilerek şöyle buyrulmuştur: "Onlara bir *kötülük* erişse, o zaman da: '(Ey Muhammed!) Senin yüzünden böyle oldu!' derler." [Nisâ 4/78] Bu durumda âyetin anlamı şöyle olur: Bir kötülükle karşılaşıldığında ona misliyle mukabele edilmelidir, daha fazlasıyla değil. Eğer kişi "Allah seni rezil etsin!" demişse, ona sadece "Allah seni de rezil etsin!" denmelidir.

[2165] "Kötülüğü en iyi (bir karşılık) ile def et; göreceksin ki, seninle arasında düşmanlık bulunan kişi, âdeta yakın bir dost oluvermiş." [Fussilet 41/34] buyrulduğu üzere, "Kim de affedip barışırsa" yani affederek ve göz yumarak hasmıyla arasını düzeltirse, "onun ecri Allah'a düşer", yani bu ecrin miktarı belli değildir ve büyüklüğü başka bir şeyle kıyaslanamaz.

وأتموا الصلوات الخمس. وكانوا قبل الإسلام وقبل مقدم رسول الله ﷺ المدينة إذا كان بهم أمر اجتمعوا وتشاوروا، فأثنى الله عليهم، أي لا ينفردون برأي حتى يجتمعوا عليه. وعن الحسن: ما تشاور قوم إلا هدوا لأرشد أمرهم. والشورى: مصدر كالفتيا، بمعنى التشاور.

٥ [٢١٦١] ومعنى قوله {وَاَمْرُهُمْ شُورٰى بَيْنَهُمْ} أي ذو شورى، وكذلك قولهم: ترك رسول الله ﷺ وعمر بن الخطاب رضي الله عنه الخلافة شورى.

٣٩-﴿وَالَّذٖينَ اِذَٓا اَصَابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنْتَصِرُونَ﴾

[٢١٦٢] هو أن يقتصروا في الانتصار على ما جعله الله لهم ولا يعتدوا. وعن النخعي أنه كان إذا قرأها قال: كانوا يكرهون أن يذلوا أنفسهم فيجترئ عليهم الفساق.

١٠ [٢١٦٣] فإن قلت: أهم محمودون على الانتصار؟ قلت: نعم؛ لأنّ من أخذ حقه غير متعد حدّ الله وما أمر به فلم يسرف في القتل -إن كان ولي دم أو ردّ على سفيه- محاماة على عرضه وردعًا له، فهو مطيع؛ وكل مطيع محمود.

٤٠-﴿وَجَزٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَاۚ فَمَنْ عَفَا وَاَصْلَحَ فَاَجْرُهُ عَلَى اللّٰهِۜ اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمٖينَ﴾

١٥ [٢١٦٤] كلتا الفعلتين -الأولى وجزاؤها- سيئة، لأنها تسوء من تنزل به. قال الله تعالى {وَاِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هٰذِهٖ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِۚ وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هٰذِهٖ مِنْ عِنْدِكَ} [النساء: ٧٨]؛ يريد ما يسوءهم من المصائب والبلايا. والمعنى: أنه يجب إذا قوبلت الإساءة أن تقابل بمثلها من غير زيادة، فإذا قال أخزاك الله قال: أخزاك الله.

[٢١٦٥] {فَمَنْ عَفَا وَاَصْلَحَ} بينه وبين خصمه بالعفو والإغضاء. كما قال تعالى ٢٠ {فَاِذَا الَّذٖي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَاَنَّهُ وَلِيٌّ حَمٖيمٌ} [فصلت: ٣٤]، {فَاَجْرُهُ عَلَى اللّٰهِ} عدة مبهمة لا يقاس أمرها في العظم.

[2166] "O, zalimleri elbette sevmez." ifadesi, canın yandığı ve öfkenin iyice kabardığı durumlar başta olmak üzere, el ele zulme karşılık verirken, 'ileri gitmeme ve haddi aşmama' garantisi olmadığına delâlet etmektedir; öyle ki, zulme karşı duran kişi de farkına varmadan zalimleşebilir!

[2167] Peygamber (s.a.)'den şöyle nakledilmiştir: "Kıyâmet Günü bir dellâl şöyle seslenir: 'Kimin Allah'tan alacağı bir ecir varsa ayağa kalksın!' Bazı kimseler ayağa kalkar. Onlara şöyle sorulur: 'Allah'tan alacağınız ecir neyle ilgilidir?' Derler ki, 'Bize zulmedenleri bağışlayanlarız biz.' O zaman onlara; 'Girin Cennet'e Allah'ın izniyle!' buyrulur."

41. Zulme uğradıktan sonra hakkını alan kimseler aleyhine elbette sorumluluk yoktur.

42. Sorumluluk, ancak; insanlara zulmedenler ve yeryüzünde haksız yere saldırganlık edenler içindir. Can yakıcı bir azaptır bunların hakkı!

[2168] بَعْدَ ظُلْمِهِ ifadesi, *ba'de mâ zulime* (zulme uğradıktan sonra) şeklinde okuyan kimsenin kıraatinden de anlaşılacağı üzere, mastarın mef'û-lüne izāfeti cinsinden bir ifadedir.[1] فأولئك (o kimseler) ifadesi, öncesindeki Men'in lâfzına değil anlamına işaret eden bir ism-i işarettir.

[2169] "Onlar aleyhine elbette sorumluluk yoktur", yani ne cezalandıran için, ne de azarlayan ve ayıplayan için sorumluluk yoktur. "Sorumluluk, ancak; insanlara zulmedenler" yani zulmü başlatanlar ve "yeryüzünde haksız yere saldırganlık edenler" yani kibirlenip büyüklük taslayan ve bozgunculuk yapanlar içindir.

43. Kim de sabredip bağışlarsa... Bu da gerçekten kararlılık isteyen şeylerdendir.

[2170] Kim de zulüm ve eziyete "sabreder ve bağışlarsa" yani zulmedenin hakkından gelmezse ve işini Allah'a havale ederse "işte bu" *ondan yana* "kararlılık isteyen şeylerdendir." مِنْهُ ifadesi hazfedilmiştir; çünkü bu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Nitekim Arapların *es-semnu menevâni bi-dirhemin* (iki batman yağ bir dirhemdir) demeleri de böyledir.[2]

[2171] Anlatıldığına göre Hasan-ı Basrî'nin meclisinde bir adam bir başka adama sövmüştü; kendisine sövülen adam ise susmuş, terlemiş; sonra terini silip ayağa kalkmış ve bu âyeti okumuştu. O zaman Hasan-ı Basrî şöyle dedi: Allah'a yemin olsun ki, cahiller bu âyetin hiç farkında değillerken bu adam onu anlayıp gereğini yaptı.

1 Yani "Zulmettikten sonra" değil, "Zulme uğradıktan sonra." / ed.

2 Aslında السَّمْنُ مَنَوَانِ مِنْهُ بِدِرْهَمٍ şeklindedir; ama mesele anlaşıldığı için مِنْهُ ifadesi hazfedilmektedir. / çev.

[٢١٦٦] وقوله {إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ} دلالة على أن الانتصار لا يكاد يؤمن فيه تجاوز السيئة والاعتداء، خصوصًا في حال الحرد والْتهاب الحمية فربما كان المجازي من الظالمين وهو لا يشعر.

[٢١٦٧] وعن النبي ﷺ: وإذا كان يوم القيامة نادى مناد: من كان له على الله أجر فليقم. –قال– فيقوم خلق، فيقال لهم: ما أجركم على الله؟ فيقولون: نحن الذين عفونا عمن ظلمَنا، فيقال لهم: ادخلوا الجنة بإذن الله ».

٤١–﴿وَلَمَنِ انْتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهِ فَأُولَٰٓئِكَ مَا عَلَيْهِم مِنْ سَبِيلٍ﴾

٤٢–﴿إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَيَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ أُولَٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[٢١٦٨] {بَعْدَ ظُلْمِهِ} من إضافة المصدر إلى المفعول، وتفسره قراءة من قرأ «بعد ما ظلم». {فَأُولَٰٓئِكَ} إشارة إلى معنى {مَن} دون لفظه.

[٢١٦٩] {مَا عَلَيْهِم مِنْ سَبِيلٍ} للمعاقب ولا للعاتب والعائب. {السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ} يبتدئونهم بالظلم، {وَيَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ} يتكبرون فيها ويعلون ويفسدون.

٤٣–﴿وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَٰلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ﴾

[٢١٧٠] {وَلَمَنْ صَبَرَ} على الظلم والأذى، {وَغَفَرَ} ولم ينتصر وفوّض أمره إلى الله {إِنَّ ذَٰلِكَ} منه {لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ}. وحذف الراجع لأنه مفهوم، كما حذف من قولهم: السمن مَنَوانِ بدرهم.

[٢١٧١] ويحكى أن رجلًا سب رجلًا في مجلس الحسن رحمه الله، فكان المسبوب يكظم، ويعرق فيمسح العرق، ثم قام فتلا هذه الآية، فقال الحسن: عقلها –واللهِ– وفهمها إذ ضيعها الجاهلون.

[2172] Bazıları da demişlerdir ki, kendisine zulmedilen kimsenin zulmedeni bağışlaması mendup hükmündedir. Fakat bazı durumlarda iş tersine döner ve bağışlamamak mendup olur. Bu da aşırıya kaçan zulmü engellemek ve eziyeti sonlandırmak ihtiyacı hâsıl olduğunda böyledir. Peygamber (s.a.)'den nakledilen şu hâdise de buna delâlet eder: Bir keresinde Hazret-i Zeyneb, Peygamber'in huzurunda, Hazret-i Âişe'ye kötü söz söylemişti. Rasulullah Zeynep'ten bunu yapmamasını istedi, ama o devam etti. O zaman Rasulullah Hazret-i Âişe'ye, "Sen de karşılık ver!" dedi. [*İbn Mâce*, "Nikâh", 50]

44. Kimi Allah saptırıyorsa onun için artık bundan sonra hiçbir velî yoktur. Göreceksin ki bu zalimler, azabı gördüklerinde; "Yok mu, geri dönmenin bir yolu?" diyecekler.

[2173] "Kimi Allah saptırıyorsa" yani yüzüstü bırakıyorsa "onun için artık bundan sonra hiçbir velî yoktur" yani Allah'ın onu yüzüstü bırakmasından sonra ona sahip çıkacak hiç kimse olmayacaktır.

45. Göreceksin ki o azap kendilerine seyrettirilirken, burunları sürtülmüş vaziyette boyunlarını bükerek gözlerinin ucu ile bakacaklar. İman edenler ise "Hüsrana uğrayanlar; kendilerini de, ailelerini de Kıyamet günü hüsrana uğratanlardır." diyecekler. Bakınız; temelli bir azap içindedir zalimler!

46. Allah'a karşı kendilerine yardım edecek bir velîleri de olmamıştır. Allah'ın saptırdığı biri için, artık (hedefe götüren doğru bir) yol yoktur.

[2174] "Boyunlarını bükerek" yani içinde bulundukları "zilletten" dolayı küçülüp ufalarak. [Bu anlam مِنَ الذُّلِّ ifadesinin müteallakının خَاشِعِينَ olduğu kabulüne göredir; ama] مِنَ الذُّلِّ'nin يَنْظُرُونَ fiiline taalluk ettiği de söylenebilir; o zaman خَاشِعِينَ üzerinde vakfe yapılır.

[2175] "Gözlerinin ucu ile bakacaklar"; yani göz kapaklarını belli belirsiz güçsüzce hareket ettirerek âdeta hırsızlama bakacaklar. Tıpkı elleri-ayakları bağlanmış vaziyette boynunun vurulmasını bekleyen biri kılıca nasıl bakarsa öyle... Hoşa gitmeyen bir şeye bakanın bakışı da böyledir: Kişi tıpkı sevdiği şeye bakarken yaptığı gibi, göz kapaklarını iyice açarak o şeye dolu dolu bakamaz. Şöyle de denmiştir: "Kör olarak haşredilecekleri için sadece kalpleriyle bakacaklardır. İşte bu da göz ucuyla bakmaktır." Fakat burada bir zorlama vardır.

[٢١٧٢] وقالوا: العفو مندوب إليه، ثم الأمر قد ينعكس في بعض الأحوال، فيرجع ترك العفو مندوبًا إليه، وذلك إذا احتيج إلى كف زيادة البغي، وقطع مادة الأذى. وعن النبي ﷺ ما يدل عليه، وهو أن زينب أسمعت عائشة بحضرته، وكان ينهاها فلا تنتهي، فقال لعائشة: دونك فانتصري.

٥ ٤٤-﴿وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ وَلِيٍّ مِنْ بَعْدِهٖۜ وَتَرَى الظَّالِمِينَ لَمَّا رَاَوُا الْعَذَابَ يَقُولُونَ هَلْ اِلٰى مَرَدٍّ مِنْ سَبِيلٍ﴾

[٢١٧٣] {وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ} ومن يخذله الله {فَمَا لَهُ مِنْ وَلِيٍّ مِنْ بَعْدِهِ} فليس له من ناصر يتولاه من بعد خذلانه.

٤٥-﴿وَتَرٰيهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا خَاشِعِينَ مِنَ الذُّلِّ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّۜ ١٠ وَقَالَ الَّذِينَ اٰمَنُوا اِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ وَاَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ اَلَٓا اِنَّ الظَّالِمِينَ فِي عَذَابٍ مُقِيمٍ﴾

٤٦-﴿وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنْ اَوْلِيَٓاءَ يَنْصُرُونَهُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِۜ وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ سَبِيلٍ﴾

[٢١٧٤] {خَاشِعِينَ} متضائلين متقاصرين مما يلحقهم {مِنَ الذُّلِّ}. وقد يعلق ١٥ {مِنَ الذُّلِّ} بـ{يَنْظُرُونَ}، ويوقف على {خَاشِعِينَ}.

[٢١٧٥] {يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ} أي يبتدئ نظرهم من تحريك لأجفانهم ضعيف خفي بمسارقة، كما ترى المصبور ينظر إلى السيف. وهكذا نظر الناظر إلى المكاره؛ لا يقدر أن يفتح أجفانه عليها ويملأ عينيه منها، كما يفعل في نظره إلى المحاب. وقيل: يحشرون عُميًا فلا ينظرون إلا بقلوبهم. وذلك نظر من طرف خفي، ٢٠ وفيه تعسف.

[2176] يَوْمَ الْقِيَامَةِ ifadesi ya öncesindeki خَسِرُوا fiiline taalluk eder ki o zaman müminlerin söyledikleri söz dünyada iken söylenmiş demektir ya da قَالَ fiiline taalluk eder; o zaman da "Müminler Kıyâmet Günü o kimseleri bu halde görünce böyle derler." anlamına gelir.

47. Asla geri çevrilmeyecek (azap dolu) bir gün Allah'tan gelmeden, Rabbinize icabet edin. Ki o gün, hiçbiriniz için sığınak yoktur, sizi (Allah'ın 'göz'ünden kaçıracak; asi/mücrim olarak) tanınmanızı engelleyecek bir yer de yoktur!

[2177] مِنَ الله ifadesi, لاَ مَرَدَّ'ye bağlıdır; yani Allah onu hükme bağladıktan sonra kararından dönmez. Yahut أَنْ يَأْتِيَ fiiline bağlıdır; yani Allah'tan hiç kimsenin geri döndüremeyeceği bir gün gelmeden önce…

[2178] نَكِير inkâr demektir; yani sizin için azaptan kurtuluş yoktur. Yapıp durduğunuz; amel defterinizde kayıtlı şeyleri inkâr edemezsiniz!

48. Yüz çevirirlerse (çevirsinler), Biz seni onların üzerine bekçi göndermedik ya! Sana düşen, sadece iletmektir. Biz, insana katımızdan bir rahmet tattırdığımızda, bununla sevinir. Ama kendi elleriyle işledikleri yüzünden başlarına bir fenalık gelse, o zaman, gerçekten nankördür insanoğlu!

[2179] "Baş*lar*ına bir fenalık gelse" ifadesinin de gösterdiği üzere "insan" ile tekil değil çoğul (yani bir kişi değil bütün insanlar) kastedilmiştir. Bu insanlarla da sadece günahkâr olanlar kastedilmektedir; çünkü kendi elleriyle işledikleri sebebiyle başlarına fenalık gelmesi ancak günahkârlara uygun bir haldir. *Rahmet*; sağlık, zenginlik ve emniyet gibi nimetlerdir. Fenalık ise hastalık, fakirlik ve korkulardır. *Kefûr* nankörce inkâr etmenin zirvesindeki kimsedir. Allah bu günahkâr insan cinsinin nimete nankörlükle damgalandığını tescil etmek için, "insan"dan zamir ile söz ederek "şüphesiz o nankördür" demedi (ve bunun yerine "Şüphesiz nankördür insanoğlu!" dedi). Nitekim başka âyetlerde de şöyle buyurmuştur: "İnsan gerçekten zalimdir, gerçekten nankördür." [İbrahim 14/34]; "Rabbine karşı gerçekten nankördür insanoğlu!" [Âdiyât 100/6] Bu durumda mâna şöyle olur: Günahkâr insan belayı diline dolar; ama nimeti unutur, küçümser.

49. Göklerin ve yerin mülkü tamamen Allah'ındır; dilediğini yaratıyor. Dilediğine kızlar bağışlıyor; dilediğine erkekler bağışlıyor.

[٢١٧٦] {يَوْمَ الْقِيٰمَةِ} إما أن يتعلق بـ{خَسِرُوا}، ويكون قول المؤمنين واقعًا في الدنيا، وإما أن يتعلق بـ{قَالَ}، أي يقولون يوم القيامة إذا رأوهم على تلك الصفة.

٤٧-﴿اِسْتَجِيبُوا لِرَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللّٰهِ مَا لَكُمْ مِنْ مَلْجَاٍ يَوْمَئِذٍ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَكِيرٍ﴾ ٥

[٢١٧٧] {مِنَ اللّٰهِ} من صلة {لَا مَرَدَّ}، أي لا يرده الله بعدما حكم به. أو من صلة {يَأْتِيَ}، أي من قبل أن يأتي من الله يوم لا يقدر أحد على ردّه.

[٢١٧٨] والنكير: الإنكار، أي ما لكم من مخلص من العذاب، ولا تقدرون أن تنكروا شيئًا مما اقترفتموه ودوّن في صحائف أعمالكم.

١٠ ٤٨-﴿فَاِنْ اَعْرَضُوا فَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظاًۜ اِنْ عَلَيْكَ اِلَّا الْبَلَاغُۜ وَاِنَّٓا اِذَٓا اَذَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً فَرِحَ بِهَاۚ وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ فَاِنَّ الْاِنْسَانَ كَفُورٌ﴾

[٢١٧٩] أراد بالإنسان الجمع لا الواحد، لقوله {وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ} ولم يرد إلا المجرمين؛ لأن إصابة السيئة بما قدّمت أيديهم إنما تستقيم فيهم. والرحمة ١٥ النعمة من الصحة والغني والأمن. والسيئة البلاء من المرض والفقر والمخاوف. والكفور: البليغ الكفران، ولم يقل: فإنه كفور؛ ليسجل على أن هذا الجنس موسوم بكفران النعم، كما قال: {اِنَّ الْاِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ} [إبراهيم: ٣٤]، {اِنَّ الْاِنْسَانَ لِرَبِّهٖ لَكَنُودٌ} [العاديات: ٦]. والمعنى: أنه يذكر البلاء وينسى النعم ويغمطها.

٤٩-﴿لِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ يَخْلُقُ مَا يَشَٓاءُۜ يَهَبُ لِمَنْ يَشَٓاءُ اِنَاثًا وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَٓاءُ الذُّكُورَ﴾ ٢٠

50. Yahut erkekli-kızlı olarak iki cinsten de veriyor... Dilediğini de kısır bırakıyor. O 'mutlak ilim sahibi'dir, kādirdir (Alîm, Kadîr).

[2180] Allah Teâlâ insana rahmet tattırma ve başına fenalık gelmesinden bahsedince, ardından mülkün tamamen kendisine ait olduğunu, nimeti ve belayı dilediği gibi paylaştırdığını, kullarına iradesinin gerektirdiği şekilde evlâtlar bahşettiğini; bazılarına kız, bazılarına erkek, bazılarına da her ikisini birden verdiğini, bir kısmını ise kısır bırakıp hiç evlât nasip etmediğini zikretti.

[2181] **Şayet** "Erkekler dişilerden önce geliyor olmasına rağmen, âyette niçin önce 'dişiler'i sonra 'erkekler'i zikretti; ardından neden tekrar 'erkekler'i öne aldı? Ayrıca niçin 'erkekler'i maʿrife olarak zikretti de 'dişiler'i nekire zikretti?" **dersen şöyle derim:** Çünkü bir önceki âyetin sonunda (insanın başına gelen) fenalıktan ve Allah katından gelen rahmeti unutması sebebiyle insanın nankörlüğünden bahsetmişti. Ardından mülkünden, iradesinden ve evlâtların paylaştırılmasından söz ederek "dişiler"i önce zikretti; çünkü bağlam Allah'ın insanların istediklerini değil, kendi dilediğini yapacağıyla ilgilidir. Bu durumda, [o günkü] insanların [pek] istemediği şeylerden olan "dişiler"in önce zikredilmesi daha önemli olmaktadır. Daha önemli olanı öne almak ise vâciptir. Ayrıca Allah, Arapların mihnet olarak[1] gördüğü cins (kadın), fenalığın peşinden zikredilmiş olsun diye de böyle yapmış ve erkekleri sona bırakmıştır. Erkekleri bu sebeple sona bırakınca, onların sona bırakılmalarını telafi etmek için -çünkü onların [o günün paradigmasında] önceliği vardır- maʿrife olarak zikretti; çünkü bir kelimeyi maʿrife olarak zikretmek, hem övme hem de öne çıkarma anlamına gelir. Bu durumda âdeta şöyle buyurmuş olmaktadır: Dilediğine de, herkesin göreceği anlı şanlı süvariler [yani savaşabilecek erkek çocukları] bahşeder. Bunun ardından, her iki cinse de takdim - te'hirle ilgili haklarını vermiş ve "dişiler"in, öncelik hakkına sahip oldukları için değil başka bir gerekçeyle öne alınmış olduklarını öğreterek "erkekli-kızlı" demiştir. Nitekim "Şüphesiz Biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık." [Hucurât 49/13]; "İki eş yaratmıyor mu ondan; erkek ve dişi?" [Kıyâme 75/39] buyurmuştur.

[2182] Bu âyetin, -Allah'ın *salâtuselâm*ı üzerlerine olsun- bazı peygamberler hakkında indiği de söylenmiştir. Şöyle ki; Allah Teâlâ Hazret-i Şuayb ve Lût'a kız çocuk, Hazret-i İbrahim'e erkek çocuk, Hazret-i Muhammed'e erkek ve kız çocuklar vermiş; Hazret-i Yahyâ ve İsa'ya ise hiç çocuk vermemişti.

[2183] Allah, kullarının menfaatine olacak şeyleri "bilir", bunları yaratmaya da "kādirdir."

1 Yani savaş, yağma vb. sıkıntılı zamanlarda askerî açıdan pek işe yaramayıp, üstelik sürekli korunması gereken, namusu üzerinde titrenen savunmasız, narin varlıklar olarak… / ed.

٥٠-﴿أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنَاثًاۖ وَيَجْعَلُ مَنْ يَشَاءُ عَقِيمًاۚ إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ﴾

[٢١٨٠] لما ذكر إذاقة الإنسان الرحمة وإصابته بضدّها أتبع ذلك أنّ له الملك وأنه يقسم النعمة والبلاء كيف أراد؛ ويهب لعباده من الأولاد ما تقتضيه مشيئته، فيخص بعضًا بالإناث وبعضًا بالذكور، وبعضًا بالصنفين جميعًا، ويعقم آخرين فلا يهب لهم ولدًا قط.

[٢١٨١] فإن قلت: لم قدّم الإناث أوّلًا على الذكور مع تقدّمهم عليهنّ، ثم رجع فقدّمهم؛ ولم عرف الذكور بعد ما نكر الإناث؟ قلت: لأنه ذكر البلاء في آخر الآية الأولى وكفران الإنسان بنسيانه الرحمة السابقة عنده، ثم عقبه بذكر ملكه ومشيئته وذكر قسمة الأولاد؛ فقدم الإناث، لأنّ سياق الكلام أنه فاعل ما يشاؤه، لا ما يشاؤه الإنسان، فكان ذكر الإناث اللاتي من جملة ما لا يشاؤه الإنسان أهم، والأهم واجب التقديم؛ وليلي الجنس الذي كانت العرب تعدّه بلاء ذكر البلاء وأخر الذكور. فلما أخرهم لذلك تدارك تأخيرهم وهم أحقاء بالتقديم بتعريفهم؛ لأن التعريف تنويه وتشهير. كأنه قال: ويهب لمن يشاء الفرسان الأعلام المذكورين الذين لا يخفون عليكم. ثم أعطى بعد ذلك كلا الجنسين حقه من التقديم والتأخير، وعرّف أن تقديمهنّ لم يكن لتقدمهنّ، ولكن لمقتض آخر، فقال {ذُكْرَانًا وَإِنَاثًا}، كما قال: {إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى} [الحجرات: ١٣]، {فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى} [القيامة: ٣٩].

[٢١٨٢] وقيل: نزلت في الأنبياء صلوات الله عليهم وسلامه، حيث وهب لشعيب ولوط إناثًا، ولإبراهيم ذكورًا، ولمحمد ذكورًا وإناثًا، وجعل يحيى وعيسى عقيمين.

[٢١٨٣] {إِنَّهُ عَلِيمٌ} بمصالح العباد {قَدِيرٌ} على تكوين ما يصلحهم.

51. Ayrıca, bir beşer için Allah'ın kendisiyle konuşması olacak şey değildir. Sadece; vahyederek, perde arkasından ya da bir elçi gönderip de onun -kendi izni ile- dilediklerini vahyetmesi şeklinde; çünkü O, yücedir (beşerî kalıplar içinde konuşmaz), 'mutlak hikmet sahibi'dir (Aliyy, Hakîm).

[2184] "Bir beşer için olacak şey değildir" yani beşer cinsinden herhangi bir kimse için şu üç şekil dışında "Allah'ın, o kimseyle konuşması" mümkün değildir: [i] Ya vahiy yoluyla olur ki bu da ilham, kalbe bırakma [*ilkā*] veya rüya yoluyla olur. Nitekim hem Hazret-i Musa'nın annesine hem de oğlunu kurban etmesi konusunda Hazret-i İbrahim'e Allah böyle vahyetmiştir. Mücâhid'den nakledildiğine göre Allah Zebûr'u Dâvûd (a.s.)'ın kalbine vahyetmiştir. Ubeyd b. el-Abras şöyle demiştir:

"Ebû Evfâ'nın develerinin başına geçin!" diye

vahyetti bana Allah… Hemen işe koyuldum ben deYani bana ilham etti; bu fikri kalbime bıraktı… **[ii]** Ya da bazı cisimlerde yarattığı kelâmını o kişiye işittirmek suretiyle onunla konuşur. Bu durumda, konuşmayı işiten kişi konuşanı görmez; çünkü konuşan (Allah) zatı itibariyle *görülemez*. "Perde arkasından" ifadesi temsildir; yani Allah, tıpkı bazı özel adamlarıyla perde ardından konuşan hükümdar gibi konuşur; hükümdar perde arkasındadır; konuştuğu kişi onun sesini duyar ama kendisini göremez. Nitekim Hazret-i Musa ile böyle konuşmuştur. Meleklerle konuşması da böyledir. **[iii]** Yahut da o kimseye meleklerinden bir elçi gönderir ve melek ona vahyi iletir. Hazret-i Musa dışındaki peygamberlerle Allah böyle konuşmuştur. Şu da söylenmiştir: "Vahyederek" ifadesi, "melekler aracılığıyla peygamberlerine vahyettiği gibi vahyederek" anlamındadır. "Ya da bir elçi" yani peygamber "gönderip..." Nitekim (peygamber göndermek suretiyle) onların ümmetlerine kendi dillerinde hitap etmiştir. وَحْيًا ve أَنْ يُرْسِلَ ifadeleri hâl yerinde bulunan iki mastardır; çünkü ikincisi *irsâlen* (göndererek) anlamındadır. مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ifadesi de hâl konumunda bulunan zarftır; tıpkı وَعَلَى جُنُوبِهِمْ ("Yanları üstüne yatarak [tefekkür ederler]." [Âl-i İmrân 3/191]) ifadesindeki gibi. Buna göre âyetin takdiri şöyledir: Allah'ın bir kişiyle; ancak ona vahyeden olarak, ona bir perdenin ardından sözünü işittiren olarak yahut elçi gönderen olarak konuşması mümkündür.

[2185] وَحْيًا kelimesinin *kelâmen* (konuşarak) anlamında olması da mümkündür; çünkü *vahiy* hızlıca gerçekleşen gizli bir konuşma biçimidir. Nitekim sen de, "onunla ancak açıktan ve ancak gizlice konuşurum" dersin; çünkü açıktan ve gizlice konuşmak iki konuşma biçimidir.

٥١-﴿وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ اِلَّا وَحْيًا اَوْ مِنْ وَرَٓائِ حِجَابٍ اَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِاِذْنِهِ مَا يَشَٓاءُ اِنَّهُ عَلِيٌّ حَكِيمٌ﴾

[٢١٨٤] {وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ} وما صح لأحد من البشر {اَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ اِلَّا} على ثلاثة أوجه؛ إما على طريق الوحي، وهو الإلهام والقذف في القلب أو المنام، كما أوحى إلى أم موسى وإلى إبراهيم عليه السلام في ذبح ولده. وعن مجاهد: أوحى الله الزبور إلى داود عليه السلام في صدره. قال عبيد بن الأبرص:

وَأَوْحَى إِلَيَّ اللهُ أَنْ قَدْ تَأَمَّرُوا ۞ بِإِبْلِ أَبِي أَوْفَى فَقُمْتُ عَلَى رِجْلِ

أي ألهمني وقذف في قلبي. وإما على أن يسمعه كلامه الذي يخلقه في بعض الأجرام، من غير أن يبصر السامع من يكلمه، لأنه في ذاته غير مرئي. وقوله {مِنْ وَرَٓائِ حِجَابٍ} مثل، أي كما يكلم الملك المحتجب بعض خواصه وهو من وراء الحجاب، فيسمع صوته ولا يرى شخصه. وذلك كما كلم موسى، ويكلم الملائكة. وإما على أن يرسل إليه رسولًا من الملائكة فيوحى الملك إليه كما كلم الأنبياء غير موسى. وقيل: }وَحْيًا{ كما أوحى إلى الرسل بواسطة الملائكة {اَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا} أي نبيًّا كما كلم أمم الأنبياء على ألسنتهم. ووحيا، وأن يرسل مصدران واقعان موقع الحال؛ لأنّ أن يرسل، في معنى إرسالًا. و{مِنْ وَرَائِ حِجَابٍ} ظرف واقع موقع الحال أيضًا، كقوله تعالى {وَعَلٰى جُنُوبِهِمْ} [آل عمران: ١٩١]. والتقدير: وما صح أن يكلم أحدًا إلا موحيًا، أو مسمعًا من وراء حجاب، أو مرسلًا.

[٢١٨٥] ويجوز أن يكون {وَحْيًا} موضوعًا موضع «كلامًا»؛ لأنّ الوحي كلام خفي في سرعة، كما تقول: لا أكلمه إلا جهرًا وإلا خفاتا؛ لأنّ الجهر والخفات ضربان من الكلام.

İrsâlen de böyledir. Burada da elçinin dilindeki konuşma, vasıtasız konuşmanın yerine konulmuştur. Mesela senin yerine vekilin yahut elçin dediği halde, sen "Falancaya şöyle şöyle dedim." dersin. "Yahut bir perde arkasından" sözü, yahut bir perdenin arkasından sözü işittirerek anlamındadır. وَحْيًا kelimesini müevvel mastar (أَنْ يُوحِيَ) şeklinde anlayıp, sonrasındaki يُرْسِلَ fiilini, "Bir beşer ile Allah ancak ona vahyederek konuşur…" yani onunla vahyetmek yahut elçi göndermek suretiyle konuşur" anlamında يُوحِيَ üzerine atfeden kimsenin, "yahut bir perdenin ardından" ifadesini de önce geçen iki müevvel mastara uygun olacak şekilde takdir ederek "yahut bir perdenin ardından ona işittirerek (konuşur)" şeklinde takdir etmesi gerekir.

[2186] İfade, *ev yursil*u *rasûlen fe-yûhî* şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuş, ya *ev hüve yursil*u takdirindedir ya da öncesindeki وَحْيًا kelimesini *mûhiyen* (vahyeden olarak) anlamına alıp, bunu da *mursilen* (gönderen olarak) anlamında onun üzerine atfetmek takdirindedir.

[2187] Rivayete göre; Yahudiler Hazret-i Muhammed (s.a.)'e "Mademki peygambersin, Musa'nın yaptığı gibi sen de Allah'la *bizzat* konuşup O'na baksan a! Bil ki bunu yapmadıkça sana iman etmeyeceğiz!" demişlerdi. Peygamber (s.a.), "Musa Allah'a hiç bakmadı ki!" buyurdu ve bunun üzerine bu âyet indi. Hazret-i Âişe'nin; "Kim Muhammed'in, Rabbini gördüğünü iddia ederse Allah'a büyük bir iftirada bulunmuştur!" dediği [*Müslim*, "İman", 177] ve ardından, "Allah'ın şöyle dediğini duymadınız mı?" diyerek bu âyeti okuduğu nakledilmiştir.

[2188] O, yaratılmışların vasıflarından "yücedir", yapıp etmeleri hikmetin gerektirdiği şekilde cereyan eden "mutlak hikmet sahibidir." Bu sebeple, bazen insanlarla aracılar vasıtasıyla, bazen de aracısız konuşur. Bu da gerek ilham yoluyla gerekse de hitap yoluyla olur.

52. İşte sana da 'emr'imizin ruhunu bu şekilde vahyetmekteyiz. Yoksa sen daha önce kitap nedir, iman nedir bilmiyordun. Fakat Biz o ruhu, dilediğimiz kulları doğruya ileteceğimiz bir nur kıldık. Sen gerçekten dosdoğru bir yolu gösteriyorsun.

53. Yani göklerde ve yerde ne varsa hepsinin kendisine ait olduğu Allah'ın yoluna... (O halde, başkalarının dediğine değil, Allah'ın şahitliğine itibar et.) Bakınız; yalnızca Allah'a döner çünkü bütün işler.

[2189] "Emr'imizin *ruh*unu" ifadesiyle, Peygamber (s.a.)'e vahyedilen şeyi kastetmektedir; çünkü nasıl ceset ruh sebebiyle canlılık kazanıyorsa, insanlar da dinlerinde vahiyle hayatiyet kazanır.

وكذلك: إرسالا، جعل الكلام على لسان الرسول بغير واسطة. تقول: قلت لفلان كذا، وإنما قاله وكيلك أو رسولك. وقوله {اَوْ مِنْ وَرَٓائِ حِجَابٍ} معناه: أو إسماعًا من وراء حجاب؛ ومن جعل {وَحْيًا} في معنى: أن يوحي، وعطف {يُرْسِلَ عَلَيْهِ}، على معنى {وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ اِلَّا وَحْيًا} أي إلا بأن يوحي، أو بأن يرسل، ٥ فعليه أن يقدر قوله {اَوْ مِنْ وَرَٓائِ حِجَابٍ} تقديرًا يطابقهما عليه، نحو: أو أن يسمع من ورائ حجاب.

[٢١٨٦] وقرئ «أو يرسلُ رسولًا فيوحى»، بالرفع، على: أو هو يرسل، أو بمعنى «مرسلًا» عطفًا على {وَحْيًا} في معنى موحيًا.

[٢١٨٧] وروى أنّ اليهود قالت للنبي ﷺ: ألا تكلم الله وتنظر إليه إن كنت نبيًا ١٠ كما كلمه موسى ونظر إليه، فإنا لن نؤمن لك حتى تفعل ذلك! فقال: لم ينظر موسى إلى الله، فنزلت. وعن عائشة رضي الله عنها: من زعم أنّ محمدًا رأى ربه فقد أعظم على الله الفرية، ثم قالت: أو لم تسمعوا ربكم يقول... فتلت هذه الآية.

[٢١٨٨] {اِنَّهُ عَلِيٌّ} عن صفات المخلوقين، {حَكِيمٌ} يجري أفعاله على موجَب الحكمة، فيكلم تارة بواسطة، وأخرى بغير واسطة؛ إما إلهامًا، وإما خطابًا.

١٥ **٥٢-﴿وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ رُوحًا مِنْ اَمْرِنَاۜ مَا كُنْتَ تَدْر۪ي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْا۪يمَانُ وَلٰكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا نَهْد۪ي بِه۪ مَنْ نَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِنَاۜ وَاِنَّكَ لَتَهْد۪ٓي اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَق۪يمٍۙ﴾**

٥٣-﴿صِرَاطِ اللّٰهِ الَّذ۪ي لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ اَلَٓا اِلَى اللّٰهِ تَص۪يرُ الْاُمُورُ﴾

٢٠ [٢١٨٩] {رُوحًا مِنْ اَمْرِنَا} يريد: ما أوحي إليه، لأن الخلق يحيون به في دينهم كما يحيى الجسد بالروح.

[2190] **Şayet "**Peygamber (s.a.)'in, kendisine Kur'ân inzal edilmeden önce onun ne olduğunu bilmemesi anlaşılır bir şeydir; fakat 'iman nedir bilmiyordun' ifadesinin anlamı nedir? Zira peygamberler akledip, fikir yürütme ve delillendirme yapabildiklerinde Allah'a iman etmemeleri ve O'nu *bir*lememeleri mümkün değildir. Ayrıca peygamber olarak gönderilmelerinden önce ve sonra hem büyük günah işlemekten hem de insanları kendilerinden uzaklaştıracak küçük günah işlemekten korunmuş olmaları gerekirken inkâr halinden nasıl korunmamış olabilirler?" **dersen şöyle derim:** İman, farklı şeyleri kapsayan bir kavramdır; bunların bir kısmına akıl ile bir kısmına da işitme (vahiy) ile ulaşılır. Âyette imanın akılla değil, vahiyle ulaşılan kısmı kastedilmektedir. Bu kısım ise Peygamber'in, vahiy almaksızın hakkında bilgi sahibi olamayacağı kısımdır. Dikkat edersen, "Allah *iman*ınızı zayi edecek değildir." [Bakara 2/143] âyetindeki *iman* "namaz" olarak tefsir edilmiştir; çünkü namaz imanın kapsadığı hususlardan biridir.[1]

[2191] "Dilediğimiz kulları", yani lütufta bulunulan kulları. Lutufta bulunulmayan kullara ise hiçbir rehberlik fayda vermez.[2]

[2192] صِراَطِ اللهِ ifadesi (öncesindeki صراط'tan) bedeldir. لَتَهْدِي (gösteriyorsun) kelimesi *le-tuhdâ* (sana gösteriliyor), yani "Sana Allah doğru yolu gösteriyor." şeklinde de okunmuştur. Aynı kelime *le-ted'û* (çağırıyorsun) şeklinde de okunmuştur.

[2193] Peygamber (s.a.)'den şöyle nakledilmiştir: "Kim Hâ-Mîm-'Ayn-Sîn-Kāf [yani Şûrâ] sûresini okursa, meleklerin dua ettiği, istiğfarda bulunup merhamet dilediği kimselerden olur."

---

1 Namazın dinin direği ve fiilî bir iman/tasdik olduğu aşikârdır. Âyetteki *iman* namazla tefsir edilirken kastedilen, kıblenin Kâbe'ye çevrilmesinden evvelki namazlardır. Ve bu namazlar, salt namaz değildir; Kudüs'e doğru kılınmış, yani "oraya doğru kılınması gerektiğine *iman* edilerek gerçekleştirilmiş" namazlardır. Âyette; kıblenin Kâbe'ye çevrilmesinden sonra, işbu namazların *ama aslında buraya dönülerek namaz kılınması gerektiğine inanmanın* boşa gitmiş olmadığı belirtilmektedir. / ed.

2 Allah herkese *hidayet* eder; yani doğruyu, hakkı - hakikati istisnasız herkese *gösterir*; ama bu, Allah'ın herkesi kolundan tutup *doğru yola getireceği* anlamına gelmez. O'nun "doğru yola getirmedikleri" diye ifade edeilen kimseler, ilâhi lutuflara bîgâne kalanlardır; yani Allah'ın kendi yoluna diktiği onca trafik işaretine (*âyet*), akıl, vahiy, peygamber vb. lutuflarına kulak vermeyen, hevâsının peşinde gidip bu sebeple de yüzüstü bırakılanlardır. / ed.

[٢١٩٠] فإن قلت: قد علم أن رسول الله ﷺ: ما كان يدري ما القرآن قبل نزوله عليه؛ فما معنى قوله {وَلَا الْإِيمَانُ} والأنبياء لا يجوز عليهم إذا عقلوا وتمكنوا من النظر والاستدلال أن يخطئهم الإيمان بالله وتوحيده، ويجب أن يكونوا معصومين من ارتكاب الكبائر ومن الصغائر التي فيها تنفير قبل المبعث وبعده؛ فكيف لا يعصمون من الكفر؟ قلت: الإيمان اسم يتناول أشياء؛ بعضها الطريق إليه العقل، وبعضها الطريق إليه السمع، فعنى به ما الطريق إليه السمع دون العقل؛ وذاك ما كان له فيه علم حتى كسبه بالوحي. ألا ترى أنه قد فسر الإيمان في قوله تعالى {وَمَا كَانَ اللهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ} [البقرة: ١٤٣] بالصلاة؛ لأنها بعض ما يتناوله الإيمان.

[٢١٩١] {مَنْ نَشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا} من له لطف؛ ومن لا لطف له فلا هداية تجدي عليه.

[٢١٩٢] {صِرَاطِ اللهِ} بدل. وقرئ «لتهدى»، أي يهديك الله. وقرئ «لتدعو».

[٢١٩٣] عن رسول الله ﷺ: من قرأ حم عسق كان ممن تصلي عليه الملائكة ويستغفرون له ويسترحمون له.

DİZİN

F

I-İ

K

L

S-Ş

T

Z

EL-KEŞŞÂF

Keşşâf Tefsiri

ZEMAHŞERÎ

6. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 70

Dinî İlimler Serisi	: 7
Kitabın Adı	: EL-KEŞŞÂF ‘AN HAKĀ’İKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL Keşşâf Tefsiri 6. Cilt; (6 Cilt)
Müellifi	: Ebu’l-Kāsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hārizmî ez-Zemahşerî (ö.538/1144)
Özgün Dili	: Arapça
Çeviri	: Prof. Dr. Necdet Çağıl [Mücâdile - Tahrîm (28. cüz), Nebe’ - Nâs (30. cüz)] Prof. Dr. Abdulaziz Hatip [Kâf - Necm, Kamer (Ömer Çelik ile), Hadîd] Dr. Murat Kaya [Ahkâf, Fetih, Kalem, Müzzemmil - Murselât] Prof. Dr. Ömer Çelik [Muhammed, Hucurât, Hâkka - Cin, Kamer] Prof. Dr. Mehmet Erdoğan [Rahmân, Vâkı‘a] Doç. Dr. Nihat Uzun [Duhân, Câsiye] Prof. Dr. Mustafa Öztürk [Mülk] Doç. Dr. Harun Öğmüş [Zuhruf]
Editör	: Prof. Dr. Murat Sülün Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı (Tefsir), Öğretim Üyesi
Son Okuma	: Ahmet Ali Balcı, Hüseyin Örs, Selahattin Cimitoğlu, Zeynep Altıner
Yapım	: Yüksel Yücel
Baskı	: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş. Dudullu OSB 1. Cadde No. 16 Ümraniye / İstanbul Tel: 444 44 03 www.bilnet.net.tr / Sertifika No. 42716
Baskı Yeri ve Yılı	: İstanbul 2020
Baskı Miktarı	: 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Zemahşerî
el-Keşşâf, Keşşâf Tefsiri

1. Kur’ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Keşşâf, 4. Zemahşerî, 5. Tîbî

ISBN: 978-975-17-3840-0 (Takım)   978-975-17-4573-6 (6. Cilt)

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*’na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

EL-KEŞŞÂF

‘AN HAKĀ’İKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL
VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL

KEŞŞÂF TEFSİRİ

(METİN - ÇEVİRİ)

6. CİLT

ZEMAHŞERÎ
(ö. 1144)

Çeviri
Necdet Çağıl - Abdulaziz Hatip - Murat Kaya
Ömer Çelik - Mehmet Erdoğan - Nihat Uzun
Mustafa Öztürk - Harun Öğmüş

Editör
Murat Sülün

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

EL-KEŞŞÂF

‘AN HAKĀ’İKI ĞAVÂMİDI’T-TENZÎL

VE ‘UYÛNİ’L-EKĀVÎL FÎ VUCÛHİ’T-TE’VÎL

EZ-ZEMAHŞERÎ

EBU’L-KĀSIM CÂRULLAH MAHMÛD BİN ÖMER
BİN MUHAMMED EL-HĀRİZMÎ

Allah’ın rahmeti onun üzerine olsun.

الكشاف

عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل

الزمخشري

أبو القاسم جار الله محمود بن عمر بن محمد الخوارزمي

رحمة الله عليه

ZUHRUF SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur. Mukātil "Senden önce görevlendirmiş olduğumuz peygamberlerimize bir sor bakalım." âyeti [45] hariç, demiştir. 89 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Hâ, Mîm.
2. Apaçık kitaba yemin ederim ki
3. Biz onu -siz akledesiniz diye- Arapça bir Kur'ân kıldık.

[1] "Apaçık kitap"a yani Kur'ân'a yemin etti ve "Biz onu Arapça bir Kur'ân kıldık" cümlesini yeminin cevabı yaptı. Bu, sanatkârane, güzel yeminlerdendir; çünkü yeminle yeminin konusu birbirine uygun ve aynı mecradadır. Bunun benzeri Ebû Temmâm'ın (v. 232/846) şu sözüdür:

"(Hatun!) Dişlerine ant içerim ki, gerçekten kar gibi bembeyazlar!"

[2] المبين (apaçık), yani kendilerine indirilenler için açık ve net; çünkü onların dil ve üslûplarıyla indirilmiştir. "Derin düşünen kimseler için *açık*" olduğu da söylenmiştir. Yine "doğru yolları sapkınlık yollarından ayırıp diyanet konularında ümmetin ihtiyaç duyduğu hususları *açıklayıcı*" anlamında olduğu da ileri sürülmüştür.

[3] جَعَلْنَاهُ iki mef'ûl alacak şekilde "dönüştürdük" anlamında da, وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّور "karanlıkları ve aydınlığı var etmiştir" [En'âm 6/1] âyetindeki gibi, tek mef'ûl alacak şekilde "yarattık" anlamında da olabilir ki [ikinci] takdirde قُرْآناً عَرَبِيّاً hâl olur.[1]

[4] ["Siz akledesiniz diye…" ifadesindeki] لَعَلَّ isti'âre yoluyla irade etme anlamında kullanılmış olup hem irade hem de umma anlamını göz önünde bulundurman gerekir. Bu durumda anlam şöyle olur: Arapların anlamasını *istediğimiz* için ve "Âyetleri açıkça bildirilseydi ya!" [Fussilet 41/44] diye itiraz etmesinler *diye* Kur'ân'ı yabancı dilde değil, Arapça olarak yarattık!

4. O, nezdimizdeki ana kitapta "yüce, hikmet dolu" olarak kayıtlıdır.

[5] إِمِّ الْكِتَاب şeklinde kesreli de okunmuştur. Tıpkı بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيدٌ فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ ("Aksine! Bu, şanlı-şerefli bir Kur'ân'dır. Levh-i Mahfûz'dadır." [Burûc 85/21-22]) âyetindeki gibi, burada da maksat Levh-i Mahfûz'dur. Levh-i Mahfûz Ana Kitap diye isimlendirilmiştir; çünkü o, kitapların bulunup kendisinden alıntı ve çoğaltma işleminin yapıldığı ana kaynaktır.

1 Yani "Onu Arapça bir Kur'ân kıldık." değil de "Arapça bir Kur'ân olarak *yarattık*." Halku'l-Kur'ân meselesindeki tartışmaları hatırlayalım. / ed.

سورة الزخرف

مكية؛ وقال مقاتل: إلا قوله {وَسْئَلْ مَنْ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا} [٤٥].

وهي ٨٩ آية.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿حٰمٓ﴾ ٥

٢-﴿وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ﴾

٣-﴿إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْءٰنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾

[١] أقسم بالكتاب المبين، وهو القرآن. وجعل قوله {إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْءٰنًا عَرَبِيًّا} جوابًا للقسم؛ وهو من الأيمان الحسنة البديعة، لتناسب القسم والمقسم عليه، ١٠ وكونهما من واد واحد. ونظيره قول أبي تمام:

وَثَنَايَاكِ إِنَّهَا إِغْرِيضُ ❁

[٢] {الْمُبِينِ} البين للذين أنزل عليهم؛ لأنه بلغتهم وأساليبهم. وقيل: الواضح للمتدبرين. وقيل: {الْمُبِينِ} الذي أبان طرق الهدى من طرق الضلالة، وأبان ما تحتاج إليه الأمة في أبواب الديانة.

١٥ [٣] {جَعَلْنَاهُ} بمعنى صيّرناه معدّى إلى مفعولين. أو بمعنى خلقناه معدّى إلى واحد، كقوله تعالى {وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ} [الأنعام: ١]. و{قُرْءٰنًا عَرَبِيًّا} حال.

[٤]ولعل مستعار لمعنى الإرادة؛ لتلاحظ معناها ومعنى الترجي، أي خلقناه عربيًا غير عجمي، إرادة أن تعقله العرب، ولئلا يقولوا {لَوْلَا فُصِّلَتْ آيَاتُهُ} [فصلت: ٤٤].

٤-﴿وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيٌّ حَكِيمٌ﴾

٢٠ [٥] وقرئ «أمّ الكتاب»، بالكسر، وهو اللوح، كقوله تعالى { بَلْ هُوَ قُرْاٰنٌ مَجِيدٌ فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ} [البروج: ٢١- ٢٢]. سمي بأم الكتاب؛ لأنه الأصل الذي أثبتت فيه الكتب منه تنقل وتنتسخ.

[6] "Yüce" kitaplar içinde gerçekten şanı yüce. Çünkü mu'cize oluşuyla onlardan ayrılmaktadır. "Hikmet dolu" tamamen hikmetli. Yani Kur'ân'ın bizim katımızdaki makamı, yücelik ve hikmet sıfatlarını hâiz bir kitabın makamıdır; o, Ana Kitap'ta bu şekilde kayıtlıdır.

5. Siz aşırı giden bir toplum olduğunuz hâlde, size öğüt vermekten vaz mı geçecektik?!

[7] أَفَنَضْرِبُ عَنْكُمُ الذِّكْرَ ifadesi mecazen "öğüt vermekten uzaklaşıp geri mi duracaktık?" demektir. Bu mecaz, Arapların *darabe'l-ğarâibe 'ani'l-havd* (Yabancı develeri havuzdan uzaklaştırdı.) şeklindeki sözlerinden gelmektedir. Haccâc'ın "Sizi yabancı develeri kovar gibi kovacağım!" ifadesi de bu kabildendir. Tarafe de şöyle demiştir:

> Kov gitsin geceleri kapını çalan gamları, kederleri;
> kılıcınla alnının çatısına vurup savdığın gibi düşman atlarını!

[8] [أَفَنَضْرِبُ'daki] Fâ hazfedilmiş bir ifadeye atıf olup cümle *e-nuhmilukum fe-nadribu…* (Sizi ihmal edip öğüt vermekten uzak mı duralım?) şeklinde takdir edilir. Bu cümle, daha önce zikrettiği, *kitab*ı indirmesinin ve anlayıp gereğini yapsınlar diye onu Arapça bir Kur'ân olarak yaratmasının aleyhine aldıkları tutumu yadırgamak içindir.

[9] صَفْحًا iki şekilde yorumlanabilir: 1) صَفَحَ عَنْهُ (ondan yüz çevirdi) fiilinin masdarı olabilir ki bu durumda *mef'ûlün leh* olur ve "Sizden yüz çevirdiğimiz için Kur'ân'ı indirmekten ve onunla size delil getirmekten uzak mı duralım?!" anlamına gelir. 2) Yan anlamında olabilir. Bu anlam, Arapların *nazara ileyhi bi-safhi vechihî / bi-sufhi vechihî* (Ona yüzünü tam dönmeden bir yanıyla baktı.) şeklindeki kullanımlarından gelir. Bu durumda âyetin anlamı şöyle olur: Kur'ân'ı sizden uzaklaştırıp bir kenara mı atalım?! Bu takdirde kelime, *da'hu cânib*[en] ve *imşi cânib*[en] (Onu bir kenara koy. Bir tarafa doğru yürü!) örneklerinde olduğu gibi zarf olduğu için mansūb olur. Kelimeyi *sufh*[an] şeklinde zammeli okuyanların kıraati de bunu teyit eder. Bu kıraatte başka bir ihtimal daha vardır; *sufh*[an] kelimesinin *safûh* (yüz çeviren) kelimesinin çoğulu olmasıdır. Bu durumda kelime *sāfihîne mu'ridīne* (gözünün ucuyla bakarak, yüz çevirerek) takdirinde hâl olarak mansūb olur.

[10] أَنْ كُنْتُمْ ifadesi "(aşırı giden bir toplum) olduğunuz için" anlamında *li-en küntüm* takdirindedir. İfade, إِنْ كُنْتُمْ ([aşırı giden bir toplum] *olursanız*) ve *iz küntüm* ([aşırı giden bir toplum] *olduğunuzda*) şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "Müşriklerin aşırılıkları kesin olduğu hâlde şart anlamı nasıl doğru olabilir?" **dersen şöyle derim:** Bu, işin doğruluğundan emin ve sübûtuna kanaat getirmiş birinin söylediği şart kabilindendir. Tıpkı ücretli bir işçinin patrona;

[٦] {عَلِيٌّ} رفيع الشأن في الكتب، لكونه معجزًا من بينها {حَكِيمٌ} ذو حكمة بالغة، أي منزلته عندنا منزلة كتاب هما صفتاه، وهو مثبت في أم الكتاب هكذا.

٥-﴿اَفَنَضْرِبُ عَنْكُمُ الذِّكْرَ صَفْحًا اَنْ كُنْتُمْ قَوْمًا مُسْرِفِينَ﴾

[٧] {اَفَنَضْرِبُ عَنْكُمُ الذِّكْرَ صَفْحًا} يعني أفننحّي عنكم الذكر ونذوده عنكم، على سبيل المجاز، من قولهم: ضرب الغرائب عن الحوض. ومنه قول الحجاج: ولأضربنكم ضرب غرائب الإبل! وقال طرفة:

اضْرِبَ عَنْكَ الْهُمُومَ طَارِقَهَا ❁ ضَرْبَكَ بِالسَّيْفِ قَوْنَسَ الْفَرَسِ

[٨] والفاء للعطف على محذوف، تقديره: أنهملكم فنضرب عنكم الذكر؛ إنكارًا لأن يكون الأمر على خلاف ما قدّم على إنزاله الكتاب وخلقه قرآنًا عربيًا ليعقلوه ويعملوا بمواجبه.

[٩] و{صَفْحًا} على وجهين؛ إما مصدر من صفح عنه، إذا أعرض، منتصب على أنه مفعول له، على معنى: أفنعزل عنكم إنزال القرآن وإلزام الحجة به إعراضًا عنكم!؟ وإمّا بمعنى الجانب من قولهم: نظر إليه بصَفح وجهه وصُفح وجهه، على معنى: أفننحّيه عنكم جانبًا، فينتصب على الظرف كما تقول: ضعه جانبًا، وامش جانبًا. وتعضده قراءة من قرأ «صفحًا»، بالضم. وفي هذه القراءة وجه آخر: وهو أن يكون تخفيف صُفُح جمع صَفوح، وينتصب على الحال، أي صافحين معرضين.

[١٠] {اَنْ كُنْتُمْ} أي لأن كنتم. وقرئ «إن كنتم» و«إذ كنتم». فإن قلت: كيف استقام معنى إن الشرطية، وقد كانوا مسرفين على البتّ؟ قلت: هو من الشرط الذي ذكرت أنه يصدر عن المدل بصحة الأمر، المتحقق لثبوته، كما يقول الأجير:

"Senin için çalıştımsa benim hakkımı öde!" demesi gibi. İşçi, çalıştığını pekâlâ bilmektedir; ancak böyle söyleyerek muhatabına konuyu şöyle takdim etmiş olmaktadır: Borcunu ödemekte gevşeklik göstermen, hak edilmiş aşikâr bir ödeme konusunda bilmezden gelerek şüphe eden birinin yapacağı bir iştir!

6. Oysa daha öncekilere nice peygamberler göndermiştik.

7. Kendilerine bir peygamber geldiğinde mutlaka onunla alay ederlerdi.

8. Ve Biz onlardan (yani, inkârcı Araplardan) daha güçlülerini helâk ettik. -Öncekilerin durumu daha önce geçmişti.-

[11] وَمَا يَأْتِيهِمْ (Ne zaman bir peygamber gelse) ifadesi, hâlen devam eden geçmiş durumun hikâyesidir; yani onlar bu hâl üzere idiler. Burada, kavminin alay etmesi karşısında Peygamber (s.a.) teselli edilmektedir.

[12] أَشَدَّ مِنْهُمْ (*onlardan* daha güçlülerini) ifadesindeki zamir aşırı giden topluluğa râcidir; çünkü hitap artık onlardan Peygamber'e (s.a.) çevrilmiştir; onlar hakkında kendisine bilgi verilmektedir.

[13] "Öncekilerin durumu daha önce geçmişti." Yani onların atasözü yerine geçmeyi hak edecek şaşırtıcı hâl ve hikâyeleri Kur'ân'da birden fazla yerde geçmiştir. Bu, Peygamber (s.a.) için bir vaat, onlar için de bir tehdittir.

9. Gerçek şu ki onlara "Gökleri ve yeri kim yarattı?" diye sorsan, kesinlikle "Onları, 'mutlak izzet ve ilim sahibi' (Azîz, Alîm) yarattı" derler.

10. O ki Arz'ı sizin için beşik kılmış; doğru yolda gidesiniz diye orada sizin için yollar var etmiştir.

11. O ki gökten bir ölçüye göre su indirmiştir... -Biz ölü bir memleketi onunla diriltmekteyiz. Nitekim siz de (ba's esnasında topraktan) böyle çıkarılacaksınız.-

[14] **Şayet** "'Onları, mutlak izzet ve ilim sahibi yarattı derler.' ifadesi ve peşinde serdedilen sıfatlar onların sözü ise 'Biz ölü bir memleketi onunla diriltmekteyiz.' ifadesini ne yapacaksın? Yok eğer Allah'ın sözü ise bunu nasıl izah ediyorsun?" **dersen şöyle derim:** Bu onlardan nakledilen bir söz değil, Allah'ın sözüdür. "Onları, mutlak izzet ve ilim sahibi yarattı, derler." sözü şu anlamdadır: O ki şöyle şöyle sıfatları vardır; onlar da göklerin ve yerin yaratılışını işte bu sıfatlara sahip olan Allah'a nispet ve isnat ediyorlar.

[15] "Bir ölçüye göre (su indirmiştir)." Yani ülkelerin ve kulların selâmette olacağı ölçüde; *tufan*sız…

إن كنت عملت لك فوفني حقي، وهو عالم بذلك؛ ولكنه يخيل في كلامه أن تفريطك في الخروج عن الحق فعل من له شك في الاستحقاق، مع وضوحه، استجهالًا له.

٦-﴿وَكَمْ اَرْسَلْنَا مِنْ نَبِيٍّ فِي الْاَوَّلِينَ﴾

٧-﴿وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ نَبِيٍّ اِلَّا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُنَ﴾

٨-﴿فَاَهْلَكْنَٓا اَشَدَّ مِنْهُمْ بَطْشًا وَمَضٰى مَثَلُ الْاَوَّلِينَ﴾ ٥

[١١] {وَمَا يَأْتِيهِمْ} حكاية حال ماضية مستمرة، أي كانوا على ذلك. وهذه تسلية لرسول الله ﷺ عن استهزاء قومه.

[١٢] الضمير في {اَشَدَّ مِنْهُمْ} للقوم المسرفين، لأنه صرف الخطاب عنهم إلى رسول الله ﷺ يخبره عنهم.

١٠ [١٣] {وَمَضٰى مَثَلُ الْاَوَّلِينَ} أي سلف في القرآن في غير موضع منه ذكر قصتهم وحالهم العجيبة التي حقها أن تسير مسير المثل. وهذا وعد لرسول الله ﷺ، ووعيد لهم.

٩-﴿وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ﴾

١٠-﴿اَلَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ مَهْدًا وَجَعَلَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾

١٥ ١١-﴿وَالَّذِي نَزَّلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً بِقَدَرٍۚ فَاَنْشَرْنَا بِهٖ بَلْدَةً مَيْتًاۚ كَذٰلِكَ تُخْرَجُونَ﴾

[١٤] فإن قلت: قوله {لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ} وما سرد من الأوصاف عقيبه إن كان من قولهم فما تصنع بقوله {فَاَنْشَرْنَا بِهٖ بَلْدَةً مَيْتًاۚ كَذٰلِكَ تُخْرَجُونَ}؟ وإن كان من قول الله فما وجهه؟ قلت: هو من قول الله، لا من قولهم. ومعنى قوله {لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ} الذي من صفته كيت وكيت، لينسبنّ خلقها إلى الذي ٢٠ هذه أوصافه وليسندنه إليه.

[١٥] {بِقَدَرٍ} بمقدار يسلم معه البلاد والعباد، ولم يكن طوفانًا.

12. O ki bütün eşleri yaratmış; sizin için, bineceğiniz gemiler ve hayvanlar var etmiştir.

13. Böylece, bunların üzerine kurulur sonra da Rabbinizin nimetini anarsınız şöyle diyerek: "Her tür eksik ve kusurdan münezzehtir şunu emrimize amade kılan! Yoksa bizim buna gücümüz yetmezdi."

14. "Şüphesiz, sonunda mutlaka Rabbimize döneceğiz."

[16] الْأَزْوَاجَ "çeşitler"; مَا تَرْكَبُونَ "bineceğiniz şeyler" demektir. **Şayet** "Hayvanlara bindiler.' anlamında *rakibu'l-en'âm*[e], 'Gemiye bindiler.' anlamında ise *rakibû fi'l-fülk*[i] denir. Burada her ikisini de zikretmesine rağmen, neden [فِي'siz] مَا تَرْكَبُونَ dedi?" **dersen şöyle derim:** Daha güçlü olduğu için edatsız geçişli olanı, edatla geçişli olana baskın kılmış ve مَا تَرْكَبُونَ (bineceğiniz şeyler) buyurmuştur.

[17] عَلٰى ظُهُورِه (bunların üzerine) ifadesi, *'alâ zuhuri mâ terkebûnehû* (bindiğiniz şeylerin -yani gemi ve hayvanların- *sırt*ına) demektir.[1] "Allah'ın nimetini anmalarının" anlamı o nimetleri gönülden itiraf edip önemini kavrayarak düşünmeleri, sonra da onlardan dolayı Allah'a dil ile hamdetmeleridir. Nitekim Hazret-i Peygamber'in, ayağını üzengiye koyduğunda "Allah'ın adıyla!" dediği, bineğe binip oturduğunda ise "Her hâlükârda Allah'a hamdolsun! *Her tür eksik ve kusurdan münezzehtir şunu emrimize amade kılan! Yoksa bizim buna gücümüz yetmezdi. Şüphesiz, sonunda mutlaka Rabbimize döneceğiz.*" âyetini okuduğu, sonra da üç kez *Allāhu ekber lâ ilâhe illâllāh* (Mutlak büyük Allah'tır. Allah'tan başka tanrı yok!) dediği rivayet edilmiştir [*Tirmizî*, "Da'avât", 48]. Yine demişlerdir ki Hazret-i Peygamber gemiye bindiğinde "Onun akıp gitmesi de durması da Allah'ın adıyladır. Benim Rabbim gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir." [Hûd 11/41] dermiş. Nakledilmiştir ki; Hazret-i Ali'nin oğlu Hasan (r.a.), bir adamın, bineğine binerken "Her tür eksik ve kusurdan münezzehtir şunu emrimize amade kılan." dediğini görmüş ve "Böyle söylemekle mi emrolundunuz?" diye şaşkınlığını belirtmiş. Adam "Ya ne ile emrolunduk?" diye sorunca "Rabbinizin nimetini anıp hatırlamakla…" demiş; böylece hamdetmeyi unutmuş olan adamı ikaz etmiştir. Bu, sahâbenin Allah'a titizlikle saygı duyup bu konuda büyük-küçük hiçbir hususu ihmal etmemelerindendir. ***Allah bizi de onlara uyan ve onların yolunu takip eden kimselerden kılsın!*** Zanaatlarının incelikleri üzerinde düşünmek akıllı bir kimseye ne çok yaraşır! Zanaat konusunda bile durum böyleyse ya dinin incelikleri üzerinde düşünmek nasıldır?

[18] مُقْرِنِينَ (güç yetirenler) demektir. Kişi bir işe güç yetirdiğinde *akraneş-şey'e* denir. Nitekim İbn Herme (v. 150) şöyle demiştir:

1 ظهوره'deki zamirin nasıl müfred müzekker olduğunu açıklıyor. / ed.

١٢-﴿وَالَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْفُلْكِ وَالْأَنْعَامِ مَا تَرْكَبُونَ﴾
١٣-﴿لِتَسْتَوُوا عَلَىٰ ظُهُورِهِ ثُمَّ تَذْكُرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ وَتَقُولُوا سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَٰذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ﴾
١٤-﴿وَإِنَّا إِلَىٰ رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ﴾

٥ [١٦] و{الْأَزْوَاجَ} الأصناف. {مَا تَرْكَبُونَ} أي تركبونه. فإن قلت: يقال: ركبوا الأنعام، وركبوا في الفلك. وقد ذكر الجنسين فكيف قال: {مَا تَرْكَبُونَـ}ـه؟ قلت: غلب المتعدّي بغير واسطة لقوّته على المتعدّي بواسطة، فقيل: تركبونه.

[١٧] {عَلَىٰ ظُهُورِهِ} على ظهور ما تركبونه، وهو الفلك والأنعام. ومعنى ذكر نعمة الله عليهم: أن يذكروها في قلوبهم معترفين بها مستعظمين لها، ثم يحمدوا عليها ١٠ بألسنتهم. وهو ما يروى عن النبي ﷺ: أنه كان إذا وضع رجله في الركاب قال: بسم الله، فإذا استوى على الدابة قال: الحمد لله على كل حال، سبحان الذي سخر لنا هذا -إلى قوله- لمنقلبون، وكبر ثلاثًا وهلل ثلاثًا. وقالوا: إذا ركب في السفينة قال: {بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا إِنَّ رَبِّي لَغَفُورٌ رَحِيمٌ} [هود: ٤١]. وعن الحسن بن علي رضي الله عنهما أنه رأى رجلًا يركب دابة فقال: سبحان الذي سخر لنا هذا. فقال: أبهذا أمِرتم؟ فقال: وبم ١٥ أمرنا؟ قال: أن تذكروا نعمة ربكم؛ كان قد أغفل التحميد فنبهه عليه. وهذا من حسن مراعاتهم لآداب الله ومحافظتهم على دقيقها وجليلها. جعلنا الله من المقتدين بهم، والسائرين بسيرتهم. فما أحسن بالعاقل النظر في لطائف الصناعات، فكيف بالنظر في لطائف الديانات؟

[١٨] {مُقْرِنِينَ} مطيقين. يقال: أقرن الشيء، إذا أطاقه. قال ابن هرمة:

Çekilir bir yük olmasa da, ey Da'd! (Sevgilim!)
Başıma sardığın ağır hicran ve vefasızlık yükünü kaldırabildim.

[19] *Akrane*nin gerçek anlamı, "Ona denk buldu, dengini buldu." demektir; çünkü zor olan bir iş, zayıfın dengi olmaz. Nitekim dikkat edersen, zayıflar hakkında *lâ yakranu bi-hi's-sa'bet*[u] (Zorluk onun dengi değildir.) derler. مُقْرِنِينَ kelimesi şeddeli olarak *mukarranîne* şeklinde de okunmuştur; anlam aynıdır.

[20] **Şayet** "Şüphesiz, sonunda mutlaka Rabbimize döneceğiz.' cümlesinin öncesiyle bağlantısı nasıldır?" **dersen şöyle derim:** Bineğe binen nice insan vardır ki, hayvanın ayağı sürçer veya ürker yahut huysuzlanır ya da sahibini yere atar ve helâkine yol açar. Nice gemi yolcusu vardır ki gemileri kırılıp hurdahaş olmuş ve boğulmuşlardır. Bineğe binmek tehlikeli bir işe girişmek ve helâke yol açabilecek bir sebebe yapışmak olunca, buna kalkışan yolcunun o esnada, öleceğini unutmaması, Allah'ın takdirinden kurtulamayarak bir gün mutlaka O'na döneceğini aklından çıkarmaması gerekir. Kendine çeki düzen vererek Allah'a kavuşmaya hazır oluncaya dek bu hususu kalbiyle ve diliyle anmaktan geri durmaması icap eder. Bineğe binişinin, gaflet hâlinde iken -Allah'ın ilmine göre- ölümüne yol açacak bir sebep olmasından sakınmalıdır. Arkadaşlarına; "Gelin, at üzerinde veya kayıklarda bir gezinti yapalım!" deyip de yanlarına şarap kadehleri ve çalgı âletleri alarak bineklere binen kimselerin durumuna düşmekten Allah'a sığınmalıdır. Onlar bineklerinin üstünde veya onları aheste aheste götüren gemiler içinde iyice sarhoş olup kendilerinden geçene kadar içmeyi sürdürürler; yalnızca şeytanı anar ve yalnız onun emirlerine uyarlar. Duyduğuma göre, bineğine binen bir hükümdar bir beldeden bir aylık mesafedeki bir diğer beldeye giderken sürekli şarap içerek yolculuk etmiş ve ancak varacağı yere varıp yerleştikten sonra aymış; yaptığı yolculuktan hiç haberi olmamış, onu hiç hissetmemiş. Bineğine böyle binenlerin yaptıklarıyla Allah'ın bu âyette emrettiği arasında ne büyük fark vardır!

[21] [Bu ifadenin anlamıyla ilgili olarak] "Bineklerine bindiklerinde tabuta bineceklerini hatırlarlar." da denmiştir.

15. Ama O'nun bazı kullarını kendisinin parçası kıldılar. İnsan, gerçekten apaçık bir nankördür.

[22] "O'nun bazı kullarını kendisinin parçası kıldılar." cümlesi "'Gökleri ve yeri kim yarattı?' diye sorsan..." [Zuhruf 43/9] âyetine bağlıdır; yani gökleri ve yeri yaratanı onlara sorarsan onun Allah olduğunu kabul ederler.

وَأَقْرَنْتُ مَا حَمَّلتِني وَلَقَلَّمَا ۞ يُطَاقُ احْتِمَالُ الصَّدِّ يَا دَعْدُ وَالْهَجْرُ

[١٩] وحقيقة أقرنه، وجده قرينته وما يقرن به؛ لأنّ الصعب لا يكون قرينة للضعيف. ألا ترى إلى قولهم في الضعيف: لا يقرن به الصعبة. وقرئ «مقرنين»، والمعنى واحد.

٥ [٢٠] فإن قلت: كيف اتصل بذلك قوله {وَاِنَّٓا اِلٰى رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ}؟ قلت: كم من راكبٍ دابة عثرت به أو شمست أو تقحمت أو طاح من ظهرها فهلك، وكم من راكبين في سفينة انكسرت بهم فغرقوا. فلما كان الركوب مباشرة أمر مخطر، واتصالًا بسبب من أسباب التلف كان من حق الراكب -وقد اتصل بسبب من أسباب التلف- أن لا ينسى عند اتصاله به يومه، وأنه هالك لا محالة فمنقلب إلى
١٠ الله غير منفلت من قضائه. ولا يدع ذكر ذلك بقلبه ولسانه حتى يكون مستعدًا للقاء الله بإصلاحه من نفسه، والحذر من أن يكون ركوبه ذلك من أسباب موته في علم الله وهو غافل عنه، ويستعيذ بالله من مقام من يقول لقرنائه: تعالوا نتنزه على الخيل أو في بعض الزوارق؛ فيركبون حاملين مع أنفسهم أواني الخمر والمعازف، فلا يزالون يسقون حتى تميل طلاهم وهم على ظهور الدواب، أو في بطون السفن وهي
١٥ تجري بهم، لا يذكرون إلا الشيطان، ولا يمتثلون إلا أوامره! وقد بلغني أنّ بعض السلاطين ركب وهو يشرب من بلد إلى بلد بينهما مسيرة شهر، فلم يصح إلا بعدما اطمأنت به الدار، فلم يشعر بمسيره ولا أحس به. فكم بين فعل أولئك الراكبين وبين ما أمر الله به في هذه الآية.

[٢١] وقيل: يذكرون عند الركوب ركوب الجنازة.

٢٠ **١٥-﴿وَجَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبَادِهِ جُزْءًاۜ اِنَّ الْاِنْسَانَ لَكَفُورٌ مُبِينٌ﴾**

[٢٢] {وَجَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبَادِهِ جُزْءًا} متصل بقوله {وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ} [الزخرف: ٩] أي ولئن سألتهم عن خالق السمٰوَات والأرض ليعترفُن به،

Bu itirafa rağmen kullarından bazılarını onun bir parçası yapar, O'nu yaratıkların sıfatlarıyla nitelerler. *Kulları O'nun bir parçası yapmaları*, "Melekler Allah'ın kızlarıdır." diyerek, -çocuk babanın bir parçası olduğu gibi- onları O'nun bir cüz'ü ve parçası görmeleridir. *Cüz'* kelimesinin "kızlar" olarak açıklanması ve Arap dilinde bu kelimenin "kızlar"ın ismi olduğunun ileri sürülmesi Tefsire sokulan bid'atlerdendir. Bu, Araplara yapılmış bir iftira ve sonradan uydurulup onlara nispet edilmiş bir yalandan ibarettir. Onlara bu da yetmemiş, [*cüz'* kelimesinden] *eczeeti'l-mer'et*[u] (Kadın kız doğurdu.) kullanımını türetmişler ve bununla ilgili beyit üstüne beyit uydurmuşlardır ki iki örneği şunlardır:

> Hür bir kadın bir gün kız doğurursa şaşılmaz.
>
> Evs'in kız doğuran kızlarından biriyle evlendim.

[23] Kelime *cüzü*[en] şeklinde de okunmuştur.

[24] لَكَفُورٌ مُبِينٌ (apaçık bir nankör) "nimeti inkâr eden, inkârı açık olan" demektir; çünkü Allah'a çocuk nispet etmek küfürdür; küfür ise nankörlüğün temelini teşkil eder.

16. Yoksa Allah, yarattıkları arasından erkek çocukları size ayırdı da kızları kendisi mi aldı (ey inkârcı Araplar)?!

17. Bunlardan herhangi birine, kendisinin temsilen Rahmân'a isnat ettiği (cinsten bir kız evlât) müjdelendiğinde, yüzü kapkara kesilir ve öfkeyle yutkunur.

18. Öyle ya, "(uğruna masraf yapılıp) süs-püs içinde yetiştirilecek ve kavgada bir şey ifade etmeyecek biri" söz konusudur...

[25] اَمِ اتَّخَذَ yani "Yoksa kızları kendisi mi aldı?!" Hemze yadırgama ifade eder. Müşriklerin cahilliğini ve durumlarının şaşırtıcı oluşunu vurgulamaya yöneliktir; çünkü onlar kullarından Allah'a bir parça nispet etmekle kalmamışlar, bunu da [yerleşik kanaate göre] 'en kötü'sünden seçmişlerdir; yani *parça* erkeklerden değil de kızlardan oluşmaktadır. Oysa müşrikler, Allah'ın kulları içinde kızlardan en çok nefret eden ve onlara en çok buğzeden kimselerdi; kızlara olan buğzları onları diri diri gömmeye kadar varmıştı! Bu sebeple âdeta şöyle denmektedir: Haydi -farazî olarak ve temsil kabilinden- Allah'a çocuk nispet edilebilir diyelim; peki bu paylaşımdaki dengesizlikten, onun 'en hayırlı ve üstün' payı size vererek sizi kendisine tercih ettiğini, [sizce] 'en kötü ve aşağı olan'ı kendisine bıraktığını söylemekten de mi utanmıyorsunuz!?

وقد جعلوا له مع ذلك الاعتراف من عباده جزءًا، فوصفوه بصفات المخلوقين. ومعنى {مِنْ عِبَادِهِ جُزْءًا} أن قالوا: الملائكة بنات الله، فجعلوهم جزءًا له وبعضًا منه، كما يكون الولد بضعة من والده وجزءًا له. ومن بدع التفاسير: تفسير الجزء بالإناث، وادعاء أنّ الجزء في لغة العرب: اسم للإناث، وما هو إلا كذب على العرب، ووضع مستحدث ٥ منحول، ولم يقنعهم ذلك حتى اشتقوا منه: أجزأت المرأة، ثم صنعوا بيتًا وبيتًا:

إنْ أَجْزَأَتْ حُرَّةٌ يَوْمًا فَلَا عَجَب ۞
زُوِّجْتُهَا مِنْ بَنَاتِ الأَوْسِ مُجْزِئَةً ۞

[٢٣] وقرئ «جُزُؤًا» بضمتين.

[٢٤] {لَكَفُورٌ مُبِينٌ} لجحود للنعمة ظاهر جحوده؛ لأنّ نسبة الولد إليه كفر، ١٠ والكفر أصل الكفران كله.

١٦-﴿اَمِ اتَّخَذَ مِمَّا يَخْلُقُ بَنَاتٍ وَاَصْفٰيكُمْ بِالْبَنِينَ﴾

١٧-﴿وَاِذَا بُشِّرَ اَحَدُهُمْ بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمٰنِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ﴾

١٨-﴿اَوَمَنْ يُنَشَّؤُا فِي الْحِلْيَةِ وَهُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ﴾

١٥ [٢٥] {اَمِ اتَّخَذَ} بل اتخذ، والهمزة للإنكار، تجهيلًا لهم وتعجيبًا من شأنهم، حيث لم يرضوا بأن جعلوا لله من عباده جزءًا، حتى جعلوا ذلك الجزء شر الجزأين، وهو الإناث دون الذكور، على أنهم أنفر خلق الله عن الإناث وأمقتهم لهنّ. ولقد بلغ بهم المقت إلى أن وأدوهنّ. كأنه قيل: هبوا أنّ إضافة اتخاذ الولد إليه جائزة فرضًا وتمثيلًا، أما تستحيون من الشطط في القسمة، ومن ادعائكم أنه آثركم على نفسه بخير ٢٠ الجزأين وأعلاهما، وترك له شرهما وأدناهما!؟

[26] بَنَات (kızlar) kelimesinin nekire ve الْبَنِين (oğullar) kelimesinin ma'rife gelişi, birincisinin daha önce zikredilişi, "Dilediğine kızlar bağışlıyor; dilediğine erkekler bağışlıyor." [Şûrâ 42/49] âyetinde belirttiğim sebepten dolayıdır.

[27] بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمٰنِ مَثَلًا (kendisinin temsilen Rahmân'a isnat ettiği) ifadesi, "Allah'a *misl* -yani benzer- kıldığı cins ile" demektir; çünkü müşriklerden biri melekleri Allah'ın bir *cüz*'ü ve parçası kıldığında onu Allah'ın cinsi ve benzeri kılmış olmaktaydı; zira çocuk babanın cinsinden olur; yani onlar, Allah'a bu cinsi nispet etmişlerdir.

[28] Müşriklerin hallerinden biri de şuydu; herhangi birine "Kızın oldu." dendiğinde gamlanır, sinir ve üzüntüden yüzü simsiyah kesilir, kederle dolardı. Anlatıldığına göre, Araplardan birinin karısı bir kız çocuğu doğurmuş; adam da evi terk etmiş; bunun üzerine kadın şu satırları söylemiş:

Bu Ebû Hamza'nın nesi var, neden eve gelmiyor; hep başka evde!?
Oğlan doğurmadık diye kızgın mı bize? Her istediğimiz verilmiyor ki bize!
Bilakis ne veriliyorsa onu alıyoruz işte!

[29] ظَلَّ dönüşüm ifade eder. Nitekim nâkıs fiillerin çoğu bu anlamda kullanılır. مُسْوَدًّا kelimesi *müsvedd^{ün}* (kara) ve *müsvâdd^{ün}* (kapkara) şeklinde okunmuştur. Bu takdirde ظَلَّ'de, müjdelenen kişiye râci bir zamir vardır; وَجْهُهُ مُسْوَدٌّ (yüzü simsiyah) ifadesi ise haber yerine geçen bir cümle olur.[1]

[30] Sonra şöyle buyurmuştur: Rahmân'a böyle yerilmiş niteliklere sahip çocuk nispet edilir mi?! Yani "Süs-püs içinde yetiştirilmiş," nazla büyütülmüş; hasımlarıyla karşılaşıp erkeklerle yarıştığında kendisini ortaya koyamayan; hasımlarını yenebilecek ne bir konuşma kabiliyeti ne de bir delili bulunan. Ki bu da, erkek fıtratına göre, kadın *akl*ının zaaf ve eksikliğinden[2] kaynaklanmaktadır. Denilmiştir ki: Bir kadın nadiren konuşması gerektiğinde, lehine olan delili söylemek istese çoğunlukla aleyhine olanı söyler!

[31] Bu âyette, süs ve konfor içinde yetişmenin [o gün itibariyle] ayıplanacak, kınanacak hususlardan olduğu ve bunun sadece örtü içerisindeki kadınların özelliği olduğu anlamı vardır. Erkeklerin bundan kaçınıp uzak durması ve Hazret-i Ömer'in "Sade giyinin, sade yaşayın, süsten uzak durun!" dediği gibi yaşaması gerekir. Kendini süslemek isteyen erkek, içten içe takva örtüsüyle süslemelidir.

---

1 Bu takdirde ibare; *vechuhû* isim, *müsvedden* de haber olacak şekilde ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا "Yüzü kapkara kesilir!" anlamına değil de *zalle (huve) müsved**du**nvechuh* şeklinde "Kapkara yüzlü biri olur!" anlamına gelir. / ed.

2 Kadın aklının zayıf ve eksik oluşu (i) sosyal hayata; bilime, sanat ve eğitime uzaklığına paralel gerçekleşebilen bir durumdur. Kadın sosyokültürel hayata atıldıkça, yazı, hesap vb. tahsil faaliyetlerinde bulundukça durum değişebilir. (ii) 'Akl (عقل / عِقال) aslında fren demektir. İlgili hadislerde, kadının; mantığından ziyade, duygularıyla hareket eden nispeten kırılgan yapısına işaret edilmektedir. Konu zekâ meselesi değildir; erkeklerden çok daha zeki, zihni ve ufku açık nice kadınlar olduğu muhakkaktır. / ed.

[٢٦] وتنكير {بَنَاتٍ} وتعريف {الْبَنِينَ} وتقديمهنّ في الذكر عليهم لما ذكرت في قوله تعالى {يَهَبُ لِمَنْ يَشَآءُ إِنَاثًا وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَآءُ الذُّكُورَ} [الشورى: ٤٩].

[٢٧] {بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمٰنِ مَثَلًا} بالجنس الذي جعله له مثلًا -أي شبهًا- لأنه إذا جعل الملائكة جزءًا لله وبعضًا منه فقد جعله من جنسه ومماثلًا له؛ لأن الولد لا يكون إلا من جنس الوالد. يعني أنهم نسبوا إليه هذا الجنس.

[٢٨] ومن حالهم أن أحدهم إذا قيل له: قد ولدت لك بنت اغتم واربدّ وجهه غيظًا وتأسفًا وهو مملوء من الكرب. وعن بعض العرب: أن امرأته وضعت أنثى، فهجر البيت الذي فيه المرأة، فقالت:

مَا لأَبِي حَمْزَةَ لَا يَأْتِينَا ❁ يَظَلُّ فِي الْبَيْتِ الَّذِي يَلِينَا
غَضْبَانُ أَنْ لَا نَلِدَ الْبَنِينَا ❁ لَيْسَ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا مَاشِينَا
وَإِنَّمَا نَأْخُذُ مَا أُعْطِينَا ❁

[٢٩] والظلول بمعنى الصيرورة، كما يستعمل أكثر الأفعال الناقصة بمعناها. وقرئ «مسودٌّ» و«مسوادٌّ»، على أن في {ظَلَّ} ضمير المبشر، و"وَجْهُهُ مُسْوَدٌّ» جملة واقعة موقع الخبر.

[٣٠] ثم قال: أو يجعل للرحمن من الولد من هذه الصفة المذمومة صفته. وهو أنه {يُنَشَّؤُا فِي الْحِلْيَةِ} أي يتربى في الزينة والنعمة، وهو إذا احتاج إلى مجاثاة الخصوم ومجاراة الرجال، كان غير مبين، ليس عنده بيان؛ ولا يأتي ببرهان يحجُّ به من يخاصمه. وذلك لضعف عقول النساء ونقصانهنّ عن فطرة الرجال. يقال: قلما تكلمت امرأة فأرادت أن تتكلم بحجتها إلا تكلمت بالحجة عليها.

[٣١] وفيه أنه جعل النشأ في الزينة والنعومة من المعايب والمذام، وأنه من صفة ربات الحجال. فعلى الرجل أن يجتنب ذلك ويأنف منه، ويربأ بنفسه عنه، ويعيش كما قال عمر رضي الله عنه: اخشوشنوا واخشوشبوا وتمعددوا. وإن أراد أن يزين نفسه زينها من باطن بلباس التقوى.

[32] ينشأ (yetiştirilir) fiili, *yunşeu* ve *yunâşeu* şeklinde de okunmuştur. *İnşâ'* kökünde *yunâşeu*nun ifade ettiği anlamın benzerini *iğlâ'* (fiyat yükseltme) kökünde *muğâlât*^{un} (fâhiş zam yapmak) kelimesi vermektedir.

19. Rahmân'ın kulları olan melekleri dişi yapmaktalar! Peki, onların yaratılışını görmüşler mi?! (Yoo! Ama 'Gördük; dişiydiler!' diyorlarsa, bilsinler ki) ileride şahitlikleri yazılacak ve sorguya çekilecekler!

[33] Müşrikler, aynı anda üç ayrı *küfr*e düşmüşlerdir; öncelikle Allah'a çocuk nispet etmişler; sonra, O'na iki cinsin 'daha aşağı' olanını nispet etmişler; üstelik nispet ettikleri bu çocuğu Allah katında en değerli kullar olan meleklerden saymışlar ve böylece onları hafife alıp hakarette bulunmuşlardır.

[34] عِبَادُ الرَّحْمٰنِ ifadesi aynı anlamda *'abîdu'r-rahmân* (Rahmân'ın kulları) ve *'inde'r-rahmân* (Rahmân katında) şeklinde de okunmuştur. "Katında" derken, meleklerin Allah'a yakınlıkları ve "özel" oluşları temsil edilmektedir.

[35] إِنَاثًا (dişiler) kelimesi çoğulun çoğulu olarak *unus*^{en} şeklinde de okunmuştur. جَعَلُوا (yapmaktadırlar) fiili, "İsimlendirdiler; 'Onlar kızdır' dediler." anlamındadır.

[36] أشهدوا ifadesi de -("Şahit mi oldular?" anlamındaki) *e-şehidû*'ya ek olarak- biri üstün biri ötre olmak üzere iki Hemze ile *e-uşhidû* (Şâhit mi tutuldular?) ve iki harf arasında Elif sesiyle *â-uşhidû* (Şâhit mi tutuldular?) şeklinde de okunmuştur. Bu, onlarla alay etmek için olup sözlerini hiçbir bilgiye dayanmaksızın söylediklerini göstermektedir. Allah onları bunu bilmeye zorlamamış, onlar da bu konuya deliliyle ulaşmamışlar ve onu bilmeyi gerekli kılacak bir nakille öğrenmemişlerdir. Bilgi yollarından geriye yalnızca meleklerin yaratılışına şahitlik etmeleri kalmaktadır. Bu (olmayan) şahitlik hakkında ise kendilerine şu tehdit bildirilmiştir: Meleklerin dişi olduğuna dair "şahitlikleri, ileride yazılacak ve sorguya çekilecekler!" Bu bir tehdittir. سَتُكْتَبُ (yazılacak) fiili, Yâ ve Nun harfleriyle *se-yuktebu* (yazılacak) ve *se-nektubu* (yazacağız) şeklinde de okunmuştur. شهادتهم kelimesi de *şehâd***e***tuhum* (şâhitlikleri) ve *şehâd***â***tuhum* şeklinde okunmuştur. يُسْأَلُونَ (sorguya çekilecekler) fiili de işteşlik anlamıyla *yusâelûne* (soruşturulacaklar) formunda okunmuştur.

20. Bir de "Rahmân dileseydi, biz bunlara kulluk etmezdik." demekteler. Bu konuda (yani, O'nun neyi, nasıl dilediği hususunda) hiçbir bilgileri yok; sadece tahmin yürütüyorlar.

[37] Bunlar da müşriklerin önceki üç küfrüne ilâve olarak işledikleri iki küfürdür; yani -Allah'tan başka- meleklere de tapmaları ve Cebrî 'kardeş'lerinin dediği gibi, onlara tapmanın Allah'ın iradesiyle olduğunu iddia etmeleri!

[٣٢] وقرئ «ينشأ»، و«ينشأ» و«يناشأ». ونظير المناشأة بمعنى الإنشاء المغالاة بمعنى الإغلاء.

١٩-﴿وَجَعَلُوا الْمَلَٰٓئِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمٰنِ اِنَاثًاۜ اَشَهِدُوا خَلْقَهُمْۜ سَتُكْتَبُ شَهَادَتُهُمْ وَيُسْـَٔلُونَ﴾

٥ [٣٣] قد جمعوا في كفرةٍ ثلاث كفرات؛ وذلك أنهم نسبوا إلى الله الولد، ونسبوا إليه أخسّ النوعين، وجعلوه من الملائكة الذين هم أكرم عباد الله على الله، فاستخفوا بهم واحتقروهم.

[٣٤] وقرئ «عباد الرحمن»، و«عبيد الرحمن»، و«عِند الرحمن»؛ وهو مثل لزلفاهم واختصاصهم.

١٠ [٣٥] و«إناثًا»، و«أنثا» جمع الجمع. ومعنى {جعلوا} سموا وقالوا إنهم إناث.

[٣٦] وقرئ «أَأُشْهدوا»، و«أشَهِدوا»، بهمزتين مفتوحة ومضمومة، و«آأُشْهدوا»، بألف بينهما. وهذا تهكم بهم، بمعنى أنهم يقولون ذلك من غير أن يستند قولهم إلى علم، فإن الله لم يضطرهم إلى علم ذلك، ولا تطرّقوا إليه باستدلال، ولا أحاطوا به عن خبر يوجب العلم، فلم يبق إلا أن يشاهدوا خلقهم، فأخبروا عن هذه المشاهدة.

١٥ {سَتُكْتَبُ شَهَادَتُهُمْ} التي شهدوا بها على الملائكة من أنوثتهم، {وَيُسْئَلُونَ}! وهذا وعيد. وقرئ «سيكتب» و«سنكتب»، بالياء والنون، و«شهادتهم»، و«شهاداتهم»، و«يساءلون» على ما يفاعلون.

٢٠-﴿وَقَالُوا لَوْ شَٓاءَ الرَّحْمٰنُ مَا عَبَدْنَاهُمْۜ مَا لَهُمْ بِذٰلِكَ مِنْ عِلْمٍۗ اِنْ هُمْ اِلَّا يَخْرُصُونَ﴾

٢٠ [٣٧] {وَقَالُوا لَوْ شَآءَ الرَّحْمٰنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ} هما كفرتان أيضًا مضمومتان إلى الكفرات الثلاث، وهما: عبادتهم الملائكة من دون الله، وزعمهم أن عبادتهم بمشيئة الله، كما يقول إخوانهم المجبرة!

[38] **Şayet** "Onlar bunu alay etmek için söylüyorlar; ciddi şekilde söyleseler mümin olurlardı!' diyenleri yadırgamamıştın!"[1] **dersen şöyle derim:** Onların bu sözü dalga geçerek söylediklerine dair bir delil yoktur. Delili olmayan bir iddiada bulunmak ise geçersizdir. Kaldı ki Allah onların, kullarından bir kısmını Allah'ın parçası gördüklerini, O'nun kızları evlât edinip oğulları kullarına tahsis ettiğine, şerefli meleklerin dişi olduklarına inandıklarını, onlara tapındıklarını, "Rahmân dileseydi, biz bunlara kulluk etmezdik!" dediklerini kınayarak ve küfür olduğuna şahitlik ederek aktarmıştır. Bütün bu sözleri alay ederek söylemiş olsalardı, -ciddi söylemeleri durumunda muhalife göre imanın ifadesi olan- bu nakilden önce onlardan nakledilen sözler onlar hakkında bir övgü olurdu; çünkü bu takdirde o sözler, alay amaçlı söyledikleri küfür kelimelerinden ibaret olurdu. Böylece, 'sözlerinde ciddi oldukları' ihtimali, yegâne ihtimal olarak kalmakta ve kendilerinden nakledilen bütün sözlerin küfür vasfında ortak olduğu anlaşılmaktadır. "Diğerlerinin değil, yalnızca bu son sözün alay edilerek söylendiğini kabul ediyoruz." derlerse, o zaman da sırf bâtıl görüşlerini haklı çıkartmak için "önünden ve ardından bâtıl yaklaşamayan Allah kitabı"nı eğriltmeye kalkmış olurlar! Bu son söz, müşriklerin alaylı alaylı söyledikleri [fakat] doğru[2] bir söz olsaydı, Allah'ın "Bu konuda hiçbir bilgileri yok!" demesinin bir anlamı olmazdı; çünkü alay ederek "Allah'tan başka tanrı yok!" diyenin alay etmesi yadırganır, fakat ifadesi yalanlanmaz; zira gerçeği söyleyenin ciddi de olsa, alaycı da olsa yalanlanması caiz değildir.[3]

[39] **Şayet** "Melekler Allah'ın kızlarıdır.' derken hiçbir bilgiye sahip değildirler; bu konuda tamamen tahmin yürütmektedirler; [meleklere] kulluk etmelerini Allah'ın iradesine bağlarken ise böyle değildirler!' şeklinde tefsir eden kişi hakkında görüşün nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, bir bâtıl taraftarının hilesi ve hasmı karşısında haptolduğu hâlde hâlâ zeytinyağı gibi üste çıkmaya çalışan birinin çarpıtmasıdır! Bunun benzeri şu âyettir: "Müşrikler diyecekler ki 'Allah dileseydi, biz de atalarımız da şirk koşmazdık; hiçbir şeyi de haram kılmazdık!' Onlardan öncekiler de Bizim şiddetli azabımızı tadıncaya kadar böyle yalanlayıp durmuşlardı!" [En'âm 6/148]

21. Yoksa, Biz kendilerine bundan önce bir kitap vermişiz de ona mı tutunuyorlar?!

22. Aksine; "Biz atalarımızı bir din üzerinde bulduk, onların izinde elbette doğru yolda gitmekteyiz." demekteler.

1 Nahl 16/35'teki "Müşrikler 'Allah dileseydi, O'ndan başka bir şeye ne biz tapardık ne de atalarımız…' dediler." âyetini … *istihzâen minhum bi-hî…* [bunu dalga geçerek söylüyorlardır] şeklinde tefsir etmiş olmasına işaret ediyor olabilir. / ed.

2 Çünkü böylece, muhaliflerin (Cebrîlerin) inandığı şeyi dile getirmiş oluyorlar. / ed.

3 Mademki Allah bu *-güya- doğru* sözü yalanlamış, demek ki bâtıl bir inanıştır. / ed.

[٣٨] فإن قلت: ما أنكرت على من يقول: قالوا ذلك على وجه الاستهزاء، ولو قالوه جادين لكانوا مؤمنين؟ قلت: لا دليل على أنهم قالوه مستهزئين، وادعاء ما لا دليل عليه باطل؛ على أن الله تعالى قد حكى عنه ذلك على سبيل الذم والشهادة بالكفر أنهم جعلوا له من عباده جزءًا، وأنه اتخذ بنات وأصفاهم بالبنين، وأنهم جعلوا الملائكة المكرمين إناثًا، وأنهم عبدوهم وقالوا: لو شاء الرحمن ما عبدناهم، فلو كانوا ناطقين بها على طريق الهزء لكان النطق بالمحكيات -قبل هذا المحكى الذي هو إيمان عنده لو جدّوا في النطق به- مدحًا لهم، من قبل أنها كلمات كفر نطقوا بها على طريق الهزء؛ فبقي أن يكونوا جادين، وتشترك كلها في أنها كلمات كفر. فإن قالوا: نجعل هذا الأخير وحده مقولًا على وجه الهزء دون ما قبله، فما بهم إلا تعويج كتاب الله الذي لا يأتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه، لتسوية مذهبهم الباطل. ولو كانت هذه كلمة حق نطقوا بها هزءًا لم يكن لقوله تعالى {مَا لَهُمْ بِذٰلِكَ مِنْ عِلْمٍۗ اِنْ هُمْ اِلَّا يَخْرُصُونَ} معنًى، لأنّ من قال لا إله إلا الله على طريق الهزء كان الواجب أن ينكر عليه استهزاؤه ولا يكذب، لأنه لا يجوز تكذيب الناطق بالحق جادًّا كان أو هازئًا.

[٣٩] فإن قلت: ما قولك فيمن يفسر {ما لهم بـ}قولهم إن الملائكة بنات الله {من علم إن هم إلا يخرصون} في ذلك القول، لا في تعليق عبادتهم بمشيئة الله؟ قلت: تمحل مبطل وتحريف مكابر. ونحوه قوله تعالى {سَيَقُولُ الَّذٖينَ اَشْرَكُوا لَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَٓا اَشْرَكْنَا وَلَٓا اٰبَٓاؤُ۬نَا وَلَا حَرَّمْنَا مِنْ شَيْءٍۜ كَذٰلِكَ كَذَّبَ الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} [الأنعام: ١٤٨].

٢١-﴿اَمْ اٰتَيْنَاهُمْ كِتَابًا مِنْ قَبْلِهٖ فَهُمْ بِهٖ مُسْتَمْسِكُونَ﴾
٢٢-﴿بَلْ قَالُٓوا اِنَّا وَجَدْنَٓا اٰبَاءَنَا عَلٰٓى اُمَّةٍ وَاِنَّا عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ مُهْتَدُونَ﴾

[40] مِنْ قَبْلِهِ (*bu*ndan önce) ifadesindeki zamir Kur'ân'a veya peygambere râci olup anlam şöyledir: Onlar Allah'tan başkasına kulluğu Allah'ın iradesiyle ilişkilendirdiler. Bunu hiçbir bilgiye dayanmaksızın söylediler! -Daha sonra şöyle buyurmuştur:- Yoksa biz onlara bu kitaptan önce bir kitap vermiştik de onda kendimize küfür ve çirkin sıfatlar mı nispet etmiştik ki bu konuda kendilerinde vahye dayalı bir bilgi oluşup *o kitab*a tutunarak onunla delil getiriyorlar!? Yoo! Tutundukları hiçbir delil yok! Sadece şöyle diyorlar: "Biz atalarımızı bir *ümmet*" yani din "üzerinde bulduk." Hemze'nin esresiyle *'alâ immet*[in] şeklinde de okunmuştur. Her ikisi de "kastetmek, yönelmek" anlamındaki *el-emm* kökünden gelmektedir; *ümmet* "yönelinen, hedeflenen yol" demektir; tıpkı *irtihâl* edilen yere *rihlet* (yolculuk) denmesi gibi. *İmmet* ise *âmm*ın -yani hedefleyen kişinin- içinde bulunduğu durumudur. Şu da söylenmiştir: [Bir *ümmet*] yani konfor ve iyi bir durum [üzere bulduk].

[41] عَلَىٰٓ اٰثَارِهِمْ مُهْتَدُونَ ifadesi, İnne'nin haberidir. Ya da zarf مُهْتَدُونَ ile bağlantılıdır.[1]

23. Zaten, senden önce hangi memlekete uyarıcı göndermişsek, oranın kodamanları -tıpkı bunlar gibi- mutlaka "Biz atalarımızı bir din üzerinde bulduk ve onların izinden gitmekteyiz." demişlerdir.

[42] "Oranın kodamanları": nimetin *itrâf* ettikleri; yani şımarttıkları. Dinî sorumluluk ve meşakkatlerin işlerine gelmediği, sadece arzu ve eğlencelerden hoşlananlar.[2]

24. (Uyarıcı) "Peki, ben size atalarınızı üzerinde bulduğunuz şeyden daha doğrusunu getirmişsem de mi?!" deyince, (cahilane bir inatla) "Biz sizin gönderildiğiniz şeyi inkâr etmekteyiz!" demişlerdir.

25. Biz de hak ettikleri cezayı vermişizdir... Bak, yalanlayanların sonu nice olmuş!

[43] قَالَ (dedi) ifadesi *kul* (de); جِئْتُكُمْ (size getirdim) ifadesi de *ci'nâkum* (size getirdik) şeklinde de okunmuştur; yani size atalarınızın dininden daha doğru bir din getirmiş olsam da mı atalarınızın dinine uyacaksınız!? Onlar ise "Biz atalarımızın dininde sebat edeceğiz, sen bize ondan daha doğru, daha doğrusunu getirsen de ondan ayrılmayız!" demişlerdir.

---

1 (i) "*Onların izinde doğru yolda* gitmekteyiz." (ii) "Onların izinde [olduğumuz için] doğru yolda gitmekteyiz." / ed.

2 *Mütref* kolay, müreffeh bir hayat süren, elindeki nimetler yüzünden azan, ahlakî endişe taşımadan gününü gün eden, şımarık, kibirli kimse. *Mutarraf* da böyle bir hayatın küstahlaştırdığı kişi. Haz ve keyif peşinde koşmanın yozlaştırdığı bu insanlar genelde, zulme eğilimlidirler ve haz peşinde günaha gömülüp giderler. Kur'an'a göre; peygamberlere karşı çıkanlar asıl bunlardır (Sebe' 34/34; Zuhruf 43/23), insanlar ve medeniyetler bunların hakka-hukuka aykırı tasarrufları yüzünden helak edilmiştir (İsrâ 17/16). Bu yüzden, âhirette feci bir şekilde cezalandırılacaklardır (Vâkı'a 56/45); burunları sürtülecektir. / ed.

[٤٠] الضمير في {مِنْ قَبْلِهِ} للقرآن أو الرسول. والمعنى: أنهم ألصقوا عبادة غير الله بمشيئة الله: قولًا قالوه غير مستند إلى علم، ثم قال: أم آتيناهم كتابًا قبل هذا الكتاب نسبنا فيه الكفر والقبائح إلينا، فحصل لهم علم بذلك من جهة الوحي، فاستمسكوا بذلك الكتاب واحتجوا به. {بَلْ} لا حجة لهم يستمسكون بها إلا قولهم {إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَى أُمَّةٍ} على دين. وقرئ «على إمة»، بالكسر. وكلتاهما من الأمّ -وهو القصد- فالأمة الطريقة التي تؤم، أي تقصد، كالرحلة للمرحولة إليه، والإمة الحالة التي يكون عليها الآمّ، وهو القاصد. وقيل: على نعمة وحالة حسنة.

[٤١] {عَلَى آثَارِهِمْ مُهْتَدُونَ} خبر إن، أو الظرف صلة لـ{مُهْتَدُونَ}.

٢٣-﴿وَكَذَٰلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِمْ مُقْتَدُونَ﴾

[٤٢] {مُتْرَفُوهَا} الذين أترفتهم النعمة -أي أبطرَتْهم- فلا يحبون إلا الشهوات والملاهي، ويعافون مشاق الدين وتكاليفه.

٢٤-﴿قَالَ أَوَلَوْ جِئْتُكُمْ بِأَهْدَىٰ مِمَّا وَجَدْتُمْ عَلَيْهِ آبَاءَكُمْ قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ﴾

٢٥-﴿فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ﴾

[٤٣] قرئ «قل»، و«قال»، و«جئتكم»، و«جئناكم»؛ يعني: أتتبعون آباءكم ولو جئتكم بدين أهدى من دين آبائكم؟ قالوا: إنا ثابتون على دين آبائنا لا ننفك عنه، وإن جئتنا بما هو أهدى وأهدى.

26. Hani İbrâhim, babasına ve kavmine şöyle demişti: "Ben, sizin taptıklarınızdan kesinlikle uzağım."
27. "Beni yaratan müstesna... O bana elbette yakında doğru yolu gösterecek."

[44] بَرَاء (uzak) kelimesi, Bâ'nın fethası ve zammesiyle *berâ' - burâ'* ve -ayrıca- *berî'* şeklinde okunmuştur ki *burâ' - berî'* kelimeleri, kalıp bakımından *kerîm - kurâm* (şerefli, cömert) kelimeleri gibidir. بَرَاء ise kalıp olarak ظَمَاء (susuzluk) kelimesi gibi masdardır. Bu sebeple tekil, ikil, çoğul, eril ve dişille kullanılabilir; *nahnu'l-berâ'u minke ve'l-halâu* (Biz senden uzağız; alâkamız yok seninle!) denilebilir.

[45] الَّذِي فَطَرَنِي (beni yaratan) ifadesinde birden fazla ihtimal vardır. (i) Öncesiyle bağlantısı olmayan bir istisna olarak mansūb olması. Buna göre âdeta; "Ancak beni yaratan başkadır; çünkü o bana doğru yolu gösterir." denmektedir. (ii) [ممّا'daki] مِن ile mecrûr olan kelimeden bedel olarak mecrûr olması. Buna göre de âdeta; "Sizin taptığınız varlıklardan uzağım, ama beni yaratandan değil!" denmiş olmaktadır. **Şayet** "Allah Teâlâ iki sebeple onların taptığı varlıklar cinsinden değildir: (i) Allah'ın zatı bütün varlıkların zatlarından farklıdır, dolayısıyla taptıkları varlıklardan da farklıdır. (ii) *Onlara göre* putlar ma'bûd iken, Allah ma'bûd değildir. O hâlde, bu ifadeyi nasıl bedel yapabiliyorsun!?" **dersen şöyle derim:** Âlimler, müşriklerin, putlarla birlikte Allah'a da taptıklarını söylüyorlar. Bir diğer ihtimal ise, الَّذِي فَطَرَنِي (beni yaratan) ifadesinden önce gelen إلا'nın غير anlamında sıfat olmasıdır. Bu ihtimale göre; مَا تَعْبُدُونَ (taptığınız varlıklar) ifadesindeki مَا mevsūfe olur; cümlenin takdiri de; "Ben, sizin taptığınız 'beni yaratan dışındaki ilâhlar'dan uzağım!" şeklinde olur; tıpkı لَوْ كَانَ فِيهِمَا اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا ("Gökte ve yerde *Allah'tan başka tanrılar* olsaydı, ikisi(nin düzeni) de kesinlikle bozulup gitmişti." [Enbiyâ 21/22]) âyetindeki [إلا] gibi.

[46] **Şayet** "سَيَهْدِينِ (O bana yakında doğru yolu gösterecektir.) fiilinin gelecek zaman kipiyle gelişinin sebebi nedir?" **dersen şöyle derim:** Bir defa geniş zaman kipiyle فَهُوَ يَهْدِينِ ("Bana doğru yolu gösterir." [Şu'arâ 26/78]) buyurmuş, bir defa da burada geçtiği şekilde gelecek zaman kipiyle "Bana doğru yolu gösterecektir." buyurmuştur. O hâlde, ikisini bir arada düşünmelisin. Âdeta "O bana doğru yolu gösterir ve gösterecektir." buyrulmaktadır. Böylece, hidayetin şu anda ve gelecekte devam ettiğine işaret edilmiş olmaktadır.

28. Ve -belki dönerler diye- bunu (tevhidi) ardından gelenler için kalıcı bir ilke kılmıştı.

٢٦-﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَٰهِيمُ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِۦٓ إِنَّنِي بَرَآءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ﴾

٢٧-﴿إِلَّا ٱلَّذِي فَطَرَنِي فَإِنَّهُۥ سَيَهْدِينِ﴾

[٤٤] قرئ «براء»، بفتح الباء وضمها، و«بريء»؛ فبريء وبراء نحو كريم وكرام؛ وبراء مصدر كظماء، ولذلك استوى فيه الواحد والاثنان والجماعة، والمذكر ٥ والمؤنث. يقال: نحن البراء منك، والخلاء منك.

[٤٥] {ٱلَّذِي فَطَرَنِي} فيه غير وجه؛ أن يكون منصوبًا على أنه استثناء منقطع، كأنه قال: لكن الذي فطرني فإنه سيهدين، وأن يكون مجرورًا بدلًا من المجرور بـ{مِنْ}؛ كأنه قال: إنني براء مما تعبدون إلا من الذي فطرني. فإن قلت: كيف تجعله بدلًا، وليس من جنس ما يعبدون من وجهين؛ أحدهما أن ذات الله مخالفة ١٠ لجميع الذوات، فكانت مخالفة لذوات ما يعبدون. والثاني، أن الله تعالى غير معبود بينهم والأوثان معبودة؟ قلت: قالوا: كانوا يعبدون الله مع أوثانهم، وأن تكون {إِلَّا} صفة بمعنى غير، على أن {مَا} في {ما تعبدون} موصوفة، تقديره: إنني براء من آلهة تعبدونها غير الذي فطرني، فهو نظير قوله تعالى {لَوْ كَانَ فِيهِمَآ ءَالِهَةٌ إِلَّا ٱللَّهُ لَفَسَدَتَا} [الأنبياء: ٢٢].

١٥ [٤٦] فإن قلت: ما معنى قوله {سَيَهْدِينِ} على التسويف؟ قلت: قال مرة {فَهُوَ يَهْدِينِ} [الشعراء: ٧٨]، ومرة {فَإِنَّهُۥ سَيَهْدِينِ} فأجمع بينهما وقدّر، كأنه قال. فهو يهدين وسيهدين، فيدلان على استمرار الهداية في الحال والاستقبال.

٢٨-﴿وَجَعَلَهَا كَلِمَةًۢ بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِۦ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾

[47] "Ve belki" şirke düşenler tevhide çağıranlarının çağrısıyla şirkten "dönerler diye" Hazret-i İbrâhim, "bunu" yani konuştuğu *kelime-i tevhid*i -ki "Beni yaratan müstesna, sizin taptıklarınızdan kesinlikle uzağım!" sözüdür- "ardından gelenler" yani zürriyeti "için kalıcı bir ilke kılmıştı." Onlar içinde Allah'ı bir bilip tevhide çağrı yapanlar hep olageldi. Tıpkı "İbrâhim de bunu oğullarına emretti." [Bakara 2/132] âyetindeki gibi. Bu ilkeyi Allah'ın kalıcı kıldığı da söylenmiştir.

[48] (كَلِمَة) dile kolay gelmesi için *kilmet*en şeklinde de okunmuştur ki aynı durum *ve fî 'a***kb***ihî* (ardından gelenler için) kıraatinde de vardır. İfade *ve fî 'âkıbihî* şeklinde de okunmuş olup "onun takipçi ve halefleri için" demektir.

29. Aslında Ben bunları ve atalarını yaşattım da yaşattım... Sonunda, işbu gerçek ve mesajı net olan bir peygamber onlara (da) geldi.

[49] "Bunları yaşattım…" Yani -İbrâhim'in ardından gelen- Mekkelileri, ömür ve refahlarını uzatarak yaşattım da yaşattım; kendilerine tanınan bu mühlete aldandılar; refah, arzu ve heveslerin peşine düşmekle ve şeytana uymakla meşgul olup *kelime-i tevhid*den geri kaldılar. "Sonunda işbu gerçek" -yani Kur'ân- ve mesajı "net olan bir peygamber" beraberindeki apaçık âyetlerle birlikte geldi. Fakat onu yalanladılar; onu sihirbaz, getirdiklerini de sihir olarak nitelediler. Dolayısıyla, İbrâhim'in onlara dair umudu gerçekleşmedi! İfade *bel metta'nâ* (Aslında, biz yaşattık…) şeklinde de okunmuştur.

[50] **Şayet** "*Metta'te* (sen yaşattın…) şeklinde okuyanın gerekçesi nedir?" **dersen şöyle derim:** "Belki dönerler diye, bunu (yani tevhidi) ardından gelenler için kalıcı bir ilke kılmıştı." sözüyle ilgili olarak Allah Teâlâ âdeta *kendi kendine* itiraz etmekte ve "Yo yooo! Onları, uzun ömür ve bol rızık vererek sen şımarttın böyle; bu nimetler de onları *kelime-i tevhid*den alıkoydu tabii!" demektedir. Sözü böyle uzatarak onları kınamak istemektedir; çünkü onlara nimetlerini artırarak lutufta bulunduğunda bunu daha fazla şükretme ve tevhid ve imanda sebat etme gerekçesi yapmaları gerekirdi; başka varlıkları O'na ortak kılmaya ve tanrı edinmeye değil! Bunun örneği, iyilik yaptığı birinin kötülüğünden şikâyet eden kişinin kendi kendine şöyle demesidir: "İyilik ve ihsanınla buna sebep olan sensin, sen!" Bunu söylemekteki amacı kötülük eden kişiyi kınamaktır, kendi yaptığı iyiliği kötülemek değil!

30. Kendilerine gerçek geldiğinde; "Bu bir büyüdür; biz onu kesin olarak inkâr etmekteyiz!" dediler.

31. Ve "Bu Kur'ân'ın, o iki şehirden (yani Mekke ve Tâif'ten) büyük bir adama indirilmesi gerekmez miydi?" dediler.

[٤٧] {وَجَعَلَهَا} وجعل إبراهيم صلوات الله عليه كلمة التوحيد التي تكلم بها -وهي قوله إِنَّنِي بَرَاءٌ مِمَّا تَعْبُدُونَ إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي- {كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ} في ذريته، فلا يزال فيهم من يوحد الله ويدعو إلى توحيده، لعل من أشرك منهم يرجع بدعاء من وحد منهم. ونحوه {وَوَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ} [البقرة: ١٣٢] وقيل: وجعلها الله.

٥ [٤٨] وقرئ «كلمة»، على التخفيف و{فِي عَقِبِهِ} كذلك، وفي عاقبه، أي فيمن عقبه، أي خلفه.

٢٩-﴿بَلْ مَتَّعْتُ هَٰؤُلَاءِ وَآبَاءَهُمْ حَتَّىٰ جَاءَهُمُ الْحَقُّ وَرَسُولٌ مُبِينٌ﴾

[٤٩] {بَلْ مَتَّعْتُ هَٰؤُلَاءِ} يعني أهل مكة -وهم من عقب إبراهيم- بالمدّ في العمر والنعمة، فاغترّوا بالمهلة، وشُغلوا بالتنعم واتباع الشهوات وطاعة الشيطان عن ١٠ كلمة التوحيد {حَتَّىٰ جَاءَهُمُ الْحَقُّ} وهو القرآن {وَرَسُولٌ مُبِينٌ} الرسالةِ واضحها بما معه من الآيات البينة، فكذبوا به وسموه ساحرًا وما جاء به سحرًا ولم يوجد منهم ما رجاه إبراهيم. وقرئ «بل متعنا »

[٥٠] فإن قلت: فما وجه قراءة من قرأ «متعتَ» بفتح التاء؟ قلت: كأن الله تعالى اعترض على ذاته في قوله {وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} [الزخرف: ١٥ ٢٨] فقال: بل متعتَهم بما متعتَهم به من طول العمر والسعة في الرزق، حتى شغلهم ذلك عن كلمة التوحيد. وأراد بذلك الإطناب في تعييرهم؛ لأنه إذا متعهم بزيادة النعم وجب عليهم أن يجعلوا ذلك سببًا في زيادة الشكر والثبات على التوحيد والإيمان، لا أن يشركوا به ويجعلوا له أندادًا. فمثاله أن يشكو الرجل إساءة من أحسن إليه، ثم يقبل على نفسه فيقول: أنت السبب في ذلك بمعروفك وإحسانك! وغرضه بهذا الكلام ٢٠ توبيخ المسيء لا تقبيح فعله.

٣٠-﴿وَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ قَالُوا هَٰذَا سِحْرٌ وَإِنَّا بِهِ كَافِرُونَ﴾

٣١-﴿وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هَٰذَا الْقُرْآنُ عَلَىٰ رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ﴾

[51] **Şayet** "Gerçeğin ve peygamberin gelişini 'refah içinde yaşatmanın ulaşıp sona erdiği sınır' yaptı; sonra da onun peşinden "Kendilerine gerçek geldiğinde, 'Bu bir büyüdür,' dediler" cümlesini zikretti. Sözün bu şekilde dizilişinin sebep ve anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Refah içinde yaşatmakla maksat onun sebep olduğu durumdur. O da nimetlerle meşgul olarak tevhidden ve onun gereklerinden geri kalmaktır. Dolayısıyla, "Gerçek ve apaçık peygamber gelene kadar tevhidden geri kaldılar!" buyurmuş olmaktadır. Peygamberin gelişi sınır yapılmak suretiyle uyanışı gerektiren bu olay esnasında gafletten uyandıkları göz önüne getirilip canlandırılmaktadır. Sonra gerçeğin gelişi esnasındaki durumlarını anlatmaya başlamış ve şöyle buyurmuştur: Gerçek onlara gelince yüzmekte oldukları gafletten daha kötü bir iş yaptılar; o da o zaman mevcut olan şirklerine ilâve olarak gerçeğe karşı inat etmek, peygambere büyüklük taslamak ve düşmanlık etmek, Allah'ın kitap ve yasalarını hafife almak, kâfirlerin davranışlarını yapmakta ısrar etmek ve "Bu Kur'ân'ın, o iki şehirden (yani Mekke ve Tāif'ten) büyük bir adama indirilmesi gerekmez miydi?!" diyerek çağdaşları arasından Muhammed'in peygamber olarak seçilmesi hakkında Allah'ın hikmetini sorgulamaktır. Bu, bulundukları durumunun çirkin olduğunu vurgulayan çok güçlü bir ifadedir. İfade Cim'in sükûnuyla *'alâ racl[in]* şeklinde de okunmuştur.

[52] مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ "iki şehrin birinden" demektir. Tıpkı "İnci ve mercan çıkar ikisinden de" [Rahmân 55/22] âyeti gibi ki ikisinden birinden demektir.[1] İki şehirle kasıt Mekke ve Tāif'tir. "İki şehrin iki adamından" anlamının kastedildiği de söylenmiştir. Bunlar İbn Abbas'a göre, Velîd b. Muğîre el-Mahzûmî ile Habib b. Amr b. Umeyr es-Sekafî'dir. Mücâhid'e göre, Utbe b. Rebîa ve Kinâne b. Abdiyâleyl'dir. Katâde'ye göre ise Velîd b. Muğîre ve Urve b. Mes'ûd es-Sekafî'dir. Velîd şöyle derdi: Muhammed'in söyledikleri gerçek olsaydı "Bu Kur'ân" ya bana ya da Ebû Mes'ûd es-Sekafî'ye nâzil olurdu. *Ebû Mes'ûd* Urve b. Mes'ûd'un künyesidir.

[53] [Aslında] Allah'ın bir *insan*ı elçi göndermeyeceğini ısrarla inkâr ediyorlardı. Ancak Allah Teâlâ'nın delilleri tekrar etmesiyle peygamberlerin yalnızca şehirlerde yaşayan *insanlar* arasından çıktığını öğrenince, bu kez başka bir yoldan inkâra kalkıştılar! O da söz konusu iki kişiden birinin peygamber olacağını hiçbir delil olmaksızın dayatmaya kalkışmalarıdır.

[54] "Bu Kur'ân" demeleri, onu hor görerek anmalarından dolayıdır. Adamların 'büyük' oluşuyla dünyada lider ve önder oluşlarını kastetmektedirler; ***ancak Allah katında büyük olan kişinin 'büyük' olduğu akıllarına gelmemiştir.***

1 İnci mercan tatlı ve tuzlu denizlerin sadece birinden, yani tuzlu olanından çıkmaktadır. / ed.

[٥١] فإن قلت: قد جعل مجيء الحق والرسول غاية التمتيع، ثم أردفه قوله {وَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ قَالُوا هَٰذَا سِحْرٌ} فما طريقة هذا النظم ومؤداه؟ قلت: المراد بالتمتيع ما هو سبب له، وهو اشتغالهم بالاستمتاع عن التوحيد ومقتضياته، فقال: بل اشتغلوا عن التوحيد حتى جاءهم الحق ورسول مبين، فخيل بهذه الغاية أنهم تنبهوا عندها عن غفلتهم لاقتضائها التنبه، ثم ابتدأ قصتهم عند مجيء الحق فقال: ولما جاءهم الحق جاؤوا بما هو شر من غفلتهم التي كانوا عليها، وهو أن ضموا إلى شركهم معاندة الحق، ومكابرة الرسول، ومعاداته، والاستخفاف بكتاب الله وشرائعه، والإصرار على أفعال الكفرة والاحتكام على حكمة الله في تخير محمد من أهل زمانه، بقولهم {لَوْلَا نُزِّلَ هَٰذَا الْقُرْآنُ عَلَىٰ رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ}. وهي الغاية في تشويه صورة أمرهم. قرئ «على رجل»، بسكون الجيم.

[٥٢] {مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ} من إحدى القريتين، كقوله تعالى {يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ} [الرحمن: ٢٢]، أي من أحدهما. والقريتان: مكة والطائف. وقيل: من رجلي القريتين، وهما: الوليد بن المغيرة المخزومي وحبيب بن عمرو بن عمير الثقفي، عن ابن عباس. وعن مجاهد: عتبة بن ربيعة وكنانة بن عبد ياليل. وعن قتادة: الوليد بن المغيرة وعروة بن مسعود الثقفي. وكان الوليد يقول: لو كان حقًا ما يقول محمد لنزل هذا القرآن عليّ أو على أبي مسعود الثقفي. وأبو مسعود كنية عروة بن مسعود.

[٥٣] ما زالوا ينكرون أن يبعث الله بشرًا رسولًا، فلما علموا بتكرير الله الحجج أن الرسل لم يكونوا إلا رجالًا من أهل القرى، جاؤوا بالإنكار من وجه آخر، وهو تحكمهم أن يكون أحد هذين.

[٥٤] وقولهم {هَذَا الْقُرْآن} ذكر له على وجه الاستهانة به، وأرادوا بعظم الرجل رياسته وتقدّمه في الدنيا؛ وعزب عن عقولهم أن العظيم من كان عند الله عظيمًا.

32. Rabbinin rahmetini bunlar mı bölüştürüyorlar?! Oysa (manevî dereceleri dilediğimize verdiğimiz gibi) kendilerinin dünya hayatındaki geçim vasıtalarını paylaştırarak onları birbirlerinden derece derece üstün kılan da Biziz. Bu sayede birbirlerini tutup iş gördürebiliyorlar. Bir farkla ki senin Rabbinin rahmeti, bunların biriktirdiklerinden daha hayırlıdır.

[55] "Rabbinin rahmetini bunlar mı bölüştürüyorlar?!" Soru edatı cahilliklerini şiddetle yadırgamak içindir. Yine itirazlarına ve mesnetsiz dayatmalarda bulunmaya kalkışmalarına, peygamberlik ve ona lâyık olanı seçme işini düşünüp yapan, böylelikle Allah'ın rahmetini paylaştırmayı üstlenen kişiler olduklarına dair iddialarına yönelik şaşkınlık belirtmek içindir. Oysa rahmetini paylaştırmayı yalnızca Allah üstlenir ve onu yüce kudreti ve engin hikmetiyle yapar.

[56] Daha sonra Allah onlara bir örnek vererek şunu bildirdi: Onlar kendi özel işlerini, dünyada faydalarına olanı bile düşünüp yapmaktan âcizdirler. Onların geçimlerini aralarında takdir edip paylaştıran, bilgi sahibi bir zatın şanına lâyık şekilde onların durumlarını düşünüp düzenleyen, ihtiyaçları konusunda birbirlerine başvurmaları ve bir kısmı diğer kısmını değişik meslekler ve işlerde kullanıp çalıştırmaları, böylece bir arada yardımlaşarak yaşamaları, fayda ve menfaatlere ulaşıp onları elde edebilmeleri için geçim sebepleri konusunda onları eşit kılmayıp da birbirinden farklı ve değişik konumlarda yaratan, içlerinden güçlü, zayıf, zengin, fakir, sığıntı ve hizmetkârlar var eden yalnızca Allah Teâlâ'dır. Eğer onları kendilerine havale etse ve işlerini düzenlemeyi kendilerine yükleseydi kesin hüsrana uğrar ve helâk olurlardı. Dünya hayatındaki sıradan iş ve geçimlerini düzenlemekte bile bu durumda iken, Allah'ın en büyük rahmeti ve en engin şefkati olan din işlerini düzenlemekte nasıl olacaklarını zannediyorsun!? O din ki âhiretteki nasiplerin elde edilmesi için tutulacak yol, selâmet yurduna konmak için çıkılacak merdivendir.

[57] Allah daha sonra "senin Rabbinin rahmeti…" buyurdu ki bu rahmet -yani Allah'ın dini ve onu takip eden âhiretteki kazanç- onların topladıkları dünyanın çer-çöpünden daha hayırlıdır demek istemektedir.

[58] **Şayet** "*Geçimleri*, hayatlarını sürdürdükleri nimetlerdir; ama kimi helâlle yaşar, kimi haramla. Demek ki Allah Teâlâ helâli paylaştırdığı gibi haramı da paylaştırmaktadır."[1] **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ her kulun geçimini takdir etmiştir. -Ki o yiyecek, içecek ve faydasına olan diğer şeylerdir.-

1 Yani Ehl-i Adl ve't-Tevhid mezhebinin dediğinin aksine, demek ki haramlar da *ilahi rızık*tır. / ed.

٣٢-﴿أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا وَرَحْمَتُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ﴾

[٥٥] {أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ} هذه الهمزة للإنكار المستقل بالتجهيل والتعجيب من اعتراضهم وتحكمهم، وأن يكونوا هم المدبرين لأمر النبوّة والتخير لها من يصلح لها ويقوم بها، والمتولين لقسمة رحمة الله التي لا يتولاها إلا هو بباهر قدرته وبالغ حكمته.

[٥٦] ثم ضرب لهم مثلًا فأعلم أنهم عاجزون عن تدبير خويصة أمرهم وما يصلحهم في دنياهم، وأنّ الله عز وعلا هو الذي قسم بينهم معيشتهم وقدرها ودبر أحوالهم تدبير العالم بها، فلم يسوِّ بينهم، ولكن فاوت بينهم في أسباب العيش، وغاير بين منازلهم فجعل منهم أقوياء وضعفاء وأغنياء ومحاويج وموالي وخَدمًا، ليصرف بعضهم بعضًا في حوائجهم ويستخدمون في مهنهم ويتسخروهم في أشغالهم، حتى يتعايشوا ويترافدوا ويصلوا إلى منافعهم ويحصلوا على مرافقهم؛ ولو وكلهم إلى أنفسهم وولاهم تدبير أمرهم، لضاعوا وهلكوا. وإذا كانوا في تدبير أمر المعيشة الدنية في الحياة الدنيا على هذه الصفة، فما ظنك بهم في تدبير أمور الدين الذي هو رحمة الله الكبرى ورأفته العظمى؟ وهو الطريق إلى حيازة حظوظ الآخرة والسلم إلى حلول دار السلام.

[٥٧] ثم قال: {وَرَحْمَتُ رَبِّكَ} يريد: وهذه الرحمة وهي دين الله وما يتبعه من الفوز في المآب: خير مما يجمع هؤلاء من حطام الدنيا.

[٥٨] فإن قلت: {معيشتهم} ما يعيشون به من المنافع، ومنهم من يعيش بالحلال، ومنهم من يعيش بالحرام؛ فإذن قد قسم الله تعالى الحرام كما قسم الحلال. قلت: الله تعالى قسم لكل عبد معيشته -وهي مطاعمه ومشاربه وما يصلحه من المنافع-

Allah, kişinin bunları kullanmasına müsaade etmiştir; ancak kullanım anında belirlemiş olduğu yolu takip etmesini şart koşmuş ve onu bununla mükellef kılmıştır. Kişi o yolu takip ederse geçineceği kısmeti helâlinden almış olur ve ona "Allah'ın rızkı" diyebilir; ancak kişi o yolu takip etmezse kısmetini haramdan almış olur ve ona "Allah'ın rızkı" diyemez. Allah Teâlâ geçim ve faydaları takdir etmiştir; ancak *yanlış yol*dan temin ederek onlara *haram* sıfatını kazandıran kullardır. Yanlış yol ise, Allah'ın meşrû kurallarından gayr-i meşrû alanlara sapmalarıdır.

33-35. Öyle ki bütün insanların (Bizim, sevdiklerimizi zengin ettiğimiz yönünde yanlış bir zehaba kapılarak) tek bir (inkârcı) ümmete dönüşme ihtimali olmasaydı, Rahmân'ı nankörce inkâr edenlerin evlerinin tavanlarını ve basıp çıktıkları merdivenleri gümüşten kılardık; evlerinin kapılarını, üzerine yaslanacakları kerevetleri de envâi çeşit değerli taşla bezerdik. Oysa bunların tamamı, gelip geçici dünyalıklardır. Rabbinin katında âhiret ise müttakîlerindir.

[59] لِبُيُوتِهِمْ (evlerinin) ifadesi, لِمَنْ يَكْفُرُ (inkâr edenlerin) ifadesinden *bedel-i iştimâl*dir. Her iki ifadedeki Lâm'lar, *vehebtu le-hû sevb*^{en} *li-kamîsıhî* (Ona gömleği için [yani gömleklik] kumaş verdim.) cümlesindeki Lâm konumundadır.

[60] سَقْفًا (çatı) kelimesi, Sin'in fethası ve Kāf'ın sükûnuyla *sakf*^{en}, çoğul olarak Sin'in ötresi ve Kāf'ın sükûnuyla ve Kāf'ın ötresiyle [*sukf*^{en} - *sukuf*^{en}] de okunmuştur. Tıpkı *rehn*^{un} - *ruhn*^{un} - *ruhun*^{un} kelimeleri gibi. Ferrâ'dan, [*sukuf*un] *sakīfet*^{un} kelimesinin çoğulu olduğu nakledilmiştir. Yine, iki fethayla *sekaf*^{en} ve -çoğul olarak- *sukūf*^{en} şeklinde de okunmuştur; ama *sekaf*, sanki *sakf*ın bir lehçedeki kullanımı gibidir. Keza, مَعَارِج (merdivenler) ve *ma'ârîc*^{e} şeklinde okunmuştur ki مَعَارِج kelimesi, مِعْرَج'ın çoğuludur; معراج'ın çoğul ismi olduğu da söylenmiştir. "Yükseklere çıkılacak merdivenler" demektir. عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ yani o merdivenler üzerine çıkarlar; satıhlarına çıkıp yükselirler. Bu kelime, فَمَا اسْطَاعُوٓا اَنْ يَظْهَرُوهُ ("Onu aşamadılar." [Kehf 18/97]) âyetinde de kullanılmıştır. سُرُرًا (kerevetler) kelimesi, aynı harfin tekrarı ve iki ötrenin peş peşe gelişi dile ağır geleceği için ilk Râ'nın fethasıyla *sürar*^{an} şeklinde de okunmuştur. لَمَا مَتَاعُ الْحَيَاةِ (Gerçekten gelip geçici dünyalıktır.) ifadesindeki Lâm, şeddesiz إِنْ edatını olumsuzluk edatı olan إِنْ'den ayırmak içindir; ancak bu Lâm esreli olarak da okunmuştur; o zaman, *li'llezî hüve metâ'u'l-hayât*^{i} (gelip geçici dünyalıklar için) anlamına gelir ve مَثَلاً مَا بَعُوضَةً ("sivrisinekten ibaret olan misal" [Bakara 2/26]) âyetindeki gibi olur. Şeddeli olarak لَمَّا şeklinde de okunmuştur ki, إِلَّا anlamındadır. Bu takdirde, إِنْ olumsuzluk edatı olur. Nitekim لَمَّا yerine *illâ* edatıyla da okunmuştur. Keza, *ve mâ küllü zâlike illâ* (Bunların hepsi gelip geçici dünyalıktan ibarettir.) şeklinde de okunmuştur.

وأذن له في تناولها، ولكن شرط عليه وكلفه أن يسلك في تناولها الطريق التي شرعها؛ فإذا سلكها فقد تناول قسمته من المعيشة حلالًا، وسماها رزق الله؛ وإذا لم يسلكها تناولها حرامًا، وليس له أن يسميها رزق الله؛ فالله تعالى قاسم المعايش والمنافع، ولكن العباد هم الذين يكسبونها صفة الحرمة بسوء تناولهم، وهو عُدولهم فيه عما ٥ شرعه الله إلى ما لم يشرعهم.

٣٣-﴿وَلَوْلَآ اَنْ يَكُونَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمٰنِ لِبُيُوتِهِمْ سُقُفًا مِنْ فِضَّةٍ وَمَعَارِجَ عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ﴾

٣٤-﴿وَلِبُيُوتِهِمْ اَبْوَابًا وَسُرُرًا عَلَيْهَا يَتَّكِؤُنَ﴾

٣٥-﴿وَزُخْرُفًاۜ وَاِنْ كُلُّ ذٰلِكَ لَمَّا مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۜ وَالْاٰخِرَةُ عِنْدَ رَبِّكَ ١٠ لِلْمُتَّقِينَ﴾

[٥٩] {لِبُيُوتِهِمْ} بدل اشتمال من قوله {لِمَنْ يَكْفُرُ}. ويجوز أن يكونا بمنزلة اللامين في قولك: وهبت له ثوبًا لقميصه.

[٦٠] وقرئ «سقفًا» بفتح السين وسكون القاف، وبضمها وسكون القاف، وبضمها جمع سقف؛ كرهن ورهن ورهن. وعن الفراء: جمع سقيفة. و«سقفًا» ١٥ -بفتحتين، كأنه لغة في سقف- و«سقوفًا»؛ و«معارج»، و«معاريج». والمعارج جمع معرج، أو اسم جمع لمعراج، وهي المصاعد إلى العلالي. {عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ} أي على المعارج يظهرون السطوح -يعلونها-. {فَمَا اسْطَاعُوا أنْ يَظْهَرُوهُ} [الكهف: ٩٧]. و«سررًا»، بفتح الراء لاستثقال الضمتين مع حرفي التضعيف. {لَمَا مَتَاعُ الْحَيٰوةِ} اللام هي الفارقة بين إن المخففة والنافية. وقرئ بكسر اللام، أي للذي هو متاع الحياة، ٢٠ كقوله تعالى {مَثَلًا مَا بَعُوضَةً} [البقرة: ٢٦]. و«لمّا» بالتشديد بمعنى إلا، وإن نافية. وقرئ «إلا». وقرئ «وما كل ذلك إلا».

[61] Allah Teâlâ, rahmetinin "onların biriktirdiklerinden daha hayırlı" olduğunu belirtip, dünyanın durumunu değersiz ve küçük gösterince peşi sıra onun kendi katındaki değersizliğini vurgulayarak şöyle buyurdu: "İnsanların tek bir ümmete dönüşme ihtimali olmasaydı…" Yani insanların küfür üzerinde birleşip toplanmaları kötü olmasaydı, katımızda dünya hayatının süsünün değersiz oluşu sebebiyle, kâfirler için altın ve gümüşten çatılar, merdivenler, kapılar ve kerevetler yapardık; onlar için her şeyden süs yapardık." زُخْرُف süs ve altın demektir. زُخْرُف kelimesi مِنْ فِضَّة (gümüşten) kelimesinin mahalline atfedilerek, aslında âyet "altından ve gümüşten çatılar" takdirinde olup "bir kısmı gümüşten, bir kısmı altından" anlamında da olabilir. Peygamber'in (s.a.) "Dünya Allah katında bir sineğin kanadı kadar değerli olsaydı, kâfire ondan bir içimlik su içirmezdi!" (*Tirmizî*, "Zühd", 13) ifadesi bu anlamdadır.

[62] **Şayet** "Bu *zenginlik,* insanların dünya sevgisi ve dünya için yanıp yakılmaları sebebiyle *küfür* üzerinde birleşmelerine yol açacak bir fitne olduğu için kâfirlere verilmediyse, insanların *İslâm'da* birleşmeleri için Müslümanlara verilseydi ya!" **dersen şöyle derim:** Onlara böyle bir genişlik verilmesi onlar için de iyi olmazdı; çünkü İslâm'a dünya için girmeye sebep olurdu. Dünyalık için dine girmek münafıkların din anlayışındandır. Hikmet Allah'ın kurduğu düzendedir; O her iki grupta da zenginler ve fakirler var etmiş ve fakirliği zenginliğe baskın kılmıştır.

36. Kim Rahmân'ın öğüdüne gözünü kaparsa, başına bir şeytan sardırırız; ona yoldaş olur.

37. Ve mutlaka bunları yoldan çıkarırlar... Oysa onlar doğru yolda gittiklerini zannetmektedir.

38. Nihayet, Bize geldiklerinde; "Keşke benimle senin aranda doğu ile batı arasındaki kadar uzaklık olsaydı! Ne kötü arkadaşmışsın!" der.

39. Ancak (yapmanız gerekeni zamanında yapmayıp) zulmetmiş olduğunuz için, bu pişmanlık şu anda azabı ortaklaşa çekmekten sizi kurtaramayacaktır!

[63] وَمَنْ يَعْشُ (Kim gözünü kaparsa) ifadesinde Şın fetha ile de zamme ile de okunmuştur. Aralarındaki fark şudur: Kişinin gözünde bir hastalık olursa *'aşiye* denir; ancak gözünde hastalık olmadığı hâlde hastaymış gibi bakarsa o zaman *'aşâ* denir. Bu, topal için *'arice*, topal olmadığı hâlde topalmış gibi yürüyen kişi için ise *'arace* denmesi gibidir. Hutay'a da şöyle demiştir:

> Ona; yaktığı ateşin ışığı karşısında gözünü kısarak ne zaman gelsen
> [en iyi ateşi, ateşin yanında da en iyi ateş yakan kişiyi bulursun].

[٦١] لما قال: {خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ} [الزخرف: ٣٢] فقلل أمر الدنيا وصغرها أردفه ما يقرّر قلة الدنيا عنده من قوله {وَلَوْلَا اَنْ يَكُونَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً} أي ولولا كراهة أن يجتمعوا على الكفر ويطبقوا عليه، لجعلنا لحقارة زهرة الحياة الدنيا عندنا للكفار سقوفًا ومصاعد وأبوابًا وسررًا كلها من فضة وزخرف، وجعلنا لهم زخرفًا، أي زينة من كل شيء. والزخرف: الزينة والذهب. ويجوز أن يكون الأصل: سقفًا من فضة وزخرف، يعني بعضها من فضة وبعضها من ذهب، فنصب عطفًا على محل {مِنْ فِضَّةٍ}. وفي معناه قول رسول الله ﷺ: لو وزنت الدنيا عند الله جناح بعوضة ما سقى الكافرَ منها شربة ماء.

[٦٢] فإن قلت: فحين لم يوسع على الكافرين للفتنة التي كان يؤدّي إليها التوسعة عليهم من إطباق الناس على الكفر لحبهم الدنيا وتهالكهم عليها، فهلا وسع على المسلمين ليطبق الناس على الإسلام؟ قلت: التوسعة عليهم مفسدة أيضًا، لما تؤدى إليه من الدخول في الإسلام لأجل الدنيا. والدخول في الدين لأجل الدنيا من دين المنافقين، فكانت الحكمة فيما دبّر؛ حيث جعل في الفريقين أغنياء وفقراء، وغلب الفقر على الغنى.

٣٦-﴿وَمَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمٰنِ نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ﴾

٣٧-﴿وَاِنَّهُمْ لَيَصُدُّونَهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَيَحْسَبُونَ اَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ﴾

٣٨-﴿حَتّٰى اِذَا جَاءَنَا قَالَ يَا لَيْتَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ بُعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ فَبِئْسَ الْقَرِينُ﴾

٣٩-﴿وَلَنْ يَنْفَعَكُمُ الْيَوْمَ اِذْ ظَلَمْتُمْ اَنَّكُمْ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ﴾

[٦٣] قرئ «ومن يعش»، بضم الشين وفتحها. والفرق بينهما أنه إذا حصلت الآفة في بصره قيل: عشِيَ، وإذا نظر نظر العشى ولا آفة به قيل عشا. ونظيره: عرج لمن به الآفة، وعرج لمن مشى مشية العرجان من غير عرج. قال الحطيئة:

مَتَى تَأْتِهِ تَعْشُو إِلَى ضَوْءِ نَارِهِ ❁

Yani ateşinin büyüklüğü ve ışığının parlaklığından dolayı gözünü kısıp ona kör gibi bakarak. Bu anlam Hâtim'in şu beytinde daha açıktır:

> Komşum olan kadın ortaya çıktığında
> çadır onu örtüp kapatana kadar gözümü kaparım.

[64] Fiil [merfû' olarak] يَعْشُو (gözünü kapar) şeklinde de okunmuştur. Bu takdirde, مَنْ şart anlamı içermeyen ism-i mevsûl olur. Böyle okuyan kişinin, نُقَيِّضْ (sardırırız) fiilini de merfû' okuması gerekir. *Ya'şe* okuyuşunun anlamı "Kim Rahmân'ın öğüdüne" yani Kur'ân'a "karşı kör ise" şeklinde olur. Tıpkı "Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler" [Bakara 2/18] âyetindeki gibi. Fiilin merfû' okunması durumunda ise anlam "Kim Rahmân'ın öğüdüne karşı kör olursa, yani onun gerçek olduğunu bilir fakat cahilce ve aptalca davranırsa" şeklindedir. Tıpkı "Vicdanları bunlara yakînen inandığı hâlde, bunları bile bile reddettiler!" [Neml 27/14] âyetindeki gibi.

[65] نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطَانًا (Ona bir şeytan sardırırız) yani onunla şeytanları arasından çekilir, onu kendi hâline bırakırız! Tıpkı "Biz onların başına birtakım (şeytanî) yoldaşlar sardık." [Fussilet 41/25] ve "Bilmiyor musun ki, inkârcı nankörlere onları kışkırttıkça kışkırtan 'şeytan'lar göndermekteyiz?" [Meryem 19/83] âyetlerindeki gibi. Fiil *yukayyıd* (o sardırır) şeklinde de okunmuştur ki ya "Rahmân ya da şeytan sardırır" anlamındadır.

[66] **Şayet** "وَإِنَّهُمْ لَيَصُدُّونَهُمْ (mutlaka bunları yoldan çıkarırlar) âyetinde [öncesindeki] مَنْ ism-i mevsûlüne ve شَيْطَان kelimesine giden zamir neden çoğul yapılmış?" **dersen şöyle derim:** Çünkü مَنْ (kim) ifadesi, kör gibi davranan kişilerin cinsini gösteren müphem bir kelime idi. Ona şeytan cinsinden yine müphem bir şeytan arkadaş edilmişti. Bunlar müphem oldukları için birden fazla kişiyi kapsayabileceklerinden, bunları gösteren zamirin de çoğul gelmesi caiz olmuştur.

[67] "Nihayet" o kör gibi davranan kişi "bize geldiğinde." [جاءنا ifadesi] "ikisi geldiklerinde" anlamında *câânâ* şeklinde de okunmuştur ki ikil zamir kör gibi davranan kişi ile başındaki şeytana râcidir. İşte, bu kişi o zaman şeytanına şöyle der: "Keşke benimle senin aranda iki doğu arasındaki kadar uzaklık olsaydı!" İki doğu ile doğuyu ve batıyı kastetmektedir; ancak burada genelleme yapılmıştır. Tıpkı Ebû Bekir ve Ömer'e *Ömereyn* (iki Ömer), güneşe ve aya *kamereyn* (iki ay) denmesi gibi. "Peki, 'iki doğunun uzaklığı' ne demektir?" **dersen şöyle derim:** O ikisinin birbirinden uzaklığı demektir. Aslında ifade "doğunun batıdan, batının doğudan uzaklığı" şeklinde idi; ancak tağlip yoluyla iki ayrı noktayı ikil sîga ile birleştirince "uzaklık" kelimesini her ikisiyle tamlama içine soktu.

أي تنظر إليها نظر العشيّ لما يضعف بصرك من عظم الوقود واتساع الضوء. وهو بَيِّنٌ في قول حاتم:

أَعْشُو إِذَا مَا جَارَتِي بَرَزَت ❁ حَتَّى يُوَارِيَ جَارَتِي الْخُدْرُ

[٦٤] وقرئ «يعشو» على أنّ من موصولة غير مضمنة معنى الشرط. وحق هذا القارئ أن يرفع {نُقَيِّض}. ومعنى القراءة بالفتح: ومن يعم {عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمٰنِ} وهو القرآن، كقوله تعالى {صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ} [البقرة: ١٨]. وأما القراءة بالضم فمعناها: ومن يتعام عن ذكره، أي يعرف أنه الحق، وهو يتجاهل ويتغابى، كقوله تعالى {وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا اَنْفُسُهُمْ} [النمل: ١٤]

[٦٥] {نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطَانًا} نخذله ونخل بينه وبين الشياطين، كقوله تعالى {وَقَيَّضْنَا لَهُمْ قُرَنَاءَ} [فصلت: ٢٥]، {اَلَمْ تَرَ اَنَّا اَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ} [مريم: ٨٣] وقرئ «يقيض»، أي يقيض له الرحمن ويقيض له الشيطان.

[٦٦] فإن قلت: لم جمع ضمير من وضمير الشيطان في قوله {وَاِنَّهُمْ لَيَصُدُّونَهُمْ}؟ قلت: لأنّ {مَنْ} مبهم في جنس العاشي، وقد قيض له شيطان مبهم في جنسه، فلما جاز أن يتناولا لإبهامهما غير واحدين جاز أن يرجع الضمير إليهما مجموعًا.

[٦٧] {حَتّٰى اِذَا جَاءَنَا} العاشي. وقرئ «جاآنا»، على أنّ الفعل له ولشيطانه. {قَالَ} لشيطانه {يَا لَيْتَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ بُعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ} يريد المشرق والمغرب، فغلب كما قيل: العمران والقمران. فإن قلت: فما بعد المشرقين؟ قلت: تباعدهما، والأصل: بعد المشرق من المغرب، والمغرب من المشرق. فلما غلب وجمع المفترقين بالتثنية أضاف البعد إليهما.

[68] ***Enneküm***[1] (siz) ifadesi özne olarak ref' mahallindedir; yani "zor işlere girişen kimselere işin yükünü çekmekte yardımlaşmaları, sıkıntı ve çilesini paylaşmaları sebebiyle ortak oluşları fayda verir; ama hiç zannetmeyin ki *azapta ortak oluşunuz* size fayda verecektir! Çünkü her birinize gücünün yetmeyeceği ölçüde azap vardır." Bunu "Keşke benimle senin aranda doğu ile batı arasındaki kadar uzaklık olsaydı!" temennisine yönelik de düşünebilirsin; o zaman "Başınızdaki *arkadaş*tan uzak olma temenniniz size asla fayda vermeyecektir!" anlamında olur. Bu takdirde "azapta ortaksınız" ifadesi, sebep ve gerekçe bildirerek şu anlama gelir: "Sizin temenniniz size asla fayda vermeyecektir; çünkü sizin hakkınız sizin ve arkadaşlarınızın azapta ortak olmanızdır. Tıpkı o azabın sebebi olan küfürde ortak oluşunuz gibi!" Edatı إِنَّ şeklinde kesreli okuyanın okuyuşu da bu anlamı desteklemektedir.

[69] Şöyle de denilmiştir: Başına bir felâket gelen kimse kendisi gibi felâkete uğramış birini gördüğünde rahatlar ve kederi bir parça azalır. Hansâ'nın;

> Felâkete uğramış başka kimselere bakarak kendimi teselli ediyorum.

derken bahsettiği teselli de budur. Ama dehşete ortak oluşları, içinde bulundukları dehşetli durumdan dolayı, müşrikleri ne teselli edecek ne de rahatlatacaktır!

[70] **Şayet** "اِذْ ظَلَمْتُمْ (zulmetmiş olduğunuz için) ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu "Zalim olduğunuz gerçektir; apaçık ortaya çıkmıştır; zalim olduğunuz hakkında ne sizin ne de herhangi bir başkasının şüphesi vardır." anlamındadır. Bu, kıyamet günü söz konusu olacaktır. إِذْ edatı daha önce geçen الْيَوْمَ (bugün) kelimesinden bedeldir. Bunun benzeri şudur:

> Soyumuzu - sopumuzu sayıp dökersek beni bayağı bir kadının
> doğurmadığı ortaya çıkar!

Yani benim şerefli bir kadının çocuğu olduğum ortaya çıkar.

40. Bu 'sağır'lara sen söz dinletebilir misin?! Ya da bu 'kör'leri, açık bir sapma içinde bulunanları sen doğru yola getirebilir misin!?

[71] Peygamber (s.a.) kavmini gerçeğe çağırma konusunda büyük çaba ve gayret sarf ediyor, kendisini ruhen zorluyordu. Onlar ise onun bu çağrısına, inkârda direnç göstermek ve ısrarla azgınlık etmekten başka bir karşılık vermiyordu. Bu sebeple Allah Teâlâ "Bu 'sağır'lara sen söz dinletebilir misin?!" diye onu yadırgadı ki bu, onları Peygamber'in doğru yola iletebilecek olmasını şaşkınlıkla karşılayan bir yadırgamadır.

1 Müfessirin إنكم kıraatini esas almadığı anlaşılıyor. / ed.

[٦٨] «أنَّكُمْ» في محل الرفع على الفاعلية، يعني ولن ينفعكم كونكم مشتركين في العذاب كما ينفع الواقعين في الأمر الصعب اشتراكهم فيه، لتعاونهم في تحمل أعبائه وتقسمهم لشدّته وعنائه. وذلك أنّ كل واحد منكم به من العذاب ما لا تبلغه طاقته. ولك أن تجعل الفعل للتمني في قوله {يَا لَيْتَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ} على معنى: ولن ينفعكم اليوم ما أنتم فيه من تمنى مباعدة القرين. وقوله {إِنَّكُمْ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ} تعليل، أي لن ينفعكم تمنيكم؛ لأنّ حقكم أن تشتركوا أنتم وقرناؤكم في العذاب كما كنتم مشتركون في سببه، وهو الكفر. وتقوّيه قراءة من قرأ {إنكم} بالكسر.

[٦٩] وقيل: إذا رأى الممنوّ بشدّة من منى بمثلها روّحه ذلك ونفس بعض كربه، وهو التأسي الذي ذكرته الخنساء:

أُعَزِّي النَّفْسَ عَنْهُ بِالتَّأَسِّي ❁

فهؤلاء لا يؤسيهم اشتراكهم ولا يروّحهم؛ لعظم ما هم فيه.

[٧٠] فإن قلت: ما معنى قوله تعالى {إِذْ ظَلَمْتُمْ}؟ قلت: معناه: إذ صح ظلمكم وتبين ولم يبق لكم ولا لأحد شبهة في أنكم كنتم ظالمين، وذلك يوم القيامة. وإذ: بدل من اليوم. ونظيره:

إِذَا مَا انْتَسَبْنَا لَمْ تَلِدْنِي لَئِيمَة ❁

أي تبين أني ولد كريمة.

٤٠-﴿اَفَاَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ اَوْ تَهْدِي الْعُمْيَ وَمَنْ كَانَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾

[٧١] كان رسول الله ﷺ يجدّ ويجتهد ويكدّ روحه في دعاء قومه، وهم لا يزيدون على دعائه إلا تصميمًا على الكفر وتماديًا في الغيّ، فأنكر عليه بقوله {اَفَاَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ} إنكارَ تعجيب من أن يكون هو الذي يقدر على هدايتهم،

Böylece Allah onları doğru yola zor ve güç kullanarak yalnızca kendi gücünün yeteceği anlamını kastetmiştir; tıpkı "Allah elbette dilediklerine işittiriyor; (manen) kabirde olanlara tabii ki işittiremezsin." [Fâtır 35/22] âyetindeki gibi.

41-42. O hâlde, ya seni götürür (vefat ettirir)iz -ve bunların hak ettiği cezayı mutlaka veririz- ya da onlara vaat ettiklerimizi sana da gösteririz... Bizim elbette onlara gücümüz yeter!

[72] فَإِمَّا نَذْهَبَنَّ بِكَ (ya seni götürürüz) sözündeki مَا edatı, fiile girdiğinde beraberinde pekiştirme Nûn'unun da girmesi bakımından yemin Lâm'ı gibidir. Anlam şöyledir: Seni onlara galip getirmeden ve müminlerin kalplerine serinlik vermeden önce senin ruhunu alırsak, âhirette "bunların hak ettiği cezayı" en sert şekilde "mutlaka veririz!" Tıpkı "Seni (daha evvel) vefat ettirsek de sonunda nasılsa Bize dönecekler!" [Gâfir 40/77] âyetindeki gibi. Onlara inecek azaba ilişkin tehdidimizi sen hayattayken -yani Bedir günü- gerçekleştirmek istersek, onlar nasıl olsa bizim hükmümüz ve kudretimiz altındadırlar, kaçamazlar. Onları önce küfür ve sapkınlıkta aşırı dirençli olarak nitelemiş; sonra ardından dünya ve âhiret azabıyla şiddetli bir tehditte bulunmuştur.

[73] İfade, *nuriyenke* (gösteririz) şeklinde *hafif pekiştirme* Nûn'uyla da okunmuştur.

43. Sen, sana vahyedilenlere sımsıkı tutun; gerçekten dosdoğru bir yol üzerindesin.

44. Aslında o, hem senin için hem de kavmin için bir şan-şeref vesilesidir. Ondan dolayı sorguya çekileceksiniz!

[74] [بالذي أُوحِىَ إليك ifadesi] fâ'ili Allah olmak üzere ma'lûm olarak *bi'llezî evhâ ileyke* (Allah'ın sana vahyettiklerine) şeklinde de okunmuştur. Mâna şöyledir: Zafer ve galibiyeti sana çabucak da versek, âhiret gününe de ertelesek, sana vahyettiğimize sımsıkı sarıl ve onu uygulamaya bak! Çünkü sapkın ve bahtsız kimselerden başkasının sapmayacağı dosdoğru yol odur! Allah'ın dinine tavizsiz bağlanmada her geçen gün *salābet*in artsın! Müşriklerin tutumu sebebiyle sıkılıp bunalman seni işinde gevşekliğe, rehavete sevk etmesin! Aksine zaferin, ne çabuk gelişi kendisini canlandıran ne de gecikmesi gevşemesine yol açan sebatkâr kimse gibi ol!

[75] وَإِنَّهُ (o) yani sana vahyedilen [Kur'ân], "hem senin için hem de kavmin için bir şereftir." Ve kıyamet günü; onun hakkını verip vermediğinizden, ona gereken saygıyı gösterip göstermediğinizden, insanlar içinde onun özellikle size nasip edilmesine şükredip etmediğinizden "sorguya çekileceksiniz!"

وأراد أنه لا يقدر على ذلك منهم إلا هو وحده على سبيل الإلجاء والقسر، كقوله تعالى {إِنَّ اللّٰهَ يُسْمِعُ مَنْ يَشَاءُ وَمَا اَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ} [فاطر: ٢٢].

٤١-﴿فَاِمَّا نَذْهَبَنَّ بِكَ فَاِنَّا مِنْهُمْ مُنْتَقِمُونَ﴾

٤٢-﴿اَوْ نُرِيَنَّكَ الَّذِي وَعَدْنَاهُمْ فَاِنَّا عَلَيْهِمْ مُقْتَدِرُونَ﴾

[٧٢] ما في قوله {فَاِمَّا نَذْهَبَنَّ بِكَ} بمنزلة لام القسم في أنها إذا دخلت دخلت معها النون المؤكدة. والمعنى: فإن قبضناك قبل أن ننصرك عليهم ونشفي صدور المؤمنين منهم {فَاِنَّا مِنْهُمْ مُنْتَقِمُونَ} أشد الانتقام في الآخرة، كقوله تعالى {اَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَاِلَيْنَا يُرْجَعُونَ} [غافر: ٧٧]، وإن أردنا أن ننجز في حياتك ما وعدناهم من العذاب النازل بهم -وهو يوم بدر- فهم تحت ملكتنا وقدرتنا لا يفوتوننا. وصفهم بشدة الشكيمة في الكفر والضلال، ثم أتبعه شدة الوعيد بعذاب الدنيا والآخرة.

[٧٣] وقرئ «نُرِيَنْك» بالنون الخفيفة.

٤٣-﴿فَاسْتَمْسِكْ بِالَّذِي اُوحِيَ اِلَيْكَ اِنَّكَ عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

٤٤-﴿وَاِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَلِقَوْمِكَ وَسَوْفَ تُسْئَلُونَ﴾

[٧٤] وقرئ «بالذي أوحى إليك»، على البناء للفاعل، وهو الله عز وجل. والمعنى: وسواء عجلنا لك الظفر والغلبة أو أخرنا إلى اليوم الآخر، فكن مستمسكًا بما أوحينا إليك وبالعمل به، فإنه الصراط المستقيم الذي لا يحيد عنه إلا ضال شقي، وزد كل يوم صلابة في المحاماة على دين الله، ولا يخرجك الضجر بأمرهم إلى شيء من اللين والرخاوة في أمرك، ولكن كما يفعل الثابت الذي لا ينشطه تعجيل ظفر، ولا يثبطه تأخيره.

[٧٥] {وَاِنَّهُ} وإنّ الذي أوحى إليك {لَذِكْرٌ} لشرف {لَكَ وَلِقَوْمِكَ}، ولـ{سَوْفَ تُسْئَلُونَ} عنه يوم القيامة، وعن قيامكم بحقه، وعن تعظيمكم له، وشكركم على أن رُزقتموه وخصصتم به من بين العالمين.

45. Senden önce görevlendirmiş olduğumuz peygamberlerimize bir sor bakalım; Rahmân'dan başka tapılacak 'tanrı'lar belirlemiş miyiz?

[76] 'Peygamberlere sor'maktan maksat gerçekten sorma değildir; çünkü bu muhaldir; ancak bu soru, onların dinleri üzerinde düşünüp şeriatlerini gözden geçirmektir. Peygamberlerin dinlerinden herhangi birinde putlara tapınmak var mıdır? Allah'ın önceki kitaplarını doğrulayan mu'cize kitabına bakmak ve onda insanların, Allah'ın hiçbir delil indirmediği -kendisi dışındaki- varlıklara taptıklarını bildirdiğini görmek bu düşünce ve araştırma için yeterlidir. Hatta bu konuda bizzat bu âyet bile başkasına ihtiyaç bırakmaksızın yeterlidir! *Soru*nun, gerçek anlamda anlaşılmasının doğru olmadığı yerlerde 'düşünüp araştırmak' anlamında mecaz olarak kullanılması pek çoktur. Şairlerin (ıssız) yurtlara, sevgiliden kalan iz ve nişanlara soru sorması bu kabildendir. Şöyle diyen kişinin ifadesi de bu kabildendir: "Toprağa sor! Irmaklarını kim kazdı, ağaçlarını kim dikti, meyvelerini kim derdi?" Toprak sana konuşarak cevap vermese de ibret almanı sağlayarak cevap vermiş olur.

[77] Şu da söylenmiştir: İsrâ gecesi Beyt-i Makdis'te peygamberler Hazret-i Peygamber için toplanmış ve o onlara namaz kıldırmıştır. O zaman ona "bu konuyu onlara sor" denilmiş; fakat o şüpheye düşmemiş ve sorma ihtiyacı hissetmemiştir.

[78] Şöyle de denilmiştir: Âyet; "Daha önce gönderdiğimiz peygamberlerin iki kitabı yani Tevrat ve İncil'i ellerinde bulunduran [şu anki] ümmetlerine sor!" anlamındadır. Ferrâ'nın (v. 207) da şöyle dediği nakledilir: Onlar sana peygamberlerin kitaplarından haber verirler. Peygamber (s.a.) onlara sorduğunda, peygamberlere sormuş gibi olur.

46. Gerçek şu ki Biz, Mûsâ'yı Firavun ve kurmaylarına mu'cizelerimizle göndermiştik de "Şüphesiz ben, Âlemlerin Rabbi'nin elçisiyim." demişti.

47. O Bizim mu'cizelerimizle yanlarına gittiğinde, bunlara gülmeye başladılar!

[79] "Şüphesiz ben, Âlemlerin Rabbi'nin elçisiyim." sözüne karşı Hazret-i Mûsâ'ya verdikleri cevap hazfedilmiş olup "O Bizim mu'cizelerimizle yanlarına gittiğinde" ifadesi bu mahzuf cevaba delâlet etmektedir ki o da, iddiasına delil getirmesini ve mu'cize göstermesini istemeleridir.

[80] إِذَا هُمْ مِنْهَا يَضْحَكُونَ (bunlara gülmeye başladılar) yani "o âyetlerle alay edip onları maskara edindiler ve sihir diye isimlendirdiler!" إِذَا beklenmedik bir olayı göstermek (*müfâcee*) içindir. "Peki, bu edat nasıl لَمَّا'nın cevabı olarak gelebilmiş?" **dersen şöyle derim:** Çünkü

٤٥-﴿وَسْئَلْ مَنْ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَاۤ اَجَعَلْنَا مِنْ دُونِ الرَّحْمٰنِ اٰلِهَةً يُعْبَدُونَ﴾

[٧٦] ليس المراد بسؤال الرسل حقيقة السؤال لإحالته، ولكنه مجاز عن النظر في أديانهم والفحص عن مللهم؛ هل جاءت عبادة الأوثان قط في ملة من ملل الأنبياء؟
٥ وكفاه نظرًا وفحصًا نظره في كتاب الله المعجز المصدّق لما بين يديه، وإخبار الله فيه بأنهم يعبدون من دون الله ما لم ينزل به سلطانًا. وهذه الآية في نفسها كافية لا حاجة إلى غيرها. والسؤال الواقع مجازًا عن النظر، حيث لا يصح السؤال على الحقيقة كثير؛ منه مساءلة الشعراء الديار والرسوم والأطلال. وقول من قال: سل الأرض من شق أنهارك، وغرس أشجارك، وجني ثمارك؟ فإنها إن لم تجبك حوارًا أجابتك اعتبارًا.

١٠ [٧٧] وقيل: إن النبي ﷺ جمع له الأنبياء ليلة الإسراء في بيت المقدس فأمّهم. وقيل له: سلهم، فلم يشكك ولم يسأل.

[٧٨] وقيل: معناه سل أمم من أرسلنا وهم أهل الكتابين: التوراة والإنجيل. وعن الفراء: إنما هم يخبرونه عن كتب الرسل، فإذا سألهم فكأنه سأل الأنبياء.

٤٦-﴿وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا مُوسٰى بِاٰيَاتِنَاۤ اِلٰى فِرْعَوْنَ وَمَلَا۬ئِهٖ فَقَالَ اِنِّي رَسُولُ رَبِّ
١٥ الْعَالَمِينَ﴾

٤٧-﴿فَلَمَّا جَاۤءَهُمْ بِاٰيَاتِنَاۤ اِذَا هُمْ مِنْهَا يَضْحَكُونَ﴾

[٧٩] ما أجابوه به عند قوله {اِنّي رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ} محذوف دل عليه قوله {فَلَمَّا جَاۤءَهُمْ بِاٰيَاتِنَاۤ} وهو مطالبتهم إياه بإحضار البينة على دعواه وإبراز الآية.

[٨٠] {اِذَا هُمْ مِنْهَا يَضْحَكُونَ}، أي يسخرون منها ويهزءون بها ويسمونها
٢٠ سحرًا. وإذا للمفاجأة. فإن قلت: كيف جاز أن يجاب {لَمّا} بإذا المفاجأة؟ قلت: لأنّ

müfâcee edatıyla birlikte onu ifade eden fiilin varlığı da farz edilmektedir ve o fiil [*fâceû*], edatın yerine لَمَّا'yı nasb edici âmil olarak görev yapmaktadır. Dolayısıyla, âdeta "Mûsâ onlara âyetlerimizi getirip de bunlara gülüp alay ettikleri vakit hiç beklenmedik bir tavır ortaya koymuşlardı [*fâceû*]." denmektedir.

48. Oysa onlara, birbirinden büyük mu'cizeler gösteriyorduk... Sonunda, belki dönerler diye, onları azapla yakalayıp durmaktaydık!

[81] **Şayet** "Onlara dokuz mu'cizeden biri geldiğinde, büyüklük bakımından üstün tutulduğu diğer mu'cizeler içindeki benzeri hangisidir?" **dersen şöyle derim:** Onların benzeri de onlar gibi bir mu'cizedir. Bu, onlardan her birinin sıfatıdır. Maksat, o mu'cizenin genel olarak ve tek tek gözden geçirildiğinde diğer mu'cizelerden büyük oluşudur. Tıpkı "O, gördüğüm en üstün adamdır." demen gibi ki bu sözünle o kişinin görüp tek tek gözden geçirdiğin kişilerden üstün olduğunu kastetmektesindir. "Ama bu [âyet], çelişkili bir ifadedir; çünkü 'dokuz mu'cizeden her biri diğerlerinden daha büyüktü' anlamına gelmektedir ki onlardan her birinin aynı anda birbirinden hem üstün hem de düşük olmasını gerektirir." **dersen şöyle derim:** Maksat, mu'cizelerin büyüklükle nitelenmesi, bu konuda neredeyse birbirinden farksız olduklarının belirtilmesidir. Üstünlükte birbirine yakın olup bu konudaki konumları birbirinden az farkla ayrılan hususların nitelenmesinde takip edilen yol böyledir. Onların üstünlüğü konusunda insanların görüşleri farklılık arz eder. Bir kısmı şunu, bir kısmı berikini üstün görür. İnsanlar da sözlerini buna göre söyler ve "Bir kısmı diğerinden üstün insanlar gördüm." derler. Bir kişinin görüşü bile böyle durumlarda değişiklik arz edebilir. Bazen ötekini üstün bulur, bazen berikini. *Hamâse*'de yer alan şu beyit bu kabildendir:

> Onlardan hangisiyle karşılaşsan 'liderleriyle karşılaştım' dersin.
> Gece yolcusunun, bakarak yürüdüğü yıldızlar gibidir her biri.

[82] O Enmârlı kadın da, oğulları arasında tercihte bulunmaya çalışmış; fakat mertebelerinin birbirine yakın ve farklarının az olduğunu görünce şöyle demiştir: Hay anası kaybedesiceler! Hangisi daha üstündür bir bilsem! Uçlarının nerede olduğu bilinmeyen bir halka gibiler [mübârekler]![1]

[83] "Belki dönerler diye" yani küfürden imana dönmelerini isteyerek. **Şayet** "Allah bunların dönmesini isteseydi, dönme mutlaka gerçekleşirdi." **dersen şöyle derim:** Allah'ın bir başkasının fiilini istemesi, ona o fiili emretmesinden ve onu ondan talep etmesinden ibarettir.

1 Enmârlı kadın, Fâtıma bint Hurşub imiş; oğulları da "olgunlar" diye anılıyormuş. Bir keresinde, "Oğullarının en üstünü hangisi?" denilince, "Umâra… Hayır falanca… Yok yok falanca." diye bir türlü karar verememiş. İşte yukarıdaki sözü bunun üzerine söylemiş. (Tıybî'den) / ed.

فعل المفاجأة معها مقدّر، وهو عامل النصب في محلها، كأنه قيل: فلما جاءهم بآياتنا فاجئوا وقت ضحكهم.

٤٨- ﴿وَمَا نُرِيهِمْ مِنْ آيَةٍ إِلَّا هِيَ أَكْبَرُ مِنْ أُخْتِهَا وَأَخَذْنَاهُمْ بِالْعَذَابِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾

[٨١] فإن قلت: إذا جاءتهم آية واحدة من جملة التسع فما أختها التي فضلت عليها في الكبر من بقية الآيات؟ قلت: أختها التي هي آية مثلها. وهذه صفة كل واحدة منها، فكان المعنى على أنها أكبر من بقية الآيات على سبيل التفصيل والاستقراء واحدةً بعد واحدة. كما تقول: هو أفضل رجل رأيته. تريد تفضيله على أمة الرجال الذين رأيتهم إذا قروتهم رجلًا رجلًا. فإن قلت: هو كلام متناقض، لأنّ معناه: ما من آية من التسع إلا هي أكبر من كل واحدة منها، فتكون واحدة منها فاضلة ومفضولة في حالة واحدة. قلت: الغرض من هذا الكلام أنهنّ موصوفات بالكبر، لا يكدن يتفاوتن فيه، وكذلك العادة في الأشياء التي تتلاقى في الفضل وتتفاوت منازلها فيه التفاوت اليسير التي تختلف آراء الناس في تفضيلها، فيفضل بعضهم هذا وبعضهم ذاك، فعلى ذلك بني الناس كلامهم فقالوا: رأيت رجالًا بعضهم أفضل من بعض، وربما اختلفت آراء الرجل الواحد فيها، فتارة يفضل هذا وتارة يفضل ذاك. ومنه بيت الحماسة:

مَنْ تَلْقَ مِنْهُمْ تَقُلْ لَاقَيْتُ سَيِّدَهُمْ ❁ مِثْلُ النُّجُومِ الَّتِي يَسْرِي بِهَا السَّارِي

[٨٢] وقد فاضلت الأنمارية بين الكملة من بنيها، ثم قالت -لما أبصرت مراتبهم متدانية قليلة التفاوت-: ثكلتهم إن كنت أعلم أيهم أفضل، وهم كالحلقة المفرّغة لا يدرى أين طرفاها.

[٨٣] {لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} إرادة أن يرجعوا عن الكفر إلى الإيمان. فإن قلت: لو أراد رجوعهم لكان. قلت: إرادته فعل غيره ليس إلا أن يأمره به ويطلب منه إيجاده.

Dilemesi, onları zorla döndürmek olsaydı bu mutlaka gerçekleşirdi. Gerçekleşmediğine göre, demek ki iş mükellefin seçimine göre olmak ya da olmamak arasında dönmektedir. Dönüş gerçekleşmemiştir ve bu sırf, Allah'ın iradesinin zorla döndürmek anlamında olmaması, kulların da dönüşü istememesi sebebiyledir.

[84] "Azap" kıtlık yılları, tufan, çekirge istilâsı ve benzerleridir.

49. (Mûsâ'ya) dediler ki: "Ey büyücü! Rabbinden aldığın and aşkına! Bizim için O'na dua et. Kesinlikle yola geleceğiz!"

50. Ama üzerlerinden azabı kaldırınca, sözlerinden cayıveriyorlardı.

[85] Nida edatı, He'nin ötresiyle يَا أَيُّهُ السَّاحِرُ şeklinde de okunmuştur. Bunun izahı daha önce[1] geçmişti.

[86] **Şayet** "Kesinlikle, yola geleceğiz!' demelerine rağmen onu nasıl büyücü olarak nitelemiş olabilirler?" **dersen şöyle derim:** "Kesinlikle yola geleceğiz!" şeklindeki sözleri caymak niyetiyle edilmiş bir vaat, bozmak niyetiyle yapılmış bir sözleşme olup azabın Hazret-i Mûsâ'nın onlar için dua etmesiyle kaldırılması şartına bağlanmıştır. Dikkat edersen "Üzerlerinden azabı kaldırınca, sözlerinden cayıveriyorlardı." buyrulmuştur. Dolayısıyla, onu "büyücü" diye nitelemeleri "Kesinlikle yola geleceğiz!" şeklindeki sözlerine aykırı değildir. Şöyle bir açıklama da yapılmıştır: Onlar büyüyü yücelttikleri için maharet sahibi bilginlere "büyücü" diyorlardı.

[87] "Rabbinden aldığın ant aşkına" yani senin duana karşılık vereceğine dair Allah'ın sana verdiği söz aşkına veya Allah'ın sana verdiği söz -yani peygamberlik- aşkına veya Allah'ın sana emrettiği, senin de yerine getirdiğin iman ve itaat hakkı için veya Allah'ın, doğru yola girenlerden azabı kaldıracağına dair sana verdiği söz hakkı için.

51. Firavun, kavmi içinde seslendi ve şöyle dedi: "Ey kavmim! Mısır mülkü ve altımdan akan şu ırmaklar benim değil mi? Hâlâ görmeyecek misiniz?"

[88] "Firavun kavmi içinde seslendi" ifadesinde, *kavmi* onun seslenişine bir mekân ve mahal yapıldı. Hâlbuki bu "O, münâdîlere kavminin toplandığı yerlerde ve meclislerde bu çağrıyı yapmalarını emretti." anlamındadır; ancak seslenmek ona nispet edilmiştir. Bu, emîr hırsızın elinin kesilmesini emrettiğinde "Emîr hırsızın elini kesti." denmesi gibidir. İleri gelen Kıptîlerin, Firavun'un huzurunda bulunup, onların arasında bu şekilde hitap etmiş olması ve sonra bu sözün ondan aktarılarak topluluklar içinde yayılmış olması da mümkündür. Sanki onlar arasında bu şekilde seslenip şöyle demiştir:

1 Nûr 24/31'deki أَيُّهُ المؤمنون kıraatinin tefsirinde. / ed.

فإن كان ذلك على سبيل القسر وجد، وإلا دار بين أن يوجد وبين أن لا يوجد على حسب اختيار المكلف. وإنما لم يكن الرجوع، لأنّ الإرادة لم تكن قسرًا ولم يختاروه.

[٨٤] والمراد بالعذاب: السنون، والطوفان، والجراد، وغير ذلك.

٤٩-﴿وَقَالُوا يَا أَيُّهَ السَّاحِرُ ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ إِنَّنَا لَمُهْتَدُونَ﴾

٥٠-﴿فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمُ الْعَذَابَ إِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ﴾

[٨٥] وقرئ «يا أيهُ الساحر» بضم الهاء، وقد سبق وجهه.

[٨٦] فإن قلت: كيف سموه بالساحر مع قولهم {إِنَّنَا لَمُهْتَدُونَ}؟ قلت: قولهم {إِنَّنَا لَمُهْتَدُونَ} وعد منوي إخلافه، وعهد معزوم على نكثه، معلق بشرط أن يدعو لهم وينكشف عنهم العذاب. ألا ترى إلى قوله تعالى {فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمُ الْعَذَابَ إِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ}. فما كانت تسميتهم إياه بالساحر بمنافية لقولهم ﴿إِنَّنَا لَمُهْتَدُونَ﴾. وقيل: كانوا يقولون للعالم الماهر ساحرٌ، لاستعظامهم علم السحر.

[٨٧] {بِمَا عَهِدَ عِندَكَ} بعهده عندك من أن دعوتك مستجابة، أو بعهده عندك وهو النبوّة. أو بما عهد عندك فوفيت به، وهو الإيمان والطاعة، أو بما عهد عندك من كشف العذاب عمن اهتدى.

٥١-﴿وَنَادَىٰ فِرْعَوْنُ فِي قَوْمِهِ قَالَ يَا قَوْمِ أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ وَهَٰذِهِ الْأَنْهَارُ تَجْرِي مِنْ تَحْتِي ۖ أَفَلَا تُبْصِرُونَ﴾

[٨٨] {وَنَادَىٰ فِرْعَوْنُ فِي قَوْمِهِ} جعلهم محلًا لندائه وموقعًا له. والمعنى: أنه أمر بالنداء في مجامعهم وأماكنهم من نادى فيها بذلك، فأسند النداء إليه، كقولك: قطع الأمير اللص، إذا أمر بقطعه. ويجوز أن يكون عنده عظماء القبط، فيرفع صوته بذلك فيما بينهم، ثم ينشر عنه في جموع القبط، فكأنه نودي به بينهم فقال

"Ey kavmim! Mısır mülkü ve altımdan akan şu ırmaklar benim değil mi?" Irmaklarla Nil nehirlerini kastediyor. Bunların en önemlileri dört tanedir: Melik nehri, Tulun nehri, Dimyat nehri, Tinnis nehri. Bu nehirlerin sarayının altından aktığı söylenmiştir. Yine tahtı yüksek olduğu için tahtının altında olduğu da söylenmiştir. "Önümde, bahçe ve bostanlarım içinde akan nehirler" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[89] وَهٰذِهِ الْاَنْهَار (Bu nehirler) ifadesindeki Vav, "nehirler"i "Mısır mülkü"ne bağlayan ve gramer açısından onun hükmüne tâbi kılan atıf edatı olabilir; bu durumda, تَجْرِي (akıyor) fiili nehirleri niteleyen hâl olarak mansūb olur. Ancak söz konusu Vav hâl için de olabilir; bu takdirde, هٰذِهِ (bu) işaret zamiri özne, onu takip eden الْأَنْهَار (nehirler) onun sıfatı, تَجْرِي (akıyor) fiili ise yüklem olur.[1]

[90] Mısır hükümdarlığıyla böbürlenen bu adamın, milleti azametinin boyutları karşısında hayranlığa çağırması, şan ve şevketinin küçük-büyük kimseye gizli kalmayıp şeref ve saltanatı ayak takımının içine iyice kök salsın diye Mısır'ın çarşı ve sokaklarında ululuğuna dair dellallar bağırtması ve işi *rab*lık iddiasına kadar vardırması nasıl mümkün olabilmiş bir anlayabilsem! Hâlbuki Hârûnürreşîd'in (v. 809) bu âyeti okuduğunda "And olsun, orayı kölelerimin en hakirine vereceğim!" dediği ve ibrikçisi Hasīb [b. Humeyd]'i buraya vali atadığı nakledilir. Abdullah b. Tāhir'in de Mısır'ın yönetimini üstlenip oraya gittiği, yaklaşıp gözü o topraklara ilişince "Firavun'un övünüp 'Şu Mısır mülkü benim değil mi?' dediği yer bu köy müymüş?! Allah'a and olsun, o benim nezdimde girmeye değmeyecek kadar değersizdir!" dediği ve atının dizginlerini çevirdiği nakledilir.

52. "Ben mi daha hayırlıyım, yoksa neredeyse merâmını bile anlatamayan şu zavallı (Mûsâ) mı?!"

53. "Kendisine altın bilezikler verilseydi ya da beraberinde melekler gelseydi ya?!"

[91] "Ben daha hayırlı değil miyim?" ifadesindeki أَمْ muttasıladır (öncesiyle bağlantılıdır); çünkü mâna "Mısır mülkü… benim değil mi? Görmüyor musunuz yoksa görüyor musunuz?" şeklindedir; ancak "Ben daha hayırlıyım" ifadesini "görüyor [mu]sunuz" fiilinin yerine koymuştur; çünkü hitap ettiği kişiler ona "Evet, sen daha hayırlısın." dediklerinde ona göre gerçeği gören basiret sahibi kimseler olacaklardır. Bu üslûp, sebebin sonuç yerine indirgenmesi kabilindendir. Söz konusu أَمْ'in munkatı'a (öncesinden kopuk) olması da mümkündür. O takdirde ibare

1 (i) "Ey kavmim! Mısır mülkü ve *benim altımdan akarken* şu ırmaklar benim değil mi? (ii) Ey kavmim! Şu ırmaklar benim altımdan aktıkları hâlde, Mısır mülkü benim değil mi? / ed.

{أَلَيْسَ لِي مُلْكُ مِصْرَ وَهَٰذِهِ الْأَنْهَارُ}، يعني أنهار النيل ومعظمها أربعة؛ نهر الملك، ونهر طولون، ونهر دمياط، ونهر تنيس. قيل:كانت تجري تحت قصره. وقيل: تحت سريره لارتفاعه. وقيل: بين يديّ في جناني وبساتيني.

[٨٩] ويجوز أن تكون الواو عاطفة للأنهار على ملك مصر. وتجري: نصب على الحال منها، وأن تكون الواو للحال، واسم الإشارة مبتدأ، والأنهار صفة لاسم الإشارة، وتجري خبر للمبتدأ.

[٩٠] وليت شعري كيف ارتقت إلى دعوة الربوبية همة من تعظم بملك مصر، وعجب الناس من مدى عظمته، وأمر فنودي بها في أسواق مصر وأزقّتها؛ لئلا تخفى تلك الأُبَّهَة والجلالة على صغير ولا كبير وحتى يتربّع في صدور الدهماء مقدار عزته وملكوته. وعن الرشيد: أنه لما قرأها قال: لأولينّها أخس عبيدي! فولاها الخصيب، وكان على وضوئه. وعن عبد الله بن طاهر أنه وَلِيها، فخرج إليها فلما شارفها وقع عليها بصره، قال: أهي القرية التي افتخر بها فرعون، حتى قال: {أليس لي ملك مصر}؟! والله، لهي أقل عندي من أن أدخلها، فثنى عنانه.

٥٢-﴿أَمْ أَنَا خَيْرٌ مِنْ هَٰذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ وَلَا يَكَادُ يُبِينُ﴾

٥٣-﴿فَلَوْلَا أُلْقِيَ عَلَيْهِ أَسْوِرَةٌ مِنْ ذَهَبٍ أَوْ جَاءَ مَعَهُ الْمَلَائِكَةُ مُقْتَرِنِينَ﴾

[٩١] {أَمْ أَنَا خَيْرٌ} أم هذه متصلة، لأنّ المعنى: أفلا تبصرون أم تبصرون، إلا أنه وضع قوله {أَنَا خَيْرٌ} موضع: تبصرون؛ لأنهم إذا قالوا له: أنت خير، فهم عنده بصراء، وهذا من إنزال السبب منزلة المسبب. ويجوز أن تكون منقطعة على:

بَلْ أَأَنَا خَيْرٌ (Yoo, hayır. Ben daha hayırlı değil miyim?) anlamında olup Hemze *takrir* içindir.[1] Çünkü öncelikle Mısır hâkimiyeti, nehirlerin ayaklarının altından akması gibi üstünlük ve yücelik sebeplerini sayıp dökmüş, bunu ilân ettirmiş ve onların kulaklarını bununla doldurmuş; sonra da "Elbette ben daha hayırlıyım!" demiştir. Âdeta şöyle demektedir: Durumum ortada iken, benim daha hayırlı olduğum sizce de kesinleşip sabit bir hâl aldı mı?

[92] "Şu zavallıdan" yani şu zayıf ve hakir kimseden.

[93] İfade, *emâ ene hayr^{un}* (Bilesiniz ki ben daha hayırlıyım.) şeklinde de okunmuştur.

[94] "Neredeyse" sözü "açık seçik söyleyemeyen" yani dilindeki yabancılıktan dolayı meramını anlatamayan. Firavun; "Bunda; destek ve güç bulacağı hükümdarlık ve siyaset donanımı yok. Üstelik, insanların nitelendiği açık-seçik ve edebî konuşma özelliklerinden bile yoksun!" demek istiyordu. Oysa bütün peygamberler açık-seçik ve etkileyici konuşma kabiliyetine sahipti.

[95] "Hazret-i Mûsâ'ya bilezik verilmesi" ile Firavun, ona hükümdarlık hazinelerinin verilmesini kastetmektedir; çünkü bir adamı lider yapmak istediklerinde ona bilezik ve altın kolyeler takarlardı.

[96] مُقْتَرِنِينَ ifadesi, ya *karantuhû fa'kterane* (onu birleştirdim, birleşti) ifadesinden, "beraberinde gelme" anlamındadır veya *tekāranû* (ayrılmaz hâle geldiler) anlamındaki *ikteranû* fiilinden gelmektedir. Firavun kendisini hükümdarlık ve güç ile niteleyip, Mûsâ (a.s.) ile kıyaslayarak onu zaaf içinde ve desteksiz olmakla niteleyince, bir ara cümle olarak dedi ki: Eğer doğru söylüyorsa Rabbi onu hükümdar ve lider yapsaydı, ona bilezikler[2] taksaydı, meleklerden yardımcı ve destekçiler verseydi ya!

[97] (أَسْوِرَة [bilezik] kelimesi) *esvira*nın çoğulu olarak *esâvira* formunda da; yine bilezik anlamındaki *esvâr*ın çoğulu olarak *esâ**vîr**^{u}* şeklinde de okunmuştur. *Esâvirat^{un}* şeklinde de okunmuştur ki bu, kelimenin *esâ**vîr**^{u}* formundaki Yâ'nın yerine Tâ getirilen şeklidir.

[98] Fiil, ma'lûm sîga ile *elkā 'aleyhi esvirat^{en}* ve … *esâvîr^{a}* ([Rabbi] ona bilezikler verseydi ya!) şeklinde de okunmuş olup bilezikleri verecek olan Allah'tır.

54. Hâsılı, kavminin direncini kırdı; onlar da ona itaat ettiler… Zaten fasık bir millettiler.

[99] فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ "kavminin direncini kırdı" demektir. *İstihfâf*ın gerçek anlamı şudur: Onları, kendisine ve isteklerine itaat etmeleri için *hafif*liğe sevketti. اِسْتَفَزَّ fiili de böyledir; bir ağırlığı olmayan önemsiz kişiye فَزّ denmesinden gelir.

1 "Tabii ki ben hayırlıyım… Yoksa şu şu *eksikliklere* sahip Mûsâ mı daha hayırlı diyorsunuz yani?!" / ed.
2 Yani "güç ve izzetin simgesi saydığımız bilezikler." / ed.

بل أأنا خير، والهمزة للتقرير. وذلك أنه قدم تعديد أسباب الفضل والتقدّم عليهم من ملك مصر وجرى الأنهار تحته، ونادى بذلك وملأ به مسامعهم، ثم قال: أنا خير. كأنه يقول: أثبت عندكم واستقر أني أنا خير وهذه حالي؟

[٩٢] {مِنْ هٰذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ} أي ضعيف حقير.

٥ [٩٣] وقرئ «أما أنا خير».

[٩٤] {وَلَا يَكَادُ يُبِينُ} الكلامَ، لما به من الرُّتة، يريد: أنه ليس معه من العدد وآلات الملك والسياسة ما يعتضد به، وهو في نفسه مخل بما ينعت به الرجال من اللسن والفصاحة، وكانت الأنبياء كلهم أبيناء بلغاء.

[٩٥] وأراد بإلقاء الأسورة عليه إلقاء مقاليد الملك إليه، لأنهم كانوا إذا أرادوا ١٠ تسويد الرجل سوّروه بسوار وطوّقوه بطوق من ذهب.

[٩٦] {مُقْتَرِنِينَ} إما مقترنين به من قولك: قرنته فاقترن به، وإما من اقترنوا، بمعنى تقارنوا. لما وصف نفسه بالملك والعزة ووازن بينه وبين موسى صلوات الله عليه، فوصفه بالضعف وقلة الأعضاد اعترض فقال: هلا إن كان صادقًا ملكه ربه وسوّده وسوّره، وجعل الملائكة أعضاده وأنصاره؟!

١٥ [٩٧] وقرئ «أساور»، جمع أسورة، و«أساوير» جمع أسوار، وهو السوار، و«أساورة»، على تعويض التاء من ياء أساوير.

[٩٨] وقرئ «ألقَى عليه أسورةً» و«أساويرَ»، على البناء للفاعل، وهو الله عز وجل.

٥٤-﴿فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَأَطَاعُوهُ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ﴾

٢٠ [٩٩] {فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ} فاستفزهم. وحقيقته: حملهم على أن يخفوا له ولما أراد منهم، وكذلك: استفز، من قولهم للخفيف: فز.

55-56. Ama ne zaman ki Bizi öfkelendirdiler, Biz de cezalarını verip hepsini suda boğduk ve daha sonra gelecekler için (ders alınması gereken) bir maziye ve numuneye çevirdik onları!

[100] آسَفُونَا (bizi öfkelendirdiler) fiili, kişi çok kızdığı zaman kullanılan *esife esef*^{en} kullanımından gelmektedir. Âni ölümün *rahmet*^{un} *li'l-mu'min ve ahzetu* ***esef***^{en} *li'l-kâfir* (Mümin için rahmet, kâfir için gazap yakalayışı. [*Ebû Dâvûd*, "Cenâiz", 14]) olduğuna dair hadis de buradan gelmektedir. Âyetin anlamı şudur: İsyanda ileri gittiler, hadlerini aştılar ve böylece, yumuşaklık göstermeden azap ve cezamızın başlarına çabucak gelmesini gerekli kıldılar.

[101] سَلَفًا (geçmiş/mazi) kelimesi, (hizmetkâr/lar anlamındaki) *hādim*^{un} - *hadem*^{un} örneğindeki gibi, *sâlif*^{un} (geçen) kelimesinin çoğulu olarak *selef*^{en} okunmuştur. Yine, "geçmiş grup" anlamındaki *selîf*in çoğulu olarak *suluf*^{en} şeklinde ve "geçmiş topluluk" anlamındaki *sulfe*nin çoğulu olarak *sulef*^{en} şeklinde de okunmuştur. Anlam şudur: Biz onları sonraki kâfirlere öncü kıldık; sonrakiler bunların işlediğine benzer fiiller işledikleri için onların cezasının benzerini hak etme ve benzer belâlara uğrama hususunda onlara uyarlar. Onları ayrıca, sonraki nesillerin konuşacağı; "Sizin durumunuz Firavun kavminin durumu gibidir!" diye örnek verilecek şaşırtıcı bir sohbet konusu, dillerde dolaşan bir atasözü hâline getirdik.

57. Yine, Meryem oğlu (Îsâ Mesih) temsil getirilince, senin kavmin sevindirik olarak bağrışmaya başladı...

[102] Peygamber (s.a.) "Şüphesiz, hem siz hem de Allah'tan başka taptıklarınız cehennem odunusunuz; oraya mutlaka gireceksiniz!" [Enbiyâ 21/98] âyetini Kureyş'e okuyunca küplere bindiler. Abdullah b. ez-Ziba'râ dedi ki; "Ey Muhammed! Bu söz, yalnız biz ve bizim tanrılarımız hakkında mı geçerli, yoksa bütün toplumları kapsıyor mu?" Hazret-i Peygamber "Hem sizi ve *tanrı*larınızı, hem de bütün toplumları kapsıyor." buyurunca şöyle dedi: "Kâbe'nin rabbine yemin olsun ki işte şimdi senin açığını yakaladım ve tartışmada seni yendim! Meryem oğlu Îsâ'nın peygamber olduğunu iddia edip onu ve annesini övmüyor musun sen? Hâlbuki Hıristiyanların her ikisine de taptıklarını biliyorsun! Ayrıca Üzeyir'e de meleklere de tapılıyor. Eğer bunlar ateşe girecekse, biz ve tanrılarımız onlarla birlikte olmaya razıyız!" Bunun üzerine, müşrikler sevindirik oldular. Hazret-i Peygamber ise sustu. "Tabii (tanrı edinilmekle birlikte), haklarında daha evvel tarafımızdan 'en güzel'in takdir edildiği (Îsâ Mesih, melekler vb.) kimseler buradan uzaklaştırılmış olacaktır." [Enbiyâ 21/101] âyetini Allah işte bu olay üzerine indirmiştir. Bu âyet de bunun üzerine indi.

٥٥-﴿فَلَمَّا اٰسَفُونَا انْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَاَغْرَقْنَاهُمْ اَجْمَعِينَ﴾

٥٦-﴿فَجَعَلْنَاهُمْ سَلَفًا وَمَثَلًا لِلْاٰخِرِينَ﴾

[١٠٠] {اٰسَفُونَا} منقول من أسف أسفًا، إذا اشتد غضبه. ومنه الحديث في موت الفجأة: رحمة للمؤمن وأخذة أسف للكافر. ومعناه: أنهم أفرطوا في المعاصي ٥ وعدوا طورهم، فاستوجبوا أن نعجل لهم عذابنا وانتقامنا، وأن لا نحلم عنهم.

[١٠١]وقرئ «سلفا» جمع سالف، كخادم وخدم. و«سُلُفا»، بضمتين جمع سليف، أي فريق قد سلف. و«سُلَفا» جمع سلفة، أي ثلة قد سلفت. ومعناه: فجعلناهم قدوة للآخرين من الكفار، يقتدون بهم في استحقاقِ مثلِ عقابهم ونزوله بهم، لإتيانهم بمثل أفعالهم؛ وحديثًا عجيب الشأن سائرًا مسير المثل، يحدثون به ١٠ ويقال لهم: مثلكم مثل قوم فرعون.

٥٧-﴿وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا اِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ﴾

[١٠٢]لما قرأ رسول الله ﷺ على قريش {اِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ} [الأنبياء: ٩٨] امتعضوا من ذلك امتعاضًا شديدًا، فقال عبد الله بن الزبعرى: يا محمد، أخاصة لنا ولآلهتنا أم لجميع الأمم؟ فقال عليه السلام: هو لكم ولآلهتكم ١٥ ولجميع الأمم، فقال: خصمتك ورب الكعبة! ألست تزعم أنّ عيسى ابن مريم نبيّ وتثني عليه خيرًا وعلى أمه؟ وقد علمت أنّ النصارى يعبدونهما، وعزير يُعبَد، والملائكة يُعبدون؛ فإن كان هؤلاء في النار فقد رضينا أن نكون نحن وآلهتنا معهم! ففرحوا وضحكوا، وسكت النبي ﷺ، فأنزل الله تعالى {اِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنٰى} [الأنبياء: ١٠١] ونزلت هذه الآية.

[103] Anlamı şudur: Abdullah b. ez-Ziba'râ Meryem oğlu Îsâ'yı örnek verip Hıristiyanların ona tapındığı hususunda Allah Resulü (s.a.) ile tartışınca, "senin kavmin" olan Kureyş, "ondan" yani bu örnekten dolayı "sevinçle bağrışmaya başladı!" Peygamber'in (s.a.) tartışmada susturulduğunu duyduklarından, sevinç ve neşeyle öyle büyük bir gürültü ve şamata çıkardılar; tıpkı [münazaralarda] delil getirmekten âciz kalıp, sonradan bir açılım sağlayan bir güruhun çıkardığı gürültü ve şamata gibi.

[104] Zamme ile *yesuddûne* okuyana göre ise fiil *sudûd* (dönmek) anlamından gelmektedir; anlam şöyledir: Bu örnek yüzünden, hakikatten dönüp yüz çevirirler. Fiilin *sadîd* (gürültü) kelimesinden geldiği de söylenmiştir. Buna göre; *ya'kufu - ya'kifu* (bağlanıyor) ve benzerleri gibi aynı anlamı ifade eden farklı kalıpta iki kelime olmaktadırlar.

58. Ve dediler ki: "Bizim tanrılarımız mı hayırlı, yoksa o mu?" Bunu sırf seninle cedelleşmek için ortaya atıyorlardı. Doğrusu ağzı iyi laf yapan bir kavimdir bunlar!

59. O, 'Bizim kendisini nimetlendirdiğimiz ve İsrailoğullarına örnek kıldığımız bir kul'dan ibarettir.

60. Dileseydik, sizlerden de 'ardınızdan yeryüzünde sizin yerinizi tutacak melek'ler var ederdik.

[105] "Ve dediler ki: Bizim tanrılarımız mı hayırlı, yoksa o mu?" Şunu kastediyorlardı: Sana göre bizim tanrılarımız Îsâ'dan daha iyi değildir. Îsâ cehenneme kütük olacaksa, varsın bizim tanrılarımız da olsun!

[106] "Bunu, sırf seninle cedelleşmek için ortaya atıyorlardı." Yani bu örneği, hak ile batılın ayrılması talebiyle değil, sırf tartışmayı kazanmak için veriyorlardı!

[107] "Doğrusu ağzı iyi laf yapan" işi gücü inatçılık olan tartışmacı "bir kavimdir bunlar!" Tıpkı قومًا لُدًّا ("inatçı bir kavim" [Meryem 19/97]) âyetindeki gibi. Çünkü "Şüphesiz, hem siz hem de Allah'tan başka taptıklarınız cehennem odunusunuz!" [Enbiyâ 21/98] âyetinde yalnızca *put*lar kastedilmişti. Hazret-i Peygamber de "Hem sizi ve tanrılarınızı, hem de bütün toplumları kapsıyor." sözüyle yalnızca putları kastetmişti. Peygamber ve meleklerin kastedilmesi muhaldi; ancak İbnü'z-Ziba'râ -kastedilenin putlardan başkası olmadığını bildiği hâlde- Allah ve Resulünün sözünün genelleştirilmeye müsait olduğunu görerek, âdiliği, kurnazlığı ve içinin kötülüğü sebebiyle böyle bir hinliğe başvurdu ve galip gelme ve zeytinyağı gibi üste çıkma aşkıyla, sırf karşıdakini bastırmak amacıyla tartışarak, sözü; Allah'tan başka tapılan tüm varlıkları kapsayacak bir anlama çekti.

[١٠٣] والمعنى: ولما ضرب عبد الله بن الزبعري عيسى ابن مريم مثلًا، وجادل رسولَ الله ﷺ بعبادة النصارى إياه {إِذَا قَوْمُكَ} قريش من هذا المثل {يَصِدُّونَ} ترتفع لهم جلبة وضجيج فرحًا وجزلًا وضحكًا بما سمعوا منه من إسكات رسول الله ﷺ بجدله، كما يرتفع لغط القوم ولجبهم إذا تعيّوا بحجة ثم فتحت عليهم.

٥ [١٠٤] وأمّا من قرأ «يصُدّون»، بالضم فمن الصدود، أي من أجل هذا المثل يصدّون عن الحق ويعرضون عنه. وقيل: من الصديد وهو الجَلَبة، وأنهما لغتان نحو يعكف ويعكف، ونظائر لهما.

٥٨-﴿وَقَالُوا ءَأٰلِهَتُنَا خَيْرٌ اَمْ هُوَ مَا ضَرَبُوهُ لَكَ اِلَّا جَدَلًا بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ﴾

٥٩-﴿إِنْ هُوَ اِلَّا عَبْدٌ اَنْعَمْنَا عَلَيْهِ وَجَعَلْنَاهُ مَثَلًا لِبَنِي إِسْرَاءِيلَ﴾

١٠ ٦٠-﴿وَلَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلَٓئِكَةً فِي الْاَرْضِ يَخْلُفُونَ﴾

[١٠٥] {وَقَالُوا ءَأٰلِهَتُنَا خَيْرٌ اَمْ هُوَ} يعنون أنّ آلهتنا عندك ليست بخير من عيسى، إذا كان عيسى من حصب النار كان أمر آلهتنا هينًا!

[١٠٦] {مَا ضَرَبُوهُ} أي ما ضربوا هذا المثل {لَكَ اِلَّا جَدَلًا}، إلا لأجل الجدل والغلبة في القول، لا لطلب الميز بين الحق والباطل.

١٥ [١٠٧] {بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ} لُدّ شداد الخصومة دأبهم اللجاج، كقوله تعالى {قَوْمًا لُدًّا} [مريم: ٩٧]. وذلك أنّ قوله تعالى {إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ} [الأنبياء: ٩٨] ما أريد به إلا الأصنام، وكذلك قوله عليه السلام: هو لكم ولآلهتكم ولجميع الأمم. إنما قصد به الأصنام، ومحال أن يقصد به الأنبياء والملائكة؛ إلا أن ابن الزبعرى بخبه وخداعه وخُبْثِ دُخْلَته لما رأى كلام الله ورسوله محتملًا لفظه وجه العموم، مع

٢٠ علمه بأنّ المراد به أصنامهم لا غير، وجد للحيلة مساغًا، فصرف معناه إلى الشمول والإحاطة بكل معبود غير الله، على طريقة المَحْك والجدال وحب المغالبة والمكابرة،

Ve edepsizlik etti… Hazret-i Peygamber ise vakarını korudu. Sonunda Rabbi "Tabii (tanrı edinilmekle birlikte), haklarında daha evvel tarafımızdan 'en güzel'in takdir edildiği (Îsâ Mesih, melekler vb.) kimseler buradan uzaklaştırılmış olacaktır." [Enbiyâ 21/101] buyurarak cevap verdi ve âyetin putlara has olduğunu gösterdi. Zaten o âyette putları karşılayan وَمَا تَعْبُدُونَ (taptıklarınız) ifadesi akılsız varlıklar için kullanılır.

[108] Şöyle de denilmiştir: Müşrikler, "Allah katında Îsâ'nın durumu, şüphesiz Âdem'in durumu gibidir." [Âl-i İmrân 3/59] âyetini işitince "Biz Hıristiyanlardan daha doğru yoldayız; çünkü onlar bir insana tapıyor, biz ise meleklere tapıyoruz!" demişlerdi; âyet işte bunun üzerine indi.[1] Buna göre "Bizim tanrılarımız mı hayırlı, yoksa o mu?" şeklindeki sözleri, tanrılarını Hazret-i Îsâ'ya üstün tutmak içindir; çünkü onlarla melekleri kastetmektedirler. "Bunu, sırf seninle cedelleşmek için ortaya atıyorlardı." sözünün anlamı ise şöyle olur: Onlar bu sözü, yani "Bizim tanrılarımız mı hayırlı, yoksa o mu?" sözünü yalnızca tartışmak için söylüyorlardı.

[109] (ءَاٰلِهَتُنَا خَيْرٌ ifadesi) soru edatı olan Hemze ile de Hemze düşürülerek de okunmuştur; çünkü daha sonra denklik ifade etmek üzere gelen أَمْ edatı Hemze'ye delâlet etmektedir.

[110] (أم هو [yoksa o mu] ifadesi) İbn Mes'ûd kıraatinde *em hâzâ* (Yoksa *bu*[2] mu?) şeklindedir. (*Mef'ûlun leh* olan) جَدَلاً kelimesi *cedilîne* (tartışmacı olarak) takdiriyle hâl de olabilir. Denilmiştir ki "Allah katında Îsâ'nın durumu, şüphesiz Âdem'in durumu gibidir" [Âl-i İmrân 3/59] âyeti inince müşrikler dediler ki: "Bu sözüyle Muhammed, kesin bizim ona tapmamızı istiyor, beşer olduğu hâlde tapılmaya lâyık olduğunu kastediyor! Tıpkı Hıristiyanların, beşer olduğu hâlde Mesih'e tapması gibi." Bu durumda, يَصِدُّون fiilinin anlamı "gürültü yapıyor ve sıkıntı duyuyorlar" olur; أَمْ هُوَ (yoksa o mu?) ifadesindeki zamir de Hazret-i Peygamber'i gösteriyor olur. Onunla tanrıları arasında böyle bir karşılaştırma yapmaktaki amaçları ise onu maskaraya almak ve onunla alay etmektir.

[111] "Melekler Allah'ın kızlarıdır." şeklindeki sözleri ve onlara tapmaları [Peygamber tarafından] yadırganınca şöyle demiş olmaları da mümkündür: "Biz ilk defa ortaya atılmış bir söz söylemiyor; çirkin bir iş de yapmıyoruz! Hıristiyanlar da Mesih'in Allah'ın oğlu olduğunu ileri sürüyorlar, ona tapıyorlar. Biz hem söz hem de davranışça onlardan daha üstünüz; çünkü biz Allah'a melekleri nispet ettik, onlar ise insanları!"

---

1 Bu âyetler Mekkî değildir; Medine devrinde Necran Hıristiyanlarının 9/631 yılında Medine'ye gelip Peygamber (a.s.) ile İsa Mesih'in tabiatı üzerine tartışmaları bağlamındadır. / ed.

2 "Bu"nunla Îsâ Mesih'i değil, Hazret-i Peygamber'i kastediyor olmalılar. / ed.

وتوقح في ذلك؛ فتوقر رسول الله ﷺ حتى أجاب عنه ربه: {إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَى} [الأنبياء: ١٠١]، فدل به على أنّ الآية خاصة في الأصنام، على أنّ ظاهر قوله {وَمَا تَعْبُدُونَ} لغير العقلاء.

[١٠٨]وقيل: لما سمعوا قوله تعالى {إِنَّ مَثَلَ عِيسَى عِنْدَ اللهِ كَمَثَلِ آدَمَ} [آل عمران: ٥٩] قالوا: نحن أهدى من النصارى؛ لأنهم عبدوا آدميًا ونحن نعبد الملائكة، فنزلت. وقوله {ءَأٰلِهَتُنَا خَيْرٌ اَمْ هُوَ} على هذا القول تفضيل لآلهتهم على عيسى؛ لأنّ المراد بهم الملائكة و{ما ضربوه لك إلا جدلًا} معناه: وما قالوا هذا القول، يعني ءآلهتنا خير أم هو، إلا للجدال.

[١٠٩]وقرئ «أآلهتنا خير»، بإثبات همزة الاستفهام وبإسقاطها، لدلالة أم العديلة عليها.

[١١٠]وفي حرف ابن مسعود «خير أم هذا». ويجوز أن يكون جدلًا حالًا، أي جدلين. وقيل: لما نزلت {إِنَّ مَثَلَ عِيسَى عِنْدَ اللهِ} [آل عمران: ٥٩] قالوا: ما يريد محمد بهذا إلا أن نعبده، وأنه يستأهل أن يعبد وإن كان بشرًا، كما عبدت النصارى المسيح وهو بشر. ومعنى {يَصِدُّونَ} يضجون ويضجرون. والضمير في {اَمْ هُوَ} لمحمد ﷺ؛ وغرضهم بالموازنة بينه وبين آلهتهم: السخرية به والاستهزاء.

[١١١]ويجوز أن يقولوا -لما أنكر عليهم قولهم «الملائكة بنات الله» وعبدوهم-: ما قلنا بدعا من القول، ولما فعلنا نكرًا من الفعل؛ فإنّ النصارى جعلوا المسيح ابن الله وعبدوه، ونحن أشف منهم قولًا وفعلًا، فإنا نسبنا إليه الملائكة وهم نسبوا إليه الأناسي،

Bunun üzerine onlara şöyle denilmiş olmaktadır: Hıristiyanların yolu da şirktir, sizin yolunuz da şirktir. İçinde bulunduğunuz durumdan belirttiğiniz mazeretle kurtulmaya kalkışmanız, geçersiz bir hususu yine geçersiz olan başka bir hususa kıyas etmekten başka bir şey değildir! "Îsâ" diğer kullar gibi "bir kuldan başka bir şey değildir!" Biz onu, bir *sebep* [baba] olmaksızın yaratmak suretiyle bir alâmet kılarak "ona nimet bahşettik." Nitekim biz Âdem'i de yaratıp peygamberlikle şereflendirmiştik… Ve Îsâ'yı İsrâiloğulları için dönüp dolaşan bir misal gibi şaşırtıcı bir ibret kıldık. Şaşılacak işlere ve daha önce benzeri geçmemiş yaratışlara gücümüz yettiği için, "dileseydik" -ey insanlar- "sizden melekler getirirdik" de evlâtlarınızın size halef olması gibi yeryüzünde onlar sizin halefiniz olurdu. Nitekim Îsâ'nın -babasız- sadece bir dişiden dünyaya gelmesini sağladık. Bunlar, bizim sonsuz gücümüzle temayüz ettiğimizi, meleklerin (doğmayıp) cisimlerden üreyen cisimler olduğunu, ezelî olan Allah'ın ise böyle bir şeyden münezzeh olduğunu bilmeniz içindir.

61. Ayrıca o (ve onun elinde zuhur eden olağanüstü hâller) kıyamet saati için kesin bir bilgidir; "O'ndan şüphe etmeyin ve bana tâbi olun; dosdoğru yol budur."

62. "Sakın şeytan sizi çevirmesin; şüphesiz o, sizin için apaçık bir düşmandır."

[112] وَاِنَّهُ (O) yani Hazret-i Îsâ, لَعِلْمٌ لِلسَّاعَةِ (kıyamet saati için kesin bir bilgidir) kıyametin kendisiyle bilineceği *şart*lardan[1] biridir. *Şart* âyette "bilgi" olarak isimlendirilmiştir; çünkü *ilim, şart* sayesinde oluşmaktadır. Nitekim İbn Abbas *le-'alem*^{un} okumuştur ki *alâmet* anlamındadır. Keza, Lâm-ı tarifli olarak *le'l-'alem*^{u} (alâmet) şeklinde de okunmuştur. Übeyy b. Kâ'b ise *le-zikr*^{un} (öğüt, hatırlatma) şeklinde okumuştur. Bu, kendisiyle hatırlatılan şeyin hatırlatma (*zikir*) diye isimlendirilmesi kabilindendir. Nitekim bir şeyin bilinmesini sağlayan şey de *alâmet* diye isimlendirilir.

[113] Hadiste şöyle geçer: Îsâ Arz-ı Mukaddes'te Efîk denilen bir tepeye iner. Üzerinde sarıya çalan iki hülle vardır. Saçına yağ sürülmüştür. Elinde, Deccal'i öldüreceği bir harbe vardır. İnsanlar sabah namazında iken Beyt-i Makdis'e gelir. İmam önlerindedir; geri çekilir, fakat Îsâ onu öne geçirir ve Hazret-i Muhammed'in şeriatine göre imamın arkasında namaz kılar. Sonra domuzu öldürür, haçı kırar; kilise ve manastırları yıkar, kendisine inananlar dışındaki Hıristiyanları öldürür.

[114] Hasan-ı Basrî'ye göre ise zamir Kur'ân'a râcidir; çünkü kıyamet Kur'ân'la bilinmektedir; zira kıyamet açıkça orada bildirilmektedir.

1 Türkçede "kıyamet alâmetleri" dediğimiz kavram, Arapçada ve Kur'ân'da *eşrâtu's-sâ'ati* (kıyamet saatinin şartları) tabiriyle ifade edilmektedir. / ed.

فقيل لهم: مذهب النصارى شرك بالله، ومذهبكم شرك مثله، وما تنصلكم مما أنتم عليه بما أوردتموه إلا قياس باطل بباطل، وما عيسى {إِلَّا عَبْدٌ} كسائر العبيد {أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ} حيث جعلناه آية بأن خلقناه من غير سبب، كما خلقنا آدم وشرفناه بالنبوّة وصيرناه عبرة عجيبة كالمثل السائر لبني إسرائيل. {وَلَوْ نَشَآءُ} لقدرتنا على عجائب
٥ الأمور وبدائع الفطر {لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ} لولدنا منكم يا رجال {مَلَٰٓئِكَةً} يخلفونكم في الأرض كما يلخفكم أولادكم، كما ولدنا عيسى من أنثى من غير فحل، لتعرفوا تميزنا بالقدرة الباهرة، ولتعلموا أن الملائكة أجسام لا تتولد إلا من أجسام، وذات القديم متعالية عن ذلك.

٦١-﴿وَإِنَّهُ لَعِلْمٌ لِلسَّاعَةِ فَلَا تَمْتَرُنَّ بِهَا وَاتَّبِعُونِ هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ﴾
١٠ ٦٢-﴿وَلَا يَصُدَّنَّكُمُ الشَّيْطَانُ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾

[١١٢] {وَإِنَّهُ} وإن عيسى عليه السلام {لَعِلْمٌ لِلسَّاعَةِ} أي شرط من أشراطها تعلم به، فسمى الشرط علمًا لحصول العلم به. وقرأ ابن عباس «لَعَلَمٌ»، وهو العلامة. وقرئ «للعلم». وقرأ أبيّ «لذكرٌ»، على تسمية ما يذكر به ذكرًا، كما سمي ما يعلم به عَلمًا.

١٥ [١١٣] وفي الحديث: أن عيسى عليه الصلاة والسلام ينزل على ثنية بالأرض المقدّسة يقال لها أفيق وعليه ممصرتان، وشعر رأسه دهين، وبيده حربة، وبها يقتل الدجال، فيأتي بيت المقدس والناس في صلاة الصبح والإمام يؤم بهم، فيتأخر الإمام فيقدِّمه عيسى ويصلي خلفه على شريعة محمد عليه الصلاة والسلام، ثم يقتل الخنازير ويكسر الصليب، ويخرب البيع والكنائس، ويقتل النصارى إلا من آمن به.

٢٠ [١١٤] وعن الحسن: أن الضمير للقرآن، وأن القرآن به تعلم الساعة، لأن فيه الإعلان بها.

[115] فَلَا تَمْتَرُنَّ بِهَا (O'ndan şüphe etmeyin) fiili şüphe anlamındaki *mirye*-dendir. "Ve bana" yani benim hidayet ve şeriatime "tâbi olun." Veya benim elçime uyun. -Bunun, böyle söylemesi için Hazret-i Peygamber'e yönelik bir emir olduğu da söylenmiştir.- "Dosdoğru yol budur" yani sizi çağırmakta olduğum yol. Veya -"o"nun Kur'ân'ı gösterdiği söylenirse- [dosdoğru yol] bu Kur'ân'dır.

[116] "Apaçık bir düşman" yani size olan düşmanlığı ortada olan… Çünkü atanızı cennetten çıkarmış ve onun üstündeki nur giysisini çekip almıştır.

63. Îsâ açık deliller getirdiğinde şöyle demişti: "Ben size hikmeti getirdim ki anlaşmazlığa düştüğünüz şeylerin bir kısmını size böylece açıklayayım. O hâlde, Allah'tan sakının da bana itaat edin."

64. "Şüphesiz, benim Rabbim de sizin Rabbiniz de Allah'tır; öyleyse sadece O'na kulluk edin. Dosdoğru yol budur."

65. Fakat (bütün bunlara rağmen, dinî ve mezhebî) hizipler kendi aralarında anlaşmazlığa düşmüşlerdir... O günün can yakıcı azabı karşısında vay hâline bu zalimlerin!

[117] "Açık deliller" yani mu'cizeler veya İncil âyetleri ve açık-seçik şer'î hükümler. "Hikmet"le İncil ve şeriatleri kastetmektedir.

[118] **Şayet** "İhtilâfa düştükleri her şeyi açıklasaydı ya. Neden *bir kısmını* açıklamış?" **dersen şöyle derim:** Din ve sorumlulukla ilgili konularda ve bunların dışındaki -bilmekle ve sormakla mükellef olmadıkları- konularda ihtilâf ediyorlardı. Oysa o, yalnızca din konusunda kendilerini ilgilendiren hususlardaki ihtilâflarını açıklamak için gönderilmişti.

[119] "Hizipler" Hazret-i Îsâ'dan sonra değişik gruplara ayrılmış topluluklardır. Yahudi ve Hıristiyanlar olduğu da söylenmiştir. "Vay hâline bu zalimlerin!" ifadesi anlaşmazlığa düşmüş o hiziplere yönelik bir tehdittir.

[120] **Şayet** "مِنْ بَيْنِهِمْ (aralarında) ifadesindeki zamir kime râcidir?" **dersen şöyle derim:** Hazret-i Îsâ'nın "Ben size hikmeti getirdim." sözüyle hitap ettiği kimselere râcidir; yani peygamber olarak gönderildiği kavme.

66. (Aslında) bunlar; (kıyamet) saatin(in), hiç farkında değillerken ansızın gelip çatmasından başka bir şey beklemiyorlar!

67. Oysa o gün, can-ciğer dostlar bile birbirlerine düşman kesilir. Müttakîler hariç...

[121] أَنْ تَأْتِيَهُمْ ifadesi السَّاعَةَ kelimesinden bedel olup *ityâne's-sâ'at* (O saatin gelip çatmasından başka bir şey beklemiyorlar!) anlamındadır.

[١١٥] {فَلَا تَمْتَرُنَّ بِهَا} من المرية وهي الشك، {وَاتَّبِعُونِ} واتبعوا هداي وشرعي، أو رسولي. وقيل: هذا أمر لرسول الله أن يقوله {هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ} أي هذا الذي أدعوكم إليه، أو هذا القرآن إن جعل الضمير في {وَاِنَّهُ} للقرآن.

[١١٦] {عَدُوٌّ مُبِينٌ} قد بانت عداوته لكم إذ أخرج أباكم من الجنة ونزع عنه لباس النور.

٦٣-﴿وَلَمَّا جَٓاءَ عِيسٰى بِالْبَيِّنَاتِ قَالَ قَدْ جِئْتُكُمْ بِالْحِكْمَةِ وَلِاُبَيِّنَ لَكُمْ بَعْضَ الَّذٖي تَخْتَلِفُونَ فٖيهِۚ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَطٖيعُونِ﴾

٦٤-﴿اِنَّ اللّٰهَ هُوَ رَبّٖي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُۜ هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقٖيمٌ﴾

٦٥-﴿فَاخْتَلَفَ الْاَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْۚ فَوَيْلٌ لِلَّذٖينَ ظَلَمُوا مِنْ عَذَابِ يَوْمٍ اَلٖيمٍ﴾

[١١٧] {بِالْبَيِّنَاتِ} بالمعجزات، أو بآيات الإنجيل والشرائع البينات الواضحات. {بِالْحِكْمَةِ} يعني الإنجيل والشرائع.

[١١٨] فإن قلت: هلا بين لهم كل الذي يختلفون فيه، ولكن بعضه؟ قلت: كانوا يختلفون في الديانات وما يتعلق بالتكليف، وفيما سوى ذلك مما لم يتعبدوا بمعرفته والسؤال عنه، وإنما بعث ليبين لهم ما اختلفوا فيه مما يعنيهم من أمر دينهم.

[١١٩] {الْاَحْزَابُ} الفرق المتحزبة بعد عيسى. وقيل: اليهود والنصارى. {فَوَيْلٌ لِلَّذٖينَ ظَلَمُوا} وعيد للأحزاب.

[١٢٠] فإن قلت {مِنْ بَيْنِهِمْ} إلى من يرجع الضمير فيه؟ قلت: إلى الذين خاطبهم عيسى في قوله {قَدْ جِئْتُكُمْ بِالْحِكْمَةِ}، وهم قومه المبعوث إليهم.

٦٦-﴿هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا السَّاعَةَ اَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾

٦٧-﴿اَلْاَخِلَّٓاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ اِلَّا الْمُتَّقٖينَ﴾

[١٢١] {اَنْ تَأْتِيَهُمْ} بدل من {الساعة}، والمعنى: هل ينظرون إلا إتيان الساعة.

[122] **Şayet** "Ansızın' kelimesi 'hiç farkında değillerken' cümlesinin anlamını ifade etmiyor mu; dolayısıyla onu kullanmasa olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Hayır! Çünkü "hiç farkında değillerken" cümlesi; "Oysa (Resul ile) çekişip dururlarken, kendilerini ansızın yakalayıverecek (bir tek gümbürtüden başka bir şey beklemiyorlar!)" [Yâsîn 36/49] âyetindeki gibi, onlar dünya işleriyle uğraştıkları için gâfil iken, anlamındadır. Oysa kıyamet, onlar uyanık ve dikkatli iken de *ansızın* gelebilir.

[123] يَوْمَئِذٍ (o gün) zarfı, عَدُوّ (düşman) kelimesiyle mansūbdur; anlam şöyledir: O gün Allah rızası dışında dostluk kurmuş olanlar arasındaki bütün dostluklar sona erer ve düşmanlığa, buğza dönüşür; ancak Allah için dostluk kurmuş olan kimselerin dostluğu hariç ki o, bu şekilde dostluk kuranların, birbirini Allah için sevip, Allah için buğzetmenin sevabını gördüklerinde artacak olan kalıcı bir dostluktur. "Müttakîler hâriç" ifadesinin kötü arkadaşlardan uzak duranlar anlamında olduğu da söylenmiştir.

[124] Âyetin Übeyy b. Halef ve Ukbe b. Ebû Mu'ayt hakkında indiği söylenmiştir.

68. "Ey Benim (müttakî) kullarım! Bugün size korku yoktur; üzülecek de değilsiniz."

69. -Onlar ki âyetlerimize iman etmiş, teslimiyet göstermişlerdir.-

70. "Siz ve 'eş'leriniz (yani sizin gibiler) nimete gark edilip sevindirileceğiniz Cennet'e girin."

[125] "Ey Benim kullarım!" hitabı, birbirini Allah için seven müttakîlere o gün söylenecek sözün nakledilmesidir. "İman etmiş olanlar" ifadesi "kullarım" kelimesinin sıfatı olarak mahallen mansūbdur; çünkü o, tamlama hâlinde olan bir münâdâdır (ünlenen öge); yani "âyetlerimize iman etmiş, teslimiyet göstermişler" özlerini yalnız bize hasredip kendilerini bize itaat etmeye yöneltmişlerdir. Denilmiştir ki Allah insanları diriltildiğinde herkes korkacaktır. Bir münâdî "Ey kullar***ım***!" diye bağırdığında, bütün insanlar bu nispet ile kendilerinin kastedilmiş olmasını umacaklardır; ancak sonra onu inananlar izleyecek, hakka teslimiyet gösterenler dışındaki insanlar ise ondan ümidini kesecektir. İfade, يا عِبادِ (ey kullarım) şeklinde de okunmuştur.[1]

[126] تُحْبَرُونَ "*hibâr*ı -yani etkisi- yüzlerinizde görülecek şekilde sevindirileceğiniz" demektir. Tıpkı "Yüzlerinden anlarsın o nimetin güzelliğini." [Mutaffifîn 83/24] âyetindeki gibi. Zeccâc (v. 311/923) "Onlara muazzam bir ikramda bulunulur." demiştir. Bu fiilin kökü olan الحَبْرَة "güzel diye nitelenen şeylerdeki mübalağa/muazzamlık"tır.

1 Müfessirin *yâ 'ibâdî* kıraatini esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

[١٢٢] فإن قلت: أما أدى قوله {بَغْتَةً} مؤدّى قوله {وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ} فيستغني عنه؟ قلت: لا، لأنّ معنى قوله تعالى {وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ}: وهم غافلون لاشتغالهم بأمور دنياهم، كقوله تعالى {تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ} [يس: ٤٩] ويجوز أن تأتيهم بغتة وهم فطنون.

٥ [١٢٣] {يَوْمَئِذٍ} منصوب بـ{عدوٌّ}، أي تنقطع في ذلك اليوم كل خلة بين المتخالين في غير ذات الله، وتنقلب عداوة ومقتا، إلا خلة المتصادقين في الله، فإنها الخلة الباقية المزدادة قوّة إذا رأوا ثواب التحاب في الله تعالى والتباغض في الله. وقيل: {إِلَّا الْمُتَّقِينَ} إلا المجتنبين أخلاء السوء.

[١٢٤] وقيل: نزلت في أبيّ بن خلف، وعقبه بن أبي معيط.

١٠ ٦٨-﴿يَا عِبَادِ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ وَلَآ أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ﴾

٦٩-﴿اَلَّذِينَ اٰمَنُوا بِاٰيَاتِنَا وَكَانُوا مُسْلِمِينَ﴾

٧٠-﴿اُدْخُلُوا الْجَنَّةَ اَنْتُمْ وَاَزْوَاجُكُمْ تُحْبَرُونَ﴾

[١٢٥] {يَا عِبَادِي} حكاية لما ينادى به المتقون المتحابون في الله يومئذٍ. و{اَلَّذِينَ اٰمَنُوا} منصوب المحل صفة لعبادي، لأنه منادى مضاف، أي الذين صدّقوا {بِاٰيَاتِنَا ١٥ وَكَانُوا مُسْلِمِينَ} مخلصين وجوههم لنا، جاعلين أنفسهم سالمة لطاعتنا. وقيل: إذا بعث الله الناس فزع كل أحد، فينادي مناد، يا عبادي فيرجوها الناس كلهم، ثم يتبعها الذين آمنوا، فييأس الناس منها غير المسلمين. وقرئ «يا عباد».

[١٢٦] {تُحْبَرُونَ} تسرون سرورًا يظهر حباره -أي أثره- على وجوهكم، كقوله تعالى {تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ} [المطففين: ٢٤] وقال الزجاج: تكرمون إكرامًا ٢٠ يبالغ فيه. والحبرة: المبالغة فيما وصف بجميل.

71. -Etraflarında altın tepsilerle ve kadehlerle fır dönülmektedir. Orada canlarının çektiği ve seyretmekten hoşlanacakları her şeyi elde etmektedirler.-

72. "Kendi yaptıklarınıza karşılık mirasçı kılındığınız cennet işte budur."

73. "Orada yiyeceğiniz nice meyveler vardır, tamamen size ait..."

[127] (أَكْوَاب [kadehler] kelimesinin tekili olan) كُوب "kulpu olmayan kap" demektir. فِيهَا (orada) kelimesindeki zamir cennete râcidir. تَشْتَهِيهِ (canlarının istediği) fiili sonunda zamir olmaksızın *teştehî* şeklinde de okunmuştur. İfade, bütün nimet çeşitlerini kapsamaktadır; çünkü nimetler ya insanın canının çektiği ya da gözüne hoş görünen şeylerdir.

[128] وَتِلْكَ (bu) "cennet"e işaret olup mübtedâdır; الْجَنَّة (cennet) ise haberdir. "Mirasçı kılındığınız" ifadesi ise cennetin sıfatıdır. Veya الْجَنَّة (cennet), işaret zamirinden oluşan mübtedânın sıfatıdır; "mirasçı kılındığınız" ise haberdir. Veya "mirasçı kılındığınız" sıfattır, "kendi yaptıklarınıza karşılık" haberdir; Bâ da haber olarak kullanılan zarflarda olduğu üzere düşürülmüş bir fiile bağlıdır. Birinci izaha göre "mirasçı kılındığınız" fiiline bağlıdır.[1]

[129] Sahibine kalması konusunda cennet, kalıcı bir mirasın vârislere kalışına benzetilmiştir.

[130] Fiil *vurristumûhâ* (tek tek mirasçı kılındığınız) şeklinde de okunmuştur.

[131] مِنْهَا تَأْكُلُونَ (ondan yersiniz) ifadesindeki مِنْ kısmîlik bildirir; yani ancak bir kısmını yersiniz, gerisi ağaçlarında kalır. Cennet sürekli meyvelerle yüklü ve onlarla bezelidir. Dünyada olduğu gibi meyvelerinden soyutlanmış hiçbir ağaç görmezsin. Hazret-i Peygamber'in "Bir adam cennette bir meyve koparsa yerine mutlaka *iki* benzeri biter." buyurduğu nakledilmiştir.

74. (Buna karşılık) şüphesiz, mücrimler cehennem azabında kalıcıdır;

75. azaplarına ara verilmez... Orada tamamen ümitsizdirler.

76. Ama onlara Biz zulmetmemişizdir; zalim olan kendileridir...

77. "Ey Malik! Rabbin işimizi bitirsin artık!" diye bağrışırlar; fakat o der ki: "Hep böyle kalacaksınız!"

78. "Aslında biz size gerçeği getirmiştik; fakat çoğunuz 'gerçek'ten hoşlanmazdı..."

1 (i) "Kendi yaptıklarınıza karşılık mirasçı kılındığınız cennet işte budur." (ii) "Bu cennet, kendi yaptıklarınıza karşılık mirasçı kılındığınız (makam)dır." (iii) "Mirasçı kılındığınız bu Cennet, kendi yaptıklarınızın karşılığıdır." / ed.

٧١-﴿يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ وَاَكْوَابٍۚ وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْاَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْاَعْيُنُۚ وَاَنْتُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

٧٢-﴿وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي اُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

٧٣-﴿لَكُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ كَثِيرَةٌ مِنْهَا تَأْكُلُونَ﴾

[١٢٧] والكوب: الكوز لا عروة له. {وَفِيهَا} الضمير للجنة. وقرئ «تشتهي» و«تشتهيه». وهذا حصر لأنواع النعم، لأنها إما مشتهاة في القلوب، وإما مستلذة في العيون.

[١٢٨] {وَتِلْكَ} إشارة إلى الجنة المذكورة، وهي مبتدأ، و{الْجَنَّةُ} خبر. و{الَّتِي اُورِثْتُمُوهَا} صفة الجنة؛ أو الجنة صفة للمبتدأ الذي هو اسم الإشارة، و{الَّتِي اُورِثْتُمُوهَا} خبر المبتدأ؛ أو {الَّتِي اُورِثْتُمُوهَا} صفة، و{بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} الخبر، والباء تتعلق بمحذوف كما في الظروف التي تقع أخبار. وفي الوجه الأول تتعلق بـ{أورثتموها}.

[١٢٩] وشبهت في بقائها على أهلها بالميراث الباقي على الورثة.

[١٣٠] وقرئ «ورّثتموها».

[١٣١] {مِنْهَا تَأْكُلُونَ} من للتبعيض، أي لا تأكلون إلا بعضها، وأعقابها باقية في شجرها، فهي مزينة بالثمار أبدًا موقرة بها، لا ترى شجرة عريانة من ثمرها كما في الدنيا. وعن النبي ﷺ: لا ينزع رجل في الجنة من ثمرها إلا نبت مكانها مثلاها.

٧٤-﴿اِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي عَذَابِ جَهَنَّمَ خَالِدُونَ﴾

٧٥-﴿لَا يُفَتَّرُ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ﴾

٧٦-﴿وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلٰكِنْ كَانُوا هُمُ الظَّالِمِينَ﴾

٧٧-﴿وَنَادَوْا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَۜ قَالَ اِنَّكُمْ مَاكِثُونَ﴾

٧٨-﴿لَقَدْ جِئْنَاكُمْ بِالْحَقِّ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَكُمْ لِلْحَقِّ كَارِهُونَ﴾

[132] لَا يُفَتَّرُ عَنْهُمْ (azaplarına ara verilmez) ifadesi, azapları hafifletilmez ve eksiltilmez demektir. Bu fiil, *hummâ* biraz sakinleşip harareti azaldığında *feterat ʿanhu'l-hummâ* demelerinden gelmektedir. مُبْلِس (ümitsiz), kurtuluştan ümidini kesmiş ye's içindeki suskun kişidir. Dahhâk'in (v. 105/723) "Suçlu ateşten bir tabuta konup üzeri kapatılır ve orada kalır; ne o bir kimseyi görür, ne de bir kimse onu görür." dediği nakledilmiştir. هُمْ (onlar) zamiri Basra ekolüne mensup dilcilerce *zamir-i fasıl*, Kûfe ekolüne mensup dilcilerce imâd zamiri olarak isimlendirilir. (هم فيه [onlar azapta] ifadesi) وَهُمْ فِيهَا yani "onlar *ateşte*" şeklinde de okunmuştur. Yine, Hazret-i Ali ve İbn Mes'ûd, *terhīm* için Kâf'ı düşürerek يَا مَالِ (ey Mâli[k][1]) şeklinde de okumuşlardır. Tıpkı şâirin ifadesindeki gibi;

Gerçek senin dediğin gibi değil, ey Mâli[k]!

İbn Abbas'a "İbn Mes'ûd 'وَنَادَوْا يَا مَالِ (Ey Mâli[k] diye nidâ ettiler).' şeklinde okuyor?" denilince; "Cehennemlikleri *terhīm* yapmaktan alıkoyacak çok meşguliyetleri olacak!" demiş. Müfessirlerden birinin "İçinde bulundukları şiddetli durumdan ve zaaflarından dolayı bazı isimleri keserek söylemeleri buradaki *terhīm*i güzel kılmıştır." şeklinde açıklama yaptığı aktarılır. Ebü's-Sirâr el-Ganevî de *yâ Mâlu* (Ey Mâl*[ik]*u) şeklinde merfû' okumuştur. Bu, yine *terhīm*le *yâ Hâru* (Ey Hâr*[is]*u) şeklinde seslenmek gibidir.

[133] لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ (Rabbin işimizi bitirsin artık!) fiili, biri birinin işini bitirdiğinde (öldürdüğünde) kullanılan *kadâ ʿaleyhi* ifadesinden gelmektedir; فَوَكَزَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ ("Mûsâ da öbürünü şiddetle itip adamın işini bitirdi!" [Kasas 28/15]) âyetinde de kullanılmıştır. Bu ifadenin anlamı şudur: "Rabbinden iste de bitirsin artık işimizi!" **Şayet** "Onları ümitsizlikle niteledikten sonra neden *'Ey Mâlik! diye bağrışırlar'* dedi?" **dersen şöyle derim:** Bu (âhiret hengâmı), uzayan devirlerden oluşan uzun bir zamandır. Bu sebeple, durumları değişiklik arz eder; bazen ümitsizlik hâkim olduğundan ve kurtuluş olmadığını bildikleri için susarlar bazen da içlerinde bulundukları şiddetli azaptan dolayı feryat ederler!

[134] مَاكِثُونَ (Kalacaksınız!) ifadesi *lâbisûne* (Bekleyeceksiniz!) anlamında olup burada bir alay vardır; çünkü kastedilen, orada *kalıcı* olmalarıdır. İbn Abbas'ın "Onlara ancak bin yıl sonra cevap verilecektir." dediği nakledilir. Hazret-i Peygamber'den de şöyle nakledilmiştir: "Cehennemliklere açlık duygusu verilip, içinde bulundukları azap değiştirilince, 'Yalvarın Mâlik'e!' derler ve 'Ey Mâlik! Rabbin bitirsin artık işimizi!' diye bağrışırlar." [*Tirmizî*, "Sıfatu Cehennem", 5]

1 Türkçede Hasan'a Haso denmesi gibi. / ed.

[١٣٢] {لَا يُفَتَّرُ عَنْهُمْ} لا يخفف ولا ينقص، من قولهم: فترت عنه الحمى، إذا سكنت عنه قليلًا ونقص حرّها. والمبلس: اليائس الساكت سكوت يأس من فرج. وعن الضحاك: يجعل المجرم في تابوت في نار ثم يردم عليه فيبقى فيه خالدًا: لا يرى ولا يرى {هُمُ} فصل عند البصريين، عماد عند الكوفيين. وقرئ «وهم فيها» أي في النار. وقرأ علي وابن مسعود ﵄: «يا مال» بحذف الكاف للترخيم، كقول القائل:

وَالْحَقُّ يَا مَالِ غَيْرَ مَا تَصِفُ ۞

وقيل لابن عباس: إن ابن مسعود قرأ «ونادوا يا مال»، فقال: ما أشغل أهل النار عن الترخيم! وعن بعضهم: حسن الترخيم أنهم يقتطعون بعض الاسم لضعفهم وعظم ما هم فيه. وقرأ أبو السّرار الغنوي «يا مالُ»، بالرفع كما يقال: يا حارُ.

[١٣٣] {لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ} من قضى عليه، إذا أماته {فَوَكَزَهُ مُوسٰى فَقَضٰى عَلَيْهِ} [القصص: ١٥]. والمعنى: سل ربك أن يقضي علينا. فإن قلت: كيف قال: {وَنَادَوْا يَا مَالِكُ} بعد ما وصفهم بالإبلاس؟ قلت: تلك أزمنة متطاولة وأحقاب ممتدة، فتختلف بهم الأحوال فيسكتون أوقاتًا لغلبة اليأس عليهم، وعلمهم أنه لا فرج لهم، ويغوّثون أوقاتًا لشدّة ما بهم.

[١٣٤] {مَاكِثُونَ} لابثون. وفيه استهزاء. والمراد خالدون. عن ابن عباس ﵄: إنما يجيبهم بعد ألف سنة. وعن النبي ﷺ: يلقى على أهل النار الجوع حتى يعدل ما هم فيه من العذاب، فيقولون: ادعوا مالكًا، فيدعون يا مالك ليقض علينا ربك.

[135] “Aslında biz size gerçeği getirmiştik” cümlesi, başkasından nakil olmayıp Allah’ın sözüdür. İfadeyi *le-kad ci’tukum* (Ben size gerçeği getirmiştim.) şeklinde okuyan kişinin kıraati de bunu göstermektedir. Buna göre قَالَ (dedi) fiilindeki zamirin Allah’ı göstermesi gerekir; Allah’ın, işlerini bitirmesini Mâlik’ten isteyince, Allah onlara bu şekilde cevap vermiş olmaktadır.

[136] “Hoşlanmazsınız” onu kabul etmez, ondan nefret edip tiksinirsiniz; çünkü bâtılla birlikte boşvermişlik ve rahat, hakla beraber ise yorgunluk vardır.

79. Yoksa bir işe mi karar vermiş (müşrik)ler? Biz de kararlıyız doğrusu!

80. Yoksa sırlarını ve gizli konuşmalarını Bizim işitmediğimizi mi sanıyorlar?! Elbette (işitiyoruz; ayrıca) yanlarındaki elçilerimiz (yani kirâmen kâtibîn, onların bütün eylemlerini) yazıyor!

[137] “Yoksa” Mekke müşrikleri Peygamber’e (s.a.) tuzak ve komplo kurmak gibi “bir işe mi karar vermişler?!” Kurdukları tuzakta kararlıysalar “Biz de” tuzak kurmakta “kararlıyız!” Tıpkı “Yoksa tuzak mı kurmak istiyorlar?! Ama nankörce inkâr edenlerdir asıl tuzağa düşecekler!” [Tûr 52/42] ayetindeki gibi. Hazret-i Peygamber hakkında birbirlerine sesleniyorlar, fısıldaşıyorlardı.

[138] **Şayet** “Onların sırlarından ve fısıldaşmalarından maksat nedir?” **dersen şöyle derim:** Sır, kişinin kendi kendine konuştuğu ya da kimsenin bulunmadığı bir yerde başkasına söylediği sözlerdir. Fısıldaşma ise aralarındaki konuşmalarıdır.

[139] “Elbette;” hem sırlarını hem de fısıldaşmalarını işitiyoruz, her ikisine de vâkıfız. “Elçilerimiz” yani yanlarındaki *kirâmen kâtibîn* melekleri bu sır ve fısıltıları “yazıyorlar!”

[140] Yahyâ b. Mu‘âz er-Râzî’nin (v. 258/872) şöyle dediği nakledilmiştir: “Bir kimse günahlarını insanlardan gizleyip de göklerde hiçbir şeyin kendisine saklı kalmadığı Zat karşısında açıkça işlerse, O’nu *kendisine bakanların en önemsizi* olarak görmüş olur. Bu ise nifak alâmetlerindendir.”

81. De ki: Rahmân’ın bir çocuğu olsaydı, (ona) tapanların ilki ben olurdum!

82. Göklerin ve yerin Rabbi; o mutlak hükümranlık tahtının sahibi bunların nitelemelerinden elbette münezzehtir.

[١٣٥] {لَقَدْ جِئْنَاكُمْ بِالْحَقِّ} كلام الله عز وجل بدليل قراءة من قرأ: «لقد جئتكم». ويجب أن يكون في {قال} ضمير الله عز وجل. لما سألوا مالكًا أن يسأل الله تعالى القضاء عليهم أجابهم الله بذلك.

[١٣٦] {كَارِهُونَ} لا تقبلونه وتنفرون منه وتشمئزون منه؛ لأنّ مع الباطل الدعة، ٥ ومع الحق التعب.

٧٩-﴿اَمْ اَبْرَمُوا اَمْرًا فَاِنَّا مُبْرِمُونَ﴾

٨٠-﴿اَمْ يَحْسَبُونَ اَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوٰيهُمْ بَلٰى وَرُسُلُنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ﴾

[١٣٧] {اَمْ} أبرم مشركو مكة {اَمْرًا} من كيدهم ومكرهم برسول الله ﷺ {فَاِنَّا مُبْرِمُونَ} كيدنا كما أبرموا كيدهم؛ كقوله تعالى {اَمْ يُرِيدُونَ كَيْدًا فَالَّذِينَ كَفَرُوا هُمُ ١٠ الْمَكِيدُونَ} [الطور: ٤٢]. وكانوا يتنادون فيتناجون في أمر رسول الله ﷺ.

[١٣٨] فإن قلت: ما المراد بالسر والنجوى؟ قلت: السر ما حدث به الرجل نفسه أو غيره في مكان خال، والنجوى ما تكلموا به فيما بينهم.

[١٣٩] {بَلٰى} نسمعهما ونطّلع عليهما، {وَرُسُلُنَا} -يريد الحفظة عندهم- {يَكْتُبُونَ} ذلك.

١٥ [١٤٠] وعن يحيى بن معاذ الرازي: من ستر من الناس ذنوبه وأبداها للذي لا يخفى عليه شيء في السَّمٰوَات فقد جعله أهون الناظرين إليه، وهو من علامات النفاق.

٨١-﴿قُلْ اِنْ كَانَ لِلرَّحْمٰنِ وَلَدٌ فَاَنَا اَوَّلُ الْعَابِدِينَ﴾

٨٢-﴿سُبْحَانَ رَبِّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾

[141] "De ki: Rahmân'ın bir çocuğu olsaydı" bu doğru olsaydı; yani ileri süreceğiniz sağlam bir delil ve ortaya koyacağınız açık bir belgeyle sabit olsaydı, o çocuğu yüceltenlerin "ilki ben" olur, babasına olan saygısından dolayı hükümdarın oğlunu yücelten kişi gibi ona itaat edip boyun eğmekte sizi geçerdim.

[142] Bu, bir amaca yönelik olarak söylenmiş farazî ve temsilî bir sözdür. Burada gözetilen amaç ise Allah'ın çocuk sahibi olmasını reddetmekte son noktaya ulaşmak ve bu hususu uzun uzadıya vurgulayarak, böyle bir iddiada bulunacak kişiye hiçbir şüphe bırakmayıp tamamını çürütmek, böylece tevhid konusunda ayağını sağlam basarak maksadı iyi ifade etmektir; çünkü *kulluğu* çocuğun olmasına bağlamıştır. Çocuğun olması ise özünde imkânsızdır. Dolayısıyla, konunun bağlandığı 'başkasına kulluk etme' de aynı şekilde imkânsızdır. Bu söz, çocuğun varlığının ve ona tapılmasının kabulü suretinde onların her ikisini de reddetmekte en etkili ve en güçlü bir ifadedir. Bu, Ehl-i 'Adl ve't-Tevhid [yani Mu'tezile]'ye mensup birinin bir Cebrî'ye şöyle demesi gibidir: "Allah hem kalpteki inkârı yaratıyor hem de bu yüzden inkârcıya ebediyen azap ediyor ise 'Onun tanrı değil, şeytan olduğu'nu söyleyeceklerin ilki ben olurdum!" Bu sözün anlamı ve onun için seçilmiş olan üslûp ve sözdizimi, Allah Teâlâ'nın küfrün yaratıcısı olmasını reddetmek, O'nu böyle bir şeyden arındırıp tenzih etmektir. Ancak bu arındırma zikrettiğimiz şekilde bir abartı yoluyla yapılmaktadır. Aynı zamanda Cebriyye mezhebinin yüzeyselliğini ve o görüşe yönelen kimsenin sapkınlığını göstermekte, [yukarıdaki cümleyi söylediği varsayılan kişinin, Cebriyye'nin bahsi geçen görüşünün] doğru olmasının imkânsızlığına kesin bir şekilde şahitlik edip ondan uzak olduğunu açıklamakta; böyle bir fikri benimsemeyi son derece nefret ve tiksintiyle karşıladığına işaret etmektedir. Sa'îd b. Cübeyr'in (v. 94/713), kendisine "Bilmiş ol, Allah'a yemin olsun ki, dünyayı sana karşı tutuşmuş bir ateşe çevireceğim!" diyen Haccâc'a verdiği "Senin bunu yapabileceğini bilseydim, senden başka bir tanrıya tapmazdım!" şeklindeki cevap da bu tarzdadır.

[143] İnsanlar tevhidi en etkili şekilde ispatlamaya mâtuf, incelik ve faydalarla dolu olan bu güzel üslûptan zorlama ürünü savunmacı yorumlar çıkarmışlardır. Meselâ şöyle denilmiştir: -Sizin iddianıza göre- Rahmân'ın çocuğu olsaydı, yine de ben sizin ona çocuk nispet etmenizi yalanlayıp Allah'ı *bir*leyip sadece O'na tapanların ilki olurdum. Yine şöyle denilmiştir: -Sizin iddianıza göre- Rahmân'ın çocuğu olsaydı, onun çocuğu olmasını kabulden kaçınanların ilki ben olurdum! Bu durumda "tapanlar" anlamındaki kelimenin [العابدين] kökü, bir şeyden şiddetle kaçınıldığında kullanılan *'abide - ya'bedu* fiilinden gelmiş olacaktır. Bu fiilin sıfat formu da *'abid*^{un} *ve 'âbid*^{un} (kaçınan, uzak duran) şeklinde gelir. Nitekim bazı kārîler الْعَبِدِين (kaçınanlar) şeklinde okumuşlardır.

[١٤١]{قُلْ اِنْ كَانَ لِلرَّحْمٰنِ وَلَدٌ} وصح ذلك وثبت ببرهان صحيح توردونه وحجة واضحة تدلون بها، {فَاَنَا اَوَّلُ} من يعظم ذلك الولد وأسبقُكم إلى طاعته والانقياد له، كما يعظم الرجل ولد الملك لتعظيم أبيه.

[١٤٢]وهذا كلام وارد على سبيل الفرض والتمثيل لغرض، وهو المبالغة في ٥ نفي الولد والإطناب فيه، وأن لا يترك الناطق به شبهة إلا مضمحلة مع الترجمة عن نفسه بثبات القدم في باب التوحيد. وذلك أنه علق العبادة بكينونة الولد -وهي محال في نفسها- فكان المعلق بها محالًا مثلها، فهو في صورة إثبات الكينونة والعبادة، وفي معنى نفيهما على أبلغ الوجوه وأقواها. ونظيره أن يقول العدلي للمجبر، إن كان الله تعالى خالقًا للكفر في القلوب ومعذبًا عليه عذابًا سرمدًا، ١٠ فأنا أول من يقول: هو شيطان وليس بإله! فمعنى هذا الكلام وما وضع له أسلوبه ونظمه نفي أن يكون الله تعالى خالقًا للكفر، وتنزيهه عن ذلك وتقديسه، ولكن على طريق المبالغة فيه من الوجه الذي ذكرنا، مع الدلالة على سماجة المذهب وضلالة الذاهب إليه، والشهادة القاطعة بإحالته والإفصاح عن نفسه بالبراءة منه، وغاية النفار والاشمئزاز من ارتكابه. ونحو هذه الطريقة قول سعيد بن جبير رحمه ١٥ الله للحجاج، حين قال له "أما واللهِ لأبدلنّك بالدنيا نارًا تلظَّى!": لو عرفت أن ذلك إليك ما عبدت إلها غيرك!

[١٤٣]وقد تمحل الناس بما أخرجوه به من هذا الأسلوب الشريف المليء بالنكت والفوائد المستقل بإثبات التوحيد على أبلغ وجوهه، فقيل: إن كان للرحمن ولد -في زعمكم- فأنا أول العابدين الموحّدين لله المكذبين قولكم بإضافة الولد ٢٠ إليه. وقيل: إن كان للرحمن ولد -في زعمكم- فأنا أول الآنفين من أن يكون له ولد. من عبِد يعبَد، إذا اشتد أنفه فهو عبِدٌ وعابدٌ. وقرأ بعضهم: «العَبِدين».

[144] إِنْ'in olumsuzluk edatı olduğu da söylenmiştir. Buna göre anlam şöyle olur: "Rahmân'ın asla çocuğu olmamıştır! Bunu ilk söyleyen, ona kulluk eden ve onu bir tek bilenlerin ilki benim!" Rivayete göre; Nadr b. Abdüddâr b. Kusayy "Melekler Allah'ın kızlarıdır." dermiş. Bu âyet inince "Görmüyor musunuz, o [Muhammed] da beni doğruluyor!" demiş; Velîd b. Muğîre ise şu açıklamayı yapmıştır: Seni doğrulamıyor; aksine şöyle diyor: Rahmân'ın asla çocuğu olmamıştır. Mekke halkı içerisinde O'nu *bir* kabul edip, çocuğu olmadığını belirtenlerin ilki de benim!

[145] (وَلَد [çocuk] kelimesi) zamme ile *vuld*[un] (çocuklar) şeklinde de okunmuştur.

[146] Daha sonra Allah Teâlâ, çocuk edinmenin cisimlerin niteliği olduğunu göstermek üzere göklerin, yerin ve arşın rabbi olarak nitelenen *zât*ını çocuk edinmekten tenzih edip arındırmıştır. Cisim olsaydı bu kâinatı yaratmaya ve işlerini yürütmeye güç yetiremezdi.

83. Öyleyse, tehdit edildikleri gün ile karşı karşıya gelinceye kadar bırak onları dalıp, oynasınlar!

[147] "Öyleyse, günleriyle karşı karşıya gelinceye kadar bırak onları" bâtıl inançlarına "dalıp oynasınlar;" dünyevî işlerle oyalansınlar! Bu, onların söylediklerinin cehalet, bâtıla dalma ve oyalanma kabilinden olduğunu göstermekte; onları gerçeğe çağırmak için her tür zorluğa göğüs geren Peygamber'e (s.a.) onların gerçeğe asla dönmeyecek olan kalplerinin mühürlendiğini bildirmektedir ki bu, onların yardımsız bırakılması, şeytanla baş başa bırakılıvermeleridir. Tıpkı "Dilediğinizi yapın!" [Fussilet 41/40] âyetindeki gibi. Ve onları sonuçta bahtsızlığa düşmekle tehdit etmektedir.

84. Gök tanrısı da O'dur, yer tanrısı da... O'dur 'mutlak hikmet ve ilim sahibi' (Hakîm, Alîm).

[148] Allah Teâlâ, [إِلٰهٌ] ismine sıfat anlamı katmış; "gökte" ve "yerde" zarflarını da ona bağlamıştır. Bu, *Hâtim* kelimesine, meşhur olduğu "cömert" anlamı katılmak suretiyle "O Tay kabilesinde de Hâtim'dir, Tağlip kabilesinde de Hâtim'dir" demen gibidir. Bu cümleyle sanki "O Tay kabilesinde de *cömert*tir, Tağlip kabilesinde de cömerttir." demiş olursun. Nitekim *ve huve'llezî fi's-semâi Allāhu ve fi'l-ardi Allāhu* (Göğün Allah'ı da O'dur, yerin Allah'ı da) şeklinde de okunmuştur. Tıpkı وَهُوَ اللّٰهُ فِي السَّمٰوَاتِ وَفِي الْاَرْضِ ("Göklerde de yerde de yegâne tanrı O'dur." [En'âm 6/3]) âyeti gibi burada da *Allāh* kelimesine *ma'bûd, mâlik* vb. bir anlam katılmıştır.

[١٤٤] وقيل: هي إن النافية، أي ما كان للرحمن ولد، فأنا أول من قال بذلك وعبَد ووحّد. وروي أن النضر بن عبد الدار بن قصي قال: إن الملائكة بنات الله فنزلت، فقال النضر: ألا ترون أنه قد صدقني. فقال له الوليد بن المغيرة: ما صدقك ولكن قال: ما كان للرحمن ولد فأنا أول الموحدين من أهل مكة أن لا ولد له.

٥ [١٤٥] وقرئ «وُلد» بضم الواو.

[١٤٦] ثم نزه ذاته موصوفة بربوبيته السَّمٰوَات والأرض والعرش عن اتخاذ الولد، ليدل على أنه من صفة الأجسام. ولو كان جسمًا لم يقدر على خلق هذا العالم وتدبير أمره.

٨٣-﴿فَذَرْهُمْ يَخُوضُوا وَيَلْعَبُوا حَتّٰى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي يُوعَدُونَ﴾

١٠ [١٤٧] {فَذَرْهُمْ يَخُوضُوا} في باطلهم {وَيَلْعَبُوا} في دنياهم {حَتّٰى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ}. وهذا دليل على أنّ ما يقولونه من باب الجهل والخوض واللعب، وإعلام لرسول الله ﷺ أنهم من المطبوع على قلوبهم الذين لا يرجعون البتة، وإن ركب في دعوتهم كل صعب وذلول، وخذلان لهم وتخلية بينهم وبين الشيطان، كقوله تبارك وتعالى {اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ} [فصلت: ٤٠]، وإيعاد بالشقاء في العاقبة.

١٥ ٨٤-﴿وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَٓاءِ اِلٰهٌ وَفِي الْاَرْضِ اِلٰهٌ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ﴾

[١٤٨] ضمن اسمه تعالى معنى وصف، فلذلك علق به الظرف في قوله {فِي السَّمَٓاءِ} و{فِي الْاَرْضِ} كما تقول، هو حاتم في طيّ، حاتم في تغلب؛ على تضمين معنى الجواد الذي شُهر به. كأنك قلت: هو جواد في طي، جواد في تغلب. وقرئ «وهو الذي في السماء الله وفي الأرض الله». ومثله قوله تعالى {وَهُوَ اللّٰهُ فِي

٢٠ السَّمٰوَاتِ وَفِي الْاَرْضِ} [الأنعام: ٣]؛ كأنه ضمن معنى المعبود أو المالك أو نحو ذلك.

Baştaki ism-i mevsūlü gösteren zamir sözün uzamasından dolayı düşürülmüştür. Bu, Arapların *mâ ene bi'llezî kāil*[un] *le-ke şey'*[en] (Ben sana bir şey söyleyecek kişi değilim) sözleri gibidir. Ma'tūfun sıla içerisinde bulunuşu sözün uzamasını arttırmıştır.

[149] فِي السَّمَاءِ (gökte) zarfının الَّذِي ism-i mevsūlünün sılası olması, إِلٰهٌ (tanrı) kelimesinin ise mahzuf bir mübtedânın haberi olması da mümkündür. Bu takdirde sonraki cümle sıla cümlesinin açıklaması olur; Allah'ın "gökte oluşu" ise[1] mekân olarak orada bulunuş anlamında değil, *ilâh* ve *rab* oluş itibariyledir. Âyette, *yeryüzünde* tapılan tanrıların reddi söz konusudur.

85. Ne zengin ve cömerttir 'göklerin, yerin ve ikisi arasında ne varsa hepsinin mülkü kendisine ait olan'! Ki (kıyamet) saat(in)e dair bilgi tamamen O'nun katındadır ve sonunda O'na döndürüleceksiniz.

[150] İfade, تُرْجَعُونَ (döndürüleceksiniz) şeklinde Tâ'nın ötresiyle, *terci'ûne* (döneceksiniz) şeklinde fethasıyla, *yurca'ûne* (döndürülecekler) şeklinde de zammeli Yâ ile okunmuştur; ayrıca *tuhşerûne* (toplanacaksınız) fiiliyle de okunmuştur.[2]

86. O'ndan başka yalvardıkları şeyler şefaat edemezler; ancak (gerçekleri) bilerek gerçek neyse ona göre şahitlik edenler hariç...

87. Bunlara, kendilerini kimin yarattığını sorsan, kesinlikle "Allah" derler. O hâlde, nasıl ters-yüz ediliyorlar?!

[151] Allah'tan başka yalvardıkları tanrılar, -Allah katında *şefaatçi* oldukları iddiasının aksine- şefaate mâlik değillerdir. Ancak "gerçek neyse sadece ona şahitlik edenler" başkadır. Gerçek de Allah'ı *bir*lemektir. Şahitlik edecek varlık, şahitlik ettiği konuyu basiretle, kesin ve samimi olarak biliyor olacaktır. Şefaate ancak o mâlik olabilir. Buradaki istisna munkatı'dır; ancak muttasıl da olabilir; çünkü Allah'tan başka yalvardıkları varlıklar içinde melekler de vardı. Fiil *ted'ûne* (yalvardığınız) şeklinde de Tâ ve şeddeli Dâl ile *tedde'ûne* (iddia ettiğiniz) şeklinde de okunmuştur.

88. Onun; "Ya Rabbi!" demesi hakkı için! Ne iman etmez bir toplummuş bunlar!

89. Dolayısıyla onlardan yüz çevir ve "Selâmetle!" de... Ama yakında öğrenecekler!

1 Bu son ihtimale göre; وهو الذي في السماء ifadesi "Gökteki" anlamına gelmektedir. / ed.
2 Yani *rücû'* kökü yerine, *haşr* kökünden. Bu gibi okuyuşlarda *resm-i osmanî*ye aykırılık aşikârdır. / ed.

والراجع إلى الموصول محذوف لطول الكلام، كقولهم: ما أنا بالذي قائل لك شيئًا. وزاده طولًا أنّ المعطوف داخل في حيّز الصلة.

[١٤٩] ويحتمل أن يكون {فِي السَّمَاءِ} صلة {الذي} و{إلهٌ} خبر مبتدأ محذوف، على أنّ الجملة بيان للصلة، وأنّ كونه في السماء على سبيل الإلهية والربوبية، لا على ٥ معنى الاستقرار؛ وفيه نفي الآلهة التي كانت تعبد في الأرض.

٨٥-﴿وَتَبَارَكَ الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَاۚ وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِۚ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

[١٥٠] {ترجعون} قرئ بضم التاء وفتحها. و«يرجعون»، بياء مضمومة. وقرئ «تحشرون»، بالتاء.

١٠ ٨٦-﴿وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ اِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾

٨٧-﴿وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ فَاَنّٰى يُؤْفَكُونَ﴾

[١٥١] ولا يملك آلهتهم الذين يدعون من دون الله الشفاعةَ، كما زعموا أنهم شفعاؤهم عند الله، ولكن من {شَهِدَ بِالْحَقِّ} وهو توحيد الله، وهو يعلم ما يشهد به ١٥ عن بصيرة وإيقان وإخلاص؛ هو الذي يملك الشفاعة. وهو استثناء منقطع، ويجوز أن يكون متصلًا؛ لأنّ في جملة الذين يدعون من دون الله الملائكةُ. وقرئ «تدْعون»، بالتاء، و«تدّعون»، بالتاء وتشديد الدال.

٨٨-﴿وَقِيلِهِ يَا رَبِّ اِنَّ هٰٓؤُلَٓاءِ قَوْمٌ لَا يُؤْمِنُونَ﴾

٨٩-﴿فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَقُلْ سَلَامٌ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾

[152] وقِيله kelimesi mansūb, mecrur ve merfû' olarak her üç hareke ile de okunmuştur. Mansūb okuyuş (*kīlehû*) ile ilgili olarak Ahfeş'in (v. 215/830) kelimeye "Sırlarını, fısıldaşmalarını ve *Muhammed'in şöyle şöyle dediğini* bilmediğimizi mi sanıyorlar?!" anlamı verdiği[1] nakledilmiştir. Ahfeş'in, *kāle kī**le**hû* ([Peygamber] söyleyeceğini söyledi.) şeklinde tahlil ettiği de aktarılır. Zeccâc (v. 311/923) ise kelimeyi [Zuhruf 43/85'teki] السَّاعَةِ (kıyamet) kelimesinin mahalline[2] atfetmiştir. Tıpkı *'acibtu min darbi Zeyd^{in} ve 'Amr^{an}* (Zeyd'in ve Amr'ın döv*ül*mesine şaşırdım.) sözündeki gibi. Mecrur okuyuş السَّاعَةِ (kıyamet) kelimesinin lafzına hamledilmiştir. Zammeli okuyuş ise mübtedâ (özne) oluşuna itibarladır; haber daha sonra gelen ifadedir. [وقِيله'nin] muzāfın düşürüldüğü varsayılarak عِلْمُ السَّاعَةِ (kıyametin bilgisi) ifadesine atfı [*ve kīl**u**hû*] da caiz görülmüştür; buna göre anlam şöyle olur: *'İndehû 'ilmu's-sâ'ati ve 'ilmu kīlihî* (Kıyamete dair bilgi ve Peygamber'in [şu] sözüne dair bilgi sadece O'nun katındadır!). Bununla birlikte, ma'tūf ve *ma'tūf aleyh*in birbirinden ayrılıp arada 'ara cümle olarak girmesi güzel kaçmayacak' birçok ifadenin yer alması ve sözün dizilişindeki uyumsuzluklar dikkate alındığında bu söyledikleri görüş anlamca güçlü değildir. Bu söylenenlerden daha güçlü ve daha dikkate değer olanı, fethalı ve kesreli okuyuşun yemin edatının gizlenmesi ve düşürülmesine dayandırılmasıdır. Merfû' okuyuş da Arapların *eymunu'llāhi, emânetu'llāhi, yemînu'llāhi, le-'amruke* (Allah'ın güçlerine, emanına, gücüne yemin olsun! Senin hayatın üzerine ant içerim ki!) şeklindeki yeminlerine dayandırılabilir. "Bunlar iman etmiyorlar!" cümlesi de yeminin cevabıdır. Âdeta "Peygamber'in 'Ya Rab!' deyişine yemin ederim ki" veya "Peygamber'in 'Ya Rab!' deyişine yemin olsun ki onlar inanmayan bir topluluktur!" buyrulmaktadır.

[153] "Dolayısıyla onlardan yüz çevir." İnanacaklarından ümit keserek onları gerçeğe çağırmayı artık bırak; onlarla *mütareke* yap ve onlara "*selâmetle"* yani sizden uzaklaşıyorum; bu bir mütarekedir "de." "Ama yakında öğrenecekler!" Bu ifade, Allah'tan onlara bir tehdit ve peygamberine bir tesellidir.

[154] وقِيلِه (demesi) kelimesindeki zamir Peygamber'e (s.a.) râci olup Allah'ın, peygamberinin sözüyle yemin etmesi onu yüceltmek, onun Kendisine dua ve ilticada bulunmasının önemini göstermek içindir.

[155] Hazret-i Peygamber'in şöyle dediği nakledilmiştir: "Kim Zuhruf sûresini okursa kıyamet gününde 'Kullarım! Bugün size korku yoktur; üzülecek de değilsiniz. Hesaba çekilmeden girin cennete' denilen kimselerden olur."

---

1 Yani أَمْ يَحْسَبُونَ اَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوٰيهُمْ ("Yoksa sırlarını ve gizli konuşmalarını Bizim işitmediğimizi mi sanıyorlar?!" [Zuhruf 43/80]) âyetine hamlettiği… / çev.

2 Yani علمُ masdarının ma'mûlü olarak mansūb olan mahalline. / ed.

[١٥٢]{وَقِيله} قرئ بالحركات الثلاث، وذكر في النصب عن الأخفش أنه حمله على: أم يحسبون أنا لا نسمع سرهم ونجواهم وقيلَه. وعنه: وقال قيلَه. وعطفه الزجاج على محل {الساعةِ}، كما تقول: عجبت من ضرب زيد وعمرًا. وحمل الجرّ على لفظ {الساعةِ}. والرفع على الابتداء، والخبر ما بعده. وجوّز ٥ عطفه على {عِلْمُ السَّاعَةِ} على تقدير حذف المضاف. معناه: وعنده علم الساعة وعلمُ قيلِه. والذي قالوه ليس بقوي في المعنى، مع وقوع الفصل بين المعطوف والمعطوف عليه بما لا يحسن اعتراضًا، ومع تنافر النظم. وأقوى من ذلك وأوجه: أن يكون الجرّ والنصب على إضمار حرف القسم وحذفه، والرفع على قولهم: أيمن الله، وأمانة الله، ويمين الله، ولعمرك، ويكون قوله {إِنَّ هَٰٓؤُلَآءِ قَوْمٌ لَا يُؤْمِنُونَ} ١٠ جواب القسم، كأنه قيل: وأقسم بقيله يا رب. أو وقيله يا رب قسمي إنّ هؤلاء قوم لا يؤمنون.

[١٥٣]{فَاصْفَحْ عَنْهُمْ} فأعرض عن دعوتهم يائسًا عن إيمانهم، وودِّعهم وتاركهم، {وَقُلْ} لهم {سَلَامٌ}، أي تسلم منكم ومتاركة. فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ} وعيد من الله لهم، وتسلية لرسوله ﷺ.

١٥ [١٥٤]والضمير في {وَقِيلِهِ} لرسول الله ﷺ، وإقسام الله بقيله رفع منه وتعظيم لدعائه والتجائه إليه.

[١٥٥]عن النبي ﷺ: من قرأ سورة الزخرف كان ممن يقال له يوم القيامة: يا عبادي لا خوف عليكم اليوم ولا أنتم تحزنون، ادخلوا الجنة بغير حساب.

DUHĀN SÛRESİ

Sûre, "Azabı biraz kaldıracak olsak, eski hâlinize dönersiniz!.." meâlindeki (15.) âyet hariç, Mekke'de nazil olmuştur. 57 âyettir. 59 olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Hâ, Mîm.

2. Apaçık kitaba yemin ederim:

3-4. Biz onu öyle mübârek bir gecede indirdik ki bütün hikmetli işler o gecede ayrılır. Çünkü Biz, hep uyarmışızdır.

[156] وَالْكِتَابِ ifadesinin başındaki Vav; eğer *"Hâ, Mîm"*i harflerin sayılması yahut hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olarak merfû' konumda sûrenin ismi kabul edersen, yemin harfi olur; *"Hâ, Mîm"*i kendisiyle yemin edilen şey kabul edersen ise atıf harfi olur. "Biz onu indirdik" ifadesi yeminin cevabıdır. "Apaçık kitap" Kur'ân'dır.

[157] "Mübârek gece" Kadir gecesidir. Fakat Şaban ayının tam ortasındaki gece (*Berat*) olduğu da söylenmiştir ki bu gecenin dört adı vardır: *Mübârek* gece, *Berat* gecesi, *Vesîka* gecesi ve *Rahmet* gecesi. Bu gece ile Kadir gecesi arasında kırk gece olduğu da söylenmiştir. Bu gecenin *Berat* ve *Vesîka* gecesi şeklinde isimlendirilmesiyle ilgili olarak şunlar söylenmiştir: Tıpkı, tahsildarın vergi mükelleflerinden vergiyi tam olarak aldıktan sonra onlara (borçsuz olduklarına dair) bir belge yazması gibi, Allah da bu gecede aynı şekilde kullarına bir kurtuluş (*berat*) belgesi yazar.

[158] Bu gecenin şu beş özelliğe sahip olduğu da söylenmiştir: (i) Bütün hikmetli işlerin bu gecede ayrılması; (ii) Bu gece ibadet etmenin faziletli olması ki Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Kim bu gecede yüz rekat namaz kılarsa Allah ona yüz melek gönderir. Bunlardan otuzu o kişiye Cenneti müjdeler, otuzu Cehennem azabından kurtulduğu garantisini verir; otuzu dünyanın âfetlerini, 'on'u da şeytanın hilelerini o kişiden savuşturur." (iii) Rahmetin inmesi: Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Şunu bilin ki Allah bu gecede ümmetimden, Kelb kabilesinin koyunlarının kılları sayısı kadar kişiye merhamet eder." [Tirmizî, "Savm", 39, benzer lafızlarla.] (iv) Bağışlamanın hâsıl olması: Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Şu bir hakikattir ki Allah bu gecede kâhin, sihirbaz, kindar, içki müptelası, ana-babasına âsi ve zinakâr kimseler hariç, Müslümanların tümünü bağışlar." (v)

سورة الدخان

مكية، إلا قوله: {إِنَّا كَاشِفُوا الْعَذَابِ قَلِيلًا} الآية [١٥].

وهي ٥٧ آية. وقيل: ٥٩.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

٥ ١-﴿حٰمٓ﴾

٢-﴿وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ﴾

٣-﴿اِنَّا اَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةٍ مُبَارَكَةٍ اِنَّا كُنَّا مُنْذِرِينَ﴾

٤-﴿فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ اَمْرٍ حَكِيمٍ﴾

[١٥٦] الواو في {وَالْكِتَابِ} واو القسم، إن جعلت {حم} تعديدًا للحروف أو
١٠ اسمًا للسورة، مرفوعًا على خبر الابتداء المحذوف، وواو العطف إن كانت {حم} مقسمًا بها. وقوله {اِنَّا اَنْزَلْنَاهُ} جواب القسم، والكتاب المبين للقرآن.

[١٥٧] والليلة المباركة ليلة القدر. وقيل: ليلة النصف من شعبان؛ ولها أربعة أسماء؛ الليلة المباركة، وليلة البراءة، وليلة الصكّ، وليلة الرحمة. وقيل: بينها وبين ليلة القدر أربعون ليلة. وقيل في تسميتها ليلة البراءة والصكّ: أن البندار إذا استوفى الخراج من
١٥ أهله كتب لهم البراءة، كذلك الله عز وجل يكتب لعباده المؤمنين البراءة في هذه الليلة.

[١٥٨] وقيل: هي مختصة بخمس خصال؛ تفريق كل أمر حكيم، وفضيلة العبادة فيها: قال رسول الله ﷺ: من صلى في هذه الليلة مائة ركعة أرسل الله إليه مائة ملك؛ ثلاثون يبشرونه بالجنة، وثلاثون يؤمنونه من عذاب النار، وثلاثون يدفعون عنه آفات الدنيا، وعشرة يدفعون عنه مكايد الشيطان-؛ ونزول الرحمة: قال عليه
٢٠ الصلاة والسلام: إنّ الله يرحم أمتي في هذه الليلة بعدد شعر أغنام بني كلب؛ وحصول المغفرة: قال عليه الصلاة والسلام: إنّ الله تعالى يغفر لجميع المسلمين في تلك الليلة إلا لكاهن أو ساحر أو مشاحن أو مدمن خمر أو عاقّ للوالدين، أو مصرّ على الزنا؛

Bu gecede Peygamber'e (s.a.) ümmetinin tamamına *şefaat* yetkisinin verilmesi. Zira Peygamber (s.a.) Şaban ayının on üçüncü gecesi ümmetine şefaat etme yetkisi istemiş; üçte birine şefaat etme yetkisi verilmişti. On dördüncü gecesi tekrar isteyince üçte ikisine şefaat etme yetkisi verildi. On beşinci gecesi tekrar isteyince ise, *kaçak develer gibi Allah'tan kaçanlar dışında* bütün ümmetine şefaat etme izni verildi. Zemzem suyunun belirgin bir şekilde artması da Allah'ın bu geceyle ilgili âdetlerindendir.

[159] Çoğunluğun görüşüne göre; "Mübârek gece" ile kastedilen Kadir gecesidir; çünkü hem Allah Teâlâ "*Biz onu, şüphesiz Kadir gecesi indirdik.*" [Kadir 97/1] buyurmuştur hem de bu sûredeki "*Bütün hikmetli işler o gecede ayrılır.*" sözü ile Kadir sûresindeki "*O gece, melekler ve Ruh (Allah'tan aldıkları) her emir için Rablerinin izniyle iner dururlar. Tanyeri ağarıncaya kadar da tam bir esenliktir.*" [Kadir 97/4-5] sözleri ve Bakara sûresindeki "*Ramazan ayı ki insanlara doğru yolu gösteren, hak ile bâtılı ayıran Kur'ân o ayda indirilmiştir.*" [Bakara 2/185] sözü arasında bir uyum vardır. Çoğunluğun görüşüne göre Kadir gecesi Ramazan ayında bulunmaktadır.

[160] **Şayet** "Kur'ân'ın bu gecede indirilmiş olmasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Âlimler demişlerdir ki Kur'ân Kadir gecesinde bir bütün olarak yedinci gök katından dünya semasına indirildi ve kıymetli yazıcı meleklere onu (yazmak suretiyle) çoğaltmaları emredildi. Cebrâil (a.s.) Kur'ân'ı oradan Peygamber'e (s.a.) parça parça indiriyordu.

[161] **Şayet "***Çünkü Biz, hep uyarmışızdır.*" ve "*Bütün hikmetli işler o gecede ayrılır.*" cümlelerinin konumu nasıldır?" **dersen şöyle derim:** Bu iki cümle, öncesinden bağımsız yeni cümlelerdir ve burada *leffüneşir* sanatı vardır.[1] Yeminin cevabı olan "*Biz onu öyle mübârek bir gecede indirdik.*" cümlesi, bu iki cümle vasıtasıyla tefsir edilmiştir. Bu durumda sanki şöyle denilmektedir: Onu Biz indirdik, zira azap hususunda uyarma ve ondan sakındırma Bizim işimizdir; onu özellikle bu gecede indirdik; çünkü Kur'ân'ın indirilmesi hikmetli işlerdendir ve bu gece bütün hikmetli işlerin ayrıldığı [ve belirlendiği] bir zamandır.

1 Allah Teâlâ önce "Biz onu öyle mübârek bir gecede indirdik ki" sözünde şu iki mânayı "dürmüştür" (*leff*): Kur'ân'ın indirilişi ve bu indirmenin özellikle mübârek bir gecede olması. Sonra bu mânalardan ilkini; "Çünkü Biz, hep uyarmışızdır." sözüyle, ikincisini de "Bütün hikmetli işler o gecede tek tek belirlenir." sözüyle gerekçelendirmiş ve "açmış"tır (*neşir*). Buradaki ikinci mâna ilkine bağlı olup kendi başına bağımsız bir mâna olmadığı için -ki bilindiği hâliyle *neşir* de budur; zira burada *neşir* "Kur'ân'ın indirilişi yalnızca bu geceye has kılınmıştır; çünkü bu olay hikmetli işlerdendir; bütün hikmetli işler bu gece tek tek belirlenir; bu sebeple Kur'ân'ın bu gecede indirilmesi uygun olmuştur." demeden tamamlanmış olmaz- müfessir bu iki cümleyle ilgili olarak "Bu iki cümle, öncesinden bağımsız, yeni cümlelerdir ve içlerinde *leffüneşir* sanatı barındırırlar" demiştir. / çev.

وما أعطي فيها رسول الله ﷺ من تمام الشفاعة، وذلك أنه سأل ليلة الثالث عشر من شعبان في أمّته، فأعطي الثلث منها، ثم سأل ليلة الرابع عشر فأعطي الثلثين، ثم سأل ليلة الخامس عشر فأعطي الجميع، إلا من شرد عن الله شراد البعير. ومن عادة الله في هذه الليلة: أن يزيد فيها ماء زمزم زيادة ظاهرة.

٥ [١٥٩] والقول الأكثر أنّ المراد بالليلة المباركة: ليلة القدر، لقوله تعالى {إِنَّآ اَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ} [القدر: ١] ولمطابقة قوله { فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ اَمْرٍ حَكِيمٍ ﴿ ٤ ﴾} لقوله {تَنَزَّلُ الْمَلٰٓئِكَةُ وَالرُّوحُ فِيهَا بِاِذْنِ رَبِّهِمْۚ مِنْ كُلِّ اَمْرٍ ﴿ ٤ ﴾} وقول تعالى {شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٖٓي اُنْزِلَ فٖيهِ الْقُرْاٰنُ} [البقرة: ١٨٥] وليلة القدر في أكثر الأقاويل في شهر رمضان.

[١٦٠] فإن قلت: ما معنى إنزال القرآن في هذه الليلة؟ قلت: قالوا: أنزل جملة ١٠ واحدة من السماء السابعة إلى السماء الدنيا، وأمر السفرة الكرام بانتساخه في ليلة القدر، وكان جبريل عليه السلام ينزله على رسول الله ﷺ نجومًا نجومًا.

[١٦١] فإن قلت {إِنَّا كُنَّا مُنْذِرِينَ فٖيهَا يُفْرَقُ كُلُّ اَمْرٍ حَكٖيمٍ} ما موقع هاتين الجملتين؟ قلت: هما جملتان مستأنفتان ملفوفتان؛ فسر بهما جواب القسم الذي هو قوله تعالى {إِنَّآ اَنْزَلْنَاهُ فٖي لَيْلَةٍ مُبَارَكَةٍ} [الدخان: ٣]. كأنه قيل: أنزلنا؛ لأن من شأننا ١٥ الإنذار والتحذير من العقاب، وكان إنزالنا إياه في هذه الليلة خصوصًا؛ لأنّ إنزال القرآن من الأمور الحكيمة، وهذه الليلة مفرّق كل أمر حكيم.

[162] *Mübârek* "içinde çok hayır barındıran" demektir. Zira Allah Teâlâ bu gecede, kulların din ve dünyaları hususunda faydalarına olacak ikramlarda bulunmuştur. Gerçi bu gecede sadece Kur'ân indirilmiş olsaydı bile bereket olarak yeterdi.

[163] "Bütün hikmetli işler" yani bu geceden başlayarak gelecek senenin aynı gecesine kadar olan, kulların rızıkları, ecelleri ve bütün işleriyle ilgili hususlar "[bu gecede] ayrılır", yani belirlenir ve yazılır. Denilmiştir ki, bu hususların Levh-i Mahfûz'dan istinsah edilmesi Berat gecesinde başlar, Kadir gecesinde biter. Sonrasında rızıklarla ilgili olan nüsha *Mîkâîl'*e; savaş, deprem, yıldırım ve ay tutulmalarıyla ilgili olan nüsha *Cebrâîl'*e; amellerle ilgili olan nüsha -dünya semasına refakat eden ve büyük bir melek olan- *İsmâîl'*e; belâ ve felâketlerle ilgili olan nüsha da *ölüm meleğ*ine teslim edilir. Bazı kimselerden şöyle nakledilmiştir: Her amel sahibine amelinin bereketi verilir ve insanların diline o kimsenin övgüsü, kalplerine de heybeti yerleştirilir.

[164] [يُفَرَّقُ fiili] *yuferraku* (teker teker ayrılır) şeklinde şeddeyle de fâ'ili Allah olarak *yefruku külle* (Bütün hikmetli işleri Allah ayırır.) şeklinde ma'lûm fiille de okunmuştur. Zeyd b. Ali (r.a.; v. 122/740) ise *nefruku* (Biz ayırırız.) şeklinde okumuştur.

[165] "Bütün hikmetli işler", kendisinde hikmet bulunan durumlar, yani hikmetin gerektirdiği şekilde yapılmış işler demektir. Bu kullanımda mecazi bir isnat vardır; çünkü "hikmetli olmak" hakikatte işi yapanın sıfatıdır. Dolayısıyla, yapılan işi hikmetle vasıflamak mecazdır.

5. Hele o katımızdan gelen emri... Çünkü Biz, hep göndermişizdir.
6. Senin Rabbinden bir rahmet olarak... O'dur gerçekten işiten; 'mutlak ilim sahibi' (Semî', Alîm).

[166] أَمْرًا مِنْ عِنْدِنَا (Hele o katımızdan gelen *emr*i) ifadesi, *ihtisās* üzere[1] mansūbdur. Burada Allah Teâlâ, hikmetle vasıflandırmak suretiyle bütün işleri bereketli ve kıymetli hâle getirmiş; ardından, "Bu işle, katımızdan hâsıl olan, nezdimizden vücuda gelen ve ilmimizle idaremizin gerektirdiği şekilde meydana gelen işi kastediyorum." diyerek, onun bereket ve kıymetini daha da artırmıştır.

[167] *Emr* kelimesiyle, *nehy*in zıddı olan emrin kastedilmiş olması da mümkündür. Bu durumda *emr*, ya يُفَرَّقُ fiilinin mastarı olan *furkān*[en] kelimesinin yerine konacaktır -zira *emr* ve *furkān* kelimeleri, Allah'ın bir şeye hükmedip onu yazdığında onu emretmiş ve farz kılmış olması açısından aynı anlamdadır- ya da أَنْزَلْنَاهُ fiilindeki fâ'il ve mef'ûl zamirlerinden birinin hâli olacaktır.

1 Yani öncesinde "özellikle / hele" anlamında bir أَخُصُّ fiili takdir edilmiş olarak. / çev.

[١٦٢] والمباركة: الكثيرة الخير لما يتيح الله فيها من الأمور التي يتعلق بها منافع العباد في دينهم ودنياهم. ولو لم يوجد فيها إلا إنزال القرآن وحده لكفى به بركة.

[١٦٣] ومعنى {يُفْرَقُ} يفصل ويكتب {كُلُّ أمرٍ حَكِيمٍ} من أرزاق العباد وآجالهم، وجميع أمورهم منها إلى الأخرى القابلة. وقيل: يبدأ في استنساخ ذلك من اللوح المحفوظ في ليلة البراءة، ويقع الفراغ في ليلة القدر، فتدفع نسخة الأرزاق إلى ميكائيل، ونسخة الحروب إلى جبريل، وكذلك الزلازل والصواعق والخسف، ونسخة الأعمال إلى إسماعيل صاحب سماء الدنيا وهو ملك عظيم، ونسخة المصائب إلى ملك الموت. وعن بعضهم: يعطى كل عامل بركات أعماله، فيلقى على ألسنة الخلق مدحه، وعلى قلوبهم هيبته.

[١٦٤] وقرئ «يفرّق»، بالتشديد، و«يَفْرِقُ كلَّ»، على بنائه للفاعل ونصب كل، والفارق الله عزّ وجلّ. وقرأ زيد بن عليّ رضي الله عنه «نفرق»، بالنون.

[١٦٥] {كُلُّ اَمْرٍ حَكِيمٍ}: كل شأن ذي حكمة، أي مفعول على ما تقتضيه الحكمة، وهو من الإسناد المجازى؛ لأنّ الحكيم صفة صاحب الأمر على الحقيقة، ووصف الأمر به مجاز.

٥-﴿اَمْرًا مِنْ عِنْدِنَاۜ اِنَّا كُنَّا مُرْسِلٖينَ﴾

٦-﴿رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَۜ اِنَّهُ هُوَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ﴾

[١٦٦] {اَمْرًا مِنْ عِنْدِنَا} نصب على الاختصاص. جعل كل أمر جزلًا فخمًا بأن وصفه بالحكيم، ثم زاده جزالة وكسبه فخامة بأن قال: أعني بهذا الأمر أمرًا حاصلًا من عندنا، كائنًا من لدنا، كما اقتضاه علمنا وتدبيرنا.

[١٦٧] ويجوز أن يراد به الأمر الذي هو ضد النهي، ثم إما أن يوضع موضع فرقانا الذي هو مصدر يفرق، لأنّ معنى الأمر والفرقان واحد من حيث إنه إذا حكم بالشيء وكتبه فقد أمر به وأوجبه. أو يكون حالًا من أحد الضميرين في {أنزلناه}

Fâ'il zamirinden hâl olursa, bu durumda "*Onu (Kur'ân'ı) bir emir şeklinde emrederek indirdik.*" mânasına gelir; ama eğer mef'ûl zamirinden hâl olursa bu durumda "*Onu, yapılması gerektiği şekilde, katımızdan bir emir olduğu hâlde indirdik.*" mânasına gelir.

5 [168] **Şayet** "إِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ (Çünkü Biz hep göndermişizdir. Senin Rabbinden bir rahmet olarak) cümlelerinin müteallakı nedir?" **dersen şöyle derim:** [i] Cümlelerden ilkinin, "*Çünkü Biz, hep uyarmışızdır.*" sözünden bedel olması, "*Senin Rabbinden bir rahmet olarak.*" cümlesinin de "*Çünkü Biz hep göndermişizdir.*" cümlesinin *mef'ûlün leh*i olması mümkündür. Bu durumda 10 mâna şöyle olur: Biz Kur'ân'ı indirdik; çünkü kendilerine olan merhametimiz sebebiyle kullarımıza elçilerle birlikte kitap göndermek Bizim işimizdir. [ii] Yine, "*Çünkü Biz hep göndermişizdir.*" sözünün, يُفْرَقُ (ayrılır) ifadesinin yahut "*Katımızdan bir emir olarak.*" ifadesinin gerekçesi olması da mümkündür. Bu durumda رَحْمَةً kelimesi, مُرْسِلِينَ kelimesinin *mef'ûlün bih*i olacaktır ["rahmet gön-15 deririz" anlamında]. Allah Teâlâ, tıpkı "*İnsanlara Allah'ın açtığı bir rahmeti tutacak yoktur; O'nun tuttuğunu da O'ndan sonra salıverecek yoktur.*" [Fâtır 35/2] sözünde olduğu gibi, *rahmet*i peygamber ve kitap göndermekle tavsif etmiş olmaktadır; yani bu gecede bütün işler ayrılır yahut katımızdan fermanlar çıkartılır; çünkü rahmetimizi *göndermek* (salıvermek) Bizim sürekli yaptığımız işlerdendir. 20 Rızıkların taksimi vb. bütün işlerin ayrılması (belirlenip yazılması) *rahmet*le ilgilidir. Allah katından sâdır olan emirler de böyledir; çünkü kulları yükümlü tutmaktan maksat, onlara kendi menfaatlerine olacak şeyleri arz etmektir. İbarenin aslı; *innâ kunnâ mursilîne rahmeten min**nâ*** (Çünkü Biz katımızdan hep bir rahmet göndermekteyiz.) şeklindedir; *rab*lığın kullara merhameti gerektir-25 diğini ilan etmek için, zamirin yerine açık isim [من ربك] konulmuştur.

[169] [أمرًا من عندنا ifadesi] Zeyd b. Ali'nin (r.a.; v. 122/740) kıraatinde, *hüve emr*^un^ (bu emirdir) anlamında *emr*^un^ *min 'indinâ* (Bu, katımızdan bir emirdir) şeklindedir ki bu [kıraat], أمْرًا kelimesinin *ihtisās* üzere mansūb olduğu açıklamasını destekler. Hasan-ı Basrî de *tilke rahmet*^un^ anlamında olmak 30 üzere *rahmet*^un^ *min rabbike* (Bu, Rabbinden bir rahmettir.) şeklinde okumuştur; bu okuyuş da رحمةً kelimesinin *mef'ûlün leh* olmak üzere mansūb oluşunu desteklemektedir.

[170] "O'dur gerçekten işiten, mutlak ilim sahibi." Bu ve devamındaki ifadeler, Allah'ın *rab*lığının hakikat olduğunun ve ancak böyle sıfatlara sa-35 hip birinin gerçekten rab olacağının bildirilmesidir.

7. Yakînen iman eden kimselerseniz; göklerin, yerin ve ikisi arasında ne varsa hepsinin Rabbinden...

إما من ضمير الفاعل، أي أنزلناه آمرين أمرًا، أو من ضمير المفعول، أي أنزلناه في حال كونه أمرًا من عندنا بما يجب أن يفعل.

[١٦٨]فإن قلت {إِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ} بم يتعلق؟ قلت: يجوز أن يكون بدلًا من قوله {إِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ} و{رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ} مفعولًا له، على معنى: إنا أنزلنا القرآن؛ لأنّ من شأننا إرسال الرسل بالكتب إلى عبادنا لأجل الرحمة عليهم، وأن يكون تعليلًا ليفرق. أو لقوله {اَمْرًا مِنْ عِنْدِنَا} ورحمة: مفعولًا به، وقد وصف الرحمة بالإرسال كما وصفها به في قوله تعالى {وَمَا يُمْسِكْ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ} [فاطر: ٢] أي يفصل في هذه الليلة كل أمر. أو تصدر الأوامر من عندنا؛ لأنّ من عادتنا أن نرسل رحمتنا. وفصل كل أمر من قسمة الأرزاق وغيرها من باب الرحمة؛ وكذلك الأوامر الصادرة من جهته عز وعلا؛ لأنّ الغرض في تكليف العباد تعريضهم للمنافع. والأصل: إنا كنا مرسلين رحمة منا، فوضع الظاهر موضع الضمير إيذانًا بأنّ الربوبية تقتضي الرحمة على المربوبين.

[١٦٩]وفي قراءة زيد بن عليّ «أمرٌ من عندنا»، على: هو أمر؛ وهي تنصر انتصابه على الاختصاص. وقرأ الحسن «رحمةٌ من ربك»، على: تلك رحمة، وهي تنصر انتصابها بأنها مفعول له.

[١٧٠] {إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ} وما بعده تحقيق لربوبيته، وأنها لا تحق إلا لمن هذه أوصافه.

٧-﴿رَبِّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَاۢ اِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ﴾

8. O'ndan başka tanrı yoktur; hayat verir, öldürür. Sizin de sizden önceki atalarınızın da Rabbi O'dur.

[171] رَبّكُمْ وَرَبّ آبَائِكُمْ ve رَبّ السَّماوَاتِ ifadelerindeki *rab* kelimeleri, [6. âyetteki] رَبِّكَ'den bedel olarak mecrûr *da* okunmuştur.[1]

5 [172] **Şayet** "Şart koşmanın, yani '*Yakînen iman eden kimselerseniz.*' sözünün anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Cahiliye Arapları, göklerin ve yerin bir *rab* ve yaratıcısı olduğunu kabul ediyorlardı; bu sebeple onlara "Peygamber gönderme ve kitap indirme Rab'dan gelen bir rahmettir." denildi. Sonra da denildi ki; "Şayet [gökleri ve yeri Allah'ın yarattığına dair] kabulü-
10 nüz bilgi ve yakîne dayanıyorsa, sizin de kabul ettiğiniz; göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin rabbi olduğunu itiraf ettiğiniz, "gerçekten işiten, mutlak ilim sahibi" *rab* işte bu Rab'dır." Tıpkı "Bu; -eğer onun hakkında konuşulup anlatılanlar kulağına geldiyse- cömertliği insanların ağzında dolaşan, eli açıklığıyla meşhur Zeyd'in ikramıdır." sözündeki gibi.

15 **9. Aksine, şüphe içinde oynuyorlar!**
10. Öyleyse, göğün aşikâr bir duman getireceği öyle bir günü gözle
11. ki insanları bürüyecek!.. "Can yakıcı bir azap bu!.."
12. "Ya Rabbi! Bu azabı üzerimizden kaldır, kesin müminiz!" (dedikleri hâlde…)

20 [173] Allah Teâlâ daha sonra "*Aksine, şüphe içinde oynuyorlar!*" diyerek, müşriklerin yakînen iman eden kimseler olduklarını reddetmiştir. Onların bahsi geçen ikrarları bir bilgiye ve yakîne dayanmadığı gibi, ciddi ve hakiki de değildir; bilakis istihza ve oyunla karışık sözlerdir.

[174] يَوْمَ تَأْتِى السَّماءُ (göğün getireceği) ifadesi *mef'ûlün bih* olup beklene-
25 cek şey odur. (Onu gözledim, bekledim anlamında) *rakıbtuhû* da, *irtekabtuhû* da denir. Tıpkı (ona baktım, onu bekledim anlamında) *nazartuhû* ve *intezartuhû* dendiği gibi.

[175] "Duman"ın ne olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir: Hazret-i Ali'den (r.a.) nakledildiğine göre -ki Hasan-ı Basrî de bunu benimsemiştir- duman
30 kıyamet kopmadan evvel gelip, kâfirlerin kulaklarına dolacak ve kafalarını kızartacaktır. Mümin ise bu dumandan sadece nezle olmuş kadar etkilenecektir. Yeryüzü bu duman sebebiyle herhangi bir deliği gediği (odası vs.) kalmayacak şekilde yanmış bir eve dönecektir. Peygamber'in (s.a.) de şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Kıyamet alâmetlerinin ilkleri duman, İsa b. Meryem'in inişi

---

1 Demek ki müfessir, merfû' okunuşu esas almaktadır. Âsım'ın Hafs rivayetinde, 7. âyetteki ربّ mecrur, 8. âyetteki ربّ'ler ise merfû' okunmaktadır. / ed.

٨-﴿لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ يُحْيٖ وَيُمِيتُ رَبُّكُمْ وَرَبُّ اٰبَآئِكُمُ الْاَوَّلِينَ﴾

[١٧١] وقرئ «رب السَّمٰوَات... ربكم ورب آبائكم» بالجر بدلًا من ربك.

[١٧٢] فإن قلت: ما معنى الشرط الذي هو قوله {اِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ}؟ قلت: كانوا يقرون بأن للسموات والأرض ربًا وخالقًا، فقيل لهم: إنّ إرسال الرسل وإنزال الكتب رحمة من الرب. ثم قيل: إن هذا الرب هو السميع العليم الذي أنتم مقرون به ومعترفون بأنه رب السَّمٰوَات والأرض وما بينهما إن كان إقراركم عن علم وإيقان. كما تقول: إنّ هذا إنعام زيد الذي تسامع الناس بكرمه واشتهر وإسخاؤه، إن بلغك حديثه وحدِّثتَ بقصته.

٩-﴿بَلْ هُمْ فٖي شَكٍّ يَلْعَبُونَ﴾

١٠-﴿فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَٓاءُ بِدُخَانٍ مُبٖينٍ﴾

١١-﴿يَغْشَى النَّاسَ هٰذَا عَذَابٌ اَلٖيمٌ﴾

١٢-﴿رَبَّنَا اكْشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ اِنَّا مُؤْمِنُونَ﴾

[١٧٣] ثم ردّ أن يكونوا موقنين بقوله {بَلْ هُمْ فٖي شَكٍّ يَلْعَبُونَ}، وأن إقرارهم غير صادر عن علم وتيقن، ولا عن جدّ وحقيقة، بل قول مخلوط بهزء ولعب.

[١٧٤] {يَوْمَ تَأْتِي السَّمَٓاءُ} مفعول به مرتقب. يقال: رقبته وارتقبته. نحو: نظرته وانتظرته.

[١٧٥] واختلف في الدخان؛ فعن علي بن أبي طالب رضي الله عنه، وبه أخذ الحسن: أنه دخان يأتي من السماء قبل يوم القيامة يدخل في أسماع الكفرة، حتى يكون رأس الواحد منهم كالرأس الحنيذ، ويعتري المؤمن منه كهيئة الزكام، وتكون الأرض كلها كبيت أوقِد فيه ليس فيه خصاص. وعن رسول الله ﷺ: أوّل الآيات: الدخان، ونزول عيسى ابن مريم،

ve [Yemen'deki] Aden-i Ebyen'de[1] kuyudan çıkıp insanları mahşer yerine sürükleyecek olan ateştir." Huzeyfe (r.a.), "Ya Resûlallah! Duman nedir?" diye sorunca Peygamber (s.a.) bu âyeti okumuş ve şöyle buyurmuştur: "O duman doğu ile batının arasını dolduracak ve kırk gün kırk gece kalacaktır. Müminler sadece nezle olmuş gibi etkilenecek; kâfirler ise sarhoş gibi olacaklardır. Duman onların burun deliklerinden girip kulaklarından ve dübürlerinden çıkacaktır."

[176] İbn Mes'ûd'un (r.a.) da şöyle dediği aktarılmıştır: "Beş şey var ki şu an gerçekleşmiş bulunmaktadır: *Rum*lar, *duhān*, *kamer*, *batşe* ve *lizâm*.[2] [*Müslim*, "Sıfatü'l-kıyâme", 41] Rivayete göre; Kinde kapılarındaki bir hikâyecinin, bu dumanın, kıyamet günü gelip insanların nefesini kesecek bir duman olduğunu söylediği İbn Mes'ûd'a haber verilmiş. Bunun üzerine İbn Mes'ûd demiş ki; "Kim bir şey biliyorsa bildiğini söylesin. Bilmeyen de 'En iyi Allah bilir.' desin; çünkü kişinin bilmediği bir şey hakkında 'En iyi Allah bilir.' demesi onun ilmine delâlet eder." Sonra şöyle devam etmiş: "Kulak verin, size meseleyi anlatacağım. Kureyşliler Peygamber'e (s.a.) inatla direnince o onlara beddua etti ve "Allah'ım! Şiddetle ez şu Mudar'ı![3] Yûsuf'un (a.s.) yaşadığı kıtlık gibi kıtlık ver bunlara!.." dedi. Bunun üzerine Kureyş'i şiddetli bir kıtlık yakaladı. Öyle ki, açlıktan hayvan leşlerini ve postlarını yediler. İnsanlar gökle yer arasında (yoğun bir) duman görüyorlardı. Birbirleriyle konuştuklarında seslerini duyuyorlar, ama dumandan konuşanı göremiyorlardı. Bunun üzerine Ebû Süfyân birkaç kişiyle birlikte Peygamber'in (s.a.) yanına gitti. Hepsi Allah ve akrabalık bağları üzerine yemin ettiler ve şayet Peygamber (s.a.) Allah'a dua eder de bu dumanı kaldırırsa iman edeceklerine dair söz verdiler. Ama duman onlardan giderilince yine şirklerine geri döndüler!"

[177] "Âşikâr bir duman", yani ne olduğu belli ve kimsenin duman olduğu hususunda şüphe etmeyeceği bir duman.

[178] "İnsanları bürüyecek", yani onları bürüyecek, kaplayacak. يَغْشَى النَّاسَ cümlesi, دُخَانٍ kelimesinin sıfatı olup cer mahallindedir. وَهٰذَا عَذَابٌ 'den مُؤْمِنُونَ kadarki bölüm[4] ise gizli *yekūlûne* (derler) fiilinin mef'ûlü olarak nasb mahallindedir;

1 San'â'nın güneydoğusunda, bu kente 427 km'lik mesafede bir eyalet. Aden ise, merkezi Zengibar olan bu eyaletin batısında yer alıyor. / ed.

2 Bizanslıların Perslere yenilip daha sonra yenmeleri, bu âyetteki *duman*, Ay'ın yarılması, *batşe* (sert yakalayış) ve *lizâm* (azabın kişinin yakasını bırakmaması). *Batşe* ve *lizâm*ın Bedir savaşında gerçekleştiği söylenir.

3 Yani sadece Kureyş'i değil, çevredeki bütün Arapları… Çünkü Mudar Adnân ve Kahtān'dan sonra Arapların kendilerine nispet edildiği dört ana koldan biridir. -Diğerleri Rebî'a, Kudā'a, Yemen.- Mudar İslâmiyet'ten önce; Hındif ve Kays Aylân adında iki kola ayrılmıştı. Sayı ve güç itibariyle çok defa bütün Mudar kabilelerini temsil eden Kays Aylân'ın en meşhur kolları Süleym, Hevâzin, Mâzin, Gatafân, Muhârib, Advân, Fehm ve Enmâr; Hındif'in kolları ise Kureyş, Eşrâf, Kinâne, Hüzeyl, Temîm, Huzâ'a ve Müzeyne'dir (*DİA*'dan). / ed.

4 "Can yakıcı bir azap bu!.. Ya Rabbi! Bu azabı üzerimizden kaldır; biz artık gerçekten müminiz!" / ed.

ونار تخرج من قعر عدن أبين تسوق الناس إلى المحشر. قال حذيفة: يا رسول الله، وما الدخان؟ فتلا رسول الله ﷺ الآية، وقال: يملأ ما بين المشرق والمغرب يمكث أربعين يومًا وليلة، أما المؤمن فيصيبه كهيئة الزكمة، وأما الكافر فهو كالسكران يخرج من منخريه وأذنيه ودبره!

٥ [١٧٦]وعن ابن مسعود رضي الله عنه: خمس قد مضت: الروم، والدخان، والقمر، والبطشة، واللزام. ويروى أنه قيل لابن مسعود: إن قاصًا عند أبواب كندة يقول: إنه دخان يأتي يوم القيامة فيأخذ بأنفاس الخلق. فقال: من علم علمًا فليقل به، ومن لم يعلم فليقل: الله أعلم؛ فإن من علم الرجل أن يقول لشيء لا يعلمه: الله أعلم. ثم قال: ألا وسأحدّثكم أنّ قريشًا لما استعصت على رسول الله ﷺ دعا عليهم ١٠ فقال: اللّهم اشدد وطأتك على مضر، واجعلها عليهم سنين كسني يوسف! فأصابهم الجهد حتى أكلوا الجيف والعلهز؛ وكان الرجل يرى بين السماء والأرض الدخان، وكان يحدّث الرجلُ الرجلَ فيسمع كلامه ولا يراه من الدخان. فمشى إليه أبو سفيان ونفر معه وناشدوه الله والرحمَ وواعدوه إن دعا لهم وكشف عنهم أن يؤمنوا؛ فلما كشف عنهم رجعوا إلى شركهم.

١٥ [١٧٧] {بِدُخَانٍ مُبِينٍ} ظاهر حالُه لا يشك أحد في أنه دخان.

[١٧٨] {يَغْشَى النَّاسَ} يشملهم ويلبسهم، وهو في محل الجر صفة لـ{دُخَانٍ}. و{هٰذَا عَذَابٌ} إلى قوله {مُؤْمِنُونَ} منصوب المحل بفعل مضمر، وهو: يقولون.

yekūlûne fiili ise hâl üzere mansūbdur; yani *dedikleri hâlde*. "Kesin mümi-niz!" ifadesi, azap üzerlerinden kaldırılırsa iman edeceklerine dair verdikleri bir sözdür.

13. Nerede onlarda düşünüp ders çıkarmak?! Oysa, kendilerine, gerçeği açıklayan bir peygamber geldi.
14. Sonra... "Eğitilmiş, cinlinin teki!" diyerek ondan yüz çevirdiler...
15. Azabı biraz kaldıracak olsak, eski hâlinize dönersiniz!..

[179] "Nerede onlarda düşünüp ders çıkarmak?!" Yani (bu duman sebebiyle) nasıl düşünüp ibret alacaklar; azap kaldırıldığında iman edeceklerine dair verdikleri söze nasıl sadık kalacaklar ki?! "Oysa kendilerine" bu duman azabından daha etkili ve üzerinde düşünmeyi daha çok gerektiren şeyler; yani Peygamber'in elinde ortaya çıkan mu'cize kitap vd. mu'cizelerden müteşekkil apaçık deliller "gelmişti." Bu deliller üzerinde düşünüp ders çıkarmadılar ve ona (s.a.) sırt çevirdiler , "Kur'ân'ı Peygamber'e (s.a.) Sakīfli birine ait *yabancı* bir köle olan Addâs'ın öğrettiği" iftirasını attılar ve Peygamber'e cinlilik[1] isnat ettiler.

[180] Allah Teâlâ daha sonra, "*Azabı biraz kaldıracak olsak, eski hâlinize dönersiniz!*" buyurdu; yani azabı üzerinizden kaldırınca şirke hemen geri dönersiniz; azabın kaldırılmasından sonra, (az önceki) niyaz ve yakarış hâlini hemen terkedersiniz!

[181] **Şayet** "Bu dumanın, kıyametten önce ortaya çıkacak duman olduğunu söyleyen görüş, 'Azabı biraz kaldıracak olsak' âyetiyle nasıl bağdaşır?" **dersen şöyle derim:** Gökyüzü bu dumanı getirince, onun azabına düçar olan kâfirler ve münafıklar acıyla kıvranacaklar ve "*Ey Rabbimiz! Bu azabı üzerimizden kaldır, kesin müminiz!*" -yani şirki bırakıp imana döndük- diyecekler. Bunun üzerine Allah kırk gün sonra azabı üzerlerinden kaldıracak; ama azabı kaldırır kaldırmaz, eski hâllerine dönecekler.

16. Onları o büyük yakalayışla yakaladığımız gün, (hak edeni) mutlaka cezalandırırız!

[182] Sonra Allah (c.c) "Onları o büyük yakalayışla yakaladığımız gün" buyurdu ki bununla, "Fakat o 'bütün felâketleri bastıran felâket' geldiğinde" [Nâzi'ât 79/34] sözündeki gibi kıyamet gününü kastetmektedir. "(Hak edeni) mutlaka cezalandırırız!" Yani işte o gün onları (o kâfirleri) cezalandırırız.

1 Peygamber'in söyledikleri ve yaptıkları, statükoya "çılgınca" geliyordu. Ancak *cünûn* (cinlilik) delilik/çılgınlık anlamının yanı sıra, kişinin bir ilham perisi/cini olma durumunu da ifade etmektedir; ilahî vahyi bu cine/şeytana nispet etmeye çalışıyorlardı! / ed.

ويقولون منصوب على الحال، أي قائلين ذلك. {إِنَّا مُؤْمِنُونَ} موعدة بالإيمان إن كشف عنهم العذاب.

١٣-﴿أَنَّىٰ لَهُمُ الذِّكْرَىٰ وَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مُبِينٌ﴾

١٤-﴿ثُمَّ تَوَلَّوْا عَنْهُ وَقَالُوا مُعَلَّمٌ مَجْنُونٌ﴾

٥ ١٥-﴿إِنَّا كَاشِفُوا الْعَذَابِ قَلِيلًا إِنَّكُمْ عَائِدُونَ﴾

[١٧٩] {أَنَّىٰ لَهُمُ الذِّكْرَىٰ} كيف يذكرون ويتّعظون ويفُون بما وعدوه من الإيمان عند كشف العذاب، {وَقَدْ جَاءَهُمْ} ما هو أعظم وأدخل في وجوب الادّكار من كشف الدخان، وهو ما ظهر على رسول الله ﷺ من الآيات البينات من الكتاب المعجز وغيره من المعجزات، فلم يذكروا وتولوا عنه، وبهتوه بأن عدّاسًا غلامًا أعجميًا لبعض ١٠ ثقيف هو الذي علمه، ونسبوه إلى الجنون.

[١٨٠] ثم قال: {إِنَّا كَاشِفُوا الْعَذَابِ قَلِيلًا إِنَّكُمْ عَائِدُونَ}أي ريثما نكشف عنكم العذاب تعودون إلى شرككم لا تلبثون غب الكشف على ما أنتم عليه من التضرع والابتهال.

[١٨١] فإن قلت: كيف يستقيم على قول من جعل الدخان قبل يوم القيامة قولُه ١٥ {إِنَّا كَاشِفُوا الْعَذَابِ قَلِيلًا}؟ قلت: إذا أتت السماء بالدخان تضور المعذبون به من الكفار والمنافقين، وغوثوا وقالوا: ربنا اكشف عنا العذاب إنا مؤمنون، منيبون؛ فيكشفه الله عنهم بعد أربعين يومًا، فريثما يكشفه عنهم يرتدون لا يتمهلون.

١٦-﴿يَوْمَ نَبْطِشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرَىٰ إِنَّا مُنْتَقِمُونَ﴾

[١٨٢] ثم قال: {يَوْمَ نَبْطِشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرَىٰ} يريد يوم القيامة، كقوله تعالى {فَإِذَا ٢٠ جَاءَتِ الطَّامَّةُ الْكُبْرَىٰ} [النازعات: ٣٤]. {إِنَّا مُنْتَقِمُونَ} أي ننتقم منهم في ذلك اليوم.

[183] **Şayet** “يَوْمَ نَبْطِشُ ifadesini mansūb kılan nedir?” **dersen şöyle derim:** إِنَّا مُنْتَقِمُونَ ifadesinin delâlet ettiği *nentekımu* fiilidir. يَوْمَ نَبْطِشُ ifadesinin مُنْتَقِمُونَ kelimesiyle nasbedilmiş olması uygun değildir; çünkü kelimenin başındaki إِنَّ buna engeldir.[1]

[184] (نَبْطِشُ fiili) *nebtuşu* şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî *nubtışu* (yakalatırız) şeklinde okumuş olup buna göre âdeta Allah melekleri, kâfirleri büyük bir yakalayışla yakalamaya sevketmekte yahut büyük yakalayışın kendisini “onları yakalayıcı kılmaktadır.[2] “Büyük yakalayış”ın Bedir günü olduğu da söylenmiştir.

17. Gerçek şu ki; kendilerinden önce, Firavun kavmini de denemiştik; onlara değerli bir elçi gelmişti (şu mesajla):

[185] (فَتَنَّا kelimesi) şeddeyle *fettennâ* (teker teker denemiştik) şeklinde de okunmuştur ki bu, pekiştirmek için yahut denenen, bir topluluk olduğu içindir. *Fitne*nin anlamı şunlar olabilir: [i] Allah o kimselere mühlet vermiş ve rızıklarını genişletmişti. Ama bu, Allah’a isyan edip günah işlemelerinin sebebi oldu! [ii] Yahut iman etsinler diye Allah kendilerine Hazret-i Mûsâ’yı göndermek suretiyle onları sınamıştı; ama onlar iman etmek yerine küfrü tercih etmişlerdi. [iii] Ya da Allah iktidarlarını ellerinden alıp, onları denizde boğmuştur.

[186] كريم “Allah’a ve mümin kullarına göre değerli” yahut “haddizatında değerli” demektir. Çünkü Allah kavimlerin yalnızca seçkin ve değerli olanlarından peygamber göndermiştir.

18. “Allah’ın kullarını bana verin (de onları Mısır’dan çıkarayım); çünkü ben, gerçekten size gönderilmiş güvenilir bir elçiyim!”

[187] أَنْ أَدُّوا إِلَيَّ ifadesindeki أَنْ *müfessire*dir; çünkü elçinin, kendilerine gönderildiği kimselere gelişi, “onlara bir şey *söyleme*” mânasını ihtiva etmektedir. Zira elçi onlara [başka bir şey için değil], müjdeleyici, uyarıcı ve Allah’a çağırıcı olarak gelir.[3] أَنْ şeddeli [أَنَّ]nin hafifletilmişi de olabilir. Bu durumda mâna şöyle olur: Elçi vaziyet itibariyle onlara “Allah’ın kullarını bana verin!” dercesine gelmişti.

[188] عِبَادَ اللهِ *mef’ûlün bih* olup bu kimseler İsrâiloğullarıdır. Hz. Mûsâ “Onları bana verin ve benimle gönderin.” demiştir. Tıpkı “*O hâlde, İsrâiloğullarını bizimle gönder; onlara işkence etme!*” [Tāhâ 20/47] sözündeki gibi. عِبَادَ اللهِ ifadesinin, İsrâiloğullarına sesleniş olması da mümkündür.

---

1 Zira إِنَّ’den sonra gelen kelimenin, öncesindeki bir kelimeye etki etmesi uygun görülmemiştir. / çev.

2 (i) “Bunları meleklere büyük bir yakalayışla yakalatırız!” (ii) “Bunları o büyük yakalayışa yakalatırız!..” / ed.

3 Ve bunların tamamında bir söylem (*kavl*) söz konusudur. / ed.

[١٨٣] فإن قلت: بم انتصب {يَوْمَ نَبْطِشُ}؟ قلت: بما دل عليه {إِنَّا مُنْتَقِمُونَ}، وهو ننتقم. ولا يصح أن ينتصب بـ{منتقمون}، لأن إن تحجب عن ذلك.

[١٨٤] وقرئ «نبطش»، بضم الطاء. وقرأ الحسن «نُبطِش»، بضم النون، كأنه يحمل الملائكة على أن يبطشوا بهم البطشة الكبرى، أو يجعل البطشة الكبرى باطشة ٥ بهم. وقيل: {البطشة الكبرى} يوم بدر.

١٧-﴿وَلَقَدْ فَتَنَّا قَبْلَهُمْ قَوْمَ فِرْعَوْنَ وَجَاءَهُمْ رَسُولٌ كَرِيمٌ﴾

[١٨٥] وقرئ «ولقد فتّنا»، بالتشديد للتأكيد، أو لوقوعه على القوم. ومعنى الفتنة: أنه أمهلهم ووسع عليهم في الرزق، فكان ذلك سببًا في ارتكابهم المعاصي واقترافهم الآثام؛ أو ابتلاهم بإرسال موسى إليهم ليؤمنوا، فاختاروا الكفر على الإيمان؛ أو ١٠ سلبهم ملكهم وأغرقهم.

[١٨٦] {كَرِيمٌ} على الله وعلى عباده المؤمنين. أو كريم في نفسه، لأنّ الله لم يبعث نبيًا إلا من سراة قومه وكرامهم.

١٨-﴿اَنْ اَدُّوا اِلَيَّ عِبَادَ اللّٰهِ اِنّ۪ي لَكُمْ رَسُولٌ اَم۪ينٌ﴾

[١٨٧] {اَنْ اَدُّوا اِلَيَّ} هي أن المفسرة، لأن مجيء الرسول من بعث إليهم متضمن ١٥ لمعنى القول، لأنه لا يجيئهم إلا مبشرًا ونذيرًا وداعيًا إلى الله. أو المخففة من الثقيلة، ومعناه: وجاءهم بأن الشأن والحديث أدّوا إليّ.

[١٨٨] {عِبَادَ اللّٰهِ} مفعول به وهم بنو إسرائيل، يقول: أدوهم إليّ وأرسلوهم معي، كقوله تعالى {اَرْسِلْ مَعَنَا بَن۪ي اِسْرَٓاء۪يلَ وَلَا تُعَذِّبْهُمْ} [طه: ٤٧]. ويجوز أن يكون نداء لهم

Bu durumda mâna; "Ey Allah'ın kulları! Bana iman etmek, davetimi kabul etmek ve yoluma uymak gibi bana yönelik vazifelerinizi yerine getirin!" şeklinde olur. Ve akabinde Mûsâ aleyhisselâm, bu isteğini kendisinin vahiy ve peygamberlik konusunda Allah'ın güvendiği, itham edilmemiş "güvenilir bir elçi" olmasıyla gerekçelendirmiş olur.

19. "Allah'a karşı yücelik taslamayın; çünkü ben, gerçekten size açık bir kanıt getirdim."

20. "Beni taşlamanıza karşı, 'hem benim hem de sizin Rabbiniz olan'a sığındım."

21. "Bana iman etmiyorsanız, bari, beni serbest bırakın."

[189] وأنْ لَا تَعْلُوا ifadesindeki أنْ de yukarıdaki gibi iki şekilde anlaşılabilir. Yani elçisini ve vahyini küçümsemek suretiyle "Allah'a karşı" kibirlenmeyin. Yahut "Allah'ın nebisine karşı kibirlenmeyin!"

[190] بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ yani apaçık güçlü bir kanıtla. "Beni taşlamanıza" yani öldürmenize. عُذْتُ kelimesi idğamla *'uttü* şeklinde de okunmuştur. Mânası şudur: Hz. Mûsâ, kendisini onlardan ve tuzaklarından koruyacağına inanarak Rabbine sığınmakta, O'na dayanmakta, taşlanma ve öldürülme tehditlerine aldırmamaktadır.

[191] فاعتزلونِ ifadesiyle şunu kastediyor: Bana iman etmiyorsanız, benim iman etmeyenlerle işim olmaz. Dolayısıyla, yanımdan uzaklaşın; benimle her türlü ilişkiyi kesin! Yahut "… bari yolumdan çekilin; ne destekleyin ne de karşı çıkın; kötülük ve eziyetiniz bana bulaşmasın. Sizi, ebedi kurtuluşunuzu sağlayacak şeye çağıran birine vereceğiniz karşılık bu olmamalıdır!"

22. "Bunlar, mücrim bir kavimdir!" diye de Rabbine [onlar için bed] dua etti.

[192] أَنَّ هَؤُلَاءِ ifadesinin aslı *bi-enne hâulâi* şeklindedir; yani "Rabbine böyle diyerek beddua etti." Hz. Mûsâ'nın bedduasının, "Allah'ım! Bunların isyankârlıklarının cezasını çabuklaştır!" şeklinde olduğu söylenmiştir. Yine, "*Ya Rabbi! Bizi bu zalim kavim için sınanma vesilesi hâline getirme* (Bizim kötü durumumuza bakarak, inkârlarından memnun olmasınlar)." [Yûnus 10/85] sözü olduğu da söylenmiştir. Âyette Allah Teâlâ onların helâkini gerektiren sebebi zikretmiştir ki o da isyankâr oluşlarıdır. أَنَّ هَؤُلَاءِ ifadesi, *inne hâulâi* şeklinde kesre ile ve "dedi" fiili gizlenerek[1] de okunmuştur. Bu durumda ifade şöyle olur: "Rabbine dua etti ve 'Bunlar mücrim bir kavimdir.' dedi."

23. (O da kendisine şöyle vahyetti:) "Öyleyse, kullarımı geceleyin yola çıkar; çünkü mutlaka takip edileceksiniz."

1 ان (Elif Nun) ibaresinin kesreli okunduğu yerlerden biri de *kavl* (deme) fiili sonrasıdır. / ed.

على: أدوا إليّ يا عباد الله ما هو واجب لي عليكم من الإيمان لي وقبول دعوتي واتباع سبيلي؛ وعلل ذلك بأنه {رَسُولٌ اَمِينٌ} غير ظنين قد ائتمنه الله على وحيه ورسالته.

١٩-﴿وَاَنْ لَا تَعْلُوا عَلَى اللّٰهِ اِنّ۪ي اٰت۪يكُمْ بِسُلْطَانٍ مُب۪ينٍ﴾

٢٠-﴿وَاِنّ۪ي عُذْتُ بِرَبّ۪ي وَرَبِّكُمْ اَنْ تَرْجُمُونِ﴾

٥ ٢١-﴿وَاِنْ لَمْ تُؤْمِنُوا ل۪ي فَاعْتَزِلُونِ﴾

[١٨٩] {وَاَنْ لَا تَعْلُوا} أن هذه مثل الأولى في وجهيها؛ أي لا تستكبروا {عَلَى اللّٰهِ} بالاستهانة برسوله ووحيه، أو لا تستكبروا على نبيّ الله.

[١٩٠] {بِسُلْطَانٍ مُب۪ينٍ} بحجة واضحة. {اَنْ تَرْجُمُونِ} أن تقتلونِ. وقرئ «عت» بالإدغام. ومعناه أنه عائذ بربه متكل على أنه يعصمه منهم ومن كيدهم، فهو غير مبال ١٠ بما كانوا يتوعدونه به من الرجم والقتل.

[١٩١] {فَاعْتَزِلُونِ} يريد: إن لم تؤمنوا لي فلا موالاة بيني وبين من لا يؤمنوا، فتنحَّوا عني واقطعوا أسباب الوصلة عني، أي فخلوني كفافًا لا لي ولا عليّ، ولا تتعرضوا لي بشركم وأذاكم؛ فليس جزاء من دعاكم إلى ما فيه فلاحُكمْ ذلك.

٢٢-﴿فَدَعَا رَبَّهُ اَنَّ هٰٓؤُلَٓاءِ قَوْمٌ مُجْرِمُونَ﴾

١٥ [١٩٢] {اَنَّ هٰٓؤُلَٓاءِ} بأن هؤلاء، أي دعا ربه بذلك. قيل: كان دعاؤه: اللّٰهم عجل لهم ما يستحقونه بإجرامهم: وقيل هو قوله {رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِلْقَوْمِ الظَّالِم۪ينَ} [يونس: ٨٥]. وإنما ذكر الله تعالى السبب الذي استوجبوا به الهلاك، وهو كونهم مجرمين. وقرئ «إنّ هؤلاء» بالكسر على إضمار القول، أي فدعا ربه فقال: إن هؤلاء.

٢٣-﴿فَاَسْرِ بِعِبَاد۪ي لَيْلًا اِنَّكُمْ مُتَّبَعُونَ﴾

[193] (فاسر ifadesi) hem *esrâ*dan Hemze-i katı‘ ile, hem de *serâ*dan Hemze-i vasıl ile (*fe-esri / fe'sri*) okunmuştur. Anlamı iki şekilde açıklanabilir. (i) Fâ'dan sonra gizli bir "dedi" fiilinin olması. Bu durumda ifade "*Dedi ki:* Kullarımı geceleyin yola çıkar." şeklinde olur. (ii) İfadenin mahzuf bir şartın cevabı olması. Adeta şöyle denmektedir: "Dedi ki: Eğer vaziyet dediğin *gibiyse*, o zaman kullarımı geceleyin yola çıkar."

[194] "Kullarımı" yani İsrâiloğullarını geceleyin yola çıkar; zira *Allah* [olarak Ben] sizin önden gitmenize, Firavun ve ordusunun da sizi takip etmesine karar vermiş bulunuyor[um]! Böylece önden gidenleri kurtarıp, takip edenleri suda boğacak*[ım]*!

24. "Denizi de rahvan bırak; çünkü onlar suda boğulacak bir ordudur."

[195] *Rahv^{an}*ın anlamı hakkında iki izah vardır; (i) Durgun, sakin. A‘şâ şöyle demiştir:

> *Rahvan* yürüyorlar; ne kalçaları bacaklarını terk ediyor
> ne de kalçalarına kadar dayanıyor göğüsleri

Yani telaşsız, yavaş yavaş yürüyorlar. Hz. Mûsâ denizi geçince, -daha evvel vurup ikiye ayırdığı denize- tekrar vurup [başkası geçmesin diye] kapanmasını istemişti. Ancak kendisine, Kıptîler iyice içine girsin diye denizi sakin ve durgun hâli üzere -yani suyu, ortadan ikiye ayrılıp yukarı kalkmış vaziyette, aradaki yolu da olduğu şekliyle kuru hâlde- bırakması; asâsıyla denize vurmayıp onun hâlini herhangi bir şekilde değiştirmemesi emredildi. Kıptîler ikiye ayrılmış denizin ortasındaki yola girdiklerinde Allah denizi onların üzerine kapattı! (ii) İkinci izah, kelimenin "geniş açıklık/boşluk" anlamına geliyor olmasıdır. Bir Arap hakkında şöyle bir olay nakledilir: Çift-hörgüçlü iri bir deve görmüş de *sübhânallāh rahv^{un} beyne sinâmeyn* (Arası boş iki hörgüç *fe-sübhânallāh!*) demiş… Buna göre, anlam; "denizi, ikiye ayrılmış ve arada boşluk oluşmuş vaziyette bırak!" olur.

[196] (إِنَّهُمْ جُنْدٌ مُغْرَقُونَ ifadesinde) انهم ifadesi, *li-ennehum* (çünkü onlar) mânası sebebiyle fethalı olarak da okunmuştur.

25. Nice bağlar bıraktılar; nice pınarlar,
26. nice ekinler, değerli ikametgâhlar,
27. içinde zevkusafa sürdükleri nice nimetler...

[197] "Değerli ikametgâhlar" onlara ait alımlı ikamet mekânları ve evlerdir. Tahtlar olduğu da söylenmiştir. Fethayla okunan, نَعْمَةٌ *tena‘um* kökünden, kesreli *ni‘met^{un}* ise *in‘âm* kökündendir. فاكِهين *fekihîne* şeklinde de okunmuştur.

[١٩٣] {فَاسْرِ} قرئ بقطع الهمزة من أسرى، ووصلها من سرى. وفيه وجهان؛ إضمار القول بعد الفاء، "فقال: أسر بعبادي"، وأن يكون جواب شرط محذوف، كأنه قيل: قال إن كان الأمر كما تقول فأسر.

[١٩٤] {بِعِبَادِي} يعني فأسر ببني إسرائيل، فقد دبر الله أن تتقدموا ويتبعكم فرعون ٥ وجنوده، فينجي المتقدمين ويغرق التابعين.

٢٤-﴿وَاتْرُكِ الْبَحْرَ رَهْوًاۗ اِنَّهُمْ جُنْدٌ مُغْرَقُونَ﴾

[١٩٥] الرهو فيه وجهان؛ أحدهما أنه الساكن. قال الأعشى:

يَمْشِينَ رَهْوًا فَلَا الأَعْجَازُ خَاذِلَةٌ ۞ وَلَا الصُّدُورُ عَلَى الأَعْجَازِ تَتَّكِلُ

أي مشيًا ساكنًا على هينة. أراد موسى لما جاوز البحر أن يضربه بعصاه فينطبق، كما ١٠ ضربه فانفلق، فأمِر بأن يتركه ساكنًا على هيئته، قارًّا على حاله من انتصاب الماء، وكون الطريق يبسًا، لا يضربه بعصاه ولا يغير منه شيئًا ليدخله القبط؛ فإذا حصلوا فيه أطبقه الله عليهم. والثاني: أن الرهو الفجوة الواسعة. وعن بعض العرب: أنه رأى جملًا فالجًا فقال: سبحان الله، رهوٌ بين سنامين، أي اتركه مفتوحًا على حاله منفرجًا

[١٩٦] {اِنَّهُمْ جُنْدٌ مُغْرَقُونَ} وقرئ بالفتح، بمعنى: لأنهم.

١٥ ٢٥-﴿كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ﴾

٢٦-﴿وَزُرُوعٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ﴾

٢٧-﴿وَنَعْمَةٍ كَانُوا فِيهَا فَاكِهِينَ﴾

[١٩٧] والمقام الكريم: ما كان لهم من المجالس والمنازل الحسنة. وقيل: المنابر. والنعمة بالفتح من التنعم، وبالكسر من الإنعام. وقرئ «فاكهين» و«فكهين».

28. Böylece, bunlara başka bir kavmi mirasçı kıldık.

[198] كَذَلِكَ'deki Kâf "Onları oradan böyle bir çıkarışla çıkardık ve başka bir kavmi onlara mirasçı kıldık" mânasını vermek üzere mansūbdur. Yahut "İşte durum böyledir." mânasını vermek üzere [mahzuf bir mübtedânın haberi olarak] merfû'dur.

[199] "Başka bir kavmi" yani onlarla akrabalık, din yahut dostluk bakımından hiçbir ilişkisi olmayan bir kavmi. Bu kavim İsrâiloğullarıdır. İsrâiloğulları hor görülüyor ve onlar tarafından köleleştiriliyorlardı. Ama Allah onları İsrâiloğullarının eliyle helâk etti; onların mallarına ve yurtlarına da bunları mirasçı yaptı.

29. Üzerlerine, ne gök ağladı ne de yer... Mühlet de verilmedi kendilerine.

[200] Önemli bir kişi öldüğü zaman Araplar onun ölümünü yüceltmek için "gök ve yer ona ağladı, rüzgâr ona ağladı, güneş onun için karardı." derlerdi. Peygamber'in (s.a.) bir hadisinde de şöyle geçmektedir: "Gurbette ölüp de ağlayanı olmayan hiçbir mümin yoktur ki ona gök ve yer ağlamasın!" Cerîr de;

> Güneş [puslu puslu doğmuş] ağlıyor senin[1] için
> tıpkı geceleyin yıldızlar ve Ay ağladığı gibi.

demiştir. Yine, Hāricî bir kadın (şair) demiştir ki:

> Ey Habur ormanı! Neyin var senin, yapraklanmışsın?!
> Tutmuyor gibisin sanki, İbn Tarîf'in yasını!..

Kadının bu sözleri, İbn Tarîf için yas tutmak ve ağlamak gerektiğini, *temsil* ve *tahyil* yoluyla mübalağalı bir şekilde anlatmaktadır. İbn Abbas'tan nakledilen; "müminin namaz kıldığı mekânın, toprakta bıraktığı izlerin ve amellerinin göğe yükseldiği yerlerle rızkının gökten indiği yerlerin, [ölümünden sonra] onun için ağladığı" vb. ifadeler de temsildir.

[201] "*Üzerlerine ne gök ağladı ne de yer!*" âyetiyle bu durumun onlar için gerçekleşmediği belirtilmiş olmaktadır. Burada; onlarla ve vefatı büyük bir kayıp olarak görülerek, hakkında "gök ve yer ona ağladı" denilen kimselerinkinin tam tersi olan hâlleriyle istihza edilmektedir. Hasan-ı Basrî'den şöyle nakledilmiştir: "Onlara melekler ve müminler ağlamadılar, bilakis onlar öldü diye seviniyorlardı." Yani onlara ne gök halkı ağladı ne de yer halkı!..

[202] "Mühlet de verilmedi kendilerine!" Yani helâk vakitleri gelince başka bir zamana ertelenmediler; âhirete de bırakılmadılar. Bilakis dünyada çabucak helâk edildiler.

---

1 Yani Ömer b. Abdül'aziz için… / ed.

٢٨-﴿كَذَٰلِكَ ۖ وَأَوْرَثْنَاهَا قَوْمًا آخَرِينَ﴾

[١٩٨] {كَذَٰلِكَ} الكاف منصوبة على معنى: مثل ذلك الإخراج أخرجناهم منها {وَأَوْرَثْنَاهَا}؛ أو في موضع الرفع على: الأمر كذلك.

[١٩٩] {قَوْمًا آخَرِينَ} ليسوا منهم في شيء من قرابة ولا دين ولا ولاء، وهم بنو ٥ إسرائيل؛ كانوا متسخرين مستعبدين في أيديهم، فأهلكهم الله على أيديهم، وأورثهم ملكهم وديارهم.

٢٩-﴿فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ وَمَا كَانُوا مُنْظَرِينَ﴾

[٢٠٠] إذا مات رجل خطير قالت العرب في تعظيم مهلكه: بكت عليه السماء والأرض، وبكته الريح، وأظلمت له الشمس. وفي حديث رسول الله ﷺ: ما من ١٠ مؤمن مات في غربة غابت فيها بواكيه إلا بكت عليه السماء والأرض. وقال جرير:

تَبْكِي عَلَيْكَ نُجومَ اللَّيْلِ وَالْقَمَرَا ۞

وقالت الخارجية:

أَيَا شَجَرَ الْخَابُورِ مَا لَكَ مُورِقا ۞ كَأَنَّكَ لَمْ تَجْزَعْ عَلَى ابْنِ طَرِيفِ

وذلك على سبيل التمثيل والتخييل مبالغة في وجوب الجزع والبكاء عليه، وكذلك ١٥ ما يروى عن ابن عباس رضي الله عنهما: من بكاء مصلى المؤمن، وآثاره في الأرض، ومصاعد عمله، ومهابط رزقه في السماء تمثيل.

[٢٠١] ونفي ذلك عنهم في قوله تعالى {فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ}. فيه تهكم بهم وبحالهم المنافية لحال من يعظم فقده، فيقال فيه: بكت عليه السماء والأرض. وعن الحسن: فما بكى عليهم الملائكة والمؤمنون، بل كانوا بهلاكهم ٢٠ مسرورين. يعني فما بكى عليهم أهل السماء وأهل الأرض.

[٢٠٢] {وَمَا كَانُوا مُنْظَرِينَ} لما جاء وقت هلاكهم لم ينظروا إلى وقت آخر، ولم يمهلوا إلى الآخرة، بل عجل لهم في الدنيا.

30. Gerçek şu ki İsrâiloğullarını o alçaltıcı azaptan Biz kurtardık; 31. Firavun'dan... Gerçekten, aşırı giden bir azgındı.

[203] مِنْ فِرْعَوْنَ (Firavun'dan) ifadesi, "alçaltıcı azap"tan bedeldir; yani İsrailoğullarına zulmedip durması ve onları aşağılaması sebebiyle Firavun'un kendisi *alçaltıcı azap*mış gibi. Anlamın "Firavun tarafından ortaya çıkan alçaltıcı azaptan" şeklinde olması da mümkündür. İfade, *min 'azâbi'l-muhîn* (o alçaltıcı*nın* azabından) şeklinde de okunmuştur ki açıklaması şudur: مِنْ فِرْعَوْنَ (Firavun'dan) ifadesi, *min 'azâbi fir'avne* şeklinde takdir edilmelidir ki الْمُهِين (o alçaltıcı), Firavun olmuş olsun.

[204] İbn Abbas'ın kıraatinde ifade *men fir'avn*[u] (Firavun kimdir?) şeklindedir. Allah Teâlâ Firavun'un azabını aşırılık ve çirkinlikle niteleyince "Firavun kimdir?" buyurmuştur; yani "Küstahlık ve şeytanlığa devam eden bu adam kimdi biliyor musunuz?" diye sormuş, ardından da "*O, gerçekten aşırı giden bir azgındı!*" -yani üst tabakaya mensup, halkı arasında seçkin bir yeri olup fazlasıyla aşırı giden biriydi- diye tarif etmiştir. Yahut "*Firavun, ülkesinde iyice zorbalaşmıştı.*" [Kasas 28/4] âyetindeki gibi, kibirli bir zorbaydı., مِنَ الْمُسْرِفِين (aşırı giden) ifadesi ikinci haber olur; âdeta "Kibirli ve aşırıydı." buyrulmaktadır.

32. Gerçek şu ki Biz onları (yani İsrâiloğullarını), o sırada, bilerek âlemlere tercih etmiştik.

[205] "*Onlar*ı tercih etmiştik" ifadesinde zamir İsrâiloğullarına râcidir. عَلَى عِلْمٍ (bilerek) ifadesi hâl konumundadır; "tercih sebebini de onların tercih edilmeye lâyık olduklarını da bilerek" demektir. "Onların yoldan çıktığını ve bazılarının kimi durumlarda aşırıya kaçtığını biliyor olmakla birlikte" anlamında olması da mümkündür.

[206] "Âlemlere" ifadesi kendi devirlerindeki insanlara demektir; ama içlerinden çok peygamber çıkmış olması sebebiyle "bütün insanlara" anlamında olduğu da söylenmiştir.

33. Ve kendilerine açıkça denendikleri nice âyetler vermiştik.

[207] "Nice âyetler" yani denizin yarılması, bulutun gölgelemesi, bıldırcın eti ve kudret helvası gönderilmesi gibi Allah'ın İsrailoğullarından başkasına benzerini nasip etmediği büyük mu'cizeler. "Apaçık sınama", aşikâr nimet demektir; çünkü Allah musibetle olduğu gibi nimetle de sınar. Yahut "nasıl davrandığınızı görelim diye" apaçık bir sınama anlamına da gelebilir. Nitekim "*Sizin için bunda Rabbiniz tarafından büyük bir imtihan vardı.*" [Bakara 2/49] âyetinde de aynı anlam vardır.

٣٠-﴿وَلَقَدْ نَجَّيْنَا بَنِي إِسْرَاءِيلَ مِنَ الْعَذَابِ الْمُهِينِ﴾

٣١-﴿مِنْ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ كَانَ عَالِيًا مِنَ الْمُسْرِفِينَ﴾

[٢٠٣] {مِنْ فِرْعَوْنَ} بدل من {العذاب المهين}، كأنه في نفسه كان عذابًا مهينًا لإفراطه في تعذيبهم وإهانتهم. ويجوز أن يكون المعنى: من العذاب المهين واقعًا من جهة فرعون. وقرئ «من عذاب المهين». ووجهه أن يكون تقدير قوله {مِنْ فِرْعَوْنَ} من عذاب فرعون، حتى يكون المهين هو فرعون.

[٢٠٤] وفي قراءة ابن عباس «مَن فرعونُ»، لما وصف عذاب فرعون بالشدة والفظاعة قال: من فرعون؟ على معنى: هل تعرفونه من هو في عتوّه وشيطنته؟ ثم عرف حاله في ذلك بقوله {إِنَّهُ كَانَ عَالِيًا مِنَ الْمُسْرِفِينَ}، أي كبيرًا رفيع الطبقة، ومن بينهم فائقًا لهم، بليغًا في إسرافه؛ أو عاليًا متكبرًا، كقوله تعالى {إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ} [القصص: ٤]. و{مِنَ الْمُسْرِفِينَ} خبر ثان، كأنه قيل: إنه كان متكبرًا مسرفًا.

٣٢-﴿وَلَقَدِ اخْتَرْنَاهُمْ عَلَىٰ عِلْمٍ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾

[٢٠٥] الضمير في {اخْتَرْنَاهُمْ} لبني إسرائيل. و{عَلَىٰ عِلْمٍ} في موضع الحال، أي عالمين بمكان الخيرة، وبأنهم أحقاء بأن يختاروا. ويجوز أن يكون المعنى: مع علم منا بأنهم يزيغون ويفرط منهم الفرطات في بعض الأحوال.

[٢٠٦] {عَلَى الْعَالَمِينَ} على عالمي زمانهم. وقيل: على الناس جميعًا، لكثرة الأنبياء منهم.

٣٣-﴿وَآتَيْنَاهُمْ مِنَ الْآيَاتِ مَا فِيهِ بَلَاءٌ مُبِينٌ﴾

[٢٠٧] {مِنَ الْآيَاتِ} من نحو فلق البحر وتظليل الغمام وإنزال المنّ والسلوى، وغير ذلك من الآيات العظام التي لم يظهر الله في غيرهم مثلها. {بَلَاءٌ مُبِينٌ} نعمة ظاهرة؛ لأنّ الله تعالى يبلو بالنعمة كما يبلو بالمصيبة. أو اختبار ظاهر لننظر كيف تعملون، كقوله تعالى {وَفِي ذَٰلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ} [البقرة: ٤٩].

34. Şimdi, bunlar da diyorlar ki:
35. “İlk ölümümüzden ilerisi yoktur; diriltilip kaldırılacak değiliz!”
36. “Doğru söylüyorsanız, getirin o hâlde bize atalarımızı!”

[208] “Bunlar”, yani Kureyş kâfirleri.

[209] **Şayet** “Konuşma ölüm hakkında değil, ikinci hayat (*baas*) hakkında olduğuna göre, ‘İlk *hayatımızdan* ilerisi yoktur; diriltilip kaldırılacak değiliz!’ denseydi daha doğru olmaz mıydı? Nitekim ‘*Bir de hayat sadece şu dünyadaki hayatımızdır; asla dirilecek değiliz! demekteler!*’ [En‘âm 6/29] buyrulmuştur. Ayrıca, ‘*İlk ölümümüzden ilerisi yok!*’ ne demektir ve buradaki ‘ilk’ sözünün anlamı nedir? Sanki onlara başka bir ölüm daha vaat edilmiş de bu ölümü yok sayıp inkâr ediyorlar ve ilkini kabul edip benimsiyorlar!?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası şudur -ki doğruya muvaffak kılan Allah’tır-: Burada onlara, “Daha önce ardından hayatın geldiği bir ölüm yaşadığınız gibi, yine ardında hayat bulunan bir ölüm yaşayacaksınız” denmiş gibidir. “*Birer ölü iken size O hayat verdi; sonra sizi öldürecek, sonra tekrar diriltecek...*” [Bakara 2/28] âyeti de bu anlamdadır. Kâfirler “*İlk ölümümüzden ilerisi yok!*” sözüyle şunu kastediyorlardı: Ardından hayat gelecek ölüm, ikincisi değil yalnızca ilk ‘ölüm’dür. Ölümü nitelediğiniz bu “ardından hayat gelme” vasfı, sadece ilk ölüm için geçerli ve ona has bir sıfattır. Dolayısıyla, bu durumda onların böyle söylemesiyle, “*Hayat sadece şu dünyadaki hayatımızdır.*” [En‘âm 6/29] demesi arasında mâna bakımından bir fark yoktur.

[210] “Allah ölüleri diriltti.” anlamında *enşera’llāhu’l-mevtâ* da *neşera’llāhu’l-mevtâ* da denebilir.

[211] “*Getirin o hâlde bize atalarımızı!*” ifadesi, kendilerine *yeniden diriliş*in olacağını söyleyen Peygamber ve müminlere karşı kâfirlerin hitabıdır; yani iddianız doğruysa Rabbinizden isteyip ölmüş atalarımızı diriltin de ‘Kıyamet kopacak.’ ve ‘Ölüler tekrar diriltilecek.’ şeklindeki iddianızın doğru olduğuna dair bir delil teşkil etsin!

[212] Şu da söylenmiştir: Kâfirler, kendisine danışmak istedikleri Kusay b. Kilâb’ın diriltilmesi hususunda Peygamber ve müminlerin Allah’a dua etmesini istiyorlardı; çünkü Kusay önemli dâvalarda ve karşılaştıkları tehlikeli durumlarda kendisine danıştıkları büyükleri ve yol göstericileriydi.

37. Bunlar mı daha üstün, yoksa Tübba‘ın kavmi ile onlardan evvel gelenler mi? Biz helâk ettik onları!.. Çünkü gerçekten mücrimdiler.

٣٤-﴿إِنَّ هَٰٓؤُلَآءِ لَيَقُولُونَ﴾

٣٥-﴿إِنْ هِيَ اِلَّا مَوْتَتُنَا الْاُولٰى وَمَا نَحْنُ بِمُنْشَرِينَ﴾

٣٦-﴿فَأْتُوا بِاٰبَآئِنَا اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[٢٠٨] {هَٰٓؤُلَآءِ} إشارة إلى كفار قريش.

[٢٠٩] فإن قلت: كان الكلام واقعًا في الحياة الثانية لا في الموت، فهلا قيل: إن هي إلا حياتنا الأولى وما نحن بمنشرين؟ كما قيل: {اِنْ هِيَ اِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ} [الأنعام: ٢٩]؟ وما معنى قوله {اِنْ هِيَ اِلَّا مَوْتَتُنَا الْاُولٰى}؟ وما معنى ذكر {الأولى}؟ كأنهم وعدوا موتة أخرى حتى نفوها وجحدوها وأثبتوا الأولى؟ قلت: معناه -والله الموفق للصواب- أنه قيل لهم: إنكم تموتون موتة تتعقبها حياة، كما تقدّمتكم موتة قد تعقبتها حياة، وذلك قوله عزّ وجل {وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ} [البقرة: ٢٨] فقالوا {اِنْ هِيَ اِلَّا مَوْتَتُنَا الْاُولٰى}، يريدون: ما الموتة التي من شأنها أن يتعقبها حياة إلا الموتة الأولى دون الموتة الثانية، وما هذه الصفة التي تصفون بها الموتة من تعقب الحياة لها إلا للموتة الأولى خاصة. فلا فرق إذًا بين هذا وبين قوله {اِنْ هِيَ اِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا} في المعنى.

[٢١٠] يقال: أنشر الله الموتى ونشرهم: إذا بعثهم.

[٢١١] {فَأْتُوا بِاٰبَآئِنَا} هذا خطاب للذين كانوا يعدونهم النشور من رسول الله ﷺ والمؤمنين، أي إن صدقتم فيما تقولون فعجلوا لنا إحياء من مات من آبائنا بسؤالكم ربكم ذلك حتى يكون دليلًا على أنّ ما تعدونه من قيام الساعة وبعث الموتى حق.

[٢١٢] وقيل: كانوا يطلبون إليهم أن يدعوا الله فينشر لهم قصيّ بن كلاب ليشاوروه، فإنه كان كبيرهم ومشاورهم في النوازل ومعاظم الشؤون.

٣٧-﴿اَهُمْ خَيْرٌ اَمْ قَوْمُ تُبَّعٍ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ اَهْلَكْنَاهُمْ اِنَّهُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ﴾

[213] Bu, Himyerli Tübba'dır. Kendisi mümin, kavmi ise kâfirdi. Bu sebeple, Allah onu değil, kavmini kötülemektedir. Tübba', orduları komuta eden, Hîre'yi bir şehir hâline getiren ve Semerkant'ı kuran kişidir. -Semerkant'ı yıkan kişi olduğu da söylenmiştir.- (Mektup) yazdığı zaman "Karanın ve denizin sahibi olan Allah'ın adıyla..." diye başlarmış. Peygamber'in "Tübba' hakkında ileri geri konuşmayın; çünkü o Müslüman idi." buyurduğu nakledilmiştir. [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVII, 519] Yine "Tübba' nebi miydi, değil miydi bilmiyorum!" dediği de rivayet edilmiştir. [*Ebû Dâvûd*, "Kitâbü's-Sünne", 14 benzer lafızlarla] İbn Abbas'ın "Nebi idi." dediği nakledilir. Söylendiğine göre İbn Abbas Himyer'in bir bölgesinde bulunan iki mezara bakmış ve "Bunlar Tübba'ın kızları Radvâ ve Hubbâ'nın mezarlarıdır. Onlar Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmazlardı." demiştir. Kâbe'ye (ilk defa) örtü örten kişinin Tübba' olduğu da söylenmiştir. Yemen krallarına -insanlar kendilerine tâbi olduğu için- *tebâbi'a* dendiği de söylenir. Yine onlara, sözlerine güvenildiği ve kendilerine uyulduğu için *akyâl* de denmiştir. *Gölge*ye de güneşi takip ettiği için *tübba'* denir.

[214] **Şayet** "İki grupta[1] da herhangi bir *hayır* olmamasına rağmen 'Bunlar mı daha hayırlı...' denmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, güç ve engelleme bakımından bunlar mı daha üstün, onlar mı anlamındadır. Firavun hanedanını zikrettikten sonra "*Sizin inkârcı nankörleriniz 'bunlardan' daha mı ileri*?" [Kamer 54/43] buyrulması da böyledir. İbn Abbas'ın da; "Bunlar mı daha zorlu, yoksa Tübba'ın kavmi mi?" şeklinde tefsir ettiği nakledilmiştir.

38. Gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri oyun olsun diye yaratmadık Biz!

39. Onları, tamamen gerçek bir gaye ile yarattık (elbette tamamını diriltip, herkese hak ettiği nihaî karşılığı vereceğiz); fakat çoğu bilmez.

40. (Haklıyı haksızdan) ayırt etme günü, hepsinin bir araya getirileceği vakittir.

41. Yani dostun dosta herhangi bir fayda sağlayamayacağı; yardım da görmeyecekleri gün...

42. Allah'ın merhamet ettikleri müstesna... Gerçekten O'dur 'mutlak izzet sahibi', merhametli (Azîz, Rahîm).

[215] "İkisinin arasındakileri" yani her iki cinsin arasındakileri. Ubeyd b. Umeyr *ve mâ beynehunne* şeklinde okumuştur. Yine o, [ميقاتهم ifadesini] إِنَّ'nin ismi kabul ederek *mîkātehum* şeklinde mansūb okumuştur. Bu durumda يَوْمُ الْفَصْلِ ifadesi إِنَّ'nin haberi olmaktadır; yani onların hesaba çekilme ve cezalandırılma randevuları (haklıyı haksızdan) ayırt etme günü gerçekleşecektir.

1 Tübba'ın kavmi ve Kureyşliler -ikisi de- kâfir olduğu için... / ed.

[٢١٣]هو تبع الحميري. كان مؤمنًا وقومه كافرين؛ ولذلك ذمّ الله قومه ولم يذمه. وهو الذي سار بالجيوش وحير الحيرة وبنى سمرقند. -وقيل: هدمها.- وكان إذا كتب قال: بسم الله الذي ملك برًّا وبحرًا. وعن النبي ﷺ: لا تسبوا تبعًا فإنه كان قد أسلم. وعنه عليه الصلاة والسلام: ما أدري أكان تبع نبيًا أو غير نبي. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: كان نبيًا. وقيل: نظر إلى قبرين بناحية حمير قال: هذا قبر رضوى وقبر حبى بنتيّ تبع؛ لا تشركان بالله شيئًا. وقيل: هو الذي كسا البيت. وقيل لملوك اليمن: التبابعة، لأنهم يتبعون، كما قيل: الأقيال، لأنهم يُتَقيلون. وسمي الظل تبعًا، لأنه يتبع الشمس.

[٢١٤]فإن قلت: ما معنى قوله تعالى {اَهُمْ خَيْرٌ} ولا خير في الفريقين؟ قلت: معناه أهم خير في القوّة والمنعة، كقوله تعالى {اَكُفَّارُكُمْ خَيْرٌ مِنْ اُولٰٓئِكُمْ} [القمر: ٤٣]، بعد ذكر آل فرعون. وفي تفسير ابن عباس رضي الله عنهما: أهم أشدّ أم قوم تبع.

٣٨-﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ﴾

٣٩-﴿مَا خَلَقْنَاهُمَا اِلَّا بِالْحَقِّ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾

٤٠-﴿اِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ مِيقَاتُهُمْ اَجْمَعِينَ﴾

٤١-﴿يَوْمَ لَا يُغْنِي مَوْلًى عَنْ مَوْلًى شَيْـًٔا وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ﴾

٤٢-﴿اِلَّا مَنْ رَحِمَ اللّٰهُ اِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

[٢١٥] {وَمَا بَيْنَهُمَا} وما بين الجنسين. وقرأ عبيد بن عمير «وما بينهن». وقرأ «ميقاتَهم»، بالنصب على أنه اسم إن، ويوم الفصل خبرها، أي إنّ ميعاد حسابهم وجزائهم في يوم الفصل.

[216] "Dostun", yani akraba olsun başkalarından olsun hiçbir dostun, "dosta" yani herhangi bir dosta küçücük de olsa "herhangi bir fayda sağlayamayacağı... yardım da görmeyecekleri [gün]." "Görmeyecek*ler*i" ifadesindeki zamir dostlara gitmektedir; çünkü [مولى (dost) kelime olarak tekil ise de] lafzan belirsiz ve dost cinsinin bütün fertlerini kapsayacak özellikte olması sebebiyle mâna bakımından çokluk ifade eder.

[217] مَنْ رَحِمَ الله ifadesi, يُنْصَرُون'daki Vav'dan bedel olmak üzere mahallen merfû'dur; yani Allah'ın rahmet ettiğinden başkasına yardım edilmez. İfadenin *istisna* olmak üzere mansūb sayılması da mümkündür.

[218] "O'dur mutlak izzet sahibi [güçlü];" yani O'na isyan edene O'na rağmen yardım edilmez; kendisine itaat edenlere karşı da "çok merhametli"dir.

43. O zakkum ağacı ki
44. günahkâr yiyeceğidir;
45. erimiş maden gibi karınlarda fokurdar;
46. kaynar su fokurtusu gibi...

[219] شَجَرَة الزَّقُّوم ifadesi; Şın'ın kesresiyle de okunmuştur. Bu kelimenin üç okunuşu vardır: Şın'ın fetha ve kesra ile okunuşu ve Cim yerine Yâ ile *şîrate* okunuşu. Rivayete göre; "*Şimdi, ziyafet olarak bu mu daha iyidir, yoksa zakkum ağacı mı?*" [Sâffât 37/62] âyeti nâzil olunca İbnü'z-Ziba'râ, "Yemenliler tereyağı ve hurmayı birlikte yemeye *zakkum*lanmak diyorlar." demiş. Bunun üzerine Ebû Cehl tereyağı ve hurma getirmelerini istemiş, gelince de; "Haydi *zakkum*lanın! İşte, Muhammed'in sizi korkuttuğu şey bu!.." demiş. Bu olay üzerine "*O zakkum ağacı ki, günahkâr yiyeceğidir...*" âyetleri inmiştir.

[220] الأَثِيم çok günah işleyen fâcir kimse demektir. Ebu'd-Derdâ (v. 32/652) ile ilgili şöyle bir anekdot anlatılır: Bir adama Kur'ân öğretiyormuş. Adam [طَعَامُ الْأثِيمِ ifadesini okurken] *ta'âmu'l-yetîm* deyip duruyormuş. Sonunda "Be adam, *ta'âmu'l-fâcir* de bari!" demiş. Onun bu sözü, (Kur'ân'daki) bir kelimeyi, aynı mânaya gelen başka bir kelimeyle değiştirmenin caiz olduğu hususunda delil olarak kullanılmaktadır. Yine bundan hareketle Ebû Hanîfe, bir şartla Kur'ân'ı Farsça okumanın caiz olduğuna hükmetmiştir. O şart, Kur'ân'ı Farsça okuyan kişinin, *âyetin mânaların*ı tam olarak ifade edip o mânalardan herhangi birini eksik bırakmamasıdır. Ebû Hanîfe'nin bu görüşü hakkında demişlerdir ki bu şart, Ebû Hanîfe'nin [Kur'ân'ın Farsça okunabileceğine dair] verdiği iznin, *izin vermemekle* aynı anlama geldiğine tanıklık etmektedir! Çünkü Arap dilinde -ve özellikle; hem fesahati hem de nazmının ve üslûplarının benzersiz oluşu sebebiyle bir mu'cize olan Kur'ân'da- ne Farsçanın ne de başka herhangi bir dilin tam olarak ifade edemeyeceği ince mânalar ve maksatlar bulunmaktadır.

[٢١٦] {لَا يُغْنِي مَوْلًى} أيّ مولى كان من قرابة أو غيرها {عَنْ مَوْلًى} عن أي مولى كان {شَيْئًا} من إغناء، أي قليلًا منه. {وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ} الضمير للموالي؛ لأنهم في المعنى كثير، لتناول اللفظ على الإبهام والشياع كل مولى.

[٢١٧] {إِلَّا مَنْ رَحِمَ اللهُ} في محل الرفع على البدل من الواو في {يُنصَرُونَ}، أي ٥ لا يمنع من العذاب إلا من رحمهُ الله. ويجوز أن ينتصب على الاستثناء.

[٢١٨] {إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ} لا ينصر منه من عصاه، {الرَّحِيمُ} لمن أطاعه.

٤٣-﴿إِنَّ شَجَرَتَ الزَّقُّومِ﴾

٤٤-﴿طَعَامُ الْأَثِيمِ﴾

٤٥-﴿كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ﴾

١٠ ٤٦-﴿كَغَلْيِ الْحَمِيمِ﴾

[٢١٩] قرئ «إنّ شِجرة الزقوم»، بكسر الشين، وفيها ثلاث لغات؛ شجرة، بفتح الشين وكسرها وشِيرة، بالياء. وروي أنه لما نزل {اَذٰلِكَ خَيْرٌ نُزُلًا اَمْ شَجَرَةُ الزَّقُّومِ} [الصافات: ٦٢] قال ابن الزبعرى: إنّ أهل اليمن يدعون أكل الزبد والتمر التزقم، فدعا أبو جهل بتمر وزبد، فقال: تزقموا، فإنّ هذا هو الذي يخوّفكم به محمد! فنزل {إِنَّ ١٥ شَجَرَتَ الزَّقُّومِ طَعَامُ الْاَثِيمِ} [الدخان: ٤٤]

[٢٢٠] {طَعَامُ الْاَثِيمِ} وهو الفاجر الكثيرُ الآثام. وعن أبي الدرداء أنه كان يقرئ رجلًا فكان يقول طعام اليتيم، فقال: قل طعام الفاجر يا هذا. وبهذا يستدل على أنّ إبدال كلمة مكان كلمة جائز إذا كانت مؤدية معناها. ومنه أجاز أبو حنيفة القراءة بالفارسية على شريطة، وهي أن يؤدي القارئ المعاني على كمالها من غير ٢٠ أن يخرم منها شيئًا. قالوا: وهذه الشريطة تشهد أنها إجازة كلا إجازة؛ لأنّ في كلام العرب -خصوصًا في القرآن الذي هو معجز بفصاحته وغرابة نظمه وأساليبه- من لطائف المعاني والأغراض ما لا يستقل بأدائه لسان من فارسية وغيرها.

Zaten, Ebû Hanîfe *Rahimehullāh* da iyi Farsça bilmezdi. Dolayısıyla, o bu görüşü, Farsçayı iyice tahkik edip araştırdıktan sonra ifade etmiş değildir. Ayrıca Ali b. el-Ca'd; Ebû Yûsuf kanalıyla Ebû Hanîfe'nin, "Kur'ân'ın Farsça okunmasını hoş karşılamadığına dair" -iki talebesinin görüşüne benzer bir görüşünü- nakletmiştir.

[221] كَالْمُهْلِ Mim'in fethası ile de zammesiyle de okunmuş olup "zeytinyağı tortusu" demektir. Bu anlama geldiğinin delili, "*O gün ki; gök, yağ tortusu gibi olur.*" [Ma'âric 70/8] ve "*Gök ikiye ayrılıp; dipte kalan yağ tortusu gibi (iyice eriyip) kıpkırmızı bir gül (rengin)e dönüştüğünde...*" [Rahmân 55/37] âyetleridir. المهل kelimesinin gümüş ve bakır eriyikleri olduğu da söylenmiştir. كَالْمُهْلِ kelimesinin başındaki Kâf merfû' konumda olup haberin ardı sıra gelen bir başka haberdir; يَغْلِي kelimesi de böyledir. Bu son kelime, [müennes] شَجَرَة kelimesi fâ'il kılınarak *tağlî* şeklinde Tâ ile de; طَعَام kelimesi fâ'il kılınarak Yâ ile de okunmuştur.

[222] حميم fokur fokur kaynayan sıcak su demektir.

47. Tutun şunu, sürükleyin şunu tâ cayır cayır yanan Ateş'in ortasına!..
48. Başının üzerinden kaynar su azabını boca edin sonra!..
49. Bak bakalım tadına! Asıl şerefli, asıl güçlü sensin, öyle ya!
50. Budur işte, o hakkında şüphe edip durduğunuz şey!

[223] Zebânîlere "Tutun şunu, sürükleyin şunu!" denir; yani ite kaka, sert davranarak götürün şunu! Bu, kişinin yakasından tutulup çekilerek hapse yahut öldürülmeye götürülmesidir. Kaba saba, müsamahasız anlamına gelen عُتُلٍّ kelimesi de فَاعْتِلُوهُ ile anlam ilişkisine sahiptir. İfade Tâ'nın zammesiyle *fa'tulûhu* şeklinde de okunmuştur. إِلَى سَوَاءِ الْجَحِيمِ (Ateş'in ortasına) yani tam ortasına ve en yoğun bölgesine.

[224] **Şayet** "*Başlarının üstünden kaynar sular dökülür.*' [Hacc 22/19] âyetinde olduğu gibi, burada da "Başının üstünden kaynar suyu boca edin!" denseydi daha doğru olmaz mıydı? Çünkü dökülen kaynar sudur, suyun azabı değil!" **dersen, şöyle derim:** Başının üstünden kaynar su döküldüğünde, aslında o kaynar suyun azabı ve işkencesi o kişinin üstüne dökülmüş olur; fakat "azabın dökülmesi", şairin şu sözünde olduğu gibi bir isti'âredir:

Zamanın belâları döküldükçe döküldü üzerine

Ayrıca "*Ya Rabbi! Üzerimize sabır yağdır!*" [Bakara 2/250] âyeti de böyledir. Bu âyette de Allah Teâlâ azabı -isti'âre yoluyla- "dökülme" ile ilişkilendirmiştir ki daha korkunç ve daha ürkütücü olsun.

[225] Kavmi karşısında büyüklenen ve ululuk taslayan kimseye, alay ve istihza yoluyla, "*Bak bakalım tadına! Asıl şerefli, asıl güçlü sensin, öyle ya!*" denilir. Rivayete göre Ebû Cehl Peygamber'e (s.a.)

وما كان أبو حنيفة رحمه الله يحسن الفارسية، فلم يكن ذلك منه عن تحقق وتبصر. وروى علي بن الجعد عن أبي يوسف عن أبي حنيفة مثل قول صاحبيه في إنكار القراءة بالفارسية.

[٢٢١] {كَالْمُهْلِ} قرئ بضم الميم وفتحها، وهو دردي الزيت. ويدل عليه قوله تعالى {يَوْمَ تَكُونُ السَّمَآءُ كَالْمُهْلِ} [المعارج: ٨] مع قوله {فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ} [الرحمن: ٣٧]. وقيل: هو ذائب الفضة والنحاس. والكاف رفع خبر بعد خبر، وكذلك {يَغْلِي}. وقرئ بالتاء للشجرة، وبالياء للطعام.

[٢٢٢] و{الْحَمِيمِ} الماء الحار الذي انتهى غليانه.

٤٧-﴿خُذُوهُ فَاعْتِلُوهُ اِلٰى سَوَٓاءِ الْجَح۪يمِ﴾

٤٨-﴿ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِه۪ مِنْ عَذَابِ الْحَم۪يمِ﴾

٤٩-﴿ذُقْۚ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَز۪يزُ الْكَر۪يمُ﴾

٥٠-﴿اِنَّ هٰذَا مَا كُنْتُمْ بِه۪ تَمْتَرُونَ﴾

[٢٢٣] يقال للزبانية: {خُذُوهُ فَاعْتِلُوهُ} فقودوه بعنف وغلظة، وهو أن يؤخذ بتلبيب الرجل فيجر إلى حبس أو قتل. ومنه العُتُلّ، وهو الغليظ الجافي. وقرئ بكسر التاء وضمها. {اِلٰى سَوَٓاءِ الْجَح۪يمِ} إلى وسطها ومعظمها.

[٢٢٤] فإن قلت: هلا قيل: صبوا فوق رأسه من الحميم، كقوله تعالى {يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُؤُ۫سِهِمُ الْحَم۪يمُ} [الحج: ١٩] لأنّ الحميم هو المصبوب لا عذابه؟ قلت: إذا صب عليه الحميم فقد صب عليه عذابه وشدّته، إلا أنّ صب العذاب طريقة الاستعارة، كقوله:

صُبَّتْ عَلَيْهِ صُرُوفُ الدَّهْرِ مِنْ صَبَبِ ۞

وكقوله تعالى {اَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا} [البقرة: ٢٥٠] فذكر العذاب معلقًا به الصب، مستعارًا له، ليكون أهول وأهيب.

[٢٢٥] يقال: {ذُقْۚ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَز۪يزُ الْكَر۪يمُ} على سبيل الهزؤ والتهكم بمن كان يتعزز ويتكرم على قومه. وروي أنّ أبا جهل قال لرسول الله ﷺ:

"Mekke'nin şu iki dağı arasında benden daha güçlüsü ve soylusu yoktur. Allah'a yemin olsun ki sen de *Rabb*in de bana bir şey yapamayacaksınız!" demiştir.

[226] إِنَّكَ kelimesi, *li-enneke* (çünkü sen) mânasında *enneke* şeklinde de okunmuştur. Hasan b. Ali'nin (r.a.) bu âyeti minberde (hutbede) okuduğu rivayet edilmiştir.

[227] "Budur" bu azap yahut bu iştir "işte, hakkında şüphe edip durduğunuz şey!" Yani kuşkulandığınız yahut tereddüde düşüp inatla çekiştiğiniz şey.

51. Müttakîler ise güvenli bir ikametgâhtadır;
52. bahçelerde, pınar başlarında...
53. İnce ipekten ve parlak atlastan giyinip karşılıklı otururlar.

[228] مَقَامٍ Mim'in fethasıyla okunmuştur ki bu durumda, "ayağa kalkma yeri" anlamına gelir ve mekân kastedilmiş olur. *Makām*, genel anlamda kullanılan özel manalı kelimelerdendir.[1] Zamme ile ***mu**kām*^{in} şeklinde de okunmuştur; o zaman, *ikāmet*gâh anlamına gelir. أمين kelimesi *emine'r-raculu emânet*^{en} *fe-huve emîn*^{un} (Kişi tamamen güvenilir oldu ve güvenilir biridir.) anlamında olup hâin kelimesinin zıttıdır. Burada *mekân*, isti'âre yoluyla *emîn* olarak nitelenmiştir; çünkü (cehennemliğin ikamet edeceği) korkutucu mekân, içinde bulunan kimseyi çeşitli nâhoşluklara mâruz bırakmakla ona hâinlik ediyor gibidir.

[229] *Sündüs*ün ince ipek, *istebrak*ın da kalın ipek olduğu söylenmiştir. *İstebrak*, *istebr* kelimesinin Arapçalaşmış hâlidir. **Şayet** "Apaçık Arapça olan Kur'ân'da yabancı bir kelimenin bulunması nasıl mümkün olabilir?" **dersen, şöyle derim:** Kelime Arapçalaştığı zaman yabancı olmaktan çıkar; çünkü bir kelimeyi Arapçalaştırmak, üzerinde tasarrufta bulunarak o kelimeyi Arapça biçimine sokmak, kendi dil sisteminden çıkartıp Arapça dil kurallarına uygun hâle getirmek demektir.

54. İşte böyle... Eşleştirmişizdir onları, âhu gözlü bembeyaz dilberlerle.
55. Her meyveyi güvenle isteyebilmektedirler orada.

[230] كَذَلِكَ'deki Kâf, "durum işte böyledir" mânasında merfû'dur. Yahut "işte böylece onları mükâfatlandırdık" mânasında mansūbdur. "*Onları âhu gözlü bembeyaz dilberlerle eşleştirdik.*" İkrime, izafetle *bi-hûri 'în* şeklinde okumuştur. Bu durumda mâna, *'în* cinsinden (âhu gözlü) *huri*lerle (beyaz tenli dilberlerle), şeklinde olur.

---

1 Yani aslında sadece "ayağa kalkma yeri" anlamındayken daha sonra genelleşip her türlü mekân için kullanılır hâle gelmiştir. Nitekim "oturulan yer" anlamındaki *meclis* için dahi *makām* kelimesi kullanılır olmuştur. / çev.

ما بين جبليها أعز ولا أكرم مني، فوالله ما تستطيع أنت ولا ربك أن تفعلا بي شيئًا.

[٢٢٦] وقرئ «أنك» بمعنى: لأنك. وعن الحسن بن علي ﵄ أنه قرأ به على المنبر.

[٢٢٧] {إِنَّ هٰذَا} العذاب، أو إن هذا الأمر هو {مَا كُنْتُمْ بِهِ تَمْتَرُونَ}، أي تشكون، ٥ أو تتمارون وتتلاجون.

٥١-﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ اَمِينٍ﴾

٥٢-﴿فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ﴾

٥٣-﴿يَلْبَسُونَ مِنْ سُنْدُسٍ وَاِسْتَبْرَقٍ مُتَقَابِلِينَ﴾

[٢٢٨] قرئ «في مقام»، بالفتح، وهو موضع القيام، والمراد المكان، وهو من ١٠ الخاص الذي وقع مستعملًا في معنى العموم. وبالضم، وهو موضع الإقامة. و{اَمِينٍ} من قولك: أمن الرجل أمانة، فهو أمين، وهو ضد الخائن، فوصف به المكان استعارة؛ لأنّ المكان المخيف كأنما يخون صاحبه بما يلقى فيه من المكاره.

[٢٢٩] قيل: السندس ما رق من الديباج، والإستبرق ما غلظ منه؛ وهو تعريب استبر. فإن قلت: كيف ساغ أن يقع في القرآن العربي المبين لفظ أعجمي؟ قلت: إذا ١٥ عرّب خرج من أن يكون عجميًا؛ لأن معنى التعريب أن يجعل عربيًا بالتصرف فيه، وتغييره عن منهاجه، وإجرائه على أوجه الإعراب.

٥٤-﴿كَذٰلِكَ وَزَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عِينٍ﴾

٥٥-﴿يَدْعُونَ فِيهَا بِكُلِّ فَاكِهَةٍ اٰمِنِينَ﴾

[٢٣٠] {كَذٰلِكَ} الكاف مرفوع على: الأمر كذلك، أو منصوب على: مثلَ ذلك أثبناهم. ٢٠ {وَزَوَّجْنَاهُمْ} وقرأ عكرمة «بحورِ عينٍ»، على الإضافة. والمعنى: بالحور من العين؛

Çünkü *'în* (âhu gözlülük) hem beyaz tenlilerde hem de böyle olmayanlarda bulunabilir. İşte cennetliklere verilecek olanlar, meselâ ela gözlü olanlar değil, "âhu gözlü beyaz tenli dilberler" olacaktır. İbn Mes'ûd kıraatinde ise bu ifade بِعِيسٍ عِين şeklindedir ki الْعَيْساَء "pembeye çalan beyaz tenli kadın" demektir.

5 [231] Ubeyd b. Umeyr *lâ yuzâkūne fî-he'l-mevte* (orada kendilerine ölüm tattırılmayacak) şeklinde okurken, İbn Mes'ûd *lâ yezûkūne fî-hâ ta'me'l-mevt* (orada ölüm acısını tatmayacaklar) şeklinde okumuştur.

56. -İlk ölüm hariç- ölümü tatmazlar orada... Cayır cayır yanan Ateş'in azabından korumuştur onları (Rableri).

10 [232] **Şayet "**Cennet'e girmeden önce tadılacak olan ilk ölüm, nasıl orada tadılmayacağı belirtilen ölümden istisna edilmiştir?" **dersen, şöyle derim:** Bu ifadeyle cennetliklerin orada *asla* ölümü tatmayacakları söylenmek istenmiş, "ilk ölüm hariç" sözü de bu söylenmek istenenin yerine söylenmiştir. Çünkü geçmişte gerçekleşip gitmiş bir ölümün gelecekte tadılması mümkün 15 değildir. Bu, "meseleyi imkânsıza bağlama" kabilinden bir ifadedir. Âdeta şöyle buyrulmaktadır: Şayet dünyadaki ölümün gelecekte (cennette) tadılması mümkün olursa, işte o zaman onu tadarlar [ama böyle bir şey muhaldir]. وَوَقَاهُمْ ifadesi şeddeli olarak "*ve vakkāhum*" şeklinde de okunmuştur.

57. Senin Rabbinin lutfuyla... ki büyük kurtuluş da budur.

20 [233] "Rabbinin lutfuyla" yani *ver*gi ve mükâfatıyla. Bununla, Allah'ın müttakîlere verdiği cennet mutluluğu ve ateşten kurtuluş gibi ihsanların tamamı kastedilmiştir. Kelime, "Bu bir lutuftur." anlamında *fadl*[un] şeklinde de okunmuştur.

58. Biz; onu senin dilinle kolaylaştırdık ki düşünüp ders çıkarabilsinler.

25 **59. Öyleyse, gözetle; çünkü onlar da gözetlemekte...**

[234] "Biz; *o*nu senin dilinle kolaylaştırdık." Bu ifade sûrenin özeti olup "onlara bu açık ve anlaşılır kitap ile öğüt ver" demektir. Zira kavminin onu anlamasını ve böylece öğüt almasını istediğimiz için "Biz onu senin dilinle" -yani Arapça- indirmek suretiyle "kolaylaştırdık."

30 [235] "Öyleyse, gözetle" yani onların başına gelecekleri bekle, "çünkü onlar da gözetlemekte…" yani senin başına geleceğini umdukları belâları beklemekteler.

[236] Peygamber'den (s.a.) şöyle nakledilmiştir: Kim geceleyin *HâMîm-i Duhān* sûresini okursa, yetmiş bin meleğin kendisi için ettiği istiğfar eşliğinde 35 sabahlar." Yine ondan şöyle rivayet edilmiştir: "Kim Cuma gecesi, dumandan bahsedilen *HâMîm* sûresini okursa bağışlanmış olarak sabahlar." [*Tirmizî*, "Fezâilü'l-Kur'ân", 8 benzer lafızlarla]

لأن العين إما أن تكون حورًا أو غير حور، فهؤلاء من الحور العين، لا من شهلهن مثلًا. وفي قراءة عبد الله «بعيس عين». والعيساء البيضاء تعلوها حمرة.

[٢٣١] وقرأ عبيد بن عمير «لا يُذاقون فيها الموت»، وقرأ عبد الله «لا يذوقون فيها طعم الموت».

٥ ٥٦-﴿لَا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ ۖ وَوَقَاهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ﴾

[٢٣٢] فإن قلت: كيف استثنيت الموتة الأولى -المذوقة قبل دخول الجنة- من الموت المنفي ذوقه فيها؟ قلت: أريد أن يقال: لا يذوقون فيها الموت البتة، فوضع قوله {إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ} موضع ذلك؛ لأن الموتة الماضية محال ذوقها في المستقبل، فهو من باب التعليق بالمحال، كأنه قيل: إن كانت الموتة الأولى يستقيم ذوقها في ١٠ المستقبل فإنهم يذوقونها. وقرئ «ووقاهم » بالتشديد.

٥٧-﴿فَضْلًا مِنْ رَبِّكَ ۚ ذَٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

[٢٣٣] {فَضْلًا مِنْ رَبِّكَ} عطاء من ربك وثوابًا، يعني كل ما أعطى المتقين من نعيم الجنة والنجاة من النار. وقرئ «فضلٌ»، أي ذلك فضل.

٥٨-﴿فَإِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ بِلِسَانِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾

١٥ ٥٩-﴿فَارْتَقِبْ إِنَّهُمْ مُرْتَقِبُونَ﴾

[٢٣٤] {فَإِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ بِلِسَانِكَ} فذلكة للسورة. ومعناها: ذكرهم بالكتاب المبين. ﴿فَإِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ﴾ أي سهلناه، حيث أنزلناه عربيًا بلسانك بلغتك إرادة أن يفهمه قومك فيتذكروا.

[٢٣٥] {فَارْتَقِبْ} فانتظر ما يحل بهم؛ {إِنَّهُمْ مُرْتَقِبُونَ} ما يحل بك، متربصون ٢٠ بك الدوائر.

[٢٣٦] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة حم الدخان في ليلة أصبح يستغفر له سبعون ألف ملك » وعنه عليه السلام: « من قرأ سورة حم التي ذكر فيها الدخان في ليلة جمعة أصبح مغفورًا له».

CÂSİYE SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur; 37 âyettir. 36 âyet olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Hâ, Mîm.

2. Bu kitap; 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm) Allah tarafından indirilmektedir:

[237] Şayet *HâMîm*i, haberi تنزيل الكتاب (kitabın indirilmesi) olan mübtedâ bir isim kabul edersen, o zaman *muzāf*ın hazfedilmiş olması kaçınılmaz olur. Anlam ise; "HâMîm'in *indirilmesi*, *kitab*ın indirilmesidir." şeklinde olur. مِنَ اللهِ (Allah'tan) ifadesi de *tenzîl*e bağlı olur. Eğer *HâMîm*i harf sayımı kabul edersen, "Kitab'ın indirilmesi" mübtedâ, مِنَ اللهِ (Allah'tandır) ifadesi de onun haberi olur.

3. Göklerde ve yerde elbette müminler için âyetler vardır.

4. Sizi yaratmasında ve tüm canlıları yeryüzüne yaymasında, yakînen iman eden bir toplum için âyetler vardır.

5. Gece ile gündüzün gidip gelişinde ve Allah'ın, gökten indirdiği rızıkla ölü vaziyetteki yeri diriltmesinde ve rüzgârları farklı yönlerden estirmesinde de akleden bir toplum için âyetler vardır.

[238] "Göklerde ve yerde" ifadesinin, zâhiriyle -yani "göklerin ve yerin yaratılmasında" anlamıyla- alınması mümkündür; çünkü sonraki âyette, "siz*in yaratılma*nızda" denmektedir.

[239] **Şayet** "وما يبثُّ (ve yeryüzüne yaydığı) ifadesi neye atıftır? Muzāf durumundaki خَلْق kelimesine mi yoksa *muzāfun ileyh* konumundaki كُمْ zamirine mi?" **dersen şöyle derim:** Muzāfa atıftır; çünkü *muzāfun ileyh*, kendisine atıf yapılması hoş görülmeyen mecrur muttasıl bir zamirdir. Araplar ("Sana ve Zeyd'e uğradım." anlamında) *merartu bi-ke ve zeyd*[in] denmesini; ("Bu, senin ve Amr'ın babasıdır." anlamında) *hâzâ ebûke ve 'amr*[in] denmesini çirkin görmüşlerdir. Yine, ifadeyi pekiştirmek istediklerinde *merartu bi-ke ente ve zeyd*[in] demeyi de çirkin görmüşlerdir.

[240] أَيَاتٌ لِقَوْمٍ يُوقِنُون (Yakînen iman eden bir toplum için âyetler vardır.) ifadesi nasb ile de ref' ile de okunmuştur. Tıpkı ("Zeyd evde Amr çarşıda." anlamında) "*inne zeyd*[en] *fi'd-dâr*[i] *ve 'amr*[an] *fi's-sûk*" da, "*…ve 'amr*[un] *fi's-sûk*" da diyebileceğin gibi. أَيَاتٌ لِقَوْمٍ يَعْقِلُون (Akleden bir toplum için âyetler vardır.) ifadesine gelince bu, iki âmil üzerine atfın örneklerindendir ve ifadeyi nasb yahut ref' hâlinde okuman durumu değiştirmez. Mansūb okuduğunda âmiller

سورة الجاثية

مكية، وآياتها ٣٧. وقيل: ٣٦ آية.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿حٰمٓ﴾

٢-﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ﴾

[٢٣٧] {حٰمٓ} إن جعلتها اسمًا مبتدأ مخبرًا عنه بـ{تَنْزِيلُ الْكِتَابِ} لم يكن بدّ من حذف مضاف، تقديره: تنزيل حم تنزيل الكتاب؛ و{مِنَ اللهِ} صلة للتنزيل. وإن جعلتها تعديدًا للحروف كان ﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ﴾ مبتدأ، والظرف خبرًا.

٣-﴿إِنَّ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ لَاٰيَاتٍ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

٤-﴿وَفِي خَلْقِكُمْ وَمَا يَبُثُّ مِنْ دَآبَّةٍ اٰيَاتٌ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ﴾

٥-﴿وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَآ اَنْزَلَ اللهُ مِنَ السَّمَآءِ مِنْ رِزْقٍ فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ اٰيَاتٌ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

[٢٣٨] {إِنَّ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} يجوز أن يكون على ظاهره، وأن يكون المعنى: إنّ في خلق السَّمٰوَات، لقوله {وَفِي خَلْقِكُمْ}.

[٢٣٩] فإن قلت: علام عطف {وَمَا يَبُثُّ}؛ أعلى الخلق المضاف أم على الضمير المضاف إليه؟ قلت: بل على المضاف، لأنّ المضاف إليه ضمير متصل مجرور يقبح العطف عليه، استقبحوا أن يقال: مررت بك وزيد، وهذا أبوك وعمرٍو، وكذلك إن أكدوه كرهوا أن يقولوا: مررت بك أنت وزيد.

[٢٤٠] قرئ «آيات لقوم يوقنون» بالنصب والرفع، على قولك: إنّ زيدًا في الدار وعمرًا في السوق، أو عمرٌو في السوق. وأمّا قوله {اٰيَاتٌ لِقَوْمٍ يَعْقِلونَ} فمن العطف على عاملين، سواء نصبت أو رفعت؛ فالعاملان إذا نصبت

[2. âyetteki] إِنَّ ile [4. âyetteki] في edatlarıdır. [5. âyetin başındaki]Vav bu iki edatın yerine geçerek, وَاخْتِلاَفِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ ifadesini cer ederken, آيَاتٍ kelimesini de nasbetmiştir. Merfû' okuduğunda ise âmiller mübtedâlık ve في harf-i ceridir. Mübtedâlık آيَاتٌ kelimesini ref' ederken, في de اخْتِلاَفِ üzerinde amel etmiştir. İbn Mes'ûd, "*ve fi'htilâfi'l-leyli ve'n-nehâr*" şeklinde okumuştur. **Şayet** "İki âmil üzerine atıf Ahfeş'e (v. 215/830) göre uygundur, diyecek bir şey yoktur; ama Sîbeveyhi (v. 180/796) buna karşı çıkmaktadır. Peki, Sîbeveyhi'ye göre âyet nasıl tahlil edilmeli?" **dersen, şöyle derim:** Ona göre bu, iki şekilde açıklanabilir: İlki, gizli bir في harf-i ceri olduğunun kabul edilmesidir. Bu açıklamayı güzel ve makbul kılan, önceki iki âyette في'nin önceden zikredilmiş olmasıdır; İbn Mes'ûd'un [ve fi'htilâfi…] kıraati de bunu destekler. İkincisi; mecrûr,[1] öncesine atıfla yahut tekrar edile edile tamamlandıktan sonra, آيَات kelimesinin *ihtisās* üzere mansūb olmasıdır. Ref' durumunda kabul edilmesi ise gizli bir هِي sayesindedir.[2]

[241] Yine ifade, *va'htilâfu'lleyli ve'n-nehâr* şeklinde merfû' ve آيَات kelimesi de آية şeklinde [müfred] okunmuştur. Ayrıca, *ve mâ yebussu min dâbbet*ⁱⁿ *âyet*ᵘⁿ (yaydığı bütün canlılar *âyet*tir) ve *ve tasrîfi'r-rîh* (*rüzgâr*ı farklı yönlerden estirmesinde) okunuşları da vardır.

[242] Âyetin mânası şöyledir: İnsaf sahibi kullar gökleri ve yeri sahih bir *nazar*la[3] incelediklerinde, bunların bir 'sanat eseri' olduğunu ve bir ustasının (*Sāni'*) olması gerektiğini anlarlar. Böylece Allah'a iman edip O'nu ikrar ederler. Kendilerinin yaratılıp durumdan duruma, şekilden şekle döndürülüşleri üzerinde ve yeryüzündeki canlı türleri üzerinde düşündüklerinde imanları pekişir, güçlenir ve şüphe onları terk eder. Aynı şekilde, gece ve gündüzün art arda gelmesi, yağmurun yağması ve yeryüzünün ölü iken yağmurla dirilmesi, rüzgârın kuzey, güney, ileri, geri [çeşitli yönlerde] esmesi gibi her an tekrarlanan diğer hadiseler üzerinde düşündüklerinde ise meseleyi kavrarlar ve bilgileri sağlamlaşıp imanları berraklaşır.

[243] Yağmur "rızık" diye isimlendirilmiştir; çünkü rızkın sebebidir.

6. İşte Allah'ın âyetleri... Onları sana (belli bir gaye ile) gerçeğin ta kendisi olarak okuyoruz. Peki, Allah'tan ve O'nun âyetlerinden sonra hangi söze iman edecek bunlar?!

[244] تِلْكَ önceki âyetlere işaret etmektedir; yani işbu âyetler "Allah'ın âyetleridir." نَتْلوها hâl konumundadır; yani "sana gerçeğin ta kendisi olarak" okunmakta olan [Allah'ın âyetleridir]. Hâlin âmili ise تِلْكَ'nin delâlet ettiği *işaret* anlamıdır.

---

1 Yani اخْتِلاَف, ما أَنْزَلَ ve تَصْرِيفِ الرِّيَاحِ ifadelerinin. / çev.

2 Yani *bütün bunlar* akleden bir toplum için birer âyet*tir*. / ed.

3 *Nazar*: Müşahhas veya mücerret bir şeyi, akıl gözünü de işin içine katarak derin bir bakışla ve dakik bir şekilde inceleme; gözlem. / ed.

هما: إن، وفي؛ أقيمت الواو مقامهما؛ فعملت الجر في ﴿وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ﴾، والنصب في {اٰيَات}. وإذا رفعت فالعاملان: الابتداء وفي، عملت الرفع في {لَاٰيَاتٌ}، والجر في {وَاخْتِلَافِ}. وقرأ ابن مسعود «وفي اختلاف الليل والنهار». فإن قلت: العطف على عاملين على مذهب الأخفش سديد لا مقال فيه، وقد أباه سيبويه، فما ٥ وجه تخريج الآية عنده؟ قلت: فيه وجهان عنده؛ أحدهما أن يكون على إضمار في. والذي حسنه تقدّم ذكره في الآيتين قبلها. ويعضده قراءة ابن مسعود. والثاني: أن ينتصب {آيات} على الاختصاص بعد انقضاء المجرور معطوفًا على ما قبله، أو على التكرير؛ ورفعها بإضمار هي.

[٢٤١] وقرئ «واختلاف الليل والنهار»، بالرفع. وقرئ «آية». وكذلك «وما يبث ١٠ من دابة آية». وقرئ «وتصريف الريح».

[٢٤٢] والمعنى: إنّ المنصفين من العباد إذا نظروا في السَّمٰوَات والأرض النظر الصحيح، علموا أنها مصنوعة، وأنه لا بدّ لها من صانع، فآمنوا بالله وأقرّوا، فإذا نظروا في خلق أنفسهم وتنقلها من حال إلى حال وهيئة إلى هيئة، وفي خلق ما على ظهر الأرض من صنوف الحيوان، ازدادوا إيمانًا، وأيقنوا وانتفى عنهم اللبس؛ فإذا نظروا ١٥ في سائر الحوادث التي تتجدّد في كل وقت كاختلاف الليل والنهار ونزول الأمطار وحياة الأرض بها بعد موتها {وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ} جنوبًا وشمالًا وقبولًا ودبورًا عقلوا واستحكم علمهم وخلص يقينهم.

[٢٤٣] وسمي المطر رزقًا، لأنه سبب الرزق.

٦-﴿تِلْكَ اٰيَاتُ اللّٰهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ فَبِاَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَ اللّٰهِ وَاٰيَاتِهِ يُؤْمِنُونَ﴾

٢٠ [٢٤٤] {تِلْكَ} إشارة إلى الآيات المتقدّمة، أي تلك الآيات آيات الله. و{نَتْلُوهَا} في محل الحال، أي متلوةً {عَلَيْكَ بِالْحَقِّ}. والعامل ما دل عليه تلك من معنى الإشارة.

Bunun bir benzeri [Sâre validemizin ağzından nakledilen] وَهَذَا بَعْلِي شَيْخا (*Şu kocam da bir ihtiyar olduğu hâlde*) [Hûd 11/72] ifadesidir. تَتْلوها kelimesi *yetlûhâ* (onları okuyor) şeklinde de okunmuştur.

[245] "Allah'tan ve âyetlerinden sonra" yani Allah'ın âyetlerinden sonra. Bu, Arapların "Zeyd ve onun cömertliği hoşuma gitti." sözüne benzer. Bununla "Zeyd'in cömertliği hoşuma gitti." demek isterler. Bu ifadenin "Allah'ın sözünden sonra" anlamında olması da mümkündür ki O'nun sözü, *kitab* ve *Kur'ân*'ıdır. Nitekim "*Allah sözün en güzelini... indirmektedir.*" [Zümer 39/23] buyrulmuştur.

[246] يُؤْمِنُون Yâ ile de Tâ ile de okunmuştur (iman edecekler - iman edeceksiniz).

7. Yazıklar olsun her günahkâr palavracıya ki;

8. Allah'ın âyetleri kendisine okunurken dinler; fakat hâlâ onları hiç duymamış gibi büyüklük taslamakta direnir! Can yakıcı bir azapla müjdele onu!..

[247] الأَفَّاك çok yalan söyleyen; الأثِيم aşırı günah işleyen demektir.

[248] "Direnir" yani küfre yönelir ve onu devam ettirir. [Günahta] *ısrar* etmenin asıl anlamı, yaban eşeğinin sürüye katılmamakta direnmesidir; yani kulaklarını *sarr* ederek -dikerek- [işittiği tehlike seslerine rağmen] sürüden ayrı durmasıdır. "Büyüklük taslayarak" yani âyetlere iman ve onların dile getirdiği hakka itaat konusunda küçümseyici bir tavır alıp kendi sahip olduğu şeylerle övünüp şımararak.

[249] Bu âyetlerin Nadr b. el-Hâris hakkında nâzil olduğu söylenmiştir ki bu adam, yabancılardan duyup öğrendiği hikâyeleri anlatıp durarak insanları Kur'ân'ı dinlemekten alıkoymakta idi. Fakat bahsi geçen âyetler, Allah'ın dinine zararı dokunan herkesi kapsayacak şekilde genel mânalıdır.

[250] **Şayet** "*Sonra* kibirlenerek direnir.' sözündeki '*sonra*'nın mânası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Onun mânası şairin şu sözündeki gibidir:

> [İbn Hurre'den başkası kaldıramaz bu gamı, kederi!]
> O ki ölümün acılarını gördüğü hâlde üstüne üstüne gider onların!

Ölüm acıları, onları gören kişinin normalde kaçıp kurtulmaya çalışacağı şeylerdir. Bu sebeple, onunla karşılaşmak yahut onları tecrübe etmeye çalışmak olacak şey değildir. Dolayısıyla, "sonra"nın mânası şudur: Görüp müşahede ettikten sonra kişinin hâlâ ölüm acılarına yönelmesi normal şartlarda nasıl ihtimal dışı bir şey ise, Allah'ın, apaçık olan ve hakkı dile getiren âyetleri hususunda da durum böyledir:

ونحوه {هٰذَا بَعْلِي شَيْخًا} [هود: ٧٢]. وقرئ «يتلوها»، بالياء.

[٢٤٥] {بَعْدَ اللهِ وَاٰيَاتِهٖ} أي بعد آيات الله، كقولهم: أعجبني زيد وكرمه، يريدون: أعجبني كرم زيد. ويجوز أن يراد: بعد حديث الله، وهو كتابه وقرآنه، كقوله تعالى {اَللّٰهُ نَزَّلَ اَحْسَنَ الْحَدٖيثِ} [الزمر: ٢٣].

٥ [٢٤٦] وقرئ {يُؤْمِنُونَ} بالتاء والياء.

٧-﴿وَيْلٌ لِكُلِّ اَفَّاكٍ اَثٖيمٍ﴾

٨-﴿يَسْمَعُ اٰيَاتِ اللهِ تُتْلٰى عَلَيْهِ ثُمَّ يُصِرُّ مُسْتَكْبِرًا كَاَنْ لَمْ يَسْمَعْهَاۚ فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ اَلٖيمٍ﴾

[٢٤٧] الأفاك: الكذاب، والأثيم: المتبالغ في اقتراف الآثام.

١٠ [٢٤٨] {يُصِرُّ} يقبل على كفره ويقيم عليه. وأصله من إصرار الحمار على العانة، وهو أن ينحى عليها صارًّا أذنيه. {مُسْتَكْبِرًا} عن الإيمان بالآيات والإذعان لما ينطق به من الحق، مزدريًا لها معجبًا بما عنده.

[٢٤٩] قيل: نزلت في النضر بن الحرث وما كان يشتري من أحاديث الأعاجم، ويشغل الناس بها عن استماع القرآن. والآية عامّة في كل ما كان مضارًّا لدين الله.

١٥ [٢٥٠] فإن قلت: ما معنى ثم في قوله {ثُمَّ يُصِرُّ مُسْتَكْبِرًا}؟ قلت: كمعناه في قول القائل:

يَرَى غَمَرَاتِ المَوْتِ ثُمَّ يَزُورُها ❁

وذلك أنّ غمرات الموت حقيقة بأن ينجو رائيها بنفسه ويطلب الفرار عنها. وأمّا زيارتها والإقدام على مزاولتها فأمر مستبعد، فمعنى ثم: الإيذان بأن فعل المقدم عليها بعدما رآها

٢٠ وعاينها شيء يستبعد في العادات والطباع، وكذلك آيات الله الواضحة الناطقة بالحق،

Birisine bunlar okunduğu ve o da bunları işittiği hâlde, o kişinin hâlâ dalâlette ısrar etmesi ve kibirlenerek âyetlere imandan yüz çevirmesi aklın alacağı bir şey değildir.

[251] كَأَنْ'deki أَنْ şeddeliden hafifletilmiştir; aslında *ke-ennehû lem yesma'hâ* (sanki onu hiç duymamış gibi) şeklindedir. Zamir de şân zamiridir. Bunun örneği şairin şu sözüdür:

> (Dostuma yöneldim;) taze *akasya*ya yöneldiği gibi ceylanın.

Cümle, hâl olmak üzere mansūbdur; yani "işitmeyen birisi gibi direnir, inat eder."

9. Âyetlerimizden bir şey öğrendiği vakit, onu eğlence vesilesi edinir. Alçaltıcı bir azaptır bunların hakkı!..

[252] Âyetlerimizden *bir şey* kendisine ulaştığı ve onun âyetlerimizden olduğunu anladığı "zaman, *onları*" yani âyetlerimizi "eğlence vesilesi edinir." Allah Teâlâ, o alaycı günahkârın bir söz işitip de bunun Allah'ın Hz. Muhammed'e indirdiği âyetler cümlesinden olduğunu anladığında, sadece bu duyduğuyla değil bütün *âyetlerle* alay ettiğini sezdirmek için "*onu* eğlence vesilesi edinir" dememiştir.[1] Mâna şöyle de olabilir: "Âyetlerimizden bir şey öğrendiğinde", inatçı kişinin buna tutunup, sinsice saldırmak ve ayıplamak için ondan kendisine bir dayanak bulması mümkündür; böylece, öğrendiği şeyi fırsat bilip Allah'ın âyetlerini eğlence vesilesi edinir. Bu, İbnü'z-Ziba'râ'nın "*Şüphesiz, hem siz hem de Allah'tan başka taptıklarınız cehennem odunusunuz.*" [Enbiyâ 21/98] âyetini fırsat bilip Peygamber'e (s.a.) mugâlata yaparak, "İşte şimdi işini bitirdim!" demesi gibidir.[2] ها zamirinin [müennes olmasına rağmen, müzekker bir kelime olan] شيء kelimesine dönmesi de mümkündür; çünkü "şey" ile burada "âyet" kastedilmiştir. Ebü'l-Atâhiye'nin (v. 210/825) şu sözünde de benzer bir kullanım vardır:

> Dünyadan öyle bir "şey"e bağlandı ki gönlüm!
> Üstesinden ancak Allah ve Halife Mehdi gelebilir (bu kızı bana verebilir).

Burada "şey" derken cariye Utbe'yi kastetmiştir.

[253] [عَلِمَ (öğrendiğinde) ifadesi] *'ullime* (kendisine öğretildiğinde) şeklinde de okunmuştur. أولئك bütün palavracıları kapsaması sebebiyle "her günahkâr palavracı"ya işaret etmektedir.

10. Önlerinde de cehennem vardır! Ne kazandıkları, ne de Allah dışında edindikleri velîler onlara bir fayda verir; muazzam bir azaptır onların hakkı!..

---

1 Yani '*şey*'e -yani tek bir âyete- râci müzekker bir zamir değil, "âyetler"e râci müennes bir zamir (ها) getirmiştir. / ed.

2 Zuhruf 43/57-58'in tefsirine bkz. / ed.

من تليت عليه وسمعها كان مستبعدًا في العقول إصراره على الضلالة عندها واستكباره عن الإيمان بها.

[٢٥١] {كَأَنْ} مخففة، والأصل كأنه لم يسمعها. والضمير ضمير الشأن، كما في قوله:

٥ كَأَنْ ظَبْيَةً تعطو إِلَى نَاضِرِ السَّلَمْ ۞

ومحل الجملة النصب على الحال، أي يصر مثل غير السامع.

٩-﴿وَإِذَا عَلِمَ مِنْ ءَايَٰتِنَا شَيْـًٔا ٱتَّخَذَهَا هُزُوًا ۚ أُو۟لَٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ﴾

[٢٥٢] {وَإِذَا} بلغه شيء من آياتنا وعلم أنه منها {اتَّخَذَهَا}، أي اتخذ الآيات {هُزُوًا}. ولم يقل: اتخذه، للإشعار بأنه إذا أحس بشيء من الكلام أنه من جملة
١٠ الآيات التي أنزلها الله تعالى على محمد ﷺ، خاض في الاستهزاء بجميع الآيات. ولم يقتصر على الاستهزاء بما بلغه. ويحتمل: {وإذا علم من آياتنا شيئًا} يمكن أن يتشبث به المعاند ويجد له محملًا يتسلق به على الطعن والغميزة، افترصه واتخذ آيات الله هزوًا. وذلك نحو افتراص ابن الزبعري قوله عز وجل {إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ} [الأنبياء: ٩٨] ومغالطته رسول الله ﷺ، وقوله: خصمتك!
١٥ ويجوز أن يرجع الضمير إلى شيء؛ لأنه في معنى الآية، كقول أبي العتاهية:

نَفْسِي بِشَيْءٍ مِنَ الدُّنْيَا مُعَلَّقَةٌ ۞ أللهُ وَالْقَائِمُ الْمَهْدِيُّ يَكْفِيهَا

حيث أراد عتبة.

[٢٥٣] وقرئ «عُلِّم». {أولئك} إشارة إلى كل أفاك أثيم، لشموله الأفاكين.

١٠-﴿مِّن وَرَآئِهِمْ جَهَنَّمُ ۖ وَلَا يُغْنِى عَنْهُم مَّا كَسَبُوا۟ شَيْـًٔا وَلَا مَا ٱتَّخَذُوا۟ مِن دُونِ
٢٠ ٱللَّهِ أَوْلِيَآءَ ۖ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

[254] الوَراء kişinin arkasında yahut önünde gizli kalan tarafın adıdır. Şair şöyle demiştir:

> Yok mu sanki benim önümde de ölümümün bir türlü gelmek bilmeyeceği;
> çocuklarla yürüyüp akbaba gibi sürüneceğim bir dönem!?

مِنْ وَرَائِهِمْ de aynıdır ve "önlerinde" anlamına gelir. "Kazandıkları" yani ticarî yolculuk ve faaliyetlerinde elde ettikleri mallar. "Ne de Allah dışında edindikleri" yani putlar.

11. İşte kılavuz budur... Buna rağmen Rablerinin âyetlerini nankörce inkâr edenler için can yakıcı, pis bir azap vardır.

[255] "Budur" yani Kur'ân'dır. "*Rablerinin âyetlerini nankörce inkâr edenler*" ifadesi de buna delildir; çünkü "Rablerinin âyetleri" Kur'ân'dır; yani işte bu Kur'ân rehberlik konusunda eksiksizdir. Tıpkı "Zeyd adamdır." demen gibi. Bununla Zeyd'in adamlıkta kusursuz oluşunu kastedersin; adeta "Adam ki ne adam!" der gibi. رِجْز azabın en şiddetlisidir.

[256] أَلِيم kelimesi hem mecrur hem de merfû' okunmuştur.[1]

12. Gemiler denizde O'nun emriyle aheste aheste gitsin; siz de O'nun lutfundan nasip arayın diye Allah denizleri hizmetinize vermiştir. Belki şükredersiniz.

13. Göklerde ve yerde ne varsa tamamını, yine kendi lutfuyla size O hizmet ettirmektedir. Düşünen bir zümre için, bunda kesin âyetler vardır.

[257] Ticaretle veya denizden inci-mercan çıkarma, taze et elde etme vb. denizin sağladığı faydalar yoluyla "onun lutfundan nasip arayın diye..."

[258] **Şayet** "جَمِيعاً مِنْهُ ifadesindeki مِنْهُ'nün anlamı ve i'râbdaki yeri nedir?" **dersen şöyle derim:** Hâl konumunda olup mânası şudur: Allah Teâlâ bütün bu şeyleri kendisinden [neşet eden] ve kendi katından hâsıl olan şeyler olarak hizmet ettirmektedir; yani kudret ve hikmetiyle bu şeyleri yaratıp ortaya çıkartan, sonra da yaratıklarının hizmetine sunan O'dur. İfadenin, mahzuf bir mübtedânın haberi olması da mümkündür ki o zaman, هِيَ جَمِيعًا مِنْهُ (Bunlar tamamen O'ndandır.) şeklinde takdir edilir. İkinci سَخَّرَ لَكُمْ ifadesinin de ilkini pekiştirmesi, ardından sözün مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً مِنْهُ ifadesiyle yeniden başlayıp مَا فِي الْأَرْضِ ifadesinin mübtedâ, مِنْهُ'nün de haber olması da mümkündür. İbn Abbas (مِنْهُ ifadesini) *minneten* (karşılık beklenmeyen bir ihsan olarak) şeklinde okumuştur. Seleme b. Muhârib ise *mennuhû* (karşılıksız ihsanı) şeklinde okumuştur ki buna göre kelime mecazi isnatla سَخَّرَ'nın fâ'ili olmaktadır. Yahut kelime; *zâlike mennuhû* (İşte bunlar Allah'ın karşılıksız ihsanıdır.) veya *hüve mennuhû* (Bu, Allah'ın karşılıksız ihsanıdır.) şeklinde mahzuf bir mübtedânın haberi olmaktadır.

---

1 رجز'in mi, عذاب'ın mı sıfatı olduğuna göre. / ed.

[٢٥٤] والوراء اسم للجهة التي يواريها الشخص من خلف أو قدام. قال:

أَلَيْسَ وَرَائِي أَنْ تَرَاخَتْ مَنِيَّتِي ❁ أَدِبُّ مَعَ الْوِلْدَانِ أَزْحَفُ كَالنَّسْرِ

ومنه قوله عز وجل {مِنْ وَرَآئِهِمْ}، أي من قدّامهم. {مَا كَسَبُوا} من الأموال في رحلهم ومتاجرهم. {وَلَا مَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ} من الأوثان.

٥ ١١-﴿هٰذَا هُدًىۚ وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ رَبِّهِمْ لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ رِجْزٍ اَلِيمٌ﴾

[٢٥٥] {هٰذَا} إشارة إلى القرآن، يدل عليه قوله تعالى {وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ رَبِّهِمْ}، لأنّ آيات ربهم هي القرآن، أي هذا القرآن كامل في الهداية، كما تقول: زيد رجل، تريد كامل في الرجولية؛ وأيما رجل! والرجز: أشد العذاب.

[٢٥٦] وقرئ بجر «أليم» ورفعه.

١٠ ١٢-﴿اَللّٰهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمُ الْبَحْرَ لِتَجْرِيَ الْفُلْكُ فِيهِ بِاَمْرِهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

١٣-﴿وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُۜ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾

[٢٥٧] {وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ} بالتجارة، أو بالغوص على اللؤلؤ والمرجان
١٥ واستخراج اللحم الطري وغير ذلك من منافع البحر.

[٢٥٨] فإن قلت: ما معنى {مِنْهُ} في قوله {جَمِيعًا مِنْهُ} وما موقعها من الإعراب؟ قلت: هي واقعة موقع الحال. والمعنى: أنه سخر هذه الأشياء كائنة منه وحاصلة من عنده، يعني أنه مكوّنها وموجدها بقدرته وحكمته، ثم مسخرها لخلقه. ويجوز أن يكون خبر مبتدأ محذوف، تقديره: هي جميعًا منه، وأن يكون {وَسَخَّرَ لَكُمْ} تأكيدًا
٢٠ لقوله تعالى {سَخَّرَ لَكُمْ} ثم ابتدئ قوله {مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ}؛ وأن يكون {وَمَا فِي الْاَرْضِ} مبتدأ، و{مِنْهُ} خبره. وقرأ ابن عباس رضي الله عنهما «مِنّة». وقرأ سلمة بن محارب «منه»، على أن يكون منه فاعل سخر على الإسناد المجازي، أو على أنه خبر مبتدأ محذوف، أي ذلك، أو هو منه.

14. (Resulüm!) İman edenlere söyle de Allah her topluluğa kazandıklarını karşılık olarak versin diye, Allah'ın günlerine yönelik bir korku ve umut taşımayanları bağışlasınlar.
15. Her kim sâlih amel işlerse, kendi lehinedir; kim de kötülük yaparsa, kendi aleyhinedir. Sonunda Rabbinize döndürülürsünüz.

[259] Allah Teâlâ iman edenlere Peygamber'in (s.a.) söyleyeceği sözü (*makûlü'l-kavl*) hazfetmiştir; çünkü emrin cevabı buna delâlet etmektedir. Buna göre ifade "Onlara 'affedin' de ki, affediversinler." anlamındadır.

[260] "Allah'ın günlerinden" yani O'nun Allah düşmanlarının başına getireceği belâlardan "korkmuyorlar." Araplar felaketlerle dolu günlere "Arap *gün*leri" derler; ifade buradan alınmıştır. Şöyle de denilmiştir: Onlar, Allah'ın müminlere sevap vereceğini bildirdiği ve onlara kurtuluşu vadettiği vakitler konusunda ümitli değiller.

[261] Denilmiştir ki bu âyet kâfirlerle savaşmayı emreden âyetten önce nazil olmuştu, sonra neshedildi. Bu âyetin Hz. Ömer hakkında indiği de söylenmiştir. Gıfâr kabilesinden bir adam ona kötü konuşmuş; o da ona vurmaya yeltenmişti. Sa'îd b. el-Müseyyeb'in (v. 94/713) şöyle dediği nakledilmiştir: "Ömer b. Hattâb'ın yanındaydık, birisi bu âyeti okudu da Ömer; 'Ömer'e yaptığının karşılığı verilsin diye!' dedi."

[262] "Karşılık olarak verelim diye."[1] Bu ifade, bağışlama emrinin gerekçesidir. Yani müminlerin kâfirleri bağışlaması, Allah'ın bu bağışlamaya karşılık kıyamet günü kendilerine vereceği ödül karşılığında emredilmiştir.

[263] **Şayet** "Allah Teâlâ kendisiyle inananları kastettiği ve 'inananlar' da cümlede ma'rife olarak geldiği hâlde قَوْمًا [*bir* kavmi] kelimesinin nekire olmasının izahı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu onlar için bir övgü ve takdir olup adeta şöyle buyrulmaktadır: Kâfir düşmanlarının eziyetlerine sabretmeleri, göz yummaları ve *kan kusup kızılcık şerbeti içtik* demeleri sebebiyle böyle, özel bir topluluğu mükâfatlandırsın diye…

[264] "Kazandıklarını" yani öfkelerini yutmaları ve zorluklara göğüs germeleri sebebiyle elde ettikleri büyük sevabı.

[265] Hz. Ömer'in, "Ömer'e yaptığının karşılığı verilsin diye!" sözünün anlamı ise; onun sabrının, tahammülünün ve bu âyet indiğinde Peygamber'e (s.a.) "Seni hak olarak gönderene yemin ederim ki yüzümde kızgınlık izi göremeyeceksin." demesinin sevabı verilsin diye, şeklindedir.[2]

1 Müfessirin, لِنَجْزِيَ şeklindeki okuyuşu esas aldığı anlaşılıyor. / çev.
2 Müfessirin, Hazret-i Ömer'in kendisi hakkında yukarıda yaptığı özeleştiriyi ona olan sevgisinden tevil etmeye çalıştığı anlaşılıyor. / ed.

١٤-﴿قُلْ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ اَيَّامَ اللّٰهِ لِيَجْزِيَ قَوْمًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

١٥-﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهٖ وَمَنْ اَسَاءَ فَعَلَيْهَا ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ﴾

[٢٥٩] حذف المقول، لأنّ الجواب دال عليه. والمعنى: قل لهم اغفروا يغفروا.

[٢٦٠] {لَا يَرْجُونَ اَيَّامَ اللّٰهِ}، لا يتوقعون وقائع الله بأعدائه، من قولهم لوقائع العرب: أيام العرب. وقيل: لا يأملون الأوقات التي وقتها الله لثواب المؤمنين ووعدهم الفوز فيها.

[٢٦١] قيل: نزلت قبل آية القتال، ثم نسخ حكمها. وقيل: نزولها في عمر رضي الله عنه، وقد شتمه رجل من غفار فهمّ أن يبطش به. وعن سعيد بن المسيب: كنا بين يدي عمر بن الخطاب رضي الله عنه فقرأ قارئ هذه الآية، فقال عمر: ليجزى عمر بما صنع.

[٢٦٢] {لِيَجْزِىَ} تعليل للأمر بالمغفرة، أي إنما أمروا بأن يغفروا لما أراده الله من توفيتهم جزاء مغفرتهم يوم القيامة.

[٢٦٣] فإن قلت: قوله {قَوْمًا} ما وجه تنكيره، وإنما أراد الذين آمنوا وهم معارف؟ قلت: هو مدح لهم وثناء عليهم؛ كأنه قيل: ليجزي أيما قوم وقومًا مخصوصين، لصبرهم وإغضائهم على أذى أعدائهم من الكفار، وعلى ما كانوا يجرعونهم من الغصص.

[٢٦٤] {بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} من الثواب العظيم بكظم الغيظ واحتمال المكروه.

[٢٦٥] ومعنى قول عمر "ليجزى عمر بما صنع": ليجزى بصبره واحتماله. وقوله لرسول الله صلى الله عليه وسلم عند نزول الآية: والذي بعثك بالحق لا ترى الغضب في وجهي.

[266] İfade لِيَجْزِيَ قَوْمًا şeklinde yani "Allah karşılığını versin diye" mânasında da okunmuştur. Ayrıca *li-yuczâ kavm*[un] (bir topluluğa, alacakları karşılık verilsin diye) şeklinde ve *li-yuczâ kavm*[en] şeklinde de okunmuştur ki bu son okuyuşta ifade, *li-yucze'l-cezâu kavm*[en] "(hak ettiği) karşılık bir topluluğa verilsin diye" anlamındadır.

16. Gerçek şu ki Biz kitabı, hükmü ve nübüvveti İsrâiloğullarına vermiş; onları tertemiz şeylerle rızıklandırmış ve âlemlere tercih etmiştik.

[267] "Kitabı" yani Tevrat'ı; "hükmü" yani *hikmet* ve *fıkh*ı yahut insanlar arasındaki düşmanlıkları karara bağlayıp sonlandırma kabiliyetini… Çünkü mülk ve nübüvvet onlarda idi. Allah'ın onlara helâl kıldığı ve güzel rızık olarak verdiği "tertemiz şeylerle… Onları" kendilerine verdiklerimizin benzerini başkalarına vermemiş olmakla "âlemlere tercih etmiştik."

17. Onlara bu işle ilgili açık deliller de vermiştik... Ama onlar, kendilerine ilim geldikten sonradır ki sırf aralarındaki azgınlıktan dolayı ayrılığa düştüler. Şüphesiz senin Rabbin, ayrılığa düştükleri hususlarda kıyamet günü aralarında hâkimlik edecektir.

[268] "*Emir*le ilgili" yani din işiyle ilgili "açık deliller" yani âyet ve mu'cizeler… Din konusunda aralarında yaşadıkları anlaşmazlık, anlaşmazlığı gidermesi gereken şey -yani ilim- geldikten sonra gerçekleşmiştir. Onlar, sırf aralarında vuku bulan *bağy*[1] -yani düşmanlık ve haset- sebebiyle anlaşmazlığa düşmüşlerdir.

18. Sonra, seni de 'emr'e dayanan bir şeriat üzere kıldık. O hâlde, ona uy; bilmeyenlerin arzu ve ihtiraslarına uyma.

19. Bunların, Allah karşısında sana hiçbir faydaları olmaz; çünkü bu zalimler sadece birbirlerinin velîsidir. Allah ise müttakîlerin velîsidir.

[269] "*Emr*e" yani dine "dayanan bir şeriat" -yol ve metot- "üzere. O hâlde" sen delil ve hüccetlerle kāim olan şeriatine tâbi ol da, hiçbir delile dayanmayan "cahillerin" -yani '*atalarının dinine dön*' diyen Kureyş liderlerinin- *hevâî akl*ına ve bid'at üzerine kurulu dinlerine "tâbi olma." Onlarla dostluk da kurma; çünkü zalimlerle ancak onlar gibi zalim olanlar dostluk kurar. Müttakîlere gelince, onların velîsi Allah'tır; onlar Allah'ı dost bilirler. Bu iki dostluk arasındaki fark ne kadar açık!..

20. Bu (âyetler), birer gösterge olup yakînen iman eden bir zümre için de kılavuz ve rahmettir.

1 *Bağy*, "kendi sınırına razı olmayıp başkalarının alanına geçmek" demektir; âlimlerin en fazla yakalandığı âfet bu olup Kur'an'daki üç evrensel yasaktan biridir (Bkz. Nahl 16/90). / ed.

[٢٦٦] وقرئ «ليجزي قومًا»، أي الله عز وجل، و«ليُجزَى قومٌ»، و«ليُجزَى قومًا»، على معنى: وليجزي الجزاء قومًا.

١٦-﴿وَلَقَدْ اٰتَيْنَا بَنِي اِسْرَٓاءِيلَ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾

[٢٦٧] {الْكِتَابَ} التوراة {وَالْحُكْمَ} الحكمة والفقه، أو فصل الخصومات بين الناس؛ لأنّ الملك كان فيهم والنبوّة {مِنَ الطَّيِّبَاتِ} مما أحل الله لهم وأطاب من الأرزاق {وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ} حيث لم نؤت غيرهم مثل ما آتيناهم.

١٧-﴿وَاٰتَيْنَاهُمْ بَيِّنَاتٍ مِنَ الْاَمْرِۚ فَمَا اخْتَلَفُٓوا اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَهُمُ الْعِلْمُۙ بَغْيًا بَيْنَهُمْۜ اِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾

[٢٦٨] {بَيِّنَاتٍ} آيات ومعجزات {مِنَ الْاَمْرِ} من أمر الدين، فما وقع بينهم الخلاف في الدين {اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَهُمُ} ما هو موجب لزوال الخلاف وهو العلم. وإنما اختلفوا لبغي حدث بينهم، أو لعداوة وحسد.

١٨-﴿ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلٰى شَرِيعَةٍ مِنَ الْاَمْرِ فَاتَّبِعْهَا وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَٓاءَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾

١٩-﴿اِنَّهُمْ لَنْ يُغْنُوا عَنْكَ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔاۜ وَاِنَّ الظَّالِمِينَ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَٓاءُ بَعْضٍۚ وَاللّٰهُ وَلِيُّ الْمُتَّقِينَ﴾

[٢٦٩] {عَلٰى شَرِيعَةٍ} على طريقة ومنهاج {مِنَ الْاَمْرِ} من أمر الدين، فاتبع شريعتك الثابتة بالدلائل والحجج، ولا تتبع ما لا حجة عليه من أهواء الجهال، ودينهم المبني على هوى وبدعة، وهم رؤساء قريش حين قالوا: ارجع إلى دين أبائك، ولا توالهم، إنما يوالي الظالمين من هو ظالم مثلهم، وأما المتقون فوليهم الله، وهم مواله. وما أبين الفصل بين الولايتين!

٢٠-﴿هٰذَا بَصَٓائِرُ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ﴾

[270] "Bu" Kur'ân, "insanlar için bir göstergedir"[1] [buyrularak] Kur'ân'daki dinî düstur ve ilkeler, (Kur'ân-ı Kerim'in başka âyetlerde) *ruh* ve *hayat* şeklinde tanımlanması gibi, bir gösterge konumuna yerleştirilmiş; ayrıca, dalâletten kurtaran bir "kılavuz" ve inanan, sarsılmaz bir inancı olan kimse için de azaptan koruyan bir "rahmet" olarak nitelenmiştir. İfade *hâzihî besāiru* şeklinde de okunmuştur ki "bu *âyet*ler [birer göstergedir]" demektir.[2]

21. Yoksa o kötülükleri işleyenler, ister sağ ister ölü olsunlar, kendilerini iman edip sâlih amel işleyenler ile bir tutacağımızı mı sandılar?! Ne kötü hüküm veriyorlar!..

[271] أَمْ *munkatı'a* olup Hemze'nin mânasında kötülük işleyenlerin zannının reddi söz konusudur. *İctirâh* kazanmak demektir. *Cevârih* de aynı kökten gelir. Araplar "Falanca âilesinin *cârihası*dır" derler ki "kazananı/geçindireni" anlamındadır. "Kendilerini … yapacağımızı" yani dönüştüreceğimizi. Bu, iki mef'ûl alan جَعَلَ'dir; birinci mef'ûl هُمْ zamiri; ikincisi ise ardından gelen Kâf'tır. سَوَاءٌ مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ cümlesi de Kâf'tan bedeldir; çünkü bu cümle ikinci mef'ûl konumundadır. Bu sebeple, müfred hükmündedir. Meselâ; *en nec'aelehum sevâun mahyâhum ve memâtuhum* (onları *'hayatları da, ölümleri de eşit'* yapacağımızı) deseydin de isabetli olurdu. Tıpkı *zanentu zeyd*^en^ *ebûhu muntalik*^un^ (Zeyd'i *'babası gidiyor'* sandım) dediğin gibi. سَوَاءً şeklinde mansūb okuyan, kelimeyi *musteviy*^en^ (eşit olarak) anlamında kabul ediyor demektir. مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ kelimeleri fâ'il olmaları hasebiyle merfû' olur ve bu durumda bir cümle değil müfred kelimeler söz konusu olur. *Memât**e**hum* şeklinde mansūb okuyan, iki kelimeyi de zarf kabul ediyor demektir. Tıpkı *makdeme'l-hâcc* (hacının dönüş zamanında) ve *hufûka'n-necm* (yıldızın batış vaktinde) ifadelerindeki gibi. Yani hayatlarında ve ölümlerinde eşit. Maksat; kötülük yapanlarla iyilerin hayatta iken de ölürken de eşit olmayacaklarını belirtmektir. Zira hayattayken, iyiler taat üzere yaşarken, kötülük yapanlar günahlara batmış durumdadır. Öldükten sonra da iyiler rahmet, Allah'tan gelecek mükâfat ve hoşnutlukla müjdelenirken; kötülük işleyenler Allah'ın rahmetinden ümitsiz kalacaklar ve Allah'ın kendileri için hazırladığı korkunç durumlarla karşılaşacaklardır.

[272] Şu da söylenmiştir: Kasıt, iyilerle kötülerin ölümden sonra hayattayken eşit oldukları gibi eşit olamayacaklarını belirtmektir. Çünkü kötülük işleyenler ile iyiler hayattayken rızık ve sağlık konularında eşittirler; hâlleri yalnızca ölümden sonra farklılaşacaktır.

---

1 Yani insanların gözünü ve ufkunu açan, onlara gerçekleri gösteren, gönül gözlerini açan bir basiret vesilesidir. / ed.

2 İsm-i işaretin müennes oluşunu açıklıyor. / ed.

[٢٧٠]{هٰذَا} القرآن {بَصَائِرُ لِلنَّاسِ}؛ جعل ما فيه من معالم الدين والشرائع بمنزلة البصائر في القلوب، كما جعل روحًا وحياة وهو هدى من الضلالة، ورحمة من العذاب لمن آمن وأيقن. وقرئ «هذه بصائر»، أي هذه الآيات.

٢١-﴿اَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّـَٔاتِ اَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِۙ سَوَٓاءً مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْۜ سَٓاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾ ٥

[٢٧١]{اَمْ} منقطعة، ومعنى الهمزة فيها إنكار الحسبان. والاجتراح: الاكتساب. ومنه الجوارح، وفلان جارحة أهله، أي كاسبهم. {اَنْ نَجْعَلَهُمْ} أي نُصيرهم. وهو من جعل المتعدي إلى مفعولين؛ فأوّلهما الضمير، والثاني الكاف. والجملة التي هي «سَوَٓاءٌ مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ» بدل من الكاف؛ لأنَّ الجملة تقع مفعولًا ثانيًا، فكانت ١٠ في حكم المفرد. ألا تراك لو قلت: أن نجعلهم سواءٌ محياهم ومماتهم كان سديدًا، كما تقول: ظننت زيدًا أبوه منطلق. ومن قرأ «سواءً»، بالنصب أجرى سواء مجرى مستويًا. وارتفع {محياهم ومماتُهم} على الفاعلية، وكان مفردًا غير جملة. ومن قرأ «ومماتَهم» بالنصب، جعل محياهم ومماتهم ظرفين، كمقدم الحاج وخفوق النجم، أي سواء في محياهم وفي مماتهم. والمعنى: إنكار أن يستوي المسيئون ١٥ والمحسنون محيا، وأن يستووا مماتًا؛ لافتراق أحوالهم أحياء، حيث عاش هؤلاء على القيام بالطاعات، وأولئك على ركوب المعاصي؛ ومماتًا، حيث مات هؤلاء على البشرى بالرحمة والوصول إلى ثواب الله ورضوانه، وأولئك على اليأس من رحمة الله والوصول إلى هول ما أعدَّ لهم.

[٢٧٢]وقيل: معناه إنكار أن يستووا في الممات كما استووا في الحياة، لأنّ ٢٠ المسيئين والمحسنين مستو محياهم في الرزق والصحة، وإنما يفترقون في الممات.

[273] Şöyle de denilmiştir: سَوَاءٌ مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ ifadesi yeni bir cümle olup "Kötülük işleyenlerin hayatı ve ölümü de birdir; iyilerin hayatı ve ölümü de birdir; hepsi yaşadıkları hâl üzere ölecektir" anlamındadır.

[274] Rivayete göre; Temîm ed-Dârî (r.a.; v. 40/661) bir gece Makām-ı İbrâhim'de namaz kılıyormuş; kıraat esnasında bu âyete geldiğinde ağlamaya başlamış ve sabaha kadar "Ne kötü hüküm veriyorlar!" lafzını tekrar edip durmuş. Fudayl b. Iyâz'ın (v. 187/803) da bu âyete geldiği zaman tekrar tekrar okuduğu, ağladığı ve şöyle dediği nakledilmiştir: "Ey Fudayl! Keşke senin hangi grup içerisinde olduğunu bilseydim!"

22. Allah gökleri ve yeri gerçek bir gaye ile ve herkes -haksızlığa uğratılmaksızın- kendi yaptığının karşılığını alsın diye yaratmıştır.

[275] لِتُجْزَى kelimesi بِالْحَقِّ kelimesine atıftır; çünkü بِالْحَقِّ kelimesinde de gerekçelendirme vardır. Yahut mahzuf bir gerekçe ifadesi üzerine atıftır. Bu durumda takdir şöyle olur: Allah gökleri ve yeri kendi kudretine delâlet etsinler "ve herkes yaptığının karşılığını alsın diye yaratmıştır."

23. O hâlde, tanrısı olarak kendi arzu ve ihtiraslarını benimseyen, Allah'ın da bilerek şaşırttığı; kulağını ve kalbini mühürleyip gözüne perde çektiği birini düşün! Allah'tan sonra, kim doğru yola getirebilir böyle birini?! Hâlâ, düşünüp ders çıkarmayacak mısınız?

[276] Yani durmaksızın nefsinin arzu ve ihtiraslarına tapan, onun çağrısına uyan; âdeta ilâhına tapan biri gibi arzu ve ihtiraslarının kulu olan. اِلٰهَةً هَوٰيهُ ifadesi, *âlihet*^en *hevâhu* (nefsinin arzu ve isteklerini *tanrı* edinen) şeklinde de okunmuştur; çünkü [Cahiliye insanı] bir taşı beğenir ve ona tapardı. Ondan daha güzelini gördüğünde ise bunu bırakır yenisine tapardı. [İkinci kıraate göre;] âdeta nefsinin arzu ve isteklerini birbirinden farklı tanrılar olarak benimsemişti; her vakit bunlardan birine tapıyordu!

[277] "Allah'ın da bilerek şaşırttığı", yani kılavuzluk ve ikramı kesip yardımsız bıraktığı. "Bilerek", yani o kişinin cömertliğe ve lutfa değmeyecek biri olduğunu bilerek. Yahut kılavuzluk etme gerekçelerini ve hidâyeti hâsıl edecek, ona yaklaştıracak itaatkârlık çeşitlerini çok iyi bilerek.[1]

[278] "Allah'tan sonra" yani O'nun saptırmasından sonra "kim doğru yola getirebilir böyle birini?!"

[279] غِشَاوَةً kelimesi[nde Gayın] her üç harekeyle de okunmuştur. Ayrıca, fetha ve kesre ile *ğişvet*^en ve *ğaşvet*^en şeklinde de okunmuştur. تَذَكَّرُون [aslı üzere] *tetezekkerûne* şeklinde de okunmuştur.

1 Bu gerekçeler ve itaatkâr tutumlar ortada olmadığı için kişi yoldan çıkmayı hak etmiş olmaktadır. / çev.

[٢٧٣] وقيل: {سواءٌ محياهم ومماتُهم} كلام مستأنف على معنى: أن محيا المسيئين ومماتهم سواء، وكذلك محيا المحسنين ومماتهم؛ كلٌّ يموت على حسب ما عاش عليه.

[٢٧٤] وعن تميم الداري رضي الله عنه أنه كان يصلي ذات ليلة عند المقام، فبلغ هذه الآية، فجعل يبكي ويردّد إلى الصباح: ساء ما يحكمون! وعن الفضيل: أنه بلغها فجعل يردّدها ويبكي ويقول: يا فضيل، ليت شعري من أي الفريقين أنت؟

٢٢-﴿وَخَلَقَ اللّٰهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ وَلِتُجْزٰى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾

[٢٧٥] {وَلِتُجْزٰى} معطوف على {بالحق}، لأنّ فيه معنى التعليل، أو على معلل محذوف تقديره: خلق الله السَّمٰوَات والأرض، ليدل به على قدرته {ولتجزى كل نفس}.

٢٣-﴿اَفَرَاَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهُ هَوٰيهُ وَاَضَلَّهُ اللّٰهُ عَلٰى عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلٰى سَمْعِهٖ وَقَلْبِهٖ وَجَعَلَ عَلٰى بَصَرِهٖ غِشَاوَةًۜ فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللّٰهِۜ اَفَلَا تَذَكَّرُونَ﴾

[٢٧٦] أي هو مطواع لهوى النفس يتبع ما تدعوه إليه، فكأنه يعبده كما يعبد الرجل إلهه. وقرئ «آلهة هواه»، لأنه كان يستحسن الحجر فيعبده، فإذا رأى ما هو أحسن رفضه إليه، فكأنه اتخذ هواه آلهة شتى؛ يعبد كل وقت واحدًا منها.

[٢٧٧] {وَاَضَلَّهُ اللّٰهُ عَلٰى عِلْمٍ} وتركه عن الهداية واللطف وخذله على علم، عالمًا بأنّ ذلك لا يجدي عليه، وأنه ممن لا لطف له. أو مع علمه بوجوه الهداية وإحاطته بأنواع الألطاف المحصلة والمقرّبة.

[٢٧٨] {فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ} إضلال {اللّٰهِ}.

[٢٧٩] وقرئ «غشاوة» بالحركات الثلاث. و«غشوة»، بالكسر والفتح. وقرئ «تتذكرون».

24. "Hayat şu dünyada yaşadığımızdan ibarettir; ölürüz ve yaşarız. Bizi yok eden de 'mutlak zaman'dan başka bir şey değildir!" demekteler... Oysa, bu konuda 'kesin bilgi'leri yoktur. Sadece 'zann'ediyorlar.

[280] "Ölürüz ve yaşarız." Yani biz ölürüz, çocuklarımız yaşar. Yahut bazılarımız ölür, bazılarımız yaşar. Ya da (babalarımızın) sulplerinde ölü menilerizdir; sonra hayata gelir yaşarız. Yahut başımıza iki şey gelir: Ölüm ve hayat.

[281] Bununla, dünyadaki hayatı ve ölümü kastediyorlardı. Onlara göre, bu ölümden sonra bir hayat yoktur.

[282] نَحْيَا kelimesi *nuhyâ* (bize hayat verilir) şeklinde de okunmuştur. إلاَّ الدَّهْرُ ise *illâ dehrun yemurru* (geçip giden mutlak zamandan başka) şeklinde de okunmuştur.

[283] Bu sözleri kesin bir bilgiye değil zan ve tahmine dayanarak söylüyorlardı; insanların ömrünün tükenmesinde asıl etkili olanın geçip giden günler ve geceler olduğunu iddia ediyorlar; ölüm meleğini ve onun Allah'ın emriyle ruhları kabzettiği düşüncesini reddediyorlardı. Meydana gelen bütün hadiseleri *mutlak zaman*a izafe ediyorlardı. Nitekim zamandan şikâyet ettikleri şiirleri malumdur. Peygamber'in (s.a.) "Mutlak zamana sövmeyin, çünkü mutlak zaman Allah'tır." sözü de bununla ilgilidir. [*Müslim*, "Elfâz", 4] Bu hadisin anlamı şudur: Bütün hadiseleri meydana getiren Allah'tır; zaman değil.

25. Âyetlerimiz kendilerine açık-seçik okunduğunda; "Doğru söylüyorsanız, atalarımızı getirin bakalım!" demekten başka bir 'delil'leri de yok!..

[284] حُجَّتَهُمْ kelimesi كَانَ'nin haberinin takdim ve tehirine göre mansûb ve merfû' okunmuştur.

[285] **Şayet** "Onların sözleri bir *delil* olmadığı hâlde bunları niçin delil diye isimlendirdi?" **dersen şöyle derim:** Çünkü bu iddialarını, bir delil ortaya koyan kişi gibi dile getiriyor, iddialarını hüccete benzetiyorlardı. Âyette de onlarla alay etmek için iddiaları *delil* diye isimlendirildi. Yahut iddiaları onların hesap ve değerlendirmelerine göre bir hüccet olduğu için böyle isimlendirildi veya onların iddialarına delil denmesi şairin şu sözündeki gibidir;

Aralarındaki selâm, acı bir darbeden ibaret!

Âdeta "Bunların delili, delil olamayacak bir şeyden başkası değildir" buyrulmaktadır ki bu hiçbir delilleri yoktur anlamındadır.

26. De ki: Size Allah hayat veriyor, sonra sizi O öldürüyor... Daha sonra, -asla şüphe edilmemesi gereken- o toplanış günü sizi O bir araya getirecek. Fakat insanların çoğu bilmez!

٢٤-﴿وَقَالُوا مَا هِيَ اِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا اِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُمْ بِذٰلِكَ مِنْ عِلْمٍ اِنْ هُمْ اِلَّا يَظُنُّونَ﴾

[٢٨٠] {نَمُوتُ وَنَحْيَا} نموت نحن، ويحيا أولادنا. أو يموت بعض ويحيا بعض. أو نكون مواتًا نطفًا في الأصلاب، ونحيا بعد ذلك. أو يصيبنا الأمران؛ الموت والحياة.

٥ [٢٨١] يريدون: الحياة في الدنيا والموت بعدها، وليس وراء ذلك حياة.

[٢٨٢] وقرئ «نحيا»، بضم النون. وقرئ «إلا دهر يمرّ».

[٢٨٣] ما يقولون ذلك عن علم، ولكن عن ظنّ وتخمين: كانوا يزعمون أنّ مرور الأيام والليالي هو المؤثر في هلاك الأنفس، وينكرون ملك الموت وقبضه الأرواح بأمر الله. وكانوا يضيفون كل حادثة تحدث إلى الدهر والزمان. وترى أشعارهم ناطقة ١٠ بشكوى الزمان. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: لا تسبوا الدهر، فإنّ الله هو الدهر! أي فإنّ الله هو الآتي بالحوادث، لا الدهر.

٢٥-﴿وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ مَا كَانَ حُجَّتَهُمْ اِلَّا اَنْ قَالُوا ائْتُوا بِاٰبَائِنَا اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[٢٨٤] وقرئ «حجتهم» بالنصب والرفع، على تقديم خبر كان وتأخيره.

١٥ [٢٨٥] فإن قلت: لم سمى قولهم حجة وليس بحجة؟ قلت: لأنهم أدلوا به كما يدلي المحتج بحجته وساقوه مساقها، فسميت حجة على سبيل التهكم. أو لأنه في حسبانهم وتقديرهم حجة، أو لأنه في أسلوب قوله:

تَحِيَّةُ بَيْنِهِمْ ضَرْبٌ وَجِيعُ *

كأنه قيل: ما كان حجتهم إلا ما ليس بحجة. والمراد: نفي أن تكون لهم حجة البتة.

٢٠ ٢٦-﴿قُلِ اللّٰهُ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يَجْمَعُكُمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾

[286] **Şayet** "*De ki: Size Allah hayat veriyor*' sözü nasıl onların '*Doğru söylüyorsanız atalarımızı getirin bakalım!*' sözlerinin cevabı oluyor?" **dersen şöyle derim:** Onlar yeniden dirilişi inkâr edip Peygamber'i yalanlayarak, muhatabı zor durumda bırakacak bir şey söylediklerini zannedince, kendilerinin de ikrar ettiği 'onları Allah'ın yaşatıp sonra da öldürdüğü' gerçeğiyle köşeye sıkıştırılmışlardır. Ayrıca, şayet insaflı olup hakka çağıran elçiye kulak verirlerse mecburen kabul edecekleri bir başka şeyle de köşeye sıkıştırılmışlardır ki o da, kıyamet günü hepsinin bir araya getirileceği ve buna gücü yetenin, onların atalarını da bir araya getirebileceği gerçeğidir. Zira bu O'na göre çok basit bir şeydir.

27. Göklerin ve yerin mülkü tamamen Allah'ındır. (Kıyamet) saat(i) gelip çattığı gün; işte o gün hüsrana uğrar bâtıl taraftarları!..

28. Bütün ümmetleri dizüstü çökmüş görürsün; her ümmet kendi kitabına çağrılmaktadır. (Şöyle buyrulur:) Bugün, size sadece kendi yaptıklarınızın karşılığı verilecek!

[287] يَوْمَ تَقُومُ ifadesini nasbeden âmil يَخْسَرُ fiilidir. يَوْمَئِذٍ de يَوْمَ تَقُومُ'dan beldeldir. جَاثِيَةً "telaş içinde dizleri üstüne çökmüş bir hâlde" demektir; *câziyet*[en] şeklinde de okunmuştur. *Cüzüvv*un mânası, *cüsüvv*e göre daha fazla telaş ve heyecan içinde olmaktır; çünkü bu hâldeki kişi parmaklarının ucuyla oturur [diken üstündedir]. İbn Abbas'tan جَاثِيَةً kelimesinin "toplanmış bir hâlde" anlamında olduğu nakledilmiştir. Katâde'den ise "gruplar hâlinde" mânasında olduğu aktarılmıştır. Bu sonuncusuna göre kelime "topluluk" mânasındaki *el-cüsvet*[u] kelimesinden gelir; çoğulu *cusâ*dır. Hadiste de *min cusâ cehenneme* (Cehennem topluluklarından) şeklinde geçmektedir. İkinci كُلّ أُمَّةٍ mübtedâ olarak merfû', ilkinden bedel olarak da mansûb okunmuştur.

[288] "Kendi kitabına" yani amel defterlerine. Tıpkı "*Kitap konulmuştur... Mücrimlerin, orada yazılı olanlardan dolayı tir tir titrediklerini görürsün.*" [Kehf 18/49] âyetindeki gibi, cins isimle (yani *el-kitâb* ile) yetinilmiştir.

[289] "*Bugün size sadece yaptıklarınızın karşılığı verilecek*" cümlesi, [öncesinde var sayılan bir] "onlara şöyle denir" ifadesi üzerine hamledilir.

29. İşte, gerçek neyse yüzünüze karşı tam olarak onu söyleyen kitabımız... Şüphesiz, yaptıklarınızı bir bir yazdırıyorduk Biz!

[290] **Şayet** "Kitap nasıl, hem o kimselere hem de Allah'a izafe ediliyor?" **dersen şöyle derim:** Buradaki izafet ilişkili olmak sebebiyledir. Nitekim kitap hem onlarla hem de Allah'la ilişkilidir. Onlarla ilişkili oluşu, amellerinin içinde kayıtlı olması sebebiyle; Allah'la ilişkili oluşu ise O'nun hem kitabın sahibi hem de kullarının amellerini oraya kaydetmesi için meleklerine emreden zat olması sebebiyledir.

[٢٨٦] فإن قلت: كيف وقع قوله {قُلِ اللّٰهُ يُحْيِيكُمْ} جوابًا لقولهم {ائْتُوا بِآبَائِنَا اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ}؟ قلت: لما أنكروا البعث وكذبوا الرسل وحسبوا أنّ ما قالوه قول مبكت، ألزِموا ما هم مقرّون به من أنّ الله عز وجل هو الذي يحييهم ثم يميتهم، وضم إلى إلزام ذلك إلزام ما هو واجب الإقرار به إن أنصفوا وأصغوا إلى داعي الحق، وهو جمعهم إلى يوم القيامة، ومن كان قادرًا على ذلك كان قادرًا على الإيتان بآبائهم، وكان أهون شيء عليه.

٢٧-﴿وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يَوْمَئِذٍ يَخْسَرُ الْمُبْطِلُونَ﴾

٢٨-﴿وَتَرٰى كُلَّ اُمَّةٍ جَاثِيَةً كُلُّ اُمَّةٍ تُدْعٰى اِلٰى كِتَابِهَا اَلْيَوْمَ تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[٢٨٧] عامل النصب في {وَيَوْمَ تَقُومُ} {يخسر}؛ و{يَوْمَئِذٍ} بدل من ﴿يَوْمَ تَقُومُ﴾. {جَاثِيَةً} باركة مستوفزة على الركب. وقرئ «جاذية»، والجذّو أشد استيفازًا من الجثوّ، لأن الجاذي هو الذي يجلس على أطراف أصابعه. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: جاثية مجتمعة. وعن قتادة جماعات من الجثوة، وهي الجماعة، وجمعها جثى. وفي الحديث: من جثى جهنم. وقرئ {كُلُّ اُمَّةٍ} على الابتداء، «وكلَّ أمة» على الإبدال من {كُلَّ اُمَّةٍ}.

[٢٨٨] {اِلٰى كِتَابِهَا} إلى صحائف أعمالها، فاكتفى باسم الجنس، كقوله تعالى {وَوُضِعَ الْكِتَابُ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ} [الكهف: ٤٩].

[٢٨٩] {اَلْيَوْمَ تُجْزَوْنَ} محمول على القول.

٢٩-﴿هٰذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ اِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[٢٩٠] فإن قلت: كيف أضيف الكتاب إليهم وإلى الله عزَّ وجل؟ قلت: الإضافة تكون للملابسة، وقد لابسهم ولابسه. أما ملابسته إياهم، فلأن أعمالهم مثبتة فيه؛ وأما ملابسته إياه فلأنه مالكه، والآمر ملائكته أن يكتبوا فيه أعمال عباده.

[291] “Gerçeği tam olarak” yani herhangi bir artırma yahut eksiltme yapmadan “yüzünüze karşı söyleyen” yani işlediğiniz ameller hakkında aleyhinize şahitlik eden… “*Şüphesiz yaptıklarınızı bir bir yazdırıyorduk Biz!*” Yani amellerinizi yazmalarını, meleklerden istiyorduk.

30. Şimdi; iman edip sâlih amel işlemiş olanları Rableri, rahmetine gark edecektir ki aşikâr başarı budur.

31. Nankörce inkâr edenlere gelince; “Bizim âyetlerimiz size okunmuş fakat siz büyüklük taslayarak mücrim bir topluluk olmuştunuz, değil mi?!”

[292] “Rahmetine” yani Cennetine. أمَّا’nın cevabı mahzuftur, takdiri ise; “Nankörce inkâr edenlere gelince *onlara şöyle denir*: Bizim âyetlerimiz size okunmuş değil miydi?!” şeklindedir. Bu da *e-lem ye’tikum rusulî fe-lem tekun âyâtî tutlâ ‘aleyküm* (Size elçilerim gelmemiş miydi; size okunmamış mıydı Benim âyetlerim?!) anlamındadır; yani kendisine atıf yapılan ifade hazfedilmiştir.

32. “Allah’ın vaadi haktır; (kıyamet) saat(i) hakkında şüphe yoktur” denildiği zaman; ‘Nereden bilebiliriz ki o saat nedir?! (Böyle bir şey hakkında) ancak zan besleyebiliriz; yakînen söyleyemeyiz!’ diyordunuz değil mi?!..”

[293] والساعة kelimesi, öncesindeki وَعْد kelimesine atıfla mansûb; إنَّ ve isminin mahalline atıfla da merfû‘ okunmuştur. مَا السَّاعَةُ (O saat nedir?) ifadesi “Ne tür bir şeydir yahu bu saat!?” anlamındadır.

[294] **Şayet** “إنْ نَظُنُّ إلاَّ ظَنًّا (Ancak zan besleyebiliriz!) ne demektir?” **dersen şöyle derim:** Bu ifadenin aslı نَظُنُّ ظَنًّا (Tamamen zan besleyebiliriz!) şeklindedir. İfadenin kastı yalnızca zannın varlığını ortaya koymaktır. Cümlede olumsuzluk ve istisna harflerinin yer alması, zannın varlığını, onun dışındaki her şeyi nefyederek ortaya koymayı ifade etmek içindir. Zan dışındaki şeylerin olumsuzlanması, “yakînen söyleyemeyiz” sözüyle daha da pekiştirilmiştir.

33. Evet, yaptıkları şeyin berbatlığı kendilerince de açıkça görülmüş ve alay edip durdukları şey çepeçevre kuşatmıştır kendilerini!

[295] “Yaptıkları şeyin berbatlığı” yani çirkin amelleri yahut çirkin amellerinin cezaları. Tıpkı “*Kötülüğün karşılığı dengi bir kötülüktür.*” [Şûrâ 42/40] âyetindeki gibi.

34. Denilir ki: “Siz nasıl bu günle karşı karşıya geleceğinizi unuttuysanız, Biz de sizi bu günde unutacağız!.. Barınağınız Ateş’tir; bir yardımcınız da yoktur!”

[٢٩١] {يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ} يشهد عليكم بما عملتم {بِالْحَقِّ} من غير زيادة ولا نقصان. {إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ} الملائكة {مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ}، أي نستكتبهم أعمالكم.

٣٠-﴿فَامَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُدْخِلُهُمْ رَبُّهُمْ فِي رَحْمَتِهِۜ ذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ﴾

٥ ٣١-﴿وَاَمَّا الَّذِينَ كَفَرُواۨ اَفَلَمْ تَكُنْ اٰيَاتِي تُتْلٰى عَلَيْكُمْ فَاسْتَكْبَرْتُمْ وَكُنْتُمْ قَوْمًا مُجْرِمِينَ﴾

[٢٩٢] {فِي رَحْمَتِهِ} في جنته. وجواب {أمّا} محذوف، تقديره: وأما الذين كفروا فيقال لهم {اَفَلَمْ تَكُنْ اٰيَاتِي تُتْلٰى عَلَيْكُمْ}. والمعنى: ألم يأتكم رسلي فلم تكن آياتي تتلى عليكم، فحذف المعطوف عليه.

١٠ ٣٢-﴿وَاِذَا قِيلَ اِنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ وَالسَّاعَةُ لَا رَيْبَ فِيهَا قُلْتُمْ مَا نَدْرِي مَا السَّاعَةُۙ اِنْ نَظُنُّ اِلَّا ظَنًّا وَمَا نَحْنُ بِمُسْتَيْقِنِينَ﴾

[٢٩٣] وقرئ «والساعة»، بالنصب عطفًا على الوعد، وبالرفع عطفًا على محل إن واسمها. {مَا السَّاعَةُ} أيّ شيء الساعة؟

[٢٩٤] فإن قلت: ما معنى ﴿اِنْ نَظُنُّ اِلَّا ظَنًّا﴾؟ قلت: أصله نظن ظنًا. ومعناه: إثبات

١٥ الظن فحسب، فأدخل حرفا النفيِ والاستثناءِ، ليفاد إثبات الظن مع نفي ما سواه، وزيد نفي ما سوى الظن توكيدًا بقوله {وَمَا نَحْنُ بِمُسْتَيْقِنِينَ}.

٣٣-﴿وَبَدَا لَهُمْ سَيِّاَتُ مَا عَمِلُوا وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُنَ﴾

[٢٩٥] {سَيِّاَتُ مَا عَمِلُوا} أي قبائح أعمالهم، أو عقوبات أعمالهم السيئات، كقوله تعالى {وَجَزٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا} [الشورى: ٤٠].

٢٠ ٣٤-﴿وَقِيلَ الْيَوْمَ نَنْسٰيكُمْ كَمَا نَسِيتُمْ لِقَٓاءَ يَوْمِكُمْ هٰذَا وَمَأْوٰيكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾

[296] "Siz nasıl bu günle karşı karşıya" gelme hazırlığını -yani (Allah'a) itaati- terk ettiyseniz, "Biz de sizi unutacağız" yani azaba terk edeceğiz! Yahut tıpkı sizin bu günle karşılaşmayı umursamadığınız ve unutulup kenara atılmış bir şey misali aklınıza getirmediğiniz gibi, Biz de sizi ilgisizlikten
5 unutulmuş bir şey yerine koyacağız! **Şayet "**Karşı karşıya gelme' (لقاء) kelimesinin 'gün'e izâfe edilmesinin mânası nedir?" **dersen, şöyle derim:** Bu, بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ ("*Hayır, gece-gündüz hilekârlıktı işiniz gücünüz!*") [Sebe 34/33] âyetindeki مَكْر kelimesinin [güne] izâfetiyle aynı anlamdadır; yani böyle bir günle ve bu gün göreceğiniz ceza ile karşı karşıya geleceğinizi şu gününüzde
10 unutmuştunuz!

35. "Bunun sebebi; dünya hayatının sizi aldatarak Allah'ın âyetlerini eğlence vesilesi edinmiş olmanızdır..." Böylece, o gün ne dışarı çıkarılırlar ne de kendilerinden Rablerini razı etmeleri istenir.

[297] لا يُخْرَجون ifadesi, *lâ yahrucûne* (ne dışarı çıkarlar…) şeklinde de
15 okunmuştur. وَلاَهُمْ يُسْتَعْتَبُون yani ne de Rablerini *'atb* -yani razı- etmeleri istenir.

36. O hâlde, hamd Allah'a mahsustur; göklerin, yerin ve bütün Âlemlerin Rabbi;

37. göklerde ve yerde mutlak büyüklük ve azameti tekelinde tutan Allah'a... ki O'dur 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm).

20 [298] "O hâlde, hamd Allah'a mahsustur." Yani öyleyse sizin de; gökler, yer ve âlemlerden oluşan her şeyin rabbi olan Allah'a hamd edin. Şüphesiz böyle kapsayıcı bir *rubûbiyet,* Rabbin bütün kullarının O'na hamdüsenâ etmesini gerektirir.

[299] Ve O'nu 'mutlak büyük' kabul edin; O'nun büyüklük ve yüceli-
25 ğinin tezahürleri "göklerde ve yerde" görülmektedir. Böyle bir rabbin hakkı 'mutlak büyük' kabul edilmek ve yüceltilmektir.

[300] Peygamber'in (s.a.) şöyle dediği nakledilmiştir: "Kim *HâMîm-i Câsiye* sûresini okursa, Allah hesap günü onun ayıplarını örter; korkusunu giderir."

[٢٩٦] {نَنْسٰيكُمْ} نترككم في العذاب كما تركتم عدة لقاءِ {يَوْمِكُمْ هٰذَا}، وهي الطاعة، أو نجعلكم بمنزلة الشيء المنسي غير المبالى به، كما لم تبالوا أنتم بلقاء يومكم ولم تخطروه ببال، كالشيء الذي يطرح نسيًا منسيًا. فإن قلت: فما معنى إضافة اللقاء إلى اليوم؟ قلت: كمعنى إضافة المكر في قوله تعالى {بَلْ مَكْرُ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ}

٥ [سبأ: ٣٣]، أي نسيتم لقاء اليوم في يومكم هذا ولقاءَ جزائه.

٣٥-﴿ذٰلِكُمْ بِاَنَّكُمُ اتَّخَذْتُمْ اٰيَاتِ اللّٰهِ هُزُوًا وَغَرَّتْكُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَاۚ فَالْيَوْمَ لَا يُخْرَجُونَ مِنْهَا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ﴾

[٢٩٧] وقرئ «لا يخرجون»، بفتح الياء، {وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ} ولا يطلب منهم أن يعتبوا ربهم، أي يرضوه.

١٠ ٣٦-﴿فَلِلّٰهِ الْحَمْدُ رَبِّ السَّمٰوَاتِ وَرَبِّ الْاَرْضِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

٣٧-﴿وَلَهُ الْكِبْرِيَاۤءُ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۖ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[٢٩٨] {فَلِلّٰهِ الْحَمْدُ}، فاحمدوا الله الذي هو ربكم ورب كل شيء من السَّمٰوَات والأرض والعالمين، فإن مثل هذه الربوبية العامة يوجب الحمد والثناء على كل مربوب.

١٥ [٢٩٩] وكبروه، فقد ظهرت آثار كبريائه وعظمته {فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ}. وحقُّ مثله أن يكبر ويعظم.

[٣٠٠] عن رسول الله ﷺ: من قرأ حم الجاثية ستر الله عورته، وسكن روعته يوم الحساب.

AHKĀF SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur; 34 âyettir. 35 âyet olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Hâ, Mîm.

2. Bu kitap 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm) Allah tarafından indirilmektedir:

3. Biz; gökleri, yeri ve ikisinin arasında ne varsa hepsini gerçek bir gaye ile ve belli süreliğine yarattık. Nankörce inkâr edenler ise uyarıldıkları şeylerden yüz çevirmekteler!

[301] "Gerçek bir gayeyle," ancak hikmetle ve doğru bir maksatla yarattık ve onlara belli bir süre -yani kıyamet günü- takdir ettik; o vakte kadar mevcudiyetlerini devam ettirirler. "Nankörce inkâr edenler ise uyarıldıkları şeylerden," yani bütün yaratıkların mutlaka son bulacağı o günün korkusundan "yüz çeviriyorlar;" ona iman etmiyorlar; o gün için hazırlık yapmaya özen göstermiyorlar. عَمَّا اُنْذِرُوا'daki Mâ'nın *masdariyye* olması da mümkündür; yani o güne dair uyarıl*mak*tan yüz çeviriyorlar.

4. De ki: Allah'tan başka taptığınız şeyleri hiç düşündünüz mü? Gösterin bana, yeryüzündeki hangi nesneyi bunlar yaratmış?! Göklerde bir ortaklıkları varsa, o zaman, ya bundan önce indirilmiş bir kitap ya da bilimsel bir kanıt getirin (de görelim)! Doğru söylüyorsanız!..

[302] "Bundan" bu kitaptan -yani Kur'ân'dan- "önce indirilmiş bir kitap" getirin de görelim. Demek istiyor ki bu kitap (Kur'ân), tevhidi emretmekte ve şirkin bâtıllığını, haykırmaktadır. Allah tarafından bundan önce indirilen kitaplar da bu kitabın söylediğinden başka bir şey söylememiştir. Haydi, bundan önce indirilen ve sizin yaptığınız şu *Allah'tan başkasına tapma* işinin doğruluğuna şahitlik eden bir kitap getirin!

[303] "Ya da bilimsel bir kanıt getirin;" yani öncekilerin ilimlerinden size kalan bir bilgi kalıntısı getirin. Bu ifade Arapların *semineti'n-nâkatü 'alâ esârat*^{in} *min şahm*^{in} sözünden alınmıştır. Bu söz, "Deve, eriyen yağlarının kalıntıları üzerine semirdi." anlamına gelir. اَثَارَةٍ kelimesi *eserat*^{in} şeklinde de okunmuştur. Bu durumda mâna şöyle olur: "Sizin seçildiğiniz; yani başkalarının bilmeyip sadece sizin bildiğiniz bir bilgi getirin." Hemze'nin üç harekesiyle ve Sâ'nın sükûnuyla üç şekilde de okunmuştur. Kesre ile *el-israt*^{u} seçilmek, has kılınmak anlamına *el-eserat*^{u} ile aynı anlamdadır.

سورة الأحقاف

مكية؛ وآياتها ٣٤. وقيل: ٣٥

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿حم﴾

٢-﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ﴾

٣-﴿مَا خَلَقْنَا السَّموَاتِ وَالأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُسَمًّى وَالَّذِينَ كَفَرُوا عَمَّا أُنْذِرُوا مُعْرِضُونَ﴾

[٣٠١] {إِلَّا بِالْحَقِّ} إلا خلقًا ملتبسًا بالحكمة والغرض الصحيح، وبتقدير {أَجَلٍ مُسَمًّى} ينتهى إليه، وهو يوم القيامة. {وَالَّذِينَ كَفَرُوا عَمَّا أُنذِرُوا} من هول ذلك اليوم الذي لا بد لكل خلق من انتهائه إليه {مُعْرِضُونَ} لا يؤمنون به ولا يهتمون بالاستعداد له. ويجوز أن تكون ما مصدرية، أي عن إنذارهم ذلك اليوم.

٤-﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الأَرْضِ أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّموَاتِ ائْتُونِي بِكِتَابٍ مِنْ قَبْلِ هَذَا أَوْ أَثَارَةٍ مِنْ عِلْمٍ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[٣٠٢] {بِكِتَابٍ مِنْ قَبْلِ هَذَا} أي من قبل هذا الكتاب، وهو القرآن. يعني أنّ هذا الكتاب ناطق بالتوحيد وإبطال الشرك. وما من كتاب أنزل من قبله من كتب الله إلا وهو ناطق بمثل ذلك؛ فأتوا بكتاب واحد منزل من قبله شاهد بصحة ما أنتم عليه من عبادة غير الله.

[٣٠٣] {أَوْ أثارةٍ مِنْ عِلْمٍ} أو بقية من علم بقيت عليكم من علوم الأوّلين. من قولهم: سمنت الناقة على أثارة من شحم، أي على بقية شحم كانت بها من شحم ذاهب. وقرئ «أثرة»، أي من شيء أوثرتم به وخصصتم من علم لا إحاطة به لغيركم. وقرئ «أثرة»، بالحركات الثلاث في الهمزة مع سكون الثاء؛ فالإثرة بالكسر بمعنى الأثرة.

el-Esrat[u] ise *esera'l-hadîs*[e] (hadis rivayet etti) ifadesindeki kelimenin masdar binâ-yı merresidir. Zamme ile *el-usrat*[u] ise rivayet edilen şeyin ismidir, tıpkı kendisiyle hitap edilen şeyin isminin *hutbe* olması gibi.

5. Şimdi, Allah'tan başka "kendisine yalvarıldığından bile habersiz, duasına kıyamet gününe kadar icabet edemeyecek' şeylere yalvaran birinden daha sapkını olabilir mi?!

6. Kaldı ki; insanlar haşredildiğinde, bunlar kendilerine düşman olacak ve yaptıkları kulluğu inkâr edeceklerdir!..

[304] وَمَنْ اَضَلُّ (Daha sapkını…) ifadesindeki istifham yadırgama ifade eder; burada, bütün dalâlettekiler içerisinde puta tapanlardan daha yanlış yolda giden biri bulunabileceği yadırganmaktadır; çünkü işiten, cevap veren, bütün arzu ve istekleri yerine getirebilen bir zata dua etmeyi bırakıp O'nun dışında kendilerine cevap veremeyen, dünya devam ettiği müddetçe ve hatta kıyamet kopuncaya kadar onlardan hiç kimseye cevap vermeye gücü yetmeyen bir cansıza dua ediyorlar!

[305] "Kaldı ki" kıyamet kopup "insanlar haşredildiğinde, bunlar kendilerine düşman olacak," aleyhlerinde ve karşılarında duracaklardır. Putperestler her iki dünyada da sıkıntı ve zarar içinde olacaklar; o taptıkları, dünyada onlara icabet edip yardımcı olmadığı gibi âhirette de kendilerine düşmanlık edip kulluklarını kabul etmeyeceklerdir.

[306] Akıllı varlıklar için kullanılan مَنْ ve هُمْ'un, burada putlar hakkında kullanılmasının sebebi, ilim sahiplerine izâfe edilen *icabet* ve *gaflet* gibi hâllerin putlara izâfe edilmesi ve müşriklerin, cehalet ve ahmaklıkla putları iyiyi kötüden ayırabilen akıllı varlıklar olarak nitelemeleridir. Yine, Allah dışındaki -cin, insan ve put- bütün ma'budların kastedilmiş olması da mümkündür; bu durumda, akıllı varlıklar putlara galip kılınarak hepsinden aynı şekilde (من) bahsedilmiş olur. İfade ***mâ** lâ yestecîbu* şeklinde de okunmuştur. Ayrıca, *yed'û ğayra'llāhi men lâ yestecîbu* şeklinde de okunmuştur. Putların 'icabet etmeme' ve 'gaflet' ile nitelenmesi onlarla ve onlara tapanlarla alay etmek içindir. Tıpkı şu âyette olduğu gibi: "Onlara dua etseniz, duanızı işitmezler. Diyelim ki işittiler, size icabet edemezler... Kıyamet günü de kendilerini Allah'a ortak koşmanızı inkâr edeceklerdir!" [Fâtır 35/14]

7. Âyetlerimiz bunlara açık-seçik okunduğunda, nankörce inkâr edenler hak için -kendilerine gelir gelmez- "Bu, apaçık bir büyüdür!" dediler.

وأما الأثرة فالمرّة من مصدر أثر الحديث، إذا رواه. وأما الأثرة بالضم فاسم ما يؤثر، كالخطبة، اسم ما يخطب به.

٥-﴿وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ يَدْعُو مِنْ دُونِ اللهِ مَنْ لا يَسْتَجِيبُ لَهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَهُمْ عَنْ دُعَائِهِمْ غَافِلُونَ﴾

٥ ٦- ﴿وَإِذَا حُشِرَ النَّاسُ كَانُوا لَهُمْ أَعْدَاءً وَكَانُوا بِعِبَادَتِهِمْ كَافِرِينَ﴾

[٣٠٤] {وَمَنْ أَضَلُّ} معنى الاستفهام فيه إنكار أن يكون في الضلال كلهم أبلغ ضلالًا من عبدة الأصنام، حيث يتركون دعاء السميع المجيب القادر عل تحصيل كلّ بغية ومرام، ويدعون من دونه جمادًا لا يستجيب لهم ولا قدرة به على استجابة أحد منهم ما دامت الدنيا وإلى أن تقوم القيامة.

١٠ [٣٠٥] {وإذا} قامت القيامة و{حُشِرَ النَّاسُ كَانُوا لَهُمْ أَعْدَاءً}، وكانوا عليهم ضدًا، فليسوا في الدارين إلا على نكد ومضرّة، لا تتولاهم في الدنيا بالاستجابة؛ وفي الآخرة تعاديهم وتجحد عبادتهم.

[٣٠٦] وإنما قيل: {مَن} و{هم}، لأنه أسند إليهم ما يسند إلى أولى العلم من الاستجابة والغفلة، ولأنهم كانوا يصفونهم بالتمييز جهلًا وغباوة. ويجوز أن يريد كلَّ ١٥ معبود من دون الله من الجن والإنس والأوثان، فغلب غير الأوثان عليها. قرئ «ما لا يستجيب»، وقرئ «يدعو غير الله من لا يستجيب». ووصفهم بترك الاستجابة والغفلة طريقه طريق التهكم بها وبعبدتها. ونحوه قوله تعالى {إِن تَدْعُوهُمْ لَا يَسْمَعُوا دُعَاءَكُمْ وَلَوْ سَمِعُوا مَا استجابوا لَكُمْ وَيَوْمَ القيامة يَكْفُرُونَ بِشِرْكِكُمْ} [فاطر: ١٤].

٧-﴿وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ هَذَا ٢٠ سِحْرٌ مُبِينٌ﴾

[307] بَيِّنَاتٍ “delil ve şahit” anlamındaki *beyyine*nin çoğuludur. “Açıklayıcı, net” anlamında da olabilir. لِلْحَقِّ ’daki Lâm’ın benzeri وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ اٰمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا اِلَيْهِ (“Nankörce inkâr edenler, iman edenler *için*; ‘Bu, hayırlı bir iş olsaydı, onlar bunda bizi geçemezlerdi!’ dediler.” [Ahkāf 46/11]) âyetinde de bulunmaktadır; yani “hak için” ve “iman edenler için…” *Hak*tan maksat, o âyetler; “inkâr edenler”den maksat da âyetlerin okunduğu kimselerdir. Onların kâfir, okunan şeyin de hak olduğunu açıkça kaydetmek için bu iki yerde zamir kullanılması gerekirken açık isimler zikredilmiştir.

[308] “Kendilerine gelir gelmez” yani kendilerine geldiği anda, hiç fikir yürütmeden, düşünüp tartmadan inkârla karşıladılar; inat ve zulümleri sebebiyle *hakk*ı, “bâtıl olduğu ortada ve şüphe götürmez açık bir sihir” diye isimlendirdiler.

8. Yoksa “Onu kendisi uydurmakta!” mı diyorlar?! De ki: Onu kendim uydurduysam, Allah’ın bana vereceği cezayı savmaya (sadece benim değil) sizin gücünüz de yetmez! Kaldı ki, hakkında yaygara yaptığınız şeyi O çok iyi bilmektedir! Sizinle benim aramda[ki anlaşmazlıklarda] Allah’ın şahitliği yeterlidir. Bağışlayıcı, merhametli (Gafûr, Rahîm) de O’dur.

[309] “Yoksa ‘Onu kendisi uydurmakta!’ mı diyorlar?!” ifadesi *ıdrâb*[1] olup konuyu, âyetlere “sihir” demelerinden “Bunları Muhammed uydurmuş!” demelerine nakletmektedir. اَمْ’deki Hemze, yadırgama ve şaşırtma anlamındadır; âdeta “Onu bırak da, *‘Muhammed Allah’a izâfe etmeseydi ve O’nun adına uydurmasaydı bu sözü söyleyemezdi!’* şeklindeki çirkin ve şaşırtıcı sözlerini dinle!” buyrulmaktadır. Bütün Arap ırkı yapamazken o bu sözü söyleyebilseydi, *normal*in dışına çıktığı için onun bu kudreti zaten *mu‘cize* olurdu. Mu‘cize olması ise, Allah’ın onu tasdik etmesi demektir. Oysa *Hakîm* olan (Allah), yalancıyı tasdik etmez; o da böylece iftiracı olmamış olur.

[310] “*O*nu” zamiri [7. âyette geçen] *hakk*a râcidir; bundan kasıt da âyetlerdir.

[311] “De ki: Onu kendim uydurduysam,” *farazâ*, şüphesiz Allah kendisine iftira atmam sebebiyle beni derhal cezalandırırdı ve siz de beni âcilen cezalandırmasına engel olamazdınız; O’nun vereceği hiçbir cezayı başımdan savamazdınız. Bu durumda ben nasıl O’na iftira edip de kendimi O’nun cezasına maruz bırakabilirim?!

[312] *Fülân^ün lâ yümlek^ü izâ ğadıbe* (Falanca öfkelendiği zaman zaptedilemez.), *lâ yümlek^ü ‘ınânühû izâ sammeme* (Karar verdiğinde *gem*i tutulamaz, engellenemez.) denir. Tıpkı şu âyetlerdeki gibi: “Allah; Meryem oğlu Mesih’i helâk etmek istese, kim Allah’a karşı koyabilir?” [Mâide 5/17],

1 Yöneldiğin konudan vazgeçerek, başka bir konuya geçmek. / ed.

[٣٠٧] {بَيِّنَاتٍ} جمع بينة، وهي الحجة والشاهد؛ أو واضحات مبينات. واللام في {لِلْحَقِّ} مثلها في قوله {وَقَالَ الذين كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا} [الأحقاف: ١١]، أي لأجل الحق ولأجل الذين آمنوا. والمراد بالحق: الآيات، وبالذين كفروا: المتلو عليهم؛ فوضع الظاهران موضع الضميرين للتسجيل عليهم بالكفر، وللمتلوّ ٥ بالحق.

[٣٠٨] {لَمَّا جَآءَهُمْ} أي بادهوه بالجحود ساعة أتاهم، وأوّل ما سمعوه من غير إجالة فكر ولا إعادة نظر. ومن عنادهم وظلمهم أنهم سموه سحرًا مبينًا ظاهرًا أمره في البطلان لا شبهة فيه.

٨-﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ إِنِ افْتَرَيْتُهُ فَلا تَمْلِكُونَ لِي مِنَ اللهِ شَيْئًا هُوَ أَعْلَمُ بِمَا ١٠ تُفِيضُونَ فِيهِ كَفَى بِهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾

[٣٠٩] {أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ} إضراب عن ذكر تسميتهم الآيات سحرًا إلى ذكر قولهم: إن محمدًا افتراه. ومعنى الهمزة في أم الإنكارُ والتعجيب، كأنه قيل: دع هذا واسمع قولهم المستنكر المفضي منه العجب، وذلك أن محمدًا كان لا يقدر عليه حتى يقوله ويفتريه على الله، ولو قدر عليه دون أمّة العرب لكانت قدرته عليه معجزة ١٥ لخرقها العادة، وإذا كانت معجزة كانت تصديقًا من الله له، والحكيم لا يصدّق الكاذب فلا يكون مفتريًا.

[٣١٠] والضمير للحق؛ والمراد به الآيات.

[٣١١] {قُلْ إِنِ افْتَرَيْتُهُ} على سبيل الفرض عاجلني الله تعالى لا محالة بعقوبة الافتراء عليه. فلا تقدرون على كفه عن معاجلتي ولا تطيقون دفع شيء من عقابه ٢٠ عني، فكيف أفتريه وأتعرّض لعقابه!؟

[٣١٢] يقال: فلان لا يملك إذا غضب، ولا يملك عنانه إذا صمم. ومثله: {فَمَن يَمْلِكُ مِنَ اللهِ شَيْئًا إِنْ أَرَادَ أَن يُهْلِكَ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ} [المائدة: ١٧]،

"Allah'ın fitneye düşürmek istediği işbu kimseler için, sen Allah'a karşı hiçbir şeye mâlik değilsin." [Mâide 5/41] Peygamber'in (s.a.) "Sizin için Allah'a karşı hiçbir şeye mâlik değilim (Allah size ceza vermek isterse ben bunu sizden uzaklaştıramam)." [*Müslim,* "Îmân", 348] şeklindeki sözü de bu mânadadır.

[313] Sonra şöyle buyurdu: "Kaldı ki hakkında yaygara yaptığınız şeyi O çok iyi bilmektedir!" Yani ilâhî vahyi iptal etmeye çalıştığınızı, Allah'ın âyetlerine sataşarak, onları kâh sihir kâh iftira diye isimlendirmek için koşuştuğunuzu çok iyi bilmektedir! "Sizinle benim aramda[ki anlaşmazlıklarda] Allah'ın şahitliği yeterlidir" benim doğru söylediğime ve tebliğ vazifemi yaptığıma, sizin de yalan söyleyip hakkı inkâr ettiğinize O şahitlik eder. Allah'ın bildiğinden ve şahitlik ettiğinden bahsedilmesinin anlamı, Allah'ın âyetleri hakkındaki taşkın sözler sebebiyle cezalandırılacaklarını hatırlatarak onları tehdit etmektir.

[314] Bununla birlikte, "bağışlayıcı, merhametli de O'dur." Bu ifade tevbe ve iman ederek dönüş yaptıkları takdirde affedilip rahmete nâil olacakları hususunda bir vaat olup işledikleri günahların büyüklüğüne rağmen Allah'ın onları hemen cezalandırmadığını hissettirmektedir.

[315] **Şayet** "Allah'ın bana vereceği cezayı savmaya sizin gücünüz de yetmez.' ifadesinde fiilin inkârcılara isnadının anlamı nedir?"[1] **dersen şöyle derim:** Peygamber'in (s.a.) onlara getirdiği şeyler arasında 'onların iyiliğini düşünmek', âkıbetlerinin kötü olacağından korkmak, hâllerine acımak ve iyiliklerini istemek vardı. Onlara âdeta şöyle deme[si istenme]ktedir: Onu kendim uydurduysam, bununla sizin iyiliğinizi düşündüğüm, sizi putlara kulluktan Allah'a kulluğa çevirmek istediğim hâlde, O beni 'kendisine iftira ettiğim' için cezalandırmak isterse sizin bana ne faydanız olacak ey iyilikleri için çalıştığım insanlar?!

9. De ki: İlk gönderilen peygamber ben değilim. Bana ve size ne yapılacağını da bilmem; sadece bana vahyedilene uyarım; apaçık bir uyarıcıdan başka bir şey değilim.

[316] البِدْع kelimesi *bedî'* (benzeri olmayan) anlamındadır. Tıpkı *el-hafîf* anlamına gelen *el-hıff* kelimesi gibi. Dal'in fethasıyla *bide'an* şeklinde de okunmuştur. Böyle okunduğunda anlamı bid'at sahibi, bid'atçi olur. *Dînün kıyemün* (dosdoğru dimdik ayakta duran bir din) ve *lahmün ziyemün* (parçalanmış, dağınık et) ifadelerinde olduğu gibi, *fi'al* kalıbında sıfat olması da mümkündür. Düşünmeden ondan bazı âyetler istiyorlar, kendisine vahyedilmeyen gaybî konuları soruyorlardı. Bunun üzerine Peygamber'e (s.a.) şöyle denildi: "De ki: İlk gönderilen peygamber ben değilim" ki teklif ettiğiniz bütün şeyleri getireyim ve gayba dair sorduğunuz her şeyi size haber vereyim!

---

1 İnkârcılar rakiplerini -yani Hz. Muhammed'i- neden Allah'ın cezasından kurtarmak istesinler ki!? / ed.

{وَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ فِتْنَتَهُ فَلَن تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللّٰهِ شَيْئًا} [المائدة: ٤١]. ومنه قوله عليه الصلاة السلام: لا أملك لكم من الله شيئًا.

[٣١٣] ثم قال: {هُوَ أَعْلَمُ بِمَا تُفِيضُونَ فِيهِ} أي تندفعون فيه من القدح في وحي الله تعالى، والطعن في آياته، وتسميته سحرًا تارة، وفرية أخرى. {كَفَى بِهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ} يشهد لي بالصدق والبلاغ، ويشهد عليكم بالكذب والجحود. ومعنى ذكر العلم والشهادة وعيدٌ بجزاء إفاضتهم.

[٣١٤] {وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ} موعدة بالغفران والرحمة إن رجعوا عن الكفر وتابوا وآمنوا، وإشعار بحلم الله عنهم مع عظم ما ارتكبوا.

[٣١٥] فإن قلت: فما معنى إسناد الفعل إليهم في قوله تعالى {فَلَا تَمْلِكُونَ لِي}؟ قلت: كان فيما أتاهم به النصيحة لهم والإشفاق عليهم من سوء العاقبة وإرادة الخير بهم، فكأنه قال لهم: إن افتريته -وأنا أريد بذلك التنصح لكم وصدكم عن عبادة الآلهة إلى عبادة الله- فما تغنون عني أيها المنصوحون إن أخذني الله بعقوبة الافتراء عليه!؟

٩- ﴿قُلْ مَا كُنْتُ بِدْعًا مِنَ الرُّسُلِ وَمَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلا بِكُمْ إِنْ أَتَّبِعُ إِلا مَا يُوحَى إِلَيَّ وَمَا أَنَا إِلا نَذِيرٌ مُبِينٌ﴾

[٣١٦] البدع بمعنى البديع، كالخف بمعنى الخفيف. وقرئ «بدعا»، بفتح الدال، أي ذا بدع. ويجوز أن يكون صفة على فعل، كقولهم: دين قيم، ولحم زيم. كانوا يقترحون عليه الآيات ويسألونه عما لم يوح به إليه من الغيوب. فقيل له: {قُلْ مَا كُنتُ بِدْعًا مِنَ الرُّسُلِ} فآتيكم بكل ما تقترحونه، وأخبركم بكل ما تسألون عنه من المغيبات؛

Resuller ancak Allah'ın kendilerine verdiği âyetleri getirirler ve ancak kendilerine vahyedilen şeyleri haber verirler. Mûsâ (a.s.) da, Firavun'un "Peki, (kendilerine elçi gönderilmediği için doğru yoldan habersiz kalan) ilk çağların durumu ne olacak?!" [TāHâ 20/51] sorusuna, "Onların bilgisi Rabbimin katındadır." [TāHâ 20/52] cevabını vermiştir.

[317] "Bilmem", çünkü gayba dair bir bilgim yok; Allah'ın ileride bana ve size ne yapacağını, benim ve sizin hakkınızda ne takdir ettiğini bilemem. "Ben sadece bana vahyedilene uyarım." Hasan-ı Basrî'nin (v. 110/728) bu ifadeyi şöyle tefsir ettiği nakledilmiştir: "Benim ve sizin hâlinizin dünyada ne olacağını, nereye varacağını, hangimizin galip, hangimizin mağlup olacağını bilmiyorum." Kelbî'den (v. 146/763) şöyle nakledilmiştir: Müşriklerin eziyetlerinden iyice usanmış olan Ashâb-ı Kirâm, Peygamber'e (s.a.); "Ne zamana kadar bu vaziyette devam edeceğiz?!" diye sormuşlardı. Şöyle cevap verdi: "Bana ve size ne yapılacağını bilmiyorum; Mekke'de mi bırakılacağım yoksa *-rüyamda- bana gösterilen hurmalık ve ağaçlık yere*[1] çıkmam mı emredilecek bilemiyorum." İbn Abbas (v. 68/688) da "Bana ve size âhirette ne yapılacağını bilmiyorum." şeklinde açıklamıştır. Yine o, bu âyetin "Böylece, Allah senin mazideki ve atideki 'günah'ını bağışlayacak" (Fetih 48/2) âyetiyle neshedildiğini söylemiştir. Âyette "tafsilatlı bir şekilde bilmediği" de kastedilmiş olabilir (bu durumda mensuh olmaz). İfade, Yâ'nın fethasıyla; "Allah Teâlâ'nın bana ne yapacağını bilmiyorum." anlamında, *mâ yef'alu* şeklinde de okunmuştur.

[318] **Şayet** "يُفْعَلُ (yapılacak) kelimesi olumlu bir mâna ifade ediyor, nefyedilmiyor. Bu durumda söz *mâ yüf'alü bî ve bi-küm* (bana ve size yapılacak şeyi) şeklinde olmalıdır. [Neden ولا بكم olmuş]?" **dersen şöyle derim:** Doğru; ancak وَمَا ادْري (bilmiyorum) ifadesindeki olumsuzluk مَا ve ona bağlı kelimeleri kapsaması sebebiyle bunu da içine aldığından, âyetteki ifade çok doğru ve güzel olmuştur. Dikkat edersen, اوَلَمْ يَرَوْا انَّ اللهَ الَّذِى خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْارْضَ وَلَمْ يَعْىَ بِخَلْقِهِنَّ بِقَادِرٍ ("Anlamıyorlar mı ki gökleri ve yeri yaratan -ve onları yaratmaktan yorulmayan- Allah, ölüleri de diriltmeye kādirdir?!" [Ahkāf 46/33]) buyrulmuştur; yani انَّ'nin haberinin başına Bâ gelmiştir. Bu, olumsuzluğun 'kendisine bağlı isim ve haberle' birlikte onu da içine alması sebebiyledir.

[319] مَا يُفْعَلُ'deki Mâ nasb makamında mâ-i mevsūle de olabilir, ref' makamında mâ-i istifhâmiye de olabilir.

[320] يُوحَى fiili, "Allah'ın bana *vahyettiği* şeye uyarım." anlamında *yûhî* şeklinde de okunmuştur.

1 Bkz. *Buhārî*, "Kefâlet", 3.

فإنّ الرسل لم يكونوا يأتون إلا بما آتاهم من آياته، ولا يخبرون إلا بما أوحى إليهم. ولقد أجاب موسى صلوات الله وسلامه عليه عن قول فرعون {فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَى؟} بقوله {عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي} [طه: ٥٢]

[٣١٧] {وَمَا أَدْرِى}، لأنه لا علم لي بالغيب ما يفعل الله بي وبكم فيما يستقبل من الزمان من أفعاله، ويقدّر لي ولكم من قضاياه؛ {إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَى إِلَيَّ}. وعن الحسن: وما أدري ما يصير إليه أمري وأمركم في الدنيا، ومَن الغالبُ منا والمغلوب. وعن الكلبي: قال له أصحابه وقد ضجروا من أذى المشركين: حتى متى نكون على هذا؟ فقال: ما أدري ما يفعل بي ولا بكم؛ أأترك بمكة أم أومر بالخروج إلى أرض قد رفعت لي ورأيتها، يعني في منامه ذات نخيل وشجر؟ وعن ابن عباس: ما يفعل بي ولا بكم في الآخرة. وقال: هي منسوخة بقوله {لِيَغْفِرَ لَكَ اللهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ} [الفتح: ٢]. ويجوز أن يكون نفيًا للدراية المفصلة. وقرئ «ما يفعل»، بفتح الياء، أي يفعل الله عز وجل.

[٣١٨] فإن قلت: إنّ {يفعل} مثبت غير منفي، فكان وجه الكلام: ما يفعل بي وبكم. قلت: أجل، ولكن النفي في {وَمَا أَدْرِى} لما كان مشتملًا عليه -لتناوله {مَا} وما في حيزه- صح ذلك وحسن. ألا ترى إلى قوله {أَوَلَـمْ يَرَوْا أَنَّ اللهَ الَّذِى خَلَقَ السَّموَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَمْ يَعْىَ بِخَلْقِهِنَّ بِقَادِرٍ} [الأحقاف: ٣٣] كيف دخلت الباء في حيز أنّ؛ وذلك لتناول النفي إياها مع ما في حيزها.

[٣١٩] وما في {مَا يُفْعَلُ} يجوز أن تكون موصولة منصوبة، وأن تكون استفهامية مرفوعة.

[٣٢٠] وقرئ «يوحي»، أي الله عز وجل.

10. De ki: Hiç düşündünüz mü? Ya onu, Allah tarafından geldiği hâlde inkâr ediyorsanız?! Ya, İsrâiloğullarından bir şahit, onun bir benzeri (olan Tevrat'ın gerçekliği) hakkında şahitlik ederek (Kur'ân'a) inandığı hâlde, siz büyüklük taslamakta iseniz?! Zalim bir kavmi, Allah elbette doğru yola getirmez.

[321] Şartın cevabı mahzuftur; takdiri şöyledir: Ya Kur'ân Allah katından gelmişse ve siz onu inkâr ediyorsanız, o zaman zâlim olmaz mısınız!? "Zalim bir kavmi, Allah elbette doğru yola getirmez." sözü de mahzûfun bu şekilde takdir edilmesi gerektiğine delâlet eder.

[322] İsrâiloğullarından olan şahit, Abdullah b. Selâm'dır. Peygamber (s.a.) Medine'ye geldiğinde Abdullah onun yüzüne bakmış ve bunun 'yalancı yüzü' olmadığını anlamıştı [*İbn Mâce*, "Et'ime", 1; "İkāmet", 174; *Tirmizî*, "Kıyâmet", 42/2485]. Biraz düşününce Muhammed'in beklenen *o peygamber* olduğuna kesin kanaat getirerek "Ben sana, bir peygamberden başkasının bilemeyeceği üç şey soracağım: Kıyamet alâmetlerinin ilki nedir? Cennettekilerin yiyeceği ilk yemek nedir? Çocuk niçin babasına veya annesine çeker?" dedi. Peygamber (s.a.) ona şu cevabı verdi: "Kıyametin ilk alâmeti, insanları doğudan batıya sürecek olan bir ateştir. Cennettekilerin yiyeceği ilk yemek, balık ciğerinin kenarındaki çıkıntıdır (bu kısım ciğerin kendisinden daha lezzetlidir). Çocuğa gelince, erkeğin 'su'yu öne geçerse ona çeker; kadının 'su'yu öne geçerse ona çeker." Bunun üzerine Abdullah: "Şehadet ederim ki sen gerçekten Allah'ın resulüsün!" dedi. Ve sözlerine devamla; "Yâ Resûlallah! Yahudiler yalancı ve iftiracı bir kavimdir. Siz onlara benimle ilgili görüşlerini sormadan Müslüman olduğumu öğrenirlerse, sizin yanınızda bana iftira ederler." dedi. Yahudiler geldiler. Peygamber (s.a.) onlara; "Abdullah'ın aranızdaki konumu nedir?" diye sordu. "En hayırlımız, en hayırlımızın oğlu, efendimiz, efendimizin oğlu, en âlimimiz ve en âlimimizin oğludur." dediler. "Abdullah Müslüman olsa ne dersiniz?" dedi. "Allah onu bundan korusun!" dediler. Bu esnada Abdullah (saklandığı yerden) çıkıp yanlarına gelerek; "Şehadet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur ve yine şehadet ederim ki Muhammed Allah'ın resulüdür!" dedi. Yahudiler: "O bizim en şerlimiz ve en şerlimizin oğludur!" diye onu kötülemeye başladılar. Abdullah; "İşte benim korkup çekindiğim buydu ey Allah'ın Resulü!" dedi [*Buhārî*, "Enbiyâ", 1, "Menâkıbu'l-Ensār", 51, "Tefsîr", 2/6].

[323] Sa'd b. Ebî Vakkās şöyle demiştir: "Peygamber'in (s.a.) yeryüzünde yürüyen hiç kimse için 'O cennet ehlindendir.' dediğini duymadım. Bunu sadece Abdullah b. Selâm için söyledi. Onun hakkında şu âyet nazil oldu:

١٠-﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللهِ وَكَفَرْتُمْ بِهِ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ فَآمَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ إِنَّ اللهَ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

[٣٢١]جواب الشرط محذوف تقديره: إن كان القرآن من عند الله وكفرتم به ألستم ظالمين!؟ ويدل على هذا المحذوف قوله تعالى {إِنَّ اللهَ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ}.

[٣٢٢]والشاهد من بني إسرائيل عبد الله بن سلام، لما قدم رسول الله ﷺ المدينة نظر إلى وجهه، فعلم أنه ليس بوجه كذاب. وتأمّله فتحقق أنه هو النبي المنتظر، وقال له: إني سائلك عن ثلاث لا يعلمهن إلا نبيّ؛ ما أوّل أشراط الساعة؟ وما أوّل طعام يأكله أهل الجنة؟ وما بال الولد ينزع إلى أبيه أو إلى أمّه؟ فقال عليه الصلاة والسلام: أما أوّل أشراط الساعة فنار تحشرهم من المشرق إلى المغرب. وأما أوّل طعام يأكله أهل الجنة فزيادة كبد حوت، وأما الولد فإذا سبق ماء الرجل نزعه، وإن سبق ماء المرأة نزعته. فقال: أشهد أنك رسول الله حقًا، ثم قال: يا رسول الله، إن اليهود قوم بهت وإن علموا بإسلامي قبل أن تسألهم عني بهتوني عندك. فجاءت اليهود فقال لهم النبي ﷺ: أي رجل عبد الله فيكم؟ فقالوا: خيرنا وابن خيرنا، وسيدنا وابن سيدنا، وأعلمنا وابن أعلمنا. قال: أرأيتم إن أسلم عبد الله؟ قالوا: أعاذه الله من ذلك! فخرج إليهم عبد الله فقال: أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أنّ محمدًا رسول الله، فقالوا: شرنا وابن شرنا، انتقصوه. قال: هذا ما كنت أخاف عليه يا رسول الله وأحذر.

[٣٢٣]قال سعد بن أبي وقاص: ما سمعت رسول الله ﷺ يقول لأحد يمشي على وجه الأرض أنه من أهل الجنة إلا لعبد الله بن سلام. وفيه نزل

'Ya İsrâiloğullarından bir şahit, *onun bir benzeri (olan Tevrat'ın gerçekliği) hakkında* şahitlik ederse'" [*Buhārî*, "Menâkıbu'l-Ensār", 19] عَلى مِثْلِه'deki zamir Kur'ân'a râcidir; yani anlamca Kur'ân'ın benzeri olan Tevrat hakkında şahitlik ediyorsa. Bu da Tevrat'ta bulunan ve Kur'ân'ın konularına uygun düşen *tevhid, va'd, va'îd* gibi mânalardır. Şu âyetler de bu anlama delâlet etmektedir: "Kaldı ki o(nun ana içeriği) öncekilerin kitaplarında da mevcuttur." [Şu'arâ 26/196]; "Şüphesiz bu, ilk sahifelerde de geçmektedir." [A'lâ 87/18], "Mutlak izzet ve hikmet sahibi Allah sana da, senden öncekilere de işte böyle vahyediyor." [Şûrâ 42/3]

[324] Âyetin anlamı şöyle de olabilir: "O Allah katından ise ve siz de onu inkâr etmişseniz ve bir şahit *onun böyle olduğuna* -yani Allah katından geldiğine- şahitlik ediyorsa…"

[325] **Şayet** "Bana bu âyetin nazmını anlat da nazım yönünden anlamına vâkıf olayım!" **dersen şöyle derim:** İlk Vav كَفَرْتُمْ cümlesini şartın fiiline atfeder; tıpkı قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ ثُمَّ كَفَرْتُمْ بِه ("De ki: Peki, ya bu (Kur'ân), Allah tarafından geliyor; siz de buna rağmen onu nankörce inkâr ediyorsanız!?" [Fussilet 41/52]) âyetinde *sümme* edatının yaptığı gibi. En sondaki Vav, وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ اسْتَكْبَرْتُمْ cümlesini شَهِدَ شَاهِدٌ cümlesine atfeder. وَشَهِدَ'deki Vav ise كَانَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ وَكَفَرْتُمْ بِه cümlesini بَنِي اِسْرَاءِيلَ عَلى مِثْلِه فَاٰمَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ cümlesine atfeder. Bunun benzeri, *in ahsentü ileyke ve ese'te* ***ve*** *akbeltü 'aleyke ve a'radte 'annî lem nettefik* (Ben sana iyilik ettiğim hâlde, sen kötülük edersen **ve** ben sana yöneldiğim hâlde sen benden yüz çevirirsen uyuşamayız.) diyerek anlamca birbirine bağlı iki şeyi alıp birbirine atfetmen gibidir. Bu durumda âyetin anlamı şöyle olur: De ki: Kur'ân'ın Allah katından oluşuyla sizin onu inkâr etmeniz **ve** İsrâiloğullarının en bilgilisinin onun benzerinin [Allah'tan] indirildiğine şahitlik ederek ona iman etmesiyle sizin Kur'ân'a karşı büyüklenip kendinizi ona iman edemeyecek kadar 'büyük' görmeniz bir araya gelmişse, o zaman insanların en sapkını ve en zalimi siz olmaz mısınız söyleyin bana!?

[326] فَاٰمَنَ sözündeki iman, Kur'ân'ın benzerine şahitlik etmesinin bir neticesi kılınmıştır; çünkü o [şahit], Kur'ân'ın benzerinin Mûsâ'ya (a.s.) indiğini, onun vahiy cinsinden olup beşer sözü olmadığını bilip, sonra da insaflı davranarak buna şahitlik edince ve itirafta bulununca *iman* bunun bir neticesi olmuştur.

11. Nankörce inkâr edenler, iman edenler için; "Bu, hayırlı bir iş olsaydı, onlar bunda bizi geçemezlerdi!" dediler. Onunla hidayete eremedikleri için, tabiî "Bu, eski bir uydurmadır!" diyecekler...

{وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِى إِسْرَاءِيلَ عَلَى مِثْلِهِ}. الضمير للقرآن، أي على مثله في المعنى، وهو ما في التوراة من المعاني المطابقة لمعانى القرآن من التوحيد والوعد والوعيد وغير ذلك. ويدل عليه قوله تعالى {وَإِنَّهُ لَفِى زُبُرِ الْأَوَّلِينَ} [الشعراء: ١٩٦]، {إِنَّ هذَا لَفِى الصُّحُفِ الْأُولَى} [الأعلى: ١٨]، {كَذَلِكَ يُوحِى إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ} [الشورى: ٣].

٥ [٣٢٤]ويجوز أن يكون المعنى: إن كان من عند الله وكفرتم به وشهد شاهد على نحو ذلك، يعني كونه من عند الله.

[٣٢٥]فإن قلت: أخبرني عن نظم هذا الكلام لأقف على معناه من جهة النظم. قلت: الواو الأولى عاطفة لـ{كَفَرْتُمْ} على فعل الشرط، كما عطفته {ثم} في قوله تعالى {قُلْ أَرَءيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللهِ ثُمَّ كَفَرْتُمْ بِهِ} [فصلت: ٥٢]. وكذلك الواو ١٠ الآخرة عاطفة لـ{اسْتَكْبَرْتُمْ} على {شَهِدَ شَاهِدٌ}، وأما الواو في {وَشَهِدَ شَاهِدٌ} فقد عطفت جملة قوله {وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ فَآمَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ} على جملة قوله {كَانَ مِنْ عِنْدِ اللهِ وَكَفَرْتُمْ بِهِ}. ونظيره قولك: "إن أحسنتُ إليك وأسأتَ، وأقبلتُ عليك وأعرضتَ عني، لم نتفق" في أنك أخذت ضميمتين، فعطفتهما على مثليهما. والمعنى: قل أخبروني إن اجتمع كون القرآن من عند الله ١٥ مع كفركم به، واجتمع شهادة أعلم بني إسرائيل على نزول مثله وإيمانه به، مع استكباركم عنه وعن الإيمان به، ألستم أضلَّ الناسِ وأظلمهم؟

[٣٢٦]وقد جعل الإيمان في قوله {فَآمَنَ} مسببًا عن الشهادة على مثله، لأنه لما علم أنّ مثله أنزل على موسى صلوات الله عليه، وأنه من جنس الوحي وليس من كلام البشر، وأنصف من نفسه فشهد عليه واعترف كان الإيمان نتيجة ذلك.

٢٠ **١١-﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ فَسَيَقُولُونَ هَذَا إِفْكٌ قَدِيمٌ﴾**

[327] لِلَّذِينَ امَنُوا ifadesi, “iman edenler için” demektir. Âyette bahsedilen söz de Mekke kâfirlerine aittir; “Muhammed’e tâbi olanların çoğu toplumdaki düşük seviyeli insanlardır.” diyorlardı. Bu sözleriyle de Ammâr (v. 37/657), Suheyb (v. 38/659), İbn Mes‘ûd (v. 32/653) gibi fakir sahâbîleri kastediyorlardı. “Eğer ona iman etmek hayırlı bir şey olsaydı, bu düşük insanlar ona koşma hususunda bizi geçemezlerdi!” diyorlardı. Şöyle de denmiştir: Cüheyne, Müzeyne, Eslem ve Gıfâr kabileleri Müslüman olunca Benû Âmir, Gatafan, Esed ve Eşca‘ kabileleri, “Eğer o hayırlı bir şey olsaydı, koyun çobanları ona koşma hususunda bizi geçemezlerdi!” dediler. Şöyle de denmiştir: Ömer’in bir cariyesi Müslüman oldu. Ömer yoruluncaya kadar onu döver; sonra da “Yorulmasaydım seni daha fazla döverdim!” derdi. Kureyş kâfirleri de “Muhammed’in çağırdığı şey hak olsaydı, filan cariye bu konuda bizi geçemezdi!” derlerdi. Bir görüşe göre de Yahudiler bu sözü Abdullah b. Selâm ve arkadaşları Müslüman olunca söylemişlerdir.

[328] **Şayet** “وَاِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهٖ (Onunla hidayete eremedikleri için) sözündeki zarfın bir âmili ve فَسَيَقُولُونَ (diyecekler) sözünün bir müteallakı olması gerekir. Oysa birinin geçmiş, diğerinin gelecek zamana delâlet etmesi sebebiyle birbirleriyle uyuşmadıkları için فَسَيَقُولُونَ sözünün zarfta amel etmesi doğru olmaz. O hâlde, bu sözün açıklaması nasıldır?” **dersen şöyle derim:** اِذْ’deki âmil, söz kendisine delâlet ettiği için hazfedilmiştir. Tıpkı فلمّا ذهبوا به (“Onu götürüp de…” [Yûsuf 12/15] âyetinde ve insanların *hîneiz*[in] *el’âne* (olay o zaman oldu; sen şimdi dinle) sözünde hazfedildiği gibi. Âmilin takdiri şöyledir: “Onunla hidayete eremeyince, inatları ortaya çıktı; artık bu sebeple, ‘Bu eski bir uydurmadır!’ diyeceklerdir.” Bu gizli cümle, sözün kendisiyle anlam kazandığı şeydir; çünkü zarf onunla mansūb olmuş; فَسَيَقُولُونَ ifadesi de onun neticesi olmuştur. Tıpkı ان’in gizlendiği حَتّٰى يَقُولَ الرَّسُولُ (“… sonunda, peygamber [ve berberindeki müminler] şöyle demeye başlıyordu…” [Bakara 2/214]) ifadesinin sahih olması gibi; çünkü burada *hattâ* mecrûruna, muzāri‘ fiil de kendisini nasbeden edata tesadüf etmiştir.

[329] “Bu, eski bir uydurmadır!” sözleri ise “eskilerin masalları” demeleri gibidir.

12. Evet, bundan önce de -hem bir kılavuz hem de rahmet vesilesi olarak- Mûsâ’nın kitabı var. Bu da onun (müşrik Arap) zalimleri uyarsın ve yaptıklarını en güzel bir şekilde yapanları müjdelesin diye Arapça bir tasdikçisidir.

13. “Bizim yegâne Rabbimiz Allah’tır” deyip sonra da istikamet üzere yaşayanlar için korku yoktur; üzülecek de değillerdir.

14. Bunlardır işte, cennetin sahipleri... Yaptıklarının karşılığı olarak temelli kalacaklardır orada...

[٣٢٧] {لِلَّذِينَ آمَنُوا} لأجلهم، وهو كلام كفار مكة، قالوا: عامّة من يتبع محمدًا السقاط -يعنون الفقراء مثل عمار وصهيب وابن مسعود- فلو كان ما جاء به خيرًا ما سبقنا إليه هؤلاءُ! وقيل: لما أسلمت جهينة ومزينة وأسلم وغفار قالت بنو عامر وغطفان وأسد وأشجع: لو كان خيرًا ما سبقنا إليه رعاء البهم. وقيل: إن أمة لعمر أسلمت، فكان عمر يضربها حتى يفتر؛ ثم يقول: لولا أني فترت لزدتك ضربًا! وكان كفار قريش يقولون: لو كان ما يدعو إليه محمد حقًا ما سبقتنا إليه فلانة. وقيل: كان اليهود يقولونه عند إسلام عبد الله بن سلام وأصحابه.

[٣٢٨] فإن قلت: لا بدّ من عامل في الظرف في قوله {وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ}، ومن متعلق لقوله {فَسَيَقُولُونَ} وغير مستقيم أن يكون {فَسَيَقُولُونَ} هو العامل في الظرف، لتدافع دلالتي المضي والاستقبال، فما وجه هذا الكلام؟ قلت: العامل في إذ محذوف، لدلالة الكلام عليه، كما حذف في قوله {فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ} [يوسف: ١٥] وقولهم: حينئذٍ الآن، وتقديره: وإذ لم يهتدوا به ظهر عنادهم، فسيقولون هذا إفك قديم؛ فهذا المضمر صحّ به الكلام، حيث انتصب به الظرف. وكان قوله {فَسَيَقُولُونَ} مسببًا عنه كما صحَّ بإضمار أنّ قوله {حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ} [البقرة: ٢١٤] لمصادفة {حَتَّى} مجرورها، والمضارع ناصبه.

[٣٢٩] وقولهم {إِفْكٌ قَدِيمٌ} كقولهم: أساطير الأوّلين.

١٢-﴿وَمِنْ قَبْلِهِ كِتَابُ مُوسَى إِمَامًا وَرَحْمَةً وَهَذَا كِتَابٌ مُصَدِّقٌ لِسَانًا عَرَبِيًّا لِيُنْذِرَ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَبُشْرَى لِلْمُحْسِنِينَ﴾

١٣-﴿إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

١٤-﴿أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[330] كِتَابُ مُوسى (Mûsâ'nın kitabı) ifadesi mübtedâdır; وَمِنْ قَبْلِهِ (ondan önce) ise mübtedâdan önce gelmiş haber olarak zarftır ve aynı zamanda اماما (kılavuz olarak) kelimesini hâl olarak nasbetmiştir. Tıpkı *fi'd-dâri Zeyd*ün *kāim*en (Evde ayağa kalkmış vaziyette Zeyd var.) demen gibi. İfade, "Ondan öncekilere Tevrat'ı verdik." Takdiriyle *ve **men** kablehû kitâb**e** Mûsâ* şeklinde de okunmuştur.

[331] اماما kelimesi, "Allah'ın dini ve şeriatleri konusunda tıpkı cemaatin imama uyması gibi kendisine uyulan kılavuz" anlamına gelir. O kitap, aynı zamanda kendisine iman eden ve içindekilerle amel edenler için "bir rahmettir. Bu" Kur'ân ise Mûsâ'nın kitabını "tasdik eden bir kitaptır." Veya kendinden önceki bütün kitapları tasdik eden... Nitekim *musaddik*un *li-mâ beyne yedeyhi* (kendinden öncekilerin tasdikçisidir) şeklinde de okunmuştur. لِسَانًا عَرَبِيًّا (Arap diliyle) ifadesi, مُصَدِّقٌ (tasdikçi) kelimesinde bulunan ve *kitab*a işaret eden zamirin hâlidir. Onun âmili de مُصَدِّقٌ kelimesidir; sıfatla hususileşen كِتَابٌ kelimesinin hâli olarak mansūb olması da caizdir; onda [*hâzâ*daki] işaret anlamı amel etmiş olur. *Yusaddiku zâ lisân*in *'arabiyy*in yani "Arap dili sahibini -Peygamber'i- tasdik eden..." anlamında مُصَدِّقٌ kelimesinin mef'ûlü olması da caiz görülmüştür.

[332] لِيُنْذِرَ ifadesi, Yâ ile de Tâ ile de okunmuştur [uyarsın diye - sen uyarasın diye]. Yine, "sakınmak, bir şeye karşı hazırlık yapmak" anlamına gelen *nezira - yenzeru*dan *li-yenzera* şeklinde de okunmuştur. وَبُشْرى (ve müjde olarak) kelimesi nasb mahallindedir; لِيُنْذِرَ'nin mahalline atfedilmiştir, çünkü لِيُنْذِرَ *mef'ûlün leh*tir.

15. Biz insanoğluna, ana-babasına iyi davranmasını emrettik; çünkü annesi onu karnında zahmetle taşıyıp zahmetle doğurmuştur. Taşınması ve sütten kesilmesi otuz ay sürer. Ergin çağına ulaşıp kırkına basınca (salih bir evlât) şöyle der: "Ya Rabbi! Beni, hem bana hem de ana-babama ihsan eylediğin nimetine şükredebilecek, Senin râzı olacağın salih ameller yapabilecek şekilde yönlendir; benim neslimi de benim için sâlih eyle. Ben gerçekten Sana yöneldim; artık gerçekten teslîmiyet gösterenlerdenim."

[333] Hâ'nın zammesi ve Sîn'in sükûnu ile *husn*en, ikisinin de zammesiyle *husün*en, ikisinin de fethasıyla *hasen*en, ayrıca *ihsân*en şeklinde okunmuştur. كرها de fetha ve zamme ile *kerh*en ve *kürh*en şeklinde okunmuştur. Bu ikisi *meşakkat* anlamında iki ayrı kullanımdır. Tıpkı *fakr - fukr* gibi. Mansūb olması, hâl olduğu içindir ve "meşakkat sahibi, meşakkatli" anlamına gelir. Veya masdarın sıfatı olduğu için mansūbdur; yani *haml*en *zâ-kürh*in (meşakkatli bir taşıma).

[٣٣٠]{كِتَابُ مُوسَى} مبتدأ و{مِنْ قَبْلِهِ} ظرف واقع خبرًا مقدمًا عليه، وهو ناصب {إِمَامًا} على الحال، كقولك: في الدار زيد قائمًا. وقرئ «ومَن قبله كتابَ موسى»، على: وآتينا الذين قبله التوراة.

[٣٣١]ومعنى {إِمَامًا} قدوة يؤتم به في دين الله وشرائعه، كما يؤتم بالإمام؛ {وَرَحْمَةً} لمن آمن به وعمل بما فيه. {وَهذَا} القرآن {كِتَابٌ مُصَدِّقٌ} لكتاب موسى، أو لما بين يديه وتقدّمه من جميع الكتب. وقرئ «مصدق لما بين يديه». {لِسَانًا عَرَبِيًّا} حال من ضمير الكتاب في {مُصَدِّقٌ}، والعامل فيه {مُصَدِّقٌ}. ويجوز أن ينتصب حالًا عن كتاب لتخصصه بالصفة، ويعمل فيه معنى الإشارة. وجوّز أن يكون مفعولًا لـ{مُصَدِّقٌ}، أي يصدق ذا لسان عربي، وهو الرسول.

[٣٣٢]وقرئ «لينذر» بالياء والتاء، و«لينذر»، من نذر ينذر إذا حذر. {وَبُشْرَى} في محل النصب معطوف على محل {لِيُنْذِرَ}، لأنه مفعول له.

١٥-﴿وَوَصَّيْنَا الإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلاثُونَ شَهْرًا حَتَّى إِذَا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَبَلَغَ أَرْبَعِينَ سَنَةً قَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَى وَالِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ وَأَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي إِنِّي تُبْتُ إِلَيْكَ وَإِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾

[٣٣٣]قرئ «حسنًا»، بضم الحاء وسكون السين؛ وبضمهما، وبفتحهما. و«إحسانًا»، و«كرهًا»، بالفتح والضم، وهما لغتان في معنى المشقة، كالفقر والفقر. وانتصابه على الحال، أي ذات كره، أو على أنه صفة للمصدر، أي حملًا ذا كُرهٍ.

[334] "Taşınması ve sütten kesilmesi" yani karında taşınma ve sütten kesilme müddeti "otuz aydır." Bu ifade, hamilelik süresinin en azının altı ay olduğuna delildir; zira "Anneler çocuklarını tam iki yıl emzirirler. Bu, emzirmeyi tamamlamak isteyen içindir." [Bakara 2/233] âyetine göre emzirme müddeti iki sene ise geriye hamilelik için altı ay kalmaktadır. İfade *ve fasluhû* şeklinde de okunmuştur. *Fasl* ve *fisāl*, yapı ve mâna olarak *fatm* ve *fitām* kelimeleri gibidir.[1]

[335] **Şayet** "Maksat sütten kesmeyi değil, emzirme süresini bildirmektir; o hâlde bunu neden *sütten ayırma* ile ifade etti?" **dersen şöyle derim:** Sütten ayırma, emzirmenin peşinden geldiği ve devamlı onunla beraber olduğu için, sütten ayırma ifadesi kullanılmıştır; çünkü emzirme ona kadar devam eder ve onunla tamamlanır. Tıpkı şairin *müddet*i [sürenin sonunu ifad eden] *emed*[2] kelimesiyle isimlendirmesi gibi:

> Her mahalle halkı ömür *süre*sini tamamlar
> *Zamanı* dolunca da ölür gider.

("Emzirme" yerine "sütten kesme"nin kullanılmasında) bir artı anlam vardır ki o da; ifadenin, tam olarak yapılan, sütten kesmeyle biten bir emzirmeye ve onun vaktine delâlet etmesidir.

[336] İfade, *hattâ ize'stevâ ve beleğa eşüddehû* şeklinde de okunmuştur. İnsanın "ergin çağına ermesi"; orta yaşa gelmesi, kuvvetinin, akıl ve temyiz gücünün iyice kuvvetlenip kökleştiği yaşa tam olarak ulaşmasıdır ki o da otuzu geçip kırka dayanmasıdır. Katâde'nin (v. 117/735) otuz üç dediği rivayet edilmiştir. Şöyle ki; otuz üç yaş erginliğin başı olup sonu kırktır. Şöyle de denilmiştir: "Bütün peygamberler ancak kırk yaşından sonra gönderilmişlerdir."

[337] (Salih evlâdın) şükre yönlendirilmeyi istediği nimetle kastedilen, tevhid ve İslâm nimetidir. O, kendi üzerindeki nimetlerle ana-babasının üzerindeki nimetlere birlikte şükretmiştir; çünkü onların üzerindeki nimetler aynı zamanda kendisi için de bir nimettir. "Razı olunan amel"in beş vakit namaz olduğu da söylenmiştir.

[338] **Şayet** "وَاصْلِحْ لي في ذُرِّيَّتي ifadesindeki في'nin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı, Allah'ın, kişinin zürriyetini salâh olan yere ve onun bulunacağı yerlere koymasıdır. Âdeta şöyle demiş olmaktadır: "Zürriyetime salâh ver, salih olmayı onların içine koy!" Bunun benzeri şu mısrada geçmektedir:

---

1 *Fasl* mahkemede verilen kararla suçluyu suçsuzdan ayırmak dâhil, her tür ayırma ile ilgili kullanılabilir; *fisāl* ise bahusus bebeği sütten ayırma anlamındadır. Fatm da, her tür kesme / ayırma anlamına gelmekle birlikte, fitām sütten kesmek anlamındadır. Müfâʿaleden gelen *fisāl* ve *fitām* masdarlarında işteşlik bulunduğundan, anne ile bebek arasındaki karşılıklı bir eylemi ifade etmektedirler. / ed.

2 *Emed* ve *ebed* anlamca yakın olmakla birlikte *ebed* sınırsız, *emed* sınırlıdır. Nitekim Araplar *ed-Dünya emedün ve'l-âhiratü ebedün* derler (Lane); *emed* mutlak olarak zikredildiğinde, belirsiz de olsa bir sınırı bulunan zamanı, yani o zamanın sonunu ifade eder. / ed.

[٣٣٤] {وَحَمْلُهُ وفِصَالُهُ} ومدّة حمله وفصاله {ثَلَاثُونَ شَهْرًا}. وهذا دليل على أن أقل الحمل ستة أشهر؛ لأن مدّة الرضاع إذا كانت حولين لقوله عز وجل {حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ} [البقرة: ٢٣٣] بقيت للحمل ستة أشهر. وقرئ «وفصله»؛ والفصل والفصال كالفطم والفطام بناء ومعنًى.

٥ [٣٣٥] فإن قلت: المراد بيان مدّة الرضاع لا الفطام، فكيف عبر عنه بالفصال؟ قلت: لما كان الرضاع يليه الفصال ويلابسه -لأنه ينتهي به ويتم- سمى فصالًا، كما سمي المدّة بالأمد من قال:

كُلُّ حَيٍّ مُسْتَكْمِلٌ مُدَّةَ الْعُمْـ ❁ ـرِ وَمُودٍ إِذَا انتهى أَمَدُهْ

وفيه فائدة، وهي الدلالة على الرضاع التام المنتهى بالفصال ووقته.

١٠ [٣٣٦] وقرئ «حتى إذا استوى وبلغ أشدّه». وبلوغ الأشد أن يكتهل ويستوفي السنّ التي تستحكم فيها قوّته وعقله وتمييزه، وذلك إذا أناف على الثلاثين وناطح الأربعين. وعن قتادة: ثلاث وثلاثون سنة، ووجهه أن يكون ذلك أوّل الأشد، وغايته الأربعين. وقيل: لم يبعث نبيّ قط إلا بعد أربعين سنة.

[٣٣٧] والمراد بالنعمة التي استوزع الشكر عليها نعمة التوحيد والإسلام. وجمع ١٥ بين شكري النعمة عليه وعلى والديه؛ لأن النعمة عليهما نعمة عليه. وقيل في العمل المرضي هو الصلوات الخمس.

[٣٣٨] فإن قلت: ما معنى {في} في قوله {وَأَصْلِحْ لِى فِى ذُرِّيَّتِى}؟ قلت: معناه أن يجعل ذريّته موقعًا للصلاح ومظنة له، كأنه قال: هب لي الصلاح في ذرّيتي وأوقعه فيهم. ونحوه:

Ökçelerini kanatır keskin kılıcım!

[339] "Müslümanlardanım", ihlâsla sadece Sana teslim olanlardanım.

16. İşte bunlar, yaptıkları en güzel ameli esas alarak makbul kılacağımız ve kötülüklerini görmezden geleceğimiz cennet sahiplerinin arasındaki kimselerdir. İşte budur kendilerine vaat edilegelen kesin vaat...

[340] Yâ'nın fethi ile *yetekabbelü* (makbul kılar), *yetecâvezü* (kötülüklerini görmezden gelir) şeklinde de okunmuştur ki her iki fiilde de zamir Allah'a râcidir. (*Netekabbelü* ve *netecâvezü* şeklinde) Nûn ile de okunmuştur.

[341] **Şayet** "فِي اَصْحَابِ الْجَنَّةِ sözünün anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu senin şu sözün gibidir: *Ekrameni'l-emîr^u fî nâs^in min ashâbihî* (Sultan, arkadaşlarından bir grup insan arasında bana ikramda bulundu.) Bununla şunu kastedersin: İkram ettikleri arasında bana da ikram etti; beni de onların arasına kattı, onlardan saydı. Mahalli hâl olarak nasbdır; "Cennet ehlinden oldukları, onlardan sayıldıkları hâlde" anlamındadır.

[342] وَعْدَ الصِّدْقِ (kesin gerçekleşecek vaat) ifadesi, *mef'ûl-i mutlak*tır; çünkü "kabul ederiz", "görmezden geliriz" ifadeleri, amellerinin kabul edileceği ve günahlarının görmezden gelineceği hususunda Allah tarafından bir vaattir.[1]

[343] Bu âyetin Hazret-i Ebû Bekir, babası Ebû Kuhâfe, annesi Ümmü'l-Hayr ve (Ebû Bekir'in) evlâtları ve onlar için yaptığı duanın kabulü hakkında nâzil olduğu söylenmiştir. Yine şöyle denmiştir: Hazret-i Ebû Bekir dışında, muhacirlerden ve ensārdan hiç kimsenin kendisi, anne-babası, oğulları ve kızlarının tamamı Müslüman olmamıştır.

17. Buna karşılık, (nankör bir evlât) ana-babasına: "Öf be!.. İkinizden de bıktım!.. Benden önce o kadar nesil gelip geçtiği hâlde hiçbiri geri gelmemişken siz hâlâ beni öldükten sonra diriltilmekle mi tehdit ediyorsunuz?!" der... Ana-babası, Allah'a sığınarak "Yazıklar olsun sana! İman et, Allah'ın vaadi elbette gerçektir." dedikleri hâlde "Bu, eskilerin masallarından başka bir şey değildir" der.

18. Bunlar da kendilerinden önce gelip geçmiş insan ve cin topluluklarıyla birlikte, ilâhî hükmün haklarında kesinleştiği kimselerdir; gerçekten hüsrana uğramışlardır!

[344] وَالَّذي قَالَ (diyen kişi) ifadesi mübtedâ, haberi de اولئِكَ الَّذينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ (Bunlar da ilâhî hükmün haklarında kesinleştiği kimselerdir.) ifadesidir. "Diyen kişi" ile bu sözü söyleyen insan tipi kastedilmiştir. Bu sebeple de haber çoğul gelmiştir.

1 Ve وَعْدَ الصِّدْقِ (hem de kesin gerçekleşecek bir vaat olarak) ifadesi bu vaadi pekiştirmektedir. / ed.

يَجْرَحْ فِي عَرَاقِيبِهَا نَصْلِي ۞

[٣٣٩] {مِنَ المسلمين} من المخلصين.

١٦-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ نَتَقَبَّلُ عَنْهُمْ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَنَتَجَاوَزُ عَنْ سَيِّئَاتِهِمْ فِي أَصْحَابِ الْجَنَّةِ وَعْدَ الصِّدْقِ الَّذِي كَانُوا يُوعَدُونَ﴾

٥ [٣٤٠] وقرئ «يتقبل»، و«يتجاوز»، بفتح الياء، والضمير فيهما لله عز وجل. وقرئا بالنون.

[٣٤١] فإن قلت: ما معنى قوله {فِى أَصْحَابِ الْجَنَّةِ}؟ قلت: هو نحو قولك: أكرمني الأمير في ناس من أصحابه، تريد: أكرمني في جملة من أكرم منهم، ونظمني في عدادهم. ومحله النصب على الحال، على معنى: كائنين في أصحاب الجنة

١٠ ومعدودين فيهم.

[٣٤٢] {وَعْدَ الصِّدْقِ} مصدر مؤكد؛ لأن قوله يتقبل، ويتجاوز وعد من الله لهم بالتقبل والتجاوز.

[٣٤٣] وقيل: نزلت في أبي بكر رضي الله عنه وفي أبيه أبي قحافة وأمّه أم الخير وفي أولاده، واستجابة دعائه فيهم. وقيل: لم يكن أحد من الصحابة من المهاجرين منهم

١٥ والأنصار أسلم هو وولداه وبنوه وبناته غير أبي بكر رضي الله عنه.

١٧-﴿وَالَّذِي قَالَ لِوَالِدَيْهِ أُفٍّ لَكُمَا أَتَعِدَانِنِي أَنْ أُخْرَجَ وَقَدْ خَلَتِ الْقُرُونُ مِنْ قَبْلِي وَهُمَا يَسْتَغِيثَانِ اللهَ وَيْلَكَ آمِنْ إِنَّ وَعْدَ اللهِ حَقٌّ فَيَقُولُ مَا هَذَا إِلا أَسَاطِيرُ الأَوَّلِينَ﴾

١٨-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنِّ

٢٠ وَالإِنْسِ إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ﴾

[٣٤٤] {وَالَّذِى قَالَ لِوَالِدَيْهِ} مبتدأ خبره {أُولَئِكَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ}. والمراد بـ{الَّذِي قَالَ} الجنس القائلُ ذلك القول، ولذلك وقع الخبر مجموعًا.

[345] Hasan-ı Basrî, bu âyetin anne-babasına âsî gelen ve yeniden dirilmeyi inkâr eden kâfirler hakkında olduğunu söylemiştir. Katâde'ye göre âyette bahsedilen, anne-babasına isyan eden ve Rabbinin emirlerinden dışarı çıkarak günah işleyen kötü kulun vasfıdır. Âyetin, Müslüman olmadan önce Hazret-i Ebû Bekir'in oğlu Abdurrahman hakkında indiği de söylenmiştir. Babası Ebû Bekir ve annesi Ümmü Rûmân onu İslâm'a davet etmişlerdi. O da onları "Öf be!.." diye azarladıktan sonra "Bana Cüd'ân b. Amr ile Osman b. Amr'ı yeniden diriltin de Muhammed'in söylediği şeyleri onlara sorayım!" demişti. -Bu iki kişi onun dedelerindendi.- Bu son rivayetin yanlışlığına, "diyen kişi" ifadesiyle bu sözü söyleyen insan tipinin kastedilmiş olması ve "İlâhî hükmün haklarında kesinleştiği kimseler"in cehennem ehli olması, Abdurrahman'ın ise Müslümanların faziletlilerinden ve efendilerinden olması şahitlik eder. Âişe'nin (r.a), bu âyetin Abdurrahman hakkında indiği iddiasını yalanladığı nakledilmektedir. Mu'âviye, Mervan'a, insanların Yezid'e biat etmeleri hususunda bir mektup yazınca, Abdurrahman: "İşi *krallığa* çevirdiniz!.. *Çocuk*larınıza biat ediyorsunuz!" demiş [ve kendisini tutuklamak istediklerini görünce, Hazret-i Âişe'nin evine sığınmış] idi. Bunun üzerine Mervan: "Ey insanlar! Bu adam, Allah'ın, hakkında; *'Ana-babasına: 'Öf be!..' diyen kimse…'* buyurduğu kişidir!" dedi. Hazret-i Âişe bu sözü işitince kızdı ve "Vallahi, bu o değildir. İsteseydim, onun ismini verirdim! Lâkin Allah Teâlâ sen kendisinin sulbündeyken babanı lânetlemişti! Sen Allah'ın lânet ettiği şeyden bir parçasın!.."[1] dedi. [Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ,* X, 257]

[346] اف kelimesi tenvinsiz olarak kesre ve fetha ile [*üffi ve üffe*], tenvinli olarak da üç harekeyle [*üff^{in}, üff^{en}, üff^{ün}*] okunmuştur. Bu bir sestir, insan bu sesi çıkardığında onun bunaldığı ve sıkıldığı anlaşılır. Tıpkı bir insan *hiss* diye ses çıkarınca onun bir ağrısının olduğu anlaşıldığı gibi. [Bu kelimeden sonra gelen] Lâm [kişinin canının neye sıkıldığını] açıklamaktadır; "Bu *öf*leme bilhassa sizedir; başkası için değil sizin içindir!" anlamında...

[347] [اتعدانني ifadesi] iki Nûn ile *e-te'idânini*, tek Nûn ile *e-te'idânî* ve idgâmla *e-te'idânnî* şeklinde okunmuştur. Kurrâdan biri de Nûn'un fethası ile *e-te'idâ**ne**nî* şeklinde okumuştur ki iki Nûn, iki kesre ve Yâ'nın bir araya gelmesini ağır görmüş, bunu biraz hafifletmek için birinci Nûn'u fethayla okumuş gibidir. İdgamla okuyan ve Nûn'lardan birini atan da aynı şekilde hafifletmeyi düşünmüştür.

1 Mervan b. Hakem. "Mervani" Emevi sultanlarının başı; Cemel savaşında Hz. Ali'ye karşı aynı safta savaştığı Talha b. Ubeydullah'ın kātili… Babası Hakem b. Ebü'l-Âs, Peygamber'e (s.a.) karşı düşmanca bir tavır takınıp ona eziyet etmekte idi; Mekke'nin fethiyle güya Müslüman olduysa da, olumsuz tavrını devam ettirdi. Hz. Peygamber'i taklit etmesi, evini gözetlemesi ve Müslümanların sırrını ifşa etmesi yüzünden Resûlullah tarafından lânet edilerek Tāif'e sürüldü. İlk iki halife; Hakem ve ailesinin Medine'ye dönmek için yaptığı müracaatları reddetmesine rağmen, Osman b. Affan işbaşına gelince -amcası- Hakem ile ailesinin Medine'ye dönmesine izin verdi ve onlara ihsanda bulundu; o sırada yirmi yaşlarında olan Mervan'ı da devlet kâtipliği görevine getirdi (*DİA*'dan; mealen). Osman (r.a.), Ashab arasında iyi karşılanmayan bu icraatıyla, kendisinin katliyle sonuçlanan meş'ûm olayların temelini attığının farkında değildi. / ed.

[٣٤٥]وعن الحسن: هو في الكافر العاقّ لوالديه المكذب بالبعث. وعن قتادة: هو نعت عبد سوء عاقّ لوالديه فاجر لربه. وقيل: نزلت في عبد الرحمن بن أبي بكر قبل إسلامه، وقد دعاه أبوه أبو بكر وأمّه أمّ رومان إلى الإسلام، فأفف بهما وقال: ابعثوا لي جدعان بن عمرو وعثمان بن عمرو -وهما من أجداده- ٥ حتى أسألهما عما يقول محمد! ويشهد لبطلانه أن المراد بـ{الَّذِي قَالَ} جنسُ القائلين ذلك، وأنّ قوله {اَلَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ} هم أصحاب النار، وعبد الرحمن كان من أفاضل المسلمين وسرواتهم. وعن عائشة رضي الله عنها إنكار نزولها فيه، وحين كتب معاوية إلى مروان بأن يبايع الناس ليزيد قال عبد الرحمن: لقد جئتم بها هرقلية، أتبايعون لأبنائكم؟ فقال مروان: يا أيها الناس، هو الذي قال ١٠ الله فيه: {وَالَّذِى قَالَ لِوَالِدَيْهِ أُفٍّ لَكُمَا}، فسمعت عائشة فغضبت وقالت: واللهِ، ما هو به! ولو شئت أن أسميه لسميته، ولكن الله لعن أباك وأنت في صلبه، فأنت فضض من لعنة الله!

[٣٤٦]وقرئ «أف»، بالكسر والفتح بغير تنوين، وبالحركات الثلاث مع التنوين؛ وهو صوت إذا صوت به الإنسان علم أنه متضجر، كما إذا قال: حس، ١٥ علم منه أنه متوجع، واللام للبيان، معناه: هذا التأفيف لكما خاصة، ولأجلكما دون غيركما.

[٣٤٧]وقرئ «أتعدانني»، بنونين. و«أتعداني»، بأحدهما، و«أتعدانّي»، بالإدغام. وقد قرأ بعضهم «أتعدانَي»، بفتح النون، كأنه استثقل اجتماع النونين والكسرتين والياء، ففتح الأولى تحريًا للتخفيف، كما تحراه من أدغم ومن أطرح ٢٠ أحدهما.

[348] “Çıkarılacağımı” yani yeniden diriltilip yerden çıkarılacağımı. Bu ifade *ahruce* (çıkacağımı) şeklinde de okunmuştur.

[349] “Benden önce o kadar nesil gelip geçtiği” yani onlardan hiçbiri tekrar diriltilmediği “hâlde…” “Ana-babası, Allah’a sığınıyorlardı” yani “senden ve söylediğin şeyden Allah’a sığınırız!” diyorlardı. Bu, onların, çocuğun söylediği şeyi çok vahim, tehlikeli ve kötü bir söz olarak gördüklerini ifade eder.

[350] “Yazıklar olsun sana!” ifadesi onun helâk olması için bir bedduadır; maksat, gerçekten helâk olması değil, onu imana teşvik edip yönlendirmektir.

[351] في امَمٍ (topluluklarla birlikte) ifadesinin gramer yönünden izahı aynen yukarda geçen في اصْحَابِ الْجَنَّةِ [Ahkāf 46/16] gibidir.

[352] [17. âyetteki] انَّ, “Allah’ın vaadinin hak olduğuna iman et” anlamında fetha ile *enne* şeklinde de okunmuştur.

19. Her iki grup için de kendi yaptıklarına göre birtakım dereceler vardır. Böylece, kimseye haksızlık edilmeden; herkese kendi işlediğinin karşılığı ödenir.

[353] “Herkese” yani yukarıda zikredilen iki tip insana “yaptıklarına göre birtakım dereceler” yani işledikleri hayır ve şerrin karşılığı olarak veya o ikisinden işledikleri şeyler sebebiyle makam ve mertebeler vardır. **Şayet** “Cennet derece derecedir, cehennem *dereke dereke* (yani aşağıya doğru kademe kademe)dir.’ rivayeti varken neden [âyette ikisi için de] ‘dereceler’ denmiştir?” **dersen şöyle derim:** “Hepsi” kelimesi iki gruba da şâmil olduğu için *tağlib* kaidesine uyarak böyle demek caizdir.

[354] وَلِيُوَفِّيَهُمْ (Onlara işlediklerinin karşılığını tastamam ödesin diye) ifadesi Nûn ile *ve li-nuveffiyehum* (Onlara işlediklerinin karşılığını tastamam ödeyelim diye) şeklinde de okunmuştur. Bu ifade sebep bildirmektedir; söz kendisine delâlet ettiği için de bu sebep hazfedilmiştir. Âdeta şöyle buyrulmaktadır: Onlara amellerinin karşılığını tastamam ödemek ve haklarına zulmetmemek için karşılıklarını amellerine göre takdir etti ve mükâfatı “(yukarı doğru) dereceler”, cezayı da “(aşağı doğru) derekeler” şeklinde yaptı.

20. Ateşin nankörce inkâr edenlere seyrettirileceği gün (kendilerine şöyle çıkışılır): “Siz, (âhirette elde edeceğiniz) tertemiz-hoş şeyleri dünya hayatınızda tükettiniz; o hayatın safasını sürmek için elinizden geleni yaptınız!.. Bugün de burnunuzu sürtecek bir azaba çarptırılacaksınız!.. Haksız yere kendinizde büyüklük vehmedip durduğunuz için… Fâsıklık edip durduğunuz için…”

[٣٤٨] {أَنْ أُخْرَجَ} أن أُبعث وأخرج من الأرض. وقرئ «أخرج».

[٣٤٩] {وَقَدْ خَلَتِ الْقُرُونُ مِنْ قَبْلِى}، يعني ولم يبعث منهم أحد {يَسْتَغِيثَانِ اللّٰهَ} يقولان: الغياث بالله منك ومن قولك، وهو استعظام لقوله.

[٣٥٠] {وَيْلَكَ} دعاء عليه بالثبور؛ والمراد به الحث والتحريض على الإيمان، لا ٥ حقيقة الهلاك.

[٣٥١] {فِى أُمَمٍ} نحو قوله {فِى أَصْحَابِ الْجَنَّةِ} [الأحقاف: ١٦].

[٣٥٢] وقرئ «أن» بالفتح، على معنى: آمِنْ بأن وعد الله حق.

١٩-﴿وَلِكُلٍّ دَرَجَاتٌ مِمَّا عَمِلُوا وَلِيُوَفِّيَهُمْ أَعْمَالَهُمْ وَهُمْ لا يُظْلَمُونَ﴾

[٣٥٣] {وَلِكُلٍّ} من الجنسين المذكورين {دَرَجَاتٌ مِّمَّا عَمِلُوا}، أي منازل ١٠ ومراتب من جزاء ما عملوا من الخير والشر، أو من أجل ما عملوا منهما. فإن قلت: كيف قيل: درجات، وقد جاء: الجنة درجات والنار دركات؟ قلت: يجوز أن يقال ذلك على وجه التغليب، لاشتمال كل على الفريقين.

[٣٥٤] {وَلِيُوَفِّيَهُمْ} وقرئ بالنون، تعليل معلله محذوف لدلالة الكلام عليه، كأنه قيل: وليوفيهم أعمالهم ولا يظلمهم حقوقهم، قدر جزاءهم على مقادير أعمالهم؛ ١٥ فجعل الثواب درجات والعقاب دركات.

٢٠-﴿وَيَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا وَاسْتَمْتَعْتُمْ بِهَا فَالْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنْتُمْ تَفْسُقُونَ﴾

[355] Zarfı nasbeden, اَذْهَبْتُمْ'ün öncesindeki gizli "söylenir" ifadesidir. Ateşe arz edilmeleri ise, kendilerine onunla azap edilmesidir. Araplar *'urida benû fülân 'ale's-seyf* (Falan kabile kılıca arz edildi.) yani kılıçla öldürüldü!" derler. Tıpkı "Sabah-akşam Ateşe arz edilirler!" [Gāfir 40/46] âyetindeki gibi. Ateşin onlara arz edilmesi de kastedilmiş olabilir. Nitekim Araplar *'aradtü'n-nâkate 'ale'l-havz* (Deveyi havuza arz ettim.) derler ve havuzun ona gösterilmesini kastederler; ancak kelimelerin yerlerini değiştirmişlerdir. İbn Abbas'ın şu tefsiri de buna delâlet eder: "Cehenneme getirilirler ve cehennemle onların arasındaki engeller kaldırılarak orası kendilerine gösterilir."

[356] "Tertemiz-hoş şeylerinizi tükettiniz!" Yani tertemiz ve hoş şeylerden size yazılan nasibiniz dünyada kavuştuklarınız kadardı; onları da tükettiniz ve hepsini almış oldunuz. Bütün nasibinizi bitirdikten sonra size artık başka bir şey kalmadı.

[357] Hazret-i Ömer şöyle demiştir: "Dileseydim kızarmış kuzular, ince ekmekler, çerezler, deve döşleri ve hörgüçleri getirtirdim; ancak gördüm ki Allah bir grup insana, tertemiz ve hoş şeylerini bitirmeleri sebebiyle kötü âkıbetlerini haber veriyor; 'Siz, tertemiz-hoş şeylerinizi dünya hayatınızda tükettiniz!' [Ahkāf 46/20] buyuruyor." Onun şöyle dediği de nakledilmiştir: "İsteseydim içinizde en lezzetli yemekleri yiyen ve en güzel elbiseleri giyen ben olurdum; ancak ben tertemiz ve hoş şeylerimi (âhirete) bırakmak istiyorum." Rivayete göre Peygamber (s.a.) bir gün Ehl-i Suffe'nin yanına girmişti. Onlar elbiselerini deri ile yapıyor, yamalık kumaş dahî bulamıyorlardı. Onlara: "Siz bugün mü daha hayırlı bir hâldesiniz yoksa birinizin sabah bir takım elbise, akşam başka bir takım elbise giydiği, kendisine sabah bir tencere yemek, akşam başka bir tencere yemek getirildiği ve evinin Kâbe gibi kumaşlarla örtülüp süslendiği zaman mı?" buyurdu. Onlar: "Biz o gün daha hayırlı bir hâlde oluruz." dediler. Peygamber (s.a.): "Hayır, bilâkis siz bugün daha hayırlı bir durumdasınız!" buyurdu [Krş. *Tirmizî*, "Kıyâmet", 35/2476].

[358] İstifham Hemze'si ile *e-ezhebtüm* ve iki Hemze arasına bir Elif koyarak *â-ezhebtüm* şeklinde de okunmuştur. الْهُونِ horluk, zillet demektir; nitekim *'azâbe'l-hevâni* şeklinde de okunmuştur. تَفْسُقُونَ Sîn'in zammesiyle de kesresiyle de okunmuştur.

21. Âd'ın kardeşini (yani Hud Peygamber'i) de yâd et. Hani o, kum tepelerinde yaşayan kavmini uyararak; "Allah'tan başkasına kulluk etmeyin! Ben sizin hakkınızda, büyük bir günün azabından endişe ediyorum!" demişti... ki ondan önce de [insanları aynı konuda] uyaranlar olmuştu ve daha sonra da olacaktı.

[٣٥٥]ناصب الظرف هو القول المضمر قبل {أَذْهَبْتُمْ}. وعرضهم على النار تعذيبهم بها، من قولهم: عرض بنو فلان على السيف إذا قتلوا به. ومنه قوله تعالى {اَلنَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا} [غافر: ٤٦]. ويجوز أن يراد: عرض النار عليهم من قولهم: عرضت الناقة على الحوض، يريدون: عرض الحوض عليها، فقلبوا. ويدل عليه ٥ تفسير ابن عباس رضي الله عنه: يجاء بهم إليها فيكشف لهم عنها.

[٣٥٦] {أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ}، أي ما كتب لكم حظ من الطيبات إلا ما قد أصبتموه في دنياكم، وقد ذهبتم به وأخذتموه، فلم يبق لكم بعد استيفاء حظكم شيء منها.

[٣٥٧]وعن عمر رضي الله عنه: لو شئت لدعوت بصلائق وصناب وكراكر وأسمنة، ولكني رأيت الله تعالى نعى على قوم طيباتهم، فقال {أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ ١٠ الدُّنْيَا}. وعنه: لو شئت لكنت أطيبكم طعامًا وأحسنكم لباسا، ولكني أستبقي طيباتي. وعن رسول الله ﷺ: أنه دخل على أهل الصفة وهم يرقعون ثيابهم بالأدم ما يجدون لها رقاعًا، فقال: أأنتم اليوم خير أم يوم يغدو أحدكم في حلة ويروح في أخرى، ويغدى عليه بجفنة ويراح عليه بأخرى، ويستر بيته كما تستر الكعبة. قالوا: نحن يومئذٍ خير. قال: بل أنتم اليوم خير.

١٥ [٣٥٨]وقرئ «أأذهبتم»، بهمزة الاستفهام، و«آأذهبتم»، بألف بين همزتين. والهون الهوان، وقرئ «عذاب الهوان»، وقرئ «يفسقون»، بضم السين وكسرها.

٢١-﴿وَاذْكُرْ أَخَا عَادٍ إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالأَحْقَافِ وَقَدْ خَلَتِ النُّذُرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلا اللهَ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾

[359] احقاف "uzun, yüksek ve eğimli kum yığını" anlamına gelen *hıkf* kelimesinin çoğuludur. Yamulan ve eğrilen bir şey için kullanılan *ihkavkafe'ş-şey'u* ifadesinden alınmıştır. Âd kavmi direk kullanan bir kavimdi, denize yakın bir yerde, Yemen'in eş-Şıhr denilen bölgesinde kumlar arasında otururlardı. Buranın Umân ile Mehera arasında olduğu da söylenmiştir.

[360] النُّذُرُ (uyaranlar), uyaran ve uyarmak anlamına gelen *nezîr* kelimesinin çoğuludur. مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ öncesinde, وَمِنْ خَلْفِه arkasında, sonrasında demektir. *Min beyni yedeyhi ve min ba'dihî* şeklinde de okunmuştur. Anlam şöyledir: Hûd (a.s.), "Sadece Allah'a kulluk edin, yoksa sizin hakkınızda azaptan korkuyorum." diye kavmini uyardı ve kendisinden önce gelen ve sonra gönderilecek olan resullerin hepsinin de aynen bu şekilde kavimlerini uyardıklarını ve uyaracaklarını onlara bildirdi. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre; Hûd'dan (a.s.) önce ve onun çağında gönderilen resuller kastedilmektedir. Bu tefsire göre "sonrasında" ifadesi, "uyarmasından sonra" anlamındadır. Bu izah, وَقَدْ خَلَتِ النُّذُرُ (uyaranlar gelip geçmişti) ifadesini انْذَرَ قَوْمَهُ (kavmini uyarmıştı) ifadesine bağladığın (hâl yaptığın) zaman geçerli olur. وَقَدْ خَلَتِ النُّذُرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِه (önündekilerden ve arkasındakilerden uyaranlar da gelip geçmişti) cümlesini انْذَرَ قَوْمَهُ (kavmini uyardı) ile الَّا تَعْبُدُوا (kulluk etmeyin) arasında bir ara cümle olarak kabul etmen de mümkündür ki bu durumda mâna şöyle olur: Hûd'un, kavmini şirkin âkıbeti ve büyük azaba karşı uyarmasını yâd et! Ondan önceki ve sonraki resuller de bu şekilde uyarmışlardı, onları da yâd et!

22. "Sen bizi tanrılarımızdan vazgeçirmek için mi geldin bize?! Doğru söyleyenlerden isen, haydi getir, tehdit ettiğin şeyi başımıza!" dediler.
23. "(Bunun ne zaman gerçekleşeceğine dair) bilgi tamamen Allah katındadır. Ben sadece, size iletmekle görevlendirildiğim şeyi size iletiyorum; ama görüyorum ki cahil bir toplumsunuz!" dedi.

[361] *İfk* çevirmek demektir, *efekehû an ra'yihî* (onu görüşünden döndürdü) denir. "İlâhlarımızdan" yani onlara tapmaktan. "Tehdit ettiğin şeyi", yani şirk koşulduğunda azabın âcilen geleceği tehdidini hemen gerçekleştir; vaadinde sadık "isen."

[362] **Şayet** "(Bunun ne zaman gerçekleşeceğine dair) bilgi tamamen Allah katındadır.' ifadesi onların 'Haydi getir şu tehdit ettiğin şeyi başımıza!' sözlerine cevap olarak nasıl uygun düşmektedir?" **dersen şöyle derim:** Onların bu sözü azabı âcilen istediklerini göstermektedir. Dikkat edersen, "Hayır! Bu, sizin o hemen istediğiniz şey!" [Ahkâf 46/24] buyrulmuştur. Hûd (a.s.) onlara şöyle demiş olmaktadır: Size azap edilecek vakitle ilgili bende herhangi bir bilgi yok;

[٣٥٩] الأحقاف جمع حقف، وهو رمل مستطيل مرتفع فيه انحناء، من احقوقف الشيء، إذا اعوجّ. وكانت عاد أصحاب عمد يسكنون بين رمال مشرفين على البحر بأرض يقال لها الشجر من بلاد اليمن. وقيل: بين عمان ومهرة.

[٣٦٠] و{النُّذُرُ} جمع نذير، بمعنى المنذر؛ أو الإنذار. {مِن بَيْنِ يَدَيْهِ} من قبله ٥ {وَمِنْ خَلْفِهِ} ومن بعده. وقرئ «من بين يديه ومن بعده». والمعنى: أنّ هودًا عليه السلام قد أنذرهم فقال لهم: لا تعبدوا إلا الله؛ إني أخاف عليكم العذاب؛ وأعلمهم أنّ الرسل الذين بعثوا قبله والذين سيبعثون بعده كلهم منذرون نحو إنذاره. وعن ابن عباس رضي الله عنه: يعني الرسل الذين بعثوا قبله والذين بعثوا في زمانه؛ ومعنى {وَمِنْ خَلْفِهِ} على هذا التفسير: ومن بعد إنذاره. هذا إذا علقت {وَقَدْ خَلَتِ النُّذُرُ} بقوله ١٠ {أَنْذَرَ قَوْمَهُ}. ولك أن تجعل قوله تعالى {وَقَدْ خَلَتِ النُّذُرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ} اعتراضًا بين {أَنْذَرَ قَوْمَهُ} وبين {أَلَّا تَعْبُدُوا}، ويكون المعنى: واذكر إنذار هود قومه عاقبة الشرك والعذاب العظيم؛ وقد أنذر من تقدمه من الرسل ومن تأخر عنه مثل ذلك، فاذكرهم.

٢٢-﴿قَالُوا أَجِئْتَنَا لِتَأْفِكَنَا عَنْ آلِهَتِنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

١٥ ٢٣-﴿قَالَ إِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللهِ وَأُبَلِّغُكُمْ مَا أُرْسِلْتُ بِهِ وَلَكِنِّي أَرَاكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ﴾

[٣٦١] الإفك الصرف؛ يقال أفكه عن رأيه. {عَنْ آلِهَتِنَا} عن عبادتها. {بِمَا تَعِدُنَا} من معاجلة العذاب على الشرك. {إِن كُنتَ} صادقًا في وعدك.

[٣٦٢] فإن قلت: من أين طابق قوله تعالى {إِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللهِ} جوابًا لقولهم {فَأْتِنَا ٢٠ بِمَا تَعِدُنَا}؟ قلت: من حيث إنّ قولهم هذا استعجال منهم بالعذاب. ألا ترى إلى قوله تعالى {بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ}؛ فقال لهم: لا علم عندي بالوقت الذي يكون فيه تعذيبكم،

Allah bilmediğim bir hikmet ve bir kısım faydalar sebebiyle bunu bana bildirmedi. Bu vaktin bilgisi sadece Allah katındadır. O hâlde, sizin teklif ettiğiniz azabı âcilen getirmesi için O'na nasıl dua edebilirim?! وَابَلِّغُكُمْ مَا ارْسِلْتُ بِه (Ben sadece, iletmekle görevlendirildiğim şeyi size iletiyorum) ifadesinin -ki hafifletilerek (*ubliğuküm*) de okunmuştur- anlamı şöyledir: Benim durumum ve bana şart koşulan şey; uyarmak, korkutmak ve sizi Allah'ın gazabına çarptıracak şeylerden sizi var gücümle uzaklaştırmak gibi elçilik vazifelerimi yapmak ve bu husustaki bilgileri sizlere ulaştırmaktır. Ancak siz cahilsiniz; peygamberlerin sırf uyarmak için gönderildiğini, kendilerine izin verilmeyen şeyleri teklif etmek ve istemek için gönderilmediğini bilmiyorsunuz!

24. Nihayet, onu (yani, bahsettiği azabı), kendi vadilerine yönelmiş 'ufku enlemesine kaplayan bir bulut' olarak gördüklerinde; "İşte bize yağmur getirecek 'ufku enlemesine kaplayan bir bulut'!" dediler... "Aksine! Bu, sizin o hemen istediğiniz şey!.. Canınızı yakacak azabı taşıyan öyle bir kasırga"

25. "ki önüne çıkan her şeyi, Rabbinin emriyle yerle bir edecek!" (dedi...) Ama sonunda, öyle bir hâle geldiler ki, oturdukları yerlerden başka bir şey görülmez oldu... Mücrim toplumları işte böyle cezalandırırız Biz!

[363] فَلَمَّا رَاوْهُ (onu görünce) ifadesindeki zamirde iki vecih vardır; مَا تَعِدُنَا 'ya (tehdit ettiğin şeye) râci olabilir veya mübhem zamirdir, peşinden gelen "ufku enlemesine kaplayan bir bulut" kelimesi onu temyiz veya hâl olarak açıklar. Bu, daha açık ve daha fasihtir. *el-'Ârıd* semanın ufkunu enlemesine kaplayan bulut demektir. Bunun benzeri, "yayıldı, karşısına çıktı" anlamına gelen *habâ* ve *'anne* kelimelerinden gelen *el-habiyy*ü ve *el-'anân*u kelimeleridir. مستقبل ve ممطر kelimelerinin izâfeti mecazidir; kelimeyi ma'rife yapmaz. Bunun delili ise ma'rife kelimelere muzāf oldukları hâlde ikisinin de nekire kelimelere (عارضٌ - عارضًا) sıfat olmasıdır.

[364] "Bilâkis o" ifadesinin öncesinde gizlenmiş bir söyleme fiili vardır; söyleyen, Hûd'dur (a.s.). Bunun delili de *kāle Hûd*un *bel huve* (Hûd dedi ki: Bilâkis o…) kıraatidir. İfade, *kul bel me'sta'celtüm bi-hî hiye rîh*un (De ki: Bilâkis acele istediğiniz şey, öyle bir kasırgadır ki…) şeklinde de okunmuştur ki, "Allah 'De ki' buyurdu." anlamındadır.

[365] "…ki önüne çıkan her şeyi yerle bir edecek", Âd'ın can ve mallarından çok miktar helâk edecek. Böylece, 'çokluk'u 'her şey' diyerek ifade etmiş oluyor. [تُدَمِّرُ] "Helâk oldu" anlamına gelen *demera - dimâr*an kökünden *yedmüru küllü şey*'in ([O kasırga yüzünden] her şey helâk olur!) şeklinde de okunmuştur.

حكمة وصوابًا، إنما علم ذلك عند الله، فكيف أدعوه بأن يأتيكم بعذابه في وقت عاجل تقترحونه أنتم؟ ومعنى {وأبَلِّغُكُمْ مَا أُرْسِلْتُ بِهِ} -وقرئ بالتخفيف- أن الذي هو شأني وشرطي أن أبلغكم ما أرسلت به من الإنذار والتخويف والصرف عما يعرّضكم لسخط الله بجهدي، ولكنكم جاهلون لا تعلمون أنّ الرسل لم يبعثوا إلا منذرين، لا ٥ مقترحين ولا سائلين غير ما أذن لهم فيه.

٢٤-﴿فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُسْتَقْبِلَ أَوْدِيَتِهِمْ قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُمْطِرُنَا بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ رِيحٌ فِيهَا عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

٢٥-﴿تُدَمِّرُ كُلَّ شَيْءٍ بِأَمْرِ رَبِّهَا فَأَصْبَحُوا لا يُرَى إِلا مَسَاكِنُهُمْ كَذَلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ﴾

١٠ [٣٦٣] {فَلَمَّا رَأَوْهُ} في الضمير وجهان؛ أن يرجع إلى {مَا تَعِدُنَا}، وأن يكون مبهمًا قد وضح أمره بقوله {عَارِضًا} إما تمييزًا وإما حالًا؛ وهذا الوجه أعرب وأفصح. والعارض: السحاب الذي يعرض في أفق السماء. ومثله: الحبى والعنان، من حبا وعنّ، إذا عرض. وإضافة مستقبل وممطر مجازية غير معروفة؛ بدليل وقوعهما وهما مضافان إلى معرفتين وصفًا للنكرة.

١٥ [٣٦٤] {بَلْ هُوَ} القول قبله مضمر، والقائل: هود عليه السلام، والدليل عليه قراءة من قرأ: «قال هود بل هو». وقرئ «قل بل ما استعجلتم به هي ريح»، أي قال الله تعالى: قل.

[٣٦٥] {تُدَمِّرُ كُلَّ شَيْءٍ} تهلك من نفوس عاد وأموالهم الجم الكثير، فعبر عن الكثرة بالكلية. وقرئ «يدمر كل شيء» من دمر دمارًا، إذا هلك.

[366] *Lâ terâ*[1] (görmezsin) ifadesi, kim olursa olsun gören herkese hitaptır. Bu ifade meçhul sîga ile Yâ ve Tâ ile *lâ yürâ* (görülmez) ve *lâ türâ* (görülmez) şeklinde de okunmuştur. Tâ ile [müennes] okunmasının -ki bu Hasan-ı Basrî'den nakledilmiştir- açıklaması şöyledir: *Lâ turâ* ***bakāyâ*** *ve lâ* ***eşyâ'****…* (Onlardan, -meskenleri hâricinde- ne bir kalıntı ne de bir eşya görülebilir). Tıpkı Zürrumme'nin (v. 117/735) şu mısralarındaki gibi;

> [İş ve koşturma sebebiyle o iri cüsseli develer o kadar zayıfladı ki]
> sadece iki tarafı şişkin göğüsleri kaldı geriye.

Ancak kuvvetli okuyuş bu değildir. *Lâ terâ illâ meskenehum* (Onların ancak meskenlerini görebilirsin.) ve *lâ yürâ illâ meskenühüm* (Onların ancak meskenleri görülebilir.) şeklinde de okunmuştur.

[367] Rivayete göre; rüzgâr çadırları ve hevdeçleri alıp havaya kaldırıyor, bunlar uzaktan çekirgeymiş gibi görünüyordu. Denildiğine göre; azabı ilk gören onlardan bir kadın idi, "Bir rüzgâr gördüm, içinde ateş topları gibi alevler var!" demişti. Rivayete göre; rüzgârın azap olduğunu ilk şöyle anlamışlar: Rüzgârın çöldeki develerini ve sürülerini yerle gök arasında uçurduğunu görünce, hemen evlerine girip kapılarını kilitlemişler. Ancak kasırga kapılarını söküp insanları yere çarpmış!.. Allah da üzerlerine kum yığınlarını akıtmış ve yedi gece sekiz gün inleyerek bu yığınların altında kalmışlar. Sonra kasırga, kumları üzerlerinden açmış, insanları da alıp denize atmış.

[368] Rivayete göre; Hûd (a.s.) kasırganın geldiğini hissedince bir pınarın yanında kendisi ve müminler için bir çizgi çizmiş. İbn Abbas'ın şöyle dediği nakledilmiştir: Hûd ve beraberindekiler korunaklı bir yere çekilmişti. Kasırga onların tenlerine yumuşakça dokunuyor ve hoşlarına gidecek şekilde esiyor; Âd kavmine vardığında ise üzerindeki insanlarla birlikte hevdeçli develeri yerle gök arasında uçuruyor ve onları taşlarla eziyordu.

[369] Peygamber'in (s.a.) de kasırga çıktığını gördüğünde endişelendiği ve "Allah'ım! Bunun ve gönderildiği vazifenin hayrını istiyorum. Bunun ve gönderildiği vazifenin şerrinden Sana sığınıyorum!" dediği rivayet edilir. Bir yağmur bulutu gördüğünde kalkar, oturur; gider gelir, rengi değişirmiş. Kendisine "Yâ Resûlallah, niçin korkuyorsunuz?" denilince "İşte bize yağmur getirecek bir bulut!' diyen Âd kavminin başına gelenlerin benzeri meydana gelecek diye korkuyorum." buyururmuş [*Buhārî,* "Bed'ü'l-Halk", 5; *Müslim,* "İstiskā", 15].

---

1 Müfessirin لا يُرى kıraatini değil, bunu esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

[٣٦٦] «لَا ترى» الخطاب للرائي من كان. وقرئ «لا يرى»، على البناء للمفعول بالياء والتاء. وتأويل القراءة بالتاء -وهي عن الحسن رضي الله عنه- لا ترى بقايا ولا أشياء منهم إلا مساكنم. ومنه بيت ذي الرمّة:

وَمَا بَقِيَتْ إِلّا الضُّلُوعُ الْجَرَاشِعُ ۞

٥ وليست بالقوية. وقرئ «لا تَرى إلا مسكنَهم»، و«لا يُرى إلا مسكنُهم».

[٣٦٧] وروى أنّ الريح كانت تحمل الفسطاط والظعينة فترفعها في الجوّ حتى ترى كأنها جرادة. وقيل: أوّل من أبصر العذاب امرأة منهم؛ قالت: رأيت ريحًا فيها كشهب النار. وروي: أوّل ما عرفوا به أنه عذاب: أنهم رأوا ما كان في الصحراء من رحالهم ومواشيهم تطير به الريح بين السماء والأرض، فدخلوا بيوتهم وغلقوا ١٠ أبوابهم؛ فقلعت الريح الأبواب وصرعتهم، وأمال الله عليهم الأحقاف فكانوا تحتها سبع ليال وثمانية أيام لهم أنين، ثم كشفت الريح عنه، فاحتملتهم فطرحتهم في البحر.

[٣٦٨] وروى أنّ هودًا لما أحس بالريح خط على نفسه وعلى المؤمنين خطا إلى جنب عين تنبع. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: اعتزل هود ومن معه في حظيرة ما يصيبهم من الريح إلا ما يلين على الجلود وتلذه الأنفس. وإنها لتمر من عاد بالظعن بين السماء ١٥ وتدمغهم بالحجارة.

[٣٦٩] وعن النبي صلى الله عليه وسلم أنه كان إذا رأى الريح فزع وقال: اللهم إني أسألك خيرها وخير ما أرسلت به، وأعوذ بك من شرها وشر ما أرسلت به. وإذا رأى مخيلة قام وقعد، وجاء وذهب، وتغير لونه، فيقال له: يا رسول الله ما تخاف؟ فيقول: إني أخاف أن يكون مثل قوم عاد حيث قالوا: هذا عارض ممطرنا.

[370] **Şayet** “Kasırganın *Rabb*a izâfe edilmesinin faydası nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu rüzgâr ve onun dizginlerini elde tutma, Allah’ın kudretinin azametine şahitlik etmektedir; zira kasırga O’nun hayranlık verici mahlûkātından ve büyük ordularındandır. امر’den bahsedilmesi ve kasırganın Allah’tan emir alması, bu görüşü destekler; kuvvetlendirir.

26. Aslında onlara, size vermediğimiz imkânlar bahşetmiştik. Onlara da kulak, göz ve gönül vermiştik; fakat ne kulaklarının, ne gözlerinin ne de gönüllerinin kendilerine bir faydası oldu; çünkü Allah’ın âyetlerini, bile bile reddediyorlardı! Ama sonunda başlarına geliverdi o alay edip durdukları şey!

[371] [ان مكَّنَّاكم فيه ifadesindeki] اِنْ nâfiyedir; “size vermediğimiz imkânlar” demektir; ancak اِنْ lafız olarak buraya daha uygun ve daha güzeldir; çünkü oraya *mâ* gelseydi, kendisi gibi bir *mâ* ile bir araya gelecek ve çirkin bir tekrar olacaktı. [Sözde] bu tür şeylerden kaçınılır. Dikkat edersen, مَهْمَا (her ne kadar) kelimesinin aslı *mâmâ*dır. Buradaki tekrarın çirkinliği sebebiyle Elif’i Hâ’ya çevirmişlerdir. Nitekim Ebü’t-Tayyib (v. 354/965) de şu sözünü edebî bir üslûpla söyleyememiştir:

> Hayatına ant içerim ki; [ayıplayana üzüldüğün kadar] vurup öldürene üzülmüyorsun!

Keşke Kur’ân lafzının tatlılığına uyarak “*le-ʻamruke mâ in bâne minke li-dāribin*” deseydi. Bunun ona ne zararı olurdu ki! اَنْ Ahfeş’in (v. 316/928) inşâd ettiği şu mısralarındaki benzeri gibi sıla olarak da kabul edilmiştir:

> Kişi henüz görmediği bir şeyi ümid eder;
> ancak ona kavuşamadan, hoşlanmadığı şeyler çıkar önüne!

Bu durumda âyet; “Onlara, size verdiğimiz gibi imkânlar verdik.” anlamına gelmiş olur; ancak doğru olan birinci görüştür; zira Kur’ân’da bu mânada pek çok âyet vardır: “… Hem eşya hem de gösteriş bakımından bunlardan çok daha yüksektiler!” [Meryem 19/74]; “… Onlar, hem kendilerinden daha fazla sayıda idiler hem daha güçlüydüler hem de yeryüzünde kendilerinden daha fazla eser bırakmışlardı…” [Gāfir 40/82] Bu görüş, (müşrikleri) azarlamak için daha uygun ve ibret almaya teşvik hususunda daha tesirlidir.

[372] مِنْ شَيْءٍ yani faydadan bir şey, az bir fayda.

[٣٧٠]فإن قلت: ما فائدة إضافة الرب إلى الريح؟ قلت: الدلالة على أن الريح وتصريف أعنتها مما يشهد لعظم قدرته، لأنها من أعاجيب خلقه وأكابر جنوده. وذكر الأمر وكونها مأمورة من جهته عز وجل يعضد ذلك ويقوّيه.

٢٦-﴿وَلَقَدْ مَكَّنَّاهُمْ فِيمَا إِنْ مَكَّنَّاكُمْ فِيهِ وَجَعَلْنَا لَهُمْ سَمْعًا وَأَبْصَارًا وَأَفْئِدَةً فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَلا أَبْصَارُهُمْ وَلا أَفْئِدَتُهُمْ مِنْ شَيْءٍ إِذْ كَانُوا يَجْحَدُونَ بِآيَاتِ اللهِ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ﴾

[٣٧١]{إن} نافية، أي فيما ما مكناكم فيه، إلا أنّ {إن} أحسن في اللفظ؛ لما فيه مجامعة "ما" مثلها من التكرير المستبشع؛ ومثله مجتنب. ألا ترى أن الأصل في مهما "ماما"، فلبشاعة التكرير قلبوا الألف هاء. ولقد أغث أبو الطيب في قوله:

لَعَمْرُكَ ماما بَانَ مِنْكَ لِضَارِبِ ❁

وما ضره لو اقتدى بعذوبة لفظ التنزيل، فقال: لعمرك ما إن بان منك لضارب. وقد جعلت إنْ صلة، مثلها فيما أنشده الأخفش:

يُرَجّى الْمَرْءُ مَا إنْ لَا يَرَاهُ ❁ وَتَعْرِضُ دُونَ أَدْنَاهُ الْخُطُوبُ

وتؤوّل بإنا مكناهم في مثل ما مكناكم فيه. والوجه هو الأوّل؛ ولقد جاء عليه غير آية في القرآن: {هُمْ أَحْسَنُ أَثَاثًا وَرِئْيًا}، [مريم: ٧٤]، {كَانُوا أَكْثَرَ مِنْهُمْ وَأَشَدَّ قُوَّةً وَآثَارًا} [غافر: ٨٢]. وهو أبلغ في التوبيخ، وأدخل في الحث على الاعتبار.

[٣٧٢]{مِنْ شَيْءٍ}، أي من شيء من الإغناء، وهو القليل منه.

[373] **Şayet** “اِذْ كَانُوا يَجْحَدُونَ (Çünkü bile bile reddediyorlardı!) cümlesi ne ile mansūbdur?” **dersen şöyle derim:** فَمَا اَغْنٰى (fayda vermedi) sözüyle mansūbdur. “Peki, (اِذْ zarf olduğu hâlde) niçin gerekçelendirme yerine geçmiş?” **dersen şöyle derim:** Senin “Onu kötülük ettiği için dövdüm.” ve “Onu kötülük ettiğinde dövdüm.” sözlerinde gerekçelendirme ve zarf mânalarının aynı seviyede olması sebebiyle böyle olmuştur; zira sen onu kötülük yaptığı vakit dövdüğünde, o vakitte kötülük ettiği için dövmüş olursun. Ancak *iz* ve *haysü* edatları bu şekilde, diğer zarflardan daha fazla kullanılırlar.

27. Gerçek şu ki (ey putperestler); Biz çevrenizdeki şehirleri helâk ettik... Oysa belki dönerler diye âyetleri türlü şekillerde açıklamıştık...

[374] “Çevrenizdekileri” ey Mekkeliler! Hicr-i Semûd, Sodom şehri ve diğer “yerleşim yerlerini.” Âyette “şehir” kelimesi kullanılmış; ancak şehirlerin halkı kastedilmiştir. Nitekim bu sebeple, “dönsünler diye” buyrulmuştur.

28. Allah’a yaklaştıracağı düşüncesiyle Allah’tan başka tanrı edindikleri şeyler kendilerini kurtarsaydı ya!.. Aksine, sıvışıp gittiler!.. Kendi uydurageldikleri asılsız şeylerdi bunlar çünkü...

[375] *el-Kurbân* kendisiyle Allah’a yaklaşılan şeydir; yani kâfirler o ilâhları kendilerine Allah’a yaklaştıracak şefaatçiler edinmişlerdi. Nitekim “Bunlar Allah katında bizim şefaatçilerimizdir.” [Yûnus 10/18] diyorlardı.

[376] اتَّخَذَ fiilinin iki mef‘ûlünden biri الَّذِينَ’ye râcî olan mahzuf isim, ikincisi de اٰلِهَةً’dir; قُرْبَانًا ise hâldir.قُرْبَانًا kelimesinin ikinci mef‘ûl olup اٰلِهَةً’nin ondan bedel olması ise doğru değildir; mâna bozulur. Râ’nın zammesiyle *kurubân*[en] şeklinde de okunmuştur.

[377] Mâna şöyledir: İlâhları onları helâk olmaktan kurtarsaydı ya! “Aksine, onlardan” yani onlara yardım edeceklerine “sıvışıp gittiler!” Kayboldular.

[378] وَذٰلِكَ (bunlar) kelimesi, ilâhlarının onlara yardım etmesinin imkânsızlığına ve onlardan uzaklaşıp gitmelerine işarettir; yani bu, onları ilah edinmek suretiyle yaptıkları iftiralarının bir eseri ve şirk koşmalarıyla, ortakları olduğunu söyleyerek Allah adına yalan uydurmalarının bir semeresidir.

[379] (افكهم kelimesi) *efekühüm* şeklinde de okunmuştur ki *ifk - efek* kelimeleri *hizr - hazer* gibidir. İfade; “Sonuç ve semeresi işte bu olan *Allah’tan başka ilâh edinme* hâdisesi, onları haktan ayırıp uzaklaştırdı” anlamında *ve zâlike efekehüm* şeklinde de okunmuş; bu anlamı daha mübalağalı yansıtmak için şeddelenerek *effekehüm* şeklinde okunmuş; “Onları, iftiracı yaptı!” anlamında *âfekehüm* şeklinde; ayrıca, *âfikühüm* (uydurmalarıdır) şeklinde okunmuştur ki,

[٣٧٣] فإن قلت: بم انتصب {إِذْ كَانُوا يَجْحَدُونَ}؟ قلت: بقوله تعالى {فَمَا أَغْنَى}. فإن قلت: لم جرى مجرى التعليل؟ قلت: لاستواء مؤدى التعليل والظرف في قولك: ضربته لإساءته، وضربته إذا أساء؛ لأنك إذا ضربته في وقت إساءته فإنما ضربته فيه لوجود إساءته فيه؛ إلا أن إذ، وحيث، غلبتا دون سائر الظروف في ذلك.

٥ ٢٧-﴿وَلَقَدْ أَهْلَكْنَا مَا حَوْلَكُمْ مِنَ الْقُرَى وَصَرَّفْنَا الآيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾

[٣٧٤] {مَا حَوْلَكُمْ} يا أهل مكة {مِنَ الْقُرَى} من نحو حجر ثمود وقرية سدوم وغيرهما؛ والمراد أهل القرى، ولذلك قال: {لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ}.

٢٨-﴿فَلَوْلا نَصَرَهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللهِ قُرْبَانًا آلِهَةً بَلْ ضَلُّوا عَنْهُمْ وَذَلِكَ إِفْكُهُمْ وَمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾

١٠ [٣٧٥] القربان ما تقرب به إلى الله تعالى، أي اتخذوهم شفعاء متقربًا بهم إلى الله، حيث قالوا {هؤُلاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللهِ} [يونس: ١٨].

[٣٧٦] وأحد مفعولي اتخذ الراجع إلى {الذين} المحذوف، والثاني {آلهة}، و{قربانًا} حال. ولا يصح أن يكون {قربانًا} مفعولًا ثانيًا و{آلهة} بدلًا منه، لفساد المعنى. وقرئ «قرُبانا»، بضم الراء.

١٥ [٣٧٧] والمعنى: فهلا منعهم من الهلاك آلهتهم! {بَلْ ضَلُّوا عَنْهُمْ} أي غابوا عن نصرتهم.

[٣٧٨] {وَذَلِكَ} إشارة إلى امتناع نصرة آلهتهم لهم وضلالهم عنهم، أي وذلك أثر إفكهم الذي هو اتخاذهم إياها آلهة، وثمرة شركهم وافترائهم على الله الكذب من كونه ذا شركاء.

٢٠ [٣٧٩] وقرئ «أفَكُهم»، والأفك والإفك كالحذر والحذر. وقرئ «وذلك أفَكَهم»، أي وذلك الاتخاذ الذي هذا أثره وثمرته صَرَفَهم عن الحق. وقرئ «أفَّكَهم» على التشديد للمبالغة؛ و«آفَكهم»، جعلهم آفكين، و«آفِكُهم»، أي قولهم الآفك،

âfik kelimesi -tıpkı *kavl*[ün] *kâzib*[un] (yalan[*lı*] söz) örneğindeki gibi- *zû ifk* (*uydurmalı*) anlamındadır. Yine, *ve zâlike ifk*[ün] *mimmâ kânû yefterûn* (Bu, atageldikleri iftiralardan olan uyduruk bir şeydir!) şeklinde de okunmuştur.

29. (Resulüm!) Hani, Kur'ân'ı dinlesinler diye sana cinlerden bir taife yöneltmiştik... On(un okunuşun)da hazır bulunduklarında, "Susun!" dediler; (okuma) bitince de birer uyarıcı olarak kavimlerine döndüler.

30. Ve şöyle dediler: Ey kavmimiz! Biz, Mûsâ'dan sonra indirilen, önündekini doğrulayan, gerçeği ve dosdoğru yolu gösteren bir kitap dinledik.

31. Ey kavmimiz! Allah'ın davetçisine icabet edin ve ona iman edin ki O, günahlarınızın bir kısmını bağışlasın ve sizi can yakıcı bir azaptan kurtarsın.

32. Allah'ın davetçisine uymayan biri, yeryüzünde Allah'ı âciz bırakacak değildir; Allah karşısında velîleri de olmayacaktır. Apaçık bir sapma içindedir bunlar!

[380] "Sana bir taife yöneltmiştik", onları sana meylettirmiş ve sana doğru yöneltmiştik. Şedde ile *sarrafnâ* şeklinde de okunmuştur; çünkü bir topluluktular.[1] *Nefer* 'on'un altındaki topluluklara verilen bir isimdir; çoğulu *enfâr* gelir. Nitekim Ebû Zer hadisinde; *lev kâne hâhunâ ehad*[ün] *min enfârinâ* (Bizim gruplarımızdan biri burada olsaydı.) şeklinde geçmiştir [*Müslim,* "Fedâilü'-sahâbe", 132].

[381] "*O*n(un okunuşun)da hazır bulunduklarında…" Buradaki zamir Kur'ân'a râcidir; yani Kur'ân onların işiteceği bir yerde olduğunda. Zamir Peygamber'e (s.a.) de gidebilir ki *fe-lemmâ kadā* (tamamlayınca) kıraati bu görüşü desteklemektedir. Dinlemek üzere "susun! "dediler." Yani birbirlerine... ["Bir şeyi dinlemek için sustu." anlamında] *ensate li-kezâ* da, *istensate li-kezâ* da denir.

[382] Rivayete göre; [Kur'ân vahyedilmeden evvel] cinler kulak hırsızlığı yapıyorlardı. Gökyüzü bekçilerle korunup hırsızlık yapmak isteyenler alev toplarıyla kovulunca, "Bu durum ancak meydana gelen önemli bir hâdise sebebiyledir!" dediler. Nusaybin veya Ninova cinlerinin eşrafından -Zevba'a'nın da aralarında bulunduğu- yedi veya dokuz kişilik bir grup yola koyuldu. Epey yol kat ederek, Tihâme'ye ulaştılar. Oradan Nahle vadisine indiler ve burada gecenin ortasında veya sabah namazında kıyam hâlindeki Peygamber'e (s.a.) rastladılar; kıraatini dinlediler. Bu hâdise, Peygamber'in (s.a.) Tāif yolculuğundan dönüşü esnasında gerçekleşmişti; Tāiflilere giderek yardımlarını istemiş; ancak onlar bu isteğine müspet karşılık vermedikleri gibi, Sakîf'in ayaktakımını ona karşı kışkırt[arak kendisini taşlat]mışlardı.

1 Tef'îl sıygasının *sarf* köküne kattığı kesret anlamına işaret ediyor. / ed.

ذو الإفك، كما تقول قول كاذب، «وذلك إفك مما كانوا يفترون»، أي بعض ما كانوا يفترون من الإفك.

٢٩-﴿وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْءَانَ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُوا أَنْصِتُوا فَلَمَّا قُضِيَ وَلَّوْا إِلَى قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ﴾

٣٠-﴿قَالُوا يَا قَوْمَنَا إِنَّا سَمِعْنَا كِتَابًا أُنْزِلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ وَإِلَى طَرِيقٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

٣١-﴿يَا قَوْمَنَا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللهِ وَآمِنُوا بِهِ يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُجِرْكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ﴾

٣٢-﴿وَمَنْ لَا يُجِبْ دَاعِيَ اللهِ فَلَيْسَ بِمُعْجِزٍ فِي الْأَرْضِ وَلَيْسَ لَهُ مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءُ أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾

[٣٨٠] {صَرَفْنَا إليك نَفَرًا} أملناهم إليك وأقبلنا بهم نحوك. وقرئ «صرَّفنا»، بالتشديد، لأنهم جماعة. والنفر: دون العشرة. ويجمع أنفارا. وفي حديث أبي ذر رضي الله عنه: لو كان ههنا أحد من أنفارنا.

[٣٨١] {فَلَمَّا حَضَرُوهُ} الضمير للقرآن، أي فلما كان بمسمع منهم؛ أو لرسول الله ﷺ. وتعضده قراءة من قرأ «فلما قضى»، أي أتم قراءته وفرغ منها {قالوا} قال بعضهم لبعض: {أَنْصِتُوا} اسكتوا مستمعين. يقال: أنصت لكذا واستنصت له.

[٣٨٢] روي أن الجن كانت تسترق السمع فلما حرست السماء ورجموا بالشهب قالوا: ما هذا إلا لنبأ حدث؛ فنهض سبعة نفر أو تسعة من أشراف جن نصيبين أو نينوى -منهم زوبعة- فضربوا حتى بلغوا تهامة، ثم اندفعوا إلى وادي نخلة، فوافقوا رسول الله ﷺ وهو قائم في جوف الليل يصلي أو في صلاة الفجر، فاستمعوا لقراءته. وذلك عند منصرفه من الطائف حين خرج إليهم يستنصرهم فلم يجيبوه إلى طلبته وأغْروا به سفهاء ثقيف.

[383] Sa'îd b. Cübeyr'in (r.a.) (v. 94/713) şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Peygamber (s.a.) cinlere (hususî olarak) okumuş, onları görmüş değildir; namazda kıraat ederken cinler kendisine rastlamış; durup dinlemişlerdir. Ancak Peygamber onları hissetmemiştir. Cinlerin Kur'ân dinlediğini ona Allah haber vermiştir [*Ahmed b. Hanbel*, I, 252; *Tirmizî*, "Tefsîr", 72/3323]. Şöyle de denmiştir: Bilâkis Allah Teâlâ, Resulüne cinleri uyarmasını ve onlara Kur'ân okumasını emretmiş; onlardan bir grubu da ona doğru yönelterek, (Resulü) için toplamıştır. Buna göre, [Peygamber, ashabına] "Bu gece cinlere Kur'ân okumam emredildi; kim peşimden gelir?" dedi ve bu sözünü üç kez tekrarladı. İbn Mes'ûd hariç hepsi başlarını önlerine eğip sükût ettiler. İbn Mes'ûd olayı şöyle anlatır: "Cin gecesi benden başka kimse oraya gelmedi. Gittik; Mekke'nin üst kısmında Hacûn vadisinde iken Peygamber (s.a.) benim için bir çizgi çizerek; "Ben yanına dönünceye kadar bu çizgiden dışarı çıkma" buyurdu. Sonra Kur'ân okumaya başladı. Çok şiddetli bir gürültü işitiyordum, Peygamber'e bir şey olacak diye korktum. Sonra, onu çok sayıda siyah varlıklar sardı; onunla benim arama girerek sesini işitmeme engel oluyorlardı. Sonra bulut parçaları gibi başından dağıldılar. Peygamber (s.a.) bana; "Bir şey gördün mü?" diye sordu. "Evet, (güreşçi gibi) beyaz elbiselerinin uçlarını toplayıp bacaklarının arasından geçirerek bellerine bağlamış siyah adamlar gördüm!" dedim. "Onlar Nusaybin cinleridir! On iki bin kişi idiler." buyurdu. Onlara okuduğu sûre ise *İkra' bi'smi Rabbik* ('Alak) idi.

[384] **Şayet** "Niçin 'Mûsâ'dan sonra' dediler?" **dersen şöyle derim:** Atā'dan (v. 114/732) rivayet edildiğine göre, Yahudi dini üzere idiler. İbn Abbas'tan gelen rivayete göre ise Îsâ'nın (a.s.) nübüvvetini işitmemişler; bu sebeple de "Mûsâ'dan sonra" demişlerdi.[1]

[385] **Şayet** "'Günahlarınızın bir kısmını' ifadesinde niçin bir kısmının affedileceğini söylediler?" **dersen şöyle derim:** Çünkü *iman* etmekle affedilmeyen zulüm gibi günahlar vardır. Tıpkı "Allah'a kulluk edesiniz, O'ndan sakınasınız ve bana itaat edesiniz; O da bir kısım günahlarınızı size bağışlasın." [Nûh 71/3-4] âyetindeki gibi.

[386] **Şayet** "İnsanlar gibi cinlere de sevap verilir mi?" **dersen şöyle derim:** Bu konuda ihtilâf edilmiştir. [31. âyetteki] "Ve sizi can yakıcı bir azaptan kurtarsın." ifadesinden dolayı "Onlara sevap yoktur; sadece cehennemden kurtulmuş olurlar" denilmiştir ki Ebû Hanîfe *Rahimehullah* da bu görüşte idi. Ancak doğru olan, onların da Âdemoğullarıyla aynı hükme dâhil olmalarıdır; çünkü onlar da insanlar gibi kullukla yükümlüdür.

1 Bu ifade ile Kur'ân-ı Kerim'in, büyük peygamber Mûsâ'ya gelen Tevrat gibi muazzam ve müstakil bir kitap olduğu anlatılmaktadır; Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid'i oluşturan *ketubim* ve *nebiim* ise -Yahudilik içerisinde kalan- Tevrat'a tâbi kitaplardır. / ed.

[٣٨٣]وعن سعيد بن جبير رضي الله عنه: ما قرأ رسول الله ﷺ على الجن ولا رآهم؛ وإنما كان يتلو في صلاته فمروا به فوقفوا مستمعين، وهو لا يشعر فأنبأه الله باستماعهم. وقيل: بل أمر الله رسوله أن ينذر الجن ويقرأ عليهم فصرف إليه نفرًا منهم جمعهم له؛ فقال: إني أمرت أن أقرأ على الجن الليلةَ فمن يتبعني؟ قالها ٥ ثلاثا، فأطرقوا إلا عبد الله بن مسعود رضي الله عنه. قال: لم يحضره ليلة الجن أحد غيري؛ فانطلقنا حتى إذا كنا بأعلى مكة في شعب الحجون فخط لي خطًّا وقال: لا تخرج منه حتى أعود إليك. ثم افتتح القرآن وسمعت لغطا شديدًا حتى خفت على رسول الله ﷺ، وغشيته أسودة كثيرة حالت بيني وبينه حتى ما أسمع صوته. ثم انقطعوا كقطع السحاب. فقال لي رسول الله ﷺ: هل رأيت شيئًا؟ قلت: نعم رجالا سودًا ١٠ مستثفري ثياب بيض. فقال: اولئك جن نصيبين، وكانوا اثنى عشر ألفًا. والسورة التي قرأها عليهم {اقْرَأْ بِاسْمِ رَبّكَ...} [العلق].

[٣٨٤]فإن قلت: كيف قالوا {مِنْ بَعْدِ مُوسَى}؟ قلت؟ عن عطاء رضي الله عنه أنهم كانوا على اليهودية. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: إنّ الجنّ لم تكن سمعت بأمر عيسى عليه السلام، فلذلك قالت {مِن بَعْدِ مُوسَى}.

١٥ [٣٨٥]فإن قلت: لم بعَّض في قوله {من ذُنُوبِكُمْ}؟ قلت: لأن من الذنوب ما لا يغفر بالإيمان، كذنوب المظالم ونحوها. ونحوه قوله عزّ وجل {أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاتَّقُوهُ وَأَطِيعُونِ يَغْفِرْ لَكُمْ مّن ذُنُوبِكُمْ} [نوح: ٤٣].

[٣٨٦]فإن قلت: هل للجن ثواب كما للإنس؟ قلت: اختلف فيه؛ فقيل لا ثواب لهم إلا النجاة من النار، لقوله تعالى {وَيُجِرْكُمْ مّنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ}. وإليه كان يذهب ٢٠ أبو حنيفة رحمه الله. والصحيح أنهم في حكم بني آدم، لأنهم مكلفون مثلهم.

[387] “Yeryüzünde Allah’ı âciz bırakacak değildir;” yani hiçbir kaçış yeri kişiyi O’ndan kurtaramaz; hiçbir şey O’nun hüküm ve kazasının önüne geçemez. Tıpkı “Meğer, yeryüzünde kalsak da Allah’ı âciz bırakamazmışız, kaçsak da O’nu âciz bırakamazmışız...” [Cin 72/12] âyetindeki gibi.

33. Anlamıyorlar mı ki gökleri ve yeri yaratan -ve onları yaratmaktan yorulmayan- Allah, ölüleri de diriltmeye kādirdir?! Elbette... Şüphesiz, O her şeye kādirdir.

[388] بِقَادِرٍ (kādirdir) ifadesi, أَنَّ’nin haberi olduğundan, mahallen merfû‘dur. İbn Mes‘ûd’un *kādir*^{un} kıraati de buna delâlet etmektedir. Kelimenin başına Bâ gelmesinin sebebi âyetin başındaki olumsuzluğun, ismiyle haberiyle أَنَّ’yi de kapsamasıdır. Zeccâc (v. 311/923) demiştir ki (Zeyd’in ayakta olduğunu zannetmiyorum, anlamında) *mâ zanentü enne Zeyd*^{en} *bi-kāim*^{in} desen caiz olur. Âyette; *eleysa’llāhu bi-kādir*^{in} (Allah kādir değil mi?) buyrulmuş gibidir. Dikkat edersen, *belâ* (elbette) lafzı, onların görmelerini değil, Allah’ın yeniden diriltme vb. her şeye kādir olduğunu ortaya koyup tasdik etmektedir. İfade *yakdir*^{u} (güç yetirir) şeklinde de okunmuştur.

[389] Ne yapacağını bilemediğinde, *ayiytü bi’l-emr*^{i} (Bu konuda çaresiz kaldım!) dersin. Tıpkı “Yoksa Biz, ilk yaratışı gerçekleştirmekle çaresiz mi kalmışız?!” [Kāf 50/15] âyetindeki gibi.

34. Nankörce inkâr edenlerin ateşe arz edilecekleri gün, “Gerçek değil miymiş bu?!” denildiğinde; “Rabbimize yemin ederiz ki, gerçekmiş!..” derler. “O hâlde, inkâr edip durmanız yüzünden tadın şu azabı!” buyurur.

[390] “Gerçek değil miymiş *bu*?!” ifadesi, gizli bir “denilir ki” sözünden sonra yapılmış bir nakildir. Zarfı nasbeden âmil de bu gizli sözdür. “Tadın şu azabı!” sözünün delâletiyle, “*bu*” [هذا] azaba işaret eder.

[391] Burada onlarla alay edilmekte, Allah’ın *vaatleriyle ve tehditleriyle* alay etmeleri ve “Azaba uğratılacak da değiliz!” [Şu‘arâ 26/138] demeleri sebebiyle azarlanmaktadırlar.

35. O hâlde, sen de o azimli peygamberler gibi sabret; bunlar için acele etme. Nasılsa, tehdit edildikleri azabı gördüklerinde, ancak gündüzün tek bir saati kadar kalmış gibi olacaklar! Sen ilet yeter! Fâsık bir toplumdan başkası helâk edilir mi?!

[٣٨٧] {فَلَيْسَ بِمُعْجِزٍ فِى الأَرْضِ}، أي لا ينجي منه مهرب ولا يسبق قضاءه سابق. ونحوه قوله تعالى {وَأَنَّا ظَنَنَّا أَنْ لَنْ نُعْجِزَ اللهَ فِى الْأَرْضِ وَلَنْ نُعْجِزَهُ هَرَبًا} [الجن: ١٢].

٣٣-﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللهَ الَّذِي خَلَقَ السَّموَاتِ وَالأَرْضَ وَلَمْ يَعْيَ بِخَلْقِهِنَّ بِقَادِرٍ عَلَى أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَى بَلَى إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ ٥

[٣٨٨] {بِقَادِرٍ} محله الرفع، لأنه خبر أن؛ يدل عليه قراءة عبد الله «قادرٌ». وإنما دخلت الباء لاشتمال النفي في أوّل الآية على أن وما في حيزها. وقال الزجاج: لو قلت "ما ظننت أنّ زيدًا بقائم" جاز. كأنه قيل: أليس الله بقادر؟! ألا ترى إلى وقوع {بَلَى} مقرّرة للقدرة على كل شيء من البعث وغيره، لا لرؤيتهم. وقرئ «يقدر».

١٠ [٣٨٩] ويقال: عييت بالأمر، إذا لم تعرف وجهه. ومنه {أَفَعَيِينَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ} [ق: ١٥].

٣٤-﴿وَيَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ قَالُوا بَلَى وَرَبِّنَا قَالَ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ﴾

[٣٩٠] {أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ} محكى بعد قول مضمر، وهذا المضمر هو ناصب الظرف. و{هَذَا} إشارة إلى العذاب، بدليل قوله تعالى {فَذُوقُوا الْعَذَابَ}. ١٥

[٣٩١] والمعنى: التهكم بهم، والتوبيخ لهم على استهزائهم بوعد الله ووعيده، وقولهم {وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ} [الشعراء: ١٣٨].

٣٥-﴿فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ وَلا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ كَأَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَ مَا يُوعَدُونَ لَمْ يَلْبَثُوا إِلا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ بَلاغٌ فَهَلْ يُهْلَكُ إِلا الْقَوْمُ الْفَاسِقُونَ﴾ ٢٠

[392] "Azimli" yani gayretli, sebatkâr ve sabırlı. مِن edatının, teb'îz ifade etmesi; "azimli" derken nebilerin bir kısmının kastedilmesi mümkündür. Bunların şu peygamberler olduğu söylenmiştir: Nûh, kavminin eziyetlerine sabretti, onu bayılıncaya kadar döverlerdi. İbrâhim, ateşe ve oğlunu kurban etmeye; İshâk, kurban edilmeye; Yakup, oğlunu kaybetmeye ve gözlerinin gitmesine; Yûsuf, kuyuya ve zindana atılmaya; Eyyûb, sıkıntılara sabretti. Mûsâ'nın kavmi (Firavun ordusuyla deniz arasında kalınca); *"Kesin, yakalandık!..' dediler. O; 'Hayır!' dedi; 'Şüphesiz, Rabbim benimle birliktedir; bana doğru yolu gösterecektir."* [Şu'arâ 26/61-62] Dâvud, hatası sebebiyle kırk sene ağladı; Îsâ, tuğla üzerine tuğla koymadı (dünyada bir dikili ağacı yoktu). "Bu dünya bir köprüdür; ondan geç[tiğinizi bil]in, [kazık çakacakmışçasına] mamur etmeyin onu!.." derdi. Allah Teâlâ Âdem (a.s.) hakkında; "Biz onda kararlı bir karşı çıkış bulmadık." (TāHâ 20/115]; Yûnus (a.s.) hakkında da; "Balık sahibi gibi olma!" [Kalem 68/48] buyurmuştur. Bununla birlikte, مِن'in beyaniye olması ve peygamberlerin tamamının "azimli" olması da caizdir.

[393] "Acele etme", Kureyş kâfirlerinin azaba uğraması için acele etme; yani onlara azabın âcilen gelmesi için dua etme! Çünkü gecikse bile o üzerlerine mutlaka inecek! İşte o zaman, dünyada kalma müddetlerini çok kısa görecekler ve hatta onun "gündüzün tek bir saati" kadar olduğunu zannedecekler!

[394] "Yeterli" yani size edilen bu vaaz ve nasihatler öğüt olarak yeterlidir. Veya bu, Peygamber'den (s.a.) bir tebliğdir. Bundan öğüt almayı ve gereğince amel etmeyi terk edenden başkası helâk edilir mi? Tebliğ anlamına, *belliğ fe-hel yühlekü* (ulaştır, … helâk edilir mi?) kıraati de delâlet etmektedir. *Belâğ^{an}* şeklinde de okunmuştur; yani *belleğû belâğ^{an}* (tam anlamıyla tebliğ ettiler).

[395] *Heleke* ve *helike* köklerinden, Yâ'nın fethası, Lâm'ın kesresi ve fethası ile *yehlikü* ve *yehlekü*; Nûn ile *nühlikü* şeklinde de okunmuştur; yani "fâsıklar topluluğundan başkası" helâk olur mu, edilir mi, eder miyiz?

[396] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki "Her kim Ahkāf sûresini okursa, dünyadaki *kum*ların her biri karşılığında onar sevap yazılır."

[٣٩٢] {أُولُوا الْعَزْمِ} أولوا الجد والثبات والصبر. و{مِنْ} يجوز أن تكون للتبعيض، ويراد بأولى العزم بعض الأنبياء. قيل: هم نوح، صبر على أذى قومه؛ كانوا يضربونه حتى يغشى عليه، وإبراهيم على النار وذبح ولده، وإسحاق على الذبح، ويعقوب على فقد ولده وذهاب بصره، ويوسف على الجب والسجن، وأيوب على الضرّ، وموسى قال له قومه {إِنَّا لَمُدْرَكُونَ قَالَ كَلَّا إِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ} [الشعراء: ٦١-٦٢]، وداود بكى على خطيئته أربعين سنة، وعيسى لم يضع لبنة على لبنة، وقال: إنها معبرة فاعبروها ولا تعمروها. وقال الله تعالى في آدم {وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا} [طه: ١١٥]، وفي يونس: {وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ} [القلم: ٤٨]. ويجوز أن تكون للبيان، فيكون أولو العزم صفة الرسل كلهم.

[٣٩٣] {وَلَا تَسْتَعْجِلْ} لكفار قريش بالعذاب، أي لا تدع لهم بتعجيله؛ فإنه نازل بهم لا محالة، وإن تأخر، وأنهم مستقصرون حينئذٍ مدّة لبثهم في الدنيا حتى يحسبوها {سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ}.

[٣٩٤] {بَلَاغٌ}، أي هذا الذي وعظتم به كفاية في الموعظة، أو هذا تبليغ من الرسول عليه السلام. {فَهَلْ يُهْلَكُ} إلا الخارجون عن الاتعاظ به، والعمل بموجَبه. ويدل على معنى التبليغ قراءة من قرأ «بلغ فهل يهلك». وقرئ «بلاغًا»، أي بلغوا بلاغًا.

[٣٩٥] وقرئ «يهلك» بفتح الياء وكسر اللام وفتحها، من هلك وهلك؛ و«نهلك»، بالنون {إِلَّا الْقَوْمُ الْفَاسِقُونَ}.

[٣٩٦] وعن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الأحقاف كتب له عشر حسنات بعدد كل رملة في الدنيا.

MUHAMMED (s.a.) SÛRESİ

Mücahid'e göre Medine'de nâzil olmuştur. Dahhâk ve Sa'îd b. Cübeyr Mekke'de nâzil olduğunu söylemişlerdir. Bir diğer ismi Kıtâl sûresidir. 39 âyettir; 38 âyet olduğu da söylenmiştir.

5 **Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…**

1. Nankörce inkâr edip Allah yolundan (uzak durmakla kalmayıp başkalarını da uzaklaştırmaya çalış)anların çalışmalarını Allah hedefinden saptırır.

[397] وَصَدُّوا yani "İslâm'a girmekten yüz çevirdiler, imtinâ ettiler" veya
10 "başkalarını İslâm'a girmekten uzaklaştırmaya çalıştılar" demektir. İbn Abbas (v. 68/688) bunların Bedir günü [müşrik askerine] yemek yedirenler olduğunu söylemiştir. Mukātil'e (v. 150/767) göre bunlar müşriklerden 12 kişi idiler; insanları İslâm'a girmekten uzaklaştırıyor ve onlara kâfir olmayı emrediyorlardı. Şu da söylenmiştir: Bunlar, Ehl-i Kitap'tan inkâra saplanan
15 bazı kimselerdi; gerek kendilerinden gerek başkalarından İslâm'a girmek isteyenleri engellemeye çalışıyorlardı. Bunun, inkâr edip İslâm'dan uzak duran ve başkalarını da uzaklaştırmaya çalışan kimselerin hepsini kapsayan genel bir ifade olduğu da söylenmiştir.

[398] "Allah onların çalışmalarını hedefinden saptırmış"; onları iptal edip
20 boşa çıkarmıştır. Bu ifadenin hakiki anlamı şudur: Allah onların amellerini işe yaramaz, kaybolmuş ve zayi olmuş vaziyette kılmıştır. Onu kabul edebilecek ve ona karşılık verecek kimse yoktur. Tıpkı sahibi ve koruyup gözeteni olmayan kaybolmuş bir deve gibi. Veya Allah onların amellerini, sütün içinde kaybolmuş su gibi, inkârları ve günahları içinde batıp kaybolmuş vaziyette
25 kılmıştır. "Amelleri"nden maksat; kâfir oldukları hâlde işledikleri ve "faziletli davranışlar" diye isimlendirdikleri sıla-i rahim, köle azadı, misafirleri doyurma ve komşularını koruyup kollama gibi amellerdir. Şöyle de denilmiştir: Allah Teâlâ, kendilerine karşı peygamberine yardım etmek, onun dinini bütün dinlere üstün kılmak suretiyle kâfirlerin Peygamber'e (s.a.) karşı kurdukları
30 tuzakları ve insanları Allah yolundan çevirme çabalarını boşa çıkarmıştır.

2. İman edip salih amel işleyenlerin; -Rablerinden gelen hakkın ta kendisi olarak- Muhammed'e indirilene iman edenlerin ise kötülüklerini örter ve durumlarını düzeltir.

سورة محمد صلي الله عليه وسلم

مدنية عند مجاهد. وقال الضحاك وسعيد بن جبير مكية. وهي سورة القتال.

وهي ٣٩ آية، وقيل: ٣٨.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

٥ ١-﴿الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ﴾

[٣٩٧]{وَصُدُّوا} وأعرضوا وامتنعوا عن الدخول في الإسلام، أو صدّوا غيرهم عنه. قال ابن عباس رضي الله عنه: هم المطعمون يوم بدر. وعن مقاتل: كانوا اثني عشر رجلًا من أهل الشرك يصدّون الناس عن الإسلام ويأمرونهم بالكفر. وقيل: هم أهل الكتاب الذين كفروا وصدّوا من أراد منهم ومن غيرهم أن يدخل في الإسلام.
١٠ وقيل: هو عامّ في كل من كفر وصدّ.

[٣٩٨]{أَضَلَّ أعْمَالَهُمْ} أبطلها وأحبطها. وحقيقته جعلها ضالةً ضائعة ليس لها من يتقبلها ويثيب عليها، كالضالة من الإبل التي هي بمضيعة لا ربَّ لها يحفظها ويعتني بأمرها. أو جعلها ضالة في كفرهم ومعاصيهم ومغلوبة بها، كما يضل الماء في اللبن. وأعمالهم: ما عملوه في كفرهم بما كانوا يسمونه مكارم
١٥ من صلة الأرحام وفك الأسارى وقرى الأضياف وحفظ الجوار. وقيل: أبطل ما عملوه من الكيد لرسول الله ﷺ والصدّ عن سبيل الله بأن نصره عليهم وأظهر دينه على الدين كله.

٢-﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَى مُحَمَّدٍ وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ﴾

[399] "İman edenler"den maksat Mukātil'e (v. 150/767) göre Kureyş'ten bir kısım kimselerdir. Bunların; (i) Ensar'dan olduğu veya Ehl-i Kitap'ın inananları olduğu; (ii) bunların hepsini kapsayacak şekilde genel olduğu da söylenmiştir. "Muhammed'e indirilene iman edenler" ifadesi, iman edilmesi gerekenler arasında Peygamber'e (s.a.) indirilene inanmanın önemini özellikle vurgulamak içindir. Bundan da maksat, Peygamber'e (s.a.) indirilen şeyin şanını yüceltmek ve onu insanlara bu şekilde öğretmektir; çünkü ona inanmadan iman ne sahih olur ne de tamamlanır. Nitekim "Rablerinden gelen hakkın ta kendisi olarak" ara cümlesiyle bu mânayı iyice pekiştirmiştir. İfadenin "Muhammed'in dini haktır, gerçektir" anlamında olduğu da söylenmiştir; çünkü o, önceki dinleri neshetmiş olup kendisi neshedilmeyecektir.

[400] (نزل fiili) meçhul olarak نُزِّلَ (peyderpey indirildi) ve *unzile* (indirildi) şeklinde, ma'lûm olarak *nezzele* ([Allah] indirdi) ve şeddesiz, ma'lûm olarak *nezele* (indi) şeklinde okunmuştur.

[401] "Onların kötülüklerini örter." Günahlarından tevbe edip döndükleri için, imanları ve sâlih amelleri sebebiyle onlardan sâdır olan küfür ve mâsiyetleri Allah örter; onları din işlerinde başarılı kılmak, yardım ve desteğiyle dünyayı ellerine vermek suretiyle "durumlarını düzeltir."

3. Bunun sebebi, nankörce inkâr edenlerin bâtıla uymaları; iman edenlerin ise Rablerinden gelen gerçeğe uymalarıdır. Allah, insanlara kendi durumlarını işte böyle anlatır.

[402] ذٰلِكَ (bu) mübtedâ, cümlenin devamı onun haberidir; yani iki gruptan birincinin amellerinin boşa gitmesi ve ikinci grubun günahlarının örtülmesi, birinci grupta olanların bâtıla, ikinci grupta olanların ise hakka uymaları sebebiyle gerçekleşmiştir. ذٰلِكَ'nin gizli bir mübtedânın haberi olması da caizdir; yani "Durum, aynı sebeple, tıpkı anlatıldığı gibidir." Câr-mecrûrun mahalli buna göre, (hâl olmak üzere) mansūb; birinci ihtimale göre ise (haber olmak üzere) merfû'dur.

[403] *Bâtıl* kendisinden faydalanılamayan şeydir. Mücahid'den (v. 103/721) gelen açıklamaya göre; "Bâtıl, şeytandır." Beyan âlimleri, bu tür açıklamalara *tefsir* derler.[1]

[404] "Allah insanlara kendi durumlarını işte böyle" bir anlatışla "anlatır." امْثَالَهُمْ 'daki (durum*lar*ını) zamir insanlara râcidir. Veya "İnsanlar bunlardan ibret alsınlar diye, Allah onların durumunu anlatır." anlamında, zikredilen her iki gruba da râcidir. "Peki, temsilî anlatım (*darb-ı mesel*) âyetin neresindedir?" **dersen şöyle derim:** *Darb-ı mesel*, bâtıla uymanın kâfirlerin ameline,

1 Yani sözlüklerde *bâtıl*; "kendisinden faydalanılamayan", "gerçek dışı" anlamına gelmekle birlikte, bu âyet itibariyle şeytan olarak tefsir edilmiş olmaktadır. / ed.

[٣٩٩] {وَالَّذِينَ آمَنُوا} قال مقاتل: هم ناس من قريش. وقيل: من الأنصار. وقيل: هم مؤمنوا أهل الكتاب. وقيل: هو عام. وقوله {وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَى مُحَمَّدٍ} اختصاص للإيمان بالمنزل على رسول الله ﷺ من بين ما يجب به الإيمان، تعظيمًا لشأنه وتعليمًا لأنه لا يصح الإيمان ولا يتم إلا به. وأكد ذلك بالجملة الاعتراضية ٥ التي هي قوله {وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ}. وقيل: معناها إنّ دين محمد هو الحق، إذ لا يرد عليه النسخ، وهو ناسخ لغيره.

[٤٠٠] وقرئ «نُزِّل» و«أنزِل»، على البناء للمفعول. و«نَزّل»، على البناء للفاعل، و«نزَل»، بالتخفيف.

[٤٠١] {كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّآتِهِمْ} ستر بإيمانهم وعملهم الصالح ما كان منهم من الكفر ١٠ والمعاصي، لرجوعهم عنها وتوبتهم، {وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ} أي حالهم وشأنهم بالتوفيق في أمور الدين، وبالتسليط على الدنيا بما أعطاهم من النصرة والتأييد.

٣-﴿ذَلِكَ بِأَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا اتَّبَعُوا الْبَاطِلَ وَأَنَّ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّبَعُوا الْحَقَّ مِنْ رَبِّهِمْ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللهُ لِلنَّاسِ أَمْثَالَهُمْ﴾

[٤٠٢] {ذَلِكَ} مبتدأ وما بعده خبره، أي ذلك الأمر -وهو إضلال أعمال أحد ١٥ الفريقين وتكفير سيئات الثاني- كائن بسبب اتباع هؤلاء الباطلَ وهؤلاء الحقَّ. ويجوز أن يكون {ذَلِكَ} خبر مبتدأ محذوف، أي الأمر كما ذكر بهذا السبب، فيكون محل الجار والمجرور منصوبًا على هذا، ومرفوعًا على الأوّل.

[٤٠٣] والباطل ما لا ينتفع به. وعن مجاهد: الباطل الشيطان، وهذا الكلام يسميه علماء البيان التفسير.

٢٠ [٤٠٤] {كَذَلِكَ} مثل ذلك الضرب {يَضْرِبُ اللهُ لِلنَّاسِ أَمْثَالَهُمْ}. والضمير راجع إلى الناس، أو إلى المذكورين من الفريقين، على معنى: أنه يضرب أمثالهم لأجل الناس ليعتبروا بهم. فإن قلت: أين ضرب الأمثال؟ قلت: في أن جعل اتباع الباطل مثلًا لعمل الكفار،

hakka uymanın da müminlerin ameline *mesel* kılınmasındadır. Yahut saptırmanın kâfirlerin hüsranına, günahların örtülmesinin de müminlerin kurtuluşuna mesel kılınmasındadır.

4. Öyleyse, (ey iman edenler! Savaşta) nankörce inkâr edenlerle karşılaştığınızda, hemen boyunlarını vurmaya bakın. Direnişlerini kırıp mağlûp edeceğinizi anladığınız zaman da onları sıkıca bağlayın. Sonra duruma göre; ya bedelsiz olarak veya fidye alarak serbest bırakırsınız. Yeter ki (imanla şirk arasındaki) savaş tamamen sona ermiş olsun... Allah dileseydi, onlara karşı tek başına da galip gelirdi; ama O, böylece sizi birbirinizle denemiş oluyor. Allah, kendi uğrunda öldürülenlerin (ve öldürülmeyi göze alanların) yaptıklarını asla hedefinden saptırmaz.

[405] لَقِيتُمُ (karşılaştığınızda) kelimesi "savaş" anlamındaki *likā*dan gelmektedir. فَضَرْبَ الرِّقَابِ ifadesinin aslı ise *fa'dribu'r-rikābe darb*[en] (Boyunlarını sağlamca vurun!) şeklindedir; fiil hazfedilmiş, masdar öne alınmış ve mef'ûle izâfe edilerek fiilin yerine geçirilmiştir. Böylece, tekit anlamını da vermekle beraber, cümle kısaca ifade edilmiştir; çünkü sen masdarı zikreder, ondaki nasb ile fiili göstermiş olursun. "Boynun vurulması" *öldürmek*ten ibarettir; zira birini öldürebilmek için, boyun dışındaki diğer organları değil, özellikle boynu vurman gerekir. Komutan birini öldürdüğü zaman Araplar bunu ifade etmek için; "Komutan falanın boynunu vurdu!", "boynunu kesti", "iki gözünün üzerinde bulunduğu uzvunu kesti" gibi cümleler kullanırlar; çünkü öldürme esnasında her ne kadar kişinin boynu dışında diğer azalarına da vurulsa da, insanlar genelde boyunları vurulmak suretiyle katledilmektedir. Bu sebeple, ibare *öldürme* anlamında kullanılmıştır. Nitekim bu hususla ilgili "(Başınıza gelenler) ***el***lerinizin yaptıkları yüzündendir." [Şûrâ 42/30] âyetinin tefsirinde açıklamalar yapmıştık. Kaldı ki "boynu vurma" ibaresinde *öldürme* lafzında bulunmayan bir katılık ve şiddet de vardır; çünkü boynu kesmek ve bedenin başını, en yüksek, en belirgin uzvunu uçurmak suretiyle ölümün en berbat şekilde gerçekleşmesi tasvir edilmektedir. Nitekim "Artık siz de vurun boyunlarının üstüne! Vurun onların bütün parmaklarına!" [Enfâl 8/12] âyetinde, öldürmedeki bu şiddet ve katılık daha da artırılmıştır.

[406] أَثْخَنْتُمُوهُمْ ifadesi "katı nesne" anlamındaki *eş-şey'u's-**sehīn***den gelmekte olup "onları öldürmeyi çoğaltıp, bariz biçimde katli artırdığınızda" veya "onları öldürerek ve yaralayarak, ayağa kalkamayacak derecede sıkıştırdığınızda" anlamındadır.

واتباع الحق مثلًا لعمل المؤمنين. أو في أن جعل الإضلال مثلًا لخيبة الكفار، وتكفير السيئات مثلًا لفوز المؤمنين.

٤-﴿فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّى إِذَا أَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ذَلِكَ وَلَوْ يَشَاءُ اللهُ لانْتَصَرَ مِنْهُمْ وَلَكِنْ لِيَبْلُوَ بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ﴾

[٤٠٥] {لَقِيتُمُ} من اللقاء، وهو الحرب. {فَضَرْبَ الرِّقَابِ} أصله: فاضربوا الرقاب ضربًا، فحذف الفعل وقدّم المصدر فأنيب منابه مضافًا إلى المفعول. وفيه اختصار مع إعطاء معنى التوكيد؛ لأنك تذكر المصدر وتدل على الفعل بالنصبة التي فيه. وضرب الرقاب عبارة عن القتل وإن ضرب غير رقبته من المقاتل، لأنّ الواجب أن تضرب الرقاب خاصة دون غيرها من الأعضاء. وذلك أنهم كانوا يقولون: ضرب الأمير رقبة فلان، وضرب عنقه وعلاوته، وضرب ما فيه عيناه، إذا قتله. وذلك أن قتل الإنسان أكثر ما يكون بضرب رقبته، فوقع عبارة عن القتل، وإن ضرب بغير رقبته من المقاتل، كما ذكرنا في قوله {بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُم} [الشورى: ٣٠]. على أن في هذه العبارة من الغلظة والشدّة ما ليس في لفظ القتل، لما فيه من تصوير القتل بأشنع صورة، وهو حز العنق وإطارة العضو الذي هو رأس البدن وعلوه وأوجه أعضائه. ولقد زاد في هذه الغلظة في قوله تعالى {فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ} [الأنفال: ١٢].

[٤٠٦] {أَثْخَنتُمُوهُمْ} أكثرتم قتلهم وأغلظتموه؛ من الشيء الثخين، وهو الغليظ. أو أثقلتموهم بالقتل والجراح حتى أذهبتم عنهم النهوض.

[407] فشُدّوا الوَثَاقَ (ipi sıkı bağlayın) ifadesi “onları esir alın” demektir. *Vesâk* ve *visâk* kendisiyle bir şey bağlanan nesnenin ismidir. مَنًّا ve فِداءً kelimeleri *temunnûne menn^{en} ve tufdûne fidâ^{en}* şeklinde gizli iki fiille mansūb olup; “Onları ya lutfedip karşılıksız serbest bırakırsınız veya fidye alarak serbest bırakırsınız” demektir. Bu ifade kâfirleri esir aldıktan sonra onları ya bedelsiz ya da fidye karşılığı serbest bırakma hususunda Müslümanlara tercih hakkı vermektedir.

[408] **Şayet** “Müşrik esirlerin hükmü nedir?” **dersen şöyle derim:** Ebû Hanîfe (v. 150/767) ve arkadaşlarına göre iki şeyden biri yapılır: Başkanın kararına göre ya öldürülürler veya köleleştirilirler. “Bedelsiz veya fidye karşılığı serbest bırakma” ile ilgili olarak da “Bu hüküm Bedir günü indi; daha sonra neshedildi.” diyorlar. Mücahid (v. 103/721) de “Bugün artık ne bedelsiz ne de fidye karşılığı serbest bırakma vardır. Esir alınan müşrik ya Müslüman olur veya boynu vurulur.” demiştir. *Menn* ile esirleri öldürmeyip köleleştirme anlamı da murat edilmiş olabilir. Veya *ehl-i zimmet* olarak *cizye*-yi kabul etmeleri sebebiyle serbest bırakılmaları da kastedilmiş olabilir. *Fidâ* ile Müslüman esirlerle müşrik esirlerin takas edilmesi kastedilmiş de olabilir; Tahâvî (v. 321/933) bunu Ebû Hanîfe’nin bir görüşü olarak rivayet etmektedir. Meşhur görüşüne göre Ebû Hanîfe, Müslümanlarla tekrar savaşmaya dönecekleri endişesiyle, esirlerin ne mal ne de başka bir şey karşılığı serbest bırakılmasını uygun görmüştür. Şâfiʻî (v. 204/820) ise şöyle demiştir: “Sorumlu makam, Müslümanların maslahatına uygun düşecek şekilde şu dört ihtimalden birini seçer: Öldürmek, köleleştirmek, Müslüman esirlerle takas yapmak ve karşılıksız serbest bırakmak.” O bu görüşüne; Peygamber’in (s.a.) Ebû Urve el-Hacebî ve Sümâme b. Üsâl el-Hanefî’yi (v. 12/633) karşılıksız serbest bırakmasını ve iki Müslüman esirin hürriyeti karşılığında bir müşrik esiri serbest bırakmasını [*Buhārî*, “Cihâd”, 70; *Müslim,* “Cihâd”, 59] delil getirmiştir. Ancak Ashâb-ı Rey’e göre bütün bu deliller mensuhtur.

[409] فداءً kelimesi Fâ’nın fethasıyla ve kasr ile *fede^{n}* şeklinde de okunmuştur. “Savaş ağırlıkları”, savaşın ancak kendisiyle gerçekleşebileceği silah, heybe gibi alet ve ağırlıklardır. el-Aʻşâ (v. 7/629) şöyle demiştir:

> Savaş için gereken ağırlıkları hazırladım; uzun mızrakları ve erkek atları

Savaş aletleri ve silahlar “ağırlık” olarak isimlendirilmiştir; çünkü savaşta bu alet ve silahların taşınması zaruri olduğundan, sanki savaş bu aletleri sırtına alıp taşımakta, taşırken iyice ağırlaşmakta, savaş sona erince de sanki onları sırtından yere bırakmaktadır. “Savaş ağırlıkları” ifadesinin “savaşın günahları” anlamında olduğu da söylenmiştir; yani “Savaşın diğer tarafı olan müşrikler, Müslüman olup şirklerini ve masiyetlerini terk edinceye kadar…”

[٤٠٧] {فَشُدُّوا الْوَثَاقَ} فأسروهم. والوثاق بالفتح والكسر اسم ما يوثق به. {مَنًّا} و{فِدَاءً} منصوبان بفعليهما مضمرين، أي فإمّا تمنون منا، وإما تفدون فداء. والمعنى: التخيير بعد الأسر بين أن يمنوا عليهم فيطلقوهم، وبين أن يفادوهم.

[٤٠٨] فإن قلت: كيف حكم أسارى المشركين؟ قلت: أمّا عند أبي حنيفة وأصحابه فأحد أمرين؛ إمّا قتلهم وإمّا استرقاقهم، أيهما رأى الإمام. ويقولون في المنّ والفداء المذكورين في الآية: نزل ذلك في يوم بدر ثم نسخ. وعن مجاهد: ليس اليوم منّ ولا فداء، وإنما هو الإسلام أو ضرب العنق. ويجوز أن يراد بالمنّ: أن يمنّ عليهم بترك القتل ويسترقوا. أو يمنّ عليهم فيخلوا لقبولهم الجزية، وكونهم من أهل الذمّة. وبالفداء أن يفادى بأساراهم أسارى المسلمين؛ فقد رواه الطحاوي مذهبًا عن أبي حنيفة. والمشهور أنه لا يرى فداءهم لا بمال ولا بغيره، خيفة أن يعودوا حربًا للمسلمين. وأما الشافعي فيقول: للإمام أن يختار أحد أربعة على حسب ما اقتضاه نظره للمسلمين؛ وهو القتل، والاسترقاق، والفداء بأسارى المسلمين، والمن. ويحتج بأن رسول الله ﷺ منّ على أبي عروة الحجبي، وعلى ثمامة بن أثال الحنفي، وفادى رجلًا برجلين من المشركين. وهذا كله منسوخ عند أصحاب الرأي.

[٤٠٩] وقرئ «فَدًى» بالقصر مع فتح الفاء. أوزار الحرب: آلاتها وأثقالها التي لا تقوم إلا بها كالسلاح والكراع. قال الأعشى.

وَأَعْدَدْتُ لِلْحَرْبِ أَوْزَارَهَا ۞ رِمَاحًا طِوَالًا وَخَيْلًا ذُكُورًا

وسميت أوزارها، لأنه لما لم يكن لها بد من جرّها فكأنها تحملها وتستقل بها، فإذا انقضت فكأنها وضعتها. وقيل: أوزارها آثامها، يعني حتى يترك أهل الحرب، وهم المشركون شركهم ومعاصيهم بأن يسلموا.

[410] **Şayet** "حَتَّى (…ene kadar) ifadesi nereye bağlıdır?" **dersen şöyle derim:** Ya "boyun vurma ve esir alma"ya veya "bedelsiz veya fidye karşılığı serbest bırakma"ya bağlıdır. Şâfi'î'ye (r.a.) göre her iki ihtimale de bağlıdır; yani müşriklerle savaş sona erinceye kadar Müslümanlar sonsuza kadar böyle yapmaya devam ederler. Bu da müşriklerin artık savaşacak güçlerinin kalmadığı zamanda olacaktır. -Bunun Meryem oğlu Îsâ'nın ineceği zaman olacağı söylenmiştir.- Ebû Hanîfe *Rahimehullah'a* göre ise, "…ene kadar" ifadesi, "boyun vurma ve esir alma"ya bağlanırsa *hattâ* "Müşrikler, savaş -cinsi-[1] ağırlıklarını bırakıncaya kadar öldürülürler ve esir edilirler." anlamında olur. Bu da müşriklerin savaşacak güçlerinin kalmadığı bir zamandır. "Bedelsiz veya fidye karşılığı serbest bırakma"ya bağlanırsa o zaman "Bedir savaşı ağırlıklarını bırakıncaya kadar, ya karşılıksız veya fidye karşılığı serbest bırakılırlar." anlamında olur; ancak *menn* ve *fidâ* kelimeleri yukarıda söylediğimiz anlamda[2] te'vil edildiğinde "Bedir savaşı" kaydını getirmeye gerek kalmaz.

[411] "İşte böyle." Yani işte durum böyledir (*ref'*). Veya böyle yapınız (*nasb*). "Allah dileseydi, onlara karşı tek başına da galip gelirdi." Yani yerin dibine geçirme, deprem, gökten taş yağdırma, suda boğma ve toplu ölüm gibi helâk sebeplerinden biriyle onları mutlaka cezalandırırdı; fakat müminleri kâfirlerle, kâfirleri de müminlerle imtihan etmek için size savaşı emretti. Müminlerin kâfirlerle imtihanı; cihad etmeleri, sabretmeleri ve böylece büyük mükâfat elde etmeleridir. Kâfirlerin müminlerle imtihanı ise müstehak oldukları azabın bir kısmını Allah'ın müminler eliyle onların tepesine hemen indirmesidir.

[412] قُتِلُوا fiili; şeddesiz olarak *kutilû* (öldürülenlerin), şeddeli olarak ve aynı anlamda *kuttilû* (teker teker öldürülenlerin), *katelû* (öldürenlerin) ve *kātelû* (savaşanların) şeklinde okunmuştur. (فَلَنْ يُضِلَّ اَعْمَالَهُمْ [Allah onların yaptıklarını asla hedefinden saptırmaz.] ifadesi) meçhul sîgasıyla *fe-len tudalle a'mâluhum* (onların amelleri asla hedeflerinden saptırılmaz) ve yine aynı anlamda *fe-len yedılle a'mâluhum* (onların amelleri asla hedeflerinden sapmaz) şeklinde de okunmuştur.

[413] Katâde'den bu âyetin Uhud günü indiği nakledilmiştir.

5. Onları hidayete erdirip durumlarını düzeltir;
6. Onları, kendilerine tanıttığı cennete sokar...

1 Yani Bedir vb. özel bir savaş değil, herhangi bir savaş. / ed.
2 Yani *menn* "köleleştirme ve cizye alma", *fidâ* ise "Müslüman esirlerin müşrik esirlerle takas yapılması" anlamında. / çev.

[٤١٠]فإن قلت: {حَتَّى} بم تعلقت؟ قلت: لا تخلو إما أن تتعلق بالضرب والشد، أو بالمن والفداء؛ فالمعنى على كلا المتعلقين عند الشافعي رضي الله عنه: أنهم لا يزالون على ذلك أبدًا إلى أن لا يكون حرب مع المشركين؛ وذلك إذا لم يبق لهم شوكة. وقيل: إذا نزل عيسى ابن مريم عليه السلام. وعند أبي حنيفة رحمه الله: إذا ٥ علق بالضرب والشد، فالمعنى: أنهم يقتلون ويؤسرون حتى تضع جنس الحرب الأوزار، وذلك حين لا تبقى شوكة للمشركين. وإذا علق بالمن والفداء، فالمعنى: أنه يمن عليهم ويفادون حتى تضع حرب بدر أوزارها، إلا أن يتأول المن والفداء بما ذكرنا من التأويل.

[٤١١]{ذَلَكَ} أي الأمر ذلك، أو افعلوا ذلك. {لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ} لانتقم منهم ١٠ ببعض أسباب الهلك من خسف، أو رجفة، أو حاصب، أو غرق، أو موت جارف، {وَلَكِنْ} أمركم بالقتال ليبلو المؤمنين بالكافرين بأن يجاهدوا ويصبروا حتى يستوجبوا الثواب العظيم، والكافرين بالمؤمنين بأن يعاجلهم على أيديهم ببعض ما وجب لهم من العذاب.

[٤١٢]وقرئ «قُتلوا» بالتخفيف والتشديد، و«قَتَلوا»، و«قاتلوا». وقرئ «فلن ١٥ يضل أعمالهم»، و«تضل أعمالهم»، على البناء للمفعول. و«يضل أعمالهم» من ضل.

[٤١٣]وعن قتادة: أنها نزلت في يوم أحد.

٥-﴿سَيَهْدِيهِمْ وَيُصْلِحُ بَالَهُمْ﴾

٦-﴿وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَّفَهَا لَهُمْ﴾

[414] Allah onlara cenneti tanıtmış ve her bir kişiye, cennetteki yerini ve derecesini kendisiyle bileceği şeyi beyan etmiştir. Mücâhid (v. 103/721) demiştir ki "Cennet ehli cennetteki yerlerini, sanki yaratıldıkları andan itibaren oranın sâkinleriymiş gibi, hiç kimseye sormadan ve bir hata yapmadan kolaylıkla bulurlar." Mukātil (v. 150/767) de demiştir ki "Dünyada kişinin amelini yazmakla görevlendirilen melek, âhirette de onun önünde yürür ve Allah'ın ona verdiği nimetleri tanıtır." Veya عرَّفها fiili "güzel koku" anlamındaki *ʿarf*tan gelmekte olup "Allah o cenneti müminler için güzel kokularla tezyin etmiştir." anlamındadır. Nitekim şöyle bir söz vardır: *ʿAzfᵘⁿ ke-nevhi'l-kamârî ve ʿarfᵘⁿ ke-fevhi'l-kamârî* (Kumru *kuğurdu*su gibi bir ses; mis gibi[1] bir koku…) Yahut Allah onlar için her bir cennetin sınırlarını belirlemiştir. Her bir müminin cennetinin sınırları belirlenmiş ve başkalarının cennetinden ayrılmıştır. Nitekim bu mâna *ʿarrafe'd-dârᵃ ve errefehâ* (Evin sınırlarını belirledi.) sözünden alınmıştır. *el-ʿUraf* ve *el-ʿuraf*, hudat yani sınırlar anlamındadır.

7. Ey iman edenler! Siz Allah'a yardım ederseniz, O da size yardım eder ve ayaklarınızı yere sağlam bastırır.

[415] Eğer "siz Allah"ın dinine ve Resulüne "yardım ederseniz, "O da" düşmanlarınıza karşı "size yardım eder;" size zafer verir savaş meydanlarında veya İslâm yolu üzere "ve ayaklarınızı yere sağlam bastırır."

8. Nankörce inkâr edenler içinse "Yıkılasıcalar!.." der ve çalışmalarını hedefinden saptırır.

[416] وَالَّذِينَ كَفَرُوا ifadesi mübtedâ olmak üzere merfûʿ (yani "Nankörce inkâr edenler…") ve فَتَعْسًا لَهُم (Yıkılasıcalar!) ifadesini tefsir eden fiille mansūb olabilir; sanki *etʿasellezîne keferû* (Allah nankörce inkâr edenleri yıksın!) denilmiştir. **Şayet** "وأضَلَّ أعْمَالَهُمْ (Ve çalışmalarını hedefinden saptırır.) ifadesi nereye atfedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** *Taʿsen* kelimesini nasbeden fiile atfedilmiştir; çünkü mâna şöyledir: Allah 'Yıkılasıcalar! Helâk olasıcalar!' *buyurdu* veya onların helâkine *hükmetti* [ve çalışmalarını hedefinden *saptırdı*]. *Taʿsen le-hû* ifadesi, *leʿan le-hû* tabirinin zıttıdır. Nitekim el-Aʿşâ (v. 7/629) şöyle demiştir:

Ona, 'Yaşasın!' dememden daha lâyıktır 'Yıkılsın!' demem!

Bu sözüyle, "Ayağının kayıp yıkılması, dimdik yaşamasından iyidir." demek istemektedir. İbn Abbas'a (v. 68/688) göre âyette; kâfirlerin dünyada öldürülmeleri ve âhirette ateşe atılmaları murad edilmiştir.

9. Zira Allah'ın indirdiklerini beğenmemişler; O da onların çalışmalarını boşa çıkarmıştır.

---

1 İlk *kamârî* kumrular; ikinci *kamârî* "Hindistan'ın bir bölgesindeki ağaçlar" anlamında imiş. / ed.

[٤١٤] {عَرَّفَهَا لَهُمْ} أعلمها لهم وبينها بما يعلم به كل أحد منزلته ودرجته من الجنة. قال مجاهد: يهتدي أهل الجنة إلى مساكنهم منها لا يخطئون، كأنهم كانوا سكانها منذ خلقوا لا يستدلون عليها. وعن مقاتل: إن الملك الذي وكل بحفظ عمله في الدنيا يمشي بين يديه فيعرفه كل شيء أعطاه الله. أو طيَّبها لهم، من ٥ العَرف، وهو طيب الرائحة. وفي كلام بعضهم: عزف كنوح القماري وعرف كفوح القماري. أو حددها لهم؛ فجنة كل أحد محدودة مفرزة عن غيرها، من: عرف الدار وأرفها. والعُرَف والأُرَف، الحدود.

٧-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَنْصُرُوا اللهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ﴾

[٤١٥] {إِنْ تَنْصُرُوا} دين {اللهِ} ورسولَه {يَنْصُرْكُمْ} على عدوكم ويفتح لكم، ١٠ {وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ} في مواطن الحرب، أو على محجة الإسلام.

٨-﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا فَتَعْسًا لَهُمْ وَأَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ﴾

[٤١٦] {وَالَّذِينَ كَفَرُوا} يحتمل الرفع على الابتداء والنصب بما يفسره {فَتَعْسًا لَهُمْ}؛ كأنه قال: أتعس الذين كفروا. فإن قلت: علام عطف قوله {وَأَضَلَّ أعْمَالَهم}؟ قلت: على الفعل الذي نصب تعسًا؛ لأنّ المعنى: فقال تعسا لهم، أو فقضى تعسًا ١٥ لهم. وتعسا له: نقيض «لَعًا لَهُ» قال الأعشى:

فَالتَّعْسُ أَوْلَى لَهَا مِنْ أَنْ أَقُولَ لَعَا ❁

يريد: فالعثور والانحطاط أقرب لها من الانتعاش والثبوت. وعن ابن عباس ﵄: يريد في الدنيا القتل، وفي الآخرة التردي في النار.

٩-﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَرِهُوا مَا أَنْزَلَ اللهُ فَأَحْبَطَ أَعْمَالَهُمْ﴾

[417] Kur'ân'ı ve Allah'ın orada indirdiği mükellefiyet ve hükümleri beğenmemişlerdir; çünkü ihmale alışmışlar; şehvet ve zevklere dalmak üzere dizginleri salıvermişlerdir. Böyle olunca da Kur'ân ve ahkâmı onlara son derece ağır, büyük ve zor gelmiştir.

10. Bunlar hiç yeryüzünde dolaşmazlar mı ki; kendilerinden öncekilerin akıbetinin nice olduğuna baksınlar?! Allah onları yerle bir etmiştir!.. Bu inkârcı nankörler için de bunun benzerleri vardır!

[418] *Demmerahû* "Onu helâk etti."; *demmera ʿaleyhi* ise "Ona ait olan her şeyi helâk etti." demektir. İfade; "Allah onların olan her şeyi; onlara ait bütün canları, malları, çocukları helâk etmiştir!" anlamındadır. "Bu inkârcı nankörler için de *bu*nun benzerleri vardır!"امثالُها 'daki zamir ya zikredilen akıbete veya *tedmîr*in delâletiyle helâke yahut "Bu, Allah'ın önceden gelip geçenler arasında cari uygulamasıdır." [Ahzâb 33/62] âyetinin delâletiyle 'Allah'ın değişmez kanunları'na râcidir.

11. Çünkü iman edenlerin, 'mevlâ'sı Allah iken, inkârcı nankörlerin (kendilerine sahip çıkacak) bir mevlâları yoktur!..

[419] "İman edenlerin mevlâsı" demek, onların velî ve yardımcısı demektir. Nitekim İbn Mesʿûd'un kıraati *veliyyullezîne âmenû* şeklindedir. Rivayete göre; Peygamber (s.a.) Uhud günü dağın bir geçidinde [sığınmış] idi. Müslümanların arasında çok sayıda yaralı vardı. Bu âyet onlar hakkında inmiştir. Müşrikler; "Yüce Hubel!" diye bağırdılar. Buna karşılık Müslümanlar; *Allāhu aʿlâ ve ecell* (Allah daha yüce; daha büyük!) dediler. Bu kez müşrikler; "Güne karşı gün vardır;[1] savaşta galibiyet el değiştirir. Bizim Uzzâ'mız var ama sizin Uzzâ'nız yok!" dediler. Bunun üzerine Peygamber (Müslümanlara, siz de onlara) deyin ki "Allah bizim mevlâmızdır; ama size sahip çıkacak bir mevlâ yok! Ölüler çeşit çeşittir. Bizim ölülerimiz diridirler ve rızıklandırılıyorlar; sizin ölüleriniz ise ateşte azap görüyorlar." buyurdu. [*Ahmed b. Hanbel*, IV, 293]

[420] **Şayet** "Ve gerçek 'mevlâ'ları Allah'a döndürülürler.' [Yûnus 10/30] âyeti bu âyetle çelişiyor." **dersen şöyle derim:** Bu iki âyet arasında çelişki yoktur; çünkü Allah, rableri ve işlerinin mâliki olmak anlamında bütün kulların mevlâsı ise de yardımcı anlamında sadece müminlerin mevlâsıdır.

12. Şüphesiz, Allah; iman edip salih amel işleyenleri, altından ırmakların aktığı cennetlere sokar. Nankörce inkâr edenler ise hayvanların yediği gibi yiy(ip iç)erek yaşayıp giderler! Ama ateştir sonunda varacakları yer!..

1 "Bedir'de siz bizi yenmiştiniz; bugün ise biz sizi…" / ed.

[٤١٧] {كَرِهُوا} القرآن وما أنزل الله فيه من التكاليف والأحكام، لأنهم قد ألفوا الإهمال وإطلاق العنان في الشهوات والملاذ فشق عليهم ذلك وتعاظمهم.

١٠-﴿أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ دَمَّرَ اللهُ عَلَيْهِمْ وَلِلْكَافِرِينَ أَمْثَالُهَا﴾

٥ [٤١٨] دمَّره، أهلكه، ودمر عليه، أهلك عليه ما يختص به. والمعنى: دمر الله عليهم ما اختص بهم من أنفسهم وأموالهم وأولادهم وكل ما كان لهم. {وَلِلْكَافِرِينَ أَمْثَالُهَا} الضمير للعاقبة المذكورة، أو للهلكة؛ لأن التدمير يدل عليها. أو للسنة، لقوله عزّ وعلا {سُنَّةَ اللهِ فِى الَّذِينَ خَلَوْا} [الأحزاب: ٣٨].

١١-﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللهَ مَوْلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لا مَوْلَى لَهُمْ﴾

١٠ [٤١٩] {مَوْلَى الَّذِينَ آمَنُوا} وليُّهم وناصرهم. وفي قراءة ابن مسعود «ولي الذين آمنوا». ويروى: أن رسول الله ﷺ كان في الشعب يوم أحد وقد فشت فيهم الجراحات، وفيه نزلت. فنادى المشركون: اعل هبل! فنادى المسلمون: الله أعلى وأجل. فنادى المشركون: يوم بيوم والحرب سجال! إن لنا عزى ولا عزى لكم! فقال رسول الله ﷺ: قولوا الله مولانا ولا مولى لكم، إن القتلى مختلفة؛ أما قتلانا ففي الجنة ١٥ أحياء يرزقون، وأما قتلاكم ففي النار يعذبون.

[٤٢٠] فإن قلت: قوله تعالى {وَرُدُّوا إِلَى اللهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقِّ} [يونس: ٣٠] مناقض لهذه الآية. قلت: لا تناقض بينهما، لأن الله مولى عباده جميعًا، على معنى أنه ربهم ومالك أمرهم؛ وأما على معنى الناصر فهو مول المؤمنين خاصة.

١٢-﴿إِنَّ اللهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا ٢٠ الأَنْهَارُ وَالَّذِينَ كَفَرُوا يَتَمَتَّعُونَ وَيَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الأَنْعَامُ وَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ﴾

[421] Kâfirler, dünya nimetlerinden birkaç gün faydalanırlar; sonlarını düşünmeden yerler içerler, öylesine yaşayıp giderler. Tıpkı hayvanların, neticede boğazlanacaklarından habersiz bir şekilde merada otladıkları gibi. *Mesvâ*, makam ve menzil anlamındadır.

13. (Resulüm!) Senin -seni sürüp çıkaran- şehrinden daha güçlü nice şehirler gelip geçti... Onları helâk ettik de hiç kendilerine yardım eden olmadı!..

[422] كَايِنْ (nice) kelimesi *kâ'in* vezninde *kâin* şeklinde de okunmuştur. *Karye* (şehir) kelimesiyle orada bulunan insanlar murat edilmektedir. Bu sebeple, devamında çoğul olarak "Biz *onları* helâk ettik." buyurmuştur. Sanki şöyle demektedir: Seni yurdundan sürüp çıkaran kavminden daha güçlü nice kavimleri helâk ettik. "Seni çıkardılar" ifadesinin anlamı, "Senin oradan çıkmana sebep oldular" demektir.

[423] **Şayet** "Nasıl oldu da, geniş zaman kipiyle فلا ناصر لهم (Artık onlara yardım edecek kimse yok) dedi? Oysa âyette bahsedilen olay geçmişte olmuş bitmiş." **dersen şöyle derim:** Bu ifade, hikâye edilen bir olayla ilgilidir. Âdeta "Onları hiç kimseden yardım göremedikleri bir hâlde helâk ettik." buyrulmuştur.

14. Rabbinden gelen apaçık bir kanıt üzere bulunan kişi, 'arzu ve ihtiraslarına uyarak işlediği kötülüklerin kendisine cazip gösterildiği kimse' gibi olur mu hiç?!

[424] Kendilerine cazip gösterilen kişiler Mekkelilerdir; Allah'a şirk koşmayı ve Allah ve Resulü'ne düşmanlık yapmayı onlara Şeytan cazip göstermiştir. "Rabbinden gelen apaçık bir kanıt üzere" -yani Allah katından gelen bir kanıt ve delil üzere ki, o da Kur'ân vd. mu'cizelerdir- "bulunan" da Peygamber'dir (s.a.).

[425] İfade, *e-men kâne 'alâ beyyinet*[in] şeklinde de okunmuştur. مَنْ edatının lafzını dikkate alarak سُوءُ عَمَلِهِ (kötü ame*li*); anlamını dikkate alarak da اتَّبَعُوا (uydu*lar*) buyurmuştur.

15. Müttakilere vaat edilen cennetin temsili şöyledir: Orada kokusu ve tadı bozulmayan su ırmakları, tadı değişmeyen süt ırmakları, içenlere sadece tad veren şarap ırmakları ve süzme bal ırmakları vardır; her türlü meyvenin yanı sıra, Rablerinin mağfireti de onları beklemektedir... Şimdi, böyle bir yere girecek olanın durumu ile, kalıcı olduğu ateşte bağırsaklarını parçalayacak kızgın bir suya hem de itilip kakılarak götürülecek birinin durumu bir olur mu?!

[٤٢١] {يَتَمَتَّعُونَ} ينتفعون بمتاع الحياة الدنيا أيامًا قلائل، {وَيَأْكُلُونَ} غافلين غير مفكرين في العاقبة {كَمَا تَأْكُلُ الأَنْعَامُ} في مسارحها ومعالفها، غافلة عما هي بصدده من النحر والذبح. {مَثْوًى لَهُمْ} منزل ومقام.

١٣-﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ هِيَ أَشَدُّ قُوَّةً مِنْ قَرْيَتِكَ الَّتِي أَخْرَجَتْكَ أَهْلَكْنَاهُمْ فَلَا نَاصِرَ لَهُمْ﴾

[٤٢٢] وقرئ «وكائن» بوزن كاعن. وأراد بالقرية أهلها، ولذلك قال {أَهْلَكْنَاهُمْ}، كأنه قال: وكم من قوم هم أشد قوّة من قومك الذين أخرجوك أهلكناهم. ومعنى أخرجوك: كانوا سبب خروجك.

[٤٢٣] فإن قلت: كيف قال {فَلَا نَاصِرَ لَهُمْ}، وإنما هو أمر قد مضى؟ قلت: مجراه مجرى الحال المحكية، كأنه قال: أهلكناهم فهم لا ينصرون.

١٤-﴿أَفَمَنْ كَانَ عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهِ كَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ﴾

[٤٢٤] من زيّن له هم أهل مكة الذين زيَّن لهم الشيطان شركهم وعداوتهم لله ورسوله؛ ومن كان على بينة من ربه -أي على حجة من عنده وبرهانٍ، وهو القرآن المعجز وسائر المعجزات- هو رسول الله ﷺ.

[٤٢٥] وقرئ «أمن كان على بينة من ربه». وقال تعالى {سُوءُ عَمَلِهِ وَاتَّبَعُوا} للحمل على لفظ {مَن} ومعناه.

١٥-﴿مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ وَأَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى وَلَهُمْ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَمَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ كَمَنْ هُوَ خَالِدٌ فِي النَّارِ وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ﴾

[426] **Şayet** "*[Mot-a-mot] müttakilere vaat edilen cennetin temsilinin ateşte ebedi kalacak kimse gibi* olmasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, kabul suretinde ama red ve yadırgama anlamında bir sözdür; çünkü yadırgama harfiyle başlanan bir sözün hükmü altındadır; onun kapsamına girmekte ve onun hükmüne katılmaktadır. Bu söz de "Rabbinden gelen apaçık bir kanıt üzere bulunan kişi, 'arzu ve ihtiraslarına uyarak işlediği kötülüklerin kendisine cazip gösterildiği kimse' gibi olur mu hiç?!" [Muhammed 47/14] âyetidir. Âdeta şöyle buyrulmaktadır: "Cennetin misali, ateşte ebedi kalacak kişinin cezasının misali gibi olur mu hiç!?"

[427] **Şayet** "Bu [15.] âyetin başındaki yadırgama harfi niçin kaldırıldı; onun buradan alınmasının faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Yadırgama harfi atılmakla; Allah'tan gelen açık delile (Kur'ân'a) sımsıkı tutunan ile arzu ve ihtiraslarına uyanı eşit gören kimsenin yaptığı yanlışlık ziyadesiyle tasvir edilmiştir; çünkü böyle davranan kişi, içinden şöyle şöyle ırmakların aktığı cennet ile ahalisine kaynar su içirilen ateşi eşit seviyede gören biri gibi olmaktadır! Bunun benzeri, şairin şu beytinde yer almaktadır:

> "O değerli insanlar helâk olsunlar da, bana da, *süt vermeyen birkaç tırık deve* miras kalsın!" diye sevinirim ***tabiî ben***!..

Beyitte, yadırgama harfinden arındırılmış olmakla birlikte, değerli insanların helâk olup onlardan kalan birkaç cılız deveye vâris olmakla sevinmesinin söz konusu olmadığı söylenmektedir; çünkü bu beyit [üstündeki];

> Kardeşin ölsün de sen de onun develerinin sahibi olasın ister misin; buna sevinir misin!?

ifadesinin hükmü altında bulunmaktadır. Dolayısıyla, söz konusu beyitte yadırgama harfinin atılmasıyla, kişinin itham edildiği kötülüğün etkili bir şekilde tasviri murat edilmiştir. İtham edilen kişi; "Benim gibi biri, değerli insanların yok olup onlardan kalacak, alıcısı yok denecek kadar az birkaç deveye sahip olmayı '***ister'*** *tabiî*!.." [Yani *asla istemez*!] demektedir; ama bu, altında her tür yadırgamanın bulunduğu bir 'kabul'dür.

[428] مثل الجنة ifadesi; "cennetin dikkat çekici ve hayranlık verici sıfatı" demek olup mübtedâdır. Haberi ise كَمَنْ هُوَ خَالِدٌ diye başlayan cümledir. فِيهَا انْهَارٌ (Orada ırmaklar vardır.) diye başlayan cümle de sıla tekrar ediliyormuş gibi sılanın hükmüne dâhildir. Dikkat edersen, *elletî fî-hâ enhâr*^{un} (Öyle bir cennet ki orada ırmaklar var.) demen doğru olmaktadır. Bunun; *hiye fî-hâ enhâr*^{un} (O [cennet], içinde ırmaklar bulunan bir yerdir.) şeklinde gizli bir mübtedânın haberi olması da caizdir. Sanki biri;

[٤٢٦] فإن قلت: ما معنى قوله تعالى {مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِى وُعِدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ... [كمن هو خالد في النار]}؟ قلت: هو كلام في صورة الإثبات ومعنى النفي والإنكار، لانطوائه تحت حكم كلام مصدّر بحرف الإنكار، ودخوله في حيزه، وانخراطه في سلكه، وهو قوله تعالى {أَفَمَنْ كَانَ عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهِ كَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ}. فكأنه ٥ قيل: أمثل الجنة كمن هو خالد في النار، أي كمثل جزاء من هو خالد في النار؟!

[٤٢٧] فإن قلت: فلم عرّى في حرف الإنكار، وما فائدة التعرية؟ قلت: تعريته من حرف الإنكار فيها زيادة تصوير لمكابرة من يسوّى بين المتمسك بالبينة والتابع لهواه، وأنه بمنزلة من يثبت التسوية بين الجنة التي تجري فيها تلك الأنهار، وبين النار التي يسقى أهلها الحميم. ونظيره قول القائل:

١٠ أَفْرَحُ أَنْ أُرْزَأَ الْكِرَامَ وَأَنْ ❁ أُورَثَ ذُودًا شَصَائِصًا نَبلًا

هو كلام منكِر للفرح برزية الكرام ووراثة الذود، مع تعرّيه عن حرف الإنكار لانطوائه تحت حكم قول من قال:

أتفرح بموت أخيك وبوراثة إبله؟!

والذي طرح لأجله حرف الإنكار إرادةُ أن يصوّر قبح ما أزِنّ به؛ فكأنه قال له: نعم ١٥ مثلى يفرح بمرزأة الكرام وبأن يستبدل منهم ذودًا يقل طائله! وهو من التسليم الذي تحته كل إنكار.

[٤٢٨] و{مَثَلُ الْجَنَّةِ} صفة الجنة العجيبة الشأن، وهو مبتدأ، وخبره {كَمَنْ هُوَ خَالِدٌ}. وقوله {فِيهَا أَنْهَارٌ} داخل في حكم الصلة كالتكرير لها. ألا ترى إلى صحة قولك: التي فيها أنهار. ويجوز أن يكون خبر مبتدأ محذوف: هي فيها أنهار، وكأن قائلًا

"O cennetin misali nasıldır?" diye sormuş da; "Orada ırmaklar vardır." denmiştir. فِيهَا انْهَارٌ ifadesinin; "içinde ırmaklar bulunduğu hâlde" anlamında hâl konumunda olması da mümkündür. مثل الجنة ifadesi Hazret-i Ali'nin (v. 40/660) kıraatinde *emsâlu'l-cenneti* şeklindedir; yani cennetin özellikleri cehennemin özellikleri gibi değildir.

[429] اسن kelimesi *esin^{in}* şeklinde de okunmuştur. Suyun tadı ve kokusu bozulduğu zaman *esine'l-mâu* ve *ecine* denir. Mu'âviye'nin oğlu Yezîd'e (v. 683) ait şöyle bir beyit nakledilir:

> Tadı ve rengi bozulmamış öyle bir tükrükle suladı ki beni kadın
> kırıntılar hâlinde ince şaraba katılmış misk gibiydi [tükrüğü]!

[430] Tadı değişmeyen, zamanın geçmesiyle bozulup ekşimeyen, hoşa gitmeyen bir hâl almayan sütten [ırmaklar]. Dünya sütleri ise bir müddet sonra bozulur; tadı değişip ekşir.

[431] لذة *leziz* anlamındaki *lezz* kelimesinin müennesidir. Veya masdar olarak sıfattır. Bu kelime üç harekeyle; yani خمرٍ kelimesinin sıfatı olarak cer ile, انهارٌ kelimesinin sıfatı olarak ref' ile, "içenlere lezzetli olması için" anlamında *illet* olarak da nasb ile okunmuştur. Mâna şöyledir: Cennet şarabı; içene sadece ve sadece lezzet verir; onda akıl gitmesi, sarhoşluk, baş ağrısı ve şarabın afetlerinden herhangi bir afet bulunmaz. مصفًّى yani saf ve tertemiz. Cennet balı, bal arısının karnından çıkmıyor ki ona mum veya başka bir şey karışsın.

[432] "Kaynar su…" Denilmiştir ki; cehennemliklere kaynar su içirilecektir. Bu suya yaklaştıklarında yüzlerini dağlayacak ve kafa derileri soyulacak; içtiklerinde ise bağırsakları parçalanacaktır!

16. Bunların içinde, seni dinleyenler de var... (Ama söylediklerini önemsemedikleri ve gerektiği gibi dinlemedikleri için, senin sözünden bir şey anlamıyorlar.) Hatta, yanından çıktıklarında, ilim verilmiş olanlara; "Demin ne söyledi o?" diyorlar!.. Bunlar, kendi arzu ve ihtiraslarına uydukları için kalplerini Allah'ın mühürlediği kimselerdir.

[433] Bunlar münafıklardır. Peygamber'in (s.a.) sohbetine geliyorlar; ona önem vermediklerinden, anlamaya çalışmıyor, zihinlerini ona vermiyorlardı. Huzurundan çıktıkları zaman da, ilim sahibi sahâbîlere alayvâri bir edayla; "Demin ne söyledi o?" diyorlardı.

[434] Denilmiştir ki: Peygamber hutbe irat ediyormuş; münafıklara çatınca oradan çıkıp âlim sahâbîlere böyle söylemişler. Rivayete göre; bunu İbn Mes'ûd'a söylemişlerdi. İbn Abbas'ın "Ben de o ilim sahiplerindenim. 'Kendisine sorulanlar' arasında benim ismim de geçmektedir." dediği nakledilir.

قال: وما مثَلها؟ فقيل: فيها أنهار؛ وأن يكون في موضع الحال، أي مستقرّةً فيها أنهار. وفي قراءة علي ﷺ «أمثال الجنة»، أي ما صفاتها كصفات النار.

[٤٢٩] وقرئ «أسِنٍ»، يقال: أسن الماء وأجن، إذا تغير طعمه وريحه. وأنشد ليزيد بن معاوية:

٥ لَقَدْ سَقَتْنِي رُضَابًا غَيْرَ ذِي أَسِنٍ ۞ كَالمِسْكِ فُتَّ عَلَى مَاءِ الْعَنَاقِيدِ

[٤٣٠] {مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ} كما تتغير ألبان الدنيا، فلا يعود قارصًا ولا حاذرًا، ولا ما يكره من الطعوم.

[٤٣١] «لَذَّةٍ» تأنيث لذّ، وهو اللذيذ، أو وصف بمصدر. وقرئ بالحركات الثلاث، فالجر على صفة الخمر، والرفع على صفة الأنهار، والنصب على العلة، أي لأجل ١٠ لذة الشاربين. والمعنى: ما هو إلا التلذذ الخالص، ليس معه ذهاب عقل ولا خمار ولا صداع، ولا آفة من آفات الخمر. {مُصَفًّى} لم يخرج من بطون النحل فيخالطه الشمع وغيره.

[٤٣٢] {مَاءً حَمِيمًا} قيل: إذا دنا منهم شوى وجوههم، وانمازت فروة رؤوسهم، فإذا شربوه قطع أمعاءهم.

١٥ **١٦-﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ حَتَّى إِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ قَالُوا لِلَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مَاذَا قَالَ آنِفًا أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ﴾**

[٤٣٣] هم المنافقون؛ كانوا يحضرون مجلس رسول الله ﷺ، فيسمعون كلامه ولا يعونه ولا يلقون له بالًا تهاونًا منهم، فإذا خرجوا قالوا لأولى العلم من الصحابة "ماذا قال الساعةَ؟" على جهة الاستهزاء.

٢٠ [٤٣٤] وقيل: كان يخطب، فإذا عاب المنافقين خرجوا، فقالوا ذلك للعلماء. وقيل: قالوه لعبد الله بن مسعود. وعن ابن عباس: أنا منهم، وقد سميت فيمن سئل.

[435] آنفًا (demin) kelimesi *enifen* şeklinde de okunmuştur; zarf olmak üzere mansūbdur. Zeccâc (v. 311/923) şöyle demiştir: آنفًا "bir şeye başlamak" anlamında kullanılan *iste'neftu'ş-şey'e* sözünden alınmıştır. "Bize yakın ilk vakitte ne söyledi acaba bu?" anlamında.

5 **17. Buna karşılık, O, doğru yolda gidenlerin hidayetini artırmakta ve onlara takvâlarını vermektedir.**

[436] Kendilerini muvaffak kılmak suretiyle Allah, onların "hidayetini artırmakta; onlara takvâlarını vermekte"; yani onlara takvâda yardım etmekte veya takvâlarının karşılığını kendilerine vermektedir. Süddî'nin "Al-
10 lah onlara sakınacakları şeyleri açıklamaktadır." dediği nakledilmiştir. آتاهم (onlara vermektedir) ifadesi, *a'tāhum* şeklinde de okunmuştur. زادهم ifadesinde, fâ'il zamirinin (yani artıranın) "Peygamber'in sözü" veya "münafıkların alayı"na râci olduğu da söylenmiştir.

18. Galiba bunlar, (kıyamet) saatin(in) başlarına ansızın gelip
15 **çatmasından başka bir şey beklemiyorlar?! Oysa onun şartları tahakkuk etmiş bulunuyor. Kendilerine gelip çattığında çıkaracakları ders neye yarayacak ki!..**

[437] ان تَاتِيَهُمْ (gelmesi) ifadesi, الساعة'dan bedel-i iştimâldir. Tıpkı "onları ezip geçmeniz" ifadesinin, "mümin erkekler ve mümin kadınlar" [Fetih
20 48/25] ifadesinden bedel-i iştimâl olması gibi. انْ تَاتِيَهُمْ (gelmesi) ifadesi, الساعة üzerinde vakıf yapılıp, cümleye şart ile başlanarak *in te'tihim* (şayet gelirse) şeklinde de okunmuştur. Nitekim Mekkelilerin mushaflarında böyledir. **Şayet** "Bu kıraate göre şartın cevabı nedir?" **dersen şöyle derim:** Şartın cevabı فانّى لهم (neye yarayacak ki?!) ifadesi olup anlamı şöyledir: Şayet onlara
25 kıyamet gelirse, o vakit geldiğinde öğüt almaları ne işlerine yarayacak ki!? Yani o an öğüt almak onlara bir fayda sağlamayacaktır. Nitekim bir başka âyette; "İşte o gün, insanoğlu düşünüp ders alır; ama ne fayda sağlar ki bu ders ona?!" [Fecr 69/23] buyrulmaktadır.

[438] **Şayet** "Her iki kıraate göre de 'Oysa onun şartları tahakkuk et-
30 miş bulunuyor.' ifadesi nereye bağlanacak?" **dersen şöyle derim:** "İlletin ma'lûle bağlanması kabilinden, kıyametin gelmesine bağlanacaktır. Tıpkı *in ekramenî zeydun fe-ene hakīkun bi'l-ikrâmi ukrimuhû* (Zeyd bana ikram ederse, ben ona ikram etmeye daha lâyığım; ben de ona ikram ederim.) demen gibi.

35 [439] *Eşrât*, alâmetler demektir. Ebü'l-Esved [ed-Düelî (v. 69/688)] şöyle demiştir:

[٤٣٥]{آنِفًا}؛ وقرئ «أنفًا» على فعل، نصب على الظرف. قال الزجاج: هو من استأنفت الشيء، إذا ابتدأته. والمعنى: ماذا قال في أوّل وقت يقرب منا.

١٧-﴿وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وَآتَاهُمْ تَقْوَاهُمْ﴾

[٤٣٦]{زَادَهُمْ} الله {هُدًى} بالتوفيق {وَآتَاهُمْ تَقْوَاهُمْ} أعانهم عليها. أو آتاهم جزاء تقواهم. وعن السدي: بيّن لهم ما يتقون. وقرئ «وأعطاهم». وقيل: الضمير في {زَادَهُمْ}، لقول الرسول، أو لاستهزاء المنافقين.

١٨-﴿فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً فَقَدْ جَاءَ أَشْرَاطُهَا فَأَنَّى لَهُمْ إِذَا جَاءَتْهُمْ ذِكْرَاهُمْ﴾

[٤٣٧]{أَنْ تَأْتِيَهُم} بدل اشتمال من {السَّاعَةَ}، نحو {أَنْ تَطَؤُهُمْ} من قوله {رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ وَنِسَاءٌ مُؤْمِنَاتٌ} [الفتح: ٢٥]. وقرئ «إن تأتهم»، بالوقف على {الساعة}، واستئناف الشرط، وهي في مصاحف أهل مكة كذلك. فإن قلت: فما جزاء الشرط؟ قلت: قوله {فَأَنَّى لَهُمْ}. ومعناه: إن تأتهم الساعة فكيف لهم ذكراهم، أي تذكرهم واتعاظهم إذا جاءتهم الساعة!؟ يعني لا تنفعهم الذكرى حينئذٍ. كقوله تعالى {يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ وَأَنَّى لَهُ الذِّكْرَى} [الفجر: ٢٣].

[٤٣٨]فإن قلت: بم يتصل قوله {فَقَدْ جَاءَ أَشْرَاطُهَا} على القراءتين؟ قلت: بإتيان الساعة اتصالَ العلة بالمعلول، كقولك: إن أكرمني زيد فأنا حقيق بالإكرام أكرمه.

[٤٣٩]والأشراط العلامات. قال أبو الأسود:

Eğer sen aramızdaki sevgiyi kesip atmaya azmettinse
[bunu gizlemene gerek yok;] alâmetleri ortaya çıkmaya başladı zaten!

Denilmiştir ki Hazret-i Muhammed'in, peygamberlerin sonuncusu olarak gönderilmesi -Allah ona da, bunlara da *salâtuselâm* eylesin-, Ay'ın yarılması ve büyük bir duman çıkması bu alâmetlerdendir. Kelbî (v. 204/819) de demiştir ki malın ve ticaretin artması, yalancı şahitlik, sıla-ı rahmi kesmek, ikramı azaltmak ve kınamayı çoğaltmak da kıyamet alâmetlerindendir.

[440] بَغْتَةً (ansızın) kelimesi *cerabbet*^{en} (yabani eşek sürüsü) sîgasında *beğattet*^{en} şeklinde de okunmuştur ki kaynaklarda misli bulunmayan garip bir kıraat olup Ebû Amr'dan (v. 154/771) rivayet edilmiştir. Ben bu kıraatin, râvinin Ebû Amr'la ilgili bir hatası olduğundan endişe ediyorum. Doğrusu; daha önce geçtiği üzere, Hasan-ı Basrî'nin (v. 110/728) kıraatinde olduğu gibi Gayın'ın fethasıyla, şeddesiz *beğatet*^{en} şeklinde okunmasıdır.

19. Sen, Allah'tan başka ilah olmadığını bil ve hem kendinin hem de kadın-erkek (bütün) müminlerin bağışlanması için dua et. Dolaşmalarınızı da, sonunda varacağınız yeri de Allah bilmektedir!

[441] Müminlerin ve kâfirlerin durumlarını anlatınca şöyle buyurdu: Bunların saadette, şunların ise şekāvette olduğunu öğrendiğine göre, artık alçakgönüllülük gösterip *nefs*ini kırarak, hem kendi günahının hem de dinine girenlerin günahlarının bağışlanması için dua ederek, Allah'ın vahdâniyeti hususunda sahip olduğun *ilim*de sabit kal. "Allah" sizin bütün hâllerinizi, tasarruflarınızı, maîşetinizi temin etmek ve ticaret yapmak üzere bütün "dolaşmalarınızı bilir." Yahut evlerinizde oturduğunuz yerleri, hayat esnasında "dolaşmalarınızı" ve kabirde "kalacağınız yerleri bilir." Veya işlerinizi yapmak üzere "dolaşmalarınızı" ve cennet veya cehennemde "kalacağınız yeri" bilir. Böyle bir varlık da, korkulup sakınılmaya, kendisinden bağışlanma ve merhamet dilenmeye lâyıktır yani!..

[442] Süfyan b. Uyeyne'ye (v. 178/794) ilmin faziletinden sorulunca şöyle demiştir: "Allah Teâlâ'nın şu sözlerine nasıl başla[yıp devam et]tiğini işitmediniz mi? 'Sen, Allah'tan başka ilah olmadığını bil ve hem kendinin hem de kadın-erkek (bütün) müminlerin bağışlanması için dua et' buyurmuş; önce ilmi, sonra ameli emretmiştir. Yine, 'Biliniz ki; dünya hayatı bir oyun ve eğlencedir (…) Rabbinizin mağfiretine koşunuz.' [Hadîd 57/20-21] buyurmuştur. Yine, 'Biliniz ki; mallarınız ve çocuklarınız fitnedir.' [Enfal 8/28] dedikten sonra;[1]

1 Müfessir Enfal 8/28'deki ifade ile Teğâbun 64/14'teki ifadeyi aynı mânada oldukları için birleştirmiştir. Teğâbun'deki âyette; *"Ey iman edenler! Eşleriniz ve çocuklarınız arasında, şüphesiz size düşman olanlar var; onlara karşı dikkatli olun… "* buyrulmaktadır; yani "Biliniz ki" ifadesi yoktur; ancak إنّ ile bunun gerçekten böyle olduğu bildirilmekte ve bu hüküm bir âyet aşağıda bir daha pekiştirilmektedir. / ed.

فَإِنْ كُنْتِ قَدْ أَزْمَعْتِ بِالصَّرْمِ بَيْنَنَا ✽ فَقَدْ جَعَلَتْ أَشْرَاطُ أَوَّلِهِ تَبْدُو

وقيل: مبعث محمد خاتمَ الأنبياء ﷺ وعليهم منها، وانشقاق القمر، والدخان. وعن الكلبي: كثرة المال والتجارة، وشهادة الزور، وقطع الأرحام، وقلة الكرام، وكثرة اللئام.

٥ [٤٤٠] وقرئ «بَغَتَّة»، بوزن جَرَبَّةً، وهي غريبة لم ترد في المصادر أختها، وهي مروية عن أبي عمرو، وما أخوفني أن تكون غلطة من الراوي على أبي عمرو، وأن يكون الصواب: بغتة، بفتح الغين من غير تشديد، كقراءة الحسن فيما تقدم.

١٩-﴿فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَاللهُ يَعْلَمُ مُتَقَلَّبَكُمْ وَمَثْوَاكُمْ﴾

١٠ [٤٤١] لما ذكر حال المؤمنين وحال الكافرين قال: إذا علمت أن الأمر كما ذكر من سعادة هؤلاء وشقاوة هؤلاء، فاثبت على ما أنت عليه من العلم بوحدانية الله، وعلى التواضع وهضم النفس باستغفار ذنبك وذنوب من على دينك. {واللهُ يَعْلَمُ} أحوالكم ومتصرفاتكم و{مُتَقَلَّبَكُمْ} في معايشكم ومتاجركم، ويعلم حيث تستقرون في منازلكم؛ أو {مُتَقَلَّبَكُمْ} في حياتكم و{مَثْوَاكُمْ} في القبور. أو {مُتَقَلَّبَكُمْ} في ١٥ أعمالكم و{مَثْوَاكُمْ} من الجنة والنار. ومثله حقيق بأن يخشى ويتقى، وأن يستغفر ويسترحم.

[٤٤٢] وعن سفيان بن عيينة: أنه سئل عن فضل العلم فقال: ألم تسمع قوله حين بدأ به فقال: {فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ} فأمر بالعمل بعد العلم؛ وقال: {إعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ -إلى قوله- سَابِقُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ ٢٠ رَبِّكُمْ} [الحديد: ٢٠-٢١]؛ وقال {وَاعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ} [الأنفال: ٢٨]،

'Onlara karşı dikkatli olun!' [Tegābün 64/14] buyurmuştur. Yine, 'Biliniz ki elde ettiğiniz ganimetin beşte biri Allah'adır…' [Enfâl 8/41] dedikten sonra bununla amel etmeyi emretmiştir."

20. İman edenler; "(müşriklerle savaşmamızı emreden) bir sûre indirilse ya!" diyorlardı... Fakat savaştan bahsedilen net bir sûre indirilince gördün ki kalplerinde maraz olanlar, sana tıpkı ölüm döşeğindeki biri gibi baygın baygın bakmaya başlamışlar! Yazıklar olsun bunlara!..

[443] Bazıları savaşmayı şiddetle arzu ettiklerini iddia ediyorlardı; bunu dilleriyle temenni ediyor ve müşriklerle savaşmamızı emreden "bir sûre indirilse ya!" diyorlardı. Fakat böyle bir sûre indirilip kendilerine o temenni ettikleri ve 'şiddetle arzuladıkları' savaş emredilince geri durdular, bu iş onlara çok ağır geldi ve elleri (pişmanlık ve hasretle dövüp durdukları bağırlarından) iki yana düştü! Tıpkı şu âyetteki gibi: "… Üzerlerine savaş farz kılınınca, bir de ne görelim, içlerinden bir grup, tıpkı Allah'tan korkar gibi hatta daha şiddetli bir korku ile insanlardan korkmaya başlamamış mı?!" [Nisâ 4/77]

[444] مُحْكَمَةٌ yani *müteşâbih* olmayan, savaşın farziyetini beyandan başka bir veche ihtimali olmayan, açık, net. Katâde (v. 117/735) demiştir ki "İçinde savaş konusu geçen bütün sûreler *muhkem*dir. Kur'ân'dan münafıklara en ağır gelen sûreler de bunlardır." Denilmiştir ki bu sûreye, *nesh*edilmesi sözkonusu olmadığından *muhkem* denmiştir; çünkü savaşı emreden âyetler hoşgörülü olmayı ve savaştan geri durmayı emreden âyetleri neshetmiştir. Fakat bu *kıtâl* âyetleri kıyamet gününe kadar *nesh*edilmeyecektir. Denilmiştir ki مُحْكَمَةٌ , *muhdeset*^un^ anlamındadır; çünkü bu âyetler yeni ve taze bir şekilde indiğinde onlara *nesh* bulaşamaz; daha sonra ya neshedilirler veya neshedilmeden o şekilde kalırlar. Nitekim İbn Mes'ûd'un kıraati *sûrat*^un^ *muhdeset*^un^ şeklindedir. Âyet *fe-izâ nezelet sûrat*^un^ *ve zekere fî-he'l-kıtâl*^e^ (Bir sûre inip de Allah orada savaşı emredince…) şeklinde de okunmuştur.

[445] "Kalplerinde maraz olanlar" *uçurum* kenarında olup da ayakları sabit kalamayanlardır. "Ölüm döşeğindeki birinin baktığı gibi..." Yani tıpkı ölüm esnasında kendisine baygınlık gelmiş kimse gibi, korku, sabırsızlık, telaş ve öfkeden gözleri belermiştir.

[446] فَاَوْلَى لَهُم ifadesi "Yazıklar olsun bunlara!" anlamında bir tehdittir. *Evlâ* kelimesi yakınlık anlamındaki *vely*den *ef'alu* kalıbında bir kelimedir. Bu ifade; "Hoşlanmadıkları şeyler peşlerini bırakmasın!" anlamında bir bedduadır.

ثم قال بعد {فَاحْذَرُوهُمْ} [التغابن: ١٤]؛ وقال {وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ} [الأنفال: ٤١] ثم أمر بالعمل بعد.

٢٠-﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا لَوْلا نُزِّلَتْ سُورَةٌ فَإِذَا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ وَذُكِرَ فِيهَا الْقِتَالُ رَأَيْتَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَأَوْلَى لَهُمْ﴾ ٥

[٤٤٣] كانوا يدّعون الحرص على الجهاد ويتمنونه بألسنتهم، ويقولون {لَوْلَا نُزِّلَتْ سُورَةٌ} في معنى الجهاد. {فَإِذآ أُنزِلَتْ} وأمروا فيها بما تمنوا وحرصوا عليه كاعوا وشق عليهم، وسُقِطوا في أيديهم، كقوله تعالى {فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ} [النساء: ٧٧].

١٠ [٤٤٤] {مُحْكَمَةٌ} مبينة غير متشابهة؛ لا تحتمل وجهًا إلا وجوب القتال. وعن قتادة: كل سورة فيها ذكر القتال فهي محكمة، وهي أشدّ القرآن على المنافقين. وقيل لها محكمة، لأنّ النسخ لا يرد عليها من قبل أنّ القتال قد نَسخ ما كان من الصفح والمداهنة، وهو غير منسوخ إلى يوم القيامة. وقيل: هي المحدثة؛ لأنها حين يحدث نزولها لا يتناولها النسخ، ثم تنسخ بعد ذلك أو تبقى غير منسوخة. وفي قراءة عبد ١٥ الله «سورة محدثة». وقرئ «فإذا نَزلت سورةٌ و ذَكَرَ فيها القتالَ»، على البناء للفاعل ونصب القتال.

[٤٤٥] {اَلَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ} هم الذين كانوا على حرف غير ثابتي الأقدام. {نَظَرَ الْمَغْشِيّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ}، أي تشخص أبصارهم جبنًا وهلعًا وغيظًا، كما ينظر من أصابته الغشية عند الموت.

٢٠ [٤٤٦] {فَأوْلَى لَهُمْ} وعيد بمعنى: فويل لهم. وهو أفعل، من الولي وهو القرب. ومعناه الدعاء عليهم بأن يليهم المكروه.

21. (Onlara düşen;) münasip sözler sarf ederek itaat etmekti... İş ciddiye bindiğinde, Allah'a verdikleri sözde dursalardı, kendileri adına elbette daha iyi olacaktı.

[447] طاعَةٌ وَقَوْلٌ مَعْرُوفٌ cümlesi, öncesinden bağımsız müstakil bir sözdür; yani itaat etmeleri ve uygun söz söylemeleri onlar için daha hayırlıdır. Denilmiştir ki bu onların "Bize düşen, itaat etmek ve uygun söz söylemektir." anlamındaki sözlerinin aktarılmasıdır. Nitekim Übeyy b. Ka'b'ın (v. 33/654) *yekūlûne tā'at*ün *ve kavl*un *ma'rûf*un (Bize düşen, itaat etmek ve uygun söz söylemektir, diyorlardı.) kıraati bu mânaya şahitlik etmektedir.

[448] فَاذا عَزَمَ الْامْرُ "iş ciddiye bindiğinde" demektir. Aslında *azim* ve ciddiyet 'iş'in değil iş sahibinin özelliğidir. Burada mecâz olarak 'iş'e isnat edilmiştir. انَّ ذلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْامُورِ ("Bunlar, azim ve kararlılık gerektiren işlerdir." [Şûrâ 42/43]) âyetinde de bu şekilde bir mecaz vardır.

[449] İddia ettikleri o 'savaşmaya karşı duydukları şiddetli arzu' konusunda "Allah'a verdikleri sözde dursalardı…" Veya imanlarında samimi olup kalplerinde taşıdıkları, dillerinin konuştuğuna uygun düşseydi...

22. Yüz çevirdiğiniz takdirde, bölgede bozuculuk yapmış ve yakınlarınızla bağlarınızı paramparça etmiş olacağınızı düşünmüyor musunuz?!

[450] *'Aseyte* ve *'aseytum* kelimeleri Hicâzlıların kullanımıdır. Temîmoğulları ise kelimeye zamir eklemeden *'asâ en tef'ale* ve *'asâ en tef'alû* derler. Nâfi' (v. 169/785) Sîn'in kesresiyle *'asîtum* okumuştur ki, gariptir.

[451] Âyette söz, *iltifat* yoluyla gaib sîgasından muhatap sîgasına nakledilmiştir ki ifade daha vurgulu olsun.

[452] **Şayet** "فَهَلْ عَسَيْتُمْ... ان تُفْسِدُوا فِى الْارْضِ (Yüz çevirdiğiniz takdirde, bölgede bozuculuk yapmış olacağınızı…) sözünün anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu; "Sizden bozuculuk beklenir mi!?" anlamındadır. "Allah Teâlâ olmuş ve olacak her şeyi bildiğine göre O'nun kelâmında böyle bir ifade nasıl bulunabilir ki?"[1] **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: Tanındığınız ve bilindiğiniz kadarıyla siz şuna lâyıksınız: Sizi deneyen, imandaki *maraz* ve gevşekliğinizi bilen herkes size; 'Be hey güruh! Ne dersiniz?

1 *Allâmu'l-guyûb*, böyle "ihtimalli" ve anlamaya çalışan biri gibi konuşabilir mi? Müfessir buna iki ihtimalli bir cevap vermiştir; ancak Allah'ın şanına yakışmayan 'belki' ve 'umulur ki' gibi fiiller genelde muhatabın fiili olarak tefsir edildiğinden, "***belki*** bozuculuk yapmış ve yakınlarınızla bağlarınızı paramparça etmiş olacaksınız" anlamındaki âyetin mealinin "Yüz çevirdiğiniz takdirde, bölgede bozuculuk yapmış ve yakınlarınızla bağlarınızı paramparça etmiş ***olacağınızı düşünmüyor musunuz***?!" şeklinde olması daha uygun gözükmektedir. *Va'llāhu a'lem.* / ed.

٢١-﴿طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَعْرُوفٌ فَإِذَا عَزَمَ الأَمْرُ فَلَوْ صَدَقُوا اللهَ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ﴾

[٤٤٧]{طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَعْرُوفٌ} كلام مستأنف، أي طاعة وقول معروف خير لهم. وقيل: هي حكاية قولهم، أي قالوا: طاعةٌ وقول معروف، بمعنى: أمرُنا طاعة وقول معروف. وتشهد له قراءة أبيّ «يقولون طاعة وقول معروف».

٥ [٤٤٨]{فَإِذَا عَزَمَ الْأَمْرُ} أي جدّ. والعزم والجد لأصحاب الأمر، وإنما يسندان إلى الأمر إسنادًا مجازيًّا. ومنه قوله تعالى {إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ} [الشورى: ٤٣].

[٤٤٩]{فَلَوْ صَدَقُوا اللَّهَ} فيما زعموا من الحرص على الجهاد. أو فلو صدقوا في إيمانهم، وواطأت قلوبهم فيه ألسنتهم.

٢٢-﴿فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الأَرْضِ وَتُقَطِّعُوا أَرْحَامَكُمْ﴾

١٠ [٤٥٠]عسيت وعسيتم لغة أهل الحجاز، وأما بنو تميم فيقولون: عسى أن تفعل، وعسى أن تفعلوا، ولا يلحقون الضمائر. وقرأ نافع بكسر السين وهو غريب.

[٤٥١]وقد نقل الكلام من الغيبة إلى الخطاب على طريقة الالتفات؛ ليكون أبلغ في التوكيد.

[٤٥٢]فإن قلت: ما معنى: {فَهَلْ عَسَيْتُمْ... أَن تُفْسِدُوا فِى الْأَرْضِ}؟ قلت: معناه

١٥ هل يتوقع منكم الإفساد؟ فإن قلت: فكيف يصح هذا في كلام الله عز وعلا وهو عالم بما كان وبما يكون؟ قلت: معناه إنكم -لما عهد منكم- أحقاءُ بأن يقول لكم كل من ذاقكم وعرف تمريضكم ورخاوة عقدكم في الإيمان: يا هؤلاء، ما ترون،

Şayet siz insanların *idaresini üstlenir, onlara yönetici olursanız* -ki bu yönde sizden bazı alâmetler ve işaretler ortaya çıkmış durumda- mala mülke karşı aşırı hırsınız ve dünyalık için yanıp tutuşmanız yüzünden, yeryüzünde bozuculuk yapmanız ve yakınlarınızla bağınızı paramparça etmeniz beklenir mi sizden hâ!?' diyebilir. Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: Siz Peygamber'in (s.a.) dininden ve sünnetinden *döner*; Cahiliye dönemindeki gibi baskın yapmak, yağmalamak ve -akrabalarla savaşıp kız çocuklarını diri diri gömerek- *sıla-ı rahm*i kesmek suretiyle bölgede tekrar bozuculuk yapmaya başlar mısınız hâ?! تَوَلَّيْتُمْ kelimesi *velleytum* şeklinde de okunmuştur. Hazret-i Ali'nin kıraati *tuvillîtum* şeklindedir; yani zalim mi zalim yöneticiler sizi göreve getirir, siz de onlarla beraber çıkıp onların sancağı altında yürür ve onların bozuculuğu ile bozuculuk yapar mısınız!?

[453] وتُقَطِّعوا kelimesi *tekattu*'dan *ve tekatta'û* şeklinde de okunmuştur.

23. Bunlar; Allah'ın lânetleyerek 'sağır'laştırdığı ve 'göz'lerini kör ettiği kimselerdir.

[454] "Bunlar" derken, zikredilen kimselere işaret edilmektedir. Yaptıkları bozuculuk ve kestikleri *sıla-ı rahim* sebebiyle Allah onları lânetlemiş; onları lutfundan mahrum etmiş ve onları yardımsız kendi başlarına terk etmiştir; çünkü ilâhî öğütleri dinlemeye karşı sağır ve hidayet yolunu görmeye karşı kör davranmışlardır. [20. âyette sözü edilen] "iman edenler", doğru yolda giden, temiz müminler de olabilir. Bunlar, inişi biraz gecikince iştiyakla vahyin gelmesini bekliyorlardı. [O zaman, ifadenin devamındaki kınama şöyle bağlanmalıdır:] Ancak savaşı emreden bir sûre inince, bunların arasında bulunan münafıkların o sûreden dolayı son derece daraldıklarını ve sıkıldıklarını görürsün.

24. Bunlar hiç Kur'ân üzerinde gerektiği gibi düşünmezler mi?! Yoksa kilit üstüne kilit mi var kalpler üzerinde?!

[455] "Bunlar hiç Kur'ân üzerinde düşünmezler mi?" Derin bir bakışla Kur'ân'ı, ondaki öğütleri, uyarıları ve asilere yöneltilen tehditleri düşünmezler mi ki, günah işlemeye cüret edemesinler. Sonra "Yoksa, kilit üstüne kilit mi var kalpler(i) üzerinde?!" buyurmuştur. ام Hemze-i takrir ile *bel e* anlamında olup kalplerinin, hiçbir öğüdün giremeyeceği, hiçbir nasihatin işlemeyeceği kadar kilitli olduğunu tescillemektedir.[1]

[456] Katâde (v. 117/735) şöyle demiştir: "Kur'ân üzerinde gerektiği gibi düşünselerdi, vallahi, orada kendilerini Allah'a masiyetten uzaklaştıracak nice öğütler bulurlardı. Fakat onlar müteşâbihlerin peşine düştüler ve helâk oldular."

1 Evet, kilit üstüne kilit var kalplerinin üzerinde!. Hiçbir şey giremiyor içlerine. / ed.

هل يتوقع منكم إن توليتم أمورَ الناس وتأمرتم عليهم -لما تبين منكم من الشواهد ولاح من المخايل- {أَنْ تُفْسِدُوا فِى الْأَرْضِ وَتُقَطِّعُوا أَرْحَامَكُمْ}، تناحرًا على الملك وتهالكا على الدنيا؟! وقيل: إن أعرضتم وتوليتم عن دين رسول الله ﷺ وسنته أن ترجعوا إلى ما كنتم عليه في الجاهلية من الإفساد في الأرض بالتغاور والتناهب، ٥ وقطع الأرحام بمقاتلة بعض الأقارب بعضًا ووأد البنات؟ وقرئ «وُلِّيتم». وفي قراءة علي بن أبي طالب رضي الله عنه: «تُوِلِّتُم» أي إن تولاكم ولاة غشمة خرجتم معهم ومشيتم تحت لوائهم وأفسدتم بإفسادهم!؟

[٤٥٣] وقرئ «تُقَطِّعُوا»، و«تَقَطَّعوا»، من التقطيع والتقطع.

٢٣-﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللهُ فَأَصَمَّهُمْ وَأَعْمَى أَبْصَارَهُمْ﴾

١٠ [٤٥٤] {أولائك} إشارة إلى المذكورين. {لَعَنَهُمُ اللهُ} لإفسادهم وقطعهم الأرحام، فمنعهم ألطافه وخذلهم، حتى صموا عن استماع الموعظة، وعموا عن إبصار طريق الهدى. ويجوز أن يريد بـ{الَّذِينَ آمَنُوا} [الآية: ٢٠] المؤمنين الخلص الثابتين، وأنهم يتشوفون إلى الوحي إذا أبطأ عليهم، فإذا أنزلت سورة في معنى الجهاد رأيت المنافقين فيما بينهم يضجرون منها.

١٥ ٢٤-﴿أَفَلا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا﴾

[٤٥٥] {أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ} ويتصفحونه وما فيه من المواعظ والزواجر ووعيد العصاة، حتى لا يجسروا على المعاصي. ثم قال {أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا}. وأم بمعنى بل وهمزة التقرير، للتسجيل عليهم بأن قلوبهم مقفلة لا يتوصل إليها ذكر.

[٤٥٦] وعن قتادة: إذًا، والله، يجدوا في القرآن زاجرًا عن معصية الله لو تدبروه، ٢٠ ولكنهم أخذوا بالمتشابه فهلكوا.

[457] **Şayet** "Niçin قُلُوب (kalpler) nekire yapılıp أقفال (kilitler) ona izâfe edilmiş?" **dersen şöyle derim:** *Kulûb* (kalpler) kelimesinin nekire olması iki şekilde açıklanabilir: Birincisi, 'durumu müphem olan katı kalpler üzerinde' anlamının kast edilmesidir. İkincisi, 'bazı kalpler -yani münafıkların kalpleri- üzerinde' anlamının kast edilmesidir. *Kilitler*in *kalpler*e izâfe edilmesine gelince, bununla o tür kalplere özgü kilitler murat edilmiştir ki o da kalpleri bir daha açılmayacak şekilde kapatan *küfür kilitleri*dir. أقفالها(kilitleri) kelimesi masdar olmak üzere *ikfâluhâ* (kilitlenmeleri) şeklinde de okunmuştur.

25. Doğru yol kendilerince belli olduktan sonra irtidat ederek sırt çevirenlere şüphesiz şeytan kolaylaştırmıştır (o büyük günahları); o vermiştir bu ümidi onlara!..

[458] الشَّيْطانُ سَوَّلَ لَهُمْ (Şeytan kolaylaştırmıştır [o vahim günahları]) cümlesi mübtedâ ve haberden oluşmakta olup cümle hâlinde İnne'nin haberidir. Tıpkı *inne Zeyd*[en] *'Amr*[un] *merre bi-hî* (Zeyd, Amr'ın uğradığı kişidir.) sözünde olduğu gibi. سَوَّلَ gevşeklik ve rahatlık anlamındaki *sevel*den gelmekte olup سَوَّل لهم ifadesi, "onlara büyük günahları işlemeyi kolaylaştırdı" demektir. Sarf ve iştikak ilmi alanında hiçbir bilgiye sahip olmayanlar ise, *sevvele*-nin *su'l* kökünden geldiğini söylemişlerdir!

[459] املى لهم yani onları boş emellere ve kuruntulara daldırdı. İfade *ve umlî le-hum* diye de okunmuştur ki "Şeytan onları azdırıyor; ben de onlara mühlet veriyorum." anlamındadır. Tıpkı انَّما نُمْلِي لَهُمْ ("Onlara mühlet veriyoruz." [Âl-i İmran 3/178]) âyetindeki gibi. Meçhul olarak "Onlara mühlet verildi de azgınlıklara dalıp gittiler" anlamında *ve umliye le-hum* şeklinde de okunmuştur. (سَوَّل لهم ifadesi) "Şeytanın *hilesi* onlara cazip gösterilmiştir" anlamında, meçhul olarak ve *muzāfın* hazfedildiği düşünülerek *suvvile le-hum* şeklinde de okunmuştur.

26. Zira onlar, Allah'ın indirmekte olduğu âyetleri beğenmeyen (Yahudi ve müşrik)lerle temasa geçip; "Emredeceğiniz bazı hususlarda (Muhammed'e karşı) size itaat edeceğiz." demişlerdir... Oysa Allah bilmektedir sırlarını!

[460] **Şayet** "Burada kim kimdir?" **dersen şöyle derim:** Bunlar; Tevrat'ta sıfatları anlatıldığından, kendileri açısından gerçek ayan beyan ortada olduğu hâlde, Hazret-i Muhammed'i inkâr eden Yahudilerdir. -Münafıklar olduğu da söylenmiştir.- "Söyleyenler" Yahudiler, "Allah'ın indirmekte olduğu âyetleri beğenmeyenler" ise münafıklardır. Bunun tam aksi de söylenmiştir. Bu, münafıkların Kurayza ve Nadīr'e dedikleri "Medine'den sürgün edilirseniz biz de sizinle beraber çıkarız!" [Haşr 59/11] sözleridir.

[٤٥٧] فإن قلت: لم نكرت القلوب وأضيفت الأقفال إليها؟ قلت: أما التنكير ففيه وجهان؛ أن يراد على قلوب قاسية مبهم أمرها في ذلك. أو يراد على بعض القلوب -وهي قلوب المنافقين-. وأما إضافة الأقفال فلأنه يريد الأقفال المختصة بها، وهي أقفال الكفر التي استغلقت فلا تنفتح. وقرئ «إقفالها»، على المصدر.

٥ ٢٥-﴿إِنَّ الَّذِينَ ارْتَدُّوا عَلَى أَدْبَارِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَى الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَأَمْلَى لَهُمْ﴾

[٤٥٨] {الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ} جملة من مبتدأ وخبر وقعت خبرًا لإنّ، كقولك: إنّ زيدًا عمرو مرّ به. {سَوَّلَ لَهُمْ} سهل لهم ركوب العظائم، من السَّوَل، وهو الاسترخاء، وقد اشتقه من السؤل من لا علم له بالتصريف والاشتقاق جميعًا.

١٠ [٤٥٩] {وأمْلَى لَهُمْ} ومدّ لهم في الآمال والأماني. وقرئ «وأمْلِي لهم» يعني: إنّ الشيطان يغويهم وأنا أنظرهم. كقوله تعالى {إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ} [آل عمران: ١٧٨]. وقرئ «وأُمْلِيَ لهم»، على البناء للمفعول، أي أمهلوا ومدّ في عمرهم. وقرئ «سُوِّل لهم»، ومعناه: كيد الشيطان زين لهم، على تقدير حذف المضاف.

٢٦-﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لِلَّذِينَ كَرِهُوا مَا نَزَّلَ اللهُ سَنُطِيعُكُمْ فِي بَعْضِ الأَمْرِ
١٥ وَاللهُ يَعْلَمُ إِسْرَارَهُمْ﴾

[٤٦٠] فإن قلت: من هؤلاء؟ قلت: اليهود؛ كفروا بمحمد ﷺ من بعد ما تبين لهم الهدى، وهو نعته في التوراة. وقيل: هم المنافقون. الذين قالوا: هم اليهود، و{الَّذِينَ كَرِهُوا مَا نَزَّلَ اللهُ} المنافقون. وقيل عكسه، وأنه قول المنافقين لقريظة والنضير {لَئِنْ أُخْرِجْتُمْ لَنَخْرُجَنَّ مَعَكُمْ} [الحشر: ١١].

[461] Denilmiştir ki "bazı hususlar" Peygamber'i (s.a.) veya *lâ ilâhe illâllâh* (Allah'tan başka ilâh yok!) sözünü yalanlamak veya Peygamber'in beraberinde savaşmayı terk etmektir. Yine, denilmiştir ki bu söz, iki gruptan birinin müşriklere verdiği "Muhammed'e düşmanlık ve onunla beraber savaşa çıkmama hususlarında size itaat edeceğiz!" sözüdür. في بعض الامر ifadesi "bize emredeceğiniz hususlarda" veya "sizin için çok önemli hususlarda" demektir.

[462] "Oysa Allah bilmektedir *sırlarını*!"[1] Kelime masdar olarak *isrârahum* (gizlemelerini) şeklinde de okunmuştur. Onlar yukarıda bahsedilen sözü aralarında gizli gizli konuşmuşlardı; fakat Allah onu ifşâ etti. O hâlde, onu nasıl uygulayacaklar!? Buna ne çare bulacaklar bakalım!?

27. Peki, melekler, bunların yüzüne ve arkasına vura vura canlarını alırlarken hâlleri nice olacak?!

28. Ki bu; Allah'ı öfkelendiren şeylerin peşine takılıp, O'nu razı edecek şeyleri beğenmemeleri yüzündendir; O da amellerini boşa çıkarmıştır!

[463] (تَوَفَّتْهم ifadesi) *teveffâhum* şeklinde de okunmuştur ki bunun mazi olması da, iki Tâ'dan birinin hazfiyle muzari olması da mümkündür. Tıpkı انَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلائِكَةُ ("Meleklerin, canlarını aldığı kimseler…" [Nisâ 4/97]) âyetindeki gibi. İbn Abbas (v. 68/688) demiştir ki "Allah'a isyan hâlinde vefat eden herkesin yüzüne ve arkasına melekler tarafından vurulur!"

[464] "Bu" kelimesi, anlatılan ölüme işarettir. "Allah'ı öfkelendiren", Hazret-i Muhammed'in (Tevrat'taki) sıfatlarını gizlemeleri; "Allah'ı razı eden" ise, Peygamber'e (s.a.) iman etmektir.

29. Yoksa kalplerinde maraz bulunanlar, o kinlerini Allah'ın dışarı vurmayacağını mı sandıydılar?

[465] أضغانهم "kinleri" demektir. "Allah'ın bu kini çıkartması" ise, Peygamber'e (s.a.) ve müminlere karşı kinlerini sergilemeleri, müminlerin de onların nifak ve düşmanlığına muttali olmasıdır; çünkü göğüsleri Müslümanlara kin ve düşmanlıkla kaynıyordu.

30. Dileseydik, elbette onları sana gösterirdik ve onları simalarından tanırdın. Aslında, sen onları konuşma tarzlarından da tanıyorsun… Allah, yaptıklarınızı biliyor!

[466] "Elbette onları sana gösterirdik." Yani onları sana tanıtırdık, sana onları tanıyacağın ipuçları verirdik; sen de onları bu alâmetleriyle bizzat tanırdın ve sana gizli kalmazlardı. بسيماهم (*sîmâ*larıyla) yani alâmetleriyle. Bu, Allah'ın onları tanınacakları bir alâmetle damgalaması demektir.

1 Müfessirin, *esrârahum* (sırlarını) kıraatini esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

[٤٦١] وقيل: {بَعْضِ الأمر} التكذيب برسول الله ﷺ، أو بلا إله إلا الله، أو ترك القتال معه. وقيل: هو قول أحد الفريقين للمشركين: سنطيعكم في التظافر على عداوة رسول الله ﷺ والقعود عن الجهاد معه. ومعنى {فِى بَعْضِ الْأَمْرِ} في بعض ما تأمرون به، أو في بعض الأمر الذي يهمكم.

٥ [٤٦٢] {وَاللَّهُ يَعْلَمُ أَسْرَارَهُمْ} وقرئ «إسرارهم» على المصدر، قالوا ذلك سرًّا فيما بينهم، فأفشاه الله عليهم؛ فكيف يعملون وما حيلتهم حينئذٍ؟

٢٧-﴿فَكَيْفَ إِذَا تَوَفَّتْهُمُ الْمَلائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ﴾

٢٨-﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمُ اتَّبَعُوا مَا أَسْخَطَ اللهَ وَكَرِهُوا رِضْوَانَهُ فَأَحْبَطَ أَعْمَالَهُمْ﴾

[٤٦٣] وقرئ «تَوَفَّاهم»، ويحتمل أن يكون ماضيًا، ومضارعًا قد حذفت إحدى

١٠ تاءيه، كقوله تعالى {إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ} [النساء: ٩٧]. وعن ابن عباس ﵄: لا يُتوفى أحد على معصية الله إلا يُضرب من الملائكة في وجهه ودبره.

[٤٦٤] {ذَلِكَ} إشارة إلى التوفي الموصوف. {مَا أَسْخَطَ اللَّهَ} من كتمان نعت رسول الله ﷺ، و{رِضْوَانَهُ} الإيمان برسول الله.

٢٩-﴿أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ أَنْ لَنْ يُخْرِجَ اللهُ أَضْغَانَهُمْ﴾

١٥ [٤٦٥] {أَضْغَانَهُمْ} أحقادهم. وإخراجها إبرازها لرسول الله ﷺ وللمؤمنين، وإظهارهم على نفاقهم وعداوتهم لهم، وكانت صدورهم تغلي حنقًا عليهم.

٣٠-﴿وَلَوْ نَشَاءُ لأَرَيْنَاكَهُمْ فَلَعَرَفْتَهُمْ بِسِيمَاهُمْ وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ وَاللهُ يَعْلَمُ أَعْمَالَكُمْ﴾

[٤٦٦] {لأَرَيْنَاكَهُمْ} لعرّفناكهم ودلّلناك عليهم حتى تعرفهم بأعيانهم لا يخفون

٢٠ عليك. {بِسِيمَاهُمْ} بعلامتهم؛ وهو أن يسمهم الله تعالى بعلامة يُعلمون بها.

Hazret-i Enes'ten (v. 93/712) şöyle rivayet edilmiştir: Bu âyet indikten sonra münafıklardan hiçbir şey Peygamber'e (s.a.) gizli kalmamıştır. Peygamberimiz onları alâmetleri sayesinde tanıyordu. Nitekim bir gazvede; insanların şikâyetçi olduğu dokuz münafık vardı. Bir gece uyudular; sabah kalktıklarında hepsinin alnında da 'Bu münafıktır!' yazıyordu.

[467] **Şayet** "فَلَعَرَفْتَهُمْ (elbette onları tanırdın) ile ولَتَعْرِفَنَّهُمْ (aslında sen onları tanıyorsun) kelimelerinin başındaki iki Lâm arasındaki fark nedir?" **dersen şöyle derim:** Birinci Lâm ma'tūfta tekrar edilerek, لارَيْنَاكَهُمْ (Elbette onları sana gösterirdik.) kelimesinin başındaki Lâm gibi *Lev* şartının cevabının başına gelmiştir. وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ ifadesinin başındaki Lâm ise Nûn ile beraber mahzuf bir yeminin cevabının başına gelmiştir.

[468] في لحن القول yani konuşma tarzlarından ve üslûplarından.[1] İbn Abbas'tan şöyle nakledilmiştir: "Kastedilen; münafıkların 'İtaat edersek karşılık olarak bize ne verilecek?' demeleri; ama 'Karşı gelirsek, cezamız ne olacak?' dememeleridir."[2] Şu da söylenmiştir: *Lahn;* arkadaşın anlamaya çalışsın diye sözü *ta'riz*, *tevriye* gibi herhangi bir yöne *lahn*etmek, yani çekmektir. Nitekim şair şöyle demiştir:

> Bakalım anlayabilecek misiniz diye *lahin* yaptım size
> Zira *lâhn*ı sadece zekiler anlar!

Konuşurken hata yapana da *lāhin*[un] denmiştir; çünkü ifadeyi doğru olandan başka yöne döndürmektedir.

31. Biz; içinizden, cihad edenlerle sabredenleri (diğerlerinden) ayırt edinceye[3] kadar elbette sizi belâlarla sınayacağız ve haberlerinizi değerlendireceğiz.

[469] "Haberlerinizi" yani hakkınızda anlatılan; yapıp ettikleriniz hakkında bilgi veren şeyleri ki bunların hangisi güzel, hangisi kötü bilinsin; çünkü haber, haber verilen şeye göre değerlendirilir. Haber verilen güzelse haber de güzel, haber verilen kötü ise haber de kötü olur.

[470] [ونَبْلُوَ (değerlendireceğiz) ifadesini] Ya'kūb (v. 205/821) Vav'ın sükûnuyla *-ve nahnu neblû ahbârakum* (Sizin haberlerinizi değerlendireceğiz.) takdirinde- *ve neblû* şeklinde okumuştur. Yâ ile *ve le-yebluvennekum* (Allah sizi elbette sınayacak), *ve ya'leme* (bilecek), *ve yebluve* (değerlendirecek) şeklinde de okunmuştur.

1 Münafıkların jest ve mimikleri ile konuşma tarzları kendilerini ele veriyordu; çünkü antlı-yeminli, vurgulu ve ağdalı konuşuyorlardı; çünkü muhataplarını ancak böyle inandırabileceklerini zannediyorlardı. / ed.

2 Kendi lehlerine olanı iyi gözettikleri hâlde, aleyhlerine olacak şeyleri pek akıllarına getirmemektedirler. / ed.

3 Kur'ân'da Allâmu'l-guyûb olan Yüce Allah hakkıda -zahiren- "bir şeyi sonradan öğrenme" anlamına gelen tabirlerin tefsiri için bkz. Murat Sülün, "Kur'ân'daki Genel İlahi İlim Telakkisine Aykırı Ayetlerin Yorumu", *Akademik Araştırmalar Dergisi,* İstanbul, 2004, sayı: XXII, s. 185-203.

وعن أنس رضي الله عنه: ما خفي على رسول الله ﷺ بعد هذه الآية شيء من المنافقين؛ كان يعرفهم بسيماهم. ولقد كنا في بعض الغزوات وفيها تسعة من المنافقين يشكوهم الناس، فناموا ذات ليلة وأصبحوا وعلى جبهة كل واحد منهم مكتوب: هذا منافق.

[٤٦٧]فإن قلت: أي فرق بين اللامين في {فَلَعَرَفْتَهُم} و{وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ}؟ قلت: الأولى هي الداخلة في جواب لو، كالتي في {لأَرَيْنَاكَهُمْ} كررت في المعطوف، وأما اللام في {وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ} فواقعة مع النون في جواب قسم محذوف.

[٤٦٨]{فِي لَحْنِ القول} في نحوه وأسلوبه. وعن ابن عباس: هو قولهم "ما لنا إن أطعنا من الثواب؟" ولا يقولون: ما علينا إن عصينا من العقاب؟ وقيل: اللحن أن تلحن بكلامك، أي تميله إلى نحو من الأنحاء ليفطن له صاحبك كالتعريض والتورية. قال:

وَلَقَدْ لَحَنْتُ لَكُم لِكَيْمَا تَفْقَهُوا ❁ وَاللَّحْنُ يَعْرِفُهُ ذَوُو الأَلْبَابِ

وقيل للمخطئ لاحنٌ؛ لأنه يعدل بالكلام عن الصواب.

٣١-﴿وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ وَنَبْلُوَ أَخْبَارَكُمْ﴾

[٤٦٩]{أَخْبَارَكُمْ} ما يحكى عنكم وما يخبر به عن أعمالكم، ليعلم حسنها من قبيحها؛ لأن الخبر على حسب المخبر عنه؛ إن حسنًا فحسن، وإن قبيحًا فقبيح.

[٤٧٠]وقرأ يعقوب «ونبلُو»، بسكون الواو على معنى: ونحن نبلو أخباركم. وقرئ «وليبلونّكم»، و«يعلمَ»، و«يبلوَ» بالياء.

[471] Rivayete göre; Fudayl (v. 187/803) bu âyeti okuduğunda ağlar ve "Allah'ım! Bizi imtihan etme. Eğer bizi imtihan edersen bizi rezil eder, üzerimizdeki [günahlarımızı gizleyen manevî] örtüleri yırtar ve bize azap edersin!" dermiş.

32. Nankörce inkâr edip de Allah yolundan uzaklaşanlar ve doğru yol kendilerince belli olduktan sonra hâlâ Peygamberle cepheleşenler, Allah'a asla zarar veremezler. O, bunların amellerini boşa çıkaracaktır.

[472] "O, bunların amellerini" yani sevap umarak yaptıkları dinî amelleri "boşa çıkaracaktır"; çünkü Peygamber'i (s.a.) inkârla birlikte bu ameller *bâtıl* olmuştur. Bunlar Kurayza ve Nadīr Yahudileri idi. Veya Allah, onların yaptıklarını; Peygamber'i (s.a.) engellemek üzere kurdukları tuzakları[1] boşa çıkaracaktır. Allah onların hepsini boşa çıkaracak ve asla hedeflerine ulaşamayacaklardır. Aksine, bu yaptıkları; ölüm ve vatanlarından sürgün edilme şeklinde kendilerine dönecektir. Bahsedilen kimselerin, Kureyş'in liderleri ile Bedir'de ordunun yemek ihtiyacını karşılayan(lar) olduğu da söylenmiştir.

33. Ey iman edenler! Allah'a itaat edin; Peygambere itaat edin de amellerinizi iptal et(tir)meyin.

[473] "Amellerinizi iptal etmeyin." Yani işlediğiniz büyük günahlarla taatlerinizi boşa çıkartmayın. Tıpkı "Sesinizi Peygamber'in sesi üzerine yükseltmeyin… Yoksa farkında olmadan amelleriniz boşa gider!" [Hucurât 49/2] âyetindeki gibi.

[474] Ebü'l-Âliye'den (v. 90/709) şöyle nakledilmiştir: Peygamber'in (s.a.) ashabı, şirkle beraber amel fayda vermeyeceği gibi imanla beraber de günahın zararı olmayacağını düşünüyorlardı. Bunun üzerine bu "Amellerinizi iptal etmeyin!" âyeti nâzil oldu. Bu sebeple, amellerinin boşa gitmemesi için büyük günahlardan korkmaya başladılar. Huzeyfe'nin (v. 665) de "Artık büyük günahların, amellerini boşa çıkarmasından korkmaya başladılar." dediği nakledilmiştir.

[475] İbn Ömer'den (v. 73/693) şöyle nakledilmiştir: "Biz, yaptığımız iyiliklerin kesin kabul edildiğini düşünüyorduk ki 'Amellerinizi iptal etmeyin!' âyeti nâzil oldu. Bazılarımız; 'Bizim amellerimizi boşa çıkaracak olan nedir?' dedi. Bazılarımız da buna cevaben; 'Büyük günahlar ve yüz kızartıcı çirkin fiiller.' dedi. Bunun üzerine; 'Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışındakileri dilediği için bağışlayabilir.' [Nisâ 4/116] âyeti indi. Artık bu hususta konuşmaktan vazgeçtik. Bundan böyle, büyük günah işleyenler hakkında korkar, bundan uzak kalanlar için de ümit besler olduk."

1 Plân - program ve stratejileri; algı operasyonlarını, anti-propaganda tekniklerini. / ed.

[٤٧١] وعن الفضيل: أنه كان إذا قرأها بكى وقال: اللّٰهم لا تبلنا، فإنك إن بلوتنا فضحتنا وهتكت أستارنا وعذبتنا.

٣٢-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ وَشَاقُّوا الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَى لَنْ يَضُرُّوا اللهَ شَيْئًا وَسَيُحْبِطُ أَعْمَالَهُمْ﴾

[٤٧٢] {وَسَيُحْبِطُ أَعْمَالَهُمْ} التي عملوها في دينهم يرجون بها الثواب؛ لأنها مع كفرهم برسول الله ﷺ باطلة، وهم قريظة والنضير. أو سيحبط أعمالهم التي عملوها والمكايد التي نصبوها في مُشاقّة الرسول، أي سيبطلها فلا يصلون منها إلى أغراضهم، بل يستنصرون بها ولا يثمر لهم إلا القتل والجلاء عن أوطانهم. وقيل: هم رؤساء قريش، والمطعمون يوم بدر.

٣٣-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَلا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ﴾

[٤٧٣] {وَلَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ} أي لا تحبطوا الطاعات بالكبائر، كقوله تعالى {لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ ... أَن تَحْبَطَ أعمالكم} [الحجرات: ٢٠].

[٤٧٤] وعن أبي العالية: كان أصحاب رسول الله ﷺ يرون أنه لا يضر مع الإيمان ذنب، كما لا ينفع مع الشرك عمل، حتى نزلت {وَلَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ}، فكانوا يخافون الكبائر على أعمالهم. وعن حذيفة: فخافوا أن تحبط الكبائر أعمالهم.

[٤٧٥] وعن ابن عمر: كنا نرى أنه ليس شيء من حسناتنا إلا مقبولًا، حتى نزل {وَلَا تُبْطِلُوا أعمالكم} فقلنا: ما هذا الذي يبطل أعمالنا؟ فقلنا: الكبائر الموجبات والفواحش، حتى نزل {إِنَّ اللهَ لَا يَغْفِرُ أَن يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَن يَشَاء} [النساء: ١١٦] فكففنا عن القول في ذلك، فكنا نخاف على من أصاب الكبائر ونرجو لمن لم يصبها.

[476] Katâde (v. 117/735) “Kötü amelleri sebebiyle iyi amellerini boşa çıkartmayan kula Allah rahmet etmiştir.” demiştir.

[477] Şu da söylenmiştir: “Allah ve Resulü’ne karşı gelerek amellerinizi boşa çıkartmayın.”

5 [478] İbn Abbas’tan “Görsünler, işitsinler diyerek, şüphe ve nifaka düşerek amellerinizi boşa çıkartmayın.” şeklinde nakledilmiştir. “Amelini beğenerek…” diyen de olmuştur; çünkü beğenme, ateşin odunu yakıp yediği gibi iyi amelleri yer bitirir!

[479] Yine denilmiştir ki “[Verdiğiniz kişiye] eziyet ederek ve baş(ın)a ka-
10 karak sadakalarınızı boşa çıkartmayın.”

34. Nankörce inkâr edip de Allah yolundan uzaklaşanlar, sonra da inkârcı olarak ölenler, Allah asla bağışlamayacaktır bunları!

[480] Kâfir olarak ölenler, [Bedir’de öldürülüp] o çukura gömülenlerdir; ancak âyetin *zâhir* anlamı geneldir.

15 **35. O hâlde, gevşemeyin; mütârekeye siz talip olmayın; üstün olan sizsiniz! Allah da sizinle beraber. Amellerinizi sizden ayırıp sizi tek başınıza bırakmaz O.**

[481] “Gevşemeyin”, zâfiyet göstermeyin ve düşmana boyun eğmeyin. “Mütarekeye siz talip olmayın.” *Selm*, *silm* olarak da okunmuştur. İkisi de
20 “barışmak” anlamındadır.

[482] “Üstün” yani galip ve ezici güce sahip “olan sizsiniz. Allah da sizinle beraber;” O sizin yardımcınızdır. Katâde’den şöyle nakledilmiştir: İki gruptan anlaşma için rakibine boyun eğen ilk grup siz olmayın.

[483] وتدعوا fiili, “bir topluluğu bir şeye çağırmak” anlamındaki *idde‘â* ve
25 *tedâ‘â* fiillerinden *ve lâ tedde‘û* (siz buyur etmeyin) şeklinde de okunmuştur. Tıpkı *irtemev es-sayde* ve *terammevhu* (‘Ava birlikte attılar.’ ‘Ava atmada yarıştılar.’) sözlerindeki gibi. وتدعوا nehyin hükmüne girdiği için meczum veya başındaki gizli En ile mansūb olmuştur.

[484] “Üstün olan sizsiniz.” ifadesi [Allah’ın Firavun’un sihirbazları önünde
30 korkuya kapılan Hazret-i Mûsâ’ya] “Şüphesiz üstün olan sensin!” [TāHâ 20/68] sözü gibidir.

[٤٧٦]وعن قتادة رحمه الله: رحم الله عبدًا لم يحبط عمله الصالح بعمله السيء.

[٤٧٧]وقيل: لا تبطلوها بمعصيتهما.

[٤٧٨]وعن ابن عباس رضي الله عنهما: لا تبطلوها بالرياء والسمعة، وعنه: بالشك والنفاق، وقيل: بالعجب؛ فإنّ العجب يأكل الحسنات كما تأكل النار الحطب.

٥ [٤٧٩]وقيل: ولا تبطلوا صدقاتكم بالمنّ والأذى.

٣٤-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ ثُمَّ مَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يَغْفِرَ اللهُ لَهُمْ﴾

[٤٨٠]{ثُمَّ مَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ} قيل: هم أصحاب القليب، والظاهر العموم.

٣٥-﴿فَلا تَهِنُوا وَتَدْعُوا إِلَى السَّلْمِ وَأَنْتُمُ الأَعْلَوْنَ وَاللهُ مَعَكُمْ وَلَنْ يَتِرَكُمْ أَعْمَالَكُمْ﴾ ١٠

[٤٨١]{فَلَا تَهِنُوا} ولا تضعفوا ولا تذلوا للعدوّ {و}لا {تَدْعُوا إِلَى السَّلْمِ} وقرئ «السِّلم»، وهما المسالمة.

[٤٨٢]{وَأَنتُمُ الأَعْلَوْنَ} أي الأغلبون الأقهرون. {وَاللهُ مَعَكُمْ}، أي ناصركم. وعن قتادة: لا تكونوا أوّل الطائفتين ضرعت إلى صاحبتها بالموادعة.

١٥ [٤٨٣]وقرئ «لا تدّعوا»، من ادّعى القوم وتداعوا، إذا دعوا. نحو قولك: ارتمَوْا الصيد وترمَّوْه. {وتدْعُوا} مجزوم لدخوله في حكم النهى، أو منصوب لإضمار أنْ.

[٤٨٤]ونحو قوله تعالى {وَأَنتُمُ الأعْلَوْنَ} قوله تعالى {إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعْلَى} [طه: ٦٨].

[485] وَلَنْ يَتِرَكُمْ (Amellerinizi sizden ayırıp sizi tek başınıza bırakmaz.) ifadesi, bir adamın çocuğunu, kardeşini veya can ciğer dostunu öldürüp -ya da onunla savaşıp- adamı tek başına bıraktığında söylediğin *vetertu'r-racul*^{e} sözünden alınmıştır. Aslında "Adamı yakınlarından veya malından mahrum kılarak tek başına bıraktın!" anlamındadır. Kökü fert anlamındaki *vitr*dir. Burada Allah'ın; amel işleyenin amelini zayi kılıp ona hiçbir sevap vermemesi, [malını ve akrabalarını alarak kişiyi] yapayalnız bırakanın bu eylemine benzetilmektedir. Bu, sanatkârane bir sözdür. Peygamber'in (s.a.) şu sözü de böyledir: "İkindi namazını kılmayan kişi, sanki malını, ailesini ve adamlarını kaybetmiş gibidir!" [*Buhārî*, "Salât", 14; *Müslim*, "Mesâcid", 200] Yani ailesi ve adamları öldürülüp, malları yağma edilmiş de tek başına yapayalnız kalmış gibi!..

36. Şüphesiz dünya hayatı, bir oyun ve eğlenceden ibarettir. Şayet iman edip sakınırsanız, O, size ecrinizi verir ve sizden mallarınızın tamamını istemez.

37. Sizden bütün malvarlığınızı isteyip de sizi yalınayak, başıkabak bıraksa, cimrilik ederdiniz ve bu, (Peygamber ve din ile ilgili) kafanızdaki kötü düşünceleri açığa çıkarırdı.

[486] "O, size ecrinizi" imanınızın ve takvânızın sevabını "verir ve sizden malınızın tamamını istemez"; sadece kırkta birini ister. Daha sonra şöyle buyurmuştur: "Sizden bütün malvarlığınızı isteyip de sizi yalınayak, başıkabak bıraksa…" *el-İhfâ*, her şeyde mübalağa etmek ve son derece aşırı gitmek demektir. Bir konuda tüm ısrarlarını ortaya koyup bundan bir şey eksik bırakmayan için *ahfâhu fi'l-mes'elet*^{i} denir. Bıyığını kökünden kazıyan için de *ahfâ şâribehû* denir.

[487] "Cimrilik ederdiniz ve bu, [Peygamber ve din ile ilgili] kafanızdaki kötü düşünceleri açığa çıkarırdı." Peygamber'e (s.a.) kin beslerdiniz ve bu sebeple kalpleriniz daralırdı; bütün malınızı alıp götüren böyle bir dine karşı kötü düşüncelerinizi ve öfkenizi ortaya dökerdiniz. *Yuhric* (çıkarırdı) filinin fâ'ili Allah'tır; yani Allah mallarınızın tümünü istemek suretiyle sizi kin tutmaya sevk ederdi. Veya fâ'il cimriliktir; çünkü kinin sebebi cimriliktir. Nûn ile *nuhric* (açığa çıkarırdık) şeklinde de okunmuştur. Yine Yâ ve Tâ'nın fethi ve أضغانكم'un ref'i ile (*adğânukum*) de okunmuştur.[1]

1 *Ve yahruc / ve tahruc adğânukum* (Kinleriniz ortaya çıkardı) şeklinde. / ed.

[٤٨٥]{وَلَنْ يَتِرَكُمْ} من وترت الرجل إذا قتلت له قتيلًا من ولد أو أخ أو حميم، أو حربتَه. وحقيقته: أفردته من قريبه أو ماله، من الوتر وهو الفرد؛ فشبه إضاعة عمل العامل وتعطيل ثوابه بوتر الواتر، وهو من فصيح الكلام. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: من فاتته صلاة العصر، فكأنما وتر أهله وماله! أي أفرد ٥ عنهما قتلًا ونهبًا.

٣٦-﴿إِنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَإِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا يُؤْتِكُمْ أُجُورَكُمْ وَلا يَسْأَلْكُمْ أَمْوَالَكُمْ﴾

٣٧-﴿إِنْ يَسْأَلْكُمُوهَا فَيُحْفِكُمْ تَبْخَلُوا وَيُخْرِجْ أَضْغَانَكُمْ﴾

[٤٨٦]{يُؤْتِكُمْ أُجُورَكُمْ} ثواب إيمانكم وتقواكم، {وَلَا يَسْئَلْكُمْ أَمْوَالَكُمْ} أي ١٠ ولا يسألكم جميعها، إنما يقتصر منكم على ربع العشر. ثم قال: {إِنْ يَسْأَلْكُمُوهَا فَيُحْفِكُمْ}، أي يجهدكم ويطلبه كله. والإحفاء المبالغة وبلوغ الغاية في كل شيء. يقال: أحفاه في المسألة، إذا لم يترك شيئًا من الإلحاح؛ وأحفى شاربه، إذا استأصله.

[٤٨٧]{تَبْخَلُوا وَيُخْرِجْ أَضْغَانَكُمْ}، أي تضطغنون على رسول الله ﷺ، ١٥ وتضيق صدوركم لذلك، وأظهرتم كراهتكم ومقتكم لدين يذهب بأموالكم. والضمير في {يُخْرِجْ} لله عز وجل، أي يضغنكم بطلب أموالكم، أو للبخل؛ لأنه سبب الاضطغان. وقرئ «نخرج» بالنون، و«يخرج»، بالياء والتاء مع فتحهما، ورفع {أَضْغَانَكُمْ}.

38. Siz öyle kimselersiniz ki size 'Allah yolunda harcama yapma' çağrısında bulunulduğu hâlde, aranızda cimrilik edenler var!.. Oysa cimrilik eden, kendisin(in ve toplumunun ileride nâil olacağı nimetler) e cimrilik etmiş olur; çünkü Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur; muhtaç olan sizsiniz! Siz yüz çevirirseniz, O sizin yerinize bir başka toplum getirir ve hiç de sizin gibi olmazlar!..

[488] هؤلاء *ellezîne* anlamında mevsūl olup sılası تُدعَونَ (çağrılıyorsunuz) ifadesidir; yani çağrıda bulunulan sizlersiniz. Veya ey muhataplar! Şu şu şekilde nitelenenler sizlersiniz. Sonra da onların vasfını dile getirmektedir. Sanki onlar, "Bizim vasfımız nedir?" diye sormuşlar da; "Siz Allah yolunda harcama yapmaya çağrılanlarsınız" denmiş gibi. Bahsi geçen harcamanın savaş harcaması veya zekât olduğu söylenmiştir. Âdeta şöyle buyrulmaktadır: Allah malınızın tamamını istediği takdirde kesinlikle cimrilik yapacağınızın, harcamayı kerih göreceğinizin ve kinleneceğinizin delili, kırkta birini vermeye çağrıldığınızda bile içinizden bazılarının cimrilik etmesidir. Sonra şöyle buyurmuştur: Sadaka vermekte ve zekâtı ödemekte kim cimrilik yaparsa, onun cimriliğinin zararı sadece kendine dokunur. *Bahiltu* fiili (cimrilik yaptım) anlamında *'aleyhi* ve *'anhu* harf-i cerleri ile kullanılır. *Danintu* da aynı anlamda ve aynı şekilde kullanılır. Sonra Allah bunları kendi ihtiyacı sebebiyle emretmediğini haber vermiştir; çünkü O Ganî'dir; bir şeye ihtiyaç duyması imkânsızdır. Dolayısıyla, Allah bunları sizin ihtiyacınız ve sevaba olan muhtaçlığınız sebebiyle emretmektedir.

[489] "Şayet yüz çevirirseniz…" ifadesi, [36. âyetteki] "şayet inanır ve sakınırsanız" ifadesine ma'tūftur. "… sizin yerinize" sizin [kötü] vasıflarınızı taşımayan, iman ve takvâya rağbet eden, bunlardan yüz çevirmeyen "bir başka toplum getirir." Nitekim "Sizi giderir ve yeni bir halk getirir." [İbrâhîm 14/19] buyrulmuştur.

[490] Gelecek toplumun melekler olduğu da, Ensar olduğu da söylenmiştir. İbn Abbas Kinde ve Naha' kabileleri, Hasan-ı Basrî yabancı milletler, İkrime ise Farslar ve Rumlar olduğunu söylemiştir. Peygamber'e (s.a.) bunların kim olduğu sorulmuş; yanında da Selman varmış; Selman'ın dizine vurarak şöyle buyurmuş: "Bu ve kavmidir. Canımı elinde tutan Zat'a and içerim ki; *iman* Ülker yıldızına bağlı olsaydı, Farslardan bazı adamlar onu yine ele geçirirlerdi!" [*Buhārî*, "Tefsîr 62/1"; *Tirmizî*, "Menâkıb", 71]

[491] Peygamber'in (s.a.) şöyle dediği rivayet olunmuştur: Kim Muhammed sûresini okursa, ona cennet ırmaklarından içirmesi Allah için bir görev hâline gelir.

٣٨-﴿هَأَنْتُمْ هَؤُلاءِ تُدْعَوْنَ لِتُنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللهِ فَمِنْكُمْ مَنْ يَبْخَلُ وَمَنْ يَبْخَلْ فَإِنَّمَا يَبْخَلُ عَنْ نَفْسِهِ وَاللهُ الْغَنِيُّ وَأَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ وَإِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ثُمَّ لا يَكُونُوا أَمْثَالَكُمْ﴾

[٤٨٨]{هَـؤُلاءِ} موصول بمعنى الذين، صلته {تُـدْعَـوْنَ}، أي أنتم الذين تدعون. أو أنتم يا مخاطبون هؤلاء الموصوفون. ثم استأنف وصفهم، كأنهم قالوا: وما وصفنا؟ فقيل: {تُدْعَوْنَ لِتُنفِقُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ}. قيل: هي النفقة في الغزو. وقيل: الزكاة، كأنه قيل: الدليل على أنه لو أحفاكم لبخلتم وكرهتم العطاء واضطغنتم أنكم تُدعَون إلى أداء ربع العشر، فمنكم ناس يبخلون به. ثم قال {وَمَنْ يَبْخَلْ} بالصدقة وأداء الفريضة فلا يتعداه ضرر بخله، وإنما {يَبْخَلُ عَنْ نَفْسِهِ}. يقال: بخلت عليه وعنه، وكذلك ضننت عليه وعنه. ثم أخبر أنه لا يأمر بذلك ولا يدعو إليه لحاجته إليه، فهو الغني الذي تستحيل عليه الحاجات، ولكن لحاجتكم وفقركم إلى الثواب.

[٤٨٩]{وَإِن تَتَوَلَّوْا} معطوف على {وإِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا} [الآية: ٣٦]. {يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ} يخلق قومًا سواكم على خلاف صفتكم؛ راغبين في الإيمان والتقوى، غير متولين عنهما. كقوله تعالى {وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ} [إبراهيم: ١٩].

[٤٩٠]وقيل: هم الملائكة. وقيل: الأنصار. وعن ابن عباس: كندة والنخع. وعن الحسن: العجم. وعن عكرمة: فارس والروم. وسئل رسول الله ﷺ عن القوم، وكان سلمان إلى جنبه، فضرب على فخذه وقال: هذا وقومه، والذي نفسي بيده، لو كان الإيمان منوطًا بالثريا لتناوله رجال من فارس.

[٤٩١]وعن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة محمد ﷺ كان حقًا على الله أن يسقيه من أنهار الجنة.

FETİH SÛRESİ

Medine'de nâzil olmuştur, 29 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Sana gerçekten bir feth-i mübîn nasip ettik.

5 **2. Böylece, Allah senin mazideki ve atideki 'günah'ını bağışlayacak; sana olan nimetini tamamlayacak ve seni dosdoğru bir yola iletecektir.**

3. Evet, böylece Allah; sana gerçekten onurlu bir zafer ihsân etti.

[492] Bu, Mekke'nin fethidir. Sûre Peygamber'in (s.a.) Hudeybiye senesi Mekke'den dönüşünde ona fetih vaadi olarak nâzil olmuştur. Allah
10 Teâlâ'nın gelecekten haber verirkenki âdeti üzere bu fetih de mazi sîgasıyla gelmiştir; zira o, gerçekleşme ve kesinlik bakımından, olmuş, meydana gelmiş olaylar seviyesindedir. Bu üslûpta ayrıca, kimseye gizli kalmayacak bir azamet ve haberi verenin şanının yüceliğine delâlet söz konusudur.

[493] **Şayet** "Mekke'nin fethi nasıl mağfirete sebep kılınmış?" **dersen**
15 **şöyle derim:** [Salt] mağfirete değil, burada sayılan şu dört hususun *toplamına* sebep kılınmıştır: Mağfiret, nimetin tamamlanması, *sırât-ı müstakîm*e hidayet ve onurlu bir zafer. Âdeta şöyle buyrulmaktadır: İki cihanın izzetini, dünyada ve âhirette amaçlanabilecek her şeyi senin için bir araya getirmek üzere sana Mekke'nin fethini müyesser kıldık ve düşmanlarına karşı
20 sana yardım ettik. Ayrıca, Mekke'nin fethedilmesi düşmana karşı cihâd olduğu için de mağfiret ve sevaba sebep olmuş olabilir.

[494] *Fetih*, bir beldeyi harple veya harpsiz olarak zorla veya sulh ile ele geçirmektir; çünkü o, ele geçirilmeden önce kapalı idi, alınıp ele geçirilince açılmış oldu.

25 [495] Fethin, Hudeybiye fethi olduğu da söylenmiştir. Ancak Hudeybiye'de şiddetli bir çatışma olmamış; sadece iki taraf birbirlerine ok ve taş atmışlardı. İbn Abbas'tan (v. 68/688) rivayet edildiğine göre; beldelerine geri dönmeye mecbur bırakıncaya kadar müşriklere ok atmışlardır. Kelbî'den (v. 146/763) rivayet edildiğine göre, Müslümanlar müşriklere galip gelmiş,
30 sonunda sulh istemek mecburiyetinde kalmışlardı. "Peki, umreye gitmeleri engellenip Hudeybiye'de mahsur kaldıkları, kurbanlarını orada kesip tıraş oldukları hâlde bu nasıl *fetih* olabilir ki?" **dersen şöyle derim:** Bu, barıştan önce olmuştu. Onlar barış isteyip barış yapılınca bu bir *feth-i mübîn* oldu.

سورة الفتح

مدنية؛ وهي تسع وعشرون آية

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا﴾

٢-﴿لِيَغْفِرَ لَكَ اللهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ وَيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَيَهْدِيَكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا﴾

٣-﴿وَيَنْصُرَكَ اللهُ نَصْرًا عَزِيزًا﴾

[٤٩٢] هو فتح مكة، وقد نزلت مرجعَ رسول الله ﷺ عن مكة عام الحديبية عدةً له بالفتح. وجيء به على لفظ الماضي على عادة ربّ العزة سبحانه في أخباره؛ لأنها في تحققها وتيقنها بمنزلة الكائنة الموجودة. وفي ذلك من الفخامة والدلالة على علو شأن المخبر ما لا يخفى.

[٤٩٣] فإن قلت: كيف جعل فتح مكة علة للمغفرة؟ قلت: لم يجعل علة للمغفرة، ولكن لاجتماع ما عدّد من الأمور الأربعة؛ وهي المغفرة وإتمام النعمة وهداية الصراط المستقيم والنصر العزيز. كأنه قيل: يسرْنا لك فتح مكة، ونصرناك على عدوّك، لنجمع لك بين عز الدارين وأغراض العاجل والآجل. ويجوز أن يكون فتح مكة -من حيث إنه جهاد للعدوّ- سببًا للغفران والثواب.

[٤٩٤] والفتح والظفر بالبلد عَنوة أو صلحًا بحرب أو بغير حرب؛ لأنه منغلق ما لم يظفر به، فإذا ظفر به وحصل في اليد فقد فتح.

[٤٩٥] وقيل: هو فتح الحديبية، ولم يكن فيه قتال شديد، ولكن ترامٍ بين القوم بسهام وحجارة. وعن ابن عباس رضي الله عنه: رموا المشركين حتى أدخلوهم ديارهم. وعن الكلبي: ظهروا عليهم حتى سألوا الصلح. فإن قلت: كيف يكون فتحًا وقد أحصِروا فنحروا وحلقوا بالحديبية؟ قلت: كان ذلك قبل الهدنة، فلما طلبوها وتمت كان فتحًا مبينًا.

Mûsâ b. Ukbe (v. 141/758) şöyle anlatır: Peygamber (s.a.) Hudeybiye'den dönmüş geliyordu. Ashabından biri; "Bu fetih falan değil; adamlar bizim Beytullah'a gitmemize engel oldular! Hediyelik kurbanlarımız da engellendi!.." dedi. Bu söz Peygamber'e (s.a.) ulaştı. Buyurdu ki "Bu ne çirkin bir söz böyle!.. Bilâkis o, fetihlerin en büyüğüdür! Müşrikler sizin, beldelerinden elinizi kolunuzu sallaya sallaya gitmenize razı oldular, sizden sulh istediler; artık emin bir şekilde yanınıza [Medine'ye] gelecek ve hoşlanmadıkları şeyi (İslâm'ı) sizden görüp öğrenecekler." Şa'bî'den de şöyle rivayet edilmiştir: Sûre Hudeybiye'de indi. Bu gazvede Peygamber (s.a.) hiçbir gazvede elde etmediği lutuflara nâil oldu; Rıdvan Biatı yapıldı; geçmiş ve gelecek günahları mağfiret edildi, Rumlar, Farsları yendi, Kâbe'ye gönderilen hediye kurbanlar yerlerine ulaştı ve kendilerine Hayber hurmaları yedirildi. Hudeybiye fethinde büyük de bir mu'cizeye tanık olundu; oradaki kuyunun suyu çekilmiş, içinde bir damla bile kalmamıştı. Peygamber (s.a.) ağzına su alıp çalkaladıktan sonra onu kuyunun içine püskürttü ve kuyu suyla dolup taştı. Yanında bulunan herkes ondan içtiler [*Buhârî*, "Menâkıb", 25]. Rivayete göre; su coşup ağzına kadar dolmuş ve bundan sonra hiç tükenmemiştir.

[496] Sûrede bahsedilen fethin Hayber fethi olduğu da söylenmiştir. "Anadolu'nun fethidir." diyen de olmuştur. Şöyle de denilmiştir: Allah'ın Peygamber'e (s.a.) İslâm, nübüvvet, delil ve kılıç vasıtasıyla yaptığı dâvetle lutfettiği fetihtir. Bundan daha açık ve daha büyük bir fetih yoktur. O, bütün fetihlerin başıdır; zira İslâm fetihlerinin her biri bunun içindedir ve bundan bir şubedir.

[497] Şöyle de denilmiştir: Âyetin anlamı şu şekildedir: Mekkelilere karşı, senin lehine açık bir hüküm verdik: Sen ve ashabın Beyt'i tavaf etmek üzere gelecek sene oraya gireceksiniz. Buna göre, *fetih* "hükmetmek" anlamındaki *fitâhat^{un}* kökünden gelmektedir. Katâde'den (v. 117/735) de böyle nakledilmiştir.

[498] "Mazideki ve atideki *günah*ın" yani senden sadır olan bütün kusurlar. Mukātil'den (v. 150/767) şöyle nakledilmiştir: Câhiliye devrinde ve sonrasında meydana gelenler. Şöyle de denilmiştir: "Geçmişte yaşadığın, Maria ile ilgili mesele; gelecekte yaşayacağın Zeyd'in hanımıyla ilgili mesele."[1]

[499] "Onurlu" yani içinde izzet ve kudret olan "bir zafer." Veya zafer -mecazi isnat yoluyla- [sahibinin, yani] muzaffer olanın sıfatıyla vasıflandırılmıştır. Yahut "sahibi onurlu olan bir zafer" demektir.

1 Maria meselesi ile ilgili olarak Tahrîm sûresinin ilk âyetlerinin, Zeynep meselesi ile ilgili olarak da Ahzâb sûresinin 37. ve devamındaki âyetlerinin tefsirine bkz. / ed.

وعن موسى بن عقبة: أقبل رسول الله ﷺ من الحديبية راجعًا، فقال رجل من أصحابه: ما هذا بفتح، لقد صدّونا عن البيت وصُد هَدينا! فبلغ النبي ﷺ فقال: بئس الكلام هذا، بل هو أعظم الفتوح، وقد رضي المشركون أن يدفعوكم عن بلادهم بالراح، ويسألوكم القضية، ويرغبوا إليكم في الأمان، وقد رأوا منكم ما كرهوا. وعن الشعبي: نزلت بالحديبية وأصاب رسول الله ﷺ في تلك الغزوة ما لم يصب في غزوة؛ أصاب أن بويع بيعةَ الرضوان، وغفر له ما تقدّم من ذنبه وما تأخر، وظهرت الروم على فارس، وبلغ الهديُ محله، وأطعِموا نخل خيبر. وكان في فتح الحديبية آية عظيمة، وذلك أنه نزح ماؤها حتى لم يبق فيها قطرة، فتمضمض رسول الله ﷺ ثم مجّه فيها، فدرّت بالماء حتى شرب جميع من كان معه. وقيل: فجاش الماء حتى امتلأت ولم ينفد ماؤها بعد.

[٤٩٦]وقيل: هو فتح خيبر، وقيل: فتح الروم. وقيل: فتح الله له بالإسلام والنبوّة والدعوة بالحجة والسيف، ولا فتح أبين منه وأعظم، وهو رأس الفتوح كلها، إذ لا فتح من فتوح الإسلام إلا وهو تحته ومتشعب منه.

[٤٩٧]وقيل: معناه قضينا لك قضاء بينًا على أهل مكة أن تدخلها أنت وأصحابك من قابل لتطوفوا بالبيت، من الفتاحة وهي الحكومة. وكذا عن قتادة.

[٤٩٨]{مَا تَقَدَّمَ مِن ذَنبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ} يريد: جميع ما فرط منك. وعن مقاتل: ما تقدم في الجاهلية وما بعدها. وقيل: ما تقدم من حديث مارية، وما تأخر من امرأة زيد.

[٤٩٩]{نَصْرًا عَزِيزًا} فيه عز ومنعة، أو وصف بصفة المنصور إسنادًا مجازيًا، أو عزيزًا صاحبُه.

4. İmanlarına iman katılsın diye o sükûnet verici rahmetini müminlerin kalbine indiren O'dur. Göklerin ve yerin orduları Allah'ındır. Allah 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir (Alîm, Hakîm).

5. Böylece O; kadın-erkek bütün müminlerin kötülüklerini örterek onları altında ırmakların aktığı, temelli kalacakları cennetlere sokacaktır... ki bu, Allah katında muazzam bir başarıdır.

6. Böylece O, Allah hakkında sûizanda bulunup duran ama sûizanları dönüp dolaşıp kendilerini bulacak olan kadın-erkek münafıklar ile kadın-erkek putperestlere de azap edecektir. Allah bunlara gazap etmiş, onları lânetlemiş ve onlara cehennemi hazırlamıştır... Ne kötü dönüş yeri!

7. Göklerin ve yerin orduları Allah'ındır. Allah 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

[500] *Sekîne* sükûnet demektir. Tıpkı *bühtâna* *behîtet* denmesi gibi; yani Allah onların kalbine sulh ve emniyet sebebiyle sükûnet ve huzur indirmiştir ki Allah'ın, korkudan sonra emniyeti, savaştan sonra barışı kolaylaştırmak sûretiyle kendilerine olan lutfunu bilsinler ve yakînleri iyice artsın. Bu sükûnetle, Muhammed'in (s.a.) getirdiği hükümleri kabulleni̇şlerini de *indirdi* ki tevhidden ibaret olan imanlarının yanında bu yasalara "imanları da artsın." İbn Abbas'tan (r.a.) şöyle rivayet edilmiştir: Peygamber'in (s.a.) onlara getirdiği ilk şey tevhid idi. Allah'ın birliğine iman ettiklerinde namazı ve zekâtı indirdi, sonra haccı, sonra cihâdı indirdi; böylece iman üzerine imanla imanları artmış oldu. (ii) Veya müminlerin kalbine Allah ve Resulü'ne karşı saygı ve tazim indirdi ki bu itikatlarıyla imanlarına iman katılsın. (iii) Şöyle de denilmiştir: Onlara rahmet indirdi ki birbirlerine merhamet göstererek imanları artsın.

[501] "Göklerin ve yerin orduları Allah'ındır", ilim ve hikmetinin gerektirdiği şekilde bazısını bazısına musallat eder. O'nun hükümlerinden biri de müminlerin kalbini Hudeybiye sulhü ile sükûnete erdirmesi ve kendilerine fetihlerin lutfedileceğini vaat etmesidir. Bu hükmü de müminler Allah'ın bu hükmündeki nimetini bilsinler, buna şükredip sevabı hak etsinler, Allah da onları mükâfatlandırsın; buna öfkelenmeleri ve çirkin görmeleri sebebiyle kâfirleri ve münafıkları da azaba uğratsın diye vermiştir.

[502] سوء (kötü)[1] kelimesi bir şeyin bayağı ve bozuk olduğunu, *sıdk* ise bir şeyin iyi ve sağlam olduğunu ifade etmek için gelmiştir. İstenen düzgün işler için *fi'lü sıdk*^{ın}, istenilmeyen bozuk işler için de *fi'lü sû'*^{in} denir. ظَنَّ السوء (suizan) ifadesinin anlamı; Allah'ın, Resulü'ne ve müminlere yardım etmeyeceğini, onları Mekke'ye zaferle, zorla ve boyun eğdirerek fethederek döndürmeyeceğini düşünmeleridir.

1 Müfessirin *sev'* değil, *sû'* kıraatini esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

٤-﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّموَاتِ وَالأَرْضِ وَكَانَ اللهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

٥-﴿لِيُدْخِلَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَيُكَفِّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَكَانَ ذَلِكَ عِنْدَ اللهِ فَوْزًا عَظِيمًا﴾

٦-﴿وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ الظَّانِّينَ بِاللهِ ظَنَّ السَّوْءِ عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ وَغَضِبَ اللهُ عَلَيْهِمْ وَلَعَنَهُمْ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا﴾

٧-﴿وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللهُ عَزِيزًا حَكِيمًا﴾

[٥٠٠] {اَلسَّكِينَةَ} السكون، كالبهيتة للبهتان، أي أنزل الله في قلوبهم السكون، والطمأنينة بسبب الصلح والأمن، ليعرفوا فضل الله عليهم بتيسير الأمن بعد الخوف، والهدنة غب القتال، فيزدادوا يقينًا إلى يقينهم؛ وأنزل فيها السكون إلى ما جاء به محمد عليه السلام من الشرائع {لِيَزْدَادُوا إيمانا} بالشرائع مقرونًا إلى إيمانهم وهو التوحيد. عن ابن عباس ﵄: إن أوّل ما أتاهم به النبي ﷺ التوحيد، فلما آمنوا بالله وحده أنزل الصلاة والزكاة، ثم الحج، ثم الجهاد، فازدادوا إيمانًا إلى إيمانهم. أو أنزل فيها الوقار والعظمة لله عزّ وجل ولرسوله، ليزدادوا باعتقاد ذلك إيمانًا إلى إيمانهم. وقيل: أنزل فيها الرحمة ليتراحموا فيزداد إيمانهم.

[٥٠١] {وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّموَاتِ وَالْأَرْضِ} يسلط بعضها على بعض كما يقتضيه علمه وحكمته؛ ومن قضيته أن سكّن قلوب المؤمنين بصلح الحديبية ووعدهم أن يفتح لهم.n وإنما قضى ذلك ليعرف المؤمنون نعمة الله فيه ويشكروها فيستحقوا الثواب فيثيبهم ويعذب الكافرين والمنافقين لما غاظهم من ذلك وكرهوه.

[٥٠٢] وقع السوء عبارة عن رداءة الشيء وفساده؛ والصدقُ عن جودته وصلاحه، فقيل في المرضِيّ الصالح من الأفعال فعل صدق، وفي المسخوط الفاسد منها فعل سوء. ومعنى {ظَنَّ السوء} ظنهم أن الله تعالى لا ينصر الرسول والمؤمنين، ولا يرجعهم إلى مكة ظافرين فاتحيها عنوة وقهرًا.

[503] "Sûizanları dönüp dolaşıp kendilerini bulacak!" Yani müminler için istedikleri ve bekledikleri şeyler kendilerini bulacak, kendi başlarına gelecektir. *es-Sû'ü* helâk ve harap etmek demektir. Fetha ile *dâiratü's-sev'*[i] şeklinde de okunmuştur; yani kötüledikleri ve kızdıkları hususlar. Bunlar onlara göre sıkıntı ve belâ, müminlere göre ise nimet ve lutuftur. **Şayet** "السَّوْء ve السُّوء kelimeleri arasında fark var mı?" **dersen şöyle derim:** Bunlar ساء kökünden türemiş olup *kürh-kerh* (meşakkat-isteksizlik] ve *zu'uf-zaaf* gibidirler; ancak fethalı okuyuşa daha çok, yerilmek istenen şeyler izâfe edilmiş; zamme ile okunan *(sû')* ise hayrın çelişiği olan şer için kullanılmıştır. *Erâde bi-hi's-sûe* (Onun için şer istedi.) ve *erâde bi-hi'l-hayr*[a] (Onun için hayır istedi.) denir. Bu sebeple, *zan* -yerilmiş olduğu için- fetha ile okunana izâfe edilmiştir. *Dâire* (zamanın getirdiği olaylar) ise övülen bir şeydir; bu sebeple (*sev'*e) izâfe edilmemeliydi; ancak yukarıda zikrettiğimiz te'vil sebebiyle[1] böyle yapılmıştır. Zamme ile *dâiratü's-sû'* kıraatine gelince, onlara istemedikleri sıkıntılar isabet ettiği için buna *sû'* ismini vermek doğru olmuştur. Tıpkı انْ ارَادَ بِكُمْ سُوءًا اوْ ارَادَ بِكُمْ رَحْمَةً ("De ki: Allah sizin için bir kötülük murad etse, ya da bir rahmet murad etse (bunu kim engelleyebilir)?" [Ahzâb 33/17]) âyetindeki gibi.

8-9. Biz seni gerçekten bir şahit olarak, bir müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik ki insanlar Allah ve Resulü'ne iman etsin; 'O'nu desteklesin; 'O'na saygı göstersin... Ve sabah-akşam 'O'nu tenzih ve takdis etsinler.[2]

[504] شَاهِدًا yani ümmetine şahitlik eden bir şahit olarak… Tıpkı "Peygamber size şahit (model) olsun…" [Bakara 2/143] âyetindeki gibi.

[505] "İman etsin*ler*"deki[3] zamir "insanlar"a gitmektedir. "O'nu desteklesinler", yardım ederek O'nu güçlendirsinler. "O'na saygı göstersinler", tazimde bulunup, yüceltsinler. "O'nu tesbih etsinler." وَيُسَبِّحُوهُ fiili *tesbîh* -veya *sübha*-[4] kökünden gelmektedir. "*O*nu" zamirleri Allah'a râcidir. "Allah'ı desteklemek"le kastedilen ise, O'nun dinini ve Resulü'nü desteklemektir. Zamirleri ayıran [yani bir kısmını Allah'a, bir kısmını Peygamber'e gönderen, 'doğru'dan] uzak bir iş yapmış olur.[5] Fiiller; *li-tü'minû, ve tü'azzirûhu ve tüvakkırûhu ve tüsebbihûhu* şeklinde Tâ ile de okunmuştur ki bu durumda, Peygamber ve ümmetine hitap edilmektedir.

1 Yani bu hâdisenin müşrikler için yerilen, müminler için ise istenen bir şey olmasından dolayı. / çev.

2 Meal müfessirin kıraat tercihine göre yapılmıştır. / ed.

3 Müfessirin, âyetteki fiillerin gâib okunduğu kıraati esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

4 *Tesbîh* Allah'ı kusur ve küsürlerden uzak bilmek; tenzih etmek. *Sübha* ise O'nu tesbîh ederken ifadelerin sayıldığı tespih taneleri. / ed.

5 Müfessir -Hucurat sûresinin başında- "Allah ve Resulü" tabirinden maksat, Allah Resulü'dür demektedir. *Tesbîh* hâriç diğer fiiller Peygamber'e daha uygun gözükmektedir. / ed.

[٥٠٣] {عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السوء} أي ما يظنونه ويتربصونه بالمؤمنين، فهو حائق بهم ودائر عليهم. والسُّوء الهلاك والدمار. وقرئ «دائرة السَّوْء»، بالفتح، أي الدائرة التي يذمونها ويسخطونها، فهي عندهم دائرة سوء، وعند المؤمنين دائرة صدق. فإن قلت: هل من فرق بين السُّوء والسَّوء؟ قلت: هما كالكُره والكَره والضُّعْف والضَّعْف، من ساء؛ إلا أنّ المفتوح غلب في أن يضاف إليه ما يراد ذمه من كل شيء. وأما السُّوء -بالضم- فجار مجرى الشر الذي هو نقيض الخير. يقال: أراد به السوء وأراد به الخير؛ ولذلك أضيف الظن إلى المفتوح لكونه مذمومًا؛ وكانت الدائرة محمودة فكان حقها أن لا تضاف إليه إلا على التأويل الذي ذكرنا. وأما دائرة السوء -بالضم- فلأن الذي أصابهم مكروهٌ وشدة، فصح أن يقع عليه اسم السوء، كقوله عزّ وعلا {إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً} [الأحزاب: ١٧].

٨-﴿إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا﴾

٩-﴿لِتُؤْمِنُوا بِاللهِ وَرَسُولِهِ وَتُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُ وَتُسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلا﴾

[٥٠٤] {شَاهِدًا} تشهد على أمّتك، كقوله تعالى {وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا} [البقرة: ١٤٣].

[٥٠٥] «لِيُؤْمِنُوا» الضمير للناس وَيُعَزِّرُوهُ ويقوُّوه بالنصرة، وَيُوَقِّرُوهُ ويعظموه، وَيُسَبِّحُوهُ من التسبيح، أو من السبحة. والضمائر لله عز وجلّ؛ والمراد بتعزيز الله تعزيزُ دينه ورسوله ﷺ. ومن فرق الضمائر فقد أبعد. وقرئ «لتؤمنوا»، «وتعزروه»، «وتوقروه»، «وتسبحوه»، بالتاء. والخطاب لرسول الله ﷺ ولأمّته.

Zâ'nın zamme ve esresiyle, şeddesiz olarak *ta'zürûhu* ve *ta'zirûhu* şeklinde; Tâ'nın zammesiyle ve şeddesiz olarak *tu'zirûhu* şeklinde; iki Zâ ile *tü'azzizûhu* (onu aziz kılasınız) şeklinde de okunmuştur. (توقّروه da) saygı göstermek anlamına gelen *evkara*dan *tûkırûhu* şeklinde okunmuştur.

[506] Ve "sabah-akşam" Allah'ı tenzih ve takdis edesiniz. İbn Abbas'tan gelen rivayete göre; sabah, öğle ve ikindi namazlarıdır.

10. O ağacın altında sana biat edenler, aslında Allah'a biat etmişlerdir. (Senin elin değil) Allah'ın elidir ellerinin üstündeki... Dolayısıyla, kim cayarsa tamamen kendi aleyhine caymış olur! Kim de Allah'la yaptığı anlaşmaya vefa gösterirse, ona da Allah büyük bir mükâfat verecektir.

[507] "Aslında Allah'a biat etmişlerdir." deyince, peşinden *tahyîl* yoluyla[1] bu sözü tekit etmiş ve "Allah'ın elidir ellerinin üstündeki" buyurmuştur. Bu ifadeyle, "Allah'ın eli"nden kastın, biat edenlerin elleri üzerindeki Peygamber'in (s.a.) eli olduğu bildirilmektedir; zira Allah Teâlâ organlardan ve cisimlere ait sıfatlardan münezzehtir. Burada Peygamber ile yapılan sözleşmenin Allah ile yapılmış gibi olduğu, aralarında fark olmadığı bildirilmektedir. Tıpkı "Resulü'ne itaat eden Allah'a itaat etmiş olur." [Nisâ 4/80] âyetindeki gibi.

[508] Kastedilen, Rıdvan Biatı'dır.

[509] "Kendi aleyhine caymış olur", caymasının zararı tamamen kendisine döner! Câbir b. Abdullah (r.a.; v. 78/697) şöyle demiştir: "O ağacın altında Peygamber'e (s.a.), ölünceye kadar mücadele etmek ve kaçmamak üzere biat ettik. Cedd b. Kays dışında hiçbirimiz biattan kaçmadı. O da münafıktı; devesinin altına gizlendi, insanlarla birlikte biat etmeye gitmedi." [*Ahmed b. Hanbel,* III, 396]

[510] İfade, *innemâ yübâyi'ûne li'llâh* (tamamen Allah [rızası] için biat etmiştir) şeklinde de okunmuştur. Fiil Kâf'ın zamme ve kesresiyle *yenküsü* ve *yenkisü* şeklinde okunmuştur. (بِمَا عَاهَدَ ifadesi) *bi-mâ 'âhede* ve *[bi-mâ] 'ahide* şeklinde; فَسَيُؤْتِيهِ de Nûn (*fe-senü'tîhi*) ve Yâ ile okunmuştur. *Vefeytü bi'l-ahd* ve *evfeytü bi-hî* (sözü yerine getirdim) denir ki bu,[2] Tihâme lügatidir. Tıpkı اوْفُوا بِالْعُقُودِ ("Akitleri yerine getirin!" [Mâide 5/1]), وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ ("Ahidlerini yerine getirenler" [Bakara 2/177]) âyetlerindeki gibi.

---

1 Yani müminlerin Yüce Allah'a gerçek mânada "elini sıkarak" biat edemeyecekleri âşikârdır. يد الله فوق أيديهم ifadesinde bir canlandırma yapılmış; biat ettikleri Peygamber'in eli Allah'ın eliymiş gibi takdim edilmiştir. / ed.

2 Yani fiilin hem if'âl kalıbından hem de Bâ ile kullanılması. Çünkü normalde bu iki kullanımdan biri fiili müte'addî kılmaya yeter. / ed.

وقرئ «وتَعْزروه»، بضم الزاي وكسرها. «وتُعْزروه»، بضم التاء والتخفيف، «وتعززوه»، بالزايين. و«وتوقروه»، من أوقره بمعنى وقره.

[٥٠٦]وتسبحوا الله {بُكْرَةً وَأَصِيلًا} عن ابن عباس ﵄: صلاة الفجر وصلاة الظهر والعصر.

٥ ١٠-﴿إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَى نَفْسِهِ وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهَ فَسَيُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا﴾

[٥٠٧]لما قال {إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ} أكده تأكيدًا على طريق التخييل فقال {يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ} يريد أن يد رسول الله التي تعلو أيدي المبايعين هي يد الله، والله تعالى منزهٌ عن الجوارح وعن صفات الأجسام. وإنما المعنى تقرير أن عقد الميثاق مع
١٠ الرسول كعقده مع الله من غير تفاوت بينهما، كقوله تعالى {مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ} [النساء: ٨٠].

[٥٠٨]والمراد: بيعة الرضوان.

[٥٠٩]{فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَى نَفْسِهِ} فلا يعود ضرر نكثه إلا عليه. قال جابر بن عبد الله ﵁: بايعنا رسول الله تحت الشجرة على الموت، وعلى أن لا نفرّ؛ فما
١٥ نكث أحد منا البيعة إلا جد بن قيس وكان منافقًا، اختبأ تحت إبط بعيره ولم يسر مع القوم.

[٥١٠]وقرئ «إنما يبايعون لله»، أي لأجل الله ولوجهه. وقرئ «ينكث»، بضم الكاف وكسرها، و«بما عاهد»، و«[بما] عهد». {فَسَيُؤْتِيهِ} بالنون والياء، يقال: وفيت بالعهد وأوفيت به، وهي لغة تهامة. ومنها قوله تعالى {أَوْفُوا بِالْعُقُودِ} [المائدة: ١]
٢٠ {وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ} [البقرة: ١٧٧].

11. (Hudeybiye seferine çıkmayarak Peygamberden) geri duran bedevîler, sana diyecekler ki: "Bizi mallarımız ve ailelerimiz alıkoydu; bizim için Allah'a istiğfar ediver!" Oysa 'kalplerinde olmayan'ı dilleri[nin ucu] ile söylüyorlardı. De ki: Şayet Allah size bir zarar vermek veya bir fayda eriştirmek istese, O'nun karşısında kimin elinden bir şey gelebilir?! Aksine, Allah yaptıklarınızdan haberdardır!

[511] Burada bahsedilenler, Hudeybiye'den geri kalanlar; yani Ğıfâr, Müzeyne, Cüheyne, Eşca', Eslem ve Dîl bedevîleridir. Peygamber (s.a.) Hudeybiye senesinde umre için Mekke'ye doğru yola çıkmak istediğinde, Kureyş'in savaş için karşısına çıkmasından ve Beytullah'a girmesini engellemesinden çekinerek, Medine'nin etrafındaki bedevîlere ve çölde yaşayanlara, kendisiyle birlikte sefere çıkmalarını emretti; harp istemediğini bildirmek için ihrama girdi ve hediye kurbanını yanına aldı. Bedevîlerin çoğu ağırdan aldılar ve "Medine'de burnunun dibine kadar gelip ashabını öldüren bir kavmin üzerine gidiyor… Onlarla savaşacakmış!.." dediler. Peygamber'in (s.a.) ölüp, Medine'ye geri dönemeyeceğine inanıyorlardı. Bu yüzden, aileleriyle ve mallarıyla meşgul olmaları gerektiği, onların işlerini yapacak başka kimselerinin bulunmadığı bahanesini ileri sürdüler. İfade, şedde ile *şeğğaletnâ* şeklinde de okunmuştur.

[512] "Oysa 'kalplerinde olmayan'ı dilleri[nin ucu] ile söylüyorlardı!" Bu ifade, ileri sürdükleri mazeretleri yalanlamaktadır. Onları geri bırakan, söyledikleri şeyler değildi; asıl sebep Allah hakkında şüphe duymaları ve *nifak*ları idi. İstiğfar talepleri de gerçek değildi.

[513] Öldürülme ve hezimete uğrama gibi size zarar veren şeyleri Allah "başınıza getirmek isterse sizin için kimin elinden bir şey gelebilir?" O'nun irade ve hükmünden sizi kim koruyabilir? "Veya size" zafer, ganimet gibi "bir fayda vermek isterse" buna kim mâni olabilir?

[514] ضرًّا fetha ile de zamme ile de okunmuştur (*darr*^{an} - *durr*^{an}). *Ehlûne*, *ehl* kelimesinin çoğuludur. *Ard* ve *aradât*ta olduğu gibi, müenneslik Tâ'sı takdir edilerek *ehelât* diye de çoğul yapılabilir; zira *ehlet*^{ün} diye de gelmiştir. *Ehâlî* ise *leyâlî* gibi ism-i cem'dir.

12. Aksine, Peygamber ve müminlerin, ailelerine bir daha asla dönemeyeceklerini sanmıştınız. Ve bu, kalplerinize cazip gelmişti... Evet, sûizanda bulunmuş ve kendinizi yakmıştınız!

[515] [الى اهليهم ifadesi] *ilâ ehlihim* şeklinde de okunmuştur. Ma'lûm sîgasıyla *ve zeyyene* (süsledi) şeklinde de okunmuştur ki süsleyen, şeytan ya da Allah'tır; Kur'ân'da ikisi de geçmektedir: "Bu yaptıklarını Şeytan kendilerine cazip göstermiş…" [Neml 27/24], "… onlara cazip gösterdik." [Neml 27/4]

١١-﴿سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الأَعْرَابِ شَغَلَتْنَا أَمْوَالُنَا وَأَهْلُونَا فَاسْتَغْفِرْ لَنَا يَقُولُونَ بِأَلْسِنَتِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ لَكُمْ مِنَ اللهِ شَيْئًا إِنْ أَرَادَ بِكُمْ ضَرًّا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ نَفْعًا بَلْ كَانَ اللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا﴾

[٥١١] هم الذين خلِّفوا عن الحديبية، وهم أعراب غفار ومزينة وجهينة وأشجع وأسلم والديل. وذلك أنّ رسول الله ﷺ حين أراد المسير إلى مكة عام الحديبية معتمرًا استنفر من حول المدينة من الأعراب وأهل البوادي ليخرجوا معه حذرًا من قريش أن يعرضوا له بحرب أو يصدوه عن البيت، وأحرم هو ﷺ وساق معه الهَدي، ليعلم أنه لا يريد حربًا؛ فتثاقل كثير من الأعراب وقالوا: يذهب إلى قوم قد غزوه في عُقْرِ داره بالمدينة وقتلوا أصحابه، فيقاتلهم! وظنوا أنه يهلك فلا ينقلب إلى المدينة، واعتلوا بالشغل بأهاليهم وأموالهم وأنه ليس لهم من يقوم بأشغالهم. وقرئ «شغّلتنا»، بالتشديد.

[٥١٢] {يَقُولُونَ بِأَلْسِنَتِهِمْ مَا لَيْسَ فِى قُلُوبِهِمْ} تكذيب لهم في اعتذارهم، وأن الذي خلفهم ليس بما يقولون، وإنما هو الشك في الله والنفاق؛ وطلبهم للاستغفار أيضًا ليس بصادر عن حقيقة.

[٥١٣] {فَمَن يَمْلِكُ لَكُمْ} فمن يمنعكم من مشيئة الله وقضائه {إِنْ أَرَادَ بِكُمْ} ما يضركم من قتل أو هزيمة، {أَوْ أَرَادَ بِكُمْ نَفْعًا} من ظفر وغنيمة.

[٥١٤] وقرئ «ضرًّا» بالفتح والضم. الأهلون: جمع أهل. ويقال: أهلات، على تقدير تاء التأنيث. كأرض وأرضات، وقد جاء أهلة. وأمّا أهال، فاسم جمع، كليال.

١٢-﴿بَلْ ظَنَنْتُمْ أَنْ لَنْ يَنْقَلِبَ الرَّسُولُ وَالْمُؤْمِنُونَ إِلَى أَهْلِيهِمْ أَبَدًا وَزُيِّنَ ذَلِكَ فِي قُلُوبِكُمْ وَظَنَنْتُمْ ظَنَّ السَّوْءِ وَكُنْتُمْ قَوْمًا بُورًا﴾

[٥١٥] وقرئ «إلى أهلهم»، «وَزَيَّنَ»، على البناء للفاعل، وهو الشيطان، أو الله عز وجل، وكلاهما جاء في القرآن؛ {وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أعمالهم} [النمل: ٢٤]، {وَزَيَّنَّا لَهُمْ أَعْمَالَهُمْ} [النمل: ٤]

[516] *el-Bûr*[u], *bâra* fiilinden olup hem yapı hem de anlam olarak *heleke*den türeyen *helk* gibidir. Bu sebeple, tekil, çoğul, erkek, dişi hepsi de bununla vasıflanabilir. *Bâir* (helâk olan) kelimesinin çoğulu da olabilir; tıpkı (yeni doğum yapan deve ve at anlamındaki) *'âiz* - *'ûz* kelimeleri gibi. Mâna şöyledir: Siz, kendileri de kalpleri ve niyetleri de bozuk kimselersiniz; sizde hayır yok! Veya Allah katında helâk olacak, O'nun gazap ve cezasına müstehak bir kavimsiniz!

13. Kim Allah ve Resulü'ne iman etmezse, şüphesiz Biz, inkârcı nankörler için çılgın bir ateş hazırlamışızdır!

[517] لِلْكَافِرِينَ (İnkârcı nankörler için) kelimesi, iki imanı yani Allah'a da, Resulü'ne de iman etmeyi bir araya getirmeyen kimselerin kâfir olduğunu bildirmek için *le-hum* (onlar için) zamiri yerine kullanılmıştır. سَعِيرًا (çılgın bir ateş) kelimesi nekire yapılmıştır; çünkü hususi bir ateştir. Tıpkı نارًا تلَظّى ("alev saçan bir ateş" [Leyl 92/14]) âyetinde ateş nekire yapıldığı gibi.

14. Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. O, dilediklerini bağışlıyor, dilediklerine azap ediyor. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[518] "Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır;" [kâinatı] her şeye gücü yeten hikmet sahibi birinin idare edişi gibi idare etmektedir. *Meşîet*ine bağlı olarak affetmekte, azap etmektedir; ama *meşîet*i hikmetine tâbidir. Hikmeti ise tevbe edenleri bağışlayıp, günahta ısrar edenlere azap etmektir. "Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir" ve rahmeti gazabından önde gelmektedir; zira büyük günahlardan sakınınca küçük kötülükleri örtmekte, tevbe ile de büyük günahları bağışlamaktadır.

15. Bu geri duranlar, ganimet almaya gittiğinizde ise Allah'ın sözünü değiştirmek arzusuyla; "Bırakın, biz de peşinizden gelelim!" diyecekler... De ki: Asla peşimizden gelemezsiniz! Çünkü Allah, daha önce böyle buyurmuştu. Bunun üzerine, "Yoo! Siz sadece, bizi çekemiyorsunuz!" diyecekler. Zaten, öteden beri, bazı hususlar dışında pek bir şey anlamazlardı...

[519] "Bu geri duranlar diyecekler…" ifadesiyle, Hudeybiye'den geri kalanlar kastedilmektedir. "Ganimet" yani Hayber ganimetlerini "almaya gittiğinizde ise, *Allah'ın sözü*nü değiştirmek arzusuyla" -ifade *kelima'l-lāh* (Allah'ın sözlerini) şeklinde de okunmuştur- yani Allah'ın Hudeybiye ehline olan vaadini değiştirmek isteyerek. Allah müminlere, sulh yaparak döner de müşriklerden bir şey alamazlarsa, Mekke ganimetlerine karşılık Hayber ganimetlerini vereceğini vaat etmişti. "Allah'ın sözü"nün, "Asla benimle beraber çıkmayacaksınız." [Tevbe 9/83] ifadesi olduğu da söylenmiştir.

[٥١٦] والبور من بار، كالهلك من هلك بناء ومعنى؛ ولذلك وصف به الواحد والجمع والمذكر والمؤنث. ويجوز أن يكون جمع بائر، كعائذ وعوذ. والمعنى: وكنتم قومًا فاسدين في أنفسكم وقلوبكم ونياتكم لا خير فيكم. أو هالكين عند الله مستوجبين لسخطه وعقابه.

٥ ١٣-﴿وَمَنْ لَمْ يُؤْمِنْ بِاللهِ وَرَسُولِهِ فَإِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَعِيرًا﴾

[٥١٧] {لِلْكَافِرِينَ} قام مقام ''لهم''، للإيذان بأنّ من لم يجمع بين الإيمانين -الإيمان بالله وبرسوله- فهو كافر. ونكر {سَعِيرًا} لأنها نار مخصوصة، كما نكر {نَارًا تَلَظَّى} [الليل: ١٤].

١٤-﴿وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّموَاتِ وَالأَرْضِ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَكَانَ ١٠ اللهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[٥١٨] {وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّموَاتِ وَالأَرْضِ} يدبره تدبير قادر حكيم، فيغفر ويعذب بمشيئته، ومشيئته تابعة لحكمته، وحكمته المغفرة للتائب وتعذيب المصرّ. {وَكَانَ اللهُ غَفُورًا رَحِيمًا} رحمته سابقة لغضبه، حيث يكفر السيآت باجتناب الكبائر، ويغفر الكبائر بالتوبة.

١٥ ١٥-﴿سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ إِذَا انْطَلَقْتُمْ إِلَى مَغَانِمَ لِتَأْخُذُوهَا ذَرُونَا نَتَّبِعْكُمْ يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا كَلامَ اللهِ قُلْ لَنْ تَتَّبِعُونَا كَذَلِكُمْ قَالَ اللهُ مِنْ قَبْلُ فَسَيَقُولُونَ بَلْ تَحْسُدُونَنَا بَلْ كَانُوا لا يَفْقَهُونَ إِلا قَلِيلا﴾

[٥١٩] {سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ} الذين تخلفوا عن الحديبية {إِذَا انْطَلَقْتُمْ إِلى مَغَانِمَ} إلى غنائم خيبر. {أَن يُبَدّلُوا كَلَامَ اللهِ} -وقرئ «كَلِمِ اللهِ»- أن يغيروا موعد الله لأهل ٢٠ الحديبية. وذلك أنه وعدهم أن يعوّضهم من مغانم مكة مغانم خيبر إذا قفلوا موادعين لا يصيبون منهم شيئًا. وقيل: هو قوله تعالى {لَنْ تَخْرُجُوا مَعِىَ أَبَدًا} [التوبة: ٨٣].

"Bizi çekemiyorsunuz", sizinle birlikte ganimetlerden hisse almamızı kıskanıyorsunuz! Sîn'in zamme ve kesresiyle (*tahsüdûnenâ - tahsidûnenâ*) okunmuştur. "Bazı hususlar" -dünya işleri- "dışında pek bir şey anlamazlardı;" yani din işlerinden hiç anlamazlardı. Tıpkı "Sadece dünya hayatının dış yüzünü bilirler." [Rûm 30/7] âyetindeki gibi.

[520] **Şayet** "İki *ıdrab* harfi arasındaki fark nedir?" **dersen şöyle derim:** [Münafıklara ait olan] birincisi, Allah'ın hükmünün, "münafıkların artık Müslümanların peşinden gelemeyeceği" şeklinde olduğunu reddedip, asıl Müslümanların haset ettiği anlamında bir ıdraptır. [Allah'a ait olan] ikincisi ise münafıkları Müslümanlara haset izâfe etmekle nitelemeyi bırakıp, bundan daha büyük bir şeyle -cehâlet ve anlayış kıtlığıyla- tavsif etmektir.

16. (Seferden) geri duran o bedevîlere de ki: Yakında teslim bayrağını çek(ip hâkimiyetinizi kabul ed)inceye[1] kadar savaşmanız gerekecek güçlü, cengâver nice kavimlere karşı seferberlik(ler) ilan edilecek... İtaat ederseniz, Allah size güzel bir mükâfat verir; ama daha önce yüz çevirdiğiniz gibi o zaman da yüz çevirirseniz, can yakıcı bir azapla size azap eder!

[521] "Geri duranlara" yani Hudeybiye'den geri kalanlara "de ki…" "Güçlü, cengâver bir kavme", yani -Müsleylime'nin kabilesi- Hanîfe oğulları ile Ebû Bekir Sıddîk'ın savaştığı mürtedlere [karşı savaşmaya çağrılacaksınız]. Ebû Hanîfe'ye göre Arap müşrikleri ile mürtedlerden İslâm'a girme ve öldürülme dışında bir seçenek kabul edilmez; bunların dışındaki -Arap olmayan- müşrikler ile Ehl-i Kitap ve Mecûsîlerden cizye kabul edilir. Şâfi'î'ye göre ise cizye sadece Ehl-i Kitap ve Mecûsîlerden kabul edilir, yabancı müşriklerle Arap müşriklerinden kabul edilmez.

[522] Bu âyet Ebû Bekir Sıddîk'ın hilâfetine delildir; çünkü bedevî Araplar Peygamber zamanında bu tür harplere ancak onun vefatından sonra çağrılmışlardır. "Asla benimle beraber çıkmayacak; benim yanımda asla bir düşmanla savaşmayacaksınız!" [Tevbe 9/83] âyeti varken Peygamber (s.a.) onları nasıl çağırabilirdi ki!?

---

1 Müfessir, تقاتلونهم أو يسلمون ifadesini (i) Arap Müşrikleriyle ve (ii) bunların dışındaki kitabî gayr-i müslimlerle ilişkilendirerek, *"teslim bayrağını çek(ip sizin hâkimiyetinizi kabul ed)inceye kadar"* anlamını sadece ikinci grup için geçerli görmektedir; çünkü Müşrik Araplara itikadî ve hukukî olarak -yani bildiğimiz mânada bir *din* olarak- İslâmiyet'i benimsemekten başka seçenek tanınmamaktadır. Bu durumda, أو يسلمون ifadesi "İslâm'a girinceye kadar" anlamına gelmiş olur. Oysa maksat, insanları zorla dine sokmak değil, bir hukuk sistemine bağlı hâle getirmektir. Ve hâkim anlayış, Müşriklerin zorla İslâmiyet'e sokulmuş olduğu zehabını pekiştirebilir. Dolayısıyla, ikinci gruba uygun düşen anlamın Müşrik Araplar için de söz konusu edilebilmesi gerekir. Tıpkı Hucurat 48/14'teki قولوا أسلمنا ifadesinin; "Müslüman olduk, deyin." şeklinde değil de "Teslim bayrağını çektik, deyin." anlamında olması gibi… Ki bunlar da Müşrik (ve Arap) idi. / ed.

تَحْسدُونَنَا} أن نصيب معكم من الغنائم؛ قرئ بضم السين وكسرها. {لَا يَفْقَهُونَ} لا يفهمون إلا فهمًا {قَلِيلًا} وهو فطنتهم لأمور الدنيا دون أمور الدين، كقوله تعالى {يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا} [الروم: ٧]

[٥٢٠] فإن قلت: ما الفرق بين حرفي الإضراب؟ قلت: الأوّل إضراب معناه: ردّ أن يكون حكم الله أن لا يتبعوهم وإثبات الحسد. والثاني إضراب عن وصفهم بإضافة الحسد إلى المؤمنين، إلى وصفهم بما هو أطم منه، وهو الجهل وقلة الفقه.

١٦-﴿قُلْ لِلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الأَعْرَابِ سَتُدْعَوْنَ إِلَى قَوْمٍ أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ تُقَاتِلُونَهُمْ أَوْ يُسْلِمُونَ فَإِنْ تُطِيعُوا يُؤْتِكُمُ اللهُ أَجْرًا حَسَنًا وَإِنْ تَتَوَلَّوْا كَمَا تَوَلَّيْتُمْ مِنْ قَبْلُ يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾

[٥٢١] {قُلْ لِلْمُخَلَّفِينَ} هم الذين تخلفوا عن الحديبية {إلى قَوْمٍ أُولِى بَأْسٍ شَدِيدٍ}، يعني بني حنيفة -قوم مسيلمة-، وأهل الردّة الذين حاربهم أبو بكر الصديق رَضِيَ اللهُ عَنْهُ؛ لأن مشركي العرب والمرتدين هم الذين لا يقبل منهم إلا الإسلام أو السيف عند أبي حنيفة؛ ومن عداهم من مشركي العجم وأهل الكتاب، والمجوس تقبل منهم الجزية. وعن الشافعي لا تقبل الجزية إلا من أهل الكتاب والمجوس دون مشركي العجم والعرب.

[٥٢٢] وهذا دليل على إمامة أبي بكر الصديق رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، فإنهم لم يدعوا إلى حرب في أيام رسول الله ﷺ، ولكن بعد وفاته. وكيف يدعوهم رسول الله ﷺ مع قوله تعالى {فَقُلْ لَنْ تَخْرُجُوا مَعِىَ أَبَدًا وَلَنْ تُقَاتِلُوا مَعِىَ عَدُوًّا} [التوبة: ٨٣]

[523] (Güçlü, cengâver kavmin) Farslar ve Rumlar olduğu da söylenmiştir. O zaman, يسلمون "boyun eğinceye kadar" anlamında olur; çünkü Rumlar Hıristiyan; Farslar ise Mecûsîdir; cizye bunların ikisinden de kabul edilmektedir.

[524] **Şayet** "Katâde'den gelen rivayete göre bunlar Sakîf ve Hevâzin kabileleridir. Bu da Peygamber (s.a.) zamanında gerçekleşmiştir." **dersen şöyle derim:** Bu sahihse, o zaman mâna şöyle olur: Kalplerinizin hastalığı devam ettiği ve dinde kararsız kaldığınız sürece benimle beraber asla sefere çıkamayacaksınız! Veya edilen vaat -Mücâhid'in (v. 103/721) sözüne göre- onların Peygamber'le (s.a.) birlikte ancak *nâfile* olarak gidebilmeleri, yani ganimetten pay alamayacak olmaları ile ilgilidir.

[525] "Daha önce yüz çevirdiğiniz gibi" derken, Hudeybiye gazvesindeki yüz çevirmelerini kastediyor.

[526] اوْ يُسْلِمُونَ (veya teslim bayrağını çekerler) ifadesi, تُقَاتِلُونَهُمْ (onlarla savaşırsınız) ifadesine ma'tûftur; yani iki durumdan mutlaka biri olacaktır; ya kendileriyle savaşılacak veya İslâm'a gireceklerdir; üçüncü bir seçenekleri yoktur. Übeyy kıraatinde *ev yüslim**û*** şeklindedir ki *ilâ en yuslimû* (teslim oluncaya kadar) anlamındadır.

17. -Ancak köre vebal yoktur, topala vebal yoktur, hastaya vebal yoktur...- Kim Allah ve Resulü'ne itaat ederse, O onu, altından ırmakların aktığı cennetlere sokar. Kim de yüz çevirirse, ona da can yakıcı bir azapla azap eder!

[527] Rahatsızlığı olan bu engelli kişiler için gazveden geri kalma günahı olmadığını bildirmektedir.

[528] Nûn ile *nudhılhu* (onu sokarız) ve *nü'azzibhü* (ona azap ederiz) şeklinde de okunmuştur.

18. Gerçek şu ki o ağacın altında sana biat ederlerken Allah müminlerden razı olmuştur, kalplerindeki (iman ve samimiyetleri)ni görerek o sükûnet verici rahmetini üzerlerine indirmiş ve onları yakın bir fetihle (yani, Hayber fethi ile) mükâfatlandırmıştır.

19. Ve alacakları daha nice ganimetlerle... Allah 'mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

[529] Bu, Rıdvan Biatı'dır ve ismini bu âyetten almıştır. Şöyle ki: Peygamber (s.a.) Hudeybiye'ye indiğinde Hırâş b. Ümeyye el-Huzâ'î'yi (v. 60/680) Mekkelilere elçi gönderdi. Mekkeliler onu öldürmeye kalktılar;

[٥٢٣] وقيل: هم فارس والروم. ومعنى {يُسْلِمُونَ} ينقادون، لأنّ الروم نصارى، وفارس مجوس يقبل منهم إعطاء الجزية.

[٥٢٤] فإن قلت: عن قتادة أنهم ثقيف وهوازن، وكان ذلك في أيام رسول الله ﷺ؟ قلت: إن صح ذلك فالمعنى: لن تخرجوا معي أبدًا ما دمتم على ما أنتم عليه من مرض القلوب والاضطراب في الدين، أو -على قول مجاهد- كان الموعد أنهم لا يتبعون رسول الله ﷺ إلا متطوعين لا نصيب لهم في المغنم.

[٥٢٥] {كَمَا تَوَلَّيْتُمْ مِنْ قَبْلُ} يريد في غزوة الحديبية.

[٥٢٦] {أَوْ يُسْلِمُونَ} معطوف على {تُقَاتِلُونَهُمْ}، أي يكون أحد الأمرين؛ إما المقاتلة، أو الإسلام، لا ثالث لهما. وفي قراءة أبيّ «أو يسلموا»، بمعنى: إلى أن يسلموا.

١٧-﴿لَيْسَ عَلَى الأَعْمَى حَرَجٌ وَلا عَلَى الأَعْرَجِ حَرَجٌ وَلا عَلَى الْمَرِيضِ حَرَجٌ وَمَنْ يُطِعِ اللهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ وَمَنْ يَتَوَلَّ يُعَذِّبْهُ عَذَابًا أَلِيمًا﴾

[٥٢٧] نفى الحرج عن هؤلاء من ذوي العاهات في التخلف عن الغزو.

[٥٢٨] وقرئ «ندخله»، «ونعذبه»، بالنون.

١٨-﴿لَقَدْ رَضِيَ اللهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا﴾

١٩-﴿وَمَغَانِمَ كَثِيرَةً يَأْخُذُونَهَا وَكَانَ اللهُ عَزِيزًا حَكِيمًا﴾

[٥٢٩] هي بيعة الرضوان، سميت بهذه الآية. وقصتها: أنّ النبي ﷺ حين نزل الحديبية بعث خِراش بن أمّية الخزاعي رسولًا إلى أهل مكة، فهموا به

ancak *Ehâbîş*[1] buna mâni oldu. O dönünce, Peygamber (s.a.) elçi olarak göndermek üzere Ömer'i (r.a.) çağırdı. Hazret-i Ömer, "Onlara karşı yaptığım düşmanlık herkesin malumu olduğu için kendim hakkında onlardan korkuyorum. Mekke'de [Adiy oğullarından] beni koruyacak kimse de yok. Ancak Mekkelilerin benden daha fazla değer verdiği ve sevdiği birini söyleyebilirim; Osman b. Affân." dedi. Peygamber de onu gönderdi. Osman (r.a.) onlara, Resûlullah'ın harbetmek için gelmediğini, sadece hürmet ederek ve tazimde bulunarak Beytullah'ı ziyaret için geldiğini haber verdi. Onlar da ona saygı gösterdiler, "Beytullah'ı tavaf etmek istersen edebilirsin." dediler. Osman (r.a.), "Peygamber (s.a.) tavaf etmeden onu tavaf edecek değilim!" dedi. Ve bir müddet alıkonuldu; bunun üzerine "onu öldürdükleri" şâyiası yayıldı [*Ahmed b. Hanbel,* IV, 323-325] Peygamber (s.a.), "Bu kavimle karşı karşıya gelip harbetmeden ayrılmayacağız!" buyurdu. İnsanları biata davet etti, onlar da ağacın altında kendisine biat ettiler. "Ağaç" *semüre* ağacı idi. Câbir b. Abdullah, "Eğer gözlerim görseydi, size onun yerini gösterirdim." demiştir [*Buhârî*, "Meğâzî", 35]. Rivayete göre; Peygamber (s.a.) ağacın dibinde oturuyordu, sırtının üzerinde ağacın dallarından biri vardı. Abdullah b. Muğaffel (v. 59/679) şöyle demiştir: "Ben de yanında ayakta duruyordum; elimde ağacın dallarından biri vardı ve (onunla rahatsız edici şeyleri) Hz. Peygamber'den uzaklaştırıyordum. Dalı sırtından kaldırdım ve insanlar, onun önünde 'ölmek ve asla kaçmamak' üzere biat ettiler. Peygamber (s.a.) onlara: "Siz bugün yeryüzü halkının en hayırlılarısınız!" buyurdu [*Buhârî*, "Meğâzî", 35]. Biat edenlerin sayısı 1525 idi. 1400 olduğu da söylenmiştir. Bir görüşe göre de 1300'dür.

[530] "Kalplerindekini", biat ettikleri husustaki ihlâs ve samimiyetlerini "*gördü* ve o sükûnet verici rahmetini üzerlerine indirdi", yani sulh sebebiyle kalplerine huzur ve emniyeti indirdi "ve onları yakın bir fetihle mükâfatlandırdı." -[وأثابهم fiili] *ve âtâhum* (onlara verdi) şeklinde de okunmuştur.- Bu fetih, Mekke'den dönüşlerinin hemen akabinde gerçekleşen Hayber fethidir. Hasan-ı Basrî'den rivayet edildiğine göre, ise Hecer fethidir, zira en büyük fetih budur. Müslümanlar oranın meyveleriyle uzun müddet rahat bir hayat yaşamışlardır.

[531] "Ve alacakları daha nice ganimetlerle..." ki Hayber ganimetleridir. Orası tarlaları ve malları olan bir yerdi, Peygamber (s.a.) orayı müminlere taksim etti.

[532] Sonra Osman (r.a.) sulh teklifiyle Resûlullah'ın yanına gelmiş; o da Mekkelilerle sulh yapmış; Hudeybiye'de kurbanını kesip tıraş olduktan sonra dönmüştür.

1 Mekke çevresinde yaşayan ve Kureyş'in müttefiki olan çeşitli kabilelerin oluşturduğu bir topluluk. / çev.

فمنعه الأحابيش، فلما رجع دعا بعمر ﷺ ليبعثه فقال: إني أخافهم على نفسي، لما عُرف من عداوتي إياهم وما بمكة عدويّ يمنعني، ولكني أدلك على رجل هو أعز بها مني وأحب إليهم؛ عثمان بن عفان. فبعثه فخبرهم أنه لم يأت بحرب، وإنما جاء زائرًا لهذا البيت معظمًا لحرمته، فوقروه وقالوا: إن شئت أن تطوف بالبيت فافعل.
٥ فقال: ما كنت لأطوف قبل أن يطوف رسول الله ﷺ. واحتبس عندهم، فأرجف بأنهم قتلوه فقال رسول الله ﷺ: لا نبرح حتى نناجز القوم. ودعا الناس إلى البيعة فبايعوه تحت الشجرة وكانت سمرة. قال جابر بن عبد الله: لو كنت أبصر لأريتكم مكانها. وقيل: كان رسول الله ﷺ جالسًا في أصل الشجرة وعلى ظهره غصن من أغصانها. قال عبد الله بن المغفل: وكنت قائمًا على رأسه وبيدي غصن من الشجرة
١٠ أذب عنه، فرفعت الغصن عن ظهره، فبايعوه على الموت دونه، وعلى أن لا يفروا، فقال لهم رسول الله ﷺ: أنتم اليوم خير أهل الأرض. وكان عدد المبايعين ألفًا وخمسمائة وخمسة وعشرين. وقيل: ألفًا وأربعمائة. وقيل: ألفًا وثلاثمائة.

[٥٣٠]{فَعَلِمَ مَا فِى قُلُوبِهِمْ} من الإخلاص وصدق الضمائر فيما بايعوا عليه {فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ}، أي الطمأنينة والأمن بسبب الصلح على قلوبهم. {وأثابهم فَتْحًا
١٥ قَرِيبًا} -وقرئ «وآتاهم»- وهو فتح خيبر غب انصرافهم من مكة. وعن الحسن: فتح هجر، وهو أجلّ فتح اتسعوا بثمرها زمانا.

[٥٣١]{وَمَغَانِمَ كَثِيرَةً تَأْخُذُونَهَا} هي مغانم خيبر، وكانت أرضًا ذات عقار وأموال، فقسمها رسول الله صلى الله تعالى عليه وآله وسلم عليهم.

[٥٣٢]ثم أتاه عثمان بالصلح فصالحهم؛ وانصرف بعد أن نحر بالحديبية وحلق.

20. Allah size alacağınız daha nice ganimetler vaat etmekte... Bunu ise insanların ellerini üzerinizden çekerek size peşin vermiştir ki müminler için bir işaret olsun ve O sizi dosdoğru bir yola iletsin.

21. Sizin ele geçiremediğiniz, ama Allah'ın, (ilmiyle) tamamen kuşattığı daha başka ganimetler... Allah her şeye kadirdir.

[533] "Allah size alacağınız daha nice ganimetler vaat etmekte..." Bunlar kıyamete kadar müminlerin eline geçecek olan *şey*lerdir.[1] "Bu" Hayber ganimetleri"ni ise size peşin vermiştir. Ve insanların ellerini" yani Hayberlilerin ve onlara yardıma geldiklerinde anlaşmalı oldukları Esed ve Gatafan kabilelerinin ellerini "üzerinizden çekmiştir;" onların kalbine korku atmış ve geri dönmüşlerdir. İfadenin; "sulh ile Mekkelilerin ellerini üzerinizden çekmiştir." anlamında olduğu da söylenmiştir. Bütün bunları da bu el çektirme, "müminler için", Allah katında bir değerlerinin olduğunu, O'nun düşmanlara karşı müminlerin zaferine ve fethe kefil olduğunu anlamaları için "bir işaret" ve bir ibret "olsun" diye yapmıştır. Rivayete göre; Peygamber (s.a.) Mekke fethini rüyasında görmüştü. *-Allah'ın salâtı üzerlerine olsun* peygamberlerin rüyası da *vahiy*dir.- Ancak *fetih* gelecek seneye kaldı; Allah Teâlâ Hayber fethini, Mekke'nin fethine bir alâmet ve başlangıç yapmıştır.

[534] "Ve sizi dosdoğru bir yola iletsin", basiretinizi, yakîninizi ve Allah'ın lutfuna olan güveninizi artırsın.

[535] وَاخْرٰى (daha başka) ifadesi هٰذِه (bu) zamirine atfedilmiştir [mansūbdur]; yani bu ganimetleri size peşin vermiştir; "Size ele geçiremediğiniz" daha başka ganimetler de lutfedecektir ki bunlar da Huneyn gazvesinde alınan Hevâzin ganimetleridir. Bu gazvede biraz hezimet yaşandığı için, "sizin ele geçiremediğiniz" buyrulmuştur. "Allah [ilmiyle] onu tamamen kuşatmıştır"; ona güç yetirmiş, ele geçirmiş, sizi ona galip kılmış ve onu size ganimet olarak vermiştir. وَاخْرٰى (daha başka) ifadesi, قَدْ احَاطَ اللّٰهُ بِهَا (Allah [ilmiyle] onu tamamen kuşatmıştır.) ifadesince tefsir edilen gizli bir fiille ***mansūb*** da olabilir ki takdiri şöyledir: *Ve kada'llāhu uhrâ kad ehâta bi-hâ* (Allah, ilmiyle kuşatmış olduğu daha başka ganimetler[i de size vermey]e hükmetmiştir). O zaman, لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا (ele geçiremediğiniz) ifadesi اخْرٰى'nın sıfatı olur. وَاخْرٰى mübtedâ olmak üzere ***merfû'*** da olabilir; çünkü لَمْ تَقْدِرُوا (ele geçiremediğiniz) ifadesinin mevsufudur; bu durumda, قَدْ احَاطَ اللّٰهُ بِهَا (Allah [ilmiyle] onu tamamen kuşatmıştır) ifadesi mübtedânın haberi olur. اخْرٰى ***mecrur*** da olabilir; bu durumda başında bir *rubbe* (nice) edatının gizlendiği kabul edilir.

1 Yani gayr-ı müslimlerden alınan *haraç, cizye* vd. gelirler (*fey'*). Bununla birlikte, *ganîmet* ile *fey'* arasında genelde fark gözetilmekte; savaşarak alınanlara ganimet diğerlerine fey' denmektedir. / ed.

٢٠-﴿وَعَدَكُمُ اللهُ مَغَانِمَ كَثِيرَةً تَأْخُذُونَهَا فَعَجَّلَ لَكُمْ هَذِهِ وَكَفَّ أَيْدِيَ النَّاسِ عَنْكُمْ وَلِتَكُونَ آيَةً لِلْمُؤْمِنِينَ وَيَهْدِيَكُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا﴾

٢١-﴿وَأُخْرَى لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا قَدْ أَحَاطَ اللهُ بِهَا وَكَانَ اللهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا﴾

[٥٣٣] {وَعَدَكُمُ اللهُ مَغَانِمَ كَثِيرَةً} وهي ما يفيء على المؤمنين إلى يوم القيامة؛ {فَعَجَّلَ لَكُمْ هَذِهِ} المغانمَ -يعني مغانم خيبر- {وَكَفَّ أَيْدِىَ النَّاسِ عَنْكُمْ}، يعني أيدي أهل خيبر وحلفائهم من أسد وغطفان حين جاؤوا لنصرتهم، فقذف الله في قلوبهم الرعب فنكصوا. وقيل: أيدي أهل مكة بالصلح. {وَلِتَكُونَ} هذه الكفة {آيَةً لِلْمُؤْمِنِينَ} وعبرة يعرفون بها أنهم من الله تعالى بمكان، وأنه تعالى ضامنٌ نصرهم والفتح عليهم. وقيل: رأى رسول الله ﷺ فتح مكة في منامه -ورؤيا الأنبياء صلوات الله عليهم وحي- فتأخر ذلك إلى السنة القابلة، فجعل فتح خيبر علامة وعنوانًا لفتح مكة.

[٥٣٤] {وَيَهْدِيَكُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا} ويزيدكم بصيرة ويقينًا، وثقة بفضل الله.

[٥٣٥] {وَأُخْرَى} معطوفة على {هذِهِ}، أي فعجل لكم هذه المغانم ومغانم أخرى {لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا}، وهي مغانم هوازن في غزوة حنين. وقال {لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا} لما كان فيها من الجوالة. {قَدْ أَحَاطَ اللهُ بِهَا}، أي قدر عليها واستولى وأظهركم عليها وغنمكموها. ويجوز في {أُخْرَى} النصب بفعل مضمر يفسره {قَدْ أَحَاطَ اللهُ بِهَا} تقديره: وقضى الله أخرى قد أحاط بها. وأما {لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا} فصفة لـ{أُخْرَى}؛ والرفع على الابتداء لكونها موصوفة بـ{لَمْ تَقْدِرُوا}، وقد أحاط بها خبر المبتدأ؛ والجرّ بإضمار رُبّ.

[536] **Şayet** “وَلِتَكُونَ اٰيَةً لِلْمُؤْمِنِينَ (Müminler için bir işaret olsun) ifadesinin cümledeki yeri nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu bir ara cümle olup “-ki bunu; düşmanın engellenmesi Müslümanlar için bir işaret olsun diye yapmıştır-” şeklindedir. Mâna şöyle de olabilir: Allah size ganimetler vaat etmiş ve şu ganimeti size peşin vermiştir, düşmanların elini de üzerinizden çekmiştir ki sizi ganimetlerden faydalandırsın, bu konudaki vaadinin doğru olduğunu gören müminler için bu bir *âyet* (mu‘cize) olsun -zira gaybdan verilen haberlerin doğru çıkması mu‘cizedir- ve bununla hidayetinizi ve yakîninizi artırmış olsun.

22. Nankörce inkâr edenler sizinle savaşacak olsalardı, kesinlikle arkalarını dönerlerdi. Ayrıca, ne bir velî ne de bir yardımcı bulabilirlerdi.
23. Allah’ın öteden beri yürürlükte olan uygulaması böyledir... Allah’ın uygulamasında da asla değişiklik bulamazsın.

[537] “Nankörce inkâr edenler, sizinle savaşacak olsalardı”, yani Mekkeli kâfirler sulh yapmayıp savaşacak olsalardı. -diğer görüşe göre; Hayberlilerin müttefiği olan kâfirler sizinle savaşacak olsalardı- kesinlikle mağlup olur; hezimete uğrarlardı.

[538] سُنَّةَ اللّٰهِ (Allah’ın uygulaması) ifadesi, mef‘ûl-*i mutlak*tır; yani *senna’llâhu ğalebete enbiyâihî sünnet*[en] (Allah peygamberlerinin galip gelmesini kanun hâline getirmiştir). Ki bu, “Ben ve peygamberlerim mutlaka galip geliriz!” [Mücâdile 58/21] sözüdür.

24. Sizi onlara muzaffer kıldıktan sonra, Mekke’nin göbeğinde onların elini sizden, sizin elinizi de onlardan çeken O’dur... Yaptıklarınızı Allah görmektedir.

[539] “Onların” Mekkelilerin “elini.” Yani onlara karşı size zafer ve galebe verdikten sonra Allah onlarla sizin aranızda mütâreke ve sulh olmasına hükmetmiştir. Bu da fetih günü idi. Ebû Hanîfe, Mekke’nin sulh yoluyla değil de güç zoruyla fethedildiğine bu âyeti delil gösterir. Diğer görüşe göre bu Hudeybiye’de olmuştur. Delili de şu rivayettir: Ebû Cehl’in oğlu İkrime (v. 13/634) beş yüz kişiyle çıkmış, fakat Peygamber (s.a.) onu hezimete uğratıp, Mekke’nin evlerine kadar kovalayacak bir birlik göndermişir. İbn Abbas’tan gelen rivayete göre; Allah Müslümanları onlara taş atarak galip kılmıştı; nihayetinde onları evlerine girmeye zorlamışlardı.

[540] (بما عملون ifadesi) Tâ ile de Yâ ile de okunmuştur [sizin yaptıklarınızı / onların yaptıklarını].

[٥٣٦]فإن قلت: قوله تعالى {وَلِتَكُونَ آيَةً لِلْمُؤْمِنِينَ} كيف موقعه؟ قلت: هو كلام معترض، ومعناه: ولتكون الكفة آية للمؤمنين فعل ذلك. ويجوز أن يكون المعنى: وعدكم المغانم فعجل هذه الغنيمة وكف الأعداء لينفعكم بها، ولتكون آية للمؤمنين إذا وجدوا وعد الله بها صادقًا؛ لأنّ صدق الإخبار عن الغيوب معجزة وآية، ويزيدكم بذلك هداية وإيقانًا.

٢٢-﴿وَلَوْ قَاتَلَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوَلَّوُا الأَدْبَارَ ثُمَّ لا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَلا نَصِيرًا﴾

٢٣-﴿سُنَّةَ اللهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللهِ تَبْدِيلا﴾

[٥٣٧]{وَلَوْ قَاتَلَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا} من أهل مكة ولم يصالحوا -وقيل: من حلفاء أهل خيبر- لغُلبوا وانهزموا.

[٥٣٨]{سُنَّةَ اللهِ} في موضع المصدر المؤكد، أي سن الله غلبة أنبيائه سنةً، وهو قوله تعالى {لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي} [المجادلة: ٢١].

٢٤-﴿وَهُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ بِبَطْنِ مَكَّةَ مِنْ بَعْدِ أَنْ أَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا﴾

[٥٣٩]{أَيْدِيهِمْ} أيدي أهل مكة، أي قضى بينهم وبينكم المكافة والمحاجزة بعد ما خولكم الظفر عليهم والغلبة، وذلك يوم الفتح. وبه استشهد أبو حنيفة رحمه الله، على أنّ مكة فتحت عنوة لا صلحًا. وقيل: كان ذلك في غزوة الحديبية لما روى أنّ عكرمة بن أبي جهل خرج في خمسمائة، فبعث رسول الله ﷺ من هزمه وأدخله حيطان مكة. وعن ابن عباس رضي الله عنه: أظهر الله المسلمين عليهم بالحجارة حتى أدخلوهم البيوت.

[٥٤٠]وقرئ «يعملون» بالتاء والياء.

25. Onlar; nankörce inkâr edip de (inatçılık ve saldırganlıkları yüzünden) sizin Mescid-i Haram'ı ziyaret etmenizi, bekletilen kurbanlıkların(ızın) da yerlerine ulaşmasını engelleyenlerdir! Şayet 'tanımadığınız kadın-erkek birtakım müminleri farkına varmadan çiğneyip de kendi şanınıza kendinizin leke sürme' riski olmasaydı -ki böylece Allah dilediklerini rahmetine dâhil etti- evet, açıkça ayırt edilebilselerdi, nankörce inkâr edenlerine Biz öyle can yakıcı bir azapla azap ederdik ki!..

[541] [والهدي'deki Yâ] şeddeli ve şeddesiz olarak okunmuştur. *Hedy*, Kâbe'ye hediye edilen şeydir. İfade, "Sizi ve hediye kurbanlarınızı engellediler!" anlamında, صَدُّوكُمْ kelimesindeki mansūb zamire atfen mansūbdur. الْمَسْجِدِ الْحَرَام'a atfen mecrur da olabilir. O zaman mâna şöyle olur: *Ve saddûkum 'an nahri'l-hedyi…* (Sizin Kâbe'ye hediye ettiğiniz ve -satılmadan- bekletilen kurbanları kesmenizi ve bunların yerine ulaşmasını engellediler). *Ve sudde'l-hedyu* (Hediye kurbanlar engellendi!) anlamında merfû' da okunmuştur.

[542] *Hedy*in *mahill*i; hediye kurbanın kesilmesinin *helâl* -yani gerekli- olduğu yerdir. Ebû Hanîfe, *muhsar*ın (yani Mekke'ye girmesi engellenen kişinin) kurbanının Harem'de kesilmesi gerektiğine bu âyeti delil getirmiştir. **Şayet** "*Hediye* kurbanlar Hudeybiye'de kesildiği hâlde Peygamber ve beraberindekiler nasıl ihramdan çıkmış oldular?"[1] **dersen şöyle derim:** Hudeybiye'nin bir kısmı Harem bölgesine dâhildir. Rivayete göre; Peygamber'in (s.a.) oraya kurduğu çadırlar *hill* bölgesinde, namaz kıldığı yer ise Harem bölgesinde idi. **Şayet** "Kurbanını Harem bölgesinde kestiyse, neden 'Bekletilen, yerine ulaşması engellenen' buyrulmuş?" **dersen şöyle derim:** Kasıt, alışılmış yer olan Minâ'dır.

[543] لَمْ تَعْلَمُوهُمْ (kendilerini tanımadığınız) ifadesi 'adamlar' ve 'kadınlar'ın ikisinin birden sıfatıdır. انْ تَطَؤُهُمْ (onları ezmeniz), 'erkek ve kadınlar'dan veya تَعْلَمُوهُمْ'daki mansūb zamirden *bedel-i iştimâl*dir. *Ma'arra* "Hoşlanmadığı şey kendisini kuşattı ve bu kendisine ağır geldi." anlamındaki *'arra* fiilinin *mef'ale* kalıbıdır. بِغَيْرِ عِلْمٍ (bilmeden) ifadesi, انْ تَطَؤُهُمْ (onları ezmeniz) cümlesine bağlıdır; yani onları tanımadan ezmeniz söz konusu olmasaydı. *Vat'* ve *devs* ezmek, çiğnemek ve imha etmek demektir. Şair şöyle demiştir:

> Kindârâne, şiddetli bir iz bıraktın üzerimizde
> tıpkı *herm* otunu[2] çiğnediği gibi bağlı deve!

1 Yani mademki Ebû Hanîfe'ye göre, bu kurbanların Harem'de kesilmesi gerekiyor; bunlar Hudeybiye'de kesildiğine göre, nasıl ihramdan çıkmış oluyorlar? / ed.

2 Develerin yediği, kırılıp ufalanması kolay olan baklagillerden bir bitki türü. / çev.

٢٥-﴿هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَالْهَدْيَ مَعْكُوفًا أَنْ يَبْلُغَ مَحِلَّهُ وَلَوْلا رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ وَنِسَاءٌ مُؤْمِنَاتٌ لَمْ تَعْلَمُوهُمْ أَنْ تَطَئُوهُمْ فَتُصِيبَكُمْ مِنْهُمْ مَعَرَّةٌ بِغَيْرِ عِلْمٍ لِيُدْخِلَ اللهُ فِي رَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ لَوْ تَزَيَّلُوا لَعَذَّبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾

٥ [٥٤١]وقرئ «والهدي»، بتخفيف الياء وتشديدها، وهو ما يهدى إلى الكعبة؛ بالنصب عطفًا على الضمير المنصوب في {صَدُّوكُمْ}، أي صدّوكم وصدّوا الهدي؛ وبالجر عطفًا على {المسجد الحرام}، بمعنى: وصدّوكم عن نحر الهدي {مَعْكُوفًا أَنْ يَبْلُغَ مَحِلَّهُ} محبوسًا عن أن يباع؛ وبالرفع على: وصُدّ الهديُ.

[٥٤٢]ومحله مكانه الذي يحل فيه نحره، أي يجب. وهذا دليل لأبي حنيفة على ١٠ أن المحصر محل هديه الحرم. فإن قلت: فكيف حل رسول الله ﷺ ومن معه وإنما نحر هديهم بالحديبية؟ قلت: بعض الحديبية من الحرم. وروى أن مضارب رسول الله ﷺ كانت في الحل، ومصلاه في الحرم. فإن قلت: فإذن قد نحر في الحرم، فلم قيل: {مَعْكُوفًا أَنْ يَبْلُغَ مَحِلَّهُ}؟ قلت: المراد المحل المعهود، وهو منى.

[٥٤٣]{لَمْ تَعْلَمُوهُمْ} صفة للرجال والنساء جميعًا. و{أَنْ تَطَئُوهُمْ} بدل ١٥ اشتمال منهم، أو من الضمير المنصوب في {تَعْلَمُوهُمْ}. والمعرة: مفعلة، من عرّه، بمعنى عراه، إذا دهاه ما يكره ويشق عليه. و{بِغَيْرِ عِلْمٍ} متعلق بـ{أَنْ تَطَئُوهُمْ}، يعني أن تطئوهم غير عالمين بهم. والوطء والدوس: عبارة عن الإيقاع والإبادة. قال:

وَوَطِئْتَنَا وَطْأً عَلَى حَنَقٍ ❁ وَطْأَ الْمُقَيَّدِ نَابِتَ الْهَرْمِ

[544] Peygamber (s.a.) de buyurmuştur ki: "Allah'ın (kâfirleri) şiddetle yakalaması en son Vecc vâdisinde olmuştur."[1] [*Ahmed b. Hanbel,* VI, 409] Âyetin anlamı şudur: Mekke'de müşriklerle karışık, onlardan ayırt edilemeyen, yerleri bilinmeyen bir müminler topluluğu vardır. Şöyle de denilmiştir: Müşrikler arasında yaşayan Müslümanları, tanımadan-bilmeden öldürmek gibi berbat bir durum olmasaydı ve onları öldürmeniz sebebiyle size bir üzüntü ve sıkıntı gelmeyecek olsaydı, Allah sizin ellerinizi onlardan çekmezdi! لَوْلَا (olmasaydı) edatının cevabı, söz ona delâlet ettiği için hazfedilmiştir. لَوْ تَزَيَّلُوا (açıkça ayırt edilebilselerdi) ifadesinin, sonuçta aynı mânayı ifade ettikleri için لَوْلَا رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ (mümin erkekler... olmasaydı) ifadesinin tekrarı olması ve لَعَذَّبْنَا (mutlaka azap ederdik) sözünün cevap olması da mümkündür.

[545] **Şayet** "*Bilmeden* onları öldürseler ne gibi bir sıkıntıya uğrayacaklardı ki?" **dersen şöyle derim:** Diyet ve kefaret ödemeleri gerekecek, müşrikler "Onlar, bize yaptıklarını, hiç ayırt etmeden kendi din mensuplarına da yaptılar!" şeklinde propaganda yapacaklar ve bazı kusurları olduğu takdirde günah işlemiş olacaklardı.

[546] **Şayet** "'Ki *böylece* Allah dilediklerini rahmetine dâhil etmiştir.' ifadesi neyi gerekçelendiriyor?" **dersen şöyle derim:** Âyette bildirilen şeylerin hepsini; yani Mekkelilerden Müslümanların elini çektirmek, aralarındaki müminleri korumak için müşriklerin öldürülmesini yasaklamak... vb. Sanki şöyle demiş oluyor: El çektirmek ve azap etmemek, Allah'ın onların içindeki müminleri, hayır ve taatlerini artırmaları sebebiyle rahmetine yani tevfîkine sokması içindir. Veya müşriklerden arzu edenleri İslâm'a sokmak içindir.

[547] لَوْ تَزَيَّلُوا (açıkça ayırt edilebilselerdi), *zâle - yezîlü*den gelir (ve harf-i cersiz kullanılır); "ayrılabilselerdi, birbirlerinden seçilebilselerdi" demektir. *Lev tezâyelû* (ayrışsalardı) şeklinde de okunmuştur.

26. Hani, nankörce inkâr edenler, (barış antlaşmasının imzalanması sırasında) Cahiliye taassubunun tipik bir göstergesi olan bir taassup göstermişlerdi de Allah o sükûnet verici rahmetini hem Resulü'nün hem de müminlerin üzerine indirmiş ve onları takvâ sözüne sımsıkı bağlamıştı... ki buna (müşriklerden) daha lâyık ve daha ehildiler. Allah, her şeyi bilmektedir.

[548] اذْ (hani) üzerinde; makablinin yani لعذبناهم veya صدوهم'un amel etmesi caizdir.[2] Öncesine takdir edilen gizli bir *üzkür* (hatırla) kelimesiyle de mansūb olabilir.

1 Yani Tâif gazvesinde. Bundan sonra sadece Tebük gazvesi olmuş; ancak orada savaş yapılmamıştır. / çev.

2 Yani "O vakit onlara mutlaka *azap ederdik*!" veya "O vakit, Mescid-i Haram'a girmelerini *engellediler*!" anlamında... / ed.

[٥٤٤] وقال رسول الله ﷺ: وإن آخر وطأة وطئها الله بِوَجٍّ. والمعنى: أنه كان بمكة قوم من المسلمين مختلطون بالمشركين غير متميزين منهم ولا معروفي الأماكن، فقيل: ولولا كراهة أن تهلكوا ناسًا مؤمنين بين ظهراني المشركين وأنتم غير عارفين بهم، فتصيبكم بإهلاكهم مكروه ومشقة لما كفّ أيديكم عنهم! وحذف جواب لولا لدلالة الكلام عليه. ويجوز أن يكون {لَوْ تَزَيَّلُوا} كالتكرير لـ{لَوْلَا رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ}، لمرجعهما إلى معنى واحد، ويكون {لَعَذَّبْنَا} هو الجواب.

[٥٤٥] فإن قلت: أي معرة تصيبهم إذا قتلوهم وهم لا يعلمون؟ قلت: يصيبهم وجوب الدية والكفارة، وسوء قالة المشركين أنهم فعلوا بأهل دينهم مثل ما فعلوا بنا من غير تمييز، والمأثم إذا جرى منهم بعض التقصير.

[٥٤٦] فإن قلت: قوله تعالى {لِيُدْخِلَ اللَّهُ فِى رَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ} تعليل لماذا؟ قلت: لِما دلت عليه الآية وسيقت له؛ من كف الأيدي عن أهل مكة، والمنع من قتلهم صونًا لمن بين أظهرهم من المؤمنين، كأنه قال: كان الكف ومنع التعذيب ليدخل الله في رحمته؛ أي في توفيقه لزيادة الخير والطاعة مؤمنيهم. أو ليدخل في الإسلام من رغب فيه من مشركيهم.

[٥٤٧] {لَوْ تَزَيَّلُوا} لو تفرقوا وتميز بعضهم من بعض؛ من زاله يزيله. وقرئ «لو تزايلوا».

٢٦-﴿إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا﴾

[٥٤٨] {إِذْ} يجوز أن يعمل فيه ما قبله، أي لعذبناهم أو صدوهم عن المسجد الحرام في ذلك الوقت، وأن ينتصب بإضمار اذكر.

[549] İnkârcıların *hamiyet*i ile müminlerin *sekînet*iyle -ki *hamiyet*, taassup, *sekînet* ise vakardır- kastedilen şudur. Rivayete göre; Peygamber (s.a.) Hudeybiye'ye indiğinde Kureyş; Süheyl b. Amr el-Kureşî (v. 18/639), Huvaytıb b. Abdül'uzzâ (v. 54/674) ve Mikrez b. Hafs b. el-Ahyaf'ı (v. 2/624'ten sonra) elçi olarak gönderdi. Peygamber'e (s.a.) bu sene geri dönmesini, gelecek sene Kureyş'in Mekke'yi üç gün boşaltarak ona bırakmasını teklif ettiler. O da bunu kabul etti. Aralarında bir anlaşma metni yazdılar. Peygamber (s.a.) Hazret-i Ali'ye "*Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm* (Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…) yaz." buyurdu. Süheyl ve arkadaşları "Biz bunu bilmiyoruz; *Bismikâllâhümme* (Senin adınla Allah'ım!) şeklinde yaz!" dediler. Peygamber (s.a.) "Bu, Peygamber ile Mekkelilerin sulh antlaşmasıdır.' yaz." dedi. Onlar "Senin Allah'ın resulü olduğunu bilsek, seni Beytullah'a gitmekten alıkoymaz; seninle savaşmayız. Sadece; 'Bu, Abdullah oğlu Muhammed'in Mekkelilerle yaptığı antlaşmadır.' yaz!" dediler. Peygamber (s.a.) "Onların istediği şeyi yaz; ben kendimin Allah'ın resulü olduğuma şahitlik ediyorum! Ben aynı zamanda Abdullah oğlu Muhammed'im!" buyurdu. Müslümanlar buna karşı çıkıp direnmek istediler ve bu hiç hoşlarına gitmedi. Bunun üzerine Allah, Resulü'nün üzerine *sekînet* indirdi, Müslümanlar da vakarla ve akıllıca hareket edip yumuşak davrandılar.

[550] "Takvâ sözü" *Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm* ve *Muhammed*[ün] *Rasûlullâh* (Muhammed Allah'ın resulüdür) cümleleridir. Allah bunları nebîsi ve yanındakiler için seçmiştir. Onlar hayır ehli, bu sözü hak etmiş ve hidâyete başkalarından daha lâyık kimselerdir. "Takvâ sözü"nün *kelime-i şehâdet* olduğu da söylenmiştir. Hasan-ı Basrî'den ise şöyle rivayet edilmiştir: "Takvâ sözü; ahde vefâ göstermektir." Bu sözün takvâya izâfe edilmesinin sebebi, takvâya sebep olması ve onun temelini teşkil etmesidir. Diğer bir görüşe göre takvâ sözü, takvâ ehlinin sözüdür. İbn Mes'ûd'un (v. 32/653) talebesi Hâris b. Süveyd'in (v. 71-80/691-699) mushafında *ve kânû ehlehâ ve ehakka bi-hâ* (Onlar buna [müşriklerden] daha ehil ve daha lâyıktır.) şeklinde yazılı imiş. Haccâc (v. 95/714) zamanında mushafını toprağa gömen kişi bu zattır.

27. (Siz ey bu antlaşmanın hükümlerini kabul edilemez görüp de itiraz eden müminler!) Gerçek şu ki Allah, o hak rüyada Resulü'ne gösterdiklerine sadıktır: Evet, Mescid-i Haram'a başlarınızı tıraş etmiş, saç ve tırnaklarınızı kısaltmış olarak Allah'ın izniyle tam bir güven içinde gireceksiniz! Fakat O sizin bilmediğiniz birtakım şeyler bildiği için, bunun gerçekleşmesinden önce size yakın bir fetih nasip etmiş bulunuyor.

[٥٤٩]والمراد بحمية الذين كفروا وسكينة المؤمنين -والحمية الأنفة والسكينة الوقار- ما روي أنّ رسول الله ﷺ لما نزل بالحديبية بعثت قريش سهيل بن عمرو القرشي وحويطب بن عبد العزى ومكرز بن حفص بن الأخيف، على أن يعرضوا على النبي ﷺ أن يرجع من عامه ذلك على أن تخلي له قريش مكة من العام القابل ثلاثة أيام؛ ففعل ذلك، وكتبوا بينهم كتابًا، فقال عليه الصلاة والسلام لعلي رضي الله عنه: اكتب بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ، فقال سهيل وأصحابه: ما نعرف هذا، ولكن اكتب: باسمك اللّٰهم. ثم قال: اكتب هذا ما صالح عليه رسول الله ﷺ أهل مكة. فقالوا: لو كنا نعلم أنك رسول الله ما صددناك عن البيت ولا قاتلناك! ولكن اكتب: هذا ما صالح عليه محمد بن عبد الله أهل مكة. فقال عليه الصلاة والسلام: اكتب ما يريدون، فأنا أشهد أني رسول الله وأنا محمد بن عبد الله! فهمَّ المسلمون أن يأبوا ذلك ويشمئزوا منه، فأنزل الله على رسوله السكينة فتوقروا وحلموا.

[٥٥٠]و{كَلِمَة التقوى} بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ ومحمد رسول الله؛ قد اختارها الله لنبيه وللذين معه أهل الخير ومستحقيه ومن هم أولى بالهداية من غيرهم. وقيل: هي كلمة الشهادة. وعن الحسن رضي الله عنه: كلمة التقوى هي الوفاء بالعهد. ومعنى إضافتها إلى التقوى: أنها سبب التقوى وأساسها. وقيل: كلمة أهل التقوى. وفي مصحف الحرث بن سويد صاحب عبد الله «وكانوا أهلها وأحق بها». وهو الذي دفن مصحفه أيام الحجاج.

٢٧-﴿لَقَدْ صَدَقَ اللهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُءُوسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ لا تَخَافُونَ فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا فَجَعَلَ مِنْ دُونِ ذَلِكَ فَتْحًا قَرِيبًا﴾

[551] Peygamber (s.a.) Hudeybiye'ye çıkmadan önce rüyasında; kendisinin ve ashabının emin bir şekilde Mekke'ye girdiklerini, saçlarını tıraş ettiklerini ve kısalttıklarını gördü. Bu rüyayı ashabına anlattı; "Peygamber'in (s.a.) rüyası haktır." diyerek sevindiler, bunu bir müjde olarak gördüler; [ama] o yıl gireceklerini sanıyorlardı. Ancak Mekke'ye girmeleri gecikince Abdullah b. Übeyy (v. 9/631), Abdullah b. Nüfeyl ve Rifâa b. el-Hâris "Vallahi, ne tıraş olduk ne saçlarımızı kısalttık ne de Mescid-i Haram'ı görebildik!" dediler. İşte âyet bunun üzerine nâzil oldu.

[552] صَدَقَ اللّٰهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا ifadesinin anlamı şudur: Allah; resulüne rüyasında doğru söylemiş, yalan söylememiştir. Allah Teâlâ yalandan ve her tür çirkinlikten uzaktır, yücedir! Yani [صَدَقَ اللّٰهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا ifadesinde] cer harfi hazfedilip fiil bitiştirmiştir (*hazfuîsāl*); tıpkı صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللّٰهَ عَلَيْهِ ("Allah'la yaptıkları ahde sadakat gösterdiler." [Ahzâb 33/23]) âyetindeki gibi.

[553] **Şayet** "بِالْحَقِّ ifadesi nereye bağlıdır?" **dersen şöyle derim:** Ya *sadeka* fiiline bağlıdır; yani gördüğü rüya, onun tahakkuku ve gerçekleşeceği hususunda Resulü'ne doğru söylemiştir. Ve bu doğrulukta sahih bir maksat ve yüksek bir hikmet vardır ki o da ihlâslı müminlerle kalbinde hastalık bulunanları imtihan etmek ve ayırmaktır. بِالْحَقِّ ifadesinin الرُّءْيَا'nın hâli olarak ona bağlı olması da caizdir; yani Resulü'ne, hak olan rüyasında doğru söylemiştir; o rüya 'karmakarışık şeyler' değildi. بِالْحَقِّ'ın yemin olması da caizdir ki ya bâtılın zıddı olan hakka veya Allah'ın isimlerinden biri olan Hakk'a yemin edilmiş olmaktadır. لَتَدْخُلُنَّ (mutlaka gireceksiniz) sözü de kasemin cevabıdır. Önceki görüşe göre ise, mahzuf bir kasemin cevabıdır.

[554] **Şayet** "Allah Teâlâ'nın verdiği haberler arasına *inşâallah* (Allah dilerse) sözünün girmesi nasıl açıklanabilir?" **dersen şöyle derim:** Birkaç şekilde açıklanabilir: (i) Allah Teâlâ kullarına vaatlerde bulunurken *inşâallah* demeyi öğretmek için kendi vaadini de kendi dilemesine bağlamıştır ki kulları O'nun edebiyle edeplenip O'nun uygulamasına uysunlar. (ii) Veya "Allah dilerse hep birlikte gireceksiniz; hiçbiriniz ölmeyecek." anlamını murad etmiştir. (iii) Veya "Allah dilerse" sözü [vahyetmekle görevli] meleğin lisanından çıkmış; bu sözü araya melek getirmiştir. (iv) Veya Peygamber'in (s.a.), ashabına söylediği sözler, anlattığı şeyler aktarılmaktadır. Bu sözün اٰمِنِينَ (emin bir şekilde) kelimesine bağlı olduğu da söylenmiştir.

[٥٥١] رأى رسول الله ﷺ قبل خروجه إلى الحديبية: كأنه وأصحابه قد دخلوا مكة آمنين وقد حلقوا وقصروا، فقصّ الرؤيا على أصحابه، ففرحوا واستبشروا وحسبوا أنهم داخلوها في عامهم، وقالوا: إن رؤيا رسول الله ﷺ حق. فلما تأخر ذلك قال عبد الله بن أبيّ وعبد الله بن نفيل ورفاعة بن الحرث: والله ما حلقنا ولا قصرنا ولا رأينا المسجد الحرام! فنزلت. ٥

[٥٥٢] ومعنى {صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا}: صدقه في رؤياه ولم يَكْذبه -تعالى الله عن الكذب وعن كل قبيح علوًا كبيرًا-؛ فحذف الجارّ وأوصل الفعل، كقوله تعالى {صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ} [الأحزاب: ٢٣].

[٥٥٣] فإن قلت: بم تعلق {بِالْحَقِّ}؟ قلت: إمّا بصدق، أي صدقه فيما رأى، وفي كونه وحصوله صدقًا ملتبسًا بالحق: أي بالغرض الصحيح والحكمة البالغة، وذلك ١٠ ما فيه من الابتلاء والتمييز بين المؤمن المخلص، وبين من في قلبه مرض، ويجوز أن يتعلق بالرؤيا حالًا منها أي صدقه الرؤيا ملتبسًا بالحق، على معنى أنها لم تكن من أضغاث الأحلام. ويجوز أن يكون {بالحق} قسمًا: إمّا بالحق الذي هو نقيض الباطل، أو بالحق الذي هو من أسمائه. و{لَتَدْخُلُنَّ} جوابه؛ وعلى الأوّل هو جواب قسم محذوف، أي والله لتدخلن. ١٥

[٥٥٤] فإن قلت: ما وجه دخول {إِنْ شَاءَ اللَّهُ} في أخبار الله عز وجل؟ قلت: فيه وجوه؛ أن يعلق عدته بالمشيئة تعليمًا لعباده أن يقولوا في عداتهم مثل ذلك، متأدّبين بأدب الله، ومقتدين بسنته. وأن يريد: لتدخلنّ جميعًا إن شاء الله ولم يمت منكم أحدًا. أو كان ذلك على لسان ملك، فأدخل الملك {إِنْ شَاءَ اللَّهُ}. أو هي حكاية ما قال رسول الله ﷺ لأصحابه وقصّ عليهم. وقيل: هو متعلق بـ{آمِنِينَ}. ٢٠

[555] "Fakat O sizin bilmediğiniz birtakım şeyler bildiği", yani Mekke fethinin gelecek seneye tehirinin hikmetlerini ve daha başka doğruları bildiği "için, bunun" yani Mekke fethinin "gerçekleşmesinden önce size yakın bir fetih" -Hayber'in fethini- "nasip etmiş bulunuyor." Bunu da müminlerin kalpleri vaat edilen fethin kolayca gerçekleşeceğine kanaat getirsin ve rahatlasın diye yapmıştır.

28. Resulü'nü kılavuzluğuyla ve Hak dini ile gönderen O'dur; böylece onu bütün dinlere galip kılacaktır. Hiç kimsenin şahitliği de Allah'ınki kadar geçerli değildir...

[556] "… kılavuzluğuyla ve Hak din*i* ile" yani İslâm diniyle... "Böylece, onu bütün dinlere", yani din cinsinden olan her şeye "galip kılacaktır." Allah, muhtelif dinleri; yani müşriklerin dinini ve bile bile inkâr eden Ehl-i Kitab'ın dinini kasdetmektedir. Ve bu vaadini gerçekleştirmiştir! Şu an hangi dine baksan İslâm'ın onun üzerinde bir izzet ve galibiyeti olduğunu görürsün. Bu vaadin Hazret-i Îsâ'nın nüzûlü esnasında yeryüzünde hiçbir kâfir kalmadığı zaman gerçekleşeceği de bu üstünlüğün delil ve muʿcizelerle olduğu da söylenmiştir.

[557] Âyette, vaat edilen fetih tekid edilmekte ve müminler, Allah'ın pek çok beldeyi kendilerine açacağına ve yanında Mekke fethini küçük görecekleri pek çok bölgeye hâkim olacaklarına manen ikna edilmektedir.

[558] Vaadinin mutlaka gerçekleşeceği hususunda "şahit olarak Allah yeter." Hasan-ı Basrî'nin bu ifadeyi "Allah, senin dinini üstün kılacağına dair kendi zatına şahitlik etmektedir." şeklinde tefsir ettiği nakledilmiştir.

29. Evet, (verdiği bazı kararlar sizin akıl ve mantığınıza aykırı gelse de unutmayın ki) Muhammed, Allah resulüdür; beraberindekiler de inkârcı nankörlere karşı sert, kendi aralarında merhametlidirler. Onları; Allah'ın lutuf ve rızası peşinde koşarak rükû ve secde ederlerken görürsün. Yüzlerindeki görüntü, secde izindendir. Bu, onların Tevrat'taki temsilleridir. İncil'deki temsilleri ise şöyledir: Tıpkı, filizini çıkardıktan sonra gittikçe güçlenerek sertleşip gövdesi üzerine dikilmiş öyle bir ekin ki çiftçilerin hoşuna gider. İşte böyle böyle serpilip güçlendikleri için (müminler), öfkeden kudurmaktadır inkârcı nankörler. Bunlardan, iman edip salih amel işleyenlere, Allah, mağfiretin yanı sıra büyük de bir mükâfat vaat etmektedir.

[٥٥٥] {فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا} من الحكمة والصواب في تأخير فتح مكة إلى العام القابل. {فَجَعَلَ مِن دُونِ ذَلِكَ}، أي من دون فتح مكة {فَتْحًا قَرِيبًا} وهو فتح خيبر، لتستروح إليه قلوب المؤمنين إلى أن يتيسر الفتح الموعود.

٢٨-﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَكَفَى بِاللهِ شَهِيدًا﴾ ٥

[٥٥٦] {بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ} بدين الإسلام {لِيُظْهِرَهُ} ليعليه {عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ} على جنس الدين كله. يريد: الأديان المختلفة من أديان المشركين والجاحدين من أهل الكتاب؛ وقد حقق ذلك سبحانه؛ فإنك لا ترى دينًا قط إلا وللإسلام دونه العز والغلبة. وقيل: هو عند نزول عيسى حين لا يبقى على وجه الأرض كافر. وقيل: هو إظهاره بالحجج والآيات. ١٠

[٥٥٧] وفي هذه الآية تأكيد لما وعد من الفتح وتوطينٌ لنفوس المؤمنين على أنّ الله تعالى سيفتح لهم من البلاد ويقيض لهم من الغلبة على الأقاليم ما يستقلون إليه من فتح مكة.

[٥٥٨] {وَكَفَى بِاللهِ شَهِيدًا} على أنّ ما وعده كائن. وعن الحسن ﵁: شهد على نفسه أنه سيظهر دينك. ١٥

٢٩-﴿مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَاةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَ اللهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا﴾ ٢٠

[559] مُحَمَّدٌ ya mübtedânın haberidir -yani *hüve Muhammed*^{ün} (O Muhammed'dir) şeklinde; çünkü daha önce "Resulü'nü gönderen O'dur." ifadesi geçmişti- ya da mübtedâdır; رَسُولُ اللّٰهِ da atf-ı beyanıdır. İbn Âmir'in (v. 118/736), medih ifade etmesi için *rasûlâllāh* şeklinde mansūb okuduğu rivayet edilmiştir.[1]

[560] "Beraberindekiler", yani ashabı "inkârcı nankörlere karşı sert, kendi aralarında merhametlidirler." اشِدَّاءُ *şedîd*in, رُحَمَاءُ da *rahîm*in çoğuludur. Bu âyetin benzeri "müminlere karşı alçakgönüllü, inkârcı nankörlere karşı ise zorlu" [Mâide 5/54], "onlara karşı sert ol" [Tevbe 9/73], "müminlere karşı da şefkatli ve merhametlidir" [Tevbe 9/128] âyetleridir. Hasan-ı Basrî'den şöyle rivayet edilmiştir: "Kâfirlere karşı şiddetleri o raddeye gelmişti ki, elbiselerinin kâfir elbisesine temas etmesinden, bedenlerinin kâfir bedenine dokunmasından bile sakınıyorlardı. Aralarındaki merhamet ve şefkat de o dereceye çıkmıştı ki bir mümin diğerini gördüğünde mutlaka musafaha yapıp sarılırlardı." Musafaha konusunda âlimler ihtilaf etmemişlerdir; ancak sarılıp kucaklaşmayı Ebû Hanîfe *Rahimehullah* çirkin görmüştür. Aynı şekilde öpmeyi de çirkin görmüş ve "Bir adamın diğerinin yanağını, elini ve vücudunun herhangi bir yerini öpmesini hoş görmüyorum!" demiştir. Ebû Yûsuf sarılıp kucaklaşmaya ruhsat vermiştir. Her zaman için bu sertliğe ve şefkate riayet edilmesi Müslümanların haklarındandır. Kendi dinlerinden olmayanlara sert davranmalı, onlardan korunmalı ve çekinmeli; Müslüman kardeşlerine de şefkat, iyilik ve dostlukla muamele etmeli, onlara sıkıntı vermemeli, yardımcı olmalı, yükünü taşımalı, affetmeli ve güzel ahlâk ile muamele etmelidir.

[561] *Eşiddâ*^{e} ve *ruhamâ*^{e} şeklinde nasb ile okuyanların izahı şöyledir; bunları ya medih ifade etmesi için nasbetmişlerdir veya مَعَهُ'da mukadder bir fâ'ilin hâli yapıp, تَرٰيهُمْ'u haber yaparak nasbetmişlerdir.

[562] سِيمَاهُمْ (yüzlerindeki görüntü) yani alâmetleri. *Sîmâuhum* şeklinde de okunur; üç söylenişi vardır; bu iki okuyuş ve *sîmiyâ'*. Bu kelimeyle kastedilen, çok secde eden kişinin secdelerinin çokluğu sebebiyle alnında beliren iz ve alâmet olup "secde izinden" ifadesi de bunu tefsir etmektedir; yani secdelerin tesiriyle meydana gelen iz. İki Ali'ye, Ali b. Hüseyin Zeynelabidin ve -İbn Abbas'ın oğlu- 'hükümdarlar babası' Ali'ye *Zü's-Sefinât* (nasırlı) denilmiştir; çünkü çok secde etmeleri sebebiyle secde yerlerinde, devenin üzerine çöktüğü uzuvlarında oluşan nasırlar gibi izler oluşmuştu.

1 (i) Allah'ın Resulü olarak Muhammed, ve beraberindekiler… (ii) Atf-ı beyan: "Allah Resulü Muhammed ve beraberindekiler, (…)dırlar." / ed.

[٥٥٩] {مُحَمَّدٌ} إما خبر مبتدأ -أي هو محمد، لتقدّم قوله تعالى {هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ} [الفتح: ٢٨]- وإما مبتدأ، و{رَسُولُ اللَّهِ} عطف بيان. وعن ابن عامر أنه قرأ «رسولَ الله»، بالنصب على المدح.

[٥٦٠] {وَالَّذِينَ مَعَهُ} أصحابه {أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ} جمع شديد ورحيم. ونحوه {أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ} [المائدة: ٥٤]، {وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ} [التوبة: ٧٣]، {بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ} [التوبة: ١٢٨]. وعن الحسن رضي الله عنه: بلغ من تشدّدهم على الكفار أنهم كانوا يتحرّزون من ثيابهم أن تلزق بثيابهم، ومن أبدانهم أن تمس أبدانهم؛ وبلغ من ترحمهم فيما بينهم أنه كان لا يرى مؤمن مؤمنًا إلا صافحه وعانقه. والمصافحة لم تختلف فيها الفقهاء. وأما المعانقة فقد كرهها أبو حنيفة رحمه الله، وكذلك التقبيل. قال: لا أحب أن يقبل الرجل من الرجل وجهه ولا يده ولا شيئًا من جسده. وقد رخص أبو يوسف في المعانقة. ومن حق المسلمين في كل زمان أن يراعوا هذا التشدّد وهذا التعطف؛ فيتشدّدوا على من ليس على ملتهم ودينهم ويتحاموه، ويعاشروا إخوتهم في الإسلام متعطفين بالبر والصلة، وكف الأذى، والمعونة، والاحتمال، والأخلاق السجيحة.

[٥٦١] ووجه من قرأ «أشداءَ»، و«رحماءَ»، بالنصب أن ينصبهما على المدح، أو على الحال بالمقدّر في {مَعَهُ}، ويجعل {تَرَاهُمْ} الخبر.

[٥٦٢] {سِيمَاهُمْ} علامتهم. وقرئ «سيماؤهم»، وفيها ثلاث لغات؛ هاتان، والسيمياء. والمراد بها السمة التي تحدث في جبهة السجاد من كثرة السجود؛ وقوله تعالى {مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ} يفسرها، أي من التأثير الذي يؤثره السجود. وكان كل من العليّين؛ عليّ بن الحسين زين العابدين، وعليّ بن عبد الله بن عباس أبي الأملاك، يقال له "ذو الثفنات"؛ لأنّ كثرة سجودهما أحدثت في مواقعه منهما أشباه ثفنات البعير.

[563] İfade من اثر السجود (secde izinden) ve *min âsâri's-sücûd* (secde izlerinden) şeklinde okunmuştur. Sa'îd b. Cübeyr'den (v. 94/713) de "O, yüzdeki alâmettir." şeklinde bir rivayet gelmiştir.

[564] **Şayet** "Peygamber'in (s.a.) 'Suretlerinize iz yapmayın!' buyurduğu, İbn Ömer'in de (v. 73/692) yüzünde secde izi bulunan birini gördüğünde ona: 'Yüzünün sureti burnundur; burnuna iz yaptırma, sûretini çirkinleştirme!' dediği nakledilmiştir." **dersen şöyle derim:** Bu, alnını yere bastırarak kasıtlı olarak bu izi çıkarmaya çalışanlar içindir; çünkü bu gösteriş ve ikiyüzlülüktür. Bundan Allah'a sığınmak gerekir. Biz, ihlâsla Allah için secde edenlerin alınlarında kendiliğinden oluşan izden bahsediyoruz. Öncekilerden biri şöyle demiştir: "Önceden biz namaz kılardık; ama gözlerimizin arasında bir şey görünmezdi. Şimdi birini görüyoruz, namaz kılıyor ve iki gözü arasında keçinin dizkapağı gibi bir şey görünüyor. Bilmiyorum başlar mı ağırlaştı, yoksa yer mi sertleşti?!" Bu sözüyle o, ikiyüzlülüğü sebebiyle kasıtlı olarak alnında iz çıkaranları kastetmektedir. Diğer bir görüşe göre [âyetteki] *sîmâ*, Allah korkusu sebebiyle yüzde oluşan sarılıktır. Dahhâk (v. 105/723) şöyle demiştir: "O yüzlerdeki yara izi değil, yüzdeki sarılıktır." Sa'îd b. el-Müseyyeb'den (v. 94/713) de şöyle nakledilmiştir: "O, abdestten kalan ıslaklık ve yerin toprağıdır." Atā b. Ebu Rebâh (v. 114/732) ise şöyle demiştir: "Gece uzun uzun namaz kıldıkları için yüzleri nurlanmıştır." Tıpkı "Kim gece çok namaz kılarsa gündüz yüzü güzel olur." dendiği gibi. [*İbn Mâce*, "İkâmetü's-salât", 174]

[565] "Bu" vasıf, "onların temsilidir." Yani bu şaşırtıcı ve şanı yüce vasıfları, her iki kitapta da yer almaktadır. Sonra söz başı yaparak كزرع..; yani "onlar öyle bir ekin gibidirler ki..." buyurmuştur. İfadenin, "Bu onların Tevrat'taki temsilleridir." şeklinde tamamlandığı, sonra "İncil'deki temsilleri ise öyle bir ekin gibidir ki…" diye söz başı yapıldığı da söylenmiştir. ذٰلِكَ'nin mübhem bir işaret olarak, "filizini çıkarmış ekin gibi" sözüyle açıklanmış olması da caizdir; tıpkı وَقَضَيْنَا الَيْهِ ذٰلِكَ الْامْرَ انَّ دَابِرَ هٰؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحينَ [Hicr 15/66] âyetindeki gibi.[1] (الانجيل) Hemze'nin fethasıyla *el-encîl* şeklinde de okunmuştur.

[566] شَطْئَهُ filizini, fidanını demektir. Ekin filiz verdiği zaman *eştae'z-zer'u* denir. Kelime; Tâ'nın fethasiyla *şataehû*, Hemze'nin tahfifiyle *şatāhu*, med ile *şatāehû*, Hemze hazfedilip harekesi öncesindeki harfe nakledilerek *şatahû* ve Hemze Vav'a dönüştürülerek *şatvehû* şekillerinde okunmuştur.

1 ذٰلِكَ الْاَمْرَ (şu buyruğu) ifadesi, اَنَّ دَابِرَ هٰؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحينَ (yani *sabaha karşı bunların kökünün kazınacağı* emrini) ifadesiyle tefsir edilmektedir. / ed.

[٥٦٣]وقرئ «من أثر السجود»، و«من آثار السجود». وكذا عن سعيد بن جبير: هي السمة في الوجه.

[٥٦٤]فإن قلت: فقد جاء عن النبي ﷺ: لا تعلبوا صوركم. وعن ابن عمر رضي الله عنه أنه رأى رجلًا قد أثر في وجهه السجود، فقال: إن صورة وجهك أنفك، فلا تعلب
٥ وجهك، ولا تشن صورتك. قلت: ذلك إذا اعتمد بجبهته على الأرض لتحدث فيه تلك السمة. وذلك رياء ونفاق يستعاذ بالله منه، ونحن فيما حدث في جبهة السجاد الذي لا يسجد إلا خالصًا لوجه الله تعالى. وعن بعض المتقدّمين: كنا نصلي فلا يرى بين أعيننا شيء، ونرى أحدنا الآن يصلي فيرى بين عينيه ركبة البعير! فما ندري أثقلت الأرؤس أم خشنت الأرض؟! وإنما أراد بذلك من تعمد ذلك للنفاق. وقيل:
١٠ هو صفرة الوجه من خشية الله. وعن الضحاك: ليس بالندب في الوجوه، ولكنه صفرة. وعن سعيد بن المسيب: ندى الطهور وتراب الأرض. وعن عطاء رحمه الله: استنارت وجوههم من طول ما صلوا بالليل، كقوله: من كثرت صلاته بالليل حسن وجهه بالنهار.

[٥٦٥] {ذَلِكَ} الوصف {مَثَلُهُمْ}، أي وصفهم العجيب الشأن في الكتابين جميعًا.
١٥ ثم ابتدأ فقال: {كَزَرْعٍ} يريد: هم كزرع. وقيل: تم الكلام عند قوله {ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِى التَّوْرَاةِ} ثم ابتدئ {وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ}. ويجوز أن يكون ذلك إشارة مبهمة أوضحت بقوله {كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ}، كقوله تعالى {وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ} [الحجر: ٦٦]. وقرئ «الأنجيل» بفتح الهمزة.

[٥٦٦] {شَطْأَهُ} فراخه. يقال: أشطا الزرع، إذا فرّخ. وقرئ «شطأه»، بفتح
٢٠ الطاء. و«شطاه»، بتخفيف الهمزة، و«شطَاءَه»، بالمدّ، و«شطه»، بحذف الهمزة ونقل حركتها إلى ما قبلها. و«شطْوَه»، بقلبها واوًا.

[567] فَآزَرَهُ (onu güçlendirdi), yardımlaşma anlamına gelen *muâzere*den (yani *müfâ'ale* babından) gelir. Ahfeş'e (v. 316/928) göre ise *if'âl*dendir. Şeddeli ve şeddesiz olarak *fe-ezerahû* ve *fe-ezzerahû* şeklinde de okunmuştur ki "sırtını sağlamlaştırdı, kuvvetlendirdi" demektir. ازر'yi *if'âl* bâbından kabul edenlere göre, kelime her iki okuyuşun anlamını da verir.

[568] "Kalınlaşıp sertleşti", inceyken kalın oldu. "Gövdesi üzerine dikildi" yani sapı, kamışı üzerine dikildi. سُوق kelimesi *sâk*ın çoğuludur. İncil'de "Bir kavim çıkacak, ekin gibi bitecekler; ma'rûfu emredip münkeri yasaklayacaklar." diye yazılı olduğu söylenmiştir. İkrime'den (v. 105/723) de şöyle nakledilmiştir: ["Ekin" Hz. Peygamber'dir], Ebû Bekir ile "filizini çıkarmış", Ömer ile "onu güçlendirmiş", Osman ile "kalınlaşıp sertleşmiş", Ali ile "kökü üzere ayağa kalkmıştır." Bu, Allah'ın İslâm'ın başlangıcı, yavaş yavaş artarak güçlenmesi ve iyice sağlamlaşması için verdiği bir temsildir; çünkü Peygamber (s.a.) tek başına ayağa kalkmış; sonra Allah onu kendisine iman edenlerle kuvvetlendirmiştir. Tıpkı ekinin ilk çıkan kökünün ondan türeyen filizlerle sarılarak çiftçinin hoşuna gidecek hâle gelmesi gibi.

[569] **Şayet** "لِيَغِيظَ بِهِمُ الكُفَّارُ (İnkârcı nankörlerin öfkeden kudurması için) ifadesi neyi gerekçelendirmektedir?" **dersen şöyle derim:** Ekine benzetilmelerinin delâlet ettiği şeyi… ki o da müminlerin gelişmesi, sayı ve güçlerinin artmasıdır. "Allah iman edenlere vaat etmiştir" cümlesini de gerekçelendiriyor olabilir; çünkü kâfirler müminleri dünyada aziz kılan şeylerin yanında bir de onlara âhirette hazırlanan nimetleri işitince buna çok öfkelenirler.

[570] مِنْهُمْ (onlardan) ifadesindeki harf-i cer tıpkı فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْاَوْثَانِ ("Öyleyse, murdar putlardan uzak durun!" [Hac 22/30]) âyetindeki gibi, beyan içindir.[1]

[571] Peygamber'den (s.a.) şöyle rivayet edilmiştir: "Fetih sûresini okuyanlar, Hazret-i Muhammed ile birlikte Mekke'nin fethinde bulunmuş gibi olurlar."

---

1 من'in beyaniye kabul edilmesi durumunda, "Hz. Muhammed'le birlikte olanlar" istisnasız ve otomatik olarak *iman* ve *amel-i salih* sahibi kabul edilmiş ve "tamamı" cennetle müjdelenmiş olur. Teb'îzıye kabul edilmesi durumunda ise, Hz. Muhammed'le beraber olanlar içinden -sadece- iman ve amel-i salih sahipleri cennetle müjdelenmiş olur. Müfessirin görüşü geleneksel anlayışa uygun olsa da, "Hak katında ödül ve cezaların nâma yazılı olmadığı; amel ve icraata bağlı olduğu" bilinmektedir. Kişi, yaşadığı kâfirâne ve fâsıkāne hayatı terk edip dönüş yaptığında nasıl ilâhî azap tehditleri sona eriyorsa, içinde bulunduğu müminâne hayatı terk etttiğinde de ilahi müjdeler sona ermektedir. / ed.

[٥٦٧] {فَآزَرَهُ} من المؤازرة، وهي المعاونة. وعن الأخفش: أنه أفعل. وقرئ «فأزره»، بالتخفيف والتشديد، أي فشدّ أزره وقوّاه. ومن جعل {آزَرَ} أفعل، فهو في معنى القراءتين.

[٥٦٨] {فَاسْتَغْلَظَ} فصار من الدقة إلى الغلظ، {فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ} فاستقام على قصبه؛ جمع ساق. وقيل: مكتوب في الإنجيل سيخرج قوم ينبتون نبات الزرع، يأمرون بالمعروف وينهون عن المنكر. وعن عكرمة: أخرج شطأه بأبي بكر، فآزره بعمر، فاستغلظ بعثمان، فاستوى على سوقه بعليّ. وهذا مثل ضربه الله لبدء أمر الإسلام وترقيه في الزيادة إلى أن قوي واستحكم، لأنّ النبي ﷺ، قام وحده؛ ثم قوّاه الله بمن آمن معه كما يقوي الطاقة الأولى من الزرع ما يحتف بها مما يتولد منها حتى يعجب الزرّاع.

[٥٦٩] فإن قلت: قوله {لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارُ} تعليل لماذا؟ قلت: لما دل عليه تشبيههم بالزرع من نمائهم وترقيهم في الزيادة والقوّة. ويجوز أن يعلل به {وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا}، لأنّ الكفار إذا سمعوا بما أعدّ لهم في الآخرة مع ما يعزهم به في الدنيا غاظهم ذلك.

[٥٧٠] ومعنى {مِنْهُم} البيان، كقوله تعالى {فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ} [الحج: ٣٠].

[٥٧١] عن رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: من قرأ سورة الفتح فكأنما كان ممن شهد مع محمد فتح مكة.

HUCURÂT SÛRESİ

Medine'de nâzil olmuştur; 18 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Ey iman edenler! Allah'tan sakının da Allah ve Resulü'nün önünde ileri gitmeyin. Allah gerçekten işitir; 'mutlak ilim sahibi'dir (Semî', Alîm).

[572] *Kaddemehû* ve *akdemehû* fiilleri, يَقْدُمُ قَوْمَهُ ("Firavun kıyamet günü kavminin önüne geçer." [Hûd 11/98]) âyetinde olduğu gibi "birinin önüne geçti" anlamındaki, tek mef'ûl alan *kademehû* sîgasından iki mef'ûl alan sîgaya nakledilmişlerdir. Bu ikisinin hem mâna ve hem de nakil bakımından benzeri *sellefehû* ve *eslefehû* fiilleridir. لا تُقَدِّمُوا (önüne geçirmeyin) fiilinin, herhangi bir mef'ûl olmaksızın gelmesi iki şekilde izah edilelabilir: Birincisi; hazfedilen mef'ûlün, 'öne geçirme' bağlamında akla gelebilecek her şeyi kapsaması içindir. İkincisi ise herhangi bir mef'ûlün zikredilmesi veya hazfedilmesi değil, nehiyle muhatabın "öne geçirmenin bizatihî kendisine" yönlendirilmesidir. Âdeta şöyle buyrulmaktadır: İçinde "öne geçirme anlamı olacak hiçbir fiile teşebbüs etmeyin; böyle bir fiil sizden sadır olabilecek bir yol bulamasın. Tıpkı "O, diriltir ve öldürür." [Gāfir 40/68] âyetindeki gibi.

[573] لا تقدموا kelimesi, *veccehe* (yöneldi) ve *beyyene* (âşikâr oldu) fiillerinde olduğu gibi, *tekaddeme* (öne geçti) anlamındaki *kaddeme*den de geliyor olabilir. Ordunun arkasında değil de önünde giden grup için kullanılan *mukaddimetu'l-ceyş*[1] de bu köktendir. Kelimeyi *tetekaddemû* fiilinden bir Tâ'nın hazfiyle *lâ tekaddemû* okuyanların kıraati de bu mânayı destekler; ancak ilk [*tef'îl*den] okuyuş ve değerlendirme daha güzel, daha doğru, Kur'ân belâgatine çok daha uygun ve ulema nezdinde daha şâyan-ı kabuldür.

[574] Kelime *kudûm* (gelmek) kökünden *lâ tekdemû* şeklinde de okunmuştur; yani dinî hususlardan herhangi bir hususta Allah ve Resulü bir icraatta bulunmadan siz bir icraatta bulunmayın; o hususta onlardan önce acele etmeyin.

[575] *Celestu beyne yedey fulân^{in}* (Ben falan kişinin önüne oturdum) sözü, gerçekte; "Ben onun sağ ve sol yanlarının ortasına, her iki yöne de eşit olacak şekilde ve o kişiye yakın bir vaziyette oturdum" anlamındadır. Nitekim insanın iki yanı, iki el tarafında ve onlara yakın olması sebebiyle mecâzen *yedeyn* (iki kol) diye isimlendirilmiştir. Tıpkı bir şeyin pek çok yerde, komşusu ve yakını olduğu şeyin ismiyle isimlendirilmesi gibi.

1 "Orduyu öne geçiren" değil, "ordunun en önünde giden, öncü." / ed.

سورة الحجرات

مدنية؛ وهي ١٨ آية

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللهِ وَرَسُولِهِ وَاتَّقُوا اللهَ إِنَّ اللهَ سَمِيعٌ ٥ عَلِيمٌ﴾

[٥٧٢] قدّمه وأقدمه منقولان -بتثقيل الحشو والهمزة- مِنْ قَدَمَهُ، إذا تقدّمه، في قوله تعالى {يَقْدُمُ قَوْمَهُ} [هود: ٩٨]. ونظيرهما معنى ونقلًا: سلّفه وأسلفه. وفي قوله تعالى {لَا تُقَدِّمُوا} من غير ذكرِ مفعولٍ وجهان؛ أحدهما أن يحذف ليتناول كل ما يقع في النفس مما يقدّم. والثاني: أن لا يقصد قصد مفعول ولا حذفه، ويتوجه بالنهي إلى ١٠ نفس التقدمة، كأنه قيل: لا تقدموا على التلبس بهذا الفعل، ولا تجعلوه منكم بسبيل، كقوله تعالى {هُوَ الَّذِي يُحْيِي ويُمِيتُ} [غافر: ٦٨].

[٥٧٣] ويجوز أن يكون من قدّم بمعنى تقدّم، كوجَّه وبيَّن؛ ومنه مقدِّمة الجيش خلاف ساقته، وهي الجماعة المتقدّمة منه. وتعضده قراءة من قرأ «لا تَقَدموا»، بحذف إحدى تاءي تتقدموا، إلا أن الأوّل أملأ بالحسن وأوجه، وأشدّ ملاءمة لبلاغة القرآن، ١٥ والعلماء له أقبل.

[٥٧٤] وقرئ «لا تقْدَموا»، من القدوم، أي لا تقدموا إلى أمر من أمور الدين قبل قدومها، ولا تعجلوا عليهما.

[٥٧٥] وحقيقة قولهم ”جلست بين يدي فلان“، أن يجلس بين الجهتين المسامتتين ليمينه وشماله قريبًا منه، فسميت الجهتان يدين لكونهما على سمت اليدين ٢٠ مع القرب منهما توسعًا، كما يسمى الشيء باسم غيره إذا جاوره وداناه في غير موضع.

İfade burada, çokça müracaat edilen bir tür mecaz olarak kullanılmıştır ki beyân âlimleri buna *temsil* derler. Maksadın böyle bir temsilî ifadeyle[1] anlatılmasında, düz ve sade bir sözde olmayan açık bir fayda vardır ki o da, yasaklandıkları herhangi bir konuda Kitap ve Sünnet'in belirlediği sınırda durmayıp öne geçmenin kötülüğünü, çirkinliğini resmetmektir.

[576] Mâna şöyledir: Herhangi bir konuda Allah ve Resulü hükmünü vermeden kesin hüküm vermeyin; böylece ya indirilmiş vahiyle amel etmiş ya da Peygamber'e (s.a.) uymuş olursunuz. İbn Abbas'ın (v. 68/688) tefsiri de bu mâna etrafında dönmektedir. Mücâhid'den (v. 103/721) de "Bir emri, bir hususu Peygamber'inin diliyle beyan edinceye kadar Allah'ın önüne geçmeyin." diye nakledilmiştir. "Allah ve Resulü'nün önüne geçmeyin" ifadesinin, "Zeyd -yani güzel hâli- beni sevindirdi. Amr'ı -yani keremini- beğendim!" tarzında gelmiş olması da caizdir. Bu üslûbun faydası, ihtisasın kuvvetine delâlet etmesidir. Peygamber (s.a.) Allah katında, kimseye gizli kalmayan [yüksek] bir konuma sahip olunca, kendisiyle ilgili böyle bir üslûp kullanılmıştır. Bununla, Müslümanların seslerini Resûlullah'ın sesinin üzerine çıkartmaları sebebiyle (bir sonraki âyette) kınanmasına bir giriş ve hazırlık yapılmıştır; çünkü Allah'ın kendisine böyle itibar ettiği, kendisini böyle kuvvetli bir ihtisasla 'özel'ine aldığı bir zata gösterilmesi gereken saygının ve hürmetin en küçüğü, onun huzurunda sesin kısılması ve yanında kısık sesle konuşulmasıdır.

[577] Denilmiştir ki Peygamber (s.a.), Tihâme'ye yirmi yedi kişilik bir seriye göndermişti. Başlarında da Münzir b. Amr es-Sâ'idî vardı. Başlarında Âmir b. et-Tufeyl bulunan Âmiroğulları bunları öldürdü. İçlerinden sadece üç kişi kurtuldu. Kurtulan bu üç kişi, Medine yakınlarında Süleymoğullarından iki adamla karşılaştılar. Bu iki kişi, kendilerinin Âmiroğullarından olduklarını söylediler; çünkü Âmiroğulları, Süleymoğullarından daha güçlü idi. Fakat kurtulan o üç kişi bu iki adamı öldürüp, eşyalarını, elbiselerini aldılar! Sonra Peygamber'e (s.a.) geldiler. Hazret-i Peygamber, "Ne kötü bir iş yaptınız! Onlar Süleymoğullarından idi! Sizin alıp getirdiğiniz onlara ait bu elbiseler de benim onlara giydirdiğim elbiseler!" buyurdu ve onların diyetini ödedi. İşte, âyet bu olay üzerine nâzil olmuştur. Yani Peygamber (s.a.) emredinceye kadar kendiliğinizden bir iş yapmayın!

[578] Mesruk'tan (v. 63/683) şöyle nakledilmiştir: *Şek* günü, Âişe'nin yanına geldim. Cariyesine, "Ona bal şerbeti ikram et." dedi. Ben "oruçluyum" deyince, "Allah bu günde oruç tutmayı yasakladı." dedi.

1 Yani "Allah ve Resulü'nün fiziken / bizzat önlerine geçmek" gibi bir mecazla… / ed.

وقد جرت هذه العبارة هاهنا على سنن ضرب من المجاز، وهو الذي يسميه أهل البيان تمثيلًا. ولجريها هكذا فائدة جليلة ليست في الكلام العريان، وهي تصوير الهجنة والشناعة فيما نهوا عنه من الإقدام على أمر من الأمور دون الاحتذاء على أمثلة الكتاب والسنة.

٥ [٥٧٦] والمعنى أن لا تقطعوا أمرًا إلا بعدما يحكمان به ويأذنان فيه، فتكونوا إما عاملين بالوحي المنزل وإما مقتدين برسول الله ﷺ. وعليه يدور تفسير ابن عباس رضي الله عنه. وعن مجاهد: لا تفتاتوا على الله شيئًا حتى يقصه على لسان رسوله. ويجوز أن يجري مجرى قولك: سرني زيد وحسن حاله، وأعجبت بعمرو وكرمه. وفائدة هذا الأسلوب الدلالة على قوّة الاختصاص، ولما كان رسول الله ﷺ من الله بالمكان الذي
١٠ لا يخفى سلك له ذلك المسلك. وفي هذا تمهيد وتوطئة لما نقم منهم فيما يتولوه من رفع أصواتهم فوق صوته، لأنّ من أحظاه الله بهذه الأثرة واختصه هذا الاختصاص القوي كان أدنى ما يجب له من التهيب والإجلال أن يخفض بين يديه الصوت، ويخافت لديه بالكلام.

[٥٧٧] وقيل: بعث رسول الله ﷺ إلى تهامة سرية سبعة وعشرين رجلًا وعليهم
١٥ المنذر بن عمرو الساعدي، فقتلهم بنو عامر -وعليهم عامر بن الطفيل- إلا ثلاثة نفر نجوا؛ فلقوا رجلين من بني سليم قرب المدينة، فاعتزيا لهم إلى بني عامر، لأنهم أعز من بني سليم، فقتلوهما وسلبوهما، ثم أتوا رسول الله ﷺ فقال: بئسما صنعتم! كانا من سليم، والسلب ما كسوتهما! فوداهما رسول الله ﷺ ونزلت. أي لا تعملوا شيئًا من ذات أنفسكم حتى تستأمروا رسول الله ﷺ.

٢٠ [٥٧٨] وعن مسروق: دخلت على عائشة في اليوم الذي يشك فيه، فقالت للجارية: اسقه عسلًا، فقلت: إني صائم، فقالت: قد نهى الله عن صوم هذا اليوم،

Dolayısıyla, bu âyet şek günü hakkında inmiştir. Hasan-ı Basrî'den (v. 110/728) nakledildiğine göre ise bir kısım insanlar kurban bayramı günü, kurbanlarını bayram namazından önce kesmişlerdi. Bu âyet onlar hakkında indi. Peygamber (s.a.) onlara başka bir kurban kesmelerini emretti. Güneşin *zevâl* vaktine girmesi hariç, Ebû Hanîfe'nin (v. 150/767) görüşü de böyledir. Şâfi'î'ye (v. 204/819) göre ise bayram sabahı *imsak* vakti üzerinden namaz kılınacak kadar bir süre geçince kurban kesilebilir. Yine Hasan-ı Basrî'den nakledildiğine göre; Peygamber (s.a.) Medine'de konumunu sağlamlaştırınca, ona etraftan heyetler gelmeye başladı. Peygamber'e çok fazla soru soruyorlardı. İşte bu âyetle, Peygamber konuşmaya başlamadan soru sormaları yasaklanmıştır. Katâde (v. 117/735) der ki: Bize anlatıldığına göre bir kısım insanlar; "Şöyle bir âyet indirilseydi şöyle olurdu!"[1] şeklinde konuşuyorlardı. Allah onların böyle konuşmasını hoş görmedi ve bu âyeti indirdi.

[579] Âyetin hükmünün her türlü söz ve fiili içine alacak şekilde umumi olduğu da söylenmiştir. Dolayısıyla, Peygamber'in (s.a.) meclisinde bir soru sorulduğunda ona cevap yetiştirmek için yarışmayacaklar, bir zaruret olmadan onun önünde yürünmeyecek, yemek yerken öncelikle onun başlaması beklenecektir.

[580] "Sakının." Eğer O'na karşı gelmekten sakınırsanız bu takvâ sizi yasaklanan 'öne geçme'den ve Allah'ın murakabesinde olmanın kaçınmayı gerektirdiği her şeyden korur; çünkü *müttaki* dikkatlidir; kendisine o hususta bir sıkıntı gelmeyeceği hakkında bütün şüpheler ortadan kalmadan asla bir işe yaklaşmaz. Bu, bir kısım rezillikler işleyen birine, "Böyle yapma, sana ar getirecek şeylerden sakın!" demen gibidir. Öncelikle onu bilfiil işlediği günahlardan sakındırırsın, sonra sözünü genelleştirir ve ona, senin emrini tuttuğu takdirde ne böyle bir günahı ne de o benzer günahları işlemeyeceği bir şeyi emredersin.

[581] "Allah" söylediklerinizi "işitmekte," yaptıklarınızı "bilmektedir." Böyle bir Zât'ın hakkı ise, kendisinden sakınılması ve emrinin tutulmasıdır.

2. Ey iman edenler! Seslerinizi Peygamberin sesinin üstüne çıkarmayın. Birbirinizle bağıra-çağıra konuştuğunuz gibi, onunla da konuşmaya kalkmayın. Yoksa, hiç farkına varmadan amelleriniz boşa gider!..

[582] Müminlere nidanın tekrar edilmesi, onları gelen her yeni hitap karşısında dikkatlerini tazelemeye ve inen her hükmü taze bir gönülle susup dinlemeye çağırmak içindir. Onları, bu hususları gerektiği şekilde düşünmekten gafil olmama ve Peygamber huzurunda takınmaları gereken, yapmadıkları takdirde ise sorumlu tutulacakları edebi gösterme hususunda harekete geçirmektir.

1 Meselâ "Savaşmamızı emreden bir âyet indirilse de şu kâfirlerle çarpışsak!.." / ed.

وفيه نزلت. وعن الحسن: أنّ أناسًا ذبحوا يوم الأضحى قبل الصلاة فنزلت، وأمرهم رسول الله ﷺ أن يعيدوا ذبحًا آخر. وهذا مذهب أبي حنيفة رحمه الله، إلا أن تزول الشمس. وعند الشافعي: يجوز الذبح إذا مضى من الوقت مقدار الصلاة. وعن الحسن أيضًا: لما استقرّ رسول الله ﷺ بالمدينة أتته الوفود من الآفاق فأكثروا عليه ٥ بالمسائل، فنهوا أن يبتدئوه بالمسألة حتى يكون هو المبتدئ. وعن قتادة: ذكر لنا أنّ ناسًا كانوا يقولون: لو أنزل فيه كذا لكان كذا، فكره الله ذلك منهم وأنزلها.

[٥٧٩]وقيل: هي عامة في كل قول وفعل؛ ويدخل فيه أنه إذا جرت مسألة في مجلس رسول الله ﷺ لم يسبقوه بالجواب، وأن لا يمشي بين يديه إلا لحاجة، وأن يستأني في الافتتاح بالطعام.

١٠ [٥٨٠]{وَاتَّقُوا} فإنكم إن اتقيتموه عاقتكم التقوى عن التقدمة المنهي عنها، وعن جميع ما تقتضي مراقبة الله تجنبه؛ فإن التقيّ حذر لا يشافه أمرًا إلا عن ارتفاع الريب وانجلاء الشك في أن لا تبعة عليه فيه. وهذا كما تقول لمن يقارف بعض الرذائل: لا تفعل هذا، وتحفظ مما يلصق بك العار؛ فتنهاه أوّلًا عن عين ما قارفه، ثم تعم وتشيع وتأمره بما لو امتثل فيه أمرك لم يرتكب تلك الفعلة وكل ما يضرب ١٥ في طريقها ويتعلق بسببها.

[٥٨١]{إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ} لما تقولون {عَلِيمٌ} بما تعملون، وحق مثله أن يتقى ويراقب.

٢-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَنْ تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنْتُمْ لا تَشْعُرُونَ﴾

٢٠ [٥٨٢]إعادة النداء عليهم استدعاء منهم لتجديد الاستبصار عند كل خطاب وارد، وتطرية الإنصات لكل حكم نازل، وتحريك منهم لئلا يفترقوا ويغفلوا عن تأملهم وما أخذوا به عند حضور مجلس رسول الله ﷺ من الأدب

Öyle bir edep ki onun muhafaza edilmesi dinlerinin kendilerinden istediği en önemli vazifelerden biridir; çünkü şeriat *sāhib*ine[1] tazim, onun getirdiği şeylere tazimdir. Hakkı tazim eden kişinin bu tazimi onu hakkın istediği amelleri eksiksiz yapmaya, hakkın kendisini engellediği şeylerden de uzak durmaya ve her türlü hayra koşmaya mecbur bırakır.

[583] "Seslerinizi Peygamberin sesinin üstüne çıkarmayın" sözünden murad şudur: Bir yerde Hazret-i Peygamber konuştuğu ve sizin de konuşmanız gerektiği zaman, size düşen, seslerinizin onun sesinin ulaştığı sınıra kadar ulaşmamasıdır. Peygamber'in sözünün sizin sözünüzden üstün olması, onun sesinin sizin sesinizden daha yüksek olması, böylece onun size olan üstünlüğünün ortaya çıkması, sizinkine nispetle yüksek olan derece farkının açığa çıkması ve hepinizden farklı oluşunun bir canlının alacası gibi gizli kalmaksızın iyice ortaya çıkması için sesinizi kısmanızdır. Gürültünüzle onun sesini örtmeye ve anlamsız lakırdılarınızla onun konuşmasını bastırmaya çalışmanız değil… "Onunla bağıra-çağıra konuşmayın!" ifadesinden murat da şudur: Peygamber suskun hâlde olup siz onunla konuştuğunuz zaman, sesi yükseltme yasağını çiğnemekten sakının. Bilakis, size düşen; ses tonunuzu, kendi aranızda olduğu gibi yüksek bir seviyeye çıkarmamanız ve Peygamber'e (s.a.) hitap ederken "onu destekleyesiniz, ona saygı gösteresiniz..." [Fetih 48/9] âyetine uygun davranıp, bağırmanın zıttı olan fısıltıya yakın yumuşak bir sözle konuşmayı esas almanızdır. Nitekim saygıdeğer, büyük ve heybetli insanlara böyle hitap etmek gerekir. Denilmiştir ki "Birbirinizle bağıra-çağıra konuştuğunuz gibi, onunla da konuşmaya kalkmayın!" âyeti; "Ona *yâ Muhammed, yâ Ahmed* şeklinde değil, peygamber olduğunu belirten [*yâ Nebiyyallah, yâ Resûlallah* gibi] bir sözle hitap edin." anlamındadır. İbn Abbas (v. 68/688) şöyle demiştir: Bu âyet nâzil olunca Hazret-i Ebû Bekir (v. 13/634); "Yâ Resûlallah! Allah'a kavuşuncaya kadar seninle ancak fısıldaşarak gizli veya gizli gibi konuşacağım." dedi. Rivayete göre Hazret-i Ömer (v. 23/643), Peygamber (s.a.) ile âdeta sır verir gibi gizli konuşur ve -Peygamber, anlayabilmek için ondan tekrar etmesini istemeden- sözünü ona işittirmezdi. Peygamber'e (s.a.) bir heyet geldiği zaman Hazret-i Ebû Bekir, Peygamber'e nasıl selâm vereceklerini öğretecek birini onlara gönderir ve onlara Peygamber huzurunda sekînet ve vakar içinde bulunmalarını emrederdi.

[584] "Sesi yükseltmek"ten ve "bağıra-çağıra konuşmak"tan maksat, Hazret-i Peygamber'i küçük görmek ve hafife almak değildir; çünkü bu küfürdür; oysa âyetin muhatapları iman sahipleridir. Maksat sesin bizatihi kendisi

1 Hz. Peygamber -Türkçe mantığıyla düşünürsek- "şerîatin sahibi (mâliki)" değildir; o, sadece bir elçi ve aracıdır; şeriat onun aracılığı ve elçiliğiyle gelmektedir. Nitekim müfessir de *sahb* kökünü kullanarak bu beraberliğe işaret etmiş; "şeriatin mâliki" dememiştir. / ed.

الذي المحافظة عليه تعود عليهم بعظيم الجدوى في دينهم. وذلك لأنّ في إعظام صاحب الشرع إعظام ما ورد به، ومستعظم الحق لا يدعه استعظامه أن يألو عملًا بما يحدوه عليه. وارتداعًا عما يصده عنه، وانتهاء إلى كل خير.

[٥٨٣]والمراد بقوله {لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ} أنه إذا نطق ونطقتم فعليكم أن لا تبلغوا بأصواتكم وراء الحدّ الذي يبلغه بصوت، وأن تغضوا منها بحيث يكون كلامه عاليًا لكلامكم، وجهره باهرًا لجهركم؛ حتى تكون مزيته عليكم لائحة، وسابقته واضحة، وامتيازه عن جمهوركم كشية الأبلق غير خاف، لا أن تغمروا صوته بلغطكم، وتبهروا منطقه بصخبكم. وبقوله {وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ} أنكم إذا كلمتموه وهو صامت فإياكم والعدول عما نهيتم عنه من رفع الصوت، بل عليكم أن لا تبلغوا به الجهر الدائر بينكم، وأن تتعمدوا في مخاطبته القول اللين المقرّب من الهمس الذي يضادّ الجهر، كما تكون مخاطبة المهيب المعظم، عاملين بقوله عز اسمه {وَتُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُ} [الفتح: ٩]. وقيل معنى {وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ}: لا تقولوا له يا محمد، يا أحمد، وخاطبوه بالنبوّة. قال ابن عباس: لما نزلت هذه الآية قال أبو بكر رضي الله عنه: يا رسول الله، والله لا أكلمك إلا السرار أو أخا السرار حتى ألقى الله. وعن عمر رضي الله عنه أنه كان يكلم النبي ﷺ كأخي السرار لا يسمعه حتى يستفهمه. وكان أبو بكر إذا قدم على رسول الله ﷺ وفد أرسل إليهم من يعلمهم كيف يسلمون، ويأمرهم بالسكينة والوقار عند رسول الله ﷺ.

[٥٨٤]وليس الغرض برفع الصوت ولا الجهر ما يقصد به الاستخفاف والاستهانة، لأنّ ذلك كفر، والمخاطبون مؤمنون. وإنما الغرض صوتٌ هو في نفسه،

ve büyük şahsiyetlere saygıya ve hürmete uygun olmayacak şekilde duyulan ses tonudur. Dolayısıyla, muhatap sesi kısmakla ve sesinin tonunu "onu destekleyesiniz, ona saygı gösteresiniz..." [Fetih 48/9] âyetiyle belirlenen sınırda tutmakla sorumlu kılınmıştır. Âyetteki yasak, Peygamber'in (s.a.) rahatsız olmadığı ses yükseltmelerini de içine almaz. Bunlar savaş, inatçı biriyle mücadele, düşmanı korkutma vb. durumlarda Müslümanların çıkardığı yüksek seslerdir. Nitekim Peygamber (s.a.), Huneyn günü insanlar bozguna uğrayınca Abbas b. Abdulmuttalib'e "İnsanlara yüksek sesle bağır!" buyurmuştu. Abbas, insanların yüksek sesli olanlarından biriydi. Rivayete göre bir gece baskını olmuştu. Abbas; "Yâ sabâhâh! Ey insanlar kalkın, düşman bize saldırdı!.." diye bağırmış; sesinin şiddetiyle hamile kadınlar çocuklarını düşürmüşlerdi. Ca'de oğullarının Nâbiğa'sı (v. 65/685) şöyle demiştir:

> Ebû Urve'nin, koyunlara saldırmalarından korkunca
> (bağırarak) yırtıcı canavarları engellediği gibi...

Râvilerin iddiasına göre Ebû Urve, yırtıcı hayvanların koyunlara saldırmasını engellemek için bağırdığında, sesinin şiddetinden canavarların ödü koparmış.

[585] İbn Mes'ûd âyeti, *lâ terfe'û **bi**-asvâtikum* şeklinde okumuştur. Bu zâid *Bâ*, el-A'lem el-Hüzelî'nin (v. 28/649);

> Hicaz'dayken *menkıbe*lerdeki[1] insanlara çevirdim gözümü

beytinde *raffe'tu*daki şeddeye tekabül eder. Ancak bu; "Aşırı yüksek bir sesle konuşmaları yasaklandı; ama bunun altındaki aşırı yüksek olmayan bir sesle konuşmalarına müsaade edildi." anlamına[2] gelmez; bilakis (Peygamber huzurunda) gürültü çıkarmalarının yasaklanması ve uygunsuz hareketleri[3] bütünüyle terk etmelerinin onlardan istenmesidir.

[586] İbn Abbas'tan; âyetin Sâbit b. Kays b. Şemmâs (v. 12/633) hakkında nâzil olduğu nakledilmiştir. Bu zatın kulaklarında ağırlık vardı; sesi de gür idi. Konuşurken yüksek sesle konuşurdu. Zaman zaman Peygamber (s.a.) ile konuşuyor ve Peygamber onun sesinden rahatsız oluyordu. Enes'ten (v. 93/712) nakledildiğine göre, âyet nâzil olunca Sâbit gözden kaybolmuştur. Hazret-i Peygamber onu araştırmış; durumu kendisine haber verilince onu çağırarak, niçin böyle yaptığını sormuştu. Sâbit, "Yâ Resûlallah! Sana bu âyet indirildi. Ben ise yüksek sesli bir insanım.

1 *Menâkıb*ın bir yer adı olduğu söylenmekle birlikte, mâna "İyilik, dürüstlük ve adaletleri *menkıbe*lerde kalmış; şu anki Hicaz'da pek görünmeyen insanlara…" şeklinde düşünülebilir (?) / ed.

2 Yani Bâ harfi mânaya "Peygamber'le '*çok' üst* perdeden konuşmayın!" şeklinde bir mübâlağa katmakta ise de anlam "*üst* perdeden konuşabilirsiniz" değildir. Her iki zat da aynı kabiledendir; Hüzelîdirler. / ed.

3 Büyüklerin huzurunda riayet edilmesi beklenen *teşrîfât* kurallarına ve normalde *âdab-ı muâşeret*e aykırı sayılan kaba saba hareket ve konuşmalar. / ed.

والمسموع من جرسه غير مناسب لما يهاب به العظماء ويوقر الكبراء، فيتكلف الغض منه، وردّه إلى حدّ يميل به إلى ما يستبين فيه المأمور به من التعزيز والتوقير. ولم يتناول النهى أيضًا رفع الصوت الذي لا يتأذى به رسول الله ﷺ، وهو ما كان منهم في حرب أو مجادلة معاند أو إرهاب عدوّ أو ما أشبه ذلك. ففي الحديث: أنه قال عليه الصلاة والسلام للعباس بن عبد المطلب لما انهزم الناس يوم حنين: اصرخ بالناس. وكان العباس أجهر الناس صوتًا. يروى: أنّ غارة أتتهم يومًا فصاح العباس "يا صباحاه!" فأسقطت الحوامل لشدّة صوته. وفيه يقول نابغة بني جعدة:

زَجْرَ أَبِي عُرْوَةَ السِّبَاعَ إِذَا ۞ أَشْفَقَ أَنْ يَخْتَلِطْنَ بِالْغَنَمِ

زعمت الرواة أنه كان يزجر السباع عن الغنم فيفتق مرارة السبع في جوفه.

[٥٨٥] وفي قراءة ابن مسعود «لا ترفعوا بأصواتكم»، والباء مزيدة محذوّ بها حذر التشديد في قول الأعلم الهذلي:

رَفَّعْتُ عَيْنِي بِالْحِجَا ۞ زِ إِلى أُنَاسٍ بِالمَنَاقِبْ

وليس المعنى في هذه القراءة أنهم نهوا عن الرفع الشديد، تخيلًا أن يكون ما دون الشديد مسوغًا لهم، ولكن المعنى نهيهم عما كانوا عليه من الجلبة، واستجفاؤهم فيما كانوا يفعلون.

[٥٨٦] وعن ابن عباس: نزلت في ثابت بن قيس بن شماس، وكان في أذنه وقر، وكان جهوري الصوت، فكان إذا تكلم رفع صوته، وربما كان يكلم رسول الله ﷺ فيتأذى بصوته. وعن أنس أن هذه الآية لما نزلت فقد ثابت، فتفقده رسول الله ﷺ فأخبر بشأنه، فدعاه، فسأله فقال: يا رسول الله، لقد أنزلت إليك هذه الآية، وإني رجل جهير الصوت،

Amelimin boşa gitmesinden korkuyorum!" dedi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) şöyle buyurdu: "Sen düşündüğün gibi değilsin. Sen iyi bir insan olarak yaşayacak, iyi bir insan olarak ölecek ve cennet ehlinden olacaksın." [*Buhārî*, "Menâkıb", 25; *Müslim,* "İman", 187]

5 [587] -Âyette müminlere hitap edildiği hâlde- "Âyetin, seslerini Peygamber'in (s.a.) sesi üzerine yükselten münafıklar hakkında indiği" şeklinde Hasan-ı Basrî'den gelen rivayet şöyle yorumlanabilir: Müminlere böyle davranmaları yasaklanmakla beraber münafıklar da bu nehyin kapsamına alınmışlardır. Böylece (muhatap alınmaya layık görülmemek suretiyle) emrin 10 onlara daha ağır ve zor gelmesi hedeflenmiştir. Şu da söylenmiştir: Münafıklar, Hazret-i Peygamber'e verdikleri değerin azlığını göstermek için onunla üst perdeden konuşuyorlar, zayıf Müslümanlar da onlara uyuyorlardı.

[588] [كَجَهْرِ'nin başındaki] teşbih Kâf'ı nasb mahallindedir; yani *lâ techerû le-hû cehr*^{an} *misle cehri ba'dikum li ba'd*^{in} (Birbirinizle bağıra çağıra konuş- 15 tuğunuz gibi onunla da bağıra çağıra konuşmayın!) Şunu da belirtmek gerekir: Bağıra çağıra konuşmaları mutlak anlamda yasaklanmış değildir ki, sadece gizli ve fısıltı hâlinde konuşmak mecburiyetinde olsunlar da bunun dışında konuşmaları caiz olmasın. Onlara sadece belli bir sıfatla kayıtlı özel bir "üst perdeden konuşma" tarzı yasaklanmıştır. O da kendi aralarında 20 alışkanlık hâline getirmiş oldukları yüksek sesle, bağıra çağıra yaptıkları konuşma tarzıdır ki bu, nübüvvetin azametini ve onun kadrinin yüceliğini dikkate almaktan ve -ne kadar yüce ve değerli olsa da- diğer rütbelerin nübüvvet rütbesinden düşük olduğu anlayışından uzak olmasıdır.

[589] انْ تَحْبَطَ اعْمالُكُمْ (amelleriniz boşa gideceği için) ifadesi, *mef'ûlün leh* ola- 25 rak nasb makamındadır. Fiilin müteallakı hakkında iki ihtimal vardır. Birincisi, nehyin (genel) mânasına bağlı olmasıdır. Buna göre -muzāf hazfedilmiş sayılarak- "Amelleriniz boşa gideceği için, yani *böyle bir korku bulunduğu* için yasaklandığınız şeyden vazgeçin!" anlamında olur. Tıpkı يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمْ انْ تَضِلُّوا ("… sapacağınız endişesiyle Allah size (hükümleri) açıklıyor." [Nisâ 4/176]) âyetinde 30 olduğu gibi. İkincisi, [انْ تَحْبَطَ'nın] bizatihi fiile bağlı olmasıdır. Buna göre, "Yaptıkları işi yapmaları -amelleri boşa gideceği için- yasaklanmıştır." anlamında olur; çünkü o fiil, amellerinin boşa gitmesine (*hubût*a) götürecek bir bağlamda geldiği için, sanki 'amelleri boşa gitsin diye' yapılmış ve *temsil* yoluyla *hubût*un sebep ve illeti olmuştur. Tıpkı لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا ("…böylece, [Mûsâ bebek] kendileri- 35 ne düşman ve üzüntü sebebi olacaktı." [Kasas 28/8]) âyetinde olduğu gibi. **Şayet** "Bana iki açıklama arasındaki farkı özetle." **dersen şöyle derim:** İkincide, fiilin *mef'ûlün leh*e bitişik olduğu takdir edilir ve fiil ile mef'ûl tek bir şey gibi olur;

فأخاف أن يكون عملي قد حبط. فقال له رسول الله ﷺ: لست هناك، إنك تعيش بخير وتموت بخير، وإنك من أهل الجنة.

[٥٨٧]وأمّا ما يروى عن الحسن: أنها نزلت فيمن كان يرفع صوته من المنافقين فوق صوت رسول الله ﷺ، فمحمله -والخطاب للمؤمنين- على أن ينهى المؤمنون ٥ ليندرج المنافقون تحت النهي، ليكون الأمر أغلظ عليهم وأشق. وقيل: كان المنافقون يرفعون أصواتهم ليظهروا قلة مبالاتهم، فيقتدي بهم ضعفة المسلمين.

[٥٨٨]وكاف التشبيه في محل النصب، أي لا تجهروا له جهرًا مثل جهر بعضكم لبعض. وفي هذا أنهم لم ينهوا عن الجهر مطلقًا حتى لا يسوغ لهم أن يكلموه إلا بالهمس والمخافتة، وإنما نهوا عن جهر مخصوص مقيد بصفة، أعني: الجهر ١٠ المنعوت بمماثلة ما قد اعتادوه منهم فيما بينهم، وهو الخلو من مراعاة أبهة النبوّة وجلالة مقدارها، وانحطاط سائر الرتب وإن جلت عن رتبتها.

[٥٨٩]{أَنْ تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ} منصوب الموضع على أنه مفعول له. وفي متعلقه وجهان؛ أحدهما أن يتعلق بمعنى النهي، فيكون المعنى: انتهوا عما نهيتهم عنه لحبوط أعمالكم، أي لخشية حبوطها على تقدير حذف المضاف، كقوله تعالى {يُبَيِّنُ اللهُ ١٥ لَكُمْ أَنْ تَضِلُّوا} [النساء: ١٧٦]. والثاني: أن يتعلق بنفس الفعل، ويكون المعنى: أنهم نهوا عن الفعل الذي فعلوه لأجل الحبوط، لأنه لما كان بصدد الأداء إلى الحبوط؛ جعل كأنه فعل لأجله، وكأنه العلة والسبب في إيجاده على سبيل التمثيل، كقوله تعالى {لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا} [القصص: ٨] فإن قلت: لخِّص الفرق بين الوجهين. قلت: تلخيصه أن يقدر الفعل في الثاني مضمومًا إليه المفعول له كأنهما شيء واحد،

sonra *yasak* ikisinin üstüne birlikte getirilir. Birincide ise yasak tamamen fiile yöneltilir; sonra da, yasaklanmış bulunan fiil [*mef'ûlün leh* ile] gerekçelendirilmiş olur. "Peki, *mef'ûlün leh* iki yasaktan hangisine bağlanacak?" **dersen şöyle derim:** Basralılara göre, birinci yasağa bir takdirde bulunmak suretiyle ikincisine bağlanır. Tıpkı اتُونِي افْرِغْ عَلَيْهِ قِطْرًا ("Bana erimiş bakır getirin de şunun üzerine dökeyim." [Kehf 18/96]) âyetindeki gibi. Kûfelilere göre ise tersi. Hangisi olursa olsun âyet, sesi yükseltmeyi de bağıra çağıra konuşmayı da içine almakta ve ikisinin de amellerin boşa gitmesine sebep olduğunu açıkça beyan etmektedir. İbn Mes'ûd'un *fe-tahbeta a'mâlukum* (ve amelleriniz boşa gider!) kıraati de bunu daha net ifade etmektedir; çünkü Fâ'dan sonrası, mutlaka öncesinin sonucu olur. Dolayısıyla, *cehre* nispetle *hubût*, وَلَا تَطْغَوْا فيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي ("... aşırıya kaçmayın, aksi takdirde gazabım üzerinize iner!" [TāHâ 20/81]) âyetindeki *tuğyâna* nispetle *hulûl* konumundadır.

[590] حبوط "devenin, yeşil otları yiyip, ölecek derecede karnının şişmesini" ifade eden *habitati'l-ibil^u* sözünden gelmektedir. Peygamber'in (s.a.) *ve inne mimmâ yunbitu'r-rebî'^u le-mâ yaktulu habat^an ev yulimmu* (Baharda biten öyle bir ot vardır ki ya şişirerek öldürür veya ölüme yaklaştırır." [*Buhârî,* "Zekât", 47; *Müslim,* "Zekât", 121]) sözü de bu anlamdadır. *Hubût* kelimesine benzer anlamlar ifade eden başka kelimeler de vardır: Deve, sütleğengillerden beşparmak ağacını yiyip de başına aynı akıbet geldiğinde *habiceti'l-ibil^u* denir. Yine, أحبط عمله (Amelini boşa çıkardı) anlamında أحبض عمله denir. Yaranın yeniden nüksedip daha kötüye gitmesini ifade etmek üzere *habita'l-cerh^u* da, *habira'l-cerh^u* da denir. Hâsılı; salih amele zarar vermesi bakımından kötü amel, sağlıklı bir insana isabet eden rahatsızlık ve hastalık gibi telakki edilmiştir. ***Allah bizi amellerin boşa gitmesinden ve beklentilerin boşa gitmesinden korusun!***

[591] Âyet-i kerime iki önemli hususa delâlet etmektedir. Birincisi; imanlı birinin işlediği günahlar arasında, amellerini boşa çıkaracak olanlar bulunduğu. İkincisi; imanlının, amellerini boşa çıkaracağını bilmediği, oysa Allah katında böyle olabilecek günahlarının bulunduğu. O hâlde mümine düşen, 'dikenli bir yolda dikkatle, sakınarak, korunmaya çalışarak yürüyen kimse gibi olmasıdır.

3. Allah Resulü'nün yanında seslerini alçaltanlar, Allah'ın, gönüllerindeki takvâyı sına(yıp onayla)dığı kimselerdir. Onlar için mağfiret ve büyük bir mükâfat vardır.

ثم يصب النهي عليهما جميعًا صبًّا. وفي الأوّل يقدر النهي موجهًا على الفعل على حياله، ثم يعلل له منهيًا عنه. فإن قلت: بأي النهيين تعلق المفعول له؟ قلت: بالثاني عند البصريين، مقدرًا إضماره عند الأوّل، كقوله تعالى {آتُونِى أُفْرِغْ عَلَيْهِ قِطْرًا} [الكهف: ٩٦]، وبالعكس عند الكوفيين. وأيهما كان فمرجع المعنى إلى أنّ الرفع والجهر ٥ كلاهما منصوص أداؤه إلى حبوط العمل. وقراءة ابن مسعود «فتحبط أعمالكم» أظهر نصًا بذلك؛ لأنّ ما بعد الفاء لا يكون إلا مسببًا عما قبله؛ فيتنزل الحبوط من الجهر منزلة الحلول من الطغيان في قوله تعالى {فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِى} [طه: ٨١].

[٥٩٠] والحبوط من حبطت الإبل، إذا أكلت الخضر فنفخ بطونها، وربما هلكت. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: وإن مما ينبت الربيع لما يقتل حَبَطًا أو يُلِم. ومن ١٠ أخواته حبجت الإبل، إذا أكلت العرفج فأصابها ذلك. وأحبض عمله مثله أحبطه؛ وحبط الجرح وحبر، إذا غفر، وهو نكسه وترامیه إلى الفساد. جعل العمل السيء في إضراره بالعمل الصالح كالداء والحرص لمن يصاب به، أعاذنا الله من حبط الأعمال وخيبة الآمال.

[٥٩١] وقد دلت الآية على أمرين هائلين؛ أحدهما أن فيما يرتكب من يؤمن من ١٥ الآثام ما يحبط عمله. والثاني: أن في آثامه ما لا يدري أنه محبط، ولعله عند الله كذلك؛ فعلى المؤمن أن يكون في تقواه كالماشي في طريق شائك لا يزال يحترز ويتوقى ويتحفظ.

٣-﴿إِنَّ الَّذِينَ يَغُضُّونَ أَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللهِ أُولَئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَى لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ﴾

[592] امْتَحَنَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوٰى (Allah'ın, gönüllerindeki takvâyı sına[yıp onayla]dığı) ifadesi, bir kişinin bir konuda denenmesi, sınanması, üstesinden gelmesi için o işe alıştırılması anlamında kullanılan *umtuhine fülân*[un] *li-emri kezâ* sözünden alınmıştır. Mâna şöyledir: Onlar takvâ hususunda son derece sabırlı; onun gerek ve zorluklarına katlanabilecek derecede güçlü kuvvetli insanlardır. Veya *haber ma'rifet* yerinde kullanıldığı gibi, *imtihan* da *ma'rifet* anlamında kullanılmış olabilir; çünkü bir şeyin gerçek durumu ancak denenip sınandığı zaman anlaşılır. Âdeta şöyle buyrulmaktadır: Allah onların kalplerinin takvâ için elverişli ve uygun olduğunu bilmektedir. Buna göre, للتقوى'daki Lâm, (*kâin*[un], *muhtass*[un] gibi) mahzûf bir masdara bağlıdır; tıpkı *ente li-hâze'l-emr*[i] (Bu iş tam senlik; sen bu iş için biçilmiş kaftansın!) sözündeki gibi. Şâir de şöyle demiştir:

> [Öyle harika bir kaside söyledim ki ey Ahmed] Sadece sana uyuyor tüm insanlar içinde…
>
> Ey 'Addâ! Çektikleri acılara karşı develer için birebirsin sen.

Bu durumda, mahzuf (yani *muhassalat*[en] / *muhtassat*[en]), amel ettiği (*takvâ*) ile birlikte hâl olmak üzere mansūb olur.[1] Yahut mâna şöyledir: "Takvâ sebebiyle" yani takvâ içlerine yerleşsin ve dışarı taşsın da müttaki oldukları ortaya çıksın diye, Allah çeşitli sıkıntılarla ve zor yükümlülüklerle kalplerini pişirmiştir;[2] çünkü gerçek takvâ ancak sıkıntı ve zorluk zamanında, bunlara sabır gösterildiğinde anlaşılır.

[593] İfadenin "Allah bunların gönlünde takvâdan başka bir şey bırakmamıştır." anlamında olduğu da söylenmiştir ki bu mâna; *altın*ı eritip, safını curufundan ayırarak, arıtıp tertemiz hâle getirdiği zaman kullanılan *imtehane'z-zehebe* ve *fetene'z-zehebe* ifadelerinden alınmadır. Hazret-i Ömer'den nakledildiğine göre; "Allah boş ve zararlı arzuları onların kalbinden gidermiştir." *İmtihân* kelimesi, *mehanehû* (onu denedi) kökünün ifti'âl kalıbında olup "açık bir yoklama, ağır bir deneme" anlamındadır. Ebû Amr (v. 154/771); "Zorladığın, sıkıntıya soktuğun her şeyi *imtihan* etmişsin demektir." demiş ve şu beyti okumuştur:

> Geldiler; yorgunluğu âşikâr, bitap düşmüş develer;
> sıkıntıya uğramışlar, böğürleri ıstırap içinde…

[594] Bu âyetin, Peygamber huzurunda seslerini kısmaları ve âdeta sır verir gibi gizli konuşmaları sebebiyle, iki büyüğümüz[3] hakkında nâzil olduğu söylenmektedir.

---

1 Yani Allah onları, 'kalplerinde takvâ bulunduğu hâlde'/'kalplerinde sadece takvâ olduğu hâlde' bilmektedir. / ed.

2 Demircinin çeliğe su vererek, onu döve döve iyice sağlamlaştırması gibi, Allah da bu müttakileri imtihan üstüne imtihan ile sınamış ve "pişirmiştir". / ed.

3 Peygamber'in (s.a.) vezirlerinden Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i. / ed.

[٥٩٢]{اِمْتَحَنَ اللهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَى} من قولك: أُمتُحِن فلان لأمرٍ كذا وجرِّب له، ودرِّب للنهوض به، فهو مضطلع به غير وانٍ عنه. والمعنى: أنهم صبر على التقوى، أقوياء على احتمال مشاقها. أو وضع الامتحان موضع المعرفة؛ لأنّ تحقق الشيء باختباره، كما يوضع الخبر موضعها، فكأنه قيل: عرف الله قلوبهم للتقوى؛ ٥ وتكون اللام متعلقة بمحذوف، واللام هي التي في قولك: أنت لهذا الأمر، أي كائن له ومختص به. قال:

أَنْتَ لَهَا أَحْمَدُ مِنْ بَيْنِ الْبَشَر ❁

أَعَدَّاءُ مَنْ لِلْيَعْمُلاَتِ عَلَى الْوَجَى ❁

وهي مع معمولها منصوبة على الحال. أو ضرب الله قلوبهم بأنواع المحن ١٠ والتكاليف الصعبة لأجل التقوى، أي لتثبت وتظهر تقواها، ويعلم أنهم متقون؛ لأن حقيقة التقوى لا تعلم إلا عند المحن والشدائد والاصطبار عليها.

[٥٩٣]وقيل أخلصها للتقوى، من قولهم: امتحن الذهب وفتنه، إذا أذابه فخلص إبريزه من خبثه ونقّاه. وعن عمر رضي الله عنه: أذهب الشهوات عنها. والامتحان افتعال من محنه، وهو اختبار بليغ، أو بلاء جهيد. قال أبو عمرو: كل شيء جهدته فقد ١٥ محنته. وأنشد:

أَتَتْ رَذَايَا بَادِيًا كِلاَلُهَا ❁ قَدْ مُحِنَتْ وَاضْطَرَبَتْ آطَالُهَا

[٥٩٤]قيل: أنزلت في الشيخين رضي الله عنهما، لما كان منهما من غض الصوت والبلوغ به أخا السرار.

[595] "Seslerini kısanların" tekit için gelen İnne'nin ismi olarak gelmesi, haberinin her ikisi de ma'rife olan mübtedâ ve haberden oluşan bir cümle hâlinde gelmesi -ki mübtedâ اولئك ism-i işaretidir- onların amellerinin mükâfatını bildiren cümlenin müstakil olarak gelmesi, bu mükâfatı bildiren kelimelerin nekire ve mübhem olarak gelmesi gibi nazım özellikleri ile bu âyet-i kerîme, seslerini kısmak suretiyle Peygamber'e (s.a.) saygı gösteren bu kişilerin yaptıklarına ne kadar önem verildiğini ve bundan hoşnut olunduğunu ortaya koymaktadır. Yine, bu özellikleriyle âyet-i kerîme Peygamber'in (s.a.) izzetinin yüceliğini, bulunduğu makamın şeref ve değerini bildirmektedir. Âyette ayrıca, seslerini yükseltenlerin işlediği günahın büyüklüğüne ve sesini kısanların hak ettiğinin zıttına müstehak oldukları cezanın da büyüklüğüne bir tariz bulunmaktadır.

4. (Hane-i Saadet) hücrelerin(in) ardından sana seslenenlerin çoğunun aklı ermez.

[596] *Verâ'* bir şahsın gölgesiyle ön veya arka tarafta senden gizlediği yöndür. *Min* ibtidâ-i gâye içindir; yani Peygamber'e seslenme bu mekândan başlamaktadır. **Şayet** "Cümlenin Min'li söylenişiyle Min'siz söylenişi arasında fark var mı?" **dersen şöyle derim:** İkisi arasındaki fark şudur: Min olmadığında *verâ'* kelimesi seslenen ve seslenileni bir araya getirir. Min olduğunda ise bu caiz değildir; çünkü *verâ'* kelimesi başına Min geldiğinde ibtidâ-i gâye için olur. Bu durumda, başlangıç ve bitişin tek bir fiil için olması tek yön üzere bir araya gelmez. *Nâdânî fülân^{un} min verâi'd-dâr^{i}* (Falanca, bana evin ötesinden seslendi.) diyen kişi, evin ne önünü ne de arkasını murat eder. Fakat özel bir belirleme ve tahsiste bulunmaksızın mutlak olarak evin görünen herhangi bir kenarını murat eder. Âyette yadırganan, onların seslenmelerinin hücrelerin arkasından veya önünden olması değildir; yadırganan, belli bir yön kastedilmeksizin, sıradan insanların birbirlerine yaptıkları gibi dışarıdan bağırmalarıdır.[1]

[597] *Hucre* etrafı duvarla çevrili bir yer parçasıdır. Deve ağılına da *hucre* denir. *Hucre* kelimesi *ğurfe* (oda) ve *kubda* (bir avuç) gibi *fu'le* vezninde, mef'ûl anlamında bir kelimedir; çoğulu iki zamme ile *hucurât*, Cim'in fethasıyla *hucerât* ve Cim'in sükûnuyla *hucrât* şeklinde gelir; nitekim her üç şekliyle de okunmuştur. Maksat, Peygamber'in (s.a.) eşlerinin odalarıdır; her birinin bir odası vardı. Gelenlerin odaların arkasından seslenmelerine gelince;

1 Allah Resulü olması bir yana, aynı zamanda devlet başkanı konumunda olan bir kişiye (s.a.), bu şekilde kaba saba bağrılmasındaki düşüncesizlik âşikârdır. Normal insanlar bile özel hâllerinin olabildiği evlerinde bu şekilde rahatsız edilmez. / ed.

[٥٩٥] وهذه الآية بنظمها الذي رتبت عليه من إيقاع الغاضّين أصواتهم اسمًا لإنّ المؤكدة، وتصيير خبرها جملة من مبتدأ وخبر معرفتين معًا -والمبتدأ اسم الإشارة- واستئنافِ الجملة المستودعة ما هو جزاؤهم على عملهم، وإيراد الجزاء نكرة مبهمًا أمره ناظرة في الدلالة على غاية الاعتداد والارتضاء لما فعل الذين وقّروا رسول الله ﷺ من خفض أصواتهم، وفي الإعلام بمبلغ عزة رسول الله ﷺ وقدر شرف منزلته، وفيها تعريض بعظيم ما ارتكب الرافعون أصواتهم واستيجابهم ضد ما استوجب هؤلاء.

٤-﴿إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِنْ وَرَاءِ الْحُجُرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْقِلُونَ﴾

[٥٩٦] والوراء الجهة التي يواريها عنك الشخص بظله من خلف أو قدام. ومن لابتداء الغاية، وأنّ المناداة نشأت من ذلك المكان. فإن قلت: فرق بين الكلامين بين ما تثبت فيه وما تسقط عنه. قلت: الفرق بينهما أنّ المنادي والمنادى في أحدهما يجوز أن يجمعهما الوراء، وفي الثاني: لا يجوز، لأنّ الوراء تصير بدخول من مبتدأ الغاية. ولا يجتمع على الجهة الواحدة أن تكون مبتدأ ومنتهى لفعل واحد. والذي يقول: ناداني فلان من وراء الدار، لا يريد وجه الدار ولا دبرها، ولكن أي قطر من أقطارها الظاهرة كان مطلقًا بغير تعيين واختصاص. والإنكار لم يتوجه عليهم من قبل أنّ النداء وقع منهم في أدبار الحجرات أو في وجوهها، وإنما أنكر عليهم أنهم نادوه من البرّ والخارج مناداة الأجلاف بعضهم لبعض، من غير قصد إلى جهة دون جهة.

[٥٩٧] والحجرة الرقعة من الأرض المحجورة بحائط يحوّط عليها، وحظيرة الإبل تسمى الحجرة؛ وهي فُعْلة بمعنى مفعولة، كالغرفة والقبضة، وجمعها: الحجرات بضمتين، والحجَرات، بفتح الجيم، والحجْرات بتسكينها. وقرئ بهنّ جميعًا. والمراد: حجرات نساء رسول الله ﷺ، وكانت لكل واحد منهنّ حجرة. ومناداتهم من ورائها

muhtemelen, Peygamber'e (s.a.) seslenmek üzere odalara doğru dağılmışlardır, bazısı bu odanın, bazısı şu odanın arkasından seslenmiştir. Yine, hep birlikte oda oda dolaşmış ve her birinin arkasından Peygamber'e seslenmiş de olabilirler. Sadece Hz. Peygamber'in içinde bulunduğu odanın arkasından ona seslenmiş de olabilirler; ancak Peygamber'in (s.a.) şanını yüceltip ona hürmet etmenin önemini belirtmek için 'odalar' şeklinde çoğul getirilmiştir. Seslenme fiili, hepsine isnat edilmiş olsa da bunu onlardan birinin yapmış olması da caizdir; diğerleri bunu hoş görmüş de sanki o fiili hep birlikte işlemiş gibi olmuşlardır. Nitekim [Ebû Bekr] el-Esamm (v. 200/855), seslenen kişinin Uyeyne b. Hısn (v. 30/650) ve Akra' b. Hâbis (v. 33/654) olduğunu zikretmiştir.

[598] "Çoğunun aklı ermeyen kişiler olduğu"nun bildirilmesi; içlerinde istisna edilmesi gereken kişiler bulunduğu anlamında olabilir. Yine, aralarında aklı erenlerin az olduğu belirtilerek, aslında içlerinde aklı başında hiç kimsenin olmadığı kastedilmiş de olabilir; çünkü Arapların sözlerinde azlık yokluk anlamında kullanılabilmektedir.

[599] Rivayete göre; Temîmoğulları heyeti öğleyin Peygamber'e (s.a.) gelmişlerdi. O sırada Peygamber istirahat ediyordu. Ona; "Ya Muhammed! Yanımıza çık!" diye bağırmaya başladılar. Peygamber uykusundan uyanıp dışarı çıktı. Âyet bu olay üzerine nâzil oldu. Bu kişiler Peygamber'e (s.a.) sorulunca; "Bunlar, Temîmoğulları içindeki görgüsüz kimselerdir! O şaşı Deccâl'le en çok savaşacak kimseler bunlar olmasalardı, Allah'a onları helâk etmesi için dua ederdim!" buyurmuş.

[600] Âyet-i kerîme öyle bir tarz ve üslûp üzere gelmiştir ki, Peygamber'in (s.a.) konumunu dikkat edene gizli kalmayacak derecede büyülten ve yücelten apaçık deliller bulunmaktadır. Birincisi; âyet, Peygamber'e seslenenlerin, uygunsuz bir şekilde onun önüne geçtikleri için, akılsız ve cahil olduklarını tescilleyen bir üslûpla gelmiştir. İkincisi; "Odalar" kelimesinin getirilmesi ve bu kelimenin Peygamber'in, eşlerinden biriyle halvet ve *kaylûle* hâlinde bulunmasından kinâye olarak kullanılmasıdır. Üçüncüsü; "odalar"ın, sadece o seslenenler hakkında hoş görülmeyen hususu beyan edecek nispette kısaca zikredilip ('eşlerinin odaları' denmeden) geçilmesidir. Dördüncüsü, "odalar"ın ('odaların*ın* arkasından' şeklinde) izâfetle değil de Lâm-ı ta'rif ile ma'rife yapılmış olmasıdır. Beşincisi; onların kınandığı vasıflara kaba ve görgüsüz olmaları, akıllarının azlığı, hitap ederken kime nasıl davranacaklarını belirlemede bilgi ve beceri azlığı gibi kötü vasıfların eklenmiş olmasıdır. Bu da Peygamber'e (s.a.) işi kolaylaştırmak, onu teselli etmek ve bunların o eziyet verici sû-i edeplerini, yabanilik ve patavatsızlıklarını gidermek içindir.

يحتمل أنهم قد تفرّقوا على الحجرات متطلبين له، فناداه بعض من وراء هذه، وبعض من وراء تلك، وأنهم قد أتوها حجرة حجرة فنادوه من ورائها، وأنهم نادوه من وراء الحجرة التي كان فيها، ولكنها جمعت إجلالًا لرسول الله ﷺ ولمكان حرمته. والفعل وإن كان مسندًا إلى جميعهم فإنه يجوز أن يتولاه بعضهم، وكان ٥ الباقون راضين، فكأنهم تولوه جميعًا. فقد ذكر الأصم أنّ الذي ناداه عيينة بن حصن والأقرع بن حابس.

[٥٩٨]والإخبار عن أكثرهم بأنهم لا يعقلون يحتمل أن يكون فيهم من قصد بالمحاشاة؛ ويحتمل أن يكون الحكم بقلة العقلاء فيهم قصدًا إلى نفي أن يكون فيهم من يعقل؛ فإنَّ القلة تقع موقع النفي في كلامهم.

١٠ [٥٩٩]وروي أن وفد بني تميم أتوا رسول الله ﷺ وقت الظهيرة وهو راقد، فجعلوا ينادونه: محمد اخرج إلينا، فاستيقظ فخرج ونزلت. وسئل رسول الله ﷺ عنهم فقال: هم جفاة بني تميم، لولا أنهم من أشدّ الناس قتالًا للأعور الدجال لدعوت الله عليهم أن يهلكهم!

[٦٠٠]فورود الآية على النمط الذي وردت عليه فيه ما لا يخفى على الناظر ١٥ من بينات إكبار محل رسول الله ﷺ وإجلاله؛ منها مجيئها على النظم المسجل على الصائحين به بالسفه والجهل، لما أقدموا عليه. ومنها لفظ الحجرات وإيقاعها كناية عن موضع خلوته ومقيله مع بعض نسائه. ومنها المرور على لفظها بالاقتصار على القدر الذي تبين به ما استنكر عليهم. ومنها التعريف باللام دون الإضافة. ومنها أن شفع ذمهم باستجفائهم واستركاك عقولهم ٢٠ وقلة ضبطهم لمواضع التمييز في المخاطبات، تهوينا للخطب على رسول الله ﷺ، وتسلية له، وإماطة لما تداخله من إيحاش تعجرفهم وسوء أدبهم،

Sûrenin başından bu âyetin sonuna kadar durum bu şekilde devam etmektedir. Bak dikkat et; nasıl söze Allah ve Resulü'ne ait olan işlerin, hiçbir sınırlama ve kayıtlama olmaksızın bütün işlerin önünde olması gerektiğini ifade ederek başladı. Peşinden sesi yükseltmek ve bağıra çağıra konuşmak gibi, *Allah ve Resulü'nün önüne geçmek* sayılacak hususların yasaklanmasını getirdi. Böylece, âdeta birincisi, ikincisinin yaygısı ve ona bir hazırlık oldu. Sonra Peygamber'in (s.a.) Allah katındaki konumunun büyüklüğüne delâlet etmek için, (Peygamber huzurunda) sesini yükseltmekten ve bağıra çağıra konuşmaktan uzak durup seslerini kısanları öven bir açıklama getirdi. Sonra, insanların en değersizine bağırır gibi, eşlerinden biriyle halvet hâlindeyken Peygamber'e (s.a.) duvarların arkasından bağırmak gibi tam anlamıyla kötü ve ayıp olan bir hususu zikretti ve bu gibi şeylere cüret edenlerin işledikleri günahın büyüklüğüne dikkat çekti; çünkü Allah'ın, bağıra çağıra konuşulmayacak kadar şerefli kıldığı, hatta tüm Muhacir ve Ensar'ın bile sır verir gibi gizlice hitap ettiği bir şahsiyet söz konusu olunca, bunların yaptığı kötülüğün çirkinlikte nasıl bir raddeye ulaştığı görülecektir. Bu ve benzeri durumlardan akıl meyveleri derlenir ve güzel edep örnekleri alınır. Tıpkı ilmi, zühdü ve *sika*lığı hiç kimsenin gizlisi olmayan Ebû Ubeyd'in (v. 245/859) "Kendi istediği vakitte evinden çıkıncaya kadar, asla bir âlimin kapısını çalmamışımdır!" sözündeki gibi.

5. Sen yanlarına çıkıncaya kadar sabretselerdi, kendileri için elbette daha hayırlı olurdu. Ama Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[601] وَلَوْ اَنَّهُمْ صَبَرُوا (sabretselerdi) ifadesi fâ'il olmak üzere *ref'* mahallindedir; çünkü mâna *ve lev sebete sabruhum* (eğer sabırları bulunsaydı) şeklindedir. Sabır, arzu ve isteklere özlem duymaktan nefsi hapsetmektir. Nitekim "Sabah akşam Rablerinin rızasını dileyerek O'na yalvaranlarla beraber oturmaya nefsini alıştır." [Kehf 18/28] buyrulmuştur. Arapların *sabera 'an kezâ* sözlerinde mef'ûl olan *nefs* kelimesi mahzuftur; yani "*Kendini* bu işi yapmaktan alıkoydu." Sabır, hapsedilen şeye karşı içinde şiddet ve meşakkat barındıran bir hapsetmedir. Bu sebeple, yemin etmeye ve öldürmeye karşı kişinin kendini tutmasına *sabır* denilmiştir. *es-Sabru murr*^{un} *lâ yetecerra'uhû illâ hurr*^{un} (Sabır acıdır; onu ancak özgür insanlar yudumlayabilir.) şeklinde güzel bir söz vardır.

[602] **Şayet** "['Çıkıncaya kadar' anlamında] *hattâ tahruce* denmesi ile *ilâ en tahruce* denmesi arasında bir fark var mıdır?" **dersen şöyle derim:** *Hattâ* belirlenmiş bir gayeyi ifade etmek için kullanılır. Meselâ; *ekeltu's-semeket*^{e} *hattâ re'sihâ* (Balığı başıyla beraber yedim.) dersin. Eğer *hattâ nısfihâ*

وهلم جرا من أوّل السورة إلى آخرها هذه الآية. فتأمّل كيف ابتدئ بإيجاب أن تكون الأمور التي تنتمي إلى الله ورسوله متقدّمة على الأمور كلها من غير حصر ولا تقييد؛ ثم أردف ذلك النهي عما هو من جنس التقديم من رفع الصوت والجهر؛ كأن الأوّل بساط للثاني ووطاء لذكره، ثم ذكر ما هو ثناء على الذين تحاموا ذلك فغضوا ٥ أصواتهم، دلالة على عظيم موقعه عند الله؛ ثم جيء على عقب ذلك بما هو أطم وهجنته أتم من الصياح برسول الله ﷺ في حال خلوته ببعض حرماته من وراء الجدر، كما يصاح بأهون الناس قدرًا، لينبه على فظاعة ما أجروا إليه وجسروا عليه؛ لأنّ من رفع الله قدره على أن يجهر له بالقول حتى خاطبه جلة المهاجرين والأنصار بأخي السرار، كان صنيع هؤلاء من المنكر الذي بلغ من التفاحش مبلغًا. ومن هذا وأمثاله ١٠ يقتطف ثمر الألباب، وتقتبس محاسن الآداب، كما يحكى عن ابن عبيد -ومكانه من العلم والزهد وثقة الرواية ما لا يخفى- أنه قال: ما دققت بابًا على عالم قط حتى يخرج في وقت خروجه.

٥-﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ صَبَرُوا حَتَّى تَخْرُجَ إِلَيْهِمْ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَاللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[٦٠١] {أَنَّهُمْ صَبَرُوا} في موضع الرفع على الفاعلية؛ لأنّ المعنى: ولو ثبت ١٥ صبرهم. والصبر حبس النفس عن أن تنازع إلى هواها. قال الله تعالى {وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ} [الكهف: ٢٨]. وقولهم: صبر عن كذا، محذوف منه المفعول -وهو النفس- وهو حبس فيه شدّةٌ ومشقة على المحبوس، فلهذا قيل للحبس على اليمين أو القتل: صبر. وفي كلام بعضهم: الصبر مرّ لا يتجرّعه إلا حرّ.

[٦٠٢] فإن قلت: هل من فرق بين {حَتَّى تَخْرُجَ} وإلى أن تخرج؟ قلت: إنّ حتى ٢٠ مختصةٌ بالغاية المضروبة. تقول: أكلت السمكة حتى رأسها، ولو قلت: حتى نصفها،

ev sadrihâ (yarısına veya göğsüne kadar) dersen, caiz olmaz. *İlâ* ise her tür üst sınırı ifade etmek için kullanılır. Dolayısıyla, *hattâ* âyette şu anlamı ifade etmektedir: Peygamber'in (s.a.) onların yanına çıkması, onların sabretmeleri için belirlenmiş bir üst sınırdır. Bu sınıra ulaşıncaya kadar herhangi bir iş hakkında bir karara varmaları caiz değildir. **Şayet** "Âyette اليهم (onların yanına) denmesinde nasıl bir fayda vardır?" **dersen şöyle derim:** Bu kelimenin kullanılmasında şöyle bir anlam inceliği vardır: Peygamber çıksaydı, ama bu çıkışı onlara doğru ve onlar sebebiyle olmasaydı, onların, Peygamber'in çıkmasının kendileri için olduğunu bilinceye kadar sabretmeleri gerekirdi.

[603] لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ (kendileri için elbette daha hayırlı olurdu) ifadesinde, كان'nin ismi ya Lev (eğer) edatından sonra takdir edilen gizli fiilin fâ'il zamiridir ya da صَبَرُوا (sabretselerdi) fiilinin masdarına râci zamiridir;[1] tıpkı *men kezebe kâne şerr*^{an} *le-hû* (Kim yalan söylerse bu onun için kötü olur!) sözündeki gibi.

[604] "Ama Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir;" son derece bağışlayıcı, son derece merhametlidir; mağfireti ve rahmeti engindir. Tevbe edip Allah'a yönelirlerse, O'nun *gufrân* ve rahmeti onları kapsayamayacak kadar dar değildir.

6. Ey iman edenler! (Günah işlemekten çekinmeyen) fâsığın biri size bir haber getirirse, onu iyice araştırın; çünkü bilmeden bir kavmin başına belâ olabilir, sonra da bu ettiğinize pişman olursunuz.

[605] Peygamber (s.a.), Hazret-i Osman'ın (v. 33/656) ana-bir kardeşi Velîd b. Ukbe'yi (v. 61/681)[2] zekâtlarını almak üzere Mustalıkoğullarına göndermişti. -Hazret-i Osman'ın Sa'd b. Ebû Vakkās'tan (v. 52/675) sonra Kûfe'ye vâli tayin ettiği kişi buydu; insanlara sabah namazını sarhoş sarhoş dört rekât kıldırıp, "İsterseniz daha da artırayım!" dediği için Osman kendisini azletmişti.- Mustalıkoğulları ile bunun arasında bir düşmanlık vardı. Velîd, beldelerine yaklaşınca, bineklerine binip onu karşılamak üzere çıktılar. Velîd ise kendisi ile savaşacaklarını sandı; geri döndü ve Peygamber'e (s.a.), "Mustalıkoğulları dinden döndüler ve zekâtı vermediler!" dedi. Peygamber bu duruma son derece öfkelendi ve onlarla savaşmayı niyetlendi. Haber kavme ulaşınca, derhal Peygamber'e gelerek, "Allah ve Resulü'nün öfkesinden Allah'a sığınırız!"[3] dediler; ama Velîd onları yine itham etti… Bunun üzerine Peygamber, "Ya bu işten vazgeçersiniz ya da size, savaşçılarınızla savaşıp çoluk çocuğunuzu esir edecek kendimle eş tuttuğum bir *adam* gönderirim!.." buyurdu.

1 Yani ya sabrın sübutu ya da bizzat sabır kendileri için daha hayırlı olurdu. / ed.

2 Velîd, müşriklerin büyüklerinden, Peygamber'i katletmek üzere saldırdığı sırada, onun (s.a.), son bir savletle vurduğu mızrağından aldığı darbe sebebiyle ölen Ukbe b. Ebu Mu'ayt'ın oğludur. / ed.

3 Çünkü yaklaşık üç yıl evvel "Mustalıkoğulları gazvesinde" yaşadıkları ağır yenilgi ve uğradıkları katliâmın izleri daha çok taze idi. / ed.

أو صدرها لم يجز. وإلى عامّةٌ في كل غاية، فقد أفادت حتى بوضعها أنّ خروج رسول الله ﷺ إليهم غاية قد ضربت لصبرهم، فما كان لهم أن يقطعوا أمرًا دون الانتهاء إليه. فإن قلت: فأي فائدة في قوله {إِلَيْهِمْ}؟ قلت: فيه أنه لو خرج ولم يكن خروجه إليهم ولأجلهم، للزمهم أن يصبروا إلى أن يعلموا أنّ خروجه إليهم.

٥ [٦٠٣] {لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ}؛ في {كَانَ} إما ضمير فاعل الفعل المضمر بعد {لَوْ}، وإما ضمير مصدر {صَبَرُوا}، كقولهم: من كذب كان شرًّا له.

[٦٠٤] {واللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ} بليغ الغفران والرحمة، واسعهما، فلن يضيق غفرانه ورحمته عن هؤلاء إن تابوا وأنابوا.

٦-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ
١٠ فَتُصْبِحُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ﴾

[٦٠٥]بعث رسول الله ﷺ الوليد بن عقبة -أخا عثمان لأمّه؛ وهو الذي ولاه عثمان الكوفة بعد سعد بن أبي وقاص، فصلى بالناس وهو سكران صلاة الفجر أربعًا، ثم قال: هل أزيدكم، فعزله عثمان عنهم- مصدّقًا إلى بني المصطلق. وكانت بينه وبينهم إحنة، فلما شارف ديارهم ركبوا مستقبلين له، فحسبهم مقاتليه، فرجع وقال
١٥ لرسول الله ﷺ: قد ارتدّوا ومنعوا الزكاة! فغضب رسول الله ﷺ وهمّ أن يغزوهم. فبلغ القوم فوردوا، وقالوا: نعوذ بالله من غضبه وغضب رسوله! فاتهمهم، فقال: لتنتهنّ أو لأبعثنّ إليكم رجلًا هو عندي كنفسي يقاتل مقاتلتكم ويسبي ذراريكم،

Sonra, elini Hazret-i Ali'nin (v. 40/660) omzuna koydu. -Hz. Peygamber'in onlara Hâlid b. Velîd'i (v. 21/642) gönderdiği de söylenmiştir. Hâlid, onların geceleyin uykularını bölerek ezan okuduklarını görmüş; kendisine zekâtlarını teslim etmişler, o da [bunları alıp] dönmüştür.-

5 [606] فاسق ve نبا kelimelerinin nekire gelmesi, bunların bütün fâsıkları ve (onların verecekleri) bütün önemli haberleri içine alması içindir. Âdeta "Size hangi fâsık hangi haberi getirirse getirsin, o hususta bekleyin; sislerin dağılıp gerçeğin ortaya çıkması için çalışın. Fâsıkın sözüne güvenmeyin!" buyrulmuştur; çünkü fâsıklık cinsinden uzak durmayan biri, onun bir çeşidi olan
10 yalandan da uzak duramaz!

[607] *Füsûk*, bir şeyden çıkmak, ondan sıyrılıp ayrılmak demektir. Meselâ *fesekati'r-rutabet*[u] *'an kışrihâ* (Filiz kabuğundan çıktı) denir. Kelimenin harfleri yer değiştirince yine benzer bir mâna ifade eder. Meselâ yumurtayı kırıp içindekini çıkardığında *fekastü'l-beydat*[e] denir. Yine bir şeyi gaspedip sahibinin
15 elinden çıkardığında *kafestu'ş-şey*[e] denir. Daha sonra ise, "doğru yoldan çıkmak ve haktan ayrılmak" anlamında kullanılır olmuştur. Nitekim Ru'be [çölde kâh yüksek yerlerden kâh çukur yerlerden geçen develeri vasfederken] şöyle demiştir:

Yoldan çıkanlar, haddi aşanlar!

[608] [فتبينوا (iyice araştırın) kelimesini] İbn Mes'ûd *fe-tesebbettetû* (iyice emin
20 olun) şeklinde okumuştur. *Tesebbüt* ve *tebeyyün* "bir şeyin gerçeğinin araştırılması, açıklanması, bilinmesi ve ortaya çıkarılması" gibi birbirine yakın anlamlar ifade ederler.

[609] Peygamber (s.a.) ve beraberindeki müminler, kimsenin kendilerine yalan haber vermeye cesaret edemeyecekleri yüksek bir konumda olduklarından ve Velîd'den sadır olduğu gibi yanlış davranışlar ancak nadiren vuku bul-
25 duğundan, âyette şek harfiyle ان جاءكم (şayet getirirse) denilmiştir. Yine burada işaret edildiğine göre, müminler böyle (duydukları haberi iyice araştırmak gibi) bir sıfat üzere olmalıdırlar ki hiçbir fâsık kendilerine yalan bir sözle hitap etmeyi aklından bile geçiremesin.

30 [610] انْ *mef'ûlün leh*tir; yani bilmeden, bir kavmin başına belâ olmanızı hoş görmediği için. بجهالة (bilmeden) kelimesi hâl olup işin hakikatini ve olayın mahiyetini bilmeyen kimseler olarak, anlamındadır. *Isbâh*, bir hâlden diğer hâle dönmek demektir. *Nedâmet* üzüntünün bir çeşidi olup senden vaki olan bir şeye üzülmen ve keşke olmasaydı diye temenni etmendir; *nedâmet*, insana yapışıp
35 ondan ayrılmayan ve devamlılığı olan bir gamdır; çünkü kişi pişman olduğu şeyi hatırladıkça pişmanlığı da geri dönmektedir. *Nedem*in aslı, "yol arkadaşıyla birlikte olmak ve onunla arkadaşlığı devam ettirmek" anlamındaki *nidâm*dır.

ثم ضرب بيده على كتف علي رضي الله عنه. وقيل: بعث إليهم خالد بن الوليد فوجدهم منادين بالصلوات متهجدين، فسلموا إليه الصدقات، فرجع.

[٦٠٦] وفي تنكير الفاسق والنبأ شياع في الفسّاق والأنباء، كأنه قال: أيّ فاسق جاءكم بأيّ نبأ فتوقفوا فيه وتطلبوا الأمر وانكشاف الحقيقة، ولا تعتمدوا قول الفاسق. ٥ لأنّ من لا يتحامى جنس الفسوق لا يتحامى الكذب الذي هو نوع منه.

[٦٠٧] والفسوق الخروج من الشيء والانسلاخ منه. يقال: فسقت الرطبة عن قشرها. ومن مقلوبه فقست البيضة، إذا كسرتها وأخرجت ما فيها. ومن مقلوبه أيضًا قفست الشيء، إذا أخرجته عن يد مالكه مغتصبًا له عليه؛ ثم استعمل في الخروج عن القصد والانسلاخ من الحق. قال رؤبة:

١٠ فَوَاسِقًا عَنْ قَصْدِهَا جَوَائِرَا

[٦٠٨] وقرأ ابن مسعود: «فتثبتوا»، والتثبت والتبين متقاربان، وهما طلب الثبات والبيان والتعرّف.

[٦٠٩] ولما كان رسول الله صلى الله تعالى عليه وآله وسلم والذين معه بالمنزلة التي لا يجسر أحد أن يخبرهم بكذب، وما كان يقع مثل ما فرط من الوليد إلا في ١٥ الندرة قيل {إِنْ جَاءَكُمْ} بحرف الشك. وفيه أنّ على المؤمنين أن يكونوا على هذه الصفة، لئلا يطمع فاسق في مخاطبتهم بكلمة زور.

[٦١٠] {أَنْ} مفعول له، أي كراهة إصابتكم {قَوْمًا بِجَهَالَةٍ} حال، كقوله تعالى {وَرَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ} [الأحزاب: ٢٥]، يعني جاهلين بحقيقة الأمر وكنه القصة. والإصباح: بمعنى الصيرورة. والندم: ضرب من الغم، وهو: أن تغتمّ على ٢٠ ما وقع منك تتمنى أنه لم يقع، وهو غم يصحب الإنسان صحبة لها دوام ولزام، لأنه كلما تذكر المتندّم عليه راجعه من الندام، وهو لزام الشريب ودوام صحبته.

Bu kökten harflerin yer değiştirmesiyle türetilen kelimelerde de benzer anlam vardır. Meselâ; bir işi devam ettirme anlamında *edmene'l-emr*[a], bir yerde ikamet etmek anlamında *medene bi'l-mekân*[i] denir. Yerleşme yeri, şehir anlamına gelen *medîne* de bu köktendir. Görürsün ki Araplar [konuşma ve şiirlerinde], gam ve tasayı bir arkadaş, sırdaş, gece arkadaşı, yatak arkadaşı; yani sahibini hiç terk etmeyen bir şey yapmışlardır.

7. Bilin ki, sizin aranızda Allah Resulü var!.. O, yönetimle ilgili birçok hususta sizi dinleyerek hareket etseydi, inanın siz zorluk çekerdiniz! Fakat Allah, size imanı sevdirip onu gönlünüze nakşetti; sizi inkârdan, fâsıklıktan ve karşı gelmekten iğrendirdi... -ki doğru yoldakiler de bunlardır işte.-

[611] *Lev* (şayet) edatıyla başlayan cümle, nazım uyumsuzluğuna sebep olacağı için başlangıç cümlesi olamaz. Bilakis فيكم'deki gizli merfû' zamirden veya açık mecrûr zamirden hâl olmak üzere öncesine bağlıdır ki iki şık da doğrudur.

[612] Mâna şudur: [Bilin ki] *ortada değiştirmeniz gereken bir durum olduğu -veya bizzat kendiniz değiştirilmesi gereken bir durumda olduğunuz- hâlde* "sizin aranızda Allah Resulü var!" O durum da şudur: Yönetime dair bazı hususlarda, -tıpkı *itaatkâr* biri benzerlerine karşı kendi adına ileri sürdüğü görüşte, tâbi olduğu kişiye itaat ettiği gibi- siz de Peygamber'in (s.a.) sizin öne çıkardığınız ve doğru olduğunu sandığınız görüşe göre davranmasını istiyorsunuz. Oysa Peygamber böyle yapsa, لَعَنِتُّمْ yani zorluk çeker, sıkıntı ve helâkin içine yuvarlanırdınız! Biri bir başkasının helâkine sebep olacak bir şey istediğinde *fülân*[un] *yete'annetu fülân*[en] denir. Kırılan kemik iyileştikten sonra tekrar kırılıp ufalanınca *ve kad u'nite'l-'azm*[u] denir.

[613] Bu şuna delâlet ediyor; bazı müminler Velid'in sözünü tasdik ederek, Peygamber'e (s.a.) Mustalıkoğullarına savaş açmayı kabul ettirmeye çalışmışlardır. Demek ki, benzer çirkin girişimler zaman zaman bazılarından sadır oluyordu. Bazıları ise böyle şeylerden uzak duruyor, takvâdaki ciddiyetleri onları böyle şeylere cüret etmekten alıkoyuyordu. İşte "Fakat Allah, size" yani bir kısmınıza "imanı sevdirip onu gönlünüze nakşetti..." sözüyle bu kişiler istisnâ edilmiştir. Fakat onlarda olup da diğerlerinde bulunmayan vasıflar, *ba'd* (bazıları) kelimesinin kullanılmasına gerek bırakmamıştır. Bu, Kur'ân'ın kısaltmalarından ve latîf işaretlerinden ancak üst düzey âlimlerin anlayabileceği bir inceliktir. Müfessirlerden biri, "Allah'ın, gönüllerindeki takvâyı sına(yıp onayla)dığı kimseler"in [Hucurât 49/3] burada istisnâ edilenler olduğunu söylemiştir.

ومن مقلوباته: أدمن الأمر، أدامه، ومدن بالمكان، أقام به. ومنه المدينة. وقد تراهم يجعلون الهم صاحبًا ونجيًا وسميرًا وضجيعًا، وموصوفًا بأنه لا يفارق صاحبه.

٧-﴿وَاعْلَمُوا أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللهِ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِنَ الأَمْرِ لَعَنِتُّمْ وَلَكِنَّ اللهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ أُولَئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ﴾ ٥

[٦١١]الجملة المصدّرة بـ"لو" لا تكون كلامًا مستأنفًا، لأدائه إلى تنافر النظم، ولكن متصلًا بما قبله حالًا من أحد الضميرين في {فِيكُمْ} المستتر المرفوع، أو البارز المجرور؛ وكلاهما مذهب سديد.

[٦١٢]والمعنى {أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللهِ} على حالة يجب عليكم تغييرها، أو أنتم ١٠ على حالة يجب عليكم تغييرها، وهي أنكم تحاولون منه أن يعمل في الحوادث على مقتضى ما يعِنّ لكم من رأي واستصوابٍ، فعلَ المطواع لغيره التابع له فيما يرتئيه المحتذى على أمثلته. ولو فعل ذلك {لَعَنِتُّمْ} أي لوقعتم في العنت والهلاك. يقال: فلان يتعنت فلانًا، أي يطلب ما يؤدّيه إلى الهلاك، وقد أعْنِتَ العظمُ، إذا هيض بعد الجبر.

١٥ [٦١٣]وهذا يدل على أن بعض المؤمنين زينوا لرسول الله ﷺ الإيقاع ببني المصطلق وتصديق قول الوليد، وأن نظائر ذلك من الهنات كانت تفرط منهم، وأن بعضهم كانوا يتصوّنون ويزعهم جدّهم في التقوى عن الجسارة على ذلك، وهم الذين استثناهم بقوله تعالى {وَلَكِنَّ اللهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ} أي إلى بعضكم، ولكنه أغنت عن ذكر البعض صفتهم المفارقة لصفة غيرهم. ٢٠ وهذا من إيجازات القرآن ولمحاتِه اللطيفة التي لا يفطن لها إلا الخواص. وعن بعض المفسرين: هم {الَّذِينَ امْتَحَنَ اللهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَى} [الحجرات: ٣].

Peygamber'e (s.a.) hitapla söylenen "*İşte*, doğru yoldakiler de bunlardır." yani 'doğru yoldakiler de *işte* bu istisnâ edilenlerdir' ifadesi de söylediğimi doğrulamaktadır.

[614] **Şayet** "[وَاعْلَمُوا انَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللّٰهِ (Bilin ki sizin aranızda Allah Resulü var!) ifadesinde] İnne'nin haberinin ismine takdim edilmesinin faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Maksat, Allah'ın hoş görmeyeceği şekilde Peygamber'i (s.a.) kendi görüşlerine uymaya çalışmaları sebebiyle bazı müminleri azarlamaktır. Maksadı bütünüyle buna yönlendirmek için haberin öne alınması icap etmiştir. "Peki neden mazi sîgası ile *lev etāʿakum* (itaat etseydi) değil de muzari sîgası ile لو يطيعكم (itaat ederse) buyruldu?" **dersen şöyle derim:** Onların, Peygamber'den (s.a.) sürekli kendi görüşlerine göre amel etmesini istediklerine delâlet etmek için böyle denmiştir; çünkü herhangi bir hususta kendilerinin öne çıkan bir görüşü olduğu zaman ona göre amel edilmesini istiyorlardı. Nitekim فِي كَثِيرٍ مِنَ الْامْرِ (yönetimle ilgili birçok hususta) ifadesi buna delâlet etmektedir. Tıpkı bir adamın âdetinin bu olduğunu ve devamlı böyle davrandığını murat ederek 'Falan misafir ağırlar; harîmini korur.' demen gibi.

[615] **Şayet** "Burada, şartı -yani sonrasının öncesine menfi ve müspet anlamda ters olma durumu- gerçekleşmeyen *lâkinne*nin konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu şart, lafız olarak bulunmasa da mâna olarak vardır; çünkü imanın sevdirildiği kişilerin önce zikredilen sıfatları sonra zikredilen sıfatlarıyla yer değiştirmiştir. Böylece, sözün eksik kalan kısmını tamamlamak bakımından لكن tam yerine oturmuştur.

[616] "Allah'ın [imanı] sevdirmesi ve [inkârcılıktan] iğrendirmesi", lutuf ve yardımı ile kulunu muvaffak kılmasıdır. Benzerleri daha önce[1] de geçtiği gibi, bu kinaye yollu bir anlatımdır. Hiçbir akıl, basiret ve zihin sahibine gizli olmayan bir gerçektir ki kişi kendisinin yapmadığı bir amel sebebiyle övülmez. Âyetin zâhiri ise bahsi geçen kişilerin Allah'ın fiili sebebiyle övüldüklerini göstermektedir. Oysa "Onlar yapmadıkları şeylerden dolayı övülmek istiyorlar!" [Âl-i İmrân 3/188] âyetinde bu reddedilmiştir. "Ama Araplar bir kimseyi, her biri Allah'ın fiili olmakla beraber, yüzünün güzelliği ve diğer güzel vasıfları sebebiyle överler. Üstelik bu, insanlar nezdinde makbul sayılan ve merdut olmayan bir övmedir?" **dersen şöyle derim:** Onların böyle yapmalarına cevaz veren şey, kişinin güzel görünümlü olmasının -genellikle- razı olunacak bir şeyi ve övgüye lâyık bir özelliği ortaya çıkardığını düşünmeleridir. Bundan dolayı, "Çirkin ve bodur kişinin en güzel tarafı, onun yüzüdür." demişler; bu güzel görünümü lizâtihi övgü sıfatlarından biri yapmayıp,

1 Bkz. Âl-i İmrân 3/31; Mâide 5/54. / ed.

وقوله {أُولَئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ} -والخطاب لرسول الله ﷺ، أي أولئك المستثنَوْن هم الراشدون- يصدق ما قلته.

[٦١٤] فإن قلت: ما فائدة تقديم خبر إن على اسمها؟ قلت: القصد إلى توبيخ بعض المؤمنين على ما استهجن الله منهم من استتباع رأي رسول الله ﷺ لآرائهم، فوجب ٥ تقديمه لانصباب الغرض إليه. فإن قلت: فلم قيل {يُطِيعُكُمْ} دون "أطاعكم"؟ قلت: للدلالة على أنه كان في إرادتهم استمرار عمله على ما يستصوبونه، وأنه كلما عنّ لهم رأى في أمر كان معمولًا عليه، بدليل قوله {فِى كَثِيرٍ مِنَ الْأَمْرِ}. كقولك: فلان يقري الضيف ويحمي الحريم، تريد: أنه مما اعتاده ووجد منه مستمرًّا.

[٦١٥] فإن قلت: كيف موقع {وَلَكِنَّ} وشريطتها مفقودة من مخالفة ما بعدها لما ١٠ قبلها نفيًا وإثباتًا؟ قلت: هي مفقودة من حيث اللفظ، حاصلة من حيث المعنى؛ لأن الذين حبب إليهم الإيمان قد غايرت صفتهم صفة المتقدّم ذكرُهم، فوقعت لكنّ في حاقِّ موقعِها من الاستدراك.

[٦١٦] ومعنى تحبيب الله وتكريهه اللطف والإمداد بالتوفيق، وسبيله الكتابة كما سبق، وكل ذي لب وراجع إلى بصيرة وذهن لا يغبي عليه أن الرجل لا يمدح ١٥ بغير فعله؛ وحمل الآية على ظاهرها يؤدّي إلى أن يثني عليهم بفعل الله، وقد نفى الله هذا عن الذين أنزل فيهم {وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا} [آل عمران: ١٨٨]. فإن قلت: فإنّ العرب تمدح بالجمال وحسن الوجوه، وذلك فعل الله، وهو مدح مقبول عند الناس غير مردود. قلت: الذي سوّغ ذلك لهم أنهم رأوا حسن الرواء ووسامة المنظر في الغالب، يسفر عن مخبر مرضى وأخلاق محمودة. ٢٠ ومن ثم قالوا: أحسن ما في الدميم وجهه، فلم يجعلوه من صفات المدح لذاته،

(övgüye değer) başka bir şeye delâleti sebebiyle böyle söylemişlerdir; çünkü güvenilir muhakkik âlimlerden ve Ma'ânî ulemasından bir kısmı böyle yapmanın doğruluğunu reddetmiş, böyle bir övgüde bulunanın hata ettiğini söylemişler ve övgüyü sadece fesâhat, şecâat, adalet, iffet gibi iyiliklerin anası sayılacak vasıflara ve bu vasıflardan dallanıp ortaya çıkacak diğer iyi özelliklere hasretmişler; bir kişiyi güzelliği, servet ü sâmanı, torun ve taraftar çokluğu gibi kendi amelinin sonucu olmayan şeylerle övmenin yanlış ve akla aykırı olduğuna hükmetmişlerdir.

[617] *Küfr* Allah'ın nimetlerinin üzerini örtmek ve bile bile onlara nankörlük etmektir. *Füsûk* büyük günahlar işlemek suretiyle doğru yoldan, iman yolundan çıkmaktır. *İsyân* hakka inkıyadı ve Şâri'nin (Allah ve Resulü'nün) emrine uygun davranmayı terk etmektir. Nitekim kanı akmayan damara *el-'ırku'l-'âsī* denir. Çekirdeğin iyice sertleşmesini ifade etmek için de *i'tesati'n-nevâtᵘ* denir. *Rüşd* sert kaya anlamına gelen *reşâdetᵘⁿ* kelimesinden gelmekte olup hak yolunda büyük bir dikkat ve gayretle istikamet üzere bulunmak demektir. Ebü'l-Vâzi' "Her sert kaya *reşâde*dir." demiş ve şu beyti okumuştur:

> Çadır iplerinin bağlandığı direklerden ve ateşte rengi değişmiş
> sacayağı taşlarından başka bir şey kalmamış!

8. Allah'tan bir lutuf ve nimet olarak... Allah mutlak ilim sahibidir, hikmetlidir (Alîm, Hakîm).

[618] فضلًا (bir lutuf olarak) kelimesi *mef'ûlün leh* veya kendi kökünden olmayan bir fiilin *mef'ûl-i mutlak*ıdır. **Şayet** "*Rüşd* (doğru yolda olmak) kavmin fiili, *fadl* (lutuf) ise Allah'ın fiili olduğu ve fâ'ilin tek olma şartı bulunduğu hâlde فضلًا kelimesi nasıl *mef'ûlün leh* olabilir?" **dersen şöyle derim:** *Rüşd*, isimleri kutsal olan Allah'ın ismine isnad edilmiş olan *sevdirme*, *nakşetme* ve *iğrendirme*den ibaret olunca, bu yönüyle Allah'ın fiili olmaktadır. Dolayısıyla, فضلًا'in الراشدون sebebiyle mansūb kılınması caizdir. Veya الراشدون sebebiyle değil de *Allāh* ismine isnad edilen bir fiille de mansūb olabilir. Bu takdirde, اولئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ (ki doğru yoldakiler de bunlardır) ifadesi bir ara cümle olur. Yahut (فضلًا) mukadder bir fiille mansūb olur; âdeta *cerâ zâlike* veya *kâne zâlike fadlᵉⁿ minallāh* (Bu, Allah'tan bir lutuf olarak gerçekleşmiş veya olmuştur.) denmektedir. فضلًا'in kendi kökünden olmayan bir fiilin mef'ûl-*i mutlak*ı olmasına gelince, bunun sebebi de فضلًا'in *ruşdᵉⁿ* kelimesinin yerine konmuş olmasıdır; çünkü *rüşd*e muvaffak olmaları sebebiyle onların *rüşd*ü Allah'ın bir lutfu olmaktadır. Lutuf ve nimet, Allah'ın lutufta bulunması ve nimet vermesi demektir.

ولكن لدلالته على غيره، على أن من محققة الثقات وعلماء المعاني من دفع صحة ذلك وخطأ المادح به، وقصر المدح على النعت بأمّهات الخير، وهي الفصاحة والشجاعة والعدل والعفة، وما يتشعب منها ويرجع إليها، وجعل الوصف بالجمال والثروة وكثرة الحفدة والأعضاد وغير ذلك مما ليس للإنسان فيه عمل غلطًا ٥ ومخالفة عن المعقول.

[٦١٧]والكفر: تغطية نعم الله تعالى وغمطها بالجحود. والفسوق: الخروج عن قصد الإيمان ومحجته بركوب الكبائر. والعصيان: ترك الانقياد والمضي لما أمر به الشارع. والعرق العاصي: العاند، واعتصت النواة، اشتدّت. والرشد: الاستقامة على طريق الحق مع تصلب فيه، من الرشادة وهي الصخرة. قال أبو الوازع: كل ١٠ صخرة وشادة. وأنشد:

وَغَيْرُ مُقَلَّدٍ وَمُوَشَّمَات ❁ صَلَينَ الضَّوْءَ مِنْ صُمِّ الرَّشَادِ

٨-﴿فَضْلا مِنَ اللهِ وَنِعْمَةً وَاللهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[٦١٨]و{فَضْلًا} مفعول له، أو مصدر من غير فعله. فإن قلت: من أين جاز وقوعه مفعولًا له، والرشد فعل القوم، والفضل فعل الله تعالى، والشرط أن يتحد ١٥ الفاعل؟ قلت: لما وقع الرشد عبارة عن التحبيب والتزيين والتكريه، مسندة إلى اسمه تقدست أسماؤه، صار الرشد كأنه فعله، فجاز أن ينتصب عنه. أو لا ينتصب عن {الرَّاشِدُونَ}، ولكن عن الفعل المسند إلى اسم الله تعالى، والجملة التي هي {أُولَئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ} اعتراض. أو عن فعل مقدر، كأنه قيل: جرى ذلك، أو كان ذلك {فَضْلًا مِنَ اللهِ}. وأما كونه مصدرًا من غير فعله، فأن يوضع موضع رشدًا؛ ٢٠ لأنّ رشدهم فضل من الله لكونهم موفَّقين فيه، والفضل والنعمة بمعنى الإفضال والإنعام.

[619] Allah "mutlak ilim sahibidir;" müminlerin hâllerini ve birbirlerine olan meziyet ve üstünlüklerini bilir; müminlerin faziletlilerine başarı lutuf ve nimetini bahşeylerken de "hikmetlidir."

9. Şayet müminlerden iki grup çatışırsa, aralarını düzeltmeye çalışın. Biri, hâlâ diğerine saldırıyorsa, saldırganla Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşın! Dönerse, aralarını adaletle bulun ve iki tarafa da eşit davranın. Allah böyle eşit davrananları sever.

[620] İbn Abbas demiştir ki Peygamber (s.a.) merkebine binmiş vaziyette Ensar'dan bir grubun yanından geçerken merkep *bevl*etti. Abdullah b. Ubeyy (v. 10/631) burnunu tuttu ve "Merkebini bırak gitsin; pis kokusu bizi gerçekten rahatsız etti!" dedi. Bunun üzerine Abdullah b. Revâha (v. 8/629); "Vallāhi, onun merkebinin sidiği senin miskinden daha temiz ve hoştur!" -Bir başka rivayete göre ise; "Onun merkebi senden daha üstün, onun merkebinin *bevl*i de senin miskinden daha güzel ve hoştur!"- dedi. Peygamber (s.a.) oradan ayrıldı; ama ikisi arasında tartışma uzadı, hatta birbirlerine sövdüler ve vuruştular. Derken, oraya ikisinin kabilesi olan Evs'ten ve Hazrec'ten insanlar geldi; onlar da değneklerle, -bir görüşe göre- ellerle, nalinlerle ve hurma dallarıyla birbirlerine vurmaya başladılar. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) onların yanına döndü, aralarını buldu. Âyet işbu olay vesilesiyle nâzil olmuştur. Mukātil'den (v. 150/767) nakledildiğine göre Peygamber (s.a.) bu âyeti onlara okumuş, onlar da kavgaya son verip barışmışlardır.

[621] *Bağy* işi uzatmak, haksızlık etmek ve sulhten kaçmaktır. *Fey'* dönmek demektir. Gölge ve ganimet de *fey'* diye isimlendirilmiştir; çünkü gölge, güneşin onu izale etmesiyle ortadan kalkıp daha sonra geri döner. Ganimet de kâfirlerin mallarından Müslümanlara *dönen* kısımdır. Ebû Amr (v. 154/771) تفيء kelimesini Hemze'siz olarak *tefîye* şeklinde okumuştur ki şöyle izah edilebilir: Ebû Amr [تفيء الى ifadesinde] yan yana gelmiş bulunan iki Hemze'den birincisini hafifletmiştir; ancak onun Hemze'yi bu hafif okuyuşu râvinin dikkatinden kaçmış ve hocasının Hemze'yi bütünüyle terk ettiğini sanmıştır.

[622] **Şayet** "طائفتان (iki grup) kelimesi *rahtayn* veya *neferayn* şeklinde te'vil edilerek, اقتتلوا (vuruştular) fiilinin, İbn Ebû 'Able'nin (v. 151/768) okuduğu gibi *ikteteletâ* veya Ubeyd b. Umeyr'in okuduğu gibi *iktetelâ* şeklinde olması gerekirken, اقتتلوا diye (çoğul) gelmiş olması nasıl izah edilebilir?" **dersen şöyle derim:** طائفتان kelimesinin lafzı değil anlamı dikkate alındığı için böyle olmuştur; çünkü طائفتان kavim ve insanlar anlamındadır. Nitekim İbn Mes'ûd'un kıraati, *hattâ yefîû ilâ emrillâhi fe-in fâû fe-huzû beynehum bi'l-kısti* (… Allah'ın emrine dönünceye kadar. Allah'ın emrine dönerlerse, [ikisine de] eşit davranarak aralarını bulun) şeklindedir.

[٦١٩] {وَاللَّهُ عَلِيمٌ} بأحوال المؤمنين وما بينهم من التمايز والتفاضل، {حَكِيمٌ} حين يفضل وينعم بالتوفيق على أفاضلهم.

٩-﴿وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾

[٦٢٠] عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: وقف رسول الله ﷺ على مجلس بعض الأنصار -وهو على حمار- فبال الحمار، فأمسك عبد الله بن أبيّ بأنفه، وقال: خلّ سبيل حمارك، فقد آذانا نتنه! فقال عبد الله بن رواحة: والله، إنّ بول حماره لأطيب من مسكك! -وروى: حماره أفضل منك، وبول حماره أطيب من مسكك-؛ ومضى رسول الله ﷺ وطال الخوض بينهما حتى استبّا وتجالدَا، وجاء قوماهما -وهما الأوس والخزرج- فتجالدوا بالعِصي -وقيل: بالأيدي والنعال والسعف- فرجع إليهم رسول الله ﷺ وأصلح بينهم، ونزلت. وعن مقاتل: قرأها عليهم فاصطلحوا.

[٦٢١] والبغي الاستطالة والظلم وإباء الصلح. والفيء: الرجوع، وقد سمى به الظل والغنيمة؛ لأنّ الظل يرجع بعد نسخ الشمس، والغنيمة: ما يرجع من أموال الكفار إلى المسلمين. وعن أبي عمرو «حتى تفييَ»، بغير همز؛ ووجهه أنّ أبا عمرو خفف الأولى من الهمزتين الملتقيتين فلطفت على الراوي تلك الخلسة، فظنه قد طرحها.

[٦٢٢] فإن قلت: ما وجه قوله {اِقْتَتَلُوا} والقياس «اقتتلتا»، كما قرأ ابن أبي عبلة، أو «اقتتلا» كما قرأ عبيد بن عمير على تأويل الرهطين أو النفرين؟ قلت: هو مما حمل على المعنى دون اللفظ؛ لأنّ الطائفتين في معنى القوم والناس. وفي قراءة عبد الله «حتى يفيئوا إلى أمر الله، فإن فاءوا فخذوا بينهم بالقسط».

[623] *Bâğî* grubun hükmü; savaştıkları sürece kendileriyle savaşmaktır. İbn Ömer'in (v. 73/693) tarafsız kaldıktan sonra şöyle dediği nakledilmiştir: "Allah Teâlâ'nın bana emrettiği şekilde şu *bâğî* grupla savaşmamış olsaydım, bu âyet hakkında kahrolduğum kadar hiçbir konuda kahrolmazdım!"[1] *Bâğî* grup savaştan vazgeçer, elini savaştan çekerse takip edilmez. Tekrar savaşa dönerlerse, o takdirde Peygamber'den (s.a.) rivayet edilen şu hadisin hükmüne göre amel edilir. Peygamber (s.a.); "Ey Ümmü Abd'in Oğlu [yani ey İbn Mes'ûd]! Bu ümmetin *bâğî*leri hakkında Allah'ın hükmünün ne olduğunu biliyor musun?" demişti. O, "Allah ve Resulü daha iyi bilir." deyince, "Yaralılarının üzerine öldürmek için gidilmez; esirleri öldürülmez, kaçanları geri istenmez ve ganimetleri taksim edilmez." buyurmuştur.

[624] Müslümanlardan iki grubun vuruşmasında şu durumlardan mutlaka biri söz konusu olur: (i) Her iki grup da *bâğî* olarak birbiriyle savaşıyor olabilir. Bu durumda gereken, onların arasını bulmak ve savaşı durdurup anlaşmayı sağlamak için çaba göstermektir. Savaştan vazgeçmezler, anlaşmazlar ve saldırganlığa devam ederlerse o takdirde her iki grupa karşı da savaşmak gerekir. Veya iki tarafa da ârız olan bir şüphe yüzünden iki grup arasında savaş patlak vermiş olabilir ve her iki grup da kendini haklı görebilir. Bu durumda yapılması gereken, açık ve kesin delillerle bu şüphenin giderilmesi ve onlara gerçeğin yollarının gösterilmesidir. Gerçek onlara iyice belli olduktan sonra inat eder ve kendilerine öğütlendiği ve tarif edildiği şekilde hakka tâbi olmazlarsa her ikisi de *bâğî* kabul edilir. (ii) Yahut iki gruptan biri diğerine haksızca saldırmış olabilir. Bu durumda gereken, saldırganlıktan vazgeçip tevbe edinceye kadar *bâğî* grupla savaşmaktır; tevbe edip vazgeçerlerse, bunlarla saldırıya uğrayan grubun arası -her iki tarafa da eşit davranarak âdilâne *ıslah* edilir ki bu şöyle tafsil edilebilir: Eğer -sayıları az olması sebebiyle- *bâğî* grubun karşı koyacak durumu yoksa saldırganlıktan vazgeçtikten sonra işledikleri cinayetlerin bedeli ödetilir. Sayıları çok ve kendilerini savunup karşı koyacak güçleri varsa ödetmekten vazgeçilir. [İmam] Muhammed b. Hasan *Rahimehullah*'a (v. 189/805) göre ise bu durumda da ödetilir; çünkü o, *bâğî* grup vazgeçtiğinde (her iki durumda da) işlenen cinayetlerin bedelinin ödetilmesi gerektiğine fetva veriyordu. *Bâğî* grubun toparlanmasından ve ordu çıkarmasından evvel veya artık savaş tamamen sona erdiğinde -bütün âlimlere göre- işledikleri cinayetlerin bedeli ödetilir. Dolayısıyla, "Aralarını âdilâne bulun" âyetindeki *âdilâne ıslah*ın hamledildiği mâna İmam Muhammed'e göre açık olup Kur'ân'ın lafzına da uygundur.

1 *el-İstî'âb*'da İbn Ömer'in, "Ali ile birlikte *bâğî* grupla savaşmadığıma üzüldüğüm kadar hiçbir şeye üzülmemişimdir!" (ما آسى على شيء إلا أني لم أقاتل مع على الفئة الباغية) dediği bildirilmekte ise de "bâğî grup"la Ali muhaliflerinden Hāricîlerin yanı sıra, Âişe ile Mu'âviye'yi de kastedip etmediği net değildir. / ed.

[٦٢٣] وحكم الفئة الباغية وجوب قتالها ما قاتلت. وعن ابن عمر: ما وجدت في نفسي من شيء ما وجدته من أمر هذه الآية إن لم أقاتل هذه الفئة الباغية كما أمرني الله عز وجل؛ قاله بعد أن اعتزل. فإذا كافت وقبضت عن الحرب أيديها تركت. وإذا تولت اعمل بما روى عن النبي ﷺ أنه قال: يا ابن أم عبد، هل تدري كيف حكم الله فيمن بغى من هذه الأمّة؟ قال: الله ورسوله أعلم قال: لا يجهر على جريحها، ولا يقتل أسيرها، ولا يطلب هاربها ولا يقسم فيؤها.

[٦٢٤] ولا تخلوا الفئتان من المسلمين في اقتتالهما؛ إما أن يقتتلا على سبيل البغى منهما جميعًا، فالواجب في ذلك أن يمشي بينهما بما يصلح ذات البين ويثمر المكافة والموادعة، فإن لم تتحاجزا ولم تصطلحا وأقامتا على البغي صير إلى مقاتلتهما، وإما أن يلتحم بينهما القتال لشبهة دخلت عليهما، وكلتاهما عند أنفسهما محقة، فالواجب إزالة الشبهة بالحجج النيرة والبراهين القاطعة، وإطلاعهما على مراشد الحق. فإن ركبتا متن اللجاج ولم تعملا على شاكلة ما هُديتا إليه ونصحتا من اتباع الحق بعد وضوحه لهما، فقد لحقتا بالفئتين الباغيتين. وإما أن تكون إحداهما الباغيةَ على الأخرى؛ فالواجب أن تقاتَل فئةُ البغي إلى أن تكفّ وتتوب، فإن فعلت أصلح بينهما وبين المبغى عليها بالقسط والعدل؛ وفي ذلك تفاصيل: إن كانت الباغية من قلة العدد بحيث لا منعة لها ضمنت بعد الفيئة ما جائت؛ وإن كانت كثيرة ذات منعة وشوكة لم تضمن إلا عند محمد بن الحسن رحمه الله؛ فإنه كان يفتي بأن الضمان يلزمها إذا فاءت. وأمّا قبل التجمع والتجند أو حين تتفرق عند وضع الحرب أوزارها، فما جنته ضمنته عند الجميع، فمحمل الإصلاح بالعدل في قوله تعالى {فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ} على مذهب محمد واضح منطبق على لفظ التنزيل،

Diğerlerine göre ise *âdilâne ıslah*, bâğî grubun sayılarının az olması durumuna hamledilmektedir ki '*âdilâne ıslah*tan maksadın, cinayetlerin bedelini ödetmek değil de aralarındaki düşmanlık ve kini kaldırmak olduğu' görüşü, 'adaleti çalıştırma' ve 'her iki gruba da eşit davranma' emriyle çok da uyumlu değildir.

[625] **Şayet** "*Adalet* neden âyette ilk arabuluş (*ıslah*) ile değil de ikinci arabuluş ile birlikte zikredilmiş?" **dersen şöyle derim:** Baştaki vuruşmadan maksat, her iki grubun da *bâğî* olarak ve duydukları bir şüphe yüzünden vuruşmalarıdır. İki ihtimalden hangisi olursa olsun Müslümanlara düşen, iki grubun arasını bulmak, gerçeği gösterip faydalı öğütler vermek ve şüpheyi ortadan kaldırmak suretiyle kalabalıkları teskin etmektir. Saldırganlıkta direnirlerse, o takdirde onlarla savaşmak gerekir. Bu durumda, cinayetlerin bedelinin ödetilmesi söz konusu olmaz. Fakat biri diğerine haksız yere saldırdığında durum böyle değildir. Bu durumda, daha önce zikredilen iki duruma (*bâğî* grubun azlığına, çokluğuna) göre bedel ödetilmesi söz konusu olur.

[626] واقسطوا (eşit davranın) ifadesi, iki grubun arasını bulma emri verildikten sonra genel anlamda -yani her durumda- eşit davranmayı emretmektedir. Tıpkı [Hucurât 49/1'de] Allah ve Resulü'nün önüne geçmeyi yasaklayan ifadeden sonra, Allah'a karşı gelmekten sakındıran emrin gelmesi gibi.

[627] Kāf'ın fethasıyla *kast*[un] zulüm demek olup iki ayaktaki aşırı eğrilik demek olan *kasat*tan gelmektedir. Kuru ağaca *'ûd*[un] *kāsit*[un] denir. Rüzgâr bir şeyi kuruttuğunda da *eksatahu'r-riyâh*[u] denir. Kāf'ın kesresiyle *kıst*[un] ise adalet anlamında olup fiili *akseta*dır. Hemze selb (yani *izâle*) içindir; *ezâle'l-kast*[a] (haksızlığı giderdi) demektir.

10. Müminler, ancak 'kardeş'tirler. Öyleyse, Allah'tan sakınıp iki kardeşinizin arasını bulun ki size merhamet edilsin.

[628] Bu âyet, [9.] âyetin yüklediği 'müminler arasında meydana gelen cepheleşmeleri giderme' sorumluluğunu pekiştirmekte; *iman*ın, sahiplerini -yakınlık ve akrabalık bağı açısından nesebî kardeşlikten daha üstün ve faziletli olmasa bile, ondan eksik de olmayan ve gayesini gerçekleştirmede ondan geri kalmayan- bir şey üzerinde birleştirip müminleri birbirine bağladığını beyan etmektedir. İnsanların şöyle bir âdeti vardır: Doğum itibariyle kardeş [karın-*daş*] olan iki kişi arasında böyle bir anlaşmazlık çıktığında, diğer insanların onu gidermek için gayret etmesi, sulhu sağlayabilmek için elinden geleni yapıp her tür zorluğa katlanması, bozulan barış ve uzlaşıyı tekrar sağlayacak, soğuyan akrabalık ilişkilerini ısıtıp yumuşatacak elçiler görevlendirmeleri gerekir.

وعلى قول غيره وجهه أن يحمل على كون الفئة قليلة العدد. والـذي ذكـروا [من] أن الغرض إماتة الضغائن وسل الأحقاد دون ضمان الجنايات ليس بحسن الطباق للمأمور به من إعمال العدل ومراعاة القسط.

[٦٢٥] فإن قلت: فلم قرن بالإصلاح الثاني العدل دون الأوّل؟ قلت: لأنّ المراد بالاقتتال في أول الآية أن يقتتلا باغيتين معًا أو راكبتي شبهة، وأيتهما كانت؛ فالذي يجب على المسلمين أن يأخذوا به في شأنهما إصلاحُ ذات البين، وتسكين الدهماء بإرادة الحق والمواعظ الشافية، ونفي الشبهة؛ إلا إذا أصرتا فحينئذٍ تجب المقاتلة، وأما الضمان فلا يتجه. وليس كذلك إذا بغت إحداهما؛ فإنّ الضمان متجهٌ على الوجهين المذكورين.

[٦٢٦] {وَأَقْسِطُوا} أمر باستعمال القسط على طريق العموم بعد ما أمر به في إصلاح ذات البين، والقول فيه مثله في الأمر باتقاء الله على عقب النهي عن التقديم بين يديه.

[٦٢٧] والقَسْطُ -بالفتح- الجور؛ من القسط، وهو اعوجاج في الرجلين. وعود قاسطٌ، يابس، وأقسطته الرياح. وأمّا القسط بمعنى العدل، فالفعل منه أقسطَ، وهمزته للسلب، أي أزال القَسط، وهو الجور.

١٠-﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾

[٦٢٨] هذا تقرير لما ألزمه من تولى الإصلاح بين من وقعت بينهم المشاقّة من المؤمنين، وبيان أن الإيمان قد عَقد بين أهله من السبب القريب والنسب اللاصق ما إن لم يفضل الأخوّة ولم يبرز عليها لم ينقص عنها ولم يتقاصر عن غايتها. ثم قد جرت عادة الناس على أنه إذا نشب مثل ذلك بين اثنين من إخوة الولاد، لزم السائر أن يتناهضوا في رفعه وإزاحته، ويركبوا الصعب والذلول مشيًا بالصلح وبثًا للسفراء بينهما، إلى أن يصادف ما وهي من الوفاق من يرقعه، وما استشن من الوصال من يبله؛

İşte bütün bu görevlerin, hatta daha fazlasının yerine getirilmesini *din kardeşliği* daha çok hak etmektedir. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Müslüman Müslümanın kardeşidir; ona zulmetmez, onu yüzüstü bırakmaz, onu ayıplamaz, iznini almadan rüzgârını engelleyecek şekilde evini onun evinden daha yüksek yapmaz ve yemeğinin kokusuyla ona eziyet etmez." Sonra da "Söylediklerimi iyi kavrayıp gereğini yapmaya çalışın; ama bunu içinizde çok az kimse yapacaktır!" buyurmuştur [*Buhārî*, "Mezālim", 3; *Müslim,* "Birr", 58].

[629] **Şayet** "İfade neden çoğul (اخوة / اخوان) değil de müzekker tesniye olarak (اخَوَيْكُم) gelmiş?" **dersen şöyle derim:** Aralarında anlaşmazlık meydana gelebilecek kişilerin en azı *iki*dir. Az sayıda olanlar arasındaki anlaşmazlıkların düzeltilmesi gerekliyse, çok sayıda olanlar arasındaki anlaşmazlıkların düzeltilmesi haydi haydi gereklidir; çünkü çok kimse arasındaki anlaşmazlığın doğuracağı bozgun, iki kişi arasındaki anlaşmazlığın doğuracağı bozguna göre daha fazladır. "İki kardeş"le kastedilen kişilerin Evs ve Hazrec kabileleri olduğu da söylenmiştir. ("İki kardeşinizin arasını" anlamındaki بين اخَوَيْكم ifadesi) çoğul olarak *beyne ihvetikum* ve *ihvânikum* (kardeşlerinizin arasını) şeklinde de okunmuştur.

[630] Âyetin anlamı şöyledir: "Müminler ancak kardeştir;" başka değil, sadece böyledirler; kardeşliğe yakışmayan yabancılık şüpheleri onlardan uzaktır. Onların birlik, beraberlik ve ülfet hâllerindeki güzellik, aralarında bölünme ve parçalanmalar doğmasına yol açacak işler yapmalarına engel olacak durumdadır. O hâlde, (ey müminler) siz de şayet böyle bir anlaşmazlık ve bölünme meydana geldiği takdirde bunu ortadan kaldırmak için yarışın; o zararlı şeyi kesip atın "ve Allah'a karşı gelmekten sakının." Böyle yaparsanız, sahip olduğunuz takvâ duygusu sizi kardeşler arasını düzeltmeye, birleştirmeye ve yapılan yanlışları ortadan kadırmak için koşturmaya sevk edecektir. Ve böyle yaptığınızda, bel bağlanacak yegâne varlık olarak Allah'ın rahmeti sizi bulacak; O'nun şefkat ve merhameti sizi kuşatacaktır.

11. Ey iman edenler! Hiçbir kavim bir başka kavmi küçümsemesin; çünkü onlar, kendilerinden daha hayırlı olabilirler... Özellikle, kadınlar kadınları... Belki o kadınlar kendilerinden daha hayırlıdırlar?! Birbirinizi arkanızdan çekiştirmeyin; birbirinize kötü lakaplar takmayın! Ne kötü bir yaftadır imandan sonra fâsıklık! Kim de (bundan) vazgeçmezse, bunlardır işte zalimler!..

فالأخوة في الدين أحق بذلك وبأشدّ منه. وعن النبي ﷺ: المسلم أخو المسلم؛ لا يظلمه، ولا يخذله، ولا يعيبه، ولا يتطاول عليه في البنيان فيستر عنه الريح إلا بإذنه، ولا يؤذيه بقتار قدره. ثم قال: احفظوا، ولا يحفظ منكم إلا قليل.

[٦٢٩]فإن قلت: فلم خص الاثنان بالذكر دون الجمع؟ قلت: لأن أقل من يقع بينهم الشقاقُ اثنان؛ فإذا لزمت المصالحة بين الأقل كانت بين الأكثر ألزم؛ لأنّ الفساد في شقاق الجمع أكثر منه في شقاق الاثنين. وقيل: المراد بالأخوين الأوس والخزرج. وقرئ «بين إخوتكم»، و«إخوانكم».

[٦٣٠]والمعنى: ليس المؤمنون إلا إخوة، وأنهم خلَّص لذلك متمحضون، قد انزاحت عنهم شبهات الأجنبية، وأبى لطف حالهم في التمازج والاتحاد أن يقدموا على ما يتولد منه التقاطع، فبادِروا قطع ما يقع من ذلك إن وقع واحسموه؛ {وَاتَّقُوا اللَّهَ}، فإنكم إن فعلتم لم تحملكم التقوى إلا على التواصل والائتلاف، والمسارعة إلى إماطة ما يفرط منه، وكان فعلكم ذلك وصول رحمة الله إليكم، واشتمال رأفته عليكم حقيقًا بأن تعقدوا به رجاءكم.

١١-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَى أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلا تَنَابَزُوا بِالأَلْقَابِ بِئْسَ الاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

[631] *Kavm* özellikle erkekleri ifade etmektedir; çünkü onlar kadınların yönetiminden ve işlerini yürütmekten *sorumlu*durlar (*kavvâm*). Nitekim الرِّجالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّساءِ ("Erkekler kadınların sorumluluğunu üstlenmektedir." [Nisâ 4/34]) buyrulmuştur. Peygamber (s.a.) de şöyle buyurmuştur: *en-Nisâu lâhm*^{un} *'alâ vadm*^{in} *illâ mâ zubbe 'anhu* (Kadınlar, kütük üzerine konmuş et gibidirler; etin üzerine üşüşen sinekler kovularak korunan kısmı hâriç!) Üşüşen sinekleri kovanlar ise erkeklerdir. *Kavm* kelimesi *kāim*in çoğuludur. Tıpkı *sāim* (oruçlu) kelimesinin çoğulunun *savm* ve *zâir* (ziyaretçi) kelimesinin çoğulunun *zevr* olması gibi. Veya *kavm*, masdar (*kıyâm*) anlamında bir isimlendirmedir. Bir Arap şöyle demiştir: *İzâ ekeltu ta'âm*^{en} *ahbebtu nevm*^{en} *ve ebğadtu kavm*^{en} (Yemek yediğim zaman uyumak isterim; *kavm*dan -yani ayağa kalkmaktan- nefret ederim.) Nitekim Zuheyr'in (v. 609) şu sözünde de bu mâna açıktır:

Hısn sülalesi erkeklerden mi oluşmaktadır yoksa kadınlardan mı!?

Bazılarının "Firavun kavmi ve Âd kavmi gibi ifadelerde kavim kelimesi erkekleri de kadınları da içine almaktadır." sözlerine gelince, şunu belirtelim ki, burada *kavm* lafzı erkek-kadın iki grubu birden ifade etmez. Bununla sadece erkeklerden söz etmek kastedilmiş, kadınlardan söz etmek ise terk edilmiştir; çünkü kadınlar erkeklerine tâbidirler.[1]

[632] *Kavm* ve *nisâ* kelimelerinin nekire yapılması ile iki mâna murat edilmiş olabilir: Birincisi, "Mümin erkekler de mümin kadınlar da birbirleriyle alay etmesinler!" anlamının murat edilmesidir. İkincisi, bu şekilde kapsayıcı bir ifade kullanımının kastedilmiş olması ve onlardan her bir gruba alay etmenin yasaklanmış bulunmasıdır. Âyette alaya yeltenenlerin birden çok erkek ve birden çok kadın olduğunu bildirmek ve bu işi yapanların durumlarının kötülüğünü ortaya koymak için tekil olarak *racul*^{un} *min racul*^{in} *ve lâ imraet*^{un} *min imraet*^{in} (bir erkek bir erkekle, bir kadın da bir kadınla alay etmesin) buyurmamıştır. Ayrıca, alay eden kişinin yanında, mutlaka onun sözüne gülen ve bununla eğlenen kimseler bulunur ve bunlar üzerlerine vacip olan alaydan vazgeçirme ve yapılan bu işin doğru olmadığını söyleme vazifesini yerine getirmezler; böylece, günahı yüklenme bakımından alay eden kimsenin ortağı ve uydusu olurlar. Alay edenin sözüne kulak veren, onun yaptığını hoş gören ve ona gülen herkes böyledir. Dolayısıyla bu durum, her ne kadar alay eden, bir kişi de olsa alay edenlerin çokluğuna ve tek kişinin bir cemaat ve topluluğa dönüşmesine neden olur.

---

1 Burada erkeklerin erkeklerle alay etmesinden ziyade, "bir kavmin başka bir kavmi (çağdaş deyişiyle: bir milletin başka bir milleti / bir ırkın başka bir ırkı) küçümsemesinin" yasaklandığı anlaşılmaktadır. Bağlama göre, bir Arap kadının Yahudi bir kadını aşağılaması… / ed.

[٦٣١]القوم الرجال خاصة؛ لأنهم القوّام بأمور النساء. قال الله تعالى {اَلرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ} [النساء: ٣٤]، وقال عليه الصلاة والسلام: النساء لحم على وضم إلا ما ذب عنه. والذابّون هم الرجال، وهو في الأصل جمع قائم، كصوّم وزوّر في جمع صائم وزائر. أو تسمية بالمصدر؛ عن بعض العرب: إذا أكلت ٥ طعامًا أحببت نومًا وأبغضت قومًا، أي قيامًا، واختصاص القوم بالرجال صريح في الآية وفي قول زهير:

أَقَوْمٌ آلُ حِصْنٍ أَمْ نِسَاءُ ۞

وأما قولهم في قوم فرعون وقوم عاد هم الذكور والإناث، فليس لفظ القوم بمتعاط للفريقين، ولكن قصد ذكر الذكور وترك ذكر الإناث لأنهن توابع لرجالهن.

١٠ [٦٣٢]وتنكير القوم والنساء يحتمل معنيين؛ أن يراد: لا يسخر بعض المؤمنين والمؤمنات من بعض، وأن تقصد إفادة الشياع، وأن تصير كل جماعة منهم منهية عن السخرية. وإنما لم يقل: رجل من رجل، ولا امرأة من امرأة على التوحيد، إعلامًا بإقدام غير واحد من رجالهم وغير واحدة من نسائهم على السخرية، واستفظاعًا للشأن الذي كانوا عليه، ولأنّ مشهد الساخر لا يكاد يخلو ممن يتلهى ١٥ ويستضحك على قوله، ولا يأتي ما عليه من النهي والإنكار، فيكون شريك الساخر وتلوه في تحمل الوزر، وكذلك كل من يطرق سمعه فيستطيبه ويضحك به، فيؤدي ذلك -وإن أوجده واحد- إلى تكثر السَّخَرة وانقلاب الواحد جماعة وقومًا.

[633] عَسَى انْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ (Çünkü onlar kendilerinden daha hayırlı olabilirler.) cümlesi, alay yasağını gerekçelendiren bir cevap niteliğinde gelmiş bir başlangıç cümlesidir. Böyle olmasaydı bunun kendinden önceki cümleye Fâ ile bağlanması gerekirdi. Mâna şöyledir: Herkesin, kendisiyle alay edilen şahsın Allah katında alay edenden daha hayırlı olabilme ihtimalinin bulunduğuna inanması gerekir; çünkü insanlar ancak açık olan durumları bilebilirler; gizli olan hususlar hakkında bilgileri yoktur. Allah katında değer ölçüsü ise gönüllerdeki ihlâs ve kalplerdeki takvâ olup insanların bilgisi bunları kapsamaktan çok uzaktır. Bundan dolayı hiç kimsenin, karşılaştığı uygunsuz hâlinden, bedenî bir rahatsızlığından veya güzel ve tumturaklı konuşamamasından dolayı hakir gördüğü kimseyi alaya almaya cüret etmemesi gerekir; zira alay edilen kişi, zahiren kendisi gibi olmayan kişiden (alay edenden) gönlünün ihlâsı ve kalbinin takvâsı bakımından daha önde olabilir. Dolayısıyla, Allah'ın yücelttiğini tahkir etmek ve Allah'ın değerli gördüğünü değersiz görmek suretiyle günah işlemiş, kendine yazık etmiş olur. Bu sebeple selef-i sâlihîn biriyle alay etmekten kaçınma ve korunma hususunda aşırı denebilecek kadar dikkatli olmuştur: Amr b. Şurahbîl (v. 63/683) şöyle demiştir: "Bir adamı keçiyi emerken görsem de gülsem, onun yaptığı şeyi yapma durumuna düşmekten korkarım." İbn Mes'ûd da şöyle demiştir: "Belâ konuşulan söze bağlıdır. Dolayısıyla, bir köpekle alay etsem köpek olmaktan korkarım!"

[634] İbn Mes'ûd'un kıraatinde bu ifade, *'asev en yekûnû ve 'aseyne en yekunne* şeklindedir. Bu kıraate göre *'asâ* fiili, فَهَلْ عَسَيْتُمْ ("…düşünmüyor musunuz?" [Muhammed 47/22]) âyetinde olduğu gibi haberin bizzat kendisidir. Birinci kıraate göre ise fiil, عسى ان تكرهوا شيئا ("Belki de bir şeyden hoşlanmazsınız…" [Bakara 2/216]) âyetindeki gibi kendisine bir haber takdir edilmemiş şekildedir.

[635] *Lemz* dille saldırmak ve vurmak demektir; zamme ile *ve lâ tulmizû* şeklinde de okunmuştur. Mâna şöyledir: Ey müminler! Başkalarını ayıplamaktan ve onlarda kusur aramaktan nefislerinizi engelleyin. Sizin dininize uymayan ve sizin gibi davranmayan başkalarını ayıplamak size yakışmaz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Şerrinden insanların sakınabilmesi için fâcir bir kimsede bulunan kusurları söyleyin." Hasan-ı Basrî (v. 110/728) Haccâc (v. 95/714) hakkında şöyle demiştir: "Kısa parmaklarını çıkarıp bana doğru uzattı… -ki bu parmaklar arasında *Allah yolunda* cihad eden atların gemlerinin dizginleri çok az terlemiştir!- Sonra parmaklarıyla bıyıklarını burmaya başladı; o sırada bana 'Ey Ebâ Sa'îd!' 'Ey Ebâ Sa'îd!' diye sesleniyordu." Haccâc ölünce, Hasan onun hakkında şöyle demiştir: "Allah'ım! Sen onun canını aldın, açtığı kötü yolu da kapat;

[٦٣٣]وقوله تعالى {عَسَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ} كلام مستأنف قد ورد مورد جواب المستخبر عن العلة الموجبة لما جاء النهي عنه، وإلا فقد كان حقه أن يوصل بما قبله بالفاء. والمعنى وجوب أن يعتقد كل أحد أن المسخور منه ربما كان عند الله خيرًا من الساخر، لأنّ الناس لا يطلعون إلا على ظواهر الأحوال ولا ٥ علم لهم بالخفيات، وإنما الذي يزن عند الله خلوص الضمائر وتقوى القلوب، وعلمهم من ذلك بمعزل، فينبغي أن لا يجترئ أحد على الاستهزاء بمن تقتحمه عينه إذا رآه رث الحال، أو ذا عاهة في بدنه، أو غير لبيق في محادثته، فلعله أخلص ضميرًا وأتقى قلبًا ممن هو على ضدّ صفته، فيظلم نفسه بتحقير من وقره الله والاستهانة بمن عظمه الله. ولقد بلغ بالسلف إفراط توقيهم وتصونهم من ذلك ١٠ أن قال عمرو بن شرحبيل: لو رأيت رجلًا يرضع عنزًا فضحكت منه خشيت أن أصنع مثل الذي صنعه. وعن عبد الله بن مسعود: البلاء موكل بالقول، لو سخرت من كلب لخشيت أن أحوّل كلبًا.

[٦٣٤] وفي قراءة عبد الله «عسوا أن يكونوا»، و«عسين أن يكنّ»، فعسى على هذه القراءة هي ذات الخبر كالتي في قوله تعالى {فَهَلْ عَسَيْتُمْ} [محمد: ٢٢]، وعلى الأولى ١٥ هي التي لا خبر لها كقوله تعالى {وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا} [البقرة: ٢١٦].

[٦٣٥] واللمز الطعن والضرب باللسان. وقرئ «ولا تُلمِزوا»، بالضم. والمعنى: وخصوا أيها المؤمنون أنفسكم بالانتهاء من عيبها والطعن فيها، ولا عليكم أن تعيبوا غيركم ممن لا يدين بدينكم ولا يسير بسيرتكم؛ ففي الحديث عن رسول الله ﷺ: اذكروا الفاجر بما فيه كي يحذره الناس. وعن الحسن رضي الله عنه في ذكر الحجاج: أخرج ٢٠ إليّ بنانا قصيرة قلما عرقت فيها الأعنة في سبيل الله، ثم جعل يطبطب شعيرات له ويقول: يا أبا سعيد يا أبا سعيد! وقال لما مات: اللّهم أنت أمته فاقطع سنته،

çünkü o; pek iyi görmeyen, çapaklı, küçük gözleriyle başımıza tebelleş oldu! Salına salına yürürdü. Minbere çıktığında namaz vakti geçerdi. Ne Allah'tan korkar ne de insanlardan utanırdı. Üstünde Allah, altında ise yüz bin -veya daha fazla- adam... Hiç kimse kalkıp da ona 'Haydi namaza be adam, haydi namaza!' diyemezdi. Nasıl diyecekti ki söylediğinde peşinden kılıç ve kırbaç gelecekken!?"

[636] Âyetin anlamının "*Kendi*nizi ayıplamayın" şeklinde olduğu da söylenmiştir; çünkü bütün müminler tek bir kişi gibidir. Dolayısıyla bir mümin diğer bir mümini ayıpladığı zaman sanki bizzat kendini ayıplamış olmaktadır. Mânanın; "Kınanmanıza sebep olacak bir şey yapmayın." şeklinde olduğu da söylenmiştir; çünkü kınanmasına yol açacak bir şey yapan kimse gerçekte kendisini kınamış olur.

[637] *Tenâbuz bi'l-elkāb* insanların birbirine lakap takması demektir. Kelime *nebezehû* fiilinin *tefâ'ul* babındandır. ("Falan oğulları birbirlerine kötü lakap takarlar, birbirlerini kötü lakapla çağırırlar" anlamında) *benû fülân*[in] *yetenâbezûne* de *yetenâ**zeb**ûne* de denir. *Nebz* ve *nezb* kötü lakap ve birini yasaklanmış kötü bir lakapla lakaplandırmak demektir. Kötü lakap, kendisine takılan kimseye nahoş bir şey katar; çünkü onda kişiyi kusurlu gösteren, onu kınayan ve kötüleyen bir nitelik vardır. Fakat kişinin kendisine güzellik katan ve o şekilde çağrılmaktan hoşlanacağı lakapların kullanılmasında bir sakınca yoktur. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Müminin mümin kardeşine karşı haklarından biri de onu hoşuna gidecek en güzel bir isimle çağırmasıdır." Bu sebeple, birine güzel bir künye takmak sünnet ve güzel bir edep sayılmıştır. Hazret-i Ömer) şöyle demiştir: "Künyeleri yaygınlaştırın; çünkü bu insanlar için bir yücelik sebebidir." Meselâ Hazret-i Ebû Bekir *'Atîk* (azat eden) ve *Sıddîk* (özü - sözü dosdoğru) lâkabıyla Hazret-i Ömer *el-Fâruk* (hakkı bâtıldan ayıran) Hazret-i Hamza *Esedullah* (Allah'ın aslanı) Hâlid b. Velîd *Seyfullah* (Allah'ın kılıcı) lakabıyla anılırdı. Câhiliyede olsun İslâm döneminde olsun meşhur şahsiyetlerden lakabı olmayan kişi yok denecek kadar azdır. Arap veya yabancı bütün toplumlarda insanların birbirlerine hitaplarında ve yazışmalarında güzel lakaplar kullanma, reddedilmeyen hoş bir âdet olarak devam etmektedir.

[638] Dahhâk'ten (v. 105/723) rivayet edildiğine göre; Temîmoğullarından bazıları Bilâl, Habbâb, 'Ammâr, Suheyb, Ebû Zer ve -Huzeyfe'nin azatlısı- Sâlim ile alay etmişlerdi. Bu âyet onun üzerine nâzil oldu. Hazret-i Âişe'den rivayet edildiğine göre ise o, Zeynep bint-i Huzeyme el-Hilâliyye ile boyunun kısalığı sebebiyle alay etmişti. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre

فإنه أتانا أخيفش أعيمش يخطر في مشيته ويصعد المنبر حتى تفوته الصلاة، لا من الله يتقي ولا من الناس يستحي، فوقه الله وتحته مائة ألف أو يزيدون، لا يقول له قائل: الصلاة أيها الرجل الصلاة أيها الرجل، هيهات دون ذلك السيف والسوط.

[٦٣٦]وقيل: معناه لا يعب بعضكم بعضًا، لأنّ المؤمنين كنفس واحدة، فمتى عاب المؤمن المؤمن فكأنما عاب نفسه. وقيل: معناه لا تفعلوا ما تلمزون به، لأن من فعل ما استحق به اللمز فقد لمز نفسه حقيقة.

[٦٣٧]والتنابز بالألقاب التداعي بها؛ تفاعل من نبزه، وبنو فلان يتنابزون ويتنازبون. ويقال: النبز والنزب لقب السوء والتلقيب المنهي عنه، وهو ما يتداخل المدعوّ به كراهة لكونه تقصيرًا به وذمًّا له وشينًا، فأما ما يحبه مما يزينه وينوّه به فلا بأس به. روي عن النبي ﷺ: من حق المؤمن على أخيه أن يسميه بأحب أسمائه إليه. ولهذا كانت التكنية من السنة والأدب الحسن. قال عمر رضي الله عنه: أشيعوا الكنى فإنها منبهة. ولقد لقب أبو بكر بالعتيق والصدّيق، وعمر بالفاروق، وحمزة بأسد الله، وخالد بسيف الله، وقلَّ من المشاهير في الجاهلية والإسلام من ليس له لقب، ولم تزل هذه الألقاب الحسنة في الأمم كلها من العرب والعجم تجري في مخاطباتهم ومكاتباتهم من غير نكير.

[٦٣٨]روي عن الضحاك أن قومًا من بني تميم استهزؤوا ببلال وخباب وعمار وصهيب وأبي ذرّ وسالم مولى حذيفة، فنزلت. وعن عائشة رضي الله عنها أنها كانت تسخر من زينب بنت خزيمة الهلالية وكانت قصيرة. وعن ابن عباس

Ümmü Seleme beline keten bir elbise giymiş, onun bir parçasını arkadan sarkıtmış, onu öylece sürüyüp yürüyordu. Bunu gören Âişe Hafsa'ya; "Şunun arkasında süründürdüğü parçaya baksana, köpek dili gibi!" dedi. Enes'ten rivayet edildiğine göre Peygamber hanımları, Ümmü Seleme'yi kısa boylu olmakla ayıplıyorlardı. İkrime'nin İbn Abbas'tan naklettiğine göre Safiyye bint-i Huyeyy Peygamber'e (s.a.) geldi ve "Hanımlar beni ayıplıyor ve bana 'İki Yahudinin kızı olan Yahudi' diyorlar!.." dedi. Peygamber (s.a.) ona, "Sen de onlara 'Benim babam Hazret-i Hârûn, amcam Hazret-i Mûsâ ve kocam da Hazret-i Muhammed'dir.' deseydin ya…"[1] buyurdu. Başka bir rivayete göre âyet Sâbit b. Kays (v. 12/633) hakkında inmiştir. Bu zatın kulağında ağırlık vardı. Bu sebeple söylenenleri duyabilmesi için insanlar ona Peygamber'in (s.a.) meclisinde yer açarlardı. Bir gün yine geldi; "Bana yol verin ki Peygamber'in huzuruna yaklaşabileyim." diyordu. Bu sırada birine; "Kenara çekil" dedi, ama çekilmedi. "Sen kimsin?" diye sorunca adam "Ben falanım" dedi. Sâbit, adamın annesini Câhiliye dönemindeki hâliyle ayıplayarak "Sen falan kadının oğlusun!" dedi. İşte âyet adamın bu söz yüzünden utanıp mahcup olması üzerine nâzil oldu; Sâbit de bunun üzerine "Bundan böyle hiç kimseye karşı soy sop sebebiyle övünmeyeceğim." dedi.

[639] الاسم kelimesi âyette bahsetmek anlamında kullanılmış olup Arapların "Onun ismi insanlar arasında iyilik veya kötülükle meşhur olmuştur." sözünden alınmadır. Nitekim "O, güzel bir nam ile şöhret buldu." denir. *İsim* kelimesinin hakikati, bir kişiyle ilgili olarak insanlar arasında bilinip yükselen şeydir. Dikkat edersen, Araplar *eşâde bi-zikrihî* (Onu övdü) derler. Âyette sanki şöyle denilmiştir: Böyle büyük günahlar işlemeleri sebebiyle fâsıklık yaftası ile anılmak müminler için ne kötü bir anılıştır.

[640] بعد الايمان (imandan sonra) ifadesine üç mâna verilmiştir: Birincisi; iman ile fıskı birleştirmek, fıskı şiddetle reddeden ve ondan uzak olan imanı bir araya getirmektir.[2] Bu, "Yaşını başını aldıktan sonra cahilliğe meyletmek ne kötü durumdur!" demen gibidir. İkincisi; bir kısım insanlar Yahudilikten dönüp Müslüman olanlara (hâlâ) "Hey, Yahudi!" "Hey, fâsık!" diyorlardı. Böyle demeleri yasaklandı ve onlara, "Bir adamı iman ettikten sonra fısk ve Yahudilikle anmanız ne kötü bir anıştır!" denildi.

1 Yahudi bir ana babadan doğmasına işareten "iki yahudinin kızı" diyorlardı; Peygamber (s.a.) zem kastedilen bu 'iki yahudi' ifadesini büyük peygamber Mûsâ ve ağabeyi ile ilişkilendirerek methe çevirmiştir. / ed.

2 Yani kişinin âyette sayılan eylemleriyle aynı anda hem imanlı hem de fâsık olması. Aslında, imanlı iken fâsık diye anılmaya başlanması. / ed.

أن أمّ سلمة ربطت حقويها بسبيبة وسدلت طرفها خلفها وكانت تجرّه، فقالت عائشة لحفصة: انظري ما تجرّ خلفها كأنه لسان كلب. وعن أنس: عيرت نساء رسول الله ﷺ أمّ سلمة بالقصر. وعن عكرمة عن ابن عباس أن صفية بنت حييّ أتت رسول الله ﷺ فقالت: إن النساء يعيرنني ويقلن يا يهودية بنت يهوديين! فقال لها رسول الله ﷺ: هلا ٥ قلت إن أبي هرون وإن عمي موسى وإن زوجي محمد. روي أنها نزلت في ثابت بن قيس وكان به وقر، وكانوا يوسعون له في مجلس رسول الله ﷺ ليسمع؛ فأتى يومًا وهو يقول: تفسحوا لي، حتى انتهى إلى رسول الله صلى الله تعالى عليه وآله وسلم، فقال لرجل: تنح، فلم يفعل، فقال: من هذا؟ فقال الرجل: أنا فلان، فقال: بل أنت ابن فلانة، يريد: أمًّا كان يعير بها في الجاهلية، فخجل الرجل فنزلت، فقال ثابت: لا أفخر ١٠ على أحد في الحسب بعدها أبدًا.

[٦٣٩] {الْاِسْمُ} هاهنا بمعنى الذكر، من قولهم: طار اسمه في الناس بالكرم أو باللؤم، كما يقال: طار ثناؤه وصِيته. وحقيقته: ما سما من ذكره وارتفع بين الناس. ألا ترى إلى قولهم: أشاد بذكره؛ كأنه قيل: بئس الذكر المرتفع للمؤمنين بسبب ارتكاب هذه الجرائم أن يذكروا بالفسق.

١٥ [٦٤٠]وفي قوله {بَعْدَ الْإِيـمَـانِ} ثلاثة أوجه؛ أحدها استقباح الجمع بين الإيمان وبين الفسق الذي يأباه الإيمان ويحظره، كما تقول: بئس الشأن بعد الكبرة الصبوة. والثاني: أنه كان في شتائمهم لمن أسلم من اليهود: يا يهودي، يا فاسق، فنهوا عنه. وقيل لهم: بئس الذكر أن تذكروا الرجل بالفسق واليهودية بعد إيمانه.

Cümle bu tefsire göre kötü lakapla çağırmanın yasaklanmasına bağlıdır. Üçüncüsü ise fâsıklık yapan kimsenin *mümin* kabul edilmemesidir.[1] Tıpkı ticareti bırakıp çiftçiliğe dönen kimseye; "Ticaretten sonra çiftçilik ne kötü bir meslektir!" demen gibi.

12. Ey iman edenler! Zannın çoğundan kaçının; çünkü zannın bir kısmı günahtır. Kusur araştırmayın; birbirinizin gıybetini yapmayın! Herhangi biriniz, ölü kardeşinin etini yemek ister mi?! Elbette bundan tiksinirsiniz!.. Allah'tan sakının. Ama Allah tevbeleri daima kabul eder, merhametlidir (Tevvab, Rahîm).

[641] Bir kişi diğerini şerden uzaklaştırdığı zaman *cennebehu'ş-şerr*^{a} denir. *Te**cnîb**in* hakiki anlamı; "Onu şerrin uzağında bir ***cânib**de* kıldı" demektir. *Cenebe* fiili iki mef'ûl alır ki وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ اَنْ نَعْبُدَ الْاَصْنَامَ ("Beni ve evlatlarımı putlara tapmaktan uzak tut." [İbrâhîm 14/35]) âyetinde de böyledir. Fiilin mutāva'atı, *ictenebe'ş-şerr*^{a} (şerden kaçındı) şeklinde olup mutāva'at iki mef'ûlden birini eksiltmiştir. Kaçınılması emredilen, zannın bir kısmıdır; ama bu kısım *çokluk*la vasfedilmiştir. Dikkat edersen, "zannın bir kısmı günahtır" buyrulmaktadır.

[642] **Şayet** "كَثِيرًا kelimesinin nekire olarak gelmesi ile ma'rife (الكثير) gelmesi arasındaki farkı açıkla" **dersen şöyle derim:** Nekire gelmesi kısmîlik anlamı ifade eder; çünkü zanlar içinde, -açıklama ve tayine gerek duyulmaksızın- kaçınılması lâzım gelen zanlar vardır ki hiç kimse bir başkası hakkında sûizan beslemeye cüret etmesin. Edecekse de ancak iyice düşünüp taşındıktan, doğruyla yanlışı birbirinden iyice ayırdıktan sonra, açık bir delil ile ve gönlünde de takvâ ve sakınma duygularını gizli tutarak etsin. Kelime ma'rife yapılsaydı, zandan kaçınma emri, zannın azına değil çoğuna bağlı olurdu. Böylece, çoklukla vasfedilen her zandan kaçınılması ve azlıkla vasfedilen tüm zanların da zannedilmesine ruhsat verilmiş olması gerekirdi. Kaçınılması gereken zannı kaçınılmaması gerekenden ayıracak ölçü şudur: Hakkında gerçek bir alâmet ve açık bir sebep bulunmayan bütün kötü zanlar haramdır ve bunlardan kesinlikle kaçınılması gerekir. Eğer hakkında zanda bulunulan kişi, kendisinde sâlihlik (*salâh*) müşahede ediliyor ve zahirde ondan güvenilirlik hissediliyorsa onun hakkında fesat ve hıyanet zannetmek haramdır.

1 Yani mümin de değildir kâfir de değildir (*el-Menzile beyne'l-menzileteyn*). Ancak bu ünlü tabir "iman ile küfür arası"ndan ziyade, "mümin ile kâfir arası" anlamında kullanılmaktadır. Mu'tezile'ye göre, fâsıklara/büyük günah işleyenlere (*mürtekib-i kebîreye*) "mümin" denmez; çünkü bu mübarek sıfat, nasslarda "daimi, tam ve kâmil mânadaki iman sahipleri"ni ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Bununla birlikte, mürtekib-i kebîreye kâfir de denmez; çünkü ağır/büyük bir günah işlemiş olsa da 'imanı yok' değildir. Hâsılı; Mu'tezile mümin kelimesini alelâde anlamıyla kullanmamaktadır. Fâsık, zina etmişse zinakâr, hırsızlık etmişse hırsız, cana kıymışsa katildir; mümin değil. / ed.

والجملة على هذا التفسير متعلقة بالنهي عن التنابز. والثالث: أن يجعل من فَسق غيرَ مؤمن، كما تقول للمتحول عن التجارة إلى الفلاحة: بئست الحرفة الفلاحة بعد التجارة.

١٢-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلا تَجَسَّسُوا وَلا يَغْتَبْ بَعْضُكُمْ بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللهَ إِنَّ اللهَ تَوَّابٌ رَحِيمٌ﴾

[٦٤١]يقال: جنبه الشر، إذا أبعده عنه، وحقيقته: جعله منه في جانب، فيعدى إلى مفعولين. قال الله عز وجل {وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ} [إبراهيم: ٣٥]. ثم يقال في مطاوعه: اجتنب الشر، فتنقص المطاوعة مفعولًا. والمأمور باجتنابه هو بعض الظن، وذلك البعض موصوف بالكثرة. ألا ترى إلى قوله {إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ}؟

[٦٤٢]فإن قلت: بَيّن الفصل بيْن {كَثِيرًا} حيث جاء نكرة وبينَه لو جاء معرفة. قلت: مجيئه نكرة يفيد معنى البعضية، وإنّ في الظنون ما يجب أن يجتنب من غير تبيين لذلك ولا تعيين. لئلا يجترئ أحد على ظنّ إلا بعد نظر وتأمّل، وتمييز بين حقه وباطله بأمارة بينة، مع استشعار للتقوى والحذر؛ ولو عرف لكان الأمر باجتناب الظنّ منوطًا بما يكثر من دون ما يقل، ووجب أن يكون كل ظنّ متصف بالكثرة مجتنبًا، وما اتصف منه بالقلة مرخصًا في تظننه. والذي يميز الظنون التي يجب اجتنابها عما سواها أنّ كل ما لم تعرف له أمارة صحيحة وسبب ظاهر كان حرامًا واجب الاجتناب؛ وذلك إذا كان المظنون به ممن شوهد منه الستر والصلاح، وأونست منه الأمانة في الظاهر، فظنّ الفساد والخيانة به محرّم،

Ancak kişi insanlar arasında kötülükleri açıkça işleyen ve töhmet edileceği işler yapan biriyse durum böyle değildir. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Allah Müslümanın kanını, ırzını ve hakkında sûizan beslenilmesini haram kılmıştır.” [*Müslim,* “Birr”, 32] Hasan-ı Basrî de şöyle demiştir: “Biz öyle bir zamanda yaşadık ki insanlar hakkında kötü zanda bulunmak haramdı. Ama sen şu an öyle bir zamanda bulunuyorsun ki; ameline bak, insanlar hakkında istediğini düşün, ama sükût et.” Yine ondan: “Fâcire[1] hürmet olmaz.” Yine ondan: “Eğer fâsık, fıskını açıktan işler ve [şahsiyet] örtüsünü yırtarsa Allah da onun örtüsünü yırtar. Eğer fıskını gizler Allah da bunu ortaya çıkarmazsa, tevbe etmesi umulur.” Şöyle rivayet olunmuştur: “Kim hayâ elbisesini üzerinden atarsa gıyabında onun hakkında konuşulması *gıybet* sayılmaz.”

[643] الاثم, yapanın cezaya müstahak olacağı günah demektir. Bu sebeple, onun cezasına aynı kökten *fe‘âl* vezninde *esâm* denmiştir. Nitekim *nekâl*, *‘azâb* ve *vebâl* kelimeleri de aynı vezinde ve aynı anlamdadırlar. Şair şöyle demiştir:

> Öyle bir şey yaptı ki bana şu Nevâ
> Ölmeden önce yaptığının cezası, gelsin başına!

*İsm*in başındaki Hemze Vav’dan dönmedir. Âdeta günah, onları boşa çıkarmak suretiyle amelleri kırıp geçirmektedir (*yesimu’l-a‘mâl*).

[644] [ولا تَجَسَّسُوا (kusur araştırmayın) kelimesi] Hâ ile *ve lâ tehassesû* şeklinde de okunmuştur. İki kelimenin anlamı birbirine yakındır. Bir insan bir işin durumunu öğrenmek istediği ve onu araştırdığı zaman *tecessese’l-emr*[a] denir. *Tecessüs* kelimesi *cess* kökünden tefe“ül babındandır. Tıpkı *lems* (dokunmak) kökünden isteme anlamına gelen *telemmus* gibi; çünkü *lems*te/*dokunma*da talep anlamı vardır. Tıpkı وَانَّا لَمَسْنَا السَّماءَ (“Biz bilgi almak için göğü yokluyorduk…” [Cin 72/7]) âyetindeki gibi. *Tehassüs* ise حسّ kökünden bilmek/öğrenmek anlamındadır. Bu iki kelimenin anlamlarının birbirine yakın olması sebebiyle insanın duyu organlarına hem Hâ ile *el-havâss* hem de Cim ile *el-cevâss* denilmiştir. Maksat; Müslümanların gizli hâllerinin ve ayıplarının peşine düşmeyi ve onların gizledikleri şeyleri ortaya çıkarmaya çalışmayı yasaklamaktır. Mücâhid (v. 103/721) şöyle demiştir: “Ortaya çıkmış olanla yetinin; Allah’ın gizlediği şeylerin peşine düşmeyin!” Peygamber (s.a.) bir gün bir konuşma yaptı; perdelerin arkasındaki yeni yetme kızların da duyacağı şekilde sesini yükseltti ve şöyle buyurdu: “Ey diliyle inandığını söyleyip de kalbi tam olarak inanmayanlar! Müslümanların gizli hâllerinin peşine düşmeyin. Kim Müslümanların gizli hâllerinin peşine düşerse Allah da onun gizli hâllerinin peşine düşer ve sonunda onu evinin ortasında bile rezil rüsvâ eder!..” [*Tirmizî*, “Birr”, 85]

---

1 *Fâcir*, “işlediği büyük günahlarla din barajının duvarını *yaran*” kişidir. / ed.

بخلاف من اشتهره الناس بتعاطي الريب والمجاهرة بالخبائث. عن النبي ﷺ: إن الله تعالى حرّم من المسلم دمه وعرضه وأن يظنّ به ظنّ السوء. وعن الحسن: كنا في زمان الظنُّ بالناس حرام، وأنت اليوم في زمان اعمل واسكت، وظنّ بالناس ما شئت. وعنه: لا حرمة لفاجر. وعنه: إن الفاسق إذا أظهر فسقه وهتك ستره هتكه ٥ الله، وإذا استتر لم يظهر الله عليه لعله أن يتوب. وقد روي: من ألقى جلباب الحياء فلا غيبة له.

[٦٤٣]والإثم: الذنب الذي يستحق صاحبه العقاب. ومنه قيل لعقوبته الأثام، فعال منه، كالنكال والعذاب والوبال، قال:

لَقَدْ فَعَلَتْ هذي النَّوَى بِيَ فَعْلَة ۞ أَصَابَ النَّوَى قَبْلَ المَمَاتِ أَثَامُهَا

١٠ والهمزة فيه عن الواو، كأنه يَثِمُ الأعمال، أي يكسرها بإحباطه.

[٦٤٤]وقرئ «ولا تحسسوا»، بالحاء، والمعنيان متقاربان. يقال: تجسس الأمرَ، إذا تطلبه وبحث عنه؛ تفعل من الجس، كما أن التلمس بمعنى التطلب من اللمس، لما في اللمس من الطلب. وقد جاء بمعنى الطلب في قوله تعالى {وَأَنَّا لَمَسْنَا السَّمَاءَ} [الجن: ٨]. والتحسس: التعرّف من الحس، ولتقاربهما قيل ١٥ لمشاعر الإنسان الحواسّ بالحاء والجيم. والمراد النهي عن تتبع عورات المسلمين ومعايبهم والاستكشاف عما ستروه. وعن مجاهد. خذوا ما ظهر ودعوا ما ستره الله. وعن النبي ﷺ: أنه خطب فرفع صوته حتى أسمع العواتق في خدورهنّ. قال: يا معشر من آمن بلسانه ولم يخلص الإيمان إلى قلبه! لا تتبعوا عورات المسلمين، فإن من تتبع عورات المسلمين تتبع الله عورته حتى يفضحه ولو في جوف بيته!

Zeyd b. Vehb'den (v. 83/702) şöyle rivayet edilmiştir: İbn Mes'ûd'a; "Ukbe b. Ebu Mu'ayt'ın oğlu [fâsık] Velîd'in sakalından şarap damlıyormuş, öyle mi?" dedik. O ise: "*Tecessüs* bize yasaklandı; biz (insanların hâllerinden) açığa çıkmış olanla yetiniriz." dedi.

[645] *Ğâbehû* ve *iğtâbehû* fiilleri, *ğâlehû* ve *iğtâlehû* sîgasındadır. *Ğîylet* (*çalış*, zimmetine geçiriş) kelimesi *iğtiyâl*den geldiği gibi *ğıybet* de *iğtiyâb*dan gelmektedir. Gıybet, bir kişiyi gıyâbında kötü bir şekilde anmaktır. Peygamber'e (s.a.) gıybetin ne olduğu sorulunca şöyle buyurdu: "Kardeşini, onun hoşuna gitmeyecek bir şekilde anmandır. Eğer bahsettiğin şey onda varsa onu gıybet etmiş olursun; eğer yoksa ona iftira etmiş olursun!" [*Müslim,* "Birr", 70; *Ebû Dâvûd,* "Edeb", 40] İbn Abbas şöyle demiştir: "Gıybet, itleşmiş insanların katığıdır!"

[646] "Herhangi biriniz … hoşlanır mı!?" diye başlayan ifade, gıybet eden kişinin gıybet ettiği şahsın manevi şahsiyetine tecavüz ettiğini en çirkin ve en korkunç bir şekilde temsil ve tasvir etmektedir; burada birtakım mübalağalar bulunmaktadır:

• Soru Hemze'sinin takrir için olması.

• Son derece nâhoş, son derece berbat bir şeyin "sevmek/hoşlanmak" fiiliyle birlikte kullanılması.

• Hoşlanma fiili أحدكم'e ('herhangi biriniz'e) isnad edilerek, böyle bir şeyden hiç kimsenin hoşlanmayacağının hissettirilmesi.

• Gıybetin temsilinin sıradan bir insanın etini yemekle sınırlandırılmayıp sözkonusu insanın kişinin öz kardeşi kılınması.

• Gıybetin temsilinin kişinin kardeşinin etini yemesiyle de sınırlandırılmayıp onun aynı zamanda ölü kılınması.

[647] Katâde de demiştir ki: "Kurtlanmış bir leş gördüğünde nasıl onu yemek istemezsen, aynı şekilde diri kardeşinin etini yemek de hoşuna gitmesin!"

[648] ميتًا (ölü) kelimesi "et"in hâli olarak mansūbdur; ancak "kardeş"in hâli olarak mansūb olması da caizdir. Kelime, *meyyit*[en] şeklinde de okunmuştur.

[649] Allah Teâlâ onlardan hiçbirinin kardeşinin leşini yemekten hoşlanmayacağını onlara ikrar ettirince, peşinden فَكَرِهْتُمُوهُ (elbette bundan tiksinirsiniz) ifadesini getirdi ki bu, "Belli ki ondan hoşlanmadınız, bu gerçek ortaya çıktı." anlamındadır. Bu ifadede şart anlamı vardır ve "Eğer bu doğru ise demek ondan hoşlanmadınız." anlamındadır. Dolayısıyla, başındaki Fâ, *Fâ-i fasīha*dır; yani size yaptırılan bu ikrarın bir gereği olarak ve insaniyetin baskısı altında bunu inkâr edememeniz sebebiyle ölmüş kardeşinizin etini yemekten hoşlanmadığınız ve onu çok çirkin bulduğunuz kesinleşti.

وعن زيد بن وهب: قلنا لابن مسعود: هل لك في الوليد بن عقبة بن أبي معيط تقطر لحيته خمرًا؟ فقال ابن مسعود: إنا قد نهينا عن التجسس، فإن ظهر لنا شيء أخذنا به.

[٦٤٥] غابه واغتابه كغاله واغتاله. والغيبة من الاغتياب كالغيلة من الاغتيال. وهي ذكر السوء في الغيبة. سئل رسول الله ﷺ عن الغيبة فقال: أن تذكر أخاك بما يكره. ٥ فإن كان فيه فقد اغتبته، وإن لم يكن فيه فقد بهتّه! وعن ابن عباس رضي الله عنهما: الغيبة إدام كلاب الناس.

[٦٤٦] {أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ} تمثيل وتصوير لما يناله المغتاب من عرض المغتاب على أفظع وجه وأفحشه؛ وفيه مبالغات شتى:

- منها الاستفهام الذي معناه التقرير.
- ١٠ ومنها جعل ما هو في الغاية من الكراهة موصولًا بالمحبة.
- ومنها إسناد الفعل إلى أحدكم والإشعار بأن أحدًا من الأحدين لا يحب ذلك.
- ومنها أن لم يقتصر على تمثيل الاغتياب بأكل لحم الإنسان، حتى جعل الإنسان أخًا.
- ومنها أن لم يقتصر على أكل لحم الأخ حتى جعل ميتًا.

[٦٤٧] وعن قتادة: كما تكره إن وجدت جيفة مدوّدة أن تأكل منها، كذلك فاكرهْ ١٥ لحم أخيك وهو حي.

[٦٤٨] وانتصب {مَيْتًا} على الحال من اللحم. ويجوز أن ينتصب عن الأخ. وقرئ «ميّتا».

[٦٤٩] ولما قرّرهم عز وجل بأنّ أحدًا منهم لا يحب أكل جيفة أخيه، عقب ذلك بقوله تعالى {فَكَرِهْتُمُوهُ} معناه: فقد كرهتموه واستقرّ ذلك. وفيه معنى الشرط، أي إن صحّ ٢٠ هذا فكرهتموه، وهي الفاء الفصيحة، أي فتحققت -بوجوب الإقرار عليكم وبأنكم لا تقدرون على دفعه وإنكاره، لإباء البشرية عليكم أن تجحدوه- كراهتكم له وتقذّركم منه،

O hâlde Müslümanların ırzlarına ve onurlarına tecavüz bakımından benzer kötülükte olan *gıybet*ten de hoşlanmamanız gerekir. (فَكَرِهْتُمُوهُ kelimesi) *fe-kurrihtumûhu* şeklinde de okunmuştur ki; "böyle bir şeyden hoşlanmayacak bir fıtratta yaratıldınız" anlamındadır. **Şayet** "Allah küfrü size çirkin gösterdi.' [Hucurât 49/7] âyetinde olduğu gibi fiil burada da İlâ ile geçişli yapılmalı değil miydi? Bu ikisinden hangisi esas alınmalıdır?" **dersen şöyle derim:** Aslolan, bizzat geçişli olmasıdır; çünkü ziyade sîgalarına sokulmadan önce tek mef'ûl almaktadır. Meselâ *kerihtu'ş-şey*[e] (Şundan hoşlanmadım.) dersin. Ancak (if'âl, tef'îl gibi) ziyade sîgalarına sokulduğunda, fazla mef'ûl ister. Fiilin [herhangi bir harf ile değil de] İlâ ile geçişli olmasına gelince, burada bir tevil söz konusu olup *kerrahe* (çirkin gösterdi) kelimesi yine aynı anlama gelen *bağğada* yerinde kullanılmıştır; çünkü *bağğada* fiili *bağuda ileyhi şey*[un] *fe-huve bağîd*[un] *ileyhi* (Bu şey ona çirkin geldi, artık bu onun için çirkindir.) sözünden alınmıştır. Tıpkı *habbe ileyhi'ş-şey*[u] *fe-huve habîb*[un] *ileyhi* (Bu şey ona sevimli geldi, bu artık onun için sevimlidir.) sözün gibi.

[650] *Tevvâb* (tevbeleri çokça kabul eden) kelimesindeki mübalağa, Allah'ın tevbelerini kabul edeceği kullarının çok olduğunu veya günahkârların işleyeceği her bir günahın tevbe ederse mutlaka affolacağını yahut Allah'ın tevbeleri çokça kabul ettiğini ve günahından tevbe edenleri engin keremi sebebiyle 'hiç günah işlememiş kimsenin konumuna yükselteceğini' göstermektedir. Mâna şöyledir: Kaçınmanız emredilen şeyleri terk ederek ve yaptıklarınıza pişman olarak Allah'a karşı gelmekten sakının. Sakınırsanız Allah tevbenizi kabul eder ve size tevbe etmiş müttakilerin sevabını lutfeder.

[651] İbn Abbas'tan şöyle nakledilmiştir: Selmân sahâbeden iki kişiye hizmet eder, yemeklerini hazırlardı. Bir gün uyuya kaldı ve görevini yapamadı. Onlar da kendilerine yiyecek bir şeyler getirmesi için onu Peygamber'e (s.a.) gönderdiler. Peygamber'in yiyeceklerden sorumlu kıldığı kişi Üsâme idi; "Şu an burada sana verebileceğim bir yiyecek yok." dedi. Selmân durumu o iki kişiye haber verince, kendi aralarında; "Biz bunu su dolu bir kuyuya gönderseydik onu da kuruturdu bu!"[1] dediler. Bu iki zat akşamüstü Peygamber'e (s.a.) geldiklerinde Allah Resulü onlara "Bana ne oluyor ki ağızlarınızda taze et görüyorum?!" dedi. "Biz et yemedik ki." dediklerinde de "Gıybet etmişsiniz!" buyurdu; işte âyet bunun üzerine nazil olmuştur.

13. Ey insanlar! Şüphesiz Biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık; sizi milletler ve kabileler hâline getirdik ki birbirinizi (o millet ve kabilelere nispet ederek) tanıyabilesiniz... Allah katında en değerliniz, şüphesiz, en çok sakınanınızdır. Allah; 'mutlak ilim sahibi'dir, 'her şeyden haberdar'dır (Alîm, Habîr).

1 Mot-a-mot "suyu çekilirdi." / ed.

فليتحقق أيضًا أن تكرهوا ما هو نظيره من الغيبة والطعن في أعراض المسلمين. وقرئ «فكُرِّهتموه»، أي جبلتم على كراهته. فإن قلت: هلا عدّى بإلى كما عدّى في قوله {وَكَرَّهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ} وأيهما القياس؟ قلت: القياس تعدّيه بنفسه، لأنه ذو مفعول واحد قبل تثقيل حشوه، تقول: كرهت الشيء، فإذا ثقل استدعى زيادة ٥ مفعول. وأما تعدّيه بإلى، فتأوّل وإجراء لكره مجرى بغّض، لأنّ بغّض منقول من بغُض إليه الشيء فهو بغيض إليه، كقولك: حب إليه الشيء فهو حبيب إليه.

[٦٥٠]والمبالغة في التواب للدلالة على كثرة من يتوب عليه من عباده، أو لأنه ما من ذنب يقترفه المقترف إلا كان معفوًّا عنه بالتوبة، أو لأنه بليغ في قبول التوبة، منزل صاحبها منزلة من لم يذنب قط، لسعة كرمه. والمعنى: واتقوا الله بترك ١٠ ما أمرتم باجتنابه والندم على ما وجد منكم منه، فإنكم إن اتقيتم تقبل الله توبتكم وأنعم عليك بثواب المتقين التائبين.

[٦٥١]وعن ابن عباس: أن سلمان كان يخدم رجلين من الصحابة ويسوّي لهما طعامهما، فنام عن شأنه يومًا، فبعثاه إلى رسول الله ﷺ يبغي لهما إدامًا، وكان أسامة على طعام رسول الله ﷺ فقال: ما عندي شيء، فأخبرهما سلمان بذلك، فعند ذلك ١٥ قالا: لو بعثناه إلى بئر سميحة لغار ماؤها! فلما راحا إلى رسول الله ﷺ قال لهما: مالي أرى خضرة اللحم في أفواهكما؟! فقالا: ما تناولنا لحمًا. فقال: إنكما قد اغتبتما، فنزلت.

١٣-﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾

[652] "Bir erkek ve bir dişi"den maksat Âdem ile Havvâ'dır. Âyetin anlamının şöyle olduğu da söylenmiştir: Her birinizi bir baba ve anneden yarattık; her birinizin meydana gelişi aynı yolla gerçekleşmektedir. Dolayısıyla, nesep bakımından birinin diğerine karşı övünmesi ve bir üstünlük iddia etmesi doğru değildir.

[653] *Şa'b* Arapların kendilerini gruplandırdıkları altı tabakanın birincisidir. Bu tabakaların sırası şöyledir: *Şa'b, kabîle, 'amâre, batın, fehız ve fasīle*. Bunlardan *şa'b* kabileleri, *kabîle* 'amâreleri, *'amâre* batınları, *batın* fehızları, *fehız* da fasīleleri bir araya getirir. Sözgelimi Araplardan Huzeyme *şa'b*, Kinâne *kabile*, Kureyş *'amâre*, Kusay *batın*, Hâşim *fehız*, Abbas da *fasīle*dir. *Şu'ûb* kelimesine bu ismin verilmesi, kabilelerin buradan çıkarak dallanıp budaklanması sebebiyledir.

[654] ("Birbirinizi tanıyabilesiniz" anlamındaki) لتعارفوا kelimesi aynı anlamda olmak üzere *li-**te**te'ârefû* ve 'Ayın'ın idğamıyla *li-**tt**e'ârefû* şeklinde ve "hanginizin hangi nesepten geldiğini bilesiniz" anlamında *li-ta'rifû* okunmuş; *li-tete'a**rr**efû*[1] şeklinde de okunmuştur. Mâna şöyledir: Allah'ın sizi milletler ve kabileler hâlinde yaratmasının hikmeti, birbirinizin nesebini bilmeniz ve hiç kimseyi kendi öz babasından başkasına nispet etmemenizdir. Yoksa Allah bunu *âbâ u ecdâd*ınızla başkalarına karşı övünesiniz ve nesep bakımından başkalarına üstünlük ve farklılık taslayasınız diye yapmamıştır.

[655] Sonra, insanın başkasına karşı üstünlük elde edebileceği ve Allah katında şeref ve değer elde edebileceği hasleti açıklamak üzere "Çünkü Allah katında en değerliniz, en çok sakınanınızdır." buyurmuştur. انَّ Hemze'nin fethasıyla *enne* de okunmuştur ki âdeta; "Neseplerle niçin övünülmesin ki?" denmiş ve bu soruya; "Çünkü Allah katında en değerliniz, nesepçe üstün olanınız değil, en çok sakınanınızdır" şeklinde cevap verilmiş olmuştur.

[656] Peygamber (s.a.), Mekke'nin fethedildiği gün Beytullah'ı tavaf etmiş; Allah'a hamdüsenâ ettikten sonra şöyle buyurmuştur: "Câhiliye kibrini sizlerden gideren Allah'a hamdolsun. Ey insanlar! İnsanlar iki kısımdır: Bir kısmı mümindir, müttakidir ve Allah katında değerlidir. Diğer kısmı ise kâfirdir, günahkârdır ve Allah katında değersizdir." Peşinden de bu âyeti okumuştur [*Ahmed b. Hanbel,* II, 61; *Tirmizî*, "Tefsir 49/5"]. Peygamber (s.a.) "İnsanların en şereflisi olmak her kimi sevindirirse Allah'a karşı gelmekten sakınsın!" buyurmuştur. [*Tirmizî*, "Zühd", 2; *İbn Mâce*, "Zühd" 24] İbn Abbas da demiştir ki: "Dünyanın şerefi zenginlik, âhiretin şerefi takvâdır."

---

1 "Birbirinizi pek de kolay olmayan bir şekilde ve yavaş yavaş tanıyabilesiniz diye…" Bu babın anlam yapısındaki tekellüf ve aşamalılık mealen böyle yansıtılabilir. / ed.

[٦٥٢]{مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى} من آدم وحوّاء. وقيل: خلقنا كل واحد منكم من أب وأمّ، فما منكم أحد إلا وهو يدلي بمثل ما يدلى به الآخر سواء بسواء، فلا وجه للتفاخر والتفاضل في النسب.

[٦٥٣]والشعب الطبقة الأولى من الطبقات الست التي عليها العرب، وهي: الشعب، والقبيلة، والعمارة، والبطن، والفخذ، والفصيلة؛ فالشعب يجمع القبائل، والقبيلة تجمع العمائر، والعمارة تجمع البطون، والبطن تجمع الأفخاذ، والفخذ تجمع الفصائل. خزيمة شعب، وكنانة قبيلة، وقريش عمارة، وقصى بطن، وهاشم فخذ، والعباس فصيلة. وسميت الشعوبَ، لأنّ القبائل تشعبت منها.

[٦٥٤]وقرئ «لتتعارفوا»، و«لِتَّعارفوا»، بالإدغام. و«لتعرِفوا»، أي لتعلموا كيف تتناسبون، و«لتتعرّفوا». والمعنى: أن الحكمة التي من أجلها رتبكم على شعوب وقبائل هي أن يعرف بعضكم نسب بعض، فلا يعتزى إلى غير آبائه، لا أن تتفاخروا بالآباء والأجداد، وتدّعوا التفاوت والتفاضل في الأنساب.

[٦٥٥]ثم بيّن الخصلة التي بها يفضل الإنسان غيره ويكتسب الشرف والكرم عند الله تعالى فقال: {إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللهِ أَتْقَاكُمْ}. وقرئ «أنّ»، بالفتح، كأنه قيل: لم لا يتفاخر بالأنساب؟ فقيل: لأنّ أكرمكم عند الله أتقاكم لا أنسبكم.

[٦٥٦]وعن النبي ﷺ: أنه طاف يوم فتح مكة، فحمد الله وأثنى عليه، ثم قال: الحمد لله الذي أذهب عنكم عُبِّيَّة الجاهلية وتكبُّرها. يا أيها الناس! إنما الناس رجلان؛ مؤمن تقي كريم على الله، وفاجر شقيّ هين على الله. ثم قرأ الآية. وعنه عليه السلام: من سرّه أن يكون أكرم الناس فليتق الله! وعن ابن عباس: كرم الدنيا الغني، وكرم الآخرة التقوى.

[657] Yezid b. Şecere'den şöyle rivayet edilmiştir: Peygamber (s.a.) Medine pazarına uğramıştı. Siyahi bir köle gördü. Köle şöyle diyordu: "Beni kim satın alacaksa bir şartım var: Beş vakit namazı Peygamber'in arkasında kılmama mâni olmayacak." Bu şartla onu bir adam satın aldı. Peygamber her namazda onu görürdü. Bir gün onu göremedi, sahibine sordu, o da; "Ateşli hastalığa yakalandı." dedi. Hazret-i Peygamber onu ziyaret etti. Üç gün sonra tekrar sorduğunda, "Artık ölmek üzere imiş gibi bir hâli var." dedi. Köle yarı ölü, yarı canlı bir vaziyette iken Peygamber (s.a.) geldi… Yıkama ve defin işlemlerini bizzat üstlendi. Muhacirleri ve Ensār'ı büyük bir düşünce almıştı.[1] Âyet işte bu olay üzerine inmiştir.

14. Bedevîler; "İman ettik" dediler. De ki: Siz iman etmediniz ki!.. Ama "(Siyasî otoritenize) teslimiyet gösterdik" diyebilirsiniz. İman henüz kalplerinize girmiş değil. Bununla birlikte, Allah ve Resulü'ne itaat ederseniz, O, amellerinizden hiçbir şey eksiltmez. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[658] *İman* kişinin tam bir itminan ve güvenle tasdik etmesidir. *İslâm* ise kelime-i şehadet getirerek, barış ortamına girmek ve Müslümanların düşmanı olmaktan çıkmaktır. "İman henüz kalplerinize girmiş değil..." cümlesine dikkat et. Ve bil ki iman henüz kalbe yerleşmediği hâlde sadece dil ile kelime-i şehadet getirmek *islâm*dır. Bu hususta kalbin dile uygun hâle gelmesi ise *iman*dır.

[659] **Şayet** "Âyette sözün gelişi *kul lâ tekūlû âmennâ ve lâkin kūlû eslemnâ* (De ki: İnandık demeyin; fakat teslim olduk deyin.) veya *kul lem tu'minû ve lâkin eslemtum* (De ki: Siz inanmadınız fakat teslim oldunuz.) şeklinde olması gerekirken, neden قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلٰكِنْ قُولُوا اَسْلَمْنَا (De ki: Siz iman etmediniz, ama '[siyasî otoritenize] teslimiyet gösterdik' deyin.) buyurdu?" **dersen şöyle derim:** Âyet bu şekilde gelmekle, öncelikle onların iddialarını yalanlamakta, kendilerine ait olmayan bir inancı kendilerine mal etmelerini reddetmekte, bunun için de onlara direkt; 'Siz iman etmediniz ki!' denilmektedir. İddiaları yalanlamanın bu çeşidinde bir nezaket vardır; zira burada lafzı açıkça kullanıp "Yalan söylüyorsunuz!" demeyip, onun yerine, varlığını iddia ettikleri şeyin yokluğunu dile getiren لَمْ تُؤْمِنُوا (iman etmediniz) ifadesini kullanmıştır. Sonra; bunu "Yalan söylüyorsunuz!" yerine kullandığına, hâlis kulların sıfatı olarak bahsettiği اولٰئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ (Bunlardır işte [iman iddiasında] sadık olanlar!) ifadesiyle dikkat çekmiştir; çünkü bu yolla, kalplerine iman girmediği hâlde inandığını söyleyen bu kimselerin yalancı olduklarını üstü kapalı olarak belirtmiş olmaktadır.

1 Peygamber'in (s.a.) bir köleye böyle davranmasına hayret ediyor olmalılardı! / çev.

[٦٥٧] وعن يزيد بن شجرة: مرّ رسول الله ﷺ في سوق المدينة، فرأى غلامًا أسود يقول: من اشتراني فعلى شرط لا يمنعني عن الصلوات الخمس خلف رسول الله صلى الله تعالى عليه وآله وسلم؛ فاشتراه رجل فكان رسول الله صلى الله تعالى عليه وآله وسلم يراه عند كل صلاة، ففقده يومًا فسأل عنه صاحبه، فقال: محموم، ٥ فعاده ثم سأل عنه بعد ثلاثة أيام، فقال: هو لما به، فجاءه وهو في ذمائه. فتولى غسله ودفنه، فدخل على المهاجرين والأنصار أمر عظيم، فنزلت.

١٤-﴿قَالَتِ الأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ وَإِنْ تُطِيعُوا اللهَ وَرَسُولَهُ لا يَلِتْكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا إِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

١٠ [٦٥٨] الإيمان هو التصديق مع الثقة وطمأنينة النفس. والإسلام: الدخول في السلم، والخروج من أن يكون حربًا للمؤمنين بإظهار الشهادتين. ألا ترى إلى قوله تعالى {وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِى قُلُوبِكُمْ}. فاعلم أنّ ما يكون من الإقرار باللسان من غير مواطأة القلب فهو إسلام، وما واطأ فيه القلب اللسانَ فهو إيمان.

[٦٥٩] فإن قلت: ما وجه قوله تعالى {قُل لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا} ١٥ والذي يقتضيه نظم الكلام أن يقال: قل لا تقولوا آمنا، ولكن قولوا أسلمنا، أو قل لم تؤمنوا ولكن أسلمتم؟ قلت: أفاد هذا النظم تكذيب دعواهم أوّلًا، ودفع ما انتحلوه، فقيل: قل لم تؤمنوا، وروعي في هذا النوع من التكذيب أدب حسن حين لم يصرّح بلفظه، فليقل: كذبتم، ووضع {لَمْ تُؤْمِنُوا} الذي هو نفي ما ادعوا إثباته موضعه، ثم نبه على ما فعل من وضعه موضع كذبتم في قوله في صفة ٢٠ المخلصين {أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ} [الحجرات: ١٥] تعريضًا بأن هؤلاء هم الكاذبون،

Nice üstü kapalı ifade vardır ki, açıkça söylemek onun kadar kuvvetli ve etkili olmaz. Ayrıca, لَمْ تُؤْمِنُوا (Siz iman etmediniz ki!) cümlesi kullanılarak, *lâ tekūlû âmennâ* (İman ettik demeyin.) şeklinde bir ifadenin kullanılmasının önüne geçilmiştir; çünkü onlara, sonuçta "İman ettik" demeyi yasaklama anlamına gelen bir hitapla hitap edilmesi son derece çirkin olacaktı. Sonra mâna dikkate alınarak istidrak kelimesi olan *lâkin* (fakat) ile başlayan cümle buraya bitiştirilmiş ve *ve lâkin eslemtum* (fakat teslimiyet gösterdiniz) denmemiştir. Böylece, tıpkı "iman ettik" sözlerinde olduğu gibi, bunun da bir zan ve iddia olduğu belirtilmek istenmiştir; *ve lâkin eslemtum* (fakat teslimiyet gösterdiniz) denseydi, o zaman bu sözün söylenmesi, onların gönüllü olarak teslimiyet gösterdikleri ve "iman ettik" sözlerine itibar edildiği anlamına gelirdi. Oysa onların bu sözüne en küçük bir değer ve önem atfedilmemektedir!

[660] **Şayet** "De ki: Siz iman etmediniz ki!' dedikten sonra 'İman henüz kalplerinize girmiş değil!' denilmesi, yeni ve müstakil bir anlam taşımayan (gereksiz) bir tekrara benziyor." **dersen şöyle derim:** Hayır, sandığın gibi değil. "Siz iman etmediniz!" ifadesinin faydası, onların iman etme iddialarını yalanlamaktır. "İman henüz kalplerinize girmiş değil!" ifadesinin faydası ise onlara söylemeleri emredilen sözün ne olduğunu belirlemektir. Onlara âdeta şöyle denmektedir: "Kalplerinizle dillerinizin uyumlu olmadığı [yani doğruyu söylemediğiniz] ortaya çıktığına göre, 'teslimiyet gösterdik' deyin." Çünkü bu "İman henüz kalplerinize girmiş değil" cümlesi, "deyin" fiilinin zamirinden hâl olarak gelen bir sözdür. لَمَّا'daki beklenti anlamı ise, bahse konu kişilerin daha sonra iman ettiklerine[1] delâlet etmektedir.

[661] لا يلتكم sizden eksiltmez ve size haksızlık yapmaz demektir; *eletehu's-sultānᵘ hakkahû eşedde'l-eltⁱ* (Sultan onun hakkını çok eksik verdi; yedi!) denilir ki fiil Gatafan lehçesinde böyle kullanılmaktadır. Esed kabilesi ile Hicazlıların kullanımı ise *lâtehû leyt^en* şeklindedir. Asma'î (v. 828), Ümmü Hişâm es-Selûliye'nin şöyle dediğini nakleder: *el-Hamdu lillâhi'l-lezî lâ yufâtu ve lâ yulâtu ve lâ tesummuhu'l-esvâtᵘ* (Önüne geçilemeyen, kendisine haksızlık yapılamayan, kendisinden bir şey eksiltilemeyen ve yakarışların kendisini sağır bulmadığı Allah'a hamdolsun!) Bu kelime, aynı anlamda olmak üzere, *lâ yelitkum* de *lâ ye'litkum* de okunmuştur. Mâna bakımından bunun benzeri فَلا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا ("Hiç kimseye zerre kadar haksızlık yapılmaz." [Enbiyâ 21/47]) âyetidir.

1 Yani -âyetteki anlamı itibariyle- "iman *edeceklerine*…" Çünkü "Henüz iman kalplerinize girmiş değil." Ama Allah ve Resulü'ne itaat ederseniz girecektir. Müfessir kendi zamanından hareketle *kad âmenû* (gerçekten iman ettiklerine) demektedir. / ed.

ورب تعريض لا يقاومه التصريح! واستغنى بالجملة التي هي {لَمْ تُؤْمِنُوا} عن أن يقال: لا تقولوا آمنا، لاستهجان أن يخاطبوا بلفظ مؤدّاه النهيُ عن القول بالإيمان، ثم وصلت بها الجملة المصدّرة بكلمة الاستدراك محمولة على المعنى، ولم يقل: ولكن أسلمتم، ليكون خارجًا مخرج الزعم والدعوى، كما كان قولهم {آمَنَّا} كذلك. ولو قيل: ولكن أسلمتم، لكان خروجه في معرض التسليم لهم والاعتداد بقولهم، وهو غير معتدّ به.

[٦٦٠]فإن قلت: قوله {وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِى قُلُوبِكُمْ} بعد قوله تعالى {قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا} يشبه التكريرَ من غير استقلال بفائدة متجددة. قلت: ليس كذلك، فإن فائدة قوله {لَمْ تُؤْمِنُوا} هو تكذيب دعواهم، وقوله {وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِى قُلُوبِكُمْ} توقيت لما أمروا به أن يقولوه. كأنه قيل لهم {وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا} حين لم تثبت مواطأة قلوبكم لألسنتكم؛ لأنه كلام واقع موقع الحال من الضمير في {قُولُوا}، وما في {لَمَّا} من معنى التوقع دالٌّ على أن هؤلاء قد آمنوا فيما بعد.

[٦٦١]{لَا يَلِتْكُمْ} لا ينقصكم ولا يظلمكم. يقال: ألته السلطان حقه أشدّ الألت، وهي لغة غطفان. ولغة أسد وأهل الحجاز: لاته ليتا. وحكى الأصمعي عن أمّ هشام السلولية أنها قالت: الحمد لله الذي لا يفات ولا يلات، ولا تصمه الأصوات. وقرئ باللغتين «لا يلتكم» و«لا يألتكم». ونحوه في المعنى {فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا} [الأنبياء: ٤٧].

[662] "Allah ve Resulü'ne itaat"; içinde bulundukları nifak hâlinden tevbe etmeleri, kalplerini imana bağlamaları ve onun gereğiyle amel etmeleri anlamındadır. Bunu yaparlarsa Allah onların tevbesini kabul eder, onlara mağfiretini bağışlar ve onlara bol bol sevap verir.

5 [663] İbn Abbas'tan rivayet edilmiştir ki bir kıtlık yılında Esed oğullarından bir grup Medine'ye geldiler, kelime-i şehâdet getirdiler. Medine'nin yollarını pislik ve necasete buladılar ve piyasada fiyatların artmasına yol açtılar. Sabah akşam Peygamber'e (s.a.) gelip şöyle diyorlardı: "Diğer Araplar sana develerinin üzerinde tek başına geldiler. Biz ise ağırlıklarla, kadınlarla ve çocuk-
10 larla geldik." Bu şekilde Peygamber'den zekât istiyorlar ve 'Müslüman olduk!' diye Peygamber'e minnet ediyorlardı. Âyet işte bunun üzerine nâzil olmuştur.

15. Ancak şu kimseler mümindir ki; Allah ve Resulü'ne iman etmiş, sonra şüpheye düşmemiş; mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihad etmişlerdir. Bunlardır işte (iman iddiasında) sadık olanlar.

15 [664] *İrtâbe* "onu töhmetle beraber şüpheye düşürdü" anlamındaki *râbehû* fiilinin mutāva'at hâlidir. Anlam şöyledir: İman etmişler sonra da iman ettikleri hususlarda kalplerine en küçük bir şüphe düşmemiş; tasdik ettikleri hakkında en küçük bir töhmette bulunmamışlar, onun gerçek olduğunu itiraf etmişlerdir.

20 [665] **Şayet** "Burada; sonralık ifade eden *sümme* kullanılmasının hikmeti nedir? Oysa 'şüphesizlik'in imana bitişik olması gerekir; çünkü o, imanda mutlaka olması lâzım gelen bir sıfattır; senin de açıkladığın gibi *iman*da *güven* ve *itminan* anlamı vardır ki bunun hakikati şüphenin bütünüyle ortadan kalkması ve kesin bilgidir." **dersen şöyle derim:** Buna iki şekilde cevap veri-
25 lebilir. Birincisi; iman eden kimseye, onun göğsü imanla serinledikten ve huzura erdikten sonra bazen şeytan ve bir kısım saptırıcılar musallat olabilir ve onun kalbine yakînini bozacak şeyler atarak onu şüpheye düşürebilirler. Veya imanlı kişi, kendini şüpheye düşürecek doğru olmayan bir görüşe saplanır; sonra da bir çıkış yolu aramaksızın aklına estiği istikamette devam eder du-
30 rur. Dolayısıyla gerçek müminler, kendilerini tehlikeye sokacak böyle şeylerden uzak olmakla nitelenmişlerdir. Tıpkı "… sonra istikamet üzere olanlar" [Fussilet 41/30] âyetindeki gibi. İkincisi; *iman*ın özü şüphesizlik ve kesin inanç (yani *îkān*) olduğu için, bunun önemini vurgulamak üzere önce imanı, sonra da -ayrıca- bunu zikretmiştir. *İman* üzerine -zaman itibariyle sonralık ifade
35 eden- *sümme* ile atıfta bulunulması ise, imanın uzayıp giden gelecek zamanlar içinde kalbe peyderpey yerleşeceğini hissettirmek içindir.

[٦٦٢] ومعنى طاعة الله ورسوله: أن يتوبوا عما كانوا عليه من النفاق ويعقدوا قلوبهم على الإيمان ويعملوا بمقتضياته؛ فإن فعلوا ذلك تقبل الله توبتهم، ووهب لهم مغفرته، وأنعم عليهم بجزيل ثوابه.

[٦٦٣] وعن ابن عباس ﵄ أنّ نفرًا من بني أسد قدموا المدينة في سنة جدبة، فأظهروا الشهادة، وأفسدوا طرق المدينة بالعذرات، وأغلوا أسعارها، وهم يغدون ويروحون على رسول الله ﷺ ويقولون: أتتك العرب بأنفسها على ظهور رواحلها، وجئناك بالأثقال والذراري، يريد الصدقة ويمنون عليه، فنزلت.

١٥-﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ﴾

[٦٦٤] ارتاب مطاوع رابه، إذا أوقعه في الشك مع التهمة. والمعنى: أنهم آمنوا ثم لم يقع في نفوسهم شك فيما آمنوا به، ولا اتهام لمن صدّقوه واعترفوا بأنّ الحق منه.

[٦٦٥] فإن قلت: ما معنى {ثُمَّ} هاهنا -وهي للتراخي- وعدم الارتياب يجب أن يكون مقارنًا للإيمان لأنه وصف فيه، لما بينت من إفادة الإيمان معنى الثقة والطمأنينة التي حقيقتها التيقنُ وانتفاء الريب؟ قلت: الجواب على طريقين؛ أحدهما أنّ من وجد منه الإيمان ربما اعترضه الشيطان أو بعض المضلين بعد ثلج الصدر فشككه وقذف في قلبه ما يثلم يقينه، أو نظر هو نظرًا غير سديد يسقط به على الشك ثم يستمرّ على ذلك راكبًا رأسه لا يطلب له مخرجًا، فوصف المؤمنون حقًا بالبعد عن هذه الموبقات. ونظيره قوله {ثُمَّ اسْتَقَامُوا} [فصلت: ٣٠]. والثاني: أنّ الإيقان وزوال الريب لما كان ملاك الإيمان أفرد بالذكر بعد تقدّم الإيمان، تنبيهًا على مكانه؛ وعطف على الإيمان بكلمة التراخي إشعارًا باستقراره في الأزمنة المتراخية المتطاولة غضًا جديدًا.

[666] "Ve cihad etmişlerdir." Kendisine karşı cihad edilecek olanlar; savaş hâlindeki düşman, şeytan veya hevâ olabileceği gibi, *câhede* fiilinin *cehede*nin mübalağalı biçimi olması da caizdir. Canla başla *cihad* etmekten maksat savaşmak olup diğer bütün ibadetleri de içine alabilir. Mal ile cihad ise Hazret-i Osman'ın (Tebük seferi için hazırlanan) *zorluk ordusu* için yaptıklarına[1] benzer şeylerdir. Bunun bütün *zekât*ları ve iyilik çeşitlerinden mala taalluk eden şeyleri de içine alması mümkündür. Ki bunlar kişinin malıyla ilgili olarak Allah rızası için yapmakla kendisini yükümlü gördüğü işlerdir.

[667] İşte bunlardır "iman ettik" sözlerinde sadık olanlar ve Esedoğulları bedevîlerinin yaptığı gibi yalan söylemeyenler… Veya işte bunlardır imanları gerçek, ciddi ve kalbe iyice yerleşmiş iman olanlar…

16. De ki: Siz dininizi Allah'a öğretmeye mi kalkıyorsunuz?! Hem de Allah, göklerde olanı da, yerde olanı da bilirken... Allah her şeyi bilmekte iken...

[668] "Geldiğini fark etmedim; bunu bilemedim" anlamında *mâ ʿalimtu bi-kudûmike* denir; اتُعَلِّمُونَ اللهَ بِدِينِكُمْ (Siz dininizi Allah'a öğretmeye mi kalkıyorsunuz?!) sözü de bu anlamdadır. Böylece, cahillikle suçlanmaktadırlar.

17. (Senin siyasî otoritene) gösterdikleri teslimiyeti sana bir lutuf gibi sunuyorlar! De ki: Bana bir lutuf gibi sunmayın o teslimiyetinizi! Sizi imana erdirmekle asıl Allah size lutufta bulunmuştur! Tabiî, (iman ettik derken) doğru söylüyorsanız...

[669] *Menne ʿaleyhi bi-yed*[in] "Birine nimet sarkıttı, sundu." demektir. Tıpkı *enʿame ʿaleyhi* ve *efdale ʿaleyhi* (Onu nimetlendirdi. Ona lutufta bulundu.) ifadeleri gibi. *Minnet* bir kimsenin verdiği kişiden bir karşılık beklemediği nimet olup kesmek anlamındaki *menn*den gelmektedir; çünkü veren, nimeti, verdiği kişiden bir karşılık beklemeksizin ve başka bir maksatla değil, sırf onun ihtiyacını kesmek (ortadan kaldırmak) için vermektedir. Ancak zamanla, "yapılan iyilik başa kakıldığında" *menne ʿaleyhi sunʿahû* denmiştir.[2]

[670] Bu âyetin akışında ince, hoş bir anlam vardır. Şöyle ki; söz konusu bedevîlerden vuku bulan söz ve fiilleri Allah *islâm* (siyasî teslimiyet) olarak isimlendirmiş, bunun onların sandığı gibi *îman* oluşunu reddetmiştir. Bunlar yaptıklarını Peygamber'e (s.a.) bir lutuf olarak sununca,

1 Hz. Osman bu güçlük zamanında orduya tam teçhizatlı 300 deve ve bin dinar infak etmişti. / ed.

2 Yani Allah'a isnat edildiğinde, "sırf kişinin ihtiyacını karşılamak için, tamamen karşılıksız vermek" anlamına gelirken, 'veren' insanların o genel malum tutumları yüzünden *menn* fiili anlam değişikliğine uğramıştır. / ed.

[٦٦٦]{وَجَاهَدُوا} يجوز أن يكون المجاهَد منويًّا -وهو العدوّ المحارب أو الشيطان أو الهوى- وأن يكون جاهد مبالغة في جهد. ويجوز أن يراد بالمجاهدة بالنفس الغزوُ، وأن يتناول العبادات بأجمعها، وبالمجاهدة بالمال نحو ما صنع عثمان رضي الله عنه في جيش العسرة، وأن يتناول الزكوات وكل ما يتعلق بالمال من أعمال ٥ البر التي يتحامل فيها الرجل على ماله لوجه الله تعالى.

[٦٦٧]{أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ} الذين صدقوا في قولهم آمنا، ولم يكذبوا كما كذب أعراب بني أسد، أو هم الذين إيمانهم إيمان صدق وإيمان حق وجدّ وثبات.

١٦-﴿قُلْ أَتُعَلِّمُونَ اللهَ بِدِينِكُمْ وَاللهُ يَعْلَمُ مَا فِي السَّموَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ وَاللهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

١٠ [٦٦٨]يقال: ما علمت بقدومك، أي ما شعرت به ولا أحطت به. ومنه قوله تعالى {أَتُعَلِّمُونَ اللهَ بِدِينِكُمْ} وفيه تجهيل لهم.

١٧-﴿يَمُنُّونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لا تَمُنُّوا عَلَيَّ إِسْلامَكُمْ بَلِ اللهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَاكُمْ لِلإِيمَانِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[٦٦٩]يقال: منّ عليه بيد، أسداها إليه، كقولك: أنعم عليه وأفضل عليه. والمنة: ١٥ النعمة التي لا يستثيب مسديها من يزلها إليه؛ واشتقاقها من المنّ الذي هو القطع، لأنه إنما يسديها إليه ليقطع بها حاجته لا غير، من غير أن يعمد لطلب مثوبة. ثم يقال: منّ عليه صنعه، إذا اعتده عليه منة وإنعامًا.

[٦٧٠]وسياق هذه الآية فيه لطف ورشاقة، وذلك أنّ الكائن من الأعاريب قد سماه الله إسلامًا، ونفى أن يكون كما زعموا إيمانًا؛ فلما منّوا على رسول الله ﷺ ما كان منهم

Allah Peygamber'ine şöyle buyurmuştur: "Bu adamlar, aslında hesaba katmaya değmeyecek, ancak 'siyasî teslimiyet' olarak isimlendirilecek fiilerini sana bir lutuf olarak sunuyorlar. Bunun için onlara de ki: Katımda *îman* olarak değil ancak siyasî teslimiyet olarak isimlendirilebilecek olan fiillerinizi bana lutuf olarak sunmayın!" Sonra da şöyle buyurmuştur: Sizin ulaşıp başarılı olduğunuzu sandığınız ve iddia ettiğiniz üzere -şayet bu zan ve iddianız doğruysa- işte sizi *bu iman*a erdirmekle asıl Allah size lutufta bulunmuştur! Şu kadar var ki siz, Allah'ın bildiğinin aksi bir şeyi sanıyor ve iddia ediyorsunuz. ["O teslimiyetinizi!" buyrularak] *islâm*ın bedevîlere izâfe edilmesinde, *iman*ın ise bir muzâf ilavesi olmaksızın zikredilmesinde, etraflı düşünenlere gizli kalmayacak incelikler vardır. "Tabiî, doğru söylüyorsanız!.." şart cümlesinin cevabı, öncesinin buna delâlet etmesi sebebiyle hazfedilmiştir. Takdiri şöyledir: İman iddianızda doğru iseniz, demek ki asıl Allah size lutufta bulunmuş!

[671] ["İmana erdirdiği için" anlamındaki أن هداكم ifadesi] Hemze'nin kesresiyle *in hedâkum* (Allah sizi imana eriştirirse) şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd'un kıraati ise *iz hedâkum* (Allah sizi imana erdirmiş ya, işte o zaman) şeklindedir.

18. Allah elbette göklerin ve yerin gaybını bilir. Allah sizin yaptıklarınızı da görmektedir!

[672] عملون *Tâ* ile de *Yâ* ile de okunmuştur (yaptıklarınızı / onların yaptığını). "Allah sizin yaptıklarınızı görmektedir" ifadesi, iddia ettikleri konuda doğru söylemediklerini beyan etmektedir; yani Allah âlemde gizli olan her şeyi bilmekte, gizli açık bütün yaptıklarınızı görmektedir; hiçbir şey O'na gizli kalmaz. O hâlde, nasıl içinizde gizledikleriniz O'na gizli kalacak ve sizin doğru mu yalan mı söylediğinizi bilemeyecek!? Bunların hepsini çok iyi bilir O!. Çünkü bilmeye konu olan her şey O'nun katında aynıdır; hiç fark etmez.

[673] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim Hucurât sûresini okursa Allah'a itaat edenler ve karşı gelenler sayısınca sevap verilecektir."

قال الله سبحانه وتعالى لرسوله عليه الصلاة والسلام: إنّ هؤلاء يعتدّون عليك بما ليس جديرًا بالاعتداد به من حدثهم الذي حق تسميته أن يقال له إسلام، فقل لهم: لا تعتدّوا على إسلامكم، أي حدثكم المسمى إسلامًا عندي لا إيمانًا، ثم قال: بل الله يعتد عليكم أن أمَدّكم بتوفيقه حيث هداكم للإيمان على ما زعمتم وادعيتم ٥ أنكم أرشِدتم إليه ووفِّقتم له إن صحّ زعمكم وصدقت دعواكم! إلا أنكم تزعمون وتدعون ما الله عليم بخلافه. وفي إضافة الإسلام إليهم وإيراد الإيمان غيرَ مضاف ما لا يخفى على المتأمل. وجواب الشرط محذوف لدلالة ما قبله عليه، تقديره: إن كنتم صادقين في ادعائكم الإيمان، فللّه المنة عليكم.

[٦٧١]وقرئ «إن هداكم»، بكسر الهمزة. وفي قراءة ابن مسعود رضي الله عنه «إذ ١٠ هداكم».

١٨-﴿إِنَّ اللهَ يَعْلَمُ غَيْبَ السَّموَاتِ وَالأَرْضِ وَاللهُ بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

[٦٧٢]وقرئ «يعلمون» بالتاء والياء، وهذا بيان لكونهم غير صادقين في دعواهم، يعني أنه عزّ وجل يعلم كل مستتر في العالم ويبصر كل عمل تعملونه في سركم وعلانيتكم، لا يخفى عليه منه شيء، فكيف يخفى عليه ما في ضمائركم ولا يظهر ١٥ على صدقكم وكذبكم، وذلك أنّ حاله مع كل معلوم واحدة لا تختلف.

[٦٧٣]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الحجرات أعطي من الأجر بعدد من أطاع الله وعصاه.

KĀF SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 45 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Kāf. Şanlı Kur'ân'a yemin ederim ki…

[674] "Kāf. Şanlı Kur'ân'a yemin ederim ki… Şaştılar" ifadesi hakkındaki açıklama, ikisi de üslûp bakımından örtüştükleri için, "Sâd. Bu şanlı şerefli Kur'ân'a yemin olsun. Fakat kâfirler…" [Sād 38/1-2] âyetleri ile ilgili açıklamanın harfi harfine aynısıdır.[1]

[675] *el-Mecîd* (şanlı); kendi dışındaki kitaplar üzerinde şan ve şeref, üstünlük sahibi olan demektir. Ayrıca onun mânasını iyi bilen ve içindekilerle amel eden kimse Allah katında da, insanlar katında da şan şeref kazanır. Veya Mecîd olan Allah'tan gelmesi sebebiyle üstünlük, şerefli, olma niteliğini kazanmıştır. Böyle olduğu için Kur'ân'ın Allah'a ait bir sıfatla nitelenmesi caiz olmuştur.

2. Aslında kendi aralarından bir uyarıcının gelmesine şaştıkları için; "Bu, şaşılacak bir şey!" dedi inkârcı nankörler.

3. "Ölüp toprak olduğumuzda ha?! Uzak bir dönüş bu!.."

[676] "Aslında kendi aralarından bir uyarıcının gelmesine şaştılar" ifadesinde, gerçekte şaşılacak bir şey olmayan şeye şaşmaları yadırganmaktadır. Bu [şaşılacak olmayan şey] de aralarında örnekliğini, adalet ve güvenilirliğini bildikleri kendi içlerinden bir zatın korkulacak bir şeyle onları uyarmasıdır; zira bu nitelikleri taşıyan bir kişi, halkına karşı ancak hayırhah ve şefkatli olur; onlara bir kötülük dokunmasından, başlarına zararlı bir şey gelmesin diye çırpınır; korkulan şeyin onlara iyice yaklaştığını bilince, onları uyarmayı ve dikkate davet etmeyi görev addeder. Özellikle de son derece korkulacak ve nihayet derecede çekinilecek bir şey söz konusu ise… Bu ifadede ayrıca, o zatın diriliş adına onları uyardığı şeye hayret etmeleri de yadırganmaktadır; çünkü kendileri Allah'ın gökleri ve yeri yaratmaya, her şeyi yoktan var etme ve icat etmeye kadir olduğunu kendileri de biliyor, üstelik ilk yaratılışı ikrar ediyorlardı. Zaten akıl da yapılanların karşılıksız kalmaması gerektiğine tanıklık etmektedir. Sonra Allah, *"'Bu, şaşılacak bir şey!' dedi inkârcı nankörler. 'Biz öldüğümüzde ha?!'"* sözüyle bu iki yadırgamadan birini öne çıkardı. Bu ifade ile onların öldükten sonra dirilişe şaşmalarının, akıldan daha bir uzak görülmeye ve yadırganmaya layık olduğunu gösterdi.

---

1 Sād 38/1'in tefsirine bkz. / ed.

سورة ق

مكية؛ وهي ٤٥ آية

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿ق وَالْقُرْءَانِ الْمَجِيدِ﴾

٥ [٦٧٤] الكلام في { ق وَالْقُرْءَانِ الْمَجِيدِ بَلْ عَجِبُوا} نحوه في {ص والقرءان ذِى الذكر بَلِ الذين كَفَرُوا} [ص: ١ - ٢] سواءً بسواء، لالتقائهما في أسلوب واحد.

[٦٧٥] والمجيد ذو المجد والشرف على غيره من الكتب؛ ومن أحاط علمًا بمعانيه وعمل بما فيه مجد عند الله وعند الناس، وهو بسبب من الله المجيدِ، فجاز اتصافه بصفته.

١٠ ٢-﴿بَلْ عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ فَقَالَ الْكَافِرُونَ هَذَا شَيْءٌ عَجِيبٌ﴾

٣-﴿أَئِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا ذَلِكَ رَجْعٌ بَعِيدٌ﴾

[٦٧٦] قوله { بَلْ عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ } إنكار لتعجبهم مما ليس بعجب، وهو أن ينذرهم بالمخوف رجل منهم قد عرفوا وساطته فيهم وعدالتهم وأمانته، ومن كان على صفته لم يكن إلا ناصحًا لقومه مترفوًا عليهم، خائفًا أن ينالهم سوء ويحل ١٥ بهم مكروه، وإذا علم أنّ مخوفًا أظلهم لزمه أن ينذرهم ويحذرهم؛ فكيف بما هو غاية المخاوف ونهاية المحاذير! وإنكارٌ لتعجبهم مما أنذرهم به من البعث، مع علمهم بقدرة الله تعالى على خلق السَّموَات والأرض وما بينهما، وعلى اختراع كل شيء وإبداعه، وإقرارهم بالنشأة الأولى، ومع شهادة العقل بأنه لا بدّ من الجزاء. ثم عوّل على أحد الإنكارين بقوله تعالى {فَقَالَ الْكَافِرُونَ هذَا شَيْءٌ عَجِيبٌ أَءذَا مِتْنَا} دلالةً ٢٠ على أن تعجبهم من البعث أدخل في الاستبعاد وأحق بالإنكار.

[677] Âyette zamir kullanmak yerine açıkça "*inkâr edenler*" denilmesi, büyük bir küfre düştüklerini belirtmek içindir.

[678] "Bu" işaret zamiri رَجْعٌ (dönüş) kelimesine râcidir. إِذَا (-dığında) kelimesi ise gizli bir fiillin *mef'ûlün fîh*i olmak üzere mansūbdur. Anlam şöyledir: "Yoksa biz ölüp de çürüdükten sonra mı geri döneceğiz? Bu, uzak", eşi benzeri görülmemiş "bir dönüştür." Yani akıldan uzak ve olağandışı bir şey... Tıpkı *hâzâ kavl*[un] *ba'îd*[un] (Bu ihtimalden uzak bir sözdür.) ve *kad eb'ade fulân*[un] (Falanca, konuşmasında uzağa saptı.) demen gibi.

[679] رَجْعٌ (dönüş) kelimesinin *mercû'* yani "[verdikleri] cevap" anlamında olması da mümkündür. Bu durumda ذلك رَجْعٌ بَعِيدٌ Allah'ın sözü olup uyarıldıkları "öldükten sonra diriliş"i inkâr etmelerinin akıldan uzak görüldüğünü ifade eder. [Yani Allah, "Bu nasıl bir cevap!" demiş olmaktadır.] Bu yoruma göre söz konusu ifadeden önce [*Turâb*[en] kelimesinin sonunda] durmak güzel olacaktır.

[680] ءاِذَا مِتْنَا (Öldüğümüzde ha!?) ifadesi, soru olarak değil de haberî cümle olmak üzere *izâ mitnâ* (öldüğümüzde) diye de okunmuştur. Bu durumda anlam şöyle olur: Biz ölünce yeniden döndürülmemiz [diriltilmemiz] uzak bir ihtimal! Bu yorumun delili, ذٰلِكَ رَجْعٌ بَعِيدٌ [Bu uzak bir dönüş!] ifadesidir.

[681] **Şayet** "رَجْعٌ (dönüş)ten kasıt *mercû'* ([verdikleri] cevap) ise *izâ* [...dığında] zarfını mahallen nasbeden nedir? [Çünkü "Öldüğümüzde hâ!?" ifadesi âhiretle ilgili şaşkınlıklar ile ilişkiliyken, aralarından bir peygamber gönderilmesi ile bir ilişkisi görünmemektedir.]" **dersen şöyle derim:** منذر (uyarıcı) kelimesinin delâlet ettiği uyarıya konu olan husus, yani diriliştir.

4. Oysa Biz toprağın onlardan neler eksilttiğini bilmekteyiz; çünkü katımızda (her şeyi) saklayan bir kitap var.

[682] "Bilmekteyiz." ifadesi onların öldükten sonra dirilmeyi akıldan uzak görmelerine bir cevaptır; çünkü ilmi, toprağın ölülerin bedenlerinden ne eksilttiğini, et ve kemiklerinden ne yediğini bilecek kadar dakik olan Zât, ilkin [yaratmış] olduğu gibi onları diri olarak tekrar geri getirmeye de kadirdir. Peygamber'in (s.a.) "Âdemoğlunun kuyruk sokumu hariç her şeyi çürür." dediği rivayet edilmiştir. [*Ahmed b. Hanbel*, XV, 323]

[683] Süddî (v. 127/745), "*toprağın onlardan neler eksilttiğini...*" ifadesini, "onlardan ölüp de toprağa gömülenleri..." şeklinde yorumlamıştır.

[684] كِتَابٌ حَفِيظٌ şeytanlardan ve değişiklikten korunan kitap yani Levh-i Mahfuz. Yahut kendisine tevdi edilen ve içerisinde yazılan her şeyi koruyan kitap.

[٦٧٧] ووضع {الكافرون} موضع الضمير للشهادة على أنهم في قولهم هذا مقدمون على الكفر العظيم.

[٦٧٨] و{هذا} إشارة إلى الرجع؛ و{إذا} منصوب بمضمر؛ معناه: أحين نموت ونبلى نرجَع؟! {ذَلِكَ رَجْعٌ بَعِيدٌ} مستبعد مستنكر. كقولك: هذا قول بعيد؛ وقد أبعد فلان في قوله. ومعناه: بعيد من الوهم والعادة.

[٦٧٩] ويجوز أن يكون الرجع بمعنى المرجوع، وهو الجواب، ويكون من كلام الله تعالى استبعادًا لإنكارهم ما أنذروا به من البعث. والوقف قبله على هذا التفسير حسن.

[٦٨٠] وقرئ «إذا متنا»، على لفظ الخبر، ومعناه: إذا متنا بعد أن نرجع، والدال عليه {ذَلِكَ رَجْعٌ بَعِيدٌ}.

[٦٨١] فإن قلت: فما ناصب الظرف إذا كان الرجع بمعنى المرجوع؟ قلت: ما دل عليه المنذر من المنذر به، وهو البعث.

٤-﴿قَدْ عَلِمْنَا مَا تَنْقُصُ الأَرْضُ مِنْهُمْ وَعِنْدَنَا كِتَابٌ حَفِيظٌ﴾

[٦٨٢] {قَدْ عَلِمْنَا} ردّ لاستبعادهم الرجع، لأن من لطف علمه حتى تغلغل إلى ما تنقص الأرض من أجساد الموتى وتأكله من لحومهم وعظامهم، كان قادرًا على رجعهم أحياء كما كانوا. عن النبي ﷺ: «كل ابن آدم يبلى إلا عَجْب الذَّنَب».

[٦٨٣] وعن السدي: {مَا تَنْقُصُ الأرضُ مِنْهُمْ} ما يموت فيدفن في الأرض منهم.

[٦٨٤] {كِتَابٌ حَفِيظٌ} محفوظ من الشياطين ومن التغير، وهو اللوح المحفوظ. أو حافظ لما أودعه وكتب فيه.

5. Hatta, kendilerine gelen gerçeği bile yalanladılar; bu yüzden de ne yapacaklarını bilemez hâldeler.

[685] "Hatta, (…) yalanladılar." Daha önce [2. âyette] geçen بل'den sonra getirilmiş ikinci bir *idrab* olup [yeniden dirilişe] hayret etmekten daha çirkin bir şey ortaya koyduklarını -yani mu'cizelerle kesinlik kazanmış peygamberlik demek olan *hakk*ı, hiç düşünüp taşınmadan, onunla karşılaşır karşılaşmaz yalanladıklarını- göstermektedir.

[686] "Bu yüzden de şaşkınlık içindeler." مَرِيج çalkantılı demektir; *merice'l-hātem*[u] *ısbe'ahû ve cerice* (Yüzük, parmağına geniş gelerek oynadı.) denilir. Onlar da [Peygamber'e] kâh şair kâh sihirbaz kâh medyum diyorlar ve bir fikirde karar kılamıyorlardı.

[687] لَمَّا جَاءَهُمْ (Kendilerine geldiğinde…) ifadesi, Lâm'ın kesresiyle, Mâ da masdariye olmak üzere *li-mâ câehum* diye de okunmuştur. Bu okuyuşa göre Lâm *li-hams*[in] *halevne*[1] ifadesinde kullanılan anlamda olur; yani *hak* onlara geldiği vakit [yalanladılar].

[688] *Hak*tan kastın, Kur'ân veya öldükten sonra dirilişin haber verilmesi olduğu da söylenmiştir.

6. Bunlar hiç üstlerindeki göğe bakmazlar mı ki onu nasıl sapasağlam bina etmiş, nasıl süslemişiz? Bir tek yarığı bile yok…

[689] "Bakmazlar mı?" Yani öldükten sonra dirilişi inkâr ederken âlemin yaratılışındaki kudret-i ilâhiyenin eserlerine bakmazlar mı ki "onu" göğü "nasıl bina etmişiz;" nasıl direksiz yükseltmişiz?!

[690] مِنْ فُرُوجٍ "bir tek yarık" demektir; yani gök her türlü kusurdan uzak bir şekilde dümdüz olup içinde ne bir çatlak ne bir yarık ne de bir bozukluk vardır. Tıpkı "Gözünü çevir de bak bakalım, bir yarık görebilecek misin?" [Mülk 67/3] âyetindeki gibi.

7. Arzı (hayata elverişli biçimde) döşemişiz; oraya çakılı dağlar yerleştirmiş ve orada her türden güzelim 'eş'ler bitirmişiz.

8. (Rabbine) yönelecek her kul için bir gösterge ve hatırlatıcı olarak…

[691] "Döşemişiz" yaymışız; olmadıkları takdirde dünyanın dengesinin bozulacağı sarsılmaz "çakılı dağlar" [yerleştirmişiz.] Güzelliğinden dolayı hoşa giden her türden şeyler [bitirmişiz].

1 *Li-mâ câehum* kıraatinde Lâm "aydan geçen beş gün içinde" anlamındaki bu ifadeye benzer şekilde yine "hak kendilerine geldiğinde" anlamında olmaktadır. / ed.

٥-﴿بَلْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ فَهُمْ فِي أَمْرٍ مَرِيجٍ﴾

[٦٨٥] {بَلْ كَذَّبُوا} إضراب أتبع الإضراب الأوّل، للدلالة على أنهم جاؤوا بما هو أفظع من تعجبهم؛ وهو التكذيب بالحق الذي هو النبوّة الثابتة بالمعجزات في أوّل وهلة من غير تفكر ولا تدبر.

٥ [٦٨٦] {فَهُمْ فِى أَمْرٍ مَّرِيجٍ} مضطرب. يقال: مرج الخاتم في أصبعه وجرج؛ فيقولون تارة: شاعر، وتارة: ساحر، وتارة: كاهن، لا يثبتون على شيء واحد.

[٦٨٧] وقرئ «لما جاءهم»، بكسر اللام وما المصدرية، واللام هي التي في قولهم لخمسٍ خلون، أي عند مجيئه إياهم.

[٦٨٨] وقيل: {الحق} القرآن. وقيل: الإخبار بالبعث.

١٠ ٦-﴿أَفَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَزَيَّنَّاهَا وَمَا لَهَا مِنْ فُرُوجٍ﴾

[٦٨٩] {أَفَلَمْ يَنظُرُوا} حين كفروا بالبعث إلى آثار قدرة الله في خلق العالم؛ {بَنَيْنَاهَا} رفعناها بغير عمد.

[٦٩٠] {مِن فُرُوجٍ} من فتوق؛ يعني أنها ملساء سليمة من العيوب لا فتق فيها ولا صدع ولا خلل، كقوله تعالى {هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ} [الملك: ٣].

١٥ ٧-﴿وَالأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ﴾

٨-﴿تَبْصِرَةً وَذِكْرَى لِكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ﴾

[٦٩١] {مَدَدْنَاهَا} دحوناها {رَوَاسِىَ} جبالًا ثوابت، لولا هي لتكفأت. {مِن كُلِّ زَوْجٍ} من كل صنف {بَهِيجٍ} يبتهج به لحسنه.

[692] Rabbine "yönel"ip O'nun harikulâde sanat eserleri üzerinde tefekkür ed"ecek her kul için," onu bilgi sahibi kılacak "bir gösterge" olarak "ve" gerçeği "hatırlatıcı olarak…" تَبْصِرَةً وَذِكْرٰى (bir gösterge ve ders olarak) ifadesi, *halkuhâ tebsıratun* (Yaratılışları ibret vericidir.) anlamında *tabsiratun ve zikrâ* şeklinde merfû' da okunmuştur.

9. Gökten bereketli bir su indirip onunla nice bahçeler ve biçilecek daneler bitirmişiz.

10. Özellikle de tomurcukları birbiri üzerine dizilmiş yüksek hurma ağaçları…

11. Sırf kullar(ımız)a rızık olsun diye… Onunla yine, ölü beldelere hayat vermişiz… (Topraktan) çıkış da böyle olacak işte…

[693] مَاءً مُبَارَكًا (bereketli bir su) "faydaları çok olan bir su" demektir. حَبَّ الْحَصِيدِ "sonunda hasat edilecek olan ekinin taneleridir" ki bu da buğday, arpa vs. türünden gıda olarak kullanılan şeylerdir.

[694] بَاسِقَاتٍ (yüksek) "semaya doğru uzanan" anlamındadır. Peygamber'den (s.a.) rivayet edilen bir kıraatte kelime, kalın bir harf olan Kāf'tan dolayı Sin'in Sād'a dönüştürülmesiyle باصِقَاتٍ şeklindedir. نَضِيدٌ (birbiri üstüne dizilmiş) ifadesiyle ya tomurcukların çokluğu ve yığın yığın oluşu ya da içerdiği meyvelerin çokluğu kastedilmiştir. رِزْقًا (rızık olsun diye) kelimesi اَنْبَتْنَا (bitirdik) fiilinin *mef'ûl-i mutlak*ı olmak üzere mansūbdur; çünkü *inbât* (bitirmek) de rızık verme anlamındadır. Ya da *mef'ûlun leh* olmak üzere mansūbdur; yani bunları bitirdik ki kendilerini besleyelim.

[695] "(Topraktan) çıkış da böyle olacak işte." Yani şu ölü topraklar diriltildiği gibi siz de ölümünüzde sonra diriltilip çıkarılacaksınız. [كَذٰلِكَ (işte böyle) ifadesindedeki *mislu* (bunun gibi) anlamına gelen] Kâf mübtedâ olmak üzere mahallen merfû'dur.

12. Onlardan önce Nûh'un kavmi, Ressliler ve Semûd da yalanlamıştı.

13. Âd, Firavun ve Lût'un hemşehrileri de…

14. Eykeliler ve Tübba'ın kavmi de… Her biri, peygamberleri yalanlamıştı da Benim tehdidim gerçekleşmişti!

[696] Firavun'la "Firavun kavmi"ni kastetmiştir. Tıpkı مِنْ فِرْعَوْنَ وَمَلَائِهِمْ ("Firavun ve ileri gelenlerinden…" [Yûnus 10/83]) âyetindeki gibi. Çünkü bu âyetlerde kendisine atıf yapılan "Nûh'un kavmi"dir; atfedilenlerin hepsi gruptur.

[697] "Her biri" derken tek tek her biri kastedilmiş olabileceği gibi, tamamı da kastedilmiş olabilir. Ne var ki, mânası değil de lafzı göz önünde bulundurularak kendisine gönderilen zamir tekil kullanılmıştır.

[٦٩٢] {تَبْصِرَةً وذِكْرَى} لتبصر به وتذكر كل {عَبْدٍ مُّنِيبٍ} راجع إلى ربه، مفكر في بدائع خلقه. وقرئ «تبصرةٌ وذكرى»، بالرفع، أي خلقُها تبصرةٌ.

٩-﴿وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُبَارَكًا فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَنَّاتٍ وَحَبَّ الْحَصِيدِ﴾

١٠-﴿وَالنَّخْلَ بَاسِقَاتٍ لَهَا طَلْعٌ نَضِيدٌ﴾

٥ ١١-﴿رِزْقًا لِلْعِبَادِ وَأَحْيَيْنَا بِهِ بَلْدَةً مَيْتًا كَذَلِكَ الْخُرُوجُ﴾

[٦٩٣] {مَاءً مُبَارَكًا} كثير المنافع، {وَحَبَّ الحصيد} وحب الزرع الذي من شأنه أن يحصد، وهو ما يقتات به من نحو الحنطة والشعير وغيرهما.

[٦٩٤] {بَاسِقَاتٍ} طوالًا في السماء. وفي قراءة رسول الله ﷺ «باصقات»، بإبدال السين صادًا لأجل القاف. {نَضِيدٌ} منضود بعضه فوق بعض؛ إما أن يراد كثرة الطلع

١٠ وتراكمه، أو كثرة ما فيه من الثمر. {رِزْقًا} على أنبتناها رزقًا، لأنّ الإنبات في معنى الرزق، أو على أنه مفعول له، أي أنبتناها لنرزقهم.

[٦٩٥] {كَذَلِكَ الْخُرُوجُ} كما حييت هذه البلدة الميتة، كذلك تخرجون أحياء بعد موتكم. والكاف في محل الرفع على الابتداء.

١٢-﴿كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَأَصْحَابُ الرَّسِّ وَثَمُودُ﴾

١٥ ١٣-﴿وَعَادٌ وَفِرْعَوْنُ وَإِخْوَانُ لُوطٍ﴾

١٤-﴿وَأَصْحَابُ الْأَيْكَةِ وَقَوْمُ تُبَّعٍ كُلٌّ كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ وَعِيدِ﴾

[٦٩٦] أراد بفرعون قومَه، كقوله تعالى {مِنْ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِمْ} [يونس: ٨٣]، لأنّ المعطوف عليه قوم نوح، والمعطوفات جماعات.

[٦٩٧] {كُلٌّ} يجوز أن يراد به كل واحد منهم، وأن يراد جميعهم، إلا أنه وحد

٢٠ الضمير الراجع إليه على اللفظ دون المعنى.

[698] “Tehdidim kesinleşmiş ve başlarına inmişti.” ifadesindeki tehdit, Allah’ın, azap edeceğine ilişkin sözüdür. Bu ifadede Hz. Peygamber için teselli, inkâr edenler için de tehdit vardır.

15. Yoksa Biz ilk yaratmayı becerememiş miyiz?! Yoo!.. (Pekâlâ becermişiz.) Ama bunlar yeniden yaratılış konusunda tereddüt içindeler!..

[699] *ʻAyiye bi’l-emr* ifadesi, biri bir işi nasıl yapacağını bilemediği zaman kullanılır. [أَفَعَيِينَا’daki] Hemze yadırgama içindir. Mâna şöyledir: Onların da bildiği gibi, Biz birinci yaratmadan âciz kalmadık ki ikincisinden âciz kalalım. Allah Teâlâ sonra [*idrab* yoluyla] şöyle buyurdu: Onlar bizim ilk yaratmaya kadir olduğumuzu inkâr etmiyorlar. Öyleyse bunu itiraf etmeleri, yeniden yaratmaya kadir olduğumuzu itiraf etmeyi de gerektirir.

[700] بَلْ هُمْ فِى لَبْسٍ [Hayır onlar tereddüt içindedirler.] Yani kafa karışıklığı ve şüphe içindedirler. Şeytan akıllarını karıştırıp onları şaşkınlığa sevk etmiştir. Hz. Ali’nin (v. 40/661) şu sözü de bu kullanıma örnektir: *Yâ Hâri, innehû le-melbûsun ʻaleyke, aʻrifi’l-hakka taʻrif ehlehû.* (Ey Hâri[s]! Durum sana karışık görünür. Hakkı tanı ki, haklıyı tanıyasın.)[1]

[701] Şeytanın kendilerine durumu karışık göstermesi, ölülerin diriltilmesinin anormal bir şey olduğunu söyleyerek onları ayartmasıdır. Bu yüzden onlar da şu doğru akıl yürütmeyi ihmal ettiler: İlkin inşaya kadir olan yeniden diriltmeye pekâlâ kadirdir.

[702] **Şayet** “خَلْقٍ جَدِيدٍ (yeniden yaratılış) ifadesi neden nekire getirildi? الْخَلْقِ الْاَوَّلِ (birinci yaratma) gibi o da maʻrife getirilmeli değil miydi?” **dersen şöyle derim:** Nekire getirilmesiyle bu yeni yaratılışın büyük bir öneme sahip ve çetin bir durum olduğunu, her duyanın onu önemsemesi ve endişe duyması, onu araştırması ve o konuda kafası karışık olarak oturmaması gerektiğini ifade etmek amaçlanmıştır.

16. Gerçek şu ki insanı Biz yarattık; nefsinin ona ne vesveseler verdiğini de biliriz. Biz ona şah damarından daha yakınızdır.

[703] *Vesvese* fısıltı demektir. *Vesvâsu’l-hulyi* [zinetin hışırtısı] da bundandır. *Vesvesetu’n-nefs* insanın içine doğan, birden aklına gelen ve içinden geçen söz anlamına gelir. بِهِ’deki Bâ, *savvete bi-kezâ* (şununla seslendi) ve *hemese bihî* [şunu fısıldadı] ifadelerindeki Bâ gibidir. Bâ’nın تُوَسْوِسُ (vesvese veriyor) fiillini müteʻaddî kılması, sonundaki *hî* zamirinin insana raci olması da mümkündür;

1 Genelde insanlar hakkı; tanıdıkları sevdikleri ya da nefret ettikleri insanlardan hareketle tanımaya çalışırlar. Hz. Ali bunun yanlışlığına dikkat çekerek, hakkın ne olduğunu bilirsen kimin haklı olduğunu anlarsın, diyor. / ed.

[٦٩٨] {فَحَقَّ وَعِيدِ} فوجب وحل وعيدي، وهو كلمة العذاب. وفيه تسلية لرسول الله ﷺ، وتهديد لهم.

١٥-﴿أَفَعَيِينَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ﴾

[٦٩٩]عيى بالأمر: إذا لم يهتد لوجه عمله، والهمزة للإنكار. والمعنى: أنا لم ٥ نعجز كما علموا عن الخلق الأول، حتى نعجز عن الثاني. ثم قال: هم لا ينكرون قدرتنا على الخلق الأوّل. واعترافهم بذلك في طيه الاعتراف بالقدرة على الإعادة.

[٧٠٠] {بَلْ هُمْ فِى لَبْسٍ} أي في خلط وشبهة قد لبّس عليهم الشيطان وحيّرهم. ومنه قول علي رضي الله عنه: "يا حار، إنه لملبوس عليك، اعرف الحق تعرف أهله."

[٧٠١]ولبس الشيطان عليهم تسويلُه إليهم أن إحياء الموتى أمر خارج عن ١٠ العادة، فتركوا لذلك القياس الصحيح: أن من قدر على الإنشاء كان على الإعادة أقدر.

[٧٠٢]فإن قلت: لم نكر الخلق الجديد، وهلا عرّف الخلق الأول؟ قلت: قصد في تنكيره إلى خلق جديد له شأن عظيم وحال شديدة؛ حق مَن سمع به أن يهتمّ به ويخاف ويبحث عنه ولا يقعد على لبس في مثله.

١٥ ١٦-﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ﴾

[٧٠٣]الوسوسة: الصوت الخفي. ومنها وسواس الحليّ. ووسوسة النفس ما يخطر ببال الإنسان ويهجس في ضميره من حديث النفس. والباء مثلها في قولك: صوَّت بكذا، وهمس به. ويجوز أن تكون للتعدية والضمير للإنسان،

yani *mâ tec'aluhû muvesvis^en^* (nefsinin kendisini vesveseci kılmasını [da biliriz.]) Bu durumda *mâ* masdariye olur [başına geldiği fiili mastara çevirir.] Çünkü Araplar, *haddese nefsehû bi-kezâ* (insan nefsine şunu anlattı) ve *haddesethu bi-hî nefsuhû* (nefsi ona şunu anlattı) derler. Nitekim bir şair de şöyle demiştir:

Nefsin seninle konuştuğunda yalanla onu (tasdik etme)!

[704] "Biz ona daha yakınız," mecazi bir ifadedir. Kasıt, Allah'ın ilminin kula yakın olması, kişinin bilinmeye konu olabilen yön ve hâllerine öylesine taalluk etmesi ki insanın hiçbir yanının O'na gizli kalmamasıdır. Böylece Allah zatı itibariyle kula yakınmış gibi olmaktadır. Nitekim Allah mekândan münezzeh olduğu hâlde "Allah her yerdedir." denilir.

[705] "Şahdamarı" aşırı yakınlığı ifade eden bir deyimdir. Araplar [son derece yakın olmayı kastederek] şöyle derler: *Huve minnî mak'ade'l-kâbileti ve ma'kide'l-izâri* (O bana, ebenin doğum yapan kadına yakınlığı kadar ve gömleğimi bağladığım düğüm kadar yakındır.) Zurrumme (v. 117/735) şöyle demiştir:

Ölüm bana şah damarımdan daha yakındır.

Habl damar demektir. Damar, halatın her bir ipine benzetilmiştir. Şairin şu sözünü görmez misiniz:

Onun şah damarları kuyudan kirli su çeken iki ipe benzer.

el-Verîdâni boynu iki yanından çevreleyen, başlarıyla *aort*a bağlanan ve baştan oraya doğru inen iki damardır. Denilmiştir ki; *verîd* diye adlandırılması, ruhun oraya doğru *vürûd*undan [çekilmesinden] dolayıdır.

[706] **Şayet** "*Habl*in *verîd*e izâfetinin sebebi nedir? Oysa bir şey kendi kendine izâfe edilemez." **dersen şöyle derim:** "Bunun iki yorumu var: Birincisi: İzâfet ["*habl* ki *verîd*dir" anlamında] beyan içindir. Arapların *ba'îr^u^ sâniyet^in^* (parlak deve) deyimi gibi. İkincisi: Her ikisi aynı organda birleştikleri için, boyun damarının kastedilip boyuna izâfe edilmesi gibi, *habl* de *verîd*'e izâfe edilmiştir. Meselâ, *hablu'l-'alyâi* (boyun siniri) de denilmektedir."

17. çünkü onun 'sağ'ında ve 'sol'unda iki alıcı, (onun bütün yapıp ettiklerini) kaydetmekte...

18. (Dudaklarının arasından) attığı her sözü, mutlaka yanında bir gözcü olduğu hâlde atmakta...

أي ما تجعله موسوسًا، وما مصدرية، لأنهم يقولون: حدّث نفسه بكذا، كما يقولون: حدثته به نفسُه. قال:

وَاكْذِبِ النَّفْسَ إِذَا حَدَّثْتَهَا ۞

[٧٠٤] {وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ} مجاز، والمراد قرب علمه منه، وأنه يتعلق بمعلومه منه ومن أحواله تعلقًا لا يخفى عليه شيء من خفيّاته، فكأن ذاته قريبة منه، كما يقال: الله في كل مكان، وقد جل عن الأمكنة.

[٧٠٥] وحبل الوريد مثل في فرط القرب، كقولهم: هو مني مقعَد القابلة ومعقِد الإزار. وقال ذو الرمة:

وَالْمَوْتُ أَدْنَى لِي مِنَ الْوَرِيدِ ۞

والحبل: العرق، شبه بواحد الحبال، ألا ترى إلى قوله:

كَأَنْ وَرِيدَيْهِ رشاءا خُلُبِ ۞

والوريدان عرقان مكتنفان لصفحتي العنق في مقدمهما متصلان بالوتين، يَرِدان من الرأس إليه. وقيل: سمي وريدًا لأنّ الروح ترِده.

[٧٠٦] فإن قلت: ما وجه إضافة الحبل إلى الوريد، والشيء لا يضاف إلى نفسه؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن تكون الإضافة للبيان، كقولهم: بعيرُ سانيةٍ. والثاني: أن يراد حبل العاتق فيضاف إلى الوريد، كما يضاف إلى العاتق لاجتماعهما في عضو واحد، كما لو قيل: حبل العلياء مثلًا.

١٧-﴿إِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيَانِ عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ قَعِيدٌ﴾

١٨-﴿مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ﴾

[707] إِذْ (çünkü) kelimesi, daha önceki *akrabu* (daha yakın) kelimesinin zarfı olmak üzere mansūbdur. Bu mümkündür; çünkü mânalar ister önce ister sonra gelsinler, zarfta amel ederler. Anlam şöyledir: O Latîf'tir; O'nun ilmi, kişinin içinden geçen duygularına ve en gizli şeylere bile ulaşır. O, kişinin ağzından çıkan her kelimeyi iki meleğin hemen alıp kaydetmesi sırasında insana tüm yakınlardan daha yakındır. Bu ifade ile, Allah Teâlâ'nın iki meleğin kayıt tutmasına ihtiyacı olmadığı bildirilmektedir. O, gizlilerin en gizlisinden bile haberdarken nasıl buna ihtiyaç duyabilir ki?! Şu hâlde meleklerin bu kaydı, başka bir hikmet gereğidir ki o da şudur: İki meleğin kayıt tutması ve bunları muhafaza etmesinde, şahitlerin hazır bulunacağı kıyamet gününde amel sayfalarının sunulacak olmasında, kulun aslında genel anlamda Allah'ın tüm amellerini kuşattığını bilmesine rağmen özellikle bunu da bilmesinde, Allah'ın kula olan fazlaca lutfuna işaret vardır; çünkü böylece onu kötülüklerden sakındırmakta ve iyiliklere teşvik etmektedir. Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Senin iki meleğin senin ön dişlerin üzerinde oturuyorlar. Dilin onların kalemi, tükürüğün onların mürekkebidir. Buna rağmen sen seni ilgilendirmeyen işlerin peşinde koşuyor, ne Allah'tan ne de o iki melekten hayâ ediyorsun."

[708] "İki meleğin kaydı"yla, Yüce Allah'ın 'yakın'lığı beyan ediliyor da olabilir. "Biz ona yakınız, içinde bulunduğu durumları bilmekteyiz ve onu gözetlemekteyiz; zira kayıt tutucu ve yazıcı meleklerimiz onun üzerinde görevlidirler." anlamında.

[709] *Telâkkî* "kayıt tutmak ve yazarak haber almak demektir. *Ka'îd*, *kā'id* (oturan) anlamındadır. Tıpkı ["beraber oturulan kişi" anlamındaki] *celîs*in *câlis* (oturan) anlamına gelmesi gibi. İbarenin açılımı şöyledir: *'Ani'l-yemîn*ⁱ *ka'îd*ᵘⁿ *ve 'ani'l-şimâl*ⁱ *ka'îd*ᵘⁿ *mine'l-mütelakkıyeyni.*[1] İki *ka'îd* kelimesinden biri, diğeri onun varlığını gösterdiği için düşürülmüştür. şu sözdeki gibi.[2]

Ben ve babam [ondan] berîdir.

[710] رقيب kulun amelini gözetleyen melektir. عتيد ise, yanında hazır bulunan melektir. Bu iki meleğin neleri yazdığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hastayken iniltisine varıncaya kadar her şeyi kaydederler denilmiştir. Sadece mükâfat kazanmasına veyahut da sadece günah kazanmasına sebep olacak şeyleri yazarlar. Peygamber'in (s.a.) şu sözü bunu göstermektedir: "İyiliği yazan melek kişinin sağ tarafında, kötülüğü yazan melek ise sol tarafı üzerinde bulunmaktadır. İyilikleri yazan, kötülükleri yazanın başkanıdır.

1 'Sağ'ında bir alıcı, 'sol'unda da bir alıcı, yani toplam iki kayıt meleği. / ed.
2 Bu sözün de açılımı şöyledir: *Kuntu minhu beriyyen ve vâlidî beriyyen.* / ed.

[٧٠٧] {إِذْ} منصوب بـ{أقربُ}، وساغ ذلك لأنّ المعاني تعمل في الظرف متقدّمة ومتأخرة. والمعنى: أنه لطيف يتوصل علمه إلى خطرات النفس، وما لا شيء أخفى منه، وهو أقرب من الإنسان من كل قريب حين يتلقى الحفيظان ما يتلفظ به؛ إيذانًا بأن استحفاظ الملكين أمر هو غني عنه. وكيف لا يستغني عنه وهو مطلع ٥ على أخفى الخفيات؟ وإنما ذلك لحكمة اقتضت ذلك، وهي ما في كتبة الملكين وحفظهما، وعرض صحائف العمل يوم يقوم الأشهاد. وعلم العبد بذلك مع علمه بإحاطة الله بعمله من زيادة لطف له في الانتهاء عن السيئات والرغبة في الحسنات. وعن النبي ﷺ: ''إنّ مقعد ملكيك على ثنيتيك، ولسانك قلمهما، وريقك مدادهما، وأنت تجري فيما لا يعنيك لا تستحي من الله تعالى ولا منهما''.

١٠ [٧٠٨]ويجوز أن يكون تلقي الملكين بيانًا للقرب، يعني ونحن قريبون منه مطلعون على أحواله مهيمنون عليه، إذ حفَظتُنا وكتبَتُنا موكلون به.

[٧٠٩]والتلقي التلقُّن بالحفظ والكتبة. والقعيد القاعد، كالجليس بمعنى الجالس. وتقديره: عن اليمين قعيد وعن الشمال قعيد من المتلقيَين، فترك أحدهما لدلالة الثاني عليه، كقوله:

١٥ ... كُنْتُ مِنْهُ وَوَالِدِي ❁ بَرِيًّا...

[٧١٠] {رَقِيبٌ} ملك يرقب عمله، {عَتِيدٌ} حاضر. واختلف فيما يكتب الملكان؛ فقيل: يكتبان كل شيء حتى أنينه في مرضه. وقيل: لا يكتبان إلا ما يؤجر عليه أو يؤزر به. ويدل عليه قوله عليه الصلاة و السلام: ''كاتب الحسنات على يمين الرجل وكاتب السيئات على يسار الرجل؛ وكاتب الحسنات أمين على كاتب السيئات،

Kişi bir iyilik işlediğinde sağdaki melek hemen on sevap olarak kaydeder. Bir kötülük işlediğinde ise, sağdaki melek soldaki meleğe "Onu yedi saat yazma. Belki Allah'ı zikreder veya af diler."

[711] Meleklerin, insan tuvalette iken ve cinsel ilişkide bulunurken ondan uzak durdukları da söylenmiştir.

[712] مَا يَلْفِظُ (attığı) ifadesi, meçhul (edilgen) olarak *mâ yulfazu* (atılan) şeklinde de okunmuştur.

19. Sonunda, gerçek olarak gelmiştir ölüm sarhoşluğu... Öteden beri kaçtığın şey işte buydu!
20. Sûr'a da üfürülmüştür... Buydu işte tehdit edildiğin gün!

[713] Allah Teâlâ, onların öldükten sonra dirilişi inkâr ettiklerini belirtip ve kudret ve ilmini tanıtarak onlara karşı delil getirdikten sonra hemen ardından onlara, o inkâr ettikleri ve yok saydıkları şeyle ölümleri esnasında ve kıyametin kopması sırasında karşılaşacaklarını bildirmektedir. وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ (Sonunda, gerçek olarak gelmiştir ölüm sarhoşluğu!) ve وَنُفِخَ فِى الصُّورِ (Sûr'a da üfürülmüştür.) cümlelerinde geçmiş zaman kalıbı kullanılarak bunun pek yakın olduğuna dikkat çekilmektedir. "Ölümün sarhoşluğu", onun aklı gideren şiddetidir. بِالْحَقِّ'daki Bâ geçişlilik için olup anlam şöyledir: Allah Teâlâ'nın kitaplarında dile getirdiği ve peygamberlerini göndermeye vesile kıldığı hakikati şu ölüm sarhoşluğu gözler önüne serdi. Yahut ölünün, saadet veya bedbahtlığı hakkında işin gerçeğini ve durumun netliğini ortaya koydu. *Hak*tan kastın yaratılan her insanın sonu olan "her canlının ölümü tadacağı gerçeği" olduğu da söylenmiştir. Yine, Bâ'nın تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ ("yağıyla [yani yağı işe yarayacak şekilde] yetişir [zeytin ağacı]"[1]) [Mü'minûn 23/20] ifadesindeki gibi olması da mümkündür; yani [ölüm sarhoşluğu] tüm gerçekliğiyle [geldi.] İşin gerçeğiyle veya hikmetle ve doğru bir amaçla geldi. Tıpkı خَلَقَ السَّموَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ ("O, gökleri ve yeri gerçek [bir gaye ile ve gerçek] olarak yarattı." [En'âm 6/73]) âyetindeki gibi.

[714] Hz. Ebu Bekir (v. 13/634) ve İbn Mes'ud (v. 32/653), sarhoşluğun insan için kaçınılmaz ve zorunlu bir karar olduğunu göstermek üzere *sekrat*[un] kelimesini *hakk*a muzâf kılarak *sekretu'l-hakk*[i] *bi'l-mevt*[i] şeklinde okumuşlardır. Bu kıratte de Bâ geçişlilik içindir;[2] çünkü bu sarhoşluk, şiddetinden dolayı ruhun çıkmasına sebep olmuştur. Yahut ölüm onu izlediğinden dolayı sanki ölümü bu sarhoşluk getirmiştir. İfadenin; "[Sarhoşluk] ölümle birlikte geldi." anlamında olması da mümkündür.

1 Mot-a-mot "[Mübarek zeytin ağacı] topraktan yağıyla birlikte çıkar." / ed.
2 Yani "hak sarhoşluğu ölümü getirmiştir." / ed.

فإذا عمل حسنة كتبها ملك اليمين عشرًا، وإذا عمل سيئة قال صاحب اليمين لصاحب الشمال: دعه سبع ساعات لعله يسبح أو يستغفر".

[٧١١] وقيل: إنّ الملائكة يجتنبون الإنسان عند غائطه وعند جماعه.

[٧١٢] وقرئ «ما يلفظ»، على البناء للمفعول.

٥ ١٩-﴿وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذَلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَحِيدُ﴾

٢٠-﴿وَنُفِخَ فِي الصُّورِ ذَلِكَ يَوْمُ الْوَعِيدِ﴾

[٧١٣] لما ذكر إنكارهم البعث واحتج عليهم بوصف قدرته وعلمه، أعلمهم أن ما أنكروه وجحدوه هم لاقوه عن قريب عند موتهم وعند قيام الساعة، ونبه على اقتراب ذلك بأن عبر عنه بلفظ الماضي. وهو قوله {وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ}. وسكرة ١٠ الموت شدّته الذاهبة بالعقل. والباء في بالحق للتعدية، يعني وأحضرت سكرة الموت حقيقة الأمر الذي أنطق الله به كتبه وبعث به رسله. أو حقيقة الأمر وجلية الحال من سعادة الميت وشقاوته. وقيل: الحق الذي خلق له الإنسان، أن كل نفس ذائقة الموت. ويجوز أن تكون الباء مثلَها في قوله {تَنبُتُ بِالدُّهْنِ} [المؤمنون: ٢٠]، أي وجاءت ملتبسة بالحق، أي بحقيقة الأمر؛ أو بالحكمة والغرض الصحيح، كقوله تعالى {خَلَقَ ١٥ السَّموَات وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ} [الأنعام: ٧٣].

[٧١٤] وقرأ أبو بكر وابن مسعود رضي الله عنهما «سكرة الحق بالموت»، على إضافة السكرة إلى الحق والدلالة على أنها السكرة التي كتبت على الإنسان وأوجبت له، وأنها حكمة. والباء للتعدية؛ لأنها سبب زهوق الروح لشدتها، أو لأنّ الموت يعقبها؛ فكأنها جاءت به. ويجوز أن يكون المعنى: جاءت ومعها الموت.

*Hakk*tan kastın Allah Teâlâ olduğu, *sekretu'l-hakk*ın da Allah'tan gelen sarhoşluk anlamında *sekretu'llāh* diye okunduğu da söylenmiştir. Bu izâfet, durumun azamet ve dehşetini bildirmek içindir. *Sekerâtu'l-mevt* (ölüm sarhoşlukları) şeklinde de okunmuştur. "Bu" yani ölüm. Bu durumda hitap, (gaibden hitaba) *iltifat* yöntemiyle [16. âyette geçen] "İnsanı biz yarattık." ifadesindeki insanoğlunadır. "Bu" *hakk*a işaret de olabilir ki o zaman, hitap günahkâr insana yöneltilmiş olur.

[715] تَحِيد yani "nefret edip uzak durduğun." Bir zattan nakledildiğine göre, kendisi bu âyet[te kime hitap edildiği] hakkında Zeyd b. Eslem'e (v. 136/754) sorunca, "Hitap Peygamber'edir. (s.a.)" demiş. Bunun üzerine, Zeyd'in cevabını Sâlih b. Keysan'a (v. 140/757-758) anlatmış. Sâlih, "Bu, Arap diline hâkimiyet, fasih bir lisan ve yüksek bir maharet [ile söylenmiş bir ifade] değil. Bu hitap kâfiredir." demiş. Sonra her ikisinin cevabını Hüseyn b. Abdullah b. Ubeydullah b. Abbas'a (v. 140/757-758) [yani İbn Abbas'ın torununun oğluna] anlatmış, o da şöyle demiş: "Ben ikisinden de farklı düşünüyorum. Hitap, iyi ve kötü herkesedir."

[716] ذٰلِكَ يَوْمُ الْوَعِيدِ ifadesinde muzāf gizli olup açılımı şöyledir*: Vaktu zâlike yevmu'l-va'îd* (Bunun vakti, o tehdit günüdür). Burada نفخ'nın mastarı olan *nefh*a (üflemeye) işaret edilmektedir.

21. Herkes, yanında bir sevk edici ve şahit ile birlikte gelir.

[717] "Sevk edici ve şahit." Biri onu mahşer yerine sevk edecek, diğeri ise yaptıklarına tanıklık edecek olan iki melektir. Veya her iki görevi kendisinde bulunduran bir melektir; bir bakıma "Yanında onu sevk eden ve şahitlik eden bir melek vardır." denmektedir. مَعَهَا سَائِقٌ (Yanında bir sevk edici ile…) ifadesi ma'rife hükmünde olan *nefs*e muzāf olduğundan ma'rifeleşen كُلُّ (her) kelimesinin hâli olmak üzere mahallen mansūbdur.

22. Gerçek şu ki; sen bundan yana gaflette idin; işte, perdeni kaldırdık (gözlerinin) üzerinden... Bugün keskindir artık 'göz'ün.

[718] Hitap müennes olan *nefs* kelimesine olacak şekilde *le-kad kunti… 'an-ki ğitāeki fe-basaruki* şeklinde kesreli olarak da okunmuştur; yani nefse, "sen şöyleydin" denilir.

[719] *Gaflet*, kişinin bütün bedenini bürüyen bir örtü veya herhangi bir şeyi görmesine engel olacak şekilde gözlerini kapatan bir perde gibi kabul edilmiştir. Kıyamet günü geldiğinde ise uyanır, gafleti ve gafletin oluşturduğu perde yok olur, o da daha önce göremediği gerçeği görmüş olur. Gafletinden dolayı görme yetisi azalmış gözü, artık uyandığından dolayı keskinleşir.

وقيل سكرة الحق سكرة الله، أضيفت إليه تفظيعًا لشأنها وتهويلًا. وقرئ «سكرات الموت». {ذَلِكَ} إشارة إلى الموت، والخطاب للإنسان في قوله {وَلَقَدْ خَلَقْنَا الإنسان} [الحجر: ٢٦] على طريق الالتفات. أو إلى الحق والخطاب للفاجر.

[٧١٥] {تَحِيدُ} تنفر وتهرب. وعن بعضهم: أنه سأل زيد بن أسلم عن ذلك فقال:
٥ الخطاب لرسول الله ﷺ؛ فحكاه لصالح بن كيسان فقال: والله ما سنّ عالية ولا لسان فصيح ولا معرفة بكلام العرب؛ هو للكافر. ثم حكاهما للحسين بن عبد الله بن عبيد الله بن عباس فقال: أخالفهما جميعًا؛ هو للبر والفاجر.

[٧١٦] {ذَلِكَ يَوْمُ الوَعِيدِ} على تقدير حذف المضاف، أي وقت ذلك يومُ الوعيد، والإشارة إلى مصدر {نُفِخَ}.

١٠ ٢١-﴿وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ﴾

[٧١٧] {سَائِقٌ وَشَهِيدٌ} ملكان؛ أحدهما يسوقه إلى المحشر، والآخر يشهد عليه بعمله. أو ملك واحد جامع بين الأمرين، كأنه قيل: معها ملك يسوقها ويشهد عليها. ومحل {مَعَهَا سَائِقٌ} النصب على الحال من {كُلُّ} لتعرّفه بالإضافة إلى ما هو في حكم المعرفة.

١٥ ٢٢-﴿لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ﴾

[٧١٨] قرئ « لَقَدْ كُنْتِ... عَنْكِ غِطَاءَكِ فَبَصَرُكِ»، بالكسر على خطاب النفس، أي يقال لها لقد كنتِ.

[٧١٩] جعلت الغفلة كأنها غطاء غطى به جسده كله، أو غشاوة غطى بها عينيه فهو لا يبصر شيئًا؛ فإذا كان يوم القيامة تيقظ وزالت الغفلة عنه وغطاؤها فيبصر ما لم
٢٠ يبصره من الحق، ورجع بصره الكليل عن الإبصار -لغفلته- حديدًا -لتيقظه-.

23. Beraberindeki; "Bu yanımdaki hazırdır!" der...

[720] "Beraberindeki der…" ifadesi, "Kim Rahmân'ın öğüdüne gözünü kaparsa, başına bir şeytan sardırırız; ona yoldaş olur." [Zuhruf 43/36] âyetinde işaret edildiği gibi, kendisine musallat edilen şeytandır ki; "Yoldaşı, Rabbim onu ben azdırmadım der." [Kāf 50/27] âyeti de bunu desteklemektedir.

[721] هذا مَا لَدَىَّ عَتِيدٌ (Bu yanımdaki hazır!) Yani, şu yanımdaki şey cehennem için hazırlanmıştır. Anlam şöyledir: Bir melek onu sevk eder, bir melek onun hakkında tanıklık eder, bir şeytan da ona eşlik eder. O şeytan der ki: "Onu yanıltıp saptırarak cehenneme hazırladım; cehenneme uygun hâle getirdim!" **Şayet** "Bu ifadenin i'râbı nasıldır?" **dersen şöyle derim:** مَا'yı mevsuf kabul edersen عَتِيدٌ onun sıfatıdır. [Yani *hâzâ mâ 'atîd[un] ledeyye* (Şu hazırlanmış şey yanımdadır.) anlamına gelir.] Eğer مَا'yı ism-i mevsul kabul edersen عَتِيدٌ onun bedelidir veya ikinci haberdir. ["Şu yanımdadır, hazırdır" anlamında.] Yahut da gizli bir mübtedânın haberidir. [Bu durumda açılımı, *hâzâ mâ ledeyye huve 'atîd* (Şu yanımdaki hazırdır) şeklinde olur.]"

24. (O sevk edici ve şahide şöyle buyrulur:) Siz ikiniz! Atın cehenneme inat eden her inkârcı nankörü;
25. hayrı engelleyip duran, saldırgan şüpheciyi...
26. O ki; Allah'la birlikte bir tanrı ihdas etmişti. Siz de atın onu o şiddetli azabın içine!

[722] "İkiniz atın." ifadesi, sözü edilen iki meleğe, sevk edici ve şahide yönelik Allah tarafından gelmiş bir hitaptır. Şu iki yorumdan birisiyle, tek kişiye yönelik bir hitap olması da mümkündür: **1)** Müberred'in (v. 286/900) görüşüdür ki, sıkı ilişkilerinden dolayı, te'kit için fiilin iki defa söylenmesi yerine fâ'il ikili (tesniye) getirilmiştir. Şöyle denilmiş gibidir: "At onu, at onu!" **2)** Araplar genelde yanlarında iki arkadaş olduğunu varsayarlar. *Halîleyye ve sâhibeyye ve kıfâ ve es'idâ* (Ey iki dostum ey iki arkadaşım, durun, gözünüz aydın) sözü, dillerinde yaygın bir kullanımdır. Böylece tek kişiye iki kişiymiş gibi hitap ederler. Nitekim Haccâc'ın (v. 95/714) da şöyle dediği rivayet edilmektedir: *Yâ hara**sey**ye ıdribâ 'unukahû* (Cellâdlar! Vurun şunun boynunu!) Hasan-ı Basrî (v. 110/728) bu fiili cezimli bir Nûn'la *elkıyen* şeklinde okumuştur ki أَلْقِيَا'nın sonundaki Elif Nun'dan bedel olabilir. Bu durumda, kelime sonraki kelimeyle bitiştirildiği hâlde, durulmuş gibi okunmuş olur.

[723] عَنِيدٍ inatçı, hakka karşı gelen, hak ehline düşmanlık besleyen demektir.

٢٣-﴿وَقَالَ قَرِينُهُ هَذَا مَا لَدَيَّ عَتِيدٌ﴾

[٧٢٠] {وَقَالَ قَرِينُهُ} هو الشيطان الذي قيض له في قوله {نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ} [الزخرف: ٣٦]، يشهد له قوله تعالى {قَالَ قرِينُهُ رَبَّنَا مَا أَطْغَيْتُهُ} [ق: ٢٧].

[٧٢١] {هذا مَا لَدَىَّ عَتِيدٌ} هذا شيء لديّ وفي ملكتي عتيد لجهنم. والمعنى: أن ملكًا يسوقه وآخر يشهد عليه، وشيطانًا مقرونًا به، يقول: قد أعتدته لجهنم وهيئته لها بإغوائي وإضلالي. فإن قلت: كيف إعراب هذا الكلام؟ قلت: إن جعلت {مَا} موصوفة، فـ{عَتِيدٌ} صفة لها؛ وإن جعلتها موصولة، فهو بدل، أو خبر بعد خبر، أو خبر مبتدأ محذوف.

٢٤-﴿أَلْقِيَا فِي جَهَنَّمَ كُلَّ كَفَّارٍ عَنِيدٍ﴾
٢٥-﴿مَنَّاعٍ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ مُرِيبٍ﴾
٢٦-﴿الَّذِي جَعَلَ مَعَ اللهِ إِلَهًا آخَرَ فَأَلْقِيَاهُ فِي الْعَذَابِ الشَّدِيدِ﴾

[٧٢٢] {أَلْقِيَا} خطاب من الله تعالى للملكين السابقين؛ السائق والشهيد. ويجوز أن يكون خطابًا للواحد على وجهين؛ أحدهما قول المبرد أن تثنية الفاعل نزلت منزلة تثنية الفعل لاتحادهما، كأنه قيل: ألق ألق، للتأكيد. والثاني: أنّ العرب أكثر ما يرافق الرجل منهم اثنان، فكثر على ألسنتهم أن يقولوا: خليلَيّ وصاحبَيّ، وقفا وأسعدا، حتى خاطبوا الواحد خطاب الاثنين عن الحَجّاج أنه كان يقول: يا حرسيّ، اضربا عنقه! وقرأ الحسن «ألقيَنْ»، بالنون الخفيفة. ويجوز أن تكون الألف في {أَلْقِيَا} بدلًا من النون، إجراء للوصل مجرى الوقف.

[٧٢٣] {عَنِيدٍ} معاند مجانب للحق معاد لأهله.

[724] “Hayrı engelleyip duran.” Malı hak sahiplerinden alabildiğine esirgeyen, bunu âdet hâline getiren, malından hiçbir şeyi asla [hayırda] harcamayan demektir. Yahut her türlü hayrın hak sahibine ulaşmasını engelleyen ve böylece hak ile hak sahibi arasında perde olan anlamına gelir.

[725] Bu âyetin Velîd b. Muğîre (v. 1/622) hakkında indiği söylenmiştir. O yeğenlerinin İslâm’a girmesini engeller ve onlara şöyle derdi: “İçinizden kim İslâm’ı kabul ederse yaşadığım sürece ona hiçbir faydam dokunmaz!”

[726] مُعْتَدٍ zalim ve hakkı çiğneyen; مُرِيبٍ ise, Allah ve O’nun dini hakkında kuşku duyan demektir.

[727] اَلَّذِى جَعَلَ (O ki ihdas etmişti…) ifadesi, şart mânasını da içeren mübtedâdır. Bu nedenle cevabının başına *Fâ* getirilmiştir. اَلَّذِى جَعَلَ’nin كُلَّ كَفَّارٍ (her kâfir) ifadesinden bedel olarak mansūb olması da mümkündür. Bu durumda فَاَلْقِيَاهُ (atın onu) fiili, te’kit için tekrar edilmiş olur.

27. Yoldaşı “Ya Rabbi! Ben azdırmadım onu... Asıl kendisi, derin bir yanılgı içindeydi.” der.

[728] **Şayet** “Neden daha önceki cümlede (23. Âyette) Vav kullanıldığı hâlde bu cümlenin başında Vav getirilmedi?” **dersen şöyle derim:** Çünkü karşılıklı konuşmaların nakledildiği cümleler müstakil birer ifade olarak kabul edildiği gibi bu da yeni ve müstakil bir cümle olarak kabul edilmiştir. Nitekim [Şuʻarâ sûresinde] Mûsâ ile Firavun arasında geçen karşılıklı konuşmaların aktarımında bunun örneğini görmüştün. **Şayet** “Nerede burada karşılıklı konuşma?” **dersen şöyle derim:** Arkadaşı, *“Şu yanımdaki hazırdır.”* deyince, ardından da *“Ya Rabbi! Ben azdırmadım onu!’ dedi.”* ifadesi gelip *“Çekişmeyin benim huzurumda!”* (28) cümlesi de bunu izleyince, arada kâfirin bir cevap yetiştirmesi olduğu, fakat bağlam buna ışık tuttuğundan zikredilmediği anlaşılmıştır: Kâfir adeta; “Ya Rabbi! Beni bu azdırdı!” demiş; arkadaşı da “Ya Rabbi! Ben azdırmadım onu!” cevabını vermiştir. İlk cümlede [yani Vav’lı 23. âyette], ifadenin, kendi mânasıyla kendisinden öncekinin mânasının -yani herkesin iki melekle gelmesi ve yoldaşı olan şeytanın “Ben azdırmadım onu!” demesinin- aynı anda gerçekleştiğini göstermek için atıf harfinin getirilmesi zorunlu olmuştur. [“Ben azdırmadım onu!”] asıl kendisi azdı ve sapkınlığı doğru yola tercih etti. Tıpkı “Benim sizin üzerinizde bir otoritem yoktu. Sadece ben sizi çağırdım siz de geldiniz!” [İbrâhîm 14/22] âyetindeki gibi.

28. Allah şöyle buyurur: “Benim huzurumda çekişmeyin! Ben daha önce size tehlikeyi haber vermiştim.

29. Bende söz değişmez. Ve Ben, kullarıma zulmedici değilim!”

[٧٢٤] {مَنَّاعٍ لِّلْخَيْرِ} كثير المنع للمال على حقوقه؛ جعل ذلك عادة له لا يبذل منه شيئًا قط. أو مناع لجنس الخير أن يصل إلى أهله يحول بينه وبينهم.

[٧٢٥] قيل: نزلت في الوليد بن المغيرة، كان يمنع بني أخيه من الإسلام، وكان يقول: من دخل منكم فيه لم أنفعه بخير ما عشت!

٥ [٧٢٦] {مُعْتَدٍ} ظالم متخط للحق، {مُرِيبٍ} شاكّ في الله وفي دينه.

[٧٢٧] {الذى جَعَلَ} مبتدأ مضمَّن معنى الشرط، ولذلك أجيب بالفاء. ويجوز أن يكون {الذى جَعَلَ} منصوبًا بدلًا من {كُلَّ كَفَّارٍ}، ويكون {فَأَلْقِيَاهُ} تكريرًا للتوكيد.

٢٧-﴿قَالَ قَرِينُهُ رَبَّنَا مَا أَطْغَيْتُهُ وَلَكِنْ كَانَ فِي ضَلالٍ بَعِيدٍ﴾

[٧٢٨] فإن قلت: لم أخليت هذه الجملة عن الواو وأدخلت على الأولى؟ قلت:
١٠ لأنها استؤنفت كما تستأنف الجمل الواقعة في حكاية التقاول، كما رأيت في حكاية المقاولة بين موسى وفرعون. فإن قلت: فأين التقاول هاهنا؟ قلت: لما قال قرينه {هذا مَا لَدَيَّ عَتِيدٌ} وتبعه قوله {قَالَ قرِينُهُ رَبَّنَا مَا أَطْغَيْتُهُ}، وتلاه {لَا تَخْتَصِمُوا لَدَيَّ} [ق: ٢٨] علم أنّ ثَم مقاولةً من الكافر، لكنها طرحت لما يدل عليها؛ كأنه قال: رب هو أطغاني! فقال قرينه: ربنا ما أطغيته! وأمّا الجملة الأولى فواجب عطفها، للدلالة على
١٥ الجمع بين معناها ومعنى ما قبلها في الحصول؛ أعني مجيء كل نفس مع الملكين وقول قرينه ما قال له {مَا أَطْغَيْتُهُ}، ما جعلته طاغيًا، وما أوقعته في الطغيان، ولكنه طغى، واختار الضلالة على الهدى. كقوله تعالى {وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي} [إبراهيم: ٢٢].

٢٨-﴿قَالَ لا تَخْتَصِمُوا لَدَيَّ وَقَدْ قَدَّمْتُ إِلَيْكُمْ بِالْوَعِيدِ﴾

٢٠ **٢٩-﴿مَا يُبَدَّلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ وَمَا أَنَا بِظَلَامٍ لِلْعَبِيدِ﴾**

[729] "'Benim huzurumda çekişmeyin' dedi." Tıpkı "Yoldaşı dedi ki…" (27) cümlesinde olduğu gibi yeni bir ifadedir. Sanki "Peki Allah ne dedi?" diye sorulmuş, bunun üzerine; "*Huzurumda çekişmeyin!* buyurdu." şeklinde cevap verilmiştir. Mâna şöyledir: Şu hesap ve ceza yurdunda ve duruşma esnasında çekişmeyin; çünkü çekişmenizin hiçbir faydası ve yararı yok ve size hiçbir şey kazandırmaz. Ben indirdiğim kitaplarda ve gönderdiğim elçilerimin vasıtasıyla azgınlaştığınız takdirde azabımı göreceğinizi size haber vermiştim. Bana karşı ileri sürebileceğiniz hiçbir bahane bırakmamıştım. Sonra şöyle buyurdu: Uyarmış olduğum şu duruma karşılık sizi affetmek suretiyle sözümü ve tehdidimi değiştirmemi beklemeyin. "Ben," yani azabı hak etmeyene azap ederek "kullarıma zulmedici değilim."

[730] بِالْوَعِيدِ (tehdidi) kelimesindeki Bâ zâiddir. Tıpkı وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ ("Elinizi [kendi elinizle kendinizi] tehlikeye atmayın." [Bakara 2/195]) âyetinde olduğu gibi. Ya da Bâ geçişlilik içindir. Bu durumda *kaddeme* (daha önce söylemişti[m]), *tekaddeme* anlamında [olup geçişsiz]dir. مَا يُبَدَّلُ الْقَوْلُ لَدَىَّ وَمَا اَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ (Bende söz değişmez ve Ben kullarıma zulmedici değilim.) cümlesi, قَدَّمْتُ (daha önce söylemiştim) fiilinin mef'ûlü de olabilir. Bu durumda ise بِالْوَعِيدِ hâldir; yani bunu size daha önce tehditle birlikte ve tehdit eşliğinde söylemiştim. Yahut bunu daha önce sizi onunla tehdit edecek biçimde söylemiştim. **Şayet** "وَقَدْ قَدَّمْتُ (Daha önce söylemiştim) sözü, لَا تَخْتَصِمُوا (tartışmayın) ifadesinin hâlidir. (Yani dünyada sizi uyarmışken şimdi tartışmayın.) Tehdit dünyada peşinen yapılmış; tartışma ise âhirette gerçekleşmektedir. Oysa fiil ile hâlin aynı zamanda olması zorunludur." **dersen şöyle derim:** Anlam şöyledir: Sizi daha önce dünyada tehdit ettiğim durum şu anda sizce de kesinlik kazanmışken huzurumda tartışmayın. Tehdit dünyada yapılmıştır, kendilerince kesinlik kazanması ise âhirette gerçekleşecektir.

[731] **Şayet** "Neden mübalağa kalıbıyla بِظَلَّامٍ (çok zulmeden) dedi?"[1] **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. 1) Şöyle bir kullanımdan alınmış olabilir: *Huve zâlim*^un^ *li-ʿabdihî ve zallâm*^un^ *li-ʿabîdihî* (O, kölesine zulmeder, kölelerine aşırı zulmeder.) [Yani zulmedilen kişi tekilse *zālim*, zulmedilen kişiler çoğulsa (mübalağa kalıbıyla) *zallâm* denilmektedir.] 2) "Şayet azabı hak etmeyene azap etseydim, *zallâm* (çok zulmeden) olurdum." demeyi kastetmesi ve bunun da söz konusu olmadığını belirtmesi.

30. Cehenneme; "Doldun mu?" diyeceğimiz, onun da; "Daha yok mu?" diyeceği gün…

1 Yani bu ifade; Allah'tan *zallâm*lığı nefyediyor, ama *zalim*liği nefyetmiyor. / ed.

[٧٢٩]{قَالَ لَا تَخْتَصِمُوا} استئناف مثل قوله {قَالَ قَرِينُهُ} [ق: ٢٧]، كأن قائلًا قال: فماذا قال الله؟ فقيل: {قَالَ لَا تَخْتَصِمُوا}. والمعنى: لا تختصموا في دار الجزاء وموقف الحساب، فلا فائدة في اختصامكم ولا طائل تحته، وقد أوعدتكم بعذابي على الطغيان في كتبي وعلى ألسنة رسلي، فما تركت لكم حجة عليَّ. ثم قال: لا تطمعوا أن أبدل قولي ووعيدي فأعفيكم عما أوعدتكم به.{وَمَا أَنَاْ بظلام لِّلْعَبِيدِ} فأعذب من ليس بمستوجب للعذاب.

[٧٣٠]والباء في {بِالْوَعِيدِ} مزيدة مثلها في {وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ} [البقرة: ١٩٥]، أو معدية، على أن قدّم مطاوع بمعنى تقدّم. ويجوز أن يقع الفعل على جملة قوله {مَا يُبَدَّلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ وَمَآ أَنَاْ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ}، ويكونَ {بِالْوَعِيدِ} حالًا، أي قدّمت إليكم هذا ملتبسًا بالوعيد مقترنًا به. أو قدّمته إليكم موعدًا لكم به. فإن قلت: إنّ قوله {وَقَدْ قَدَّمْتُ إِلَيْكُمْ} واقع موقع الحال من {لَا تَخْتَصِمُوا}، والتقديم بالوعيد في الدنيا والخصومة في الآخرة. واجتماعها في زمان واحد واجب. قلت: معناه: ولا تختصموا وقد صح عندكم أني قدمت إليكم بالوعيد. وصحة ذلك عندهم في الآخرة.

[٧٣١]فإن قلت: كيف قال: {بِظَلَّامٍ} على لفظ المبالغة؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يكون من قولك: هو ظالم لعبده، وظلام لعبيده. والثاني: أن يراد لو عذبت من لا يستحق العذاب لكنت ظلامًا مفرطَ الظلم، فنفى ذلك.

٣٠-﴿يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلأْتِ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ﴾

[732] نَقُولُ fiili Nûn ile de Yâ ile de okunmuştur.[1] Sa'îd b. Cübeyr'den (v. 94/713) *yevme yekûlu'llāhu li-cehenneme* (Allah'ın, cehenneme diyeceği gün…); İbn Mes'ûd (v. 32/653) ve Hasan-ı Basrî'den de (v. 110/728) *yukālu* (denileceği [gün]) şeklinde okudukları rivayet edilmiştir. يومَ'nin mansūb okunması, daha önce geçen *zallâm*dan ya da kelimenin başında varsayılan *uzkur* (an, söyle) ve *enzir* (uyar) gibi gizli bir fiilin *mef'ûlun fîh*i olmasından dolayıdır. Ayrıca (20. âyette geçen) نفخ (üfürülmüştür) fiili ile de mansūb olabilir; "Cehenneme şöyle diyeceğimiz gün Sûr'a üfürülmüştür." denilmiş gibi. Bu durumda [20. âyetteki] ذلك (bu) işaret zamiriyle يوم نقول (diyeceğimiz gün) ifadesine işaret edilmiş olur. Böylece, ذلك işaret zamirinin başında muzāf olarak varsayılan *vakte* (vakit) kelimesine de gerek kalmaz.

[733] Cehenneme yöneltilen soru ve onun verdiği cevap, kalbe mânayı iyice yerleştirmek amacıyla canlandırma (*tahyîl*) kabilindendir. Bunun da iki anlamı vardır: **1)** Cehennem genişliğine ve uçsuz bucaksız olmasına rağmen öylesine dolar ki artık alacağı bir şey kalmaz. Dolduktan sonra da bir şey ilave edilmez. Nitekim "Cehennemi mutlaka dolduracağım!" [Secde 32/13] buyrulmuştur. **2)** O öyle geniştir ki, oraya gireceklerin tamamı girdiği hâlde hâlâ orada yer kalır. "Daha yok mu!?" ifadesini, oraya girecekleri çok gördüğü ve bu aşırı fazlalıktan dolayı, hâlâ arttırılmasını ilginç bulduğunu belirtmek kastıyla söylemiş de olabilir. Cehennemin, isyankârlara olan öfkesinden dolayı daha fazla gönderilmelerini talep etmiş olması da mümkündür.

[734] مزيد ya ["hazırlık" ve "uzatma" anlamlarındaki] *mehîd* ve *memîd* gibi mastardır ya da *mebî'* (satılık) kelimesindeki gibi ism-i mef'ûldür.

31. Cennet müttakilere yaklaştırılmıştır; uzakta değildir artık…

32. İşte, size; -yani, daima Allah'a yönelen ve (O'nunla yaptığı antlaşmaya) riayet eden herkese- vaat edilen budur…

33. Gayben Rahmân'dan korkan ve '(tamamen O'na) yönelen (tertemiz) bir kalp' ile gelen herkese…

[735] غَيْرَ بَعِيدٍ (Uzakta değildir) ifadesi, *mef'ûlun fîh* olmak üzere mansūbdur; yani uzak olmayacak bir yere kadar yaklaştırılır. Yahut hâldir. Müzekker getirilmesinin sebebi *zeîr* (kükremek) ve *salîl* (kişnemek) gibi mastar vezninde olmasıdır. Mastarlar sıfat olarak kullanıldığında müennesliği ve müzekkerliği fark etmemektedir. Veya *şey'en ğayra ba'îdin* takdirinde, mansūb olan gizli bir mevsufun sıfatıdır ve pekiştirme ifade eder. Tıpkı "Yakındır, uzak değil", "Azizdir, zelil değil." demen gibi.

1 "… diyeceğimiz gün…" - "… (Allah'ın) diyeceği gün…" / ed.

[٧٣٢] قرئ «نقول» بالنون والياء. وعن سعيد بن جبير: يوم يقول الله لجهنم. وعن ابن مسعود والحسن: يقال. وانتصاب اليوم بـ{بِظَلَّامٍ}، أو بمضمر نحو أذكر وأنذر. ويجوز أن ينتصب بـ{نُفِخَ}، كأنه قيل: ونفخ في الصور يوم نقول لجهنم. وعلى هذا يشار بذلك إلى يوم نقول، ولا يقدّر حذف المضاف.

٥ [٧٣٣] وسؤال جهنم وجوابها من باب التخييل الذي يقصد به تصوير المعنى في القلب وتثبيته. وفيه معنيان؛ أحدهما أنها تمتلئ مع اتساعها وتباعد أطرافها حتى لا يسعها شيء ولا يزاد على امتلائها، لقوله تعالى {لأَمْلاَنَّ جَهَنَّمَ} [السجدة: ١٣]. والثاني: أنها من السعة بحيث يدخلها من يدخلها وفيها موضع للمزيد. ويجوز أن يكون {هَلْ مِنْ مَزِيدٍ} استكثارًا للداخلين فيها واستبداعًا للزيادة عليهم لفرط كثرتهم. أو طلبًا
١٠ للزيادة غيظًا على العصاة.

[٧٣٤] والمزيد: إما مصدر كالمحيد والمميد، وإما اسم مفعول كالمبيع.

٣١-﴿وَأُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ غَيْرَ بَعِيدٍ﴾

٣٢-﴿هَذَا مَا تُوعَدُونَ لِكُلِّ أَوَّابٍ حَفِيظٍ﴾

٣٣-﴿مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ وَجَاءَ بِقَلْبٍ مُنِيبٍ﴾

١٥ [٧٣٥] {غَيْرَ بَعِيدٍ} نصب على الظرف، أي مكانًا غير بعيد، أو على الحال. وتذكيره لأنه على زنة المصدر، كالزئير والصليل؛ والمصادر يستوي في الوصف بها المذكر والمؤنث. أو على حذف الموصوف، أي شيئًا غير بعيد، ومعناه التوكيد، كما تقول: هو قريب غير بعيد، وعزيز غير ذليل.

[736] تُوعَدُونَ ifadesi, Tâ ile okunduğu gibi Yâ ile de okunmuştur [size vaat edilen / onlara vaat edilen]. لِكُلِّ اَوَّابٍ (sürekli Allah'a yönelen herkese) ifadesi, harf-i cerin tekrarıyla لِلْمُتَّقِينَ (müttakilere) ifadesinden bedeldir. Tıpkı لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ امَنَ مِنْهُمْ ("…Güçsüz görülenlere yani onların arasındaki müminlere…" [A'râf 7/75]) âyetindeki gibi. هذا (Bu), söz konusu mükâfata veya أُزْلِفَت (yaklaştırıldı) fiilinin mastarına [*izlâf* (yaklaştırma) kelimesine] işarettir. *el-Evvâb*, sık sık Allah'ı zikretmeye yönelen; *el-hafîz* ise, Allah Teâlâ'nın çizdiği sınırları gözetendir.

[737] مَنْ خَشِىَ (korkan) ifadesi, لكلِّ (herkes için) ifadesinin ardından [لملتقين (müttakiler için) ifadesinden] ikinci bedeldir. *Evvâb* ve *hafîz* sıfatlarının mevsufu olan gizli bir *men* (o kimse ki…) kelimesinden bedel olması da mümkündür. *Evvâb* ve *hafîz* gibi sıfat olması ise mümkün değildir; çünkü *men* sıfat olarak kullanılamaz. Hatta *ellezî*den başka sıfat olarak kullanılan ism-i mevsul yoktur. مَنْ (O kimse ki…) kelimesinin mübtedâ olup haberinin *yukālu le-hum udhulûhâ bi-selâm*in (esenlik içinde girin oraya) ifadesi olması da mümkündür; çünkü *men* mâna bakımından çoğuldur. *Men lâ yezâlu muhsin*en *ahsin ileyye* (Sürekli iyilik eden kişi! Bana iyilik eyle.) ifadesinde olduğu gibi münâdâ olması da mümkündür; nida edatının söylenmemesi, takrib (yakınlık bildirmek) içindir.

[738] بِالْغَيْبِ (gayben) ifadesi mef'ûl olan الرحمن'ın hâlidir; yani O'nu görmediği ve O'nun cezalandırıcı olduğunu sadece delillerle bildiği hâlde (O'ndan korkan…) Yahut da خشي (korkar) fiilinin *mef'ûl-i mutlak*ının sıfatıdır; yani görünmezliğe bürünmüş bir korkuyla O'ndan korkan… Çünkü görmediği hâlde cezasından korkmaktadır. Veya "Allah'ın tehdit etmiş olduğu -fakat görülemeyen- azabı sebebiyle O'ndan korkan" anlamındadır. Şöyle de denilmiştir: Hiç kimsenin göremeyeceği şekilde tenhadayken (bile O'ndan korkan…)

[739] **Şayet** "Neden korkuyla beraber rahmetinin genişliğini ifade eden ismine yer verdi?" **dersen şöyle derim:** Korkanı son derece övmek için; çünkü o, Allah'ın rahmetinin geniş olduğunu bildiği hâlde korkmaktadır. Nitekim korkulan şeyi henüz görmediği hâlde korkması sebebiyle de övülmüştür: "Verdiklerini, -Rablerine dönecekleri için- kalpleri ürpererek verenler..." [Mu'minûn 23/60] Allah [burada onları,] itaatlerinin çokluğuyla beraber kalplerinin ürperiyor oluşuyla nitelemiştir.

[740] Allah'a yönelmek demek olan *inâbe* kelimesiyle *kalp* nitelenmiştir; çünkü yönelişin kalpten olanı makbuldür.

34. Selâmetle girin oraya... Ebediyet günüdür bu...

35. Orada, ne dilerlerse kendilerine verilecektir; katımızda daha fazlası da var.

[٧٣٦] وقرئ {تُوعَدُونَ} بالتاء والياء، وهي جملة اعتراضية. و{لِكُلِّ أَوَّابٍ} بدل من قوله {لِلْمُتَّقِينَ}، بتكرير الجارّ، كقوله تعالى {لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ ءَامَنَ مِنْهُمْ} [الأعراف: ٧٥]. و{هذا} إشارة إلى الثواب، أو إلى مصدر {أُزْلِفَتْ}. والأوّاب: الرجّاع إلى ذكر الله تعالى، والحفيظ: الحافظ لحدوده تعالى.

٥ [٧٣٧] و{مَنْ خَشِيَ} بدل بعد بدل تابع لـ{كُلّ}. ويجوز أن يكون بدلًا عن موصوف أوّاب وحفيظ. ولا يجوز أن يكون في حكم أوّاب وحفيظ؛ لأنّ "من" لا يوصف به، ولا يوصف من بين الموصولات إلا بالذي وحده. ويجوز أن يكون مبتدأ خبره: يقال لهم ادخلوها بسلام، لأنّ {مَّنْ} في معنى الجمع. ويجوز أن يكون منادى، كقولهم: من لا يزال محسنًا أحسن إليّ! وحذف حرف النداء للتقريب.

١٠ [٧٣٨] {بِالْغَيْبِ} حال من المفعول، أي خشيه وهو غائب لم يعرفه. وكونه معاقبًا إلا بطريق الاستدلال، أو صفة لمصدر {خشى}، أي خشية خشية ملتبسة بالغيب، حيث خشي عقابه وهو غائب، أو خشية بسبب الغيب الذي أوعده به من عذابه. وقيل: في الخلوة حيث لا يراه أحد.

[٧٣٩] فإن قلت: كيف قرن بالخشية اسمه الدال على سعة الرحمة؟ قلت: للثناء ١٥ البليغ على الخاشي، وهو خشيته، مع علمه أنه الواسع الرحمةِ. كما أثنى عليه بأنه خاش، مع أنّ المخشيَّ منه غائب. ونحوه {وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا ءَاتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ} [المؤمنون: ٦٠]؛ فوصفهم بالوجل مع كثرة الطاعات.

[٧٤٠] وصف القلب بالإنابة وهي الرجوع إلى الله تعالى؛ لأنّ الاعتبار بما ثبت منها في القلب.

٢٠ ٣٤-﴿ادْخُلُوهَا بِسَلامٍ ذَلِكَ يَوْمُ الْخُلُودِ﴾

٣٥-﴿لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ فِيهَا وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ﴾

[741] Onlara, “Selametle girin oraya” denilir; yani azaptan ve nimetleri kaybetmekten yana güvende olarak… Yahut Allah ve melekleri tarafından selamlana selamlana… “Ebediyet günüdür bu!” Yani ebediliğin kesinleştirildiği gündür. Tıpkı “Temelli olarak girin oraya.” [Zümer 39/73] âyetindeki gibi; yani hakkınızda ebedilik takdir edilmiş olarak…

[742] “Katımızda daha fazlası da var.” Bu da akıl ve hayallerinden geçmemiş olan, dileyebilmek için dilemeyi bile düşünemedikleri şeylerdir. Denilmiştir ki cennetliklerin üzerinden bir bulut geçer ve *huri* yağdırır. Huriler de “İşte Allah’ın, ‘Katımızda daha da fazlası var.’ buyurduğu nimetler biziz!” derler.

36. Biz onlardan evvel, kendilerinden daha güçlü nice nesilleri helâk ettik! “Kaçabileceğimiz bir yer var mı?” diye diyar diyar dolaştılar. (Ama nafileydi!)

[743] فَنَقَّبُوا (Dolaştılar) fiili, *fe-nakabû* şeklinde şeddesiz de okunmuştur. Anlamı ise, “ülkeler kat edip istila etmişlerdi” şeklindedir. *Tankîb*, bir şeyi incelemek, araştırmak ve talep etmek demektir. Hâris b. Hillize (v. 570?) şöyle demiştir:

Ölüm korkusundan dolayı ülke ülke gezdiler, yeryüzünde dolaştılar her yanı.

نَقَّبُوا (dolaştılar) fiilinin başına Fâ getirilmesi, sebep niteliğindeki هُمْ اَشَدُّ مِنْهُمْ بَطْشًا (onlar kendilerinden daha güçlüydüler) ifadesinin sonucu olduğunu bildirmek içindir; yani çok güçlü olmaları onları şımartmış, onlara diyar diyar gezme imkânı vermiş, onlara bu gücü sağlamıştı. Şöyle demek istenmiş de olabilir: Mekkeliler yolculukları sırasında geçmiş kuşakların yaşadıkları memleketleri karış karış gezdiler. Acaba onların sığınıp kurtuldukları bir yer buldular mı ki kendileri için de böyle bir şeyi ümit ediyorlar!? Bu görüşün doğruluğuna delil, emir kalıbıyla *fe-nakkibû* (dolaşın) şeklindeki kıraattir. Tıpkı فَسِيحُوا فِى الْاَرْضِ (“Yeryüzünde dolaşın” [Tevbe 9/2]) âyetindeki gibi. Şeddesiz ve Kāf’ın kesresiyle, *nakb* kökünden *nakibû* da okunmuştur. Bu da devenin ayağının yürümekten dolayı yaralanması anlamına gelir. Nitekim şair şöyle demiştir:

Ne ayağı yaralanmış (*nekab*[in]) ne de sırtı.

Âyetin mânası: “Yürümekten develerinin ayakları şişti” şeklindedir. Yahut ülke ülke dolaşmaktan çarıkları yırtılıp ayakları çıplak kaldı ve yaralandı. Tıpkı devenin ayakları yaralandığı gibi.

[744] Allah’tan -veya ölümden- “kaçılacak bir yer var mı?”

37. Elbette bunda, içinde bir kalp taşıyan veya zihnini derleyip toplayarak can kulağıyla dinleyen kimseler için alacak bir ders vardır.

[٧٤١] يقال لهم: {ادْخُلُوهَا بِسَلامٍ}، أي سالمين من العذاب وزوال النعم، أو مسلَّمًا عليكم، يسلم عليكم الله وملائكته. {ذَلِكَ يَوْمُ الْخُلُود} أي يوم تقدير الخلود، كقوله تعالى {فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ} [الزمر: ٧٣]، أي مقدرين الخلود.

[٧٤٢] {وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ} هو ما لم يخطر ببالهم ولم تبلغه أمانيهم، حتى يشاؤه. ٥ وقيل: إن السحاب تمرّ بأهل الجنة فتمطرهم الحور، فتقول: نحن المزيد الذي قال الله عز وجل {وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ}.

٣٦-﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَشَدُّ مِنْهُمْ بَطْشًا فَنَقَّبُوا فِي الْبِلادِ هَلْ مِنْ مَحِيصٍ﴾

[٧٤٣] {فَنَقَّبُوا} -وقرئ بالتخفيف- فخرقوا في البلاد ودوّخوا. والتنقيب: التنقير ١٠ عن الأمر والبحث والطلب. قال الحارث بن حِلِزّة:

نَقَّبُوا فِي الْبِلَادِ مِنْ حَذَرِ الْمَو ❁ تِ وَجَالُوا فِي الأَرْضِ كُلَّ مَجَالِ

ودخلت الفاء للتسبيب عن قوله {هُمْ أَشَدُّ مِنْهُم بَطْشًا}، أي شدّة بطشهم أبطرتهم وأقدرتهم على التنقيب وقوّتهم عليه. ويجوز أن يراد: فنقب أهل مكة في أسفارهم ومسايرهم في بلاد القرون، فهل رأوا لهم محيصًا حتى يؤملوا مثله لأنفسهم. والدليل ١٥ على صحته قراءة من قرأ: «فنقِّبوا»، على الأمر، كقوله {فَسِيحُوا فِى الأَرْضِ} [التوبة: ٢]. وقرئ بكسر القاف مخففة من النقب وهو أن يتنقب خف البعير. قال:

مَا مَسَّهَا مِنْ نَقَبٍ وَلَا دَبَرْ ❁

والمعنى: فنقبت أخفاف إبلهم، أو حفيت أقدامهم ونقبت، كما تنقب أخفاف الإبل لكثرة طوفهم في البلاد.

٢٠ [٧٤٤] {هَلْ مِنْ مَحِيصٍ} من الله، أو من الموت.

٣٧-﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرَى لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ﴾

[745] “İçinde bir kalp taşıyan” yani kavrayışlı bir kalbi olan; çünkü düşünen bir kalbi olmayan kişinin kalbi yok gibidir. *İlkāu's-sem'* dikkatle dinlemek demektir. وَهُوَ شَهِيدٌ yani dikkatiyle *hazır* bulunarak… Çünkü dikkatini canlı tutmayan, o ortamda yok gibidir. İmam Abdulkāhir-i Cürcânî (v. 471/1079), kendisinden ders alan bir talebesi için ne güzel söylemiş:

> Maskalâbâz'da tarla sula[ma hayalleri kura]rken delikanlı,
> sen istediğin kadar dikkatini çekmeye çalışıp, derse teşvik et!

Ya da “Kur'ân'ın doğruluğuna ve Allah'tan gelen vahiy olduğuna şahit bir mümin olarak…” anlamındadır. Yahut “Siz de insanlara şahit olasınız…' [Bakara 2/143] âyetinde söz edilen şahitlerden biri olarak…” anlamına gelir. Katâde (v. 117/735) ise şöyle demiştir: Kur'ân'ın vasıfları kendi kitaplarında yer aldığından dolayı, ehl-i kitap olup Kur'ân'ın doğruluğuna şahitlik ederek…

[746] (أَلْقَى السَّمْعَ ibaresini) Süddî (v. 127/745) ve bir grup âlim *ulkiye's-sem'a* şeklinde meçhul okumuştur; o zaman anlam şöyle olur: “Başkasına sadece kulak kabartan, yalnızca kulağını açan, fakat zihnini toparlamayan kimse için…” Nitekim dikkatli kimse için *hâdiru'z-zihn[i]* (zihni o ortamda hazır bulunan) denir. *Elkā sem'ahû* veya *es-sem'u minhu* da denilmiştir.

38. Gerçek şu ki Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları ‘altı gün'de yarattık. Bize bir yorgunluk da dokunmadı!

[747] لُغُوب yorulmak, körelmek demektir. Fethayla *kabûl* ve *velû'* vezninde *leğûb* da okunmuştur. Bu âyetin Yahudilerle ilgili olarak, onların şu sözlerini yalanlamak için indiği söylenmiştir: Allah gökleri ve yeri ilki pazar sonu ise cuma olan altı günde yarattı. Cumartesi günü de istirahat etti ve [basbayağı] Arş'a kuruldu. Âlimler demişlerdir ki: Bu ümmette Allah'ı yaratılmışlara benzetme adına her ne görülüyorsa Yahudilerin etkisiyledir; onlardan alınmadır.

39. O hâlde, bunların söylediklerine sabret ve güneş doğmadan önce ve batmadan önce Rabbine hamd ederek O'nu tenzih ve takdis et.

40. Gecenin bir bölümünde ve secdelerin ardından da O'nu tenzih ve takdis et.

[748] “Bunların” -Yahudilerin- “söylediklerine” de sergiledikleri inkâra ve insan-biçimci tanrı anlayışlarına da “sabret.” Şu da söylenmiştir: Müşriklerin, öldükten sonra dirilmeyi inkâr adına söyledikleri şeylere sabret; çünkü âlemi yaratmaya kadir olan onları yeniden diriltmeye ve onları cezalandırmaya da kadirdir.

[749] Bu âyetin, savaşı emreden âyetle mensuh olduğu da, mensuh olmayıp sabrın her durumda emredilen bir görev olduğu da söylenmiştir.

[٧٤٥] {لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ} أي قلب واعٍ؛ لأنّ من لا يعي قلبه فكأنه لا قلب له. وإلقاء السمع الإصغاء. {وَهُوَ شَهِيدٌ}، أي حاضر بفطنته، لأنّ من لا يحضر ذهنه فكأنه غائب. وقد ملح الإمام عبد القاهر في قوله لبعض من يأخذ عنه:

مَا شِئْتَ مِنْ زَهْزَهَةٍ وَالْفَتَى ❁ بِمَصْقِلاَبَاذٍ لِسَقْيِ الزُّرُوعِ

٥ أو وهو مؤمن شاهد على صحته وأنه وحي من الله، أو وهو بعض الشهداء في قوله تعالى {لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ} [البقرة: ١٤٣]. وعن قتادة: وهو شاهد على صدقه من أهل الكتاب لوجود نعته عنده.

[٧٤٦] وقرأ السدي وجماعة «أَلْقِيَ السمع»، على البناء للمفعول. ومعناه: لمن ألقى غيره السمع وفتح له أذنَه فحسب، ولم يحضر ذهنه وهو حاضر الذهن متفطن.

١٠ وقيل: ألقى سمعه أو السمع منه.

٣٨-﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّموَاتِ وَالأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ﴾

[٧٤٧] اللغوب الإعياء؛ وقرئ بالفتح بزنة القبول والولوع. قيل نزلت في اليهود -لعنت!- تكذيبا لقولهم خلق الله السموات والأرض في ستة أيام أولها الأحد وآخرها

١٥ الجمعة، واستراح يوم السبت، واستلق على العرش. وقالوا إن الذي وقع من التشبيه في هذه الأمة إنما وقع من اليهود، ومنهم أخذ.

٣٩-﴿فَاصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ الْغُرُوبِ﴾

٤٠-﴿وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَأَدْبَارَ السُّجُودِ﴾

[٧٤٨] {فَاصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ}، أي اليهود، ويأتون به من الكفر والتشبيه. وقيل:

٢٠ فاصبر على ما يقول المشركون من إنكارهم البعث؛ فإنّ من قدر على خلق العالم قدر على بعثهم والانتقام منهم.

[٧٤٩] وقيل: هي منسوخة بآية السيف. وقيل: الصبر مأمور به في كل حال.

[750] بحمد ربك yani "Rabbine hamd ederek..." *Tesbîh*, zahirî [tenzih] anlamında kullanılmış olabileceği gibi, namaz anlamında da kullanılmış olabilir. Namaz ise, "Güneş doğmadan önce" sabah; "batmadan önce" öğlen ve ikindi; "gecenin bir kısmında" akşam ve yatsı namazlarıdır. -Teheccüd namazı olduğu da söylenmiştir.- وَاَدْبَارَ السُّجُودِ (secdelerin ardından) ifadesiyle, namazlardan sonraki tesbihat kastedilmektedir. Nitekim *sücûd* ve *rükû'* kelimeleri bazen namaz anlamında da kullanılır.[1] Farz namazlardan sonraki sünnetler olduğu da söylenmiştir. Hz. Ali'nin (r.a) (v. 40/661), "Akşam namazlarından sonraki iki rekâttır." dediği rivayet edilmiştir. Peygamber'in (s.a.) de şöyle buyurduğu rivayet edilir: "Kişinin akşam namazından sonra konuşmadan kıldığı namaz İlliyyîn'e (has kulların amellerinin yazıldığı arşive) kaydedilir." İbn Abbas'ın (v. 68/688) ise, "Yatsıdan sonraki vitir namazıdır" dediği rivayet edilmiştir.

[751] أدبار (artlarından) kelimesi *dubur*un çoğuludur. Namaz bitip tamamlandığı zaman söylenen *edberati's-salâtu* kullanımından alınarak *idbâra* şeklinde de okunmuştur. Mânası şudur: Secdelerin bitim vaktinde Tıpkı Arapların, *âtîke hufûka'n-necmi* (Yıldız batımında yanına geleceğim.) sözünde olduğu gibi.

41. Ve dinle: Gür sesli birinin, yakın bir yerden (ölülere) sesleneceği gün; 42. o çığlığı kesinlikle işitecekleri gün... İşte odur (topraktan) çıkış günü! 43. Hayat veren de Biz'iz şüphesiz, öldüren de... Yalnız Biz'edir nihaî dönüş.

[752] Kıyamet gününün durumuna ilişkin sana vereceğim haberi "dinle." Bu ifadede haber verilecek ve anlatılacak şeyin dehşet ve azameti saklıdır. Nitekim rivayete göre, Hz. Peygamber yedi gün boyunca, "Ya Mu'âz! Sana anlatacaklarımı dinle!" demiş, sonra anlatmıştır.

[753] **Şayet** "يَوْمَ kelimesi ne ile mansūb olmuştur?" **dersen şöyle derim:** "ذٰلِكَ يَوْمُ الْخُرُوجِ (işte odur çıkış günü) ifadesinin işaret ettiği fiille; yani o *münâdi* (seslenici)nin sesleneceği gün onlar kabirlerinden çıkacaklar يَوْمَ يَسْمَعُونَ (İşitecekleri gün), يَوْمَ يُنَادِ (sesleneceği gün) ifadesinin bedelidir. الْمُنَادِ (seslenici) İsrâfil'dir; Sûr'a üfleyecek ve şöyle diyecektir: "Ey çürümüş kemikler! Dağılmış organlar parçalanmış etler, saçılmış saçlar! Allah âdil yargılama için toplanmanızı emrediyor." İsrâfil'in Sûr'a üfleyeceği, Cebrâil'in ise toplanma için sesleneceği de söylenmiştir.

[754] "Yakın bir yerden," yani Beyt-i Makdis'deki kayadan (*sahre*). Burası Yeryüzünün semaya en yakın yeridir; on iki mil daha yakın olup dünyanın merkezi burasıdır.[2] "Yakın bir yerden" ifadesi ile "ayaklarının altından" veya "saçlarının diplerinden" anlamının kastedildiği de söylenmiştir. Son anlama göre, her saç telinden "Ey çürümüş kemikler!" nidası duyulacaktır.

1 Parça zikredilip bütün kastedilerek… / ed.
2 Arz'ın en yüksek yeri Everest tepesidir. / ed.

[٧٥٠] {بِحَمْدِ رَبِّكَ} حامدًا ربك. والتسبيح محمول على ظاهره، أو على الصلاة. فالصلاة {قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ} الفجر، {وَقَبْلَ الْغُرُوبِ} الظهر والعصر، {وَمِنَ اللَّيْلِ} العشاآن؛ وقيل: التهجد. {وَأَدْبَارَ السُّجُودِ} التسبيح في آثار الصلوات. والسجود والركوع يعبر بهما عن الصلاة. وقيل النوافل بعد المكتوبات. وعن علي

٥ رضي الله عنه: الركعتان بعد المغرب. وروي عن النبي ﷺ: "من صلى بعد المغرب قبل أن يتكلم كتبت صلاته في عليين". وعن ابن عباس رضي الله عنهما: الوتر بعد العشاء.

[٧٥١] والأدبار جمع دبر. وقرئ «وإدبارَ»، من أدبرَت الصلاة، إذا انقضت وتمت. ومعناه: ووقت انقضاء السجود، كقولهم: آتيك خفوق النجم.

٤١-﴿وَاسْتَمِعْ يَوْمَ يُنَادِ الْمُنَادِ مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ﴾

١٠ ٤٢-﴿يَوْمَ يَسْمَعُونَ الصَّيْحَةَ بِالْحَقِّ ذَلِكَ يَوْمُ الْخُرُوجِ﴾

٤٣-﴿إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي وَنُمِيتُ وَإِلَيْنَا الْمَصِيرُ﴾

[٧٥٢] {وَاسْتَمِعْ} يعني واستمع لما أخبرك به من حال يوم القيامة. وفي ذلك تهويل وتعظيم لشأن المخبر به والمحدّث عنه. كما يروى عن النبي ﷺ أنه قال سبعة أيام لمعاذ بن جبل: "يا معاذًا اسمع ما أقول لك!"، ثم حدّثه بعد ذلك.

١٥ [٧٥٣] فإن قلت: بم انتصب اليوم؟ قلت: بما دل عليه {ذَلِكَ يَوْمُ الخُرُوجِ} أي يوم ينادي المنادي يخرجون من القبور. و{يَوْمَ يَسْمَعُونَ} بدل من {يَوْمَ يُنَادِ}. و{الْمُنَادِ} إسرافيل؛ ينفخ في الصور وينادي: أيتها العظام البالية والأوصال المنقطعة واللحوم المتمزقة والشعور المتفرقة! إنّ الله يأمركن أن تجتمعن لفصل القضاء. وقيل: إسرافيل ينفخ، وجبريل ينادي بالحشر .

٢٠ [٧٥٤] {مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ} من صخرة بيت المقدس، وهي أقرب الأرض من السماء باثني عشر ميلًا، وهي وسط الأرض. وقيل: من تحت أقدامهم. وقيل: من منابت شعورهم يسمع من كل شعرة: أيتها العظام البالية!

[755] "Çığlık"tan kasıt, Sûr'a ikinci üfleniştir. بِالْحَقِّ (kesinlikle) kelimesi, "çığlık"la ilgilidir. Bunun amacı, yapılanların karşılığını görmek için dirilmek ve toplanmaktır.

44. Yer şâk şâk yarılıp da hızla çıkacakları gün... Bu, Biz'e göre kolay bir haşirdir.

[756] Fiil; تَشَقَّقُ (şâk şâk yarılıp) şeklinde okunduğu gibi, Tâ'nın Şın'a idgamıyla *teşşakkaku*, meçhul olarak *tuşakkaku,* ayrıca *tenşakku* da okunmuştur.[1] سِرَاعًا (hızlıca) kelimesi, عَنْهُمْ'daki mecrur هم zamirinin hâlidir. عَلَيْنَا يَسِيرٌ (Bizim için kolaydır.) ifadesindeki عَلَيْنَا'nın öne alınması tahsis içindir; yani böylesi büyük bir iş, ancak; hiçbir şeyin kendisini başka bir işten alıkoyamadığı, kudreti sonsuz (Allah) için kolay olabilir. Tıpkı "Sizin tamamınızın yaratılması ve yeniden diriltilmesi, tek bir kişininki gibidir." [Lokman 31/28] âyetindeki gibi.

45. Biz onların söylediklerini çok iyi biliriz! Sen, onların başına dikilmiş bir zorba değilsin; Benim tehdidimden korkanlara bu Kur'ân'la öğüt ver (yeter).

[757] "Biz onların söylediklerini çok iyi biliriz!" sözü, onlara yönelik bir tehdit, Peygamber (s.a.) için ise bir tesellidir.

[758] بِجَبَّارٍ (zorba) kelimesi, "Bunların başına dikilmiş bir zorba [*musaytirin*] değilsin." [Gâşiye 88/22] âyetinde olduğu gibi, bir despot değilsin ki onları imana zorlayasın; sadece bir davetçi ve teşvikçisin anlamındadır. Bu ifadeyle, onlara karşı tahammülkâr davranması ve onlara katı davranmaması istendiği söylenmiştir. Kelimenin, *ecberahû ʿaleyhi* (Onu bir işe zorladı) anlamında *ceberahû ʿale'l- emri* ifadesinden alınmış olması da mümkündür; yani sen onlar üzerinde bir yönetici değilsin ki onları imana mecbur edesin. *ʿAlâ* harfi de biri yönetici ve yetkili olduğunda söylenen *huve ʿaleyhim* (O onların başındadır) deyimindeki *ʿalâ* gibidir.

[759] "Tehdidimden korkanlar" ifadesi, "Sen sadece, ondan korkanları uyarabilirsin." [Nâziʿât 79/45] âyetindeki gibidir; çünkü uyarı ancak böylelerine fayda verir, inkârda ısrar edene değil.

[760] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki "Her kim Kāf sûresini okursa Allah ona ölüm nöbetlerini ve sekerâtını kolaylaştırır."

---

1 İlk iki kıraat tefe"ül kalıbından; üçüncü tefʿîlden, dördüncü ise infiʿâldendir. İlk kalıpta; toprağın yarılmasında 'belli bir zorlanma ve aşamalılık' anlamı, ikinci kalıpta yarılmanın 'fazlalığı', son kalpıta ise bir yarma iradesine inkıyaden yarılma anlamı söz konusudur. / ed.

[٧٥٥] و{الصَّيْحَةُ} النفخة الثانية. {بَالْحَقِّ} متعلق بـ{الصَّيْحَةُ}، والمراد به البعث والحشر للجزاء.

٤٤-﴿يَوْمَ تَشَقَّقُ الأَرْضُ عَنْهُمْ سِرَاعًا ذَلِكَ حَشْرٌ عَلَيْنَا يَسِيرٌ﴾

[٧٥٦] وقرئ «تشَقَّق»، و«تشَّقَّق» بإدغام التاء في الشين، و«تُشَقَّق»، على البناء للمفعول، و«تَنْشَقُّ». {سِرَاعًا} حال من المجرور. {عَلَيْنَا يَسِيرٌ} تقديم الظرف يدل على الاختصاص، يعني لا يتيسر مثل ذلك الأمر العظيم إلا على القادر الذات الذي لا يشغله شأن عن شأن، كما قال تعالى {مَا خَلْقُكُمْ وَلَا بَعْثُكُمْ إِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ} [لقمان: ٢٨].

٤٥-﴿نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَقُولُونَ وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ فَذَكِّرْ بِالْقُرْءَانِ مَنْ يَخَافُ وَعِيدِ﴾

[٧٥٧] {نَّحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَقُولُونَ} تهديد لهم وتسلية لرسول الله ﷺ.

[٧٥٨] {بِجَبَّارٍ} كقوله تعالى {بِمُسَيْطِرٍ} [الغاشية: ٢٢]، حتى تقسرهم على الإيمان؛ إنما أنت داع وباعث. وقيل: أريد التحلم عنهم وترك الغلظة عليهم. ويجوز أن يكون من جبَرَه على الأمر، بمعنى أجبره عليه؛ أي ما أنت بوال عليهم تجبرهم على الإيمان. وعلى بمنزلته في قولك: هو عليهم، إذا كان واليهم ومالكَ أمرهم.

[٧٥٩] {مَن يَخَافُ وَعِيدِ} كقوله تعالى {إِنَّمَا أَنتَ مُنذِرُ مَن يَخْشَاهَا} [النازعات: ٤٥]، لأنه لا ينفع إلا فيه دون المصرّ على الكفر.

[٧٦٠] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة ق هوّن الله عليه تارات الموت وسكراته.

ZÂRİYÂT SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 60 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Savurdukça savuranlara,
2. Böylece yükünü taşıyanlara,
3. O sayede kolayca; akıp gidenlere,
4. İşi taksim edenlere yemin ederim ki…
5. Kesinlikle doğrudur size vaat edilen.
6. Mutlaka gerçekleşecek o yargılanma!..

[761] "Savurdukça savuran" rüzgâr"lara..." Çünkü rüzgârlar toprak vb. şeyleri savurur. Nitekim تَذْرُوهُ الرِّيَاحُ ("[Zamanla] rüzgârların savurduğu [samana döner]." [Kehf 18/45] buyrulmuştur. Tâ'nın Zel'e idgam edilmesiyle de okunmuştur (yani *ve'z-zâriyâzzerv^{en}*). "Böylece yükünü taşıyan" bulut"lara..." Çünkü bulutlar yağmuru taşır. İsm-i mef'ûlün yani "taşınan"ın mastar olarak adlandırılması ile Vav'ın fethasıyla *vakran* diye de okunmuştur. Yahut da *vikr^{an}*, *haml^{en}* anlamında olup mef'ûl-i mutlaktır. "Kolaylıkla akıp giden" gezegen"lere..." يُسْرًا kelimesi *cery^{en} zâ yusr^{in}* yani büyük bir suhuletle akıp giden anlamındadır.

[762] "İşi taksim eden" melek"lere…" Çünkü melekler, yağmur rızık vb. şeyleri bölüştürürler. Yahut taksimatla memur olarak bölüştürme işini yaparlar. Mücâhid'den (v. 103/721) nakledildiğine göre, melekler insanlara dair işleri taksim etme görevini üstlenirler: Cebrâil azap ve helâk işlerini, Mîkâil rahmeti, ölüm meleği (Azrâil) canları almayı, İsrâfil de Sûr'a üfleme görevini üstlenmiştir.

[763] Rivayete göre, Hz. Ali (v. 40/661) minberde iken şöyle demiştir: "Bana soru sorma imkânını yitirmeden önce soru sorun bana. Benden sonra soru sorabileceğiniz benim gibi birini bulamayacaksınız." İbn Kevvâ' (v. 80/699?) ayağa kalktı ve "Savurdukça savuranlar ne demektir?" diye sordu. Hz. Ali, "Rüzgârdır." dedi. "Peki, ağır yük taşıyanlar?" "Buluttur" dedi. "Kolaylıkla akıp gidenler?" "Gök cisimleridir." dedi. "Ya işi taksim edenler?" "Meleklerdir" diye cevap verdi. İbn Abbas'tan (v. 68/688) da benzer bir rivayet gelmiştir.

[764] Hasan-ı Basrî (v. 110/728) şöyle demiştir: "*el-Mukassimât* bulutlardır. Allah, kulların daha önce yedi gezegene yüklenmiş olan rızıklarını bulutlarla taksim eder."

سورة الذاريات

مكية؛ وهي ٦٠ آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿وَالذَّارِيَاتِ ذَرْوًا﴾

٢-﴿فَالْحَامِلاتِ وِقْرًا﴾ ٥

٣-﴿فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا﴾

٤-﴿فَالْمُقَسِّمَاتِ أَمْرًا﴾

٥-﴿إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌ﴾

٦-﴿وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ﴾

١٠ [٧٦١] {وَالذَّارِيَاتِ} الرياح، لأنها تذرو التراب وغيره. قال الله تعالى {تَذْرُوهُ الرِّيَاحُ} [الكهف: ٤٥]. وقرئ بإدغام التاء في الذال. {فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا} السحاب، لأنها تحمل المطر. وقرئ «وَقرًا»، بفتح الواو على تسمية المحمول بالمصدر، أو على إيقاعه موقع حملًا. {فَالجَارِيَاتِ يُسْرًا} الفلك. ومعنى { يُسْرًا} جريًا ذا يسر، أي ذا سهولة.

[٧٦٢] {فَالْمُقَسِّمَاتِ أَمْرًا} الملائكة، لأنها تقسم الأمور من الأمطار والأرزاق ١٥ وغيرها، أو تفعل التقسيم مأمورة بذلك. وعن مجاهد: تتولى تقسيم أمر العباد؛ جبريل للغلظة، وميكائيل للرحمة، وملك الموت لقبض الأرواح، وإسرافيل للنفخ.

[٧٦٣] وعن عليّ رضي الله عنه أنه قال وهو على المنبر: سلوني قبل أن لا تسألوني، ولن تسألوا بعدي مثلي. فقام ابن الكوّاء فقال: ما الذَّاريَات ذَرْوًا؟ قال: الرياح. قال: فالحاملات وقرا؟ قال السحاب. قال: فالجاريات يسرًا؟ قال: الفلك. قال: فالمقسمات ٢٠ أمرًا؟ قال: الملائكة. وكذا عن ابن عباس.

[٧٦٤] وعن الحسن المقسمات السحاب، يقسم الله بها أرزاق العباد، وقد حملت على الكواكب السبعة.

[765] [Bunların tamamıyla] sadece rüzgârın kastedilmiş olması da mümkündür; çünkü rüzgâr, bulutu oluşturur, onu taşır, sağa sola yönlendirir ve atmosferde kolaylıkla akar. Ayrıca bulutların dağıtılmasıyla yağmurlar bölüştürülür.

[766] **Şayet** "[Âyetlerdeki tüm ifadelerle rüzgârın veya her biriyle farklı farklı şeylerin kastedilmiş olduğu şeklindeki] iki yoruma göre [âyet başlarındaki] Fâ'ların anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Birincisine göre Fâ'daki takibin anlamı şudur: Allah rüzgâra yemin etmiş; ardından rüzgârın sevk ettiği buluta, ardından rüzgârın eserek sürüklediği gök cisimlerine, ardından da Allah'ın izniyle yağmur, deniz ticaretleri ve yararları adına rızıkları taksim eden meleklere yemin etmiştir. İkinci yoruma göre ise, rüzgâr esmekle işe başlar, toprak ve kumları savurur, bulutları [bir yerden bir yere] nakleder, atmosferde eserken bulutu dağıtır ve yağmuru paylaştırır.

[767] اِنَّمَا تُوعَدُونَ (Kesinlikle… size vaat edilen.) ifadesi, kasemin cevabıdır. [*İnnemâ*'daki] Mâ, ya ism-i mevsul ya da masdariyedir. Vaat edilen, öldükten sonra diriliştir. *Va'd^un sādık^un* (sadık vaat) ifadesi, عيشة راضية gibidir.[1] الدين"amellerin karşılığı", واقع ise, "olacak olan" demektir.

7. Yollarla, yörüngelerle dolu gök hakkı için!
8. Çelişkili sözler sarf etmektesiniz!
9. Oysa bu davetten, ancak aklı çarpılmış olan kimse çevrilip vazgeçirilir.

[768] الْحُبُك'dan kasıt yollardır. Tıpkı rüzgâr vurduğunda kum ve su üzerinde oluşan, yolu andıran çizgiler gibi. Aynı şekilde *hubuku'ş-şa'r* da saçın kıvrılması ve kırılması sonucunda aldığı biçimdir. Züheyr (v. 609?) şöyle demiştir:

> Çimenlerle taçlanmıştı, soğuk ve hızlı esen bir rüzgâr da
> suda kıvrımlar meydana getirmek için onu dokuyordu âdeta.

Yine, *ed-dir'u mahbûket^un* (zırh örülmüştür) denilir; çünkü halkaları sıra sıra dizilidir. İşte, semanın yaratılışının da böyle olduğu söylenmiştir. Hasan-ı Basrî (v. 110/728) semanın *hubuk*unun, üzerindeki yıldızlar olduğunu söylemiştir ki anlamı şudur: Yıldızlar gökyüzünü tıpkı rengârenk çizgilerin desenli bir kumaşı süslediği gibi süslüyor. Semanın *hubuk*unun onun sık dokunuşu ve muhkemliği olduğu da söylenmiştir. Bu mâna Arapların *feres^un mahbûku'l- me'âkım^i* -yani kasları sıkı at- deyiminden alınmıştır. Dokumacı dokumasını iyi yaptığında *mâ ehsane hubukehû* (Dokumaları ne güzel!) derler. *Hubuk* kelimesi *misâl - musul* örneğindeki gibi *hibâk*in

1 Hâkka 69/21'de geçen bu ifade lâfzen "razı olan hayat" anlamında ise de gerçekte "cennetliğin razı olduğu hayat" anlamındadır. İşte, ilgili ifadede de vaadin kendisi değil, Allah / Peygamber sadıktır. / ed.

[٧٦٥]ويجوز أن يراد الرياح لا غير؛ لأنها تنشىء السحاب وتقله وتصرفه، وتجري في الجو جريًا سهلًا، وتقسم الأمطار بتصريف السحاب.

[٧٦٦]فإن قلت: ما معنى الفاء على التفسيرين؟ قلت: أمّا على الأوّل فمعنى التعقيب فيها أنه تعالى أقسم بالرياح، فبالسحاب الذي تسوقه، فبالفلك التي تجريها ٥ بهبوبها، فبالملائكة التي تقسم الأرزاق بإذن الله من الأمطار وتجارات البحر ومنافعه. وأمّا على الثاني، فلأنها تبتدئ بالهبوب، فتذرو التراب والحصباء، فتنقل السحاب، فتجري في الجوّ باسطة له فتقسم المطر.

[٧٦٧]{إِنَّمَا تُوعَدُونَ} جواب القسم، وما موصولة أو مصدرية. والموعود البعث. ووعد صادق: كـ{عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ}. [الحاقة: ٢١]. والدين الجزاء، والواقع ١٠ الحاصل.

٧-﴿وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ﴾

٨-﴿إِنَّكُمْ لَفِي قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ﴾

٩-﴿يُؤْفَكُ عَنْهُ مَنْ أُفِكَ﴾

[٧٦٨]{الحُبُك} الطرائق، مثل حبك الرمل والماء، إذا ضربته الريح، وكذلك ١٥ حبك الشعر آثار تثنيه وتكسره. قال زهير يصف غديرًا:

مُكَلَّلٌ بِأُصُولِ النَّجْمِ تَنْسِجُهُ ۞ رِيحٌ خَرِيقٌ لِضَاحِي مَائِهِ حُبُكُ

والدرع محبوكة، لأنّ حلقها مطرق طرائق. ويقال: إنّ خلقه السماء كذلك. وعن الحسن: حُبُكُها نجومها. والمعنى: أنها تزينها كما تزين الموشى طرائق الوشي. وقيل: حبكها صفاتها وإحكامها، من قولهم: فرس محبوك المعاقم؛ أي محكمها. ٢٠ وإذا أجاد الحائك الحياكة قالوا: ما أحسن حبكه! وهو جمع حباك، كمثال ومثل،

veya *tarîkat - turuk* örneğindeki gibi *habîket*^un^un çoğuludur. *Hubuk* kelimesi *kufl* vezninde *hubk*, *silk* vezninde *hibk*, *cebel* vezninde *habek*, *berk* vezninde *habk*, *ni'am* vezninde *hibek*, *ibil* vezninde *hibik* olarak da okunmuştur.

[769] "Çelişkili sözler sarf etmektesiniz!" sözüyle, Peygamber hakkında "sihirbaz", "şair", "cinli" vs. demeleri;[1] Kur'ân hakkında da "şiir", "sihir", "geçmişlerin masalları" vb. tutarsız sözleri kastedilmiştir. Dahhâk (v. 105/723) demiştir ki kâfirlerin sözleri tutarlı değildir; aksine çelişkili ve tutarsız şeyler söylüyorlar! Katâde de (v. 117/735) âyeti şöyle açıklamıştır: Bir kısmınız inanıyor, bir kısmınız yalanlıyor, bazılarınız iman ediyor, bazılarınız ise inkâr ediyor.

[770] يُؤْفَكُ عَنْهُ (Ondan çevrilip vazgeçiriliyor!) Zamir ('o'ndan) Kur'ân'a veya Peygamber'e (s.a.) işaret eder; yani ancak daha büyüğü ve daha şiddetlisi bulunmayan bir saptırılışla saptırılan kişi ondan döndürülüyor! Tıpkı *lâ yehliku 'alâ'llâhi illâ hâlik*^un^ (Allah'ın rahmetinden, ancak daha ötesi olmayan bir helâk içinde bulunan kişi mahrum kalır.) ifadesinde olduğu gibi. İfadenin "Ancak yüz çevireceği Allah'ın ezelî ilminde bilinen kişi ondan döndürülüyor!" anlamında olduğu da söylenmiştir; zira Allah ezelden onun haktan döneceğini ve hatasından vazgeçmeyeceğini bilir. ('O'ndan) zamir(i), [5. âyette geçen] "size vaat edilen"e veya [6. âyetteki] *din*e de gönderilebilir. Yani Allah, savuran rüzgârlara yemin etti ki kıyametin gerçekleşmesi haktır. Sonra semaya yemin etti ki, bunlar kıyametin gerçekleşmesi konusunda tutarsız görüşlere sahiptirler; kimi kuşku duymakta, kimi bile bile inkâr etmektedir. Sonra da şöyle buyurdu: Kıyameti kabul etmekten sadece aklı çarpıtılmış kişi vazgeçirilebilir. Diğer bir vecih de zamirin, قول مختلف (çelişkili söz)e gitmesidir. Bu durumda عن ;

Yeme - içme sebebiyle semirmekten birbirlerini menediyorlar

ifadesindeki عن gibi olur; yani yemeden içmeden menedilmeleri son derece semirmelerin*den* kaynaklanmaktadır. İşte, bunların iftiraları da, o çelişkili sözlerinden kaynaklanmaktadır! Sa'îd b. Cübeyr (v. 94/713) ise ifadeyi ma'lûm sîgayla; "İnsanları döndüren -yani Kureyş- vazgeçiriyor!" anlamında *ye'fiku 'anhu men efek* şeklinde okumuştur. Şöyle ki: Bir kabile aralarından akıllı ve bilge bir adamı Hz. Peygamber hakkında araştırma yapması için [Mekke'ye] gönderirler; Kureyşliler de adama "Aman ondan uzak dur!" derlerdi; o da döner, bunu halkına haber verirdi. Zeyd b. Ali'nin (v. 122/740); "İnsanları ondan, kendisi sapmış olan kişi vazgeçiriyor!" anlamında *ye'fiku 'anhu men ufik* şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir.

1 Bkz. Enbiyâ 21/5. / ed.

أو حبيكة، كطريقة وطرق. وقرئ «الحُبْك»، بوزن القفل. و«الحِبْك»، بوزن السلك. و«الحَبَك»، بوزن الجبل، و«الحَبْك»، بوزن البرق، و«الحِبَك»، بوزن النعم، و«الحِبِك»، بوزن الإبل.

[٧٦٩] {إِنَّكُمْ لَفِى قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ} قولهم في الرسول ساحر وشاعر ومجنون؛ وفي القرآن شعر وسحر وأساطير الأوّلين. وعن الضحاك: قول الكفرة لا يكون مستويًا، إنما هو متناقض مختلف. وعن قتادة: منكم مصدّق ومكذب، ومقرّ ومنكر.

[٧٧٠] {يُؤْفَكُ عَنْهُ} الضمير للقرآن أو للرسول، أي يصرف عنه، من صرف الصرف الذي لا صرف أشد منه وأعظم؛ كقوله: لا يهلك على الله إلا هالك. وقيل: يصرف عنه من صرف في سابق علم الله، أي علم فيما لم يزل أنه مأفوك عن الحق لا يرعوي. ويجوز أن يكون الضمير لـ{مَا تُوعَدُونَ} أو لـ{لدِّين}؛ أقسم بالذاريات على أن وقوع أمر القيامة حق، ثم أقسم بالسماء على أنهم في قول مختلف في وقوعه، فمنهم شاكّ، ومنهم جاحد. ثم قال: يؤفك عن الإقرار بأمر القيامة من هو المأفوك. ووجه آخر: وهو أن يرجع الضمير إلى {قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ}. وعن مثله في قوله:

يَنْهَوْنَ عَنْ أَكْلٍ وَعَنْ شُرْبِ ❁

أي يتناهون في السمن بسبب الأكل والشرب. وحقيقته: يصدر تناهيهم في السمن عنهما، وكذلك يصدر إفكهم عن القول المختلف. وقرأ سعيد بن جبير «يَأفِك عنه من أفَك»، على البناء للفاعل. أي من أفك الناس عنه، وهم قريش. وذلك أنّ الحيّ كانوا يبعثون الرجل ذا العقل والرأي ليسأل عن رسول الله ﷺ، فيقولون له: احذره! فيرجع فيخبرهم. وعن زيد بن عليّ: « يَأفِك عنه من أُفِك»، أي يصرف الناس عنه من هو مأفوك في نفسه.

Zeyd b. Ali'nin "İnsanları ondan çok iftiracı ve yalancı kimse vazgeçiriyor!" anlamında *Ye'feku anhu men effek* şeklinde okuduğu da nakledilmiştir. İfade, *yu'fenu 'anhu men ufin* şeklinde de okunmuştur; yani "Ondan, nasipsizler mahrum bırakılıyor!" Bu da, "Sağa sağa memede süt bırakmadı." anlamındaki *efine'd-dar'u* kullanımından alınmışır.

10. O kahrolsun o yalancılar!..

[771] قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ (O kahrolası yalancılar…) ifadesi onlar için bir bedduadır. Tıpkı قُتِلَ الْاِنْسَانُ مَا اَكْفَرَهُ ("Kahrolası insan ne nankördür!" [Abese 80/17]) âyetindeki gibi. *Kutile*nin aslı, kişinin canının alınıp helâk olmasına ilişkin bir beddua iken, daha sonra "Lânet olasıca!" ve "Yüzü kararasıca!" anlamında kullanılır olmuştur.

[772] الْخَرَّاصُونَ alabildiğine yalan söyleyen ve doğru olmayan şeyleri uyduranlar; yani [yukarıda] zikredilen çelişkili sözlerin sahipleridir. Başındaki Lâm-ı ta'rîf onlara işarettir. Âdeta *kutile hâ'ulâi'l-harrâsûn* (Şu alabildiğine yalan söyleyenler kahrolsun!) denilmektedir: "Allah kahretsin" anlamında *katele'l-harrâsîne* şeklinde de okunmuştur.

11. Onlar ki aymazlık içindedirler, ne yaptıklarını bilmezler!
12. Bir de alaylı alaylı "Ne zamanmış şu hesap günü?" diye sorarlar.
13. Ateşin üzerinde azap çekecekleri gün!..
14. "Tadın bakalım fitnenizi, tadın dünyada kaynattığınız fitne ateşinin neticesini! İşte gelmesini dört gözle beklediğiniz azap!"

[773] "Aymazlık" yani kendilerini çepeçevre saran bir cehalet içinde "ne yaptıklarını bilmezler" yani kendilerine emredilen şeylerden gafildirler.

[774] "Sorarlar;" ve "Ne zamanmış şu hesap günü?!' derler." *Dîn*, *cezâ* (karşılık) anlamındadır. اَيَّانَ Hemze'nin kesresi ile *iyyâne* şeklinde de okunmuştur. Bu da bir telaffuz şeklidir.

[775] **Şayet** "أَيَّانَ (Ne zaman), nasıl يَوْمُ (gün)e zarf olarak gelmiş? Oysa zamanlar ancak olaylara zarf olabilir." **dersen şöyle derim:** İfadenin anlamı *eyyâne vukū'u yevmi'd-dîn* (Hesap gününün gerçekleşmesi ne zamandır?) şeklindedir. "Peki, sorunun cevabında [13. âyette] gelen يَوْمَ kelimesi neden mansūb olmuş?" **dersen şöyle derim:** Sorunun işaret ettiği gizli bir fiil ["gerçekleşir" fiili] ile mansūb olmuştur; yani *yeka'u yevme hum 'ale'n-nâri yuftenûn* (Ateşin üzerinde azap çekecekleri gün gerçekleşecektir [hesap günü])." *Mütemekkin* olmayan bir şeye -yani cümleye- muzāf oluşundan dolayı da meftuh olmuş olabilir. **Şayet** "[يَوْمَ] meftuh kabul edildiğinde cümledeki konumu nedir?" **dersen**

وعنه أيضًا « يَأفِك عنه من أفَّك»، أي يصرف الناس عنه من هو أفاك كذاب. وقرئ «يؤفن عنه من أفن»، أي يحرمه من رحم، من أفن الضرع، إذا نهكه حلبًا.

١٠-﴿قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ﴾

[٧٧١]{قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ} دعاء عليهم، كقوله تعالى {قُتِلَ الإنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ} [عبس: ١٧]. وأصله الدعاء بالقتل والهلاك، ثم جرى مجرى لُعِن وقبح.

[٧٧٢]والخرّاصون الكذابون المقدرون ما لا يصح، وهم أصحاب القول المختلف. واللام إشارة إليهم، كأنه قيل: قتل هؤلاء الخراصون. وقرئ «قتل الخراصين»، أي قتل الله.

١١-﴿الَّذِينَ هُمْ فِي غَمْرَةٍ سَاهُونَ﴾

١٢-﴿يَسْأَلُونَ أَيَّانَ يَوْمُ الدِّينِ﴾

١٣-﴿يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ﴾

١٤-﴿ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ﴾

[٧٧٣]{فِي غَمْرَةٍ} في جهل يغمرهم {سَاهُونَ} غافلون عما أمروا به.

[٧٧٤]{يَسْئَلُونَ} فيقولون {أيَّانَ يَوْمُ الدِّينِ}، أي متى يوم الجزاء؟ وقرئ بكسر الهمزة، وهي لغة.

[٧٧٥]فإن قلت: كيف وقع {أيَّانَ} ظرفًا لليوم، وإنما تقع الأحيان ظروفًا للحدثان؟ قلت: معناه: أيان وقوع يوم الدين. فإن قلت: فيم انتصب اليوم الواقع في الجواب؟ قلت: بفعل مضمر دلّ عليه السؤال، أي يقعُ {يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ}. ويجوز أن يكون مفتوحًا لإضافته إلى غير متمكن، وهي الجملة. فإن قلت: فما محله مفتوحًا؟

şöyle derim: Gizli bir fiille yani *yeka'u* (gerçekleşir) ile nasb konumunda olması mümkündür. Yine, gizli bir mübtedâ olan *huve*ye haber olarak merfû' olması da caizdir; yani *huve yevm*^un^ *hum 'ale'n-nâri yuftenûn* (O gün, onların ateşin üzerinde azap çekecekleri gündür). Nitekim İbn Ebû 'Able (v. 152/769) merfû' okumuştur.

[776] يُفْتَنُونَ "yakılırlar, azaba uğratılırlar" demektir. "Siyah taşlık bölge" anlamındaki *fetîn* deyimi bu kullanımdandır; çünkü böyle bir yerin taşları yanmış gibi görünür.

[777] ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ (Tadın fitnenizi!) ifadesi hâl konumundadır; yani [o gün] onlara böyle denilerek [ateşin üzerinde azap çekecekleri gündür.] هذا (bu) mübtedâ, الذي ise onun haberidir; yani o dört gözle beklediğiniz şey işte bu azaptır. هذا'nın "fitneniz"den bedel olması da mümkündür; yani "tadın bu azabı!"

15. Müttakiler ise şüphesiz cennetlerde ve pınar başlarındadır.

16. Rablerinin kendilerine verdiğini almış olarak... Zira bundan önce güzel işler yapmaktaydılar:

[778] "Rablerinin kendilerine verdiğini almış olarak..." Rablerinin, kendilerine ihsan ettiği her şeyi elde ederek ve ondan memnun kalarak... Yani Rablerinin kendilerine sunduğu mükâfatlar içerisinde kabulle karşılanmayacak, memnun ve razı olunmayacak hiçbir şey yoktur; çünkü tamamı güzel, hoş nimetlerdir. "Allah, kullarının sadakalarını alır." [Tevbe 9/104] -yani kabul eder ve bundan razı olur- âyeti de bu kullanıma örnektir.

[779] "Güzel işler yapmaktaydılar." Yaptıkları güzel işler, izleyen ifadelerde açıklanmaktadır.

17. Geceleyin pek az uyurlardı (meselâ);

18. Seher vakitlerinde bağışlanmak için dua ederlerdi;

[780] [ما يهجعون ifadesindeki] ما zâit olup anlam şöyledir: *Kânû yehce'ûne fî tâifet*^in^ *kalîlet*^in^ *mine'l-leyl*^i^ (Onlar gecenin az bir kısmında uzanıp yatarlardı.) Bu, قَلِيلًا (az) kelimesinin zarf kabul edilmesi durumundadır. Bu kelimeyi *kânû yehce'ûne hucû'*^an^ *kalîl*^en^ (az uzanıyorlardı) anlamında gizli bir mef'ûl-i mutlakın sıfatı da yapabilirsin. Ayrıca, masdariye veya ism-i mevsul olması da mümkündür ki bu durumda anlam şöyle olur: *Kânû kalîl*^en^ *mine'l-leyli hucû'uhum* (Uzanmaları, gecenin az bir kısmında idi.) veya *kânû kalîl*^en^ *mine'l-leyli mâ yehce'ûne fî-hi* (Gece içerisinde uzandıkları süre azdı.) Yine *mâ*'nın fâ'il olmak üzere قليلا ile merfû' olması da mümkündür.

[781] [17.] âyette birkaç mübalağa vardır: (i) Uyuklamak, hafifçe dalmak anlamındaki *hucû'* kelimesi. Şairin şu beyti buna örnektir:

قلت: يجوز أن يكون محله نصبًا بالمضمر الذي هو يقع؛ ورفعا على: هو يومٌ هم على النار يفتنون. وقرأ ابن أبي عبلة بالرفع.

[٧٧٦] {يُفْتَنُونَ} يحرقون ويعذبون. ومنه الفتين، وهي الحرّة؛ لأن حجارتها كأنها محرقة.

٥ [٧٧٧] {ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ} في محل الحال، أي مقولًا لهم هذا القول. {هذا} مبتدأ، و{الَّذِي} خبره، أي هذا العذاب هو الذي {كُنتُم بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ }. ويجوز أن يكون {هذا} بدلًا من {فتْنَتَكُمْ}، أي ذوقوا هذا العذاب.

١٥-﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ﴾

١٦-﴿آخِذِينَ مَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُحْسِنِينَ﴾

١٠ [٧٧٨] { ءَاخِذِينَ مَا ءَاتَاهُمْ رَبُّهُمْ} قابلين لكل ما أعطاهم، راضين به، يعني أنه ليس فيما آتاهم إلا ما هو ملتقى بالقبول مرضي غير مسخوط، لأن جميعه حسن طيب. ومنه قوله تعالى {وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ} [التوبة: ١٠٤]، أي يقبلها ويرضاها.

[٧٧٩] {مُحْسِنِينَ} قد أحسنوا أعمالهم، وتفسير إحسانهم ما بعده.

١٧-﴿كَانُوا قَلِيلا مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ﴾

١٥ ١٨-﴿وَبِالأَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ﴾

[٧٨٠] {مَا} مزيدة. والمعنى: كانوا يهجعون في طائفة قليلة من الليل، إن جعلت {قَلِيلًا} ظرفًا، ولك أن تجعله صفة للمصدر، أي كانوا يهجعون هجوعًا قليلًا. ويجوز أن تكون {مَا} مصدرية أو موصولة؛ على كانوا قليلًا من الليل هجوعهم، أو ما يهجعون فيه. وارتفاعه بـ{قليلًا} على الفاعلية.

٢٠ [٧٨١]وفيه مبالغات لفظ الهجوع، وهو الفرار من النوم. قال:

Döktü başımdaki saçları miğfer;
uykuyu ancak biraz uyuklayarak tadabiliyorum.

(ii) قليلا (az) kelimesi. (iii) من الليل (geceden) ifadesi; çünkü gece dinlenme ve rahatlama vaktidir. (iv) Bunu tekit etmek için mâ-i zâidenin getirilmesi.

5 [782] Allah onları şöyle nitelemektedir: Gecelerini *teheccüt*le geçirirlerdi; ama yine de sanki geceyi günahla geçirmişler gibi, sabahleyin Allah'a istiğfar ederlerdi. "[Seher vakitlerinde] bağışlanmak için dua ederlerdi." ifadesinde şu mesaj vardır: Gerçek anlamda bağışlanma dileyenler, yani "istiğfar edici" vasfına layık olanlar sadece bunlardır; günahta ısrar edenler değil. 10 Böylece sanki istiğfar etmek onlara özgü kılınmıştır; çünkü bunu sürekli ve uzun uzadıya yapmaktadırlar.

[783] **Şayet** "Bazılarının dediği gibi Mâ'nın nâfiye (olumsuzlaştırıcı) olması ve anlamın 'Onlar geceleyin biraz bile uyumazlar; gecenin tamamını ibadetle geçirirler.' şeklinde olması mümkün müdür?" **dersen şöyle derim:** 15 Hayır; çünkü *Mâ-i nâfiye*nin sonrası öncesinde amel etmez. Meselâ, *Zeyd*[en] *lem edrib* (Zeydi dövmedim) diyebilirsin, fakat (aynı anlamda) *Zeyden mâ darebtu* diyemezsin.

19. İsteyene de yoksuna da bir hak tanırlardı 'kendi' mallarında.

[784] *Sâil* dilenen demektir. *Mahrûm* ise el açmaktan titizlikle sakındığı 20 için (zengin sanılıp) maddî yardımdan yoksun bırakılandır. Peygamber'in (s.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: "*Miskin*, (kendisine) bir iki öğün yemeğin, bir iki lokmanın, bir iki hurma tanesinin (verilmesinin) dönüp gitmesi için kâfi geldiği kimse değildir." "Peki, kimdir?" diye sordular. "Ne maddî imkânı olan ne de kendisine yardım edilen kişidir." buyurdu. [*Müslim*, 25 "Kitâbü'z-Zekât", 101] *Mahrûm*un, çoğalacak hiçbir mala sahip olmayan kişi olduğu da söylenmiştir. Şöyle de denilmiştir: *Mahrûm,* neredeyse hiç kazancı olmayan, imkânı son derece kısıtlı kişidir.

20. Yakînen inananlar için yeryüzünde deliller vardır.

[785] "Yeryüzünde" o yüce Sanatkâr'ı, O'nun kudretini, hikmetini ve 30 her şeyi çekip çevirdiğini gösteren "deliller vardır." Şöyle ki: Yeryüzü, "Sizin için *yer*i beşik yapan O'dur." [TâHâ 20/53] âyetinin de ifade ettiği gibi, üzerinde yaşayanlar için halı gibi serilmiştir. Yeryüzünde; gezip dolaşacak dağ ve ovalarında yürüyecekler için yollar ve geçitler bulunmaktadır. Yeryüzü ova, dağ, kara, deniz ve birbirlerine yakın olmalarına rağmen kimi sert, kimi 35 gevşek, kimi verimli, kimi verimsiz arazi parçaları gibi kısımlara ayrılmıştır.

قَدْ حَصَتِ الْبَيْضَةُ رَأْسِي فَمَا ۞ أَطْعَمُ نَوْمًا غَيْرَ تَهْجَاعِ

وقوله {قَلِيلًا}، و{مِنَ اللَّيْلِ}؛ لأن الليل وقت السُّبات والراحة، وزيادة {مَا} المؤكدة لذلك.

[٧٨٢]وصفهم بأنهم يحيون الليل متهجدين، فإذا أسحروا أخذوا في الاستغفار، كأنهم أسلفوا في ليلهم الجرائم. وقوله {هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ} فيه أنهم هم المستغفرون الأحقاء بالاستغفار دون المصرّين، فكأنهم المختصون به لاستدامتهم له وإطنابهم فيه.

[٧٨٣]فإن قلت: هل يجوز أن تكون {مَا} نافية كما قال بعضهم، وأن يكون المعنى: أنهم لا يهجعون من الليل قليلًا، ويحيونه كله؟ قلت: لا، لأن ما النافية لا يعمل ما بعدها فيما قبلها. تقول: زيدًا لم أضرب، ولا تقول: زيدًا ما ضربت.

١٩-﴿وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ﴾

[٧٨٤]السائل: الذي يستجدي، والمحروم الذي يحسب غنيًا فيحرم الصدقة لتعففه. وعن النبي ﷺ: «ليس المسكين الذي ترده الأكلة والأكلتان، واللقمة واللقمتان، والتمرة والتمرتان». قالوا: فما هو؟ قال: «الذي لا يجد ولا يتصدق عليه». وقيل: الذي لا ينمى له مال. وقيل: المحارف الذي لا يكاد يكسب.

٢٠-﴿وَفِي الأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ﴾

[٧٨٥] {وَفِي الأَرْضِ آيَاتٌ} تدل على الصانع وقدرته وحكمته وتدبيره حيث هي مَدحُوّة كالبساط لما فوقها، كما قال {اَلَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الأَرْضَ مَهْدًا} [طه: ٥٣]. وفيها المسالك والفِجاج للمتقلبين فيها والماشين في مناكبها، وهي مجزأة؛ فمِن سهل وجبل وبر وبحر، وقطع متجاورات من صلبة ورخوة، وعذاة وسبخة

O, aynı suyla sulandığı hâlde türlü türlü bitkilerle, enva-i çeşit ağaçlarla, renkleri, tatları, kokuları değişik meyvelerle döllenmeye müsait bir canlıyı andırır. Tıpkı "Her biri aynı su ile sulanır. Fakat onları tat bakımından birbirinden üstün, kılmışızdır." [Ra'd 13/4] âyetinde ifade edildiği gibi. Hepsi de yeryüzü sakinlerinin gerek sağlıklarında gerekse hastalıklarında ihtiyaçlarına, faydalarına ve yararlarına uygundur. Yeryüzünde fışkıran gözeler, çaylar, arıtılmış madenler, yeryüzünün karalarında ve denizlerinde görünüşleri, şekilleri ve davranışları çeşit çeşit, her yere dağılmış, kimisi vahşi, kimisi evcil hayvan ve böcekler ve daha niceleri…

[786] "Yakînen inananlar için…" Yani Allah'a ulaştırıcı, delile dayalı dosdoğru yolu tutan tevhit ehli için; çünkü gören gözlerle ve ibret alan anlayışlarla bakanlar bunlardır. Bunlar her bir delili gördüklerinde üzerinde nasıl düşüneceklerini bilirler. Dolayısıyla imanlarına iman, teslimiyetlerine teslimiyet katarlar.

21. Bizzat kendinizde de... Hâlâ görmeyecek misiniz?

[787] "Bizzat kendinizde de [âyetler vardır]." Vücudunuzun ilk ortaya çıktığı zamanki hâlinde, ardından hâlden hâle intikal edişinde, iç âleminde ve dış görünüşündeki hayret uyandırıcı yaratılışlar ve orijinal var edilişlerde (de deliller vardır) ki tamamı akılları hayrete düşürecek niteliktedir. Kulaklar, gözler, eller, ayaklar vs. organlar; her birinin yaratılış fonksiyonunu yerine getirmesi ve organlara eğilip bükülebilmek için yerleştirilen eklemler bir yana, tüm bunlardan sadece kalbi ve kalbe yüklenen akıl melekesini, kendisine kazandırılan türlü türlü mânaları, dili ve konuşabilirliğini, telaffuz edilmesine vesile olduğu harfleri, bu harflerin kelime içindeki terkip, sıralanış ve inceliklerini düşünmek yeter de artar bile. Hepsi de o "yüce planlayıcı"nın [c.c.] hikmetine ilişkin parlak, açık ve kesin delillerdendir. Bu organlardan sadece biri bile tutmaz olduğunda âcizlik baş göstermekte; uyuşup gevşediğinde sahibini zillet bürümektedir. ***Tüm yaratma mertebelerinin en güzelinde olan Allah'ın şanı ne yücedir!***

22. Rızkınız da göktedir, size vaat edilenler de.

[788] "Rızkınız da göktedir" derken kastedilen yağmurdur; çünkü yağmur, gıdaların (meydana gelmesi için) vesiledir. Sa'îd b. Cübeyr'in (v. 94/713), "Kastedilen kardır; zira sürekli akan her çeşme kardan beslenir." dediği nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî'nin de (v. 110/728) bir bulut gördüğünde arkadaşlarına şöyle dediği nakledilmiştir: "Vallahi rızkınız şunda; fakat günahlarınız nedeniyle bundan mahrum kalıyorsunuz!"

وهي كالطروقة تلقح بألوان النبات وأنواع الأشجار بالثمار المختلفة الألوان والطعوم والروائح تسقى بماء واحد {وَنُفَضِّلُ بَعْضَهَا عَلَى بَعْضٍ فِي الأُكُلِ} [الرعد: ٤]. وكلها موافقة لحوائج ساكنيها ومنافعهم ومصالحهم في صحتهم واعتلالهم، وما فيها من العيون المتفجرة والمعادن المفتنة والدّواب المنبثة في برها وبحرها المختلفة الصور ٥ والأشكال والأفعال من الوحشي والإنسي والهوامّ وغير ذلك.

[٧٨٦] {لِلْمُوقِنِينَ} الموحدين الذين سلكوا الطريق السوي البرهاني الموصل إلى المعرفة، فهم نظارون بعيون باصرة وأفهام نافذة، كلما رأوا آية عرفوا وجه تأملها، فازدادوا إيمانًا مع إيمانهم، وإيقانًا إلى إيقانهم.

٢١-﴿وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلا تُبْصِرُونَ﴾

١٠ [٧٨٧] {وَفِي أَنفُسِكُمْ} في حال ابتدائها وتنقُّلها من حال إلى حال، وفي بواطنها وظواهرها من عجائب الفطر وبدائع الخلق ما تتحير فيه الأذهان. وحسبك بالقلوب وما ركز فيها من العقول وخصت به من أصناف المعاني؛ وبالألسن، والنطق، ومخارج الحروف، وما في تركيبها وترتيبها ولطائفها من الآيات الساطعة والبينات القاطعة على حكمة المدبر. دع الأسماع والأبصار والأطراف وسائر الجوارح وتأتّيها لما خلقت ١٥ له، وما سوّى في الأعضاء من المفاصل للانعطاف والتثني. فإنه إذا جسا شيء منها جاء العجز، وإذا استرخى أناخ الذل، فتبارك الله أحسن الخالقين!

٢٢-﴿وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ﴾

[٧٨٨] {وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ} هو المطر؛ لأنه سبب الأقوات. وعن سعيد بن جبير: هو الثلج وكل عين دائمة منه. وعن الحسن: أنه كان إذا رأى السحاب قال ٢٠ لأصحابه: فيه -والله- رزقكم، ولكنكم تحرَمونه لخطاياكم.

[789] "Size vaat edilenler" yani cennet. Cennet, yedinci kat semada, Arş'ın altındadır. Ya da şöyle demek istenmiştir: Dünyada size rızık olarak verilenler de size âhirette verileceği vaat edilenler de hep semada takdir edilmiş ve kesin karara bağlanmıştır.

23. O hâlde, göğün ve yerin Rabbine yemin ederim ki sizin konuşmanız nasıl gerçekse, bu da öyle gerçektir!..

[790] مِثْلَ مَا ifadesi حَقٌّ kelimesinin sıfatı olmak üzere *mislu mâ* şeklinde merfû' da okunmuştur; yani tıpkı konuşmanız gibi gerçektir. *İnnehû le-hakkun hakkan misle nutkikum* (O, konuşmanızın gerçek olduğu kadar gerçektir.) açılımı üzere mansūb olarak da okunmuştur. İ'râb almaya elverişli olmayan bir şeye (yani cümleye) muzâf oluşundan dolayı fethalı okunması da mümkündür. مَا ise Halil b. Ahmed'in (v. 175/791) açıkça belirttiği üzere zâittir. Tıpkı insanların "Şu senin görmen ve duyman kadar…" veya "Senin burada bulunuşun kadar kesin bir gerçektir." demeleri gibi. انه'daki zamir, daha önce geçen delillere, rızka ve peygamberin durumuna ya da vaat edilen hususa işarettir.

[791] Asma'î'den (v. 215/831) şöyle bir olay nakledilir: "Basra Camii'nden geliyordum. Genç devesinin üzerinde bir bedevî çıkageldi. Beni kastederek 'Bu adam kim?' dedi. 'Asma' oğullarındanım.' dedim. 'Nereden geliyorsun?' diye sordu. 'Rahmet-i sonsuzun kelâmının okunduğu bir yerden.' cevabını verdim. 'Bana da oku.' deyince başladım Zâriyat sûresini okumaya. 'Rızkınız da göktedir…' âyetine geldiğimde 'Yeter.' dedi. Kalkıp devesine yöneldi; onu kesti ve etini gelene gidene dağıttı. Kılıcına ve yayına yönelip ikisini de kırdı. [Başka bir zaman, Harun] Reşid (v. 193/809) ile hac yaparken, tavaf etmeye başladım. Birden, kısık bir sesle benimle konuşan birini fark ettim. Dönüp baktığımda gördüm ki o bedevî. Âdeta erimiş ve sararıp solmuş. Bana selâm verdi ve yeniden sûreyi okumamı istedi. Aynı âyete geldiğimde haykırarak; 'Rabbimizin bize vaat ettiğinin gerçek olduğunu gördük.' dedi ve sonra, 'Devamı var mı?' diye ekledi. *'Göğün ve yerin Rabbine yemin ederim ki [sizin konuşmanız nasıl gerçekse] bu da öyle gerçektir!..'* âyetini okudum. Yine bir çığlık attı ve şöyle dedi: '*Fesubhânallah*! O celâl sahibi Zât'ı kim kızdırmış ki bu kadar, yemin ediyor!? Kim sözünü doğru kabul etmemiş ki yemin etmeye mecbur kalmış?' Bu sözü üç defa tekrarladı ve oracıkta can verdi."

24. İbrâhim'in değerli misafirlerinin haberi gelmiş miydi sana?

[٧٨٩]{وَمَا تُوعَدُونَ} الجنة؛ هي على ظهر السماء السابعة تحت العرش. أو أراد أن ما ترزقونه في الدنيا وما توعدون به في العقبى كله مقدّر مكتوب في السماء.

٢٣-﴿فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِثْلَ مَا أَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ﴾

٥ [٧٩٠]قرئ «مثلُ ما»، بالرفع صفة للحق، أي حق مثل نطقكم، وبالنصب على: إنه لحق حقًا مثل نطقكم. ويجوز أن يكون فتحًا لإضافته إلى غير متمكن. و{مَا} مزيدة بنص الخليل. وهذا كقول الناس: إن هذا لحق، كما أنك ترى وتسمع، ومثل ما أنك ههنا. وهذا الضمير إشارة إلى ما ذكر من أمر الآيات والرزق وأمر النبي ﷺ؛ أو إلى {مَا تُوعَدُونَ}.

١٠ [٧٩١]وعن الأصمعي: أقبلت من جامع البصرة فطلع أعرابي على قعود له فقال: من الرجل؟ قلت: من بني أصمع. قال: من أين أقبلت؟ قلت: من موضع يتلى فيه كلام الرحمن. فقال: اتل عليّ، فتلوت {وَالذَّارِيَاتِ} فلما بلغت قوله تعالى {وَفِى السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ} قال: حسبك، فقام إلى ناقته فنحرها ووزّعها على من أقبل وأدبر، وعمد إلى سيفه وقوسه فكسرهما وولى. فلما حججت مع الرشيد ١٥ طفقت أطوف، فإذا أنا بمن يهتف بي بصوت دقيق، فالتفتّ فإذا أنا بالأعرابي قد نحل واصفر، فسلم عليّ واستقرأ السورة، فلما بلغت الآية صاح وقال: قد وجدنا ما وعدنا ربنا حقًا، ثم قال: وهل غير هذا؟ فقرأت: {فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ}، فصاح وقال: يا سبحان الله! من ذا الذي أغضب الجليل حتى حلف؟! لم يصدقوه بقوله حتى ألجأوه إلى اليمين! قالها ثلاثًا وخرجت معها نفسُه.

٢٠ ٢٤-﴿هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ﴾

[792] “Gelmiş miydi sana?” sorusu, verilecek haberin azametini ve bunun Peygamber’in (s.a.) bilgisi dâhilinde olmayıp, ancak vahiy yoluyla öğreneceği bir şey olduğunu bildiren bir ifadedir. ضَيْفِ (misafir) kelimesi tıpkı *zevr* (ziyaretçi) ve *savm* (oruç) gibi hem tekil hem çoğul olarak kullanılır; çünkü kelime aslında *dāfehû* (birini ağırladı) fiilinin mastarıdır.

[793] Söz konusu misafirler on iki melekti. Dokuz kişi olup onuncularının Cebrâil olduğu da; Cebrâil, Mîkâil ve başka bir melek olmak üzere üç kişi oldukları da söylenmiştir. Onlara misafir denmesinin sebebi, onların İbrâhim’in (a.s.) ağırlamaya giriştiği misafirler suretinde olmaları ya da İbrâhim’in (a.s.) onları misafir sanmasıdır. “Değerli / ikrama mazhar” olmaları ise, İbrâhim’in (a.s.) onlara bizzat hizmet etmesi ve hanımına da hizmet ettirip kendileri için bir buzağıyı ikram olarak hazırlatması, yahut bizzat şerefli ve değerli olmaları sebebiyledir. Nitekim “Aksine, (o melekler) öyle değerli kullardır ki…” [Enbiyâ 21/26] buyrulmuştur.

25. Hani, onun yanına girerek; “Selâmün aleyküm!” demişlerdi de; “(Aleyküm) selâm!” demişti; (bir yandan da, -içinden-) “Yabancı bir kavim?” (diyordu...)

[794] إِذْ دَخَلُوا (onun yanına girerek) ifadesi; مكرمين Hz. İbrâhim’in onlara ikramı şeklinde yorumlandığında, bu kelimeyle mahallen mansūb olur. Aksi hâlde ضَيْفِ’ın içerdiği fiil mânasıyla ya da başında gizli bir *uzkur* [An!] fiilinin varsayılmasıyla mansūbdur. سَلَامًا (Selâm!) kelimesi fiilin yerini tutan ve söylenmesiyle fiile ihtiyaç bırakmayan bir mastardır. Açılımı, *nusellimu ʻaleykum selâm^en^* (Sizi selâmla selâmlıyoruz.) şeklindedir. (Hz. İbrâhim’in cevabı olan) سَلَامٌ (Selâm!) kelimesi ise, mübtedâ olmak üzere merfûʻ kılınmıştır. Haberi mahzuf olup *ʻaleykum selâm^un^* (Size de selam olsun!) anlamındadır. Bu şekilde isim cümlesi olarak getirilmesi, selâm ve esenliğin sürekliliğini dilemek içindir. Böylece, İbrâhim (a.s.) âdeta Allah’ın öğrettiği edebi[1] gözetmek için onlara kendi selâmlarından daha güzeliyle karşılık vermek istemiştir. Bu da İbrâhim’in onlara başka bir ikramıdır. Her iki *selâm* kelimesi de merfûʻ olarak [*selâm^un^ kāle selâm^un^*]; ayrıca *selâm^en^ kāle selm^en^* şeklinde de okunmuştur ki *selm* de *selâm* demektir. Yine, *selâm^en^ kāle silm^un^* da okunmuştur.

[795] “Yabancı bir kavim!” [diyen] Hz. İbrâhim, İslâm’ın nişanesi olan *selâm*ı verdiklerinden dolayı onları yadırgadı. Yahut bu sözüyle onların kendisinin tanıdığı kimselere veya o güne kadar bildiği insanlara benzemediğini belirtmek istiyordu. Tıpkı Arapların çekik gözlü bir topluluğu görmesi gibi.

1 Bkz. Nisâ 4/86. / ed.

[٧٩٢] {هَلْ أَتَاكَ} تفخيم للحديث وتنبيه على أنه ليس من علم رسول الله ﷺ، وإنما عرفه بالوحي. والضيف للواحد والجماعة، كالزَّوْر والصوم؛ لأنه في الأصل مصدر ضافه.

[٧٩٣] وكانوا اثني عشر ملكًا. وقيل: تسعة عاشرهم جبريل. وقيل ثلاثة: جبريل، ٥ وميكائيل، وملك معهما. وجعلهم ضيفًا؛ لأنهم كانوا في صورة الضيف حيث أضافهم إبراهيم، أو لأنهم كانوا في حسبانه كذلك. وإكرامهم أنّ إبراهيم خدمهم بنفسه، وأخدمهم امرأته، وعجل لهم القِرى، أو أنهم في أنفسهم مكرمون. قال الله تعالى {بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ} [الأنبياء: ٢٦].

٢٥-﴿إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلامًا قَالَ سَلامٌ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ﴾

١٠ [٧٩٤] {إِذْ دَخَلُوا} نصب بالمكرمين إذا فسر بإكرام إبراهيم لهم؛ وإلا فبما في ضيف من معنى الفعل. أو بإضمار أذكر. {سَلَامًا} مصدر سادّ مسدّ الفعل مستغنى به عنه. وأصله: نسلم عليكم سلامًا، وأمّا {سَلَامٌ} فمعدول به إلى الرفع على الابتداء؛ وخبره محذوف، معناه: عليكم سلام، للدلالة على ثبات السلام، كأنه قصد أن يُحَيّيهم بأحسن مما حيّوه به، أخذا بأدب الله تعالى. وهذا أيضًا من إكرامه ١٥ لهم. وقرئا مرفوعين. وقرئ «سلاما قال سَلْما»، والسلم السلام. وقرئ «سلاما قال سِلم».

[٧٩٥] {قَوْمٌ مُنكَرُونَ} أنكرهم للسلام الذي هو علم الإسلام، أو أراد أنهم ليسوا من معارفه، أو من جنس الناس الذين عهدهم، كما لو أبصر العرب قومًا من الخزر

Veya onlarda normal insanların hâline ve şekline benzemeyen bir hâl ve tavır gördüğü için. Yahut bu, o meleklere yönelttiği bir sorudur. Sanki şöyle demiştir: "Siz yabancı insanlar mısınız? Kendinizi bana tanıtın."

26. Fakat hemen ailesinin yanına gitti ve semiz bir buzağı (çevirmesi) ile geldi...

27. Ve onu kendilerine yaklaştırıp; "Yemez miydiniz?" dedi.

[796] Misafirlere fark ettirmeden "ev halkının yanına gitti." Ev sahibinin adabı, işini gizli yapması ve engel olup alıkoymasınlar diye ikramını misafirlerine sezdirmeksizin bir an evvel hazırlamasıdır. Katâde (v. 117/735) demiştir ki: "İbrâhim'in serveti genelde büyükbaş hayvanlardan oluşuyordu. Bunun için *'Semiz bir buzağı [kebabı] getirdi.'* denilmiştir."

[797] أَلَا تَأْكُلُونَ'deki Hemze yadırgama için olup İbrâhim'in (a.s.) yemek yememelerini yadırgadığını ifade etmektedir. Yahut 'buyurun, yiyin' anlamında teşviktir.[1]

28. (Yemediklerini görünce) onlara karşı içini bir korku kapladı... "Korkma!" diyerek onu bilgin bir oğulla müjdelediler.

[798] أوجَسَ "İçini kapladı." demektir. Korkmasının sebebi, yemeğe el sürmemeleriydi. Kendisine karşı bir kötülük tasarladıklarını sanmıştı. İbn Abbas'tan (v. 68/688) nakledildiğine göre, azap için gönderilmiş melekler oldukları *içine doğmuştu*; [zira] Avn b. Şeddâd'dan nakledildiğine göre, Cebrâil kanadıyla buzağıya dokunmuş; buzağı canlanarak, ağır ağır annesinin yanına gitmişti!..

[799] "Bilgin" yani buluğ çağına erip bilgin *olacak* "bir oğulla..." Hasan-ı Basrî (v. 110/728) şöyle demiştir: "Bilgin, peygamber demektir; müjdelenen çocuk da İshak'tır." Görüşlerin çoğu bu yöndedir, en doğrusu da budur; çünkü oradaki kadının niteliği Hacer'e değil Sâre'ye uymaktadır. Sâre İbrâhim'in (a.s.) hanımıydı, İbrâhim de onun efendisi değil kocasıydı. Mücahid (v. 103/721) ise söz konusu çocuğun İsmail olduğunu söylemiştir.

29. Bunun üzerine, kadını, çığlık atarak çıkageldi ve alnına vura vura; "Kısır bir kocakarı (doğum yapacak ha?)!" dedi.

[800] فِي صَرَّةٍ (çığlık atarak...) ifadesi, Arapların *sarra'l-cündübü* (çekirge ses çıkardı), *sarra'l-kalemu* (kalem cızırdadı) ve *sarra'l-bâbu* (kapı gıcırdadı) deyimlerinden alınmıştır. İfade hâl olmak üzere mansūbdur; yani *fecâet sārraten* (Çığlık atarak geldi.) Hasan-ı Basrî (v. 110/728) demiştir ki: "[Sâre] bir köşede onları izlerken odasına doğru yöneldi; çünkü o anda hayız kanının sıcaklığını hissetmişti ve utancından elleriyle yüzüne vurdu."

1 (i) "Hayırdır? Neden yemiyorsunuz?!" (ii) "Yemez miydiniz?" / ed.

أو رأى لهم حالًا وشكلًا خلاف حال الناس وشكلهم، أو كان هذا سؤالًا لهم، كأنه قال: أنتم قوم منكرون، فعرّفوني من أنتم.

٢٦-﴿فَرَاغَ إِلَى أَهْلِهِ فَجَاءَ بِعِجْلٍ سَمِينٍ﴾

٢٧-﴿فَقَرَّبَهُ إِلَيْهِمْ قَالَ أَلا تَأْكُلُونَ﴾

٥ [٧٩٦]{فَرَاغَ إِلَى أَهْلِهِ} فذهب إليهم في خفية من ضيوفه؛ ومن أدب المضيف أن يخفي أمره، وأن يبادره بالقرى من غير أن يشعر به الضيف، حذرًا من أن يكفه ويعذره. قال قتادة: كان عامة مال نبي الله إبراهيم: البقر {فَجَاءَ بِعِجْلٍ سَمِينٍ}.

[٧٩٧]والهمزة في {أَلَا تَأْكُلُونَ} للإنكار؛ أنكر عليهم ترك الأكل. أو حثهم عليه.

١٠ ٢٨-﴿فَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً قَالُوا لا تَخَفْ وَبَشَّرُوهُ بِغُلامٍ عَلِيمٍ﴾

[٧٩٨]{فَأَوْجَسَ} فأضمر. وإنما خافهم لأنهم لم يتحرّموا بطعامه فظن أنهم يريدون به سوءًا. وعن ابن عباس: وقع في نفسه أنهم ملائكة أرسلوا للعذاب. وعن عون بن شداد: مسح جبريل العجل بجناحه فقام يدرج حتى لحق بأمّه.

[٧٩٩]{بغلام عَلِيمٍ} أي يبلغ ويعلم. وعن الحسن: {عليم} نبيّ، والمبشر به ١٥ إسحاق؛ وهو أكثر الأقاويل وأصحها، لأن الصفة صفة سارة لا هاجر، وهي امرأة إبراهيم، وهو بعلها. وعن مجاهد: هو إسماعيل.

٢٩-﴿فَأَقْبَلَتِ امْرَأَتُهُ فِي صَرَّةٍ فَصَكَّتْ وَجْهَهَا وَقَالَتْ عَجُوزٌ عَقِيمٌ﴾

[٨٠٠]{فِى صَرَّةٍ} في صيحة، من صر الجندب، وصرّ القلم، وصرّ الباب. ومحله النصب على الحال، أي فجاءت صارّة. قال الحسن: أقبلت إلى بيتها ٢٠ وكانت في زاوية تنظر إليهم، لأنها وجدت حرارة الدم فلطمت وجهها من الحياء.

İfadeye “çığlık atmaya başladı” anlamı da verilmiştir. Tıpkı *akbele yeştumunî* (Bana sövmeye başladı!) sözünde olduğu gibi. ‘Çığlık’ının “Oh!..” veya “Vay başıma gelenleeer!” şeklinde olduğu da söylenmiştir. İkrime (v. 107/722), “[صَرَّة], çığlık atmasıdır.” demiştir.

5 [801] فَصَكَّتْ وجهها (Avuçlarının içiyle yüzüne vurdu.) Hayret eden bir kimsenin yaptığı gibi parmaklarının ucuyla alnına vurduğu söylenmiştir. عَجُوزٌ (kocakarı); yani “Ben yaşlı bir kadınım; dünyaya nasıl çocuk getirebilirim ki?!”

30. “Evet, Rabbin böyle söyledi. O’dur, ‘mutlak hikmet ve ilim
10 **sahibi’ (Hakîm, Alîm)” dediler.**

[802] “Evet, Rabbin böyle” yani dediğimiz ve haber verdiğimiz gibi “söyledi.” Yani biz haberi sana Allah’tan getiriyoruz. Senin akıldan uzak gördüğüne Allah kadirdir. Rivayete göre Cebrâil ona, “Evinin tavanına bak!” demiş; bakınca bir de ne görsün kütükler yaprak açıp meyve vermemiş mi!..

15 **31. (İbrâhim) “Ey elçiler!” dedi; “sizin asıl göreviniz nedir peki?”**
32. Dediler ki: “Biz, mücrim bir kavme gönderildik...”
33. “Üzerlerine öyle taşlar yağdıralım diye”
34. “ki; aşırı gidenler için Rabbinin katında tek tek nişanlanmış...”

[803] Hz. İbrâhim onların melek olduklarını, meleklerin ise ancak
20 önemli işler için elçi olarak Allah’ın izniyle indiklerini öğrenince, “Göreviniz ne?” Yani ne iş yapacaksınız? Amacınız nedir, dedi.

[804] “Mücrim bir kavme…” Lut kavmine... “Çamurdan taşlar.” Yani tuğlalar. Bu da, kalıba dökülüp taş gibi sertleşinceye kadar pişirilen çamurdur. مُسَوَّمَةً “işaretlenmiş” demektir; *es-sûmet[u]* kökünden gelmektedir. Bu da
25 her bir taşın üzerine kendisiyle helâk edilecek kimsenin adının işaretlendiği anlamına gelir. Taşlara ‘azap taşı’ olduklarına ilişkin işaretler konulduğu veya söz konusu işaretlerin, o taşların dünyadaki taşlardan olmadığını göstermeye yönelik olduğu da söylenmiştir. Allah onları “haddi aşanlar” olarak adlandırdığı gibi, “ileri gidenler” olarak da adlandırmıştır; çünkü hem
30 eylemlerinde haddi aşmakta hem de bu konuda ileri gitmekte idiler! Zira Allah’ın kendilerine mübah kıldığıyla yetinmiyorlardı.

35. Böylece, oradaki bütün müminleri çıkardık.
36. Zaten, orada bir evden başka (emrimize) teslimiyet gösteren bulamamıştık.

وقيل: فأخذت في صرة، كما تقول: أقبل يشتمني. وقيل: صرتها قولها: اوه! وقيل: يا ويلتا! وعن عكرمة: رَنَّتُها.

[٨٠١] {فَصَكَّتْ} فلطمت ببسط يديها. وقيل: فضربت بأطراف أصابعها جبهتها فعل المتعجب. {عَجُوزٌ} أنا عجوز، فكيف ألد.

٥ ٣٠-﴿قَالُوا كَذَلِكِ قَالَ رَبُّكِ إِنَّهُ هُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ﴾

[٨٠٢] {كَذَلِكِ} مثل ذلك الذي قلنا وأخبرنا به {قَالَ رَبُّكِ}، أي إنما نخبرك عن الله، والله قادر على ما تستبعدين. وروى أنّ جبريل قال لها: انظري إلى سقف بيتك، فنظرت، فإذا جذوعه مورقة مثمرة.

٣١-﴿قَالَ فَمَا خَطْبُكُمْ أَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ﴾

١٠ ٣٢-﴿قَالُوا إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَى قَوْمٍ مُجْرِمِينَ﴾

٣٣-﴿لِنُرْسِلَ عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ طِينٍ﴾

٣٤-﴿مُسَوَّمَةً عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُسْرِفِينَ﴾

[٨٠٣] لما علم أنهم ملائكة وأنهم لا ينزلون إلا بإذن الله رسلًا في بعض الأمور {قَالَ فَمَا خَطْبُكُمْ} أي فما شأنكم وما طلبكم؟

١٥ [٨٠٤] {إلى قَوْمٍ مُجْرِمِينَ} إلى قوم لوط. {حِجَارَةً مِنْ طِينٍ} يريد السجيل، وهو طين طبخ كما يطبخ الآجر، حتى صار في صلابة الحجارة. {مُسَوَّمَةً} معلمة، من السومة، وهي العلامة على كل واحد منها اسم من يهلك به. وقيل: أعلمت بأنها من حجارة العذاب. وقيل: بعلامة تدل على أنها ليست من حجارة الدنيا. سماهم مسرفين، كما سماهم عادين، لإسرافهم وعدوانهم في عملهم حيث لم يقنعوا بما أبيح لهم.

٢٠ ٣٥-﴿فَأَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

٣٦-﴿فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾

[805] فيها (orada) zamiriyle kastedilen, yaşadıkları yerleşim yeridir. Adı geçmediği hâlde zamir kullanılması, zaten bilindiğinden dolayıdır. Burada *iman* ve *islâm*ın aynı şey ve her ikisinin de övgü ifadesi olduğuna ilişkin bir delil vardır.[1]

5 [806] Söz konusu müminlerin Lût ve iki kızı olduğu söylenmiştir. Lût ve kurtulan hane halkının on üç kişi oldukları da söylenmiştir. Katâde (v. 117/735) der ki: "Daha çok olsalardı bile Allah onları kurtarırdı ki imanın koruma altında olduğunu ve imanlı kimselerin Allah katında zayi edilmeyeceklerini bildirmiş olsun."

10 **37. Can yakıcı azaptan korkanlar için de orada bir işaret bıraktık...**

[807] "Bir *işaret*" yani kalpleri taşlaşmış olanların değil, Allah'tan korkanların ibret alacağı bir alamet "bıraktık." İbn Cüreyc (v. 150/767), söz konusu işaretin oradaki sıra sıra dizili taşlar olduğunu söyler. Bunun siyah ve kokuşmuş bir su olduğu da söylenmiştir.

15 **38. Mûsâ'da da (deliller vardır). Hani, onu apaçık güçlü bir kanıt ile Firavun'a göndermiştik.**

39. Fakat o, gücüne ve otoritesine dayanarak yüz çevirmiş ve (Mûsâ için) "Ya büyücü ya da deli!" demişti.

40. Biz de onu ve ordularını tutup denize attık! Onu kınanmış
20 **olarak yakaladık.**

[808] وَفِى مُوسى (Mûsâ'da da...) Bu, "yeryüzünde de deliller vardır" ifadesine veya "orada bir işaret bıraktık" ifadesine ma'tûftur. Anlam şöyledir: Biz Mûsâ'da da ibret alınacak bir delil meydana getirdik. Tıpkı şairin şu sözünde olduğu gibi:

25 Yemledim deveyi samanla ve soğuk suyla[2]

[809] فَتَوَلّٰى بِرُكْنِهِ (Vargücüyle yüz çevirdi.) Döndü, sırt çevirdi. Bu, وَنَأٰى بِجَانِبِهِ ("Yan çizdi." [Fussilet 41/51]) ifadesine benzer. "Güç kazandığı ordusu ve hâkimiyeti sebebiyle [yüz çevirdiği]" de söylenmiştir. بِرُكْنِهِ ifadesi Kâf'ın zammesiyle *bi-rukunihî* şeklinde de okunmuştur.

30 [810] "Büyücüdür" -yani '**o** büyücüdür'- dedi."

---

1 "Oradaki bütün *mümin*leri çıkardık. Zaten, orada bir evden başka m*üslim* bulamamıştık." âyetlerinde, aynı şahıslar için önce *mümin*, sonra da *müslim* denilmesidir. Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *Kur'an-ı Kerim Açısından İman - Amel İlişkisi*, s. 437 vd. "İman-İslam ilişkisi" bölümü. / ed.

2 Yani nasıl, şiirde; ["soğuk su" yemleme fiiline konu olamayacağı için] *mâen bâriden*in *tibnen*e atfedilmesi mümkün değilse ve bunu mümkün kılmak için nasıl (i) "suvardım" fiilinin takdir edilmesi veya (ii) yemleme fiiline "önüne koyma" anlamı tazmin ettirilmesi (iii) veya ("samanla birlikte..." şeklinde) maiyet anlamı takdir edilmesi gerekiyorsa, وفي موسي ifadesinde de bu minvalde bir fiil (جعلنا) takdir edilir. (*Şerh-i İbni 'Akîl*'den) / ed.

[٨٠٥]الضمير في {فِيهَا} للقرية، ولم يجر لها ذكر لكونها معلومة. وفيه دليل على أنّ الإيمان والإسلام واحد، وأنهما صفتا مدح.

[٨٠٦]قيل: هم لوط وابنتاه. وقيل: كان لوط وأهل بيته الذين نجوا ثلاثة عشر. وعن قتادة: لو كان فيها أكثر من ذلك لأنجاهم، ليعلموا أن الإيمان محفوظ لا ٥ ضيعة على أهله عند الله.

٣٧-﴿وَتَرَكْنَا فِيهَا آيَةً لِلَّذِينَ يَخَافُونَ الْعَذَابَ الأَلِيمَ﴾

[٨٠٧]{آيَةً} علامة يعتبر بها الخائفون دون القاسية قلوبهم. قال ابن جريج: هي صخر منضود فيها. وقيل: ماء أسود منتن.

٣٨-﴿وَفِي مُوسَى إِذْ أَرْسَلْنَاهُ إِلَى فِرْعَوْنَ بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ﴾

١٠ ٣٩-﴿فَتَوَلَّى بِرُكْنِهِ وَقَالَ سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ﴾

٤٠-﴿فَأَخَذْنَاهُ وَجُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ وَهُوَ مُلِيمٌ﴾

[٨٠٨]{وَفِى موسى} عطف على {وَفِى الأَرْضِ ءَايَاتٌ} [٢٠]، أو على قوله {وَتَرَكْنَا فِيهَا ءَايَةً} [٣٧]، على معنى: وجعلنا في موسى آيةً، كقوله:

عَلَفْتُهَا تِبْنًا وَمَاءً بَارِدًا ❁

١٥ [٨٠٩]{فَتَوَلَّى بِرُكْنِهِ} فازورّ، وأعرض، كقوله تعالى {وَنَأَى بِجَانِبِهِ} [فصلت: ٥١] وقيل: فتولى بما كان يتقوّى به من جنوده وملكه. وقرئ «برُكُنه»، بضم الكاف.

[٨١٠]{وَقَالَ سَاحِرٌ}، أي هو ساحر.

[811] مُلِيمٌ "küfür ve inadıyla kınanacak şeyler ortaya koyan" demektir. [وَهُوَ مُلِيمٌ ifadesi], başındaki Vav ile birlikte فَاَخَذْنَاهُ (onu yakaladık) fiilindeki zamirin hâlidir. [Yani, onu kınanmış olarak yakaladık.] **Şayet** "Nasıl olmuş da, Allah'ın peygamberi Yûnus (a.s.) da "Kınanmış bir durumdayken balık onu yuttu." [Sâffât 37/142] âyetinde, Firavun gibi 'kınanmış' diye nitelenmiş?!" **dersen şöyle derim:** Kınanmayı gerektiren sebepler değişiktir. Bu değişikliğe göre de kınanmanın miktarı farklılık arz eder. Meselâ, büyük günah işleyen kimse o ölçüde kınanır; küçük günah işleyen kendi ölçüsünde. Dikkat edersen, "Onlar peygamberlerine karşı geldiler." [Hûd 11/59] ve "Âdem Rabbine karşı geldi." [TâHâ 20/121] buyrulmaktadır;[1] çünkü tıpkı *kabîh* ve *seyyie* kelimelerinin hem büyük günahı hem küçük günahı içermesi gibi, *isyan* kelimesi de her ikisini ifade etmektedir.

41-42. Âd'da da... Hani, üzerlerine o hayırsız kasırgayı göndermiştik de üzerine geldiği hiçbir şeyi bırakmayıp (âdeta) toza çevirmişti!..

[812] الْعَقِيمَ, "yağmur oluşturmak veya meyve aşılamak gibi herhangi bir fayda içermeyen" demektir ki (*rîh* kelimesiyle birlikte) "helâk edici rüzgâr" anlamına gelmektedir. Bunun hangi rüzgâr olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hz. Ali'den (r.a.) (v. 40/661) kasırga; İbn Abbas'tan (v. 68/688) batı rüzgârı; Sa'îd b. el-Müseyyeb'den (v. 94/715) ise güney rüzgârı olduğu nakledilmiştir. الرَّمِيم ister kemik ister bitki ister başka bir şey olsun, çürüyüp dağılan her şeydir.

43. Semûd'da da... Hani, onlara; "Bir süreliğine yaşayın bakalım" denmişti.

44. Onlar ise Rablerinin emrine küstahça başkaldırdılar! Ve o çarpıp yıkan azap, göz göre göre kendilerini yakalayıverdi.

45. Ne ayağa kalkabildiler ne de yardım alabildiler.

[813] "Bir süreliğine" ifadesi, "Yurdunuzda üç gün daha yaşayın." [Hûd 11/65] âyetinde açıklanmaktadır.

[814] "Onlar ise Rablerinin emrine küstahça başkaldırdılar." Büyüklenerek Rablerinin emrine uymadılar.

[815] الصَّاعِقَةُ (çarpıp yıkan azap) kelimesi, *sa'akathum es-sā'ikat^u* (yıldırım onları yakaladı) mastarından alınarak 'bir kerelik çarpmayı' ifade eden *es-sa'kat^u* kalıbıyla da okunmuştur. الصَّاعِقَةُ ise bizzat tepelerine inen şeydir.

[816] "Göz göre göre…" Gündüz olduğu için onu görmekteydiler. Rivayete göre, Amâlika kavmi onlarla birlikte aynı vadide yaşıyor, onları ve başlarına geleni görüyorlardı.

---

1 Yani "ilâhî emre karşı gelme" fiili Hz. Âdem hakkında da, kâfirler hakkında da kullanılmıştır. / ed.

[٨١١] {مُلِيمٌ} آت بما يلام عليه من كفره وعناده، والجملة مع الواو حال من الضمير في فأخذناه. فإن قلت: كيف وصف نبيّ الله يونس صلوات الله عليه بما وصف به فرعون في قوله تعالى {فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ} [الصافات: ١٤٢]؟ قلت: موجبات اللوم تختلف، وعلى حسب اختلافهما تختلف مقادير اللوم؛ فراكب الكبيرة ملوم على مقدارها، وكذلك مقترف الصغيرة. ألا ترى إلى قوله تعالى {وَعَصَوْا رُسُلَهُ} [هود: ٥٩]، {وَعَصَى ءَادَمُ رَبَّهُ} [طه: ١٢١]، لأنّ الكبيرة والصغيرة يجمعهما اسم العصيان، كما يجمعهما اسم القبيح والسيئة. ٥

٤١-٤٢-﴿وَفِي عَادٍ إِذْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ مَا تَذَرُ مِنْ شَيْءٍ أَتَتْ عَلَيْهِ إِلا جَعَلَتْهُ كَالرَّمِيمِ﴾

١٠ [٨١٢] {الْعَقِيم} التي لا خير فيها من إنشاء مطر أو إلقاح شجر، وهي ريح الهلاك. واختلف فيها؛ فعن علي رضي الله عنه: النكباء. وعن ابن عباس: الدبور. وعن ابن المسيب: الجنوب. الرميم: كل ما رم، أي بلي وتفتتَ من عظم أو نبات أو غير ذلك.

٤٣-﴿وَفِي ثَمُودَ إِذْ قِيلَ لَهُمْ تَمَتَّعُوا حَتَّى حِينٍ﴾

٤٤-﴿فَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ وَهُمْ يَنْظُرُونَ﴾

١٥ ## ٤٥-﴿فَمَا اسْتَطَاعُوا مِنْ قِيَامٍ وَمَا كَانُوا مُنْتَصِرِينَ﴾

[٨١٣] {حَتَّى حِينٍ} تفسيره قوله {تَمَتَّعُوا فِى دَارِكُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ} [هود: ٦٥].

[٨١٤] {فَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ} فاستكبروا عن امتثاله.

[٨١٥] وقرئ «الصعْقة»، وهي المرّة من مصدر صعقتهم الصاعقة. والصاعقة النازلة نفسها.

٢٠ [٨١٦] {وَهُمْ يَنظُرُونَ} كانت نهارًا يعاينونها. وروى أن العمالقة كانوا معهم في الوادي ينظرون إليهم وما ضرَّتهم.

[817] فَمَا اسْتَطَاعُوا مِنْ قِيَامٍ (Ne ayağa kalkabildiler.) "… ve oldukları yerde diz üstü çökekaldılar!.." [Ankebut 29/37] âyetinde anlatılan işte budur. İfadenin, "kişi bir şeyi savmaktan âciz kaldığı" zaman söyledikleri *mâ yekûmu bi-hî* deyiminden alındığı da söylenmiştir.

5 [818] "Ne de yardım alabildiler!" Azaptan kendilerini koruyabildiler!

46. Daha önce, Nuh kavmini de (helâk etmiştik); zira gerçekten fâsık bir kavimdiler...

[819] قَوْمَ (kavim) kelimesi, "Nuh kavminde de (deliller vardır)." anlamında mecrur olarak da okunmuştur. Bu okuyuşu İbn Mes'ûd'un (v. 10 32/653) *ve fî kavmi nûh*[in] kıraati de desteklemektedir. *Ve ehleknâ kavme nûh*[in] (Nuh kavmini de helâk ettik.) anlamında mansūb da okunmuştur; çünkü öncesi buna delâlet etmektedir. Mansūb okunması, *ve'zkur kavme nûh*[in] şeklinde gizli bir *uzkur* (An!) fiiliyle de olabilir.

47. Evet, Biz; göğü müthiş bir güç (ve hassas bir denge) ile inşâ ettik 15 ve Biz'im 'el'imiz de gerçekten geniştir.

48. Arz'ı da (mahlûkatımızın altına) Biz döşedik... Ne güzel döşeyiciyiz!

[820] بِأَييدٍ (Muazzam bir güç ile.) *el-Eyd*[u] ve *el-âd*[u] kuvvet demektir; mazisi *âde*, muzarisi *yeîdu*, ismi fâ'ili ise *eyyid*[un] şeklindedir.

20 [821] وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ (Bizim 'el'imiz de gerçekten geniştir.) Bu kelime güç anlamındaki *vus'* kökünden gelir. *Mûsi'* kelimesinin, "başkalarına yardıma gücü yeten" anlamı vardır. Hasan-ı Basrî (v. 110/728) kelimeyi, "yağmurla rızkı genişletiriz" şeklinde açıklamıştır. Ayrıca, "semayla arzın arasını genişletmişiz" anlamı da verilmiştir.

25 [822] فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ yani "Ne güzel döşeyicileriz biz."

49. Ve her şeyden çift çift yarattık ki düşünüp ders çıkarasınız.

[823] "Her şeyden" yani bütün canlılardan "çift çift" -erkek ve dişi- "yarattık." Hasan-ı Basrî (v. 110/728) her şeyin çift yaratılışına, yer ve göğü, gece ve gündüzü, kara ve denizi, güneş ve ayı, ölüm ve hayatı örnek vermiş 30 ve daha başka şeyler de sayarak şöyle demiştir: "Bunlardan her ikisi birer *zevc* (yani *eş*)tir; Allah ise tektir ve eşi benzeri yoktur."

[824] "… ki düşünüp ders çıkarasınız;" semanın sapasağlam inşa edilmesi, Arz'ın döşenmesi, çiftlerin yaratılması gibi icraatların tümü üzerinde düşünesiniz ve Yaratıcı'yı tanıyıp O'na kulluk edesiniz "diye."

[٨١٧] {فَمَا اسْتَطَاعُوا مِنْ قِيَامٍ} كقوله تعالى {فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ} [العنكبوت: ٣٧]. وقيل: هو من قولهم ما يقوم به، إذا عجز من دفعه.

[٨١٨] {مُنتَصِرِينَ} ممتنعين من العذاب.

٤٦-﴿وَقَوْمَ نُوحٍ مِنْ قَبْلُ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ﴾

٥ [٨١٩] {وَقَوْمَ} قرئ بالجر على معنى: وفي قوم نوح، وتقوّيه قراءة عبد الله «وفي قوم نوح»، وبالنصب على معنى: وأهلكنا قوم نوح؛ لأنّ ما قبله يدل عليه، أو واذكر قوم نوح.

٤٧-﴿وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ﴾

٤٨-﴿وَالأَرْضَ فَرَشْنَاهَا فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ﴾

١٠ [٨٢٠] {بِأَيْدٍ} بقوّة. والأيد والآد القوّة. وقد آد يئيد وهو أيّد.

[٨٢١] {وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ} لقادرون، من الوسع وهو الطاقة. والموسع القوى على الإنفاق. وعن الحسن: لموسعون الرزق بالمطر. وقيل: جعلنا بينها وبين الأرض سعة.

[٨٢٢] {فَنِعْمَ الماهدون} فنعم الماهدون نحن.

٤٩-﴿وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾

١٥ [٨٢٣] {وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ} أي من كل شيء من الحيوان {خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ} ذكرًا وأنثى. وعن الحسن: السماء والأرض، والليل والنهار، والشمس والقمر، والبرّ والبحر، والموت والحياة؛ فعدّد أشياء وقال: كل اثنين منها زوج، والله تعالى فرد لا مثل له.

[٨٢٤] {لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ} أي فعلنا ذلك كله من بناء السماء وفرش الأرض وخلق

٢٠ الأزواج إرادة أن تتذكروا فتعرفوا الخالق وتعبدوه.

50. O hâlde, (yukarıdakilere benzer bir helâke uğramamak için) Allah'a kaçın! Şüphesiz ben size O'nun tarafından gönderilmiş apaçık bir uyarıcıyım.

51. Allah'la birlikte bir başka tanrı edinmeyin; Şüphesiz ben size O'nun tarafından gönderilmiş apaçık bir uyarıcıyım.

[825] "Allah'a kaçın." O'na isyan etmekten ve azabına hedef olmaktan kaçarak itaatine ve mükâfatına gelin. O'nu bir kabul edin ve hiçbir şeyi O'na ortak koşmayın.

[826] *"Şüphesiz ben size O'nun tarafından gönderilmiş apaçık bir uyarıcıyım."* ifadesinin, itaat emri ve şirk yasağı vesilesiyle tekrar edilmesi, şunu bildirmek içindir: İman ancak amelle birlikte fayda verebilir. Tıpkı amel ancak imanla birlikte fayda verebileceği gibi... Allah katında, ancak iman ile ameli bir arada bulunduranlar kurtulabilir.[1] Dikkat edilirse, "İman etmeyen yahut imanıyla hayır kazanmayan hiçbir kimseye o günkü imanı asla fayda vermez." [En'âm 6/158] buyrulmuştur.

[827] Âyetin açılımı şöyledir: "*Allah'a kaçın!'* de ey Muhammed!"

52. İşte böyle... Demek ki, şunlardan evvelkilere de ne zaman bir resul gelse, ona mutlaka ya büyücü ya da cinli demişler...

53. Bunu birbirlerine vasiyet mi ediyorlardır nedir?! Yok yok, sadece taşkın bir kavim oldukları için!..

[828] Durum "işte böyle"dir; yani bunun gibidir. ذلك zamiri onların peygamberleri yalanlamalarına, ona büyücü ve cinli demelerine işarettir. Özlü bir biçimde söylediğini, daha sonra ما أتى (gelmedi ki) diye başlayan ifadeyle açıklamıştır.

[829] كَذلِكَ'nin başındaki Kâf'ın أتى fiiliyle mansūb olması doğru olmaz; çünkü *Mâ-i nâfiye*nin sonrası öncesinde amel etmez. Eğer ما أتى yerine *lem ye'ti* denilmiş olsaydı doğru olur ve anlam da şöyle olurdu: İşte [Hz. Muhammed'in] bu geliş[i] gibi kendilerinden önce de hiçbir elçi gelmedi ki [büyücü / cinli] demiş olmasınlar…

[830] اَتَوَاصَوْا بِهِ (Bunu birbirlerine vasiyet mi ediyorlardır nedir!?) *Hî* zamiri söze işaret olup anlam şöyledir: [Peygamberlerin büyücü veya cinli olduğuna ilişkin] bu sözü önceki ve sonraki nesiller birbirlerine vasiyet mi etmişler ki ağız birliği etmişçesine aynı şeyi söylüyorlar?! "Yok yok, sadece taşkın bir kavim oldukları için!.." Yani birbirlerine vasiyet etmiş değiller

1 Aynı şeyi Kehf 18/2'nin tefsirinde İmam Mâtürîdî de söylemektedir. / ed.

٥٠-﴿فَفِرُّوا إِلَى اللهِ إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُبِينٌ﴾

٥١-﴿وَلا تَجْعَلُوا مَعَ اللهِ إِلَهًا آخَرَ إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُبِينٌ﴾

[٨٢٥] {فَفِرُّوا إِلَى اللهِ}، أي إلى طاعته وثوابه من معصيته وعقابه، ووحّدوه ولا تشركوا به شيئًا.

[٨٢٦] وكرّر قوله {إِنّى لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُبِينٌ} عند الأمر بالطاعة والنهي عن الشرك، ليعلم أن الإيمان لا ينفع إلا مع العمل، كما أنّ العمل لا ينفع إلا مع الإيمان، وأنه لا يفوز عند الله إلا الجامع بينهما. ألا ترى إلى قوله تعالى {لَا يَنفَعُ نَفْسًا إِيمَانُهَا لَمْ تَكُنْ ءَامَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِى إِيمَانِهَا خَيْرًا} [الأنعام: ١٥٨].

[٨٢٧] والمعنى: قل يا محمد {فَفِرُّوا إِلَى اللهِ}.

٥٢-﴿كَذَلِكَ مَا أَتَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلا قَالُوا سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ﴾

٥٣-﴿أَتَوَاصَوْا بِهِ بَلْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ﴾

[٨٢٨] {كَذَلِكَ} الأمر، أي مثل ذلك. وذلك إشارة إلى تكذيبهم الرسول ﷺ وتسميته ساحرًا ومجنونًا. ثم فسر ما أجمل بقوله {مَا أَتَى}.

[٨٢٩] ولا يصح أن تكون الكاف منصوبة بـ{أَتَى}؛ لأنّ ما النافية لا يعمل ما بعدها فيما قبلها. ولو قيل: لم يأت، لكان صحيحًا، على معنى: مثل ذلك الإتيان لم يأت من قبلهم رسول إلا قالوا.

[٨٣٠] {أَتَوَاصَوْا بِهِ} الضمير للقول، يعنى: أتواصى الأوّلون والآخرون بهذا القول حتى قالوه جميعًا متفقين عليه؟! {بَلْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ} أي لم يتواصوا به،

-çünkü aynı çağda yaşamış değiller- aksine, onları birleştiren aynı gerekçedir: taşkınlıkları. Onları buna sürükleyen taşkınlıktan başka bir şey değildir!

54. O hâlde, yüz çevir bunlardan; kınanacak değilsin.
55. Öğüt vermeye bak; çünkü öğüt müminlere fayda verir.

[831] "O hâlde, yüz çevir bunlardan." Kendilerini tekrar tekrar davet ettiğin hâlde sana olumlu cevap vermeyen ve artık inatçı ve ısrarcı olduklarını öğrendiğin kimselerden yüz çevir. Tebliğ ve davette tüm gücünü sarf ettikten ve ilâhî mesajı tebliğ ettikten sonra yüz çevirmende kınanacak bir durum yoktur. Bununla beraber Allah'ın ibret dolu günleriyle hatırlatmayı ve öğüt vermeyi de ihmal etme. "Çünkü öğüt müminlere fayda verir." Hatırlatma Allah'ın iman edeceklerini bildiği kimselere etki eder. Veya iman etmiş kimselerin imanını arttırır.

[832] Rivayete göre, "O hâlde, yüz çevir bunlardan." âyeti indiğinde Hz. Peygamber üzülmüş ve bu durum sahâbîlere ağır gelmişti; "Artık vahiy kesildi. Azap geldi gelecek!.." diye düşünmüşlerdi. İşte Allah bunun üzerine, "Sen öğüt vermeye bak…" âyetini indirdi.

56. Ben, cinleri ve insanları sadece Bana kulluk etsinler diye yarattım.

[833] Yani ben insanları ve cinleri sadece ibadet için var ettim; hiçbirinden de başka bir şey istemiyorum. **Şayet** "Onların ibadet etmelerini istemiş olsaydı, hepsi de kesinlikle ibadet ederdi. [Oysa böyle olmamış.]" **dersen şöyle derim:** Allah onların, özgür iradeleriyle, yani ibadete *mecbur* bırakılmayarak kulluk etmelerini istemiştir; çünkü onları bu konuda imkân sahibi olarak yaratmıştır. Bu sebepledir ki bazıları Allah bunu irade ettiği hâlde ibadeti terk etmeyi seçmiştir. Eğer [kulluk etmelerini] mecbur etme ve zorlama biçiminde irade etmiş olsaydı hepsinin kulluk ettikleri görülürdü.

57. Ben, onlardan rızık istemiyorum; Beni doyurmalarını da istemiyorum;
58. çünkü 'Allah'tır herkesi rızıklandıran, güçlü, dayanıklı…

[834] Allah şu mesajı veriyor: Benim kullarımla olan ilişkim, efendilerin köleleri ile olan ilişkisine benzemez; çünkü efendiler sadece kendi geçimlerini sağlama ve rızıklarını temin etme konusunda onlardan yardım almak için onları elleri altında bulundurur. Dolayısıyla, ya kazanç getirsinler diye bir ticarette çalıştırır ya bir araziyi ekip biçmek için çiftçilikte görevlendirir ya ücretinden yararlanmak için bir sanat icra ettirir

لأنهم لم يتلاقوا في زمان واحد، بل جمعتهم العلة الواحدة وهي الطغيان، والطغيان هو الحامل عليه.

٥٤-﴿فَتَوَلَّ عَنْهُمْ فَمَا أَنْتَ بِمَلُومٍ﴾

٥٥-﴿وَذَكِّرْ فَإِنَّ الذِّكْرَى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ﴾

٥ [٨٣١] {فَتَوَلَّ عَنْهُمْ} فأعرض عن الذين كرّرت عليهم الدعوة فلم يجيبوا، وعرفت عنهم العناد واللجاج، فلا لوم عليك في إعراضك بعد ما بلغت الرسالة وبذلت مجهودك في البلاغ والدعوة، ولا تدع التذكير والموعظة بأيام الله {فَإِنَّ الذِّكْرَى تَنْفَعُ المؤمِنِينَ} أي تؤثر في الذين عرف الله منهم أنهم يدخلون في الإيمان، أو يزيد الداخلين فيه إيمانًا.

١٠ [٨٣٢] وروى أنه لما نزلت {فَتَوَلَّ عَنْهُمْ} حزن رسول الله ﷺ واشتد ذلك على أصحابه، ورأوا أنّ الوحي قد انقطع وأنّ العذاب قد حضر، فأنزل الله {وَذَكِّرْ}.

٥٦-﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالإِنْسَ إِلا لِيَعْبُدُونِ﴾

[٨٣٣] أي وما خلقت الجن والإنس إلا لأجل العبادة، ولم أرد من جميعهم إلا إياها. فإن قلت: لو كان مريدًا للعبادة منهم لكانوا كلهم عبّادًا؟ قلت: إنما أراد منهم أن ١٥ يعبدوه مختارين للعبادة لا مضطرين إليها، لأنه خلقهم ممكنين؛ فاختار بعضهم ترك العبادة مع كونه مريدًا لها، ولو أرادها على القسر والإلجاء لوجدت من جميعهم.

٥٧-﴿مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَمَا أُرِيدُ أَنْ يُطْعِمُونِ﴾

٥٨-﴿إِنَّ اللهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ﴾

[٨٣٤] يريد أنّ شأني مع عبادي ليس كشأن السادة مع عبيدهم، فإنّ ملاّك العبيد ٢٠ إنما يملكونهم ليستعينوا بهم في تحصيل معايشهم وأرزاقهم، فإمّا مجهز في تجارة ليفي ربحا أو مرتب في فلاحة ليعتلّ أرضًا، أو مسلم في حرفة لينتفع بأجرته،

ya odun toplatır ya ot biçtirir ya da aşçılık veya fırıncılık yaptırır. Her biri bir geçim vesilesi ve rızık kaynağı olan bu vb. iş ve mesleklerde onlardan yararlanır. Fakat kullara sahip olup da onlara şunu söyleyen sadece Benim: Siz bizzat kendinizi mutlu edecek işlerle meşgul olun. Ben sizi; ne kendi rızkımı ne de sizin rızkınızı teminde çalıştırmak istiyorum. Benim ne size ne de Benim ihtiyaçlarımı temin etmenize ihtiyacım var. Üstelik size Ben; rızık verme, işlerinizi yoluna koyma ve güzel bir yaşantı sağlama lutfunda bulunuyorum.

[835] الْمَتِينُ (sağlam) "gücü sarsılmaz" demektir. *Zû*nun sıfatı olarak merfû', "iktidar" anlamında kabul edilip القوَّة kelimesinin sıfatı olarak da mecrur okunmuştur. Allah'ı kuvvet ve sağlamlıkla nitelemenin anlamı şudur: O her şey üzerinde kadir ve son derecede muktedirdir.

[836] الرَّزَّاقُ (rızıklandırdıkça rızıklandıran) kelimesi, *râzık* (rızıklandıran) diye de okunmuştur. Hz. Peygamber'in kıraatinde *innî ene'r-râzık* (Rızıklandıran sadece Benim!) şeklinde geçtiği rivayet edilir.

59. Demek ki; tıpkı benzerlerinin sırası geldiği gibi, bu zalimlerin de sırası gelecek!

60. Tehdit edildikleri şey gerçekleşince, vay hâline inkâr edenlerin!

[837] *Zenûb* büyük kova demektir. Bu bir temsildir; aslı kuyudan su çıkaranların suyu paylaşmalarından alınmıştır. Onlar sırayla birinin kabına bir kova, diğerinin kabına bir kova dökerlerdi. Şair de şöyle demiştir:

> Bize bir kova, size bir kova. Kabul etmezseniz bizimdir o kör kuyu!..

Amr b. Şe's (v. 20/641) de [kelimeyi kova anlamında kullanarak]

> Sen her eve hissettirmeden büyük bir nimet vermişsin.
> Dolayısıyla Şe's'in de senin ihsanından bir kova alma hakkı var!

deyince, Kral, *ne'am ve eznibet*[un] (Bir kova değil birkaç kova [senin olsun]!) demiştir. Mâna şöyledir: Mekke halkından Peygamber'i (s.a.) yalanlayarak ona zulmedenlerin, tıpkı geçmiş asırlardaki yoldaş ve benzerlerinin payı gibi Allah'ın azabından payları vardır. Katâde'den (v. 117/735) şöyle rivayet edilmiştir: Yoldaşlarının kazancı gibi bunların da Allah'ın azabından bir kazancı vardır.

[838] "Günlerinden…" Yani kıyamet gününden. Bedir gününden olduğu da söylenmiştir.

[839] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim Zâriyat sûresini okursa Allah ona dünyada esen ve cereyan eden her bir rüzgâr adedince on sevap verir."

أو محتطب، أو محتش، أو طابخ، أو خابز، وما أشبه ذلك من الأعمال والمهن التي هي تصرف في أسباب المعيشة وأبواب الرزق، فأمّا مالك ملك العبيد وقال لهم: اشتغلوا بما يسعدكم في أنفسكم، ولا أريد أن أصرفكم في تحصيل رزقي ولا رزقكم، وأنا غنيّ عنكم وعن مرافقكم، ومتفضل عليكم برزقكم وبما يصلحكم ويعيشكم من ٥ عندي، فما هو إلا أنا وحدي.

[٨٣٥] {اَلْمَتِينُ} الشديد القوة. قرئ بالرفع صفة لـ{ذُو}، وبالجر صفة لـ{لْقُوَّة} على تأويل الإقتدار. والمعنى في وصفه بالقوّة والمتانة أنه القادر البليغ الاقتدار على كل شيء.

[٨٣٦] وقرئ «الرازق». وفي قراءة النبي ﷺ «إني أنا الرازق».

٥٩-﴿فَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذَنُوبًا مِثْلَ ذَنُوبِ أَصْحَابِهِمْ فَلا يَسْتَعْجِلُونِ﴾

١٠ ٦٠-﴿فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ يَوْمِهِمُ الَّذِي يُوعَدُونَ﴾

[٨٣٧] الذنوب الدلو العظيمة. وهذا تمثيل، أصله في السُّقاة يتقسمون الماء فيكون لهذا ذنوب ولهذا ذنوب. قال:

لَنَا ذَنُوبٌ وَلَكُمْ ذَنُوب ❁ فَإِنْ أَبَيْتُمْ فَلَنَا الْقَلِيبُ

ولما قال عمرو بن شاس:

١٥ وَفِي كُلِّ حَيٍّ قَدْ خَبَطْتَ بِنِعْمَةٍ ❁ فَحُقَّ لشَاسٍ مِنْ نَدَاكَ ذَنُوبُ

قال الملك: نعم وأذنِبَةٌ. والمعنى: فإنّ الذين ظلموا رسول الله ﷺ بالتكذيب من أهل مكة لهم نصيب من عذاب الله مثل نصيب أصحابهم ونظرائهم من القرون. وعن قتادة: سَجْلًا من عذاب الله مثل سجل أصحابهم.

[٨٣٨] {مِن يَوْمِهِم} من يوم القيامة. وقيل: من يوم بدر.

٢٠ [٨٣٩] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة والذاريات أعطاه الله عشر حسنات بعدد كل ريح هبت وجرت في الدنيا.

TÛR SÛRESİ

Mekke'de nazil olmuştur, 49 âyettir. 48 âyet olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Tûr(-i Sînâ'y)a,
5 **2-3. yayılmış parşömene satır satır dizilen kitaba,**
4. o âbad eve,
5. şu yüksek tavana
6. ve kaynayan denize yemin ederim ki…

[840] *Tûr*, üzerinde Allah Teâlâ'nın Hz. Mûsâ'yla konuştuğu Med-
10 yen'deki dağın adıdır. "Satır satır dizilen kitap" amellerin yazıldığı kitap-tır. رَقّ sayfa demektir; "amellerin kaydedildiği deri (parşömen)" olduğu da söylenmiştir. Nitekim "Kıyamet günü, karşısına açılmış bir kitap çıkarırız." [İsrâ 17/13] buyrulmuştur. Bu kitabın; "Allah'ın Hz. Mûsâ için yazdığı ve yazılırken kalemin cızırtısını Mûsâ'nın duyduğu" *kitap* olduğu da, Levh-i
15 Mahfuz olduğu da söylenmiştir. Yine, Kur'ân-ı Kerim de denilmiştir; ancak *kitâb*ın nekire getirilmesi, Kur'ân'ın kitap cinsleri arasından özel bir kitap olmasındandır. Tıpkı وَنَفْسٍ وَمَا سَوّيهَا ("Nefse ve onu 'düzen'leyene…" [Şems 91/7]) âyetindeki نَفْسٍ kelimesinde olduğu gibi.

[841] "Âbâd ev" yedinci kat semadaki evdir; âbâd oluşu ise, girip çı-
20 kan meleklerin çokluğu sebebiyledir. Bu evin Kâbe olduğu da söylenmiştir; çünkü Kâbe, hacılar, umreciler ve civarında yaşayanlarla *ma'mur* [âbâd]dır. "Yükseltilmiş tavan" gökkubbedir.

[842] وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ "dopdolu deniz"dir; ancak وَاِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ [Tekvir 81/6] âyetinin işaretiyle "tutuşturulacak olan deniz" de denilmiştir. Rivayete göre,
25 Allah Teâlâ tüm denizleri ateşe çevirecek ve onunla cehennem ateşini kızıştıracakmış. Yine rivayete göre, Hz. Ali (v. 40/661) bir Yahudiye "Sizin kitabınıza göre cehennem nerede?" diye sormuş; "Denizde." deyince, şöyle demiş: "Ben bu bilginin doğru olduğunu düşünüyorum; çünkü Allah Teâlâ وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ buyuruyor."

30 **7. Senin Rabbinin azabı kesinlikle gerçekleşecek;**
8. yoktur önüne geçebilecek.

سورة الطور

مكية؛ وهي ٤٩ آية. وقيل: ٤٨

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿وَالطُّورِ﴾

٥ ٢-﴿وَكِتَابٍ مَسْطُورٍ﴾

٣-﴿فِي رَقٍّ مَنْشُورٍ﴾

٤-﴿وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ﴾

٥-﴿وَالسَّقْفِ الْمَرْفُوعِ﴾

٦-﴿وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ﴾

١٠ [٨٤٠] والطور الجبل الذي كلم الله عليه موسى وهو بمدين. والكتاب المسطور في الرق المنشور. والرق الصحيفة. وقيل: الجلد الذي يكتب فيه الكتاب الذي يكتب فيه الأعمال. قال الله تعالى {وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ القيامة كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنْشُورًا} [الإسراء: ١٣]. وقيل: هو ما كتبه الله لموسى وهو يسمع صرير القلم. وقيل: اللوح المحفوظ. وقيل: القرآن؛ ونكر لأنه كتاب مخصوص من بين جنس الكتب، كقوله تعالى {وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا} [الشمس: ٧].

١٥ [٨٤١] والبيت المعمور الضراح في السماء الرابعة. وعمرانه كثرة غاشيته من الملائكة. وقيل: الكعبة لكونها معمورة بالحجاج والعمار والمجاورين. والسقف المرفوع السماء.

[٨٤٢] والبحر المسجور المملوء. وقيل: الموقد، من قوله تعالى {وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ} [التكوير: ٦]. وروى أن الله تعالى يجعل يوم القيامة البحار كلها نارًا تسجر ٢٠ بها نار جهنم. وعن علي رضي الله عنه أنه سأل يهوديًا: أين موضع النار في كتابكم؟ قال: في البحر. قال علي: ما أراه إلا صادقًا، لقوله تعالى {وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ}.

٧-﴿إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ﴾

٨-﴿مَا لَهُ مِنْ دَافِعٍ﴾

[843] "Gerçekleşecek" yani inecek. Cübeyr b. Mut'im (v. 59/679) demiştir ki; "Esirler hakkında konuşmak için Peygamber'in (s.a.) yanına geldim ve onu sabah namazında Tûr sûresini okurken gördüm. 'Senin Rabbinin azabı kesinlikle gerçekleşecek!" âyetine gelince, azabın inivereceğinden korkarak oracıkta Müslüman oldum."

9. O gün ki; gök gider gelir;
10. dağlar da yürüdükçe yürür.

[844] "Gök gider gelir;" çalkalanıp sallanır. *Mevr*in "dalgalanarak hareket etmek" anlamına geldiği de söylenmiştir. O, geniş bir alanda gidip gelen şeydir. Tıpkı dizin üzerinde diz kapağı gibi.

11. Hâlleri haraptır o gün, yalanlayanların!
12. Daldıkları yerde oyalananların!..
13. O gün ki; cehennem ateşine itilip kakılırlar:

[845] خوض [dalmak anlamında olduğu hâlde], artık neredeyse yalnızca "boş işlere ve yalana dalmak" anlamında kullanılmaktadır. Örneği: "[Kur'ân ve Peygamber hakkında boş, suçlayıcı sözlere] dalanlarla birlikte biz de dalardık." [Müddessir 74/45]; "Ve onların daldığı şeyin[1] benzerine siz de daldınız!" [Tevbe 9/69].

[846] الدَّعّ sertçe itmek demektir. Şöyle ki; cehennem bekçileri onların ellerini boyunlarına bağlayacak; ayaklarıyla perçemlerini birleştirecek ve enselerinden iterek yüzüstü cehenneme yuvarlayacaklardır. Zeyd b. Ali (v. 122/740), *du'â* kökünden *yud'avne* (çağrılırlar) şeklinde okumuştur; yani "Onlara 'Gelin cehenneme girin ateşe!' denildiği gün…" دَعًّا yani şiddetle itilerek.

14. "İşte, yalanlayıp durduğunuz ateş!"
15. "Sihir miymiş bu!? Yoksa, yine mi görmüyorsunuz?!"
16. "Girin oraya! İster sabredin, ister sabretmeyin; sizin için fark etmez. Çünkü sadece kendi yaptıklarınızın karşılığını alıyorsunuz!"

[847] Onlara şöyle denilir: *İşte ateş! "Sihir miymiş bu!?" Hani vahye sihir diyordunuz ya, şimdi söyleyin bakalım sihir miymiş?!* Yani bu doğrulayıcı kanıt da mı sihirmiş!? [أَفَسِحْرٌ'da] Fâ getirilmesi bu mânayı katmak içindir.

[848] "Yoksa" dünyada görmediğiniz gibi "yine mi görmüyorsunuz?!" Yani dünyada bunu bildiren vahye karşı kör olduğunuz gibi, şu anda haber verilen bu gerçeğe karşı da mı körsünüz? Bu onlar için bir azar ve alaydır.

1 Yani "peygamber ve mesajının gerçekliğini red" mealinde atıp tutmanın… / ed.

[٨٤٣] {لَـوَاقِـعٌ} لنازل. قال جبير بن مطعم: أتيت رسول الله ﷺ أكلمه في الأسارى فألفيته في صلاة الفجر يقرأ سورة الطور، فلما بلغ {إِنَّ عَذَابَ رَبّكَ لَوَاقِعٌ} أسلمت خوفًا من أن ينزل العذاب.

٩-﴿يَوْمَ تَمُورُ السَّمَاءُ مَوْرًا﴾

٥ ١٠-﴿ وَتَسِيرُ الْجِبَالُ سَيْرًا﴾

[٨٤٤] {تَمُورُ السَّمَاءُ} تضطرب، وتجيء وتذهب. وقيل: المور تحرك في تموّج، وهو الشيء يتردد في عرض كالداغصة في الركبة.

١١-﴿ فَوَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ﴾

١٢-﴿الَّذِينَ هُمْ فِي خَوْضٍ يَلْعَبُونَ﴾

١٠ ١٣-﴿يَوْمَ يُدَعُّونَ إِلَى نَارِ جَهَنَّمَ دَعًّا﴾

[٨٤٥] غلب الخوض في الاندفاع في الباطل والكذب. ومنه قوله تعالى {وَكُنَّا نَخُوضُ مَعَ الخائضين} [المدثر: ٤٥]، {وَخُضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا} [التوبة: ٦٩]

[٨٤٦] الدعّ الدفع العنيف. وذلك أن خزنة النار يغلّون أيديهم إلى أعناقهم، ويجمعون نواصيهم إلى أقدامهم، ويدفعونهم إلى النار دفعًا على وجوههم وزخًا
١٥ في أقفيتهم. وقرأ زيد بن عليّ «يدعون » من الدعاء أي يقال لهم: هلموا إلى النار، وادخلوا النار {دَعًّا} مدعوعين.

١٤-﴿هَذِهِ النَّارُ الَّتِي كُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ﴾

١٥-﴿أَفَسِحْرٌ هَذَا أَمْ أَنْتُمْ لا تُبْصِرُونَ﴾

١٦-﴿اصْلَوْهَا فَاصْبِرُوا أَوْ لا تَصْبِرُوا سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ
٢٠ تَعْمَلُونَ﴾

[٨٤٧] يقال لهم: هذه النار. {أَفَسِحْرٌ هذا} يعني كنتم تقولون للوحي: هذا سحر؛ أفسحر هذا؟! يريد: أهذا المصداق أيضًا سحر؟ ودخلت الفاء لهذا المعنى.

[٨٤٨] {أَمْ أَنتُمْ لَا تُبْصِرُونَ} كما كنتم لا تبصرون في الدنيا، يعني أم أنتم عمي عن المخبر عنه كما كنتم عميًا عن الخبر، وهذا تقريع وتهكمٌ.

[849] "Sizin için fark etmez" ifadesi gizli bir mübtedânın haberidir; yani iki durum da sizin için eşittir: sabır ve sabırsızlık. **Şayet** "Sabredip etmemenin eşit olması neden '*Çünkü* sadece kendi yaptıklarınızın karşılığını alıyorsunuz!' ifadesiyle gerekçelendirilmiş?" **dersen şöyle derim:** Çünkü sabrın, sabredenin hayırlı bir mükâfatla mükâfatlandırılmasıyla sonuçta bir fayda sağlaması sebebiyle, sızlanma üzerinde bir üstünlüğü vardır. Yapılanların karşılığı olan azaba sonuçsuz ve faydasız bir biçimde sabretmenin ise sızlanmaktan üstün hiçbir yönü yoktur.

17. Müttakiler ise cennetlerde ve nimetlerdedir.
18. Rablerinin kendilerine verdikleriyle mutlu mesut eğlenerek... Cayır cayır yanan o ateş azabından Rableri onları korumuş olduğu hâlde...

[850] "Cennetlerde ve nimetlerdedir;" yani cennet ve nimet sıfatlarının zirvesindedirler; cennet ki ne cennet, nimet ki ne nimet!.. Yahut takvâ sahiplerine özgü, özellikle onlar için yaratılmış cennetler ve nimetler içindedirler.

[851] فَاكِهِينَ (mutlu mesut *eğlenerek*) kelimesi, *fâkihine, fekihîne* ve *fâkihûne* şeklinde okunmuştur. Kelimeyi hâl olarak mansūb okuyanlar, zarfı *müstekar* kabul etmişlerdir. Kelimeyi ['mutlu mesut *eğleniyorlar*' anlamında] haber olarak merfû' okuyanlar ise zarfı *lağv* saymışlardır; yani Rablerinin kendilerine lutfettiklerinden haz alarak... "Peki bu durumda, وَوَقيهُمْ رَبُّهُمْ (Rableri onları korumuş olduğu hâlde) ifadesi nereye atfedilmiş olacak?" **dersen şöyle derim:** في جَنَّاتٍ (cennetlerdedirler) ifadesine veya Mâ masdariye kabul edilerek مَا آتَيهُمْ رَبُّهُمْ (Rablerinin kendilerine verdikleriyle) ifadesine atfedilir ve anlam şöyle olur: Rablerinin kendilerine verdikleriyle ve onları kızgın cehennem azabından korumasıyla mutlu mesut eğleniyorlar. وَوَقيهُمْ cümlesindeki Vav'ın hâliye olması, sonrasında ise gizli bir *kad* bulunması da mümkündür.[1]

19. "Âfiyetle yiyin, için… Yaptıklarınızın karşılığı olarak."
20. "Sıra sıra dizilmiş koltuklara yaslanarak..." Ahu gözlü dilberleri eş kılmışızdır onlara.

[852] Onlara, "afiyet dolu bir yeme, içmeyle yiyin, için" veya "yarayan ve içe sinen bir yiyecek ve içecek yiyin, için" denilir. Bu, ağız tadıyla tüketilen yiyecek ve içecek anlamına gelir. İfadenin, şu beyittekine benzer bir anlamda kullanılmış olması da mümkündür:

> Azze'nin kendine helâl gördüğü ırz ve şerefimize yönelik hakaretleri,
> vücuduna sirayet eden bir dert değil, âfiyet olsun, helâl ü hoş olsun!

1 Yani "*Rablerinin kendilerine verdikleriyle* -ki cayır cayır yanan o ateş azabından Rableri onları korumuş bulunmaktadır- *mutlu mesut eğlenerek...* / ed.

[٨٤٩] {سَوَاءٌ} خبر محذوف، أي سواء عليكم الأمران؛ الصبر وعدمه. فإن قلت: لم علل استواء الصبر وعدمه بقوله {إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ}؟ قلت: لأنّ الصبر إنما يكون له مزية على الجزع، لنفعه في العاقبة بأن يجازى عليه الصابر جزاء الخير، فأما الصبر على العذاب الذي هو الجزاء ولا عاقبة له ولا منفعة، فلا مزية له على ٥ الجزع.

١٧-﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَعِيمٍ﴾

١٨-﴿فَاكِهِينَ بِمَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ وَوَقَاهُمْ رَبُّهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ﴾

[٨٥٠] {فِي جَنَّاتٍ وَنَعِيمٍ} في أيّة جنات وأي نعيم، بمعنى الكمال في هذه الصفة؛ أو في جنات ونعيم مخصوصة بالمتقين خلقت لهم خاصة.

١٠ [٨٥١] وقرئ «فاكهين»، «فكهين»، و«فاكهون»؛ من نصبه حالًا جعل الظرف مستقرًا، ومن رفعه خبرًا جعل الظرف لغوًا، أي متلذذين {بِمَا ءَاتَاهُمْ رَبُّهُمْ}. فإن قلت: علام عطف قوله؟ {وَوَقَاهُمْ رَبُّهُمْ}؟ قلت: على قوله {فِي جَنَّاتٍ}، أو على {ءَاتَاهُمْ رَبُّهُمْ} على أن تجعل ما مصدرية؛ والمعنى: فاكهين بإيتائهم ربهم ووقايتهم عذاب الجحيم. ويجوز أن تكون الواو للحال وقد بعدها مضمرة.

١٥ ١٩-﴿كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

٢٠-﴿مُتَّكِئِينَ عَلَى سُرُرٍ مَصْفُوفَةٍ وَزَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عِينٍ﴾

[٨٥٢] يقال لهم: {كُلُوا وَاشْرَبُوا} أكلا وشربًا. {هَنِيئًا} أو طعامًا وشرابًا هنيئًا، وهو الذي لا تنغيص فيه. ويجوز أن يكون مثله في قوله:

هَنيئًا مَرِيئًا غَيْرَ دَاءٍ مُخَامِرٍ ۞ لِعَزَّةَ مِنْ أَعْرَاضِنَا مَا اسْتَحَلَّتِ

Yani هنيئا fiil yerini tutan mastar gibi kullanılmış bir sıfat olup *me'stahallet* ifadesi -tıpkı fiille merfû‘ kılındığı gibi- هنيئا ile mahallen merfû‘ kılınmıştır. Âdeta şöyle denmektedir: Irz ve şerefimizden hakaret edilmesi helâl görülen şey, Azze'ye helâl ü hoş olsun! İşte, âyetteki هنيئا'in mânası da şöyle olabilir: Yeme, içme size helâl ü hoş olsun! Yapmış olduğunuz şey -yani yapmış olduğunuz şeyin karşılığı- size helâl ü hoş olsun!..

[853] بِمَا'nın başındaki Bâ, كَفى بِاللّٰهِ ("Allah yeter." [Ra‘d 13/43]) âyetinde olduğu gibi, zâittir. Şayet *ekl* ve *şurb* kelimelerini fâ‘il kabul edersen Bâ'nın müte‘allakı كُلُوا وَاشْرَبُوا (yiyin, için) olur.

[854] ("Âhû gözlü dilberlerle" anlamındaki بِحورٍ عينٍ ifadesi) *bi-‘îsin ‘înin* (âhû gözlü eşlerle) diye de okunmuştur.

21. Kendileri iman eden -nesilleri de iman ile izlerinden yürümüş oldukları için onları da kendilerine kattığımız- kimseleri de [eşleştirmişizdir]; hem de hiçbirinin alacaklarını eksiltmeksizin... Çünkü (Rabbinin katında) herkes, kendi yaptığına ipoteklidir.

[855] وَالَّذينَ امَنُوا (iman edenler) ifadesi, بِحُورٍ عينٍ (ahu gözlü huriler) ifadesine ma‘tûftur; yani onları ahu gözlü hurilerle ve iman edenlerle arkadaş yaparız; yoldaşları ve sohbet arkadaşları iman edenlerden olacaktır. Tıpkı "Sedirler üzerinde karşılıklı, kardeş kardeş otururlar." [Hicr 15/47] âyetinde olduğu gibi; kâh ahu gözlü güzellerle hemhâl olacaklar kâh mümin kardeşlerinin sımsıcak dostluğundan istifade edeceklerdir.

[856] "Nesilleri de izlerinde yürümüş olanlar…" Hz. Peygamber "Allah, derece bakımından kendilerinden daha aşağı olsalar bile müminin makamına neslini yükseltecektir ki onlarla mutlu olsun." buyurmuş ve sonra bu âyeti okumuştur. Hâsılı; Allah, onlara türlü türlü mutluluklar nasip edecektir: Kendileri için duydukları mutluluk, güzel eşlerle eşleştirilmiş olmanın saadeti, mümin kardeşlerinin hoş sohbeti, evlat ve nesilleriyle bir arada bulunmanın lezzeti…

[857] Allah Teâlâ daha sonra şöyle buyurmuştur: Büyük, derecesi yüksek bir iman sebebiyle "nesillerini de onlara katmışızdır." Burada kastedilen babaların imanıdır. İşte böylesi babaların zürriyetleri, o dereceyi hak etmeseler de her iki tarafa da bir lutuf olsun diye kendilerinin derecesine yükseltiriz. Böylece mutluluklarını tamamlar, nimetlerini kemale erdiririz.

أعني صفة استعملت استعمال المصدر القائم مقام الفعل مرتفعًا به ما استحلت كما يرتفع بالفعل،، كأنه قيل: هناء عزة المستحل من أعراضنا، وكذلك معنى {هَنِيئًا} ههنا: هنأكم الأكل والشرب. أو هنأكم ما كنتم تعملون؛ أي جزاء ما كنتم تعملون.

٥ [٨٥٣]الباء مزيدة كما في {كَفَى بِاللّٰه} [الرعد: ٤٣]، والباء متعلقة بـ{كُلُوا وَاشْرَبُوا} إذا جعلت الفاعل الأكل والشرب.

[٨٥٤]وقرئ «بعِيسٍ عِينٍ».

٢١-﴿وَالَّذِينَ ءَامَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَمَا أَلَتْنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ﴾

١٠ [٨٥٥]{ وَالَّذِينَ ءَامَنُوا} معطوف على {بِحُورٍ عِينٍ}، أي قرناهم بالحور وبالذين آمنوا، أي بالرفقاء والجلساء منهم، كقوله تعالى {إِخْوَانًا على سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ} [الحجر: ٤٧]" فيتمتعون تارة بملاعبة الحور، وتارة بمؤانسة الإخوان المؤمنين.

[٨٥٦]{وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُم} قال رسول الله ﷺ: "إن الله يرفع ذرية المؤمن في درجته وإن كانوا دونه لتقرَّ بهم عينُه"، ثم تلا هذه الآية. فيجمع الله لهم أنواع ١٥ السرور بسعادتهم في أنفسهم، ومزاوجة الحور العين، وبمؤانسة الإخوان المؤمنين، وباجتماع أولادهم ونسلهم بهم.

[٨٥٧]ثم قال {بإيمان أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ} أي بسبب إيمان عظيم رفيع المحل، وهو إيمان الآباء ألحقنا بدرجاتهم ذريتهم وإن كانوا لا يستأهلونها، تفضلًا عليهم وعلى آبائهم، لِنُتم سرورهم ونكمل نعيمهم.

[858] **Şayet** "*İman* kelimesinin nekire (belirsiz) olarak kullanılmasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** "Anlamı, söz konusu imanın özel ve derecesi yüksek bir iman olduğunu göstermektir. *İman*ın bu şekilde kullanılması ile dereceleri aşağı zürriyetin imanı kastedilmiş de olabilir. Şöyle denilmiş gibidir: Kendilerini babalarının derecesine layık kılamayacak kadar az bir imanla [bile onları atalarının arasına kattık.]"

[859] [واتبعتهم ذريتهم ifadesi;] (i) وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ (ii) *ve etbe'athum zurriyyetuhum* ve (iii) *zurriyyâ**tu**hum / zurriyyâ**ti**him* ve (iv) Zel'in kesresiyle *zirriyyâtuhum* okunmuştur.[1]

[860] Başka bir yaklaşıma göre ise, وَالَّذِينَ اٰمَنُوا (iman edenler) ifadesi mübtedâ, بِايمَانٍ اَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ (Kuvvetli bir iman sebebiyle zürriyetlerini de onlara kattık.) ifadesi haber, وَاتَّبَعْتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ (nesilleri de izlerinde yürümüş olanlar…) ifadesi ise ara cümledir.[2]

[861] "Kendilerinden eksiltmeksizin…" Yani belirttiğimiz tüm mükâfat ve lutufları kendilerine sağlayarak; yaptıklarının mükâfatından hiçbir eksik bırakmadan… Anlamın şöyle olduğu da söylenmiştir: Çocuklarının kendilerine kavuşması için onların mükâfatlarından bir şeyi eksiltip de çocuklarına vermedik. Çocuklarını onlara kavuşturmamız tamamen lutfumuzladır. Fiil اَلَتْنَاهُمْ şeklinde okunmuştur; ancak bu iki babdan da gelmiş olabilir; *elete - ye'litu* ve *emâte - yumîtu* vezninde *elâte - yulîtu.* Yine, *âmene - yu'minu* gibi *âlete - yu'litu*dan *âletnâhum* şeklinde; *lâte - yelîtu* vezninde *litnâhum* şeklinde; *velete - yelitu* vezninden *veletnâhum* şeklinde de okunmuştur. Hepsinin anlamı aynıdır.

[862] "Çünkü herkes, kendi yaptığına ipoteklidir." Yani ameline karşılık rehin alınmıştır. Tıpkı bir efendinin, alacağından dolayı kölesini rehin olarak hapsetmesi gibi, âdeta, kulun canı da *Allah katında* kendisinden istenen salih amel karşılığında rehin tutulmaktadır; salih amel işlerse Allah zincirini çözüp onu kurtuluşa erdirecek; aksi hâlde cezalandıracaktır.

22. Canlarının istediği meyve ve etlerden bol bol vermişizdir kendilerine.

1 Kelimenin çoğul okunduğu iki kıraat vardır: Ebû Amr *ve etba'nâhum zurriyyâtihim* (nesillerini de izlerinde yürütmüş olduğumuz) şeklinde; İbn Âmir ise *ve'ttebe'athum zurriyyâtuhum* "… nesilleri de izlerinde yürümüş olanlar…" şeklinde okumuştur. Diğer iki kıraat "… nesilleri de izlerinde yürümüş olanlar…" mealindedir. / ed.

2 İlk ihtimalde mâna önceki âyetin son cümlesine bağlanarak "*Ahu gözlü hurileri eş kılmışızdır onlara ve bir de kendileri iman eden -nesilleri de iman ile izlerinden yürümüş oldukları için onları da kendilerine kattığımız- kimseleri [eş kılmışız]; hem de hiçbirinin alacaklarını eksiltmeksizin…*" şeklinde olurken, ikincide şöyle olmaktadır: "*İman edenler -ki nesilleri de iman ile onların izinden yürümüşlerdir- işte bunların nesillerini de kendilerine katmışızdır; hem de hiçbirinin alacaklarını eksiltmeksizin…*" / ed.

[٨٥٨] فإن قلت: ما معنى تنكير الإيمان؟ قلت: معناه الدلالة على أنه إيمان خاص عظيم المنزلة. ويجوز أن يراد إيمان الذرية الداني المحل، كأنه قال: بشيء من الإيمان لا يؤهلهم لدرجة الآباء ألحقناهم بهم.

[٨٥٩] وقرئ «وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ»، «وأَتْبَعَتْهُمْ ذريتهم»، و«ذرياتهم» وقرئ «ذِرياتهم»، بكسر الذال.

[٨٦٠] ووجه آخر وهو أن يكون {وَالَّذِينَ ءَامَنُوا} مبتدأ خبره {بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ} وما بينهما اعتراض.

[٨٦١] {وَمَا أَلَتْنَاهُمْ} وما نقصناهم، يعني وفرنا عليهم جميع ما ذكرنا من الثواب والتفضل، وما نقصناهم من ثواب عملهم من شيء. وقيل معناه: وما نقصناهم من ثوابهم شيئًا نعطيه الأبناء حتى يلحقوا بهم، إنما ألحقناهم بهم على سبيل التفضل. قرئ «ألَتناهم» وهو من بابين؛ من ألت يألت، ومن ألات يليت، كأمات يميت. و«ءَالَتْناهم»، من آلت يؤلت، كآمن يؤمن. و«لِتْناهم»، من لات يليت. و«وَلتناهم»، من ولت يلت؛ ومعناهنّ واحد.

[٨٦٢] {كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ} أي مرهون، كأن نفس العبد رهن عند الله بالعمل الصالح الذي هو مطالَب به، كما يرهن الرجل عبده بدَين عليه، فإن عمل صالحًا فكّها وخلصها وإلا أوبَقها.

٢٢-﴿وَأَمْدَدْنَاهُمْ بِفَاكِهَةٍ وَلَحْمٍ مِمَّا يَشْتَهُونَ﴾

23. Birbirlerine kadeh uzatırlar orada... Ama ne saçmalatma vardır onda ne de günaha sokma...

[863] "Bol bol vermişizdir" yani kesintisiz biçimde sürekli arttırmışızdır.

[864] "Birbirlerine kadeh uzatırlar." Birlikte oturdukları akraba ve dostlarıyla *içki* alışverişinde bulunurlar ve birbirilerine ikram ederler. "Onda" yani onun içiminde "ne saçmalamak vardır ne de günaha sokmak." İçerken, dünyada mey arkadaşlarının kafayı bulup gürültü patırtı yapmaları gibi bayağı ve faydasız sözler söylemezler; fâʿilini günahkâr kılan davranışlarda da bulunmazlar; yani yalan söyleme, sövüp sayma ve hayâsız laflar etme gibi, yükümlülük yurdu olan dünyada yapıldığı takdirde kişiyi günahkâr eden şeyleri yapmazlar. Aksine, haz alınacak şekilde hikmetli ifadeler ve güzel sözler kullanırlar; çünkü akılları yerindedir, gitmiş değildir. Üstelik bilge ve âlim kimselerdir. [لَا لَغْوٌ فيهَا وَلَا تَأْثِيمٌ ifadesi], *lâ lağve fî-hâ ve-lâ teʾsîm*^e^ şeklinde de okunmuştur.[1]

24. (Sedefinde) korunmuş inci kadar parlak civanlar da fır dönmektedir etraflarında.

[865] غِلْمَانٌ لَهُمْ yani emirleri altında ve kendilerine özgü oğlan çocukları. مَكْنُونٌ yani sedefinde *saklı*; çünkü inci tazeyken daha güzel ve parlaktır. Veya korumaya alınmış; çünkü ancak değerli ve kıymeti yüksek şeyler korumaya alınır. Katâde'ye (v. 117/735), "Hizmet eden böyleyse hizmet edilen nasıldır?" diye sorulunca şöyle cevap vermiş: Hz. Peygamber buyurmuştur ki; "*Canım kudret elinde bulunan Allah'a yemin ederim ki, ayın on dördündeki dolunay diğer yıldızlardan ne kadar daha parlaksa hizmet edilenlerin hizmet edenlere üstünlüğü de o kadardır.*" Hz. Peygamber'in şöyle dediği de rivayet edilmiştir: "Cennette derecesi en düşük olanlardan biri hizmetçilerinden birini çağırır, kapısında bini birden *'Buyurun! Buyurun!* diye cevap verir."

25. Birbirlerine yönelerek sorarlar;

26. derler ki: "Bundan önce, kendi insanlarımızın arasında iken (Rabbimizin azabından) kaygılanırdık."

27. "Allah bize lutfetti de bizi, o 'insanın içine işleyen azap'tan korudu."

28. "İyi ki, daha önce O'na kulluk etmişiz! Gerçekten lutufkârmış, merhametliymiş (Berr, Rahîm)."

[866] "Birbirlerine sorarlar." Birbirleriyle konuşurlar ve birbirlerinin durumlarını, yaptıklarını ve Allah katındaki bu dereceyi ne ile hak ettiklerini sorarlar. مُشْفِقِينَ (kaygılanırdık) yani Allah korkusundan kalbimiz ürperirdi.

---

1 (i) Ama ne saçmalatma vardır onda ne de günaha sokma... (ii) Ama saçmalatma namına da hiçbir şey yoktur onda, günaha sokma namına da... / ed.

٢٣-﴿يَتَنَازَعُونَ فِيهَا كَأْسًا لا لَغْوٌ فِيهَا وَلا تَأْثِيمٌ﴾

[٨٦٣] {وَأَمْدَدْنَاهُمْ} وزدناهم في وقت بعد وقت.

[٨٦٤] {يَتَنَازَعُونَ} يتعاطون ويتعاورون هم وجلساؤهم من أقربائهم وإخوانهم {كَأْسًا} خمرًا {لّا لَغْوٌ فِيهَا} في شربها {وَلَا تَأْثِيمٌ}، أي لا يتكلمون في أثناء الشرب بسِقط الحديث وما لا طائل تحته كفعل المتنادمين في الدنيا على الشراب في سفههم وعربدتِهم، ولا يفعلون ما يؤثم به فاعله، أي ينسب إلى الإثم لو فعله في دار التكليف من الكذب والشتم والفواحش، وإنما يتكلمون بالحكم والكلام الحسن متلذذين بذلك، لأنّ عقولهم ثابتة غير زائلة، وهم حكماء علماء. وقرئ «لا لغوَ فيها ولا تأثيمَ».

٢٤-﴿وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ غِلْمَانٌ لَهُمْ كَأَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ مَكْنُونٌ﴾

[٨٦٥] {غِلْمَانٌ لَهُمْ} أي مملوكون لهم مخصوصون بهم، {مَكْنُونٌ} في الصدف، لأنه رطبًا أحسن وأصفى؛ أو مخزون، لأنه لا يخزن إلا الثمين الغالي القيمة. وقيل لقتادة: هذا الخادم فكيف المخدوم؟ فقال: قال رسول الله ﷺ: "والذي نفسي بيده إن فضل المخدوم على الخادم كفضل القمر ليلة البدر على سائر الكواكب". وعنه عليه الصلاة والسلام: "إن أدنى أهل الجنة منزلة من ينادي الخادم من خدامه فيجيبه ألف ببابه: لبيك لبيك!"

٢٥-﴿وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ﴾
٢٦-﴿قَالُوا إِنَّا كُنَّا قَبْلُ فِي أَهْلِنَا مُشْفِقِينَ﴾
٢٧-﴿فَمَنَّ اللهُ عَلَيْنَا وَوَقَانَا عَذَابَ السَّمُومِ﴾
٢٨-﴿إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلُ نَدْعُوهُ إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُ﴾

[٨٦٦] {يَتَسَآءَلُونَ} يتحادثون ويسأل بعضهم بعضًا عن أحواله وأعماله وما استوجب به نيل ما عند الله. {مُشْفِقِينَ} أرِقّاء القلوب من خشية الله.

[وَقينَا] şeddeli olarak *ve vakkānâ* şeklinde de okunmuştur. "Azap" cehennem azabını, cehennem ateşinin tutuşmasını ve alazlamasını ifade eder. *Semûm*, insan cildinin gözeneklerinden içine nüfuz eden kızgın bir yeldir. Cehennem ateşinin bu şekilde adlandırılmasının sebebi, onun böyle bir özelliğinin olmasıdır. Allah'a kavuşmadan ve O'na dönmeden "önce", yani dünyada O'na kulluk etmiş; bizi korumasını dilemişiz!.. "Allah gerçekten lutufkârmış;" ihsan sahibiymiş; "merhametliymiş!.." Merhameti öylesine büyükmüş ki kulluk edildiğinde mükâfatını verir, bir şey istendiğinde olumlu cevap verirmiş. [إنه] Hemze'nin fethasıyla *li-ennehû* anlamında *ennehû* diye de okunmuştur.

29. (Resulüm!) Sen öğüt vermene bak; -Rabbinin nimeti sayesinde- ne kâhinsin ne de cinli!..

[867] "Öğüt vermene bak." İnsanlara hatırlatma ve öğüt verme görevinde sebat et. Onların, "o bir kâhindir veya cinlidir" şeklindeki sözleri seni kesinlikle bundan vazgeçirmesin; buna aldırış etme; çünkü bu asılsız ve tutarsız bir sözdür; zira kâhin kehanette bulunurken zekâya ve dikkatli bir düşünceye ihtiyaç duyar. Cinli ise, akıl ışığı perdelenmiş kimsedir. Oysa sen Allah'ın lutfu ve sana ihsanda bulunduğu gerçek peygamberlik ve üstün akıl sayesinde bu ikisinden hiçbiri değilsin.

30. Yoksa (senin için); "Şairin teki! Gözleyelim bakalım; zaman şunun başına neler açacak!" mı diyorlar?!

31. De ki: Gözleyin gözleyin!.. Doğrusu, ben de sizinle beraber gözleyenlerdenim!

[868] [نَتَرَبَّصُ بِهِ رَيْبَ الْمَنُونِ (*Gözleyelim* bakalım; zaman şunun başına neler açacak!) ifadesi] meçhul olarak *yutarabbesu bi-hî raybu'l-menûn*[i] (*Gözlensin* bakalım; zaman şunun başına neler açacak!) şeklinde de okunmuştur. رَيْبَ الْمَنُونِ zamanın insanları tedirgin eden ve onları hayrete düşüren hadiseleri demektir. Şair şöyle demiştir:

> Felekten ve başıma getireceği şeyden dolayı mı sızlanacakmışım ben!?
> [Sızlananın sitemini kabul etmez ki devran!]

*Menûn*un ölüm anlamına geldiği de söylenmiştir; *fe'ûl* veznindedir. Birisi bir şeyi kestiğinde *mennehû* denilir; çünkü ölüm de [hayatla] bağı koparmaktadır. Aynı nedenle ölüme *şe'ûb* (darmadağın eden) de denilmiştir. Müşrikler diyorlardı ki: "Şunun hakkında zamanın hadiselerini bekleyelim bakalım; kendisinden önceki Züheyr (b. Ebu Sülmâ; v. 609) ve Nâbiğa (ez-Zübyânî; v. 604) gibi nice şair yok olup gittiği gibi bu da yok olup gidecek!.."

وقرئ «ووقانا»، بالتشديد. {عَذَابَ السموم} عذاب النار ووهجها ولفحها. والسموم الريح الحارّة التي تدخل المسامّ، فسميت بها نار جهنم لأنها بهذه الصفة. {مِن قَبْلُ} من قبل لقاء الله تعالى والمصير إليه، يعنون في الدنيا. {نَدْعُوهُ} نعبده ونسأله الوقاية. {إِنَّهُ هُوَ البر} المحسن، {الرحيم} العظيم الرحمة الذي إذا عبد
٥ أثاب وإذا سئل أجاب. وقرئ «أنه»، بالفتح، بمعنى لأنه.

٢٩-﴿فَذَكِّرْ فَمَا أَنْتَ بِنِعْمَتِ رَبِّكَ بِكَاهِنٍ وَلا مَجْنُونٍ﴾

[٨٦٧]{فَذَكِّرْ} فاثبُت على تذكير الناس وموعظتهم، ولا يثبطنّك قولهم كاهن أو مجنون، ولا تبال به فإنه قول باطل متناقض، لأنّ الكاهن يحتاج في كهانته إلى فطنة ودقة نظر، والمجنون مغطى على عقله. وما أنت بحمد الله وإنعامه عليك
١٠ بصدق النبوّة ورجاحة العقل أحد هذين.

٣٠-﴿أَمْ يَقُولُونَ شَاعِرٌ نَتَرَبَّصُ بِهِ رَيْبَ الْمَنُونِ﴾

٣١-﴿قُلْ تَرَبَّصُوا فَإِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُتَرَبِّصِينَ﴾

[٨٦٨]وقرئ «يُتربَّص به ريبُ المنون»، على البناء للمفعول. وريب المنون ما يقلق النفوس ويشخص بها من حوادث الدهر. قال:

١٥ أَمِنَ المَنُونِ وَرَيْبِهِ أَتَوَجَّعُ ۞

وقيل: المنون الموت، وهو في الأصل فعول، من منَّه إذا قطعه؛ لأن الموت قطوع، ولذلك سميت شعوب. قالوا: ننتظر به نوائب الزمان فيهلك، كما هلك من قبله من الشعراء زهير والنابغة.

[869] "Gözleyenlerdenim." Benim yok olup gitmemi beklediğiniz gibi ben de sizin yok olup gitmenizi bekliyorum!

32. Bunu, kendilerine akılları mı emrediyor, yoksa, taşkın bir kavim midir nedir bunlar?

[870] أَحْلَامُهُمْ yani akılları, vicdanları. *Ahlâmu 'âd^{in}* (Âd kavminin akılları) deyimi de bundan gelmektedir. Anlam şöyledir: Bu çelişkili sözleri söylemeyi yoksa 'akıl'ları mı emrediyor bunlara!? Söz konusu çelişki, onların "cinli" demelerinin yanı sıra "kâhin" ve "şair" diye de nitelemeleridir. Kureyşliler için "akıllı", "zeki" denilirdi ya...[1] "Yoksa" gerçek kendilerine apaçık görülmüşken inatta haddi aşan "taşkın bir kavimdirler de ondan mı!?"

[871] **Şayet** "Akıllarının 'emredici' olarak nitelendirilmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, akıllarının onları bu noktaya götürdüğünü belirten mecazi bir ifadedir. Tıpkı "Atalarımızın taptıklarını ve mallarımızda dilediğimiz tasarrufta bulunmayı bırakmamızı sana 'namaz'ın mı emrediyor?" [Hûd 11/87] âyetinde olduğu gibi.

[872] ("Yoksa taşkın bir kavimdirler de ondan mı!?" anlamındaki أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ ifadesi) *bel hum kavm^{un} tâğûn* (Aksine, taşkın bir kavimdirler de ondan!) şeklinde de okunmuştur.

33. Yoksa "Onu (yani, Kur'ân'ı) kendisi uydurmakta!" mı diyorlar?! Hayır, iman etmezler (de onun için böyle söylüyorlar)!..
34. Doğru söylüyorlarsa, ona benzer bir söz getirsinler.

[873] تَقَوَّلَهُ "kendi kafasından uydurdu" demektir.

[874] "Hayır, iman etmezler." Yani, sözlerinin asılsızlığını, Hz. Muhammed'in uydurmacı olmadığını, çünkü onun getirdiği Kur'ân'ın benzerini getirmekten tüm Arapların âciz olduğunu ve Hz. Muhammed'in bir Arap olduğunu bile bile, inkâr ve inatlarından dolayı bu ithamlarda bulunuyorlar.

[875] ["Ona benzer" anlamındaki بحديثٍ مثله ifadesi] izâfet tamlamasıyla *bi-hadîsi mislihî* (Muhammed'e benzer birinin sözünü [getirin]) şeklinde de okunmuştur. Bu durumda *hî* zamiri Peygamber'e (s.a.) râci olur. Mâna şöyledir: Araplar arasında fesahat bakımından Muhammed'in benzeri yok değildir. Muhammed bu Kur'ân'ın dizimini yapabilmişse onun gibi biri de bunu yapabilir demektir. Haydi ona benzeyen birinin sözünü getirsinler!

35. Yoksa bunlar, hiçbir şey değilken mi yaratılmışlar? Yoksa, onlar mıymış yaratanlar?!

1 Bu sebeple, akla vurgu yapıyor; "Bu çelişkili fikirleri onlara o meşhur akılları mı emrediyor?!" / ed.

[٨٦٩] {مِنَ الْمُتَرَبِّصِينَ} أتربص هلاككم كما تتربصون هلاكي.

٣٢-﴿أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَحْلامُهُمْ بِهَذَا أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ﴾

[٨٧٠] {أَحْلامُهُمْ} عقولهم وألبابهم. ومنه قولهم: أحلام عاد. والمعنى: أتأمرهم أحلامهم بهذا التناقض في القول، وهو قولهم: كاهن وشاعر، مع قولهم مجنون.

٥ وكانت قريش يدعون أهل الأحلام والنُّهى. {أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ} مجاوزون الحدّ في العناد مع ظهور الحق لهم.

[٨٧١] فإن قلت: ما معنى كون الأحلام آمرة؟ قلت: هو مجاز لأدائها إلى ذلك، كقوله تعالى {أَصَلَاتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرُكَ مَا يَعْبُدُ ءَابَاؤُنَا} [هود: ٨٧].

[٨٧٢] وقرئ «بل هم قوم طاغون».

١٠ ٣٣-﴿أَمْ يَقُولُونَ تَقَوَّلَهُ بَلْ لا يُؤْمِنُونَ﴾

٣٤-﴿فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ﴾

[٨٧٣] {تَقَوَّلَهُ} اختلقه من تلقاء نفسه.

[٨٧٤] {بَلْ لَا يُؤْمِنُونَ} فلكفرهم وعنادهم يرمون بهذه المطاعن، مع علمهم ببطلان قولهم، وأنه ليس بمتقول لعجز العرب عنه، وما محمد إلا واحد من العرب.

١٥ [٨٧٥] وقرئ «بحديثِ مثله»، على الإضافة، والضمير لرسول الله ﷺ، ومعناه: أن مثل محمد في فصاحته ليس بمُعوِز في العرب، فإن قدر محمد على نظمه كان مثله قادرًا عليه، فليأتوا بحديث ذلك المثل.

٣٥-﴿أَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ أَمْ هُمُ الْخَالِقُونَ﴾

36. Gökleri ve yeri mi yaratmışlar yoksa? (Sorunca, bunları Allah'ın yarattığını söylüyorlar) ama yakînen inanmıyorlar!..

[876] Yoksa hiçbir yaratıcı ve takdir edici olmaksızın; fıtraten üzerinde bulundukları tarzda mı vücuda getirilmiş ve kaderleri çizilmiş?! Gerçek yaratıcıya kulluk etmediklerine göre kendi kendilerini mi yaratmışlar!?

[877] "Sizi, gökleri ve yeri kim yarattı?" diye kendilerine sorulduğunda 'Allah' diyorlar; ama söylediklerinin doğruluğundan emin değiller. Buna kesin olarak kanaat getirmiyorlar. Şöyle de denilmiştir: Hesaba çekilme ve karşılık görme gibi bir amaç güdülmeksizin mi yaratılmışlar!? Şöyle de denilmiştir: Bir anne ve babadan olmaksızın mı yaratılmışlar?!

37. Yoksa senin Rabbinin hazineleri bunların yanında mıymış? Bekçileri de kendileri miymiş yoksa?!

[878] "Yoksa Rabbinin" kısmet "hazineleri bunların yanında mıymış" ki peygamberliği diledikleri kimseye tahsis etsinler?! Veya Allah'ın ilim hazineleri bunların yanında mıymış ki kendileri bu ilmi vermek için hikmet ve maslahata uygun gördükleri kimseyi tercih etsinler? [Hazinelerin] "bekçileri de kendileri miymiş yoksa!?"

[879] Yetkiyi ellerinde tutan sahipler onlar mıymış ki rububiyet işlerini diledikleri gibi evirip çevirsinler. Sin'li olarak [الْمُسَيْطِرُونَ] okunduğu gibi Sād'lı olarak الْمُصَيْطِرُونَ şeklinde de okunmuştur.

38. Yoksa, (Mele-i Âlâ'yı) dinleyebilecekleri bir merdivenleri mi varmış? -Varsa; dinleyebilenleri, açık bir kanıt getirsin de görelim!-

39. Yoksa oğlanlar sizin de kız evlâtlar mı O'nun?!

[880] Yoksa Muhammed'in onlardan önce helâk olacağını ve sonunda Muhammed'in değil, iddia ettikleri gibi kendilerinin galip geleceklerine ilişkin bilgiyi elde etmek için meleklerin sözlerini ve onlardan vahyedilen gayb bilgisini dinlemek üzere göğe dayanıp tırmandıkları "merdivenleri mi varmış!?"

[881] "Açık bir kanıt" yani onların -sözde- dinleyicilerini doğrulayan açık bir delil.

40. Yoksa sen bunlardan bir ücret istiyorsun da onun borcu altında mı eziliyorlar?!

[882] مَغْرَمٍ insanın yükümlü bulunmadığı bir yükün altına girmesi demektir; yani onlara ağır ve altından kalkamadıkları bir sorumluluk mu doğuyor da bu onları sana tâbi olmaktan soğutuyor!?

٣٦-﴿أَمْ خَلَقُوا السَّموَاتِ وَالأَرْضَ بَلْ لا يُوقِنُونَ﴾

[٨٧٦] {أَمْ خُلِقُوا} أم أحدثوا وقدروا التقدير الذي عليه فطرتهم {مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ}، من غير مقدّر {أَمْ هُمُ} الذين خلقوا أنفسهم حيث لا يعبدون الخالق.

[٨٧٧] {بَلْ لا يُوقِنُونَ}، أي إذا سئلوا من خلقكم وخلق السَّموَات والأرض؟ قالوا: الله، وهم شاكون فيما يقولون، لا يوقنون. وقيل: أخُلِقوا من أجل لا شيء من جزاء ولا حساب؟ وقيل: أخلقوا من غير أب وأم؟

٣٧-﴿أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَبِّكَ أَمْ هُمُ الْمُسَيْطِرُونَ﴾

[٨٧٨] {أَمْ عِندَهُمْ خَزَائِنُ} الرزق حتى يرزُقوا النبوّة من شاؤا. أو أعندهم خزائن علمه حتى يختاروا لها مَن اختياره حكمةٌ ومصلحة؟

[٨٧٩] {أَمْ هُمُ الْمُسَيْطِرُونَ} الأرباب الغالبون، حتى يدبروا أمر الربوبية ويبنوا الأمور على إرادتهم ومشيئتهم؟ وقرئ «المصيطرون»، بالصاد.

٣٨-﴿أَمْ لَهُمْ سُلَّمٌ يَسْتَمِعُونَ فِيهِ فَلْيَأْتِ مُسْتَمِعُهُمْ بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ﴾

٣٩-﴿أَمْ لَهُ الْبَنَاتُ وَلَكُمُ الْبَنُونَ﴾

[٨٨٠] {أَمْ لَهُمْ سُلَّمٌ} منصوب إلى السماء يستمعون صاعدين فيه إلى كلام الملائكة وما يوحى إليهم من علم الغيب حتى يعلموا ما هو كائن من تقدم هلاكه على هلاكهم وظفرهم في العاقبة دونه كما يزعمون؟

[٨٨١] {بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ} بحجة واضحة تصدق استماع مستمعهم.

٤٠-﴿أَمْ تَسْأَلُهُمْ أَجْرًا فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَ﴾

[٨٨٢] المغرم أن يلتزم الإنسان ما ليس عليه، أي لزمهم مغرم ثقيل فدحهم فزهدهم ذلك في اتباعك؟

41. Yoksa gayb (bilgisi) yanlarında da, oradan mı yazıyorlar?!

[883] "Yoksa gayb" yani Levh-i Mahfuz "yanlarında da" onun içinden mi "yazıyorlar" yani "yeniden diriltilmeyeceğiz, diriltilsek de azap-mazap görmeyiz!" mi diyorlar?!

42. Yoksa tuzak mı kurmak istiyorlar?! Ama nankörce inkâr edenlerdir asıl tuzağa düşecekler.

43. Yoksa Allah'tan başka bir tanrıları mı var?! Allah, koştukları ortaklardan münezzehtir.

[884] "Yoksa tuzak mı kurmak istiyorlar?" derken kastedilen, Darunnedve'de[1] Allah Resulü'ne ve müminlere kurmak istedikleri tuzaktır. "Nankörce inkâr edenler" ifadesi ya bunlara işarettir yahut Allah'ı inkâr eden herkes kastedilmiştir.

[885] "Asıl tuzağa düşecekler onlardır." Tuzaklarının ceremesinin kendilerine döneceği ve hilelerinin kendilerini kuşatacağı kimseler onlardır. Ki bu, Bedir savaşında öldürülmeleriyle gerçekleşmiştir. "Karşılıklı birbirimize tuzak kurduk ve ben onu tuzağa düşürdüm!" deyiminden olup hileleri boşa çıkacak demektir.

44. (Üzerlerine) gökten düşen bir kütle görseler "Birbiri üstüne yığılmış bir bulut canım, [getirse getirse yağmur getirir]!.." derler. (Ne azap olarak değerlendirirler ne de ders çıkarırlar)!

[886] *Kisf* parça demektir. Bu, onların "Yahut iddia ettiğin gibi göğü üzerimize parça parça düşürmelisin." [İsrâ 17/92] âyetinde nakledilen sözlerine bir cevaptır; demek istiyor ki aşırı azgınlık ve inatlarından dolayı tepelerine gökten parçalar indirsek [bile] "Bunlar bize yağmur yağdıracak üst üste yığılmış bulut parçalarıdır." diyecekler ve onun azap için tepelerine inen bir kütle olduğunu kabul etmeyecekler.

45. O hâlde, çarpılıp yere düşecekleri gün ile karşı karşıya gelinceye kadar bırak onları.

46. Tuzaklarının kendilerine hiçbir fayda vermeyeceği, yardım da göremeyecekleri gün ile...

47. Şüphesiz, zulmedenler için bundan başka bir azap daha var; fakat çoğu bilmez!..

[887] [حَتّٰى يُلَاقُوا] *hattâ yulâkû* şeklinde okunduğu gibi [*hattâ*] *yelkav* şeklinde de okunmuştur.[2]

1 Mekke şirk devletinin bir nev'-i parlamentosu. / ed.

2 Ciddi bir anlam farklılığı doğmamakla birlikte, ilk kıraat "karşı karşıya gelinceye kadar" şeklinde; ikinci kıraat ise "karşılaşıncaya kadar" diye çevrilebilir. / ed.

٤١-﴿أَمْ عِندَهُمُ الْغَيْبُ فَهُمْ يَكْتُبُونَ﴾

[٨٨٣]{أَمْ عِندَهُمُ الْغَيْبُ} أي اللوح المحفوظ {فَهُمْ يَكْتُبُونَ} ما فيه حتى يقولوا لا نبعث، وإن بُعثنا لم نعذب.

٤٢-﴿أَمْ يُرِيدُونَ كَيْدًا فَالَّذِينَ كَفَرُوا هُمُ الْمَكِيدُونَ﴾

٤٣-﴿أَمْ لَهُمْ إِلَهٌ غَيْرُ اللهِ سُبْحَانَ اللهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

[٨٨٤]{أَمْ يُرِيدُونَ كَيْدًا}، وهو كيدهم في دار الندوة برسول الله ﷺ وبالمؤمنين. {فَالَّذِينَ كَفَرُوا} إشارة إليهم، أو أريد بهم كل من كفر بالله.

[٨٨٥]{هُمُ الْمَكِيدُونَ} هم الذين يعود عليهم وبال كيدهم ويحيق بهم مكرهم؛ وذلك أنهم قتلوا يوم بدر. أو المغلوبون في الكيد، من كايدْتُه فكدته.

٤٤-﴿وَإِنْ يَرَوْا كِسْفًا مِنَ السَّمَاءِ سَاقِطًا يَقُولُوا سَحَابٌ مَرْكُومٌ﴾

[٨٨٦]الكسف القطعة، وهو جواب قولهم {أَوْ تُسْقِطَ السَّماءَ كَمَا زَعَمْتَ عَلَيْنَا كِسَفًا} [الإسراء: ٩٢] يريد: أنهم لشدّة طغيانهم وعنادهم لو أسقطناه عليهم لقالوا: هذا سحاب مركوم بعضه فوق بعض يمطرنا، ولم يصدقوا أنه كسف ساقط للعذاب.

٤٥-﴿فَذَرْهُمْ حَتَّى يُلاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي فِيهِ يُصْعَقُونَ﴾

٤٦-﴿يَوْمَ لَا يُغْنِي عَنْهُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ﴾

٤٧-﴿وَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا عَذَابًا دُونَ ذَلِكَ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لا يَعْلَمُونَ﴾

[٨٨٧]وقرئ «حَتَّى يُلاقُوا»، و«يلقَوْا».

[888] يَصْعَقُونَ (çarpılıp yere düşecekleri) ifadesi, "öldürülecekleri" anlamındadır; يُصْعَقُونَ (çarpılıp yere düşürülecekleri) şeklinde de okunmuştur ki *sa'akahû* "onu çarptı", *su'ika* ise "çarpıldı" anlamındadır.[1] Söz konusu ölüm, Sûr'a birinci üfürüş -yani ölüm üfürüşü- sırasında olacaktır.

5 [889] "Şüphesiz, zulmedenler" -yani bu zalimler- için "bundan" yani kıyamet günündeki azaptan "başka bir azap daha var:" Bedir savaşında öldürülmeleri, yedi sene kıtlık çekmeleri ve kabir azabı. İbn Mes'ûd'un (v. 32/653) mushafında *dûne zâlike karîb^en^* (ondan başka yakında) şeklindedir.[2]

48. Rabbinin hükmüne sabret; şüphesiz, sen Biz'im gözetimimiz
10 **altındasın. (İstirahat ederken uyanıp) kalktığında, hamd ederek Rabbini tenzih ve takdis et;**

[890] "Rabbinin hükmüne," yani onlara süre tanımasına ve bu yolda uğrayacağın meşakkat ve sıkıntılara [sabret]. "Şüphesiz sen bizim gözetimimiz altındasın." ifadesi, seni görüyor ve kolluyoruz anlamında bir temsildir.
15 *'Ayn* kelimesinin *a'yun* şeklinde çoğul getirilmesi, *nâ* (bizim) zamirinin çoğulluğuna uyum sağlaması içindir. Dikkat edilirse, وَلِتُصْنَعَ عَلى عَيْنِي (Gözümün önünde yetiştirilesin diye [ey Mûsâ]...) [TāHâ 20/39] buyrulmuştur.[3] (بِاَعْيُنِنَا) idgam ile *bi-a'yunnâ* şeklinde de okunmuştur.

[891] "Kalktığında," yani kalktığın / ayakta bulunduğun her yerde. An-
20 cak "uykudan kalktığında" anlamına geldiği de söylenmiştir.

49. gecenin bir kısmında ve (sabahleyin) yıldızların batışı ardından O'nu tenzih ve takdis et.

[892] "Yıldızların batışı ardından," yani gece sona erip, yıldızlar dönüp battığında. [إدبارَ kelimesi] "Batınca yıldızların ve izlerinin ardından" anlamın-
25 da fethayla *edbâra* şeklinde de okunmuştur. Kasıt bu vakitlerde *subhânallâhi ve bi-hamdihî*[4] denilmesini emretmektir. *Tesbih*ten kastın, "uykusundan uyandığında namaz kılması" olduğu da söylenmiştir. Geceleyin [tesbih etmek] akşam ve yatsı namazlarını kılmayı; yıldızların batışının ardından [tesbih etmek de] sabah namazını kılmayı ifade etmektedir.

30 [893] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim Tûr sûresini okursa, Allah'ın onu azabından emin kılmasını ve cennetinde konfor içinde yaşatmasını hak eder."

1 Müfessirin, *yas'akûne* kıraatini esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.
2 Dolayısıyla, "çarpılıp devrilecekleri o gün"ün Sûr'a üfürülme vaktinden evvel, dünyada gerçekleşeceği anlaşılıyor. / ed.
3 Âyette; *'ayn* kelimesi tekil olan mütekellim ي'si ile uyumlu getirilmiştir. / çev.
4 Allah'a hamdüsena ederek O'nu her tür eksikten tenzih ederim, yani uzak bilirim. / ed.

[٨٨٨] {يَصْعَقُونَ} يموتون؛ وقرئ «يُصعقون». يقال. صعقه فصعق، وذلك عند النفخة الأولى نفخة الصعق.

[٨٨٩] {وَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا} وإن لهؤلاء الظلمة {عَذَابًا دُونَ ذَلِكَ} دون يوم القيامة، وهو القتل ببدر، والقحط سبع سنين، وعذاب القبر. وفي مصحف عبد الله «دون ذلك قريبًا».

٤٨-﴿وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ حِينَ تَقُومُ﴾

[٨٩٠] {لِحُكْمِ رَبِّكَ} بإمهالهم وما يلحقك فيه من المشقة والكلفة. {فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا} مثل، أي بحيث نراك ونكلؤك. وجمع العين لأنّ الضمير بلفظ ضمير الجماعة؛ ألا ترى إلى قوله تعالى {وَلِتُصْنَعَ عَلَى عَيْنِي} [طه: ٣٩]. وقرئ «بأعينّا»، بالإدغام .

[٨٩١] {حِينَ تَقُومُ} من أي مكان قمت. وقيل: من منامك.

٤٩-﴿وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَإِدْبَارَ النُّجُومِ﴾

[٨٩٢] {وَإِدْبَارَ النُّجُومِ} وإذا أدبرت النجوم من آخر الليل. وقرئ «وأدبار»، بالفتح بمعنى في أعقاب النجوم وآثارها إذا غربت. والمراد الأمر بقول سبحان الله وبحمده في هذه الأوقات. وقيل التسبيح: الصلاة إذا قام من نومه، ومن الليل: صلاة العشاءين، وأدبار النجوم: صلاة الفجر.

[٨٩٣]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الطور كان حقًا على الله أن يؤمنه من عذابه وأن ينعمه في جنته.

NECM SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 62 âyettir. 61 âyet olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. İndiğinde 'yıldız'a yemin ederim ki…

[894] *Necm* Süreyya / Ülker takımyıldızı demektir. *Necm*, [tüm yıldızların genel adıyken] bu yıldız grubu için kullanılır olmuştur. Şairin şu beytinde olduğu gibi:

> Ülker takımyıldızı yatsı vakti doğarken
> kepeneğini aramaya başlar çoban [üşüdüğünden]

Veya [genel anlamda] yıldızlar kastedilmektedir. Nitekim şair şöyle demiştir:

> Çorba dolu bir tencerede yıldız*lar*ın yansımasını saymaya başladı annen

[*Necm* derken] *nücûm* (yıldızlar)ı kastetmektedir.

[895] إذا هوى yani battığında veya kıyamet günü gelip de saçıldığında. Yahut [*necm*] şeytanların taşlanmasında kullanılan yıldızlardır; إذا هوى da "kaydığında" demektir. Veya [*necm* ile] kastedilen Kur'ân pasajlarından her biridir; Kur'ân yirmi sene zarfında *necm necm*[1] -yani peyderpey- indirilmiştir. Bu durumda إذا هوى "indiğinde" anlamına gelir. Veya [*necm*] gövdesiz bitkilerdir; إذا هوى da "yere düşüp yayıldığında" demektir.

[896] Urve b. Zübeyr'den (v. 94/713) şöyle rivâyet edilmiştir: Ebû Leheb'in oğlu Utbe, Peygamber'in (s.a.) damadıydı. Şam bölgesine yolculuk yapmak istedi. Sefere çıkmadan; "Önce Muhammed'in yanına gidip onu iyi bir inciteceğim!" dedi ve Peygamber'e gelip; "*'İndiğinde o yıldız'*ı da, *'o sarkıp yaklaşan'*ı da (yani vahiy meleğini de) inkâr ettiğini" söyledi ve Peygamber'in yüzüne tükürdü. Peygamber'in kızını da boşayıp evine gönderdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber; "Ya Rabbi! Köpeklerinden[2] birini buna musallat eyle!" diye beddua etti. Ebû Tâlib de orada bulunuyordu; bu sözden dolayı buruldu; "Yeğenim! Böyle bir duadan ne kadar müstağnisin oysa!"[3] dedi.

---

1 Âyet ve sûrelere *necm* / yıldız denmesinin sebebi şudur: İnsanlar kara ve deniz yolculuklarında gecenin karanlığında yollarını yıldızlarla buldukları gibi, müminler de manevî karanlık ve bilinmezlikler karşısında Kur'ân'ın âyetlerinden yararlanmaktadır. İkinci olarak; Necm 53/1'de ve Vâkı'a 56/75'te de ihsas edildiği üzere, âyetler Kur'ân semasının yıldızlarıdır. Nasıl gökteki yıldızların tamamı aynı parlaklık kadrinde değilse, Kur'ân âyetleri de böyledir. Sözgelimi Kur'ân'ın her sayfasında Allah'la ilgili bir ifade bulunmasına rağmen, bu ifadelerden bazıları -meselâ *Âyetelkürsî, Nur âyeti, İhlâs, Huvallâhullezî-* daha veciz ve kapsamlı olup bulunduğu yerde âdeta nur gibi parlamaktadır; nitekim bizzat Peygamber YâSîn sûresini "Kur'ân'ın kalbi", Âyetelkürsî'yi "Kur'ân âyetlerinin sultanı" saymış; İhlâs sûresini "Kur'ân'ın 1/3'ine denk" kabul etmiştir. / ed.

2 Bizim; aslan, leopar, kaplan vb. hayvanlara "kedi"giller dememiz gibi. / ed.

3 Yani "Sen birine beddua etmeyecek kadar iffetli, insancıl bir kişiliksin!" / ed.

سورة النجم

مكية؛ وآياتها ٦٢. وقيل: ٦١ آية.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَى﴾

٥ [٨٩٤] النجم الثريا، وهو اسم غالب لها. قال:

إِذَا طَلَعَ النَّجْمُ عِشَاءَ ۞ إبْتَغَى الرَّاعِي كِسَاءَ

أو جنس النجوم. قال:

فَبَاتَتْ تَعُدُّ النَّجْمَ فِي مُسْتَحِيرَةٍ ۞

يريد النجوم.

١٠ [٨٩٥] {إِذَا هَوَى} إذا غرب، أو انتثر يوم القيامة. أو النجم الذي يرجم به؛ {إِذَا هَوَى} إذا انقضّ. أو النجم من نجوم القرآن، وقد نزل منجّما في عشرين سنة؛ {إِذَا هَوَى} إذا نزل. أو النبات؛ {إِذَا هَوَى} إذا سقط على الأرض.

[٨٩٦] وعن عروة بن الزبير: أنّ عتبة بن أبي لهب -وكانت تحته بنت رسول الله ﷺ- أراد الخروج إلى الشام، فقال: لآتينّ محمدًا فلأوذينه؛ فأتاه فقال: يا محمد، ١٥ وهو كافر بالنجم إذا هوى، وبالذي دنا فتدلى! ثم تفل في وجه رسول الله ﷺ وردّ عليه ابنته وطلقها، فقال رسول الله ﷺ: اللهم سلط عليه كلبًا من كلابك! وكان أبو طالب حاضرًا، فوجم لها، وقال: ما كان أغناك يا ابن أخي عن هذه الدعوة.

Utbe babasının yanına döndü ve olup biteni ona anlattı; sonra babasıyla birlikte Şam bölgesine doğru yola çıktılar. Kafile bir yerde konakladı. Yukarıda bulunan bir manastırdan onları gören bir rahip "Burası yırtıcı hayvanların çokça bulunduğu bir yer." dedi. Ebû Leheb de arkadaşlarına dedi ki: Ey Kureyş topluluğu! Bu gece bize göz kulak olun. Ben oğlum hakkında Muhammed'in bedduasından korkuyorum!" Bütün develerini toplayıp kendi çevrelerinde oturttular. Utbe'yi de aralarına aldılar. Bir aslan geldi, onların yüzünü koklaya koklaya Utbe'yi buldu ve bir pençe darbesiyle onu öldürdü. Bu konuyla ilgili olarak Hassan b. Sâbit (v. 60/680?) şu şiiri okumuştur:

Bu sene evine kim dönerse dönsün, canavarın yediği kişi asla dönemez

2. Arkadaşınız ne sapmış ne de azmıştır.
3. (Kur'ân'ı size iletirken), kendi arzu ve ihtirasıyla konuşmuyor o!..
4. Vahyedilen bir vahiyden ibarettir o.

[897] "Arkadaşınız ne sapmış…" derken kastedilen Muhammed'dir (s.a.). Hitap Kureyşliler'edir. Bu ifade kasemin cevabıdır. *Dalâl* hidayetin, *ğayy* de rüşdün zıttıdır; yani o, doğru yoldadır, fikir ve davranışlarında isabetlidir. Yoksa sizin onu dalalette ve yanlış yolda olmakla suçladığınız gibi değildir. Onun size getirdiği Kur'ân da kendi aklı (*hevâ*) ve kişisel görüşüyle ortaya çıkan bir söz değildir. Bilakis, ona Allah katından gelen bir vahiydir.

[898] Peygamberlerin *ictihad* edemeyeceğini söyleyenler bu âyeti delil getirirler. Bunlara şöyle cevap verilebilir: Allah onların ictihad etmesini mümkün kılınca, hem ictihadları hem de bu ictihadın dayanağı heva ve hevesleri değil, *vahiy* olmuş olur[1].

5. 'Kuvveleri son derece sağlam olan (Cebrâil)' öğretmiştir ona;
6. deha sahibi... Ve aynı düzeye gelmiştir
7. onunla, en yüce ufukta...

[899] *"Kuvveleri son derece sağlam olan" melek* [anlamındaki شديد القوى'da] izâfet *ğayr-ı hakiki*dir; çünkü sıfat-ı müşebbehenin fâ'iline izâfeti türündendir. Bu melek, Cebrâil'dir. Lût kavminin yerleşim birimlerini kara suyun içinden çıkartıp kanadıyla kaldırması ve göğe kadar yükseltmesi, ardından da yüzüstü devirmesi; Semûd kavminin, onun bir nârasıyla ölüp

1 Peygamberlerin dinî bağlamda ağızlarından çıkan 'söz'ler üç türlüdür. (i) -Sonunda- kutsal kitaba dönüşen *vahy-i metluv*vler. (ii) Kutsal kitaba girmeyen *vahy-i gayrimetluv*vler ve (iii) normal insanlarla ortak oldukları ilham ve içtihatlar. Peygamberler son tür sözlerinde hata edebilirler; ama onlardan sadır olan hiçbir hata, olduğu şekliyle bırakılmaz; ilk iki şıktaki ilahî menşe'li 'söz'lerle mutlaka düzeltilir. Peygamberler -sözgelimi- eşleriyle sürdürdükleri karı koca ilişkileri bağlamında elbette *âşıkane* sözler sarf edebilirler. Burada (Necm 53/3-4'te) kastedilen, Peygamber'in mübarek ağzından "Kur'ân-ı Kerîm olarak" çıkan sözlerin onun *heva*sından kaynaklanmadığıdır. Müşriklerle cedel konusu olan husus Kur'ân'dır; hadis-i şerifler değil… / ed.

فرجع عتبة إلى أبيه، فأخبره. ثم خرجوا إلى الشام فنزلوا منزلًا، فأشرف عليهم راهب من الدير، فقال لهم: إن هذه أرض مسبعة، فقال أبو لهب لأصحابه: أغيثونا يا معشر قريش هذه الليلة! فإني أخاف على ابني دعوة محمد. فجمعوا جمالهم وأناخوها حولهم؛ وأحدقوا بعتبة، فجاء الأسد يتشمم وجوههم، حتى ضرب عتبة فقتله. وقال حسان:

٥ مَنْ يَرْجِعُ الْعَامَ إِلى أَهْلِهِ ۞ فَمَا أَكِيلُ السَّبْعِ بِالرَّاجِعِ

٢-﴿مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَى﴾

٣-﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَى﴾

٤-﴿إِنْ هُوَ إِلا وَحْيٌ يُوحَى﴾

[٨٩٧] {مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ} يعني محمدًا ﷺ، والخطاب لقريش. وهو جواب ١٠ القسم. والضلال: نقيض الهدى، والغيّ نقيض الرشد، أي هو مهتد راشد وليس كما تزعمون من نسبتكم إياه إلى الضلال والغي؛ وما أتاكم به من القرآن ليس بمنطق يصدر عن هواه ورأيه، وإنما هو وحي من عند الله يوحى إليه.

[٨٩٨] ويحتج بهذه الآية من لا يرى الاجتهاد للأنبياء؛ ويجاب بأنّ الله تعالى إذا سوّغ لهم الاجتهاد، كان الاجتهاد وما يستند إليه كله وحيًا لا نطقًا عن الهوى.

١٥ ٥-﴿عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَى﴾

٦-﴿ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوَى﴾

٧-﴿وَهُوَ بِالأُفُقِ الأَعْلَى﴾

[٨٩٩] {شَدِيدُ الْقُوَى} ملك شديد قواه؛ والإضافة غير حقيقية، لأنها إضافة الصفة المشبهة إلى فاعلها، وهو جبريل عليه السلام، ومن قوّته أنه اقتلع قرى قوم لوط من ٢٠ الماء الأسود، وحملها على جناحه، ورفعها إلى السماء ثم قلبها، وصاح صيحة بثمود

yerlerinde kalakalması; peygamberlerin yanına iniş ve çıkışının göz açıp kapamaktan daha hızlı olması; Kudüs bölgesinde bir dağ yolunda yürürken İblis'in İsa (a.s.) ile konuştuğunu görünce kanadının bir fiskesiyle onu Hindistan dağlarının en ötesine fırlatması Cebrâil'in kuvvetine örnektir.

[900] "Deha sahibi," yani aklında ve görüşünde sapasağlam, inancında metanetli.

[901] ("Ve aynı düzeye gelmiştir" anlamındaki) فَاسْتَوى vahyi her getirdiğinde girmiş olduğu insan suretine değil gerçek suretine büründü demektir. Nitekim vahiy getirirken genellikle Dıhyetu'l-Kelbî suretinde gelirdi.

[902] "… onunla, en yüce ufukta." Şöyle ki; Hz. Peygamber Cebrâil'i yaratıldığı aslî suretiyle görmek istedi. O da en yüksek ufukta -ki bu, güneş ufkudur- aslî suretine eksiksiz olarak büründü ve tüm ufku kapladı. Denilmiştir ki; Hz. Muhammed dışında hiçbir peygamber Cebrâil'i gerçek suretinde iki defa görmemiştir. Hz. Muhammed Cebrâil'i bir kere yeryüzünde bir kere de semada görmüştür.

8. Sonra yaklaşıp iyice sarkmış
9. ve (aralarındaki mesafe) bir yayın iki ucu kadar, hatta daha da yakın olmuştur.

[903] Sonra Peygamber'e (s.a.) "yaklaştı ve" aşağıya doğru "sarktı." Hava boşluğunda onun yukarısında asılı durdu. *Tedelleti's-semeretü* (Meyve sarktı.) ve *dellâ ricleyhi mineś-serîr^{i}* (İki ayağını yataktan aşağıya sarkıttı.) deyimleri de bu kullanımdandır. *ed-Devâlî* asılı meyve demektir. Şair şöyle demiştir:

Bir sütuna bağlı iple sarktı (arının / kovanın üzerine… bal toplamak için)

Yine denmiştir ki; "Martı gibidir; yiyecek bulursa süzülür; çeker gider bulamazsa."

[904] قاب قوسين "iki Arabî yay miktarı" demektir. *Kāb, kayb, kād, kayd, kays* kelimeleri miktar anlamındadır. Zeyd b. Ali (v. 122/740), *kād^{e}* şeklinde okumuştur. *Kayd* ve *kadr* şeklinde de okunmuştur. Ölçümler; *kavs* (yay), *rimh* (mızrak), *sevt* (kamçı), *zirâ'* (arşın), *bâ'* (kulaç), *hatve* (adım), *şibr* (karış), *fetr* (baş parmakla şehadet parmağı açılarak) ve *ısba'* (parmak) ile yapılırdı. "Güneş iki mızrak yükselinceye kadar namaz kılınmaz." ifadesi de bu anlamdadır. Hadiste de şöyle geçer: "Cennette; birinizin yayı ve kamçısı kadar yer, dünya ve içindeki her şeyden daha hayırlıdır." [Buhârî, "Rikâk", 51] *el-Kadd^{u}* kamçı demektir. Yine, "aralarında birkaç adım var" denilir.

فأصبحوا جاثمين، وكان هبوطه على الأنبياء وصعوده في أوحى من رجعة الطرْف، ورأى إبليس يكلم عيسى عليه السلام على بعض عقاب الأرض المقدّسة، فنفحه بجناحه نفحة فألقاه في أقصى جبل بالهند.

[٩٠٠] {ذُو مِرَّةٍ} ذو حصافة في عقله ورأيه ومتانة في دينه.

٥ [٩٠١] {فَاسْتَوَى} فاستقام على صورة نفسه الحقيقة دون الصورة التي كان يتمثل بها كلما هبط بالوحي؛ وكان ينزل في صورة دحية.

[٩٠٢] {وَهُوَ بِالأُفُقِ الأَعْلَى} وذلك أنّ رسول الله ﷺ أحب أن يراه في صورته التي جبل عليها، فاستوى له في الأفق الأعلى -وهو أفق الشمس- فملأ الأفق. وقيل: ما رآه أحد من الأنبياء في صورته الحقيقية غير محمد ﷺ مرتين؛ مرة في الأرض،

١٠ ومرة في السماء.

٨-﴿ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى﴾

٩-﴿فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى﴾

[٩٠٣] {ثُمَّ دَنَا} من رسول الله ﷺ {فَتَدَلَّى} فتعلق عليه في الهواء. ومنه: تدلت الثمرة، ودلى رجليه من السرير. والدوالي الثمر المعلق. قال:

١٥ تَدَلَّى عَلَيْهَا بَيْنَ سِبٍّ وَخِيطَةٍ ❁

ويقال: هو مثل القرلّى، إن رأى خيرًا تدلى، وإن لم يره تولى.

[٩٠٤] {قَابَ قَوْسَيْنِ} مقدار قوسين عربيتين. والقاب والقيب، والقاد والقيد، والقيس المقدار. وقرأ زيد بن علي «قاد». وقرئ «قيد» و«قدر». وقد جاء التقدير بالقوس والرمح، والسوط، والذراع، والباع، والخطوة، والشبر، والفتر، والأصبع. ومنه: "لا

٢٠ صلاة إلى أن ترتفع الشمس مقدار رمحين". وفي الحديث: "لقابُ قوس أحدكم من الجنة وموضع قدّه خير من الدنيا وما فيها". والقدّ السوط. ويقال: بينهما خطوات يسيرة.

[905] **Şayet** “فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ açılımı nasıldır?” **dersen şöyle derim:** *Fe-kâne mikdâru mesâfeti kurbihî misle kābe kavseyni* (Yaklaşma mesafesinin miktarı iki yay kadar oldu). Aradaki tüm bu muzāflar hazfedilmiştir. Tıpkı Ebû Ali’nin şu şiirinde olduğu gibi:

5 Beni Hazîme’ye bir parmak kadar yaklaştırdı.

Yani, bir parmak mesafesi miktarınca.

[906] “Hatta daha da yakın,” yani sizin ölçülerinize göre. Tıpkı اَوْ يَزِيدُونَ (Veya daha fazla) [Sāffât 37/147] âyetindeki gibi[1].

10. İşte o vakit vahyetmiştir bendesine ne vahyetmişse...

10 [907] “Bendesine.” Yani *Allah’ın* kuluna. Her ne kadar Allah ismi geçmemiş olsa da, عَلى ظَهْرِهَا (“yeryüzünde” [Fâtır 35/45]) âyetindeki gibi[2] karıştırma ihtimali bulunmadığından, direkt zamir kullanılmıştır.

[908] “Ne vahyetmişse...” Bu ifade Cebrâil’in (a.s.) ilettiği vahyin azametini göstermektedir. Söylendiğine göre, Cebrâil’in ilettiği vahiy şu imiş:
15 “[Ey Muhammed!] Sen girmedikçe cennet diğer peygamberlere, ümmetin girmedikçe de diğer ümmetlere haram kılınmıştır.”

11. Gördüklerinde yalan söylememektedir (Peygamber’in) gönlü.
12. O hâlde, kendi gördükleri üzerinde mi tartışıyorsunuz onunla?!

[909] Hz. Muhammed’in gönlü görmüş olduğu Cebrâil’in (a.s.) suretine
20 dair gördüğü şey konusunda “yalan söylememektedir,” yani onun gönlü gördüğü şey için “seni tanıyamadım” dememiştir; bunu söyleseydi yalancı olurdu; çünkü onu tanımıştı; yani Cebrâil’i gözleriyle görmüş, kalbiyle tanımış, gördüğü şeyin hak ve hakikat olduğu konusunda şüphesi kalmamıştır. İfade, *mâ kezzebe* (yalanlamamaktadır) şeklinde de okunmuştur; yani
25 gördüğünü doğrulamış; görünen varlığın kendi suretindeki Cebrâil olduğundan kuşku duymamıştır.

[910] أفتمارونه (Yoksa onunla tartışıyor musunuz?) fiili, “sürtüşme ve tartışma” anlamındaki *mirâe*den gelmektedir. Bu kelime, *mera’n-nâkat*[e] (Sütünü sağmak için devenin memesini sıvazladı.) kullanımından
30 alınmıştır. Tartışan iki kişiden her biri, [tartışma ve cedel esnasında söyledikleriyle] âdeta karşısındakinin fikrini ‘sağmak’ istemektedir. Fiil, “Onu siz mi yeneceksiniz?!” anlamında *mâreytuhû fe-maraytuhû* (Onunla tartışmaya girdim ve fikrimi ona kabul ettirdim!) deyiminden; “Siz mi yeneceksiniz onu?!” anlamında *e-fe-temrûnehû* şeklinde de okunmuştur.

1 Bu açıklamayı, “veya / yahut” [أو] ifadesinin Allah için yakışık almamasından dolayı yapmaktadır. Nitekim biz de “hatta” diye çevirdik. / ed.

2 *Ard* (Yeryüzü) kelimesi geçmediği hâlde, على ظهرها ifadesinde direkt ona râci bir zamir kullanılmıştır. / ed.

[٩٠٥] فإن قلت: كيف تقدير قوله {فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ}؟ قلت: تقديره فكان مقدار مسافة قربه مثل قاب قوسين، فحذفت هذه المضافات كما قال أبو علي في قوله:

وَقَدْ جَعَلَتْنِي مِنْ حَزِيمَةَ أَصْبُعَا ۞

أي ذا مقدار مسافة أصبع.

٥ [٩٠٦] {أَوْ أدنى} أي على تقديركم، كقوله تعالى {أَوْ يَزِيدُونَ} [الصافات: ١٤٧].

١٠-﴿فَأَوْحَى إِلَى عَبْدِهِ مَا أَوْحَى﴾

[٩٠٧] {إلى عَبْدِهِ} إلى عبد الله، وإن لم يجر لاسمه عزّ وجل ذكرٌ، لأنه لا يلبس؛ كقوله {عَلَى ظَهْرِهَا} [فاطر: ٤٥].

[٩٠٨] {مَا أَوْحَى} تفخيم للوحي الذي أوحي إليه. قيل: أوحي إليه «إنّ الجنة
١٠ محرّمة على الأنبياء حتى تدخلها، وعلى الأمم حتى تدخلها أمتك».

١١-﴿مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى﴾

١٢-﴿أَفَتُمَارُونَهُ عَلَى مَا يَرَى﴾

[٩٠٩] {مَا كَذَبَ} فؤاد محمد ﷺ ما رآه ببصره من صورة جبريل عليه السلام، أي ما قال فؤاده لما رآه لم أعرفك، ولو قال ذلك لكان كاذبًا، لأنه
١٥ عرفه، يعني أنه رآه بعينه وعرفه بقلبه، ولم يشك في أنّ ما رآه حق. وقرئ «ما كذّب»، أي صدّقه ولم يشك أنه جبريل عليه السلام بصورته.

[٩١٠] {أَفَتُمَارُونَهُ} من المراء وهو الملاحاة والمجادلة، واشتقاقه من مرى الناقة، كأن كل واحد من المتجادلَين يمرى ما عند صاحبه. وقرئ «أفتَمْرونه» أفتغلبونه في المراء، من ماريته فمريته؛

Fiile "galebe çalma" mânası yerleştirildiğinden, [على ما يرى ifadesi] tıpkı *ğaleb-tuhû ʿalâ kezâ* (şu konuda onu yendim) örneğinde olduğu gibi, [*fî* yerine] *ʿalâ* ile geçişli yapılmıştır. *E-fe-temrûnehû* kelimesinin, "Onu bile bile inkâr mı ediyorsunuz?" anlamına geldiği de söylenmiştir. Şairin, arkadaşına kendisi-ni kastederek şöyle demesi gibi:

> Eğer sen dürüst ve kerem sahibi birini hicvediyorsan
> bunu sana yapmayan bir dostunla sürtüşüyorsun demektir!

[911] Birinin hakkını bile bile inkâr ettiğinde, *meraytehû hakkahû* de-nildiğini de söylemişlerdir. Fiilin *ʿalâ* edatıyla geçişli yapılması ancak *taz-min* ile [bir fiile başka bir fiilin mânasını ilave etmekle] gerçekleşir.

13. Gerçek şu ki; o, onu bir başka inişinde daha görmüştür:
14. (Sidretü'l-Müntehâ diye bilinen) sınır ağacının yanında;
15. ki Me'vâ Cenneti de onun yanında...

[912] [نَزْلَةً أُخرى'daki] *nezlet*[en] ifadesi *nüzûl*den gelmiş olup أُخرى "bir başka defa" anlamındadır. نَزْلَةً kelimesi, zarf olarak kullanılan *merrat*[en]in nasbına benzer şekilde mansūb olarak okunmuştur; çünkü *faʿlet*[en] kalıbı fiilin sayı belirten ismidir. Şu hâlde, نَزْلَةً kelimesi *merrat*[en] (bir defa) gibi kabul edilir. Anlam şöyledir: Cebrâil (a.s.) Hz. Muhammed'e bir kez daha kendi aslî sûretinde inmiş; o da kendisini o hâliyle görmüş idi ki bu, miraç gecesi ger-çekleşmiştir. Bunun ise *sidretu'l-müntehâ*da gerçekleştiği söylenmiştir.

[913] *Sidre-i Müntehâ* hakkında denmiştir ki bu Arabistan kirazına ben-zer bir ağaç olup semanın yedinci katında, Arş'ın sağ tarafında bir ağaçtır; meyvesi Hecer kabilesinin testileri gibidir; yaprakları fil kulağına benzer. Di-binden Allah Teâlâ'nın Kur'ân'da sözünü ettiği ırmaklar fışkırır. Bir atlı, göl-gesinde yetmiş yıl yürüse onun sonuna ulaşamaz. *Müntehâ* [ism-i mekân olarak] "bitiş noktası" veya [mastar olarak] "bitiş" anlamındadır. Buna göre *sidre* cenne-tin bitiş noktasında ve sonundadır. Denilmiştir ki; orayı hiç kimse geçeme-miştir. Gerek meleklerin gerekse başkalarının bilgisinin son sınırıdır. Ötesini hiç kimse bilemez. Şehitlerin ruhlarının oraya kadar gideceği söylenir.

[914] "Me'va cenneti" takvâ sahiplerinin varacakları cennettir. Bu, Hasan-ı Basrî'nin (v. 110/728) görüşüdür. Denilmiştir ki [hesap gününe kadar] şehitlerin ruhları orada barınacaktır. Hz. Ali (v. 40/661), İbnü'z-Zübeyr (v. 73/692) ve bir grup âlim *cennehu'l-meʾvâ* şeklinde okumuştur; yani cennet onu gölgesiyle örttü, o da oraya girdi. Rivâyete göre Hz. Aişe bu okuyuşu yadırgamış ve şöyle demiştir: "Kim böyle okursa Allah da onu gizlesin [adı sanı duyulmasın]!"

ولما فيه من معنى الغلبة عدّى بعلى، كما تقول: غلبته على كذا. وقيل: أفتمرونه أفتجحدونه، وأنشدوا:

لَئِنْ هَجَوْتَ أَخَا صِدْقٍ وَمَكْرُمَةٍ ۞ لَقَدْ مَرَيْتَ أخًا مَا كَانَ يَمْرِيكَا

[٩١١] وقالوا: يقال مريته حقه، إذا جحدته؛ وتعديته بعلى لا تصح إلا على مذهب
٥ التضمين.

١٣-﴿وَلَقَدْ رَآهُ نَزْلَةً أُخْرَى﴾

١٤-﴿عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى﴾

١٥-﴿عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَى﴾

[٩١٢] {نَزْلَةً أُخْرَى} مرة أخرى من النزول. نصبت النزلة نصب الظرف الذي
١٠ هو مرة، لأنّ الفَعلة اسم للمرّة من الفعل، فكانت في حكمها، أي نزل عليه جبريل عليه السلام نزلة أخرى في صورة نفسه، فرآه عليها، وذلك ليلة المعراج عند سدرة المنتهى.

[٩١٣] قيل في سدرة المنتهى: هي شجرة نبق في السماء السابعة عن يمين العرش؛ ثمرها كقلال هجر، وورقها كآذان الفيول، تنبع من أصلها الأنهار التي ذكرها الله في
١٥ كتابه، يسير الراكب في ظلها سبعين عامًا لا يقطعها. والمنتهى بمعنى موضع الانتهاء، أو الانتهاء، كأنها في منتهى الجنة وآخرها. وقيل: لم يجاوزها أحد، وإليها ينتهي علم الملائكة وغيرهم، ولا يعلم أحد ما وراءها. وقيل: تنتهي إليها أرواح الشهداء.

[٩١٤] {جَنَّةُ الْمَأْوَى} الجنة التي يصير إليها المتقون، عن الحسن. وقيل: تأوى إليها أرواح الشهداء. وقرأ علي وابن الزبير وجماعة «جَنّه المأوى» أي ستره بظلاله
٢٠ ودخل فيه. وعن عائشة: أنها أنكرته وقالت: من قرأ به فأجنه الله.

16. Hani, o ağacı bürüyen bürüyordu ya...

[915] "Bürüyen" ifadesi bu ağacı bürüyen şeyin çokluğunu ve azametini ifade etmektedir. Anlaşıldığında göre, o ağacı bürüyen ve Allah Teâlâ'nın azametini gösteren mahlukat öyle varlıklardır ki, hiçbir nitelemeyle mahiyeti anlatılamaz; hiçbir vasıfla kuşatılamaz. Denilmiştir ki; çok sayıda melek ona uğrar ve onun yanında Allah'a kulluk ederler. Hz. Peygamber'den şöyle rivâyet edilmiştir: "Ben onun her *bir* yaprağı üzerinde ayakta durup Allah'ı tesbih eden *bir* melek gördüm." Yine Hz. Peygamber'den şöyle rivâyet edilmiştir: "Çok sayıda yeşil kuş, kanatlarını çırparak onu sarmaktadır." İbn Mes'ûd (v. 32/653) ve başkalarından şöyle rivâyet edilmiştir: "Onu altından kelebekler kuşatmaktadır."

17. (Peygamber'in) gözü ne kaymış ne de taşmıştı.

[916] Peygamber'in (s.a.) gözü "ne kaymış ne de taşmıştı;" yani gözleri, gördüğünden sapmaksızın ve onu aşmaksızın kesinlikle ve gerçek olarak kabul etmişti. Veya görmekle emredildiği ve kendisine görme imkânı verilen o hayret uyandırıcı şeyleri müşahede etmekten *göz sapmamış ve taşmamıştı;* yani neyi görmesi emredilmişse onu görmüştü.

18. Gerçek şu ki, Rabbinin en büyük âyetlerinden bir kısmını görmüştü.

[917] (ولقد رآه) *va'llāhi le-kad ra'âhu* (Vallahi, kesinlikle görmüştü.) anlamındadır. Semaya yükseltilip melekût âleminin hayret uyandırıcı yönleri kendisine gösterildiğinde "Rabbinin âyetlerinden" en büyüğünü ve en muazzamını [görmüştü.]

19. Peki, ne dersiniz Lât ve Uzzâ hakkında?
20. Ayrıca, üçüncüleri olan diğeri (yani) Menât hakkında?

[918] "*Lât, 'Uzzâ* ve *Menât*" onların putları idi. Bu putların hepsi de dişidir. Lât, Sakif kabilesine ait olup Tāif'te bulunuyordu. Lât'ın, Nahle denilen yerde olup Kureyş'in kendisine taptığı da söylenmiştir. Lât, *levâ* kökünden *fa'let*[un] veznindedir; çünkü onlar kendisine yöneliyor, ona ibadetle meşgul oluyorlardı. Yahut onun etrafında dönüp, onu tavaf ediyorlardı. *el-Lâtt*[u] şeklinde şeddeli de okunmuştur. Bunun, hurmayı ezip yağla karıştırarak hacılara ikram eden bir adamın adı olduğunu iddia ediyorlardı. Mücahid'in (v. 103/721) rivâyet ettiğine göre, Taif'te hurmayı ezen bir adam vardı. İnsanlar onun kabrini ibadetgah edinmişlerdi. Sonunda onu putlaştırmışlardı.

١٦-﴿إِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشَى﴾

[٩١٥] {مَا يَغْشَى} تعظيم وتكثير لما يغشاها، فقد علم بهذه العبارة أن ما يغشاها من الخلائق الدالة على عظمة الله وجلاله أشياء لا يكتنهها النعت ولا يحيط بها الوصف. وقد قيل: يغشاها الجم الغفير من الملائكة يعبدون الله عندها. وعن رسول ٥ الله ﷺ: "رأيت على كل ورقة من ورقها ملكًا قائمًا يسبح الله". وعنه عليه الصلاة والسلام: "يغشاها رفرف من طير خضر". وعن ابن مسعود وغيره: يغشاها فراش من ذهب.

١٧-﴿مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى﴾

[٩١٦] {مَا زَاغَ } بصر رسول الله ﷺ، {وَمَا طَغَى} أي أثبت ما رآه إثباتا مستيقنًا ١٠ صحيحًا، من غير أن يزيغ بصره عنه أو يتجاوزه؛ أو ما عدل عن رؤية العجائب التي أمر برؤيتها ومكن منها. {وَمَا طَغَى} وما جاوز ما أمر برؤيته.

١٨-﴿لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى﴾

[٩١٧] {لَقَدْ رأى} والله لقد رأى {مِنْ ءَايَاتِ رَبِّهِ}، الآيات التي هي كبراها وعظماها، يعني حين رقي به إلى السماء فأري عجائب الملكوت.

١٥ ### ١٩-﴿أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّى﴾

٢٠-﴿وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَى﴾

[٩١٨] اللات والعزى ومناة أصنام كانت لهم، وهي مؤنثات؛ فاللات كانت لثقيف بالطائف. وقيل: كانت بنخلة تعبدها قريش، وهي فعلة من لوى؛ لأنهم كانوا يلوون عليها ويعكفون للعبادة؛ أو يلتوون عليها، أي يطوفون. وقرئ «اللات»، بالتشديد. ٢٠ وزعموا أنه سمي برجل كان يلتّ عنده السمن بالسويق ويطعمه الحاج. وعن مجاهد: كان رجل يلت السويق بالطائف، وكانوا يعكفون على قبره، فجعلوه وثنًا.

[919] *ʻUzzâ*, Gatafan kabilesinin putu olup bir *semura* [yani sakız veya mugaylan denilen bir çöl ağacı] idi. Aslında *eʻazzu* kelimesinin müennesidir. Hz. Peygamber Hālid b. Velid'i (v. 21/642) göndererek onu kestirdi. İçinden saçını başını dağıtıp, ellerini başının üzerine koyarak feryad u figan eden bir dişi *şeytan*[1] çıktı. Halid şöyle diyerek onu öldürünceye kadar kılıcıyla vurmaya başladı:

> "Ey Uzza! Seni inkâr ediyoruz, yüceltmiyoruz! Allah'ın da seni aşağıladığını gördüm!.."

Dönüp durumu Peygamber'e (s.a.) bildirince şöyle buyurdu: "İşte o Uzza idi. Bundan böyle hiçbir zaman ona tapılmayacaktır."

[920] *Menât* bir kaya olup Huzeyl ve Huzâʻa kabilelerinin putu idi. -İbn Abbas'dan (v. 68/688) rivâyet edildiğine göre ise Sakif kabilesine aitti.- *Ve menâet*ᵉ şeklinde de okunmuştur. Öyle görünüyor ki *menâet* diye adlandırılması, yanında kurbanlar kesilip kanları akıtıldığından dolayıdır. *Menâet*ᵘ *nev'* (نوء) kökünden *mefʻalet*ᵘ veznindedir. Sanki putperestler onun yanında ve onun bereketiyle yıldızlardan yağmur istiyorlardı. [Bu sebeple de kendisine o isim verilmişti.]

[921] "Diğerleri" ifadesi bir aşağılamadır; çünkü o geri planda, değeri düşük bir puttu. الأخرى kelimesinin bu anlamdaki kullanımına örnek قَالَتْ أُخْرِيهُمْ لِأُولِيهُمْ ("Diğerleri öndekilere" -yani değersiz olanları reis ve önderlerine- "derler ki..." [Aʻrâf 7/38]) âyetidir. Birincilik ve önceliğin -kendilerince- Lât ve Uzzâ'ya ait olması da mümkündür.

21. Erkekler sizin, dişiler O'nun, öyle mi?!
22. Bu, -şayet öyleyse- insafsız bir paylaşma...

[922] Müşrikler, "Melekler ve bu putlar Allah'ın kızlarıdır." diyerek onlara tapıyorlar; kendilerine Allah katında şefaat edeceklerini iddia ediyorlardı. Oysa kendileri kız çocuklarını diri diri toprağa gömüyorlardı. İşte onlara denildi ki "Erkekler sizin, dişiler O'nun, öyle mi?!" Şu da kastedilmiş olabilir: Lât, Uzza, Menât birer dişidir. Siz bunları Allah'a ortak kabul etmişsiniz. Oysa siz kızları hor görüp, kız çocuklarınızın olmasını ve adınızla birlikte anılmalarını istememek şeklinde bir tutum içerisindeydiniz. Öyleyse nasıl oluyor da kadın adı taşıyan bu putları Allah'a ortak koşuyor ve tanrı diye adlandırıyorsunuz!?

[923] "Bu, insafsız" zalimce "bir taksim!" ضيزى "birinin hakkını yemek" anlamındaki ضازه يضيزه kökünden alınmıştır; aslı ضِوْزى'dır; Yâ'sı korunsun diye بيضٌ kelimesine uygulananın aynısı buna da uygulanmıştır. Hemze'li olarak ضأَزَه kökünden (ضِئْزى) ve Dād'ın fethasıyla (ضَيْزى) şeklinde de okunmuştur.

---

1 Yani cadı gibi bir kadın! / ed.

[٩١٩] والعزى كانت لغطفان، وهي سمرة، وأصلها تأنيث الأعز. وبعث إليها رسول الله ﷺ خالد بن الوليد فقطعها، فخرجت منها شيطانة ناشرة شعرها داعية ويلها، واضعة يدها على رأسها، فجعل يضربها بالسيف حتى قتلها وهو يقول:

يَا عُزَّ كُفْرَانَكِ لَا سُبْحَانَك ۞ إني رَأَيْتُ اللّهَ قَدْ أَهانَكِ

٥ ورجع فأخبر رسول الله ﷺ، فقال عليه الصلاة والسلام تلك العزى ولن تعبد أبدًا!

[٩٢٠] ومناة صخرة كانت لهذيل وخزاعة. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: لثقيف. وقرئ «ومَنَاءَة». وكأنها سميت مناة، لأنّ دماء النسائك كانت تمنى عندها، أي تراق. ومناءة مفعلة من النوء، كأنهم كانوا يستمطرون عندها الأنواء تبركًا بها.

[٩٢١] و{الأخْرَى} ذمّ، وهي المتأخرة الوضيعة المقدارِ، كقوله تعالى {وَقَالَتْ ١٠ أُخْرَاهُمْ لِأُولَاهُمْ} [الأعراف: ٣٨]، أي وضعاؤهم لرؤسائهم وأشرافهم. ويجوز أن تكون الأوّلية والتقدّم عندهم للات والعزى.

٢١-﴿أَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الأُنْثَى﴾

٢٢-﴿تِلْكَ إِذًا قِسْمَةٌ ضِيزَى﴾

[٩٢٢] كانوا يقولون إنّ الملائكة وهذه الأصنام بنات الله، وكانوا يعبدونهم ١٥ ويزعمون أنهم شفعاؤهم عند الله تعالى مع وأدهم البنات، فقيل لهم: {أَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الأُنْثَى}. ويجوز أن يراد: أنّ اللات والعزى ومناة إناث، وقد جعلتموهنّ لله شركاء، ومن شأنكم أن تحتقروا الإناث وتستنكفوا من أن يولدن لكم وينسبن إليكم، فكيف تجعلون هؤلاء الإناث أندادًا لله وتسمونهنّ آلهة؟!

[٩٢٣] {قِسْمَةٌ ضِيزَى} جائرة، من ضازه يضيزه، إذا ضامه. والأصل ضوزى، ٢٠ ففعل بها ما فعل ببيض؛ لتسلم الياء. وقرئ «ضئزى»، من ضأزه، بالهمز. و«ضَيزى»، بفتح الضاد.

23. Bunlar, sizin ve atalarınızın kendi taktığınız isimlerden başka bir şey değil!.. Allah bunlar hakkında hiçbir güçlü kanıt indirmemiştir. Tamamen zanna ve nefislerinin arzusuna uymaktalar. Ama Rablerinden kendilerine bir kılavuz geldi artık.

[924] هي (onlar) yani putlar, isimlendirileni tanımlamaktan uzak, içi boş "isimlerden başka bir şey değildirler." Bu isimlerin altlarında gerçekte o isimleri taşıyan varlıklar yoktur; çünkü siz tanrı olmaya en uzak ve tanrılıkla en uyuşmayan nesnelerin tanrı olduğunu iddia ediyorsunuz. Bunun bir benzeri de şu âyet-i kerimedir: "Sizin O'nu bırakıp da taptıklarınız, sizin ve atalarınızın takmış oldukları adlardan başka bir şey değildir. (Bunlar içi boş birer kavramdır; reel varlıkları yoktur.) [Yûsuf 12/40]. Yahut zamir "isimler"i ifade etmektedir. Bu da onların Lât, Uzza, Menât dedikleri isimlerdir. Onlar bu isimlerle tanrıları kastediyorlardı; yani bu isimler olsa olsa kendi heva, heves ve keyfinize göre koyduğunuz isimlerdir. Doğru bir isimlendirme yaptığınıza dair Allah'tan elinizde dayandığınız hiçbir delil yoktur.

[925] "Adlandırdığınız" ifadesi "... *diye* adlandırdığınız" anlamındadır. *Semmeytuhû Zeyd*[en] (Ona Zeyd adını koydum.) da, *semmeytuhû bi-Zeyd*[in] (Onu Zeyd diye adlandırdım.) da denilebilir.

[926] "Ancak zanna uymaktalar!" -["uymaktasınız!" anlamında] Tâ ile de okunmuştur.- Üzerinde bulundukları yolun hak, tanrılarının şefaatçileri ve 'daha canları ne istiyorsa o' oldukları sanrısına kapılmaktalar! Kendilerine gelen hidayeti ve dinlerinin asılsız olduğuna ilişkin delili terk ediyorlar.

24. Yoksa kendi tasarladığı her şey verilecek miymiş insana?!
25. Âhiret de Allah'ındır dünya da...

[927] "Yoksa kendi tasarladığı her şey verilecek miymiş insana?!" أم *Em-i munkatı'a* olup [*bel e* açılımındaki Hemze] durumun hiç de öyle olmadığını belirtmektedir; yani "arzuladığı her şey insana verilmez." Kastedilen, putların şefaatine ilişkin arzularıdır. Bu, Allah'a yönelik son derece uzak bir kuruntudur. Kastedilenin, inkârcıların "Olur da Rabbime döndürülürsem, şüphesiz O'nun nezdinde en güzeli yine benimdir!" [Fussilet 41/50] âyetinde dile getirilen sözleri olduğu da söylenmiştir; Velîd b. Muğîre'nin şu sözü olduğu da söylenmiştir: "Kesinlikle bana bol miktarda mal ve evlat verilecektir." Yine bazılarının peygamber olmaya ilişkin temennisi olduğu da söylenmiştir.

[928] "Âhiret de Allah'ındır, dünya da..." Yani ikisi de O'nun mülküdür. Her ikisinden de dilediklerine verir; dilediklerine vermez. Allah istemedikçe onlara ait herhangi bir şeyi vermeye hiç kimsenin yetkisi yoktur.

٢٣-﴿إِنْ هِيَ إِلا أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا أَنْزَلَ اللهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الأَنْفُسُ وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدَى﴾

[٩٢٤] {هِيَ} ضمير الأصنام، أي ما هي {إِلَا أَسْمَاءٌ} ليس تحتها في الحقيقة مسمَّيات، لأنكم تدّعون الإلهية لما هو أبعد شيء منها وأشدّه منافاة لها. ونحوه قوله تعالى {مَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِهِ إِلّا أَسْمَاءً سَمَّيْتُمُوهَا} [يوسف: ٤٠]. أو ضمير الأسماء وهي قولهم: اللات والعزى ومناة، وهم يقصدون بهذه الأسماء الآلهة، يعني ما هذه الأسماء إلا أسماء سميتموها بهواكم وشهوتكم، ليس لكم من الله على صحة تسميتها برهان تتعلقون به.

[٩٢٥] ومعنى {سَمَّيْتُمُوهَا} سميتم بها، يقال: سميته زيدًا، وسميته بزيد.

[٩٢٦] {إِنْ يَتَّبِعُونَ} -وقرئ بالتاء- {إِلَّا الظَّنَّ} إلا توهم أنّ ما هم عليه حق، وأنّ آلهتهم شفعاؤهم، وما تشتهيه أنفسهم؛ ويتركون ما جاءهم من الهدى والدليل على أنّ دينهم باطل.

٢٤-﴿أَمْ لِلإِنْسَانِ مَا تَمَنَّى﴾

٢٥-﴿فَلِلَّهِ الآخِرَةُ وَالأُولَى﴾

[٩٢٧] {أَمْ للإِنْسَانِ مَا تَمَنَّى} هي أم المنقطعة؛ ومعنى الهمزة فيها الإنكار، أي ليس للإنسان ما تمنى. والمراد طمعهم في شفاعة الآلهة، وهو تمنّ على الله في غاية البعد. وقيل: هو قولهم {وَلَئِنْ رُجِعْتُ إِلَى رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْنَى} [فصلت: ٥٠]. وقيل: هو قول الوليد بن المغيرة «لَأُوتَيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا» [مريم: ٧٧]. وقيل هو تمني بعضهم أن يكون هو النبي.

[٩٢٨] {فَلِلَّهِ الآخِرَةُ وَالأُولَى} أي هو مالكهما، فهو يعطي منهما من يشاء ويمنع من يشاء، وليس لأحد أن يتحكم عليه في شيء منهما.

26. Göklerde nice melekler vardır ki, şefaatleri kâr etmez. Ancak Allah, diledikleri yani razı oldukları için izin verdikten sonra...

[929] Yani şefaat yetkisi gayet kısıtlıdır. Şöyle ki son derece iyi ve Allah'a mânen yakın olmalarına, çokluklarına, semâvâtın kendileriyle dolup taşmasına rağmen melekler bile, hep birlikte bir kimseye şefaat etseler bu şefaat o kişiyi hiçbir tehlikeden koruyamaz ve ona fayda vermez. Olsa olsa Allah'ın izin vermesinden sonra, şefaat edilmesini istediği, razı olduğu ve buna ehil gördüğü kimseye fayda verebilir. Nasıl olur da putlar, Allah huzurunda kendilerine tapanlara şefaat edebilir?!

27. Âhirete iman etmeyenler, melekleri kesin bir dille dişi olarak adlandırmakta...

28. Oysa bu hususta hiçbir 'bilgi'leri yok; sadece zanna uyuyorlar. Zan ise 'gerçek'ten yana hiçbir şey ifade etmez.

[930] "Melekler"den her birini "dişi olarak" adlandırmakta; çünkü onlar "melekler Allah'ın kızlarıdır" derken onlardan her birini kız diye isimlendirmiş olmaktadır. İşte dişi diye isimlendirmeleri budur.

[931] "Bu hususta" yani söylediklerine ilişkin "hiçbir bilgileri" -Übeyy b. Kâ'b'ın kıraatinde [*bi-hî* yerine] *bi-hâ* şeklindedir; yani meleklere veya adlandırmaya dair bilgileri- (yok.)

[932] "*Gerçek*ten yana hiçbir şey ifade etmez." Bir şeyin hakikati ve sahip olduğu realite demek olan "gerçek" ancak ilim ve kesin kanaat ile idrak edilebilir, zan ve hayal ile değil.

29. O hâlde, Bizim öğüdümüze sırt çeviren ve dünya hayatından başka bir şey arzu etmeyen kimselerden yüz çevir.

30. Erişebilecekleri bütün 'bilgi' budur. Yolundan kimin saptığını elbette en iyi senin Rabbin bilir! Doğru yolda gideni en iyi bilen de O'dur.

[933] [Ey Muhammed!] Allah'ı anmaktan ve âhiretten yüz çevirdiğini, dünyalıktan başka hiçbir şeyi aramadığını gördüğün kimseyi davet etmekten "yüz çevir;" bunun Müslüman olması için kendini yiyip bitirme. Daha sonra şöyle buyurdu: "Elbette en iyi senin Rabbin bilir!" Yani senin çağrına kimin icabet edip etmeyeceğini ancak Allah bilir, sen bilemezsin. O hâlde kendini zorlama, kendini sıkıntıya sokma. Sen sevdiğini hidayete erdiremezsin. Senin görevin sadece tebliğdir.

[934] "Erişebilecekleri bütün 'bilgi' budur" cümlesi, ara ifadedir; yani onu önemseme, ona karşılık da verme. Hiç şüphesiz kimin eğri yolda kimin doğru yolda olduğunu en iyi Rabbin bilir. Her iki gruba da hak ettikleri karşılığı verecek olan O'dur.

٢٦-﴿وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّموَاتِ لا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا إِلا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَرْضَى﴾

[٩٢٩] يعني أنّ أمر الشفاعة ضيق؛ وذلك أنّ الملائكة مع قربتهم وزلفاهم وكثرتهم واغتصاص السَّماوَات بجموعهم لو شفعوا بأجمعهم لأحد لم تغنِ شفاعتهم عنه شيئًا قط ولم تنفع، إلا إذا شفعوا من بعد أن يأذن الله لهم في الشفاعة لمن يشاء الشفاعة له ويرضاه ويراه أهلًا لأن يشفع له، فكيف تشفع الأصنام إليه بعبدتهم.

٢٧-﴿إِنَّ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالآخِرَةِ لَيُسَمُّونَ الْمَلائِكَةَ تَسْمِيَةَ الأُنْثَى﴾

٢٨-﴿وَمَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلا الظَّنَّ وَإِنَّ الظَّنَّ لا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا﴾

[٩٣٠] {لَيُسَمُّونَ الْمَلَائِكَةَ} أي كل واحد منهم {تَسْمِيَةَ الأُنْثَى}، لأنهم إذا قالوا: الملائكة بنات الله، فقد سموا كل واحد منهم بنتًا، وهي تسمية الأنثى.

[٩٣١] {بِهِ مِنْ عِلْمٍ}، أي بذلك وبما يقولون. وفي قراءة أبيّ: «بها»، أي بالملائكة، أو التسمية.

[٩٣٢] {لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا}، يعني إنما يدرك الحق الذي هو حقيقة الشيء وما هو عليه بالعلم والتيقن، لا بالظنّ والتوهم.

٢٩-﴿فَأَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّى عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا﴾

٣٠-﴿ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اهْتَدَى﴾

[٩٣٣] {فَأَعْرِضْ} عن دعوة من رأيته معرضًا عن ذكر الله وعن الآخرة ولم يرد إلا الدنيا، ولا تتهالك على إسلامه. ثم قال {إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ} أي إنما يعلم الله من يجيب ممن لا يجيب، وأنت لا تعلم، فخفض على نفسك ولا تتعبها، فإنك لا تهدي من أحببت، وما عليك إلا البلاغ.

[٩٣٤] وقوله تعالى {ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ} اعتراض. أو فأعرض عنه ولا تقابله. إنّ ربك هو أعلم بالضال والمهتدي، وهو مجازيهما بما يستحقان من الجزاء.

31. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'a aittir [onları O yaratmış ve O yaşatmaktadır] ki kötülük edenlere yaptıklarının karşılığını versin; ihsan üzere hareket edenleri ise daha güzeliyle ödüllendirsin.

32. Onlar ki; büyük ve yüz kızartıcı günahlardan uzak dururlar; ufak tefek kusurlar hariç; şüphesiz, senin Rabbinin mağfireti geniştir... O sizleri -hem size topraktan yeni bir hayat verdiği zamanki hâlinizle hem de analarınızın karnında gizli ikenki hâlinizle- çok iyi bilir. Öyleyse, kendinizi temize çıkarmayın! Kimin sakındığını en iyi bilen O'dur.

[935] لِيَجْزِيَ ve يَجْزِيَ ikisi de Yâ ile ve Nun ile okunmuştur.[1] Mâna şudur: Şüphesiz, Allah'ın âlemi yaratması, evreni dizayn etmesi bir amaç içindir: yükümlülük sahibi kullarından iyilik yapanlara mükafat, kötülük yapanlara ceza vermek. لِيَجْزِيَ'nin, önceki âyette geçen "Yolundan kimin saptığını elbette en iyi senin Rabbin bilir! Doğru yolda gideni en iyi bilen de O'dur." cümleleriyle ilişkili olması da mümkündür; çünkü doğru ve eğri yolda olanları bilmenin doğal sonucu, yaptıklarının karşılığını onlara vermektir.

[936] "Yaptıklarıyla," işledikleri kötülüklerinin cezasıyla. "Daha güzeliyle," en güzel mükâfatla ki o da cennettir. Ya da, "İşledikleri kötülükler sebebiyle ve güzel davranışlar vesilesiyle [onlara uygun karşılığı vereceğiz.]" anlamındadır.

[937] "Büyük günahlar," yani günahların büyük olanları; çünkü إثم kelimesi cins isim olup büyük günahları da küçük günahları da kapsar. كبائر ise, cezası ancak tövbeyle düşenlerdir. Denilmiştir ki كبائر ; sahibinin alacağı mükâfata göre cezası da çok ağır olan günahlardır. فواحش ise, büyük günahların yüz kızartıcı olanlarıdır. [Âyette] sanki "özellikle de yüz kızartıcı olanlarından..." denilmiştir. كَبَائِرَ الْاِثْمِ (büyük günahlar) ifadesi *kebîra'l-ism*[i] (günahın büyüğü) şeklinde de okunmuştur; yani 'büyük' günah nev'inden. Ancak "günahın büyüğü" derken Allah'a şirk koşmanın kastedildiği de söylenmiştir. اللمم ise az ve ufak olanlar demektir. *el-Lememu mine'l-cunûn* (bir delilik dokunuşu), *el-levset*[u] *minhu* (akıl noksanlığı) ifadeleri de bu kullanıma örnektir. Kişi bir yerde az kaldığında, *elemme bi'l-mekân*[i] denir. *Elemme bi't-ta'âmi* ise "yemekten az bir şey yedi" anlamındadır. Şairin şu sözü de buna örnektir:

> Samimi dostlarla buluşma az gelir.

[*Lemem*den] kasıt, küçük günahlardır.

[938] اِلَّا اللَّمَمَ ifadesi ya istisnâ-i munkatı'dır [yani küçük günahlar, kendi türünden olmayan büyük günah ve hayâsızlıklardan istisna edilmiştir] ya da لَوْ كَانَ فِيهِمَا اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ ("Şayet göklerde ve yerde Allah'tan başka ilâhlar olsaydı..." [Enbiyâ 21/22]) âyetinde olduğu gibi sıfattır. Bu durumda, sanki şöyle denilmiştir:

---

1 (i) "... karşılığını verebilir. - ... ödüllendirebilir." (ii) "... karşılığını verebiliriz. - ... ödüllendirebiliriz."

٣١-﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّموَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى﴾

٣٢-﴿الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلا اللَّمَمَ إِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الأَرْضِ وَإِذْ أَنْتُمْ أَجِنَّةٌ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ فَلا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى﴾ ٥

[٩٣٥] قرئ { لِيَجْزِيَ } و{يَجْزِيَ} بالياء والنون فيهما. ومعناه: أنّ الله عز وجل إنما خلق العالم وسوّى هذه الملكوت لهذا الغرض، وهو أن يجازي المحسن من المكلفين والمسيء منهم. ويجوز أن يتعلق بقوله {هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اهْتَدَى}، لأن نتيجة العلم بالضال والمهتدي جزاؤهما.

١٠ [٩٣٦] {بِمَا عَمِلُوا} بعقاب ما عملوا من السوء، و{بِالْحُسْنَى} بالمثوبة الحسنى، وهي الجنة؛ أو بسبب ما عملوا من السوء وبسبب الأعمال الحسنى.

[٩٣٧] {كَبَائِرَ الإِثْمِ} أي الكبائر من الإثم؛ لأن الإثم جنس يشتمل على كبائر وصغائر، والكبائر الذنوب التي لا يسقط عقابها إلا بالتوبة. وقيل: التي يكبر عقابها بالإضافة إلى ثواب صاحبها. {وَالْفَوَاحِشَ} مافحش من الكبائر، كأنه قال: والفواحش منها خاصة. وقرئ «كبير الإثم»، أي النوع الكبير منه. وقيل: هو الشرك بالله. واللمم: ١٥ ما قل وصغر. ومنه: اللمم المس من الجنون، واللوثة منه. وألمّ بالمكان إذا قل فيه لبثه. وألمّ بالطعام: قل منه أكله. ومنه:

لِقَاءُ أَخِلاَّءِ الصَّفَا لِمَامُ ❁

والمراد الصغائر من الذنوب.

٢٠ [٩٣٨] ولا يخلو قوله تعالى {إِلّا الَّلمَمَ} من أن يكون استثناء منقطعًا أو صفة، كقوله تعالى {لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلّا اللهُ} [الأنبياء: ٢٢]. كأنه قيل:

"Ufak tefek günahlar değil, büyük günahlar…" ve "Allah dışındaki tanrılar…" Ebû Sa'îd el-Hudrî'ye (v. 74/694) göre *lemem*e örnek, harama bir bakış, bir dokunuş ve öpmedir. Süddî'ye (v. 127/745) göre buna örnek, günah işlemeyi aklından geçirmektir. Kelbî'ye (v. 146/763) göre ise, Allah'ın, hakkında bir dinî ceza ve azaba yer vermediği her türlü günahtır. Atā b. Ebu Rebah (v. 114/732) da, normal şartlarda zaman zaman nefsin işlemekten uzak kalamadığı günahlar olduğu görüşündedir.

[939] "Şüphesiz senin Rabbinin mağfireti geniştir." Nitekim küçük günahları büyük günahlardan sakınmakla, büyük günahları da tövbeyle bağışlar.

[940] "Kendinizi temize çıkarmayın;" kendinizi güzel işler yapan, bolca hayır ve taat işleyen büyük biri olarak nitelemeyin. Veya günahtan uzak, arı duru görmeyin; kendinizi övmeyin, mütevazı olun. Allah, başta da sonda da hatta sizi babalarınızın sulbünden çıkarmadan ve sizler annelerinizin rahminden çıkmadan evvel kimin temiz, takvâlı olduğunu bilmektedir.

[941] Söylendiğine göre bazı kimseler birtakım güzel işler yapar sonra da "Bizim namazımız… Bizim orucumuz… Bizim haccımız…" derlerdi. İşte âyet bunun üzerine nâzil oldu. Bu, belirtilen sözlerin kendini beğenmişlik ve gösteriş amacıyla söylenmesi durumundadır. Yaptığı güzel işlerin Allah'tan olduğuna, O'nun tevfik ve desteğiyle gerçekleştiğine inanan ve övünmeyi amaçlamayan kimse ise, kendini temize çıkaranlardan sayılmaz; çünkü Allah'a kulluktan mutluluk duymak da kulluktur; bundan bahsetmek de şükürdür.

33. Gördün mü şu yüz çevireni;
34. birazcık verip daha sonra cimrileşeni?!
35. Gayb bilgisi onun yanında da buna dayanarak mı görüyor?!

[942] "Cimrileşti," yani ihsanını kesti; hayırda bulunmayı bıraktı. Bu kelimenin aslı "sert bir kayanın karşısına çıkarak kişiyi kazmaktan alıkoyması" anlamındaki *ikdâu'l-hâfir*dir. Bunun bir benzeri de *ecbele'l-hâfir*[u] (Yeri kazan kişi bir kütleyle karşılaştı.) ifadesidir. Sonra isti'âre yoluyla, bir şair rakibine mağlup olduğunda söylenen *ecbele'ş-şâ'ir*[u] (Şair sert kayaya tosladı!) deyiminde de kullanılmıştır.

[943] Rivâyete göre Hz. Osman (r.a) hayır yolunda malını bolca verirmiş. Sütkardeşi Abdullah b. [Sa'd b.] Ebû Serh ona, "Bu gidişle pek yakında elinde avucunda bir şey kalmayacak!" demiş. Hz. Osman, "Benim günah ve hatalarım var. Ben bu yaptığımla Allah'ın rızasını arıyorum ve O'nun affını diliyorum." diye cevap vermiş. Abdullah "Bana deveni yüküyle beraber ver, ben de senin adına bütün günahlarını üstleneyim!" demiş. Hz. Osman da devesini ona vermiş; buna şahit tutarak iyilik yapmayı bırakmış.

كبائر الإثم غير اللمم، وآلهة غير الله. وعن أبي سعيد الخدري: اللمم هي النظرة، والغمزة، والقبلة. وعند السدّي: الخطرة من الذنب. وعن الكلبي: كل ذنب لم يذكر الله عليه حدًّا ولا عذابًا. وعن عطاء: عادة النفس الحين بعد الحين.

[٩٣٩] {إِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ} حيث يكفر الصغائر باجتناب الكبائر، والكبائر ٥ بالتوبة.

[٩٤٠] {فَلَا تُزَكُّوا أَنفُسَكُمْ} فلا تنسبوها إلى زكاء العمل وزيادة الخير وعمل الطاعات، أو إلى الزكاء والطهارة من المعاصي؛ ولا تثنوا عليها واهضموها، فقد علم الله الزكي منكم والتقي أوّلًا وآخرًا قبل أن يخرجكم من صلب آدم، وقبل أن تخرجوا من بطون أمهاتكم.

١٠ [٩٤١] وقيل: كان ناس يعملون أعمالًا حسنة ثم يقولون: "صلاتنا وصيامنا وحجنا!" فنزلت. وهذا إذا كان على سبيل الإعجاب أو الرياء. فأما من اعتقد أن ما عمله من العمل الصالح من الله وبتوفيقه وتأييده ولم يقصد به التمدح لم يكن من المزكين أنفسَهم، لأن المسرة بالطاعة طاعة، وذكرها شكر.

٣٣-﴿أَفَرَأَيْتَ الَّذِي تَوَلَّى﴾

١٥ ٣٤-﴿وَأَعْطَى قَلِيلا وَأَكْدَى﴾

٣٥-﴿أَعِنْدَهُ عِلْمُ الغَيْبِ فَهُوَ يَرَى﴾

[٩٤٢] {وَأَكْدَى} قطع عطيته وأمسك. وأصله من إكداء الحافر، وهو أن تلقاه كدية، وهي صلابة كالصخرة فيمسك عن الحفر. ونحوه أجبل الحافر، ثم استعير فقيل: أجبل الشاعر، إذا أفحم.

٢٠ [٩٤٣] روى أن عثمان ﵁ كان يعطي ما له في الخير، فقال له عبد الله بن سعد بن أبي سرح وهو أخوه من الرضاعة: يوشك أن لا يبقي لك شيء، فقال عثمان: إن لي ذنوبًا وخطايا، وإني أطلب بما أصنع رضا الله تعالى وأرجو عفوه، فقال عبد الله: أعطني ناقتك برحلها وأنا أتحمل عنك ذنوبك كلها، فأعطاه وأشهد عليه وأمسك عن العطاء.

İşte âyet bunun üzerine nâzil olmuştur. O zaman, “Yüz çevirdi,” ifadesi Uhud günü merkezi terk etti![1] anlamındadır. Âyetin inmesinden sonra Hz. Osman tutumuna geri dönmüş ve eskisinden çok daha fazla iyilikte bulunmuştur. “*Görüyor.*” Günahlarını sütkardeşinin üstleneceğine ilişkin söylediği -veya uydurduğu- şeylerin hak olduğunu [o ‘sahip olduğu’ gayb bilgisine dayanarak mı] *biliyor*!?[2]

36-37. Yoksa haber verilmedi mi ona, Mûsâ’nın -ve (verdiği sözü, üstlendiği görevi) mutlaka yerine getiren İbrâhim’in- sayfalarındaki (şu bilgiler)?

[944] وَفّى fiili *vefâ* ve *veffâ* şeklinde şeddeli ve şeddesiz okunmuştur. Şeddeli okuyuş, [“verdiği sözü ve üstlendiği görevi yerine getiren” anlamındaki] şeddesizin pekiştirilmiş hâlidir. Veya “görevini eksiksiz yaptı, fazlasıyla yerine getirdi” anlamındadır. Tıpkı فَاَتَمَّهُنَّ (“Onları hakkıyla yerine getirmişti [İbrâhim].” [Bakara 2/124]) âyetinde olduğu gibi. وَفّى fiilinin mutlak yani mef‘ûlsüz kullanılması, yerine getirilmesi gereken ve bağlı kalınması gereken ne varsa hepsini yerine getirdiğini ve bağlı kaldığını ifade etmek içindir. İbrâhim’in (a.s.) tastamam yerine getirdiği görevlerin bazıları şunlardır: İlahi elçilik görevini yerine getirmesi, peygamberliğin ağır yüklerini tek başına üstlenmesi, evladını kurban etme emrine ve Nemrud’un ateşine sabretmesi, misafir ağırlaması ve bizzat kendisinin onlara hizmet etmesi. Hatta bir gün misafir gelmese dışarı çıkıp bir fersah kadar yürür, misafir arar, bulursa getirip ikramda bulunur, yoksa o gün oruca niyet edermiş. Hasan-ı Basrî demiştir ki; Hz. İbrâhim’e Allah neyi emretmişse mutlaka yerine getirmiştir.

[945] Huzeyl b. Şurahbil’den rivâyet edildiğine göre Nuh devrinden İbrâhim’e kadar geçen dönemde kişi başkasının suçuyla cezalandırılabiliyordu. Babası, oğlu, amcası ve dayısı yerine öldürülebiliyordu. Erkek, hanımının; köle, efendisinin yerine cezalandırılabiliyordu. Bu uygulamayı ilk değiştiren Hz. İbrâhim’dir.

[946] Atā b. Sâib’den (v. 136/753) nakledildiğine göre, Hz. İbrâhim, Allah’tan başka hiç kimseden bir şey istemeyeceğini ahdetmişti. Ateşe atılınca Cebrâil ve Mîkâil ona, “Bir ihtiyacın var mı?” dediler. “Size ihtiyacım olup olmadığını soruyorsanız, yok.” diye cevap verdi.

---

1 Mekkî bir âyette Hz. Osman’ın bu şekilde anılıyor olması olacak şey değildir! Bu âyetlerde, Kur’ân’dan yüz çeviren Müşriklerin kastedildiği açıktır. / ed.

2 Bu âyetlerin içeriği, şirk nâmına Hz. Peygamber ile cedelleşirken, -“Hz. İbrâhim’in dini şöyle idi.” vs. diyen ve güya- kendi geleneklerine atıf yaparak hak hakikat hakkında bilir bilmez konuşan Müşriklerle ilgilidir. / ed.

فنزلت. ومعنى {تَوَلَّى} ترك المركز يوم أحد، فعاد عثمان إلى أحسن من ذلك وأجمل. {فَهُوَ يَرَى} فهو يعلم أن ما قاله له أخوه من احتمال، أو زاره حق.

٣٦-﴿أَمْ لَمْ يُنَبَّأْ بِمَا فِي صُحُفِ مُوسَى﴾

٣٧-﴿وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى﴾

٥ [٩٤٤]{وَفَّى} قرئ مخففًا ومشدّدًا، والتشديد مبالغة في الوفاء. أو بمعنى: وفر وأتم، كقوله تعالى {فَأَتَمَّهُنَّ} [البقرة: ١٢٤]. وإطلاقه ليتناول كل وفاء وتوفية. من ذلك تبليغه الرسالة، واستقلاله بأعباء النبوّة، والصبر على ذبح ولده وعلى نار نمروذ، وقيامه بأضيافه وخدمته إياهم بنفسه، وأنه كان يخرج كل يوم فيمشي فرسخًا يرتاد ضيفًا، فإن وافقه أكرمه، وإلا نوى الصوم. وعن الحسن: ما أمره الله بشيء إلا ١٠ وفى به.

[٩٤٥]وعن الهذيل بن شرحبيل: كان بين نوح وبين إبراهيم يؤخذ الرجل بجريرة غيره، ويقتل بأبيه وابنه وعمه وخاله، والزوج بامرأته، والعبد بسيده؛ فأوّل من خالفهم إبراهيم.

[٩٤٦]وعن عطاء بن السائب: عهد أن لا يسأل مخلوقًا، فلما قذف في النار قال ١٥ له جبريل وميكائيل: ألك حاجة؟ فقال: أمّا إليكما فلا.

[947] Hz. Peygamber'den rivâyet edildiğine göre, Hz. İbrâhim her günün başında dört rekât namaz kılarak amelini tamamlardı. Bu da kuşluk namazıdır. Yine rivâyete göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: Allah'ın, 'dost'u İbrâhim'i niçin "[verdiği sözü, üstlendiği görevi] mutlaka yerine getiren" diye adlandırdığını size söyleyeyim mi? Çünkü o, sabah ve akşam şöyle derdi: 'O hâlde, Allah'ı tenzih ve takdis edin akşama girerken ve sabaha ererken. -Ki göklerde ve yerde [yarattığı bunca nimete karşılık] hamd sadece O'na aittir.- Yine, karanlık iyice bastırdığında ve öğleyin o güçlü ışığı idrak ettiğinizde [de Allah'ı tenzih ve takdis edin]!'" [Rum 17-18] [*Ahmed b. Hanbel*, XXIV, 388 benzer lafızlarla]

[948] Şu da söylenmiştir: İbrâhim (a.s.) İslâmî vasıflara tastamam bağlı kalmıştır. Bunlar otuz tanedir. On tanesi Tevbe sûresinde "tevbe edenler…" [Tevbe 9/112]; on tanesi Ahzab sûresinde "Elbette Müslümanlar…" [Ahzâb 33/35]; on tanesi de Mü'minûn sûresinde "Şu müminler kesinlikle felâha ermişlerdir ki…" diye anlatılan vasıflardır [Mü'minûn 23/1-9].

[949] صُحُفِ (sayfalar) kelimesi, tahfif ile *suhf* şeklinde de okunmuştur.

38. "Kendi üzerinde yük bulunan hiç kimsenin bir başkasının yükünü çekemeyeceği";

39. "insanın ancak kendi çalışmasının karşılığını alabileceği";

40. "çalışmasının ileride mutlaka görüleceği";

41. "karşılığının eksiksiz ödeneceği";

[950] ("… yükünü çekemeyeceği" anlamındaki) أَلَّا تَزِرُ'da bulunan *en*, şeddeli *Enne*'nin hafifletilmiş hâlidir; açılımı *ennehû lâ teziru* şeklindedir. *Ennehû*daki zamir [kendisinden sonraki ifadenin önemine dikkat çekmek için kullanılan] *zamir-i şe'n*dir. *Enne* ve sonrası *mâ fî suhufi mûsâ* ifadesinin başındaki *Mâ*'dan bedel olarak cer konumundadır. Veya *huve en lâ teziru* takdirinde *huve*nin haberi olarak merfû'dur. Sanki biri, "Mûsâ ve İbrâhim'in sahifelerindeki neydi?" diye sorunca ona şöyle cevap verilmiştir: *Huve en lâ teziru…* (O, hiç kimsenin bir diğerinin günah yükünü çekemeyeceğiydi.)

[951] إِلَّا مَا سَعى ifadesi *illâ sa'yehû* (yani "ancak kendi çalışmasının karşılığı") demektir. **Şayet** "Ölünün yerine sadaka verilebileceği, hac yapılabileceği ve kişinin yaptığının bazen *kat kat* sevapla karşılanacağı sahih rivâyetlerde yer almıyor mu?" **dersen şöyle derim:** Buna iki şekilde cevap verilebilir: 1) Başkasının çalışması kişiye ancak kendi çabasından dolayı fayda verdiğine göre -ki bu şahsî çaba *salih bir mümin* olmasıdır- başkasının çabası sanki bizzat kendi çabası olmaktadır; çünkü kendi çabasına bağlıdır ve onunla kaimdir. Amellerin kat kat sevapla karşılanması da böyledir.

[٩٤٧]وعن النبي ﷺ: "وفّى عمله كل يوم بأربع ركعات في صدر النهار، وهي صلاة الضحى". وروى: "ألا أخبركم لم سمى الله خليله {اَلَّذِي وَفَّى}؟ كان يقول إذا أصبح وأمسى {فَسُبْحَانَ اللهِ حِينَ تُمْسُونَ...} إلى {... حِين تُظْهِرُونَ} [الروم: ١٧].

[٩٤٨]وقيل: وفى سهام الإسلام، وهي ثلاثون؛ عشرة في التوبة (التائبون..) [١١٢]، وعشرة في الأحزاب {إِنَّ المسلمين...} [٣٤]، وعشرة في المؤمنين {قَدْ أَفْلَحَ المؤمنون..} [١-١١].

[٩٤٩]وقرئ «في صحف»، بالتخفيف.

٣٨-﴿أَلّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى﴾

٣٩-﴿وَأَنْ لَيْسَ لِلإِنْسَانِ إِلا مَا سَعَى﴾

٤٠-﴿وَأَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرَى﴾

٤١-﴿ثُمَّ يُجْزَاهُ الْجَزَاءَ الأَوْفَى﴾

[٩٥٠] {أَلّا تَزِرُ} أن مخففة من الثقيلة. والمعنى: أنه لا تزر، والضمير ضمير الشأن، ومحل أن وما بعدها الجر بدلًا من ما {فِي صُحُفِ مُوسَى} [٣٦]. أو الرفع على: هو أن لا تزر، كأن قائلًا قال: وما في صحف موسى وإبراهيم؟فقيل: أن لا تزر.

[٩٥١]{إِلَّا مَا سَعَى} إلا سعيه. فإن قلت: أما صح في الأخبار الصدقة عن الميت، والحج عنه، وله الإضعاف؟ قلت: فيه جوابان؛ أحدهما أن سعي غيره لما لم ينفعه إلا مبنيًا على سعي نفسه، وهو أن يكون مؤمنًا صالحًا، وكذلك الإضعاف، كان سعيُ غيره كأنه سعي نفسه لكونه تابعًا له وقائمًا بقيامه.

2) Başkası o işi sırf kendisi için yapmışsa başkasına fayda vermez. Fakat o hayırlı işiyle o kişiyi kastetmişse bu, dinin hükmüne göre o kişinin yerine geçen naibi ve vekili gibidir.

[952] "Sonra ona eksiksiz ödenir." Sonra kula çabasının karşılığı tastamam verilir. "Allah ona amelinin karşılığını gerçekten verdi!" denilir. Âyette *'alâ* harf-i ceri atılmış, fiilin etkisi direkt mef'ûle yansıtılmıştır. Zamirin *cezâ*ya gönderilmesi ve bu ifadenin, ardından gelen الجزاء الأوفى (eksiksiz karşılık) ile açıklanmış olması da mümkündür. Yahut الجزاء الأوفى ifadesi, وَاَسَرُّوا النَّجْوَى اَلَّذينَ ظَلَمُوا (["Bu sizin gibi bir insan değil mi?! O hâlde, göz göre göre kanacak mısınız bu büyüye?!" diye] kendi aralarında kulis yapmış*lar*dır zalim olanları.) [Enbiyâ 21/3] âyetinde olduğu gibi, geçmiş bir zamirden bedeldir.

42. "sonunda mutlaka, senin Rabbine dönüleceği";
43. "güldürenin de ağlatanın da O olduğu";
44. "öldürenin de diriltenin de O olduğu";
45-46. "erkek-dişi iki cinsi de akıtılan bir menîden yaratanın O olduğu";
47. "uhrevî hayatı da mutlaka var edeceği";
48. "zengin edenin ve sermaye verenin de O olduğu";

[953] "Sonunda mutlaka senin Rabbine dönüleceği." أنّ "bütün bunlar Mûsâ ve İbrâhim'in sayfalarındadır" anlamında Hemze'nin fethasıyla okunmuştur. Yeni bir cümle olarak *inne* şeklinde de okunmuştur. Müteakip ifadeler de böyledir. المنتهى "nihai dönüş" anlamında Mim'li mastardır; yani mahlûkat O'nun huzuruna varacak ve O'na dönecektir. Tıpkı وَاِلَى اللّٰهِ الْمَصيرُ (Yalnızca Allah'adır nihaî *dönüşüm*.) [Fâtır 35/18] âyetinde olduğu gibi.

[954] "Güldüren ve ağlatan." Gülme ve ağlama kuvvelerini yaratan.

[955] "Akıtıldığında" yani rahme bırakıldığında. Bu fiil *menâ* ve *emnâ* şeklinde kullanılır. Ahfeş'ten rivâyet edildiğine göre "Meni akıtanın menisinden yaratıldığında" yani takdir edici [Allah] onu ölçüp biçtiğinde…

[956] ["Hayat / varoluş" anlamındaki] النَّشْاَةَ kelimesi, *neş'et* okunduğu gibi, *neşâet* de okunmuştur. Yapılan iyilik ve kötülüklerin karşılığının verilmesi için ikinci yaratılış Allah'a *vacip* olduğundan, [zorunluluk bildirecek şekilde] عليه (mutlaka var edecektir) buyrulmuştur.

[957] وَاَقْنى "*kunye* veren" demektir; *kunye*, topladığın ve elinden çıkarmamaya karar verdiğin mal [yani sermaye]dir.

49. "Akyıldız'ın Rabbinin bile O olduğu";

والثاني أن سعي غيره لا ينفعه إذا عمله لنفسه، ولكن إذا نواه به فهو بحكم الشرع كالنائب عنه والوكيل القائم مقامه.

[٩٥٢] {ثُمَّ يُجْزَاهُ} ثم يجزى العبد سعيه، يقال: أجزاه الله عمله وجزاه على عمله، بحذف الجار وإيصال الفعل. ويجوز أن يكون الضمير للجزاء، ثم فسره بقوله {الْجَزَاءَ الأَوْفَى}، أو أبدله عنه، كقوله تعالى {وَأَسَرُّوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا} [الأنبياء: ٣].

٤٢-﴿وَأَنَّ إِلَى رَبِّكَ الْمُنْتَهَى﴾
٤٣-﴿وَأَنَّهُ هُوَ أَضْحَكَ وَأَبْكَى﴾
٤٤-﴿وَأَنَّهُ هُوَ أَمَاتَ وَأَحْيَا﴾
٤٥-﴿وَأَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى﴾
٤٦-﴿مِنْ نُطْفَةٍ إِذَا تُمْنَى﴾
٤٧-﴿وَأَنَّ عَلَيْهِ النَّشْأَةَ الأُخْرَى﴾
٤٨-﴿وَأَنَّهُ هُوَ أَغْنَى وَأَقْنَى﴾

[٩٥٣] {وَأَنَّ إِلَى رَبِّكَ الْمُنْتَهَى} قرئ بالفتح على معنى: أن هذا كله في الصحف، وبالكسر على الابتداء، وكذلك ما بعده. والمنتهى مصدر بمعنى الانتهاء، أي ينتهي إليه الخلق ويرجعون إليه، كقوله تعالى {إِلَى اللهِ الْمَصِيرُ} [فاطر: ١٨].

[٩٥٤] {أَضْحَكَ وَأَبْكَى} خلق قوتي الضحك والبكاء.

[٩٥٥] {إِذَا تُمْنَى} إذا تدفق في الرحم، يقال: منى وأمنى. وعن الأخفش: تخلق من مني الماني، أي قدر المقدّر.

[٩٥٦] قرئ «النشأة» و«النشاءة» بالمد. وقال: {عَلَيْهِ}، لأنها واجبة عليه في الحكمة، ليجازى على الإحسان والإساءة.

[٩٥٧] {وَأَقْنَى} وأعطى القنية، وهي المال الذي تأثلته وعزمت أن لا تخرجه من يدك.

٤٩-﴿وَأَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشِّعْرَى﴾

[958] الشعرى (Akyıldız[1]) Avcı takımyıldızıdır (*Mirzemu'l-cevzâ*); Akyıldız Avcı takımyıldızının ardından doğar ve Avcı'nın Köpeği adıyla anılır. İki *şi'râ* vardır; *el-gumeysā'* ve *el-abûr*; burada *'abûr* kastedilmektedir. Huzâ'a kabilesi bu yıldıza tapardı. Onlar için bu âdeti başlatan, kabilenin ileri gelenlerinden Ebu Kebşe idi. Kureyş, dinlerine muhalefetinden dolayı Peygamber'i (s.a.) işbu kişiye benzeterek kendisine "[İbn] Ebu Kebşe" demiştir[2]. Âyette Allah'ın, *onların bu 'tanrı'larının da Rabbi* olduğu ifade edilmek istenmektedir.

50. "İlk Âd'ı O'nun helâk ettiği";
51. "Semûd'u bile (dünyada) bırakmadığı..."

[959] "İlk Âd", Hûd kavmidir. Diğer Âd ise İrem kavmidir. Şöyle de denilmiştir: Âyetteki "ilk"ten kasıt, ilk nesillerdir; çünkü bunlar Nuh kavminden sonra helâk olan ilk milletlerin ilkidir. Veya dünyada iken kavimlerinin başını çeken ileri gelenlerdir. [عادًا الأولى terkibi] *ûlâ*nın Hemze'si atılıp zammesi *Lâm-ı tarif*e nakledilerek tenvin de Lâm'a idğam edilerk, *'âdellûlâ* şeklinde de okunmuştur.

[960] ("Semûd'u bile..." anlamındaki) وَثَمُودَا kelimesi *ve semûd*^{e} şeklinde de okunmuştur[3].

52. "Daha evvel Nûh kavmini de daha zalim ve azgın oldukları için helâk ettiği..."

[961] "Daha zalim ve azgın;" çünkü Hz. Nuh'a çok eziyet ediyorlardı. Onu öyle dövüyorlardı ki hareket edecek hâli kalmıyordu. Ondan öylesine nefret ediyorlardı ki çocuklarını bile onu dinlememeleri konusunda uyarıyorlardı. Yaklaşık bin yıla yakın yaptığı davet onları hiç etkilememişti!..

---

1 *Şi'râ* kelimesi *sirius*tan gelmektedir. Bazı Araplar *şi'râ* derken Büyük Köpek (Orion's Dog, *canis major*) takımyıldızını, bazıları da Cevzâ burcunda yer alan takımyıldızını anlardı. Aslında *şi'râ* bir çift yıldız olup bunlardan güneye düşene *şi'râ-yı yemâniyye*, kuzeye düşene *şi'râ-yı şâmiyye* denirdi. Asıl *şi'râ* Samanyolu'nun ve Büyük Köpek takımyıldızının en parlak yıldızı olan *şi'râ-yı yemâniyye*'dir. Nitekim Batlamyusçu Grek astronomisinde *şi'râ* büyük bir köpek resminin ağzında gösterilmiştir. *Şi'râ-yı şâmiyye* ise Küçük Köpek (*canis minor*) takımyıldızı içinde yer alır. *Şi'râ-yı yemâniyye*'ye *'abûr*, *şi'râ-yı şâmiyye*'ye *gumeysā* adı da verilmiştir. Câhiliye dönemi inancına göre bunlar Süheyl (Orion) yıldızının kız kardeşleridir. Diğer yıldızların aksine *şi'râ-yı yemâniyye* semayı enine kateder ('ubûr) ve bu sebeple ona *'abûr* denir. Diğer bir inanca göre *şi'râ* Süheyl'in eşi olup onunla bitişikti. Süheyl *şi'râ*dan ayrılıp Yemen tarafına doğru aşağıya inmiş, bunun üzerine *şi'râ* da Samanyolu'nu geçip Süheyl'in peşinden gitmiş ve bundan dolayı *'abûr* ismini almış; yalnız kalan *şi'râ-yı şâmiyye* de ağlamaktan gözleri çapaklandığından ona da *gumeysā* (çapaklı) adı verilmiştir. Gökyüzünün en parlak yıldızı kabul edilen *şi'râ* Güneş'ten yirmi üç kat daha parlak, elli kat daha büyüktür ve dünyadan 8,7 ışık yılı (51 trilyon mil) uzaklıktadır. Bu mesafe dünya ile güneş arasındaki 149 milyon kilometrelik uzaklığın 1 milyon katıdır. Şubat ve mart aylarında *şi'râ* dünyanın her yerinden görülebilir. Doğuş zamanı ayınkine yakındır. / ed.

2 Böylece, "Sen de milleti Şi'râ'ya taptırarak saptırmaya çalışan o adam gibisin!" demiş oluyorlardı. Metinde Ebu Kebşe ise de "Ebu Kebşe'nin oğlu" anlamında *İbn Ebu Kebşe* olarak düzeltilmiştir. / ed.

3 Müfessirin kelimenin munsarif okunduğu çoğunluğun kıraatini tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Furkān 25/38'deki وَثَمُودَا kelimesine bkz. / ed.

[٩٥٨] {الشِّعْرَى} مرزم الجوزاء؛ وهي التي تطلع وراءها، وتسمى كلب الجبار، وهما شعرَيان؛ الغميصاء والعبور، وأراد العبور. وكانت خزاعة تعبدها، سنّ لهم ذلك أبو كبشة رجل من أشرافهم. وكانت قريش تقول لرسول الله ﷺ [ابن] أبو كبشة، تشبيهًا له به، لمخالفته إياهم في دينهم. يريد: أنه رب معبودهم هذا.

٥٠-﴿وَأَنَّهُ أَهْلَكَ عَادًا الأُولَى﴾ ٥

٥١-﴿وَثَمُودَ فَمَا أَبْقَى﴾

[٩٥٩] عاد الأولى قوم هود، وعاد الأخرى إرم. وقيل: الأولى القدماء؛ لأنهم أوّل الأمم هلاكًا بعد قوم نوح، أو المتقدمون في الدنيا، الأشراف. وقرئ «عَادَ لُّولَى»، بإدغام التنوين في اللام وطرح همزة أولى ونقل ضمتها إلى لام التعريف.

[٩٦٠] «وَثَمُودًا» وقرئ {وَثَمُودَ}. ١٠

٥٢-﴿وَقَوْمَ نُوحٍ مِنْ قَبْلُ إِنَّهُمْ كَانُوا هُمْ أَظْلَمَ وَأَطْغَى﴾

[٩٦١] {أَظْلَمَ وَأَطْغَى}، لأنهم كانوا يؤذونه ويضربونه حتى لا يكون به حراك، وينفرون عنه حتى كانوا يحذرون صبيانهم أن يسمعوا منه، وما أثر فيهم دعاؤه قريبًا من ألف سنة.

53. "Altı üstüne getirilen (o lûtî) şehirleri aşağıya indirdiği"
54. "ve o kaplayanın kendilerini tamamen kapladığı?!" (Bütün bunlar bildirilmedi mi ona?!)

[962] وَالْمُؤْتَفِكَةَ yani ahalisiyle birlilkte altüst edilmiş, yani ters çevrilmiş şehirleri... Bunlar Lût'un kavmidir. Bu kelime, *efikehû fe'tefeke* (altını üstüne getirdi o da alt üst oldu) şeklinde kullanılır; *ve'l-mu'tefikât*[i] şeklinde de okunmuştur.

[963] ("Aşağıya indirdiği" anlamındaki) اَهْوٰى "kaldırıp yere çarptı" demektir. Bunları Cebrâil, kanadıyla göğe doğru yükseltip, sonra da yere fırlatmıştır.

[964] "O kaplayanın!.." Bu, onların tepelerine indirdiği azabın ve üzerlerine yağdırdığı sıra sıra taşların dehşet ve azametinin ifadesidir.

55. O hâlde, Rabbinin edimlerinden hangisi hakkında tartışıyorsun?!
56. Bu da ilk uyarılar gibi bir uyarı işte...
57. O yaklaşan (kıyamet) de yaklaştı iyice!..

[965] "O hâlde Rabbinin edimlerinden hangisi hakkında tartışıyor;" şüphe ediyor"sun!?" Hitap Peygamber'e (s.a.) veya genel olarak insanadır. Allah Teâlâ yukarıda bazı nimet ve azapları saydı ve hepsini birden *âlâ'* (yani *ni'met*[1]) diye adlandırdı; çünkü bunların azabında da -ibret alanlar için- dersler ve öğütler vardır.

[966] "Bu" Kur'ân "da ilk uyarılar gibi bir uyarı işte." Yani Allah'ın, sizden öncekileri uyardığı eski uyarılar gibi bir uyarıdır. Veya bu peygamber önceki uyarıcılar gibi bir uyarıcıdır. [İkinci ihtimalde] peygamberlerin *cemaat* oluşu esas alınarak kelime *ûlâ* şeklinde müennes kullanılmıştır.

[967] "O yaklaşan da yaklaştı iyice!.." O 'yakın' diye nitelendirilen [kıyamet] de iyice yaklaştı. Tıpkı "O [kıyamet] saat[i] yaklaştı." [Kamer 54/1]) âyetindeki gibi.

58. Yoktur Allah'tan başka onu(n gizlilik örtüsünü) açacak (kimse)!..

---

1 Müfessir kelimeyi "nimet" anlamında olumlu anlamda çevirip bunu gerekçelendimekte ise de *âlâ'* lâfzı -Rahmân sûresinde tadat edilenlerden de anlaşılacağı üzere- "olumlu olumsuz her tür ilahi edim"i ifade etmektedir. / ed.

٥٣-﴿وَالْمُؤْتَفِكَةَ أَهْوَى﴾

٥٤-﴿فَغَشَّاهَا مَا غَشَّى﴾

[٩٦٢] {وَالْمُؤْتَفِكَةَ} والقرى التي ائتفكَت بأهلها، أي انقلبت، وهم قوم لوط، يقال: أفكه فائتفك. وقرئ «والمؤتفكات».

٥ [٩٦٣] {أَهْوَى} رفعها إلى السماء على جناح جبريل، ثم أهواها إلى الأرض، أي أسقطها.

[٩٦٤] {مَا غَشَّى} تهويل وتعظيم لما صب عليها من العذاب وأمطر عليها من الصخر المنضود.

٥٥-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكَ تَتَمَارَى﴾

١٠ ٥٦-﴿هَذَا نَذِيرٌ مِنَ النُّذُرِ الأُولَى﴾

٥٧-﴿أَزِفَتِ الآزِفَةُ﴾

[٩٦٥] {فَبِأَيِّ ءَالآءِ رَبِّكَ تَتَمَارَى} تتشكك. والخطاب لرسول الله ﷺ، أو للإنسان على الإطلاق، وقد عدد نعمًا ونقمًا وسماها كلها آلاء من قبل ما في نقمه من المزاجر والمواعظ للمعتبرين.

١٥ [٩٦٦] {هذا} القرآن {نَذِيرٌ مِنَ النُّذُرِ الْأولَى}، أي إنذار من جنس الإنذارات الأولى التي أنذر بها من قبلكم. أو هذا الرسول منذر من المنذرين الأولين؛ وقال {الْأولَى} على تأويل الجماعة.

[٩٦٧] {أَزِفَتِ الآزِفَةُ} قربت الموصوفة بالقرب، من قوله تعالى {اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ} [القمر: ١].

٢٠ ٥٨-﴿لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللهِ كَاشِفَةٌ﴾

[968] "Onu açacak" yani ne zaman kopacağını *açıklayacak* bir kişi "yoktur!.." Tıpkı "[kıyametin] vaktini O'ndan başka kimse açıklayamaz." [A'râf 7/187] âyetindeki gibi. Veya "O felaket gerçekleştiğinde Allah'tan başka bunu *engelleyecek* kimse yoktur; ama Allah da engellemeyecektir." Yahut şu anda "onu -ertelemek suretiyle- bertaraf edecek hiç kimse yoktur." كاشفةٌ kelimesinin *âfiyet* gibi *keşf* kökünden mastar olduğu da söylenmiştir[1]. Talha [b. Musarrif] âyeti; *leyse le-hâ mimmâ yed'ûne min dûnillâhi kâşifet*^un^ *ve hiye 'alâ'z-zālimîne sâeti'l-ğâşiyet*^u^ (Allah'tan başka taptıklarından onu ortadan kaldıracak yoktur! Ne kötü kuşatıcıdır o, zalimler için!.." şeklinde okumuştur.

59. Siz bu söze mi hayret ediyorsunuz!?
60. Ve ağlayacağınıza gülüyorsunuz!..
61. Bir de kafa tutuyorsunuz!..
62. Haydi, secde edin yalnızca Allah'a kulluk edin.

[969] "Bu söze mi" Kur'ân'a mı, onu yadırgayarak "hayret ediyorsunuz? Ve ağlayacağınıza," alay ederek "gülüyorsunuz!. Oysa size düşen ağlamak ve ürpermektir. Rivâyete göre bu âyetin gelişinden sonra Peygamber'in (s.a.) güldüğü görülmemiştir.

[970] تَعْجَبُونَ وَتَضْحَكُونَ kelimeleri arada "ve" olmaksızın *ta'cebûne tedhakûne* (gülüyor, hayret ediyorsunuz!.) şeklinde de okunmuştur.

[971] "Bir de kafa tutuyorsunuz!" Kibirlenip küplere biniyorsunuz! İfadeye "eğleniyorsunuz" anlamı da verilmiştir ki bir zat, cariyesine [bu mânada] *ismidî le-nâ* demiştir; yani "Bizim için bir şarkı söyle de bizi eğlendir!"

[972] "Haydi, secde edin yalnızca Allah'a kulluk edin." Sahte tanrılara tapmayın.

[973] Hz. Peygamber'den nakledilmiştir ki; "Her kim Necm sûresini okursa Allah ona Mekke'de Muhammed'i tasdik eden ve onu inkâr edenler adedince sevap verir."

---

1 Bu durumda mâna şöyle olur: Kıyamet'in açıklanması / engellenmesi / bertaraf edilmesi diye bir şey söz konusu değildir! / ed.

[٩٦٨] {لَيْسَ لَهَا} نفس {كَاشِفَةٌ} أي مبينة متى تقوم، كقوله تعالى {لَا يُجَلِّيهَا لِوَقْتِهَا إِلَّا هُوَ} [الأعراف: ١٨٧] أو ليس لها نفس كاشفة، أي قادرة على كشفها إذا وقعت إلا الله، غير أنه لا يكشفها. أو ليس لها الآن نفس كاشفة بالتأخير. وقيل: الكاشفة مصدر بمعنى الكشف، كالعافية. وقرأ طلحة «ليس لها مما يدعون من دون الله كاشفة،

٥ وهي على الظالمين ساءت الغاشية!»

٥٩-﴿أَفَمِنْ هَذَا الْحَدِيثِ تَعْجَبُونَ﴾

٦٠-﴿وَتَضْحَكُونَ وَلا تَبْكُونَ﴾

٦١-﴿وَأَنْتُمْ سَامِدُونَ﴾

٦٢-﴿فَاسْجُدُوا لِلَّهِ وَاعْبُدُوا﴾

١٠ [٩٦٩] {أَفَمِنْ هذا الْحَدِيثِ} وهو القرآن {تَعْجَبُونَ} إنكارًا؛ {وَتَضْحَكُونَ} استهزاء، {وَلَا تَبْكُونَ}. والبكاء والخشوع حق عليكم. وعن رسول الله ﷺ أنه لم ير ضاحكًا بعد نزولها.

[٩٧٠] وقرئ «تعجبون»، «تضحكون»، بغير واو.

[٩٧١] {وَأَنتُمْ سَامِدُونَ} شامخون مبرطمون. وقيل: لاهون لاعبون. وقال بعضهم

١٥ لجاريته: اسمدي لنا، أي غني لنا.

[٩٧٢] {فَاسْجُدُوا لِلَّهِ وَاعْبُدُوا} ولا تعبدوا الآلهة.

[٩٧٣] وعن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة النجم أعطاه الله عشر حسنات بعدد من صدق بمحمد، وجحد به بمكة.

KAMER SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 55 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla…

1. (Kıyamet) saat(i) yaklaştı; Ay yarıldı yarılacak...

2. Ama bir âyet görseler yüz çeviriyorlar ve "Devam edegelen bir büyü!" diyorlar.

[974] Ay'ın ikiye ayrılması Muhammed'in (s.a.) peygamberlik delillerinden ve parlak mu'cizelerinden biridir. Enes b. Mâlik'ten (v. 93/712) şöyle rivayet edilmiştir: "Kâfirler Hz. Peygamber'den bir mu'cize istemişlerdi de Ay iki kez yarıldı." Aynı mânadaki rivayet İbn Abbas (v. 68/688) ve İbn Mes'ûd'dan (v. 32/653) da nakledilmiştir. İbn Abbas şöyle demiştir: "Ay iki parçaya bölünmüş; bir parça uzaklaşmış, bir parça yerinde kalmıştır." İbn Mes'ûd da demiştir ki: "Ben Hira dağının Ay'ın iki parçası arasında kaldığını gözlerimle görmüşümdür." Bazılarına göre ise âyet Ay'ın kıyamet günü yarılacağını ifade etmektedir. *"Ama bir âyet [delil] gördüklerinde yüz çeviriyorlar ve 'Devam edegelen bir büyü!' diyorlar."* ifadesi bu iddiaya cevap niteliğindedir ve cevap olarak da bu yeter. Nitekim Huzeyfe'nin (r.a.) kıraati *ve kad inşakka'l-kamer*[u] (Ay da ikiye ayrılmış bulunmaktadır!) şeklindedir; yani kıyamet vakti yaklaşmış; yaklaşmasının delillerinden biri olarak da Ay ikiye bölünmüştür. Tıpkı şöyle demen gibi: *Akbele'l-emîr*[u] *ve kad câe'l-mubeşşir*[u] *bi-kudûmihî* (Padişah [buraya] yöneldi; zaten [bunu haber veren] müjdeci de gelmiş bulunuyor.) Huzeyfe'nin Medâin'de insanlara hitap ettiği, sonra da; "Haberiniz olsun ki kıyamet yaklaşmıştır. Ay da peygamberiniz döneminde ikiye yarılmıştır." dediği nakledilmiştir.

[975] مُسْتَمِرٌّ (devam edegelen) yani sürekli ve düzenli. Vesilesi hazır hâle gelmiş, durumu süreklilik kazanmış her şey için *kadi'stemerra* ifadesi kullanılır. Buna göre; mu'cizenin peş peşe geldiğini peygamberlik delillerinin birbirini izlediğini görünce; "Bu devam edegelen bir büyüdür!" demişlerdir. مُسْتَمِرٌّ kelimesinin, kuvvetli ve muhkem anlamına geldiği de söylenmiştir. Bu anlam, Arapların *istemerra merîruhû* (halatı sıkı örülmüş, sağlamlaşmıştır) kullanımına dayanmaktadır. Şöyle de denilmiştir: Bu kelime, bir şeyin acısı şiddetlendiğinde söylenen *istemerra'ş-şey*[u] deyiminden alınmıştır; yani "Tıpkı acı ve tatsız bir şeyin hazmedilememesi gibi bu bize sevimsiz geliyor, ağzımızın tadını bozuyor; bunu içimize sindiremiyoruz!" مُسْتَمِرٌّ kelimesinin "kalıcılığı olmayan geçici ve gidici" anlamına geldiği de söylenmiştir. Bunu kendilerini teselli edici bir temenni ve bir bahane olarak söylüyorlardı.

سورة القمر

مكية؛ وآياتها ٥٥

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ﴾

٥ ٢-﴿وَإِنْ يَرَوْا آيَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ﴾

[٩٧٤]انشقاق القمر من آيات رسول الله ﷺ ومعجزاته النيّرة. عن أنس بن مالك رضي الله عنه: أن الكفار سألوا رسول الله ﷺ آية فانشق القمر مرتين. وكذا عن ابن عباس وابن مسعود رضي الله عنهم، قال ابن عباس: انفلق فلقتين؛ فلقة ذهبت وفلقة بقيت. وقال ابن مسعود: رأيت حراء بين فلقتي القمر. وعن بعض الناس: أن معناه ينشق ١٠ يوم القيامة؛ وقوله {وَإِنْ يَرَوْا ءَايَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ} يردّه، وكفى به رادًّا. وفي قراءة حذيفة «وقد انشق القمر»، أي اقتربت الساعة وقد حصل من آيات اقترابها أن القمر قد انشق. كما تقول: أقبل الأمير وقد جاء المبشر بقدومه. وعن حذيفة أنه خطب بالمدائن ثم قال: ألا إن الساعة قد اقتربت وإن القمر قد انشق على عهد نبيكم.

١٥ [٩٧٥]{مُسْتَمِرٌّ} دائم مطرد، وكل شيء قد انقادت طريقته ودامت حاله قيل فيه قد استمرّ. لما رأوا تتابع المعجزات وترادف الآيات قالوا: هذا سحر مستمرّ. وقيل: مستمرّ قوي محكم، من قولهم: استمر مريره. وقيل: هو من استمر الشيء إذا اشتدت مرارته، أي مستبشع عندنا، مرّ على لهواتنا، لا نقدر أن نسيغه كما لا يساغ المر الممقر. وقيل: مستمر مارّ، ذاهب يزول ولا يبقى، تمنية لأنفسهم ٢٠ وتعليلًا.

[976] وَاِنْ يَرَوْا (görseler) ifadesi, *ve in yurav* (kendilerine gösterilse) şeklinde de okunmuştur.

3. Aslında, arzu ve ihtiraslarına uydukları için yalanlamaktalar! Oysa her işin varacağı nihai bir sonuç vardır.

5 [977] "Arzu ve ihtiraslarına uydukları için." Gerçek apaçık ortaya çıkmışken, onu reddetmeye ilişkin şeytanın göz boyamasına uydukları için…

[978] وَكُلُّ اَمْرٍ مُسْتَقِرٌّ (Oysa her işin varacağı nihai bir sonuç vardır.) Yani her iş mutlaka karar kılacağı bir sonuca varacaktır. Hz. Muhammed'in (s.a.) durumu da; *hak mı bâtıl mı olduğu ayan beyan ortaya çıkacak* bir sonuca ulaşacaktır ve onun akıbetini açıkça göreceklerdir. Veya gerek Hz. Muhammed'in gerekse onların durumu bir sonuca ulaşacaktır; yani durumları kesinleşecek ve dünyada ya hüsran veya zafer, âhirette de bedbahtlık veya saadet olmak üzere karar kılacaktır. Kelime Kāf'ın fethasıyla [*müstekarr*[un]] da okunmuştur; yani her iş bir istikrar bulacak veya karar kılacağı bir mekân veya zaman bulacaktır. Ebu Ca'fer (v. 130/747-748) bu kelimeyi Kāf'ın kesresiyle ve *es-sâ'at*[u] kelimesine atfen[1] mecrur (*müstakırr*[in]) okumuştur; yani kıyamet yaklaştı; hedefini bulacak ve durumu netleşecek her iş de yakında gerçekleşecek!

4. Aslında onlara, (kendilerini şirkten ve gafletten) vazgeçirecek öyle önemli haberler gelmiştir

20 **5. ki son derece hikmetlidir… Fakat fayda vermiyor bu uyarılar!**

[979] "Öyle önemli haberler…" Yani içerisine, geçmiş asırların önemli haberleri, âhiret olayları ve kâfirlere verilecek azabı anlatan bilgilerin yerleştirildiği Kur'ân'dan haberler. ["Vazgeçirecek" anlamındaki] مُزْدَجَرٌ ya *izdicar* (vazgeçiriş) mânasında mastar veya "vazgeçirme yeri" anlamında ism-i mekândır. Anlam şöyledir: Kur'ân haddizatında *vazgeçirecek hususlar* ihtiva etmektedir ve onun, vazgeçireceğine kanaat getirilmektedir. Tıpkı "Allah Resulü*'nde* sizin için güzel bir örnek*lik* vardır." [Ahzâb 33/21]) -yani o *örnek*tir- âyetindeki gibi. مُزْدَجَرٌ ifti'âl kalıbının Tâ'sının Ze'ye dönüştürülerek, Ze'ye idgam edilmesiyle *muzzecer* şeklinde de okunmuştur.

30 [980] حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ (Son derece hikmetli) ifadesi ya ما فيه'deki Mâ'dan bedel veya *huve hikmet*[un] açılımında gizli bir mübtedanın haberidir. Mâ'nın hâli olmak üzere mansūb da okunmuştur. **Şayet** "Mâ ism-i mevsul olsa *hikmet*[en] kelimesi hâl olmak üzere nasbedebilir. Oysa açıkça görüldüğü gibi mevsuf olduğunda nasıl amel eder?" **dersen şöyle derim:** Aldığı sıfat onu belirginleştirmiş dolayısıyla [Mâ'nın] onu hâl edinip mansūb kılması uygun düşmüştür.

1 Yani *müstekırrin* kelimesini değil, muzâfı olan كلُّ أمر terkibini الساعةُ kelimesine atfederek. / ed.

[٩٧٦] وقرئ «وإن يُرَوْا».

٣-﴿وَكَذَّبُوا وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ وَكُلُّ أَمْرٍ مُسْتَقِرٌّ﴾

[٩٧٧] {وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ} وما زين لهم الشيطان من دفع الحق بعد ظهوره.

[٩٧٨] {وَكُلُّ أَمْرٍ مُسْتَقِرٌّ} أي كل أمر لا بد أن يصير إلى غاية يستقرّ عليها، وإن أمْر محمد سيصير إلى غاية يتبين عندها أنه حق، أو باطل وسيظهر لهم عاقبته. أو وكل أمر من أمرهم وأمره مستقر، أي سيثبت ويستقر على حالة خذلان أو نصرة في الدنيا، وشقاوة أو سعادة في الآخرة. وقرئ بفتح القاف، يعني كل أمر ذو مستقرّ، أي ذو استقرار. أو ذو موضع استقرار أو زمان استقرار. وعن أبي جعفر «مستقِرٍّ»، بكسر القاف والجرّ عطفًا على {السَّاعَةِ}، أي اقتربت الساعة واقترب كل أمر مستقر يستقر ويتبين حاله.

٤-﴿وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنَ الْأَنْبَاءِ مَا فِيهِ مُزْدَجَرٌ﴾

٥-﴿حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ فَمَا تُغْنِ النُّذُرُ﴾

[٩٧٩] {مِنَ الْأَنْبَاءِ} من القرآن المودع أنباء القرون الخالية أو أنباء الآخرة، وما وصف من عذاب الكفار. {مُزْدَجَرٌ} ازدجار أو موضع ازدجار؛ والمعنى: هو في نفسه موضع الازدجار ومظنة له، كقوله تعالى {لَكُمْ فِي رَسُولِ اللهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ} [الأحزاب: ٢١]، أي هو أسوة. وقرئ «مزَّجر»، بقلب تاء الافتعال زايًا، وإدغام الزاي فيها.

[٩٨٠] {حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ} بدل من {ما}، أو على: هو حكمة. وقرئ بالنصب حالًا من {ما}. فإن قلت: إن كانت ما موصولة ساغ لك أن تنصب {حِكْمَةٌ} حالا، فكيف تعمل إن كانت ما موصولة ساغ لك أن تنصب كلمة حالًا، فكيف تعمل إن كانت موصوفة، وهو الظاهر. قلت: تخصصها الصفة، فيحسن نصب الحال عنها.

[981] فَمَا تُغْنِي النُّذُرُ ifadesi, ya ["Uyarılar fayda vermiyor!" anlamında] olumsuz bir ifadedir ya da ["Uyarılar ne fayda versin!?" anlamında] yadırgayıcı bir sorudur. Başındaki Mâ mahallen mansūbdur; "Uyarılar hangi faydayı versin!?" anlamındadır.

6. Öyleyse yüz çevir bunlardan! Görülmemiş bir şeye çağırdığı gün o çağıran;

7. (yaşadığı dehşetten dolayı) gözleri yere çakılmış vaziyette, etrafa saçılmış çekirge sürüsü gibi çıkarlar kabirlerinden.

[982] "Öyleyse," yani uyarının kendilerine fayda vermediğini anladığına göre "yüz çevir bunlardan!"

[983] يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ (çağırdığı gün o çağıran) ifadesindeki *yevme*nin mansūb olması ya يَخْرُجُونَ (çıkarlar) kelimesininin zarfı ya da başındaki gizli bir *uzkur* (An!) fiilinin *mef'ûlün fîh*i konumunda olmasıyladır. الداع kelimesinin Yâ'sı atılıp, onun yerine kesreyle yetinilmiştir. "Çağıran" İsrâfil veya Cebrâil'dir. Tıpkı يَوْمَ يُنَادِ الْمُنَادِ (Gür sesli birinin, [ölülere] sesleneceği gün…" [Kāf 50/41]) âyetindeki gibi.[1]

[984] "Görülmemiş bir şeye" yani bilinmedik; korkunç, benzerini görmediği için insanların tuhaf karşıladıkları şeye ki kıyamet gününün dehşetidir. Kelime *nukr^{in}* şeklinde hafifletildiği gibi, "inkâr edilen" anlamında *nu**ki**ra* şeklinde de okunmuştur.

[985] "(Yaşadığı dehşetten dolayı) gözleri yere çakılmış vaziyette." Bu, kabirden çıkanların hâlidir. "Yaşadığı dehşetten dolayı yere çakılmak" gözlerin fiili olup *hāşi'a^{n}* şeklinde müzekker[2] getirilmesi, *yahşa'u ebsāruhum* (gözlerini korku bürür) cümlesindeki gibidir; *tahşa'u ebsāruhum* cümlesinde olduğu gibi *hāşi'at^{en}* şeklinde de okunmuştur. Yine, *yahşa'ne ebsāruhum* örneğine uygun olarak خُشَّعًا şeklinde de okunmuştur ki *ekelûni'l-berâğîs^{u}* (Yediler beni!.. Pireler!) kullanımını[3] uygun gören lehçeye yani Tay kabilesinin lehçesine göredir. خُشَّعًا kelimesinde onlara giden bir zamirin gizli olması اَبْصَارُهُمْ ifadesinin ise o zamirden bedel olması da mümkündür. Mübteda ve haber olmak üzere *huşşa'^{un} ebsāruhum* şeklinde de okunmuştur. Bu durumda cümle hâl olmak üzere mahallen mansūbdur. Tıpkı şu şiirde olduğu gibi:

> [Fazlasıyla iyiliğini umduğum kişi] gördüm ki
> cömertlik ve kerem ikisi de onun yanında (hazır).

"Gözleri korku bürümesi" zillet ve ürkeklikten kinayedir; çünkü zelil kimsenin zilleti de aziz kimsenin izzeti de gözlerine yansır.

---

1 Yani bu âyette de الْمُنَادِ kelimesi aslında الْمُنَادِي'dir. Ayrıca, ifadenin aslı يَوْمَ يَدْعُو الدَّاعِي şeklinde olup ilk Mushaf imlâsında telaffuz şekli esas alındığından, يَدْعُ 'nun Vav'ı yazılmamıştır. / ed.

2 Müfessirin, خُشَّعًا kıraatini değil, *hāşi'an* kıraatini esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

3 Fâ'ile ait zamiri önceden getirip fâ'ili daha sonra zikretme. / ed.

[٩٨١] {فَمَا تُغْنِي النُّذُرُ} نفي أو إنكار، وما منصوبة، أي فأي غناء تغني النذر.

٦-﴿فَتَوَلَّ عَنْهُمْ يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ إِلَى شَيْءٍ نُكُرٍ﴾

٧-﴿خُشَّعًا أَبْصَارُهُمْ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُنْتَشِرٌ﴾

[٩٨٢] {فَتَوَلَّ عَنْهُمْ} لعلمك أن الإنذار لا يغني فيهم.

٥ [٩٨٣] نصب {يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ} بـ{يَخرُجُونَ}، أو بإضمار اذكر. وقرئ بإسقاط الياء اكتفاء بالكسرة عنها. والداعي إسرافيل أو جبريل، كقوله تعالى {يَوْمَ يُنَادِ المنَادِي} [ق: ٤١].

[٩٨٤] {إلى شَيْء نُكرٍ} منكر فظيع تنكره النفوس، لأنها لم تعهد بمثله، وهو هول يوم القيامة. وقرئ «نُكْر» بالتخفيف؛ و«نكِر»، بمعنى أنكر.

١٠ [٩٨٥] خاشعًا أبْصَارُهُمْ حال من الخارجين، فعل للأبصار وذكّر كما تقول: يخشع أبصارهم. وقرى «خاشعة»، على: تخشع أبصارهم. وخشعًا، على: يخشعن أبصارهم، وهي لغة من يقول: أكلوني البراغيث، وهم طيء. ويجوز أن يكون في {خُشَّعًا} ضميرهم، وتقع {أبْصَارُهُمْ} بدلًا عنه. وقرئ «خشَّعٌ أبصارهم»، على الابتداء والخبر، ومحل الجملة النصب على الحال. كقوله:

١٥ وَجَدْتُه حاضِرَاهُ الْجُودُ وَالْكَرَمُ *

وخشوع الأبصار كناية عن الذلة والانخزال، لأن ذلة الذليل وعزة العزيز تظهران في عيونهما.

[986] يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ (kabirlerinden çıkarlar) ifadesi, *yuhracûne mi-ne'l-ecdâs*^{i} yani "etrafa saçılmış çekirge sürüsü gibi." (kabirlerinden çıkarılırlar) şeklinde de okunmuştur. Çekirge çokluk ve dalgalanma konusunda örnek olarak verilir. İçinde dalgalanan kalabalık ordu için "çekirge sürüsü gibi geldiler" ve "uçamayan yavru çekirgeler gibi geldiler" denilir; yani kalabalık olmalarından dolayı her tarafa yayılmış biçimde.

8. Çağırana doğru koşturarak... "Zorlu bir günmüş!" der inkârcı nankörler.

[987] "Çağırana doğru koştururlar," yani boyunlarını çağırana doğru çevirerek ona doğru koşarlar. "Bir an olsun gözlerini ayırmadan ona bakarak [koşarlar]" anlamı da verilmiştir. Şu beyit buna örnektir:

> Kulum kölem oldu benim Nimru'bnu Sa'd. Ve görüyorum ki
> bana karşı çok itaatkâr, gözümün içine bakıyor Nimru'bnu Sa'd.

9. Bunlardan önce Nûh kavmi de yalanlamıştı... Bizim kulumuzu yalanlayarak "Cinli!" demişlerdi... Engellenmişti...

[988] "Bunlardan" yani Mekkelilerden "önce." "Bizim kulumuzu" yani Nûh'u "yalanlayarak..." **Şayet** "Daha önce كَذَّبَتْ (yalanladı) ifadesini kullanmışken yine فَكَذَّبُوا (yalanladılar) denilmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu "Kulumuzu peş peşe yalanladılar!" anlamındadır; yani birbirleri ardınca onu yalancı saydılar. Kendilerinden yalanlayıcı bir kuşak geride kaldıkça, onları yeni bir yalanlayıcı kuşak izledi; yani onlar peygamberleri tümden ve peygamberliği kökten yalanladıklarından, Nûh'u da yalancı saydılar; çünkü o da bir peygamberdir.

[989] مَجْنُونٌ cinli. "Engellendi." Söverek, döverek ve -"Kesinlikle taşlanacaksın" [Şu'arâ 26/116] âyetinde geçtiği gibi- taşlama tehdidinde bulunarak onu azarladılar. Bu ifadenin onların sözünün devamı olduğu da söylenmiştir; yani şöyle dediler: "O bir cinlidir; onu cin çarpmış, hırpalamış, aklını başından almış, aklını alıp götürmüş!"

10. O da; "Gerçekten yenildim; bana yardım et!" diye Rabbine seslenmişti.

[990] أَنِّي ifadesi, *fe-de'â bi-ennî mağlûb*^{un} (Ben yenildim diye yalvardı.) anlamında *ennî* olarak okunduğu gibi [دَعَا (yalvardı) fiili] "dedi" anlamında kabul edilerek *innî* şeklinde de okunmuştur; yani yalvararak şöyle dedi: "Gerçekten yenildim," kavmim beni mağlup etti; sözümü dinlemediler, artık çağrıma uymalarından yana ümitsizliğim iyice pekişti;

[٩٨٦] وقرئ «يُخرَجون من الأجداث»، من القبور {كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُنتَشِرٌ}؛ الجراد مثل في الكثرة والتموّج. يقال في الجيش الكثير المائج بعضه في بعض: جاءوا كالجراد، وكالدَّبا منتشرٍ في كل مكان، لكثرته.

٨-﴿مُهْطِعِينَ إِلَى الدَّاعِ يَقُولُ الْكَافِرُونَ هَذَا يَوْمٌ عَسِرٌ﴾

٥ [٩٨٧] {مُّهْطِعِينَ إِلَى الدَّاعِ} مسرعين مادّي أعناقهم إليه. وقيل: ناظرين إليه لا يقلعون بأبصارهم. قال:

تَعَبَّدَنِي نِمْرُ بْنُ سَعْدِ وَقَدْ أَرَى ❁ وَنِمْرُ بْنُ سَعْدٍ لِي مُطِيعٌ وَمُهْطِعُ

٩-﴿كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ فَكَذَّبُوا عَبْدَنَا وَقَالُوا مَجْنُونٌ وَازْدُجِرَ﴾

[٩٨٨] {قَبْلَهُمْ} قبل أهل مكة. {فَكَذَّبُوا عَبْدَنَا} يعني نوحًا. فإن قلت: ما معنى ١٠ قوله تعالى {فَكَذَّبُوا} بعد قوله {كَذَّبَتْ}؟ قلت: معناه: كذبوا فكذبوا عبدنا، أي كذبوه تكذيبًا على عقب تكذيب، كلما مضى منهم قرن مكذب تبعه قرن مكذب؛ أو كذبت قوم نوح الرسل فكذبوا عبدنا، أي لما كانوا مكذبين بالرسل جاحدين للنبوّة رأسًا، كذبوا نوحًا، لأنه من جملة الرسل.

[٩٨٩] {مَجْنُونٌ} هو مجنون. {وَازْدُجِرَ} وانتهروه بالشتم والضرب والوعيد ١٥ بالرجم في قولهم {لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمَرْجُومِينَ} [الشعراء: ١١٦] وقيل: هو من جملة قيلهم، أي قالوا: هو مجنون، وقد ازدجرته الجن وتخبطته وذهبت بلُبّه وطارت بقلبه.

١٠-﴿فَدَعَا رَبَّهُ أَنِّي مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ﴾

[٩٩٠] قرئ {أني}، بمعنى: فدعا بأني مغلوب، و«إني»، على إرادة القول، فدعا فقال: إني مغلوب غلبني قومي، فلم يسمعوا مني واستحكم اليأس من إجابتهم لي،

"o hâlde bana yardım et." Üzerlerine göndereceğin bir azapla onlardan intikam al. Hz. Nûh bu duayı iş kendisini aştıktan ve yangın iyice bacayı sardıktan sonra yapmıştır. Rivayete göre, halkından biri onunla karşılaşır, boğazını öyle sıkardı ki o yere düşer bayılırdı. Kendine geldiğine; "Ya Rabbi! Kavmimi bağışla, çünkü bilmiyorlar!" derdi.

11. Bunun üzerine, bardaktan boşanırcasına yağan bir suyla gök kapılarını açtık.

12. Yeryüzünü göze göze fışkırttık... Sonunda su, takdir edilen bir emre göre birleşti (her tarafı kapladı).

[991] Fiil; şeddeli ve şeddesiz olarak okunmuştur; وَفَجَّرْنَا da öyle.[1]

[992] "Bardaktan boşanırcasına yağan" yani kırk gün hiç kesilmeden peş peşe ve bol bol dökülen bir sağanak yağmur [ile].

[993] "Yeryüzünü göze göze fışkırttık," yani âdeta tüm Arz'ı fışkıran kaynaklar hâline getirdik. Bu *ve-feccernâ 'uyûne'l-ardi* (yerin pınarlarını fışkırttık) demekten daha etkilidir. Bunun söz dizimi bakımından örneği, ["Saçım başım ağardı!" mealindeki] وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا [Meryem 19/4] ifadesidir.

[994] "Sonunda su," yani gök ve yer suları "birleşti." İfade, *el-mââni* (iki su) şeklinde de okunmuştur; yani göğe ve yere ait iki tür su. *'İndî temrâni* (Yanımda iki hurma var.) ifadesi de bunun gibi olup "kaliteli ve düşük kalitede iki çeşit hurma" anlamına gelir. Şair de şöyle demiştir:

Bizim, bildiğiniz yardımların kaynağı iki deve sürümüz var.

Hasan-ı Basrî (v. 110/728) الْمَاءُ kelimesini, Hemze'yi Vav'a dönüştürerek *el-mâvâni* şeklinde okumuştur. Tıpkı *'ilbâvâni* (boyundaki iki sinir / kas) demeleri gibi.[2]

[995] "Takdir edilen bir emre göre," yani Allah'ın dilediği şekilde takdir buyurduğu bir biçimde… Şöyle de denilmiştir: Ölçülü ve eşit gelecek bir biçimde… Bu, indirilen suyun yerden çıkarılan suyun birebir eşit ölçüde olmasıdır. Yine, "nasıl olacağı Levh-i Mahfuz'da belirlenmiş takdire göre" anlamı da verilmiştir ki bu, Nûh kavminin tufanda nasıl helâk olacağıyla ilgilidir.

13. Ve bindirdik onu, tahtadan yapılmış, mıhla çakılmışa...

[996] "Tahtadan yapılmış, mıhla çakılmışa," yani gemiye [bindirdik]. Bu, mevsufun yerinde kullanılan, onun yerini tutan ve onun görevini yapan sıfatlardandır. O kadar ki birbirlerinden ayırt edilmezler. Bunun bir benzeri de şu beyitte geçmektedir:

---

1 *Fe-fetahnâ* (açtık) - *fe-fettahnâ* (açtıkça açtık); *ve fecarnâ* (fışkırttık) - *ve feccarnâ* (fışkırttıkça fışkırttık). / ed.

2 Yani *'ilbââni* demek yerine; Vav ile... / ed.

{فَانْتَصِرْ} فانتقم منهم بعذاب تبعثه عليهم! وإنما دعا بذلك بعد ما طم عليه الأمر وبلغ السيل الزُّبا، فقد روى: أنّ الواحد من أمّته كان يلقاه فيخنقه حتى يخرّ مغشيًّا عليه، فيفيق وهو يقول: اللهم اغفر لقومي فإنهم لا يعلمون.

١١-﴿فَفَتَحْنَا أَبْوَابَ السَّمَاءِ بِمَاءٍ مُنْهَمِرٍ﴾

٥ ١٢-﴿وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا فَالْتَقَى الْمَاءُ عَلَى أَمْرٍ قَدْ قُدِرَ﴾

[٩٩١] وقرئ «ففتحنا» مخففًا ومشدّدًا، وكذلك «وفجرنا».

[٩٩٢] {مُنْهَمِرٍ} منصبّ في كثرة وتتابع لم ينقطع أربعين يومًا.

[٩٩٣] {وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا} وجعلنا الأرض كلها كأنها عيون تتفجر. وهو أبلغ من قولك: وفجرنا عيون الأرض ونظيره في النظم {واشتعل الرأس شَيْبًا} [مريم: ٤].

١٠ [٩٩٤] {فَالْتَقَى الْمَاءُ} يعني مياه السماء والأرض. وقرئ «الماآن»، أي النوعان من الماء السماوي والأرضي. ونحوه قولك: عندي تمران، تريد: ضربان من التمر؛ برني ومعقلي. قال:

لَنَا إبْلاَنِ فِيهِمَا مَا علمْتُمُ ***

وقرأ الحسن «الماوان»، بقلب الهمزة واوًا، كقولهم: علباوان.

١٥ [٩٩٥] {عَلَى أَمْرٍ قَدْ قُدِرَ} على حال قدرها الله كيف شاء. وقيل: على حال جاءت مقدّرة مستوية، وهي أن قدر ما أنزل من السماء كقدر ما أخرج من الأرض سواء بسواء. وقيل: {عَلَى أَمْرٍ قَدْ قُدِرَ} في اللوح أنه يكون، وهو هلاك قوم نوح بالطوفان.

١٣-﴿وَحَمَلْنَاهُ عَلَى ذَاتِ أَلْوَاحٍ وَدُسُرٍ﴾

[٩٩٦] {على ذَاتِ أَلْوَاحٍ وَدُسُرٍ} أراد السفينة، وهي من الصفات التي تقوم مقام

٢٠ الموصوفات فتنوب منابها وتودي مؤداها. بحيث لا يفصل بينها وبينها. ونحوه:

Fakat demirden dokunmuştur benim gömleğim

Yani benim gömleğim zırhtır. Şu mısrada da aynı durum sözkonusudur:

İncecik bacak ve ayaklarıyla hızlıca sıçrayıp koşan çekirgelerin
gözlerinde bile olsa [ben bütün haklarımı tamı tamına almaya çalışacağım].

Şair bu mısrada sıfat olan *en-nâziyât* (hızlıca sıçrayan koşan) kelimesiyle mevsuf olan çekirgeleri murad etmiştir. Şimdi sen burada gemi ile bu sıfatı veya zırh ve çekirge ile mezkür sıfatları cümlede birlikte zikretsen bu doğru olmaz. Âyette ve ilgili mısralarda olduğu gibi sıfatı zikredip mevsufu kastetmek kelâmın (sözün) fesahati ve güzelliğindendir.

[997] دُسُر çivi anlamındaki *disâr*ın çoğuludur. *Disâr*; [itmek, çakmak] anlamındaki *deserahû* fiilinden *fi'âl* vezninde bir kelimedir; çünkü çivi, ancak çakılarak yerine oturur.

14. Bizim gözetimimizde aheste aheste gidiyordu; nankörce inkâr edilip duran (Nûh)a (lutufkâr bir) karşılık olarak.

[998] جَزَاءً [karşılık olarak] kelimesi, önceden zikredilen göğün açılması ve devamındaki fiillerin mef'ûl leh'idir. Yani biz bunu nankörce inkâr edilip duran kişiye karşılık olarak yaptık. İnkâr edilen kişiden maksat Hz. Nûh'dur (a.s.). Allah onu mekfûr [nankörlük edilen] kılmıştır. Çünkü Nebî, Allah'ın lutfettiği bir nimet ve rahmettir. Nitekim [Peygamberimiz Hz. Muhammed hakkında] "Biz seni sadece, âlemlere rahmet olarak gönderdik." [Enbiyâ 21/107] buyrulmuştur. Dolayısıyla Hz. Nûh da "kendisine nankörlük edilen bir nimet" olmuştur. Nitekim anlatılan şu olay da bu mânadadır: Bir zât Hârûnürreşîd'e (v. 193/809): "Senden dolayı Allah'a hamdolsun!" dedi. Hârûn, "Bu sözün mânası ne?" diye sorunca, adam şu cevabı verdi: "Sen bir nimetsin, bu sebeple Allah'a hamdettim." كُفِرَ [nankörlük edildi] kelimesinde, harf-i cerin mecrûriyle birlikte hazfedilip fiile bitiştirilmiş olması da mümkündür.[1] Katâde (v. 117/735) كُفِرَ fiilini ma'lûm sîga ile *kefera* şeklinde okumuştur. Buna göre âyetin mânası "Kâfirlere bir cezâ olarak." olur. Hasan-ı Basrî (v. 110/728) de جزاءً kelimesini Cim'in kesresiyle *cizâ*[en] şeklinde [*müfâ'ale*den] okumuştur ki mânası *mücâzât*[en] (Onları cezalandırmak üzere) demektir.

15. Gerçek şu ki; Biz, onu (Cudi'de) bir âyet olarak bıraktık. Ama düşünüp ders alan var mı?!

[999] تَرَكْنَاهَا (Onu Biz bıraktık) kelimesindeki Hâ, gemiye veya fiile (yapılan işe) aittir; yani biz onu ibret alınacak bir âyet kıldık.

1 Buna göre ifade كُفِرَ به şeklinde olup harf-i cer hazfedilmiş ve mef'ûl kalmış, fiil *kufira* şeklinde meçhul kılınınca, mecrûr konumundaki mef'ûl nâib-i fâ'il olarak merfû 'konumuna, açıktan zikredilmişken de mahzûf konumuna dönüşmüştür. (Tîbî'den) / çev.

... وَلَكِنْ ❁ قَمِيصِي مَسْرُودَةٌ مِنْ حَدِيدِ

أراد: ولكن قميصي درع، وكذلك:

وَلَوْ فِي عُيُونِ النَّازِيَاتِ بِأَكْرُعِ ❁

أراد: ولو في عيون الجراد. ألا ترى أنك لو جمعت بين السفينة وبين هذه الصفة،
٥ أو بين الدرع والجراد وهاتين الصفتين لم يصح، وهذا من فصيح الكلام وبديعه.

[٩٩٧]والدُّسر جمع دسار، وهو المسمار؛ فعال من دسره، إذا دفعه؛ لأنه يدسر به منفذه.

١٤-﴿تَجْرِي بِأَعْيُنِنَا جَزَاءً لِمَنْ كَانَ كُفِرَ﴾

[٩٩٨]{جَزَاءً} مفعول له لما قدم من فتح أبواب السماء وما بعده، أي فعلنا
١٠ ذلك جزاء {لِّمَنْ كَانَ كُفِرَ}، وهو نوح عليه السلام، وجعله مكفورًا لأنّ النبي نعمة من الله ورحمة. قال الله تعالى {وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ} [الأنبياء: ١٠٧]، فكان نوح عليه السلام نعمة مكفورة. ومن هذا المعنى ما يحكى أنّ رجلًا قال للرشيد: الحمد لله عليك، فقال: ما معنى هذا الكلام؟ قال: أنت نعمة حمدت الله عليها. ويجوز أن يكون على تقدير حذف الجار وإيصال الفعل. وقرأ قتادة «كَفَر»
١٥ أي جزاء للكافرين. وقرأ الحسن «جزاء»، بالكسر، أي مجازاة.

١٥-﴿وَلَقَدْ تَرَكْنَاهَا آيَةً فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ﴾

[٩٩٩]الضمير في {تَرَكْنَاهَا} للسفينة، أو للفعلة، أي جعلناها آية يعتبر بها.

Katâde'den nakledilmiştir ki Allah gemiyi Cezîre bölgesinde saklamıştır. Geminin Cûdî dağında uzun müddet kaldığı, hatta bu ümmetin ilklerinin gemiyi gördükleri söylenmiştir.

[1000] مُدَّكِر *mu'tebir* -yani ibret alan- demektir. Bu kelime aslına uygun olarak *müztekir* ve Tâ'nın Zel'e dönüşüp ona idgam olmasıyla *müzzekir* olarak da okunmuştur. Tıpkı *müzzecir* gibi.

16. Nasılmış Benim azabım ve uyarılarım?!

17. Evet; Biz, ders alınsın diye kolaylaştırdık Kur'ân'ı. Ama düşünüp ders alan var mı?!

[1001] نُذُر *inzâr* (uyarma ve korkutma) anlamındaki *nezîr*in çoğuludur.

[1002] "Ders" ve "öğüt alınsın diye", içine şifa verici öğütler doldurmak ve orada vaat ve tehditleri (*va'd* ve *va'îd*) tekrar tekrar zikretmek suretiyle "kolaylaştırdık Kur'ân'ı. Ama düşünüp ders alan var mı?" Âyetin mânasının şöyle olduğu da söylenmiştir: Biz Kur'ân'ı ezberlemeyi kolaylaştırdık ve onu ezberlemek isteyene yardım ettik. Onu ezberlemek isteyen bir talebe yok mu ki kendisine yardım edilsin? Mânanın şöyle olması da caizdir: Biz Kur'ân'ı ders ve öğüt almak için hazırladık. Bu ifade "Devesini sefere hazırladı." anlamındaki *yessera nâkatehû li's-seferi* ve "Savaş için atının eğerini vurdu ve gemini taktı." anlamındaki *yessera ferasehû li'l-gazvi* sözünden alınmıştır. Bu mânada şair şöyle demiştir:

> Atımı savaş için gemleyip hazırladım. Bu vakitte [şu ana kadar eğitim ve besi bakımından] ona yaptığım şeyler bana yeter.

Rivayete göre; Tevrat ve İncil gibi diğer dinlerin tâbileri, Müslümanların Kur'ân'ı ezberlediği gibi, kendi kitaplarını ezberlemezler, yüzüne okurlarmış.

18. Âd kavmi de yalanlamıştı... Ama (gördüler) nasılmış Benim azabım ve uyarılarım?!

19. Uğursuzluğu hiç bitmeyen bir 'gün', üzerlerine öyle dondurucu bir rüzgâr gönderdik

20. ki insanları (yerlerinden) söküp, köksüz hurma kütükleri gibi yere seriyordu!

21. Nasılmış Benim azabım ve uyarılarım?!

22. Evet; Biz, ders alınsın diye kolaylaştırdık Kur'ân'ı. Ama düşünüp ders alan var mı?!

[1003] نُذُرِي (uyarılarım) yani henüz gelmeden önce onları azapla uyarmam. Veya onları cezalandırmamızda, onlardan sonra gelenler için bir uyarı vardır.

وعن قتادة: أبقاها الله بأرض الجزيرة. وقيل: على الجودى دهرًا طويلًا، حتى نظر إليها أوائل هذه الأمة.

[١٠٠٠]والمدّكر المعتبر. وقرئ «مذتكر»، على الأصل. و«مذَّكر»، بقلب التاء ذالًا وإدغام الذال فيها. وهذا نحو «مُزَّجر» [٤].

١٦-﴿فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ﴾

١٧-﴿وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْءَانَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ﴾

[١٠٠١]والنذر جمع نذير، وهو الإنذار.

[١٠٠٢]{وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْءَانَ لِلذِّكْرِ}، أي سهلناه للادّكار والاتّعاظ، بأن شحناه بالمواعظ الشافية، وصرّفنا فيه من الوعد والوعيد. {فَهَلْ مِنْ} متعظ!؟ وقيل: ولقد سهلناه للحفظ وأعنا عليه من أراد حفظه، فهل من طالب لحفظه ليعان عليه؟ ويجوز أن يكون المعنى: ولقد هيأناه للذكر، من: يسر ناقته للسفر، إذا رحلها، ويسر فرسه للغزو، إذا أسرجه فألجمه. قال:

وَقمت إِلَيْهِ بِاللِّجَامِ مُيَسِّرًا ۞ هُنَالِكَ يَجْزِينِي الَّذِي كُنْتُ أَصْنَعُ

ويروى أن كتب أهل الأديان نحو التوراة والإنجيل لا يتلوها أهلها إلا نظرًا، ولا يحفظونها ظاهرًا كما القرآن.

١٨-﴿كَذَّبَتْ عَادٌ فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ﴾

١٩-﴿إِنَّا أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا فِي يَوْمِ نَحْسٍ مُسْتَمِرٍّ﴾

٢٠-﴿تَنْزِعُ النَّاسَ كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ﴾

٢١-﴿فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ﴾

٢٢-﴿وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْءَانَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ﴾

[١٠٠٣]{وَنُذُرِ} وإنذاري لهم بالعذاب قبل نزوله، أو إنذار أتى في تعذيبهم لمن بعدهم.

[1004] يوم نَحْسٍ "uğursuzluk günü" demektir; *fî yevm*[in] *nehis*[in] şeklinde de okunmuştur. Nitekim فِي أَيَّامٍ نَحِساتٍ ("O uğursuz günlerde.." [Fussılet 41/16]) âyetinde de böyle gelmiştir.

[1005] مستمرّ yani o dondurucu rüzgâr, onları helâk edinceye kadar üzerlerine esmeye *devam* etti. Veya o dondurucu rüzgâr büyük küçük onların tamamının üzerine esti de sonunda helâk edilmeyen bir kişi bile kalmadı. Bu azap, ayın sonunda Çarşamba günü vuku bulmuştu. Azap onların üzerinden hiç geri dönmüyordu [hep üzerlerinde duruyordu]. مستمرّ kelimesiyle "acısı ve çirkinliği son derece şiddetli olan" anlamı da kastedilmiş olabilir.

[1006] "Ki insanları" yerlerinden "söküyor;" kaldırıp atıyordu… [Ona direnebilmek için] el ele tutuşuyorlar, sıra sıra diziliyorlar, vadi ve dağların aralarına giriyorlar, çukurlar kazıp oraya sığınmaya çalışıyorlardı. Fakat rüzgâr onları bulundukları yerlerden söküp atıyor, onları yüzüstü yere seriyor, boyunlarını kırıyordu. Böylece, "yerinden sökülmüş köksüz hurma kütükleri gibi" oluyorlardı; yere serilmiş hurma kütükleri gibi, uzun ve iri cüsseler hâlinde ölü vaziyette yerlere seriliyorlardı. أعْجاز hurma ağaçlarının dalları dışındaki gövde kısmını ifade etmektedir. مُنقَعِر "kökünden, dikim yerlerinden sökülmüş" demektir. Denilmiştir ki: Hurma kütüklerine benzetilmişlerdir; çünkü rüzgâr onların kafalarını koparıyordu ve başsız cesetler hâlinde kalıyorlardı. مُنقَعِر lafzı *nahl* (hurma) kelimesinin lafzı dikkate alınarak onun sıfatı olarak zikredilmiştir. Mâna dikkate alınsaydı kelime [*münka'irat*[in] şeklinde] müennes gelirdi. Nitekim أَعْجازُ نَخْلٍ خاوِيَةٍ ("İçi boş hurma kütükleri..." [Hâkka 69/7]) âyetinde خاوِيَةٍ kelimesi mâna dikkate alınarak müennes gelmiştir.

23. Bu uyarıları Semûd da yalanlamış
24. ve şöyle demişlerdi: "Kendi içimizden bir 'insan'a mı uyacağız?! Şüphesiz, o zaman, gerçek bir sapma ve cinnet içindeyiz, demektir!"
25. "İlâhî mesaj aramızdan bir tek ona mı iletilmiş?! Hayır! O, yalancı şımarığın tekidir!"

[1007] أَبَشَراً مِنَّا واحِداً (Kendi içimizden bir 'insan'a mı…) ifadesi, gizli bir fiille mansūb kılınmıştır ki hemen peşinden gelen نَتَّبِعُهُ (ona uyacağız) fiili onu tefsir etmektedir. Bu ifade mübteda olarak merfû' hâlde *e beşer*[un] *minnâ vâhid*[un] şeklinde de okunmuştur ki buna göre نَتَّبِعُهُ (ona uyacağız) ifadesi onun haberi olur. İstifham açısından birinci (mansūb) okuyuş daha uygundur. Sâlih (a.s.) sanki; "Eğer bana uymazsanız haktan uzaklaşıp dalâlete düşersiniz!" diyordu. سُعُر *sa'îr*in çoğulu olup "ateş" demektir. Kavmi de Sâlih'e (a.s.) tam tersiyle karşılık verip şöyle dediler:

[١٠٠٤] {فِى يَوْمِ نَحْسٍ} في يوم شؤم. وقرئ «في يومٍ نحس»، كقوله {فِى أَيَّامٍ نَحِسَاتٍ} [فصلت: ١٦].

[١٠٠٥] {مُسْتَمِرٍّ} قد استمر عليهم ودام حتى أهلكهم، أو استمر عليهم جميعًا كبيرهم وصغيرهم، حتى لم يبق منهم نسمة. وكان في أربعاء في آخر الشهر لا تدور. ويجوز أن يريد بالمستمر الشديد المرارة والبشاعة.

[١٠٠٦] {تَنزِعُ النَّاسَ} تقلعهم عن أماكنهم، وكانوا يصطفّون آخذين أيديهم بأيدي بعض، ويتدخلون في الشعاب، ويحفرون الحفر فيندسون فيها، فتنزعهم وتكبهم وتدق رقابهم {كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنقَعِرٍ}، يعني أنهم كانوا يتساقطون على الأرض أمواتًا وهم جثث طوال عظام، كأنهم أعجاز نخل، وهي أصولها بلا فروع. {مُنقَعِرٍ} منقلع عن مغارسه. وقيل: شبهوا بأعجاز النخل، لأنّ الريح كانت تقطع رؤوسهم فتبقى أجسادًا بلا رؤوس. وذكر صفة {نَخْلٍ} على اللفظ، ولو حملها على المعنى لأنث، كما قال {أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ} [الحاقة: ٧].

٢٣-﴿كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِالنُّذُرِ﴾

٢٤-﴿فَقَالُوا أَبَشَرًا مِنَّا وَاحِدًا نَتَّبِعُهُ إِنَّا إِذًا لَفِي ضَلالٍ وَسُعُرٍ﴾

٢٥-﴿أَأُلْقِيَ الذِّكْرُ عَلَيْهِ مِنْ بَيْنِنَا بَلْ هُوَ كَذَّابٌ أَشِرٌ﴾

[١٠٠٧] {أَبَشَرًا مِنَّا وَاحِدًا} نصب بفعل مضمر يفسره {نَتَّبِعُهُ}. وقرئ «أبشر منا واحد»، على الابتداء، و{نَتَّبِعُهُ} خبره، والأوّل أوجه للاستفهام. كان يقول: إن لم تتبعوني كنتم في ضلال عن الحق {وَسُعُرٍ} ونيران، جمع سعير، فعكسوا عليه فقالوا:

"Eğer biz sana uyarsak, asıl o zaman senin dediğin gibi oluruz!" *Dalâl*in "hata ve doğru olandan uzaklaşma"; سُعُر'un ise *cünûn* yani delilik mânasında olduğu da söylenmiştir. Nitekim delirmiş deveye *nâkat*^{ün} *mes'ûrat*^{ün} denir. Şair şöyle demiştir:

> Zemîl ve irhâ yürüyüşü kendisini tahrik ettiğinde
> yorucu bir dellenme baş gösterir o kumral atta

[1008] **Şayet** "Kendi içlerinden bir insana uymayı nasıl inkâr etmişler?" **dersen şöyle derim:** Cinsiyet bakımından kendileri gibi olan birine uymayı inkâr etmek üzere "bir insana mı?" dediler ve onun beşer cinsinden daha üstün bir cinsten -yani melek- olmasını istediler. Yine "içimizden" dediler ki Sâlih (a.s.) onlardan olduğu için, benzerlik ve denklik daha kuvvetli olmakta idi.[1] Ayrıca, [koskoca] toplumun tek bir adama uymasını yadırgadıkları için "tek" demişlerdir. Veya "tek" kelimesiyle Hz. Sâlih'in, şerefli ve faziletli olanlarından değil de adı sanı bilinmez (değersiz) biri olduğunu söylemek istemişlerdir.[2] Nitekim "İlâhî mesaj aramızdan bir tek ona mı iletilmiş?! Hayır! O, yalancı şımarığın tekidir!" şeklindeki sözleri bu mânaya delâlet etmektedir; yani vahiy aramızdan bir tek ona mı inmiş; oysa aramızda peygamber seçilmeye ondan daha lâyık kişiler var!

[1009] أَشِر "şımarık ve kibirli" demektir; yani şımarıklığı, küstahlığı ve bize tepeden bakma arzusu onu peygamberlik iddiasında bulunmaya sevk etmiş.

26. (Ey Sâlih!) Yalancı şımarık kimmiş yarın öğrenecekler!..

[1010] "Yarın" yani azap tepelerine bindiğinde veya kıyamet gününde "öğrenecekler yalancı şımarığın kim olduğunu"; Sâlih mi, yoksa onu yalancılıkla suçlayanlar mı? سَيَعْلَمُونَ fiili Tâ ile *seta'lemûne* (öğreneceksiniz) diye de okunmuştur. Bu durumda Hz. Sâlih'in onlara cevap olarak söyledikleri aktarılmış olur. Veya bu ifade, *iltifat* yöntemiyle Allah'ın sözüdür. Kelime Şın'ın zammesiyle *eşur* şeklinde de okunmuştur. Tıpkı *hadîs - hadus* ve *hazir - hazur* vb. kelimelerde olduğu gibi. "Şerli olmada ve şerlilikte ileri giden" anlamında *el-eşerr*^{u} şeklinde de okunmuştur. Arapların *huve hayr*^{un} *minhu ve şerr*^{un} *minhu* (O bundan daha hayırlıdır veya daha şerlidir.) anlamındaki kullanımlarının aslı, *el-ahyer*^{u} *ve el-eşerr*^{u}dur. Bunlar, kullanımı terk edilen asıllardır. Ne var ki İbnü'l-Enbârî (v. 328/940) Arapların *huve ahyeru ve eşerru* şeklindeki kullanımlarını kaydetmiş; yine, *huve ahyeru, eşerru*, *mâ ahyerahû* ve *mâ eşerrahû* (O daha hayırlıdır. … daha şerlidir. Ne kadar da hayırlı! Ne kadar da şerlidir!) kullanımlarını da kaydetmiştir.

---

1 Yani "Senin bizden ne farkın var ki?!" Türk atasözündeki "ev danası boğa olmaz" mantığı. / ed.

2 Yani "içimizden bir tane insana…" Tane kelimesi insan için kullanıldığında hakaret ifade eder. / ed.

إن اتبعناك كنا إذن كما تقول. وقيل: الضلال الخطأ والبعد عن الصواب، والسعر الجنون. يقال: ناقة مسعورة. قال:

كَأَنَّ بِهَا سُعْرًا إِذَا الْعِيسُ هَزَّهَا ۞ ذَمِيلٌ وَإِرْخَاءٌ مِنَ السَّيْرِ مُتْعِبُ

[١٠٠٨] فإن قلت: كيف أنكروا أن يتبعوا بشرًا منهم واحدًا؟ قلت: قالوا "أَبَشَرًا"، ٥ إنكارًا لأن يتبعوا مثلهم في الجنسية، وطلبوا أن يكون من جنس أعلى من جنس البشر، وهم الملائكة، وقالوا "مِنَّا" لأنه إذا كان منهم كانت المماثلة أقوى، وقالوا "وَاحِدًا"، إنكارًا لأن تتبع الأمّة رجلًا واحدًا، أو أرادوا واحدًا من أفنائهم ليس بأشرفهم وأفضلهم. ويدل عليه قولهم {أَأُلْقِيَ الذِّكْرُ عَلَيْهِ مِنْ بَيْنِنَا بَلْ هُوَ كَذَّابٌ أَشِرٌ}. أي أنزل عليه الوحي من بيننا، وفينا من هو أحق منه بالاختيار للنبوّة.

١٠ [١٠٠٩] {أَشِرٌ} بطر متكبر، حمله بطره وشطارته وطلبه التعظم علينا على ادعاء ذلك.

٢٦-﴿سَيَعْلَمُونَ غَدًا مَنِ الْكَذَّابُ الأَشِرُ﴾

[١٠١٠] {سَيَعْلَمُونَ غَدًا} عند نزول العذاب بهم، أو يوم القيامة {مَنِ الْكَذَّابُ الْأَشِرُ} أصالح أم من كذبه؟! وقرئ «ستعلمون»، بالتاء على حكاية ما قال لهم ١٥ صالح مجيبًا لهم، أو هو كلام الله تعالى على سبيل الالتفات. وقرئ «الأشُر»، بضم الشين، كقولهم حدث وحدث، وحذر وحذر، وأخوات لها. وقرئ «الأشَرّ» وهو الأبلغ في الشرارة. والأخير والأشر أصل قولهم: هو خير منه وشر منه، وهو أصل مرفوض، وقد حكى ابن الأنباري قول العرب: هو أخير وأشر، وما أخيرَه، وما أشرَّه!

27. Şüphesiz, onları imtihan etmek için dişi deveyi göndereceğiz! Sen sabret de gözle bunları...

[1011] "Biz onları sınamak," imtihan edip denemek "için dişi deveyi gönderdik" yani onu kayadan istedikleri gibi çıkararak salıverdik. Onların eziyetlerine "sabret", katlan ve benim emrim gelinceye kadar acele etme "de, gözle bunları" yani bekle ve ne yapacaklarını anlamaya çalış.

28. Onlara; (bir gün devenin, bir gün de kendilerinin olmak üzere) suyun aralarında paylaştırıldığını haber ver: O gün kimin hakkıysa, suya sadece o gelecek!..

[1012] Suyun "aralarında paylaşımlı" yani bölüşülmüş "olduğunu haber ver." Suyu bir gün deve içecek, bir gün de onlar içecek. Akıllılar esas alınarak بينهم (ara*lar*ında) buyrulmuştur.[1] مُحتَضَر yani (o gün kimin hakkıysa) -kendileri veya deve- suyun başına o gelsin. Onlar kendi sıralarında suyun başına, devenin sırasında ise deveden sağılan sütün başına varıyorlardı.

29. Sonunda, (sudan nöbetleşe yararlanma sistemi işlerine gelmedi ve) arkadaşlarına seslendiler; o da silahını kuşandı ve ayaklarını keserek hunharca katletti (deveyi)!

[1013] Arkadaşlarına, yani Semûd'un kızıl kâfiri Kıdar b. Sâlif'e seslendiler. O da pervasızca ve cür'etle o korkunç işe girişti (فتعاطى); ayaklarını keserek hunharca katletti! فتعاطى'nın anlamı olarak; "Deveye saldırıp hunharca katletti!" de denilmiştir. فتعاطى "silahını kuşandı" anlamında da olabilir.

30. Ama (gördüler) nasılmış Benim azabım ve uyarılarım?!
31. Üzerlerine öyle bir çığlık gönderdik ki, çöl merasındaki kuru otlara döndü hepsi!..
32. Evet; Biz, ders alınsın diye kolaylaştırdık Kur'ân'ı. Ama düşünüp ders alan var mı?!

[1014] "Tek bir çığlık"tan maksat, Cebrâil'in haykırışıdır. هَشيم "kurumuş, kırılmış parçalanmış, yerle bir olmuş çalı-çırpı" demektir. مُحْتَظِر; çalıyla ağıl yapan kişi. Bu kişinin yaptığı ağıl zamanla kurur, hayvanlar çiğner, kırılıp parçalanır. Hasan-ı Basrî (v. 110/728) kelimeyi *muhtazar* şeklinde okumuştur. Bu da, çalıyla çevrilen yer, yani ağıldır.

33. Lût kavmi de yalanlamıştı o uyarıları...
34. Biz de taş yağdırdık başlarına!.. Lût'un ehli hariç; çünkü seher vakti kurtarmıştık onları.

---
1 Yani deveye değil, insanlara itibar edilerek akıllılar için kullanılan *hum* zamiri getirilmiştir. / ed.

٢٧-﴿إِنَّا مُرْسِلُوا النَّاقَةِ فِتْنَةً لَهُمْ فَارْتَقِبْهُمْ وَاصْطَبِرْ﴾

[١٠١١] {مُرْسِلُوا النَّاقَةِ} باعثوها ومخرجوها من الهضبة كما سألوا {فِتْنَةً لَهُمْ} امتحانًا لهم وابتلاء. {فَارْتَقِبْهُمْ} فانتظرهم وتبصر ما هم صانعون، {وَاصْطَبِرْ} على أذاهم ولا تعجل حتى يأتيك أمري.

٥ ٢٨-﴿وَنَبِّئْهُمْ أَنَّ الْمَاءَ قِسْمَةٌ بَيْنَهُمْ كُلُّ شِرْبٍ مُحْتَضَرٌ﴾

[١٠١٢] {قِسْمَةٌ بَيْنَهُمْ} مقسوم بينهم؛ لها شرب يوم ولهم شرب يوم. وإنما قال {بَيْنَهُمْ}، تغليبًا للعقلاء. {مُحْتَضَرٌ} محضور لهم أو للناقة. وقيل: يحضرون الماء في نوبتهم واللبن في نوبتها.

٢٩-﴿فَنَادَوْا صَاحِبَهُمْ فَتَعَاطَى فَعَقَرَ﴾

١٠ [١٠١٣] {صَاحِبَهُمْ} قدارَ بن سالف أحيمر ثمود، {فَتَعَاطَى} فاجترأ على تعاطي الأمر العظيم غير مكترث له، فأحدث العقر بالناقة! وقيل: فتعاطى الناقة فعقرها! أو فتعاطى السيف.

٣٠-﴿فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرِ﴾

٣١-﴿إِنَّا أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ صَيْحَةً وَاحِدَةً فَكَانُوا كَهَشِيمِ الْمُحْتَظِرِ﴾

١٥ ٣٢-﴿وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْءَانَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ﴾

[١٠١٤] {صَيْحَةً وَاحِدَةً} صيحة جبريل. والهشيم الشجر اليابس المتهشم المتكسر. والمحتظر الذي يعمل الحظيرة وما يحتظر به ييبس بطول الزمان وتتوطؤه البهائم فيتحطم ويتهشم. وقرأ الحسن بفتح الظاء وهو موضع الاحتظار، أي الحظيرة.

٣٣-﴿كَذَّبَتْ قَوْمُ لُوطٍ بِالنُّذُرِ﴾

٢٠ ٣٤-﴿ إِنَّا أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ حَاصِبًا إِلَّا آلَ لُوطٍ نَجَّيْنَاهُمْ بِسَحَرٍ﴾

[1015] حاصبًا "üzerlerine taşlar fırlatan bir rüzgâr" demektir. *"Seher vakti"* gecenin bir kesiti ki gecenin son altıda biridir. Denilmiştir ki kasıt iki seherdir; yüksek seher, fecir doğmadan önce, diğeri ise fecir doğarkendir. Şair şöyle demiştir:

İki seherin en yükseğinde hızla geçti yaban eşeği

سَحَر kelimesi munsarif kabul edilmiş; çünkü nekiredir. Ancak biriyle o günün seherinde karşılaştığında [gayr-i munsarif olarak] *lakıytuhu sehera* dersin.

35. Katımızdan bir nimet olsun diye... ki Biz böyle mükâfatlandırırız şükredenleri.

36. Gerçek şu ki kendilerini sert bir biçimde yakalayacağımız hususunda, (Lût) onları uyarmıştı. Ama tartışıp durmaktaydılar bu uyarıları!..

37. Onun misafirlerinden kam almaya yeltenmişlerdi!.. Biz de kör ettik gözlerini! Haydi, tadın Benim azabımı ve uyarılarımı!

[1016] نعمةً kelimesi *mef'ûlun leh* olup "nimet olsun diye" anlamındadır. Allah'ın nimetine, iman ve taatle şükredenleri [böyle mükâfatlandırırız Biz.]

[1017] "Gerçek şu ki onları uyarmıştı." Uyaran Lût aleyhisselâmdır. بَطْشَتَنَا "sert bir şekilde yakalayıp cezalandırmamız" demektir. "Ama" kuşkulanarak "tartışıp durmakta" yani yalanlamakta "idiler bu uyarıları!"

[1018] "Biz de kör ettik gözlerini" dümdüz ettik! Artık göz çukurları bile görülmeyecek derecede yüzün diğer kısımlarıyla bir ettik. Rivayete göre; onlar girmek için Lût'un (a.s.) kapısını zorlayınca melekler "Bırak girsinler!" demişler. "Ey Lût! Biz Rabbinin elçileriyiz. Onlar asla sana ilişemez!" [Hûd 11/81] diye de eklemişler. Cebrâil kanadıyla bir vurmuş; kapının yolunu bile bulamayacak şekilde sersemleşmişler ve sonunda Lût onları dışarıya çıkarmış.

[1019] "Haydi tadın!" Yani onlara meleklerin diliyle "Haydi tadın!" dedim.

38. Bir sabah erkenden, kalıcı bir azap bastırıverdi kendilerini.

[1020] "Sabah erkenden"; gündüzün başlangıcı ve erken saatleri demektir. Nitekim مُشْرِقِينَ ("şafakla birlikte" [Hicr 15/73]) ve مُصْبِحِينَ ("sabahla birlikte" [Hicr 15/83]) kelimeleri de bu anlamdadır.

[1021] بُكْرَة kelimesini Zeyd b. Ali (v. 122/740), gayr-i munsarif olarak *bukrate* (o günün sabahı) şeklinde okumuştur. Belirli bir günü kastetmezsen tenvinli olarak *eteytuhu bukraten ve ğadveten* (bir sabah erken saatte ve seher vakti ona geldim) dersin; fakat içinde bulunduğun günün erken saatini ve seher vaktini kastederek belirli hâle getirirsen o zaman tenvinsiz kullanırsın.

[١٠١٥] {حَاصِبًا} ريحا تحصبهم بالحجارة، أي ترميهم. {بِسَحَرٍ} بقطع من الليل، وهو السدس الأخير منه. وقيل: هما سحَران؛ فالسحر الأعلى قبل انصداع الفجر، والآخر عند انصداعه، وأنشد:

مَرَّتْ بِأَعْلَى السَّحَرَيْنِ تَذْأَلُ ❁

٥ وصرف لأنه نكرة. ويقال: لقيته سحرَ، إذا لقيته في سحرِ يومه.

٣٥-﴿نِعْمَةً مِنْ عِنْدِنَا كَذَلِكَ نَجْزِي مَنْ شَكَرَ﴾

٣٦-﴿وَلَقَدْ أَنْذَرَهُمْ بَطْشَتَنَا فَتَمَارَوْا بِالنُّذُرِ﴾

٣٧-﴿وَلَقَدْ رَاوَدُوهُ عَنْ ضَيْفِهِ فَطَمَسْنَا أَعْيُنَهُمْ فَذُوقُوا عَذَابِي وَنُذُرِ﴾

[١٠١٦] {نِعْمَةً} إنعامًا، مفعول له {مَنْ شَكَرَ} نعمة الله بإيمانه وطاعته.

١٠ [١٠١٧] {وَلَقَدْ أَنذَرَهُمْ} لوط عليه السلام {بَطْشَتَنَا} أخْذتنا بالعذاب، {فَتَمَارَوْا} فكذبوا {بِالنُّذُرِ} متشاكين.

[١٠١٨] {فَطَمَسْنَا أَعْيُنَهُمْ} فمسحناها وجعلناها كسائرِ الوجه لا يرى لها شق. روى أنهم لما عالجوا باب لوط عليه السلام ليدخلوا قالت الملائكة خلهم يدخلوا؛ {إِنَّا رُسُلُ رَبّكَ لَنْ يَصِلُوا إِلَيْكَ} [هود: ٨١]، فصفقهم جبريل عليه السلام بجناحه

١٥ صفقة فتركهم يتردّدون لا يهتدون إلى الباب حتى أخرجهم لوط.

[١٠١٩] {فَذُوقُوا} فقلت لهم: ذوقوا على ألسنة الملائكة.

٣٨-﴿وَلَقَدْ صَبَّحَهُمْ بُكْرَةً عَذَابٌ مُسْتَقِرٌّ﴾

[١٠٢٠] {بُكْرَةً} أوّل النهار وباكره، كقوله (مُشْرِقِينَ) [الحجر: ٧٣]، و(مُصْبِحِينَ) [الحجر: ٨٣].

٢٠ [١٠٢١]وقرأ زيد بن علي رضي الله عنهم «بكرةَ»، غيرَ منصرفة؛ وتقول: أتيته بكرة وغدوة، بالتنوين إذا أردت التنكير، وبغيره إذا عرّفت وقصدت بكرة نهارِك وغدوتَه.

[1022] عذابٌ مُستَقِرّ kalıcı, değişmez bir azap, o kadar ki kendilerini âhiret azabının eline teslim edene dek sürüp gidecektir.[1]

39. Haydi, tadın Benim azabımı ve uyarılarımı!

40. Evet; Biz, ders alınsın diye kolaylaştırdık Kur'ân'ı. Ama düşünüp ders alan var mı?!

[1023] **Şayet** "Haydi, tadın Benim azabımı ve uyarılarımı!' 'Evet; Biz, ders alınsın diye kolaylaştırdık Kur'ân'ı. Ama düşünüp ders alan var mı?' ifadelerinin tekrar edilmesinin faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun faydası, geçmişlerin bu gibi önemli haberleri her duyduklarında öğüt ve ibret almalarının tazelenmesidir. Buna yönelik teşviki ve sevk edilişi her duyduklarında yeniden uyanıp kendilerine gelmeleridir. Tâ ki böylece defalarca şiddetle ikaz edilsinler ve gaflet uykusundan uyansınlar. Yanılgıları ancak bu şekilde kalıcı olmaz ve gaflet sarmalında kalmazlar. İşte Kur'ân-ı Kerim'deki tekrarların hikmetleri bunlardır. Tıpkı Rahmân sûresinde her bir ilâhî edim sayılırken "O hâlde, Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz siz?", Murselat sûresinde de yer verilen her delilden sonra "Yalanlayanların hâli haraptır o gün!" denildiği gibi. Bizzat peygamberler ve kıssalarının tekrar edilmesi de sürekli gönüllerde hazır bulunacak bir ibret, zihinler önünde canlı duracak birer tablo ve bir an olsun unutulmayacak birer ikaz olmaları içindir.

41. Gerçek şu ki; Firavun hanedanına da uyarıcılar gelmişti.

42. Fakat bütün mu'cizelerimizi yalanladılar... Biz de 'muktedir bir güçlü'ye yaraşır bir yakalayışıyla yakaladık onları!..

[1024] النُّذُر (*uyarıcılar*) yani Hz. Mûsâ ve Hârûn gibi peygamberler. Çünkü o ikisi, muhataplarına peygamberlerin yaptıkları ikazları sunmuşlardır. Yahut da *nüzur* kelimesi "uyarmak" anlamına gelen *nezîr*in çoğuludur (yani *uyarılar*).

[1025] "Bütün mu'cizelerimizi" yani [Mûsâ'ya verdiğimiz] dokuz mu'cizeyi "yalandılar. Biz de" mağlup edilemez "bir güçlüye", hiçbir şeyden âciz kalmaz "bir *muktedir*e yaraşır bir yakalayışla yakaladık onları!"[2]

43. (Şimdi, ey müşrikler!) Sizin inkârcı nankörleriniz bütün bu sayılanlardan daha mı hayırlı? Yoksa, sizin için bir kurtuluş beratı mı var kitaplarda?!

---

1 Müfessir dünyevî bir azabın "kalıcı"lıkla nitelenemeyeceği düşüncesiyle, bunu "asıl kalıcı azap olan âhiretteki azaba" bağlıyor. / ed.

2 أَخْذَ عزيزٍ مقتدرٍ ifadesini müfessirin, "*muktedir bir güçlüye* yakışır bir yakalayışla " şeklinde değil de birbirinden bağımsız iki sıfat olarak tefsir ettiği anlaşılıyor. / ed.

[١٠٢٢] {عَذَابٌ مُسْتَقِرٌّ} ثابت قد استقرّ عليهم إلى أن يفضى بهم إلى عذاب الآخرة.

٣٩-﴿فَذُوقُوا عَذَابِي وَنُذُرِ﴾

٤٠-﴿وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْءَانَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ﴾

٥ [١٠٢٣] فإن قلت: ما فائدة تكرير قوله {فَذُوقُوا عَذَابِى وَنُذُرِ وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْءَانَ لِلذّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ}؟ قلت: فائدته أن يجدّدوا عند استماع كل نبإ من أنباء الأوّلين ادّكارًا واتّعاظًا، وأن يستأفنوا تنبُّهًا واستيقاظًا، إذا سمعوا الحث على ذلك والبعث عليه، وأن يقرع لهم العصا مرات، يقعقع لهم الشنّ تارات؛ لئلا يغلبهم السهو ولا تستولى عليهم الغفلة؛ وهكذا حكم التكرير، كقوله {فَبِأَىّ ءَالَاءِ رَبّكُمَا تُكَذّبَانِ}، عند

١٠ كل نعمة عدّها في سورة الرحمن، وقولِه {وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لّلْمُكَذّبِينَ} عند كل آية أوردها في سورة والمرسلات. وكذلك تكرير الأنباء والقِصص في أنفسها لتكون تلك العبر حاضرة للقلوب، مصورة للأذهان، مذكورة غير منسية في كل أوان.

٤١-﴿وَلَقَدْ جَاءَ آلَ فِرْعَوْنَ النُّذُرُ﴾

٤٢-﴿كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كُلِّهَا فَأَخَذْنَاهُمْ أَخْذَ عَزِيزٍ مُقْتَدِرٍ﴾

١٥ [١٠٢٤] {اَلنُّذُرُ} موسى وهرون وغيرهما من الأنبياء، لأنهما عرضا عليهم ما أنذر به المرسلون. أو جمع نذير، وهو الإنذار.

[١٠٢٥] {بِئَايَاتِنَا كُلِّهَا} بالآيات التسع. {أَخْذَ عَزِيزٍ} لا يغالَب {مُقْتَدِرٍ} لا يعجزه شيء.

٤٣-﴿أَكُفَّارُكُمْ خَيْرٌ مِنْ أُولَئِكُمْ أَمْ لَكُمْ بَرَاءَةٌ فِي الزُّبُرِ﴾

[1026] Ey Mekkeliler! “Sizin inkârcı nankörleriniz bunlardan” yani bütün bu sayılanlardan; Nûh, Hûd, Sâlih, Lût kavimleri ile Firavun hanedanından “daha mı *hayırlı*?” Yani dünyada kuvvet, araç gereç ve maddi imkân açısından daha mı ileri veya küfür veya inat bakımından daha mı aşağı!? Yani sizin inkârcılarınız onlar gibi hatta onlardan da kötü!..

[1027] “Yoksa” ey Mekkeliler! “Sizin için” geçmiş semavî kitaplarda; ‘Sizin içinizden inkâr eden ve peygamberleri yalanlayanlar Allah’ın azabından yana güvende olacaklardır!’ yazan “bir kurtuluş beratı mı” indirildi ki siz de bu berata güveniyorsunuz?!

44. Yoksa “Biz muzaffer bir topluluğuz!” mu diyorlar?
45. Bu topluluk yakında dağıtılacak; arkalarını dönüp kaçacaklar!
46. Asıl randevuları (kıyamet) saat(i ile)dir... Ne belâlı, ne acıdır o saat!..

[1028] “Biz muzaffer bir topluluğuz” yani öylesine korunaklı, öylesine birlik içinde bir toplumuz ki ne yerimizden yurdumuzdan uzaklaştırılabilir ne de mağlup edilebiliriz!

[1029] Rivayete göre; Ebu Cehil Bedir günü atını mahmuzlayarak ön saflara doğru ilerledi ve “Bugün Muhammed ve arkadaşlarına galip geleceğiz!” dedi. İşte, “Bu topluluk yakında dağıtılacak; arkalarını dönüp kaçacaklar!” âyeti bunun üzerin indi. İkrime’den (v. 105/723) rivayet edildiğine göre, bu âyet-i kerime indiğinde Hz. Ömer (v. 23/644), “Hangi topluluk bozguna uğratılacak acaba?!” demiş. Ama ne zaman ki [Bedir’de] Peygamber’in (s.a.) zırhı içerisinde kararlı bir şekilde durup “Bu topluluk yakında dağıtılacak; arkalarını dönüp kaçacaklar!” dediğini işitmiş; bu âyetin neye işaret ettiğini o zaman anlamış. دُبُر (arka) kelimesi tekil gelmekle beraber çoğul (edbâr) anlamındadır. Tıpkı;

> Midenizin bir kısmına yiyin ki sağlıklı kalasınız.[1]

Nitekim *el-edbâr* (arkalarını) şeklinde de okunmuştur.

[1030] أَدْهَى yani daha şiddetli ve daha korkunç. أَدْهَى ile aynı kökten gelen *dâhiyet*[un] de “çaresi bulunamayan korkunç durum ve felâket” demektir. أَمَرّ ise “daha acı” demektir. Yani kıyamet bozgundan da öldürülmekten de esir alınmaktan da acıdır.

[1031] سيُهْزَمُ الجمعُ ifadesi *se-nehzimul cem‘a* (o topluluğu yakında bozguna uğratacağız) şeklinde de okunmuştur.

---

1 Bu mısrada da *batn* (karın, mide) kelimesi tekil olduğu hâlde *butûn* (karınlar, mideler) şeklindeki çoğulu kastedilmiştir. / çev.

[١٠٢٦] {أَكُفَّارُكُمْ} يا أهل مكة {خَيْرٌ مِنْ أُولَئِكُمْ} الكفار المعدودين؛ قوم نوح وهود وصالح ولوط وآل فرعون، أي أهم خير قوّةً وآلة ومكانة في الدنيا أو أقل كفرًا وعنادًا، يعني أنّ كفاركم مثل أولئك بل شر منهم.

[١٠٢٧] {أَمْ} أنزلت عليكم يا أهل مكة {بَرَاءةٌ} في الكتب المتقدّمة أنّ من كفر منكم وكذب الرسل كان آمنًا من عذاب الله، فأمنتم بتلك البراءة!؟ ٥

٤٤-﴿أَمْ يَقُولُونَ نَحْنُ جَمِيعٌ مُنْتَصِرٌ﴾

٤٥-﴿سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ﴾

٤٦-﴿بَلِ السَّاعَةُ مَوْعِدُهُمْ وَالسَّاعَةُ أَدْهَى وَأَمَرُّ﴾

[١٠٢٨] {نَحْنُ جَمِيعٌ} جماعة أمرُنا مجتمع، {مُنتَصِرٌ} ممتنع لا نرام ولا نضام.

١٠ [١٠٢٩]وعن أبي جهل أنه ضرب فرسه يوم بدر، فتقدَّم في الصف وقال: نحن ننتصر اليوم من محمد وأصحابه! فنزلت {سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ}. عن عكرمة: لما نزلت هذه الآية قال عمر: أي جمع يهزم؟ فلما رأى رسول الله ﷺ يثب في الدرع ويقول "سيهزم الجمع" عرف تأويلها. {وَيُوَلُّونَ الدبر} أي الأدبار كما قال:

كُلُوا فِي بَعْضِ بَطْنِكُمُ تَعِفُّوا...

١٥ وقرئ «الأدبار».

[١٠٣٠] {أدْهَى} أشدّ وأفظع. والداهية: الأمر المنكر الذي لا يهتدى لدوائه. {وَأَمَرُّ} من الهزيمة والقتل والأسر.

[١٠٣١]وقرئ «سنهزم الجمع».

47. Gerçekten sapmadadır; çılgın ateşler içindedir mücrimler.
48. Ateşte yüz üstü yüzdürüldükleri gün... "Tadın şu Kavurucu'nun dokunuşunu!"

[1032] في ضلال وسُعُرٍ yani helâk ve ateştedirler. Yahut dünyada haktan uzaklaşma, âhirette de [bunun karşılığı olarak] çılgın ateşler içindedirler.

[1033] ["Kavurucu'nun dokunuşunu..." anlamındaki] مَسَّ سَقَرَ ifadesi; *vecede messe'l-hummâ* (Ateşli hastalığın dokunuşunu hissetti.), *zâka ta'me'd-darbi* (Darbenin acısını tattı.) ifadeleri gibidir; çünkü cehennem ateşi, haraetiyle onlara dokununca ve acısıyla yalazlayınca sanki onlara dokunuşlar gerçekleştirmektedir. Tıpkı zehirli bir hayvanın acı ve elem verecek şekilde ısırması gibi.

[1034] "Tadın!" Yani onlara böyle denilir.

[1035] سَقَرَ cehennemin bir özel ismidir. Ateş birini yakıp vücudunu karartınca *sekarathu'n-nâr* ve *sakarathu* denir. Tıpkı Zurrumme'nin (v. 117/735);

> Güneş eriyi[p yeryüzüne dökülü]nce, yaban sığırı kumsal bir yerde bahar yağmuruyla doymuş bol yapraklı dalların altına sığınarak korundu güneşin kavurucu sıcağından

beytindeki gibi. سَقَرَ kelimesinin gayr-i munsarifliği, ma'rife ve müennes olmasındandır.

49. Şüphesiz, Biz her şeyi bir ölçüyle yaratmışızdır.

[1036] كلَّ شيءٍ (her şey) ifadesi, kendisini takip eden خَلَقْنَاه (yaratmışızdır) fiilinin açıkladığı gizli bir fiille mansūbdur. Merfû' olarak *kullu şey'in* şeklinde de okunmuştur. *Kader* ve *kadr* kelimeleri ölçüp biçme anlamındadır. Âyette her iki şekilde de okunmuştur; yani her şeyi ilâhî hikmetin gerektirdiği biçimde ölçülü, muhkem ve düzenli olarak yarattık. Yahut Levh-i Mahfûz'da takdir edildiği ve yazıldığı biçimde yarattık. Her şey meydana gelmeden önce tarafımızca malum olup onun nasıl ve ne zaman olacağını bilmekteyiz.

50. Bizim buyruğumuz, tektir; gözü açıp kapamak kadar...
51. Evet; sizin benzerlerinizi helâk ettik. Ama düşünüp ders alan var mı?

٤٧-﴿إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي ضَلالٍ وَسُعُرٍ﴾

٤٨-﴿يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلَى وُجُوهِهِمْ ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ﴾

[١٠٣٢] {فِى ضَلَالٍ وَسُعُرٍ} في هلاك ونيران، أو في ضلال عن الحق في الدنيا، ونيران في الآخرة.

٥ [١٠٣٣] {مَسَّ سَقَرَ} كقولك: وجد مس الحُمى وذاق طعم الضرب؛ لأنّ النار إذا أصابتهم بحرها ولفحتهم بإيلامها، فكأنها تمسهم مسًا بذلك، كما يمس الحيوان ويباشر بما يؤذى ويؤلم.

[١٠٣٤] و{ذُوقُوا} على إرادة القول.

[١٠٣٥] و{سَقَر} علم لجهنم، من سقرته النار وصقرته، إذا لوحته. قال ذو الرمّة:

١٠ إِذَا ذَابَتِ الشَّمْسُ اتقى صَقَرَاتِهَا ۞ بِأَفْنَانِ مَرْبُوعِ الصَّرِيمَةِ مُعْبِلِ

وعدم صرفها للتعريف والتأنيث.

٤٩-﴿إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ﴾

[١٠٣٦] {كُلَّ شَىْءٍ} منصوب بفعل مضمر يفسره الظاهر. وقرئ «كل شيء»، بالرفع. والقدر والقدر التقدير. وقرئ بهما، أي خلقنا كل شيء مقدّرًا محكمًا مرتبًا

١٥ على حسب ما اقتضته الحكمة. أو مقدّرًا مكتوبًا في اللوح معلومًا قبل كونه، قد علمنا حاله وزمانه.

٥٠-﴿وَمَا أَمْرُنَا إِلا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ﴾

٥١-﴿وَلَقَدْ أَهْلَكْنَا أَشْيَاعَكُمْ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ﴾

[1037] "Bizim buyruğumuz tektir;" yani gerçekleş*tir*mesi süratli tek bir kelimedir. "Gözü açıp kapamak kadar…" Bununla "Ol!" denilmesi kastedilmektedir; yani Allah bir şeyin olmasını istediğinde o şey beklemeksizin anında oluverir.[1]

5 [1038] "Benzerlerinizi" yani geçmiş milletlerden inkârcılıkta sizi andıranları.

52. Yaptıkları her şey kitaplardadır;
53. küçük-büyük ne varsa yazılmıştır satır satır.

[1039] فِي الزُّبُرِ (kitaplardadır) yani hafaza meleklerinin kayıt defterlerin-
10 de. "Küçük büyük ne varsa" yani ameller olsun, meydana gelecek herhangi bir şey olsun, bunlar Levh-i Mahfuz'da "satır satır" kayıtlıdır.

54. Şüphesiz, müttakiler cennetlerde ve ırmaklardadır;

[1040] نَهَر yani nehirler, ırmaklar; çoğul mânasını ifade etmek için cins isimle yetinilmiştir. *Neher*in "bolluk ve gündüzün aydınlığı" anlamına geldiği
15 de söylenmiştir. *Neher*in çoğulu olarak Hâ'nın sükûnuyla *nuhr^{in}* şeklinde de okunmuştur. Tıpkı aslan anlamındaki *esed* - *usd* örneğinde olduğu gibi.

55. dostluk makamındadır muktedir bir hükümdarın katında.

[1041] "Dostluk makamında" yani hoşnut kalınan bir mekânda. Bu ifade *fî makā'idi sıdk^{in}* şeklinde de okunmuştur. "Muktedir" son derece
20 kudretli "bir hükümdarın katında;" hâkimiyet ve iktidarına akıl sır ermez bir sultanın mânevî yakınlığında. Öyle bir sultan ki hâkimiyet ve kudretinin kapsamına girmeyen hiçbir şey yok. Memnuniyet verici ve mutluluk bahşedici ne varsa içeren böylesi bir mertebeden daha değerli hangi mertebe olabilir ki?

25 [1042] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki "Her kim gün aşırı Kamer sûresini okursa Allah onu kıyamet günü yüzü ayın on dördü gibi parlak olarak diriltecektir."

---

1 Nihaî şekliyle varlık sahnesine çıkmaz; anında olmaya *başlar*, oluşum sürecine girer. / ed.

[١٠٣٧] {وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ} إلا كلمة واحدة سريعة التكوين، {كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ} أراد قوله كن، يعني أنه إذا أراد تكوين شيء لم يلبث كونه.

[١٠٣٨] {أَشْيَاعَكُمْ} أشباهكم في الكفر من الأمم.

٥٢-﴿وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ﴾

٥ **٥٣-﴿وَكُلُّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ مُسْتَطَرٌ﴾**

[١٠٣٩] {فِي الزُّبُرِ} في دواوين الحفظة. {وَكُلُّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ} من الأعمال ومن كل ما هو كائن {مُسْتَطَرٌ} مسطور في اللوح.

٥٤-﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ﴾

[١٠٤٠] {وَنَهَرٍ} وأنهار، اكتفى باسم الجنس. وقيل: هو السعة والضياء من النهار.
١٠ وقرئ بسكون الهاء. «ونُهر»، جمعَ نهر، كأسد وأسد.

٥٥-﴿فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ﴾

[١٠٤١] {فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ} في مكان مرضيّ. وقرئ «في مقاعد صدق». {عِندَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ} مقرّبين عند مليك مبهم أمره في الملك والاقتدار، فلا شيء إلا وهو تحت ملكه وقدرته، فأي منزلة أكرم من تلك المنزلة وأجمع للغبطة كلها والسعادة
١٥ بأسرها.

[١٠٤٢]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة القمر في كل غب بعثه الله يوم القيامة ووجهه مثل القمر ليلة البدر.

RAHMÂN SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur. Medîne'de nâzil olduğu ve sûrede hem Mekkî hem Medenî âyetlerin olduğu da söylenmiştir. 78 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla

1. Rahmân
2. Öğretti Kur'ân'ı...
3. Yaratıp da insanı;
4. Öğreterek ona beyanı...

[1043] Allah Teâlâ nimetlerini sıralamakta ve nimetlerinin türleri, lutuflarının çeşitleri içinde en önde geleni en başta zikretmeyi murad etmektedir ki o da din nimetidir. Din nimeti içinde de mertebe bakımından en yüce ve amaç yönünden en üstün olanını öne almıştır ki o da Kur'ân ile, onun indirilmesi ve öğretilmesi yoluyla olan nimetidir; çünkü o, mertebece Allah'ın vahyinin en büyüğü, değer itibariyle en yücesi, etkisi bakımından da en güzelidir, semavî kitapların zirvesidir, onların doğrulayıcısı ve mihengidir.[1] İnsanın yaratılmasını ise Kur'ân'ın zikrinden sonraya bıraktı ve onun peşinden andı. Böylece Allah'ın 'insanı din için yaratmış olduğunun' bilinmesini, onun vahyi, kitaplarını ve insanın yaratılış amacı olan şeyi ihatalı biçimde kavramasını istedi. Âdeta insanın yaratılış amacı, var oluşuna öncelenmiş ve onun önüne geçmişçesine... Sonra insanın diğer canlılardan ayrıştığı özelliğini zikretti ki o da içindeki düşünceyi ifade edebilme, açıkça ortaya koyabilme imkânı veren dile sahip olmasıdır.

[1044] الرَّحْمنُ mübtedadır; arkadan gelen fiiller (aid) zamirleriyle birlikte peş peşe gelen haberlerdir. Aralarında atıf harfinin olmaması, birer birer sayma şeklinde zikredilmiş olmalarındandır. Tıpkı "Zeyd ki seni yoksul iken zengin kıldı, hor hakir iken saygın kıldı, azken çok etti, senin yararına hiç kimsenin bir başkasına yapmayacağı şeyi yaptı… Hâl böyle iken onun sana olan bu iyiliğini nasıl inkâr edebilirsin!?" demen gibi.

5. Bir hesaba göre hareket eder Güneş ve Ay.
6. Secde eder bitkiler, ağaçlar...

[1045] بِحُسْبانٍ yani belli bir hesap ve eşit bir ölçü ile; kendi burç ve menzillerinde akıp giderler. Bunda insanlar için çok büyük yararlar vardır ki bunlardan biri de takvim ve hesap ilmidir.

---

1 Kur'ân, Tevrat, İncil vb. kutsal kitapları "bir bütün olarak" tasdik eder; ancak detaylarda farklı şeyler söyleyebilir; bilgi ve haberler farklılaştığında Kur'ân-ı Kerim esastır. Kutsal kitaplardaki bilgilerin doğru olup olmadığı Kur'ân ile tespit edilir (*muheymin*). / ed.

سورة الرحمن

مكية. وقيل: مدنية؛ وقيل: فيها مكي ومدني. وآياتها ٧٨

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿الرَّحْمَنُ﴾

٢-﴿عَلَّمَ الْقُرْءَانَ﴾

٣-﴿خَلَقَ الإِنْسَانَ﴾

٤-﴿عَلَّمَهُ الْبَيَانَ﴾

[١٠٤٣]عدّد الله عز وعلا آلاءه، فأراد أن يقدّم أوّل شيء ما هو أسبق قدمًا من ضروب آلائه وأصناف نعمائه، وهي نعمة الدين؛ فقدّم من نعمة الدين ما هو في أعلى مراتبها وأقصى مراقيها، وهو إنعامه بالقرآن وتنزيله وتعليمه، لأنه أعظم وحي الله رتبة، وأعلاه منزلة، وأحسنه في أبواب الدين أثرًا، وهو سنام الكتب السماوية ومصداقها والعيار عليها. وأخر ذكر خلق الإنسان عن ذكره، ثم أتبعه إياه ليعلم أنه إنما خلقه للدين، وليحيط علمًا بوحيه وكتبه وما خلق الإنسان من أجله، وكأن الغرض في إنشائه كان مقدّمًا عليه وسابقًا له. ثم ذكر ما تميّز به من سائر الحيوان من البيان، وهو المنطق الفصيح المعرب عما في الضمير.

[١٠٤٤] {اَلرَّحْمنُ} مبتدأ، وهذه الأفعال مع ضمائرها أخبار مترادفة. وإخلاؤها من العاطف لمجيئها على نمط التعديد، كما تقول: زيد أغناك بعد فقر، أعزك بعد ذل، كثّرك بعد قلة، فعل بك ما لم يفعل أحد بأحد، فما تنكر من إحسانه!؟

٥-﴿الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ﴾

٦-﴿وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ﴾

[١٠٤٥] {بِحُسْبَانٍ} بحساب معلوم وتقدير سويّ تَجْرِيَان في بروجهما ومنازلهما. وفي ذلك منافع للناس عظيمة؛ منها علم السنين والحساب.

[1046] *Necm* baklagiller gibi yerde biten ve sapı olmayan bitkilerdir; *şecer* (ekin gibi) sapı olan bitkilerdir. Bunların "secde" etmeleri ise hangi amaçla yaratılmışlarsa ona boyun eğmeleri ve itaat etmeleri, varlık amaçları doğrultusunda davranmaktan kaçınmamalarıdır. Mükelleflerin secde etmek suretiyle itaatlerini bildirmelerine teşbih edilmiş olmaktadır.

[1047] **Şayet** "Bu iki cümlenin *Rahmân* [1] ile bağlantısı nasıl olmaktadır?" **dersen şöyle derim:** Bu iki cümle, mâna itibariyle bağlı olduğu için ayrıca lafız ile bağlı olmaya ihtiyaç duymamıştır; çünkü hesap O'nun hesabıdır ve secde de başkasına değil sadece O'nadır, sanki şöyle denilmiştir: O'nun plânladığı bir hesaba göre hareket eder Güneş ve Ay; O'na secde eder bitkiler, ağaçlar... **Şayet** "İlk cümlelerde atıf harfini getirmemiş; ama daha sonra getirmiş. Bunu nasıl izah edebiliriz?" **dersen şöyle derim:** İlk cümlelerle tehdit şeklinde gelerek onları azarlamış oldu. Rahmân'ı ve onun nimetlerini inkâr edenlerin kulaklarına seslenmede her bir cümle ayrı bir etki uyandırsın diye bunu böyle yaptı. Gördüğü iyiliklere nankörlük eden kişinin -yukarıdaki örnekte belirtildiği üzere- "iyiliklerin [bağlaçsız] sıralanması" şeklinde azarlanması yoluna gidilmesi gibi. Sonra azarlamanın ardından aralarındaki uyum ve yakınlık için birbirine ulanması gereken hususun atıf harfiyle birleştirilmesi şeklinde sözü tabiî mecrasına çevirdi. "Peki, bu iki cümle arasında ne gibi bir uygunluk var ki aralarına atıf harfi getirmiş olsun?" **dersen şöyle derim:** Güneş ve Ay her ikisi de gökseldir; bitki ve ağaçlar ise yeryüzüne aittir. Birbirlerine karşılık gelme açısından bu iki kabil şey arasında bir tenasüp vardır. Gök ve yer hep birlikte zikredilegelmektedir. Güneşin ve Ay'ın belli bir hesap ile akıp gitmesi Allah'ın emrine boyun eğme kabilindendir. Bu itibarla da o, bitkilerin ve ağaçların secde etmesine uygun olmaktadır.

[1048] Denilmiştir ki: [2] عَلَّمَ الْقُرْاٰنَ ifadesi "Onu alâmet ve âyet kıldı." anlamındadır.[1] İbn Abbas'ın; (i) "*İnsan* Hazret-i Âdem'dir." dediği; (ii) maksadın Hazret-i Muhammed olduğu nakledilmiştir.[2] Mücahid'den de *necm*den maksadın gökteki yıldızlar olduğu nakledilmiştir.

7. O; göğü yükseltmiş ve mîzânı koymuştur
8. ki siz de tartıda haksızlık etmeyin;
9. doğru tartın; tartarken zarara uğratmayın.

---

1 Yani *'ilm* kökünden değil, *'alem* kökünden. O zaman ifade, "Kur'ân'ı öğretti." anlamına gelmez. / ed.

2 Bu tür çelişkili nakiller; rivayetin nihaî dayanağı olan şahsın, -örneğimizde İbn Abbas'ın- daha önceki bilgisini ilerletmiş / geliştirmiş olabileceği şeklinde yorumlanabilir. Yani rivayetler sahih ise… Ancak bu durumda da, "farklı rivayetlerden hangisinin hazretin nihaî görüşü" olduğu meselesi ortaya çıkmaktadır. / ed.

[١٠٤٦]{والنجم} والنبات الذي ينجم من الأرض لا ساق له كالبقول، {وَالشَّجَرُ} الذي له ساق. وسجودهما انقيادهما لله فيما خُلقا له، وأنهما لا يمتنعان؛ تشبيهًا بالساجد من المكلفين في انقياده.

[١٠٤٧]فإن قلت: كيف اتصلت هاتان الجملتان بـ{الرَّحمنُ} [١]؟ قلت: استغنى فيهما عن الوصل اللفظي بالوصل المعنوي، لما علم أن الحسبان حسبانه، والسجود له لا لغيره. كأنه قيل: الشمس والقمر بحسبانه، والنجم والشجر يسجدان له. فإن قلت: كيف أخل بالعاطف في الجمل الأول، ثم جيء به بعد؟ قلت: بكّتَ بتلك الجمل الأُول واردة على سنن التعديد، ليكون كل واحدة من الجمل مستقلة في تقريع الذين أنكروا الرحمن وآلاءه، كما يبكتُ منكر أيادي المنعم عليه من الناس بتعديدها عليه في المثال الذي قدّمته. ثم ردّ الكلام إلى منهاجه بعد التبكيت في وصل ما يجب وصله، للتناسب والتقارب بالعاطف. فإن قلت: أي تناسب بين هاتين الجملتين حتى وسط بينهما العاطف؟ قلت: إنّ الشمس والقمر سماويّان، والنجم والشجر أرضيّان، فبين القبيلين تناسب من حيث التقابل، وأنّ السماء والأرض لا تزالان تذكران قرينتين، وأن جري الشمس والقمر بحسبان من جنس الانقياد لأمر الله، فهو مناسب لسجود النجم والشجر.

[١٠٤٨]وقيل: {عَلَّمَ الْقُرْءَانَ} جعله علامة وآية. وعن ابن عباس ﵁: الإنسان آدم. وعنه أيضًا: محمد رسول الله ﷺ. وعن مجاهد النجم: نجوم السماء.

٧-﴿وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ﴾

٨-﴿أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ﴾

٩-﴿وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَلا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ﴾

[1049] وَالسَّماءَ رَفَعَها (göğü yükseltmiş) onu yüksek ve derin yaratmıştır. Öyle ki onu; hükümlerinin menşei, verdiği kararların çıkış yeri, emir ve yasaklarının iniş yeri, peygamberlere vahyi getirmek için inen meleklerin mesken tuttukları yer kılmıştır. Bu şekilde ulu şanına, mülk ve saltanatının yüce oluşuna dikkat çekmektedir.

[1050] "Ve *mîzân*ı koymuştur." İbn Mes'ûd'un kıraati وخفَّض الميزانَ (Ve dengeyi indirmiştir.) şeklindedir. *Mîzân* ile terazi, Arşimet terazisi, hacim ölçeği ve her türlü ölçüt gibi eşyanın kendisi ile ölçülüp tartıldığı ve miktarının öğrenildiği her şeyi kastetmektedir; yani Allah Teâlâ mizanı yeryüzüne indirilmiş ve konulmuş olarak yaratmıştır. Öyle ki kullarının alırken verirken [miktar belirleme], eşitleme ve denkleştirme kabilinden hükümlerini ve ilgili kararlarını, birtakım kulluk görevlerinin yerine getirilmesini onlara bağlamıştır.

[1051] "Ki siz de tartıda haksızlık etmeyin" ifadesi "ki siz de tartıda haksızlık etmeyesiniz *diye*" takdirindedir. Yahut أنْ *müfessire*dir. İbn Mes'ûd 'söylemek' anlamı kastedildiğini varsayarak,[1] أنْ'siz لا تَطْغَوا şeklinde okumuştur.

[1052] وَاقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ yani tartma işlemini adaletle dosdoğru yapın, "tartarken zarara uğratmayın." Allah Teâlâ düzgün yapmayı emretmekte, haddi aşmak ve fazlalaştırmak anlamına gelen *tuğyân*ı ise yasaklamaktadır. Aynı şekilde teraziyi eksik tartmak ve tartıyı noksan yapmak demek olan *hüsran*ı, yani zarar vermeyi de yasaklamaktadır. *Mîzân* lafzını önemine dikkat çekmeyi vurgulamış olmak ve hakkaniyetli bir şekilde kullanım emrini ve bu konudaki teşvikini teyit için tekrarlamıştır.

[1053] Kelime والسماءُ şeklinde merfû' da okunmuştur.[2] ["Zarara uğratmayın" anlamındaki] ولا تُخْسِرُوا ifadesi de Tâ'nın fethasıyla ve Sîn'in zamme, fetha ve kesresiyle [sülâsî] de okunmuştur. *Hasire'l-mîzân^e yahserehû ve yuhsiruhû* denir. Fethalı [sülâsî] olan, aslında *ve lâ tahserû fi'l-mîzân* takdiriyledir; yani harf-i cer hazfedilip anlamı fiile ulaştırılmıştır.

10. Ve onu yaratıkları için yerleştirmiş (yani onların altına sermiş)tir.

[1054] "Ve onu" -Yer'i- "yaratıkları" yani yeryüzünde hareket hâlinde olan canlıların tamamı "için" yuvarlatılmış olarak 'su'yun üzerine yerleştirmiştir. Hasan-ı Basrî'den [أنام'dan maksadın, sadece] insanlar ve cinler olduğu nakledilmiştir. [Yeryüzü] onlar için beşik gibidir ve yaşantılarını onun üzerinde sürdürürler.

1 Yani dolaylı bir anlatımla değil, direkt anlatımla: *Ve demiştir ki Allah: "Tartıda haddi aşmayın!"* / ed.

2 والسماءَ okuyuşu *izmar 'alâ şerîtati't-tefsir* kabilinden, والسماءُ okuyuşu ise mübteda - haber cümlesi olarak. / ed.

[١٠٤٩] {وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا} خلقها مرفوعة مسموكة، حيث جعلها منشأ أحكامه، ومصدر قضاياه، ومتنزل أوامره ونواهيه، ومسكن ملائكته الذين يهبطون بالوحي على أنبيائه. ونبه بذلك على كبرياء شأنه وملكه وسلطانه.

[١٠٥٠] {وَوَضَعَ الْمِيزَانَ}، وفي قراءة عبد الله «وخفض الميزان». وأراد به كل ما توزن به الأشياء وتعرف مقاديرها من ميزان وقرسطون ومكيال ومقياس، أي خلقه موضوعًا مخفوضًا على الأرض، حيث علق به أحكام عباده وقضاياهم وما تعبدهم به من التسوية والتعديل في أخذهم وإعطائهم.

[١٠٥١] {أَلَّا تَطْغَوْا} لئلا تطغوا، أو هي أن المفسرة. وقرأ عبد الله «لا تطغوا»، بغير أن، على إرادة القول.

[١٠٥٢] {وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ} وقوّموا وزنكم بالعدل، {وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ} ولا تنقصوه. أمر بالتسوية ونهى عن الطغيان الذي هو اعتداء وزيادة، وعن الخسران الذي هو تطفيف ونقصان. وكرّر لفظ الميزان تشديدًا للتوصية به، وتقوية للأمر باستعماله والحث عليه.

[١٠٥٣]وقرئ «والسماء» بالرفع. «ولا تخسروا» بفتح التاء، وضم السين وكسرها وفتحها. يقال: خسر الميزان يخسره ويخسره، وأمّا الفتح فعلى أن الأصل: ولا تخسروا في الميزان، فحذف الجار وأوصل الفعل.

١٠-﴿وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ﴾

[١٠٥٤] {وَضَعَهَا} خفضها مدحُوَّة على الماء {لِلأَنَامِ} للخلق، وهو كل ما على ظهر الأرض من دابة. وعن الحسن: الإنس والجنّ؛ فهي كالمهاد لهم يتصرفون فوقها.

11. Meyveler, salkımlı hurma ağaçları var orada;
12. yapraklı taneler, hoş kokulu bitkiler...

[1055] "Meyveler" yani zevk için yedikleri meyve çeşitleri. أَكْمامِ yani lifi, yaprağı ve koçan yaprağı (*keferra*) gibi meyvenin örtüldüğü her şey ki bunların tamamından yararlanılmaktadır. Tıpkı salkımı veren ağacın meyvesi, cümmarı (yenilen ak renkli gövde özü) ve köklerinden yararlanıldığı gibi. Ancak şu da söylenmiştir: أَكْمامِ'dan kasıt hurma meyvesinin kapları olup bunun tekili Kâf'ın kesresiyle *kimm*dir. عَصْف ekin yaprağıdır; saman olduğu da söylenmiştir. رَيْحان rızık demektir; burada öz anlamındadır. Âyetlerde; lezzeti için yenilen meyveleri, lezzet alma ile beslenmeyi bir araya getiren [yani hem meyve hem de gıda olan] hurmayı ve sadece gıda olarak kullanılan tahılı kastetmektedir. *er-Reyhân*[1] [العصف'e atıfla] kesre de okunmuştur; mâna şöyledir: [Arpa gibi] hayvan yemi olan kapçıklı tahıl ve [buğday gibi] özlü insan yiyecekleri [vardır Arz'da]. Kelime *zü'r-reyhân* (hoş kokulu şeyler [vardır Arz'da]) takdirinde merfû' da okunmuştur. Bu durumda muzāf hazfedilmiş *muzāfun ileyh* onun yerine ikame edilmiş olur. "Arz'da koklanan şeyler (örn. fesleğen) [vardır]." anlamında olduğu da söylenmiştir. Şamlıların Mushafında *Ve'l-habbe ze'l-'asfi ve'r-reyhân*^e^ -yani "kapçıklı tahılı ve özlü yiyecekleri yarattı"- takdirindedir. Yahut *ve ahussu'l-habbe ve'r-reyhân*^e^ (hele o kapçıklı tahıl ve özlü yiyecekler) takdirinde tahsis üzere mansūbdur. *Ve ze'r-reyhân*^i^ (hoş kokulu şeyleri) şeklinde murad olunması da mümkündür. Bu durumda muzāf hazfedilmiş ve *muzāfun ileyh* onun yerine getirilmiş olur.

13. O hâlde, Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz (ey insanlar ve cinler)?!

[1056] "Rabbinizin… yalanlıyorsunuz" ifadesinde hitap *sekaleyn*e -yani ins ve cinne-dir; [8. âyette] *enâm*ın (mahlukatın) zikredilmesi ve سَنَفْرُغُ لَكُمْ ايُّهَ الثَّقَلانِ ("Ey insanlar ve cinler! Yakında sadece sizinle ilgileneceğiz!" [31]) âyeti de buna delâlet etmektedir.

14. O, (en güzel varlık olan) insanı pişmiş kuru balçık gibi (iğrenç kokulu) bir çamurdan yaratmıştır.
15. Cinleri de dumansız safi bir ateşten yaratmıştır.
16. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?

[1057] صلصال tın tın sesi olan kuru çamur; فَخَّارِ çanak çömlek gibi ateşte pişirilmiş çamur (seramik) demektir. Şayet "Bu konuda, indirilen âyetler farklılık göstermektedir; bir yerde مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ ("…pürüzsüz, akışkan bir balçığın iğrenç kokulu çamurundan yarattık." [Hicr 15/26, 28, 33]) başka bir yerde مِنْ طِينٍ لازِبٍ ("sağlamca yapışan bir çamurdan…" [Sâffât 37/11])

1 Yani فيها'dan sonraki mübtedaya atıfla merfû ' okunan الرَّيحانُ. / ed.

١١-﴿فِيهَا فَاكِهَةٌ وَالنَّخْلُ ذَاتُ الأَكْمَامِ﴾

١٢-﴿وَالْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانُ﴾

[١٠٥٥] {فَاكِهَةٌ} ضروب مما يتفكه به، والأَكْمَام كل ما يكم -أي يغطى- من ليفة وسعفة وكفّراة، وكله منتفع به كما ينتفع بالمكموم من ثمره وجماره وجذوعه. وقيل: الأكمام أوعية التمر، الواحد كِمّ، بكسر الكاف. والعصف ورق الزرع وقيل التبن. والريحان الرزق وهو اللب؛ أراد فيها ما يتلذذ به من الفواكه والجامع بين التلذذ والتغذي وهو ثمر النخل، وما يتغذى به وهو الحَب. وقرئ «والريحان»، بالكسر. ومعناه: والحب ذو العصف الذي هو علف الأنعام، والريحان الذي هو مطعم الناس. وبالضم على: وذو الريحان، فحذف المضاف وأقيم المضاف إليه مقامه. وقيل: معناه وفيها الريحان الذي يشم. وفي مصاحف أهل الشأم «والحبَّ ذا العصف والريحانَ»، أي وخلق الحب والريحان، أو وأخص الحب والريحان. ويجوز أن يراد: وذا الريحان، فيحذف المضاف ويقام المضاف إليه مقامه.

١٣-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[١٠٥٦]والخطاب في {رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} للثقلين بدلالة الأنام عليهما، وقوله {سَنَفْرُغُ لَكُمْ أَيُّهَا الثَّقَلَانِ} [الرحمن: ٣١]

١٤-﴿خَلَقَ الإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ﴾

١٥-﴿وَخَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ﴾

١٦-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[١٠٥٧]الصلصال الطين اليابس له صلصلة. والفخار الطين المطبوخ بالنار وهو الخزف. فإن قلت: قد اختلف التنزيل في هذا، وذلك قوله عزّ وجلّ {مِنْ حَمَأٍ مَسْنُونٍ} [الحجر: ٢٦، ٢٨، ٣٣]، {مِنْ طِينٍ لَازِبٍ} [الصافات: ١١]،

bir başka yerde de من تراب ("topraktan" [Âl-i İmran 23/59]) buyrulmaktadır." **dersen şöyle derim:** Bunların hepsi mâna bakımından aynıdır ve onu topraktan yaratmış olduğunu ifade etmektedir. Buna göre Allah Teâlâ önce toprağı çamur kılmış, sonra kokuşmuş balçığa dönüştürmüş sonra da pişirilmiş toprak hâline getirmiştir.

[1058] جَانّ cinlerin atasıdır; İblis olduğu da söylenmiştir. مارِج ise dumanı olmayan saf alev (yalaz) demektir. Ateşin karasıyla karışık olanıdır, da denilmiştir. Bir şey yalpaladığı ve başka bir şeyle karışık hâle geldiğinde *merace'ş-şey^ü* denir. "Peki, [tekrar] مِنْ نارٍ (ateşten) demenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** *Mâric*in beyanıdır; bir bakıma "ateşten; saf yalazdan" denmiş olmaktadır. Ya da ateşle karışık hâlde, demektir ya da özel bir ateşten demek istemiştir; tıpkı "İşte sizi, alev saçan öyle bir Ateş'e karşı uyarmış oldum ki…" [Leyl 92/14] âyetindeki gibi.

17. İki doğunun da Rabbidir, iki batının da...
18. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

[1059] رَبِّكُما'dan bedel olmak üzere رَبِّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبِّ الْمَغْرِبَيْنِ şeklinde cer ile de okunmuştur. "İki doğu ve iki batı" derken, güneşin yaz ve kış mevsimlerindeki doğuş ve batış yerlerini kastetmektedir.

19. İki denizi salıvermiştir. Karşılaşırlar...
20. Fakat aralarında engel vardır; karışmazlar birbirlerine.
21. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!
22. İnci ve mercan çıkar ikisinden de...
23. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

[1060] "İki denizi salıvermiştir." Yani tuzlu deniz ile tatlı denizi yan yana ve birbirleriyle buluşacak şekilde, iki su arasında gözle görülecek herhangi bir engel olmayacak şekilde salıvermiştir.

[1061] "Aralarında engel vardır;" aralarında Allah'ın kudretinden bir engel bulunmaktadır; "birbirlerine karışmazlar," her iki su da kendi sınırlarını aşıp ötekinin sınırlarını geçmez, birbirine karışmaz.

[1062] [يخرج fiili] *uhrice* ve *harace*den *yuhracu* (çıkartılır) ve *yahrucu* (çıkar) şeklinde; ayrıca, "Allah çıkarır" anlamında *yuhricu* şeklinde okunmuştur ki [son okuyuşta] اللُّؤْلُؤ وَالْمَرْجان mansūb olur. *Nuhricu* (çıkartırız) şeklinde Nûn ile de okunmuştur. *Lü'lü'* inci, *mercan* kırmızı boncuktur. Aslı itibariyle bir tür deniz bitkisidir. Şu da söylenmiştir: *Lü'lü* incinin büyüğü, *mercan* da küçüğüdür.

{مِنْ تُرَابٍ} [آل عمران: ٥٩]. قلت: هو متفق في المعنى، ومفيد أنه خلقه من تراب جعله طينًا، ثم حمأ مسنونًا، ثم صلصالا.

[١٠٥٨] والجانّ أبو الجن. وقيل: هو إبليس. والمارج: اللهب الصافي الذي لا دخان فيه. وقيل: المختلط بسواد النار، من مرج الشيءُ، إذا اضطرب واختلط. فإن قلت: فما ٥ معنى قوله: {مِنْ نَارٍ}؟ قلت: هو بيان لـ{مَارِجٍ}، كأنه قيل: من صاف من نار، أو مختلط من نار، أو أراد من نار مخصوصة، كقوله تعالى {فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى} [الليل: ١٤].

١٧-﴿رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ﴾

١٨-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[١٠٥٩] قرئ «ربِّ المشرقين ورب المغربين»، بالجر بدلًا من {رَبِّكُمَا} [١٣]؛ ١٠ وأراد مشرقي الصيف والشتاء ومغربيهما.

١٩-﴿مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ﴾

٢٠-﴿بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لا يَبْغِيَانِ﴾

٢١-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

٢٢-﴿يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ﴾

١٥ ٢٣-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[١٠٦٠] {مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ} أرسل البحر الملح والبحر العذب متجاورين متلاقيين، لا فصل بين الماءين في مرأى العين.

[١٠٦١] {بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ} حاجز من قدرة الله تعالى؛ {لَّا يَبْغِيَانِ} لا يتجاوزان حدّيهما ولا يبغي أحدهما على الآخر بالممازجة.

٢٠ [١٠٦٢] قرئ «يُخرَج» و«يَخرُج»ن من أُخرج، وخرَج؛ و«يُخرِج»، أي الله عز وجل اللؤلؤَ والمرجانَ بالنصب. و«نخرج»، بالنون. واللؤلؤ الدرّ. والمرجان هذا الخرز الأحمر، وهو البسذ. وقيل: اللؤلؤ كبار الدرّ، والمرجان صغاره.

[1063] **Şayet** "Niçin 'her ikisinden' buyrulmuş; oysa bunlar sadece tuzlu olandan çıkar." **dersen şöyle derim:** İki deniz buluşup birbirine karıştığı zaman tek bir şey gibi olurlar. Bu durumda, "İnci mercan denizden çıkar" demek gibi, "İnci mercan iki denizden de çıkar" demek caiz olur. Kaldı ki denizin tümünden de çıkmamakta, sadece belli bir kısmından çıkmaktadır. Sözgelimi *haractu mine'l-beled* (Şehirden çıktım.) dersin, ama aslında onun mahallelerinden hatta evlerinin birinden çıkmışsındır. İnci mercanın, ancak tuzlu ve tatlı iki suyun buluşup birbirine karıştığı yerden çıktıkları da söylenmiştir.

24. O'nun sayesindedir denizde aheste aheste giden o dağ gibi gemiler de...

25. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

[1064] الْجَوارِ gemiler demektir. Yâ'nın hazfi ve Râ'nın ref'i ile *el-cevâru* şeklinde de okunmuştur. Bunun benzeri şudur:

Hatunun dört güzel ön dişi var; dört tane de altta… eder *sekiz.*[1]

[1065] الْمُنْشَآتُ "yelkenleri yükseltilmiş / açılmış gemiler" demektir; Şın'ın kesresiyle de okunmuştur. O takdirde, "yelkenlerini kaldırmış / yükseltmiş" ya da "gidişiyle dalgalar meydana getiren" demek olur. الأعلام "uzun dağ (silsilesi)" anlamındaki *'alem*in çoğuludur.

26. Fânidir her kim var ise yeryüzünde.

27. Celâl ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâkidir sadece.

[1066] عَلَيْها (onun üzerinde) yani yeryüzünde. وَجْهُ رَبِّكَ "Rabbinin zâtı" demektir; *vech* (yüz) bütünü ve zâtı ifade etmek için kullanılır. Mekke'nin yoksulları; "Beni içinde şu zor durumdan kurtaracak kerem sahibi asil bir yüz -yani zât- yok mu?" derler.

[1067] ذُو الْجَلالِ وَالْاكْرامِ (celâl ve ikram sahibi[2]) ifadesi *vech*in sıfatıdır. İbn Mes'ûd رَبِّكَ'den sıfat olmak üzere *zî* okumuştur. O zaman anlam şöyle olur: Öyle bir Rab ki *ehl-i tevhid* O'nu hem mahlûkatına benzer olmaktan hem de onların fiillerinden yüce [uzak] bilirler. Yahut kendisine "Ne yücesin! Ne büyük kerem sahibisin!" denilen Rab… Yahut ey kullarından ihlâs sahipleri için yücelik ve ikram kendi katında bulunan Rab…

[1068] Bu, Allah'ın en büyük sıfatlarındandır. Hazret-i Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Ya ze'l-celâli ve'l-ikrâm*a devam edin!" [*Ahmed,* I, 477] Yine Peygamber'den şöyle nakledilmiştir: Birinde, namaz kılan ve *yâ ze'l-celâli ve'l-ikrâm* diye yakaran bir adama uğramıştı. "Çağrın yerini bulmuş, duan kabul edilmiştir!" [*Ahmed,* XXXVI, 379] buyurdu.

---

1 Mankus isim olan ثَمانٍ kelimesi sahih gibi i'râb görmüştür. / çev

2 *Zü'l-celâli ve'l-ikrâm* terkibi Türkçeye "Bu kadar azametli, bunca celâlli olmasına rağmen, karşısında bir hiç mesabesinde olan kullarına değer veren" diye çevrilebilir. / ed.

[١٠٦٣]فإن قلت: لم قال {مِنْهُمَا} وإنما يخرجان من الملح؟ قلت: لما التقيا وصارا كالشيء الواحد جاز أن يقال: يخرجان منهما، كما يقال يخرجان من البحر، ولا يخرجان من جميع البحر، ولكن من بعضه. وتقول: خرجت من البلد، وإنما خرجت من محلة من محالّه، بل من دار واحدة من دُوره. وقيل: لا يخرجان إلا من ملتقى الملح والعذب.

٢٤-﴿وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنْشَآتُ فِي الْبَحْرِ كَالأَعْلامِ﴾

٢٥-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[١٠٦٤] {الْجَوَارِ} السفن. وقرئ «الجوارُ» بحذف الياء ورفع الراء، ونحوه:

لَهَا ثَنَايَا أَرْبَعٌ حِسَانٌ ۞ وَأَرْبَعٌ فَكُلُّهَا ثَمَانُ

[١٠٦٥]و{الْمُنْشَآتُ} المرفوعات الشُّرّع. وقرئ بكسر الشين، وهي الرافعات الشرع، أو اللاتي ينشئن الأمواج بجريهنّ. والأعلام: جمع علم، وهو الجبل الطويل.

٢٦-﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ﴾

٢٧-﴿وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلالِ وَالإِكْرَامِ﴾

[١٠٦٦] {عَلَيْهَا} على الأرض. {وَجْهُ رَبِّكَ} ذاته، والوجه يعبر به عن الجملة والذات، ومساكين مكة يقولون: أين وجه عربي كريم ينقذني من الهوان؟

[١٠٦٧]و{ذُو الْجَلالِ وَالإِكْرَامِ} صفة الوجه. وقرأ عبد الله «ذي»، على صفة {رَبِّك}. ومعناه: الذي يجله الموحدون عن التشبيه بخلقه وعن أفعالهم؛ أو الذي يقال له: ما أجلك وأكرمك! أو من عنده الجلال والإكرام للمخلصين من عباده.

[١٠٦٨]وهذه الصفة من عظيم صفات الله؛ ولقد قال رسول الله ﷺ: ألظوا بياذا الجلال والإكرام. وعنه عليه الصلاة والسلام: أنه مر برجل وهو يصلي ويقول: يا ذا الجلال والإكرام، فقال: قد استجيب لك.

28. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

[1069] **Şayet** “Bunda nasıl bir *nimet* var ki?” **dersen şöyle derim:** Buradaki nimet nimetin en büyüğüdür; yani hemen akabinde [dünyadaki amellere] karşılık verme vaktinin gelmesi…

29. Göklerde ve yerde kim varsa hepsi O’ndan ister; O her an bir ‘iş’te...
30. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

[1070] Göklerde ve yerde olan herkes O’na muhtaçtır. Göktekiler, dinlerine ilişkin şeyleri, dünyadakiler de hem dinlerine hem de dünyalarına ilişkin olan şeyleri O’ndan isterler.

[1071] “O her an bir ‘iş’te.” Yani her vakit ve her an birtakım işleri ihdas etmekte ve birtakım hâlleri yenilemektedir. Nitekim Hazret-i Peygamber’den rivayet edildiğine göre, kendisi bu âyeti okumuş ve kendisine “Sözü edilen bu *şe’n* (iş) nedir?” denilince, buyurmuştur: “Günahı bağışlamak, sıkıntıyı gidermek, bir kavmi yüceltirken diğerini alçaltmak O’nun şanından olanlar cümlesindendir.” İbn Uyeyne’den: Allah katında mutlak zaman (*dehr*) iki gündür; biri dünyanın ömrü olan gün. Allah’ın o günkü *şe’n*i (işi); emretme, yasaklama, öldürme, diriltme, verme ve almadır. Diğeri ise kıyamet günüdür. Oradaki şe’ni ise ceza ve hesaptır.

[1072] Söylendiğine göre; âyet “Allah Cumartesi (*sebt*) günü hiçbir şey hakkında hüküm vermez!” demeleri[1] üzerine Yahudiler hakkında inmiştir.

[1073] Hükümdarlardan biri Allah’ın ‘iş’ini vezirine sormuş ve ertesi güne kadar mühlet vermişti. Vezir üzgün bir şekilde sorunun cevabını düşünerek huzurdan çıktı. Siyahî bir kölesi vardı; dedi ki: “Efendim, başınıza gelen musibeti bana söyleyin; Allah sizin durumunuza belki benim sayemde bir kolaylık getirir.” O da söyledi. Köle, “Ben onu hükümdara tefsir ederim, siz ona bildirin.” dedi. Ve şöyle açıkladı: “Ey hükümdar! Allah’ın ‘iş’i; geceyi gündüze, gündüzü geceye sokmaktır, ölüden diri, diriden ölü çıkarmaktır; hastaya şifa vermek, sağlıklı olanı hasta etmektir; âfiyettekine belâ vermek, belâ içindekini düze çıkarmaktır; zelili aziz, azizi zelil kılmaktır; zengini yoksul, yoksulu zengin eylemektir…” Hükümdar ona, “Aferin, güzel söyledin!” dedi ve vezire, üzerindeki vezirlik hil‘atini ona giydirmesini emretti. Köle, “Efendim!.. Bu da Allah’ın bir ‘iş’i!..” dedi.

1 Bu iddia, Tevrat’ın girişinde ve “10 Emir” içerisinde yer almaktadır. / ed.

٢٨-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[١٠٦٩]فإن قلت: ما النعمة في ذلك؟ قلت: أعظم النعمة وهي مجيء وقت الجزاء عقيب ذلك.

٢٩-﴿يَسْأَلُهُ مَنْ فِي السَّموَاتِ وَالأَرْضِ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ﴾

٣٠-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[١٠٧٠]كلٌّ من أهل السَّموات والأرض مفتقرون إليه، فيسأله أهل السَّموَات ما يتعلق بدينهم، وأهل الأرض ما يتعلق بدينهم ودنياهم.

[١٠٧١] {كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ} أي كل وقت وحين يُحدث أمورًا ويجدّد أحوالًا، كما روى عن رسول الله ﷺ أنه تلاها فقيل له: وما ذلك الشأن؟ فقال: من شأنه أن يغفر ذنبا ويفرج كربا، ويرفع قومًا ويضع آخرين. وعن ابن عيينة: الدهر عند الله تعالى يومان؛ أحدهما اليوم الذي هو مدّة عمر الدنيا، فشأنه فيه الأمر والنهي والإماتة والإحياء والإعطاء والمنع؛ والآخر يوم القيامة، فشأنه فيه الجزاء والحساب.

[١٠٧٢]وقيل: نزلت في اليهود حين قالوا: إنّ الله لا يقضي يوم السبت شيئًا.

[١٠٧٣]وسأل بعض الملوك وزيره عنها فاستمهله إلى الغد وذهب كئيبًا يفكر فيها، فقال غلام له أسود: يا مولاي، أخبرني ما أصابك، لعل الله يسهل لك على يدي. فأخبره فقال له: أنا أفسرها للملك فأعلِمه؛ فقال: أيها الملك شأن الله أن يولج الليل في النهار ويولج النهار في الليل، ويخرج الحي من الميت ويخرج الميت من الحي، ويشفي سقيمًا ويسقم سليمًا، ويبتلى معافى ويعافي مبتلى، ويعز ذليلًا ويذل عزيزًا ويفقر غنيًا ويغني فقيرًا. فقال الأمير: أحسنت، وأمر الوزير أن يخلع عليه ثياب الوزارة، فقال: يا مولاي، هذا من شأن الله!

[1074] Nakledildiğine göre Abdullah b. Tâhir (v. 230/844), Hüseyin b. Fadl'ı çağırtmış ve ona; "Üç âyet bana *müşkil* geliyor, seni onları bana açıklayasın diye çağırdım!" demişti. "Biri; '[Âdem'in katil oğlu] nedamet getirenlerden oldu.' [Mâide 5/31] âyetidir. Oysa nedametin tevbe olduğu sahih olarak bilinmektedir.[1] İkincisi 'O her an bir 'iş'tedir.' âyetidir; sahih olarak bilinmektedir ki kıyamete kadar her ne olup bitecekse kalem hepsini yazmış ve mürekkep kurumuştur. [Üçüncüsü] 'İnsan ancak kendi çalışmasının karşılığını alabilir.' [Necm 53/39] O zaman 'kat kat sevap verilmesi' ne olacak?" Hüseyin dedi ki: "Nedametin bu ümmet için tevbe olması, ama o ümmet için olmaması mümkündür; çünkü Allah bu ümmeti diğer ümmetlerle müştereklik arz etmeyen birtakım özelliklerle ayrıcalıklı kılmıştır. Hem, 'Kabil'in nedametinin, kardeşi Habil'i öldürmesine yönelik olmayıp, onu (sırtında) taşımaya yönelik olduğu' da söylenmiştir. 'İnsan ancak kendi çalışmasının karşılığını alabilir.' âyetine gelince, bunun anlamı şudur: Onun sadece çalıştığının karşılığını hak etmesi adalet gereği olmaktadır; ama Allah buyurmuştur ki dilersem lutuf olarak kulumun bir iyiliğine bin karşılık veririm! 'O her an bir 'iş'tedir.' âyetine gelince buradaki *şe'n*ler, Allah'ın ilk takdir buyurduğu durumlarla ilgili değil, ortaya çıkardığı durumlarla ilgilidir."[2] Bunun üzerine Abdullah kalktı ve onun başını öptü ve ona ihsanda bulunulmasını emretti.

31. Ey insanlar ve cinler! Yakında ilgileneceğiz sadece sizinle...
32. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

[1075] سَنَفْرُغُ لَكُمْ (Yakında sadece sizinle ilgileneceğiz!) ifadesi; bir kimsenin tehdit ettiği kimseye *se-efruğu le-ke* demesinden isti'âre yoluyla alınmış bir sözdür; yani beni seninle uğraşmaktan alıkoyacak her şeyden el çekip sırf seninle uğraşacağım, başka bir meşgalem olmayacak! Maksat, onun üstesinden gelme ve öç alma konusunda elden geleni yapmaktır. Şu, murat edilmiş de olabilir: Dünya sona erecek ve sonuna varacak; o zaman "O her an bir 'iş'tedir." âyetiyle murat etmiş olduğu her türlü durumun yaratılması sona erecek ve sadece tek bir *şe'n* (iş) kalacaktır; o da yaptıklarınıza karşılık vermektir. Allah Teâlâ bunu mesel yoluyla sırf onlarla uğraşma şeklinde beyan buyurmuştur.

[1076] İfade; (i) öznesi Allah olmak üzere *se-yefruğu le-küm* okunmuştur; yine, (ii) *se-efruğu le-küm*; (iii) -fethalı ve kesreli- Nun'la ve fethalı Râ ile *se-nefrağu* ve *se-nifrağu*; (iv - v) fethalı ve zammeli Yâ ile ve Râ'nın fethasıyla *se-yefrağu* ve *se-yufrağu* şeklinde de okunmuştur.[3] (vi) İbn Übeyy'in kıraati "Yakında size yöneleceğiz!" anlamında *se-nefruğu ileyküm* şeklindedir.

---

1 Yani âyette Kabil'in pişman olduğu söylenmekte, pişmanlığın tevbe sayılacağı da sahih hadislerden bilinmekte; ama Kabil yine de affedilmemiş sayılıyor. / ed

2 Yani Allah bunları nihaî karara bağlamış olsa da, her an ortaya / varlık sahnesine çıkarmaktadır. / ed.

3 (i ve iv) Yakında sadece sizinle ilgilenecek Allah! (ii) Yakında sadece sizinle ilgileneceğim! (iii) Yakında sadece sizinle ilgileneceğiz! (v) Yakında sadece sizinle ilgilenilecek! / ed.

[١٠٧٤]وعن عبد الله بن طاهر أنه دعا الحسين بن الفضل وقال له: أشكلت على ثلاث آيات، دعوتك لتكشفها لي: قوله تعالى {فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ} [المائدة: ٣١]، وقد صح أنّ الندم توبة. وقوله تعالى {كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ} وقد صح أنّ القلم قد جفّ بما هو كائن إلى يوم القيامة. وقوله تعالى {وَأَنْ لَيسَ لِلإِنْسَانِ إِلّا مَا سَعَى} [النجم: ٣٩]، فما بال الأضعاف؟ فقال الحسين: يجوز أن لا يكون الندَم توبة في تلك الأمّة، ويكون توبة في هذه الأمّة؛ لأنّ الله تعالى خص هذه الأمّة بخصائص لم يشاركهم فيها الأمم. وقيل: إن ندم قابيل لم يكن على قتل هابيل، ولكن على حمله. وأما قوله: {وَأَنْ لَيْسَ لِلإِنْسَانِ إِلّا مَا سَعَى} فمعناه: ليس له إلا ما سعى عدلًا، ولي أن أجزيه بواحدة ألفًا فضلًا. وأما قوله: {كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ} فإنها شؤون يبديها لا شؤون يبتدئها؛ فقام عبد الله وقبل رأسه وسوّغ خراجه.

٣١-﴿سَنَفْرُغُ لَكُمْ أَيُّهَ الثَّقَلانِ﴾

٣٢-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[١٠٧٥] {سَنَفْرُغُ لَكُمْ} مستعار من قول الرجل لمن يتهدده: سأفرغ لك، يريد: سأتجرّد للإيقاع بك من كل ما يشغلني عنك، حتى لا يكون لي شغل سواه. والمراد: التوفر على النكاية فيه والانتقام منه. ويجوز أن يراد: ستنتهي الدنيا وتبلغ آخرها، وتنتهي عند ذلك شؤون الخلق التي أرادها بقوله {كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ} فلا يبقى إلا شأن واحد وهو جزاؤكم، فجعل ذلك فراغًا لهم على طريق المثل.

[١٠٧٦]وقرئ «سيفرغ لكم»، أي الله تعالى، «وسأفرغ لكم»، و«سنفرغ»، بالنون مفتوحًا ومكسورًا وفتحِ الراء، و«سيفرَغ»، بالياء مفتوحًا ومضمومًا مع فتح الراء. وفي قراءة أبيّ «سنفرغ إليكم»، بمعنى: سنقصد إليكم.

[1077] *Sekaleyn* (iki ağırlıklı varlık) "insan ve cinler"dir; bu şekilde isimlendirilmeleri yeryüzünde iki ağırlık olmaları sebebiyledir.

33. Ey cin ve insan toplumu! Göklerin ve yerin sınırlarını delip geçin, gücünüz yeterse... Ama güçlü bir araç olmadan delip geçemezsiniz kesinlikle!

34. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

35. Üzerinize bir ateş seli ve zehirli duman salınır da başaramazsınız.

36. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

[1078] "Ey cin ve insan toplumu!" ifadesi أيها الثقلان (Ey *sekaleyn*! [31]) hitabının tercümesi gibidir. "Gücünüz yeterse" yani benim hükmümden kaçabilme, benim mülk ve saltanatımdan, göğümden ve 'yer'imden çıkmaya gücünüz yeterse, hiç durmayın çıkın! Sonra da buyurdu ki: Ama buna nüfuz edemezsiniz; bu ancak güç, kuvvet ve galebe ile olur… da bunlar nerede siz nerede?! Tıpkı "O'nu ne yerde âciz bırakabilirsiniz ne de gökte!" [Ankebût 29/22] âyetindeki gibi. Rivayete göre melekler *-aleyhimüsselâm-* inip bütün mahlûkatı kuşatır; cinler ve insanlar onları gördüklerinde kaçar, her nereye dönseler mutlaka melekleri kendilerini her yönden ihata etmiş hâlde bulurlar.

[1079] شواظ ve نحاس kelimeleri kesre ile de zamme ile de okunmuştur. *Şuvâz* yalaz (saf alev) *nuhâs* ise duman demektir. Şair şöyle demiştir:

Allah'ın hiç is - duman kılmadığı halis zeytinyağı lambası gibi parlar (yüzü)

Denilmiştir ki onların başlarına dökülecek olan eritilmiş sarı madendir. İbn Abbas'tan nakledilmiştir ki kabirlerinden çıktıklarında bir ateş onları mahşer yerine sürecektir. *Nuhâs* kelimesi شُواظٌ üzerine atıfla merfû'; نارٍ üzerine atıfla da mecrur okunmuştur. *Lihâf - luhuf* örneğinde olduğu gibi *nuhâs*'ın çoğulu olarak *nuhus* şeklinde de okunmuştur; duman anlamındadır. "Azapla öldürürüz!" anlamında *ve nehussu* şeklinde de okunmuştur. Yine, *nursilü 'aleykümâ şuvâz*[an] *min nâr*[in] *ve nuhâs*[en] (İkinizin de üzerine bir ateş seli ve zehirli duman salarız) "da başaramazsınız" yani [başarısızlıktan] kaçınamazsınız, şeklinde de okunmuştur.

37. Gök ikiye ayrılıp; 'zeytinyağının dipte kalan tortusu gibi (eriyerek, renkten renge giren) bir gül'e dönüştüğünde...

38. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

[1080] كالدِّهَان yani tıpkı كالمهل [Ma'âric 70/8] ifadesinde olduğu üzere, "zeytinyağının dipte kalan tortusu gibi kıpkırmızı "bir güle"… الدِّهان *dühn*ün çoğulu ya da kendisi ile yağlanılan şeyin adıdır; tıpkı *hızâm* (hızma) ve *idâm* (katık) gibi.

[١٠٧٧]والثقلان الإنس والجن، سميا بذلك لأنهما ثقلا الأرض.

٣٣-﴿يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالإِنْسِ إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمواتِ وَالأَرْضِ فَانْفُذُوا لا تَنْفُذُونَ إِلا بِسُلْطَانٍ﴾

٣٤-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

٥ ٣٥-﴿يُرْسَلُ عَلَيْكُمَا شُوَاظٌ مِنْ نَارٍ وَنُحَاسٌ فَلا تَنْتَصِرَانِ﴾

٣٦-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[١٠٧٨]{يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالإِنْسِ} كالترجمة لقوله {أَيُّهَا الثَّقَلَانِ} [٣١]. {إِنِ اسْتَطَعْتُمْ} أن تهربوا من قضائي، وتخرجوا من ملكوتي ومن سمائي وأرضي فافعلوا. ثم قال: لا تقدرون على النفوذ {إِلَّا بِسُلْطَانٍ}، يعني بقوّة وقهر وغلبة. وأنَّى لكم ١٠ ذلك! ونحوه: {وَمَا أَنتُم بِمُعْجِزِينَ فِى الْأَرْضِ وَلَا فِى السَّمَاءِ} [العنكبوت: ٢٢]. وروى: أنّ الملائكة عليهم السلام تنزل فتحيط بجميع الخلائق، فإذا رآهم الجن والإنس هربوا، فلا يأتون وجهًا إلا وجدوا الملائكة أحاطت به.

[١٠٧٩]قرئ «شواظ ونحاس»، كلاهما بالضم والكسر. والشواظ اللهب الخالص، والنحاس الدخان؛ وأنشد:

١٥ تُضِيءُ كَضَوْءِ سِرَاجِ السَّلِيطِ ❁ لَمْ يَجْعَلِ اللهُ فِيهِ نُحَاسَا

وقيل: الصفر المذاب يصب على رؤوسهم. وعن ابن عباس ﵄: إذا خرجوا من قبورهم ساقهم شواظ إلى المحشر. وقرئ «ونحاس»، مرفوعًا عطفًا على {شُوَاظٌ}. ومجرورًا عطفًا على {نَارٍ}. وقرئ «ونُحُس» جمع نحاس، وهو الدخان، نحو لحاف ولحف. وقرئ «ونحُسُّ» أي ونقتل بالعذاب. وقرئ «نرسل عليكما شواظًا من نار ٢٠ ونحاسًا»، {فَلَا تَنتَصِرَانِ} فلا تمتنعان.

٣٧-﴿فَإِذَا انْشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ﴾

٣٨-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[١٠٨٠]{وَرْدَةً} حمراء {كَالدِّهَانِ} كدهن الزيت، كما قال {كَالْمُهْلِ} [المعارج: ٨]، وهو درديّ الزيت، وهو جمع دهن، أو اسم ما يدهن به كالخزام والإدام. قال:

(O iki göz) acelesi olanın henüz yağlanmamış yarık kırbaları gibidir âdeta

*Dihân*ın "kırmızı deri / kızıl sahtiyan" olduğu da söylenmiştir. 'Amr b. Ubeyd; "Kızıl bir gök *oldu*." anlamında *verdet*[ün] şeklinde merfû' okumuştur. Bu, *tecrîd* adı verilen bir edebî türdür. [Örneği:]

(Ömrüm vefa eder de) kalırsam, mutlaka yola çıkarım
ganimet alınacak ya da bir *efendi*nin öleceği bir gazveyle[1]

39. İşte o gün, ne insana sorulur günahı ne de cine...
40. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

[1081] "Ne insana" yani insanların bir kısmına. وَلَا جَانٌّ kavliyle *ve lâ cinn*[un] (ne de cine) demek istemiş olup "bir kısım cinlere" demektir. Âyette; cinlerin atası olan *Cânn*, cinler yerine konulmuş olmaktadır. Tıpkı Hâşim derken Hâşimoğulları kastedildiği gibi. عَنْ ذَنْبِهِ (günahı) kavlindeki الإنس'e giden zamir *ba'd* anlamında olduğu için tekil kılınmıştır. Mâna şudur: Onlara sorulmaz; çünkü mücrimleri simasından -yani kapkara suratlı ve gök gözlü oluşlarından- tanınırlar.

[1082] **Şayet** "Bu; 'Senin Rabbine yemin ederim ki onların tamamına soracağız yapmakta oldukları şeyleri!' [Hicr 15/92] ve 'Durdurun onları; çünkü sorulacak kendilerine!' [Sâffât 37/24] âyetlerine ters [değil mi]dir?" **dersen şöyle derim:** Âhiret, uzun bir 'gün'dür ve o günde pek çok yer vardır. Bu itibarla onlar bir yerde sorguya çekilirler, başka bir yerde ise sorgulanmazlar. Katâde demiştir ki "Sorgu olur, sonra insanların ağızları mühürlenir ve yapmış oldukları şeyleri elleri, ayakları haber verir." Yine denilmiştir ki günahı kendince belli olsun diye sorgulanmaz, ancak azarlama amaçlı olarak sorguya çekilir.

[1083] Hasan-ı Basrî (v. 110/728) ve Amr b. Ubeyd (v. 144/761), -her ne kadar haddi üzere (yani birincisi harf-i lîn, ikincisi de idğamlı) olsa da- iki sâkin bir araya gelmesin diye *ve lâ ceen*[un] okumuşlardır.[2]

41. Çünkü mücrimler simalarından tanınırlar; perçemlerinden ve ayaklarından tutul(up atılı)rlar (ateşe).
42. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!
43. İşte, mücrimlerin yalanladığı cehennem!
44. Bununla kızgın bir kaynar su arasında gider gelirler biteviye.
45. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

1 Şairin, sahip olduğu *kerem* (efendilik) vasfını kendisinden *tecrîd* edip, ona ayrı bir varlık (efendi) verdiği gibi, Amr b. Ubeyd'in kıraatinde de gökten 'kızıl gül' denilen bir şeyi göğün bizzat kendisiymiş gibi çıkartmakta, gökten ayrı bir varlık vermektedir (Tıybî'den). / ed.

2 Nitekim Fâtiha sûresinin son âyetindeki ولا الضالّينَ ifadesini de *ve le'd-daellline* okumuşlardır. / ed.

كَأَنَّهُمَا مَزَادَتَا مُتَعَجِّلٍ ۞ فَرِيَّانِ لَمَّا تُدْهَنَا بِدِهَانِ

وقيل: الدهان الأديم الأحمر. وقرأ عمرو بن عبيد «وردةٌ»، بالرفع، بمعنى: فحصلت سماء وردة، وهو من الكلام الذي يسمى التجريد، كقوله:

فَلَئِنْ بَقِيتُ لأَرْحَلَنَّ بِغَزْوَةٍ ۞ تَحْوِي الْغَنَائِمَ أَو يَمُوتَ كَرِيمُ

٥ ٣٩-﴿فَيَوْمَئِذٍ لا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلا جَانٌّ﴾

٤٠-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[١٠٨١] {إِنسٌ} بعض من الإنس {وَلَا جَانٌّ} أريد به ولا جن، أي ولا بعض من الجن؛ فوضع الجانّ الذي هو أبو الجن موضع الجن، كما يقال: هاشم، ويراد ولده. وإنما وحد ضمير الإنس في قوله {عَنْ ذَنْبِهِ} لكونه في معنى البعض. والمعنى: لا ١٠ يسألون، لأنهم يعرفون بسيما المجرمين، وهي سواد الوجوه وزرقة العيون.

[١٠٨٢] فإن قلت: هذا خلاف قوله تعالى {فَوَرَبِّكَ لَنَسْئَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ} [الحجر: ٩٢]، وقوله {وَقِفُوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ} [الصافات: ٢٤]. قلت: ذلك يوم طويل وفيه مواطن؛ فيسألون في موطن ولا يسألون في آخر. قال قتادة: قد كانت مسألة، ثم ختم على أفواه القوم، وتكلمت أيديهم وأرجلهم بما كانوا يعملون. وقيل: لا يسأل عن ذنبه ١٥ ليعلم من جهته، ولكن يسأل سؤال توبيخ.

[١٠٨٣] وقرأ الحسن وعمرو بن عبيد «ولا جأَنٌّ» فرارًا من التقاء الساكنين، وإن كان على حده.

٤١-﴿يُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمَاهُمْ فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَالأَقْدَامِ﴾

٤٢-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

٢٠ ٤٣-﴿ هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي يُكَذِّبُ بِهَا الْمُجْرِمُونَ﴾

٤٤-﴿يَطُوفُونَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ حَمِيمٍ آنٍ﴾

٤٥-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[1084] "Perçemlerinden ve ayaklarından tutul(up atılı)rlar (ateşe)!" Dahhâk demiştir ki perçemi ile ayağı sırt tarafından bir zincirle bir araya çatılır. Şu da söylenmiştir: Melekler onları sürükler; bazen perçemlerinden tutup çekerler bazen de ayaklarından sürüklerler.

[1085] حَمِيمٍ انٍ kızgınlığı ve kıvamı en son noktasına gelmiş olan sıcak su demektir; yani onlara, cehenneme sürüklenmek ve kaynar su içirilmek suretiyle azap edilir. Denilmiştir ki ateş azabından kurtulmak için her imdat dediklerinde imdatlarına kaynar su ile karşılık verilecektir! Şu da söylenmiştir: Cehennem vadilerinden bir vadi vardır ki orada bütün cehennem ehlinin ifrazatı (sidik, irin vs.) toplanır; onlar bukağılar içinde oraya getirilirler ve o ifrazat ırmağının içine daldırılırlar, o kadar ki kemikler etlerinden ayrılır. Sonra oradan Allah onları yeniden yaratmış olduğu hâlde çıkarılırlar.

[1086] [يَطُوفون] tatvîf masdarından *yutavvefûne* (fır döndürülürler) şeklinde de okunmuştur. *Yetetavvafûne* anlamında *yettavvefûne* ve *yutāfûne* de okunmuştur. İbn Mes'ûd'un kıraati *hâzihî cehennemu'lletî kuntumâ bi-hâ tukezzibâni tasleyâni lâ temûtâni fi-hâ ve lâ tahyeyâni yetûfûne beynehumâ* şeklindedir.[1]

[1087] Zikretmiş olduğu azabın dehşetinin Allah'ın "nimeti"[2] olması, ondan kurtulanın Allah'ın rahmet ve lutfu ile kurtulması ve ona karşı uyarıda bulunması lutfudur.

46. İki cennet vardır, Rabbinin huzuruna çıkacağı endişesi ile yaşayan kimseye.
47. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!
48. Fışkıran sürgünler [çeşit çeşit ağaçlar] vardır ikisinde de...
49. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!
50. Gürül gürül akan iki pınar vardır ikisinde de...
51. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!
52. Her tür meyveden iki eş (yani, bir çift) vardır ikisinde de...
53. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

[1088] "Rabbinin huzuru" kıyamet günü kulların hesap için duracakları yer. Tıpkı "Bütün insanların, Âlemlerin Rabbi'nin huzuruna çıkacağı gün..." [Mutaffifîn 83/6] âyetindeki gibi. Benzeri "Bu, Benim huzuruma çıkacağından ve tehdidimden kork[up ona göre davran]anlara vaadimdir." [İbrâhîm 14/14] âyetidir.

1 "İşte her ikinizin de yalanladığı cehennem! Şimdi dibini boylayacaksınız buranın! Ne öleceksiniz ne de hayatta kalacaksınız! İkisinin arasında gider gelirler biteviye." / ed.

2 *Âlâ'* (mfr. *elâ*) kelimesini Allah'ın nimetleri olarak değil, edimleri olarak düşündüğümüz takdirde, bu vb. tevillere gerek kalmayacaktır; çünkü edim olumlu olumsuz her tür ilâhî tecelliyi kapsar. / ed.

[١٠٨٤] {فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَالْأَقْدَامِ} عن الضحاك: يجمع بين ناصيته وقدمه في سلسلة من وراء ظهره. وقيل: تسحبهم الملائكة تارة تأخذ بالنواصي، وتارة تأخذ بالأقدام.

[١٠٨٥] {حَمِيمٍ آنٍ} ماء حارّ قد انتهى حرّه ونضجه، أي يعاقب عليهم بين التصلية بالنار وبين شرب الحميم. وقيل: إذا استغاثوا من النار جعل غياثهم الحميم. وقيل: إن واديًا من أودية جهنم يجتمع فيه صديد أهل النار فينطلق بهم في الأغلال، فيغمسون فيه حتى تنخلع أوصالهم؛ ثم يخرجون منه وقد أحدث الله لهم خلقًا جديدًا.

[١٠٨٦] وقرئ «يُطوّفون»، من التطويف. و«يَطَّوّفون»، أي يتطوّفون و«يُطافون». وفي قراءة عبد الله «هذه جهنم التي كنتما بها تكذبان؛ تصليان لا تموتان فيها ولا تحييان يطوفون بينهما».

[١٠٨٧] ونعمة الله فيما ذكره من هول العذاب: نجاة الناجي منه برحمته وفضله، وما في الإنذار به من اللطف.

٤٦- ﴿وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّتَانِ﴾
٤٧- ﴿فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾
٤٨- ﴿ذَوَاتَا أَفْنَانٍ﴾
٤٩- ﴿فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾
٥٠- ﴿فِيهِمَا عَيْنَانِ تَجْرِيَانِ﴾
٥١- ﴿فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾
٥٢- ﴿فِيهِمَا مِنْ كُلِّ فَاكِهَةٍ زَوْجَانِ﴾
٥٣- ﴿فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[١٠٨٨] {مَقَامَ رَبِّهِ} موقفه الذي يقف فيه العباد للحساب يوم القيامة؛ {يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ} [المطففين: ٦]. ونحوه {لِمَنْ خَافَ مَقَامِي} [إبراهيم: ١٤].

"Rabbin makamı" derken Rabbin, kendisi üzerinde kāim -yani koruyucu ve kontrolcü- olduğunu[1] kastetmiş olması da mümkündür. "Peki, O değil mi herkesin kazancı üzerindeki yegâne kayyım?" [Ra'd 13/33] ayetindeki gibi. Bizzat O murakabe eder; bu yüzden kimse O'na isyana cesaret edemez. Denilmiştir ki مقام kelimesi *mukham* yani fazlalıktır. Sözgelimi *ehāfu cânibe fulân^in^* (Falan*ın yanın*dan korkuyorum!) ve *fe'altu hâzâ li-mekânike* (Bunu senin *yerin* için yaptım.) dersin. Şair de şöyle demiştir:

Onunla kuşu ürküttüm ve kurdun makamını ondan kovdum korkuluk gibi!

"Kurdun *makamını* ondan kovdum" derken, kurdu ondan kovdum demek istemektedir.

[1089] **Şayet** "Neden iki cennet buyurmuş?" **dersen şöyle derim:** Hitap *sekaleyn* yani insan ve cin içindir. Âdeta şöyle buyrulmaktadır: Siz [insan ve cin]lerden, biri korkan insan için, diğeri korkan cin için olmak üzere, her iki korkan için iki cennet vardır. Şöyle de denilebilir: Biri taatleri işlediği için, diğeri de masiyetleri terk ettiği için iki cennet vardır; zira teklif bu iki esas üzerinde dönüp dolaşır. Şöyle bir yorum da mümkündür: Bir cennet, sevaplarına karşılık verilir, diğer cennet ise Allah'tan bir lutuf ve ihsan olmak üzere ona ilave edilir. Tıpkı "İhsan üzere hareket edenlere daha güzeli vardır, hem de fazlasıyla..." [Yûnus 10/26] âyetindeki gibi.

[1090] *Efnân* -yani ağacın dallarından fışkıran sürgünler- kelimesinin bilhassa zikredilmesi, yaprak ve meyveyi veren unsurların bunlar olması, gölgelerin bunlardan uzaması ve yemişlerin bunlardan toplanır olması sebebiyledir. Şu da söylenmiştir: *Efnân* canların çektiği gözlerin haz aldığı envâ-i çeşit nimetler demektir. Nitekim şair şöyle demiştir:

Her tür zevki tattım, tadını çıkarttım gençliğin!
Benim için toz pembe[2] geçti şu hayat!..

[1091] Aşağıya - yukarıya; nasıl dilerse o şekilde "gürül gürül akan iki pınar." Bunların misk dağından aktıkları söylenmiştir. Hasan-ı Basrî'den: Tatlı su ile akarlar, onlardan biri *Tesnîm*, diğeri *Selsebîl*'dir.[3]

[1092] "İki eş" yani iki sınıf. Denilmiştir ki bir sınıf bildik meyveler, diğeri ise görülmedik, bilinmedik meyvelerdir.

54. Hele o astarları atlastan olan döşemelere yaslananlar... Devşirilme vakti gelmiştir iki cennetin de.

55. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

1 Yani Allah'ın kendisini gözetlemekte olduğundan korkanlar için... / ed.

2 Mot-a-mot "yemyeşil, parlak..." Sadece Arapların değil, herkesin meftun olduğu iki güzellik... Ancak bunlar daha ziyade insan, ağaç, çevre vb. somut şeylerde kullanılır; şiirde kastettiği soyut bir şeydir. / ed.

3 *Tesnîm* için bkz. Mutaffifîn 83/27; *Selsebîl* için bkz. İnsân 76/18. / ed.

ويجوز أن يراد بمقام ربه أن الله قائم عليه، أي حافظ مهيمن، من قوله تعالى {أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ عَلَى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ} [الرعد: ٣٣]؛ فهو يراقب ذلك فلا يجسر على معصيته. وقيل: هو مقحم، كما تقول: أخاف جانب فلان، وفعلت هذا لمكانك. وأنشد:

ذَعَرْتُ بِهِ الْقَطَا وَنَفَيْتُ عَنْهُ ۞ مَقَامَ الذئبِ كَالرَّجُلِ اللَّعِينِ

٥ يريد: ونفيت عنه الذئب.

[١٠٨٩]فإن قلت: لم قال {جَنَّتَانِ}؟ قلت: الخطاب للثقلين؛ فكأنه قيل: لكلِّ خائفَين منكما جنتان؛ جنة للخائف الإنسي، وجنة للخائف الجني. ويجوز أن يقال: جنة لفعل الطاعات، وجنة لترك المعاصي؛ لأن التكليف دائر عليهما؛ وأن يقال: جنة يثاب بها، وأخرى تضم إليها على وجه التفضل، كقوله تعالى {لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى

١٠ وَزِيَادَةٌ} [يونس: ٢٦].

[١٠٩٠]خص الأفنان بالذكر، وهي الغصنة التي تتشعب من فروع الشجرة، لأنها هي التي تورق وتثمر، فمنها تمتد الظلال، ومنها تجتنى الثمار. وقيل: الأفنان ألوان النعم ما تشتهي الأنفس وتلذ الأعين. قال:

وَمِنْ كُلِّ أَفْنَانِ اللَّذَاذَةِ وَالصِّبَا ۞ لَهَوْتُ بِهِ وَالْعَيْشُ أَخْضَرُ نَاضِرُ

١٥ [١٠٩١]{عَيْنَانِ تَجْرِيَانِ} حيث شاءوا في الأعالي والأسافل. وقيل: تجريان من جبل من مسك. وعن الحسن: تجريان بالماء الزلال؛ إحداهما التسنيم، والأخرى السلسبيل.

[١٠٩٢]{زَوْجَانِ} صنفان. قيل: صنف معروف وصنف غريب.

٥٤-﴿مُتَّكِئِينَ عَلَى فُرُشٍ بَطَائِنُهَا مِنْ إِسْتَبْرَقٍ وَجَنَى الْجَنَّتَيْنِ دَانٍ﴾

٢٠ ٥٥-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[1093] مُتَّكِئِينَ kelimesi [Allah'tan] korkanları övme tarzında mansūb olmaktadır. Yahut onlardan hâldir;[1] çünkü مَنْ خَافَ (korkan) ifadesi çoğul anlamındadır.

[1094] "Astarları atlastan" yani kalın ipekten "olan döşemelere"... Astarı kalın ipekten ise dış yüzü kim bilir nasıl olur?! Dış yüzlerinin sündüsten olduğu da, nurdan olduğu da söylenmiştir.

[1095] "... gelmiştir" yani ayakta olan da, oturan da, uyuyan da uzanacak şekilde yakındır.

[1096] (وجَنى) Cim'in kesresiyle *cinâ* şeklinde de okunmuştur.

56. Her birinde, sadece kendi eşlerine bakan öyle dilberler vardır ki onlardan evvel, ne insan -ne de cin- eli değmiştir ellerine.
57. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

[1097] فِيهِنَّ (her birinde) yani sayılan; iki cennet, iki göze, meyve, döşekler, meyve derme gibi nimetlerin içinde... Ya da birtakım mekânlar, saray ve meclisler içerdiği için iki cennette.

[1098] "Sadece kendi eşlerine bakan" yani öyle kadınlar ki gözlerini eşlerinin üzerinden ayırmazlar; onlardan başkalarına bakmazlar.

[1099] Onlardan insan dişisi olanlardan hiçbirine insan eli değmemiş; cin dişisi olanlara da hiçbir cin eli değmemiştir. Bu âyet cinlerin de aynen insanlar gibi ilişkiye girdiklerine delildir. [لَمْ يَطْمِثْهُنَّ] Mim'in zammesiyle lem yatmushunne şeklinde de okunmuştur.

58. Yakut (kadar parlak) ve mercan (kadar beyaz)dırlar neredeyse.
59. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

[1100] Denilmiştir ki bu niteleme yakutların berraklığı ve mercanların beyazlığı hakkındadır. İncinin küçük olanı daha beyaz olur. Denilmiştir ki cennet hûrisi yetmiş kat elbise giyer bununla birlikte (o kadar şeffaftır ki) billur kadehte kırmızı şurubun gözükmesi gibi baldırlarının iliği arkasından görülür.

60. İhsanın karşılığı ihsandan başka bir şey olur mu?
61. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

[1101] "*İhsan*ın" yani amel güzelliğinin "karşılığı, *ihsan*dan" yani güzel sevap vermekten "başka bir şey olur mu?" Muhammed b. el-Hanefiyye'den (v. 81/700), bunun herhangi bir kayıt olmaksızın, mutlak olarak; hem iyi hem de kötü kimseler için geçerli olduğu nakledilmiştir; yani iyilik yapan *her*kes iyilik, kötülük yapan *her*kes kötülük görür.[2]

1 (i) "Hele o ... yaslananlar." (ii) "... yaslanmış olarak"/ ed.
2 Ayrıca bkz. Zilzâl 99/7-8. / ed.

[١٠٩٣] {مُتَّكِئِينَ} نصب على المدح للخائفين؛ أو حال منهم، لأنّ من خاف في معنى الجمع.

[١٠٩٤] {بَطَائِنُهَا مِنْ إِسْتَبْرَقٍ} من ديباج ثخين، وإذا كانت البطائن من الإستبرق، فما ظنك بالظهائر؟ وقيل: ظهائرها من سندس. وقيل: من نور.

٥ [١٠٩٥] {دَانٍ} قريب يناله القائم والقاعد والنائم.

[١٠٩٦] وقرئ «وجنى»، بكسر الجيم.

٥٦-﴿فِيهِنَّ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلا جَانٌّ﴾

٥٧-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[١٠٩٧] {فِيهِنَّ} في هذه الآلاء المعدودة من الجنتين والعينين والفاكهة والفرش

١٠ والجنى؛ أو في الجنتين، لاشتمالها على أماكن وقصور ومجالس.

[١٠٩٨] {قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ} نساء قصرن أبصارهنّ على أزواجهنّ، لا ينظرن إلى غيرهم.

[١٠٩٩] لم يطمث الإنسيات منهنّ أحد من الإنس، ولا الجنيات أحد من الجن. وهذا دليل عى أنّ الجن يطمثون كما يطمث الإنس. وقرئ «لم يطمثهنّ»، بضم الميم.

١٥ ٥٨-﴿ كَأَنَّهُنَّ الْيَاقُوتُ وَالْمَرْجَانُ﴾

٥٩-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[١١٠٠] قيل: هنّ في صفاء الياقوت وبياض المرجان وصغار الدر أنصع بياضًا. قيل: إنّ الحوراء تلبس سبعين حلة، فيرى مخ ساقها من ورائها كما يرى الشراب الأحمر في الزجاجة البيضاء.

٢٠ ٦٠-﴿هَلْ جَزَاءُ الإِحْسَانِ إِلا الإِحْسَانُ﴾

٦١-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[١١٠١] {هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ} في العمل {إِلَا الْإِحْسَانُ} في الثواب. وعن محمد بن الحنفية: هي مسجلة للبر والفاجر، أي مرسلة، يعني أنّ كل من أحسن أُحسن إليه، وكل من أَساء أسيء إليه.

62. O ikisinin yanı sıra, iki muhteşem cennet daha vardır.
63. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!
64. Yemyeşildir ikisi de...
65. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!
66. Fışkırdıkça fışkıran iki pınar vardır ikisinde de...
67. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

[1102] "O ikisinin yanı sıra" yani *mukarrabîn*den olanlara vaat edilen o iki cennetten başka, *ashâb-ı yemîn*den olanlar için de başka iki cennet vardır.[1] "Yemyeşildir" yeşilin şiddetinden kopkoyu bir hâldedir "ikisi de..." نَضَّاخَتَانِ (fışkırdıkça fışkıran) yani su fışkırtan... نضخ noktasız olan نضح'dan daha mübalağalıdır; çünkü noktasız olan "su serpmek", noktalı olan ise "fışkırmak" demektir.

68. Meyveler -özellikle hurma ve nar- vardır ikisinde de...
69. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

[1103] **Şayet** "Nar ve hurma -kendileri de meyve oldukları hâlde- neden meyveye atfedilmiş, onlardan ayrı olarak zikredilmiş?" **dersen şöyle derim:** Ayrıcalıklı ve özel yerleri sebebiyle. Bu ikisi sahip oldukları farklı özellikler itibariyle âdeta ayrı iki cins oluşturmaktadır. Cebrâil ve Mikâil'in; her ikisi de melek olduğu hâlde, وَجِبْرِيلَ وَمِيكالَ [Bakara 2/98] âyetinde [meleklerden] ayrı zikredilmesi gibi. Yahut hurmanın yemişi hem meyve hem gıda olduğu için; narın yemişi ise hem meyve hem de ilaç olduğu için. Bu itibarla, bu ikisi diğerleri gibi sırf meyve amaçlı tüketilmezler. Ebû Hanîfe'nin görüşü de bu noktadan hareketledir. O şöyle der: Bir kimse 'Meyve yemeyeceğim!' diye yemin etse ve nar ya da (taze) hurma yese yeminini bozmuş olmaz. Talebeleri (Ebû Yûsuf ve Muhammed) ise ona bu görüşünde muhalefet etmişlerdir.

70. Hayırlı hatunlar vardır her birinde.
71. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!
72. Öyle hûriler ki (kendilerine) tahsislidir; otağlar içinde...
73. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!
74. Onlardan önce, ne insan -ne de cin- eli değmiştir ellerine.
75. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

[1104] خَيْرَاتٌ (Hayırlı hatunlar) kelimesinin aslı *hayyirât*tır; şeddesi giderilerek hafifletilmiştir. Hazret-i Peygamber'in (*Heyyinûne leyyinûne* yerine) *heynûne leynûne* demesi gibi. *Ahyer* -yani daha hayırlı- anlamındaki *hayr* kelimesin[in çoğulun]da ise *hayrûne* ve *hayrât*^{un} denmez. Nitekim خَيِّرَاتٌ aslı üzere *hayyirât*^{un} şeklinde de okunmuştur; üstün ahlâklı, huyu güzel olan hatunlar, demektir.

---

1 Bkz. Vâkı'a 56/8, 11, 38. / ed.

٦٢-﴿وَمِنْ دُونِهِمَا جَنَّتَانِ﴾
٦٣-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾
٦٤-﴿مُدْهَامَّتَانِ﴾
٦٥-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾
٥ ٦٦-﴿فِيهِمَا عَيْنَانِ نَضَّاخَتَانِ﴾
٦٧-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[١١٠٢] {وَمِنْ دُونِهِمَا} ومن دون تينك الجنتين الموعودتين للمقربين {جَنَّتَانِ} لمن دونهم من أصحاب اليمين. {مُدْهَامَّتَانِ} قد ادهامّتا من شدّة الخضرة. {نَضَّاخَتَانِ} فوّارتان بالماء. والنضخ أكثر من النضح، لأنّ النضح غير معجمة مثل الرش.

١٠ ٦٨-﴿ فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ﴾
٦٩-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[١١٠٣]فإن قلت: لم عطف النخل والرمان على الفاكهة، وهما منها؟ قلت: اختصاصًا لهما وبيانًا لفضلهما، كأنهما لما لهما من المزية جنسان آخران، كقوله تعالى {وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ} [البقرة: ٩٨]. أو لأنّ النخل ثمره فاكهة وطعام، والرمان فاكهة ١٥ ودواء، فلم يخلصا للتفكه. ومنه قال أبو حنيفة رحمه الله: إذا حلف لا يأكل فاكهة، فأكل رمانًا أو رطبًا لم يحنث؛ وخالفه صاحباه.

٧٠-﴿فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ حِسَانٌ﴾
٧١-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾
٧٢-﴿حُورٌ مَقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ﴾
٢٠ ٧٣-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾
٧٤-﴿لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلا جَانٌّ﴾
٧٥-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾

[١١٠٤] {خَيْرَاتٌ} خيّرات فخففت، كقوله عليه السلام: هينون لينون؛ وأما «خير» الذي هو بمعنى أخير، فلا يقال فيه خيرون ولا خيرات. وقرئ «خيّرات»، على ٢٥ الأصل. والمعنى: فاضلات الأخلاق حسان الخلق.

[1105] مَقْصُوراتٌ (tahsislidirler) yani özel bölmeleri içinde [cennetlik eşine] özgülenmiştir. *İmra'et*[ün] *kasıyrat*[un] *ve kasûrat*[ün] *ve maksûrat*[un] denir ki "özel bölmede tahsisli (ait)" demektir. Onlara ait çadırlardan birinin, içi oyulmuş inciden olduğu da söylenmiştir.

[1106] "Onlardan" yani o iki cennetin yâranlarından "önce." Maksadın onlar olduğuna iki cennetin zikredilmiş olması delâlet etmektedir.

76. Hele o yemyeşil yastıklara, kaliteli kumaşların serildiği güzelim döşeklere yaslananlar...

77. Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz o hâlde?!

78. Senin, o 'celâl ve ikram sahibi'* Rabbinin adı ne kadar yüceymiş (bak da gör işte)!

[1107] مُتَّكِئِينَ ihtisas üzere mansūbdur (Hele o yaslananlar...) *Refref* bir sergi türüdür. Halı olduğu da, yastık olduğu da söylenmiştir. Geniş, enli olan her elbiseye *refref* adı verilir. Halıların saçaklarına ve çadırın fazlalık kısımlarına *refârif* denmektedir. *Rafrafu's-sehâb*[i] bulutların üst üste yığılmasıdır. *'Abkarî* *'abkar*a mensup demektir. Araplar bunu Cinler ülkesi sanırlar ve hayreti mucip buldukları her şeyi ona nispet ederler[di]. [رَفْرَفٍ خُضْرٍ] iki zamme ile *rafârife hudur*[in] şeklinde de okunmuştur. [عَبْقَرِيٍّ] *'abâkıriyy*[in] şeklinde de okunmuştur ki [*Medâin*li anlamındaki] *medâinî* gibi ülke ismi *'Abâkır*'a nispet olmaktadır. Ebu Hâtim Kāf'ın fethasıyla, gayr-i munsarif olarak *'abâk**a**ri**yye*** şeklinde rivayet etmiştir ki tevcih edilebilecek[1] gibi değildir.

[1108] Şayet "Bu iki cennetin özellikleri, 'O ikisinin yanı sıra' [62] buyrulduğu şekilde, nasıl öncekilerden farklı olarak bunlara özgü olabilir?!" **dersen şöyle derim:** مدهامّتان (yemyeşildir ikisi de) ifadesi ("fışkıran sürgünleri olan" anlamındaki) ذواتا أفنان'dan; نضاختان (fışkırdıkça fışkıran iki [pınar]) vasfı تجريان (akan iki [pınar]) nitelemesinden; فاكهة (nice meyve) ifadesi de كل فاكهة (bütün meyveler)den daha ayrıcalıklı bir durum arz etmektedir; hûrilerin özellikleri ve yaslanma [ile ilgili olanlar] da öyle…

[1109] [ذي الجلال] ismin sıfatı olmak üzere *zü'l-celâl*[i] şeklinde de okunmuştur.

[1110] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim Rahmân sûresini okursa Allah Teâlâ'nın kendisine bahşetmiş olduğu nimetlerin şükrünü eda etmiş olur!"

---

1 Müfessirin, bir Arap dili otoritesi olarak; Kur'ân'ın başından beri, tevcih edebileceği bütün kıraatleri mütevâtir - şâz demeden açıklamaya çalıştığı görülmektedir. *Allah razı olsun; sa'yini meşkûr eylesin.* Bu gibi nadir durumlarda ise âdeta "Bu okuyuş için elimden bir şey gelmiyor. demektedir. / ed.

[١١٠٥] {مَقْصُورَاتٌ} قصرن في خدورهنّ. يقال: امرأة قصيرة وقصورة ومقصورة، مخدرة. وقيل: إنّ الخيمة من خيامهنّ درّة مجوّفة.

[١١٠٦] {قَبْلَهُمْ} قبل أصحاب الجنتين، دل عليهم ذكر الجنتين.

٧٦-﴿مُتَّكِئِينَ عَلَى رَفْرَفٍ خُضْرٍ وَعَبْقَرِيٍّ حِسَانٍ﴾

٧٧-﴿فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ﴾ ٥

٧٨-﴿تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلالِ وَالإِكْرَامِ﴾

[١١٠٧] {مُتَّكِئِينَ} نصب على الاختصاص. والرفرف ضرب من البُسُط. وقيل: البسط وقيل: الوسائد، وقيل: كل ثوب عريض رفرف. ويقال لأطراف البُسُط فضول الفسطاط: رفارف. ورفرف السحاب هيدبه. والعبقري منسوب إلى عبقر، تزعم العرب أنه بلد الجن؛ فينسبون إليه كل شيء عجيب. وقرئ «رفارف خضر»، بضمتين. ١٠ و«عباقِرى»، كمدائني، نسبة إلى عباقر، في اسم البلد. وروى أبو حاتم «عباقَريَّ»، بفتح القاف ومنع الصرف، وهذا لا وجه لصحته.

[١١٠٨] فإن قلت: كيف تقاصرت صفات هاتين الجنتين عن الأولين حتى قيل: ومن دونهما؟ قلت: مدهامّتان، دون ذواتا أفنان. ونضاختان دون: تجريان. وفاكهة دون: كل فاكهة. وكذلك صفة الحور والمتكأ. ١٥

[١١٠٩] وقرئ «ذو الجلال»، صفة، للاسم.

[١١١٠] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الرحمن أدّى شكر ما أنعم الله عليه.

VÂKI'A SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 96 âyettir. 97 âyet olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla

1. O büyük olay gerçekleştiğinde;
2. kalmaz gerçekliğini yalanlayacak kimse.

[1111] وَقَعَتِ الْواقِعَةُ (olay gerçekleşti[ğinde]) ifadesi *kâneti'l-kâinet*[ü], *hadeseti'l-hâdiset*[ü] sözleri gibidir. Olaydan maksat kıyamettir. "Kıyamet gerçekleş*ti*." diye ifade edilmesi kesinlikle gerçekleşecek olmasındandır. Bir şeyin vukuu ise, inmesi yani meydana gelmesidir. Şöyle denilir: Beklediğim şey vuku buldu; yani 'inmesini'[1] beklediğim şey vücut buldu.

[1112] **Şayet** "إذا ne ile mansūb kılınmıştır?" **dersen şöyle derim:** ليس ile. Tıpkı *yev**me**'l-cumu'ati leyse lî şuğl*[ün] (Cuma günü bir meşgalem yok.) demen gibi. Yahut *izâ vaka'at kâne keyte ve keyte* (O vuku bulduğunda şöyle şöyle olacak.) takdirinde mahzuf bir âmil ile mansūbdur. Yahut *uzkur* (An!) fiilinin zarfı olmak üzere mansūbdur.

[1113] كاذِبَةٌ "yalanlayacak kimse" demektir; yani kıyamet koptuğu an Allah'a yalan söyleyen ve gaybı yalanlama konusunda gerçek dışı beyanda bulunan hiç kimse kalmaz; çünkü o gün herkes mümindir, doğru sözlüdür ve tasdik makamındadır. Bugün ise çoğu kimse yalancı ve tekzipçidir. Şu âyetlerde olduğu gibi: "Bizim şiddetli azabımızı görünce, 'Yalnızca Allah'a iman ediyoruz!' dediler." [Gāfir 40/84]; "Artık, o can yakıcı azabı görene kadar ona iman etmezler." [Şu'arâ 26/201]; "Nankörce inkâr edenler ise (kıyamet) saat(i) ansızın başlarına gelene kadar ondan yana şüphe içinde kalmaya devam ederler." [Hac 22/55] لِوَقْعَتِها'daki *Lâm* يا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَياتِي ("'Âh! Keşke, yaşarken [şu ebedî hayatım için] bir şeyler gönderseydim!' der." [Fecr 89/24]) âyetindeki Lâm'ın benzeridir (*vakte hayâtî* [yaşarken] takdirindedir). Yahut aynen bugün onu tekzip eden ve ona "sen olmayacaksın" diyen pek çok kimseye mukabil (o günde) onu tekzip eden ve ona "sen vuku bulmadın" diyen hiçbir kimse olmayacaktır. Ya da (نفسٌ كاذبةٌ), vahim riskli bir durumda *nefs*i buna karşı kendisini yüreklendirerek "Elbette sen bunu ve âlâsını yapabilirsin! O hâlde bu işe koyul, aldırış etme!" demesi hâlinde "Falancayı nefsi yalancı çıkardı." sözlerinde olduğu gibidir. Mâna şudur: O öyle bir olaydır ki şiddet ve dehşetine asla güç yetirilemez. Keza, o gün hiçbir nefis, büyük işler karşısında kendi özüne, ona karşı tahammül ve üstesinden gelme bağlamında yüreklendirici şeyler söyleyecek durumda değildir;

1 Buradaki "inme" gökten yere değil, belirsizlik (gayb) âleminden içinde yaşanılan şehadet âlemine inme, yani gerçekleşmedir. / ed.

سورة الواقعة

وآياتها ٩٦. وقيل: ٩٧ آية

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ﴾

٥ ٢-﴿لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌ﴾

[١١١١] {وَقَعَتِ الواقعة} كقولك: كانت الكائنة، وحدثت الحادثة. والمراد القيامة؛ وصفت بالوقوع، لأنها تقع لا محالة، فكأنه قيل: إذا وقعت التي لا بدّ من وقوعها. ووقوع الأمر نزوله. يقال: وقع ما كنت أتوقعه، أي نزل ما كنت أترقب نزوله.

[١١١٢] فإن قلت: بم انتصب إذا؟ قلت: بـ{لَيْسَ}. كقولك: يوم الجمعة ليس لي
١٠ شغل؛ أو بمحذوف، يعني إذا وقعت كان كيت وكيت، أو بإضمار اذكر.

[١١١٣] {كَاذِبَةٌ} نفس كاذبة، أي لا تكون حين تقع نفس تكذب على الله وتكذب في تكذيب الغيب؛ لأنّ كل نفس حينئذٍ مؤمنة صادقة مصدّقة، وأكثر النفوس اليوم كواذب مكذبات، كقوله تعالى {فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا قَالُوا ءَامَنَّا بِاللهِ وَحْدَهُ} [غافر: ٨٤]، {لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ حتى يَرَوُا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ} [الشعراء: ٢٠١]، {وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي
١٥ مِرْيَةٍ مِنْهُ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً} [الحج: ٥٥]. واللام مثلها في قوله تعالى {يَا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِي} [الفجر: ٢٤]. أو: ليس لها نفس تكذبها وتقول لها: لم تكوني، كما لها اليوم نفوس كثيرة يكذبنها، يقلن لها: لن تكوني. أو هي من قولهم: كذبت فلانًا نفسه في الخطب العظيم، إذا شجعته على مباشرته، وقالت له: إنك تطيقه وما فوقه فتعرّض له ولا تبال به، على معنى: أنها وقعة لا تطاق شدّة وفظاعة وأن لا نفس
٢٠ حينئذٍ تحدث صاحبها بما تحدثه به عند عظائم الأمور وتزين له احتمالها وإطاقتها،

çünkü onlar o anda bunu yapamayacak kadar zayıf ve zelildirler. Dikkat edilirse, كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ ("İnsanların etrafa dağılmış kelebekleri andıracağı gün..." [Kāri'a 101/4]) buyrulmuştur. Malum, kelebek 'zayıflık'ta darb-ı meseldir. كَاذِبَةٌ'nin *'âkıbet* kelimesi gibi *tekzîb* anlamında masdar olduğu da söylenmiştir. *Hamele 'alâ karnıhî fe-mâ kezzebe* (Akranının üzerine savlet etti; yalanlamadı!) dersin ki "…korkup geri durmadı!" anlamındadır. ("Yalanlamadı" anlamındaki *fe-mâ kezzebe* ifadesinin) hakikat anlamı, "akranına karşı koyabileceği ve onun üzerine atılabileceği konusunda nefsinin kendisine ettiği telkinlere karşı onu yalanlamadı" şeklindedir. Züheyr şöyle demiştir:

> [Asser'de öyle bir 'aslan' var ki adam avlar]'Aslan' bile emsallerinden tırstığında, *o* dimdik durur! (Hiç aldırış etmeden, korkusuzca atılır.)

Yani kıyamet vuku bulduğu zaman artık geri dönüş, yeni bir başlangıç yoktur.

3. Alçaltmaktadır, yükseltmektedir:

[1114] خافِضَةٌ رافِعَةٌ (Alçaltmaktadır, yükseltmektedir.) ifadesi, mukadder *hiye* (o) zamiriyle merfû'dur. Yani kıyamet, birtakım toplulukları yüceltir, birtakım toplulukları alçaltır. Burada ya kıyametin şiddeti anlatılmaktadır *-çünkü bu tarz büyük olaylar olduğunda birtakım insanlar birtakım mertebelere çıkarlar, bazıları da mevkilerini kaybederler-* yahut o gün, cehennemlikler alçak yerlere düşer, cennetlikler de yüksek derecelere çıkarlar yahut da kıyamet her şeyi sarsar ve yerlerinden savurur, bunun sonucu da bazı şeyleri alçaltır, bazılarını yükseltir. Öyle ki, gök parçalanıp düşer, yıldızlar darmadağın olup dökülür, dağlar yerinden oynar ve bulutların geçişi gibi geçerler.

[1115] İfade, hâl olmak üzere *hāfidat^en^ râfi'at^en^* şeklinde mansūb da okunmuştur.[1]

4. Arz şiddetle sarsıldığında;
5. dağlar paramparça olup da
6. toz-duman gibi etrafa saçıldığında;

[1116] "Şiddetle sarsıldığında" yani üzerinde bulunan dağ, bina ve benzeri her ne varsa hepsi yıkıldığında. "Dağlar paramparça olup" kavut gibi bir hâl alacak şekilde un ufak edildiğinde... Yahut *Besse'l-ganem^e^* (Davarı sürdü.) sözünden; [dağlar] yürütüldüğünde. Bu durumda "Ve dağlar yürütülmüştür." [Nebe' 78/20] âyetindeki gibi olur. مُنْبَثًّا "dağılmış olarak" demektir; Tâ ile[2] de okunmuştur; o takdirde kesilmiş olarak anlamına gelir.

1 "O olay, *alçaltıcı yükseltici olarak* gerçekleştiğinde…" mealinde. / ed.
2 Yani peltek Se yerine Tâ ile; *munbetten*. / ed.

لأنهم يومئذٍ أضعف من ذلك وأذل. ألا ترى إلى قوله تعالى {كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ} [القارعة: ٤]؛ والفراش مثلٌ في الضعف. وقيل: {كَاذِبَةٌ} مصدر كالعاقبة بمعنى التكذيب، من قولك: حمل على قرنه فما كذب، أي فما جبن وماتثبط. وحقيقته: فما كذب نفسه فيما حدثته به من إطاقته له وإقدامه عليه. قال زهير:

٥ [لَيْثٌ بِعَثَّرَ يَصْطَادُ الرِّجَالَ] اذَا ❁ مَا اللَّيْثُ كَذَّبَ عَنْ اقْرَانِهِ صَدَقَا

أي إذا وقعت لم تكن لها رجعة ولا ارتداد.

٣-﴿خَافِضَةٌ رَافِعَةٌ﴾

[١١١٤] {خَافِضَةٌ رَافِعَةٌ} على: هي خافضة رافعة، ترفع أقوامًا وتضع آخرين؛ إما وصفًا لها بالشدّة، لأنّ الواقعات العظام كذلك: يرتفع فيها ناس إلى مراتب ويتَّضِع ١٠ ناس، وإما لأنّ الأشقياء يحطون إلى الدركات، والسعداء يرفعون إلى الدرجات، وإما أنها تزلزل الأشياء وتزيلها عن مقارّها، فتخفض بعضًا وترفع بعضًا حيث تسقط السماء كسفًا وتنتثر الكواكب وتنكدر وتسير الجبال فتمرّ في الجوّ مرّ السحاب.

[١١١٥] وقرئ «خافضةً رافعةً»، بالنصب على الحال.

٤-﴿إِذَا رُجَّتِ الأَرْضُ رَجًّا﴾

١٥ ٥-﴿وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا﴾

٦-﴿فَكَانَتْ هَبَاءً مُنْبَثًّا﴾

[١١١٦] {رُجَّتِ} حرّكت تحريكًا شديدًا حتى ينهدم كل شيء فوقها من جبل وبناء. {وَبُسَّتِ الجِبَالُ} وفتت حتى تعود كالسويق، أو سيقت من بس الغنم إذا ساقها. كقوله {وَسُيِّرَتِ الجِبَالُ} [النبأ: ٢٠]. {مُنْبَثًّا} متفرقًا؛ وقرئ بالتاء، أي منقطعًا.

[1117] [Fiiller] *raccet* ve *besset* şeklinde de okunmuştur; o zaman "Sallandı, gitti." anlamında olurlar. Nitekim Huss kızı'nın (Bintü'l-Huss; boğasak deveyi anlatırkenki) sözünde şöyle geçmektedir:

Gözü çekilmiş, sağrıları oynamakta; bacakları ayrık yürümekte…

[1118] **Şayet** "اذا رجت ne ile mansūb olmuştur?" **dersen şöyle derim:** إذا وقعت'dan bedel olmak üzere. Ancak خافِضَة رافِعَة ile nasbedilmiş olması da mümkündür; yani yerin sarsıldığı, dağların savrulduğu anda [kopan kıyamet] alçaltmaktadır, yükseltmektedir; çünkü *o anda*, yüksek olan alçalır, alçak olan yükselir.

7. Siz de (huzurumda) üç sınıfa ayrıldığınızda:

8. Uğur ve bereket sahipleri... -Uğur ve bereket sahipleri mi, (ne mutlu bunlara)!-

9. Uğursuzlar, meymenetsizler... -Uğursuzlar mı, meymenetsizler mi (berbattır hâlleri)!..-

10. Öncüler de öncülerdir hani!

11. Ki bunlardır (katımızdaki) önde gelenler;

12. nimet dolu cennetlerde...

[1119] أزْواجا sınıflar demektir; birbirleri ile birlikte olan ya da bir arada zikredilen sınıflara *ezvâc* denir.

[1120] *Ashâbu'l-meymene* amel defterleri sağlarından verilenlerdir. *Ashâbu'l-meş'eme* ise amel defterleri sollarından verilenlerdir. (ii) Yahut yüce makam sahipleri ile alçak konumdaki itibarsız kimselerdir; *fulân^{un} minnî bi'l-yemîn, fulân^{un} minnî bi'ş-şimâl* (Falan benim sağımdadır, yani itibarlıdır; filan da benim solumdadır, yani itibarsızdır.) dersin. Bu nitelemeyi onların senin yanındaki değerlerine göre yapar, itibarlı iseler sağımda, itibarsızsalar solumda dersin. Bu Arapların, sağı uğurlu, solu da uğursuz görmeleri sebebiyledir. Onlar *sânih*i -yani yolda giderken önünden soldan sağa doğru geçenleri- uğurlu, tersi hâli de uğursuz sayarlardı. Bu sebepledir ki, *sağ* için [uğur ve bereket anlamındaki] *yumn*den bir isim türetmişler; kuzeydekileri de *şu'mî* (uğursuz) diye adlandırmışlardır. (iii) Denilmiştir ki *Ashâbu'l-meymene* uğur ve meymenet sahipleri; *Ashâbu'l-meş'eme* ise uğursuz, meymenetsizlerdir. Çünkü cennettekiler itaatleri sayesinde birbirlerine meymenetli gelmekte, cehennemdekiler ise masiyetleri yüzünden birbirlerine meymenetsiz gelmektedir. (iv) Şu da söylenmiştir: Cennetlikler sağ tarafa, cehennemlikler ise sol tarafa (kuzeye) alınacaklardır.

[١١١٧]وقرئ «رجت وبست» أي ارتجت وذهبت. وفي كلام بنت الخس:

عينها هاجّ، وصلاها راجّ؛ وهي تمشي وتَفَاجُّ

[١١١٨]فإن قلت: بم انتصب {إِذَا رجَّتْ}؟ قلت: هو بدل من {إذا وقعت} [١].
ويجوز أن ينتصب بـ{خَافِضَةٌ رَافِعَةٌ}، أي تخفض وترفع وقت رجّ الأرض، وبسّ
٥ الجبال، لأنه عند ذلك ينخفض ما هو مرتفع، ويرتفع ما هو منخفض.

٧-﴿وَكُنْتُمْ أَزْوَاجًا ثَلاثَةً﴾

٨-﴿فَأَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ﴾

٩-﴿وَأَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ﴾

١٠-﴿وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ﴾

١٠ ١١-﴿أولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ﴾

١٢-﴿فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ﴾

[١١١٩] {أَزْوَاجًا} أصنافًا، يقال للأصناف التي بعضها مع بعض -أو يذكر بعضها
مع بعض- أزواج.

[١١٢٠] {فَأَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ} الذين يؤتَون صحائفهم بأيمانهم؛ {وَأَصْحَابُ
١٥ الْمَشْأَمَةِ} الذين يؤتَونها بشمائلهم. أو أصحاب المنزلة السنية وأصحاب المنزلة
الدنية، من قولك: فلان مني باليمين، فلان مني بالشمال، إذا وصفتهما بالرفعة عندك
والضعة. وذلك لتيمُّنهم بالميامن وتشاؤمهم بالشمائل، ولتفاؤلهم بالسانح وتطيّرهم
من البارح. ولذلك اشتقوا لليمين الاسم من اليمن، وسموا الشمائل الشؤمى. وقيل:
أصحاب الميمنة وأصحاب المشأمة أصحاب اليمن والشؤم؛ لأنّ السعداء ميامين على
٢٠ أنفسهم بطاعتهم، والأشقياء مشائيم عليها بمعصيتهم. وقيل: يؤخذ بأهل الجنة ذات
اليمين وبأهل النار ذات الشمال.

[1121] “Öncüler” Allah Teâlâ’nın davet ettiği hayırlı işlerde öncü olan ve Allah rızasını tahsilde zorlu yolları aşan ihlâslı kimselerdir. Denilmiştir ki insanlar üç çeşittir: Erken yaşlarından itibaren hayırlı işler yapmış ve dünyasını değiştirene kadar hayatını hep o minval üzere geçirmiş kimseler. Bunlar ‘öncü’ ve ‘önde gelen’ kimselerdir. İkincisi hayatına günahla başlamış ve uzun zaman gaflet içinde yaşamış sonra tevbe edip dönmüştür. Bu da ‘sağ cenahtadır [yani hayırlı, uğurlu biridir]. Üçüncüsü ise hayatına günah ile başlamış ve dünyasını değiştirene kadar da hayatını bu şekilde şer üzere sürdürmüştür. İşte bu da sözü edilen ‘sol cenahtaki [hayırsız, uğursuz kimse]lerdendir.

[1122] ما اصْحابُ الْمَيْمَنَةِ ve ما اصْحابُ الْمَشْئَمَةِ her iki grubun saadet ve şekavet içinde bulunma hâllerinden taaccüp etme anlamındadır. “Nedir bunlar!”[1] anlamındadır. وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ derken de “Önde gidenler de o iyi bildiğin, özellikleri sana ulaşmış olan kimselerdir.” demek istemektedir. Tıpkı “Abdullah da Abdullah’tır hani!”[2] sözü gibi. Ebu’n-Necm (v. 125/743?) de şöyle demiştir:

Şiirim de *benim* şiirimdir yani!

ki âdeta şunu söylemek istemektedir: Benim şiirim; sana ulaşan, fesahatini ve eşsiz güzelliğini görmüş olduğun o şiirdir. (Bir yorumda) السَّابِقُونَ tekid, اولئِكَ الْمُقَرَّبُونَ da haber kılınmıştır; ancak bu[3] doğru değildir. Bazıları da وَالسَّابِقُونَ üzerinde durmuş, السَّابِقُونَ اولئِكَ الْمُقَرَّبُونَ (Önde gidenler… Bu öncüler var ya işte onlardır gözdeler.) diye de başlangıç yapmışlardır. Doğru olan, ikincisi üzerinde durulmasıdır; çünkü cümlenin tamamlanması ona bağlıdır. Kaldı ki bu cümle ما اصْحابُ الْمَيْمَنَةِ ve ما اصْحابُ الْمَشْئَمَةِ ifadelerine mukabil gelmiştir.

[1123] “Ki bunlardır *nimet dolu cennetlerde* ‘gözde’ler.” Yani cennette makamları Arş’ın yakınında olup dereceleri yükseltilmiş olanlar. [فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ ifadesi] *fî cenneti’n-ne‘îm* (nimet dolu cennette) şeklinde de okunmuştur.

13. (Onlar) öncekilerden pek çok insandır;
14. sonrakilerden de biraz…

[1124] ثُلَّة çok sayıda insandan oluşan ümmettir. Şair şöyle demiştir:

(İlyas b. Mudar’ın karısı) Hındif’e ait kalabalık bir topluluk geldi,
köpüklü sel dalgası gibi bir orduyla.

1 “Uğur ve bereket sahipleri mi, (ne mutlu bunlara)!” “Uğursuzlar mı, meymenetsizler mi (berbattır hâlleri)!..” / ed.

2 İbn Mes‘ûd Hazretlerinin adıdır. Ebu Hanife’nin ünlü sözünde geçmektedir: Biz nebevî ilmi İbn Mes‘ûd’dan almakta, onu diğerlerine tercih etmekteyiz. Ama İbn Mes‘ûd da İbn Mes‘ûd’dur yani!.. Sahabenin en âlim 3-4 kişisinden biri ve ilimle en fazla iştigal edeni… / ed.

3 Yani “Öncüler var ya o öncüler, işte bunlardır [Allah’a yakın olan] gözdeler.” şeklindeki mâna. / ed.

[١١٢١] {وَالسَّابِقُونَ} المخلصون الذين سبقوا إلى ما دعاهم الله إليه وشقوا الغبار في طلب مرضاة الله عز وجل. وقيل: الناس ثلاثة؛ فرجل ابتكر الخير في حداثة سنه، ثم داوم عليه حتى خرج من الدنيا؛ فهذا السابق المقرَّب. ورجل ابتكر عمره بالذنب وطول الغفلة، ثم تراجع بتوبة؛ فهذا صاحب اليمين. ورجل ابتكر الشر في حداثة سنه، ٥ ثم لم يزل عليه حتى خرج من الدنيا، فهذا صاحب الشمال.

[١١٢٢] {مَا أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ... مَا أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ} تعجيب من حال الفريقين في السعادة والشقاوة. والمعنى: أي شيء هم؟ {وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ}، يريد: والسابقون من عرفت حالهم وبلغك وصفهم؛ كقوله وعبد الله عبد الله. وقول أبي النجم:

وشعري شعري

١٠ كأنه قال: وشعري ما انتهى إليك وسمعت بفصاحته وبراعته. وقد جعل {السَّابِقُونَ} تأكيدًا، و{أُولَئِكَ المقَرَّبُونَ} خبرًا؛ وليس بذاك. ووقف بعضهم على: والسابقون، وابتدأ {السَّابِقُونَ أُولَئِكَ المقَرَّبُونَ}. والصواب أن يوقف على الثاني، لأنه تمام الجملة، وهو في مقابلة {مَا أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ} و{مَا أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ}.

[١١٢٣] المقربون {فِى جَنَّاتِ النَّعِيمِ} الذين قربت درجاتهم في الجنة من العرش ١٥ وأعليت مراتبهم. وقرئ «في جنة النعيم».

١٣-﴿ثُلَّةٌ مِنَ الأَوَّلِينَ﴾

١٤-﴿وَقَلِيلٌ مِنَ الآخِرِينَ﴾

[١١٢٤] والثلة: الأمة من الناس الكثيرة. قال

وَجَاءَتْ إِلَيْهِمْ ثُلَّةٌ خِنْدِفِيَّة ❁ بِجَيْشٍ كَتَيَّارٍ مِن السَّيلِ مُزْبِدِ

[1125] وَقَلِيلٌ مِنَ الْاٰخِرِينَ (sonrakilerden de biraz) ifadesi[1] de ثُلَّةٌ'nin çokluk ifade ettiğine delil olmaya yeter. ثُلَّةٌ kırmak anlamındaki *sell* kökündendir; baş yarmak anlamındaki *ümme*nin *emm*den gelmesi gibi. Âdeta 'insanlardan kırılmış ve onlardan koparılmış bir bölük'. Mâna şöyledir: Öncekiler arasında önden gidenler çoktur ki bunlar Hazret-i Âdem'den Hazret-i Muhammed'e kadar olan geçmiş milletlerdir. وَقَلِيلٌ مِنَ الْاٰخِرِينَ (sonrakilerden de biraz), bunlar da Muhammed'in (s.a.) ümmetidir.

[1126] Denilmiştir ki 'öncekiler'den maksat bu ümmetin önden gidenleri, 'sonrakiler'den maksat da yine bu ümmetin sonradan gelenleridir. Hazret-i Peygamber'in "Her iki grup da benim ümmetimdendir!" dediği de rivayet edilmiştir. "Ama [14. âyette] 'sonrakilerden de biraz' dedikten sonra, [40'ta] 'sonrakilerden de pek çok' buyuruyor." **dersen şöyle derim:** Bu (14), 'öncüler' hakkında, o (40) ise 'sağ cenahtakiler' hakkındadır ve onlar hem evvelkilerden hem de sonrakilerden pek çokturlar. **Şayet** "Bu (14) nâzil olduğu zaman Müslümanların ağırına gitmiş; bunun üzerine Hazret-i Peygamber Allah'a müracaata devam etmiş ve sonunda "Öncekilerden de pek çok; sonrakilerden de pek çok…" [39-40] âyetleri inmiş; buna ne dersin?" **dersen şöyle derim:** Bu iki sebepten dolayı doğru olamaz. 1) Bu âyet çok açık ve seçik olarak 'öncüler' hakkındadır. Aynı şekilde, ikinci âyet de 'sağ cenahtakiler' hakkındadır. Dikkat edersen, 'sağ cenahtakiler'e onları 'öncüler'e ve onlara yapılan vaade atfederek vaatte bulunmaktadır. 2) Haberlerde nesih caiz olmaz. Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: "Önceki ümmetlerin 'öncüler'i bizim ümmetin 'öncüler'inden çoktur. Önceki ümmetlerin tâbileri ise (sayıca) bu ümmetin tâbileri gibidir."

[1127] ثُلَّةٌ mahzuf bir mübtedanın haberi olup takdiri şu şekildedir: *Hüm süllet*^{ün}.[2]

15. Murassâ tahtlarda;
16. karşılıklı kurularak yerlerine.

[1128] مَوْضُونَةٍ (murassâ) yani zırh halkalarının birbirine geçmeli oluşu gibi inci ve yakut geçmeli altınla örülmüş taht… el-A'şâ şöyle demiştir:

Birbirine geçmeli hâlde; sanki [Hz.] Dâvud'un dokuduğu türden …

"Kademeli bir şekilde birbirine eklemeli biçimde" anlamına geldiği de söylenmiştir.

1 Yani ثُلَّةٌ (pek çok) kelimesinin karşısında قليل (biraz)ın kullanılması. / ed.
2 Yani, "Bunlar öncekilerden olan pek çok insandır." / ed.

[١١٢٥]وقوله عز وجل {وَقَلِيلٌ مِنَ الآخِرِينَ} كفى به دليلًا على الكثرة، وهي من الثل، وهو الكسر، كما أنّ الأمّة من الأمّ، وهو الشج؛ كأنها جماعة كسرت من الناس وقطعت منهم. والمعنى: أنّ السابقين من الأوّلين كثير، وهم الأمم من لدن آدم عليه السلام إلى محمد ﷺ؛ {وَقَلِيلٌ مِنَ الآخِرِينَ} وهم أمّة محمد ﷺ.

٥ [١١٢٦]وقيل: {مِنَ الأَوَّلِينَ} من متقدّمي هذه الأمة، و{مِنَ الآخِرِينَ} من متأخريها. وعن النبي ﷺ: الثلتان جميعًا من أمّتي. فإن قلت: كيف قال {وَقَلِيلٌ مِنَ الآخِرِينَ}، ثم قال {وَثُلَّةٌ مِنَ الآخِرِينَ } [٤٠]؟ قلت: هذا في السابقين، وذلك في أصحاب اليمين؛ وأنهم يتكاثرون من الأولين والآخرين جميعًا. فإن قلت: فقد روى أنها لما نزلت شق ذلك على المسلمين، فما زال رسول الله ﷺ يراجع ربه

١٠ حتى نزلت {ثُلَّةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَثُلَّةٌ مَنَ الآخِرِينَ} [الواقعة: ٣٩ - ٤٠]. قلت: هذا لا يصح لأمرين؛ أحدهما أنّ هذه الآية واردة في السابقين ورودًا ظاهرًا، وكذلك الثانية في أصحاب اليمين. ألا ترى كيف عطف أصحاب اليمين ووعْدَهم على السابقين ووعدِهم، والثاني: أنّ النسخ في الأخبار غير جائز. وعن الحسن رضي الله عنه: سابقو الأمم أكثر من سابقي أمّتنا، وتابعو الأمم مثل تابعي هذه الأمّة.

١٥ [١١٢٧]و{ثُلَّةٌ} خبر مبتدإ محذوف، أي هم ثلةٌ.

١٥-﴿عَلَى سُرُرٍ مَوْضُونَةٍ﴾

١٦-﴿مُتَّكِئِينَ عَلَيْهَا مُتَقَابِلِينَ﴾

[١١٢٨]{مَوْضُونَةٍ} مرمولة بالذهب، مشبّكة بالدرّ والياقوت، قد دوخِل بعضها في بعض كما توضن حلق الدرع. قال الأعشى:

٢٠ وَمِنْ نَسْجِ دَاوُدَ مَوْضُونَة ۞

وقيل: متواصلة، أدنى بعضها من بعض.

[1129] مُتَّكِئِينَ (kurularak) kelimesi على’da âmil olan mahzuf fiilin zamirinden hâldir; *istekarrû ‘aleyhâ muttekiîne* takdirindedir. “Karşılıklı” yani birbirlerinin arkalarından bakmazlar. Onlar, güzel geçim ehli olmak, ahlâken olgun olmak ve adaba riayetkâr olmakla vasıflandırılmışlardır.

17. Fır dönmektedir ölümsüz çocuklar, çevrelerinde;
18. kaynağından doldurulmuş ibrikler, kadehler ve kâselerle...
19. -Ki ne başları ağrır ondan, ne de sarhoş olurlar.-
20. Tercih ettikleri meyvelerle
21. ve canlarının çektiği her tür kuşun etiyle...
22. Âhu gözlü hûriler bir de;
23. (sedefinde) korunmuş inci kadar parlak;
24. tamamen kendi yaptıklarının karşılığı olarak...

[1130] مُخَلَّدُونَ (ölümsüz); yani daima çocuk şeklinde ve hizmet etme yaşında; sonsuza dek o şekilde bırakılan. Denilmiştir ki [مُخَلَّدُونَ], küpe anlamındaki *hâlde* kelimesinden olup “kulakları küpeli” demektir. Şu da söylenmiştir: Onlar dünyalıların çocuklarıdır; hasenatları olmadığı için sevapları olmaz, günahları olmadığı için cezalandırılmazlar da; [bu şekilde, cennetliklere hizmet ederler.] -Bu, Hazret-i Ali ve Hasan-ı Basrî’den rivayet edilmiştir.- Hadiste de “Kâfirlerin çocukları cennet ehlinin hizmetkârlarıdır.” şeklinde geçmektedir.

[1131] الأكواب kulpu ve imbiği olmayan kaplar; الأباريق imbikli kaplardır.

[1132] “Ne başları ağrır ondan”, yani ondan içtikleri yüzünden “ne de sarhoş olurlar.” Hakikati şudur: *Sudâ*‘ları (baş ağrıları) ondan sadır olmaz. Ya da *ondan* ayrılmazlar. Mücâhid *lâ **yetesadde**‘ûne* -yani يَوْمَئِذٍ يَصَّدَّعُونَ (“...o gün, bölük bölük olacaklar.” [Rûm 30/43]) âyetindeki gibi “birbirlerinden ayrılmazlar”- anlamında *lâ yassadde‘ûne* okumuştur. “Birbirlerini ondan ayırmazlar.” anlamında *lâ yusaddi‘ûne* de okunmuştur.

[1133] يَتَخَيَّرُونَ (tercih ettikleri) yani en iyisi, en üstünü. يَشْتَهُونَ (canlarının çektiği) yani *temenni*[1] ettikleri.

[1134] وَلَحْمِ طَيْرٍ mecrur; وحورٌ عِينٌ ise merfû‘ okunmuştur[2] ki bu durumda takdir [Sîbeveyhi’nin] *el-Kitâb*’ındaki şu beyit gibi *ve fî-hâ hûr*^{un} *‘îyn*^{un} şeklindedir:

---

1 *Temennî* kelimesinde, olmayacak şeylerin arzu edilmesi (kuruntu) anlamı vardır; bu tefsiriyle Zemahşerî cennette bunun söz konusu olmayacağını, her tür isteğin imkân dâhilinde olacağını belirtmiş olmaktadır. / ed.

2 ولَحْمِ طيْرٍ([canlarının çektiği] her tür kuşun etiyle...) ifadesinin أَكْوَابٍ’e atıfla mecrur okunuşu ile, aynı anda وحورٌ عِينٌ (Âhu gözlü hûriler bir de...) ifadesinin cümle-i ismiyye olarak (*ve fî-hâ hûrun ‘îynun*) merfû‘ okunuşu arasındaki zıtlığa dikkat çekmekte, bunu açıklamaktadır. / ed.

[١١٢٩] {مُتَّكِئِينَ} حال من الضمير في {عَلَى}، وهو العامل فيها، أي استقرّوا عليها متكئين؛ {مُتَقَابِلِينَ} لا ينظر بعضهم في أقفاء بعض. وصفوا بحسن العشرة وتهذيب الأخلاق والآداب.

١٧-﴿يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ﴾

١٨-﴿بِأَكْوَابٍ وَأَبَارِيقَ وَكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ﴾

١٩-﴿لا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلا يُنْزِفُونَ﴾

٢٠-﴿وَفَاكِهَةٍ مِمَّا يَتَخَيَّرُونَ﴾

٢١-﴿وَلَحْمِ طَيْرٍ مِمَّا يَشْتَهُونَ﴾

٢٢-﴿وَحُورٌ عِينٌ﴾

٢٣-﴿كَأَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ﴾

٢٤-﴿جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١١٣٠] {مُخَلَّدُونَ} مبقون أبدًا على شكل الولدان وحدّ الوصافة لا يتحوّلون عنه. وقيل: مقرّطون، والخلدة: القرط. وقيل: هم أولاد أهل الدنيا؛ لم تكن لهم حسنات فيثابوا عليها، ولا سيئات فيعاقبوا عليها. روى عن علي رضي الله عنه وعن الحسن. وفي الحديث: أولاد الكفار خدّام أهل الجنة.

[١١٣١] الأكواب أوان بلا عرى وخراطيم. والأباريق، ذوات الخراطيم.

[١١٣٢] {لا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا} أي بسببها. وحقيقته: لا يصدر صداعهم عنها، أو لا يفرّقون عنها. وقرأ مجاهد: «لا يَصَّدَّعون»، بمعنى: لا يتصدعون لا يتفرقون، كقوله {يَوْمَئِذٍ يَصَّدَّعُونَ} [الروم: ٤٣] و«يُصَدِّعون»، أي لا يصدع بعضهم بعضًا، لا يفرّقونهم.

[١١٣٣] {يَتَخَيَّرُونَ} يأخذون خيره وأفضله. {يَشْتَهُونَ} يتمنون.

[١١٣٤] وقرئ «ولحومِ طيرٍ». قرئ «وحورٌ عين»، بالرفع على: وفيها حور عين، كبيت الكتاب:

Zaman geçti; geride kalmadı yurttan eser
Külleri toprağa dönüşmüş sade ocak taşları
ve *bir de* başı dövülmüş kazık.[1]

Ya da وِلدانٌ üzerine atıfla öyledir; [12. âyetteki] جنات النعيم'e atıfla mecrur da olur. Sanki şöyle denilmiş gibidir: *Hum fî cennâti'n-ne'îmi ve fâkihet*[in] *ve lahm*[in] *ve hûr*[in].[2] Ya da أَكْوَابٍ üzerine atıfla (mecrur)dur; çünkü "Fır dönmektedir ölümsüz çocuklar, çevrelerinde; kadehler, kâselerle..." demek, "kâselerle zevklenirler" demektir. Mansūb olması ise *yu'tevne hûr*[an] (kendilerine hûriler verilir) takdirindedir.

[1135] جَزاءً *mef'ûlün leh*tir, yani bütün bunlar onlara, yaptıklarına karşılık olsun diye yapılır.

25. Orada ne boş lâf işitirler ne de günaha sokacak bir söz.
26. Sadece "Selâm! Selâm!" sesleri (az ve öz).

[1136] سَلاما سَلاما ifadesi ya قِيلًا'den bedeldir -ki "Orada ne boş lâf işitirler ne de günaha sokacak bir söz. Sadece 'Selâm!' sesleri [az ve öz]" ifadesi de buna delâlet eder- ya da قِيلًا'in *mef'ûlün leh*idir. Bu durumda mâna şöyle olur: Orada "Selâm! Selâm!" sözlerinden başka bir şey işitmezler; yani aralarında selâmı yayarlar ve selâm ardından selâm verirler. [سَلاما سَلاما ifadesi] söyledikleri sözün direkt aktarımı yoluyla *selâm*[un] *selâm*[un] şeklinde merfû' da okunmuştur.

27. Peki ya sağ cenahtakiler? Sağ cenahtakiler mi? (Bakın neredeler bunlar:)
28. Dalbastı kiraz ağaçları arasında;
29. salkım salkım muz ağaçları arasında;

[1137] سِدْر sultanî kiraz / kızılcık ağacıdır. مَخْضُودٍ âdeta dikeni giderilmiş, dikensiz demektir. Mücâhid'den, meyvelerinin çokluğundan dalları eğilmiş (dalbastı) anlamında olduğu rivayet edilmiştir. Meyve yaş iken dallarını eğmesi hâlinde *hadade'l-ğusn*[a] denilir ki kelime bu kullanımdan alınmıştır. طلح muz ağacıdır; *mugaylan* ağacı olduğu da söylenmiştir ki güzel kokulu ve bol çiçeklidir. Süddî, *talh*ın dünya muzuna benzer bir ağaç olduğunu, fakat baldan daha tatlı bir meyvesi olduğunu söylemiştir. Hazret-i Ali'den nakledildiğine göre o; [Hâ yerine Ayın'la] وطَلْع okumuş ve "Bunun *talh* ile ne ilgisi var?" demiş; sözünü desteklemek üzere de لَها طَلْعٌ نَضِيدٌ ("tomurcukları birbiri üzerine dizilmiş [yüksek hurma ağaçları]" [Kāf 50/10]) âyetini okumuştur.

1 *Müşeccec, ravâkidu* üzerine ma'tûf olmasına rağmen mâna itibariyle merfû' kullanılmıştır. / çev.
2 Yani nimet dolu cennetlerdedirler; meyveler içindedirler, kuş etleri içindedirler, hûriler arasındadırlar.... / ed.

[بَادَتْ وغَيَّرَ آيَهُنَّ مَعَ البِلَى]... الا رَوَاكدَ جَمْرُهُنَّ هَبَاءُ
وَمُشَجَّجٌ...

أو للعطف على {وِلْدَانٌ}، وبالجر عطفًا على {جَنَّاتِ النَّعِيمِ} [١٢]، كأنه قال: هم في جنات النعيم، وفاكهة ولحم وحور. أو على {أَكْوَابٍ}، لأن معنى {يَطُوفُ عَلَيْهِمْ
٥ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ بِأَكْوَابٍ} ينعمون بأكواب، وبالنصب على: ويؤتَوْن حورًا.

[١١٣٥] {جَزَاءً} مفعول له، أي يفعل بهم ذلك كله جزاء بأعمالهم.

٢٥-﴿ لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْثِيمًا﴾

٢٦-﴿إِلا قِيلًا سَلامًا سَلامًا﴾

[١١٣٦] { سَلامًا سَلامًا } إما بدل من {قِيلًا} بدليل قوله {لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا
١٠ إِلا سَلَامًا} [مريم: ٦٢] وإما مفعول به لـ{قِيلًا}، بمعنى: لا يسمعون فيها إلا أن يقولوا سلاما سلاما. والمعنى: أنهم يفشون السلام بينهم، فيسلمون سلامًا بعد سلام. وقرئ «سلام سلام»، على الحكاية.

٢٧-﴿وَأَصْحَابُ الْيَمِينِ مَا أَصْحَابُ الْيَمِينِ﴾

٢٨-﴿فِي سِدْرٍ مَخْضُودٍ﴾

١٥ **٢٩-﴿وَطَلْحٍ مَنْضُودٍ﴾**

[١١٣٧]السدر شجر النبق. والمخضود الذي لا شوك له، كأنما خضد شوكه. وعن مجاهد: الموقر الذي تثنى أغصانه كثرة حمله، من خضد الغصن، إذا ثناه وهو رطب. والطلح شجر الموز. وقيل: هو شجر أم غيلان، وله نوار كثير طيب الرائحة. وعن السدي: شجر يشبه طلح الدنيا، ولكن له ثمر أحلى من العسل. وعن علي
٢٠ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أنه قرأ: «وطلع» فقال: وما شأن الطلح، وقرأ قوله: {لَّهَا طَلْعٌ نَّضِيدٌ} [ق: ١٠

Kendisine "طلح'ı değiştiriyor musunuz?" denilince, "Kur'ân âyetleri artık yerinden oynatılamaz; değiştirilemez!" demiştir. İbn Abbas'tan da benzeri bir söz nakledilmiştir. [نَضِيد'le aynı kökten gelen] منضود da "ortadaki sapı gözükmeksizin alttan yukarıya doğru üst üste binmiş salkım" demektir.

30. Uzun (kapsamlı ve koyu) bir gölge altında,
31. bir akar su başında,
32. nice meyveler içinde
33. -ki ne tükenir ne de yasaklıdır-

[1138] وَظِلٍّ مَمْدُودٍ (uzun bir gölge) yani tanyerinin ağarmasıyla güneşin doğuşu arasındaki gölge gibi uzun ve etrafı tutan, çekilip büzülmeyen gölge. مَسْكُوبٍ (akar) yani nerede ve nasıl olmasını dilerlerse orada, o şekilde beliren; kendisine ulaşmak için hiçbir sıkıntı duymayacakları bir su. Denilmiştir ki maksat devamlı akan ve hiç kesintisi olmayan akarsudur. Yine denilmiştir ki o, yeryüzünde yukarıdan dökülen ve dere yatağı olmaksızın akan sudur.

[1139] "Ne tükenir", devamlıdır, dünya meyvelerinde olduğu gibi bazı vakitlerde kesintiye uğramaz; "ne de yasaklıdır", onu devşiren hiçbir şekilde engellenmez, dünya bahçelerinde olduğu gibi önüne çit konulmaz / yasaklanmaz. ["Nice meyveler içinde" anlamındaki وفاكهةٍ كثيرةٍ ifadesi] *hünâke fâkihe-t^{ün}* takdiri ile *ve fâkihet^{un} kesîrat^{un}* (nice meyveler var) şeklinde, merfû' da okunmuştur; [22. âyetteki] وحور عين gibi.

34. Yüksek yataklar üzerinde...
35. Öyle yaratmışızdır ki o kadınları;
36-37. (eşleriyle) yaşıt, sevgi dolu bakireler kılmışızdır onları:
38. Sırf o sağ cenahtakiler için...
39. (ki onlar) öncekilerden de pek çok insandır;
40. sonrakilerden de pek çok insan…

[1140] فُرُش (yataklar) *firâş*ın çoğuludur, tahfif ile[1] *ve furş^{in}* şeklinde de okunmuştur. مَرْفُوعَةٍ (yüksek), yani döşekler üst üste konularak yüksek olmuş yahut sedirler üzerine konulduğundan yüksek olmuş. Denilmiştir ki 'yatak'lardan maksat kadınlardır, çünkü kadına kinaye olarak 'yatak' denir; "koltuklara kurulmuş [kadınlar]" anlamında. Nitekim "*Eş*leriyle[2] birlikte yaslanmışlardır gölgeliklerde koltuklara." [YâSîn 36/56] buyrulmuştur.

---

1 Yani peş peşe iki zammenin ağırlığı sükûn ile hafifletilerek. / ed.

2 Yani dünyadaki 'eş'leri ile değil; cennetteki eşleriyle... Çünkü dünyadaki eşlerle alâka âhirette kesilir; orada insanları 'nikâh birlikteliği' değil, 'inanç birlikteliği' cem eder. Yani müfessirin istidlâl ettiği gibi, YâSîn'deki "eş"lerin mutlaka kadın olması gerekmez; eşleri, "cenneti hak eden cennetlik arkadaşları" demektir. / ed.

فقيل له: أَوَ تُحوِّلها؟ فقال: آي القرآن لا تهاج اليوم ولا تحوّل. وعن ابن عباس نحوه. والمنضود الذي نضد بالحمل من أسفله إلى أعلاه؛ فليست له ساق بارزة.

٣٠-﴿وَظِلٍّ مَمْدُودٍ﴾

٣١-﴿وَمَاءٍ مَسْكُوبٍ﴾

٣٢-﴿وَفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ﴾

٣٣-﴿لا مَقْطُوعَةٍ وَلا مَمْنُوعَةٍ﴾

[١١٣٨] {وَظِلٍّ مَمْدُودٍ} ممتدّ منبسط لا يتقلص، كظلّ ما بين طلوع الفجر وطلوع الشمس. {مَسْكُوبٍ} يسكب لهم أين شاؤوا وكيف شاؤوا لا يتعنون فيه. وقيل: دائم الجرية لا ينقطع. وقيل: مصبوب يجري على الأرض في غير أخدود.

[١١٣٩] {لّا مَقْطُوعَةٍ} هي دائمة لا تنقطع في بعض الأوقات كفواكه الدنيا، {وَلَا مَمْنُوعَةٍ} لا تمنع عن متناولها بوجه، ولا يحظر عليها كما يحظر على بساتين الدنيا. وقرئ «فاكهة كثيرة»، بالرفع على: وهناك فاكهة، كقوله: {وَحُورٌ عِينٌ} [الواقعة: ٢٢].

٣٤-﴿وَفُرُشٍ مَرْفُوعَةٍ﴾

٣٥-﴿إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنْشَاءً﴾

٣٦-﴿فَجَعَلْنَاهُنَّ أَبْكَارًا﴾

٣٧-﴿عُرُبًا أَتْرَابًا﴾

٣٨-﴿لِأَصْحَابِ الْيَمِينِ﴾

٣٩-﴿ ثُلَّةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ﴾

٤٠-﴿ وَثُلَّةٌ مِنَ الْآخِرِينَ﴾

[١١٤٠] {وَفُرُشٍ} جمع فراش. وقرئ «وفرْش»، بالتخفيف. {مَرْفُوعَةٍ} نضدت حتى ارتفعت، أو مرفوعة على الأسِرّة. وقيل: هي النساء، لأن المرأة يكنى عنها بالفراش مرفوعة على الأرائك. قال الله تعالى {هُمْ وَأَزْوَاجُهُمْ فِى ظِلَالٍ عَلَى الأَرَائِكِ مُتَّكِئُونَ} [يس: ٥٦].

انَّا انْشَاناهُنَّ انْشاءً (Öyle yaratmışızdır ki *o kadın*ları [35]) âyeti bu yoruma delâlet eder. Birinci yoruma göre, *le-hunne*[1] zamiri zikredilmemiş olur; çünkü yataklar anlamındaki فُرُش'un anılması kadınların da anıldığına delâlet etmektedir.

[1141] انْشَاناهُنَّ انْشاءً yani onların yaratılışlarını doğum olmaksızın yenilemişizdir! Maksat ya ilk yaratılan ya da yaratılışları [sürekli] yenilenen kadınlardır. Rivayete göre, Ümmü Seleme (r.a.) Hazret-i Peygamber'e انَّا انْشَاناهُنَّ ifadesinden maksadın ne olduğunu sormuş, o da şöyle cevap vermiş: "Ey Ümmü Seleme! Onlar dünyada iken saçı başı ağarmış, gözleri çapak bağlamış koca karı olarak ölenlerdir. Allah onları yaşlılıktan sonra gencecik bir hâlde ve hep aynı yaşta halk eder. Eşleri onların yanına her gelişlerinde onları bakire bulurlar." Hazret-i Âişe bunu Peygamber'den işitince "Eyvah çekeceğim ağrılara!.."[2] demiş, Hazret-i Peygamber de "Orada ağrı olmayacak!" buyurmuş. Yine, bir kocakarı Peygamber'e (s.a.) "Allah'a dua et de beni cennete koysun!" demişti. Hazret-i Peygamber "Cennete kocakarılar giremez!" dedi. Kadıncağız ağlayarak oradan ayrıldı. Peygamber, "Ona deyin ki o gün kendisi kocakarı olmayacak, (gencecik olacak!)" dedi ve عُرُبا âyetini[3] okudu:

[1142] عُرُبا kelimesi sükûn ile *'urben* de okunmuştur ki bu hâliyle *'arûb*un çoğulu olur; "kocasına sevgi dolu, ona bağlı güzel kadın" demektir. اتْرابا (yaşıtlar), cennetteki herkes otuz üç yaşlarında olacaktır, eşleri de aynı şekilde... Hazret-i Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki Cennettekiler cennete; sakalsız, tüysüz, yaratılıştan sürmeli, (otuz ya da) otuz üç yaşında olarak gireceklerdir." [*Ahmed b. Hanbel*, XIII, 315]

[1143] لِاَصْحابِ الْيَمِينِ'deki Lâm أنشأنا ve جعلنا fiillerine bağlıdır.[4]

41. Peki ya sol cenahtakiler? Sol cenahtakiler mi? (Bakın bunlar nerede:)
42. Zehirli bir duman ve kaynar su içinde.
43. Âteşîn bir duman [gölgesi] içinde...
44. Ne serin ne de fayda verici (bir gölge).

[1144] "Zehirli", yani insanın içine işleyen görülmedik bir ateş sıcaklığında "bir duman ve" sıcaklıkta son kertede olan "kaynar su içinde... Âteşîn; ne serin ne de fayda verici" simsiyah bir duman [gölgesi] içinde... Bununla, gölgelerin her iki özelliğinin de onda olmadığı ifade edilmektedir.

---

1 Yani "Sağ cenahtakiler *onlara [hûrilere] ait* yüksek yataklar üzerindedirler." İkinci görüşte ise "Sağ cenahtakiler yüksek 'yatak'lar [yani hûriler] üzerindedirler."/ ed.
2 Yani "bekâretimin her izale edilişinde." / ed.
3 Yani bu âyetin devamındaki "(eşleriyle) yaşıt, sevgi dolu bakireler kılmışızdır onları.." âyetlerini. / ed.
4 Yani "O kadınları; sağ cenahtakiler *için* yaratmış; [onlarla yaşıt, sevgi dolu bakireler] kılmışızdır." / ed.

ويدل عليه قوله تعالى { إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنْشَاءً }. وعلى التفسير الأول أضمر ''لهنّ''، لأنّ ذكر الفرش -وهي المضاجع- دلّ عليهن.

[١١٤١] {أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنشَاءً} أي ابتدأنا خلقهن ابتداء جديدًا من غير ولادة، فإما أن يراد اللاتي ابتدئ إنشاؤهن، أو اللاتي أعيد إنشاؤهن. وعن رسول الله ﷺ: أنّ أمّ سلمة رضي الله عنها سألته عن قول الله تعالى {إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ} فقال: يا أم سلمة! هنّ اللواتي قبضن في دار الدنيا عجائزَ شمطا رمصا، جعلهنّ الله بعد الكبر أَتْرَابًا على ميلاد واحد في الاستواء. كلما أتاهنَّ أزواجهنّ وجدوهنّ أبكارا. فلما سمعت عائشة رضي الله عنها ذلك من رسول الله ﷺ قالت: واوجعاه!.. فقال رسول الله ﷺ: ليس هناك وجع. وقالت عجوز لرسول الله ﷺ: ادع الله أن يدخلني الجنة، فقال: إنّ الجنة لا تدخلها العجائز، فولّت وهي تبكي، فقال عليه الصلاة والسلام: أخبروها أنها ليست يومئذٍ بعجوز؛ وقرأ الآية {عُرُبًا}.

[١١٤٢] وقرئ «عُرْبا»، بالتخفيف جمع عروب، وهي المتحببة إلى زوجها الحسنة التبعل. {أَتْرَابًا} مستويات في السن بنات ثلاث وثلاثين، وأزواجهنّ أيضًا كذلك. وعن رسول الله ﷺ: يدخل أهل الجنة الجنة جردًا مردًا بيضًا جعادًا مكحلين أبناء ثلاث وثلاثين.

[١١٤٣] واللام في {لِأَصْحَابِ الْيَمِينِ} من صلة أنشأنا وجعلنا.

٤١-﴿ وَأَصْحَابُ الشِّمَالِ مَا أَصْحَابُ الشِّمَالِ﴾

٤٢-﴿فِي سَمُومٍ وَحَمِيمٍ﴾

٤٣-﴿وَظِلٍّ مِنْ يَحْمُومٍ﴾

٤٤-﴿لا بَارِدٍ وَلا كَرِيمٍ﴾

[١١٤٤] {فِى سَمُومٍ} في حر نار ينفذ في المسامّ، {وَحَمِيمٍ} وماء حارّ متناهٍ في الحرارة. {وَظِلٍّ مِنْ يَحْمُومٍ} من دخان أسود بهيم؛ {لا بَارِدٍ وَلَا كَرِيمٍ} نفي لصفتي الظل عنه،

Yani gölgedir ama diğer gölgeler gibi değil! Onu önce gölge olarak isimlendirmiş; ardından, sıcaklığın verdiği ezadan oraya sığınanlar için gölgesinin serinliğinin, rahatlığının ve yararının -ki gölgenin değeri onun bu yararlılık özelliğidir- olmadığını söylemiştir. Böylece ‘gölge’ deyince akla gelen serinliğinden yararlanma imkânının olmadığını ifade etmiş oldu. Mâna şudur: O öyle bir gölgedir ki sıcak/boğucu ve zararlıdır. Ne var ki, bu şekilde özelliklerinin olmadığının ifadesi düz bir anlatımdan daha etkilidir. Bu ‘meymenetsizler’ ile ilgili bir tür istihza olup bunların, karşıtları için cennette söz konusu edilen serin ve keyif verici gölgeyi hak etmediklerini ifade etmektir.

[1145] İfade, *lâ huve kezâlik* takdirinde, *lâ bârid*^{un} *ve lâ kerîm*^{un} (ki ne serindir ne de fayda verir) şeklinde merfû‘ da okunmuştur.

45. Çünkü bundan önce şımarık bir hayat sürerlerdi.
46. O büyük günahta ısrar ederlerdi;
47. şöyle derlerdi: “Ölüp toprak ve kemiğe dönüştükten sonra, yeniden diriltilecekmişiz hâ!”

[1146] حِنْث büyük günah demektir. *Beleğa’l-ğulâmu’l-hıns*^{e} denilir ve bununla, “Çocuk büyüyüp, işlediği suçlara karşılık cezalandırılabileceği yaşa ulaştı.” anlamı kastedilir. *Hanise fî yemînihî* şeklindeki kullanım da böyledir ve *berra fî yeminih* ifadesinin zıttıdır. Bir günah işleme ve sıkıntı duyma hâlinde *tehannese* fiili kullanılır.

48. “Peki ya ilk atalarımız?!”
49. De ki: İnanın, hem öncekiler hem de sonrakiler.
50. O malum günden ibaret belirlenmiş vakitte kesinlikle bir araya getirilecekler!..

[1147] أَوَآبَاؤُنَا’da istifham Hemze’si atıf harfinin başına gelmiştir. “Peki, لَمَبْعُوثُونَ’daki zamir üzerine, “[لَمَبْعُوثُونَ] *nahnu*” diye tekitlenmeden atıf yapılması nasıl uygun olabilir ki?!” **dersen şöyle derim:** Arada fâsıla -yani Hemze- olması sebebiyle böyle bir atıf güzel olmuştur. Nitekim ما أَشْرَكْنا وَلا آباؤُنا (“Ne biz şirk koştuk ne de atalarımız!” [En‘âm 6/148]) âyetinde de araya olumsuzluğu pekiştiren Lâ girmesi sebebiyle yerinde bir kullanım söz konusu olmuştur.

[1148] ***Ev** âbâunâ* ve *le-mucemme‘ûne*[1] şeklinde de okunmuştur.

1 لَمَجْمُوعُونَ “kesinlikle bir araya getirilecekler” anlamına gelirken, *le-mucemme‘ûne* “kesinlikle tek tek bir araya getirilecekler” demektir. / ed.

يريد: أنه ظل، ولكن لا كسائر الظلال؛ سماه ظلًا، ثم نفى عنه بردَ الظل وروْحه ونفعه لمن يأوي إليه من أذى الحر. وذلك كرمُه ليمحق ما في مدلول الظل من الاسترواح إليه. والمعنى أنه ظلّ حارّ ضارّ إلا أنّ للنفي في نحو هذا شأنا ليس للإثبات. وفيه تهكم بأصحاب المشأمة، وأنهم لا يستأهلون الظل البارد الكريم الذي هو لأضدادهم ٥ في الجنة.

[١١٤٥]وقرئ «لا باردٌ ولا كريم»، بالرفع، أي لا هو كذلك.

٤٥-﴿ إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُتْرَفِينَ﴾

٤٦-﴿وَكَانُوا يُصِرُّونَ عَلَى الْحِنْثِ الْعَظِيمِ﴾

٤٧-﴿وَكَانُوا يَقُولُونَ أَئِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَئِنَّا لَمَبْعُوثُونَ﴾

١٠ [١١٤٦]والحنث الذنب العظيم. ومنه قولهم: بلغ الغلام الحنث، أي الحلم ووقت المؤاخذة بالمآثم. ومنه: حنث في يمينه، خلاف برَّ فيها. ويقال: تحنَّث إذا تأثم وتحرج.

٤٨-﴿أَوَآبَاؤُنَا الأَوَّلُونَ﴾

٤٩-﴿ قُلْ إِنَّ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ﴾

١٥ ٥٠-﴿ لَمَجْمُوعُونَ إِلَى مِيقَاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ﴾

[١١٤٧]{أَوَآبَاؤُنَا} دخلت همزة الاستفهام على حرف العطف. فإن قلت: كيف حسن العطف على المضمر في {لَمَبْعُوثُونَ} من غير تأكيد بنحن؟ قلت: حسن للفاصل الذي هو الهمزة، كما حسن في قوله تعالى {مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا} لفصل لا المؤكدة للنفي.

٢٠ [١١٤٨]وقرئ «أوْ آباؤنا». وقرئ «لمجَمَّعون».

[1149] "O malum gün*den ibaret* belirlenmiş vakitte", yani dünyaya tanınan sürenin son bulacağı malum vakitte. [مِيقَاتِ يومٍ'deki] izāfet; *hātemu fiddat[in]* (gümüş*ten* yüzük) ifadesindeki gibi Min anlamındadır. *Mîkāt* (belirlenmiş vakit), bir şeyin *vakit*lendirildiği -yani sınırlandırıldığı- şeydir. İhram için belirlenen mikat yerleri de bu anlamdadır, yani "Mekke'ye ihramlı olarak girmek isteyenlerin [ihramsız] geçemeyeceği sınırlar."

51. İmdi; siz ey yalanlamakta direnen sapkınlar!
52. Kesinlikle yiyeceksiniz, Zakkum ağacından!
53. Karınlarınızı doldurup duracaksınız da ondan;
54. Üstüne içeceksiniz o kaynar sudan!
55. Su içmeye kanmaz bir deve gibi hem de!..
56. 'Ziyafet'leri budur işte, yargılanma gününde.

[1150] "Siz ey yalanlamakta" öldükten sonra tekrar diriltilmeyi inkâr etmekte "direnen sapkınlar!" Yani hidâyet yolundan sapmış olanlar! Bunlar Mekkeliler ve onların durumunda olanlardır.

[1151] ["Zakkum ağacından!" anlamındaki] مِنْ شَجَرٍ مِنْ زَقُّومٍ ifadesinde, birinci Min ibtidâ olup ikinci Min ağacı beyan ve tefsir etmektedir. [مِنْهَا ve عَلَيْهِ'deki zamirlerden] مِنْهَا'daki شَجَرٍ'in anlamı dikkate alınarak müennes, عَلَيْهِ'deki de lafzına itibarla müzekker getirilmiştir. مِنْ شَجَرَةٍ مِنْ زَقُّومٍ okuyanlar,[1] her iki zamiri de *şecere*ye göndermiş olurlar. İkinciyi müzekker kılması *şecere*nin (ağacın) زَقُّومٍ diye tevil edilmesi esasından hareketle olmuştur; çünkü *zakkum, şecere-nin* tefsiridir ve o, bunun anlamı olmaktadır.

[1152] شُرْبَ الْهِيمِ (Su içmeye kanmaz bir deve gibi hem de!..) *Şürb* her üç hareke ile de okunmuştur; zamme ve fethalı olan (*şürb* ve *şerb*) masdardır. Ca'fer-i Sādık'ın (r.a.) (v. 148/765) Şın'ın fethi ile *eyyâme ekl[in] ve şerb[in]* (yeme içme günleri) diye açıklama yaptığı nakledilmiştir. *Şirb* şeklinde kesreli olması hâlinde *meşrûb* (içilen şey) anlamına gelir; yani devenin içtiği şey. الْهِيمِ "*hüyâm* derdine müptela" devedir. *Hüyâm*, içeni bir türlü suya kandırmayan dert demektir. الْهِيمِ'in çoğulu *ehyem* ve *heymâ'* gelir. Zürrumme (v. 117/735) şöyle demiştir:

> Suya kanmaz öyle bir deveye döndüm ki ne su gideriyor
> susuzluğunu… ne de suya kanmazlığı bitiriyor onun işini! ..

---

1 Tıybî metninde مِنْ شَجَرٍ مِنْ زَقُّومٍ şeklinde geçmekte ise de Gülnuş Vâlide Sultan yazmasında (vrk. 353a) yuvarlak Tâ ile من شجرةٍ من زقوم şeklinde kayıtlıdır ki devamındaki tefsire uygun olan budur. / ed.

[١١٤٩] {إِلَى مِيقَاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ} إلى ما وقِّت به الدنيا من يوم معلوم. والإضافة بمعنى من، كخاتم فضة. والميقات ماوقت به الشيء، أي حُدّ. ومنه مواقيت الإحرام، وهي الحدود التي لا يتجاوزها من يريد دخول مكة إلا محرمًا.

٥١-﴿ثُمَّ إِنَّكُمْ أَيُّهَا الضَّالُّونَ الْمُكَذِّبُونَ﴾

٥٢-﴿لَآكِلُونَ مِنْ شَجَرٍ مِنْ زَقُّومٍ﴾ ٥

٥٣-﴿فَمَالِئُونَ مِنْهَا الْبُطُونَ﴾

٥٤-﴿فَشَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِ﴾

٥٥-﴿فَشَارِبُونَ شُرْبَ الْهِيمِ﴾

٥٦-﴿هَذَا نُزُلُهُمْ يَوْمَ الدِّينِ﴾

١٠ [١١٥٠] {أَيُّهَا الضَّالُّونَ} عن الهدى، {اَلْمُكَذِّبُونَ} بالبعث. وهم أهل مكة ومن في مثل حالهم.

[١١٥١] {مِن شَجَرٍ مِنْ زَقُّومٍ} مِن الأولى لابتداء الغاية، والثانية لبيان الشجر وتفسيره. وأنث ضمير الشجر على المعنى، وذكره على اللفظ في قوله {مِنْهَا} و{عَلَيْهِ}. ومن قرأ «من شجرة من زقوم» فقد جعل الضميرين للشجرة، وإنما ذكر ١٥ الثاني على تأويل الزقوم، لأنه تفسيرها وهي في معناه.

[١١٥٢] {شُرْبَ الْهِيمِ} قرئ بالحركات الثلاث؛ فالفتح والضم مصدران. وعن جعفر الصادق ﷺ: أيام أكل وشَرْب، بفتح الشين. وأما المكسور فبمعنى المشروب، أي ما يشربه الهيم وهي الإبل التي بها الهُيَام، وهو داء تَشْرب منه فلا تروى؛ جمع أهيم وهيماء. قال ذو الرمّة:

٢٠ فَأَصْبَحْتُ كَالْهَيْمَاءِ لَا المَاءُ مُبْرِدٌ ❁ صَدَاهَا وَلَا يَقْضِي عَلَيْهَا هُيَامُهَا

Şu da söylenmiştir: الْهِيمِ kumlar demektir. O zaman “akışkan kum” demek olan *heyâm*ın çoğulu olur; önce *sehâb - suhub* gibi *fu‘ul* vezninde çoğul yapılmış, sonra da *ebyad*ın çoğuluna (*bîd*[un]) yapıldığı gibi harekesi düşürülerek *hîm* şeklini almıştır.

5 [1153] Mâna şöyledir: Onlara öyle bir açlık musallat edilir ki maden eriyiği gibi olan *zakkum*u yemek zorunda kalırlar. Karınlarını onunla doldurduklarında ise bu kez başlarına öyle bir susuzluk musallat edilir ki bağırsaklarını parça parça eden kaynar suyu içmeye mecbur kalırlar ve onu suya kanmak bilmeyen bir devenin içtiği gibi içerler!

10 [1154] **Şayet** “İçenlerin yine içenler üzerine atfı nasıl sahih olabilir; çünkü bunlar aynı tatlar ve aynı sıfatlardır. Bu durumda atıf, bir şeyin kendisi üzerine atfedilmesi anlamına gelmez mi?” **dersen şöyle derim:** Hayır, aynı değillerdir; çünkü onların kaynar suyu hararetinin en son noktasında ve bağırsakları parçalar hâldeki özelliği ile içmiş olmaları şaşılacak bir du-
15 rumdur; onu suya kanmaz devenin içişi gibi içmeleri ise *ayrıca* şaşılacak bir durumdur. Bu itibarla bu iki özellik, farklı iki sıfat olmaktadır.

[1155] نزل konuğa ikram olmak üzere sunulan yemeğin adıdır. Bu ifadede onlarla alay etme anlamı vardır. Tıpkı “Onları acıklı bir azapla müjdele!” [Âl-i ‘İmrân 3/21] âyeti ve Ebu’ş-şi‘r ed-Dabbî’nin şu beytinde olduğu gibi:

20 Ordusuyla konuğumuz olursa zorba,
kendisine mızrak ve kılıçlarımızı ikram ederiz!..

[1156] Sükûn ile *nüzluhum* şeklinde de okunmuştur.

57. Sizi Biz yarattık... Tasdik edersiniz herhâlde!..

[1157] “Tasdik edersiniz herhâlde!..” ifadesinde tasdiki istenen, ya *halk* yani
25 yaratmadır -çünkü onlar her ne kadar onu tasdik etmekte iseler de şu kadar var ki gidişatları tasdikin gerektirdiğinin aksine bir yoldu; bu hâliyle âdeta yaratmayı inkâr edenler gibi olmaktaydılar- ya da *ba‘s* yani öldükten sonra tekrar diriltilmedir; çünkü ilk kez yaratanın o şeyi ikinci defa yaratması imkânsız değildir.

58. Hiç düşündünüz mü, şu akıttığınız meni üzerinde?
30 **59. Siz mi halk ediyorsunuz onu (insan olarak), yoksa yaratan Biz miyiz sadece?**

[1158] ما تُمْنُونَ rahimlere atmış olduğunuz *nutfe* (erlik suyu) demektir. Ebu’s-Simâl, Tâ’nın fethası ile (*temnûne*) okumuştur; çünkü (“Erlik suyunu getirdi.” anlamında) *emnâ en-nutfet*[e] de *menâ en-nutfet*[e] de derler. Nitekim
35 مِنْ نُطْفَةٍ اذا تُمْنى (“…akıtılan bir meniden…”) [Necm 53/46]) buyrulmuştur.

وقيل: الهيم الرمال. ووجهه أن يكون جمع الهَيام -بفتح الهاء، وهو الرمل الذي لا يتماسك-؛ جمع على فُعل كسحاب وسحب، ثم خفف وفعِل به ما فعل بجمع أبيض.

[١١٥٣]والمعنى: أنه يسلط عليهم من الجوع ما يضطرّهم إلى أكل الزقوم الذي هو كالمهل؛ فإذا ملؤا منه البطون يسلط عليهم من العطش ما يضطرّهم إلى شرب الحميم الذي يقطع أمعاءهم، فيشربونه شرب الهيم. ٥

[١١٥٤]فإن قلت: كيف صحّ عطف الشاربين على الشاربين، وهما لذوات متفقة، وصفتان متفقتان، فكان عطفًا للشيء على نفسه؟ قلت: ليستا بمتفقتين، من حيث إنّ كونهم شاربين للحميم على ما هو عليه من تناهي الحرارة وقطع الأمعاء أمر عجيب، وشربهم له على ذلك كما تشرب الهيم الماء أمر عجيب أيضًا، فكانتا صفتين مختلفتين.

١٠ [١١٥٥]النزل الرزق الذي يعدّ للنازل تكرمًا له. وفيه تهكم، كما في قوله تعالى {فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ} [آل عمران: ٢١] وكقول أبي الشعر الضبي.

وَكُنَّا إِذَا الْجَبَّارُ بِالْجَيْشِ ضَافَنَا ❁ جَعَلْنَا الْقَنَا وَالمُرْهِفَاتِ لَهُ نُزْلَا

[١١٥٦]وقرئ «نُزْلهم»، بالتخفيف.

٥٧-﴿نَحْنُ خَلَقْنَاكُمْ فَلَوْلا تُصَدِّقُونَ﴾

١٥ [١١٥٧] {فَلَوْلَا تُصَدِّقُونَ} تحضيض على التصديق؛ إما بالخلق لأنهم وإن كانوا مصدّقين به إلا أنهم لما كان مذهبهم خلاف ما يقتضيه التصديق فكأنهم مكذبون به. وإما بالبعث، لأنّ من خلق أولًا لم يمتنع عليه أن يخلق ثانيًا.

٥٨-﴿أَفَرَأَيْتُم مَا تُمْنُونَ﴾

٥٩-﴿أَأَنْتُمْ تَخْلُقُونَهُ أَمْ نَحْنُ الْخَالِقُونَ﴾

٢٠ [١١٥٨] {مَا تُمْنُونَ} ما تمنونه، أي تقذفونه في الأرحام من النطف. وقرأ أبو السّمال بفتح التاء. يقال: أمنى النطفة ومناها. قال الله تعالى {مِنْ نُطْفَةٍ إِذَا تُمْنَى} [النجم: ٤٦].

[1159] تَخْلُقُونَهُ (*halk* ediyorsunuz) yani ona [siz mi] ölçü kazandırıyor, suret veriyorsunuz.

60. Aranızda ölümü Biz takdir ettik ve önümüze geçemez hiç kimse
61. sizi benzerlerinizle değiştirmekte; sizi, bilmediğiniz bir şekilde inşa etmekte!..
62. İlkin yaratıldığınızı pekâlâ bildiğinize göre, bundan ders çıkarsanıza o hâlde!

[1160] "Aranızda *ölümü* Biz takdir ettik." Onu dileğimiz gereği olarak rızıklarınızdaki farklılık ve değişiklik doğrultusunda aranızda Biz takdir ettik. Bunun sonucu olarak da ömürleriniz kimi kısa, kimi orta ve kimi uzun olmak üzere farklı oldu. İfade, şeddesiz olarak *kadernâ* (kādiriz) şeklinde de okunmuştur.

[1161] Bir şeyi, birini arkada bırakıp elde ettiğin, onu ona ulaşmaktan âciz bıraktığın ve elde etmesine imkân vermediğin zaman *sebaktuhû ale'ş-şey'i* denir. Buna göre, وَما نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ (ve önümüze geçemez hiç kimse) tabirinin anlamı şudur: Sizin emsallerinizi yeniden var etme konusunda bize hiç kimse mani olamaz, biz buna kādiriz ve bu konuda kimse önümüze geçip de engel olamaz!

[1162] امْثال (benzerler), *misl*in çoğuludur; yani sizden bedel ve sizin yerinize yaratılış itibariyle benzerlerinizi var etmeye kādiriz. Yine, sizi bilmediğiniz bir biçimde *halk* etmeye ve benzerini bildiğiniz şekilde yaratmaya kādiriz; yani her iki duruma da -hem sizin benzerlerinizi yaratmaya hem de sizin benzerleriniz olmayanları yaratmaya da- kādiriz. Hâl böyle iken nasıl olur da sizi yeniden yaratmaktan âciz kalırız?! *Emsâl*in *mesel*in çoğulu olması da mümkündür. O takdirde mâna şöyle olur: Şu anda sizin içinde bulunmuş olduğunuz durumu, yaratılış ve ahlâkî özelliklerinizi değiştirmeye ve tebdil etmeye ve sizi bilmediğiniz özellikler üzerinde yeniden inşa etmeye kādiriz.

[1163] النشاة kelimesi *en-neş'ete* ve *en-neşâete* şeklinde okunmuştur.

[1164] Bu âyette *kıyas*ın[1] sıhhatine delil vardır; zira Allah âhiretteki yeniden yaratılışı ilk yaratılışa benzetmeye yanaşmamalarını *cehalet* olarak nitelemektedir.

63. Peki, hiç düşündünüz mü şu ekip diktikleriniz üzerinde?
64. Onu siz mi bitiriyorsunuz, yoksa bitiren Biz miyiz sadece?

1 Yani şartlarına uygun yapılan bilimsel içtihadî kıyasın… Buna karşılık, *fâsit, ma'a'l-fârık* kıyaslar olduğu da unutulmamalıdır. / ed.

[١١٥٩] {تَخْلُقُونَهُ} تقدرونه تصوّرونه.

٦٠-﴿نَحْنُ قَدَّرْنَا بَيْنَكُمُ الْمَوْتَ وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ﴾

٦١-﴿عَلَى أَنْ نُبَدِّلَ أَمْثَالَكُمْ وَنُنْشِئَكُمْ فِي مَا لا تَعْلَمُونَ﴾

٦٢-﴿وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ النَّشْأَةَ الأُولَى فَلَوْلا تَذَكَّرُونَ﴾

[١١٦٠] {قَدَّرْنَا بَيْنَكُمُ الْمَوْتَ} تقديرًا وقسمناه عليكم قسمة الرزق على اختلاف وتفاوت كما تقتضيه مشيئتنا؛ فاختلفت أعماركم من قصير وطويل ومتوسط. وقرئ «قدرنا»، بالتخفيف.

[١١٦١] سبقته على الشيء، إذا أعجزته عنه وغلبته عليه ولم تمكنه منه. فمعنى قوله: {وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ على أَن نُّبَدِّلَ أَمْثَالَكُمْ} أنا قادرون على ذلك لا تغلبوننا عليه.

[١١٦٢] وأمثالكم جمع مِثل، أي على أن نبدل منكم ومكانكم أشباهكم من الخلق، وعلى أن {نُنْشِأَكُمْ} في خلقٍ لا تعلمونها وما عهدتم بمثلها. يعني أنا نقدر على الأمرين جميعًا؛ على خلق ما يماثلكم وما لا يماثلكم؛ فكيف نعجز عن إعادتكم!؟ ويجوز أن يكون {أَمْثَالَكُمْ} جمع مَثل، أي على أن نبدّل ونغير صفاتكم التي أنتم عليها في خلقكم وأخلاقكم، و{نُنْشِأَكُمْ} في صفات لا تعلمونها.

[١١٦٣] قرئ «النشأة» و«النشاءة».

[١١٦٤] وفي هذا دليل على صحة القياس، حيث جهَّلهم في ترك قياس النشأة الأخرى على الأولى.

٦٣-﴿أَفَرَأَيْتُم مَا تَحْرُثُونَ﴾

٦٤-﴿أَأَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ﴾

[1165] "Peki, hiç düşündünüz mü şu ekip diktikleriniz" yani tohumunu saçtığınız, toprağını işlediğiniz yiyecekler "üzerinde? Onu siz mi bitiriyorsunuz;" yani amacına ulaşıncaya kadar büyüyen yemyeşil bir bitki hâline siz mi getiriyorsunuz?! Hazret-i Peygamber'den (s.a.) şöyle rivayet edilmiştir: "Sizden biri sakın 'Ben bitirdim.' demesin; aksine 'Ben ektim.' desin." Ebû Hüreyre, " أفرأيتم (Peki, hiç düşündünüz mü…) âyetine dikkat edin!" dedi ve (bu âyeti) okudu.

[1166] *Fette*den *fütât*, *cezze*den *cüzâz* geldiği gibi حطام da *hatame*den gelmektedir; "kuruyup çer çöp hâline gelen şey"dir.

65. İsteseydik, onu mutlaka çer çöpe çevirirdik de afallar dururdunuz:
66. "[Eyvah!] Bittik tükendik!.."
67. "Hatta, tamamen mahrum kaldık!"

[1167] فَظَلْتُمْ (…dururdunuz) kesre ile *fe-zıltum* şeklinde ve aslı itibariyle *fe-zaleltum* şeklinde de okunmuştur. "…afallar" şaşırır [dururdunuz]. Hasan-ı Basrî'den şöyle nakledilmiştir: Yorgunluğunuz ve yaptığınız harcamalar -ya da o yüzden işlediğiniz günahlar- sebebiyle pişmanlık duyardınız! Nitekim *tefekkenûne* (pişman olurdunuz) şeklinde de okunmuştur. Hadiste şöyle geçmektedir: "Âlimin durumu termal suya benzer; uzaktakiler ona gelir, yakındakiler ise tarafına bile bakmaz. Ve bu hâldeler iken 'su' çekiliverir. Böylece, bir topluluk ondan yararlanırken, diğer topluluk [kaçırdığına] yanar durur."

[1168] إنا لمُغْرَمون yani harcadığımız şeylerin bedelini ödemek zorundayız ya da rızkımız yok olup gittiği için biz de bittik tükendik demektir. -İkincisinde, *muğram* helâk anlamındaki *ğarâm*dan türetilmiş olur.- "Hatta tamamen mahrum" yani bilakis şanstan yana bahtsız kalmış nasipsiz bir topluluğuz biz! Bahtlılardan olsaydık, bu başımıza gelmezdi.

[1169] *E-innâ…* şeklinde[1] de okunmuştur.

68. Peki, hiç düşündünüz mü şu içtiğiniz su üzerinde?
69. Onu buluttan siz mi indiriyorsunuz, yoksa indiren Biz miyiz sadece?
70. Dileseydik, onu acı kılardık... Şükretsenize o hâlde!..

[1170] "İçtiğiniz su"dan, içmeye elverişli tatlı suyu kastetmektedir. مُزْن bulut demektir; tekili *muzne*dir. Özellikle "beyaz bulut" olduğu da söylenmiştir ki suların en tatlısıdır. "Acı", tuzluluk oranı bakımından içilemeyecek derecede olan acı sudur.

1 إنا لمُغْرَمون ifadesi "Gerçekten zarar etmişiz mi!?" anlamında *e-innâ…* şeklinde de. / ed.

[١١٦٥] { أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ}ـه من الطعام، أي تبذرون حبه وتعملون في أرضه. {أَأَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ} تنبتونه وتردونه نباتًا يرف وينمي إلى أن يبلغ الغاية. وعن رسول الله ﷺ: لا يقولن أحدكم ''زرعت''، وليقل ''حرثت''. قال أبو هريرة: أرأيتم إلى قوله {أَفَرَءيْتُم...} الآيةَ.

٥ [١١٦٦]والحطام من حطم، كالفتات والجُذاذ من فت وجذ. وهو ما صار هشيمًا وتحطم.

٦٥-﴿لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَاهُ حُطَامًا فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ﴾

٦٦-﴿إِنَّا لَمُغْرَمُونَ﴾

٦٧-﴿بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ﴾

١٠ [١١٦٧]{فَظَلْتُمْ} وقرئ بالكسر، و«فظلَلتم» على الأصل. {تَفَكَّهُونَ} تعجبون. وعن الحسن رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: تندمون على تعبكم فيه وإنفاقكم عليه، أو على ما اقترفتم من المعاصي التي أصبتم بذلك من أجلها. وقرئ «تفكنون»، ومنه الحديث: مثل العالم كمثل الحمة يأتيها البعداء ويتركها القرباء؛ فبيناهم إذ غار ماؤها فانتفع بها قوم وبقي قوم يتفكنون، أي يتندمون.

١٥ [١١٦٨]{إِنَّا لَمُغْرَمُونَ} لملزمون غرامة ما أنفقنا، أومهلكون لهلاك رزقنا، من الغرام وهو الهلاك. {بَلْ نَحْنُ} قوم {مَحْرُومُونَ} محارفون محدودون، لا حظ لنا ولا بخت لنا؛ ولو كنا مجدودين، لما جرى علينا هذا.

[١١٦٩]وقرئ «أئنا».

٦٨-﴿أَفَرَأَيْتُمُ الْمَاءَ الَّذِي تَشْرَبُونَ﴾

٢٠ **٦٩-﴿أَأَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمُنْزِلُونَ﴾**

٧٠-﴿لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ أُجَاجًا فَلَوْلا تَشْكُرُونَ﴾

[١١٧٠]{الْمَاءَ الَّذِي تَشْرَبُونَ} يريد الماء العذب الصالح للشرب. والمزن السحاب؛ الواحدة مزنة. وقيل: هو السحاب الأبيض خاصة، وهو أعذب ماء. {أُجَاجًا} ملحًا زعاقًا لا يقدر على شربه.

[1171] **Şayet** "*Lev*in cevabında; لَجَعَلْنَاهُ حُطاما (onu *mutlaka* çer çöpe çevirirdik) ifadesi neden Lâm'lı gelmiş de bu Lâm'sız gelmiş?"[1] **dersen şöyle derim:** *Lev* iki cümlenin başına gelir ve bunlardan ikincisi, birinci üzerine ceza cümlesi şart cümlesine bağlandığı gibi ta'lîk edilirse, ayrıca İn ve onun gibi amel eden Lâ gibi tamamen şart anlamı da içermezse ve şart anlamı ancak, her iki cümlenin içeriği hakkında 'birincinin imkânsızlığı sebebiyle ikincinin de imkânsız olduğu'nun ifadesi şeklinde olursa, o takdirde cevabında bu bağlantının varlığına alâmet olacak bir şeye ihtiyaç duyulur ve bu sebeple, o alâmet işini görmesi için ilaveten Lâm getirilir. Mâ'dan sonra hazfedilmesi hâlinde mekânı meşhur olan bir alem olur; çünkü bir şey bilindiği ve yeri meşhur olduğu, herkesçe alışılmış, me'nûs bir hâl aldığı zaman dinleyicinin onu anlamış olduğu mülâhazasıyla onun lafızda zikredilip edilmediğine aldırış edilmez. Dikkat edersen, Ru'be'den nakledildiği şekliyle; "Nasıl sabahladın?" sorusuna "İyi" demesi[2] maksada kâfi görülmüştür. O, herkesin kendisini bildiği için cer harfini hazfetmiştir; çünkü meşhur olması hasebiyle, zikredilip edilmemesi arasında bir fark bulunmamaktadır. Bu konuda sana Evs'in şu sözü de yeterlidir:

> [Yabanî sığırın peşine düşmüş yırtıcıları gören] avcı, sonunda dedi ki hayretle:
> "Bugünkü gibi bir kovalanan da görmedim, kovalayan da!"

Bu örnekte, âmil olan[3] *lem era* (görmedim) ifadesi hazfedilmiştir. Şu hâlde (âyette) onun hazfi lafız açısından ihtisar amaçlı olup anlam bakımından sabittir. Buna göre, her iki yerde de durum aynı olmakta ve aralarında fark bulunmamaktadır. Kaldı ki, Lâm'dan bahsedilmesi ve aradaki mesafenin kısa olması, ikinci defa zikredilmesine de ihtiyaç bırakmamış ve onun yerini tutmuştur. [Soruya cevap sadedinde] şu da söylenebilir: Lâm kuşkusuz pekiştirme (mutlaka) anlamı vermektedir. Yenilecek ile ilgili âyetin başına gelmiş, içilecek ile ilgili olanınkine gelmemiştir. Bu da yenilecek olanın içilecek olana öncelikli olduğunu göstermek içindir ve onun kaybıyla ilgili azap tehdidinin daha şiddetli ve ağır olduğunu göstermek içindir. Şu açıdan ki içilen şey, yenilen şeye tâbi olarak ihtiyaç duyulan bir şeydir. Dikkat edersen, misafirine önce yemek verir, ardından su ikram edersin; aksini yapsaydın, Ebu'l-'Alâ'nın şu sözünün altına sen de girmiş olurdun:

> İnsanların misafirleri mis gibi halis sütle doyurulurken,
> bunlar misafirlerine buz gibi soğuk, tatlı su ikram ederler.[4]

---

1 Yani "onu acılaştırırdık" anlamındaki جَعَلْنَاهُ أجاجًا ifadesi neden "mutlaka" kelimesi olmaksızın gelmiş. / ed.

2 Yani *bi-hayrin* diyeceğine *hayrin* demesi. / ed.

3 Yani مَطْلوبا ولا طَلَبًا kelimelerini nasbeden. / ed

4 Yani su ikramıyla yetinir cimriler! / ed.

[١١٧١]فإن قلت: لم أدخلت اللام على جواب لو في قوله {لَجَعَلْنَاهُ حُطَامًا} [الواقعة: ٦٥] ونزعت منه ههنا؟ قلت: إنّ ‘‘لو‘‘ لما كانت داخلة على جملتين معلَّقة ثانيتُهما بالأولى تعلُّقَ الجزاء بالشرط، ولم تكن مخلصة للشرط كإن و‘‘لا‘‘ عاملة مثلها، وإنما سرى فيها معنى الشرط اتفاقًا من حيث إفادتها في مضموني جملتيها أنّ الثاني امتنع لامتناع الأوّل، افتقرت في جوابها إلى ما ينصب علمًا على هذا التعلق، فزيدت هذه اللام لتكون علمًا على ذلك، فإذا حذفت بعد ما صارت علمًا مشهورًا مكانه، فلأن الشيء إذا علم وشهر موقعه وصار مألوفًا ومأنوسًا به لم يبال بإسقاطه عن اللفظ استغناء بمعرفة السامع. ألا ترى إلى ما يحكى عن رؤبة أنه كان يقول: خير، لمن قال له: كيف أصبحت؟ فحذَف الجار لعلم كل أحد بمكانه، وتساوي حالَي حذفِه وإثباته لشهرة أمره. وناهيك بقولِ أوس:

حَتى إذَا الْكلاَّبُ قَالَ لَهَا ۞ كَالْيَوْمِ مَطْلُوبًا وَلَا طَلَبَا

وحذفِهِ «لم أر». فإذن حذفها اختصار لفظي وهي ثابتة في المعنى، فاستوى الموضعان بلا فرق بينهما؛ على أن تقدم ذكرها والمسافة قصيرة مغن عن ذكرها ثانية ونائب عنه. ويجوز أن يقال: إنّ هذه اللام مفيدة معنى التوكيد لا محالة، فأدخلت في آية المطعوم دون آية المشروب، للدلالة على أن أمر المطعوم مقدّم على أمر المشروب، وأن الوعيد بفقده أشد وأصعب، من قِبل أن المشروب إنما يحتاج إليه تبعًا للمطعوم. ألا ترى أنك إنما تسقى ضيفك بعد أن تطعمه، ولو عكست قعدت تحت قول أبي العلاء:

إذَا سُقِيَتْ ضُيُوفُ النَّاسِ مَحْضًا ۞ سَقَوْا أَضْيَافَهُمْ شَبَمًا زُلاَلاَ

Yine, Arabın birine su ikram edilmiş de "Suyu tok karna içerim ben!" demiş. İşte bu yüzden yiyecekle ilgili âyet içecekle ilgili olana takdim edilmiştir.

71. Peki, hiç düşündünüz mü şu tutuşturduğunuz ateş üzerinde?

72. Onun ağacını siz mi meydana getirdiniz, yoksa meydana getiren Biz miyiz sadece?

73. Biz bu ateşi hem (cehennemi) hatırlatıcı kıldık hem de çöldeki muhtaçların istifadesine sunduk.

74. Öyleyse, tenzih ve takdis et ulu Rabbinin adını.

[1172] "Tutuşturduğunuz" yani *zinâd* adı verilen usulle yaktığınız "ateş." Araplar üsttekine *zend*, alttakine *zende* dedikleri iki çöpü birbirine sürtmek suretiyle ateş yakıyorlardı. Onlar ateşi tutuşturdukları bu iki çöpü erkek ile dişiye benzetirler[1] idi.

[1173] "Onun ağacını" yani *zend* ve *zende*yi elde ettikleri ağacı.

[1174] "Hatırlatıcı" yani cehennem ateşini hatırlatmak üzere… Şu alâka ile ki; biz ateşi hayatın idamesi için gerekli, herkesi de ona muhtaç kıldık. Böylece, insanlar hayatlarının içinde ve gözlerinin önünde olan ateşe ibretle baksınlar da uyarıldıkları cehennemi hatırlasınlar istedik. Ya da biz onu bir andıç (*tezkire*) ve cehennemden bir numune kıldık. Nitekim hadiste bu anlamı çağrıştıran şekilde şöyle kullanılmıştır: "Şu Âdemoğullarının yakmakta olduğu ateş var ya onun harareti cehennemin sıcaklığının yetmiş cüzünden sadece biri kadardır!" [*Müslim,* "Kitâbü'l-Cenne", 30]

[1175] مَتاع istifade, yarar demektir. مُقْوِينَ ıssız yerlere konanlar, [yolcular ve] çölde yaşayanlar için. Ya da karınları boş, azık torbalarında hiçbir yiyecek kalmamış olanlar için. "Günlerdir hiçbir şey yemedim." anlamında *akveytü min eyyâm*[in] denir.

[1176] "Öyleyse, tenzih ve takdis et [ulu] Rabbinin adını;" yani Rabbinin adını anmak suretiyle tesbihte bulun. اسْمِ (ad) ile "zikir" kastedilmiş de olabilir; yani Rabbini zikretmek suretiyle tesbihte bulun. "Ulu" anlamındaki الْعَظِيم muzāfın ya da *muzāfun ileyh*in sıfatıdır; birinciye göre "Rabbinin ulu adını", ikinciye göre de "Ulu Rabbinin adını" demek olur. Âyetin anlamı şöyledir: Allah Teâlâ kudretine ve kullarına olan nimetlerine delâlet edecek hususları anınca; "Bütün bunların karşısında tesbihde bulun!" buyurmuştur. Tesbih, "Sübhânallah!" diyerek Allah'ı her türlü noksanlıktan uzak ve yüce görmektir. Bu ya O'nun vahdaniyetini inkâr edip nimetlerine nankörlük eden zalimlerin iddialarına karşı O'nu tenzih etmek anlamındadır

---

1 Bunların birbirine sürtülmesi sonucu ateşin peydahlanmasını erkekle dişinin çiftleşmesi sonucu döl alınması gibi görürler. / çev.

وسقى بعض العرب فقال: أنا لا أشرب إلا على ثميلة؛ ولهذا قدّمت آية المطعوم على آية المشروب.

٧١-﴿أَفَرَأَيْتُمُ النَّارَ الَّتِي تُورُونَ﴾

٧٢-﴿أَأَنْتُمْ أَنْشَأْتُمْ شَجَرَتَهَا أَمْ نَحْنُ الْمُنْشِئُونَ﴾

٧٣-﴿نَحْنُ جَعَلْنَاهَا تَذْكِرَةً وَمَتَاعًا لِلْمُقْوِينَ﴾

٧٤-﴿فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ﴾

[١١٧٢] {تُورُونَ} تقدحونها وتستخرجونها، من الزناد. والعرب تقدح بعودين؛ تحك أحدهما على الآخر، ويسمون الأعلى الزند، والأسفل الزندة؛ شبهوهما بالفحل والطروقة.

[١١٧٣] {شَجَرَتَهَا} التي منها الزناد.

[١١٧٤] {تَذْكِرَةً} تذكيرًا لنار جهنم، حيث علقنا بها أسباب المعايش كلها، وعممنا بالحاجة إليها البلوى لتكون حاضرة للناس ينظرون إليها ويذكرون ما أوعِدوا به. أو جعلناها تذكرة وأنموذجًا من جهنم، لما روى عن رسول الله ﷺ: ناركم هذه التي يوقد بنو آدم جزء من سبعين جزأ من حرّ جهنم.

[١١٧٥] {وَمَتَاعًا} ومنفعة {لِلْمُقْوِينَ} للذين ينزلون القواء، وهي القفر، أو للذين خلت بطونهم أو مزاودهم من الطعام. يقال: أقويت من أيام، أي لم آكل شيئًا.

[١١٧٦] {فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ} فأحدث التسبيح بذكر اسم ربك، أو أراد بالاسم الذكر، أي بذكر ربك. والْعَظِيم صفة للمضاف أو للمضاف إليه. والمعنى: أنه لما ذكر ما دل على قدرته وإنعامه على عباده قال: فأحدث التسبيح، وهو أن يقول سبحان الله، إمّا تنزيهًا له عما يقول الظالمون الذين يجحدون وحدانيته ويكفرون نعمته،

ya [*Fesübhânallah!* diyerek] Allah'ın bunca, apaçık nimetle onları bürümesine karşı gösterdikleri nankörce tutuma hayret anlamındadır ya da Allah'ın [yukarıda] saydığı, dikkat çektiği nimetlere karşı O'na şükretmek anlamındadır.

75. Yoo!.. 'yıldız'ların iniş yerlerine yemin ederim ki!..
5 **76. -Bir bilseniz, gerçekten büyük bir yemindir bu.-**

[1177] فَلا اُقْسِمُ ifadesi, "Yemin ederim!" anlamında olup Lâ, tıpkı لِئَلّا يَعْلَمَ اَهْلُ الْكِتابِ ("Ehl-i Kitap böylece şunu öğrensin ki…" [Hadîd 57/29]) âyetindeki *Lâ* gibi pekiştirici zâit bir harftir. Hasan-ı Basrî de *Lâm,* mübteda - haberden oluşan isim cümlesinin başına gelen başlama Lâm'ı olmak üzere ve *fe-*
10 *le-ene uksimu* (Kesinlikle yemin ederim!) anlamında *fe-le-uksimu* okumuştur. Buna göre, cümlenin aslı *ene uksimu*dur, *le-Zeyd*^{un} *muntalık*^{un} (Zeyd gitmekte.) cümlesi gibidir; daha sonra mübteda hazfedilmiştir. Lâm'ın yemin için olması iki sebepten dolayı doğru değildir: 1) Çünkü onun hakkı pekiştirici Nûn ile gelmesidir; bunsuz kullanımı zayıf ve çirkindir. 2) Yemi-
15 nin cevabında "Mutlaka yapacağım!" denmesi, gelecek anlamı verir; yemin fiilinin ise şimdiki zaman için olması gerekir.

[1178] بِمَواقِعِ النُّجُومِ "Yıldızların düştüğü, battığı yerlere" demektir. (i) Belki de[1] gecenin sonunda, yıldızlar artık batma konumunda olduklarında Allah'ın birtakım büyük özel işleri vardır. Yahut meleklerin o anda özel
20 nitelikli ibadetleri bulunmaktadır. Yahut o vakit Allah'ın salih kullarından teheccüd için kalkanların ve O'na yönelenlerin özel vakitleridir. Ve bunlar rahmet ve rızanın indiği özel zamanlardır. Bu yüzden, Allah onların konumlarına yemin etmiş, ardından bunun büyük bir şey olduğunu belirterek şöyle buyurmuştur: "Bir bilseniz, gerçekten büyük bir yemindir bu." (ii)
25 Yahut 'yıldızların konumları'ndan menzil ve yörüngelerini kastetmektedir. Bunda Allah'ın kudret ve hikmetinin yüceliğine, nitelenemeyecek derecede büyük bir delil vardır. O zaman, *"Bir bilseniz, gerçekten büyük bir yemindir bu."* ara cümlesinin içinde bir ara cümle daha var demektir; çünkü *"Bir bilseniz, gerçekten büyük bir yemindir bu."* cümlesi, yemin ile onun cevabı olan
30 *"Şüphesiz bu, değerli bir hitaptır (Kur'ân-ı Kerim'dir)."* cümlesinin arasına girmiş; bu cümlenin içindeki "bir bilseniz" ifadesi de لَقَسَمٌ ile onun sıfatı olan عَظِيمٌ'in arasına girmiş olacaktır. (iii) Şu da söylenmiştir: 'Yıldız'ların iniş yerlerinden maksat, Kur'ân'ın *necim*lerinin vuku bulduğu, yani parça parça (*müneccemen*) inmekte olan Kur'ân âyetlerinin iniş zamanlarıdır.

35 **77. Şüphesiz, bu, değerli bir hitaptır (Kur'ân-ı Kerim'dir);**

1 Yani bunlara neden yemin ediliyor; çünkü belki de… / ed.

وإما تعجبًا من أمرهم في غمط آلائه وأياديه الظاهرة، وإما شكرًا لله على النعم التي عدّها ونبه عليها.

٧٥-﴿فَلا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ﴾

٧٦-﴿وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ﴾

٥ [١١٧٧] {فَلَا أُقْسِمُ} معناه فأقسم. و{لا} مزيدة مؤكدة مثلها في قوله {لِئَلَّا يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ} [الحديد: ٢٩]. وقرأ الحسن: «فلأقسم». ومعناه: فلأنا أقسم؛ اللام لام الابتداء دخلت على جملة من مبتدأ وخبر، وهي: أنا أقسم، -كقولك: لزيد منطلق- ثم حذف المبتدأ. ولا يصح أن تكون اللام لام القسم لأمرين؛ أحدهما أن حقها أن يقرن بها النون المؤكدة، والإخلال بها ضعيف قبيح. والثاني: أن "لأفعلن" في جواب ١٠ القسم للاستقبال، وفعل القسم يجب أن يكون للحال.

[١١٧٨] {بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ} بمساقطها ومغاربها؛ لعل لله تعالى في آخر الليل إذا انحطت النجوم إلى المغرب أفعالًا مخصوصة عظيمة، أو للملائكة عبادات موصوفة، أو لأنه وقت قيام المتهجدين والمبتهلين إليه من عباده الصالحين، ونزول الرحمة والرضوان عليهم؛ فلذلك أقسم بمواقعها؛ واستعظم ذلك بقوله {وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ ١٥ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ}. أو أراد بمواقعها منازلها ومسايرها؛ وله تعالى في ذلك من الدليل على عظيم القدرة والحكمة ما لا يحيط به الوصف. وقوله {وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ} اعتراض في اعتراض؛ لأنه اعترض به بين المقسم والمقسم عليه، وهو قوله {إِنَّهُ لَقُرْءَانٌ كَرِيمٌ} [٧٧]. واعترض بـ{لَوْ تَعْلَمُونَ} بين الموصوف وصفته. وقيل: مواقع النجوم أوقات وقوع نجوم القرآن، أي أوقات نزولها.

٢٠ ٧٧-﴿إِنَّهُ لَقُرْءَانٌ كَرِيمٌ﴾

78-79. tertemiz olanlardan başkasının el süremeyeceği sımsıkı korunan bir (ana) kitapta bulunmaktadır;
80. Âlemlerin Rabbi tarafından indirilmektedir.

[1179] كريم (değerli) yani kitaplarda kendi cinsi içinde güzel ve hoşnut olunan yahut her türlü faydayı özünde toplayan çok yararlı ya da Allah katında çok değerli. "Sımsıkı korunan bir (ana) kitapta." Yani ona yanaşabilen melekler dışında hiç kimsenin erişemediği, onlardan gayrının içeriğine vâkıf olamadığı korunaklı kitap. Ona yanaşabilen melekler de her türlü günah kirinden ve diğer olumsuz davranışlardan arındırılmış varlıklardır. Bu mâna cümlenin كِتابٍ مَكْنُونٍ'un sıfatı yapılması hâlinde[1] böyledir; o zaman maksat Levh-i Mahfuz olur. Cümle, Kur'ân'ın sıfatı yapılırsa o takdirde mâna şöyle olur: Ona ancak taharet üzere olan insanlar dokunabilir, yani yazılı Kur'ân'a ancak abdestli olanlar el sürebilir. Kimi de bunu Kur'ân'ın okunmasına yormuşlar ve onun abdestsiz okunamayacağını söylemişlerdir. İbn Ömer (v. 73/693), "Bana daha sevimli geleni onu ancak taharet üzere olanların okuyabilmesidir." demiştir. Buna mukabil İbn Abbas, bir rivayette cünübün Kur'ân'ı okuyabileceğini (*mubah*) söylemiştir. Hazret-i Peygamber'in "Müslüman, Müslümanın kardeşidir; ona zulmet*mez* ve onu (zalime) teslim et*mez*." [Buharî, ?; Müslim, ?] cümlesi de buna benzer,[2] yani 'kardeş'ine haksızlık etmesi, ya da haksızlığa uğradığında sessiz kalması Müslümana yakışmaz.

[1180] (المُطهَرون) *el-mutetahherûn*; idgamla *el-mu**tt**ahherûn*; *tahharahû* (onu arıttı) anlamındaki *atharahû*dan *el-mu**th**erûn* şeklinde de okunmuştur.[3] Yine, "kendilerini arıtanlar ya da başkalarını -onlar hakkında istiğfar ederek- arındıranlar ve indirmekte oldukları vahyi tertemiz indiren [melek]ler" anlamında *el-mu**tahhi**rûn* şeklinde de okunmuştur.

[1181] تَنْزِيلٌ (indirilmektedir) kelimesi Kur'ân'ın [bu pasajdaki] dördüncü sıfatıdır; yani o, "Âlemlerin Rabbi tarafından indirilmektedir." Ya da sıfat anlamında masdardır; çünkü o, Allah'ın sair kitapları arasından 'parça parça indirilmiş' tek kitaptır ve bu kullanımla[4] sanki 'peyderpey indirilme' özelliğinin onun özünde bulunduğuna işaret edilmiş olmaktadır.

1 Yani "tertemiz olanlardan başkasının el süremeyeceği [sımsıkı korunan bir (ana) kitapta]..." / ed.

2 Yani "Ona el sürmez." anlamındaki لا يمسُّه ifadesi, "ona el sürmemelidir" anlamındadır. Tıpkı hadisteki لا يظلمه ولا يسلمه (Ona zulmetmez; onu teslim etmez.) ifadelerinin "... zulmetmesin - ... teslim etmesin" anlamına gelmesi gibi. [Ancak bu, ikinci görüşe göredir.] / ed.

3 *el-Mutetahherûn* ve *el-mu**tt**ahherûn* "*aşamalı ve bir miktar zorlanarak* tertemiz arıtılmış olanlar"; *el-mu**t**-**h**erûn* ise "arıtılmış olanlar" demektir. / ed.

4 Yani içerdiği teksir anlamıyla, "çok sayıda *nüzûl* (iniş)" söz konusu olduğunu belirten tef'îl sîgasıyla... *İnzâl* sîgasında bu mâna yoktur, burada ilgili kitabın "sadece inmiş" olması söz konusu edilir. Bununla birlikte, Tevrat ve İncil de tek parça inzal edilmiş değildir. / ed.

٧٨-﴿فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ﴾

٧٩-﴿لا يَمَسُّهُ إِلا الْمُطَهَّرُونَ﴾

٨٠-﴿تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[١١٧٩] {كَرِيمٌ} حسن مرضي في جنسه من الكتب، أو نفَّاع جم المنافع، أو كريم على الله. {فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ} مصون من غير المقربين من الملائكة، لا يطلع عليه من سواهم، وهم المطهرون من جميع الأدناس؛ أدناس الذنوب وما سواها. إن جعلت الجملة صفة لـ{كِتَابٍ مَكْنُونٍ}، وهو اللوح؛ وإن جعلتها صفة للقرآن فالمعنى: لا ينبغي أن يمسه إلا من هو على الطهارة من الناس، يعني مس المكتوب منه. ومن الناس من حمله على القراءة أيضًا. وعن ابن عمر: أحب إليَّ أن لا يقرأ إلا وهو طاهر. وعن ابن عباس في رواية أنه كان يبيح القراءة للجنب. ونحوه قول رسول الله ﷺ: المسلم أخو المسلم لا يظلمه ولا يسلّمه، أي لا ينبغي له أن يظلمه أو يسلّمه.

[١١٨٠] وقرئ «المتطهَّرون» و«المطَّهَّرون»، بالإدغام، و«المطْهَرون»، من أطهره، بمعنى طهّره. و«المطَهِّرون»، بمعنى: يطهرون أنفسهم أو غيرهم بالاستغفار لهم، والوحيَ الذي ينزلونه.

[١١٨١] {تَنزِيلٌ} صفة رابعة للقرآن، أي منزَّل {مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ}. أو وصف بالمصدر؛ لأنه نزل نجومًا من بين سائر كتب الله تعالى، فكأنه في نفسه تنزيل؛

O yüzdendir ki *Tenzîl* ismi, Kur'ân'ın isimleri arasında anılmakta ve mesela "Tenzil'de geldiği üzere şöyle şöyle…" ya da "Tenzîl, şöyle buyurmaktadır." denebilmektedir. Yahut mübtedanın hazfiyle; *huve tenzîl*^un^ (O bir tenzildir.) şeklinde de takdir edilebilir. *Nuzzile tenzîl*^en^ takdiriyle (yani mef'ûl-i mutlak olarak) mansūb da okunmuştur.

81. Şimdi siz, böylesine önemli bir sözü mü küçümsüyorsunuz?!
82. Rızkınızı(n şükrünü) tekzip mi kılıyorsunuz?!

[1182] "Böylesine önemli bir sözü" yani Kur'ân'ı "mı küçümsüyorsunuz?!" Yani işini sağlam tutmayan, gevşek davranıp işe dört elle sarılmayan biri gibi Kur'ân'ı önemsemiyorsunuz!..

[1183] وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ ifadesinde, muzāfın hazfi[1] söz konusu olup takdir "Rızkınızın şükrünü *tekzip* mi kılıyorsunuz?!" şeklindedir; yani şükretmeniz gerekirken onun yerine yalanlamayı mı koyuyorsunuz?! Nitekim Hazret-i Ali, *ve tec'alûne şükrakum ennekum tukezzibûne* okumuştur. -Bunun bizzat Hazret-i Peygamber'in kıraati olduğu da söylenmiştir.- Mâna şöyledir: Kur'ân nimetine karşı eda etmeniz gereken şükrü, onu tekzibe dönüştürüyorsunuz hâ?!

[1184] Âyetin; *envâ'* (tekili *nev'*) yani burçlar ve Arapların yağmuru buna nispet etmeleri hakkında indiği de söylenmiştir. *Rızık*tan maksat yağmurdur; yani Allah Teâlâ'nın size yağmur sayesinde vermiş olduğu rızkınıza karşı edeceğiniz şükrü, onları yıldızlara nispet ederek Allah'tan olduğunu inkâr etmek suretiyle tekzibe döndürüyorsunuz!

[1185] ("Yalanlıyorsunuz" anlamındaki تكذِّبون ifadesi; "Yalan söylüyorsunuz." anlamında) *tekzibûn* da okunmuştur. O takdirde maksat, bunların Kur'ân hakkındaki "Şiir, sihir ve düzmece!" şeklindeki sözleri ile yağmur hakkında "O burçların etkisiyledir!" demeleridir. Kaldı ki hakkı yalan*layan* herkes [haddizatında] yalan*cı*dır.

83. Peki, ya can boğaza gelip dayandığında?
84. O sırada (çaresizce) bakakaldığınızda?
85. Biz ona sizden daha yakınızdır; fakat siz görmezsiniz...
86. Madem 'Rab'sizmişsiniz;[2]

1 Bilindiği üzere, ibareyi hazifsiz anlamak daha isabetlidir: Buna göre anlam "(Kur'ân'dan) bütün nasibiniz, onu yalanlamak mı olacak?!" şeklinde olur. *Rızık* nasip demektir, yeme içme ile sınırlı değildir. Örneği: "Bize faydalı ilim nasip et." anlamında *ve'rzuknâ 'ilmen nâfi'an.* / ed.

2 Yani, "Madem, hesaba çekişi ve cezalandırma vasfı olan bir *efendi*niz yokmuş… " Aslında, Müşriklerin âhireti ve hesap-kitabı inkâr etmeleri tenkit ediliyor. / ed.

ولذلك جرى مجرى بعض أسمائه، فقيل: جاء في التنزيل كذا، ونطق به التنزيل. أو هو تنزيل على المبتدأ. وقرئ «تنزيلًا»، على: نزل تنزيلًا.

٨١-﴿أَفَبِهَذَا الْحَدِيثِ أَنْتُمْ مُدْهِنُونَ﴾

٨٢-﴿وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ﴾

[١١٨٢] {أَفَبِهَذَا الْحَدِيثِ} يعني القرآن {أَنتُمْ مُدْهِنُونَ} أي متهاونون به، كمن يدهن في الأمر، أي يلين جانبه ولا يتصلب فيه تهاونًا به.

[١١٨٣] {وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ} على حذف المضاف، يعني وتجعلون شكر رزقكم التكذيبَ، أي وضعتم التكذيب موضع الشكر. وقرأ علي رضي الله عنه: «وتجعلون شكركم أنكم تكذبون». وقيل: هي قراءة رسول الله ﷺ؛ والمعنى وتجعلون شكركم لنعمة القرآن أنكم تكذبون به.

[١١٨٤]وقيل: نزلت في الأنواء ونسبتهم السقيا إليها؛ والرزق المطر. يعني وتجعلون شكر ما يرزقكم الله من الغيث أنكم تكذبون بكونه من الله، حيث تنسبونه إلى النجوم.

[١١٨٥]وقرئ «تكذبون»، وهو قولهم في القرآن: شعر وسحر وافتراء. وفي المطر هو من الأنواء، ولأنّ كل مكذب بالحق كاذب.

٨٣-﴿فَلَوْلا إِذَا بَلَغَتِ الْحُلْقُومَ﴾

٨٤-﴿وَأَنْتُمْ حِينَئِذٍ تَنْظُرُونَ﴾

٨٥-﴿وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلَكِنْ لا تُبْصِرُونَ﴾

٨٦-﴿فَلَوْلا إِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ﴾

87. geri döndürsenize onu, doğru söylüyorsanız!..

[1186] Âyetin tertibi; فلولا ترجعونها إذا بلغت الحلقوم إن كنتم غير مدينين (Can boğaza gelip dayandığında, geri döndürsenize onu, madem ‘Rab’sizmişsiniz!..) şeklindedir.

[1187] Ey ölü sahipleri! “Biz” kudretimizle ve ilmimizle ya da ölüm melekleriyle “ona sizden daha yakınızdır.”

[1188] Mâna şöyledir: Her şeyde ve her konuda Allah’ın fiil ve âyetlerini inkâr etmektesiniz! Sizi acze düşüren (*mu‘cize*) bir kitap indirdiğinde onun büyü ve düzmece olduğunu söylemektesiniz! Size bir elçi gönderdiğinde onun büyücü ve yalancı olduğunu iddia etmektesiniz! Size hayat bahşedecek bir yağmur gönderdiğinde ihmal ve tembelliğe sevk edecek bir anlayışla “Falanca yıldızın / burcun etkisiyle oldu bu!” demektesiniz… O hâlde, söyleyin; size ne oluyor ki çıkan ruhu bedene döndüremiyorsunuz?! Madem onu kabzeden biri yok ve siz Allah’ın sıfat ve fiillerini devre dışı bırakıyorsunuz, O’nun *Hayat veren - Öldüren, İlk yaratan - Yeniden yaratan*[1] olduğunu inkâr ediyorsunuz, iddianızda sadık iseniz neden canı çıkan bedene ruhu döndüremiyorsunuz?!

[1189] İkinci فَلَوْلا pekiştirme için tekrar edilmiştir. تَرْجِعُونَها’daki (geri döndürsenize *o*nu) zamir *nefs*e -yani ruha- râcidir. أَقْرَبُ الَيْهِ’daki (*o*na daha yakın) zamir ise can çekişene râcidir. غَيْرَ مَدِينِينَ yani “(Madem) Rab’sizmişsiniz…” (مَدِينٌ kelimesi) sultan tebaasını yönettiği zaman kullanılan *dâne’s-sultānᵘ er-ra‘iyyetᵉ* ifadesinden gelmektedir.

88. İmdi; (ölen kişi) gözde kullardan ise
89. rahatlık, nasip ve nimet dolu bir cennettir (mükâfatı).

[1190] “İmdi;” eğer ölen kişi “gözde kullardan ise” yani sûrenin başında zikredilen üç zümreden ‘öncü olanlar’dan (*sâbikûn*) ise, o takdirde ona bir dinlenme ve rahatlık vardır. Hazret-i Aişe, Peygamber’in (s.a.) âyeti zamme ile *fe-rûhᵘⁿ* şeklinde okuduğunu rivayet etmiştir. [*Tirmizî*, “Ebvâbü’l-kırâa”, 6] Hasan-ı Basrî de öyle okumuş ve *rûh* rahmettir demiştir; çünkü rûh, merhum için hayat demektir. Denilmiştir ki bunun anlamı *bekā*dır; yani rızık ve nimetlerle birlikte ebedî hayat, bu ikisi birlikte onun için olacaktır. ريحان rızık demektir.

1 *el-Muhyî’l-Mümît, el-Mübdiu’l-Mu‘îd. / ed.*

٨٧-﴿تَرْجِعُونَهَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[١١٨٦] ترتيب الآية: فلولا ترجعونها إذا بلغت الحلقوم إن كنتم غير مدينين.

[١١٨٧] {وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنكُمْ} يا أهل الميت، بقدرتنا وعلمنا، أو بملائكة الموت.

٥ [١١٨٨] والمعنى: إنكم في جحودكم أفعال الله تعالى وآياته في كل شيء إن أنزل عليكم كتابًا معجزًا قلتم: سحر وافتراء. وإن أرسل إليكم رسولًا قلتم: ساحر كذاب. وإن رزقكم مطرًا يحييكم به قلتم: صدق نوء كذا، على مذهب يؤدي إلى الإهمال والتعطيل. فما لكم لا ترجعون الروح إلى البدن بعد بلوغه الحلقومَ إن لم يكن ثَم قابض، وكنتم صادقين في تعطيلكم وكفركم بالمحيي المميت المبدئ المعيد.

١٠ [١١٨٩] و{فَلَوْلَا} الثانية مكررة للتوكيد. والضمير في {تَرْجِعُونَهَا} للنفس وهي الروح، وفي {أَقْرَبُ إِلَيْهِ} للمحتضر. {غَيْرَ مَدِينِينَ} غير مربوبين، من دان السلطان الرعيةَ، إذا ساسهم.

٨٨-﴿فَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ﴾

٨٩-﴿فَرَوْحٌ وَرَيْحَانٌ وَجَنَّةُ نَعِيمٍ﴾

١٥ [١١٩٠] {فَأَمَّا إِنْ كَانَ} المتوفى {مِنَ الْمُقَرَّبِينَ} من السابقين من الأزواج الثلاثة المذكورة في أوّل السورة، {فَرَوْحٌ} فله استراحة. وروت عائشة رضي الله عنها عن رسول الله ﷺ: «فَرُوح»، بالضم. وقرأ به الحسن، وقال: الرُّوح الرحمة، لأنها كالحياة للمرحوم. وقيل: البقاء، أي فهذان له معًا، وهو الخلود مع الرزق والنعيم. والريحان: الرزق.

90. Sağ cenahtakilerden ise,

91. "(Cennetteki) sağ cenahtakilerden sana selâm var!" (buyrulur.)

[1191] "(Cennetteki) sağ cenahtakilerden sana selâm var!" Yani ey sağ cenahtakilerden olan! Sana sağ cenahtaki kardeşlerinden selâm var; yani onlar sana selâm ediyorlar. Tıpkı "Sadece 'Selâm! Selâm!' sesleri…" [Vâkı'a 56/26] âyetindeki gibi.

92. Ama bir de yalanlamakta direnen yanlış yoldakilerden ise,

93. (cezası) kaynar sudan ibaret bir 'ziyafet'tir

94. ve boylamaktır cayır cayır yanan ateşin dibini…

[1192] "(Cezası) kaynar sudan ibaret bir 'ziyafet'tir!" Tıpkı هذا نُزُلُهُمْ يَوْمَ الدِّينِ ("*Ziyafet*leri budur işte, yargılanma gününde!" [Vâkı'a 56/56]) âyetindeki gibi. Hafifletilerek (***nuzl***[un]) de okunmuştur.

[1193] وَتَصْلِيَةُ جَحِيمٍ (ve boylamaktır cayır cayır yanan ateşin dibini…) نُزُلٌ *Nüzül* ve حَمِيمٍ *Hamîm* üzerine atıfla merfû' ve mecrur olarak da okunmuştur.

95. Bunlar, kesin birer gerçektir.

96. O hâlde, tenzih ve takdis et ulu Rabbinin ismini!..

[1194] "Bunlar" yani bu sûrede indirilenler "kesin birer gerçektir"; yani kesin, sabit gerçekliklerdir.

[1195] Hazret-i Peygamber'den nakledilmiştir ki "Kim her gece Vâkı'a sûresini okursa ona asla yoksulluk dokunmaz."

٩٠-﴿وَأَمَّ إِنْ كَنَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ﴾

٩١-﴿فَسَلامٌ لَكَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ﴾

[١١٩١] {فَسَلامٌ لَكَ مِنْ أَصْحَابِ الْيَمِينِ} فسلام لك يا صاحب اليمين من إخوانك أصحاب اليمين، أي يسلمون عليك. كقوله تعالى {إِلَّا قِيلًا سَلَامًا سَلَامًا} [الواقعة: ٢٦].

٥ ٩٢-﴿ وَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُكَذِّبِينَ الضَّالِّين﴾

٩٣-﴿فَنُزُلٌ مِنْ حَمِيمٍ﴾

٩٤-﴿وَتَصْلِيَةُ جَحِيمٍ﴾

[١١٩٢] { فَنُزُلٌ مِنْ حَمِيمٍ} كقوله تعالى {هذَا نُزُلُهُمْ يَوْمَ الدِّينِ} [الواقعة: ٥٦] وقرئ بالتخفيف.

١٠ [١١٩٣] {وَتَصْلِيَةُ جَحِيمٍ} قرئت بالرفع والجر، عطفًا على {نُزُلٌ} و{حَمِيمٍ}.

٩٥-﴿إِنَّ هَذَا لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ﴾

٩٦-﴿ فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيم﴾

[١١٩٤] {إِنَّ هذا} الذي أنزل في هذه السورة {لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ} أي الحق الثابت من اليقين.

١٥ [١١٩٥]عن رسول الله صلى الله تعالى عليه وعلى آله وسلم: من قرأ سورة الواقعة في كل ليلة لم تصبه فاقة أبدًا.

HADÎD SÛRESİ

Medine'de nazil olmuştur, 29 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ı tenzih ve takdis etmektedir; çünkü O'dur 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm).

[1196] Bazı sûrelerin başında, geçmiş zaman kalıbıyla *sebbaha*, bazılarında ise muzari kalıbıyla (*yusebbihu*) gelmiştir. Her ikisinde de anlam şöyledir: *Tesbîh* fiilinin isnat edilebileceği her varlığa Allah'ı tesbih etmek yakışır. Bu, bütün varlıkların âdet ve uygulamasıdır. Fiil bazen Lâm harf-i ceriyle geçişli yapılmış bazen de وتُسَبِّحُوه ("Ve O'nu tesbih edesiniz…" [Fetih 48/9]) âyetinde olduğu gibi doğrudan doğruya geçişli kılınmıştır. Aslolan, doğrudan geçişli olmasıdır; çünkü *sebbahtuhû* ifadesi, "O'nu kötülükten uzak tuttu." anlamındadır. Bu fiilin sülâsîsi *sebeha* olup "gitti ve uzaklaştı" demektir. Mef'ûlünün başına bazen getirilen Lâm ya ("Ona nasihat ettim." anlamında kullanılan) *nasahtuhu* ve *nasahtu le-hû* kullanımındaki Lâm'a benzer ya da سبَّحَ لله ifadesinde kasıt, sırf Allah için ve tamamen O'nun rızasını kazanmak amacıyla *tesbîh* ettiğidir.

[1197] "Göklerde ve yerde ne varsa hepsi" yani tesbih edebilen ve tesbih etmesi mümkün olan her şey.

2. Göklerin ve yerin hâkimiyeti sadece O'nundur; diriltir, öldürür. O, her şeye kādirdir.

[1198] **Şayet** "يُحْيِي'nin i'râbda yeri nedir?" **dersen şöyle derim:** Müstakil bir cümle olup i'râbda yeri olmayabilir. Tıpkı له مُلْكُ السموات والأرضِ ("Göklerin ve yerin hükümranlığı tamamen O'na aittir." [Bakara 2/107]) ifadesi gibi. Yine, *huve yuhyî ve yumît* (O diriltir, öldürür.) takdiriyle mahallen merfû' olabileceği gibi, له'daki mahallen mecrur zamirin hâli olarak mansūb da olabilir. Bu durumda âmili Lâm harf-i ceri olur. Anlam şöyledir: O, nutfeleri, yumurtaları ve kıyamet gününde ölüleri diriltir. Aynı zamanda dirilerin de canını alıp ölüme mazhar eder.

3. 'İlk' de O'dur 'Son' da; Zâhir de O'dur Bâtın da... O her şeyi bilir.

4. Gökleri ve yeri "altı gün"de yaratan, sonra da Arş'a kurulan O'dur. Yere gireni ve ondan çıkanı, gökten ineni ve oraya yükseleni bilir. Nerede olursanız olun, sizinle beraberdir; yaptıklarınızı Allah görmektedir.

سورة الحديد

مدنية؛ وهي ٢٩ آية

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّموَاتِ وَالأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

٥ [١١٩٦]جاء في بعض الفواتح {سَبّحَ}، على لفظ الماضي، وفي بعضها على لفظ المضارع؛ وكل واحد منهما معناه: أنّ من شأن من أسند إليه التسبيح أن يسبحه، وذلك هِجّيراه وديدنُه. وقد عدى هذا الفعل باللام تارة وبنفسه أخرى في قوله تعالى {وَتُسَبِّحُوهُ} [الفتح: ٩]. وأصله التعدي بنفسه، لأنّ معنى سبحته: بعدته عن السوء، منقول من سبح، إذا ذهب وبعد. فاللام لا تخلو إما أن تكون مثل اللام في نصحته، ١٠ ونصحت له، وإما أن يراد بـ{سَبَّحَ لله} أحدث التسبيح لأجل الله ولوجهه خالصًا.

[١١٩٧] {مَا فِي السَّموَاتِ وَالْأَرْضِ} ما يتأتى منه التسبيح ويصح.

٢-﴿لَهُ مُلْكُ السَّموَاتِ وَالأَرْضِ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[١١٩٨]فإن قلت: ما محل {يُحْيِي}؟ قلت: يجوز أن لا يكون له محل، ويكون جملة برأسها؛ كقوله {لَهُ مُلْكُ السَّموَات} [٥]، وأن يكون مرفوعًا على: هو يحيي ١٥ ويميتُ، ومنصوبًا حالًا من المجرور في {لَهُ}، والجار عاملًا فيها. ومعناه: يحيي النطف والبيض والموتى يوم القيامة، ويميت الأحياء.

٣-﴿هُوَ الأَوَّلُ وَالآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

٤-﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا وَهُوَ ٢٠ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

5. Göklerin ve yerin hâkimiyeti sadece O'nundur; bütün işler sadece O'na döndürülür.

6. Geceyi gündüze sokar, gündüzü geceye sokar. O, sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır).

[1199] "İlk" yani her şeyden önce var olan *kadim* "de O'dur;" her şey yok olup gittikten sonra varlığı devam eden "son da." Varlığına delâlet eden delillerle "Zâhir de O'dur Bâtın da;" çünkü duyu organlarıyla kavranamamaktadır.

[1200] **Şayet** "Bu Vav'ların mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Birinci Vav'ın mânası O'nun ilklik ve sonluk sıfatlarını *birlikte* taşıdığını göstermektir. Üçüncü Vav da O'nun Zâhirlik ve Bâtınlık sıfatlarını *birlikte* taşıdığını göstermektedir. Ortadaki Vav ise Allah'ın, ilk iki sıfat grubuyla son iki sıfat grubunu zâtında birleştirdiğini göstermek içindir. O hâlde O, geçmiş ve gelecek tüm vakitlerde varlığı dâim olandır. Ayrıca tüm zamanlarda, Zâhir ve Bâtın'dır; yani, deliller ışığında açık olma ile duyu organlarıyla algılanamama bakımından gizli olma niteliklerini birlikte taşımaktadır. Âyette Allah'ın âhirette gözle görülebileceğini mümkün görenler aleyhinde bir delil vardır.

[1201] Şu da söylenmiştir: Allah, *zahera 'alâ şey'in* (Bir şeye üstün ve galip geldi.) kullanımından, Zâhir'dir; yani her şeyden yücedir, her şeye galiptir; *batane kulle şey'in* kullanımından, Bâtın'dır; yani her şeyin iç yüzünü bilir. Ancak bu, itibar edilecek bir görüş değildir; çünkü burada âyetin ilk anlaşılan zâhirî anlamından sapılmaktadır.

7. Allah ve Resulüne iman edin de O'nun sizi halife (yani sizden evvelkilere ait mal ve mülkün şu anki sahipleri) kıldığı şeylerden infak edin. İman ederek infak edenlerinize büyük mükâfat vardır.

8. Peygamber sizi Rabbinize iman etmeye çağırdığı hâlde siz hangi gerekçeyle O'na iman etmiyorsunuz?! Oysa O sizden kesin söz almıştı... Tabiî müminseniz!..

[1202] "Sizi *halife* kıldığı" yani şu an sizin elinizde bulunan. Mallar Allah tarafından yaratıldığı ve meydana getirildiği cihetle O'nun mallarıdır; onları geçici olarak sizin elinize vermiş, bir süreliğine istifadeye sizi yetkili kılmış, kullanıp harcamaya sizi vekil kılmış. Şu hâlde söz konusu mallar gerçekte sizin değildir; siz onlar konusunda sadece vekil ve temsilci konumundasınız. Öyleyse, Allah'ın harcamanızı istediği yerlere harcayın. Söz konusu malları, tıpkı başkasından harcama izni alan bir kimsenin onun malını harcamada zorlanmadığı gibi, siz de rahatça harcamada bulunun.

٥-﴿لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَى اللهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ﴾

٦-﴿ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَهُوَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾

[١١٩٩] {هُوَ الأَوَّلُ} هو القديم الذي كان قبل كل شيء، {وَالْآخِرُ} الذي يبقى بعد هلاك كل شيء. {وَالظَّاهِرُ} بالأدلة الدالة عليه، {وَالْبَاطِنُ} لكونه غير مدرَك بالحواسّ.

[١٢٠٠]فإن قلت: فما معنى الواو؟ قلت الواو الأولى معناها الدلالة على أنه الجامع بين الصفتين الأولية والآخرية، والثالثة على أنه الجامع بين الظهور والخفاء. وأما الوسطى فعلى أنه الجامع بين مجموع الصفتين الأُوليين ومجموع الصفتين الأخريين؛ فهو المستمر الوجودِ في جميع الأوقات الماضية والآتية، وهو في جميعها ظاهر وباطن؛ جامع للظهور بالأدلة والخفاء، فلا يدرك بالحواس. وفي هذا حجة على من جوّز إدراكه في الآخرة بالحاسة.

[١٢٠١]وقيل: ”الظاهر العالي على كل شيء الغالب له، من ظهر عليه، إذا علاه وغلبه. والباطن الذي بطن كل شيء، أي علم باطنه“، وليس بذاك مع العدول عن الظاهر المفهوم.

٧-﴿آمِنُوا بِاللهِ وَرَسُولِهِ وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَفِينَ فِيهِ فَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَأَنْفَقُوا لَهُمْ أَجْرٌ كَبِيرٌ﴾

٨-﴿وَمَا لَكُمْ لا تُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ لِتُؤْمِنُوا بِرَبِّكُمْ وَقَدْ أَخَذَ مِيثَاقَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

[١٢٠٢]{مُسْتَخْلَفِينَ فِيهِ} يعني أن الأموال التي في أيديكم إنما هي أموال الله بخلقه وإنشائه لها؛ وإنما موّلكم إياها، وخوّلكم الاستمتاع بها، وجعلكم خلفاء في التصرف فيها، فليست هي بأموالكم في الحقيقة، وما أنتم فيها إلا بمنزلة الوكلاء والنوّاب، فأنفقوا منها في حقوق الله، وليهُنْ عليكم الإنفاق منها كما يهون على الرجل النفقة من مال غيره إذا أذن له فيه.

[1203] Veya “sizi *halife* kıldığı”; yani ellerinizdeki malları, öncekilerden size miras bıraktırarak sizi bunlara *halef* kıldığı... Dolayısıyla, onların hâlinden ibret alın; zira o mal kendilerinden size intikal ettiği gibi, sizden de sonrakilere intikal edecektir. Öyleyse o malda cimrilik etmeyin. Ondan
5 Allah yolunda harcayarak istifade edin.

[1204] لَا تُؤمنون (iman etmiyorsunuz) cümlesi ما لكم (hangi gerekçeyle) ifadesindeki fiil anlamından hâl olup *mâ tasna'u kāim^en* (Ayakta ne yapıyorsun?) anlamında *mâ le-ke kāim^en* demene benzer. Yani, Allah’ı nankörce inkâr eder*ken*[1] hangi gerekçeyle ediyorsunuz? والرسولُ يدعوكم’un başındaki
10 Vav da hâl anlamı vermekte; dolayısıyla, iç içe iki hâl bulunmaktadır. İfade; “Peygamber sizi davet ettiği hâlde neden Allah *ve Resûlüne* iman etmiyorsunuz?!” şeklinde de okunmuştur.

[1205] Anlam şöyledir: Peygamber sizi imana çağırdığı, bu konuda sizi uyardığı, her türlü delil ve kanıtı seslendiren Kitab’ı size okuyup durduğu,
15 üstelik iman edeceğinize ilişkin Allah sizden söz aldığı hâlde iman etmeme konusunda ne mazeretiniz olabilir ki!? Allah’ın söz alması; sizi akılla donatması, gözlerinizin önüne deliller sermesi, tefekkür imkânı vermesi ve her türlü bahanenizi ortadan kaldırmasıdır. Bunca aklî delil ortada iken, Peygamber de sizi uyardıktan sonra hiçbir bahaneniz kalmadığı hâlde neden
20 iman etmiyorsunuz?!

[1206] “Tabiî” herhangi bir gerekçeyle “iman etmişseniz!” Çünkü sayılan gerekçelerin ötesinde bir gerekçe yok. İfade, أَخَذَ ميثاقكم (Oysa *O* sizden kesin söz almıştı.) şeklinde de okunmuştur[2] ki fâ‘il Yüce Allah’tır.

9. Sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için kuluna apaçık âyetler
25 **indiren O’dur. Allah size karşı şefkatlidir, merhametlidir (Raûf, Rahîm).**

[1207] Allah “sizi” âyetleriyle inkârın karanlıklarından iman nuruna “çıkarmak için…” veya Peygamber çağrısıyla sizi çıkarsın diye…

[1208] İfade لَرَؤُفٌ (*gerçekten* şefkatlidir) şeklinde de[3] okunmuştur.

1 Bu infak konulu âyetler; Müslümanlarla değil de Medine sözleşmesine göre, mallarıyla şehir savunmasına katılmak zorunda olan Yahudilerle ilgili ise, akidevî mânada bir iman - inkâr zıtlığı söz konusu olabilir; Allah’a zaten inanan Müslümanlarla ilgili olduğu takdirde, Allah’a inanıp inanmamaktan öte, vaatlerine güvenmek söz konusu oluur. Sonuçta bu da imanla alâkalıdır. / ed.

2 Müfessirin, *uhize mîsâ**kukum*** (Oysa sizden kesin söz alınmıştı!) şeklindeki meçhul okuyuşu esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

3 Müfessirin Lâm’sız kıraati (رَءُوفٌ) esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

[١٢٠٣]أو جعلكم مستخلفين ممن كان قبلكم فيما في أيديكم بتوريثه إياكم، فاعتبروا بحالهم حيث انتقل منهم إليكم، وسينقل منكم إلى من بعدكم؛ فلا تبخلوا به، وانفعوا بالإنفاق منها أنفسَكم.

[١٢٠٤] {لَا تُؤْمِنُونَ} حال من معنى الفعل في {مَا لَكُمْ}، كما تقول: ما لك قائمًا، بمعنى: ما تصنع قائمًا، أي وما لكم كافرين بالله. والواو في {وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ} واو الحال، فهما حالان متداخلتان. وقرئ «وما لكم لا تؤمنون بالله ورسولِه والرسولُ يدعوكم».

[١٢٠٥]والمعنى: وأي عذر لكم في ترك الإيمان والرسولُ يدعوكم إليه وينبهكم عليه ويتلو عليكم الكتاب الناطق بالبراهين والحجج، وقبل ذلك قد أخذ الله ميثاقكم بالإيمان حيث ركب فيكم العقول، ونصب لكم الأدلة، ومكّنكم من النظر، وأزاح عللكم، فإذ لم تبق لكم علة بعد أدلة العقول وتنبيه الرسول، فما لكم لا تؤمنون؟!

[١٢٠٦] {إِنْ كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ} لموجب مّا؛ فإن هذا الموجب لا مزيد عليه. وقرئ «أَخَذ ميثاقَكم»، على البناء للفاعل، وهو الله عز وجل.

٩-﴿هُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ عَلَى عَبْدِهِ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ لِيُخْرِجَكُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَإِنَّ اللَّهَ بِكُمْ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾

[١٢٠٧] {لِيُخْرِجَكُمْ} الله بآياته من ظلمات الكفر إلى نور الإيمان، أو ليخرجكم الرسول بدعوته.

[١٢٠٨]«رَءُوفٌ»، وقرئ {لَرءُوف}.

10. Sizin 'ne'niz var ki, Allah yolunda infak etmiyorsunuz?! Hem de göklerin ve yerin mirası tamamen Allah'ınken!.. İçinizden, fetihten önce infak edip savaşanlar (diğerleri ile) bir olmaz; Allah, 'en güzel'i her ikisine de vaat etmiştir ama bunlar, daha sonra infak edip savaşanlardan derece bakımından daha üstündürler. Yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

[1209] ألا تنفقوا (Allah yolunda infak etmiyorsunuz?!) ifadesi *fî en lâ tunfikû* (infak etmeme konusunda [ne gerekçeniz var!?]) takdirindedir. "Hem de göklerin ve yerin mirası Allah'ınken!" Her ikisinde bulunan her şey O'na kalacakken; mal olsun, başka bir şey olsun, hiç kimseye hiçbir şey kalmayacakken... Yani Allah sizi yok edip, mallarınız kendisine kalacağı hâlde O'nun yolunda harcamayı ve Resulüyle beraber cihat etmeyi terk ederken gerekçeniz ne!?

[1210] Allah yolunda harcamada bulunmaya en etkili teşvik budur. Sonra müminlerden harcamada bulunanlar arasında da farklılık bulunduğunu açıklayarak şöyle buyurdu: "İçinizden;" Mekke "fethinden önce" yani İslâm güçlenmeden, Müslümanlar *izzet* kazanmadan, insanlar akın akın Allah'ın dinine girmeden, savaşa ve bu uğurda yapılan infaklara ihtiyaç azalmadan önce "infak eden" *fetihten sonra infak edenle* "eşit olmaz." -Zaten açık olduğundan, *bu kısım* söylenmemiştir.- "Bunlar derece bakımından daha yüksektirler." Yani fetihten önce infakta bulunanlar... ki onlar, Peygamber'in, kendileri hakkında; "Herhangi biriniz[1] Uhud dağı kadar altın infak etse, onların bir avuç infakına hatta bunun yarısına bile ulaşamaz!" [*Ebû Dâvûd*, Kitâbü's-Sünne, 11] buyurduğu önde gelen ilk muhacirlerle ensardır.

[1211] (من قبل الفتح yerine [aynı manada]) *kable'l-feth^i^* şeklinde de okunmuştur.

[1212] "Allah" iki gruptan "her birine de en güzeli vaat etmiştir;" yani dereceleri farklı farklı olmakla beraber en güzel mükâfat olan cenneti [ikisine de vaat etmiştir]. İfade, *ve kull^un^ va'adahu'llâh^u^* takdirinde *kull^un^* şeklinde de okunmuştur. Bu âyetin Hz. Ebû Bekir hakkında indiği söylenmiştir; çünkü ilk Müslüman olan ve Allah yolunda ilk harcama yapan odur.

11. Kimdir o, Allah'a güzel bir şekilde borç verip O'nun da bunu kendisine kat kat fazlasıyla geri ödeyeceği (bahtiyar) kimse? -Ki ona ayrıca değerli bir mükâfat vardır.-

[1213] *Karz-ı hasen* (güzel borç) Allah yolunda harcama yapmak demek olup mecazen, borç vermeye benzetilmiştir; çünkü kul, Allah rızası için malını verdiğinde âdeta O'na borç vermiş gibi olmaktadır.

---

1 Burada muhatap, İslâmiyet'le yeni müşerref olan *ekâbir* Mekkelilerdir; bunlar İslâmiyet'in omuzlarında yükseldiği Peygamber'in dâva arkadaşlarını küçümsemişler; Peygamber de kendilerine onların Allah katındaki değerlerini hatırlatmıştır. / ed.

١٠-﴿وَمَا لَكُمْ أَلَّا تُنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللهِ وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّموَاتِ وَالأَرْضِ لا يَسْتَوِي مِنْكُمْ مَنْ أَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ وَقَاتَلَ أُولَئِكَ أَعْظَمُ دَرَجَةً مِنَ الَّذِينَ أَنْفَقُوا مِنْ بَعْدُ وَقَاتَلُوا وَكُلًّا وَعَدَ اللهُ الْحُسْنَى وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

[١٢٠٩] {وَمَا لَكُمْ أَلا تُنفِقُوا} في أن لا تنفقوا {وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ} يرث كل شيء فيهما لا يبقى منه باق لأحد من مال وغيره. يعني وأيّ غرض لكم في ترك الإنفاق في سبيل الله والجهاد مع رسوله والله مهلككم فوارث أموالكم.

[١٢١٠]وهو من أبلغ البعث على الإنفاق في سبيل الله. ثم بين التفاوت بين المنفقين منهم فقال: {لَا يَسْتَوِى مِنكُمْ مَنْ أَنفَقَ} قبل فتح مكة قبل عز الإسلام وقوّة أهله ودخول الناس في دين الله أفواجًا وقلة الحاجة إلى القتال والنفقة فيه، ومن أنفق من بعد الفتح -فحذف لوضوح الدلالة-. {أولَئِكَ} الذين أنفقوا قبل الفتح -وهم السابقون الأولون من المهاجرين والأنصار الذين قال فيهم النبي ﷺ: لو أنفق أحدكم مثل أحد ذهبا ما بلغ مدّ أحدهم ولا نصيفه- أعظم درجة.

[١٢١١]وقرئ «قبلَ الفتح».

[١٢١٢] {وَكُلًا} وكلَّ واحد من الفريقين {وَعَدَ اللهُ الْحُسْنَى}، أي المثوبة الحسنى -وهي الجنة- مع تفاوت الدرجات. وقرئ بالرفع على «وكلٌّ وعده الله». وقيل: نزلت في أبي بكر رضي الله عنه، لأنه أول من أسلم وأول من أنفق في سبيل الله.

١١-﴿مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ وَلَهُ أَجْرٌ كَرِيمٌ﴾

[١٢١٣]القرض الحسن الإنفاق في سبيله. شبه ذلك بالقرض على سبيل المجاز، لأنه إذا أعطى ماله لوجهه فكأنه أقرضه إياه.

[1214] "Bunu kendisine kat kat fazlasıyla geri ödeyeceği;" yani yaptığı harcama karşılığında lutfundan mükâfatını kat kat vereceği "[kimse] için değerli bir mükâfat vardır." Yani kat kat vermenin kendisine eklendiği bu mükâfat özünde de değerlidir. [فَيُضَاعِفَه kelimesi şeddeli olarak] *fe-yuda"ifehû* da okunmuştur; her iki kıraatte de fiil, istifhamın cevabı olarak mansūb olmuştur; يُقْرِضُ'ya atfedilerek veya *fe-huve yuda"ifuhû* takdirinde merfû' da okunmuştur.

12. Kadın-erkek bütün müminleri; önlerinden ve sağlarından nurları hızla aydınlatırken gördüğün gün (verilir bu mükâfat... Ey hayır sahipleri!) Sevinin bugün; altından ırmakların aktığı, içinde kalıcı olduğunuz cennetlerle... ki budur büyük başarı!..

[1215] ("Gördüğün gün" anlamındaki) يومَ تَرَى ifadesi, "onun için değerli bir mükâfat vardır" cümlesinin *mef'ulün fîh*idir. Yahut bugünün büyüklüğünü göstermek için gizli bir *uzkur* (An!) fiilinin mef'ûlü olmak üzere mansūbdur.[1]

[1216] "Önlerinden ve sağlarından" buyurmuştur; çünkü cennetliklerin amel defterleri bu iki taraftan verilir; tıpkı cehennemliklere amel defterleri sol ve arka taraflarından verileceği gibi. Bu iki taraflarındaki nuru Allah, onlar için bir sembol ve işaret yapılmıştır; çünkü iyilikleriyle bahtiyar olan, bembeyaz amel sayfalarıyla murada ererler; cennete götürülürlerken ve *sıratı* koşarcasına geçerlerken, onların koşusuna paralel, nurları da yanlarında ve önlerinde hızla ilerler. Onları karşılayan melekler de kendilerine şöyle der: "Sevinin bugün!.."

[1217] [ذلك هو الفوز] *zâlike'l-fevz^{u}* şeklinde [هو'siz] de okunmuştur.

13. Kadın erkek bütün münafıkların, iman edenlere; "Bize bakın da nurunuzdan faydalanalım!" diyecekleri gün... Onlara "Arkanıza dönüp orada arayın nuru!" denir ve aralarına bir kapısı olan öyle bir sur çekilir ki içi tamamen rahmet, dışı ise azabın geldiği taraftır!

[1218] "Diyecekleri gün", "gördüğün gün"den [12] bedeldir. "Bize bakın" yani bizi bekleyin… Çünkü kendilerini cennete taşıyan araçlar üzerinde '*berk-ı hâtıf* (göz alıcı şimşek)ler gibi' cennete doğru hızla götürülmektedirler; münafıklar ise yayadır. "Bize bakın" [diyorlar]; çünkü kendilerine baktıklarında yüzleriyle onlara yöneleceklerdir; önlerinde de nur bulunduğundan, münafıklar o ışıktan istifade edeceklerdir. Fiil; "süre tanıma" anlamındaki *nezırat^{un}* kökünden أَنْظِرُونَا (bize süre tanıyın) şeklinde de okunmuştur. Müminlerin; onlar kendilerine katılabilsin diye ağır ve yavaş yürümeleri, onlara süre vermek olarak kabul edilmiştir.

1 (i) "… gördüğün gün verilecektir bu mükâfat." (ii) "müminleri … göreceğin günü an." / ed.

[١٢١٤] {فَيُضَاعِفَهُ لَهُ} أي يعطيه أجره على إنفاقه مضاعفًا {أَضْعَافًا} من فضله. {وَلَهُ أَجْرٌ كَرِيمٌ} يعني وذلك الأجر المضموم إليه الأضعافُ كريم في نفسه. وقرئ «فيضعفه»، وقرئا منصوبين على جواب الاستفهام، والرفع عطف على {يُقْرِضُ}، أو على: فهو يضاعفه.

٥ ١٢-﴿يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ بُشْرَاكُمُ الْيَوْمَ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

[١٢١٥] {يَوْمَ تَرَى} ظرف لقوله {وَلَهُ أَجْرٌ كَرِيمٌ}، أو منصوب بإضمار اذكر، تعظيمًا لذلك اليوم.

١٠ [١٢١٦] وإنما قال: {بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ}، لأنّ السعداء يؤتَون صحائف أعمالهم من هاتين الجهتين؛ كما أن الأشقياء يؤتونها من شمائلهم ومن وراء ظهورهم، فجعل النور في الجهتين شعارًا لهم وآية؛ لأنهم هم الذين بحسناتهم سُعِدوا وبصحائفهم البيض أفلَحوا. فإذا ذهب بهم إلى الجنة ومروا على الصراط يسعون؛ سعى بسعيهم ذلك النورُ جنيبا لهم ومتقدمًا. ويقول لهم الذين يتلقونهم من الملائكة: {بُشْرَاكُمُ الْيَوْمَ}.

١٥ [١٢١٧] وقرئ «ذلك الفوز».

١٣-﴿يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انْظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ قِيلَ ارْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا فَضُرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ﴾

[١٢١٨] {يَوْمَ يَقُولُ} بدل من {يَوْمَ تَرَى} [١٢]. {أَنْظُرُونَا} انتظرونا، لأنهم يسرع بهم

٢٠ إلى الجنة كالبروق الخاطفة على ركاب تزف بهم، وهؤلاء مشاة. وانظروا إلينا؛ لأنهم إذا نظروا إليهم استقبلوهم بوجوههم والنور بين أيديهم فيستضيئون به. وقرئ «أنظِرونا»، من النظرة وهي الإمهال؛ جعل اتئادهم في المضيّ إلى أن يلحقوا بهم أنظارًا لهم.

[1219] "Nurunuzdan faydalanalım" nasiplenelim. Bu da, müminlere ulaşıp nurlarından istifade etmekle olur. "'Arkanıza dönüp orada arayın nuru!' denir." Bu, onları kovma ve onlarla alay etme ifadesidir; yani bu nurun bize verildiği yer olan mahşer meydanına dönün ve onu orada arayın. Yahut dünyaya dönün ve vesilesi olan imanı elde ederek nuru arayın. Ya da havanızı alırsınız! Bizden uzak durun!.. Başka nur arayın, bizden size nur yok! Arkalarında hiçbir nurun bulunmadığını bildikleri hâlde böyle demeleri onların mahrumiyetlerini dile getirmek ve ümitlerini kesmektir.

[1220] "Aralarına" yani müminlerle münafıkların arasına cennetliklerin gireceği "bir kapısı olan öyle bir sur…" cennet kısmıyla cehennem kısmını birbirine perdeleyen öyle bir duvar "çekilir ki…" -Bunun *a'râf*[1] olduğu da söylenmiştir.- Surun veya kapının "içi" yani cennete bakan tarafı [rahmettir]; cehennemliklere görünen "dışı ise, azabın" yani karanlık ve ateşin "geldiği taraftır;" cihettir!"

[1221] Zeyd b. Ali (v. 122/740) *fe-darabe beynehum* şeklinde ma'lûm olarak okumuştur.[2]

14. Onlara: "Biz sizinle birlikte değil miydik?" diye seslenirler. Onlar da: "Elbette... Ama siz kendinizi ayarttınız; (bizim başımıza felâket gelsin diye) bekleyip durdunuz, (yeniden diriliş hakkında) şüpheye düştünüz ve o kuruntular sizi aldattı. Nihayet, Allah'ın emri geldi, çattı... Sizi de aldatmıştı Allah'a karşı, o aldatıcı!..

[1222] "Biz sizinle birlikte değil miydik?!" derken, görünüşteki birlikteliği kastetmektedirler. "Ama siz kendinizi ayarttınız!" İki yüzlülüğünüzle kendinizi mahv ve helâk ettiniz! Müminlerin başına felaket gelsin diye "bekleyip durdunuz!.. Ve o kuruntular" ham hayaller ve uzun yaşama arzusu, "sizi aldattı. Nihayet, Allah'ın emri" yani ölüm "geldi, çattı… Sizi de aldatmıştı Allah'a karşı, o aldatıcı!.." Yani şeytan, Allah'ın size azap etmeyecek kadar affedici ve kerem sahibi olduğunu söyleyerek "sizi de aldatmıştı;" kandırmıştı! ["Aldatıcı" anlamındaki الغَرور] zamme ile *el-ğurûr* (aldanış) şeklinde de okunmuştur.

15. Bugün, ne sizden fidye kabul edilir ne de nankörce inkâr edenlerden... Sığınağınız Ateş'tir; sahibiniz ve dostunuz odur!.. Ne kötü dönüş yeri!

[1223] *Fidye* kurtuluş akçesi demektir. هي مولاكم (Sığınağınız ateştir!) ifadesinin, "Ateş size daha yakındır!" anlamında olduğu söylenmiş ve Lebid'in şu şiiri delil getirilmiştir:

1 A'râf 7/46'ya göre, "Cennettekilerle cehennemdekiler arasında bir 'perde' olup onun *a'râfı* -yani kuleleri- üzerinde her iki taraftakileri de simalarıyla tanıyan bazı adamlar bulunmaktadır. / ed.

2 "Allah aralarına öyle bir sur çeker ki…" / ed.

[١٢١٩]{نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ} نصب منه؛ وذلك أن يلحقوا بهم فيستنيروا به {قِيلَ ارْجِعُوا وَرَاءكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا} طرد لهم وتهكم بهم، أي ارجعوا إلى الموقف إلى حيث أعطِينا هذا النور فالتمسوه هنالك، فمن ثم يقتبس. أو ارجعوا إلى الدنيا، فالتمسوا نورًا بتحصيل سببه وهو الإيمان. أو ارجعوا خائبين وتنحَّوْا عنا، فالتمسوا ٥ نورًا آخر، فلا سبيل لكم إلى هذا النور، وقد علموا أن لا نور وراءهم؛ وإنما هو تخييب وإقناط لهم.

[١٢٢٠]{فَضُرِبَ بَيْنَهُم بِسُورٍ} بين المؤمنين والمنافقين بحائط حائل بين شقّ الجنة وشق النار. وقيل: هو الأعراف. لذلك السور {بَابٌ} لأهل الجنة يدخلون منه؛ {بَاطِنُهُ} باطن السور أو البابِ، وهو الشق الذي يلي الجنة {وَظَاهِرُهُ} ما ظهر لأهل ١٠ النار {مِن قِبَلِهِ} من عنده ومن جهته {الْعَذَابُ}، وهو الظلمة والنار.

[١٢٢١]وقرأ زيد بن علي رضي الله عنهما: «فضرب بينهم»، على البناء للفاعل.

١٤-﴿يُنَادُونَهُمْ أَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ قَالُوا بَلَى وَلَكِنَّكُمْ فَتَنْتُمْ أَنْفُسَكُمْ وَتَرَبَّصْتُمْ وَارْتَبْتُمْ وَغَرَّتْكُمُ الأَمَانِيُّ حَتَّى جَاءَ أَمْرُ اللهِ وَغَرَّكُمْ بِاللهِ الْغَرُورُ﴾

[١٢٢٢]{أَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ} يريدون موافقتهم في الظاهر. {فَتَنتُمْ أَنفُسَكُمْ} ١٥ محنتموها بالنفاق وأهلكتموها، {وَتَرَبَّصْتُمْ} بالمؤمنين الدوائرَ، {وَغرَّتْكُمُ الْأَمَانِيُّ} طولُ الآمال والطمع في امتداد الأعمار. {حَتَّى جَاءَ أَمْرُ اللهِ} وهو الموت {وَغَرَّكُم بِاللهِ الْغَرُورُ} وغرّكم الشيطان بأنّ الله عفوّ كريم لا يعذبكم. وقرئ «الغُرور»، بالضم.

١٥-﴿فَالْيَوْمَ لا يُؤْخَذُ مِنْكُمْ فِدْيَةٌ وَلا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مَأْوَاكُمُ النَّارُ هِيَ مَوْلاكُمْ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾

٢٠ [١٢٢٣]{فِدْيَةٌ} ما يفتدى به. {هِيَ مَوْلَاكُمْ}. قيل: هي أولى بكم، وأنشد قول لبيد:

[Yaban sığırının] her iki ‘ara’sı[1] da kendisinin daha yakın
olduğunu hissetmeye başladı korkuya [avcıya]

مولاكم kelimesinin gerçek mânası lâyıkınız ve müstehakkınız; yani kendisi hakkında “Bu size daha çok yakışıyor!” denilebilecek mekânınızdır. Nitekim efendi bir kimse için *huve meinnet^{un} li’l-kerem^{i}* yani “O kerem kânıdır.” denilir. [هي مولاكم ifadesinden] “Tek yardımcınız odur!” anlamının kastedilmiş olması da mümkündür; yani ondan başka yardımınıza koşacak yoktur. Amaç, hiçbir yardımcılarının olmadığını belirtmektir. Arapların şu “Falanın başına şu felâket geldi; o da feryat etmekten umdu mededi!” sözleri ile “Feryad edip yardım dilediklerinde, yüzleri kavuran erimiş maden gibi bir suyla kendilerine *yardım!* edilir. [Kehf 18/29] âyeti de buna örnektir. Şu da söylenmiştir: Siz dünyada cehennemliklerin amellerine yakın durduğunuz gibi, cehennem de [bugün] size yakınlık gösterecek işte!..

16. İman edenlerin kalplerinin, Allah’ın öğüdüne ve nâzil olan hakka karşı yumuşama vakti gelmedi mi?! Daha önce kendilerine kitap verilip de aradan uzun zaman geçtiği için kalpleri katılaşanlar gibi -ki birçoğu fâsıktır- olmayacakları vakit (yani)?!

[1224] ألم يأْنِ (Vakti gelmedi mi?) fiili, bir şeyin *inâ*sı, yani vakti geldiğinde söylenen *enâ el-emr^{u} ye’nî* (O işin vakti geldi - gelir.) kullanımından alınmıştır; ancak ifade, *enâ ye’nî* anlamındaki *âne yeînu* kullanımından *e-lem yein* şeklinde; ayrıca, *e-lemmâ ye’ni* (Henüz vakti gelmedi mi?) şeklinde de okunmuştur.

[1225] Denilmiştir ki Müslümanlar Mekke’de iken yoksuldular. Hicret edince rızık ve nimete kavuştular. Bu nedenle daha önceki hâllerinde bir gevşeme oldu. Âyet de bunun üzerine nâzil oldu. İbn Mes‘ûd demiştir ki Müslüman oluşumuzla bu âyetle kınanmamız arasında sadece dört yıl vardır. [*Müslim*, “Kitâbü’t-Tefsir”, 24] İbn Abbas’ın da şöyle dediği nakledilmiştir: Allah, müminlerin kalplerinde bir duyarsızlık görmüş, Kur’ân’ın nüzulünden on üç sene sonra onları bu âyetle kınamıştır. Hasan-ı Basrî’nin de şöyle dediği rivayet edilir: “Dikkat edin!.. Vallahi! Onlar [sahabe] sizden daha az Kur’ân okudukları hâlde Allah onları ağırdan almakla nitelemişti! Bunca Kur’ân okuduğunuz hâlde sizde baş gösteren fâsıklığa bakın!..”[2] Nakledildiğine göre; bu âyet-i kerime Hz. Ebû Bekir’in huzurunda okunmuş. O sırada yanında Yemame halkından bir grup varmış. Âyetten etkilenerek çok ağlamışlar. Hz. Ebû Bekir onlara bakarak demiş ki “Biz de böyleydik; ama sonunda kalbimiz katılaştı!..”

1 *Kile’l-ferceyn*; hayvanın iki tarafı yani önü ve arkası demektir; yani hayvancağız öyle bir hâle geldi ki her iki tarafı da ‘Acaba avcıya ben mi daha yakınım!’ demeye başladı lisân-ı hâliyle. / ed.

2 Yani sahabe-i kiram sizden çok daha az Kur’ân okudukları ve sizden çok daha duyarlı, cevval oldukları hâlde kınanıyorlarsa, bu kadar çok Kur’ân okumanıza rağmen bunca fâsıklıklar sergileyen sizlerin durumu nice olur!? / ed.

فَغَدَتْ كِلَا الْفَرَجَيْنِ تَحْسِبُ أَنَّهُ ۞ مُولِي المَخَافَةَ خَلْفَهَا وَأَمَامَهَا

وحقيقة {مَوْلَاكُمْ}: مَحْراكم ومَقمَنكم؛ أي مكانكم الذي يقال فيه هو أولى بكم، كما قيل: هو مئنة للكرم، أي مكان؛ لقول القائل: إنه الكريم. ويجوز أن يراد: هي ناصركم، أي لا ناصر لكم غيرها. والمراد: نفي الناصر على البتات. ونحوه قولهم: أصيب فلان بكذا فاستنصر الجزع. ومنه قوله تعالى {يُغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ} [الكهف: ٩] وقيل: تتولاكم كما توليتم في الدنيا أعمال أهل النار.

١٦-﴿أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ وَلَا يَكُونُوا كَالَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ فَطَالَ عَلَيْهِمُ الأَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ﴾

[١٢٢٤] {أَلَمْ يَأْنِ} من أنى الأمر يأني، إذا جاء إناه، أي وقته. وقرئ «ألم يئِن»، من آن يئين، بمعنى: أنى يأنى، و«ألما يأن».

[١٢٢٥] قيل: كانوا مجدبين بمكة، فلما هاجروا أصابوا الرزق والنعمة، ففتروا عما كانوا عليه، فنزلت. وعن ابن مسعود: ما كان بين إسلامنا وبين أن عوتبنا بهذه الآية إلا أربع سنين. وعن ابن عباس ﵄: إنّ الله استبطأ قلوب المؤمنين فعاتبهم على رأس ثلاث عشرة من نزول القرآن. وعن الحسن ﵁: أما والله، لقد استبطأهم وهم يقرؤون من القرآن أقل مما تقرؤون؛ فانظروا في طول ما قرأتم منه وما ظهر فيكم من الفسق! وعن أبي بكر ﵁ أنّ هذه الآية قرئت بين يديه وعنده قوم من أهل اليمامة، فبكوا بكاءً شديدًا، فنظر إليهم فقال: هكذا كنا حتى قست القلوب.

[1226] [وما نَزَّلَ من الحق (nâzil olan hak) ifadesindeki نزل ;] *nuzzile* (peyderpey indirilen [hak]), *nezzele* ([Allah'ın] peyderpey indirdiği…) ve *unzile* (indirilen…) şeklinde de okunmuştur.

[1227] ولا يكونوا (olmayacakları) ifadesi, تَخشَعَ (yumuşama) fiiline ma'tûftur. İltifat üslubuyla [yani gaybetten hitaba geçiş yapılarak] Tâ ile de okunmuştur.[1] Yine, azarlandıktan sonra, kalp katılığı konusunda Ehl-i kitaba benzemelerini yasaklama ifadesi olarak *lâ tekûnû* şeklinde de okunmuştur. Zira [baştan] *hak,* İsrâiloğullarının arzu ve isteklerine uymalarına engel oluyordu; İncil ve Tevrat'ı dinlediklerinde kalpleri Allah'a karşı saygıyla doluyor, gönülleri inceliyordu. Ama aradan uzun zaman geçince, cehalet ve kalp katılığı onları bürüdü, ihtilâfa düştüler; ihdas ettikleri o 'kitabı tahrif' vd. işleri ihdas ettiler![2]

[1228] **Şayet** "Allah'ın öğüdüne ve nâzil olan *hakk*a karşı' ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Öğütten (ذكر الله) de nâzil olan *hak*tan da kasıt Kur'ân olabilir; çünkü Kur'ân'da hatırlatma ve öğüt vardır ve o aynı zamanda semadan nâzil olan *hak*tır. Kalplerin; Allah anıldığında ve Kur'ân okunduğunda ürpermesi de kastedilmiş olabilir. Tıpkı "Müminler ancak o kimselerdir ki Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir." [Enfâl 8/3] âyetindeki gibi.

[1229] أمَد'den kasıt süredir. Şu sözde olduğu gibi:

ize'ntehâ emedu (vadesi dolduğunda da).[3]

Bu kelime, "en uzun zaman" anlamında *el-eme**dd**u* şeklinde de okunmuştur.

[1230] "Ki birçoğu fâsıktır!" yani dinlerinden çıkmışlar; Tevrat ve İncil'de yer alan bilgileri reddetmişlerdir!

17. Bilin ki Allah ölü vaziyetteki toprağı diriltir! Akledesiniz diye, size âyetleri açık-seçik bildirdik.

[1231] Denilmiştir ki bu, ilâhî öğüdün (ذكر الله) kalplerde yaptığı etkiyi anlatan bir temsildir; *ilâhî öğüt* tıpkı yağmurun yeryüzünü canlandırdığı gibi kalbi canlandırır.

18. Allah'a güzel bir şekilde borç vererek tasaddukta bulunan erkek ve kadınların nam u hesaplarına (bütün verdikleri) ikiye katlanacaktır; onlara ayrıca, değerli bir mükâfat vardır.

---

1 Yani nice hatalara düştüler, nice pisliklere bulaştılar. / ed.

2 Yani "… aradan uzun zaman geçtiği için kalpleri katılaşanlar gibi -ki birçoğu fâsıktır- *olmayacağınız* vakit…" Bunun akabinde verilen kıraatin anlamı ise şöyledir: "… aradan uzun zaman geçtiği için kalpleri katılaşanlar gibi *olmayınız* -ki birçoğu fâsıktır-?!" / ed.

3 "Her canlı ömrünü tamamlamakta; vadesi dolduğunda da ölmektedir." / ed.

[١٢٢٦]وقرئ «نزّل» و«نزل» و«أنزل».

[١٢٢٧] {وَلَا يَكُونُوا} عطف على {تَخْشَعَ}، وقرئ بالتاء على الالتفات. ويجوز أن يكون نهيًا لهم عن مماثلة أهل الكتاب في قسوة القلوب بعد أن وبِّخوا. وذلك أنّ بني إسرائيل كان الحق يحول بينهم وبين شهواتهم، وإذا سمعوا التوراة والإنجيل خشعوا لله ورقت قلوبهم، فلما طال عليهم الزمان غلبهم الجفاء والقسوة، واختلفوا وأحدثوا ما أحدثوا من التحريف وغيره.

[١٢٢٨]فإن قلت: ما معنى: {لِذِكْرِ اللهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ}؟ قلت: يجوز أن يراد بالذكر وبما نزل من الحق القرآن، لأنه جامع للأمرين؛ للذكر والموعظة، وأنه حق نازل من السماء، وأن يراد خشوعها إذا ذكر الله وإذا تلى القرآن كقوله تعالى {إِذَا ذُكِرَ اللهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آياتُهُ زَادَتْهُمْ إيمانًا} [الأنفال: ٢].

[١٢٢٩]أراد بالأمد: الأجل، كقوله:

... إِذَا انْتَهَى أَمَدُهْ ❁

وقرئ «الأمدّ»، أي الوقت الأطول.

[١٢٣٠] {وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فاسقون} خارجون عن دينهم، رافضون لما في الكتابين.

١٧-﴿اعْلَمُوا أَنَّ اللهَ يُحْيِي الأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾

[١٢٣١] {اِعْلَمُوا أَنَّ اللهَ يُحْيِي الأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا} قيل: هذا تمثيل لأثر الذكر في القلوب، وأنه يحييها كما يحيي الغيث الأرض.

١٨-﴿إِنَّ الْمُصَّدِّقِينَ وَالْمُصَّدِّقَاتِ وَأَقْرَضُوا اللهَ قَرْضًا حَسَنًا يُضَاعَفُ لَهُمْ وَلَهُمْ أَجْرٌ كَرِيمٌ﴾

[1232] الْمُصَّدِّقِين (tasaddukta bulunanlar) kelimesinin aslı *el-mutesaddikıyne*dir; nitekim aslı üzere de okunmuştur. *Saddaka* fiilinden *musaddikîne* (tasdik edenler) şeklinde de okunmuştur ki o zaman, Allah ve Resulünü tasdik edenler yani müminler olmaktadırlar.

[1233] **Şayet** "وأَقْرَضُوا (borç verenler) *fiil*i nereye ma'tûftur?" **dersen şöyle derim:** الْمُصَّدِّقِين'deki fiil mânasına ma'tûftur; çünkü *el, ellezîne* anlamında; ism-i fâ'il (*mussaddıkıyne*) de *issaddekû* (tasaddukta bulunanlar) anlamındadır. Âdeta *inne'llezîne'ssaddekû ve akradû* (tasaddukta bulunan ve Allah'a borç veren kimseler) buyrulmaktadır. *Karz-ı hasen* ise, kişinin helâl maldan gönül hoşluğuyla, güzel bir niyetle, yardıma lâyık olanlara yardımda bulunmasıdır.

[1234] ["İkiye katlanacaktır" anlamındaki يُضَاعَفُ], Ayın'ın kesresiyle; "Allah kat kat iade eder." anlamında *yuda''if* ve *yudâ'if* şeklinde de okunmuştur.

19. Allah'a ve resullerine iman edenler, bunlardır işte, Rableri katında sıddîklar ve şehitler... Onların mükâfat ve nurları bunlar için de söz konusudur. Âyetlerimizi nankörce inkâr edip yalanlayanlara gelince, cayır cayır yanan ateşin sahipleri de bunlardır işte.

[1235] Demek istiyor ki Allah'a ve resullerine iman edenler, Allah katında sıddîklar ve şehitler derecesindedir; hakkı tasdik etmeye ve Allah yolunda şehit edilmeye koşanlar da onlardır.

[1236] "Onların mükâfat ve nurları bunlar için de söz konusudur;" yani onların; sıddîk ve şehitlerin mükâfat ve nurları gibi mükâfat ve nurları vardır. **Şayet** "Aralarında bir fark bulunması gerekirken mükâfatta nasıl eşit tutulabilmişler?" **dersen şöyle derim:** Anlam şöyledir: Allah müminlere mükâfatlarını verir ve lutfuyla bunu onlar için kat kat artırır; o kadar ki katlarıyla birlikte mükâfatları öbürlerinin [sıddîk ve şehitlerin]kine eşit hâle gelir. Bununla birlikte, الشهداء kelimesinin mübteda, لهم أجرهم'un haber olması da mümkündür.[1]

20. Bilesiniz ki, şu yaşadığınız hayat; oyundan, eğlenceden, süslenip püslenmekten birbirine karşı övünmekten ve mal ve evlât çoğaltma yarışından ibarettir. Öyle bir yağmura benzer ki yetiştirdiği ürün kâfirleri sevindirir; iyice serpilip büyüdükten sonra ise ürünün önce sarardığını, daha sonra çer çöp hâline geldiğini görürsün... İşte, sizler için de sonunda, ya şiddetli bir azap ya da Allah'ın mağfiret ve rızası söz konusudur. Evet, aldatıcı bir metâdan ibarettir dünya hayatı...

1 Yani "Şehitler… onlar için de mükâfat ve nur söz konusudur." / ed.

[١٢٣٢] {الْمُصَّدِّقِينَ} المتصدّقين. وقرئ على الأصل «والمصدّقين». من صدّق، وهم الذين صدّقوا الله ورسوله، يعني المؤمنين.

[١٢٣٣]فإن قلت: علام عطف قوله {وَأَقْرَضُوا}؟ قلت: على معنى الفعل في {الْمُصَّدِّقِينَ}؛ لأنّ اللام بمعنى الذين، واسم الفاعل بمعنى اصّدّقوا. كأنه قيل: إنّ الذين اصّدّقوا وأقرضوا. والقرض الحسن أنّ يتصدق من الطيب عن طيبة النفس وصحة النية على المستحق للصدقة.

[١٢٣٤]وقرئ «يضعِّف»، و«يضاعِف»، بكسر العين، أي يضاعف الله.

١٩-﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللهِ وَرُسُلِهِ أُولَئِكَ هُمُ الصِّدِّيقُونَ وَالشُّهَدَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ لَهُمْ أَجْرُهُمْ وَنُورُهُمْ وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ﴾

[١٢٣٥]يريد أنّ المؤمنين بالله ورسله هم عند الله بمنزلة الصدّيقين والشهداء؛ وهم الذي سبقوا إلى التصديق واستُشهِدوا في سبيل الله.

[١٢٣٦] {لَهُمْ أَجْرُهُمْ وَنُورُهُمْ}، أي مثل أجر الصدّيقين والشهداء ومثل نورهم. فإن قلت: كيف يسوّي بينهم في الأجر ولا بدّ من التفاوت؟ قلت: المعنى أنّ الله يعطي المؤمنين أجرهم ويضاعفه لهم بفضله، حتى يساوى أجرهم مع إضعافه أجر أولئك. ويجوز أن يكون {وَالشُّهَدَاءُ} مبتدأ، و{لَهُمْ أَجْرُهُمْ} خبره.

٢٠-﴿اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الأَمْوَالِ وَالأَوْلادِ كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا وَفِي الآخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللهِ وَرِضْوَانٌ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلا مَتَاعُ الْغُرُورِ﴾

[1237] Demek istiyor ki dünya tamamen önemsiz işlerden -yani oyun, eğlence, süslenme, karşılıklı övünme ve çokluk yarışına girmekten- ibarettir. Âhiret ise büyük ve önemli işlerden ibarettir. Bunlar da şiddetli azap, bağışlanma ve Allah rızasını kazanmadır. Dünyanın durumu, faydasızlığının yanı sıra çabucak sona ermesi bakımından bir yağmurun bitirdiği bitkilere benzetilmiştir. Bu bitkiler kemale ermiş, boy atıp çiçek açmış, Allah'ın yağmur ve bitki aracılığıyla kendilerini rızıklandırmasındaki ilâhî nimeti inkâr eden *kâfir*leri hayran bırakmıştır. Bu sebeple, Allah da inkârlarının cezası olarak bitkilerin üzerine bir âfet göndermiş, [onlar da] kurumuş, sararmış ve çer çöp hâline gelmiştir. Tıpkı "bahçe sahiplerine" ve "iki bahçenin sahibi"ne yaptığı gibi.[1] الكُفّار'ın [*kâfir*ler değil de] "çiftçiler" anlamına geldiği de söylenmiştir.[2]

[1238] مُصفَرًّا *musfârr*^an^ şeklinde de okunmuştur.

21. Siz Rabbinizin mağfiretine ve gök ile yer arasındaki mesafe kadar geniş olan cennete yarışın... ki o, Allah ve resullerine iman edenler için hazırlanmıştır. Bu, Allah'ın lutfudur; onu dilediklerine veriyor... Allah büyük lutuf sahibidir.

[1239] "Yarışın" sahada akranlarıyla yarışan kimse gibi öyle bir cennete koşun ki gök ile yer arasındaki mesafe kadar geniştir. Süddî, "Yedi kat sema ve yedi kat Arz'ın eni kadar." demiştir.

[1240] Enin belirtilip boyun belirtilmemesi şundandır: Eni ve boyu olan her şeyin eni boyundan daha kısadır. Eni genişlikle nitelenen bir şeyin boyunun daha geniş ve daha uzun olduğu zaten anlaşılır. *'Ard*'dan kastın ['en' değil de] genişlik olması da mümkündür. Tıpkı فذو دعاءٍ عَرِيضٍ ("... uzun uzun yalvarır" [Fussilet 41/51]) âyetindeki gibi.

[1241] Yüce Allah, dünyayı aşağılayarak durumunun önemsizliğini belirtip âhiretin durumunu da önemli gösterdikten hemen sonra, âhirette vaat etmiş olduğu mükâfata ulaşmak için yarışmaya kullarını teşvik etmiştir. Bu da, şiddetli azaptan kurtaracak mağfiret ve cennete girme başarısıdır.

[1242] Vaat edilen "bu" mağfiret ve cennet "Allah'ın lutfudur," ihsanıdır. "Onu dilediklerine" yani müminlere "veriyor."

22. Yeryüzüne -ve sizin başınıza- gelen hiçbir musibet yoktur ki Biz onu yaratmadan evvel bir kitapta bulunmasın. -Bu, Allah'a göre gerçekten kolaydır.-

1 "Bahçe sahipleri" için bkz. Kalem 68/17-33. "İki bahçenin sahibi" için bkz. Kehf 18/32-43. / ed.

2 Bu, kelimenin kökündeki örtme - gizleme anlamından kaynaklanmaktadır; çiftçi tohumu toprağa atıp üstünü kapattığı gibi, kâfir de hakkı gizlemekte, ilâhî nimetlere karşı kör davranmaktadır. / ed.

[١٢٣٧]أراد أنّ الدنيا ليست إلا محقرات من الأمور، وهي اللعب واللهو والزينة والتفاخر والتكاثر. وأما الآخرة فما هي إلا أمور عظام، وهي العذاب الشديد والمغفرة ورضوان الله. وشبه حال الدنيا وسرعة تقضّيها مع قلة جدواها بنبات أنبته الغيث فاستوى واكتهل وأعجب به الكفار الجاحدون لنعمة الله فيما رزقهم من الغيث والنبات، فبعث عليه العاهة فهاج واصفرّ وصار حطامًا عقوبة لهم على جحودهم، كما فعل بأصحاب الجنة وصاحب الجنتين. وقيل: {اَلْكُفَّار} الزراع.

[١٢٣٨]وقرئ «مصفارًّا».

٢١-﴿سَابِقُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالأَرْضِ أُعِدَّتْ لِلَّذِينَ آمَنُوا بِاللهِ وَرُسُلِهِ ذَلِكَ فَضْلُ اللهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ﴾

[١٢٣٩]{سَابِقُوا} سارعوا مسارعة المسابقين لأقرانهم في المضمار، إلى جنة {عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضَ} قال السدي: كعرض سبع السَّموَات وسبع الأرضين.

[١٢٤٠]وذكر العرض دون الطول؛ لأنّ كل ماله عرض وطول فإنّ عرضه أقل من طوله، فإذا وصف عرضه بالبسطة عرف أنّ طوله أبسط وأمدّ. ويجوز أن يراد بالعرض البسطة، كقوله تعالى {فَذُو دُعَاءٍ عَرِيضٍ} [فصلت: ٥١].

[١٢٤١] لما حقّر الدنيا وصغر أمرها وعظّم أمر الآخرة بعث عباده على المسارعة إلى نيل ما وعد من ذلك؛ وهي المغفرة المنجية من العذاب الشديد والفوز بدخول الجنة.

[١٢٤٢]{ذلك} الموعودُ من المغفرة والجنة {فَضْلُ الله} عطاؤه، {يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ}، وهم المؤمنون.

٢٢-﴿مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الأَرْضِ وَلا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلا فِي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَهَا إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللهِ يَسِيرٌ﴾

23. Tâ ki kaybettiklerinize üzülmeyesiniz ve size verdikleriyle şımarmayasınız... Övünen, kurumlanan hiç kimseyi Allah sevmez.

24. Onlar ki cimrilik ederler ve insanlara cimriliği emrederler... Kim yüz çevirirse, Allah'ın kesinlikle hiçbir şeye ihtiyacı yoktur; bizatihi hamde lâyıktır (Ganî, Hamîd).

[1243] Yeryüzüne isabet eden *(musibet)*, kuraklık, ekin ve meyvelerin telef olmasıdır. Canlara isabet eden (*musibet*)e örnek ise hastalıklar ve ölümdür.

[1244] "Biz onu" yani canları veya musibetleri "yaratmadan evvel bir kitapta" yani Levh-i Mahfuz'da... "Bu" ölçüp biçiş ve kitaba kaydediş, insanlara göre zor olsa da, "Allah'a göre gerçekten kolaydır."

[1245] Sonra bunun gerekçesini ve içerdiği hikmeti belirterek "Tâ ki üzülmeyesiniz… şımarmayasınız." buyurmaktadır; yani her şeyin Allah katında *mukadder* ve yazılı olduğunu bilirseniz, elinizden çıkana üzülmeniz hafifler, elinize geçene aşırı sevinmeniz azalır; çünkü elindekinin mutlaka yitip gideceğini bilen biri o şeyi yitirdiğinde sızlanışı çekilmez bir hâl almaz; çünkü kendini buna hazırlamıştır. Aynı şekilde, bazı nimetlerin kendisine mutlaka ulaşacağını ve asla sapmayacağını bilen biri de o nimete kavuştuğunda sevindirik olmaz.

[1246] "Övünen, kurumlanan hiç kimseyi Allah sevmez!" Çünkü dünyalık bir kısmetten dolayı sevinen ve bunu gözünde büyüten kişi kibirlenir, bununla övünür ve insanlara karşı büyüklenir.

[1247] İfade; *îtâ* mastarından; بما آتاكم (size verdikleriyle) ve *ityân* mastarından *bi-mâ etâkum* (size gelenlerle) şeklinde okunmuştur. İbn Mes'ûd kıraatinde ise *bi-mâ ûtîtum* (size verilenlerle) şeklindedir.

[1248] **Şayet** "Başına gelen bir zarara üzülmeyen, elde ettiği bir faydaya da sevinmeyen yoktur ki?" **dersen şöyle derim:** Burada kastedilen, sahibini sabırsızlığa sürükleyen, Allah'ın emrine teslim olmaktan ve sabredenlerin sevabını ummaktan alıkoyan üzüntü ile onu şükretmekten alıkoyup taşkınlığa sürükleyen sevinçtir. Allah'ın emrine teslim olmakla birlikte neredeyse hiçbir insanın kendisini kurtaramadığı bir üzüntünün ve şükretmekle birlikte Allah'ın nimetinden ve ona verdiği önemden dolayı sevincin sakıncası yoktur.

٢٣-﴿لِكَيْلا تَأْسَوْا عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَلا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ وَاللهُ لا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ﴾

٢٤-﴿الَّذِينَ يَبْخَلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَمَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾

[١٢٤٣]المصيبة في الأرض نحو الجدب وآفات الزروع والثمار، وفي الأنفس نحو الأدواء والموت.

[١٢٤٤] {فِي كِتَابٍ} في اللوح، {مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَهَا} يعني الأنفس أو المصائب. {إِنَّ ذَلِكَ} إنّ تقدير ذلك وإثباته في كتاب {عَلَى اللهِ يَسِيرٌ}، وإن كان عسيرًا على العباد.

[١٢٤٥]ثم علل ذلك وبيّن الحكمة فيه فقال: {لِكَيْلَا تَأْسَوْا...}، يعني أنكم إذا علمتم أنّ كل شيء مقدر مكتوب عند الله قلّ أساكم على الفائت وفرحُكم على الآتي؛ لأنّ من علم أن ما عنده معقود لا محالة لم يتفاقم جزعه عند فقده، لأنه وطّن نفسه على ذلك. وكذلك من علم أنّ بعض الخير واصلٌ إليه، وأن وصوله لا يفوته بحال لم يعظم فرحه عند نيله.

[١٢٤٦] {والله لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ} لأنّ من فرح بحظ من الدنيا وعظم في نفسه اختال وافتخر به وتكبر على الناس.

[١٢٤٧]قرئ «بما آتاكم» و«أتاكم»، من الإيتاء والإتيان. وفي قراءة ابن مسعود «بما أوتيتم».

[١٢٤٨]فإن قلت: فلا أحد يملك نفسه عند مضرة تنزل به، ولا عند منفعة ينالها أن لا يحزن ولا يفرح. قلت: المراد الحزنُ المخرج إلى ما يذهل صاحبَه عن الصبر والتسليم لأمر الله ورجاء ثواب الصابرين، والفرحُ المطغي الملهى عن الشكر؛ فأما الحزن الذي لا يكاد الإنسان يخلو منه مع الاستسلام والسرور بنعمة الله والاعتداد بها مع الشكر فلا بأس بهما.

[1249] “Onlar ki cimrilik ederler” ifadesi “övünen, kurumlanan”dan bedeldir; âdeta “Allah, cimrilik edenleri sevmez!” buyrulmaktadır; yani kendisine bir mal veya dünyalık bir kısmet verildiğinde baştan çıkarıcı bir sevinçle sevinen kimseler bu durumu sevdiklerinden; kendilerine çok değerli göründüğünden ve gözlerinde büyüttüklerinden ondaki Allah hakkını ödemekten geri durur ve onda cimrilik ederler. Hatta bizzat cimrilik yapmak bile onlara yeterli gelmez; insanları da cimriliğe sevk eder, onu başkalarından esirgemeye teşvik eder ve kendilerine çok kıymetli gösterirler. Tüm bunlar, buna kavuşmaları sırasında aşırı sevinerek, baştan çıkmalarının sonucudur.

[1250] “Kim” Allah’ın emir ve yasaklarından “yüz çevirir” ve Allah’ın elden çıkana üzülmek ve ele geçene aşırı sevinmek adına menettiği şeylerden vazgeçmez “ise, bilsin ki Allah’ın ona[1] ihtiyacı yoktur!”

[1251] (بالبُخْل) *bi’l-bahal*[i] şeklinde de okunmuştur. Nâfi‘ (v. 169/785; هو’siz) *fe-inna’llāhe’l-ğaniyyu’l-hamîd* şeklinde de okumuştur. Nitekim Medine ve Şam halkının mushaflarında böyle yazılıdır.

25. Gerçek şu ki; Biz elçilerimizi açık delillerle gönderdik ve -insanlar adaleti gerçekleştirsin diye- beraberlerinde kitabı ve ölçüyü indirdik. İnsanlara birtakım faydaları bulunan, (caydırıcı ve engelleyici) müthiş sertlikteki demiri de (idraklerine) indirdik ki Allah, kendisine ve peygamberlerine kimlerin gayben yardım ettiğini görsün... (Yoksa) Allah gerçekten kuvvetlidir, ‘mutlak izzet sahibi’dir (Kavî, Azîz).

[1252] “Gerçek şu ki Biz elçilerimizi” yani melekeleri peygamberlere “açık delillerle”, apaçık belgeler, deliller ve mu‘cizelerle “gönderdik.” “Beraberlerinde kitabı” vahyi “ve ölçüyü de indirdik.” Rivayete göre; Cebrâil, teraziyi getirip Hz. Nûh’a vermiş ve “Kavmine emret de bununla tartsınlar.” demiş.

[1253] “Ve demiri indirdik…” Söylendiğine göre, Âdem cennetten inerken yanında demirden mamul beş şey de varmış: Örs, kerpeten, bileme aleti, çekiç ve iğne. Bir rivayete göre de bel ve kürek varmış. Hz. Peygamber’in şöyle dediği rivayet edilir: “Allah gökten yere dört bereket indirmiştir: Demir, ateş, su ve tuz.” Hasan-ı Basrî, “demiri indirdik” ifadesini demiri yarattık olarak açıklamıştır. Tıpkı “Ve sizin için [davar cinsi] hayvanlardan sekiz eş (yani, dört çift) indirmiştir.” [Zümer 39/6] âyetindeki gibi. Zira Allah’ın emirleri, takdir ve hükümleri semadan inmektedir.[2]

---

1 Ona ve edeceği *tasadduk* ve *infâk*a, vereceği *karz*a… / ed.

2 Bu konuda farklı bir yaklaşım için bkz. Murat Sülün, “Demirin İnzâlinden Kur’ân’ın İnzâline -Bir Nüzûl Analizi-”, *Akademik Araştırmalar Dergisi,* İstanbul 2009, sayı: 43, sh. 155-176. / ed.

[١٢٤٩] {الَّذِينَ يَبْخَلُونَ} بدل من قوله {كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ}؛ كأنه قال: لا يحب الذين يبخلون. يريد الذين يفرحون الفرح المطغي إذا رُزقوا مالًا وحظًا من الدنيا فلِحبهم له وعزته عندهم وعظمه في عيونهم يزوونه عن حقوق الله ويبخلون به، ولا يكفيهم أنهم بخلوا حتى يحملوا الناس على البخل ويرغبوهم في الإمساك ويزينوه ٥ لهم. وذلك كله نتيجة فرحهم به وبطرِهم عند إصابته.

[١٢٥٠] {وَمَن يَتَوَلَّ} عن أوامر الله ونواهيه ولم ينته عما نهى عنه من الأسى على الفائت والفرح بالآتي {فَإِنَّ اللهَ} غَنِيٌّ عنه.

[١٢٥١]وقرئ «بالبخل». وقرأ نافع «فإنّ الله الْغَنِيُّ»، وهو في مصاحف أهل المدينة والشام كذلك.

١٠ **٢٥-﴿لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللهُ مَنْ يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّ اللهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾**

[١٢٥٢] {لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا} يعني الملائكة إلى الأنبياء {بِالْبَيِّنَاتِ} بالحجج والمعجزات. {وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ} أي الوحي، {وَالْمِيزَانَ}. روى أنّ جبريل عليه ١٥ السلام نزل بالميزان فدفعه إلى نوح وقال: مر قومك يزنوا به.

[١٢٥٣] {وَأَنزَلْنَا الْحَدِيدَ} قيل: نزل آدم من الجنة ومعه خمسة أشياء من حديد؛ السندان، والكلبتان، والميقعة والمطرقة، والإبرة. وروى: ومعه المرّ والمسحاة. وعن النبي ﷺ: إنّ الله تعالى أنزل أربع بركات من السماء إلى الأرض؛ أنزل الحديد، والنار، والماء، والملح. وعن الحسن {وَأَنزَلْنَا الْحَدِيدَ} خلقناه، كقوله تعالى {وَأَنزَلَ ٢٠ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ} [الزمر: ٦٠]. وذلك أنّ أوامره تنزل من السماء وقضاياه وأحكامه.

[1254] "İnsanlara" kendilerine yararlı olan hususlarda, geçim kaynaklarında ve sanatlarında "birtakım faydaları bulunan…" hiçbir sanat yoktur ki demir onda araç vazifesi görmesin. Veya [bu faydalar] demirle yapılan şeylerdedir. "Müthiş sertlikteki" derken demirin kendisiyle savaşılma özelliğini kastediyor.

[1255] "[İndirdik] ki Allah" din düşmanlarıyla mücadelede kılıç, mızrak vd. silahları kullanarak "kendisine ve peygamberlerine kimlerin gayben" -görmedikleri hâlde- "yardım ettiğini görsün." İbn Abbas *yensurûnehû ve lâ yubsırûnehû* (O'nu görmedikleri hâlde O'na yardım ediyorlar.) demiştir.

[1256] "(Yoksa) Allah gerçekten kuvvetlidir; mutlak izzet sahibidir;" yani helâk etmek istediği kimseleri helâk ederken kudret ve izzeti sayesinde kullara ihtiyaç duymaz. Onları cihad ile yükümlü tutması, bundan yaralanmaları ve bu konuda emrine uymak suretiyle O'nun ödülüne nail olmaları hikmetine yöneliktir.

26. Evet, Nûh'u ve İbrâhim'i gönderdik; peygamberliği de kitabı da bu ikisinin nesline verdik... Gerçi, onlardan doğru yolda olanlar var, ama çoğu fâsıktır!

[1257] "Kitabı" yani vahyi. İbn Abbas'a göre ise, kalemle yazı yazmayı. Nitekim, *ketebe kitâb*[en] *ve kitâbet*[en] denilir. [Yani *kitâb* 'yazmak' anlamında mastar olarak da kullanılır.]

[1258] "Gerçi onlardan" yani nesillerinden veya kendilerine peygamber gönderilenlerden. Buna, 'gönderme' ve 'gönderilen peygamber' ifadeleri işaret etmektedir. Burada, insanların durumu detaylı olarak anlatılmaktadır; yani onların bir kısmı doğru yoldadır, bir kısmı fâsıktır; ne var ki fâsıklar çoğunluğu oluşturmaktadır!

27. Sonra, peygamberlerimizi onların izinde art arda gönderdik. Arkalarından, (en son, Hz. Muhammed'i müjdeleyici olarak) Meryem oğlu Îsâ'yı gönderdik. Ona İncil'i verdik ve onun izinde gidenlerin kalplerinde bir şefkat ve merhamet peydah ettik. Ruhbanlığı, onlara Biz emretmedik, Allah rızasını kazanma gayesi ile kendileri uydurdular. Fakat ona hakkıyla riayet edemediler... Biz yine de iman etmiş olanlarına ecirlerini verdik... Birçoğu ise fâsıktır.

[1259] Hasan-ı Basrî Hemze'nin fethasıyla *el-Encîl*[e] şeklinde okumuştur. Bunun durumu, ilk harflerini fethalı okuyanlara göre [normal vezinlere uymayan] ***bartîl*** (rüşvet) ve ***sekkîne*** (bıçak) kelimelerinden daha normaldir; çünkü *İncîl* yabancı bir kelime olup bunlarda Arapçadaki kelime kalıplarının gözetilmesi gerekmez.

[١٢٥٤]{فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ} وهو القتال به {وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ} في مصالحهم ومعايشهم وصنائعهم؛ فما من صناعة إلا والحديد آلة فيها. أو ما يعمل بالحديد.

[١٢٥٥]{وَلِيَعْلَمَ اللهُ مَنْ يَنصُرُهُ وَرُسُلَهُ} باستعمال السيوف والرماح وسائر السلاح في مجاهدة أعداء الدين، {بِالْغَيْبِ} غائبًا عنهم. قال ابن عباس ﵄: ينصرونه ولا يبصرونه.

[١٢٥٦]{إِنَّ اللهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ} غني بقدرته وعزته في إهلاك من يريد هلاكه عنهم، وإنما كلفهم الجهاد لينتفعوا به ويصلوا بامتثال الأمر فيه إلى الثواب.

٢٦-﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا وَإِبْرَاهِيمَ وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِمَا النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ فَمِنْهُمْ مُهْتَدٍ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ﴾

[١٢٥٧]{وَالْكِتَابَ} والوحي. وعن ابن عباس: الخطُّ بالقلم، يقال: كتب كتابًا وكتابة.

[١٢٥٨]{فَمِنْهُم} فمن الذرية، أو من المرسَل إليهم؛ وقد دل عليهم ذكر الإرسال والمرسلين. وهذا تفصيل لحالهم، أي فمنهم مهتد ومنهم فاسق، والغلبة للفساق.

٢٧-﴿ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلَى آثَارِهِمْ بِرُسُلِنَا وَقَفَّيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَآتَيْنَاهُ الْإِنْجِيلَ وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةً وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللهِ فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَا فَآتَيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا مِنْهُمْ أَجْرَهُمْ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ﴾

[١٢٥٩]قرأ الحسن «الأنجيل»، بفتح الهمزة، وأمره أهون من أمر البَرْطيل والسَّكّينة فيمن رواهما بفتح الفاء، لأنّ الكلمة أعجمية لا يلزم فيها حفظ أبنية العرب.

[1260] (رأفةً) *fe'âlet*^en^ vezninde *reâfet*^en^ şeklinde de okunmuştur. [… peydah ettik;] yani onları kendi aralarında merhametli olmaya, birbirlerine şefkat göstermeye muvaffak kıldık. Tıpkı Peygamber'in sahabileri hakkındaki "kendi aralarında merhametlidirler" [Fetih 48/29] âyetindeki gibi.

5 [1261] رَهبانيّة (ruhbanlık); dinî inançlarından dolayı işkence görmemek için kaçıp dağlara sığınmaları ve kendilerini bütünüyle ibadete vermeleridir. Şöyle ki: Hz. Îsâ'nın vefatından sonra zorba zalimler müminlere galip geldiler, onlarla üç defa savaştılar ve bunların eliyle kıyıma uğradılar. Onlardan çok az sayıda kimse kaldı, bunlar da dinlerini yaşayamamaktan korkarak ruhbanlığı 10 tercih ettiler. رَهبانيّة'in mânası, ***ra****hbân*lara özgü iş demektir. Bu da, *rahibe* fiilinden *fa'lân*^u^ vezninde bir kelime olup "korkan" anlamındadır. Bunun bir örneği de *haşiye* fiilinden *haşyân*dır. Bu kelime, Râ'nın zammesiyle *ve* ***ru****hbâniyyet*^en^ şeklinde de okunmuştur. Bu durumda "ruhbana ait iş" demek olur; *ruhban* ise *râhib*in çoğuludur; tıpkı *râkip - rukbân* gibi. Kelimenin mansūb 15 olması, sonrasının [yani ابتدعوها'nın] delâlet ettiği gizli bir fiilledir; açılımı ise *ve'btede'û rehbâniyyet*^en^ şeklindedir. "Uydurdular" yani kendi kafalarından icat edip [rahip olmayı] adadılar. "Bunu onlara biz emretmedik;" yani biz farz kılmadık. إلا ابتغاء رضوان الله (fakat Allah'ın rızasını kazanma gayesi ile) ifadesi munkatı' bir istisnadır; yani Allah'ın rızasını kazanmak için onu kendileri 20 uydurdular! "Fakat ona hakkıyla" yani adak adayanın, adağına riayet etmesi gerektiği gibi "riayet edemediler." Çünkü adak, Allah'a verilmiş bir söz olup ihlâl edilmesi helâl değildir. "Biz yine de iman etmiş olanlarına" yani Hz. Îsâ'ya tâbi olan merhamet ve şefkat sahiplerine "ecirlerini verdik. Birçoğu ise fâsıktır!" Bunlar da adaklarını yerine getirmeyen kimselerdir.

25 [1262] رهبانيّةً'in kendinden öncekine atfedilmesi de mümkündür ki bu durumda ابتدعوها cümlesi mahallen mansūb olarak onun sıfatı olur; yani onların kalplerine, şefkat, merhamet ve *icat ettikleri bir ruhbanlık* yerleştirdik. Şu mânada ki: "Onları kendi aralarında merhametli davranmaya, bir ruhbanlık icat ve ihdas etmeye muvaffak kıldık. Ruhbanlığı onlara farz kılmamızın se-30 bebi, Allah'ın rızasını aramaları ve sevabı hak etmeleriydi." -Bu durumda, Allah'ın ruhbanlığı onlara farz ve gerekli kılmasının sebebi *fitne*den[1] kurtulmaları ve bununla Allah'ın rızasını ve sevabını aramaları olmaktadır.- Ne var ki hepsi bunu hakkıyla gözetemedi; az bir kısmı bunu başarabildi. Biz de onlardan ruhbanlığı gözeten müminlere mükâfatlarını verdik. Çoğu ise yoldan 35 çıkmıştır! Bunlar da ruhbanlığın hakkını veremeyenlerdir.

1 Yani İslâm Peygamberi Îsâ Mesih'in gerçek tâbileri olarak, kovuşturuldukları, baskı ve işkence gördükleri, hunharca katledildikleri, ömürler boyu süren o vahşet ortamından / ed.

[١٢٦٠]وقرئ «رآفة»، على فعالة، أي وفقناهم للتراحم والتعاطف بينهم. ونحوه في صفة أصحاب رسول الله ﷺ {رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ} [الفتح: ٢٩].

[١٢٦١]والرهبانية ترهُّبهم في الجبال فارّين من الفتنة في الدين، مخلصين أنفسهم للعبادة. وذلك أنّ الجبابرة ظهروا على المؤمنين بعد موت عيسى، فقاتلوهم ثلاث مرات، فقتلوا حتى لم يبق منهم إلا القليل، فخافوا أن يفتنوا في دينهم، فاختاروا الرهبانية. ومعناه الفعلة المنسوبة إلى الرَّهْبان -وهو الخائف- فَعلان من رهب، كخشيان من خشى. وقرئ «ورُهبانية» بالضم، كأنها نسبة إلى الرُّهبان -وهو جمع راهب كراكب وركبان-. وانتصابها بفعل مضمر يفسره الظاهر؛ تقديره: وابتدعوا رهبانيةً {ابْتَدَعُوهَا}، يعني وأحدثوها من عند أنفسهم ونذروها. {مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ} لم نفرضها نحن عليهم {إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللهِ} استثناء منقطع، أي ولكنهم ابتدعوها ابتغاء رضوان الله. {فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَا} كما يجب على الناذر رعاية نذره؛ لأنه عهد مع الله لا يحل نكثه. {فَئَاتَيْنَا الَّذِينَ ءَامَنُوا} يريد أهل الرحمة والرأفة الذين اتبعوا عيسى. {وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ} الذين لم يحافظوا على نذرهم.

[١٢٦٢]ويجوز أن تكون الرهبانية معطوفة على ما قبلها، وابتدعوها: صفة لها في محل النصب، أي وجعلنا في قلوبهم رأفة ورحمة ورهبانية مبتدعة من عندهم، بمعنى: وفقناهم للتراحم بينهم ولابتداع الرهبانية واستحداثها، ما كتبناها عليهم إلا ليبتغوا بها رضوان الله ويستحقوا بها الثواب، على أنه كتبها عليهم وألزمها إياهم ليتخلصوا من الفتن ويبتغوا بذلك رضا الله وثوابه، فما رعوها جميعًا حق رعايتها؛ ولكن بعضهم، {فَآتَيْنَا} المؤمنين المراعين منهم للرهبانية {أَجْرَهُمَ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ}. وهم الذين لم يرعوها.

28. Ey iman edenler! Allah'tan sakının ve O'nun (tüm) peygamberlerine iman edin ki size rahmetinden iki hisse versin, sizin için, ışığında yürüyeceğiniz bir nur meydana getirsin ve sizi bağışlasın. Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

29. Ehl-i Kitap böylece şunu öğrensin ki Allah'ın lutfundan hiçbir şeyi tekellerine alamazlar; lutuf, tamamen Allah'ın elindedir ve onu dilediğine vermektedir; Allah büyük lutuf sahibidir.

[1263] "Ey iman edenler!" hitabı; Ehl-i kitaptan iman etmiş olanlara yönelik olabileceği gibi, onların dışındaki iman edenlere yönelik de olabilir. **(i)** Eğer Ehl-i kitap asıllı müminlere ise anlam şöyledir: Ey Mûsâ ve Îsâ'ya iman edenler! Hz. Muhammed'e de "iman edin ki" Allah "size" hem Muhammed'e hem de ondan önceki peygamberlere iman etmenizden dolayı "rahmetinden iki hisse versin; sizin için" kıyamet günü "ışığında yürüyeceğiniz bir nur meydana getirsin." -Yani "nurları da sağlarında ve önlerinde onlarla birlikte hızla ilerler." [12] âyetinde işaret edilen nuru.- "Ve" daha önce içinde bulunduğunuz inkâr ve işlediğiniz günahlar için "sizi bağışlasın." لِأن لا يعلمَ ifadesi *li-ya'leme* anlamındadır; yani "Müslüman olmayan Ehl-i kitap şunu öğrensin ki" anlamındadır. [لِأن لا'daki] لَا zaittir. [أنْ لا يقدِرُونَ'deki] أنْ de *ennehû*dan hafifletilmiş أنّ'dir. Aslı *ennehû lâ yakdirûne*dir; yani şu bir gerçek ki onlar Allah'ın lutfundan hiçbir şeye *kādir* değillerdir! Yani daha önce sözü edilen iki nasipten hiçbir şeye, nura ve mağfirete, erişemezler; çünkü Allah Resulü'ne (s.a.) iman etmemişlerdir. Dolayısıyla, önceki peygamberlere iman etmeleri onlara fayda vermez, onlara bir lutuf kazandırmaz. **(ii)** Hitap başkalarına ise o zaman anlam şöyle olur: Allah'a karşı gelmekten sakının ve Allah Resulü'ne (s.a.) iman edin ki "İşbu kimselere ecirleri iki kez verilir." [Kasas 28/54] âyetinde Ehl-i kitaptan (Muhammed'e) iman edenlere vermeyi vaat ettiği iki nasibi size de versin, size onlarınkinden daha az mükâfat vermesin; çünkü siz, iki imanda da onlar gibisiniz, hiçbir peygamberi diğerlerinden ayırmıyorsunuz.[1]

[1264] Rivayete göre, Peygamber (s.a.) Hz. Ca'fer'i yetmiş süvariyle birlikte Necâşî [Ashame']yi İslâm'a davet için göndermişti.[2] Ca'fer Necâşî'nin huzuruna çıktı; Necâşî onun çağrısını kabul etti. Necâşî'nin halkından iman eden kırk kişi de "[Efendim!] Peygamber'e (s.a.) elçi olarak gitmemiz için bize izin verin." dediler ve Ca'fer ile birlikte, tam Peygamber Uhud savaşı için hazırlık yaparken [Medine'ye] geldiler. Müslümanlardaki yokluk ve sıkıntıyı görünce Peygamber'den (s.a.) izin isteyip geri döndüler.

1 Bakara 2/285'te belirtildiği gibi. / ed.

2 Müfessir muhtemelen, I. Habeşistan hicretini kastediyor. / ed.

٢٨-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

٢٩-﴿لِئَلَّا يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ أَلا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِنْ فَضْلِ اللهِ وَأَنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ﴾

[١٢٦٣] {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا} يجوز أن يكون خطابًا للذين آمنوا من أهل الكتاب، والذين آمنوا من غيرهم؛ فإن كان خطابًا لمؤمني أهل الكتاب فالمعنى: يا أيها الذين آمَنوا بموسى وعيسى آمِنوا بمحمد {يُؤْتِكُمْ} الله {كِفْلَيْنِ} أي نصيبين {مِنْ رَحْمَتِهِ} لإيمانكم بمحمد وإيمانكم بمن قبله؛ {وَيَجْعَلْ لَكُمْ} يوم القيامة {نُورًا تَمْشُونَ بِهِ} -وهو النور المذكور في قوله {يَسْعَى نُورُهُم} [الحديد: ١٢]- {وَيَغْفِرْ لَكُمْ} ما أسلفتم من الكفر والمعاصي. {لِّئَلَّا يَعْلَمَ} ليعلم {أَهْلُ الْكِتَابِ} الذين لم يسلموا. و{لا} مزيدة. {أَلّا يَقْدِرُونَ} أن مخففة من الثقيلة، أصله: أنه لا يقدرون، يعني أنّ الشأن لا يقدرون {عَلَى شَيْءٍ مِنْ فَضْلِ اللهِ}، أي لا ينالون شيئًا مما ذكر من فضله من الكفلين والنورِ والمغفرة، لأنهم لم يؤمنوا برسول الله، فلم ينفعهم إيمانهم بمن قبله، ولم يكسبهم فضلًا قط. وإن كان خطابًا لغيرهم، فالمعنى: اتقوا الله واثبتوا على إيمانكم برسول الله يؤتكم ما وعد من آمن من أهل الكتاب من الكفلين في قوله {أُولَئِكَ يُؤْتُونَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ} [القصص: ٥٤]، ولا ينقصكم من مثل أجرهم، لأنكم مثلهم في الإيمانين لا تفرقون بين أحد من رسله.

[١٢٦٤]روى: أنّ رسول الله ﷺ بعث جعفرًا رضي الله عنه في سبعين راكبًا إلى النجاشي يدعوه، فقدم جعفر عليه فدعاه فاستجاب له، فقال ناس ممن آمن من أهل مملكته وهم أربعون رجلًا: ائذن لنا في الوفادة على رسول الله ﷺ، فأذن لهم فقدِموا مع جعفر وقد تهيأ لوقعة أحد؛ فلما رأوا ما بالمسلمين من خصاصة استأذنوا رسول الله ﷺ، فرجعوا

[Dönmeden,] ellerindeki malları Müslümanlara sundular ve bir nebze de olsa onlara yardım ettiler. Bunun üzerine şu âyet-i kerime indi: *"Bundan evvel kitap verdiklerimiz buna (da) iman etmekteler. Kendilerine Kur'ân okunduğu zaman; 'Buna iman ettik, çünkü Rabbimizden gelen gerçektir o. Şüphesiz biz ondan önce (de aynı gerçeğe) teslimiyet gösteren kişiler idik.' demekteler. İşbu kimselere ecirleri iki kez verilir; çünkü sabretmişlerdir; kötülüğü iyilikle savmakta ve kendilerine Bizim nasip ettiğimiz şeylerden infak etmektedirler."* [Kasas 28/52-54] Ehl-i kitaptan iman etmemiş olanlar; *"İşbu kimselere ecirleri iki kez verilir."* âyetini duyunca, Müslümanlara karşı övünmeye başlayıp dediler ki: "Hem sizin kitabınıza hem de bizim kitabımıza iman edenler için iki kez mükâfat var! Sizin kitabınıza iman etmeyen kimselere ise tıpkı sizinki gibi bir mükâfat var. O hâlde bizden üstünlüğünüz nedir?" İşte âyet, onların bu sözü üzerine nâzil oldu. Bir başka rivayete göre ise Ehl-i kitap asıllı müminler kendileri dışındaki müminlere karşı, mükâfatlarının iki kat verileceğiyle övünmüşler ve onlara karşı üstünlük iddiasında bulunmuşlar; âyet bunun üzerine nâzil olmuş.

[1265] لِأن لا يعلمَ ifadesi *li-key ya'leme*, *li-key lâ ya'leme*, *li-ya'leme;* Nun Yâ'ya idgam edilerek *li-eyya'leme* ve Yâ Hemze'ye dönüştürülüp Nun Yâ'ya idgam edilerek *li-yeyya'leme* şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî'nin Lâm'ın fethası ve Yâ'nın sükûnuyla *leylâ ya'leme* şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir. Kutrub bunu Lâm'ın kesrasıyla *liylâ ya'leme* şeklinde rivayet etmiştir. Bu kıraat şöyle tevcih edilmiştir: أنْ'in Hemze'si atılmış, Nun Lâ'daki Lâm'a idgam edilmiş, böylece *lillâ*ya dönüşmüş, sonra şeddeli Lâm'dan Yâ'ya dönüştürülmüştür (*liylâ*). Tıpkı *dîvân* ve *kîrât* kelimelerindeki gibi.[1] Lâm'ı fethalı okuyanlar ise cer eden Lâm'ın aslının fetha olduğunu söylerler. Tıpkı şu şiirdeki gibi.

> Onun hatırasını unutmak istiyorum [*urîdu **le**-ensâ zikrahâ*]
> [fakat her vesileyle gözümün önünde canlanıyor]!

[1266] (ألّا يَقْدِرُون ifadesi) *en lâ yakdirû* şeklinde de okunmuştur.

[1267] "Allah'ın elindedir;" yani O'nun hâkimiyet ve tasarrufundadır; 'el' kelimesi temsildir. "Onu dilediğine vermektedir." Hak edenden başkasına vermeyi ise dilemez [Allah].

[1268] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim Hadîd sûresini okursa adı Allah'a ve peygamberlerine iman edenler arasına kaydedilir."

---

1 *Dîvân* aslında *divvân*, *kîrât* da aslında *kırrât*tır. / ed.

وقدموا بأموال لهم فآسوا بها المسلمين، فأنزل الله {ٱلَّذِينَ ءَاتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ} إلى قوله {وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ} [القصص: ٥٢-٥٤]. فلما سمع من لم يؤمن من أهل الكتاب قولَه {يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ} [القصص: ٥٤] فخروا على المسلمين وقالوا: أما من آمن بكتابكم وكتابنا فله أجره مرّتين، وأما من لم يؤمن بكتابكم فله أجر كأجركم، فما فضلكم علينا؟ فنزلت. وروي أنّ مؤمني أهل الكتاب افتخروا على غيرهم من المؤمنين بأنهم يؤتَوْن أجرهم مرّتين، وادعوا الفضل عليهم، فنزلت.

[١٢٦٥]وقرئ «لكي يعلم»، و«لكيلا يعلم»، و«ليعلم»، و«لأن يعلم»؛ بإدغام النون في الياء، و«لِيَن يعلم»، بقلب الهمزة ياء، وإدغام النون في الياء. وعن الحسن: «لَيْلا يعلم»، بفتح اللام وسكون الياء. ورواه قطرب بكسر اللام. وقيل في وجهها: حذفت همزة أن، وأدغمت نونها في لام لا، فصار للّا، ثم أبدلت من اللام المدغمة ياء، كقولهم ديوان، وقيراط. ومن فتح اللام فعلى أن أصل لام الجرّ الفتح، كما أنشد:

أُرِيدُ لِأَنْسَى ذِكْرَهَا... ❁

[١٢٦٦]وقرئ «أن لا يقدروا».

[١٢٦٧]{بِيَدِ اللّٰه} في ملكه وتصرفه. واليد مثل. {يُؤْتِيهِ مَن يَشَآءُ} ولا يشاء إلا إيتاء من يستحقه.

[١٢٦٨]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الحديد كتب من الذين آمنوا بالله ورسله.

MÜCÂDİLE SÛRESİ

Medine'de nâzil olmuştur, 22 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Gerçek şu ki; kocası hakkında seninle tartışarak Allah'a şikâyette bulunan kadının söylediklerini Allah işitmiştir. Allah ikinizin diyaloğunu dinlemekteydi... Allah gerçekten işitir, görür (Semî', Basîr).

[1269] "Gerçek şu ki; Allah işitmiştir." Hazret-i Âişe demiştir ki "İşitmesi tüm sesleri kuşatan Allah'a hamdolsun ki o mücadeleci kadın (yani Havle bint Sa'lebe) Peygamber (s.a.) ile evin bir kenarında konuşuyordu. Ben Peygamber'in yanında olduğum hâlde işitemiyordum; ama Allah kadını işitti." [*İbn Mâce*, "Mukaddime", 13] Rivâyete göre bu kadın [Halife] Ömer'in huzuruna vardığında, Ömer ona ikramda bulunur ve "Allah bu kadını işitmiştir." derdi.

[1270] (تُجَادِلُكَ yerine) *tuhâviruke* şeklinde de okunmuştur ki *muhâvere* eden[1] demektir. Yine *tuhâviluke* şeklinde de okunmuştur ki "senden talepte bulunan" demektir.

[1271] Bu kadın, -Ubâde [b. Sāmit]'in kardeşi olan- Evs b. Sāmit'in karısı Havle bint Sa'lebe'dir. Evs, kendisini güzel vücuduyla namaz kılarken görmüş ve namazı bitirince, ondan kâm almak istemişti; kadın kabul etmeyince de kızmıştı. Tez canlı, evhamlı biriydi. Derhal Havle'ye *zıhâr* verdi. Havle, Peygamber'e (s.a.) gelip, şöyle şikâyette bulundu: "Evs; ben genç ve alımlı biriyken benimle evlendi. Nihayet yaşım ilerleyip 'karnımı'[2] saçınca -yani çocuklarım çoğalınca- beni kendisine anası gibi kıldı!.." Rivâyete göre kadın, Hazret-i Peygamber'e "Benim küçük yavrularım var; onları Evs'e bırakırsam, zayi olur giderler; kendime alırsam aç kalırlar." demiş; Peygamber yine "Senin için yapabileceğim bir şey yok." demişti. Bir rivâyete göre de Hazret-i Peygamber kadına "Sen artık ona haramsın." buyurmuş; kadın da "Yâ Resûlallah! O herhangi bir *boşama* lâfzı zikretmedi ve hâlâ çocuklarımın babası ve insanların bana en sevgili geleni!" demişti. Hazret-i Peygamber yine "Sen artık ona haramsın!" buyurunca, kadın bu sefer "Muhtaçlığımı ve hüznümü Allah'a şikâyet ediyorum!.." demişti. Peygamber "Sen artık ona haramsın!" dedikçe, kadın feryat edip hâlini Allah'a arz ediyordu. Sûre, işte bunun üzerine nâzil oldu.

---

1 *Muhâvere* "dönme" anlamındaki *havr* kökünden; yani sen bir şey dedikçe o da bir şey söyleyen; seninle [itirazvari] konuşmasını sürdüren. / ed.

2 *Zıhâr*, *zahr* (sırt) ile bağlantılı olup kişinin "Sen artık bana anamın sırtı gibisin!" diyerek karısını kendisine haram kılmasıdır. "Sırt" derken izdüşümü, yani cinsel organın bulunduğu 'karın' kastedilmektedir. / ed.

سورة المجادلة

مدنية؛ وآياتها ٢٢

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿قَدْ سَمِعَ اللهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَتَشْتَكِي إِلَى اللهِ وَاللهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَا إِنَّ اللهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ﴾

[١٢٦٩]{قَدْ سَمِعَ اللهُ} قالت عائشة رضي الله عنها: الحمد لله الذي وسع سمعه الأصوات، لقد كلمت المجادِلة رسول الله ﷺ في جانب البيت وأنا عنده لا أسمع، وقد سمع لها. وعن عمر أنه كان إذا دخلت عليه أكرمها، وقال: قد سمع الله لها.

[١٢٧٠]وقرئ «تحاورك»، أي تراجعك الكلام، و«تحاوِلُك»، أي تسائلك.

[١٢٧١]وهي خولة بنت ثعلبة امرأة أوس بن الصامت أخي عبادة. رآها وهي تصلي وكانت حسنة الجسم، فلما سلمت راودها فأبت، فغضب وكان به خفة ولمم، فظاهر منها، فأتت رسول الله ﷺ فقالت: إن أوسًا تزوجني وأنا شابة مرغوب فيّ، فلما خلا سني ونثرت بطني -أي كثر ولدي- جعلني عليه كأمّه. وروى: أنها قالت له: إنّ لي صبية صغارًا، إن ضممتهم إليه ضاعوا، وإن ضممتهم إليّ جاعوا. فقال: ما عندي في أمرك شيء. وروى: أنه قال لها: حرمت عليه، فقالت: يا رسول الله، ما ذكر طلاقًا وإنما هو أبو ولدي وأحب الناس إليّ، فقال: حرمت عليه. فقالت: أشكو إلى الله فاقتى ووجدي. كلما قال رسول الله ﷺ: حرمت عليه، هتفت وشكت إلى الله، فنزلت.

[1272] “Kocası hakkında” yani onun durumu ve kastı ile ilgili olarak… “Allah gerçekten işitir, görür.” O’nun işitmeye konu olabilecek her şeyi işitmesi ve görmeye konu olabilecek her şeyi görmesi sahihtir.

[1273] **Şayet** “قَدْ سمع… ifadesinde قد’ın anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı ümit beslemektir; çünkü hem Peygamber (s.a.) hem de mücadeleci kadın Allah’ın, kadının mücadelesini ve şekvâsını işitmesini ve bu hususta kadını ferahlatacak bir şey indirmesini umuyorlardı.

2. İçinizden kadınlarına zıhar yapanlar (bilsinler ki) onlar, anneleri değildir; çünkü anneleri, sadece onları doğuran kadınlardır. Şüphesiz, çirkin ve asılsız bir söz söylemiş oluyorlar! Ama Allah gerçekten affedicidir, bağışlayıcıdır (Afüvv, Gafûr).

[1274] “İçinizden zıhar yapanlar” derken, bu “içinizden” ifadesiyle Araplar kınanmakta; *zıhar* alışkanlıkları ayıplanmaktadır; çünkü bu, diğer toplumların değil, sadece bunların Cahilî yemin geleneklerindendi. “Onlar (yani *zıhar* yaptıkları eşleri), anneleri değildir.” Hicaz ve Temîm kabilelerinin lügatlerine göre merfû‘ olarak ما هنّ امَّهَاتُهُمْ şeklinde de okunmuştur. İbn Mes‘ûd’un kıraatinde ise *bi-ummehâtihim* şeklinde yer almış olup Bâ, mansūb kılanların lügatinde ektedir. Mâna şöyledir: Karısına “Sen bana anamın sırtı gibisin!” diyen kişi, eşiyle ilgili bu sözüne “ana” ifadesini eklemiş ve karısını anası gibi kılmış olmaktadır. Oysa bu iki durumun birbirinden farklı oluşu sebebiyle bu hükümsüz bir benzetmedir.

[1275] “Çünkü anneleri, sadece onları doğuran kadınlardır.” buyurarak, gerçek annelerin ancak doğuran kadınlar olduğu; bunların dışındaki [anne]lerin ise onların hükmüne dâhil olmaları sebebiyle onlara mülhak oldukları kastedilmektedir. Meselâ sütanneler bir çeşit annedirler; çünkü emzirdikleri vakit, bu emzirme sebebiyle “anne” hükmüne dâhil olmuşlardır. Yine Peygamber’in (s.a.) eşleri de müminlerin anneleridirler; çünkü Allah onları nikâhlamayı ümmete haram kılmış olup böylece onlar da bu sebeple “anne” hükmüne dâhil olmuşlardır. *Zevce*lere gelince, bunlar annelik kavramına en uzak şeylerdir; çünkü ne gerçek mânada annedirler ne de anne hükmüne dâhildirler. Dolayısıyla, *zıhar* yapanın sözü, hakikatin de şer‘î hükümlerin de yadırgadığı “çirkin ve asılsız bir sözdür!” Yani haktan sapmış hükümsüz bir yalandır! “Ama Allah” tövbe edilip de bir daha tekrarlanmadığı takdirde *zıhar*la ilgili önceden geçenleri “gerçekten affedicidir, bağışlayıcıdır.”

[1276] Daha sonra Allah Teâlâ “O hâlde, kadınlarına zıhar yaptıktan sonra tekrar kendi söylediklerine dönenlerin…” [3-4] buyurmuştur:

[١٢٧٢] {فِى زَوْجِهَا} في شأنه ومعناه. {إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ} يصح أن يسمع كل مسموع ويبصر كل مبصر.

[١٢٧٣]فإن قلت: ما معنى قد في قوله {قَدْ سَمِعَ}؟ قلت: معناه التوقع؛ لأن رسول الله ﷺ والمجادِلة كانا يتوقعان أن يسمع اللّهُ مجادلتها وشكواها، وينزل في ٥ ذلك ما يفرّج عنها.

٢-﴿الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْكُمْ مِنْ نِسَائِهِمْ مَا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ إِنْ أُمَّهَاتُهُمْ إِلا اللَّائِي وَلَدْنَهُمْ وَإِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنْكَرًا مِنَ الْقَوْلِ وَزُورًا وَإِنَّ اللهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ﴾

[١٢٧٤] {الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْكُمْ} في {مِنْكُمْ} توبيخ للعرب وتهجين لعادتهم في الظهار، لأنه كان من أيمان أهل جاهليتهم خاصة دون سائر الأمم. {مَا هُنَّ أَمَّهَاتِهِمْ}.
١٠ وقرئ بالرفع على اللغتين الحجازية والتميمية. وفي قراءة ابن مسعود: «بأمّهاتهم»، وزيادة الباء في لغة من ينصب. والمعنى أن من يقول لامرأته ”أنت عليّ كظهر أمي!“ ملحق في كلامه هذا للزوج بالأم، وجاعلها مثلها. وهذا تشبيه باطل لتباين الحالين.

[١٢٧٥] {إِنْ أَمَّهَاتُهُمْ إِلَّا اللَّائِي وَلَدْنَهُمْ} يريد أن الأمهات على الحقيقة إنما هنّ الوالدات، وغيرهنّ ملحقات بهنّ لدخولهنّ في حكمهنّ؛ فالمرضعات أمّهات، لأنهنّ ١٥ لما أرضعن دخلن بالرضاع في حكم الأمهات، وكذلك أزواج رسول الله ﷺ أمهات المؤمنين، لأن الله حرّم نكاحهن على الأمة فدخلن بذلك في حكم الأمهات. وأما الزوجات فأبعد شيء من الأمومة، لأنهنّ لسن بأمّهات على الحقيقة، ولا بداخلات في حكم الأمهات. فكان قول المظاهر {مُنْكَرًا مِنَ الْقَوْلِ} تنكره الحقيقة وتنكره الأحكام الشرعية، و{زُورًا} وكذبًا باطلًا منحرفًا عن الحق. {وَإِنَّ اللهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ} لما ٢٠ سلف منه إذا تيب منه ولم يعد إليه.

[١٢٧٦] ثم قال: {وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا...} [٣-٤]

3. O hâlde, kadınlarına zıhar yaptıktan sonra tekrar kendi söylediklerine dönenlerin, ilişkiye girmeden önce birini özgürlüğüne kavuşturmaları gerekir. Size gösterilen çıkış yolu budur... Yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

4. (Bu imkânı) bulamayanın ise ilişkiye girmeden önce kesintisiz iki ay oruç tutması; buna da gücü yetmeyenin, altmış düşkünü doyurması gerekir. Bunlar, (bu iğrenç Cahiliye âdetini terk edip etmediğinizi) Allah ve Resulüne iman edip etmediğinizi görmek içindir. Evet, bunlar Allah'ın çektiği sınırlardır. (Bunları) inkâr edecek nankörlerin hakkı ise can yakıcı bir azaptır!..

[1277] (i) Yani bu nâhoş sözü söyleme alışkanlığı bulunup da, Müslümanlık sayesinde bunu bıraktıktan sonra, tekrar bunun aynısına dönenlerin kefareti bir köle azat edip, *zıhar* yaptığı kadınla ilişkiye girebilecek olmasıdır; karısıyla, ancak kefaret verdikten sonra ilişkiye girebilir. (ii) Şu şekilde de yorumlanabilir: "Sonra tekrar kendi söylediklerine dönenler" demek, "bu söylediklerini daha sonra telafi edenler" demektir; çünkü bir şeyi telafi eden, o işe *avdet* ed(ip çöz)en demektir; *'âde ğays^{un} 'alâ mâ efsede* (Yağmur onun bozduğu şeye avdet etti.) darbımeseli de bu kabil olup "Yağmur düzelterek onu telafi etti." demektir. Buna göre âyet; "Bu sözün karşılanması ve telafisi, o kişinin kefaret ödemesi ve nihayet her ikisinin durumunun *zıhar*dan önceki duruma dönmesiyle olur" anlamında olur. (iii) Üçüncü yorum ise, "söylemiş oldukları şey" ile insanların *zıhar* lâfzını kullanarak kendilerine haram kıldıkları şeyin kastedilmesidir ki, bu da "söz"ün, "söz konusu olan" şeyin konumuna konması şeklinde olur. Tıpkı "O söylediği şeylere Biz mirasçı olacağız ve Bize tek başına gelecek!" [Meryem 19/80] âyetindeki gibi. Buna göre âyetin anlamı; "Sonra da cinsel ilişkiye dönmek isteyenlerin..." şeklinde olur.

[1278] *Mumâsse* cinsel birleşme, şehvetle dokunma veya cinsel organına şehvetle bakma yoluyla kadından yararlanmaktır.

[1279] "İşte bu" hüküm "ile size öğüt veriliyor." Kefarete hükmedilmesi bir suç irtikâp edildiğinin delilidir. Binaenaleyh, bu hüküm sayesinde öğüt almanız gerekiyor ki, bir daha *zıhar*a dönmeyesiniz ve Allah'ın cezalandırmasından korkasınız!

[1280] **Şayet** "Bu lâfzın ("Sen bana anamın sırtı gibisin" ifadesinin) dışında başka sözler de *zıhar* olarak değerlendirilebilir mi?" **dersen şöyle derim:** Evet. Kişi "sen" yerine kadının "baş", "yüz", "boyun", "ferc" gibi bütününün ifade edildiği herhangi bir uzvunu yahut "sırt" yerine annenin bakılması haram olan "karın" ve "baldır" gibi başka bir uzvunu

٣-﴿وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَّا ذَلِكُمْ تُوعَظُونَ بِهِ وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

٤-﴿فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَّا فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَإِطْعَامُ سِتِّينَ مِسْكِينًا ذَلِكَ لِتُؤْمِنُوا بِاللهِ وَرَسُولِهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللهِ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ ٥

[١٢٧٧]يعني والذين كانت عادتهم أن يقولوا هذا القول المنكر فقطعوه بالإسلام، ثم يعودون لمثله، فكفارة من عاد أن يحرّر رقبة ثم يماس المظاهَرَ منها؛ لا تحل له مماسّتُها إلا بعد تقديم الكفارة. ووجه آخر: {ثم يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا} ثم يتداركون ما قالوا؛ لأن المتدارك للأمر عائد إليه. ومنه المثل: عاد غيث على ما أفسد، أي تداركه بالإصلاح. والمعنى: أن تدارك هذا القول وتلافيه بأن يكفر حتى ترجع حالهما كما ١٠ كانت قبل الظهار. ووجه ثالث: وهو أن يراد بما قالوا ما حرّموه على أنفسهم بلفظ الظهار، تنزيلًا للقول منزلة المقول فيه نحو ما ذكرنا في قوله تعالى {وَنَرِثُهُ مَا يَقُولُ} [مريم: ٨٠]، ويكون المعنى: ثم يريدون العود للتماس.

[١٢٧٨]والمماسّة الاستمتاع بها من جماع، أو لمس بشهوة، أو نظر إلى فرجها لشهوة. ١٥

[١٢٧٩] {ذَلِكُمْ} الحكم {تُوعَظُونَ بِهِ}، لأن الحكم بالكفارة دليل على ارتكاب الجناية، فيجب أن تتعظوا بهذا الحكم حتى لا تعودوا إلى الظهار وتخافوا عقاب الله عليه.

[١٢٨٠]فإن قلت: هل يصح الظهار بغير هذا اللفظ؟ قلت: نعم، إذا وضع مكان "أنت" عضوًا منها يعبر به عن الجملة كالرأس والوجه والرقبة ٢٠ والفرج، أو مكان الظَّهر عضوًا آخر يحرم النظر إليه من الأم كالبطن والفخذ،

ya da "anne" yerine nesep, süt, nikâh akrabalığı veya cinsel ilişki anlamında kişiye haram kılınmış bir *mahrem*ini koyması hâlinde bu da zıhar olur. Sözgelimi (karısına); "Sen bana süt kızkardeşimin sırtı gibisin!" veya "Nesepten halam gibisin!" yahut "Gelinim gibisin!" veya "Üvey annem gibisin" veya "Kayınvalidem gibisin!" yahut "Üvey kızım gibisin!" demesi hâlinde de kişi *zıhar* yapmış olur. Bu, Ebû Hanîfe ve ashabının mezhebi olup Hasan-ı Basrî, Neha'î, Zührî, Evzâ'î, Süfyân-ı Sevrî ve diğerlerinden de rivâyet edilmiştir. Şâfi'î ise, "Zıhar sadece anne lafzıyla gerçekleşebilir." demiştir ki, bu da Katâde ve Şa'bî'nin görüşüdür. Şa'bî'nin; "Allah kız evlâtları, kız kardeşleri, hala ve teyzeleri zikretmeyi unutmamıştır ki..; zira *zıhar*ın sütannelerle değil, ancak kişiyi doğuran annelerle yapılabileceğini haber vermiştir." dediği rivâyet edilir. Bazılarından; "*Zıhar* olabilmesi için zahr (*sırt*) lâfzının mutlaka zikredilmesi gerekir." şeklinde bir nakil vardır.

[1281] **Şayet** "Zıhar yapan erkeğin kefaret ödemekten kaçınması hâlinde kadının onu mahkemeye verme hakkı var mıdır?" **dersen şöyle derim:** Kadının böyle bir hakkı vardır ve hâkimin o kişiyi kefaret ödemeye zorlaması ve hapsetmesi gerekir. [Normalde] hiçbir kefaret icbara ve hapse konu olmaz; ancak zıhar kefareti böyle değildir; çünkü kişi kefaret ödemeyerek ve (cinsel ilişkiyle kendisinden) yararlanmaktan kaçınarak kadına zarar vermektedir. Dolayısıyla, kadının hakkının ifası lâzım gelir.

[1282] "Peki kefaret ödemeden önce cinsel temasta bulunursa ne lâzım gelir?" **dersen şöyle derim:** Ona düşen, istiğfar etmesi ve kefaret ödemedikçe bir daha bunu tekrarlamamasıdır; çünkü rivâyete göre Seleme b. Sahr el-Beyâdî'nin Peygamber'e (s.a.); "Karıma zıhar yaptım; daha sonra mehtaplı bir gecede onun halhalını görüp kendisiyle cinsel ilişkiye girdim!" demesi üzerine, Hazret-i Peygamber: "Rabbinden bağışlanma dile ve kefaret ödemedikçe bir daha tekrarlama!" buyurmuştur [Benzer rivâyetler için bkz. *Tirmizî*, "Talâk", 19; *Nesâî*, "Talâk", 33]

[1283] **Şayet** "Zıhar kefaretinde ne tür bir köle [azat etmek] gerekir?" **dersen şöyle derim:** Müslüman da kâfir de olabilir; çünkü bu köle âyette herhangi bir kayıt konmaksızın zikredilmiştir. Şâfi'î'ye göre ise köle mümin olmalıdır; çünkü katil kefareti hakkında "…bir mümin köleyi azat etmesi..." [Nisâ 4/92] buyrulmuştur. Kefaret *ümmüveled*[1] ile, *müdebber*[2] ve belli bir ödeme yapmış bulunan *mükâteb*[3] köle ile olmaz.[4] Şayet (*mükâteb*) herhangi bir ödeme yapmamışsa [bunun azat edilmesi] kefaret sayılır. Şâfi'î'ye göre ise sayılmaz.

1 Sahibine çocuk doğuran cariye. / çev.
2 Efendisinin; "Ben ölürsem sen hürsün!" diye şart koştuğu köle. / çev.
3 Yazışmalı köle; özgür kılınması, efendisine belli bir malî bedel ödemesi şartına bağlı olan köle. / çev.
4 Çünkü bunlar kısmen de olsa kölelik mefhumu dışında kalmış gibidirler. / çev.

ومكان الأمّ ذات رحم محرم منه من نسب أو رضاع أو صهر أو جماع، نحو أن يقول: أنت علي كظهر أختي من الرضاع أو عمتي من النسب أو امرأة ابني أو أبي أو أمّ امرأتي أو بنتها، فهو مظاهر؛ وهو مذهب أبي حنيفة وأصحابه. وعن الحسن والنخعي والزهري والأوزاعي والثوري وغيرهم نحوه. وقال الشافعي: لا يكون الظهار إلا بالأمّ وحدها، وهو قول قتادة والشعبي. وعن الشعبي: لم ينس الله أن يذكر البنات والأخوات والعمات والخالات؛ إذ أخبر أن الظهار إنما يكون بالأمّهات الوالدات دون المرضعات. وعن بعضهم: لا بد من ذكر الظهر حتى يكون ظهارًا.

[١٢٨١]فإن قلت: فإذا امتنع المظاهر من الكفارة، هل للمرأة أن ترافعه؟ قلت: لها ذلك؛ وعلى القاضي أن يجبره على أن يكفر، وأن يحبسه. ولا شيء من الكفارات يجبر عليه ويحبس إلا كفارة الظهار وحدها، لأنه يضرّ بها في ترك التكفير والامتناع من الاستمتاع، فيلزم إيفاء حقها.

[١٢٨٢]فإن قلت: فإن مسّ قبل أن يكفر؟ قلت: عليه أن يستغفر ولا يعود حتى يكفر، لما روى أن سلمة بن صخر البياضي قال لرسول الله ﷺ: ظاهرت من امرأتي، ثم أبصرت خلخالها في ليلة قمراء فواقعتها! فقال عليه الصلاة والسلام: استغفر ربك ولا تعد حتى تكفر.

[١٢٨٣]فإن قلت: أي رقبة تجزئ في كفارة الظهار؟ قلت: المسلمة والكافرة جميعًا، لأنها في الآية مطلقة. وعند الشافعي لا تجزي إلا المؤمنة، لقوله تعالى في كفارة القتل {فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ} [النساء: ٩٢] ولا تجزى أمّ الولد والمدبر والمكاتب الذي أدّى شيئًا، فإن لم يؤدّ شيئًا جاز. وعند الشافعي: لا يجوز.

[1284] "Peki, kölenin bir uzvunu azat edip veya orucun bir kısmını tutup, sonra cinsel temasta bulunsa?" **dersen şöyle derim:** Ebû Hanîfe'ye göre ister unutarak ister kasten olsun, cinsel temas gündüz ya da gece olsun o günü yeni baştan tutar. Ebû Yusuf ve Muhammed'e göre kölenin (bedeninin) bir kısmını azat etmek, onun tamamının azat edilmesi demek olup bu kifayet eder. Şayet temas orucu bozarsa bunu gelecekte karşılar; değilse üzerine devam eder.

[1285] **Şayet** "Yedirme hususunda yoksula ne kadar verilecek?" **dersen şöyle derim:** Ebû Hanîfe'ye göre buğdaydan yarım *sā'*[1], buğday dışındakilerdense bir *sā'* kadar. Şâfiî'ye göre ise kişinin azıklandığı kendi beldesinin yiyeceğinden bir *müd*[2] kadar.

[1286] **Şayet** "*Cinsel temas*ın, (köle azadı ve peş peşe iki aylık oruçtan ibaret olan ilk) iki kefarette zikredilip de 'yedirme'de zikredilmemesinin açıklaması nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu hususta ihtilâf edilmiştir. Ebû Hanîfe'ye göre *cinsel temas*tan önce gerçekleştirilme gereği açısından üç kefaret arasında fark yoktur. "Yedirme" sadedinde *cinsel temas*a yer verilmemiş olması, sırf onun yedirme arasında vücut bulması hâlinde, tıpkı bu durumdaki (aralanan) oruca yeniden başlandığı gibi başlanmayacağına delâlet etmesi içindir. Başkalarına göre ise, *cinsel temas*ın zikredilmemesi, kefaret ödemenin öncesinde de sonrasında da eşit olduğuna delâlet etmesi içindir.

[1287] **Şayet** "... ikisinin cinsel temasta bulunmasından önce' fiilindeki (tesniye) zamirinin mercii nedir?" **dersen şöyle derim:** Sözün delâlet ettiği şeydir; yani zıhar yapan erkek ile kendisine zıhar yapılan kadın.

[1288] "Bu" hükümlerin açıklanması, öğretilmesi ve bunlara dikkat çekilmesi, zıhar ve diğerleriyle ilgili olarak teşrî kıldığı yasalarıyla amel etme ve Cahiliye döneminizde üstlendiğiniz şeyleri terk etme hususunda "Allah ve Resulü'nü" tasdik edip etmediğinizi "görmek içindir. Evet, bunlar Allah'ın çektiği" aşılması caiz olmayan "sınırlardır." Bu sınırlara uymayan ve onlara göre davranmayan "inkârcı nankörlerin hakkı ise can yakıcı bir azaptır!.."

5. Allah ve Resulü ile sınır çekme yarışına girenler, kendilerinden evvelkilerin -onca âşikâr âyet indirmemize rağmen- burnu sürtüldüğü gibi kendilerinin burnunun da sürtüleceğinden emin olsunlar! Evet, alçaltıcı bir azaptır inkârcı nankörlerin hakkı!..

---

1 Takriben 1040 dirhemlik bir ölçek. / çev.

2 Takriben bir çeyrek sā'a denk gelen (takriben 260 dirhemlik) bir ölçek. / çev.

[١٢٨٤] فإن قلت: فإن أعتق بعضَ الرقبة أو صام بعض الصيام ثم مس؟ قلت: عليه أن يستأنف نهارًا مس أو ليلًا ناسيًا أو عامدًا عند أبي حنيفة، وعند أبي يوسف ومحمد: عتق بعض الرقبة عتق كلها فيجزيه، وإن كان المسّ يفسد الصوم استقبل، وإلا بنى.

[١٢٨٥] فإن قلت: كم يعطي المسكين في الإطعام؟ قلت: نصف صاع من برّ أو صاعًا من غيره عند أبي حنيفة، وعند الشافعي مدًّا من طعام بلده الذي يقتات فيه.

[١٢٨٦] فإن قلت: ما بال التماس لم يذكر عند الكفارة بالإطعام كما ذكره عند الكفارتين؟ قلت: اختلف في ذلك، فعند أبي حنيفة أنه لا فرق بين الكفارات الثلاث في وجوب تقديمها على المساس. وإنما ترك ذكره عند الإطعام دلالةً على أنه إذا وجد في خلال الإطعام لم يستأنف كما يستأنف الصوم إذا وقع في خلاله. وعند غيره لم يذكر للدلالة على أن التكفير قبله وبعده سواء.

[١٢٨٧] فإن قلت: الضمير في {أَنْ يَتَمَاسَّا} إلامَ يرجع؟ قلت: إلى ما دلّ عليه الكلام من المظاهر والمظاهَر منها.

[١٢٨٨] {ذَلِكَ} البيان والتعليم للأحكام والتنبيه عليها لتصدقوا {بِاللهِ وَرَسُولِهِ} في العمل بشرائعه التي شرعها من الظهار وغيره، ورفض ما كنتم عليه في جاهليتكم {وَتِلْكَ حُدُودُ اللهِ} التي لا يجوز تعدّيها. {وَلِلْكَافِرِينَ} الذين لا يتبعونها ولا يعملون عليها {عَذَابٌ أَلِيمٌ}.

٥- ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللهَ وَرَسُولَهُ كُبِتُوا كَمَا كُبِتَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَقَدْ أَنْزَلْنَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ﴾

6. Allah'ın; tamamını diriltip yaptıklarını kendilerine bir bir haber vereceği gün..; çünkü kendileri unutmuş olsa da Allah, onu bir bir kaydetmişti. Allah her şeye şahittir.

[1289] "... sınır çekme yarışına girenler" yani karşı kampta yer alanlar ve cepheleşenler, "kendilerinden önceki" peygamber düşmanlarının "burnu sürtüldüğü gibi kendilerinin burnu da sürtülecek" rüsva olup helâk edilecekler"dir." Burada, burunlarının Hendek savaşında sürtülüp alçaltılmalarının kastedildiği söylenmiştir.

[1290] "Oysa biz" o elçinin doğruluğuna ve getirdiklerinin sağlıklı oluşuna delâlet eden "apaçık âyetler indirdik." Bu âyetleri "inkâr eden nankörler için" izzet ve kibirlerini yok eden "alçaltıcı bir azap vardır."

[1291] [يومَ يبعثهم الله (Allah'ın onları dirilteceği gün)] cümlesinin başındaki يومَ ya "o inkârcı nankörler için" ifadesiyle veya "alçaltıcı" ifadesiyle yahut o günü azametli kılmak için gizlenmiş bir "Hatırla" emriyle mansūbdur.

[1292] "Tamamını..." Yani içlerinden diriltilmemiş hiç kimse bırakılmaksızın tamamını veya *hayy^{un} cemî^{ʿun}* (ittifak etmiş bir kabile) sözündeki gibi tek pozisyonda toplanmış oldukları hâlde. Onları mahcup etmek, kınamak ve durumlarını teşhir etmek için "yaptıklarını kendilerine bir bir haber verecektir" de onlar bu esnada herkesin gözü önünde kendilerine ilişen rezillik sebebiyle alelacele ateşe sevk edilmeyi arzulayacaklardır.

[1293] Hiçbir şeyin atlatamayacağı "Allah, onu bir bir kaydetmişti;" miktarını eksiksiz bilmekte idi. "Onlarsa bunları" irtikâp ettikleri vakit önemsemedikleri ve günahları alışkanlık hâline getirmelerinden ötürü aldırış etmedikleri için "unutmuşlardı!" Oysa ancak işlerin mehabetli olanları koruma altına alınır.

7. Allah'ın göklerde ve yerde ne varsa hepsini bildiğini bilmiyor musun sen?! Üç kişinin kendi aralarında gizli-kapaklı bir konuşmaları olsa dördüncüleri mutlaka Allah'tır; beş kişinin olsa altıncıları mutlaka Allah'tır. Gizli gizli konuşanlar, bundan daha az veya daha çok da olsalar, nerede olurlarsa olsunlar Allah mutlaka onlarla beraberdir. Sonunda bütün yaptıklarını kıyamet günü bir bir kendilerine bildirecektir. Allah, elbette her şeyi bilir!

[1294] ما يكون (olsa/gerçekleşse) ifadesindeki كانَ *tam* olup ifade Yâ ile de Tâ ile de okunmuştur. Yâ'lı okuyuş, نَجْوَى'nın hakiki mânada müennes olmaması ve (kendisiyle كان arasına) bir fâsıla (مِنْ) girmesine yahut "gizli kapaklı konuşma adına her ne *şey*[1] olursa" anlamına dayanmaktadır.

1 Zira "şey" lâfzı müzekkerdir. / çev.

٦-﴿يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللهُ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا أَحْصَاهُ اللهُ وَنَسُوهُ وَاللهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾

[١٢٨٩] {يُحَادُّونَ} يعادون ويشاقّون. {كُبِتُوا} أخزوا وأهلكوا {كَمَا كُبِتَ} مَن قبلهم من أعداء الرسل. قيل: أريد كبتهم يوم الخندق.

٥ [١٢٩٠] {وَقَدْ أَنزَلْنَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ} تدل على صدق الرسول وصحة ما جاء به. {وَلِلْكَافِرِينَ} بهذه الآيات {عَذَابٌ مُهِينٌ} يذهب بعزهم وكبرهم.

[١٢٩١] {يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ} منصوب بـ{لَهُمْ}، أو بـ{مُهِينٌ}، أو بإضمار اذكر تعظيمًا لليوم.

[١٢٩٢] {جَمِيعًا} كلهم لا يترك منهم أحد غير مبعوث، أو مجتمعين في حال

١٠ واحدة، كما تقول: حي جميع. {فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا} تخجيلًا لهم وتوبيخًا وتشهيرًا بحالهم، يتمنون عنده المسارعة بهم إلى النار، لما يلحقهم من الخزي على رؤوس الأشهاد.

[١٢٩٣] {أَحْصَاهُ اللهُ} أحاط به عددًا لم يفته منه شيء. {وَنَسُوهُ} لأنهم تهاونوا به حين ارتكبوه لم يبالوا به لضراوتهم بالمعاصي، وإنما تحفظ معظمات الأمور.

١٥ **٧-﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمواتِ وَمَا فِي الأَرْضِ مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلاثَةٍ إِلا هُوَ رَابِعُهُمْ وَلا خَمْسَةٍ إِلا هُوَ سَادِسُهُمْ وَلا أَدْنَى مِنْ ذَلِكَ وَلا أَكْثَرَ إِلا هُوَ مَعَهُمْ أَيْنَ مَا كَانُوا ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾**

[١٢٩٤] {مَا يَكُونُ} من كان التامةِ، وقرئ بالياء والتاء؛ والياء على أنّ النجوى تأنيثها غير حقيقي ومن فاصله، أو على أنّ المعنى ما يكون شيء من النجوى.

[1295] النجوى gizlice sırlaşmak demektir ki bu da başka değil, ya *min necvâ selâseti nefer*ⁱⁿ (üç kişinin gizli kapaklı konuşması adına) anlamına gelecek şekilde üç kişiye izâfe edilir ya da *min ehli necvâ selâset*ⁱⁿ (üç kişilik gizli kapaklı konuşanlardan) anlamına gelecek şekilde bu "üç kişi" ile sıfatlanmış olup *ehl* (muzâfı) hazfedilmiştir. Yahut خَلَصُوا نَجِيًّا ("[Ondan ümitlerini kesince] bir yana çekilerek fısıldaşmaya başladılar." [Yûsuf 12/80]) âyetindeki gibi içlerine abartılı bir fısıldaşma yerleştirmişlerdir. İbn Ebû ʻAble, (v. 151/768) *yetenâcevne* (gizli kapaklı konuşuyorlarken) fiilini gizleyerek, hâl üzere *selâseten* ve *hamseten* şeklinde mansūb okumuştur; çünkü نجوى lâfzı bu fiile delâlet etmektedir veya (bu okuyuş), نَجْوَى'nın *mütenâcîne* (karşılıklı gizli kapaklı konuşanlar) anlamında tevil edilip, onun mansūb kılınışı, bu (çoğul ism-i fâʻil kelimenin) içindeki gizli zamirden (hâl vaki olmasından) ötürüdür.

[1296] **Şayet** "Sayının 3 ve 5'e tahsis edilmesini gerektiren sebep nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. 1. Münafıklardan bir grup müminleri öfkelendirmek için gizli kapaklı konuşmak için bu üç ve beş sayısınca bir halka oluşturmuşlardı da bunun üzerine şöyle denilmişti: "Onların şu şekilde gizli kapaklı konuştuklarını gördüğünüz gibi içlerinden üç ve beş kişi *ve onların bu sayılarından daha az veya daha çok da olsalar,"* karşılıklı olarak gizli kapaklı konuşsalar Allah mutlaka onlarla beraberdir; onların söylemekte oldukları şeyi işitir." İbn Abbas'dan Rivâyete göre, bu âyet Amr [b. ʻÂs]'ın iki oğlu Rebîʻa ve Habîb ile Safvân b. Ümeyye hakkında inmiştir. Bunlar bir gün kendi aralarında konuşuyorlardı; içlerinden biri "Allah'ın bizim söylediklerimizi bildiği görüşünde misin?" demiş; bunun üzerine diğeri "Bir kısmını bilir, bir kısmını bilmez" demiş; üçüncüleri de "Eğer bir kısmını biliyorsa hepsini biliyordur!" demişti ve doğru söylemişti; çünkü eşyanın *bir kısmını* sebepsiz bilen, tamamını da bilir; zira Allah'ın sebepsiz bilmekte oluşu, her bilinenin O'nunla birlikte sabit olması anlamına gelir. 2. Allah Teâlâ (bu sayıyla) gizli kapaklı konuşanların ve şûra için seçilenlerin sayısıyla ilgili cari olan geleneği zikretmeyi kastetmiştir. Bu şûra için kabul edilenlerse her bir kimse değildir; onlar ancak akıl ve fikir sahiplerinden seçkin bir grup ile görüş ve tecrübe sahiplerinden bir tayfadır. Onların başlangıç sayısı da ikiden itibaren durumun gereğine ve mâkul görmenin hükmüne göre beş ve altıya kadar çıkar. Dikkat edersen, Ömer b. Hattāb (r.a.) işi altı kişilik bir şûraya bırakıp, bunu yediye vardırmamıştı. İşte, Allah Teâlâ da 3 ve 5 sayısını zikredip, "bundan daha az..." buyurarak, 2 ve 4; "veya daha çok..." buyurarak da bu sayıya yakın düşeni göstermiştir. İbn Mesʻûd'un mushafında

[١٢٩٥]والنجوى: التناجي، فلا تخلو إما أن تكون مضافة إلى ثلاثة، أي من نجوى ثلاثة نفر، أو موصوفة بها، أي من أهل نجوى ثلاثة، فحذف الأهل، أو جعلوا نجوى في أنفسهم مبالغة، كقوله تعالى {خَلَصُوا نَجِيًّا} [يوسف: ٨٠]. وقرأ ابن أبي عبلة «ثلاثةً» و«خمسةً»، بالنصب على الحال بإضمار يتناجون؛ لأن {نَجْوَى} يدل عليه. أو على تأويل {نَجْوَى} بمتناجين، ونصبها من المستكن فيه.

[١٢٩٦]فإن قلت: ما الداعي إلى تخصيص الثلاثة والخمسة؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن قوما من المنافقين تحلقوا للتناجي مغايظة للمؤمنين على هذين العددين: ثلاثة وخمسة، فقيل: ما يتناجى منهم ثلاثة ولا خمسة -كما ترونهم- يتناجون كذلك، {وَلَا أَدْنَى مِنْ} عدديهم {وَلَا أَكْثَرَ إِلَّا} والله معهم يسمع ما يقولون. فقد روى عن ابن عباس رَضِيَٱللَّهُعَنْهُ: أنها نزلت في ربيعة وحبيب ابني عمرو وصفوان بن أمية، كانوا يومًا يتحدثون، فقال أحدهم: أترى أن الله يعلم ما نقول؟ فقال الآخر: يعلم بعضًا ولا يعلم بعضًا. وقال الثالث: إن كان يعلم بعضًا فهو يعلم كله؛ وصدق، لأن من علم بعض الأشياء بغير سبب فقد علمها كلها، لأن كونه عالما بغير سبب ثابت له مع كل معلوم. والثاني: أنه قصد أن يذكر ما جرت عليه العادة من أعداد أهل النجوى والمتخالين للشورى والمندبون لذلك ليسوا بكل أحد، وإنما هم طائفة مجتباة من أولي النُّهى والأحلام، ورهط من أهل الرأي والتجارب. وأول عددهم الاثنان فصاعدًا إلى خمسة إلى ستة إلى ما اقتضته الحال وحكم الاستصواب. ألا ترى إلى عمر بن الخطاب رَضِيَٱللَّهُعَنْهُ كيف ترك الأمر شورى بين ستة ولم يتجاوز بها إلى سابع، فذكر عز وعلا الثلاثة والخمسة وقال {وَلَا أَدْنَى مِنْ ذَلِكَ} فدلّ على الاثنين والأربعة، وقال {وَلَا أَكْثَرَ} فدلّ على ما يلي هذا العدد ويقاربه. وفي مصحف عبد الله

“Üç kişi kendi aralarında gizli-kapaklı bir konuşma yapsa, dördüncüleri mutlaka Allah’tır; dört kişi yapsa beşincileri mutlaka Allah’tır. Beş kişi yapsa, altıncıları mutlaka Allah’tır. Bundan daha az veya daha çok da olsalar, gizli-kapaklı konuştuklarında Allah mutlaka onlarla beraberdir.” şeklinde yer almaktadır.

[1297] لا’nın cinsten hükmü nefyetmeye[1] özgü olmasına binaen ولا أدنى من ذَلك ولا أكثَرَ şeklinde mansūb da okunmuştur. ولا أدنى’nın لا’sının mahalline atfen, merfû‘ olarak *ve lâ ekser**u*** şeklinde gelmesi de caizdir.[2] Tıpkı senin, ilkini (حول) nasb, ikincisini (قوة) ref‘ ederek *lâ havl**e** ve lâ kuvvet**un** illâ bi’llâh* demen gibi ki, bu yine *lâ havl**un** ve lâ kuvvet**un** illâ bi’llâh* demendeki gibi; ikisinin de mübtedâ olmak üzere merfû‘ olmasıyla caiz olduğu gibi, مِنْ نَجْوَى’nın mahalline atfen merfû‘ olmaları da caizdir. Bu durumda, âdeta “(Bundan) daha az veya daha çok da olsalar, Allah mutlaka onlarla beraberdir.” denmektedir. Yine her ikisinin (yani أدنى ve أكثر kelimelerinin, lafzî i‘râb olmak üzere, doğrudan) نجوى’ya atfen mecrûr olmaları da caiz olup âdeta “Bundan daha az veya daha çok olmak üzere her ne varsa, Allah mutlaka onlarla beraberdir.” denmektedir. İfade, Bâ ile *ve lâ ek**b**er* şeklinde de okunmuştur.

[1298] Allah’ın onlarla beraber olması, onların karşılıklı olarak gizli-kapaklı konuştukları şeyleri bilmesi ve onların durumlarının O’na gizli kalmaması anlamına gelir. Böylece Allah, mekândan ve orada bulunmaktan münezzeh olmasına rağmen, sanki onlarla beraber ve onların yanıbaşında hazırmış gibi olmaktadır.

[1299] [ثم يُنَبِّئُهُمْ (bir bir kendilerine bildirecektir) ifadesi] şeddesiz olarak *sümme yunbiuhum* (kendilerine bildirecektir.) şeklinde de okunmuştur.

8. Gizli gizli konuşmak kendilerine yasaklandığı hâlde, yasaklanan şeye tekrar dönerek ‘günah, düşmanlık ve Peygamber karşıtlığı’ çerçevesinde fısıldaşanlar ve senin yanına geldiklerinde, seni Allah’ın selâmlamadığı birtakım ifadelerle (güya) selâmlayıp içlerinden de; “Söylediklerimiz yüzünden Allah bize azap etse ya!” diyenler... Dibini boylayacakları cehennem (azap olarak) yeter bunlara!.. Ne kötü dönüş yeri!

[1300] Yahudiler ve münafıklar kendi aralarında gizli-kapaklı konuşur ve müminleri gördüklerinde, onları öfkelendirmek amacıyla birbirlerine kaş-göz ederlerdi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) onları menetmiş; fakat onlar aynı fiillerine dönmüşlerdi. Onların karşılıklı olarak gizli-kapaklı konuşmaları

1 لا’nın ismi fethalı geldiğinde, “cins” denen kategoriye ait tüm fertler olumsuzluk hükmü altına girer. / çev.

2 Cümle arasına atıf edatı girdiğinde ma‘tūfun hem lafzen hem de *ma‘tūfaleyh*in i‘râbına tâbi olarak mahallen i‘râb alması caizdir ki, bunun en güzel örneklerine “nida” cümlelerinde rastlanır. / çev.

«إلا الله رابعهم، ولا أربعة إلا الله خامسهم، ولا خمسة إلا الله سادسهم، ولا أقل من ذلك ولا أكثر إلا الله معهم إذا انتجوا».

[١٢٩٧]وقرئ «ولا أدنى من ذلك ولا أكثر»، بالنصب على أن لا لنفي الجنس. ويجوز أن يكون ولا أكثرُ، بالرفع معطوفًا على محل لا مع أدنى، كقولك: لا حولَ ولا قوّةٌ إلا بالله، بفتح الحول ورفع القوّة. ويجوز أن يكون مرفوعين على الابتداء، كقولك: لا حولٌ ولا قوّةٌ إلا بالله، وأن يكون ارتفاعهما عطفًا على محل {مِنْ نَجْوَى}، كأنه قيل: ما يكون أدنى ولا أكثر إلا هو معهم. ويجوز أن يكونا مجرورين عطفًا على {نَجْوَى}، كأنه قيل: ما يكون من أدنى ولا أكثر إلا هو معهم. وقرئ «ولا أكبر»، بالباء.

[١٢٩٨]ومعنى كونه معهم أنه يعلم ما يتناجون به ولا يخفى عليه ما هم فيه، فكأنه مشاهدهم ومحاضرهم، وقد تعالى عن المكان والمشاهدة.

[١٢٩٩]وقرئ «ثم يُنْبِئهم»، على التخفيف.

٨-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ نُهُوا عَنِ النَّجْوَى ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَيَتَنَاجَوْنَ بِالإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَمَعْصِيَتِ الرَّسُولِ وَإِذَا جَاءُوكَ حَيَّوْكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللَّهُ وَيَقُولُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ لَوْلا يُعَذِّبُنَا اللَّهُ بِمَا نَقُولُ حَسْبُهُمْ جَهَنَّمُ يَصْلَوْنَهَا فَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾

[١٣٠٠]كانت اليهود والمنافقون يتناجون فيما بينهم ويتغامزون بأعينهم إذا رأوا المؤمنين، يريدون أن يغيظوهم، فنهاهم رسول الله ﷺ فعادوا لمثل فعلهم، وكان تناجيهم

günah, müminlere düşmanlık ve Hazret-i Peygamber'e karşı isyan ve muhalefeti birbirlerine tavsiye etme türündendi. İfade, (ifti'âl kalıbına aktarılarak ve معصية'in çoğul sîgası ve) Ayın'ın kesresiyle *yentecûne bi'l-ismi ve'l-'**i**dvâni ve ma'sı**yâ**ti'r-rasûl* şeklinde de okunmuştur.

[1301] "Seni Allah'ın selâmlamadığı birtakım ifadelerle selâmlayıp…" Yani seni selâmlarlarken ("Selâm"ın Lâm'ını hazfederek); *es-**sâ**mu 'aleyke yâ Muhammed!* (Ölüm sana gelsin ey Muhammed!" deyip… -*Sâm* ölüm demektir.- Oysa Allah; "Selâm olsun O'nun seçkin kullarına!" [Neml 27/59]; "Ey Resul!" [Mâide 5/41] ve "Ey Nebi!" [Enfâl 8/64] demektedir.

[1302] "Söylediklerimiz yüzünden Allah bize azap etse ya!" Yani "Bu peygamberse, söylediklerimiz yüzünden Allah bize azap etsin diye neden beddua etmiyor?!" diyorlardı. Bunun üzerine Allah Teâlâ; *azap olarak "onlara cehennem yeter!"* buyurdu.

9. Ey iman edenler! Gizli gizli konuştuğunuzda, 'günah, düşmanlık ve Peygamber karşıtlığı' çerçevesinde konuşmayın; kendisine haşredileceğiniz Allah'tan sakının da 'iyi'lik ve takvâ çerçevesinde konuşun.

[1303] "Ey iman edenler!" ifadesi; (kalpleriyle değil de sadece) dilleriyle iman eden münafıklar için bir hitaptır. Burada iman sahiplerine hitap ediliyor da olabilir; yani "Gizli gizli konuştuğunuzda, şunların şer konusundaki gizli konuşmalarına benzemesin bu!.." Aksine, "'İyi'lik ve takvâ çerçevesinde konuşun." Hazret-i Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Üç kişi olduğunuzda, iki kişi arkadaşlarını bırakıp, kendi aralarında fısıldaşmasın! Zira bu onu üzer." [*Buhārî*, "İsti'zân", 47; *Müslim,* "Selâm", 37]. -İfade, (*dûne sāhibihimâ* [arkadaşlarını bırakıp] yerine) *dûne's-sâlis* (üçüncü kişiyi bırakıp) şeklinde de rivâyet edilmiştir.-

[1304] İfade (tek Tâ ile) *fe-lâ tenâcev* şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd'un (ifti'âlden) *ize'nteceytum fe-lâ tentecû* şeklinde okuduğu rivâyet edilmiştir.

10. Bu gizli-kapaklı konuşmalar, tamamen Şeytandan kaynaklanır; sırf, iman edenler üzülsün diye... Ama o, Allah'ın izni olmadıkça, onlara zarar verecek değildir. O hâlde, sadece Allah'a güvenip dayansın müminler.

[1305] انما النجوى'daki Lâm-ı ta'rif günah ve düşmanlık hususundaki fısıldaşmaya işaret olup bunun delili "iman edenler üzülsün diye..." ifadesidir. Mâna şudur: Şeytan bu fısıldaşmayı onlara güzel göstermekle, sanki o fısıldaşmalar, iman edenleri öfkelendirmek ve mahzun etmek için (doğrudan) Şeytandanmış gibi olmuştur. "Ama" Şeytan yahut hüzün "Allah'ın izni olmadıkça, onlara hiçbir zarar veremez."

بما هو إثم وعدوان للمؤمنين وتواص بمعصية الرسول ومخالفته. وقرئ «ينْتَجُون بالإثم والعِدوان -بكسر العين- ومعصِيَات الرسول».

[١٣٠١] {حَيَّوْكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللهُ} يعني أنهم يقولون في تحيتك: السام عليك يا محمدا! والسام الموت؛ والله تعالى يقول: {وَسَلَامٌ عَلَى عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى} [النمل: ٥٩] و{يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ} [المائدة: ٤١، ٦٧] و{يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ} [الأنفال: ٦٤]. ٥

[١٣٠٢] {لَوْلَا يُعَذِّبُنَا اللهُ بِمَا نَقُولُ} كانوا يقولون: ما له -إن كان نبيًّا- لا يدعو علينا حتى يعذبنا الله بما نقول!؟ فقال الله تعالى {حَسْبُهُمْ جَهَنَّمُ} عذابًا.

٩-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَنَاجَيْتُمْ فَلا تَتَنَاجَوْا بِالإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَمَعْصِيَتِ الرَّسُولِ وَتَنَاجَوْا بِالْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَاتَّقُوا اللهَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾

١٠ [١٣٠٣] {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا} خطاب للمنافقين الذين آمنوا بألسنتهم. ويجوز أن يكون للمؤمنين، أي إذا تناجيتم فلا تتشبهوا بأولئك في تناجيهم بالشر. {وَتَنَاجَوْا بِالْبِرِّ وَالتَّقْوَى}. وعن النبي ﷺ: إذا كنتم ثلاثة فلا يتناج اثنان دون صاحبهما، فإنّ ذلك يحزنه. -وروى «دون الثالث»-.

[١٣٠٤] وقرئ «فلا تناجوا». وعن ابن مسعود «إذا انتجيتم فلا تنتجوا».

١٥ ١٠-﴿إِنَّمَا النَّجْوَى مِنَ الشَّيْطَانِ لِيَحْزُنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَلَيْسَ بِضَارِّهِمْ شَيْئًا إِلا بِإِذْنِ اللهِ وَعَلَى اللهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ﴾

[١٣٠٥] {إِنَّمَا النَّجْوَى} اللام إشارة إلى النجوى بالإثم والعدوان، بدليل قوله تعالى {لِيَحْزُنَ الَّذِينَ آمَنُوا}. والمعنى: أنّ الشيطان يزينها لهم، فكأنها منه ليغيظ الذين آمنوا ويحزنهم. {وَلَيْسَ} الشيطان أو الحزن {بِضَارِّهِمْ شَيْئًا إِلَّا بِإِذْنِ اللهِ}.

Şayet "Şeytan veya hüzün nasıl 'ancak Allah izin verdiği takdirde' onlara zarar verebiliyor?" **dersen şöyle derim:** Fısıldaşırken ve birbirlerine kaş-göz ederken, Müslümanların zihninde savaşçılarının mağlup olacağı ve yakınlarının katledileceğine dair vehimler uyandırıyorlardı. İşbu sebeple "Allah'ın izni olmadıkça, Şeytan veya hüzün bu evhamlarla onlara zarar veremez." buyruldu; yani bu ancak Allah'ın izniyle -yani *meşîet*iyle- olabilir ki o da müminlerin yakınları için ölüme veya savaşçıları için yenilgiye hükmetmesidir.

[1306] Fiil [sülâsîden ve rubâʿîden] لِيَحْزُنَ ve *li-yuhzine* şeklinde okunmuştur.[1]

11. Ey iman edenler! Mecliste, size; "Yer açın!" denildiğinde yer açın ki Allah da size yer açsın. "Kalkın!" dendiğinde de kalkın ki Allah, içinizden iman edenleri ve kendilerine ilim verilenleri derece derece yükseltsin. Yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

[1307] "*Meclis*te[2] yer açın" yani şöyle bir çekilip, birbirinize yer açın! -*Tefessuh*; Arapların *efsih ʿannî* (Beni sıkıştırma!) demesinden alınma olup "Biraz öte git!" demektir.- ve birbirinizin üstüne yığışmayın! Fiil *tefâsehû* (Karşılıklı olarak birbirinize yer açın!) şeklinde de okunmuştur. Kastedilen, Peygamber meclisidir. Onlar Hazret-i Peygamber'e yakın olma yarışı ve onun sözünü [yakından ve daha net] dinleme hırsıyla bu mecliste birbirlerinin üstüne yığışıyorlardı. Bunun, savaş meclislerinden bir meclis olduğu da söylenmiştir. Bunlar gazilerin toplanma merkezleriydi. Nitekim "(Hani, müminlere) savaşacakları yerleri hazırlamak üzere (erkenden ailenden ayrılmıştın...)" [Âl-i İmrân 3/121] buyrulmuştur. İfade فِى المَجَالِسِ (meclislerde) şeklinde de okunmuştur. Söylendiğine göre önemli bir zat (meclisteki) *saf*a gelip, "Biraz yer açar mısınız!" dediğinde, insanlar (Peygamber'i yakından) müşahede etme tutkuları sebebiyle bunu yapmıyorlardı. Lâm'ın fethasıyla *fi'l-meclesi* şeklinde de okunmuştur ki "oturma" demektir; yani *oturma*larınızda genişleyin, birbirinizi sıkıştırmayın "ki Allah da size yer açsın." Bu, insanların mekân, rızık, gönül, kabir vb. hususlarla ilgili olarak kendisinde genişlik talep ettikleri her şeye dair genel bir ifadedir.

[1308] "Kalkın!" Yani yüz tutup gelenlere genişlik olsun diye "doğrulun!" veya "Kalkıp ayrılmakla emredildiğiniz vakit Peygamber meclisinden kalkıp ayrılın; o mecliste dikilip kalmakla Allah Resulü'nü usandırmayın!" yahut "Kalkıp harekete geçmeniz istendiğinde namaza, cihada ve hayır işlerine kalkıp yönelin, öyle çöküp kalmayın, gevşeklik göstermeyin "ki Allah da içinizden iman edenleri" Allah ve Resulü'nün emirlerine sarılmaları sayesinde müminleri; onların da bilhassa âlim olanlarını "derece derece yükseltsin."

---

1 (i) İmân edenler mahzun olsun diye… (ii) İman edenleri üzmek için… / ed.

2 Müfesirin, kelimenin tekil okunuşunu esas aldığı anlaşılmaktadır. / ed.

فإن قلت: كيف لا يضرهم الشيطان أو الحزن إلا بإذن الله؟ قلت: كانوا يوهمون المؤمنين في نجواهم وتغامزهم أن غزاتهم غلبوا وأنّ أقاربهم قتلوا، فقال: لا يضرهم الشيطان أو الحزن بذلك الموهم إلا بإذن الله، أي بمشيئته، وهو أن يقضي الموت على أقاربهم أو الغلبة على الغزاة.

٥ [١٣٠٦] وقرئ «لِيَحزُن» و«لِيُحزِن».

١١-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجْلِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللهُ لَكُمْ وَإِذَا قِيلَ انْشُزُوا فَانْشُزُوا يَرْفَعِ اللهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

[١٣٠٧] «تَفَسَّحُوا فِى الْمَجلِسِ» توسّعوا فيه، وليفسح بعضكم عن بعض -من ١٠ قولهم: أفسِح عني، أي تنحّ- ولا تتضامّوا. وقرئ «تفاسحوا». والمراد مجلس رسول الله؛ وكانوا يتضامّون فيه تنافسًا على القرب منه، وحرصًا على استماع كلامه. وقيل: هو المجلس من مجالس القتال، وهي مراكز الغزاة، كقوله تعالى {مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ} [آل عمران: ١٢١]. وقرئ {فِي الْمَجَالِسِ}. قيل: كان الرجل يأتي الصف فيقول: تفسحوا، فيأبون لحرصهم على الشهادة. وقرئ «في المجلَس»، بفتح اللام، وهو الجلوس، ١٥ أي توسعوا في جلوسكم ولا تتضايقوا فيه {يَفْسَحِ اللهُ لَكُمْ}، مطلق في كل ما يبتغي الناس الفسحة فيه من المكان والرزق والصدر والقبر وغير ذلك.

[١٣٠٨] {أُنْشُزُوا} انهضوا للتوسعة على المقبلين، أو انهضوا عن مجلس رسول الله إذا أمرتم بالنهوض عنه، ولا تملّوا رسول الله بالارتكاز فيه. أو انهضوا إلى الصلاة والجهاد وأعمال الخير إذا استنهضتم، ولا تثبّطوا ولا تفرطوا {يَرْفَعِ اللهُ} المؤمنين ٢٠ بامتثال أوامره وأوامر رسوله، والعالِمين منهم خاصة {دَرَجَاتٍ}.

[1309] "Yaptıklarınızdan Allah (haberdardır!)" (تعملون ifadesi) Tâ ile de Yâ ile de okunmuştur [Yaptıklarınızdan - Onların yaptığından].

[1310] Rivâyete göre; İbn Mes'ûd [r.a.] bu âyeti okuduğu vakit: "Ey insanlar! Bu âyeti iyi belleyin ve bu âyet sizi ilme teşvik etsin!" dermiş. Hazret-i Peygamber'in de "Âlim ile âbid arasında yüz derece vardır ve her iki derece arasında bakımlı bir yarış atının hızla koşarak kat edeceği yetmiş sene(lik bir mesafe) vardır." buyurduğu rivâyet edilmiştir. Yine Hazret-i Peygamber'in: "Âlimin âbide üstünlüğü, dolunay gecesindeki Ay'ın diğer yıldızlara üstünlüğü gibidir." dediği [*Ebû Dâvûd*, "İlim", 1; *İbn Mâce*, "Mukaddime", 17]; keza, "Kıyamet günü üç grup şefaat edecektir: Peygamberler, sonra âlimler, sonra da şehitler." buyurduğu rivâyet edilmiştir [*İbn Mâce,* "Zühd", 37] Bu bakımdan, peygamberlik ile şehitlik arasındaki, -Peygamber'in şahitlik ettiği- bir mertebe ne kadar büyüktür! İbn Abbas'tan gelen rivâyete göre; Hazret-i Süleyman ilim, mal ve saltanat arasında muhayyer bırakılmış; o ise ilmi seçmiş ve kendisine ilimle birlikte mal ve saltanat da verilmiştir. Yine *Peygamber*'in (s.a.): "Allah, İbrâhim'e: 'Ey İbrâhim! Ben bilginim ve bilginleri severim.' diye vahyetmiştir." buyurduğu rivâyet edilmiştir. Yine bir bilgenin; "Keşke bilseydim; ilmi yitirenin başka ne elde etmiş olabileceğini ve ilmi elde edenin başka neyi yitirmiş olabileceğini!" dediği rivâyet edilmiştir. Ahnef'ın (b. Kays) (v. 67/687) da; "Âlimler nerede ise *rab*[1] olacaklardı! İlimle tahkim edilmemiş her izzet eninde sonunda zillete dönüşür." dediği rivâyet edilir. Zübeyrî'nin (v. 236/851) ise: "İlim bir *güç*tür; ancak *er*lerin erkekliği hoşlanır ondan." dediği rivâyet edilmiştir.

12. Ey iman edenler! Peygamberle gizlice konuşacağınız vakit, bu konuşmanızın önünden (ihtiyaç sahiplerine) bir sadaka takdim edin. Bu, sizin için daha hayırlıdır, daha nezihtir. (Bu imkânı) bulamazsanız, Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1311] بين يديْ نجواكم ifadesinde,[2] gizli kapaklı konuşma, *isti'âre* tarikıyla 'iki kolu olan biri' imiş gibi nitelendirilmiştir; "başbaşa konuşmadan evvel" demektir. Tıpkı "Şiir, Araplara verilen en faziletli şeylerdendir. Kişi onu ihtiyacının önü sıra (*emâme hâcetih*) söylediğinde cömertlerin 'yağ'dırmasını sağlarken, adileri aşağı indirir."[3] ifadesinde Hazret-i Ömer'in, "ihtiyacından önce (*kable hâcetih*)" anlamını kastetmesi gibi.

1 Müfessir Allah Teâlâ'nın "mahlûkâtı yaratıp büyüterek yetiştirme (*terbiye*)" sıfatına telmihte bulunuyor gibidir. Allah'ın bu sıfatı insanları eğitip - öğretip yetkinleştiren âlimlerde de tecelli etmektedir. Ayrıca, âlimler cahillerin, bilimde ileri olanlar olmayanların, teknoloji üretenler tüketenlerin 'efendisi' sayılabilir. / ed.

2 Bu ifade, "başbaşa konuşmanızın önünden…" anlamına gelmekle birlikte, mot-a-mot "gizli kapaklı konuşmanızın iki kolu arasında" anlamındadır. Müfessir işbu anlamı tahlil etmektedir. بين يدي ifadesi Hucurât 49/1'de de tefsir edilmişti. / ed.

3 Şairlerin zengin, nüfuzlu kimselerden bahşiş alıp, nekes cimrilerden alamaması; birinin hâlden anlamasına karşılık, diğerinin anlamazlıktan gelmesi… / ed.

[١٣٠٩] {وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ} قرئ بالتاء والياء.

[١٣١٠]عن عبد الله بن مسعود ﵁ أنه كان إذا قرأها قال: يا أيها الناس افهموا هذه الآية ولتُرغِّبْكم في العلم. وعن النبي ﷺ: بين العالم والعابد مائة درجة بين كل درجتين حُضر الجواد المضمَّر سبعين سنة. وعنه عليه السلام: فضل العالم على العابد كفضل القمر ليلة البدر على سائر الكواكب. وعنه عليه السلام: يشفع يوم القيامة ثلاثة؛ الأنبياء ثم العلماء، ثم الشهداء. فأعظِمْ بمرتبة هي واسطة بين النبوّة والشهادة بشهادة رسول الله. وعن ابن عباس: خيّر سليمان بين العلم والمال والملك، فاختار العلم فأعطِي المالَ والملكَ معه. وقال عليه السلام: أوحى الله إلى إبراهيم: يا إبراهيم، إني عليم، أحب كل عليم. وعن بعض الحكماء: ليت شعري أي شيء أدرك من فاته العلم، وأي شيء فات من أدرك العلم. وعن الأحنف: كاد العلماء يكونون أربابًا، وكل عز لم يوطد بعلم فإلى ذل ما يصير. وعن الزبيري العلم ذكر فلا يحبه إلا ذكورة الرجال.

١٢-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةً ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ وَأَطْهَرُ فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٣١١] {بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ} استعارة ممن له يدان، والمعنى: قبل نجواكم، كقول عمر: من أفضل ما أوتيت العرب الشعر، يقدِّمه الرجل أمام حاجته فيستمطر به الكريم ويستنزل به اللئيم. يريد: قبل حاجته.

[1312] "Bu" takdim, dininiz hususunda "sizin için daha hayırlıdır; daha nezihtir." Çünkü sadaka bir temizliktir.

[1313] Rivâyete göre; insanlar istedikleri şeyler hususunda Peygamber'le, onu usandıracak ve canını sıkacak derecede başbaşa konuşmayı çok yapıyorlardı ki [bu âyetle] bundan geri durmaları istenmiş ve onunla başbaşa konuşmak isteyenlerin, bu konuşmalarından önce (fakir fukarâya) bir miktar sadaka sunmaları kendilerine emredilmiştir.

[1314] Hazret-i Ali demiştir ki "Bu âyet inince Peygamber (s.a.) beni çağırıp, 'Bir altına ne dersin?' buyurdu. Ben de 'Buna güçleri yetmez.' dedim. 'Ne kadar olsun?' buyurunca; 'Bir dâne veya bir arpa kadar.[1]' dedim. Hazret-i Peygamber; "Sen gerçekten çok az talepkâr[2] birisin!" buyurdu. Nihayet insanlar bunun kendilerine zor geldiğini görünce, fakirler darlığı, zenginler de cimriliği sebebiyle bundan geri durdular ve sunmak istemediler." [*Tirmizî*, "Tefsir", 58]

[1315] Bunun on gece uygulanıp bilâhare neshedildiği de söylenmiştir. (Hatta) gündüzün ancak bir saati kadar uygulandığı da söylenmiştir. Yine rivâyete göre Hazret-i Ali "Allah'ın Kitabında bir âyet var ki, benden önce onunla hiç kimse amel etmiş değildir; benden sonra da amel edecek değildir. Bir altınım vardı; onu bozdurmuştum. Hazret-i Peygamber ile her başbaşa konuştuğumda bir dirhem sadaka verirdim." demiştir. Kelbî'nin dediğine göre; Hazret-i Ali o parayı Peygamber'e (s.a.) sorduğu on kelime için tasadduk etmişti. İbn Ömer'in (v. 73/693) de; "Ali'nin üç şeyi var ki, onlardan sadece biri bile benim olsaydı, kızıl develere sahip olmaktan bana daha sevimli gelirdi: Fâtıma ile evlenmesi, Hayber günü sancağın ona verilmesi, bir de bu *necvâ* âyeti."

[1316] İbn Abbas, âyetin bir sonra gelen âyetle neshedildiğini söylemiştir. Bunun zekât âyetiyle neshedildiği de söylenmiştir.

13. Peygamber'le yapacağınız bütün gizli konuşmaların önünden sadaka vermek zorunuza gitti değil mi?! Mademki yap(a)madınız, Allah da tövbenizi kabul eyledi. O hâlde namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin; Allah ve Resulü'ne itaat edin. Yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

[1317] "Kaygılandınız demek?" Hoş karşılamadığınız bir infak türünü barındırması ve "Şeytan'ın içinize yoksulluk korkusu düşürmesi ve çirkin şeyler yapmanızı emretmesi"[3] sebebiyle o sadaka vermek zorunuza gitti değil mi?! "Mademki" size emredileni ve size ağır geleni "yap(a)madınız

1 Her ikisi de takriben bir altının yüzde biri kadardır. / çev.

2 Hz. Ali diğer büyük hasletlerinin yanında, gerçekten *zahit*lerin de şahı idi… / ed.

3 Bakara 2/268'e gönderme yapıyor. / çev.

[١٣١٢] {ذَلِكُم} التقديمُ {خَيْرٌ لَكُمْ} في دينكم {وَأَطْهَرُ}، لأنّ الصدقة طهرة.

[١٣١٣]روي أن الناس أكثروا مناجاة رسول الله ﷺ بما يريدون حتى أملوه وأبرموه، فأريد أن يكفوا عن ذلك، فأمروا بأن من أراد أن يناجيه قدّم قبل مناجاته صدقة.

٥ [١٣١٤]قال علي رضي الله عنه: لما نزلت دعاني رسول الله ﷺ فقال: ما تقول في دينار؟ قلت: لا يطيقونه. قال: كم؟ قلت: حبة أو شعيرة. قال: إنك لزهيد. فلما رأوا ذلك اشتدّ عليهم فارتدعوا وكفوا؛ أما الفقير فلعسرته، وأما الغنيّ فلشحه.

[١٣١٥]وقيل: كان ذلك عشر ليال ثم نسخ. وقيل: ما كان إلا ساعة من نهار. وعن علي رضي الله عنه: إن في كتاب الله لآية ما عمل بها أحد قبلي ولا يعمل بها أحد بعدي. كان ١٠ لي دينار فصرفته، فكنت إذا ناجيته تصدقت بدرهم. قال الكلبي: تصدق به في عشر كلمات سألهنّ رسول الله ﷺ. وعن ابن عمر: كان لعليّ ثلاث لو كانت لي واحدة منهنّ كانت أحب إليّ من حمر النعم؛ تزوجه فاطمة، وإعطاؤه الراية يوم خيبر، وآية النجوى.

[١٣١٦]قال ابن عباس: هي منسوخة بالآية التي بعدها، وقيل: هي منسوخة ١٥ بالزكاة.

١٣-﴿ءَأَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا اللهَ وَرَسُولَهُ وَاللهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

[١٣١٧] {أَأَشْفَقْتُمْ} أخِفْتم تقديم الصدقات لما فيه من الإنفاق الذي تكرهونه، وأنّ ٢٠ الشيطان يعدكم الفقر ويأمركم بالفحشاء؟! {فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا} ما أمرتم به وشق عليكم،

ve Allah tövbenizi kabul eyledi;" sizi mâzur görüp, bunu yapmama hususunda size ruhsat tanıdı; o hâlde namaz, zekât ve diğer itaatler hususunda işi eksik tutmayın!

[1318] "Yaptıklarınızdan (Allah haberdardır!)" (بما عملون ifadesi) Tâ ile de Yâ ile de okunmuştur [Yaptıklarınızdan - Onların yaptığından].

14. Bak şu Allah'ın gazap ettiği bir kavmi velî edinenlere! Ama ne sizdendirler ne de onlardan! Yalan yere, bile bile and içiyorlar!..

[1319] Münafıklar; -"Onlar, Allah'ın lânetlediği ve gazabına uğrattığı kimselerdir." [Mâide 5/60] âyetinde belirtildiği üzere- Allah'ın gazap ettiği kimseler olan Yahudileri *velî* ediniyor, onlara hayırhah dileklerde bulunuyor ve müminlerin sırlarını onlara taşıyorlardı. "Ama" ey Müslümanlar "onlar ne sizdendirler ne de onlardan!" Yani ne de Yahudilerden!.. Tıpkı "Onlara da, bunlara da iltihak etmeksizin; ikisi arasında bocalayarak..." [Nisâ 4/143] âyetindeki gibi.

[1320] "Yalan yere" yemine konu olan şeyin katıksız bir yalan olduğunu "bile bile and içiyorlar!.." Yani "Vallahi, biz gerçekten Müslümanız!" diyerek, İslâmlık iddiasından ibaret olan yalan üzere yemin ediyorlar. **Şayet** "Bile bile" ifadesinin ibareye kattığı anlam nedir?" **dersen şöyle derim:** *Yalan*; haberin, haber verilene muvâfık düşmemesidir ki bu hususta haber verenin gerçeği bilip bilmemesi fark etmez. Buna göre mâna şu şekildedir: Onlar haber veren kimseler olup haberleri, haber verdikleri şeye aykırıdır. Üstelik kendileri de bunu bilmektedirler ve *ğamûs*[1] yemini ile (yani geçmişte yaşananın hilâfına, bile bile) yemin eden kimse gibi bunu kasten yapmaktadırlar.

15. Allah bunlar için şiddetli bir azap hazırlamış bulunuyor..; çünkü yapmakta oldukları şey gerçekten kötü idi!..

[1321] Söylendiğine göre; münafık Abdullah b. Nebtel, Peygamber'in (s.a.) meclisinde oturur, sonra da onun konuştuklarını Yahudilere taşırdı… Peygamber, odalarından birinde bulunuyorken ashabına; "Şimdi içeriye öyle biri girecek ki kalbi zorba birinin kalbi, bakışları da Şeytan bakışlarıdır!" buyurmuş ve müteâkiben İbn Nebtel içeri girmişti. -Mavi gözlü biriydi.- Hazret-i Peygamber ona "Sen ve adamların neye binaen bana küfrediyorsunuz?" buyurunca, o bunu yapmadığına dair Allah'a yemin etmişti. Bunun üzerine Peygamber (s.a.); "Yaptın!" buyurunca, bu derhal yola koyulup bu sefer adamlarını getirmiş ve onlar da Hazret-i Peygamber'e sövmediklerine dair yemin etmişlerdi. İşte âyet bunun üzerine nâzil olmuştur.

---

1 Bu yeminin *ğamûs* (daldıran) diye isimlendirilmesi, sahibini günaha / cehenneme daldırması sebebiyledir. / çev.

و{وَتَابَ اللهُ عَلَيْكُمْ} وعذركم ورخص لكم في أن لا تفعلوه، فلا تفرطوا في الصلاة والزكاة وسائر الطاعات.

[١٣١٨] {بِمَا تعْمَلُونَ} قرئ بالتاء والياء.

١٤-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ تَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللهُ عَلَيْهِمْ مَا هُمْ مِنْكُمْ وَلا مِنْهُمْ وَيَحْلِفُونَ عَلَى الْكَذِبِ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ ٥

[١٣١٩]كان المنافقون يتولون اليهود -وهم الذين غضب الله عليهم في قوله تعالى {مَنْ لَعَنَهُ اللهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ} [المائدة: ٦٠]- ويناصحونهم وينقلون إليهم أسرار المؤمنين. {مَا هُمْ مِنْكُمْ} يا مسلمون {وَلَا مِنْهُمْ} ولا من اليهود، كقوله تعالى {مُذَبْذَبِينَ بَيْنَ ذَلِكَ لَا إِلَى هَؤُلَاءِ وَلَا إِلَى هَؤُلَاءِ} [النساء: ١٤٣].

١٠ [١٣٢٠] {وَيَحْلِفُونَ عَلَى الْكَذِبِ} أي يقولون: والله إنا لمسلمون، فيحلفون على الكذب الذي هو ادعاء الإسلام {وَهُمْ يَعْلَمُونَ} أن المحلوف عليه كذب بحت. فإن قلت: فما فائدة قوله {وَهُمْ يَعْلَمُونَ}؟ قلت: الكذب أن يكون الخبر لا على وفاق المخبر عنه، سواء علم المخبر أو لم يعلم، فالمعنى: أنهم الذين يخبرون وخبرهم خلاف ما يخبرون عنه، وهم عالمون بذلك متعمدون له، كمن يحلف بالغموس.

١٥ ١٥-﴿أَعَدَّ اللهُ لَهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

[١٣٢١]وقيل: كان عبد الله بن نبتل المنافق يجالس رسول الله ﷺ، ثم يرفع حديثه إلى اليهود. فبيْنا رسول الله في حجرة من حجره إذ قال لأصحابه: يدخل عليكم الآن رجل قلبه قلب جبار وينظر بعين شيطان؛ فدخل ابن نبتل وكان أزرق، فقال له النبي ﷺ: علام تشتمني أنت وأصحابك؟ فحلف بالله ما فعل، فقال عليه السلام: فعلت!

٢٠ فانطلق فجاء بأصحابه، فحلفوا بالله ما سبوه، فنزلت.

[1322] "Şiddetli bir azap" yani gittikçe şiddetlenen bir azap türü. "Çünkü yapmakta oldukları şey gerçekten kötü idi!" Yani onlar uzun süreli bir geçmiş zaman diliminde kötü fiil üzere olup bunda ısrar ediyorlardı. Yahut bu, onlara âhirette söylenecek olanın (dünyaya ait) bir hikâyesidir.

16. Yeminlerini kalkan edinerek Allah'ın yolundan döndürdüler... Alçaltıcı bir azap bekliyor onları!

[1323] ("Yeminlerini" anlamındaki أيْمانهم) *îmânehum* (imanlarını) şeklinde de okunmuştur; yani ettikleri 'yemin'leri veya sergiledikleri 'iman'ları "bir kalkan" yani müminler ve onların kendilerini öldürmeleri karşısında gizlendikleri bir perde "edinerek" bu güvence ve barış ortamında insanları "Allah'ın yolundan döndürdüler!" Karşılaştıkları kimseleri İslâm'a girme hususunda oyaladılar ve Müslümanları onlara zayıf gösterdiler. Allah onlara bu rüsva edici ve alçaltıcı azabı sırf inkârları ve saptırmaları sebebiyle vaat etmiştir. Tıpkı "İnkâr edip de Allah yolundan alıkoyanların, azabına azap katmışızdır bozuculuk edip durduklarından dolayı!" [Nahl 16/88] âyetindeki gibi.

17. Malları da, evlâtları da Allah'a karşı kendilerine hiçbir şey sağlamayacaktır. Bunlardır işte ateşin sahipleri! Hem de temelli olarak...

[1324] "Allah'a" yani Allah'ın azabına "karşı kendilerine hiçbir şey" en ufak bir yarar (sağlamayacaktır). Rivâyete göre bunlardan biri "Kıyamet günü kendimiz, mallarımız ve çocuklarımız sayesinde mutlaka yardım görürüz!" demişti.

18. Allah'ın, tamamını dirilteceği ve tıpkı bugün size yemin ettikleri gibi bir başarı elde edecekleri zannıyla O'na da yemin ede(rek mazeret ürete)cekleri gün... Bakınız; bunlardır işte yalancılar!

[1325] Menfaat adına "bir başarı elde edecekleri zannıyla, tıpkı bugün" yani dünyada buna "yemin ettikleri gibi" âhirette de Müslüman olduklarına dair Allah'a "yemin ede(rek mazeret ürete)ceklerdir." Sırlardan bî-haber birer beşer olmanız hasebiyle size yemin etmeleri; canlarını korumak ve birtakım dünyevî faydalar elde etmek için bu yeminde menfaatlerinin bulunması ve bunu tehdit edildikleri şeyin bilgisine mecbur tutulmadıkları bir dünyada yapıyor olmaları şaşılacak bir şey değil. Asıl şaşılacak olan, herhangi bir menfaat söz konusu olmamasına ve peygamberlerin kendilerini uyardığı şeyin bilgisine mecbur kılınmalarına rağmen[1] görünmeyeni de görüneni de bilen Allah'a yemin etmeleridir!

1 Yani peygamber haberleri dünyada sadece *iman*a konu olmasına, âhirette ise -bizzat yaşandığı için- artık *hakka'l-yakin mecburî bir bilgi*ye dönüşmesine rağmen... / ed.

[١٣٢٢] {عَذَابًا شَدِيدًا} نوعًا من العذاب متفاقمًا. {إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} يعني أنهم كانوا في الزمان الماضي المتطاول على سوء العمل مصرين عليه، أو هي حكاية ما يقال لهم في الآخرة.

١٦-﴿اتَّخَذُوا أَيْمَانَهُمْ جُنَّةً فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ فَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ﴾

٥ [١٣٢٣] وقرئ «إيمانهم»، بالكسر، أي اتخذوا أيمانهم التي حلفوا بها أو إيمانهم الذي أظهروه {جُنَّةً} أي سترة يتسترون بها من المؤمنين ومن قتلهم، {فَصَدُّوا} الناس في خلال أمنهم وسلامتهم {عَنْ سَبِيلِ اللهِ}، وكانوا يثبّطون من لقوا عن الدخول في الإسلام ويضعّفون أمر المسلمين عندهم. وإنما وعدهم الله العذاب المهين المخزي لكفرهم وصدهم، كقوله تعالى {الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ} [النحل: ٨٨]. ١٠

١٧-﴿لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلا أَوْلادُهُمْ مِنَ اللهِ شَيْئًا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[١٣٢٤] {مِنَ اللهِ} من عذاب الله {شَيْئًا} قليلًا من الإغناء. وروي أنّ رجلًا منهم قال: لَنُنصَرُنّ يوم القيامة بأنفسنا وأموالنا وأولادنا.

١٥ ١٨-﴿يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللهُ جَمِيعًا فَيَحْلِفُونَ لَهُ كَمَا يَحْلِفُونَ لَكُمْ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ عَلَى شَيْءٍ أَلا إِنَّهُمْ هُمُ الْكَاذِبُونَ﴾

[١٣٢٥] {فَيَحْلِفُونَ} لله تعالى على أنهم مسلمون في الآخرة {كَمَا يَحْلِفُونَ لَكُمْ} في الدنيا على ذلك، {وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ على شَيْءٍ} من النفع. يعني ليس العجب من حلفهم لكم، فإنكم بشر تخفى عليكم السرائر، وأن لهم نفعًا في ذلك دفعًا عن أرواحهم واستجرار فوائد دنيوية، وأنهم يفعلونه في دار لا يضطرون فيها إلى علم ما يوعدون، ولكن العجب ٢٠ من حلفهم لله عالم الغيب والشهادة مع عدم النفع والإضطرار إلى علم ما أنذرتهم الرسل.

Maksat, onları; derin ve ustalıklı bir nifakla ve ölüp yeniden diriltildikleri hâlde ikiyüzlülüğün kendilerinde öylece duruyor oluşuyla betimlemektir. Tıpkı "Geri döndürülselerdi, kendilerine yasaklanan şeylere yine dönerlerdi!" [En'âm 6/28] âyetindeki gibi.

[1326] Âlimler bunların âhirette söyleyecekleri yalan konusunda ihtilâf etmiştir. Kur'ân bunun olacağını çok açık bir şekilde dile getirmektedir. Tıpkı burada ve şu âyetlerde gördüğün gibi: "([Bizi] ayartmak adına söyleyebilecekleri tek şey) '*Rabbimiz Allah*'a yemin ederiz ki; biz müşrik değildik!' (demekten ibaret olacaktır.) Bak; nasıl kendi aleyhlerine yalan söylediler ve uydurageldikleri şeyler nasıl kaybolup gitti zihinlerinden?!" [En'âm 6/23-24] Yemin ettiklerinde bir menfaat elde edeceklerini sanmalarının benzeri, o *zahirî iman*larının kendilerine fayda verecek bir şey olduğu zannıyla, (âhirette) nurlarından yararlanmak için müminlerden kendilerine bakmalarını istemeleridir.[1] Söylendiğine göre; ağızları tam bu esnada mühürlenecektir[2].

[1327] "Bakınız; bunlardır işte yalancılar!" Yani yalancılığın dibindekiler! Zira yalan söyleme konusunda, dünya ve âhiretteki halleri fark etmemektedir.

19. Şeytan onların dizginlerini eline geçirmiş ve onlara Allah'ı anmayı unutturmuştur; bunlar artık şeytanın birliğidir. Ama bakınız; hüsrana uğrayacaklar da Şeytanın birliğidir!

[1328] "Dizginlerini eline geçirmiş;" onları altına almıştır! استحوذ fiili, *hâze'l-himâru'l-'ânet*[e] sözünden alınmadır ki erkek eşeğin, dişisine galebe çalarak onun kasığını önüne alması hâlinde söylenir[3]. "*Ahvezî* türüdür; kumaşı sağlamdır (yani *sevk ve idare*de eşsizdir)." deyimi de bu köktendir. استحوذ tıpkı *istasvebe* (doğru buldu) ve *istenveka* (aziz iken zelil oldu; dişi deveye döndü) fiilleri gibi aslı üzere yapılanan[4] fiillerden biridir. Demek istiyor ki "Şeytan" kendilerinden istediği her hususta ona itaat etmeleri sebebiyle onları öylesine ele geçirmiştir ki sonunda onları kendi tebaası ve birliği hâline getirmiş "ve onlara Allah'ı anmayı" kökünden "unutturmuştur" yani kalpleriyle de dilleriyle de [Allah'ı anmamaktadırlar!]

[1329] Ebû Ubeyde "*Şeytan'ın birliği* Şeytan'ın ordusu demektir."demiştir.

20. Allah ve Resulü ile sınır çizme yarışına girenler, kesinlikle en düşüklerin içindedirler!

---

1 "Kadın erkek bütün münafıkların, iman edenlere; 'Bize bakın da nurunuzdan faydalanalım!' diyecekleri gün... Onlara: 'Arkanıza dönüp orada arayın nuru!' denir ve aralarına tek kapılı öyle bir sur çekilir ki, içi tamamen rahmet; dışı ise azabın geleceği taraftır." (Hadîd 57/13) / ed.

2 Yani ağızları mühürlenip, organları konuşturulacaktır. / ed.

3 Bu yönüyle, "şeytanın insanı ele geçirmesini" çok etkili bir şekilde anlatmış olmaktadır. / ed.

4 Yani normalde, *istehâze, istesâbe, istenâka* olmaları gerekirken… / ed.

والمراد: وصفهم بالتوغل في نفاقهم ومرونهم عليه، وأن ذلك بعد موتهم وبعثهم باق فيهم لا يضمحل، كما قال: {وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ} [الأنعام: ٢٨].

[١٣٢٦]وقد اختلف العلماء في كذبهم في الآخرة، والقرآن ناطق بثباته نطقًا مكشوفًا، كما ترى في هذه الآية وفي قوله تعالى {[ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا] وَاللهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ انْظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَى أَنفُسِهِمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ} [الأنعام: ٢٣-٢٤]، ونحو حسبانهم أنهم على شيء من النفع إذا حلفوا استنظارهم المؤمنين ليقتبسوا من نورهم، لحسبان أن الإيمان الظاهر مما ينفعهم. وقيل: عند ذلك يختم على أفواههم.

[١٣٢٧] {أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْكَاذِبُونَ} يعني أنهم الغاية التي لا مطمح وراءها في قول الكذب، حيث استوت حالهم فيه في الدنيا والآخرة.

١٩-﴿اسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَأَنْسَاهُمْ ذِكْرَ اللهِ أُولَئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾

[١٣٢٨] {استحوذ عَلَيْهِمُ} استولى عليهم، من حاذ الحمار العانة، إذا جمعها وساقها غالبًا لها. ومنه: كان أحوذيًا نسيج وحده؛ وهو أحد ما جاء على الأصل، نحو استصوب واستنوق. أي ملكهم {الشَّيْطَانُ} لطاعتهم له في كل ما يريده منهم، حتى جعلهم رعيته وحزبه، {فَأَنْسَاهُمْ} أن يذكروا الله أصلًا، لا بقلوبهم ولا بألسنتهم.

[١٣٢٩]قال أبو عبيدة: حزب الشيطان جنده.

٢٠-﴿إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ فِي الأَذَلِّينَ﴾

21. Çünkü Allah; "Mutlaka Ben ve peygamberlerim galip geliriz!" diye hükme bağlamıştır. Allah gerçekten kuvvetlidir, 'mutlak izzet sahibi'dir (Kavî, Azîz).

[1330] "En düşüklerin", yani daha düşüğünü göremeyeceğin; Allah'ın yarattıklarının en düşüğü olan bir yekûn "içindedirler! Çünkü Allah mutlaka Ben ve peygamberlerim" hüccet ve kılıçla veya ikisinden biriyle "galip geliriz! diye" Levh-i Mahfûz'da "hükme bağlamıştır."

22. Allah'a ve 'Son Gün'e iman eden bir toplumun, Allah ve Resulü ile sınır çizme yarışına giren biriyle -kendi babaları, oğulları, kardeşleri veya aşiretleri bile olsa- velâyet ilişkisi kurduğunu göremezsin! Allah, imanı bunların kalbine yazmış ve bunları kendi ruhuyla desteklemiştir; onları, aşağısında ırmakların aktığı, içinden çıkmayacakları cennetlere yerleştirecektir. İşte bunlar da Allah'ın birliğidir. Bakınız; asıl felâha erecekler de Allah'ın birliğidir.

[1331] "Sen [şöyle şöyle] bir toplum bulamazsın..." ifadesi bir *tahyîl*[1] olup "müşriklerle[2] *velâyet* ilişkisinde bulunabilecek bir *mümin* topluluğu bulmanın imkân dışı ve muhâl olduğunu" hayal ettirmektedir. Bununla kastedilen, böyle bir şeyin olmaması gerektiği, bunun hakkının 'imkânsızlık ve hiçbir şekilde varlık sahnesine çıkmamak' olduğunu göstermektir; bunu yasaklamada ve böyle bir duruma düşmekten caydırmada, Allah düşmanlarından kaçıp uzaklaşma ve onlarla içiçe olmaktan ve güzel geçinmekten korunma konularında tavizsiz olma tavsiyesinde mübalağa edilmesidir. Bunu daha da pekiştirip güçlendirmek için; "kendi babaları... bile olsa" ve "Allah, imanı bunların kalbine yazmış..." ifadelerinin yanı sıra, -"İşte onlar Şeytan'ın taraftarlarıdır!" ifadesine mukabil- "İşte bunlar da Allah'ın taraftarlarıdır" ifadesini eklemiştir. Bu bakımdan, *Allah'ın velîleri*[3] *ile velâyet ilişkisi kurmaktan ve Allah düşmanlarını düşman bilmekten daha çok kişiye ihlâs kazandıran bir şey bulamazsın. Hatta bu, ihlâsın ta kendisidir.*

---

1 *Tahyîl*, olmayan bir şeyi zihinde canlandırmak demektir; âyette mealen "Allah düşmanlarını velî edinen bir mümin grup bulamazsın" buyrulmakla birlikte, âyetin inzâl edildiği ortamda Peygamber pekâla 'Allah düşmanlarını velî edinen *mümin*ler' bulabiliyordu. Zaten murat, bunları o yanlış tutumlarından vazgeçirmekti; yani böyle biri gerçek anlamda *mümin* olamaz denmektedir. / ed.

2 Müfessir, "müşriklerle" diyorsa da, âyette "Allah düşmanlarıyla" buyrulmaktadır. Müşrikler 'Allah düşmanı' olsalar bile, burada "Allah ve Resulü ile sınır çizme yarışındaki" Yahudilerle koalisyonlarını devam ettiren Medineli *imanlı kabile*ler eleştirilmektedir. / ed.

3 "Allah'ın velîleri" çift taraflı bir kavramdır; yani "Sadece Allah'ı velî tanıyanlar" ve "Allah'ın velî olarak kabul ettikleri." Kişi sadece Allah ve Resulü ile müminleri velî bildiği takdirde, onun velîsi de mevlâsı da Allah Teâlâ olmaktadır. Şeytanı, tâgutu, kâfiri -yahudiyi, hıristiyanı, müşriği- velî edinen biri Allah'ın velisi olamaz. Yalnız, velî edinmek "bunları kendi üzerinde siyasî otorite kabul etmek" anlamındadır; arkadaşlık etmek anlamında değil… / ed.

٢١-﴿كَتَبَ اللهُ لأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي إِنَّ اللهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾

[١٣٣٠] {فِى الأذلين} في جملة من هو أذل خلق الله، لا ترى أحدًا أذل منهم. {كَتَبَ اللّٰهُ} في اللوح؛ {لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي} بالحجة والسيف، أو بأحدهما.

٢٢-﴿لا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللهَ وَرَسُولَهُ وَلَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ أَوْ أَبْنَاءَهُمْ أَوْ إِخْوَانَهُمْ أَوْ عَشِيرَتَهُمْ أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الإِيمَانَ وَأَيَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ وَيُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا رَضِيَ اللهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ أُولَئِكَ حِزْبُ اللهِ أَلا إِنَّ حِزْبَ اللهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

[١٣٣١] {لَّا تَجِدُ قَوْمًا} من باب التخييل، خيل أن من الممتنع المحال أن تجد قومًا مؤمنين يوالون المشركين. والغرض به أنه لا ينبغي أن يكون ذلك، وحقه أن يمتنع ولا يوجد بحال، مبالغة في النهي عنه والزجر عن ملابسته، والتوصية بالتصلب في مجانبة أعداء الله ومباعدتهم والاحتراس من مخالطتهم ومعاشرتهم. وزاد ذلك تأكيدًا وتشديدًا بقوله {وَلَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ} وبقوله {أُولَئِكَ كَتَبَ فِى قُلُوبِهِمُ الإيمان}، وبمقابلة قوله {أُولَئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ} [المجادلة: ١٩] بقوله {أولَئِكَ حِزْبُ اللّٰهِ}؛ فلا تجد شيئًا أدخل في الإخلاص من موالاة أولياء الله ومعاداة أعدائه، بل هو الإخلاص بعينه.

[1332] "Allah, imanı bunların kalbine yazmış" kendilerini muvaffak kıldığı o şeyi kalplerine perçinlemiş ve zihinlerini ona açmış "ve bunları *kendi ruhu*yla" kalplerinin kendisiyle hayat bulacağı katından bir lutufla "desteklemiştir." Zamirin "iman"a ait olması da caizdir; o zaman "bir *iman* 5 *ruhu*yla (desteklemiştir)" anlamında olup bu da imanın bizzat 'kalplerin hayat bulduğu ruh' olması esasına göredir.

[1333] Rivâyete göre (Süfyân-ı) Sevrî (v. 161/778); "Onlar[1] bu âyetin *sultan*la beraber olanlar hakkında nâzil olduğu görüşünde idiler." demiştir. Yine rivâyete göre; [sûfi] Abdülaziz b. Ebû Revvâd (v. 159/776), tavaf esnasında 10 (Halife) Mansūr (v. 158/775) ile karşılaşmış. Abdülaziz onu tanır tanımaz, bu âyeti okuya okuya yanından uzaklaşmış. Rivâyete göre Hazret-i Peygamber şöyle dermiş: "Allah'ım! Hiçbir fâcirin, hiçbir fâsıkın nimetini bana nasip etme! Zira ben, senin bana vahyettiklerinin içinde; 'Sen [şöyle şöyle] bir toplum bulamazsın!' buyurduğunu görüyorum." Âyetin Hazret-i Ebû Bekr hakkın- 15 da nâzil olduğu da rivâyet edilir. Şöyle ki (babası) Ebû Kuhâfe (v. 14/635) Peygamber'e (s.a.) küfretmişti; Ebû Bekr ona öyle bir tokat indirdi ki yere düştü [ihtiyar]! Bunun [kedisine anlatıldığı] Hazret-i Peygamber, Ebû Bekr'e; "Gerçekten bunu ona yaptın mı!?" buyurdu; Ebû Bekr; "Evet." deyince; "Bir daha yapma!" buyurdu. Ebû Bekr ise; "Vallahi, kılıç yakınımda olsaydı onu 20 öldürürdüm bile!" dedi. Bu âyetin, Uhud günü babası Abdullah el-Cerrâh'ı öldüren Ebû Ubeyde b. Cerrâh (v. 18/639) hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir. Yine, Bedir günü oğlunu vuruşmaya davet eden ve Peygamber'e (s.a.); "Bana müsaade et de ilk atlılar grubunda hücum edeyim!" diyen ve Hazret-i Peygamber'in; "Bizi kendinden mahrum etme yâ Eba Bekr! Bilmez 25 misin ki, sen benim gözüm kulağım konumundasın!" dediği Ebû Bekr hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir. Yine âyetin, Uhud günü kardeşi Ubeyd b. Umeyr'i öldüren Mus'ab b. Umeyr (v. 3/625) hakkında; Bedir günü dayısı Âs b. Hişâm'ı öldüren Ömer hakkında; Bedir günü Rebî'a'nın iki oğlu Utbe ve Şeybe ile Velîd b. Utbe'yi öldüren Hazret-i Ali, Hazret-i Hamza ve Ubeyde 30 b. Hâris (v. 2/624) hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir.

[1334] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim Mücâdile sûresini okursa, kıyamet günü *Allah'ın taraftarları*ndan yazılır."

---

1 Muhtemelen *selef-i sālihîn*, yani ilk Müslümanlar. / ed.

[١٣٣٢] {كَتَبَ فِى قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ} أثبته فيها بما وفّقهم فيه وشرح له صدورهم، {وَأَيَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ} بلطف من عنده حييت به قلوبهم. ويجوز أن يكون الضمير للإيمان، أي بروح من الإيمان، على أنه في نفسه روح لحياة القلوب به.

[١٣٣٣]وعن الثوري أنه قال: كانوا يرون أنها نزلت فيمن يصحب السلطان. وعن عبد العزيز بن أبي رواد أنه لقيه المنصور في الطواف، فلما عرفه هرب منه وتلاها. وعن النبي ﷺ: أنه كان يقول: اللهم لا تجعل لفاجر ولا لفاسق عندي نعمة، فإني وجدت فيما أوحيت إليّ {لَا تَجِدُ قَوْمًا} الآيةَ. وروى أنها نزلت في أبي بكر رضي الله عنه. وذلك أنّ أبا قحافة سب رسول الله ﷺ فصكه صكة سقط منها، فقال له رسول الله: أوَفعلته!؟ قال: نعم، قال: لا تعد. قال: واللهِ، لو كان السيف قريبًا مني لقتلته! وقيل: في أبي عبيدة بن الجراح؛ قتل أباه عبد الله الجراح يوم أحد. وفي أبي بكر؛ دعا ابنه يوم بدر إلى البراز، وقال لرسول الله: دعني أكرّ في الرعلة الأولى. قال: «متّعنا بنفسك يا أبا بكر، أما تعلم أنك عندي بمنزلة سمعي وبصري؟ وفي مصعب بن عمير؛ قتل أخاه عبيد بن عمير يوم أحد. وفي عمر؛ قتل خاله العاص بن هشام يوم بدر. وفي علي وحمزة وعبيد بن الحرث؛ قتلوا عتبة وشيبة ابني ربيعة والوليد بن عتبة يوم بدر.

[١٣٣٤]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة المجادلة كتب من حزب الله يوم القيامة.

HAŞR SÛRESİ

Medine'de nâzil olmuştur, 24 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla

1. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ı tenzih ve takdis etmektedir; çünkü O'dur 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm).

2. Ehl-i Kitap'tan nankör inkârcıları (yani Nadīr oğullarını, kalelerinin önünde) daha ilk toplanışta yurtlarından çıkaran O'dur. Oysa siz çıkacaklarını zannetmiyordunuz; onlar da kalelerinin kendilerini hep Allah'tan koruyacağını zannediyordu! Ama Allah hiç hesap etmedikleri bir yerden gelerek gözlerini öyle bir korkuttu ki evlerini hem kendi elleriyle hem de bizzat siz müminlerin elleri ile tahrip etmeye başladılar. O hâlde ibret alın ey basiret sahipleri!

[1335] Nadīr oğulları, Peygamber (s.a.) ile "lehinde veya aleyhinde bulunmamak" üzere [bir tarafsızlık] anlaş[ması yap]mışlardı. Bedir günü Peygamber galip gelince, "Tevrat'ta anlatılan; sancağı yere düşmeyecek (muzaffer) peygamber işte budur!" dediler. Fakat Müslümanlar Uhud günü hezimete uğrayınca, şüpheye düşüp anlaşmayı bozdular. [Bu arada, reisleri] Kâ'b b. Eşref kırk süvari ile Mekke'ye doğru yola çıktı ve Kâbe'nin yanında Kureyş'le Hazret-i Peygamber aleyhine bir antlaşma yaptı. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) Ensār'dan Muhammed b. Mesleme'ye (v. 43/663) emretti; o da bir suikastle sütkardeşi olan Kâ'b'ı öldürdü. Sonra Hazret-i Peygamber lifle dizginlenmiş bir merkep üzerinde, onlara sabahleyin müfrezelerle baskın yaptı ve: "Medine'den çıkacaksınız!" dedi. Onlarsa: "Ölüm bize bundan daha hoş gelir!" diyerek birbirlerini savaşa kışkırttılar. -Çıkış hazırlıkları için Peygamber'den (s.a.) on günlük mühlet istedikleri de söylenmiştir.- Münafık Abdullah b. Übeyy ve adamları Yahudilere gizlice: "Kaleden çıkmayın! Şayet sizinle savaşacak olurlarsa biz sizinle beraber olur, sizi yalnız bırakmayız. Siz çıkarsanız biz de mutlaka sizinle beraber çıkarız." diye haber gönderdiler. Yahudiler de bunun üzerine, kale sokaklarını tıkayıp daralttılar ve tahkim ettiler. Hazret-i Peygamber onları yirmi bir gece kuşatma altında tuttu. Nihayet Allah onların kalplerine korku salıp, münafıkların yardımından umut kesince barış talebinde bulundular. Hazret-i Peygamber ise "deve başına üç hane düşecek şekilde geçimlik eşyalarından diledikleri kadar yükleyerek sürgün edilmeleri" seçeneği dışında tekliflerine yanaşmadı. Böylece Şam'a, Eriha'ya ve Ezriat'a sürgün edildiler. Ancak içlerinden Ebû Hukayk ve Huyeyy b. Ahtab sülalelerinden oluşan iki hane halkı Hayber'e, bir grup da Hîre'ye iltihak ettiler.

سورة الحشر

مدنية؛ وهي ٢٤ آية.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿ سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

٥ ٢-﴿هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لأَوَّلِ الْحَشْرِ مَا ظَنَنْتُمْ أَنْ يَخْرُجُوا وَظَنُّوا أَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللهِ فَأَتَاهُمُ اللهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ وَأَيْدِي الْمُؤْمِنِينَ فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الأَبْصَارِ﴾

[١٣٣٥]صالح بنو النضير رسول الله ﷺ على أن لا يكونوا عليه ولا له، فلما ١٠ ظهر يوم بدر قالوا: هو النبي الذي نعته في التوراة لا ترد له راية. فلما هزم المسلمون يوم أحد ارتابوا ونكثوا. فخرج كعب بن الأشرف في أربعين راكبًا إلى مكة، فحالفوا عليه قريشًا عند الكعبة. فأمر عليه السلام محمد بن مسلمة الأنصاري فقتل كعبًا غيلة -وكان أخاه من الرضاعة- ثم صبحهم بالكتائب وهو على حمار مخطوم بليف؛ فقال لهم: اخرجوا من المدينة! فقالوا: الموت أحب إلينا من ذاك، فتنادوا بالحرب. وقيل: ١٥ استمهلوا رسول الله عشرة أيام ليتجهزوا للخروج. فدس عبد الله بن أبي المنافق وأصحابه إليهم: لا تخرجوا من الحصن، فإن قاتلوكم فنحن معكم لا نخذلكم، ولئن خرجتم لنخرجنّ معكم! فدربوا على الأزقة وحصنوها. فحاصرهم إحدى وعشرين ليلة، فلما قذف الله الرعب في قلوبهم وأيسوا من نصر المنافقين طلبوا الصلح، فأبى عليهم إلا الجلاء؛ على أن يحمل كل ثلاثة أبيات على بعير ما شاءوا من متاعهم. ٢٠ فجلوا إلى الشام إلى أريحا وأذرعات، إلا أهل بيتين منهم آل أبي الحقيق وآل حيي بن أخطب، فإنهم لحقوا بخيبر، ولحقت طائفة بالحيرة.

[1336] لِاوَّلِ الحَشْرِ (ilk toplanışta) ifadesinin Lâm'ı أَخْرَجَ (çıkardı) fiiline taalluk etmektedir ki bu da يقول يا ليتنى قدمت لحياتى ("Âh! Keşke [şu] gerçek hayatım için önden bir şey gönderseydim!' der." [Fecr 89/24]) âyetinde ve senin; *ci'tuhû li-vakti kezâ* (Ona şu vakitte geldim.) sözünde yer alan Lâm'dır. Buna göre mâna; "Allah, nankör inkârcıları daha ilk toplanışta (yurtlarından) çıkarandır." şeklindedir. "İlk toplanış" ise [i] "Bu onların *Suriye civarında*[1] ilk toplanışlarıdır." anlamındadır; çünkü bunlar, o âna dek kendilerine asla sürgün isabet etmemiş bir kuşaktan olup Arap yarımadasından Şam'a ihraç edilen ilk Ehl-i Kitap idiler. [ii] Yahut mâna; "Bu onların ilk toplu sürgünleridir." şeklinde olup son toplu sürgünleri ise Hazret-i Ömer'in onları Hayber'den *Suriye civarına* sürgün etmesiydi. -Son toplanışlarının kıyamet günü toplanışı olduğu; zira *mahşer*in Şam'da kurulacağı da söylenmiştir ki rivâyete göre İkrime (v. 105/723) 'Kim *mahşer*in şuracıkta -yani *Suriye ve civarında*- kurulacağından şüphe ediyorsa bu âyeti okusun!" demiştir. [iii] Yine mânanın; "Onları, kendileriyle savaşılmak üzere ilk toplanışta yurtlarından çıkaran O'dur!" şeklinde olduğu da söylenmiştir; çünkü Peygamber'in (s.a.) onlarla yaptığı ilk savaş buydu.

[1337] "Oysa" kalelerinin sağlamlığı, savaşkanlıkları ve cansiperâne savunuşları, sayı ve tedariklerinin çokluğu sebebiyle "çıkacaklarını zannetmiyordunuz;" onlar da kalelerinin kendilerini Allah'ın azabından koruyacağını sanıyorlardı. Derken, Allah'ın emri "hiç hesap etmedikleri bir yerden" hiç ummadıkları, akıllarına gelmeyen bir yerden başlarına geliverdi; yani reisleri Kâ'b b. Eşref'in, kendi [süt] kardeşinin eliyle faka bastırılarak öldürülmesi… Ki bu; kuvvetlerini zayıflatan, heybetlerini azaltan, kalplerine saldığı korkuyla yüreklerindeki güven ve sükûneti yok eden, onlara 'evlerini tahrip etme konusunda müminlere muvafakat ederek kendi aleyhlerine müminlere yardımcı olmayı' ilham eden ve *velî* edindikleri münafıkların kendilerine arka çıkma konusunda ağırdan almalarına yol açan bir şey idi. İşte bunların tamamı, onların hesap etmediği şeylerdi ki, kendilerine helâk[2] buradan geldi!..

[1338] **Şayet** "*Ve zannû enne husûnehum temne'uhum* -veya- *…mâni'atuhum* (Kalelerinin kendilerini *koruyacağını* zannettiler.) ifadeleri ile Kur'ân'ın nazmı (وظنوا أنهم مانعتهم حصونهم) arasında ne fark var?" **dersen şöyle derim:** Haberin mübtedânın önüne geçirilişi ile 'kalelerinin kendilerini koruyup savunacağına' çok fazla güvendikleri ifade edilmekte; onlara ait zamirin (هم) أَنَّ'ye isim yapılıp cümle (مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ) bu isme haber kılınarak da,

1 *Şâm* kelimesi Arap dilinde bugünkü Suriye ve civarını ifade etmektedir. Türkçede Şam dediğimiz yerin Arapça karşılığı Dimaşk'tır. / ed.

2 Yani hezimet ve sürgün. / ed.

[١٣٣٦]اللام في {لِأَوَّلِ الْحَشْرِ} تتعلق بـ{أَخْرَجَ}، وهي اللام في قوله تعالى {يَقُولُ يَا لَيْتَنِى قَدَّمْتُ لِحَيَاتِى} [الفجر: ٢٤] وقولك: جئته لوقت كذا. والمعنى: أخرج الذين كفروا عند أوّل الحشر. ومعنى أوّل الحشر: أن هذا أوّل حشرهم إلى الشام، وكانوا من سبط لم يصبهم جلاء قط، وهم أوّل من أخرج من أهل الكتاب من جزيرة العرب إلى الشام. أو هذا أوّل حشرهم؛ وآخر حشرهم: إجلاء عمر إياهم من خيبر إلى الشام. وقيل: آخر حشرهم حشر يوم القيامة؛ لأنّ المحشر يكون بالشام. وعن عكرمة: من شك أنّ المحشر ههنا -يعني الشام- فليقرأ هذه الآية. وقيل: معناه أخرجهم من ديارهم لأوّل ما حشر لقتالهم؛ لأنه أوّل قتال قاتلهم رسول الله ﷺ.

[١٣٣٧]{مَا ظَنَنتُمْ أَن يَخْرُجُوا} لشدة بأسهم ومنعتهم، ووثاقة حصونهم، وكثرة عددهم وعدتهم، وظنوا أنّ حصونهم تمنعهم من بأس الله، {فَأَتَاهُم} أمر {اللهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا}، من حيث لم يظنوا ولم يخطر ببالهم؛ وهو قتل رئيسهم كعب ابن الأشرف غرّة على يد أخيه. وذلك مما أضعف قوتهم وفل من شوكتهم، وسلب قلوبهم الأمن والطمأنينة بما قذف فيها من الرعب، وألهمهم أن يوافقوا المؤمنين في تخريب بيوتهم ويعينوا على أنفسهم، وثبط المنافقين الذين كانوا يتولونهم عن مظاهرتهم. وهذا كله لم يكن في حسبانهم؛ ومنه أتاهم الهلاك.

[١٣٣٨]فإن قلت: أي فرق بين قولك: وظنوا أن حصونهم تمنعهم أو مانعتهم، وبين النظم الذي جاء عليه؟ قلت: في تقديم الخبر على المبتدأ دليل على فرط وثوقهم بحصانتها ومنعها إياهم؛ وفي تصيير ضميرهم إسمًا لأن وإسناد الجملة إليه:

'bu kale varken, saldırıp üstünlük kurma niyeti besleyecek hiç kimsenin umursanmayacağı derecede kendilerini emniyette hissettikleri' gösterilmektedir. Oysa bu [incelik ve vurgu], *ve zannû enne husūnehum temne'uhum* (Kalelerinin kendilerini koruyacağını zannettiler.) sözünde mevcut değildir.

[1339] (فَأَتَاهُمُ اللهُ)[Ama Allah gelerek] ifadesi, medli olarak) *fe-**â**tâhumu'llāh*^{u} (Ama Allah getirerek) şeklinde de okunmuştur ki "başlarına helâkı getirerek" demektir. رُعب insanın içini *ra'b* eden -yani dolduran- korkudur; 'atılması' ise (kalpte) sabitleştirilmesi, iyice yerleştirilmesidir. Bu anlamla ilgili olarak aslana *mukazzef*^{un} (atılmış) demişlerdir; çünkü etine dolgun oluşu ve vücudunun iç içe geçmiş parçalarıyla aslan adeta yekpare bir et parçası gibidir!

[1340] (يُخرِبُونَ) ifadesi şeddeli ve şeddesiz olarak, *yuhribûne* ve *yuharribûne* şeklinde okunmuştur; *tahrîb* ve *ihrâb* "çözerek ve yıkarak bozmak"; *hırbe* de bozulmak demektir. Evlerin iç kısımlarını kendileri, dış kısımlarını ise Müslümanlar yıkıyordu; çünkü Allah onlardan iz kalmamasını, Medine'de onlara ait hiçbir yurt ve kendilerinden geriye burayı yurt edinen hiçbir fert kalmamasını murad etmişti. Onları evlerini yıkmaya iten şey, sokakların ağızlarını tıkayacakları odun ve taşlara olan ihtiyaçları; sürgün edilmelerinin ardından meskenlerinin Müslümanların eline geçmesine karşı ıstırap çekmemeleri ve binalarındaki kaliteli ahşap ve güzel abanozları beraberlerinde taşımalarıydı. Müminlere gelince; onların motivasyonları ise o Yahudilerin korunaklarını ve barınaklarını yok etmek ve savaş güçlerini artırmaktı. "Peki, bu evlerin müminlerin elleriyle yık*tır*ılması ne anlama geliyor?" **dersen şöyle derim:** Yahudiler müminleri buna yönlendirip sebep olunca, sanki müminlere bunu kendileri emir ve teklif etmiş olmuşlardır.

[1341] "O hâlde", Allah'ın işleri yürütmesinden, onların çıkarılma işini kolaylaştırmasından ve savaş söz konusu olmaksızın Müslümanları onlara musallat etmesinden "ibret alın (ey basiret sahipleri)!"

[1342] Söylendiğine göre; Peygamber (s.a.) Müslümanlara, Yahudilerin topraklarına ve mallarına Allah'ın, kendilerini savaşsız sahip kılacağını vaat etmişti; dediği gibi de oldu.

3. Allah, haklarında toplu sürgün kararı vermiş olmasaydı, -âhiretteki ateş azabından ayrı olarak- bunları, daha dünyada iken feci bir şekilde cezalandırırdı!

دليل على اعتقادهم في أنفسهم أنهم في عزة ومنعه لا يبالي معها بأحد يتعرض لهم أو يطمع في معازتهم؛ وليس ذلك في قولك: وظنوا أنّ حصونهم تمنعهم.

[١٣٣٩]وقرئ «فآتاهم الله»، أي فآتاهم الهلاك. والرعب الخوف الذي يرعب الصدر، أي يملؤه؛ وقذفه إثباته وركزه. ومنه قالوا في صفة الأسد: مقذَّف، كأنما قذف باللحم قذفًا، لاكتنازه وتداخل أجزائه.

[١٣٤٠]وقرئ «يخَرِّبون» و«يُخْربون»، مثقلًا ومخففًا. والتخريب والإخراب الإفساد بالنقض والهدم. والخربة: الفساد، كانوا يخربون بواطنها، والمسلمون ظواهرها، لما أراد الله من استئصال شأفتهم وأن لا يبقى لهم بالمدينة دار ولا منهم ديّار. والذي دعاهم إلى التخريب حاجتهم إلى الخشب والحجارة ليسدّوا بها أفواه الأزقة، وأن لا يتحسروا بعد جلائهم على بقائها مساكن للمسلمين، وأن ينقلوا معهم ما كان في أبنيتهم من جد الخشب والساج المليح. وأما المؤمنون فداعيهم إزالة متحصنهم ومتمنعهم، وأن يتسع لهم مجال الحرب. فإن قلت: ما معنى تخريبهم لها بأيدي المؤمنين؟ قلت: لما عرضوهم لذلك وكانوا السبب فيه فكأنهم أمروهم به وكلفوهم إياه.

[١٣٤١] {فَاعْتَبِرُوا} بما دبر الله ويسر من أمر إخراجهم وتسليط المسلمين عليهم من غير قتال.

[١٣٤٢]وقيل: وعد رسول الله ﷺ المسلمين أن يورثهم الله أرضهم وأموالهم بغير قتال، فكان كما قال.

٣-﴿وَلَوْلا أَنْ كَتَبَ اللهُ عَلَيْهِمُ الْجَلاءَ لَعَذَّبَهُمْ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الآخِرَةِ عَذَابُ النَّارِ﴾

[1343] Yani Allah Medine toprağını onlardan temizlemeye ve müminleri onların komşuluğundan kurtarıp rahatlatmaya ve mallarına vâris kılmaya karar vermişti. Eğer Allah onlar hakkında sürgün kararı vermemiş, hikmeti bunu gerektirmemiş olsaydı; bu sürgünün onlara ölümden daha zor gelmesi sebebiyle (hikmeti, O'nu) bunu tercihe itmemiş olsaydı, kardeşleri olan Kurayza oğullarına yaptığı gibi "bunları, daha dünyada iken" öldürerek "feci bir şekilde cezalandırırdı!" Sürgün edilseler de öldürülseler de "(âhirette) onlar için bir de ateş azabı vardır!" Yani dünya azabından kurtulsalar bile âhiret azabından kurtulamazlar.

4. Bu; onların Allah ve Resulü ile cepheleşmelerinden ötürüdür. 'Allah'la cepheleşenler (bilsinler ki) Allah'ın azabı gerçekten şiddetlidir.

5. Kestiğiniz veya kesmeyip gövdesi üzerinde bıraktığınız bir hurma ağacı tamamen Allah'ın izniyledir. Bir de rezil-rüsvay etmek içindir bu fâsıkları!..

[1344] من لينة (bir hurma ağacı) ifadesi, ما قطعتم (kestiğiniz) ifadesini açıklamakta olup ما'nın iʿrâb konumu, قطعتم fiiliyle (mahallen) mansūb kılınmaktır. Böylece âdeta "Her ne kestiyseniz" buyurmuş olmaktadır. او تركتموها sözündeki; ما'ya ait zamirin müennes kılınması, (müennes) *lînet*^un^ yani "hurma ağacı" anlamını taşıdığı içindir ki o da 'hurmanın en kalitelisi olan *acve* ve *berniyye* cinsleri' dışındaki hurma ağaçlarıdır. لينة'nin Yâ'sı da *ed-dîmet*^u^ (kısa süreli yağmur) lâfzı gibi (aslında Vav'lı iken) öncesindeki kesre harekeden ötürü Vav'dan dönüşmüştür. *el-Lînet*^u^ lâfzının değerli hurma ağacı anlamına geldiği de söylenmiştir. Sanki Araplar bunu *el-lîn*^u^ (yumuşaklık) kökünden türetmişlerdir. Zürrumme (v. 117/735) şöyle demiştir:

> Semerinin üzerinde -uzun gövdeli bir hurma ağacının başındaki;
> poyrazın kımıldattığı- bir kuş yuvası varmış gibi (az yükle seyrediyor
> devem sür'atle).

*Lîne*nin çoğulu, *lîn*dir. [قائِمَةً yerine] *kuvvem*^en^ *'alâ usulihâ* şeklinde de okunmuştur. İkinci kıraat iki şekilde açıklanabilir; ya [medsiz us**u**l] *rehn*in çoğulu olan *ruhun*^un^ gibi *asl*ın çoğuludur ya da Vav yerine zamme ile yetinilmiştir. Yine ما'ya tâbi olarak (müzekker olmak üzere) *kāimen 'alâ usūlihî* şeklinde de okunmuştur.

[1345] Bu ağaçların kesilmesi "Allah'ın izni" ve emri "iledir. Bir de fâsıkları rezil-rüsva" ve Yahudileri zelil "etmek" ve onları öfkelendirmek "için" o ağaçların kesilmesine izin vermiş "tir." Şöyle ki Peygamber (s.a.) onların hurmalarının kesilip yakılmasını emrettiğinde, Yahudiler

[١٣٤٣] يعني أنّ الله قد عزم على تطهير أرض المدينة منهم وإراحة المسلمين من جوارهم وتوريثهم أموالهم، فلولا أنه كتب عليهم الجلاء واقتضته حكمته ودعاه إلى اختياره أنه أشق عليهم من الموت {لَعَذَّبَهُمْ فِى الدُّنْيَا} بالقتل، كما فعل بإخوانهم بني قريظة {وَلَهُمْ} سواء أجلوا أو قتلوا {عَذَابُ النَّارِ}، يعني إن نجوا من عذاب الدنيا ٥ لم ينجوا من عذاب الآخرة.

٤-﴿ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُّوا اللهَ وَرَسُولَهُ وَمَنْ يُشَاقِّ اللهَ فَإِنَّ اللهَ شَدِيدُ﴾

٥-﴿مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَائِمَةً عَلَى أُصُولِهَا فَبِإِذْنِ اللهِ وَلِيُخْزِيَ الْفَاسِقِينَ﴾

[١٣٤٤] {مِنْ لِينَةٍ} بيان لـ{مَا قَطَعْتُمْ}، ومحل {ما} نصب بـ{قَطَعْتُمْ}، كأنه قال: ١٠ أي شيء قطعتم. وأنث الضمير الراجع إلى {ما} في قوله {أَوْ تَرَكْتُمُوهَا}، لأنه في معنى اللينة. واللينة: النخلة من الألوان، وهي ضروب النخل ما خلا العجوة، والبرنية، وهما أجود النخيل. وياؤها عن واو، قلبت لكسرة ما قبلها، كالديمة. وقيل: اللينة النخلة الكريمة، كأنهم اشتقوها من اللين، قال ذو الرمّة:

كَأَنَّ قُتُودِي فَوْقَهَا عُشُّ طَائِرٍ ۞ عَلَى لِينَةٍ سَوْقَاءَ تَهْفُو جُنُوبُهَا

١٥ وجمعها لين. وقرئ «قوّما على أصُلها»، وفيه وجهان؛ أنه جمع أصل كرهن ورهن، أو اكتفى فيه بالضمة عن الواو. وقرئ «قائمًا على أصوله» ذهابًا إلى لفظ {ما}.

[١٣٤٥] {فَبِإِذْنِ اللهِ} فقطعها بإذن الله وأمره، {وَلِيُخْزِىَ الْفَاسِقِينَ} وليذل اليهود ويغيظهم أذن في قطعها. وذلك أنّ رسول الله ﷺ حين أمر أن تقطع نخلهم وتحرق قالوا:

"Ey Muhammed! Sen yeryüzünde bozuculuk yapmayı yasaklıyordun. Peki, ya hurmaların kesilip yakılması da neyin nesi?!" demişlerdi.[1] Bundan ötürü müminlerin içine bir kurt düşmüştü de nihayet bu âyet inmişti; yani Allah müminlere bu ağaçları kesme izni verdi ki (ey Yahudiler) müminlerin istedikleri gibi mallarınıza tahakküm ettiklerini ve diledikleri gibi tasarrufta bulunduklarını gördüğünüz vakit öfkenizi ve iç acınızı katbekat artırsın. Kâfirlerin kalelerinin ve yurtlarının yıkılıp yakılması, suya garkedilmesi ve mancınıklarla vurulmasında hiçbir beis olmadığı hususunda âlimlerin ittifakı vardır. Aynen bunun gibi onların meyveli meyvesiz tüm ağaçlarının sökülmesinde de beis yoktur. İbn Mes'ûd'dan rivâyet edildiğine göre; müminler o hurmalardan (sadece) savaşa mevzi olanları kesmişlerdir. **Şayet** "Neden sadece لينة kesilmiştir?" **dersen şöyle derim:** لينة yaban hurması olduğu takdirde Yahudiler kendilerine *acve* ve *berniyye* alabilmek için yarışsınlar; [لينة] kaliteli hurma olduğu takdirde ise öfkeleri iyice artsın ve daha fazla zorlarına gitsin diyedir. Rivâyete göre iki kişi; birisi *kaliteli* diğeri ise yabanî hurma kesiyormuş. Peygamber (s.a.) bunu kendilerine sorunca biri "Onu Allah Resulü'ne bıraktım." derken; öbürü "Onu kâfirleri kızdırmak için kestim!" demiş. Bu, hem içtihada hem de onun Hazret-i Peygamber huzurunda yapılabileceğine delil getirilmiştir; çünkü bu iki kişi bunu tamamen içtihatla yapmışlardı. Yine "Her müçtehit isabet etmiştir." diyen de bu rivâyeti hüccet getirmiştir.

6. (Ey fey'lerin nasıl dağıtılacağını soranlar!) Allah'ın onlardan savaşsız olarak alıp Resulü'ne verdiği o malı-mülkü elde etmek için siz ne at ne de deve koşturmak zorunda kaldınız... Fakat Allah'tır ki resullerini, dilediği kimselerin başına musallat ediyor! Allah her şeye kadirdir.

[1346] "Allah'ın savaşsız olarak alıp, Resulü'ne verdiği" yani kendisine mahsus bir *fey*[2] kıldığı. *el-Îcâf* "hızlı yürüme" anlamındaki *el-vecîf*ten alınmıştır. Hazret-i Peygamber'in Arafat'tan akın etmekle ilgili olarak;

---

1 Tevrat'ta (Tesniye, 20/19-20); "Kuşatmanın uzun sürmesi durumunda, ağaçlara balta vurup yok etmeyeceksiniz. Ağaçların ürünlerini yiyebilirsiniz, ama onları kesmeyeceksiniz. Yalnız ürün vermediğini bildiğiniz ağaçları kesip yok edebilirsiniz; kenti ele geçirene dek kesilen ağaçları kuşatma işinde kullanabilirsiniz." şeklinde bir bilgi yer aldığı için -yani ağaç kesmek yasak sayıldığı için- Kur'ân bunun "Allah'ın izni ve emriyle olduğunu" vurgulayarak Yahudilerin, aleyhlerinde kamuoyu oluşturmalarının önünü almaya çalışmaktadır. / ed.

2 Ganimet; savaş esirleri, arazi ve menkul mallar olmak üzere üç ana başlık altında incelenmiştir. *Fey'* ve ganimetin ikisi de gayr-ı müslimlerden alınması ve beşte bir (*humus*) olarak ayrılan devlet payının harcama yerlerinin de aynı olması itibariyle benzerlik göstermekle birlikte, *fey'* gayr-ı müslimlerden barış antlaşması sonucunda, ganimet ise savaşla alınır. Ayrıca *fey'* ile ganimetin beşte dördünün harcama yerleri de ayrı kalemlerdir. ("Ganimet" md. *DİA*). / ed.

يا محمد، قد كنت تنهى عن الفساد في الأرض، فما بال قطع النخل وتحريقها!؟ فكان في أنفس المؤمنين من ذلك شيء؛ فنزلت. يعني أنّ الله أذن لهم في قطعها ليزيدكم غيظًا ويضاعف لكم حسرة إذا رأيتموهم يتحكمون في أموالكم كيف أحبوا، ويتصرفون فيها ما شاءوا. واتفق العلماء أنّ حصون الكفرة وديارهم لا بأس ٥ بأن تهدم وتحرق وتغرق وترمى بالمجانيق. وكذلك أشجارهم لا بأس بقلعها مثمرة كانت أو غير مثمرة، وعن ابن مسعود: قطعوا منها ما كان موضعا للقتال. فإن قلت: لم خصت اللينة بالقطع؟ قلت: إن كانت من الألوان فليستبقوا لأنفسهم العجوة والبرنية، وإن كانت من كرام النخل فليكون غيظ اليهود أشد وأشق. وروى أن رجلين كانا يقطعان؛ أحدهما العجوة، والآخر اللون، فسألهما رسول الله ﷺ فقال ١٠ هذا: تركتها لرسول الله، وقال هذا: قطعتها غيظًا للكفار. وقد استدل به على جواز الاجتهاد، وعلى جوازه بحضرة الرسول ﷺ؛ لأنهما بالاجتهاد فعلا ذلك، واحتج به من يقول: كل مجتهد مصيب.

٦-﴿وَمَا أَفَاءَ اللهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْهُمْ فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَلا رِكَابٍ وَلَكِنَّ اللهَ يُسَلِّطُ رُسُلَهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَاللهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

١٥ [١٣٤٦] {أَفَاءَ اللهُ عَلَى رَسُولِهِ} جعله له فيئًا خاصة. والإيجاف من الوجيف، وهو السير السريع. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام في الإفاضة من عرفات:

"İyi davranış, ne atları koşturmaktır [îcâfu'l-hayl] ne de develeri hızlı sürmektir. Vakarla, ağır ağır yürüyün!" [*Ebû Dâvûd*, "Kitâbü'l-Menâsik", 63] demesi de bu kabildendir. "O [fey'ler] için siz ne at ne de deve koşturdunuz." ifadesinin anlamı "O malları elde etmek ve ganimet edinmek için ne at ne de deve koşturmuş, bunun için savaş yorgunluğu çekmiş değilsiniz. Siz sadece ona yayan yürüyerek gittiniz." şeklindedir. Buna göre mâna şöyledir: "Allah'ın, Nadīr oğullarının mallarından peygamberine mülk edindirdiği hiçbir şeyi siz savaşarak ve galebe çalarak elde etmiş değilsiniz. Lâkin Allah tıpkı peygamberlerini düşmanlarına musallat ettiği gibi Hazret-i Peygamber'i de onlara ve sahip olduklarına musallat etmiştir. Böylece iş bu konuda O'na havale edilmiş olup O, işi dilediği şekilde rayına oturtur; yani savaşmaya konu olan; zorla ve üstün gelerek alınan ganimetler taksime tâbi tutulmaz; zira onların taksim talebinde bulunması üzerine bu âyet inmiştir.

7. Bu şehirlerin ahalisinden, Allah'ın savaşsız olarak alıp Resulü'ne verdikleri; Allah ve Resulü'ne, yakınlarına, yetimlere, düşkünlere ve yolda kalanlara aittir. Ta ki sadece zenginleriniz arasında dönüp dolaşan bir güç olmasın... O hâlde, Allah'tan sakının da Peygamber size ne vermişse onu alın, neyi de size yasaklamışsa ondan uzak durun. Allah'ın azabı gerçekten şiddetlidir!

[1347] Cümlenin [مَا افاءَ اللّٰهُ] başına atıf edatının gelmemesi, ilk cümleyi [وَمَا افاءَ اللّٰهُ] açıklaması sebebiyledir. Dolayısıyla, bu cümle o cümleden olup ona yabancı düşmeyen (ve onunla irtibatlı olan) bir cümledir.[1] Burada Peygamber'e (s.a.) Allah'ın kendisine savaşsız olarak verdiği ganimetler hususunda ne işlem yapacağı açıklanmış ve ganimetlerden elde edilen *humus*u (beşte birlik payı) beş kısma taksim ettiği şekliyle bunu rayına oturtmasını Allah kendisine emretmiştir.

[1348] (دولة) hem fetha hem de zamme ile *devlet* ve *dûlet* şeklinde okunmuş olup "atadan insana devren intikal eden şey" demektir. *Dâlet le-hu'd-devlet*[u] (Devlet ona intikal etti.) ve *udîle li-fulân*[in] (Devlet falanın eline geçti.) denir. "Ta ki, sadece zenginleriniz arasında dönüp dolaşan bir güç olmasın" sözünün anlamı; "Kendisiyle yaşayabilecekleri bir geçimlik olması için fakirlere verilmesi yaraşan *fey*'in, zenginler arasında çokluk yarışı yapacakları bir hisse olmasın diye" yahut "Aralarında dönüp dolaşan bir cahiliye gücü olmasın diye" şeklindedir. "Dönüp dolaşan cahiliye gücü"nün anlamı da şudur: Onların reisleri, yönetim, devlet ve üstünlük erbabı olmaları hasebiyle ganimetle övünüp sevinirler ve *men 'azze bezze* (Güçlü olan malı götürür!) derlerdi.

1 İki cümle birbirini beyan niteliğinde geldiği vakit, bir tek hüküm ifade etmiş gibi mülâhaza edildiği için bu tür ortamlarda *vasıl* değil, *fasıl* yapılır. / çev.

ليس البرّ بإيجاف الخيل ولا إيضاع الإبل على هينتكم. ومعنى {فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ} فما أوجفتم على تحصيله وتغنمه خيلًا ولا ركابًا، ولا تعبتم في القتال عليه، وإنما مشيتم إليه على أرجلكم. والمعنى: أنّ ما خوّل الله رسوله من أموال بني النضير شيء لم تحصلوه بالقتال والغلبة، ولكن سلطه الله عليهم وعلى ما في أيديهم كما ٥ كان يسلط رسله على أعدائهم، فالأمر فيه مفوّض إليه يضعه حيث يشاء. يعني أنه لا يقسم قسمة الغنائم التي قوتل عليها وأخذت عنوة وقهرًا، وذلك أنهم طلبوا القسمة فنزلت.

٧-﴿مَا أَفَاءَ اللهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ وَمَا آتَاكُمُ ١٠ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا وَاتَّقُوا اللهَ إِنَّ اللهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

[١٣٤٧]لم يدخل العاطف على هذه الجملة، لأنها بيان للأولى، فهي منها غير أجنبية عنها. بين لرسول الله ﷺ ما يصنع بما أفاء الله عليه، وأمره أن يضعه حيث يضع الخمس من الغنائم مقسومًا على الأقسام الخمسة.

[١٣٤٨]والدولة والدولة -بالفتح والضم، وقد قرئ بهما- ما يدول ١٥ للإنسان، أي يدور من الجد. يقال: دالت له الدولة، وأديل لفلان. ومعنى قوله تعالى {كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنكُمْ} كيلا يكون الفيء الذي حقه أن يعطى الفقراءَ ليكون لهم بلغة يعيشون بها جدًا بين الأغنياء يتكاثرون به. أو كيلا يكون دولة جاهلية بينهم. ومعنى الدولة الجاهلية: أن الرؤساء منهم كانوا يستأثرون بالغنيمة لأنهم أهل الرياسة والدولة والغلبة، وكانوا يقولون: من عزّ بزّ.

Buna göre mâna; "O *fey*'in ele geçirilmesi bir cahiliye üstünlüğü ve bencilliği olmasın diye" şeklindedir. Hasan-ı Basrî'nin: *İttehazû 'ibâdallāhi havelen ve mâlâ'l-llāhi duvelen* (Allah'ın kullarını uşak, Allah'ın malını da otorite vesilesi edindiler!) sözü de bu kabildendir; içlerinden hangisi galip gelirse malı o alır ve onunla benlik dâvası güderdi, demek istiyor. *Dûlet* ifadesinin, avuçlanan şeyin ismi olan *ğurfet*e benzer şekilde, elden ele geçirilen şey olduğu da söylenmiştir; yani "O *fey*' onların arasında zenginlerin elden ele dolaştırıp, birbirlerine ısmarladıkları ve böylece fakirleri teğet geçen bir şey olmasın diye" demektir. Fethalı olarak *devlet* "tedavül" anlamındadır; yani "O mal, sırf onların arasında el değiştirip duran" veya "Onun tutulması, onu fakirlerle buluşturmayacakları şekilde kendi aralarında dönüp dolaşan bir şey olmasın diye. كَانَ'nin (isim ve haber alan nâkıs bir fiil değil de fâ'il alan) tam fiil olması esasına göre -وان كان ذُو عسرة... âyetindeki gibi- *dûlet*[un] şeklinde de okunmuştur ki, "Ta ki, dönüp dolaşan bir cahiliye gücü vuku bulmasın ve intikali kesilsin" veya "Aralarında onun herhangi bir tedavülü söz konusu olmasın" yahut "Kendi aralarında birbirlerine ısmarlanıp duran fakirlerle buluşturulmayan bir şey olmasın diye" anlamına gelir.

[1349] Herhangi bir ganimet veya *fey*'in taksimi adına "Peygamber size ne vermişse onu alın;" alınmasına dair "neyi de size yasaklamışsa" ondan "uzak durun" ve nefisleriniz onun peşine düşmesin! Kendisine muhalif düşmeniz ve emirleriyle yasakları konusunda ağırdan alıp itina göstermemeniz hususunda "Allah'tan sakının! Zira" elçisine muhalefet edenler için "Allah'ın azabı gerçekten şiddetlidir! En güzel yorum, bu âyetin Peygamber'in (s.a.) sağladığı ve yasakladığı şeylerin tamamı hakkında genel olması; *fey*' meselesinin de bu genele dâhil olmasıdır. Nitekim rivâyete göre; İbn Mes'ûd ihramlı iken üzerinde elbise bulunan bir adama rastlamış ve "Bunu üzerinden çıkart!" demiş. Adamın: "Bana bu konuda Allah'ın kitabından bir âyet oku[yabilir misin]!" demesi üzerine, İbn Mes'ûd da: "Pekâlâ!" demiş ve bu âyeti okumuş.

8. Özellikle de yurtlarından çıkarılmış ve malları ellerinden alınmış bulunan fakir muhacirlere aittir... Onlar ki; Allah'ın lutuf ve rızası peşinde koşarlar; Allah ve Resulü'ne yardım ederler. Dürüst olanlar da bunlardır.

[1350] "Fakir muhacirlere aittir" ifadesi, (önceki âyette yer alan) "Yakınlarına" ifadesinden ve buna atfedilenlerden [yani 'yetimler, düşkünler ve yolda kalanlar'dan] bedeldir. ("Yakınlarına" ifadesini) -her ne kadar mâna "Allah Resulü'ne" şeklinde ise de- لله وللرسول (Allah ***ve*** Resulü'ne) ifadesinden ve bu ikisine atfedilenlerden bedel kılmayı engelleyen şey,

والمعنى: كيلا يكون أخذه غلبة وأثرة جاهلية. ومنه قول الحسن: اتخذوا عباد الله خَوَلًا، ومال الله دُوَلًا، يريد: من غلب منهم أخذه واستأثر به. وقيل: الدولة ما يتداول، كالغرفة: اسم ما يغترف، يعني كيلا يكون الفيء شيئًا يتداوله الأغنياء بينهم ويتعاورونه، فلا يصيب الفقراء. والدولة -بالفتح- بمعنى التداول، أي ٥ كيلا يكون ذا تداول بينهم، أو كيلا يكون إمساكه تداولًا بينهم لا يخرجونه إلى الفقراء، وقرئ «دولةٌ»، بالرفع على كان التامةِ كقوله تعالى {وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ} [البقرة: ٢٨٠]، يعني كيلا يقع دولة جاهلية ولينقطع أثرها، أو كيلا يكون تداول له بينهم، أو كيلا يكون شيء متعاور بينهم غير مخرج إلى الفقراء.

[١٣٤٩] {وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ} من قسمة غنيمة أو فيء {فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ} ١٠ عن أخذه منها {فَانْتَهُوا} عنه ولا تتبعه أنفسكم. {وَاتَّقُوا اللَّهَ} أن تخالفوه وتتهاونوا بأوامره ونواهيه، {إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ} لمن خالف رسوله. والأجود أن يكون عامًّا في كل ما أتى رسول الله ﷺ ونهى عنه، وأمر الفيء داخل في عمومه. وعن ابن مسعود رضي الله عنه: أنه لقي رجلًا محرمًا وعليه ثيابه فقال له: انزع عنك هذا. فقال الرجل: اقرأ عليّ في هذا آية من كتاب الله، قال: نعم، فقرأها ١٥ عليه.

٨-﴿لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا وَيَنْصُرُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ﴾

[١٣٥٠] {لِلْفُقَرَاءِ} بدل من قوله {لِذِي الْقُرْبَى} والمعطوفِ عليه. والذي منع الإبدال من {لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ} والمعطوفِ عليهما -وإن كان المعنى لرسول الله ﷺ-

وينصرون الله ورسوله (Allah ve Resulü'ne yardım ederler) ifadesinde Allah Teâlâ'nın, Resulü'nü *fakir [muhacir]ler*den hariç kılması ve Resûlullah'ın konumunu *fakir* diye isimlendirilmenin üstünde tutmasıdır; ayrıca, lâfzın zahirine göre bedel kılmanın, Yüce Allah'a tazim hususunda gerekli olan [edeb]e aykırı davranma sayılmasıdır.

[1351] İşte imanları ve cihatları hususunda "dürüst olanlar da bunlardır."

9. Bu diyara onlardan önce yerleşip imanı gönüllerine yerleştirmiş olanlar; kendilerine hicret edenleri severler; onlara verilenlerden ötürü içlerinde bir kıskançlık hissetmezler; kendilerinin ihtiyacı olsa bile, onları kendilerine tercih ederler. Zaten kim nefsinin bencilliğinden korunabilmişse, bunlardır işte felâha erecekler.

[1352] "Bu diyara onlardan önce yerleşip..." cümlesi, (önceki âyette yer alan) "Muhacirler"e atfedilmiş olup Ensār'ı ifade etmektedir. **Şayet** "İmanın *yurd*a atfedilip de [doğrudan] *tebevveu'd-dâr*[a] (imanı yurt edinenler) buyrulmamasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Anlam "Bu diyarı yurt edinenler ve halis bir şekilde iman edenler" şeklinde olup şairin şu sözü gibidir:[1]

Yemledim deveyi samanla ve soğuk suyla

Yahut iman imkânını elde edip, iman üzere dosdoğru yaşadıkları için, imanı kendilerine bir yerleşke ve vatan tutmuşlardır; tıpkı Medine'yi yurt edindikleri gibi. Yahut Allah Teâlâ bununla "hicret yurdu" ve "iman yurdu" demeyi murad etmiştir; bu durumda, الدار'ın Lâm-ı tarifini *muzāfun ileyh* [*hicret*] yerine koymuş; *dâra'l-îmân*[i] tamlamasından da muzâfı [*dâr*] hazfedip, yerine *muzāfun ileyh*i koymuş olacaktır. Yahut Medine'yi, hicret yurdu ve imanın açığa çıkmasının mekânı olması sebebiyle bizzat "iman" diye isimlendirmiştir.

[1353] "Onlardan" yani Muhacirlerden "önce" Çünkü Ensār, hicret ve iman yurduna Muhacirlerden önce yerleşmişlerdi. İfadenin, "Onların hicret etmesinden önce" anlamına geldiği de söylenmiştir.

[1354] "Onlara" yani Muhacirlere "verilen" *fey'* ve diğer şeylerden ötürü içlerinde bir "kıskançlık;" yani ihtiyaç duyulan şeylere dair herhangi bir talep "hissetmez" bilmezler. İhtiyaç duyulan şeye *hâcet* denir. Meselâ *huz minhu hâceteke* (Bundan ihtiyacın olduğu kadar al.) ve *a'tâhu min mâlihî hâcetehû* (Ona, malından ihtiyacı olan şeyi verdi.) şeklinde ifadeler kullanılır; yani Ensār'ın nefisleri Muhacirlere verilenlerin ardına düşmemiş ve bunlarla ilgili ihtiyaç duyulan hiçbir şeye tamah etmemiştir.

1 Yani saman yedirip, soğuk su *içirdim*… Bu durumda, iki fiilden biri diğerine tağlib edilmiş olmaktadır. / ed.

أن الله عزّ وجلّ أخرج رسوله من الفقراء في قوله {وَيَنصُرُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ}، وأنه يترفع برسول الله عن التسمية بالفقير، وأن الإبدال على ظاهر اللفظ من خلاف الواجب في تعظيم الله عزّ وجل.

[١٣٥١] {أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ} في إيمانهم وجهادهم.

٥ ٩-﴿وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

[١٣٥٢] {والذين تَبَوَّءُوا} معطوف على {الْمُهَاجِرِينَ}، وهم الأنصار. فإن قلت: ما معنى عطف الإيمان على الدار، ولا يقال: تبوّؤا الإيمان؟ قلت: معناه تبوّؤا الدار
١٠ وأخلصوا الإيمان، كقوله:

عَلَفْتُها تِبْنًا وَمَاءً بَارِدًا ❁

أو وجعلوا الإيمان مستقرًا ومتوطنًا لهم، لتمكنهم منه واستقامتهم عليه، كما جعلوا المدينة كذلك. أو أراد دار الهجرة ودار الإيمان، فأقام لام التعريف في {الدار} مقام المضاف إليه، وحذف المضاف من دار الإيمان ووضع المضاف إليه مقامه. أو سمى
١٥ المدينة لأنها دار الهجرة ومكان ظهور الإيمان بالإيمان.

[١٣٥٣] {مِن قَبْلِهِمُ} من قبل المهاجرين؛ لأنهم سبقوهم في تبوّئ دار الهجرة والإيمان. وقيل: من قبل هجرتهم.

[١٣٥٤] {وَلَا يَجِدُونَ} ولا يعلمون في أنفسهم {حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا} أي طلب محتاج إليه مما أوتي المهاجرون من الفيء وغيره. والمحتاج إليه يسمى حاجة؛ يقال:
٢٠ خذ منه حاجتك، وأعطاه من ماله حاجته. يعني أنّ نفوسهم لم تتبع ما أعطوا ولم تطمح إلى شيء منه يحتاج إليه.

[1355] "Kendilerinin ihtiyacı" yani fakirlik ve zaafı "olsa bile." خَصاصَة'nın aslı *hasāsu'l-beyt* tabiridir ki "evin delikleri/gedikleri" demektir; cümle hâl konumundadır; yani *mukadderaten hasāsatuhum* (ihtiyaçları farz olunsa bile...)

[1356] Peygamber (s.a.) Nadīroğullarının mallarını Muhacirlere taksim etmiş ve muhtaç durumda olan üç Ensārî - yani Ebû Dücâne Simâk b. Hareşe (v. 12/633), Sehl b. Huneyf (v. 38/659) ve Hâris b. Sımme (v. 4/625)- dışında Ensār'a bir şey vermemişti. Hazret-i Peygamber'in Ensār'a: "İsterseniz mallarınızdan ve yurtlarınızdan Muhacirlere pay verir ve bu ganimette onlara ortak olursunuz; isterseniz de yurtlarınız ve mallarınız sizin olsun ve bu ganimetten size herhangi bir pay verilmesin" buyurması üzerine, Ensār: "Yo!.. Biz hem mallarımızdan ve yurtlarımızdan onlara pay veririz hem de ganimette onları [kendimize] tercih eder, bu hususta onlara ortak olmayız." demişlerdi. Âyet bunun üzerine inmiştir.

[1357] Zamme ve kesre ile *şuhh* ve *şihh* tabirleri - ki her ikisiyle de kıraat edilmiştir- aslen nekeslik ve kişinin vermemeye eğilimli haris ve dar gönüllü olmasıdır. Nitekim şair şöyle demiştir:

> İç dünyasındaki cimri bir nefisle uğraşır durur;
> iyilik yapmaya karar verdiğinde; "Acele etme!" diyen…

*Şuhh*un *nefs*e muzāf kılınması, cimriliğin nefsin içine işlemiş olmasındandır; *buhl* (denen cimrilik) ise, bizzat vermemektir. "Nefisler *şuhh*a (kıskançlık ve bencilliğe) yatkındır." [Nisâ 4/128] buyrulması da bu kabildendir.

[1358] "Zaten, kim nefsinin bencilliğinden korunabilmişse," kim nefsin, kendisine dayattığı şeylere galebe çalıp üstesinden gelir ve Allah'ın inayet ve tevfiki sayesinde onun tutkularına aykırı davranırsa, "bunlardır işte" amaçladıklarını elde edecek ve "felâha erecekler."

[1359] İfade [tef'îlden] *ve men yuvakka* şeklinde de okunmuştur.

10. Onlardan sonra gelenlere de [verilecektir fey'], "Ya Rabbi! Bizi ve bizden önce iman eden kardeşlerimizi bağışla; iman edenlere karşı gönüllerimizde kötü bir düşünce bırakma. Ya Rabbi! Sen gerçekten şefkatlisin, merhametlisin (Raûf, Rahîm)" diyen...

[1360] "Onlardan sonra gelenlere de" ifadesi, "muhacirler"e atfedilmiş olup bunlar daha sonra hicret edenlerdir. Bunların, en güzel biçimde (Ashab'a) uyanlar (yani Tâbi'ûn) olduğu da söylenmiştir.

[1361] غِلًّا kelimesi *ğimr*^{an} şeklinde de okunmuş olup her ikisi de "kin" anlamındadır.

[١٣٥٥] {وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ} أي خلة، وأصلها: خصاص البيت، وهي فروجه؛ والجملة في موضع الحال، أي مفروضةً خصاصتهم.

[١٣٥٦] وكان رسول الله ﷺ قسم أموال بني النضير على المهاجرين ولم يعط الأنصار -إلا ثلاثة نفر محتاجين؛ أبا دجانة سماك بن خرشة، وسهل بن حنيف، ٥ والحرث بن الصمة- وقال لهم: إن شئتم قسمتم للمهاجرين من أموالكم ودياركم وشاركتموهم في هذه الغنيمة، وإن شئتم كانت لكم دياركم وأموالكم ولم يقسم لكم شيء من الغنيمة. فقالت الأنصار: بل، نقسم لهم من أموالنا وديارنا ونؤثرهم بالغنيمة ولا نشاركهم فيها، فنزلت.

[١٣٥٧] {الشح} -بالضم والكسر؛ وقد قرئ بهما- اللؤم، وأن تكون نفس الرجل ١٠ كزة حريصة على المنع، كما قال:

يُمَارِسُ نَفْسًا بَيْنَ جَنْبَيْهِ كَزَّةً ❁ إذَا هَمَّ بِالْمَعْرُوفِ قَالَتْ لَهُ مَهْلاَ

وقد أضيف إلى النفس؛ لأنه غريزة فيها؛ وأما البخل فهو المنع نفسه. ومنه قوله تعالى {وَأُحْضِرَتِ الأَنْفُسُ الشُّحَّ} [النساء: ١٢٨].

[١٣٥٨] {وَمَن يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ} ومن غلب ما أمرته به منه وخالف هواها بمعونة ١٥ الله وتوفيقه {فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ} الظافرون بما أرادوا.

[١٣٥٩] وقرئ «ومن يوقَّ».

١٠-﴿وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالإِيمَانِ وَلا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلا لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا إِنَّكَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾

[١٣٦٠] {وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ} عطف أيضًا على {الْمُهَاجِرِينَ} وهم الذين ٢٠ هاجروا من بعد. وقيل: التابعون بإحسان.

[١٣٦١] {غِلًا} وقرئ «غمرا»، وهما الحقد.

11. Görmedin mi o münafıklık edenleri?! Ehl-i Kitap'tan nankörce inkâr eden kardeşlerine; "Yemin ederiz ki siz buradan çıkarılacak olursanız, biz de sizinle beraber çıkıp gideriz! Sizin hakkınızda (verilecek emir hususunda) asla hiç kimseye itaat etmeyiz; sizinle savaşılacak olursa, size mutlaka yardım ederiz!" diyorlardı... Oysa Allah şahit ki kesinlikle yalancıdırlar!

[1362] "Kardeşlerine" yani [i] aralarında küfür kardeşliği bulunanlara. [ii] Ayrıca, aralarında siyasî bir velâyet ve kardeşlik bağı bulunuyordu ve belli etmeseler de müminlere karşı onlarla birlik hâlindeydiler[1].

[1363] "Hakkınızda" yani sizinle savaşmaya icbar edilsek de "asla" Peygamber ve Müslümanlardan "hiç kimseye itaat etmeyiz!" Veya yalnız ve yardımsız bırakılmanız ve size yardım etme taahhüdümüze uymama hususunda (hiç kimseye itaat etmeyiz)! "(Oysa Allah şahit ki) kesinlikle" Yahudilere verdikleri sözlerde "yalancıdırlar!"

[1364] Burada peygamberliğin hak olduğuna dair bir delil vardır; çünkü gaybtan haber vermektedir.

12. Çıkarılacak olsalar, asla onlarla beraber çıkıp gitmezlerdi; onlarla savaşılsa asla yardım etmezlerdi... Yardım etmeye kalksalar da arkalarını dönüp kaçarlar, sonra kendilerine de yardım edilmezdi!..

[1365] **Şayet** "Bunların onlara yardım etmeyeceğini haber verdikten sonra nasıl 'Onlara yardım etmeye kalksalar da...' denmiş oluyor?" **dersen şöyle derim:** Bu, "*Farazâ* onlara yardım ederlerse… Böyle bir şey var sayılırsa…" anlamındadır. Tıpkı *"(Resulüm! Farazâ Allah'a) ortak koşarsan, amellerin kesinlikle boşa gider ve gerçekten hüsrâna uğrayanlardan olursun!"* [Zümer 39/65] âyetindeki gibi. Yine Allah'ın olacak olanı bildiği gibi, olmayanın da -olması hâlinde- nasıl olacağını bilmesi gibi. Mâna şu şekildedir: Münafıklar Yahudilere yardım ederlerse, mutlaka hezimete uğrayacaklar ve bundan sonra yardım göremeyeceklerdir; yani Allah onları helâk edecek ve -inkârları ortaya çıktığı için- ikiyüzlülükleri artık onlara fayda vermeyecektir. Yahut Yahudiler mutlaka hezimete uğrayacaklar; sonra da münafıkların yardımı onlara fayda vermeyecektir.

13. (Ey müminler!) Bunların kalbine korku salan, Allah'tan çok, sizlersiniz... ki bu, (asıl O'ndan korkmak gerektiğini) anlamayan bir kavim oldukları içindir.

---

1 Nadîroğulları, Bu'âs harbinde Hazrec'e karşı Evs'i destekleyerek zafere ulaşmalarında etkili olmuşlardı. Yine, Uhud savaşına hazırlık bağlamında 200 adamıyla Medine'ye gelen Ebu Süfyan'a Peygamber (s.a.) hakkında hayatî bir istihbarat paylaşımında bulunmuşlardı. Peygamber ile 'ortak bir vatan'da yaşıyor, ama düşmana bilgi sızdırıyorlardı! (*DİA*'dan) / ed.

١١-﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ نَافَقُوا يَقُولُونَ لِإِخْوَانِهِمُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَئِنْ أُخْرِجْتُمْ لَنَخْرُجَنَّ مَعَكُمْ وَلا نُطِيعُ فِيكُمْ أَحَدًا أَبَدًا وَإِنْ قُوتِلْتُمْ لَنَنْصُرَنَّكُمْ وَاللهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾

[١٣٦٢]{لِإِخْوَانِهِمُ} الذين بينهم وبينهم أخوة الكفر، ولأنهم كانوا يوالونهم ويواخونهم، وكانوا معهم على المؤمنين في السر.

[١٣٦٣]{وَلَا نُطِيعُ فِيكُمْ} في قتالكم {أَحَدًا} من رسول الله والمسلمين إن حملنا عليه. أو في خذلانكم وإخلاف ما وعدناكم من النصرة. {لَكَاذِبُونَ} أي في مواعيدهم لليهود.

[١٣٦٤]وفيه دليل على صحة النبوّة، لأنه إخبار بالغيوب.

١٢-﴿لَئِنْ أُخْرِجُوا لا يَخْرُجُونَ مَعَهُمْ وَلَئِنْ قُوتِلُوا لا يَنْصُرُونَهُمْ وَلَئِنْ نَصَرُوهُمْ لَيُوَلُّنَّ الأَدْبَارَ ثُمَّ لا يُنْصَرُونَ﴾

[١٣٦٥]فإن قلت: كيف قيل {وَلَئِنْ نَصَرُوهُمْ} بعد الإخبار بأنهم لا ينصرونهم؟ قلت: معناه ولئن نصروهم على الفرض والتقدير، كقوله تعالى {لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ} [الزمر: ٦٥]، وكما يعلم ما يكون، فهو يعلم ما لا يكون لو كان كيف يكون. والمعنى: ولئن نصر المنافقون اليهود لينهزمنّ المنافقون ثم لا ينصرون بعد ذلك، أي يهلكهم الله تعالى ولا ينفعهم نفاقهم لظهور كفرهم. أو لينهزمنَّ اليهود ثم لا ينفعهم نصرة المنافقين.

١٣-﴿لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهْبَةً فِي صُدُورِهِمْ مِنَ اللهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا يَفْقَهُونَ﴾

[1366] رهبة meçhul sîgalı *ruhibe* (korkutuldu) fiilinin mastarı olup sanki *eşeddu merhûbiyyet*^en^ (kendisinden en çok korkulan) denmiş gibidir. "Bunların kalbine" buyurması onların münafıklığına delâlet etmektedir; yani onlar size görünürde Allah'tan korkmayı sergiliyorlarsa da, sizler onlara iç dünyalarında Allah'tan daha heybetli görünmektesiniz!

[1367] **Şayet** "Allah'tan korkuyorlar mı ki, Müslümanlardan 'daha çok' korkuyor olsunlar?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: Onların gizlice sizden korkmaları size açıktan sergilemekte oldukları Allah korkularından daha baskındır; zira onlar Müslümanlara (güya) Allah'tan çok korktuklarını sergiliyorlardı. Şu da caizdir: "Yahudiler iç dünyalarında Allah'tan korktuklarından çok sizden korkmaktadırlar; zira onlar güçlü, cesur bir kavim oldukları için, içlerindeki korkuyu gizli tutarak Müslümanlara şecaat taslıyorlardı.

[1368] "Anlamıyor" yani Allah'ı ve azametini bilmiyorlar ki O'ndan hakkıyla korkabilsinler!

14. Toplu hâlde sizinle vuruşamazlar; iyi korunan şehirlerde ya da surların ardında olursa başka... Kendi aralarındaki sertlikleri daha fazladır. Bunları yekvücut zannedersin, ama kalpleri darmadağındır. Bu da akletmeyen bir topluluk oldukları içindir.

[1369] "Toplu hâlde" yani birlik ve dayanışma içinde "sizinle vuruşamazlar"; savaşacak gücü bulamazlar; yani Yahudi ve münafıklar… Kalplerine Allah'ın korku bırakması ve ilahî destek ve yardımın sizlerle beraber olması sebebiyle hendeklerle ve kapılarla "korunaklı kılınmış şehirlerde ya da" sizinle açık alanda karşılıklı vuruşmaları söz konusu olmaksızın "surların ardında olursa başka..." [جُدُرٍ kelimesi] cezimli olarak *cudr*^in^; yine *cidâr*^in^, *cedr*^in^ ve *ceder*^in^ şeklinde okunmuş olup son ikisi de "duvar" demektir.

[1370] "Kendi aralarındaki sertlikleri daha fazladır" yani muttasıf oldukları sertlik ancak kendi aralarında savaştıkları vakit söz konusudur; ama sizinle savaşacak olsalar, bu sertlik ve şiddetlerinden eser kalmaz; çünkü Allah ve Resulü ile savaşılması hâlinde şecaat sahipleri korkak, izzetliler zelil olur.

[1371] "Bunları" dostluk ve beraberlik içinde "yekvücut zannedersin, ama kalpleri" dostluk barındırmayacak şekilde bölük pörçük, "darmadağındır"; aralarındaki kin ve düşmanlık sebebiyle gerçek mânada yardımlaşıp, kuvvet oluşturamaz ve *aynı yaydan ok atamaz* (ittifak oluşturamaz)lar. Âyet, müminleri cesaretlendirerek, onlarla savaşmak üzere kalplerine şecaat aşılamaktadır.

[١٣٦٦] {رَهْبَةً} مصدر رهب المبني للمفعول، كأنه قيل: أشد مرهوبية. وقوله {فِى صُدُورِهِمْ} دلالة على نفاقهم، يعني أنهم يظهرون لكم في العلانية خوف الله وأنتم أهيب في صدورهم من الله.

[١٣٦٧]فإن قلت: كأنهم كانوا يرهبون من الله حتى تكون رهبتهم منهم أشدّ؟

٥ قلت: معناه أن رهبتهم في السر منكم أشدّ من رهبتهم من الله التي يظهرونها لكم -وكانو يظهرون لهم رهبة شديدة من الله-. ويجوز أن يريد أنّ اليهود يخافونكم في صدورهم أشدّ من خوفهم من الله؛ لأنهم كانوا قومًا أولى بأس ونجدة، فكانوا يتشجعون لهم مع إضمار الخيفة في صدورهم.

[١٣٦٨] {لَا يَفْقَهُونَ} لا يعلمون الله وعظمته حتى يخشوه حق خشيته.

١٠ ١٤-﴿لَا يُقَاتِلُونَكُمْ جَمِيعًا إِلا فِي قُرًى مُحَصَّنَةٍ أَوْ مِنْ وَرَاءِ جُدُرٍ بَأْسُهُمْ بَيْنَهُمْ شَدِيدٌ تَحْسَبُهُمْ جَمِيعًا وَقُلُوبُهُمْ شَتَّى ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا يَعْقِلُونَ﴾

[١٣٦٩] {لَا يُقَاتِلُونَكُمْ} لا يقدرون على مقاتلتكم {جَمِيعًا} مجتمعين متساندين، يعني اليهود والمنافقين {إِلاَّ} كائنين {فِى قُرًى مُحَصَّنَةٍ} بالخنادق والدروب {أَوْ مِن وَرَاءِ جُدُرٍ} دون أن يصحروا لكم ويبارزوكم، لقذف الله الرعب في قلوبهم، وأن تأييد الله تعالى

١٥ ونصرته معكم. وقرئ «جُدْر»، بالتخفيف؛ و«جِدار»، و«جَدْر»، و«جَدَر»، وهما الجدار.

[١٣٧٠] {بَأْسُهُمْ بَيْنَهُمْ شَدِيدٌ} يعني أنّ البأس الشديد الذي يوصفون به إنما هو بينهم إذا اقتتلوا؛ ولو قاتلوكم لم يبق لهم ذلك البأس والشدّة؛ لأنّ الشجاع يجبن والعزيز يذل عند محاربة الله ورسوله.

[١٣٧١] {تَحْسَبُهُمْ جَمِيعًا} مجتمعين ذوي ألفة واتحاد {وَقُلُوبُهُمْ شَتَّى} متفرقة

٢٠ لا ألفة بينها؛ يعني أنّ بينهم إحنًا وعداوات، فلا يتعاضدون حق التعاضد، ولا يرمون عن قوس واحدة. وهذا تجسير للمؤمنين وتشجيع لقلوبهم على قتالهم.

[1372] Kalp dağınıklığının, gücü zayıflatan ve ruhun aleyhine işleyen bir şey olduğunu “akletmeyen bir topluluk…”

15. Tıpkı kendilerinden önce, daha yakında yaptıklarının cezasını çekenler misali... Ki canlarını yakacak bir azapları daha var!

[1373] Yani durumları, yakın bir zamanda “yaptıklarının cezasını” yani inkârlarının ve Peygamber’e düşmanlıklarının *vebal*ini tadan Bedir maktullerinin durumu gibidir. **Şayet** “قَرِيبًا kelimesi ne ile mansûb kılındı?” **dersen şöyle derim:** *Mesel* (durum) kelimesiyle. Açılımı ise, *ke-vucûdi meseli ehli Bedr*^{in} *karîb*^{en} (Bedir maktüllerinin daha yakında vücut bulan durumu gibi) şeklindedir. Bu (*vebâl*), Arapların *kele’un vebîlun vahīl*^{un} (ağır; yaramaz ot) sözünden alınmış olup “akıbeti kötü” demektir; yani dünyada öldürülme azabını tattılar; âhirette “canlarını yakacak bir” ateş “azapları daha var!”

16. Tıpkı, insanoğluna; “İnkâr et” deyip de -nankörce- inkâr edince; “Ben senden uzağım; çünkü Âlemlerin Rabbi Allah’tan korkuyorum!” diyen şeytan misâli...

17. Sonuçta, her ikisinin âkıbeti de temelli ateşte yanmak olmuştur. Budur işte, zalimlerin alacağı karşılık!..

[1374] Yardım vaadinde bulunarak Yahudileri savaşa teşvik etme, sonra da verdiği sözde durmayarak onları yüzüstü bırakma hususunda münafıkların durumu, insanı azdırmaya çalışıp son kertede ondan uzaklaşan “Şeytan’ın durumu gibidir.” Burada maksat, Şeytanın Bedir günü: “Bugün insanlardan sizi yenecek yoktur; sizin yardımcınız benim!” diyerek Kureyşlileri azdırmaya çalışması; iki ordu karşılaşınca da “Ben sizden berîyim; sizin görmediklerinizi görüyorum… Ben Allah’tan korkarım!” [Enfâl 8/48] demesidir.

[1375] İbn Mes‘ûd, أَنَّ’nin haberi; فى النار ise *zarf-ı lağv* (sözde zarf) olmak üzere *hālidâni fî-hâ* şeklinde okumuştur. Meşhur kıraatte ise zarf (فى النار) müstakar, خالدَيْنِ فيها ise hâldir.[1]

[1376] أَنَا بَرِىءٌ ve merfû‘ olarak *‘âkıbetuhumâ* şeklinde de okunmuştur.

18. Ey iman edenler! Allah’tan sakının da, herkes; yarın için önden ne gönderdiğine baksın. Evet, Allah’tan sakının; yaptıklarınızdan Allah gerçekten haberdardır!

1 (i) “Sonuçta, her ikisinin âkıbeti de ateşte kalıcı olmalarıdır.” (ii) “Sonuçta, her ikisinin âkıbeti de kalıcı olarak ateşte olmalarıdır.” / ed.

[١٣٧٢] {قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ} أن تشتت القلوب مما يوهن قواهم ويعين على أرواحهم.

١٥- ﴿كَمَثَلِ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ قَرِيبًا ذَاقُوا وَبَالَ أَمْرِهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[١٣٧٣] {كَمَثَلِ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} أي مثلهم كمثل أهل بدر في زمان قريب. فإن قلت: بم انتصب {قَرِيبًا}؟ قلت: بمثل، على: كوجود مثل أهل بدر قريبًا. {ذَاقُوا وَبَالَ أَمْرِهِمْ} سوء عاقبة كفرهم وعداوتهم لرسول الله ﷺ، من قولهم: كلأ وبيل وخيم، سيء العاقبة، يعني ذاقوا عذاب القتل في الدنيا، {وَلَهُمْ} في الآخرة عذاب النار.

١٦- ﴿كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ إِذْ قَالَ لِلإِنْسَانِ اكْفُرْ فَلَمَّا كَفَرَ قَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِنْكَ إِنِّي أَخَافُ اللهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ﴾

١٧- ﴿فَكَانَ عَاقِبَتَهُمَا أَنَّهُمَا فِي النَّارِ خَالِدَيْنِ فِيهَا وَذَلِكَ جَزَاءُ الظَّالِمِينَ﴾

[١٣٧٤] مثل المنافقين في إغرائهم اليهود على القتال ووعدهم إياهم النصر، ثم متاركتهم لهم وإخلافهم {كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ} إذا استغوى الإنسان بكيده ثم تبرأ منه في العاقبة. والمراد استغواؤه قريشًا يوم بدر؛ وقوله لهم: {لَا غَالِبَ لَكُمُ اليوم مِنَ الناس وَإِنّي جَارٌ لَكُمْ... إِنِّي بَرِيءٌ مِنكُمْ} [الأنفال: ٤٨].

[١٣٧٥] وقرأ ابن مسعود «خالدان فيها»، على أنه خبر أنّ، و{فِي النَّارِ} لغوٌ، وعلى القراءة المشهورة الظرف مستقر، و{خَالِدَيْنِ فِيهَا} حال.

[١٣٧٦] وقرئ «أنا بريء»، و«عاقبتُهما»، بالرفع.

١٨- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَاتَّقُوا اللهَ إِنَّ اللهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

[1377] *Takvâ* konusundaki emrin tekrarı mânayı pekiştirmek içindir. Yahut (ilk) "Allah'tan sakının!" emri, amel türü olan şeyle birlik oluşturması sebebiyle yapılması gerekli olan ibadetler; "Evet; Allah'tan sakının!" emri ise, tehdit ortamında cereyan etmiş olan şeyle birlik oluşturması sebebiyle, günahların terkine dairdir.

[1378] "Yarın" kıyamet günüdür. Allah Teâlâ'nın onu, senin şu içinde bulunduğun günü izleyecek olan gün ile (*yarın* diye) isimlendirmesi onu yakına getirmek içindir. Hasan-ı Basrî'nin; "Allah o günü devamlı yakına getirmiş ve nihayet yarınmış gibi kılmıştır." dediği rivâyet edilir. Tıpkı "... sanki *dün* orada hiçbir şey yokmuş gibi..." [Yûnus 10/24] âyetindeki gibi ki, geçmiş zamanı yakına getirmeyi murad etmektedir. Dünya ve âhiretin "bugün" ve "yarın" olmak üzere iki gündüzmüş gibi olmaları hasebiyle, âhiretin "yarın" diye ifade edilmiş olduğu da söylenmiştir.

[1379] **Şayet** "نفسٌ ve غدٍ (yarın) kelimelerinin nekire kılınmasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** نفسٌ kelimesinin nekire kılınışı, âhiret için hazırlık yaptıkları şeylere dikkat eden nefisleri müstakil kılmak içindir. Buna göre âdeta "(Ferden ferda) her bir nefis buna dikkat etsin!" buyrulmuş olmaktadır. غدٍ kelimesinin nekire kılınışına gelince; bu da onun azameti ve durumunun belirsizliği sebebiyledir. Böylece âdeta "Azameti sebebiyle künhü bilinemeyen bir yarın için..." denmiş olmaktadır. Malik b. Dinar'dan (v. 131/748?) nakledildiğine göre; cennetin kapısında: "Kendi yaptıklarımızı bulduk! Daha evvel (buraya) gönderdiklerimizi kazandık. Geride bıraktıklarımızı ise kaybettik" şeklinde yazılıymış.

19. Ey iman edenler! Allah'ı unuttukları için, Allah'ın da birbirlerini unutturduğu kimseler gibi olmayın!.. Bunlardır işte fâsıklar...

[1380] "Allah'ı" yani O'nun hakkını "unuttukları için" Allah da, onları yüz üstü bırakarak, bizzat kendi haklarını unutacak hâle getirmiştir; öyle ki, artık O'nun katında kendilerine fayda verecek şeyleri yapamazlar. Yahut kıyamet günü onlara kendilerini bile unutturacak türden dehşetâmiz şeyler gösterecektir.[1] Tıpkı *"... [yaşadıkları dehşetten dolayı] bakışları kendilerine dönmeyecek şekilde sabit..."* [İbrâhîm 14/43] âyetindeki gibi.

20. Cehennemdekilerle cennettekiler bir olmaz! Kazananlar, cennettekilerdir.

1 Burada, Allah Resulü'nün güçlü ordusu karşısında Yahudi Nadīr oğulları ile onları Peygamber'e karşı kışkırtan Münafıkların İslâm ordusunu görünce, "birbirlerini unuttukları; yani herkesin kendi derdine düştüğü" anlatılmaktadır. Bu vb. âyetlerdeki أنفس ifadeleri "kendileri"nden ziyade, "birbirleri" anlamındadır. Nûr 24/61'de geçen فَسَلِّمُوا عَلَى أَنْفُسِكُمْ (*Birbirinize* selâm verin.) ifadesinde bu anlam açıktır; çünkü kişi kendi kendine selâm vermez; yanlarına geldiği ev halkına verir... Böylece, ilgili kişi ve topluluklar -meselâ bu âyette, Nadīr oğulları ile Münafıklar- "aynı kişi" imiş gibi değerlendirilmekte; ama müminlerden yana hissettikleri dehşet yüzünden parçalandıkları ifade edilmektedir. / ed.

[١٣٧٧]كرر الأمر بالتقوى تأكيدًا؛ واتقوا الله في أداء الواجبات، لأنه قرن بما هو عمل، واتقوا الله في ترك المعاصي، لأنه قرن بما يجري مجرى الوعيد.

[١٣٧٨]والغد يوم القيامة، سماه باليوم الذي يلي يومك تقريبًا له. وعن الحسن: لم يزل يقربه حتى جعله كالغد. ونحوه قوله تعالى {كَأَنْ لَمْ تَغْنَ بِالْأَمْسِ} [يونس: ٢٤]، يريد تقريب الزمان الماضي. وقيل: عبر عن الآخرة بالغد كأن الدنيا والآخرة نهاران؛ يوم وغد.

[١٣٧٩]فإن قلت: ما معنى تنكير النفس والغد؟ قلت: أما تنكير النفس فاستقلال للأنفس النواظر فيما قدمْنَ للآخرة، كأنه قال فلتنظر نفس واحدة في ذلك. وأما تنكير الغد فلتعظيمه وإبهام أمره، كأنه قيل: لغد لا يعرف كنهه لعظمته. وعن مالك بن دينار: مكتوب على باب الجنة: وجدنا ما عملنا، ربحنا ما قدّمنا، خسرنا ما خلفنا.

١٩-﴿وَلا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ أُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾

[١٣٨٠] {نَسُوا اللهَ} نسوا حقه، فجعلهم ناسين حق أنفسهم بالخذلان، حتى لم يسعوا لها بما ينفعهم عنده. أو فأراهم يوم القيامة من الأهوال ما نسوا فيه أنفسهم. كقوله تعالى {لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ} [إبراهيم: ٤٣].

٢٠-﴿لا يَسْتَوِي أَصْحَابُ النَّارِ وَأَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمُ الْفَائِزُونَ﴾

[1381] Bu; aşırı gafletleri, akıbetlerini düşünmemeleri, o çarçabuk geçen dünyayı tercihe can atmaları ve arzularına tâbi olmaları sebebiyle, sanki 'cennet ile cehennem'in farkını, 'cennetlik ile cehennemlik' arasındaki muazzam ayrımı -kurtuluşun cennetliklere ait olduğunu- bilmiyorlarmış gibi insanlara yapılmış bir uyarı ve bildiridir. Dolayısıyla, bunun onlara öğretilmesi ve bu konuda uyarılmaları gerekmektedir. Tıpkı babasına karşı serkeşlik eden birini; "O senin baban!" diyerek babasını tanımayan biri konumuna koyman ve böylece onu iyilik ve şefkat gerektiren babalık hakkına karşı uyarman gibi.

[1382] Şâfiʿî'nin öğrencileri bu âyeti, (kısasta) Müslümanın kâfire karşılık öldürülemeyeceğine ve kâfirin Müslümanın malına zorla sahip olamayacağına delil getirmişlerdir.

21. Biz bu Kur'ân'ı bir dağın üzerine indirmiş olsaydık, Allah korkusundan kesinlikle ezilip parçalanmış olduğunu görürdün. -Biz insanlar için [bu tür] temsilî anlatımlara başvuruyoruz ki düşünsünler.-

[1383] Bu, tıpkı "Şüphesiz, Biz bu emaneti göklere, yere ve dağlara sunduk [da, onu eda etmemekten şiddetle kaçındılar...]" [Ahzâb 33/72] âyetinde geçtiği gibi, bir canlandırma (*tahyîl*) olup "Biz insanlar için bu tür temsilî anlatımlara başvuruyoruz ki..." ifadesi de bunu ortaya koymaktadır. Amaç, kalbinin katılığı, Kur'ân'ın tilâveti esnasında takınması gereken *huşû* ve Kur'ân'ın korkutucu, caydırıcı âyetlerini pek düşünmemesine karşı insanı kınamaktır.

[1384] (مُتَصَدِّعًا) idğâm ile *mussaddiʿan* şeklinde de okunmuştur.

[1385] "(Bu tür) temsilî anlatımlar" derken hem bu temsîle hem de Kur'ân'daki başka temsillere işaret edilmektedir.

22. O; kendisinden başka tanrı olmayan 'Allah'tır; gaybı da bilir âşikârı da... O'dur 'rahmetin mutlak sahibi', 'bilfiil merhamet eden' (Rahmân, Rahîm).

[1386] "Gaybı" mevcut olmayanı "da bilir" idrak kapsamındaki; *mevcut* demek olan; sanki kendisini gözlemlemekte olduğu "âşikârı da..." Bunun, kulların müşahedesinden uzak olan ve müşahedelerine açık olan şeyler olduğu da -yine- sır ve aleniyet veya dünya ve âhiret olduğu da söylenmiştir.

23. O; kendisinden başka tanrı olmayan 'Allah'tır. Eksiksiz-kusursuz, esenlik ve barış kaynağı, güven ve huzur kaynağı, gözeten-koruyan, mutlak izzet sahibi, istediğini zorla yaptırabilen, eşsiz büyüklükte, mutlak hükümdar. Allah, koştukları ortaklardan münezzehtir.

[١٣٨١]هذا تنبيه للناس وإيذان لهم بأنهم لفرط غفلتهم وقلة فكرهم في العاقبة وتهالكهم على إيثار العاجلة واتباع الشهوات كأنهم لا يعرفون الفرق بين الجنة والنار والبون العظيم بين أصحابهما، وأن الفوز مع أصحاب الجنة؛ فمن حقهم أن يعلموا ذلك وينبهوا عليه، كما تقول لمن يعقّ أباه: هو أبوك، تجعله بمنزلة من لا يعرفه، ٥ فتنبهه بذلك على حق الأبوّة الذي يقتضي البر والتعطف.

[١٣٨٢]وقد استدل أصحاب الشافعي ﵁ بهذه الآية على أن المسلم لا يقتل بالكافر، وأن الكفار لا يملكون أموال المسلمين بالقهر.

٢١-﴿لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْءَانَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللهِ وَتِلْكَ الأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾

١٠ [١٣٨٣]هذا تمثيل وتخييل، كما مرّ في قوله تعالى {إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ} [الأحزاب: ٧٢]؛ وقد دل عليه قوله {وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ}. والغرض توبيخ الإنسان على قسوة قلبه وقلة تخشعه عند تلاوة القرآن وتدبر قوارعه وزواجره.

[١٣٨٤]وقرئ «مصّدّعًا»، على الإدغام.

[١٣٨٥] {وَتِلْكَ الأمثالُ} إشارة إلى هذا المثل وإلى أمثاله في مواضع من التنزيل.

١٥ **٢٢-﴿هُوَ اللهُ الَّذِي لا إِلَهَ إِلا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ﴾**

[١٣٨٦] {الغيب} المعدوم {والشهادة} الموجود المدرك كأنه يشاهده. وقيل: ما غاب عن العباد وما شاهدوه. وقيل: السر والعلانية. وقيل: الدنيا والآخرة.

٢٣-﴿هُوَ اللهُ الَّذِي لا إِلَهَ إِلا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

[1387] القدوس zamme ve fetha ile (*kuddūs - kaddûs*) okunmuş olup "çirkin addedilen şeylerden son derece uzak" demektir; benzeri *sübbūh*tur. Meleklerin *tesbîh*inde de *subbûhun kuddûs*[un] *Rabbu'l-melâiketi ve'r-Rûh* (Her tür noksanlık ve çirkinlikten münezzehtir, mukaddestir! Meleklerin de Rabbidir Rûh[u'l-kudüs]'ün de.) şeklinde yer alır.

[1388] *es-Selâm, selâmet* anlamında olup *dâru's-selâm* (Esenlik yurdu; Yûnus 10/25) ve *selâmun 'aleykum* [En'âm 6/54] ifadeleri de bu kabildendir. Allah Teâlâ'ya *selâm* denmesi, noksanlıklardan berî olma yahut esenlik bahşetme hususunda mübalağalı bir betimlemeye konu olmasındandır. *el-Mu'min* emniyet bahşeden demektir. Mim'in fethası ile ve harf-i cer hazfedilmiş sayılarak, *el-mu'menu bih* (kendisine iman edilen) anlamında *el-mu'men*[u] şeklinde de okunmuştur. Tıpkı Mûsâ'nın kavmi[1] hakkında ([Mûsâ] kavmin*den* yetmiş kişi seçmişti..." [A'râf 7/155]) âyetine bağlı olarak, *"Yetmişler*[2] sıfatıyla muttasıf seçkinler" demen gibi. *el-Muheymin* her şeyi gözetleyen ve koruyan demektir. *el-Emn*[u] kökünden alınmış olarak *mufey'il*[un] vezninde olup -tek fark olarak- Hemze Hâ'ya dönüşmüştür. *el-Cebbâr* yarattıklarını istediği şekilde *cebr* -yani *icbâr*- eden hâkim güç demektir. *el-Mütekebbir* son derece ulu ve azametli demektir; "kullarına zulmetmeye tenezzül etmeyecek derecede büyüklük sahibi" anlamına geldiği de söylenmiştir.

24. 'Allah'tır O... Yaratan, varlık veren, şekillendiren... (Hâlık, Bârî, Musavvir) O'na aittir en güzel isimler; göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nu tenzih ve takdis eder. O'dur 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm).

[1389] *el-Hālık* vücuda getirdiği şeyi düzenleyen demektir. *el-Bâri'* yarattıklarının bazısını bazısından değişik şekillerle farklı ve özgün kılan demektir. *el-Musavvir* suret nakşeden demektir. Hâtıb b. Ebû Belte'a'nın (v. 30/650), Vav'ın fethası ve Râ'nın nasbiyle *el-Bâriu'l-musavve***r**[a] şeklinde okuduğu rivâyet edilmiştir ki "şekil verilmiş olanı farklı biçimde yaratan" yani şekil verdiği şeyi farklı mahiyetlerle ayrıcalıklı ve özgün kılan, anlamındadır. İbn Mes'ûd (والارضِ yerine) *ve mâ fi'l-ard* şeklinde okumuştur.

[1390] Ebû Hureyre'nin (v. 58/678) şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Dostum'a (s.a.) Allah'ın en büyük ismini (İsm-i Âzam'ı) sordum; 'Sana Haşir sûresinin sonunu tavsiye ederim. Onu çokça oku!' buyurdu. Ona bunu tekrar sordum; aynı cevabı verdi. Bir daha sordum; yine aynı cevabı verdi."

[1391] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim Haşir sûresini okursa, Allah onun geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlar."

---

1 Yani kavmi temsil eden eşraf hk. / ed.

2 *Kitab-ı Mukaddes*'in meşhur Yunanca versiyonu olan *Septante* (Yetmişler) lâfzının referansı. / çev.

[١٣٨٧]{اَلْقُدُّوسُ} -بالضم والفتح؛ وقد قرئ بهما- البليغ في النزاهة عما يستقبح. ونظيره: السبوح، وفي تسبيح الملائكة: سبوحٌ قدوس رب الملائكة والروح.

[١٣٨٨]و{السَّلَامُ} بمعنى السلامة، ومنه {دَارُ السلام} [يونس: ٢٥] و{سَلَامٌ عَلَيْكُمْ} [الأنعام: ٥٤]. وصف به مبالغة في وصف كونه سليمًا من النقائص، أو في ٥ إعطائه السلامة. و{الْمُؤْمِنُ} واهب الأمن. وقرئ بفتح الميم بمعنى المؤمن به على حذف الجار، كما تقول في قوم موسى من قوله تعالى {وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ} [الأعراف: ١٥٥] المختارون بلفظ صفة السبعين. و{الْمُهَيْمِنُ} الرقيب على كل شيء، الحافظ له، مفيعل من الأمن؛ إلا أن همزته قلبت هاء. و{الْجَبَّارُ} القاهر الذي جبر خلقه على ما أراد، أي أجبره. و{الْمُتَكَبِّرُ} البليغ الكبرياء والعظمةِ. وقيل: المتكبر عن ظلم عباده.

١٠ ٢٤-﴿هُوَ اللهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الأَسْمَاءُ الْحُسْنَى يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّموَاتِ وَالأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[١٣٨٩]و{الْخَالِقُ} المقدر لما يوجده، و{الْبَارِئُ} المميز بعضه من بعض بالأشكال المختلفة. و{الْمُصَوِّرُ} الممثل. وعن حاطب بن أبي بلتعة أنه قرأ «اَلْبَارِئُ المصوَّرَ»، بفتح الواو ونصب الراء، أي الذي يبرأ المصوّر، أي يميز ما يصوّره بتفاوت ١٥ الهيآت. وقرأ ابن مسعود: «وما في الأرض».

[١٣٩٠]عن أبي هريرة رضي الله عنه: سألت حبيبي ﷺ عن اسم الله الأعظم، فقال: "عليك بآخر الحشر، فأكثر قراءته." فأعدت عليه، فأعاد عليّ، فأعدت عليه، فأعاد عليّ.

[١٣٩١]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الحشر غفر الله له ما تقدم من ذنبه وما ٢٠ تأخر.

MÜMTEHANE SÛRESİ

Medine'de nâzil olmuştur, 13 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Ey iman edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız (olan kimseler)i velî edinmeyin. Size gelen gerçeği nankörce inkâr etmiş oldukları hâlde, siz bunlara muhabbetlerinizi iletiyorsunuz! Hem Peygamberinizi hem de sizi, sırf Rabbiniz Allah'a iman ettiniz diye yurdunuzdan çıkardıkları hâlde -Benim uğrumda cihad etmek ve Benim rızamı kazanmak amacıyla çıkmışsanız tabiî!- Siz bunlara hâlâ gizliden gizliye sevgi gösteriyor (savaş plânlarını onlara sızdırıyor)sunuz! Oysa Ben sizin gizli-açık bütün yaptıklarınızı çok iyi bilmekteyim! Hanginiz böyle bir şey yapmışsa, düz yoldan sapmış demektir!

[1392] Rivâyete göre; Ebû Amr b. Sayfî b. Hâşim'in Sâre isimli azatlı bir cariyesi, Medine'de Mekke'nin fethi için hazırlanmakta olan Peygamber'e (s.a.) gelmişti. Hazret-i Peygamber ona: "Müslüman olarak mı geldin?" diye sorunca, kadın: "Hayır!" demişti. Hazret-i Peygamber: "Peki, muhacir olarak mı geldin?" deyince, kadın yine: "Hayır!" demişti. Bu sefer Hazret-i Peygamber: "Öyleyse seni getiren nedir?" diye sorunca, kadın: "Sizler ehilsiniz; sahiplersiniz; aşiretsiniz. Sahipler gittiler; yani Bedir günü öldürüldüler. Bu yüzden şiddetli bir ihtiyaca duçar oldum!" demişti. Bunun üzerine, Abdulmuttalib oğulları bu kadına yardım edilmesini teşvik etmişlerdi de insanlar bu kadını giydirip, binit sahibi yapmış ve kendisine yol azığı sağlamışlardı. Hâtıb b. Ebû Belta'a (v. 30/650) da bu kadına gelip, on dirhem vermiş, bir parça elbise giydirmiş ve Mekkelilere bir mektup götürmesini istemişti. Mektupta şunlar yazıyordu: "Hâtıb b. Ebû Belta'a'dan Mekke halkına: Biliniz ki, Peygamber'in (s.a.) hedefindesiniz; tedbirinizi alın!" Sâre yola çıkınca Cebrâil haber getirdi. Peygamber (s.a.) derhal Ali, Ammâr, Ömer, Talha, Zübeyr, Mıkdâd ve Ebû Mersed'i gönderdi. Bunlar atlıydılar. Kendilerine: "Hāh bahçesine varıncaya dek gidin! Orada hevdeç içinde bir kadın olacak. Beraberinde Hâtıb'ın Mekkelilere yazdığı bir mektup var. Mektubu kadından alın ve kendisini serbest bırakın! Direnirse boynunu vurun!" buyurdu. Derken, kadına yetiştiler. Kadın yemin billâh inkâr edince, geri dönmeye niyetlendiler. Ancak Hazret-i Ali: "Vallahi, Allah Resulü yalan söylemez! Biz de yalan söylemiyoruz." deyip kılıcını çekti ve "Ya mektubu çıkarırsın ya da kellen gider!" dedi. Kadın derhal mektubu saç örgüsünden çıkarıp verdi. -Rivâyete göre Peygamber (s.a.) Mekke fethedildiği gün, dört kişi hariç bütün insanlara aman tanımıştı;

سورة الممتحنة

مدنية؛ وهي ١٣ آية.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ تُلْقُونَ إِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ
٥ وَقَدْ كَفَرُوا بِمَا جَاءَكُمْ مِنَ الْحَقِّ يُخْرِجُونَ الرَّسُولَ وَإِيَّاكُمْ أَنْ تُؤْمِنُوا بِاللهِ رَبِّكُمْ
إِنْ كُنْتُمْ خَرَجْتُمْ جِهَادًا فِي سَبِيلِي وَابْتِغَاءَ مَرْضَاتِي تُسِرُّونَ إِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ وَأَنَا
أَعْلَمُ بِمَا أَخْفَيْتُمْ وَمَا أَعْلَنْتُمْ وَمَنْ يَفْعَلْهُ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ﴾

[١٣٩٢]روي أن مولاة لأبي عمرو بن صيفي بن هاشم -يقال لها سارة- أتت
رسول الله ﷺ بالمدينة وهو يتجهز للفتح، فقال لها: أمسلمة جئت؟ قالت: لا.
١٠ قال: أفمهاجرة جئت؟ قالت: لا. قال: فما جاء بك؟ قالت: كنتم الأهل والموالي
والعشيرة، وقد ذهبت الموالي -تعني: قتلوا يوم بدر- فاحتجت حاجة شديدة
فحث عليها بني عبد المطلب فكسوها وحملوها وزوّدوها، فأتاها حاطب بن أبي
بلتعة وأعطاها عشرة دنانير وكساها بردًا، واستحملها كتابًا إلى أهل مكة نسخته:
"من حاطب بن أبي بلتعة إلى أهل مكة. اعلموا أنّ رسول الله صلى الله تعالى
١٥ عليه وسلم يريدكم، فخذوا حذركم!" فخرجت سارة ونزل جبريل بالخبر، فبعث
رسول الله ﷺ عليًّا وعمّارًا وعمر وطلحة والزبير والمقداد وأبا مرثد -وكانوا
فرسانًا-، وقال: "انطلقوا حتى تأتوا روضة خاخ، فإن بها ظعينة معها كتاب من
حاطب إلى أهل مكة، فخذوه منها وخلوها؛ فإن أبت فاضربوا عنقها!" فأدركوها
فجحدت وحلفت، فهموا بالرجوع فقال علي رضي الله عنه: والله، ما كذبنا ولا كذب
٢٠ رسول الله، وسلّ سيفه، وقال: أخرجي الكتاب أو تضعي رأسك! فأخرجته من
عقاص شعرها. وروي أن رسول الله ﷺ أمّن جميع الناس يوم الفتح إلا أربعة؛

bu kadın da bu dörtlüden biriydi.- Peygamber (s.a.) Hâtıb'ı huzuruna getirtip; "Seni bu işe sevk eden neydi?" diye sordu. "Ya Resûlallah! Müslüman olduğumdan beri küfre düşmemişimdir, seni tasdik ettiğimden beri seni aldatmamışımdır, onlardan ayrıldığımdan beri de onlara sevgi beslememişimdir! Fakat ben Kureyş'in, bağrına bastığı dışarıdan biriyim. -İçlerinde bir yabancıyım!' şeklinde de rivâyet edilmiştir.- Ben hiçbir zaman onlardan olmadım. Senin beraberindeki Muhacirlerden benden başka her birinin Mekke'de, ailelerini ve mallarını koruyacak yakınları var. Dolayısıyla, ailem adına endişelenip bu yüzden Mekkeliler nezdinde bir tutamağım olsun istedim. Aslında ben, mektubun onların hiçbir işine yaramayacağını; Allah'ın onların tepesine azabını indireceğini biliyordum!" diye cevap vermiş; Peygamber de onu tasdik edip, özrünü kabul etmişti. Hazret-i Ömer: "Ya Resûlallah! Bırak, şu münafığın boynunu vurayım!" demiş ise de Peygamber: "Nereden bileceksin yâ Ömer; belki de Allah, Bedir gazilerinin durumuna muttali olmuş ve onlara: 'Siz istediğinizi yapın!.; çünkü sizi bağışladım!' buyurmuştur!" deyince, Ömer'in gözleri yaşla dolmuş ve; "Allah ve Resulü daha iyi bilir!" demişti.

[1393] اتَّخَذَ (yani لا تتخذوا) kendisine iki mef'ûl almıştır ki, bunlar عدوِّ ve اولياءَ kelimeleridir. *'Aduvv* lâfzı *'adâ* (aştı/geçti) fiilinin *fe'ûl*^{un} kalıbıdır. Tıpkı *'afâ* (affetti) fiilinden gelen *'afuvv*^{un} (affedici) kelimesi gibi. Ayrıca mastar vezninde olması sebebiyle, tekil için kullanıldığı gibi çoğul için de kullanılır.

[1394] **Şayet** "تلقون fiili nereye bağlıdır?" **dersen şöyle derim:** Zamirinden hâl vâki olmak üzere لا تتخذوا'ya, sıfatı olmak üzere de أولياء'ya bağlı olabileceği gibi yeni bir cümle de olabilir. **Şayet** "Başkasına ait (bir sıfat) olarak geldiğği hâlde bu fiil cümlesini أولياء'ya sıfat yapıyorsan, *tulkūne ileyhim* ***entum*** *bi'l-meveddet*^{i} şeklinde kurgulanacak açık zamir nerededir?" **dersen şöyle derim:** (Nahiv âlimleri) bunu fiillerde değil, isimlerde şart koşmuşlardır; sıfat getirerek *evliyâe mulkīne ileyhim bi'l-meveddet*^{i} denmiş olsaydı, o vakit mutlaka açık zamir gerekirdi.

[1395] *İlkā*, sevgiyi o Kureyşlilere ulaştırıp karmaktan ibarettir; (meselâ) *elkā ileyhi harâşiyye sadrihî ve efdā ileyhi bi-şukūrihî* (İçindeki sıkıntıları ona döktü ve ihtiyacını ona arz etti.) denir. بالمودة'nin Bâ'sı ya; ولا تُلْقُوا بِايْدِيكم إلى التَّهْلُكة ("Ellerinizi***i*** [yani kendi kendinizi] tehlikeye atmayın..." [Bakara 2/195]) âyetindeki benzeri gibi geçişliliği pekiştiren zait bir harf ya da تلقون'nin mef'ûlü hazfedilmiş olacak şekilde sâbit bir harftir. Mâna: "Sizinle onlar arasındaki sevgi sebebiyle Allah Resulü'nün haberlerini onlara iletiyorsunuz!" şeklindedir. تُسِرّون إليهم بالمودة ifadesinde de böyledir; "sevginizi onlara gizlice ulaştırıyorsunuz!" yahut "Bu sevgi sebebiyle Allah Resulü'nün sırlarını gizlice onlara sızdırıyorsunuz!" demektir.

هي أحدهم، فاستحضر رسول الله حاطبًا، وقال: ما حملك عليه؟ فقال: ''يا رسول الله ما كفرت منذ أسلمت، ولا غششتك منذ نصحتك، ولا أحببتهم منذ فارقتهم؛ ولكني كنت امرأ ملصقًا في قريش. -وروي ''عزيزًا فيهم''، أي غريبًا- ولم أكن من أنفسها، وكل من معكم من المهاجرين لهم قرابات بمكة يحمون أهاليهم وأموالهم غيري، ٥ فخشيت على أهلي، فأردت أن أتخذ عندهم يدًا، وقد علمت أن الله تعالى ينزل عليهم بأسه، وأن كتابي لا يغني عنهم شيئًا.'' فصدقه وقبل عذره، فقال عمر: دعني يا رسول الله أضرب عنق هذا المنافق! فقال: وما يدريك يا عمر، لعل الله قد اطلع على أهل بدر فقال لهم: اعملوا ما شئتم فقد غفرت لكم. ففاضت عينا عمر، وقال: الله ورسوله أعلم، فنزلت.

١٠ [١٣٩٣]عدّى اتخذ إلى مفعوليه، وهما {عَدُوِّي}، و{أَوْلِيَاءَ}. والعدوّ فعول، من عدا، كعفوّ من عفا؛ ولكونه على زنة المصدر أوقع على الجمع إيقاعه على الواحد.

[١٣٩٤]فإن قلت: {تُلْقُونَ} بم يتعلق؟ قلت: يجوز أن يتعلق بـ{لَا تَتَّخِذُوا} حالًا من ضميره؛ وبـ{أَوْلِيَاءَ} صفة له. ويجوز أن يكون استئنافًا. فإن قلت: إذا جعلته صفة لـ{أَوْلِيَاءَ} وقد جرى على غير من هو له، فأين الضمير البارز، وهو قولك: تلقون ١٥ إليهم أنتم بالمودّة؟ قلت: ذلك إنما اشترطوه في الأسماء دون الأفعال، لو قيل: أولياء ملقين إليهم بالمودّة على الوصف لما كان بد من الضمير البارز.

[١٣٩٥]والإلقاء عبارة عن إيصال المودّة والإفضاء بها إليهم. يقال: ألقى إليه خراشي صدره، وأفضى إليه بقشوره. والباء في {بِالْمَوَدَّةِ} إما زائدة مؤكدة للتعدي مثلها في {وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ} [البقرة: ١٩٥]، وإما ثابتة على أن مفعول ٢٠ {تُلْقُونَ} محذوف. معناه: تلقون إليهم أخبار رسول الله بسبب المودّة التي بينكم وبينهم. وكذلك قوله {تُسِرُّونَ إِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ}، أي تفضون إليهم بمودتكم سرًا، أو تسرّون إليهم أسرار رسول الله بسبب المودّة التي بينكم وبينهم.

[1396] **Şayet** "وَقَدْ كَفَرُوا (…nankörce inkâr etmiş oldukları hâlde) ifadesi neyin hâlidir?" **dersen şöyle derim:** Ya لا تتخذوا (edinmeyin) ya da تلقون (iletiyorsunuz) ifadesinin hâlidir; mâna: "Onların durumu bu iken, onları velî edinmeyin yahut onlara sevgi beslemeyin!" şeklindedir. يُخْرِجُونَ ifadesi ya onların inkâr ve küstahlıklarının tefsiri olacak şekilde bir başlangıç cümlesidir ya da "nankörce inkâr etmiş oldukları hâlde" kısmının hâlidir. "İman ettiniz diye..." ifadesi de "çıkarıyorlar" fiilini gerekçelendirmektedir; yani sizi imanınızdan ötürü çıkardıkları hâlde…

[1397] "Çıkmışsanız…" kısmı, "edinmeyin!" ifadesine bağlıdır; "Beni *velî* kabul eden kimselerseniz, Benim düşmanlarımı velî edinmeyin." demektir. Nahiv bilginlerinin bu tür cümleler hakkındaki görüşleri; bunların, öncesi delâlet ettiği için cevabı hazfedilmiş şart cümlesi oldukları şeklindedir.[1]

[1398] تُسِرّون اليهم بالمودة ifadesi başlangıç cümlesi olup anlamı: "Gizli saklı yapmakla açıktan yapmanın, aralarında hiçbir fark olmaksızın benim ilmimde bir olduğunu ve benim, gizli saklı yaptıklarınıza Resulümü muttali kılacağımı bildiğiniz hâlde, böyle gizli kapaklı işlere tevessül etmekte sizin için ne tür bir fayda var ki!?" şeklindedir. "Hanginiz böyle bir şey yapmışsa," yani kim bu gizlemeyi işlemişse, hak ve doğru yolda yanılmış demektir.

[1399] Cahderî (بما جاءكم yerine) ***li**-mâ câeküm* okumuştur; bu, "Size gelen şeyden ötürü inkâr ettiler." demektir ki iman etmelerinin sebebi olması gereken şeyi inkârlarına sebep kılmaları anlamındadır.

2. Sizi bir ele geçirseler, size düşman kesilirler; ellerini ve dillerini kötülükle size uzatırlar ve sizin inkârcı bir nankör olmanızı isterler.

[1400] "Sizi bir ele geçirseler"; size galebe çalıp hakkınızdan gelseler, "size" katıksız bir düşmanlıkla "düşman kesilirler" ve -sizin onlara olduğunuz gibi- size dost olmazlar. Savaşma konusunda "ellerini ve" sövme konusunda "dillerini kötülükle size uzatırlar" ve keşke dininizden dönüp mürted olasınız diye arzularlar. O vakit böylelerine sevgi beslemek ve hayırhah davranmak sizden yana büyük bir hata ve benlikleriniz için bir yanılgı olacaktır. Tıpkı "Zira onlar size kötülük yapmaktan geri durmazlar." [Âl-i İmrân 3/118] âyetindeki gibi. **Şayet** "Allah Teâlâ şartın cevabını (يكونوا), şart (olan يثقفوكم) gibi muzari getirip, sonra nasıl mazi sîgasıyla وَدّوا buyurdu?" **dersen şöyle derim:** İ'râb ilmi açısından, *şart* konusunda her ne kadar *mazi*, muzari yerine geçerse de burada [ekstra] bir nükte mevcuttur; âdeta "Onlar her şeyden *önce* sizin inkâra düşüp, mürted olmanızı isterler" buyrulmaktadır;

1 Yani "Yurdunuzdan Benim uğrumda çıkmışsanız, Benim düşmanımı velî edinmeyin!" Burada, "Mekke'den Benim uğrumda cihat etmek ve Benim rızamı kazanmak amacıyla çıkmışsanız tabiî!.." şeklinde bir tariz de bulunmaktadır. / ed.

[١٣٩٦]فإن قلت: {وَقَدْ كَفَرُوا} حال مماذا؟ قلت: إما من {لَا تَتَّخِذُوا}، وإما من {تُلْقُونَ}، أي لا تتولوهم أو توادّونهم وهذه حالهم. و{يُخْرِجُونَ} استئناف كالتفسير لكفرهم وعتوّهم، أو حال من {كَفَروا}. و{أَنْ تُؤْمِنُوا} تعليل لـ{يُخْرِجُونَ}، أي يخرجونكم لإيمانكم.

٥ [١٣٩٧]و{إِنْ كُنتُم خَرَجْتُمْ} متعلق بـ{لَا تَتَّخِذُوا}، يعني لا تتولوا أعدائي إن كنتم أوليائي. وقول النحويين في مثله: هو شرط جوابه محذوف، لدلالة ما قبله عليه.

[١٣٩٨]و{تُسِرُّونَ} استئناف، ومعناه: أيّ طائل لكم في إسراركم وقد علمتم أن الإخفاء والإعلان سيّان في علمي لا تفاوت بينهما، وأنا مُطْلع رسولي على ما تسرون. {وَمَن يَفْعَلْهُ} ومن يفعل هذا الإسرار فقد أخطأ طريق الحق والصواب.

١٠ [١٣٩٩]وقرأ الجحدري «لما جاءكم»، أي كفروا لأجل ما جاءكم، بمعنى أن ما كان يجب أن يكون سبب إيمانهم جعلوه سببًا لكفرهم.

٢-﴿إِنْ يَثْقَفُوكُمْ يَكُونُوا لَكُمْ أَعْدَاءً وَيَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَأَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّوءِ وَوَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ﴾

[١٤٠٠]{إِن يَثْقَفُوكُمْ} إن يظفروا بكم ويتمكنوا منكم، {يَكُونُوا لَكُمْ أَعْدَاءً}

١٥ خالصي العداوة، ولا يكونوا لكم أولياء كما أنتم، {وَيَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَأَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّوءِ} بالقتال والشتم، وتمنوا لو ترتدّون عن دينكم؛ فإذن مودة أمثالهم ومناصحتهم خطأ عظيم منكم ومغالطة لأنفسكم. ونحوه قوله تعالى {لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا} [آل عمران: ١١٨] فإن قلت: كيف أورد جواب الشرط مضارعًا مثله ثم قال: {وَوَدُّوا} بلفظ الماضي؟ قلت: الماضي وإن كان يجري في باب الشرط مجرى المضارع

٢٠ في علم الإعراب، فإن فيه نكتة، كأنه قيل: وودّوا قبل كل شيء كفركم وارتدادكم،

yani onlar can alma, ırz ve namusu paralama adına size din ve dünyanın zararlarını topluca bulaştırmak isterler. Sizin birer inkârcıya dönüşmeniz ise onlara göre en öncelikli ve ilk sıradaki zarardır; çünkü dinin sizin açınızdan kendi canlarınızdan daha aziz olduğunu bilmektedirler; zira siz *din*leri uğrunda *can*larını veren kimselersiniz. Düşmana göre en önemli şey de sahibi nezdinde en değerli olan şeye kastetmektir.

3. Size akrabalarınız da fayda vermeyecektir çocuklarınız da. Kıyamet günü, (hakemlik ederek) aranızı Allah ayıracaktır... Yaptıklarınızı Allah görmektedir!

[1401] "Size" kendilerini korumak için inkârcıları velî edinip yakınlık kurduğunuz *erhâm*ınız yani "akrabalarınız da fayda vermeyecektir çocuklarınız da." Sonra şöyle buyurdu: "Kıyamet günü sizinle" yakınlarınızın ve evlatlarınızın "arasını ayıracaktır." *"İşte o gün, kaçacaktır insan kardeşinden, annesinden, babasından, hayat arkadaşından, oğullarından..."* ['Abese 80/34-36] O hâlde size ne oluyor ki, yarın sizden kaçacak olanların hakkını gözetme adına Allah'ın hakkını terk ediyorsunuz?

[1402] Allah Teâlâ, onların inkârcılarla dostluk kurmalarının yanlışlığını; ilkin, dostluk kurdukları kimselerin hâline râci bir şey ile, ikincide ise 'dostluk kurmayı' [güya] gerektiren kimselere râci bir şey ile ortaya koymuş ve teveccüh ettikleri şeyin nereden bakarsan bak bâtıl olduğunu kendilerine göstermiştir.

[1403] (يفصل) meçhul sîga ile *yufsalu* ve *yufessalu*; ma'lûm sîga ile *yafsılu* ve *yufassılu* şeklinde de okunmuştur ki fâ'il (yani hükmünü vererek araları ayıracak olan) Allah Teâlâ'dır. Yine Nûn ile *nafsılu* ve *nufassılu* şeklinde de okunmuştur.[1]

4. Gerçek şu ki İbrâhim'de ve beraberindekilerde sizin iç in güzel bir örneklik vardır. Hani -İbrâhim'in, babasına "Senin bağışlanman için dua edeceğim; senin için yapabileceğim başka bir şey yok!.." demesi müstesna- kavimlerine şöyle demişlerdi: "Biz sizden de Allah'tan başka taptığınız şeylerden de kesinlikle uzağız; sizi reddettik! Artık siz de sadece Allah'a iman edinceye kadar bizimle sizin aranızda düşmanlık ve nefret belirmiştir!" (Şöyle dua ediyorlardı:) "Ya Rabbi! Sadece Sana güvenip dayandık; yalnız Sana yöneldik... Yalnız Sanadır çünkü nihaî dönüş!"

5. "Ya Rabbi! Bizi, nankörce inkâr edenlerin sınanma vesilesi hâline getirme. Bizi bağışla ya Rabbi! Sadece Sensin mutlak izzet ve hikmet sahibi."

1 *Yufsalu* ([araları] ayrılacaktır) *yufessalu* (... bir bir ayrılacaktır), *yafsılu* ([aralarını Allah] ayıracaktır) *yufassılu* ([... Allah] bir bir ayıracaktır), *nafsılu* (... ayıracağız) *nufassılu* (... bir bir ayıcağız). / ed.

يعني أنهم يريدون أن يلحقوا بكم مضارّ الدنيا والدين جميعًا من قتل الأنفس، وتمزيق الأعراض، وردّكم كفارًا أسبق المضارّ عندهم وأوّلها؛ لعلمهم أن الدين أعز عليكم من أرواحكم، لأنكم بذّالون لها دونه، والعدوّ أهم شيء عنده أن يقصد أعز شيء عند صاحبه.

٥ ٣-﴿لَنْ تَنْفَعَكُمْ أَرْحَامُكُمْ وَلا أَوْلادُكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَفْصِلُ بَيْنَكُمْ وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

[١٤٠١] {لَنْ تَنفَعَكُمْ أرْحَامُكُمْ} أي قراباتكم {وَلَا أوْلَادُكُمْ} الذين توالون الكفار من أجلهم وتتقربون إليهم محاماة عليهم. ثم قال: {يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَفْصِلُ بَيْنَكُمْ} وبين أقاربكم وأولادكم؛ {يَوْمَ يَفِرُّ المرء مِنْ أَخِيهِ...} [عبس: ٣٤] الآية. فما لكم ترفضون

١٠ حق الله مراعاة لحق من يفرّ منكم غدًا؟!

[١٤٠٢] خطّأ رأيهم في موالاة الكفار بما يرجع إلى حال من والوه أوّلًا، ثم بما يرجع إلى حال من اقتضى تلك الموالاة ثانيًا؛ ليريهم أن ما أقدموا عليه من أي جهة نظرت فيه وجدته باطلًا.

[١٤٠٣] قرئ «يُفصَل» و«يُفصَّل»، على البناء للمفعول. و«يَفصِل»، و«يُفصِّل»،

١٥ على البناء للفاعل -وهو الله عزّ وجل- و«نفْصِل» و«نفَصّل»، بالنون.

٤-﴿قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَآءُ مِنْكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ كَفَرْنَا بِكُمْ وَبَدَا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةُ وَالْبَغْضَاءُ أَبَدًا حَتَّى تُؤْمِنُوا بِاللهِ وَحْدَهُ إِلا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لأَبِيهِ لأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ وَمَا أَمْلِكُ لَكَ مِنَ اللهِ مِنْ شَيْءٍ رَبَّنَا عَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا وَإِلَيْكَ أَنَبْنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ﴾

٢٠ ٥-﴿رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَاغْفِرْ لَنَا رَبَّنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[1404] (اسوة) *üsvet*[un] ve *isvet*[un] şeklinde okunmuş olup örnek alınıp uyulacak olanın ismidir; yani onlarda [İbrâhim ve beraberindekilerde] örnek alınıp takip edilecek güzel ve hoş bir yol vardır ki o da kavimlerinin inkârcılarına söylemiş oldukları şeylerdir. Şöyle ki onlara düşmanlığı açıkça sergilemişler, iç dünyalarını bütün çıplaklığıyla kendilerine açıp,[1] öfke ve düşmanlığı ortaya koymuşlardı. Onlara olan öfke ve düşmanlıklarının sırf onların Allah'ı inkâr etmeleri sebebiyle olduğunu, bu sebep gündemde kaldıkça düşmanlığın da devam edeceğini, öyle ki inkârlarını izale edip, bir olan Allah'a iman ettikleri takdirde düşmanlığın dostluğa, öfkenin sevgiye, hışmın muhabbete dönüşeceğini açıkça ifade etmiş ve böylece şaibesiz bir iman sergilemişlerdi. "Sizi" ve Allah'tan başka tapmakta olduklarınızı "reddettik" demek, "Sizin durumunuzu da ilâhlarınızın durumunu da kāle almıyoruz; nezdimizde hiçbir değeriniz yok!" demektir.

[1405] **Şayet** "Yalnız İbrâhim'in ('…' şeklindeki) sözü başka' ifadesi neyin istisnasıdır?" **dersen şöyle derim:** "Güzel bir örneklik"in istisnasıdır; çünkü "güzel bir örneklik"le inananların, 'model almalarını ve izlenecek bir *sünnet* hâline getirmelerini gerektiren sözlerini' kastetmiştir.

[1406] **Şayet** "لَاَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ Senin bağışlanman için dua edeceğim." ifadesi "güzel bir örneklik"ten istisna kılınacaksa, وَمَا اَمْلِكُ لَكَ مِنَ اللّٰهِ مِنْ شَيْءٍ (Senin için yapabileceğim başka bir şey yok!) ifadesi ne olacak? Zira bu, istisna kılmaya uygun değil. "De ki: *[Allah; Meryem oğlu Mesih'i, anasını ve yeryüzünde olanların tamamını helâk etmek istese]* Allah'a karşı kim ne yapabilir?" [Mâide 5/17] âyetine dikkat et!"[2] **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ Hazret-i İbrâhim'in, babasına söylediği sözün tamamını istisna etmek istemiş olup istisnanın amacı 'babasına kendisi için istiğfarda bulunacağına dair ileri tarihli bir randevu vermesi'dir;[3] devamında yer alan kısım ise bunun üzerine kurulu ve buna tâbidir. Hazret-i İbrâhim, âdeta: "Ben senin için istiğfarda bulunacağım. Zaten istiğfardan başkasına da gücüm yetmez." demektedir.

[1407] **Şayet** "Ya Rabbi! Sadece Sana güvenip dayandık...' ifadesi nereye bağlıdır?" **dersen şöyle derim:** Bu, istisnanın öncesiyle irtibatlı olup "güzel örneklik" kapsamındadır. Mânanın, "Ya Rabbi!..' deyiniz." şeklinde olması da caiz olup bu da; (i) böyle söylemeleri konusunda Allah'tan müminlere bir emir ve talim, (ii) inkârcılarla alâkalarını kesip onlardan uzak durma konusunda İbrâhim ve kavminin örnek alınmasına yönelik tavsiyeyi tamamlama, (iii) kendilerinden sadır olan eksiklikler için istiğfarda bulunmaları

1 Mot-a-mot: "Onlara değneğin kabuğunu soyup." / çev.

2 Yani, İbrâhim Peygamber ilgili Mâide âyetinde belirtilen gayet doğru ve isabetli bir söz söylemiş. Bu, neden 'örneklik'ten istisna edilmiş sayılıyor ki?! / ed.

3 Yani 'örneklik' kapsamının dışına çıkartılan budur. / ed.

[١٤٠٤]وقرئ «أسوة»، و«إسوة» وهو اسم المؤتسى به، أي كان فيهم مذهب حسن مرضي بأن يؤتسى به ويتبع أثره، وهو قولهم لكفار قومهم ما قالوا؛ حيث كاشفوهم بالعداوة وقشروا لهم العصا، وأظهروا البغضاء والمقت، وصرحوا بأن سبب عداوتهم وبغضائهم ليس إلا كفرهم بالله؛ وما دام هذا السبب قائمًا كانت العداوة قائمة، حتى إن أزالوه وآمنوا بالله وحده انقلبت العداوة موالاة، والبغضاء محبة، والمقت مِقَةً، فأفصحوا عن محض الإخلاص. ومعنى «كَفَرْنَا بِكُمْ وبما تعبدون من دون الله» أنا لا نعتدّ بشأنكم ولا بشأن آلهتكم، وما أنتم عندنا على شيء.

[١٤٠٥]فإن قلت: مم استثني قوله {إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ}؟ قلت: من قوله {أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ}، لأنه أراد بالأسوة الحسنة قولهم الذي حق عليهم أن يأتسوا به ويتخذونه سنة يستنون بها.

[١٤٠٦]فإن قلت: فإن كان قوله {لأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ} مستثنى من القول الذي هو أسوة حسنة، فما بال قوله {وَمَا أَمْلِكُ لَكَ مِنَ اللهِ مِن شَيْءٍ} وهو غير حقيق بالاستثناء. ألا ترى إلى قوله {قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ مِنَ اللهِ شَيْئًا} [المائدة: ١٧]. قلت: أراد استثناء جملة قوله لأبيه، والقصد إلى موعد الاستغفار له، وما بعده مبنيّ عليه وتابع له، كأنه قال: أنا أستغفر لك وما في طاقتي إلا الاستغفار.

[١٤٠٧]فإن قلت: بم اتصل قوله {رَبَّنَا عَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا}؟ قلت: بما قبل الاستثناء، وهو من جملة الأسوة الحسنة. ويجوز أن يكون المعنى: قولوا ربنا، أمرًا من الله تعالى للمؤمنين بأن يقولوه، وتعليمًا منه لهم تتميمًا لما وصاهم به من قطع العلائق بينهم وبين الكفار، والائتساء بإبراهيم وقومه في البراءة منهم،

ve Allah'a yönelmeleri ve ehl-i küfrün baskı ve işkenceleri karşısında O'na sığınmaları gerektiğine dikkat çekme niteliğindedir.

[1408] (براء) *şurakâu* vezninde *buraâ'u, zırâf*^{un} vezninde *birâ'*^{un}, kesre zammeye çevrilerek *ruhâl*^{un} ve *rubâb*^{un} vezninde *burâ'*^{un} ve mastar 'sıfat' yapılarak *berâ'*^{un} şeklinde okunmuştur ki *berâ'*^{un} ve *berâ'et*^{un} kelimeleri *zamâ'*^{un} ve *zamâet*^{un} kelimeleri gibidir.

6. Evet; onlarda, sizin için; Allah'a ve 'Son Gün'e yönelik endişe ve ümitleri bulunanlar için güzel bir örneklik vardır. Kim de yüz çevirirse, şüphesiz, Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur; 'bizatihi hamde lâyık'tır (Ganî, Hamîd).

[1409] Daha sonra Allah müminler için ekstra bir anlatım ve pekiştirme olarak Hazret-i İbrâhim ve kavminin örnek alınması teşvikini tekrarlamıştır. Pekiştirmenin son derecesi olması bakımından cümleyi kasemle başlatarak getirmesi de bu yüzdendir. "Allah'a ve 'Son Gün'e yönelik endişe ve ümitleri bulunanlar için" ifadesini "sizin için"den bedel kılıp, hemen peşinden "Kim de yüz çevirirse, şüphesiz Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur; bizatihi hamde lâyıktır." kısmını sevk etmiş ve böylece getirmediği tekit türü bırakmamıştır.

7. Bakarsınız, Allah; bunlardan düşman olduğunuz kimselerle aranızda bir sevgi peyda eder. Allah kudretlidir... Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1410] Bu âyetler nâzil olunca müminler, müşrik babaları, oğulları ve tüm akrabalarına karşı amansız bir düşmanlık ve boykot tavrı sergilemişlerdi. İşte Allah, onların böylesine ciddi ve sabırlı olduklarını ve (müşrik yakınlarıyla) dostluk ve irtibatı mübah kılacak sebebi temenni edip durduklarını görünce, onlara acımış ve arzuladıkları şeyi müyesser kılacağını onlara vaat etmişti. İşte kendilerine Mekke'nin fethini müyesser kılınca, onları bu temennilerine nâil eylemiş; kavimleri Müslüman olmuş ve karşılıklı sevgi ve samimiyet kemale ermişti. Söylendiğine göre Peygamber (s.a.) (Ebû Süfyân'ın kızı olan) Ümmü Habîbe (v. 44/664) ile evlenmiş; buna bağlı olarak da o esnada Ebû Süfyân'ın tabiatı yumuşamış ve düşmanlıktaki sertliği tavsamıştı. Ümmü Habîbe daha önce Müslüman olmuş ve kocası Ubeydullah b. Cahş ile beraber Habeşistan'a hicret etmişti. Ubeydullah (sonradan) Hıristiyan olmuş ve Ümmü Habîbe'yi de Hıristiyanlığa zorlamıştı. Ümmü Habîbe ise bundan kaçınıp, dininde sebat göstermiş ve (bilâhare) kocası vefat etmişti. Nihayet Peygamber (s.a.) Necâşî'ye elçi gönderip,

وتنبيهًا على الإنابة إلى الله والاستعاذة به من فتنة أهل الكفر، والاستغفار مما فرط منهم.

[١٤٠٨]وقرى «برآء» كشركاء، و«براء» كظراف. و«براء»، على إبدال الضم من الكسر، كرخال ورباب، و«براء»، على الوصف بالمصدر. والبراء والبراءة كالظماء والظماءة.

٦-﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيهِمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُو اللهَ وَالْيَوْمَ الآخِرَ وَمَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾

[١٤٠٩]ثم كرّر الحث على الائتساء بإبراهيم وقومه تقريرًا وتأكيدًا عليهم، ولذلك جاء به مصدّرًا بالقسم، لأنه الغاية في التأكيد، وأبدل عن قوله {لَكُمْ} قوله {لِمَنْ كَانَ يَرْجُو اللهَ وَالْيَوْمَ الْأخِرَ} وعقبه بقوله {وَمَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ} فلم يترك نوعًا من التأكيد إلا جاء به.

٧-﴿عَسَى اللهُ أَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذِينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوَدَّةً وَاللهُ قَدِيرٌ وَاللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٤١٠]ولما نزلت هذه الآيات تشدَّد المؤمنون في عداوة آبائهم وأبنائهم وجميع أقربائهم من المشركين ومقاطعتهم، فلما رأى الله عز وجل منهم الجدّ والصبر على الوجه الشديد وطول التمني للسبب الذي يبيح لهم الموالاة والمواصلة رحمهم فوعدهم تيسير ما تمنوه. فلما يسر فتح مكة أظفرهم الله بأمنيتهم، فأسلم قومهم، وتمّ بينهم من التحاب والتصافي ما تمّ. وقيل: تزوّج رسول الله ﷺ أمّ حبيبة، فلانت عند ذلك عريكة أبي سفيان واسترخت شكيمته في العداوة. وكانت أمّ حبيبة قد أسلمت وهاجرت مع زوجها عبيد الله بن جحش إلى الحبشة، فتنصّر وأرادها على النصرانية، فأبت وصبرت على دينها، ومات زوجها؛ فبعث رسول الله ﷺ إلى النجاشي

Ümmü Habîbe'yi kendisine istetmiş, o da Ümmü Habîbe'ye mehir olarak Peygamber adına dört yüz altın vermişti. Bu haber Ümmü Habîbe'nin babasına ulaşınca; "Tam bir babayiğit bu!.."[1] demişti. [*Ebû Dâvûd*, "Kitâbü'n-Nikâh", 29]

[1411] "Ola ki..." Bu, hükümdarların âdetine göre Allah'ın bir vaadidir; zira hükümdarlar [kendilerine arz edilen] bir ihtiyacın görülmesi noktasında "olabilir" veya "belki" derler; ama işlerinin tamam olduğu konusunda ihtiyaç sahiplerinde herhangi bir şüphe kalmaz. Yahut Allah Teâlâ bununla müminleri ümitlendirmeyi kastetmiştir.

[1412] "Allah" kalpleri dönüştürmeye, hâlleri değiştirmeye ve sevgi köprüleri kurmaya karşı "kudretlidir. Allah" Müslüman olacak müşrikleri "bağışlayıcıdır, merhametlidir."

8. Sizinle din savaşı yapmamış ve sizi yurdunuzdan çıkarmamış olanlara iyilik etmenizi ve onlara eşit davranmanızı Allah size yasaklamaz. Âdil olanları Allah elbette sever.

9. Allah size sadece; sizinle din uğrunda savaşan, sizi yurdunuzdan çıkaran ve çıkarılmanıza yardım eden kimseleri velî edinmenizi yasaklamaktadır. Kim bunları velî edinirse, bunlardır işte zalimler!

[1413] "...lara iyilik etmenizi." ifadesi, "Sizinle din savaşı yapmamış olanlar"a; "...leri veli edinmenizi" ifadesi ise "sizinle din uğrunda savaşan kimseler"e karşılıktır. Mâna: "Allah şunlara iyilik etmenizi yasaklamaz. Ancak şunları *velî* edinmenizi yasaklar." şeklindedir. Bu da aynı şekilde tavizsiz düşmanlıkları ve ciddiyetleri sebebiyle onlar için bir rahmet ve kavimlerinin Müslüman olmasını müyesser kılması sebebiyle Allah'ın rahmeti için bir başlangıçtır. Şöyle ki; Allah müminlerle açıkça savaşmayan ve onları yurtlarından çıkarmayanlarla ilişki kurma hususunda müminlere ruhsat tanımıştır. Allah Teâlâ'nın bunlarla Huzâ'a kabilesini kastettiği de söylenir; zira onlar kendisiyle savaşmayacakları ve onun aleyhine başkalarına yardım etmeyeceklerine dair Peygamber (s.a.) ile barış imzalamışlardı. Mücahid'den rivâyet edildiğine göre ise, bunlar Mekke'de iman edip, henüz hicret etmemiş olanlardır. Yine bunların kadınlar ve çocuklar olduğu da söylenmiştir. Yine denildiğine göre Ebû Bekr'in kızı Esma'ya annesi Katîle bint Abdul'uzzâ müşrik iken hediyeler getirmiş, Esmâ da bunları kabul etmemiş ve annesinin içeri girmesine izin vermemişti de bu âyet inmişti.

---

1 ذلك الفحل لا يُقْدَعُ أنفه mot-a-mot: "Bu aygırın burnuna vurulmaz!" *Fahl* hayvanlarda 'güçlü erkek'ler için kullanılır. *Kad-'i enf* ise üzerine binilmek istenen hayvanın burnuna vurulmasını ifade eder; burnuna vurulan hayvan, rahatça durup sahibini üzerine binmesine müsaade etmektedir. Demek istiyor ki; *Muhammed, öyle burnuna vurularak üstüne binilebilecek bir aygır değil! [Tam bir babayiğit yani]!* O sırada Müşriklerin elebaşı olan Ebu Süfyan'ın, bunu bir yandan nefretle ama ayrıca, belli belirsiz bir takdir hissiyle söylediği anlaşılıyor. İfadenin kerîm / değerli anlamında bir mecaz olduğu da söylenmiştir. / ed.

فخطبها عليه، وساق عنه إليها مهرها أربعمائة دينار، وبلغ ذلك أباها فقال: ذلك الفحل لا يُقْدَعُ أنفه!

[١٤١١]و{عَسَى} وعد من الله على عادات الملوك، حيث يقولون في بعض الحوائج: عسى أو لعل، فلا تبقى شبهة للمحتاج في تمام ذلك. أو قصد به إطماع المؤمنين.

[١٤١٢] {وَاللَّهُ قَدِيرٌ} على تقليب القلوب وتغيير الأحوال وتسهيل أسباب المودة {وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ} لمن أسلم من المشركين.

٨-﴿لا يَنْهَاكُمُ اللهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾

٩-﴿إِنَّمَا يَنْهَاكُمُ اللهُ عَنِ الَّذِينَ قَاتَلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَأَخْرَجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ وَظَاهَرُوا عَلَى إِخْرَاجِكُمْ أَنْ تَوَلَّوْهُمْ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

[١٤١٣]{أَن تَبَرُّوهُمْ} بدل من {الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ}، وكذلك {أَن تَوَلَّوْهُمْ} من {الَّذِينَ قَاتَلُوكُمْ}. والمعنى: لا ينهاكم عن مبرّة هؤلاء، وإنما ينهاكم عن تولى هؤلاء. وهذا أيضًا رحمة لهم لتشدّدهم وجدّهم في العداوة متقدّمة لرحمته بتيسير إسلام قومهم، حيث رخص لهم في صلة من لم يجاهر منهم بقتال المؤمنين وإخراجهم من ديارهم. وقيل: أراد بهم خزاعة وكانوا صالحوا رسول الله ﷺ على أن لا يقاتلوه ولا يعينوا عليه. وعن مجاهد: هم الذين آمنوا بمكة ولم يهاجروا. وقيل: هم النساء والصبيان. وقيل: قدمت على أسماء بنت أبي بكر أمّها قتيلة بنت عبد العزى -وهي مشركة- بهدايا، فلم تقبلها ولم تأذن لها في الدخول، فنزلت،

Bunun üzerine Peygamber (s.a.) Esmâ'ya annesini içeri almasını, hediyelerini kabul etmesini ve kendisine ikramda bulunup, güzel davranmasını emretmişti.

[1414] Katâde'den gelen rivâyete göre, savaş âyeti bu âyeti neshetmiştir.

[1415] "Ve onlara eşit davranmanızı" onlara eşitlikle hükmetmenizi,[1] onlara zulmet*meme*nizi… Allah'ın müminlere; müşriklere hakça muamelede bulunmayı ve onlara zulmetmekten sakınmayı tavsiye etmesi, Müslüman kardeşine zulme cüret eden bir Müslümanın durumunun vahamet ve çirkinliğini anlatmak açısından sana yeter.

10. Ey iman edenler! (İnkârcı erkeklerle evli) mümin kadınlar, hicret ederek yanınıza geldikleri vakit, onları imtihan edin. -Aslında, iman edip etmediklerini Allah çok iyi bilmektedir.- Mümin olduklarını anlarsanız, onları inkârcı nankörlere iâde etmeyin; çünkü ne bunlar onlara ne de onlar bunlara helâldir. Yalnız, -yaptıkları harcamaları- kocalarına verin. O (kadı)nlara mehirlerini verdiğiniz takdirde, onları nikâhlamanızda sakınca yoktur. Siz de inkârcı nankör kadınları nikâhınız altında tutmayın. Ama hem siz yaptığınız harcamaları isteyin hem de onlar (yani, eşi sizin yanınıza kaçan inkârcılar) yaptıkları harcamaları istesinler. Bu, Allah'ın hükmüdür; aranızda böyle hükmediyor. Allah 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir (Alîm, Hakîm).

[1416] "Mümin kadınlar, (hicret ederek) yanınıza geldikleri vakit..." Allah bu kadınları; *kelime-i şehadet*i söyleyerek, dilleriyle tasdik ettikleri ve kendilerinden buna aykırı bir şey ortaya çıkmadığı için -yahut imtihan vesilesiyle imanları yakında sübut bulacağı için- "*mümin* kadınlar" diye isimlendirmiştir.

[1417] "Onları imtihan edin." İmanlarının doğruluğuna dair zann-ı galip sahibi olmanız için onlara yemin verdirerek ve emareleri inceleyerek onları sınayın! Peygamber (s.a.) sınanacak kadına: "Kocana olan öfkenden dolayı çıkmadığına dair, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah'a yemin eder misin? Bir memleketi sevmeyip, başka bir memlekete rağbetten ötürü çıkmadığına dair Allah'a yemin eder misin? Herhangi bir dünyalık talebiyle çıkmadığına dair Allah'a yemin eder misin? Tamamen Allah ve Resulü'nün sevgisinden dolayı çıktığına dair Allah'a yemin eder misin?" diyordu.

[1418] "Aslında, iman edip etmediklerini Allah" sizden "daha iyi bilmektedir." Çünkü siz bu konuda iç dünyanızın tatmin olacağı bir bilgi kesp etmiş değilsiniz. Her ne kadar siz onları yemine çekseniz ve hâllerine muttali olsanız bile, bu husustaki gerçek bilgi Allah'ın nezdindedir.

1 Yani onlarla dindaşlarınız arasındaki dâvalarda taraf tutmamanızı. / ed.

فأمرها رسول الله صلى الله تعالى عليه وآله وسلم أن تدخلها وتقبل منها وتكرمها وتحسن إليها.

[١٤١٤] وعن قتادة: نسختها آية القتال.

[١٤١٥] {وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ} وتقضوا إليهم بالقسط ولا تظلموهم. وناهيك بتوصية ٥ الله المؤمنين أن يستعملوا القسط مع المشركين به ويتحاموا ظلمهم، مترجمة عن حال مسلم يجترئ على ظلم أخيه المسلم.

١٠-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَامْتَحِنُوهُنَّ اللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِهِنَّ فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ لَا هُنَّ حِلٌّ لَهُمْ وَلَا هُمْ يَحِلُّونَ لَهُنَّ وَآتُوهُمْ مَا أَنْفَقُوا وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ إِذَا ١٠ آتَيْتُمُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ وَلَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكَوَافِرِ وَاسْأَلُوا مَا أَنْفَقْتُمْ وَلْيَسْأَلُوا مَا أَنْفَقُوا ذَلِكُمْ حُكْمُ اللَّهِ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[١٤١٦] {إِذَا جَآءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ} سماهنّ مؤمنات لتصديقهنّ بألسنتهنّ ونطقهنّ بكلمة الشهادة ولم يظهر منهنّ ما ينافي ذلك، أو لأنهن مشارفات لثبات إيمانهم بالامتحان.

١٥ [١٤١٧] {فَامْتَحِنُوهُنَّ} فابتلوهن بالحلف والنظر في الأمارات ليغلب على ظنونكم صدق إيمانهن. وكان رسول الله ﷺ يقول للممتحنة: بالله الذي لا إله إلا هو ما خرجت من بغض زوج، بالله ما خرجت رغبة عن أرض إلى أرض، بالله ما خرجت التماس دنيا، بالله ما خرجت إلا حبًا لله ولرسوله.

[١٤١٨] {اَللهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِهِنَّ} منكم، لأنكم لا تكسبون فيه علمًا تطمئن معه ٢٠ نفوسكم، وإن استحلفتموهن ورزتم أحوالهن، وعند الله حقيقة العلم به.

[1419] Yemin verdirme ve emarelerin ortaya çıkması sayesinde oluşan zannı galipten ibaret; gücünüzün elverdiği bir bilgiyle "mümin olduklarını kesin olarak anlarsanız, onları inkârcı nankörlere iade etmeyin" yani müşrik kocalarına geri vermeyin! Çünkü mümin bir kadınla müşrik bir erkek arasında hiçbir helâllik bağı yoktur.

[1420] "Yalnız, yaptıkları harcamaları" o kadınlara vermiş oldukları mehirlerin muâdilini "onlara" kocalarına geri "verin." Zira Hudeybiye anlaşmasında "Mekkelilerden size kim gelirse onlara iade edilecek; fakat sizden kim Mekke'ye gelirse size iade edilmeyecek." deniliyordu. Bunu böylece yazılı bir belge hâlinde mühürlemişlerdi. Nihayet Hazret-i Peygamber Hudeybiye'de iken Eslem kabilesinden Sübey'a bint Hâris Müslüman olarak gelmiş, bunun üzerine kadının kocası Müsâfir el-Mahzûmî -bir söylentiye göre Sayfî b. er-Râhib- çıkagelmiş ve "Muhammed! Karımı bana geri ver! Zira sen bizden sana gelenleri bize iade edeceğini şart koşmuştun. Daha yazılı anlaşmanın mührü kurumadı!.." demişti. Bunun üzerine (durumu) açıklamak üzere bu âyet inmişti; zira söz konusu şart kadınlar değil, sadece erkeklere dairdi. Dahhâk'tan rivâyet edildiğine göre Peygamber (s.a.) ile müşrikler arasında: "Bizden sana senin dininden olmayan bir kadın geldiğinde, onu mutlaka bize iade edeceksin! Şayet o kadın senin dinine girerse ve onun da bir kocası varsa, o kocanın o kadına yaptığı harcamaları o kocaya iade edeceksin!" şeklinde bir sözleşme vardı. Hazret-i Peygamber de benzer bir şart koşmuştu. Katâde'den rivâyet edildiğine göre; Berâe sûresi sonradan bu hükmü ve anlaşmayı neshetmiştir. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) kadına yemin ettirmiş, kadın yemin edince, Hazret-i Peygamber kadının kocasına, yaptığı harcamaları vermiş, Hazret-i Ömer de kadını kendine almıştı.

[1421] **Şayet** "فان علمتموهن مؤمنات (*Mümin olduklarını anlarsanız*) ifadesinde, aslında *zan* olan bir kanaatten nasıl kesin bilgi diye bahsedilmiş?" **dersen şöyle derim:** Zann-ı galibin yanı sıra içtihat ve kıyasın ulaştırdığı şeyin bilgi yerine geçeceğini ve bunun sahibinin, "Hakkında bilgi sahibi olmadığın şeyin ardına düşme…" [İsrâ 17/36] âyetinin kapsamına dâhil olmayacağını bildirmek için.

[1422] **Şayet** "*Allah onların imanlarını daha iyi bilir.'* ifadesinin sağladığı ekstra bilgi nedir; zira bu hiçbir şüpheye mahal kalmayacak derecede bilinmektedir zaten?" **dersen şöyle derim:** Bunun sağladığı ekstra bilgi, o kadınların imanının içyüzünü denetleme adına ruhun mutmain olacağı ve kalbin rahatlayacağı şeye sizin asla yol bulamayacağınızı beyan etmektir; zira bu, bütün gaypları bilen Zat'ın kendisine tahsis ettiği bir şeydir. Burada ayrıca, imtihanın sağladığı kadarlık bir bilginin bu konuda yeterli olacağı ve sizin sorumluluğunuzun bunun ötesine geçmeyeceği açıklanmaktadır.

[١٤١٩] {فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ} العلم الذي تبلغه طاقتكم، وهو الظن الغالب بالحلف وظهور الأمارات {فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ} فلا تردّوهن إلى أزواجهن المشركين، لأنه لا حلّ بين المؤمنة والمشرك.

[١٤٢٠] {وَآتُوهُمْ مَا أَنفَقُوا} وأعطوا أزواجهنّ مثل ما دفعوا إليهنّ من المهور.

٥ وذلك: أن صلح الحديبية كان على أن من أتاكم من أهل مكة ردّ إليهم، ومن أتى منكم مكة لم يردّ إليكم؛ وكتبوا بذلك كتابًا وختموه، فجاءت سبيعة بنت الحرث الأسلمية مسلمة والنبي ﷺ بالحديبية، فأقبل زوجها مسافر المخزومي -وقيل: صيفي بن الراهب- فقال: يا محمد، اردد عليّ امرأتي، فإنك قد شرطت لنا أن ترد علينا من أتاك منا، وهذه طينة الكتاب لم تجف، فنزلت بيانًا لأن الشرط إنما كان في الرجال دون

١٠ النساء. وعن الضحاك: كان بين رسول الله ﷺ وبين المشركين عهد: أن لا تأتيك منا امرأة ليست على دينك إلا رددتها إلينا، فإن دخلت في دينك ولها زوج أن تردّ على زوجها الذي أنفق عليها، وللنبي ﷺ من الشرط مثل ذلك. وعن قتادة: ثم نسخ هذا الحكم وهذا العهد براءة، فاستحلفها رسول الله ﷺ فحلفت، فأعطى زوجها ما أنفق وتزوّجها عمر.

١٥ [١٤٢١] فإن قلت: كيف سمى الظنّ علمًا في قوله {فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ}؟ قلت: إيذانًا بأن الظن الغالب وما يفضي إليه الاجتهاد والقياس جار مجرى العلم، وأن صاحبه غير داخل في قوله {وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ} [الإسراء: ٣٦].

[١٤٢٢] فإن قلت: فما فائدة قوله {اللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِهِنَّ} وذلك معلوم لا شبهة فيه؟ قلت: فائدته بيان أن لا سبيل لكم إلى ما تطمئن به النفس ويثلج به الصدر من الإحاطة

٢٠ بحقيقة إيمانهن. فإنّ ذلك مما استأثر به علام الغيوب، وأن ما يؤدي إليه الامتحان من العلم كاف في ذلك، وأن تكليفكم لا يعدوه.

[1423] Daha sonra Allah, *ücret*lerini, yani *mehir*lerini -zira mehir kadının cinsel organının ücretidir- verdikleri takdirde bu muhacir kadınların nikâhlanmasına dair vebali müminlerden nefyetmiştir. "Ücretler" ile de başka değil; ya (eski) kocalarına vermeleri için o kadınlara verilmiş olan şey kastedilmekte olup böylece onlarla evlenilmesinin mubah olabilmesi için onun önceden verilmesi şart koşulmaktadır ya da bunun kendilerine borç yollu verilmesi ve sonra kendileriyle evlenilmesi hâlinde bunda bir beis olmayacağı yahut kocalarına verilenlerin mehir yerine geçmeyeceği ve mutlaka mehir verilmesi gerekeceğinin kendilerine açıklanması kastedilmektedir. İşte Ebû Hanîfe, iki eşten birinin Müslüman veya zimmî olarak *dârulharp*ten çıkması ve diğer eşin *dârulharp*te kalması hâlinde ayrılık vâki olacağına bu âyeti hüccet getirmiş ve muhacir kadın için iddet beklemeyi gerekli görmeyip, hamile olmaması şartıyla onun nikâhlanmasını mubah görmüştür.

[1424] "Kâfir kadınları nikâhınız altında tutmayın!" (بعِصَمِ الكَوَافِرِ ifadesindeki) *'ismet*, sayesinde korunulacak akit ve sebep demektir; yani ne sizin ne onların… Sizinle onlar arasında herhangi bir evlilik tutamağı ve zevciyet alâkası kalmasın! İbn Abbas demiştir ki "[Muhacirlerden] her kimin Mekke'de kâfir bir karısı kalmışsa sakın onu hanımlarından saymasın! Zira yurt farklılığı (*dârulislâm - dârulharp*), kadının kocasıyla arasındaki nikâh bağını kopartır." en-Naha'î'den (v. 96/714) rivâyet edildiğine göre (söz konusu kadınlar) Müslüman oldukları hâlde *dârulharb*e iltihak etmekle kâfir olan kadınlardır. Mücahid'den rivâyet edildiğine göre Allah Teâlâ müminlere, kâfirlerle kalan karılarını boşamayı ve onlardan ayrılmayı emretmektedir.

[1425] "Ama hem siz" kâfirlere katılan eşlerinizin mehirleri namına "yaptığınız harcamaları isteyin hem de onlar" hicret eden kadınlarının mehirleri namına "yaptıkları harcamaları istesinler."

[1426] (ولا تمسكوا) şeddesiz olarak *ve lâ tumsikû*, şeddeli olarak *ve lâ tumessikû* ve *-lâ tetemessekû* açılımında olmak üzere- *lâ temessekû* şeklinde okunmuştur.

[1427] "Bu", yani bu âyette belirtilenlerin yekûnu "Allah'ın hükmüdür."

[1428] "O, aranızda böyle hükmediyor." ifadesi yeni bir cümledir. Yahut (i) zamirin hazfedilmesine binaen "Allah'ın hükmü"nden hâl vaki olmuştur; yani "Allah'ın hükme bağladığı" demektir. (ii) Yahut mübalağa tarzı üzere hüküm *hâkim* anlamında kullanılmıştır.[1]

---

1 (i) "Bu Allah'ın -kendisine hükmettiği- hükmüdür." (ii) "Bu Allah'ın -hükmü bizzat ortaya koyan- hükmüdür." / ed.

[١٤٢٣]ثم نفى عنهم الجناح في تزوّج هؤلاء المهاجرات إذا آتوهنّ أجورهنّ أي مهورهنّ، لأن المهر أجر البضع، ولا يخلو إما أن يراد بها ما كان يدفع إليهنّ ليدفعنه إلى أزواجهنّ فيشترط في إباحة تزوجهنّ تقديم أدائه، وإما أن يراد أن ذلك إذا دفع إليهنّ على سبيل القرض ثم تزوجن على ذلك لم يكن به بأس، وإما أن يبين لهم أن ٥ ما أعطى أزواجهنّ لا يقوم مقام المهر وأنه لا بد من إصداق. وبه احتج أبو حنيفة على أن أحد الزوجين إذا خرج من دار الحرب مسلمًا أو بذمة وبقي الآخر حربيًا وقعت الفرقة، ولا يرى العدة على المهاجرة ويبيح نكاحها إلا أن تكون حاملًا.

[١٤٢٤] {وَلَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكَوَافِرِ} والعصمة ما يعتصم به من عقد وسبب، يعني إياكم وإياهنّ، ولا تكن بينكم وبينهنّ عصمة ولا علقة زوجية. قال ابن عباس: ١٠ من كانت له امرأة كافرة بمكة فلا يعتدنّ بها من نسائه، لأن اختلاف الدارين قطع عصمتها منه. وعن النخعي: هي المسلمة تلحق بدار الحرب فتكفر. وعن مجاهد: أمرهم بطلاق الباقيات مع الكفار ومفارقتهن.

[١٤٢٥] {وَسْئَلُوا مَا أَنْفَقْتُمْ} من مهور أزواجكم اللاحقات بالكفار، {وَلْيَسْئَلُوا مَا أَنفَقُوا} من مهور نسائهم المهاجرات.

١٥ [١٤٢٦]وقرئ «ولا تمْسكوا» بالتخفيف، «ولا تُمسِّكوا» بالتثقيل، و«ولا تَمسَّكوا». أي ولا تتمسكوا.

[١٤٢٧] {ذَلِكُمْ حُكْمُ اللَّهِ} يعني جميع ما ذكر في هذه الآية.

[١٤٢٨] {يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ} كلام مستأنف، أو حال من {حُكْمُ اللَّهِ} على حذف الضمير، أي يحكمه الله، أو جعل الحكم حاكمًا على المبالغة.

11. Şayet sizin eşlerinizden biri inkârcı nankörlere kaçar (mehri de inkârcılar tarafından mümin kocasına iâde edilmez) ise ve daha sonra sizin ödeme sıranız gelirse,[1] eşleri gitmiş olanlara harcadıkları kadarını (o ganimetten) verin... İman ettiğiniz Allah'tan sakının.

5 [1429] Rivâyete göre bu âyet inince, müminler kendilerine emredildiği şekliyle muhacir kadınların mehirlerini onların müşrik kocalarına ödemişler; müşrikler ise inkârcı kadınların mehirlerinden hiçbir şeyi onların Müslüman kocalarına ödememişlerdi; işbu sebeple şu âyet inmişti: "Şayet sizin eşlerinizden bir *şey*" yani eşlerinizden herhangi *biri*, inkârcı nankörlere "kaçarsa,"
10 yani sizi bırakıp gider ve sizden ayrılırsa. Nitekim İbn Mes'ûd'un kıraatinde *[ve in fâtekum] ahad*[un] ([Şayet eşlerinizden] biri) şeklindedir. "Peki, bu bağlamda *şey* lâfzına yer vermenin bir faydası var mı?" **dersen şöyle derim:** Evet. Bundaki fayda, kendisinden hiçbir şeyin bedel kılınamayacağı şekilde az da olsa, önemsiz de olsa bu 'kaçan kadın türü' namına hiçbir *şey*in bırakılmamasıdır
15 ki bu da söz konusu hükmü kıvama erdirip, güçlendirmek içindir.

[1430] فعاقبتم (ve... [ardı sıra izleyip] cezalandırırsanız...) ifadesi, "nöbet" anlamına gelen *'ukbet* kökünden alınmadır. Şu Müslümanların şu inkârcıların hanımlarının mehirlerini ve şu inkârcıların da şu Müslümanların hanımlarının mehirlerini ödemesi adına Müslümanlara ve inkârcılara uygulanacak
20 hüküm, tıpkı binit hayvanlarında ve benzerlerindeki peş peşe gelme gibi insanların birbirini izlemekte oldukları bir işe benzetilmiş olmaktadır. Bunun anlamı "... ve mehrin ödenmesi adına (karşılıklı yapacağınız işe dair) sıranız gelince, karısı inkârcılara kaçan kişiye, muhacir kadınının mehrinin mislini verin de onu o kadının inkârcı kocasına vermeyin!" şeklindedir.
25 Buna benzer olarak, onlara katılanın mehrinden (Müslümana) verileceğine dair Zührî'den (v. 124/742) de rivâyet edilmiştir.

[1431] İfade; [if'âlden] *fe-a'kabtum*, şeddeli olarak *fe-'akkabtum*, şeddesiz olarak Kāf'ın fethası ve kesresiyle *fe-'akabtum* ve *fe-'akıbtum* şeklinde okunmuştur. *fe-A'kabtum* kıraati, "sıranız geldiğinde (size yaptıklarının
30 benzerini siz de onlara yaptığınızda)" anlamındadır. *fe-'Akkabtum* kıraati ise "onu izledi (takip etti)" anlamındaki *'akkabehû* ifadesinden alınmadır; çünkü birbirinin ardı sıra gidenlerin her biri arkadaşını izlemektedir. Şeddesiz olarak *fe-'akabtum* kıraati de aynı mânaya gelmekte olup *'akabehû - ya'kubuhû* (onu izledi; onu izliyor) denir. Yine *fe-'akıbtum* kıraati de "tâbi
35 olduğunuzda" anlamına gelir.

---

1 Zeccâc'ın tevcihine göre ise: *"ve daha sonra (o inkârcılarla savaşarak onları) cezalandırı(p kendilerinden ganimet alı)rsanız..."* / ed.

١١-﴿وَإِنْ فَاتَكُمْ شَيْءٌ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ إِلَى الْكُفَّارِ فَعَاقَبْتُمْ فَآتُوا الَّذِينَ ذَهَبَتْ أَزْوَاجُهُمْ مِثْلَ مَا أَنْفَقُوا وَاتَّقُوا اللهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ مُؤْمِنُونَ﴾

[١٤٢٩]روى أنها لما نزلت هذه الآية أدى المؤمنون ما أمروا به من أداء مهور المهاجرات إلى أزواجهنّ المشركين، وأبى المشركون أن يؤدوا شيئًا من مهور الكوافر إلى أزواجهن المسلمين، فنزل قوله {وَإِنْ فَاتَكُمْ} وإن سبقكم وانفلت منكم {شَيْءٌ} من أزواجكم، أحد منهن إلى الكفار، وهو في قراءة ابن مسعود «أحدٌ». فإن قلت: هل لإيقاع {شَيْءٌ} في هذا الموقع فائدة؟ قلت: نعم، الفائدة فيه أن لا يغادر شيء من هذا الجنس وإن قل وحقر، غير معوض منه، تغليظًا في هذا الحكم وتشديدًا فيه.

[١٤٣٠]{فَعَاقَبْتُمْ} من العُقبة وهي النوبة؛ شبه ما حكم به على المسلمين والكافرين من أداء هؤلاء مهورَ نساء أولئك تارة، وأولئك مهورَ نساء هؤلاء أخرى، بأمر يتعاقبون فيه كما يتعاقب في الركوب وغيره. ومعناه: فجاءت عقبتكم من أداء المهر، فآتوا من فاتته امرأته إلى الكفار مثل مهرها من مهر المهاجرة، ولا تؤتوه زوجها الكافر. وهكذا عن الزهري: يعطي من صداق من لحق بهم.

[١٤٣١]وقرئ «فأعقبتم»، «فعقّبتم»، بالتشديد، «فعقبتم» بالتخفيف، بفتح القاف وكسرها؛ فمعنى أعقبتم: دخلتم في العقبة، وعقّبتم: من عقّبه، إذا قفاه، لأنّ كل واحد من المتعاقبين يقفي صاحبه، وكذلك عقَبتم بالتخفيف، يقال: عقبه يعقبه. وعقِبتم نحو تبعتم.

Karısı (öbür tarafa) kaçan kişiye ganimetten mehir verildiği için فعاقبتم ifadesini Zeccâc (v. 311/923); “Onları savaşta, ganimet alabilecek derecede cezaya duçar ettiğinizde” şeklinde yorumlamıştır. Zeccâc diğer (şaz) kıraatleri de “Sonuç sizin olunca”; yani “galibiyet sizin olup da, nihayet ganimet aldığınızda” şeklinde açıklamıştır.

[1432] Denilmiştir ki: Muhacir müminlerin, İslâm’dan dönerek müşriklere katılan hanımlarının yekûnu altıdır: (i) Iyâd b. Şeddâd el-Fihrî’nin nikâhında bulunan Ebû Süfyan kızı Ümmü’l-Hakem, (ii) Ömer b. Hattāb’ın nikâhında bulunan, Ümmü Seleme’nin kızkardeşi Ebû Ümeyye kızı Fatıma, (iii) Şemmâs b. Osman’ın nikâhında bulunan Berva‘ bint Ukbe, (iv) -kocası Amr b. ‘Abdivedd olan- ‘Abde bint Abdul’uzzâ b. Nadle, (v) Hişâm b. Âs’ın nikâhında bulunan Ebû Cehl kızı Hind ve (vi) Hazret-i Ömer’in nikâhında bulunan Külsûm bint Cervel. Peygamber (s.a.) hanımlarının mehirlerini bunlara ganimetten vermiştir.

12. Ey Peygamber! Mümin kadınlar “Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmayacakları, hırsızlık etmeyecekleri, zina etmeyecekleri, evlâtlarını öldürmeyecekleri, elleri ile ayakları arasında uydurdukları bir iftira getirmeyecekleri ve senin emredeceğin hiçbir meşru şeyde sana karşı çıkmayacakları” hususunda sana bîat etmek için yanına geldikleri vakit onlardan bîat al ve bağışlanmaları için Allah’a dua et. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1433] “Evlâtlarını öldürmeyecekleri…” (وَلَا يُقَتِّلْنَ) şeddeli olarak *ve lâ yukattilne* (evlatlarını bir bir öldürmeyecekleri) şeklinde de okunmuştur. Kız çocuklarının diri diri gömülmesini kastediyor.

[1434] “Elleri ile ayakları arasında uydurdukları bir iftira getirmeyecekleri...” (Cahiliye döneminde) kadın çocuk peydahlar, sonra da kocasına: “Bu çocuk senden.” derdi. Kadının elleriyle ayakları arasında uydurulmuş olan şey, asılsız olarak kocasına isnat ettiği çocuktan kinaye kılınmıştır; çünkü kadının, çocuğu içerisinde taşıdığı karnı iki elinin, çocuğu doğurduğu *ferc*i de iki ayağının arasındadır.

[1435] “Ve” senin, güzellik adına kendilerine emredeceğin ve çirkinlik adına onları yasaklayacağın “hiçbir meşru şeyde sana karşı çıkmayacakları hususunda...” Denilmiştir ki; Allah’a itaate uygun düşen her ne varsa, o *ma‘rûf*tur. **Şayet** “Sadece ‘Sana karşı çıkmayacaklarına…’ buyrularak söz kısa tutulsaydı olmaz mıydı? Zira Peygamber’in (s.a.) meşru (*ma‘rûf*) olandan başkasını emretmeyeceği zaten bilinmektedir?” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ bununla Yaratan’a isyan hususunda yaratılmışa itaat etmenin, nihai derecede sakınılmaya ve uzak durulmaya yaraşır olduğuna dikkat çekmiştir.

وقال الزجاج: {فَعَاقَبْتُمْ} فأصبتموهم في القتال بعقوبة حتى غنمتم، والذي ذهبت زوجته كان يعطي من الغنيمة المهر؛ وفسر غيرها من القراآت فكانت العقبى لكم، أي فكانت الغلبة لكم حتى غنمتم.

[١٤٣٢]وقيل: جميع من لحق بالمشركين من نساء المؤمنين المهاجرين راجعة عن الإسلام ست نسوة: أم الحكم بنت أبي سفيان كانت تحت عياض بن شداد الفهري، وفاطمة بنت أبي أمية كانت تحت عمر بن الخطاب وهي أخت أم سلمة، وبروع بنت عقبة كانت تحت شماس بن عثمان، وعبدة بنت عبد العزى بن نضلة وزوجها عمرو بن عبد ودّ، وهند بنت أبي جهل كانت تحت هشام بن العاص، وكلثوم بنت جرول كانت تحت عمر، فأعطاهم رسول الله ﷺ مهور نسائهم من الغنيمة.

١٢-﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلَى أَنْ لا يُشْرِكْنَ بِاللهِ شَيْئًا وَلا يَسْرِقْنَ وَلا يَزْنِينَ وَلا يَقْتُلْنَ أَوْلادَهُنَّ وَلا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ وَأَرْجُلِهِنَّ وَلا يَعْصِينَكَ فِي مَعْرُوفٍ فَبَايِعْهُنَّ وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللهَ إِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٤٣٣] {وَلَا يَقْتُلْنَ أَوْلَادَهُنَّ} وقرئ «يقتّلن»، بالتشديد، يريد وأد البنات.

[١٤٣٤] {وَلَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ وَأَرْجُلِهِنَّ} كانت المرأة تلتقط المولود فتقول لزوجها: هو ولدي منك. كنى بالبهتان المفترى بين يديها ورجليها عن الولد الذي تلصقه بزوجها كذبًا، لأنّ بطنها الذي تحمله فيه بين اليدين وفرجها الذي تلده به بين الرجلين.

[١٤٣٥] {وَلَا يَعْصِينَكَ فِى مَعْرُوفٍ} فيما تأمرهن به من المحسنات وتنهاهنّ عنه من المقبحات. وقيل: كل ما وافق طاعة الله فهو معروف. فإن قلت: لو اقتصر على قوله {وَلَا يَعْصِينَكَ}، فقد علم أن رسول الله ﷺ لا يأمر إلا بمعروف؟ قلت: نبه بذلك على أنّ طاعة المخلوق في معصية الخالق جديرة بغاية التوقي والاجتناب.

[1436] Rivâyete göre, Peygamber (s.a.) Mekke fethedildiği gün erkeklerle biatlaşmayı bitirince, Safa tepesinde kadınlarla biatlaşmaya başlamıştı. Ömer b. Hattāb ise ondan daha aşağı bir yerde ve onun emriyle kadınlarda biat alıyor ve onun adına kendilerine tebligatta bulunuyordu. Ebû Süfyân'ın karısı Hind bint Utbe, Peygamber'in (s.a.) kendisini tanımasından endişelendiği için örtüye bürünüp kendini tanınmayacak hâle getirmişti. Hazret-i Peygamber "Sizden; Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayacağınıza... dair biat alıyorum" deyince, Hind başını kaldırıp şöyle dedi: "Biz gerçekten putlara tapıyorduk. Ama sen bizden; erkeklerden aldığını görmediğimiz bir biat alıyorsun! Erkeklerden; İslâm ve cihat üzere biat alı(rken, bizden olumsuzluklarla ilgili biat alı)yorsun! Bu sefer Hazret-i Peygamber "Hırsızlık etmeyeceklerine dair" deyince, Hind "Ebû Süfyan gerçekten cimri bir kişidir. Onun malı adına benim nasibime (sadece) şer ve fesat şeyler düştü. Artık bilmiyorum; onlar bana helâl mi, yoksa değil mi?" dedi. Ebû Süfyan da "Geçmişte de gelecekte de her ne almış ve alacaksan sana helâl olsun!" deyince, Peygamber (s.a.) güldü ve kadını tanıdı. Ona "Sen Utbe'nin kızı Hind'sin değil mi?" dedi. O da "Evet yâ Resûlallah! Geçmişte olanları affet; Allah da seni affetsin!" dedi. Yine Hazret-i Peygamber "Zina etmeyeceklerine dair" deyince, Hind "Hür kadın da zina mı edermiş!" dedi. -Bir rivâyete göre ise "Onların içinden hiçbir kadın zina etmemiştir." dedi.- Hazret-i Peygamber "Çocuklarını öldürmeyeceklerine dair" deyince, bu sefer Hind "Biz onları küçükken bakıp büyüttük; siz ise onları büyükken öldürdünüz! Siz de onlar da çok iyi bilirsiniz!" dedi; zira Hind'in oğlu Hanzale b. Ebû Süfyan Bedir günü katledilmişti. Bunun üzerine Ömer yerlere yatacak derecede gülmüş, Peygamber (s.a.) de tebessüm etmişti. Yine, "bir iftira getirmeyeceklerine dair" dedi. Bu sefer Hind "Vallahi iftira gerçekten çirkin bir iştir! Sen bize ancak hakkı ve *mekârim-i ahlâk*ı emretmektesin!" demişti. Hazret-i Peygamber "Hiçbir meşru şeyde sana karşı çıkmayacakları" hususunda..." deyince, Hind "Vallahi, sana karşı gelmeyi plânlasaydık şu oturduğumuz biat meclisinde oturmazdık!" dedi.

[1437] Söylendiğine göre biatlaşma şöyle gerçekleşmişti: Hazret-i Peygamber su dolu bir kâse istemiş ve elini bunun içine daldırmış, sonra da kadınlar ellerini daldırmıştı. "Hazret-i Peygamber elinde kırmızılı bir kumaş parçası olduğu hâlde o kadınlarla tokalaştığı" da söylenmiştir. Hazret-i Ömer'in Hazret-i Peygamber adına onlarla tokalaşıp biat aldığı da söylenir.

13. (Sonuç olarak) Ey iman edenler! Allah'ın gazap ettiği bir toplumu velî edinmeyin; inkârcıların kabirdekilerden tamamen ümit kestiği gibi bunlar da âhiretten ümit kesmişlerdir (âhirete yönelik hiçbir beklenti ve endişeleri yoktur).

[١٤٣٦]وروي أن رسول الله ﷺ لما فرغ يوم فتح مكة من بيعة الرجال: أخذ في بيعة النساء وهو على الصفا وعمر بن الخطاب رضي الله عنه أسفل منه يبايعهن بأمره ويبلغهن عنه، وهند بنت عتبة امرأة أبي سفيان متقنعة متنكرة خوفًا من رسول الله ﷺ أن يعرفها، فقال عليه الصلاة والسلام: أبايعكن على أن لا تشركن بالله شيئًا، فرفعت هند رأسها وقالت: والله، لقد عبدنا الأصنام، وإنك لتأخذ علينا أمرًا ما رأيناك أخذته على الرجال؛ تبايع الرجال على الإسلام والجهاد، فقال عليه الصلاة والسلام {وَلَا يَسْرِقْنَ}، فقالت: إنّ أبا سفيان رجل شحيح، وإني أصبت من ماله هنات، فما أدري، أتحل لي أم لا. فقال أبو سفيان: ما أصبتِ من شيء فيما مضى وفيما غبر فهو لك حلال، فضحك رسول الله ﷺ وعرفها فقال لها: وإنك لهند بنت عتبة؟ قالت: نعم فاعف عما سلف يا نبي الله عفا الله عنك، فقال {وَلَا يَزْنِينَ}، فقالت: أوَتزني الحرة؟! -وفي رواية: ما زنت منهن امرأة قط!- فقال عليه الصلاة والسلام {وَلَا يَقْتُلْنَ أَوْلَادَهُنَّ}، فقالت: ربيناهم صغارًا وقتلتهم كبارًا فأنتم وهم أعلم، وكان ابنها حنظلة بن أبي سفيان قد قتل يوم بدر، فضحك عمر حتى استلقى، وتبسم رسول الله ﷺ فقال {وَلَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ} فقالت: والله، إنّ البهتان لأمر قبيح، وما تأمرنا إلا بالرشد ومكارم الأخلاق، فقال {وَلَا يَعْصِينَكَ فِي مَعْرُوفٍ} فقالت: والله ما جلسنا مجلسنا هذا وفي أنفسنا أن نعصيك في شيء.

[١٤٣٧]وقيل في كيفية المبايعة: دعا بقدح من ماء فغمس فيه يده، ثم غمسن أيديهن، وقيل: صافحهن وكان على يده ثوب قطري. وقيل: كان عمر يصافحهن عنه.

١٣-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ قَدْ يَئِسُوا مِنَ الآخِرَةِ كَمَا يَئِسَ الْكُفَّارُ مِنْ أَصْحَابِ الْقُبُورِ﴾

[1438] Rivâyete göre bazı fakir Müslümanlar, meyvelerinden nasiplenmek için Yahudilerle irtibat kuruyorlardı da bunun üzerine kendilerine: "Allah'ın gazap ettiği" gazaba uğramış "bir toplumu velî edinmeyin..." dendi. "İnkârcı nankörler" ölülerinin diriltileceğinden ve diri olarak tekrar hayata döneceğinden tamamen ümit kestikleri gibi bunlar da" Tevrat'ta vasfı geçen peygamber olduğunu bile bile Peygamber'e (s.a.) muârazada bulunmaları sebebiyle "âhiretten" (yani) âhirette kendileri için bir nasip bulunacağından "ümit kesmişlerdir."

[1439] Şu da söylenmiştir: اصحاب القبور (kabirdekiler) ifadesi "inkârcılar"ı açıklamaktadır; yani "kabre defnedilen inkârcıların âhiret hayrından ümit kestikleri gibi…" Çünkü onlar durumlarının çirkinliğinin ve uğrayacakları akıbetin kötülüğünün pekâlâ farkındadırlar [Onun için, âhiretten yana ümitleri yoktur].

[1440] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim Mümtehane sûresini okursa, tüm mümin erkek ve kadınlar onun için kıyamet günü şefaatçi olurlar."

[١٤٣٨]روي أنّ بعض فقراء المسلمين كانوا يواصلون اليهود ليصيبوا من ثمارهم. فقيل لهم {لَا تَتَوَلَّوْا قوْمًا} مغضوبًا عليهم؛ {قَدْ يَئِسُوا} من أن يكون لهم حظ في الآخرة لعنادهم رسول الله ﷺ، وهم يعلمون أنه الرسول المنعوت في التوراة {كَمَا يَئِسَ الْكُفَّارُ} من موتاهم أن يُبعَثوا ويرجعوا أحياء.

٥ [١٤٣٩]وقيل: {مِنْ أَصْحَابِ الْقُبُورِ} بيان للكفار، أي كما يئس الكفار الذين قبروا من خير الآخرة؛ لأنهم تبينوا قبح حالهم وسوء منقلبهم.

[١٤٤٠]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الممتحنة كان له المؤمنون والمؤمنات شفعاء يوم القيامة.

SAF SÛRESİ

Medine'de nâzil olmuştur, 14 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ı tenzih ve takdis etmektedir; çünkü O'dur 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm).

2. Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyi niçin söylersiniz?!

[1441] (لِمَ'deki) Lâm, soru edatı olan ما'nın başına gelen izâfet Lâm'ıdır. Tıpkı بِمَ (Ne ile?), فِيمَ (Neden hakkında?), مِمَّ (Neden ötürü?), عَمَّ (Hangi şeyden?), الامَ (Neye?) ve عَلامَ (Neye binaen?) sözlerindeki harf-i cerler gibi. (لِمَا'dan) Elif'in hazfedilmesi, Mâ ve Lâm harfinin bir tek şey gibi olmasından dandır. Bu ikisinin kullanımı soru soranın sözünde çokça vaki olmaktadır. Aslının kullanımı ve (لِمَهْ şeklinde) sekte Hâ'sı üzerinde vakfetme veya (لِمْ şeklinde son harfi) sakin kılma az olarak gelmiştir. Geçiş hâlinde sakin kılınması, bunun vakıf yerine icra edilmesi sebebiyledir. Tıpkı Hâ ile ve hazfedilmiş olarak Hemze'nin harekesinin bu Hâ üzerine bırakılmasıyla: ثَلاثَهْ ارْبَعَهْ şeklinde işitildiği gibi.

[1442] Bu ifade yalan söylemeyi de verilen sözde durmamayı da içerir. Rivâyete göre müminler savaşla memur olmadan önce "Allah'a göre amellerin en sevimli olanının ne olduğunu bilseydik, mutlaka onu işler ve mallarımızı da canlarımızı da o uğurda seve seve verirdik!" demişlerdi. Derken, Allah Teâlâ onlara kendi yolunda cihad edilmesi gerektiğini göstermiş; fakat onlar Uhud günü cihattan yüz çevirmişlerdi. İşte âyette bunun üzerine onlara serzenişte bulunulmaktadır.

[1443] Söylendiğine göre Allah Bedir şehitlerinin nâil olduğu muazzam sevabı haber verince onlar: "Şayet herhangi bir savaşla karşılaşırsak bütün imkânımızı buna sarf edeceğiz" demişlerdi; ama Uhud günü firar etmiş ve sözlerinde durmamışlardı. Yine söylentiye göre bir kimse öldürmediği hâlde "öldürdüm"; mızrak ve kılıç vurmadığı hâlde "vurdum" ve sabretmediği hâlde "sabrettim" dermiş…

[1444] Yine söylentiye göre adamın biri Müslümanlara eziyet ediyor ve onları yaralıyormuş. Nihayet Suheyb onu öldürmüş, bir başkası da bunu kendine mal etmişti. Hazret-i Ömer, Suheyb'e "Onu senin öldürdüğünü Peygamber'e haber ver!" deyince, Suheyb "Ben onu sırf Allah ve Resulü adına öldürdüm!" demişti. Bu sefer Ömer "Yâ Resûlallah! Onu Suheyb öldürdü!" deyince, Peygamber "Böyle mi ey Ebû Yahya?" diye sormuş, Suheyb de "Evet!" demişti de bu âyet işi kendisine mal eden kişi hakkında inmişti.

سورة الصف

مدنية؛ وآياتها ١٤

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّموَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

٢-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لا تَفْعَلُونَ﴾ ٥

[١٤٤١] {لِمَ} هي لام الإضافة داخلة على ما الاستفهامية كما دخل عليها غيرها من حروف الجر في قولك: بم، وفيم، ومم، وعم، وإلام، وعلام، وإنما حذفت الألف؛ لأنّ ما والحرف كشيء واحد، ووقع استعمالهما كثيرًا في كلام المستفهِم؛ وقد جاء استعمال الأصل قليلًا والوقف على زيادة هاء السكت أو الإسكان. ومن أسكن في الوصل فلإجرائه مجرى الوقف، كما سمع "ثلاثه، أربعه" بالهاء وإلقاء ١٠ حركة الهمزة عليها محذوفة.

[١٤٤٢]وهذا الكلام يتناول الكذب وإخلاف الموعد. وروي أنّ المؤمنين قالوا قبل أن يؤمروا بالقتال: لو نعلم أحب الأعمال إلى الله تعالى لعملناه ولَبذلنا فيه أموالنا وأنفسنا؛ فدلهم الله تعالى على الجهاد في سبيله، فولوا يوم أحد، فعيّرهم.

١٥ [١٤٤٣]وقيل: لما أخبر الله بثواب شهداء بدر قالوا: لئن لقينا قتالا لنفرغن فيه وسعنا، ففروا يوم أحد ولم يفوا. وقيل: كان الرجل يقول "قتلت" ولم يقتل، و"طعنت" ولم يطعن، و"ضربت" ولم يضرب، و"صبرت" ولم يصبر.

[١٤٤٤]وقيل: كان قد أذى المسلمين رجل ونكى فيهم، فقتله صهيب وانتحل قتله آخر، فقال عمر لصهيب: أخبر النبي عليه السلام أنك قتلته، فقال: إنما قتلته لله ٢٠ ولرسوله، فقال عمر: يا رسول الله، قتله صهيب، قال: كذلك يا أبا يحيى؟ قال: نعم، فنزلت في المنتحل.

[1445] Hasan-ı Basrî'den rivâyet edildiğine göre bu âyet münafıklar hakkında inmiş olup onlara "Ey iman edenler!" diye seslenilmesi onların ve imanlarının alay konusu edilmesi sebebiyledir[1].

3. Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında büyük nefretle karşılanmaktadır.

[1446] Bu en fasih ve mâna yönünden en beliğ bir kelâmdır. "Büyük bir nefret" derken, bunda lâfzının dışında taaccüp kastedilmiştir. Tıpkı şu şiirde olduğu gibi:

[Cessâs'ın komşusu olan kadının bir devesine karşılık Küleyb'i öldürdük!]

Ne değerliymiş bu deve ki, karşılığında Küleyb (gibi biri) öldürüldü![2]

Burada taaccübün anlamı, dinleyenlere durumun vahametini anlatmaktır; çünkü ancak benzer ve emsallerinin dışında kalan bir şeyden ötürü taaccüp edilir. (كَبُرَ fiili, müsnedün ileyh olan) ان تقولوا (söylemeniz) fâʻiline isnat edilmiş olup مقتًا lâfzı da bu fâʻilin tefsiri (*temyiz*i) olarak mansûb kılınmıştır; bu da yapmayacağı bir şeyi söylemelerinin, aşırı nefrete yol açması sebebiyle katıksız tam bir nefret vesilesi olduğunu göstermek içindir. *Makt* (hışım) lâfzının tercih edilişi, bunun nefretin en şedit ve mübalağalısı olmasındandır. Bununla ilgili olarak, "kişinin, babasının geride bıraktığı eşine kıydığı Cahiliye nikâhına" *nikâhu'l-makt* (nefretlik nikâh) denilmiştir. Nefretin en şedit ve en aşırısı kılınması gayesiyle, (âyette) sadece nefreti büyük kılmakla yetinilmemiştir. (Zira) "Allah katında" denmesi bundan da mübalağalıdır; çünkü bunun nefretlik oluşunun büyüklüğü Allah katında sübut bulunca, artık onun büyüklük ve şiddeti tamama ermiş, onunla ilgili şüpheler giderilmiş olur.

[1447] Rivâyete göre Seleften birine "Bize hadis rivâyet et!" denince, bir şey söylememiş. Tekrar "Bize hadis rivâyet et!" denince, bu sefer: "Yapmayacağım şeyleri söyleyerek, Allah'ın nefretini çekmemi mi bana emrediyorsunuz!?" demiş.

4. Kuşkusuz Allah; kendi uğrunda 'kurşunla sağlamca berkitilmiş bir bina gibi' saflar hâlinde savaşanları sever.

[1448] Bu âyetin, sözünde durmayana Allah'ın nefretinden söz edildikten hemen sonra gelmesinde; gazabın kâfirlerle savaşma konusunda sebat vaadinde bulunup, bunu yerine getirmeyenlerin sözüne taalluk ettiğine dair bir delil vardır. [يُقاتِلون fiilini] Zeyd b. Ali (v. 122/740), Tâ'nın fethasıyla *yukātelûne* (kendileriyle savaşılanları) şeklinde okumuştur. Fiil, *yukattelûne* (kendileriyle tek tek savaşılanları) şeklinde de okunmuştur.

1 Yani "Ey etmediği hâlde *iman ettim* diyenler!" / ed.

2 Bkz. *Keşşaf Tefsiri,* İbrâhîm 14/5'in dipnotu / ed.

[١٤٤٥]وعن الحسن: نزلت في المنافقين؛ ونداؤهم بالإيمان تهكم بهم وبإيمانهم.

٣-﴿كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لا تَفْعَلُونَ﴾

[١٤٤٦]هذا من أفصح كلام وأبلغه في معناه. قصد في {كَبُرَ} التعجب من غير ٥ لفظه كقوله:

[وَجَارَةُ جَسَّاسٍ أَبَأْنَا بِنَابِهَا ۞ كُلَيْبًا] غَلَتْ نَابٌ كُلَيْبٌ بَوَآؤُهَا

ومعنى التعجب: تعظيم الأمر في قلوب السامعين؛ لأن التعجب لا يكون إلا من شيء خارج عن نظائره وأشكاله، وأسند إلى {أن تقولوا}، ونصب {مَقْتًا} على تفسيره، دلالة على أنّ قولهم ما لا يفعلون مقت خالص لا شوب فيه، لفرط تمكن المقت ١٠ منه؛ واختير لفظ المقت، لأنه أشد البغض وأبلغه. ومنه قيل: نكاح المقت، للعقد على الرابة. ولم يقتصر على أن جعل البغض كبيرًا حتى جعل أشده وأفحشه. و{عِندَ اللهِ} أبلغ من ذلك، لأنه إذا ثبت كبر مقته عند الله فقد تم كبره وشدته وانزاحت عنه الشكوك.

[١٤٤٧]وعن بعض السلف أنه قيل له: حدّثنا، فسكت ثم قيل له حدثنا؛ فقال: ١٥ تأمرونني أن أقول ما لا أفعل، فأستعجل مقت الله.

٤-﴿إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا كَأَنَّهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ﴾

[١٤٤٨]في قوله {إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ} عقيب ذكر مقت المخلف دليلٌ على أن المقت قد تعلق بقول الذين وَعدوا الثبات في قتال الكفار فلم يفوا. وقرأ زيد بن علي «يقاتَلون»، بفتح التاء. وقرئ «يقتلون».

[1449] صَفًّا (saflar hâlinde) derken, bu ya "kendilerini safa dizdikleri hâlde" ya da "safa dizildikleri hâlde" anlamına gelir.

[1450] Hiçbir açık ve gedik olmaksızın birbirine kenetlenmiş olmak bakımından "âdeta" kurşunla berkitilmiş, sapasağlam "bir bina gibi [saflar hâlinde savaşırlar]." Şu da söylenmiştir: Müminlerin *'söz (ve gönül) birliği' etme bakımından birbirine kenetlenmiş bir bina gibi sebat etmekte* kararlı oldukları da kastedilmiş olabilir.

[1451] Bu âyette, piyade olarak savaşmanın daha faziletli oluşuna bir delil olduğu da söylenmiştir; çünkü atlılar bu vasıfta saf oluşturamazlar.

[1452] صَفًّا كَأَنَّهُم بُنْيَانٌ ifadesi iç içe iki hâldir[1].

5. Hani Mûsâ kavmine; "Ey kavmim! Benim gerçekten Allah tarafından size gönderildiğimi bildiğiniz hâlde, niçin bana eziyet verirsiniz?!" demişti... Ne zaman ki (haktan) saptılar, Allah da kalplerini saptırıverdi (yani onları şaşkınlık ve şüphe içinde; yüzüstü bıraktı)! Çünkü fâsık bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

[1453] وإذْ (Hani) ifadesi, "Yad et!" veya "Onlara diyeceğini dediğinde şöyle şöyle oldu" şeklindeki bir cümle takdiriyle mansûb kılınmıştır.

[1454] "(Niçin) bana eziyet verirsiniz?!" Onlar Hazret-i Mûsâ'ya envâi-çeşit eziyet veriyorlardı; şahsına isnat ettikleri kusur ve ayıplar, mu'cizelerini inkâr etmeleri, faydaları sonunda kendilerine dönecek olan hususlarda ona karşı gelmeleri, sığıra tapmaları, Allah'ı açıkça görmek istemeleri ve Allah'ın ve Mûsâ'nın hakkını zayi etme anlamına gelen tekzipleri bunlardan bazılarıdır.

[1455] وَقَدْ تَعْلَمُونَ ifadesi hâl konumundadır; yani "benim gerçekten Allah tarafından size gönderildiğimi" kesin bir bilgiyle "bildiğiniz hâlde bana eziyet ediyorsunuz!" Oysa bu konudaki bilginiz, bana eziyet etmenizi ve hakir görmenizi değil, bana tazim edip saygı göstermenizi gerektirir; çünkü Allah'ı ve O'nun azametini gerçekten kavrayan biri, Allah'a tazimde bulunmanın O'nun elçisine tazimde bulunmaktan geçtiğini ve Allah'ın azabının ona eza veren kimseyi gelip bulacağını bildiği için O'nun elçisine tazimde bulunur.

[1456] "Ne zaman ki" haktan "saptılar", lutuflarını onlardan menederek "Allah da kalplerini saptırıverdi! Çünkü fâsık bir kavmi Allah doğru yola getirmez" yani onlara lutufta bulunmaz; çünkü onlar lutfa lâyık kimseler değillerdir.

1 "Kurşunla berkitilmiş bir bina gibi" ifadesi "saflar hâlinde"nin hâli, "saflar hâlinde" ifadesi de "savaşırlar"ın hâlidir. / ed.

[١٤٤٩] {صَفًّا} صافين أنفسهم أو مصفوفين.

[١٤٥٠] {كَأَنَّهُم} في تراصهم من غير فرجة ولا خلل {بُنْيَانٌ} رُصّ بعضه إلى بعض ورصف. وقيل: يجوز أن يريد استواء نياتهم في الثبات حتى يكونوا في اجتماع الكلمة كالبنيان المرصوص.

٥ [١٤٥١] وعن بعضهم: فيه دليل على فضل القتال راجلًا؛ لأنّ الفرسان لا يصطفون على هذه الصفة.

[١٤٥٢] وقوله {صَفًّا كَأَنَّهُم بُنْيَانٌ} حالان متداخلتان.

٥-﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ لِمَ تُؤْذُونَنِي وَقَدْ تَعْلَمُونَ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ وَاللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ﴾

١٠ [١٤٥٣] {وَإِذْ} منصوب بإضمار اذكر، أو: وحين قال لهم ما قال كان كذا وكذا.

[١٤٥٤] {تُؤْذُونَنِي} كانوا يؤذونه بأنواع الأذى من انتقاصه وعيبه في نفسه، وجحود آياته، وعصيانه فيما تعود إليهم منافعه، وعبادتهم البقر، وطلبهم رؤية الله جهرة، والتكذيب الذي هو تضييع حق الله وحقه.

[١٤٥٥] {وَقَدْ تَعْلَمُونَ} في موضع الحال، أي تؤذونني عالمين علمًا يقينًا {أَنِّي
١٥ رَسُولُ اللهِ إِلَيْكُمْ}، وقضية علمكم بذلك وموجبه تعظيمي وتوقيري، لا أن تؤذوني وتستهينوا بي؛ لأن من عرف الله وعظمته عظّم رسوله، علمًا بأن تعظيمه في تعظيم رسوله، ولأنّ من آذاه كان وعيد الله لاحقًا به

[١٤٥٦] {فَلَمَّا زَاغُوا} عن الحق {أَزَاغَ اللهُ قُلُوبَهُمْ} بأن منع ألطافه عنهم. {وَاللهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ} لا يلطف بهم، لأنهم ليسوا من أهل اللطف.

[1457] **Şayet** “وقد تعلمون’deki قَدْ’ın anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı pekiştirmedir. Âdeta “Hiçbir şüphe barındırmayacak kesin bir bilgiyle bildiğiniz hâlde” buyrulmaktadır.

6. Hani Meryem oğlu Îsâ da: “Ey İsrâiloğulları! Ben size, önümdeki Tevrat’ı tasdik edici ve benden sonra gelecek -Ahmed adlı- bir peygamberi müjdeleyici olarak gerçekten Allah tarafından gönderildim.” demişti... Ama ne zaman ki onlara açık mu‘cizeler getirdi: “Bu apaçık bir büyüdür!” dediler.

[1458] Denilmiştir ki Hazret-i Îsâ’nın: “Ey İsrâiloğulları!” deyip de Hazret-i Mûsâ gibi: “Ey kavmim!” dememesinin sebebi, onlarla kendisinin kavmi olmalarını getirecek hiçbir nesep bağının bulunmamasıdır.

[1459] Ayetin anlamı şudur: Benden önce geçen “Tevrat’ı” tasdik edici olduğum “ve benden sonra gelecek bir peygamberi” müjdelediğim hâlde size peygamber gönderildim; yani benim dinim, Allah’ın gelmiş geçmiş ve gelecek tüm kitaplarını ve peygamberlerini tasdikten ibarettir.

[1460] من بعدي ifadesi, Yâ’nın sükûnu ve fethasıyla (من بعدِى اسْمُهُ ve من بعدِيَ اسْمُهُ) okunmuştur; Halil (v. 175/791) ve Sîbeveyhi (v. 180/796) fethayı tercih ederler.

[1461] Kâ‘b’dan (v. 32/653) rivâyet edildiğine göre, Havariler Hazret-i Îsâ’ya “Ey Allah’ın *ruh*u![1] Bizden sonra gelecek bir ümmet var mı?” diye sormuşlar; o da “Evet! Ahmed’in ümmetidir; (onlar) hikmet ve ilim sahipleridir; seciyeli, takvâ sahibi kimselerdir. Derin kavrayış açısından peygamberler gibidirler. Azıcık rızka bedel Allah’tan hoşnutturlar; azıcık bir amellerine karşılık da Allah onlardan hoşnuttur” demiş.

[1462] **Şayet** “مصدقًا (tasdik edici olarak) ve مبشرًا (müjdeleyici olarak) ifadeleri ne ile mansūb kılınmıştır; رسول’deki “gönderilme” anlamıyla mı yoksa اليكم (size) kelimesiyle mi?” **dersen şöyle derim:** Bilakis, “gönderilme” anlamıyla mansūb kılınmıştır; çünkü اليكم ifadesi رسول’ün sılasıdır ve bu yüzden hiçbir fonksiyonu yoktur; zira harf-i cerler bizatihi değil; fakat barındırdıkları fiil anlamıyla fonksiyoneldirler. Binaenaleyh, bunlar *sıla* olarak vaki olduklarında fiil anlamı içermezler; o hâlde nasıl amel etsinler?

[1463] (“Bu apaçık bir büyüdür!” anlamındaki هذا سِحْرٌ مُبِينٌ) *hâzâ sâhirun mubîn*^{un} (Bu apaçık bir büyücüdür!) şeklinde de okunmuştur.

---

1 Allah tarafından “diriltici bir soluk / ilahi bir nefes” [روح من الله] olarak gönderilen (Nisâ 4/171) Îsâ Mesih; hikmetini ve *ruh*unu kaybeden Yahudi şeriatını özüne, *makāsıd*ına döndürmeye, dini şekil ve merasimden kurtarmaya çalışmıştı… / ed.

[١٤٥٧]فإن قلت: ما معنى قد في قوله {وَقَدْ تَعْلَمُونَ}؟ قلت: معناه التوكيد، كأنه قال: وتعلمون علمًا يقينًا لا شبهة لكم فيه.

٦-﴿وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَاةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُبِينٌ﴾

[١٤٥٨]قيل: إنما قال {يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ}، ولم يقل: يا قوم -كما قال موسى- لأنه لا نسب له فيهم فيكونوا قومه.

[١٤٥٩]والمعنى: أرسلت إليكم في حال تصديقي ما تقدَّمني {مِنَ التَّوْرَاةِ}، وفي حال تبشيري {بِرَسُولٍ يَأْتِى مِن بَعْدِى}؛ يعني أن ديني التصديق بكتب الله وأنبيائه جميعًا ممن تقدم وتأخر.

[١٤٦٠]وقرئ «من بعدي»، بسكون الياء وفتحها، والخليل وسيبويه يختاران الفتح.

[١٤٦١]وعن كعب: أن الحواريين قالوا لعيسى: يا روح الله، هل بعدنا من أمّة؟ قال: نعم أمّة أحمد حكماء علماء أبرار أتقياء، كأنهم من الفقه أنبياء، يرضون من الله باليسير من الرزق، ويرضى الله منهم باليسير من العمل.

[١٤٦٢]فإن قلت: بم انتصب {مُصَدِّقًا} و{مُبَشِّرًا}، أبما في الرسول من معنى الإرسال أم بـ{إِلَيْكُمْ}؟ قلت: بل بمعنى الإرسال؛ لأن {إِلَيْكُم} صلة للرسول، فلا يجوز أن تعمل شيئًا، لأن حروف الجرّ لا تعمل بأنفسها، ولكن بما فيها من معنى الفعل؛ فإذا وقعت صلات لم تتضمن معنى فعل، فمن أين تعمل؟

[١٤٦٣]وقرئ «هذا ساحر مبين».

7. İslâm'a (yani kayıtsız-şartsız Allah'a teslimiyet göstermeye) çağrıldığı hâlde, kendi uydurduğu şeyleri Allah'a mâl edenden daha zalimi olabilir mi?! Zalim bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

[1464] Rabbi kendisini bir elçisinin diliyle, iki cihanın saadetini barındıran İslâm'a çağırdığı hâlde, O'na icabet edecek yerde, 'Allah'ın, kullarını hakka daveti' demek olan kelâmına "Bu bir büyüdür!" diyerek Allah'a karşı yalan uydurandan daha zalimi olabilir mi? Çünkü sihir boş bir şeydir, kamuflajdır.

[1465] (وَهُوَ يُدْعَى [çağrıldığı hâlde] ifadesini) Talha b. Musarrif (v. 112/730) aynı mânada *ve huve yudde'â* okumuştur. ("Onu yokladı" anlamında) *lemesehû* da, *iltemesehû* da denilebildiği gibi, ("onu çağırdı" anlamında) *de'âhu* da, *idde'âhu* da denilebilir[1]. Talha'nın, *yed'û* (çağırır) anlamında *yedde'î* okuduğu da rivâyet edilmiştir ki, çağıran Allah Teâlâ' olmaktadır.

8. Bunlar, Allah'ın nurunu (o küçücük) ağızlarıyla söndürmek istiyorlar. Oysa Allah, nurunu her tarafa yayacaktır. İnkârcı nankörlerin işine gelmese de...

[1466] يُرِيدُونَ لِيُطْفِؤُوا'nun aslı, tıpkı Berâe sûresinde [Tevbe 9/32] geldiği gibi يُرِيدُونَ انْ يُطْفِؤُوا'dur. Bu Lâm; *ci'tuke li-ikrâmike* (ikramın için [yani ikramını talep ederek] sana geldim) sözündeki gibi "isteme" anlamı içermesi sebebiyle, pekiştirmek için "istiyorlar" fiilinin yanı başına ziyade kılınmış gibidir. Tıpkı *lâ ebâke* (Senin baban yok!) ifadesindeki nispet anlamını pekiştirmek için *lâ ebâ le-ke* (Senin "baba" namına hiçbir şeyin yok!) ifadesinde Lâm'ın ziyade kılınması gibi.

[1467] *Allah'ın nûru*nun onların (o küçücük) 'ağız'larıyla söndürülmesi, onların Kur'ân için: "Bu bir büyüdür!" demek suretiyle İslâm'ı hükümsüz kılma isteklerinden ötürü onlarla alay etmektir. Onların bu durumu, söndürmek için ağzıyla güneşin ışığına üfleyen kimsenin durumuyla sembolize edilmiştir.

[1468] "Oysa Allah, nurunu her dem tamamlamaktadır." Yani hakkı tamamlayıp, nihai hedefine vardırmaktadır. (مُتِمُّ نُورِهِ şeklinde) izâfetle de okunmuştur.[2]

9. Evet, 'rehberliğiyle ve nuruyla bütün dinlerin ışığını sönük bırakmak için elçisini hak din' ile gönderen O'dur. Putperestlerin işine gelmese de...

---

1 Yani bu iki kökün sülâsî ve ifti'âl kullanımları aynı anlamda olabilmektedir. / ed.

2 Müfessirin *vallāhu mutimmun nûrahû* kıraatini tercih ettiği anlaşılıyor. Bu kıraatte "Allah, nurunu *her dem* mutlaka tamamlar / tamamlamaktadır." anlamı varken, izâfetli متمُّ نورِهِ kıraatinde, "Allah nurunu mutlaka tamamlaya*cak*tır" şeklinde ileriye dönük bir müjde ve vaat söz konusudur. / ed.

٧-﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللهِ الْكَذِبَ وَهُوَ يُدْعَى إِلَى الإِسْلامِ وَاللهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

[١٤٦٤]وأي الناس أشد ظلمًا ممن يدعوه ربه على لسان نبيه إلى الإسلام الذي له فيه سعادة الدارين، فيجعل مكان إجابته إليه افتراء الكذب على الله بقوله لكلامه الذي ٥ هو دعاء عباده إلى الحق: هذا سحر، لأنّ السحر كذب وتمويهٌ.

[١٤٦٥]وقرأ طلحة بن مصرف «وهو يُدَّعى»، بمعنى دعاه وادّعاه، نحو: لمسه والْتَمسه. وعنه: «يَدَّعي»، بمعنى يدعو، وهو الله عز وجل.

٨-﴿يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ﴾

[١٤٦٦]أصله "يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِئُوا" كما جاء في سورة براءة، وكأن هذه اللام ١٠ زيدت مع فعل الإرادة تأكيدًا له، لما فيها من معنى الإرادة في قولك: جئتك لإكرامك، كما زيدت اللام في: لا أبالك، تأكيدًا لمعنى الإضافة في: لا أباك.

[١٤٦٧]وإطفاء نور الله بأفواههم تهكمٌ بهم في إرادتهم إبطال الإسلام بقولهم في القرآن: هذا سحر؛ مثلت حالهم بحال من ينفخ في نور الشمس بفيه ليطفئه.

[١٤٦٨]«وَالله متمٌّ نورَه»، أي متمّ الحق ومبلغه غايته. وقرئ بالإضافة.

١٥ ٩-﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ﴾

[1469] "Bütün dinlere" yani kendisine muhalif olan dinlerin tamamından "daha parlak kılmak" yani onların üzerine çıkartmak "için [elçisini] hak din" yani Haniflik dini "ile [gönderen O'dur]."

[1470] Hayatım üzerine ant içerim ki, Allah bunu gerçekten yapmıştır! Öyle ki, ayakta kalan hiçbir din yoktur ki, İslâm dininin karşısında mağlup ve perişan olmasın! Mücâhid'den (v. 103/721) rivâyet edildiğine göre, Hazret-i Îsâ indiğinde yeryüzünde İslâm'dan başka din olmayacakmış.

[1471] (ارسل رسوله [elçisini gönderen] ifadesi) *ersele nebiyyehû* (nebisini gönderen) şeklinde de okunmuştur.

10. Ey iman edenler! Sizi, can yakıcı bir azabtan kurtaracak bir alışveriş göstereyim mi size?

11. Siz Allah ve Resulü'ne iman edersiniz; mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edersiniz; -Bu sizin için ne kadar hayırlıdır bir bilseniz!-

12. O da sizin günahlarınızı bağışlar; sizi altından ırmakların aktığı cennetlere ve Adn Cennetlerindeki güzelim yerleşkelere sokar. Büyük başarı da budur...

[1472] (تُنْجِيكُمْ) şeddeli ve şeddesiz okunmuştur.[1]

[1473] "Siz (…) iman edersiniz..." ifadesi yeni bir cümledir; âdeta "Peki ne yapacağız?" demişler de buna karşılık "Siz iman edersiniz..." buyurmuş gibidir. Ve bu, ("iman edin!" şeklinde) emir anlamı taşıyan bir haber sîgasıdır[2]. Bunun için, cevap يَغْفِرْ لكم şeklinde (meczum) sevk edilmiştir. İbn Mes'ûd'un *âminû bi'llâhi ve rasûlihî ve câhidû* (Allah ve Resulü'ne iman edin; cihat edin!) şeklindeki kıraati de buna delâlet etmektedir. **Şayet** "Bu, neden haber tarzı üzere getirilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Emre amade olmanın gerekliliğini bildirmek için. Allah Teâlâ, -sanki bu emri yerine getirilmiş gibi- vücut bulmuş bir iman ve cihattan haber vermektedir. Bunun benzeri, dua edenin: ("Allah seni bağışlasın!" anlamında) *ğafara'llāhu le-ke* ve *yağfiru'llāhu le-ke* demesidir ki *mağfiret*ten kuvvetli ümit sebebiyle âdeta gerçekleşmiş gibi bahsedilmiştir. **Şayet** "Ferrâ'nın (v. 227/822); bunun[3] 'Size göstereyim mi?' ifadesinin cevabı olduğuna dair görüşünün bir açıklaması var mı?" **dersen şöyle derim:** Bu şöyle açıklanabilir: 'Gösterme'nin ilgi alanı ticarettir; ticaret ise iman ve cihat olarak tefsir edilmektedir. Buna göre sanki "İmanı ve cihadı ticarete konu etseniz de O da sizi bağışlasa olmaz mı?!" denmiş olmaktadır.

1 *Tuncîkum* (sizi kurtaracak) - *tunecccîkum* (hepinizi kurtaracak). / ed.
2 Zemahşerî, âyetin atıf edatı olmaksızın sevk edilişini "fasıl" yapılanmasına bağlamaktadır. / çev.
3 Yani "O da sizin günahlarınızı bağışlar" ifadesinin. / ed.

[١٤٦٩] {وَدِينِ الْحَقِّ} الملة الحنيفية {لِيُظْهِرَهُ} ليعليه {عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ} على جميع الأديان المخالفة له.

[١٤٧٠] ولعمري لقد فعل، فما بقي دين من الأديان إلا وهو مغلوب مقهور بدين الإسلام. وعن مجاهد: إذا نزل عيسى لم يكن في الأرض إلا دين الإسلام.

٥ [١٤٧١] وقرئ «أرسل نبيّه».

١٠-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ﴾

١١-﴿تُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

١٢-﴿يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَيُدْخِلْكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَمَسَاكِنَ
١٠ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

[١٤٧٢] {تُنجِيكُم} قرئ مخففًا ومثقلًا.

[١٤٧٣] و{تُؤْمِنُونَ} استئناف، كأنهم قالوا: كيف نعمل؟ فقال: تؤمنون، وهو خبر في معنى الأمر؛ ولهذا أجيب بقوله {يَغْفِرْ لَكُمْ}. وتدل عليه قراءة ابن مسعود «آمِنوا بالله ورسوله وجاهِدوا». فإن قلت: لم جيء به على لفظ الخبر؟ قلت: للإيذان بوجوب
١٥ الامتثال، وكأنه امتُثِل فهو يخبر عن إيمان وجهاد موجودين. ونظيره قول الداعي: غفر الله لك، ويغفر الله لك؛ جعلت المغفرة لقوّة الرجاء كأنها كانت ووجدت. فإن قلت: هل لقول الفراء أنه جواب {هَلْ أَدُلُّكُمْ} وجه؟ قلت: وجهه أن متعلق الدلالة هو التجارة، والتجارة مفسرة بالإيمان والجهاد؛ فكأنه قيل: هل تتجرون بالإيمان والجهاد يغفر لكم؟

Şayet "Peki, Zeyd b. Ali'nin, *tu'minû ve tucâhidû* şeklindeki (meczûm) kıraati nasıl açıklanabilir?" **dersen şöyle derim:** Bu da, emir Lâm'ının gizlenmesi esasına dayanmaktadır. Tıpkı A'şâ'nın şu şiirinde olduğu gibi:

Muhammed! Senin canına feda olsun bütün canlar
Sen herhangi bir konuda endişelendiğinde[1]

[1474] İbn Abbas'tan rivâyet edildiğine göre, âyet müminlerin: "Allah'a göre en sevgili amelin ne olduğunu bilseydik onu mutlaka yapardık!" demeleri üzerine inmiştir. Bunun üzerine, -Allah'ın dilediği kadar- "Keşke bu ticaretin ne olduğunu bilseydik!" demeye devam etmişler; nihayet "siz (…) iman edersiniz..." buyrularak bu ticaretin ne olduğu kendilerine gösterilmiştir. Bu; تؤمنون cümlesinin yeni bir cümle olduğunu göstermekte; nefsin, işin özünü kavrayıp beklenti içine girmesinin ardından verilen bir emrin, o emirle ansızın karşılaşmasından daha etkili ve daha şâyan-ı kabul olacağına delâlet etmektedir.

[1475] "Bu" yani iman ve cihat adına zikredilenler "sizin için" mallarınızdan ve canlarınızdan "daha hayırlıdır."

[1476] **Şayet** "Bir bilseniz...' ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Şudur: Bunun sizin için ne kadar hayırlı olduğunu bilseydiniz bu sizin için çok iyi olurdu; çünkü bunu öğrenip kesin olarak inandığınızda, iman ve cihadı canlarınızı ve mallarınızı sevdiğinizin fevkinde sevmiş ve böylece halâs ve felâha ermiş olurdunuz.

13. Hoşunuza gidecek bir başka şey ise Allah'ın yardımı ve yakın bir fetihtir... Müminleri müjdele!

[1477] "Hoşunuza gidecek bir başka şey…" Yani zikredilen uhrevî mağfiret ve sevap nimetine ilaveten, size dünyada [avans olarak] verilecek, 'hoşunuza gidecek' bir diğer nimet "ise…" [buyurduktan] sonra, bu nimetin ne olduğunu şu sözüyle açıklamıştır: "Allah'ın yardımı ve yakın" peşin "bir fetih." Yani Mekke'nin fethi. Hasan-ı Basrî ise bunun İran ve Bizans'ın fethi olduğunu söylemiştir.

[1478] "Hoşunuza gidecek olan..." ifadesinde peşin olan dünya sevgisine yönelik bir kınama iması bulunmaktadır.

[1479] **Şayet** "Müminleri de müjdele!" ifadesi neye atfedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Bu, "siz (…) iman edersiniz..." ifadesine atfedilmiştir; çünkü bu, emir anlamında olup "Siz iman ve cihat edin ki Allah sizi mükâfatlandırsın; size yardım etsin. Ey Allah Elçisi! Sen de müminleri müjdele!" denmiş gibidir.

---

1 İlk mısradaki تَفْدِ aslında لِتَفْدِ iken, Lâm hazfedilmiştir. / çev.

فإن قلت: فما وجه قراءة زيد بن علي ﵁ «تؤمنوا» و«تجاهدوا»؟ قلت: وجهها أن تكون على إضمار لام الأمر، كقوله:

مُحَمَّدُ تَفْدِ نَفْسَكَ كُلُّ نَفْسٍ ❁ إِذَا مَا خفْتَ مِنْ أَمْرٍ تَبَالَا

[١٤٧٤]وعن ابن عباس أنهم قالوا: لو نعلم أحب الأعمال إلى الله لعملناه،
٥ فنزلت هذه الآية، فمكثوا ما شاء الله يقولون: ليتنا نعلم ما هي، فدلهم الله عليها بقوله {تُؤْمِنُونَ}. وهذا دليل على أن {تُؤْمِنُونَ} كلام مستأنف، وعلى أنّ الأمر الوارد على النفوس بعد تشوّف وتطلع منها إليه أوقع فيها وأقرب من قبولها له مما فوجئت به.

[١٤٧٥]{ذَلِكُمْ} يعني ما ذكر من الإيمان والجهاد {خَيْرٌ لَكُمْ} من أموالكم وأنفسكم.

١٠ [١٤٧٦]فإن قلت: ما معنى قوله {إِنْ كُنتُمْ تَعْلَمُونَ}؟ قلت: معناه إن كنتم تعلمون أنه خير لكم كان خيرًا لكم حينئذٍ؛ لأنكم إذا علمتم ذلك واعتقدتموه أحببتم الإيمان والجهاد فوق ما تحبون أنفسكم وأموالكم، فتخلصون وتفلحون.

١٣-﴿وَأُخْرَى تُحِبُّونَهَا نَصْرٌ مِنَ اللهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٤٧٧]{وأُخْرَى تُحِبُّونَهَا} ولكم إلى هذه النعمة المذكورة من المغفرة والثواب
١٥ في الآجلة نعمة أخرى عاجلة محبوبة إليكم. ثم فسرها بقوله {نَصْرٌ مِنَ اللهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ}، أي عاجل، وهو فتح مكة. وقال الحسن: فتح فارس والروم.

[١٤٧٨]وفي {تُحِبُّونَهَا} شيء من التوبيخ على محبة العاجل.

[١٤٧٩]فإن قلت: علام عطف قوله {وَبَشِّرِ المؤمنين}؟ قلت: على {تُؤْمِنُونَ} لأنه في معنى الأمر، كأنه قيل: آمنوا وجاهدوا يثبكم الله وينصركم، وبشر يا رسول
٢٠ الله المؤمنين بذلك.

[1480] **Şayet** "*Nasr^an mina'llāhi ve feth^an karîb^en* (Allah'ın yardımı***nı*** ve yakın bir fet***hi***) şeklinde okuyan, neden nasbetmiştir?" **dersen şöyle derim:** ("Hele / Özellikle" anlamında) *ihtisās* üzere, veya *tunsarûne nasr^an ve yuftehu le-kum feth^an* (Siz mutlaka zafere erdirilecek ve tam bir fethe nâil olacaksınız) şeklinde bir cümle takdiriyle, yahut *yağfir le-kum ve yudhılkum cennât^in ve yu'tikum uhrâ nasr^an mina'llāhi ve feth^an* (O da sizi bağışlar; sizi altından ırmakların aktığı cennetlere koyar ve size bir başka nimeti; Allah katından bir yardım ve fethi verir) şeklinde bir cümle takdiri üzere nasbetmiş olabilir.

14. Ey iman edenler! "Allah'ın yardımcıları" olun. Nitekim Meryem oğlu Îsâ, havarilere; "Allah'(a yardım)a giden yolda kimdir benim yardımcılarım?" dediğinde, havariler; "Biziz Allah'ın yardımcıları!" demişlerdi. Ve İsrâiloğullarının bir kısmı iman etmiş, bir kısmı nankörce inkâr etmişti... Sonuçta Biz, iman edenleri düşmanlarına karşı destekledik de onlar oldu üstün gelenler...

[1481] (İzāfetle) كونوا انْصَارَ اللهِ (Allah'ın yardımcıları olun!) ve (tenvinle) *kûnû ensār^an li'llâh* (Allah'a yardımcı olun!) şeklinde okunmuştur. İbn Mes'ûd ise *kûnû entum ensāra'llāh* (*Siz* Allah'ın yardımcıları olun!) şeklinde okumuştur ki bunda, yardımın müminlere düştüğü daha fazla vurgulanmaktadır.[1]

[1482] **Şayet** "Bu benzetme nasıl doğru olabiliyor; çünkü görüldüğü kadarıyla, müminlerin 'yardımcı' *olmaları*, Îsâ aleyhisselâmın 'Allah'a giden yolda kimdir benim yardımcılarım?" *demesine* benzetiliyor?" **dersen şöyle derim:** Benzetme mânaya hamledilir ve buna göre doğru olur. Mâna da; "Kendilerine 'Allah'a giden yolda kimdir benim yardımcılarım?' dediğinde nasıl Havariler Îsâ'nın yardımcıları olduysa, siz de aynen böyle Allah'ın yardımcıları olun!" şeklindedir. "Peki, Îsâ'nın: 'Allah'a giden yolda kimdir benim yardımcılarım?' demesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamının, Havarilerin; "Biziz Allah'ın yardımcıları!" şeklindeki cevaplarına uygun düşmesi gerekir. Buna uygun düşen mâna da "Allah'a yardım etmeye yönelik olarak kimdir benim askerim?" şeklindedir; zira "Benim yardımcılarım" izâfeti, "Allah'ın yardımcıları" izâfetinden farklıdır; çünkü "Biziz Allah'ın yardımcıları" demek, "Allah'a yardım edecek olanlar biziz" demektir; "Kimdir benim yardımcılarım?" demekse; "Allah'a yardım etme konusunda bana sadık kalacak, benimler beraber olacak yardımcılar kimdir?" demektir.

1 Yani "Diğer din mensupları Allah'a ve dinine yeterince ve gerektiği kadar yardım etmediler; o hâlde O'nun yardımcıları siz olun!" Ayrıca, "Allah'ın yardımına mazhar olmak istiyorsanız, önce siz O'na yardımcı olmalısınız." Önce siz üzerinize düşeni yapmalı, -iman ve cihad etmeli- sonra O'ndan yardım beklemelisiniz. Allah gökten atıvermez. / ed.

[١٤٨٠]فإن قلت: لم نصب من قرأ نصرًا من الله وفتحًا قريبًا؟ قلت: يجوز أن ينصب على الاختصاص، أو على: تنصرون نصرًا، ويفتح لكم فتحًا؛ أو على: يغفر لكم ويدخلكم جنات، ويؤتكم أخرى نصرًا من الله وفتحًا.

١٤-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا أَنْصَارَ اللهِ كَمَا قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِلْحَوَارِيِّينَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللهِ فَآمَنَتْ طَائِفَةٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَكَفَرَتْ طَائِفَةٌ فَأَيَّدْنَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَى عَدُوِّهِمْ فَأَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ﴾ ٥

[١٤٨١]قرئ «كونوا أنصار الله»، و«أنصارًا لله». وقرأ ابن مسعود «كونوا أنتم أنصار الله». وفيه زيادة حتم للنصرة عليهم.

١٠ [١٤٨٢]فإن قلت: ما وجه صحة التشبيه وظاهره تشبيه كونهم أنصارًا بقول عيسى صلوات الله عليه {مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللهِ}؟ قلت: التشبيه محمول على المعنى، وعليه يصح. والمراد: كونوا أنصار الله كما الحواريون أنصار عيسى حين قال لهم {مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللهِ}. فإن قلت: ما معنى قوله {مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللهِ}؟ قلت: يجب أن يكون معناه مطابقًا لجواب الحواريين: {نَحْنُ أَنْصَارُ اللهِ}، والذي ١٥ يطابقه أن يكون المعنى: من جندي متوجهًا إلى نصرة الله. وإضافة {أَنْصَارِي} خلاف إضافة {أَنْصَارَ اللهِ}، فإنّ معنى {نَحْنُ أَنْصَارُ اللهِ}: نحن الذين ينصرون الله، ومعنى {مَنْ أَنْصَارِي} من الأنصار الذين يختصون بي ويكونون معي في نصرة الله.

Anlamın; "Allah ile beraber kim bana yardım edecek?" şeklinde olması da doğru değildir; çünkü bu, o cevaba uygun düşmez. Bunun delilili de; (مَنْ انْصَارِى الَى اللهِ yerine) *men ensāru'llāh* (Kimdir Allah'ın yardımcıları?) şeklinde okuyanın kıraatidir.

5 [1483] Havariler Îsâ'nın hâlis, dürüst adamları olup ona ilk iman edenler bunlardı. On iki kişiydiler. *Havâriyyu'r-racul^i^* kişinin samimi adamı ve dostu demektir ki bu da "bembeyaz" anlamındaki *el-havr^u^* kökünden alınmadır. Nitekim *el-huvvârâ* kaliteli, hâlis un demektir. Hazret-i Peygamber'in: "Zübeyr halamın oğlu ve ümmetimin içinden benim havarimdir."
10 [*Buhārî*, "Cihâd", 40; *Müslim* "Fedāilu's-Sahâbe", 48] demesi de bu anlamla ilgilidir. Şu da söylenmiştir: Havariler elbiseleri beyazlatan çırpıcı (bez ağartıcı) kimseler idi. Vezin olarak *el-havâriyy^u^* lâfzının benzeri *el-havâliyyu* lâfzı olup bu da "hilesi çok olan" demektir.

[1484] "Derken" içlerinden "bir grup" Îsâ'ya "iman etmiş, bir grup da"
15 onu "inkâr etmişti de sonuçta biz" inkârcı olanlarına karşı mümin olanları "desteklemiştik" de böylece onlara üstün gelmişlerdi. Zeyd b. Ali'den (v. 122/740) rivâyet edildiğine göre, onların üstün gelişi *hüccet* yoluyla olmuştu[1].

[1485] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim Saf sûresini okursa, dünyada bulunduğu sürece, Îsâ ona rahmet okur ve istiğfarda bulu-
20 nur. Kıyamet günü de onun yakın dostu olur."

---

1 Öyle anlaşılıyor ki bu yorum, başta Havariler olmak üzere ilk İsevîlerin siyasî erk ve yayılma anlamında pek de başarılı olmamasına dayanılarak yapılmaktadır; "Bu tür bir başarıları yoktur, ama son derece kuvvetli aklî ve şer'î delillere sahiptirler, muhalifleri onların karşısında bu konuda âciz kalmaktadır." anlamında. Ancak âyette, Îsâ Mesih'e inanan Hıristiyanların (Roma vs.), onu yok etmeye çalışan münkir ve müfterî (Yahudi)lere daima üstün geldiği anlatılıyor. Bununla birlikte, bunların Îsâ'ya ittibâ'ı da sorunlu gözüküyor; çünkü onlar bir İslâm peygamberi olan Îsâ Mesih'e tâbi olmaktan ziyade, -*teslis*i ve *redemption* (kurtarma) akidesini icat ederek- onu kendilerine tâbi kılmışlardır. Demek ki âyette, Kur'ân'daki 'Hıristiyanlara yönelik muhabbetin' bir nev-i tecellisi olarak genel bir ittibâ' kastedilmektedir. / ed.

ولا يصح أن يكون معناه: من ينصرني مع الله؛ لأنه لا يطابق الجواب. والدليل عليه: قراءة من قرأ: «من أنصار الله».

[١٤٨٣]والحواريون أصفياؤه، وهم أوّل من آمن به وكانوا اثني عشر رجلًا. وحواري الرجل صفيه وخلصانه، من الحَور، وهو البياض الخالص، والحوّارى الدرمك. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: الزبير ابن عمتي وحواريي من أمتي. وقيل: كانوا قصارين يحوّرون الثياب، يبيضونها. ونظير الحواري في زنته: الحوالي، الكثير الحيل.

[١٤٨٤]{فَآمَنَتْ طَآئِفَةٌ} منهم بعيسى، {وَكَفَرَتْ} به {طَائِفَةٌ فَأَيَّدْنَا} مؤمنيهم على كفارهم، فظهروا عليهم. وعن زيد بن علي: كان ظهورهم بالحجة.

[١٤٨٥]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الصف كان عيسى مصليًا عليه مستغفرًا له ما دام في الدنيا وهو يوم القيامة رفيقه.

CUM‘A SÛRESİ

Medine’de nâzil olmuştur, 11 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah’ın adıyla…

1. Göklerde ve yerde ne varsa, hepsi; mutlak hükümdar eksiksiz-kusursuz, mutlak izzet ve hikmet sahibi Allah’ı tenzih ve takdis eder.

[1486] Allah’ın (âyetteki) sıfatları, övgü amacıyla merfû‘ -da- okunmuştur ki; âdeta *huve’l-melikü’l-kuddûs* (O, mutlak hükümdardır! Eksiksiz-kusursuzdur!) denmektedir. (Bunları) mansūb okuman da anlamlıdır; tıpkı Arapların *el-hamdu lillâhi eh**le**’l-hamd*[i] (Övülmeye lâyık olan Allah’adır tüm övgüler!) demesi gibi.

2. Ümmîlere; âyetlerini okuyan, onları arıtan, onlara kitabı ve hikmeti öğreten kendi içlerinden bir peygamber gönderen O’dur; çünkü daha önce, gerçekten açık bir sapma içindeydiler.

[1487] *Ümmî* “Arap *ümmet*ine mensup kişi” demektir; çünkü onlar toplumlar içerisinde okuma yazması olmayan kimselerdi. Yazma işinin Tāif’te başladığı; onların bunu Hîrelilerden, Hîrelilerin de Enbârlılardan aldığı söylenmiştir.

[1488] “Ümmîlere kendi içlerinden bir peygamber gönderen O’dur.” ifadesi “Ümmîler topluluğuna bir ümmî gönderen O’dur.” anlamındadır. Nitekim İşaya Peygamber’in sözünde de: “Ben körlere (şeriat nedir bilmeyen) bir kör; ümmîlere de ümmî olarak gönderiliyorum.” şeklinde gelmiştir.

[1489] “Kendi içlerinden” ifadesinin, “kendi içinizden” [Tevbe 9/128] ifadesi gibi olduğu da söylenmiştir ki yani siz onun nesebini ve durumunu bilmektesiniz.

[1490] İki Yâ’dan, nispet için olanın hazfiyle *fi’l-ummîne* şeklinde de okunmuştur.

[1491] “Kendilerine O’nun âyetlerini okuyan” yani tıpkı onlar gibi bir *ümmî* olduğu hâlde, ne bir okuma alışkanlığı bulunuyor ne de bir öğrenim görmüşlüğü biliniyor olmakla birlikte o âyetleri onlara okuyan. Herhangi bir tahsili olmayan bir ümmînin okuması açık bir mu‘cizedir.

[1492] “Onları” şirkten ve Cahiliye çirkefliklerinden “arındıran”; temizleyen “ve onlara kitabı ve hikmeti”; Kur’ân ve sünneti “öğreten” (bir peygamber). وانْ كانوا’daki انْ şeddeli انَّ’nin şeddesiz kılınmış olanıdır ki bunun delili (لَفِى’deki) Lâm[ı-Mufârika]’dır; yani onlar, senin daha vahimin göremeyeceğin bir sapkınlık içindedirler.

سورة الجمعة

مدنية؛ وآياتها ١١

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّموَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ﴾ ٥

[١٤٨٦]قرئت صفات الله عزّ وعلا بالرفع على المدح، كأنه قيل: هو الملك القدوس. ولو قرئت منصوبة لكان وجها، كقول العرب: الحمد لله أهلَ الحمد.

٢-﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الأُمِّيِّينَ رَسُولا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ﴾

١٠ [١٤٨٧]الأمي منسوب إلى أمّة العرب، لأنهم كانوا لا يكتبون ولا يقرؤون من بين الأمم. وقيل: بدأت الكتابة بالطائف، أخذوها من أهل الحيرة، وأهل الحيرة من أهل الأنبار.

[١٤٨٨]ومعنى {بَعَثَ فِى الْأُمِّيِّنَ رَسُولًا مِنْهُمْ} بعث رجلًا أميًا في قوم أميين، كما جاء في حديث شعياء: أني أبعث أعمى في عميان، وأميًّا في أميين.

١٥ [١٤٨٩]وقيل: {مِنْهُمْ}، كقوله تعالى {مِنْ أَنفُسِكُمْ} [التوبة: ١٢٨]، يعلمون نسبه وأحواله.

[١٤٩٠]وقرئ «في الأمين»، بحذف يائي النسب.

[١٤٩١] {يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ} يقرؤها عليهم مع كونه أميًّا مثلهم لم تعهد منه قراءة ولم يعرف بتعلم. وقراءة أمي بغير تعلم أية بينةٌ.

٢٠ [١٤٩٢] {وَيُزَكّيهِمْ} ويطهرهم من الشرك وخبائث الجاهلية، {وَيُعَلّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ} القرآن والسنة. وإن في {وَإِنْ كَانُوا} هي المخففة من الثقيلة، واللام دليل عليها، أي كانوا في ضلال لا ترى ضلالًا أعظم منه.

3. Tabiî, henüz kendilerine iltihak etmemiş başkalarına da... O'dur 'mutlak izzet ve hikmet sahibi' (Azîz, Hakîm).

[1493] وآخرين (başkalarına da) ifadesi, الاميين [2] üzerine atfedilmiş olup mecrûrdur; yani Allah onu kendi zamanındaki ümmîlere ve henüz bunlara katılmamış, fakat yakında katılacak olan diğer ümmîlere de peygamber göndermiştir ki onlar Sahâbe-i Kiram'dan sonra gelecek olanlardır. Söylendiğine göre bu âyet inince; "Onlar kimlerdir yâ Resûlallah?" diye sorulmuş; Hazret-i Peygamber elini Selman'ın üzerine koyarak; "İman Süreyya yıldızında olsa, şunların içinden onu alacak kişiler mutlaka çıkar!" demiştir [*Buhārî*, "Tefsir", 62; *Müslim,* "Fedâilu's-Sahâbe", 231]. Yine bunların sahâbeden sonra kıyamet gününe değin gelecek kimseler olduğu da söylenmiştir. واخرين'nin, ويعلمهم'un mansūb zamiri üzerine atfedilmiş olarak mansūb kılınması da caizdir; yani "onlara ve başkalarına... öğreten." Çünkü öğretme zamanın sonuna değin aynı minvalde sürdüğünde, bunun tamamı öncesine istinat etmiş olur ve böylece sanki Hazret-i Peygamber o öğretme adına mevcut olan her şeyi üstlenen kişi olmuş olur.

[1494] Ümmî bir adama böylesine büyük bir imkân bahşetme, onu bununla destekleme ve bütün bir beşeriyetin içinden onu seçmesi hususunda "O'dur mutlak izzet ve hikmet sahibi!"

4. Bu, Allah'ın lutfudur; onu dilediğine veriyor... Allah büyük lutuf sahibidir.

[1495] Allah'ın hem kendi çağının hem gelecek tüm çağların insanlarının peygamberi olma adına Muhammed'e bahşettiği "bu" lutuf, O'nun, kendisine bahşedilmesini "dilediği" ve hikmetinin gerektirdiği "kişiye" vermekte olduğu "Allah'ın lutfudur."

5. Tevrat(ı doğru anlayıp, realitelere uygun bir şekilde yorumlama ve onun gereğince amel etme sorumluluğu) kendilerine yüklendiği hâlde, onu taşıyamayanların durumu; koca koca kitaplar taşıyan eşeğin durumuna benzer! Ne kötüdür Allah'ın âyetlerini yalanlayan kavmin durumu! Evet, zalim bir kavmi Allah doğru yola getirmez.

[1496] Yahudiler Tevrat'ı üstlenmeleri, onu okuyup ders yapmaları, muhtevasını ezberlemeleri; ancak onunla amel etmemeleri -nitekim Tevrat'ta Peygamber (s.a.)'in vasıfları ve gelişinin müjdelenmesi yer almasına rağmen ona inanmamışlardır- ve içindeki âyetlerden yararlanmamaları hususunda koca koca kitaplar taşıyan eşeğe benzetilmiştir. Eşek büyük büyük ilim kitapları taşıyıp, onlarla birlikte yürür de o kitaplar adına iki yanında ve sırtında taşıdığı meşakkat ve yorgunluktan başka bir şey anlamaz. İşte, bilip de bildiğini uygulamayan herkesin durumu budur.

٣-﴿وَآخَرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[١٤٩٣]{وَآخَرِينَ} مجرور عطف على {الْأُمِّيِّينَ}، يعني أنه بعثه في الأميين الذين على عهده، وفي آخرين من الأميين لم يلحقوا بهم بعد وسيلحقون بهم، وهم الذين بعد الصحابة ﷺ. وقيل: لما نزلت قيل: من هم يا رسول الله، فوضع يده على سلمان ثم قال: لو كان الإيمان عند الثريا لتناوله رجال من هؤلاء. وقيل: هم الذين يأتون من بعدهم إلى يوم القيامة. ويجوز أن ينتصب عطفًا على المنصوب في {وَيُعَلِّمُهُمُ}، أي يعلمهم ويعلم آخرين؛ لأن التعليم إذا تناسق إلى آخر الزمان كان كله مستندًا إلى أوّله، فكأنه هو الذي تولى كل ما وجد منه.

[١٤٩٤]{وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} في تمكينه رجلًا أميًّا من ذلك الأمر العظيم، وتأييده عليه، واختياره إياه من بين كافة البشر.

٤-﴿ذَلِكَ فَضْلُ اللهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ﴾

[١٤٩٥]{ذَلِكَ} الفضل الذي أعطاه محمدًا -وهو أن يكون نبي أبناء عصره ونبي أبناء العصور الغوابر- هو {فَضْلُ اللهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ} إعطاءه، وتقتضيه حكمته.

٥-﴿مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرَاةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا بِئْسَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللهِ وَاللهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

[١٤٩٦]شبه اليهود -في أنهم حملة التوراة وقرّاؤها وحفاظ ما فيها، ثم إنهم غير عاملين بها ولا منتفعين بآياتها؛ وذلك أنّ فيها نعت رسول الله ﷺ والبشارة به ولم يؤمنوا به- بالحمار حمل أسفارًا، أي كتبًا كبارًا من كتب العلم، فهو يمشي بها ولا يدري منها إلا ما يمر بجنبيه وظهره من الكد والتعب. وكل من علم ولم يعمل بعلمه فهذا مثله،

Ne berbat bir durum! "Ne kötüdür Allah'ın âyetlerini yalanlayan kavmin durumu!" Bu kavim Allah'ın, Muhammed'in (s.a.) peygamberliğinin sıhhatine delâlet eden âyetlerini yalanlayan Yahudilerdir.

[1497] حمِّلوا التوراة (kendilerine Tevrat yüklendiği hâlde…) ifadesinin anlamı; "Tevrat'ın bilinmesinden ve uygulanmasından sorumlu olup da sonra onu taşıyamayanlar"; yani uygulamaya koymayanlar. Böylece onlar sanki Tevrat'ı(n sorumluluğunu) taşımamaktadır. İfade, *hamelu't-Tevrâte* şeklinde de okunmuştur ki, "Tevrat'ı (sözde) taşıdıkları hâlde, uygulamanın bulunmayışı sebebiyle gerçekte onu taşımamış olanlar" anlamına gelir.

[1498] (يحمل اسفارًا) *yahmilu'l-esfâra* (o kocaman kitapları üstlenirler) şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "يَحْمِلُ" fiilinin i'râbdaki konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** Ya hâl olmak üzere mansūb ya da sıfat olmak üzere mecrûrdur; çünkü الحِمَارُ kelimesi [Lâm-ı ta'rif itibariyle], şu sözlerdeki *el-leîm* (çirkef) gibidir;

> Hakkımda ileri geri konuşan *bir çirkef*in[1] yanından geçtiğimde [yoluma devam eder ve şöyle derim: 'Umurumda değil… Ben değilim çünkü kastettiği!]

6. De ki: Ey Yahudiler! Bütün insanlardan ayrı olarak sadece kendinizin Allah'ın velileri olduğunu iddia ediyorsanız ölümü temenni etsenize, doğru söylüyorsanız!

7. Önden kendi elleri ile gönderdikleri (kötü amelleri) yüzünden, asla ölümü temenni edemezler. Allah bu zalimleri iyi bilir!

[1499] *Hâde - yehûdü* (Hakk'a yöneldi - yöneliyor) fiili, "biri Yahudi olduğunda" kullanılır. "Allah'ın velileri…" Onlar: "Biz Allah'ın oğulları ve sevgili kullarıyız!" [Mâide 5/18] diyorlardı; yani şayet dedikleriniz gerçekse, bundan eminseniz, O'nun sizi öldürüp hemen, veli kulları için hazırladığı keramet/ikram yurduna nakletmesini Allah'tan "temenni etsenize!" Ardından, "Onlar o ölümü asla temenni edemezler" buyurmuştur ki bunun sebebi de gerçekleştirmiş oldukları inkârlarıdır. Nitekim Peygamber (s.a.) Yahudilere: "Canımı elinde tutan [Allah]a yemin ederim ki o ölüm temennisini sizden kim dile getirirse, mutlaka tükürüğü boğazında kalır (daha sözünü bitiremeden ölür ve cehennemdeki yerini görür)!" demiştir. Bunlar Peygamber'in (s.a.) doğruluğuna dair kesin inanç beslemeselerdi, bunu mutlaka temenni ederlerdi; fakat biliyorlardı ki şayet bunu temenni etselerdi, mutlaka o saatte ölecekler ve o azap tehdidi gelip, kendilerini bulacaktır. Dolayısıyla onlardan hiç kimse böyle bir temennide bulunamamıştır. Bu da Muhammed'in (s.a.) mu'cizelerinden biridir.

1 İki kelimenin Lâm-ı ta'rîfi de hariçteki değil, zihindeki şeyi [yani "eşek" ve "çirkef" kavramlarını] belirlediği için nekire hükmündedir ve bundan dolayı her iki ma'rife kelime de sonrasındaki muzari fiilini sıfat almış olabilir. / çev.

وبئس المثل! {بِئْسَ} مثلًا {مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ} وهم اليهود الذين كذبوا بآيات الله الدالة على صحة نبوّة محمد ﷺ.

[١٤٩٧]ومعنى {حُمِّلُوا التَّوْرَاةَ}: كلفوا علمها والعمل بها، {ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا} ثم لم يعملوا بها، فكأنهم لم يحملوها. وقرئ «حَملوا التوراةَ»، أي حملوها ثم لم يحملوها في الحقيقة لفقد العمل.

[١٤٩٨]وقرئ «يحمل الأسفار». فإن قلت: {يحمل} ما محله؟ قلت: النصب على الحال، أو الجر على الوصف؛ لأنّ الحمار كاللئيم في قوله:

وَلَقَدْ أَمُرُّ عَلَى اللَّئِيمِ يَسُبُّنِي ❁ [فَمَضَيْتُ ثُمَّةَ قُلْتُ لا يَعْنِينِى]

٦-﴿قُلْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا إِنْ زَعَمْتُمْ أَنَّكُمْ أَوْلِيَاءُ لِلَّهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٧-﴿وَلا يَتَمَنَّوْنَهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ﴾

[١٤٩٩]هاد يهود: إذا تهوّد. {أَوْلِيَاءُ لِلَّهِ} كانوا يقولون: نحن أبناء الله وأحباؤه [المائدة: ١٨]، أي إن كان قولكم حقًا وكنتم على ثقة، {فَتَمَنَّوا} على الله أن يميتكم وينقلكم سريعًا إلى دار كرامته التي أعدّها لأوليائه. ثم قال: {وَلَا يَتَمَنَّونَهُ أَبَدًا} بسبب ما قدّموا من الكفر، وقد قال لهم رسول الله ﷺ: "والذي نفسي بيده، لا يقولها أحد منكم إلا غص بريقه." فلولا أنهم كانوا موقنين بصدق رسول الله ﷺ لتمنوا، ولكنهم علموا أنهم لو تمنوا لماتوا من ساعتهم ولحقهم الوعيد، فما تمالك أحد منهم أن يتمنى؛ وهي إحدى المعجزات.

[1500] [فَتَمَنَّوُا الموتَ ifadesi, Tevbe 9/42'deki] لَوِ اسْتَطَعْنَا ifadesine benzetilerek, Vav'ın kesresiyle *fe-temenne**vi**'l-mevt*^{e} şeklinde de okunmuştur.[1] İkisinin de gelecek zamandaki olumsuzluğunu ifade etme açısından *lâ* ile *len* arasında fark yoktur. Ne var ki *len* edatında, *lâ*da bulunmayan bir pekiştirme ve muhkem kılma anlamı olup bu yüzden bir keresinde; ولنْ يتمنوه ("Bunu hiçbir zaman temenni edemezler!" [Bakara 2/95]) buyrularak tekit lâfzıyla, bir keresinde ise ولا يتمنونه buyurmak suretiyle tekit lâfzı olmaksızın getirilmiştir.

[1501] Daha sonra onlara şöyle denmiştir:

8. De ki: Kaçıp durduğunuz ölüm, mutlaka karşınıza çıkacak; sonra 'gaybı ve âşikârı bilen'e döndürüleceksiniz ve O, yaptıklarınızı size bir bir haber verecek!

[1502] "De ki: Kaçıp durduğunuz" ve inkârınızın vebali sebebiyle yakalanmaktan korktuğunuz için temenni etme cesareti gösteremediğiniz "o ölüm var ya" onu atlatamayacaksınız ve çare yok; o sizi mutlaka gelip bulacak; "sonra" Allah'a "döndürüleceksiniz de" O sizi lâyık olduğunuz azaba çarptıracak!

[1503] Zeyd b. Ali (v. 122/740; Fâ'sız) انه ملاقيكم okurken, İbn Mes'ûd'un kıraatinde تفرون منه ملاقيكم şeklinde yer almıştır ki bu ikisi açıktır; Fâ'lı kıraat ise, الذي'nin şart anlamı içermesi sebebiyledir. Zeyd'in kıraatinde "Kaçıp durduğunuz ölüm" kısmı müstakil bir cümle kılınmıştır; yani "Ölüm, sizin kaçıp durduğunuz şeydir!" (dendikten sonra), "Ama o mutlaka sizi gelip bulacak!" şeklinde yeni bir başlangıç yapılmış olmaktadır.

9. Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağrıldığınız vakit, alışverişi bırakın da hemen Allah'ı zikretmeye koşun. Bu, sizin için ne kadar hayırlıdır, bir bilseniz!

[1504] يوم الجمعة (Cuma günü) "toplu hâldeki kalabalık(lar) günü" demektir ki, [*fu'let*^{un} mef'ûl vezninde olmak üzere] kendisine gülünene *duhket*^{un} denmesine benzer. Mim'in fethasıyla *yevmu'l-cum**e**'at*^{i} ise (kalabalıkları) toplayan gün demektir ki o da (*fu'alet*^{un} fâ'il vezninde olmak üzere) *duhaket*^{un} (çok gülen), *lu'anet*^{un} (lânet okuyup duran) ve *lu'abet*^{un} (çok oynayan) kelimelerine benzer. *Yevmu'l-cumu'at*^{i} tabiri *el-cum'at*^{u}nun ağırlaştırılmış[2] şeklidir ki bu da *'usrat*^{un} yerine *'usurat*^{un} denmesine benzer. Nitekim bu lügatlerin hepsiyle de okunmuştur.

---

1 لَوِ اسْتَطَعْنَا ifadesini; فَتَمَنَّوُا الموتَ genel kıraatine benzer biçimde, Vav zammeli olarak *lev**u**'steta'nâ* okuyanlar da olmuştur. Zamme kıraatinde Vav'a itibar edilmekle birlikte, kesre kıraati açık değildir; لَوِ اسْتَطَعْنَا'da Lev'in kesre okunması, استطعنا'daki Hemze-i vasılla irtibatlı gözükmektedir, yani geçişte Hemze'nin harekesi Vav'a verilmiş gibi. Anlaşılan, bu özelliği bulunmayan *fe-temenne**vi**'l-mevte* kıraati de buna kıyaslanmış olmaktadır. / ed.

2 Yani Mim'i harekelenmiş. / ed.

[١٥٠٠]وقرئ «فتمنَّوِا الموتَ» بكسر الواو، تشبيهًا بـ{لَوِ اسْتَطَعْنَا} [التوبة: ٤٢]. ولا فرق بين لا ولن في أن كل واحدة منهما نفي للمستقبل، إلا أن في لن تأكيدًا وتشديدًا ليس في لا، فأتى مرّة بلفظ التأكيد {وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ} [البقرة: ٩٥]، ومرّة بغير لفظه {وَلَا يَتَمَنَّوْنَهُ} [الجمعة: ٧].

٥ [١٥٠١]ثم قيل لهم:

٨-﴿قُلْ إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلاقِيكُمْ ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلَى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[١٥٠٢]{إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ}، ولا تجسرون أن تتمنوه خيفةَ أن تؤخذوا بوبال كفركم لا تفوتونه وهو ملاقيكم لا محالةَ. {ثُمَّ تُرَدُّونَ} إلى الله

١٠ فيجازيكم بما أنتم أهله من العقاب.

[١٥٠٣]وقرأ زيد بن علي رضي الله عنه «إنه ملاقيكم»، وفي قراءة ابن مسعود «تفرون منه ملاقيكم»، وهي ظاهرة. وأما التي بالفاء، فلتضمن الذي معنى الشرط، وقد جعل {إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ} كلامًا برأسه في قراءة زيد، أي إن الموت هو الشيء الذي تفرّون منه، ثم استؤنف: إنه ملاقيكم.

١٥ ٩-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

[١٥٠٤]{يَوْمُ الْجُمُعَةِ} يوم الفوج المجموع، كقولهم: ضحكة، للمضحوك منه. و«يوم الجمعة »، بفتح الميم: يوم الوقت الجامع، كقولهم: ضحكة، ولعنة، ولعبة؛ ويوم الجمعة تثقيل للجمْعة، كما قيل: عسُرة في عسْرة. وقرئ بهن جميعًا.

"Peki, مِنْ يوم الجمعة ifadesindeki Min'in mahiyeti nedir?" **dersen şöyle derim:** O, (namaza çağrılmanın vakit tayini adına) اذا'nın beyan ve tefsiridir.[1]

[1505] *Nidâ* ezan demektir. Demişlerdir ki; bununla, imamın minbere oturması anında okunan ezan kastedilmiştir; zira Peygamber'in (s.a.) tek müezzini vardı; Hazret-i Peygamber minbere oturduğunda, o kişi mescidin kapısında ezan okur, Hazret-i Peygamber minberden inince de namaz için kāmet getirirdi. Sonra Ebû Bekr ve Ömer (r.anhumâ) da bu minval üzere devam ettiler. Hazret-i Osman döneminde ise insanlar çoğalıp, evler de uzak düşünce, Hazret-i Osman bir başka müezzin daha ilave etmiş ve ona ilk ezanı Zevrâ' isimli evinin üzerinde okumasını emretmişti. Minbere oturduğunda ikinci müezzin ezan okur; minberden inince de bu müezzin namaz için kāmet getirirdi ve bu (uygulama) Hazret-i Osman için bir kusur addedilmezdi. [*Ebû Dâvûd*, "Kitâbü's-Salât", 224]

[1506] Söylendiğine göre bu günü *cum'a* diye isimlendiren ilk kimse Kâ'b b. Lueyy imiş. Bu güne daha önce *'arûbe* denmekte idi. Yine söylendiğine göre Ensār "Yahudilerin de Hıristiyanların da her yedi günde bir toplanmakta oldukları bir günleri var (Cumartesi ve Pazar). Gelin, biz de kendimiz için; toplanıp Allah'ı zikredeceğimiz ve namaz kılacağımız bir gün belirleyelim!" demişlerdi. Bunun üzerine insanlar "Cumartesi Yahudilerin, Pazar ise Hıristiyanların günüdür. Siz de bunu *'arûbe* günü yapın!" demişler ve nihayet toplu-ca Es'ad b. Zürâre'nin[2] (v. 1/623) yanına varmışlar; o da kendilerine o gün iki rekât namaz kıldırmış ve onlara öğüt vermiştir; onlar da bu günü -toplanmış olmaları sebebiyle- "*cum'a* günü" diye isimlendirmişlerdir ki cum'a âyetini Allah daha sonra indirmiştir. İslâm'daki ilk Cuma budur; Peygamber'in (s.a.) kıldırdığı ilk Cuma ise şudur: Hazret-i Peygamber hicret ederek Medine'ye varınca, Kubâ'da Amr b. Avf oğullarının yurduna konuk olmuş; orada pazartesi, salı, çarşamba ve perşembe günleri ikamet etmiş ve onların mescidini kurmuştu. Sonrasında da Medine'ye gitme niyetiyle cuma günü yola çıkmıştı. Sâlim b. Avf oğullarının yurdunda; onların bir vadisinde [Ranuna] bulunuyorken cuma namazının vakti girince hutbe okumuş ve cumayı kıldırmıştı.

[1507] Bazılarından gelen rivâyete göre Allah Yahudilerin sözünü şu üç hususta iptal etmiştir: 1) Onlar Allah'ın velileri ve sevgili kulları olmakla övünüyorlardı; Allah Teâlâ onları: "Eğer (iddianızda) samimi iseniz haydi ölümü istesenize!" [Bakara 2/94; Cum'a 62/6] buyurarak yalanladı. 2) Onlar Arapların kitabı olmadığı hâlde kendilerinin kitap sahibi olmalarıyla iftihar ediyorlardı; Allah Teâlâ onları koca koca kitaplar taşıyan eşeğe benzetti. 3) Onlar Müslümanlarda benzeri bulunmayan *cumartesi* günüyle iftihar ediyorlardı; Allah Müslümanlar için Cuma gününü teşri kıldı.

---

1 Yani namaza çağrıldığınız Cuma günlerinde… / ed.

2 Peygamber (s.a.) Medine'ye hicret etmeden evvel oradaki Müslümanların lideri Es'ad b. Zürâre idi. / ed.

فإن قلت: من في قوله {مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ} ما هي؟ قلت: هي بيان لـ{إِذَا} وتفسير له.

[١٥٠٥]والنداء الأذان. وقالوا: المراد به الأذان عند قعود الإمام على المنبر، وقد كان لرسول الله ﷺ مؤذن واحد، فكان إذا جلس على المنبر أذن على باب المسجد؛ فإذا نزل أقام للصلاة، ثم كان أبو بكر وعمر رضي الله عنهما على ذلك؛ حتى إذا كان عثمان وكثر الناس وتباعدت المنازل زاد مؤذنًا آخر، فأمر بالتأذين الأوّل على داره التي تسمى زوراء، فإذا جلس على المنبر أذّن المؤذن الثاني، فإذا نزل أقام للصلاة، فلم يعب ذلك عليه.

[١٥٠٦]وقيل: أول من سماها جمعة كعب بن لؤيّ، وكان يقال لها: العروبة. وقيل: إنّ الأنصار قالوا: لليهود يوم يجتمعون فيه كل سبعة أيام، وللنصارى مثل ذلك؛ فهلموا نجعل لنا يومَ نَجتمع فيه فنذكر الله فيه ونصلى. فقالوا: يوم السبت لليهود، ويوم الأحد للنصارى، فاجعلوا يوم العروبة؛ فاجتمعوا إلى أسعد بن زرارة فصلى بهم يومئذٍ ركعتين وذكرهم، فسموه يوم الجمعة لاجتماعهم فيه، فأنزل الله آية الجمعة، فهي أوّل جمعة كانت في الإسلام. وأما أوّل جمعة جمعها رسول الله ﷺ، فهي أنه لما قدم المدينة مهاجرًا نزل قباء على بني عمرو بن عوف، وأقام بها يوم الاثنين والثلاثاء والأربعاء والخميس، وأسس مسجدهم، ثم خرج يوم الجمعة عامدًا المدينة، فأدركته صلاة الجمعة في بني سالم بن عوف في بطن واد لهم، فخطب وصلى الجمعة.

[١٥٠٧]وعن بعضهم: قد أبطل الله قول اليهود في ثلاث؛ افتخروا بأنهم أولياء الله وأحباؤه، فكذبهم في قوله {فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ}، وبأنهم أهل الكتاب والعرب لا كتاب لهم فشبههم بالحمار يحمل أسفارًا؛ وبالسبت وأنه ليس للمسلمين مثله فشرع الله لهم الجمعة.

[1508] Hazret-i Peygamber'den şöyle rivâyet edilmiştir: "Güneşin doğduğu en hayırlı gün Cuma günüdür. (Zira) Âdem o gün yaratılmış ve o gün cennete konulup, yine o gün yeryüzüne indirilmiştir. Kıyamet de o gün kopacaktır. O, Allah nezdinde bereketli bir gündür." [*Müslim,* "Cum'a", 17-18] Yine Hazret-i Peygamber'den şöyle rivâyet edilmiştir: "Cebrâil, avucunda bembeyaz bir ayna olduğu hâlde bana geldi ve 'Bu cumadır; Rabbin bunu sana sunuyor ki hem senin hem senden sonra ümmetin için bir bayram olsun. O bizim nezdimizde günlerin ulusudur ve biz ona âhirete değin *yevmu'l-mezîd* (bereket günü) diyeceğiz.' dedi. Yine Hazret-i Peygamber'den rivâyet edildiğine göre Allah'ın, her Cuma günü cehennem ateşinden azat ettiği altı yüz bin kulu varmış.

[1509] Kâ'b'dan (v. 32/653) rivâyet edildiğine göre Allah, beldelerden Mekke'yi; aylardan Ramazan'ı; günlerden de cumayı üstün kılmıştır. Yine Hazret-i Peygamber'den nakledilmiştir ki "Her kim Cuma günü ölürse Allah ona bir şehit sevabı yazar ve onu kabir imtihanından korur. Hadiste yer aldığına göre, Cuma günü melekler, ellerinde gümüş sayfalar ve altın kalemler olduğu hâlde mescitlerin kapılarında oturup, gelenleri sırayla yazarlar." İlk nesil (Selef) döneminde seher vakti ve tanyerinin ağarmasından sonra sokaklar, meşaleler eşliğinde yürüyerek cumaya giden erkencilerle dolup taşardı.

[1510] Söylendiğine göre İslâm'da ortaya çıkan ilk bid'at, cumaya sabah erkenden gitmenin terk edilişi imiş. Rivâyete göre İbn Mes'ûd erkenden yola çıkmış. Üç kişinin kendisinden önce davrandığını görünce çok mahzun olmuş ve "Seni dört kişinin dördüncüsü görüyorum; dört kişinin dördüncüsü bahtiyar olamaz!" diyerek kendi kendisine sitem etmeye başlamış [*İbn Mâce,* "İkāme", 82].

[1511] Ebû Hanîfe'ye göre Cuma namazı ancak toplayıcı (merkezî) bir şehirde ikame edilebilir ki bunun sebebi Hazret-i Peygamber'in "Merkezî şehir dışında ne Cuma, ne teşrik tekbirleri, ne ramazan, ne de kurban bayramı vardır." buyurmasıdır. Toplayıcı şehir, cezaların uygulandığı ve hükümlerin infaz edildiği yer demektir ki bunun şartlarından biri de devlet reisi ya da onun yerini alabilecek birinin bulunmasıdır; zira Peygamber *'Aleyhisselâm:* "... Binaenaleyh âdil veya zalim bir yöneticisi varken kim o cumayı terk ederse..." [*İbn Mâce,* "İkāme", 93] ve "Dört şey yöneticilere bırakılmıştır; savaşsız alınan ganimetler (*fey*), sadakalar, cezalar ve cumalar." buyurmuştur. Dolayısıyla kim devlet reisinin veya kendisini yöneten bir hâkim yahut güvenlik sorumlusunun izni olmadan (Cuma için) imamlık yaparsa bu caiz değildir. İzin talebi olmaz da (halk) bir kişi üzerinde mutabık kalır, o kişi de onlara namaz kıldırırsa caiz olur. [Ebû Hanîfe'ye göre] Cuma imamın dışında 'üç kişiyle'; Şâfi'î'ye göre ise 'kırk kişiyle' ifa edilmiş sayılır. Yolculara, kölelere, kadınlara, hastalara, yatalaklara ve Ebû Hanîfe'ye göre âmalara ve yardımcısı olmadan yürüyemeyen ihtiyara Cuma farz değildir.

[١٥٠٨] وعن النبي ﷺ: خير يوم طلعت فيه الشمس يوم الجمعة، فيه خلق آدم، وفيه أدخل الجنة، وفيه أهبط إلى الأرض، وفيه تقوم الساعة، وهو عند الله يوم المزيد. وعنه عليه السلام: أتاني جبريل وفي كفه مرآة بيضاء، وقال: هذه الجمعة يعرضها عليك ربك لتكون لك عيدًا ولأمتك من بعدك، وهو سيد الأيام عندنا، ونحن ندعوه إلى الآخرة يوم المزيد. وعنه ﷺ: إنّ لله تعالى في كل جمعة ستمائة ألف عتيق من النار. ٥

[١٥٠٩] وعن كعب: إنّ الله فضل من البلدان مكة، ومن الشهور رمضان، ومن الأيام الجمعة. وقال عليه الصلاة والسلام: من مات يوم الجمعة كتب الله له أجر شهيد، ووقي فتنة القبر. وفي الحديث: إذا كان يوم الجمعة قعدت الملائكة على أبواب المسجد بأيديهم صحف من فضة وأقلام من ذهب، يكتبون الأول فالأول على مراتبهم. وكانت الطرقات في أيام السلف وقت السحر وبعد الفجر مغتصة بالمبكرين إلى الجمعة يمشون بالسرج. ١٠

[١٥١٠] وقيل: أوّل بدعة أحدثت في الإسلام: ترك البكور إلى الجمعة. وعن ابن مسعود: أنه بكر فرأى ثلاثة نفر سبقوه، فاغتم وأخذ يعاتب نفسه يقول: أراك رابع أربعة وما رابع أربعة بسعيد.

١٥ [١٥١١] ولا تقام الجمعة عند أبي حنيفة رضي الله عنه إلا في مصر جامع، لقوله عليه السلام: لا جمعة ولا تشريق ولا فطر ولا أضحى إلا في مصر جامع. والمصر الجامع: ما أقيمت فيه الحدود ونفذت فيه الأحكام. ومن شروطها الإمام أو من يقوم مقامه، لقوله عليه السلام: فمن تركها وله إمام عادل أو جائر... الحديثَ. وقوله ﷺ: أربع إلى الولاة؛ الفيء، والصدقات، والحدود، والجمعات. فإن أمّ رجل بغير إذن الإمام أو من ولاه من قاض أو صاحب شرطة لم يجز؛ فإن لم يكن الاستئذان فاجتمعوا على واحد فصلى بهم جاز. وهي تنعقد بثلاثة سوى الإمام. وعند الشافعي بأربعين. ولا جمعة على المسافرين والعبيد والنساء والمرضى والزمنى، ولا على الأعمى عند أبي حنيفة، ولا على الشيخ الذي لا يمشي إلا بقائد. ٢٠

[1512] Hazret-i Ömer, İbn Abbas, İbn Mes‘ûd ve benzerleri فَامْضُوا (yola koyulun) şeklinde okumuşlardır. (Hatta) rivâyete göre Hazret-i Ömer فَاسْعَوْا (Koşun!) okuyan bir adamı işittiğinde: "Bunu sana kim okuttu?" diye sormuş, adam: "Übeyy b. Kâ‘b!" deyince Ömer: "O, neshedilmiş olanı okuyup duruyor! Eğer bu kıraat فَاسْعَوْا şeklinde olaydı, ben de koşardım ve üst giysim düşerdi!" demiş. Denilmiştir ki; *sa‘y*den maksat koşmak değil, yönelmektir. *Sa‘y* ise her işte tasarruf etmektir ki فلما بلغ معه السعى... ("[Oğlu] kendisiyle birlikte koşturacak çağa gelince..." [Sâffât 37/102]) ve ليس للانسان الا ما سعى ("İnsan için kendi çabasından başkası yoktur." [Necm 53/39]) âyetleri de bu kabildendir. Hasan-ı Basrî'nin "*Sa‘y*edecek olan, ayaklar değil, bilakis niyetler ve kalplerdir."[1] dediği rivâyet edilmiştir. Muhammed b. Hasan (eş-Şeybânî; v. 189/805), *Muvatta'*ında[2] belirttiğine göre, Hazret-i Ömer Bakî‘ mevkiinde iken cuma kāmetini işitince yürümeyi hızlandırmıştı. Muhammed yine, kişi kendisini yormadığı sürece bunda bir beis olmadığını söylemiştir.

[1513] "Allah'ı zikretmeye" yani hutbe ve namaza... Allah'ın hutbeyi kendi zatının zikredilmesi olarak isimlendirmesi sebebiyle, Ebû Hanîfe *Rahimehullah,* hatibin *elhamdülillâh; sübhânallāh* demesi gibi hutbeyi *zikrullāh* diye isimlendirilecek miktarda kısa tutsa, bu caizdir, demiştir. Rivâyete göre Hazret-i Osman [halife seçildiğinde] minbere çıkıp, (sadece) *elhamdülillah* demiş ve söz boğazına düğümlenip, ilerisini getirememişti; "Ebû Bekr ve Ömer şu makamda söyleyeceklerini hazırlarlardı. Sizin konuşkan bir devlet reisinden çok çalışkan bir devlet reisine ihtiyacınız var! Yakında size (bu makamda irat edilecek) hutbeler gelecek!" demiş ve minberden inmişti. Bu olay sahâbenin huzurunda vuku bulmuştu da hiç kimse onu yadırgamamıştı. Ebû Hanîfe'nin iki arkadaşı (Ebû Yusuf ve Muhammed) ile Şâfi‘î'ye göre mutlaka "hutbe" denebilecek bir konuşma gereklidir.

[1514] **Şayet** "İçerisinde Allah'tan gayrısının zikrinin de yer aldığı bir *Allah zikri* nasıl 'hutbe' diye tefsir edilebilir?" **dersen şöyle derim:** Allah Resulü'nün zikredilmesi, ona ve onun râşid halifelerine ve yüksek takvâ sahibi müminlere senada bulunulması, (halka) nasihat ve öğüt verilmesi; bütün bunlar "Allah'ın zikredilmesi" hükmünü taşır. Fakat bunun ötesinde aksini hak etmiş olmalarına rağmen zalimlerin ve unvanlarının zikredilmesi, onlara sena ve duada bulunulmasına gelince; bu *şeytan zikri* türünden olup bu da *zikrullah*tan fersah fersah uzaktır! Sessiz sedasız bir şekilde hutbeye yoğunlaşan biri, (konuşan) arkadaşına: "Sus!" dese

1 Yani yapmakta olduğu işi *derhal* bırakarak cumaya yönelme kararlılığı. / ed.

2 Yani İmam Malik'in *Muvatta'* adlı eserinin İmam Muhammed rivâyetinde. İmam Muhammed'in bu rivâyeti, bazı Hicazlı ve Iraklıların rivâyetlerini ve çoğu zaman da kendi görüşünü eklediği için diğer *Muvatta'* rivâyetleri arasında önemli yere sahiptir. *Muvatta'* rivâyetinde Şeybânî, Medine/Hicaz ve Kûfe/Irak ekollerinin ihtilâfa düştüğü konularda, Kûfe ekolünün görüşlerini savunmuştur. (*DİA*'dan) / ed.

[١٥١٢]وقرأ عمر وابن عباس وابن مسعود وغيرهم «فامضوا». وعن عمر ﵁ أنه سمع رجلًا يقرأ {فاسعوا}. فقال: من أقرأك هذا؟ قال أبيّ بن كعب، فقال: لا يزال يقرأ بالمنسوخ، لو كانت {فاسعوا} لسعيت حتى يسقط ردائي. وقيل: المراد بالسعي القصد دون العدْو. والسعي: التصرف في كل عمل. ومنه قوله تعالى {فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْىَ} [الصافات: ١٠٢]، {وأنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى} [النجم: ٣٩]. وعن الحسن: ليس السعي على الأقدام، ولكنه على النيات والقلوب. وذكر محمد بن الحسن رحمه الله في مُوطَّئه: أن عمر سمع الإقامة وهو بالبقيع فأسرع المشي. قال محمد: وهذا لا بأس به ما لم يجهد نفسه.

[١٥١٣] {إِلَى ذِكْرِ اللهِ} إلى الخطبة والصلاة. ولتسمية الله الخطبة ذكرًا له قال أبو حنيفة رحمه الله: إن اقتصر الخطيب على مقدار يسمى ذكر الله كقوله الحمد لله، سبحان الله جاز. وعن عثمان أنه صعد المنبر فقال: الحمد لله وأرتج عليه، فقال: إن أبا بكر وعمر كانا يعدّان لهذا المقام مقالًا، وإنكم إلى إمام فعال أحوج منكم إلى إمام قوّال، وستأتيكم الخطب، ثم نزل. وكان ذلك بحضرة الصحابة ولم ينكر عليه أحد. وعند صاحبيه والشافعي: لا بد من كلام يسمى خطبة.

[١٥١٤]فإن قلت: كيف يفسر ذكر الله بالخطبة وفيها ذكر غير الله؟ قلت: ما كان من ذكر رسول الله ﷺ والثناء عليه وعلى خلفائه الراشدين وأتقياء المؤمنين والموعظة والتذكير فهو في حكم ذكر الله. فأمّا ما عدا ذلك من ذكر الظلَمة وألقابهم والثناء عليهم والدعاء لهم، وهم أحقاء بعكس ذلك؛ فمن ذكر الشيطان وهو من ذكر الله على مراحل! وإذا قال المنصت للخطبة لصاحبه ''صه''

anlamsız bir iş yapmış olmaktadır. Peki, ya bu konuda aşırıya kaçan bir hatip (hak etmeyen birini övmekle) anlamsız bir iş yapmış olmayacak mıdır? ***İslâm'ın garip kalmasından ve çorak dönemlerden Allah'a sığınırız!***

[1515] Allah Teâlâ, *Allah zikri*ni unutturacak dünya meşgalelerinin terk edilmesi emrini kastetmiştir. Bu meşgaleler arasında sırf alış verişe yer verilmiş olmasının sebebi, Cuma gününün insanların köylerinden ve yaylalarından inip, her yönden şehre akın ettikleri bir gün olması ve şehre inip toplanmalarının ve çarşı-pazarın bu insanlarla tıklım tıklım dolmasının, gündüzün iyice belirginleşip kuşluk vaktinin yükselmesi ve öğle vaktinin yaklaşması anına denk gelmesidir. O vakitte ticaret kızışmakta ve alışveriş çoğalmaktadır. Dolayısıyla bu vakit, alışveriş sebebiyle Allah zikrinden ve mescide koşmaktan gafil kalınmasına müsait bir zaman dilimi olunca, insanlara şöyle denilmiştir: Dünya ticaretini bırakın da, âhiret ticaretine yarışın! Kendisinden daha faydalı ve kârlı hiçbir şeyin bulunamayacağı Allah zikrine koşun! "Ve" faydası az, kârı ise tahminî ve vasat olan "alışverişi bırakın!"

[1516] **Şayet** "Bu vakitteki alışverişin terk edilmesi emredildiğine göre bu alışveriş fasit midir?" **dersen şöyle derim:** Ulemanın genel yaklaşımı bu yasağın, alışverişin fesadını gerektirmeyeceği doğrultusundadır; çünkü (o saatteki) alışveriş özden kaynaklı (*li-'aynihî*) olarak değil, vacip olandan gafil kalmayı barındırdığı için (dolaylı olarak) haram kılınmıştır. Binaenaleyh, gaspedilmiş bir arazide gaspedilmiş bir elbise ve gaspedilmiş bir su ile alınan abdestle kılınan namaz gibidir. -Bazı âlimlerden gelen rivâyete göre ise bu alışveriş fasittir.-

10. Namaz eda edilince de yeryüzüne dağılın ve (çalışmaya devam ederek) Allah'ın lutfundan isteyin. Allah'ı çok zikredin ki felâha eresiniz.

[1517] Daha sonra Allah Teâlâ Cuma namazının edasının ardından, insanlara yeryüzüne dağılma ve kazanç peşinde koşturma adına kendilerine mahzurlu kıldığı şeyleri serbest kılmakta; bu serbestliği de Allah'ı çokça anma, ticaret vb. hususlardan hiçbirinin insanları Allah'tan alıkoymaması, bütün ortam ve zamanlarda hiç kopmayacak şekilde Allah'a yönelmeleri hususlarının tavsiyesi eşliğinde sunmaktadır; çünkü insanların felâhı ve kurtuluşu bütünüyle buna bağlıdır.

[1518] İbn Abbas'tan rivâyet edildiğine göre (bu âyette) insanlara dünya adına herhangi bir şey talep etmeleri değil, sadece hasta ziyareti, cenazede bulunma ve din kardeşinin Allah için ziyaret edilmesi emredilmektedir. Hasan-ı Basrî ve Sa'îd b. el-Müseyyeb'den (v. 94/713) rivâyete göre de emrin konusu ilim talep etmektir. Bunun nafile namaz olduğu da söylenmiştir. Yine rivâyete göre, Seleften birileri bu âyete bakarak, cumadan sonra kendilerini azıcık dünya işleriyle meşgul ederlermiş.

فقد لغا، أفلا يكون الخطيب الغالي في ذلك لاغيًا؟! نعوذ بالله من غربة الإسلام ونكد الأيام!

[١٥١٥] أراد الأمر بترك ما يُذهِل عن ذكر الله من شواغل الدنيا؛ وإنما خص البيع من بينها، لأن يوم الجمعة يوم يهبط الناس فيه من قُراهم وبواديهم، وينصبّون إلى المصر من كل أوب، ووقت هبوطهم واجتماعهم واغتصاص الأسواق بهم إذا انتفخ النهار وتعالى الضحى ودنا وقت الظهيرة، وحينئذٍ تحرّ التجارة ويتكاثر البيع والشراء. فلما كان ذلك الوقت مظنة الذهول بالبيع عن ذكر الله والمضي إلى المسجد، قيل لهم: بادروا تجارة الآخرة، واتركوا تجارة الدنيا، واسعوا إلى ذكر الله الذي لا شيء أنفع منه وأربح. {وَذَرُوا الْبَيْعَ} الذي نفعه يسير وربحه مقارب.

[١٥١٦] فإن قلت: فإذا كان البيع في هذا الوقت مأمورًا بتركه محرمًا، فهل هو فاسد؟ قلت: عامّة العلماء على أن ذلك لا يوجب فساد البيع. قالوا: لأنّ البيع لم يحرم لعينه، ولكن لما فيه من الذهول عن الواجب، فهو كالصلاة في الأرض المغصوبة والثوب المغصوب، والوضوء بماء مغصوب. وعن بعض الناس: أنه فاسد.

١٠-﴿فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللهِ وَاذْكُرُوا اللهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

[١٥١٧] ثم أطلق لهم ما حظر عليهم بعد قضاء الصلاة من الانتشار وابتغاء الربح، مع التوصية بإكثار الذكر، وأن لا يلهيهم شيء من تجارة ولا غيرها عنه، وأن تكون هممهم في جميع أحوالهم وأوقاتهم موكلة به لا ينفضون عنه، لأنّ فلاحهم فيه وفوزهم منوط به.

[١٥١٨] وعن ابن عباس: لم يؤمروا بطلب شيء من الدنيا، إنما هو عيادة المرضى وحضور الجنائز وزيارة أخ في الله. وعن الحسن وسعيد بن المسيب: طلب العلم. وقيل: صلاة التطوّع. وعن بعض السلف أنه كان يشغل نفسه بعد الجمعة بشيء من أمور الدنيا نظرًا في هذه الآية.

11. (Resulüm!) Bir ticaret veya eğlence gördüklerinde, oraya koşuşup seni (minberde hutbe irad ederken) ayakta bıraktılar! De ki: Allah'ın katındaki (nasipler), eğlenceden de ticaretten de daha hayırlıdır. Nasiplendirenlerin en hayırlısı da Allah'tır.

[1519] Rivâyete göre Medine halkına şiddetli bir açlık ve pahalılık isabet etmişti. Derken, Dıhye b. Halife (v. 50/670) Suriye zeytinyağı taşıyan bir ticaret kervanı ile Medine'ye gelmişti. Tam o esnada Hazret-i Peygamber Cuma günü hutbe irat ediyordu. İnsanlar geri kalacakları endişesiyle derhal Dıhye'yi karşılamaya çıkmış ve Hazret-i Peygamber'le birlikte ancak az bir grup kalmıştı ki söylendiğine göre bunlar sekiz veya on bir yahut on iki ya da kırk kişiydiler. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) şöyle dedi: "Muhammed'in canını elinde tutan Allah'a yemin ederim ki eğer hepsi dışarı çıksaydı, elbette Allah bu vadiyi onların üzerine ateşle tutuştururdu!"

[1520] Kervan karşıdan gelince insanlar onu davul ve alkışlarla karşılarlardı ki işte "eğlence" ile kastedilen budur. Katâde'den rivâyet edildiğine göre, onlar bunu her kervan gelişinde üç kez yapıyorlarmış.

[1521] **Şayet** "İnsanlar Cuma namazında topyekûn *imam*dan[1] ayrılırlarsa, imam nasıl davranacak?" **dersen şöyle derim:** [Ayrıldıklarında] imam tek başına veya üç kişiden daha az kimseyle kalırsa, eğer imamdan rükûdan önce ayrılıp gitmişlerse Ebû Hanîfe'ye göre imam öğleyi baştan kılar. Ebû Hanîfe'nin iki arkadaşına (Ebu Yusuf ve Muhammed'e) göre ise imam tekbir aldığında cemaat onunla beraber bulunuyor (da sonradan ayrıldı) iseler imam namaza devam eder. Züfer'e göre ise cemaat *teşehhüt*ten önce giderse namaz bâtıl olur.

[1522] **Şayet** "Allah Teâlâ iki şeyden (ticaret veya eğlence) bahsetmişken neden *ileyhimâ* değil de müfret sîgasıyla *ileyhâ* (ticaret kervanına doğru) buyurmuştur?" **dersen şöyle derim:** Bunun takdiri: *İzâ raev ticâraten infaddū ileyhâ ev lehven infaddū ileyhi* (Onlar bir ticaret gördüklerinde ticarete; bir eğlence gördüklerinde de eğlenceye koşuşurlar!) şeklindedir. Böylece (açıktan) zikredilenin delâletiyle, bu ikisinden birisi hazfedilmiştir. Nitekim *infaddū ileyhi* **ve** *lehven ev ticâraten infeddū ileyhâ* şeklinde okuyanın kıraati de böyledir.[2] İfade, *ileyhimâ* şeklinde de okunmuştur.

[1523] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim Cum'a sûresini okursa, ona Müslümanların şehirlerinde cumaya gelen ve gelmeyenlerin sayısınca onar kat sevap mükâfatı verilir."

---

1 Devlet başkanından veya namaz kıldırmak üzere tayin ettiği resmi görevliden. / ed.

2 "Ticaret veya eğlence" ifadesinde, her ne kadar "iki" şey varsa da, bu ikisi aynı şeyi ifade ettiğinden, müfret hükmündedir. / ed.

١١-﴿وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انْفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا عِنْدَ اللهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ﴾

[١٥١٩]روي أن أهل المدينة أصابهم جوع وغلاء شديد، فقدم دحية بن خليفة بتجارة من زيت الشام والنبي ﷺ يخطب يوم الجمعة؛ فقاموا إليه، خشوا أن يُسبَقوا إليه، فما بقي معه إلا يسير. -قيل: ثمانية، وأحد عشر، واثنا عشر، وأربعون.- فقال عليه السلام: والذي نفس محمد بيده، لو خرجوا جميعًا لأضرم الله عليهم الوادي نارًا!

[١٥٢٠]وكانوا إذا أقبلت العير استقبلوها بالطبل والتصفيق، فهو المراد باللهو. وعن قتادة: فعلوا ذلك ثلاث مرات في كل مقدم عير.

[١٥٢١]فإن قلت: فإن اتّفق تفرق الناس عن الإمام في صلاة الجمعة كيف يصنع؟ قلت: إن بقي وحده أو مع أقل من ثلاثة، فعند أبي حنيفة: يستأنف الظهر إذا نفروا عنه قبل الركوع. وعند صاحبيه: إذا كبر وهم معه مضى فيها. وعند زفر: إذا نفروا قبل التشهد بطلت.

[١٥٢٢]فإن قلت: كيف قال {إِلَيْهَا} وقد ذكر شيئين؟ قلت: تقديره إذا رأوا تجارة انفضوا إليها، أو لهوا انفضوا إليه؛ فحذف أحدهما لدلالة المذكور عليه، وكذلك قراءة من قرأ «انفضوا إليه». وقراءة من قرأ «لهوا أو تجارة انفضوا إليها». وقرئ «إليهما».

[١٥٢٣]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الجمعة أعطي من الأجر عشر حسنات بعدد من أتى الجمعة وبعدد من لم يأتها في أمصار المسلمين.

MÜNÂFİKŪN SÛRESİ

Medine'de nâzil olmuştur, 11 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Münafıklar senin yanına geldiklerinde "Şahitlik ederiz ki; sen gerçekten Allah Resulüsün!" diyorlar. Senin kendi resulü olduğunu Allah da biliyor; ama Allah, münafıkların kesinlikle yalancı olduklarına şahitlik ediyor!

[1524] "Şahitlik ederiz ki; sen gerçekten Allah Resulüsün!" derlerken, [i] kalplerinin dilleriyle uyuştuğu bir şehadeti kastetmekte idiler. Allah da buyurdu ki: Onlar bu sözü; *Allah, durumun 'Sen gerçekten Allah Resulüsün!' demelerinin gösterdiği şekilde olduğunu bildiği hâlde* söylediler. Fakat Allah şahitlik ediyor ki "şahitlik ederiz" derlerken, (yani) bu sözlerinde dil ve kalp birliği sergilediklerini iddia ederlerken gerçekten yalancıdırlar! [ii] Yahut (doğrudan) bu sözlerinde yalancıdırlar; çünkü bu söz, dil ve kalp birliği tahakkuk etmediği vakit gerçek bir şehadet olmamaktadır. Dolayısıyla bu sözü şehadet olarak isimlendirme hususunda yalancıdırlar. [iii] Yahut "Allah şahitlik ediyor ki onlar kendilerine göre yalancıdırlar! Çünkü "Sen gerçekten Allah Resulüsün!" şeklindeki sözlerinin, -kendisinden haber verilen (Peygamber')in durumunu temellendiren şeyin aksi- bir haber ve yalan olduğu inancını taşıyorlardı.

[1525] **Şayet** "Senin kendi resulü olduğunu Allah da biliyor.' buyrulmasının esprisi nedir?" **dersen şöyle derim: Şayet** "*Sen gerçekten Allah Resulüsün.' diyorlar. Allah da şahitlik eder ki münafıklar gerçekten yalancıdırlar!"* buyursaydı bu, onların bu sözlerinin bir yalan olduğu imajını uyandırırdı. İşte bu yanlış anlaşılmayı gidermek için iki söz arasına "Senin kendi resulü olduğunu Allah da biliyor." ifadesini yerleştirmiştir.

2. Çünkü yeminlerini kalkan edinerek Allah yolundan ayrıldılar. Gerçekten berbattır yaptıkları!

3. Bu da; iman ettikten sonra inkâr etmelerinden, kalplerinin bu yüzden mühürlenmiş olmasından ve artık (kârlarını-zararlarını) anlayamamalarındandır.

[1526] Burada; "Şahitlik ederiz ki sen gerçekten Allah Resulüsün!" demelerinin, kendilerinin yalan yeminlerinden bir yemin olması kastedilmiş olabilir; çünkü şahitlik, kendisiyle tekid kastedilmesi hâlinde yemin yerine geçer.

سورة المنافقون

مدنية؛ وهي ١١ آية

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللهِ وَاللهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ﴾

[١٥٢٤]أرادوا بقولهم {نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللهِ} شهادة واطأت فيها قلوبهم ألسنتهم، فقال الله عزّ وجلّ: قالوا ذلك {واللهُ يَعْلَمُ} أن الأمر كما يدل عليه قولهم: "إنك لرسول الله"، والله يشهد إنهم لكاذبون في قولهم "نشهد"، وادعائهم فيه المواطأة. أو إنهم لكاذبون فيه، لأنه إذا خلا عن المواطأة لم يكن شهادة في الحقيقة؛ فهم كاذبون في تسميته شهادة. أو أراد: والله يشهد إنهم لكاذبون عند أنفسهم، لأنهم كانوا يعتقدون أنّ قولهم {إِنَّكَ لَرَسُولُ اللهِ} كذب وخبر على خلاف ما عليه حال المخبر عنه.

[١٥٢٥]فإن قلت: أي فائدة في قوله تعالى {وَاللهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ}؟ قلت: لو قال "قالوا نشهد إنك لرسول الله والله يشهد إنهم الكاذبون"، لكان يوهم أنّ قولهم هذا كذب؛ فوسط بينهما قوله {وَاللهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ} ليميط هذا الإيهام.

٢-﴿اتَّخَذُوا أَيْمَانَهُمْ جُنَّةً فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

٣-﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا فَطُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لا يَفْقَهُونَ﴾

[١٥٢٦] {اِتَّخَذُوا أيْمَانَهُمْ جُنَّةً} يجوز أن يراد أنّ قولهم {نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللهِ} يمين من أيمانهم الكاذبة، لأنّ الشهادة تجري مجرى الحلف فيما يراد به من التوكيد،

Kişi *uksimu* ve *ûlî* (Yemin ederim ki) yerine *eşhedü* (Şahitlik ederim ki) ve *eşhedü billâhi* (Allah için şahitlik ederim ki); *a'zimu* (Ahdim olsun ki) ve *a'zimu billâhi* (Allah'a ahdim olsun ki) der. Ebû Hanîfe *Rahimehullah* bunu, *eşhedü* ifadesinin bir yemin olduğuna şahit getirmiştir.

[1527] جُنَّةً (kalkan) ifadesinin, yeminlerine bürünüp gizlenme konusunda münafıkların bir vasfı olması caizdir. Hasan-ı Basrî ise *îmânehum* (imanlarını) şeklinde okumuştur ki bu da "Dilleriyle *iman* adına sergiledikleri şeyleri (kalkan edindiler)" anlamına gelir. Nitekim "Bu da; iman ettikten sonra inkâr etmelerinden..." ifadesi de bunu desteklemektedir.

[1528] Münafıklık ve insanları Allah'ın yolundan ayırma adına "yapmakta oldukları şeyler gerçekten berbattır!" سَاءَ (berbattır) fiilinde, işitenler nezdinde onların durumunun büyütülmesi demek olan bir taaccüp anlamı vardır.

[1529] "Bu da" ifadesi, "Gerçekten berbattır yaptıkları!.." ifadesine işaret etmektedir; yani amel itibariyle insanların en fenası olduklarına şahitlik eden bu söz, "onların iman ettikten sonra inkâr etmeleri" sebebiyledir. Yahut ('bu da'), onların yeminlerinin arkasına saklanma, nifak ve yalan gibi betimlenen hâllerine işaret etmektedir; yani bütün bunlar iman ettikten sonra inkâr etmeleri sebebiyledir. "Bu yüzden kalpleri mühürlenmiş" ve her büyük günaha cüret edebilmişler"dir."

[1530] **Şayet** "Münafıklar zaten sabit ve daimi bir inkâr üzere bulunuyorlarken, 'iman ettikten sonra inkâr etmelerinden' denmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu üç şekilde açıklanabilir: 1) "İman ettiler" yani kelime-i şehadeti telâffuz edip, İslâm'a girenlerin davrandıkları gibi davranıp, "sonra da inkâr ettiler". Sonra bunun ardından inkârları ortaya çıkmış ve "Eğer Muhammed'in söyledikleri gerçekse biz eşeğiz!" ve Tebük gazvesi esnasında farkına varılan; "Bu adam Kisrâ ve Kayser saraylarının kendisine açılacağını mı umuyor? Heyhat!" şeklindeki sözleri ortaya çıkmıştır. Bunun bir örneği, "Öyle söylemediklerine dair Allah adına and içiyorlar... Oysa gerçek şu ki, Müslüman olduktan sonra inkâr edip küfür sözünü söylemişler ve asla başaramayacakları bir işe girişmişlerdir..." [Tevbe 9/74] âyetidir ki bu, onların Müslüman olmalarının ardından inkârlarının ortaya çıkması anlamındadır. Bir başka örnek de "Hiç mazeret üretmeyin! Siz, imanınızdan sonra inkâr ettiniz…" [Tevbe 9/66] âyetidir. 2) "İman ettiler" demek, İslâm'ı alaya alacak şekilde müminlerin yanında imanı telâffuz edip, bilâhare 'şeytan'larının[1] yanında inkârı ifade etmişlerdir, demektir.

1 Yani şeytan gibi ele avuca sığmaz, asi, serkeş liderlerinin. / ed.

يقول الرجل: أشهد وأشهد بالله، وأعزم وأعزم بالله، في موضع أقسم وأولي. وبه استشهد أبو حنيفة رحمه الله على أن "أشهد" يمين.

[١٥٢٧]ويجوز أن يكون وصفًا للمنافقين في استجنانهم بالأيمان. وقرأ الحسن البصري «إيمانهم»، أي ما أظهروه من الإيمان بألسنتهم. ويعضده قوله تعالى {ذَلِكَ
٥ بِأَنَّهُمْ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا}.

[١٥٢٨] {سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} من نفاقهم وصدهم الناس عن سبيل الله. وفي {سَاءَ} معنى التعجب الذي هو تعظيم أمرهم عند السامعين.

[١٥٢٩] {ذَلِكَ} إشارة إلى قوله {سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ}، أي ذلك القول الشاهد عليهم بأنهم أسوأ الناس أعمالا {بـ}سبب {أَنَّهُمْ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا}، أو إلى ما وصف
١٠ من حالهم في النفاق والكذب والاستجنان بالأيمان، أي ذلك كله بسبب أنهم آمنوا ثم كفروا، {فَطُبِعَ على قُلُوبِهِمْ} فجسروا على كل عظيمة.

[١٥٣٠]فإن قلت: المنافقون لم يكونوا إلا على الكفر الثابت الدائم، فما معنى قوله {آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا}؟ قلت: فيه ثلاثة أوجه؛ أحدها {آمَنُوا} أي نطقوا بكلمة الشهادة وفعلوا كما يفعل من يدخل في الإسلام، {ثُمَّ كَفَرُوا} ثم ظهر كفرهم
١٥ بعد ذلك وتبين بما أطلع عليه من قولهم "إن كان ما يقوله محمد حقًا فنحن حمير!" وقولهم في غزوة تبوك "أيطمع هذا الرجل أن تفتح له قصور كسرى وقيصر، هيهات!" ونحوه قوله تعالى {يَحْلِفُونَ بِاللهِ مَا قَالُوا وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ} [التوبة: ٧٤]، أي وظهر كفرهم بعد أن أسلموا. ونحوه قوله تعالى {لَا تَعْتَذِرُوا قَدْ كَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ} [التوبة: ٦٦]. والثاني {آمَنُوا} أي
٢٠ نطقوا بالإيمان عند المؤمنين، ثم نطقوا بالكفر عند شياطينهم استهزاء بالإسلام،

Tıpkı "İman edenlere rastladıklarında; 'İman ettik' diyorlar. Kendi 'şeytan'ları ile baş başa kaldıklarında ise 'Biz asıl sizinle beraberiz, onlarla sadece alay etmekteyiz!' diyorlar." [Bakara 2/14] âyetindeki gibi. 3) Bununla içlerinden mürted olanlar kastedilmiştir.

[1531] İfade, *fe-tabeʿa ʿalâ kulûbihim* (Kalplerini Allah mühürlemiştir.) şeklinde de okunmuştur. Nitekim Zeyd b. Ali (v. 122/740) de (aynı mânada) *fe-tabeʿa'llāhu* okumuştur.

4. Onları gördüğünde, kalıpları hoşuna gider; konuştular mı, sözlerine kulak verirsin... Duvara dayatılmış kalas gibidirler! (Suçluluk ve ihanet psikolojisiyle) her gürültü-patırtıyı kendi aleyhlerine zannederler. Asıl düşman onlardır! Sakın onlardan! Allah kahretsin bunları; nasıl da ters-yüz ediliyorlar!

[1532] Abdullah b. Übeyy yakışıklı, parlak, fesahatlı, belâgatlı bir adamdı. Münafıklardan bir topluluk da onunla benzer vasfı taşıyordu. Bunlar Medine'nin reisleri olup gelirler Peygamber'in (s.a.) meclisine kurulurlardı. Görünüşleri göz doldurucu, dilleri fasihti. Hazret-i Peygamber ve mecliste bulunanlar bunların endamlarına hayran olur, sözlerine kulak verirlerdi.

[1533] **Şayet** "كَأَنَّهُمْ خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌ ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Onlar mecliste yaslanarak oturmaları ve iman ile hayırdan uzak birer heyuladan başka bir şey olmamaları bakımından 'duvara yaslanmış kalaslar'a benzetilmişlerdir. Ayrıca kalas kendisinden yararlanmaya müsait çatı, duvar vb. yerlere konur. Yararlanılmayacak şekilde terk edilip, işe yaramaz hâle geldiği sürece de duvara dayatılır. İşte yararsızlık konusunda bu kalaslara benzetilmiş olmaktadırlar. "Dayalı kalaslar"la duvarlara dayalı kalaslardan yontulup yapılmış putların kastedilmesi de caiz olup bunlar da suretlerinin güzelliği ve faydalarının azlığı bakımından o putlara benzetilmiş olurlar.[1]

[1534] "Onları gördüğünde, kalıpları hoşuna gider" ifadesinde hitap Peygamber'e (s.a.) yahut her bir muhataba yöneliktir. (تَسمَع) edilgen sîga ile *yusmaʿ* (sözleri dinlenir) şeklinde de okunmuştur. كانهم خشب ifadesinin iʿrâbdan mahalli merfûʿ olup cümle; "Onlar duvara dayalı kütüklere benzerler." takdirindedir. Yahut hiçbir iʿrâb konumu bulunmayan bir başlangıç sözü de olabilir.

---

1 Müfessir, مُسَنَّدَةٌ kelimesini "istinat / dayanma" anlamında yorumlamakla birlikte, ifadenin Yemen'den gelen kaliteli kumaş anlamındaki *send* kökünden geldiği ve "(Hint) kumaş(ı) giydirilmiş kütük gibidirler!" anlamında olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır; yani dıştan bakıldığında çok alımlı, hayranlık uyandırıcıdırlar, ama içleri koftur. / ed.

كقوله تعالى {وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا} [البقرة: ١٤] إلى قوله تعالى {إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُون} [البقرة: ١٤]. والثالث: أن يراد أهل الردة منهم.

[١٥٣١]وقرئ «فطَبع على قلوبهم»، وقرأ زيد بن علي «فطبع الله».

٤-﴿وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ وَإِنْ يَقُولُوا تَسْمَعْ لِقَوْلِهِمْ كَأَنَّهُمْ خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌ يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ هُمُ الْعَدُوُّ فَاحْذَرْهُمْ قَاتَلَهُمُ اللهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ﴾

[١٥٣٢]كان عبد الله بن أبيّ رجلًا جسيمًا صبيحًا، فصيحًا، ذلق اللسان، وقوم من المنافقين في مثل صفته، وهم رؤساء المدينة، وكانوا يحضرون مجلس رسول الله ﷺ فيستندون فيه، ولهم جهارة المناظر وفصاحة الألسن؛ فكان النبي ﷺ ومن حضر يعجبون بهياكلهم ويسمعون إلى كلامهم.

[١٥٣٣]فإن قلت: ما معنى قوله {كَأَنَّهُمْ خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌ}؟ قلت: شبهوا في استنادهم -وما هم إلا أجرام خالية عن الإيمان والخير- بالخشب المسندة إلى الحائط؛ ولأنّ الخشب إذا انتفع به كان في سقف أو جدار أو غيرهما من مظان الانتفاع، وما دام متروكًا فارغًا غير منتفع به أسند إلى الحائط، فشبهوا به في عدم الانتفاع. ويجوز أن يراد بالخشب المسندة الأصنامُ المنحوتة من الخشب المسندة إلى الحيطان؛ شبهوا بها في حسن صورهم وقلة جدواهم.

[١٥٣٤]والخطاب في {رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ} لرسول الله، أو لكل من يخاطب. وقرئ «يُسمع» على البناء للمفعول. وموضع {كَأَنَّهُمْ خُشُبٌ} رفع على: هم كأنهم خشب. أو هو كلام مستأنف لا محل له.

[1535] (خشب kelimesi) *huşb*[un] şeklinde okunmuş olup *budn*[ün] (develer) lâfzı *bedenet*[un]un çoğulu olduğu gibi, *huşb* da *haşebet*[un]un çoğuludur. İfade خُشُبٌ şeklinde de okunmuştur ki bu da *semere - sümür* örneğine benzer. Yine *mederat*[un] - *meder*[un] (kerpiç köy/ler) dendiği gibi, *haşeb*[un] şeklinde de okunmuştur ki İbn Abbas'ın kıraati bu şekildedir. Kendisinden Rivâyete göre Yezîdî (v. 202/817), خُشُبٌ'un "kof odun" anlamındaki *haşbâu* lafzının çoğulu olduğunu söylemiştir; münafıklıkları ve iç dünyalarının bozukluğu hususunda kof oduna benzetilmiş olmaktadırlar.

[1536] "Kendi aleyhlerine" ifadesi, "sanırlar" fiilinin ikinci mef'ûlüdür; yani ürkeklikleri, ihtirasları ve kalplerindeki korku sebebiyle her haykırışın kendi tepelerine ineceğini ve kendilerine zarar vereceğini sanırlar; ordu içerisinde birisi ünlediğinde veya bir hayvan kurtulup kaçtığında yahut bir yitik hayvan tarif edildiğinde, bunun kendilerini vuracağını sanırlar. Denilmiştir ki; onlar Allah'ın, haklarında gizliliklerini deşifre edecek, kanlarını ve mallarını helâl kılacak şeyler indireceğine dair bir korku üzere bulunuyorlardı. Ahtal (v. 92/711) aşağıdaki üslûbu bu âyetten almıştır:

> (Ey Cerîr!) Onların ardından, her şeyi
> onlara tekrar tekrar hücum eden süvari ve piyadeler sanıp duracaksın!

[Kıraat esnasında] عليهم'de vakfedilip, هم العدوُّ (Asıl düşman onlardır!) kısmından başlanır. "Asıl" yani düşmanlığı tam olan gerçek "düşman onlardır!" Çünkü düşmanların en azılısı, kaburgalarının altında (kalbinde) hastalıklı bir dert (nifak) bulunuyorken, senin yüzüne gülen numaracı, gizli düşmandır. "Sakın onlardan!" Onların dış görüntüsüne aldanma! "Asıl düşman onlardır" ifadesinin ikinci mef'ûl olması da caizdir ki bu ("onlar") zamirini ibareden atmışsın gibi sayılır.[1] **Şayet** "[Bu son değerlendirmeye göre صيحة müennes olduğu için] *hiye'l-'aduvv*[u] şeklinde söylenmeli değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Bunda "haber"[in lengüistik yapısı] dikkate alınır. Tıpkı هذا ربى... ("Benim Rabbim bu, dedi." [En'âm 6/78]) âyetindeki gibi[2]. İfade, *yahsebûne külle ehli sayhat*[in] (Her haykıranı kendi aleyhlerine [düşman] sanırlar!) şeklinde de takdir edilebilir.[3]

[1537] "Allah kahretsin bunları!" Bu onlar için bir beddua ve Allah Teâlâ'nın zatından onları lânete uğratıp, rüsva etmesini isteme yahut müminlere onlar için bu şekilde beddua etmelerini öğretmedir.

[1538] "Nasıl da ters-yüz ediliyorlar!" Yani nasıl da haktan sapıyorlar! Bu onların bilgisizliği ve sapkınlığına şaşma kabilinden söylenmiştir.

---

1 Yani "Her haykırışı kendi aleyhlerine bir düşman sanırlar." / çev.

2 *eş-Şems* müennes olduğu hâlde, "haber" olan *Rab* kelimesi dikkate alınarak, *hâzihî* yerine هذا denmesi... / çev.

3 Bu durumda *ehl* çoğul bir müzekker olduğu için mübtedâ *hum* şeklinde gelmiş olur. / çev.

[١٥٣٥]وقرئ «خُشْب»، جمع خَشَبة، كبدنة وبدن، و«خُشُب»، كثمرة وثمر، و«خَشَب»، كمدرة ومدر، وهي في قراءة ابن عباس. وعن اليزيدي أنه قال في {خُشُبٌ} جمع خشباء، والخشباء: الخشبة التي دعر جوفها؛ شبهوا بها في نفاقهم وفساد بواطنهم.

٥ [١٥٣٦]{عَلَيْهِمْ} ثاني مفعولي {يَحْسَبُونَ}، أي يحسبون كل صيحة واقعة عليهم وضارة لهم، لجبنهم وهلعهم وما في قلوبهم من الرعب؛ إذا نادى مناد في العسكر أو انفلتت دابة أو أنشدت ضالة ظنوه إيقاعًا بهم. وقيل: كانوا على وجل من أن ينزل الله فيهم ما يهتك أستارهم ويبيح دماءهم وأموالهم. ومنه أخذ الأخطل:

مَا زِلْتَ تَحْسِبُ كُلَّ شَيْءٍ بَعْدَهُم ❁ خَيْلًا تَكِرُّ عَلَيْهِمُ وَرِجَالَا

١٠ يوقف على {عَلَيْهِمْ} ويبتدأ {هُمُ الْعَدُوُّ}، أي الكاملون في العداوة؛ لأنّ أعدى الأعداء العدوّ المداجي الذي يكاشرك وتحت ضلوعه الداء الدوي. {فَاحْذَرْهُمْ} ولا تغترر بظاهرهم. ويجوز أن يكون {هُمُ الْعَدُوُّ} المفعول الثاني، كما لو طرحت الضمير. فإن قلت: فحقه أن يقال: هي العدوّ. قلت: منظور فيه إلى الخبر، كما ذكر في {هَذَا رَبِّى} [الأنعام: ٨٧]، وأن يقدر مضاف محذوف على: يحسبون كل أهل ١٥ صحية.

[١٥٣٧]{قَاتَلَهُمُ اللَّهُ} دعاء عليهم، وطلب من ذاته أن يلعنهم ويخزيهم. أو تعليم للمؤمنين أن يدعوا عليهم بذلك.

[١٥٣٨]{أَنَّى يُؤْفَكُونَ} كيف يعدلون عن الحق، تعجبًا من جهلهم وضلالتهم.

5. Onlara "Gelin, Allah Resulü sizin bağışlanmanız için dua etsin" denildiği zaman, (kızgın kızgın sallayarak) başlarını döndürürler; görürsün ki büyüklük taslayarak yan çizmekteler!

6. Onların bağışlanması için dua etsen de etmesen de fark etmez; Allah onları asla bağışlamayacaktır. Fâsık bir kavmi elbette Allah doğru yola getirmez.

7. "Allah Resulü'nün (!) yanındakilere infakta bulunmayın da dağılıp gitsinler!" diyenler onlardır... Oysa göklerin ve yerin hazineleri sadece Allah'a aittir; ama bunu anlayamazlar münafıklar!

8. "Medine'ye dönersek, and içeriz ki en güçlü olanlar en düşük olanları oradan çıkaracak!" diyorlar... Oysa güç şan ve şeref yalnızca Allah'a, Resulü'ne ve müminlere aittir; fakat bilmezler münafıklar!

[1539] (Yani) buna iltifat etmeyip, büyüklük taslayarak başlarını çevirir ve başka yöne döndürürler. (لووا ifadesinda Vav) şeddesiz okunduğu gibi fiildeki çokluğu ortaya koymak için şeddeli de okunmuştur.

[1540] Rivâyete göre Peygamber (s.a.), kendilerine ait bir su (kuyusu) olan Mureysî' mevkiinde Mustalıkoğulları ile karşılaşıp onları bozguna uğratmış, bazılarını da öldürmüştü. Hazret-i Ömer'in atını yeden Cehcâh b. Sa'îd (v. 36/657) adlı işçi, İbn Ubeyy'in müttefiki olan Sinan el-Cühenî ile su konusunda itişip kakışmış, kavgaya tutuşmuşlardı; Cehcâh "Yetişin ey Muhacirler!" diye, Sinan da "Yetişin ey Ensār!" diye imdat çağrısında bulunmuşlardı. Bunun üzerine, Muhacirlerin fakirlerinden bir kâhya Cehcâh'a yardım edip, Sinan'ı tokatlamıştı. İbn Ubeyy de kâhyaya "Bunu yapabildin hâ!? Demek ki, biz Muhammed'e sırf tokatlanalım diye sahip çıkmışız! Vallahi, bizimle onun misali, "Besle kargayı oysun gözünü!" atasözündekinden başka bir şey değilmiş! Şimdi, vallahi Medine'ye dönersek, en izzetli olan en zelil olanı oradan çıkaracaktır!" demiş ve "en izzetli" ile kendisini, "en zelil" ile de (hâşa) Peygamber'i (s.a.) kastetmişti. Sonra da kavmine şöyle demişti: "Başınıza ne iş açtınız böyle? Onları ülkenize aldınız! Mallarınızı onlarla paylaştınız! İmdi; vallahi eğer bu ücretliden ve onun gibi döküntülerden lutfunuzu esirgeseniz, ensenizde boza pişiremezler ve çok sürmez, yakanızdan düşerler. Artık, onlara geçimlik bir şeyler vermeyin ki, Muhammed'in etrafından dağılıp gitsinler!" Henüz bir yeniyetme olan Zeyd b. Erkam (v. 68/688) bunu duymuş ve "Vallahi, o *azınlık zelil* sensin! Sensin kavminin öfkesini üzerine çeken!.. Muhammed ise, Rahmân'ın izzeti ve Müslümanların desteği onun üzerindedir!" demişti. İbn Ubeyy, "Sus! Ben sadece eğleniyordum!" demiş,

٥-﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللهِ لَوَّوْا رُءُوسَهُمْ وَرَأَيْتَهُمْ يَصُدُّونَ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ﴾

٦-﴿ سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ لَنْ يَغْفِرَ اللهُ لَهُمْ إِنَّ اللهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ﴾

٥ ٧-﴿هُمُ الَّذِينَ يَقُولُونَ لا تُنْفِقُوا عَلَى مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللهِ حَتَّى يَنْفَضُّوا وَلِلَّهِ خَزَائِنُ السَّموَاتِ وَالأَرْضِ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لا يَفْقَهُونَ﴾

٨-﴿يَقُولُونَ لَئِنْ رَجَعْنَا إِلَى الْمَدِينَةِ لَيُخْرِجَنَّ الأَعَزُّ مِنْهَا الأَذَلَّ وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لا يَعْلَمُونَ﴾

[١٥٣٩] {لَوَّوا رُؤُوسَهُمْ} عطفوها وأمالُوها إعراضًا عن ذلك واستكبارًا. وقرئ
١٠ بالتخفيف والتشديد للتكثير.

[١٥٤٠]روي أن رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم حين لقي بني المصطلق على المريسيع -وهو ماء لهم- وهزمهم وقتل منهم. ازدحم على الماء جهجاه بن سعيد أجير لعمر يقود فرسه، وسنان الجهني حليف لعبد الله بن أبيّ، واقتتلا، فصرخ جهجاه "يا للمهاجرين!" وسنان "يا للأنصار!" فأعان جهجاها جعّال من فقراء
١٥ المهاجرين ولطم سنانا. فقال عبد الله لجعال: وأنت هناك، وقال: ما صحبنا محمدًا إلا لنلطم، والله ما مثلنا ومثلهم إلا كما قال: سمِّن كلبك يأكلك! أما والله لئن رجعنا إلى المدينة ليخرجنّ الأعز منها الأذل -عنى بالأعز: نفسه، وبالأذل، رسول الله ﷺ- ثم قال لقومه: ماذا فعلتم بأنفسكم؟ أحللتموهم بلادكم وقاسمتموهم أموالكم؛ أما والله لو أمسكتم عن جعّال وذويه فضل الطعام لم يركبوا رقابكم، ولأوشكوا أن
٢٠ يتحوّلوا عنكم فلا تنفقوا عليهم حتى ينفضوا من حول محمد! فسمع بذلك زيد بن أرقم وهو حدث، فقال: أنت والله الذليلُ القليل المبغض في قومك، ومحمد في عزّ من الرحمن وقوّة من المسلمين. فقال عبد الله: اسكت، فإنما كنت ألعب؛

Zeyd de derhal Peygamber'i (s.a.) haberdar etmişti. Hazret-i Ömer, "Yâ Resûlallah! Müsaade et de şu münafığın boynunu vurayım!" deyince, Hazret-i Peygamber: "Bunu yaparsan Medine'de çok burunlar titreyecektir (genel korku hâkim olacaktır)." demişti. Ömer, "Onu bir Muhacirin öldürmesini hoş görmüyorsan, bunu Ensār'dan birine emret!" deyince, Hazret-i Peygamber "Peki ya insanlar; "Muhammed arkadaşlarını öldürüyor!" diye dedikodu yaptığı zaman ne olacak!?" buyurmuştu. Nihayet Peygamber (s.a.), İbn Übeyy'e "Bana ulaşan sözün sahibi sen misin?" diye sorunca, İbn Ubeyy "Kitabı sana indiren Allah'a yemin ederim ki, buna dair hiçbir şey söylemedim; Zeyd yalan söylüyor!" demişti ki, "Yeminlerini kalkan edindiler." [Münâfikūn 63/2] âyetinin anlattığı budur. Bunun üzerine orada bulunanlar: "Yâ Resûlallah! O bizim ileri gelenimiz ve büyüğümüzdür. Bir delikanlının sözünü ona yeğlemeyin! Muhtemelen, yanlış anlamıştır." dediler. Rivâyete göre, Peygamber Zeyd'e "Belki sen ona kızmışsındır." demiş, Zeyd de "Hayır!" demişti. Yine "Belki yanlış işitmişsindir." demiş, Zeyd ise "Hayır!" demişti. Bu sefer "Belki başkasına benzetmişsindir." demiş, Zeyd yine "Hayır!" demişti. Nihayet âyet inince Peygamber Zeyd'in arkasından yetişip kulağını okşamış ve "Delikanlı; kulağın çok hassasmış! Allah seni doğrulayıp, münafıkları yalanladı!" demişti. İbn Übeyy Medine'ye girmek istediğinde, oğlu Hubâb -ki Abdullah b. Abdullah (v. 12/633) olup Hazret-i Peygamber "Hubâb Şeytan'ın ismidir" diyerek onun ismini değiştirmişti; samimi biriydi- kendisine itiraz etmiş ve "Geri dön! Vallahi; 'En şerefli olan Resûlullah; en alçak olansa benim!' demedikçe oraya giremezsin!" demiş ve böylece Peygamber serbest bırakmasını emredinceye kadar oğlunun elinde bir süre alıkonmuştur. -(Hatta) rivâyete göre babasına, "Eğer Allah ve peygamberi için izzet ikrarında bulunmazsan boynunu vururum!" demiş; babası, "Yazıklar olsun sana! Gerçekten yapar mısın?" deyince, "Evet!" demiş.- Nihayet onun ciddi olduğunu anlayınca, "Şahitlik ederim ki, izzet Allah'a, peygamberine ve müminlere aittir!" demişti. Bunun üzerine Peygamber (İbn Ubeyy'in) oğluna: "Allah, peygamberinin ve müminlerin namına seni hayırla mükâfatlandırsın!" diye dua etmişti. Nihayet İbn Ubeyy'in yalanı ortaya çıkınca kendisine "Senin hakkında gerçekten çok sert âyetler indi! Peygamber'e (s.a.) git de senin için bağışlanma dilesin!" denildi; o ise başını salladıktan sonra "İman etmemi emrettiniz, ben de iman ettim; malımın zekâtını vermemi emrettiniz, ben de verdim. Muhammed'e bir secde etmediğim kaldı!" demişti de bunun üzerine Onlara; "Gelin, Allah Resulü sizin bağışlanmanız için dua etsin' denildiği zaman..." [Münâfikūn 5] âyeti inmişti. Bundan sonra o ancak sayılı günlerce kalabilmiş ve nihayet rahatsızlanıp, ölmüştür.

فأخبر زيد رسول الله فقال عمر: دعني أضرب عنق هذا المنافق يا رسول الله! فقال: إذن ترعد أنف كثيرة بيثرب. قال: فإن كرهت أن يقتله مهاجري فأمر به أنصاريًّا. فقال: فكيف إذا تحدّث الناس أنّ محمدًا يقتل أصحابه؟! وقال عليه الصلاة والسلام لعبد الله: أنت صاحب الكلام الذي بلغني؟ قال: والله الذي أنزل عليك الكتاب ما قلت شيئًا من ذلك، وإن زيدًا لكاذب، وهو قوله تعالى {اِتَّخَذُوا أَيْمَانَهُمْ جُنَّةً} [المنافقون: ٢]. فقال الحاضرون: يا رسول الله، شيخنا وكبيرنا لا تصدق عليه كلام غلام، عسى أن يكون قد وهم. وروي أن رسول الله قال له: لعلك غضبت عليه؛ قال: لا؛ قال: فلعله أخطأ سمعك؛ قال: لا؛ قال: فلعله شبه عليك؛ قال: لا. فلما نزلت: لحق رسول الله زيدًا من خلفه فعرك أذنه وقال: وفت أذنك يا غلام، إنّ الله قد صدقك وكذب المنافقين. ولما أراد عبد الله أن يدخل المدينة: اعترضه ابنه حباب -وهو عبد الله بن عبد الله غيّر رسول الله اسمه وقال: إنّ حبابًا اسم شيطان، وكان مخلصًا- وقال: وراءك، والله؛ لا تدخلها حتى تقول ''رسول الله الأعز وأنا الأذل!'' فلم يزل حبيسًا في يده حتى أمره رسول الله بتخليته. وروي أنه قال له: لئن لم تقرّ لله ورسوله بالعز لأضربن عنقك! فقال: ويحك، أفاعل أنت؟ قال: نعم. فلما رأى منه الجدّ قال: أشهد أنّ العزة لله ولرسوله وللمؤمنين، فقال رسول الله لابنه: جزاك الله عن رسوله وعن المؤمنين خيرًا. فلما بان كذب عبد الله قيل له: قد نزلت فيك آي شداد، فاذهب إلى رسول الله ﷺ يستغفر لك، فلوى رأسه ثم قال: أمرتموني أن أومن فآمنت، وأمرتموني أن أزكي مالي فزكيت، فما بقي إلا أن أسجد لمحمد! فنزلت {وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللهِ} [المنافقون: ٥] ولم يلبث إلا أيامًا قلائل حتى اشتكى ومات.

[1541] "Onlar için" bağışlanma dilenmesi ve dilenmemesi "birdir." Çünkü onlar inkârları sebebiyle buna ne iltifat ediyorlar ne de bunu kāle alıyorlar. Yahut Allah onları bağışlamayacağı için (durum fark etmeyecek) demektir. [اسْتَغْفَرْتَ ifadesi] denkleştirme edatı olan *em*in delâleti sebebiyle istifham harfinin hazfedilmesi esasına göre, *istağferte* şeklinde de okunmuştur. Ebû Ca'fer (v. 130/748) ise istifham Hemze'sini doyurucu şekilde uzatarak *âstağferte* şeklinde okumuştur ki bu, *âssihr*[u] [Yûnus 10/81] ve *Âllâh*[u] [Yûnus 10/59] âyetlerindeki gibi vasıl Hemze'sini Elif'e dönüştürme kabilinden değil, mânayı açıkça ortaya koymak içindir.

[1542] "Dağılıp gitsinler" yani ayrılsınlar. (يَنْفَضُّوا ifadesi) *yunfidū* şeklinde de okunmuştur ki "kavmin azığı tükendi" anlamındaki *enfada'l-kavm*[u] ifadesinden alınma olup bunun hakikat anlamı, onlar için azıkların tükenme vaktinin gelmiş olmasıdır.

[1543] "Oysa göklerin ve yerin hazineleri sadece Allah'a aittir." Rızıklar ve kısmetler sırf O'nun elinde olup Medine halkı onlara infaktan geri dursa bile O, bunlardan onları rızıklandıracaktır. Ne var ki, İbn Übeyy ve emsalleri cahildirler; bunu "anlayamıyorlar" da böylece şeytanın kendilerine cazip gösterdiği şeylerle hezeyanda bulunuyorlar.

[1544] Yâ'nın fethasıyla *le-yahrucenne'l-e'azzu minhe'l-ezelle* ve edilgen sîga üzere *le-yuhracenne'l-e'azzu minhe'l-ezelle* şeklinde de okunmuştur. Hasan-ı Basrî ve İbn Ebû 'Able (v. 151/768) de Nûn ile ve الاعزّ ve الاذلّ kelimelerini nasbederek *le-nuhricenne'l-e'azze minhe'l-ezelle* şeklinde okumuşlardır; [sırasıyla] "en düşük olanın çıkışı gibi", "en düşük olanın çıkarılışı gibi" ve "en düşük olan gibi" anlamında.[1]

[1545] "Oysa güç, şan ve şeref" yani galebe çalma ve kuvvet "yalnızca Allah'a" ve Allah'ın izzet verip güçlü kıldığı Peygamber'ine ve müminlere "aittir" ki onlar da bununla özellik kesbetmiş kimselerdir. Nitekim düşüklük ve miskinlik de şeytan ve onun süprüntüsü olan kâfir ve münafıklara özgüdür!

[1546] Düşük bir konumda gözüken sāliha bir kadının: "Değil mi ki ben İslâm üzereyim; o, hiçbir zilleti barındırmayan bir izzet, hiçbir fakirliği barındırmayan bir zenginliktir!" dediği rivâyet edilmiştir. Yine rivâyete göre adamın biri Hazret-i Ali'nin oğlu Hasan'a "İnsanlar senin kibirli olduğunu düşünüyorlar?" deyince, "O kibir değil; izzettir!" diyerek, bu âyeti okumuş.

---

1 (i) *le-yahrucenne'l-e'azzu minhe'l-ezelle* (en güçlü olanlar [yani Muhammed ve ashabı], en düşük olanlar gibi çıkacaklar [Medine'den]!) (ii) *le-yuhracenne'l-e'azzu minhe'l-ezelle* (en güçlü olanlar [Yani Muhammed ve ashabı], en düşük olanlar gibi çıkartılcaklar [Medine'den]!) (iii) *le-nuhricenne'l-e'azze minhe'l-ezelle* (en güçlü olanları [Yani Muhammed ve ashabını], en düşük olanlar gibi çıkartacağız [Medine'den]!) / ed.

[١٥٤١] {سَواءٌ عَلَيْهِمْ} الاستغفار وعدمه، لأنهم لا يلتفتون إليه ولا يعتدون به لكفرهم. أو لأن الله لا يغفر لهم. وقرئ «اِستغفرت» على حذف حرف الاستفهام؛ لأنّ أم المعادلة تدل عليه. وقرأ أبو جعفر «آستغفرت»، إشباعًا لهمزة الاستفهام للإظهار والبيان، لا قلبا لهمزة الوصل ألفًا، كما في: «آلسِّحْرُ» [يونس: ٨١]، و«آللهُ» [يونس: ٥٩].

[١٥٤٢] {يَنفَضُّوا} يتفرقوا. وقرئ «ينفضوا»، من أنفض القوم، إذا فنيت أزوادهم. وحقيقته: حان لهم أن ينفضوا مزاودهم.

[١٥٤٣] {وَلِلَّهِ خَزَائِنُ السَّموَاتِ وَالْأَرْضِ} وبيده الأرزاق والقسم، وهو رازقهم منها؛ وإن أبى أهل المدينة أن ينفقوا عليهم، ولكن عبد الله وأضرابه جاهلون، {لَا يَفْقَهُونَ} ذلك فيهْذون بما يزين لهم الشيطان.

[١٥٤٤]وقرئ «ليخرجنّ الأعز منها الأذل»، بفتح الياء، و«ليخرجنّ»، على البناء للمفعول. قرأ الحسن وابن أبي عبلة «لنخرجنّ»، بالنون ونصب الأعز والأذل. ومعناه: خروج الأذل، أو إخراج الأذل، أو مثل الأذل.

[١٥٤٥] {وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ} الغلبة والقوّة، ولمن أعزه الله وأيده من رسوله ومن المؤمنين، وهم الأخصاء بذلك، كما أنّ المذلة والهوان للشيطان وذويه من الكافرين والمنافقين.

[١٥٤٦]وعن بعض الصالحات -وكانت في هيئة رثة- ألست على الإسلام، وهو العز الذي لا ذل معه، والغنى الذي لا فقر معه. وعن الحسن بن علي ﵄: أنّ رجلًا قال له: إنّ الناس يزعمون أنّ فيك تيهًا؛ قال: ليس بتيه، ولكنه عزة، وتلا هذه الآية.

9. Ey iman edenler! Mallarınız ve çocuklarınız sizi Allah'ı anmaktan alıkoymasın. Kim de bunu yaparsa, bunlardır işte hüsrana uğrayacaklar!

[1547] "Mallarınız" yani mallarda tasarrufta bulunma, malî işleri plânlayıp yürütme çabası, ticaret ve ihtikâr yoluyla malını artırmak için kendini tüketme, onu nemâlandırma, tadını çıkarma ve menfaatlerinden yararlanma, "çocuklarınız" ve onlarla sevinç duymanız, onlara olan şefkatiniz, bakımlarını üstlenmeniz, siz yaşarken de vefat ettikten sonra da onların çıkarına olacak düzenlemeler yapmanız "sizi Allah'ı anmaktan" ve onu bunlara tercih etmekten meşgul edip "alıkoymasın!" Zira siz mal ve evlâtların sağlayacağı menfaatin miktarını ve bunun Allah katındakine kıyasla ne denli değersiz ve düşük olduğunu bilmektesiniz.

[1548] "Kim de bunu yaparsa…" yani her kimin *dünya*sı *din*ini meşgul ederse, "bunlardır işte" alış verişlerinde "hüsrana uğrayacaklar!" Çünkü muazzam ve kalıcı olanı önemsiz ve geçici olanla trampa etmişlerdir.

[1549] Denilmiştir ki Allah'ın anılması(ndan maksat), beş vakit namazdır. Hasan-ı Basrî'den gelen rivâyete göre ise tüm farizalardır; âdeta: "Allah'a itaatten (alıkoymasın!)" buyrulmuş olmaktadır. Bunun Kur'ân olduğu da -Kelbî'den (v. 146/763) rivâyetle- Peygamber (s.a.) ile birlikte cihada katılmak olduğu da söylenmiştir.

10. Birinize ölüm gelip de; "Ya Rabbi! Beni bir süre daha geciktirsen de (alacağım mükâfatı tasdik ederek) tasaddukta bulunsam ve salihlerden olsam!" demeden önce, size Bizim nasip ettiğimiz şeylerden infak edin.

[1550] مِمَّا رزقناكم (Size verdiğimiz rızıklardan) ifadesindeki مِنْ kısmîlik bildirir ki maksat vacip olan infaktır.

[1551] "Birinize ölüm gelmeden önce..." Yani ölümün ipuçlarını görmeden; kendisine mühlet tanınacağı ümidinin tükendiğini, boğazının düğümlendiğini (artık çıkış yolu kalmadığını), infakın çıkmaza girdiğini, kabul vaktinin geçmesine bağlı olarak vermediğine hayıflandığını ve daha önce yapma imkânına sahip olduğu şeyi kaçırma karşısında bin pişman olduğunu müşahede etmeden önce... İbn Abbas'ın: "Ölümün sultası üzerinize çöküp, hiçbir tövbenin kabul olmayacağı ve hiçbir amelin işe yaramayacağı dem gelmeden Allah için verin!" ve "Herhangi birinizin malı olduğunda bu mal, kendisine ölüm gelmeden önce zekât vermesini, hacca güç yettiğinde de haccetmesini engellemesin; sonra Rabbinden bir kez daha dünyaya dönmek ister de bu ona verilmez!" dediği rivâyet edilmiştir. Yine İbn Abbas'ın, bu âyetin zekât vermeyenler hakkında indiğini

٩-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تُلْهِكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلا أَوْلادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللهِ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾

[١٠٤٧] {لَا تُلْهِكُمْ} لا تشغلكم {أَمْوَالُكُمْ} والتصرف فيها، والسعي في تدبير أمرها، والتهالك على طلب النماء فيها بالتجارة والاغتلال، وابتغاء النتاج والتلذذ بها؛ والاستمتاع بمنافعها {وَلَا أَوْلَادُكُمْ} وسروركم بهم، وشفقتكم عليهم، والقيام بمؤنهم، وتسوية ما يصلحهم من معايشهم في حياتكم وبعد مماتكم، وقد عرفتم قدر منفعة الأموال والأولاد، وأنه أهون شيء وأدونه في جنب ما عند الله، {عَن ذِكْرِ اللهِ} وإيثاره عليها.

[١٠٤٨] {وَمَن يَفْعَلْ ذَلِكَ} يريد الشغل بالدنيا عن الدين {فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ} في تجارتهم حيث باعوا العظيم الباقي بالحقير الفاني.

[١٠٤٩]وقيل: ذكر الله الصلوات الخمس. وعن الحسن: جميع الفرائض، كأنه قال: عن طاعة الله. وقيل: القرآن. وعن الكلبي: الجهاد مع رسول الله ﷺ.

١٠-﴿وَأَنْفِقُوا مِنْ مَا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلا أَخَّرْتَنِي إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾

[١٠٥٠] {مِنْ} في {مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ} للتبعيض، والمراد: الإنفاق الواجب.

[١٠٥١] {مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ} من قبل أن يرى دلائل الموت، ويعاين ما ييأس معه من الإمهال، ويضيق به الخناق، ويتعذر عليه الإنفاق، ويفوت وقت القبول، فيتحسر على المنع، ويعضّ أنامله على فقد ما كان متمكنًا منه. وعن ابن عباس رضي الله عنه: تصدّقوا قبل أن ينزل عليك سلطان الموت، فلا تقبل توبة، ولا ينفع عمل. وعنه: ما يمنع أحدكم إذا كان له مال أن يزكي، وإذا أطاق الحج أن يحج من قبل أن يأتيه الموت، فيسأل ربه الكرة فلا يعطاها. وعنه: أنها نزلت في مانعي الزكاة،

ve "Vallahi, o bir hayır görseydi dünyaya geri dönmek istemezdi!" dediği rivâyet edilmiştir ki, bunun üzerine kendisine; "Allah'tan kork, *mümin*ler tekrar döndürülmek isteyecekler öyle mi?" denince "Evet; ben onu size bir Kur'ân (hükmü) olarak okumaktayım." demiş ve bu âyetin müminler hakkında indiğini, bu âyetin muhatabının onlar olduğunu kastetmiştir. Keza Hasan-ı Basrî'nin "Zekât vermemiş, oruç tutmamış ve haccetmemiş hiçbir kimse yoktur ki, tekrar dünyaya dönmeyi istemiş olmasın!" dediği rivâyet edilmiştir. İkrime'den (v. 105/723) rivâyete göre de bu âyet *ehl-i kıble*[1] hakkında inmiştir.

[1552] "*Beni* (bir süre daha) geciktirsen de..." (اخَّرْتَنِي ifadesi, Yâ'nın hazfiyle) *ahharteni* şeklinde de okunmuştur; "*Ölümümü* geciktirsen de..." demek istemektedir. "Yakın bir süreliğine" yani az bir zaman.

[1553] فاصَّدَّقَ (böylece tasaddukta bulunabilsem). Übeyy b. Kâ'b aslı üzere *fe-etesaddeka* okumuştur. فَاصَّدَّقَ'nın i'râb konumuna bakılarak واكُنْ şeklinde okunmuştur;[2] âdeta: "Bana süre tanırsan tasaddukta bulunur (فَاصَّدَّقْ) ve salihlerden olurum!" demektedir. (واكُنْ ifadesini) *ve ekūne* şeklinde nasb üzere okuyan, lâfzı [فَاصَّدَّقَ] esas almıştır. Ubeyd b. Umeyr ise *ve ekûnu* şeklinde okumuştur ki salih olacağına yönelik bir vaat olmak üzere *ve ene ekûnu* takdirindedir.

11. Eceli gelen birini Allah asla geciktirmez. Yaptıklarınızdan da Allah haberdardır!

[1554] "Allah *asla* geciktirmez." ifadesi, 'nefyedilen şeyin hikmete aykırı olduğu' anlamına gelen bir *pekiştirmeyle*, erteleme olmayacağını bildirmektedir. Mâna şöyledir: Siz ölüm vaktini geciktirmenin yolu olmadığını, ölümün mutlaka başa geleceğini, Allah'ın da amellerinizi bildiğini ve gereklilikleri yapmanıza veya yapmamanıza mutlaka karşılık vereceğini bildiğiniz vakit, sizin için artık gerekliliklerin sorumluluğundan kurtulmaya ve Allah'la karşılaşma hazırlıklarını görmeye koşturmaktan öte bir şey kalmamış demektir.

[1555] [Fiil] Tâ ile de Yâ ile de okunmuştur (yaptıklarınızdan… - yaptıkların**ın**dan…)

[1556] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Münâfikūn sûresini okuyan nifaktan uzak olur."

---

1 Yani kıble olarak Kâbe-i Müşerrefe'ye dönerek namaz kılmayı kabul eden herkes. / ed.

2 Müfessir, mansūb فأصَّدَّقَ fiiline ma'tūf olan وأكُنْ fiilinin genel kıraatte neden mansūb olmadığını açıklıyor. / ed.

ووالله لو رأى خيرًا لما سأل الرجعة! فقيل له: أما تتقي الله، يسأل المؤمنون الكرّة!؟ قال: نعم، أنا أقرأ عليكم به قرآنا، يعني أنها نزلت في المؤمنين وهم المخاطبون بها. وكذا عن الحسن: ما من أحد لم يزك ولم يصم ولم يحج إلا سأل الرجعة. وعن عكرمة أنها نزلت في أهل القبلة.

٥ [١٥٥٢] {لَوْلا أَخَّرْتَنِى}. وقرئ «أخرتن»، يريد: هلا أخرت موتى {إِلى أَجَلٍ قَرِيبٍ} إلى زمان قليل.

[١٥٥٣] {فَأَصَّدَّقَ} وقرأ أُبي «فأتصدق»، على الأصل. وقرئ «وأكن»، عطفًا على محل {فَأَصَّدَّقَ}، كأنه قيل: إن أخرتني أصدّق وأكن. ومن قرأ «وأكون»، على النصب، فعلى اللفظ. وقرأ عبيد بن عمير: «وأكونُ»، على «وأنا أكون» عدةً منه بالصلاح.

١٠ ١١-﴿وَلَنْ يُؤَخِّرَ اللهُ نَفْسًا إِذَا جَاءَ أَجَلُهَا وَاللهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

[١٥٥٤] {وَلَنْ يُؤَخّرَ اللهُ} نفي للتأخير على وجه التأكيد الذي معناه منافاة المنفيّ الحكمةَ. والمعنى: إنكم إذا علمتم أنّ تأخير الموت عن وقته مما لا سبيل إليه، وأنه هاجم لا محالة، وأنّ الله عليم بأعمالكم فمجازٍ عليها من منع واجب وغيره لم تبق إلا المسارعة إلى الخروج عن عهدة الواجبات والاستعداد للقاء الله.

١٥ [١٥٥٥] وقرئ «يعملون» بالتاء والياء.

[١٥٥٦] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة المنافقين برئ من النفاق.

TEGĀBÜN SÛRESİ

Medine'de nâzil olmuştur, 18 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Göklerde ve yerde ne varsa, hepsi Allah'ı tenzih ve takdis eder; çünkü mülk O'nundur, hamd O'na mahsustur... O, her şeye kadirdir.

[1557] İki zarf tümleci (له), mülk ve övgünün sadece Allah'a ait olduğunu göstermek için mübtedâlarından öne alınmıştır; zira mülk (hükümranlık) gerçek mânada sadece O'na aittir; çünkü her şeyi ilk yapan, yoktan var eden, ayakta tutan ve koruyan O'dur. Övgü de yalnızca O'na aittir; çünkü aslî ve fer'î nimetler O'ndandır. O'ndan başkasının mülkü ise O'nun tarafından bir yetkilendirme ve gözetim hakkı tanıma anlamında olup böyle birinin övülmesi de Allah'ın nimetinin o kişinin eliyle cari olduğunun hesaba katılması anlamındadır.

2. Sizi yaratan O'dur; ama kiminiz inkârcı nankör, kiminiz mümin! Yaptıklarınızı Allah görmektedir.

[1558] "Sizi yaratan O'dur; ama kiminiz inkârcı nankör, kiminiz mümin!.." Yani kiminiz inkârı sergileyip onu işler; kiminiz imanı sergileyip onu işler.[1] Nitekim "Evet, Nûh'u ve İbrâhim'i gönderdik; peygamberliği de kitabı da bu ikisinin nesline verdik... Gerçi doğru yolda olanlar var, ama çoğu fâsıktır." [Hadîd 57/26] buyrulmuştur.[2] Bunun delili: "Yaptıklarınızı Allah görmektedir" buyrulmasıdır; yani O sizin, kendi amellerinizin bir parçası olan inkârınızı da imanınızı da bilmektedir! Mâna şudur: Nimetlerin aslı olan 'yaratma ve yoktan var etme' ile size ihsanda bulunan Allah'tır. Bu yüzden sizin sağlıklı bir nazarla inceleme yapmanız ve hep birlikte şükreden kullar olmanız gerekiyordu. Fakat siz gücünüz ve imkânınız varken bunu yapmadınız; aksine gruplara bölünüp kiminiz inkârcı, kiminiz mümin olmak üzere fırkalara ayrıldınız. -Allah Teâlâ'nın önce inkârı zikretmesinin sebebi, bunun onlara baskın gelmesi ve ekseriyeti oluşturmasıdır.-

[1559] Şu da söylenmiştir: "Sizi yaratan O'dur; ama kiminiz" -yani Dehrîler- 'yaratma'yı "inkâr etmiş; kiminizse" buna "iman etmiştir."

---

1 Yani Allah insanları kâfir / mümin olarak yaratmaz; insanlar iman veya küfrü bizzat tercih ederek kendileri kâfir / mümin olurlar. Müfessiri bu açıklamaya iten, "insanların daha ana rahminde iken -hatta çok daha evvel- *kâfir / mümin* olduklarına" dair 'sahih' rivâyetlerdir. / ed.

2 Yani fâsık / mühted olmaları nasıl onlara kitap verilmesinin amacı değilse, yaratılmalarının amacı da kâfir / mümin olmaları değildir. / ed.

سورة التغابن

مدنية؛ وهي ١٨ آية

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّموَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ ٥

[١٥٥٧]قدم الظرفان ليدل بتقديمهما على معنى اختصاص الملك والحمد بالله عز وجل، وذلك لأنّ الملك على الحقيقة له، لأنه مبدئ كل شيء ومبدعه، والقائم به، والمهيمن عليه؛ وكذلك الحمد، لأنّ أصول النعم وفروعها منه. وأما ملك غيره فتسليط منه واسترعاء، وحمده اعتداد بأن نعمة الله جرت على يده.

١٠ ٢-﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌ وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾

[١٥٥٨] {هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌ}، يعني فمنكم آت بالكفر وفاعل له، ومنكم آت بالإيمان وفاعل له، كقوله تعالى {وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِمَا النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ فَمِنْهُمْ مُهْتَدٍ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ} [الحديد: ٢٦]. والدليل عليه قوله تعالى {وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ}، أي عالم بكفركم وإيمانكم اللذين هما من عملكم. والمعنى: ١٥ هو الذي تفضل عليكم بأصل النعم الذي هو الخلق والإيجاد عن العدم، فكان يجب أن تنظروا النظر الصحيح، وتكونوا بأجمعكم عبادًا شاكرين، فما فعلتم مع تمكنكم، بل تشعبتم شعبًا، وتفرقتم أممًا؛ فمنكم كافر ومنكم مؤمن. وقدم الكفر، لأنه الأغلب عليهم والأكثر فيهم.

[١٥٥٩]وقيل: {هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ فَمِنْكُمْ كَافِرٌ} بالخلق -وهم الدهرية-، ٢٠ {وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌ } به.

[1560] **Şayet** "Evet; inkârın fâ'ili bizzat kullardır; ama Allah onları yarattığında inkârdan başka bir şey yapmayacakları ve bunun dışında bir seçimleri olmayacağı *her işini hikmetle yapan Allah'ın ezelî ilminde* yer almışken, onlardan bu tür şeylerin sadır olacağını bile bile O'nu bunları yaratmaya yönelten şey neydi? Çirkini yaratmakla çirkinin fâ'ilini yaratmak aynı şey değil mi? Bunun örneği olsa olsa, eşkıyalıkla ve suçsuz kimseleri öldürmekle ün yapmış birine, mümin birisini öldüreceği keskin bir kılıç hibe eden kimsenin örneği değil midir? Aklı başında olanlar, tıpkı katili yerdikleri gibi kılıcı veren bu kişiyi yerme, sertçe ayıplama ve başının etini yeme hususunda mutabık kalmazlar mı? Hatta onların bu kınamaları kılıcı verene yöneltmeleri daha şiddetli olmaz mı?" **dersen şöyle derim:** Biz şunu bilmekteyiz ki, Allah hikmet sahibidir; çirkinin çirkinliğini de kendisinin bundan müstağni olduğunu da bilir. Yine biz kesin olarak bilmekteyiz ki, Allah'ın bütün fiilleri güzeldir. Çirkini işleyeni yaratması da O'nun fiilidir. Dolayısıyla, bunun da güzel olması ve güzel bir veçhinin bulunması zorunludur. Bu güzellik yönünün bize kapalı olması onun güzelliğine halel getirmez. Tıpkı O'nun pek çok mahlûkatının yaratılışındaki hikmet saikini bilemeyişimizin, onların güzelliğine halel getirmemesi gibi.

3. Gökleri ve yeri gerçek bir gaye ile yaratmıştır; sizi biçimlendirmiş, hem de size çok güzel bir biçim vermiştir... Yalnız O'nadır -ayrıca-, nihaî dönüş!

[1561] بالحق yani sahih bir amaçla ve yetkin bir hikmetle (yaratmıştır) ki o da amel etsinler de Allah da kendilerine karşılık versin diye gökleri ve yeri mükelleflere bir eğleşme alanı kılmasıdır.

[1562] "Ve" şükredesiniz diye "sizi biçimlendirmiş, hem de size çok güzel bir biçim vermiştir." Nihaî dönüşünüz de yalnızca O'nadır ve alacağınız karşılık da şükretmenize ve şükürde kusur etmenize göre olacaktır. (صوركم) kesre ile *sıveraküm* şeklinde de okunmuştur. **Şayet** "Allah insanların biçimini nasıl güzel kılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Onları tüm canlıların en güzeli ve en değerlisi kılmıştır; bunun delili de hiçbir insanın, gördüğü suretten başka -yani diğer herhangi bir canlınınkine benzer- surette olmayı temenni etmemesidir. "Biz; insanı gerçekten en güzel biçimde yarattık" (Tîn 95/4) âyetinde belirtildiği gibi insanın eğik biçimde değil, dimdik yaratılması da onun suretinin güzelliğindendir. **Şayet** "Nice çirkin suratlı, hilkati kusurlu kimseler vardır ki gözler onlara zor katlanır?" **dersen şöyle derim:** (Aslında) orada hiçbir hilkat çirkinliği söz konusu değildir. Fakat tıpkı diğer mânalar gibi güzelliğin de derece ve mertebeleri vardır. Bu bakımdan bazı suretler kendi fevkindeki mertebelerden belli bir kopuş ve düşüş kaydetmesi

[١٥٦٠]فإن قلت: نعم، إن العباد هم الفاعلون للكفر، ولكن قد سبق في علم الحكيم أنه إذا خلقهم لم يفعلوا إلا الكفر ولم يختاروا غيره، فما دعاه إلى خلقهم مع علمه بما يكون منهم؟ وهل خلق القبيح وخلق فاعل القبيح إلا واحد؟ وهل مثله إلا مثل من وهب سيفا باترا لمن شهر بقطع السبيل وقتل النفس المحرّمة فقتل به مؤمنا؟ ٥ أما يطبق العقلاء على ذم الواهب وتعنيفه والدق في فروته كما يذمون القاتل؟ بل إنحاؤهم باللوائم على الواهب أشد؟ قلت: قد علمنا أنّ الله حكيم عالم بقبح القبيح عالم بغناه عنه، فقد علمنا أن أفعاله كلها حسنة، وخلق فاعل القبيح فعله، فوجب أن يكون حسنًا، وأن يكون له وجه حسن؛ وخفاء وجه الحسن علينا لا يقدح في حسنه، كما لا يقدح في حسن أكثر مخلوقاته جهلنا بداعي الحكمة إلى خلقها.

١٠ ٣-﴿خَلَقَ السَّموَاتِ وَالأَرْضَ بِالْحَقِّ وَصَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُوَرَكُمْ وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ﴾

[١٥٦١]{بِالْحَقِّ} بالغرض الصحيح والحكمة البالغة، وهو أن جعلها مقارّ المكلفين ليعملوا فيجازيهم.

[١٥٦٢]{وَصَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُوَرَكُمْ} -وقرئ «صوركم» بالكسر- لتشكروا. ١٥ وإليه مصيركم فجزاؤكم على الشكر والتفريط فيه. فإن قلت: كيف أحسن صورهم؟ قلت: جعلهم أحسن الحيوان كله وأبهاه، بدليل أن الإنسان لا يتمنى أن تكون صورته على خلاف ما يرى من سائر الصور. ومن حسن صورته أنه خلق منتصبًا غير منكب، كما قال عز وجل {فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ} [التين: ٤]. فإن قلت: فكم من دميم مشوّه الصورة سمج الخلقة تقتحمه العيون؟ قلت: لا سماجة ثم، ولكن الحسن كغيره من المعاني ٢٠ على طبقات ومراتب، فلانحطاط بعض الصور عن مراتب ما فوقها انحطاطًا بينًا،

ve güzelliği tastamam verilmiş olan suretler karşısında görecelik arz etmesi sebebiyle güzel sayılmaz. Yoksa o suret "güzellik" kategorisine dâhil olup bu kategorinin dışında değildir. Dikkat edersen, bazen bir sureti çok beğenir, güzel bulursun; o varken dünyayı gözün görmez. Sonra güzellik mertebelerinde o suretten daha melih ve daha üst olanını görürsün de bu sefer gözün o ilk suretten yorulup ayrılır ve buna meftun oluşunun ve can atışının ardından ona bakmakta zorlanırsın. Filozoflar şöyle demişlerdir: "İki şey vardır ki bunların nihaî sınırı yoktur; güzellik ve güzel konuşma!"

4. Göklerde ve yerde ne varsa hepsini bilir; gizlediklerinizi ve açığa vurduklarınızı da bilir... Allah sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır).

[1563] Allah Teâlâ göklerde ve yerde olanları *biliyor* oluşuyla, sonra kulların gizli ve alenî yaptıklarını *biliyor* oluşuyla ve nihayet zihinlerin en derin bölgelerine *vâkıf* oluşuyla, küllî ve cüz'î hiçbir malûmatın kendisine gizli kalmayacağını, bilgisi dışına çıkamayacağını, dolayısıyla kendisinin; korunulup sakınılmayı, rızasına muhalif düşen hiçbir şeye cüret edilmemesini hak ettiğine dikkat çekmektedir. (İlahî) ilmin tekrarlanması tehdidin tekrarlandığı anlamına gelir. (2. âyetteki) "ama kiminiz inkârcı nankör, kiminiz mümin!" ifadesinin ardından dile getirdiği her şey -gördüğün gibi- nankörce inkâra karşı tehdit ve Yaradan'a karşı gelip, nimetlerine şükretmemenin yadırgandığı anlamına gelmektedir. O hâlde, yaratmayı inkâra karıştırarak,[1] bunu yaratma kapsamına dâhil eden biri ne kadar cahilmiş düşünün! Zira yaratma, Allah'ın kulları üzerindeki en büyük nimeti iken; inkâr, kulların Rablerine karşı en büyük nankörlükleridir.

5. Daha önce inkâr edip de yaptıklarının cezasını tadanların haberi size gelmedi mi? Can yakıcı bir azap daha var bunlara!

6. Bu da peygamberleri onlara apaçık deliller getirdiği hâlde "Bizi bir beşer mi doğru yola götürecekmiş?!" diyerek nankörce inkâr etmelerindendir... Onlar yüz çevirmiş, Allah da onlara ihtiyacı olmadığını göstermiştir. Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur; 'bizatihi hamde lâyık'tır (Ganî, Hamîd).

[1564] Bu, Mekke kâfirlerine yönelik bir hitaptır. "Bu" yani dünyada tattıkları vebal ve kendileri için âhirette hazırlanmış olan azap "da peygamberleri onlara apaçık deliller getirdiği hâlde, 'Bizi bir beşer mi doğru yola götürecekmiş?!' demeleri" yüzünden idi! *Allah'ın (tapılan) bir taş olmasını yadırgamıyorlardı da, peygamberlerin beşer olmasını yadırgıyorlardı!* بانه "durum ve konuşulacak söz şudur ki" anlamındadır.

1 Yukarıda reddettiği, "insanların daha ana rahminde iken mümin ve kâfir olarak yaratıldığı"na dair rivâyet ve görüşleri kastetmesi muhtemeldir. / ed.

وإضافتها إلى الموفى عليها لا تستملح، وإلا فهي داخلة في حيز الحسن غير خارجة عن حدّه. ألا ترى أنك قد تعجب بصورة وتستملحها ولا ترى الدنيا بها، ثم ترى أملح وأعلى في مراتب الحسن منها فينبو عن الأولى طرفُك، وتستثقل النظر إليها بعد افتتانك بها وتهالكك عليها. وقالت الحكماء: شيئان لا غاية لهما؛ الجمال والبيان.

٥ ٤-﴿يَعْلَمُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالأَرْضِ وَيَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾

[١٥٦٣] نبّه بعلمه ما في السَّموَات والأرض، ثم بعلمه ما يسره العباد ويعلنونه، ثم بعلمه ذوات الصدور أن شيئًا من الكليات والجزئيات غير خاف عليه ولا عازب عنه، فحقه أن يتقي ويحذر ولا يجترأ على شيء مما يخالف رضاه. وتكرير العلم في معنى ١٠ تكرير الوعيد. وكل ما ذكره بعد قوله تعالى {فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنكُمْ مُؤْمِنٌ} [التغابن: ٢] كما ترى في معنى الوعيد على الكفر، وإنكار أن يعصى الخالق ولا تشكر نعمته. فما أجهل من يمزج الكفر بالخلق ويجعله من جملته، والخلق أعظم نعمة من الله على عباده، والكفر: أعظم كفران من العباد لربهم.

٥-﴿أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ فَذَاقُوا وَبَالَ أَمْرِهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ ١٥ أَلِيمٌ﴾

٦-﴿ذَٰلِكَ بِأَنَّهُ كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالُوا أَبَشَرٌ يَهْدُونَنَا فَكَفَرُوا وَتَوَلَّوْا وَاسْتَغْنَى اللّٰهُ وَاللّٰهُ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾

[١٥٦٤] {أَلَمْ يَأْتِكُمْ} الخطاب لكفار مكة. {ذلك} إشارة إلى ما ذكر من الوبال الذي ذاقوه في الدنيا، وما أعدّ لهم من العذاب في الآخرة. {بِأَنَّهُ} بأنّ الشأن والحديث ٢٠ {كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالُوا أَبَشَرٌ يَهْدُونَنَا}، أنكروا أن تكون الرسل بشرًا، ولم ينكروا أن يكون الله حجرًا!

[1565] "Allah da ihtiyacı olmadığını göstermiştir." ifadesinde, Allah'ın neye ihtiyacı *olmadığı* mutlak bırakılmıştır ki O'nun ihtiyaçsızlığı, onların iman ve itaatleri dâhil her şeyi içermiş olsun. **Şayet** "'Onlar yüz çevirmiş, Allah da ihtiyacı olmadığını göstermiştir.' âyeti, yüz çevirmenin ve muhtaç olmayışın birlikte vücut bulduğu vehmini uyandırmaktadır. Oysa Allah'ın ihtiyaçsızlığı ezelîdir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: Buna gücü yettiği hâlde onları imana zorlamamakla ve mecbur kılmamakla Allah'ın müstağnî oluşu ortaya çıkmıştır.

7. Nankörce inkâr edenler, öldükten sonra asla diriltilmeyeceklerini iddia ettiler. De ki: Bilâkis... Rabbim üzerine yemin ederim ki; kesinlikle diriltileceksiniz; sonra da yaptıklarınız size bir bir haber verilecek... ki bu, Allah'a göre kolaydır.

[1566] *Zu'm* bilme iddiasında bulunmaktır. Peygamber'in (s.a.) "'İddia ettiler ki' sözü yalanın aracıdır." buyurması da bu kabildendir. (Kadı) Şüreyh'in (v. 80/699): "Her şeyin bir künyesi var; yalanın künyesi de 'İddia ettiler ki…' sözüdür." dediği rivâyet edilmiştir. زَعَمَ fiili tıpkı عَلِمَ gibi iki mef'ûl alır. Nitekim şair şöyle demiştir:

> [Yaşamış olan mutlaka ölür ey Ümm Mâlik!]
> Bu hükümden senin de azade olacağını sanmıyorum!

انْ edatı, konumundaki [لن يبعثوا] ile birlikte iki mef'ûl yerini tutmaktadır. Nankörce inkâr edenler Mekkelilerdir. بلى (Bilâkis!) ifadesi ise لن'den sonraki kısmın -yani dirilişin- mutlaka gerçekleşeceğini bildirmektedir.[1] "Bu da Allah'a göre kolaydır." Yani O'nu bundan caydırıp vazgeçirecek hiçbir güç yoktur.

8. O hâlde Allah'a, Resulü'ne ve indirdiğimiz 'nur'a iman edin. Yaptıklarınızdan Allah haberdardır!

[1567] "Resulüne" derken Muhammed'i; (s.a.) "o nura" derken de Kur'ân'ı kastetmektedir.

9. O sizi toplanma günü için bir araya getireceği gün; işte budur aldanış günü! Kim, Allah'a iman edip salih amel işlerse, Allah onun kötülüklerini örter ve onu; -ebediyen içinde kalmak üzere- altından ırmakların aktığı cennetlere sokar... ki budur büyük başarı.

[1568] يَجْمَعُكُمْ، يُكَفِّرْ، يُدْخِلْهُ fiilleri Yâ ile de Nûn ile de okunmuştur.[2]

1 "… ispatıdır" şeklinde terceme edildiğinde, akla Türkçedeki "ispat" gelmekte, yeniden diriliş akli bir delille *ispat* ediliyormuş gibi anlaşılmaktadır; oysa söylenen, nefyin zıttı olan ispattır. / ed.

2 (i) "O'nun sizi bir araya getireceği", "Allah onun kötülüklerini örter" ve "onu … sokar." (ii) "Sizi bir araya getireceğimiz", "onun kötülüklerini örteriz" ve "onu … sokarız."/ ed.

[١٥٦٥] {وَاسْتَغْنَى اللهُ} أطلق ليتناول كل شيء، ومن جملته إيمانهم وطاعتهم. فإن قلت: قوله {وَتَوَلَّوا وَاسْتَغْنَى اللهُ} يوهم وجود التولي والاستغناء معًا، والله تعالى لم يزل غنيًا؟ قلت: معناه وظهر استغناء الله حيث لم يلجئهم إلى الإيمان ولم يضطرهم إليه مع قدرته على ذلك.

٥ ٧-﴿زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا قُلْ بَلَى وَرَبِّي لَتُبْعَثُنَّ ثُمَّ لَتُنَبَّؤُنَّ بِمَا عَمِلْتُمْ وَذَلِكَ عَلَى اللهِ يَسِيرٌ﴾

[١٥٦٦] الزعم ادعاء العلم؛ ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: زعموا مطية الكذب. وعن شريح: لكل شيء كنية وكنية الكذب «زعموا». ويتعدّى إلى المفعولين تعدّي العلم. قال:

١٠ [وَانَّ الَّذِى قَدْ عَاشَ يَا امَّ مَالِكٍ ❁ يَمُوتُ] وَلَمْ اعْزُمْكِ عَنْ ذَاكِ مَعْزِلَا

و{أَنْ} مع ما في حيزه قائم مقامهما. و{الَّذِينَ كَفَرُوا} أهل مكة. و{بلى} إثبات لما بعد لن، وهو البعث {وَذَلِكَ عَلَى اللهِ يَسِيرٌ} أي لا يصرفه عنه صارف.

٨-﴿فَآمِنُوا بِاللهِ وَرَسُولِهِ وَالنُّورِ الَّذِي أَنْزَلْنَا وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

[١٥٦٧] وعنى برسوله والنور محمدًا ﷺ والقرآن.

١٥ ٩-﴿يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ ذَلِكَ يَوْمُ التَّغَابُنِ وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللهِ وَيَعْمَلْ صَالِحًا يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّئَاتِهِ وَيُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾

[١٥٦٨] وقرئ «نجمعكم»، و«نكفر»، و«ندخله» بالياء والنون.

[1569] **Şayet** “Zarf (يَوْمَ) ne ile mansūb kılınmıştır?” **dersen şöyle derim:** Bu “yaptıklarınız size bir bir haber verilecek” fiiliyle veya -tehdit anlamı barındırması sebebiyle- خبيرٌ (haberdardır!) kelimesiyle mansūb kılınmış olup âdeta “Sizi toplayacağı gün, Allah sizi ukubete duçar edecektir!” buyrulmaktadır. Yahut (“Sizi toplayacağı günü yâd et!” anlamına gelecek şekilde) *uzkur* (hatırla) fiili takdir edilerek mansūb kılınmış da olabilir.

[1570] “Toplanma günü için” Yani evvelki ve sonraki [bütün insan]ların toplanacağı gün için... *Teğâbun* tabiri “kavmin birbirini aldatması” anlamındaki *teğâbene'l-kavm[u] fi't-ticârat[i]* ifadesinden [cennetlik ve cehennemliklerin o günkü durumu için] isti‘âre edilmiştir. Şöyle ki (o gün) mutlular, mutsuzların[1] -mutlu olmaları hâlinde- (cennette) tutacakları yerleri tutmuş olacak; mutsuzlar da mutluların -mutsuz olmaları hâlinde- (cehennemde) tutacakları yerleri tutmuş olacaklardır. Burada mutsuzlarla alay edilmektedir; çünkü onların, mutluların (mutsuz olmaları hâlinde cehennemdeki) yerlerini almış olmaları gerçekte bir aldatma değildir (zira zaten bulunmaları gereken yerde bulunmaktadırlar). Peygamber'in (s.a.) hadisinde şöyle geçmektedir: “Cennete girecek hiçbir kul yoktur ki, kötülük işlemesi hâlinde (gireceği) cehennemdeki yeri kendisine gösterilmemiş olsun; böylece daha çok şükredecektir. Yine cehenneme girecek hiçbir kul da yoktur ki iyilik işlemesi hâlinde (gireceği) cennetteki yeri kendisine gösterilmemiş olsun; böylece yürek acısı daha da artacaktır.” [*Buhârî*, “Rikāk”, 51]

[1571] İnsanlar bu günün dışında da aldanmakta oldukları hâlde “İşte budur aldanış günü!” buyrulması, o günün azametini göstermek ve gerçek aldanışın, -ne kadar önemli, ne kadar büyük olsa da- dünya işlerindeki aldanış olmayıp o günkü aldanış olduğu, aldanış denilen şeyin gerçekte bu olduğu anlamını taşımaktadır.

[1572] *Sālih* mastarın sıfatıdır; yani “sâlih bir *amel*...”

10. Nankörce inkâr edip Bizim âyetlerimizi yalanlayanlar ise -kalıcı olarak- ateşin sahipleridir... Ne kötü dönüş yeri!

11. Allah'ın izni olmadıkça hiçbir musibet isabet etmez. Kim, Allah'a iman ederse, O onun kalbini doğruya götürür. Allah her şeyi bilmektedir.

[1573] “Allah'ın izni olmadıkça” Yani Allah'ın takdir ve dilemesi olmadıkça. Allah Teâlâ âdeta musibetin gelip insanı bulmasına müsaade etmekte gibidir.

---

1 Kur'ân'da cennettekilerin *sa‘îd* (mutlu), cehennemdekilerin ise *şakī* (bedbaht/mutsuz) diye anılmalarına binaen... Bkz. Hûd 11/106-108. / ed.

[١٥٦٩]فإن قلت: بم انتصب الظرف؟ قلت: بقوله: لتنبؤن، أو بـ{خَبِيرٌ}، لما فيه من معنى الوعيد، كأنه قيل: والله معاقبكم يوم يجمعكم؛ أو بإضمار اذكر.

[١٥٧٠]{لِيَوْمِ الْجَمْعِ} ليوم يجمع فيه الأوّلون والآخرون. التغابن: مستعار من تغابن القوم في التجارة؛ وهو أن يغبن بعضهم بعضًا، لنزول السعداء منازل ٥ الأشقياء التي كانوا ينزلونها لو كانوا سعداء، ونزول الأشقياء منازل السعداء التي كانوا ينزلونها لو كانوا أشقياء. وفيه تهكم بالأشقياء؛ لأنّ نزولهم ليس بغبن. وفي حديث رسول الله ﷺ: ما من عبد يدخل الجنة إلا أري مقعده من النار لو أساء، ليزداد شكرًا؛ وما من عبد يدخل النار إلا أري مقعده من الجنة لو أحسن، ليزداد حسرة.

١٠ [١٥٧١]ومعنى {ذَلِكَ يَوْمُ التَّغَابُنِ} -وقد يتغابن الناس في غير ذلك اليوم- استعظام له، وأن تغابنه هو التغابن في الحقيقة، لا التغابن في أمور الدنيا وإن جلت وعظمت.

[١٥٧٢]{صَالِحًا} صفة للمصدر، أي عملًا صالحًا.

١٠-﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ خَالِدِينَ فِيهَا وَبِئْسَ ١٥ الْمَصِيرُ﴾

١١-﴿مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ إِلا بِإِذْنِ اللهِ وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللهِ يَهْدِ قَلْبَهُ وَاللهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

[١٥٧٣]{إِلَّا بِإِذْنِ اللهِ} إلا بتقديره ومشيئته، كأنه أذن للمصيبة أن تصيبه.

[1574] "Onun kalbini doğruya götürür." Yani ona lutfederek, itaat ve hayrı çoğaltması için [zihni] açar, hazırlar. Bunun, musibet anında *istircâ'* etmek[1] anlamına geldiği de söylenmiştir. Dahhâk'ın (v. 105/723) "Allah onun kalbini öyle bir doğruya götürür ki, başına gelenin zaten geleceğini, başına gelmeyenin de asla gelmeyeceğini bilir." şeklinde bir yorumu nakledilmiştir. Mücâhid'in (v. 103/721) de "Belâya mâruz kalırsa sabreder, nimet verilirse şükreder, haksızlığa uğrarsa bağışlar." şeklinde bir yorumu nakledilmiştir.

[1575] (يَهدِ قلبه) edilgen sîgayla *yuhde kalbuhû* (onun kalbine hidayet verilir) şeklinde de okunmuştur; burada *kalb* merfû' da mansūb da olabilmektedir. Mansūbluğun açıklaması, سَفِهَ نَفْسَهُ ("kendini bilmeyen..." [Bakara 2/130]) âyeti gibi olmasıdır ki[2] *yuhde fî kalbihî* (onun kalbine hidayet verilir) anlamındadır. Mânanın; "Kâfir, aklından kayıpta ve uzakta iken mümin aklı bulmuş ve ona yönlendirilmiştir." şeklinde olması da caizdir ki لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ ("akleden bir kalbi olanların..."[3] [Kāf 50/37]) âyeti gibidir. Nûn ile *nehdi kalbehû* (kalbine hidayet veririz) ve "(onun kalbi) hidayet bulur" anlamında *yehiddi*[4] *kalbuhû* şeklinde de okunmuştur. Yine "mutmain olur" anlamında *yehde' kalbuhû*, bunun hafifletilmiş şekliyle *yehde* ve *yehdâ* şeklinde de okunmuştur.

[1576] "Allah her şeyi bilmektedir." Yani (lutfunun) tesir edeceğini bilerek lutufta bulunduğu kalpleri, tesir etmeyeceğini bilerek lutfunu esirgediği kalplerden ayırır.

12. Allah'a da itaat edin, Resulü'ne de itaat edin... Yüz çevirirseniz, (bilin ki) 'Resul'ümüze düşen, açık-seçik iletmekten ibarettir!..

[1577] "Yüz çevirirseniz…" Yüz çevirdiğinizde Resul'ün hiçbir sorumluluğu yoktur; çünkü sizin itaatli olmanız onun sorumluluğunda değildir; ona düşen, sadece açık seçik iletmektir.

13. Allah'tan başka tanrı yoktur; o hâlde sadece Allah'a güvenip dayansın müminler.

[1578] "O hâlde sadece Allah'a güvenip dayansın müminler." Bu ifade, Peygamber'i (s.a.) Allah'a güvenmeye ve (nübüvvet) işinde O'ndan takviye alıp, kendisini yalanlayanlara ve kendisinden yüz çevirenlere karşı bu sayede O'nun yardımını görmeye bir teşviktir.

---

1 *İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'ûn* (Biz zaten Allah'a âidiz ve mutlaka O'na döneceğiz!) demek. Bakara 2/156'daki aynı ifadeden… / ed.

2 İfade سَفِهَ فِى نَفْسِهِ (kendi özünde alçalandan başka) takdirinde olup "harf-i cer hazfedildiğinde mecrûr mansūba döner" kaidesince ilgili kısım سَفِهَ نَفْسَهُ şekline dönüşmüştür. / çev.

3 Âyetin tamamı: "Şüphesiz akleden bir kalbi olanların ya da (doğruluğuna) şahitlik ederek vahye kulak verenlerin bundan çıkaracakları bir ders mutlaka vardır." / ed.

4 *İfti'âl* [yehtedi] kalıbının idğamlı şekliyle. / çev.

[١٥٧٤] {يَهْدِ قَلْبَهُ} يلطف به ويشرحه للإزدياد من الطاعة والخير. وقيل: هو الاسترجاع عند المصيبة. وعن الضحاك: يهد قلبه حتى يعلم أنّ ما أصابه لم يكن ليخطئه، وما أخطأه لم يكن ليصيبه. وعن مجاهد: إن ابتلي صبر، وإن أعطي شكر، وإن ظلم غفر.

٥ [١٥٧٥] وقرئ «يهد قلبه»، على البناء للمفعول، والقلب مرفوع أو منصوب؛ ووجه النصب أن يكون مثل {سَفِهَ نَفْسَهُ} [البقرة: ١٣٠]، أي يهد في قلبه. ويجوز أن يكون المعنى: أنّ الكافر ضال عن قلبه بعيد منه، والمؤمن واجد له مهتد إليه، كقوله تعالى {لِمَن كَانَ لَهُ قَلْبٌ} [ق: ٣٧] وقرئ «نهد قلبه»، بالنون. و«يهِدّ قلبُه»، بمعنى يهتد؛ و«يهدأ قلبه»، يطمئن، و«يهد»، و«يهدا»، على التخفيف.

١٠ [١٥٧٦] {واللهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} يعلم ما يؤثر فيه اللطف من القلوب مما لا يؤثر فيه، فيمنحه ويمنعه.

١٢-﴿وَأَطِيعُوا اللهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَإِنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلاغُ الْمُبِينُ﴾

[١٥٧٧] {فَإِنْ تَولَّيْتُمْ} فلا عليه إذا توليتم، لأنه لم يكتب عليه طاعتكم، إنما
١٥ كتب عليه أن يبلغ ويبين فحسب.

١٣-﴿اللهُ لا إِلَهَ إِلا هُوَ وَعَلَى اللهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ﴾

[١٥٧٨] {وَعَلَى اللهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ} بعث لرسول الله صلى الله تعالى عليه وآله وسلم على التوكل عليه والتقوي به في أمره، حتى ينصره على من كذّبه وتولى عنه.

14. Ey iman edenler! Eşleriniz ve çocuklarınız arasında, şüphesiz size düşman olanlar var; onlara karşı dikkatli olun... Ama affeder, hoş görür, bağışlarsanız, Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1579] Şüphesiz eşlerden kocalarına karşı düşmanlık sergileyen, husumet eden ve çemkiren eşler olduğu gibi çocuklardan da babalarına karşı düşmanlık sergileyen, onlara asi gelen ve onlara gam kasavet yudumlatan evlatlar vardır. "Onlara karşı dikkatli olun!" ("Onlar" derken) zamir düşmana yahut eşlerin ve evlatların tamamına aittir; yani siz şu söylenenlerin herhangi bir düşmandan geri kalır olmadıklarını bildiniz ya, artık onlara karşı mesafeli ve dikkatli olun; onların gailelerine ve şerlerine karşı kendinizi emin hissetmeyin! "Ama" onlardan yana herhangi bir düşmanlığa muttali olduğunuzda "affeder" ve ayniyle mukabelede bulunmaz "iseniz" Allah gerçekten günahlarınızı bağışlar ve kusurlarınızı örter.

[1580] Söylendiğine göre; bir grup insan Mekke'den hicret etmek istemiş de eşleri ve çocukları "Yola düşmüş gidiyorsunuz ve bizi gözden çıkarıyorsunuz, öyle mi?" diyerek onları alıkoymuş; bunlar da onlara acıyarak orada kalmışlar. Nihayet bunun ardından hicret ettiklerinde, kendilerinden önce hicret edenlerin dinde derinleştiklerini görünce, eşlerini ve çocuklarını cezalandırmak istemişler. İşte [bu âyette] affetmek kendilerine cazip kılınmaktadır. Yine söylendiğine göre onlara "Memleketinizi, yakınlarınızı ve mallarınızı bıraktınız, nereye gidiyorsunuz!?" deyince, bunlara öfkelenip "Eğer Allah bizleri hicret yurdunda bir araya getirirse, size hiçbir hayır muamelede bulunmayacağız!" demişler. Nihayet, hicret ettikleri zaman onlardan hayrı esirgemişlerdi de bunun üzerine onları affetmeleri ve onlara tekrar iyi davranıp *sıla-yı rahim*de bulunmaları teşvik edilmişti. Yine denildiğine göre; [kahraman sahâbîlerden] Avf b. Mâlik el-Eşca'î (v. 73/692) çoluk çocuk sahibi biriymiş. Savaşa çıkmak istediğinde, etrafını sarıp kendisine ağlayarak onu rikkate getirmişler; o da -anlaşılan- onlara eziyet etmeyi kurmuş ve nihayet bu âyet nâzil olmuş.

15. Mallarınız da çocuklarınız da sadece imtihan vesilesidir; büyük mükâfat ise Allah katındadır.

[1581] "… *fitne*dir" yani imtihan ve mihnettir; çünkü insanı günaha ve ukubete duçar ederler ki bu ikisinden daha büyük imtihan yoktur. "Büyük mükâfat ise Allah katındadır" ifadesine dikkat et! Hadiste şöyle yer almaktadır: "Kıyamet günü bir adam getirilir de; 'Çoluk çocuğu bunun sevaplarını yemiş bitirmiş!' denir." Selef ulemasından birinin "Çoluk çocuk itaatlerin güvesidir." dediği rivâyet edilir. Yine rivâyete göre Hazret-i Peygamber

١٤-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ وَإِنْ تَعْفُوا وَتَصْفَحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٥٧٩]إنّ من الأزواج أزواجًا يعادين بعولتهنّ ويخاصمنهم ويجلبن عليهم، ومن الأولاد أولادًا يعادون آباءهم ويعقّونهم ويجرعونهم الغصص والأذى، {فَاحْذَرُوهُمْ}؛ الضمير للعدوّ أو للأزواج والأولاد جميعًا، أي لما علمتم أنّ هؤلاء لا يخلون من عدوّ، فكونوا منهم على حذر، ولا تأمنوا غوائلهم وشرهم. {وَإِنْ تَعْفُوا} عنهم إذا اطلعتم منهم على عداوة ولم تقابلوهم بمثلها، فإن الله يغفر لكم ذنوبكم ويكفر عنكم.

[١٥٨٠]وقيل: إنّ ناسًا أرادوا الهجرة عن مكة، فثبّطهم أزواجهم وأولادهم وقالوا: "تنطلقون وتضيعوننا!"، فرقوا لهم ووقفوا. فلما هاجروا بعد ذلك ورأوا الذين سبقوهم قد فقهوا في الدين أرادوا أن يعاقبوا أزواجهم وأولادهم، فزين لهم العفو. وقيل: قالوا لهم أين تذهبون وتدعون بلدكم وعشيرتكم وأموالكم، فغضبوا عليهم وقالوا: لئن جمعنا الله في دار الهجرة لم نصبكم بخير! فلما هاجروا منعوهم الخير، فحُثوا أن يعفوا عنهم ويردّوا إليهم البر والصلة. وقيل: كان عوف بن مالك الأشجعي ذا أهل وولد، فإذا أراد أن يغزو تعلقوا به وبكوا إليه ورققوه، فكأنه همّ بأذاهم، فنزلت.

١٥-﴿إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلادُكُمْ فِتْنَةٌ وَاللهُ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ﴾

[١٥٨١] {فِتْنَةٌ} بلاء ومحنة، لأنهم يوقعون في الإثم والعقوبة، ولا بلاء أعظم منهما؛ ألا ترى إلى قوله {وَاللهُ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ}. وفي الحديث: يؤتى برجل يوم القيامة فيقال: أكل عياله حسناته! وعن بعض السلف: العيال سوس الطاعات. وعن النبي ﷺ:

hutbe îrad ederken, Hasan ve Hüseyin üzerlerinde kırmızı entarileriyle düşe kalka geliyorlarmış. Hazret-i Peygamber derhal inip yanlarına varmış ve onları yakalayıp, minberin üzerinde kucağına oturtmuş ve "Allah doğru söylemiş: *'Mallarınız da, çocuklarınız da sadece imtihan vesilesidir.'* Şu iki minik yavruyu görünce onlara sabredemedim." demiş ve daha sonra hutbesine devam etmiştir [*Nesâî*, "Cum'a", 30; *Tirmizî*, "Menâkıb", 30].

[1582] Şu da söylenmiştir: Cihat ve hicret imkânı bulduğunuzda, sakın mallara ve çocuklara olan meyliniz sizi bu ikisinden yana fitneye düşürmesin.

16. Öyleyse gücünüz yettiğince Allah'tan sakının, kulak verip itaat edin ve kendi hayrınıza olmak üzere infakta bulunun. Kim nefsinin bencilliğinden korunmuşsa, bunlardır işte felâha erecekler.

[1583] "Gücünüz yettiğince" kuvvet ve çabanız ölçüsünce; yani var gücünüzle takvâlı olmaya çalışın. Size edilen nasihatlere "kulak verip" emredilen ve yasaklanan şeyler konusunda "itaat edin ve" harcama yapılması gereken farklı yerlere "kendi hayrınıza olmak üzere infakta bulunun!" خيرًا لانفسكم (kendi hayrınıza olmak üzere) ifadesi hazfedilmiş bir fiille mansūb olup cümle "Kendiniz için ortaya bir hayır koyun ve kendiniz için en hayırlı ve en faydalı olanı yapın" şeklinde takdir edilir. Bu ifade, şu emirlere sarılmaya teşvik için bir pekiştirme; bu işlerin sizler (bizler) için mallardan, çocuklardan ve o hiç ayrılmadığınız arzulardan ve dünya yaldızlarından daha hayırlı olduğuna dair bir açıklamadır.

17. Siz Allah'a güzel bir şekilde borç verirseniz, O bunu size kat kat fazlasıyla geri öder ve sizi bağışlar. Allah iyiliği karşılıksız bırakmaz (Şekûr), Halîm'dir.

18. Gaybı da bilir âşikârı da... 'Mutlak izzet ve hikmet sahibi'dir (Azîz, Hakîm).

[1584] [İnfakın] "borç" diye zikredilmesi, nazikçe talepte bulunmaktır. "O, bunu size kat kat fazlasıyla geri öder" bire on, yedi yüz veya dilediği kadar, daha fazlasına varıncaya dek size sevap yazar. Fiil (*tef'îl*den) يُضَعِّفْهُ şeklinde de okunmuştur.

[1585] *Şekûr* "karşılıksız bırakmayan" demektir; yani teşekkürde mübalağa gösteren birinin yaptığı gibi size muazzam bir sevap verecektir. Aynen bunun gibi *Halîm* (ağırbaşlı/yumuşak) kelimesi de size; kötülük işleyeni görmezden gelenin yaptığı gibi muamelede bulunur ve günahlarınızın çokluğuna rağmen sizi çarçabuk cezalandırmaz, demektir.

[1586] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim Tegābün sûresini okursa, ansızın ölme durumu kendisinden bertaraf edilir."

أنه كان يخطب، فجاء الحسن، والحسين وعليهما قميصان أحمران يعثران ويقومان، فنزل إليهما فأخذهما ووضعهما في حجره على المنبر، فقال: "صدق الله {إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ}؛ رأيت هذين الصبيين فلم أصبر عنهما". ثم أخذ في خطبته.

[١٥٨٢]وقيل: إذا أمكنكم الجهاد والهجرة فلا يفتنكم الميل إلى الأموال والأولاد ٥ عنهما.

١٦-﴿فَاتَّقُوا اللهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَاسْمَعُوا وَأَطِيعُوا وَأَنْفِقُوا خَيْرًا لأَنْفُسِكُمْ وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

[١٥٨٣]{مَا اسْتَطَعْتُمْ} جهدكم ووسعكم، أي ابذلوا فيها استطاعتكم {وَاسْمَعُوا} ما توعظون به، {وَأَطِيعُوا} فيما تأمرون به وتنهون عنه، {وَأَنْفِقُوا} في الوجوه التي ١٠ وجبت عليكم النفقة فيها {خَيْرًا لِأَنفُسِكُمْ} نصب بمحذوف، تقديره: ائتوا خيرًا لأنفسكم، وافعلوا ما هو خير لها وأنفع. وهذا تأكيد للحث على امتثال هذه الأوامر، وبيان لأنّ هذه الأمور خير لأنفسكم من الأموال والأولاد وما أنتم عاكفون عليه من حب الشهوات وزخارف الدنيا.

١٧-﴿إِنْ تُقْرِضُوا اللهَ قَرْضًا حَسَنًا يُضَاعِفْهُ لَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ﴾

١٥ ١٨-﴿ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾

[١٥٨٤]وذكرُ القرض تلطف في الاستدعاء. {يُضَاعِفْهُ لَكُمْ} يكتب لكم بالواحدة عشرًا، أو سبعمائة إلى ما شاء من الزيادة. وقرئ «يضعفه».

[١٥٨٥]{شَكُورٌ} مجاز، أي يفعل بكم ما يفعل المبالغ في الشكر من عظيم الثواب، وكذلك {حَلِيمٌ} يفعل بكم ما يفعل من يحلم عن المسيء، فلا يعاجلكم ٢٠ بالعقاب مع كثرة ذنوبكم.

[١٥٨٦]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة التغابن رفع عنه موت الفجأة.

TALÂK SÛRESİ

Medine'de nâzil olmuştur, 11, 12 veya 13 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Ey Peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman, onları iddetlerini karşıladıkları hâlde boşayın. Ve -Rabbiniz Allah'tan sakının da- iddeti tam olarak sayın. Apaçık bir yüz kızartıcı suç işlemedikçe, onları evlerinden çıkarmayın; kendileri de çıkmasın… Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır. Kim Allah'ın sınırlarını çiğnerse, şüphesiz kendine zulmetmiş olur. Bilemezsin; belki Allah, bundan sonra yeni bir durum meydana getiriverir.

[1587] Burada; nida Hazret-i Peygamber'e (s.a.) özgü kılınmakla birlikte, genele hitap edilmektedir; çünkü Peygamber ümmetinin önderi ve rehberidir. Nitekim bir kavmin reisine ve büyüğüne hitapla "Ey falanca! Şöyle şöyle yapın!" denir ki, bunun sebebi onun öne çıkışını belirginleştirmek; reisliğini, kavminin lideri ve sözcüsü oluşunu ve kavmin onun görüşüyle hareket edeceğini, ondan habersiz başına buyruk iş yapmayacağını hesaba katmaktır. Böylece o, tek başına onların bütünü hükmünde ve tamamı yerinde olmaktadır.

[1588] "Kadınları boşa*yacağınız zaman*…" ifadesi, onları boşamak isteyip buna yöneldiğinizde demektir. Bu ifade,[1] bir işe yönelip onunla yüzleşenin, o işi *yapmaya koyulan* mevkiine konulması esasına göredir. Nitekim Peygamber'in (s.a.) "Kim bir *maktûl*ü[2] öldürürse, eşyaları onun olacak!" buyurması da buna benzer [*Ebû Dâvûd*, "Cihâd", 136, 144; *Tirmizî*, "Siyer", 13]. Namaza gidenin ve namazı bekleyenin 'namaz kılan' hükmünde olması da bu cümledendir.

[1589] فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ "onları iddetlerini karşıladıkları hâlde boşayın!" demektir. Bu, "Muharrem'in kalan son gecesinde oraya vardım." demene benzer ki "o geceyi karşılarken" anlamındadır. (في عدتهن) Peygamber'in (s.a.) kıraatinde *fî kubuli 'iddetihinne* (iddetlerinin önü sıra) şeklindedir. Kadın kendi hayız periyodlarından ilkine takaddüm eden temizlik müddetinde boşandığı vakit, iddetini karşılamış olarak boşanmış olur. Kastedilen; kadının, kendisiyle cinsel ilişkide bulunulmamış bir temizlik müddetinde boşanması ve sonrasında iddeti bitinceye dek [ilişkiden] âzade bırakılmasıdır. Talâkın en güzeli, sünnete en uygun ve pişmanlıktan en uzak olanı budur.

---

1 Birebir anlamı: "onları boşa*dığınızda*…" (إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ) / ed.

2 Burada, قتيل (maktül) *bi'tibâri mâ yeûlü ileyh* "öldürülecek olan" anlamındadır. / ed. Ancak, إذا طلَّقتم النساء ifadesi, Mâide 5/6'daki إذا قمتم إلى الصلوة ifadesindeki kullanımla da açıklanabilirdi. Bkz. *Keşşaf*, ilgili âyet. / ed.

سورة الطلاق

مدنية؛ وهي ١١ أو ١٢ أو ١٣ آية

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ وَأَحْصُوا الْعِدَّةَ وَاتَّقُوا اللهَ رَبَّكُمْ لا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلا يَخْرُجْنَ إِلا أَنْ يَأْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ وَتِلْكَ حُدُودُ اللهِ وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ لا تَدْرِي لَعَلَّ اللهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا﴾

[١٥٨٧]خص النبي ﷺ بالنداء وعم بالخطاب؛ لأنّ النبي إمام أمّته وقدوتهم، كما يقال لرئيس القوم وكبيرهم: "يا فلان، افعلوا كيت وكيت" إظهارًا لتقدّمه واعتبارًا لترؤسه، وأنه مدرهُ قومه ولسانهم، والذي يصدرون عن رأيه ولا يستبدون بأمر دونه، فكأن هو وحده في حكم كلهم، وسادًّا مسدّ جميعهم.

[١٥٨٨]ومعنى {إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ} إذا أردتم تطليقهنّ وهممتم به على تنزيل المقبل على الأمر المشارف له منزلة الشارع فيه. كقوله عليه السلام: من قتل قتيلًا فله سلبه! ومنه كان الماشي إلى الصلاة والمنتظر لها في حكم المصلي.

[١٥٨٩]{فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ} فطلقوهن مستقبلات لعدتهن، كقولك: أتيته لليلة بقيت من المحرم، أي مستقبلًا لها. وفي قراءة رسول الله ﷺ: في قُبلِ عدتهنّ. وإذا طلقت المرأة في الطهر المتقدم للقرء الأوّل من أقرائها، فقد طلقت مستقبلة لعدتها. والمراد: أن يطلقن في طهر لم يجامعن فيه، ثم يخلين حتى تنقضى عدّتهن. وهذا أحسن الطلاق وأدخله في السنة وأبعده من الندم.

İbrâhim en-Naha‘î'den (v. 96/714) gelen şu rivâyet de buna delildir: Peygamber'in (s.a.) ashabı, eşlerini sünnete uygun olarak; sadece bir tek talâkla boşamayı, sonrasında da iddet bitinceye dek bundan başka talâk vermemeyi benimserlerdi. Böylece onlara göre en güzel boşama, kişinin üç temizlik müddetinde (ayrı ayrı) üç kez boşamasıydı. Mâlik b. Enes (v. 179/795) "Ben bir tek boşamanın dışında *sünnî talâk* tanımıyorum." dermiş ve ister birlikte, ister ayrı ayrı üç talâkla boşamayı çirkin görürmüş. Ebû Hanîfe ve arkadaşları ise sadece bir temizlik müddetinde birden fazla talâk verilmesini mekruh görmüşlerdir. Fakat temizlik müddetlerinde (her bir temizliğe bir talâk tekabül edecek şekilde) ayrı ayrı verilecek (üç) talâkı mekruh görmemişlerdir; çünkü rivâyete göre Peygamber (s.a.), hayız hâlindeki karısını boşayan İbn Ömer'e (v. 73/693) "Allah sana bu şekilde emretmemiştir! Sünnete uygun olan, kadının temizliği tam olarak karşılaması ve senin onu her bir hayıza bir talâk düşecek şekilde boşamandır!" demiştir. Yine rivâyete göre Hazret-i Peygamber, Hazret-i Ömer'e: "Oğluna emret, o kadına dönsün! Sonra hayız olup temizleninceye kadar onu bıraksın! Daha sonra dilerse onu boşar! Allah'ın, kadınların boşanmalarıyla ilgili emrettiği iddet budur." demiştir [*Buhârî*, "Talâk", 1; *Müslim* "Talâk", 1]. Şâfi‘î'ye göre üç talâkı birden vermekte sakınca yoktur. O, "Ben talâkın sayısına dair ne bir sünnet biliyorum ne de bir bid‘at; o mubahtır." demiştir. Demek ki; (İmam) Mâlik sünnet talâkta bir talâkı ve vakti; Ebû Hanîfe talâkın ayrı ayrı verilmesini ve vakti; Şâfi‘î ise sadece vakti dikkate almaktadır.

[1590] **Şayet** "Sünnete muhalif [*bid‘î*] talâkın geçerliliği var mı?" **dersen şöyle derim:** Evet; fakat o kimse günahkâr olur; çünkü rivâyete göre bir şahıs karısını Peygamber'in huzurunda üç talâkla boşadığında Peygamber ona: "Ben sizin aranızdayken Allah'ın kitabıyla oyun mu oynuyorsunuz!?" demiştir [*Nesâî*, "Talâk", 6; benzer lafızlarla]. İbn Ömer hadisinde ise bahsi geçen zat "Yâ Resûlallah! Şayet onu üç talâkla boşasaydım, ne öngörürdünüz?" deyince, Peygamber "O vakit asi olurdun; fakat karın senden ayrılıp boş olurdu." buyurmuştur. Yine rivâyete göre, Hz. Ömer'e karısını üç talâkla boşayan biri getirildiğinde, mutlaka (önce) onun canını yakar, sonra da bu boşamasını onaylardı. Sa‘îd b. el-Müseyyeb (v. 94/713) ve bir grup *tâbi‘î*-den rivâyet edildiğine göre kim talâk konusunda sünnete aykırı davranıp, bunu hayız hâlinde uygular veya üç talâk birden verirse geçerli olmaz. Onlar bunu, (kendi karısını) sünnî talâk ile boşama konusunda birini vekil tayin edip, o kişinin de buna muhalif davranmasına benzetmişlerdir.

ويدل عليه ما روي عن إبراهيم النخعي أنّ أصحاب رسول الله ﷺ كانوا يستحبون أن لا يطلقوا أزواجهم للسنة إلا واحدة، ثم لا يطلقوا غير ذلك حتى تنقضي العدّة، وكان أحسن عندهم من أن يطلق الرجل ثلاثًا في ثلاثة أطهار. وقال مالك بن أنس رضي الله عنه: لا أعرف طلاق السنة إلا واحدة. وكان يكره الثلاث مجموعة كانت أو ٥ متفرقة. وأما أبو حنيفة وأصحابه فإنما كرهوا ما زاد على الواحد في طهر واحد، فأما مفرقًا في الأطهار فلا؛ لما روي عن رسول الله ﷺ أنه قال لابن عمر حين طلق امرأته وهي حائض: ما هكذا أمرك الله، إنما السنة أن تستقبل الطهر استقبالًا، وتطلقها لكل قرء تطليقة! وروي أنه قال لعمر: ''مر ابنك فليراجعها، ثم ليدعها حتى تحيض ثم تطهر، ثم ليطلقها إن شاء؛ فتلك العدّة التي أمر الله أن تطلق لها ١٠ النساء.'' وعند الشافعي رضي الله عنه: لا بأس بإرسال الثلاث، وقال: لا أعرف في عدد الطلاق سنة ولا بدعة، وهو مباح. فمالكٌ يراعي في طلاق السنة الواحدة والوقت؛ وأبو حنيفة يراعي التفريق والوقت؛ والشافعي يراعي الوقت وحده.

[١٥٩٠]فإن قلت: هل يقع الطلاق المخالف للسنة؟ قلت: نعم، وهو آثم؛ لما روي عن النبي ﷺ: أنّ رجلًا طلق امرأته ثلاثًا بين يديه، فقال: ''أتلعبون بكتاب الله ١٥ وأنا بين أظهركم؟!'' وفي حديث ابن عمر أنه قال: يا رسول الله، أرأيت لو طلقتها ثلاثًا، فقال له: ''إذن عصيت وبانت منك امرأتك.'' وعن عمر رضي الله عنه: أنه كان لا يؤتى برجل طلق امرأته ثلاثًا إلا أوجعه ضربًا، وأجاز ذلك عليه. وعن سعيد بن المسيب وجماعة من التابعين: أنّ من خالف السنة في الطلاق فأوقعه في حيض أو ثلث لم يقع. وشبهوه بمن وكل غيره بطلاق السنة فخالف.

[1591] **Şayet** "-Küçük, yaşlı veya hamile olduklarından- aybaşı görmeyenler ile gerdeğe girmemiş olanların sünnete uygun boşanmaları nasıl oluyor?" **dersen şöyle derim:** Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre küçüklerin, menopoza girenlerin ve hamilelerin tamamının üç talâkı (her aya bir talâk düşecek şekilde) aylara bölünerek verilir. Hamile kadın konusunda İmam Muhammed ve Züfer onlara uymamış ve hamilenin sünnet olan boşanmasının ancak bir talâk olacağını söylemişlerdir. Henüz gerdeğe girmemiş kadına gelince; bunun sünnete uygun boşanması ancak bir talâk olup vakit dikkate alınmaz. **Şayet** "Gerdeğe giren bir kadının tek *bâin talâk* ile boşanması mekruh mu?" **dersen şöyle derim:** Bu konuda ashabımızdan gelen rivâyet farklılık arz etmekle birlikte *zâhir* olan, bunun mekruh addedilmesidir.

[1592] **Şayet** "اذا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ (Kadınları boşayacağınız zaman) ifadesi hayız çağında olan kadınlardan gerdeğe girenleri ve girmeyenleri, menopoza girenleri, küçük yaştakileri ve hamileleri kapsayan genel bir ifade iken, bunun hayız çağında olan kadınlardan gerdeğe girenlere özgü kılınması nasıl sahih olmuş?" **dersen şöyle derim:** Burada ne genel ne de özel bir hüküm söz konusudur. Sadece النساء (kadınlar) insan türünün dişilerine mahsus olan cins bir isimdir ki bu cins kavramı o kadınların bütününde ve bir kısmında yer bulabilen bir mânadır. Buna göre النساء ifadesiyle şu da öteki de kastedilebilir. İmdi, (ayette) "Onları iddetlerini gözeterek boşayın" denince, bunun o kadınların bir kısmı için ifade edildiği ve bunların da hayız iddeti sayan, kendileriyle zifafa girilmiş kadınlar demek olduğu anlaşılır.

[1593] "İddeti de tam olarak sayın;" koruyup zaptedin ve hiç noksansız olarak, tamı tamına karşılanacak olan üç hayız müddetine ikmal edin! "Ve" iddetleri bitinceye dek "onları evlerinden", iddetten önce barındıkları meskenlerinden "çıkarmayın!" Bu evler kocaların evleri olup -*süknâ* (oturma) hakkı itibariyle- kendilerine tahsis edilmiş olmaları sebebiyle kadınlara izâfe edilmiştir.

[1594] **Şayet** "Kocalarının *çıkartma*sının yahut kadınların *çıkma*sının birlikte zikredilmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Çıkartmanın anlamı, kocanın kadına öfkelenmekten ve onun kendi evinde barınmasını istememekten yahut eve herhangi bir şekilde ihtiyaç duymaktan ötürü onu çıkartmamasıdır; kadının bunu istemesi durumunda da çıkmasına izin vermemesidir -ki bu, sakıncayı kaldırma hususunda kocanın izninin hiçbir etkisi olmayacağını[1] bildirmektedir- ayrıca, bunu istemesi durumunda kadının kendi başına çıkamayacağıdır.

1 Yani kadının evinden çıkmamasının dinin bir emri olduğunu, koca [kul] tarafından ortadan kaldırılamayacağını… / ed.

[١٥٩١]فإن قلت: كيف تطلق للسنة التي لا تحيض -لصغر أو كبر أو حمل- وغيرُ المدخول بها؟ قلت: الصغيرة والآيسة والحامل كلهن عند أبي حنيفة وأبي يوسف يفرق عليهن الثلاث في الأشهر، وخالفهما محمد وزفر في الحامل، فقالا: لا تطلق للسنة إلا واحدة. وأما غير المدخول بها فلا تطلق للسنة إلا واحدة، ولا يراعى الوقت. فإن قلت: هل يكره أن تطلق المدخول بها واحدة بائنة؟ قلت: اختلفت الرواية فيه عن أصحابنا. والظاهر الكراهة.

[١٥٩٢]فإن قلت: قوله {إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ} عام يتناول المدخول بهن وغير المدخول بهن من ذوات الأقراء والآيسات والصغائر والحوامل، فكيف صحّ تخصيصه بذوات الأقراء المدخول بهن؟ قلت: لا عموم ثم ولا خصوص، ولكن النساء اسم جنس للإناث من الإنس، وهذه الجنسية معنى قائم في كلهن وفي بعضهن، فجاز أن يراد بالنساء هذا وذاك، فلما قيل: {فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ} علم أنه أطلق على بعضهنّ، وهنّ المدخول بهن من المعتدات بالحيض.

[١٥٩٣]{وَأَحْصُوا الْعِدَّةَ} واضبطوها بالحفظ وأكملوها ثلاثة أقراء مستقبلات كوامل لا نقصان فيهن. {لَا تُخْرِجُوهُنَّ} حتى تنقضي عدتهنّ {مِنْ بُيُوتِهِنَّ} من مساكنهنّ التي يسكنها قبل العدة، وهي بيوت الأزواج؛ وأضيفت إليهنّ لاختصاصها بهنّ من حيث السكنى.

[١٥٩٤]فإن قلت: ما معنى الجمع بين إخراجهم أو خروجهن؟ قلت: معنى الإخراج أن لا يخرجهن البعولة غضبًا عليهن وكراهة لمساكنتهن، أو لحاجة لهم إلى المساكن، وأن لا يأذنوا لهنّ في الخروج إذا طلبن ذلك، إيذانًا بأنّ إذنهم لا أثر له في رفع الحظر، ولا يخرجن بأنفسهن إن أردن ذلك.

[1595] "Onlar apaçık bir yüz kızartıcı suç işlemedikçe..." Yâ'nın fetha ve kesresiyle (مُبَيَّنَةٍ - مُبَيِّنَةٍ) okunmuştur. "Suç"un zina olduğu söylenmiştir; yani zina etmeleri sebebiyle kendilerine had (ceza) uygulanması için çıkarılma hâli müstesna. İfadenin, "*nüşûz*[1] sebebiyle boşanmış olmadıkça…" anlamında olduğu da söylenmiştir ki *nüşûz* kadının *süknâ* hakkını düşürür. Yine "kadın hayâsızca sözler söylediği için boşanmış olmadıkça…" anlamında olduğu da söylenmiştir ki bu durumda hayâsızlıkları sebebiyle evden çıkarılmaları helâl olmaktadır. Übeyy b. Kâ'b'ın *illâ en yefhaşne 'aleyküm* (Size karşı hayâsızlık sergilemedikçe…) şeklindeki okuyuşu da bunu pekiştirmektedir. Denilmiştir ki; kadının, iddeti bitmeden evi terk etmesi hayâsızlığın ta kendisidir.

[1596] Allah'ın meydana getireceği yeni durum ise kocanın kalbini öfkeden sevgiye, karısından yüz çevirmekten onu arzulamaya ve boşama kararlılığından pişmanlığa çevirmesi ve bu sayede tekrar karısına dönmesi demektir. Buna göre âyetin anlamı şöyle olur: "Onları iddetlerini gözeterek boşayın ve iddeti tam olarak sayın" ki -olur da- pişman olup arzular ve onlara tekrar dönersiniz.

2. Sürelerini doldurdukları vakit, onları ya meşru bir şekilde (nikâhınızda) tutun ya da meşru bir şekilde onlardan ayrılın ve içinizden iki âdil kişiyi de şahit tutun. Siz de (ey şahitler!) şahitliği Allah için dürüstçe yapın. Allah'a ve 'Son Gün'e iman etmekte olanlara öğütlenen budur. Kim Allah'tan korkarsa, O ona bir çıkış yolu gösterir.

3. Ve onu beklemediği bir yerden nasiplendirir. Kim Allah'a güvenip dayanırsa, O ona yeter. Allah, emrini eninde sonunda yerine getirecektir; ama Allah, her şey için bir ölçü belirlemiştir.

[1597] "Sürelerini" yani âhir iddetlerini "doldurdukları vakit…" Bu vakitle yüzleştiklerinde artık tercih sizin elinizdedir; ister dönüp kadını güzellikle nikâhınızda tutar, iyilik edersiniz; isterseniz dönmeyip ayrılır, ama zarar vermekten sakınırsınız. Bu [zarar verme] ise iddetin sonuna doğru kadına dönüp sonra, iddetini uzatmak ve kendisine işkence çektirmek için tekrar boşamaktır.

[1598] "Şahit tutun!" Yani hem dönüş yapmada hem ayrılmada; her iki hâlde de. Bu şahit tutma Ebû Hanîfe'ye göre menduptur;[2] tıpkı "Alışveriş yaptığınızda şahit tutun!" [Bakara 2/282] âyetindeki gibi. Şâfi'î'ye göre ise şahit tutma dönüşte gerekli, ayrılmada ise menduptur. Denilmiştir ki; şahit tutmanın faydası, eşler arasında karşılıklı inkâr yaşanmaması,

---

1 Yani kendi eşi dururken, bir başkasına yönelmek… Nisâ 4/34'te "*nüşûz*undan endişe ettiğiniz kadınları…" buyrulurken, *nüşûz*dan evvel "sālih bir kadının iki temel özelliğinin -namuslu ve itaatkâr oluşlarının- vurgulandığına bakılırsa, *nüşûz* kavramının salt itaatle değil, hem itaat ve hem de namusla ilgili olduğu anlaşılır. / ed.

2 Yani gerekli değilse de güzel bir şeydir. / ed.

[١٥٩٥] {إِلَّا أَن يَأْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ} قرئ بفتح للياء وكسرها. قيل: هي الزنا، يعني إلا أن يزنين فيخرجن لإقامة الحد عليهن. وقيل: إلا أن يطلقن على النشوز، والنشوز يسقط حقهن في السكنى. وقيل: إلا أن يبذون فيحل إخراجهنّ لبذائهنّ؛ وتؤكده قراءة أبي «إلا أن يفحشن عليكم». وقيل: خروجها قبل انقضاء العدة فاحشة ٥ في نفسه.

[١٥٩٦] الأمر الذي يحدثه الله أن يقلب قلبه من بغضها إلى محبتها، ومن الرغبة عنها إلى الرغبة فيها، ومن عزيمة الطلاق إلى الندم عليه فيراجعها. والمعنى: {فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ وَأَحْصُوا الْعِدَّةَ} لعلكم ترغبون وتندمون فتراجعون.

٢-﴿فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَأَشْهِدُوا ١٠ ذَوَيْ عَدْلٍ مِنْكُمْ وَأَقِيمُوا الشَّهَادَةَ لِلَّهِ ذَلِكُمْ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَمَنْ يَتَّقِ اللهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا﴾

٣-﴿وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا﴾

[١٥٩٧] {فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ} وهو آخر العدة وشارفته، فأنتم بالخيار؛ إن شئتم ١٥ فالرجعة والإمساك بالمعروف والإحسان، وإن شئتم فترك الرجعة والمفارقة واتقاء الضرار. -وهو أن يراجعها في آخر عدتها ثم يطلقها تطويلًا للعدة عليها وتعذيبًا لها.-

[١٥٩٨] {وَأَشْهِدُوا} يعني عند الرجعة والفرقة جميعًا. وهذا الإشهاد مندوب إليه عند أبي حنيفة، كقوله {وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ} [البقرة: ٢٨٢]، وعند الشافعي: هو واجب في الرجعة، مندوب إليه في الفرقة. وقيل: فائدة الإشهاد أن لا يقع بينهما التجاحد،

kadının nikâhta tutulması konusunda kocanın töhmete uğramaması ve eşlerden birinin vefatı hâlinde geride kalanın evlilik iddiasında bulunarak mirasçı olabilmesidir.

[1599] "İçinizden…": Hasan-ı Basrî bunu "Müslümanlardan", Katâde ise "Hürlerinizden" diye açıklamıştır.

[1600] "Allah için" yani tamamen Allah rızası için. Bu da şahitliği; 'lehinde şahitlik edilen kişi' için de 'aleyhinde şahitlik edilen kişi' için de değil, hakkı yerine getirme ve haksızlığı bertaraf etme dışındaki amaçlardan hiçbirini gözetmeksizin *dosdoğru* yerine getirmenizdir. Nitekim "Ey iman edenler! Bizzat kendinizin, ana-babanızın veya akrabanızın aleyhine de olsa -bunlar zengin de olsalar, fakir de olsalar- sadece adaleti esas alan 'Allah şahitleri' olun..." [Nisâ 4/135] buyrulmuştur. "İşte (Allah'a ve 'Son Gün'e iman etmekte olanlara) öğütlenen budur." yani Allah rızası için ve sırf adalet gerçekleşsin diye şahitliği ayakta tutmak.

[1601] "Kim Allah'tan korkarsa..." ifadesi, talâkı sünnete uygun biçimde icra etmeye ve talâkın pişmanlıktan en uzak kalan en güzel türüne dair yukarıda anlatılanları pekiştiren bir ara cümle olabilir. Buna göre âyetin anlamı şöyle olur: Kim Allah'tan korkar ve sünnete uygun boşarsa; iddet bekleyen kadına zarar vermez, onu meskeninden çıkarmaz, ihtiyatlı davranır ve şahit tutarsa, Allah "ona" eşlerin durumuyla alâkalı olarak üzüntülerden ve sıkıntılara duçar olmaktan "bir çıkış yolu gösterir" onun sıkıntısını giderip genişlik verir, nefes aldırır ve ona kurtuluş verir. "Ve" malı az olmakla birlikte mehri tamı tamına verip, hakları ve nafakaları ödediği takdirde, hatırına getiremediği ve hesaba katmadığı bir şekilde "onu nasiplendirir." Rivâyete göre Hazret-i Peygamber'e üç ve (hatta) bin talâk veren için de bir çıkış yolu bulunup bulunmadığı sorulmuş; o da bu âyeti okumuş. Yine rivâyete göre İbn Abbas'a bu husus sorulmuş, o da "Sen Allah'tan korkmamışsın, Allah da sana bir çıkış yolu kılmamış; eşin senden üç talâkla ayrılmış, kalan fazlalık da boynuna bir günah olarak yüklenmiş!" diye cevap vermiş. Bu kısmın, "Allah'a ve 'Son Gün'e iman etmekte olanlara öğütlenen budur." âyeti bağlamında *istitrâd* kabilinden[1] getirilmiş olması da caizdir; yani kim Allah'tan korkarsa O, ona bir çıkış kapısı; dünya ve âhiret kederlerinden de bir halâs imkânı kılar. Rivâyete göre Hazret-i Peygamber bu âyeti okumuş ve "dünya kargaşalarından, şiddetli ölüm sancılarından ve kıyamet gününün dehşetlerinden bir çıkış yolu gösterir" buyurmuş. Yine Peygamber "Ben bir âyet biliyorum ki, insanlar ona sarılsalar o âyet onlara yeter." buyurmuş

1 Yani asıl konu olan talâk ile ilgili olmaksızın, ekstra bir bilgi olarak. / ed.

وأن لا يتهم في إمساكها، ولئلا يموت أحدهما فيدعي الباقي ثبوت الزوجية ليرث.

[١٥٩٩] {مِنكُمْ} قال الحسن: من المسلمين. وعن قتادة: من أحراركم.

[١٦٠٠] {لِلَّهِ} لوجهه خالصًا، وذلك أن تقيموها لا للمشهود له ولا للمشهود
٥ عليه، ولا لغرض من الأغراض سوى إقامة الحق ودفع الظلم، كقوله تعالى {كُونُوا قَوَّامِينَ بالقسط شُهَدَاء لله وَلَوْ عَلَى أَنفُسِكُمْ} [النساء: ١٣٥]، أي {ذَلِكُمْ} الحث على إقامة الشهادة لوجه الله ولأجل القيام بالقسط، {يُوعَظُ بِهِ}.

[١٦٠١] {وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ} يجوز أن تكون جملة اعتراضية مؤكدة لما سبق من إجراء أمر الطلاق على السنة، وطريقه الأحسن والأبعد من الندم، ويكون المعنى:
١٠ ومن يتق الله فطلَّق للسنة ولم يضارّ المعتدة ولم يخرجها من مسكنها واحتاط فأشهد، {يَجْعَل} الله {لَهُ مَخْرَجًا} مما في شأن الأزواج من الغموم والوقوع في المضايق، ويفرج عنه وينفس ويعطه الخلاص، {وَيَرْزُقْهُ} من وجه لا يخطره بباله ولا يحتسبه إن أوفى المهر وأدى الحقوق والنفقات وقل ماله. وعن النبي ﷺ: أنه سئل عمن طلق ثلاثًا أو ألفًا، هل له من مخرج؟ فتلاها. وعن ابن عباس أنه سئل
١٥ عن ذلك فقال: لم تتق الله فلم يجعل لك مخرجا، بانت منك بثلاث، والزيادة إثم في عنقك! ويجوز أن يجاء بها على سبيل الاستطراد عند ذكر قوله {ذَلِكُمْ يُوعَظُ بِهِ} يعني ومن يتق الله يجعل له مخرجًا ومخلصًا من غموم الدنيا والآخرة. وعن النبي ﷺ: أنه قرأها فقال: {مَخْرَجًا} من شبهات الدنيا ومن غمرات الموت ومن شدائد يوم القيامة. وقال عليه السلام: إني لأعلم آية لو أخذ الناس بها لكفتهم:

ve “Kim Allah’tan korkarsa” âyetini okumuş. Peygamber bu âyeti devamlı okur ve tekrarlarmış [*İbn Mâce*, “Zühd”, 24; *Dârimî*, “Rikāk”, 16] Yine rivâyete göre Avf b. Mâlik el-Eşca‘î’nin (v. 73/692) Sâlim isimli bir oğlu müşriklere esir düşmüştü. Bunun üzerine Avf, Peygamber’e gelip “Oğlum esir düştü!” demiş ve fakirlik-
5 ten dert yanmıştı. Peygamber (s.a.) “Muhammed ailesinin ocağında bir *müd*-den (takriben 0,5 kg) başka akşama bir şey çıkmıyor. Sen gel, Allah’tan kork; sabret ve *lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh* (Bütün kuvvet ve değişimler tamamen Allah sayesindedir!) sözünü çokça söyle.” buyurmuştu. Avf da bunu yapmak-ta idi. Derken, evinde bulunduğu bir sırada -düşman gafilken onlardan alıp
10 getirdiği yüz deve ile- oğlu çıkageldi. İşte âyet bunun üzerine nâzil olmuştur.

[1602] “Allah, emrini eninde sonunda yerine getirir...”[1] Yani arzu ettiği şeyi mutlaka yerine getirir; O’nun elinden ne bir murat kaçabilir ne de bir istek O’nu âciz kılabilir. İzâfetle بَالِغُ امْرِهِ (emrini eninde sonunda yerine getire-cektir) ve merfû‘ olarak “emri geçerli olan” anlamında *bâliğ^un emruhû* şeklinde
15 de okunmuştur. Mufaddal (v. 290/903?) ise *bâliğ^an emrahû* şeklinde okumuş olup dayanağı; قد جعل الله ifadesinin ان’nin haberi, *bâliğ^an*ın ise hâl olmasıdır.[2]

[1603] “Bir ölçü” yani bir takdir ve zamanlama. Burada, Allah’a güve-nip işi O’na havale etmek gerektiği ifade edilmektedir; çünkü insan rızık vb. şeylerin ancak O’nun takdir ve zamanlamasıyla gerçekleşebileceğini bil-
20 diğinde, geriye sadece kadere teslimiyet ve (Allah’a) tevekkül etmek kalır.

4. -Şüphe etmekteyseniz- hayızdan-nifastan kesilmiş bulunan kadınlarınızın ve henüz âdet görmemiş olanların iddeti üç aydır. Yüklü olanların süresi ise (doğum, düşük vs. ile) yüklerini bırakmalarıdır. Kim Allah’tan korkarsa, O onun işinde bir kolaylık halk eder.

25 [1604] Rivâyete göre âyet; bazı insanların: “Hayız gören kadınların id-detini öğrendik; peki, hayız görmeyen kadınların iddeti nedir?” demeleri üzerine nâzil olmuştur. “Şüphe etmekteyseniz” yani bu kadınların hükmü size çetrefilli görünür de onların nasıl iddet bekleyeceklerini bilemezseniz, işte onların hükmü... Mânanın: “Şayet menopoz dönemine -ki bu süreyi
30 altmış veya elli beş yaş olarak belirlemişlerdir- ulaşmış kadınların gördüğü kanın hayız kanı mı, özür kanı mı olduğu konusunda şüphe ederseniz” şeklinde olduğu da söylenmiştir. “İşte bu (tür) kadınların iddeti üç aydır.” Bu, şüpheye mahal olan kadınların iddeti olunca, şüpheye mahal olmayan kadınların iddeti olmaya daha lâyıktır.

---

1 Müfessirin, بَالِغٌ أَمْرَهُ kıraatini esas aldığı anlaşılıyor. / ed.

2 Yani “*emrini eninde sonunda yerine getiren bir varlık olarak* Allah, her şey için bir ölçü belirlemiştir.” şeklinde. Bu durumda, ikinci *lâfzatullah* tekit olmaktadır? / ed.

{وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ...} فما زال يقرؤها ويعيدها. وروي أن عوف بن مالك الأشجعي أسر المشركون ابنًا له يسمى سالمًا. فأتى رسول الله فقال: أسر ابني، وشكا إليه الفاقة؛ فقال: ما أمسى عند آل محمد إلا مدّ فاتق الله واصبر وأكثر من قول لا حول ولا قوة إلا بالله، ففعل فبينا هو في بيته إذ قرع ابنه الباب ومعه مائة من الإبل تغفل عنها العدو ٥ فاستاقها، فنزلت هذه الآية.

[١٦٠٢] {بَالِغٌ أَمْرَهُ} أي يبلغ ما يريد، لا يفوته مراد ولا يعجزه مطلوب. وقرئ «بالغُ أمرِه»، بالإضافة «وبالغٌ أمرُه» بالرفع، أي نافذ أمره. وقرأ المفضل: «بالغًا أمرَه»، على أنّ قوله {قَدْ جَعَلَ اللَّهُ} خبر إن، وبالغًا حال.

[١٦٠٣] {قَدْرًا} تقديرًا وتوقيتًا. وهذا بيان لوجوب التوكل على الله، وتفويض ١٠ الأمر إليه؛ لأنه إذا علم أنّ كل شيء من الرزق ونحوه لا يكون إلا بتقديره وتوقيته لم يبق إلا التسليم للقدر والتوكل.

٤-﴿وَاللَّائِي يَئِسْنَ مِنَ الْمَحِيضِ مِنْ نِسَائِكُمْ إِنِ ارْتَبْتُمْ فَعِدَّتُهُنَّ ثَلاثَةُ أَشْهُرٍ وَاللَّائِي لَمْ يَحِضْنَ وَأُولاتُ الأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مِنْ أَمْرِهِ يُسْرًا﴾

١٥ [١٦٠٤]روي أن ناسًا قالوا: قد عرفنا عدة ذوات الأقراء، فما عدة اللائي لا يحضن؛ فنزلت. فمعنى {إِنِ ارْتَبْتُمْ} إن أشكل عليكم حكمهن وجهلتم كيف يعتددن فهذا حكمهنّ. وقيل: إن ارتبتم في دم البالغات مبلغ اليأس وقد قدروه بستين سنة وبخمس وخمسين، أهو دم حيض أو استحاضة؟ {فَعِدَّتُهُنَّ ثلاثة أَشْهُرٍ} وإذا كانت هذه عدة المرتاب بها، فغير المرتاب بها أولى بذلك.

[1605] "Henüz âdet görmemiş olanlar" küçük kız çocuklarıdır. Buna göre mâna: "Onların iddeti de üç aydır" şeklinde olup zikre konu olanın delâleti sebebiyle bu kısım hazfedilmiştir. Lâfız hamileler hakkında genel bir ifade olup boşanmış ve kocası ölmüş kadınları da kapsar. İbn Mes'ûd, Übeyy, Ebû Hüreyre ve benzerleri fark gözetmezler; Hazret-i Ali ve İbn Abbas'tan gelen rivâyete göre ise hamile iken kocası ölen kadının iddeti iki müddetin en uzun olanıdır.[1] İbn Mes'ûd'un "Kısa Nisâ (yani Talâk) sûresinin Bakara sûresindeki [234.] âyetten sonra indiğine dair isteyen herkesle lânetleşebilirim!"[2] dediği rivâyet edilmiştir [Buhārî, "Tefsir", 2, 65; Ebû Dâvûd, "Talâk", 47]. O, bu lâfzın hamileler hakkında genel bir ifade olduğunu kastetmektedir. Ümmü Seleme'nin (r.a.) rivâyet ettiğine göre de Sübey'a el-Eslemiyye, kocasının ölümünden nice geceler sonra doğum yapmış ve bunu Peygamber'e (s.a.) açmıştı; "Kocanla bağın kalmamış[3] artık evlenebilirsin!" buyurdu [*Buhārî*, "Tefsir", 2, 65].

[1606] "O onun işinde bir kolaylık halk eder", takvâsı sebebiyle işini kolaylaştırır ve açmazlarını halleder.

5. İşte Allah'ın size indirdiği emri... Kim Allah'tan sakınırsa, O onun kötülüklerini örter ve ecrini büyütür.

[1607] "İşte Allah'ın emri…" ifadesiyle, iddet bekleyen kadınların durumuna dair öğrettiklerini kasdetmektedir; yani her kim indirdiği şu hükümlerle amel etme konusunda Allah'tan sakınıp, (kadının) *süknâ* hakkı, onu zarara uğratmama, hamile ise nafakasını sağlama, [çocuğunu babası adına] emziriyorsa ücretini ödeme gibi hususlara dair bahsedilenlerle alâkalı üzerine düşen hukuka riayet ederse, kötülüklerinin silinmesini ve büyük mükâfatı hak etmiş olur.

6. Onları (iddetleri dolana dek) imkânlarınız nispetinde, kendi oturduğunuz yerin bir bölümünde oturtun. Onlara baskı yaparak zarar vermeye kalkışmayın. Yüklü iseler, yüklerini bırakıncaya kadar nafakalarını verin. Sizin için emzirirlerse, ücretlerini kendilerine verin. Uygun bir şekilde aranızda anlaşın; birbirinize zorluk çıkarıyorsanız, baba adına (çocuğu) bir başka kadın emzirecektir.

---

1 Buna göre, kocası ölmüş hamile bir kadın -sözgelimi- iki ay sonra doğum yapacak olsa, dört ay on günü tamamlamak için iki ay on gün daha iddet bekler. / çev.

2 Bakara 2/234'te "İçinizden ölenlerin geriye bıraktıkları eşler; kendi kendilerine dört ay on gün beklerler." buyrulmakta, Talâk 65/4'te ise hâmilelik iddetinin yükünü bırakmakla sona ereceği bildirilmektedir. İşte, İbn Mes'ûd (r.a.), 'eşi ölen kadının iddeti bağlamında Talâk âyetinin esas olduğu' bilgisinden o kadar emin ki, "Kimin söylediği yanlışsa Allah onun belâsını versin!" diyerek, aksini iddia edenleri düelloya davet ediyor. / ed.

3 قد حللت ifadesi mealen "Evlenmen helâldir." şeklinde de düşünülebilir. / ed.

[١٦٠٥] {وَاللَّائِي لَمْ يَحِضْنَ} هن الصغائر. والمعنى: فعدتهن ثلاثة أشهر، فحذف لدلالة المذكور عليه. اللفظ مطلق في أولات الأحمال، فاشتمل على المطلقات والمتوفى عنهن. وكان ابن مسعود وأبيّ وأبو هريرة وغيرهم لا يفرقون. وعن علي وابن عباس: عدة الحامل المتوفى عنها أبعد الأجلين. وعن عبد الله: من شاء لاعنته ٥ أنّ سورة النساء القصرى نزلت بعد التي في البقرة! يعني أنّ هذا اللفظ مطلق في الحوامل. وروت أم سلمة: أنّ سبيعة الأسلمية ولدت بعد وفاة زوجها بليال، فذكرت ذلك لرسول الله ﷺ فقال لها: قد حللت فانكحي!

[١٦٠٦] {يَجْعَل لَهُ مِنْ أَمْرِهِ يُسْرًا} ييسر له من أمره ويحلل له من عقده بسبب التقوى.

١٠ ٥-﴿ذَلِكَ أَمْرُ اللهِ أَنْزَلَهُ إِلَيْكُمْ وَمَنْ يَتَّقِ اللهَ يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّئَاتِهِ وَيُعْظِمْ لَهُ أَجْرًا﴾

[١٦٠٧] {ذَلِكَ أَمْرُ اللهِ} يريد ما علم من حكم هؤلاء المعتدات. والمعنى: ومن يتق الله في العمل بما أنزل الله من هذه الأحكام وحافظ على الحقوق الواجبة عليه مما ذكر من الإسكان وترك الضرار والنفقة على الحوامل وإيتاء أجر المرضعات وغير ١٥ ذلك استوجب تكفير السيآت والأجر العظيم.

٦-﴿أَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ وَلا تُضَارُّوهُنَّ لِتُضَيِّقُوا عَلَيْهِنَّ وَإِنْ كُنَّ أُولاتِ حَمْلٍ فَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتَّى يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ وَاتَمِرُوا بَيْنَكُمْ بِمَعْرُوفٍ وَإِنْ تَعَاسَرْتُمْ فَسَتُرْضِعُ لَهُ أُخْرَى﴾

[1608] "O (boşadığınız) kadınları oturtun." Bu ifade ve sonrası, "Kim Allah'tan sakınırsa..." âyetinde yer alan *takvâ* bağlamında şart koşulanların açıklamasıdır. Sanki; "İddet bekleyen kadınların durumu hakkında nasıl bir takvâ muamelesinde bulunacağız?" denmesi üzerine; "Onları ... otur-tun..." denmiş olmaktadır.

[1609] **Şayet** "مِنْ حيث سكنتم (kendi oturduğunuz yerin bir bölümünde) ifadesindeki مِنْ nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, kısmîlik ifade eden من olup kısmîlik kazandırdığı şey hazfedilmiştir. Anlamı: "O kadınları oturduğunuz yerin bir mekânında; yani iskân mahallinizin bir kısmında oturtun" şeklin-dedir. Tıpkı يَغُضُّوا مِنْ ابصارهم "(Mümin erkeklere söyle) gözlerini; -yani göz-lerinin bir kısmını- (haramdan) sakınsınlar." [Nur 24/30]) âyetindeki gibi. Katâde'ye göre; "Tek evden başka evin yoksa karını bu evin *bir bölümünde* barındır!" demektir. "Peki, مِنْ وُجْدِكُم (ne demek)?" **dersen şöyle derim:** O, مِنْ حيث سَكَنْتُم (kendi oturduğunuz yerin bir bölümünde) kısmının atf-ı beyanı ve tefsiri olup âdeta "O kadınları kendi meskenlerinizden gücünüzün yet-tiği kadarlık bir mekânda oturtun" buyrulmaktadır. *Vucd* (maddi) genişlik ve gücün yetmesidir; üç hareke ile de okunmuştur.

[1610] *Süknâ* (mesken) ve *nafaka* her boşanmış kadın için vaciptir. Mâlik ve Şâfi'î'ye göre ise (üç talâkın tüketilmesi ile) ayrılması kesinleşmiş kadın için ancak *süknâ* hakkı söz konusu olup nafaka hakkı yoktur. Hasan-ı Basrî ve Hammâd'a (v. 120/738) göre ise, Fâtıma bint Kays (v. 54/674) hadisi sebe-biyle, böyle bir kadın için ne nafaka ne de *süknâ* hakkı vardır. Bu hadise göre Fâtıma'nın kocası onu kesinkes boşamış, Peygamber (s.a.) de bunun üzerine kadına: "Sana ne süknâ var ne de nafaka!" buyurmuştur [*Müslim,* "Talâk", 37, 44]. [Ancak] rivâyete göre Hz. Ömer: "Biz Rabbimizin kitabını[1] ve Peygambe-rimizin sünnetini, unuttu mu, karıştırıyor mu bilmediğimiz bir kadının sözü için terk edemeyiz! Ben, Peygamber'in (s.a.): "Kadın için hem süknâ hem de nafaka vardır.' dediğini bizzat işitmişimdir." demiştir [*Müslim,* "Talâk", 46].

[1611] -Kendileriyle uyumsuz veya yerlerini işgal edecek olan kimseleri evde konuk etme vb. sebeplerle- onları evden çıkmaya mecbur edecek şekilde, mesken konusunda "onlara baskı yaparak zarar vermeye kalkışmayın." Onlara zararlı muamelelerde bulunmayın! Bu *zarar*ın, kadının iddetinin bitmesine iki gün kala, durumunu zorlaştırmak için kadına dönmek; keza kadını kendisi[ni boşatmak] için fidye vermeye zorlamak demek olduğu da söylenmiştir.

1 Yani "Apaçık bir yüz kızartıcı suç işlemedikçe, onları evlerinden çıkarmayın; kendileri de çıkmasın..." (Talâk 65/1) âyetini. Fâtıma bint Kays ise boşanmış kadına *süknâ* hakkı tanıyan bu âyetin, 'kesin ay-rılığın vâki olduğu kadını' değil 'dönüşlü boşama ile boşanmış kadını' ilgilendirdiği kanaatinde imiş (Tıybî'den). / ed.

[١٦٠٨] {أَسْكِنُوهُنَّ} وما بعده بيان لما شرط من التقوى في قوله {وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ}. كأنه قيل: كيف نعمل بالتقوى في شأن المعتدات؟ فقيل: أسكنوهن.

[١٦٠٩] فإن قلت: من في {مِنْ حَيْثُ سَكَنتُمْ} ما هي؟ قلت: هي من التبعيضيةُ، مبعضها محذوف، معناه: أسكنوهن مكانًا من حيث سكنتم، أي بعض مكان سكناكم، كقوله تعالى {يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ} [النور: ٣٠]، أي بعض أبصارهم. قال قتادة: إن لم يكن إلا بيت واحد، فأسكنها في بعض جوانبه. فإن قلت: فقوله {مِنْ وُجْدِكُمْ}؟ قلت: هو عطف بيان لقوله {مِنْ حَيْثُ سَكَنتُم} وتفسير له، كأنه قيل: أسكنوهن مكانًا من مسكنكم مما تطيقونه. والوجد: الوسع والطاقة؛ وقرئ بالحركات الثلاث.

[١٦١٠] والسكنى والنفقة واجبتان لكل مطلّقة. وعند مالك والشافعي ليس للمبتوتة إلا السكنى، ولا نفقة لها. وعن الحسن وحماد لا نفقة لها ولا سكنى؛ لحديث فاطمة بنت قيس: أن زوجها أبتّ طلاقها، فقال لها رسول الله ﷺ: لا سكنى لك ولا نفقة. وعن عمر رضي الله عنه: لا ندع كتاب ربنا وسنة نبينا لقول امرأة، لعلها نسيت أو شبه لها. سمعت النبي ﷺ: لها السكنى والنفقة.

[١٦١١] {وَلَا تُضَارُّوهُنَّ} ولا تستعملوا معهن الضرار {لِتُضَيِّقُوا عَلَيْهِنَّ} في المسكن ببعض الأسباب من إنزال من لا يوافقهن، أو يشغل مكانهن، أو غير ذلك، حتى تضطروهن إلى الخروج. وقيل: هو أن يراجعها إذا بقي من عدتها يومان ليضيق عليها أمرها. وقيل: هو أن يلجئها إلى أن تفتدي منه.

[1612] **Şayet** “Madem size göre nafaka boşanmış tüm kadınlar için gereklidir; o zaman ‘*Yüklü iseler*, yüklerini bırakıncaya kadar nafakalarını verin’ ifadesindeki *şart*ın faydası nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun faydası şudur: Hamilelik süresi bazen uzar da birileri hamile olmayan kadının iddet miktarı geçtiğinde nafakanın düşeceğini zanneder. İşte (söz konusu şart koşma) bu yanlış anlaşılmayı ortadan kaldırmıştır. **Şayet** “Peki, kocası ölmüş hamile kadın hakkında ne diyorsun?” **dersen şöyle derim:** Bu kadının durumu ihtilaflıdır; çoğunluk bu kadının nafaka hakkı olmadığı görüşündedir; çünkü kişiyi nafaka vermeye mecbur eden kadın veya küçük çocuğa, kişi öldükten sonra malından nafaka verilmesi gerekmeyeceği; dolayısıyla hamilenin durumunun da böyle olduğu hususunda icmâ vardır. Ancak bir rivâyete göre, Hazret-i Ali, İbn Mes‘ûd ve bir topluluk bu kadına nafaka verilmesini gerekli görmüşlerdir.

[1613] “Sizin için emzirirlerse” yani boşadığınız kadınlar kendilerinden olan veya olmayan bir çocuğu, evlilik bağının kopmasının ardından sizin adınıza emzirirlerse “ücretlerini kendilerine verin.” Bu konuda bunların hükmü sütannelerinin hükmü gibidir. Ebû Hanîfe ve ashabına göre çocuk, kadından ise -kesin olarak ayrılmadıkları müddetçe- ücret talep etmesi caiz değildir. Şâfi‘î’ye göre ise caizdir.

[1614] *İştivâr, teşâvur* (istişâre etmek) anlamına geldiği gibi *i’timâr* da *teâmur* (müzakere etmek) anlamındadır.[1] “Kavim birbirine *emr*etti [yani konuyu müzakere etti].” anlamında *i’temera’l-kavm*[u] da *teâmera’l-kavm*[u] da denilir. Buna göre anlam; “Birbirinizle uygun bir şekilde” yani güzellikle “anlaşın.” şeklinde olup hitap babalara ve annelere yöneliktir. Uygun şekil ise karşılıklı hoşgörü, babanın kısmaması, annenin de zorluk çıkarmamasıdır; zira çocuk ikisinin çocuğu ve ikisinin ürünüdür; ikisinin de çocuğa şefkat gösterme zorunluluğu vardır.

[1615] “Birbirinize zorluk çıkarıyorsanız, onun” -babanın- “adına (çocuğu) bir başka kadın emzirecektir.” Yani başka biri bulunacaktır; tabiî, anne dışında çocuğu emzirecek başka bir emziricinin yokluğu söz konusu değilse. Bu ifadede, zorluk çıkaran anne bir nebze azarlanmaktadır. Tıpkı senin ihtiyacını görmesini kendisinden talep ettiğin hâlde ağırdan alan birine; “O ihtiyacı senden başkası da görür!” demen gibi ki bununla “Sen böyle kınanmış biriyken, görülmemiş ihtiyaç kalmaz!” demek istersin; yani şayet çocuğun annesi babaya zorluk çıkarıyorsa, baba çocuğu emzirmek üzere zorluk çıkarmayan bir başkasını bulacaktır.

1 Yani *emr* kökünün ifti‘âl ve müfâ‘ale kalıpları aynı anlamdadır. / ed.

[١٦١٢]فإن قلت: فإذا كانت كل مطلقة عندكم تجب لها النفقة، فما فائدة الشرط في قوله {وَإِنْ كُنَّ أُولَاتِ حَمْلٍ فَأَنفِقُوا عَلَيْهِنَّ}؟ قلت: فائدته أن مدة الحمل ربما طالت فظن ظان أن النفقة تسقط إذا مضى مقدار عدة الحائل، فنفى ذلك الوهم. فإن قلت: فما تقول في الحامل المتوفى عنها؟ قلت: مختلف فيها؛ فأكثرهم على أنه لا ٥ نفقة لها، لوقوع الإجماع على أنّ من أجبر الرجل على النفقة عليه من امرأة أو ولد صغير لا يجب أن ينفق عليه من ماله بعد موته، فكذلك الحامل. وعن علي وعبد الله وجماعة أنهم أوجبوا نفقتها.

[١٦١٣] {فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ} يعني هؤلاء المطلقات إن أرضعن لكم ولدًا من غيرهنّ أو منهنّ بعد انقطاع عصمة الزوجية {فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ}؛ حكمهن في ذلك ١٠ حكم الأظآر. ولا يجوز عند أبي حنيفة وأصحابه ﵃ الاستئجار إذا كان الولد منهن ما لم يَبِنّ. ويجوز عند الشافعي.

[١٦١٤]الائتمار بمعنى التآمر، كالاشتوار بمعنى التشاور. يقال: ائتمر القوم وتآمروا، إذا أمر بعضهم بعضًا. والمعنى: وليأمر بعضكم بعضًا، والخطاب للآباء والأمهات. {بِمَعْرُوفٍ} بجميل وهو المسامحة، وأن لا يماكس الأب ولا تعاسر الأم؛ ١٥ لأنه ولدهما معا، وهما شريكان فيه وفي وجوب الإشفاق عليه.

[١٦١٥] {وَإِن تَعَاسَرْتُمْ فَسَتُرْضِعُ لَهُ أُخْرَى} فستوجد ولا تعوِز مرضعة غيرُ الأم ترضعه. وفيه طرف من معاتبة الأم على المعاسرة، كما تقول لمن تستقضيه حاجة فيتوانى: سيقضيها غيرك! تريد: لن تبقى غيرَ مقضية وأنت ملوم. وقوله {لَهُ} أي للأب، أي سيجد الأب غير معاسرة ترضع له ولده إن عاسرته أمه.

7. Eli geniş olan, genişliğine göre nafaka versin; rızkı kendisine ölçüle-biçile (yani az) verilmiş olan da Allah kendisine ne verdiyse ondan nafaka versin. Allah hiç kimseyi kendisine verdiğinden fazlasıyla yükümlü tutmaz. Allah, güçlüğün ardından kolaylık meydana getirecektir.

[1616] Her bir zengin ve fakir gücü yettiğince "nafaka versin!" Allah Teâlâ bununla, boşanmış kadınlara ve süt emzirenlere yapılacak harcamaya dair emre konu olan şeyi kastetmektedir. Tıpkı: "*([Cinsel] temasta bulunmadığınız ya da bir mehir belirlemediğiniz sürece, kadınları boşamanızda size bir vebal yoktur. Şu kadar ki]* zengin olan, gücü ölçüsünde; eli dar olan da hâlince örfe uygun bir fayda ile onları faydalandırmalıdır." [Bakara 2/236] âyetindeki gibi. (لينفقَ) nasb ile *li-yunfik*[a] şeklinde de okunmuştur ki "bu yasayı, nafaka versin diye koyduk" anlamındadır. (قُدِرَ [ölçüle-biçile verilmiş] ifadesini) İbn Ebû 'Able (v. 151/768) *kuddira* (takdir edilmiş) şeklinde okumuştur.

[1617] "Allah … meydana getirecektir." ifadesi, rızık kapılarının kendilerine açılacağına dair zamanın fakirlerine -yahut güçlerinin yettiği şeyi infak edip de kısıntıya gitmemeleri hâlinde fakir kocalara- verilmiş bir müjdedir.

8. Rablerinin ve elçilerinin emrini küstahça çiğneyen nice şehir vardı... Ama onu şiddetli bir hesaba çekip, misli görülmemiş bir azaba çarptırdık!

9. Böylece, kendi yaptığının cezasını tattı; işinin sonu hüsran oldu!

10. Allah onlara şiddetli bir azap hazırlamıştı! Ey iman eden vicdan sahipleri! Allah'tan sakının; Allah size (şan-şeref bahşedecek) bir öğüt indirdi...

[1618] "Rablerinin ve elçilerinin emrini küstahça çiğneyen..." yani küstahça ve inatla O'nun emrinden yüz çeviren... Derinlemesine araştırıp didik didik inceleyerek "şiddetli bir hesaba çekip, misli görülmemiş" yadırgatıcı, büyük "bir azaba çarptırdık!" (نُكْرًا kelimesi) *nükür*[an] şeklinde de okunmuştur. Kastedilen âhiret hesaplaşması; âhiret azabı, âhirette tadacakları vebal ve uğrayacakları hüsrandır. (Hesap ve azap) mazi lâfzıyla ile sevk edilmiştir; وَنَادَى اصْحَابُ الجنة (Cennetlikler seslenir.) ve وَنَادَى اصْحَابُ النَّارِ ("Cehennemlikler seslenir" [A'râf 7/44, 50]) gibi âyetler[1] de buna benzer; çünkü Allah Teâlâ'nın müjdelediği veya tehdit ettiği şeylerle gerçekte 'karşılaşılmış' demektir; çünkü kesinlikle olacak olan, olmuş gibidir.

1 Yani gelecekte olan şeylerin mazi fiille ifade edildiği âyetler. Âhiretteki olaylar Kur'ân'da genelde bu üslûpla ifade edilmektedir. / ed.

٧-﴿لِيُنْفِقْ ذُو سَعَةٍ مِنْ سَعَتِهِ وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُنْفِقْ مِمَّا آتَاهُ اللهُ لا يُكَلِّفُ اللهُ نَفْسًا إِلا مَا آتَاهَا سَيَجْعَلُ اللهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا﴾

[١٦١٦] {لِيُنفِقْ} كل واحد من الموسر والمعسر ما بلغه وسعه. يريد: ما أمر به من الإنفاق على المطلقات والمرضعات، كما قال {وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدْرُهُ} [البقرة: ٢٣٦]. وقرئ «لينفقَ»، بالنصب، أي شرعنا ذلك لينفق. وقرأ ابن أبي عبلة «قدّر».

[١٦١٧] {سَيَجْعَلُ اللهُ} موعد لفقراء ذلك الوقت بفتح أبواب الرزق عليهم، أو لفقراء الأزواج إن أنفقوا ما قدروا عليه ولم يقصروا.

٨-﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّهَا وَرُسُلِهِ فَحَاسَبْنَاهَا حِسَابًا شَدِيدًا وَعَذَّبْنَاهَا عَذَابًا نُكْرًا﴾

٩-﴿فَذَاقَتْ وَبَالَ أَمْرِهَا وَكَانَ عَاقِبَةُ أَمْرِهَا خُسْرًا﴾

١٠-﴿أَعَدَّ اللهُ لَهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا فَاتَّقُوا اللهَ يَا أُولِي الأَلْبَابِ الَّذِينَ آمَنُوا قَدْ أَنْزَلَ اللهُ إِلَيْكُمْ ذِكْرًا﴾

[١٦١٨] {عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّهَا} أعرضت عنه على وجه العتوّ والعناد. {حِسَابًا شَدِيدًا} بالاستقصاء والمناقشة. {عَذَابًا نكْرًا} وقرئ «نكُرا» منكرًا عظيمًا، والمراد: حساب الآخرة وعذابها، وما يذوقون فيها من الوبال ويلقون من الخسر. وجيء به على لفظ الماضي، كقوله تعالى {وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ} [الأعراف: ٤٤]، {وَنَادَى أَصْحَابُ النَّارِ} [الأعراف: ٥٠] ونحو ذلك؛ لأنّ المنتظر من وعد الله ووعيده ملقى في الحقيقة، وما هو كائن فكأن قد كان.

[1619] “Allah onlara şiddetli bir azap hazırlamıştı!..” ifadesinde tehdit tekrarlanmakta ve gözlenmekte olduğu açıklanmaktadır. Âdeta “Allah onlara bu azabı hazırlamıştı ya; varsın sizin için de olsun!” buyrulmaktadır.

[1620] “Ey akıl sahipleri” yani müminler… Bu ifade Allah’tan sakınma ve azabına karşı dikkatli olma hususunda bir lutuftur. Kötülüklerin[1] dünyada kayıt altına alınıp, onlar aleyhine kılı kırk yararcasına tespit edilip, zabıt meleklerinin [yani *kirâmen kâtibîn*in] amel defterlerine geçirilmesi ve bunlar yüzünden daha dünyada iken azaba uğratılmış olmaları da kastedilmiş olabilir. Yine عَتَتْ (küstahça çiğneyen) fiiliyle buna atfedilen kısmın, قريةٍ’in sıfatı olması; اعدَّ الله لهم (Allah onlara hazırlamıştı) kısmının da كَايِّنْ (nice) edatının cevabı olması caizdir.

11. İman edip salih amel işleyenleri karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için Allah’ın açıklayıcı âyetlerini size okuyan bir resul (gönderdi). Kim Allah’a iman edip salih amel işlerse onu, -içinde ebediyen kalmak üzere- altından ırmakların aktığı cennetlere sokar... Allah ona ne güzel bir nasip hazırlamıştır!..

[1621] “Bir resul (gönderdi).” Bu Cebrâil *Salevâtullāhi ‘Aleyh* olup (10. âyetteki) ذكرًا (bir öğüt) kelimesinden bedel kılınmıştır; çünkü Cebrâil, Allah’ın âyetlerini okumakla sıfatlanmıştır. Böylece onun indirilmesi, öğüdün indirilmesi anlamına gelmektedir; dolayısıyla ondan bedel kılınması doğru olur. Yahut “Şüphesiz Kur’ân, sen ve kavmin için (şan-şeref getirecek) bir öğüttür.” [Zuhruf 43/44] âyetinden ötürü, *zikir*le “şeref” kastedilmiş ve ondan bedel kılınmıştır. Âdeta Cebrâil bizzat şeref olup bu ya kendisine indirildiği (Peygamber ve kavmi) için bir şereftir veya “Arş’ın Sahibi katında itibarlıdır” [Tekvîr 81/20] âyetinde geçtiği gibi, Allah katında yücelik ve şeref sahibidir. Yahut Allah’ı çokça zikretmesi ve O’na kullukta bulunması sebebiyle *zikr*in kendisiymiş gibi kılınmıştır. Ya da (muzāf takdiriyle) *zâ-zikr^{in}* anlamı kastedilmiş olup “göklerde ve tüm ümmetler içerisinde zikredilen bir melek” demektir. Veya “Allah size bir öğüt indirdi” ifadesi, “gönderdi” fiiline delâlet etmekte olup âdeta “bir elçi gönderdi” denmektedir. Yahut mastarın mef‘ûllerde amel ettirilmesi gibi ذكرًا lâfzı da رسولًا’de amel ettirilmiştir; “Allah bir elçi zikretmeyi veya bir elçiyi zikredişini indirmiştir.” demektir. (Merfû‘ olarak) *rasûl^{un}* şeklinde de okunmuş olup *hüve rasûl^{un}* (O bir elçidir) takdirine göredir.

---

1 Yani kastedilen, âhiretteki hesap olmakla birlikte, kötülüklerin… / ed

[١٦١٩]وقوله {أَعَدَّ اللهُ لَهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا} تكرير للوعيد وبيان لكونه مترقبًا، كأنه قال: أعد الله لهم هذا العذاب، فليكن لكم ذلك!

[١٦٢٠]{يَا أُولِي الْأَلْبَابِ} من المؤمنين لطفًا في تقوى الله وحذر عقابه. ويجوز أن يراد إحصاء السيآت، واستقصاؤها عليهم في الدنيا، وإثباتها في صحائف ٥ الحفظة، وما أصيبوا به من العذاب في العاجل؛ وأن يكون {عَتَتْ} وما عطف عليه صفة للقرية، و{أَعَدَّ اللهُ لَهُمْ} جوابًا لـ{كَأَيِّنْ}.

١١-﴿رَسُولا يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِ اللهِ مُبَيِّنَاتٍ لِيُخْرِجَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللهِ وَيَعْمَلْ صَالِحًا يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا قَدْ أَحْسَنَ اللهُ لَهُ رِزْقًا﴾

١٠ [١٦٢١]{رَسُولًا} هو جبريل صلوات الله عليه؛ أبدل من {ذِكْرًا} [الآية ١٠]، لأنه وصف بتلاوة آيات الله، فكان إنزاله في معنى إنزال الذكر، فصح إبداله منه. أو أريد بالذكر الشرف، من قوله {وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَلِقَوْمِكَ} [الزخرف: ٤٤]، فأبدل منه، كأنه في نفسه شرف؛ إما لأنه شرف للمنزل عليه، وإما لأنه ذو مجد وشرف عند الله، كقوله تعالى {عِندَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ} [التكوير: ٢٠]. أو جعل لكثرة ذكره لله وعبادته ١٥ كأنه ذكر. أو أريد: ذا ذكر، أي ملكًا مذكورًا في السَّموَات وفي الأمم كلها. أو دل قوله {أَنزَلَ اللهُ إِلَيْكُمْ ذِكْرًا} [الطلاق: ١٠] على: أرسل، فكأنه قيل: أرسل رسولا. أو أعمل {ذِكْرًا} في {رَسُولًا} إعمال المصدر في المفاعيل، أي أنزل الله أن ذكر رسولا أو ذكره رسولا. وقرئ «رسولٌ»، على: هو رسول.

[1622] Onu indirdikten sonra kendisine "iman edenleri (karanlıklardan aydınlığa) çıkarmak için" yani şu an içinde bulundukları iman ve salih amelleri gerçekleşsin diye "indirdi onu." Çünkü Kur'ân indirildiği esnada mümin değillerdi; ancak indirilip tebliğ edildikten sonra iman ettiler. Yahut Allah Teâlâ bunların arasından iman edeceklerini bildiği kimseleri (karanlıklardan aydınlığa) çıkarsın diye.

[1623] يُدْخِلْهُ fiili Yâ ile de Nûn ile de okunmuştur (onu sokar - onu sokarız).

[1624] "Allah ona *ne güzel* bir nasip hazırlamıştır..." Burada müminin nasiplendiği sevaptan dolayı bir taaccüp ve tazim anlamı yatmaktadır.

12. Allah'tır yedi göğü… ve Arz'dan da bir o kadarını yaratan. (İlahî) emir bunlar arasında iner durur ki Allah'ın her şeye kadir olduğunu, Allah'ın her şeyi ilmiyle kuşatmış olduğunu bilesiniz.

[1625] اللهُ الَّذِي خَلَقَ ifadesi mübtedâ - haberdir[1]. مِثْلَهُنَّ ifadesi سَبْعَ سموات'a atıfla mansûb okunduğu gibi, mübtedâ olmak üzere merfû' da okunmuştur; haberi ise (câr-mecrûr olmak hasebiyle öne geçen) من الارض'dır.

[1626] Kur'ân'da yerlerin yedi adet olduğuna bundan başka delâlet eden bir âyet olmadığı söylenmiştir. Yine denilmiştir ki, her bir gök tabakası arasında beş yüz yıllık bir mesafe varmış ve her bir göğün kalınlığı da bu kadarmış. Yerler de (bu hususta) gökler gibi imiş.

[1627] "(İlahi) emir bunlar arasında iner durur..." Yani Allah'ın emri ve hükmü bunlar arasında yürüyüp, tasarrufu bunlarda geçerlidir. Katâde'den rivâyet edildiğine göre her bir gök ve yerde O'nun mahlûkatından bir mahlûk, işlerinden bir iş ve hükümlerinden bir hüküm yer almaktadır. Yine söylendiğine göre bu, Allah'ın buralarda yürütmekte olduğu; sevk ve idare ettiği acayip işleri demektir. İfade, يُنَزِّلُ الامْرَ (Allah, emrini indirir durur) şeklinde de okunmuştur. Rivâyete göre Nâfi' b. Ezrak (v. 65/685), İbn Abbas'a; "Yerlerin altında da mahlûkat var mı?" diye sormuş, o da: "Evet" demiş. Nâfi': "Nedir peki, o mahlûkat?" deyince, İbn Abbas: "Ya melekler ya da cinlerdir" demiş.

[1628] لِتَعْلَمُوا Tâ ile de Yâ ile de okunmuştur (bilesiniz diye - bilsinler diye).

[1629] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim Talâk sûresini okursa Peygamber'in (s.a.) sünneti üzere ölür."

---

1 Yani "yedi göğü… ve Arz'dan da bir o kadarını yaratan Allah" şeklinde değil, "Allah'tır yedi göğü… ve Arz'dan da bir o kadarını yaratan" mealindedir. / ed.

[١٦٢٢]أنزله {لِيُخْرِجَ الَّذِينَ آمَنُوا} بعد إنزاله، أي ليحصل لهم ما هم عليه الساعة من الإيمان والعمل الصالح: لأنهم كانوا وقت إنزاله غير مؤمنين، وإنما آمنوا بعد الإنزال والتبليغ. أو ليخرج الذين عرف منهم أنهم يؤمنون.

[١٦٢٣]قرئ « ندخله »، بالياء والنون.

٥ [١٦٢٤] {قَدْ أَحْسَنَ اللهُ لَهُ رِزْقًا} فيه معنى التعجب والتعظيم، لما رزق المؤمن من الثواب.

١٢-﴿اللهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سموَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا﴾

[١٦٢٥] {اَللهُ الَّذِي خَلَقَ} مبتدأ وخبر. وقرئ «مثلَهنّ» بالنصب، عطفًا على {سَبْعَ سموَاتٍ}؛ وبالرفع على الابتداء، وخبره {مِنَ الْأَرْضِ}. ١٠

[١٦٢٦]قيل: ما في القرآن آية تدل على أن الأرضين سبع إلا هذه. وقيل: بين كل سماءين مسيرة خمسمائة عام، وغلظ كل سماء كذلك، والأرضون مثل السَّموَات.

[١٦٢٧] {يَتَنَزَّلُ الأمر بَيْنَهُنَّ} أي يجري أمر الله وحكمه بينهن، وملكه ينفذ فيهن. وعن قتادة: في كل سماء وفي كل أرض خلق من خلقه وأمر من أمره وقضاء من قضائه. وقيل: هو ما يدبر فيهنّ من عجائب تدبيره. وقرئ «ينزِّل الأمرَ». وعن ابن عباس: أن نافع بن الأزرق سأله هل تحت الأرضين خلق؟ قال: نعم. قال: فما الخلق؟ قال: إما ملائكة أو جنّ. ١٥

[١٦٢٨] «لِتَعْلَمُوا»، قرئ بالتاء والياء.

[١٦٢٩]عن رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: من قرأ سورة الطلاق مات على سنة رسول الله ﷺ. ٢٠

TAHRÎM SÛRESİ

Medine'de nâzil olmuştur, 12 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Ey Peygamber! Allah'ın sana helâl kıldığı şeyi, eşlerinin rızası için, neden kendine haram kılıyorsun ki?! Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1630] Rivâyete göre Peygamber (s.a.) Hazret-i Aişe ile birlikte olması gereken günde, [Mısır *mukavkıs*ı tarafından hediye edilen cariyesi] Mâriye ile birlikte olmuş; Hafsa da bunu öğrenmişti. Peygamber, Hafsa'ya: "Bu sırrı benim için gizli tut; artık Mâriye'yi kendime haram kıldım! Ayrıca benden sonra ümmetimin işini Ebû Bekr ve Ömer'in üstleneceğini sana müjdeliyorum!" demişti. Hafsa da bunu Âişe'ye haber vermişti. -Bu ikisi birbirlerine inanır güvenirlerdi.-

[1631] Şu da söylenmiştir: Hazret-i Peygamber Mâriye ile, Hafsa ile birlikte olması gereken gün buluşmuştu. [Maraza çıkaran] Hafsa'yı bu konuda razı ederek, ondan bunu gizlemesini istemiş; o bunu gizlemeyince de onu boşayıp, hanımlarından ayrılıp yirmi dokuz gece Mâriye'nin evinde kalmıştı. Rivâyete göre Hazret-i Ömer (kızı) Hafsa'ya: "Hattāb ailesinde bir hayır olaydı, Peygamber seni boşamazdı!" demiş; bunun üzerine Cebrâil *Aleyhisselâm* inerek (Peygamber'e): "Hafsa'ya dönüş yap; zira o çok oruç tutan ve geceleri çok ibadet eden bir kişidir; senin cennetteki hanımlarındandır." demiş.

[1632] Yine rivâyete göre, Hazret-i Peygamber Zeyneb bint Cahş'ın evinde bal şerbeti içmişti; bunun üzerine Âişe ile Hafsa sözbirliği ederek Peygamber'e "Senden [iğrenç] *meğâfîr* kokusu alıyoruz!" demişlerdi. Peygamber (s.a.) ağır kokudan hoşlanmazdı; bu yüzden balı kendisine yasakladı [*Buhārî*, "Talâk", 8; "Tefsir", 66; *Müslim,* "Talâk", 20].

[1633] Bu rivâyetlere göre, âyetin anlamı: "Allah'ın sana helâl kıldığı cariye veya balı niçin kendine haram kılıyorsun ki?!" şeklindedir.

[1634] تبتغي ifadesi, ya لم تحرم'nun tefsiri[1] ya ("eşlerinin rızası almaya çalışarak" anlamında) hâl tümleci ya da başlangıç cümlesidir. Bu [haram kılış], ondan sadır olmuş kasıtsız bir hataydı; çünkü hiç kimsenin, Allah'ın helâl kıldığını haram kılma yetkisi yoktur; zira Allah Teâlâ helâl kıldığı şeyi, ancak onu helâl kılmada bildiği bir hikmet veya maslahat için helâl kılar. Dolayısıyla [bir başkası] bunu haram kıldığı vakit, maslahat fesada dönüşmüş olacaktır.

1 Yani "Niçin haram kılıyorsun; neden eşlerinin rızasını almaya çalışıyorsun ki?!" / ed.

سورة التحريم

مدنية؛ وهي ١٢ آية

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللّٰهُ لَكَ تَبْتَغِي مَرْضَاتَ أَزْوَاجِكَ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٦٣٠]روي أن رسول الله ﷺ خلا بمارية في يوم عائشة، وعلمت بذلك حفصة، فقال لها: اكتمي عليّ، وقد حرمت مارية على نفسي، وأبشرك أن أبا بكر وعمر يملكان بعدي أمر أمتيّ. فأخبرت به عائشةَ، وكانتا متصادقتين.

[١٦٣١]وقيل: خلا بها في يوم حفصة، فأرضاها بذلك واستكتمها فلم تكتم، فطلقها واعتزل نساءه؛ ومكث تسعًا وعشرين ليلة في بيت مارية. وروي أن عمر قال لها: لو كان في آل الخطاب خير لما طلقكِ! فنزل جبريل عليه السلام وقال: راجعها، فإنها صوّامة قوّامة، وإنها لمن نسائك في الجنة.

[١٦٣٢]وروي أنه شرب عسلًا في بيت زينب بنت جحش، فتواطأت عائشة وحفصة، فقالتا له: إنا نشم منك ريح المغافير، -وكان رسول الله ﷺ يكره التفل- فحرّم العسل.

[١٦٣٣]فمعناه {لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللّٰهُ لَكَ} من ملك اليمين أو العسل.

[١٦٣٤]و{تَبْتَغِي} إما تفسير لـ{تُحَرِّمُ} أو حال، أو استئناف. وكان هذا زلة منه لأنه ليس لأحد أن يحرّم ما أحلّ الله، لأن الله عزّ وجل إنما أحل ما أحل لحكمة ومصلحة عرفها في إحلاله، فإذا حرّم كان ذلك قلب المصلحة مفسدة.

[1635] "Allah bağışlayıcıdır;" senin kasıt dışı işlediğin hatayı bağışlamıştır; "merhametlidir;" sana acımış ve bu yüzden seni bununla muahaze etmemiştir.

2. Allah, (gerektiğinde, keffaret ödeyerek) yeminlerinizi bozmanızı size helal kılmıştır. Allah sizin 'mevlâ'nızdır ve O'dur 'mutlak ilim ve hikmet sahibi' (Alîm, Hakîm).

[1636] "Allah yeminlerinizi bozmanızı size helâl kılmıştır." Bu ifadenin iki anlamı vardır: Birincisi, O size yeminleriniz konusunda (*inşâallah* diyerek) istisnada bulunmayı meşru kılmıştır, demektir. Bu da; "Yemin ederken istisnada bulundu." anlamındaki *hallele fulân^{un} fî yemînihi* (Falanca yeminini çözdü.) ifadesinden alınmadır. Yine, *hillen ebeyte'l-la'n^{e}* (Yeminini çöz ki, geceyi lânetle geçirmeyesin!) ifadesi de bu cümledendir. Bu, kişi yemini kayıtlamadığında, "Yeminine istisna koy" anlamına gelir; bu da kişinin, yemini bozmamak için, yemininin hemen ardından *inşâallah* (Allah dilerse) demesidir. İkincisi: "Allah o yeminlerin kefaret karşılığında bozulmasını size meşru kıldı" şeklindedir. Nitekim Hazret-i Peygamber'in: "Üç çocuğu ölen kişiye cehennem ateşi dokunmaz. [Allah'ın ettiği] o yeminin[1] bozulması hariç." [*Buhârî*, "Eymân", 9] sözü de bu kabildendir. Yine Zürrumme'nin (v. 117/735) (devesinin hızlı yürüyüşünü anlatan) şu şiiri de bu kabildendir:

> Bir nebze (uyukladı) yemin çözercesine; [sonra süzülüp gitti
> o eşsiz hilkat güzelliği… Tıpkı bir kuşun kanat süzmesi gibi]

[1637] Şayet "Helâli haram kılmanın hükmü nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu hususta ihtilâf edilmiştir: Ebû Hanîfe bunu her konuda bir yemin olarak görür ve kişinin haram kıldığı şeyde kastedilen yararlanmayı dikkate alır. Binaenaleyh, kişi bir yiyeceği haram kılmışsa, bunu yemeye; bir cariyeyi haram kılmışsa onunla cinsel ilişkiye ve bir eşi haram kılmışsa -ve başka bir niyeti de yoksa- o eşle ilgili *îlâ*ya (yani eşine yaklaşmamaya) yemin etmiş demektir. Şayet *zıhâr*a niyet etmişse zıhar; talâka niyet etmişse bir *bâin talâk* sayılır. Yine bunun gibi iki talâka niyet etmişse iki; üç talâka niyet etmişse, niyet ettiği gibi (üç talâk) olur. Eğer kişi "Benim niyetim yalandı" derse, bu onunla Allah Teâlâ arasında sorumluluk konusu olur; ama *îlâ*nın iptali sebebiyle yargı açısından sorumluluk oluşmaz. Eğer "Her helâl bana haram olsun!" derse, başka bir şeye niyet etmemişse bu (sırf) yiyecek ve içecekle ilgili olur. Aksi durumda, neye niyet etmişse o olur. Şâfi'î bunu yemin olarak değil de aksine sırf kadınlar hakkında bir kefaret sebebi olarak görür.

1 Tıybî'ye göre; hadiste Meryem 19/71'deki "İçinizden cehenneme uğramayacak yoktur; bu, Rabbinin uhdesine aldığı kesinleşmiş bir hükümdür." ifadesine atıf yapılmaktadır; yani cehenneme girmeyecekse de bu yemin gereği oraya [sadece] uğrayacaktır. / ed.

[١٦٣٥] {وَاللّٰهُ غَفُورٌ} قد غفر لك ما زللت فيه،{رَحِيمٌ} قد رحمك فلم يؤاخذك به.

٢-﴿قَدْ فَرَضَ اللّٰهُ لَكُمْ تَحِلَّةَ أَيْمَانِكُمْ وَاللّٰهُ مَوْلاكُمْ وَهُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾

[١٦٣٦] {قَدْ فَرَضَ اللّٰهُ لَكُمْ تَحِلَّةَ أَيَمَانِكُمْ} فيه معنيان؛ أحدهما: قد شرع الله لكم الاستثناء في أيمانكم، من قولك: حلل فلان في يمينه، إذا استثنى فيها. ومنه: حِلًّا أبيتَ اللعن، بمعنى: استثن في يمينك، إذا أطلقها؛ وذلك أن يقول "إن شاء الله" عقيبها، حتى لا يحنث. والثاني: قد شرع الله لكم تحلتها بالكفارة. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: لا يموت لرجل ثلاثة أولاد فتمسه النار إلا تحلة القسم، وقول ذي الرمّة:

قَلِيلًا كَتَحْلِيلِ الأُلَى [ثم قلصت ❁ بِهِ شِيمَةٌ رَوْعاءُ تَقْلِيصَ طائِرِ]

[١٦٣٧] فإن قلت: ما حكم تحريم الحلال؟ قلت: قد اختلف فيه؛ فأبو حنيفة يراه يمينًا في كل شيء، ويعتبر الانتفاع المقصود فيما يحرّمه؛ فإذا حرّم طعامًا فقد حلف على أكله، أو أمة فعلى وطئها، أو زوجة فعلى الإيلاء منها، إذا لم يكن له نية؛ وإن نوى الظهار فظهار، وإن نوى الطلاق فطلاق بائن؛ وكذلك إن نوى ثنتين وإن نوى ثلاثًا فكما نوى. وإن قال: نويت الكذب ديّن فيما بينه وبين الله تعالى! ولا يدين في القضاء بإبطال الإيلاء. وإن قال "كل حلال عليّ حرام"، فعلى الطعام والشراب إذا لم ينو، وإلا فعلى ما نوى؛ ولا يراه الشافعي يمينًا، ولكن سببًا في الكفارة في النساء وحده وحدهنّ،

Eğer kişi talâka niyetlenmişse, bu Şâfi'î'ye göre bir *ric'î talâk* sayılır. Ebû Bekr, Ömer, İbn Abbas, İbn Mes'ûd ve Zeyd (b. Sabit) *Radıya'llāhu 'Anhum*'den rivâyet edildiğine göre haram, yemin sayılır. Hazret-i Ömer'den rivâyet edildiğine göre kişi bununla talâka niyet ederse ric'î bir talâk; Hazret-i Ali'den gelen rivâyete göre üç talâk; Zeyd'den gelen rivâyete göre bir bâin talâk; Hazret-i Osman'dan gelen rivâyete göre ise zıhâr sayılır. Mesrûk (v. 63/683) ise bunu hiçbir şey saymazmış ve: "Ha kadını haram kılmışım, ha bir çanak tiridi; hiç umursamam!" dermiş. Aynı şekilde Şa'bî'nin (v. 104/722) de: "Bu bir şey sayılmaz" dediği rivâyet edilmiştir ki [bu konuda]; "(Aslı-astarı olmadığı hâlde) dillerinizin yalan yere nitelendiregeldiği şeyler için; 'Şu helâldir; bu haramdır' demeyin..." [Nahl 16/116] ve "Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı tertemiz, hoş şeyleri haram kılmayın..." [Mâide 5/87] âyetlerini delil getirmektedir.

[1638] [Hâsılı] Allah'ın haram kılmadığı bir şeyi haram kılmak hiç kimse için yakışık almayacağı gibi, onun haram kılmasıyla da o şey harama dönüşmez. Peygamber'in (s.a.); Allah'ın helâl kıldığı bir şey için: "O bana haram olsun!" dediği kendisinden sabit değildir; o sadece kendisinden sudur eden bir yeminden dolayı Mâriye'den imtinâ etmişti ki o yemin de "Vallahi, bugünden itibaren ona yaklaşmayacağım!" demiş olmasıydı. İşte buna binaen kendisine: "Allah'ın sana helâl kıldığı şeyi neden kendine haram kılıyorsun ki?!" yani "Neden yemin sebebiyle bundan imtina ediyorsun ki?!" denmiş oluyordu. Bu; '[Yapmayacağına dair] yemin ettiğin şeyi yapmaya koyul, yeminin için de kefaret öde!' demektir. Bunun bir örneği de "Biz de ta baştan itibaren ona başka memeleri haram kılmıştık (hiç kimseden emmiyordu)." [Kasas 28/12] âyetidir ki "Onu (Mûsâ'yı) o memelerden menetmiştik." anlamındadır.

[1639] "Allah, (gerektiğinde, keffaret ödeyerek) yeminlerinizi bozmanızı size helal kılmıştır." âyetinin açık anlamı da bunun Hazret-i Peygamber'den sadır olmuş bir yemin olduğu şeklindedir. **Şayet** "Peygamber (s.a.) bunun için kefaret ödemiş mi?" **dersen şöyle derim:** Hasan-ı Basrî'den rivâyet edildiğine göre ödememiş; çünkü onun geçmiş ve gelecek günahları bağışlanmıştır. O sadece müminler için bir talim niteliğindedir. Mukātil'den rivâyete göre ise Peygamber (s.a.) Mâriye'yi haram kılması hususunda bir köle azat etmiştir.

[1640] "Allah sizin 'mevlâ'nızdır;" efendiniz ve işlerinizi üstlenip yönetendir; işlerinizi düzene koyacak şeyi hakkıyla bilen "mutlak ilim ve hikmet sahibi O'dur;" hikmetin gerektirdiğinden başkasını emretmez / yasaklamaz. Şu şekilde de tefsir edilmiştir: "Sizin 'mevlâ'nızdır" yani size kendinizden daha yakındır; O'nun size ettiği nasihat, sizin birbirinize olan nasihatinizden sizler için çok daha faydalıdır.

وإن نوى الطلاق فهو رجعي عنده. وعن أبي بكر وعمر وابن عباس وابن مسعود وزيد ﷺ: أنّ الحرام يمين، وعن عمر: إذا نوى الطلاق فرجعي. وعن علي ﷺ: ثلاث. وعن زيد: واحدة بائنة. وعن عثمان: ظهار. وكان مسروق لا يراه شيئًا، ويقول: ما أبالي أحرمتها أم قصعة من ثريد! وكذلك عن الشعبي قال: ليس بشيء، ٥ محتجًا بقوله تعالى {وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هَذَا حَلَالٌ وَهَذَا حَرَامٌ} [النحل: ١١٦] وقولِه تعالى {لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللهُ لَكُمْ} [المائدة: ٨٧].

[١٦٣٨]وما لم يحرمه الله تعالى فليس لأحد أن يحرّمه ولا أن يصير بتحريمه حرامًا، ولم يثبت عن رسول الله ﷺ أنه قال لما أحله الله: هو حرام عليّ، وإن امتنع من مارية ليمين تقدمت منه، وهو قوله عليه الصلاة والسلام: والله لا أقربها بعد اليوم. ١٠ فقيل له: {لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللهُ لَكَ}، أي لم تمتنع منه بسبب اليمين، يعني أقدم على ما حلفت عليه، وكفِّر عن يمينك. ونحوه قوله تعالى {وَحَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ} [القصص: ١٢] أي منعناه منها.

[١٦٣٩]وظاهر قوله تعالى {قَدْ فَرَضَ اللهُ لَكُمْ تَحِلَّةَ أَيْمَانِكُمْ} أنه كانت منه يمين. فإن قلت: هل كفر رسول الله ﷺ لذلك؟ قلت: عن الحسن: أنه لم يُكَفِّر؛ لأنه كان ١٥ مغفورًا له ما تقدّم من ذنبه وما تأخر، وإنما هو تعليم للمؤمنين. وعن مقاتل: أنّ رسول الله ﷺ أعتق رقبة في تحريم مارية.

[١٦٤٠]{وَاللهُ مَوْلَاكُمْ} سيدكم ومتولي أموركم {وَهُوَ الْعَلِيمُ} بما يصلحكم فيشرعه لكم {اَلْحَكِيمُ} فلا يأمركم ولا ينهاكم إلا بما توجبه الحكمة. وقيل: مولاكم أولى بكم من أنفسكم، فكانت نصيحته أنفع لكم من نصائحكم لأنفسكم.

3. Hani Peygamber; eşlerinden birine (Hafsa'ya) gizlice bir söz söylemişti. O bunu (Âişe'ye) haber verip, Allah da bunu -bir kısmını bildirip bir kısmını es geçerek- Peygamber'e haber verince... İşte, Peygamber bunu ona (Hafsa'ya) haber verince, "Kim haber verdi bunu sana?!" dedi (Hafsa); Peygamber de: "Mutlak ilim sahibi, haberdar (Alîm, Habîr) hep haber verir böyle bana..." dedi.

[1641] "Eşlerinden birine" yani Hafsa'ya. Hazret-i Peygamber'in ona gizlice söylediği söz Mâriye ile ilgili söz ile Ebû Bekr ve Ömer'in devlet reisi olacağı idi. "O bunu haber vermiş" yani Âişe'ye ifşa etmiş -(نَبَّاتْ fiili) *enbeet* şeklinde de okunmuştur- "Allah da" Cebrâil'in diliyle "bunu" yani bu sözü "kendisine açıklamıştı"; Peygamber'i sırrının ifşa edildiğine muttali kılmıştı. Mânanın: "Allah da bunu ona açıklamıştı" şeklinde olduğu da söylenmiştir ki bu durumda (أظهَرَ) *zuhur* (açıklık) kökünden gelmiş olur.

[1642] Kerem göstererek "onun" yani o sözün "(sadece) bir kısmını bildirip…" -*Ta'rîf i'lâm* anlamındadır.- Süfyân: "Farkında değilmiş gibi davranmak yüce gönüllü insanların kârı olagelmiştir." demiştir. (عرَّف بعضه ifadesi şeddesiz olarak) *'arafe ba'dahû* (bir kısmını bildi) şeklinde de okunmuştur ki "ona karşılıkta bulundu" demektir; bu da senin kötülük yapan birine: *le-a 'rifenne le-ke zâlike ve kad 'araftu mâ sane'te* (Elbette bunu senin için biliyor (not ediyor)um; zira yaptığın şeyi öğrenmiş bulunmaktayım!) demenden alınmadır. "Allah bunların kalplerindekini iyi bilir!" [Nisâ 4/63] âyeti de bu kabilden olup bu temaya Kur'ân'ın pek çok yerinde rastlanır. Hazret-i Peygamber'in cezalandırması ise Hafsa'yı boşamasıydı. Denilmiştir ki: bildirilen şey devlet reisliği sözü; es geçilense Mâriye ile ilgili sözdür. Rivâyete göre Hazret-i Peygamber Hafsa'ya: "Bunu benim namıma gizle demedim mi sana?" deyince, Hafsa "Seni hak peygamber gönderen Zat'a ant içerim ki, Allah'ın *babalarımıza özgü kıldığı değeri*[1] işitince kendimi tutamadım!" demiş.

[1643] **Şayet** "İfade; *fe-lemmâ nebbeet bi-hî ba'dahunne ve 'arrafehâ ba'dahû* (Hafsa bunu kumalarından birine haber verip, [Peygamber de] bunun bir kısmını kendisine haber verince...) şeklinde olmalı değil miydi?"[2] **dersen şöyle derim:** Maksat sözün kime ifşa olunduğunun (Âişe'nin) ve bildirenin kim olduğunun (Hafsa'nın) açıklanması değildi; maksat haber verme ve haberi sızdırma suçunun Hafsa açısından sübut bulduğu; Peygamber'in (s.a.) de -kerem ve vakarından ötürü- o sözün sadece bir kısmını

1 Yani -iddiaya göre- Âişe'nin babasıyla benim babama 'senden sonra devletin başına onların geçeceği' müjdesini. / ed.

2 Yani tekrar barındıran bir *itāle-i kelâm* ile; فَلَمَّا نَبَّأَتْ بِهِ وَأَظْهَرَهُ اللهُ عَلَيْهِ عَرَّفَ بَعْضَهُ وَأَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ فَلَمَّا نَبَّأَهَا بِهِ قَالَتْ مَنْ أَنْبَأَكَ هَذَا [O bunu (Âişe'ye) haber verip, Allah da bunu -bir kısmını bildirip bir kısmını es geçerek- Peygamber'e *haber verince*... İşte, Peygamber bunu ona (Hafsa'ya) *haber verince*, "Kim haber verdi bunu sana?!" dedi (Hafsa);] denileceğine... / ed.

٣-﴿وَإِذْ أَسَرَّ النَّبِيُّ إِلَى بَعْضِ أَزْوَاجِهِ حَدِيثًا فَلَمَّا نَبَّأَتْ بِهِ وَأَظْهَرَهُ اللهُ عَلَيْهِ عَرَّفَ بَعْضَهُ وَأَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ فَلَمَّا نَبَّأَهَا بِهِ قَالَتْ مَنْ أَنْبَأَكَ هَذَا قَالَ نَبَّأَنِيَ الْعَلِيمُ الْخَبِيرُ﴾

[١٦٤١] {بَعْضِ أَزْوَاجِهِ} حفصةَ. والحديث الذي أسر إليها حديث مارية وإمامة الشيخين. {نَبَّأَتْ بِهِ} أفشته إلى عائشة -وقرئ «أنبأت به»- {وَأَظْهَرَهُ} وأطْلع النبيَّ عليه السلام {عَلَيْهِ} على الحديث، أي على إفشائه، على لسان جبريل. وقيل: أظهر الله الحديث على النبي ﷺ من الظهور.

[١٦٤٢] {عَرَّفَ بَعْضَهُ} أعلم ببعض الحديث تكرمًا. قال سفيان: ما زال التغافل من فعل الكرام. وقرئ «عرَف بعضه»، أي جاز عليه، من قولك للمسيء: لأعرفن لك ذلك! وقد عرفت ما صنعت! ومنه {أولَئِكَ الَّذِينَ يَعْلَمُ اللهُ مَا فِي قُلُوبِهِمْ} [النساء: ٦٣]، وهو كثير في القرآن. وكان جزاؤه تطليقه إياها. وقيل: المعرف حديث الإمامة، والمعرض عنه حديث مارية. وروي أنه ﷺ قال لها: ألم أقل لك اكتمي عليّ؟! قالت: والذي بعثك بالحق، ما ملكت نفسي فرحًا بالكرامة التي خص الله بها أبانا.

[١٦٤٣] فإن قلت: هلا قيل: فلما نبأت به بعضهن وعرفها بعضه؟ قلت: ليس الغرض بيانَ مَنْ المذاعُ إليه ومن المعرِّف، وإنما هو ذكر جناية حفصة في وجود الإنباء به وإفشائه من قِبلها، وأن رسول الله ﷺ بكرمه وحلمه لم يوجد منه إلا الإعلام ببعضه،

-devlet reisliği- bildirdiği idi. "İşte, Peygamber bunu *ona (Hafsa'ya)* haber verince, 'Kim haber verdi bunu sana?!' dedi (Hafsa)." âyetinde; dikkat edersen, amaç habere konu olan şeyin dile getirilmesi olunca, onun zamiri getirilmiştir.

4. (Ey Aişe ve Hafsa!) Allah'a tevbe ederseniz (ne âla!) -çünkü ikinizin de kalbi kaymış bulunuyor!- Ama ona karşı birbirinize arka çıkmaya devam ederseniz, (bilin ki) onun 'mevlâ'sı Allah'tır; Cebrâil'dir, salih müminlerdir. Bunların dışında, melekler de onun destekçisidir.

[1644] "Allah'a tövbe ederseniz..." [Gâipten muhataba] *iltifat* edilerek Hazret-i Hafsa ve Âişe'ye hitap edilmesi, bu ikisinin daha etkili biçimde azarlanmasına yöneliktir. İbn Abbas'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Bu iki kadının kim olduğunu, kendisiyle birlikte hacca gittiğimiz zamana değin Ömer'e sormak için yanıp tutuşuyordum. Nihayet yolun yarısında döndü;[1] ben de onunla birlikte (elimde) matara ile döndüm; eline su döktüm, abdest aldı… "O iki kadın kimdi?" dedim. Sorduğum şeyi yadırgamışçasına: "Bu ne merak ey İbn Abbas!?" dedi ve "Onlar Hafsa ile Âişe'dir" diye cevapladı [*Buhārî*, "Mezālim", 25; *Müslim,* "Talâk", 34].

[1645] "Çünkü ikinizin de kalbi kaymış bulunuyor!" Tövbe etmenizi gerektiren bir durum ortaya çıkmış bulunuyor ki o da *sevdiğini sevme, hoşlanmadığından da hoşlanmama* hususunda Peygamber'e (s.a.) bağlılıktan kalplerinizin sapmış olmasıdır. İbn Mes'ûd *fe-kad zâğat kulûbukumâ* (çünkü ikinizin de kalbi sapmış bulunuyor!) şeklinde okumuştur.

[1646] "Ama" kendisini üzecek tarzda sırrını ifşa ederek ve aşırı kıskançlık göstererek "ona karşı birbirinize arka çıkmaya" yardımlaşmaya "devam ederseniz" (bilesiniz ki) ona yardımcı olacak kimseler yok değildir. (i) Hem Mevlâ'sı -yani veli ve yardımcısı- Allah olan biri nasıl yardımsız kalabilir ki!? هو zamirinin eklenmesi, Allah'ın yardımının O'nun kesin kararlarından kat'î bir karar olduğunun ve O'nun bunu bizzat üstlendiğinin ilâmıdır. (ii) Ve ilahî dergâhın mensuplarının (melekût âleminin) reisi olan "Cebrâil de..." Meleklerin arasından tek başına Cebrâil'in (seçilip) Allah'ın anılmasıyla birlikte anılması, ona tazimde bulunulması ve Allah katındaki itibarının ortaya konması cihetiyledir. (iii) صالح المؤمنين Müminlerden salih olanlar da… Yani iman edip salih amel işleyen herkes [ona sahip çıkar]. Sa'îd b. Cübeyr'den (v. 94/713): "Müminlerin nifaktan beri olanları" şeklinde bir tefsir nakledilmiştir. Bunların; peygamberler olduğu da sahâbe-i kirâm olduğu da onlardan sadece halifeler olduğu da söylenmiştir.

1 Muhtemelen, kazā-yı hâcet için. / ed.

وهو حديث الإمامة. ألا ترى أنه لما كان المقصود في قوله {فَلَمَّا نَبَّأَهَا بِهِ قَالَتْ مَنْ أَنبَأَكَ هَذَا} ذكر المنبأ، كيف أتى بضميره.

٤-﴿إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا وَإِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ فَإِنَّ اللهَ هُوَ مَوْلاهُ وَجِبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمَلائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ﴾

[١٦٤٤] {إِنْ تَتُوبَا} خطاب لحفصة وعائشة على طريقة الالتفات، ليكون أبلغ في معاتبتهما. وعن ابن عباس: لم أزل حريصًا على أن أسأل عمر عنهما حتى حج وحججت معه، فلما كان ببعض الطريق عدل وعدلت معه بالإداوة، فسكبت الماء على يده فتوضأ، فقلت: من هما؟ فقال: عجبًا يا ابن عباس كأنه كره ما سألته عنه؛ ثم قال: هما حفصة وعائشة.

[١٦٤٥] {فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا} فقد وجد منكما ما يوجب التوبة، وهو ميل قلوبكما عن الواجب في مخالصة رسول الله ﷺ من حب ما يحبه وكراهة ما يكرهه. وقرأ ابن مسعود «فقد زاغت».

[١٦٤٦] {وَإِنْ تَظَاهَرَا} وإن تعاونا {عَلَيْهِ} بما يسوءه من الإفراط في الغيرة وإفشاء سره، فلن يعدم هو من يظاهره، وكيف يعدم المظاهر مَن اللهُ {مَوْلَاهُ} أي وليه وناصره. وزيادة {هُوَ} إيذان بأن نصرته عزيمة من عزائمه، وأنه يتولى ذلك بذاته. {وَجِبْرِيلُ} رأس الكروبيين؛ وقرن ذكره بذكره مفردًا له من بين الملائكة تعظيمًا له وإظهارًا لمكانته عنده. {وَصَالِحُ ٱلْمُؤْمِنِينَ} ومن صلح من المؤمنين، يعني كل من آمن وعمل صالحًا. وعن سعيد بن جبير: من برئ منهم من النفاق. وقيل: الأنبياء. وقيل: الصحابة. وقيل: الخلفاء منهم.

[1647] **Şayet** صالح المؤمنين ifadesi[ndeki صالحُ] tekil midir, çoğul mudur?" **dersen şöyle derim:** Tekildir; ancak kendisiyle çoğul kastedilmiştir. Tıpkı *lâ yef'alu hâzâ es-sâlihu mine'n-nâs^i^* (Sâlih bir insan bunu yapmaz) demen gibi ki bununla *lâ yef'aluhû men saleha minhum* (İnsanlardan sâlih olan*lar* bunu yapmaz) demendeki gibi cins kastetmiş olursun. Yine *küntü fi's-sâmiri ve'l-hâdır^i^* (Ben gece masal anlatan(lar) ve su çeken(ler) içinde idim) demen de buna benzer. Yalnız, kelimenin aslının (çoğul) Vav'ı ile صَالِحُو المؤمنين şeklinde olması ve telaffuz icabı Vav'sız yazılmış olması da caizdir; çünkü [صالح المؤمنين'de] tekil ve çoğulun telâffuzu aynıdır. Nitekim Mushaf'ta öyle şeyler vârittir ki onlarda yazının imlâsına değil, telâffuza uyulmuştur.[1]

[1648] "Bunların" yani Allah'ın, O'nun (vahiy) sırdaşı olan Cebrâil'in ve salih müminlerin yardımının "dışında" sayısal çoklukları ve göklerin onların yekûnuyla dopdolu oluşuyla "melekler de (onun) destekçisidir;" Peygamber'e arka çıkacak bir bölüktür; âdeta melekler ona düşmanlık edecek olanın tepesine inecek tek bir yumruk gibidir! O hâlde iki kadıncağızın birbirine arka çıkması, şu sayılanların yardımcıları olduğu [Muhammed gibi] biri için ne ifade eder ki?!

[1649] **Şayet** "Bunların dışında' ifadesi melekleri ve onların yardımını ululamaktadır; oysa daha önce Allah'ın, Cebrâil'in ve salih müminlerin yardımı geçmişti ve Allah'ın yardımı en büyük, en muazzam yardımdır?" **dersen şöyle derim:** Meleklerin yardımı Allah'ın yardımı kapsamına dâhildir. Böylece Allah Teâlâ onları ve onların yardımı eşliğindeki yardımını, bir bakıma onların dışındaki ilahî yardım türlerine üstün kılmış olmaktadır ki, bu da meleklerin Allah'ın tüm mahlûkatından üstün olması sebebiyledir.

[1650] Fiil; تَظَاهَرَا okunduğu gibi, *tezzâherâ* ve *teza**hh**erâ* şeklinde de okunmuştur.

5. O sizi boşasa, Rabbi ona dul ve bakire olarak; teslimiyetçi, imanlı, gönülden itaat eden, tövbekâr, âbit, oruçlu sizden daha hayırlı eşler verir.

[1651] (يُبْدِلَهُ ifadesi) şeddesiz olarak okunduğu gibi çokluk ifade etmek için şeddeli de okunmuştur. "Teslimiyetçi, imanlı" yani ikrar ve ihlâs sahibi. "Oruçlu" anlamındaki سائحات (şeddeli olarak) *seyyihât^in^* şeklinde de okunmuştur ki daha mübalağalıdır. Oruçluya *sâih* denmesi, seyyahın, beraberinde hiç azık bulunmaması ve bu yüzden yiyeceği bir şeyler bulabileceği zamana dek, uzun süreli yemeden içmeden uzak kalması sebebiyledir.

---

1 Örneği: Hûd 11/14'teki ifadenin, aslı فإن لم يستجيبوا لك olmasına rağmen, idğamlı telaffuza göre فإلَّم يستجيبوا لك yazılmış olması; İsrâ 17/11'deki وَيَدْعُ الإنسان ; Kamer 54/6'daki يدْعُ الداعِ ve 'Alâk 96/18'deki سَنَدْعُ الزَّبانيةَ ifadelerinin telaffuza göre Vav'sız yazılmış olması. / ed.

[١٦٤٧]فإن قلت: صالح المؤمنين واحد أم جمع؟ قلت: هو واحد أريد به الجمع، كقولك: لا يفعل هذا الصالحُ من الناس، تريد الجنس، كقولك: لا يفعله من صلح منهم. ومثله قولك: كنت في السامر والحاضر. ويجوز أن يكون أصله: صالحو المؤمنين بالواو، فكتب بغير واو على اللفظ؛ لأنّ لفظ الواحد والجمع ٥ واحد فيه، كما جاءت أشياء في المصحف متبوع فيها حكم اللفظ دون وضع الخط.

[١٦٤٨]{وَالْمَلَائِكَةُ} على تكاثر عددهم، وامتلاء السَّموَات من جموعهم {بَعْدَ ذَلِكَ} بعد نصرة الله وناموسه وصالحي المؤمنين {ظَهِيرٌ} فوج مظاهر له، كأنهم يد واحدة على من يعاديه! فما يبلغ تظاهر امرأتين علي من هؤلاء ظهراؤه؟

١٠ [١٦٤٩]فإن قلت: قوله {بَعْدَ ذَلِكَ} تعظيم للملائكة ومظاهرتهم؛ وقد تقدّمت نصرة الله وجبريل وصالح المؤمنين، ونصرة الله تعالى أعظم وأعظم. قلت: مظاهرة الملائكة من جملة نصرة الله، فكأنه فضل نصرته تعالى بهم وبمظاهرتهم على غيرها من وجوه نصرته تعالى، لفضلهم على جميع خلقه.

[١٦٥٠]وقرئ «تظاهرا»، و«تظّاهرا»، و«تظهّرا».

١٥ **٥-﴿عَسَى رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَكُنَّ أَنْ يُبْدِلَهُ أَزْوَاجًا خَيْرًا مِنْكُنَّ مُسْلِمَاتٍ مُؤْمِنَاتٍ قَانِتَاتٍ تَائِبَاتٍ عَابِدَاتٍ سَائِحَاتٍ ثَيِّبَاتٍ وَأَبْكَارًا﴾**

[١٦٥١]قرئ «يبدله» بالتخفيف، والتشديد للكثرة. {مُسْلِمَاتٍ مُؤْمِنَاتٍ} مقرّات مخلصات. {سَائِحَاتٍ} صائمات. وقرئ «سيّحات»، وهي أبلغ. وقيل للصائم سائح، لأنّ السائح لا زاد معه، فلا يزال ممسكًا إلى أن يجد ما يطعمه،

Böylece, oruçlu da iftar edeceği vaktin gelişine kadar yemeden içmeden uzak kalma hususunda *seyyah*a benzetilmiştir. سائحات'ın, "hicret eden kadınlar" anlamına geldiği de söylenmiştir. Zeyd b. Eslem'den (v. 136/754) rivâyet edildiğine göre hicrete kadar bu ümmette seyahat yok imiş.[1]

5 [1652] **Şayet** "Yeryüzünde müminlerin annelerinden (yani Peygamber hanımlarından) daha hayırlı bir kadın yokken, onların yerine getirilecek kadınlar nasıl onlardan daha hayırlı olacaktı?" **dersen şöyle derim:** Peygamber onları -kendisine karşı geldikleri ve kendisini incittikleri için- boşadığında, bu [hayırlılık] sıfatlarını sürdürememiş olacaklardı. Böylece "Peygamber'e 10 itaat ve onun arzu ve rızası doğrultusunda hareket etme" vasfı taşıyan başka kadınlar onlardan daha hayırlı olmuş olacaktı. Nitekim bu; قَانِتَاتٍ (gönülden itaat eden kadınlar) sözünde çıtlatılmıştır; çünkü *kunût* Allah'a itaat etmek demektir; Allah'a itaat ise O'nun elçisine itaatle gerçekleşir.

[1653] **Şayet** "Neden (Peygamber'in muhtemel hanımlarının) sıfatları- 15 nın bütünü atıf edatı olmaksızın getirilmişken, ثَيِّبات (dul kadınlar) ve ابكارًا (bakireler) arasında atıf edatı getirilmiş?" **dersen şöyle derim:** Çünkü bunlar birbirine zıt iki sıfattır; o kadınlar diğer sıfatlarda buluştukları gibi bu iki sıfatta buluşamazlar (hem dul hem bekâr olamazlar). Bu yüzden mutlaka (arada) bir Vav bulunması gerekir.

20 **6. Ey iman edenler! Kendinizi ve çoluk-çocuğunuzu; yakıtı insanlar ve taşlar olan öyle bir ateşten koruyun ki orada; kendilerine emrettiği hususlarda asla Allah'a karşı gelmeyen, ne emrediliyorsa onu yapan haşin ve sert melekler görevlidir!**

7. "Ey nankörce inkâr edenler! Bugün mazeret üretmeyin; çünkü 25 **sadece kendi işlediklerinizin karşılığını görmektesiniz..." (denilir.)**

[1654] Günahları terk edip itaat etmek suretiyle "kendinizi ve" kendinizi frenlediğiniz şekilde onları da frenlemek suretiyle "çoluk-çocuğunuzu koruyun!" Nitekim hadiste şöyle yer almaktadır: "*Ah benim ailem! Namazınıza, orucunuza, zekâtınıza, yoksulunuza, yetiminize ve komşularınıza sahip* 30 *çıkın!'* diyen kişiye Allah rahmet eylesin! Umulur ki, Allah onları cennette kendisiyle bir araya getirir."

[1655] Denilmiştir ki; kıyamet günü insanlardan azabı en çetin olacak olan, ailesinden cahil kalmış olan kişidir.

1 Yani seyahat; önce Habeşistan'a, sonra da Medine'ye hicret edilmezden evvel dinî bir vecîbe değilmiş. / ed.

فشبه به الصائم في إمساكه إلى أن يجيء وقت إفطاره. وقيل: {سَائِحَاتٍ} مهاجرات. وعن زيد بن أسلم: لم تكن في هذه الأمّة سياحة إلى الهجرة.

[١٦٥٢]فإن قلت: كيف تكون المبدلات خيرًا منهن، ولم تكن على وجه الأرض نساء خير من أمّهات المؤمنين؟ قلت: إذا طلقهن رسول الله -لعصيانهن له وإيذائهن إياه- لم يبقين على تلك الصفة، وكان غيرهن من الموصوفات بهذه الأوصاف مع الطاعة لرسول الله ﷺ والنزول على هواه ورضاه خيرًا منهن. وقد عرض بذلك في قوله {قَانِتَاتٍ}، لأنّ القنوت هو القيام بطاعة الله، وطاعة الله في طاعة رسوله.

[١٦٥٣]فإن قلت: لم أخليت الصفات كلها عن العاطف، ووسط بين الثيبات والأبكار؟ قلت: لأنهما صفتان متنافيتان لا يجتمعن فيهما اجتماعَهن في سائر الصفات، فلم يكن بدّ من الواو.

٦-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلائِكَةٌ غِلاظٌ شِدَادٌ لا يَعْصُونَ اللهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ﴾

٧-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا لا تَعْتَذِرُوا الْيَوْمَ إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[١٦٥٤]{قُوا أَنفُسَكُمْ} بترك المعاصي وفعل الطاعات، {وَأَهْلِيكُمْ} بأن تأخذوهم بما تأخذون به أنفسكم. وفي الحديث: رحم الله رجلًا قال: يا أهلاه! صلاتكم صيامكم زكاتكم مسكينكم يتيمكم جيرانكم، لعلّ الله يجمعهم معه في الجنة.

[١٦٥٥]وقيل: إنّ أشد الناس عذابًا يوم القيامة من جهل أهله.

[1656] (واهلِيكم ifadesi) قُوا (koruyun) emir fiilinin (fâʿili olan) Vav'a atfen *ve ehlûkum* şeklinde de okunmuş olup araya (أنفسكم) fâsılasının girmiş olması sebebiyle atıf güzel düşmüştür. **Şayet** "Bu durumda, ibarenin *kū enfuseküm ve'lyekı ehlûküm enfusehum* (Siz kendinizi koruyun; çoluk-çocuğunuz da kendilerini korusunlar.) şeklinde takdir edilmesi gerekmiyor mu?" **dersen şöyle derim:** Hayır; fakat atfedilen kısım takdir açısından Vav'la birliktelik arz edip, أنفسكم (kendinizi) kısmı ondan sonra vuku bulmaktadır. Buna göre âdeta *kū entum ve ehlûküm enfuseküm* (Siz de çoluk çocuğunuz da kendinizi koruyun!) buyrulmuş olmaktadır; çünkü gaip ve muhatap sîgalarını birleştirdiğin için, muhatabı gaibe baskın kılarsın; böylece her ikisinin zamirini birden muhatap lâfzında birleştirmiş olursun.

[1657] "Yakıtı insanlar ve taşlar olan öyle bir ateşten koruyun ki..." Yani öyle bir ateş türünden ki kendinden gayri ateşler odunla tutuştuğu gibi (bu da) sadece insanlarla ve taşlarla tutuşmaktadır! İbn Abbas'tan rivâyete göre (bu taş) kibrit taşı imiş; üzerinde ateş yakıldığında sıcaklık itibariyle nesnelerin en şiddetlisi buymuş. [وَقُودُها (ateş yakıtı) ifadesi] zamme ile ***vukūdühâ*** (ateşin tutuşması) şeklinde de okunmuş olup *zû-vukūdihâ* (ateşi tutuşturan) anlamındadır.

[1658] عليها (onun üzerinde) yani ateşle ilgili vazifeleri, bilhassa içindekilere azap etme işini üstlenen, *cisimlerinde* haşinlik ve şiddet bulunan -yani kabasaba ve güçlü-kuvvetli- yahut *fiillerinde* kabalık ve katılık bulunan "haşin ve sert melekler" on dokuz zebani -ve yardımcıları- "vardır;" yani Allah'ın emirlerini yerine getirme, O'nun gazabı ve düşmanlarını cezalandırması hususunda hiç acımaları tutmayan melekler...

[1659] مَا امَرَهُمْ ifadesi, *bedel* olmak üzere nasb konumunda olup "Yoksa emri*me* karşı mı geldin!?" [TāHâ 20/93] âyetindeki gibi, "Allah'ın emrettiği*ne* karşı gelmezler" anlamındadır. Yahut "Kendilerine emrettiği *şeylerde* O'na karşı gelmezler" demektir.

[1660] **Şayet** "Bu iki cümle aynı mânaya gelmiyor mu?" **dersen şöyle derim:** Hayır; zira birincisi; "O melekler O'nun emirlerini kabullenip benimserler; o emirlerden yüksünmezler ve onları yadırgamazlar" anlamında iken ikincisi; "Onlar üşenmeksizin ve zafiyet sergilemeksizin emredildikleri şeyi yerine getirirler" anlamındadır.

[1661] **Şayet** "Allah, vahyi yalanlayan müşriklere: 'Fakat yapamazsanız -ki yapamayacaksınız- o hâlde, yakıtı insanlarla taşlar olan öyle bir ateşten sakının ki, inkârcı nankörler için hazırlanmıştır!' [Bakara 2/24] âyetinde buradakinin aynısıyla hitap etmiş ve 'ki, inkârcı nankörler için hazırlanmıştır' buyurarak, bu ateşi inkârcılara hazırlamış olduğunu belirtmiştir.

[١٦٥٦]وقرئ «وأهلوكم»، عطفًا على واو {قُوا} وحسن العطف للفاصل. فإن قلت: أليس التقدير: قوا أنفسكم وليق أهلوكم أنفسهم؟ قلت: لا، ولكن المعطوف مقارن في التقدير للواو، وأنفسكم واقع بعده، فكأنه قيل: قوا أنتم وأهلوكم أنفسكم، لما جمعت مع المخاطب الغائب غلبته عليه، فجعلت ضميرهما معًا على لفظ ٥ المخاطب.

[١٦٥٧]{نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ} نوعًا من النار لا يتّقد إلا بالناس والحجارة، كما يتقد غيرها من النيران بالحطب. وعن ابن عباس ﵄: هي حجارة الكبريت، وهي أشدّ الأشياء حرًا إذا أوقد عليها. وقرئ «وُقودها» بالضم، أي ذو وقودها.

١٠ [١٦٥٨]{عَلَيْهَا} يلي أمرها وتعذيب أهلها {مَلَائِكَةٌ} يعني الزبانية التسعة عشر وأعوانهم؛ {غِلَاظٌ شِدَادٌ} في أجرامهم غلظة وشدّة، أي جفاء وقوّة. أو في أفعالهم جفاء وخشونة، لا تأخذهم رأفة في تنفيذ أوامر الله والغضب له والانتقام من أعدائه.

[١٦٥٩]{مَا أَمَرَهُمْ} في محل النصب على البدل، أي لا يعصون ما أمر الله، أي أمره، كقوله تعالى {أَفَعَصَيْتَ أَمْرِي} [طه: ٩٣]. أو لا يعصونه فيما أمرهم.

١٥ [١٦٦٠]فإن قلت: أليست الجملتان في معنى واحد؟ قلت: لا، فإنّ معنى الأولى أنهم يتقبلون أوامره ويلتزمونها ولا يأبونها ولا ينكرونها، ومعنى الثانية: أنهم يؤدون ما يؤمرون به لا يتثاقلون عنه ولا يتوانون فيه.

[١٦٦١]فإن قلت: قد خاطب الله المشركين المكذبين بالوحي بهذا بعينه في قوله تعالى {فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ} ٢٠ [البقرة: ٢٤]، وقال: {أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ} [البقرة: ٢٤]، فجعلها معدّة للكافرين،

O hâlde, Allah'ın bu konuda imanlılara hitap etmesinin anlamı[1] nedir?" **dersen şöyle derim:** Her ne kadar fâsıkların cehennem mertebeleri inkârcıların cehennem mertebelerinin fevkinde ise de onlar inkârcılarla birlikte aynı yaşam yurdunu paylaşacaklardır. Dolayısıyla, iman edenlere: "Fâsıklıktan uzak durarak, şu betimlenen ateşin kendileri için hazırlandığı inkârcılarla birlikte aynı yaşam ortamını paylaşmaktan kendinizi koruyun!" denmiş olmaktadır. Allah'ın iman edenlere irtidattan ve İslâm'a girmekten pişman olmaktan korunmayı emretmesi; yine bunun dilleriyle (sözde) iman eden münafıklara yönelik bir hitap olması da caizdir. Nitekim hemen bunun peşinden gelen "Ey nankörce inkâr edenler! Bugün mazeret üretmeyin; çünkü sadece kendi işlediklerinizin karşılığını görmektesiniz...' (denilir.)" âyeti de bunu desteklemektedir…

[1662] *(Denilir.)* Yani ateşe girdiklerinde onlara: "Mazeret beyan etmeyin! Zira göstercek mazeretiniz yok!" yahut "… Zira mazeret üretmenin size yararı olmayacak!" denilecektir.

8. Ey iman edenler! Samimi bir tövbe ile Allah'a tövbe edin. Belki Rabbiniz, kötülüklerinizi örter ve sizi altından ırmakların aktığı cennetlere sokar; Allah'ın, Peygamberini ve beraberindeki müminleri utandırmayacağı gün, nurları, önlerini ve sağlarını hızla aydınlatırken; "Ya Rabbi! Tamamla nurumuzu; bağışla bizi. Sen her şeye kadirsin" derler.

[1663] "*Nasûh* bir tövbe ile..." Tövbenin *nush* ile betimlenmesi mecazî isnattır; zira *nush* tövbe[nin değil, tevbe] edenlerin sıfatıdır; yani tövbe ederken kendi yararlarını düşünmeleri, işlediği taksirleri silecek birtakım hayırları tedarik etmek suretiyle tövbeyi gerektiği gibi yapmalarıdır. Bu da, çirkin fiillerden çirkin oldukları için tövbe etmeleri, bunları irtikâp etmekten ötürü pişmanlık duymaları, son derece kederlenmeleri ve çirkin fiillerden herhangi birine *süt tekrar memeye dönmedikçe* dönmeme kararlılığı içinde olmaları ve bunu nefislerine hazmettirmeleridir.

[1664] Rivâyete göre "Allah'ım! Senden bağışlanma diliyor, sana tövbe ediyorum!" diyen bir bedevîyi işiten Hz. Ali: "Be adam! Dilin hızlı hızlı tövbe etmesi yalancıların tövbesidir!" demiş. Bedevî: "Tövbe nedir öyleyse?" deyince de şu cevabı vermiş: "Tevbe, şu altı şey bir arada bulunduğunda gerçekleşir:

* Geçmiş günahlara pişmanlık duymak.
* Farîzaları iâde etmek.
* Gaspedilen hakları geri vermek.
* Hasımlardan helâllik almak.

1 Yani kâfirler için hazırlanan ateşten imanlıları sakındırmasının anlamı… / ed.

فما معنى مخاطبته به بالمؤمنين؟ قلت: الفساق وإن كانت دركاتهم فوق دركات الكفار، فإنهم مساكنون الكفار في دار واحدة، فقيل للذين آمنوا: قوا أنفسكم باجتناب الفسوق مساكنة الكفار الذين أعدت لهم هذه النار الموصوفة. ويجوز أن يأمرهم بالتوقي من الارتداد، والندم على الدخول في الإسلام، وأن يكون خطابًا للذين آمنوا بألسنتهم وهم المنافقون؛ ويعضد ذلك قوله تعالى على أثره {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَعْتَذِرُوا الْيَوْمَ إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ}.

[١٦٦٢] أي يقال لهم ذلك عند دخولهم النار: لا تعتذروا، لأنه لا عذر لكم. أو لأنه لا ينفعكم الاعتذار.

٨-﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللهِ تَوْبَةً نَصُوحًا عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيُدْخِلَكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يَوْمَ لا يُخْزِي اللهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ يَسْعَى بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا وَاغْفِرْ لَنَا إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[١٦٦٣] {تَوْبَةً نَصُوحًا} وصفت التوبة بالنصح على الإسناد المجازى، والنصح صفة التائبين، وهو أن ينصحوا بالتوبة أنفسهم، فيأتوا بها على طريقها متداركة للفرطات ماحية للسيئات، وذلك أن يتوبوا عن القبائح لقبحها، نادمين عليها، مغتمين أشدّ الاغتمام لارتكابها، عازمين على أنهم لا يعودون في قبيح من القبائح إلى أن يعود اللبن في الضرع، موطنين أنفسهم على ذلك.

[١٦٦٤] وعن علي رضي الله تعالى عنه: أنه سمع أعرابيًا يقول: اللهم إني استغفرك وأتوب إليك، فقال: يا هذا، إنّ سرعة اللسان بالتوبة توبة الكذابين! قال: وما التوبة؟ قال: يجمعها ستة أشياء:

* على الماضي من الذنوب الندامة،
* وللفرائض الإعادة،
* ورد المظالم،
* واستحلال الخصوم،

* Bir daha tekrarlamama azminde olmak.

* Nefsini günahta semirttiğin gibi Allah'a itaatte eritmen; ona günahların tadını aldırdığın gibi itaatlerin acılığını da tattırmandır."

[1665] Huzeyfe'nin de şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Günaha tövbe edip, sonra tekrar o günaha dönmesi kişiye kötülük olarak yeter!" Şehr b. Havşeb'in (v. 112/730): "[Tevbe] kılıçla paralansa da, ateşte yakılsa da (o günaha) bir daha dönmemektir!" dediği; İbn Semmâk'in de: "İşlerken Allah'tan pek utanmadığın o günahı [sürekli hatırlayacak şekilde] gözlerinin önüne koyup, beklemekte olduğun ölüme hazırlanmandır." dediği rivâyet edilmiştir. Yine bunun, "kendisinden ötürü tövbe edilmeyen tövbe" anlamına geldiği de denmiştir. Süddî'nin: "Kendinin ve insanların iyiliğini düşünme (*nasīha*) vasfı bulunmayan tövbe sahih değildir." dediği rivâyet edilmiştir; çünkü tövbesi sahih olan kimse insanların da kendisi gibi olmasını ister. نَصُوحًا'ın *nisāhatu's-sevb^{i}* (elbise dikmek) ifadesinden geldiği de söylenmiştir; yani dinî yaşantına dair yırtıklarını dik(ip manevî tahribatını gider)ecek ve ifsatlarını ıslah edecek bir tövbe. Bunun "hâlis bir tövbe" anlamına geldiği de söylenmiştir ki bu da Arapların, mumdan süzüldüğü vakit bal için demiş oldukları *'aselun nâsıh^{un}* (hâlis; süzme bal) ifadesinden alınmadır. Yine, *tevbe-i nasūh*la; insanlara (lisan-ı hâl ile) nasihat eden -yani sahibindeki tesirinin ortaya çıkması ve gereklerine göre amel etme hususunda ciddiyet ve kararlılığı âmil kılması için o insanları bu tövbenin benzerine davet eden- bir tövbenin kastedilmesi de caizdir. Zeyd b. Ali *tevb**^{en}** nasūh**^{an}*** şeklinde okumuştur. Yine zamme ile ***nusūh**^{an}* şeklinde de okunmuştur ki *nasaha*nın mastarıdır. *en-Nush^{u}* ve *en-nusūh^{u}* sîgaları, *şükr^{un}-şükûr^{un}* ve *küfr^{un}-küfûr^{un}* sîgaları gibidir.[***Nu**sūh^{an}* kıraatine göre]mâna "*nusūh*lu[1] bir tövbe ile" veya "öğüt veren tövbe" anlamındadır. Yahut *mef'ûlun leh* olmak üzere "nefsinizi ıslah etmek için tövbe edin" şeklindedir.

[1666] "*Umulur ki* Rabbiniz" ifadesi Allah tarafından kullar için bir ümitlendirme olup iki şekilde açıklanabilir: Birincisi, bunun;[2] ceberut kralların, kesinlik ifade eden kararlarını "ola ki, belki, muhtemelen" şeklinde ihtimalli söyleme âdetleri üzere gelmiş olmasıdır. İkincisi ise bunun, *korkuyla ümit arasında dengelenen bir tercih* gözetmek gerektiğini kullara öğretmek üzere gelmiş olmasıdır. Birinci mânaya -yani bunun kesinlik anlamına geldiğine- delâlet eden şey, İbn Ebû 'Able'nin (v. 151/768),

1 Yani kendinin ve başkalarının iyiliğini düşünerek gerçekleştirilen. / ed.

2 Yani "evrenin mutlak sahibi *azîz-i cebbâr* olan Allah'ın kelâmında geçen *'asâ, le'alle* gibi olasılık bildiren ifadelerin. / ed.

* وأن تعزم على أن لا تعود،

* وأن تذيب نفسك في طاعة الله، كما ربيتها في المعصية، وأن تذيقها مرارة الطاعات كما أذقتها حلاوة المعاصي.

[١٦٦٥]وعن حذيفة: بحسب الرجل من الشر أن يتوب عن الذنب ثم يعود ٥ فيه. وعن شهر بن حوشب: أن لا يعود ولو حز بالسيف وأحرق بالنار. وعن ابن السماك: أن تنصب الذنب الذي أقللت فيه الحياء من الله أمام عينك وتستعد لمنتظرك. وقيل: توبة لا يتاب منها. وعن السدي: لا تصح التوبة إلا بنصيحة النفس والمؤمنين، لأن من صحت توبته أحب أن يكون الناس مثله. وقيل: نصوحًا من نصاحة الثوب، أي توبة ترفو خروقك في دينك، وترمّ خَلّك. وقيل: ١٠ خالصة، من قولهم: عسل ناصح، إذا خلص من الشمع. ويجوز أن يراد: توبة تنصح الناس، أي تدعوهم إلى مثلها لظهور أثرها في صاحبها، واستعماله الجد والعزيمة في العمل على مقتضياتها. وقرأ زيد بن علي «توبًا نصوحًا»؛ وقرئ «نُصوحًا»، بالضم، وهو مصدر نصح. والنصح والنصوح -كالشكر والشكور، والكفر والكفور- أي ذات نصوح، أو تنصح نصوحًا، أو توبوا لنصح أنفسكم، ١٥ على أنه مفعول له.

[١٦٦٦] {عَسَى رَبُّكُمْ} إطماع من الله لعباده، وفيه وجهان؛ أحدهما أن يكون على ما جرت به عادة الجبابرة من الإجابة بعسى ولعل، ووقوع ذلك منهم موقع القطع والبت. والثاني: أن يجيء به تعليمًا للعباد وجوب الترجح بين الخوف والرجاء. والذي يدل على المعنى الأول وأنه في معنى البت قراءةُ ابن أبي عبلة:

عسى أن يكفّر (belki örter) ifadesinin mahalline atfen [mansūb değil] meczûm olarak *ve yudhı**lk**um* okumasıdır ki, buna göre âdeta "Öyle bir tövbe edin ki bu, sizin namınıza kötülüklerinizin silinmesini *gerektirsin* ve sizi (cennete) *soksun.*" buyrulmuş olmaktadır.

[1667] ("Allah'ın utandırmayacağı bir günde..." anlamındaki) يَوْمَ لَا يُخْزِى اللّٰه ifadesi, يُدْخِلَكُمْ (sizi sokar) ifadesiyle mansūbdur (zaman zarfı). "Utandırmayacağı bir günde" ifadesi, Allah'ın rüsva edeceği fâsık ve kâfirlere bir tariz; -bunlarınkine benzer bir durumdan kendilerini koruduğu için- müminlerden de bir *hamdüsenâ* beklentisi niteliğindedir.

[1668] "Nurları" *sırat* boyunca "(önlerini ve sağlarını) hızla aydınlatır."

[1669] "(Ya Rabbi!) Tamamla nurumuzu!" İbn Abbas demiştir ki müminler bu sözü münafıkların ışığı söndüğünde korkuyla söyleyeceklerdir. Hasan-ı Basrî'den rivâyet edildiğine göre Allah, bu nuru onlar için tamamlayacaktır; fakat onlar Allah'a bir tür yaklaşma niyazında bulunacaklardır. Tıpkı -günahı bağışlanmış olduğu hâlde- (Hazret-i Peygamber'e): "Günahının bağışlanması için dua et!" [Gāfir 40/55] buyurduğu gibi. Yine söylendiğine göre, bu sözü müminlerin en düşük konumda olanları söyleyecektir; çünkü onlara ayaklarının bastığı yerleri görebilecekleri kadar ışık verilmiş olacaktır; -zira nur amellerin miktarına göredir- böylece, ekstra bir ikram olmak üzere bu nurun tamama erdirilmesini isteyeceklerdir. Söylendiğine göre cennete ilk varacak olanlar *sırat* üzerinden şimşek misali geçerken, bazıları rüzgâr gibi bazıları da emekleyerek ve ağır ağır yürüyerek gireceklerdir ki; "Ya Rabbi! Tamamla nurumuzu!" diyecek olanlar bunlardır.

[1670] **Şayet** "(Peki, ateşe atılacak biri mi daha hayırlıdır) yoksa kıyamet günü tam bir güven içinde gelen biri mi?' [Fussilet 41/40]; '(Bakınız; sadece Allah'ı velî bilenler için o dehşetli günden yana) hiçbir korku söz konusu değildir; üzülecek de değillerdir.' [Yûnus 10/62]; 'O en büyük korku onları üzmez...' [Enbiyâ 21/103] vb. âyetlerde geçtiği üzere, müminler zaten güvende olacaklarken, nasıl korku duyacaklar? Ayrıca âhiret (ameller vasıtasıyla) bir yaklaşma yurdu değilken nasıl (Allah'a) yaklaşmaları söz konusu olabilecek?" **dersen şöyle derim:** Korku… Bu, güvende olacaklarına itikat etseler de beşerî alışkanlık üzere olabilir. Yaklaşma ise müminlerin durumu, [Allah'a] yaklaşmaya çalışanların hâli gibi olunca -çünkü hâlâ, kendileri için gerçekleşmiş olan rahmeti talep etmektedirler- Allah onu "yaklaşma" diye isimlendirmiş olabilir.

9. Ey Peygamber! İnkârcı nankörlerle ve münafıklarla cihad et ve onlara taviz verme; çünkü sığınakları cehennemdir... Ne kötü dönüş yeri!

«ويدخلْكم»، بالجزم، عطفًا على محل {عَسَى أنْ يُكَفِّرَ}، كأنه قيل: توبوا يوجبْ لكم تكفير سيآتكم ويدخلْكم.

[١٦٦٧] {يَوْمَ لَا يُخْزِى اللَّهُ} نصب بـ{يُدْخِلَكُمْ}. ولا يخزي: تعريض بمن أخزاهم الله من أهل الكفر والفسوق، واستحماد إلى المؤمنين على أنه عصمهم من ٥ مثل حالهم.

[١٦٦٨] {يَسْعَى نُورُهُمْ} على الصراط.

[١٦٦٩] {أَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا} قال ابن عباس: يقولون ذلك إذا طفئ نور المنافقين إشفاقًا. وعن الحسن: الله متممه لهم، ولكنهم يدعون تقربًا إلى الله، كقوله تعالى {وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ} [غافر: ٥٥]، وهو مغفور له. وقيل: يقوله أدناهم منزلة، لأنهم يعطون ١٠ من النور قدر ما يبصرون به مواطئ أقدامهم، لأنّ النور على قدر الأعمال فيسألون إتمامه تفضلًا. وقيل: السابقون إلى الجنة يمرون مثل البرق على الصراط، وبعضهم كالريح، وبعضهم حبوا وزحفًا؛ فأولئك الذين يقولون {رَبَّنَا أَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا}.

[١٦٧٠] فإن قلت: كيف يشفقون والمؤمنون آمنون، {أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ} [فصلت: ٤٠]، {لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ} [يونس: ٦٢]، {لَا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ} [الأنبياء: ١٠٣]. أو ١٥ كيف يتقربون وليست الدار دار تقرّب؟ قلت: أما الإشفاق فيجوز أن يكون على عادة البشرية وإن كانوا معتقدين الأمن. وأما التقرّب فلما كانت حالهم كحال المتقربين -حيث يطلبون ما هو حاصل لهم من الرحمة- سماه تقرّبا.

٩-﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾

[1671] "İnkârcı nankörlerle" kılıçla; "münafıklarla" da kanıtla "cihat et!" Savaşarak ve kanıt sunarak her iki fırkayla da *cihad* ederken sert ve tavizsiz ol! Katâde'den rivâyet edildiğine göre, münafıklarla cihad onlara cezaları uygulamak içindir. Mücâhid'den (v. 103/721) rivâyete göre, ise "Tehditle cihat et!" demektir. Bunun, "Onların kirli çamaşırlarını ortaya dökerek cihat et!" anlamına geldiği de söylenmiştir.

10. (Peygamber olan eşlerine) nankörlük edenler için Allah; Nuh'un karısı ile Lût'un karısını örnek vermekte... Bu ikisi, Bizim iki salih kulumuzun nikâhı altında iken onlara hainlik etmişlerdi de Allah'tan gelen (felâket) e karşı, (peygamber kocaları) kendilerine hiçbir fayda sağlayamamıştı; (o ikisine) "Siz de girin ateşe girenlerle beraber!" buyrulmuştu!

11. Allah; iman edenler için de Firavun'un karısını örnek göstermekte... Hani; "Ya Rabbi! Bana katında cennette bir ev yap; beni Firavun'dan ve icraatından kurtar. Kurtar beni bu zalim kavimden!" demişti.

12. Bir de İmran kızı Meryem'i... O, 'ferc'ini korumuş, Biz de ruhumuzdan oraya üflemiştik... Rabbinin sözlerini ve kitaplarını tasdik etmişti; gönülden itaat edenlerdendi.

[1672] Allah Teâlâ, (i) inkârına ve müminlere sergilediği düşmanlığa karşılık kendisine beka hakkı tanınmaksızın ve müsamaha gösterilmeksizin cezalandırılacağı ve müminlere düşmanlığı varken aralarındaki nesep yakınlığı ve hısımlık ilişkisinin kendisine fayda vermeyeceği inkârcının durumuna Hazret-i Nuh ve Lût'un karılarının durumunu *misal* getirmiştir; onlar ki peygamber (eşlerin)e münafıklık ve hainlik edince peygamberler -aralarında evlilik bağı olsa bile- Allah'ın azabını onlardan hiçbir şekilde bertaraf edememişler; ölümleri anında veya kıyamet günü her ikisine de: "Siz de girin ateşe girenlerle birlikte!" yani peygamberlerle arasında hiçbir bağ bulunmayan diğerleri ile birlikte; yahut kardeşleriniz olan Nuh ve Lût kavimlerinden ateşe girenlerle birlikte "buyrulmuştu." Zira inkârcının irtibatlı olduğu *mümin* kişi, Allah'ın bir peygamberi bile olsa, [kâfir] akrabasının müminlere olan düşmanlığı ve Allah ve *resul*ünü inkâr etmesi onunla ilgi ve irtibatı kopartır ve onu yabancılardan daha yabancı hâle getirir! (ii) Yine, inkârcılarla irtibatlı olmanın kendisine zarar vermeyeceği, sevaplarını ve Allah nezdindeki yakınlığını eksiltmeyeceği hususunda müminin durumuna da Allah, -o vahim sözün[1] sahibi ve Allah düşmanlarının en azılısı olan- Firavun'un hanımını, yani onun Allah katında kazandığı mertebeyi ve İmran kızı Meryem'i -yani ona verilmiş olan dünya ve âhiret şerefi ile kavmi inkâr etmesine rağmen cümle âlemin kadınlarına seçkin kılınmasıyla- misal getirmiştir.

1 "Sizin en yüce efendiniz benim!" [Nâzi'ât 79/24] ve "Sizin için kendimden başka ilâh tanımıyorum!" [Kasas 28/38] şeklindeki hezeyanların. / çev.

[١٦٧١] {جَاهِدِ الْكُفَّارَ} بالسيف {وَالْمُنَافِقِينَ} بالاحتجاج؛ واستعمل الغلظة والخشونة على الفريقين فيما تجاهدهما به من القتال والمحاجّة. وعن قتادة: مجاهدة المنافقين لإقامة الحدود عليهم. وعن مجاهد: بالوعيد. وقيل: بإفشاء أسرارهم.

١٠-﴿ضَرَبَ اللهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ كَفَرُوا امْرَأَةَ نُوحٍ وَامْرَأَةَ لُوطٍ كَانَتَا تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحَيْنِ فَخَانَتَاهُمَا فَلَمْ يُغْنِيَا عَنْهُمَا مِنَ اللهِ شَيْئًا وَقِيلَ ادْخُلَا النَّارَ مَعَ الدَّاخِلِينَ﴾

١١-﴿وَضَرَبَ اللهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَةَ فِرْعَوْنَ إِذْ قَالَتْ رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ وَنَجِّنِي مِنْ فِرْعَوْنَ وَعَمَلِهِ وَنَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

١٢-﴿وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا وَصَدَّقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكُتُبِهِ وَكَانَتْ مِنَ الْقَانِتِينَ﴾

[١٦٧٢] مثل الله عز وجل حال الكفار -في أنهم يعاقَبون على كفرهم وعداوتهم للمؤمنين معاقبةَ مثلهم من غير إبقاء ولا محاباة، ولا ينفعهم مع عداوتهم لهم ما كان بينهم وبينهم من لحمة نسب أو وصلة صهر؛ لأن عداوتهم لهم وكفرهم بالله ورسوله قطع العلائق وبت الوصل، وجعلهم أبعد من الأجانب وأبعد، وإن كان المؤمن الذي يتصل به الكافر نبيًّا من أنبياء الله- بحال امرأة نوح وامرأة لوط لما نافقتا وخانتا الرسولين لم يغن الرسولان عنهما بحق ما بينهما وبينهما من وصلة الزواج إغناء ما من عذاب الله، {وَقِيلَ} لهما عند موتهما أو يوم القيامة {اُدْخُلَا النَّارَ مَعَ} سائر {الدَّاخِلِينَ} الذين لا وصلة بينهم وبين الأنبياء، أو مع داخليها من إخوانكما من قوم نوح وقوم لوط. ومثّل حال المؤمنين في أنّ وصلة الكافرين لا تضرهم ولا تنقص شيئًا من ثوابهم وزلفاهم عند الله بحال امرأة فرعون ومنزلتها عند الله تعالى، مع كونها زوجة أعدى أعداء الله الناطق بالكلمة العظمى، ومريم ابنة عمران وما أوتيت من كرامة الدنيا والآخرة والاصطفاء على نساء العالمين، مع أنّ قومها كانوا كفارًا.

[1673] Bu iki temsilin böyle üstü örtülü biçimde sunulmasında, (i) sûrenin başında bahsedilen müminlerin iki annesine [Âişe ile Hafsa'ya], onlardan hâsıl olan aşırılığa, yani o yadırgadığı hususta Peygamber'e (s.a.) karşı yardımlaştıkları için bir dokundurma; (ii) bu temsilin "inkâr"ın dillendirilmesini barındırmasından ötürü müminlerin iki annesinin en şiddetli ve sert biçimde uyarılması söz konusudur. Nitekim bu sertliğin bir benzeri; "Her kim inkâr ederse, Allah'ın hiç kimseye ihtiyacı yoktur!" [Âl-i İmrân 3/97] âyetidir. (iii) Temsillerde; bu ikisinin, ihlâs ve bunun kemali hususunda bu iki mümin kadın gibi olmaları ve Peygamber eşi olduklarına güvenmemeleri gerektiği; zira bu üstünlüğün ancak onların iki ihlâs sahibi kadın olmaları şartıyla kendilerine fayda verebileceğine dair bir işaret vardır. Ancak Hafsa'ya ilişkin dokundurma daha bir ön plana çıkmaktadır; zira Hafsa Peygamber'in sırrını ifşa ettiği gibi Lût'un karısı da Lût'u ifşa etmişti. *Allah'ın indirdiği şu Kur'ân'ın her konudaki esrar ve rumuzları, âlimin kavrayışına sığmayacak ve gözünden kaçacak bir incelik ve gizlilik derecesindedir.*

[1674] **Şayet** "Kullarımızdan' sözünün ekstra faydası nedir?" **dersen şöyle derim:** Temsilin çatısı, -kim olursa olsun- salihliğin insanda vücut bulması üzerine kurulunca ve salihlik sayesinde kurtuluşa eren ve Allah katındakilere erişen, sadece salihler olunca, 'Kullarımızdan iki salih kul' buyrulmak suretiyle, bu meşhur ve mâruf iki peygamberin, başka insanlarla aralarında salihlikten başka fark olmayan, diğer Allah kulları gibi iki kul oldukları zikredilmiştir ki kullardan herhangi bir kulun Allah katında, başka değil sadece salihlik sayesinde tercih göreceği, bunun dışındaki -insanların insanlar nezdinde tercih bulduğu- şeyler Allah nezdinde tercih sebebi olmadığı açık seçik ve net biçimde ortaya konmuş olsun.

[1675] **Şayet** "O iki kadının *hainliği* neydi?" **dersen şöyle derim:** Bu hainlik; içten içe inkâr ettikleri hâlde bunu gizlemeleri ve o iki peygambere karşı birilerine arka çıkmaları idi. Nitekim Nuh'un karısı, kavmine (Nuh hakkında): "Delinin teki!" derken, Lût'un karısı da Lût'un misafirlerinin yerini göstermişti. Bu "hainlik"le arsızca işlenen günahın (*fuhuş*) kastedilmesi caiz değildir; çünkü bu fıtraten bir çirkinlik olup herkese göre bir nakîsadır; fakat inkâr böyle değildir; zira inkârcılar bu inkârı çirkin addetmezler; aksine, bunu (kendi bâtıl inançlarına göre) güzel bulup *hak* diye isimlendirirler. İbn Abbas'tan rivâyete göre hiçbir peygamberin karısı asla zina etmemiştir.

[١٦٧٣]وفي طيّ هذين التمثيلين تعريض بأميّ المؤمنين المذكورتين في أوّل السورة وما فرط منهما من التظاهر على رسول الله ﷺ بما كرهه وتحذيرٌ لهما على أغلظ وجه وأشد، لما في التمثيل من ذكر الكفر. ونحوه في التغليظ قوله تعالى {وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ} [آل عمران: ٩٧]، وإشارةٌ إلى أن من ٥ حقهما أن تكونا في الإخلاص والكمال فيه كمثل هاتين المؤمنتين، وأن لا تتّكلا على أنهما زوجا رسول الله، فإنّ ذلك الفضل لا ينفعهما إلا مع كونهما مخلصتين. والتعريض بحفصة أرجح، لأن امرأة لوط أفشت عليه كما أفشت حفصة على رسول الله. وأسرار التنزيل ورموزه في كل باب بالغة من اللطف والخفاء حدًّا يدق عن تفطن العالم ويزل عن تبصره.

١٠ [١٦٧٤]فإن قلت: ما فائدة قوله {مِنْ عِبَادِنَا}؟ قلت: لما كان مبنى التمثيل على وجود الصلاح في الإنسان كائنًا من كان، وأنه وحده هو الذي يبلغ به الفوز وينال ما عند الله قال {عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحَيْنِ}، فذكر النبيين المشهورين العلمين بأنهما عبدان لم يكونا إلا كسائر عبادنا، من غير تفاوت بينهما وبينهم إلا بالصلاح وحده إظهارًا وإبانة لأن عبدًا من العباد لا يرجح عنده إلا بالصلاح ١٥ لا غير، وأن ما سواه مما يرجح به الناس عند الناس ليس بسبب للرجحان عنده.

[١٦٧٥]فإن قلت: ما كانت خيانتهما؟ قلت: نفاقهما وإبطانهما الكفر، وتظاهرهما على الرسولين، فامرأة نوح قالت لقومه: إنه مجنون، وامرأة لوط دلت على ضيفانه. ولا يجوز أن يراد بالخيانة الفجور، لأنه سمج في الطباع، نقيصة عند كل أحد، بخلاف الكفر فإن الكفار لا يستسمجونه بل يستحسنونه ويسمونه ٢٠ حقًّا. وعن ابن عباس ﵄: ما بغت امرأة نبي قط.

[1676] Firavun'un karısı Asiye bint Müzâhim'dir. Onun Mûsâ'nın (a.s.) halası olduğu ve Mûsâ'nın asasının, sihirbaz numaralarını löpür löpür yuttuğunu işitince iman ettiği, Firavun'un da ona bu yüzden işkence yaptığı söylenmiştir. Nitekim Ebû Hüreyre'den rivâyet edildiğine göre Firavun, karısını dört kazığa bağlayıp, güneşe mâruz bırakmış, onu sırtüstü yatırıp göğsünün üzerine bir değirmentaşı koydurmuş. [*Buhârî*, "Kitâbü Ehâdîsi'l-enbiyâ", 31] Yine Firavun'un onun üzerine büyükçe bir kaya parçasının bırakılmasını emrettiği; Asiye'nin de Allah'a dua edip, Allah'ın onun ruhunu cennete yükselttiği ve böylece o kaya parçasının (gerçekte) cansız bir cesedin üzerine bırakıldığı da söylenmiştir. Hasan-ı Basrî'den rivâyet edildiğine göre Allah Asiye'yi en güzide şekilde kurtarıp, onu cennete kaldırmıştır. Öyle ki o, (şimdi) cennette yiyip içmekte ve nimetlere gark olmaktadır. Yine söylentiye göre Asiye: "Rabbim! Bana, katında cennette bir ev yap!" diye dua ettiği vakit, evinin cennete yapılmakta olduğu kendisine gösterilmiş imiş. O evin inciden olduğu; keza güneşin altında ona işkence yapıldığında meleklerin onu gölgelediği de söylenmiştir.

[1677] **Şayet** "Senin katında' ve 'cennette' ifadelerinin birlikte kullanılmasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Asiye (önce) Allah'ın rahmetine yakınlığı ve O'nun düşmanlarının işkencesinden uzak olmayı talep etmiş; sonrasında da "cennette" diyerek bu yakınlığın mekânını açıklamıştı. Yahut Asiye cennetteki derecenin yüksek kılınmasını ve kendi cennetinin Arş'a en yakın cennetlerden olan Me'vâ cennetleri olmasını istemişti de böylece "Senin katında" demek suretiyle Arş'a olan yakınlığı ifade etmişti.

[1678] من فرعون وعمله yani "Firavun'un icraatından" yahut "Firavun'un habis nefsinden ve despot saltanatından; özellikle de inkâr, putlara tapma, zulüm ve suçsuz yere işkence çektirmeden ibaret olan icraatından…[1]

[1679] Kurtar beni bu zalim kavimden!" Bütün bu Kıptîlerden! Bu ifadede; ağır imtihan ve belâlar esnasında Allah'a sığınma, O'na can atma ve O'ndan kurtuluş dilemenin, sâlihlerin âdetleri ve nebi ve resullerin düsturları cümlesinden olduğuna dair bir delil vardır. Tıpkı *"Artık (bir azap gönderip) benimle onların arasını açıkça ayır; beni ve beraberimdeki müminleri de kurtar."* [Şu'arâ 26/118] ve *"Ya Rabbi! Bizi bu zalim kavim için sınanma vesilesi hâline getirme. Bu inkârcı nankör kavimden, merhametinle bizi kurtar."* [Yûnus 10/85-86] âyetlerindeki gibi.

1 İlk tefsirde, "Firavun ve icraatından" ifadesinin, tıpkı *a'cebenî zeydun ve keramuhû* ifadesinin "Zeyd'in cömertiği hoşuma gitti." anlamına gelmesi örneğindeki gibi, doğrudan "Firavun'un icraatından" anlamına geldiği, ikincide ise "Firavun'dan ve icraatından" diye ayrı ayrı iki şeyi ifade ettiğini kasdetmektedir. / ed.

[١٦٧٦]وامرأة فرعون آسية بنت مزاحم. وقيل: هي عمة موسى عليه السلام؛ آمنت حين سمعت بتلقف عصا موسى الإفك، فعذبها فرعون. عن أبي هريرة: أن فرعون وتد امرأته بأربعة أوتاد، واستقبل بها الشمس؛ وأضجعها على ظهرها، ووضع رحى على صدرها. وقيل: أمر بأن تلقى عليها صخرة عظيمة فدعت الله فرقي بروحها، فألقيت الصخرة على جسد لا روح فيه. وعن الحسن: فنجاها الله أكرم نجاة؛ فرفعها إلى الجنة فهي تأكل وتشرب وتتنعم فيها. وقيل: لما قالت {رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ} أريت بيتها في الجنة يبنى. وقيل: إنه من درة. وقيل: كانت تعذب في الشمس فتظلها الملائكة.

[١٦٧٧]فإن قلت: ما معنى الجمع بين {عِنْدَكَ} و{فِي الْجَنَّةِ}؟ قلت: طلبت القرب من رحمة الله والبعد من عذاب أعدائه، ثم بينت مكان القرب بقولها {فِى الْجَنَّةِ}. أو أرادت ارتفاع الدرجة في الجنة وأن تكون جنتها من الجنان التي هي أقرب إلى العرش -وهي جنات المأوى- فعبرت عن القرب إلى العرش بقولها {عِندَكَ}.

[١٦٧٨]{مِنْ فِرْعَوْنَ وَعَمَلِهِ} من عمل فرعون، أو من نفس فرعون الخبيثة وسلطانه الغشوم، وخصوصًا من عمله -وهو الكفر، وعبادة الأصنام، والظلم، والتعذيب بغير جرم-.

[١٦٧٩]{وَنَجِّنِى مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ} من القبط كلهم. وفيه دليل على أنّ الاستعاذة بالله والالتجاء إليه ومسألة الخلاص منه عند المحن والنوازل من سير الصالحين وسنن الأنبياء والمرسلين: {فَافْتَحْ بَيْنِى وَبَيْنَهُمْ فَتْحًا وَنَجِّنِى وَمَنْ مَعِيَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ}، [الشعراء: ١١٨]، {رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ وَنَجّنَا بِرَحْمَتِكَ مِنَ الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ} [يونس: ٨٥-٨٦].

[1680] "Oraya..." *ferc*ine (üflemiştik). فيه'yi İbn Mes'ûd Enbiyâ sûresinde [91. âyette] olduğu gibi فِيهَا şeklinde okumuştur ki buna göre zamir 'tüm'e[1] gitmektedir. [Enbiyâ 21/91'in tefsirinde] bu zarfa dair bir mülâhaza serdetmiştim.

[1681] *Ferc*in "gömleğin yakası" anlamına geldiği şeklindeki yorum, tefsire sokulan bid'atlerdendir.

[1682] "Meryem fercini korudu." ifadesinin mânası, "Cebrâil'i ondan menetti."[2] olup burada; eşi olan kadın[3] ile eşi olmayan kadın arasında müşterek bir temsil getirilmektedir ki kocasız kadınlar teselli bulsun, gönülleri hoş olsun.

[1683] صدقت şeddeli olarak (tasdik etmişti) ve *-Meryem'in kelimeleri ve kitapları doğru telakki etmesi yani doğrulukla nitelemesi anlamında-* şeddesiz olarak okunmuştur; tasdikin anlamı da zaten budur.

[1684] **Şayet** "Allah'ın (bu) kelime ve kitapları nelerdir?" **dersen şöyle derim:** Allah'ın kelimeleri ile Hazret-i İdris gibilere indirdiği sahifeler kastediliyor olabilir ki bunların "kelimeler" diye isimlendirilmesi kısa olmalarındandır. Allah'ın kitapları derken de malum dört kitap kastedilmiş olabilir. Yine (kelimeler ile) Allah'ın, melekleriyle ve başkalarıyla konuştuklarının; (kitaplar ile de) Levh-i Mahfûz'a ve onun dışındakilere yazdıklarının yekûnu kastedilmiş olabilir. İfade, *bi-kelimeti'llâhi ve kitâbihî* (Allah'ın kelime**si**ni [*logos*?] ve kitabını…) şeklinde de okunmuştur; yani Îsâ'yı ve ona indirilen Kitabı -ki İncil'dir- tasdik etmişti.

[1685] **Şayet** "Niçin müzekker kılarak من القانتين buyrulmuş?" **dersen şöyle derim:** Çünkü *kunût* (gönülden boyun eğme) her iki cinsten 'gönülden itaat edenler'i içine alan bir sıfattır; bunun erkek cinsi kadın cinsini kuşatıp ihata etmiştir. مِنْ de kısmîlik için kullanılmıştır; ancak Min'in başlangıç anlamında olması da caizdir ki, bunun dayanağı da o Meryem'in gönülden itaat edenlerin içinden dünyaya gelmiş olmasıdır; çünkü o, Hazret-i Mûsâ'nın kardeşi Hârûn soyundan gelmektedir.

---

1 Yani "Meryem'in salt *ferc*ine (cinsel organına) değil, tüm bedenine…" ki ilki müzekker, ikincisi müennestir. / ed.

2 Bkz. Meryem 19/17-18 vd. / ed.

3 *Muhsan* tabiri kale anlamındaki *hısn*dan gelmekte olup eşi tarafından korunmaya alınmış kadın demektir; evli / *muhsan* bir kadını eşinin varlığı, her tür tehlikeye, su-i kasda ve kem göze karşı korumaktadır. / ed.

[١٦٨٠] {فِيهِ} في الفرج. وقرأ ابن مسعود «فيها»، كما قرئ في سورة الأنبياء؛ والضمير للجملة، وقد مرّ لي في هذا الظرف كلام.

[١٦٨١]ومن بدع التفاسير: أنّ الفرج هو جيب الدرع.

[١٦٨٢]ومعنى أحصنته: منعته جبربلَ، وأنه جمع في التمثيل بين التي لها زوج والتي لا زوج لها، تسلية للأرامل وتطييبًا لأنفسهنّ.

[١٦٨٣] {وَصَدَّقَتْ} قرئ بالتشديد والتخفيف على أنها جعلت الكلمات والكتب صادقة، يعني وصفتها بالصدق، وهو معنى التصديق بعينه.

[١٦٨٤]فإن قلت: فما في كلمات الله وكتبه؟ قلت: يجوز أن يراد بكلماته صحفُه التي أنزلها على إدريس وغيره -سماها كلمات لقصرها- وبكتبه الكتبُ الأربعة؛ وأن يراد جميع ما كلم الله به ملائكته وغيرهم، وجميع ما كتبه في اللوح وغيره. وقرئ «بكلمة الله وكتابه»، أي بعيسى وبالكتاب المنزل عليه، وهو الإنجيل.

[١٦٨٥]فإن قلت: لم قيل {مِنَ الْقَانِتِينَ} على التذكير؟ قلت: لأنّ القنوت صفة تشمل من قنت من القبيلين، فغلب ذكوره على إناثه. و{مِنْ} للتبعيض. ويجوز أن يكون لابتداء الغاية، على أنها ولدت من القانتين؛ لأنها من أعقاب هرون أخي موسى صلوات الله عليهما.

[1686] Hazret-i Peygamber'den (s.a.) şöyle rivâyet edilmiştir: "Erkeklerden kemale ermiş çok insan vardır; ama kadınlardan (şu) dördü dışında kemale eren yoktur: Firavun'un karısı Asiye bint Müzâhim, Meryem bint İmran, Hadîce bint Huveylid ve Fâtıma bint Muhammed. Âişe'nin *diğer* kadınlara üstünlüğü ise tiridin diğer yemeklere üstünlüğü gibidir."

[1687] Hazret-i Âişe'nin Peygamber'e (s.a.), Allah'ın [bu sûrede] Müslüman kadını -yani Meryem'i- ismiyle anıp, inkârcı kadının ismini anmamasının keyfiyetini sorması üzerine, Peygamber'in: "Ona olan öfkesinden dolayı!" dediği; Âişe'nin de: "O inkârcı kadının ismi ne, peki?" diye sorması üzerine, Peygamber'in: "Nuh'un karısının ismi Vâ'ile, Lût'un karısının ismi de Vâhile'dir" dediği rivâyetine gelince; bu nasıl ustaca kotarıldığı ayan beyan ortada olan bir sözdür! Zira Allah Teâlâ nice inkârcıyı isim ve künyesiyle anmıştır. Eğer isim söylemek sevgi; bunu terk etmek de öfke sebebiyle olsaydı herhâlde Allah, Asiye'nin ismini de söylerdi; çünkü Asiye ile Meryem'i müminler için örnek verirken birlikte zikretmiştir. *Allah böyle ustaca kotarılan şeyler için onu ifşa edecek bir emare bırakmaktan geri durmaz. Peygamber'in* (s.a.) *sözleri, böyle olmayacak kadar hikmetli ve sağlıklıdır.*

[1688] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim Tahrîm sûresini okursa, Allah ona samimi bir tövbe bahşeder."

[١٦٨٦]وعن النبي ﷺ: كمل من الرجال كثير، ولم يكمل من النساء إلا أربع: آسية بنت مزاحم امرأة فرعون، ومريم ابنة عمران، وخديجة بنت خويلد، وفاطمة بنت محمد. وفضل عائشة على النساء كفضل الثريد على سائر الطعام.

[١٦٨٧]وأما ما روي ''أنّ عائشة سألت رسول الله ﷺ كيف سمى الله المسلمة -تعني مريم- ولم يسم الكافرة؟ فقال: بغضًا لها. قالت: وما اسمها؟ قال: اسم امرأة نوح واعلة، واسم امرأة لوط واهلة.'' فحديث أثر الصنعة عليه ظاهر بين. ولقد سمى الله تعالى جماعة من الكفار بأسمائهم وكناهم، ولو كانت التسمية للحب وتركُها للبغض لسمى آسية، وقد قرن بينها وبين مريم في التمثيل للمؤمنين، وأبى الله إلا أن يجعل للمصنوع أمارة تنم عليه، وكلام رسول الله ﷺ أحكم وأسلم من ذلك.

[١٦٨٨]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة التحريم آتاه الله توبة نصوحًا.

MÜLK SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 30 âyettir.

Bu sûre, kendisini okuyan kişiyi kabir azabından koruduğu için Vâkıye (Koruyan) ve Munciye (Kurtaran) diye de isimlendirilir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Ne zengin ve cömerttir: Mülkü (tek)elinde tutan... ki O her şeye kādirdir.

[1689] "Ne zengin ve cömerttir", yani yaratılmış varlıklara ait sıfatlardan münezzeh ve yücedir. "Mülkü (tek)elinde tutan…" Yani bütün varlıkların hükümranlığı kendisinin *el*inde olan… "Ki O, her şeye", yani *kudret* kapsamına giren,[1] fakat henüz varlık kazanmamış olan her şeye kādirdir. "El" hükümranlığın kuşatıcılık ve kapsayıcılığını belirten bir mecazdır.

2. Hanginizin amelinin daha güzel olduğunu görmek için ölümü ve hayatı yaratan... ki O'dur 'mutlak izzet sahibi', bağışlayıcı (Azîz, Gafûr).

[1690] *Hayât* varlığı itibariyle hissetme vasfını haiz olan şeydir. *Hayât*ın, bir şeyin canlı olmasını gerektiren şey olduğu da söylenmiştir. Bilme ve gücü yetme imkânına sahip olan şeye canlı denir. Ölüm ise o şeyde canlılık vasfının bulunmamasıdır. "Ölümü ve hayatı yaratan..." ifadesi, "İşbu canlılık özelliğini meydana getiren ve onu yok eden" demektir.

[1691] Mâna şöyledir: Ey *mükellef*[2] varlıklar! Sizin ölümünüzü ve hayatınızı Allah sizleri denemek için (لِيَبْلُوَكم) yaratmıştır. "İnsanlardan kendi tercihleriyle ortaya çıkan fiillere dair bilgi", *belvâ* diye isimlendirilmiştir ki bu, deneyen / sınayan birinin yaptığına benzetme yollu bir sınama ifade eder.[3] Tıpkı وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حتى نَعْلَمَ المجاهدين مِنكُم ("Biz, içinizden cihad edenlerle sabredenleri [diğerlerinden] ayırt edinceye kadar elbette sizi belâlarla sınayacağız." [Muhammed 47/31]) âyetindeki gibi.

---

1 Müfessirler, Kur'ân'daki "her şeye kādir" ifadelerini tefsir ederlerken, "imkân dâhilindeki her şeye" derler; yani kudretin taalluk edebildiği her şeye… Zira 'imkânsız'a kudret taalluk etmez. Sözgelimi "Allah kendisi gibi bir ilâh yaratabilir mi?" denmez. / ed.

2 Yükümlü / mükellef tutulabilen; yani *ehliyet, irâde ve kudret*i bulunan kimseler; daha genel bir ifade ile ins ü cin / ed.

3 Yoksa Allah açısından "bir şeyin öyle olup olmadığını o şeyi bir *belvâ* / *mihnet* ile imtihana tâbi tutarak öğrenmek" söz konusu değildir. İnsanların öğrenme [tecrübe] mekanizmasına benzetilerek bu şekilde söylenmektedir. / ed.

سورة الملك

مكية؛ وهي ٣٠ آية.

وتسمى الواقية والمنجية، لأنها تقي وتنجي قارئها من عذاب القبر

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

٥ ١-﴿تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[١٦٨٩] {تَبَارَكَ} تعالى وتعاظم عن صفات المخلوقين {الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ} على كل موجود. {وَهُوَ عَلَى كُلِّ} ما لم يوجد مما يدخل تحت القدرة {قَدِيرٌ}. وذكر اليد مجاز عن الإحاطة بالملك والاستيلاء عليه.

٢-﴿الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلا وَهُوَ الْعَزِيزُ
١٠ الْغَفُورُ﴾

[١٦٩٠]والحياة ما يصح بوجوده الإحساسُ. وقيل: ما يوجب كون الشيء حيًا، وهو الذي يصح منه أن يعلم ويقدر. والموت عدم ذلك فيه. ومعنى خلق الموت والحياة: إيجاد ذلك المصحِّح وإعدامه.

[١٦٩١]والمعنى: خلق موتكم وحياتكم أيها المكلفون {لِيَبْلُوَكُمْ}؛ وسمى علم
١٥ الواقع منهم باختيارهم بلوى -وهي الخبرة- استعارة من فعل المختبر. ونحوه قوله تعالى {وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنكُمْ} [محمد: ٣١].

[1692] **Şayet** "'Hanginiz amelce daha güzel' (أيُّكم أحسنُ عملًا) ifadesi sınama fiiline (لِيَبْلُوَكم) nasıl ta'alluk ediyor?" **dersen şöyle derim:** İlgi, *belvâ*nın bilme anlamını içermesi yönüyledir; âdeta, "Sizin hanginiz amelce daha güzel, *bilmek* için." buyrulmaktadır. Sözgelimi *'alimtuhû e-Zeyd*^{un} *ahsenu 'amel*^{en} *em huve* (En güzel amele sahip olan Zeyd mi yoksa o mu, bilmekteyim.) dediğinde bu cümle[1] *'alime*nin iki mef'ûlünden ikincisinin yerini tutmuş olur; yani *'alimtuhû huve ahsenu 'amel*^{en} (En güzel amele sahip olanın o olduğunu bilmekteyim.) der gibi. "Peki, bu ifade tarzına *ta'lîk* denilebilir mi?" **dersen şöyle derim:** Hayır; zira *ta'lîk*,[2] *'alimtu eyyuhumâ 'Amr*^{un} (O ikisinden hangisi Amr, bilmekteyim.) ve *'alimtu e-Zeyd*^{un} *muntalık*^{un} (Zeyd'in gittiğini bilmekteyim.) örneklerinde olduğu gibi, kendisinden sonra iki mef'ûlün ikisinin de yerini tutan bir ifade getirmendir. Dikkat edersen, iki mef'ûlden biri geçtikten sonra, sonrasının istifham edatıyla başlıyor olmasıyla [bu edatla] başlamıyor olması arasında fark yoktur. Ama *ta'lîk* olsaydı, bu iki durum mutlaka farklı olurdu; tıpkı *'alimtu e-Zeyd*^{un} *muntalık*^{un} (Zeyd'in gidip gitmediğini bilmekteyim.) ve *'alimtu* ***Z****eyd*^{un} *muntalı**k***^{an} (Zeyd'in gittiğini bilmekteyim.) sözünde farklı olduğu gibi.

[1693] "Amel bakımından daha güzel" ifadesi hakkında; amelin en hâlisi ve en düzgünü denilmiştir; çünkü amel 'hâlis olup düzgün olmadığında' da, 'düzgün olup hâlis olmadığında' da makbul sayılmaz. Hâlis amel Allah rızası için yapılan, düzgün amel ise Sünnet'e uygun olandır. Rivayete göre; Peygamber (s.a.) sûreyi okurken, "Hanginizin amelinin daha güzel olduğunu" ifadesine gelince, "[Yani] hanginizin akıl yönünden daha güzel, Allah'ın yasaklarına karşı daha dikkatli, Allah'a itaatte de daha süratli olduğunu" demiş ve bu sözüyle, "Hanginizin Allah[3] hakkında daha eksiksiz bir akla sahip olduğunu, hanginizin Allah'ın gayelerini daha iyi anladığını" demek istemiştir.

[1694] Anlatılmak istenen şudur: Allah, ameller sayesinde güç yetirip imkân bulduğunuz *hayat*ı size bahşetti. Ölümü de kötü fiiller yerine iyi fiilleri tercihe yönlendirici bir unsur olarak size musallat etti. Zira yeniden diriliş ve gerçekleşmesi gereken hesap ölümden sonradır. Âyette, ölüm hayattan önce zikredilmiştir; çünkü insanlar arasında amele en güçlü şekilde yönelenler, kendi ölümlerini gözlerinin önünde tutanlardır. Ölüm önce zikredilmiştir; çünkü âyetin sevk edildiği gaye itibariyle ölüm daha önemlidir.

---

1 Yani *e-Zeydun ahsenu 'amelen em hüv*e kısmı. / ed.

2 *Ta'lîk*te fiilin ameli askıya alınmaktadır. Bir ibarede, *ta'lîk*ten bahsedebilmemiz için, fiilin iki mef'ûlünün de zikredilmemiş olması gerekir. Meselâ *'alimtu'l-kav**me** eyyuhum efdalu* (Kavmin içinde hangisinin daha faziletli olduğunu bildim.) dediğinizde, bu *ta'lîk* olmaz; çünkü fiil mef'ûlünü almıştır. İşte لِيَبْلُوَكم'de de fiilin mef'ûlü vardır. Dolayısıyla, أيُّكم أحسنُ عملًا ifadesi ona *ta'lîk* edilmez. (Tıybî'den) / ed.

3 Yani O'nun zâtı değil de cenâbından sâdır olan şeyler hk. / ed.

[١٦٩٢]فإن قلت: من أين تعلق قوله: {أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا} بفعل البلوى؟ قلت: من حيث أنه تضمن معنى العلم، فكأنه قيل: ليُعلمكم أيكم أحسن عملا؛ وإذا قلت ''علِمته أزيد أحسن عملا أم هو؟'' كانت هذه الجملة واقعة موقع الثاني من مفعوليه، كما تقول: علمته هو أحسن عملا. فإن قلت: أتسمي هذا تعليقًا؟ قلت: لا، إنما التعليق أن توقع بعده ما يسدّ مسدّ المفعولين جميعًا، كقولك: علمت أيهما عمرو، وعلمت أزيد منطلق. ألا ترى أنه لا فصل بعد سبق أحد المفعولين بين أن يقع ما بعده مُصدرًا بحرف الاستفهام وغير مصدَّر به، ولو كان تعليقًا لافترقت الحالتان كما افترقتا في قولك: علمت أزيد منطلق، وعلمت زيدًا منطلقًا.

[١٦٩٣] {أَحْسَنُ عَمَلًا} قيل: أخلصه وأصوبه؛ لأنه إذا كان خالصًا غير صواب لم يقبل، وكذلك إذا كان صوابًا غير خالص؛ فالخالص: أن يكون لوجه الله تعالى؛ والصواب: أن يكون على السنة. وعن النبي ﷺ أنه تلاها، فلما بلغ قوله {أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا} قال: ''أيكم أحسن عقلًا وأورع عن محارم الله وأسرع في طاعة الله''؛ يعني أيكم أتم عقلا عن الله وفهما لأغراضه.

[١٦٩٤]والمراد: أنه أعطاكم الحياة التي تقدرون بها على العمل وتستمكنون منه، وسلَّط عليكم الموت الذي هو داعيكم إلى اختيار العمل الحسن على القبيح، لأن وراءه البعث والجزاء الذي لا بد منه. وقدّم الموت على الحياة، لأنّ أقوى الناس داعيًا إلى العمل من نصب موته بين عينيه فقدم لأنه فيما يرجع إلى الغرض المسوق له الآيةُ أهمّ.

[1695] “O’dur mutlak izzet sahibi”, yani kötü amel işleyenlerin acze düşüremeyeceği mutlak galip. “Bağışlayıcı”, yani kötülük işleyenlerden tövbekâr olan kimseleri bağışlayan.

3. Tabakalar hâlinde yedi gök yaratan... Rahmân’ın yaratışında bir uyumsuzluk görmüyorsun. Gözünü çevir de bak bakalım, bir yarık görüyor musun?

[1696] “Tabakalar hâlinde”, yani birbiri üzerinde, birbiriyle uyumlu şekilde. طِبَاقًا kelimesi; ayakkabı tamircisi, çarık parçalarını tabaka tabaka koyup diktiğinde kullanılan *tābeka’n-na‘le* tabirindeki gibi üst üste oluş durumunu belirtir. Buna göre ifadede masdarla sıfatlama söz konusudur. Yahut “tabakalı” veya *tûbikat tıbâk^an^* (tabaka tabaka tabakalanmış) anlamındadır.

[1697] [“Uyumsuzluk” anlamındaki] مِنْ تَفَاوُتٍ kelimesi *min tefevvüt* şeklinde de okunmuştur. [“Eşlerine *zıhâr* yaptılar.” anlamında] *tezāherû…* ve *tezahherû min nisâihim* denilebildiği, [“Onunla sözleştim.” anlamında] *te‘âhedtühû* ve *te‘ahhedtühû* denilebildiği gibi, işbu iki okuyuş da aynı anlamdadır; yani göklerin yaratılışında hiçbir bozukluk, düzensizlik ve uyumsuzluk söz konusu değildir. Bilakis gökler ahenkli ve düzgündür. تفاوت’ün gerçek anlamı uyumsuzluktur; sanki bir şeyin bir parçası diğerlerinden farklıdır, birbirlerine uymamaktadır. Arapların *halk^un^ mütefâvit^un^* (uyumsuz insanlar) ve bunun zıttında *halk^un^ mütenâsıf^ün^* (eşit, uyumlu insanlar) demeleri de bu kabildendir.

[1698] **Şayet** “Bu cümlenin (ما ترى من خلق الرحمن من تفاوت) kendinden önceki cümle karşısındaki konumu nasıldır?” **dersen şöyle derim:** Bu cümle, طِبَاقًا lafzına bağlı bir sıfat olup aslında “*Bunlarda* bir uyumsuzluk göremezsin.” anlamındadır; ancak Allah’ın gökleri yaratma fiilini yüceltmek ve göklerin düzensizlikten uzak oluşunun *sebeb*ine dikkat çekmek için zamir yerine “*Rahmân’ın yaratışında”* ifadesi kullanılmıştır[1] ki o sebep de göklerin Rahmân’ın yarattığı şeyler olmasıdır; muhteşem kudretiyle birbiriyle uyumlu ve ahenkli böylesi varlıkları yaratanın sadece O olmasıdır.

[1699] ما ترى (görmüyorsun) ifadesindeki hitap Peygamber’e (s.a.) veya muhatap olabilecek herkese yöneliktir. “Gözünü çevir de bak bakalım” ifadesi de gerekçelendirme anlamında, “göremezsin” hitabıyla ilişkilidir; nitekim göklerin yaratılışında hiçbir düzensizlik bulunmadığını bildirmiş, daha sonra da “Gözünü çevir de bak bakalım” buyurarak, “Böylece göklerin yaratılışı hususunda bildirdiğim hususun gerçekliği senin nezdinde çıplak gözle de tespit edilsin ve bu konuda hiçbir şüphen kalmasın” demek istemiştir.

1 *“Kendilerinde…”* demek yerine “*Rahmân’ın yaratışında* [uyumsuzluk göremezsin]” yani “*Kendilerinde* bir uyumsuzluk göremeyeceğin tabaka tabaka gökleri [yaratan O’dur].” yerine, “*Rahmân’ın [kendilerini] yaratışında* bir uyumsuzluk göremeyeceğin tabaka tabaka gökleri [yaratan O’dur].” buyrulmuştur. / ed.

[١٦٩٥] {وَهُوَ الْعَزِيزُ} الغالب الذي لا يُعجزه من أساء العمل، {اَلْغَفُورُ} لمن تاب من أهل الإساءة.

٣-﴿الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سموَاتٍ طِبَاقًا مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَاوُتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ﴾

٥ [١٦٩٦] {طِبَاقًا} مطابقة بعضها فوق بعض، من طابق النعل، إذا خصفها طبقًا على طبق؛ وهذا وصف بالمصدر. أو على ذات طباق، أو على: طوبقت طباقًا.

[١٦٩٧] {مِنْ تَفَاوُتٍ} وقرئ «من تفوّت»، ومعنى البناءين واحد، كقولهم: تظاهروا من نسائهم وتظهّروا، وتعاهدته وتعهّدته، أي من اختلاف واضطراب في الخلقة ولا تناقضٍ؛ إنما هي مستوية مستقيمة. وحقيقة التفاوت عدم التناسب، ١٠ كأن بعض الشيء يفوت بعضًا ولا يلائمه. ومنه قولهم خلق متفاوت، وفي نقيضه متناصفٌ.

[١٦٩٨]فإن قلت: كيف موقع هذه الجملة مما قبلها؟ قلت: هي صفة مشايعة لقوله: {طِبَاقًا}، وأصلها: ما ترى فيهنّ من تفاوت، فوضع مكان الضمير قوله {خَلْقِ الرَّحْمَنِ} تعظيمًا لخلقهنّ وتنبيهًا على سبب سلامتهنّ من التفاوت، وهو ١٥ أنه خلق الرحمن، وأنه بباهر قدرته هو الذي يخلق مثل ذلك الخلق المتناسب.

[١٦٩٩]والخطاب في {مَا تَرَى} للرسول أو لكل مخاطب. وقوله تعالى {فَارْجِعِ الْبَصَرَ} متعلق به على معنى التسبيب؛ أخبره بأنه لا تفاوت في خلقهنّ، ثم قال: {فَارْجِعِ الْبَصَرَ} حتى يصح عندك ما أخبرتُ به، بالمعاينة، ولا تبقى معك شبهة فيه.

[1700] هَلْ ترى مِن فُطُور (Herhangi bir yarık görüyor musun?) ifadesindeki فُطُورٍ kelimesi yarıklar, çatlaklar anlamındadır. فُطُورٍ "yarık, çatlak" anlamındaki *fatr*ın çoğuludur. *Fatarahû fe'nfatara* (Onu yardı, o da yarıldı.) denir; "Deve diş yardı/diş çıkardı." anlamındaki *fatara nâbu'l-be'îr* ifadesi de aynı kabildendir. Arap dilinde "yardı, deldi" anlamında شَقَّ وبَزَلَ şeklinde bir lafız da mevcuttur; "eti yardı ve böylece içi ortaya çıktı" anlamında kullanılır.

4. Sonra, gözünü iki kez daha [yani defalarca] çevir de sana geri dönsün o göz bitkin ve bezgin.

[1701] Allah, herhangi bir kusur ve bozukluk olup olmadığı iyice araştırılıp incelensin diye göklere bakma emrini bir kez daha zikretmektedir.

[1702] يَنقَلِبْ إِلَيْكَ (sana geri dönsün), yani gözünü çevirip baktığında ve bunu defalarca tekrarladığında, göklerde herhangi bir kusur görmeye, bir bozukluk fark etmeye odaklanmış gözün sana ancak ve ancak "bitkin ve bezgin" olarak, yani aradığı şeyi bulmaktan çok uzak bir hâlde geri dönsün. Bu durumda, göz sanki hor ve hakir hâlde kovulmuş ve uzun uzadıya bakıp kolaçan etmekten yorgun ve bitkin düşmüş hâle düşmüş olmaktadır. **Şayet** "Göz *iki* kez bakmakla nasıl bitkin ve bezgin hâle düşer ki?" **dersen şöyle derim:** "*İki kez dönüp bakma* ifadesi birçok kez bakmak anlamındadır. Tıpkı senin [yine tesniye sîgasıyla] *lebbeyke ve sa'deyke* (Başüstüne! Memnuniyetle!) diyerek, muhatabının davetine birbiri ardınca birçok kez icabette bulunacağını belirtmek istemen gibi. Arapların, "saçmalıklar dizisi" anlamında mesel olarak kullandıkları [tesniye] *dühdürrayni sa'dü'l-kayni* deyimi de bu türdendir. "Peki, '*Sonra* [gözünü iki kez daha çevir]' ifadesi ne anlama geliyor?" **dersen şöyle derim:** Allah insana gözünü göğe çevirip bakmasını emretmiş; ardından bu *ilk -ve bön bön-* bakışla yetinmemesini, biraz durup bekledikten sonra bakışını yeniden göğe odaklayıp gözleri bitkin düşünceye kadar tekrar tekrar bakmasını emretmiştir ki böylece çatlak, yarık nanıma hiçbir şeye rastlamadığını anlasın.

5. Gerçek şu ki; Biz, en yakın göğü (muhteşem) 'kandil'lerle donattık ve onları 'şeytan'lara atılan mermiler hâline getirdik ve çılgın ateş azabını hazırladık onlara!

[1703] الدُّنْيَا "en yakın" demektir; çünkü السماء الدنيا göklerin insanlara en yakın olanıdır; "*size* en yakın gök" anlamındadır. المصابيح kandiller demektir ki bununla yıldızlar isimlendirilmektedir. İnsanlar da mescitlerini, evlerini kandil oyuklarıyla tezyin ederler; bu sebeple "İşte, içinde toplandığınız (dünya) evin(in) tavanını da Biz süsledik." buyrulmuştur.

[١٧٠٠] {هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ} من صدوع وشقوق؛ جمع فطر، وهو الشق. يقال: فطره فانفطر. ومنه: فطر ناب البعير، كما يقال: شق وبزل. ومعناه: شق اللحم فطلع.

٤-﴿ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ﴾

[١٧٠١]وأمره بتكرير البصر فيهنّ متصفحًا ومتتبعًا يلتمسُ عيبًا وخللًا.

٥ [١٧٠٢] {يَنقَلِبْ إِلَيْكَ} أي إن رجعت البصر وكررت النظر لم يرجع إليك بصرك بما التمسته من رؤية الخلل وإدراك العيب، بل يرجع إليك بالخسوء والحسور، أي بالبعد عن إصابة الملتمس، كأنه يطرد عن ذلك طردًا بالصَّغار والقماءة، وبالإعياء والكلال، لطول الإجالة والترديد. فإن قلت: كيف ينقلب البصر خاسئًا حسيرًا برجعه كرّتين اثنتين؟ قلت: معنى التثنية التكرير بكثرة، كقولك: لبيك وسعديك!
١٠ تريد إجابات كثيرة بعضها في اثر بعض، وقولهم في المثل: "دهدرّين سعد القين" من ذلك، أي باطلًا بعد باطل. فإن قلت: فما معنى ثم ارجع؟ قلت: أمره برجع البصر، ثم أمره بأن لا يقتنع بالرجعة الأولى وبالنظرة الحمقاء، وأن يتوقف بعدها ويجم بصره، ثم يعاود ويعاود إلى أن يحسر بصره من طول المعاودة، فإنه لا يعثر على شيء من فطور.

١٥ ٥-﴿وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ وَأَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابَ السَّعِيرِ﴾

[١٧٠٣] {اَلدُّنْيَا} القربى؛ لأنها أقرب السَّموَات إلى الناس. ومعناها السماء الدنيا منكم. والمصابيح السرج، سميت بها الكواكب. والناس يزينون مساجدهم ودورهم بأثقاب المصابيح، فقيل: ولقد زينا سقف الدار التي اجتمعتم فيها.

[1704] بمصابيح yani “ne kandillerle!..” Öyle kandillerle ki ışıtma bakımından sizin kandilleriniz onlarla boy ölçüşemez.” Ayrıca biz gökteki bu kandillere başka fayda ve işlevler yüklemişiz; sizi aydınlıktan çıkarıp karanlıklara sevk eden düşmanınız şeytanları kovucu taşlar kılmak, aynı zamanda karanın ve denizin karanlıklarında kendileri sayesinde yolunuzu bulmak vs. Katâde (v. 117/735) demiştir ki: “Allah yıldızları, gökyüzünü süslemek, şeytanları kovup uzaklaştırmak ve yön bulmayı sağlayan işaretler olmak üzere üç maksatla yaratmıştır. Kim yıldızlarla ilgili olarak bunun dışında bir tevilde bulunursa, bilgi sahibi olmadığı konuda zorlama şeyler söylemiş olur.” Muhammed b. Kâ‘b’dan (v. 108/726) da gök hakkında şöyle bir söz nakledilmiştir: “Allah’a yeminle söylüyorum ki gökyüzünde, yeryüzündekilerden hiçbirine ait bir yıldız yoktur. Ne var ki kehanet peşinde koşuyorlar ve yıldızları buna âlet ediyorlar!”

[1705] رجوم *recm*in çoğulu olup kendisiyle taşlanan şeye (msl. taşa) isim olarak kullanılan bir mastardır. Yıldızların ‘şeytanlara atılan şeyler oluşu’nun anlamı, şeytanların bizzat yıldızlarla taşlanıp kovulduğu değil, [gökten] haber çalmaya çalışan şeytanları kovmak üzere harekete geçen kıvılcımların yıldızların ateşinden koptuğudur; zira yıldızlar, gök boşluğunda olduğu gibi duran cisimlerdir. Tamamen, ateşten bir kor parçası alınması gibi ki ateş sabittir, tamdır; [kor alındı diye] eksilmez.

[1706] Denilmiştir ki “taşlanan şeytanlar” arasında, kıvılcımların öldürdükleri de vardır, aklî dengesini bozdukları da...

[1707] Âyetin “Biz yıldızları insan şeytanları -yani müneccimler (Astrologlar)- için gayb hakkında atıp tutma ve tahmin vesilesi kıldık.” anlamına geldiği de söylenmiştir.

[1708] وَأَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابَ السعير (Biz onlar için ateş azabı hazırladık) ifadesi, dünyada kıvılcımlarla yakma azabından sonra âhiretteki azapla ilgilidir.

6. Rablerini nankörce inkâr edenler için ise cehennem azabı vardır... Ne kötü dönüş yeri!

[1709] “Rablerini nankörce inkâr edenler için” yani şeytanlar ve başka varlıklardan Allah’ı nankörce inkâr eden herkes için… Çünkü cehennem azabı sadece taşlanmış şeytanlara mahsus değildir. عَذَابُ جَهَنَّمَ ifadesi, [5. âyetteki] عَذَابَ السَّعِيرِ’e atıfla mansūb olarak da okunmuştur.[1]

7. Oraya atıldıkları vakit, onun fokurdarken çıkardığı hırıltıyı işitirler;

---

1 Yani “Onlara çılgın ateş azabını hazırladık; Rablerini nankörce inkâr edenlere de cehennem azabını!..” / ed.

[١٧٠٤] {بِمَصَابِيحَ}، أي بأي مصابيح! لا توازيها مصابيحكم إضاءة؛ وضممنا إلى ذلك منافع أخر: أنا {جَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِ}أعدائكم {الشَّيَاطِينِ} الذين يخرجونكم من النور إلى الظلمات، وتهتدون بها في ظلمات البر والبحر. قال قتادة: خلق الله النجوم لثلاث؛ زينة للسماء، ورجومًا للشياطين، وعلامات يهتدى بها، فمن تأوّل فيها غير ذلك فقد تكلف مالا علم له به. وعن محمد بن كعب في السماء: والله ما لأحد من أهل الأرض في السماء نجم، ولكنهم يبتغون الكهانة ويتخذون النجوم علة.

[١٧٠٥]والرجوم جمع رجم، وهو مصدر سمي به ما يرجم به. ومعنى كونها مراجم للشياطين: أنّ الشهب التي تنقض لرمي المسترقة منهم منفصلة من نار الكواكب، لا أنهم يُرجَمون بالكواكب أنفسها؛ لأنها قارّة في الفلك على حالها. وما ذاك إلا كقبس يؤخذ من نار، والنار ثابتة كاملة لا تنقص.

[١٧٠٦]وقيل: من الشياطين المرجومة من يقتله الشهاب، ومنهم من يخبله.

[١٧٠٧]وقيل: معناه وجعلناها ظنونًا ورجومًا بالغيب لشياطين الإنس؛ وهم النجامون.

[١٧٠٨] {وَأَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابَ السَّعِيرِ} في الآخرة بعد عذاب الإحراق بالشهب في الدنيا.

٦-﴿وَلِلَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾

[١٧٠٩] {وَلِلَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ}، أي ولكل من كفر بالله من الشياطين وغيرهم {عَذَابُ جَهَنَّمَ} ليس الشياطينُ المرجومون مخصوصين بذلك. وقرئ «عذابَ جهنم»، بالنصب عطفًا على {عَذَابَ السَّعِيرِ} [٥].

٧-﴿إِذَا أُلْقُوا فِيهَا سَمِعُوا لَهَا شَهِيقًا وَهِيَ تَفُورُ﴾

[1710] "Oraya", korkunç bir ateşe odun atılır gibi "atıldıkları", fırlatıldıkları "vakit..." Tıpkı "Cehennem odunu" [Enbiyâ 21/98] âyetindeki gibi. "Cehennemin, fokurdarken" yani onları -kazanın içindekini kaynattığı gibi- fokur fokur kaynatırken "çıkardığı hırıltıyı işitirler." Bu hırıltı ya kendilerinden önce cehenneme atılanlara ya "Cehennemde öyle hırıltılı yüksek sesli bir soluyuşları vardır ki..." [Hûd 11/106] âyetindeki gibi kendilerine ya da cehenneme aittir ki son ihtimalde cehennemin o berbat ve korkunç uğultusu 'hırıltı'ya benzetilmiş olmaktadır. Cehennem; onları fokur fokur kaynatması sebebiyle, âdeta onlara öfkelenmiş birine dönüştürülmüştür.

8. Öfkesinden çatlamak üzeredir [cehennem]!.. Oraya ne zaman bir topluluk atılsa, zebâniler onlara; "Size bir uyarıcı gelmemiş miydi?!" diye sorarlar.

[1711] Araplar, *fulân^un yetemeyyezü…* (Falanca hiddetinden çatlıyor, öfkesinden esip gürlüyor!) derler. Yine bir kimseyi aşırı öfkeyle nitelendirmek istediklerinde "Öfkesinden [yarıldı;] bir parçası yere, bir parçası göğe uçtu!.." derler.

[1712] "Cehennemin öfkesi"nden, zebânilerin öfkesi de kastedilmiş olabilir.

[1713] "Size bir uyarıcı gelmemiş miydi?!" Bu ifade cehennemliklerin azabını daha da artıran, acı ve kederlerine keder katan bir kınama, paylamadır. Cehennemin bekçileri de Mâlik ve onun yardımcıları konumundaki zebânilerdir.

9. Derler ki: "Doğru… Bize bir uyarıcı gelmişti. Ama biz; 'Allah hiçbir şey indirmemiştir böyle peyderpey!.. Siz büyük bir sapma içindesiniz!' diyerek yalanladık."

[1714] "Derler ki: Doğru… Bize bir uyarıcı gelmişti…" Cehennem halkı Allah'ın âdil olduğunu itiraf etmekte; Allah'ın kendilerine peygamber göndermek ve yüzleşecekleri azap gerçeği hususunda onları uyarmak suretiyle mazeretlerini ortadan kaldırdığını kabul etmektedirler. Demek ki bu duruma, *cebir* taraftarlarının[1] iddia ettiği gibi Allah'ın takdiriyle düşmemişler; bilakis tamamen kendi iradeleriyle, Allah'ın istediği, emrettiği ve aksini tehdit ettiği şeylere aykırı tercihleri yüzünden düşmüşlerdir.

[1715] **Şayet** "'*Siz* büyük bir sapma içindesiniz!' ifadesinde muhatap kitle kimdir?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade; (i) kâfirlere ait sözlerden biridir; sözün muhatapları ise kendilerini uyaran peygamberlerdir. نَذِيرٌ kelimesi "uyarma" (*inzâr*) anlamına hamledildiğinde,

1 Yani insanların tamamen 'kendi hür iradeleriyle hareket etmediklerini rüzgâr önündeki bir yaprak misali savrulduklarını' iddia eden görüş. Cebriyye, kısmen de Eş'ariyye. / ed.

[١٧١٠] {إِذَا أُلْقُوا فِيهَا} أي طرحوا كما يطرح الحطب في النار العظيمة، ويرمى به. ومثله قوله تعالى {حَصَبُ جَهَنَّمَ} [الأنبياء: ٩٨]. {سَمِعُوا لَهَا شَهِيقًا}؛ إمّا لأهلها ممن تقدم طرحهم فيها أو من أنفسهم، كقوله {لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ} [هود: ١٠٦]؛ وإما للنار تشبيهًا لحسيسها المنكر الفظيع بالشهيق. {وَهِىَ تَفُورُ} تغلي بهم غليانَ ٥ المرجل بما فيه.

٨-﴿تَكَادُ تَمَيَّزُ مِنَ الْغَيْظِ كُلَّمَا أُلْقِيَ فِيهَا فَوْجٌ سَأَلَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذِيرٌ﴾

[١٧١١]وجعلت كالمغتاظة عليهم لشدة غليانها بهم، ويقولون: فلان يتميز غيظًا ويتقصف غضبًا، وغضب فطارت منه شقة في الأرض وشقة في السماء: إذا وصفوه بالإفراط فيه.

١٠ [١٧١٢]ويجوز أن يراد: غيظ الزبانية.

[١٧١٣] {أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذِيرٌ} توبيخ يزدادون به عذابًا إلى عذابهم، وحسرة إلى حسرتهم. وخزنتها: مالك وأعوانه من الزبانية.

٩-﴿قَالُوا بَلَى قَدْ جَاءَنَا نَذِيرٌ فَكَذَّبْنَا وَقُلْنَا مَا نَزَّلَ اللهُ مِنْ شَيْءٍ إِنْ أَنْتُمْ إِلا فِي ضَلالٍ كَبِيرٍ﴾

١٥ [١٧١٤] {قَالُوا بَلَى} اعتراف منهم بعدل الله، وإقرار بأن الله عز وعلا أزاح عللّهم ببعثه الرسل وإنذارهم ما وقعوا فيه، وأنهم لم يؤتوا من قدره كما تزعم المجبرة؛ وإنما أتوا من قبل أنفسهم، واختيارهم خلاف ما اختار الله وأمر به وأوعد على ضده.

[١٧١٥]فإن قلت: {إِنْ أَنتُمْ إِلَّا فِى ضَلَالٍ كَبِيرٍ} من المخاطبون به؟ قلت:
٢٠ هو من جملة قول الكفار وخطابهم للمنذرين، على أنّ النذير بمعنى الإنذار،

أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذِيرٌ ifadesi, "Size *inzâr ehli* kimseler gelmedi mi?" anlamında olur. نَذِيرٌ kâfirleri uyaran elçilerin inzâr konusundaki âzami duyarlılıklarından dolayı onlara yönelik bir sıfat da olabilir. (ii) "Siz büyük bir sapma içindesiniz!" ifadesi cehennem bekçilerinin kâfirlere söyledikleri bir söz de olabilir ki bu sözleriyle, kâfirlerin dünyada iken içinde bulundukları dalâleti anlatmak istemişlerdir. Cehennem bekçileri dalâlet kelimesiyle helâki kastetmiş veya "dalâletin cezası"nı *dalâl* diye isimlendirmiş de olabilirler. (iii) "Siz büyük bir sapma içindesiniz!" ifadesi peygamberlerin cehennem bekçilerine, "Kâfirler bize böyle söylemişlerdi; ancak biz onların söylediklerini kabullenmedik." anlamında söyledikleri bir söz de olabilir.

10. Yine, derler ki: "Şayet (vahye) kulak vermiş ya da kendimiz akletmiş olsaydık, bu çılgın ateşin sahipleri arasında olmazdık!"

[1716] "Şayet kulak vermiş olsaydık", yani hakkı arzulayan kimseler olarak uyarıya kulak vermiş -uyarıları adamakıllı düşünen- kimseler olsaydık... Denilmiştir ki burada *sem'* ve *'akl* bir arada zikredildi; çünkü mükellefiyet naklî ve aklî delillere dayanır. Bu âyette "Eğer biz Ehl-i Hadis veya Ehl-i Rey mezhebine mensup olsaydık…" şeklinde bir mâna kastedildiğini söylemek bir tefsir bid'atidir. *Sanki âyet bu iki ekolün ortaya çıkmasından sonra inmiş!.. Sanki Allah diğer mezheplerin mensupları ve müctehidleri hakkında tehdit âyeti indirmiş!.. Kesin kurtuluşa sanki bu iki ekolün mensupları erecekmiş!.. -Oysa cennetle müjdelenen sahabi sayısı sadece ondur; bu sayıya bir onbirincisi eklenmemiştir.- Sanki sırat köprüsünü geçenlerin çoğu bu iki fırkanın ismini işitmiş!..*[1]

11. Böylece günahlarını itiraf ederler; ama çılgın ateşin sahipleri için iş işten geçmiştir artık!..

12. Rablerine gayben saygı duyanlar için ise gerçekten, büyük bir mükâfat ve mağfiret vardır.

[1717] "Günahlarını" yani peygamberleri yalanlama hususundaki inkârcılıklarını...

[1718] فَسُحْقًا hem *suhk*^{an} hem de *suhuk*^{an} okunmuştur; yani onlar için çok geç! Günahlarını itiraf etseler de etmeseler de bunun kendilerine faydası olmayacak!..

13. Sözünüzü ister gizleyin ister açığa vurun [fark etmez]; zira O, sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır).

1 Gerek metinde gerekse yazmalarda (Damad İbrahim Paşa 510a; Gülnuş Emetullah Vâlide 368a) "Sanki … işit**me**miş" şeklinde. Bu, 'sırat'ı hayırlısıyla geçip cennete giren bahtiyar kulların Ehl-i Hadis veya Ehl-i Rey mezheplerini işittiği anlamına gelmekte. Oysa cennetliklerin çoğunun bu fırkalardan haberi yok… Yani Peygamber (s.a.), sahabe-i kiram, tâbi'în ve tebe-'i tâbi'în nesillerinin… / ed.

والمعنى: ألم يأتكم أهل نذير؟ أو وصف منذروهم لغلوهم في الإنذار كأنهم ليسوا إلا إنذارًا؛ وكذلك {قَدْ جَاءَنَا نَذِيرٌ}. ونظيره قوله تعالى {إِنَّا رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ} [الشعراء: ١٦]، أي حاملًا رسالتِه. ويجوز أن يكون من كلام الخزنة للكفار على إرادة القول؛ أرادوا حكاية ما كانوا عليه من ضلالهم في الدنيا. أو أرادوا بالضلال الهلاك. ٥ أو سموا عقاب الضلال باسمه. أو من كلام الرسل لهم، حكوه الخزنة، أي قالوا لنا هذا فلم نقبله.

١٠-﴿وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾

[١٧١٦] {لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ} الإنذارَ سماع طالبين للحق، أي نعقله عقل متأمّلين. وقيل: إنما جمع بين السمع والعقل، لأنّ مدار التكليف على أدلة السمع والعقل. ومن ١٠ بدع التفاسير: أنّ المراد لو كنا على مذهب أصحاب الحديث أو على مذهب أصحاب الرأي! كأنّ هذه الآية نزلت بعد ظهور هذين المذهبين، وكأن سائر أصحاب المذاهب والمجتهدين قد أنزل الله وعيدَهم، وكأن من كان من هؤلاء فهو من الناجين لا محالة؛ وعدّة المبشَّرين من الصحابة عشرة، لم يضم إليهم حادي عشر، وكأن من يجوز على الصراط أكثرهم لم يسمعوا باسم هذين الفريقين.

١٥ **١١-﴿فَاعْتَرَفُوا بِذَنْبِهِمْ فَسُحْقًا لِأَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾**

١٢-﴿إِنَّ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ﴾

[١٧١٧] {بِذَنبِهِمْ} بكفرهم في تكذيبهم الرسل.

[١٧١٨] {فَسُحْقًا} قرئ بالتخفيف والتثقيل، أي فبعدًا لهم، اعترفوا أو جحدوا؛ فإنّ ذلك لا ينفعهم.

٢٠ **١٣-﴿وَأَسِرُّوا قَوْلَكُمْ أَوِ اجْهَرُوا بِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾**

14. Yaratan, bilmez olur mu hiç?! O'dur çünkü 'bütün inceliklere nüfuz eden', 'her şeyden haberdar' (Latîf, Habîr).

[1719] "Sözünüzü ister gizleyin ister açığa vurun" ifadesinin zâhiri, sözü gizlemek ve açığa vurmaktan birini ifade eder. Anlam şöyledir: 'Sözünüzü gizlemeniz' ile 'açığa vurmanız' Allah'ın bunları biliyor olması bakımından eşit olsun. Ardından bunu şöyle gerekçelendirmektedir: "Çünkü O, sinelerin özünü bilir", yani dile dökülmeden önce o sözlerin sinelerdeki gizli saklı hâlini bilir. Böyleyken, Allah dile dökülen sözleri nasıl bilmez?!

[1720] Daha sonra; bütün varlıkları *"yaratan,* bütün inceliklere nüfuz eden, her şeyden haberdar" -yani ilmiyle tüm mahlûkatın açık ve gizli yönlerine erişen- biri olarak, gizli, saklı, açık sözleri ilmiyle ihata edemeyeceği düşüncesini reddetmiştir. مَنْ خَلَقَ lafzının; "Allah bütün inceliklere nüfuz eder, durumu bu olan [Allah], *yarattığını* bilmez olur mu hiç?" anlamında mansūb olması da mümkündür.

[1721] Rivayete göre; müşrikler kendi aralarında birtakım şeyler konuşurlar, Allah da bunları elçisine *izhâr* ederdi. Bunun üzerine müşrikler "Muhammed'in ilâhının duymaması için sözlerinizi gizli saklı tutun!" derlerdi. İşte Allah burada onların bu cehaletlerine dikkat çekmektedir.

[1722] **Şayet** "أَلَا يَعْلَمُ (*Yaratan* bilmez olur mu hiç?!) ifadesinde 'Allah *insanlar tarafından kalpte gizlenen ve dille açığa vurulan şeyleri* bilir.' anlamında bir mef'ûl takdir ettin; bu ifadeyi Arapların "O verir; vermez." sözüne[1] benzer şekilde takdir etmen, mânanın da "Yaratan, *bilen* olmaz mı hiç?" şeklinde olması gerekmez miydi; çünkü yaratma ancak ilimle gerçekleşir." **dersen şöyle derim:** وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ (O'dur bütün inceliklere nüfuz eden, her şeyden haberdar!) ifadesinde belirtilen durum senin söylediğin mâna takdirine müsaade etmez; çünkü sen, 'Yaratan, bilen olmaz mı hiç!? O'dur bütün inceliklere nüfuz eden, her şeyden haberdar!" dediğinde, mâna doğru olmaz; zira أَلَا يَعْلَمُ (Bilmez olur mu hiç?!) ifadesi hâle dayanır; bir nesne de kendisiyle tevkît edilmez.[2] Dolayısıyla, "O bilen olduğu hâlde bilmez olur mu hiç?!" denilmez; lâkin "O her şeyi bilen olduğu hâlde, *şunu* bilmez olur mu hiç?!" denilir.

15. O'dur yeryüzünü size boyun eğdiren... Haydi, (dağ-bayır, dere-tepe; yüksek-alçak demeden) onun 'omuz'larında yürüyün ve O'nun rızkından yiyin. Sonunda O'na döneceksiniz.

---

1 Yani neyi verip neyi vermediklerini belirtmeksizin, genel olarak… / ed.

2 Yani *mutlak* bir kelime, bir başka *mutlak* kelime ile kayıtlanmaz; çünkü hâl mutlak olan fiili kayıtlamaktadır. (Tıybî'den) / ed.

١٤-﴿أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾

[١٧١٩]ظاهره الأمر بأحد الأمرين؛ الإسرار والإجهار. ومعناه: ليستَوِ عندكم إسراركم وإجهاركم في علم الله بهما، ثم أنه علله بـ{إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ}، أي بضمائرها قبل أن تترجِم الألسنة عنها، فكيف لا يعلم ما تكلم به.

٥ [١٧٢٠]ثم أنكر أن لا يحيط علمًا بالمضمر والمسَرّ والمجهر {مَنْ خَلَقَ} الأشياء، وحاله أنه {اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ}، المتوصل علمه إلى ما ظهر من خلقه وما بطن. ويجوز أن يكون {مَنْ خَلَقَ} منصوبًا، بمعنى: ألا يعلم مخلوقَه وهذه حاله؟!

[١٧٢١]وروي أنّ المشركين كانوا يتكلمون فيما بينهم بأشياء، فيظهر الله
١٠ رسوله عليها، فيقولون: أسروا قولكم لئلا يسمعه إله محمد، فنبّه الله على جهلهم.

[١٧٢٢]فإن قلت: قدرت في {أَلَا يَعْلَمُ} مفعولًا على معنى: ألا يعلم ذلك المذكور مما أضمر في القلب وأظهر باللسان {مَنْ خَلَقَ}، فهلا جعلته مثل قولهم: هو يعطي ويمنع؛ وهلا كان المعنى: ألا يكون عالمًا من هو خالق؛ لأنّ الخلق لا يصح إلا مع العلم؟ قلت: أبتْ ذلك الحالُ التي هي قوله {وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ}؛
١٥ لأنك لو قلت: ألا يكون عالمًا من هو خالق وهو اللطيف الخبير، لم يكن معنى صحيحًا؛ لأنّ {أَلَا يَعْلَمُ} معتمد على الحال، والشيء لا يوقت بنفسه، فلا يقال: ألا يعلم وهو عالم، ولكن ألا يعلم كذا وهو عالم بكل شيء.

١٥-﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذَلُولا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ﴾

[1723] "Dünyanın omuzlarında/sırtlarında yürümek", tam anlamıyla boyun eğdirme ve amaca hizmet ettirme hususunda temsilî bir ifadedir; çünkü devenin iki omuzu ve bunların kesiştiği yerdeki kemik en hassas ve binicinin ayağını koyma ve yaslanmada en çok zorlandığı mahaldir. Allah yeryüzünü omuzlarında yürünecek düzeyde insanın hizmetine amade kılınca, kendisine boyun eğdirilip hizmete amade kılınacak başka bir şey bırakmamış demektir. مَنَاكِبِهَا (yeryüzünün omuzları) tabirinin dağlar anlamına geldiği de söylenmiştir. Zeccâc demiştir ki bunun anlamı şudur: Allah size yeryüzündeki dağlarda yürümeyi bile kolaylaştırdı. Size, dağlarda bile yürüme imkânı verdiğine göre bu, boyun eğdirmenin zirvesi demektir. "Yeryüzünün omuzları" tabiri, yeryüzünün köşeleri, bucakları anlamına gelir, şeklinde bir görüş de ileri sürülmüştür.

[1724] (Sonunda O'na döneceksiniz) yani yalnızca O'na döndürüleceksiniz, O da size bahşettiği nimetlere şükürle karşılık verip vermediğiniz hususunda sizi hesaba çekecektir.

16. Emin misiniz göktekinin, sizi yerin dibine geçirmeyeceğinden? Bir de bakmışsınız, 'yer' gidip geliyor!..

17. Peki, göktekinin, başınıza taş yağdırmayacağından emin misiniz?! Yakında öğreneceksiniz nasılmış Benim uyarım!

[1725] "Gökteki [kimse]" ifadesi iki şekilde izah edilebilir. 1) Hükümranlığı gökte olan kimse. Çünkü gökler Allah'ın meleklerinin meskenidir. Allah'ın Arş'ı, kürsîsi ve Levh-i Mahfuz da göktedir. O'nun hükümleri, kitapları, emir ve yasakları da 'gök'ten nâzil olur. 2) Müşrikler *teşbih*[1] inancını benimsemiş olup Allah'ın gökte olduğunu, rahmet ve azabın gökten indiğini düşünüyor ve göğe yönelerek O'na dua ediyorlardı. İşte bu inançları doğrultusunda onlara, "Gökte olduğunu düşündüğünüz Allah'ın -oysa O mekândan münezzehtir- yerin dibine geçirmek veya başınıza taş yağdırmak suretiyle sizi cezalandırmayacağından yana bir güvenceye mi sahipsiniz?!" denilmiştir. Tıpkı Müşebbihe'ye[2] mensup birine, günah işlerken gördüğünde, "Arş'ın üzerinde bulunan Allah'ın işlediğin bu günah sebebiyle seni cezalandıracağından korkmuyor musun!?" demen gibi…

[1726] İfade (فَستَعْلَمُونَ), Tâ ile de Yâ ile de okunmuştur [Yakında öğreneceksiniz! - Yakında öğrenecekler!]. "Benim uyarım;" yani hakkında uyarıldığınız azabı gördüğünüzde, benim uyarımın nasıllığını anlayacaksınız; fakat o vakit bunu anlamış olmak size fayda sağlamayacak!

1 Allah'ı yaratıklarına benzetmek, O'na şekil ve suret vermek. / ed.

2 Yüce Allah'ı yaratıklarına benzeten, O'na şekil ve suret veren, sadece bir mezheple sınırlı olmayan genel itikadî eğilim. / ed.

[١٧٢٣]المشي في مناكبها مثل لفرط التذليل ومجاوزته الغاية؛ لأنّ المنكِبين وملتقاهما من الغارب أرق شيء من البعير، وأنباه عن أن يطأه الراكب بقدمه ويعتمد عليه؛ فإذا جعلها في الذل بحيث يمشي في مناكبها لم يترك. وقيل: {مَنَاكِبِهَا} جبالها. قال الزجاج: معناه سهل لكم السلوك في جبالها؛ فإذا أمكنكم السلوك في ٥ جبالها فهو أبلغ التذليل. وقيل: جوانبها.

[١٧٢٤]والمعنى: وإليه نشوركم، فهو مسائلكم عن شكر ما أنعم به عليكم.

١٦-﴿أَأَمِنْتُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمُ الأَرْضَ فَإِذَا هِيَ تَمُورُ﴾

١٧-﴿أَمْ أَمِنْتُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا فَسَتَعْلَمُونَ كَيْفَ نَذِيرِ﴾

١٠ [١٧٢٥]{مَنْ فِى السَّمَاءِ} فيه وجهان؛ أحدهما من ملكوته في السماء؛ لأنها مسكن ملائكته، وثَم عرشه وكرسيه واللوح المحفوظ، ومنها تنزل قضاياه وكتبه وأوامره ونواهيه. والثاني: أنهم كانوا يعتقدون التشبيه، وأنه في السماء، وأنّ الرحمة والعذاب ينزلان منه، وكانوا يدعونه من جهتها، فقيل لهم على حسب اعتقادهم: {أَأَمِنْتُمْ مَنْ} تزعمون أنه {فِي السَّمَاءِ}، وهو متعالٍ عن المكان، أن يعذبكم بخسف ١٥ أو بحاصب؟! كما تقول لبعض المشبّهة: "أما تخاف مَن فوقَ العرش أن يعاقبك بما تفعل؟!" إذا رأيته يركب بعض المعاصي.

[١٧٢٦]{فَسَتَعْلَمُونَ} قرئ بالتاء والياء {كَيْفَ نَذِيرِ} أي إذا رأيتم المنذر به، علمتم كيف إنذاري حين لا ينفعكم العلم.

18. Gerçek şu ki; bunlardan öncekiler de yalanlamıştı... Ama nasılmış Benim ‘tanıma’yışım!..

19. Bunlar, üzerlerinde kanatlarını açıp kapata[rak süzüle]n kuşları görmezler mi? Rahmân’dan başkası tutmuyor onları... O her şeyi görmekte.

5 [1727] صَافَّاتٍ ifadesi, “havada uçarken kanatlarını açmış vaziyette” demektir; çünkü kuşlar kanatlarını çırptıklarında, esas uçma tüyleri/telekleri bir dizi hâlinde açılıverir. وَيَقْبِضْنَ yani kanatlarını gövdelerine vurarak kapattıklarında. **Şayet**, “[Bu mâna için] neden *kābidātin* değil de يَقْبِضْنَ buyrulmuş?”[1] **dersen şöyle derim:** Çünkü uçuşta aslolan, kanatların açılmasıdır. Nitekim 10 havada uçmak suda yüzmek gibidir. Yüzmede de aslolan, kulaçları açmak ve yaymaktır. Kapamaya gelince, bu eylem hareket etmeye hazırlık için açmanın öncesinde anlık olarak gerçekleşir. Bu yüzden, aslî/daimî değil, anlık olan hareket, (isim değil) fiil kalıbıyla zikredilmiş, dolayısıyla âyette şu mâna kastedilmiştir: Kuşlar kanatlarını açarak uçarlar ve tıpkı yüzücünün 15 kulaçlarını kapaması gibi bazen de kanatlarını kapatıverirler.

[1728] “Rahmân’dan başkası tutmuyor onları...” Yani o kuşları havada tutan, ancak ve ancak Rahmân’dır. Kuşları havada tutması, Rahmân’ın kudreti ve onlar için yarattığı birincil ve ikincil uçma tüyleri, havada uçmayı sağlayan şekiller ve özelliklere sahip bedenler meydana getirmesiyle müm-20 kün olmaktadır. “O her şeyi görmekte.” Yani Allah nasıl yaratacağını ve enteresan şeyleri nasıl planlayacağını bilir.

20. Peki, kimmiş Rahmân’dan başka size yardım edecek ordu?! Sırf aldanış içinde bu inkârcı nankörler...

[1729] أَمَّنْ (Peki, kimmiş) derken, çoğullar arasından *ona* işaret edilmek-25 te ve “*Allah* azabını size gönderecek olsa, O’n*dan başka kimmiş size yardım edecek ordu*?!” denmektedir.

21. O, rızkınızı kesse, kimmiş size rızık verecek?! Yoo... Sırf bir küstahlık ve kaçış içindeler!

[1730] أَمَّنْ (Peki, kimmiş) derken O’na işaret edilmekte ve “Şayet *Allah* rız-30 kınızı kesse, bunlar mı size rızık verecek?!” denmektedir. Ve *bu* varsayıma dayanmaktadır.[2] Ancak ism-i mevsulün bütün putlara işaret etmesi de mümkündür;

---

1 Yani صافَّاتٍ ism-i fâ‘il olarak kullanıldığı hâlde, neden bu fi‘l-i muzari olarak gelmiş? Ayrıca, يَقْبِضْنَ fiili kullanılacaksa, ona karşılık يصففن buyrulabilirdi. [Malum, isim sîgaları sübut ve istimrar ifade ederken, fiiller ‘yenilenmeli bir devamlılık’ ifade etmektedir.] / ed.

2 Yani -Tıybî’ye göre- “bu te’vil”, جُنْدٌ (ordu) kavramı için zihinde çoğullardan bir çoğul takdir edip ona *işaret* edilmesine dayanmaktadır. Maamâfîh, “Ve ‘bu’ [هذا] varsayıma dayanmaktadır.” ifadesi, her iki âyette de vârit olan “bu”larla ilgili de olabilir. Yani bir Müşrik zihni açısından “tanrı”larından başka kendilerine yardım edebilecek bir ordu yoktur. O zaman, tanrıları dışında -zaten- var olmayan bir orduya âyette nasıl işaret edilebilmiş? el-Cevap: Tamamen takdirî / varsayımsal olarak… / ed.

١٨-﴿ وَلَقَدْ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ﴾

١٩-﴿أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صَافَّاتٍ وَيَقْبِضْنَ مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلا الرَّحْمَنُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ بَصِيرٌ﴾

[١٧٢٧] {صَافَّاتٍ} باسطات أجنحتهنّ في الجوّ عند طيرانها؛ لأنهن إذا بسطنها صففن قوادمها صفًا، {وَيَقْبِضْنَ} ويضممنها إذا ضربن بها جنوبهن. فإن قلت: لم قيل {وَيَقْبِضْنَ}، ولم يقل: وقابضات؟ قلت: لأن الأصل في الطيران هو صف الأجنحة؛ لأنّ الطيران في الهواء كالسباحة في الماء، والأصل في السباحة مدّ الأطراف وبسطها. وأما القبض فطارئ على البسط للاستظهار به على التحرك، فجيء بما هو طار غير أصل بلفظ الفعل، على معنى أنهن صافات، ويكون منهن القبض تارة كما يكون من السابح.

[١٧٢٨] {مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلّا الرَّحْمَنُ} بقدرته وبما دبّر لهن من القوادم والخوافي، وبني الأجسام على شكل وخصائص قد تأتّى منها الجري في الجو. {إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ بَصِيرٌ} يعلم كيف يخلق وكيف يدبر العجائب.

٢٠-﴿أَمَّنْ هَذَا الَّذِي هُوَ جُنْدٌ لَكُمْ يَنْصُرُكُمْ مِنْ دُونِ الرَّحْمَنِ إِنِ الْكَافِرُونَ إِلا فِي غُرُورٍ﴾

[١٧٢٩] {أَمَّنْ} يشار إليه من الجموع ويقال: {هذَا الَّذِي هُوَ جُندٌ لَكُمْ يَنْصُرُكُمْ مِنْ دُونِ اللهِ} إن أرسل عليكم عذابه.

٢١-﴿أَمَّنْ هَذَا الَّذِي يَرْزُقُكُمْ إِنْ أَمْسَكَ رِزْقَهُ بَلْ لَجُّوا فِي عُتُوٍّ وَنُفُورٍ﴾

[١٧٣٠] {أَمَّنْ} يشار إليه ويقال {هذَا الَّذِي يَرْزُقُكُمْ إِنْ أَمْسَكَ رِزْقَهُ}، وهذا على التقدير. ويجوز أن يكون إشارة إلى جميع الأوثان

çünkü müşrikler belâ ve musibetlerden onlar sayesinde korunduklarına ve 'tanrı'larının bereketi sayesinde rızka nail olduklarına inanıyorlardı. Tıpkı "Yoksa bunların, kendilerini bize karşı savunacak tanrıları mı varmış!? Onlar kendilerine bile yardım edemez; Bizden bir yakınlık da görecek değiller!" [Enbiyâ 21/43] âyetindeki gibi.

[1731] "Yoo... Sırf bir küstahlık ve kaçış içindeler!" Belli ki onlar, hakkı kabul kendilerine ağır geldiğinden, ondan ürkmeye ve inatlaşmaya devam etmekte; bu yüzden de hakka bağlanamamaktalar.

22. Yüz üstü sürünen mi daha doğru yoldadır yoksa dosdoğru bir yol üzerinde dümdüz yürüyen mi?

[1732] (مُكِبًّا) *ekebbe* fiili, dilde pek yaygın olmayan ve şâz kabilinden bir kullanım olarak, *kebbehû* fiilinin dönüşlü hâli kabul edilebilir; *kebebtühû fe-ekebbe* (Onu yüz üstü yere düşürdüm, o da yere kapaklandı.) denilir. Bunun benzeri, *kaşe'ati'r-rîhu's-sehâb*[e] *fe-akşe'a* (Rüzgâr bulutu dağıttı, bulut da dağıldı.) ifadesidir. Ancak işin aslı böyle değildir; çünkü *ef'ale* kalıbında dönüşlülük ifade eden hiçbir fiil yoktur. Bu gibi şeyleri de ancak Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı üzerine kafa yoran kimseler sağlamca kavrayabilir. *Ekebbe* aslında *enfada* (tükendi) ve *elâme* (kınadı) kalıbında bir fiil olup *dehale fi'l-kebb*[i] (yere kapaklanma durumuna geldi) ve *sāra zâ kebb*[in] (yere kapaklanmış oluverdi) anlamına gelir. Benzer şekilde *akşe'a's-sehâb*[u] cümlesi de *dehale fi'l-kaş'i* (Bulut dağılma noktasına geldi.) demektir. Hâsılı; *kebbe* ve *kaşe'a* fiillerinin dönüşlü hâli, [*ekebbe* değil] *inkebbe* ve *inkaşe'a*dır.

[1733] **Şayet** "'Yüzüstü sürünen' ifadesinin anlamı nedir ve bu, 'dosdoğru bir yol üzerinde dümdüz yürüyen' ifadesine nasıl tekabül etmektedir?" **dersen şöyle derim:** Âyetin anlamı şudur: (i) İnsan; düz değil, birtakım çukurlar ve tümsekler bulunan engebeli bir yerde güç belâ yürür; bundan dolayı her an tökezler ve yüzüstü düşüp yere kapaklanır. İşte bu kişinin durumu, tökezleme ve yüzüstü kapaklanma söz konusu olmaksızın dimdik ayakta ve düzgün şekilde yürüyen kişinin bu durumuyla taban tabana zıttır. (ii) Yahut istikameti düzgün olan ve çok az sapması bulunan kişi, dümdüz bir yolda şu şu şekilde sağa sola saparak yalpalayan kişiden tam aksi bir durumdadır. (iii) Şu da kastedilmiş olabilir: Kör olup da yolu göremeyen, bu yüzden de ikide bir tökezleyip yüzüstü düşen kişi, gözleri gören ve kendisine gösterilen yolda düzgün biçimde yürüyüp giden kişi gibi değildir. Âyet, mümin ile kâfire ilişkin bir benzetmedir.

لاعتقادهم أنهم يحفظون من النوائب ويرزقون ببركة آلهتهم، فكأنهم الجند الناصر والرازق. ونحوه قوله تعالى {أَمْ لَهُمْ آلِهَةٌ تَمْنَعُهُمْ مِنْ دُونِنَا} [الأنبياء: ٤٣].

[١٧٣١]{بَلْ لَّجُوا فِى عُتُوٍّ وَنُفُورٍ} بل تمادوا في عناد وشراد عن الحق لثقله عليهم فلم يتبعوه.

٥ ٢٢-﴿أَفَمَنْ يَمْشِي مُكِبًّا عَلَى وَجْهِهِ أَهْدَى أَمَّنْ يَمْشِي سَوِيًّا عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

[١٧٣٢]يجعل أكب مطاوع كبّه؛ يقال: كببته فأكب، من الغرائب والشواذ. ونحوه: قشعت الريح السحاب فأقشع، وما هو كذلك؛ ولا شيء من بناء أفعل مطاوعًا، ولا يتقن نحو هذا إلا حملة كتاب سيبويه؛ وإنما أكب من باب أنفض، وألامَ. ومعناه: ١٠ دخل في الكب، وصار ذا كب؛ وكذلك أقشع السحاب: دخل في القشع. ومطاوع كب وقشع انكبّ وانقشع.

[١٧٣٣]فإن قلت: ما معنى {يَمْشِى مُكِبًّا على وَجْهِهِ}؟ وكيف قابل {يَمْشِى سَوِيًّا عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ}؟ قلت: معناه يمشي معتسفًا في مكان معتاد غير مستوٍ، فيه انخفاض وارتفاع، فيعثر كل ساعة فيخر على وجهه منكبًّا، فحاله نقيض حال ١٥ من يمشي سويًا، أي قائمًا سالمًا من العثور والخرور. أو مستوي الجهة قليل الانحراف، خلاف المعتسف الذي ينحرف هكذا وهكذا على طريق مستو. ويجوز أن يراد الأعمى الذي لا يهتدي إلى الطريق فيعتسف، فلا يزال ينكب على وجهه، وأنه ليس كالرجل السوي الصحيح البصر، الماشي في الطريق المهتدي له، وهو مثل للمؤمن والكافر.

[1734] Katâde'den nakledildiğine göre, kâfir Allah'ın yasakladığı şeylere abanır; bundan dolayı da Allah onu kıyamet günü yüzüstü vaziyette haşreder. Kelbî'ye göre yüzüstü sürünen kişiden maksat, Ebû Cehl [Amr] b. Hişâm, dosdoğru yolda dümdüz yürüyen kişiden maksat da Peygamber'dir (s.a.). -Abdulmuttalib'in oğlu Hz. Hamza'nın kastedildiği de söylenmiştir.-

23. De ki: O'dur sizi yaratan ve sizler için kulak, göz ve gönül var eden... Ne de az şükrediyorsunuz!

24. De ki: O'dur sizi yeryüzünde yaratıp yayan... ki yine O'na haşredileceksiniz.

25. "Doğru söylüyorsanız, ne zamanmış bu tehdit?!" deyip duruyorlar.

26. "Bilgi, sadece Allah katındadır; ben sadece apaçık bir uyarıcıyım." de.

27. Onu yaklaşırken gördüklerinde, nankörce inkâr edenlerin yüzleri buruşur. Ve "İşte o isteyip durduğunuz!" denir.

[1735] "*Onu* gördüklerinde" ifadesinde zamir tehdit içindir. زلفةً ise yakınlık anlamına gelir; mansūb kılınması "Onu yakın *hâlde* ya da yakın bir *yerde* gördüklerinde" anlamında hâl veya zarf olmasından dolayıdır.

[1736] "Nankörce inkâr edenlerin yüzleri buruşur;" yani tehdit edildikleri azabı görmek, gam ve keder çökme, kapkara kesilme ve somurtkanlık şeklinde yüzlerini buruşturur ve böylece tıpkı idama götürülen ya da işkence edilen birinin çehresi gibi, hepsinin beti benzi atar!

[1737] ("İşte o isteyip durduğunuz!" anlamındaki) تَدَّعُونَ fiili, *du'â* kökünün *tefte'ilûne* kalıbıdır; yani habire istediğiniz ve bir an önce gelsin de görelim dediğiniz azap işte bu!' denir." -diyenler, zebânilerdir.- تَدَّعُونَ'nin *da'vâ* kökünden türemiş olduğu da söylenmiştir. Buna göre; "Kendisi[ne karşı hissettiğiniz korku] yüzünden, yeniden diriltilmeyeceğinizi iddia ettiğiniz azap işte bu!" anlamına gelir. تَدعُونَ kelimesi, *ted'ûne*[1] şeklinde de okunmuştur. Rivayete göre zahidlerden biri, gecenin ilk saatlerinde namaz kılarken bu âyeti okuyup ağlamaya başlamış ve tâ sabah ezanına kadar ağlar vaziyette tekrar tekrar okumuş. ***Hayatım üzerine and içerim ki (o azabı) tasavvur edip adamakıllı düşünen biri için, bu âyet gerçekten çok çarpıcıdır!***

28. De ki: Düşünün bakalım bir: Allah beni ve beraberimdekileri helâk etse ya da bize acısa, (siz) inkârcı nankörleri, can yakıcı bir azaptan kim kurtarabilir?!

---

1 Yani "o çağırdığınız; gelmesi için dua ettiğiniz azap!.." Müşrikler Kur'ân'ın uyarı ve tehditleri karşısında umursamaz bir tavır takınmakla kalmıyor; dalga geçme amaçlı 'Haydi getir şu azabı da görelim!' diyorlardı. Bkz. Ankebut 29/54; Zâriyât 51/59 vd. / ed.

[١٧٣٤]وعن قتادة: الكافر أكب على معاصي الله تعالى فحشره الله يوم القيامة على وجهه. وعن الكلبي: عني به أبو جهل بن هشام. وبالسويّ رسول الله ﷺ، وقيل: حمزة بن عبد المطلب رضي الله عنه.

٢٣-﴿ قُلْ هُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ﴾ ٥

٢٤-﴿ قُلْ هُوَ الَّذِي ذَرَأَكُمْ فِي الْأَرْضِ وَإِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾

٢٥-﴿وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٢٦-﴿ قُلْ إِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللهِ وَإِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ﴾

٢٧-﴿فَلَمَّا رَأَوْهُ زُلْفَةً سِيئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَقِيلَ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَدَّعُونَ﴾ ١٠

[١٧٣٥]{فَلَمَّا رَأَوْهُ} الضمير للوعد. والزلفة القرب، وانتصابها على الحال أو الظرف، أي رأوه ذا زلفة، أو مكانًا ذا زلفة.

[١٧٣٦]{سِيئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا}، أي ساءت رؤية الوعد وجوهَهم بأن علتها الكآبة وغشيها الكسوف والقترة، وكلحوا، وكما يكون وجه من يقاد إلى القتل أو يعرض على بعض العذاب. ١٥

[١٧٣٧]{وَقِيلَ}، القائلون الزبانية. {تَدَّعُونَ} تفتعلون من الدعاء، أي تطلبون وتستعجلون به. وقيل: هو من الدعوى، أي كنتم بسببه تدعون أنكم لا تبعثون. وقرئ «تَدْعون». وعن بعض الزهاد: أنه تلاها في أول الليل في صلاته، فبقي يكررها وهو يبكي إلى أن نودي لصلاة الفجر. ولعمري إنها لوقاذة لمن تصور تلك الحالة وتأملها.

٢٠ ٢٨-﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَهْلَكَنِيَ اللهُ وَمَنْ مَعِيَ أَوْ رَحِمَنَا فَمَنْ يُجِيرُ الْكَافِرِينَ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ﴾

[1738] Mekkeli kâfirler Peygamber'in (s.a.) ve müminlerin helâk olmaları için beddua ediyorlardı. Bunun üzerine Resûlullah'a, onlara şunu söylemesi emredildi: "Biz müminler, şu iki güzel şeyden birinin beklentisi içindeyiz: Ya sizin temenni ettiğiniz gibi ölür ve böylece cennetlik oluruz ya da bizim arzu ettiğimiz gibi zafer ve İslâm'ın muzafferiyetiyle birlikte rahmete nail oluruz. Peki ya siz ne yapacaksınız? Siz 'nankör kâfirleri' ateşin azabından kim kurtaracak!? Bu azap sizin için mukadderdir.

[1739] Anlatmak istediği şudur: Siz bizim helâk olmamızı istiyorsunuz ki aslında bu bizim bahtiyarlık ve mutluluğa çabucak kavuşmamızı istemek demektir. Oysa siz helâke, hem de daha fecisi olmayan bir helâke teşne olmuş hâldesiniz... Üstelik bu helâkten kurtulmayı istemeyen gafillersiniz. Mâna şöyle de olabilir: Allah bizim canımızı almakla helâk edebilir. Peki ya (peygamber ve müminler gibi) rehberleriniz ve sizi ateşten çekip çıkarmaya gayret edenleriniz ölüp gittikten sonra size kim sahip çıkacak?! Allah bizi rahmetiyle bir süre daha yaşatıp sizi katletme ve yenme imkânına da kavuşturabilir. O takdirde, sizi (elimizden) kim kurtaracak?! Bizim elimizde can veren biri de kesinlikle helâk olmuş demektir. -Bizler Müslüman olduğumuz hâlde- günahlarımız yüzünden Allah bizi bile âhirette azaba çarptırabilir! Peki, kâfirliğiniz sebebiyle azabı haydi haydi hak etmiş kimseler olarak sizi kim kurtaracak?! Şayet Allah bize iman vesilesiyle rahmet ederse, o zaman (sizin gibi) büsbütün imansızları kim kurtaracak?!

29. De ki: O, Rahmân'dır. Biz O'na iman ettik ve yalnızca O'na güvenip dayandık. Kimin apaçık bir sapma içinde olduğunu yakında öğreneceksiniz!

[1740] **Şayet** "Neden توكلنا (güvenip dayandık) lafzının mef'ûlü önce, آمنا (iman ettik) lafzının mef'ûlü ise sonra zikredildi?" **dersen şöyle derim:** آمنّا (iman ettik) lafzı kâfirlerden söz edilmesini müteakiben onlara tarizde bulunmak üzere zikredilmiş ve bir bakıma, "Biz iman ettik, sizin gibi inkârcı olmadık" denilmek istenmiştir. Daha sonra Allah, "Biz sadece ve sadece O'na güvenip dayandık; sizin bel bağladığınız taraftarlarınız ve mallarınız gibi şeylere güvenip dayanmadık" anlamında, "Ve biz yalnızca O'na güvenip dayandık" buyurmuştur.

30. De ki: Düşünün bakalım bir: Suyunuz çekiliverse, şu şırıl şırıl akan suları size kim getirebilir?

[١٧٣٨]كان كفار مكة يدعون على رسول الله ﷺ وعلى المؤمنين بالهلاك، فأمر بأن يقول لهم: نحن مؤمنون متربصون لإحدى الحسنيين؛ إما أن نهلك كما تتمنون فننقلب إلى الجنة، أو نرحم بالنصرة والإدالة للإسلام كما نرجو، فأنتم ما تصنعون؟ من يجيركم -وأنتم كافرون- من عذاب النار؟ لا بدّ لكم منه.

٥ [١٧٣٩]يعني: إنكم تطلبون لنا الهلاك الذي هو استعجال للفوز والسعادة، وأنتم في أمر هو الهلاك الذي لا هلاك بعده، وأنتم غافلون لا تطلبون الخلاص منه. أو إن أهلكنا الله بالموت فمن يجيركم بعد موت هُداتكم، والآخذين بحجزكم من النار؟! وإن رحمنا بالإمهال والغلبة عليكم وقتلكم فمن يجيركم؛ فإنّ المقتول على أيدينا هالك. أو إن أهلكنا الله في الآخرة بذنوبنا ونحن ١٠ مسلمون، فمن يجير الكافرين وهم أولى بالهلاك لكفرهم؛ وإن رحمنا بالإيمان فمن يجير من لا إيمان له.

٢٩-﴿قُلْ هُوَ الرَّحْمَنُ آمَنَّا بِهِ وَعَلَيْهِ تَوَكَّلْنَا فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ فِي ضَلالٍ مُبِينٍ﴾

[١٧٤٠]فإن قلت: لم أخر مفعول {آمَنَّا}، وقدم مفعول {تَوَكَّلْنَا}؟ قلت: ١٥ لوقوع {آمنا} تعريضًا بالكافرين، حين ورد عقيب ذكرهم، كأنه قيل: آمنا ولم نكفر كما كفرتم، ثم قال: {وَعَلَيْهِ تَوَكَّلْنَا}، خصوصًا لم نتّكِل على ما أنتم متّكِلون عليه من رجالكم وأموالكم.

٣٠-﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ﴾

[1741] غَوْرًا kelimesi “kaybolup giden, toprağın altına çekilen” anlamındadır. Kelbî’den nakledildiğine göre bu ifade, “(Suyunuz yerin dibine öyle bir çekilir ki) kovalar o suya ulaşamaz!” anlamındadır. Kaybolup gitmek, yerin dibine çekilmek anlamındaki *ğavr* masdarı, dürüst ve adaletli kimsenin *ʿadl*, kendisinden hoşnut olunan kimsenin de *rızâ* masdarıyla nitelendirilmesi gibi, “yerin dibine çekilen” anlamında sıfat işlevine sahiptir.

[1742] Rivayete göre bu âyet, haddini bilmez bir edepsizin yanında okununca, “Yerin dibine çekilen su, nacak ve kazmalarla geri getirilebilir!” demiş ve bunun üzerine gözlerindeki ‘su’ kurumuş (göz kuruluğu illetine yakalanmış). Allah’a ve O’nun âyetlerine karşı meydan okumaktan Allah’a sığınırız!

[1743] Peygamber’den (s.a.) nakledilmiştir ki: “Her kim Mülk sûresini okursa Kadir gecesini ihya etmiş gibi olur.”

[١٧٤١]{غَوْرًا} غائرًا ذاهبًا في الأرض. وعن الكلبي: لا تناله الدِّلاء. وهو وصف بالمصدر، كعدل ورضا.

[١٧٤٢]وعن بعض الشطار أنها تليت عنده، فقال: ''تجيء به الفؤوس والمعاول!'' فذهب ماء عينيه؛ نعوذ بالله من الجراءة على الله وعلى آياته.

٥ [١٧٤٣]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الملك فكأنما أحيا ليلة القدر.

KALEM SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 52 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla…

1. Nun. Kaleme ve (yazanların) satır satır yazdıklarına yemin ederim ki

[1744] نٓ وَالْقَلَمِ âyeti, Nun'u Vav'a bitiştirmeden ve bitiştirerek, ayrıca Nun sâkin olarak, fetha ve kesreyle de okunmuştur, tıpkı ص'da[1] olduğu gibi. Kasıt, bu harfin alfabe harflerinden olduğunu bildirmektir. (ii) Bazılarının; "*Nûn* hokkadır." sözlerine gelince, bunun *vad'-ı lügavî* mi yoksa *vad'-ı şer'î* mi olduğunu[2] bilmiyorum. Hokkanın ismi olursa mutlaka ya cins olmalıdır veya alem; cins ise o zaman i'râb ve tenvin nerede; alem ise i'râb nerede? Bunlardan hangisi olursa, onun sözün dizilişinde mutlaka bir yeri olmalıdır. Şayet "*Nûn* kendisine yemin edilen şeydir." dersen, o zaman eğer cins ise onu cer edip tenvinli okuman ve yeminin de 'bilinmeyen meçhul bir hokka'ya edilmiş olması gerekir. O zaman sanki "Herhangi bir hokkaya ve malum kaleme yemin olsun ki…" denilmiş olur. Eğer alem ise onu munsarif ve mecrur yapman veya alemlik ve müenneslik sebebiyle gayr-i munsarif yapıp fethalaman gerekir. (iii) *Nûn*'un balık olduğunu[3] söylediğimizde de tefsir bu şekildedir. Ya balıklardan herhangi biri kastedilmiştir veya -[Arz'ı üzerinde taşıdığını] iddia ettikleri- Yehemût'a alem yapılmıştır. Nurdan veya altından yaratılmış bir levha ve bir cennet nehri ile tefsir etmek de böyledir.

[1745] Allah *kalem*i yüceltmek için ona yemin etmektedir; çünkü kalemin yaratılıp düzenlenmesinde büyük bir hikmete işaret vardır. Aynı şekilde kalemde tarif edilemeyecek kadar çıkar ve fayda vardır.

[1746] "Satır satır yazdıklarına" yani yazanın yazdığına "yemin olsun ki..." "*Hafaza*[4] meleklerinin yazdıklarına" şeklinde de mâna verilmiştir. مَا mevsûle veya masdariyedir. Kalem ile kalem erbabının kastedilmesi ve يَسْطُرُونَ'daki zamirin onlara gitmesi de mümkündür. O zaman, "Kalem erbabına ve yazdıklarına -veya yazmalarına- yemin olsun ki" denilmiş gibi olur ki o zaman bütün yazı yazanlar kastedilmiş olur. Veya Hafaza melekleri (Yazıcı melekler) kastedilmiştir.

---

1 Yani *Nûn, Nûne ve Nûni* şeklinde… Tıpkı Sād (38) sûresinin birinci âyeti olan ص'da olduğu gibi. O âyete bkz. / ed.

2 Yani Nun'un "hokka" anlamının, kelimenin sözlükte -veya din terminolojisinde- 'ilk konulduğu anlam' olup olmadığını… / ed.

3 Yani tıpkı Enbiyâ 21/87'deki *Nûn* gibi ki, bu sûrede (Kalem 68/48'de) "balık (الحوت)" olarak tefsir edilmiştir. / ed.

4 Bütün amellerimizi kayıt altına alan değerli yazıcılar (*kirâmen kâtibîn* melekleri). / ed.

سورة القلم

مكية؛ وهي ٥٢ آية.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ﴾

٥ [١٧٤٤]قرئ {ن وَالْقَلَمِ} بالبيان والإدغام، وبسكون النون وفتحها وكسرها، كما في {ص} [ص: ١]. والمراد هذا الحرف من حروف المعجم. وأمّا قولهم: هو الدواة، فما أدري أهو وضع لغوي أم شرعي؟ ولا يخلو إذا كان اسمًا للدواة من أن يكون جنسًا أو علمًا؛ فإن كان جنسًا فأين الإعراب والتنوين، وإن كان علمًا فأين الإعراب؟ وأيهما كان فلا بد له من موقف في تأليف الكلام. فإن قلت: هو مقسم ١٠ به، وجب إن كان جنسًا أن تجرّه وتنوّنه، ويكون القسم بدواة منكرة مجهولة، كأنه قيل: ودواةٍ والقلم. وإن كان علمًا أن تصرفه وتجرّه، أو لا تصرفه وتفتحه للعلمية والتأنيث. وكذلك التفسير بالحوت؛ إما أن يراد نون من النينان، أو يجعل علمًا لليَهَموت الذي يزعمون، والتفسير باللوح من نور أو ذهب، والنهر في الجنة نحو ذلك.

١٥ [١٧٤٥]وأقسم بالقلم تعظيمًا له، لما في خلقه وتسويته من الدلالة على الحكمة العظيمة، ولما فيه من المنافع والفوائد التي لا يحيط بها الوصف.

[١٧٤٦]{وَمَا يَسْطُرُونَ} وما يكتب من كَتب. وقيل: ما يسطره الحفَظة. وما موصولة أو مصدرية. ويجوز أن يراد بالقلم أصحابه فيكون الضمير في {يَسْطُرُونَ} لهم كأنه قيل: وأصحاب القلم ومسطوراتهم، أو وسطورهم؛ ويراد بهم كل ما يسطر، ٢٠ أو الحفظة.

2. Rabbinin nimeti sayesinde, cinli değilsin.

[1747] **Şayet** “بِنِعْمَةِ رَبِّكَ’deki Bâ neye taalluk ediyor ve mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Nefyederek (yani Peygamber’in öyle olmadığını bildirerek) مَجْنُونٍ (cinli) kelimesine taalluk ediyor. Tıpkı senin isbat ederek (yani olumlayarak) *ente bi-ni‘meti’llâhi ‘âkıl*[un] sözünde, *âkıl*[un] (akıllı) kelimesine taalluk ettiği gibi. Bu konuda ‘var veya yok olduğunu’ bildirmesi eşittir. Tıpkı *darabe zeydun ‘amr*[an] (Zeyd, Amr’ı dövdü.) ve *mâ darabe zeydun ‘amr*[an] (Zeyd Amr’ı dövmedi.) sözünde eşit olduğu gibi; yani fiili tek bir *i‘mâl* ile müsbet ve menfî olarak amel ettiriyorsun. Mahalli hâl olarak nasb olup bir bakıma şöyle buyurmuş oluyor: “Sen cinli değilsin! Ve senin bundan selâmette olman sana nimet olarak verilmiştir.” Bâ, مجنون kelimesinin, öncesinde amel etmesini engellemez; çünkü o nefyi tekit etmek için gelmiş zâid bir harftir. Maksat Mekke kâfirlerinin düşmanlık ve hased ile Hz. Muhammed’e nispet ettikleri şeyin (aklen) uzak olduğunu, Allah’ın lutfuyla, nübüvvete ehil olmak için gerekli olan akıl ve zekâ kuvvetinde yüksek bir mevkide bulunduğunu bildirmektir.

3. Bitmez tükenmez bir mükâfat var senin için.

[1748] Müşriklerin bu eziyetlerine tahammül etmen, bu uğurda karşılaştığın acılara göğüs gerip bunlara sabretmene karşılık, “sana bitmez tükenmez bir ecir” ve sevap “vardır.” Tıpkı “Ardı arkası kesilmeyen bir ‘ver’gi olarak...” [Hûd 11/108] âyetindeki gibi. Veya *minnet* edilmeyecek; başına kakılmayacak bir ecir. Çünkü o sana amelinin gereği olarak verilen bir ‘sevap’tır, karşılıksız ‘lutuf’ değildir. Lutuflar başa kakılabilir; ama amellerin karşılığı böyle yapılamaz.

4. Sen gerçekten muazzam bir yaradılışa sahipsin...

[1749] Kavminin eziyetlerine karşı sabrının büyüklüğü, onlara muhalefetinin en güzel şekilde olması ve rıfk ile muamele etmesi sebebiyle Allah onun ahlâkını yüceltmektedir ki bu, Allah’ın, “(Resulüm!) Sen affı benimse, mârufu emret ve cahillerden yüz çevir” [A‘râf 7/199] sözüyle emrettiği ahlâk idi.

[1750] Rivayete göre Sa‘d b. Hişâm, Hz. Âişe’ye (v. 58/678) Peygamber’in (s.a.) ahlâkını sorunca o şöyle cevap vermiş: “Onun ahlâkı Kur’ân idi; sen Kur’ân okumuyor musun? ‘Şu müminler kesinlikle felâha ermişlerdir ki…’ [Mü’minûn 23/1] diye başlayan sûreyi oku!” [*Ahmed b. Hanbel*, XLII, 183]

5. O hâlde, sen de göreceksin yakında, onlar da görecek
6. hanginizin, aklından zoru olduğunu!..

٢-﴿مَا أَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ﴾

[١٧٤٧]فإن قلت: بم يتعلق الباء في {بِنِعْمَةِ رَبِّكَ}، وما محله؟ قلت: يتعلق بـ{مَجْنُونٍ} منفيًا، كما يتعلق بعاقل مثبتًا في قولك: أنت بنعمة الله عاقل، مستويًا في ذلك الإثبات والنفي استواءَهما في قولك: ضرب زيد عمرًا، وما ضرب زيد عمرًا؛ ٥ تعمِل الفعل مثبتًا ومنفيًا إعمالًا واحدًا؛ ومحله النصب على الحال، كأنه قال: ما أنت بمجنون منعمًا عليك بذلك. ولم تمنع الباء أن يعمل {مَجْنُونٍ} فيما قبله، لأنها زائدة لتأكيد النفي. والمعنى استبعاد ما كان ينسبه إليه كفار مكة عداوة وحسدًا، وأنه من إنعام الله عليه بحصافة العقل والشهامة التي يقتضيها التأهيل للنبوّة بمنزلة.

٣-﴿وَإِنَّ لَكَ لَأَجْرًا غَيْرَ مَمْنُونٍ﴾

١٠ [١٧٤٨]{وَإِنَّ لَكَ} على احتمال ذلك وإساغة الغصة فيه والصبر عليه {لأجْرًا} لثوابًا {غَيْرَ مَمْنُونٍ} غير مقطوع، كقوله {عَطَاءً غَيْرَ مَجْذُوذٍ} [هود: ١٠٨]. أو {غَيْرَ مَمْنُونٍ} عليك به، لأنّه ثواب تستوجبه على عملك، وليس بتفضل ابتداء؛ وإنما تُمَنُّ الفواضل لا الأجور على الأعمال.

٤-﴿وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾

١٥ [١٧٤٩]استعظم خلقه لفرط احتماله الْمُمِضات من قومه وحسن مخالفته ومداراته لهم. وقيل: هو الخلُق الذي أمره الله تعالى به في قوله تعالى {خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ} [الأعراف: ١٩٩].

[١٧٥٠]وعن عائشة رضي الله عنها: أن سعيد بن هشام سألها عن خلق رسول الله ﷺ فقالت: كان خلقه القرآن، ألست تقرأ القرآن {قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ} [المؤمنون: ٢٠ ١-١١].

٥-﴿فَسَتُبْصِرُ وَيُبْصِرُونَ﴾

٦-﴿بِأَيِّكُمُ الْمَفْتُونُ﴾

[1751] (Dilde; "sınanmış" anlamına gelen) مَفْتُون kelimesi, burada "aklından zoru olan (cinli)" demektir; zira *cinli* kimse cinnet ile "imtihan edilmekte"dir. Veya Araplar deliliğin cin çarpması sonucu oluştuğunu iddia ettikleri, aralarındaki delilere *füttân* (mfr. *fâtin*) dedikleri için... -Bu durumda (بأيّكم'daki) Bâ zâittir.- Veya مَفْتُون *ma'kûl* ve *meclûd* gibi mastardır; yani hanginiz*de*ymiş bakalım bu deli*lik*!? Veya ikinizden hangi grup deliymiş bakalım; müminler grubu mu kâfirler grubu mu!? Yani bu isme müstahak kimseler hangi grubun içindeymişler bakalım!? Bu ifadede Ebû Cehl [Amr] b. Hişâm (v. 2/624), Velîd b. Muğîre (v. 1/622) ve benzerlerine tariz vardır. Tıpkı "(Ey Salih!) Yalancı şımarık kimmiş yarın öğrenecekler!.." [Kamer 54/26] âyetindeki gibi.

7. Yolundan sapanları en iyi senin Rabbin bilir! Doğru yolda gidenleri en iyi bilen de O'dur.

[1752] Delileri yani Allah "yolundan sapanları" gerçek bir bilişle "en iyi senin Rabbin bilir!" Akıllı olanları "en iyi bilen de O'dur" ki, onlar da hidâyete erenlerdir. Veya ifade; "Her iki grubun alacağı karşılığı da en iyi bilen O'dur" anlamında bir tehdit ve vaattir.

8. Öyleyse, yalanlayanlara itaat etme!
9. İstiyorlar ki taviz veresin… O zaman onlar da taviz vereceklerdir.

[1753] "Öyleyse, yalanlayanlara itaat etme!" sözü, Hz. Peygamber'in onlara uymama ve karşı gelme konusundaki azmini harekete geçirmek ve bileylemek içindir. Peygamber'in (s.a.) bir müddet Allah'a, bir müddet de kendi ilâhlarına kulluk etmesini istiyorlar, böylece onu ilâhların vereceği zarardan koruyacaklarını düşünüyorlardı.

[1754] "Sen taviz veresin", yumuşak davranasın, alttan alasın… "Onlar da taviz vereceklerdir." **Şayet** "فَيُدْهِنُونَ cümlesi niçin merfû' yapıldı da gizli أنْ ile mansûb yapılmadı; oysa temennînin cevabıdır?" **dersen şöyle derim:** Burada başka bir yol izlenmiş, فهم يدهنون (onlar taviz vereceklerdir) anlamında mahzuf bir müptedanın haberi yapılmıştır. Tıpkı فَمَنْ يُؤْمِنْ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ بَخْساً وَلَا رَهَقاً ("…Artık kim Rabbine iman ederse, ne yaptığı iyiliklerin eksiltileceğinden korkar ne de üzerine kötülüklerinden fazlasının yükleneceğinden..." [Cinn 72/13]) [âyetindeki gibi.] Mâna şöyledir: İstediler ki sen taviz veresin… O zaman onlar da taviz vereceklerdir. Veya senin taviz vermeni istediler; çünkü onlar şu anda senin taviz vermeni umarak taviz veriyorlar. Sîbeveyhi (v. 180/796), "Hârûn, bu kelimenin Mushafların birinde وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُوا şeklinde[1] olduğunu iddia etmiştir." demiştir.

1 Yani "İstiyorlar ki sen taviz veresin de kendileri de taviz versinler." / ed.

[١٧٥١] {الْمَفْتُونُ} المجنون، لأنه فتن -أي مُحن- بالجنون. أو لأن العرب يزعمون أنه من تخبيل الجن، وهم الفُتّان للفُتّاك منهم؛ -والباء مزيدة-. أو المفتون مصدر كالمعقول والمجلود؛ أي بأيكم الجنون، أو بأي الفريقين منكم الجنون، أبفريق المؤمنين أم بفريق الكافرين، أي في أيهما يوجد من يستحق هذا الاسم؟! وهو تعريض ٥ بأبي جهل بن هشام والوليد بن المغيرة وأضرابهما. وهذا كقوله تعالى {سَيَعْلَمُونَ غَدًا مَنِ الْكَذَّابُ الْأَشِرُ} [القمر: ٢٦].

٧-﴿إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ﴾

[١٧٥٢] {إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ} بالمجانين على الحقيقة، وهم الذين ضلوا عن سبيله {وَهُوَ أَعْلَمُ} بالعقلاء، وهم المهتدون. أو يكون وعيدًا ووعدًا، وأنه أعلم بجزاء ١٠ الفريقين.

٨-﴿فَلَا تُطِعِ الْمُكَذِّبِينَ﴾

٩-﴿وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ﴾

[١٧٥٣] {فَلَا تُطِعِ الْمُكَذِّبِينَ} تهييج وإلهاب للتصميم على معاصاتهم. وكانوا قد أرادوه على أن يعبد الله مدة، وآلهتهم مدة، ويكفّوا عنه غوائلهم.

١٥ [١٧٥٤] {لَوْ تُدْهِنُ} لو تلين وتصانع {فَيُدْهِنُونَ}. فإن قلت: لم رفع {فَيُدْهِنُونَ} ولم ينصب بإضمار أن وهو جواب التمني؟ قلت: قد عدل به إلى طريق آخر، وهو أن جعل خبر مبتدأ محذوف، أي فهم يدهنون، كقوله تعالى {فَمَنْ يُؤْمِنْ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ} [الجن: ١٣] على معنى: ودوا لو تدهن فهم يدهنون حينئذٍ. أو ودوا إدهانك فهم الآن يدهنون؛ لطمعهم في إدهانك. قال سيبويه: وزعم هرون أنها في بعض المصاحف ٢٠ «ودوا لو تدهن فيدهنوا».

10. Evet, itaat etme and içip duran hiçbir ‘adi’ye;
11. sürekli ayıplayan laf getirip götürene;
12. hayrı engelleyip duran saldırgan günahkâra;
13. kendisi dakmanın teki olduğu hâlde insana üstten bakana;
14. sırf mal-mülk ve evlât sahibi olmuş diye...
15. Âyetlerimiz kendisine okunduğunda; “Öncekilerin masalları!” diyene...

[1755] حَلَّافٍ ‘gerçek yalan her konuda yemin edip duran’ demektir. Yemini alışkanlık hâline getirenleri bundan menetmeye bu ifade kâfidir. Tıpkı “Yeminlerinizde Allah’ın adını anarak iyilik etmeye, fenalıktan sakınmaya ve insanların arasını bulmaya (bu yemini) engel kılmayın!” [Bakara 2/224] âyetindeki gibi. مَهِينٍ (adi) “azlık ve değersizlik” anlamındaki *mehânet*ten gelir; görüş ve temyiz kabiliyetindeki azlığı -veya çok yalancı oluşu- kastedilmektedir; zira böyle biri insanlar yanında hakir ve değersizdir. هَمَّازٍ ‘çok ayıplayan, çokça kusur bulan’ demektir. Hasan-ı Basrî’den şöyle nakledilmiştir: “İnsanların arkasından ağız büker.” مَشَّاءٍ بِنَمِيمٍ ‘insanların arasını bozan, kovuculuk yapmak ve aralarını bozmak için bir kavimden diğerine söz nakledip duran’ demektir. نميم ve *nemîme* kovuculuk yapmaktır. Arap’ın biri bana şu şiiri okumuştu:

(Ey ateş!) Kovuculuğun alevi gibi alevlen;
Zehrâ’nın, (komşusu Temîme’ye) götürdüğü söz gibi alevlen!

[1756] مَنَّاعٍ لِلْخَيْرِ cimri demektir; *hayr* da mal anlamınadır. Veya ailesine hayrı -yani İslâm’ı- yasaklayan demektir; o zaman, ‘yasakladığı’ (hayır) zikredilmiş, ‘yasak koydukları’ (ailesi) zikredilmemiş ve âdeta *mennâ‘in mine’l-hayri* (hayrı engelleyip duran) buyrulmuş olur.

[1757] Burada kastedilenin Velîd b. Muğîre el-Mahzûmî olduğu söylenir. Zengin birisiydi, on tane oğlu vardı. Onlara ve akrabalarına: “Sizden kim İslâm’a girerse ona iyilik ve ihsanda bulunmayacağım!” derdi. -Bu görüş İbn Abbas’tan gelmiştir.- Yine ondan; kastedilenin Ebû Cehl olduğu nakledilmiştir. Mücâhid’den (v. 103/721), Esved b. Abdiyeğûs olduğu; Süddî’den (v. 127/745) ise Ahnes b. Şerîk olduğu nakledilmiştir. O aslen Sakîflidir, ancak Zühre kabilesinden sayılmakta, onların arasında bulunmaktadır, kendisine işbu sebeple زَنِيمٍ (*dakma*)[1] denilmiştir.

[1758] مُعْتَدٍ zulümde haddi aşan, اَثِيمٍ çok günah işleyen, عُتُلٍّ de katı, kaba demektir. “Kaba ve katı bir şekilde sevk etti.” demek olan *‘atele*den gelir. بَعْدَ ذٰلِكَ (bundan sonra), yani sayılan bütün bu kötülük ve kusurlarından başka, bir de “dakma” yani kendisini babasından başkasına nispet eden biri!..

1 Soyu-sopu belli olmadığı hâlde, bir aile tarafından nesebe geçirilmiş (takılmış, takma) kimse. / ed.

١٠-﴿وَلا تُطِعْ كُلَّ حَلافٍ مَهِينٍ﴾

١١-﴿هَمَّازٍ مَشَّاءٍ بِنَمِيمٍ﴾

١٢-﴿مَنَّاعٍ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ أَثِيمٍ﴾

١٣-﴿عُتُلٍّ بَعْدَ ذَلِكَ زَنِيمٍ﴾

١٤-﴿أَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَبَنِينَ﴾

١٥-﴿إِذَا تُتْلَى عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الأَوَّلِينَ﴾

[١٧٥٥] {حَلاَّفٍ} كثير الحلف في الحق والباطل. وكفى به مزجرة لمن اعتاد الحلف. ومثله قوله تعالى {وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لأَيْمَانِكُمْ} [البقرة: ٢٢٤]. {مَهِينٍ} من المهانة، وهي القلة والحقارة، يريد القلة في الرأي والتمييز. أو أراد الكذاب لأنه حقير عند الناس. {هَمَّازٍ} عيّاب طعّان. وعن الحسن: يلوي شدقيه في أقفية الناس. {مَشَّاءٍ بِنَمِيمٍ} مضرب نقال للحديث من قوم إلى قوم على وجه السعاية والإفساد بينهم. والنميم والنميمة: السعاية، وأنشدني بعض العرب:

تَشَبَّبِي تَشَبُّبَ النَّمِيمَهْ ❁ تَمْشِي بِهَا زَهْرًا إِلَى تَمِيمَهْ

[١٧٥٦] {مَنَّاعٍ لِلْخَيْرِ} بخيل. والخير المال. أو مناع أهلَه الخير -وهو الإسلام- فذكر الممنوع منه دون الممنوع، كأنه قال: مناع من الخير.

[١٧٥٧] قيل: هو الوليد بن المغيرة المخزومي؛ كان موسرًا، وكان له عشرة من البنين، فكان يقول لهم ولُحْمته: "من أسلم منكم منعتُه رفدي"، -عن ابن عباس-. وعنه: أنه أبو جهل. وعن مجاهد: الأسود بن عبد يغوث. وعن السدي: الأخنس بن شَريق، أصله في ثقيف وعداده في زهرة، ولذلك قيل: {زَنِيمٍ}.

[١٧٥٨] {مُعْتَدٍ} مجاوز في الظلم حدَّه. {أَثِيمٍ} كثير الآثام. {عُتُلٍّ} غليظ جاف، من عتَله، إذا قاده بعنف وغلظة. {بَعْدَ ذَلِكَ} بعدما عدّ له من المثالب والنقائص. {زَنِيمٍ} دعيّ.

[1759] Hassân [b. Sâbit r.a.; v. 60/680] şöyle demiştir:

Hâşimoğullarının gerisinde soysuzun tekisin!
Süvarinin, terkisine koyduğu o tek kadeh gibi!..

[1760] Velîd aslen Kureyşli olmayıp, bu kabileye nispet edilmiştir. Babası onu on sekiz yaşından sonra evlat edinmişti.[1] Şöyle de denilmiştir: Annesi zina etmişti ve o bunu bu âyet ininceye kadar bilmiyordu. Allah Teâlâ onun kabalığını ve soysuzluğunu en büyük ayıbı olarak saymış oldu; çünkü tabiatı katı ve kaba olunca kalbi de katılaşmış ve her tür masiyete cüret etmiş olacaktır. Ve genellikle *insanın tohumu pis olunca ondan neş'et eden şey de pis olur.* Nitekim [iddiaya göre][2] Peygamber (s.a.), "Veled-i zinâ da, oğlu da, oğlunun oğlu da cennete giremez!" buyurmuş.

[1761] بَعْدَ ذٰلِكَ ifadesi, ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذينَ اٰمَنُوا ("*Ayrıca*, iman edip..." [Beled 90/17]) âyetindeki ثُمَّ gibidir. Hasan-ı Basrî, yerme mânası vermek için ref' ile *'utüll^{ün}* okumuştur. Bu kıraat, بعد ذلك'nin delâlet ettiği mânayı güçlendirmektedir. زَنِيم "keçinin boğazındaki deriden kesilip sallanır vaziyette bırakılan parça" anlamındaki *zeneme*den gelir; çünkü o, ailesinden başkasına yamanmış bir fazlalık idi!

[1762] "Sırf mal-mülk sahibi olmuş diye." Bu ifade, "itaat etme" [10] cümlesine bağlıdır; yani bu kadar kötü vasfı varken, malı var diye itaat etme buna! Yani zenginliği ve dünyadan nasibinin çokluğu sebebiyle itaat etme! Şu mânada olmak üzere sonrasına bağlanması da caizdir: "Mal sahibi kılındığı ve oğlan çocuklarıyla desteklendiği için *âyetlerimizi yalanladı*." أَنْ كَانَ'de إذا'nın cevabı olan قال amel etmez -çünkü şarttan sonrası, öncesinde amel etmez- ancak cümlenin delâlet ettiği 'yalanlama' anlamı amel eder.[3]

[1763] Ayrıca (أَنْ كَانَ), istifham üzere *e-en kâne* şeklinde de okunmuştur; yani mal ve çocuk sahibi oldu diye mi yalanladı?! Veya mal sahibi oldu diye mi ona itaat edeceksin?! Zübeyrî (v. 236/851) ise, Nâfi'den (v. 169/785) kesreyle ve muhatap için olan şart ile *in kâne* diye rivayet etmiştir; yani yemin edip duran hiç kimseye zenginliğini şart koşarak itaat etme; çünkü kâfire zenginliği sebebiyle itaat ettiğinde,

---

1 *İdde'âhu ebûhu* ifadesi "Babası onu evlat edinmişti." şeklinde değil de "... nesebine geçirmişti" şeklinde anlaşılırsa, o zaman gerçek babası olduğu hâlde, nesebine geçirme işini sonradan yapmış olduğu anlaşılır; ancak evlatlık edinmiş ise, bu durumda adı sanı bilinmeyen başka bir kişinin çocuğu olmuş olur. / ed.

2 Dinin ruhuna ve 'sorumluluğun şahsiliği' ilkesine aykırı bir rivayet. Ancak dinî itikadî bir hüküm olarak değil de 'gayrimeşru ilişkilerin vahametini anlatmak üzere, etkileyici bir vaaz' ifadesi olarak düşünülebilir. / ed.

3 Yani "malvarlığına ve evlâtlarına dayanarak *'öncekilerin masalları!' dedi."* -şeklinde değil de- "... dayanarak *yalanladı*." / ed.

[١٧٥٩]قال حسان:

وَأَنْتَ زَنِيمٌ نِيطَ فِي آلِ هَاشِمٍ ❁ كَمَا نِيطَ خَلْفَ الرَّاكِبِ الْقَدَحُ الْفَرْدُ

[١٧٦٠]وكان الوليد دعِيًّا في قريش ليس من سِنْخهم، ادعاه أبوه بعد ثمان عشرة من مولده. وقيل: بغت أمّه، ولم يعرف حتى نزلت هذه الآية. جعل جفاءه ودعوته أشد مَعايبه، لأنه إذا جفا وغلُظ طبعه، قسا قلبه واجترأ على كل معصية؛ ولأن الغالب أن النطفة إذا خبثت خبث الناشئ منها. ومن ثم قال رسول الله ﷺ: لا يدخل الجنة ولد الزنا ولا ولده ولا ولد ولده!

[١٧٦١]و{بَعْدَ ذَلِكَ} نظيرُ ثم في قوله {ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا} [البلد: ١٧]. وقرأ الحسن: «عتلٌّ»، رفعًا على الذم، وهذه القراءة تقوية لما يدل عليه بعد ذلك. والزنيم من الزنمة، وهي الهنة من جلد الماعزة، تقطع فتخلى معلقة في حلقها، لأنه زيادة معلقة بغير أهله.

[١٧٦٢]{أَن كَانَ ذَا مَالٍ} متعلق بقوله {وَلَا تُطِعْ}، يعني ولا تطعه مع هذه المثالب، لأن كان ذا مال، أي ليساره وحظه من الدنيا. ويجوز أن يتعلق بما بعده، على معنى: لكونه متمولًا مستظهرًا بالبنين كذَّب بآياتنا. ولا يعمل فيه {قَالَ} الذي هو جواب {إِذَا}، لأن ما بعد الشرط لا يعمل فيما قبله؛ ولكن ما دلت عليه الجملة من معنى التكذيب.

[١٧٦٣]وقرئ «أأن كان»، على الاستفهام، على: إلا لأن كان ذا مال وبنين كذب؛ أو أتطيعه لأن كان ذا مال؟! وروى الزبيري عن نافع «إن كان»، بالكسر والشرط للمخاطب، أي لا تطع كل حلاف شارطًا يساره؛ لأنه إذا أطاع الكافر لغناه،

itaat etmek için âdeta zenginliği şart koşmuş gibi olmaktadır. Burada şartı muhataba yönlendirmek, لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ ("*belki* düşünüp ders çıkarır" [Tāhâ 20/44]) âyetindeki *teraccî*nin muhataba yönlendirilmesi gibidir.[1]

16. Yakında damgalay(ıp kır)acağız o koca burnu!..

5 [1764] Yüz, vücudun en değerli yeridir. Burun da önde olması sebebiyle yüzün en değerli yeridir. Bu sebeple onu izzet ve hamiyyet yeri olarak görmüşler ve ondan *el-enefet*[u] (izzet, hamiyet) kelimesini türetmişler; "Şeref burundadır.", "İzzetini korudu.", "Falanca şereflidir." demişlerdir. Zelil kimse için de "Burnu kırıldı.", "Burnu yere sürtüldü." derler ve "Burun 10 üzerine damga vurmak" tabiriyle zillet ve alçaklığın zirvesini ifade ederler. Zira yüzdeki bir alâmet, utanç ve alçaklık vesilesidir. Bir de bu alâmet, yüzün en şerefli yerinde olursa nasıl olur?! Abbas (r.a.) (v. 32/653) develerinin yüzlerine damga vurmuştu. Peygamber (s.a.) ona "Yüzlerin şerefini koruyun!" buyurdu. O da bunun üzerine, damgayı develerin arka baldırla- 15 rına vurdu [Benzer bir rivayet: *Müslim*, "Libâs", 108]. خُرْطُوم lafzında[2] hafife alma ve alçaltma vardır. Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: Kıyamet günü onu çirkinleştirici bir alâmetle damgalayacağız; diğer kâfirlerden bununla ayrılacak. Tıpkı Peygamber'e (s.a.) diğerlerinden ayrılacak derecede büyük bir düşmanlık yaptığı gibi. Söylendiğine göre; Bedir günü burnuna bir kılıç 20 darbesi almış ve burnunun üzerinde iz kalmıştır. Şöyle bir mâna da verilmiştir: Onu iki dünyada da bu tahkir ile teşhir edeceğiz; onun bu hâli, burnun üzerindeki damga gibi asla gizli kalmayacak. Nadr b. Şümeyl'den (v. 204/820) şöyle nakledilmiştir: خُرْطُوم şarap demektir; âyet "Onu şarap içmesi sebebiyle cezalandıracağız!" anlamındadır. Bu, tekellüf barındıran 25 zorlama bir görüştür. Şaraba خُرْطُوم denildiği gibi *sülâfe* de denmiştir; çünkü üzüm sıkılınca ilk çıkan odur veya o genizde uçuştuğu için [خُرْطُوم denilmiştir.]

17. Vaktiyle o bahçe sahiplerini sınadığımız gibi bunları da sınamaktayız. Hani, 'sabahleyin oranın ürününü mutlaka kaldıracaklarına' and içmişlerdi.

30 **18. ('Allah'ın izniyle' gibi) bir istisna da yapmıyorlardı!..**

19. Ama uyurlarken, senin Rabbin tarafından gönderilen bir saran (tayfun) bahçeyi sardı

20. da, kapkara bir 'anız'a döndü orası!..

21. Sabahleyin birbirlerine seslendiler;

---

1 Yani "belki" diyen Allah değildir; *tereccî* Mûsâ ve Hârûn'a yönlendirilmekte, onlara ceberut firavun karşısında *umut* aşılanmaktadır. Âyetin tamamı şöyledir. فَقُولَا لَهُ قَوْلاً لَيِّناً لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ اَوْ يَخْشَى ("Ve ona yumuşak söz söyleyin; belki düşünüp ders çıkarır ya da saygılı olur.") / ed.

2 Yani burun anlamında *enf* yerine خُرْطُوم denmesinde… / ed

فكأنه اشترط في الطاعة الغنى. ونحو صرف الشرط إلى المخاطب صرف الترجي إليه في قوله تعالى {لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ} [طه: ٤٤].

١٦-﴿سَنَسِمُهُ عَلَى الْخُرْطُومِ﴾

[١٧٦٤]الوجه أكرم موضع في الجسد، والأنف أكرم موضع من الوجه لتقدمه له، ولذلك جعلوه مكان العز والحمية، واشتقوا منه الأنفة وقالوا: الأنف في الأنف، وحمى أنفه، وفلان شامخ العرنين. وقالوا في الذليل: جدع أنفه، ورغم أنفه؛ فعبر بالوسم على الخرطوم عن غاية الإذلال والإهانة، لأن السِّمة على الوجه شينٌ وإذالة، فكيف بها على أكرم موضع منه؟ ولقد وسم العباس أباعره في وجوهها، فقال له رسول الله ﷺ: أكرموا الوجوه! فوسمها في جواعرها. وفي لفظ «الخرطوم» استخفاف به واستهانة. وقيل: معناه سنعلمه يوم القيامة بعلامة مشوهة، يبين بها عن سائر الكفرة، كما عادى رسول الله ﷺ عداوة بان بها عنهم. وقيل: خطم يوم بدر بالسيف فبقيت سمة على خرطومه. وقيل: سنشهره بهذه الشتيمة في الدارين جميعًا، فلا تخفى، كما لا تخفى السمة على الخرطوم. وعن النضر بن شميل: أن الخرطوم الخمر، وأن معناه: سنحده على شربها وهو تعسف. وقيل للخمر الخرطوم، كما قيل لها السلافة. وهي ما سلف من عصير العنب. أو لأنها تطير في الخياشيم.

١٧-﴿إِنَّا بَلَوْنَاهُمْ كَمَا بَلَوْنَا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ إِذْ أَقْسَمُوا لَيَصْرِمُنَّهَا مُصْبِحِينَ﴾

١٨-﴿وَلا يَسْتَثْنُونَ﴾

١٩-﴿فَطَافَ عَلَيْهَا طَائِفٌ مِنْ رَبِّكَ وَهُمْ نَائِمُونَ﴾

٢٠-﴿فَأَصْبَحَتْ كَالصَّرِيمِ﴾

٢١-﴿ فَتَنَادَوْا مُصْبِحِينَ﴾

22. "Ürünü kaldıracaksanız, erkenden mahsulünüzün başına gidin!" diye...

23. Ve yola koyuldular... Aralarında fısıldaşıyorlardı:

24. "Sakın, bahçede düşkünün biri yanınıza gelmesin!" diye...

5 [1765] "Vaktiyle o bahçe sahiplerini sınadığımız gibi bunları" yani Mekkelileri "de" Peygamber'in (s.a.) bedduası sebebiyle "sınamakta;" kıtlık ve açlık belâsına uğratmakta"yız."

[1766] Bahçe sahipleri; *namaz - niyaz* ehli bir topluluk idi. Bahçe de babalarına aitti. San'a'nın iki fersah altında idi. (Baba) ondan senelik azığını
10 alır, kalanını tasadduk ederdi. Tırpanın kesmediği mahsulleri, yığınların alt tarafını, toplama zamanından sonraya kalan üzümleri, ürünler toplandıktan sonra ağacın altına serilen serginin üzerinde kalan meyveleri yoksullara bırakırdı. Böylece onlar için çokça meyve toplanırdı. Adam ölünce oğulları, "Babamızın yaptığı gibi yaparsak dara gireriz; çünkü bizim kalabalık ailele-
15 rimiz var." dediler. "Sabahın alaca karanlığında" yoksullardan gizlice "bağın meyvelerini toplayacaklarına" yemin ettiler. Yemin ederken ***in*** *şâallāh*[u] (Allah dilerse.) demiyorlardı. Allah da bahçelerini yaktı! -Bunların İsrâiloğullarından olduğu da söylenmiştir.-

[1767] مُصْبِحِين "sabaha girerlerken; erkenden" demektir.

20 [1768] "İstisna etmiyorlardı", yani ***in*** *şâallāh*[u] (Allah diler*se*.) demiyorlardı. **Şayet** "Neden *istisnâ* diye isimlendirildi, oysa o *şart*tır?" **dersen şöyle derim:** Çünkü o istisnanın yaptığı işi yerine getirmektedir; zira senin, "Allah dilerse çıkacağım." sözünle "Ancak Allah dilerse çıkacağım." sözünün anlamı birdir.

[1769] "Saran" bir belâ -veya helâk- "bahçeyi sardı!" Tıpkı "Nitekim
25 ürünü çepeçevre (afetle) kuşatıldı!" [Kehf 18/42] âyetindeki gibi. (طائفٌ) *tayf*[un] şeklinde de okunmuştur.

[1770] "Kapkara bir *'anız'a* döndü orası!.." Meyveleri helâk olduğu için hasat edilmiş gibi oldu. صَرِيم'in "gece" anlamında olduğu da söylenmiştir; yani yandı ve simsiyah kesildi. "Gündüz" anlamında olduğu da söylenmiş-
30 tir; yani kurudu ve yeşilliği gitti veya orada bir şey kalmadı. Araplar bardağı boşaltan biri için *beyyada'l-inâe* derler. صَرِيم'in kum anlamında olduğu da söylenmiştir. صَارِيمين "hasad edenler" demektir.

[1771] **Şayet** "[أُغْدُواعلى حَرْثِكم yerine] *'uğdû ilâ harsikum* denilse olmaz mıydı? *'Alâ'*nın anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bahçeye gidiş, hasad etmek ve
35 kesmek için olunca *ğudüvv*[en] *'alâ* diye ifade edilmiştir. Tıpkı *ğadâ 'aleyhimü'l-'adüvv*[u] (Sabahleyin düşman *üzerlerine* baskın yaptı!) sözünde olduğu gibi.

٢٢-﴿أَنِ اغْدُوا عَلَى حَرْثِكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَارِمِينَ﴾
٢٣-﴿فَانْطَلَقُوا وَهُمْ يَتَخَافَتُونَ﴾
٢٤-﴿أَنْ لا يَدْخُلَنَّهَا الْيَوْمَ عَلَيْكُمْ مِسْكِينٌ﴾

[١٧٦٥] {إِنَّا بَلَوْنَا} أهل مكة بالقحط والجوع بدعوة رسول الله ﷺ عليهم، {كَمَا بَلَوْنَا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ}.

[١٧٦٦] وهم قوم من أهل الصلاة؛ كانت لأبيهم هذه الجنة دون صنعاء بفرسخين، فكان يأخذ منها قوت سنته ويتصدق بالباقي، وكان يترك للمساكين ما أخطأه المِنجَل، وما في أسفل الأكداس وما أخطأه القطاف من العنب، وما بقي على البساط الذي يبسط تحت النخلة إذا صرمت، فكان يجتمع لهم شيء كثير، فلما مات قال بنوه: إن فعلنا ما كان يفعل أبونا ضاق علينا الأمر ونحن أولو عيال. فحلفوا لَيصرمنَّها مصبحين في السدف خفية عن المساكين، ولم يستثنوا في يمينهم، فأحرق الله جنتهم. وقيل: كانوا من بني إسرائيل.

[١٧٦٧] {مُصْبِحِينَ} داخلين في الصبح مبكرين.

[١٧٦٨] {وَلَا يَسْتَثْنُونَ} ولا يقولون إن شاء الله. فإن قلت: لم سمي استثناء، وإنما هو شرط؟ قلت: لأنه يؤدي مؤدى الاستثناء، من حيث إن معنى قولك "لأخرجنّ إن شاء الله"، و"لا أخرج إلا أن يشاء الله" واحد.

[١٧٦٩] {فَطَافَ عَلَيْهَا} بلاء أو هلاك {طَآئِفٌ}، كقوله تعالى {وَأُحِيطَ بِثَمَرِهِ} [الكهف: ٤٢]. وقرئ «طيف».

[١٧٧٠] {فَأَصْبَحَتْ كَالصَّرِيمِ} كالمصرومة، لهلاك ثمرها. وقيل: الصريم الليل، أي احترقت فاسودّت. وقيل: النهار، أي يبست وذهبت خضرتها، أو لم يبق شيء فيها؛ من قولهم: بيّض الإناء، إذا فرغه. وقيل: الصريم الرمال. {صَارِمِينَ} حاصدين.

[١٧٧١] فإن قلت: هلا قيل اغدوا إلى حرثكم؛ وما معنى {على}؟ قلت: لما كان الغدوّ إليه ليصرموه ويقطعوه كان غدوّا "عليه"، كما تقول: غدا عليهم العدوّ.

Ğudüvv kelimesinin tazmin yoluyla yönelme anlamını içermesi de mümkündür. Arapların *yuğdâ 'aleyhi bi'l-cefeneti ve yurâhu* (Sabah akşam ona tencereyle yemek getirilir.) demeleri gibi. Hasılı; "erkenden bağınıza doğru yönelin!"

[1772] يَتَخَافَتُونَ "aralarında gizliyorlardı." *Hafâ*, *hafete* ve *hafede* kelimelerinin üçü de gizlemek anlamındadır. Bundan hareketle yarasalara *hufdûd* denilmiştir.

[1773] ["Oraya kimse girmesin" anlamındaki] أنْ لا يَدْخُلَنَّها... ifadesindeki أن müfessiredir. İbn Mes'ûd (v. 32/653) gizli bir "diyorlardı" takdir ederek, أن'siz okumuştur; yani "Gizli gizli 'oraya kimse girmesin' diyorlardı!" Yoksulun girmesini yasaklamak, 'Aman buna imkân vermeyelim!' diye birbirlerine yasak koymaktır; yani yoksula imkân vermeyin ki bahçeye girmesin! Tıpkı "Seni bir daha burada görmeyeyim!" demen gibi.

25. Kimseye bir şey koklatmamaya kararlı, net bir tutumla erkenden gittiler.

[1774] حَرْد *haradeti's-senetü* (Bu sene bizi nimetlerinden menetti, kurak geçti.) ve *hâradeti'l-ibilu* (Develer, sütlerinden menettiler.) kullanımından alınmıştır. Âyetin anlamı şöyledir: (i) Fayda sağlamaktan âciz olarak değil de nekeslik *niyetiyle*[1] -yani *miskîne*[2] zarar verme, onu mahrum bırakma azmiyle- erkenden gittiler; oysa ona fayda sağlamaya pekala güçleri yetiyordu. Aslında bahçelerine, malları ellerinden alınmış muhtaç bir vaziyette, [yani] ellerinden; zarar ve mahrumiyet yaşamaktan başka bir şey gelmeyecek şekilde gidiyorlardı. *Miskîn*i yoksun bırakmak isterlerken, yoksunluk ve düşkünlüğü kendi üzerlerine çekmişlerdi! (ii) Veya bahçelerinin hayır ve faydalarına ermeye kādirken, bahçelerinden menedilmeye ve hayrını yok etmeye kādir olarak gittiler; yani yararlanmak yerine mahrumiyeti elde ederek gittiler. (iii) Veya "Erkenden mahsulünüzün başına gidin!" dedikleri sırada niyetleri bozulmuş bulunuyordu! Allah da; bahçelerinin, (mahsulünü) esirgeyip hayrından mahrum bırakmakla onları cezalandırdı da, *hars*a değil *harda*[3] gittiler! Bu durumda, قادرين kelimesi alay etmek için zıt anlamda söylenmiş bir söz olmaktadır; yani azmettikleri 'hasad ederken, *miskîn*i yoksun bırakma'ya kādir olarak gittiler![4] [Demek ki] على حَرْدٍ ifadesi قادرين'nin sılası değildir.

---

1 Yani kimseye bir şey koklatmamayı tasarlayarak... قادر kelimesi -buna göre- bilinen "kudretli" anlamında değil, "ölçüp biçen / tasarlayan, niyetli" anlamındadır. / ed.

2 *Miskîn*, "zavallı, düşkün, yoksulun da yoksulu" demektir; malî açıdan *fakir*den daha zor durumda olmayı ifade eder. / ed.

3 Yani *hasada* değil *kesada*... Bol mahsul beklerlerken, bir mezbelelikle karşılaştılar. / ed.

4 Çok kādirdiler... he he!.. O umdukları mahsulün yerinde yeller esiyordu; ne 'kādir'i!.. / ed.

ويجوز أن يضمن الغدوّ معنى الإقبال، كقولهم: يغدى عليه بالجفنة ويراح، أي فأقبلوا على حرثكم باكرين.

[١٧٧٢] {يَتَخَافَتُونَ} يتسارّون فيما بينهم. وخفى، وخفت، وخفد ثلاثتها في معنى الكتم؛ ومنه الخفدود للخفاش.

٥ [١٧٧٣] {أَنْ لا يَدْخُلَنَّهَا} أن مفسرة. وقرأ ابن مسعود بطرحها بإضمار القول، أي يتخافتون يقولون: لا يدخلنها. والنهي عن الدخول للمسكين نهيٌ لهم عن تمكينه منه، أي لا تمكنوه من الدخول حتى يدخل، كقولك: لا أرينَّك ههنا!

٢٥-﴿وَغَدَوْا عَلَى حَرْدٍ قَادِرِينَ﴾

[١٧٧٤]الحرد من حردت السنةُ، إذا منعت خيرها؛ وحردت الإبل إذا منعت ١٠ درّها. والمعنى: وغدوا قادرين على نكد، لا غير عاجزين عن النفع؛ يعني أنهم عزموا أن يتنكدوا على المساكين ويحرموهم وهم قادرون على نفعهم؛ فغدوا بحال فقر وذهابِ مال لا يقدرون فيها إلا على النكد والحرمان. وذلك أنهم طلبوا حرمان المساكين فتعجلوا الحرمان والمسكنة. أو وغدوا على محاردة جنتهم وذهاب خيرها قادرين، بدل كونهم قادرين على إصابة خيرها ومنافعها، ١٥ أي غدوا حاصلين على الحرمان مكان الانتفاع. أو لما قالوا اغدوا على حرثكم وقد خبثت نيتهم عاقبهم الله بأن حاردت جنتهم وحُرموا خيرها، فلم يغدوا على حرث وإنما غدوا على حرد. و{قَادِرِينَ} من عكس الكلام للتهكم، أي قادرين على ما عزموا عليه من الصرام وحرمان المساكين، و{عَلَى حَرْدٍ} ليس بصلة {قَادِرِينَ}.

[1775] حَرْد'ın *harad* (öfke) anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim *'alâ harad*[in] şeklinde de okunmuştur; yani güçleri sadece birbirlerine kin ve öfke duymaya yettiği hâlde gittiler erkenden. Tıpkı [30. âyetteki] "Birbirlerini kınıyorlardı." ifadesi gibi.

5 [1776] حَرْد'ın yönelmek ve sürat anlamında olduğu da söylenmiştir. *Haradtu hardeke* (Hızla sana yöneldim.) denir. Şair şöyle demiştir:

> Sel yöneldi ve Allah'ın emriyle geldi!
> Süratle gidiyor meyveli bahçeye.

Katā hırâd[ün] "sür'atli bağırtlak kuşları" demektir. Yani bahçelerine doğru
10 hızla ve sevinç içinde erkenden yola çıktılar. Kendilerine göre işi yapabileceklerini düşünüyorlardı. "Bizim onu toplamaya ve yoksulların ondan istifade etmesini engellemeye gücümüz yeter" diyorlardı.

[1777] حَرْد'ın bahçenin özel ismi olduğu da söylenmiştir; yani -kendilerince- 'ürünlerini toplamaya *kādir'* olarak -veya 'mahsulü devşirme' ve
15 '(miskîni) mahrum bırakma' arzularının gerçekleşmesini *takdir* ederek- söz konusu bahçeye doğru erkenden yola çıktılar.

26. Ama orayı gördüklerinde şöyle dediler: "Herhâlde yanlış bir yere geldik!"

27. "Aksine, düpedüz mahrum bırakılmışız!.."

20 [1778] Oraya varıp bahçenin helâk olduğunu görünce ilk önce "Herhâlde yanlış bir yere geldik!" Bahçemizi kaybettik, bizim bahçemiz burası değil! "dediler." Biraz düşünüp bahçelerinin burası olduğunu anlayınca "Aksine, düpedüz mahrum bırakılmışız!" Kendi kendimize yaptığımız kötülükten dolayı bahçenin hayrından mahrum bırakılmışız, dediler.

25 **28. En dengeli olanları dedi ki: "Dememiş miydim Ben size: '(Allah'ı) tenzih ve takdis etsenize'?!"**

29. "Rabbimizi tenzih ve takdis ederiz; gerçekten zalimmişiz!" dediler.

[1779] أَوسَطُهم içlerinden en âdil ve en hayırlı olanı, demektir. Bu ifade,
30 Arapların *hüve min sitati*[1] *kavmihî* (O kavminin en hayırlılarındandır.) ve *a'tınî min sitāti mâlik* (Bana malının en güzel kısmından ver.) sözlerinden alınmıştır. Tıpkı "mutedil bir ümmet" [Bakara 2/143] âyetindeki gibi.

1 Yani âyetteki *evsat* ile aynı kökten… / ed.

[١٧٧٥]وقيل: الحرْد بمعنى الحرَد. وقرئ «على حرَد»، أي لم يقدروا إلا على حنق وغضب بعضهم على بعض، كقوله تعالى {يَتَلَاوَمُونَ} [القلم: ٣٠].

[١٧٧٦]وقيل: الحرد القصد والسرعة؛ يقال: حردت حردك. وقال:

أقْبَلَ سَيْلٌ جَاءَ مِنْ أمرِ اللّٰه ❁ يَحْرُدُ حَرْدَ الْجَنَّةِ الْمُغِلَّةْ

٥ وقطا حِرادٌ سراعٌ، يعني وغدوا قاصدين إلى جنتهم بسرعة ونشاط، قادرين عند أنفسهم، يقولون: نحن نقدر على صرامها وزيّ منفعتها عن المساكين.

[١٧٧٧]وقيل: {حَرْدٍ} علم للجنة، أي غدوًا على تلك الجنة قادرين على صرامها عند أنفسهم. أو مقدرين أن يَتِم لهم مرادهم من الصرام والحرمان.

٢٦-﴿فَلَمَّا رَأَوْهَا قَالُوا إِنَّا لَضَالُّونَ﴾

١٠ ٢٧-﴿بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ﴾

[١٧٧٨]{قَالُوا} في بديهة وصولهم {إِنَّا لَضَالُّونَ} أي ضللنا جنتنا، وما هي بها لما رأوا من هلاكها؛ فلما تأملوا وعرفوا أنها هي قالوا: {بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ} حُرِمْنا خيرَها لجنايتنا على أنفسنا.

٢٨-﴿قَالَ أَوْسَطُهُمْ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ لَوْلا تُسَبِّحُونَ﴾

١٥ ٢٩-﴿قَالُوا سُبْحَانَ رَبِّنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ﴾

[١٧٧٩]{أَوْسَطُهُمْ} أعدلهم وخيرهم؛ من قولهم: هو من سِطة قومه، وأعطني من سِطات مالك. ومنه قوله تعالى {أُمَّةً وَسَطًا} [البقرة: ١٤٣].

[1780] "(Allah'ı) tenzih ve takdis etsenize!" Yani keşke Allah'ı zikretseydiniz, kötü niyetinizi terk edip O'na yönelseydiniz. Öyle anlaşılıyor ki buna[1] niyet ettikleri zaman en iyileri, onlara, "Allah'ı ve O'nun mücrimleri nasıl cezalandırdığını hatırlayın, derhal bu kötü kararınızdan tevbe edin, başınıza ceza gelmeden onun şerrini kırmaya gayret edin." demişti de ona karşı çıkmışlardı. Şimdi o da onları, bu davranışları sebebiyle ayıplamaktadır. Bunun delili de; "Rabbimizi tenzih ve takdis ederiz; gerçekten biz zalimmişiz!" demeleridir. Hatayı işledikten sonra en hayırlılarının, söylemelerini istediği şeyi söylediler ama *ba'de harâbi'l-Basra*![2]

[1781] *Tesbîh*ten muradın *in şâallah* (Allah dilerse) demek olduğu da söylenmiştir; çünkü ikisi de Allah'ı yüceltmekte birleşir. Zira "Allah dilerse" demek, işi O'na havâle etmektir; *tesbîh* de O'nu tenzih etmektir. Tesbih ve tenzihin her biri tâzimdir. Hasan-ı Basrî'den *tesbîh*in namaz olduğu rivayet edilmiştir. Demek ki, namaza önem vermiyorlardı. Yoksa namaz onları fuhşiyattan ve çirkin şeylerden alıkoyardı. Aynı zamanda üzerlerine Allah'ın lutfunun inmesine sebep olurdu da "Allah dilerse" der, bahçelerinin hayrından mahrum kalmazlardı.

[1782] "Rabbimizi tesbih ederiz" [diyerek] Allah'ı tesbih ettiler ve O'nu zulümden, her türlü çirkin şeyden tenzih ettiler. Sonra iyiliği esirgemekle ve "Allah dilerse" demeyi terk etmekle *zulm*ettiklerini itiraf ettiler.

30. Birbirlerini kınamaya başladılar.

31. Ve dediler ki: "Yazıklar olsun bize! Gerçekten azgınmışız!"

32. "Belki Rabbimiz bize bunun yerine daha iyisini verir. Biz artık sadece Rabbimize bel bağlarız."

[1783] يَتَلاوَمون yani birbirlerini kınamaya... Zira kimi bu işi[3] güzel göstermiş, kimi kabul etmişti; kimi [bu işten] el çekmeyi emredip mazeret beyan etmiş, kimi de emre karşı çıkmıştı; kimi ise bu yapılanlara râzı olarak susmuş idi.

[1784] ("Bize bunun yerine [daha iyisini] verir" anlamındaki) أَنْ يُبْدِلَنَا şeddeli ve şeddesiz okunmuştur.

[1785] "Sadece Rabbimize bel bağlarız", hayrı O'ndan ister ve affını umarız.

33. İşte, azap böyledir!.. Âhiret azabı ise elbette daha büyüktür. Keşke bilmiş olsalardı!

[1786] "İşte azap böyledir." Yani Mekkelileri ve o bahçe sahiplerini müptelâ eylediğimiz bu azap gibidir dünya azâbı! Ama "âhiret azabı elbette" bundan çok daha sert ve vahimdir.

1 Yani miskine bir şey koklatmamaya... / ed.

2 Bu tabir, meşhur 'zenciler isyanında' hicrî 256'da Basra'nın harabeye çevrilmesi, bunlarla mücadeleye ise Basra dâhil pek çok kent yakılıp yıkılıp yağmalandıktan sonra girişilmesi ile ilgili olup "iş işten geçtikten sonra tedbir almanın anlamsızlığını" ifade eder. / ed.

3 Yani miskine bir şey koklatmamayı... / ed.

[١٧٨٠] {لَوْلَا تُسَبِّحُونَ} لولا تذكرون الله وتتوبون إليه من خبث نيتكم! كأن أوسطهم قال لهم حين عزموا على ذلك: اذكروا الله وانتقامه من المجرمين، وتوبوا عن هذه العزيمة الخبيثة من فوركم، وسارعوا إلى حسم شرها قبل حلول النقمة؛ فعصوه فعيّرهم. والدليل عليه قولهم {سُبْحَانَ رَبِّنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ} فتكلموا بما كان يدعوهم إلى التكلم به على إثر مقارفة الخطيئة، ولكن بعد خراب البصرة!

[١٧٨١] وقيل: المراد بالتسبيح الاستثناء، لالتقائهما في معنى التعظيم لله؛ لأنّ الاستثناء تفويض إليه، والتسبيح تنزيه له؛ وكل واحد من التفويض والتنزيه تعظيم. وعن الحسن: هو الصلاة، كأنهم كانوا يتوانون في الصلاة؛ وإلاّ لنهتهم عن الفحشاء والمنكر، ولكانت لهم لطفًا في أن يستثنوا ولا يُحرَموا.

[١٧٨٢] {سُبْحَانَ رَبِّنَا} سبحوا الله ونزهوه عن الظلم وعن كل قبيح، ثم اعترفوا بظلمهم في منع المعروف وترك الاستثناء.

٣٠-﴿فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَلاوَمُونَ﴾

٣١-﴿قَالُوا يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا طَاغِينَ﴾

٣٢-﴿عَسَى رَبُّنَا أَنْ يُبْدِلَنَا خَيْرًا مِنْهَا إِنَّا إِلَى رَبِّنَا رَاغِبُونَ﴾

[١٧٨٣] {يَتَلَاوَمُونَ} يلوم بعضهم بعضًا؛ لأنّ منهم من زين، ومنهم من قبل، ومنهم من أمر بالكف وعذر، ومنهم من عصى الأمر، ومنهم من سكت وهو راض.

[١٧٨٤] {أَنْ يُبْدِلَنَا} قرئ بالتشديد والتخفيف.

[١٧٨٥] {إِلى رَبِّنَا رَاغِبُونَ} طالبون منه الخير راجون لعفوه.

٣٣-﴿كَذَلِكَ الْعَذَابُ وَلَعَذَابُ الآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾

[١٧٨٦] {كَذَلِكَ الْعَذَابُ}، مثل ذلك العذاب الذي بلونا به أهل مكة وأصحاب الجنة عذابُ الدنيا؛ {وَلَعَذَابُ الآخِرَةِ} أشد وأعظم منه.

[1787] “Bahçe sahipleri”nin cennetlik mi cehennemlik mi olduğu Katâde’ye sorulmuş, o da, “Üzerime yorucu bir iş yükledin!” demişti. Mücâhid ise, “Tevbe ettiler ve kendilerine ondan daha iyisi verildi.” demiştir. İbn Mes‘ûd’dan da şöyle rivayet edilmiştir: “Bana ulaştığına göre; ihlâslarından dolayı, Allah sadakatlerini görmüş ve o bahçenin yerine onlara ‘berhayat’ denilen öyle bir bahçe vermiş ki bir üzüm salkımını bir katır anca taşıyabiliyormuş...”

34. Müttakiler için ise Rableri katında nimet dolu cennetler vardır.

[1788] “Rableri katında”, yani âhirette, öyle “nimet dolu cennetler vardır” ki orada zevkle yaşama dışında hiçbir şey yoktur; dünya bahçelerine bulaştığı gibi onlara, keder veren bir durum karışmaz.

35. Biz, teslimiyet gösterenleri mücrimlerle bir tutar mıyız hiç?!

[1789] Kureyş’in büyükleri dünyadan nasiplerinin çok oluşunu, Müslümanların nasiplerinin ise azlığını görüyorlar, âhiretten bahsedildiğini ve Allah’ın Müslümanlara vaad ettiği şeyleri duyunca, “Muhammed ve yanındakilerin iddia ettiği gibi, tekrar dirileceğimiz doğruysa, onların ve bizim hâlimiz ancak yine şu dünyadaki gibi olur. Bizden daha fazla malları olmaz, bizden üstün olamazlar, en fazla bize eşit olurlar!” dediler.[1] İşte bunun üzerine, “Hükümde zulmederek Müslümanları kâfirler gibi mi yapacağız?” denmiş; sonra *iltifat* tarikiyle onlara şöyle denilmiştir:

36. (Ey müşrikler! Bilgi-belge nâmına) ‘ne’niz var; böyle bir hükmü nasıl verebiliyorsunuz?!

37. Yoksa bir kitabınız var da ondan mı öğreniyorsunuz:

38. ‘tercih ettiğiniz her şey mutlaka size verilecek’ (diye)?!

[1790] “[Bilgi-belge nâmına] ‘ne’niz var; böyle”sine yanlış “bir hükmü nasıl verebiliyorsunuz?!” Sanki karşılık verme işi size havale edilmiş de dilediğiniz hükmü verebilecekmişsiniz gibi! “Yoksa” gökten gelmiş “bir kitabınız var da” tercih edip istediğiniz her şeyin gerçekleşeceğini “o” kitap“tan mı öğreniyorsunuz?!” Tıpkı “Yoksa sizin apaçık bir güçlü kanıtınız mı var? Doğru söylüyorsanız, getirin kitabınızı!..” [Sāffât 37/156-157] âyetinde buyrulduğu gibi.

[1791] Aslolan, ibarenin; أنّ’nin fethasıyla “tercih ettiğiniz her şeyin size verileceğini mi öğreniyorsunuz?” şeklinde olmasıdır; çünkü bu öğrenilen bir şeydir. Fakat [لكم’de] Lâm gelince kesre okunmuştur. Öğrenilen şeyin, olduğu gibi hikâye edilmiş olması da caizdir.[2]

1 Bkz. Kehf 18/36; Meryem 19/77-78; Fussilet 41/50. / ed.

2 أن لكم... (Tercih ettiğiniz her *şeyin* mutlaka size *verileceğini*?!) - إن لكم (Tercih ettiğiniz her şey mutlaka size verilecek’ [diye]?!)

[١٧٨٧]وسئل قتادة عن أصحاب الجنة؛ أهم من أهل الجنة أم من أهل النار؟ فقال: لقد كلفتني تعبًا. وعن مجاهد: تابوا فأبدلوا خيرًا منها. وروي عن ابن مسعود رضي الله عنه: بلغني أنهم أخلصوا وعرف الله منهم الصدق فأبدلهم بها جنة يقال لها الحيوان؛ فيها عنب يحمل البغل منه عنقودًا.

٥ ٣٤-﴿إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتِ النَّعِيمِ﴾

[١٧٨٨] {عِندَ رَبِّهِمْ} أي في الآخرة {جَنَّاتِ النَّعِيمِ} ليس فيها إلا التنعم الخالص، لا يشوبه ما ينغصه كما يشوب جنان الدنيا.

٣٥-﴿أَفَنَجْعَلُ الْمُسْلِمِينَ كَالْمُجْرِمِينَ﴾

[١٧٨٩]كان صناديد قريش يرون وفور حظهم من الدنيا وقلة حظوظ المسلمين ١٠ منها، فإذا سمعوا بحديث الآخرة وما وعد الله المسلمين قالوا: إن صح أنا نبعث، كما يزعم محمد ومن معه، لم تكن حالهم وحالنا إلا مثل ما هي في الدنيا، وإلا لم يزيدوا علينا ولم يَفضُلونا، وأقصى أمرهم أن يساوونا. فقيل: {أ} نحيف في الحكم {فَنَجْعَلُ الْمُسْلِمِينَ كَـ}الكافرين؛ ثم قيل لهم على طريقة الالتفات:

٣٦-﴿مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ﴾

١٥ ٣٧-﴿أَمْ لَكُمْ كِتَابٌ فِيهِ تَدْرُسُونَ﴾

٣٨-﴿إِنَّ لَكُمْ فِيهِ لَمَا تَخَيَّرُونَ﴾

[١٧٩٠]{مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ} هذا الحكمَ الأعوج؟! كأنّ أمر الجزاء مفوَّض إليكم حتى تحكموا فيه بما شئتم! {أَمْ لَكُمْ كِتَابٌ} من السماء {تَدْرُسُونَ} في ذلك الكتاب أنّ ما تختارونه وتشتهونه لكم، كقوله تعالى {أَمْ ٢٠ لَكُمْ سُلْطَانٌ مُبِينٌ فَأْتُوا بِكِتَابِكُمْ} [الصافات: ١٥٧-١٥٦].

[١٧٩١]والأصل «تدرسون أنّ لكم ما تخيرون»، بفتح أنّ، لأنه مدروس؛ فلما جاءت اللام كسرت. ويجوز أن تكون حكاية للدروس، كما هو،

Tıpkı وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْاٰخِرِينَ سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ ("Sonrakiler arasında güzelce yâd edilmesini sağladık: Herkesçe selâmlanmaktadır şimdi Nûh!" [Sâffât 37/78-79]) âyetindeki[1] gibi.

[1792] *Tehayyera'ş-şey'e* ve *ihtâra'ş-şey'e* ifadeleri "Onu seçti; iyi olanını aldı." demektir. Benzeri; "[eleğin üstündekini bırakıp] alta elenenleri aldı" anlamında *tenahhalehû* ve *intehalehû* kelimeleridir.[2]

39. Yoksa kıyamet gününe kadar sürecek yeminler mi etmişiz size; 'Hükmettiğiniz her şey mutlaka sizin olacak!' diye?!

[1793] Birine bir şeyi garanti ettiğinde ve onu gerçekleştirmek için yemin ettiğinde *li-fulân*^{in} *'aleyye yemîn*^{un} *bi-kezâ* dersin; yani 'yoksa size garanti mi verdik, sözümüzü güçlendirmek için son derece güçlü yeminler mi ettik?!'

[1794] **Şayet** "'Kıyamet gününe kadar sürecek' ifadesi nereye bağlıdır?" **dersen şöyle derim:** Zarftaki mukadder kelimeye bağlıdır; yani [*hiye sâbitet*^{un}...] bu, kıyamet gününe kadar uhdemizde sabit kalacak ve ancak o gün üzerimizden kalkacak bir borç mudur!? بالغةٌ kelimesine de bağlanabilir; "*hükmetme yetkisini size vereceğiz diye ettiğimiz* yeminden hiçbir şey iptal olmaksızın, tam o güne kadar ulaşacak, o güne kadar sürecek [bir yemin]..." anlamında. Hasan-ı Basrî, zarftaki zamirin hâli olarak nasb ile *bâliğat*^{en} şeklinde okumuştur.

[1795] "Hükmettiğiniz her şey mutlaka sizin olacak!" ifadesi kasemin cevabıdır. "Yoksa sizin için yeminler mi etmişiz!?" cümlesinin anlamı *em aksemnâ le-kum*dur (Sizin için yemin mi ettik?!).

40. Sor onlara; bunu hangisi garanti etmekte!..

41. Yoksa ortakları mı var? Öyleyse getirsinler ortaklarını, doğruysalar!..

[1796] Kavmi adına konuşan bir lider ve garantör (*kefîl*), kavmin işini tekeffül ettiği gibi "hangisi bu" hükmü yerine getirecek, doğruluğuna delil getirecek?

[1797] "Yoksa ortakları mı var;" yani onlara ortak olan, bu konuda onlara uyan, onların görüşüne sahip olan insanlar mı var? "Öyleyse getirsinler" onları, iddialarında "doğruysalar." Yani hiç kimse onlar için böyle bir şeyi kabul etmez; bu konuda onlara yardımcı olmaz. Ayrıca onlar için böyle bir şeyi söyleyen herhangi bir kitap, Allah katında bir söz yoktur ve bunu yerine getirecek bir kefîl yoktur.

42. Baldırın açıldığı, secdeye çağrıldıkları hâlde güçlerinin buna yetmediği gün...

---

1 سلامٌ kelimesinin تركنا'nın mef'ûlü olduğu hâlde, direkt aktarım yoluyla merfû' olması gibi. / ed.

2 Yani bu iki kelimenin tefe"ul ve ifti'âl kalıpları aynı anlamdadır. / ed.

كقوله {وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِى الآخِرِينَ سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِى الْعَالَمِينَ} [الصافات: ٧٨-٧٩].

[١٧٩٢] وتخير الشيء واختاره، أخذ خيره؛ ونحوه تنخله وانتخله، إذا أخذ منخوله.

٣٩-﴿أَمْ لَكُمْ أَيْمَانٌ عَلَيْنَا بَالِغَةٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ إِنَّ لَكُمْ لَمَا تَحْكُمُونَ﴾

[١٧٩٣] لفلان عليّ يمين بكذا، إذا ضمنته منه وحلفت له على الوفاء به. يعني: أم ضمِنّا منكم وأقسمنا لكم بأيمان مغلظة متناهية في التوكيد؟!

[١٧٩٤] فإن قلت: بم يتعلق {إلى يَوْمِ الْقِيَامَةِ}؟ قلت: بالمقدر في الظرف، أي هي ثابتة لكم علينا إلى يوم القيامة لا تخرج عن عهدتها إلا يومئذٍ إذا حكمناكم وأعطيناكم ما تحكمون. ويجوز أن يتعلق بـ{بَالِغَةٌ}، على أنها تبلغ ذلكم اليوم وتنتهي إليه وافرة لم تبطل منها يمين إلى أن يحصل المقسم عليه من التحكيم. وقرأ الحسن «بالغةً»، بالنصب على الحال من الضمير في الظرف.

[١٧٩٥] {إِنَّ لَكُمْ لَمَا تَحْكُمُونَ} جواب القسم؛ لأنّ معنى {أَمْ لَكُمْ أَيْمَانٌ عَلَيْنَا} أم أقسمنا لكم.

٤٠-﴿سَلْهُمْ أَيُّهُمْ بِذَلِكَ زَعِيمٌ﴾

٤١-﴿أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ فَلْيَأْتُوا بِشُرَكَائِهِمْ إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ﴾

[١٧٩٦] {أَيُّهُم بِذَلِكَ} الحكم {زَعِيمٌ} أي قائم به وبالاحتجاج لصحته، كما يقوم الزعيم المتكلم عن القوم المتكفل بأمورهم.

[١٧٩٧] {أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ} أي ناس يشاركونهم في هذا القول ويوافقونهم عليه ويذهبون مذهبهم فيه؛ {فَلْيَأْتُوا} بهم {إِن كَانُوا صَادِقِينَ} في دعواهم. يعني أنّ أحدًا لا يسلم لهم هذا ولا يساعدهم عليه، كما أنه لا كتاب لهم ينطق به، ولا عهد لهم به عند الله، ولا زعيم لهم يقوم به.

٤٢-﴿يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَيُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ فَلا يَسْتَطِيعُونَ﴾

43. Gözleri yere çakılmış, kendilerini zillet bürümüş olarak... Oysa, sapasağlam iken de secdeye çağrılıyorlar (fakat şiddetle reddediyorlar)dı!..

[1798] "Baldırın açılıp halhalların ortaya çıkması", vaziyetin şiddetini, durumun zorluğunu temsil eder. Aslı, korku ve hezimet esnasında kaçarken kadınların paçalarını sıvamaları ve bu esnada halhallarını açmalarıdır. Hâtim (v. 578) şöyle demiştir:

Harp durduğunda kendini gemler savaşçı;
Ama kızışırsa harp, sıvar paçaları!..

İbn Rukayyât (v. 75/694) da şöyle demiştir:

Olgun insana evlâdını unutturur (baskın);
gün yüzü görmemiş bâkireye sıvatır paçaları!

[1799] O zaman, "baldırın açıldığı gün" ifadesi; "durumun şiddetlendiği, iyice kötüleştiği zaman" ifadesiyle aynı anlamdadır; ortada ne açmak vardır, ne de baldır. Tıpkı (meselâ) elleri kesik bir cimri için[1] "elleri bağlı" demen gibi ki ortada ne el vardır ne de bağ; bu sözle cimrilik anlatılır. *Teşbih* edenlere[2] gelince, Beyan ilmindeki nosyonlarının yetersizliği ve incelemelerinin azlığı sebebiyledir. Bunları bu konuda aldatan, İbn Mes'ûd'un naklettiği şu rivayettir: "*Rahmân* baldırını açar; müminler O'nun için secdeye kapanırlar. [Dünyada gösteriş için namaz kılan] münafıkların sırtı ise sanki baston yutmuşlar gibi kat kat olur, eğilemezler." [*Buhârî*, "Tefsîr", 68] Mâna şöyledir: Rahmân'ın 'emr'i[3] sertleşir; yaydığı dehşet iyice artar -ki kıyamet günü yaşanacak 'en büyük korku'[4] budur.- Hem o *teşbih*çinin dediği gibi olsaydı *sâk* (baldır) kelimesinin ma'rife olması gerekirdi. Çünkü o özel, bilinen bir baldırdır, Rahmân'ın baldırı! "Peki [âyetteki] temsilde neden nekire gelmiş?" **dersen şöyle derim:** Bunun, şiddeti bilinemeyen, alışılmışın dışında garip bir durum olduğuna delâlet etmesi için. Tıpkı يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ اِلٰى شَيْءٍ نُكُرٍ ("Görülmemiş bir şeye çağırdığı gün o çağıran…" [Kamer 54/6]) âyetindeki gibi. Bir bakıma "korkunç ve dehşetli bir durumun yaşanacağı gün" denilmiş olmaktadır. -Söz konusu teşbih Mukātil'den (v. 150/767) nakledilmiştir.- Ebû Ubeyde der ki: Horasan'dan iki [büyük] adam çıktı; biri -Mukātil b. Süleyman- *temsîl*e düşünceye kadar *teşbih* etti; diğeri -Cehm b. Safvân- *ta'tîl*e[5] varıncaya kadar *tenzih* etti. ***Kim bu ilme sahip olmamanın getirdiği büyük zararın farkına varırsa, ne kadar büyük faydaları olduğunu da kavrar.***

1 Yani adamın elleri olmadığı hâlde… / ed.
2 Burada edebiyattaki 'benzetme' sanatından ziyade, Tanrı'yı yaratıklarına benzeten Müşebbihe kastediliyor olmalıdır. / ed.
3 İlk bakışta "buyruğu" anlamında gibi; ancak "işi, durumu" daha uygun. / ed.
4 Bkz. Enbiyâ 21/103. / ed.
5 Yani Hak Teâlâ'yı yaratıklara benzetmeme adına, O'nu tamamen işlevsiz imiş gibi bırakma. / ed

٤٣-﴿خَاشِعَةً أَبْصَارُهُمْ تَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ وَقَدْ كَانُوا يُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ وَهُمْ سَالِمُونَ﴾

[١٧٩٨]الكشف عن الساق والإبداء عن الخدام: مثل في شدة الأمر وصعوبة الخطب، وأصله في الروع والهزيمة وتشمير المخدرات عن سوقهنّ في الهرب، وإبداء خدامهن عند ذلك. قال حاتم:

أَخُو الْحَرْبِ إِنْ عَضَّتْ بِهِ الْحَرْبُ عَضَّهَا ❁
وَإِنْ شَمَّرَتْ عَنْ سَاقِهَا الْحَرْبُ شَمَّرَا ❁

وقال ابن الرقيات:

تُذْهِلُ الشَّيْخَ عَنْ بَنِيهِ وَتُبْدِي ❁ عَنْ خِدَامِ الْعَقِيلَةِ الْعَذْرَاءِ

[١٧٩٩]فمعنى {يَوْمَ يُكْشَفُ عَن سَاقٍ} في معنى: يوم يشتدّ الأمر ويتفاقم؛ ولا كشف ثم ولا ساق. كماتقول للأقطع الشحيح: يده مغلولة! ولا يد ثم ولا غل؛ وإنما هو مثل في البخل. وأما من شبه فلضيق عطنه وقلة نظره في علم البيان، والذي غرّه منه حديث ابن مسعود رضي الله عنه: يكشف الرحمن عن ساقه؛ فأمّا المؤمنون فيخرّون سجدًا، وأما المنافقون فتكون ظهورهم طبقًا طبقًا كأنّ فيها سفافيد. ومعناه: يشتد أمر الرحمن ويتفاقم هوله، وهو الفزع الأكبر يوم القيامة. ثم كان من حق الساق أن تعرف على ما ذهب إليه المشبه، لأنها ساق مخصوصة معهودة عنده، وهي ساق الرحمن. فإن قلت: فلم جاءت منكرة في التمثيل؟ قلت: للدلالة على أنه أمر مبهم في الشدة منكر خارج عن المألوف، كقوله: {يَوْمَ يَدْعُو الدَّاعِ إِلَى شَيْءٍ نُكُرٍ} [القمر: ٦]، كأنه قيل: يوم يقع أمر فظيع هائل. -ويحكى هذا التشبيه عن مقاتل.- وعن أبي عبيدة: ''خرج من خراسان رجلان؛ أحدهما شبه حتى مثل، وهو مقاتل بن سليمان، والآخر نفي حتى عطل وهو جهم بن صفوان.'' ومن أحس بعظم مضارّ فقدِ هذا العلم علم مقدار عظم منافعه.

[1800] (يومَ يُكْشَفُ) Nun ile *yevme nekşifu* (açtığımız gün) şeklinde okunmuş; ayrıca, Tâ ile ma'lûm ve meçhul sîgada *yevme tekşifu* ve *yevme tukşefu* da okunmuştur; fâ'il kıyamet veya durumdur; "durum -veya kıyamet- sertleştiğinde" demektir. Tıpkı *mecâzen* "Harp baldırını açtı." dendiği gibi. Yine, Tâ'nın zammesi ve Şın'ın kesresi ile *tukşifu* şeklinde de okunmuştur ki "açmaya başladığında" kullanılan *ekşefe* fiilinden alınmıştır. *Ekşefe'r-racul*[u] *fe huve mukşif*[ün] (Adamın ön dudağı geri döndü; dişleri açıkta kaldı.) sözü de bu köktendir.

[1801] Zarfı (يومَ) nasbeden, [41. âyetteki] فليأتوا (getirsinler) cümlesi veya gizli bir "an" cümlesidir; yahut durum sertleştiği zaman şöyle şöyle olur, demektir; ama yaşanan dehşetin vahametini ve burada anlatılamayacak büyüklükte olaylar gerçekleşeceğini bildirmek için [cümlenin ikinci kısmı] hazfedilmiştir.

[1802] İbn Mes'ûd şöyle demiştir: Belleri bütünleştirilir, yani eklemsiz tek parça kemik hâline getirilir, kalkarken ve eğilirken asla esnemez. Hadiste de *"Münafıkların sırtı sanki baston yutmuşlar gibi kat kat olur!"* [*Buhârî*, "Tefsîr", 68] -yani tek bir omur hâline gelir- denmişti.

[1803] **Şayet** "Orada mükellefiyet söz konusu olmadığı hâlde neden secdeye çağrılıyor olsunlar ki?" **dersen şöyle derim:** Secdeye, ibadet ve mükellefiyet anlamında çağrılmayacaklar; sırf azarlanmak ve dünyada secdeyi terk ettikleri için kendilerine sert davranılmak üzere böyle denilecektir. Belleri katılaştırıldığı, secde edebilmeleri engellendiği hâlde, dünyada belleri ve eklemleri sağlamken, imkânları varken, kendilerinden istenen ibadet hususunda herhangi bir hastalıkları yokken secdeye çağrıldıkları zaman fırsatı kaçırdıkları için onları pişman etmek için (böyle yapılacaktır).

44. Sen Bana bırak, bu 'söz'ü yalanlayanları!.. Onları, kendilerinin bilmediği bir yönden yavaş yavaş azaba yaklaştıracağız!

[1804] "Onu bana bırak!" denir ki; "Onu bana havâle et, onunla ilgili olarak ben sana yeterim!" demek isterler. Âdeta şöyle demektedir: "Bunu bana bırakman ve onunla benim aramdan çekilmen, yapacak iş olarak sana yeter. Ona ne yapılmak gerektiğini biliyorum ve buna gücüm yetiyor!" Kastedilen şudur: "Kur'ân'ı yalanlayanı cezalandırma hususunda ben yeterim, kalbini onun durumuyla meşgul etme! Ona hak ettiği cezayı verme konusunda bana güven." Bu söz Peygamber'i (s.a.) teselli, yalanlayanları da tehdit etmek için söylenmiştir.

[1805] Kişi, bir şeyi basamak basamak indirip bir şeyin içine düşürdüğünde *istedracehû ilâ kezâ* denir. "Allah'ın asileri *istidrac* etmesi", onlara sıhhat ve nimet vermesi, onların da Allah'ın rızkını inkârcılıklarının ve günahlarının artmasına sebep ve basamak yapmalarıdır.

[١٨٠٠]وقرئ «يوم نكشف»، بالنون. و«تكشف»، بالتاء على البناء للفاعل والمفعول جميعًا، والفعل للساعة أو للحال، أي يوم تشتدّ الحال أو الساعة؛ كما تقول: كشفت الحرب عن ساقها، على المجاز. وقرئ «تُكشِف»، بالتاء المضمومة وكسر الشين، من أكشف، إذا دخل في الكشف. ومنه أكشف الرجل فهو مكشف، إذا انقلبت شفته العليا.

[١٨٠١]وناصب الظرف {فَلْيَأْتُوا}، أو إضمار اذكر، أو {يَوْمَ يُكْشَفُ عَن سَاقٍ} كان كيت وكيت؛ فحذف للتهويل البليغ، وأنْ ثَم من الكوائن ما لا يوصف لعظمه.

[١٨٠٢]عن ابن مسعود رضي الله عنه: تعقم أصلابهم واحدًا، أي ترد عظامًا بلا مفاصل لا تنثني عند الرفع والخفض. وفي الحديث: وتبقى أصلابهم طبقا واحدا، أي فقارة واحدة.

[١٨٠٣]فإن قلت: لم يُدعَون إلى السجود ولا تكليف؟ قلت: لا يدعون إليه تعبدًا وتكليفًا، ولكن توبيخًا وتعنيفًا على تركهم السجود في الدنيا، مع إعقام أصلابهم والحيلولة بينهم وبين الاستطاعة تحسيرًا لهم وتنديمًا على ما فرّطوا فيه حين دُعوا إلى السجود وهم سالموا الأصلابِ والمفاصل يمكنون مزاحو العللِ فيما تعبدوا به.

٤٤-﴿فَذَرْنِي وَمَنْ يُكَذِّبُ بِهَذَا الْحَدِيثِ سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لا يَعْلَمُونَ﴾

[١٨٠٤]يقال: ذرني وإياه، يريدون كِله إليّ، فإني أكفيكه! كأنه يقول: حسبك إيقاعًا به أن تكل أمره إليّ وتخلي بيني وبينه، فإني عالم بما يجب أن يفعل به مطيق له. والمراد: حسبي مجازيًا لمن يكذب بالقرآن، فلا تشغل قلبك بشأنه وتوكل عليّ في الانتقام منه تسلية لرسول الله ﷺ، وتهديدًا للمكذبين.

[١٨٠٥]استدرجه إلى كذا، إذا استنزله إليه درجة فدرجة، حتى يورّطه فيه. واستدراج الله العصاة أن يرزقهم الصحة والنعمة، فيجعلوا رزق الله ذريعة ومتسلقًا إلى ازدياد الكفر والمعاصي.

[1806] "Kendilerinin bilmediği", yani *istidrac* olduğunu hissetmedikleri "bir yönden…" ki bu yön, kendilerine nimet bahşedilmesidir; çünkü [Allah tarafından] tercih edildiklerini, müminlerden üstün tutulduklarını sanıyorlardı! Oysa bu zenginlik onların helâk sebebi idi!

45. Onlara mühlet veriyorum; ama çok sağlamdır Benim tuzağım!

[1807] أملِي لهم "onlara mühlet veriyorum" demektir [yani *imlâ' imhâl* anlamındadır]. Tıpkı "Sırf günahları artsın diye onlara mühlet veriyoruz." [Âl-i İmrân 3/178] âyetindeki gibi. Sıhhat, rızık, ömrün uzun olması, Allah'ın ihsanı ve lutfudur. Bunlara şükretmek ve Allah'a itaat etmek gerekir. Ancak onlar hür iradeleriyle bunları inkârlarının sebebi yapıyorlardı. İşte, bizzat kendileri böyle derece derece helâke sürüklenince, derece derece helâke sürükleme (*istidrac*) fiili nimeti ihsan edene izâfe edildi.

[1808] Denmiştir ki ihsanda bulunularak derece derece helâke sürüklenen nice insan var! Alkışlara, övgülere meftun olan [bunlara aldanan] nice insan var! Hataları örtülüyor diye aldanışa sürüklenen nice insan var!

[1809] Allah Teâlâ ihsanda bulunmasını ve imkân vermesini *istidrac* olarak isimlendirdiği gibi *tuzak* (كيدي) olarak da isimlendirmiştir; zira bu ihsanlar, helâke düşmeye sebep olması sebebiyle tuzak suretindedir. Ve ihsanının helâke sebep olma konusundaki güçlü tesirinden dolayı tuzağı da sağlamlıkla (متين) nitelemiştir.

46. Yoksa sen bunlardan bir ücret istiyorsun da onun borcu altında mı eziliyorlar?!

47. Yoksa gayb (bilgisi) yanlarında da, (oradan mı) yazıyorlar?!

[1810] مَغْرَم "ücret, ağır vergi" demektir; yani doğru yolu gösterme ve öğretme karşılığında sen onlardan bir ücret istemiyorsun ki mallarından çokça ücret alınması onlara ağır gelsin de onları iman konusunda ağır davranmaya itsin!

[1811] "Yoksa gayb (bilgisi)" yani Levh-i Mahfûz "yanlarında da" verdikleri hükümleri oradan mı "yazıyorlar?"

48. O hâlde, sen Rabbinin hükmüne sabret de o 'balık sahibi' gibi olma. Hani o; dertli dertli Rabbine seslenmişti…

49. Rabbinin katından ona bir nimet yetişmiş olmasaydı; yerilmiş vaziyette çıplak bir yere atılacağı kesindi!..

50. Ama Rabbi onu derleyip kendine getirdi ve sâlihlerden kıldı.

[١٨٠٦] {مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ} أي من الجهة التي لا يشعرون أنه استدراج، وهو الإنعام عليهم، لأنهم يحسبونه إيثارًا لهم وتفضيلًا على المؤمنين، وهو سبب لهلاكهم.

٤٥-﴿وَأُمْلِي لَهُمْ إِنَّ كَيْدِي مَتِينٌ﴾

٥ [١٨٠٧] {وَأُمْلِي لَهُمْ} وأمهلهم، كقوله تعالى {إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْماً} [آل عمران: ١٧٨]. والصحة والرزق والمدّ في العمر إحسانٌ من الله وإفضال يوجب عليهم الشكر والطاعة، ولكنهم يجعلونه سببًا في الكفر باختيارهم. فلما تدرّجوا به إلى الهلاك وصف المنعم بالاستدراج.

[١٨٠٨] وقيل: كم من مستدرَج بالإحسان إليه، وكم من مفتون بالثناء عليه، وكم ١٠ من مغرور بالستر عليه!

[١٨٠٩] وسَمى إحسانه وتمكينه كيدًا كما سماه استدراجًا، لكونه في صورة الكيد حيث كان سببًا للتورّط في الهلكة، ووصفه بالمتانة لقوّة أثر إحسانه في التسبب للّهلاك.

٤٦-﴿أَمْ تَسْأَلُهُمْ أَجْرًا فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَ﴾

١٥ ٤٧-﴿أَمْ عِنْدَهُمُ الْغَيْبُ فَهُمْ يَكْتُبُونَ﴾

[١٨١٠] المغرم الغرامة، أي لم تطلب منهم على الهداية والتعليم أجرًا، فيثقل عليهم حمل الغرامات في أموالهم، فيثبطهم ذلك عن الإيمان.

[١٨١١] {أَمْ عِندَهُمُ الْغَيْبُ} أي اللوح {فَهُمْ يَكْتُبُونَ} منه ما يحكمون به؟!

٤٨-﴿فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ إِذْ نَادَى وَهُوَ مَكْظُومٌ﴾

٢٠ ٤٩-﴿لَوْلا أَنْ تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهِ لَنُبِذَ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ﴾

٥٠-﴿فَاجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَجَعَلَهُ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾

[1812] "O hâlde, sen Rabbinin hükmüne", onlara mühlet vererek, sana edeceği yardımı geciktirmesine "sabret de o balık sahibi" Yûnus (a.s.) "gibi olma. Hani, o" balığın karnında "öfke dolu olarak Rabbine seslenmişti..." مَكْظُومٌ (öfke dolu) kelimesi, *kezame's-sikāe* (Su kabını doldurdu.) ifadesinden alınmıştır. [Yani] ondaki sıkıntı ve öfke hâli sende yok ki onun uğradığı belâya müptelâ olasın!

[1813] (لَولا أن تداركه) (yetişmiş olmasaydı) ifadesinde, zamir arayı ayırdığı için fiilin müzekker gelmesi güzel olmuştur. İbn Abbas ve İbn Mes'ûd ise *tedârakathu* okumuşlardır. Hasan-ı Basrî, geçmiş hâli hikâye ederek, "Hakkında '*Yetişecekti*' denmesi olmasaydı…" anlamında, [*muzari* fiille] *teddârakehû* -yani *tetedârakahû-* okumuştur. Tıpkı "Zeyd kalka*cak*tı, falanca onu engelledi." dendiği gibi. Yani Zeyd hakkında "kalkacak" deniliyordu. "Zeyd'in kalka*cağına* yönelik bir beklenti var*dı.*" anlamında.

[1814] "Rabbinin nimeti", tevbesini kabul edip Yûnus'a (a.s.) yardım ve tevfikini yetiştirmesidir. لولا'nın cevabında, hâl olan وهو مَذمومٌ ifadesine itimad edilmiştir; yani o boş alana atıldığı zaman hâli, yerilme durumunun tersine idi. Ama tevbe etmiş olmasaydı oraya yerilmiş bir hâlde atılmış olurdu!

[1815] Bu âyetin, Peygamber'in (s.a.) başına Uhud'da sıkıntılar gelip de dağılan askerlerine beddua etmek istediği zaman nâzil olduğu rivayet edilir. Sakîf kabilesine beddua etmek istediğinde indiği de söylenir.

[1816] ["Rabbinin katından bir nimet" anlamındaki نعمةٌ من ربّه ifadesi] *rahmet[un] min rabbihî* (Rabbinin katından bir rahmet) şeklinde de okunmuştur.

[1817] "Ama Rabbi onu derleyip kendine getirdi;" onu kendisine yakın kıldı, tevbesini kabul ederek kendisine yaklaştırdı. Tıpkı "Sonra Rabbi onu derleyip kendine getirdi de tevbesini kabul edip onu doğru yola iletti." [Tâhâ 20/122][1] [âyetindeki gibi.]

[1818] "Ve onu sâlihlerden" peygamberlerden "kıldı." İbn Abbas şöyle demiştir: Allah ona tekrar vahiy gönderdi; kendisi ve kavmi hakkındaki şefaatini kabul buyurdu.

51. Nankörce inkâr edenler bu 'öğüt'ü işittiklerinde, (hasetle) "O kesinlikle cinlidir" diyerek, neredeyse seni gözleriyle yere devireceklerdi!..

---

1 Bu âyet Hz. Âdem hakkındadır; her iki peygamber de Rablerinin emrinden çıkmış, sonra dağılmışlardı. Rableri ikisini de tevbeleriyle derleyip kendine getirdi… İlkine رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ (A'râf 7/23) dedirterek, ikincisine لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ (Enbiyâ 21/87) dedirterek… / ed.

[١٨١٢] {لِحُكْمِ رَبِّكَ} وهو إمهالهم وتأخير نصرتك عليهم. {وَلَا تَكُن كَصَاحِبِ الْحُوتِ} يعني يونس عليه السلام، {إِذْ نَادَى} في بطن الحوت {وَهُوَ مَكْظُومٌ} مملوء غيظًا، من كظم السقاء، إذا ملأه. والمعنى: لا يوجد منك ما وجد منه من الضجر والمغاضبة، فتُبتلى ببلائه.

٥ [١٨١٣]حسن تذكير الفعل لفصل الضمير في تداركه. وقرأ ابن عباس وابن مسعود: «تداركتْه». وقرأ الحسن «تَدَّاركَه»، أي تتداركَه على حكاية الحال الماضية، بمعنى: لولا أن كان يقال فيه: تَتَدَارَكُه، كما يقال: كان زيد سيقوم فمنعه فلان، أي كان يقال فيه سيقوم؛ والمعنى: كان متوقعًا منه القيام.

[١٨١٤]ونعمة ربه أن أنعم عليه بالتوفيق للتوبة وتاب عليه. وقد اعتمد في جواب

١٠ «لولا» على الحال، أعني قوله {وَهُوَ مَذْمُومٌ}؛ يعني أنّ حاله كانت على خلاف الذمّ حين نُبذ بالعراء. ولولا توبته لكانت حاله على الذمّ.

[١٨١٥]روى أنها نزلت بأحد حين حل برسول الله ﷺ ما حل به، فأراد أن يدعو على الذين انهزموا. وقيل: حين أراد أن يدعو على ثقيف.

[١٨١٦]وقرئ «رحمة من ربه».

١٥ [١٨١٧]{فَاجْتَبَاهُ رَبُّهُ} فجمعه إليه، وقربه بالتوبة عليه -كما قال: {ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدَى} [طه: ١٢٢]-.

[١٨١٨]{فَجَعَلَهُ مِنَ الصَّالِحِينَ} أي من الأنبياء. وعن ابن عباس: ردّ الله إليه الوحي وشفّعه في نفسه وقومه.

٥١-﴿وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَيَقُولُونَ

٢٠ **إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ﴾**

52. Oysa o, âlemlere (yani, herkese) açık bir öğütten başka bir şey değil!..

[1819] إن aslen şeddeli olması gerekirken hafifletilmiştir, alâmeti de (لَيُزْلِقُونك'deki) Lâm'dır. لَيُزْلِقُونك Yâ'nın zammesi ve fethası ile okunmuştur; çünkü *zeleka* ve *ezleka* aynı anlamda gelir. "Başı tıraş etti" anlamında *zeleka'r-re'se* de *ezleka'r-re'se* de denilebilir. ليزهِقونَه şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuş *zehekat nefsühû* (Canı çıktı.) ve *ezhakahâ* (Canını aldı.) kullanımından alınmıştır; yani düşmanlık ve öfke dolu gözlerini sana sert sert dikmeleri, kem gözle sana bakmaları sebebiyle neredeyse ayağını kaydıracak veya seni helâk edeceklerdi! Bu onların şu sözlerinden alınmıştır: "Bana öyle bir baktı ki neredeyse beni yere yıkacak, beni yiyecekti!" Yani eğer bakışıyla beni yıkabilse ve yiyebilseydi bunu mutlaka yapardı. Şair şöyle demiştir:

> (İki düşman) karşılaştıkları yerde öyle bir bakış fırlatırlar ki
> birbirlerine bastıkları yerden kaydırır bu bakış (*nazar*), ayakları!..

[1820] Göz değmesi Esedoğulları kabilesine veril[diği düşünül]en bir özelliktir. Onlardan biri üç gün aç kalır ve yanından geçen bir şey için "Bu güne kadar hiç böylesini görmemiştim!" der ve ona nazar değdirirdi. İşte böyle nazar değdirmesiyle meşhur birinden Peygamber'e (s.a.) de nazar etmesi istenmiş; o da Peygamber'e nazar etmek için; "Bu güne kadar böyle bir adam görmemiştim!" demişti; ancak Allah onu korudu. Hasan-ı Basrî, "Göz değmesinin ilacı bu âyetin okunmasıdır" demiştir.

[1821] "Bu öğüdü" yani Kur'ân'ı "işittiklerinde" sana verilen nübüvvete hasetleri sebebiyle kendilerine hâkim olamadılar da "*O kesinlikle cinlidir!* dediler." Bunu, onun durumu karşısındaki şaşkınlıkları ve insanları ondan uzaklaştırmak için söylüyorlardı. Oysa Hz. Muhammed'in, en akıllıları olduğunu bilirlerdi. Mâna şöyledir: Onlar Muhammed'in cinli olduğunu Kur'ân sebebiyle söylüyorlardı. "Oysa o, âlemlere (yani, herkese) açık bir öğütten (mev'izadan) başka bir şey değil!.." Böylesi bir kitabı getiren kimseye nasıl cinli denilebilir?!

[1822] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim Kalem sûresini okursa Allah ona, ahlâkını güzelleştirdiği kimselere verdiği sevabı verir."

٥٢-﴿وَمَا هُوَ إِلا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ﴾

[١٨١٩] {إنْ} مخففة من الثقيلة واللام علمها. وقرئ «ليزلقونك»، بضم الياء وفتحها. وزلقه وأزلقه بمعنى. ويقال: زلق الرأس وأزلقه، حلقه. وقرئ «ليزهقونك»، من زهقت نفسه وأزهقها. يعني أنهم من شدة تحديقهم ونظرهم إليك شزرا بعيون العداوة والبغضاء، يكادون يزلون قدمك، أو يهلكونك؛ من قولهم نظر إليّ نظرا يكاد يصرعني، ويكاد يأكلني! أي لو أمكنه بنظره الصراع أو الأكل لفعله. قال:

يتقارضون إذا التقوا في مَوْطِنٍ ❁ نظرا يزّل مواطئ الأقدامْ

[١٨٢٠]وقيل كانت العين في بنى أسد، فكان الرجل منهم يتجوّع ثلاثة أيام فلا يمر به شيء فيقول فيه: لم أر كاليوم مثله إلا عانه، فأريد بعض العيانين على أن يقول في رسول الله ﷺ مثل ذلك، فقال: ''لم أر كاليوم رجلا!'' فعصمه الله. وعن الحسن: دواء الإصابة بالعين أن تقرأ هذه الآية.

[١٨٢١] {لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ} أي القرآن لم يملكوا أنفسهم حسدا على ما أوتيت من النبوة {وَيَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ} حيرة فى أمره وتنفيرا عنه؛ وإلا فقد علموا أنه أعقلهم. والمعنى: أنهم جنّنوه لأجل القرآن. {وَمَا هُوَ إلا ذِكْرٌ} وموعظة {لِلْعَالَمِينَ} فكيف يجنَّن من جاء بمثله!؟

[١٨٢٢]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة القلم أعطاه الله ثواب الذين حسن الله أخلاقهم.

HÂKKA SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 52 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla

1. Mutlaka gerçekleşecek!
2. Nedir, o 'mutlaka gerçekleşecek'?
3. Nereden bileceksin ki nedir, o 'mutlaka gerçekleşecek'?

[1823] الحاقّةُ ("Mutlaka gerçekleşecek!" [olan],) vukuu gerekli ve gelişi kesin olan kıyamettir ki mutlaka kopacaktır; onun kopacak oluşunda hiçbir şüphe yoktur. Veya kesinlikle gerçekleşecek olan hesap, sevap, ceza gibi işlerin olduğu gündür. Yahut işlerin gerçek veçhesiyle tanınıp bilineceği gündür. Bu üçüncü ihtimale göre kelime, *lâ ehikku hâzâ* (Ben onun hakikatini bilmiyorum.) sözünden alınmış; fiil normalde ehline ait olmakla birlikte kıyamete ait kılınmıştır.

[1824] الحاقّةُ mübteda olmak üzere merfû'dur. Haberi ise مَا الحاقّةُ (Nedir, 'mutlaka gerçekleşecek'?) ifadesidir. مَا الْحاقَّةُ gerçekte; "O 'mutlaka gerçekleşecek' [olan] nedir, nasıl bir şeydir?" demektir. Böyle bir soru sorulmasından maksat da onun şanının önemini ve korkunçluğunun vahametini belirtmektir. Bu sebepledir ki zamir yerine açık isim kullanılmıştır; çünkü bu onun korkunçluğunu daha fazla ortaya koymaktadır.

[1825] "Nereden bileceksin ki nedir, o 'mutlaka gerçekleşecek'?" Yani mutlaka gerçekleşecek olan şeyin ne olduğunu sana hangi şey bildirdi? Yani onun mahiyeti ve büyüklüğünün ölçüsü hakkında senin bir bilgin yoktur; çünkü o, büyüklük ve şiddet bakımından öyle bir noktadadır ki hiç kimsenin aklı ve vehmi ona ulaşamaz. Onun durumu nasıl ve ne şekilde takdir edilirse edilsin, o şüphesiz takdir edilen bu durumdan daha büyüktür. Âyetin başındaki *mâ* edatı mübteda olmak üzere merfû' konumundadır. أدراكَ fiili, istifham anlamı içermesi sebebiyle *mâ* edatına bağlıdır.

4. Semûd ve Âd kavimleri de ansızın gelip çatacak olan (bu gün)ü yalanlamışlardı.

[1826] القارعة (ansızın gelip çatacak olan); korkuları ve korkunç hâlleriyle insanların, yarılıp parçalanmakla semanın, dağılıp un-ufak olmakla yerin ve dağların, ışıklarının sönmesi ve uzay boşluğuna saçılmasıyla yıldızların kapılarını ansızın çalıp tepelerine inecek olan korkunç felaket demektir.

سورة الحاقة

مكية؛ وآياتها ٥٢

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿الْحَاقَّةُ﴾

٥ ٢-﴿مَا الْحَاقَّةُ﴾

٣-﴿وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْحَاقَّةُ﴾

[١٨٢٣]{الْحَاقَّةُ} الساعة الواجبة الوقوعِ الثابتة المجيء، التي هي آتية لا ريب فيها. أو التي فيها حواقّ الأمور من الحساب والثواب والعقاب. أو التي تحق فيها الأمور، أي تعرف على الحقيقة، من قولك لا أحق هذا، أي لا أعرف حقيقته؛ جعل ١٠ الفعل لها وهو لأهلها.

[١٨٢٤]وارتفاعها على الابتداء، وخبرها {مَا الْحَاقَّةُ}. والأصل: الحاقة ما هي، أي أيّ شيء هي تفخيمًا لشأنها وتعظيمًا لهولها، فوضع الظاهر موضع المضمر؛ لأنه أهول لها.

[١٨٢٥]{وَمَا أَدْرَاكَ} وأيّ شيء أعلمك ما الحاقة، يعني أنك لا علم لك بكنهها ١٥ ومدى عظمها، على أنه من العظم والشدة بحيث لا يبلغه دراية أحد ولا وهمه، وكيفما قدرت حالها فهي أعظم من ذلك. و {ما} في موضع الرفع على الابتداء، و{أَدْرَاكَ} معلق عنه لتضمنه معنى الاستفهام.

٤-﴿كَذَّبَتْ ثَمُودُ وَعَادٌ بِالْقَارِعَةِ﴾

[١٨٢٦]اَلْقَارِعَة: التي تقرع الناس بالأفزاع والأهوال، والسماءَ بالانشقاق ٢٠ والانفطار، والأرضَ والجبال بالدك والنسف، والنجومَ بالطمس والانكدار.

القارعة kelimesi, الحاقّةُ'daki *kar'* (ansızın gelip çatma) anlamını göstermek için zamir yerine konulmuş ve böylece, onun şiddet vasfı daha da artırılmıştır.[1]

[1827] Kıyameti zikredip gerçekten korkunç olduğunu bildirince, peşinden -Mekkelilere bir hatırlatma olması maksadıyla ve yalanlamalarının akıbetinden onları korkutmak üzere- onu yalanlayanları ve bu yalanlamaları sebebiyle onların başına gelenleri zikret[meye başla]dı:

5. Ama Semûd o müthiş taşkın ile helâk edildi;
6. Âd da önüne çıkanı acımasızca deviren dondurucu, uğultulu bir kasırgayla helâk edildi.

[1828] الطَّاغِيَة (taşkın) şiddet bakımından sınır tanımayan, bütün sınırları aşan olay demektir. Bunun ne olduğu ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunun büyük bir sarsıntı / deprem olduğu söylenmiştir. İbn Abbas ise yıldırım olduğunu belirtmiştir. Katâde (v. 117/735) de demiştir ki: "Allah onların üzerine korkunç bir çığlık gönderdi ve bu çığlık onların tamamını ateşin sönmesi gibi söndürdü." الطَّاغِيَة'nin *el-'âfiye* gibi bir masdar olduğu ve ifadenin "taşkınlıkları sebebiyle helâk edildiler" anlamına geldiği de söylenmiştir. Ama bu tevcih doğru değildir; çünkü bu anlamdaki الطَّاغِيَة ile بريح صَرصَرٍ عاتيةٍ (dondurucu, uğultulu bir kasırga) arasında uygunluk olmaz. صَرصَرٍ "sesi son derece şiddetli ve gürültülü olan" demektir. Bunun [*tekrarlanma* anlamındaki] *sarr* kökünden 'soğuk' anlamında olduğu da söylenmiştir. Âdeta, kasırganın içinde soğuk tekerrür ede ede artmakta ve rüzgâr, soğuğunun şiddetiyle yakıp kavurmaktaymış gibi.

[1829] عاتيةٍ "esmesi şiddetli olan" demektir. Buna göre, *'utuvv*da[2] isti'âre vardır. Veya bu kasırga Âd kavmi üzerine çok sert esmiş; onlar da bir binanın arkasına gizlenmek yahut bir dağa sığınmak veya bir çukura saklanmak [vb.] hiçbir yolla onu geri çevirememişlerdi. Kasırga onları bulundukları yerden söküp alıyor ve helâk ediyordu. Kasırganın, kendi 'bekçi'lerine karşı haddi aştığı ve hiçbir ölçü ve tartı tanımadan çıkıp esmeye başladığı da söylenmiştir. Peygamber'den (s.a.) rivayet edilmiştir ki: "Allah gönderdiği her bir rüzgâr esintisini hep bir ölçüye göre göndermiş, indirdiği her bir yağmur damlasını da hep bir ölçüye göre indirmiştir.

---

1 Bu tefsiriyle Zemahşerî, bir bakıma القارعة ile الحاقّةُ'yı eşitlemekte, الحاقّةُ'nın 'ansızın gelip çatma' niteliğini vurgulamak için , كَذَّبَتْ ثَمُودُ وَعَادٌ بها denmediğini, yani zamir yerine القارعة lafzının kullanıldığını söylemektedir. Oysa القارعة ile الحاقّةُ aynı şey değildir; biri dünyevî helâk, diğeri ise âhiretin kapısı niteliğindeki kıyametin kopmasıdır; bu ikisi sadece "ansızın gelip çatmak"ta birleşmektedir. Kur'ân'da dünyevî helâk kıyamet helâkine bir tür numune olarak gösterilmektedir. Müfessirin mantığıyla; bu iki kadim medeniyetin yalanladığı kıyamet (helâki), onların dünyada iken yaşadıkları helâk olmaktadır; yani malum kozmik kıyamet değil, kendi toplumsal kıyametleri… / ed.

2 عاتيه'nin kökü olan ve -insanlar için kullanıldığında- "küstahlık" anlamına gelen *'utuvv*da. / ed

ووضعت موضع الضمير لتدل على معنى القرع. في {الْحَاقَّة} زيادة في وصف شدتها.

[١٨٢٧]ولما ذكرها وفخمها أتبع ذكر من كذب بها وما حل بهم بسبب التكذيب، تذكيرًا لأهل مكة وتخويفًا لهم من عاقبة تكذيبهم:

٥ ٥-﴿فَأَمَّا ثَمُودُ فَأُهْلِكُوا بِالطَّاغِيَةِ﴾

٦-﴿وَأَمَّا عَادٌ فَأُهْلِكُوا بِرِيحٍ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ﴾

[١٨٢٨] {بِالطَّاغِيَةِ} بالواقعة المجاوزة للحد في الشدة. واختلف فيها، فقيل: الرجفة. وعن ابن عباس: الصاعقة. وعن قتادة: بعث الله عليهم صيحة فأهمدتهم. وقيل: الطاغية مصدر كالعافية، أي بطغيانهم؛ وليس بذاك، لعدم الطباق بينها وبين قوله
١٠ {بِرِيحٍ صَرْصَرٍ}؛ والصرصر: الشديدة الصوت لها صرصرة. وقيل: الباردة من الصر، كأنها التي كرر فيها البرد وكثر؛ فهي تحرق لشدة بردها.

[١٨٢٩] {عَاتِيَةٍ} شديدة العصف؛ والعتوُّ استعارة. أو عتت على عاد، فما قدروا على ردّها بحيلة، من استتار ببناء، أو لياذ بجبل، أو اختفاء في حفرة؛ فإنها كانت تنزعهم من مكانهم وتهلكهم. وقيل: عتت على خزانها، فخرجت بلا كيل ولا وزن. وروي عن
١٥ رسول الله ﷺ: "ما أرسل الله سفينة من ريح إلا بمكيال ولا قطرة من مطر إلا بمكيال

Ancak Âd kavminin ve Nûh kavminin helâk edildiği zamanda bu böyle olmamıştır. Nûh kavminin helâk edildiği zamanda su, bekçilerine karşı haddi aşmış ve bekçiler onu engelleyebilmek için bir şey yapamamışlardır." Bunun peşinden Hz. Peygamber, "(Buna karşılık, tufanda) sular taştığında, sizi Biz yüklemiştik o aheste aheste giden (gemiy)e" [Hâkka 69/11] âyetini okudu ve sonra şöyle buyurdu: "Âd kavmi helâk edildiği sırada kasırga, bekçilerine karşı haddi aştı ve bekçiler onu engelleyebilmek için bir şey yapamadılar." Bunun peşinden de "Âd da önüne çıkanı acımasızca deviren dondurucu bir kasırgayla helâk edildi!" [Hâkka 69/6] âyetini okudu. Dolayısıyla عاتيةٍ kelimesi belki de kasırganın şiddetli ve aşırı olmasından ibarettir.

7. Allah, onu başlarına; yedi gece, sekiz gün köklerini kurutacak şekilde aralıksız musallat etti. Öyle ki; bu kavmin, kökünden sökülmüş kof hurma kütükleri gibi yerlere serilmiş olduğunu görebilirdin.

8. Şimdi onlardan geride kalan bir tek kişi görüyor musun?

[1830] حُسوم ya *şâhid - şuhûd* ve *kâ'id - ku'ûd* örneğindeki gibi *hâsim*in çoğuludur veya *şukûr* ve *küfûr* gibi masdardır. (i) Eğer çoğul ise حُسُومًا kelimesinin anlamı; her iyiliği bitirip yok eden ve her bereketin kökünü kazıyan uğursuz kasırgalar demektir. Veya kasırganın esişinin kesintisiz, aralıksız, peş peşe olması anlamındadır; zira o bir an bile durmuyor, esişi hiç azalmıyor ve üzerlerine vardıkça varıyordu. Bu, kasırganın aralıksız peş peşe esişini, iyileşinceye kadar yarayı dağlayan kişinin bu dağlama işini aralıksız peş peşe yapmasına benzeten bir temsildir. (ii) Eğer masdar ise, ya *tahsimu husûm*^{en} şeklinde gizli olan kendi fiiliyle mansūbdur ve anlamı; "bir şeyi kökünden koparıp yok etti" demektir. Veya bu kelime *zâte husûm*^{in} (kökünden kopartıcı) sözünde olduğu gibi sıfattır. Veya "Allah bu kasırgayı köklerini kurutmak için onların başına musallat etti." anlamında *mef'ûlün leh*tir. Abdulaziz b. Zurâre el-Kilâbî şöyle demiştir:

> Aradaki bağları kesip atan yıllar birbirini kovaladı
> da, zaman açtı iyice onların arasını

Süddî (v. 127/745) حُسُومًا kelimesini رِيح (kasırga)nın hâli olarak, "Allah kasırgayı başlarına, onların kökünü kurutacak hâlde musallat etti." anlamında, Hâ'nın fethasıyla *hasûm*^{en} şeklinde okumuştur.

[1831] Bu günlerin, *eyyâmu'l-'acûz* (kocakarı günleri) olduğu söylenmiştir. Bunun sebebi de şudur: Âd kavminden yaşlı bir kadın izbe bir yere gizlenmişti. Kasırga onu sekizinci gün bulunduğu yerden alıp çıkardı ve helâk etti. Bu günlerin *eyyâmu'l-'acüz* -yani kışın son günleri- olduğu da söylenmiştir.

إلا يوم عاد ويوم نوح؛ فإنّ الماء يوم نوح طغى على الخزان فلم يكن لهم عليه السبيل"، ثم قرأ {إِنَّا لَمَّا طَغَا الْمَاءُ حَمَلْنَاكُمْ فِى الْجَارِيَةِ} [الحاقة: ١١] "وإن الريح يوم عاد عتت على الخزان فلم يكن لهم عليها سبيل"، ثم قرأ {بِرِيحٍ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ}. ولعلها عبارة عن الشدة والإفراط فيها.

٥ ٧-﴿سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ حُسُومًا فَتَرَى الْقَوْمَ فِيهَا صَرْعَى كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ﴾

٨-﴿فَهَلْ تَرَى لَهُمْ مِنْ بَاقِيَةٍ﴾

[١٨٣٠]الحسوم: لا يخلو من أن يكون جمع حاسم، كشهود وقعود. أو مصدرًا كالشُّكور والكُفور. فإن كان جمعًا فمعنى قوله {حُسُومًا} نحسات حسمت كل خير ١٠ واستأصلت كل بركة. أو متتابعة هبوب الرياح؛ ماخفتت ساعة حتى أتت عليهم، تمثيلًا لتتابعها بتتابع فعل الحاسم في إعادة الكي على الداء، مرة بعد أخرى حتى ينحسم. وإن كان مصدرًا فإما أن ينتصب بفعله مضمرًا، أي تحسم حسومًا، بمعنى تستأصل استئصالًا، أو يكون صفة كقولك: ذات حسوم، أو يكون مفعولًا له، أي سخرها للاستئصال. وقال عبد العزيز ابن زرارة الكلابي:

١٥ فَفَرَّقَ بَيْنَ بَيْنِهِمُ زَمَان ۞ تَتَابَعَ فِيهِ أَعْوَامٌ حُسُوم

وقرأ السدى «حَسومًا»، بالفتح حالًا من الريح، أي سخرها عليهم مستأصلة.

[١٨٣١]وقيل: هي أيام العجوز؛ وذلك أن عجوزًا من عاد توارت في سرب، فانتزعتها الريح في اليوم الثامن فأهلكتها. وقيل: هي أيام العجز، وهي آخر الشتاء.

[1832] Bunların isimleri sın, sanber, veber, âmir, mu‘temer, mu‘allil ve mutfiu’l-cemrdir -mukfiu’z-zu‘n da denmiştir-.[1]

[1833] سَخَّرَهَا عليهم (Onu başlarına musallat etti.) Yani Allah o kasırgayı onların başına dilediği şekilde musallat etti. فيها “kasırganın esişleri içinde” veya “kasırganın estiği gece ve gündüzlerde” demektir.

[1834] أعجازُ نَخْلٍ ifadesi *a‘câzu na**h**îl^{in}* şeklinde de okunmuştur.

[1835] مِنْ باقِيَةٍ ifadesi, “bir kalıntı” veya “geride kalan bir kişi” yahut *tuğyân* anlamındaki *tāğıye* gibi *min bakāin* (bir geriye kalış) anlamlarına gelebilir.

9. Firavun, ondan öncekiler ve altı üstüne getirilmiş (lûtî) şehirler de aynı günahla gelmişlerdi:

10. Rablerinin elçisine karşı gelmişler; O da onları, şiddeti gittikçe artan bir yakalayışla yakalayıvermişti!..

[1836] *Ve men **kıb**elehû*[2] derken yanındakileri, yani (firavuna) tâbi olanları kastetmektedir. İfade, مَنْ قَبْلَه (ondan önce gelip geçenler) şeklinde de okunmuştur; İbn Mes‘ûd ve Übeyy b. Kâ‘b’ın *ve men ma‘ahû* (maiyetindekiler) kıraati ile Ebû Mûsâ’nın *ve men tilkāehû* (yanındakiler) şeklindeki okuyuşları ilk kıraati desteklemektedir.

[1837] المؤتفكات Lût kavminin yaşadığı (helâk edilip altı üstüne getirilmiş) köylerdir.

[1838] “Aynı günahla” yani hata, kötü iş veya büyük hatalar barındıran işlerle...

[1839] “Gittikçe artan” yani şiddeti gittikçe artan, sert… Tıpkı işledikleri günahların kötülüğünün gittikçe artması gibi. Bir şeyin artmasını ifade etmek için *rabe’ş-şey^{u} yerbû* denilir. Tıpkı لِيَرْبُوَ فِي أَمْوالِ النَّاسِ (“…insanların malları arasında o da artsın diye…” [Rûm 30/39]) âyetindeki gibi.

11. (Buna karşılık, tufanda) sular taştığında, sizi Biz yüklemiştik o aheste aheste giden (gemiy)e.

12. Onu size bir hatırlatıcı; kavrayışlı kulaklara da ibret küpesi kılalım diye...

[1840] “Sizi”n atalarınızı “Biz yüklemiştik o aheste aheste gidene” yani Nûh’un gemisine. Muhataplar, gemiye yüklenip kurtulan kimselerin nesilleri olduklarından, gemiye atalarının yüklenmesi, onlar için bir *minnet* olabilmiştir; bu sebeple, gemiye yüklenenler bir bakıma kendileri olmuştur; çünkü dünyaya gelmelerinin sebebi atalarının kurtulmasıdır.

---

1 Kocakarı günlerinin ilki Sın, ikincisi Sanber, üçüncüsü Veber, dördüncüsü Mu‘allil, beşincisi Mutfiu’l-cemr / Mukfiu’z-za‘n, altıncısı Âmir, yedincisi Mu’temer’dir. / ed.

2 Görüldüğü gibi, müfessir مَنْ قَبْلَه (ondan önce gelip geçenler) kıraatini esas almamaktadır. / ed.

[١٨٣٢]وأسماؤها: الصن، والصنبر، والوبر، والآمر، والمؤتمر، والمعلل، ومطفئ الجمر. وقيل: مكفئ الظعن.

[١٨٣٣]ومعنى {سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ} سلطها عليهم كما شاء {فِيهَا} في مهابّها، أو في الليالي والأيام.

٥ [١٨٣٤]وقرئ «أعجاز نخيل».

[١٨٣٥]{مِنْ بَاقِيَةٍ} من بقية، أو من نفس باقية. أو من بقاء، كالطاغية: بمعنى الطغيان.

٩-﴿وَجَاءَ فِرْعَوْنُ وَمَنْ قَبْلَهُ وَالْمُؤْتَفِكَاتُ بِالْخَاطِئَةِ﴾

١٠-﴿فَعَصَوْا رَسُولَ رَبِّهِمْ فَأَخَذَهُمْ أَخْذَةً رَابِيَةً﴾

١٠ [١٨٣٦]«وَمَنْ قِبَلَه» يريد ومن عنده من تبّاعه. وقرئ «ومن قبله»، أي ومن تقدمه. وتعضد الأولى قراءة عبد الله وأبي «ومن معه»، وقراءة أبي موسى «ومن تلقاءه».

[١٨٣٧]{وَالْمُؤْتَفِكَاتُ} قرى قوم لوط.

[١٨٣٨]{بِالْخَاطِئَةِ} بالخطأ، أو بالفعلة، أو الأفعال ذات الخطأ العظيم.

[١٨٣٩]{رَابِيَةً} شديدة زائدة في الشدة، كما زادت قبائحهم في القبح. يقال: ربا

١٥ الشيء يربو، إذا زاد. {لِيَرْبُوَ فِى أَمْوَالِ النَّاسِ} [الروم: ٣٩].

١١-﴿إِنَّا لَمَّا طَغَى الْمَاءُ حَمَلْنَاكُمْ فِي الْجَارِيَةِ﴾

١٢-﴿لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً وَتَعِيَهَا أُذُنٌ وَاعِيَةٌ﴾

[١٨٤٠]{حَمَلْنَاكُمْ} حملنا آباءكم {فِى الْجَارِيَةِ} في سفينة؛ لأنهم إذا كانوا من نسل المحمولين الناجين كان حمل آبائهم منة عليهم، وكأنهم هم المحمولون؛ لأن

٢٠ نجاتهم سبب ولادتهم.

[1841] "Onu"daki zamir bu işe râcidir; yani müminlerin kurtulup kâfirlerin suda boğulmasını "size bir hatırlatıcı;" öğüt ve ibret "kılalım diye…"

[1842] أُذُنٌ واعِيَةٌ (kavrayışlı kulaklar) işittiğini belleyip koruyan ve *gereğiyle ameli terk ederek onu zayi et***me**yen kulak demektir. Ezberleyip hafızanda tuttuğun şeyi [sülâsîden] *va'y* etmiş olursun, kendinin dışında muhafaza ettiğin şeyi ise [if'âlden] *î'â* etmiş olursun, tıpkı *ev'aytu'ş-şey'e fi'z-zarf* (Onu zarfa koyup korudum.) sözünde olduğu gibi. Bu âyet indiğinde Peygamber (s.a.), Hz. Ali'ye (v. 40/660) "Senin kulağını böyle bir kulak yapsın diye Allah'a niyaz ettim." demiştir. Hz. Ali der ki: "Bundan sonra hiçbir şeyi unutmadım, unutmam da mümkün değil."

[1843] **Şayet** "Niçin kelime أُذُنٌ واعِيَةٌ şeklinde müfred ve nekire olarak gelmiş?" **dersen şöyle derim:** Kulaklar arasında böyle anlayışlı ve kavrayışlı olanların az olduğunu bildirmek, insanlar içinde gerçeği idrak edenlerin azlığı sebebiyle onları azarlamak, Allah'ın buyruğunu dinleyip kavrayan tek bir kulağın onun katında çok büyük bir değere sahip olduğunu göstermek, böyle olmayan kulaklar doğu ile batı arasını dolduracak kadar çok olsa da Allah'ın onlara değer vermediğini bildirmek için kelime böyle müfred ve nekire kullanılmıştır."

[1844] وتَعِيَها hafiflik için 'Ayın'ın sükûnuyla *ve ta'yehâ* şeklinde de okunmuştur ki burada *te'iye, kebide*ye[1] benzetilmiş olmaktadır.

13. İmdi, Sûr'a bir kez üfürülüp de;

[1845] نُفِخَ fiili نَفخَةٌ masdarına isnad edilmiştir.[2] Fiilin müzekker olması, (*fi's-sûri* ifadesiyle) fâ'ilinden ayrılmış olması açısından güzel düşmüştür. Ebu's-Simâl نُفِخَ fiilini câr-mecrûra (في الصور) isnad ederek ifadeyi nasb ile *nefhat^en^ vâhidet^en^* okumuştur.

[1846] **Şayet** "Kıyamette iki nefha olduğu hâlde âyette niçin 'bir üfürüş' denmiş?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı şudur: İki üfürüş aynı anda olmaz; biri olur, bir zaman sonra da diğeri olur. "Peki, âyette bahsedilen, iki üfürüşten hangisidir?" **dersen şöyle derim:** Birincisidir; çünkü âlemin yıkılıp harap olması birinci üfürüşle gerçekleşecektir. İbn Abbas'tan gelen rivayet de bu şekildedir. -Fakat ondan bunun ikinci üfürüş olduğuna dair de bir rivayet vardır.- **Şayet** "[18. âyette] يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ (O gün, huzura alınır [hesaba çekilir]siniz.) buyrulmaktadır; *'arz* ise ikinci üfürülüşten sonra olacak." **dersen şöyle derim:** Âyette bahsedilen "gün", geniş bir zamanı ifade edecek bir isim olarak kullanılmıştır.

1 Yani muzari bir fiilde olmayacak olan bir uygulama, muzari fiil mazi bir fiile kıyaslanarak olabilmiştir. / ed.
2 Yani "Sûr bir kez üfürülüp de…" değil, "*Sûr*'a bir üfürülüş üfürülüp de…" / ed.

[١٨٤١] {لِنَجْعَلَهَا} الضمير للفعلة، وهي نجاة المؤمنين وإغراق الكفرة، {تَذْكِرَةً} عظة وعبرة.

[١٨٤٢] {أُذُنٌ وَاعِيَةٌ} من شأنها أن تعي وتحفظ ما سمعتْ به ولا تضيعه بترك العمل، وكل ما حفظتَه في نفسك فقد وعيته، وما حفظته في غير نفسك فقد أوعيته؛ كقولك: وعيت الشيء في الظرف. وعن النبي ﷺ. أنه قال لعليّ رضي الله عنه عند نزول هذه الآية: سألت الله أن يجعلها أذنك يا عليّ. قال عليّ رضي الله عنه: فما نسيت شيئًا بعد، وما كان لي أن أنسى.

[١٨٤٣] فإن قلت: لم قيل: أذن واعية، على التوحيد والتنكير؟ قلت: للإيذان بأن الوعاة فيهم قلة، ولتوبيخ الناس بقلة من يعي منهم؛ وللدلالة على أن الأذن الواحدة إذا وعت وعقلت عن الله فهي السواد الأعظم عند الله، وأن ما سواها لا يبالي بهم بالة وإن ملئوا ما بين الخافقين.

[١٨٤٤] وقرئ «وتعيها» بسكون العين للتخفيف، شبه تعي بكبد.

١٣-﴿فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ﴾

[١٨٤٥] أسند الفعل إلى المصدر، وحسن تذكيره للفصل. وقرأ أبو السمال «نفخةً واحدةً»، بالنصب مسنِدًا للفعل إلى الجار والمجرور.

[١٨٤٦] فإن قلت: هما نفختان، فلم قيل: واحدة؟ قلت: معناه أنها لا تثنَّى في وقتها. فإن قلت: فأي النفختين هي؟ قلت: الأولى، لأن عندها فساد العالم، وهكذا الرواية عن ابن عباس. -وقد روي عنه أنها الثانية-. فإن قلت: أما قال بعد، {يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ}، والعرض إنما هو عند النفخة الثانية؟ قلت: جعل اليوم إسمًا للحين الواسع

Sûr'a iki kez üfürülmesi, bütün canlıların ölmesi (*sa'ika*), kabirlerden kalkış (*nüşûr*), mahşer yerinde duruş (*vukuf*) ve hesaba çekiliş (*hisâb*) o geniş günde vuku bulacaktır. Bu sebeple, âyette يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ (O gün, huzura alınır [hesaba çekilir]siniz.) [18] buyrulmuştur. Tıpkı *ci'tuhû 'âme kezâ* (Ona şu sene geldim.) sözünde olduğu gibi. Oysa senin gelişin o senenin belli bir vaktinde olmuştur.

14. Arz ve dağlar yerlerinden kaldırılıp tek bir çarpma ile paramparça edildiğinde…

15. İşte o gün gerçekleşecek, o büyük hâdise!

[1847] "Arz ve dağlar", Arz'ı ve dağları yerinden söküp kaldıracak kuvvette bir rüzgâr ile veya bir melek grubu ile yahut herhangi bir sebep olmaksızın sırf Allah'ın kudreti ile bütün yönlerden sökülerek "kaldırılıp"… حُمِلَتْ fiili, üzerine Arz ve dağların yüklendiği üç şeyden (rüzgâr, melekler ve Allah'ın kudreti) biri hazfedilerek *hummilet* şeklinde de okunmuştur.

[1848] "[Kaldırılıp]" bütün arzlar ve bütün dağlar, birbirine çarptırılarak "paramparça edil"ip *'kum yığını' ve 'toz-duman gibi etrafa saçılmış'*[1] hâle gel"diğinde… İşte" o zaman "gerçekleşecek o büyük hâdise" yani kıyâmet. "Paramparça olmak" anlamına gelen *dekk,* aynı anlamdaki *dakk*dan daha beliğdir.

[1849] İfadenin "Arz ve dağlar tek bir yüzey hâlinde yayılıp, *içinde ne bir çukur ne de bir tümsek görebileceğin*[2] bir yer hâline getirildiğinde." anlamına geldiği de söylenmiştir. *Dekke* fiili, devenin hörgücünün yayılıp düz hâle geldiğini anlatan *indekke's-senâm^{u}* sözünden alınmıştır. Bu sebeple, hörgücü düz deve için Araplar *be'îr^{un} edekku* ve *nâkat^{un} dekkâ'* derler. Düz, kumluk anlamına gelen *dikkân* kelimesi de yine bu köktendir.

[1850] "İşte o gün gerçekleşecek o büyük olay!" Yani o gün kopacak işte, o kopacak olan; yani kıyamet!..

16. Gök yarılmış; bîtap düşmüş (çökmeye yüz tutmuş)tur;

[1851] واهِيَة o gün gök, cüzleri birbiriyle sıkı sıkıya bağlı ve sapasağlam olduktan sonra ciddi mânada kuvveti zail olmuş, iyice gevşemiş ve çökmeye yüz tutmuştur.

17. Melekler göğün dört bir yanına saçılmıştır (çünkü). Rabbinin mutlak hükümranlık tahtını ise o gün üstlerindeki sekizi taşımaktadır.

[1852] "Melek denilen mahlukat cinsi"ni kastetmektedir. Nitekim فَوْقَهُمْ (onların üzerinde) kelimesinde المَلَك'e râci zamiri mânayı dikkate alarak çoğul yapmıştır.

---

1 Müfessir -sırasıyla- Müzzemmil 73/14 ve Vâkı'a 56/6'ya atıfta bulunuyor. / ed.
2 Müfessir TâHâ 20/107'ye atıfta bulunuyor. / ed.

الذي تقع فيه النفختان والصعقة والنشور والوقوف والحساب، فلذلك قيل: {يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ}، كما تقول: جئته عامَ كذا؛ وإنما كان مجيئك في وقتٍ واحد من أوقاته.

١٤- ﴿وَحُمِلَتِ الأَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً﴾

١٥- ﴿فَيَوْمَئِذٍ وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ﴾

٥ [١٨٤٧] {وَحُمِلَتِ} ورفعت من جهاتها بريح بلغت من قوّة عصفها أنها تحمل الأرض والجبال، أو بخلق من الملائكة، أو بقدرة الله من غير سبب. وقرئ «وحمّلت»، بحذف المحمَّل، وهو أحد الثلاثة.

[١٨٤٨] {فَدُكَّتَا} فدكت الجملتان؛ جملة الأرضين وجملة الجبال، فضرب بعضها ببعض حتى تندقّ وترجع {كَثِيبًا مَهِيلا} [المزمل: ١٤]، و{هَبَاءً مُنْبَثًّا} [الواقعة: ٦].

١٠ والدك أبلغ من الدق.

[١٨٤٩] وقيل: فبسطتا بسطة واحدة، فصارتا أرضًا {لَا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا} [طه: ١٠٧]، من قولك: اندكّ السنام، إذا انفرش؛ وبعير أدك، وناقة دكاء. ومنه: الدكان.

[١٨٥٠] {فَيَوْمَئِذٍ وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ} فحينئذٍ نزلت النازلة، وهي القيامة.

١٥ ١٦- ﴿وَانْشَقَّتِ السَّمَاءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ﴾

[١٨٥١] {وَاهِيَةٌ} مسترخية ساقطة القوّة جدّا بعد ما كانت محكمة مستمسكة.

١٧- ﴿وَالْمَلَكُ عَلَى أَرْجَائِهَا وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ﴾

[١٨٥٢] يريد: والخلق الذي يقال له الملك، وردّ إليه الضمير مجموعًا في قوله: {فَوْقَهُمْ} على المعنى.

[1853] "Peki, *melek* denilmesi ile *melâike* denilmesi arasındaki fark nedir?" **dersen şöyle derim:** *Melek*, *melâike*den daha umumidir. Meselâ; *mâ min melek*^{in} *illâ ve hüve şâhid*^{un} (Şahit olmayan hiçbir melek yoktur.) sözü *mâ min melâiketin*… sözünden daha umumidir.

[1854] على أرجاءها (dört bir yanına) ifadesi "göğün etrafına" anlamındadır; أرجاء'nın tekili *race*^{n}dir; yani meleklerin meskeni olan gök yarılıp parça parça olacak ve melekler dört bir yana saçılacaktır. Sadece içlerinden sekizi, göğü üst taraflarından çevreleyecektir.

[1855] Peygamber'den (s.a.) şöyle rivayet olunmuştur: "Onlar şu an dört tanedir. Kıyamet günü gelince Allah onları diğer dördüyle takviye edecek ve sayıları sekiz olacaktır." [*İbn Hanbel*, I, 256] Rivayete göre; bunlar sekiz melek olup ayakları yedinci kat yerin dibine kadar uzanmakta; Arş da onların başı üzerinde bulunmakta imiş. Korkudan seslerini kısmışlar, Allah'ı *tesbîh* etmektedirler. Denilmiştir ki bunların bir kısmı insan, bir kısmı aslan, bir kısmı öküz, bir kısmı da kartal suretinde olacaktır. Rivayete göre bunlar, dağ keçisi yaratılışında sekiz varlık imiş. Tırnaklarıyla dizleri arası yetmiş yıllık mesafe imiş. Şehr b. Havşeb der ki: Bunların dördü; *sübhânekellāhumme ve bi-hamdike leke'l-hamdu 'alâ 'afvike ba'de kudretike* (Allah'ım seni hamd ile tesbih ederim. Her şeye kādir olduğun hâlde affedici olduğun için sana hamdolsun!) diye; diğer dördü de *sübhânekellāhumme ve bi-hamdike leke'l-hamdu 'alâ hılmike ba'de 'ilmike* (Allah'ım! Seni hamd ile tesbih ederim. Her şeyi bildiğin hâlde yumuşak davrandığın için sana hamdolsun!) diye Allah'ı tesbih ederler. Hasan-ı Basrî (v. 110/728) der ki: "Onların sayısının kaç olduğunu; sekiz mi sekiz bin mi olduğunu en iyi Allah bilir." Dahhâk'e (v. 105/723) göre, bunlar sekiz sıra olup sayılarını Allah'tan başka kimse bilemez. Bu sekiz meleğin ruhtan veya başka bir varlıktan olması caizdir. Zira Allah her türlü yaratmaya kādirdir. *"Her tür eksik ve kusurdan münezzehtir yerin bitirdiklerinden, kendilerinden ve bilmedikleri daha başka şeylerden bütün eşleri yaratan!.."* [YâSîn 36/36]

18. İşte o gün, huzura alınır (hesaba çekilir)siniz; hiçbir gizliniz-saklınız kalmaz.

[1856] عَرْض hesaba çekip sorgulamaktan ibaret olup -durumlarını görüp öğrenmesi için- ordunun sultana arz edilmesine benzetilmiştir. Rivayete göre kıyamet günü üç *'arz* olacaktır. İkisinde özür dilemeler, delil ileri sürmeler ve azarlamalar olacak; üçüncüsünde ise amel defterleri açılacak, kurtulan kitabını sağından, helâk olan ise solundan alacaktır.

[1857] خافية yani dünyada Allah'ın sizin için gizlemesiyle gizli kalmış olan sır niteliğindeki gizli saklı durumlar.

[١٨٥٣]فإن قلت: ما الفرق بين قوله {وَالْمَلَكُ}، وبين أن يقال "والملائكة"؟ قلت: الملك أعمّ من الملائكة. ألا ترى أن قولك: ما من ملك إلا وهو شاهد، أعم من قولك: ما من ملائكة.

[١٨٥٤] {عَلَى أَرْجَائِهَا} على جوانبها. الواحد رَجًى مقصور، يعني أنها تنشق، ٥ وهي مسكن الملائكة، فينضوون إلى أطرافها وما حولها من حافّاتها {ثَمَانِيَةٌ} أي ثمانية منهم.

[١٨٥٥]وعن رسول الله ﷺ: هم اليوم أربعة، فإذا كان يوم القيامة أيدهم الله بأربعة آخرين فيكونون ثمانية. وروي ثمانية أملاك؛ أرجلهم في تخوم الأرض السابعة، والعرش فوق رؤوسهم، وهم مطرقون مسبحون. وقيل: بعضهم على صورة الإنسان، ١٠ وبعضهم على صورة الأسد، وبعضهم على صورة الثور، وبعضهم على صورة النسر. وروي: ثمانية أملاك في خلق الأوعال، ما بين أظلافها إلى ركبها مسيرةُ سبعين عامًا. وعن شهر بن حوشب: أربعة منهم يقولون: سبحانك اللهم وبحمدك، لك الحمد على عفوك بعد قدرتك؛ وأربعة يقولون: سبحانك اللهم وبحمدك، لك الحمد على حلمك بعد علمك. وعن الحسن: الله أعلم كم هم، أثمانية أم ثمانية آلاف؟ وعن الضحاك: ١٥ ثمانية صفوف لا يعلم عددهم إلا الله. ويجوز أن تكون الثمانية من الروح، أو من خلق آخر، فهو القادر على كل خلق؛ {سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ وَمِنْ أَنْفُسِهِمْ وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ} [يس: ٣٦].

١٨-﴿يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لا تَخْفَى مِنْكُمْ خَافِيَةٌ﴾

[١٨٥٦]العرض عبارة عن المحاسبة والمساءلة. شبه ذلك بعرض السلطان ٢٠ العسكر لتعرف أحواله. وروي أنّ في يوم القيامة ثلاثة عرضات. فأما عرضتان فاعتذار واحتجاج وتوبيخ، وأما الثالثة ففيها تنشر الكتب فيأخذ الفائز كتابه بيمينه والهالك كتابه بشماله.

[١٨٥٧] {خَافِيَةٌ} سريرة وحال كانت تخفي في الدنيا بستر الله عليكم.

19. Amel defteri sağından verilmiş olan, der ki: "Alın işte, okuyun amel defterimi."

20. "Biliyordum, bu hesaba çekilişle mutlaka karşı karşıya geleceğimi."

[1858] فَأَمَّا önceki âyette geçen *'arz* (huzura alınıp hesaba çekilme) konusunu açıklamak için getirilmiştir. [هاؤُمُوا'nun başındaki] ها çıkarılan bir ses olup ondan "Al!" anlamı anlaşılır. Tıpkı "sıkılma" anında söylenen *üffin* [*üff!*] ve "acı duyma" anında söylenen *hassi* [*işş!*] vb. kelimelerde olduğu gibi.

[1859] كتابيه kelimesi Kûfelilere göre هاؤُمُوا(alın işte) fiiliyle; Basralılara göre ise اقرَءوا (okuyun) fiiliyle mansūbdur; çünkü bu, iki âmilin kelimeye en yakın olanıdır. Aslında ibare, *hâum kitâbî ıkraû kitâbî* (Amel defterimi alın, okuyun amel defterimi!) şeklindedir. İkincisinin delâleti sebebiyle birincisi hazfedilmiştir. Tıpkı آتُونِي أُفْرِغْ عَلَيْهِ قِطْرًا ("Getirin bana, üzerine erimiş bakır dökeyim." [Kehf 18/96]) âyetindeki gibi. Onlara göre; âmil birincisi olsaydı o takdirde *ikraûhu*[1] (onu okuyun) ve *üfriğhu* (onu dökeyim) denilmesi gerekirdi.

[1860] كتابيه'deki Hâ, *sekit* içindir;[2] حسابيه، ماليه، سلطانيه kelimelerinin sonundaki Hâ'lar da böyledir. Bu harflerin hakkı, durulduğunda var olup geçildiğinde düşmesidir; ancak bu harfler Mushaf hattında var olduğu için durmanın tercih edilmesi güzel görülmüştür. Bununla birlikte, geçerek okuyup bu harflerin düşürülmesinde bir sakınca olmadığı da söylenmiştir. İbn Muhaysın bu kelimeleri *Hâ* olmaksızın *Yâ* harfinin iskânıyla okumuştur. Bir grup kurrâ ise bu kelimeleri Mushaf hattına uyarak geçerken de dururken de Hâ'yı ispatla okumuştur.

[1861] ظَنَنْتُ (zannettim) fiili *'alimtu* (bildim) anlamında olup burada da ilim anlamında kullanılmıştır; çünkü zann-ı gâlip, âdetlerde ve hükümlerde ilim yerine geçer ve "Yakîn derecesindeki bir zanla öyle zannediyorum ki şu iş şöyle şöyledir." denilir.

21. Bundan böyle, râzılıklı bir yaşam sürecektir:

[1862] راضية (râzılıklı) yani rızâya mensup. Tıpkı *ed-dâri'* (zırhlı) ve *en-nâbil* (okçu, silahşör) kelimeleri gibi. Nispet iki türlüdür: Harf ile nispet, sîga ile nispet. Veya razı olma fiili, mecazen عِيشَة (yaşam) için kullanılmıştır; oysa 'yaşam'a değil o yaşamın sahibine aittir.

22. Öyle yüksek bir cennette ki;

---

1 Bu zamir, *hâum kitâbî [ikraû…]* şeklindeki takdire göre, *kitâbî* kelimesine râcidir. / ed.

2 Yani Hâ sesi üzere durulsun diye… / ed.

١٩-﴿فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ هَاؤُمُ اقْرَءُوا كِتَابِيَهْ﴾

٢٠-﴿إِنِّي ظَنَنْتُ أَنِّي مُلاقٍ حِسَابِيَهْ﴾

[١٨٥٨] {فَأَمَّا} تفصيل للعرض. {ها} صوت يصوّت به فيفهم منه معنى خذ، كأفّ وحس، وما أشبه ذلك.

[١٨٥٩] و{كِتَابِيَهْ} منصوب بـ{هَاؤُم} عند الكوفيين، وعند البصريين بـ{ـاقْرَءُوا}، لأنه أقرب العاملين. وأصله: هاؤم كتابي، اقرؤا كتابي، فحذف الأوّل لدلالة الثاني عليه. ونظيره {آتُونِي أُفْرِغْ عَلَيْهِ قِطْرًا} [الكهف: ٩٦]. قالوا: ولو كان العامل الأوّل لقيل: اقرءوه وأفرغه.

[١٨٦٠] والهاء في {كِتَابِيَهْ} للسكت؛ وكذلك في {حِسَابِيَهْ} و{مَالِيَهْ} و{سُلْطَانِيَهْ}. وحق هذه الهآت أن تثبُت في الوقف وتسقط في الوصل؛ وقد استحب إيثار الوقف إيثارًا لثباتها في المصحف. وقيل: لا بأس بالوصل والإسقاط. وقرأ ابن محيصن بإسكان الياء بغير هاء. وقرأ جماعة بإثبات الهاء في الوصل والوقف جميعًا لاتباع المصحف.

[١٨٦١] {ظَنَنْتُ} علمت. وإنما أجري الظن مجرى العلم، لأن الظن الغالب يقام مقام العلم في العادات والأحكام. ويقال: أظن ظنًا كاليقين أنّ الأمر كيت وكيت.

٢١-﴿فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ﴾

[١٨٦٢] {رَاضِيَةٍ} منسوبة إلى الرضا؛ كالدارع والنابل. والنسبة نسبتان؛ نسبة بالحرف، ونسبة بالصيغة. أو جعل الفعل لها مجازًا، وهو لصاحبها.

٢٢-﴿فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ﴾

[1863] Gökteki bulunduğu yer yüksek veya dereceleri yüksek yahut binaları, köşkleri ve ağaçları yüksek.

23. kolayca koparılabilir meyveleri...

[1864] Oturanın da yatanın da kolaylıkla elde edebileceği durumda.

5 [1865] Onlara şöyle denilir:

24. Geçmiş günlerde, yapıp gönderdiğiniz amellere karşılık yiyin-için âfiyetle!..

[1866] "Geçmiş" dünya "günler"in"de yapıp gönderdiğiniz" sâlih "amellere" mükâfat olarak "âfiyetle yiyin, için!" Veya *mef'ûl-i mutlak* olmak üzere *heni'tum henîen* (âfiyet olsun, yarasın)! Mücâhid (v. 103/721) şöyle demiştir: "Geçmiş günlerden maksat oruç tutulan günlerdir; Allah rızası için kendinizi yemeden, içmeden uzak tutmanızın karşılığı olarak yiyin-için, demektir." Rivayete göre; Allah Teâlâ şöyle buyuracakmış: "Dostlarım! Dünyada size her baktığımda dudaklarınızın içmekten uzaklaştığını, gözlerinizin uykusuzluktan çöktüğünü ve karınlarınızın iyice acıktığını görüyordum. Bugün artık nimetler içinde yaşayınız. *Geçmiş günlerde, önden gönderdiğiniz amellere karşılık yiyin-için âfiyetle!..*"

25-26. Amel defteri solundan verilmiş olan ise der ki: "Keşke amel defterim verilmeseydi de öğrenmeseydim hesabımı!"

27. "Keşke o (ölüm) her şeyi bitirmiş olsaydı!"

[1867] يا ليتها (keşke *o*) yani ölüm. O kişi şöyle diyecektir: "Keşke yaşadığım ölüm, işimi bitirmiş olsaydı; ondan sonra tekrar dirilmeseydim ve şu karşılaştığım şeylerin hiçbiriyle karşılaşmasaydım!" Veya zamirle, kişinin içinde bulunduğu durum kastedilmiştir; yani "Keşke şu içinde bulunduğum durum, dünyadaki işimi bitiren ölüm olsaydı!" Çünkü o an yaşadığı durumun, tatmış olduğu ölümden ve onun şiddetinden daha kötü ve acı olduğunu görmekte ve bu sebeple ölümü temenni etmektedir.

28. "Malımın bana bir faydası olmadı!"

[1868] ما olumsuzluk bildirir veya yadırgama anlamında bir sorudur; yani sahip olduğum o bolluğu, zenginliği hangi şey benden aldı, götürdü!?

29. "Gücüm-kuvvetim de yok olup gitti!.."

[1869] Malım mülküm ve insanlara tahakkümüm yok olup gitti; fakir ve zelil bir hâlde kaldım.

[١٨٦٣] {عَالِيَةٍ} مرتفعة المكان في السماء، أو رفيعة الدرجات، أو رفيعة المباني والقصور والأشجار.

٢٣-﴿قُطُوفُهَا دَانِيَةٌ﴾

[١٨٦٤] {دَانِيَةٌ} ينالها القاعد والنائم.

٥ [١٨٦٥] يقال لهم:

٢٤-﴿كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا أَسْلَفْتُمْ فِي الأَيَّامِ الْخَالِيَةِ﴾

[١٨٦٦] {كُلُوا وَاشْرَبُوا ه هَنِيئًا }، أكلا وشربًا هنيئًا. أو هنيتم هنيئًا، على المصدر؛ {بِمَا أَسْلَفْتُمْ} بما قدمتم من الأعمال الصالحة {فِى الْأَيَّامِ الْخَالِيَةِ} الماضية من أيام الدنيا. وعن مجاهد: أيام الصيام، أي كلوا واشربوا بدل ما أمسكتم عن الأكل والشرب

١٠ لوجه الله. وروي: يقول الله عز وجل: يا أوليائي، طالما نظرت إليكم في الدنيا وقد قلصت شفاهكم عن الأشربة؛ وغارت أعينكم، وخمصت بطونكم، فكونوا اليوم في نعيمكم، و كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا أَسْلَفْتُمْ فِي الأَيَّامِ الْخَالِيَةِ.

٢٥-٢٦-﴿ وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِيَهْ وَلَمْ أَدْرِ مَا حِسَابِيَهْ﴾

١٥ ٢٧-﴿يَا لَيْتَهَا كَانَتِ الْقَاضِيَةَ﴾

[١٨٦٧] الضمير في {يَا لَيْتَهَا} للموتة؛ يقول: يا ليت الموتة التي متها {كَانَتِ الْقَاضِيَةَ}، أي القاطعة لأمري، فلم أبعث بعدها؛ ولم ألق ما ألقى. أو للحالة، أي ليت هذه الحالة كانت الموتة التي قضت عليّ؛ لأنه رأى تلك الحالة أبشع وأمرّ مما ذاقه من مرارة الموت وشدته؛ فتمناه عندها.

٢٠ ٢٨-﴿مَا أَغْنَى عَنِّي مَالِيَهْ﴾

[١٨٦٨] {مَا أَغْنَى} نفي أو استفهام على وجه الإنكار، أي أيّ شيء أغنى عني ما كان لي من اليسار.

٢٩-﴿هَلَكَ عَنِّي سُلْطَانِيَهْ﴾

[١٨٦٩] {سُلْطَانِيَهْ} ملكي وتسلطي على الناس، وبقيت فقيرًا ذليلًا.

[1870] İbn Abbas'tan (v. 68/688) nakledildiğine göre âyet Esved b. 'Abdü'l-Eşedd hakkında inmiştir. "Pazu" lakaplı Fennâhüsrev [kendisiyle övünerek];

Devletin gücü, Ruknu'd-Devle oğlu, Krallar Kralı, Kaderi yenen!..

dedikten sonra bir daha da iflah olmamış ve delirmiştir. Artık, dili sadece bu âyeti sayıklayıp duruyordu. İbn Abbas ise [هَلَكَ عَنِّي سُلْطَانِيَه ifadesini], *dallet 'annî hucceti* şeklinde tefsir etmiştir ki "Dünyada dayandığım delilim boşa çıktı, yok oldu." anlamındadır.

30. (O anda bir nida:) Tutun şunu, bağlayın şunu!
31. Cayır cayır yanan ateşe sallayın şunu!

[1871] Yani onu başka bir yere değil sadece cayır cayır yanan ateşe sallayın! -Ki en büyük ateş budur.- Zira o, insanlara karşı büyüklük taslayan bir zâlim idi. Arapçada *salâ en-nâr[a]* (Kendini ateşe attı.) ve *sallâhu'n-nâr[a]* (Biri onu ateşe attı/salladı.) denilir.

32. Ayrıca öyle bir zincire vurun ki onu, yetmiş arşın olsun uzunluğu!..

[1872] Onun zincire vurulması, bedeninin üzerine zincirin kat kat dolanarak zincir katmanlarının orada bir yığın oluşturması demektir. Öyle ki; bu katmanların arasında hiç hareket edemeyecek şekilde sıkışır, içinden çıkılmaz zor bir duruma düşer. Zincirin yetmiş arşın kılınması da, onun uzunluğunu nitelemek içindir. Tıpkı "defalarca" anlamını murad ederek "Onlar için *yetmiş kez* istiğfar etsen de…" [Tevbe 9/80] âyetindeki gibi. Çünkü zincirin uzunluğu arttıkça onun vurulduğu kişiyi sıkıştırması ve çıkılamaz duruma düşürmesi daha şiddetli olacaktır. *Zinciri*n, *zincire vurma*ya takdim edilmesindeki mâna, cayır cayır yanan ateşin (*cahîm*) kişiyi oraya *sallama*ya takdimindeki mâna gibidir; yani onu başka şeye değil sadece ve sadece bu zincire vurun! Sanki zincir, cayır cayır yanan ateşteki diğer sıkışıklık ve mihnet yerlerinin en korkuncudur.

[1873] ثُمَّ edatının anlamı, zaman bakımından sonralığa değil, *bağlamak* ile *cayır cayır yanan ateşe atmak* arasındaki ve bununla *zincire vurmak* arasındaki farka delâlet etmektir.[1]

33. Çünkü ulu Allah'a iman etmezdi.

[1874] إنه (çünkü o) ifadesi istinaf yoluyla illet bildirmedir ki daha beliğdir. Âdeta, "O neden böyle şiddetli bir azaba duçar kılındı?" diye sorulmakta ve bu soruya (Çünkü ulu Allah'a iman etmezdi) şeklinde cevap verilmektedir.

1 Yani bu 'sonra'lık zamanî anlamda değil, "ayrıca" anlamındadır. / ed.

[١٨٧٠]وعن ابن عباس: أنها نزلت في الأسود بن عبد الأشد. وعن فناخسرو الملقب بالعضد، أنه لما قال:

عَضُدُ الدَّوْلَةِ وَابْنُ رُكْنِهَا ❁ مَلِكُ الأمْلاَكِ غَلاَّبُ الْقَدَرْ

لم يفلح بعده وجنّ، فكان لا ينطق لسانه إلا بهذه الآية. وقال ابن عباس: ضلت عني ٥ حجتي. ومعناه: بطلت حجتي التي كنت أحتج بها في الدنيا.

٣٠-﴿خُذُوهُ فَغُلُّوهُ﴾

٣١-﴿ثُمَّ الْجَحِيمَ صَلُّوهُ﴾

[١٨٧١]ثم لا تصلوه إلا الجحيم، وهي النار العظمى، لأنه كان سلطانًا يتعظم على الناس. يقال: صلى النار، وصلّاه النارَ.

١٠ ٣٢-﴿ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فَاسْلُكُوهُ﴾

[١٨٧٢]سلكه في السلسلة أن تلوى على جسده حتى تلتف عليه أثناؤها؛ وهو فيما بينها مرهق مضيق عليه لا يقدر على حركة. وجعلها سبعين ذراعًا إرادةُ الوصف بالطول. كما قال: {إِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً} [التوبة: ٨٠]، يريد: مرات كثيرة، لأنها إذا طالت كان الإرهاق أشد. والمعنى في تقديم السلسلة على السلك مثله في تقديم ١٥ الجحيم على التصلية، أي لا تسلكوه إلا في هذه السلسلة، كأنها أفظع من سائر مواضع الإرهاق في الجحيم.

[١٨٧٣]ومعنى {ثُمَّ} الدلالة على تفاوت ما بين الغل والتصلية بالجحيم، وما بينها وبين السلك في السلسلة، لا على تراخي المدة.

٣٣-﴿ إِنَّهُ كَانَ لَا يُؤْمِنُ بِاللهِ الْعَظِيمِ﴾

٢٠ [١٨٧٤]{إنه} تعليل على طريق الاستئناف، وهو أبلغ؛ كأنه قيل: ما له يعذب هذا العذاب الشديد؟ فأجيب بذلك.

34. Düşkünü doyurmaya teşvik etmezdi.

[1875] "Düşkünü doyurmaya teşvik etmezdi." sözünde düşkünü, fakiri mahrum bırakmadaki günahın büyüklüğüne iki kuvvetli delil bulunmaktadır. 1) Bu günahın (Allah'ı) inkâra atfedilmesi ve ona bir karine yapılması. 2) "Teşviki terk edenin durumu böyle olursa düşkünü bilfiil doyurmayı terk edenin durumu nasıl olur!?" gerçeğinin bilinebilmesi için düşkünü doyurmak değil de buna teşvik etmenin zikrolunması. Şairin şu sözü ne kadar güzeldir:

> "Misafirleri geldiğinde, adamlarına karşı katı / sert olurdu
> koca koca kazanların sacayaklarını koyu[p misafirleri doyuru]ncaya kadar."

Bu sözüyle şair, o zâtın, kabilesini misafirleri doyurmaya teşvik ettiğini, onlardan bu konuda acele davranmalarını istediğini ve bu hususta onlara karşı bir nebze şiddet gösterdiğini anlatmak istemektedir. Ebu'd-Derdâ (v. 32/652), fakirlere ikram edebilmek için hanımını çorbayı bol yapmaya teşvik eder ve şöyle dermiş: "*Yetmiş arşın uzunluğundaki zincir*in yarısını iman ederek çıkardık; diğer yarısını da (düşküne ikram ederek) çıkarmayalım mı?"

[1876] Âyette kastın, "Dilese Allah'ın kendisinin doyuracağı kimseleri biz mi doyuracağız!" [YâSîn 36/47] âyetinde geçtiği üzere, kâfirlerin, [ellerindekini] esirgemeleri olduğu da söylenmiştir. Yani, "düşkünü doyurma amaçlı harcama yapmaya [teşvik etmemeleri]" kastedilmektedir.

35. Bugün de ona yok; ne candan bir dost
36. ne de -bedenî ifrâzât dışında- bir yiyecek;
37. ki onu sadece günahkârlar yiyecek...

[1877] حميم kendisini savunup onun için hüzünlenecek can-ciğer bir dostu [olmayacaktır]; çünkü hepsi ondan uzak duracaklar, kaçacaklardır. Tıpkı "(Kıyamet günü) can-ciğer hiçbir dost, can-ciğer bir dostunu sor(a)maz." [Ma'âric 70/10] âyetindeki gibi.

[1878] غِسْلِين cehennem ehlinin bedenlerinden çıkan kan ve irin gibi akıntılardır. *Ğasl* kökünden *fi'lîn*^{un} kalıbında bir kelimedir.

[1879] الخاطؤن yani günahkârlar, hata[1] sahipleri. Bir kimse günahı kasıtlı işlediğinde *hatie'r-racul*^{ü} denilir ki İbn Abbas'a göre günahkârlardan maksat müşriklerdir. الخاطؤن kelimesi Hemze'nin Ya'ya çevrilmesi ile *el-hâtıyûn,* Hemze'nin kaldırılması ile de *el-hâtûn* şeklinde de okunmuştur.

1 "Hata" kelimesinin iki anlamı vardır; (i) o şeyi yanlışlıkla -bilmeden, farkında değilken- yapmak, (ii) bilerek - isteyerek yapmış olmakla birlikte, o şeyin Allah katında / Hak nazarında yanlış olması. "Ümmetimden hata ve unutma vebali sâkıt olmuştur." rivayetindeki hata ilk türdendir. Ve aslında o da tam olarak sâkıt olmaz; sadece, kesin kasıtla yapılana göre cezası daha hafif olur. Âyetteki hata ise ikinci türdendir; kasıtlı, ama yanlış… / ed.

٣٤-﴿وَلا يَحُضُّ عَلَى طَعَامِ الْمِسْكِينِ﴾

[١٨٧٥]وفي قوله: {وَلا يَحُضُّ عَلَى طَعَامِ الْمِسْكِينِ} دليلان قويان على عظم الجرم في حرمان المسكين؛ أحدهما عطفه على الكفر، وجعله قرينة له. والثاني: ذكر الحض دون الفعل، ليعلم أنّ تارك الحض بهذه المنزلة، فكيف بتارك الفعل. وما ٥ أحسن قول القائل:

إِذَا نَزَلَ الأَضْيَافُ كَانَ عَذَوَّرا ۞ عَلَى الْحَيّ حَتَّى تَسْتَقِلَّ مَرَاجِلُهْ

يريد حضهم على القرى واستعجلهم وتشاكس عليهم. وعن أبي الدرداء أنه كان يحض امرأته على تكثير المرق لأجل المساكين، وكان يقول: خلعنا نصف السلسلة بالإيمان، أفلا نخلع نصفها الآخر؟

١٠ [١٨٧٦]وقيل: هو منع الكفار. وقولهم: {أَنُطْعِمُ مَن لَّوْ يَشَاءُ اللهُ أَطْعَمَهُ} [يس: ٤٧] والمعنى على بذل طعام المسكين.

٣٥-﴿فَلَيْسَ لَهُ الْيَوْمَ هَهُنَا حَمِيمٌ﴾

٣٦-﴿وَلا طَعَامٌ إِلا مِنْ غِسْلِينٍ﴾

٣٧-﴿لا يَأْكُلُهُ إِلا الْخَاطِئُونَ﴾

١٥ [١٨٧٧]{حَمِيمٌ} قريب يدفع عنه ويحزن عليه، لأنهم يتحامونه ويفرون منه، كقوله {وَلَا يَسْئَلُ حَمِيمٌ حَمِيمًا} [المعارج: ١٠].

[١٨٧٨]والغسلين غسالة أهل النار وما يسيل من أبدانهم من الصديد والدم؛ فعلِينٌ من الغسل.

[١٨٧٩] {الْخَاطِئُونَ} الآثمون، أصحاب الخطايا. وخطئ الرجل، إذا تعمد الذنبَ، وهم ٢٠ المشركون؛ عن ابن عباس. وقرئ «الخاطيون»، بإبدال الهمزة ياء، و«الخاطون»، بطرحها.

Ancak, İbn Abbas "*el-Hātûn* da ne demek? Hepimiz adım atıyoruz!.." demiştir.[1] Ebu'l-Esved ed-Düelî (v. 69/688), İbn Abbas'ın şöyle dediğini nakleder: "*el-Hātûn* da ne? O ancak *el-hātıûn* (günahkârlar)dır. *es-Sābûn* da ne? Bu da *es-Sâbiûn* (Sābiîler)dir!" Bununla birlikte, *el-hātûn* (adım atanlar); "Allah'ın sınırlarını çiğneyerek hakkı atlayıp bâtıla geçenler" şeklinde anlaşılabilir.

38. İmdi; yemin ederim görebildiklerinize
39. ve göremediklerinize… ki;

[1880] Bu, tam bir ihâta ve şumûl ile var olan her şeye, bütün varlıklara yemindir; çünkü varlıklar *görünen* ve *görünmeyen* olmak üzere bu iki kısmın dışına çıkamazlar. Görünen ve görünmeyen şeylerin dünya ve âhiret, cisimler ve ruhlar, insanlar ve cinler, yaratıklar ve Yaratan, görünen nimetler ve görünmeyen nimetler olduğu da söylenmiştir.

40. o, gerçekten değerli bir elçinin sözüdür.
41. Bir şair sözü değildir... -Ne de az iman ediyorsunuz!-
42. Bir kâhin sözü de değildir... -Ne de az düşünüyorsunuz!-

[1881] "O" Kur'ân, "gerçekten değerli bir elçinin", elçiliğinin bir gereği olarak Allah katından alıp okuduğu bir "sözdür." (Ey müşrikler!) Sizin iddia ettiğiniz gibi o, "bir şair sözü de değildir, bir kâhin sözü de!.."

[1882] ["Ne de az!" ifadesinde] "azlık" *hiç*lik anlamında kullanılmıştır; yani hiç inanmıyorsunuz ve hiç düşünmüyorsunuz. Mâna şöyledir: Siz ne inkârcı, ne gafil insanlarsınız!..

43. Âlemlerin Rabbi'nden indirilmektedir.

[1883] تنزيل ifadesi, *hüve tenzîl[un]* (o, indirilmektedir) demektir ve Kur'ân'ın, Âlemlerin Rabbi'nden Elçi'ye indirilmiş olan ve Elçi tarafından okunan bir söz olduğunu beyan etmektedir. [تنزيل kelimesini] Ebu's-Simâl, *nuzzile tenzîl[en]* (parça parça indirildi) anlamında *tenzîl[en]* okumuştur. "Değerli Elçi"den maksadın Cebrâil *aleyhisselâm* olduğu da söylenmiştir; fakat "Bir şair sözü değildir." [41] ifadesi, maksadın Hz. Muhammed (s.a.) olduğuna delâlet etmektedir; çünkü maksat, Hz. Muhammed'in şair ve kâhin olmayıp Allah'ın elçisi olduğunu ispat etmektir.

44. Şayet (o elçi) bazı sözler uydurup da Bize mâl etmeye kalksaydı;
45. onu sağ elimizle (güçlü biçimde) yakalardık;

---

1 Muhtemelen, kelimenin خطوة (adım) kökünün ism-i fâ'iliyle karışma riski olduğunu, bu tür kelimelerde fasih telaffuzun esas alınması gerektiğini anlatmak istemektedir. Arap dilinde Hemze'ye bu tür ıskat muamelelerinin yapıldığı çok örnek bulunmaktadır. Pîrimizin söylemek istediği, bunun Kur'ân-ı azimuşşan gibi fasih bir metne yakışmadığıdır. / ed.

وعن ابن عباس: ما الخاطون؟ كلنا نخطو! وروى عنه أبو الأسود الدؤلي: ما الخاطون؟ إنما هو الخاطئون! ما الصابون؟ إنما هو الصابئون! ويجوز أن يراد: الذين يتخطون الحق إلى الباطل، ويتعدّون حدود الله.

٣٨-﴿فَلا أُقْسِمُ بِمَا تُبْصِرُونَ﴾

٣٩-﴿وَمَا لا تُبْصِرُونَ﴾

[١٨٨٠]هو إقسام بالأشياء كلها على الشمول والإحاطة، لأنها لا تخرج من قسمين؛ مبصر وغير مبصر. وقيل: الدنيا والآخرة، والأجسام والأرواح، والإنس والجنّ، والخلق والخالق، والنعم الظاهرة والباطنة.

٤٠-﴿إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ﴾

٤١-﴿وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَاعِرٍ قَلِيلا مَا تُؤْمِنُونَ﴾

٤٢-﴿وَلا بِقَوْلِ كَاهِنٍ قَلِيلا مَا تَذَكَّرُونَ﴾

[١٨٨١]إن هذا القرآن {لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ} أي يقوله ويتكلم به على وجه الرسالة من عند الله. {وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَاعِرٍ} ولا كاهن كما تدعون.

[١٨٨٢]والقلة في معنى العدم، أي لا تؤمنون ولا تذكرون ألبتة. والمعنى: ما أكفركم وما أغفلكم!

٤٣-﴿تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[١٨٨٣]{تَنزِيلٌ} أي هو تنزيل؛ بيانًا لأنه قول رسول نزل عليه؛ {مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ}. وقرأ أبو السمال «تنزيلًا»، أي نزّل تنزيلًا. وقيل: الرسول الكريم جبريل عليه السلام، وقوله {وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَاعِرٍ} دليل على أنه محمد ﷺ: لأنّ المعنى على إثبات أنه رسول، لا شاعر ولا كاهن.

٤٤-﴿وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الأَقَاوِيلِ﴾

٤٥-﴿لأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ﴾

46. sonra da şahdamarını kopartırdık!..

[1884] *Takavvul,* söz uydurmak demektir. Söz uyduran bunu yaparken sanki kendini biraz yormakta ve zorlamaktadır.[1] Uydurulmuş sözleri, küçük ve değersiz görmek için *ekāvîl* diye isimlendirilmiştir; tıpkı *e'âcîb* (şaşılacak şeyler) ve *edāhîk* (gülünç şeyler) kelimelerindeki gibi. *Ekāvîl*in *kavl* kökünün *uf'ûle* kalıbında bir kelime olduğu anlaşılmaktadır.

[1885] Mâna şöyledir: Eğer elçi, kendisine söylemediğimiz bir sözü bizim söylediğimizi iddia ederse, -kralların, kendileri adına yalan uyduranları hışım ve intikamla çarçabuk öldürdükleri gibi- onu kesinlikle ölüme mahkûm ederdik! Onun öldürülmesi, daha korkunç olması için, *sabran* öldürme şeklinde tasvir olunmuştur ki bu, kişinin elinden yakalanıp boynunun vurulmasıdır. Âyette sol el değil özellikle sağ el (باليمين) zikredilmiştir; çünkü cellat, öldüreceği kişinin kafasına vurmak isterse onu sol elinden yakalar. Eğer göstere göstere kılıçla onun boynunu vurmak isterse -ki kılıcı göre göre öldürüleceği için, bu ona daha ağır gelir- onu sağ elinden yakalar. Buna göre, لَقَطَعنا منه الوتينَ ifadesi nasıl -açıkça- *le-kata'nâ vetînehû* (onun şahdamarını koparırdık) anlamına geliyorsa, لَأخَذنا منه باليمين ifadesi de *le-eheznâ bi-yemînihî* (onu sağ elinden yakalardık) anlamında olur. *el-Vetîn*, kalbin ana damarı yani şahdamarı demektir ki o koparıldığı zaman sahibi derhal ölür.

[1886] (وَلو تَقَوَّلَ) meçhul olarak *ve lev tukuvvile*[2] şeklinde de okunmuştur.

47. Ve hiçbiriniz onu engelleyemezdi!
48. Bu, gerçekten müttakiler için bir öğüttür.
49. İçinizde, yalanlayanlar olduğunu elbette bilmekteyiz!

[1887] حاجزين (koruyucular/engelleyiciler) ifadesinin, أحدٍ (hiç kimse) kelimesinin sıfatı olarak geldiği söylenmiştir; çünkü أحدٍ burada çoğul anlamında kullanılmıştır. أحدٍ kelimesi umumi nefy için gelen bir isimdir; onda tekil, çoğul, müzekker ve müennes eşittir. Tıpkı لا نفرِّق بين أحَدٍ من رُسُله ("Biz O'nun elçilerinden hiçbirini diğerinden ayırmayız." [Bakara 2/285]) ve لَسْتُنَّ كأحَدٍ من النِّساء ("[Ey Peygamber eşleri!] Siz herhangi bir kadın gibi değilsiniz!" [Ahzâb 33/32]) âyetlerindeki gibi.

[1888] عنه (onu)'daki zamir öldürme fiiline râcidir; yani hiçbiriniz onun ölmesini engelleyemez, ölümü ondan defedemezdiniz! Veya Peygamber'e râcidir; yani öldürenin onu öldürmesini engelleyemez, onunla katilinin arasına giremezdiniz. Hitap bütün insanlaradır.

---

1 Müfessir, neden *tefe"ul* kalıbı kullanıldığını açıklamaktadır; bu kalıpta ilgili fiilin "aşama aşama ve zorlanarak" yapıldığı anlamı bulunmaktadır. / ed.

2 Yani "Bizim ağzımızdan bazı sözler *uydurulsaydı*…" / ed.

٤٦-﴿ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ﴾

[١٨٨٤]التقوّل افتعال القول، لأن فيه تكلفًا من المفتعل. وسمى الأقوال المتقولة أقاويل تصغيرًا بها وتحقيرًا، كقولك: الأعاجيب والأضاحيك، كأنها جمع أفعولة من القول.

[١٨٨٥]والمعنى: ولو ادعى علينا شيئًا لم نقله لقتلناه صبرًا، كما يفعل الملوك بمن يتكذب عليهم معاجلة بالسخط والانتقام، فصوّر قتل الصبر بصورته ليكون أهول: وهو أن يؤخذ بيده وتضرب رقبته. وخص اليمين عن اليسار لأن القتال إذا أراد أن يوقع الضرب في قفاه أخذ بيساره، وإذا أراد أن يوقعه في جيده وأن يكفحه بالسيف، وهو أشد على المصبور لنظره إلى السيف أخذ بيمينه ومعنى {لأَخَذْنَا مِنْهُ باليمين} لأخذنا بيمينه. كما أن قوله {لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ} لقطعنا وتينَه، وهذا بيّن. والوتين نياط القلب، وهو حبل الوريد؛ إذا قطع مات صاحبه.

[١٨٨٦]وقرئ «ولو تقوِّل»، على البناء للمفعول.

٤٧-﴿فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ﴾

٤٨-﴿وَإِنَّهُ لَتَذْكِرَةٌ لِلْمُتَّقِينَ﴾

٤٩-﴿وَإِنَّا لَنَعْلَمُ أَنَّ مِنْكُمْ مُكَذِّبِينَ﴾

[١٨٨٧]قيل {حَاجِزِينَ} في وصف {أَحَدٍ}؛ لأنه في معنى الجماعة، وهو اسم يقع في النفي العام مستويًا فيه الواحد والجمع والمذكر والمؤنث. ومنه قوله تعالى {لا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ} [البقرة: ٢٨٥]، {لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ} [الأحزاب: ٣٢].

[١٨٨٨]والضمير في {عَنْهُ} للقتل، أي لا يقدر أحد منكم أن يحجزه عن ذلك ويدفعه عنه؛ أو لرسول الله، أي لا تقدرون أن تحجزوا عنه القاتل وتحولوا بينه وبينه.

[1889] Burada [yani "hiçbiriniz onu engelleyemezdi" ifadesinde] hitap bütün insanlaradır. Tıpkı "İçinizde, yalanlayanlar olduğunu elbette bilmekteyiz!" âyetinde olduğu gibi -ki yalanlamaya karşı bir tehdittir!- Ancak hitabın Müslümanlara olduğu da söylenmiştir; ancak bundan *ileride bazı Müslü-* 5 *manların Kur'ân'ı inkâr edecekleri* anlamı çıkar!

50. İnkârcı nankörler için bir pişmanlık kaynağıdır o...

[1890] إِنَّه (o)'daki zamirle Kur'ân kastedilmektedir. Kur'ân'ı inkâr edenler ve yalanlayanlar, onu tasdik edenlere verilen mükâfatı gördüklerinde Kur'ân onlar için bir pişmanlık kaynağı olacaktır. Veya zamir *tekzib*e (ya- 10 lanlama) râcidir.

51. Şüphesiz, kesin bir gerçektir o...

[1891] "Şüphesiz kesin bir gerçektir o" Kur'ân. Tıpkı "O gerçekten, hakkıyla âlimdir." sözündeki gibi. Mâna şöyledir: Kur'ân *yakîn*in, gerçeğin aynıdır, ta kendisidir.

15 **52. O hâlde, tenzih ve takdis et ulu Rabbinin ismini.**

[1892] Allah'ı, *Azîm* (ulu) ismini anarak tesbih et; yani *sübhânellāh* diyerek. Sana vahyedip seni (elçiliğe) ehil kıldığı için de bir şükür olmak üzere O'na kulluk et.

[1893] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim Hâkka sûresini 20 okursa Allah onun hesabını kolaylaştırır, kolay bir şekilde hesaba çeker."

[١٨٨٩]والخطاب للناس. وكذلك في قوله تعالى {وَإِنَّا لَنَعْلَمُ أَنَّ مِنْكُمْ مُكَذِّبِينَ} وهو إيعاد على التكذيب. وقيل: الخطاب للمسلمين؛ والمعنى: أن منهم ناسًا سيكفرون بالقرآن.

٥٠-﴿وَإِنَّهُ لَحَسْرَةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾

٥ [١٨٩٠] {وَإِنَّهُ} الضمير للقرآن {لَحَسْرَةٌ} على الكافرين به المكذبين له إذا رأوا ثواب المصدقين به؛ أو للتكذيب.

٥١-﴿وَإِنَّهُ لَحَقُّ الْيَقِينِ﴾

[١٨٩١]وإن القرآنَ اليقينُ حق اليقين، كقولك: هو العالم حق العالم، وجدّ العالم. والمعنى: لعين اليقين، ومحض اليقين.

١٠ ٥٢-﴿فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ﴾

[١٨٩٢] {فَسَبِّحْ} الله بذكر اسمه العظيم؛ وهو قوله: سبحان الله؛ واعبده شكرًا على ما أهلك له من إيحائه إليك.

[١٨٩٣]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الحاقة حاسبه الله حسابًا يسيرًا.

MA‘ÂRİC SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 44 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla…

1. Öyle kesin bir azap istedi ki isteklisi

2-3. bütün isteklerin katına çıkarıldığı Allah'tan [istedi]; inkârcı nankörlerin başına mutlaka patlar, hiç kimse onu bertaraf edemez!

4. Oysa (istekleri O'na çıkaran) melekler ve Rûh, O'na öyle bir günde çıkmaktadırlar ki (dünya hesabı ile) elli bin sene sürmektedir.

[1894] *Seele* (sordu) fiiline zımnen *de‘â* (çağırdı, istedi) anlamı verilerek, onun gibi geçişli yapılmıştır. Âdeta "bir şeyi istedi, talep etti" anlamında *de‘â bi-kezâ* sözünde olduğu gibi *de‘â dâ‘i*^{n} *bi-‘azâbin vâkı‘i*^{n} (İstekli biri, başına kesin bir azabın inmesini istedi!) buyrulmaktadır. Tıpkı "Her meyveyi güvenle isteyebilmektedirler (يَدعُون) orada." [Duhân 44/55]) âyetindeki gibi.

[1895] İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre bu şahıs; "Ey Allah! Bu (Kur'ân) gerçekten senin katındansa, üzerimize gökten taş yağdır ya da bize can yakıcı bir azap getir!" [Enfâl 8/32] diyen Nadr b. el-Hâris'tir. Âyette bahsedilen kişinin Peygamber (s.a.) olduğu da söylenmiştir; yani azabın kâfirlerin başına bir an önce inmesini istemişti.

[1896] Âyet *sâle sâil*^{un} şeklinde de okunmuştur. Bu, iki şekilde açıklanabilir: Birincisi; *suâl* kökünden gelmesidir ki bu Kureyş lugatıdır. Kureyş, [Hemze'siz] *selte* (sordun), *tesâlu* (soruyorsun), *ve humâ yetesâyelâni* (ikisi soruyor) diye konuşurlardı. İkincisi; *seyelân* kökünden gelmesidir ki İbn Abbas'ın âyeti *sâle seyl*^{un} (bir sel aktı) şeklinde okuması bu vechi desteklemektedir. *Seyl, sâil* (akan) anlamında bir masdardır; *ğavr* kelimesinin *ğâir* (batan) anlamında masdar olması gibi ki mâna "Azap vadisi onların üzerine patladı, hepsini sürükleyip götürdü, helâk etti!" şeklinde olur. Katâde'den (v. 117/735) şöyle nakledilmiştir: Bir kimse, Allah'ın azabının kimin başına ineceğini merak etti, sordu da bunun üzerine bu âyet nazil oldu. Bu veche göre *seele* fiiline *‘uniye* (önem verdi, meşgul oldu) ve *ihtemme* (ilgilendi) anlamı içirilmiştir.

[1897] **Şayet** "('İnkârcı nankörlerin başına' anlamındaki) للكافرين kelimesi hangi fiile bağlıdır?" **dersen şöyle derim:** (سأل'nin *de‘â* anlamında olduğunu savunan) ilk görüşe göre, sıfat olarak عذاب'a bağlıdır; yani inkârcı nankörlerin başına mutlaka gelecek olan kesin bir azap. Veya *de‘â*ya bağlıdır; yani inkârcı nankörler için [...] bir azap istedi. Yahut واقع'e bağlıdır; yani inkârcı nankörler yüzünden gelecek bir azap. İkinci görüşe göre ise bu, sorana/isteyene cevap olarak gelen başlangıç cümlesidir; yani azap kâfirlerin başına gelecektir.

سورة المعارج

مكية وآياتها ٤٤

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ﴾

٢-٣-﴿لِلْكَافِرِينَ لَيْسَ لَهُ دَافِعٌ مِنَ اللهِ ذِي الْمَعَارِجِ﴾ ٥

٤-﴿تَعْرُجُ الْمَلائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ﴾

[١٨٩٤]ضمن {سَأَلَ} معنى دعا، فعدّي تعديته، كأنه قيل: دعا داع {بِعَذَابٍ وَاقِعٍ} من قولك: دعا بكذا، إذا استدعى وطلبه. ومنه قوله تعالى {يَدْعُونَ فِيهَا بِكُلِّ فَاكِهَةٍ} [الدخان: ٥٥].

١٠ [١٨٩٥]وعن ابن عباس رضي الله عنهما: هو النضر بن الحرث. قال: {إِنْ كَانَ هذَا هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ أَوِ ائْتِنَا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ} [الأنفال: ٣٢]. وقيل: هو رسول الله ﷺ، استعجل بعذاب للكافرين.

[١٨٩٦] وقرئ «سال سائلٌ»، وهو على وجهين؛ إما أن يكون من السؤال وهي لغة قريش، يقولون: سلت تسال، وهما يتسايلان؛ وأن يكون من السيلان. ويؤيده قراءة ابن

١٥ عباس «سال سيل»، والسيل مصدر في معنى السائل، كالغور بمعنى الغائر. والمعنى: اندفع عليهم وادي عذاب فذهب بهم وأهلكهم. وعن قتادة: سأل سائل عن عذاب الله "على من ينزل وبمن يقع؟" فنزلت. و{سَأَلَ} على هذا الوجه مضمن معنى عني واهتم.

[١٨٩٧]فإن قلت: بم يتصل قوله {لِلْكَافِرِينَ}؟ قلت: هو على القول الأوّل متصل بـ{عَذَابٍ} صفة له، أي بعذاب واقع كائن للكافرين؛ أو بالفعل، أي دعا للكافرين

٢٠ بعذاب واقع؛ أو بـ{وَاقِعٍ}، أي بعذاب نازل لأجلهم. وعلى الثاني هو كلام مبتدأ جواب للسائل، أي هو للكافرين.

[1898] "Peki, مِنَ الله (Allah'tan) ifadesi nereye bağlıdır?" **dersen şöyle derim:** "واقع'e bağlıdır; yani azap Allah katından gelecektir. Veya دافع'e bağlıdır. Buna göre mâna şöyle olur: O azabın vakti geldiğinde ve hikmet onun vukuunu gerektirdiğinde Allah tarafından onu engelleyecek hiçbir şey olmayacaktır.

[1899] مَعارج *ma'rec*in çoğuludur. ذي المعارج "basamak basamak çıkılan" demektir. Sonra bu basamakları, onların yükseklik ve yücelik bakımından durumlarını vasfederek şöyle buyurdu: "Melekler ve ruh O'na", O'nun Arş'ına, emirlerinin kendisinden indiği yere "öyle bir günde çıkmaktadırlar ki" miktarı, insanların dünya hesabı ile saydıkları elli bin yıl kadardır. *Rûh*, Cibrîl'dir (a.s.); fazileti sebebiyle onu tek olarak zikretmiştir. Şu da söylenmiştir: "Melekler insanlar üzerinde koruyucu/denetçi oldukları gibi bu *rûh* da melekler üzerinde koruyucu/denetçi varlıklardır."

[1900] في يومٍ (öyle bir günde ki) ifadesi, واقِع'e bağlı olup mâna şöyledir: Bu azap öyle uzun bir günde vuku bulacaktır ki onun uzunluğu sizin yıllarınıza göre elli bin yıl sürecektir. İşte o gün kıyâmet günüdür.[1] O günün bu kadar uzun olması (mecazdır;) kâfirler hakkında son derece zor ve şiddetli olmasından dolayıdır. Veya o gün gerçekten elli bin yıl olacaktır. Denilmiştir ki kıyamet gününde elli aşama olacak ve her aşama bin yıl sürecektir. Bu uzun günün mümine yansıması ise öğlen ile ikindi arası kadar kısa bir zaman olacaktır.

5. O hâlde, sabret güzel bir sabırla...

[1901] **Şayet** "O hâlde sabret.' ifadesi nereye bağlıdır?" **dersen şöyle derim:** "İstedi bir isteklisi" [1] ifadesine bağlıdır; çünkü (müşriklerin) azapla kendilerinden intikam alınmasını istemeleri, Peygamber'le (s.a.) alay etmek ve vahyi yalanlamak düşüncesiyle gerçekleşmekte idi. Bu ise Peygamber'i (s.a.) üzüyor, canını sıkıyordu. İşte, bu sebeple sabretmesi emredildi. Aynı şekilde, azabın kimin başına geleceğini soran kimse -yani Mekke kâfirlerinden biri- bunu sadece inatla ve eziyet etme düşüncesiyle sormakta idi. [Ancak] *sâle sâil^{un}* veya *seyl^{un}* şeklinde okuyana göre de mâna şöyle olur: Azap gelmiş *sayılır*! -Çünkü vukuu yaklaşmıştır.- Sen de intikam almaya yaklaşmışsın demektir.

1 Müfessirin kelimeyi تعرج yerine واقِع'e bağlayarak konuyu âhirete havâle etmesi isabetli gözükmüyor; zira burada müşriklerin bıktırıcı 'azap / mu'cize' isteklerine [ve müminlerin, 'yardım' taleplerine] neden cevap verilmediği anlatılıyor ve Peygamber'e 'güzelce sabretmesi' telkin ediliyor… ذي المعارج (kendisine 50,000! yılda ulaşılan 'basamaklar sahibi') tabiri bu tür dua ve isteklerin Yüce Allah'ın katına kolay kolay yükselmediğini göstermektedir. Fâtır 35/10 vb. âyetlere göre; Allah'tan başkasına dua edilmez; ama duaları O'nun katına yükseltecek olan da sâlih ameldir; yani ilgili duanın kabul edilmesini sağlayan amel, iş, çaba ve eylemler. Bunlar bulunmadığı takdirde sözkonusu basamakların aşılması, yani duanın kabul edilmesi çok zordur. / ed.

[١٨٩٨]فإن قلت: فقوله {مِنَ اللّٰهِ} بم يتصل؟ قلت: يتصل بـ{وَاقِعٍ}، أي واقع من عنده، أو بـ{دَافِعٍ}؛ بمعنى: ليس له دافع من جهته إذا جاء وقته وأوجبت الحكمة وقوعه.

[١٨٩٩]{ذِي الْمَعَارِجِ} ذي المصاعد، جمع معرج. ثم وصف المصاعد وبعد مداها في العلو والارتفاع فقال: {تَعْرُجُ الملائكة والروح إِلَيْهِ} إلى عرشه وحيث تهبط منه أوامره {فِى يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ} كمقدار مدة {خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ} مما يعد الناس. والروح جبريل عليه السلام، أفرده لتميزه بفضله. وقيل: الروح خلق هم حفظة على الملائكة، كما أنّ الملائكة حفظة على الناس.

[١٩٠٠]وقد جعل {فِى يَوْمٍ} من صلة {وَاقِعٍ}، أي يقع في يوم طويل مقدارُه خمسون ألف سنة من سنيكم، وهو يوم القيامة؛ إما أن يكون استطالة له لشدّته على الكفار، وإما لأنه على الحقيقة كذلك. قيل: فيه خمسون موطنًا كل موطن ألف سنة، وما قدر ذلك على المؤمن إلا كما بين الظهر والعصر.

٥-﴿فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا﴾

[١٩٠١]فإن قلت: بم يتعلق قوله {فَاصْبِرْ}؟ قلت: بـ{سَأَلَ سَائِلٌ} [١]؛ لأنّ استعجال النصر بالعذاب إنما كان على وجه الاستهزاء برسول الله ﷺ والتكذيب بالوحي. وكان ذلك مما يضجر رسول الله ﷺ، فأمر بالصبر عليه، وكذلك من سأل عن العذاب لمن هو، فإنما سأل على طريق التعنت، وكان من كفار مكة. ومن قرأ «سال سائل» أو «سيلٌ»، فمعناه: جاء العذاب -لقرب وقوعه- فاصبر فقد شارفت الانتقام.

6. Onlar bunu tamamen uzak görüyorlar;
7. Biz ise 'yakın' görüyoruz onu!..
8. O gün ki gök, dipte kalan yağ tortusu gibi olur.
9. Dağlar ise (savrulmuş) yün gibi...

[1902] يرونه ('o'nu görüyorlar) kelimesindeki zamir vuku bulacak azaba -في يومٍ (öyle bir günde) ifadesini, واقع kelimesine bağlayana göre ise kıyâmet gününe- râcidir; yani imkânsız olduğu düşüncesiyle onu tamamen uzak görüyorlar. Biz ise onu yakın ve kudretimiz için kolay görüyoruz; o, bizim için asla uzak ve imkânsız değildir. "Uzak" kelimesiyle mümkün oluş bakımından uzak; "yakın" kelimesiyle yine mümkün oluş bakımından yakın kastedilmiştir.

[1903] يومَ (o gün ki) bir önceki âyette geçen قريبًا (yakın) kelimesi ile mansūbdur; yani o günde böyle bir azabın gelmesi mümkündür; asla imkânsız değildir. Veya واقع kelimesinin delâletiyle gizli bir *yeka'u* (vuku bulur) fiili ile mansūbdur. Yahut göğün "dipte kalan yağ tortusu gibi" olacağı o günde şunlar şunlar gerçekleşir. Veya في يومٍ'i واقع kelimesine bağlayanlara göre buradaki يومَ kelimesi, في يومٍ'deki *yevm*den bedeldir.

[1904] O gün gök, yağın dibine çöken tortusu, posası gibi olacaktır. İbn Mes'ûd'a göre o gün gök, renkten renge girmesi itibariyle erimiş gümüş gibi olacaktır.

[1905] "(Savrulmuş) yün gibi" yani değişik renklerle boyanmış olacaktır; çünkü dağlar *"muhtelif renklerde; bembeyaz, kızıl yollar ve simsiyah sarp kayalıklar"* [Fâtır 35/27] hâlindedir. Bu dağlar, darmadağın olup havada uçuşunca, rüzgârın savurduğu atılmış renkli yünlere benzerler.

10. Can-ciğer hiçbir dost, can-ciğer bir dostunu sor(a)maz;
11. Birbirlerine gösterildikleri hâlde hem de... Mücrim, o günün azabından kurtulmak için fidye vermek ister oğullarını,
12. hayat arkadaşını, kardeşini,
13. kendisini sahiplenen sülalesini,
14. hatta yeryüzünde kim varsa hepsini... ki sonunda kendisini kurtarabilsin.

[1906] Hiçbir dost diğerine "Nasılsın?" diye sor(a)maz ve onunla konuş(a)maz; çünkü her birinin, onu başkasının hâlini sorup soruşturmaktan alıkoyacak bir derdi vardır.

٦-﴿إِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ بَعِيدًا﴾

٧-﴿وَنَرَاهُ قَرِيبًا﴾

٨-﴿يَوْمَ تَكُونُ السَّمَاءُ كَالْمُهْلِ﴾

٩-﴿وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ﴾

٥ [١٩٠٢]الضمير في {يَرَوْنَهُ} للعذاب الواقع، أو ليوم القيامة فيمن علق {فِي يَوْمٍ} بـ{وَاقِعٍ}؛ أي يستبعدونه على جهة الإحالة؛ نحن {نَرَاهُ قَرِيبًا} هينًا في قدرتنا غير بعيد علينا ولا متعذر. فالمراد بالبعيد البعيدُ من الإمكان، وبالقريب القريبُ منه.

[١٩٠٣]نصب {يَوْمَ تَكُونُ} بـ{قريبًا}، أي يمكن ولا يتعذر في ذلك اليوم. أو بإضمار يقع، لدلالة {وَاقِعٍ} [١] عليه، أو {يَوْمَ تَكُونُ السَّمَاءُ كَالْمُهْلِ} كان كيت وكيت؛ أو هو بدل عن {فِي يَوْمٍ} فيمن علقه بـ{وَاقِعٍ}. ١٠

[١٩٠٤] {كَالْمُهْلِ} كدردي الزيت. وعن ابن مسعود: كالفضة المذابة في تلوّنها.

[١٩٠٥] {كَالْعِهْنِ} كالصوف المصبوغ ألوانًا، لأن الجبال {جُدَدٌ بِيضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٌ} [الفاطر: ٢٧]، فإذا بست وطيرت في الجو أشبهت العهن المنقوش إذا طيرته الريح.

١٥ ١٠-﴿وَلَا يَسْأَلُ حَمِيمٌ حَمِيمًا﴾

١١-﴿يُبَصَّرُونَهُمْ يَوَدُّ الْمُجْرِمُ لَوْ يَفْتَدِي مِنْ عَذَابِ يَوْمِئِذٍ بِبَنِيهِ﴾

١٢-﴿وَصَاحِبَتِهِ وَأَخِيهِ﴾

١٣-﴿وَفَصِيلَتِهِ الَّتِي تُؤْوِيهِ﴾

١٤-﴿وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ يُنْجِيهِ﴾

٢٠ [١٩٠٦] {وَلَا يَسْأَلُ حَمِيمٌ حَمِيمًا}، أي لا يسأله بكيف حالك ولا يكلمه، لأن بكل أحد ما يشغله عن المساءلة.

[1907] Oysa dostlar birbirlerine gösterilmekte, hiçbiri diğerine gizli kalmamaktadır. Dolayısıyla, birbirlerinin hâlini sormalarını engelleyen şey, birbirlerini görmemeleri değildir; onları bundan alıkoyan, sadece kendi dertlerine düşmüş olmalarıdır. ["Birbirlerine gösterildikleri hâlde hem de..." anlamındaki يُبَصَّرُونهم ifadesi] *yubsırûnehum* (Onları gördükleri hâlde hem de…) şeklinde de okunmuştur. ["Sor[a]maz" anlamındaki لا يَسْئَلُ fiili] meçhul olarak *lâ yus'elu* (sorulmaz) şeklinde de okunmuştur; yani dosta "senin dostun nerede?" denmez, ondan bir şey istenmez; zira onlar birbirlerine gösterilirler ve herhangi bir sual ve isteğe ihtiyaç duymazlar.

[1908] **Şayet** "يُبَصَّرُونهم kelimesinin iʿrâbı nedir?" **dersen şöyle derim:** (i) Yeni başlamış bir ifadedir; âdeta "Can-ciğer hiçbir dost, can-ciğer bir dostunu sor(a)maz" buyurunca, "Belki de o, dostunu göremiyordur?" denilmiş; ona "onlar birbirlerine gösterilirler, fakat kendi dertleriyle uğraşmaları sebebiyle onların hâlini sormaya imkân bulamazlar." denmiştir. "Peki, يُبَصَّرُونهم (birbirlerine gösterildikleri hâlde...) ifadesinde, zamir neden çoğul yapılmış; oysa sözkonusu edilen sadece iki dosttur?" **dersen şöyle derim:** Burada birbirine dost olan sadece iki kişi değil, birbirine dost olan her bir iki kişi kastedilmiştir. (ii) يُبَصَّرُونهم ifadesi, حميمًا (can-ciğer dost) kelimesinin sıfatı da olabilir; yani kendilerine gösterilen ve tanıtılan dostlarının hâlini soramazlar.

[1909] يومَئذٍ [ifadesindeki يومَ], mütemekkin olmayana (إذ) izâfeti sebebiyle Mîm'in hem cerriyle *yevmiizin* hem de fethasıyla *yevmeizin* şeklinde okunmuştur. [عذابِ يومِئذ terkibi] عذاب tenvinli, يومَئذٍ'in Mîm'i fethalı olarak *min ʿazâbin yevmeizin*[1] şeklinde de okunmuş; yani *yevmeizin* kelimesi *ʿazâb* ile mansūb kılınmıştır; çünkü عذاب *taʿzîb* (azab etmek) anlamındadır.

[1910] Kendisini sahiplenen, onun kendilerine mensubiyetini söyleyen veya musibetlerde kendilerine sığındığı *fasîle*sini yani, kendilerinden *fasl* olduğu (kollara ayrıldığı; yani türediği) sülalesini, yakın akrabalarını fidye vermek ister. ["ki kendisini kurtarabilsin" anlamındaki] يُنْجِيه fiili, [11. âyetteki] يَفْتَدِي (fidye verir) fiiline atfedilmiştir; yani ister ki [bütün bu sayılan kişileri] fidye versin de *sonra* bu fidye -veya yeryüzünde kim varsa hepsi- kendisini kurtarsın! ثُمَّ (sonra) edatı, kendisini kurtarmasının çok uzak olduğunu bildirmek için getirilmiştir; yani bütün bu sayılanlar elinin altında olsa ve canını kurtarmak için hepsini verse de *sonra* yaptığı bu iş kendisini kurtarsa diye boş kuruntular içine girer!.. Oysa bunların onu kurtarması çok uzak (imkânsız)dır!..

15. Hayır, ne mümkün!.. Çünkü o, öyle halis bir alevdir ki;
16. kavurup soyar kafa derisini!..

---

1 عذابِ يومِئذ (o günün azabından) - عذابٍ يومَئذ (o gün, azaptan). / ed.

[١٩٠٧] {يُبَصَّرُونَهُمْ} أي يبصر الأَحِمّاء الأحماء، فلا يخفون عليهم، فما يمنعهم من المساءلة أنّ بعضهم لا يبصر بعضًا، وإنما يمنعهم التشاغل. وقرئ «يُبْصِرُونَهُمْ»، وقرئ «ولا يُسئل»، على البناء للمفعول، أي لا يقال لحميم: أين حميمك، ولا يطلب منه؛ لأنهم يبصرونهم فلا يحتاجون إلى السؤال والطلب.

٥ [١٩٠٨]فإن قلت: ما موقع {يُبَصَّرُونَهُمْ}؟ قلت: هو كلام مستأنف، كأنه لما قال {وَلَا يَسْئَلُ حَمِيمٌ حَمِيمًا} قيل: لعله لا يبصره، فقيل: يبصرونهم، ولكنهم لتشاغلهم لم يتمكنوا من تساؤلهم. فإن قلت: لم جمع الضميران في {يُبَصَّرُونَهُمْ} وهما للحميمين؟ قلت: المعنى على العموم لكل حميمين، لا لحميمين اثنين. ويجوز أن يكون {يُبَصَّرُونَهُمْ} صفة، أي حميمًا مبصرين معرّفين إياهم.

١٠ [١٩٠٩]قرئ «يومئذ» بالجرّ والفتح على البناء للإضافة إلى غير متمكن، ومن عذاب يومئذ، بتنوين {عذاب} ونصب {يَوْمَئِذٍ} وانتصابه بعذاب، لأنه في معنى تعذيب.

[١٩١٠] {وَفَصِيلَتِهِ} عشيرته الأدنون الذين فصل عنهم؛ {تُئْوِيهِ} تضمه انتماء إليها، أو لياذًا بها في النوائب. {يُنْجِيهِ} عطف على {يَفْتَدِي}، أي يودّ لو يفتدى، ١٥ ثم لو ينجيه الافتداءُ أو {مَنْ فِي الْأَرْضِ}. و{ثم} لاستبعاد الإنجاء، يعني تمنى لو كان هؤلاء جميعًا تحت يده وبذلهم في فداء نفسه، ثم ينجيه ذلك. وهيهات أن ينجيه!

١٥-﴿كَلَّا إِنَّهَا لَظَى﴾

١٦-﴿نَزَّاعَةً لِلشَّوَى﴾

[1911] كلا (Hayır, ne mümkün!) edatı, o inkârcı günahkârı böyle bir kuruntudan vazgeçirmek ve fidye vermenin kendisine fayda sağlamayacağını ve onu azaptan kurtaramayacağını hatırlatmak içindir. إنها (çünkü o) kelimesindeki zamir, -daha önce zikri geçmemiş olsa da- ateşe dönmektedir; çünkü *ʿazâb*ın zikredilmiş olması ona delâlet etmektedir. Bunun, haberin kendisini açıkladığı mübhem bir zamir olması da mümkündür. Veya bu zamir-i kıssadır. لَظَى (halis alev) kelimesi alev anlamındaki *el-lez*ādan nakledilmiş olup ateşin özel ismidir. لَظَى ile *alev* anlamının kastedilmiş olması da mümkündür.

[1912] نَزَّاعَةٌ[1] (kavurup soyan) kelimesi de إِنَّ'nin birinci haberden sonra gelen ikinci haberidir. Eğer إنها'daki zamir *zamir-i kıssa* ise, لَظَى (alev) kelimesinin haberi olur. Eğer لَظَى alev anlamında olursa o takdirde نَزَّاعَةٌ onun sıfatı olur. نَزَّاعَةً'in müennesliği ise onun ateş anlamında olmasından dolayıdır. نَزَّاعَةٌ'un korkunç bir şeyle korkutmak üzere *hiye nezzâʿatun* (o [ateş] kavurup soyandır) şeklinde merfûʿ olması da mümkündür. Kelimenin, نَزَّاعَةً şeklinde nasb ile okunması ya hâl-i müekkide olmasından veya *ennehâ mutelazzıyetün nezzâʿaten* (o ateş kavurup soymak için alevlenmiştir) anlamında olmasından yahut korkunç bir şeyle korkutmak için ihtisas için olmasından dolayıdır.

[1913] الشَّوَى (el, ayak vb.) taraflar demektir veya "kafa derisi" anlamındaki *şevât*ın çoğuludur. Ateş, kafa derisi başta olmak üzere bedenin bu uzuvlarını kavurup soyar ve parça parça eder; sonra bu uzuvlar ve deriler yeniden eski hâline döner.

17. Çağırır arkasını dönüp, yüz çevireni.
18. (Malının hakkını vermeden) üst üste yığıp biriktireni

[1914] "Çağırır" ifadesi, ateşin onları içine almasından mecazdır. Âdeta ateş onları çağırıp içine almaktadır. Tıpkı Zürrumme'nin (v. 117/735) şu sözlerindeki gibi:

> Baharda biten ilk otlar o vahşi öküzün burnunu (yere/toprağa) davet eder.

Yine şu beyit,

> Eğlence çağırıyor beni geceleri… Ben de peşinden gidiyorum onun!

ve Ebü'n-Necm'in şu sözü de böyledir:

> Otlak arayan kişiye dersin ki yeşil çayırı buldun, kon (oraya)!

---

1 Müfessir zammeli okuyuşu esas almaktadır.

[١٩١١]{كَلاَّ} ردع للمجرم عن الودادة، وتنبيه على أنه لا ينفعه الافتداء ولا ينجيه من العذاب. ثم قال: {إِنَّهَا} والضمير للنار، ولم يجر لها ذكر؛ لأنّ ذكر العذاب دل عليها. ويجوز أن يكون ضميرًا مبهمًا ترجم عنه الخبر، أو ضمير القصة. و{لَظَى} علم للنار، منقول من اللظى، بمعنى اللهب. ويجوز أن يراد اللهب.

٥ [١٩١٢]و«نَزَّاعَةٌ» خبر بعد خبر لـ{إِنّ} أو خبر لـ{لَظَى} إن كانت الهاء ضمير القصة، أو صفة له إن أردت اللهب، والتأنيث لأنه في معنى النار؛ أو رفع على التهويل، أي هي نزاعة. وقرئ {نزاعةً}، بالنصب على الحال المؤكدة، أو على أنها متلظية نزاعة؛ أو على الاختصاص للتهويل.

[١٩١٣]والشوى الأطراف، أو جمع شواة -وهي جلدة الرأس- تنزعها نزعًا

١٠ فتبتكها، ثم تعاد.

١٧-﴿تَدْعُو مَنْ أَدْبَرَ وَتَوَلَّى﴾

١٨-﴿وَجَمَعَ فَأَوْعَى﴾

[١٩١٤]{تَدْعُو} مجاز عن إحضارهم، كأنها تدعوهم فتحضرهم. ونحوه قول ذي الرمّة:

١٥ ... تَدْعُو أَنْفَهُ الرِّبَبُ ۞

وقوله:

لَيَالِي اللَّهْوِ يطْبِينِي فَأَتْبَعُهُ ۞

وقول أبي النجم:

تَقُولُ لِلرَّائِدِ أَعْشَبْتَ انْزِلِ ۞

[1915] Söylendiğine göre ateş onlara; "Ey kâfir, ey münafık! Bana gel, bana!.." diyecekmiş. Yine rivayete göre, ateş münafıkları ve kâfirleri fasih bir dille çağıracak, sonra onları dane toplar gibi sağdan soldan toplayacakmış. Allah'ın insanların derilerine, ellerine ve ayaklarına konuşma özelliği verdiği ve ağacı konuşturduğu gibi ateşe de konuşma özelliği vermesi caizdir. Burada sözkonusu edilen çağırmanın, zebânilerin çağırması olması da caizdir.

[1916] "Çağırır" fiilinin "helâk eder" anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim Araplar, "Allah seni helâk etsin!" anlamında *deʿâkellāh* derler. Şair şöyle demiştir:

Allah, zamanın bütün belâlarını indirsin senin başına!

[1917] Ateş, haktan "dönüp" ondan "yüz çevireni" çağıracaktır; malını biriktiren, onu kaplara doldurup depolayanı… O ki farz olan zekâtı ve diğer hakları ödememiş; dinin emirlerini terk edip malıyla meşgul olmuştur; biriktirdiği mal (sermaye) sebebiyle kibirlenmiş, buna aldanmıştır.

19. Gerçekten nekes yaratılmıştır insanoğlu.
20. Başına bir şer geldiğinde, feryadı basar;
21. ama pinti kesilir eline bir varlık geçtiğinde!..
22. Gerçek dindarlar müstesna...

[1918] الإنسان ile bütün insanlar kastedilmiştir. Bundan dolayı المصلِّين (gerçek dindarlar [22]) ondan istisna edilmiştir. *el-Heleʿ* hoşa gitmeyen bir şey dokunduğunda hemen üzülüp feryat etmek; bir mal, bir iyilik geldiğinde ise anında onu başkalarından esirgemektir; Arapların "çok hızlı yürüyen deve" anlamındaki *nâkatün hilvâʿun* sözünden alınmıştır. Ahmed b. Yahyâ (v. 291/904) demiştir ki; Muhammed b. Abdullah b. Tāhir (v. 253/867) bana *el-heleʿ* kelimesinin ne anlama geldiğini sordu. Ona şöyle cevap verdim: "Onu Allah tefsir etmiştir; Allah'ın tefsirinden daha açık bir tefsir de olamaz. O, kendisine bir şer dokunduğunda son derece üzülen ve feryadı basan; kendisine bir hayır, bir nimet eriştiğinde ise derece cimri kesilip onu insanlardan menedendir."

[1919] ("Varlık" anlamındaki) *hayır,* mal ve zenginlik; *şer* ise fakirlik demektir. Hayrın sağlık, şerrin hastalık olması da mümkündür. "Zengin, sağlıklı olduğunda iyiliği keser, malında cimrilik eder. Hasta olduğunda ise sızlanır durur ve hemen vasiyetini yazmaya başlar." [derler.] Âyetin anlamı şöyledir: İnsan sızlanmayı ve pintiliği tercih ettiği ve bu iki hâl kendisinde iyice kökleşip yerleştiği için sanki fıtrat itibariyle böyle yaratılmış gibi olur; sanki bu ihtiyarî değil de yaratılışla ilgili zaruri bir durum gibi olmuş olur. Tıpkı "İnsan aceleci yaratılmıştır." [Enbiyâ 21/37] âyetindeki gibi.

[١٩١٥]وقيل: تقول لهم ’’إليّ إليّ يا كافر! يا منافق!‘‘ وقيل: تدعو المنافقين والكافرين بلسان فصيح ثم تلتقطهم التقاط الحب، فيجوز أن يخلق الله فيها كلامًا كما يخلقه في جلودهم وأيديهم وأرجلهم، وكما خلقه في الشجرة. ويجوز أن يكون دعاء الزبانية.

٥ [١٩١٦]وقيل: {تَدْعُو} تهلك، من قول العرب: دعاك الله، أي أهلكك. قال:

دَعَاكَ اللهُ مِنْ رَجُلٍ بِأفْعَى ❁

[١٩١٧] {مَنْ أَدْبَرَ} عن الحق {وتولى} عنه. {وَجَمَعَ} المال فجعله في وعاء وكنزه، ولم يؤدّ الزكاة والحقوق الواجبة فيه، وتشاغل به عن الدين؛ وزهى باقتنائه وتكبر.

١٩-﴿إِنَّ الإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا﴾

١٠ ٢٠-﴿إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا﴾

٢١-﴿وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا﴾

٢٢-﴿إِلا الْمُصَلِّينَ﴾

[١٩١٨]أريد بالإنسان الناس؛ فلذلك استثنى منه {الْمُصَلِّينَ}. والهلع سرعة الجزع عند مسّ المكروه وسرعة المنع عند مسّ الخير، من قولهم: ناقة هِلواع سريعة

١٥ السير. وعن أحمد بن يحيى، قال لي محمد بن عبد الله بن طاهر: ما الهلع؟ فقلت: قد فسره الله، ولا يكون تفسير أبين من تفسيره: وهو الذي إذا ناله شر أظهر شدّة الجزع؛ وإذا ناله خير بخل به ومنعه الناس.

[١٩١٩]والخير المال والغنى، والشرّ الفقر. أو الصحة والمرض. إذا صحّ الغني منع المعروف وشحّ بماله، وإذا مرض جزع وأخذ يوصي. والمعنى: أن الإنسان لإيثاره

٢٠ الجزع والمنع وتمكنهما منه ورسوخهما فيه، كأنه مجبول عليهما مطبوع، وكأنه أمر خلقي وضروري غير اختياري، كقوله تعالى {خُلِقَ الإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ} [الأنبياء: ٣٧].

Bunun bir delili de şudur: İnsan annesinin karnında iken ve beşikte iken onda *heleʿ* (sızlanma ve pintilik) yoktu. Ayrıca Allah bunu kınamaktadır; oysa Allah kendi yaptığı bir şeyi kınamaz. Bunun bir delili de; sızlanan, elindekini esirgeyen biri olmamak için nefsiyle cihad edip zorluklara katlanarak, haramlardan uzak duran müminlerin [gerçek dindarların] istisna edilmesidir. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Âdemoğluna verilen en kötü şey, iyilik yapmasını engelleyen cimrilik ve kalbindeki iyi duyguları boşaltan endişedir." [*Ebû Dâvûd*, "Kitâbü'l-Cihâd", 22]

23. Onlar ki berdevamdırlar namazlarına.

[1920] **Şayet** "Allah niçin 'Onlar ki berdevamdırlar namazlarına.' dedi de daha sonra [34. âyette] 'Onlar ki namazlarını, üzerine titreyerek eda ederler.' buyurdu?" **dersen şöyle derim:** "Namazlarına berdevam olmalarının" anlamı; namazları kılmaya dikkatli bir şekilde devam etmeleri, namazları terk etmemeleri ve başka şeylerle uğraşıp namazı bırakmamalarıdır. Peygamber'in (s.a.) şöyle buyurduğu rivayet olunmuştur: "Amellerin en faziletlisi az da olsa devamlı olanıdır." [*Buhārî*, "İman", 32; *Müslim*, "Müsâfirîn" 215-218] Hz. Âişe de (Peygamberimiz'le ilgili olarak) "O'nun ameli devamlı idi" demiştir. "Namazlarını, üzerine titreyerek eda etmelerine" gelince; namaz için abdesti dikkatli almaları, namazları vaktinde kılmaları, namazın farzlarını tam olarak yerine getirmeleri, namazların sünnet ve âdabını tam yapmaları ve günah işleyerek namazları boşa çıkmaktan korumalarıdır. Dolayısıyla, *devam* namazların bizzat kendilerine, *muhâfaza* ise namazların hâllerine yöneliktir.

24-25. Onlar ki belirli bir hak vardır mallarında, isteyene ve yoksuna.

[1921] "Belirli hak" zekâttır; çünkü onun hangi maldan ne kadar olacağı bellidir. Veya kişinin kendisi için vazife addedip belirli vakitlerde ödediği sadakadır.

[1922] سائل (isteyen) dilenen demektir. *Mahrum* (yoksun) ise dilenmekten çekindiği için zengin zannedilen ve bu yüzden de mahrum kalan kimsedir.

26. Onlar ki yargılanma gününü tasdik ederler.

[1923] Yani gerekli amelleri işleyip hazırlık yapmak suretiyle hesap ve cezanın gerçekleşeceği kıyamet gününün varlığını doğrularlar.

27. Onlar ki kaygılanırlar Rablerinin azabından yana.
28. -Emin olunacak bir şey değildir (yani) Rablerinin azabı da...-

والدليل عليه أنه حين كان في البطن والمهد لم يكن به هلع، ولأنه ذمّ والله لا يذمّ فعلَه. والدليل عليه استثناء المؤمنين الذين جاهدوا أنفسهم وحملوها على المكاره وظلّفوها عن الشهوات، حتى لم يكونوا جازعين ولا مانعين. وعن النبي ﷺ. شرّ ما أعطي ابن آدم شحّ هالع وجبن خالع.

٥ ٢٣-﴿الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلاتِهِمْ دَائِمُونَ﴾

[١٩٢٠]فإن قلت: كيف قال: {عَلَى صَلاَتِهِمْ دَائِمُونَ} ثم {عَلَى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ} [٣٤]؟ قلت: معنى دوامهم عليها أن يواظبوا على أدائها لا يخلون بها ولا يشتغلون عنها بشيء من الشواغل. كما روي عن النبي ﷺ. أفضل العمل أدومه وإن قلّ. وقول عائشة: كان عمله دِيمةً. ومحافظتهم عليها أن يراعوا إسباغ الوضوء لها

١٠ ومواقيتها ويقيموا أركانها ويكملوها بسنتها وآدابها، ويحفظوها من الإحباط باقتراف المآثم؛ فالدوام يرجع إلى أنفس الصلوات والمحافظة إلى أحوالها.

٢٤-٢٥-﴿وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ﴾

[١٩٢١] {حَقٌّ مَعْلُومٌ} هو الزكاة، لأنها مقدرة معلومة؛ أو صدقة يوظفها الرجل على نفسه يؤديها في أوقات معلومة.

١٥ [١٩٢٢]السائل: الذي يسأل {وَالْمَحْرُومُ} الذي يتعفف عن السؤال فيُحسب غنيًا فيُحرم.

٢٦-﴿وَالَّذِينَ يُصَدِّقُونَ بِيَوْمِ الدِّينِ﴾

[١٩٢٣] {يُصَدِّقُونَ بِيَوْمِ الدِّينِ} تصديقًا بأعمالهم واستعدادهم له.

٢٧-﴿وَالَّذِينَ هُمْ مِنْ عَذَابِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ﴾

٢٠ ٢٨-﴿إِنَّ عَذَابَ رَبِّهِمْ غَيْرُ مَأْمُونٍ﴾

[1924] Rablerinin azabına uğramaktan çok korkarlar, titrerler. "Emin olunacak bir şey değildir (yani) Rablerinin azabı da..." ifadesi, ara cümle olarak getirilmiştir; yani taatte ve saʻyügayrette ne kadar ileri gitmiş olursa olsun hiç kimse Allah'ın azabından yana kendisini güvende hissetmemeli; aksine, korku ile ümit arasında durmalıdır.

29. Onlar ki ırzlarını korurlar.

30-31. -Eşleri ve ellerinin altındaki (cariye)ler müstesna; bunlar için kınanacak değillerdir zira. Kim de bundan ötesini ararsa, bunlardır işte haddi aşanlar!-

32. Onlar ki emanetlerine ve anlaşmalarına riayet ederler.

33. Onlar ki şahitliklerini dürüst yaparlar.

34. Onlar ki namazlarını, üzerine titreyerek eda ederler.

35. Bunlardır işte, cennetlerde ikrama mazhar olacaklar.

[1925] ["Şahitlikleri" kelimesi] *bi-şehâdetihim* ve بشهاداتهم şeklinde okunmuştur. Aslında şahitlikler de "emanetler" arasındadır; faziletini ortaya koymak için ayrıca zikretmiştir. Zira ancak şahitlikler hakkıyla yapıldığı zaman haklar ihya olur ve sahiplerini bulur; şahitlikler hakkıyla yapılmazsa o zaman haklar zayi olur, sahiplerini bulamaz.

36. Nankörce inkâr edenlerin 'ne'si var ki senden nefretle kaçıyorlar?!

37. Sağdan-soldan grup grup dağılarak (uzaklaşıyorlar)?!

[1926] Müşrikler Peygamber'in (s.a.) etrafını halka halka, grup grup kuşatıyorlar, onun sözleriyle alay ediyorlar ve "Muhammed'in dediği gibi şu şu kimseler cennete gireceklerse biz o cennete bunlardan daha önce gireriz!" diyorlardı. İşte âyetler bunun üzerine nâzil oldu.

[1927] مُهْطِعِينَ sana doğru koşuyorlar, boyunlarını sana doğru eğiyorlar, gözlerini sana doğru çeviriyorlar demektir.

[1928] عِزِين "grup" anlamındaki *ʻizet*[un] kelimesinin çoğulu olup gruplar hâlinde demektir. Aslı ["nispet etme" anlamındaki] *ʻizvet*[un]dur; âdeta her grup kendisini, bir başkasının kendisini *nispet* ettiğinin dışında birine nispet etmekte, böylece birbirlerinden ayrı fırkalar olmaktadır. el-Kümeyt (v. 126/744) der ki:

> Biz var ya biz… O asi Cendel'in birliklerini dağıtıp, paramparça etmişiz!..

[١٩٢٤]ويشفقون من عذاب ربهم. واعترض بقوله: {إِنَّ عَذَابَ رَبِّهِمْ غَيْرُ مَأْمُونٍ}، أي لا ينبغي لأحد وإن بالغ في الطاعة والاجتهاد أن يأمنه. وينبغي أن يكون مترجحًا بين الخوف والرجاء.

٢٩-﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ﴾

٣٠-﴿إِلَّا عَلَى أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ﴾

٣١-﴿فَمَنِ ابْتَغَى وَرَاءَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْعَادُونَ﴾

٣٢-﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ﴾

٣٣-﴿وَالَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَاتِهِمْ قَائِمُونَ﴾

٣٤-﴿وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ﴾

٣٥-﴿أُولَئِكَ فِي جَنَّاتٍ مُكْرَمُونَ﴾

[١٩٢٥]قرئ «بشهادتهم» و«بشهاداتهم». والشهادة من جملة الأمانات؛ وخصها من بينها إبانة لفضلها، لأنّ في إقامتها إحياء الحقوق وتصحيحها، وفي زيها تضييعها وإبطالها.

٣٦-﴿فَمَالِ الَّذِينَ كَفَرُوا قِبَلَكَ مُهْطِعِينَ﴾

٣٧-﴿عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ عِزِينَ﴾

[١٩٢٦]كان المشركون يحتفون حول النبي ﷺ حلقًا وفرقًا فرقًا، يستمعون ويستهزئون بكلامه، ويقولون: إن دخل هؤلاء الجنة كما يقول محمد فلندخلنها قبلهم! فنزلت.

[١٩٢٧] {مُهْطِعِينَ} مسرعين نحوك، مادّي أعناقهم إليك، مقبلين بأبصارهم عليك.

[١٩٢٨] {عِزِينَ} فرقا شتى جمع عِزَة، وأصلها عِزْوة، كأن كل فرقة تعتزي إلى غير من تعتزي إليه الأخرى: فهم مفترقون. قال الكميت:

وَنَحْنُ وَجَنْدَلٌ بَاغٍ تَرَكْنَا ❁ كَتَائِبَ جَنْدَكٍ شَتَّى عِزِيناً

[1929] Rivayete göre Hz. Peygamber ve Müslümanlarla alay edenler beş kişilik bir çete imiş!

38. Bunlardan herhangi biri nimet dolu cennete sokulacağını mı umuyor (hâl böyle iken)?!

5 **39. Asla!.. Doğrusu; Biz onları bildikleri (o basit) şeyden yarattık.**

[1930] "Asla" ifadesi, bunların cennet tamahlarına son vermek için getirilmiş, sonra *"Doğrusu; Biz onları bildikleri (o basit) şeyden yarattık"* ifadesinden sûrenin sonuna kadar bu gerçeğin illet ve sebebi beyan edilmiştir. Bu, onların yeniden dirilişi inkâr ettiklerine delâlet eden bir sözdür. Allah âdeta 10 şöyle buyurmaktadır: Hayır! Çünkü yeniden dirilişi ve amellerin karşılıklarının verileceğini inkâr ediyorlar! O hâlde, nasıl cennete girmeyi ümit edebiliyorlar? **Şayet** "Bu söz onların yeniden dirilişi inkâr ettiklerine hangi yönden delâlet ediyor?" **dersen şöyle derim:** Onlara öncelikle ilk yaratılış delil getirilmiştir. Nitekim ilk yaratılış Kur'ân'ın çeşitli yerlerinde onlara delil olarak 15 sunulmaktadır. "Biz onları bildikleri (o basit) şeyden, (nutfeden) yarattık" âyeti işbu delili ifade etmektedir. İkinci olarak, onları helâk etmeye ve onları kendilerinden daha iyileriyle değiştirmeye yetecek kudret delili ileri sürülmüştür. Üçüncü olarak, yapmak istediği bir şey hususunda hiç kimse Allah'ın önüne geçemez, hiçbir şey O'nu âciz bırakamaz. Maksat şudur: Bütün bu 20 sayılanlara kādir olan Allah, insanları yeniden diriltmekten âciz olamaz. "Biz onları bildikleri şeyden yarattık" sözü, "Biz onları (erkeğin aletinden çıkan) bir nutfeden yarattık" şeklinde de anlaşılabilir. Bu da onların ilk olarak dışarı çıkıp döküldükleri yerdir ki ondan daha bayağı bir yer yoktur. Bu sebeple Allah, onun açıkça zikredilmesinin hayâ duyulacak bir şey olduğunu hissettirmek 25 için onu mübhem ve üstü kapalı olarak zikretmiştir. Hâlleri böyle olduğuna göre, nasıl oluyor da kendilerini şerefli görüyor, önde olduklarını iddia ediyor ve "Mutlaka biz onlardan önce cennete gireriz!" diyebiliyorlar!?

[1931] Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: Âdemoğullarının her biri gibi onları da nutfeden yarattık. Bir kararımız da şudur ki onlar, başka 30 bir yolla değil ancak iman ve sâlih amelle cennete girebileceklerdir. Öyleyse imanı ve ameli olmayan biri oraya girmeyi niçin ve nasıl umar ki!

40. O hâlde, doğuların ve batıların Rabbine yemin ederim ki Biz gerçekten kādiriz

41. onları kendilerinden daha iyileri ile değiştirmeye... Ve önümüze 35 geçemez hiç kimse!

[١٩٢٩]وقيل: كان المستهزئون خمسة أرهط.

٣٨-﴿أَيَطْمَعُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ أَنْ يُدْخَلَ جَنَّةَ نَعِيمٍ﴾

٣٩-﴿كَلَّا إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِمَّا يَعْلَمُونَ﴾

[١٩٣٠] {كَلاَّ} ردع لهم عن طمعهم في دخول الجنة، ثم علل ذلك بقوله {إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مّمَّا يَعْلَمُونَ} إلى آخر السورة. وهو كلام دال على إنكارهم البعث، فكأنه قال: كلا إنهم منكرون للبعث والجزاء؛ فمن أين يطمعون في دخول الجنة؟ فإن قلت: من أي وجه دل هذا الكلام على إنكار البعث؟ قلت: من حيث أنه احتجاج عليهم بالنشأة الأولى، كالاحتجاج بها عليهم في مواضع من التنزيل، وذلك قوله: {خَلَقْنَاهُمْ مّمَّا يَعْلَمُونَ}، أي من النطف، وبالقدرة على أن يهلكهم ويبدل ناسًا خيرًا منهم، وأنه ليس بمسبوق على ما يريد تكوينه لا يعجزه شيء. والغرض أن من قدر على ذلك لم تعجزه الإعادة. ويجوز أن يراد: إنا خلقناهم مما يعلمون، أي من النطفة المَذِرَة، وهي منصبهم الذي لا منصب أوضع منه. ولذلك أبهم وأخفي إشعارًا بأنه منصب يستحيا من ذكره، فمن أين يتشرفون ويدعون التقدم ويقولون: لندخلن الجنة قبلهم!

[١٩٣١]وقيل: معناه إنا خلقناهم من نطفة كما خلقنا بني آدم كلهم، ومن حكمنا أن لا يدخل أحد منهم الجنة إلا بالإيمان والعمل الصالح، فلم يطمع أن يدخلها من ليس له إيمان وعمل.

٤٠-﴿فَلا أُقْسِمُ بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ إِنَّا لَقَادِرُونَ﴾

٤١-﴿عَلَى أَنْ نُبَدِّلَ خَيْرًا مِنْهُمْ وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ﴾

42. Öyleyse, bırak onları, tehdit edildikleri günle karşı karşıya gelinceye dek dalıp oynasınlar.

43. O gün ki yattıkları yerden, dikilmiş hedeflere doğru yarışırcasına çıkarlar...

44. Hem de (dehşet ve utançtan) gözleri yere çakılmış ve benliklerini zillet bürümüş olarak... İşte budur, tehdit edilip durdukları gün!

[1932] ["Doğuların ve batıların Rabbi" anlamındaki برب المشارق والمغارب ifadesi] *bi-Rabbi'l-maşrık*^{i} *ve'l-mağrib*^{i} (doğunun ve batının Rabbine) şeklinde de okunmuştur. ["Çıkarlar" anlamındaki يَخْرُجُونَ] *yuhracûn* (çıkarılırlar) şeklinde de okunmuştur. ["Yattıkları yerden, yarışırcasına" anlamındaki] من الأجداث سِراعًا ifadesi hem ızhâr hem de idgam ile[1] okunmuştur. Kelime; نُصُبٍ (dikilmiş hedefler) ve *nasb*^{in} (dikilmiş bir hedef) şeklinde okunmuştur; dikilip kendisine tapılan her şey *nasb*dır.

[1933] يُوفِضُونَ dünyada dikili putlarına doğru birbirleriyle yarışırcasına koştukları gibi (kıyamet günü) kendilerini davet edene doğru süratle koşarlar.

[1934] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim *Se'ele Sâil*^{un} sûresini okursa Allah ona emânetlerine ve sözlerine riâyet edenlerin sevabını verir."

---

1 *Mine'l-ecdâ**ss**irâʻan* / ed.

٤٢-﴿فَذَرْهُمْ يَخُوضُوا وَيَلْعَبُوا حَتَّى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي يُوعَدُونَ﴾

٤٣-﴿يَوْمَ يَخْرُجُونَ مِنَ الأَجْدَاثِ سِرَاعًا كَأَنَّهُمْ إِلَى نُصُبٍ يُوفِضُونَ﴾

٤٤-﴿خَاشِعَةً أَبْصَارُهُمْ تَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ ذَلِكَ الْيَوْمُ الَّذِي كَانُوا يُوعَدُونَ﴾

[١٩٣٢]وقرئ «برب المشرق والمغرب». و«يخرجون» و«من الأجداث سراعًا»، بالإظهار والإدغام. و«نصب»، و«نصب»، وهو كل ما نصب فعبد من دون الله.

[١٩٣٣]{يُوفِضُونَ} يسرعون إلى الداعي مستبقين، كما كانوا يستبقون إلى أنصابهم.

[١٩٣٤]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة سأل سائل أعطاه الله ثواب الذين هم لأماناتهم وعهدهم راعون.

NÛH SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 28 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. "Başlarına can yakıcı bir azap gelmeden önce kavmini uyar!' diyerek, Nûh'u kavmine Biz göndermiştik.

2. Dedi ki: Ey kavmim! Ben, sizin için gerçekten apaçık bir uyarıcıyım:

3. Allah'a kulluk edin, O'ndan sakının ve bana itaat edin!

4. O da bir kısım günahlarınızı size bağışlasın; sizi (helâk etmeyip) adı konulmuş bir ecele kadar geciktirsin, diye... Allah'ın yazdığı ecel geldiğinde asla geciktirilmez. Keşke bilmiş olsaydınız!"

[1935] أَنْ أَنذِرْ ifadesinin aslı *bi-en enzir* şeklinde olup harf-i cer hazfedilmiş ve anlamı fiile ulaştırılmıştır.[1] Bu, fiili nasbeden *En* olup mâna şöyledir: Biz Nûh'u, "Kavmini uyar!" *diye* -yani onu uyarma emriyle- göndermiştik. *En*'in *en-i müfessire* olması da mümkündür; çünkü *irsâl* (gönderme) fiilinin içinde *kavl* (diye/rek) anlamı vardır. [أَنْ أَنذِرْ (uyar) ifadesini] İbn Mes'ûd, *kavl* anlamını tercihle *enzir* şeklinde *En*'siz okumuştur. أَنْ أَنذِرْ (uyar) kelimesindeki bu iki vecih أَنِ اعبُدُوا الله (Allah'a kulluk edesiniz) ifadesi için de geçerlidir.[2]

[1936] **Şayet** "*Ecel*in geciktirilemeyeceğini [âyette] haber verdiği hâlde Allah nasıl 'sizi adı konulmuş bir ecele kadar *geciktirsin*' buyurabilmiş? Bu apaçık bir çelişki değil midir?" **dersen şöyle derim:** Allah -meselâ- şuna hükmetmiş olabilir: Şayet Nûh kavmi iman ederse ömrü bin yıl olacak; ama inkârı üzere devam ederse onu dokuz yüzüncü yılın başında helâk edecektir. İşte onlara şöyle denilmektedir: İman edin ki Allah sizi (helâk etmeyip) adı konulmuş bir ecele, bitiş tarihini Allah'ın belirlediği, yaşayacağınız ama daha ilerisine geçemeyeceğiniz bir vakte kadar geciktirsin ki o vakit, bin yıldan ibaret en uzun vakittir. Sonra,[3] önceki vaktin geciktirildiği gibi bu nihaî ecelin geciktirilemeyeceğini, bu hususta elinizde bir çare olmadığını haber vermiştir. O hâlde size mühlet olarak verilen bu vakitlerde sâlih ameller yapmaya gayret ediniz!

5. (Fakat kavminin kahir ekseriyeti, yıllarca süren bu çağrıyı reddetti. O da bunun üzerine, Rabbine yakararak) dedi ki: Ya Rabbi! Doğrusu; ben kavmimi gece-gündüz çağırdım.

---

1 Yani *hazf u îsâl* kaidesi işlemiştir. / ed.

2 "Allah'a kulluk etme emriyle…" - "Allah'a kulluk edin diye/rek…" / ed.

3 "Allah'ın yazdığı ecel geldiğinde asla geciktirilmez." buyurarak. / ed.

سورة نوح

مكية؛ وهي ٢٨ آية

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَى قَوْمِهِ أَنْ أَنْذِرْ قَوْمَكَ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

٢-﴿قَالَ يَا قَوْمِ إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ﴾

٣-﴿أَنِ اعْبُدُوا اللهَ وَاتَّقُوهُ وَأَطِيعُونِ﴾

٤-﴿يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرْكُمْ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى إِنَّ أَجَلَ اللهِ إِذَا جَاءَ لَا يُؤَخَّرُ لَوْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

[١٩٣٥] {أَنْ أَنذِرْ} أصله بأن أنذر، فحذف الجار وأوصل الفعل. وهي أن الناصبة للفعل، والمعنى: أرسلناه بأن قلنا له أنذر، أي أرسلناه بالأمر بالإنذار. ويجوز أن تكون مفسرة؛ لأنّ الإرسال فيه معنى القول. وقرأ ابن مسعود «أنذر» بغير {أن} على إرادة القول. و{أَنِ اعْبُدُوا} نحو {أَنْ أَنذِرْ} في الوجهين.

[١٩٣٦]فإن قلت: كيف قال {وَيُؤَخِّرْكُمْ} مع إخباره بامتناع تأخير الأجل، وهل هذا إلا تناقض؟ قلت: قضى الله مثلًا أنّ قوم نوح إن آمنوا عمّرهم ألف سنة، وإن بقوا على كفرهم أهلكهم على رأس تسعمائة. فقيل لهم: آمنوا يؤخركم إلى أجل مسمى، أي إلى وقت سماه الله وضربه أمدًا تنتهون إليه لا تتجاوزونه؛ وهو الوقت الأطول تمام الألف. ثم أخبر أنه إذا جاء ذلك الأجل الأمدّ لا يؤخر كما يؤخر هذا الوقت، ولم تكن لكم حيلة، فبادروا في أوقات الإمهال والتأخير.

٥-﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي دَعَوْتُ قَوْمِي لَيْلًا وَنَهَارًا﴾

6. Ama benim çağrım, sadece benden kaçışlarını artırdı onların!..

[1937] Ben kavmimi gece-gündüz düzenli olarak, herhangi bir gevşeklik göstermeksizin, bütün vakitlerde bu işe kendimi tam anlamıyla vererek çağırdım.

[1938] *"Ama benim çağrım, [sadece benden kaçışlarını] artırdı onların!.."* ifadesinde, çağırma kaçışı artıran fâ'il olarak gösterilmiştir; ancak bu, şu anlamdadır: Hz. Nûh onları çağırdığında, kaçışları daha fazla olmuştur; fazlalığın sebebi çağrıdır. Tıpkı "Kalplerinde hastalık bulunanların ise murdarlığına murdarlık katar (inkârlarını iyice pekiştirir [inen o sûre])." [Tevbe 9/125], "... Ama bu, iman etmiş olanların imanını pekiştirmiştir." [Tevbe 9/124] âyetlerindeki gibi.

7. Sen onları bağışlayasın diye kendilerini her çağırdığımda, parmaklarını kulaklarına tıkadılar, elbiselerinin kendilerini bürümesini istediler... Hâsılı; inat ettiler ve kibirlendikçe kibirlendiler!

[1939] İnkârlarından tevbe etsinler de "sen" de "onları bağışlayasın diye..." Hz. Nûh'un çağrısından yüz çevirmelerinin kötülüğünü daha da ortaya çıkarmak için sadece onların payı olan *müsebbep* (bağışlanma) zikredilmiştir. Çağrıyı işitmemek için kulaklarını tıkadılar, *elbise*lerine [1] büründüler; *elbiselerinin kendilerini bürümesini istercesine* onları üzerlerine çekiyorlardı. Veya onu görmemek için... Çünkü Allah'ın dini hakkında nasihat eden birinin yüzünü görmek istemiyorlardı!

[1940] -Hz. Nûh, kendilerini tanımasın diye böyle yaptıkları da söylenmiştir. Nitekim şu âyet bu anlamı desteklemektedir: "Bakınız, Peygamberden gizlenmek için iki büklüm oluyorlar. Bakınız, O, onların gizlediklerini ve açığa vurduklarını elbiselerine büründükleri zaman da bilmektedir. Çünkü O, sinelerin özünü bilir (zihinlerin en derin bölgelerine bile vâkıftır)." [Hûd 11/5]

[1941] *Isrâr* (inat etmek), eşeğin iki kulağını kafasına yapıştırarak, yakalayıp ısırmak üzere dişisine doğru yönelmesi anlamındaki *esarra'l-hımâr*[u] *'ale'l-'ânet*[i] sözünden alınmıştır. Bu kelime, günahlara yönelmek ve günahların üzerine yüz üstü kapaklanmak anlamında isti'âre yapılmıştır.

[1942] "Kibirlendiler", Hz. Nûh'a uymak ve ona itaat etmek hususunda kendilerini gurur bürüdü. استكبارًا (büyüklendikçe) masdarının zikredilmesi günaha yöneliş ve azgınlıklarının aşırılığına delâlet etmekte ve bu mânayı kuvvetlendirmektedir.

1 O günün elbiselerini düşünelim; yüzlerini rahatlıkla kapatabilecekleri şal, sarık vs. / ed.

٦-﴿فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَائِي إِلا فِرَارًا﴾

[١٩٣٧] {لَيْلًا وَنَهَارًا} دائبًا من غير فتور مستغرقًا به الأوقات كلها.

[١٩٣٨] {فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَائِي} جعل الدعاء فاعل زيادة الفرار. والمعنى على أنهم ازدادوا عنده فرارًا؛ لأنه سبب الزيادة. ونحوه {فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إلى رِجْسِهِمْ} [التوبة: ١٢٥]، {فَزَادَتْهُمْ إيمَانًا} [التوبة: ١٢٤].

٧-﴿وَإِنِّي كُلَّمَا دَعَوْتُهُمْ لِتَغْفِرَ لَهُمْ جَعَلُوا أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ وَاسْتَغْشَوْا ثِيَابَهُمْ وَأَصَرُّوا وَاسْتَكْبَرُوا اسْتِكْبَارًا﴾

[١٩٣٩] {لِتَغْفِرَ لَهُمْ} ليتوبوا عن كفرهم فتغفر لهم؛ فذكر المسبب الذي هو حظهم خالصًا ليكون أقبح لإعراضهم عنه سدّوا مسامعهم عن استماع الدعوة، {وَاسْتَغْشَوْا ثِيَابَهُمْ} وتغطوا بها، كأنهم طلبوا أن تغشاهم ثيابهم، أو تغشيهم لئلا يبصروه كراهة النظر إلى وجه من ينصحهم في دين الله.

[١٩٤٠]وقيل: لئلا يعرفهم؛ ويعضده قوله تعالى {أَلا إِنَّهُمْ يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ لِيَسْتَخْفُوا مِنْهُ أَلا حِينَ يَسْتَغْشُونَ ثِيَابَهُمْ...} [هود: ٥].

[١٩٤١]الإصرار: من أصر الحمار على العانة، إذا صرّ أذنيه وأقبل عليها يكدمها ويطردها. استعير للإقبال على المعاصي والإكباب عليها.

[١٩٤٢] {وَاسْتَكْبَرُوا} وأخذتهم العزة من اتباع نوح وطاعته. وذكر المصدر تأكيد ودلالة على فرط استقبالهم وعتوهم.

8. Ayrıca; ben onları açıkça çağırdım
9. Sonra, onları hem açıkça hem de gizlice çağırdım

[1943] **Şayet** "Âyette bahsedildiğine göre Hz. Nûh onlara gece-gündüz çağrıda bulunmuş; sonra onları açıktan açığa davet etmiş; sonra onlara hem gizli hem de açık olarak çağrıda bulunmuş. Atfın sahih olabilmesi için burada birbirinden farklı üç ayrı davetin olması gerekir." **dersen şöyle derim:** Nûh (a.s.), iyiliği emreden ve kötülüğü yasaklayan birinin yapması gereken şeyi yapmıştır. Başlangıçta en hafif ve basit olanı yapmış, sonra çağrısının dozajını peyderpey artırmıştır. Önce çağrısına gizli gizli nasihat ederek başlamıştır. Onlar bunu kabul etmeyince, ikincide bu çağrıyı açıkça yapmıştır. Bu da etkili olmayınca üçüncüde çağrısını gizli ile açığın arasını cem ederek (hem gizli hem açıktan) yapmıştır. ثُمَّ (sonra) kelimesi bu durumların birbirinden uzaklığına delâlet etmektedir; çünkü açıktan çağrıda bulunmak gizli çağrıdan, hem gizli hem de açık çağrıda bulunmak ise bu ikisinden sadece biriyle çağrıda bulunmaktan daha etkilidir.

[1944] جِهارًا (açıkça) kelimesi, *mef'ûl-i mutlak* olarak دعَوْتُهم (onları çağırdım) fiili ile mansūbdur; çünkü çağrının iki çeşidinden biri, açıkça yapılan çağrıdır. Dolayısıyla جِهارًا (açıkça) kelimesi, ("köpek oturuşu" anlamındaki) *kurfesâ*'nın *ka'ade* (oturdu) fiiliyle nasbolunması[1] gibi nasbolunmuştur. Veya دعَوْتُهم (onları çağırdım), fiiliyle *câhertuhum* (onları açıkça çağırdım) anlamı murad olunmuştur. جِهارًا (açıkça) kelimesinin, *du'â*[en] *cihâr*[an] (açık bir çağrı) anlamında *de'â* (çağırdı) fiilinin masdarının sıfatı olması da mümkündür. Veya bu kelime *mücâhir*[an] (işini açıkça yapan) anlamında hâl konumunda bir masdardır.

10. Ve dedim ki: Rabbinizin sizi bağışlaması için dua edin; çünkü O 'bağışladıkça bağışlayan'dır (Gaffar).
11. Ta ki gökten üzerinize bol yağmur yağdırsın;
12. sizi mallarla ve oğullarla desteklesin; sizin için bahçeler ve ırmaklar var etsin.

[1945] Hz. Nûh onlara istiğfar etmelerini emretti ki istiğfar, inkâr ve günahlardan tevbe etmektir. Nûh (a.s.) onlara öncelikle Allah'ın 'bağışladıkça bağışlayan' olduğunu müjdelemiştir ki bu, imana ve bereketlerine, taate ve onun iki cihandaki hayırlı neticelerine yönlendirme bakımından onların gönlünde hemen elde edilebilecek faydalardan daha etkili ve sevimlidir. Tıpkı şu âyetlerdeki gibi:

1 Yani "köpek oturuşuyla oturdu!" anlamında *ka'ade'l-kurfesâ'e* denilirken kelimenin nasbolunması… / ed.

٨-﴿ثُمَّ إِنِّي دَعَوْتُهُمْ جِهَارًا﴾

٩-﴿ثُمَّ إِنِّي أَعْلَنْتُ لَهُمْ وَأَسْرَرْتُ لَهُمْ إِسْرَارًا﴾

[١٩٤٣]فإن قلت: ذكر أنه دعاهم ليلا ونهارًا، ثم دعاهم جهارًا، ثم دعاهم في السر والعلن؛ فيجب أن تكون ثلاث دعوات مختلفات حتى يصح العطف. قلت: قد فعل عليه الصلاة والسلام كما يفعل الذي يأمر بالمعروف وينهى عن المنكر؛ في الابتداء بالأهون والترقي في الأشد فالأشد، فافتتح بالمناصحة في السر، فلما لم يقبلوا ثنى بالمجاهرة، فلما لم تؤثر ثلّث بالجمع بين الإسرار والإعلان. ومعنى {ثُمَّ} الدلالة على تباعد الأحوال، لأن الجهار أغلظ من الإسرار؛ والجمع بين الأمرين، أغلظ من إفراد أحدهما.

[١٩٤٤]و{جِهَارًا} منصوب بـ{دَعَوْتُهُمْ}، نصب المصدر، لأنّ الدعاء أحد نوعيه الجهار، فنصب به نصب القُرْفصاء بقعد، لكونها أحد أنواع القعود. أو لأنه أراد بـ{دَعَوْتُهُمْ} جاهرتُهم. ويجوز أن يكون صفة لمصدر دعا، بمعنى دعاء جهارًا، أي مجاهَرًا به. أو مصدرًا في موضع الحال، أي مجاهرًا.

١٠-﴿فَقُلْتُ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا﴾

١١-﴿يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا﴾

١٢-﴿وَيُمْدِدْكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَيَجْعَلْ لَكُمْ جَنَّاتٍ وَيَجْعَلْ لَكُمْ أَنْهَارًا﴾

[١٩٤٥]أمرهم بالاستغفار الذي هو التوبة عن الكفر والمعاصي، وقدّم إليهم الموعد بما هو أوقع في نفوسهم وأحبّ إليهم من المنافع الحاضرة والفوائد العاجلة، ترغيبًا في الإيمان وبركاته والطاعة ونتائجها من خير الدارين، كما قال:

* "Hoşunuza gidecek bir başka şey ise Allah'ın yardımı ve yakın bir fetihtir... Müminleri müjdele!" [Saf 61/13]

* "Bu şehirlerin halkı iman edip sakınmış olsalardı, elbette üzerlerine gökten ve yerden bereket kapıları açardık." [A'râf 7/96]

* "Şayet Tevrat'ı, İncil'i ve Rablerinden kendilerine indirilenleri dosdoğru tutsalardı, şüphesiz hem üstlerinden hem de ayaklarının altından yerler (nimete gark olurlar)dı." [Mâide 5/66]

* "Eğer (kullarımız) hak yolda dosdoğru yürürlerse kendilerini, içinde denemek üzere nimete boğarız…" [Cin 72/16-17]

[1946] Söylendiğine göre, tekrar tekrar ve uzun uzun yapılan bütün bu çağrılardan sonra kavmi Hz. Nûh'u yalanlayınca, Allah onlara kırk -veya bir rivayete göre yetmiş- yıl yağmur yağdırmaz olmuş ve kadınlarının rahimlerini kısırlaştırmıştı. Bunun üzerine Hz. Nûh, iman ettikleri takdirde Allah'ın kendilerine bol bol rızık vereceğini ve içinde bulundukları zor durumu kendilerinden uzaklaştıracağını onlara vaad etti.

[1947] Bir keresinde Hz. Ömer (v. 23/644), yağmur duasına çıkmıştı; ama *istiğfar* dışında hiçbir dua yapmadı. Kendisine; "Senin yağmur duası yaptığını görmedik!" denildiğinde "Ben, yağmur duasını, yağmur yağacağına delil sayılan gökteki yıldızlarla yaptım!" dedi. -Hz. Ömer *istiğfar*ı, -yanılma payı olmaksızın- yağmurun yağacağını gösteren[1] yıldızlara benzetmiş olmakta idi.- Yine, Hasan-ı Basrî ile ilgili şöyle bir rivayet vardır: Bir adam kıtlıktan şikâyet etmişti; ona "Allah'a istiğfar et." dedi. Biri fakirlikten, diğeri neslinin azlığından, bir diğeri tarlalarının veriminin azlığından şikâyet etti. Onların her birine de istiğfar etmelerini emretti. Bunun üzerine, Rebî' b. Subeyh ona dedi ki: "Size bir kısım insanlar gelip, çeşitli şikâyetlerde bulundular ve farklı cevaplar istediler. Siz ise her birine istiğfar etmelerini söylediniz?" Hasan-ı Basrî de ona işbu âyeti okudu.

[1948] "Gök" [bildiğimiz; şu bizi] gölgeleyen şeydir; çünkü yağmur bulutlara oradan iner; ama bulut veya yağmur kastedilmiş de olabilir. Nitekim şiirde şöyle denmiştir:

Gök (yani yağmur) bir kavmin toprağına indiğinde…

[1949] مِدْرَار *mif'âl* vezninde bir kelime olup "yağışı bol" anlamındadır; müzekkeri, müennesi aynıdır. Tıpkı *racul*^{ün} *mi'târ*^{un} ve *imra'et*^{un} *mi'târ*^{un} (çok koku kullanan erkek/kadın) ve *racul*^{ün} *mitfâl*^{un} ve *imra'etun mitfâl*^{un} (çok kötü kokan erkek/kadın) örneklerinde olduğu gibi.

1 Yani o günün Arap kültürüne göre. *Mugayyebât-ı Hams* âyetinde (Lokman 31/34) bu anlayış reddedilmiştir. / ed.

* {وَأُخْرَى تُحِبُّونَهَا نَصْرٌ مِنَ اللهِ} [الصف: ١٣]،

* {وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى ءَامَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ} [الأعراف: ٩٦]،

* {وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَاةَ وَالإِنْجِيلَ وَمَا أُنزِلَ إِلَيهِمْ مَنْ رَبّهِمْ لأَكَلُوا مِن فَوْقِهِمْ} [المائدة: ٦٦]،

٥ * {وَأَنْ لَوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لأَسْقَيْنَاهُمْ} [الجن: ١٦].

[١٩٤٦]وقيل: لما كذبوه بعد طول تكرير الدعوة حبس الله عنهم القطر، وأعقم أرحام نسائهم أربعين سنة -وروي سبعين-، فوعدهم أنهم إن آمنوا رزقهم الله تعالى الخصب ودفع عنهم ما كانوا فيه.

[١٩٤٧]وعن عمر رضي الله عنه أنه خرج يستسقي، فما زاد على الاستغفار؛ فقيل ١٠ له: ما رأيناك استسقيت! فقال: "لقد استسقيت بمجاديح السماء التي يستنزل بها القطر!" شبه الاستغفار بالأنواء الصادقة التي لا تخطئ. وعن الحسن: أنّ رجلًا شكا إليه الجدب، فقال: استغفر الله؛ وشكا إليه آخر الفقر، وآخر قلة النسل، وآخر قلة ريع أرضه، فأمرهم كلهم بالاستغفار، فقال له الربيع بن صبيح: أتاك رجال يشكون أبوابًا ويسألون أنواعًا، فأمرتهم كلهم بالاستغفار! فتلا له هذه الآية.

١٥ [١٩٤٨]والسماء: المظلة؛ لأنّ المطر منها ينزل إلى السحاب؛ ويجوز أن يراد السحاب أو المطر، من قوله:

إِذَا نَزَلَ السَّمَاءِ بِأَرْضِ قَوْمٍ ※

[١٩٤٩]والمدرار: الكثير الدرور، ومفعال مما يستوى فيه المذكر والمؤنث، كقولهم: رجل أو امرأة معطار ومتفال.

[1950] *Cennât*, bağlar ve bahçeler demektir.

13. Sizin 'ne'yiniz var ki; Allah'a bir saygı yakıştıramıyorsunuz?!
14. Hem de sizi aşama aşama O yaratmışken...
15. Görmediniz mi, Allah nasıl tabakalar hâlinde yedi gök yaratmış?
16. Aralarında, Ay'ı nur kılıp Güneş'i kandil yapmış?

[1951] لا ترجون لله وقارًا ifadesi "... yüceltmeyi, ululamayı O'na yakıştıramıyorsunuz!?" anlamında olup mânası şöyledir: Sizin 'ne'yiniz var ki; sevap yurdu olan âhirette Allah'ın sizi yüceltmesini umacağınız bir hâl üzere olamıyorsunuz!? لله (Allah için) kelimesi, 'yüceltecek olan'ı beyan etmektedir; ancak وقارًا'dan sonra gelseydi, onun sılası olurdu.[1] "Hem de sizi aşama aşama O yaratmışken..." cümlesi hâl konumundadır. Sanki şöyle denmiştir: İçinde bulunduğunuz şu hâl Allah'a iman etmeyi gerekli kıldığı hâlde size ne oluyor da O'na iman etmiyorsunuz? Çünkü O sizi aşama aşama yaratmıştır. Sizi önce toprak, sonra nutfe, sonra alâk, sonra mudğa, sonra kemik ve et olarak yaratmış; daha sonra sizi bambaşka bir yaratık hâline getirmiştir. Allah'ın hilminden ve hemen azap etmeyi terk etmesinden korkup[2] da artık iman etmeyecek misiniz!? Âyetin, "Büyüklüğü sebebiyle Allah'tan korkmuyor musunuz?!" anlamında olduğu da söylenmiştir. İbn Abbas âyeti, size ne oluyor da akıbet(iniz) bakımından Allah'tan korkmuyorsunuz, şeklinde açıklamıştır. Çünkü akıbet, işlerin sonuçlarının ortaya çıkması ve sevap ve azabın durumunun netleşmesi demektir. Buna göre (وقارًا), *sebete* (sabit oldu, kesinleşti) ve *istekarra* (karar kıldı, sonuçlandı) anlamındaki *vakara*dan gelmiş olur.

[1952] Onların dikkatini önce kendi yaratılışlarına çekmiştir; çünkü görebilecekleri kendilerine en yakın şey budur. Sonra evrene ve Yaratıcı'nın evrendeki apaçık kudretine ve ilmine şahitlik eden gökler, Yer, Güneş ve Ay gibi varlıklara dikkat çekmiştir.

[1953] "Aralarında" [فيهن] ifadesi, "göklerde" demek olsa da bundan maksat dünya semâsıdır; çünkü tabaka tabaka oluşları bakımından gökler arasında bir münasebet vardır. Bu bakımdan, her ne kadar hepsinin içinde olmasa da *fîhinne kezâ* (onların içinde şu şu vardır) denmesi mümkündür. Nitekim bir kimse veya bir şey, şehrin sadece bir yerinde olduğu hâlde (sanki o, şehrin her yerinde imiş gibi) *fi'l-medîneti kezâ* denilir.

[1954] İbn Abbas ve İbn Ömer'e (v. 73/692) göre Güneş ve Ay'ın yüz cihetleri gök tarafında, sırt cihetleri ise yer tarafında imiş.

---

1 Allah'ı yüceltme ve O'na saygı. Yani sizin neyiniz var ki, saygının sadece O'nun hakkı olduğunu düşünemiyorsunuz!? / ed.

2 Yani "Bütün bu yanlışlarımıza karşı Allah neden işi ağırdan alıyor ve neden bize hemen azap etmiyor acaba; bunun sonu ne olacak bakalım?!" diye endişelenip… / ed.

[١٩٥٠] {جَنَّاتٍ} بساتين.

١٣-﴿مَا لَكُمْ لا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا﴾

١٤-﴿وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا﴾

١٥-﴿أَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللهُ سَبْعَ سموَاتٍ طِبَاقًا﴾

١٦-﴿وَجَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا وَجَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا﴾

[١٩٥١] {لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا} لا تأملون له توقيرًا، أي تعظيمًا. والمعنى ما لكم لا تكونون على حال تأملون فيها تعظيم الله إياكم في دار الثواب؟! و{لِلَّهِ} بيان للموقِّر، ولو تأخر لكان صلة للوقار. وقوله {وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا} في موضع الحال، كأنه قال: ما لكم لا تؤمنون بالله والحال هذه -وهي حال موجبة للإيمان به- لأنه خلقكم أطوارًا، أي تارات؛ خلقكم أوّلا ترابًا، ثم خلقكم نطفًا، ثم خلقكم علقًا، ثم خلقكم مضغًا، ثم خلقكم عظامًا ولحمًا، ثم أنشأكم خلقًا آخر. أو لا تخافون لله حلمًا وترك معاجلة العقاب فتؤمنوا؟ وقيل: ما لكم لا تخافون لله عظمة؟ وعن ابن عباس: لا تخافون لله عاقبة، لأن العاقبة حال استقرار الأمور وثبات الثواب والعقاب؛ من وقر، إذا ثبت واستقرّ.

[١٩٥٢] نبههم على النظر في أنفسهم أوّلًا؛ لأنها أقرب منظور فيه منهم، ثم على النظر في العالم وما سوّى فيه من العجائب الشاهدة على الصانع الباهر قدرته، وعلمه من السَّموَات والأرض، والشمس والقمر.

[١٩٥٣] {فِيهِنَّ} في السَّموَات، وهو في السماء الدنيا؛ لأنّ بين السَّموَات ملابسة من حيث أنها طباق، فجاز أن يقال: فِيهِنَّ كذا، وإن لم يكن في جميعهنّ، كما يقال: في المدينة كذا وهو في بعض نواحيها.

[١٩٥٤] وعن ابن عباس وابن عمر رضي الله عنهم: أنّ الشمس والقمر وجوههما مما يلي السماء وظهورهما مما يلي الأرض.

[1955] Allah "Güneş'i kandil yapmıştır;" evdeki insanlar görmeleri gereken şeyleri kandilin ışığında gördükleri gibi, dünyadaki insanlar da görmeleri gereken şeyleri Güneş ışığında görürler. Ay böyle değildir; o bir nurdur ve aydınlığı Güneş ışığının kuvvetine ulaşamaz. Tıpkı "O, Güneş'i ışık (*zıyâ*), Ay'ı da aydınlatıcı (nûr) kıldı…" [Yûnus 10/5] âyetindeki gibi ki *zıyâ*, *nur*dan daha kuvvetlidir.

17. Sizi topraktan, bir bitki gibi Allah bitirmiş...

[1956] Âyette *inbât* (bitirmek) kelimesi, *inşâ'* (yaratmak) anlamında isti'âre yapılmıştır. Nitekim bu mânada, *zera'akâllāhu li'l-hayr^i^* (Allah seni hayır için yetiştirmiş.) denilir. Bu isti'âre, sonradan var edilmiş olmaya daha çok delâlet etmektedir; çünkü onlar *nebât* (bitki) olunca, bitkilerin sonradan ortaya çıkması gibi şüpheye mahal bırakmayacak şekilde sonradan ortaya çıkmış varlıklar olacaklardır. Aynı anlamdan hareketle, İslâm tarihi içinde mezheplerinin, evveliyatı olmayan nevzuhûr bir şey olması sebebiyle Haşeviyye fırkasına ("Sonradan Bitmeler" anlamında) *Nâbite* ve *Nevâbit* denmiştir. Yine, bazı Hāricîler[1] hakkında kullanılan; *neceme*[2] *fulân^un^* (Falanca, ayrılık çıkarttı!) sözü de aynı mânadadır.

[1957] Âyetin anlamı "Allah sizi bitirdi; siz de öylece bittiniz." şeklindedir. Veya نَبَاتًا kelimesi, *nebettum* (bittiniz) anlamını içermesi sebebiyle أَنْبَتَكم (sizi bitirdi) fiili ile mansūbdur.

18. Sonra sizi, yine oraya döndürecek ve sizi bir çıkarışla çıkaracak (oradan).

[1958] "Sonra" kabirlere girmenizle "sizi yine oraya" (yere, toprağa) "döndürecek ve" kıyamet günü "sizi bir çıkarışla çıkaracak." "Çıkaracak" fiilini إِخراجًا (bir çıkarışla) masdarıyla tekit etmiş ve sanki "sizi gerçekten çıkaracak, bunda asla şüphe yok" demek istemiştir.

19. Yeryüzünü sizin için Allah döşek kılmış
20. ki geniş yollara girip dolaşasınız...

[1959] "Yeryüzünü sizin için Allah bir döşek", yani [altınıza] serilmiş bir yaygı "kılmıştır;" kişi, döşeğinde sağa sola döndüğü gibi siz de yeryüzü yaygısı üzerinde hareket ediyor, sağa sola gidiyorsunuz.

[1960] فِجاجًا yani açık, geniş.

1 "Ok yaydan fırladığı gibi [*murûka's-sehmi…*] dinden çıktıkları (düşünüldüğü)" için Hāricîlere *Mârika* denmiştir. / ed.

2 *Neceme* fiili, genelde yıldızla bağlantılı olarak anlaşılmakta ise de Rahmân 55/6'da varit olduğu üzere, "ot/bitki" anlamı da vardır. Yani müfessirin örnek getirdiği *neceme* (ayrılık çıkarttı) ifadesi de "sonradan bitme" anlamını vermektedir. / ed.

[١٩٥٥] {وَجَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا} يبصر أهل الدنيا في ضوئها كما يبصر أهل البيت في ضوء السراج ما يحتاجون إلى إبصاره، والقمر ليس كذلك، إنما هو نور لم يبلغ قوّة ضياء الشمس. ومثله قوله تعالى {هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا} [يونس: ٥]؛ والضياء أقوى من النور.

٥ ١٧-﴿وَاللَّهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا﴾

[١٩٥٦] استعير الإنبات للإنشاء، كما يقال: زرعك الله للخير. وكانت هذه الاستعارة أدلّ على الحدوث، لأنهم إذا كانوا نباتًا كانوا محدَثين لا محالة حدوثَ النبات. ومنه قيل للحشوية: النابتة، والنوابت، لحدوث مذهبهم في الإسلام من غير أوّلية لهم فيه. ومنه قولهم: نجم فلان لبعض المارقة.

١٠ [١٩٥٧] والمعنى: أنبتكم فنبتم نباتًا. أو نصب بأنبتكم لتضمنه معنى نبتم.

١٨-﴿ثُمَّ يُعِيدُكُمْ فِيهَا وَيُخْرِجُكُمْ إِخْرَاجًا﴾

[١٩٥٨] {ثُمَّ يُعِيدُكُمْ فِيهَا} مقبورين، ثم {يُخْرِجُكُمْ} يوم القيامة. وأكده بالمصدر كأنه قال: يخرجكم حقًا ولا محالة.

١٩-﴿وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ بِسَاطًا﴾

١٥ ٢٠-﴿لِتَسْلُكُوا مِنْهَا سُبُلًا فِجَاجًا﴾

[١٩٥٩] جعلها {بِسَاطًا} مبسوطة تتقلبون عليها كما يتقلب الرجل على بساطه.

[١٩٦٠] {فِجَاجًا} واسعة منفجة.

21. Nûh yine dedi ki: Ya Rabbi! Şüphesiz, bunlar bana karşı geldiler ve 'malı ve çocuğu kendisine zarardan başka bir şey getirmeyen kişiler'e uydular!

22. Ve muazzam tuzaklar kurdular:

[1961] Mal ve evlat sahibi elebaşlarına uydular; onlar gibi putlara ibadete sımsıkı sarıldılar. Allah onların sadece dünyaya yönelik fayda ve değerlerini artıran mal ve evlâtlarını, onların âhiretteki "hüsranını artırıcı bir sebep" kılmış; bu vasfı onların ayrılmaz bir sıfat ve tanındıkları bir alâmet kılmış; böylece onların vasfının, başka değil, sadece bu olduğunu beyan etmiştir.

[1962] وَوَلَدُهُ (ve çocuğu) kelimesi; Vav'ın zamme ve kesresiyle *ve vulduhû, ve vilduhû* (ve çocukları) şeklinde de okunmuştur.

[1963] "Tuzak kurdular" fiili, "[başka bir şey] getirmeyen" fiiline atfedilmiştir.[1] Zamirin çoğul olması ise bunun, çoğul mânada kullanılan *men* (kimseler) edatına dönmesi sebebiyledir. Tuzak kuranlar, elebaşlarıdır. Kurdukları tuzaklar; dinde hilekârlık yapmaları, Hz. Nûh'a tuzak kurmaları, insanları ona eziyet etmeye kışkırtmaları, insanların Hz. Nûh'a meyledip onu dinlemesini engellemeleri ve "Nûh'un Rabbine ibadet edeceğiz diye kendi ilâhlarınızı terk etmeyin!" demeleri şeklinde olmuştur.

[1964] "Muazzam bir tuzak" ifadesi[ndeki كُبَّارًا] şeddesiz ve şeddeli okunmuştur. -*Kübâr*- *kebîr*den büyük, *kübbâr* ise *kübâr*dan büyüktür. Tıpkı *tuvâl* ve *tuvvâl* kelimelerindeki gibi.

23. "Sakın tanrılarınızı bırakmayın!.. Asla terk etmeyin Vedd'i, Süvâ'ı, Yeğûs'u, Yeûk'u ve Nesr'i!.." dediler.

[1965] "Asla terk etmeyin Vedd'i..." Adı geçen putların, Nûh kavmi nezdinde en büyük putlar olduğu anlaşılıyor. Bu sebeple "Sakın tanrılarınızı bırakmayın!" sözünden sonra özellikle bunları zikretmişlerdir.

[1966] Bu putlar Nûh kavminden Araplara intikal etmiştir. Vedd Kelb kabilesinin, Süvâ' Hemezân kabilesinin, Yeğûs Mizhic kabilesinin, Ye'ûk Murad kabilesinin ve Nesr Himyer kabilesinin putu idi. Bu sebeple Araplar çocuklarını Abduvedd, Abduyeğûs... diye isimlendirmişlerdir. Şu da söylenmiştir: Bunlar bir kısım salih insanların isimleri idi. Bir diğer görüşe göre ise bunlar Âdem'in çocuklarından bir kısmı idi. Öldüler.

---

1 Buna göre, "Bunlar bana karşı geldiler ve (...) muazzam tuzaklar kurdular!" şeklinde değil, "Bunlar bana karşı geldiler ve 'malı ve çocuğu kendisine zarardan başka bir şey getirmeyen *ve muazzam tuzaklar kuran* kişiler'e uydular." şeklinde olur. Bu durumda, yukarıda (من لم يزده) müfred zamir kullanılan kişilere şimdi (مكروا) neden çoğul zamir kullanıldığının açıklanması gerekiyor... / ed.

٢١-﴿قَالَ نُوحٌ رَبِّ إِنَّهُمْ عَصَوْنِي وَاتَّبَعُوا مَنْ لَمْ يَزِدْهُ مَالُهُ وَوَلَدُهُ إِلا خَسَارًا﴾

٢٢-﴿وَمَكَرُوا مَكْرًا كُبَّارًا﴾

[١٩٦١] {وَاتَّبَعُوا} رؤوسهم المقدمين أصحاب الأموال والأولاد، وارتسموا ما رسموا لهم من التمسك بعبادة الأصنام، وجعل أموالهم وأولادهم التي لم تزدهم إلا وجاهة ومنفعة في الدنيا زائدة {خَسَارًا} في الآخرة، وأجرى ذلك مجرى صفة لازمة لهم وسمة يعرفون بها، تحقيقًا له وتثبيتًا، وإبطالًا لما سواه.

[١٩٦٢] وقرئ «وولده»، بضم الواو وكسرها.

[١٩٦٣] {وَمَكَرُوا} معطوف على {لَمْ يَزِدْهُ}، وجمع الضمير وهو راجع إلى {مَنْ}؛ لأنه في معنى الجمع. والماكرون هم الرؤساء، ومكرهم احتيالهم في الدين وكيدهم لنوح، وتحريش الناس على أذاه، وصدّهم عن الميل إليه والاستماع منه، وقولهم لهم: لا تذرُنَّ آلهتكم إلى عبادة رب نوح!

[١٩٦٤] {مَكْرًا كُبَّارًا} قرئ بالتخفيف والتثقيل. والكبَار أكبر من الكبير، والكبّار أكبر من الكبَار، ونحوه: طوال وطوّال.

٢٣-﴿وَقَالُوا لا تَذَرُنَّ آلِهَتَكُمْ وَلا تَذَرُنَّ وَدًّا وَلا سُوَاعًا وَلا يَغُوثَ وَيَعُوقَ وَنَسْرًا﴾

[١٩٦٥] {وَلَا تَذَرُنَّ وَدًّا} كأن هذه المسميات كانت أكبر أصنامهم وأعظمها عندهم، فخصوها بعد قولهم {لَا تَذَرُنَّ ءَالِهَتَكُمْ}.

[١٩٦٦] وقد انتقلت هذه الأصنام عن قوم نوح إلى العرب، فكان ودّ لكلب، وسواع لهمذان، ويغوث لمذحج، ويعوق لمراد، ونسر لحمير؛ ولذلك سمت العرب بعبد ودّ وعبد يغوث. وقيل هي أسماء رجال صالحين. وقيل: من أولاد آدم ماتوا،

İblîs, onlardan sonra gelenlere “Keşke onların heykellerini yapsanız da onlara baksanız!” dedi. Onlar da denileni yaptılar. Bu kimseler ölünce bu kez İblîs onlardan sonra gelenlere, “Atalarınız bu putlara tapıyorlardı.” dedi, onlar da putlara tapmaya başladılar. Rivayete göre; *Vedd* adam suretinde, *Suvâʿ* kadın suretinde, *Yeğûs* aslan suretinde, *Yeʿûk* at suretinde, *Nesr* de akbaba suretinde imiş.

[1967] وُدًّا kelimesi Vav’ın zammesiyle *vudd*[en] şeklinde de okunmuştur. Aʿmeş (v. 148/765) *Yeğûs* ve *Yeʿûk* kelimelerini munsarif olarak *yeğûse**n*** ve *yeʿûka**n*** şeklinde okumuştur; fakat bu kıraat problemlidir. Çünkü bu iki kelime ister Arapça olsun ister yabancı olsun, her ikisinde de (kelimeyi) *gayr-i munsarif* kılan iki sebep vardır. Bu iki sebep ya maʿrifelik ve fiil vezni veya maʿrifelik ve yabancı kelime olmaktır. Belki de Aʿmeş, *yeğûs* ve *yeʿûk* kelimelerinin kardeşlerinin *Vedden*, *Suvâʿan* ve *Nesran* şeklinde munsarif olduklarını gördü de aralarındaki yakınlık sebebiyle bu iki kelimeyi de munsarif olarak okudu. Tıpkı ضُحاها (Güneş’in aydınlığı) kelimesinin, imâle ile okunan kelimelerle birlikte gelmesi sebebiyle imâle ile okunması gibi.

24. Ve daha pek çok kimseyi saptırmışlardı. Sen de ‘sapma’dan başka bir şeylerini artırma bu zalimlerin!

[1968] “Saptırmışlardı” fiilindeki zamir elebaşlarına râci olup mâna şöyledir: Bunlar, putlara ibadete sımsıkı sarılmalarını emrettikleri bu kişilerden önce de pek çok kimseyi saptırmışlardı; yani bunlar, liderlerin saptırdığı ilk kimseler değildir. Veya onlar pek çok mümini saptırdılar; yani onların arasında böyle sapmış olanların sayısı pek çoktur. Saptıranların putlar olması da mümkündür. Nitekim “Ya Rabbi! Çünkü bu ‘tanrıça’lar insanlardan birçoğunu tamamen yoldan çıkarmış!” [İbrâhîm 14/36] âyetinde bu şekildedir.

[1969] **Şayet** *“‘Sen de ‘sapma’dan başka bir şeylerini artırma bu zalimlerin!’* ifadesi nereye atfedilmiştir?” **dersen şöyle derim:** “Dedi ki’ ifadesiyle, onun nâibi olan Vav’dan sonra Nûh’un (a.s.) sözünü hikâye etmek üzere “Ya Rabbi! Bunlar bana karşı geldiler!” ifadesi üzerine atfedilmiştir. Mâna şöyledir: Nûh (a.s.) “Ya Rabbi! Bunlar bana karşı geldiler!” *dedi* ve peşinden de “Sen de ‘sapma’dan başka bir şeylerini artırma bu zalimlerin!” *dedi*; yani bu iki sözü söyledi. Bu iki söz nasb mahallindedir; çünkü bunlar *kâle* (dedi) fiilinin iki mefʿûlüdür. Tıpkı “*Zeyd dedi ki: ‘Namaza davet için ezan okundu.’, ‘Mescidde namazını kıl.’*” ifadesinde olduğu gibi. Burada Zeyd’in iki sözünü, birini diğerine atfederek aktarıyorsun.

فقال إبليس لمن بعدهم: لو صورتم صورهم فكنتم تنظرون إليهم، ففعلوا؛ فلما مات أولئك قال لمن بعدهم: إنهم كانوا يعبدونهم؛ فعبدوهم. وقيل: كان ودّ على صورة رجل، وسواع على صورة امرأة، ويغوث على صورة أسد، ويعوق على صورة فرس، ونسر على صورة نسر.

٥ [١٩٦٧]وقرئ «وُدّا»، بضم الواو. وقرأ الأعمش «ولا يغوثا ويعوقا»، بالصرف، وهذه قراءة مشكلة، لأنهما إن كانا عربيين أو عجميين ففيهما سببا منع الصرف؛ إما التعريف ووزن الفعل، وإما التعريف والعجمة؛ ولعله قصد الازدواج فصرفهما، لمصادفته أخواتهما منصرفات ودا وسواعًا ونسرًا، كما قرئ «وضحاها» [الشمس: ١]، بالإمالة، لوقوعه مع الممالات للازدواج.

١٠ ٢٤-﴿وَقَدْ أَضَلُّوا كَثِيرًا وَلا تَزِدِ الظَّالِمِينَ إِلَّا ضَلَالًا﴾

[١٩٦٨]{وَقَدْ أَضَلُّوا} الضمير للرؤساء. ومعناه: وقد أضلوا {كَثِيرًا} قبل هؤلاء الموَصَّين بأن يتمسكوا بعبادة الأصنام ليسوا بأوّل من أضلوهم. أو وقد أضلوا بإضلالهم كثيرًا، يعني أنّ هؤلاء المضلين فيهم كثرة. ويجوز أن يكون للأصنام، كقوله تعالى {إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ} [إبراهيم: ٣٦].

١٥ [١٩٦٩]فإن قلت: علام عطف قوله: {وَلَا تَزِدِ الظَّالِمِينَ}؟ قلت: على قوله {رَبِّ إِنَّهُمْ عَصَوْنِي} على حكاية كلام نوح عليه السلام بعد {قَالَ} وبعد الواو النائبة عنه. ومعناه: قال: رب إنهم عصوني، وقال: لا تزد الظالمين إلا ضلالًا، أي قال هذين القولين، وهما في محل النصب، لأنهما مفعولا قال، كقولك: قال زيد نودي للصلاة وصل في المسجد؛ تحكي قوليه معطوفًا أحدهما على صاحبه.

[1970] **Şayet** "Hz. Nûh'un onlar için *dalâlet* istemesi ve bu sapıklığı artırması için Allah'a dua etmesi nasıl caiz olabilir?" **dersen şöyle derim:** Burada *dalâlet*ten maksat; o kimselerin, bütün güçleriyle küfre sarılmaları ve artık imanlarından ümidin kesilmesi sebebiyle, yardımsız bırakılmaları ve lutuflardan mahrum edilmeleridir. Bu ise *güzel* bir şeydir ve bu şekilde dua edilmesi caizdir. Hatta bunun hilâfına dua etmek güzel olmaz. [28. âyetteki] "Zalimlerin ise helâkten başka bir şeylerini artırma (Allah'ım)!" duasından hareketle *dalâlet*ten maksadın yok olmak ve helâk olmak anlamında olması da mümkündür**.**

25. [Sonuç ne oldu?] Tamamen kendi hataları yüzünden boğuldular ve öyle bir ateşe sokuldular ki!.. Allah karşısında kendilerine bir yardımcı da bulamadılar...

[1971] مما خطيئاتهم ifadesinin başa alınması, tufanda boğulup Ateş'e sokulmalarının başka değil, sadece kendi yanlışları yüzünden olduğunu açıklamak içindir. مِمَّا'da Mâ'nın getirilmiş olması da bu mânayı tekit etmektedir. İbn Mes'ûd'un kıraatinde âyet sılanın tehiriyle *min hatîâtihim mâ uğrikû* (Boğulmaları kendi hatalarından dolayı idi!) şeklindedir. Bu bile yanlışları işleyen kişiyi bundan vazgeçirmeye yeter. Nûh kavminin küfrü, -her ne kadar en büyüğü olsa da- onların yaptıkları yanlışlarından sadece biriydi. Burada onların küfürleri teşhir edildiği gibi diğer yanlışları da teşhir edilmiştir. Azabı celbetme bakımından küfür ile diğer yanlışlar arasında bir fark gözetilmemiştir. Bu bakımdan günahkâr Müslüman dinin emirlerini yerine getirmede gevşek davranmamalı ve bilmeli ki her ne kadar en büyük günah olan küfür günahından uzak dursa da, kendi yanında azabı celbedecek bir günah bulunmaktadır.

[1972] Kelime, Hemze ile خطيئاتهم şeklinde, Hemze'nin Yâ'ya dönüşüp ona idgam olması ile *hatıyyâtihim* şeklinde, ayrıca *hatāyâhum* şeklinde okunmuştur; cins anlamında tekil olarak *hatîetihim* şeklinde de okunmuştur ki bununla inkârcılık *günah*ının kastedilmiş olması da mümkündür.

[1973] "Ve öyle bir ateşe sokuldular ki!.." ifadesinde, âhirette ateşe sokulmalarının, sanki boğulmalarının hemen ardından gerçekleştiği belirtilmiştir. Bunun sebebi, ateşe girmelerinin boğulmalarına yakın olması, yine ateşe girmelerinin sanki olmuş gibi şüphesiz gerçekleşecek bir olay olmasıdır. Veya bununla kabir azabı murat olunmuştur. Kim suda boğulursa veya ateşte yanarsa yahut onu yırtıcı bir hayvan veya kuş parçalarsa o kişiye kabirdeki birine dokunan azap dokunmuştur. Dahhâk (v. 105/723) ise "Onlar bir taraftan boğuluyorlardı, diğer taraftan ateşte yanıyorlardı." demiştir.

[١٩٧٠]فإن قلت: كيف جاز أن يريد لهم الضلال ويدعو الله بزيادته؟ قلت: المراد بالضلال أن يخذَلوا ويمنَعوا الألطافَ، لتصميمهم على الكفر ووقوع اليأس من إيمانهم. وذلك حسن جميل يجوز الدعاء به، بل لا يحسن الدعاء بخلافه. ويجوز أن يريد بالضلال الضياع والهلاك، لقوله تعالى {وَلَا تَزِدِ الظالمين إِلَّا ٥ تَبَارًا} [٢٨].

٢٥-﴿مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ أُغْرِقُوا فَأُدْخِلُوا نَارًا فَلَمْ يَجِدُوا لَهُمْ مِنْ دُونِ اللهِ أَنْصَارًا﴾

[١٩٧١]تقديم {مِّمَّا خَطِيئَاتِهِمْ} لبيان أن لم يكن إغراقهم بالطوفان، فإدخالهم النار إلا من أجل خطيئاتهم. وأكد هذا المعنى بزيادة {ما}؛ وفي قراءة ابن مسعود «من خطيئاتهم ما أغرقوا»، بتأخير الصلة. وكفى بها مزجرة لمرتكب الخطايا. فإن ١٠ كفر قوم نوح كان واحدة من خطيئاتهم، وإن كانت كبراهنّ، وقد نعيت عليهم سائر خطيئاتهم كما نعي عليهم كفرهم، ولم يفرق بينه وبينهن في استيجاب العذاب، لئلا يتكل المسلم الخاطئ على إسلامه، ويعلم أنّ معه ما يستوجب به العذاب وإن خلا من الخطيئة الكبرى.

[١٩٧٢]وقرئ «خطيئاتهم» بالهمزة، و«خطياتهم» بقلبها ياء وإدغامها ١٥ و«خطاياهم»، و«خطيئتهم»، بالتوحيد على إرادة الجنس، ويجوز أن يراد الكفر.

[١٩٧٣]{فَأُدْخِلُوا نَارًا} جعل دخولهم النار في الآخرة كأنه متعقب لإغراقهم، لاقترابه، ولأنه كائن لا محالة، فكأنه قد كان. أو أريد عذاب القبر. ومن مات في ماء أو في نار أو أكلته السباع والطير أصابه ما يصيب المقبور من العذاب. وعن الضحاك: كانوا يغرقون من جانب ويحرقون من جانب.

[1974] نَارًا (Ateş) kelimesinin nekire olması, Ateş'in durumunu büyütmek içindir. Veya Allah onlar için, günahlarına göre bir *çeşit* ateş yaratmıştır.

[1975] "Allah karşısında kendilerine bir yardımcı da bulamadılar..." ifadesi, Allah'tan başka tanrıçalar edinmeleri sebebiyle onlara tarizde bulunmakta; o tanrıçaların, kendilerine yardım etmeye güçlerinin yetmeyeceğini söylemekte ve onlarla alay etmektedir. Sanki şöyle demiştir: Onlar, kendilerine yardım edecek ve kendilerini Allah'ın azabından kurtaracak Allah'tan başka tanrıçalar bulamadılar. Tıpkı "Yoksa bunların, kendilerini Bize karşı savunacak tanrıları mı varmış? Onlar kendilerine bile yardım edemez!." [Enbiyâ 21/43] âyetindeki gibi.

26. Çünkü Nûh şöyle demişti: Ya Rabbi! Yeryüzünde, inkârcı nankörlerden yurt tutan bir tek kişi bile bırakma.

[1976] دَيَّار (yurt tutan) kelimesi, umumi nefiy anlamında kullanılan isimlerden biridir. Meselâ; ("Evde ev sakini namına hiç kimse yok!" anlamında) *mâ bi'd-dâri deyyâr*^{un} ve *deyyûr*^{un} denilir. *Kayyâm - kayyûm* gibi. *Deyyâr*; *ed-devr* veya *ed-dâr* kökünden *fey'âl* veznindedir. Aslı *deyvâr*dır. Buna *seyyid* (efendi) ve *meyyit* (ölü) kelimelerinin aslına[1] yapılan şey yapılmıştır. Eğer *fe"âl* vezinden olsaydı *devvâr* olurdu.

27. Onları bırakırsan, mutlaka kullarını saptırırlar; haram-helâl dinlemeyen inkârcı nankörlerden başka da çocukları olmaz!

[1977] **Şayet** "Hz. Nûh, onların çocuklarının inkâr edeceklerini nereden biliyordu; henüz ve doğumları sırasında onları nasıl inkârcılıkla niteleyebilmiş?" **dersen şöyle derim:** Hz. Nûh onların arasında dokuz yüz elli sene kalmıştır [Ankebut 29/14]. Onları denemiş, onlarla yemiş içmiş, onların tabiatlarını, hâllerini iyice tanımıştır. Onlardan çocuğu olan, onu Nûh'un yanına getirir ve ona "Bundan uzak dur, yalancının tekidir! Babam da beni ondan sakındırmıştı." derdi; büyükler ölür, küçükler de aynı tarz üzere yetişirlerdi. Ayrıca Allah Nûh'a, "Senin kavminden şu ana kadar iman edenlerden başka hiç kimse iman etmeyecek" [Hûd 11/36] diye haber vermişti. "Haram-helâl dinlemeyen inkârcı nankörlerden başka da çocukları olmaz!" sözü; 'Büyüyünce günah işleyecek ve inkâr edecek çocukları olur bunların!' anlamındadır. Dolayısıyla Hz. Nûh onları, ileride olacakları bir şeyle vasıflandırmıştır. Tıpkı Peygamber'in (s.a.) *men katele katîl*^{en} *fe-lehû selebuhû* (Kim bir maktûlü öldürürse, üzerindekiler kendisinin olacak!) sözündeki gibi.[2] [*Tirmizî*, "Ebvâbü's-siyer", 13]

---

1 *Sâde yesûdu*dan *seyvid; mâte - yemûtu*dan *meyvit*. Her iki kelimenin de *ayne'l-fiil*i Vav'dır. Kendisinden önce sâkin Yâ olduğu için Vav Yâ'ya kalbedilmiş (sey-yid); sonra da Yâ'lar birbirine idgam edilmiştir. / ed.

2 Hz. Peygamber'in Bedir savaşı öncesi savaşçıları motive etmek amacıyla söylediği bu sözde; 'maktûl (قتِيل)' denilenler, o an hayatta idiler. Ama karşı ordudan *katledilecek* kişiler mutlaka çıkacağı için, sonuçta o duruma varacak olmaları hasebiyle (yani *bi'tibâri mâ yeûlu ileyh*) kendilerinden maktûlmüş gibi bahsedilmiştir. / ed.

[١٩٧٤]وتنكير النار إما لتعظيمها، أو لأن الله أعد لهم على حسب خطيئاتهم نوعًا من النار.

[١٩٧٥] {فَلَمْ يَجِدُوا لَهُمْ مِّن دُونِ اللهِ أَنصَارًا} تعريض بإتخاذهم آلهة من دون الله وأنها غير قادرة على نصرهم، وتهكمٌ بهم، كأنه قال: فلم يجدوا لهم من دون الله آلهة ينصرونهم ويمنعونهم من عذاب الله، كقوله تعالى {أَمْ لَهُمْ آلِهَةٌ تَمْنَعُهُمْ مِنْ دُونِنَا} [الأنبياء: ٤٣].

٢٦-﴿وَقَالَ نُوحٌ رَبِّ لا تَذَرْ عَلَى الأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا﴾

[١٩٧٦] {دَيَّارًا} من الأسماء المستعملة في النفي العام، يقال: ما بالدار ديار وديور، كقيام وقيوم؛ وهو فيعال من الدور؛ أو من الدار، أصله دَيْوار، ففعل به ما فعل بأصل سيد وميت، ولو كان فعالًا لكان دوّارًا.

٢٧-﴿إِنَّكَ إِنْ تَذَرْهُمْ يُضِلُّوا عِبَادَكَ وَلا يَلِدُوا إِلا فَاجِرًا كَفَّارًا﴾

[١٩٧٧]فإن قلت: بم علم أن أولادهم يكفرون، وكيف وصفهم بالكفر عند الولادة؟ قلت: {لَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إلا خَمْسِينَ عَامًا} [العنكبوت:١٤]، فذاقهم وأكلهم وعرف طباعهم وأحوالهم؛ وكان الرجل منهم ينطلق بابنه إليه، ويقول: "احذر هذا، فإنه كذاب! وإن أبي حذَّرَنيه"، فيموت الكبير وينشأ الصغير على ذلك. وقد أخبره الله عزّ وجل أنه {لَنْ يُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِكَ إلا مَنْ قَدْ آمَنَ} [هود: ٣٦]. ومعنى {وَلَا يَلِدُوا إِلَّا فَاجِرًا كَفَّارًا} لا يلدوا إلا من سيفجر ويكفر؛ فوصفهم بما يصيرون إليه، كقوله عليه الصلاة والسلام: من قتل قَتيلًا فله سلبه.

28. Ya Rabbi! Beni, anamı, babamı, mümin olarak evime girenleri ve kadın-erkek bütün müminleri bağışla; zalimlerin ise helâkten başka bir şeylerini artırma (Allah'ım)!

[1978] "Anamı, babamı…" Hz. Nûh'un babası Lemek b. Müteveşlih, annesi ise Şemha bnt. Enûş idi. İkisi de mümindi. [ولوالديَّ diye bahsedilenlerin] Hz. Âdem ve Havva olduğu da söylenmiştir. Hüseyin b. Ali (v. 61/680) ['anamı, babamı' anlamındaki ولوالديَّ kelimesini] *ve li-veledeyye* (iki oğlumu) diye okumuştur; bu durumda Nûh (a.s.), Sâm ve Hâm'ı kastetmiş olur. بيتيَ kelimesine 'benim evim', 'mescidim', 'gemim' gibi anlamlar verilmiştir.

[1979] Hz. Nûh, -duaya daha lâyık, duasını daha çok hak eden kimseler oldukları için- öncelikle ve özellikle kendisiyle akrabalık bağı olanları zikretmiş, sonra bütün mümin erkek ve kadınları zikretmiştir.

[1980] تَبَارًا helâk anlamındadır.

[1981] **Şayet** "Nûh kavmi tufanda boğuldukları sırada çocukları ne yaptı?" **dersen şöyle derim:** Çocukları da kendileriyle beraber boğuldu; ama bu onları cezalandırma şeklinde olmadı. Nitekim normal zamanlarda da çocuklar çeşitli ölüm sebeplerinden biri ile ölebilmektedir. Boğularak veya yanarak ölen nice çocuk vardır. Tufanda çocukların boğulması, çocuklarının boğulduğunu gören anne ve babalar için azabın artmasına sebep olmuştur. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "(Deprem, yangın vs. gibi bir belâ geldiğinde) insanlar aynı tarz üzere helâk edilirler; fakat (kıyamet günü diriltildiklerinde mahşer yerine iman ve niyetlerine göre) farklı şekillerde gelirler." [*Müslim,* "Kitâbü'l-Fiten", 8] Hasan-ı Basrî'ye bu husus sorulduğunda şöyle demiştir: "Allah suçsuz olduklarını bildiği için o çocukları, kendilerine azab etmeksizin (acısız, sızısız) helâk etmiştir." Şu da söylenmiştir: Allah kırk veya yetmiş sene Nûh kavminin kadınlarının rahimlerini kısırlaştırmış ve babalarının sulblerini kurutmuştu. Dolayısıyla, boğuldukları sırada içlerinde çocuk yaşta hiç kimse yoktu.

[1982] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim Nûh sûresini okursa Hz. Nûh'un davetini duymuş ve ona icabet etmiş müminlerden olur."

٢٨-﴿رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِمَنْ دَخَلَ بَيْتِيَ مُؤْمِنًا وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَلا تَزِدِ الظَّالِمِينَ إِلا تَبَارًا﴾

[١٩٧٨] {وَلِوَالِدَيَّ} أبوه لمك بن متوشلخ، وأمه شمخا بنت أنوش؛ كانا مؤمنين. وقيل هما آدم وحواء. وقرأ الحسين بن علي «ولولَدي» يريد ساما وحاما. {بَيْتِىَ} منزلي. وقيل: مسجدي. وقيل: سفينتي.

[١٩٧٩]خص أوّلا من يتصل به؛ لأنهم أولى وأحق بدعائه، ثم عم المؤمنين والمؤمنات.

[١٩٨٠] {تَبَارًا} هلاكًا.

[١٩٨١]فإن قلت: ما فعل صبيانهم حين أغرقوا؟ قلت: غرقوا معهم لا على وجه العقاب، ولكن كما يموتون بالأنواع من أسباب الموت، وكم منهم من يموت بالغرق والحرق! وكان ذلك زيادة في عذاب الآباء والأمهات إذا أبصروا أطفالهم يغرقون. ومنه قوله عليه الصلاة و السلام: يهلكون مهلكًا واحدًا ويصدرون مصادر شتى. وعن الحسن: أنه سئل عن ذلك فقال: علم الله براءتهم فأهلكهم بغير عذاب. وقيل: أعقم الله أرحام نسائهم وأيبس أصلاب آبائهم قبل الطوفان بأربعين أو سبعين سنة، فلم يكن معهم صبي حين أغرقوا.

[١٩٨٢]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة نوح كان من المؤمنين الذين تدركهم دعوة نوح عليه السلام.

CİN SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 28 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. De ki: (Kur'ân okuduğum sırada) cinlerden bir topluluğun (beni) dinledikleri ve şöyle dedikleri bana vahyedildi: Doğrusu biz, öyle enteresan bir Kur'ân dinledik

2. ki, olgunluğa erdiriyor... Biz de ona iman ettik. Bundan böyle Rabbimize hiç kimseyi ortak koşmayacağız.

3. (Kur'ân'ı dinleyince şunu kesin olarak anladık ki) meğer, Rabbimizin şanı yüce imiş; eş ve çocuk edinmemiş.

[1983] [أوحِيَ (vahyedildi) kelimesi; medsiz olarak] ***ûhiye*** de okunmuştur; aslı *vuhiye*dir. ('Ona vahyetti.' anlamında) *evhâ ileyhi* dendiği gibi *vahâ ileyhi* de denebilir. Yani[1] Vav Hemze'ye dönüşmüştür. Tıpkı *u'îde*, *uzine* ve وَإِذَا الرُّسُلُ أُقِّتَتْ ("Vakit belirlendiğinde…" [Murselât 77/11]) dendiği[2] gibi ki bu, zammeli her Vav'da caiz, serbest olan bir durumdur. Mâzinî (v. 249/863), *işâh*, *isâde* ve *i'âi ahîhi* örneklerindeki[3] gibi bütün kesreli Vav'larda bu dönüşümü serbest kılmıştır. İbn Ebu 'Able ise aslı üzere *vuhiye* okumuştur.

[1984] أنه استمع (dinlediği) ifadesi, أوحي (bana vahyedildi) fiilinin fâ'ili olduğu için, Hemze fethalıdır; إنا سمعنا (işittik) ifadesi ise قالوا (dediler) fiilinden sonra gelen ve ne denildiğini açıklayan başlangıç cümlesi olduğu için, Hemze kesrelidir. Bundan sonra gelecek bütün Enne ve İnne'ler bu ikisine hamlederek okunur; yani vahyedilenler fethalı, cinlerin sözü olarak nakledilenler kesrelidir. Şu kadar var ki iki [âyet] hariç nakledilenlerin hepsi cinlerin sözüdür. O ikisi ise, وأنَّ المساجد ("Şüphesiz ki mescidler…" [18]) âyeti ile وأنه لَمّا قام ("Ne zaman ki kalktı…" [19]) âyetidir. Tamamını fethalı okuyanlar bunları فآمنّا به (Biz de ona iman ettik. [2]) ifadesindeki câr - mecrûrun mahalline atfederek okumuşlardır. Âdeta şöyle buyrulmaktadır: *Saddaknâhu* ve *saddaknâ* ***en****nehû te'âlâ ceddu Rabbinâ ve ennehû kâne yekûlu sefîhuna* (… biz de onu tasdik ettik. Şunu da tasdik ettik ki; *meğer Rabbimizin şanı yüce imiş. Meğer bizim beyinsiz [İblîs] şöyle diyormuş* [3-4]). Diğerleri de bu şekildedir.

[1985] "Bir grup cinin…" نَفَر üçten dokuza kadar kişiden oluşan bir cemaat/grup demektir. Söylendiğine göre, bunlar -İblis'in orduları da kendilerinden olan ve sayıları çok fazla olan- Şeysabân cinlerinden imiş.

---

1 Yani medsiz ***uhiye*** kıraati, *vuhiye*nin *uhiye*ye dönüşmüş hâlidir. / ed.

2 *Vu'ide - u'ide, vuzine - uzine, vukkıtet - ukkıtet.*

3 *Vişâh*ın (kemer) *işâh, visâde*nin (yastık) *isâde,* وِعاءِ أخيه ifadesinin de *i'âi ahîhi* şeklinde söylenebilmesi. "Kardeşinin yükünden…" anlamındaki وِعاءِ أخيه Yûsuf 12/76'da geçmektedir.

سورة الجن

مكية؛ وآياتها ٢٨

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿قُلْ أُوحِيَ إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ فَقَالُوا إِنَّا سَمِعْنَا قُرْءَانًا عَجَبًا﴾

٥ ٢-﴿يَهْدِي إِلَى الرُّشْدِ فَآمَنَّا بِهِ وَلَنْ نُشْرِكَ بِرَبِّنَا أَحَدًا﴾

٣-﴿وَأَنَّهُ تَعَالَى جَدُّ رَبِّنَا مَا اتَّخَذَ صَاحِبَةً وَلا وَلَدًا﴾

[١٩٨٣]قرئ «أحي» وأصله وحي؛ يقال: أوحى إليه ووحى إليه، فقلبت الواو همزة، كما يقال: أعِد وأزِن، {وَإِذَا الرُّسُلُ أُقِّتَتْ} [المرسلات: ١١]. وهو من القلب المطلق جوازه في كل واو مضمومة؛ وقد أطلقه المازني في المكسورة أيضًا كإشاح
١٠ وإسادة، وإعاء أخيه. وقرأ ابن أبي عبلة «وُحي»، على الأصل.

[١٩٨٤]{أَنَّهُ اسْتَمَعَ} بالفتح، لأنه فاعل {أوحِيَ}؛ و{إِنَّا سَمِعْنَا} بالكسر؛ لأنه مبتدأ محكي بعد القول؛ ثم تحمل عليهما البواقي، فما كان من الوحي فتح، وما كان من قول الجنّ كسر. وكلهن من قولهم إلا الثنتين الأخريين: {وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ} [١٨]، {وَأَنَّهُ لَّمَا قَامَ} [١٩]. ومن فتح كلهنّ فعطفًا على محل الجار والمجرور في {آمَنَّا بِهِ}
١٥ [٢]، كأنه قيل: صدقناه، وصدقنا {أَنَّهُ تَعَالَى جَدُّ رَبِّنَا} [٣]، {وَأَنَّهُ كَانَ يَقُولُ سَفِيهُنَا} [٤]. وكذلك البواقي.

[١٩٨٥]{نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ} جماعة منهم ما بين الثلاثة إلى العشرة. وقيل: كانوا من الشيصبان، وهم أكثر الجنّ عددًا، وعامة جنود إبليس منهم.

[1986] “Doğrusu biz, bir Kur’ân dinledik, dediler.” Yani Kur’ân’ı dinleyip kavimlerine dönünce onlara dediler. Tıpkı şu âyetteki gibi: “(Hz. Peygamber’in Kur’ân okuması) bitince (cinler) birer uyarıcı olarak kavimlerine döndüler ve şöyle dediler: Ey kavmimiz! Biz, Mûsâ’dan sonra indirilen, önündekini doğrulayan, gerçeği ve dosdoğru yolu gösteren bir kitap dinledik.” [Ahkāf 46/29-30]

[1987] عَجَبًا (enteresan) yani fevkalâde güzel; nazmının güzelliği ve mânalarının doğruluğu bakımından bütün kitaplardan farklı ve içinde i‘câz delilleri bulunan (bir Kur’ân). *‘Aceb* (enteresanlık), *‘acîb* (enteresan) yerine getirilmiş bir masdar olup bu kullanımda mübalağa vardır. *‘Aceb* (sahip olduğu üstün özellikler sebebiyle) benzerlerinin sınırını aşmış olan şey demektir.

[1988] “… ki, olgunluğa erdiriyor.” Yani doğruyu gösteriyor. *Rüşd*den maksadın tevhid ve iman olduğu da söylenmiştir. (فآمنَّا به) ifadesindeki zamir Kur’ân’a râcidir. Kur’ân’a iman etmek, ‘Allah’a ve O’nun tekliğine iman edip şirkten berî olmak’ anlamına gelince, cinler: “Bundan böyle Rabbimize hiç kimseyi ortak koşmayacağız!” yani bundan böyle, daha önce Şeytan’a itaat ederek içinde bulunduğumuz şirke bir daha asla dönmeyeceğiz demişlerdir. (به’deki) zamirin Allah’a dönmesi de mümkündür; çünkü بربِّنا (Rabbimize) kelimesi bunu tefsir etmektedir.

[1989] جَدُّ ربِّنا (Rabbimizin şanı) ifadesi, O’nun azamet ve büyüklüğü anlamındadır. *Cedde fülânun fî ‘aynî* (Falan gözümde büyüdü.) sözünden alınmıştır. Kelime Ömer’in (r.a.) sözünde şöyle geçmektedir: “Bizden biri Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerini okuduğu[1] zaman içimizde büyürdü.” -Bir rivayete göre ise “Gözümüzde büyürdü.”- demiştir. [*Buhārî*; Müslim] جَدُّ ربِّنا ifadesi, devlet ve baht anlamındaki *cedd*den isti‘âre olarak, “Allah’ın mülk ve saltanatı” anlamına da gelebilir; çünkü krallar ve zenginler devlet ve baht sahibi kimselerdir. Mâna şöyledir: Cinler Allah’ı; büyüklüğü veya saltanat ve krallığı yahut zenginliği sebebiyle eşi ve çocuğu olmaktan münezzehlikle vasfetmektedir. Âyetin “O, eş ve çocuk edinmemiştir” kısmı da bunu beyan etmektedir. جَدُّ ربِّنا (Rabbimizin şanı), temyiz olmak üzere *cedden Rabbunâ*[2] ve Cim’in kesresi ile *ciddu Rabbinâ* şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuşa göre mâna; “Rabbimizin rablığının doğru, ilâhlığının gerçek olması O’nun eş ve çocuk edinmemesini gerektirir.” şeklinde olur. İşte cinler Kur’ân’ı dinleyip tevhide ve imana muvaffak kılınınca, kâfir cinlerin Allah’ı yaratılmışlara benzetmeleri, O’nun eş ve çocuk edindiğine inanmaları gibi yanlışların farkına vardılar da Allah’ı ululayıp O’nu böyle noksanlıklardan tenzih ettiler.

1 Yani içerdikleri ahkâm, dinler arası tartışmalar vd. çetin konuları kavrayıp *ezbere* anlatabildiği… / ed.

2 Yani “*Şan olarak çok yüce* imiş bizim Rabbimiz!” / ed.

[١٩٨٦] {فَقَالُوا إِنَّا سَمِعْنَا} أي قالوا لقومهم حين رجعوا إليهم؛ كقوله {فَلَمَّا قُضِيَ وَلَّوْا إِلَى قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ قَالُوا يَا قَوْمَنَا إِنَّا سَمِعْنَا كِتَابًا} [الأحقاف:٢٩-٣٠].

[١٩٨٧] {عَجَبًا} بديعًا مباينا لسائر الكتب في حسن نظمه وصحة معانيه، قائمة فيه دلائل الإعجاز. وعجب مصدر يوضع موضع العجيب؛ وفيه مبالغة، وهو ما خرج عن حد أشكاله ونظائره. ٥

[١٩٨٨] {يَهْدِي إِلَى الرُّشْدِ} يدعو إلى الصواب. وقيل: إلى التوحيد والإيمان. والضمير في {بِهِ} للقرآن؛ ولما كان الإيمان به إيمانًا بالله وبوحدانيته وبراءةً من الشرك قالوا: {وَلَنْ نُشْرِكَ بِرَبِّنَا أَحَدًا}، أي ولن نعود إلى ما كنا عليه من الإشراك به في طاعة الشيطان. ويجوز أن يكون الضمير لله عز وجل؛ لأنّ قوله {بِرَبِّنَا} يفسره. ١٠

[١٩٨٩] {جَدُّ رَبِّنَا} عظمته، من قولك: جدّ فلان في عيني، أي عظم. وفي حديث عمر رضي الله عنه: كان الرجل منا إذا قرأ البقرة وآل عمران جدّ فينا، -وروي في أعيننا-. أو ملكُه وسلطانه، أو غناه، استعارة من الجد الذي هو الدولة والبخت؛ لأن الملوك والأغنياء هم المجدودون. والمعنى: وصفه بالتعالي عن الصاحبة والولد لعظمته، أو لسلطانه وملكوته أو لغناه. وقوله {مَا اتَّخَذَ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا} بيان لذلك. وقرئ «جَدًّا ربُّنا» على التمييز؛ و«جِدّ ربنا»، بالكسر، أي صدق ربوبيته وحق إلهيته عن اتخاذ الصاحبة والولد. وذلك أنهم لما سمعوا القرآن ووفِّقوا للتوحيد والإيمان، تنبهوا على الخطأ فيما اعتقده كفرة الجنّ من تشبيه الله بخلقه واتخاذه صاحبة وولدًا، فاستعظموه ونزَّهوه عنه. ١٥

4. Meğer, Allah'a karşı asılsız şeyler uyduruyormuş bizim beyinsiz (İblis)!

[1990] "Beyinsizleri", İblîs *le'anehullâh* veya onun dışındaki azgın cinlerden biridir. شَطَط zulümde ve başka şeylerde haddi aşmaktır; hayvanın otlarken uzaklaştığını anlatmak üzere kullanılan *eşatta fi's-sevmi* sözünden alınmıştır. Yani o beyinsiz, işin gerçeğinden iyice uzaklaşarak bizatihi asılsız olan bir söz söylemiştir. O da Allah'a eş ve çocuk nispet etmesidir.

5. -Oysa insanların ve cinlerin, Allah adına yalan söyleyemeyeceklerini zannederdik biz.-

[1991] Oysa bize göre; insan ve cinlerden hiçbiri Allah adına yalan söyleyemezdi, gerçekliği olmayan bir şeyi Allah'a iftira edemezdi!.. Nitekim, Kur'ân sayesinde yalancı ve iftiracı oldukları bizce açığa çıkana dek Allah'a izâfe ettikleri şeyler hususunda onları tasdik ediyorduk!

[1992] كَذِبًا kelimesi [ya] *kavlen kezibenn* (yalan söz) yani "kendisinde yalan söylenmiş olan söz" demektir veya (كَذِبًا) mef'ûl-i mutlak olarak mansūbdur; çünkü yalan da söz çeşitlerinden biridir.[1] (أَنْ لَنْ تَقُولَ [demeyeceği] fiilini) *en len tekavvele* (uydurmayacağı) şeklinde okuyan kişi, كَذِبًا masdarını *takavvulen* masdarı yerine koymuş olur, sıfat yapmaz; çünkü *takavvul* (uydurma) zaten *kezib*den (yalandan) başka bir şey olamaz.

6. Meğer, insanlardan bazı 'er'ler, cinlerden birtakım 'er'lere sığınıyorlarmış da onların cür'etini artırıyorlarmış.

[1993] رَهَق haramların sarıp sarmalaması demektir. Mâna şöyledir: İnsanlar, cinlerden bazı 'er'lere sığınarak onların küfür ve kibrini artırıyordu. Şöyle ki: Araplardan biri, yolculuk esnasında ıssız bir yerde akşamlayıp da başına bir tehlike gelmesinden korkunca, cinleri -büyüklerini- kastederek "Kavminin beyinsizlerinin şerrinden bu vadinin efendisine sığınırım!" derdi. İlgili cinler bu sözü işittiklerinde büyüklenirler ve "Cinlere ve insanlara efendi olduk!" derlerdi. İşte onların رَهَق'ı yani cür'et ve azgınlıkları bu idi. Veya cinler, kendilerine sığınan insanları azdırıp saptırarak onların cür'et ve azgınlarını artırıyorlardı.[2]

7. Meğer, onlar da -tıpkı sizin gibi- Allah'ın hiç kimseyi diriltemeyeceğini sanıyorlarmış.

---

1 Bu sebeple, تقولَ fiilinin masdarı olabilir. / ed.

2 Bu durumda, فزادوهم ifadesindeki fâ'il ve mef'ûl yer değiştirmiş olur; ilkinde insanlar cinleri azdırırken, ikincide cinler insanı azdırmaktadır. / ed.

٤-﴿وَأَنَّهُ كَانَ يَقُولُ سَفِيهُنَا عَلَى اللهِ شَطَطًا﴾

[١٩٩٠]سفيههم إبليس -لعنه الله-، أو غيره من مَرَدة الجن. والشطط مجاوزة الحدّ في الظلم وغيره. ومنه: أشط في السوم، إذا أبعد فيه، أي يقول قولا هو في نفسه شطط؛ لفرط ما أشطَّ فيه، وهو نسبة الصاحبة والولد إلى الله.

٥-﴿وَأَنَّا ظَنَنَّا أَنْ لَنْ تَقُولَ الإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَى اللهِ كَذِبًا﴾

[١٩٩١]وكان في ظننا أنّ أحدًا من الثقلين لن يكذب على الله ولن يفتري عليه ما ليس بحق، فكنا نصدّقهم فيم أضافوا إليه من ذلك حتى تبين لنا بالقرآن كذبُهم وافتراؤهم.

[١٩٩٢] {كَذِبًا} قولًا كذبًا، أي مكذوبًا في؛ أو نصب نصب المصدر، لأنّ الكذب نوع من القول. ومن قرأ «أن لن تقوّل»، وضع {كَذِبًا} موضع تقوّلا، ولم يجعله صفة؛ لأنّ التقوّل لا يكون إلا كذبًا.

٦-﴿وَأَنَّهُ كَانَ رِجَالٌ مِنَ الإِنْسِ يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ فَزَادُوهُمْ رَهَقًا﴾

[١٩٩٣]الرهق غشيان المحارم. والمعنى: أنّ الإنس باستعاذتهم بهم زادوهم كبرًا وكفرًا؛ وذلك أنّ الرجل من العرب كان إذا أمسى في واد قُفر في بعض مسايره وخاف على نفسه قال: أعوذ بسيد هذا الوادي من سفهاء قومه، يريد الجن وكبيرهم؛ فإذا سمعوا بذلك استكبروا وقالوا: سُدْنا الجن والإنس؛ فذلك رهقهم. أو فزاد الجنُّ الإنسَ رهقًا بإغوائهم وإضلالهم لاستعاذتهم بهم.

٧-﴿وَأَنَّهُمْ ظَنُّوا كَمَا ظَنَنْتُمْ أَنْ لَنْ يَبْعَثَ اللهُ أَحَدًا﴾

[1994] Bu ifade, cinlerin kendi aralarında gerçekleşen konuşmalarından olup "(Ey cinler!) İnsanlar da sizin sandığınız gibi sanmışlar…" anlamındadır. İfadenin ([6, 7] cinlerin sözü değil) Allah'ın vahyettiği sözlerden olduğu da söylenmiştir. Buna göre أَنَّهم ظَنُّوا (sanıyorlarmış) ifadesi cinlere, كما ظننتم (tıpkı sizin sandığınız gibi) ifadesi ise Kureyş kâfirlerine ait olur.

8. Meğer, biz (gaybî bilgiler çalmak için) göğü yoklarmışız da onun sert bekçilerle ve alev topları ile doldurulmuş olduğunu görürmüşüz.

9. Meğer, biz orada (gaybın) dinlenebileceği yerlerde otururmuşuz; ama şimdi kim onu dinleyecek olsa, kendisini izleyen bir alev topu buluyormuş.

[1995] اللمس "dokunmak" anlamında olup isteme/yoklama anlamında isti'âredir; çünkü *mâss*, talip olan ve araştıran demektir. Şâir şöyle demiştir:

> Atalarımızı nesebimizde herhangi bir bozukluk var mı diye yokladık.
> Hepimizin, kavmi içinde şerefli bir nesebe sahip olduğu ortaya çıktı.

(Onu talep etti, istedi) anlamında *talebehû*, *ıttalebehû* ve *tetallebehû* denildiği gibi, *lemesehû*, *iltemesehû* ve *telemmesehû* da denilir. *Cess* kökü de aynı anlamdadır. Nitekim Araplar "Gözleriyle / casuslarıyla onu araştırdılar." anlamında *cessûhu bi-a'yunihim* derlerdi. Âyet; "Göğe ulaşmak ve göktekilerin konuşmalarını dinlemek istedik." anlamındadır.

[1996] الحَرَس kelimesi, *hurrâs* (bekçiler) anlamında müfred bir isimdir. *Huddâm* (hizmetçiler) anlamındaki *hadem* gibi. Bu sebeple *şedîd* (sert) kelimesi ile vasıflanmıştır. Eğer kelimenin lafzı değil de anlamı dikkate alınsaydı (çoğul olarak) *şidâd*^en^ denmesi gerekirdi. Benzeri şu beyittir:

> Sabah erkenden haber getiren yayalardan da süvarilerden de korkarım.

Bu mısrada da *racl* (yaya) ve *rakb* (süvari) kelimeleri,[1] *ruccâl* (yayalar) ve *rukkâb* (süvariler) anlamında müfred kelimelerdir.

[1997] رَصَدًا kelimesi حَرَسًا gibidir; bu da (izleyen, gözetleyen) anlamındaki *râsıd*ın çoğulu olup "(Şeytanlara) atılmayı gözetleyen alevli varlıklar" demektir. Bunlar, şeytanlara alevler atan ve onların (gökteki konuşmaları) dinlemesini engelleyen meleklerdir. رَصَدًا kelimesinin *râsıd* anlamında *şihâb*ın sıfatı olması da mümkündür. Tıpkı şu ifadede olduğu gibi:

> ... ve aç bağırsakları[2]

Yani o (cin), kendisini izleyen ve orada onu bekleyen bir gözetleyici bulur!

---

1 Şiirde *racl* ve *rakb* kelimelerinin ism-i taşğirleri kullanılmıştır. *Haber getiren bir yayacıktan da, bir süvaricikten de…* / ed.

2 *Mi'an ciyâ'an* ifadesinde, *mi'an* kelimesi müfret olduğu hâlde, sıfatı çoğuldur. Muhtemelen, bağırsak doğası gereği çoğul bir organ olduğundan, çoğul bir kelime ile nitelenmiştir. / ed.

[١٩٩٤]{وَأَنَّهُمْ}{ظَنُّوا كَمَا ظَنَنتُمْ} وأنّ الإنس وهو من كلام الجن، يقوله بعضهم لبعض. وقيل: الآيتان من جملة الوحي. والضمير في {وَأَنَّهُمْ ظَنُّوا} للجنّ. والخطاب في {ظَنَنتُمْ} لكفار قريش.

٨-﴿وَأَنَّا لَمَسْنَا السَّمَاءَ فَوَجَدْنَاهَا مُلِئَتْ حَرَسًا شَدِيدًا وَشُهُبًا﴾

٥ ٩-﴿وَأَنَّا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ فَمَنْ يَسْتَمِعِ الآنَ يَجِدْ لَهُ شِهَابًا رَصَدًا﴾

[١٩٩٥]اللمس المسّ، فاستعير للطلب؛ لأن الماسّ طالب متعرف؛ قال:

مَسِسْنَا مِنَ الآبَاءِ شَيْئًا وَكُلُّنَا ❁ إلى نَسَبٍ في قَوْمِهِ غَيْرِ وَاضِعِ

يقال: لمسه والتمسه وتلمسه، كطلبه واطّلبه وتطلبه. ونحوه: الجس. وقولهم؛ جسوه بأعينهم وتجسسوه. والمعنى: طلبنا بلوغ السماء واستماع كلام أهلها.

١٠ [١٩٩٦]والحرس اسم مفرد في معنى الحرّاس، كالخدم في معنى الخدّام؛ ولذلك وصف بشديد، ولو ذهب إلى معناه لقيل: شدادًا؛ ونحوه:

أَخْشَى رُجَيْلًا أَوْ رُكَيْبًا غَادِيَا ❁

لأنّ الرجل والركب مفردان في معنى الرُّجّال والرُّكاب.

[١٩٩٧]والرصد مثل الحرس، اسم جمع للراصد، على معنى: ذوى شهاب

١٥ راصدين بالرجم؛ وهم الملائكة الذين يرجمونهم بالشُّهُب، ويمنعونهم من الاستماع. ويجوز أن يكون صفة للشهاب بمعنى الراصد، أو كقوله:

... ومِعًى جِيَاعًا ❁

يعني يجد شهابًا راصدًا له ولأجله.

[1998] **Şayet** "Öyle anlaşılıyor ki Câhiliye döneminde taşlama yoktu.[1] Oysa "Gerçek şu ki Biz, en yakın göğü kandillerle donattık ve onları şeytanlara atılan mermiler hâline getirdik." [Mülk 67/5] buyrulmuş ve yıldızların yaratılmasında 'göğü donatmak' ve 'şeytan taşlamak' gibi iki fayda olduğu bildirilmiş." **dersen şöyle derim:** Bazıları bunun Peygamber'in (s.a.) *bi'set*inden sonra meydana geldiğini ve onun mucizelerinden biri olduğunu söylemişlerdir. Doğrusu ise bunun *bi'set*ten önce de var olduğudur. Zira Câhiliye şiirinde bu husustan bahsedilmiştir. Bişr b. Ebû Hâzim şöyle demiştir:

> Yaban eşeği, ayakların toprağa gömüldüğü yumuşak bir arazide dişisini takip ederek onu koşturuyor. Sıpası da ikisinin arkasından *yıldız kayması gibi* hızlıca koşuyor.

Evs b. Hacer (v. 620 m.) şöyle demiştir:

> Kayan parlak yıldız gibi süratle koştu (atım)! Arkasından öyle bir toz duman oldu ki onu uzun bir çadır halatı sanırdın.

'Avf b. el-Hara' da şöyle demiştir:

> [Öyle koşar ki atım], yanında dişisi olmayan yaban eşeğini / öküzünü, peşinde kan kırmızı bir hat bırakarak kayan parlak yıldız gibi sürer getirir bize doğru.

Fakat yine de şeytanlar bazı durumlarda kulak hırsızlığı yapabiliyorlardı. Peygamber (s.a.) gönderilince alev toplarının atılması çoğaldı ve bu öylesine görülür bir şekilde arttı ki insanlar ve cinler tam anlamıyla bunun farkına vardılar ve kulak hırsızlığı bütünüyle engellenmiş oldu. Ma'mer'den (v. 209/824) şöyle rivayet edilir: İbn Şihâb ez-Zührî'ye (v. 124/742), "Câhiliye döneminde yıldızlarla (şeytanlar) taşlanıyor muydu?" diye sordum. "Evet" dedi. "Peki, 'Meğer, biz orada (gaybın) dinlenebileceği yerlerde otururmuşuz…' [9] âyeti hakkında ne dersiniz?" dedim. "Peygamber (s.a.) gönderilince bu iş iyice arttı ve şiddetlendi." dedi. Zührî, Hz. Hüseyin'in oğlu Ali'den (v. 94/712), o da İbn Abbas'dan şöyle rivayet etmiştir: Peygamber (s.a.), ensardan bir grupla birlikte oturuyordu, o anda bir yıldız kayması oldu ve ortalık aydınlandı. O "Câhiliye döneminde bu gibi şeylere siz ne derdiniz?" buyurdu. Oradakiler, "Büyük bir kimse ölüyor veya *büyük adam* olacak bir çocuk doğuyor, diye konuşurduk" dediler. [*Müslim*, "Kitâbü's-Selâm", 124]

1 Bu âyetten, sanki Câhiliye döneminde cinlerin taşlanmadığı anlaşılıyor. Oysa… / ed.

[١٩٩٨]فإن قلت: كأن الرجم لم يكن في الجاهلية، وقد قال الله تعالى: {وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ} [الملك: ٥]، فذكر فائدتين في خلق الكواكب: التزيين، ورجم الشياطين؟ قلت: قال بعضهم حدث بعد مبعث رسول الله ﷺ وهو إحدى آياته، والصحيح أنه كان قبل المبعث؛ وقد جاء ذكره في شعر أهل الجاهلية. قال بشر بن أبي خازم:

وَالْعَيْرُ يُرْهِقُهَا الْغُبَارُ وَجَحْشُهَا ❁ يَنْقَضُّ خَلْفَهُمَا انْقِضَاضَ الْكَوْكَبِ

وقال أوس بن حجر:

وَانْقَضَّ كَالدُّرِّيِّ يَتْبَعُه ❁ نَقْعٌ يَثُورُ تَخَالُهُ طُنُبَا

وقال عوف بن الخرع:

يَرُدُّ عَلَيْنَا الْعَيرَ مِنْ دُونِ إِلْفِهِ ❁ أَوِ الثَّوْرَ كَالدُّرِّيِّ يَتْبَعُهُ الدَّمُ

ولكن الشياطين كانت تسترق في بعض الأحوال. فلما بعث رسول الله ﷺ كثر الرجم وزاد زيادة ظاهرة؛ حتى تنبّه لها الإنس والجن، ومنع الاستراق أصلًا. وعن معمر: قلت للزهري: أكان يرمى بالنجوم في الجاهلية؟ قال: نعم. قلت: أرأيت قوله تعالى {وَأَنَّا كُنَّا نَقْعُدُ} فقال: غلظت وشدد أمرها حين بعث النبي ﷺ. وروى الزهري عن علي بن الحسين عن ابن عباس رضي الله عنهما: بينا رسول الله ﷺ جالس في نفر من الأنصار، إذ رمي بنجم فاستنار، فقال: ما كنتم تقولون في مثل هذا في الجاهلية؟ فقالوا: كنا نقول: يموت عظيم أو يولد عظيم.

[1999] [8. Âyetteki] مُلِئَتْ (doldurulmuş) fiilinde, vuku bulan şeyin dolmak ve çokluk olduğuna delil vardır; نَقْعُدُ منها مَقَاعِدَ (Meğer, biz orada [gaybın] dinlenebileceği yerlerde otururmuşuz) âyeti de buna delildir. Yani "biz orada bekçi ve alevtopu bulunmayan oturacak bazı boş yerler bulabiliyorduk. Şu an ise oturulacak yerlerin hepsi dolmuş durumda!" İşte Peygamber'e (s.a.) rastlayıp onun Kur'ân okumasını dinleyinceye kadar sözkonusu cinleri yeryüzünde dolaşmaya sevkeden durum budur.

10. Meğer yeryüzündekilere kötülük mü murad edilmiştir, yoksa Rableri onlara bir olgunluk mu dilemiştir, bilmiyormuşuz.

[2000] Diyorlar ki; bu olay gerçekleşince, yani alev toplarıyla taşlamalar artıp gök haberlerinin dinlenmesi engellenince, dedik ki: Bu, yeryüzündekiler için Allah'ın murat ettiği bir iş olup bu iş de; ya şerdir ya da *reşed*, yani hayırdır; yani ya azaptır ya da rahmettir yahut ya *hizlân*dır ya da *tevfik*tir; başka bir şey değil…[1]

11. Meğer bizim aramızda da; hem salihler varmış hem de bunun dûnundakiler... Biz de türlü türlü yollar tutturmuşuz.

[2001] "Meğer bizim aramızda da; hem sâlihler" yani takvâ sahibi 'iyi'ler "hem de bunun dûnundakiler" yani bunlar dışında bir topluluk "varmış." وما مِنَّا إلّا لَهُ مَقامٌ مَعْلُومٌ ("[Bu gizli varlıklar derler ki:] 'Bizim her birimizin belli bir yeri vardır." [Sâffât 37/164]) âyetinde olduğu gibi mevsuf hazfedilmiştir. Bu ikinci grupta olanlar sâlihlik bakımından tam olgun değil, orta seviyede olanlardır. Yahut bunların gayr-i sâlih kimseler olduklarını murad etmişlerdir.

[2002] "Biz de türlü türlü yollar tutturmuşuz." ifadesi, zikredilen taksimatı açıklamaktadır; yani biz birbirinden farklı, ayrı ayrı yollara sahibiz. Veya durumlarımızın farklılığı bakımından çeşitli yollar gibiyiz. Yahut şu mısrâda olduğu gibi muhtelif yollardayız.

> [Öyle hafif, hızlı gider ki benim mızrağım] yolu sür'atle katettiği gibi tilkinin…

Veya muzāf olan الطرائق'ın hazfedilip *muzāfun ileyh* olan zamirin onun yerine konularak; bizim yollarımız, birbirinden ayrı yollardır.

[2003] *el-Kıt'at*[u] (parça) kelimesi *kata'a* (kesti) kökünden geldiği gibi *el-kıddet*[u] (fırka) kelimesi de *kadde* (bir şeyi uzunluğuna kesti, yardı) kökünden gelmiştir. Yolların قِدَد (türlü türlü) diye nitelenmesi, قِدَد kelimesinin bölünme ve parçalanmaya delâlet etmesinden dolayıdır.

---

1 Burada "bilgi çalmaya çalışan *cin*lerin taşlanmasının hayır mı şer mi olduğu"ndan ziyade, kâhinler ve şairler tarafından terviç edilen "cinlerin gaybdan haber verebilme" özelliğinin kendilerinde olmadığı, yani bunlara isnat ederek gaybdan haber veren kâhin vs.nin yalancı olduğu vurgulanmaktadır. Mealde yansıttığımız gibi… / ed.

[١٩٩٩]وفي قوله {مُلِئَتْ} دليل على أن الحادث هو الملء والكثرة، وكذلك قوله: {نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ}، أي كنا نجد فيها بعض المقاعد خالية من الحرَس والشِّهب، والآن ملئت المقاعد كلها. وهذا ذكر ما حملهم على الضرب في البلاد حتى عثروا على رسول الله ﷺ واستمعوا قراءته.

٥ ١٠-﴿وَأَنَّا لا نَدْرِي أَشَرٌّ أُرِيدَ بِمَنْ فِي الأَرْضِ أَمْ أَرَادَ بِهِمْ رَبُّهُمْ رَشَدًا﴾

[٢٠٠٠]يقولون: لما حدث هذا الحادث من كثرة الرجم ومنع الاستراق، قلنا: ما هذا إلا لأمر أراده الله بأهل الأرض، ولا يخلو من أن يكون شرًا أو رشدًا، أي خيرًا، من عذاب أو رحمة، أو من خذلان أو توفيق.

١١-﴿وَأَنَّا مِنَّا الصَّالِحُونَ وَمِنَّا دُونَ ذَلِكَ كُنَّا طَرَائِقَ قِدَدًا﴾

١٠ [٢٠٠١] {مِنَّا الصَّالِحُونَ} منا الأبرار المتقون، {وَمِنَّا دُونَ ذَلِكَ} ومنا قوم دون ذلك، فحذف الموصوف، كقوله {وَمَا مِنَّا إلا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ} [الصافات: ١٦٤]؛ وهم المقتصدون في الصلاح غير الكاملين فيه؛ أو أرادوا الطالحين.

[٢٠٠٢] {كُنَّا طَرَائِقَ قِدَدًا} بيان للقسمة المذكورة، أي كنا ذوي مذاهب مفترقة مختلفة. أو كنا في اختلاف أحوالنا مثل الطرائق المختلفة. أو كنا في طرائق مختلفة،

١٥ كقوله:

كَمَا عَسَلَ الطَّرِيقَ الثَّعْلَبُ ۞

أو كانت طرائقنا طرائق قددًا على حذف المضاف الذي هو الطرائق، وإقامة الضمير المضاف إليه مقامه.

[٢٠٠٣]والقدّة من قدّ، كالقطعة من قطع. ووصفت الطرائق بالقدد، لدلالتها على

٢٠ معنى التقطع والتفرّق.

12. Kesin olarak anladık ki; meğer Allah'ı yeryüzünde de âciz bırakamazmışız, kaçarak da âciz bırakamazmışız...

[2004] في الأرض (yeryüzünde) ve هَرَبًا (kaçarak) kelimeleri iki hâldir; yani "Meğer yeryüzünün neresinde olursak olalım Allah'ı asla âciz bırakamazmışız; yeryüzünden göğe doğru kaçarak da yine imkânı yok Allah'ı âciz bırakamazmışız!" Şöyle de denilmiştir: "Meğer Allah bizim için yeryüzünde bir şey murat ederse de Allah'ı âciz bırakamazmışız; istesek de[1] Allah'ın elinden kaçıp kurtulamazmışız."

[2005] *Zann* kesin inanış (*yakîn*) anlamındadır. İşte cinlerin hâllerinin ve sahip oldukları inançların durumu budur; içlerinde hayırlılar, şerliler ve hayırla şer arasında orta durumda bulunanlar vardır. Ve şuna inanmaktalar ki; Allah Teâlâ *aziz*dir, galiptir; istediği bir şeyi mutlaka yapar, kaçmak isteyen hiç kimse O'ndan kaçıp kurtulamaz.

13. Evet; [hakkımızdaki hakikatleri bildiren iş]bu kılavuzu işitir işitmez ona iman ettik. Artık kim Rabbine iman ederse, ne yaptığı iyiliklerin eksiltileceğinden korkar ne de üzerine kötülüklerinden fazlasının yükleneceğinden...

[2006] "Kılavuzu işitir işitmez ona iman ettik." ifadesi, onların Kur'ân'ı işitip ona iman ettiklerini bildirmektedir.

[2007] فلا يَخافُ ifadesi *fe-huve lâ yehâfu* (korkmaz) anlamındadır; çünkü cümle mübtedâ ve haber takdirinde olup başına Fâ gelmiştir. Böyle olmasaydı *lâ yehaf* (korkmasın) denilirdi. **Şayet** "Fiilin ref'edilip haber mevkiinde olabilmesi için kendinden önce bir mübtedâ takdir edilmesinin ve mecburen başına Fâ gelmesinin faydası nedir? Fiil *lâ yehaf* (korkmaz)[2] şeklinde olsaydı, bunların hiçbirine gerek kalmayacaktı." **dersen şöyle derim:** Bunun faydası şudur: Peki, kişi böyle yapınca ne olur? [denmekte ve cevaben] *fe-huve lâ yehâfu* (O korkmaz!) buyrulmuş olmaktadır. Ve bu, müminin kurtulacağı, bunda şüphe bulunmadığı ve böyle bir hakka, başkasının değil sadece müminin sahip olacağı gerçeğine delâlet eder. A'meş nehiy olarak *fe-lâ yehaf* (korkmasın) şeklinde okumuştur.

---

1 Yani "Acaba Allah hakkımızda ne karar vermiş? Önceden öğrenip kurtulabilir miyiz?" gibisinden *göğü yoklasak da*… / ed.

2 *fe-huve lâ yehâfu* ifadesi de "korkmaz" anlamındadır; ancak bu (*lâ yehaf*) şartın cevabıdır; "Rabbine iman eder*se* korkmaz." anlamında… / ed.

١٢-﴿وَأَنَّا ظَنَنَّا أَنْ لَنْ نُعْجِزَ اللهَ فِي الأَرْضِ وَلَنْ نُعْجِزَهُ هَرَبًا﴾

[٢٠٠٤] {فِى الأَرْضِ} و{هَرَبًا} حالان، أي لن نعجزه كائنين في الأرض أينما كنا فيها، و{لَنْ نُعْجِزَهُ} هاربين منها إلى السماء. وقيل: لن نعجزه في الأرض، إن أراد بنا أمرًا، ولن نعجزه هربًا، إن طلبنا.

٥ [٢٠٠٥]والظن بمعنى اليقين؛ وهذه صفة أحوال الجن وما هم عليه من أحوالهم وعقائدهم؛ منهم أخيار، وأشرار، ومقتصدون؛ وأنهم يعتقدون أنّ الله عز وجل عزيز غالب لا يفوته مطلب ولا ينجى عنه مهرب.

١٣-﴿وَأَنَّا لَمَّا سَمِعْنَا الْهُدَى آمَنَّا بِهِ فَمَنْ يُؤْمِنْ بِرَبِّهِ فَلا يَخَافُ بَخْسًا وَلا رَهَقًا﴾

١٠ [٢٠٠٦] {لَمَّا سَمِعْنَا الْهُدَى} هو سماعهم القرآن وإيمانهم به.

[٢٠٠٧] {فَلَا يَخَافُ} فهو لا يخاف، أي فهو غير خائف؛ ولأنّ الكلام في تقدير مبتدأ وخبر دخلت الفاء، ولولا ذاك لقيل: لا يخف. فإن قلت: أي فائدة في رفع الفعل وتقدير مبتدأ قبله حتى يقع خبرًا له ووجوب إدخال الفاء، وكان ذلك كله مستغنى عنه بأن يقال "لا يخف"؟ قلت: الفائدة فيه أنه إذا فعل ذلك، فكأنه قيل: فهو لا يخاف، ١٥ فكان دالًا على تحقيق أنّ المؤمن ناج لا محالة، وأنه هو المختص بذلك دون غيره. وقرأ الأعمش «فلا يخف»، على النهي.

[2008] بَخْسًا ولا رَهَقًا ifadesi, (i) "bir *bahs* veya *rahak*ın cezasını çekmekten [korkmaz]" demektir; yani mümin, hiç kimsenin hakkını yemediği ve hiç kimseye zulmetmediği için bunların hesap ve cezasını çekeceğinden korkmaz. ***Bu da Allah'a iman etmiş bir kişinin*** *mezālim*den[1] ***uzak durması gerektiğini gösterir.*** Nitekim Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Mümin, insanların canları ve malları konusunda kendisinden emin olduğu kimsedir." [*Tirmizî*, "İman", 38] (ii) Şu da kastedilmiş olabilir: Haksızlığa uğramaktan korkmaz, bilakis amellerinin karşılığı tam bir şekilde verilir. "Yüzlerini zillet bürür…" [Kalem 68/43] âyetindeki zillet ve horluğun kendisini kaplamasından da korkmaz.

14. Evet; içimizde (hakka) teslimiyet gösterenler de var, sapanlar da... Kim teslimiyet gösterirse, bunlardır işte doğruyu arayanlar.

15. (Haktan) sapanlara gelince, onlardır cehenneme odun olanlar!..

[2009] القاسطون "kâfir ve doğru yoldan sapanlar" demektir. Sa'îd b. Cübeyr (v. 94/713) ile ilgili şöyle nakledilmiştir: Haccâc, kendisini öldürmek isteyince ona; "Benim hakkımda ne dersin?" diye sordu. O da قاسطٌ عادلٌ diye[2] cevap verdi. Oradakiler, Sa'îd'in Haccâc'ı hak ve adaletle nitelediğini sanarak; "Ne güzel söyledi!" dediler. Haccâc ise; "Bre câhiller! O beni zâlim ve müşrik olarak isimlendirdi!.." dedi ve "(Haktan) sapanlara gelince, onlardır cehenneme odun olanlar!" [Cin 72/15] ve "Böyleyken, (putları) Rablerine denk tutuyorlar inkârcı nankörler!" [En'âm 6/1] âyetlerini okudu.

[2010] Cinlere sevap verilmeyeceğini iddia edenler, 'Allah bunların kâfirlerini cehennemle tehdit etmiş, ama Müslüman olanlarına bir şey vaat etmemiş!' derler. Oysa onların Müslümanlarına vaat olarak; "Kim teslimiyet gösterirse, bunlardır işte doğruyu arayanlar!" [Cin 72/14] âyeti yeter; çünkü burada alınacak sevabın sebep ve gerekçesi zikredilmektedir. Allah öyle âdildir ki, nankör kâfiri cezalandırıp, doğru yolda gidene sevap vermemek O'nun şânına yakışmaz!

16. Gerçek şu ki; şayet bu [doğru] yolda dosdoğru giderlerse, onları bol su ile suvarırız

17. ki; onları bununla sınayalım... Evet, kim Rabbinin öğüdünden yüz çevirirse, O da onu gittikçe yükselen bir azaba sokar!

[2011] أنْ *enne*den tahfif edilmiştir. Bu ifadeler (cinlerin sözü değil) Allah'ın Peygamberimiz'e vahyettiği sözlerdendir. Mâna şöyledir: Bana durumun ve olayın şöyle olduğu vahyedildi: Eğer cinler dosdoğru yol üzere gitselerdi

---

1 Yani *zulm*ün söz konusu olduğu şeylerden… Yani itikadî ve amelî yanlışlıklardan… Bilindiği gibi, zulüm iki türlüdür; inançta zulüm, amelde zulüm. Örneği: Allah'ı tevhid etmek gerekirken O'na ortak koşmak vahim bir zulümdür. Dinî emir-yasaklara riayetsiz, fâsıkane yaşamak ise amelî zulümdür. / ed.

2 قاسطٌ عادلٌ eğer ksıt ve adaletten alındığında, "*kıst* ve adalet sahibi" gibi anlaşılabilir; ancak Sa'îd (rh.) bunu eğrilik anlamındaki *kusût*tan ve sapma anlamındaki *'udûl* kökünden kullanmaktadır. / ed.

[٢٠٠٨] {بَخْسًا وَلَا رَهَقًا} أي جزاء بخسٍ ولا رهقٍ، لأنه لم يبخس أحدًا حقًا ولا رهق ظلم أحد فلا يخاف جزاءهما. وفيه دلالة على أن من حق من آمن بالله أن يجتنب المظالم. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: المؤمن من أمنه الناس على أنفسهم وأموالهم. ويجوز أن يراد: فلا يخاف أن يُبخس، بل يُجزَى الجزاءَ الأوفى، ولا أن ترهقه ذلة؛ من قوله عز وجل {تَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ} [القلم: ٤٣].

١٤-﴿وَأَنَّا مِنَّا الْمُسْلِمُونَ وَمِنَّا الْقَاسِطُونَ فَمَنْ أَسْلَمَ فَأُولَئِكَ تَحَرَّوْا رَشَدًا﴾

١٥-﴿وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا﴾

[٢٠٠٩] {الْقَاسِطُونَ} الكافرون الجائرون عن طريق الحق. وعن سعيد بن جبير رضي الله عنه: أنّ الحجاج قال له حين أراد قتله: ما تقول فيّ؟ قال: قاسط عادل! فقال القوم: ما أحسن ما قال! -حسبوا أنه يصفه بالقسط والعدل-، فقال الحجاج: يا جهلة! إنه سماني ظالمًا مشركًا؛ وتلا لهم قوله تعالى {وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ}، وقولَه تعالى {ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ} [الأنعام: ١].

[٢٠١٠]وقد زعم من لا يرى للجن ثوابًا أنّ الله تعالى أوعد قاسطيهم وما وعد مسلميهم؛ وكفى به وعدًا أن قال {فَأُولَئِكَ تَحَرَّوْا رَشَدًا}، فذكر سبب الثواب وموجبه، والله أعدل من أن يعاقب القاسط ولا يثيب الراشد.

١٦-﴿وَأَلَّوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَاهُمْ مَاءً غَدَقًا﴾

١٧-﴿لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ وَمَنْ يُعْرِضْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِ يَسْلُكْهُ عَذَابًا صَعَدًا﴾

[٢٠١١] {وَأَنْ لَوِ اسْتَقَامُوا} أن مخففة من الثقيلة، وهو من جملة الموحى. والمعنى: وأوحي إليّ أن الشأن والحديث لو استقام الجن على الطريقة المثلى،

yani onların babaları olan *Cânn*, başlangıçta olduğu gibi Allah'a ibadet ve taat üzere devam etseydi, kendini Âdem'e secde edemeyecek kadar büyük görmeseydi, nankörlük etmeseydi; çocukları da İslâm üzere kendisine tâbi olsaydı mutlaka onlara nimetler verir, rızıklarını genişletirdik.

[2012] [Burada *rızık* nâmına] 'bol su'yu zikretmiştir -ki Dal'ın fethasıyla ve kesresiyle غدق bol demektir ve her iki şekilde de okunmuştur-; çünkü hem geçim malzemelerinin hem de rızık genişliğinin aslı odur.

[2013] "Onları bol su ile suvarır, onlara bol bol rızık veririz ki" kendilerine verilen bu nimetlere nasıl şükredecekleri hususunda "onları sınayalım." Anlamın şöyle olması da mümkündür: Kur'ân'ı dinleyen cinler, [yine] onu dinlemeden önceki (*batıl*) yolları üzere gitmeye devam ederler, o yolu terkedip İslâm'a girmezlerse, kendilerini bilmedikleri yerden peyderpey helâke sürüklemek için rızıklarını mutlaka genişletirdik "ki onları *ayartalım*[1]" yani bu nimetler, onların fitneye düşüp şehvetlerine uymalarına ve günahlarını artırmalarına yol açsın. Veya bu nimetlere nankörlükleri sebebiyle onları cezalandıralım...

[2014] عن ذكر رَبِّهِ yani Rabbine kulluk etmekten veya O'nun öğüdünden yahut vahyinden... يَسْلُكْهُ (onu sokar) fiili; "Biz onu azaba sokarız!" anlamında, zammeli ve fethalı Nun ile de okunmuştur. İfadenin aslı, ما سَلَكَكُمْ فِي سَقَرَ (Sizi sokan nedir bu Kavurucu'ya? [Müddessir 74/42]) âyetinde olduğu gibi *neslukhu fî 'azâb^in^* (Biz onu bir azab*ın içine* sokarız!) şeklindedir. Dolayısıyla fiil, ya وَاخْتارَ مُوسى قَوْمَهُ ("Mûsâ kavminden yetmiş kişi seçmişti." [A'râf 7/155]) âyetinde olduğu gibi *câr* [في] hazfedilip mânası fiile bitiştirilerek [*hazf u îsâl* ile] veya *neslukhu* kelimesinin *nudhilhu* anlamını içermesi sebebiyle iki mef'ûl almıştır. "Onu soktu." anlamında *selekehû* da *eslekehû* da denilir. Şair şöyle demiştir:

> Nihayet, (yendikleri) askerleri Kutâide denilen dağ kıvrımına sokunca…

[2015] صَعَدًا (yükselen) kelimesi, *sa'ide* (yükseldi, üzerine çıktı) fiilinden masdardır. Çekimi *sa'ide - sa'aden ve su'ûd^en^* şeklindedir. Azabı bu kelimeyle nitelemiştir; çünkü bu azap, azap gören kişinin üzerine çıkar, onu alteder, ona galip gelir de kişi ona dayanamaz. Hz. Ömer'in (v. 23/644) şu sözü de bu kabildendir: "Bana, kız isteme konuşması kadar ağır gelen" yani beni zorlayan, beni ezen "bir şey yoktur!" [*Mâ tasa"adenî…*]

18. Ayrıca, 'Mescitler Allah'a aittir; öyleyse, Allah'la beraber hiç kimseye dua etmeyin!' diye… (vahyedildi).

---

1 Bu ikinci takdirde, لِنَفْتِنَهُم'daki *fitne* "sınamak" değil, "ayartmak" anlamına gelmiş olur. / ed.

أي لو ثبت أبوهم الجان على ما كان عليه من عبادة الله والطاعة، ولم يستكبر عن السجود لآدم، ولم يكفر، وتبعه ولده على الإسلام، لأنعمنا عليهم ولوسّعنا رزقهم.

[٢٠١٢]وذكر الماء الغدق -وهو الكثير، بفتح الدال وكسرها؛ وقرئ بهما- لأنه
٥ أصل المعاش وسعة الرزق.

[٢٠١٣]{لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ} لنختبرهم فيه كيف يشكرون ما خوِّلوا منه. ويجوز أن يكون معناه: وأن لو استقام الجن الذين استمعوا على طريقتهم التي كانوا عليها قبل الاستماع، ولم ينتقلوا عنها إلى الإسلام لوسعنا عليهم الرزق مستدرجين لهم {لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ} لتكون النعمة سببًا في اتباعهم شهواتهم، ووقوعهم في الفتنة، وازديادهم إثمًا؛ أو
١٠ لنعذبهم في كفران النعمة.

[٢٠١٤]{عَن ذِكْرِ رَبِّهِ} عن عبادته أو عن موعظته أو عن وحيه. {يَسْلُكْهُ} وقرئ بالنون مضمومة ومفتوحة، أي ندخله {عَذَابًا}؛ والأصل نسلكه في عذاب، كقوله {مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرَ} [المدثر: ٤٢]، فعدّى إلى مفعولين؛ إمّا بحذف الجار وإيصال الفعل، كقوله: {وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ} [الأعراف: ١٥٥]، وإمّا بتضمينه معنى ندخله. يقال: سلكه
١٥ وأسلكه. قال:

حَتَّى إذَا أَسْلَكُوهُمْ في قَتَائِدَةٍ ﴿﴾

[٢٠١٥]والصعد مصدر صعد، يقال: صعد صعدًا وصعودًا، فوصف به العذاب، لأنه يتصعد المعذَّبَ، أي يعلوه ويغلبه فلا يطيقه. ومنه قول عمر رضي الله عنه: ما تصعَّدَني شيء ما تصعَّدَتْني خِطبة النكاح! يريد: ما شق علي ولا غلبني.

٢٠ ١٨-﴿وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا﴾

[2016] Bu da Peygamber'e (s.a.) vahyedilenler cümlesindendir. Anlamın; *ve li-enne'l-mesâcide li'llâhi fe-lâ ted'û* (Ve mescitler Allah'a ait olduğu için, [O'nunla beraber hiç kimseye] dua etmeyin) şeklinde olduğu da söylenmiştir. Buna göre *li-enne*deki Lâm, *lâ ted'û* fiiline bağlıdır; yani mescitlerde Allah ile beraber hiç kimseye dua etmeyin; çünkü mescitler sadece Allah'a ve O'na edilecek ibadete aittir.

[2017] Hasan-ı Basrî'den nakledildiğine göre; mescitlerden maksat yeryüzünün tamamıdır; çünkü yeryüzünün tamamı Peygamber (s.a.) için mescit kılınmıştır. Bundan muradın, bütün mescitlerin kıblesi olmak hasebiyle Mescid-i Haram olduğu da söylenmiştir ki şu âyet de bu husustan bahsetmektedir: "(Sizin Kâbe'yi âbad etmenizi engellemeğe çalışarak) Allah'ın mescitlerinde O'nun isminin anılmasını engelleyen ve oraların harap olması için koşturan birinden daha zalimi olabilir mi?" [Bakara 2/114] Katâde'den (v. 117/735) nakledilmiştir ki; Yahudiler ve Hıristiyanlar havralarına ve kiliselerine girdikleri zaman Allah'a ortak koşarlardı. Bu sebeple mescitlere girdiğimizde bize sadece ve sadece Allah'a dua etmemiz emredildi. Şu da söylenmiştir: Mescitlerden maksat yedi secde organıdır. Nitekim Peygamber (s.a.) de şöyle buyurmuştur. "Bana yedi organ üzerine secde etmem emredildi. Bunlar; alın, burun, iki el, iki diz ve iki ayaktır." [*İbn Mâce*, "İkâmetü's-salevât", 19] *el-Mesâcid* kelimesinin *sucûd* (yani secde etmek) anlamındaki *mes**ced**in* çoğulu olduğu da söylenmiştir.

19. Allah'ın kulu dua etmek için kalktığında, (cinler) onun üzerinde âdeta keçe gibi birbirlerine geçmektedirler diye de (vahyedildi).

[2018] "Allah'ın kulu" Peygamber'dir (s.a.). **Şayet** "Burada ('Allah'ın kulu' yerine) "Allah Resûlü" veya 'Peygamber' buyrulmalı değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Cümlenin takdiri; "Bana, 'Allah'ın kulu dua etmek için kalktığında…' diye vahyedildi" şeklindedir. Bu, Peygamber'in kendisinden bahsettiği bir konuşma içerisinde geçtiği için tevazu ve tezellül gerektiren bir kelime kullanılmıştır. Veya kelime şu anlamı ifade etmek için kullanılmıştır: Allah'ın kulunun sadece Allah'a kulluk etmesi akıldan uzak, anormal bir durum değildir ki cinler onun üzerinde keçe gibi birbirlerine geçsinler.

[2019] "Kul Allah'a *dua* etmek için kalktığında" ifadesi, "Kul Allah'a *kulluk* etmek için kalktığında" anlamındadır. Bununla Peygamber'in (s.a.) Nahle'de sabah namazını kılması murad edilmiştir ki cinler, yanına o vakit gelmişler ve onun Kur'ân kıraatini dinlemişlerdi.

[٢٠١٦] {وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ} من جملة الموحى. وقيل: معناه ولأن المساجد {لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا}، على أنّ اللام متعلقة بـ{فَلَا تَدْعُوا}، أي فلا تدعوا {مَعَ اللهِ أَحَدًا} في المساجد؛ لأنها لله خاصة ولعبادته.

[٢٠١٧] وعن الحسن: يعني الأرض كلها؛ لأنها جعلت للنبي ﷺ مسجدًا. وقيل: المراد بها المسجد الحرام، لأنه قبلة المساجد؛ ومنه قوله تعالى {وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ} [البقرة: ١١٤]. وعن قتادة: كان اليهود والنصارى إذا دخلوا بِيَعَهم وكنائسهم أشركوا بالله، فأمِرنا أن نخلص لله الدعوة إذا دخلنا المساجد. وقيل: المساجد أعضاء السجود السبعة. قال رسول الله ﷺ: أمرت أن أسجد على سبعة آراب؛ وهي الجبهة، والأنف، واليدان، والركبتان، والقدمان. وقيل: هي جمع مسجَد، وهو السجود.

١٩-﴿وَأَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللهِ يَدْعُوهُ كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِبَدًا﴾

[٢٠١٨] {عَبْدُ اللهِ} النبي ﷺ. فإن قلت: هلا قيل: رسول الله أو النبي؟ قلت: لأن تقديره: وأوحى إليَّ أنه لما قام عبد الله... فلما كان واقعًا في كلام رسول الله ﷺ عن نفسه جيء به على ما يقتضيه التواضع والتذلل. أو لأن المعنى أن عبادة عبد الله ليست بأمر مستبعد عن العقل ولا مستنكر، حتى يكونوا عليه لِبَدًا.

[٢٠١٩] ومعنى قام يدعوه، قام يعبده، يريد: قيامه لصلاة الفجر بنخلةَ حين أتاه الجن فاستمعوا لقراءته ﷺ.

[2020] "(Cinler) onun üzerinde âdeta keçe gibi birbirlerine geçmektedirler." Cinler, Peygamber'in (s.a.) ibadetini, ashabının da kıyam, rükû ve secdede nasıl ona uyduklarını görünce hayret ederek, Hz. Peygamber'in okuduğu Kur'ân'a hayran kalarak neredeyse onun üzerine yığılıyor / düşüyorlardı; çünkü daha önce benzerini görmedikleri bir şeyi görmekte idiler; daha önce benzerini işitmedikleri bir şeyi işitmekte idiler. Anlamın şöyle olduğu da söylenmiştir: Hz. Muhammed; peygamber olarak, müşriklerin sahte tanrılarına yaptıkları ibadetlerine aykırı bir şekilde tek Allah'a kulluk etmek üzere kalktığında [yani *kıyam* ve isyan ettiğinde] müşrikler, onun aleyhine birbirlerine destek çıkıp ona düşmanlıkta yardımlaşarak âdeta birbirine geçmiş keçe gibi üst üste onun üzerine yığılıyorlardı!

[2021] لِبَد "saç, yün vs. nesnelerin birbirine girerek oluşturduğu keçe" anlamındaki *libde*nin çoğuludur. *Libdetu'l-esed* (aslan yelesi) tabiri bu kökten gelmektedir. لِبَدًا kelimesi *lübeden* şeklinde de okunmuştur; *lübde* de *libde* (keçe) anlamındadır. Kelime; tıpkı *sâcidun* - *succedun* örneğindeki gibi *lâbid*in (aslan) çoğulu olarak *lübbeden* şeklinde ve *lebûd*un (kene) çoğulu olarak iki zamme ile, -*sabûr* - *subur* örneğindeki gibi- *lübüden* şeklinde okunmuştur.[1] Katâde'den nakledilmiştir ki; (kâfir) insanlar ve cinler, Hz. Peygamber'in getirdiği dini (Allah nurunu) söndürmek için yığınlar hâlinde bir araya geldiler. Oysa Allah, Resûlüne yardım etmeyi ve getirdiği dini, ona düşmanlık edenlere galip kılmayı murad etmekte idi.

[2022] [وأنه لَمَّا قام ifadesini] kesre ile *ve innehû* okuyan, bu sözü cinlerin söylediği şeylerden saymıştır. Buna göre mâna şöyle olur: Cinler bu sözü (Kur'ân'ı dinledikten sonra) kavimlerinin yanına döndüklerinde, Hz. Peygamber'in namazı ve ashabının onu önder kabul edip yanında kenetlenmeleri çerçevesindeki gördüklerini onlara anlatmak üzere söylemişlerdir.

20. Dedi ki [Allah'ın kulu]: Ben sadece Rabbime dua ederim ve hiç kimseyi O'na ortak koşmam.

[2023] (Allah'ın kulu) kendisine düşmanlık etmekte birleşenlere *dedi*[2] ki; "Ben sadece Rabbime dua ederim!" Yani size kabul edilemeyecek kötü bir şey getirmedim. Ben sadece tek olan Rabbime kulluk ederim "ve hiç kimseyi O'na ortak koşmam." Bu da sizin bana kızmakta, benden nefret etmekte ve bana düşmanlıkta birleşmenizi gerektirecek bir şey değil!.. Veya Hz. Peygamber, 'birbirine geçmiş keçe gibi' hayretler içinde üzerine yığılan cinlere şöyle demektedir: Gördüğünüz gibi, benim sadece Allah'a kulluk etmem

1 (i) "Peygamber'e yırtıcı aslan gibi saldırıyorlardı!" (ii) "… kene gibi yapışıyorlardı!" / ed.
2 Müfessir "de ki" (قل) okuyuşunu değil, "dedi ki" (قال) kıraatini esas almaktadır; o zaman fâʻil "Allah'ın kulu" olacaktır. / ed.

[٢٠٢٠] {كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِبَدًا}، أي يزدحمون عليه متراكمين تعجبًا مما رأوا من عبادته واقتداء أصحابه به قائمًا وراكعًا وساجدًا؛ وإعجابًا بما تلا من القرآن، لأنهم رأوا ما لم يروا مثله، وسمعوا بما لم يسمعوا بنظيره. وقيل: معناه لما قام رسولًا يعبد الله وحده مخالفًا للمشركين في عبادتهم الآلهة من دونه، كاد المشركون لتظاهرهم عليه وتعاونهم على عداوته يزدحمون عليه متراكمين. ٥

[٢٠٢١] {لِبَدًا} جمع لِبْدَة، وهو ما تلبد بعضه على بعض، ومنها لبدة الأسد. وقرئ «لُبدا»، واللبدة في معنى اللبدة. و«لُبَّدا»، جمع لابد، كساجد وسجد، و«لبدا»، بضمتين جمع لبود، كصبور وصبر. وعن قتادة: تلبدت الإنس والجن على هذا الأمر ليطفئوه فأبى الله إلا أن ينصره ويظهره على من ناوأه.

١٠ [٢٠٢٢] ومن قرأ «وإنه» بالكسر جعله من كلام الجن؛ قالوه لقومهم حين رجعوا إليهم حاكين ما رأوا من صلاته وازدحام أصحابه عليه في ائتمامهم به.

٢٠-﴿قُلْ إِنَّمَا أَدْعُو رَبِّي وَلا أُشْرِكُ بِهِ أَحَدًا﴾

[٢٠٢٣] {قَالَ} للمتظاهرين عليه {إِنَّمَا أَدْعُو رَبِّى}. يريد: ما أتيتكم بأمر منكر، إنما أعبد ربي وحده، {وَلا أُشْرِكُ بِهِ أَحَدًا} وليس ذاك مما يوجب إطباقكم على ١٥ مقتي وعداوتي. أو قال للجن عند ازدحامهم متعجبين؛ ليس ما ترون من عبادتي الله

ve O'na ortak koşulmasını reddetmem, şaşılacak bir şey değil! Asıl, Allah'tan başkasına kulluk eden ve O'na ortak koşan kimseye şaşılır. Yahut bu sözü cinler, Peygamber'den (s.a.) bahisle kavimlerine (döndüklerinde) söylemişlerdir.

21. De ki: Benim size, ne zarar verme ne de (zorla) yola getirme gücüm var.

[2024] رَشَدًا *nef'an* (fayda vermeye) anlamındadır. Yahut ضَرًّا (zarar) kelimesiyle azgınlığı kastetmektedir ki Übeyy b. Kâ'b'ın (v. 33/654), âyeti *ğayyen ve lâ raşeden*[1] şeklinde okuması buna delâlet eder. Mâna şöyledir: Benim size zarar vermeye ve fayda sağlamaya gücüm yetmez; çünkü zarar veren de fayda veren de Allah'tır. Veya sizi ne zorla azdırmaya ne de zorla yola getirmeye gücüm yeter; buna gücü yetecek olan sadece Yüce Allah'tır. [23. âyetteki] إلا بَلاغًا (Yapabileceğim tek şey, iletmek.) ifadesi, "gücüm yetmez" ifadesinden istisnadır; yani gücüm sadece Allah'tan gelen mesajları iletmeye yetiyor.

22. De ki: Allah'a karşı bana hiç kimse garantör olamaz; O'ndan başka da asla sığınak bulamam.

23. Yapabileceğim tek şey, Allah'dan gelen mesajları iletmektir... Kim Allah ve Resûlüne karşı gelirse, şüphesiz onun için cehennem ateşi vardır! Ebediyen içinde kalmak üzere...

[2025] "De ki: Allah'a karşı bana hiç kimse garantör olamaz; O'ndan başka da asla sığınak bulamam" ifadesi ara cümle olup Hz. Peygamber'in kendisinden gücü nefyedip acziyetini beyan edişini pekiştirmek için getirilmiştir. Şu anlamda ki Allah, onun için hastalık, ölüm vb. bir kötülük dileyecek olsa, hiç kimsenin onu Allah'tan koruması veya onun Allah'ın dışında sığınabileceği bir sığınak bulması mümkün değildir.

[2026] مُلْتَحَدًا "sığınılan yer" demektir; aslı *müddehal* (girilen yer)dir; *lahd* (meyletmek) kökünden gelmektedir. مُلْتَحَدًا'in "kaçacak delik" ve "dönecek yer" anlamında olduğu da söylenmiştir.

[2027] [21. âyetteki "De ki benim gücüm yetmez" ifadesi] *kâle lâ emliku* (*Dedi* ki: Benim gücüm yetmez.) şeklinde de okunmuştur; yani Allah'ın kulu, müşriklere veya cinlere böyle söyledi. Bunun, cinlerin kendi kavimlerine söylediği sözlerden olması da mümkündür.

---

1 O zaman anlam; "Benim sizi ne azdırmaya ne de yola getirmeye gücüm yeter!" şeklinde olur. ضَرًا ولا رَشَدًا ifadesi, *Allâhu a'lem*, Kur'ân'ın "gece ile gündüzün işlevlerinin anlatıldığı Yûnus 10/67 vb. âyetlerde olduğu gibi, *îcâz* üslubu gereği, *darran ve lâ nef'an ve lâ ğayyen ve lâ raşeden* (Benim size ne zarar vermeye ne de fayda sağlamaya; sizi ne azdırmaya ne de yola getirmeye gücüm yeter!) şeklindeki uzun ibarenin -her iki tarafından biri hazfedilmiş sayılarak- kısaltılması şeklinde de değerlendirilebilir. / ed.

ورفضي الإشراك به بأمر يتعجب منه، إنما يتعجب ممن يدعو غير الله ويجعل له شريكًا. أو قال الجن لقومهم ذلك حكاية عن رسول الله ﷺ.

٢١-﴿قُلْ إِنِّي لا أَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلا رَشَدًا﴾

[٢٠٢٤] {وَلَا رَشَدًا} ولا نفعًا، أو أراد بالضر الغيّ. ويدل عليه قراءة أبيّ «غيًا ولا رشدًا». والمعنى لا أستطيع أن أضركم وأن أنفعكم، إنما الضارّ والنافع الله. أو لا أستطيع أن أقسركم على الغيّ والرشد، إنما القادر على ذلك الله عز وجل. و{إِلّا بَلَاغًا} [٢٣] استثناء منه. أي لا أملك إلا بلاغًا من الله.

٢٢-﴿قُلْ إِنِّي لَنْ يُجِيرَنِي مِنَ اللهِ أَحَدٌ وَلَنْ أَجِدَ مِنْ دُونِهِ مُلْتَحَدًا﴾

٢٣-﴿إِلا بَلاغًا مِنَ اللهِ وَرِسَالاتِهِ وَمَنْ يَعْصِ اللهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا﴾

[٢٠٢٥] و{قُلْ إِنّي لَنْ يُجِيرَنِى} جملة معترضة اعترض بها لتأكيد نفي الاستطاعة عن نفسه وبيان عجزه، على معنى أنّ الله إن أراد به سوءًا من مرض أو موت أو غيرهما لم يصح أن يجيره منه أحد، أو يجد من دونه ملاذا يأوي إليه.

[٢٠٢٦] والملتحد الملتجأ، وأصله المدَّخل، من اللحد. وقيل: محيصًا ومعدلًا.

[٢٠٢٧] وقرئ «قال لا أملك» [٢١]، أي قال عبد الله للمشركين أو للجن. ويجوز أن يكون من حكاية الجن لقومهم.

[2028] Şu da söylenmiştir: بَلاغًا (iletmek) kelimesi, مُلْتَحَدًا (sığınak)tan bedeldir; yani Allah'tan başka sığınak bulamam; tek sığınağım O'ndan bana gelen mesajları iletmektir. Bir görüşe göre de; إلا'nın aslı *in lâ* olup mâna şöyledir: Eğer Rabbimin mesajlarını gerektiği şekilde iletmezsem, Allah'ın karşısında hiç kimse beni himaye edemez! Tıpkı *in lâ kıyâm*[en] *fe ku'ûden* (Ayağa kalkmayacaksan, oturmaya devam et.) ifadesindeki gibi.

[2029] وَرِسَالاتِه (Allah'ın mesajları) kelimesi, بَلاغًا (iletmek)e atfedilmiştir. Âdeta şöyle denmektedir: Benim sizinle ilgili olarak, sadece Rabbimden bana gelen mesajları iletmeye gücüm yeter. Mâna şöyledir: Ben Allah'tan tebliğ ediyorum; sözü Allah'a nispet ederek "Allah şöyle şöyle buyuruyor" diyorum. Yine, Allah'ın bana gönderdiği mesajları, onlara bir şey ilave etmeden ve onlardan bir şey eksiltmeden tebliğ ediyorum.

[2030] **Şayet** "*Belleğa 'an* denilmeli[1] değil miydi? Nitekim Peygamber (s.a.) *belliğû 'annî belliğû 'annî* (Benden iletin! Benden iletin! [Velev bir âyet…]) hadisinde fiili bu şekilde kullanmıştır." **dersen şöyle derim:** Buradaki Min harf-i cerinin tebliğ ile bir bağı yoktur; tamamen بَراءَةٌ مِنَ اللهِ ("Allah ve Resulünden son ihtar." [Tevbe 9/1]) âyetindeki Min konumundadır; yani *belâğ*[an] *kâin*[en] *mine'llāh* (Allah tarafından [yani O'nun izniyle] *olan* bir tebliğ).

[2031] [فإنَّ له نارَ جهنمَ (Şüphesiz onun için cehennem ateşi vardır!) ifadesi] "Onun cezası, onun için cehennem ateşinin *olmasıdır.*" anlamında Hemze'nin fethasıyla *fe-enne le-hû nâra cehenneme* şeklinde de okunmuştur. Tıpkı فأن لِلهِ خُمُسَه ("Ganimetlerin beşte biri Allah'ındır…" [Enfâl 8/41]) âyetindeki gibi ki burada da anlam, "Ganimetin hükmü, onun beşte birinin Allah için… olmasıdır." şeklindedir.

[2032] مَن'deki çoğul anlamını dikkate alarak [çoğul sîga ile] خالدين (ebediyen) buyurmuştur.

24. Sonunda tehdit edildikleri şeyi gördüklerinde, işte o zaman kimin yardımcısının daha güçsüz ve sayıca daha az olduğunu öğrenecekler!..

[2033] **Şayet** "حتى (sonunda) kelimesi nereye bağlanmış da bundan sonraki kısım ona son yapılmış?" **dersen şöyle derim:** "حتى (sonunda) kelimesi, [19. âyetteki] "Onun üzerinde âdeta keçe gibi birbirlerine geçmektedirler." ifadesine bağlıdır. Şu anlamda ki; Müşrikler, Hz. Peygamber'e düşmanlıkta yardımlaşıyor; onun yardımcılarını zayıf görüyor ve onları azımsıyorlardı. Sonunda kendilerine vaat edilen Bedir gününü ve Allah'ın, elçisini kendilerine galip kıldığını gördüklerinde -veya kendilerine vaat edilen kıyamet gününü gördüklerinde-

1 بَلاغًا kelimesi 'an harf-i ceri ile kullanılarak, بَلاغًا عن الله buyrulmalı… / ed.

[٢٠٢٨]وقيل: {بلاغاً} بدل من {مُلْتَحَدًا}، أي لن أجد من دونه منجًى إلا أن أبلغ عنه ما أرسلني به. وقيل: {إِلا} هي «إنْ لا» ومعناه: إن لا أبلغ بلاغًا... كقولك: إن لا قيامًا فقعودًا.

[٢٠٢٩]{وَرِسَالَاتِهِ} عطف على {بَلاغًا}، كأنه قيل: لا أملك لكم إلا التبليغ والرسالات. والمعنى: إلا أن أبلغ عن الله فأقول: قال الله كذا، ناسبًا لقوله إليه، وأن أبلغ رسالاته التي أرسلني بها من غير زيادة ولا نقصان.

[٢٠٣٠]فإن قلت: ألا يقال: بلغ عنه؛ ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: "بَلِّغوا عني بلغوا عني"؟ قلت: مِنْ ليست بصلة للتبليغ، إنما هي بمنزلة مِنْ في قوله {بَرَاءةٌ مِنَ اللهِ} [التوبة: ١] بمعنى بلاغا كائنًا من الله.

[٢٠٣١]وقرئ «فأنَّ لَهُ نارَ جهنم»، على: فجزاؤه أَنّ له نار جهنم، كقوله: {فَأَنَّ للهِ خُمُسَهُ} [الأنفال: ٤١]، أي فحكمه أنّ لله خمسه.

[٢٠٣٢]وقال {خَالِدِينَ}، حملا على معنى الجمع في {مَن}.

٢٤-﴿حَتَّى إِذَا رَأَوْا مَا يُوعَدُونَ فَسَيَعْلَمُونَ مَنْ أَضْعَفُ نَاصِرًا وَأَقَلُّ عَدَدًا﴾

[٢٠٣٣]فإن قلت: بم تعلق {حَتَّى}، وجعل ما بعده غاية له؟ قلت: بقوله {يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِبَدًا} [١٩] على أنهم يتظاهرون عليه بالعداوة، ويستضعفون أنصاره ويستقلون عددهم؛ {حتى إِذَا رَأَوا مَا يُوعَدُونَ} من يوم بدر وإظهار الله له عليهم، أو من يوم القيامة

"işte o zaman, kimin yardımcısının daha güçsüz ve sayıca daha az olduğunu öğrenecekler!" Yahut حتى (sonunda) kelimesi mahzûf bir fiile bağlı olup kâfirlerin Hz. Peygamber'i güçsüz görmeleri ve yanındakileri azımsamaları hâli de buna delâlet etmektedir. Allah bir bakıma şöyle buyurmaktadır: Bunlar, kendilerine vaat edileni *sonunda* görünceye kadar bulundukları hâl üzere devam edecekler!..

[2034] Müşrikler, inkâr niyetiyle "Ne zamanmış bakalım şu bize vaat edilen şey!?" diyorlardı. Kendilerine şöyle denildi:

25. De ki: Tehdit edildiğiniz şey yakın mıdır, yoksa Rabbim onun için bir süre mi koymuştur bilmiyorum.

26. Gaybı bilen O... Gaybını da kimseye açıklamaz;

27. Razı olduğu elçi müstesna... Onun da önünden ve ardından gözcüler salar.

28. ki; -onların ellerindekini tam anlamıyla bildiği, teker teker de sayabildiği hâlde- 'Bakalım, Rablerinin mesajlarını iletmişler mi?' görsün (ve buna dayanarak, hem elçilerini hem de ümmetlerini sorguya çeksin)...

[2035] "De ki:" O kesinlikle olacak, bunda şüphe yok. Bu sebeple sakın onu inkâr etmeyin! Çünkü Allah onun geleceğini vaat etti ve *Allah* asla vaadinden dönmez. Vaktine gelince… Onun ne zaman vuku bulacağını bilmiyorum; zira Allah, onun vaktinin gizlenmesinde gözettiği bir maslahat sebebiyle bunu beyan etmiyor.

[2036] **Şayet** "Yoksa Rabbim onun için bir süre (*emed*) mi koymuştur?' ifadesinin anlamı nedir? Oysa burada kullanılan *emed* kelimesi yakın bir zamanı da, uzak bir zamanı da ifade edebilir. Nitekim âyette "Kişi günahları ile kendisi arasında uzak bir mesafe olmasını isteyecek!" [Âl-i İmrân 3/30] buyruluyor." **dersen şöyle derim:** Peygamber (s.a.), vaat edilen şeyi yakın görüyor ve âdeta şöyle diyordu: Bu size vaat edilen, her an gelebilecek bir şey mi, yoksa kendisine bir müddet tayin edilen bir şey mi, bilemiyorum. "Gaybı bilen O'dur…" فلا يُظهِرُ (açmaz) fiili *fe-lâ yutliʿu* (bildirmez, açıklamaz) anlamındadır.

[2037] من رسولٍ (bir elçi) kelimesi, "râzı olduğu kimse"yi açıklamaktadır; yani Allah, gaybını kendisinden razı olduğu herkese değil, sadece *razı olup özel olarak nübüvvet için seçtiği kişiye* bildirir. Bu ifadede *keramet*lerin iptali söz konusudur; çünkü keramet izâfe edilen kimse, kendisinden razı olunan bir evliya bile olsa, elçi değildir. Oysa Allah gaybı kendilerine bildirmeyi, razı olunanlar arasından elçilere özgü kılmıştır. Yine, burada kehânet ve *tencim*in (yani yıldızların durumundan gayble ilgili tahminlerde bulunmanın) boş şeyler olduğu anlamı bulunmaktadır; çünkü bu iki işle uğraşanlar, Allah'ın razı olmasından en uzak ve O'nun hışmına en çok uğrayan kimselerdir!

{فَسَيَعْلَمُونَ} حينئذ أنهم {أَضْعَفُ نَاصِرًا وَأَقَلُّ عَدَدًا}. ويجوز أن يتعلق بمحذوف دلت عليه الحال من استضعاف الكفار له واستقلالهم لعدده، كأنه قال: لا يزالون على ما هم عليه {حتى إِذَا رَأَوا مَا يُوعَدُونَ}.

[٢٠٣٤]قال المشركون: "متى يكون هذا الموعود؟" إنكارًا له، فقيل:

٥ ٢٥-﴿قُلْ إِنْ أَدْرِي أَقَرِيبٌ مَا تُوعَدُونَ أَمْ يَجْعَلُ لَهُ رَبِّي أَمَدًا﴾

٢٦-﴿عَالِمُ الْغَيْبِ فَلا يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا﴾

٢٧-﴿إِلا مَنِ ارْتَضَى مِنْ رَسُولٍ فَإِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا﴾

٢٨-﴿لِيَعْلَمَ أَنْ قَدْ أَبْلَغُوا رِسَالاتِ رَبِّهِمْ وَأَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ وَأَحْصَى كُلَّ شَيْءٍ عَدَدًا﴾

١٠ [٢٠٣٥]{قُلْ} إنه كائن لا ريب فيه، فلا تنكروه؛ فإن الله قد وعد ذلك وهو لا يخلف الميعاد. وأما وقته فما أدري متى يكون؛ لأنّ الله لم يبينه، لما رأى في إخفاء وقته من المصلحة.

[٢٠٣٦]فإن قلت: ما معنى قوله: {أَمْ يَجْعَلُ لَهُ ربى أَمَدًا} والأمد يكون قريبًا وبعيدًا، ألا ترى إلى قوله {تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا} [آل عمران: ٣٠]؟ قلت: كان ١٥ رسول الله ﷺ يستقرب الموعد، فكأنه قال: ما أدري أهو حال متوقع في كل ساعة أم مؤجل ضربت له غاية، أي هو {عالم الغيب فَلَا يُظْهِرُ} فلا يطلع.

[٢٠٣٧]و{مِنْ رَسُولٍ} تبيين لـ{مَنِ ارْتَضَى}، يعني أنه لا يطْلع على الغيب إلا المرتضى الذي هو مصطفى للنبوة خاصة؛ لا كل مرتضى. وفي هذا إبطال للكرامات؛ لأنّ الذين تضاف إليهم وإن كانوا أولياء مرتضين، فليسوا برسل. وقد خصّ الله الرسل ٢٠ من بين المرتضين بالاطْلاع على الغيب وإبطال الكهانة والتنجيم، لأنّ أصحابهما أبعد شيء من الارتضاء وأدخله في السخط.

[2038] Allah *risâlet* için seçtiği elçisinin önünden ve ardından gözcüler -yani onu şeytanlardan koruyacak, onları uzaklaştıracak, şeytanların vesvese ve karıştırmalarından onu muhafaza edecek koruyucu melekler- gönderir. Ta ki elçi, Allah'ın kendine vahyettiği şeyleri tebliğ edebilsin. Dahhâk'tan (v. 105/723) nakledilmiştir ki; gönderilen her elçinin yanında onu, melek suretine girip de kendisini aldatmak isteyen şeytanlardan *koruyan*[1] melekler olmuştur.

[2039] Allah Teâlâ, gönderdiği elçilerin, Rablerinin mesajlarını tam olarak iletip iletmediklerini görmek için böyle yapmıştır. مِنْ بَينِ يَدَيهِ وَمِنْ خَلْفِهِ (*onun* önünden ve ardından) ifadesinde lafza bakılarak zamir müfred; أَبْلَغُوا رِسالَاتِ رَبِّهِمْ (Rablerinin mesajlarını iletsinler) ifadesinde ise mâna dikkate alınarak çoğul kullanılmıştır. Tıpkı فَإِنَّ لَهُ نارَ جَهَنَّمَ خالِدِينَ (onun için cehennem ateşi vardır. Onlar orada ebedi kalacaklardır." [23]) âyetindeki gibi. Mâna şöyledir: Rablerinin mesajlarını, ziyade ve noksandan korunmuş olarak olduğu gibi iletmişler mi [bakalım]. Bu durumda, لِيَعْلَمَ ('bilsin' diye) şeklinde *ilm*in zikredilmesi, حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجاهِدِينَ (Biz; içinizden, cihad edenlerle sabredenleri (diğerlerinden) ayırt edinceye kadar…" [Muhammed 47/31]) âyetinde zikredilmesi gibidir.[2] Meçhul olarak *li-yu'leme* (bilinsin diye) şeklinde de okunmuştur.

[2040] "Onların ellerindekini tam anlamıyla bildiği hâlde…" Allah, elçilerinin ellerindeki bütün dinî hüküm ve esasları tam anlamıyla bilmektedir. Hiçbir şeyin O'na gizli kalması, O'nun bunlardan tek bir harfi bile unutması mümkün değildir. Allah bunlar üzerinde gözetmendir, koruyucudur; damlalardan, kumlardan, ağaç yapraklarından, deniz köpüklerinden vs. her bir şeyi teker teker sayabilir! Böyle olduğu hâlde nasıl olur da elçilerin elinde bulunan vahyini ve kelâmını bilemez olur!?

[2041] عَدَدًا hâldir; yani Allah her şeyi sayılı bir şekilde kaydetmiştir. Veya *ihsāen* (saymak) anlamında mef'ûl-i mutlaktır.

[2042] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki "Her kim Cin sûresini okursa, Muhammed'i (s.a.) tasdik eden ve onu yalanlayan cinler sayısınca köle azat etmiş sayılır."

---

1 Müfessir hafaza kelimesini Peygamber'i koruyan anlamına hamletmekte ise de âyetin akışından, bunların; elçinin ne yaptığını kontrol edip kayda alan *kirâmen kâtibîn* kabilinden melekler oldukları anlaşılmaktadır. / ed.

2 Tefsiri için o âyete ve dipnotunda verilen makaleye bkz. / ed.

[٢٠٣٨] {فَإِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ}، يدي من ارتضى للرسالة {وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا} حفظة من الملائكة يحفظونه من الشياطين يطردونهم عنه ويعصمونه من وساوسهم وتخاليطهم، حتى يبلغ ما أوحى به إليه. وعن الضحاك: ما بعث نبيّ إلا ومعه ملائكة يحرسونه من الشياطين أن يتشبهوا بصورة الملك.

٥ [٢٠٣٩] {لِيَعْلَمَ} الله {أَنْ قَدْ أَبْلَغُوا رِسَالاتِ رَبِّهِمْ} يعني الأنبياء. وحد أولا على اللفظ في قوله {مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا}، ثم جمع على المعنى، كقوله {فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ} [الجن: ٢٣]. والمعنى: ليبلغوا رسالات ربهم كما هي، محروسة من الزيادة والنقصان؛ وذكر العلم كذكره في قوله تعالى {حَتَّى نَعْلَمَ الْمجَاهِدِينَ} [محمد: ٣١]. وقرئ «ليُعلَم»، على البناء للمفعول.

١٠ [٢٠٤٠] {وَأَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ} بما عند الرسل من الحكَم والشرائع، لا يفوته منها شيء ولا ينسى منها حرفًا، فهو مهيمن عليها حافظ لها. {وَأَحْصَى كُلَّ شَيْءٍ عَدَدًا} من القطر والرمل وورق الأشجار، وزبد البحار، فكيف لا يحيط بما عند الرسل من وحيه وكلامه؟

[٢٠٤١]و{عَدَدًا} حال، أي وضبط كل شيء معدودًا محصورًا، أو مصدر في ١٥ معنى إحصاءً.

[٢٠٤٢]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الجن كان له بعدد كل جنيّ صدّق محمدًا ﷺ وكذب به عتق رقبة.

MÜZZEMMİL SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 19 âyettir. 20 olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla

1. Sen ey örtüsünü üzerine çek(erek bütün gece uyuy)an!

5 [2043] مُزَّمِّل [in aslı;] "örtüsüne bürünen, sarınan" anlamında *mütezemmil*-dir; Tâ, Ze'ye idgam edilmiştir. Tıpkı *mütedessir*in [Müddessir 74/1'de] الْمُدَّثِّر'e dönüşmesi gibi. Aslı üzere *mütezemmil* şeklinde, ayrıca *zemmele*den Ze şeddesiz, Mim de fethalı ve kesreli hâliyle ism-i fâ'il ve ism-i mef'ûl olarak (*muzemmel* ve *muzemmil*) de okunmuştur; "başkasının örttüğü" veya "kendi
10 kendini örten" anlamındadır.

[2044] Peygamber (s.a.) gece örtüsüne bürünmüş uyuyordu. Uyandırıldı ve örtüsüne bürünmüş hâli ve herhangi bir ciddi iş ve durumla ilgilenmeyen kimsenin yaptığı gibi derin bir uykuya hazırlanmış olması ayıplanarak kendisine nidâ edildi. Dikkat edilirse Zürrumme (v. 117/735) de
15 şöyle demiş:

> Nice ıssız yerler aştı benim devem…
> Örtüsüne bürünmüş, çöl gecesinden habersiz nice gâfilleri geçip gitti…

Şair [*mütezemmil* derken], önemli işlerde harekete geçmeyen, ihtiyaç duyulduğunda arazi olan, kendini meşakkatli ve yorucu işlere sokmayan tembel,
20 ihmalkâr ve gevşek insanları kastetmektedir. Tıpkı şu mısrada olduğu gibi;

> Uyumakla geçerken tembelin gecesi, peydahladı bu çocuğu uyanık zevcesi!

Bunlara benzer bir beyit de şudur:

> Sa'd develeri suya götürdü; ancak elbisesi tam takımdı Sa'd'ın.
> Develer suya bu şekilde götürülmez ey Sa'd!

25 Şair, rahatlığı tercih ettiği, kolları sıvayarak işi ciddi tutmadığı için Sa'd'ı yermekte; bunun sağlam ve akıllıca bir iş olmadığını söylemektedir. İşte, Peygamber'e (s.a.) de uykusuz kalmayı gece boyu uyumaya, ibadet için kolları sıvamayı ve Allah yolunda gayret etmeyi de örtüye bürünmeye tercih etmesi emredilmektedir. Şüphesiz Peygamber (s.a.), ashabıyla birlikte bu
30 iş için kollarını tam anlamıyla sıvamış, gecelerini ihyâ etmeye yönelmiş, bunun için uykuyu ve rahatı terketmişlerdi. Bu konuda o kadar gayret göstermekte idiler ki ayakları şişmiş, renkleri sararmış, yüzlerinde alâmet belirmiş, alınlarında nasır oluşmuştu. Durumları o seviyeye ulaşmıştı ki nihayet Rableri onlara merhamet edip mükellefiyetlerini hafifletti.

سورة المزمل

مكية؛ وآياتها ١٩. وقيل: ٢٠

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ﴾

[٢٠٤٣] {المزمل} المتزمّل، وهو الذي تزمّل في ثيابه، أي تلفف بها، بإدغام التاء في الزاي ونحوه {المدَّثِّر} [المدثر: ١] في المتدثر. وقرئ «المتزمّل»، على الأصل، و«المزَمّل» بتخفيف الزاي وفتح الميم وكسرها؛ على أنه اسم فاعل أو مفعول من زمله. وهو الذي زمله غيره أو زمل نفسه.

[٢٠٤٤] وكان رسول الله ﷺ نائمًا بالليل متزملًا في قطيعة، فنبِّه ونودي بما يهجن إليه الحالة التي كان عليها من التزمل في قطيفته واستعداده للاستثقال في النوم، كما يفعل من لا يهمه أمر ولا يعنيه شأن. ألا ترى إلى قول ذي الرمّة:

وَكَائِنْ تَخَطَّتْ نَاقَتِي مِنْ مَفَازَةٍ ❁ وَمِنْ نَائِمٍ عَنْ لَيْلِهَا مُتَزَمِّلِ

يريد: الكسلان المتقاعس الذي لا ينهض في معاظم الأمور وكفايات الخطوب، ولا يحمل نفسه المشاق والمتاعب. ونحوه:

فَأَنْتَ بِهِ حُوشَ الْفُؤَادِ مُبَطَّنًا ❁ سُهُدًا إذَا مَا نَامَ لَيْلُ الْهَوْجَلِ

وفي أمثالهم:

أَوْرَدَهَا سَعْدٌ وَسَعْدٌ مُشْتَمِلْ ❁ مَا هكَذَا تُورَدُ يَا سَعْدُ الإِبِلْ

فذمه بالاشتمال بكسائه، وجعل ذلك خلاف الجلَد والكيس، وأمر بأن يختار على الهجود التهجد، وعلى التزمل التشمر والتخفف للعبادة والمجاهدةَ في الله، لا جرم أنّ رسول الله ﷺ قد تشمّر لذلك مع أصحابه حق التشمر، وأقبلوا على إحياء لياليهم، ورفضوا له الرقاد والدعة، وتجاهدوا فيه حتى انتفخت أقدامهم واصفرت ألوانهم، وظهرت السيمى في وجوههم وترامى أمرهم إلى حد رحمهم له ربهم؛ فخفف عنهم.

[2045] "Peygamber'in (s.a.), Âişe'nin (v. 58/678) elbisesine bürünmüş vaziyette namaz kıldığı" da söylenir[1] ki buna göre âyetteki hitapta Allah Resûlü'nün ayıplanması değil, aksine övülmesi ve içinde bulunduğu hâlin güzelliğinin ifade edilmesi söz konusu olur. Bu durumda, üzerinde bulunduğu hâl üzere devam etmesi ve ona sıkıca sarılması emredilmiş olmaktadır. Hz. Âişe'den rivayet edildiğine göre; kendisine Allah Rasûlü'nün örtünmesinin ne olduğu sorulmuş; şu cevabı vermiş: "On dört kulaç uzunluğunda bir elbise idi; yarısı benim üzerimdeydi, ben uyuyordum, diğer yarısı da onun üzerindeydi, o da namaz kılıyordu." O elbisenin neden yapıldığı sorulunca da demiş ki: "Vallahi, ne ipek idi, ne yumuşak yün, ne ibrişim, ne de koyun yünü. Uzunlamasına örülen ipleri kıldan, yanlamasına örülen ipleri de deve tüyünden idi."

[2046] Denilmiştir ki; Peygamber (s.a.) Hz. Hatice'nin yanına girdi, çok korkmuştu, çünkü Cibrîl ona ilk defa gelmişti, vücudu titriyordu. "Beni örtün, beni örtün!" dedi. Kendisine cinlerin musallat olduğunu zannetmişti. İşte, o bu vaziyette iken Cibrîl kendisine nidâ etti: "Ey örtüsüne bürünen!"

[2047] İkrime'den (v. 105/723) nakledildiğine göre ifade; "Ey ağır bir iş yüklenen!" anlamındadır. Zira *ziml* yük anlamındadır. *İzdemele* "yüklendi" demektir.

2. Birazı müstesna, geceleyin (Rabbin huzurunda) divana dur;
3. Yarısında... Ya da, bundan biraz eksilt
4. Veya biraz artır... Ve tane tane oku Kur'ân'ı.

[2048] قُمِ اللَّيلَ ifadesinde Mim [ayrıca] zamme ile de fetha ile de okunmuştur. İbn Cinnî (v. 392/1002) şöyle demiştir: Bu harekenin maksadı, iki sakinin yanyana gelmesinden kaçmak için harfi diğerine ulayıp onunla ifadenin dolgunluğunu sağlamaktır. Dolayısıyla hangisiyle harekelense maksat hâsıl olur.

[2049] "Yarısı", "gece"den bedeldir. "Ancak az bir kısmı" ifadesi de "yarısı"ndan istisnadır. Âdeta "Gecenin yarısından az bir kısmında kalk!" buyrulmaktadır. منه ve عليه'deki zamir, "yarı"ya râcidir. Peygamber'e iki durumdan birini tercih etme hakkı verilmekte; gecenin yarısından az bir kısmında mutlaka kalkmakla iki şeyden birini tercih arasında muhayyer bırakılmaktadır. Bu iki durum da yarıdan biraz azaltmak veya ona biraz ilave etmektir. İstersen "yarısı"nı "biraz"dan bedel de yapabilirsin.

1 Bu âyetin Hz. Âişe ile alâkasının kurulması çok sakil. Müzzemmil sûresi nâzil olduğunda Âişe ya yaşamıyordu ya da henüz küçük bir çocuktu. / ed.

[٢٠٤٥]وقيل: كان متزملا في مرط لعائشة يصلي؛ فهو على هذا ليس بتهجين، بل هو ثناء عليه وتحسين لحاله التي كان عليها، وأمر بأن يدوم على ذلك ويواظب عليه. وعن عائشة رضي الله عنها: أنها سئلت ما كان تزميله؟ قالت: كان مرطا طوله أربع عشرة ذراعًا نصفه علي -وأنا نائمة- ونصفه عليه وهو يصلي؛ فسئلت: ما كان؟ ٥ قالت: والله ما كان خزًا ولا قزًا ولا مرعزي ولا إبريسما ولا صوفًا؛ كان سداه شعرًا ولحمته وبرًا.

[٢٠٤٦]وقيل: دخل على خديجة، وقد جَئِثَ فرقا أول ما أتاه جبريل وبوادره ترعد، فقال: زمّلوني زملوني، وحسب أنه عرض له؛ فبينا هو على ذلك إذ ناداه جبريل {يَا أَيُّهَا الْمُزمِّلُ}.

١٠ [٢٠٤٧]وعن عكرمة: أنّ المعنى: يا أيها الذي زمل أمرًا عظيمًا، أي حمله، والزمل الحمل، وازدمله احتمله.

٢-﴿قُمِ اللَّيْلَ إِلا قَلِيلًا﴾

٣-﴿نِصْفَهُ أَوِ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا﴾

٤-﴿أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْءَانَ تَرْتِيلًا﴾

١٥ [٢٠٤٨]وقرئ «قُم اللَّيْلَ»، بضم الميم وفتحها. قال عثمان بن جني: الغرض بهذه الحركة التبلغ بها هربًا من التقاء الساكنين، فبأي الحركات تحرّك فقد وقع الغرض.

[٢٠٤٩]{نِصْفَهُ} بدل من {الليلَ}، و{إلا قَلِيلًا} استثناء من النصف، كأنه قال: قم أقل من نصف الليل. والضمير في {منه} و{عليه} للنصف. والمعنى التخيير بين أمرين؛ بين أن يقوم أقل من نصف الليل على البت، وبين أن يختار أحد الأمرين؛ ٢٠ وهما النقصان من النصف والزيادة عليه. وإن شئت جعلت نصفه بدلا من {قليلًا}،

Bu durumda üç şey arasında -yani gecenin yarısında tamamen kalkmak, yarıdan biraz azında kalkmak ve yarıdan biraz fazlasında kalkmak arasında- muhayyer bırakılmış olur. Gecenin yarısının "azlık"la vasıflandırılması, tamamına nispetledir. Dilersen şöyle de diyebilirsin: "Yarısı"nı "gece"den bedel kıldığında "Birazı müstesna, geceleyin (Rabbinin huzurunda) divana dur; yani yarısında..." âyeti; "Gecenin yarısından azında kalk" anlamında olunca, منه ve عليه'deki zamir "yarının biraz"ına gider ve bir bakıma şöyle denilmiş olur: "Gecenin yarısından daha azında kalk" veya "Bu daha azdan biraz noksan veya biraz fazla kalk!" Bu durumda muhayyer bırakma, yarının altında, yani gecenin yarısından azıyla üçte biri arasında olur.

[2050] "Yarısı"nı "biraz"dan bedel kılıp onunla tefsir ettiğinde, ikinci قليلًا'i yarının yarısı -yani dörtte bir- anlamına alman da caiz olur ki bu durumda şöyle denmiş gibi olur: "Veya ondan biraz azalt, yarısını." Aynı şekilde bu "az"a yani dörtte bire ilaveyi, dörtte birin yarısı şeklinde kabul etmen de caizdir ki şöyle denilmiş gibi olur: "Veya ona biraz ilave et, yarısını." Mutlak olarak zikredildiği için "ziyâde"yi, üçte birin tamamlayıcısı olarak kabul etmen de caizdir. O zaman muhayyerlik, gecenin 'yarısı', 'üçte biri' ve 'dörtte biri' arasında olur.

[2051] **Şayet** "Gece ibadet için kalkmak farz mıydı nafile miydi?" **dersen şöyle derim:** Âişe'den (r.a) nakledildiğine göre Allah, bunu baştan farz iken sonra nafileye çevirmiştir. Bunun beş vakit namaz farz kılınmadan önce farz olduğu, sonra beş vakit namazla neshedildiği, ancak isteyenlerin buna nafile olarak devam ettikleri de söylenmiştir. Hasan-ı Basrî'den (v. 110/728) nakledildiğine göre gecenin üçte birinde kalkmak *farz* idi. Bir sene böyle devam ettiler. -*Vacip* olduğu da söylenmiştir ki [bu iki durumda] muhayyerlik, miktar hususunda olur.- On sene sonra bu neshedildi. Kelbî'den (v. 146/763) nakledildiğine göre o zaman kişi kalkar; yarı, üçte bir ve üçte ikiye tam riayet edememe korkusuyla sabaha kadar ibadet ederdi. Bazıları da gece kıyamının nafile olduğunu söylemişler ve miktardaki muhayyer bırakma ile şu âyeti delil getirmişlerdir: "Geceleyin de -sana mahsus fazladan bir ibadet olmak üzere- onunla (yani Kur'ân ve namazla) uykunu böl." [İsrâ 17/79]

[2052] Kur'ân'ın *tertîl*i; onu, harflerini belli ederek, harekelere hakkını vererek, yavaş yavaş, teenni ile okumaktır. Öyle ki okunan lafızlar inci gibi dizilen dişlere benzemelidir. Bu tür güzel dişler, papatya yaprakları gibi araları açık ve intizamlı olur. Yine Kur'ân'ın *tertîl*i; onu, süratle, birbiri peşine okumamaktır. Ömer'in (r.a) dediği gibi yürüyüşün en kötüsü süratli olanı, kıraatin en kötüsü de hızlı ve çabuk olanıdır;

وكان تخييرًا بين ثلاث؛ بين قيام النصف بتمامه، وبين قيام الناقص منه وبين قيام الزائد عليه؛ وإنما وصف النصف بالقلة بالنسبة إلى الكل. وإن شئت قلت: لما كان معنى {قُمِ الَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا نِصْفَهُ} إذا أبدلتَ النصفَ من الليل: ''قم أقل من نصف الليل'' رجع الضمير في {منه} و{عليه} إلى الأقل من النصف، فكأنه قيل: قم أقل ٥ من نصف الليل. أو قم أنقص من ذلك الأقل، أو أزيد منه قليلًا؛ فيكون التخيير فيما وراء النصف بينه وبين الثلث.

[٢٠٥٠]ويجوز إذا أبدلت نصفه من {قليلًا} وفسرتَه به أن تجعل {قليلًا} الثاني بمعنى نصف النصف -وهو الرُّبُع- كأنه قيل: أو انقص منه قليلًا نصفه وتجعل المزيد على هذا القليل -أعني الربع- نصف الربع؛ كأنه قيل: أو زد عليه قليلًا نصفه. ويجوز ١٠ أن تجعل الزيادة لكونها مطلقة تتمة الثلث، فيكون تخييرًا بين النصف والثلث والربع.

[٢٠٥١]فإن قلت: أكان القيام فرضًا أم نفلًا؟ قلت: عن عائشة رضي الله عنها أنّ الله جعله تطوّعًا بعد أن كان فريضة. وقيل: كان فرضًا قبل أن تفرض الصلوات الخمس، ثم نسخ بهنّ إلا ما تطوّعوا به. وعن الحسن: كان قيام ثلث الليل فريضة، وكانوا على ذلك سنة. وقيل: كان واجبًا، وإنما وقع التخيير في المقدار، ثم نسخ بعد ١٥ عشر سنين. وعن الكلبي: كان يقوم الرجل حتى يصبح مخافة أن لا يحفظ ما بين النصف والثلث والثلثين. ومنهم من قال: كان نفلًا بدليل التخيير في المقدار، ولقوله تعالى {وَمِنَ الَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ} [الإسراء: ٧٩].

[٢٠٥٢]ترتيل القرآن قراءته على ترسّل وتؤدة بتبيين الحروف وإشباع الحركات، حتى يجيء المتلوّ منه شبيها بالثغر المرتل، وهو المفلَج المشبه بنور الأقحوان، وألا ٢٠ يهذّه هذًّا ولا يسرده سردًا، كما قال عمر رضي الله عنه: شر السير الحقحقة، وشر القراءة الهذرمة،

yani okunan lafızların peş peşe olma yönüyle, yapışık dişlere benzediği okuyuş... Hz. Âişe'ye Peygamber'in (s.a.) kıraati sorulduğunda, "Sizin şu peş peşe okuyuşunuz gibi değildi. Dinleyen kişi istese kelimelerini sayabilirdi" demiştir. تَرْتِيلًا (tane tane) masdarı, Kur'ân'ı *tertîl* üzere okumanın vacipliğini, okuyanın mutlaka bunu yapması gerektiğini tekit etmektedir.

5. -Çünkü 'ağır bir söz' bırakıyor olacağız senin üzerine.-

[2053] Bu bir ara cümledir. "Ağır söz" ile Kur'ân'ı ve mükelleflere -bilhassa Peygamber'e- zor ve ağır mükellefiyetler getiren emir ve yasakları kastetmektedir. 'Bilhassa Peygamber'e' diyoruz; çünkü o bu sorumlulukları kendisi yükleniyor ve ümmetine de naklediyordu. Bu da ona ağır geliyor ve kendisini yoruyordu. Bu ara cümle ile şunu kastetmektedir: Onun sorumlu tutulduğu gece kalkışı da Kur'ân'ın getirdiği ağır ve zor mükellefiyetlerden biridir; çünkü gece uyku, dinlenme ve sükûnete erme vaktidir. Geceyi ihyâ eden kişinin mutlaka tabiatıyla çatışması ve nefsiyle mücâhede etmesi gerekir. İbn Abbas'tan nakledildiğine göre Peygamber'e vahiy geldiğinde bu ona büyük bir ağırlık verir ve rengi değişir, cildi kül rengine dönerdi.

[2054] Âişe'den (r.a) şöyle nakledilmiştir: "Çok soğuk bir günde onu, kendisine vahiy inerken gördüm, kısa bir müddet sonra bu hâl geçtiğinde baktım alnından ter damlıyordu." [*Buhârî*, "Bed'ü'l-Vahy", 1] Hasan-ı Basrî bunu, "*Mizan'da* ağır gelen (bir söz)" diye açıklamıştır. "Münafıklara ağır gelen" diye de tefsir edilmiştir. "Değersiz ve boş değil, ağırlığı ve üstünlüğü olan bir söz" diye mâna verenler de olmuştur.

6. Gece kalkanın hem [aklı diliyle] daha uyumludur hem de sözce daha doğrudur.

[2055] ناشئة الليل (i) "gece kalkan kişi" anlamınadır. Bu kişi yatağından ibadet için kalkar. *Tenşeü* kelimesi, *tenhedu* (kalkar), *tertefi'u* (yükselir) anlamındadır. Bulut yükseldiğinde *neşeeti's-sehâbet*[u] denir. Bir kişi kalktığında *neşee min mekânihî* ve *neşeze* denir. Şair demiştir ki:

> Kalkıp geceleri çok yürüdüğü için yağları erimiş zayıf ve büyük develere bindik,
> Öyle ki başlarının üstündeki kemikler birbirine yapışmıştı. (Yani develer yürümeye alışık ve dayanıklı idi.)

حتى يشبه المتلو في تتابعه الثغر الألص. وسئلت عائشة رضي الله عنها عن قراءة رسول الله ﷺ؟ فقالت: لا كسردكم هذا، لو أراد السامع أن يعد حروفه لعدها. و{تَرْتِيلًا} تأكيد في إيجاب الأمر به، وأنه ما لا بد منه للقارئ.

٥-﴿إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلا ثَقِيلًا﴾

٥ [٢٠٥٣]هذه الآية اعتراض، ويعني بالقول الثقيل القرآن وما فيه من الأوامر والنواهي التي هي تكاليف شاقة ثقيلة على المكلفين، وخاصة على رسول الله ﷺ لأنه متحملها بنفسه ومحملها أمته؛ فهي أثقل عليه وأبهظ له. وأراد بهذا الاعتراض أن ما كلفه من قيام الليل من جملة التكاليف الثقيلة الصعبة التي ورد بها القرآن، لأنّ الليل وقت السُّبات والراحة والهدوء، فلا بد لمن أحياه من مضادة لطبعه ١٠ ومجاهدة لنفسه. وعن ابن عباس رضي الله عنه: كان إذا نزل عليه الوحي ثقل عليه وتربد له جلده.

[٢٠٥٤]وعن عائشة رضي الله عنها: رأيته ينزل عليه الوحي في اليوم الشديد البرد فيفصم عنه وإنّ جبينه ليرفضُّ عرقًا. وعن الحسن: ثقيل في الميزان. وقيل: ثقيل على المنافقين. وقيل: كلام له وزن ورجحان ليس بالسفساف.

١٥ ٦-﴿إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْأً وَأَقْوَمُ قِيلًا﴾

[٢٠٥٥]{نَاشِئَةَ اللَّيْلِ} النفسَ الناشئة بالليل، التي تنشأ من مضجعها إلى العبادة، أي تنهض وترتفع؛ من نشأت السحابة، إذا ارتفعت، ونشأ من مكانه ونشز، إذا نهض. قال:

نَشَأْنَا إلى خُوصٍ بَرَى نَيَّهَا السُّرَى ۞

٢٠ وَأَلْصَقَ مِنْهَا مُشْرِفَاتِ الْقَمَاحِدِ ۞

(ii) Veya ناشئة'yi "kalktı" anlamındaki *neşee*den, *âfiyet* kelimesi gibi *fâ'ile* kalıbında masdar kabul edersek, "gece kalkmak" anlamında olur. Ubeyd b. Umeyr'den (v. 68/687) nakledilen şu rivayet de buna delâlet eder: "Hz. Âişe'ye, 'Gecenin başında kalkan adama *kāme nâşiet*[en] der misiniz?' diye sordum, 'Hayır, ناشئة uykudan sonraki kalkıştır.' dedi. Böylece ناشئة'yi yataktan kalkmak veya gece yapılan, gece yükselen ibadet şeklinde tefsir etti." (iii) Veya geceleyin meydana gelen, kalkılan ibadettir. (iv) Şu da söylenmiştir: نَاشِئَةَ اللَّيْلِ gecenin bütün saatleridir, çünkü bunlar birbiri ardınca *meydana gelirler*. (v) "Gecenin ilk saatleridir" diyen de olmuştur. (vi) Ali b. Hüseyn (r.a.) (v. 94/712) akşam ile yatsı arasında namaz kılar ve "إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ âyetini işitmediniz mi? İşte, نَاشِئَةَ اللَّيْلِ budur." dermiş.

[2056] أشَدُّ وَطْئًا (daha uyumludur) yani -özellikle- gece kalkan, kalp dil uyumu bakımından gündüz kalkandan daha uyumludur. (نَاشِئَة'ye) kişi anlamı verirsen bu anlamda olur; ama (نَاشِئَة'yle) kalkmayı, ibadeti veya saatleri kastedersen, "gece kalkanın kalbi *geceleyin* diliyle daha uyumludur" anlamında olur. Veya huşû ve ihlâs gibi istenen vasıflara daha uygundur. Hasan-ı Basrî'den nakledilmiştir ki; "Mahlûkatı görmediği için içi ile dışı daha uyumlu olur." *Eşeddü vat*[ʾen] ve *vit*[ʾen] şeklinde fethayla da kesreyle de okunmuştur. Mâna şöyledir: "Ayaklar daha sağlam ve kaymaktan uzak olur." Veya "Namaz kılan kimse için, gündüz namazına göre daha ağır ve zor gelir." Tıpkı Peygamber'in (s.a.) *Allahümme'şdüd vat'eteke 'alâ Mudar* (Allah'ım Mudar kabilesine vereceğin cezayı iyice sertleştir)! [*Buhārî*, "Ezân", 128] hadisinde olduğu gibi.

[2057] وَأقوَمُ قِيلًا (sözce daha doğru) ifadesi; söz olarak daha doğru, sesler kesildiği ve ortalık sakin olduğu için okuyuş olarak daha sağlam, demektir. Enes'in (r.a) (v. 93/712) *ve asvabu kîl*[en] okuduğu; kendisine "Ey Ebû Hamza! Orası أقوَمُ'dur" denilince, "*Akvamu*, *asvabu* ve *ehyeü* kelimeleri aynı mânadadır." dediği rivayet edilir. Yine, Ebû Zeyd el-Ensārî'nin (v. 215/830) Ebû Sirâr el-Ğanevî'den naklettiğine göre Enes, noktasız Hâ ile *fe-hâsû*[1] okuyunca, "Orası جَاسُوا'dur denilmiş; ama o, "*Câsû* ve *hâsû* aynı şeydir." demiş.

7. Çünkü gündüzün bir yığın meşgalen var senin...

[2058] سَبْحًا yani vazife ve meşguliyetlerin için (gündüzün) çalışmaların ve koşturmaların olacak, ancak gece boş kalabileceksin; o hâlde geceleri, zihin rahatlığını ve meşgalelerden kurtulmuş olmayı gerektiren Allah'a *münâcât* ile meşgul olmalısın. Bu kelimenin خ ile okunması, سَبْخُ الصُّوف (yünün didilmesi, dağıtılması) ifadesinden isti'âredir; zira gündüz zihin dağılır, kalp çeşitli meşguliyetlerle bölünür.

1 Yani İsrâ 17/5'teki فجَاسُوا خِلالَ الدِّيَارِ âyetini… / ed.

أو قيامَ الليل، على أن الناشئة مصدر من نشأ -إذا قام ونهض- على فاعلة، كالعاقبة. ويدل عليه ما روى عن عبيد بن عمير؛ قلت لعائشة: رجل قام من أوّل الليل، أتقولين له قام ناشئة؟ قالت لا؛ إنما الناشئة القيام بعد النوم، ففسرت الناشئة بالقيام عن المضجع. أو العبادة التي تنشأ بالليل، أي تحدث، وترتفع. وقيل: هي ساعات الليل ٥ كلها، لأنها تحدث واحدة بعد أخرى. وقيل: الساعات الأول منه. وعن علي بن الحسين رضي الله عنهما أنه كان يصلي بين المغرب والعشاء، ويقول: أما سمعتم قول الله تعالى {إِنَّ نَاشِئَةَ الَّليْلِ} هذه ناشئة الليل.

[٢٠٥٦] {هِىَ أَشَدُّ وَطْأً} هي خاصة دون ناشئة النهار، أشدّ مواطأة يواطئ قلبها لسانها؛ إن أردت النفس. أو يوطئ فيها قلب القائم لسانه؛ إن أردت القيام أو العبادة ١٠ أو الساعات. أو أشدّ موافقة لما يراد من الخشوع والإخلاص. وعن الحسن: أشدّ موافقة بين السر والعلانية، لانقطاع رؤية الخلائق. وقرئ «أشدّ وطأ»، بالفتح والكسر. والمعنى: أشد ثبات قدم وأبعد من الزلل؛ أو أثقل وأغلظ على المصلي من صلاة النهار، من قوله عليه السلام: اللهم اشدد وطأتك على مضر!

[٢٠٥٧] {وَأَقْوَمُ قِيلًا} وأسد مقالا وأثبت قراءة لهدوّ الأصوات. وعن أنس رضي الله عنه ١٥ أنه قرأ «وأصوب قِيلا»، فقيل له: يا أبا حمزة، إنما هي {وأقْوَم}؛ فقال: إنّ أقوم وأصوب وأهيأ واحد. وروى أبو زيد الأنصاري عن أبي سِرار الغنوي أنه كان يقرأ «فحاسوا»، بحاء غير معجمة، فقيل له: إنما هو {جَاسُوا} [الإسراء: ٥]، بالجيم، فقال: وجاسوا وحاسوا واحد.

٧-﴿إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا﴾

٢٠ [٢٠٥٨] {سَبْحًا} تصرفًا وتقلبًا في مهماتك وشواغلك، ولا تفرغ إلا بالليل؛ فعليك بمناجاة الله التي تقتضي فراغ البال وانتفاء الشواغل. وأما القراءة بالخاء فاستعارة من سبخ الصوف، وهو نفشه ونشر أجزائه؛ لانتشار الهم وتفرّق القلب بالشواغل.

[2059] Peygamber'i (s.a.) önce gece kalkıp ibadet etmekle mükellef tutmuş, sonra da bu sorumlu tuttuğu şeydeki hikmeti bildirmiştir: [Koşuşturmaların bitip] ayakların sükûnete ermesi ve seslerin kesilmesi sebebiyle gecenin uyumluluğa daha fazla imkân vermesi, okuyuşun daha sağlam olması. Gece kalp daha derli toplu olur, gündüz ise düşünceler dağılır; çünkü gündüz, düşüncelerin ayrılma, zihnin dağılma, dünya ve âhiret ihtiyaçları için koşturma vaktidir.

[2060] Bu ifadeye şöyle bir mâna da verilmiştir: Gündüzün; uyuman ve ihtiyaçlarına koşturman için boş vaktin ve imkânın vardır.

[2061] Şu anlamda olduğu da söylenmiştir: Gece bir şey kaçırırsan gündüz onu yapmak için boş vaktin vardır.

8. Ve Rabbinin adını 'zikr' et; tam bir teveccühle yönel O'na...
9. Doğunun da Rabbi O'dur batının da... O'ndan başka tanrı yoktur; öyleyse sadece O'nu vekil edin.
10. Onların söylediklerine sabret ve onlardan nazikçe uzak dur.

[2062] "Rabbinin ismini zikret!" Gecende, gündüzünde onu zikre devam et ve bu konuda hırslı ol!

[2063] "Allah'ı zikir"; Peygamber'in (s.a.) gece ve gündüzünün uzun saatlerini verdiği tesbih, tehlil, tekbir, temcid, tevhid, namaz, Kur'ân tilâveti, ilim öğrenme gibi her türlü güzel zikri içine alır.

[2064] وتَبَتَّلْ إليه تَبْتِيلًا (Ve her şeyinle O'na yönel!) **Şayet** "Neden *tebettulen* yerine تَبْتِيلًا denilmiş?" **dersen şöyle derim:** Çünkü *tebettele, bettele nefsehû* (kendini başka şeylerden kesti, ayırdı) anlamındadır. Fâsıla uyumuna riayet için, *tebettulen* ile aynı mânada تَبْتِيلًا getirilmiştir.

[2065] ("Doğunun da Rabbi O'dur, batının da..." anlamındaki) ربّ المشرق والمغرب ifadesi medih için merfû', رَبِّكَ'den bedel olarak da mecrur okunmuştur. İbn Abbas'tan nakledildiğine göre kasem harfi gizlenerek yemin için (mecrûr) okunmuştur. Tıpkı *Allāhi le-ef'alenne* (Allah'a yemin olsun ki mutlaka yapacağım!) sözünde olduğu gibi ki cevabı; "O'ndan başka tanrı yoktur!" cümlesidir. Tıpkı *Vallāhi lâ ehade fi'd-dâr illâ Zeydün* (Allah'a yemin olsun ki evde Zeyd'den başka kimse yok!) demen gibi. İbn Abbas *Rabbü'l-meşâriki ve'l-meğārib* (Doğuların da Rabbi O'dur, Batıların da...) şeklinde okumuştur.

[2066] "Öyleyse sadece O'nu vekil edin", *tehlîl*in[1] neticesidir; çünkü rablıktaki tekliği sebebiyle işlerin kendisine havale edilmesi gereken, sadece ve sadece O'dur. Buna şöyle bir mâna da verilmiştir: Sana vaat ettiği yardım ve muzafferiyet hususunda O'nu *kefil* edin!

1 Yani "O'ndan başka tanrı yoktur!" demenin. / ed.

[٢٠٥٩]كلفه قيام الليل، ثم ذكر الحكمة فيما كلفه منه، وهو أن الليل أعون على المواطأة وأشد للقراءة، لهدوّ الرجل وخفوت الصوت، وأنه أجمع للقلب وأضم لنشر الهم من النهار؛ لأنه وقت تفرق الهموم وتوزع الخواطر والتقلب في حوائج المعاش والمعاد.

٥ [٢٠٦٠]وقيل: فراغًا وسعة لنومك وتصرفك في حوائجك.

[٢٠٦١]وقيل: إن فاتك من الليل شيء فلك في النهار فراغ تقدر على تداركه فيه.

٨-﴿وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا﴾

٩-﴿رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لا إِلَهَ إِلا هُوَ فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا﴾

١٠-﴿وَاصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا﴾

١٠ [٢٠٦٢]{وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ} ودم على ذكره في ليلك ونهارك، واحرص عليه.

[٢٠٦٣]وذكر الله يتناول كل ما كان من ذكر طيب؛ تسبيح، وتهليل، وتكبير، وتمجيد، وتوحيد، وصلاة، وتلاوة قرآن، ودراسة علم، وغير ذلك مما كان رسول الله ﷺ يستغرق به ساعة ليله ونهاره.

[٢٠٦٤]{وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ} وانقطع إليه. فإن قلت: كيف قيل {تَبْتِيلًا} مكان تبتلا؟ ١٥ قلت: لأن معنى تبتل بتَّل نفسه، فجيء به على معناه مراعاة لحق الفواصل.

[٢٠٦٥]{رَبُّ المَشْرِقِ وَالمغْرِبِ} قرئ مرفوعًا على المدح، ومجرورًا على البدل من {رَبِّكَ}. وعن ابن عباس: على القسم بإضمار حرف القسم، كقولك: الله لأفعلنّ، وجوابه {لَا إِلَهَ إِلّا هُوَ}، كما تقول: والله لا أحد في الدار إلا زيد. وقرأ ابن عباس «رب المشارق والمغارب».

٢٠ [٢٠٦٦] {فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا} مسبب على التهليلة؛ لأنه هو وحده هو الذي يجب -لتوحده بالربوبية- أن توكَّل إليه الأمور. وقيل: {وَكِيلًا} كفيلًا بما وعدك من النصر والإظهار.

[2067] *Hecr-i cemîl* (güzel terkediş); kalbiyle ve aklıyla inkârcılardan uzaklaşması, onlara; güzel, yumuşak davranıp idare ederek, göz yumarak, karşılık vermeden muhalefet etmesidir. Ebu'd-Derdâ'nın (r.a.) (v. 32/652) şöyle dediği nakledilir: "Kalplerimiz onlara karşı öfke dolu olduğu hâlde nicelerinin yüzüne tebessüm eder, güleryüz gösterirdik." -Bunun, *Seyf âyeti* [yani Tevbe 9/5] ile neshedildiği de söylenmiştir.-

11. Ve bu konfor içindeki yalanlayıcıları Bana bırak; onlara biraz süre tanı...

12. Çünkü katımızda, ağır boyunduruklar var; cayır cayır yanan Ateş var!..

13. Boğazdan geçmeyen bir 'yiyecek' var; can yakıcı bir azap var!..

14. ('Ne zaman?' derseniz), Arz'ın ve dağların sarsıldığı; o (granit gibi) dağların kum yığınına döndüğü gün...

[2068] Kişi arkadaşının başına büyük bir belâ geldiğini ve yardım istediğini veya düşmanından intikamının alınmasını istediğini görür de bunu yapabilecek, buna gücü yetecek durumda olursa "Sen onu bana bırak!" der; yani 'isteğine ve arzuna ulaşman için benimle onun arasından çekilmekten, onun işini bana bırakmaktan, ona karşı benden yardım istemenden başka bir ihtiyacın yok. Bende senin kafanı rahatlatacak, derdini giderecek imkânlar var. Benimle düşmanlarını başbaşa bırakmak istememen için istikfâ ve tefvizi terketmekten başka bir sebep de yok.' Sanki arkadaşı, işini ona havale etmeyince onu engellemiş oluyormuş gibi; işini ona havale edince de engeli ortadan kaldırıyormuş, sıkıntısını -veya düşmanını- onunla baş başa bırakıyormuş gibi... Bu; kişinin, muhatabının en üst seviyedeki beklentilerini fazlasıyla ve hakkıyla yapabileceğine güvendiğini gösterir.

[2069] النَّعْمَة kelimesi; fetha ile nimetlenmek, kesre ile (*ni'met*) nimetlendirmek, ötre ile (*nu'met*) ise sevinç anlamına gelir. *Ne'ame* (rahat bir hayat sürdü) ve *nu'metü ayn* (göz aydınlığı) denir.

[2070] O (yalanlayıcı)lar; lüks içinde müreffeh bir hayat süren Kureyş ileri gelenleridir.

[2071] "Çünkü katımızda" ellerindeki nimetlerin zıttına (i) "ağır boyunduruklar var!" -Yani ağır kelepçe ve prangalar. Şa'bî'den (v. 104/722) nakledildiğine göre (cehennemden çıkmak için) tırmandıklarında bu ağır boyunduruklar onları aşağı çekecekmiş. أنكال'in tekili *nikl* ve *nekl*-dir.- (ii) Bir de *cahîm* var!.. Yani sıcaklığı ve yanışı çok şiddetli bir ateş!

[٢٠٦٧]الهجر الجميل أن يجانبهم بقلبه وهواه، ويخالفهم مع حسن المخالفة والمداراة والإغضاء وترك المكافأة. وعن أبي الدرداء رضي الله عنه: إنا لنكشر في وجوه قوم ونضحك إليهم، وإن قلوبنا لتقليهم! وقيل: هو منسوخ بآية السيف.

١١-﴿وَذَرْنِي وَالْمُكَذِّبِينَ أُولِي النَّعْمَةِ وَمَهِّلْهُمْ قَلِيلًا﴾

١٢-﴿إِنَّ لَدَيْنَا أَنْكَالًا وَجَحِيمًا﴾

١٣-﴿وَطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَعَذَابًا أَلِيمًا﴾

١٤-﴿يَوْمَ تَرْجُفُ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ وَكَانَتِ الْجِبَالُ كَثِيبًا مَهِيلًا﴾

[٢٠٦٨]إذا عرف الرجل من صاحبه أنه مستهمّ بخَطْب يريد أن يُكْفاه، أو بعدوّ يشتهي أن ينتقم له منه وهو مضطلع بذلك مقتدر عليه، قال: ذرني وإياه، أي لا تحتاج إلى الظفر بمرادك ومشتهاك، إلا أن تخلي بيني وبينه بأن تكل أمره إليّ وتستكفينيه؛ فإنّ فيّ ما يفرغ بالك ويجلي همك. وليس ثم منع حتى يطلب إليه أن يذره وإياه إلا ترك الاستكفاء والتفويض، كأنه إذا لم يكل أمره إليه، فكأنه منعه منه؛ فإذا وكله إليه فقد أزال المنع وتركه وإياه. وفيه دليل على الوثوق بأنه يتمكن من الوفاء بأقصى ما تدور حوله أمنية المخاطب وبما يزيد عليه.

[٢٠٦٩] النعمة بالفتح التنعم، وبالكسر الإنعام، وبالضم المسرة. يقال: نعم، ونعمة عين.

[٢٠٧٠]وهم صناديد قريش، وكانوا أهل تنعم وترفه.

[٢٠٧١] {إِنَّ لَدَيْنَا} ما يضاد تنعمهم من أنكال؛ وهي القيود الثقال، عن الشعبي. إذا ارتفعوا استفلت بهم. الواحد نكل ونكل؛ ومن جحيم، وهي النار الشديدة الحر والاتقاد؛

"Boğazdan geçmeyen" yani boğaza takılıp yutulamayan "bir *yiyecek* var!" Bununla *darî*[1] ve *zakkum* ağacı kastedilmiştir. (iii) Ayrıca "can yakıcı bir azap var!" Yani diğer azap çeşitleri...

[2072] O hâlde, böylesine [sert] bir ceza ile cezalandırsın diye düşmanın kendisine havale edildiği [Allah gibi] kendisine güvenilecek birini göremezsin!

[2073] Rivayete göre Peygamber (s.a.) bu âyeti okuyunca bayılmış. Hasan-ı Basrî bir gün oruç tutmuştu. Akşam yemek getirildi, o esnada bu âyet hatırına geldi ve "Kaldır (şunu)!" dedi. İkinci akşam yine yemek getirildi, yine bu âyeti hatırladı ve "Kaldır!" dedi. Üçüncü akşam da aynı şey tekrar edince vaziyet Sâbit el-Bünânî (v. 127/744), Yezid ed-Daby ve Yahya el-Bekkâ'ya (v. 130/747) haber verildi. Onlar geldiler ve ısrar ettiler de sonunda biraz kavrulmuş un (*sevîk*) çorbası içti.

[2074] يَوْمَ تَرْجُفُ (sarsıldığı gün) ifadesi, لَدَيْنَا'daki âmil ile mansūbtur.[2] الرَّجْفَة deprem ve şiddetli sarsıntı; كَثِيب ise kum yığını demektir; [Peltek Se ile] *kesebe*den alınmıştır. Bir kimse bir şeyi topladığında *kesebe'ş-şey'e* denir. كَثِيب *fe'îl* kalıbında mef'ûl anlamında imiş gibi gözükmektedir. *el-Küsbet*[u] *mine'l-leben* (kabın dibinde kalan bir yudum süt) ifadesi de bu mânadan alınmıştır. Çok çocuklu bir kadın demiş ki: *Ucezzu cufâl*[en] *ve uhlebu kuseb*[en] *'icâl*[en] (Bir defada kesiliyor 'yün'lerim; anında sağılıyor sütlerim!) Yani sütüm; 'birikip, kaydıkça kayan kum yığını gibi' kayıyor; dağıtılıyor, akıtılıyor!..[3]

15. Size de; 'size şahitlik edecek' bir peygamber gönderdik. Tıpkı Firavun'a peygamber gönderdiğimiz gibi...

16. Fakat Firavun, o peygambere karşı çıktı; Biz de onu sert bir yakalayışla yakaladık!

[2075] Mekke halkına hitap edilmektedir. Kıyamet günü "size", yani inkârınıza ve yalanlamanıza "şahitlik edecek (bir peygamber)."

[2076] **Şayet** "الرسول kelimesi neden önce nekire olarak geldi de daha sonra ma'rife yapıldı?" **dersen şöyle derim:** Çünkü "Firavun'a peygamberlerden *birini* gönderdik." demek istemiştir. Aynı peygamberden tekrar bahsedince -ki daha önce kendisinden bahsedildiği için, artık bilinen biri konumuna gelmiştir- aynı şahıstan bahsedildiğine işaret olarak başına ma'rifelik bildiren Lâm getirilmiştir.

---

1 "İğrenç, sert, dikenli bir bitki ki ne açlığı giderir ne de besleyicidir." (Gāşiye 88/6-7) / ed.

2 Mealde yansıtıldığı gibi, "Bütün bu azaplar ne zaman gerçekleşecek?" el-Cevap: … Sarsıldığı zaman… / ed.

3 Yani 'verimli bir koyun' misali herkes istifade ediyor benden!.. 'Et'imden, 'süt'ümden… / ed.

ومن طعام ذي غصة، وهو الذي ينشب في الحلوق فلا يساغ، يعني الضريع وشجر الزقوم؛ ومن عذاب أليم من سائر العذاب.

[٢٠٧٢] فلا ترى موكولًا إليه أمرهم موذورًا بينه وبينهم ينتقم منهم بمثل ذلك الانتقام.

٥ [٢٠٧٣]وروي أنّ النبي ﷺ قرأ هذه الآية فصعق. وعن الحسن: أنه أمسى صائمًا، فأتي بطعام، فعرضت له هذه الآية؛ فقال: ارفعه، ووضع عنده الليلة الثانية، فعرضت له، فقال: ارفعه، وكذلك الليلة الثالثة، فأخبر ثابت البناني ويزيد الضبي ويحيى البكاء، فجاؤا فلم يزالوا به حتى شرب شربة من سويق.

[٢٠٧٤]{يَوْمَ تَرْجُفُ} منصوب بما في {لَدَيْنَا}. والرجفة الزلزلة والزعزعة

١٠ الشديدة. والكثيب الرمل المجتمع من كثب الشيء، إذا جمعه؛ كأنه فعيل بمعنى مفعول في أصله. ومنه الكثبة من اللبن. قالت الضائنة: أجز جفالا وأحلب كثبًا عجالا، أي كانت مثل رمل مجتمع هيل هيلا، أي نثر وأسيل.

١٥-﴿إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولا شَاهِدًا عَلَيْكُمْ كَمَا أَرْسَلْنَا إِلَى فِرْعَوْنَ رَسُولًا﴾

١٦-﴿فَعَصَى فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ فَأَخَذْنَاهُ أَخْذًا وَبِيلًا﴾

١٥ [٢٠٧٥]الخطاب لأهل مكة. {شَاهِدًا عَلَيْكُمْ} يشهد عليكم يوم القيامة بكفركم وتكذيبكم.

[٢٠٧٦] فإن قلت: لم نكر الرسول ثم عرف؟ قلت: لأنه أراد: أرسلنا إلى فرعون بعض الرسل، فلما أعاده، وهو معهود بالذكر أدخل لام التعريف إشارة إلى المذكور بعينه.

[2077] وَبِيلًا ağır, şiddetli demektir. Arapların, "kokusunun ağırlığı ve kötülüğü sebebiyle yenmeyen ot" anlamında kullandıkları *kele*[ün] *vebîl*[ün] ifadesinden alınmıştır. *Vebîl* aynı zamanda iri sopa demektir. *Vâbil* de aynı kökten olup bolca yağan kuvvetli yağmur için kullanılır.

17. Nankörce inkâr ederseniz, 'çocukları (dehşetiyle) ihtiyara çeviren bir gün'den nasıl korunabilirsiniz?

[2078] يَوْمًا (bir günden) kelimesi *mef'ûlün bih*tir; yani inkârcılık üzere kalır, iman etmez ve salih ameller işlemezseniz kendinizi kıyamet gününden ve onun dehşetinden, korkusundan nasıl korursunuz!? يَوْمًا'in zarf olması da mümkündür; yani dünyada inkâr ederseniz kıyamet gününde nasıl korunacaksınız!? كَفَرْتُمْ (nankörce inkâr ederseniz) kelimesini *cehadtüm* (bile bile inkâr ederseniz) anlamına alırsak, onunla mansūb olması da mümkündür; yani kıyamet gününü ve dünyada yapılan amellerin karşılığının orada mutlaka verileceğini inkâr ederseniz Allah'a karşı nasıl takvâ sahibi olacak ve O'ndan korkacaksınız!? Zira Allah'a karşı takvâ sahibi olmak, O'nun cezalandırmasından korkmak demektir.

[2079] "Çocukları (dehşetiyle) ihtiyara çeviren" ifadesi şiddet bildiren bir deyimdir. Zorlu günler için; *yevm*[ün] *yüşîb*[u] *nevâsıye'l-etfâl* (bebeklerin perçemlerini ağartan bir gün) denir. Bunun aslı şudur: Dertler ve tasalar bir insanın üzerine yığılınca saçlarının ağarması hızlanır. Ebü't-Tayyib (v. 354/965) şöyle demiştir:

İri cüsseli adamı zayıflatır dert; çocuğun perçemini beyazlatır, ihtiyarlatır!

[2080] Bir kitapta rastlamıştım; adamın birinin akşamleyin karga tüyü gibi simsiyah saçları varmış. Ancak sabaha saçı ve sakalı Akyuşan çiçeği gibi bembeyaz vaziyette çıkmış. [Sebebi sorulunca] demiş ki "Rüyamda bana kıyamet, cennet ve cehennem gösterildi. İnsanların zincirlere bağlanmış vaziyette cehenneme sevkedildiklerini gördüm. Bunun dehşetiyle gördüğünüz hâle geldim!"

[2081] Bu ifadeyle kıyamet gününün uzunlukla vasıflandırılmış olması da mümkündür; yani bebekler o gün zarfında yaşlılık ve saçların ağarma yaşına kadar ulaşırlar.

18. Ki o gün, gökyüzü çatırdamaktadır; ona dair vaat yerini bulmuştur.

[2082] "O gün, gökyüzü çatırdamaktadır." Bu ifade de kıyamet gününü şiddetle nitelemektedir. Gökyüzü bütün azamet ve sağlamlığına rağmen o gün çatırdıyorsa diğer varlıkların hâli ne olur?

[٢٠٧٧] {وَبِيلًا} ثقيلًا غليظًا، من قولهم: كلأ وبيل وخِمٌ لا يستمرأ لثقله. والوبيل: العصا الضخمة. ومنه: الوابل، للمطر العظيم.

١٧-﴿فَكَيْفَ تَتَّقُونَ إِنْ كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا﴾

[٢٠٧٨] {يَوْمًا} مفعول به، أي فكيف تَقُون أنفسكم يوم القيامة وهوْله، إن بقيتم على الكفر، ولم تؤمنوا وتعملوا صالحًا. ويجوز أن يكون ظرفًا، أي فكيف لكم بالتقوى في يوم القيامة إن كفرتم في الدنيا. ويجوز أن ينتصب بـ{كَفَرْتُمْ} على تأويل جحدتم، أي فكيف تتقون الله وتخشونه إن جحدتم يوم القيامة والجزاء، لأن تقوى الله خوف عقابه.

[٢٠٧٩] {يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا} مثل في الشدة. يقال في اليوم الشديد: يوم يشيب نواصي الأطفال. والأصل فيه أنّ الهموم والأحزان إذا تفاقمت على الإنسان أسرع فيه الشيب. قال أبو الطيب:

وَالْهَمُّ يَخْتَرِمُ الْجَسِيمَ نَحَافَةً ❁ وَيُشِيبُ نَاصِيَةَ الصَّبِيّ وَيُهْرِمُ

[٢٠٨٠] وقد مرّ بي في بعض الكتب أن رجلًا أمسى فاحم الشعر كحنك الغراب، وأصبح وهو أبيض الرأس واللحية كالثغامة، فقال: أرِيت القيامة والجنة والنار في المنام، ورأيت الناس يقادون في السلاسل إلى النار، فمن هول ذلك أصبحت كما ترون.

[٢٠٨١] ويجوز أن يوصف اليوم بالطول وأنّ الأطفال يبلغون فيه أوان الشيخوخة والشيب.

١٨-﴿السَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ كَانَ وَعْدُهُ مَفْعُولًا﴾

[٢٠٨٢] {السَّمَاءُ مُنفَطِرٌ بِهِ} وصف لليوم بالشدّة أيضًا، وأنّ السماء على عظمها وإحكامها تنفطر فيه. فما ظنك بغيرها من الخلائق؟

[2083] مُنْفَطِرٌ kelimesi *mütefattır*[un] şeklinde de okunmuştur. Anlamı ذَاتُ اِنْفِطَار (çatırdaması olan) şeklindedir. Veya اَلسَّمَاءُ kelimesinin [mecazî] "tavan" anlamı dikkate alınarak (normalde müennes olan *semâ* ile müzekker olan *münfatır* arasında uyum sağlanmış olur.) Veya *es-semâ' şey'un munfatır*[un] (gök çatırdayan bir şeydir) şeklinde bir takdir ile (de bu uyum sağlanabilir.) بِهِ'deki Bâ senin; *fatartu'l-'ûde bi'l-kadûmi fe'nfatara bi-hî* (Odunu baltayla yardım, o da onunla yarıldı.) sözündeki Bâ'ya benzer; yani gök, o günün şiddeti ve korkusu*yla* yarılır, tıpkı kesici bir âlet*le* yarılan bir şey gibi. Şu anlamın kastedilmesi de mümkündür: Göğün üzerine o gün sebebiyle öyle bir ağırlık çökmüştür ki bu ağırlık, ona büyük geldiği ve üzerine çökeceğinden korktuğu için çatırdayıp ayrılmasına yol açar. Tıpkı "O(nun ne zaman kopacağına dair bilgi), göklerde ve yerde (bulunanlara) ağır gelir." [A'râf 7/187] âyetindeki gibi.

[2084] وَعْدُهُ (*O*na dair vaat) ifadesinde masdar mef'ûle muzāf olmuştur; zamir "gün"e aittir. Masdarın fâ'ile muzāf olması da mümkündür ki o fâ'il de Yüce Allah'tır ve malum olduğu için mef'ûl burada zikredilmemiştir.

19. Şüphesiz, bu bir öğüttür. Dileyen, Rabbine giden bir yol tutar.

[2085] "Şüphesiz, bu" şiddetli tehdit bildiren âyetler "bir öğüttür. Dileyen" onlardan öğüt alır ve takvâ ve korkuyla, Allah'a "giden yola girer." O'na giden yola girme"nin anlamı, ibadet ve taatle yaklaşma ve bunları vesile edinmedir.

20. Senin Rabbin, seninle beraber olanlardan bir zümre ile birlikte senin, gecenin kâh üçte ikisine yakınında kâh yarısında kâh üçte birinde kıyamda olduğunuzu (yani bu süreleri ayakta geçirdiğinizi) elbette biliyor; -geceyi ve gündüzü takdir eden Allah'tır- ancak O, sizin geceyi tam olarak taksim edemeyeceğinizi gördü... Ve sizi bağışladı. Artık, kolayınıza geldiği kadar Kur'ân okuyun... Allah şunu da gördü ki; içinizde daima hastalar olacak; Allah'ın lütfundan nasip arayarak (ticarî amaçlarla) yola çıkanlar, Allah yolunda çarpışanlar bulunacak. Dolayısıyla, kolayınıza geldiği kadar okuyun. Bununla birlikte, (gerçek dindarlar olarak) namazı dosdoğru kılın, zekâtı veri(p benliğinizi arındırı)n; Allah'a güzel bir şekilde borç verin. Kendiniz için önden gönderdiğiniz her bir hayrın Allah katında daha hayırlı ve daha büyük hâle geldiğini göreceksiniz. Sizi bağışlaması için Allah'a dua edin. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[2086] "Üçte ikisine yakınını", yani üçte ikisinden azını. "En yakın" anlamına gelen أدنى kelimesi, emaneten "en az" anlamında kullanılmıştır. Zira iki şey arasındaki mesafe yaklaşınca, aralarındaki boşluk azalır, uzaklaşınca da çoğalır.

[٢٠٨٣]وقرئ «منفطر»، و«متفطر»، والمعنى: ذات انفطار. أو على تأويل السماء بالسقف، أو على تأويل: السماء شيء منفطر. والباء في {بِهِ} مثلها في قولك: فطرت العود بالقدوم فانفطر به؛ يعني أنها تنفطر بشدة ذلك اليوم وهوْله كما ينفطر الشيء بما يفطر به. ويجوز أن يراد السماء مثقلة به إثقالًا يؤدّي إلى انفطارها لعظمه عليها وخشيتها من وقوعه، كقوله {ثَقُلَتْ فِي السَّموَات وَالْأَرْضِ} [الأعراف: ١٨٧]. ٥

[٢٠٨٤]{وَعْدُهُ} من إضافة المصدر إلى المفعول، والضمير لليوم. ويجوز أن يكون مضافًا إلى الفاعل -وهو الله عز وعلا-، ولم يجر له ذكر لكونه معلومًا.

١٩-﴿إِنَّ هَذِهِ تَذْكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَى رَبِّهِ سَبِيلًا﴾

[٢٠٨٥]{إِنَّ هذه} الآيات الناطقة بالوعيد الشديد {تَذْكِرَةٌ} موعظة؛ {فَمَن شَاءَ} اتعظ بها، واتخذ سبيلًا إلى الله بالتقوى والخشية. ومعنى اتخاذ السبيل إليه: التقرّب والتوسل بالطاعة. ١٠

٢٠-﴿إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَى مِنْ ثُلُثَيِ اللَّيْلِ وَنِصْفَهُ وَثُلُثَهُ وَطَائِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَكَ وَاللهُ يُقَدِّرُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْصُوهُ فَتَابَ عَلَيْكُمْ فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْءَانِ عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَى وَآخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللهِ وَآخَرُونَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَقْرِضُوا اللهَ قَرْضًا حَسَنًا وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللهِ هُوَ خَيْرًا وَأَعْظَمَ أَجْرًا وَاسْتَغْفِرُوا اللهَ إِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ١٥

[٢٠٨٦]{أَدْنَى مِنْ ثُلُثَيِ اللَّيْلِ} أقل منهما. وإنما استعير الأدنى وهو الأقرب للأقل، لأن المسافة بين الشيئين إذا دنت قل ما بينهما من الأحياز؛ وإذا بعدت كثر ذلك. ٢٠

[2087] İfade; وَنِصْفَهُ وَثُلُثَهُ şeklinde mansūb da okunmuştur ki bu durumda "Sen [gecenin] üçte ikiden azında kıyamdasın, *yarısında ve üçte birinde* kıyamdasın." şeklinde takdir edilir ki bu da sûrenin başında geçen ve gecenin 'yarısını tamamen kıyamda geçirme' ile 'bundan biraz azını -yani üçte birini-' ve 'bundan biraz fazlasını -yani üçte ikiden azını-' kıyamda geçirme muhayyerliği anlamına uygundur. (ii) *Ve nısfihî ve sülüsihî* şeklinde mecrur da okunmuştur ki "üçte ikiden azında, *yarıdan ve üçte birden de* azında kıyamdasın" demektir. Bu da 'yarı' -yani üçte ikiden az- ile 'üçte bir' -yani yarıdan az- ve 'dörtte bir' -yani üçte birden az- arasındaki muhayyerliğe uygundur. Son ihtimal[1] budur.

[2088] "Beraberinde olanlardan bir zümre" yani bu vakitlerde ashabından bir cemaat de kalkıyor.

[2089] "Geceyi ve gündüzü takdir eden Allah'tır." Gece ve gündüzü takdir etmeye, saatlerinin ölçüsünü bilmeye Allah'tan başka kimsenin gücü yetmez. Yüce Allah'ın isminin mübteda olarak başa alınması ve يُقَدِّرُ fiilinin ona isnat edilmesi, takdirin sadece O'na mahsus olduğu anlamına delâlet eder; yani sizin buna gücünüz yetmez.

[2090] لَنْ تُحْصُوهُ ifadesindeki zamir, يُقَدِّرُ fiilinin masdarına aittir; yani O; sizin vakitleri belirlemenizin ve adalet ve denge üzere hesaplamanızın ancak ihtiyaten en geniş olanı almakla mümkün olacağını, bunun da size zor geleceğini, boyunuzu aşacağını *gördü* "ve sizi bağışladı." Bu ifade, yukarıda takdir edilen gece kıyamının terkedilebileceğine dair bir ruhsattır. Tıpkı "Allah, (karılar ve kocalar olarak, bu gecelerde) birbirinize hiç de iyi gözlerle bakmadığınızı (karı-koca ilişkisi yaşamak istediğinizi) görmüş ve tevbelerinizi kabul ederek sizi affetmiş bulunuyor. Dolayısıyla, Allah'ın verdiği bu müsaadeden yararlanarak onlarla ilişkiye girebilirsiniz…" [Bakara 2/187] âyetindeki gibi. Mâna şöyledir: Allah, tevbe eden kimseden mes'ûliyeti kaldırdığı gibi gece kıyamını terketmenin mes'ûliyetini de sizden kaldırdı.

[2091] [Kur'ân'da] "namaz"ı *kıyâm*, *rükû'* ve *sücûd* kelimeleriyle ifade ettiği gibi burada da *kıraat* kelimesiyle ifade etmiştir; çünkü kıraat namazın rükünlerinden biridir. Bu tabirle şunu kastetmektedir: Kolayınıza geldiği kadar namaz kılın, gece namazı size güç gelmesin! -Bu hüküm, sûrenin başındaki hükmü neshetmiştir. Sonra beş vakit namazla ikisi de neshedilmiştir.- Yalnız, *kıraat*in bizzat "Kur'ân okumak" olduğu da söylenmiş

1 Yani *Allāhu a'lem,* sûrenin başında dile getirilen dördüncü ihtimal (أو زد عليه) / ed.

[٢٠٨٧]وقرئ «ونصفَه وثلثَه»، بالنصب على أنك تقوم أقل من الثلثين، وتقوم النصف والثلث. وهو مطابق لما مرّ في أوّل السورة من التخيير بين قيام النصف بتمامه وبين قيام الناقص منه -وهو الثلث-، وبين قيام الزائد عليه -وهو الأدنى من الثلثين-. وقرئ «ونصفِه»، و«ثلثِه» بالجرّ، أي تقوم أقل من الثلثين وأقل من النصف والثلث. وهو مطابق للتخيير بين النصف -وهو أدنى من الثلثين-، والثلث -وهو أدنى من النصف-، والربع -وهو أدنى من الثلث-، وهو الوجه الأخير.

[٢٠٨٨] {وَطَائِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَكَ} ويقوم ذلك جماعة من أصحابك.

[٢٠٨٩] {واللهُ يُقَدّرُ الَّلَيْلَ وَالنَّهَارَ} ولا يقْدر على تقدير الليل والنهار ومعرفة مقادير ساعاتهما إلا الله وحده؛ وتقديم اسمه عز وجل مبتدأ مبنيًا عليه {يُقَدِّرُ}، هو الدال على معنى الاختصاص بالتقدير. والمعنى: إنكم لا تقدرون عليه.

[٢٠٩٠]والضمير في {لَنْ تُحْصُوهُ} لمصدر {يُقَدِّرُ}، أي علم أنه لا يصح منكم ضبط الأوقات ولا يتأتى حسابها بالتعديل والتسوية، إلا أن تأخذوا بالأوسع للاحتياط؛ وذلك شاق عليكم بالغ منكم {فَتَابَ عَلَيْكُمْ} عبارة عن الترخيص في ترك القيام المقدّر. كقوله: {فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنكُمْ فَالْآنَ بَاشِرُوهُنَّ} [البقرة: ١٨٧]. والمعنى: أنه رفع التبعة في تركه عنكم، كما يرفع التبعة عن التائب.

[٢٠٩١]وعبر عن الصلاة بالقراءة؛ لأنها بعض أركانها، كما عبر عنها بالقيام والركوع والسجود. يريد: فصلُّوا ما تيسر عليكم، ولم يتعذر من صلاة الليل. وهذا ناسخ للأوّل، ثم نسخا جميعًا بالصلوات الخمس- وقيل: هي قراءة القرآن بعينها.

ve şöyle denilmiştir: (Gece kalkan kişi) yüz âyet okur. Kim bir gecede yüz âyet okursa Kur'ân, aleyhinde delil getirerek onu mağlup edemez."[1] Şu da söylenmiştir: "Kim yüz âyet okursa" bazılarına göre ise elli âyet okursa "*kā-nitîn*den (yani gönüllü ibadet edenlerden) yazılır." [*Ebû Dâvûd*, "Şehru Ramadân", 9/1398]

[2092] Allah Teâlâ neshin hikmetini de açıklamaktadır. O da gece kalkmanın hastalara, ticaret için yeryüzünde seyahat edenlere ve Allah yolunda cihad edenlere zor gelmesidir. "Allah mücahitlerle helâl kazanç için seyahat edenleri aynı seviyede tuttu." denilmiştir. İbn Mes'ûd şöyle demiştir: "Kim Müslümanların şehirlerinden birine sıkıntılarına sabrederek ve sevabını Allah'tan umarak bir mal getirir ve o günün fiyatıyla satarsa, Allah katında şehitlerden olur. İbn Ömer'in de şöyle dediği nakledilir: "Benim için Allah, kendisinin yolunda ölmekten sonra, bineğimin üzerinde [ticaret amacıyla] Allah'ın lütfundan [kâr] arayarak seyahat ettiğim esnada ölmekten daha sevimli bir ölüm yaratmamıştır."

[2093] عَلِمَ (gördü) ara cümledir, neshin sebebinin sorulabileceği düşünülerek getirilmiş bir cevaptır.

[2094] "Namazı dosdoğru kılın…" yani farz namazları ve vacip olan zekâtı verin. Bunun Fıtır sadakası olduğu da söylenmiştir; çünkü Mekke'de zekât yoktu, daha sonra farz kılındı. Bunu farz zekât olarak tefsir eden, sûrenin sonunun Medenî olduğunu kabul ediyor demektir.

[2095] "Allah'a güzel bir şekilde borç verin." ifadesiyle diğer sadakaların kastedilmiş olması mümkün olduğu gibi zekâtı en güzel şekilde vermek -yani malın en güzelinden ve fakirlere en faydalı olanından, güzel bir niyetle, Allah rızası için ve hak edene vermek- de kastedilmiş olabilir. Bu ifadeyle, can ve malla ilgili yapılan tüm hayırlar da kastedilmiş olabilir.

[2096] خَيْرًا *vecede*nin iki mef'ûlünden ikincisidir; هُوَ fasıl zamiridir, iki ma'rife arasında gelmese de bu caiz olmuştur; çünkü *ef'alu min* kalıbı Lâm-ı ta'rif almama konusunda ma'rifeye benzer. Ebû Semmâl bunları mübteda haber kabul ederek ref' ile *hüve hayr*^{un} *ve a'zam*^{u} *ecr*^{an} şeklinde okumuştur.

[2097] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim Müzzemmil sûresini okursa, Allah dünyada ve âhirette ondan zorluğu uzaklaştırır."

1 Yani "Neden beni okuyup istifade etmedin?!" demez; ondan razı olur. / ed.

قيل: يقرأ مائة آية. ومن قرأ مائة آية في ليلة لم يحاجه القرآن. وقيل: من قرأ مائة آية كتب من القانتين. وقيل: خمسين آية.

[٢٠٩٢]وقد بين الحكمة في النسخ؛ وهي تعذر القيام على المرضى، والضاربين في الأرض للتجارة، والمجاهدين في سبيل الله. وقيل: سوّى الله بين المجاهدين والمسافرين لكسب الحلال. وعن عبد الله بن مسعود ﵁: أيما رجل جلب شيئًا إلى مدينة من مدائن المسلمين صابرًا محتسبًا، فباعه بسعر يومه كان عند الله من الشهداء. وعن عبد الله بن عمر: ما خلق الله موتة أموتها بعد القتل في سبيل الله أحب إليّ من أن أموت بين شعبتي رجل أضرب في الأرض أبتغى من فضل الله.

[٢٠٩٣]و{عَلِمَ} استئناف على تقدير السؤال عن وجه النسخ.

[٢٠٩٤] {وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ} يعني المفروضة، والزكاة الواجبة. وقيل: زكاة الفطر؛ لأنه لم يكن بمكة زكاة، وإنما وجبت بعد ذلك. ومن فسرها بالزكاة الواجبة جعل آخر السورة مدنيا.

[٢٠٩٥] {وَأَقْرِضُوا اللهَ قَرْضًا حَسَنًا} يجوز أن يريد سائر الصدقات، وأن يريد أداء الزكاة على أحسن وجه من إخراج أطيب المال وأعوده على الفقراء، ومراعاة النية وابتغاء وجه الله، والصرف إلى المستحق، وأن يريد كل شيء يفعل من الخير مما يتعلق بالنفس والمال.

[٢٠٩٦] {خَيْرًا} ثاني مفعولي وجد. و{هُوَ} فصل؛ وجاز وإن لم يقع بين معرفتين، لأنّ أفعل مِن أشبه في امتناعه من حرف التعريف المعرفة. وقرأ أبو السمال «هو خير وأعظم أجرًا»، بالرفع على الابتداء والخبر.

[٢٠٩٧]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة المزمّل دفع الله عنه العسر في الدنيا والآخرة.

MÜDDESSİR SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 56 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Sen ey örtünüp bürünen!

[2098] الْمُدَّثِّرُ "üst elbise (*disâr*) giyen" demektir. Bu elbise iç çamaşırın (*şiâr*) üstüne giyilen elbisedir. İç çamaşır ise vücuda dokunan elbisedir. Bu mânada Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Ensar, iç elbisedir (bana daha yakındır), diğer insanlar ise dış elbisedir." [*Buhārî*, "Megāzî", 56]

[2099] Bunun ilk inen sûre olduğu söylenir. Câbir b. Abdullah (v. 78/697) Peygamber'den (s.a.) şöyle rivayet etmiştir: "Ben Hira dağının üzerindeydim. Bana 'Ey Muhammed! Sen Allah'ın resulüsün!' diye nida edildi. Sağıma-soluma baktım, bir şey göremedim. Yukarı bakınca bir şey gördüm." Bu, Hz. Âişe rivayetinde şöyledir: "Üst tarafıma baktım, bir de ne göreyim; yerle gök arasını kaplayan bir taht üzerine oturmuş (Cebrâil)! Birden korktum, Hatice'nin yanına döndüm ve 'Elbiseyi üzerime örtün, elbiseyi üzerime örtün!' dedim. Bunun üzerine Cebrâil indi ve 'Ey elbisesine bürünen!' dedi." [Benzer bir rivayet: *Buhārî*, "Tefsîr", 74/1]

[2100] Zührî'den (v. 124/742) şöyle nakledilmiştir: "İlk nâzil olan; مَا لَمْ يَعْلَمْ "(bilmediklerini) ifadesine kadar اِقرَأ باسم ربك ("Rabbinin adıyla oku…" ['Alâk 96/1-5]) âyetleridir. [Sonra bir müddet vahiy kesilmiş ve] Peygamber (s.a.) buna çok üzülerek, kendini dağlara vurmaya başlamıştır. Bunun üzerine Cebrâil gelip "Sen Allah'ın peygamberisin!" demiş; o da hemen Hz. Hatice'nin yanına dönüp "Beni elbiseyle örtün ve üzerime soğuk su dökün!" demiştir. İşte, "Ey elbisesine bürünen!" âyetleri bunun üzerine nâzil olmuştur [*Buhārî*, "Ta'bîr", 1].

[2101] Söylendiğine göre; (Peygamber) Kureyş'ten hoşlanmadığı sözler işitip üzülmüş, kederli kimselerin yaptığı gibi elbisesine bürünerek düşünceye dalmıştı. Bunun üzerine, kötü sözler söyleseler de eziyetler etseler de onları uyarmayı terketmemesi kendisine emredilmiştir. İkrime'nin (المدَّثِّر kelimesini; meçhul) *düssirahû* kalıbından ism-i mef'ûl sîgasıyla (*el-müddesser*) okuduğu ve şöyle dediği nakledilmiştir: Yani bu işle kuşandın; bu vazife sana sarıldı.

2. Kalk da uyar artık…
3. Yalnızca Rabbini 'büyük' kabul et.

سورة المدثر

مكية؛ وهي ٥٦ آية

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ﴾

٥ [٢٠٩٨]{الْمُدَّثِّرُ} لابس الدثار، وهو ما فوق الشعار؛ وهو الثوب الذي يلي الجسد. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: الأنصار شعار والناس دثار.

[٢٠٩٩]وقيل: هي أوّل سورة نزلت. وروى جابر بن عبد الله عن رسول الله ﷺ: كنت على جبل حراء فنوديت: يا محمد، إنك رسول الله؛ فنظرت عن يميني ويساري فلم أر شيئًا، فنظرت فوقي فرأيت شيئا. -وفي رواية عائشة: فنظرت فوقي فإذا به قاعد ١٠ على عرش بين السماء والأرض، يعني الملك الذي ناداه-، فرعبت ورجعت إلى خديجة فقلت: دثّروني دثروني! فنزل جبريل وقال: {يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ}.

[٢١٠٠]وعن الزهري: أوّل ما نزل سورة {اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ} إلى قوله {مَا لَمْ يَعْلَمْ} [العلق: ١-٥]، فحزن رسول الله ﷺ وجعل يعلو شواهق الجبال، فأتاه جبريل فقال: إنك نبيّ الله، فرجع إلى خديجة، وقال: دثِّروني وصُبّوا عليّ ماء باردًا، فنزل {يَا ١٥ أيُّهَا الْمُدَّثِّرُ}.

[٢١٠١]وقيل: سمع من قريش ما كرهه فاغتمّ، فتغطى بثوبه مفكرًا كما يفعل المغموم، فأمر أن لا يدع إنذارهم وإن أسمعوه وآذوه. وعن عكرمة أنه قرأ على لفظ اسم المفعول، من دثره. وقال: دثرت هذا الأمر وعصب بك.

٢-﴿قُمْ فَأَنْذِرْ﴾

٢٠ **٣-﴿وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ﴾**

[2102] [فَأَنْذِرْ yani] Müzzemmil'de buyrulduğu gibi; yattığın yerden *kalk* veya azim ve kararlılıkla *kalk*! Kavmini iman etmedikleri takdirde başlarına gelecek olan Allah'ın azabından sakındır. Doğru olan, anlamın| uyarıyı kimseye has kılmadan "Uyarıyı yap!" şeklinde (umumî) olmasıdır.

[2103] "Yalnızca Rabbini 'büyük' kabul et", büyüklüğü Rabbine has kıl. Bu, O'nun kibriyâ sıfatıyla vasıflandırılması ve *Allāhu ekber!* [Tek büyük Allah'tır!] denilmesidir. Rivayete göre bu âyet inince Peygamber (s.a.), *Allāhu ekber* demiş; hemen peşinden Hz. Hatice de sevinçle tekbir getirmiş ve bunun *vahiy* olduğuna kesin olarak inanmış. (Bu emir) namazdaki tekbire de hamledilebilir. (فَكَبِّرْ'deki) Fâ şart mânası sebebiyle gelmiştir. Âdeta şöyle buyrulmaktadır: Ne olursa olsun O'nu 'tek büyük' kabul etmeyi bırakma!

4. Tertemiz tut elbiseni.

[2104] "Tertemiz tut elbiseni!" ifadesi, elbisesinin zahirî pisliklerden tertemiz olmasını emretmektedir; çünkü elbise temizliği namaz için şarttır, namaz ancak bununla sahih olur. Bu, namazın dışında da önemli ve güzeldir. Zira tertemiz[1] bir müminin, üzerinde pislik taşıması çirkin bir şeydir. Âyetin; elbiseyi kısa tutmayı ve elbiselerini uzatma ve eteklerini yerde sürüme konusunda Araplara muhalefeti emrettiği de söylenmiştir. Zira (elbise uzun olup yerde süründüğünde), ona necasetin bulaşmasından emin olunamaz.

[2105] Âyetin; nefsi tiksindirici fiillerden ve çirkin âdetlerden temizlemeyi emrettiği de söylenmiştir. Arapçada bir kimsenin ayıplardan ve kötü ahlâktan temiz olduğunu bildirmek için *fülân^{ün} tāhiru's-siyâb^{i} ve tāhiru'l-ceyb^{i} ve'z-zeyl^{i} ve'l-erdân^{i}* (Falancanın elbiseleri temiz, yakası, etekleri ve yenleri temizdir.) denir. Hâin ve güvenilmez kimse için de *fülân^{ün} denisü's-siyâb^{i}* (Falancanın elbisesi kirlidir.) denir. Bu, elbisenin insana dokunup devamlı onunla beraber olması ve onu kuşatması sebebiyledir. Bundan dolayı "elbise" ile insanda bulunan ve ondan hiç ayrılmayan huylar kastedilmiştir. Dikkat edersen, Araplar; *a'cebenî Zeyd^{ün} 'akluhû ve hulukuhû* (Zeyd, yani aklı ve ahlâkı hoşuma gitti.) dedikleri gibi şöyle de derler: *A'cebenî Zeyd^{ün} sevbühû* (Zeyd, yani kisvesi [ahlâkı] hoşuma gitti.) Aynı şekilde *el-mecd^{ü} fî sevbihî* (Şeref onun elbisesindedir.), *el-keram^{u} tahte hulletihî* (Değer / cömertlik; onun elbisesinin altındadır.) ifadelerini de kullanırlar. Çünkü genelde içini temizleyip arındıran bir kişi, dışının temizliği ve arınmasına da özen gösterir; her hususta mutlaka pislikten kaçınır ve temizliği tercih eder.

5. 'Pislik'ten uzak dur.

1 Yani manen (imanî ve fikrî açıdan) tertemiz olup maddeten de temiz olması gereken. / ed.

[٢١٠٢]كما قال في المزمّل: قم من مضجعك، أو قم قيام عزم وتصميم. {فَأَنذِرْ} فحذر قومك من عذاب الله إن لم يؤمنوا. والصحيح أنّ المعنى: فافعل الإنذار من غير تخصيص له بأحد.

[٢١٠٣] {وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ} واختص ربك بالتكبير، وهو الوصف بالكبرياء؛ وأن يقال: الله أكبر. ويروى: أنه لما نزل قال رسول الله ﷺ: الله أكبر، فكبرت خديجة وفرحت، وأيقنت أنه الوحي. وقد يحمل على تكبير الصلاة. ودخلت الفاء لمعنى الشرط، كأنه قيل: وما كان فلا تدع تكبيره.

٤-﴿وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ﴾

[٢١٠٤] {وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ} أمر بأن تكون ثيابه طاهرة من النجاسات؛ لأنّ طهارة الثياب شرط في الصلاة لا تصح إلا بها. وهي الأولى والأحب في غير الصلاة، وقبيح بالمؤمن الطيب أن يحمل خبثًا. وقيل: هو أمر بتقصيرها، ومخالفة العرب في تطويلهم الثياب وجرهم الذيول، وذلك ما لا يؤمَن معه إصابة النجاسة.

[٢١٠٥]وقيل: هو أمر بتطهير النفس مما يستقذر من الأفعال ويستهجن من العادات. يقال: فلان طاهر الثياب وطاهر الجيب والذيل والأردان، إذا وصفوه بالنقاء من المعايب ومدانس الأخلاق. وفلان دنس الثياب، للغادر؛ وذلك لأنّ الثوب يلابس الإنسان ويشتمل عليه، فكنى به عنه. ألا ترى إلى قولهم: أعجبني زيد ثوبه، كما يقولون: أعجبني زيد عقله وخلقه، ويقولون: المجد في ثوبه، والكرم تحت حلته؛ ولأنّ الغالب أنّ من طهر باطنه ونقاه عنى بتطهير الظاهر وتنقيته، وأبى إلا اجتناب الخبث وإيثار الطهر في كل شيء.

٥-﴿وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ﴾

[2106] وَالرُّجْزَ kelimesi (*ve'r-ricze - ve'r-rucze* şeklinde) kesreyle de zamme ile de okunmuştur; azap demektir. Yani azaba götüren putlara tapma gibi günahlardan uzaklaş. Burada kastedilen günahlardan kaçmaya devam etmesi, bu konuda sebat etmesidir; zira (Peygamber) zaten günahları işlemekten uzaktır.

5 **6. Başa kakma, çok görerek (verdiğini).**

[2107] (ولا تَمْنُنْ ifadesini) Hasan-ı Basrî *ve lâ temünne* şeklinde okumuştur. تَسْتَكْثِرُ merfû'dur, ancak hâl olduğu için *mahallen* mansūbdur. Verdiğini çok görerek veya daha fazlasını isteyerek verme, demektir. (Allah) "kişinin; bir şeyi, hibe ettiği kişiden verdiğinden fazlasını bekleyerek hibe etmesi" 10 anlamındaki *istiğzâr*ı yasaklamaktadır. Bu câizdir ve şu hadis bu konudadır: "Daha fazlasını umarak bir şey hibe eden kişi, hibesi sebebiyle sevap kazanır." (Bu âyetteki yasak) iki şekilde anlaşılabilir: Birincisi, bunun Peygamber'e (s.a.) has bir yasak olmasıdır; çünkü Allah Teâlâ onun için edeplerin en şereflisini ve ahlâkın en güzelini seçmiştir. İkincisi, kendisi ve ümme15 ti için tahrîmî değil, tenzîhî bir nehiy olmasıdır. Hasan-ı Basrî sükûn ile تَسْتَكْثِرْ okumuştur ki bu okuyuş üç şekilde açıklanabilir: (i) ولا تَمْنُنْ'den bedel yapılabilir. Bu durumda şöyle denilmiş gibi olur: "Başa kakma; verdiğini çok görme!" O zaman; "… daha sonra, infak ettikleri şeyin ardından başa kakmayan ve incitmeyen herkesin…" [Bakara 2/262] âyetindeki 'başa kakma' 20 [مَنًّا] ile aynı anlamda olur; zira başa kakan kimsenin âdeti, verdiğini çok görmek, onu gözünde büyütmektir. [(ii) تَسْتَكْثِرُ وَ'nin son iki harfi olan] ثِرُوَ ifadesi *'adude* kelimesine benzetilmiş;[1] *ru* da hafifletmek için sâkin kılınmıştır. (iii) Durma hâline itibar edilmiştir. A'meş (v. 148/765) gizli bir *En* takdir ederek nasb ile okumuştur. Tıpkı şairin sözündeki gibi;

25 Be hey benim savaşa gelmemi engelleyen kişi!..[2]

İbn Mes'ûd'un *ve lâ temnun en testeksira* kıraati de bu görüşü destekler. [Genel kıraat olan] ref' hâlinde de *En* hazfedilerek, amelinin iptal edilmiş olması da mümkündür. Nitekim zikrettiğimiz şiir *ehduru'l-veğâ* şeklinde de rivayet edilmiştir.

7. Ve Rabbinin uğrunda sabret...

30 [2108] "Ve Rabbinin uğrunda sabret..." Yani Allah rızası için kullan sabrı. [İfadenin tefsirinde;] "Müşriklerin eziyetlerine (sabret)"; "farzları edâ etmeye (sabret)" de denilmiştir. Naha'î (v. 96/714) ise, "sana bahşedilene (sabret)" şeklinde anlamış; ifadeyi bir bakıma önceki cümleye bağlamış;

---

1 Peltek Se'nin esresinden Râ'nın zammesine ve peşinden gelen Vav'ın fethasına geçmek dile ağır geldiği için Râ sâkin kılınarak hafifletilmiştir. Nitekim عَضُدَ kelimesinin okunuşu da zor olduğu için *Dāt* sakin kılınarak hafifletilmekte; عَضْدَ şeklinde okunmaktadır. / çev.

2 *E-lâ eyyuhâze'z-zâcirî [en] ahdu**ra**'l-veğâ.* / ed.

[٢١٠٦] {والرجز} قرئ بالكسر والضم، وهو العذاب، ومعناه: اهجر ما يؤدي إليه من عبادة الأوثان وغيرها من المآثم. والمعنى: الثبات على هجره؛ لأنه كان بريئًا منه.

٦-﴿وَلا تَمْنُنْ تَسْتَكْثِرُ﴾

٥ [٢١٠٧]قرأ الحسن «ولا تمنّ». و{تَسْتَكْثِرُ} مرفوع منصوب المحل على الحال، أي ولا تعط مستكثرًا رائيًا لما تعطيه كثيرًا، أو طالبًا للكثير؛ نهى عن الاستغزار. وهو أن يهب شيئًا وهو يطمع أن يتعوّض من الموهوب له أكثر من الموهوب، وهذا جائز. ومنه الحديث: المستغزر يثاب من هبته. وفيه وجهان؛ أحدهما أن يكون نهيًا خاصًا برسول الله ﷺ؛ لأنّ الله تعالى اختار له أشرف
١٠ الآداب وأحسن الأخلاق، والثاني: أن يكون نهى تنزيه لا تحريم له ولأمته. وقرأ الحسن «تستكثرْ»، بالسكون. وفيه ثلاثة أوجه؛ الإبدال من {تَمْنُنْ}، كأنه قيل: {وَلا تَمْنُنْ تَسْتَكْثِرُ}، على أنه من المنّ في قوله عز وجل: {ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذًى} [البقرة: ٢٦٢]؛ لأنّ من شأن المنان بما يعطي أن يستكثره، أي يراه كثيرًا ويعتدّ به، وأن يشبه "ثِرُوَ" بعضد، فيسكن تخفيفًا، وأن يعتبر حال الوقف.
١٥ وقرأ الأعمش بالنصب بإضمار «أن » كقوله:

أَلَا أَيُّهذَا الزَّاجِرِى أَحْضُرَ الْوَغَىء ۞

وتؤيده قراءة ابن مسعود «ولا تمنن أن تستكثر». ويجوز في الرفع أن تحذف أن، ويبطل عملها، كما روي: «أحضرُ الوغى» بالرفع.

٧-﴿وَلِرَبِّكَ فَاصْبِرْ﴾

٢٠ [٢١٠٨] {وَلِرَبِّكَ فَاصْبِرْ} ولوجه الله فاستعمل الصبر. وقيل: على أذى المشركين. وقيل: على أداء الفرائض. وعن النخعى: على عطيتك؛ كأنه وصله بما قبله،

"daha fazlasını istemeyerek, bahşedilmiş olana sabretmek" şeklinde anlamıştır. Doğru olan ise sabrın kendisinin emredilmiş olması ve genel olarak bütün sabredilecek hususları içine almasıdır ki bu durumda, kâfirlerin eziyetlerine sabretmek de kastedilmiş olur; zira o, bu genel anlamın muhtevasına dâhil olan hususlardan biridir.

8. Zira o Boru öttürüldü mü bir;
9. İşbu hengâm, çok zor bir 'gün' olacaktır;
10. İnkârcı nankörler için kolay geçmeyecektir.

[2109] ("*Zira* [o Boru] öttürüldü mü..." anlamındaki) فَإِذَا نُقِرَ'nın Fâ'sı *sebeplilik* bildirir; âdeta şöyle denmektedir: Bunların eziyetlerine sabret; zira, yaptıkları eziyetlerin cezasıyla mutlaka karşılaşacakları zorlu bir gün var önlerinde! Ki o gün sen de buna sabretmiş olmanın mükâfatı ile karşılaşacaksın. فَذٰلِكَ'deki Fâ ise (şarttan sonra gelen *Fâ-i*) *cezâiyye*dir.

[2110] **Şayet** "إذا ne ile mansūptur ve يَوْمَئِذٍ'in يَوْمٌ عَسير'in zarfı olarak gelmesi nasıl doğru olur?" **dersen şöyle derim:** إذا *ceza*nın delâlet ettiği şeyle mansūptur; zira ifade "Boru öttürüldüğünde, kâfirlerin işi zorlaşacaktır!" anlamındadır. يَوْمَئِذٍ'in يَوْمٌ عَسير'in zarfı olarak gelmesini caiz kılan da mânanın şöyle olmasıdır: "İşte Borunun öttürülmesi, o zor günün meydana geldiği zamandır." Çünkü kıyamet günü, Boruya öttürüldüğünde gerçekleşecektir; ancak bu öttürmenin, Sûr'a ilk üfleme mi, ikinci üfleme mi olduğu ihtilaflıdır. يَوْمَئِذٍ'in mebnî olması ve ذلك'den bedel olarak mahallen merfû' olması da mümkündür. يَوْمٌ عَسير de haberdir, sanki; Sûr'a üflendiği gün, zorlu bir gündür!" denmiş olmaktadır.

[2111] **Şayet** "غَيْرُ يَسيرٍ (kolay geçmeyecektir) ifadesinin burada zikredilmesinin faydası nedir? Normalde عَسيرٌ (çok zor) kelimesi buna ihtiyaç bırakmamaktadır?" **dersen şöyle derim:** İnkârcı nankörler için" ifadesiyle zorluğu onlara hasredince, o günün müminlere olduğunun aksine inkârcılar için kolay ve hafif geçmeyeceğini bildirmek için "kolay geçmeyecektir" demiştir. Kâfirleri tehdit edip öfkelendirmeyi ve müminleri müjdeleyip teselli etmeyi aynı anda ifade etmek için böyle bir üslûp kullanmıştır. Dünya işlerindeki zorluğun kolaylığa dönüşmesi umulduğu gibi bu zorluğun kolaylığa dönmesinin ümit edilemeyeceği kastedilmiş de olabilir.

11. Bana bırak o kişiyi ki; tek başıma yarattığım hâlde,
12. Daha sonra ona nice mallar verdim;
13. Sürekli yanında olan oğullar [verdim]...

وجعله صبرًا على العطاء من غير استكثار. والوجه أن يكون أمرًا بنفس الفعل، وأن يتناول على العموم كل مصبور عليه ومصبور عنه، ويراد الصبر على أذى الكفار؛ لأنه أحد ما يتناوله العام.

٨-﴿فَإِذَا نُقِرَ فِي النَّاقُورِ﴾

٩-﴿فَذَلِكَ يَوْمَئِذٍ يَوْمٌ عَسِيرٌ﴾

١٠-﴿عَلَى الْكَافِرِينَ غَيْرُ يَسِيرٍ﴾

[٢١٠٩]والفاء في قوله {فَإِذَا نُقِرَ} للتسبيب، كأنه قال: اصبر على أذاهم فبين أيديهم يوم عسير يلقون فيه عاقبة أذاهم، وتلقى فيه عاقبة صبرك عليه. والفاء في {فَذَلِكَ} للجزاء.

[٢١١٠]فإن قلت: بم انتصب {إِذَا}، وكيف صح أن يقع {يَوْمَئِذٍ} ظرفًا لـ{يَوْمٌ عَسِيرٌ}؟ قلت: انتصب {إِذَا} بما دلّ عليه الجزاء، لأنّ المعنى: فإذا نقر في الناقور عسر الأمر على الكافرين. والذي أجاز وقوع {يَوْمَئِذٍ} ظرفًا لـ{يَوْمٌ عَسِيرٌ} أنّ المعنى: فذلك وقت النقر وقوع يوم عسير، لأنّ يوم القيامة يأتي ويقع حين ينقر في الناقور. واختلف في أنها النفخة الأولى أم الثانية. ويجوز أن يكون {يَوْمَئِذٍ} مبنيًا مرفوع المحل، بدلا من {ذلك}، و{يَوْمٌ عَسِيرٌ} خبر، كأنه قيل: فيوم النقر يوم عسير.

[٢١١١]فإن قلت: فما فائدة قوله: {غَيْرُ يَسِيرٍ} و{عَسِيرٌ} مغنٍ عنه؟ قلت: لما قال {عَلَى الْكَافِرِينَ} فقصر العسر عليهم قال {غَيْرُ يَسِيرٍ}، ليؤذن بأن لا يكون عليهم كما يكون على المؤمنين يسيرًا هينًا؛ ليجمع بين وعيد الكافرين وزيادة غيظهم وبشارة المؤمنين وتسليتهم. ويجوز أن يراد أنه عسير لا يرجى أن يرجع يسيرًا، كما يرجى تيسر العسير من أمور الدنيا.

١١-﴿ذَرْنِي وَمَنْ خَلَقْتُ وَحِيدًا﴾

١٢-﴿وَجَعَلْتُ لَهُ مَالا مَمْدُودًا﴾

١٣-﴿وَبَنِينَ شُهُودًا﴾

14. Önüne serdikçe serdim...

[2112] وَحِيدًا kelimesi “Allah”ın hâlidir ve iki anlama gelir. 1) Beni onunla *baş başa* bırak, çünkü ondan senin intikamını almaya Ben yeterim, başka cezalandırıcılara gerek yok! 2) Onu ben tek başıma yarattım; onu yaratırken hiç kimse bana ortak olmadı. Veya mahlûktan hâl olup “Onu tek başına, yalnız olarak yarattım; ne malı vardı, ne de evlâdı.” anlamındadır. Tıpkı “İşte, Bize; sizi ilkin nasıl yarattıysak aynen öyle (yapayalnız ve teker teker) geldiniz…” [En‘âm 6/94] âyetindeki gibi.

[2113] Bu âyetin Velîd b. Muğîre el-Mahzûmî (v. 1/622) hakkında indiği söylenmiştir. O kavmi içinde *vahîd* (bir tane) diye lakaplandırılırdı… Belki de âyetin inişinden sonra bu şekilde lakaplandırılmıştır. Daha önce lakaplandırıldıysa, âyet onunla ve lakabıyla alay etmekte; onu liderliği, zenginliği ve dünyalıkta ileri oluşu sebebiyle kavminin ‘bir tane’si olarak görüp medh ü senâ etme yönündeki maksatlarını yerme ve ayıplamaya çevirmektedir. Bu da şöyledir: O tek başına yaratıldı; ne malı ne de evlâdı vardı; bunları ona Allah verdi, ancak o Allah’ın nimetlerine nankörlük etti, ona şirk koştu ve diniyle alay etti.

[2114] مَمْدُودًا (nice), yaygın, çok demektir. Veya (malların) artıcı özelliği ile desteklendi, zenginliği daimi kılındı anlamındadır. Bu mâna *medde’n-nehr*^{u} *ve meddehû nehr*^{un} *âhar*^{u} (Nehrin suyu arttı; onu başka bir nehir artırdı.) şeklindeki kullanımdan alınmıştır. Rivayete göre Velid’in ekili arazileri, sağmal hayvanları ve ticarî faaliyetleri varmış. İbn Abbas’tan (v. 68/688) rivayet edildiğine göre; bu mallar, Mekke ile Tāif arasında bulunan farklı türlerdeki mallar imiş. Onun Tāif’te bir bahçesi olduğu ve meyvelerinin yaz kış hiç kesilmediği söylenmiştir. Bin, dört bin, dokuz bin veya bir milyon miskal (parası) olduğu söylenmiştir. İbn Cüreyc (v. 150/767) bahçelerinden her ay ürün alabildiğini söyler.

[2115] وَبَنِينَ شُهُودًا (sürekli yanında olan oğullar) yani Mekke’de kendisiyle beraber duran çocuklar verdim; herhangi bir iş ve ticaret için yanından ayrılmazlardı, çünkü babalarının nimetlerinin bolluğu onlara yeter, kazanmaya ve kendi maişetlerini temine ihtiyaç hissetmezlerdi. O evlatlarıyla birlikteydi; kalbi onların yokluğuyla ve seferin tehlikelerine muhatap olacakları kaygısıyla meşgul olmuyor, ayrılıkları ve özlemleriyle mahzun olmuyordu. [شُهُودًا’in] şu anlamda olması da mümkündür: Oğulları toplantı yerlerinde ve mahfillerde kendisiyle birlikte hazır bulunur; herhangi bir muhakeme olduğunda şahitliklerine başvurulurdu.

١٤-﴿وَمَهَّدْتُ لَهُ تَمْهِيدًا﴾

[٢١١٢] {وَحِيدًا} حال من الله عز وجل على معنيين؛ أحدهما: ذرني وحدي معه، فأنا أجزيك في الانتقام منه عن كل منتقم. والثاني: خلقته وحدي لم يشركني في خلقه أحد. أو حال من المخلوق على معنى: خلقته وهو وحيد فريد لا مال له ولا ولد، ٥ كقوله: {وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ} [الأنعام: ٩٤].

[٢١١٣]وقيل: نزلت في الوليد بن المغيرة المخزومي؛ وكان يلقب في قومه بالوحيد. ولعله لقب بذلك بعد نزول الآية؛ فإن كان ملقبًا به قبل فهو تهكم به وبلقبه، وتغيير له عن الغرض الذي كانوا يؤمونه من مدحه، والثناء عليه بأنه وحيد قومه لرياسته ويساره وتقدّمه في الدنيا إلى وجه الذم والعيب؛ وهو أنه خلق وحيدًا لا مال ١٠ له ولا ولد، فآتاه الله ذلك، فكفر بنعمة الله وأشرك به واستهزأ بدينه.

[٢١١٤] {مَمْدُودًا} مبسوطًا كثيرًا، أو ممدًّا بالنماء، من مدّ النهرُ ومدّ نهر آخر. قيل: كان له الزرع والضرع والتجارة. وعن ابن عباس: هو ما كان له بين مكة والطائف من صنوف الأموال. وقيل: كان له بستان بالطائف لا ينقطع ثماره صيفًا وشتاء. وقيل: كان له ألف مثقال. وقيل: أربعة آلاف. وقيل تسعة آلاف. وقيل: ألف ألف. وعن ابن ١٥ جريج: غلة شهر بشهر.

[٢١١٥] {وَبَنِينَ شُهُودًا} حضورًا معه بمكة لا يفارقونه للتصرف في عمل أو تجارة، لأنهم مَكفِيُّون لوفور نعمة أبيهم واستغنائهم عن التكسب وطلب المعاش بأنفسهم، فهو مستأنس بهم لا يشتغل قلبه بغيبتهم، وخوف معاطب السفر عليهم ولا يحزن لفراقهم والاشتياق إليهم. ويجوز أن يكون معناه: أنهم رجال يشهدون معه ٢٠ المجامع والمحافل؛ أو تسمع شهادتهم فيما يتحاكم فيه.

[2116] Mücâhid'den (v. 103/721); Velîd b. Muğîre'nin on çocuğu olduğunu söylediği nakledilmiştir. On üç olduğu da söylenmiştir; yine, tamamı erkek yedi kişi oldukları da söylenmiştir: Velid b. Velid, Hâlid, Umâre, Hişâm, Âs, Kays, Abdüşems. Bunların üçü müslüman olmuştur: Hālid [bin Velîd (r.a.)], Hişâm ve 'Umâre.[1]

[2117] "Önüne serdikçe serdim..." Ona geniş bir makam ve kavmi arasında lider olma nimeti verdim, mal ve makam nimetlerinin ikisini de birbirini tamamlamak üzere ona verdim ki bunların bir araya gelmesi dünya ehline göre kemaldir; nimetlerin zirvesidir. Nitekim *edâma'llāhu te'yîdek*[e] *ve temhîdek*[e] (Allah sana olan destek ve ihsanını daim eylesin!) derler ve makam ve çevresinin artmasını kastederler. Velîd, Kureyş'in şereflilerinden ve büyüklerinden idi; bu sebeple *vahîd* (bir tane) ve *reyhânetü Kureyş* (Kureyş'in ballısı) diye anılırdı.[2]

15. Hâlâ daha fazla vermemi istemekte!..
16. Asla! Çünkü âyetlerimize inatla direnmekte!
17. (Aksine) sarp bir yokuşa sardıracağım onu!..

[2118] "Hâlâ daha istemekte!.." ifadesi onun tamah ve hırsının hedefine ulaşamayacağını ve yanlış bir şey olduğunu bildirmektedir; yani ona verilen zenginlik ve bolluk daha fazla artırılmayacaktır. Rivayete göre "Muhammed doğru söylüyorsa, cennet ancak benim için yaratılmıştır." dermiş!..

[2119] "Asla!" ifadesi onu azarlayarak isteğinin olmayacağını bildirmek, ümidini ve tamahını kırmak içindir. "Çünkü âyetlerimize inatla direnmekte!" Yeni bir cümle ile isteğinin neden yerine getirilmeyeceği bildirilmektedir. Sanki biri "Niçin artırılmayacak?" demiş de ona şu şekilde cevap verilmiştir: "Çünkü nimeti verenin âyetleri karşısında inat etti ve böylece O'nun nimetlerine nankörlük etti! Nankör ise (nimetin) artırılmasını hak etmez!" Rivayete göre âyetin inmesinden sonra malı azalmaya başlamış ve nihayetinde ölüp gitmiştir.

[2120] "(Aksine) sarp bir yokuşa sardıracağım onu!.." Onu çıkılması zor bir yokuşa sardıracağım. Bu ifade, güç yetmeyecek zor ve meşakkatli bir azapla karşılaşmayı anlatan bir meseldir. Peygamber'den (s.a.) şöyle nakledilmiştir: "Ona cehennemde bir yokuşa çıkması emredilir. Elini üzerine her koyduğunda erir; kaldırdığında eski hâline döner. Ayağını üzerine koyduğunda yokuş yine erir,

1 Doğru olan, 'Umâre yerine Velîd'in zikredilmesidir; zira Velîd müslüman olmuş ve gizlice hicret etmiştir (*Ahmed b. Hanbel*, *Müsned*, II, 239; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 226-227). 'Umâre ise kâfir olarak ölmüştür (İbn Hacer, *el-İsābe*, V, 216). / çev.

2 Mekkelilerin gözünde o kadar büyük bir yeri vardı ki "Allah -verseydi şayet- peygamberliği Muhammed'e değil, Velîd b. Muğîre'ye verirdi!" diyorlardı. Bkz. *Keşşaf*, Zuhruf 43/31-32 hk. / ed.

[٢١١٦]وعن مجاهد: كان له عشرة بنين. وقيل: ثلاثة عشر. وقيل: سبعة كلهم رجال: الوليد بن الوليد، وخالد، وعمارة، وهشام، والعاص، وقيس، وعبد شمس: أسلم منهم ثلاثة: خالد، وهشام، وعمارة.

[٢١١٧] {وَمَهَّدتُّ لَهُ تَمْهِيدًا} وبسطت له الجاه العريض والرياسة في قومه، فأتممت عليه نعمتي المال والجاه واجتماعهما، هو الكمال عند أهل الدنيا. ومنه قول الناس: أدام الله تأييدك وتمهيدك، يريدون زيادة الجاه والحشمة. وكان الوليد من وجهاء قريش وصناديدهم؛ ولذلك لقب الوحيد وريحانة قريش.

١٥-﴿ثُمَّ يَطْمَعُ أَنْ أَزِيدَ﴾

١٦-﴿كَلَّا إِنَّهُ كَانَ لآيَاتِنَا عَنِيدًا﴾

١٧-﴿سَأُرْهِقُهُ صَعُودًا﴾

[٢١١٨] {ثُمَّ يَطْمَعُ} استبعاد واستنكار لطمعه وحرصه، يعني أنه لا مزيد على ما أوتي سعة وكثرة. وقيل: إنه كان يقول: إن كان محمد صادقًا فما خلقت الجنة إلا لي.

[٢١١٩] {كَلاَّ} ردع له وقطع لرجائه وطمعه. {إِنَّهُ كَانَ لآيَاتِنَا عَنِيدًا} تعليل للردع على وجه الاستئناف، كأن قائلا قال: لم لا يزاد؟ فقيل: إنه عاند آيات المنعم وكفر بذلك نعمته، والكافر لا يستحق المزيد. ويروى أنه ما زال بعد نزول هذه الآية في نقصان من ماله حتى هلك.

[٢١٢٠] {سَأُرْهِقُهُ صَعُودًا} سأغشيه عقبةً شاقّة المصعد. وهو مثل لما يلقى من العذاب الشاق الصعد الذي لا يطاق. وعن النبي ﷺ: يكلف أن يصعد عقبة في النار، كلما وضع عليها يده ذابت، فإذا رفعها عادت، وإذا وضع رجله ذابت،

kaldırdığında yine eski hâline döner." Yine ondan (s.a.) şöyle nakledilmiştir: "صَعُود ateşten bir dağdır; yetmiş yılda onun tepesine çıkar, sonra aynı sürede aşağı iner; bu şekilde sonsuza kadar (inip çıkmaya) devam eder!" [*Ahmed b. Hanbel*, III, 75; *Tirmizî*, "Sıfatü Cehennem", 2, "Tefsîr", 74/2]

5 **18. Çünkü (kendisine Kur'ân'ın ne olduğu sorulunca) düşündü; ölçtü, biçti.**

19. Nasıl da ölçtü biçti kahrolası!

20. Evet, nasıl ölçüp biçtiyse kahrolası!

[2121] "*Çünkü* düşündü." ifadesi, tehdidin sebebini bildirmektedir. 10 Âdeta, Allah; inadı sebebiyle zenginlikten sonra fakirlik vererek, izzetten sonra da dünyada zelil kılarak tehdidi hemen gerçekleştirmiştir. Âhirette ise -düşünerek, Kur'ân'a sihir demekle inatta zirveye, son noktaya ulaştığı için- azabın en şiddetlisi ve en korkuncu ile cezalandırılacaktır!

[2122] İsteğinin yerine gelmeyeceğini azarlayarak bildiren kelimenin 15 (كلا'nın, 17. âyetteki) "(Aksine) sarp bir yokuşa sardıracağım onu!.." ifadesine bağlı olması da mümkündür. Böylece 'cennetin ancak kendisi için yaratılmış olabileceği' iddiası reddedilmiş ve cehennem ehlinin en şiddetli azap görenlerinden olacağı bildirilmiş; bunun sebebi olarak da inadı gösterilmiş olur. Bu durumda "Çünkü düşündü; ölçtü, biçti!" âyeti, inadının 20 iç yüzünü açıklamak için "Çünkü âyetlerimize inatla direnmekte!" cümlesinden bedel olur ve anlam şöyle olur: O, Kur'ân hakkında ne diyeceğini "düşündü" ve içinden ne diyeceğini "ölçtü, biçti;" tasarladı.

[2123] "Nasıl da ölçtü biçti kahrolası!" ifadesi, onun ölçüp biçmesine, insanları iknâ etmesine ve Kureyş'in meylettiği hedefi vurmasına hayret et- 25 tirmektedir. Veya alay etme maksatlı bir övgüdür. Veya (Kureyş'in) *kutile keyfe kaddar* (Nasıl da ölçtü biçti, kahrolası!) diye tekrar edip durdukları bir sözü nakletmektir. Böylece (Velid'in) ölçüp biçmesini beğenmeleriyle ve onun sözünü büyük görmeleriyle alay edilmiş olur. *Katelehu'llāh^{u} mâ eşca'ah^{û} ve ahzâhu'llāhu mâ eş'arahû*[1] diyen kimsenin sözü şu anlamı his- 30 settirir: O öyle bir seviyeye ulaştı ki bu konuda ona haset edilmesi ve haset eden kimsenin bu sözlerle ona beddua etmesi normaldir.

[2124] Rivayete göre Velîd, Mahzûm oğullarına: "Vallahi az önce Muhammed'den öyle bir söz işittim ki insanların sözlerinden de cinlerin sözlerinden de değildi. Öyle bir tatlılığı, öyle bir revnak ve güzelliği vardı ki sormayın!

1 "Allah kahretsin, ne kadar da cesur! Allah'ın cezası, ne de şairane konuşuyor!" / ed.

فإذا رفعها عادت. وعنه عليه السلام: الصَّعود جبل من نار يصعد فيه سبعين خريفًا، ثم يهوي فيه كذلك أبدًا.

١٨-﴿إِنَّهُ فَكَّرَ وَقَدَّرَ﴾

١٩-﴿فَقُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ﴾

٥ ٢٠-﴿ثُمَّ قُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ﴾

[٢١٢١] {إِنَّهُ فَكَّرَ} تعليل للوعيد، كأن الله تعالى عاجله بالفقر بعد الغنى، والذل بعد العز في الدنيا بعناده، ويعاقبه في الآخرة بأشدّ العذاب وأفظعه، لبلوغه بالعناد غايته وأقصاه في تفكيره، وتسميتِه القرآن سحرًا.

[٢١٢٢]ويجوز أن تكون كلمة الردع متبوعة بقوله: {سَأُرْهِقُهُ صَعُودًا} [١٧]
١٠ ردًّا لزعمه أن الجنة لم تخلق إلا له؛ وإخبارًا بأنه من أشدّ أهل النار عذابًا، ويعلل ذلك بعناده. ويكون قوله {إِنَّهُ فَكَّرَ} بدلًا من قوله {إِنَّهُ كَانَ لأيَاتِنَا عَنِيدًا} [١٦] بيانًا لِكُنْهِ عناده. ومعناه {فَكَّرَ} ماذا يقول في القرآن، {وَقَدَّرَ} في نفسه ما يقول، وهيأه.

[٢١٢٣] {فَقُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ} تعجيب من تقديره وإصابته فيه المحزّ، ورميه الغرض
١٥ الذي كان تنتحيه قريش. أو ثناء عليه على طريقة الاستهزاء به، أو هي حكاية لما كرروه من قولهم: "قُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ" تهكما بهم وبإعجابهم بتقديره، واستعظامهم لقوله. ومعنى قول القائل: قتله الله ما أشجعه! وأخزاه الله ما أشعره! الإشعار بأنه قد بلغ المبلغ الذي هو حقيق بأن يحسد ويدعو عليه حاسده بذلك.

[٢١٢٤]روي أنّ الوليد قال لبني مخزوم: والله لقد سمعت من محمد آنفًا
٢٠ كلامًا ما هو من كلام الإنس ولا من كلام الجن؛ إنّ له لحلاوة، وإنّ عليه لطلاوة،

Üst tarafı bol meyveli, alt tarafı verimli ve bereketli! Mutlaka üstün gelir, kesinlikle yenilmez!" demiş... Bunun üzerine Kureyşliler; "Velîd de dinden çıktı vallahi!.. Allah'a ant olsun ki artık bütün Kureyş dinini değiştirir!" demişler. Ebû Cehl "Siz bu işi bana bırakın!" diyerek, hüzünlü bir edâ ile Velîd'in yanına oturmuş ve onun hamiyetini kabartacak şekilde konuşmuş. Velîd de kalkıp Kureyşlilerin yanına gelmiş ve; "Muhammed'in cinli olduğunu söylüyorsunuz; siz hiç onun boğulduğunu, nefesinin daraldığını gördünüz mü?! 'Kâhin!' diyorsunuz; hiç onun kâhinlik yaptığını gördünüz mü? 'Şair' diyorsunuz; hiç onun şiire daldığını gördünüz mü? 'Yalancı' diyorsunuz; hiç onun yalana benzer bir söz söylediğine tanık oldunuz mu?" diye sormuş. Her bir soruya: "Hayır, kesinlikle!" cevabını veriyorlarmış. Sonra; "Peki ne öyleyse bu!?" demişler. Velîd bir müddet düşünüp; "Sihirbazdan başka bir şey değil! Görmüyor musunuz, adam ile karısının, çocuğunun ve kölelerinin arasını ayırıyor. Onun sözleri Müseylime ve Bâbil ehlinden naklettiği sihirden başka bir şey değil!" demiş. Bunun üzerine meclis sevinç çığlıklarıyla çınlamış. (Velîd'in) sözünden hoşnut olarak ve (üstün zekâsına) şaşırmış bir vaziyette dağılmışlar.

21. Şöyle bir baktı;
22. Sonra kaşlarını çatıp yüzünü ekşitti.
23. En sonunda kasıla kasıla arkasını döndü ve;
24. "Bu, olsa olsa öteden beri tekrarlanan bir büyüdür!"
25. "İnsan sözünden başka bir şey değildir." dedi.

[2125] İnsanların yüzüne "şöyle bir baktı" kaşlarını çatıp yüzünü buruşturdu; arkasına dönüp yürüdü, o çirkin söz aklına geliverince göz ucuyla kibirli kibirli baktı ve (Kur'ân'a) bununla iftira atmak istedi. [Burada Allah] Velîd ile alay etmek için ürettiği iftirayı ararken takındığı tavrı, o zamanki eşkâlini çizmektedir. Şöyle bir mâna da verilmiştir: "Ne diyeceğini ölçüp biçti; sonra onun üzerinde düşündü; sonra çare bulamadığı ve ne diyeceğini bilemediği için surat astı." Şöyle de açıklanmıştır: Peygamber'in (s.a.) yüzüne karşı kaşlarını çatıp yüzünü buruşturdu; "sonra" haktan "geri döndü" ve ona karşı "büyüklendi" ve sözünü söyledi.

[2126] "Şöyle bir baktı." cümlesi, [18. âyete; yani] "çünkü düşündü, ölçüp biçti" cümlesine atıftır. Dua cümleleri de ikisinin arasında birer ara cümledir. "Peki, beddua tekrar edilirken başa gelen ثُمَّ'nin mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu; ikinci duanın birinciden daha beliğ, daha kuvvetli olduğuna delâlet etmektedir. Tıpkı şairin [düşman oymağını kızdırmak amacıyla söylediği] şu ifadesindeki gibi:

إن أعلاه لمثمر، وإن أسفله لمغدق، وإنه يعلو وما يعلى؛ فقالت قريش: صبأ -والله- الوليد، والله لتصبأن قريش كلهم! فقال أبو جهل: أنا اكفيكموه، فقعد إليه حزينًا وكلمه بما أحماه، فقام فأتاهم فقال: تزعمون أن محمدًا مجنون، فهل رأيتموه يخنق؛ وتقولون إنه كاهن، فهل رأيتموه قط يتكهن؛ وتزعمون أنه شاعر، فهل رأيتموه يتعاطى ٥ شعرًا قط؛ وتزعمون أنه كذاب، فهل جربتم عليه شيئًا من الكذب؟ فقالوا في كل ذلك: اللّٰهم لا. ثم قالوا: فما هو؟ ففكر فقال: "ما هو إلا ساحر. أما رأيتموه يفرّق بين الرجل وأهله وولده ومواليه، وما الذي يقوله إلا سحر يأثره عن مسيلمة وعن أهل بابل!" فارتج النادي فرحًا، وتفرّقوا معجَبين بقوله، متعجبين منه.

٢١-﴿ثُمَّ نَظَرَ﴾

١٠ ٢٢-﴿ثُمَّ عَبَسَ وَبَسَرَ﴾

٢٣-﴿ثُمَّ أَدْبَرَ وَاسْتَكْبَرَ﴾

٢٤-﴿فَقَالَ إِنْ هَذَا إِلا سِحْرٌ يُؤْثَرُ﴾

٢٥-﴿إِنْ هَذَا إِلا قَوْلُ الْبَشَرِ﴾

[٢١٢٥] {ثُمَّ نَظَرَ} في وجوه الناس، ثم قطب وجهه، ثم زحف مدبرًا، وتشاوس ١٥ مستكبرًا لما خطرت بباله الكلمة الشنعاء، وهمّ بأن يرمي بها وصف أشكاله التي تشكل بها حتى استنبط ما استنبط، استهزاء به. وقيل: قدرّ ما يقوله، ثم نظر فيه، ثم عبس لما ضاقت عليه الحيل ولم يدر ما يقول. وقيل: قطب في وجه رسول الله ﷺ. {ثُمَّ أَدْبَرَ} عن الحق {وَاسْتَكْبَرَ} عنه، فقال ما قال.

[٢١٢٦] و{ثُمَّ نَظَرَ} عطف على {فَكَّرَ وَقَدَّرَ} [١٨] والدعاء: اعتراض بينهما. فإن ٢٠ قلت: ما معنى {ثُمَّ} الداخلة في تكرير الدعاء؟ قلت: الدلالة على أن الكرّة الثانية أبلغ من الأولى. ونحوه قوله:

> Bakın! Hey!.. "Esen kal, evet esen kal… Evet esen kal!"
> [demekten başka bir şey yapmadım ki ben Serha'ya]

"Peki, ondan sonraki fiillerin arasına giren ثُمَّ'lerin anlamı ne?" **dersen şöyle derim:** Bu onun teennî ile düşündüğüne ve yavaş davrandığına delâlet etmektedir. Nitekim birbirine uyumlu olan fiillerin arasında bir zaman aralığı ve bir uzaklık olmuştur. **Şayet** "Öncesinde ثُمَّ ile atıf yapıldığı hâlde daha sonra niçin Fâ ile فَقَالَ اِنْ هٰذَٓا denilmiş?" **dersen şöyle derim:** Çünkü iyice düşünüp zihninde tasarladıktan sonra ne diyeceği hatırına geliverince kendine hâkim olamayarak hiç beklemeden onu söyleyivermiştir. **Şayet** "[24 ve 25. âyetlerde] iki cümle arasına neden atıf harfi gelmemiş?" **dersen şöyle derim:** Çünkü ikinci cümlenin birinci cümleye göre konumu, tekit edenin tekit edilene göre konumu gibidir (yani onu pekiştirip kuvvetlendirmektedir).

26. Kavurucu'ya sokacağım onu!
27. Nereden bileceksin ki nedir Kavurucu?
28. Bırakmaz; (işi bitirip) terk etmez;
29. Kavurdukça kavurur deriyi!..
30. Üzerinde 'on dokuz' (görevli melek) vardır.
31. Biz, Ateş'in görevlilerini hep melek yaptık. Sayılarını da nankörce inkâr edenler için bir ayartılma vesilesi kıldık ki; kitap verilenler yakînen iman etsin, iman edenlerin de imanı artsın. Evet, kitap verilenler ile müminler şüphe etmesin; kalplerinde maraz bulunanlarla inkârcı nankörler ise; "Allah bu temsille ne murad eder ki?!" desin!.. Allah; böyle böyle, dilediklerini saptırmakta dilediklerini doğruya iletmektedir. Aslında, senin Rabbinin ne kadar askeri olduğunu kendisinden başkası bilmez; bu (gibi âyetler), insanlar için sadece bir öğüttür.

[2127] سَاُصْلِيهِ سَقَرَ âyeti, سَاُرْهِقُهُ صَعُودًا ([Aksine] sarp bir yokuşa sardıracağım onu!.. [17]) âyetinden bedeldir. İçine atılan bir şeyi yok etmeden "bırakmaz", o şey yok olduğunda da tekrar eski hâline getirilinceye kadar [bekler], ölü hâlde bırakmaz. Veya hiçbir şey üzerinde helâkten bir şey bırakmaz, helâk etmeden terketmez; aksine içine atılan her şey mutlaka helâk olur.

[2128] لَوَّاحَةٌ (kavurdukça kavurur) ifadesi, *levhu'l-hecîr* (öğle sıcağının yakması, karartması) tabirinden alınmıştır. Şair şöyle demiştir:

> "Ey yolcu, seni ne yaktı / ne kararttı böyle?" diyor.
> Ey amcamın kızı! Öğle sıcağındaki yolculuklar kavurdu beni!

أَلَا يَا اسْلَمِى ثُمَّ اسْلَمِى ثُمَّتَ اسْلَمِى ❁

فإن قلت: ما معنى المتوسطة بين الأفعال التي بعدها؟ قلت: الدلالة على أنه قد تأنى في التأمّل وتمهل، وكأنّ بين الأفعال المتناسقة تراخ وتباعد. فإن قلت: فلم قيل {فَقَالَ إِنْ هَذَا} بالفاء بعد عطف ما قبله بثم؟ قلت: لأن الكلمة لما خطرت بباله بعد التطلب لم يتمالك أن نطق بها من غير تلبث. فإن قلت: فلم لم يوسط حرف العطف بين الجملتين؟ قلت: لأن الأخرى جرت من الأولى مجرى التوكيد من المؤكد.

٢٦-﴿سَأُصْلِيهِ سَقَرَ﴾

٢٧-﴿وَمَا أَدْرَاكَ ما سَقَرُ﴾

٢٨-﴿لا تُبْقِي وَلا تَذَرُ﴾

٢٩-﴿لَوَّاحَةٌ لِلْبَشَرِ﴾

٣٠-﴿عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ﴾

٣١-﴿وَمَا جَعَلْنَا أَصْحَابَ النَّارِ إِلا مَلائِكَةً وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ إِلا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا لِيَسْتَيْقِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَيَزْدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا وَلا يَرْتَابَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْمُؤْمِنُونَ وَلِيَقُولَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْكَافِرُونَ مَاذَا أَرَادَ اللهُ بِهَذَا مَثَلا كَذَلِكَ يُضِلُّ اللهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلا هُوَ وَمَا هِيَ إِلا ذِكْرَى لِلْبَشَرِ﴾

[٢١٢٧] {سَأُصْلِيهِ سَقَرَ} بدل من {سَأُرْهِقُهُ صَعُودًا} [١٧]. {لَا تُبْقِي} شيئًا يلقى فيها إلا أهلكته؛ وإذا هلك لم تذره هالكًا حتى يعاد. أو لا تبقي على شيء، ولا تدعه من الهلاك، بل كل ما يطرح فيها هالك لا محالة.

[٢١٢٨] {لَوَّاحَةٌ} من لوح الهجير. قال:

تَقُولُ مَا لَاحَكَ يَا مُسَافِرُ ❁ يَا ٱبْنَةَ عَمِّي لَاحَنِى الْهَوَاجِرُ

Şu da söylenmiştir: Cildi iyice yakar ve onu geceden daha karanlık bir vaziyete getirir. البشر derinin üst kısımlarıdır. Hasan-ı Basrî (v. 110/728); "İnsanlara görünür [bu Kavurucu]!" diye tefsir etmiştir. Tıpkı "Evet çaresi yok! Onu kesin bir şekilde göreceksiniz!" [Tekâsür 102/7] âyetindeki gibi. Cehennemin dehşetini ortaya koymak için hususiyet mânasını ifade etmek üzere *levvâhat*^{en} diye mansūb da okunmuştur.

[2129] "Üzerinde" onun işleriyle ilgilenen ve içindekilere hükmeden "on dokuz melek vardır." Bununla birlikte, "(on dokuz) *sınıf* melek" de denilmiştir. "(On dokuz) saf" diyen de olmuştur. Bunların "(on dokuz) temsilci" olduğunu söyleyen de olmuştur. Bir isim hükmündeki bir ifadede harekelerin peşpeşe gelmesi sebebiyle Ayın'ın sükûnu ile *tis'at**e'ş**ar*^{a} şeklinde de okunmuştur. *Tis'atu a'şur*^{in} diye de okunmuştur. *A'şür*; *yemîn - eymün* örneğinde olduğu gibi (arkadaş anlamındaki) *'aşîr*in çoğuludur.

[2130] Allah (cehennem bekçilerini), orada azap gören insan ve cinlerin cinsinden farklı oldukları için meleklerden tayin etmiştir ki cinsin cinse karşı göstereceği şefkat ve inceliği göstermesinler ve onlara karşı sakinleşmesinler; çünkü onlar Allah'ın hakkını alma ve O'nun için gazaplanma hususunda Allah'ın en kuvvetli yaratıklarıdır; işte (bekçiler farklı cinslerden seçilmiştir) ki yumuşak davranmalarından emîn olunsun; çünkü onlar mahlûkatın en kuvvetlileri ve yakalaması en çetin olanlarıdır! Amr b. Dinar (v. 126/744) şöyle demiştir: "Onlardan biri, bir ittirmede, Rebî'a ve Mudar kabileleri mensuplarından daha fazlasını[1] cehenneme atar." Peygamber'den (s.a.) de nakledilmiştir ki "Gözleri şimşek gibidir, azı dişleri büyük boynuzlar veya kale burçları gibidir, saçlarını yerlerde sürürler. Tek biri, bütün insanların ve cinler kadar güçlüdür. Tek biri bir ümmeti götürür, boynunda da bir dağ vardır. O ümmeti ateşe atar ve dağı da üzerlerine koyar!"

[2131] Rivayete göre "Üzerinde 'on dokuz' [görevli melek] vardır." âyeti inince Ebû Cehl, Kureyşlilere; "Ey anası kendilerin kaybedesiceler! İbn Ebû Kebşe'nin[2] size cehennem bekçilerinin 19 tane olduklarını bildirdiğini duyuyorum. Siz kalabalıksınız, içinizden her on kişi onlardan bir adamı tutamaz mı?" demiş. Bunun üzerine, çok kuvvetli biri olan Ebü'l-Eşed b. Üseyd b. Kelede el-Cumahî de "Ben sizin için onların on yedisinin hakkından gelirim;

---

1 Muhatabın aşina olduğu, gücünü kuvvetini bildikleri kabileler. Günümüz anlayışıyla, Çinlilerden, Hindulardan… / ed.

2 Mekkeliler Hazret-i Peygamber'e "İbn Ebu Kebşe" (Ebu Kebşe'nin oğlu!) diye hitap ederlerdi. Bu, peygamberlerin kumaşının hemşehrilerinden farklı olduğunu gösterir. Araplar içinde Akyıldız'a (şi`râ) ilk tapan, peygamberin büyük atalarından Ebu Kebşe imiş; yani herkes putlara taparken, Ebu Kebşe; "Bütün yıldızlar Samanyolu'nu boyuna kat'ettiği hâlde, Akyıldız hepsinden farklı olarak enine kat'ediyor." gerekçesiyle Akyıldız'a tapmayı tercih etmekte imiş. İşte, Hazret-i Peygamber de Araplara farklı bir sistem getirince, onu atalarından başka birine nispetle değil de Ebu Kebşe'ye nispet ederek andılar. / ed.

قيل: تلفح الجلد لفحة فتدعه أشدّ سوادًا من الليل. والبشر: أعالي الجلود. وعن الحسن. تلوح للناس، كقوله {ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ} [التكاثر: ٧]. وقرئ «لواحةً»، نصبًا على الاختصاص للتهويل.

[٢١٢٩]{عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ} أي يلي أمرها ويتسلط على أهلها تسعة عشر ملكًا. وقيل: صنفًا من الملائكة. وقيل: صفة. وقيل: نقيبًا. وقرئ «تسعةَ عْشر»، بسكون العين لتوالي الحركات في ما هو في حكم اسم واحد؛ وقرئ «تسعة أعشُر» جمع عشير، مثل يمين وأيمن.

[٢١٣٠]جعلهم ملائكة لأنهم خلاف جنس المعذبين من الجن والإنس، فلا يأخذهم ما يأخذ المجانس من الرأفة والرقة، ولا يستروحون إليهم، ولأنهم أقوم خلق الله بحق الله وبالغضب له، فتؤمن هوادتهم، ولأنهم أشد الخلق بأسًا وأقواهم بطشًا. عن عمرو بن دينار: واحد منهم يدفع بالدفعة الواحدة في جهنم أكثر من ربيعة ومضر. وعن النبي ﷺ: كأن أعينهم البرق، وكأن أفواههم الصياصي يجرون أشعارهم؛ لأحدهم مثل قوّة الثقلين، يسوق أحدهم الأمة وعلى رقبته جبل فيرمى بهم في النار بالجبل عليهم.

[٢١٣١]وروي أنه لما نزلت {عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ} قال أبو جهل لقريش: ثكلتكم أمهاتكم، أسمع ابن أبي كبشة يخبركم أنّ خزنة النار تسعة عشر وأنتم الدهم، أيعجز كل عشرة منكم أن يبطشوا برجل منهم؟! فقال أبو الأشد بن أسيد بن كلدة الجمحى -وكان شديد البطش-، أنا أكفيكم سبعة عشر،

diğer ikisini de siz hallediverin!" demiş. İşte, "Biz, Ateş'in görevlilerini hep melek yaptık!" âyeti bunun üzerine indi; yani onları, sizin cinsinizden adamlar yapmadık ki onlara gücünüz yetsin!

[2132] **Şayet** "Kâfirlerin, zebânilerin sayısıyla fitneye düşmeleri, Ehl-i kitabın yakîne ermelerine, müminlerin imanının artmasına, kâfirlerle münafıkların da alay etmesine sebep kılınmıştır. Böyle bir şey nasıl doğru olabilir [açıklar mısın]?" **dersen şöyle derim:** Bütün bunlara, 'sayıyla fitneye düşmeleri' değil, 'sayının kendisi' sebep kılınmıştır. Bu sebeple, "Sayılarını da nankörce inkâr edenler için bir ayartılma vesilesi kıldık." sözünden kasıt "onların sayısını da ancak on dokuz yaptık" demektir. "Nankörce inkâr edenler için bir ayartılma vesilesi" ifadesi, "on dokuz"un yerine konulmuştur; çünkü Allah'a ve hükmüne iman etmeyen kimse, yirmiden bir eksik olan bu sayıyla *fitne*ye düşer/ayartılır; buna itiraz eder, onunla alay eder; hikmet tarafı kendisine kapalı olsa bile mümin gibi boyun eğmez. Bir bakıma şöyle denilmiş olur: Onların sayısını öyle bir sayı yaptık ki onun özelliklerinden biri, müminlerin *yakîn*e ermesi, kâfirlerin şaşkınlığa düşmesi ve Ehl-i kitabın yakîne ermesi için kendisiyle fitneye düşülmesidir; çünkü onların sayısı iki kitapta da on dokuzdur. Bunun benzerini Kur'ân'da işittiklerinde onun Allah tarafından indirildiğine kesin olarak inanırlar. Müminlerin imanlarının artması ise diğer indirilenleri tasdik ettikleri gibi bunu da tasdik etmeleri, Ehl-i kitabın bunun böyle olduğunu kabul ve tasdik ettiğini görmeleri sebebiyledir.

[2133] "Peki, neden 'Evet, kitap verilenlerle müminler şüphe etmesin' dedi, oysa yakîne ermek ve imanın artması şüphenin yokluğuna delâlet eder?" **dersen şöyle derim:** Çünkü onlarda yakînin varlığını ve şüphenin yokluğunu bir arada zikrederse bu, onların nefislerinin sükûnetini ve kalplerinin itmi'nanını tarif etmede daha kuvvetli ve daha belâgatlı bir ifade olur. Zira bu sözde bunların dışındaki kimselerin hâline bir târiz vardır. Sanki şöyle demektedir: Onların hâli, nifak ve küfür ehlinden kalbinde şek ve şüphe taşıyan kimselerin hâlinden farklı olsun [diye..].

[2134] **Şayet** "Sûre Mekke'de nâzil olduğu hâlde, 'kalplerinde hastalık olanlardan' nasıl bahsedilebilmiş? Zira bunlar münafıklardır; Mekke'de *nifak* yoktu ki… Medine'de başgösterdi?" **dersen şöyle derim:** Cümlenin anlamı; "Gelecekte, hicretten sonra Medine'de başgösterecek olan münafıklarla Mekke'deki kâfirler "Allah bu temsille ne murad eder ki?!" desinler diye…" şeklindedir. Yani diğer gaybî haberlerde olduğu gibi burada da salt ileride meydana gelecek bir şeyi haber verme söz konusudur.

فأكفوني أنتم اثنين! فأنزل الله {وَمَا جَعَلْنَا أَصْحَابَ النَّارِ إِلَّا مَلَئِكَةً}، أي ما جعلناهم رجالًا من جنسكم يطاقون.

[٢١٣٢]فإن قلت: قد جعل افتنان الكافرين بعدة الزبانية سببًا لاستيقان أهل الكتاب وزيادة إيمان المؤمنين واستهزاء الكافرين والمنافقين، فما وجه صحة ذلك؟

٥ قلت: ما جعل افتتانهم بالعدة سببًا لذلك، وإنما العدة نفسها هي التي جعلت سببًا. وذلك أن المراد بقوله {وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ إِلَّا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا} وما جعلنا عدتهم إلا تسعة عشر، فوضع {فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا} موضع {تِسْعَةَ عَشَرَ} لأن حال هذه العدة الناقصة واحدًا من عقد العشرين أن يفتتن بها من لا يؤمن بالله وبحكمته ويعترض ويستهزئ، ولا يذعن إذعان المؤمن، وإن خفي عليه وجه الحكمة. كأنه قيل: ولقد

١٠ جعلنا عدتهم عدة من شأنها أن يفتتن بها، لأجل استيقان المؤمنين وحيرة الكافرين واستيقان أهل الكتاب؛ لأن عدتهم تسعة عشر في الكتابين، فإذا سمعوا بمثلها في القرآن أيقنوا أنه منزل من الله. وازدياد المؤمنين إيمانًا لتصديقهم بذلك كما صدقوا سائر ما أنزل، ولما رأوا من تسليم أهل الكتاب وتصديقهم أنه كذلك.

[٢١٣٣]فإن قلت: لم قال {وَلَا يَرْتَابَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْمُؤْمِنُونَ}،

١٥ والاستيقان وازدياد الإيمان دالا على انتفاء الارتياب؟ قلت: لأنه إذا جمع لهم إثبات اليقين ونفي الشك كان آكد وأبلغ لوصفهم بسكون النفس وثلج الصدر، ولأن فيه تعريضًا بحال من عداهم. كأنه قال: ولتخالف حالهم حال الشاكين المرتابين من أهل النفاق والكفر.

[٢١٣٤]فإن قلت: كيف ذكر الذين في قلوبهم مرض -وهم المنافقون-، والسورة

٢٠ مكية، ولم يكن بمكة نفاق، وإنما نجم بالمدينة؟ قلت: معناه وليقول المنافقون الذين ينجمون في مستقبل الزمان بالمدينة بعد الهجرة {وَالْكَافِرُونَ} بمكة: {مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا}؛ وليس في ذلك إلا إخبار بما سيكون كسائر الإخبارات بالغيوب.

Bu da sûrenin *Mekkî* olması ile çelişmez.[1] "Hastalık"la şek ve şüphenin kastedilmiş olması da mümkündür; zira Mekkelilerin bazıları (Kur'ân'ın) yalan olduğuna kesin kanaat getirmiş durumda iken çoğu şüphe içinde idi!

[2135] **Şayet** "Onların sayısının on dokuz olmasına; yakîn sahibi olmak, şüphe olmaması ve münafık ve kâfirlerin söyledikleri sözler *sebep* gösterilmiş. Haydi, yakîn sahibi olmak ve şüphenin olmaması maksat olabilsin diyelim, peki münafık ve kâfirlerin sözlerinin bir maksat olması nasıl doğru olabilir?" **dersen şöyle derim:** Lâm illet ve sebep anlamı ifade eder; ancak illetin mutlaka bir maksat olması gerekmez. Dikkat edersen, *haractu mine'l-beledi li-mahāfeti'ş-şerr* (Şer korkusundan şehirden çıktım.) dersin ki bu sözünde korkuyu, çıkışına *illet* yaparsın, ama bu senin maksadın değildir.

[2136] مَثَلًا (temsil) kelimesi, هذَا (bu) ism-i işaretinin temyizi veya hâlidir. Tıpkı هذِه نَاقَةُ اللّٰهِ لَكُمْ اٰيَةً [Hûd 11/64][2] **Şayet** "Bunu neden *temsil* diye isimlendirmişler?" **dersen şöyle derim:** مَثَلًا kelimesi "verilen mesel"den isti'âredir; zira [bu sayı] eşi benzeri olmayan fazla duyulmamış bir sözdür. İşte, [Mekkeliler] on dokuz sayısını garip karşıladıkları ve farklı gördükleri için bir *isti'âre* olarak değerlendirmişlerdir. Bu durumda mâna şöyle olmaktadır: Bu şaşırtıcı sayıyla Allah neyi murad etmiş olabilir ki? Melekleri düz yirmi değil de on dokuz adet kılarak nasıl bir amaç gütmüş olabilir ki!? Asıl maksatları ise (Kur'ân'ı) kökünden inkâr etmek, onun Allah katından olmadığını iddia etmek, "Allah katından olsaydı bu eksik sayı ile gelmezdi!" demektir.

[2137] ("Böyle böyle" anlamındaki) كَذلِكَ'nin Kâf'ı nasb hâlindedir. ذلِكَ ise öncesindeki saptırma ve hidâyet etme anlamına işarettir; yani söz konusu saptırma ve hidâyete benzer şekilde kâfirleri saptırmakta, müminleri hidâyete erdirmektedir. Yani O, hikmete ve doğruya dayalı güzel bir iş yapar; müminler onu hikmet olarak görürler ve 'O'nun bütün fiilleri güzel ve hikmetlidir.' diye inandıkları için ona boyun eğerler; bu da imanlarını artırır. Kâfirler ise onu inkâr eder, onda şüphe ederler, Allah da onların küfrünü ve sapıklığını artırır.

---

1 Bilindiği gibi, Mekkî sûrelerde Medenî âyetler, Medenî sûrelerde de Mekkî âyetler olabilmektedir. Medine'de nazil olduğu anlaşılan وما جعلنا أصحاب النار إلا ملئكةً âyeti buraya, sonraki *arza*larda Peygamber tarafından bir nev-i dipnotu ve tefsir kabilinden yerleştirilmiş olmalıdır. Tıpkı Müzzemmil'in -Medenî olduğu anlaşılan; ama daha sonra nazil olduğu kesin olan- son âyetinin, sûrenin başında emredilenlerin zamanla insanlara meşakkatli gelmesi üzerine, gece kıyamını hafifleterek yeniden düzenlemesi, sonra da sûrenin sonuna yerleştirilmesi gibi. Kaldı ki, her iki âyetin de 'Medenî nesir üslubu' taşıdığı aşikârdır. *Allâhu a'lem.* / ed.

2 Yani "kanıt olarak" veya "kanıt olmak bakımından" da işte size Allah'ın devesi! / ed.

وذلك لا يخالف كون السورة مكية. ويجوز أن يراد بالمرض الشك والارتياب، لأن أهل مكة كان أكثرهم شاكين وبعضهم قاطعين بالكذب.

[٢١٣٥]فإن قلت: قد علل جعلهم تسعة عشر بالاستيقان وانتفاء الارتياب وقول المنافقين والكافرين ما قالوا، فهب أن الإستيقان وإنتفاء الإرتياب يصح أن يكونا غرضين فكيف صح أن يكون قول المنافقين والكافرين غرضًا؟ قلت: أفادت اللام معنى العلة والسبب، ولا يجب في العلة أن تكون غرضًا. ألا ترى إلى قولك: خرجت من البلد لمخافة الشر، فقد جعلت المخافة علة لخروجك وما هي بغرضك.

[٢١٣٦] {مَثَلًا} تمييز لـ{هذا}، أو حال منه، كقوله: {هذه نَاقَةُ اللهِ لَكُمْ ءايَةً} [هود: ٦٤]. فإن قلت: لم سموه مثلا؟ قلت: هو استعارة من المثل المضروب؛ لأنه مما غرب من الكلام وبدع، استغرابًا منهم لهذا العدد واستبداعًا له. والمعنى: أي شيء أراد الله بهذا العدد العجيب، وأي غرض قصد في أن جعل الملائكة تسعة عشر، لا عشرين سواء. ومرادهم إنكاره من أصله، وأنه ليس من عند الله، وأنه لو كان من عند الله لما جاء بهذا العدد الناقص.

[٢١٣٧]الكاف في {كَذَلِكَ} نصب، وذلك: إشارة إلى ما قبله من معنى الإضلال والهدى، أي مثل ذلك المذكور من الإضلال والهدى يضل الكافرين ويهدي المؤمنين، يعني يفعل فعلا حسنًا مبنيًا على الحكمة والصواب، فيراه المؤمنون حكمة ويذعنون له لاعتقادهم أن أفعال الله كلها حسنة وحكمة فيزيدهم إيمانًا، وينكره الكافرون ويشكون فيه فيزيدهم كفرًا وضلالا.

[2138] "Aslında senin Rabbinin ne kadar askeri olduğunu kimse bilmez" Bir kısmı tam sayıda, bir kısmı eksik ve küsuratlı sayıda olduğu için her ordunun özel olarak hangi sayıda olduğunu ve her ordunun özel sayısının hikmetini kimse bilemez; "Sadece O bilir." Kimsenin bunu bilme imkânı yoktur. Tıpkı göklerin, yerlerin, senenin ve ayların günlerinin, burçların, gezegenlerin, aynı şekilde, şeriatteki nisap miktarlarının, hadlerin, kefâretlerin ve namazların adetlerindeki hikmeti hiç kimse bilmediği gibi. Veya sayısının çok fazla olması sebebiyle Rabbinin ordularını kendisinden başkası bilmez. Cehennem bekçilerinin sayısını yirmiye tamamlamak onun için zor değildir; ancak bu özel sayıda sizin bilmeyip O'nun bildiği bir hikmet vardır. Bu cümlenin, Ebû Cehl'in "Muhammed'in Rabbinin on dokuzdan başka yardımcısı yok mu?" sözüne cevap olduğu söylenmiştir.

[2139] وَمَا جَعَلْنَا اَصْحَابَ النَّارِ'dan اِلّا هُوَ'ya kadar ara cümledir. ("Bu tamamen bir öğüttür!" anlamındaki) وَمَا هِيَ اِلّا ذِكْرٰى ifadesi, Kavurucu'yu (سقر) nitelemekle alâkalı olup هِيَ (bu) da ona râci bir zamirdir; yani "Kavurucu ve [sayılan] nitelikleri, insanlar için sadece bir *öğüt*tür."[1] Veya هِيَ sûredeki bütün âyetlerin yerini tutan bir zamirdir (Yani bu sûredeki âyetler insanlar için tamamen bir öğüttür).

32. Hayır!.. Ay'a,
33. Dönüp geldiğinde geceye;
34. Ağardığında sabaha yemin ederim ki;
35. O (Ateş), gerçekten büyük (öğüt)lerden biridir.
36. İnsanlığı uyarıcı olarak…
37. İçinizden öne geçmek veya geri kalmak isteyenler için [her iki ihtimal de söz konusudur]!

[2140] Kavurucu'yu, insanlar ibret alsın diye öğüt kıldığı hâlde onlar bundan öğüt almadıkları için, كَلَّا (Hayır!..) lafzı onların bu hâlinin çirkinliğini bildirmektedir. Veya Kavurucu'nun insanları uyaran büyük öğütlerden biri olduğunu inkâr eden kimseleri reddetmektedir.

[2141] *Debera* اَدْبَرَ anlamındadır;[2] tıpkı أَقْبَلَ (yöneldi) anlamındaki قَبَلَ gibi. *Sārû ke-emsi'd-dâbir* (Dönüp gelen akşam gibi oldular.) ifadesi bu kabildendir. *Debera'l-leylu'n-nehâra* (Gece gündüzün ardından geldi.) ifadesinden alındığı da söylenmiştir. Âyet إِذْ اَدْبَرَ (geceye, hani dönüp gelir ya) şeklinde de okunmuştur.

---

1 Yani Allah'ın şiddetli cezalandıracağını hatırlatan bir tehdit. / ed.

2 Müfessir; إِذْ أَدْبَرَ (geceye, hani dönüp gelir ya) kıraatini değil, اِذَا دَبَرَ (dönüp geldiğinde geceye) şeklindeki kıraati esas almaktadır. / ed.

[٢١٣٨] {وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ} وما عليه كل جند من العدد الخاص من كون بعضها على عقد كامل وبعضها على عدد ناقص، وما في اختصاص كل جند بعدده من الحكمة. {إِلَّا هُوَ} ولا سبيل لأحد إلى معرفة ذلك كما لا يعرف الحكمة في أعداد السَّموَات والأرضين وأيام السنة والشهور والبروج والكواكب وأعداد النُّصب والحدود والكفارات والصلوات في الشريعة. أو وما يعلم جنود ربك لفرط كثرتها إلا هو، فلا يعز عليه تتميم الخزنة عشرين، ولكن له في هذا العدد الخاص حكمة لا تعلمونها، وهو يعلمها. وقيل: هو جواب لقول أبي جهل: أما لرب محمد أعوان إلا تسعة عشر.

[٢١٣٩] {مَا جَعَلْنَا أَصْحَابَ النَّارِ إِلا مَلائِكَةً ... وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلا هُوَ} اعتراض. وقوله {وَمَا هِيَ إِلَّا ذِكْرَى} متصل بوصف سقر، وهي ضميرها، أي وما سقر وصفتها إلا تذكرة {لِلْبَشَرِ} أو ضمير الآيات التي ذكرت فيها.

٣٢-﴿كَلَّا وَالْقَمَرِ﴾

٣٣-﴿وَاللَّيْلِ إِذْ أَدْبَرَ﴾

٣٤-﴿وَالصُّبْحِ إِذَا أَسْفَرَ﴾

٣٥-﴿إِنَّهَا لَإِحْدَى الْكُبَرِ﴾

٣٦-﴿نَذِيرًا لِلْبَشَرِ﴾

٣٧-﴿لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَتَقَدَّمَ أَوْ يَتَأَخَّرَ﴾

[٢١٤٠] {كَلاَّ} إنكار بعد أن جعلها ذكرى أن تكون لهم ذكرى، لأنهم لا يتذكرون. أو ردع لمن ينكر أن تكون إحدى الكبر نذيرًا.

[٢١٤١] و«دَبَرَ» بمعنى أدبر، كقبل بمعنى أقبل. ومنه صاروا كأمس الدابر. وقيل: هو من دبر الليل النهار، إذا خلفه. وقرئ «إذ أدبر».

[2142] اِنَّهَا لَاِحْدَى الْكُبَرِ (O [Kavurucu], gerçekten büyük [öğüt]lerden biridir.) ifadesi, kasemin cevabıdır veya neden "Hayır!.." dediğini gerekçelendirmektedir; [ikinci ihtimalde] kasem tekit için ara cümle yapılmış olur. كُبَر *kübrâ*nın çoğulu olup müenneslik Elif'i müenneslik Tâ'sı gibi yapılmıştır; *fu'let* kalıbı *fu'al* vezninde çoğul yapıldığı için, *fu'lâ* da bu kalıpta çoğul yapılmıştır. Tıpkı سَافِيَاء'nın سَوَافِي şeklinde, قاصعاء'nın ise قَواصع şeklinde çoğul yapılması gibi. Oysa *fevâ'ilu* kalıbı *fâ'ile*nin çoğuludur sanki.[1] İfade, 'belâlardan veya büyük musibetlerdan biri' demektir. "Onlardan biri" olmasının anlamı da şudur: Kavurucu (cehennem), büyüklükte onların arasında bir tektir, benzeri yoktur. "O adamların bir numarasıdır.", "O kadınların bir numarasıdır." cümlelerinde olduğu gibi.

[2143] نَذِيرًا kelimesi اِحْدَى'nın temyizidir; yani uyarıcılık bakımından musibetlerin biriciği. Tıpkı "O, iffet bakımından kadınların biriciğidir." sözünde olduğu gibi. [نَذِيرًا'ın] hâl olduğu da söylenmiştir; yine, sûrenin başına bağlı olduğu ve "Uyarıcı olarak kalk!" anlamında olduğu da söylenmiştir; ancak bu, tefsire sokulan bid'atlerdendir. Übeyy'in kıraatinde اِنَّ'nin haberinden sonra başka bir haber olarak veya mübtedâsı hazfedilmiş bir haber olarak ref' ile *nezîr*[un] okunmuştur.

[2144] اَنْ يَتَقَدَّمَ (öne geçmek) mübtedâ olarak ref' mahallindedir, لِمَنْ شَاءَ (isteyenler) de onun öne alınmış haberidir. Tıpkı *li-men tevaddae en yusallî* (namaz kılmak için abdest alan kişi için) sözün gibi. Anlamı ise mutlak olup "Öne geçmek veya geri kalmak isteyenler için öne geçmesi veya geri kalması söz konusudur!" şeklindedir. "Öne geçmek"ten ve "geri kalmak"tan kasıt, hayra koşmak ve ondan geri kalmaktır. Tıpkı "Dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin." [Kehf 18/29] âyetindeki gibi. لِمَنْ شَاءَ'nin لِلْبَشَرِ'den bedel olması da caizdir; yani kavurucu (cehennem), mükellef olup da bir iş yapma imkânına sahip olan; dilese öne geçip kazanacak, dilese geri kalıp helâk olacak kimseleri uyarıcıdır.

38. Herkes, kendi yaptığına ipoteklidir (Rabbinin katında).
39. Sağ cenahtakiler müstesna...
40-41. Cennetlerdedirler; o mücrimleri soruştururlar:
42. (İçlerinden biri der ki:) Sizi sokan nedir bu Kavurucu'ya?
43. Derler ki: "Gerçek dindarlardan değildik;"
44. "Düşkünü de doyurmazdık;"

---

1 *Fâ'ilâ'nın* değil, *fâ'ile*nin çoğuludur… Yani *fâ'ilâ'* veznindeki bir kelimenin çoğulu nasıl *fevâ'ilu* kalıbında gelmişse, *kübrâ*nın çoğulu da *kuber* kalıbında gelebilmiştir. / ed.

[٢١٤٢] {إِنَّهَا لإِحْدَى الْكُبَرِ} جواب القسم، أو تعليل لـ{كَلا}، والقسم معترض للتوكيد. والكبر جمع الكبرى، جعلت ألف التأنيث كتائها، فلما جمعت فُعْلة على فُعَل جمعت فُعْلى عليها. ونظير ذلك: السوافي في جمع السافياء، والقواصع في جمع القاصعاء؛ كأنها جمع فاعلة، أي لإحدى البلايا أو الدواهي الكبر. ومعنى كونها إحداهنّ أنها من بينهن واحدة في العظم، لا نظيرة لها. كما تقول: هو أحد الرجال، وهي إحدى النساء.

[٢١٤٣]و{نَذِيرًا} تمييز من {إِحْدَى}، على معنى: إنها لإحدى الدواهي إنذارًا. كما تقول: هي إحدى النساء عفافًا. وقيل: هي حال. وقيل: هو متصل بأوّل السورة، يعني قم نذيرًا، وهو من بدع التفاسير. وفي قراءة أبي «نذيرٌ»، بالرفع خبر بعد خبر لإن، أو بحذف المبتدأ.

[٢١٤٤] {أَنْ يَتَقَدَّمَ} في موضع الرفع بالابتداء. و{لِمَنْ شَاءَ} خبر مقدّم عليه، كقولك: لمن توضأ أن يصلي. ومعناه مطلق؛ لمن شاء التقدّم أو التأخر أن يتقدّم أو يتأخر. والمراد بالتقدّم والتأخر السبق إلى الخير والتخلف عنه. وهو كقوله {فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيَكْفُرْ} [الكهف: ٢٩]. ويجوز أن يكون {لِمَنْ شَاءَ} بدلًا من {لِلْبَشَرِ} على أنها منذرة للمكلفين الممكنين الذين إن شاءوا تقدّموا ففازوا، وإن شاءوا تأخروا فهلكوا.

٣٨-﴿كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ﴾

٣٩-﴿إِلا أَصْحَابَ الْيَمِينِ﴾

٤٠-٤١-﴿فِي جَنَّاتٍ يَتَسَاءَلُونَ عَنِ الْمُجْرِمِينَ﴾

٤٢-﴿مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرَ﴾

٤٣- ﴿قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ﴾

٤٤- ﴿وَلَمْ نَكُ نُطْعِمُ الْمِسْكِينَ﴾

45. "(Kur'ân ve Peygamber hakkında boş, suçlayıcı sözlere) dalanlarla birlikte biz de dalar;"

46. "Yargılanma gününü yalanlardık..."

47. "Ama sonunda bize de geldi o kesin gerçek (yani, ölüm)!"

[2145] رَهِينَةٌ kelimesi نفس müennes olduğu için كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ ("Çünkü (Rabbinin katında) herkes, kendi yaptığına ipoteklidir." [Tur 52/21]) âyetindeki رَهين'in müennesi değildir; zira sıfat kastedilseydi رَهين denirdi; çünkü mef'ûl anlamındaki *fe'îl* vezninde müzekker müennes aynıdır. Bu kelime "rehin" anlamında isimdir, tıpkı *şetm* (sövme) anlamındaki *şetîme* gibi. Bir bakıma *küllü nefsin bi-mâ kesebet rehn*un (Herkes kendi yaptığına ipoteklidir.) denmektedir. Tıpkı [Abdurrahman b. Zeyd'e ait] şu *Hamâse* beytindeki gibi:

> (Babam, öldürüldüğü) o dağda; Küveykib dağında;
> taşlı topraklı kabrinde *rehn*edilmişken (fidye kabul edeceğim hâ)?!

Şair (*rehînetu rems* değil de) *rehnu rems* demiş gibidir. Âyetin anlamı şudur: Herkes yaptıklarıyla Allah katında rehindir; salıverilmez.

[2146] "Ancak sağ cenahtakiler müstesnâ…" Çünkü onlar güzel ameller işledikleri için boyunlarını ipotekten kurtarmışlardır. Tıpkı rehin alanın, hakkı ödendikten sonra rehni salıvermesi gibi. Hz. Ali'nin (r.a), "sağ cenahtakiler"i çocuklar diye tefsir ettiği nakledilmiştir; çünkü onların rehin edilecek bir amelleri yoktur. İbn Abbas'ın (r.a) ise "Onlar meleklerdir." dediği nakledilir.

[2147] فِي جَنَّاتٍ yani tavsif edilemeyecek güzellikteki "cennetlerdedirler; o mücrimleri soruştururlar (يتساءلون), yani onları "birbirlerine" veya "başkalarına" sorarlar. Tıpkı *de'avtuhû* ve *tedâ'aynâhu* ("Onu çağırdım." - "Onu çağırttık.") demen gibi.

[2148] **Şayet** "Mücrimler*e* yöneltilen bir soru olan 'Sizi sokan nedir [bu Kavurucu'ya]?' ifadesi, mücrimler *hakkında* soru sormayı ifade eden 'o mücrimleri soruştururlar' sözüne nasıl uymuş ki? 'Sizi [buraya] sokan nedir, diye mücrimlere sorarlar.' denseydi, ancak o zaman uyum olurdu." **dersen şöyle derim:** مَا سَلَكَكُمْ (Sizi [buraya] sokan nedir?) ifadesi onlar hakkında sorulan sorunun açıklaması değildir; o, kendisine soru sorulan kimselerin sözünün naklidir. Zira kendilerine soru sorulanlar, soranlara, mücrimlerle aralarında geçen diyaloğu nakletmektedir. "Biz onlara; 'Sizi sokan nedir bu Kavurucu'ya?' diye sorduk; onlar da 'Gerçek dindarlardan değildik…' dediler." demektedirler. Bu sözde hazif ve kısaltma vardır. Bu, Kur'ân'ın mu'cizevî nazmının bir metod ve özelliğidir. -الخوض batıl ve lüzumsuz şeylere dalmak, onları yapmaktır.- "Peki, bunu bildikleri hâlde niye onlara soruyorlar?" **dersen**

٤٥- ﴿وَكُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخَائِضِينَ﴾
٤٦-﴿وَكُنَّا نُكَذِّبُ بِيَوْمِ الدِّينِ﴾
٤٧-﴿حَتَّى أَتَانَا الْيَقِينُ﴾

[٢١٤٥] {رَهِينَةٌ} ليست بتأنيث رهين في قوله: {كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ} [الطور: ٢١]، لتأنيث النفس؛ لأنه لو قصدت الصفة لقيل: رهين؛ لأنّ فعيلًا بمعنى مفعول يستوي فيه المذكر والمؤنث؛ وإنما هي اسم بمعنى الرهن، كالشتيمة بمعنى الشتم. كأنه قيل: كل نفس بما كسبت رهن، ومنه بيت الحماسة:

أَبَعْدَ الَّذِي بِالنَّعْفِ نَعْفِ كُوَيكِبٍ ❁ رَهِينَةِ رَمْسٍ ذِي تُرَابٍ وَجَنْدَلِ

كأنه قال: رهن رمس. والمعنى: كل نفس رهن بكسبها عند الله غير مفكوك.

[٢١٤٦] {إِلَّا أَصْحَابَ الْيَمِينِ}، فإنهم فكوا عنه رقابهم بما أطابوه من كسبهم، كما يخلص الراهن رهنه بأداء الحق. وعن علي رضي الله عنه أنه فسر أصحاب اليمين بالأطفال، لأنهم لا أعمال لهم يرتهنون بها. وعن ابن عباس رضي الله عنه: هم الملائكة.

[٢١٤٧] {فِى جنات} أي هم في جنات لا يكتنه وصفها، {يَتَسَاءلُونَ عَنِ الْمُجْرِمِينَ}، يسأل بعضهم بعضًا عنهم؛ أو يتساءلون غيرهم عنهم، كقولك: دعوته وتداعيناه.

[٢١٤٨] فإن قلت: كيف طابق قوله {مَا سَلَكَكُمْ} -وهو سؤال للمجرمين- قوله {يَتَسَاءلُونَ عَنِ الْمُجْرِمِينَ} وهو سؤال عنهم؟ وإنما كان يتطابق ذلك لو قيل: يتساءلون المجرمين ماسلككم. قلت: {مَا سَلَكَكُمْ} ليس ببيان للتساؤل عنهم، وإنما هو حكاية قول المسؤولين عنهم؛ لأنّ المسؤلين يلقون إلى السائلين ما جرى بينهم وبين المجرمين، فيقولون: قلنا لهم {مَا سَلَكَكُمْ فِى سَقَرَ قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ} إلا أن الكلام جيء به على الحذف والاختصار، كما هو نهج التنزيل في غرابة نظمه.

-الخوض الشروع في الباطل وما لا ينبغي.- فإن قلت: لم يسألونهم وهم عالمون بذلك؟

şöyle derim: Onları azarlamak ve yaptıklarına pişman etmek, bir de Allah'ın bu olayı kitabında zikretmesi işitenlere öğüt olsun diye. "Sağ cenahtakiler"in çocuklar olduğunu söyleyenlerin bir kısmı bu tefsirlerini şununla desteklemişlerdir: (Sağ cenahtakiler) çocuk olmaları sebebiyle, cehenneme girmeyi gerektiren şeyi *bilmedikleri* için mücrimlere böyle sormaktadırlar.

[2149] **Şayet** "Her birinin cehenneme bu dört şeyin tamamı sebebiyle mi yoksa bazısının şu, bazısının da bu sebeple girdiğini mi kastediyorlar?" **dersen şöyle derim:** Her iki durum da muhtemeldir. "Peki, yalanlamayı neden sona bırakmış? Oysa günahların en büyüğü odur?" **dersen şöyle derim:** Bunların hepsinden sonra, bir de âhireti yalanlayan kimseler olduklarını söylemek; böylece, yalanlamanın ne kadar vahim olduğunu vurgulamak istemişlerdir. Tıpkı "*Ayrıca*, iman edip birbirlerine sabrı tavsiye edenlerden, birbirlerine merhameti tavsiye edenlerden olmaktır." [Beled 90/17] âyetindeki gibi.

[2150] الْيَقِينُ ölüm ve öncesindeki alâmetlerdir.

48. Şimdi 'şefaatçi'lerin şefaati de kâr etmiyor onlara!.

[2151] Yani melekler, nebiler ve diğer bütün 'şefaatçi'lerin hepsi şefaat etse bile şefaatleri bunlara fayda vermiyor; çünkü şefaat Allah'ın razı olduğu kimseye edilir. Bunlara ise gazap edilmiştir. Bu sözde o gün şefaatin fayda vereceğine delil vardır; çünkü *şefaat* Allah'ın razı olduğu kimselerin derecesini artırır.

49. O hâlde, 'ne'leri var ki bu öğütten yüz çeviriyorlar?
50. Tıpkı birer yaban eşeği gibi...
51. Aslandan ürküp kaçar ya hani...

[2152] عَنِ التَّذْكِرَةِ ifadesi, *'ani't-tezkîr* anlamında olup o da öğüttür. Bununla Kur'ân'ı veya onun dışındaki öğütleri kastetmektedir. مُعْرِضِينَ (yüz çeviriyorlar) hâl olarak mansūbtur. Tıpkı *mâ le-ke kāim^en^* (Sana ne oluyor böyle ayakta duruyorsun?) demen gibi.

[2153] مُسْتَنْفِرَةٌ "şiddetle kaçan" demektir; sanki *kendiliklerinden* kaçmak istiyorlar, kaçmak için kendilerini topluyor, kışkırtıyorlar! *Müstenferat^un^* şeklinde fetha ile de okunmuştur ki "ürkütülüp kovalanmış, kaçırılmış" demektir.

[2154] قسورة yaban eşeklerini avlayan okçular grubu demektir. Aslan anlamında olduğu da söylenmiştir; *lüyûs^un^ kasâviru* (ezici güce sahip aslanlar) şeklinde bir kullanım vardır; قسورة 'üstün olmak, galip gelmek' anlamındaki *kasr* kökünün *fa'velet^un^* kalıbıdır. Aynı kalıpta aslan için kullanılan kelimelerden biri olan حَيْدَرَة kelimesi vardır. [قسورة için;] İbn Abbas, "insanların *rikzi*,[1] sesleri" derken, İkrime "gece karanlığı" demiştir.

1 *Rikz*; gizli, gizemli, alçak ses demektir. Avcının köpeğine gizlice seslenmesi gibi, uzaktan işitilen insan sesi. / ed.

قلت: توبيخا لهم وتحسيرًا، وليكون حكاية الله ذلك في كتابه تذكرة للسامعين. وقد عضد بعضهم تفسير أصحاب اليمين بالأطفال أنهم إنما سألوهم لأنهم ولدان لا يعرفون موجب دخول النار.

[٢١٤٩]فإن قلت: أيريدون أنّ كل واحد منهم بمجموع هذه الأربع دخل النار، ٥ أم دخلها بعضهم بهذه وبعضهم بهذه؟ قلت: يحتمل الأمرين جميعًا. فإن قلت: لم أخر التكذيب وهو أعظمها؟ قلت: أرادوا أنهم بعد ذلك كله كانوا مكذبين بيوم الدين، تعظيمًا للتكذيب. كقوله {ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ ءَامَنُوا} [البلد: ١٧].

[٢١٥٠]و{اليقين} الموت ومقدماته.

٤٨-﴿فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ﴾

١٠ [٢١٥١]أي لو شفع لهم الشافعون جميعًا من الملائكة والنبيين وغيرهم؛ لم تنفعهم شفاعتهم: لأنّ الشفاعة لمن ارتضاه الله وهم مسخوط عليهم. وفيه دليل على أنّ الشفاعة تنفع يومئذ؛ لأنها تزيد في درجات المرتضين.

٤٩-﴿فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَةِ مُعْرِضِينَ﴾
٥٠-﴿كَأَنَّهُمْ حُمُرٌ مُسْتَنْفِرَةٌ﴾
١٥ ٥١-﴿فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ﴾

[٢١٥٢] {عَنِ التَّذْكِرَةِ} عن التذكير، وهو العظة، يريد: القرآن أو غيره من المواعظ. و{مُعْرِضِينَ} نصب على الحال، كقولك: مالك قائمًا.

[٢١٥٣]والمستنفرة: الشديدة النفار، كأنها تطلب النفار من نفوسها في جمعها له وحملها عليه. وقرئ بالفتح، وهي المنفرة المحمولة على النفار.

٢٠ [٢١٥٤]والقسورة: جماعة الرماة الذين يتصيدونها. وقيل: الأسد، يقال: ليوث قساور؛ وهي فَعْولة من القسر، وهو القهر والغلبة، وفي وزنه الحيدرة، من أسماء الأسد. وعن ابن عباس: ركز الناس وأصواتهم. وعن عكرمة: ظلمة الليل.

[2155] [Allah, müşrikleri] Kur'ân'dan, öğüt ve nasihatten yüz çevirmeleri ve bundan kaçmaları sebebiyle, korktuğu şeyden var gücüyle kaçan yaban eşeklerine benzetmektedir. Onları yaban eşeğine benzetmesinde açık bir yergi ve durumlarını alçaltma, çirkinliğini açıkça ortaya koyma söz konusudur. Tıpkı "Koca koca kitaplar taşıyan eşeğin durumuna benzer!" [Cum'a 62/5] âyetindeki gibi. Bu ayrıca onların kıt akıllı ve ahmak olduklarını göstermektedir. Bir tehlikenin kendisini kuşkulandırdığı yaban eşeğininki gibi bir kaçış, yaban eşeğininki kadar sürekli bir kaçış göremezsin. Bu sebeple, Araplar şiddetli koşuşu itibariyle develeri genellikle, suya gelip de orada bir avcı hisseden yaban eşeğinin koşuşuna benzetmişlerdir.

52. Aslında kendisine, basbayağı açıp okuyacağı sayfalar verilmesini istiyor her biri...

[2156] "Açıp okuyacağı sayfalar" yani kendisiyle yazışma yapılan mektup gibi açılıp okunan veya semada yazılıp, yazıldığı anda melekler tarafından indirilen, elleri üzerine açılmış yeni, taze, henüz dürülmemiş sayfalar.

[2157] Bunun sebebi şudur: [Müşrikler] Peygamber'e (s.a.); "Gökyüzünden; her birimize 'Âlemlerin Rabbinden falan oğlu filana' başlığını taşıyan ve içinde sana uymamızın emredildiği mektuplar getirmedikçe sana uymayız!" diyorlardı. Tıpkı "Oradan bize, (elimize alıp) bizzat okuyacağımız bir kitap indirinceye kadar da senin (miraçta göklere) yükseldiğine iman etmeyiz!" [İsrâ 17/93] dedikleri gibi; nitekim [aynı çerçevede] "(Resûlüm!) Şayet sana kâğıda/deriye yazılı bir kitap indirseydik ve ona bizzat elleriyle dokunsalardı... [inkârcı nankörler mutlaka şöyle derlerdi: Bu, apaçık bir büyüden başka bir şey değil!]" [En'âm 6/7] buyrulmuştur. Şöyle dedikleri de rivayet edilmiştir: "Eğer Muhammed doğru söylüyorsa, sabah her birimizin başucunda cehennemden kurtulduğuna ve ondan emin olduğuna dair bir *sahife* olsun!" Şöyle dedikleri de nakledilmiştir: "Bize ulaştığına göre İsrail oğullarından bir adamın sabah başının ucunda günahı ve onun kefareti yazılı olurmuş; bize de bunun benzerini getir!" Bu son te'vilin "açılıp okunan sahifeler"le ilgisi yoktur; ancak "açılıp okunan sahifeler"le, *görülebilen aşikâr yazılar* kastedilirse başka.

[2158] Sa'îd b. Cübeyr (v. 94/713) ikisini de hafifleterek, *su**h**f^en^ mu**n**-**ş**erat^en^* okumuştur; çünkü نَزَّلَ - أَنْزَلَ gibi[1], *enşera's-suhuf^e^* ile *neşşera's-suhuf^e^* da aynı mânada kullanılır.

---

1 Bu iki fiil normal kalıpları itibariyle farklılık arz etmekte ise de ikisi de 'vahyi indirme; on insan aklıyla buluşturma' anlamında birbirinin yerine kullanılmaktadır. Farklılık; *nezzele*nin tef'îl kalıbından kazandığı teksîr/çokluk anlamıyla; "çok sayıda indirişi" ifade etmesine mukabil, *inzâl*in salt indirmeyi ifade etmesidir. / ed.

[٢١٥٥]شبههم في إعراضهم عن القرآن واستماع الذكر والموعظة وشرادهم عنه بحمر جدّت في نفارها مما أفزعها. وفي تشبيههم بالحمر مذمة ظاهرة وتهجين لحالهم بيّنٌ. كما في قوله: {كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا} [الجمعة: ٥]، وشهادة عليهم بالبلهِ وقلة العقل. ولا ترى مثل نفار حمير الوحش واطّرادها في العدْو إذا رأبها رائب؛ ٥ ولذلك كان أكثر تشبيهات العرب في وصف الإبل وشدّة سيرها بالحمر، وعدْوها إذا وردت ماء فأحست عليه بقانص.

٥٢-﴿بَلْ يُرِيدُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ أَنْ يُؤْتَى صُحُفًا مُنَشَّرَةً﴾

[٢١٥٦] {صُحُفًا مُنَشَّرَةً} قراطيس تنشر وتقرأ كالكتب التي يتكاتب بها، أو كتبًا كتبت في السماء، ونزلت بها الملائكة ساعة كتبت منشرة على أيديها غضة رطبة لم ١٠ تُطوَ بعد.

[٢١٥٧]وذلك أنهم قالوا لرسول الله ﷺ: لن نتبعك حتى تأتي كل واحد منا بكتب من السماء عنوانها: من رب العالمين إلى فلان بن فلان، نؤمر فيها باتباعك. ونحوه قوله {وَقَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تُنَزِّلَ عَلَيْنَا كِتَابًا نَقْرَؤُهُ} [الإسراء: ٩٣]؛ وقال: {وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِي قِرْطَاسٍ فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ...} الآية [الأنعام: ٧]. وقيل: قالوا ١٥ إن كان محمد صادقًا فليصبح عند رأس كل رجل منا صحيفة فيها براءته وأمنه من النار. وقيل: كانوا يقولون: بلغنا أن الرجل من بني إسرائيل كان يصبح مكتوبًا على رأسه ذنبه وكفارته، فأتنا بمثل ذلك! وهذا من الصحف المنشرة بمعزل. إلا أن يراد بالصحف المنشرة: الكتابات الظاهرة المكشوفة.

[٢١٥٨]وقرأ سعيد بن جبير: «صحْفًا مُنْشرة»، بتخفيفهما، على أن أنشر الصحف ٢٠ ونشرها واحد، كأنزله ونزله.

53. Asla!.. Aksine! Sırf, âhiretten yana endişelenmedikleri için...
54. Oysa bu sadece bir öğüttür.
55. Dileyen, ders çıkarır ondan...
56. Bunlar ise ders çıkarmıyorlar! -Allah dilerse başka...- Asıl sakınılması gereken de O'dur, bağışlama yetkisinin gerçek sahibi de...

[2159] كَلَّا (Asla!.) sözüyle Allah onları bu istekten ve mu'cize teklifinden menetmiş; sonra da şöyle buyurmuştur: "Aksine! Sırf, âhiretten yana endişelenmedikleri için..." Yani kendilerine sahifeler verilmediği için değil, tamamen bu sebeple yüz çevirmekteler öğüt almaktan!..

[2160] Sonra onları öğütten yüz çevirmekten menetmiş ve "Bu sadece bir öğüttür!"; yani ne denli yeterli olduğunun künhüne varılamayacak kadar [son derece] etkili, yeterli bir öğüttür, buyurmuştur. "Dileyen" yani onu hatırlamak, unutmamak ve gözünün önünde tutmak isteyen, bunu yapar; zira bunun faydası tamamen kendinedir.

[2161] اِنَّهُ ve ذَكَرَهُ kelimelerindeki zamir, فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَةِ مُعْرِضِينَ ("O hâlde, 'ne'leri var ki bu *öğüt*ten yüz çeviriyorlar?" [49]) âyetindeki التَّذْكِرَةِ'ye ait olmakla birlikte müzekkker kılınmıştır; çünkü *zikr* veya *Kur'ân* anlamında [müzekker]dir.

[2162] "Bunlar ise ders çıkarmıyorlar! Allah dilerse" yani onları öğüt almaya ezerek iter, zorlarsa "başka!.." Zira kalpleri mühürlüdür; isteyerek iman etmeyecekleri bilinmektedir.

[2163] "*Asıl sakınılması gereken* de O'dur, bağışlama yetkisinin gerçek sahibi de..." Kullarının kendisinden sakınmasına, azabından korkmasına ve kendisine inanıp itaat etmesine lâyıktır. İman edip itaatte bulunduklarında onları bağışlamaya da lâyıktır. Enes, Peygamber'den (s.a.) şöyle rivayet etmiştir: "Sakınılmaya ve sakınanları bağışlamaya lâyıktır O." [*Tirmizî*, "Kitâbü't-Tefsîr", 44]

[2164] يَذْكُرُونَ kelimesi şeddeli - şeddesiz, Yâ ile de Tâ ile de okunmuştur.[1]

[2165] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki "Her kim Müddessir sûresini okursa Allah ona, Mekke'de Muhammed'i (a.s) tasdik eden ve yalanlayan her bir kimse adedince on sevap verir."

1 *Yezkurûne* (Bunlar ise öğüt almıyorlar!), *tezkurûn* (Siz ise öğüt almıyorsunuz!), *yezzekkerûn* (Bunlar ise kendilerine ders çıkarmıyorlar), *tezzekkerûn* (Siz ise kendinize ders çıkarmıyorsunuz!). / ed.

٥٣-﴿كَلَّا بَلْ لا يَخَافُونَ الآخِرَةَ﴾

٥٤-﴿كَلَّا إِنَّهُ تَذْكِرَةٌ﴾

٥٥-﴿فَمَنْ شَاءَ ذَكَرَهُ﴾

٥٦-﴿وَمَا يَذْكُرُونَ إِلا أَنْ يَشَاءَ اللهُ هُوَ أَهْلُ التَّقْوَى وَأَهْلُ الْمَغْفِرَةِ﴾

٥ [٢١٥٩]ردعهم بقوله {كَلاَّ} عن تلك الإرادة، وزجرهم عن اقتراح الآيات، ثم قال: {بَل لّا يَخَافُونَ الآخِرَةَ} فلذلك أعرضوا عن التذكرة، لا لامتناع إيتاء الصحف.

[٢١٦٠]ثم ردعهم عن إعراضهم عن التذكرة وقال: {إِنَّهُ تَذْكِرَةٌ} يعني تذكرة بليغة كافية، مبهم أمرها في الكفاية. {فَمَن شَآءَ} أن يذكره ولا ينساه ويجعله عينه فعلَ، فإنّ نفع ذلك راجع إليه.

١٠ [٢١٦١]والضمير في {إِنَّهُ} و{ذَكَرَهُ} للتذكرة في قوله {فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَةِ مُعْرِضِينَ} [٤٩]؛ وإنما ذكر لأنها في معنى الذكر أو القرآن.

[٢١٦٢]{وَمَا يَذْكُرُونَ إِلّا أَنْ يَشَاءَ اللهُ} يعني إلا أن يقسرهم على الذكر ويلجئهم إليه؛ لأنهم مطبوع على قلوبهم، معلوم أنهم لا يؤمنون اختيارًا.

[٢١٦٣]{هُوَ أَهْلُ التَّقْوَى وَأَهْلُ المَغْفِرَةِ} هو حقيق بأن يتقيه عباده، ويخافوا

١٥ عقابه، فيؤمنوا ويطيعوا، وحقيق بأن يغفر لهم إذا آمنوا وأطاعوا. وروى أنس عن رسول الله ﷺ: هو أهل أن يُتَّقَى، وأهل أن يغفر لمن اتقاه.

[٢١٦٤]وقرئ «يذكرون» بالياء والتاء مخففًا ومشددًا.

[٢١٦٥]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة المدثر أعطاه الله عشر حسنات بعدد من صدق بمحمد وكذب به بمكة.

KIYÂME SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 40 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla…

1. Kıyamet gününe yemin ederim;

[2166] Kasem fiilinin başına cinsini nefyeden لا'nın gelmesi (Arapların) sözlerinde ve şiirlerinde çokça görülen bir durumdur. İmruü'l-Kays (v. 540 civarı) şöyle demiştir (فلا وأبيكِ):

Baban üzerine yemin olsun ki ey 'Âmirî'nin kızı,
Bu kavim, benim kaçtığımı iddia etmez!

Ğuveyye b. Sülmâ da şöyle demiştir [فلا بكِ ما أبالي]:

Ümâme beni üzmek için taşınıp gideceğini söyledi.
Senin hakkın için söylüyorum ki aldırmıyorum buna.

Bunun faydası, yemini kuvvetlendirmektir. Bazıları da onun *sıla* olduğunu söylemişlerdir ki benzeri لِئَلَّا يَعْلَمَ اَهْلُ الْكِتَابِ ("Ehl-i Kitap böylece şunu öğrensin ki" [Hadîd 57/29]) âyeti(ndeki لا) ile şairin (في بئرِ لا حورٍ) sözü(ndeki لا)dır:

Helâk kuyusuna doğru yürüdü, farkına varmadan!

Lâ'nın sözün başına değil de ortasına ilave edilmesi sebebiyle (*sıla* görüşüne) itiraz edilmiş; onlar da "Kur'ân'ın tek bir sûre hükmünde olduğunu, bir kısmının diğerine bağlı bulunduğunu" söyleyerek cevap vermişlerdir; ama itiraz edenlerin görüşü doğrudur. Çünkü bu Lâ ziyade olarak sadece sözün ortasında bulunur. Verdikleri cevap ise doğru değildir. İmruü'l-Kays'a baksana nasıl onu kasidesinin başına koymuş? Doğru olan şöyle demektir: Lâ *nefy* içindir; anlam da şöyledir: "Bir şeye yemin ancak onu yüceltmek için yapılır." Bu mânâyı sana şu âyet de göstermektedir: "Yoo!.. 'yıldız'ların iniş yerlerine yemin ederim ki!.. Bir bilseniz, gerçekten büyük bir yemindir bu." [Vâkı'a 56/75-76] *Nefy* harfini başa getirerek âdeta şunu söylemek istemektedir: Benim ona yemin ederek onu yüceltmem, yüceltmek değildir; yani o bundan daha fazlasına lâyıktır.

[2167] Şu da söylenmiştir: Lâ, yeminden önceki sözün yanlış olduğunu bildirmek ve ona cevap olmak için gelmiştir. Âdeta, öldükten sonra yeniden dirilişi inkâr ettikleri için onlara; "*Hayır*! Durum sizin bahsettiğiniz gibi değil!" denilmiş, sonra da "Kıyamet gününe yemin ederim ki" buyrulmuştur.

سورة القيامة

مكية؛ وآياتها ٤٠

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿لا أُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيامَةِ﴾

٥ [٢١٦٦]إدخال لا النافية على فعل القسم مستفيض في كلامهم وأشعارهم. قال امرؤ القيس:

لَا وَأَبِيك ابْنَةَ الْعَامِرِيّ ۞ لَا يَدَّعِي الْقَوْمُ أَنِّي أفِرّ

وقال غُويّة بن سلمى:

أَلَا نَادَتْ أُمَامَةُ بِاحْتِمالِ ۞ لِتَحْزُنَني فَلَا بِكِ ما أُبَالِي

١٠ وفائدتها توكيد القسم. وقالوا إنها صلة مثلها في {لِئَلا يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ} [الحديد: ٢٩]، وفي قوله:

في بِئْرِ لاحورٍ سَرَى وَمَا شَعَرْ ۞

اعترضوا عليه بأنها إنما تزاد في وسط الكلام، لا في أوّله. وأجابوا بأنّ القرآن في حكم سورة واحدة متصل بعضه ببعض. والاعتراض صحيح؛ لأنها لم تقع مزيدة إلا ١٥ في وسط الكلام، ولكن الجواب غير سديد. ألا ترى إلى امرئ القيس كيف زادها في مستهل قصيدته. والوجه أن يقال: هي للنفي. والمعنى في ذلك أنه لا يقسم بالشيء إلا إعظامًا له. يدلك عليه قوله تعالى {فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ} [الواقعة: ٧٥ - ٧٦]. فكأنه بإدخال حرف النفي يقول: إنّ إعظامي له بإقسامي به كلا إعظامٍ؛ يعني أنه يستأهل فوق ذلك.

٢٠ [٢١٦٧]وقيل إن {لا} نفي لكلام وردّ له قبل القسم، كأنهم أنكروا البعث فقيل: لا، أي ليس الأمر على ما ذكرتم، ثم قيل: أقسم بيوم القيامة.

[2168] **Şayet** "فلا وربّك... '(Resûlüm!) Hayır, senin Rabbine yemin ederim ki iman etmiş olmazlar…' [Nisâ 4/65]) âyeti ile zikrettiğin beyitlerde, üzerine yemin edilen şeyler olumsuzlanmıştır. Sen kasemden önceki Lâ'nın sonraki olumsuzlamaya bir hazırlık ve onu güçlendirmek için ilave edildiğini söylemedin mi? 'Kıyamet gününe yemin ederim ki' âyetinden sonra mahzuf olan ve kendisine yemin edilen şeyi de 'Başıboş bırakılmayacaklar!' şeklinde olumsuz olarak takdir etmedin mi?" **dersen şöyle derim:** Sadece olumsuzlama (*nefy*) bulunup hiç isbat olmasa bu dediğin söylenebilir; ancak burada sadece *nefy* yok. Dikkat edersen "Şu (güvenli) şehre yemin ederim ki..." [Beled 90/1] âyeti 'Biz; insanı gerçekten en güzel biçimde yarattık.' [Tîn 95/4] âyetiyle karşılanmaktadır. Aynı şekilde "Yoo!.. 'Yıldız'ların iniş yerlerine yemin ederim ki!.." [Vâkı'a 56/75] âyeti, "Şüphesiz, bu, değerli bir hitaptır (yani, Kur'ân-ı Kerim'dir" [Vâkı'a 56/77] âyetiyle karşılanmaktadır.

[2169] (لا أقسم ifadesi) Lâm başlangıç, أقسم da mahzuf bir mübtedânın haberi olmak üzere *le-uksimu* şeklinde de okunmuştur. Bu durumda anlamı "Ben yemin ederim ki" şeklinde olur. Bazıları İmam Mushaf'ta Elif'siz yazılmış olmasının bu kıraati desteklediğini söylemişlerdir.

2. (O gün) kınayıp duran nefse yemin ederim ki (öldükten sonra mutlaka diriltileceksiniz!)

[2170] "Kınayıp duran nefse yemin ederim ki." O gün yani kıyamet günü diğer nefisleri takvâ hususundaki eksiklikleri sebebiyle kınayan takvâ sahibi nefse yemin ederim ki. Veya iyilik yapmak için gayret etmesine rağmen hâlâ kendisini kınayan nefse yemin ederim ki. Hasan-ı Basrî'nin: "Mümini daima nefsini kınarken görürsün; kâfir ise sağa sola bakmadan devamlı ileri gider; kendisini hiç azarlamaz." dediği nakledilir. Şöyle de denilmiştir: *Nefs-i Levvâme*; iyi biriyse iyiliğini daha fazla artırmadığı, kötü biriyse de kusurlu davrandığı için o gün kendini ayıplayan nefistir. Onun Hz. Âdem'in nefsi olduğu da söylenmiştir. Hâla, cennetten çıkmasına sebep olan fiili sebebiyle kendisini kınamaktadır.

[2171] Kasemin cevabı ise "İnsan zannediyor mu ki; kemiklerini bir araya getirmeyeceğiz?" [3] âyetinin delâlet ettiği üzere "Öldükten sonra mutlaka diriltileceksiniz!" sözü olur.

3. İnsan zannediyor mu ki; kemiklerini bir araya getirmeyeceğiz?

[2172] Katâde meçhul sîga ile en len tucma'a 'izāmuhû (kemiklerinin bir araya getirilmeyeceğini) şeklinde de okumuştur. Âyetin anlamı şöyledir: Dağılıp çürüdükten, toz hâline gelip toprağa karıştıktan ve rüzgâr savurup yeryüzünün en uzak bölgelerine uçurduktan sonra onu toplar; bir araya getiririz.

[٢١٦٨]فإن قلت: قوله تعالى {فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ} [النساء: ٦٥] والأبيات التي أنشدتها المقسم عليه فيها منفي، فهلا زعمت أنّ لا التي قبل القسم زيدت موطئة للنفي بعده ومؤكدة له، وقدّرت المقسم عليه المحذوف ههنا منفيًا، كقوله {لا أُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ}، لا تُترَكون سُدًى؟ قلت: لو قصر الأمر على النفي دون الإثبات لكان لهذا القول مساغ، ولكنه لم يقصر. ألا ترى كيف لقي {لا أُقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ} [البلد: ١] بقوله {لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ} [التين: ٤]. وكذلك {فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ} [الواقعة: ٧٥] بقوله {إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ} [الواقعة: ٧٧]

[٢١٦٩]وقرئ «لأقسم»، على أنّ اللام للابتداء، و{أقسم} خبر مبتدأ محذوف، معناه: لأنا أقسم. قالوا: ويعضده أنه في الإمام بغير ألف.

٢-﴿وَلا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ﴾

[٢١٧٠] {بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ} بالنفس المتقية التي تلوم النفوس فيه، أي في يوم القيامة على تقصيرهن في التقوى، أو بالتي لا تزال تلوم نفسها وإن اجتهدت في الإحسان. وعن الحسن: إن المؤمن لا تراه إلا لائمًا نفسه، وإنّ الكافر يمضي قدما لا يعاتب نفسه. وقيل: هي التي تتلوّم يومئذ على ترك الازدياد إن كانت محسنة. وعلى التفريط إن كانت مسيئة. وقيل: هي نفس آدم، لم تزل تتلوّم على فعلها الذي خرجت به من الجنة.

[٢١٧١]وجواب القسم ما دل عليه قوله {أَيَحْسَبُ الإِنْسَانُ أَنْ لَنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ}، وهو لتبعثن.

٣-﴿أَيَحْسَبُ الإِنْسَانُ أَنْ لَنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ﴾

[٢١٧٢]وقرأ قتادة: «أن لن تُجمَع عظامُه»، على البناء للمفعول. والمعنى: نجمعها بعد تفرّقها ورجوعها رميمًا ورفاتا مختلطًا بالتراب، وبعدما سفتها الرياح وطيرتها في أباعد الأرض.

[2173] Rivayete göre Ahnes b. Şerîk'in (v. 15/636?) damadı Adiy b. Ebî Rebî'a -ki Peygamber (s.a.) bu ikisi hakkında "Allah'ım, benim yerime kötü komşuların hakkından gel!" buyururmuş- Allah Resûlü'ne: "Ey Muhammed! Bana kıyamet gününden bahset, ne zaman ve nasıl olacak?" demişti. Peygamber (s.a.) de ona anlatmıştı. O, "Bugün onu gözlerimle görsem yine seni tasdik etmem ve ona inanmam. Allah kemikleri bir araya mı getirecek yani!?" demişti. İşte bunun üzerine şu nâzil oldu:

4. Elbette... Hem de parmak uçlarını bile düzenlemeye kādir olarak...

[2174] بَلى (elbette) nefiyden sonraki kısmı gerekli kılmaktadır ki o da bir araya getirmektir. Sanki şöyle denilmiş olur: "Evet, onları toplayacağız." قادرين (Kādir olarak) kelimesi نَجْمَعَ (toplamaya) kelimesindeki zamirin [Biz] hâlidir. Demek istiyor ki; hepsini toplamaya ve ilk bileşimine döndürmeye gücümüz yettiği hâlde kemikleri parmak uçlarına varıncaya kadar bir araya toplarız. بَنانَه "parmakları" demektir ki parmağın uç kısımları, yaratılışı en son tamamlanan yerleridir. Veya "Nerede kaldı büyük kemikler, parmaklarını bile yeniden düzenlemeye gücümüz yeter, küçüklüğüne ve inceliğine rağmen parmak kemiklerini bile önceden olduğu gibi herhangi bir noksan ve uyumsuzluk olmadan birbirine bağlarız." demektir.

[2175] Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: Evet, biz ellerinin ve ayaklarının parmaklarını düzeltmeye -yani deve ve merkep toynağı gibi aynı seviyede ve araları ayrılmayacak şekilde yekpare kılmaya- gücümüz yettiği hâlde onları bir araya toplarız. O zaman, o tırnaklarla eklemleri ve uçları olan ve birbirinden ayrı duran parmaklarıyla yaptığı çeşitli işleri yapamaz, ellerini açamaz, kapatamaz ve istediği ihtiyaçları gerçekleştiremez.

[2176] (قادرين) *kādirûne* şeklinde [merfû'] da okunmuştur, yani biz kādirizdir.

5. İnsan ise aksine, önündeki (vakitleri) günahkârca geçirmek istiyor;

[2177] بل يريد ifadesi, أيحسَبُ (insan zannediyor mu ki) ifadesine atfedilmiştir; dolayısıyla (i) onun gibi istifhâm olması da [câizdir]; (ii) hakkında soru sorulan bir husustan bir başka hususa geçilen (*ıdrâb*) olumlu bir cümle olması da [caizdir]; (iii) hakkında soru sorulan bir husustan *mûceb*[1] bir cümleye geçiliyor (*ıdrâb*) olması da caizdir.[2]

1 Yani işin öyle olduğunu belirten, olumlu, sabit; soru şeklinde veya olumsuz değil. / ed.

2 Bu üç şık şöyle terceme edilebilir: (i) "İnsanoğlu, kemiklerini bir araya getirmeyeceğizi mi zannediyor? (…) Yoksa günahkârca yaşamak mı istiyor [bu] insanoğlu?!" (ii) Metindeki meal buna göre yapılmıştır. (iii) "İnsanoğlu, kemiklerini bir araya getirmeyeceğizi mi zannediyor? (…) Evet, günahkârca yaşamak istiyor [bu] insanoğlu?!" / ed.

[٢١٧٣]وقيل إن عدّي ابن أبي ربيعة ختن الأخنس بن شريق -وهما اللذان كان رسول الله ﷺ يقول فيهما: اللهم اكفني جاري السوء!- قال لرسول الله ﷺ: يا محمد! حدثني عن يوم القيامة متى يكون، وكيف أمره؟ فأخبره رسول الله ﷺ، فقال: لو عاينت ذلك اليوم لم أصدقك يا محمد، ولم أومن به! أوَ يجمع الله العظام؟!'' فنزلت.

٥ ٤-﴿بَلَى قَادِرِينَ عَلَى أَنْ نُسَوِّيَ بَنَانَهُ﴾

[٢١٧٤] {بَلَى} أوجبت ما بعد النفي، وهو الجمع، فكأنه قيل {بَلَى} نجمعها. و{قَادِرِينَ} حال من الضمير في {نَجْمَعَ}، أي نجمع العظام قادرين على تأليف جميعها وإعادتها إلى التركيب الأوّل إلى {أَنْ نُسَوِّيَ بَنَانَهُ}، أي أصابعه التي هي أطرافه، وآخر ما يتم به خلقه. أو على أن نسوي بنانه ونضم سلامياته، على صغرها ١٠ ولطافتها بعضها إلى بعض كما كانت أولًا من غير نقصان ولا تفاوت، فكيف بكبار العظام؟!

[٢١٧٥]وقيل: معناه بلى نجمعها ونحن قادرون على أن نسوي أصابع يديه ورجليه، أي نجعلها مستوية شيئًا واحدًا كخف البعير وحافر الحمار، لا نفرق بينها، فلا يمكنه أن يعمل بها شيئًا مما يعمل بأصابعه المفرقة ذات المفاصل والأنامل من ١٥ فنون الأعمال، والبسط والقبض، والتأتي لما يريد من الحوائج.

[٢١٧٦]وقرئ «قادرون»، أي نحن قادرون.

٥-﴿بَلْ يُرِيدُ الإِنْسَانُ لِيَفْجُرَ أَمَامَهُ﴾

[٢١٧٧] {بَلْ يُرِيدُ} عطف على {أَيَحْسَبُ}، فيجوز أن يكون مثله استفهامًا، وأن يكون إيجابًا على أن يضرب عن مستفهم عنه إلى آخر، أو يضرب عن مستفهم عنه ٢٠ إلى موجب.

[2178] لِيَفْجُرَ أمامه yani önündeki vakitlerde, gelecek zamanda günahlarına devam etmek istiyor; onlardan vazgeçemiyor! Sa'îd b. Cübeyr'in (v. 94/713) "Günahı öne alıyor, tevbeyi geciktiriyor; 'İleride tevbe ederim; ileride tevbe ederim!' diyor; ama nihayetinde ölüm en kötü hâlinde ve en çirkin amelleri işlerken kendisine geliyor." dediği nakledilmiştir.

6. "Ne zamanmış o kıyamet günü?!" diye soruyor... (Söyleyeyim:)
7. Göz şimşek şimşek çaktığında,
8. Ay tutulduğunda,
9. Güneş ve Ay dürüldüğünde...
10. İşte o gün, der insan: "Kaçacak yer nerede?"
11. Hayır! Hiçbir sığınak yoktur.
12. Sadece Rabbindir o gün, nihai karargâh.

[2179] "Ne zamanmış o kıyamet günü?!' diye" sorarken, kıyametin kopmasını uzak gören inatçı bir kimse edâsıyla "soruyor." *"Diyorlar ki; ne zaman gerçekleşecekmiş bu tehdit?!"* [Yûnus 10/48] âyeti de bunun gibidir.

[2180] بَرِقَ الْبَصَرُ yani göz dehşetten şaşkına döndüğünde... Aslen, kişi yıldırıma bakıp gözleri dehşete düştüğünde söylenen *berika'r-racul*[u] ifadesinden alınmıştır. *el-Berîk*tan *beraka* şeklinde de okunmuştur; yani çok fazla dikmesi sebebiyle gözleri parladığında... Ebu's-Simâl "açıldı, yarıldı" anlamında بَلَقَ okumuştur. *Belaka'l-bâb*[u] (kapı açıldı) demek olup ("onu açtım" anlamında) *eblaktuhû* da, *belaktuhû* da denilebilir.

[2181] "Ay tutulduğunda", ışığı gittiğinde veya kendisi yok olduğunda. Meçhul sîga ile *husife* şeklinde de okunmuştur. Allah onları batıdan doğ*d*urduğu için; "Güneş ve Ay bir araya getirildiğinde…" Veya 'ışıklarının giderilmesi' hususunda bir araya getirildiklerinde. Veya cehennemde sanki boğazlanmış iki öküz gibi iki yuvarlak siyah cisim hâlinde bir araya getirildiklerinde. Veya bir araya getirilip denize atıldıkları ve deniz Allah'ın en büyük ateşi hâline geldiğinde…

[2182] المَفَرّ kelimesi; Mim fethalı okunursa "kaçmak" anlamında masdar, kesre (*el-mefirr*) okunursa "kaçış yeri" anlamında ism-i mekân olur. (Bu vezinde) *merci'* gibi masdar olması da mümkündür. Her ikisiyle de (fethalı - kesreli) okunmuştur.

[2183] كلا (Hayır!) kelimesi, kaçmanın söz konusu olmayacağını bildirmektedir. لا وَزَرَ "sığınak yok" anlamındadır. Kendisine sığınıp tehlikelerden kurtulduğun dağ vb. her şey senin için *vezer*dir.

[٢١٧٨] {لِيَفْجُرَ أَمَامَهُ} ليدوم على فجوره فيما بين يديه من الأوقات، وفيما يستقبله من الزمان لا ينزع عنه. وعن سعيد بن جبير رضي الله عنه: يقدم الذنب ويؤخر التوبة، يقول: سوف أتوب، سوف أتوب، حتى يأتيه الموت على شرّ أحواله وأسوأ أعماله.

٦-﴿يَسْأَلُ أَيَّانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ﴾

٧-﴿فَإِذَا بَرِقَ الْبَصَرُ﴾

٨-﴿وَخَسَفَ الْقَمَرُ﴾

٩-﴿وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ﴾

١٠-﴿يَقُولُ الإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ أَيْنَ الْمَفَرُّ﴾

١١-﴿كَلَّا لا وَزَرَ﴾

١٢-﴿إِلَى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ﴾

[٢١٧٩] {يَسْئَلُ} سؤالَ متعنّت مستبعد لقيام الساعة في قوله {أَيَّانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ}/ ونحوه {وَيَقُولُونَ مَتَى هذَا الْوَعْدُ...} [يونس: ٤٨].

[٢١٨٠] {بَرِقَ الْبَصَرُ} تحيّر فزعا؛ وأصله من برق الرجل، إذا نظر إلى البرق فدهش بصره. وقرئ «برَق»، من البريق، أي لمع من شدة شخوصه. وقرأ أبو السمال «بلق»، إذا انفتح وانفرج. يقال: بلق الباب، وأبلقته وبلقته، فتحته.

[٢١٨١] {وَخَسَفَ الْقَمَرُ} وذهب ضوؤه، أو ذهب بنفسه. وقرئ «وخسف»، على البناء للمفعول. {وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ} حيث يطلعهما الله من المغرب. وقيل: وجمعا في ذهاب الضوء. وقيل: يجمعان أسودين مكوّرين كأنهما ثوران عقيران في النار. وقيل: يجمعان ثم يقذفان في البحر، فيكون نار الله الكبرى.

[٢١٨٢] {اَلْمَفَرُّ} بالفتح المصدر، وبالكسر المكان. ويجوز أن يكون مصدرًا كالمرجع، وقرئ بهما.

[٢١٨٣] {كَلاَّ} ردع عن طلب المفرّ {لَا وَزَرَ} لا ملجأ، وكل ما التجأتَ إليه من جبل أو غيره وتخلصت به فهو وَزَرك.

[2184] "O gün" kulların karargâhı, tamamen "senin Rabbindir;" yani O'ndan başkasında karar kılamaz, yönelemezler. Veya kulların işleri O'nun hükmüne bakar; başkası o hususta hüküm veremez; tıpkı "Kimin, bugün hükümdarlık?" [Gāfir 40/16] âyetindeki gibi. Veya karar kılacakları cennet veya cehennemi belirlemek senin Rabbine âittir; yani bu konu tamamen O'nun iradesine bağlıdır; dilediğini cennete, dilediğini cehenneme koyar.

13. Önden gönderdiği ve geri bıraktığı her şey bir bir haber verilir o gün insana!

14. Aslında, insan da kendisinin şahididir ya;

15. Mazeretlerini atsa da ortaya...

[2185] (بما قدَّم وأخَّرَ) "Önden gönderdiği" yani yaptığı "ve geri bıraktığı" yani yapmadığı "her şey…" Veya malından takdim edip tasaddukta bulunduğu veya geride bıraktığı. Veya hayır ve şer olarak yaptığı amellerle ardında bıraktığı ve kendisinden sonra amel edilen iyi veya kötü âdetler (kendisine bir bir haber verilir). Mücâhid'in (v. 103/721) "ilk ve son ameli" dediği nakledilir; tıpkı "…Yaptıklarını kendilerine bir bir haber verir; çünkü kendileri unutmuş olsa da Allah, onu bir bir kaydetmişti!.." [Mücâdile 58/6] âyetindeki gibi.

[2186] بَصِيرَةٌ aşikâr kanıt demektir; yani mecâzen kanıt *bisāret* (görüş) ile nitelenmiştir. Tıpkı "Mucizelerimiz kendilerine böyle apaçık bir şekilde gelince…" [Neml 27/13] âyetinde mucizeler gösterici (مُبْصِرَةً) olarak isimlendirildiği gibi. Veya بَصِيرَةٌ "gören göz" demektir. Mâna şöyledir: Kendisi bildirmese bile amelleri kendisine bir bir haber verilir! Zira onda haber vermenin yerini tutacak tabii bir özellik vardır; çünkü kendi yaptığı amellere bizzat şahittir; organları yaptıklarını anlatacaktır: "Kendi dillerinin, el ve ayaklarının, yaptıklarına şahitlik edeceği gün, onlar için muazzam bir azap vardır!" [Nûr 24/24]

[2187] "Mazeretlerini atsa da ortaya..." Kendisini mâzur gösterecek, savunacak bütün mazeretlerini dile getirse bile… Dahhâk'ın (v. 105/723) "Örtülerini indirse bile." dediği nakledilmiştir; مَعاذير örtüler demek olup tekili *mi'zâr*dır. Bu doğruysa; mazeret, suçluyu cezalandırmayı engellediği gibi, örtü de örtüleni görmeyi engellediği içindir. **Şayet** "*Ma'ziret* kelimesinin çoğulu *me'âzîr* değil de kıyâsen *me'âzir* şeklinde yapılmalı değil mi?" **dersen şöyle derim:** "*Me'âzîr*, *ma'ziret*in çoğulu değil, çoğul ismidir. Tıpkı *münker* - *menâkîr* gibi.

16. Onu alel'acele söyleyeceğim diye dilini kıpırdatma!

17. Çünkü onun derlenip okunması Bize düşer yalnızca.

[٢١٨٤] {إلى رَبّكَ} خاصة {يَوْمَئِذٍ} مستقرّ العباد، أي استقرارهم. يعني أنهم لا يقدرون أن يستقرّوا إلى غيره وينصبوا إليه. أو إلى حكمه ترجع أمور العباد، لا يحكم فيها غيره، كقوله {لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ} [غافر: ١٦]، أو إلى ربك مستقرّهم، أي موضع قرارهم من جنة أو نار، أي مفوّض ذلك إلى مشيئته؛ من شاء أدخله الجنة، ومن شاء أدخله النار.

١٣-﴿يُنَبَّأُ الإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ﴾

١٤-﴿بَلِ الإِنْسَانُ عَلَى نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ﴾

١٥-﴿وَلَوْ أَلْقَى مَعَاذِيرَهُ﴾

[٢١٨٥] {بِمَا قَدَّمَ} من عمل عمله، {و} بما {أَخَّرَ} منه لم يعمله. أو بما قدم من ماله فتصدق به، وبما أخره فخلفه. أو بما قدم من عمل الخير والشر، وبما أخر من سنة حسنة، أو سيئة فعمل بها بعده. وعن مجاهد: بأوّل عمله وآخره. ونحوه {فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا أَحْصَاهُ اللهُ وَنَسُوهُ} [المجادلة: ٦].

[٢١٨٦] {بَصِيرَةٌ} حجة بينة، وصفت بالبصارة على المجاز، كما وصفت الآيات بالإبصار في قوله {فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ ءَايَاتُنَا مُبْصِرَةً} [النمل: ١٣]؛ أو عين بصيرة. والمعنى أنه ينبأ بأعماله؛ وإن لم ينبأ ففيه ما يجزئ عن الإنباء؛ لأنه شاهد عليها بما عملت؛ لأنّ جوارحه تنطق بذلك: {يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} [النور: ٢٤].

[٢١٨٧] {وَلَوْ أَلْقَى مَعَاذِيرَهُ} ولو جاء بكل معذرة يعتذر بها عن نفسه ويجادل عنها. وعن الضحاك: ولو أرخى ستوره؛ وقال: المعاذير الستور، واحدها معذار. فإن صح فلأنه يمنع رؤية المحتجب، كما تمنع المعذرة عقوبة المذنب. فإن قلت: أليس قياس المعذرة أن تجمع معاذر لا معاذير؟ قلت: المعاذير ليس بجمع معذرة، إنما هو اسم جمع لها، ونحوه: المناكير في المنكر.

١٦-﴿لا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾

١٧-﴿إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْءَانَهُ﴾

18. O hâlde, onun okunuşunu izle Biz onu okuduğumuzda.
19. Sonra yine sadece Bize düşer onu açıklamak da...

[2188] به (onu)'daki zamir Kur'ân'a aittir. *Vahiy* başlayınca Peygamber (s.a.), Cebrâil'in bitirmesini bekleyemez, hemen ezberlemek ve ondan hiçbir şeyi kaçırmamak için onunla birlikte okumaya başlardı. İşte, Cebrâil vahyi bitirinceye kadar kalbini ve kulağını vererek onu iyice dinlemesi, sonra iyice öğreninceye kadar müzakere yapması emredildi. Anlam şöyledir: "Cibril (a.s.) okuduğu müddetçe, bir şey kaçırmadan *alel'acele* almak için vahyi okumak üzere dilini kıpırdatma!" Acele etmesini neden yasakladığını da şöyle açıklamaktadır: "Çünkü onun" senin zihninde (*sadr*) "derlenip toplanması" ve dilinle okutulması "Bize düşer yalnızca. O hâlde onun okunuşunu izle Biz onu okuduğumuzda." Onun takipçisi ol; Cibrîl'le yarışır gibi birlikte okuma! Emin ol ki vahiy sana ezberletilmeden bırakılmayacak; onu sana ezberletmeyi garanti ediyoruz. -Allah Teâlâ, Cibril'in okuyuşunu kendi okuyuşu kabul etmektedir; [قُرْءانه'deki] *kur'ân* da *kıraat* (ezbere okumak) anlamındadır.- "Sonra" eğer onun anlamlarından bir şey sana problemli gelirse "bize düşer onu açıklamak da." Anlaşıldığına göre Peygamber (s.a.), bazı ilme hırslı kimselerde olduğu gibi hem ezberlemekte, hem de anlamını sormakta acele ediyordu. Tıpkı "Kur'ân'ın sana vahyedilişi tamamlanmadan acele etme!" [TâHâ 20/114] âyetindeki gibi.

20. Hayır!.. Aslında, siz 'peşin'den hoşlanıyorsunuz;
21. Âhireti ise bırakıyorsunuz!..

[2189] كلا (Hayır!) kelimesi, Peygamber'e (s.a.) bir daha acele etmeyi yasaklamakta, bu yaptığının yanlış olduğunu bildirerek, sabırlı ve sakin olmaya teşvik etmektedir. Peşinden "Hayır!.. Aslında, siz aceleden hoşlanıyorsunuz" âyeti getirilerek, bu konuda mübalağa edilmiştir. Âdeta şöyle buyrulmaktadır: "Hayır!.. Aslında siz -ey Âdemoğulları- 'acele'den yaratıldığınız; yani acelecilik tabiatınıza yerleştirildiği için her işte acele ediyorsunuz! Bu sebeple de âcil ve peşin olanı seviyor; "Âhireti ise bırakıyorsunuz!.." (تُحِبُّون ve تَذَرُون fiilleri) Yâ ile de okunmuştur[1] ki daha etkilidir. **Şayet** "Onu okumak için dilini kıpırdatma.' [16] diye başlayan âyet grubunun Kıyâmet konusuyla nasıl bir bağlantısı var?" **dersen şöyle derim:** Bağlantı şu yöndendir: Bu âyetler, dünyayı sevip âhireti terketmeleri sebebiyle insanları azarlamaya bir geçiştir.[2]

1 "Aslında bunlar, 'peşin'den hoşlanıyorlar; âhireti ise bırakıyorlar!.." / ed.
2 Yani acelecilik vahyi alma konusunda bile yanlış ise peşin olan dünya menfaatini elde etmekte acele edip âhireti terketmek çok daha büyük bir yanlıştır! / çev.

١٨-﴿فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْءَانَهُ﴾

١٩-﴿ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ﴾

[٢١٨٨] الضمير في {بِهِ} للقرآن؛ وكان رسول الله ﷺ إذا لقن الوحي نازع جبريلَ القراءةَ، ولم يصبر إلى أن يتمها مسارعة إلى الحفظ وخوفًا من أن يتفلت منه؛ فأمر بأن يستنصت له ملقيًا إليه بقلبه وسمعه، حتى يقضى إليه وحيه، ثم يقفيه بالدراسة إلى أن يرسخ فيه. والمعنى: لا تحرّك لسانك بقراءة الوحي ما دام جبريل صلوات الله عليه يقرأ {لِتَعْجَلَ بِهِ} لتأخذه على عجلة، ولئلا يتفلت منك. ثم علل النهي عن العجلة بقوله {إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ} في صدرك، وإثبات قراءته في لسانك. {فَإِذَا قَرَأْنَاهُ} جعل قراءة جبريل قراءته؛ والقرآن القراءة {فَاتَّبِعْ قُرْءَانَهُ} فكن مقفيًا له فيه ولا تراسله، وطَأمِن نفسك أنه لا يبقى غير محفوظ، فنحن في ضمان تحفيظه. {ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ} إذا أشكل عليك شيء من معانيه. كأنه كان يعجل في الحفظ والسؤال عن المعنى جميعًا، كما ترى بعض الحراص على العلم؛ ونحوه {وَلَا تَعْجَلْ بَالْقُرْءَانِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَى إِلَيْكَ وَحْيُهُ} [طه: ١١٤].

٢٠-﴿كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ﴾

٢١-﴿وَتَذَرُونَ الآخِرَةَ﴾

[٢١٨٩] {كَلاَّ} ردع لرسول الله ﷺ عن عادة العجلة وإنكارٌ لها عليه، وحثّ على الأناة والتُّؤَدة؛ وقد بالغ في ذلك بإتْباعه قوله {بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ}. كأنه قال: بل أنتم يا بني آدم، لأنكم خلقتم من عجل وطبعتم عليه، تعجلون في كل شيء، ومن ثم تحبون العاجلة، {وَتَذَرُونَ الآخِرَةَ}. وقرئ بالياء وهو أبلغ. فإن قلت: كيف اتصل قوله {لا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ} إلى آخره، بذكر القيامة؟ قلت: اتصاله به من جهة هذا للتخلص منه، إلى التوبيخ بحب العاجلة، وترك الأهتمام بالآخرة.

22. Birtakım yüzler parlaktır o gün;
23. (Alacakları mükâfatı bekleyerek) Rablerine bakmaktadır...

[2190] "Yüz", zâtın bütününü ifade eder; نَاضِرَةٌ da *nadratü'n-ne'îm* (nimetin parlaklığı) ifadesinden gelmiştir.

[2191] "Rablerine bakmaktadır;" yani başka bir şeye değil, sadece Rablerine bakarlar. Mef'ûlün öne alınmasıyla böyle tahsis anlamı elde edilir. Şu âyetlere dikkat et; bak takdim ilgili fiilleri nasıl özellikle O'na ait kılıyor:

* "Sadece senin Rabbindir o gün, nihai karargâh." [Kıyâme 75/12],

* "Yalnız Rabbinedir gidiş, işte o gün!..." [Kıyâme 75/30],

* "Bakınız; yalnızca Allah'a döner çünkü bütün işler" [Şûrâ 42/53],

* "Yalnızca Allah'adır çünkü nihaî dönüş..." [Âl-i İmrân 3/28],

* "Ama sonunda tamamen O'na döndürüleceksiniz..." [Bakara 2/245],

* "Ben sadece O'na güvenip dayanmaktayım, sadece O'na yöneliyorum." [Hûd 11/88].

[2192] Peki, burada mef'ûlün öne alınması, nasıl *ihtisas*a[1] delâlet etmiş? Malumdur ki onlar, mahşerde ihataya sığmayacak, sayıya gelmeyecek kadar çok eşyaya bakıyor olacaklar; çünkü orada bütün mahlûkat bir araya geliyor. Müminler o gün her tarafa bakabilirler; çünkü onlar için korku yoktur, mahzun da olmayacaklardır; güvendedirler. Demek ki; müminlerin *sadece* Allah'a bakıyor olması -tabii, O 'bakılabilen' bir şey ise- imkânsızdır. O zaman, 'bakma' fiilini *ihtisas*la birlikte sahih düşecek bir mânaya hamletmek gerekir. İşte, bununla birlikte sahih düşecek mâna, insanların "Ben falana, bana ne yapacak diye bakıyorum." sözüne benzemesidir; bu sözle beklemeyi ve ümidi kastedersin. Şairin şu sözü de bu kabildendir:

Bir kral olarak sana baktığımda
Deniz senden aşağıda kalır, çünkü beni nimete garkettin sen!

İnsanların Mekke'de öğle vakti kapılarını kapatıp *kaylûle* yaptıkları yerlere sığındıkları vakitte *Serv*li bir dilenci kadının; "Allah'a ve size bakmakta şu iki gözcağızım!" dediğini bizzat işittim; dolayısıyla, mâna şöyledir: Onlar nimet ve ikramı sadece Rablerinden beklerler; tıpkı dünyada sadece O'ndan korktukları ve O'na ümit bağladıkları gibi.

24. Birtakım yüzler ise asıktır o gün;
25. Kendilerine bir belkıran (azap) uygulanmasını beklerler!..

---

1 Yani *nazar* eyleminin başka herhangi bir şeye değil, sadece Allah'a yönelik olduğuna. / ed.

٢٢-﴿وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ﴾

٢٣-﴿إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ﴾

[٢١٩٠]الوجه عبارة عن الجملة، والناضرة من نضرة النعيم.

[٢١٩١]{إلى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ} تنظر إلى ربها خاصة لا تنظر إلى غيره. وهذا معنى

٥ تقديم المفعول، ألا ترى إلى قوله

* {إلى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ} [١٢]،

* {إلى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاق} [٣٠]،

* {إِلَى اللّٰهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ} [الشورى: ٥٣]،

* {وَإِلَى اللّٰهِ الْمَصِيرُ} [آل عمران: ٢٨]،

١٠ * {وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ} [البقرة: ٢٤٥]،

* {عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ} [هود: ٨٨]؛

[٢١٩٢]كيف دلّ فيها التقديمُ على معنى الاختصاص. ومعلوم أنهم ينظرون إلى أشياء لا يحيط بها الحصر ولا تدخل تحت العدد في محشر يجتمع فيه الخلائق كلهم؛ فإنّ المؤمنين نظارة ذلك اليوم، لأنهم الآمنون الذين لا خوف عليهم ولا هم

١٥ يحزنون، فاختصاصه بنظرهم إليه -لو كان منظورًا إليه- محال، فوجب حمله على معنى يصح معه الاختصاص، والذي يصح معه أن يكون من قول الناس: أنا إلى فلان ناظر ما يصنع بي، تريد معنى التوقع والرجاء. ومنه قول القائل:

وَإِذَا نَظَرْتُ إِلَيْكَ مِنْ ملك ❁ وَالْبَحْرُ دُونَكَ زِدْتَنِي نِعَمَا

وسمعت سروية مستجدية بمكة وقت الظهر حين يغلق الناس أبوابهم، ويأوون

٢٠ إلى مقائلهم، تقول: عيينتي نويظرة إلى الله وإليكم! والمعنى: أنهم لا يتوقعون النعمة والكرامة إلا من ربهم، كما كانوا في الدنيا لا يخشون ولا يرجون إلا إياه.

٢٤-﴿وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ بَاسِرَةٌ﴾

٢٥-﴿تَظُنُّ أَنْ يُفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌ﴾

[2193] باسِرةٌ suratı çok asık, çok kederli demektir. *Bâsil* ise bundan da şiddetlidir; ancak bu daha çok, 'somurtması fazla olan kahraman' için kullanılır.

[2194] Yüzü parlak olanlar, kendilerine her türlü hayrın yapılmasını bekledikleri gibi bunlar da kendilerine öyle bir şey yapılmasını beklerler ki o, şiddet ve kötülük bakımından tam bir belkırandır, yani insanın bel kemiğini kıran bir felâket!..

26. Hayır!.. (Can) köprücük kemiğine dayandığında;
27. "Yok mu bir 'okuyup üfleyecek' (hekim)!" diye arandığında,
28. Bunun (dünyadan) ayrılış olduğunu anladığında,
29. Bacak bacağa dolandığında,
30. Yalnız Rabbinedir gidiş, işte o gün!..

[2195] "Hayır!.." ifadesi, dünyanın âhirete tercih edilmesini engellemek içindir. Sanki "Vazgeçin bundan! Önünüzde bulunan ve gelip çattığında dünyadan kopup, ebediyyen kalacağınız âhirete intikal edeceğiniz ölüme karşı uyanık olun!" denilmektedir.

[2196] ("Dayandığında" anlamındaki) بَلَغَت fiilinde zamir, zikri geçmese de *nefs*e (cana) râcidir; çünkü sözün gelişi buna delâlet etmektedir. Tıpkı Hâtem'in dediği gibi:

> Ey su gibi duru olan hatun! Zenginliğin ne faydası olur yiğide?
> Bir gün can boğaza gelip hırıldadığında; göğsü daraldığında!

Yine Araplar, "yağmur geldi" anlamını murat ederek "gönderdi" derler; gökyüzünden[1] bahsettiklerini neredeyse hiç duymazsın.

[2197] التَّراقِي (köprücük kemikleri); boyun deliğini sağdan ve soldan saran kemiklerdir. Onlara âhiret merhalelerinin ilkinin -yani ruh köprücük kemiklerine dayanıp da çıkıp gitmesi yaklaştığında gerçekleşecek olan ölümün- zorluğunu hatırlatmaktadır. Ruhun sahibi, can vereceği zaman yanına gelenler birbirlerine, "yok mu okuyup üfleyecek" derler; yani onu içinde bulunduğu durumdan hanginiz kurtaracak? Bunun ölüm meleğine ait bir söz olduğu da söylenmiştir; yani "Onun ruhunu hanginiz *yükseltecek*?[2] Rahmet melekleri mi yoksa azap melekleri mi?"

---

1 Yani "[yağmuru] gönderme" fiilinin fâ'ili olan gökten… / ed.

2 Bu durumda, رَاقٍ kelimesi "okuyup üfleme" anlamındaki *rukye*den değil, "yüksel[t]me" anlamındaki *rukıyy*den gelmiş olur. / ed.

[٢١٩٣]والباسر: الشديد العبوس، والباسل: أشد منه، ولكنه غلب في الشجاع إذا اشتد كلوحه.

[٢١٩٤] {تَظُنُّ} تتوقع {أَنْ يُفْعَلَ بِهَا} فعل هو في شدّته وفظاعته {فَاقِرَةٌ} داهية تقصم فقار الظهر، كما توقعت الوجوه الناضرة أن يفعل بها كل خير.

٥ ٢٦-﴿كَلاَّ إِذَا بَلَغَتِ التَّرَاقِيَ﴾

٢٧-﴿وَقِيلَ مَنْ رَاقٍ﴾

٢٨-﴿وَظَنَّ أَنَّهُ الْفِرَاقُ﴾

٢٩-﴿وَالْتَفَّتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ﴾

٣٠-﴿إِلَى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ﴾

١٠ [٢١٩٥] {كَلاَّ} ردع عن إيثار الدنيا على الآخرة، كأنه قيل: ارتدِعوا عن ذلك، وتنبهوا على ما بين أيديكم من الموت الذي عنده تنقطع العاجلة عنكم، وتنتقلون إلى الآجلة التي تبقون فيها مخلدين.

[٢١٩٦]والضمير في {بَلَغَتِ} للنفس وإن لم يجر لها ذكر، لأنّ الكلام الذي وقعت فيه يدل عليها، كما قال حاتم:

١٥ أَمَاوِيَّ مَا يُغْنِي الثَّرَاءُ عَنِ الْفَتَى ۞ إِذَا حَشْرَجَتْ يَوْمًا وَضَاقَ بِهَا الصَّدْرُ

وتقول العرب: أرسلت، يريدون: جاء المطر، ولا تكاد تسمعهم يذكرون السماء.

[٢١٩٧] {اَلتَّرَاقِي} العظام المكتنفة لثغرة النحر عن يمين وشمال. ذكّرهم صعوبة الموت الذي هو أول مراحل الآخرة حين تبلغ الروح التراقي، ودنا زهوقها، وقال حاضروا صاحبها -وهو المحتضر- بعضهم لبعض: {مَنْ رَاقٍ} أيكم يرقيه ٢٠ مما به؟ وقيل: هو كلام ملائكة الموت: أيكم يرقى بروحه؛ ملائكة الرحمة أم ملائكة العذاب؟

[2198] Ölümü yaklaşmış kişi "bunun" yani bu başına gelen şeyin, sevgili dünyadan "ayrılış olduğunu anladığında;" bir bacağı diğerine "dolandığında…" Yani ölüm gerginliğiyle bacakları birbirine eğildiğinde. Katâde (v. 117/735); "Yani ayakları ölüp, kendisini taşıyamadığında… Oysa daha önce onlar üzerinde her tarafı dolaşırdı." demiştir. (Bacak anlamındaki) ساق'ın şiddette misal olması dikkate alınarak, "dünyadan ayrılmanın acısıyla âhirete yönelmenin acısı birbirine karıştığında…" anlamı da verilmiştir. Sa'îd b. el-Müseyyeb (v. 94/713), "Bu iki ساق ölünün kefene sarıldığı vakitteki bacaklarıdır." demiştir.

[2199] المَسَاق (*sevk*); yani yalnız Rabbine ve O'nun hükmünedir gidiş [işte o gün!..]

31. Ne tasdik ederdi ne de namaz kılardı;
32. Aksine yüz çevirir, yalanlardı;
33. Sonra da çalımlı çalımlı adamlarının yanına giderdi...
34. Belânı bulursun (inşallah) belânı!
35. Evet, (inşallah) bulacaksın belânı!..

[2200] فلا صدّقَ ولا صَلَّى yani "ne tasdik ederdi ne de namaz kılardı." Bu cümlenin fâ'ili, "İnsan zannediyor mu ki; kemiklerini bir araya getirmeyeceğiz?" [3] âyetinde zikredilen insandır. Dikkat edilirse "Başıboş bırakılacağını mı zannediyor insanoğlu?!" [36] buyrulmuştur ki bu da "Ne zamanmış o kıyamet günü?!" diye soruyor..." [6] âyetine ma'tuftur. Yani yeniden dirilişe iman etmediği için Resûl'ü de Kur'ân'ı da tasdik etmezdi; namaz da kılmazdı.

[2201] [فلا صدّقَ ولا صَلَّى ifadesiyle] şu anlamın kastedilmesi de mümkündür: "Malını *tasadduk* etmez; zekâtını vermezdi."

[2202] Bu âyetin Ebû Cehl hakkında indiği söylenmiştir.

[2203] يَتَمَطّى yani "çalımlı çalımlı yürürdü!" Bu kelimenin aslı يَتَمَطَّطُ'dur, yani يَتَمَدَّدُ (uzandı; kuruldu).[1] Zira çalımlı çalımlı yürüyen kimse adımlarını uzatır. Bu kelimenin sırt anlamına gelen المَطَا'dan geldiği de söylenmiştir; çünkü sırtını eğiyormuş. Bir hadiste şöyle geçer: "Ümmetim çalımlı çalımlı (المُطَيْطَاء) yürümeye başladığında,[2] [üstelik] Persler ve Romalılar onlara hizmet ederken, belâları onlara kendi içlerinden verilecek!" [*Tirmizî*, "Kitâbü'l-Fiten", 74] Âyetin anlamı şöyledir: O Peygamber'i (s.a.) yalanladı, ona sırt döndü ve yüz çevirdi. Sonra kavminin yanına gitti, bununla övünerek çalım satıyordu.

1 Yani ط'lar aslında د'dır. Sonraki görüşte ise ط'lı bir kökten gelme ihtimali dile getirilmektedir. / ed.
2 Yani III. Halife döneminde. / ed.

[٢١٩٨]{وَظَنَّ} المحتضر {أَنَّهُ الْفِرَاقُ} أنّ هذا الذي نزل به هو فراق الدنيا المحبوبة، {وَالْتَفَّتْ} ساقه بساقه والتوتْ عليها عند عَلَز الموت. وعن قتادة: ماتت رجلاه فلا تحملانه، وقد كان عليهما جوّالًا. وقيل: شدّة فراق الدنيا بشدّة إقبال الآخرة، على أن الساق مثل في الشدّة. وعن سعيد بن المسيب: هما ساقاه حين تلفان ٥ في أكفانه.

[٢١٩٩]{اَلْمَسَاقُ} أي يساق إلى الله وإلى حكمه.

٣١-﴿فَلا صَدَّقَ وَلا صَلَّى﴾

٣٢-﴿وَلَكِنْ كَذَّبَ وَتَوَلَّى﴾

٣٣-﴿ثُمَّ ذَهَبَ إِلَى أَهْلِهِ يَتَمَطَّى﴾

١٠ ٣٤-﴿أَوْلَى لَكَ فَأَوْلَى﴾

٣٥-﴿ثُمَّ أَوْلَى لَكَ فَأَوْلَى﴾

[٢٢٠٠]{فَلَا صَدَّقَ وَلَا صَلَّى} يعني الإنسان في قوله {أَيَحْسَبُ الإِنْسَانُ أَنْ لَنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ} [٣]. ألا ترى إلى قوله {أَيَحْسَبُ الإِنْسَانُ أَن يُتْرَكَ سُدًى} [٣٦]، وهو معطوف على {يَسْئَلُ أَيَّانَ يَوْمُ القيامة} [٦] أي لا يؤمن بالبعث، فلا صدق بالرسول ١٥ والقرآن، ولا صلى.

[٢٢٠١]ويجوز أن يراد: فلا صدق ماله، بمعنى: فلا زكّاه.

[٢٢٠٢]وقيل: نزلت في أبي جهل.

[٢٢٠٣]{يَتَمَطَّى} يتبختر، وأصله يتمطط، أي يتمدد، لأن المتبختر يمدّ خطاه. وقيل: هو من المطا -وهو الظهر- لأنه يلويه. وفي الحديث: إذا مشت أمتي المطيطاء، ٢٠ وخدمتهم فارس والروم فقد جعل بأسهم بينهم! يعني كذب برسول الله ﷺ وتولى عنه وأعرض، ثم ذهب إلى قومه يتبختر افتخارًا بذلك.

[2204] أَوْلَى لَكَ "Yazıklar olsun sana!" demektir; hoşlanmadığı şeylerin başına gelmesi için bir bedduadır.

36. Başıboş bırakılacağını mı zannediyor insanoğlu?!

37. Akıtılan bir meninin içindeki bir nutfe değil miydi bu?

38. Sonra yapışkan bir madde iken O yaratıp da 'düzen'lemedi mi?!

39. İki eş yaratmıyor mu ondan; erkek ve dişi?!

40. Ölülere (tekrar) hayat vermeye kādir değil mi böyle bir (yaratış sahib)i?

[2205] فخلَقَ "takdir etti", فسَوّىَ "düzenledi", منه "insandan", الزوجين "iki sınıf" demektir.

[2206] Böyle bir yaratışı gerçekleştirebilen biri, tekrar yaratmaya da kādir değil midir?! Rivayete göre Peygamber (s.a.) bu âyeti okuyunca; "Seni bütün noksan sıfatlardan tenzih ederim ki evet, kādirdir!" dermiş. [*Ebû Dâvûd*, "Salât", 152]

[2207] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim Kıyâme sûresini okursa, kıyamet günü ben ve Cibrîl onun kıyamet gününe iman ettiğine şahitlik ederiz."

[٢٢٠٤] {أولى لَكَ} بمعنى ويل لك! وهو دعاء عليه بأن يليه ما يكره.

٣٦-﴿أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى﴾

٣٧-﴿أَلَمْ يَكُ نُطْفَةً مِنْ مَنِيٍّ يُمْنَى﴾

٣٨-﴿ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسَوَّى﴾

٥ ٣٩-﴿فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالأُنْثَى﴾

٤٠-﴿أَلَيْسَ ذَلِكَ بِقَادِرٍ عَلَى أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَى﴾

[٢٢٠٥] {فَخَلَقَ} فقدر. {فَسَوَّى} فعدل. {مِنْهُ} من الإنسان. {الزَّوْجَيْنِ} الصنفين.

[٢٢٠٦] {أَلَيْسَ ذَلِكَ} الذي أنشأ هذا الإنشاء {بِقَادِرٍ} على الإعادة. وروي أنّ

١٠ رسول الله ﷺ كان إذا قرأها قال: سبحانك بلى.

[٢٢٠٧] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة القيامة شهدتُ له أنا وجبريل يوم القيامة أنه كان مؤمنًا بيوم القيامة.

İNSÂN SÛRESİ

Medîne'de nâzil olmuştur, 31 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla…

1. İnsanoğlu henüz [insan olarak] anılır bir şey değilken, üzerinden belli bir zaman geçmiştir.

[2208] هَلْ *kad* anlamındadır, yani kesinlik bildirir. Özellikle soru cümlelerinde kullanılır ve aslı *e-hel*dir. Şairin şu sözü de buna delildir:

> Bizde (bir zaaf ve korkaklık) gördüler mi [*e-hel raevnâ*…]
> tepeleri bulunan o vâdinin yamacında?!

Mâna; hem takrir hem de takrib ile; *e-kad etâ* -yani "yakın zaman önce insanın üzerinden geçmiştir"- şeklindedir; henüz (insan olarak) anılmazken, üzerinden uzunca bir zaman geçmiştir. Yani sulpte; unutulmuş, hatırlanmayan, kendisinden bahsedilmeyen bir nutfe iken.

[2209] "İnsan"dan murad, Âdemoğulları cinsidir. Delili de şu âyettir: "Gerçek şu ki; Biz insanı katışık bir nutfeden yarattık." [İnsân 76/2]

[2210] حينٌ من الدهر (belli bir zaman) yani uzayıp giden uzun zamandan bir parça.

[2211] **Şayet** "لم يكن شيأً مذكورًا (Henüz anılır bir şey değilken) cümlesinin mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Onun mahalli الإنسان'ın hâli olarak nasbdır. Sanki şöyle denilmiştir: İnsanın üzerinden; zamandan, (insan olarak) anılmadığı bir vakit geçmiştir. Veya حينٌ kelimesinin sıfatı olarak ref'dir; tıpkı يومًا لا يجزي والدٌ عن ولده ("Babanın, oğlu adına hiçbir şey ödeyemeyeceği bir gün[den sakının]!" [Lokman 31/33]) âyetindeki gibi.

[2212] Bu âyet bir zâtın yanında okununca *leytehâ temmet!* demiş ve; "Bu -anılır olmadığı- hâl keşke tamama erdirilseydi de insan hiç yaratılmasaydı, hiç mükellef tutulmasaydı!" demek istemiştir.

2. Gerçek şu ki; Biz insanı katışık bir nutfeden yarattık ve kendisini sınayarak 'o'nu işitip gören bir varlık hâline getirdik.

[2213] نطفة أمشاج (katışık bir nutfe) ifadesi, *burmet*^{ün} *a'şâr*^{un} (parçalanmış tencere), *bürd*^{ün} *ekyâş*^{un} (iki defa atılmış yünden örülen hırka) terkipleri gibidir. Bunlar cemî' değil müfret lafızlardır. Bu sebeple müfret kelimelere sıfat olmuşlardır. Aynı şekilde *nutfet*^{ün} *meşîc*^{un} ifadesi de kullanılır. Şemmâh (v. 30/650) şöyle demiştir:

سورة الإنسان

مدينة؛ وآياتها ٣١

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿هَلْ أَتَى عَلَى الإِنْسَانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَذْكُورًا﴾

٥ [٢٢٠٨] {هَلْ} بمعنى قد في الاستفهام خاصة. والأصل: أهل، بدليل قوله:

أَهَلْ رَأَوْنَا بِسَفْعِ الْقَاعِ ذِي الأكمِ *

فالمعنى: "أقد أتى؟" على التقرير والتقريب جميعًا، أي أتى على الإنسان قبل زمان قريب {حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ} فيه {شَيْئًا مَذْكُورًا} أي كان شيئًا منسيًا غير مذكور؛ نطفة في الأصلاب.

١٠ [٢٢٠٩]والمراد بالإنسان: جنس بني آدم، بدليل قوله {إِنَّا خَلَقْنَا الإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ} [الإنسان: ٢].

[٢٢١٠] {حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ} طائفة من الزمن الطويل الممتد.

[٢٢١١]فإن قلت: ما محل {لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَذْكُورًا} قلت: محله النصب على الحال من {الإِنسَانِ}، كأنه قيل: هل أتى عليه حين من الدهر غيرَ مذكور. أو الرفع
١٥ على الوصف لـ{حِينٌ}، كقوله {يَوْمًا لّا يَجْزِى وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهِ} [لقمان: ٣٣].

[٢٢١٢]وعن بعضهم: أنها تليت عنده فقال: ليتها تمت! أراد: ليت تلك الحالة تمت؛ وهي كونه شيئًا غير مذكور، ولم يخلق ولم يكلف.

٢-﴿إِنَّا خَلَقْنَا الإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا﴾

[٢٢١٣] {نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ} كبرمة أعشار، وبرد أكياش؛ وهي ألفاظ مفردة غير جموع،
٢٠ ولذلك وقعت صفات للأفراد. ويقال أيضًا: نطفة مشج، قال الشماخ:

Bir süre kendilerini sakladı iç organlar;
karışımı değersiz bir suya karşı [hamile kalmaktan uzak durdu]!

أمشاج kelimesinin *meşic*in kırık çoğulu (cem-'i mükesseri) olması doğru değildir; bilakis ikisi de müfretlikte birbirine benzer; çünkü ikisiyle de müfred kelime nitelenmiştir. *Meşecehû* ve *mezecehû* aynı anlamda kullanılır (ona karıştı). من نطفةٍ أمشاج "kendisinde iki suyun karıştığı bir nutfeden" demektir. İbn Mes'ûd'un "O nutfenin damarlarıdır." dediği nakledilir. Katâde *emşâc*ın çeşitler ve merhaleler anlamına geldiğini söylemiş ve bununla, (insanın) önce *nutfe*, sonra *aleka*, sonra *mudğa* oluşunu kastetmiştir.

[2214] نَبْتَلِيه ifadesi hâl makamındadır; yani "onu sınayarak, yani sınamayı murad ederek" yarattık. Tıpkı *merartu bi-racul*[in] *ma'ahû sakr*[un] *sāid*[en] *bi-hî* (Yanında *yarın avlanacağı* bir şahin bulunan bir zâta uğradım.) demen gibi ki; "Yarın kendisiyle avlanmak istediği." demek istersin. نَبْتَلِيه'nin "Onu hâlden hâle intikal ettirerek." anlamında olması da mümkündür ki o zaman, bunun 'sınama' diye isimlendirilmesi isti'âre yoluyla olur. [نَبْتَلِيه'nin tefsirinde] İbn Abbas; "Annesinin karnında onu [karışık] *nutfe*ye, ondan da *aleka*ya [...] çeviriyoruz." demiştir.

[2215] Burada "Biz onu sınamak için işitir ve görür kıldık." anlamında bir takdim-tehir olduğu da söylenmiştir. Ancak bunda bir miktar zorlama vardır.

3. Kendisine yolu gösterdik; ya şükredici olacak ya da nankör (tercih kendisinin).

[2216] "Şükreden" ve "nankör" kelimeleri "*kendisine* yolu gösterdik" kelimesindeki zamirin iki hâlidir; yani iki hâl için de ona imkân ve güç verdik. Veya onu aklî ve naklî delillerle İslâm'a davet ettik; iman veya inkâr edeceği bilindiği hâlde kendisine itiraz hakkı bırakmamak için böyle yaptık. Bu iki kelimenin *yol*dan hâl olması da mümkündür; yani ona yolu öğrettik, ya şükreden yol, ya da nankörlük eden yol. Tıpkı "İki de yol göstermedik mi ona?" [Beled 90/10] âyetindeki gibi. Yol'un şükür ve nankörlükle tavsif edilmesi ise mecazdır. Ebu's-simâl إمَّا'daki Hemze'yi fethalı okumuştur ki bu güzel bir okuyuştur. Mâna şöyle olur: Şükretmesi, bizim muvaffak kılmamızladır; nankörlük edişine gelince bu da kendi kötü tercihi iledir.

[2217] İki gruptan bahsedince, peşinden tehdit ve vaat getirmiştir:

4. Ama Biz; inkârcı nankörler için zincirler, demir halkalar ve Çılgın bir Ateş hazırlamış bulunuyoruz!

طَوَتْ أَحْشَاءُ مُرْتَجَةٍ لِوَقْتٍ ❁ عَلَى مَشَجٍ سُلالَتُهُ مَهِينُ

ولا يصحّ {أَمْشَاجٍ} أن يكون تكسيرًا له، بل هما مثلان في الإفراد، لوصف المفرد بهما. ومشجه ومزجه، بمعنى. والمعنى: من نطفة قد امتزج فيها الماءان. وعن ابن مسعود: هي عروق النطفة. وعن قتادة: أمشاج ألوان وأطوار، يريد: أنها تكون نطفة، ثم علقة، ثم مضغة.

[٢٢١٤] {نَبْتَلِيهِ} في موضع الحال، أي خلقناه مبتلين له، بمعنى: مريدين ابتلاءه، كقولك: مررت برجل معه صقر صائدًا به غدًا، تريد: قاصدًا به الصيد غدًا. ويجوز أن يراد: ناقلين له من حال إلى حال، فسمي ذلك ابتلاء، على طريق الاستعارة. وعن ابن عباس: نصرّفه في بطن أمّه نطفة ثم علقة.

[٢٢١٥] وقيل: هو في تقدير التأخير، يعني فجعلناه سميعًا بصيرًا لنبتليه؛ وهو من التعسف.

٣-﴿إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا﴾

[٢٢١٦] {شَاكِرًا} و{كَفُورًا} حالان من الهاء في {هَدَيْنَاهُ}، أي مكناه وأقدرناه في حالتيه جميعًا. أو دعوناه إلى الإسلام بأدلة العقل والسمع -كان معلومًا منه أنه يؤمن أو يكفر- لإلزام الحجة. ويجوز أن يكونا حالين من {السَّبِيلَ}، أي عرّفناه السبيل إما سبيلًا شاكرًا وإما سبيلًا كفورًا، كقوله {وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ} [البلد: ١٠]؛ ووصف السبيل بالشكر والكفر مجاز. وقرأ أبو السّمال بفتح الهمزة في «إما» وهي قراءة حسنة. والمعنى: أما شاكرًا فبتوفيقنا، وأما كفورًا فبسوء اختياره.

[٢٢١٧] ولما ذكر الفريقين أتبعهما الوعيد والوعد:

٤-﴿إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلاسِلا وَأَغْلالا وَسَعِيرًا﴾

[2218] سلاسلا tenvinsiz *selâsile* ve tenvinli *selâsilen* şeklinde okunmuştur. İkinci okuyuş; iki şekilde açıklanabilir: 1) Bu Nun'un *ıtlak* harfinden (*selâsilâ*daki Elif'ten) bedel olması ve vaslın vakıf yerine geçmesidir.[1] 2) Bu okuyuşun sahibi, şiir rivayetine alışık biridir ve dili, gayr-ı munsarif kelimeyi munsarifmiş gibi okuyuvermiştir.

5. 'İyi'ler ise kâfur katkılı bir kâseden içerler.

6. Öyle bir pınardan ki; oradan Allah'ın has kulları içer ve akıttıkça akıtırlar onu.

[2219] الأبرار (iyiler) *berr* veya *bârr*ın çoğuludur; *rabb - erbâb*, *şâhid - eşhâd* gibi. Hasan-ı Basrî, "İyiler karıncayı bile incitmeyen kimselerdir." demiştir. كَأس içinde içecek bulunan cam kadehtir. İçeceğin kendisi كَأس diye isimlendirilmiştir.

[2220] "Karışım"ı yani kendisine karıştırılan şey "kâfur" suyu olup *kâfur* da suyu kâfur beyazlığında, koku ve soğukluğunda olan bir cennet pınarının adıdır. عينًا (pınar) da ondan bedeldir. Katâde şöyle demiştir: Onlar için kâfur karıştırılır ve içine misk konulur. "Onda kâfur kokusu, beyazlığı ve serinliği yaratılır ve sanki kâfûr karıştırılmış gibi olur." diyen de olmuştur. Bu iki görüşe göre عينًا, muzāfın hazfedildiği düşünülerek من كأسٍ'in mahallinden bedel olur. Âdeta; "Orada bir şarap içerler, bir pınarın şarabından." denmektedir. Veya özellik ifade etmesi için mansūb olmuştur.[2]

[2221] **Şayet** "İçme fiili [neden] önce başlangıç harfiyle, sonda *ilsāk* harfiyle nitelenmiş?" **dersen şöyle derim:** Çünkü *kadeh* içme fiillerinin başlangıcıdır; ilk gâyesidir. *Pınar* ise içeceklerine karıştırdıkları şeydir. Bir bakıma; "Allah'ın kulları içtiklerini bununla içerler." denmektedir. Tıpkı "Suyu balla içtim." demen gibi.

[2222] يُفَجِّرُونَها تَفْجِيرًا yani bulundukları yerden istedikleri yere, engellenmeksizin "kolayca akıtırlar onu."

7. Çünkü adaklarını yerine getirirlerdi; şerri herkesi kapsayan bir günden korkarlardı;

8. Kendileri de arzulamalarına rağmen, yemekleriyle düşkün, yetim ve esirleri doyururlardı (ve içlerinden şöyle derlerdi);

9. "Sizi tamamen Allah rızası için doyuruyoruz; sizden ne karşılık ne de teşekkür istiyoruz."

10. "Çünkü 'insanın yüzünü ekşitecek, suratını astıracak' bir güne karşı Rabbimizden korkuyoruz."

---

1 Yani vakıf hâlinde, âyet sonlarında bu tür fâsılalar olabilmektedir; burada da kelime üzerinde durulmadığı hâlde, durulmuş gibi *selâsilâ* okunuyormuş gibi, sondaki Elif Nun'a çevrilmiştir. / ed.

2 "*Hele* o Allah'ın muvahhit kullarının içeceği pınar!.." mealinde. / ed.

[٢٢١٨] وقرئ «سلاسل»، غير منوّن، «وسلاسلا»، بالتنوين. وفيه وجهان؛ أحدهما أن تكون هذه النون بدلا من حرف الإطلاق، ويجري الوصل مجرى الوقف. والثاني: أن يكون صاحب القراءة به ممن ضري برواية الشعر ومرن لسانه على صرف غير المنصرف.

٥-﴿إِنَّ الأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا﴾

٥ ٦-﴿عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا﴾

[٢٢١٩] الأَبْرَار جمع برّ أو بارّ، كرَبّ وأرباب، وشاهد وأشهاد. وعن الحسن: هم الذين لا يؤذون الذرّ. والكأس: الزجاجة إذا كانت فيها خمر، وتسمى الخمر نفسها كأسًا.

[٢٢٢٠] {مِزَاجُهَا} ما تمزج به {كَافُورًا} ماء كافور، وهو اسم عين في الجنة ١٠ ماؤها في بياض الكافور ورائحته وبرده. و{عَيْنًا} بدل منه. وعن قتادة: تمزج لهم بالكافور وتختم لهم بالمسك. وقيل: تخلق فيها رائحة الكافور وبياضه وبرده، فكأنها مزجت بالكافور. و{عَيْنًا} على هذين القولين بدل من محل {مِنْ كَأْسٍ}، على تقدير حذف مضاف، كأنه قيل: يشربون فيها خمرًا خمر عين. أو نصب على الاختصاص.

[٢٢٢١] فإن قلت: لم وصل فعل الشرب بحرف الابتداء أوّلًا، وبحرف الإلصاق ١٥ آخرًا؟ قلت: لأنّ الكأس مبدأ شربهم وأوّل غايته؛ وأما العين فبها يمزجون شرابهم. فكان المعنى: يشرب عباد الله بها الخمر، كما تقول: شربت الماء بالعسل.

[٢٢٢٢] {يُفَجِّرُونَهَا} يجرونها حيث شاءوا من منازلهم {تَفْجِيرًا} سهلا لا يمتنع عليهم.

٧-﴿يُوفُونَ بِالنَّذْرِ وَيَخَافُونَ يَوْمًا كَانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيرًا﴾

٢٠ ٨-﴿وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا﴾

٩-﴿إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللهِ لا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلا شُكُورًا﴾

١٠-﴿إِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبِّنَا يَوْمًا عَبُوسًا قَمْطَرِيرًا﴾

[2223] "Çünkü adaklarını yerine getirirlerdi." ifadesi "Neden bu şekilde rızıklandırılıyorlar?" diye bir soru sorabilecek kimseye cevaptır. "Adağı yerine getirmek" tabiri de yapmaları gereken şeyleri hakkıyla yerine getirme özelliklerini vurgulu bir şekilde dile getirmektedir. Zira bir kişi Allah rızası için kendine vacip kıldığı bir şeyi yerine getiriyorsa, Allah'ın ona vacip kıldığı şeyi daha çok yerine getirir.

[2224] مُسْتَطِيرًا (kapsayan) yani "yayılmış, dağılıp en ücra köşelere kadar ulaşmış." Kelime; *istetāra'l-harîk* ve *istetāra'l-fecr* ("Yangın yayıldı." "Fecr yayıldı.") kullanımlarından alınmıştır. *Nefera* fiilinden türeyen *istenfera* (mübalağa ifade ettiği) gibi bu da *tāra* fiilinden türemiştir.

[2225] ("Kendileri de *onu* arzulamalarına rağmen" anlamındaki) على حُبِّه ifadesindeki zamir yemeğe aittir; yani yemeğe iştah ve ihtiyaçları varken. Tıpkı "Sevdiği hâlde malından veren…" [Bakara 2/177], "Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe, asla 'iyi'liğe erişemezsiniz!" [Âl-i İmrân 3/92] âyetlerindeki gibi.

[2226] Fudayl b. Iyâz'ın (v. 187/803) "Allah'a olan muhabbetleri sebebiyle (yedirirler)." dediği nakledilmiştir.

[2227] وأسيرًا (Esiri…) Hasan Basrî'den şöyle nakledilmiştir: Peygamber'e (s.a.) bir esir getirilirdi. Onu Müslümanlardan birine verir ve "Ona iyi davran!" buyururdu. Esir iki, üç gün onun yanında kalır; o zât da esiri kendine tercih ederdi.[1] Âlimlerin çoğunluğuna göre İslâm diyarında kâfirlere iyilik etmek câizdir; ancak (zekât gibi) farz olan mallar onlara harcanamaz. Katâde şöyle demiştir: "O gün onların esirleri müşrik idi. Müslüman kardeşin ise senin yemeğini yemeye daha çok hak sahibidir." Sa'îd b. Cübeyr (v. 94/713) ile Atā (v. 114/732), "O ehl-i kıbleden olan esirdir." demişler; Ebû Sa'îd el-Hudrî (v. 74/693-94), "O köle ve mahpustur." demiştir. Peygamber (s.a.) borçluyu esir diye isimlendirmiş ve şöyle buyurmuştur: "Borçlun senin esirindir, esirine iyilikte bulun!"

[2228] "Sizi tamamen [Allah rızası için] doyuruyoruz." Bu sözün başına *kavl* ("derler") takdir edilir. Bunun, yaptıklarının benzeriyle karşılık verilmesini veya teşekkür etmelerini önlemek için dil ile söylenmiş olması da mümkündür; çünkü onların iyiliği Allah rızası için yapılmıştır, bu sebeple yaratıkların karşılık vermesine gerek yoktur. Onların bu sözü, (doyurdukları kimselerin) gönüllerini hoş etmek ve yaptığını tamamen Allah için yapan birinin nasıl olması gerektiğini anlatmak ve buna dikkat çekmek için de olabilir.

1 Yemez yedirir; içmez içirirdi. / ed.

[٢٢٢٣] {يُوفُونَ} جواب من عسى يقول: ما لهم يرزقون ذلك؟ والوفاء بالنذر مبالغة في وصفهم بالتوفر على أداء الواجبات؛ لأنّ من وفى بما أوجبه هو على نفسه لوجه الله، كان بما أوجبه الله عليه أوفى.

[٢٢٢٤] {مُسْتَطِيرًا} فاشيًا منتشرًا بالغًا أقصى المبالغ، من استطار الحريق، واستطار الفجر. وهو من طار، بمنزلة استنفر من نفر. ٥

[٢٢٢٥] {عَلَى حُبِّهِ} الضمير للطعام، أي مع اشتهائه والحاجة إليه. ونحوه {وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ} [البقرة: ١٧٧]، {لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ} [آل عمران: ٩٢].

[٢٢٢٦] وعن الفضيل بن عياض: على حب الله.

[٢٢٢٧] {وَأَسِيرًا} عن الحسن: كان رسول الله صلى الله تعالى عليه وعلى آله وسلم يؤتى بالأسير فيدفعه إلى بعض المسلمين فيقول: أحسن إليه؛ فيكون عنده اليومين والثلاثة، فيؤْثره على نفسه. وعند عامة العلماء يجوز الإحسان إلى الكفار في دار الإسلام ولا تصرف إليهم الواجبات. وعن قتادة: كان أسيرهم يومئذ المشرك، وأخوك المسلم أحق أن تطعمه. وعن سعيد بن جبير وعطاء: هو الأسير من أهل القبلة. وعن أبي سعيد الخدري: هو المملوك والمسجون. وسمى رسول الله صلى الله تعالى عليه وآله وسلم الغريم أسيرًا، فقال: غريمك أسيرك فأحسن إلى أسيرك. ١٠ ١٥

[٢٢٢٨] {إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ} على إرادة القول. ويجوز أن يكون قولا باللسان منعًا لهم عن المجازاة بمثله أو بالشكر، لأن إحسانهم مفعول لوجه الله، فلا معنى لمكافأة الخلق؛ وأن يكون قولهم لهم لطفًا وتفقيها وتنبيهًا، على ما ينبغي أن يكون عليه من أخلص لله.

Hz. Âişe *Radıyallâhu anhâ*'dan rivayet edildiğine göre o, bir ev halkına sadaka gönderir; sonra elçiye "Ne dediler?" diye sorarmış. Eğer elçi o ev halkının ettiği bir duadan bahsederse Hz. Âişe de aynı şekilde onlara dua edermiş[1] ki, sadakasının sevabı Allah katında tamamen kendisine kalsın. Bu cümlenin, herhangi bir şey demiş olmasalar bile onların inançlarını ve niyetlerinin doğruluğunu açıklayıp ortaya koymak için gelmiş olması da mümkündür. Mücâhid şöyle demiştir: "Dikkat edin, onlar bu sözü söylemediler; ancak Allah onların kalbindeki bu düşünceyi bildiğinden, onları bu sebeple övmektedir.

[2229] *Şükûr* ve *küfûr* kelimeleri, *şükr* ve *küfr* gibi iki mastardır.

[2230] "Korkuyoruz." ifadesinin anlamı şöyle olabilir: (i) Size olan bu iyiliğimiz, o günün şiddetinden korktuğumuz içindir, yoksa siz karşılık veresiniz diye değil. (ii) Sadakaya mukabil bir karşılık istemeyi Allah'ın cezalandıracağından korktuğumuz için sizden bir karşılık istemiyoruz.

[2231] "Gün"ün "asık suratlı" (عَبُوس) diye nitelenmesi iki yolla mecazdır: Gün, cehennemlik olan ehlinin sıfatıyla nitelenmiştir. Tıpkı Arapların "(Adamın) gündüzü oruçlu." demeleri gibi. Rivayete göre kâfir, o gün suratını öyle bir asarmış ki iki gözü arasından katran gibi ter akarmış. Ayrıca şiddeti ve zararı sebebiyle bu "gün", ciddî duran aslana veya cesur kahramana benzetilmiştir.

[2232] قَمْطَرِير iki gözünün arası bir araya gelecek şekilde suratını iyice asan demektir. Zeccâc (v. 323/921) şöyle demiştir: Deve kuyruğunu ve burnunu kibirle kaldırdığı zaman اقمطرّت الناقة denir. O bu kelimenin قَطْر'dan türediğini ve Mîm'in ziyade olduğunu söylemiştir. Esed b. Nâ'isa şöyle demiştir:

Göğüs geriyorum harp ateşine; şerri fazla, sabahı şiddetli her gün!..

11. Allah da onları bu günün şerrinden korudu ve yüzlerini ağartıp neşelendirecek şeylerle karşılaştırdı onları:

[2233] "Sabretmelerine karşılık," yani *îsâr*a (muhtacı kendisine tercihe) sabretmeleri sebebiyle "Allah da yüzlerini ağartıp neşelendirecek şeylerle karşılaştırdı onları." Yani günahkârların surat asıklığına ve hüznüne karşılık, onların yüzüne parlaklık ve kalbine sürur verdi. Bu da o "gün"ün, ehlinin surat asıklığı ile nitelendiğini gösterir.

[2234] İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre Hz. Hasan (v. 49/669) ile Hüseyin (v. 61/680) hastalanmışlardı. Peygamber (s.a.) yanında bazı insanlar olduğu hâlde onları ziyaret etti. İnsanlar (Hz. Ali'ye), "Yâ Ebe'l-Hasen! Keşke çocukların için bir adak adasan." dediler. Hz. Ali, Hz. Fâtıma (v. 11/632)

1 Yani bilmukabele onlara dua etmekle, onların kendisi için ettikleri duayı [bir nev-i] sıfırlarmış… / ed.

وعن عائشة رضي الله عنها أنها كانت تبعث بالصدقة إلى أهل بيت، ثم تسأل الرسول ما قالوا؟ فإذا ذكر دعاء دعت لهم بمثله ليبقى ثواب الصدقة لها خالصًا عند الله. ويجوز أن يكون ذلك بيانًا وكشفًا عن اعتقادهم وصحة نيتهم وإن لم يقولوا شيئًا. وعن مجاهد: أما إنهم ما تكلموا به، ولكن علمه الله منهم فأثنى عليهم.

٥ [٢٢٢٩]والشكور والكفور مصدران كالشكر والكفر.

[٢٢٣٠] {إِنَّا نَخَافُ} يحتمل أن إحساننا إليكم للخوف من شدة ذلك اليوم، لا لإرادة مكافأتكم؛ وإنا لا نريد منكم المكافأة، لخوف عقاب الله تعالى على طلب المكافأة بالصدقة.

[٢٢٣١]ووصف اليوم بالعبوس مجاز على طريقين؛ أن يوصف بصفة أهله من ١٠ الأشقياء، كقولهم: نهارك صائم؛ روي أن الكافر يعبس يومئذ حتى يسيل من بين عينيه عرق مثل القطران؛ وأن يشبه في شدته وضرره بالأسد العبوس أو بالشجاع الباسل.

[٢٢٣٢]والقمطرير: الشديد العبوس الذي يجمع ما بين عينيه. قال الزجاج: يقال: اقمطرت الناقة، إذا رفعت ذنبها وجمعت قطريها وزمت بأنفها، فاشتقه من القطر وجعل الميم مزيدة. قال أسد بن ناعصة:

١٥ وَاصْطَلَيْتُ الْحُرُوبَ فِي كُلِّ يَوْمٍ ۞ بَاسِلَ الشَّرِّ قَمْطَرِيرَ الصَّبَاحِ

١١-﴿فَوَقَاهُمُ اللهُ شَرَّ ذَلِكَ الْيَوْمِ وَلَقَّاهُمْ نَضْرَةً وَسُرُورًا﴾

[٢٢٣٣] {وَلَقَّاهُمْ نَضْرَةً وَسُرُورًا}، أي أعطاهم بدل عبوس الفجّار وحزنهم نضرة في الوجوه وسرورًا في القلوب. وهذا يدل على أنّ اليوم موصوف بعبوس أهله، {بِمَا صَبَرُوا} بصبرهم على الإيثار.

٢٠ [٢٢٣٤]وعن ابن عباس رضي الله عنه: أنّ الحسن والحسين مرضا، فعادهما رسول الله ﷺ في ناس معه؛ فقالوا: يا أبا الحسن، لو نذرت على ولدك، فنذر عليّ وفاطمة

ve cariyeleri Fıdda, çocuklar iyileşirse üç gün oruç tutmayı adadılar. Çocuklar şifa buldular; ama yanlarında yiyecek namına bir şey yoktu. Hz. Ali, Hayberli Yahudi Şem'ûn'dan üç sā' arpa ödünç aldı. Hz. Fâtıma bir sā'ını öğütüp aile sayısınca beş adet ekmek pişirdi. İftar etmek için önlerine koydukları sırada, yanlarına bir dilenci gelip, "es-Selâmu aleyküm ey Muhammed'in hane halkı! Ben yoksul bir Müslümanım. Beni doyurun ki Allah da sizi cennet sofralarında doyursun." dedi. Onlar da onu kendilerine tercih ettiler ve sudan başka bir şey tatmadan o gece yattılar. Sabah tekrar oruca niyet ettiler. Akşam olup yemeği önlerine koyunca yanlarına bir yetim geldi. Onu da kendilerine tercih ettiler. Üçüncüsünde; yanlarına bir esir geldi; yine aynı şeyi yaptılar. Sabah olunca Hz. Ali, Hasan ile Hüseyin'in ellerinden tutup Peygamber'in (s.a.) yanına gittiler. Peygamber onların kuş yavrusu gibi açlıktan titrediğini görünce, "Sizi bu hâlde görmek beni ne kadar üzdü [bir bilseniz]!" dedi. Kalkıp onlarla birlikte gitti. Fâtıma'yı ibadet yerinde sırtı karnına yapışmış ve gözleri çökmüş vaziyette görünce çok üzüldü. Bunun üzerine Cebrâil *Aleyhisselam* inip, "Al *bunu* ey Muhammed! Allah Ehl-i beyt'in konusunda seni tebrik ediyor!" dedi ve ona *bu sûreyi* okuttu.

12. Sabretmelerine karşılık, cennetle ve ipekle mükâfatlandırdı onları.

[2235] **Şayet** "Cennetin yanında bir de ipeğin zikredilmesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** *Îsâr*a ve yol açtığı açlık ve çıplaklığa sabretmenin karşılığı olarak onlara içinde hoş yiyeceklerin bulunduğu bir hasbahçe; ve kıymetli giyeceklerin yapılacağı bir ipek verilecektir.

13. Orada koltuklara yaslanmış vaziyette, ne bir 'güneş' görürler ne de dondurucu bir soğuk...

[2236] Yani cennetin havası ılımandır, ne yakıcı güneş sıcağı, ne de rahatsız edici soğuk vardır. Bir hadiste, "Cennetin havası ılımandır, orada ne sıcak ne de soğuk vardır" diye geçer.

[2237] *Zemherîr*in ay olduğu söylenmiştir ki Sa'leb bunun Tayy kabilesinin dilinde olduğunu söylemiş ve şu şiiri inşad etmiştir:

> Karanlığı koyulaşmış nice gecede yol aldım ben!
> Ay bile hâla doğmamış, ışık vermemişti.

Mâna şöyledir: Cennet ışıktır; orada güneşe, aya ihtiyaç duyulmaz.

14. Gölgeleri üzerlerine inmiş olduğu hâlde kolayca koparabilecekleri mesafeye kadar eğilmiştir (ağaçlar).

15. Etraflarında fır dönülmektedir parıl parıl gümüş kaplarla ve kristal kupalarla;

وفضة جارية لهما إن برآ مما بهما أن يصوموا ثلاثة أيام، فشفيا وما معهم شيء، فاستقرض عليّ من شمعون الخيبري اليهودي ثلاث أصوع من شعير، فطحنت فاطمة صاعًا واختبزت خمسة أقراص على عددهم، فوضعوها بين أيديهم ليفطروا؛ فوقف عليهم سائل فقال: السلام عليكم أهل بيت محمد! مسكين من مساكين المسلمين، ٥ أطعموني أطعمكم الله من موائد الجنة! فآثروه وباتوا لم يذوقوا إلا الماء، وأصبحوا صيامًا؛ فلما أمسوا ووضعوا الطعام بين أيديهم وقف عليهم يتيم، فآثروه؛ ووقف عليهم أسير في الثالثة، ففعلوا مثل ذلك؛ فلما أصبحوا أخذ علي رضي الله عنه بيد الحسن والحسين وأقبلوا إلى رسول الله ﷺ، فلما أبصرهم وهم يرتعشون كالفراخ من شدّة الجوع قال: ما أشد ما يسوءني ما أرى بكم! وقام فانطلق معهم، فرأى فاطمة في ١٠ محرابها قد التصق ظهرها ببطنها وغارت عيناها، فساءه ذلك، فنزل جبريل وقال: خذها يا محمد هنأك الله في أهل بيتك، فأقرأه السورة.

١٢-﴿وَجَزَاهُمْ بِمَا صَبَرُوا جَنَّةً وَحَرِيرًا﴾

[٢٢٣٥] فإن قلت: ما معنى ذكر الحرير مع الجنة؟ قلت: المعنى: وجزاهم بصبرهم على الإيثار وما يؤدّي إليه من الجوع والعرى بستانا فيه مأكل هنيّ، وحريرًا فيه ملبس بهيّ.

١٥ ١٣-﴿مُتَّكِئِينَ فِيهَا عَلَى الأَرَائِكِ لا يَرَوْنَ فِيهَا شَمْسًا وَلا زَمْهَرِيرًا﴾

[٢٢٣٦]يعني أن هواءها معتدل، لا حرّ شمس يحمي، ولا شدّة برد تؤذي. وفي الحديث: هواء الجنة سجسج، لا حرّ ولا قرّ.

[٢٢٣٧]وقيل: الزمهرير القمر؛ وعن ثعلب: أنه في لغة طيىء. وأنشد:

وَلَيْلَةٍ ظَلاَمُهَا قَدِ اعتكَرْ ❁ قَطَعْتُهَا وَالزَّمْهَرِيرُ مَا زَهَرْ

٢٠ والمعنى: أن الجنة ضياء فلا يحتاج فيها شمس وقمر.

١٤-﴿وَدَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلالُهَا وَذُلِّلَتْ قُطُوفُهَا تَذْلِيلا﴾

١٥-﴿وَيُطَافُ عَلَيْهِمْ بِآنِيَةٍ مِنْ فِضَّةٍ وَأَكْوَابٍ كَانَتْ قَوَارِيرَا﴾

16. Gümüşî kristal hem de... ki onu türlü biçimlere sokarlar.

[2238] **Şayet** “ودانيةً عليهم ظلالُها (gölgeleri üzerlerine inmiş olduğu hâlde) ifadesi neye atfedilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Öncesindeki cümleye atfedilmiştir; çünkü o, mükâfatlandırılan kimselerin hâli idi; bu da tıpkı onun gibi bunların hâlidir. Zira عليهم’deki zamir onlara râcidir; ancak دانيةً müfred bir isimdir, bu cümle ise müfred hükmünde bir cümle olup ibarenin takdiri “orada güneş ve ay görmedikleri (hâlde) ve gölgeleri üzerlerine inmiş olduğu hâlde” şeklindedir: Vav iki durumun da onlar için bir arada olacağına delâlet etmek için cümlenin başına gelmiştir. Sanki şöyle denilmiş olmaktadır: Onların alacağı karşılık, ‘sıcaktan ve soğuktan uzak kalma’ ile ‘gölgelerin üzerlerine eğilmiş olma’ hâllerini bunlar bir araya getirmiş oldukları hâlde (*câmi‘îne*) cennettir. Bununla birlikte, ifade; ظلالُها mübtedâ, دانية de onun haberi olmak üzere, *ve dâniyet*[ün] şeklinde ref‘ ile de okunmuştur. Bu durumda cümle hâl yerinde olur ve mâna şöyle olur: *Lâ yeravne … ve'l-hâlu enne zılâlehâ dâniyet*[un]… (Gölgeleri üzerlerine inmiş olduğu hâlde orada ne güneş görürler ne de soğuk.) متكئين, لايرون ve دانيةً ifadelerinin hepsini “cennet”in sıfatı yapmak da mümkündür. ودانيةً ifadesinin جنة’e atfedilmesi de mümkündür; yani bir cennet daha vardır ki gölgeleri, üzerlerine eğilmiştir. “İki cennet vardır, Rabbinin huzuruna çıkacağı korkusuyla yaşayan kimseye.” [Rahmân 55/46] âyetinde olduğu gibi onlara iki cennet vaat edildiğini kabul ettiğimizde durum böyle olur; çünkü “Rabbimizden korkuyoruz.” [10] âyetinde korku ile nitelenmişlerdir.

[2239] **Şayet** “وذُلِّلَتْ neye atfedilmiştir?” **dersen şöyle derim:** *Ma‘tûf aleyh*, -şayet merfû‘ okursan- دانيةً’dür; böylece fiil cümlesi mübtedâ haber cümlesine atfedilmiş olur. دانيةً’i hâl olarak mansūb okursan, o zaman وذُلِّلَتْ de دانيةً’ün hâli olur; yani dalları kolayca koparabilecekleri mesafeye kadar eğilmiş vaziyetteki ağaçlar kendilerini gölgelemektedir. Veya yine دانيةً’e atfedilmiştir; *ve dâniyet*[en]*… ve müzellelet*[en] *kutûfuhâ* (gölgeleri üzerlerine inmiş olduğu ve dalları kolayca koparabilecekleri mesafeye kadar eğilmiş olduğu hâlde). Eğer دانيةً’i sıfat olarak nasbedersen ذُلِّلَتْ de onun gibi sıfat olur. Dikkat edersen, *cennet*[en] *züllilet kutûfuhâ* (dalları, kolayca koparabilecekleri mesafeye kadar eğilmiş bahçe) dediğin zaman, ifade doğru olmaktadır.

[2240] Meyvelerin ve salkımların emre âmâde kılınması, itaatkâr olup istedikleri gibi kolayca toplamalarına engel olmamasıdır. Veya onlar için aşağı eğdirilmesi, kısa olmasıdır. Tıpkı duvar kısa olduğunda, Arapların *hâit*[un] *zelîl*[ün] demeleri gibi.

١٦-﴿قَوَارِيرَا مِنْ فِضَّةٍ قَدَّرُوهَا تَقْدِيرًا﴾

[٢٢٣٨]فإن قلت: {وَدَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا} علام عطفت؟ قلت: على الجملة التي قبلها؛ لأنها في موضع الحال من المجزيين؛ وهذه حال مثلها عنهم لرجوع الضمير منها إليهم في {عَلَيْهِمْ}، إلا أنها اسم مفرد، وتلك جملة في حكم مفرد. تقديره: غير رائين فيها شمسًا ولا زمهريرًا، ودانية عليهم ظلالها. ودخلت الواو للدلالة على أن الأمرين مجتمعان لهم، كأنه قيل: وجزاهم جنة جامعين فيها بين البعد عن الحرّ والقرّ ودنوّ الظلال عليهم. وقرئ «ودانية»، بالرفع، على أن {ظِلَالُهَا} مبتدأ، و«دَانِيَةٌ» خبر، والجملة في موضع الحال؛ والمعنى: لا يرون فيها شمسًا ولا زمهريرًا، والحال أن ظلالها دانية عليهم. ويجوز أن تجعل {مُتَّكِئِينَ} و{لَا يَرَوْنَ} و{ودَانِيَةً} كلها صفات لـ{جَنَّةً}. ويجوز أن يكون {وَدَانِيَةً} معطوفة على {جَنَّةً}، أي وجنة أخرى دانيةً عليهم ظلالها، على أنها وعدوا جنتين، كقوله {وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّتَانِ} [الرحمن: ٤٦]، لأنهم وصفوا بالخوف {إِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبِّنَا} [١٠].

[٢٢٣٩]فإن قلت: فعلام عطف {وَذُلِّلَتْ}؟ قلت: هي -إذا رفعت- {وَدَانِيَة} جملة فعلية معطوفة على جملة ابتدائية؛ وإذا نصبتها على الحال فهي حال من دانية، أي تدنو ظلالها عليهم في حال تذليل قطوفها لهم. أو معطوفة عليها على: ودانية عليهم ظلالها، ومذللة قطوفها؛ وإذا نصبت {وَدَانِيَةً} على الوصف، فهي صفة مثلها. ألا ترى أنك لو قلت ''جنةً ذللت قطوفُها'' كان صحيحًا.

[٢٢٤٠]وتذليل القطوف أن تجعل ذللا لا تمتنع على قطافها كيف شاءوا، أو تجعل ذليلة لهم خاضعة متقاصرة، من قولهم: حائط ذليل إذا كان قصيرًا.

[2241] قَوَارِيرا قَوَارِير kelimeleri; ikisi de tenvinsiz, [sadece] birinci tenvinli ve ikisi de tenvinli olmak üzere (üç şekilde) okunmuştur. Bu tenvin Elif-i ıtlak'tan bedeldir; çünkü [iki âyeti birbirinden] ayırmaktadır (*fâsıla*). İkincide ise birinciye tâbî kılınarak getirilmiştir. قَوَارِيرَ من فِضَّةٍ (gümüşî kristal) ifadesinin anlamı, 'gümüşten mamül" demektir; yani gümüşün beyazlık ve güzelliği yanında camın saflık ve şeffaflığına da sahiptir. "Peki, كانت'in anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, "Allah, bir şeyin olmasını diledi mi, ona sadece 'Ol!' der; anında olmaya başlar." [Bakara 2/117] âyetindeki يكون gibidir; yani iki zıt cevherin sıfatlarını bir araya getiren bu şaşırtıcı yaratılışın azametini göstermek için "Allah'ın yaratmasıyla kristal hâline geldi" denmek istenmiştir. كان مِزَاجُها كافورًا ("Kâfur katkılı [yani katkısı kâfur *olan*]." [İnsân 76/17]) âyetindeki *kâne* de aynı türdendir.

[2242] (قَوَارِيرَ من فِضَّةٍ ifadesi) *hiye kavârîr*[u] takdiriyle ref' üzere ***kavârîr***[u] *min fiddat*[in] şeklinde de okunmuştur.

[2243] ("Onu [türlü] biçimlere sokarlar" anlamındaki) قَدَّرُوها ifadesi قَوَارِيرَ من فِضَّةٍ (gümüşî kristal kupalar)ın sıfatıdır. Bunları biçimlendirmelerinin anlamı ise, içlerinden, bu kristallerin arzu ettikleri ölçü ve şekillerde olmasını belirlerler, o kupalar da tam istedikleri gibi gelir. Buradaki zamirin "Etraflarında fır dönülmektedir." [15] âyetinin delâlet ettiği o kristal kupaları *dolaştıranlara* gittiği de söylenmiştir. Kupalardaki içeceği susuzluk derecesine ayarlarlar. Bu, ne fazla ne de eksik, tam ihtiyaç nispetinde olduğu için, içen kimseye çok daha lezzetli gelir. Nitekim Mücâhid, "Ne fazla gelir ne eksik." diye tefsir etmiştir. قَدَّرُوها meçhul olarak *kuddirûhâ* şeklinde de okunmuştur ki şöyle açıklanabilir: *Kuddira*, *kaddera*dan nakledilmiştir. Birisi seni bir şeye kādir kıldığında, sen "O şeye kādir oldum, falan beni buna kādir kıldı." dersin. Bu durumda, anlam şöyle olur: Kupaları diledikleri gibi kullanmaya kādir kılınırlar ve arzu ettikleri gibi ayarlamalarına, şekillendirmelerine izin verilir.

17. Orada kendilerine zencefil katkılı bir kadehten içirilir.
18. Öyle bir pınardan (doldurulmuştur) ki Selsebil denir.

[2244] İçinde zencefil tadı olduğu için pınara Zencefil ismi verilmiştir. Araplar onun lezzetinden ve kokusundan hoşlanırlardı. A'şâ şöyle demiştir:

> Sanki karanfil, zencefil var hatunun ağzında;
> Arı kovanından yeni alınmış bal var âdeta!

Müseyyeb b. 'Ales de şöyle demiştir:

> Tattığımda, zencefil tadı ve şarap lezzeti vardı âdeta (hatunun ağzında)

[٢٢٤١] {قَوارِيرَا قَوارِيرَ} قرئا غير منونين، وبتنوين الأول، وبتنوينهما. وهذا التنوين بدل من ألف الإطلاق، لأنه فاصلة؛ وفي الثاني لإتباعه الأوّل. ومعنى {قَوَارِيرَ مِنْ فِضَّةٍ} أنها مخلوقة من فضة، وهي مع بياض الفضة وحسنها في صفاء القوارير وشفيفها. فإن قلت: ما معنى {كَانَتْ}؟ قلت: هو من يكون في قوله {كُنْ فَيَكُونُ} [البقرة: ١١٧]، أي تكوّنت قوارير، بتكوين الله، تفخيمًا لتلك الخلقة العجيبة الشأن الجامعة بين صفتي الجوهرين المتباينين. ومنه كان في قوله {كَانَ مِزَاجُهَا كَافُوراً} [٥].

[٢٢٤٢] وقرئ «قواريرُ من فضة»، بالرفع على: هي قوارير.

[٢٢٤٣] {قَدَّرُوهَا} صفة لـ{قَوَارِيرَ مِنْ فِضَّةٍ}. ومعنى تقديرهم لها أنهم قدروها في أنفسهم أن تكون على مقادير وأشكال على حسب شهواتهم، فجاءت كما قدّروا. وقيل: الضمير للطائفين بها، دل عليهم قوله {وَيُطَافُ عَلَيْهِمْ} [١٥]، على أنهم قدروا شرابها على قدر الرّي، وهو ألذ للشارب لكونه على مقدار حاجته لا يفضل عنها ولا يعجز. وعن مجاهد: لا تفيض ولا تغيض. وقرئ «قدِّروها»، على البناء للمفعول؛ ووجهه أن يكون من قدِّر، منقولا من قدَّر. تقول: قدرت الشيء وقدَّرنيه فلان، إذا جعلك قادرًا له. ومعناه: جعلوا قادرين له كما شاءوا، وأطلق لهم أن يقدروا على حسب ما اشتهوا.

١٧-﴿وَيُسْقَوْنَ فِيهَا كَأْسًا كَانَ مِزَاجُهَا زَنْجَبِيلا﴾

١٨-﴿عَيْنًا فِيهَا تُسَمَّى سَلْسَبِيلا﴾

[٢٢٤٤] سميت العين زنجبيلًا لطعم الزنجبيل فيها، والعرب تستلذه وتستطيبه. قال الأعشى:

كَأَنَّ الْقَرَنْفُلَ وَالزَّنْجَبِيلَ ❁ بَاتَا بِفِيهَا وَأَرْيًا مَشُورَا

وقال المسيب بن علس.

وَكَأَنَّ طَعْمَ الزَّنْجَبِيلِ بِهِ ❁ إِذْ ذُقْتُهُ وَسُلافَةَ الْخَمْرِ

[2245] *Selsebîl*, boğazdaki akıcılığı ve içiminin kolay olması sebebiyle (bu ismi almıştır.) Yani zencefil tadındadır; ama zencefilin yakıcılığı yoktur; aksine bunun zıttı olan akıcılık vardır. *Şerâb*[un] *selsel*[ün] *ve selsâl*[ün] *ve selsebîl*[un] denir. Sonuncuya Bâ eklenerek beş harfli olmuştur. Bu ekleme, son derece akıcı ve içimi kolay olduğuna delâlet eder. Zeccâc (v. 311/923) şöyle demiştir: *Selsebîl* lügatte, son derece akıcı olan şeyin sıfatıdır.

[2246] Alemlik ve müenneslikğin kendisinde birleşmesi sebebiyle gayr-ı munsarif olarak *selsebîl*[e] şeklinde de okunmuştur. Yine, Hz. Ali'ye (v. 40/661) nispetle *selsebîl*[en] ifadesinin; *sel sebîl*[en] (Bir yol sor!) anlamında olduğu söylenmiş ise de zâhiri itibariyle doğru değildir; ancak *sel sebîl*[en] (Bir yol sor!) diyen kimsenin işbu sözü, pınarın özel ismi kabul edilirse, tıpkı *teebbataşerran* ve *zerrâhabben* ifadelerindeki[1] gibi o zaman olabilir. Bu durumda, ondan ancak salih amellerle ona yol arayan kimseler içebildiği için bu şekilde isimlendirilmiş olur. Bu açıklamalar Arapçaya uygun olmakla birlikte zorlama ve uydurmadır. Hz. Ali gibi bir zâta isnadı ise daha büyük bir uydurmadır! Sonradan ortaya çıkanlardan birinin şiirinde şöyle geçer:

> Canının rahatı için *bir yol ara* orada
> öyle bir şarapla ki *selsebîl*dir âdeta!

[2247] عَيْنًا (pınar), *zencefil*den bedeldir; kadehlerine pınarın *kendisin*den [*bi-ʿaynihî*] zencefil karıştırılacağı söylenmiştir. Veya içeceğin içinde Allah *zencefil* tadı yaratacaktır ki buna göre, عَيْنًا kelimesi كَأْس'den bedel olur ve bir bakıma şöyle denmiş olur: Orada kendilerine bir kadehten, bir pınar kadehinden içirilir. عَيْنًا kendisine özel önem verildiğini göstermek için de nasb edilmiş olabilir.

19. Öyle ölümsüz çocuklar fır dönmektedir ki etraflarında; etrafa saçılmış birer inci zannedersin onları gördüğünde.

[2248] (Hizmet için cennetliklerin etrafında fır dönen) çocuklar güzellik, renk berraklığı, meclislerine ve yerlerine dağılma hususunda saçılmış incilere benzetilmişlerdir. [Abbasi halifesi] Me'mûn (v. 218/833) ile ilgili şöyle bir olay anlatılır: Hasan bin Sehl'in kızı Bûrân'la zifafa girdiği gece, Me'mûn altın ile dokunmuş bir halı üzerinde oturuyormuş. Hilâfet sarayının kadınları kendisinin üzerine inci saçmışlar.

---

1 *Teebbataşerran* (Şerrikoltukladı!) ifadesi; koltuğunun altına sakladığı kılıcıyla / hançeriyle, sürekli 'kötü'lüğe bulaşan bir Cahiliye şairi (Sabit b. Câbir [v. 530]) için, yine böyle bir yağmaya hazırlandığı sırada bizzat annesi tarafından kullanılmış ve zamanla bu herifin lakabı hâlini almış bir fiil cümlesidir; yani cümle olmakla birlikte özel isim olmuştur; fâʿil de olsa, mefʿûl de olsa değişmez. *Zerrâhabben* [Tohumsaçtı] ifadesi de öyle. Türkçedeki "Çatladıkapı" ve "İlgezdi" cümlelerinin isim olması gibi. / ed.

[٢٢٤٥]و{سَلْسَبِيلًا} لسلاسة انحدارها في الحلق وسهولة مساغها، يعني أنها في طعم الزنجبيل وليس فيها لذعه، ولكن نقيض اللذع، وهو السلاسة. يقال: شراب سلسل وسلسال وسلسبيل، وقد زيدت الباء في التركيب حتى صارت الكلمة خماسية، ودلت على غاية السلاسة. قال الزجاج: السلسبيل في اللغة: صفة لما كان في غاية ٥ السلاسة.

[٢٢٤٦]وقرئ «سلسبيل» على منع الصرف، لاجتماع العلمية والتأنيث. وقد عزوا إلى علي بن أبي طالب ﵁ أن معناه سل سبيلا إليها، وهذا غير مستقيم على ظاهره إلا أن يراد أن جملة قول القائل "سل سبيلًا"، جعلت علما للعين، كما قيل: تأبط شرًا، وذرّى حبًا؛ وسميت بذلك لأنه لا يشرب منها إلا من سأل إليها سبيلًا بالعمل ١٠ الصالح، وهو مع استقامته في العربية تكلف وابتداع؛ وعزوُه إلى مثل علي ﵁ أبدع. وفي شعر بعض المحْدثين:

سَلْ سَبِيلًا فِيهَا إلَى رَاحَةِ النَّفْـ ❁ ـسِ بِرَاحٍ كَأَنَّهَا سَلْسَبِيلُ

[٢٢٤٧]و{عَيْنًا} بدل من {زَنجَبِيلًا} وقيل: تمزج كأسهم بالزنجبيل بعينه، أو يخلق الله طعمه فيها. و{عَيْنًا} على هذا القول مبدلة من {كَأْسًا}، كأنه قيل: ويسقون ١٥ فيها كأسًا كأس عين؛ أو منصوبة على الاختصاص.

١٩-﴿وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ إِذَا رَأَيْتَهُمْ حَسِبْتَهُمْ لُؤْلُؤًا مَنْثُورًا﴾

[٢٢٤٨]شبهوا في حسنهم وصفاء ألوانهم وانبثاثهم في مجالسهم ومنازلهم باللؤلؤ المنثور. وعن المأمون: أنه ليلة زفت إليه بُورانُ بنت الحسن بن سهل وهو على بساط منسوج من ذهب وقد نثرت عليه نساء دار الخلافة اللؤلؤ؛

Halıya saçılmış incilere bakmış ve bu görüntü çok hoşuna gitmiş. Ve demiş ki: Ebû Nüvâs'ın (v. 198/813) Allah iyiliğini versin! Şu sözü söylerken sanki bu manzarayı görmüş:

Şarabın üzerindeki büyüklü küçüklü kabarcıklar:
altunî bir toprak üzerindeki [irili ufaklı] inci taneleri gibi.

[2249] Bunların sedefinden yeni çıkarılmış nemli inciye benzetildiği de söylenmiştir; çünkü böyle bir inci su bakımından daha güzeldir, [tazeliği] daha fazladır.

20. Konfor ve büyük bir saltanat görürsün, gördüğünde (yani baktığın her yerde).

[2250] إذا رأيت (gördüğünde) fiilinin, -bu 'gör'üş genel olsun, her şeyi kapsasın diye- açık veya mukadder herhangi bir mef'ûlü yoktur. "Görebildiğin yerde..." deniyor gibidir. Mâna şöyledir: Gören kimsenin bakışı nereye düşerse orada mutlaka nice nimet ve büyük bir saltanat algılar.

[2251] ثَمَّ (orada) zarf olduğu için nasb makamındadır; "cennette" demektir. "ثَمَّ kelimesi *mâ semme* anlamındadır." diyen hata etmiştir; çünkü bu durumda ثَمَّ Mâ'nın sılası olur. Mevsûlü düşürüp, [geriye] sılayı bırakmak ise câiz değildir.

[2252] كبيرًا (büyük) kelimesi geniş, rahat anlamındadır. Rivayete göre cennettekilerin en düşük derecede olanı, bin yıllık mesafeden mülküne bakacak ve en uzak kısmını, en yakın yerini gördüğü gibi görecekmiş. "Yok olmayacaktır" anlamında olduğu da söylenmiştir. "Bir şey istediğinde o hemen olur." da denilmiştir. "Melekler onlara selam verir ve yanlarına girmek için onlardan izin isterler" de denilmiştir.

21. Üstlerinde ince ipekliler, kaftanlar; gümüş bilezikler takınmışlar... Rableri tertemiz içkiler içirmekte kendilerine...

[2253] عالِيهُم (üstlerinde) kelimesi sükûn ile *'âlîhim* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda müpteda olur; haberi ise ثِيابُ سُندُسٍ ifadesidir; "Üzerlerindeki elbiseler ipek giysilerdir." anlamında. يَطُوف عليهم veya حَسِبْتَهم cümlelerindeki zamirden hâl olarak nasb ile عَالِيَهُم şeklinde de okunmuştur; yani etrafında dönülen kimselerin üstünde giysiler olduğu hâlde gençler onların etrafında fır dönerler. Veya "Onları üstlerinde ipek elbise bulunan bir inci zannedersin." Şunun kastedilmesi de mümkündür: "Nimetlere ve mülke nail olan; üzerlerinde elbiseler bulunan insanları görürsün." (عالِيهُم) yukarıda zikredildiği üzere ref' ve nasb ile *'âliyetü**hum** - 'âliyete**hum*** şeklinde de okunmuştur. *'Aleyhim* diye de okunmuştur.

فنظر إليه منثورًا على ذلك البساط، فاستحسن المنظر وقال: لله درّ أبي نواس، وكأنه أبصر هذا حيث يقول:

كَأَنَّ صُغْرَى وَكُبْرَى مِنْ فَوَاقِعِهَا ❁ حَصْبَاءُ دُرٍّ عَلَى أَرْضٍ مِنَ الذَّهَبِ

[٢٢٤٩]وقيل: شبهوا باللؤلؤ الرطب إذا نثر من صدفه، لأنه أحسن وأكثر ماء.

٥ ٢٠-﴿وَإِذَا رَأَيْتَ ثَمَّ رَأَيْتَ نَعِيمًا وَمُلْكًا كَبِيرًا﴾

[٢٢٥٠]{رَأَيْتَ} ليس له مفعول ظاهر ولا مقدر ليشيع ويعم، كأنه قيل: وإذا أوجدت الرؤية ثم، ومعناه: أن بصر الرائي أينما وقع لم يتعلق إدراكه إلا بنعيم كثير وملك كبير.

[٢٢٥١]و{ثَمَّ} في موضع النصب على الظرف، يعني في الجنة. ومن قال: معناه

١٠ "ما ثم" فقد أخطأ، لأن ثَم صلة لما، ولا يجوز إسقاط الموصول وترك الصلة.

[٢٢٥٢]{كَبِيرًا} واسعًا وهنيئًا. يروى: أن أدنى أهل الجنة منزلة ينظر في ملكه مسيرة ألف عام، يرى أقصاه كما يرى أدناه. وقيل: لا زوال له. وقيل: إذا أرادوا شيأ كان. وقيل: يسلم عليهم الملائكة ويستأذنون عليهم.

٢١-﴿عَالِيَهُمْ ثِيَابُ سُنْدُسٍ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ وَحُلُّوا أَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ وَسَقَاهُمْ

١٥ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا﴾

[٢٢٥٣]قرئ «عاليهم» بالسكون، على أنه مبتدأ خبره: {ثِيَابُ سُنْدُسٍ}، أي ما يعلوهم من لباسهم ثياب سندس. و«عاليَهم» بالنصب، على أنه حال من الضمير في {وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ} أو في {حَسِبْتَهُمْ}، أي يطوف عليهم ولدان عاليًا للمطوف عليهم ثياب. أو حسبتهم لؤلؤًا عاليًا لهم ثياب. ويجوز أن يراد: رأيت أهل نعيم وملكٍ

٢٠ عاليهم ثياب. و«عاليتهم»، بالرفع والنصب على ذلك. و«عليهم».

[2254] خُضْر وإستَبْرَق kelimeleri ثِيابُ'ya hamledilerek ref' ile, سُندُسٍ'e hamledilerek de cer ile okunmuştur. إستَبْرَق yabancı bir kelime olduğu için gayr-ı munsarif olarak cer makamında nasb ile *ve istebraka* şeklinde okunmuştur; ama yanlıştır, çünkü kelime nekiredir, başına harf-i tarif gelir ve *el-istebrak* dersin. Ancak İbn Muhaysın (v. 123/741)[1] elbisenin bu çeşidine özel isim yapıldığını zannetmiştir. *Berîk*dan *istef'ale* kalıbında bir isim kabul edilerek, Hemze-i vasılla ve fetha ile *ve'stebraka* şeklinde de okunmuştur; ancak bu da doğru değildir; çünkü Arapçalaştırılmış bir kelimedir ve bu özelliği meşhurdur. Aslı *istebreh*tir.

[2255] وحُلُّوا ifadesi, (15. âyetteki) يَطُوف عليهم'e atfedilmiştir. **Şayet** "Bileziklerinin burada gümüşten, başka bir yerde[2] ise altından olduğu zikredildi?" **dersen şöyle derim:** Kabul et ki; "Altından ve gümüşten bilezikler takınmışlar." denilmiş... Bu doğrudur; sorun olmaz; çünkü iki cins bileziği de takıyorlardır; ya sırayla veya bir arada. Dünya kadınlarının, ziynet çeşitlerini bazen sırayla bazen de hepsini birlikte takmaları gibi. ***Ne güzeldir üzerinde biri altın, diğeri gümüş iki bilezik bulunan bir bilek!***

[2256] "*Tertemiz* içkiler", yani dünya içkileri gibi pis değil. Çünkü içkinin pis olması aklen değil şer'andır; âhiret ise mükellefiyet yeri değildir. Veya o sıkılmamıştır ki ona kirli eller değsin, pis ayaklarla ezilsin, temizliğine dikkat edilmeyen küplere ve ibriklere de konulmamıştır. Veya necasete dönüşmez; çünkü vücutlarından mis gibi güzel kokulu bir ter olarak çıkar.

22. "Kendi yaptıklarınızın karşılığıdır bunlar. Karşılıksız kalmadı çabanız!" (buyurmakta...)

[2257] Yani cennettekilere "... bunlar" diye hitap edilmekte olup *bunlar* Allah'ın cennettekilere söz konusu ihsanlarına işaret etmektedir. "Kendi yaptıklarınızın karşılığıdır bunlar;" yani kendi yaptıklarınızın karşılığıdır; *sa'yugayret*inize teşekkür edilmesidir. -Bu *teşekkür* de mecazdır.-[3]

23. Kur'ân'ı sana peyderpey indiren gerçekten biziz biz!..

24. O hâlde, Rabbinin hükmüne sabret de onlardan hiçbir günahkâr ya da nankôre itaat etme.

[2258] (إنا نحن [Gerçekten Biziz Biz] ifadesinde) zamirin, İnne'nin ismi olduktan sonra tekrar edilmesi tekit üstüne tekittir; Kur'ân'ı indirenin sadece Allah olduğu anlamını kuvvetlendirmektedir. Bu da şunun Peygamber'in (s.a.) gönlüne iyice yerleşmesi içindir: İndiren Allah ise

1 Yani söz konusu okuyuşun sahibi. / ed.
2 Bkz. Hac 22/23. / ed.
3 *Şekûr* ve *Şâkir* ism-i şerifleri bulunan 'Yüce' Allah'ın teşekkürünün / minnettar kalmasının anlamı, iyiliklerin karşılığını mutlaka -hem de fazlasıyla- verecek olmasıdır; yapılan hiçbir iyiliğe nankörlük etmeyecek olması... / ed.

[٢٢٥٤]و{خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ} بالرفع، حملا على الثياب، بالجرّ على السندس. وقرئ «وإستبرقَ» نصبًا في موضع الجر على منع الصرف لأنه أعجمي؛ وهو غلط، لأنه نكرة يدخله حرف التعريف؛ تقول: الإستبرق، إلا أن يزعم ابن محيصن أنه قد يجعل علمًا لهذا الضرب من الثياب. وقرئ «وَاسْتبرقَ»، بوصل الهمزة والفتح، على ٥ أنه مسمى باستفعل من البريق، وليس بصحيح أيضًا، لأنه معرب مشهور تعريبه، وأنّ أصله استبره.

[٢٢٥٥] {وحُلُّوا} عطف على {وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ}. فإن قلت: ذكر ههنا أنّ أساورهم من فضة، وفي موضع آخر أنها من ذهب. قلت: هب أنه قيل "وحلوا أساور من ذهب ومن فضة"، وهذا صحيح لا إشكال فيه، على أنهم يسورون بالجنسين؛ إما على ١٠ المعاقبة، وإما على الجمع، كما تزاوج نساء الدنيا بين أنواع الحلي وتجمع بينها، وما أحسن بالمعصم أن يكون فيه سواران؛ سوار من ذهب، وسوار من فضة!

[٢٢٥٦] {شَرَابًا طَهُورًا} ليس برجس كخمر الدنيا؛ لأنّ كونها رجسًا بالشرع لا بالعقل، وليست الدار دار تكليف. أو لأنه لم يعصر فتمسه الأيدي الوضرة، وتدوسه الأقدام الدنسة، ولم يجعل في الدنان والأباريق التي لم يعن بتنظيفها. أو لأنه لا يؤول ١٥ إلى النجاسة لأنه يرشح عرقًا من أبدانهم له ريح كريح المسك.

٢٢-﴿إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَكَانَ سَعْيُكُم مَّشْكُورًا﴾

[٢٢٥٧]أي يقال لأهل الجنة: {إِنَّ هذا}؛ وهذا إشارة إلى ما تقدّم من عطاء الله لهم ما جوزيتم به على أعمالكم وشكِر به سعيُكم. والشكر مجاز.

٢٣-﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْءَانَ تَنْزِيلا﴾

٢٠ ٢٤-﴿فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلا تُطِعْ مِنْهُمْ آثِمًا أَوْ كَفُورًا﴾

[٢٢٥٨]تكرير الضمير بعد إيقاعه إسمًا لانّ، تأكيد على تأكيد، لمعنى اختصاص الله بالتنزيل، ليتقرّر في نفس رسول الله ﷺ أنه إذا كان هو المنزل

hangi şekilde indirilirse indirilsin O'nun indirmesi mutlaka hikmettir ve doğrudur. Âdeta şöyle denmiş olmaktadır: Beni her yaptığım şeyi hikmetle yapan bir *hakîm* olarak tanıdıysan, Kur'ân'ı sana *peyderpey;* kısım kısım, grup grup indiren tamamen benim, başkası değil. Büyük bir hikmet, kendini tutup savaştan geri durma ve sabretme emrini indirmemi gerektirdi. Bir müddet sonra sana savaşma ve intikam alma emrini indireceğim. "Rabbinin" *hikmet*ten kaynaklanan "*hükm*üne", işleri maslahatlara bağlamasına, Mekkeli düşmanlarına karşı zafer kazanmanı geciktirmesine "sabret." Onların eziyetlerine karşı sabrının azlığı ve zaferin gecikmesinden dolayı bunalman sebebiyle hiçbirine itaat etme.

[2259] Mekkeliler ona ve yanındakilere eziyet etme ve düşmanlıkta aşırı gitmekle birlikte, Peygamber'i (s.a.) iddiasından vazgeçmeye çağırıyor; çağrılarına icabet ederse kendisine bolca mal vereceklerini ve en değerli kızlarıyla evlendireceklerini vaad ediyorlardı.

[2260] **Şayet** "Bunların tamamı *kâfir*di; o hâlde *'günahkâr veya kâfir'* şeklindeki bir taksimin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Mâna şöyledir: Bunların içindeki; günaha garkolup[1] seni de günaha çağıran veya inkârcılık demek olan amelleri işleyip seni de ona çağıran kimseye itaat etme! Çünkü onlar onu ya günah ve inkârcılık olan bir işe veya ne günah ne de inkârcılık olan bir işe yardım etmeye çağırıyorlardı. İşte Peygamber'e (s.a.) ilk iki konuda onlara yardım etmesi yasaklanmış, üçüncü şık ise yasaklanmamıştır. "Günahkâr"ın 'Utbe (v. 2/624), inkârcının da Velîd (v. 1/622) olduğu söylenmiştir; çünkü Utbe günaha dalmış biriydi, fıskın her çeşidini yapardı. Velîd de inkârcılıkta haddi aşmış, küstahlıkta gemi azıya almış biriydi.

[2261] **Şayet** "*'Veya'* (أو) kelimesinin anlamı, onlardan *birine* itaat etme demektir. İkisine birden itaati yasaklamak için 've' getirilmesi gerekmiyor muydu?" **dersen şöyle derim:** "Onlara itaat etme" denilseydi, onlardan birine itaat etmesi caiz olurdu. "Onlardan *birine* itaat etme" buyrulunca, anlaşıldı ki; *birine* itaati yasaklayan, ikisine birden itaat etmeyi haydi haydi yasaklamıştır. Tıpkı (birine), ana-babasına "öf" demesini yasakladığında, ana-babasını dövmesinin öncelikli olarak yasaklanmış olması gibi.

25. Sabah erkenden ve akşamüstü Rabbinin adını zikret;

26. Gecenin bir kısmında O'na secde et; O'nu geceleyin uzun uzun tenzih ve takdis et.

[2262] "Sabah erkenden ve akşamüstü Rabbinin adını zikret." Yani sabah ve ikindi namazlarına devam et.

1 Mot-a-mot "günah bineğine binen." / ed.

لم يكن تنزيله -على أي وجه نزل- إلا حكمة وصوابًا. كأنه قيل: ما نزّل عليك القرآن تنزيلًا مفرقًا منجمًا إلا أنا لا غيري، وقد عرفتني حكيمًا فاعلًا لكل ما أفعله بدواعي الحكمة؛ ولقد دعتني حكمة بالغة إلى أن أنزل عليك الأمر بالمكافة والمصابرة، وسأنزل عليك الأمر بالقتال والانتقام بعد حين. {فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ} الصادر عن الحكمة وتعليقِه الأمور بالمصالح، وتأخيره نصرتَك على أعدائك من أهل مكة؛ ولا تطع منهم أحدًا قلة صبر منك على أذاهم وضجرًا من تأخر الظفر.

[٢٢٥٩]وكانوا مع إفراطهم في العداوة والإيذاء له ولمن معه، يدعونه إلى أن يرجع عن أمره ويبذلون له أموالهم وتزويج أكرم بناتهم إن أجابهم.

[٢٢٦٠]فإن قلت: كانوا كلهم كفرة، فما معنى القسمة في قوله {ءَاثِمًا أوكَفُوراً}؟ قلت: معناه ولا تطع منهم راكبًا لما هو إثم داعيًا لك إليه أو فاعلًا لما هو كفر داعيًا لك إليه؛ لأنهم إما أن يدعوه إلى مساعدتهم على فعل هو إثم أو كفر، أو غير إثم ولا كفر، فنهى أن يساعدهم على الاثنين دون الثالث. وقيل: الآثم عتبة؛ والكفور: الوليد؛ لأنّ عتبة كان ركابًا للمآثم، متعاطيًا لأنواع الفسوق؛ وكان الوليد غاليًا في الكفر شديد الشكيمة في العتوّ.

[٢٢٦١]فإن قلت: معنى {أو} ولا تطع أحدهما، فهلا جيء بالواو ليكون نهيًا عن طاعتهما جميعًا؟ قلت: لو قيل ولا تطعهما، جاز أن يطيع أحدهما؛ وإذا قيل لا تطع أحدهما، علم أنَّ الناهي عن طاعة أحدهما، عن طاعتهما جميعًا أنهى. كما إذا نهى أن يقول لأبويه أف، علم أنه منهي عن ضربهما على طريق الأوْلى.

٢٥-﴿وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ بُكْرَةً وَأَصِيلا﴾

٢٦-﴿وَمِنَ اللَّيْلِ فَاسْجُدْ لَهُ وَسَبِّحْهُ لَيْلا طَوِيلا﴾

[٢٢٦٢]{وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ بُكْرَةً وَأَصِيلا} ودم على صلاة الفجر والعصر.

[2263] “Gecenin bir kısmında O’na secde et”, gecenin bir kısmında O’nun için namaz [teheccüd] kıl. Veya akşam ve yatsı namazlarını kastediyor. من harf-i ceri zarfın başına kısmilik ifade etmek için getirilmiştir. Tıpkı “… O da *bir kısım* günahlarınızı size bağışlasın.” [Nûh 71/4] âyetinde mef‘ûlün başına geldiği gibi [من ذنوبكم].

[2264] “O’nu geceleyin uzun uzun tenzih ve takdis et”, gecenin uzunca bir dilimini -üçte ikisini, yarısını veya üçte birini- O’nun için uyanık kal ve ibadet et.

27. Doğrusu bunlar, ‘peşin’den hoşlanıyorlar da ağır bir günü arkalarına atıyorlar!

[2265] “Doğrusu bu” kâfir“ler ‘peşin’den hoşlanıyorlar;” onu sonrakine, dünyayı, âhirete tercih ediyorlar. Tıpkı “Siz ise aksine, dünya hayatını tercih ediyorsunuz!” [A‘lâ 87/16] âyetindeki gibi.

[2266] “Ağır bir günü ötelerine” (وراءهم), yani önlerine veya sırtlarının ötesine “atıyorlar;” ona önem vermiyor, hazırlık yapmıyorlar. *Ağır* sıfatı, o günün şiddet ve korkunçluğu sebebiyle, “taşıyana ağır ve zor gelen meşakkatli şey” tabirinden ödünç alınmıştır. Tıpkı “O(nun ne zaman kopacağına dair bilgi), göklerde ve yerde (bulunanlara) ağır gelir.” [A‘râf 7/187]

28. Onları Biz yarattık ve bünyelerini Biz güçlendirdik. Dilediğimiz vakit de onları benzerleri ile değiştir(ip yeniden yarat)acağız.

[2267] أسْر “bağ, bağlamak” demektir. Adam bir *kıdd* ile -yani bağla-bağlanınca *usira’r-racul*^{u} (Adam esir edildi; bağlandı.) denir. “Boynundan bağlı at”, “Sinirle bağlı kalkan” kullanımları da bu köktendir. Anlam şöyledir: Onun kemiklerinin bağlarını sıkıca birbirine bağladık, eklemlerini sinirlerle sağlamladık. Tıpkı Arapların *câriyet*^{un} *ma‘sûbetu’l-halk* (yaratılışı sağlam -yani kumaşı sağlam dokunmuş, diri- genç kız) sözlerindeki gibi.

[2268] “Dilediğimiz vakit” onları helâk ederiz ve sağlam yaratışta “onları benzerleri ile değiştiririz.” -Diğer (*uhrevî*) yaratışı kastediyor.- İfadenin; “Yerlerine başkalarını -yani itaat edenleri- getiririz.” anlamında olduğu da söylenmiştir. Bu durumda kelimenin hakkı, إذا ile değil, إنْ ile gelmesiydi.[1] Tıpkı “Siz yüz çevirir*seniz*, O sizin yerinize bir başka toplum getirir.” [Muhammed 47/38], “O, diler*se* sizi götürür…” [Nisâ 4/133]

1 Çünkü إذا kesinlik, إنْ ise olasılık ifade eder. إذا kullanıldığında göre, kesin olan âhiret yaratılışı kastediliyor demektir. “Onları helâk edip yerlerine başkalarını getirme” ise sadece bir olasılıktır. Atıf yaptığı iki âyette dile getirildiği gibi, “*Dilese* onu da yapabilir.” / ed.

[٢٢٦٣] {وَمِنَ الَّيْلِ فَاسْجُدْ لَهُ} وبعض الليل فصل له. أو يعني صلاة المغرب والعشاء، وأدخل {من} على الظرف للتبعيض، كما دخل على المفعول في قوله {يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ} [نوح: ٤].

[٢٢٦٤] {وَسَبِّحْهُ لَيْلًا طَوِيلًا} وتهجد له هزيعًا طويلا من الليل؛ ثلثيه، أو نصفه، ٥ أو ثلثه.

٢٧-﴿إِنَّ هَؤُلاءِ يُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ وَيَذَرُونَ وَرَاءَهُمْ يَوْمًا ثَقِيلا﴾

[٢٢٦٥] {إِنَّ هَاؤُلَآء} الكفرة {يُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ} يؤثرونها على الآخرة، كقوله {بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا} [الأعلى: ١٦].

[٢٢٦٦] {وَرَآءَهُمْ} قدّامهم أو خلف ظهورهم لا يعبأون به {يَوْمًا ثَقِيلًا}؛ استعير ١٠ الثقيل لشدّته وهولِه، من الشيء الثقيل الباهظ لحامله. ونحوه: {ثَقُلَتْ فِى السَّموَات وَالْأَرْضِ} [الأعراف: ١٨٧].

٢٨-﴿نَحْنُ خَلَقْنَاهُمْ وَشَدَدْنَا أَسْرَهُمْ وَإِذَا شِئْنَا بَدَّلْنَا أَمْثَالَهُمْ تَبْدِيلا﴾

[٢٢٦٧]الأسر: الربط والتوثيق. ومنه: أسر الرجل، إذا أوثق بالقدّ، وهو الإسار؛ وفرس مأسور الخلق، وترس مأسور بالعقب. والمعنى: شددنا توصيل عظامهم بعضها ١٥ ببعض، وتوثيق مفاصلهم بالأعصاب. ومثله قولهم: جارية معصوبة الخلق ومجدولته.

[٢٢٦٨] {وَإِذَا شِئْنَا} أهلكناهم و{بَدَّلْنَآ أمْثَالَهُمْ} في شدّة الأسر، يعني النشأة الأخرى. وقيل: معناه بدلنا غيرهم، ممن يطيع. وحقه أن يجيء بإن، لا بإذا، كقوله {وَإِن تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ} [محمد: ٣٨]، {إِن يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ} [النساء: ١٣٣].

29. Bu sadece bir öğüttür; dileyen, Allah'a giden bir yol tutar.

30. Siz ise dilemiyorsunuz!.. -Allah dilerse başka...- Allah 'mutlak ilim ve hikmet sahibi'dir (Alîm, Hakîm).

[2269] "Bu", sûreye veya yakın âyetlere işarettir. "Dileyen", yani kendisi için hayrı ve güzel sonu tercih eden.

[2270] "Allah'a giden bir yol tutmak", O'na yaklaşmak ve tâati [buna] vesile edinmekten ibarettir.

[2271] "Onlar ise"[1] tâati "dilemiyorlar!.. Ancak "Allah" onları buna mecbur ederek "dilerse başka... Allah da" onların mevcut durumlarını ve daha sonra neler sâdır olacağını "çok iyi bilir;" onların (ne yapacağını) bildiği hâlde onları yarattığına göre "mutlak hikmet sahibidir."

[2272] Fiil Tâ ile *teşâûne* şeklinde de okunmuştur.

[2273] **Şayet** "إلا أن يشاء الله (Allah dilerse başka) cümlesinin mahalli nedir?" **dersen şöyle derim:** Zarf olarak mansūbtur; aslında, *illâ vakte meşîeti'llâh* (ancak Allah'ın dilediği vakitte) şeklindedir. İbn Mes'ûd'un (v. 32/653) kıraati de böyle, *illâ mâ yeşâu'llāh* şeklindedir; çünkü fiille birlikte gelen Mâ, onunla birlikte gelen En gibidir.

31. O, dilediğini sokuyor rahmetine... Zalimlere ise can yakıcı bir azap hazırlamıştır.

[2274] "O dilediğini sokuyor." Diledikleri de müminlerdir. الظالمين'nin mansūb olması أعَدَّ لهم (Onlara hazırladı) ifadesinin tefsir ettiği "vaat etti", "karşılık verdi" vb. bir fiil iledir. İbn Mes'ûd ise *ve li'z-zālimîne* okumuştur ki "Zâlimler için hazırladı." demektir. İbn Zübeyr (v. 73/692) mübtedâ olarak *ve'z-zālimûne* okumuştur; ama Mushaf'a muhalif[2] olmasının yanı sıra, bu okuyuşta ma'tūf cümle ile *ma'tūf aleyh* olan cümle arasındaki uyum ortadan kalktığı[3] için, diğer okuyuşlar (yani nasb ve cer) daha evlâdır.

[2275] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim *Hel etâ* sûresini okursa Allah'ın ona vereceği karşılık cennet ve ipek olur."

---

1 Müfessir, وما يشاءون (Onlar ise dilemiyorlar!) kıraatini esas alıyor. / ed.

2 Çünkü kelime Mushafta Yâ'lıdır والظالمون şeklinde Vav'lı değildir; dolayısıyla, *resm-i osmanî* diğer okuyuşlara imkân verirse de buna elverişli değildir. / ed.

3 *Ma'tūf aleyh* fiil cümlesi, *ma'tūf* ise isim cümlesi olmakla… / ed.

٢٩-﴿إِنَّ هَذِهِ تَذْكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَى رَبِّهِ سَبِيلا﴾

٣٠-﴿وَمَا تَشَاءُونَ إِلا أَنْ يَشَاءَ اللهُ إِنَّ اللهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾

[٢٢٦٩] {هذه} إشارة إلى السورة أو إلى الآيات القريبة {فَمَنْ شَاءَ} فمن اختار الخير لنفسه وحسن العاقبة.

٥ [٢٢٧٠]واتخاذ السبيل إلى الله عبارة عن التقرب إليه والتوسل بالطاعة.

[٢٢٧١]وَمَا يَشَاءُونَ الطاعةَ {إِلّا أَنْ يَشَاءَ اللهُ} بقسرهم عليها. {إِنَّ اللهَ كَانَ عَلِيمًا} بأحوالهم وما يكون منهم، {حَكِيمًا} حيث خلقهم مع علمه بهم.

[٢٢٧٢]وقرئ «تشاءون»، بالتاء.

[٢٢٧٣]فإن قلت: ما محل {أَنْ يَشَاءَ اللهُ}؟ قلت: النصب على الظرف، وأصله: ١٠ إلا وقت مشيئة الله؛ وكذلك قراءة ابن مسعود «إلا ما يشاء الله»؛ لأنَّ {ما} مع الفعل كـ"أن" معه.

٣١-﴿يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَالظَّالِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾

[٢٢٧٤] {يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ} هم المؤمنون؛ ونصب {وَالظَّالِمِينَ} بفعل يفسره أعدّ لهم، نحو: أوعد وكافأ، وما أشبه ذلك. وقرأ ابن مسعود «وللظالمين»، على: وأعدّ ١٥ للظالمين. وقرأ ابن الزبير: «والظالمون»، على الابتداء؛ وغيرها أولى، لذهاب الطباق بين الجملة المعطوفة والمعطوف عليها فيها، مع مخالفتها للمصحف.

[٢٢٧٥]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة هل أتى كان جزاؤه على الله جنة وحريرًا.

MURSELÂT SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 50 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla…

1. Ardarda gönderilenlere…
2. Böylece estikçe esenlere…
3. Yaydıkça yayanlara…
4. Böylece, ayırdıkça ayıranlara…
5-6. Ve mazeret ya da uyarı olsun diye öğütle buluşturanlara… (yemin ederim ki)

[2276] Allah Teâlâ meleklerinden öyle gruplara yemin etmektedir ki onları *emir*leri ile göndermiş, onlar da Allah'ın emrine yüksünmeden uyduklarını göstermek için 'rüzgâr gibi' gitmişlerdir. Bir grup da vahyi indirirken havada kanatlarını *açmışlar* veya yeryüzünde şeriati *yaymışlar* veya vahyettikleri şeyle 'inkâr ve cehalet anlamında ölü' olanları *diriltmişler*; böylece hak ile batılın arasını ayırmışlar ve ilahî mesajı peygamberlerle buluşturmuşlardır (*ilkā*) ki hak taraftarlarına mazeret, batıl taraftarlarına ise uyarı olsun…

[2277] Veya Allah o azap rüzgârlarına yemin etmektedir ki onları göndermiş ve onlar da kasıp kavurmuştur. Yine o rahmet rüzgârlarına yemin etmektedir ki onlar da -"Onu küme küme yaparak…" [Rûm 30/48] âyetindeki gibi- havada bulutları yaymış ve aralarını ayırmıştır.

[2278] Veya ölü topraklara yayılan bulutlara yemin etmektedir ki -"Onları bol su ile suvarırız ki; bununla onları sınayalım..." [Cin 72/16-17] âyetindeki gibi- Allah'a şükredenlerle nankörlük edenleri birbirinden ayırsın. Ve bunlar *zikr*i *ilkā* etmişlerdir ki ya Allah'ın yağmurdaki nimetini görerek tevbe ve istiğfarlarıyla Allah'a özür beyan edip nimete şükredenler için bir mazeret olsun veya Allah'a şükrü terkederek yağmuru yıldızların hareketlerine nispet edenlere uyarı olsun. (Bulutlar) *zikr*i *ilkā* edici kabul edilmiştir; zira onlar sebebiyle gelen nimete şükredildiğinde veya nankörlük edildiğinde bunun meydana gelmesine onlar sebep olmaktadır.

[2279] **Şayet** "عُرْفًا'in anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** "At yelesindeki kıllar gibi birbiri peşi sıra gönderilenlere…" demektir; *câû ʻurf*^{en} *vâhid*^{en} (Tek sıra hâlinde geldiler.) denir; yine, insanlar birinin başına toplandıklarında *hum ʻaleyhi ke-ʻurfi'd-dabʻi* (Koltukaltı kılları gibi yığıldılar adamın üzerine!) denir. "Yadırganan, kötü görülen"in zıttı olan *maʻrûf* anlamına da gelir.

سورة المرسلات

مكية؛ وآياتها ٥٠

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿وَالْمُرْسَلاتِ عُرْفًا﴾

٢-﴿فَالْعَاصِفَاتِ عَصْفًا﴾

٣-﴿وَالنَّاشِرَاتِ نَشْرًا﴾

٤-﴿فَالْفَارِقَاتِ فَرْقًا﴾

٥-﴿فَالْمُلْقِيَاتِ ذِكْرًا﴾

٦-﴿عُذْرًا أَوْ نُذْرًا﴾

[٢٢٧٦]أقسم سبحانه بطوائف من الملائكة، أرسلهنّ بأوامره، فعصفن في مضيهن كما تعصف الرياح، تخففًا في امتثال أمره. وبطوائف منهم نشرن أجنحتهن في الجو عند انحطاطهن بالوحي، أو نشرن الشرائع في الأرض، أو نشرن النفوس الموتى بالكفر والجهل بما أوحين، ففرّقن بين الحق والباطل؛ فألقين ذكرًا إلى الأنبياء {عُذْرًا} للمحقين {أَوْ نُذْرًا} للمبطلين.

[٢٢٧٧]أو أقسم برياح عذاب أرسلهن، فعصفن، وبرياح رحمة نشرن السحاب في الجوّ ففرّقن بينه، كقوله {وَيَجْعَلُهُ كِسَفًا} [الروم: ٤٨]،

[٢٢٧٨]أو بسحائب نشرن الموات، ففرّقن بين من يشكر لله تعالى وبين من يكفر، كقوله: {لأسْقَيْنَاهُمْ مَاءً غَدَقًا لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ} [الجن: ١٦]، فألقين ذكرًا؛ إمّا عذرًا للذين يعتذرون إلى الله بتوبتهم واستغفارهم إذا رأوا نعمة الله في الغيث ويشكرونها، وإما إنذارًا للذين يغفلون الشكر لله، وينسبون ذلك إلى الأنواء. وجُعلن ملقياتٍ للذكر لكونهن سببًا في حصوله إذا شكِرت النعمة فيهن أو كُفرت.

[٢٢٧٩]فإن قلت: ما معنى {عُرْفًا}؟ قلت: متتابعةً كشَعر العرف؛ يقال: جاءوا عرفًا واحدًا؛ وهم عليه كعرف الضبع، إذا تألبوا عليه. ويكون بمعنى العرف الذي هو نقيض النكر؛

Mansûb olması mef'ûlün leh olması sebebiyledir; iyilik ve ikram *için* gönderildiler demektir. İlk anlama göre mansūb olması ise hâl olduğu içindir. Ağırlaştırılarak *'uruf*ⁿ şeklinde de okunmuştur. Tıpkı نُكُر *nukur* okunduğu gibi. **Şayet** "الْمُرْسَلات (gönderilenler) 'azap melekleri' olarak [da] tefsir edilmişti. Bu durumda, nasıl iyilik için gönderilmiş olurlar?" **dersen şöyle derim:** Bu, kâfirler açısından iyilik olmasa bile, Allah'ın onları kendileri adına cezalandırdığı peygamberler ve müminler için iyiliktir.

[2280] **Şayet** "عُذْر ve نُذْر nedir ve ne ile mansūb olmuşlardır?" **dersen şöyle derim:** Mastardır; biri "kötülüğü yok etti" anlamındaki *'azera*dan, diğeri "bir fiilden sakındırdı, korkuttu" anlamındaki *enzera*dandır; tıpkı *küfr* ve *şükr* [masdarları] gibi. 'Mazeret' ve 'uyarma' anlamındaki veya 'mazur gören' ve 'uyaran' anlamındaki *'azîr* ve *nezîr*in çoğulu olmaları da caizdir. Mansûb olmaları ilk iki veçhe göre ذِكْرًا'dan bedel veya mef'ûlün leh olmaları sebebiyledir. Üçüncü veçhe göre ise "mazeret vererek veya uyararak" anlamında hâl olmaları sebebiyledir. Bu iki kelime tahfîf ile de teskîl ile de[1] okunmuştur.

7. Tehdit edildiğiniz şey kesinlikle gerçekleşecek!..
8. (Ne zaman? Söyleyeyim:) Yıldızlar söndüğünde,
9. Gök yarıldığında,
10. Dağlar savrulduğunda,
11. Elçiler için vakit belirlendiğinde...
12. Hangi güne ertelendi (bütün bunlar)?
13. Ayrım gününe!
14. Nereden bileceksin ki nedir, ayrım günü?

[2281] Tehdit edildiğiniz kıyametin gelişi mutlaka olacak, mutlaka başınıza gelecek! Bu, kasemin cevabıdır.

[2282] Âlimlerden biri de [Zeccâc, ilk beş âyetin başına رب takdir ederek) mânanın "Gönderilenlerin (…) Rabbına yemin olsun ki…" şeklinde olduğunu söylemiştir.

[2283] طُمِسَتْ "silindi, azaltıldı" demektir. Nuru giderildi, kendisi de noksanlaştırıldı şeklinde de anlam verilmiştir. Bu "yıldızlar saçıldığında" [İnfitār 82/2] ve "yıldızlar döküldüğünde" [Tekvîr 81/2] âyetlerine de uygundur. Nurları azaltılıp ışıkları az bir şekilde etrafa dağıtılmaları da mümkündür.

[2284] فُرِجَتْ "açıldı, kapı kapı oldu". Şair şöyle demiştir:

---

1 Yani Zel'in sükûnuyla da zammesiyle de. /ed.

وانتصابه على أنه مفعول له، أي أرسِلن للإحسان والمعروف؛ والأول على الحال. وقرئ «عرُفا» على التثقيل، نحو نكُر في نكْر. فإن قلت: قد فسرت المرسلات بملائكة العذاب، فكيف يكون إرسالهم معروفًا؟ قلت: إن لم يكن معروفًا للكفار، فإنه معروف للأنبياء والمؤمنين الذين انتقم الله لهم منهم.

٥ [٢٢٨٠] فإن قلت: ما العذر والنذر، وبما انتصب؟ قلت: هما مصدران من أعذر، إذا محا الإساءة، ومن أنذر، إذا خوّف على فعل؛ كالكفر والشكر. ويجوز أن يكون جمع عذير، بمعنى المعذرة؛ وجمع نذير بمعنى الإنذار؛ أو بمعنى العاذر والمنذر. وأما انتصابهما فعلى البدل من {ذِكْرًا} على الوجهين الأوّلين، أو على المفعول له. وأما على الوجه الثالث فعلى الحال بمعنى عاذرين أو منذرين. وقرئا مخففين ومثقلين.

١٠ ٧-﴿إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَوَاقِعٌ﴾

٨-﴿فَإِذَا النُّجُومُ طُمِسَتْ﴾

٩-﴿وَإِذَا السَّمَاءُ فُرِجَتْ﴾

١٠-﴿وَإِذَا الْجِبَالُ نُسِفَتْ﴾

١١-﴿وَإِذَا الرُّسُلُ أُقِّتَتْ﴾

١٥ ١٢-﴿لِأَيِّ يَوْمٍ أُجِّلَتْ﴾

١٣-﴿لِيَوْمِ الْفَصْلِ﴾

١٤-﴿وَمَا أَدْرَاكَ مَا يَوْمُ الْفَصْلِ﴾

[٢٢٨١] إن الذي توعدونه من مجيء يوم القيامة لكائن نازل لا ريب فيه. وهو جواب القسم.

٢٠ [٢٢٨٢] وعن بعضهم: أن المعنى ورب المرسلات.

[٢٢٨٣] {طُمِسَتْ} مُحِيت ومُحِقت. وقيل: ذُهب بنورها ومحق ذواتها، موافق لقوله {اِنْتَثَرَتْ} [الانفطار: ٢] و{اِنْكَدَرَتْ} [التكوير: ٢]. ويجوز أن يمحق نورها ثم تنتثر ممحوقة النور.

[٢٢٨٤] {فُرِجَتْ} فتحت فكانت أبوابًا. قال:

Emîr'in kapalı kapısını açanlar.

[2285] نُسِفَتْ (savruldu), hububatın elekle elenmesi gibi. Tıpkı "Dağlar paramparça olup da" [Vâkıa 56/5], "O (granit gibi) dağların kum yığınına döndüğü gün..." [Müzzemmil 73/14] âyetlerindeki gibi. Şöyle de denilmiştir: Bir şeyi hızla kaptığımda söylediğim *inteseftu'ş-şey'e* cümlesinden; "Yerlerinden sür'atle alındıklarında."

[2286] Fiiller; şeddeli olarak طُمِّسَتْ، فُرِّجَتْ، نُسِّفَتْ şeklinde de okunmuştur.[1]

[2287] (أُقِّتَتْ) Vav ve Hemze ile, şeddeli ve şeddesiz okunmuştur.[2] Aslolan Vav'lı olmasıdır. Resullerin vakitlendirilmesinin anlamı ümmetlerine şahitlik etmek için geldikleri vaktin açıklanmasıdır.

[2288] *Tevkît vakt*ten geldiği gibi, *te'cîl* de *ecel*den gelir. "Hangi güne ertelendi (bütün bunlar)?" ifadesi (yani يوم'in nekire getirilmiş olması) o günün vahametini belirtip, şaşılacak bir dehşete sahip olduğunu ifade etmek içindir. "Ayrım gününe!" ifadesi bu işlerin ertelendiği günü açıklamaktadır; yani mahlûkat arasında nihaî hükmün verileceği gün. Doğru olan; *vukkıtetin* anlamının; "bekleyip durduğu *mîkāt*a -yani kıyamet gününe- ulaştırıldı" şeklinde olmasıdır. *Üccilet* ise tehir edildi demektir.

15. Yalanlayanların hâli haraptır o gün!

[2289] **Şayet** "وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ âyetinde nekire bir kelime nasıl mübtedâ olmuş?" **dersen şöyle derim:** وَيْلٌ aslında kendi fiilinin yerine geçen mansûb bir mastardır. Lâkin helâkin beddua edilen kimse için sabit ve daimi olduğuna delâlet etmesi için onu merfû'a çevirmiştir. Tıpkı سَلَامٌ عَلَيْكُمْ ("Selâm olsun size!" [En'âm 6/54]) âyetindeki gibi. Nasb ile *veylen* olması da caizdir; ancak o şekilde kıraat edilmemiştir. *Veylen le-hû veylen keylen* (Mahvolsun! Kendisine biçilen cezayı bularak mahvolsun!) şeklinde bir deyim vardır.

16. Öncekileri helâk etmedik mi?
17. (Siz) sonrakileri de bunların peşine takacağız (demek ki)...
18. -Mücrimlere hep böyle yaparız!-
19. Yalanlayanların hâli haraptır o gün!

[2290] Katâde, "onu helâk *etti*" anlamındaki *helekehû*dan[3] Nûn'un fethi ile *nehlik* okumuştur. 'Accâc şöyle demiştir:

Üzerinde duran herkesi helâk eden bir çöl

---

1 Bu durumda mânalarında teksir ortaya çıkar; "Yıldızlar birer birer söndüğünde..." "Gök çak çak açıldığında..." "Bütün dağlar savrulduğunda..." / ed.

2 Tef'îlden; أُقِّتَتْ - *vukkıtet*; sülâsîden ise *ukıtet* - *vukıtet*. / ed.

3 Genel kıraat ise "helâk oldu" anlamındaki lâzimî *heleke*nin if'âl kalıbındandır. / ed.

الفارجي باب الأمير المبهم...

[٢٢٨٥] {نُسِفَتْ} كالحَب إذا نسف بالمنسف. نحوه {وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا} [الواقعة: ٥]، {وَكَانَتِ الْجِبَالُ كَثِيبًا مَهِيلًا} [المزمل: ١٤]. وقيل: أخذت بسرعة من أماكنها، من انتسفت الشيء، إذا اختطفته.

[٢٢٨٦] وقرئت «طمّست»، و«فرّجت»، و«نسّفت» مشدّدة.

[٢٢٨٧] قرئ «أقتت»، و«وقتت»، بالتشديد والتخفيف فيهما. والأصل الواو. ومعنى توقيت الرسل تبيين وقتها الذي يحضرون فيه للشهادة على أممهم.

[٢٢٨٨] والتأجيل من الأجل، كالتوقيت من الوقت. {لِأَيِّ يَوْمٍ أُجِّلَتْ} تعظيم لليوم، وتعجيب من هوله. {لِيَوْمِ الْفَصْلِ} بيان ليوم التأجيل، وهو اليوم الذي يفصل فيه بين الخلائق. والوجه أن يكون معنى «وُقِّتت» بلغت ميقاتها الذي كانت تنتظره؛ وهو يوم القيامة. وأجلت: أخرت.

١٥-﴿وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ﴾

[٢٢٨٩] فإن قلت: كيف وقع النكرة مبتدأ في قوله {وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ }؟ قلت: هو في أصله مصدر منصوب سادّ مسدّ فعله، ولكنه عُدل به إلى الرفع للدلالة على معنى ثبات الهلاك ودوامه للمدعوّ عليه. ونحوه {سَلامٌ عَلَيْكُمُ} [الأنعام: ٥٤]. ويجوز «ويلا»، بالنصب؛ ولكنه لم يقرأ به. يقال: ويلا له ويلا كيلا.

١٦-﴿أَلَمْ نُهْلِكِ الأَوَّلِينَ﴾

١٧-﴿ثُمَّ نُتْبِعُهُمُ الآخِرِينَ﴾

١٨-﴿كَذَلِكَ نَفْعَلُ بِالْمُجْرِمِينَ﴾

١٩-﴿ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ﴾

[٢٢٩٠] قرأ قتادة «نَهْلك»، بفتح النون، من هلكه، بمعنى أهلكه، قال العجاج:

وَمَهْمَهٍ هَالِكِ مَنْ تَعَرَّجَا ❁

[2291] ثم نُتْبِعُهم (Sonra onların peşine *takarız!*) ifadesi, başlangıç cümlesi olarak merfû‘ olup Mekkelileri tehdit etmekte; "Bunların daha sonra gelen benzerlerine de öncekilere yaptığımızı yapacağız! Onları da öncekilerin girdiği yola sokacağız; çünkü öncekiler gibi bunlar da yalanlıyor!" demek istemektedir. İbn Mes‘ûd'un *sümme se-nutbi‘uhum* (Sonra *ileride* onların peşine *takacağız.*) kıraati de bu anlamı kuvvetlendirmektedir. [ثم نُتْبِعْهم ifadesi] نُهْلِكْ'e atfen cezimle de okunmuştur;[1] o zaman mâna şöyle olur: Allah; öncekilerden Nûh, Âd ve Semûd kavimlerini helâk etmiş; sonra artlarından gelen Şu‘ayb, Lût ve Mûsâ kavimlerini de peşlerine takmıştır.

[2292] (Mücrimlere) yani cürüm işleyen herkese "böyle", işbu ağır fiil gibi "yaparız!" Bunu, cürmün âkıbet ve kötü tesirinden sakındırmak ve uyarmak için söylemektedir.

20. Biz sizi değersiz bir sudan yaratmadık mı?!
21. Sağlam bir yere yerleştirmedik mi onu
22. Belli süreliğine?!
23. (Bu süreyi de) Biz takdir etmişizdir. Biz hep böyle güzel takdir ederiz!
24. Yalanlayanların hâli haraptır o gün!

[2293] "Belli süreliğine…" Allah'ın bildiği ve hükmettiği malum miktardaki vakte kadar; yani dokuz ay veya biraz az veya biraz fazla. فقَدَرْنَا yani bu süreyi de "Biz ölçüp biçmişizdir!" فنعم القادرون yani (i) "Biz" onu "hep böyle güzel ölçüp biçeriz!" (ii) Veya "Biz buna kādiriz, hem de ne kādiriz!.." Şedde ile *fe-kaddernâ* okuyanın kıraati ve "Bir nutfeden yarattı; (ecelini, rızkını…) *programladı*." [Abese 80/19] âyeti sebebiyle, ilk anlam daha şâyan-ı tercihtir.

25. Biz, Arz'ı toplanış yeri hâline getirmedik mi
26. Hem dirilere hem de ölülere?!
27. Oraya, çakılı uludağlar yerleştirip de tatlı bir su içirmedik mi size?
28. Yalanlayanların hâli haraptır o gün!

[2294] كِفَات "nesneyi kattı, ekledi, topladı" anlamına gelen *kefete'ş-şey'e* ifadesinden gelmiştir. كِفَات katılan, eklenen ve toplanan şeylerin ismidir; nitekim Araplar bunlara [aynı kalıpta] ضِمَام ve جِمَاع da derler; meselâ *hâze'l-bâbu cimâ‘u'l-ebvâb* (Bu bâb, bütün babların toplandığı yerdir.) denir. اَحْيَاءً وَاَمْوَاتاً kelimeleri de bu kelimeyle mansūb olmuştur; sanki *kâfitet*[en] *ahyâ*[en] *ve emvât*[en] (diri ve ölü olarak toplayan) denmiş gibi. Veya onunn delâlet ettiği gizli bir fiil ile mansūb olmuştur ki o da *tekfitu* (topluyor) fiilidir.

1 Yani "Öncekileri helâk etmedik mi? Sonrakileri de *onlar*ın peşine takmadık mı?!" Bunun ilkinden farkı; 'onlar' zamirinin mercii değişerek, ifadenin Mekkelilere yönelik 'açık bir tehdit' olmaktan çıkmasıdır. Ama tehdit dolaylı olarak yine devam etmektedir. / ed.

[٢٢٩١] {ثُمَّ نُتْبِعُهُمُ} بالرفع على الاستئناف، وهو وعيد لأهل مكة، يريد: ثم نفعل بأمثالهم من الآخرين مثل ما فعلنا بالأولين، ونسلك بهم سبيلهم، لأنهم كذبوا مثل تكذيبهم! ويقويها قراءة ابن مسعود «ثم سَنُتبعُهم». وقرئ بالجزم للعطف على {نهْلِكْ}. ومعناه: أنه أهلك الأولين من قوم نوح وعاد وثمود، ثم أتبعهم الآخرين من قوم شعيب ولوط وموسى.

[٢٢٩٢] {كَذَلِكَ} مثل ذلك الفعل الشنيع {نَفْعَلُ} بكل من أجرم؛ إنذارًا وتحذيرًا من عاقبة الجرم وسوء أثره.

٢٠-﴿ أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ﴾

٢١-﴿ فَجَعَلْنَاهُ فِي قَرَارٍ مَكِينٍ﴾

٢٢-﴿إِلَى قَدَرٍ مَعْلُومٍ﴾

٢٣-﴿فَقَدَرْنَا فَنِعْمَ الْقَادِرُونَ﴾

٢٤-﴿ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ﴾

[٢٢٩٣] {إِلَى قَدَرٍ مَعْلُومٍ} إلى مقدار من الوقت معلوم قد علمه الله وحكم به؛ وهو تسعة الأشهر، أو ما دونها، أو ما فوقها. {فَقَدَرْنَا} فقدّرنا ذلك تقديرًا؛ {فَنِعْمَ الْقَادِرُونَ}، فنعم المقدّرون له نحن. أو فقدرنا على ذلك فنعم القادرون عليه نحن! والأوّل أولى لقراءة من قرأ «فقدّرنا»، بالتشديد، ولقوله {مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ} [عبس: ١٩].

٢٥-﴿أَلَمْ نَجْعَلِ الأَرْضَ كِفَاتًا﴾

٢٦-﴿أَحْيَاءً وَأَمْوَاتًا﴾

٢٧-﴿وَجَعَلْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ شَامِخَاتٍ وَأَسْقَيْنَاكُمْ مَاءً فُرَاتًا﴾

٢٨-﴿ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ﴾

[٢٢٩٤] الكفات: من كفت الشيء، إذا ضمه وجمعه؛ وهو اسم ما يكفت، كقولهم: الضمام والجماع لما يضم ويجمع. يقال: هذا الباب جماع الأبواب، وبه انتصب {أَحْيَاءً وأَمْوَاتًا}؛ كأنه قيل: كافتة أحياء وأمواتًا؛ وبفعل مضمر يدل عليه، وهو تكفت.

Anlam şöyle olur: Canlıları üstünde, ölüleri ise içinde toplar. Şâfiʿî *Rahimehullah*'ın ashabından bazıları; "Allah'ın toprağı ölüler için toplanma yeri yapması"nın toprağın içini onlar için korunak kılması hasebiyle, kefen hırsızının, -korunaklı bir yerden çalmış olacağı gerekçesiyle- elinin kesilmesine delil getirmişlerdir.

[2295] **Şayet** "اَحْيَاءً وَاَمْوَاتًا kelimeleri neden nekire gelmiş, oysa yeryüzü bütün diri ve ölüleri toplamaktadır?" **dersen şöyle derim:** Bu kelimelerin nekire gelmesi, onların büyüklüğünü ifade etmek içindir. Bir bakıma; "Sayısız canlıyı ve sınırsız ölüyü toplamaktadır." denmektedir. Kaldı ki; insanların dirileri ve ölüleri, dirilerin ve ölülerin tamamı değildir. İfade; "Yeryüzü *sizi*; diriler ve ölüler olarak toplar." Anlamına da geliyor olabilir ki bu durumda zamirin hâli olarak mansūb olur; çünkü toprağın 'sadece *insanların* toplandığı yer' olduğu bilinmektedir. "Peki رَوَاسِيَ شَامِخَاتٍ (çakılı uludağlar) ile مَاءً فُرَاتًا (tatlı bir su) kelimeleri neden nekire gelmiş?" **dersen şöyle derim:** Kısmîlik ifade etmek için gelmiş olması muhtemeldir; çünkü gökte de dağlar vardır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "O; 'dolu' yüklü bulut dağlarını gökten indirip…" [Nûr 24/43[1]] Aynı şekilde, gökte tatlı su bulunmaktadır; hatta tatlı suyun asıl kaynağı ve aktığı yer orasıdır.[2] [*Nekire* kullanımı] bunların anlam ve önemini hissettirmek için de olabilir.

29. Haydi, yürüyün şu yalanlayıp durduğunuz şeye!
30. Haydi yürüyün, şu üç kola ayrılmış gölgeye (duman gölgesine)!..
31. -Ki ne gölgelendirir ne de alevden korur.-
32-33. 'Gemi halatı gibi tutuşmuş bir kütük' misâli kıvılcım saçar.
34. Yalanlayanların hâli haraptır o gün!

---

1 Bulutlar, içinde küçük dolu taneleri bulunan muazzam yoğun dağlar görünümündedir. Ama bu benzerliği, uçağa binip de bulutların arasında seyahat edenler kadar anlayamayabiliriz. *"O dolu dağlarını gökten indirip, onunla dilediklerini vuran da, dilediklerini esirgeyen de O'dur."* mealindeki bu âyette, dolu yağdıran bulutlar dağlara benzetilmekte; bulutların büyüklüğü ve taşıdıkları muazzam su miktarı betimlenmektedir. / ed.

2 "Yağmurun gök*ten* yağdığı"nı belirten Bakara 2/22 (وأنزل من السماء ماءً) vb. âyetlere istinaden, Tefsir geleneğinde; yağmurun kaynağının gök olduğu düşünülmektedir. Bunun sebebi من'deki başlangıç anlamıdır; bu harf, yağmurun gökte başlayıp, yani orada neşet edip yere indiğini gösterir. Buna karşılık, bilim konularıyla daha yakından ilgili olanlar, yağmurun aslının yerdeki su kaynakları olduğu, buradan göğe ağdığı ve oradan yere yağdığı görüşündedirler. İşin gerçeği de budur. Kur'ân'ın bu vb. pek çok âyetinde belirtilen ise, yerdeki su kaynaklarından göğe yükselip, zamanla üstü üste birikerek belli bir ağırlık kazanan su buharlarının, daha sonra, rüzgâr ve tozların da yardımıyla sağa sola yağmur hâlinde indirildiğidir. Bu durumda, Zemahşerî'nin söylediği sadece şu mânada doğru olmaktadır; yerden neşet eden 'buhar'ın, 'yağmur' olarak inmeye başladığı nokta göktür; yağmur bu anlamda gök*ten* indirilmektedir. / ed.

المعنى: تكفت أحياء على ظهرها، وأمواتًا في بطنها. وقد استدل بعض أصحاب الشافعي رحمه الله على قطع النباش بأنّ الله تعالى جعل الأرض كفاتًا للأموات، فكان بطنها حرزًا لهم؛ فالنباش سارق من الحرز.

[٢٢٩٥]فإن قلت: لم قيل {أَحْيَاءً وأمْوَاتًا}، على التنكير، وهي كفات الأحياء والأموات جميعًا؟ قلت: هو من تنكير التفخيم، كأنه قيل: تكفت أحياء لا يعدون وأمواتًا لا يحصرون؛ على أنّ أحياء الإنس وأمواتهم ليسوا بجميع الأحياء والأموات. ويجوز أن يكون المعنى: تكفتكم أحياء وأمواتًا، فينتصبا على الحال من الضمير؛ لأنه قد علم أنها كفات الإنس. فإن قلت: فالتنكير في {رَوَاسِيَ شَامِخَاتٍ}، و{مَاءً فُرَاتاً}؟ قلت: يحتمل إفادة التبعيض؛ لأنّ في السماء جبالا؛ قال الله تعالى {وَنُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ} [النور: ٤٣]، وفيها ماء فرات أيضًا، بل هي معدنه ومصبّه؛ وأن يكون للتفخيم.

٢٩-﴿انْطَلِقُوا إِلَى مَا كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ﴾

٣٠-﴿انْطَلِقُوا إِلَى ظِلٍّ ذِي ثَلاثِ شُعَبٍ﴾

٣١-﴿لا ظَلِيلٍ وَلا يُغْنِي مِنَ اللَّهَبِ﴾

٣٢-٣٣-﴿إِنَّهَا تَرْمِي بِشَرَرٍ كَالْقَصْرِ كَأَنَّهُ جِمَالَتٌ صُفْرٌ﴾

٣٤-﴿وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ﴾

[2296] Yani onlara denir ki; "Haydi, yürüyün şu yalanlayıp durduğunuz" azaba!.. İkinci اِنْطَلِقُوا (haydi yürüyün) tekrardır; ama *intalakû* (onlar da yürüdüler) şeklinde mazi olarak da okunmuştur; bu durumda, verilen emrin gereğini yerine getirdikleri bildirilmiş olur. Çünkü buna mecburdurlar, yapmamaya güçleri yetmez.

[2297] "Gölgeye" yani cehennem dumanına. Tıpkı "Âteşîn bir duman gölgesi, üzerlerinde..." [Vâkı'a 56/43] âyetindeki gibi. [Öyle bir duman ki;] büyüklüğü sebebiyle "üç kola ayrılmış." Büyük dumanlar böyle olur; onu dallara ayrılmış görürsün. Söylendiğine göre cehennemden bir dil çıkıp bütün kâfirleri çadır gibi kuşatacak; dumanından üç kol ayrılıp, hesapları bitinceye kadar üzerinde duracak; müminler ise Arş'ın gölgesinde olacaklar imiş.

[2298] "Ne gölgelendirir" ifadesi, onlarla alay eden ve 'gölge'lerinin müminlerin gölgesi gibi olmadığını bildiren bir tarizdir. ("Ne de korur" anlamındaki) لا يُغْنِي cer mahallindedir; yani alevin sıcaklığından hiçbir şeyi onlardan uzaklaştıracak değildir.

[2299] "[O gölge] saray misali bir kıvılcım" -بِشَرَرٍ *bi-şerâr*^{in} şeklinde de okunmuştur- ["saçar!"]; yani her bir kıvılcım saray kadar büyüktür. *Kasr*ın "kalın ağaç kökü (kütüğü)" anlamına geldiği, tekilinin *kasrat*^{un} olduğu da söylenmiştir; *cemret*^{un} *- cemr*^{un} gibi. İki fetha ile *ke'l-ka**sa**r*^{i} şeklinde de okunmuştur ki deve boynu veya hurma ağacının boynudur; *şecerat*^{un} *- şecer*^{un} gibi. İbn Mes'ûd "saraylar gibi" anlamında *ke'l-ku**su**r*^{i} okumuştur; *rehn*^{un} *- ruhun*^{un} gibi. Sa'îd b. Cübeyr (v. 94/713) *ka**sa**rat*^{un} (ağaç kökü, kütük) kelimesinin çoğulu ile *ke'l-kı**sa**r*^{i} okumuştur; *hâcet*^{un} *- hivec*^{un} gibi.

[2300] *Cimâlât*^{un} lâfzı, *cimâl*in çoğuludur. Veya *cemâlet*^{un} [olup], *cemel*in çoğuludur.[1] Alevler önce saraylara, sonra da teşbihi açıklamak için develere benzetilmiştir. Dikkat edersen, Araplar develeri yüksek saray ve köşklere benzetirler. Kelime; "köprü halatları" anlamında, zamme ile *cumâlât*^{un} da okunmuştur; "gemi halatları" anlamında olduğu da söylenmiştir. Tekili *cumâlet*^{un}dür. *Cimâl* ile aynı anlamda, kesre ile *cimâlet*^{un} de okunmuştur. Zamme ile *cumâlet*^{un} de okunmuştur ki, o da halat demektir.

[2301] Cins kastedilerek, صُفْر denmiş (yani kelime çoğul getirilmiş)tir; صُفْر sarımtırak siyahtır. İmran b. Hıttān el-Hāricî'nin (v. 84/703) şiirinde şöyle geçer:

---

1 Bu açıklamayı جِمالةٌ ve جِمالاتٌ kıraatlerine göre yapmaktadır. / ed.

[٢٢٩٦]أي يقال لهم: انطلقوا إلى ما كذبتم به من العذاب، و{انْطَلِقُوا} الثاني تكرير. وقرئ «انطلَقوا»، على لفظ الماضي إخبارًا بعد الأمر عن عملهم بموجبه، لأنهم مضطرون إليه لا يستطيعون امتناعًا منه.

[٢٢٩٧]{إلى ظِلٍّ} يعني دخان جهنم، كقوله {وَظِلٍّ مِنْ يَحْمُومٍ} [الواقعة: ٤٣].
٥ {ذِي ثَلَاثِ شُعَبٍ} يتشعب لعظمه ثلاث شعب. وهكذا الدخان العظيم، تراه يتفرق ذوائب. وقيل: يخرج لسان من النار فيحيط بالكفار كالسرادق، ويتشعب من دخانها ثلاث شعب، فتظلهم حتى يفرغ من حسابهم؛ والمؤمنون في ظل العرش.

[٢٢٩٨]{لَّا ظَلِيلٍ} تهكم بهم وتعريض بأن ظلهم غير ظل المؤمنين؛ {وَلَا يُغْنِي} في محل الجر، أي وغير مغن عنهم من حرّ اللهب شيئًا.

١٠ [٢٢٩٩]{بِشَرَرٍ} -وقرئ «بشرار»- {كَالْقَصْرِ}، أي كل شررة كالقصر من القصور في عظمها. وقيل: هو الغليظ من الشجر، الواحدة قصرة، نحو: جَمْرة وجَمر. وقرئ «كالقصر»، بفتحتين، وهي أعناق الإبل، أو أعناق النخل، نحو شَجَرة وشَجَر. وقرأ ابن مسعود «كالقُصُر»، بمعنى القصور، كرهن ورهن. وقرأ سعيد ابن جبير «كالقِصَر» في جمع قصرة، كحاجة وحوج.

١٥ [٢٣٠٠]«جِمَالات» جمع جمال، أو «جَمَالة» جمع جَمل؛ شبهت بالقصور، ثم بالجمال لبيان التشبيه. ألا تراهم يشبهون الإبل بالأفدان والمجادل. وقرئ «جُمالات»، بالضم وهي قلوس الجسور -وقيل: قلوس سفن البحر-؛ الواحدة جمالة. وقرئ «جِمالة» بالكسر، بمعنى جمال؛ و«جُمالة»، بالضم، وهي القلس.

[٢٣٠١]وقيل {صُفْرٌ} لإرادة الجنس. وقيل {صُفْرٌ} سود تضرب إلى الصفرة.
٢٠ وفي شعر عمران ابن حطان الخارجي:

> 'Kavurup kafa derisini soyan [cehennem]' olanca sesiyle çağırıp kâfirleri;
> [öyle kıvılcımlar] püskürttü [ki] onlara 'siyahî birer halat' misâli!..

Ebü'l-'Alâ [el-Ma'arrî][1] (v. 449/1057) de şöyle demiştir:

> [Konuklarına öyle muazzam bir ateş yakarlar ki;] kızıl parlak 'kol'ları
> 'deri otağlar' misali kıvılcımlar saçar karanlıkta!

Kıvılcımları büyüklük ve kızıllıkta 'deri otağlara' benzeten Ma'arrî, üste çıktığı vehmiyle övünmek kendisine pek bir cazip geldiği için habisçe Kur'ân'daki teşbihten daha edebî ve etkili bir benzetme yapmaya çalışmış! Dikkatleri ateşe çekmek ve dinleyenleri ona hazırlamak için, beytin başına حمراء (kızıl) kelimesini getirmiş; fakat *-iki cihanda da kör olasıca!-* âyetteki كَاَنَّهُ جِمَالَتٌ صُفْرٌ ifadesine dikkat etmemiş; oysa bu, "kızıl bir ev gibi" demekle eşdeğerdir ve onun "sanki kızıl bir ev" sözü yerindedir. Üstelik; قصر'a -saray/kale anlamıyla- benzetildiğinde, benzetme iki yönden -büyüklük ve göğe yükselme yönünden-; halata benzetildiğinde ise üç yönden; büyüklük, uzunluk ve sarımtraklık yönünden gerçekleşmektedir. ***Ma'arrî'nin deri çadırlarında ortaya koyduğu gariplikleri ve bunu özgün ve ilginç bularak şişinmesini Allah bizden uzak etsin!***

35. Bu gündür işte, dillerinin tutulacağı gün;
36. Kendilerine, bahane üretme izninin verilmeyeceği (gün)...
37. Yalanlayanların hâli haraptır o gün!

[2302] (يوم لا ينطقون'daki) يوم mansūb da okunmuştur -okuyan da A'meş'tir-; yani size anlatılan bu olaylar o gün meydana gelecektir.[2] Kıyamet 'gün'ü; muhtelif yerleri ve vakitleri olan uzun bir zaman dilimidir. Bir vakit konuşurlar, diğer vakit konuşmazlar. Bu sebeple, Kur'ân'da iki durum da gelmiştir. Veya onların konuşmaları konuşmama kabul edilmiştir; çünkü bu konuşma ne fayda verecek ne de dinlenecektir.

[2303] فَيَعْتَذِرُونَ fiili يُؤْذَنُ fiiline atfedilerek, olumsuzluk zincirine katılmıştır. Anlam şöyledir: Onlar için ne izin söz konusudur ne de bunu takiben bir mazeret ileri sürme hakkı! Yani özür beyan etmek, iznin bir sonucu yapıl*ma*mış olmaktadır. [فَيَعْتَذِرُوا şeklinde] mansūb olsaydı, o zaman hiç şüphesiz iznin sonucu olurdu.

1 *el-Fusûl ve'l-Gâyât* adlı eserini, Kur'ân-ı Kerim'e nazire olarak yazdığı düşünülmektedir. Devrin ümerâ ve ulemasını eleştirdiği için pek fazla sevilmeyen, felsefî mânada 'hakikat âşığı' bir kişilik olduğu söylenebilir. "*İki cihanda da kör olasıca!"* derken Zemahşerî, Ma'arrî'nin âmalığına işaret etmektedir. / ed.

2 Diğer kıraat ise meale yansıttığımız şekilde; "Bu, konuşamayacakları gündür!" anlamındadır. / ed.

دَعَتْهُمْ بِأَعْلَى صَوْتِهَا وَرَمَتْهُمُ ۞ بِمِثْلِ الْجِمَالِ الصُّفْرِ نَزّاعَةُ الشّوَى

وقال أبو العلاء:

حمْرَاءُ سَاطِعَةُ الذَّوَائِبِ في الدُّجَى ۞ تَرْمِى بِكلِّ شَرَارَةٍ كَطِرَافِ

فشبهها بالطراف وهو بيت الأدم في العظم والحمرة. وكأنه قصد بخبثه أن يزيد
٥ على تشبيه القرآن ولتبجحه بما سوّل له من توهم الزيادة جاء في صدر بيته بقوله
"حمراء" توطئة لها ومناداة عليها، وتنبيها للسامعين على مكانها. ولقد عمي -جمع
الله له عمى الدارين!- عن قوله عز وعلا {كَأَنَّهُ جِمَالَاتٌ صُفْرٌ}؛ فإنه بمنزلة قوله
"كبيتٍ أحمر"؛ وعلى أن في التشبيه بالقصر -وهو الحصن- تشبيها من جهتين؛ من
جهة العظم، ومن جهة الطول في الهواء، وفي التشبيه بالجمالات وهي القلوس تشبيه
١٠ من ثلاث جهات؛ من جهة العظم والطول والصفرة. فأبعد الله إغرابه في طرافه وما
نفخ شدقيه من استطرافه!

٣٥-﴿هَذَا يَوْمُ لا يَنْطِقُونَ﴾

٣٦-﴿وَلا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ﴾

٣٧-﴿وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ﴾

١٥ [٢٣٠٢]قرئ بنصب اليوم، ونصبه الأعمش، أي هذا الذي قص عليكم واقع
يومئذ، ويوم القيامة طويل ذو مواطن ومواقيت؛ ينطقون في وقت ولا ينطقون في
وقت؛ ولذلك ورد الأمران في القرآن. أو جعل نطقهم كلا نطق؛ لأنه لا ينفع ولا
يُسمع.

[٢٣٠٣] {فَيَعْتَذِرُونَ} عطف على {يُؤْذَنُ} منخرط في سلك النفي. والمعنى: ولا
٢٠ يكون لهم إذن واعتذار متعقب له، من غير أن يجعل الاعتذار مسببًا عن الإذن. ولو
نصب لكان مسببًا عنه لا محالة.

38. Bu gündür işte ayrım günü!.. Sizi ve öncekileri bir araya getirdik;
39. Varsa (kurtuluş için) bir 'numara'nız, onu sergileyin hemen Bana!
40. Yalanlayanların hâli haraptır o gün!
41. Müttakîler ise gölgeliklerde ve pınarbaşlarındadır;
42. Canlarının istediği meyveler içinde...
43. "Kendi yaptıklarınıza karşılık yiyin-için afiyetle!"
44. İhsan üzere hareket edenleri Biz böyle mükâfatlandırırız işte.

[2304] "Sizi ve öncekileri bir araya getirdik" ifadesi, "Bu gündür işte ayrım günü!.." ifadesini açıklamaktadır. Zira o gün cennetliklerle cehennemlikler ve peygamberlerle ümmetleri arasında ayrım ve karar günü olduğuna göre, öncekileri ve sonrakileri toplamak zaruridir ki hüküm verilip aralarını ayırmak mümkün olabilsin.

[2305] "Varsa (kurtuluş için) bir 'numara'nız, onu sergileyin hemen Bana!" ifadesi, Allah'ın dînine ve mensuplarına tuzak kurdukları için kafalarına kafalarına vurmakta, âcizlik ve sefaletlerini tescillemektedir.

[2306] "Yiyin-için" emri "[müttakiler] gölgeliklerdedir" ifadesindeki zarfta yer alan -müttakilere râci- zamirden *hâl* makamındadır; yani kendilerine bu söz söylendiği *hâlde* gölgeliklere yerleşmişlerdir.

45. Yalanlayanların hâli ise haraptır o gün!
46. Yiyin, eğlenin biraz!.. Gerçekten mücrimsiniz!
47. Yalanlayanların hâli haraptır o gün!

[2307] **Şayet** "Bunun onlara âhirette söylenmiş olması nasıl sahih olur?" **dersen şöyle derim:** Bu onlara âhirette, dünyada bu şekilde söylenmeyi hak ettiklerini bildirmek için söylenecektir. İğrenç hâlleri ve ebedî nimetleri ve mülkü terkedip az bir menfaati seçerek nefislerine kötülük ettikleri hatırlatılarak buna lâyık oldukları bildirilecektir. Şu şiir de bu usulle söylenmiştir:

> Sakın helâk olmayın kardeşlerim!
> Lâkin, vallahi helâk oldular!

Şair "Hayattayken size böyle seslenilmesini hak ediyordunuz!" demek istiyor. Allah da bunu, mücrim olmalarıyla gerekçelendirmekte; böylece, mücrimler için ancak az bir süre ye(yip iç)me ve eğlenmenin sözkonusu olduğunu, sonra ebedî helâk içinde kalacaklarını göstermektedir.

٣٨-﴿هَذَا يَوْمُ الْفَصْلِ جَمَعْنَاكُمْ وَالأَوَّلِينَ﴾
٣٩-﴿فَإِنْ كَانَ لَكُمْ كَيْدٌ فَكِيدُونِ﴾
٤٠-﴿وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ﴾
٤١-﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي ظِلَالٍ وَعُيُونٍ﴾
٥ ٤٢-﴿وَفَوَاكِهَ مِمَّا يَشْتَهُونَ﴾
٤٣-﴿كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾
٤٤-﴿إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ﴾

[٢٣٠٤] {جَمَعْنَاكُمْ وَالْأَوَّلِينَ} كلام موضح لقوله {هَذَا يَوْمُ الْفَصْلِ}، لأنه إذا كان يوم الفصل بين السعداء والأشقياء وبين الأنبياء وأممهم، فلا بدّ من جمع الأولين ١٠ والآخرين، حتى يقع ذلك الفصل بينهم.

[٢٣٠٥] {فَإِن كَانَ لَكُمْ كَيْدٌ فَكِيدُونِ} تقريع لهم على كيدهم لدين الله وذويه، وتسجيل عليهم بالعجز والاستكانة.

[٢٣٠٦] {كُلُوا وَاشْرَبُوا} في موضع الحال من ضمير المتقين، في الظرف الذي هو {فِي ظِلَالٍ}، أي هم مستقرّون في ظلال، مقولا لهم ذلك.

١٥ ٤٥-﴿وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ﴾
٤٦-﴿كُلُوا وَتَمَتَّعُوا قَلِيلا إِنَّكُمْ مُجْرِمُونَ﴾
٤٧-﴿وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ﴾

[٢٣٠٧] فإن قلت: كيف يصح أن يقال لهم ذلك في الآخرة؟ قلت: يقال لهم ذلك في الآخرة إيذانًا بأنهم كانوا في الدنيا أحقاء بأن يقال لهم، وكانوا من أهله تذكيرًا ٢٠ بحالهم السمجة وبما جنوا على أنفسهم من إيثار المتاع القليل على النعيم والملك الخالد. وفي طريقته قوله:

إِخْوَتِي لَا تبْعَدُوا أَبَدا ❁ وَبَلَى وَاللهِ قَدْ بَعِدُوا

يريد: كنتم أحقاء في حياتكم بأن يدعى لكم بذلك. وعلل ذلك بكونهم مجرمين، دلالة على أن كل مجرم ما له إلا الأكل والتمتع أيامًا قلائل، ثم البقاء في الهلاك أبدًا.

[2308] "Yiyin, eğlenin!" ifadesinin dünyada yalanlayanlara hitap eden yeni başlanmış[1] bir cümle olması da caizdir.

48. Bunlara; "(Hak karşısında) saygıyla eğilin!" dendiği zaman, eğilmezler.

5 **49. Yalanlayanların hâli haraptır o gün!**

50. On(a bile inanmadık)tan sonra, hangi söze iman edecekler bunlar?!

[2309] "Rükû' edin", vahyi kabul edip dinine uyarak Allah'a boyun eğin ve O'na tevazu gösterin; bırakın şu kibirlenmeyi, büyüklenmeyi! 10 [denince] boyun eğmezler; bunu kabul etmezler, kibirlerinde ısrar ederler. Araplara rükû ve secdeden daha ağır gelen bir şeyin olmadığı söylenir. Bu âyetin Sakîf kabilesi hakkında indiği de söylenmiştir. Peygamber (s.a.) onlara namazı emredince, "Biz öyle eğilip bükülüp, başımızı yerlere komayız! Bu bizim için hakarettir!" demişler de Peygamber (s.a.); "Rükû'u, secde- 15 si olmayan dinde hayır yoktur!" buyurmuştur [*Ahmed b. Hanbel*, IV, 218; *Ebû Dâvûd*, "Harâc", 26].

[2310] "Ondan sonra" yani Kur'ân'dan sonra… Demek istiyor ki; indirilen kitaplar arasında Kur'ân, doğruyu gösteren bir âyet, açık bir mucizedir. Ona bile inanmıyorlarsa, ondan sonra hangi kitaba "inanacaklar 20 bunlar?" Tâ ile تُؤْمِنُونَ (… inanacaksınız?!) şeklinde de okunmuştur.

[2311] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim *Ve'l-murselât* sûresini okursa, onun için, müşriklerden olmadığına dair bir beraat yazılır."

1 Yani âhiret günü kâfirlere söylenen önceki cümlelere dahil olmayan. Âdeta, âhiretteki feci durumlarını anlatırken, yaşayanlara dönüp bunu söylemiş olmaktadır. / ed.

[٢٣٠٨]ويجوز أن يكون {كُلُوا وَتَمَتَّعُوا}، كلامًا مستأنفًا خطابًا للمكذبين في الدنيا.

٤٨-﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ ارْكَعُوا لا يَرْكَعُونَ﴾

٤٩-﴿وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ﴾

٥ **٥٠-﴿فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ﴾**

[٢٣٠٩] {ارْكَعُوا} اخشعوا لله وتواضعوا له بقبول وحيه واتباع دينه، واطرحوا هذا الاستكبار والنخوة. لا يخشعون ولا يقبلون ذلك، ويصرون على استكبارهم. وقيل: ما كان على العرب أشدّ من الركوع والسجود. وقيل: نزلت في ثقيف حين أمرهم رسول الله ﷺ بالصلاة، فقالوا: لا نجبي فإنها مسبّة علينا! فقال رسول الله ﷺ: لا خير ١٠ في دين ليس فيه ركوع ولا سجود.

[٢٣١٠] {بَعْدَهُ} بعد القرآن، يعني أنّ القرآن من بين الكتب المنزلة آية مبصرة ومعجزة باهرة، فحين لم يؤمنوا به فبأي كتاب بعده {يُؤْمِنُونَ}؟! وقرئ «تؤمنون» بالتاء.

[٢٣١١]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة والمرسلات كتب أنه ليس من المشركين.

AMME YETESÂELÛN SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, Nebe' Sûresi diye de adlandırılır.
40 veya 41 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

5 **1. Neyi soruşturuyor bunlar?!**
2. O 'büyük haber'i (yani kıyameti) mi?
3. Üzerinde anlaşmazlığa düştükleri...
4. Oysa yakında öğrenecekler.
5. Evet, yakında öğrenecekler!..

10 [2312] عَمَّ'nin aslı, harf-i cerin istifham edatı olan ما'nın başına geldiği *ʿammâ*dır ki İkrime (v. 105/723) ve Îsâ b. Ömer'in (v. 149/766) kıraatleri bu şekildedir. Nitekim Hassân b. Sâbit (v. 60/680), [Mahzûm oğullarından birini hicvederken],

Neye dayanarak sövüyor bana bu alçak?
15 Toz toprak içinde yuvarlanan bir domuz gibi!

demiş (عَلامَ yerine, عَلَى ما ifadesini kullanmış)tır. Hazifli kullanım daha çok, aslî kullanım ise azdır.

[2313] ["Ne'yi" şeklindeki] bu soru, durumun azametini ifade etmekte olup âdeta "Hangi durumu soruşturuyorlar?" denmektedir. Tıpkı *Zeyd*[un]
20 *mâ Zeyd*[un]*?* (Zeyd de ne Zeyd?) sözündeki *Mâ* gibi ki sen bunu (meziyetlerinde) Zeyd'e yakın ve benzer olacak birilerini kesip atmak ve yok etmek için yaparsın; sanki Zeyd cins itibariyle sana gizli kalmış bir objeymiş de sen onun cinsini soruyor ve cevherinin içyüzünü araştırıyormuşsun gibi. Yine, *me'l-ğûl*[u] ve *me'l-ʿankāu* (Gulyabani de ne? Ankā da ne?) derken, "Objeler
25 içerisinde aslı bu olan obje hangisidir?" demeyi kastetmen gibi. Sonra (مَا edatı) işin azametini göstermek için tecrit edilmiş; nihayet kendisine hiçbir şeyin gizli-kapalı kalamayacağı zâtın [Allah'ın] kelâmında yer alabilmiştir.

[2314] "Soruşturuyorlar?" Yani birbirlerine soruyorlar. Yahut kendileri dışındakilere, yani Peygamber'e (s.a.) ve müminlere soruyorlar. Bunun[1] bir
30 örneği de *yetedâʿavnehum* (onları birbirlerine çağırtıyorlar) ve *yeterâevnehum* (onları birbirlerine gösteriyorlar) fiilleridir. ["Soruşturuyor*lar*"daki] zamir Mekkelilere aittir; gerek kendi aralarında gerekse başkalarına yeniden dirilişi alay yollu sorup duruyorlardı.

1 Yani tefâʿul kalıbının başkasına yönelik bir işteşlik de ifade ettiğinin… / ed.

سورة عمّ يتساءلون

مكية؛ وتسمى سورة النبأ. وهي ٤٠، أو ٤١ آية

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ﴾

٥ ٢-﴿عَنِ النَّبَإِ الْعَظِيمِ﴾

٣-﴿الَّذِي هُمْ فِيهِ مُخْتَلِفُونَ﴾

٤-﴿كَلَّا سَيَعْلَمُونَ﴾

٥-﴿ثُمَّ كَلَّا سَيَعْلَمُونَ﴾

[٢٣١٢] {عَمَّ} أصله عما، على أنه حرف جر دخل على ما الاستفهاميةِ، وهو في

١٠ قراءة عكرمة وعيسى بن عمر. قال حسان رضي الله عنه:

عَلَى مَا قَامَ يَشْتُمُنِي لَئِيمٌ * كَخِنْزِيرٍ تَمَرَّغَ فِي رَمَادِ

والاستعمال الكثير على الحذف، والأصل قليل.

[٢٣١٣]ومعنى هذا الاستفهام تفخيم الشأن، كأنه قال عن أي شأن يتساءلون؟ ونحوه ما في قولك: زيد ما زيدٌ؟ جعلته لانقطاع قرينه وعدم نظيره كأنه شيء خفي

١٥ عليك جنسه، فأنت تسأل عن جنسه وتفحص عن جوهره، كما تقول: ما الغول وما العنقاء؟ تريد: أي شيء هو من الأشياء هذا أصله. ثم جرد العبارة عن التفخيم، حتى وقع في كلام من لا تخفى عليه خافية.

[٢٣١٤] {يَتَسَاءَلُونَ} يسأل بعضهم بعضًا، أو يتساءلون غيرهم من رسول الله صلى الله عليه وسلم والمؤمنين. نحو يتداعونهم ويتراءونهم. والضمير لأهل مكة؛

٢٠ كانوا يتساءلون فيما بينهم عن البعث، ويتساءلون غيرهم عنه على طريق الاستهزاء.

[2315] "O 'büyük haber'i (yani kıyameti) mi?" Bu, azametinden söz edilen şeyin açıklamasıdır. İbn Kesîr'in (v. 120/738) sekte Hâ'sı ile *'ammeh* şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir ki ya vaslı vakfe yerine koymakta yahut durup -sonrasında يَتَسَاءَلُونَ fiilini takdir ederek- يتساءلون عن النبا العظيم (O büyük haberi soruşturuyorlar.) diye başlamaktadır; çünkü bu edatın sonrası müphem bırakılıp sonra açıklanacak bir şeymiş gibi onu açıklamaktadır. **Şayet** "Sen, 'soruşturuyor*lar*'daki zamirin inkârcılara ait olduğunu iddia etmiştin. Bu durumda, *'Üzerinde anlaşmazlığa düştükleri...'* ifadesini ne yapacaksın?" **dersen şöyle derim:** İçlerinde; dirilişi inkâr ettiğini kesin dille ifade edenler olduğu gibi şüphe edenler de vardı. İlgili zamirin Müslümanlarla birlikte inkârcılara ait olduğu; zira hepsinin bunu soruşturduğu da söylenmiştir. Fakat Müslüman bunu korkusu ve yapacağı hazırlık artsın diye, inkârcı ise daha çok alay etmek için soruyordu. Soruşturmaya konu olanın Kur'ân olduğu da, Muhammed'in (s.a.) peygamberliği olduğu da söylenmiştir.

[2316] [يتساءلون] idgamla *yessâelûne* şeklinde de okunmuş; (her iki سيعلمون de) Tâ ile *seta'lemûne* (Yakında öğreneceksiniz!) şeklinde okunmuştur.

[2317] كَلا (Hayır!) ifadesi alaylı alaylı (kıyameti) soranlar için bir engellemedir. Birbirlerine sorup güldükleri şeyin gerçek olduğunu "yakında öğrenecekler!" ifadesi, kıyametin hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde gerçekleşeceğini yakında öğreneceklerine dair onları tehdit etmektedir. Engelleme lafzının tehdit (*öğrenecekler!*) ile birlikte tekrarlanması bu hususu daha bir perçinlemektedir. ثُمَّ'nin anlamı, ikinci tehdidin ilkinden daha mübalağalı ve sert olduğuna dair bir imaj uyandırmaktır.

6. Arz'ı (hayata elverişli) bir yatak hâline getirmedik mi?
7. Dağları ise (Arz'ın sarsılmasını önleyen) birer 'kazık'...
8. Sizi eşler hâlinde yarattık; yani o yeryüzünü tıpkı evin demir mıhlarla sabitleştirilmesi gibi dağlarla sabitleştirdik.

[2318] **Şayet** "Arz'ı (hayata elverişli) bir yatak hâline getirmedik mi?' âyetinin, öncesiyle ne tür bir bağlantısı var ki?" **dersen şöyle derim:** Onlar yeniden dirilişi inkâr ettiklerinde kendilerine şu söylenmiştir: Diriltme fiilinin kendisine nispet edildiği zât, kudretin kemaline delâlet eden şu acayip mahlûkatı yaratmadı mı? O hâlde O'nun, şu eşi görülmemiş harika yaratılışlar gibi bir yaratılıştan başka bir şey olmayan yeniden dirilişe güç yetirmesini inkâr etmenin anlamı ne? Yahut buyrulmuştur ki Allah şu çokluk oluşturan fiilleri yapmadı mı? *Hakîm* olan hiçbir boş iş işlemez, değil mi? Oysa sizin yeniden dirilişi ve ceza gününü inkâr etmeniz O'nun her yaptığı şeyde 'abesle iştigal eden biri' olduğu sonucuna yol açmaktadır?!

[٢٣١٥]{عَنِ النَّبَإِ الْعَظِيمِ} بيان للشأن المفخَّم. وعن ابن كثير قرأ «عمَّه»، بهاء السكت، ولا يخلو إما أن يجري الوصل مجرى الوقف، وإما أن يقف ويبتدئ {يَتَساءَلُونَ عَنِ النَّبَإِ الْعَظِيمِ} على أن يضمر {يَتَسَاءَلُونَ}، لأنّ ما بعده يفسره، كشيء يبهَم ثم يفسَّر. فإن قلت: قد زعمتَ أنّ الضمير في {يَتَسَاءَلُونَ} للكفار، فما تصنع ٥ بقوله {هُمْ فِيهِ مُخْتَلِفُونَ}؟ قلت: كان فيهم من يقطع القول بإنكار البعث، ومنهم من يشك. وقيل: الضمير للمسلمين والكافرين جميعًا، وكانوا جميعًا يسألون عنه؛ أما المسلم فليزداد خشية واستعدادًا، وأما الكافر فليزداد استهزاء. وقيل: المتساءَل عنه القرآن. وقيل: نبوّة محمد ﷺ.

[٢٣١٦]وقرئ «يسّاءلون»، بالإدغام، و«ستعلمون»، بالتاء.

١٠ [٢٣١٧]{كَلَّا} ردع للمتسائلين هزؤا. و{سَيَعْلَمُونَ} وعيد لهم بأنهم سوف يعلمون أنّ ما يتساءلون عنه ويضحكون منه حق، لأنه واقع لا ريب فيه. وتكرير الردع مع الوعيد تشديد في ذلك. ومعنى {ثُمَّ} الإشعار بأنّ الوعيد الثاني أبلغ من الأوّل وأشد.

٦-﴿أَلَمْ نَجْعَلِ الأَرْضَ مِهَادًا﴾

١٥ ٧-﴿وَالْجِبَالَ أَوْتَادًا﴾

٨-﴿وَخَلَقْنَاكُمْ أَزْوَاجًا﴾

[٢٣١٨]فإن قلت: كيف اتصل به قوله {أَلَمْ نَجْعَلِ ٱلأَرْضَ مِهَادًا}؟ قلت: لما أنكروا البعث قيل لهم: ألم يَخلق من يضاف إليه البعث هذه الخلائقَ العجيبة الدالة على كمال القدرة، فما وجه إنكار قدرته على البعث، وما هو إلا اختراع كهذه ٢٠ الاختراعات. أو قيل لهم: ألم يفعل هذه الأفعال المتكاثرة؛ والحكيم لا يفعل فعلا عبثًا، وما تنكرونه من البعث والجزاء مؤدٍّ إلى أنه عابث في كل ما فعل.

[2319] مهاد "yatak" anlamındadır; *mehd*^en (beşik) şeklinde de okunmuştur ki çocuk için "beşik" ne anlama geliyorsa, yeryüzünün de insanlar için o anlama geldiğini ifade etmektedir. *Mehd* (beşik) çocuk için hazırlanıp, üzerinde çocuğun uyutulduğu şeydir ki burada *memhûd* masdarla (yani 'döşenen' 'döşeme' ile) isimlendirilmiştir. Tıpkı *darbu'l-emîr* ifadesi gibi.[1] Yeryüzü mastar ile sıfatlanmış da olabilir. Yahut "döşemeli" anlamındadır.

[2320] (*Dağları kazık kıldık*); yani tıpkı evler kazıklarla sabitlendiği gibi Arz'ı dağlarla sabitledik.

9. Uykunuzu istirahat vesilesi kıldık.
10. Geceyi bir 'örtü' hâline getirdik.
11. Ve maişet vakti kıldık gündüzü...
12. Yedi sağlam (gök) inşa ettik üstünüzde.
13. Parıl parıl parlayan bir 'kandil' yarattık.

[2321] سبات "ölüm" demektir. *Mesbût* da -kesmek anlamındaki- *sebt*ten gelmek üzere "ölü" demektir;[2] çünkü ölü hareketten kesilip kalmış olandır. Uyku iki ölümden biri olup hastalık kalıbında gelmiştir.[3]

[2322] Uyku bir tür ölüm kılınınca, "Ve maişet" vakti *-yani uyanıp ihtiyaç ve kazançlarınız uğruna dönüp dolaştığınız bir geçim vakti-* "kıldık gündüzü" âyetinde, uyanıklık da *me'âş* -hayat- kılınmıştır. سبات'ın rahatlık anlamına geldiği de söylenmiştir.

[2323] [Geceyi] herhangi bir düşmandan kaçmak veya düşmana gece baskını yapmak yahut muttali olunmasından hoşlanmayacağınız birçok işi gizlemek istediğinizde sizi gözlerden örtüp gizleyen "bir örtü hâline getirdik." [Mütenebbî'den:]

> (Allah'ım!) Gece karanlığında öyle nimetlerin var ki Senin,
> yalan söylediğini haber verir Maniheizm'in![4]

[2324] شِدَادٌ *şedîdet*^ün^ün çoğuludur; yani zamanın akıp gitmesinden etkilenmeyen, yaratılışı güçlü, sağlam "yedi…" Yani yedi gök.

[2325] "Parıl parıl parlayan" ısı kaynağı ışıl ışıl "bir 'kandil' yarattık; yani güneş... Nitekim alev alev olup ışığıyla ve sıcaklığıyla tutuştuğu vakit *tevehheceti'n-nâr*^u (ateş alev alev tutuştu) denir.

---

1 *Darbu'l-emîr* (emîr *basması* [sikke]) ifadesi, *madrûbu'l-emîr* (emîrin *bastığı* [sikke]) anlamındadır. / ed.

2 Nitekim Yahudilerin *sebt* (şabat/cumartesi) günleri de "Yahve'nin yaratma işini *kesip* istirahate çekildiği" gündür. / çev.

3 Yani سبات kelimesi; hastalıkları ifade eden *fu'âl* (*sü'âl, cüzâm, zükâm* / öksürük, grip, cüzam) kalıbında gelmiştir. / ed.

4 Hayrı ışığa, şerri ise karanlığa nispet eden düalist, gnostik din. / çev.

[٢٣١٩]{مِهَادًا} فراشًا. وقرئ «مهدًا»، ومعناه: أنها لهم كالمهد للصبي، وهو ما يمهد له فينوّم عليه، تسمية للممهود بالمصدر، كضرب الأمير؛ أو وصفت بالمصدر، أو بمعنى: ذات مهد.

[٢٣٢٠]أي أرسيناها بالجبال كما يرسى البيت بالأوتاد.

٥ ٩-﴿وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا﴾

١٠-﴿وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا﴾

١١-﴿ وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا﴾

١٢-﴿وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا﴾

١٣-﴿وَجَعَلْنَا سِرَاجًا وَهَّاجًا﴾

١٠ [٢٣٢١]{سُبَاتًا} موتًا، والمسبوت الميت، من السبت -وهو القطع-؛ لأنه مقطوع عن الحركة. والنوم أحد التوفِّيْن، وهو على بناء الأدواء.

[٢٣٢٢]ولما جعل النوم موتًا جعل اليقظة معاشًا -أي حياة- في قوله {وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا}، أي وقت معاش تستيقظون فيه وتتقلبون في حوائجكم ومكاسبكم. وقيل: السبات الراحة.

١٥ [٢٣٢٣]{لِبَاسًا} يستركم عن العيون إذا أردتم هربًا من عدوّ، أو بياتًا له. أو إخفاء ما لا تحبون الاطلاع عليه من كثير من الأمور.

وَكَمْ لِظَلَامِ اللَّيْلِ عِنْدَكَ مِنْ يَدٍ ۞ تُخَبِّرُ أَنَّ المَانَوِيَّةَ تَكْذِبُ

[٢٣٢٤]{سَبْعًا} سبع سموات {شِدَادًا} جمع شديدة، يعني محكمة قوية الخلق لا يؤثر فيها مرور الأزمان.

٢٠ [٢٣٢٥]{وَهَّاجًا} متلألئًا وقّادًا، يعني الشمس. وتوهجت النار: إذا تلمظت فتوهجت بضوئها وحرها.

14. (Suyu) sıkıp akıtan (bulut)lardan şarıl şarıl bir su indirdik.

[2326] المعصرات kelimesi, "suyu sıkıp akıttığı vakit" -yani rüzgârların bulutları sıkıp yağdırmasına ramak kaldığında- bulutlar için kullanılır. Tıpkı ekinin biçim zamanı yaklaştığında *ecezze'z-zeru* demen gibi. Yine bu bağlamda *a'sarati'l-câriyetu* denir ki "cariyenin âdet görmesi yaklaştı" demektir. İkrime [v. 105/723; Min ile değil Bâ ile] *bi'l-mu'sırâti* (sıkıp akıtan bulutlar *vasıtasıyla*...) şeklinde okumuştur ki iki şekilde açıklanabilir: Bununla ya -[yeryüzündeki su kaynaklarından] bulutları kaldırıp yağdırmak üzere olan- rüzgârlar ya da bulutlar kastedilmiştir; çünkü yağmur, bulutlardan indirildiği için bulutlar vasıtasıyla yağmaktadır. Tıpkı *a'tā **min** yedihî dirhemen* (Kendi elinden para verdi.) ve *a'tā **bi**-yedihî dirhemen* (Kendi eliyle para verdi.) demen gibidir. Mücâhid'in (v. 103/721) معصِرات'ı "sert sert esip (bulut) kaldıran rüzgârlar" olarak tefsir ettiği rivayet edilmiştir. Hasan-ı Basrî ve Katâde ise, "gökler" olarak tefsir etmişlerdir ki bunun tevili şudur: Su *gökten* buluta inince[1] âdeta gökler suyu *i'sār* etmekte -yani (rüzgârlar vasıtasıyla) sıkıma sevk edip- buna imkân vermektedir. **Şayet** "من المعصرات şeklinde okuyan ve bunu 'sert sert esip (bulut) kaldıran rüzgârlar' olarak açıklayanın görüşü nedir? Zira yağmur rüzgârlardan in**me**mektedir?" **dersen şöyle derim:** Bulutları oluşturan ve içlerini suyla dolduran rüzgârlar olunca, bunların yağmur indirmenin başlangıç noktası kılınması doğru olur. Nitekim "Şüphesiz Allah rüzgârları gönderir de bunlar suyu *gökten* bulutlara taşır." şeklinde bir rivayet gelmiştir. Bu rivayet sahihse yağmurun [bulut yerine] gökten indirilmesinin anlamı açıktır. **Şayet** "İbn Keysân (v. 320/932) المعصرات kelimesini *el-muğîsât* (yardıma koşup yağdıran bulutlar) anlamında aldığını zikretmiştir. Oysa *el-muğîsât* (yardıma koşup yağdıran bulutlar) *mu'sır* değil, *'âsır*dır; zira [fiil if'âlden değil, sülâsîden kullanılır;] *'asarehû fe'tesara* (onu sıktı, o da sıkıldı) denir." **dersen şöyle derim:** Bunun açıklaması, burada *ellâtî a'sarne* (yağmur yağdırma vakti gelmiş[2] [bulutlar]) anlamının murat edilmiş olmasıdır.

[2327] ثجّاجًا (şarıl şarıl) yani bol bol dökülen. *Seccehû* (onu bolca döktü) ve *secce bi-nefsihî* (kendi kendine döküldü) denir. Hadiste *efdalü'l-hacci el-'accu ve's-seccu* ("Haccın en faziletlisi *'acc*lı ve *secc*li olandır." [*Tirmizî*, "Hac", 14; Tefsîr, 3; *İbn Mâce,* "Menâsik", 6, 16]; yani *telbiye*de sesin yükseltildiği (*'acc*), hediyelik kurbanın kanının bol bol aktığı (*secc*) hac... "İbn Abbas *misecc* idi;

---

1 Müfessir, suyun kaynağının "gökler" olduğu kanaatindedir; bu görüşünü Bakara 2/22'deki "gök***ten*** su indirip onunla size rızık olarak türlü türlü meyveler çıkarmıştır" ifadesinin tefsirinde açıklamıştır. Oysa Kur'ân'da "suyun göğe yeryüzünden ağdığı" açıkça bildirilmektedir (Örn. Nûr 24/43). Bakara 2/22'deki -من'den hareketle, yağmurun kaynağının gök olduğunu belirten- müfessiri bu görüşe iten, yağmurun nihaî şeklinin gök*ten* iniyor olmasıdır; yağmurun göğe ağmadan evvelki hâli "yağmur" değil, buhardır. / ed.

2 Yani أعصر'nın Hemzesi ta'diye değil haynûnet bildirmektedir. / ed.

١٤-﴿وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجًا﴾

[٢٣٢٦]المعصرات السحائب إذا أعصرت، أي شارفت أن تعصرها الرياح فتمطر، كقولك: أجز الزرع، إذا حان له أن يُجزّ. ومنه: أعصرت الجارية، إذا دنت أن تحيض. وقرأ عكرمة «بالمعصرات»، وفيه وجهان؛ أن تراد الرياح التي حان لها أن تعصر السحاب، وأن تراد السحائب؛ لأنه إذا كان الإنزال منها فهو بها، كما تقول: أعطى من يده درهما، وأعطى بيده. وعن مجاهد: المعصرات الرياح ذوات الأعاصير. وعن الحسن وقتادة: هي السَّموَات. وتأويله: أن الماء ينزل من السماء إلى السحاب، فكأنّ السَّموَات يعصرن -أي يحملن على العصر- ويمكنّ منه. فإن قلت: فما وجه من قرأ {مِنَ الْمُعْصِرَاتِ} وفسرها بالرياح ذوات الأعاصير، والمطر لا ينزل من الرياح؟ قلت: الرياح هي التي تنشئ السحاب وتدرّ أخلافه، فصحّ أن تجعل مبدأ للإنزال؛ وقد جاء أنّ الله تعالى يبعث الرياح فتحمل الماء من السماء إلى السحاب، فإن صحّ ذلك فالإنزال منها ظاهر. فإن قلت: ذكر ابن كيسان أنه جعل المعصرات بمعنى المغيثات، والعاصر هو المغيث لا المعصر؛ يقال: عصره فاعتصر. قلت: وجهه أن يريد اللاتي أعصرن، أي حان لها أن تعصر، أي تغيث.

[٢٣٢٧]{ثَجَّاجًا} منصبًّا بكثرة، يقال: ثجه وثج بنفسه. وفي الحديث: أفضل الحج العجّ والثجّ، أي رفع الصوت بالتلبية، وصب دماء الهدي. وكان ابن عباس مثجًا

kırbayı akıtırdı." Yani hutbelerinde döktürürdü (son derece akıcı konuşurdu). A'rec (v. 130/748) *seccâh^an* şeklinde okumuştur; *mesâcihu'l-mâi* "suyun döküldüğü yerleri" anlatmaktadır. Yine *el-mâu yensecihu fi'l-vâdî* (su vadide döküle döküle akıyor) denir.

15. Ki onunla çıkaralım taneler, bitkiler.
16. Sarmaş dolaş bahçeler...

[2328] Bununla insanlar için buğday ve arpa gibi kūt u kuvvet (besin) kaynağı, hayvanlar için de saman ve ot gibi yem kaynağı olan şeyler kastedilmektedir. Nitekim "Hem siz yiyin hem de hayvanlarınızı otlatın..." [TāHâ 20/54] "Yapraklı taneler, hoş kokulu bitkiler vardır" [Rahmân 55/12] buyrulmuştur.

[2329] "Sarmaş dolaş" yani [dalları birbirine girmiş] bürüm bürüm. الفاف kelimesinin tekili yoktur; tıpkı *evzâ'* (bölük) ve *ahyâf* (karışık) örneklerindeki gibi. Tekilinin *liff^un* olduğu da söylenmiştir. Nitekim *el-İklîd*'in yazarı, Hasan b. Ali et-Tūsî'nin, kendisine şu şiiri okuduğunu söylemiştir:

> Sarmaş dolaş bir bahçe, müreffeh bir hayat
> ve tamamı güzel, parlak nice ahbap...

İbn Kuteybe (v. 276/889) bunun *leffâ^un*, *luff^un* ve daha sonra *elfâf^un* şeklinde çoğullaştığını iddia etmiştir ki buna *hudr^un*un çoğulu olarak *ahdār^un* ve *humr^un*un çoğulu olarak *ahmâr^un* gibi bir benzer bulduğunu zannetmiyorum. Şayet bunun, zait harflerin (Mîm ve Tâ'nın) hazfi takdirinde *multeffet^un*un çoğulu olduğunu söyleseydi, güzel bir görüş olurdu.

17. (Evet) ayrım gününün bellidir vakti:
18. Sûr'a üfürüldüğü gün; işte o zaman gelirsiniz bölük bölük.

[2330] ميقاتًا yani Allah'ın takdir ve hükmünde dünyaya biçilen ömür ve nihai sınır yahut yaratılmışların kendisinde son bulacakları sınır [işbu *ayrım günü*]dür.

[2331] يَوْمَ يُنْفَخُ (... üfürüldüğü gün) ifadesi يَوْمَ الفَصْلِ (ayrım günün) den bedel veya atf-ı beyandır. "İşte o zaman" kabirlerden çıkıp, her ümmet kendi önderiyle birlikte olmak üzere gruplar hâlinde -bir görüşe göre de farklı topluluklar hâlinde- duruşma yerine "gelirsiniz bölük bölük." Mu'âz'dan (r.a.) rivayet edildiğine göre, kendisi Peygamber'e (s.a.) bu âyeti sorunca "Çok ağır bir soru sordun ey Mu'âz!" buyurmuş, sonra gözyaşlarını salıvererek şöyle demiştir: "Ümmetim mahşer yerine on sınıf hâlinde gelecektir. Bazısı maymun, bazısı domuz kılığında gelecek, bazısı ayakları yüzlerinin üzerine çevrilmiş vaziyette yüzüstü sürüklenerek, bazısı kör,

يسيل غربًا، يعني أنه يثج الكلام ثجا في خطبته. وقرأ الأعرج «ثجاحًا»، ومثاجح الماء مصابّه، والماء ينثجح في الوادي.

١٥-﴿لِنُخْرِجَ بِهِ حَبًّا وَنَبَاتًا﴾

١٦-﴿وَجَنَّاتٍ أَلْفَافًا﴾

[٢٣٢٨] {حَبًّا وَنَبَاتًا} يريد ما يتقوّت من الحنطة والشعير، وما يعتلف من التبن والحشيش، كما قال: {كُلُوا وَارْعَوْا أَنْعَامَكُمْ} [طه: ٥٤]، و{وَالْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانُ} [الرحمن: ١٢].

[٢٣٢٩] {أَلْفَافًا} ملتفة؛ ولا واحد له، كالأوزاع والأخياف. وقيل: الواحد لف. وقال صاحب الإقليد: أنشدني الحسن بن علي الطوسي:

جَنَّةٌ لِفٌّ وَعَيْشٌ مُغْدِقٌ * ونَدَامَى كُلُّهُمْ بِيضٌ زُهُرْ

وزعم ابن قتيبة أنه لفاء ولف، ثم ألفاف: وما أظنه واجدًا له نظيرًا من نحو خضر وأخضار وحمر وأحمار، ولو قيل: هو جمع ملتفة بتقدير حذف الزوائد، لكان قولًا وجيها.

١٧-﴿إِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ كَانَ مِيقَاتًا﴾

١٨-﴿يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَفْوَاجًا﴾

[٢٣٣٠] {كَانَ مِيقَاتًا} كان في تقدير الله وحكمه حدّا توقت به الدنيا وتنتهي عنده؛ أو حدا للخلائق ينتهون إليه.

[٢٣٣١] {يَوْمَ يُنفَخُ} بدل من {يَوْمَ الْفَصْلِ}، أو عطف بيان. {فَتَأْتُونَ أَفْوَاجًا} من القبور إلى الموقف أممًا كل أمة مع إمامهم. وقيل: جماعات مختلفة. وعن معاذ رضي الله عنه أنه سأل عنه رسول الله ﷺ فقال: يا معاذ، سألت عن أمر عظيم من الأمور، ثم أرسل عينيه وقال: تحشر عشرة أصناف من أمّتي: بعضهم على صورة القردة، وبعضهم على صورة الخنازير، وبعضهم منكسون -أرجلهم فوق وجوههم يسحبون عليها-، وبعضهم عميًا،

bazısı sağır ve dilsiz, bazısı dillerini çiğneyerek ve dilleri göğüsleri üzerine sarkık vaziyette, mahşere toplananların kendilerini iğrenç bulacağı hâlde ağızlarından irin akarak gelecektir. Bazısı elleri ve ayakları kesilmiş olarak, bazısı ateşten direklere asılı vaziyette, bazısı leşten daha pis kokar vaziyette, bazısı da katrana boyanmış, derilerine yapışık örtüler giymiş olarak gelecektir. İmdi maymun kılığında gelenler var ya; onlar koğuculuk yapan insanlardır. Domuz kılığındakiler haram yiyicilerdir. Yüzüstü baş aşağı çevrilmiş olanlar faiz yiyenlerdir. Kör olarak gelecek olanlar *idare*de zulmedenlerdir. Sağır ve dilsiz olanlar amellerini beğenenlerdir. Dillerini çiğneyenler sözleri amelleriyle çelişen âlim ve vaizlerdir. El ve ayakları kesik olanlar komşularını incitenlerdir. Ateşten direklere asılmış olanlar insanları *idare*ye şikâyete koşturan [muhbir] lerdir. Leşten daha pis kokanlar şehvetlerin ve lezzetlerin peşine takılıp, Allah'ın kendi mallarındaki hakkını (fakirlere) vermeyenlerdir. (Katranlı) elbise giyenlerse kibir ve övünç sahibi olup kendini beğenenlerdir."

19. Gök açılmış, kapı kapı olmuştur.

[2332] فُتِحَتْ ifadesi şeddeli ve şeddesiz okunmuştur. (Şeddeli kıraat) "Meleklerin inmesi için göğün açılmış kapıları çoğalmış; âdeta gök açılmış kapılardan ibaretmiş gibi olmuştur." anlamındadır. Tıpkı "Yeryüzünü de pınar pınar fışkırttık." [Kamer 54/12] âyetinde olduğu gibi ki sanki yeryüzünün bütünü 'fışkıran gözelerden ibaret'tir. "Kapılar"ın, girilecek yol ve mahaller olduğu da söylenmiştir; buna göre mâna "Gök *sıyrılıp,*[1] mekânı açılır ve hiçbir şeyin kapatamayacağı birtakım yollara dönüşür" şeklinde olur.

20. Dağlar yürütülmüş, serap olmuştur.

[2333] Bu, "(Dağlar paramparça olup) toz-duman gibi etrafa saçıldığında..." [Vâkı'a 56/5-6] âyetine benzemektedir; yani parçalarına ayrılması ve atomlarının dağılması sebebiyle dağlar 'hiçbir şey değilmiş gibi bir şeye (belirsiz bir objeye)' dönüşmüştür.

21. Şüphesiz, cehennem gözetlemektedir.
22. Azgınları... Nihaî dönüş yerleri olarak...

[2334] المرصاد gözetleme yapılan sınır boyu demektir. Mâna şöyledir: Şüphesiz cehennem, azap için azgınların gözlendiği bir sınır boyudur; çünkü azgınların nihaî varış yeri orasıdır. Yahut cehennem cennetliklerin gözlendiği yer olup onları cehennemin yanında karşılayacak melekler onları gözlemektedir; çünkü cennetlikler [cennete], -azgınların nihaî varacağı yer olan- cehennemin üzerinden geçeceklerdir. Hasan-ı Basrî

1 Yani gök; üzerindeki tüm cisimlerin sapır sapır dökülüp dağılmasıyla boşalıp... Tekvîr 81/11'e telmihtir. / ed.

وبعضهم صمًا بكمًا، وبعضهم يمضغون ألسنتهم فهي مدلاة على صدورهم -يسيل القيح من أفواههم يتقذرهم أهل الجمع-، وبعضهم مقطعة أيديهم وأرجلهم، وبعضهم مصلبون على جذوع من نار، وبعضهم أشدّ نتنًا من الجيف، وبعضهم ملبسون جبابًا سابغة من قطران لازقة بجلودهم؛ فأما الذين على صورة القردة فالقتات من الناس. وأما الذين على صورة الخنازير: فأهل السحت. وأما المنكسون على وجوههم فأكلة الربا، وأما العمي فالذين يجورون في الحكم، وأما الصمّ البكم فالمعجَبون بأعمالهم، وأما الذين يمضغون ألسنتهم فالعلماء والقصّاص الذين خالف قولهم أعمالهم، وأما الذين قطعت أيديهم وأرجلهم فهم الذين يؤذون الجيران، وأما المصلَّبون على جذوع من نار فالسعاة بالناس إلى السلطان، وأما الذين هم أشدّ نتنًا من الجيف فالذين يتبعون الشهوات واللذات ومنعوا حق الله في أموالهم، وأما الذين يلبسون الجباب فأهل الكبر والفخر والخيلاء!

١٩-﴿وَفُتِحَتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ أَبْوَابًا﴾

[٢٣٣٢]وقرئ «وفتحت» بالتشديد والتخفيف. والمعنى: كثرة أبوابها المفتحة لنزول الملائكة، كأنها ليست إلا أبوابًا مفتحة، كقوله {وَفَجَّرْنَا الأَرْضَ عُيُونًا} [القمر: ١٢]، كأن كلها عيون تنفجر. وقيل: الأبواب الطرق والمسالك، أي تكشط فينفتح مكانها وتصير طرقًا لا يسدّها شيء.

٢٠-﴿وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا﴾

[٢٣٣٣] {فَكَانَتْ سَرَاباً}، كقوله {فَكَانَتْ هَبَاءً مُنْبَثًّا} [الواقعة: ٦]، يعني أنها تصير شيئًا كلا شيء، لتفرّق أجزائها وانبثاث جواهرها.

٢١-﴿إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا﴾

٢٢-﴿لِلطَّاغِينَ مَآبًا﴾

[٢٣٣٤]المرصاد الحدّ الذي يكون فيه الرصد. والمعنى: أن جهنم هي حدّ الطاغين الذي يُرصَدون فيه للعذاب، وهي مآبهم. أو هي مرصاد لأهل الجنة ترصدهم الملائكة الذين يستقبلونهم عندها، لأن مجازهم عليها، وهي مآب للطاغين. وعن الحسن

ve Katâde'den de benzer bir görüş rivayet edilmiş olup bu ikisi cehennemin cennetlikler için bir uğrak ve geçit olduğunu söylemişlerdir. İbn Ya'mer (v. 89/708) Hemze'nin fethasıyla أَنَّ جَهَنَّمَ (çünkü cehennem) şeklinde okumuştur ki bu kıraatin dayanağı, cehennemin azgınlar için bir gözlem kulesi oluşunu kıyametin kopmasına gerekçe kılmaktır. Buna göre âdeta "Bu (yani cehennemin gözlemesi), cezaların gerçekleşmesi içindir" denmiş olmaktadır.

23. Ömürler boyu içinde bekleyecekleri...

[2335] Kelime; لابِثِينَ ve *lebisîne* okunmuş olup *lebis lâbis*den daha sağlamdır; çünkü *lâbis* beklediği öngörülen kimsedir; *lebis* ise bir yere neredeyse oradan hiç ayrılmayacak şekilde çöküp kalan kimse gibi, ancak "şanı beklemek olan kimse" için kullanılır.

[2336] أحقابًا (ömürler boyu) yani bir *hukub*dan sonra bir başka *hukub* gelecek şekilde... Ne zaman bir *hukub* (ömürlük süre) geçse onun ardından bir diğeri takip eder ve bu sonsuza dek sürer gider. *Hukub* ve *hukbe* lafızları; iştikak[1] ilminin de tanıklık ettiği gibi, "zaman dilimlerinin birbirini izlemesi ve art arda gelmesi" anlamının amaçlanması dışında hemen hemen hiç kullanılmaz. Atlının heybesine (*hakībe*) ve devenin göğüs ipinin arkasında bulunan (ve ipin çekmesini engellemek için devenin karnına bağlanan) karın ipine (*hakab*) dikkat et (bunlarda hep ayrılmazlık ve süreklilik anlamı var)! *Hukub*un seksen yıllık bir süre olduğu da söylenmiştir. Âyette "İçinde kaynar su ve irin dışında serinlik ve içecek tadamayacak şekilde ömürler boyu bekleyecekleri, sonra bu ömürlük yılların ardından kaynar su ve irin azaplarının başka azaplara dönüşeceği…" anlamının kastedilmesi de caizdir. Burada bir başka yorum daha vardır ki o da *hukub*un, "senenin yağmuru ve hayrı azaldığı vakit" kullanılan *hakıbe 'âmunâ* ifadesinden gelmiş olmasıdır. Yine, kişinin rızkı yanıldığında (bol olmadığında) *hakıbe fulân^{un}* denir ki böyle bir kişiye *hakıb* denmektedir; işte bu *hakıb*in çoğulu da *ahkāb*dır. Buna göre أحقابًا kelimesi, cehennemliklerden hâl düşecek şekilde mâna "sıkıntılı olarak ve yokluk çekerek bekleyecekleri..." şeklinde olur.

24-25. -Kaynar su ve iğrenç akıntılar (ifrâzât) dışında- serinlik ve içecek tadamayacakları...

[2337] "Serinlik ve içecek tadamayacakları..." ifadesi, bu kalışın açıklamasıdır; *"-kaynar su ve iğrenç akıntılar (ifrâzât) dışında-"* âyeti ise istisnâ-i munkatı'dır; yani onlar o cehennemde hiçbir serinlik, ateşin sıcaklığından nefes aldırıp kendilerini ferahlatacak bir rahatlık ve susuzluklarını dindirecek bir su tadamayacaklar; fakat orada kaynar su ve irin tadacaklar. "Serinlik"in "uyku" anlamına geldiği de söylenmiştir. Nitekim şair şöyle demiştir:

1 Etimoloji. Aralarında anlam ilişkisi bulunan kelimelerin birbirinden türetilmesi. / ed.

وقتادة نحوه، قالا: طريقًا وممرًّا لأهل الجنة. وقرأ ابن يعمر «أنّ جهنم»، بفتح الهمزة على تعليل قيام الساعة بأنّ جهنم كانت مرصادًا للطاغين، كأنه قيل: كان ذلك لإقامة الجزاء.

٢٣-﴿لابِثِينَ فِيهَا أَحْقَابًا﴾

٥ [٢٣٣٥] قرئ «لابثين»، و«لبثين»؛ واللَّبِث أقوى، لأنّ اللابث من وجد منه اللبث، ولا يقال «لبث» إلا لمن شأنه اللبث، كالذي يجثم بالمكان لا يكاد ينفكّ منه.

[٢٣٣٦] {أَحْقَابًا} حقبًا بعد حقب، كلما مضى حقب تبعه آخر إلى غير نهاية، ولا يكاد يستعمل الحقب والحقبة إلا حيث يراد تتابع الأزمنة وتواليها، والاشتقاق يشهد لذلك. ألا ترى إلى حقيبة الراكب، والحقب الذي وراء التصدير. وقيل: الحقب ١٠ ثمانون سنة. ويجوز أن يراد: لابثين فيها أحقابًا غير ذائقين فيها بردًا ولا شرابًا إلا حميمًا وغساقًا، ثم يبدلون بعد الأحقاب غير الحميم والغساق من جنس آخر من العذاب. وفيه وجه آخر: وهو أن يكون من حقب عامُنا، إذا قل مطره وخيره، وحقبَ فلان، إذا أخطأه الرزق، فهو حَقِبٌ، وجمعه أحقاب، فينتصب حالا عنهم، يعني لابثين فيها حَقِبين جحدين.

١٥ ## ٢٤-﴿لَا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلا شَرَابًا﴾

٢٥-﴿إِلَّا حَمِيمًا وَغَسَّاقًا﴾

[٢٣٣٧] وقوله {لَا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا} تفسير له والاستثناء منقطع، يعني لا يذوقون فيها بردًا وروحًا ينفس عنهم حرّ النار، ولا شرابًا يسكن من عطشهم، ولكن يذوقون فيها حميمًا وغساقًا. وقيل: البرد النوم، وأنشد:

[Ey benim soylu, akıllı zevcem!] Sen istersen cenabından başka bütün kadınları yasaklarım kendime.
Sen istersen ne tatlı, soğuk su tadarım ne de en ufak bir *serinlik* (uyku).

Araplardan birinden; *mene'a'l-berdu'l-berd^e* (soğuk uykuyu engelledi) şeklinde bir söz nakledilmiştir.

[2338] غساقًا şeddeli ve şeddesiz okunmuştur ki cehennemliklerden *ğask* eden -akan- iğrenç kanlı akıntılar anlamındadır.

26. (İşlediklerine) uygun bir karşılık olarak...
27. Çünkü hesap diye bir şey ummazlardı!
28. Âyetlerimizi yalanlayıp dururlardı!

[2339] وِفاقًا (uygun) kelimesi, mastarla betimleme veya "uygunluğu olan" anlamındadır. Ebû Hayve (v. 203/818) *fi"âl^un* vezninde *viffâk^an* şeklinde okumuştur ki *veffakahû kezâ* (onu şuna muvaffak kıldı) ifadesinden gelmedir.

[2340] كِذَّابًا *tekzîb^en* anlamında olup *fi"âl^un* kalıbı *fe"ale* babında mevcuttur; bunların hepsi fesahat erbabı Arapların sözünde yaygındır ki onlar bundan başkasını söylemezler. Araplardan biri beni bir âyeti tefsir ederken işitmiş ve müteakiben (bana) *le-kad fessertehâ fissâran mâ-sumi'a bi-mislih* (Âyeti öyle güzel tefsir ettin ki benzeri işitilmiş değil!) demişti. [*Kizâb^en* şeklinde] şeddesiz de okunmuş olup *kezeb*enin mastarıdır. Bu kıraatin delili ise [A'şâ'nın] şu şiiridir:

Kadına kâh doğru kâh yalan söylemişimdir.
Ama yalanı işine yarıyor bazan insanın!..

Bunun bir benzeri أَنبَتَكُمْ مِّنَ الارض نَبَاتًا ("Sizi topraktan, bir bitki gibi Allah bitirmiş..." [Nûh 71/17]) âyetidir; yani Bizim âyetlerimizi yalanlarlar; [dolayısıyla da] yalan söyleyip dururlardı. Yahut mastarı "yalan söylediler" anlamını içermesi sebebiyle "yalanladılar" fiiliyle mansūb kılarsın; zira hakkı yalanlayan herkes aynı zamanda yalancıdır. Şayet *kizâb^en* mastarını (müfâ'aleden) *mükâzebe* (birbirini yalanlama) anlamına alırsan, o zaman mâna "Âyetlerimizi yalanlar ve böylece birbirlerini yalanlamış olurlardı!" yahut "Birbirlerini yalanlayarak, âyetlerimizi yalanlarlardı!" şeklinde olur; çünkü onlar Müslümanlara göre, Müslümanlar da onlara göre yalancı olunca aralarında bir karşılıklı yalanlama söz konusu olmaktadır. Veya "Herhangi bir işte baskın çıkıp, iyice abartan birinin fiiline benzer şekilde yalanda ifrat derecesine varmış olan şeyi konuşup duruyorlardı!" İfade *küzzâb^en* şeklinde de okunmuştur ki *kâzib* (yalancı) ism-i fâ'ilinin çoğuludur; yani birer yalancı olarak âyetlerimizi yalanlayıp dururlardı!

فَلَوْ شِئْتِ حَرَّمْتُ النِّسَاءَ سِوَاكُمُ ❁ وَإِنْ شِئْتِ لَمْ أَطْعَمْ نَقَاخًا وَلَا بَرْدَا

وعن بعض العرب: منع البرد البرد.

[٢٣٣٨]وقرئ «غساقًا» بالتخفيف والتشديد، وهو ما يغسق، أي يسيل من صديدهم.

٥ ٢٦-﴿جَزَاءً وِفَاقًا﴾

٢٧-﴿إِنَّهُمْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ حِسَابًا﴾

٢٨-﴿وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَّابًا﴾

[٢٣٣٩] {وِفَاقًا} وصف بالمصدر، أو ذا وفاق. وقرأ أبو حيوة «وفّاقًا»، فِعّال من وفقه كذا.

١٠ [٢٣٤٠] {كِذَّابًا} تكذيبًا؛ وفِعال في باب فعّل كله فاش في كلام فصحاء من العرب لا يقولون غيره؛ وسمعنا بعضُهم أفسّر آية فقال: لقد فسرتَها فِسّارًا ما سُمع بمثله! وقرئ بالتخفيف، وهو مصدر كذَب، بدليل قوله:

فَصَدَقْتُهَا وَكَذَبْتُهَا ❁ وَالمَرْءُ يَنْفَعُهُ كِذَابُهْ

وهو مثل قوله {أَنبَتَكُمْ مِنَ الأرْضِ نَبَاتًا} [نوح: ١٧]، يعني وكذبوا بآياتنا فكذبوا
١٥ كذابًا. أو تنصبه بـ{كَذَّبُوا}، لأنه يتضمن معنى كذَبوا، لأنّ كل مكذّب بالحق كاذب. وإن جعلته بمعنى المكاذبة فمعناه: وكذبوا بآياتنا، فكاذبوا مكاذبة. أو كذبوا بها مكاذبين، لأنهم إذا كانوا عند المسلمين كاذبين وكان المسلمون عندهم كاذبين فبينهم مكاذبة. أو لأنهم يتكلمون بما هو إفراط في الكذب فِعْلَ من يغالب في أمر، فيبلغ فيه أقصى جهده. وقرئ «كُذّابًا» -وهو جمع كاذب- أي كذبوا بآياتنا كاذبين؛

Bazen *küzzâb* (çoğul olmakla birlikte), yalanda aşırıya giden tek kişi anlamına da gelir ve *hussân* (çok güzel) ve *buhhāl* (aşırı cimri) dediğin gibi *racul*^{un} *küzzâb*^{un} (aşırı yalancı) denir. Buna göre (*küzzâb*^{en}), كَذَّبُوا'nun mastarına sıfat kılınmış olur; yani *tekzîben küzzâb*^{en} *mufrit*^{an} *kezibuh* (yalanı ifrata varmış, aşırı bir yalanlamayla [yalanlarlardı])!"

29. Oysa Biz, her şeyi bir bir saymış; kitaba geçirmiştik.

[2341] Ebu's-Simâl mübtedâ olmak üzere merfû' olarak وَكُلُّ شَىْءٍ احْصَيْنَاهُ (Her şey; onu bir bir saydık.) şeklinde okumuştur. كِتَابًا kelimesi *ihsā*^{en} (tam bir sayımla) konumunda mef'ûl-i mutlaktır. Veya احْصَيْنَا (bir bir saymıştık) fiili *ketebnâ* (yazmıştık) anlamındadır; çünkü *ihsā* (sayıp dökme) ve *kitâbet* (kayda geçirme), koruma altına alma ve elde etme anlamında buluşmaktadır. Yahut "Levh-i Mahfûz'da ve yazıcı meleklerin sayfalarında *yazılı olarak* (her şeyi bir bir saymıştık)." anlamında hâl de olabilir. Mâna, -"Kendileri unutmuş olsa da, Allah onu bir bir kaydetmişti." [Mücâdile 58/6] âyetindeki gibi- isyanlarının bir bir sayılıp kayda geçirilmesidir. Bu bir ara cümledir.[1]

30. Tadın öyleyse!.. Hiçbir şey artırmayacağız, azaptan başka artık size!..

[2342] "Tadın öyleyse!.." ifadesi, onların hesabı [kitabı] inkâr etmeleri ve âyetleri yalanlamaları sebebine bağlı bir sonuç olup bu âyet şiddetin nihaî derecesindedir. "Hiçbir şey artırmayacağız (azaptan başka artık size!..)" ifadesi de (azabı) artırmayı terk edişin sahihlik anlamına sığmayacak muhal bir şey gibi olduğuna delâlet etmesi ve gazabın aşırı derecede arttığına şahitlik edecek şekilde (gaipten hitaba dönülerek) *iltifat* tarzı üzere gelmiş olması sebebiyle (ey muhatap) seni caydırıcı olmaktadır. Bu âyetin Kur'ân'da cehennem ehline en ağır gelen âyet olduğuna dair Hz. Peygamber'den rivayet bulunmaktadır.

31. Müttakiler içinse büyük bir kurtuluş var.
32. Bahçeler, bağlar...
33. Kendileriyle aynı yaşta, göğüsleri yeni olgunlaşmış dilberler.
34. Ve art arda doldurulan kupalar.

[2343] مَفَازًا amaçlanan kurtuluş ve zafer yahut kurtuluş yeri anlamındadır. Bu kelimenin, cehennemliklerin içinde bulundukları şeyden "bir kurtuluş" veya "bir kurtuluş yeri" olduğu da söylenmiştir. Bu kurtuluş da sonrasındaki âyetlerle açıklanmıştır.

---

1 Yani *"Âyetlerimizi yalanlayıp dururlardı! -Oysa Biz, her şeyi bir bir saymış; kitaba geçirmiştik.- Tadın öyleyse!.. Hiçbir şey artırmayacağız, azaptan başka artık size!"* / ed.

وقد يكون الكذاب بمعنى الواحد البليغ في الكذب، يقال: رجل كذاب، كقولك: حسان، وبخال؛ فيجعل صفة لمصدر كذبوا، أي تكذيبًا كذابًا مفرطًا كذبه.

٢٩-﴿وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ كِتَابًا﴾

[٢٣٤١]وقرأ أبو السمال «وكلُّ شيء أحصيناه»، بالرفع على الابتداء. {كِتَابًا} مصدر في موضع إحصاءً، و{أَحْصَيْنَا} في معنى كتبنا، لالتقاء الإحصاء والكتابة في معنى الضبط والتحصيل. أو يكون حالا في معنى: مكتوبًا في اللوح وفي صحف الحفظة. والمعنى: إحصاء معاصيهم، كقوله {أَحْصَاهُ اللهُ وَنَسُوهُ} [المجادلة: ٦]؛ وهو اعتراض.

٣٠-﴿فَذُوقُوا فَلَنْ نَزِيدَكُمْ إِلا عَذَابًا﴾

[٢٣٤٢]وقوله: {فَذُوقُوا} مسبب عن كفرهم بالحساب وتكذيبهم بالآيات، وهي آية في غاية الشدّة. وناهيك بـ{لَنْ نَزِيدَكُمْ}، وبدلالته على أن ترك الزيادة كالمحال الذي لا يدخل تحت الصحة. وبمجيئها على طريقة الالتفات شاهدًا على أنّ الغضب قد تبالغ. وعن النبي ﷺ: هذه الآية أشدّ ما في القرآن على أهل النار!

٣١-﴿إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا﴾

٣٢-﴿حَدَائِقَ وَأَعْنَابًا﴾

٣٣-﴿وَكَوَاعِبَ أَتْرَابًا﴾

٣٤-﴿وَكَأْسًا دِهَاقًا﴾

[٢٣٤٣] {مَفَازًا} فوزًا وظفرًا بالبغية، أو موضع فوز. وقيل: نجاة مما فيه أولئك، أو موضع نجاة. وفسر المفاز بما بعده:

[2344] حَدَائِق içinde envâ-i çeşit meyve ağaçlarının yer aldığı bostanlar; أعناب ise üzüm asmaları demektir. كَوَاعِبُ "memeleri yeni belirmiş"[1] demektir ki bunlar, turunç memeli kızlardır. أَتْرَابُ yaşıtlar; دِهاق ise ağzına kadar dolu (kupa)lar demektir. Nitekim *edheka'l-havd*[a] denir ki "havuzu *(lisan-ı hâliyle) artık yetişir* diyecek derecede doldurdu" anlamındadır.

35. Orada, ne boş söz ne de yalan işitirler...

[2345] ولا كذابًا şeddeli ve şeddesiz olarak okunmuştur; yani cennetlikler birbirlerine yalan söylemezler; birbirlerini yalancılıkla suçlamazlar veya birbirlerini yalanlamazlar. Hz. Ali'nin her iki كذابًا kelimesini[2] de şeddesiz okuduğu rivayet edilmiştir.

36. Senin Rabbinin, -çektiği hesaba karşılık- bir vergisi olarak...
37. Göklerin, yerin ve ikisi arasında ne varsa hepsinin Rabbinin; yani Rahmân'ın ('ver'gisi olarak) ki hiç kimse O'na hitap edemez…

[2346] جزاء kelimesi "Müttakiler içinse büyük bir kurtuluş var." [31.] âyetinin anlamıyla nasbedilmiş olan bir mef'ûl-i mutlaktır; âdeta *câze'l-muttekīne bi-mefâz*[in] *[cezâen]* (Senin Rabbin müttakileri büyük bir kurtuluş ödülüyle mükâfatlandırmıştır.) buyrulmaktadır. عطاءً kelimesi ise tıpkı mef'ûl-*i bih*in nasbedildiği gibi جَزاءً masdarıyla nasbedilmiştir; *cezâhum 'atāen* (Onları bir *atā* / '*ver*'gi ile mükâfatlandırmıştır.) demektir. حِسَابًا de "yeterince" anlamında bir mastar olup *ahsebehu'ş-şey*[u] ifadesinden alınmadır ki bu ifade bir şeyin, "Artık yeter." diyecek derecede kişiye yeterli gelmesi hâlinde kullanılır. Bunun, "amellerine göre" anlamına geldiği de söylenmiştir. İbn Kutayb (v. 120/737) ise *hassâb*[en] şeklinde okumuş olup *derrâk*, *müdrik* (idrak eden) anlamına geldiği gibi, *hassâb* da *muhsib* ("yeter" dedirtecek derecede kifayet eden) anlamına gelmektedir.

[2347] رَبّ السموات ve الرَّحْمَن kelimeleri [i] merfû' okunmuştur ki "O, göklerin [...] Rahmân olan Rabbidir." anlamına göre veya رَبُّ السموات mübtedâ, الرَّحْمَنُ sıfat, لَا يَمْلِكُونَ ise haber olmak üzere "Göklerin, yerin ve bu ikisi arasında ne varsa hepsinin Rahmân olan Rabbi var ya, hiç kimse O'na hitap edemez." anlamına göre temellendirilir. Yahut iki haberdir.[3] [ii] Mecrûr okuyuşa göre رَبِّ السموات ifadesi, مِنْ رَبِّكَ'den bedeldir[4]. [iii] İlkinin (رَبِّ السموات) mecrûr, ikincinin (الرَّحْمَنُ) merfû' okunuşuna göre ise الرَّحْمَنُ mübtedâ,

---

1 كواعب kelimesi, memeleri belli belirsiz ortaya çıkmış sübyanları değil, memeleri tam bir olgunluğa ulaşmış (ağırşaklanmış) genç kızları ifade etmektedir. / ed.
2 Yani buradakini de 28. âyettekini de. / ed.
3 "O, göklerin [...] Rabbidir; Rahmân'dır." mealinde. / ed.
4 Meal bu tevcihe göre yapılmıştır. / ed.

[٢٣٤٤]والحدائق البساتين فيها أنواع الشجر المثمر. والأعناب: الكروم. والكواعب: اللاتي فلكت ثديهن، وهن النواهد. والأتراب: اللدات. والدهاق: المترعة. وأدهق الحوض: ملأه حتى قال قطنى.

٣٥-﴿لا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلا كِذَّابًا﴾

٥ [٢٣٤٥]وقرئ «ولا كذابًا»، بالتشديد والتخفيف، أي لا يكذب بعضه بعضًا ولا يكذبه. أو لا يكاذبه. وعن علي رضي الله عنه أنه قرأ بتخفيف الاثنين.

٣٦-﴿جَزَاءً مِنْ رَبِّكَ عَطَاءً حِسَابًا﴾

٣٧-﴿رَبِّ السَّموَاتِ وَالأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الرَّحْمَنِ لا يَمْلِكُونَ مِنْهُ خِطَابًا﴾

[٢٣٤٦]{جَزَاءً} مصدر مؤكد منصوب بمعنى قوله {إنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا} [٣١]، ١٠ كأنه قال: جازى المتقين بمفاز. و{عَطَاءً} نصب بجزاءً نصبَ المفعول به، أي جزاهم عطاءً. و{حِسَابًا} صفة بمعنى كافيًا، من أحسبه الشيءُ، إذا كفاه حتى قال حسبي. وقيل: على حسب أعمالهم. وقرأ ابن قطيب «حسّابًا» بالتشديد، على أنّ الحساب بمعنى المحسب، كالدرّاك بمعنى المدرك.

[٢٣٤٧]قرئ «ربُّ السَّموَات»، و«الرحمنُ»، بالرفع، على: هو ربُ السَّموَات ١٥ الرحمنُ. أو رب السَّموَات مبتدأ، والرحمن صفة، و{لَا يَمْلِكُونَ} خبر؛ أو هما خبران. وبالجر على البدل من {رَبِّكَ}، وبجر الأوّل ورفع الثاني على أنه مبتدأ

لَا يَمْلِكُونَ haberdir (yani "O Rahmân var ya; hiç kimse O'na hitap edemez"). Yahut "O Rahmân'dır; hiç kimse O'na hitap edemez." şeklinde takdir edilir. لَا يَمْلِكُونَ (güç yetiremez*ler*)'deki zamir gök ve yer ehline aittir; yani bunların elinde Allah'a hitapta bulunmayı sağlayacak, sevap ve azap konusunda O'na emredecek bir hitap gücü bile yoktur ki onun sayesinde, 'sahip'ler gibi tasarrufta bulunup *hitab*ı artırabilsin ya da eksiltebilsinler. Yahut azap eksiltme veya sevap artırma adına O'na hitap edemeyeceklerdir; O, kendilerine böyle bir hak bağışlar ve izin verirse başka…

38. Ruh'un ve meleklerin, (huzurunda) saf durdukları gün; konuşamazlar... Rahmân'ın izin verdiği; doğruyu söyleyenler hariç.
39. İşte, budur o gerçek gün!.. Dileyen, Rabbine doğru bir sığınak edinir (bu dehşetli güne karşı)!..

[2348] يَوْمَ يَقُومُ (saf durdukları gün) ifadesi لَا يَمْلِكُونَ (güç yetiremezler) veya لايتكلمون (konuşamazlar) fiiline müteallıktır. Buna göre anlam şöyledir: Mahlûkatın en erdemli ve şereflileri, en âbitleri ve O'na en yakın olanları -ki bunlar *Ruh* ve meleklerdir- Allah'ın huzurunda konuşamazlar. Hâl böyle iken, göklerin ve yerin bunların ötesinde kalan halkını varın siz düşünün! *Ruh*, yaratılış itibariyle meleklerin en büyüğü, onların en şereflisi ve Âlemlerin Rabbine en yakın olanıdır. *Ruh*un Allah'ın -Arş hariç- daha azametlisini yaratmadığı muazzam bir melek olduğu da söylenmiştir. Bunların melekler olmadığı; yemek yedikleri de söylenmiştir. Yine *Ruh*un Cebrail olduğu da söylenmiştir.

[2349] Bu iki husus (âhirette söz sahibi olmanın) iki şartı olup konuşma izninin verilmesi ve doğruyu söylemesidir. Dolayısıyla, 'kendisinden razı olunan'lardan başkasına şefaat edilemeyecektir. Nitekim "(O melekler) Allah'ın razı olduklarından başkasına şefaat etmezler..." [Enbiyâ 21/28] buyrulmuştur.

40. Şüphesiz, sizi yakın bir azaba karşı uyarmış olduk... İnsanın, kendi elleriyle önden gönderdiklerine bakacağı ve inkârcı nankörün; "Keşke, toprak olsaydım!" diyeceği gün(kü azaba karşı)...

[2350] [i] المرء (kişi) derken kâfir kastedilmektedir ki delili "Şüphesiz sizi yakın bir azaba karşı uyarmış olduk." sözüdür. (Âyetin devamında) "kâfir" açık olup burada ziyade yergi için zamir konumunda getirilmiştir. Ayrıca "kendi elleriyle önden gönderdiklerine" ifadesiyle şer adına işlenenler kastedilmektedir ki delili de şu âyetlerdir:

خبره {لَا يَمْلِكُونَ}، أو هو الرحمن لا يملكون؛ والضمير في {لَا يَمْلِكُونَ} لأهل السَّموَات والأرض، أي ليس في أيديهم مما يخاطب به الله؛ ويأمر به في أمر الثواب والعقاب خطاب واحد يتصرفون فيه تصرف الملاك، فيزيدون فيه أو ينقصون منه. أو لا يمكلون أن يخاطبوه بشيء من نقص العذاب أو زيادة في الثواب، إلا أن يهب لهم ٥ ذلك ويأذن لهم فيه.

٣٨-﴿يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلائِكَةُ صَفًّا لا يَتَكَلَّمُونَ إِلا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا﴾

٣٩-﴿ذَلِكَ الْيَوْمُ الْحَقُّ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَى رَبِّهِ مَآبًا﴾

[٢٣٤٨]و{يَوْمَ يَقُومُ} متعلق بـ{لَا يَمْلِكُونَ}، أو بـ{لَا يَتَكَلَّمُونَ}. والمعنى:
١٠ إنّ الذين هم أفضل الخلائق وأشرفهم وأكثرهم طاعة وأقربهم منه -وهم الروح والملائكة- لا يملكون التكلم بين يديه، فما ظنك بمن عداهم من أهل السَّموَات والأرض؟ والروح أعظم خلقًا من الملائكة وأشرف منهم وأقرب من رب العالمين. وقيل: هو ملك عظيم ما خلق الله بعد العرش خلقًا أعظم منه. وقيل: ليسوا بالملائكة، وهم يأكلون. وقيل: جبريل.

١٥ [٢٣٤٩]هما شريطتان؛ أن يكون المتكلم منهم مأذونًا له في الكلام، وأن يتكلم بالصواب؛ فلا يشفع لغير مرتضى، لقوله تعالى {وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى} [الأنبياء: ٢٨].

٤٠-﴿إِنَّا أَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا يَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا﴾

٢٠ [٢٣٥٠]{اَلْمَرْءُ} هو الكافر لقوله تعالى {إِنَّا أَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا}، والكافر ظاهر وضع موضع الضمير لزيادة الذم، ويعني {مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ} من الشر، كقوله:

* "Tadın şu yangın azabını! Bu, kendi ellerinizle yaptıklarınızın karşılığıdır!" [Enfâl 10/50-51],

* "Kıyamet günü de ona o Yangın Azabını tattırırız. (Ona) "Bu, kendi ellerinin önceden işledikleri yüzündendir" (kendi yapıp ettiklerinden ötürüdür, denir)." [Hac 22/9-10],

* "Daha önce kendi elleriyle yaptıkları şeylerden dolayı, bunu hiçbir zaman isteyemezler. Allah çok iyi bilir bu zalimleri!.." [Bakara 2/95]

[2351] (ما قدمت'teki) ما "Bakacaktır; iki eli hangi şeyi önceden göndermiş?" anlamında قدمت fiiliyle nasbedilmiş bir soru edatı olabileceği gibi, ينظر ile nasbedilmiş bir Mâ-i mevsūle de olabilir. *Nazartuhû* ifadesi, *nazartu ileyhi* (ona baktım) anlamındadır. Sıla cümlesinin zamiri (ما قدمته) hazfedilmiştir. [ii] المرء (kişi) tabirinin genel olup âyetin devamında 'kâfir' denilerek özelleştirildiği de söylenmiştir. Katâde'den ise "kişi"nin mümin olduğu rivayet edilmiştir.

[2352] "Keşke" dünyada "toprak olsaydım" yani yaratılmasaydım da yükümlü kılınmasaydım! Yahut "Keşke şu gün toprak olsaydım da diriltilmeseydim!"

[2353] Söylendiğine göre; Allah boynuzsuz koyunun hakkını boynuzlu olandan almak üzere, yükümlülüğü bulunmayan hayvanları diriltip toplayacak ve daha sonra toprağa döndürecekmiş; kâfir de hayvanların hâline imrenecekmiş.

[2354] "Kâfir"in İblis olduğu da söylenmiştir. İblis, (kıyamet günü) Âdem ile zürriyetini ve onların sevabını görür de bir zamanlar "(Ben ondan hayırlıyım; çünkü) beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın" [A'râf 7/12] deyip de küçümsediği 'şey' olmayı arzular.

[2355] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim *'Amme yetesâelûn* sûresini okursa, Allah ona kıyamet günü soğuk bir içecek içirir."

* ﴿وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ ذَلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ﴾ [الأنفال: ٥٠-٥١]،
* ﴿وَنُذِيقُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَذَابَ الْحَرِيقِ ذَلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ يَدَاكَ﴾ [الحج: ٩-١٠]،
* ﴿بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ﴾ [البقرة: ٩٥].

[٢٣٥١]و﴿ما﴾ يجوز أن تكون استفهامية منصوبة بـ﴿قَدَّمَتْ﴾، أي ينظر أي شيء قدّمت يداه، وموصولة منصوبة بـ﴿يَنْظُرُ﴾، يقال: نظرته، بمعنى نظرت إليه، والراجع من الصلة محذوف. وقيل: المرء عام، وخصص منه الكافر. وعن قتادة: هو المؤمن.

[٢٣٥٢]﴿يَالَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا﴾ في الدنيا، فلم أخلَق ولم أكلَّف. أو ليتني كنت ترابًا في هذا اليوم، فلم أبعث.

[٢٣٥٣]وقيل: يحشر الله الحيوان غير المكلف حتى يقتص للجماء من القرناء، ثم يردّه ترابًا، فيودّ الكافر حاله.

[٢٣٥٤]وقيل: الكافر إبليس، يرى آدم وولده وثوابهم، فيتمنى أن يكون الشيء الذي احتقره حين قال ﴿خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ﴾ [الأعراف: ١٢].

[٢٣٥٥]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة عم يتساءلون سقاه الله برد الشراب يوم القيامة.

NÂZİ'ÂT SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 45 veya 46 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Tamamen çekip çıkartanlara;
5 **2. Usul usul alanlara;**
3. Yüzdükçe yüzenlere;
4. Yarıştıkça yarışanlara;
5. (İlahi) emri çekip-çevirenlere (yani meleklere) yemin ederim ki (mutlaka diriltileceksiniz!)

10 [2356] Allah Teâlâ, [i] ruhları bedenlerden çekip çıkartan ve ruhları derinlerden *naşt* eden (yani kolayca çıkaran) melekler tayfasına yemin etmektedir; الناشطات "kovayı kuyudan çekip çıkardı" anlamındaki *neşata'd-delv*[e] *mine'l-bi'r* ifadesinden gelmektedir. Yine, *sebh* eden (yani yüzercesine) -hızlanıp emredildikleri şeye doğru koşan- ve akabinde kulların din ve dünyala-
15 rı konusunda kendileri için planlanan maslahatlara uygun işleri düzenleyen melekler tayfasına da yemin etmektedir. غَرْقًا yani [ruhu] çekip alma *iş*inde mübalağa edercesine ruhları parmak uçlarına ve tırnaklara varıncaya kadar cesetlerin en ücra yerlerinden çekip çıkarırlar. [ii] Yahut boyunlarının uzunluğu ve hızlı koşmaları sebebiyle dizginlerine gömülü vaziyette akarcasına
20 koşan ve İslâm diyarından harp diyarına çıkan gazi atlarına yemin etmektedir. Buna göre [الناشطات], hayvan bir beldeden başka bir beldeye çıktığı vakit söylenen *sevr*[un] *nâşit*[un] (göçüp giden yaban mandası) sözünden gelmiş olur. Keza, yüzer gibi koşup da hızla amacına ulaşan ve böylece galibiyet ve zafer kazanma *iş*ini gören atlara yemin etmektedir. Buna göre; iş görmenin atlara
25 nispet edilmesi atların bu işin sebeplerinden sayılmasındandır. [iii] Yahut doğudan batıya akan yıldızlara yemin etmektedir. Yıldızların derinleşmesi (*iğrâk*) ise bütün yörüngeleri kat edip, hızla en batı uca varmalarıdır. Yine bir burçtan bir burca çıkan, yörüngede yüzen, hızlanıp öne geçen ve hesap ilmine dair bir *iş* gören gezegenlere yemin etmektedir. [iv] "Soyup çıkaran-
30 lar"ın, ok atışlarını *derinleştirmek* üzere yayları çeken, atların iplerini bağlayan gazilerin elleri veya kendileri olduğu da söylenmiştir.

[2357] Hakkında yemin edilen hazfedilmiş olup devamında kıyametten bahsedilmesin-den anlaşılacağı üzere *le-tub'esunne* (mutlaka diriltileceksiniz) ifadesidir. [Aşağıdaki] يوم ترجف (sarstığı gün…) ifadesi de bu gizli fiille
35 (*mutlaka diriltileceksiniz*) nasbedilmiştir.

سورة النازعات

مكية؛ وهي ٤٥ أو ٤٦ آية

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿وَالنَّازِعَاتِ غَرْقًا﴾

٥ ٢-﴿وَالنَّاشِطَاتِ نَشْطًا﴾

٣-﴿وَالسَّابِحَاتِ سَبْحًا﴾

٤-﴿فَالسَّابِقَاتِ سَبْقًا﴾

٥-﴿فَالْمُدَبِّرَاتِ أَمْرًا﴾

[٢٣٥٦]أقسم سبحانه بطوائف الملائكة التي تنزع الأرواح من الأجساد؛
١٠ وبالطوائف التي تنشطها، أي تخرجها -من نشط الدلو من البئر إذا أخرجها؛ وبالطوائف التي تسبح في مضيها، أي تسرع فتسبق إلى ما أمروا به، فتدبر أمرًا من أمور العباد مما يصلحهم في دينهم أو دنياهم كما رسم لهم {غَرْقًا} إغراقًا في النزع، أي تنزعها من أقاصى الأجساد من أناملها وأظفارها. أو أقسم بِخَيل الغزاة التي تنزع في أعنتها نزعًا تغرق فيه الأعنة لطول أعناقها؛ لأنها عراب، والتي تخرج من دار الإسلام إلى دار
١٥ الحرب، من قولك ثور ناشط، إذا خرج من بلد إلى بلد، والتي تسبح في جريها فتسبق إلى الغاية فتدبر الغلبة والظفر. وإسناد التدبير إليها، لأنها من أسبابه. أو أقسم بالنجوم التي تنزع من المشرق إلى المغرب. وإغراقها في النزع: أن تقطع الفلك كله حتى تنحط في أقصى الغرب، والتي تخرج من برج إلى برج، والتي تسبح في الفلك من السيارة فتسبق فتدبر أمرًا من علم الحساب. وقيل النازعات أيدي الغزاة، أو أنفسهم
٢٠ تنزع القسيّ بإغراق السهام، والتي تنشط الأوهاق.

[٢٣٥٧]والمقسم عليه محذوف، وهو لتبعثن، لدلالة ما بعده عليه من ذكر القيامة. و{يَوْمَ تَرْجُفُ} منصوب بهذا المضمر.

6. Sarsıntının sarstığı gün...
7. -Ki artçısı da onu izler-.

[2358] الراجفة (sarsıntı) yeryüzünün ve dağların sarsılacağı zamanki vâkıanın adıdır ki o da kendisinin meydana gelmesine bağlı olarak meydana gelecek şeyle betimlenen [Sûr'a] ilk üfürüştür. "Artçı" ise ilk üfürüşü izleyecek olan vâkıadır ki o da [Sûr'a] ikinci üfürüştür. *Artçı*nın, قل عسى أن يكون ردف لكم بعض الذى تستعجلون ("De ki: 'Hemen isteyip durduğunuz şeyin bir kısmı belki de ensenizdedir!'" [Neml 27/72]) âyetinde geçen *redife* cinsinden olması da caizdir ki buna göre *Artçı*, inkârcıların uzak görerek alelacele istedikleri kıyamettir; kıyamet, yakın oluşu sebebiyle onların artçısı olmaktadır. *Sarsıntı*nın يوم ترجف الارض و الجبال ("Arz'ın ve dağların sarsıldığı; (o [granit gibi] dağların kum yığınına döndüğü) gün..." [Müzzemmil 73/14]) âyetinde bahsedilen yer ve dağların sarsıntısı, *Artçı*nın ise gök ve yıldızların sarsıntısı olduğu da söylenmiştir; çünkü göğün yarılıp, yıldızlarının saçılıp dağılması bunu takip edecektir.

[2359] **Şayet** "تتبعها (onu izler) cümlesinin i'râb konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** Hâl tümlecidir; "Sarsıntı, *artçısı onu izleyecek şekilde* sarsar!" demektir.

[2360] **Şayet** "'Sarstığı gün' ifadesini nasıl o gizli 'mutlaka diriltileceksiniz' fiiline zarf kılabiliyorsun? İnsanlar ilk üfürüşte diriltilmeyecekler ki!" **dersen şöyle derim:** Mâna "İki üfürüşün vuku bulacağı o geniş vakitte mutlaka diriltileceksiniz!" şeklindedir; zira onlar bu geniş vaktin bir kısmında -yani son üfürülüşte- diriltileceklerdir. Nitekim "ki artçısı da onu izler" âyetinin, *Sarsıntı*dan hâl tümleci kılınması buna delâlet etmektedir. Ayrıca, "sarstığı gün" zarf tümlecinin (aşağıdaki) "İşte o gün titrer gönüller!" âyetinin delâlet ettiği şeyle mansûb kılınması da caizdir; yani "sarsıntının sarstığı gün titreyecektir gönüller!"

8. İşte o gün, titreyen gönüller var ya
9. (Dehşet ve utançtan) yere çakılmıştır (sahiplerinin) gözleri!..
10. Diyorlar ki "Eski hâlimize mi döndürülecekmişiz [yani öldükten sonra, yeniden mi yaşamaya başlayacakmışız]?!"

[2361] وَاجِفَةٌ (titrer) yani şiddetli bir ıstırap duyar! *Vecîb* ve *vecîf* (kalp ıstırabını ifade eden) iki kardeş lafızdır. خاشعة (yere çakılmıştır) yani zelildir.

[2362] **Şayet** [قُلُوبٌ يَوْمَئِذٍ وَاجِفَةٌ âyetinde] ifadeye nekire ile başlamak nasıl caiz olmuş?" **dersen şöyle derim:** قُلُوبٌ (gönüller) kelimesi mübtedâ olmak üzere merfû', وَاجِفَةٌ (titrer) kelimesi ise onun sıfatıdır; اَبْصَارُهَا خَاشِعَةٌ ise bunun (yani mevsuf nekirenin) haberidir. Tıpkı ولعبدٌ مؤمنٌ خيرٌ من مشرك ("İmanlı bir köle, müşrik bir erkekten o hoşunuza gitse de daha iyidir." [Bakara 2/221]) âyetindeki gibi.

٦-﴿يَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَةُ﴾

٧-﴿تَتْبَعُهَا الرَّادِفَةُ﴾

[٢٣٥٨] و{الرَّاجِفَةُ} الواقعة التي ترجف عندها الأرض والجبال، وهي النفخة الأولى؛ وصفت بما يحدث بحدوثها. {تَتْبَعُهَا الرَّادِفَةُ} أي الواقعة التي تردف الأولى، وهي النفخة الثانية. ويجوز أن تكون الرادفة من قوله تعالى {قُلْ عَسَى أَنْ يَكُونَ رَدِفَ لَكُمْ بَعْضُ الَّذِي تَسْتَعْجِلُونَ} [النمل: ٧٢]، أي القيامة التي يستعجلها الكفرة استبعادًا لها، وهي رادفة لهم لاقترابها. وقيل: الراجفة الأرض والجبال، من قوله {يَوْمَ تَرْجُفُ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ} [المزمل: ١٤]، والرادفة السماء والكواكب؛ لأنها تنشق وتنتثر كواكبها على أثر ذلك.

[٢٣٥٩] فإن قلت: ما محل {تَتْبَعُهَا}؟ قلت: الحال، أي ترجف تابعتها الرادفة.

[٢٣٦٠] فإن قلت: كيف جعلت {يَوْمَ تَرْجُفُ} ظرفًا للمضمر الذي هو لتبعثنّ، ولا يبعثون عند النفخة الأولى؟ قلت: المعنى لتبعثنّ في الوقت الواسع الذي يقع فيه النفختان، وهم يبعثون في بعض ذلك الوقت الواسع، وهو وقت النفخة الأخرى. ودلّ على ذلك أنّ قوله {تَتْبَعُهَا الرَّادِفَةُ} جعل حالًا عن الراجفة. ويجوز أن ينتصب {يَوْمَ تَرْجُفُ} بما دلّ عليه {قُلُوبٌ يَوْمَئِذٍ وَاجِفَةٌ} أي يوم ترجف وجفَتْ القلوبُ.

٨-﴿قُلُوبٌ يَوْمَئِذٍ وَاجِفَةٌ﴾

٩-﴿أَبْصَارُهَا خَاشِعَةٌ﴾

١٠-﴿يَقُولُونَ أَئِنَّا لَمَرْدُودُونَ فِي الْحَافِرَةِ﴾

[٢٣٦١] {وَاجِفَةٌ} شديدة الاضطراب، والوجيب والوجيف أخوان. {خَاشِعَةٌ} ذليلة.

[٢٣٦٢] فإن قلت: كيف جاز الابتداء بالنكرة؟ قلت {قُلُوبٌ} مرفوعة بالابتداء و{وَاجِفَةٌ} صفتها، و{أَبْصَارُهَا خَاشِعَةٌ} خبرها؛ فهو كقوله {وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ} [البقرة: ٢٢١].

“Peki, gözlerin gönüllere nispet edilmesi[1] nasıl sağlıklı olmuş?” **dersen şöyle derim:** Bu ifadenin anlamı: “Gönüllerin sahiplerinin gözleri” şeklindedir ki bunun delili [aşağıdaki] يقولون (diyorlar ki) ifadesidir.

[2363] في الحافرة ifadesi “o ilk duruma (mı döndürülecekmişiz?!)” demek olup ölümden sonra yeniden yaşamayı kastediyorlardı. **Şayet** “الحافرة kelimesinin mahiyeti nedir?” **dersen şöyle derim:** “Falanca *hâfire*sine döndü.” denir ki bu “Geldiği yola döndü de o yolu kazdı; yani yürümesiyle o yolda iz bıraktı; ayaklarının izi bir çukur yaptı.” anlamına gelir. Tıpkı yiyecekler dişlerin köküne işleyip iz bıraktığında (dişleri çürüttüğünde) söylenen *hufirat esnânuhû hufr^an^* (Öyle bir oyuldu ki dişleri!) ve *el-hattu’l-mahfûr^u^ fi’s-sahr^i^* (taşa kazı**n**mış [nakşedilmiş] yazı) ifadesi gibi. Yalnız, şu da söylenmiştir: حافرة kelimesi عيشة راضية (hoşnut[2] bir yaşam) ifadesine benzer ki حافرة “kazmaya mensup”, راضية “hoşnutluğa mensup” demektir. Yahut Arapların (mahal zikredilip hâl kastedilmesi kabilinden bir mecaz olmak üzere) *nehâruke sâim^un^* (senin gündüzün oruçludur [yani sen gündüzü oruçla geçirirsin]) şeklindeki sözleri gibidir. Sonra herhangi bir durum içinde olup o durumdan çıkan ve tekrar o duruma dönen kimse için *race‘a ilâ hâfiratihî* denir ki: “İlk tarzına ve durumuna döndü.” demektir. Nitekim (İbn A‘râbî):

> Şu kellik ve yaşlılığıma rağmen gençlik yıllarıma dönüş mü?
> Allah’a sığınırım böylesi bir beyinsizlik ve utançtan!

demiş ve [*e-hâfirat^un^* derken] “[gençliğe] gerisin geri dönmek mi?” demek istemiştir. Yine, *en-nakdu ‘inde’l-hâfirat^i^* denir ki ilk durumda -yani pazarlık esnasında- demektir.[3]

[2364] Ebû Hayve (v. 203/818) فِي الحَفِرَة okumuştur ki *hafirat^un^* kelimesi *mahfûrat^un^* (çukur) anlamına gelir; [“dişleri oyuk oyuk oldu” anlamında] *hafirat esnânuhû fe-hufirat hufr^an^ ve-hiye hafirat^un^* denir. Bu kıraat حافرة kelimesinin aslî yapı itibariyle *mahfûrat^un^* (çukur, oyuk) anlamına geldiğinin delilidir.

11. “Hem de çürümüş kemiğe döndükten sonra!..”

[2365] *Nahara’l-‘azm^u^ fe-huve nehır^un^ ve nâhır^un^* (Kemik çürüdü; *çürümüş*tür, *çürük*tür) denir; tıpkı *tami‘a* (tamah etti) fiilinden *fe-huve tami‘^un^* (çok tamahkârdır) *ve tāmi‘^un^* (tamahkâhdır) demen gibi;

---

1 Mot-a-mot “gönüllerin gözleri.” Gönlün gözü değil, sahibinin gözü diyor müfessir. Ama acaba âyette “gönül gözleri”nden söz ediliyor olabilir mi? Hayır, zira Kalem 68/43 ve Ma‘âric 70/44’te (ve kısmen Gâşiye 88/2’de) olduğu gibi burada da “kâfirlerin tam bir suçlu edasıyla gözlerini yere indirmeleri” anlatılıyor. / ed.

2 Yani sahibini hoşnut eden… / ed.

3 Bununla, ücretin vehleiûlâda -yani el sıkışırken- alınması gerektiğini kastederler. / ed.

فإن قلت: كيف صح إضافة الأبصار إلى القلوب؟ قلت: معناه أبصار أصحابها، بدليل قوله {يَقُولُونَ}.

[٢٣٦٣] {فِى الْحَافِرَةِ} في الحالة الأولى، يعنون الحياة بعد الموت. فإن قلت: ما حقيقة هذه الكلمة؟ قلت: يقال: رجع فلان في حافرته، أي في طريقه التي جاء فيها فحفرها، أي أثر فيها بمشيه فيها، جعل أثر قدميه حفرًا، كما قيل: حفرت أسنانه حفرًا، إذا أثر الأكال في أسناخها. والخط المحفور في الصخر. وقيل: حافرة، كما قيل: عيشة راضية، أي منسوبة إلى الحفر والرضا. أو كقولهم: نهارك صائم، ثم قيل لمن كان في أمر فخرج منه ثم عاد إليه: "رجع إلى حافرته"، أي طريقته وحالته الأولى. قال:

أَحَافِرَةٌ عَلَى صلَعٍ وَشَيْبٍ ۞ مَعَاذَ اللهِ مِنْ سَفَهٍ وَعَارِ

يريد: أرُجوعًا إلى حافرة؟ وقيل: النقد عند الحافرة، يريدون عند الحالة الأولى، وهي الصفقة.

[٢٣٦٤]وقرأ أبو حيوة «في الحفرة»، والحفرة بمعنى المحفورة. يقال: حفرت أسنانه فحفرت حفرًا، وهي حفرة. وهذه القراءة دليل على أن الحافرة في أصل الكلمة بمعنى المحفورة.

١١-﴿أَئِذَا كُنَّا عِظَامًا نَخِرَةً﴾

[٢٣٦٥]يقال: نخر العظم فهو نخر وناخر، كقولك طمع فهو طمع وطامع؛

فَعِلٌ vezni فَاعِلٌ'den (yani *nehır, nâhır*den) daha mübalağalıdır; âyette her iki şekilde de okunmuştur. *Nâhırat*[un] "çürük ve içi boş olduğundan, içinden rüzgâr geçtiğinde hırıltılı bir ötme sesi duyulan kemik" demektir.

[2366] إِذَا lafzı, hazfedilmiş bir fiille mansûb olup cümle: "Kemik parçalarına dönüşünce, tekrar mı hayata döndürülüp yeniden mi diriltilecekmişiz!?" şeklinde takdir edilir.

12. "Böyle bir şey varsa yandık desenize!" diy(e dalga geçiy)orlar.

[2367] خاسرة "hüsran dolu bir dönüş" veya "sahipleri hüsrana uğrayan [dönüş]" demektir. Anlam "Şayet o (dediğiniz) doğruysa, o hâlde biz o dönüşü yalanlamamız sebebiyle hüsrana uğradık desenize!" şeklinde olup bu onların bir alay etmesidir.

13. Oysa bu, tek bir 'sert komut'a bakar.

14. Bir de bakmışsın; tamamı meydana dolar...

[2368] **Şayet** "Bu ifade neye binaen söylenmiştir?" **derse şöyle derim:** Hazfedilmiş bir cümleyle ilintilidir; anlamı şöyledir: [Ey inkârcılar] o dönüşü zor saymayın! Zira o tek bir sert komuta bakar; yani bu dönüşün mutlak *izzet* ve *celâl* sahibi Allah'a zor geleceğini sanmayın! Zira O'nun kudretine göre bu çok ama çok kolaydır; o ancak tek bir haykırışa bakar! "Sert komut"la da [Sûr'a] ilk üfürüş kastedilmektedir.

[2369] "Bir de bakmışsın ki tamamı" -yerin böğründe birer ölü iken-sonrasında yerin yüzeyinde birer diri oluvermiş!..

[2370] [زجرة kelimesi] *zecera'l-ba'îr*[a] (Adam deveye yaptırım uygulayıp engelledi) sözünden alınma olup; adam deveye bağırdığı vakit kullanılır. الساهرة beyaz, düz yer demektir. Yerin böyle isimlendirilmesinin sebebi, serabın orada gerçekleşmesidir ki bu da Arapların *'ayn*[un] *sâhirat*[un] *câriyetu'l-mâi* (uyanık; canlı akan bir pınar) şeklindeki sözlerinden alınma olup *sâhirat*[un] lafzının zıddı *nâimet*[un]dur (uyuyan). Eş'as b. Kays (r.a.; v. 661) [bir hamaset şiirinde]:

> Kuşluk vakti bucaklarını serabın kapladığı nice düzlük vardır ki
> [ihtiyattan] peçe ile kat etmişimdir baştanbaşa o düzlükleri!

demiştir. Yahut (düz arazilerin bu isimle isimlendirilmesi) o yere girip yürüyen kişinin helâk olma korkusuyla uyumaması sebebiyledir.

[2371] Katâde'nin ise "Bir de bakmışsın ki tamamı cehennemde!.." şeklinde tefsir ettiği rivayet edilmiştir.

15. Sahi, gelmiş miydi sana Mûsâ'nın haberi?

16. Hani, kutsal vadi Tuvâ'da ona şöyle seslenmişti Rabbi:

17. "Firavun'a git; çünkü azdı!.."

وفعل أبلغ من فاعل؛ وقد قرئ بهما؛ وهو البالي الأجوف الذي تمر فيه الريح فيسمع له نخير.

[٢٣٦٦]و{إِذًا} منصوب بمحذوف تقديره: أئذا كنا عظامًا نرد ونبعث.

١٢-﴿قَالُوا تِلْكَ إِذًا كَرَّةٌ خَاسِرَةٌ﴾

٥ [٢٣٦٧]{كَرَّةٌ خَاسِرَةٌ} منسوبة إلى الخسران، أو خاسر أصحابها. والمعنى: أنها إن صحت فنحن إذًا خاسرون لتكذيبنا بها، وهذا استهزاء منهم.

١٣-﴿فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ﴾

١٤-﴿فَإِذَا هُمْ بِالسَّاهِرَةِ﴾

[٢٣٦٨]فإن قلت: بم تعلق قوله {فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ}؟ قلت: بمحذوف، ١٠ معناه: لا تستصعبوها، فإنما هي زجرة واحدة؛ يعني لا تحسبوا تلك الكرة صعبة على الله عز وجل، فإنها سهلة هينة في قدرته، ما هي إلا صيحة واحدة، يريد النفخة الثانية.

[٢٣٦٩]{فَإِذَا هُمْ} أحياء على وجه الأرض بعد ما كانوا أمواتًا في جوفها.

[٢٣٧٠]من قولهم: زجر البعير، إذا صاح عليه. والساهرة الأرض البيضاء المستوية، سميت بذلك لأنّ السراب يجري فيها، من قولهم: عين ساهرة جارية الماء؛ ١٥ وفي ضدها: نائمة. قال الأشعث بن قيس:

وَسَاهِرَةٍ يُضْحِى السَّرابُ مُجَلَّلًا ۞ لأَقْطَارِهَا قَدْ جُبْتُهَا مُتَلَثِّمَا

أو لأنّ سالكها لا ينام خوف الهلكة.

[٢٣٧١]وعن قتادة: فإذا هم في جهنم.

١٥-﴿هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى﴾

٢٠ ١٦-﴿إِذْ نَادَاهُ رَبُّهُ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى﴾

١٧-﴿اذْهَبْ إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى﴾

[2372] "Git!" (Bu emir "Rabbi ona dedi ki" veya "Ona denildi ki" şeklinde gizli bir) *söz* amaçlanarak vârit olmuştur. Nitekim İbn Mes'ûd kıraatinde ifade, *eni'zheb* ("[Firavun'a] git!" diye...) şeklindedir; çünkü[1] nidada "söyleme" anlamı vardır.

18. De ki: "Arınmaya ne dersin?!
19. Sana Rabbine giden yolu göstereyim de saygılı olasın."

[2373] *Hel le-ke fî kezâ* ve *hel le-ke ilâ kezâ* denir ki bu, ["Senin ona rağbetin var mı (istekli misin)?" anlamında] *hel terğabu fî-hi* ve *hel terğabu ileyhi* demene benzer. "Arınmaya..." Yani şirkten temizlenmeye. [تَزَكَّى fiilini] Medineliler idgamla[2] *tezzekkâ* şeklinde okumuşlardır.

[2374] "Sana Rabbine" Allah'ı bilmeye "giden yolu göstereyim" ve seni O Allah hakkında uyarayım da O'nu tanıyasın "ve böylece saygılı olasın." Çünkü saygılı olma ancak tanımakla olur. Nitekim "Kulları içinde, Allah'a karşı ancak bilginler -yani O'nu bilenler- saygılı olur." [Fâtır 35/28] buyrulmuştur. Hz. Mûsâ'nın haşyeti zikretmesi onun işin esası olması sebebiyledir. Kim Allah'a karşı saygılı olursa ondan her hayır beklenir. Kim de [aldırmaz, ilâhî azaptan] emin olursa her kötülüğe cüret eder. *"Kim endişe duyarsa (çabuk davranıp) gecenin öncesinde yola çıkar. Gecenin öncesinde yola çıkan da menziline ulaşır."* [*Tirmizî*, "Kıyâmet", 18] şeklindeki hadis de bu kabildendir.

[2375] Hz. Mûsâ [Firavun ile] karşılıklı konuşmasını "sunuş" anlamı taşıyan soru sorma ile başlatmış -ki bu, kişinin kendi misafirine, "Bize konuk olmaya ne dersin?" demesine benzer- ve yumuşak sözle Firavun'u motive etmek ve aşırı kibrinden yumuşaklık mertebesine çekmek için hemen ardından [müteakip âyette yer alan] yumuşak sözü irat etmiştir. Nitekim o, *"Ona yumuşak söz söyleyin!..."* [TâHâ 20/44] âyetinde belirtildiği üzere bununla memur idi.

20. (Mûsâ) ona en büyük mu'cizeyi göstermişti...

[2376] [Bu mu'cize] asanın yılana dönüşmesi idi; çünkü ilk sunulan ve asıl olan oydu. Diğeri (beyaz el) ona tâbi gibiydi; çünkü Mûsâ elindeki asadan çekiniyordu. İşte bu yüzden ona *"Elini koynuna sok!"* [Kasas 28/32] denmişti. Yahut Allah her ikisini (yılan ve beyaz el) birlikte kastetmişse de ikincisi birincisine tâbi olması sebebiyle birincisinin cinsindenmiş gibi ikisini bir tek şey kılmıştır.

21. Ama o, yalanlayıp karşı geldi.
22. Sonra hızla arkasını döndü.
23. Ve derhal toplayıp seslendi:

---

1 İbn Mes'ûd kıraatinde *en* kelimesinin nasıl / niçin gelebildiğini açıklıyor. / ed.
2 Yani, -fiilin aslı *tetezekkâ* olduğundan- Tâ'yı Zâ'ya idgam ederek… / ed.

[٢٣٧٢] {اذهب} على إرادة القول. وفي قراءة عبد الله «أن اذهب»؛ لأنّ في النداء معنى القول.

١٨-﴿فَقُلْ هَل لَكَ إِلَى أَنْ تَزَكَّى﴾

١٩-﴿وَأَهْدِيَكَ إِلَى رَبِّكَ فَتَخْشَى﴾

[٢٣٧٣]هل لك في كذا، وهل لك إلى كذا؛ كما تقول: هل ترغب فيه، وهل ترغب إليه. {إلى أن تزكى} إلى أن تتطهر من الشرك، وقرأ أهل المدينة «تزكى»، بالإدغام.

[٢٣٧٤] {وَأَهْدِيَكَ إِلى رَبّكَ} وأرشدك إلى معرفة الله، أنبهك عليه فتعرفه؛ {فَتَخْشَى}، لأن الخشية لا تكون إلا بالمعرفة. قال الله تعالى: {إِنَّمَا يَخْشَى اللّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَؤُا} [فاطر: ٢٨]، أي العلماء به. وذكر الخشية لأنها ملاك الأمر؛ من خشي الله أتى منه كل خير. ومن أمن اجترأ على كل شرّ. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: من خاف أدلج، ومن أدلج بلغ المنزل.

[٢٣٧٥]بدأ مخاطبته بالاستفهام الذي معناه العرض، كما يقول الرجل لضيفه: هل لك أن تنزل بنا، وأردفه الكلام الرقيق ليستدعيه بالتلطف في القول، ويستنزله بالمداراة من عتوه، كما أمر بذلك في قوله {فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيّنًا} [طه: ٤٤].

٢٠-﴿فَأَرَاهُ الآيَةَ الْكُبْرَى﴾

[٢٣٧٦]الآية الكبرى قلب العصا حية، لأنها كانت المقدمة والأصل، والأخرى كالتبع لها؛ لأنه كان يتقيها بيده، فقيل له: أدخل يدك في جيبك، أو أرادهما جميعًا، إلا أنه جعلهما واحدة؛ لأن الثانية كأنها من جملة الأولى لكونها تابعة لها.

٢١-﴿فَكَذَّبَ وَعَصَى﴾

٢٢-﴿ثُمَّ أَدْبَرَ يَسْعَى﴾

٢٣-﴿فَحَشَرَ فَنَادَى﴾

24. "Sizin en yüce efendiniz benim!" dedi...

[2377] Mûsâ'yı ve o büyük mu'cizeyi "yalanlayıp" Mûsâ'yı sihirbaz, mu'cizeyi de sihir diye isimlendirdi ve durumun sağlıklı oluşunu ve itaatin kendisine gerekli olduğunu bildikten sonra Allah Teâlâ'ya "karşı geldi."

[2378] "Sonra hızla arkasını döndü;" yani (asanın dönüştüğü) yılanı görünce korkuya kapılarak hızla arkasını dönüp koştu. Hasan-ı Basrî Firavun'un çok ince; hafif bir adam olduğunu söylemiştir. Yahut koşarak ve hilebazlığında alabildiğine gayret sergileyerek, Mûsâ'ya arkasını dönüp gitti. Yahut "(Sonra) hızla yönelip geldi." anlamı kastedilmiştir. Tıpkı senin *akbele fulân*^{un} *yef'alu kezâ* demen gibi ki "Falanca şöyle yapmaya koyuldu." anlamına gelir. Böylece Firavun *ikbal* (teveccüh) vasfıyla anılmaması için *akbele* (yöneldi; teveccüh etti) yerine *edbera* (arkasını döndü) ifadesi konmuş oldu.

[2379] "Ve derhal" sihirbazları "toplayıp..." Bu "Nitekim Firavun şehirlere celpçiler göndermişti." [Şu'arâ 26/53] âyetine benzemektedir. "Ve" beraberindekilerin toplandığı kıyam mahallinde "seslendi." Veya bir tellala emredip, o da bunu insanların içinde yüksek sesle ilan etti.

[2380] Söylendiğine göre; Firavun bu vahim sözü insanların arasında bir hatip olarak dikilip söylemişti. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre, Firavun'un (bundan önceki) ilk sözü: "Ben sizin için kendimden başka tanrı bilmiyorum!" [Kasas 28/38], sonuncu sözü ise "Sizin en yüce efendiniz benim!" ifadesidir.

25. Allah da onu, âhiretin ve dünyanın ibretlik azabıyla yakalayıverdi!..

26. Saygılı kimseler için elbet bir ibret vardır zira bunda.

[2381] *Nekâl* (ibretlik azap) lafzı bir pekiştirme mastarıdır. Tıpkı وَعْدَ اللّٰهِ ("Allah (onlara zafer konusunda) bir vaatte bulunmuştur." [Rum 30/6]) ve صِبْغَةَ اللّٰهِ ("Biz Allah'ın boyasıyla boyanmışızdır!" [Bakara 2/138]) âyetlerindeki gibi. [Buna göre] âdeta *nekkelâ'llâhu bi-hî nekâle'l-âhirati ve'l-ûlâ* (Allah da âhiretin ve dünyanın ibretlik azabıyla onu azaba uğrattı.) denmiş olmaktadır. *Nekâl, tenkil* anlamındadır;[1] tıpkı *selâm*ın *teslîm* anlamına gelmesi gibi; yani dünyada sulara gark etme, âhirette de ateşte yakma [ile onu yakalayıverdi]!.. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre, [bu rüsva edici azap] Firavun'un "Sizin en yüce efendiniz benim!" şeklindeki son sözüyle, "Ben sizin için kendimden başka tanrı bilmiyorum!" [Kasas 28/38] şeklindeki ilk sözünün ibretlik azabıdır. Bu iki söz arasında kırk yıl geçtiği de yirmi yıl geçtiği de söylenmiştir.

1 Yani "ibretlik ceza", "ibretlik cezaya *çarptırmak*" anlamındadır. Tıpkı *selâm*ın "selâmlamak" anlamında olması gibi. / ed.

٢٤-﴿فَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الأَعْلَى﴾

[٢٣٧٧] {فَكَذَّبَ} بموسى والآيةِ الكبرى، وسماهما ساحرًا وسحرًا؛ {وَعَصَى} الله تعالى بعد ما علم صحة الأمر، وأنّ الطاعة قد وجبت عليه.

[٢٣٧٨] {ثُمَّ أَدْبَرَ يَسْعَى} أي لما رأى الثعبان أدبر مرعوبًا يسعى، يسرع في مِشيته. ٥ قال الحسن: كان رجلًا طياشًا خفيفًا. أو تولى عن موسى يسعى ويجتهد في مكايدته. وأريد: ثم أقبل يسعى، كما تقول: أقبل فلان يفعل كذا، بمعنى: أنشأ يفعل، فوضع {أَدْبَرَ} موضع أقبل؛ لئلا يوصف بالإقبال.

[٢٣٧٩] {فَحَشَرَ} فجمع السحرة، كقوله: {فَأَرْسَلَ فِرْعَونُ فِى المدائن حاشرين} [الشعراء: ٥٣]. {فنادى} في المقام الذي اجتمعوا فيه معه. أو أمر مناديًا في الناس ١٠ بذلك.

[٢٣٨٠] وقيل: قام فيهم خطيبًا فقال تلك العظيمة. وعن ابن عباس: كلمته الأولى {مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ إلهٍ غَيْرِى} [القصص: ٣٨]، والآخرة {أَنَا رَبُّكُمُ الأعْلَى}.

٢٥-﴿فَأَخَذَهُ اللهُ نَكَالَ الآخِرَةِ وَالأُولَى﴾

٢٦-﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِمَنْ يَخْشَى﴾

١٥ [٢٣٨١] {نَكَالَ} هو مصدر مؤكد، كوعد الله، وصبغة الله؛ كأنه قيل: نكل الله به نكال الآخرة والأولى. والنكال بمعنى التنكيل، كالسلام بمعنى التسليم. يعني الإغراق في الدنيا والإحراقَ في الآخرة. وعن ابن عباس: نكال كلمتيه الآخرة -وهي قوله: {أَنَاْ رَبُّكُمُ الأعْلَى}- والأولى وهي قوله {مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ إلهٍ غَيْرِى} [القصص: ٢٨]. وقيل: كان بين الكلمتين أربعون سنة؛ وقيل: عشرون.

27. (Ey münkirler!) Sizin yaratılmanız mı daha zordur yoksa göğün mü? Onu O bina etmiştir.

28. Boyunu yükseltmiş, onu 'düzen'lemiştir.

[2382] Burada hitap dirilmeyi inkâr edenlere aittir; "Sizin yaratılmanız" ve [yeniden] inşanız mı "daha zordur yoksa göğün mü?" anlamı vardır. Sonra [Allah] göğü nasıl yarattığını açıklayarak "Onu O bina etmiştir." buyurup, daha sonra o bina etmeyi açıklamak üzere; "Boyunu yükseltmiş," yani göğün, yükseklik yönüne doğru gidiş ölçüsünü beş yüz yıl mesafelik bir uzunluk ve irtifa alanı kıldı, buyurmuştur.

[2383] "Onu 'düzen'lemiştir." Onu hiçbir uyumsuzluk ve çatlak barındırmayacak şekilde, dümdüz ve pürüzsüz olarak ölçülü kılmıştır. Yahut onu, ne ile kemale eriyorsa o şekilde bildiği gibi tamamlamış ve elverişli kılmıştır. Bu (*tesviye*), *sevvâ fulân^{un} emra fulân^{in}* (Falanca falancanın işini düzene koydu.) demenden gelmektedir.

29. Gecesini karartmış, gündüzünü ağartmıştır...

[2384] *Ğataşe'l-leyl^{u} ve ağtaşahu'llâh^{u}* (Gece karanlık oldu. / Allah o geceyi karanlık kıldı.) denir. Tıpkı senin *zaleme ve azlemehû* (Zulmete büründü./Onu zulmete bürüdü.) demen gibi. (Geçişsiz) tıpkı *azleme* (Zulmet çöktü.) dendiği gibi *ağtaşe'l-leylu* (Gece karanlık oldu.) da denir.

[2385] "Gündüzünü ağartmıştır." O göğün güneşinin ışığını bariz kılmıştır. Nitekim "Yemin ederim Güneş'e ve en parlak hâline!" [Şems 91/1] âyeti de buna delâlet etmekte olup *duhâ* ile Allah "Onun ışığına andolsun!" demeyi kastetmektedir. Arapların; "Duhâ (kuşluk) vakti." şeklindeki sözleri, güneşin parıldayıp, gücünün kıvama erdiği vakit için söylenir. (Âyette) gece ve güneşin göğe nispet edilmesi, gecenin göğün gölgesi, güneşin ise (ışığıyla) göğün boşluğunu delen bir kandil olması sebebiyledir.

30. Bundan sonra da Arz'ı (hayata elverişli şekilde) yaymıştır.

31. Ondan suyunu ve otlağını çıkarmıştır.

32. Dağları da [Yer'e] sağlamca çakmıştır.

33. Siz ve hayvanlarınız yaşasın diye...

[2386] "(Ondan) suyunu" su fışkırtan pınarlarını "ve otlağını" onun yaban otunu ("çıkarmıştır"). *Mer'â* aslında yaban otunun mahallidir (dolayısıyla âyette mahal zikredilip, hâll kastedilmiştir).

[2387] الأرض (Arz'*ı*) ve الجبال (dağlar*ı*) kelimeleri, دحا (yaymıştır) ve أرسى (sağlamca çakmıştır) fiillerinin takdir edilmesiyle mansūb kılınmıştır ki bu, *"şarîtatu't-tefsîr"* (tefsir kaydı getirme) üzere gizlice fiil takdir etmektir. Hasan-ı Basrî bu iki kelimeyi mübtedâ olmak üzere merfû' okumuştur.

٢٧-﴿أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمِ السَّمَاءُ بَنَاهَا﴾

٢٨-﴿رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوَّاهَا﴾

[٢٣٨٢]الخطاب لمنكرى البعث، يعني {أَءَنتُمْ} أصعب {خَلْقًا} وإنشاءً {أَمِ السَّمَاءُ}؟ ثم بين كيف خلقها فقال: {بَنَاهَا}؛ ثم بين البناء فقال: {رَفَعَ سَمْكَهَا}، أي جعل مقدار ذهابها في سمت العلو مديدًا رفيعًا مسيرة خمسمائة عام. ٥

[٢٣٨٣] {فَسَوَّاهَا} فعدلها مستوية ملساء، ليس فيها تفاوت ولا فطور. أو فتمّمها بما علم أنها تتم به وأصلحها، من قولك: سوى فلان أمر فلان.

٢٩-﴿وَأَغْطَشَ لَيْلَهَا وَأَخْرَجَ ضُحَاهَا﴾

[٢٣٨٤]غطش الليلُ وأغطشه الله، كقولك: ظلم وأظلمه. ويقال أيضًا: أغطش الليل، كما يقال أظلم. ١٠

[٢٣٨٥] {وَأَخْرَجَ ضُحَاهَا} وأبرز ضوء شمسها؛ يدل عليه قوله تعالى {وَالشَّمْسِ وَضُحَاهَا} [الشمس: ١]، يريد وضوئها. وقولُهم ''وقت الضحى'' للوقت الذي تشرق فيه الشمس ويقوم سلطانها. وأضيف الليل والشمس إلى السماء، لأن الليل ظلها والشمس هي السراج المثقب في جوها.

١٥ ٣٠-﴿وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا﴾

٣١-﴿أَخْرَجَ مِنْهَا مَاءَهَا وَمَرْعَاهَا﴾

٣٢-﴿وَالْجِبَالَ أَرْسَاهَا﴾

٣٣-﴿مَتَاعًا لَكُمْ وَلأَنْعَامِكُمْ﴾

[٢٣٨٦]{مَاءَهَا} عيونها المتفجرة بالماء، {وَمَرْعَاهَا} ورعيها، وهو في الأصل موضع الرعي. ٢٠

[٢٣٨٧]ونصب الأرض والجبال بإضمار دحا وأرسى؛ وهو الإضمار على شريطة التفسير. وقرأهما الحسن مرفوعين على الابتداء.

[2388] **Şayet:** "أخرج'nin başına atıf edatı getirilmeli değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki farklı yorum vardır: 1) "Arz'ı yaymıştır." ifadesi, "Onu yayıp, yerleşime uygun biçimde döşeyivermiştir." demektir. Sonra bu döşeme işini Arz'ın yerleşime imkân vermesi hususunda mutlaka gerekli olan şeyle tefsir etmektedir ki o da yeme-içme işini düzenleme, su ve otlağın çıkarılması, yerin ve üzerindekilerin rahatça yerleşebilmesi için dağların kazık misali çakılıp perçinlenmesi sayesinde yerin üzerinde oturabilme imkânıdır. 2) [Öncesine] bir قَدْ edatı takdir ederek أخرج'nin *hâl* olmasıdır. Tıpkı أو جاؤكم حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ ("[Ancak kendileri ile aranızda anlaşma bulunan bir topluma sığınanlar ya da sizinle savaşmaktan da, kendi kavimleriyle savaşmaktan da] *içleri daralarak* size gelenler müstesna..." [Nisâ 4/90]) âyetinde olduğu gibi.

[2389] "Yerin otlağını" ifadesiyle, insanların ve hayvanların yediklerini kastetmiş olup *ra'y* (otlama) insan için emaneten [yeme yerine] kullanılmış olur. Tıpkı ...يَرْتَعْ وَ يَلْعَبْ... ("Yarın onu bizimle beraber gönder de yayılsın, oynasın..." [Yûsuf 12/12]) âyetinde *rate'*nin (yayılma), emaneten [insan için] kullanıldığı gibi. Nitekim[1] يَرْتَعْ fiili, *ra'y* (sürü gütme) kökünden *nerta'i* (sürüyü yayalım) şeklinde de okunmuştur.[2] Bu sebeple denmiştir ki Allah, suyu ve otlağı zikrederek, tuza varıncaya dek -çünkü o da sudandır- yerden çıkan, ihtiyaçların karşılandığı, sayesinde geçinilen şeylerin tamamını ortaya koymuş olmaktadır.

[2390] Ve bunu "siz ve hayvanlarınız için bir meta" geçimlik kılma yapmıştır; çünkü (tüm nimetlerin) bolca döşenmesinin menfaati insanlara ve hayvanlarına ulaşmaktadır.

34. Fakat o 'bütün felâketleri bastıran felâket' geldiğinde.
35. İnsanın, ne için çabaladıysa onu düşündüğü gün...
36. Ki (o gün) cehennem de açıkça gösterilmektedir görebilen herkese...

[2391] "Bastıran felâket" yani tüm belâları bastıran; üste çıkıp galip gelen belâ. Arapların *cera'l-vâdî fe-tamme 'ale'l-kurâ* (Vadi akıp köyleri altına aldı.) şeklinde bir deyimleri vardır. Bu felâket, kıyamettir; zira tüm korkuları bastırmakta, hepsinin fevkine çıkmaktadır. Bunun Sûr'a ikinci üfürüş olduğu veya cennetliklerin cennete, cehennemliklerin de cehenneme sevk edileceği saat olduğu da söylenmiştir.

1 Yani isti'âresiz hakiki bir kullanım olarak... / ed.

2 *Keşşâf* tefsirinin Tıybî hâşiyesi ile birlikte neşredilen metninde (XVI, 282), bu ifadenin devamında aşağıdaki ibare de yer almakta ise de Gülnuş Valide Sultan (384a) ve Damad İbrahim Paşa (530a) yazmalarında bulunmamaktadır: *"Öyle anlaşılıyor ki burada tağlip söz konusudur; çünkü "Siz ve hayvanlarınız yaşasın diye..." [33] âyeti bu anlamda vârit olmuştur. Ancak tağlibin hakkı insanların hayvanlara baskın kılınması iken, bu görmezden gelinerek tersi yapılmıştır."* / ed.

[٢٣٨٨]فإن قلت: هلا أدخل حرف العطف على {أَخْرَجَ}؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يكون معنى {دَحَاهَا} بسَطَها ومهدها للسكنى، ثم فسر التمهيد بما لا بدّ منه في تأتّي سكناها من تسوية أمر المأكل والمشرب، وإمكان القرار عليها، والسكون بإخراج الماء والمرعى، وإرساء الجبال وإثباتها أوتادًا لها حتى تستقر ويستقر عليها. والثاني: أن يكون {أَخْرَجَ} حالًا بإضمار قد، كقوله {أَوْ جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ} [النساء: ٩٠].

[٢٣٨٩]وأراد بـ{مَرْعَاهَا} ما يأكل الناس والأنعام؛ واستعير الرعي للإنسان كما استعير الرتع في قوله {يَرتعْ وَيَلْعَبْ} [يوسف: ١٢]. وقرئ «نرتَعِ»، من الرعي؛ ولهذا قيل: دلّ الله سبحانه بذكر الماء والمرعى على عامة ما يرتفق به ويتمتع، مما يخرج من الأرض حتى الملح، لأنه من الماء.

[٢٣٩٠]{مَتَاعًا لَكُمْ} فعل ذلك تمتيعًا لكم {وَلأَنْعَامِكُمْ}، لأن منفعة ذلك التمهيد واصلة إليهم وإلى أنعامهم.

٣٤-﴿فَإِذَا جَاءَتِ الطَّامَّةُ الْكُبْرَى﴾

٣٥-﴿يَوْمَ يَتَذَكَّرُ الإِنْسَانُ مَا سَعَى﴾

٣٦-﴿وَبُرِّزَتِ الْجَحِيمُ لِمَنْ يَرَى﴾

[٢٣٩١]{الطَّامَّةُ} الداهية التي تطم على الدواهي، أي تعلو وتغلب. وفي أمثالهم: جرى الوادي فطمَّ على القرى، وهي القيامة لطمومها على كل هائلة. وقيل: هي النفخة الثانية. وقيل: الساعة التي يساق فيها أهل الجنة إلى الجنة وأهل النار إلى النار.

[2392] "Düşündüğü gün" ifadesi "[bastıran felâket] geldiğinde" ifadesinden bedeldir; yani insan, amellerinin kendi amel defterinde tafsilatlı şekilde toplandığını gördüğü vakit, daha önce onları unutmuş iken bir bir hatırlamaya başlar. Tıpkı "Kendileri unutmuş olsa da Allah, onu bir bir kaydetmişti!" [Mücâdile 58/6] âyetindeki gibi.

[2393] ما سعى'daki Mâ, ya bağlaç ya da mastar edatıdır (Mastar edatı olması hâlinde âyet: "İnsanın, çabalamalarını düşündüğü gün." şeklinde tercüme edilebilir).

[2394] "Görebilen herkese" tüm görenlere; yani her bir kimseye "açıkça" aşikâr olarak "gösterilmektedir." Ebû Nuheyk (*sülâsî*den) *ve berazet* (ortaya konmaktadır) şeklinde okumuştur; yani o cehennem apaçık, ayan beyan bir şekilde tamamen açığa çıkarılarak, mahşer halkının tümü onu görecektir. Tıpkı [şairin] şu sözüne benzemektedir:

İki gözü olan için apaçıktır sabah!

Şair bununla gözü olan herkesi kastetmektedir. Bu, hiç kimseye kapalı kalmayacak şekilde apaçık ortaya çıkmış iş hakkında bir örneklendirmedir. İbn Mes‘ûd [mazi sîgasıyla] *li-men raâ* okurken, İkrime *li-men terâ* (Cehennem -kendisinin- göreceği herkese açıkça gösterilmektedir!) şeklinde okumuştur ki buna göre zamir cehenneme ait olup "O, kendilerini uzak bir yerden görünce (onun kızıp köpürdüğünü ve homurdandığını işitirler)." [Furkān 25/12] âyetine benzer. (Bu şaz kıraatte; zamirin Peygamber'e ait olduğu ve) "(O gün) cehennem ey Muhammed, senin göreceğin kimselere açıkça gösterilecektir!" anlamında olduğu da söylenmiştir.

37. Artık, kim azmışsa;
38. ve dünya hayatını [âhirete] yeğlemişse,
39. cayır cayır yanan ateştir şüphesiz, tek sığınak!..

[2395] فاذَا ,فامَّا'nın cevabı olup "O bastıran felaket geldiğinde durum böyle olacaktır;" yani o cayır cayır yanan ateş onun sığınağı[1] olacaktır! Tıpkı birine; *ğudda tarfeke* (Gözünü yum!) anlamında *ğudda't-tarfe"* (Gözü[nü] yum!) demen gibi. Dolayısıyla, (المأوَى'daki) Lâm-ı ta‘rif izâfetten bedel değildir. Ne var ki azgının, o sığınağın sahibi olduğu ve [örnekteki] adamın kendisinden başkasının gözünü yumamayacağı bilindiği için izâfet terk edilmiştir; المأوَى ve *et-tarf* lafızlarının başına Lâm-ı ta‘rif gelmesi ma‘rifelik kazandırmak içindir; çünkü bu ikisi bilinen, tanınan şeylerdir. هي zamiri ise ya (إنَّ'nin ismiyle haberi arasına girmiş olan) fasıl zamiridir ya da mübtedâdır.

1 "…Ateştir şüphesiz, tek *sığınak*!" ifadesini açıklıyor; yani *dünyayı âhirete yeğleyen azgının tek sığınağı!* / ed.

[٢٣٩٢] {يَوْمَ يَتَذَكَّرُ} بدل من {إِذَا جَاءَتْ}، يعني إذا رأى أعماله مدوَّنة في كتابه تذكرها وكان قد نسيها. كقوله {أَحْصَاهُ اللَّهُ وَنَسُوهُ} [المجادلة: ٦].

[٢٣٩٣] و{مَا} في {مَا سَعَى} موصولة، أو مصدرية.

[٢٣٩٤] {وَبُرِّزَتِ} أظهرت. وقرأ أبو نهيك «وبرَزَتْ». {لِمَنْ يَرَى} للرائين جميعًا، أي لكل أحد، يعني أنها تظهر إظهارًا بينا مكشوفًا، يراها أهل الساهرة كلهم. كقوله:

قد بيَّن الصبحُ لذي عينين

يريد: لكل من له بصر؛ وهو مثل في الأمر المنكشف الذي لا يخفى على أحد/ وقرأ ابن مسعود «لمن رأى». وقرأ عكرمة «لمن ترى» والضمير للجحيم، كقوله {إِذَا رَأَتْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ} [الفرقان: ١٢]. وقيل: لمن ترى يا محمد.

٣٧-﴿فَأَمَّا مَنْ طَغَى﴾

٣٨-﴿وَآثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا﴾

٣٩-﴿فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَى﴾

[٢٣٩٥] {فَأَمَّا} جوابُ {فَإِذَا}، أي فإذا جاءت الطامة فإنّ الأمر كذلك. والمعنى: فإنّ الجحيم مأواه، كما تقول للرجل: غض الطرفَ، تريد: طرفك، وليس الألف واللام بدلًا من الإضافة، ولكن لِما علم أنّ الطاغي هو صاحب المأوى، وأنه لا يغض الرجل طرف غيره تركت الإضافة. ودخول حرف التعريف في {المأوَى} والطرف للتعريف، لأنهما معروفان. و{هِيَ} فصل أو مبتدأ.

40. Kim de Rabbiyle karşı karşıya geleceğinden korkmuş ve nefsinin arzu ve ihtiraslarını dizginleyebilmişse;

41. (ona da) cennettir şüphesiz tek sığınak.

[2396] Kötülüğü emreden "nefsini" helâk edici "arzu ve ihtiraslardan engelleyebilmişse" -ki *hevâ* şehevî arzulara uymaktır- ve nefsi hevâdan vazgeçirip, onu sabırla kontrol altına almış ve hayrı tercih etmeye yatkın kılabilmişse.

[2397] Bu iki âyetin [iki kardeş olan] Ebû Uzeyz b. Umeyr ve Mus'ab b. Umeyr hakkında indiği söylenmiştir. Mus'ab kardeşi Ebû Uzeyz'i Uhud günü öldürmüş ve kendisini siper ederek Peygamber'i (s.a.) korumuştu. Öyle ki (bu koruma esnasında) ok ve kılıç yaralarıyla delik deşik olmuştu!

42. "Ne zaman gelip çatacakmış şu (kıyamet) saat(i)?!" diye sana sorup duruyorlar.

[2398] مُرْسيها *irsâuhâ* anlamında olup "ne zaman kurulacağını" demektir; Allah'ın kıyameti ne zaman kuracağını, gerçekleştirip oluşturacağını kastetmektedirler. أيّان مُرْسيها ifadesinin "O saatin sonu ve karargâhı ne zaman?" anlamında olduğu da söylenmiştir; tıpkı geminin demir attığı yerin, en son ulaştığı istikrar mahalli olması gibi.

43. Kıyameti anmak nerede sen nerede?!

44. Sadece senin Rabbindedir ona dair nihaî bilgi.

[2399] ["Kıyameti anmak" yani] vaktini onlara söylemek ve bildirmek "nerede, sen nerede!?" Senin herhangi bir şekilde kıyameti öğrenip onlara söylemen ve vaktini açıklaman söz konusu değil!.. Hz. Âişe'den rivayet edildiğine göre bu âyet, Peygamber'in (s.a.) kıyamet saatini sürekli bahis konusu etmesi ve bunun kendisine sorulması üzerine nazil olmuştur. Buna göre söz konusu ifade Hz. Peygamber'in kıyametten çokça bahsetmesinden ötürü bir taaccüp olmaktadır. Âdeta, "Kıyametten bahsedilmesi ve sorulması hususuyla neden bu kadar meşgulsün; bu konuyu neden bu kadar önemsiyorsun ki!?" denmektedir; yani "Sana kıyameti soruyorlar, sen de onlara cevap yetiştirme tutkusuyla, habire kıyametten bahsediyor; [sonra da] onunla ilgili [bıktırıcı] sorulara muhatap oluyorsun!" Sonra şöyle buyurmuştur: "Sadece senin Rabbindedir ona dair nihaî bilgi." Yani kıyametin nihaî bilgisi sadece senin Rabbinde olup bu bilgi O'nun yarattıklarından hiç kimseye verilmemiştir.

[2400] فِيمَ ([Sen] nerede…?!) ifadesinin onların suallerini yadırgama niteliğinde olduğu da söylenmiştir; yani "Bu sualin mantığı ne?" buyrulduktan sonra; "sen zaten kıyametin hatırlatması sayılırsın" denmektedir; yani sen kıyamete yakın bir dönemde gönderilmiş; nebiler silsilesinin sonu ve resullerin sonuncusu olduğuna göre senin peygamberliğin

٤٠-﴿وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى﴾
٤١-﴿فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى﴾

[٢٣٩٦]{وَنَهَى النَّفْسَ} الأمارةَ بالسوء {عَنِ الْهَوَى} المُرْدي وهو اتباع الشهوات؛ وزجرها عنه وضبطها بالصبر والتوطين على إيثار الخير.

٥ [٢٣٩٧]وقيل: الآيتان نزلتا في أبي عزيز بن عمير ومصعب بن عمير، وقد قتل مصعب أخاه أبا عزير يوم أحد، ووقى رسول الله ﷺ بنفسه حتى نفذت المشاقص في جوفه.

٤٢-﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا﴾

[٢٣٩٨]{أَيَّانَ مُرْسَاهَا} متى إرساؤها، أي إقامتها، أرادوا: متى يقيمها الله ١٠ ويثبتها ويكونها؟ وقيل: أيان منتهاها ومستقرّها، كما أنّ مرسى السفينة مستقرّها، حيث تنتهي إليه.

٤٣-﴿فِيمَ أَنْتَ مِنْ ذِكْرَاهَا﴾
٤٤-﴿إِلَى رَبِّكَ مُنْتَهَاهَا﴾

[٢٣٩٩]{فِيمَ أَنتَ} في أي شيء أنت من أن تذكر وقتها لهم وتعلمهم به، يعني ما ١٥ أنت من ذكرها لهم وتبيين وقتها في شيء. وعن عائشة رضي الله عنها: لم يزل رسول الله ﷺ يذكر الساعة ويسأل عنها حتى نزلت؛ فهو على هذا تعجب من كثرة ذكره لها. كأنه قيل: في أي شغل واهتمام أنت من ذكرها والسؤال عنها. والمعنى: أنهم يسألونك عنها، فلحرصك على جوابهم لا تزال تذكرها وتسأل عنها. ثم قال {إِلَى رَبِّكَ مُنْتَهَاهَا}، أي منتهى علمها؛ لم يؤت علمها أحدًا من خلقه.

٢٠ [٢٤٠٠]وقيل: {فِيمَ} إنكار لسؤالهم، أي فيم هذا السؤال؛ ثم قيل: أنت من ذكراها، أي إرسالك وأنت خاتم الأنبياء وآخر الرسل المبعوث في نسم الساعة،

kıyametin hatırlatılması adına bir ihtar, emarelerinden bir emaredir zaten! Dolayısıyla, senin bu durumun kıyametin yaklaşmasına, kendisiyle yüz yüze gelinmesine ve kendisi için hazırlık yapma gerekliliğine dair onlara yetecek bir delildir; sorup durmalarının anlamı yok!

45. Sen sadece, ondan yana çekingen olanları uyarabilirsin.

[2401] Yani sen, bilinmesi onlara hiçbir fayda sağlamayacak kıyamet vaktini kendilerine bildiresin diye gönderilmedin. Sen ancak kıyametten endişe duyma hususunda uyarman kendisine lutuf olacak kimseleri kıyametin korkularına karşı uyarmak için gönderildin.

[2402] [مُنْذِرُ مَنْ ifadesi] tenvinle *munzir*[un] şeklinde de okunmuş olup bu asıl lugattır; izâfetse [kelâmı] kolaylaştırmaktır; şimdiki ve gelecek zaman için her ikisi de elverişlidir.[1] Binaenaleyh, geçmiş zaman kastedildiğinde izâfetten başkası söz konusu olamaz. Tıpkı senin *huve munziru Zeyd*[in] *emsi* (O, dün Zeyd'in uyarıcısıydı [uyarmıştı].) demen gibi.

46. Onu gördükleri gün, 'bir akşam ya da bir kuşluk vakti kadar kalmış' gibi gelecektir her birine!..

[2403] Yani sanki dünyada -veya söylendiğine göre kabirlerde- "bir akşam ya da bir kuşluk vakti kadar kalmış gibi gelecektir her birine!" **Şayet** "[Kuşluk vakti anlamındaki] ضُحَى'nın *akşam*a muzâf kılınması nasıl sağlıklı olabilmiş?" **dersen şöyle derim:** Her ikisinin de tek bir gündüz içerisinde yer almaları sebebiyle aralarındaki sıkı ilişkiden dolayı. "**Peki,** 'Ancak bir akşam ya da bir kuşluk vakti...' denmesi gerekmez miydi? İzâfetin faydası ne?" **dersen şöyle derim:** Onların kalış müddetlerinin tam bir günü bile bulmayacağı, aksine günün bir akşamlık ya da kuşluk vakti kadar bir süresini bulabileceği hususunu ortaya koymaktır. İşte bu "gün" ifadesi ibare dışı bırakınca, kuşluk vaktini günün akşamına izâfe etmiştir; tıpkı "(Nasılsa, tehdit edildikleri azabı gördüklerinde,) ancak gündüzün tek bir saati kadar kalmış gibi olacaklar!" [Ahkâf 46/35] âyetindeki gibi.

[2404] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim *Ve'n-Nâzi'ât* sûresini okursa, Allah'ın, cennete girinceye kadar bir farz namaz vakti kadar kabirde ve kıyamette alıkoyacağı kimselerden olur."

1 Normalde; izâfetli kullanımda ileriye dönük bir anlam söz konusudur. Ancak burada "uyaracaksın" anlamı söz konusu değildir; çünkü Peygamber (s.a.) izâfetsiz kullanımın ifade ettiği şekilde "uyarmakta"dır; dün de bugün de yarın da… / ed.

ذكر من ذكرها وعلامة من علاماتها، فكفاهم بذلك دليلا على دنوّها ومشارفتها ووجوب الاستعداد لها، ولا معنى لسؤالهم عنها.

٤٥-﴿إِنَّمَا أَنْتَ مُنْذِرُ مَنْ يَخْشَاهَا﴾

[٢٤٠١]{إِنَّمَا أَنتَ مُنذِرُ مَنْ يَخْشَاهَا} أي لم تبعث لتعلمهم بوقت الساعة الذي لا فائدة لهم في علمه، وإنما بعثت لتنذر من أهوالها مَن يكون من إنذارك لطفا له في الخشية منها.

[٢٤٠٢]وقرئ «منذرٌ»، بالتنوين، وهو الأصل؛ والإضافة تخفيف، وكلاهما يصلح للحال والاستقبال؛ فإذا أريد الماضي فليس إلا الإضافة؛ كقولك: هو منذر زيد أمس.

٤٦-﴿كَأَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَهَا لَمْ يَلْبَثُوا إِلا عَشِيَّةً أَوْ ضُحَاهَا﴾

[٢٤٠٣]أي كأنهم لم يلبثوا في الدنيا. وقيل: في القبور {إِلَّا عَشِيَّةً أَوْ ضحاها}. فإن قلت: كيف صحت إضافة الضحى إلى العشية؟ قلت: لما بينهما من الملابسة لاجتماعهما في نهار واحد. فإن قلت: فهلا قيل "إلا عشية أو ضحى"، وما فائدة الإضافة؟ قلت: الدلالة على أن مدّة لبثهم كأنها لم تبلغ يومًا كاملًا، ولكن ساعة منه عشيته أو ضحاه؛ فلما ترك اليوم أضافه إلى عشيته، فهو كقوله {لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ} [الأحقاف: ٣٥].

[٢٤٠٤]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة النازعات كان ممن حبسه الله في القبر والقيامة حتى يدخل الجنة قدر صلاة المكتوبة.

ABESE SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 42 âyettir. 41 olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. [Resûlullah] surat astı, yüz çevirdi;
5 **2. Âmâ yanına (zamansız) geldi diye...**

[2405] İbn Umm Mektûm, Peygamber'e (s.a.) gelmişti. -Umm Mektûm (onun değil) babasının annesiydi (yani kendisinin ninesiydi). Bu zâtın ismi Abdullah b. Şurayh b. Mâlik b. Rebî'a el-Fihrî olup 'Amir b. Lueyy oğullarındandır.- Ve o sırada, Kureyş ileri gelenlerinden Rebî'a'nın iki
10 oğlu Utbe ve Şeybe, Ebû Cehl [Amr] b. Hişâm, Abbas b. Abdulmuttalib, Umeyye b. Halef ve Velîd b. Muğîre Peygamber'in yanında bulunuyordu. Peygamber, bunların Müslüman olmasıyla başkalarının da Müslüman olacağını umarak onları İslâm'a davet ediyordu. İbn Umm Mektûm; "Ey Allah'ın Elçisi! Allah'ın sana öğrettiklerinden bana da öğret; beni okut!"
15 demiş ve Peygamber'in bu toplulukla meşguliyetini bilemediği için bunu tekrarlayıp, durmuştu. Peygamber (s.a.) de onun, sözünü kesmesini yadırgamış ve surat asarak, kendisinden yüz çevirmişti. İşte bunun üzerine bu sûre inmiştir. Bundan böyle Peygamber (s.a.) ona ikramda bulunur ve onu gördüğünde; "Hakkında Rabbimin beni azarladığı kişiye merhaba!"
20 der ve "Bir ihtiyacın var mı?" diye sorardı. Onu Medine'de iki kez kendi yerine halef tayin etmiştir. Enes; "Onu Kādisiye (savaşı) günü üzerinde savaş elbisesi ve siyah bir bayrakla gördüm." demiştir.

[2406] Anlamda mübalağa gözetmek amacıyla şeddeli olarak *'abbese"* (ziyadesiyle surat astı) şeklinde de okunmuştur ki bunun benzeri *ke-*
25 *laha* yerine *kellaha* denmesidir.[1] "Yanına geldi diye." ifadesi iki görüşün farklılık arz etmesine binaen تَوَلَّى veya عَبَسَ fiiliyle mansūbdur.[2] Buna göre âyetin anlamı; "Âmâ kendisine geldi diye surat astı." veya "Âmâ kendisine geldi diye yüz çevirdi." şeklindedir. [Sırf] iki Hemze ile *e-en câehû* ve bu ikisinin arasına Elif getirerek *â-en câehû* şeklinde de okunmuş olup
30 [bu kıraatin ifade ettiği anlama uygun olarak] عبس وتولى âyetinde durulacak;

1 Sırıttı - pişmiş kelle gibi sırıttı. / ed.
2 Basralı Nahiv imamlarına göre, أن جآء'yi, mamule en yakın âmil olması hasebiyle تولى; Kûfelilere göre ise birinci âmil olması hasebiyle عبس fiili nasbedip, mef'ûl almıştır. / çev.

سورة عبس

مكية؛ وآياتها ٤٢، وقيل: ٤١

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿عَبَسَ وَتَوَلَّى﴾

٥ ٢-﴿أَنْ جَاءَهُ الأَعْمَى﴾

[٢٤٠٥]أتى رسول الله ﷺ ابن أمّ مكتوم -وأمّ مكتوم أمّ أبيه، واسمه عبد الله بن شريح بن مالك ابن ربيعة الفهري من بني عامر بن لؤي-؛ وعنده صناديد قريش: عتبة وشيبة ابنا ربيعة، وأبو جهل بن هشام. والعباس ابن عبد المطلب، وأمية بن خلف، والوليد بن المغيرة. يدعوهم إلى الإسلام رجاء أن يسلم بإسلامهم غيرُهم؛ فقال: يا ١٠ رسول الله، أقرئني وعلمني مما علمك الله! وكرر ذلك وهو لا يعلم تشاغله بالقوم، فكره رسول الله ﷺ قطعه لكلامه، و{عَبَسَ} وأعرض عنه، فنزلت. فكان رسول الله ﷺ يكرمه ويقول إذا رآه: مرحبًا بمن عاتبني فيه ربي! ويقول له: هل لك من حاجة؟ واستخلفه على المدينة مرتين؛ وقال أنس: رأيته يوم القادسية وعليه درع وله راية سوداء.

١٥ [٢٤٠٦] وقرئ «عبس» بالتشديد للمبالغة؛ ونحوه: كلح في كلح. {أَنْ جَاءَهُ} منصوب بـ{تَوَلَّى}، أو بـ{عَبَسَ}، على اختلاف المذهبين. ومعناه: عبس، لأن جاءه الأعمى؛ أو أعرض لذلك. وقرئ «ءأن جاءه»، بهمزتين وبألف بينهما، ووقف على {عَبَسَ وَتَوَلَّى}

sonra [Hemze'yi taşıyan] ikinci âyetten başlangıç yapılacaktır. Buna göre mâna; "O bunu âmâ kendisine geldi diye mi yaptı!?" şeklinde olup Hz. Peygamber[in sergilediği surat asma ve sırt dönme fiili] yadırganmaktadır. Rivayete göre Hz. Peygamber bundan sonra asla ne bir fakirin yüzüne karşı surat ekşitmiş ne de bir zengine ilgi göstermiştir.[1]

[2407] Hz. Peygamber'den sâdır olan bu kusurun haber verilmesi ve [sonrasında] ona hitapla teveccüh edilmesinde bunun çok yadırgandığına bir delil vardır; tıpkı bir kimsenin kendi aleyhine suç işleyen birisini insanlara şikâyet edip, sonrasında şikâyeti kalıcı kılmak için suçluya yönelip onu kınaması ve aleyhinde hücceti geçerli kılması gibi. "Âmâ" sıfatının zikrinde de bunun benzeri bir durum söz konusudur. Sanki şöyle demektedir: "O kişi âmâ olduğu için surat asma ve sırt dönme Peygamber nezdinde haklılık kesp etti (öyle mi? Âmânın, zayıfın hak ettiği bu mu olmalıydı)? Oysa âmâ oluşundan dolayı ona daha çok şefkat göstermesi, esirgemesi ve yakınlık sergileyip, "Merhaba!" demesi gerekirdi."

[2408] Bu konuda insanlar gerçekten Allah'ın edep öğretmesi sayesinde güzel bir edep dersi almış olmaktadırlar. Nitekim rivayete göre, Süfyân-i Sevrî *Rahimehu'llâh*'ın meclisinde fakirler yöneticilerle aynı konumda olurlarmış.

3. Ne bilirsin; belki o arınacak.
4. Yahut düşünüp ders çıkaracak ve bu ders kendisine fayda verecek?!

[2409] ["Ne bilirsin?" anlamındaki ما يُدْريك] "hangi şey sana şu âmânın hâlini algılatacak?" demektir. "Belki o arınacak," yani ilahi yasalardan bellediği şey sayesinde bazı günah kirlerinden temizlenecek. "Yahut düşünüp ders çıkaracak," nasihat dinleyecek de senin öğüdün yani vaazın "ona fayda verecek" ve bazı itaatler hususunda kendisi için bu bir lutuf olacak. Âyetin anlamı şudur: Sen bu âmânın arınma veya öğüt almadan hangisine daha çok yakınlık kespedeceğini bilemezsin. Şayet bilseydin bu aşırılık senden sâdır olmazdı.

[2410] "Belki o" ifadesindeki zamirin inkârcıya ait olduğu da söylenmiştir; yani "Sen o inkârcının Müslüman olma sayesinde arınacağına yahut öğüt dinleyip de bu öğüdün onu hakkı kabule yaklaştıracağına dair ümit besliyorsun da, ümit beslediğin bu şeyin vuku bulacağını nereden bileceksin?" demektir.

1 En'âm 6/52-54 ve Kehf 18/28 gibi âyetler (i) hem bunun Peygamber'in hayatında bir kez olmadığını göstermekte, (ii) hem de ilk iki âyette Peygamber'in değil de oradaki ekâbir müşriklerin yadırgandığına dair te'villeri boşa çıkarmaktadır. / ed.

ثم ابتدئ على معنى "ألِأَنْ جاءه الأعمى فعل ذلك؟!"، إنكارًا عليه. وروى أنه ما عبس بعدها في وجه فقير قط، ولا تصدى لغني.

[٢٤٠٧]وفي الإخبار عما فرط منه، ثم الإقبال عليه بالخطاب دليل على زيادة الإنكار، كمن يشكو إلى الناس جانبًا جنى عليه، ثم يقبل على الجاني إذا حمى في الشكاية مواجهًا له بالتوبيخ وإلزام الحجة. وفي ذكر الأعمى نحو من ذلك، كأنه يقول: قد استحق عنده العبوس والإعراض لأنه أعمى، وكان يجب أن يزيده لعماه تعطفا وترؤفًا وتقريبًا وترحيبًا.

[٢٤٠٨]ولقد تأدّب الناس بأدب الله في هذا تأدبًا حسنًا؛ فقد روي عن سفيان الثوري رحمه الله أنّ الفقراء كانوا في مجلسه أمراء.

٣-﴿وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهُ يَزَّكَّى﴾

٤-﴿أَوْ يَذَّكَّرُ فَتَنْفَعَهُ الذِّكْرَى﴾

[٢٤٠٩]{وَمَا يُدْرِيكَ} وأي شيء يجعلك داريًا بحال هذا الأعمى؟ {لَعَلَّهُ يَزَّكَّى}، أي يتطهر بما يتلقن من الشرائع من بعض أوضار الإثم. {أَوْ يَذَّكَّرُ} أو يتَّعظ {فَتَنفَعَهُ} ذكراك، أي موعظتك؛ وتكون له لطفًا في بعض الطاعات. والمعنى: أنك لا تدري ما هو مترقب منه، من تزكّ أو تذكر، ولو دريت لما فرط ذلك منك.

[٢٤١٠]وقيل: الضمير في {لَعَلَّهُ} للكافر؛ يعني أنك طمعت في أن يتزكى بالإسلام، أو يتذكر فتقرّبه الذكرى إلى قبول الحق؛ وما يدريك أن ما طمعت فيه كائن.

[2411] [فَتَنْفَعهُ fiili] يَذَّكَّر fiiline atfedilerek *fe-tenfe***'***uhû* şeklinde merfû' okunduğu gibi, لَعَلَّ'nin cevabı olarak mansūb da okunmuştur. Tıpkı فَأطَّلِعَ الى اله موسى لعلى أبلغُ الاسبابَ... ("Belki o yollara; göklerin yollarına ulaşırım da Mûsâ'nın tanrısına muttali olurum." [Gāfir 40/36-37]) âyetindeki gibi.

5. Hiç ihtiyacı yokmuş gibi davranana gelince;
6. Ona ilgi gösteriyorsun!..
7. -Sen sorumlu değilsin ki onun kendisini arındırmamasından...-

[2412] تَصَدّى "kendisine yönelerek onunla ilgileniyorsun." *Musādât, mu'ârada*[1] demektir. Tâ'nın Sād'a idgamıyla şeddeli olarak *tessaddâ* şeklinde de okunmuştur. Ebû Ca'fer Tâ'nın zammesiyle *tusaddâ* okumuştur ki "(sen ona) yöneltiliyorsun" anlamına gelir. Buna göre mâna; "Onun Müslümanlığına karşı aşırı isteklilik ve aceleci bir temayül saiki seni ona ilgi göstermeye güdülüyor. Oysa onun İslâm sayesinde arınmaması hususunda sana bir beis yoktur; sana düşen ancak ve ancak tebliğdir" şeklindedir.

8-9. Çekinerek bir gayret yanına geleni ise...
10. görmezden geliyorsun!..

[2413] Allah'tan veya sana geldiği için inkârcıların incitmesinden "çekinerek;" hayır talebiyle "(koşa koşa)[2] *bir gayret* yanına geleni ise..." Âyetin; "Beraberinde *yed*icisi olmadığı için tökezleyip düşmekten *çekinerek* geleni ise…" anlamına geldiği de söylenmiştir.

[2414] (Görmezden geliyorsun!..) Meşguliyet sergiliyorsun (yani başka meşgaleler seni onunla ilgilenmekten alıkoyuyor). Bu *lehâ 'anh*[u] (ondan alıkoydu), *iltehâ ve telehhâ* (meşgul olup alıkondu) şeklindeki kullanımdan alınmadır. Talha b. Musarrif *tetelehhâ*; Ebû Ca'fer de *tulehhâ* (alıkonuluyorsun) -yani Kureyş ileri gelenlerinin durumu seni alıkoyuyor- şeklinde okumuştur.

[2415] **Şayet** "'*Sen* ona ilgi gösteriyorsun!..' ve '*Sen* onu görmezden geliyorsun!..' âyetlerinde bir ihtisas var gibi?" **dersen şöyle derim:** Evet; bu, Hz. Peygamber'in söz konusu ilgisinin ve görmezden gelişinin yadırgandığı anlamına gelmektedir; yani bilhassa senin gibi birinin, zengine ilgi gösterip, fakiri görmezden gelmesi hiç yakışık almıyor!

11. Olmaz (Resûlüm)!.. Bu bir öğüttür;
12. Dileyen, düşünüp ders çıkarır ondan.
13-14. Şerefli, yüksek, tertemiz sahifelerdedir;
15-16. kıymetli, saygıdeğer, kâtiplerin elleri ile (kayda geçirilmiştir)...

---
1 Her şeyi bir kenara bırakıp tamamen bir kişiye -veya bir soruna- yönelmek. / ed.
2 Âmânın koşamayacağı açıktır; *sa'y* "çabalama ve gayret" anlamında düşünülebilir. / ed.

[٢٤١١]وقرئ «فتنفعه»، بالرفع عطفًا على {يَذَّكَّر}. وبالنصب جوابًا للعلّ، كقوله: {فَأَطَّلِعَ إِلَى إِلهِ مُوسَى} [غافر: ٣٧].

٥-﴿أَمَّا مَنِ اسْتَغْنَى﴾

٦-﴿فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى﴾

٧-﴿وَمَا عَلَيْكَ أَلَّا يَزَّكَّى﴾

[٢٤١٢] {تَصَدَّى} تتعرض بالإقبال عليه؛ والمصاداة المعارضة. وقرئ «تصَّدَّى»، بالتشديد، بإدغام التاء في الصاد. وقرأ أبو جعفر «تُصدَّى»، بضم التاء، أي تعرّض. ومعناه: يدعوك داعٍ إلى التصدي له من الحرص والتهالك على إسلامه، وليس عليك بأس في أن لا يتزكى بالإسلام؛ {إِنْ عَلَيْكَ إِلَّا البَلاغُ} [الشورى: ٤٨].

٨-٩-﴿وَأَمَّا مَنْ جَاءَكَ يَسْعَى وَهُوَ يَخْشَى﴾

١٠-﴿فَأَنْتَ عَنْهُ تَلَهَّى﴾

[٢٤١٣] {يَسْعَى} يسرع في طلب الخير {وَهُوَ يَخْشَى} الله أو يخشى الكفار، وأذاهم في إتيانك. وقيل: جاء وليس معه قائد، فهو يخشى الكبوة.

[٢٤١٤] {تَلَهَّى} تتشاغل، من لهى عنه، والْتهى، وتلهى. وقرأ طلحة بن مصرف: «تتلهى»، وقرأ أبو جعفر «تلهى»، أي يلهيك شأن الصناديد.

[٢٤١٥]فإن قلت: قوله {فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى}، {فَأَنْتَ عَنْهُ تَلَهَّى} كأن فيه اختصاصًا؟ قلت: نعم، ومعناه: إنكار التصدي والتلهي عليه، أي مثلك خصوصًا لا ينبغي له أن يتصدى للغنيّ ويتلهى عن الفقير.

١١-﴿كَلَّا إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ﴾

١٢-﴿فَمَنْ شَاءَ ذَكَرَهُ﴾

١٣-﴿فِي صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ﴾

١٤-﴿مَرْفُوعَةٍ مُطَهَّرَةٍ﴾

١٥-﴿بِأَيْدِي سَفَرَةٍ﴾

١٦-﴿كِرَامٍ بَرَرَةٍ﴾

[2416] "Olmaz!" Bu, azarlamaya konu olan şeyden ve benzerini tekrarlamaktan bir menedіştir. "Bu bir öğüttür;" nasihat telakki edilip, gereğince davranılması icap eden bir vaazdır. "Dileyen, düşünüp ders çıkarır ondan;" yani onu unutmaksızın muhafaza eder.

[2417] Burada zamirin müzekker getirilmesinin sebebi (müennes) *tezkire*nin (müzekker) *zikr* ve *va'z* [yani öğüt ve nasihat] anlamına gelmesidir.

[2418] "Sahifelerdedir" ifadesi *tezkire*nin sıfatıdır; yani o öğüt Levh-i Mahfûz'dan istinsah edilmiş sahifelerde sabitleştirilmiş bulunmaktadır. Allah'ın nezdinde "şerefli", göklerde "yüksek" veya kadri yüce, "tertemiz" şeytanların ellerinden beri kılınmış olup onlara ancak tertemiz meleklerin elleri dokunabilir.

[2419] "Kâtiplerin" [semavî] kitapları Levh-i Mahfûz'dan istinsah eden yazıcıların "saygıdeğer" müttaki [melek]lerin [elleriyle kayda geçirilmiştir]. Bunların "Şüphesiz bu, ilk sahifelerde de geçmektedir." [A'lâ 87/18] âyetinde olduğu gibi, peygamber sahifeleri (*suhuf*) olduğu da söylenmiştir. *Seferet*^{un} (kâtipler) kelimesinin, Kur'ân'ı ezbere okuyanlar veya Peygamber'in (s.a.) ashabı olduğu da söylenmiştir.

17. Ne nankördür şu kahrolası insan!

[2420] "Kahrolası insan!" Bu, insan için bir beddua olup Arapların en şeni dualarındandır; çünkü öldürmek (kahretmek) dünyadaki şiddet ve şenaatlerin nihaî sınırıdır. "Ne nankördür!" ifadesi, o insanın Allah'ın nimetini yok saymasındaki aşırılığa ilişkin bir taaccüptür. Sen, iki ucu birbirine yakınlık arz eden bundan daha galiz bir üslûp, daha haşin bir dokundurma, daha gazaplı bir delâlet, daha aceleci bir yerme ve -metni bunca kısa olmasına rağmen- bu kadar kapsamlı bir kınama göremezsin!

[2421] Sonra Allah, insanın oluşumunun başlangıcından itibaren [ömrünün] nihayet buluşuna kadar, aslî ve tali nimetlere dalıp kendini harap etmesi, nankörlük ve nimet tanımazlık adına başını kuma gömmesi, evrileceği nihaî duruma aldırış etmemesi ve şükrü yerine getirmenin gerekliliğine dair onun durumunu betimlemeye başladı [da şöyle buyurdu]:

18. 'Ne'den yarattı (Rabbi) onu?
19. Bir nutfeden yarattı; (ecelini, rızkını...) programladı.
20. sonra da yolu(nu) kolaylaştırdı (dilerse iman eder, dilerse inkâr);

[2422] (Âdeta nesne değeri bile taşımayan) hangi hakir ve değersiz şeyden yarattı onu? Sonra bu (değersiz) şeyi şu sözüyle açıkladı: Onu kendisi için elverişli olana ve kendisiyle özgünlük kazandığı şeye hazırladı. Bunun benzeri, "Her şeyi yaratmış ve onu planlayıp programlamıştır." [Furkān 25/2] âyetidir.

[٢٤١٦] {كَلاَّ} ردع عن المعاتب عليه، وعن معاودة مثله. {إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ}، أي موعظة يجب الاتعاظ والعمل بموجبها. {فَمَن شَاءَ ذَكَرَهُ} أي كان حافظًا له غير ناس.

[٢٤١٧] وذكر الضمير لأنّ التذكرة في معنى الذكر والوعظ.

[٢٤١٨] {فَى صُحُفٍ} صفة لـ{تَذْكِرَةٌ}، يعني أنها مثبتة في صحف منتسخة من اللوح. {مُكَرَّمَةٍ} عند الله، {مَرْفُوعَةٍ} في السماء، أو مرفوعة المقدار. {مُطَهَّرَةٍ} منزهة عن أيدي الشياطين، لا يمسها إلا أيدي ملائكة مطهرين.

[٢٤١٩] {سَفَرَةٍ} كتبة ينتسخون الكتب من اللوح. {بَرَرَةٍ} أتقياء. وقيل: هي صحف الأنبياء، كقوله: {إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الأُولَى} [الأعلى: ١٨]. وقيل السفرة: القرّاء. وقيل: أصحاب رسول الله ﷺ.

١٧-﴿قُتِلَ الإِنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ﴾

[٢٤٢٠] {قُتِلَ الإِنْسَانُ} دعاء عليه، وهي من أشنع دعواتهم، لأنّ القتل قصارى شدائد الدنيا وفظائعها. و{مَا أَكْفَرَهُ} تعجب من إفراطه في كفران نعمة الله، ولا ترى أسلوبًا أغلظ منه، ولا أخشن مسًا، ولا أدل على سخط، ولا أبعد شوطًا في المذمة، مع تقارب طرفيه، ولا أجمع للائمة على قصر متنه.

[٢٤٢١] ثم أخذ في وصف حاله من ابتداء حدوثه، إلى أن انتهى وما هو مغمور فيه من أصول النعم وفروعها، وما هو غارز فيه رأسه من الكفران والغمط وقلة الالتفات إلى ما يتقلب فيه وإلى ما يجب عليه من القيام بالشكر.

١٨-﴿مِنْ أَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ﴾

١٩-﴿مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ﴾

٢٠-﴿ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُ﴾

[٢٤٢٢] {مِنْ أَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ} من أي شيء حقير مهين خلقه. ثم بين ذلك الشيء بقوله {مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ}، فهيأه لما يصلح له ويختص به. ونحوه {وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَّرَهُ تَقْدِيرًا} [الفرقان: ٢].

[2423] السبيل kelimesi, (âyetteki) يَسَّرَ'nin açıkladığı bir يَسَّرَ (kolaylaştırdı) fiilinin gizlenmesiyle nasbedilmiş olup mâna "sonra da yolunu; annesinin karnından çıkış mahallini kolaylaştırdı" yahut "kendisini güç ve imkân sahibi kılması sayesinde, kendi tercihiyle takip edeceği hayır ve şer yolunu [kolaylaştırdı]" şeklindedir. [Bu ikinci anlamın] benzeri; "Kendisine yolu gösterdik; (ya şükredici olacak ya da nankör; tercih kendisinin)!" [İnsan 76/3] âyetidir. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre, anlam; "Ona hayır ve şer yolunu apaçık gösterdi." şeklindedir.

21. Sonra öldürüp kabre sokacak;
22. dilediğinde de diriltecektir!..

[2424] "Kabre sokacak;" yani onu, kendisine değer verilmesi adına içinde saklanacağı bir kabir sahibi kılacak; diğer canlılar gibi canavarlara ve kuşlara yem olacak şekilde yerin üzerine atılmış vaziyette bırakmayacak. *Kabera'l-meyyit*[e] (Ölüyü defnetti.) ve *akberahu'l-meyyit*[e] (Ona ölüyü gömdürdü; gömmesine müsaade etti.) denir. Haccâc'a (v. 95/714) *akbirnâ sâlih*[an] (Müsaade et de sâlih bir kulu defnedelim!) diyen kişinin sözü de bu kabildendir.

[2425] "Onu diriltecektir;" onu son yaratılışla inşa edecektir. (أنشَرَهُ , sülâsîden) *neşerahû* şeklinde de okunmuştur.

23. Ama O'nun emrettiğini yerine getirmedi henüz!

[2426] "Ama!" insanı içinde bulunduğu şeyden engelleyip alıkoyma ifadesidir. (İnsanoğlu) Âdem'den beri şu ana dek zamanın akıp gitmesiyle birlikte, Allah'ın "kendisine emrettiğini" O'nun tüm emirlerinin dışına çıkacak derecede henüz "yerine getirmedi." Bu demektir ki hiçbir insan şu ya da bu şekilde kusur işlemekten asla hâli değildir.

[2427] [Allah] insanın kendi iç dünyasındaki nimetlerini sayıp döktükten sonra, insanın [ömür boyu] ihtiyaç duyacağı nimetleri zikrederek şöyle buyurdu:

24. Bir düşünsün insan şu yediklerini:
25. Gökten (suyu) döktükçe dökmüşüz;
26-27. Sonra toprağı yardıkça yarmışız da bitirmişiz orada taneler,
28. Üzümler, yeşillikler,
29. Zeytinler, hurmalar,
30. Sık ağaçlı büyük bahçeler.
31. Meyveler, çayırlar...
32. Hem siz hem de hayvanlarınız yaşasın diye...

[٢٤٢٣]نصب السبيل بإضمار يسّر، وفسره بـ{يسّر}؛ والمعنى: ثم سهل سبيله وهو مخرجه من بطن أمّه، أو السبيل الذي يختار سلوكه من طريقي الخير والشر بإقداره وتمكينه، كقوله: {إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ} [الإنسان: ٣]. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: بين له سبيل الخير والشر.

٥ ٢١-﴿ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ﴾

٢٢-﴿ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ﴾

[٢٤٢٤] {فَأَقْبَرَهُ} فجعله ذا قبر يوارى فيه تكرمة له، ولم يجعله مطروحًا على وجه الأرض جزرًا للسباع والطير كسائر الحيوان. يقال: قبر الميتَ، إذا دفنه. وأقبره الميتَ، إذا أمره أن يقبره ومكّنه منه. ومنه قول من قال للحجاج: أقبرنا صالحًا.

١٠ [٢٤٢٥] {أَنشَرَهُ} أنشأه النشأة الأخرى. وقرئ «نشره».

٢٣-﴿كَلَّا لَمَّا يَقْضِ مَا أَمَرَهُ﴾

[٢٤٢٦] {كَلاَّ} ردع للإنسان عما هو عليه. {لَمَّا يَقْضِ} لم يقض بعدُ، مع تطاول الزمان وامتداده من لدن آدم إلى هذه الغاية. {مَا أَمَرَهُ} الله حتى يخرج عن جميع أوامره، يعني أنّ إنسانًا لم يخل من تقصير قط.

١٥ [٢٤٢٧]ولما عدد النعم في نفسه: أتبعه ذكر النعم فيما يحتاج إليه، فقال:

٢٤-﴿فَلْيَنْظُرِ الإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ﴾

٢٥-﴿أَنَّا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا﴾

٢٦-﴿ثُمَّ شَقَقْنَا الأَرْضَ شَقًّا﴾

٢٧-﴿فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا﴾

٢٠ ٢٨-﴿وَعِنَبًا وَقَضْبًا﴾

٢٩-﴿وَزَيْتُونًا وَنَخْلًا﴾

٣٠-﴿وَحَدَائِقَ غُلْبًا﴾

٣١-﴿وَفَاكِهَةً وَأَبًّا﴾

٣٢-﴿مَتَاعًا لَكُمْ وَلِأَنْعَامِكُمْ﴾

[2428] "Bir düşünsün insan şu yediklerini;" sayesinde yaşam sürdüğü yiyeceğini düşünsün ve baksın; onun durumunu nasıl düzene koymuşuz:

[2429] "Suyu" yani yağmuru "dökmüşüz." Başlangıç yapmak üzere kesre ile *innâ;* الى طعامه'den bedel olmak üzere fetha ile de (أنَّا) okunmuştur. Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin imâle ile أنّى (nasıl) şeklinde okumuş olup buna göre mâna, "İnsan bir baksın ki suyu *nasıl* dökmüşüz!" şeklinde olur.

[2430] شققنا (yarmışız) ifadesi *şakka'l-ard*^{a} *bi'n-nebât*^{i} (Toprağı bitkiyle yar[ıp, bitkiyi çıkar]dı) ifadesinden gelmektedir. Bunun, öküzle yerin sürülüp yarılması anlamına gelmesi de caizdir. [İkinci yoruma göre] Allah Teâlâ'nın toprağın yarılmasını kendi zâtına nispet etmesi, fiilin sebebe nispet edilmesi kabilindendir.

[2431] الحَبُّ (tane) arpa ve buğday gibi hasat edilen her şeydir. القَضْبُ (yeşillik) yonca demektir. *el-Mıkdāb*^{u} ise yoncanın ekildiği yer (yoncalık) demek olup *kadabehû* (biçti, kesti) ifadesinin mastarıyla isimlendirilmiştir; çünkü yonca (verimli olduğu için) tekrar tekrar biçilir.

[2432] "Sık ağaçlı büyük bahçeler." Her bir bahçenin sık ağaçlı kılınıp Allah'ın bununla o bahçenin yoğunluğunu, ağaçlarının çokluğunu ve o bahçenin büyüklüğünü kastetmesi muhtemeldir. Tıpkı senin *hadîkat*^{un} *dahmet*^{un} (yoğun bir bahçe) demen gibi. Yine, her bir bahçenin ağaçlarının salkım saçak kılınması da muhtemel olup büyük ve kalın gövdeli ağaçlar demek olur. *Ğulb* (yoğunluk) tabirinin sıfat kullanımı, aslen "boyunlar"la ilgili (yani sert enseli olmak anlamında) olup [âyette kalın ağaçlar kalın boyunlara benzetilmek suretiyle] isti'âre yapılmıştır. Nitekim 'Amr b. Ma'dîkerîb (r.a.; v.21/642) şöyle demiştir:

> Sahrada yürümektedir yeleli aslanlar
> Katrandan giysiler giydirilmiş erişkin develer gibi

[2433] *el-Ebb*^{u} otlak (mera) demektir; çünkü *ebb*etmektedir yani [otlanılmaya] hazırlanmakta ve kendisinden faydalanılmaktadır. [Bu kastetme anlamında] *ebb* ve *emm* iki kardeş [kök]tür. Şair şöyle demiştir:

> Aslımız Kays'tır bizim, yurdumuz Necid
> Otlaklarımız var orada, sulaklarımız…

Rivayete göre Ebû Bekir Sıddîk'a *ebb*in ne olduğu sorulduğunda; "Allah'ın kitabına dair hakkında hiçbir malûmatım olmayan şeyi söylediğimde hangi gökyüzü beni gölgelendirebilir, hangi yeryüzü beni taşıyabilir?" demiştir. Yine rivayete göre, Ömer (r.a.) bu âyeti okumuş ve akabinde: "Bütün bunları biliyoruz da; *ebb* ne oluyor?" demiş ve sonra ["Bırakın bu tür sualleri" dercesine] elindeki asayı bırakıp: "Vallahi bu çok külfetli bir iş!

[٢٤٢٨] {فَلْيَنظُرِ الإنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ} إلى مطعمه الذي يعيش به كيف دبرنا أمره:

[٢٤٢٩] {أَنَّا صَبَبْنَا الْمَاءَ} يعني الغيث. قرئ بالكسر على الاستئناف، وبالفتح على البدل من الطعام؛ وقرأ الحسين بن علي رضي الله عنهما «أنَّى صببنا»، بالإمالة على معنى: فلينظر الإنسان كيف صببنا الماء.

٥ [٢٤٣٠]و{شَقَقْنَا} من شق الأرض بالنبات. ويجوز أن يكون من شقها بالكراب على البقر؛ وأسند الشق إلى نفسه إسناد الفعل إلى السبب.

[٢٤٣١]والحب كل ما حصد من نحو الحنطة والشعير وغيرهما. والقضب الرطبة، والمقضاب أرضه، سمي بمصدر قضبَه، إذا قطعه؛ لأنه يقضب مرَّة بعد مرّة.

١٠ [٢٤٣٢]{وَحَدَائِقَ غُلْبًا} يحتمل أن يجعل كل حديقة غلباء، فيريد تكاثفها وكثرة أشجارها وعظمها، كما تقول: حديقة ضخمة؛ وأن يجعل شجرها غلبًا، أي عظامًا غلاظًا. والأصل في الوصف بالغلب الرقاب؛ فاستعير. قال عمرو بن معد يكرب:

يَمْشي بِهَا غُلْبُ الرِّقَابِ كَأَنَّهُمْ ۞ بُزْلٌ كُسِينَ مِنَ الْكُحَيْلِ جِلاَلاَ

١٥ [٢٤٣٣]والأب: المرعى، لأنه يؤبّ أي يؤم وينتجع. والأبّ والأمّ أخوان قال:

جِذْمُنَا قَيْسٌ وَنَجْدٌ دَارُنَا ۞ وَلَنَا الأبُّ بِهِ وَالْمَكْرَعُ

وعن أبي بكر الصديق رضي الله عنه أنه سئل عن الأبّ، فقال: أيّ سماء تظلني وأيّ أرض تقلني إذا قلت في كتاب الله ما لا علم لي به؟! وعن عمر رضي الله عنه: أنه قرأ هذه الآية، فقال: كل هذا قد عرفنا، فما الأبّ؟ ثم رفض عصًا كانت بيده، وقال: هذا لعمر الله التكلف،

Ey Ömer'in anasının oğlu; *ebb*in ne olduğunu bilmiyorsun diye, bundan sana ne (onun bilgisi sana mı düşmüş)?" demiş ve sonra da şöyle söylemiş: "Bu Kitap'tan size apaçık olanlara tâbi olun; böyle olmayanı da bırakın!"

[2434] **Şayet** "Bu (Ömer'in sözü), Kur'ân'ın mânalarını araştırmayı ve müşkül konularını irdelemeyi yasaklamaya benziyor?" **dersen şöyle derim:** (Hayır!) O söz bu dediğine götürmüyor. Ne var ki o topluluğun en büyük amacı amel işlemeye münhasırdı. İlim adına bir şeylerle oyalanmak onlara göre ekstra bir uğraş olması hasebiyle amel konusu olmazdı. Dolayısıyla, Hz. Ömer bu âyetin, insana yiyeceğinin bahşedildiği ve şükretmesi gerektiği hususunda sevk edildiğini kastetmiştir. Âyetin açık ifadesinden anlaşılan şudur ki *ebb*, Allah'ın insan -ya da hayvanları- için geçimlik adına bitirdiği şeylerin bir kısmıdır. O hâlde sana düşen en önemli şey, sana açıklanan ve kapalı olmayan, Allah'ın saydığı nimetlerine binaen şükrü ikame etmektir. *Ebb*in anlamının, özel bir bitkinin adının bilgisinin peşinde koşarak şükürden uzak kalma! Bu vaktin dışında sana açıklanacağı ana dek güzel bilgiyle yetin! İşte, Hz. Ömer Kur'ân'ın müşkül konularıyla ilgili bu vb. hususlarda insanlara bu tarz üzere davranmalarını tavsiye etmektedir.

33. Fakat o 'tüm kulakların yöneleceği ses' geldiğinde...

[2435] *Sahha li-hadîsihî* (Sözüne kulak kesildi.) denir ki *esâha le-hû* şeklindeki kullanım da bunun gibidir. [Hâll - mahal ilişkisi itibariyle] bir mecaz olmak üzere Sûr'a üfürülmesinin *es-sâhhat*[u] (kulak kabartan) diye sıfatlanması insanların [o gün] Sûr'a kulak kabartacak olmaları sebebiyledir.

34. İşte o gün, kaçacak insan kardeşinden,
35. Annesinden, babasından,
36. Hayat arkadaşından, oğullarından...
37. Çünkü her birinin kendine yetip de artan bir derdi olacak o gün.

[2436] İnsan mâruz kaldığı sıkıntılarla meşguliyet sebebiyle ve [adı geçenlerin] kendisine hiçbir yarar sağlayamayacağını bildiği için "kaçacak…" [Kendisinden kaçacağı insanlar sayılırken] önce kardeşle, sonra da ana baba ile başlanması, bunların o kişiye en yakın olmaları, hayat arkadaşını ve oğullarını ise daha sonra zikretmesi bunların ona daha yakın ve daha sevgili olmaları sebebiyledir. Âdeta, "[O gün insan] kardeşinden… hatta ebeveyninden; hatta hatta hayat arkadaşından ve oğullarından bile kaçacak!" buyrulmuş olmaktadır.

وما عليك يا ابن أمّ عمر أن لا تدري ما الأب! ثم قال: اتبعوا ما تبين لكم من هذا الكتاب، وما لا، فدَعُوه.

[٢٤٣٤]فإن قلت: فهذا يشبه النهي عن تتبع معاني القرآن والبحث عن مشكلاته. قلت: لم يذهب إلى ذلك، ولكن القوم كانت أكبر همتهم عاكفة على العمل، وكان التشاغل بشيء من العلم لا يعمل به تكلفًا عندهم؛ فأراد أنّ الآية مسوقة في الامتنان على الإنسان بمطعمه واستدعاء شكره، وقد علم من فحوى الآية أنّ الأب بعض ما أنبته الله للإنسان متاعًا له أو لإنعامه؛ فعليك بما هو أهم من النهوض بالشكر لله -على ما تبين لك ولم يشكل- مما عدّد من نعمه، ولا تتشاغل عنه بطلب معنى الأب ومعرفة النبات الخاص الذي هو اسم له، واكتف بالمعرفة الجميلة إلى أن يتبين لك في غير هذا الوقت، ثم وصى الناس بأن يجروا على هذا السنن فيما أشبه ذلك من مشكلات القرآن.

٣٣-﴿فَإِذَا جَاءَتِ الصَّاخَّةُ﴾

[٢٤٣٥]يقال: صخّ لحديثه، مثل: أصاخ له، فوصفت النفخة بالصاخة مجازًا؛ لأن الناس يصخون لها.

٣٤-﴿يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ﴾

٣٥-﴿وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ﴾

٣٦-﴿وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ﴾

٣٧-﴿لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ﴾

[٢٤٣٦] {يَفِرُّ} منهم لاشتغاله بما هو مدفوع إليه، ولعلمه أنهم لا يُغنون عنه شيئًا. وبدأ بالأخ، ثم بالأبوين لأنهما أقرب منه، ثم بالصاحبة والبنين لأنهم أقرب وأحب؛ كأنه قال: يفرّ من أخيه، بل من أبويه، بل من صاحبته وبنيه.

[2437] Söylendiğine göre insan bu sayılanlardan dünyadaki hukuk ihlâlleri nedeniyle talepte bulunacakları korkusuyla kaçacakmış: [Sözgelimi] kardeş, "Beni malına ortak etmedin"; ana baba, "Bize itaatte kusur işledin." derken; karısı, "Bana haram yedirdin, şunu yaptın, bunu yaptın!"; oğullar da "Bizi eğitip, öğretmedin; bize doğru yolu göstermedin!" diyecektir. Söylendiğine göre kardeşinden ilk kaçacak olan Hâbil, ebeveyninden ilk kaçacak olan Hz. İbrâhim, karısından ilk kaçacak olan Hz. Nûh ve Lût, oğlundan ilk kaçacak olan da Hz. Nûh olacakmış.[1]

[2438] "Onu yeterince meşgul eden;" yani önemsemesi hususunda kendisine yetecek olan... [يغنيه ifadesi] *ya'nîhi* şeklinde de okunmuş olup "kendisine yönelip, kasteden..." [yani kişiyi ilgilendiren] demektir.

38. O gün, birtakım yüzler parlaktır;
39. Gülmektedir, şen-şakraktır.

[2439] مسفرة (parlaktır); aydınlıktır; güleçtir. Bu *esfera's-subh*[u] (sabah aydınlandı) ifadesinden alınmadır. İbn Abbas'ın bu âyeti; "Gece namaza durmaktan ötürü (birtakım yüzler parlaktır o gün)." şeklinde açıkladığı rivayet edilmiştir; zira "Kimin gece namazı çok olursa, gündüz yüzü güzelleşir." [*İbn Mâce*, "İkâme", 174] şeklinde bir hadis rivayet edilmiştir. Dahhâk'ten gelen bir rivayette ise "Abdest izlerinden ötürü..." şeklindedir. Bu parlaklığın, o yüzlerin Allah yolunda uzun süreli olarak toza toprağa belenmesinden kaynaklı olduğu da söylenmiştir.

40. Öyle yüzler de olacaktır ki o gün, toz-toprak kaplıdır;
41. Kapkara kesilmiştir.
42. Rahatça günah işleyen inkârcı nankörlerden başkası değildir bunlar!..

[2440] "Toz-toprak (kaplıdır)..." o yüzlerin üzerini toz bürümüştür. "Kapkara..." Duman gibi simsiyah... Toprak renklilikle siyahlığın bir yüzde toplanmasından daha ürkünç bir şey göremezsin. Tıpkı toza belendiğinde gördüğün zencilerin yüzleri gibi. Nasıl ki o inkârcılar günahkârlığı inkârcılığa eklemişlerse, Allah da toza toprağa belenmeyi onların yüzlerinin siyahlığına eklemiş gibidir.

[2441] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim *'Abese ve Tevellâ* sûresini okursa, kıyamet günü yüzü güleç ve sevinçli hâlde gelecektir."

---

1 Demek istiyor ki Hâbil, İbrâhim, Nûh ve Lût *-aleyhimusselâm-* söz konusu ikili ilişkilerde haklı taraf oldukları hâlde kaçıyorlarsa, diğerlerinin hâli nice olur düşünülmeli. / ed.

[٢٤٣٧]وقيل: يفرّ منهم حذرًا من مطالبتهم بالتبعات. يقول الأخ: لم تواسني بمالك؛ والأبوان: قصرت في برنا؛ والصاحبة: أطعمتني الحرام وفعلت وصنعت؛ والبنون: لم تعلمنا ولم ترشدنا. وقيل: أوّل من يفرّ من أخيه هابيل؛ ومن أبويه إبراهيم، ومن صاحبته نوح ولوط؛ ومن ابنه نوح.

٥ [٢٤٣٨] {يُغْنِيهِ} يكفيه في الاهتمام به. وقرئ «يعنيه»، أي يهمه.

٣٨-﴿وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ مُسْفِرَةٌ﴾

٣٩-﴿ضَاحِكَةٌ مُسْتَبْشِرَةٌ﴾

[٢٤٣٩] {مُسْفِرَةٌ} مضيئة متهللة، من أسفر الصبح، إذا أضاء. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: من قيام الليل؛ لما روي في الحديث: من كثرت صلاته بالليل حسن ١٠ وجهه بالنهار. وعن الضحاك: من آثار الوضوء. وقيل: من طول ما اغبرت في سبيل الله.

٤٠-﴿وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ عَلَيْهَا غَبَرَةٌ﴾

٤١-﴿تَرْهَقُهَا قَتَرَةٌ﴾

٤٢-﴿أُولَئِكَ هُمُ الْكَفَرَةُ الْفَجَرَةُ﴾

١٥ [٢٤٤٠] {غَبَرَةٌ} غبار يعلوها. {قَتَرَةٌ} سواد كالدخان؛ ولا ترى أوحش من اجتماع الغبرة والسواد في الوجه، كما ترى من وجوه الزنوج إذا اغبرت؛ وكأن الله عز وجل يجمع إلى سواد وجوههم الغبرة، كما جمعوا الفجور إلى الكفر.

[٢٤٤١]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة عبس وتولى جاء يوم القيامة ووجهه ضاحك مستبشر.

TEKVÎR SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 29 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1.Güneş dürüldüğünde…

[2442] *Tekvîr*in ne anlama geldiği hususunda iki görüş vardır: 1) *Kevvertu'l-'amâmet*e (sarığı sardım) sözünden alınma olup sarığı sardığın vakit söz konusu olmaktadır; "Güneşin ışığı bütünüyle dürülüp, ufuklardaki yayılması ve dağılması gittiği vakit." demektir ki güneşin zeval bulup yok olmasından ibarettir; çünkü güneş kalmaya devam ettikçe, ışığı yaygın olup dürülmeyecektir. Yahut güneşin dürülmesi kaldırılıp örtülmesinden ibarettir; zira elbise kaldırılmak istendiğinde dürülüp katlanır. Tıpkı "Gökyüzünü, yazı tomarını rulo hâline getirircesine düreceğimiz gün…" [Enbiyâ 21/104] âyetindeki gibi. 2) *Ta'anehû fe-cevverahû ve kevverahû* (Onu vurup düşürdü ve dürüp attı.) sözünden alınma olup bu da birisi bir başkasını atıp bıraktığı vakit söz konusudur; "Güneş yörüngesinden sökülüp atıldığında" demektir. Tıpkı yıldızların *inkidâr* [dökülüp saçılmak]la vasfedildiği gibi.

[2443] **Şayet** "الشمس kelimesinin merfû'luğu mübtedâlık sebebiyle mi yoksa fâ'illik sebebiyle midir?" **dersen şöyle derim;** Fâ'illik sebebiyle olup onu merfû' kılan, كُوِّرَتْ fiilinin açıkladığı, gizli bir fiildir (كُوِّرَتْ);[1] çünkü إذا edatı şart anlamı barındırması sebebiyle fiil ister.

2. Yıldızlar döküldüğünde…

[2444] انْكَدَرَتْ fiili "dağıldı, yıkıldı, yumuldu" anlamına gelir. Şair ['Accâc] şöyle demiştir:

(Doğan) boşluktaki erkek toy kuşlarını görür görmez
hızla (kanatlarını yumarak, üzerlerine) abandı

Rivayete göre güneş ve yıldızlar, bunlara tapanların görmeleri için cehenneme atılacakmış. Nitekim "Şüphesiz, hem siz hem de Allah'tan başka taptıklarınız cehennem odunusunuz…" [Enbiyâ 21/98] buyrulmuştur.

3. Dağlar yürütüldüğünde…

[2445] Dağlar yerin üzerinden *"yürütüldüğü"* ve uzaklaştırıldığı vakit. Yahut [dağlar] bulutların yürütülmesine benzer şekilde boşlukta yürütüldüğü vakit. Tıpkı *"O sarsılmaz zannettiğin dağların [kıyamette] tıpkı bulutlar gibi geçip gittiğini görürsün…"* [Neml 27/88] âyetinde olduğu gibi.

1 Âyet; إذا كُوِّرَتِ الشَّمْسُ كُوِّرَتْ takdirinde olup الشمس nâib-i fâ'ildir. / çev.

سورة التكوير

مكية؛ وآياتها ٢٩

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١ -﴿إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ﴾

٥ [٢٤٤٢]في التكوير وجهان؛ أن يكون من كوّرتُ العمامة، إذا لففتها؛ أي يلف ضوءها لفًا فيذهب انبساطه وانتشاره في الآفاق، وهو عبارة عن إزالتها والذهاب بها؛ لأنها ما دامت باقية كان ضياؤها منبسطًا غير ملفوف. أو يكون لفها عبارة عن رفعها وسترها؛ لأنّ الثوب إذا أريد رفعه لفّ وطوي؛ ونحوه قوله {يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ} [الأنبياء: ١٠٤] وأن يكون من طعنه فجوّره وكوّره، إذا ألقاه؛ أي تلقى وتطرح عن فلكها، ١٠ كما وصفت النجوم بالانكدار.

[٢٤٤٣]فإن قلت: ارتفاع الشمس على الابتداء أو الفاعلية؟ قلت: بل على الفاعلية، رافعها فعل مضمر يفسره {كُوِّرَتْ}؛ لأنّ إذا يطلب الفعل لما فيه من معنى الشرط.

٢-﴿وَإِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ﴾

[٢٤٤٤]{انكدرت} انقضت. قال:

١٥ أَبْصَرَ خِرْبَانَ فَضَاءٍ فَانْكَدَرْ ۞

ويروى في الشمس والنجوم أنها تطرح في جهنم ليراها من عبدها. كما قال: {إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ} [الأنبياء: ٩٨].

٣-﴿وَإِذَا الْجِبَالُ سُيِّرَتْ﴾

[٢٤٤٥]{سُيِّرَتْ} أي على وجه الأرض وأبعدت. أو سيرت في الجوّ تسيير ٢٠ السحاب. كقوله {وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ} [النمل: ٨٨].

4. Gebe develer (yani, paha biçilmez mallar) salıverildiğinde…

[2446] العِشَارُ *el-'uşerâ'* kelimesinin çoğuludur; tıpkı النِّفَاسُ *en-'nufesâ'* kelimesinin çoğulu olduğu gibi. *el-'Uşerâ'*, gebeliğinin üzerinden on ay geçmiş olan deve demektir; sonra bu isim, deve doğuruncaya değin senenin tamamı boyunca onun ismi olarak kalır. Bu deve, sahibinin nezdinde bulunanların en değerli ve en üstün olanıdır.

[2447] "Salıverildiğinde;" başıboş, metruk bırakıldığında... Bunun "Sahipleri kendi canlarının derdine düştükleri için o develeri sağılmaktan ve bağlanıp koruma altına alınmaktan salıverdiğinde" anlamına geldiği de söylenmiştir. Şeddesiz olarak *'utılet* şeklinde de okunmuştur.

5. Yabani hayvanlar toplandığında…

[2448] Her taraftan getirilip bir araya "toplandığında." Katâde "Sineğe varıncaya dek her şey kısas için bir araya toplanacak." demiştir. Söylendiğine göre, yabani hayvanlar arasında hüküm verilip iş bitirilince toprağa döndürülecekler ve -tavuskuşu misali, şekil itibariyle Âdemoğullarının hoşuna gidip sevinç barındıracakların dışında- hiçbir hayvan kalmayacakmış. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre, bu hayvanların haşredilmesi onların ölmeleri anlamındadır. Sene insanları ve hayvanlarını helâk ettiğinde *haşerathumu's-senet[u]* (Sene onları haşretti [bir araya topladı].) denir. Şeddeli olarak *huşşirat* ([yabani hayvanlar] bir bir toplandığında) şeklinde okunmuştur.

6. Denizler kaynatıldığında…

[2449] Şeddesiz olarak *sucirat* ve şeddeli olarak سُجِّرَتْ şeklinde okunmuş olup *secera't-tennûr[a]* (Tandırı yaktı.) sözünden alınmadır; kişi tandırı odunla doldurduğu vakit söylenir. Buna göre, "Denizler dolup da birbirine taştığı ve nihayet yekpare bir denize dönüştüğünde" demektir. "Cehennemliklere azap edilmek için denizler tutuşup alevlenen ateşlerle doldurulduğunda." Anlamına geldiği de söylenmiştir. Hasan-ı Basrî'den rivayet edildiğine göre, denizlerin suyu yok olup içlerinde bir damla su kalmayacakmış.

7. Ruhlar eşleştirildiğinde.

[2450] "Eşleştirildiğinde." Herkes kendi *şekl*iyle[1] birleştirildiğinde... "Ruhlar cesetlerle birleştirildiğinde"; "ruhlar defterleriyle ve amelleriyle buluşturulduğunda" da denmiştir. Hasan-ı Basrî'den rivayet edildiğine göre bu ifade, *"Siz de (huzurumda) üç sınıfa ayrıldığınızda."* [Vâkı'a 56/7] âyetine benzemekte imiş. Yine, "Müminlerin ruhları hûrilerle, kâfirlerin ruhları da şeytanlarla buluşturulduğunda" anlamına geldiği de söylenmiştir.

1 Yani kendisi gibi olanlarla. Müttakiler müttakilerle, fâcirler fâcirlerle… / ed.

٤-﴿وَإِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ﴾

[٢٤٤٦]والْعِشَارُ في جمع عُشَراء، كالنفاس في جمع نفساء، وهي التي أتى على حملها عشرة أشهر، ثم هو اسمها إلى أن تضع لتمام السنة، وهي أنفس ما تكون عند أهلها وأعزّها.

٥ [٢٤٤٧] {عُطِّلَتْ} تركت مسيبة مهملة. وقيل: عطلها أهلها عن الحلب والصر، لاشتغالهم بأنفسهم. وقرئ «عطلت»، بالتخفيف.

٥-﴿وَإِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ﴾

[٢٤٤٨] {حُشِرَتْ} جمعت من كل ناحية. قال قتادة: يحشر كل شيء حتى الذباب، للقصاص. وقيل: إذا قضى بينها ردّت ترابًا فلا يبقى منها إلا ما فيه سرور لبني ١٠ آدم وإعجاب بصورته كالطاووس ونحوه. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: حشرها موتها. يقال: إذا أجحفت السنة بالناس وأموالهم، حشرتهم السنة. وقرئ «حشرت»، بالتشديد.

٦-﴿وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ﴾

[٢٤٤٩] {سُجِّرَتْ} قرئ بالتخفيف والتشديد، من سجر التنورَ، إذا ملأه بالحطب، أي ملئت وفجر بعضها إلى بعض حتى تعود بحرًا واحدًا. وقيل: ملئت نيرانًا تضطرم ١٥ لتعذيب أهل النار. وعن الحسن: يذهب ماؤها فلا تبقى فيها قطرة.

٧-﴿وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ﴾

[٢٤٥٠] {زُوِّجَتْ} قرنت كل نفس بشكلها. وقيل: قرنت الأرواح بالأجساد. وقيل بكتبها وأعمالها. وعن الحسن هو كقوله: {وَكُنتُمْ أَزْوَاجًا ثَلَاثَةً} [الواقعة: ٧]. وقيل: نفوس المؤمنين بالحور، ونفوس الكافرين بالشياطين.

8. Diri diri gömülen kız çocuğuna sorulduğunda,
9. Hangi günahtan dolayı öldürüldüğü...

[2451] ["Diri diri gömülen kız çocuğu" anlamındaki الموءودة] *ve'ede-yeidu* kökünden gelir ki bu da *âde-yeûdu* (ağırlık verdi - veriyor) şeklindeki kullanımdan dönüşmüştür. Nitekim ولا يَؤُدُهُ حفظهما (*"Bu ikisini [yani gökleri ve yeri] koruyup kollamak O'na ağır gelmez..."* [Bakara 2/255]) buyrulmuştur. [Kız çocuğunun gömülmesinin bu lafızla ifade edilmesi] bunun [çocuğun üzerine atılan] toprakla ağırlık oluşturulması anlamına gelmesi sebebiyledir. [Cahiliyede] adamın bir kız çocuğu doğduğunda, şayet onu yaşatmak isterse ona yünden veya kıldan bir fistan giydirir ve kızcağız sahrada adamın develerini ve koyunlarını güderdi. Şayet onu öldürmek isterse bırakırdı. Nihayet kızcağız altı karış boyunda ve altı yaşında olunca, adam kızın annesine; "Ona güzel kokular sür ve süsle de onu yakınlarına götüreyim." derdi. -Kızcağız için de önceden çölde bir kuyu kazmış olurdu!- Derken, kızı kuyunun başına ulaştırır ve kıza; "Kuyunun içine bak!" der, sonra onu arkasından itip, kuyu yerle dümdüz oluncaya dek toprağı üzerine verirdi. Yine söylendiğine göre, doğuma yaklaştığında hamile kadın bir çukur kazar, müteakiben doğum sancısını o çukurun başında çekermiş. Nihayet bir kız çocuğu doğurunca onu çukura atar; oğlan doğurursa onu alıkoyarmış.

[2452] **Şayet** "Onları kız çocuklarını toprağa gömmeye iten şey neydi?" **dersen şöyle derim:** Kız çocuklarının yüzünden kendilerine utanç ilişmesinden yahut fakirlikten duyulan endişeydi. Nitekim *"Açlık korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin!"* [İsrâ 17/31] buyrulmuştur. [Utanmadan,] bir de "Melekler Allah'ın kızlarıdır." der ve kız çocuklarını Allah'a reva görürlerdi! Yani [onlara göre] Allah kız çocuklarına daha lâyıktı... Sa'sa'a b. Nâciye kız çocuklarının gömülmesine mani olanlardandır. Ferezdak (dedesi olması hasebiyle) şu şiirinde onunla övünmektedir:

> Bizim soyumuzdan çıkmıştır [kızını] diri diri gömen kadınlara engel olanlar;
> Gömülecek çocuğu kurtarıp hayatta kalmasını sağlayanlar!

[2453] "Peki, *gömülen kız çocuğuna öldürülmesine yol açan günahın sorulması*nın anlamı ne? Asıl, onu gömene kızını öldürmesinin gerekçesi sorulmalı değil miydi?" **dersen şöyle derim:** Kız çocuğuna soru sorulması ve onun da cevap vermesi, çocuğun katilini susturma amaçlıdır ki bu susturmanın benzeri Allah Teâlâ'nın Hz. Îsâ'ya yönelik "(Mahşer günü) Allah yine şöyle der: Ey Meryem oğlu Îsâ! Sen insanlara: 'Beni ve anamı Allah'tan başka iki tanrı edinin' dedin mi?! Der ki: Hâşa!..

٨-﴿وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ سُئِلَتْ﴾

٩-﴿بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ﴾

[٢٤٥١]وأد يئد مقلوب من آد يؤد، إذا أثقل. قال الله تعالى: {وَلَا يَؤُدُهُ حِفْظُهُمَا} [البقرة: ٢٥٥]، لأنه إثقال بالتراب؛ كان الرجل إذا ولدت له بنت فأراد أن يستحييها ألبسها جبة من صوف أو شعر ترعى له الإبل والغنم في البادية؛ وإن أراد قتلها تركها حتى إذا كانت سداسية؛ فيقول لأمها: طيبيها وزينيها، حتى أَذهب بها إلى أحِمائها، وقد حفر لها بئرًا في الصحراء فيبلغ بها البئر فيقول لها: انظري فيها، ثم يدفعها من خلفها ويهيل عليها التراب، حتى تستوي البئر بالأرض. وقيل: كانت الحامل إذا أقربت حفرت حفرة فتمخضت على رأس الحفرة؛ فإذا ولدت بنتًا رمت بها في الحفرة، وإن ولدت ابنًا حبسته

[٢٤٥٢]فإن قلت: ما حملهم على وأد البنات؟ قلت: الخوف من لحوق العار بهم من أجلهنّ، أو الخوف من الإملاق، كما قال الله تعالى: {وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ} [الإسراء: ٣١]. وكانوا يقولون: إن الملائكة بنات الله، فألحقوا البنات به، فهو أحق بهنّ. وصعصعة بن ناجية ممن منع الوأد؛ فبه افتخر الفرزدق في قوله:

وَمِنَّا الَّذِي مَنَعَ الْوَائِدَاتِ ۞ فَأَحْيَا الْوَئِيدَ فَلَمْ تُوأَدِ

[٢٤٥٣]فإن قلت: فما معنى سؤال المؤودة عن ذنبها الذي قتلت به؛ وهلا سئل الوائد عن موجب قتله لها؟ قلت: سؤالها وجوابها تبكيت لقاتلها، نحو التبكيت في قوله تعالى لعيسى: {أَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ... -إلى قوله- سُبْحَانَكَ

Benim; hakkım olmayan bir sözü söylemem olacak şey değildir." [Mâide 5/116] sözüdür. Bununla birlikte, [سُئِلَتْ fiili] *seelet* (Diri diri gömülen kız çocuğu sorduğunda) şeklinde de okunmuştur; yani "Kendi adına savunma yapıp, Allah'a -yahut katiline- sorduğunda" demektir.

[2454] قُتِلَتْ (öldürüldüğü) şeklinde ifade edilmesi, sadece sözün kız çocuğuyla ilgili bir haber verme olmasına dayanmaktadır; âyette kız çocuğunun, kendisine sorulduğunda muhatap kılındığı söz hikâye edilseydi *kutilti* ("Hangi günahtan dolayı öldürüldün?") denilecekti. Yahut kız çocuğunun kendisi sorduğundaki sözü hikâye edilseydi, bu sefer *kutiltu* (Hangi günahtan dolayı öldürüldüm ben!?) denilecekti. Nitekim İbn Abbas *hikâye* (başkasının sözünü onun ağzından nakletme) üslûbuyla *kutiltu* okumuştur. Şeddeli olarak *kuttilet* (teker teker öldürüldüğü) şeklinde de okunmuştur.

[2455] Âyette müşriklerin [ölen] küçük çocuklarının azap görmeyeceğine ve azaba ancak günah sebebiyle müstehak olunacağına açık bir delil vardır. Diri diri gömülen kız çocuğunun günahsızlığını belirterek kâfiri paylayan Allah'ın, bu paylamanın ardından, aynı çocuğa, *[ona azap etti diye] payladığı adamın ettiği azabın, yanında solda sıfır kalacağı*[1] *sert, ebedî bir azapla* azap etmesi ne kadar çirkindir! Üstelik [Allah Teâlâ (c.c.)] zerre kadar zulmetmezken!.. İbn Abbas'a bu konu sorulduğunda bu âyeti delil getirdiği rivayet edilir.

10. Amel defterleri (sahiplerine) dağıtıldığında…

[2456] Şeddesiz olarak نُشِرَتْ ve şeddeli olarak *nuşşirat* (bir bir dağıtıldığında) şeklinde okunmuştur. [الصُحُف ile] amel defterlerini kastetmektedir. İnsanın amel defteri ölümünde dürülüp kapatılır, sonra hesaba çekileceği vakit açılır. Katâde'den rivayet edilmiştir: "Ey Âdemoğlu! Amel defterin ameline göre dürülüp kapatılır, sonra kıyamet günü açılacaktır. Şu hâlde bir kimse amel defterine ne doldurduğuna dikkat etsin!" Rivayete göre Ömer (r.a.) bu âyeti okuduğunda "Ey Âdemoğlu; iş sana sevk edilmektedir!" dermiş. Rivayete göre; Peygamber (s.a.) "İnsanlar (kıyamet günü) çıplak ve yalın ayak vaziyette haşredileceklerdir." deyince, Ümmü Seleme (r.a.) "Kadınların durumu ne olacak peki?" diye sormuş, Hz. Peygamber de "Ey Ümmü Seleme! insanların (o gün) yoğun meşguliyeti olacak!" buyurmuş. Ümmü Seleme "Ne meşguliyetleri olacak ki?" diye sorunca, Hz. Peygamber "Zerre mikdarınca, hardal tanesi kadar ağırlıkları bile barındıran amel defterlerinin ortaya saçılması!" diye cevap vermiştir [Bkz. *Buhârî*, "Enbiyâ, 8, 48; "Rikāk", 45; *Müslim,* "Cennet", 56, 59].

---

1 Mot-a-mot "çocukcağızın, *Allah'ın [azap ettiği için] payladığı adamın kendisine ettiği azabı* unutacağı derecede sert, ebedî bir…" / ed.

مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِى بِحَقّ} [المائدة: ١١٦]. وقرئ «سَألت»، أي خاصمت عن نفسها، وسألت الله أو قاتلها.

[٢٤٥٤]وإنما قيل {قُتِلَتْ} بناء على أن الكلام إخبار عنها؛ ولو حكى ما خوطبت به حين سئلت فقيل: قتِلتِ أو كلامها حين سئلت لقيل: قتِلتُ. وقرأ ابن عباس رضي الله عنهما «قتلتُ»، على الحكاية. وقرئ «قتّلت»، بالتشديد.

[٢٤٥٥]وفيه دليل بين على أن أطفال المشركين لا يعذبون، وعلى أن التعذيب لا يستحق إلا بالذنب، وإذا بكت الله الكافر ببراءة الموؤدة من الذنب فما أقبح به، وهو الذي لا يظلم مثقال ذرّة أن يكرّ عليها بعد هذا التبكيت فيفعل بها ما تنسى عنده فعل المبكت من العذاب الشديد السرمد، وعن ابن عباس رضي الله عنهما أنه سئل عن ذلك، فاحتجّ بهذه الآية.

١٠-﴿وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ﴾

[٢٤٥٦]«نشرت»، قرئ بالتخفيف والتشديد، يريد صحف الأعمال؛ تطوى صحيفة الإنسان عند موته، ثم تنشر إذا حوسب. عن قتادة: صحيفتك يا ابن آدم تطوى على عملك، ثم تنشر يوم القيامة؛ فلينظر رجل ما يملي في صحيفته. وعن عمر رضي الله عنه أنه كان إذا قرأها قال: إليك يساق الأمر يا ابن آدم. وعن النبي ﷺ أنه قال: يحشر الناس عراة حفاة. فقالت أمّ سلمة: كيف بالنساء؟ فقال: شُغل الناس يا أمّ سلمة. قالت: وما شغلهم؟ قال: نشر الصحف فيها مثاقيل الذرّ ومثاقيل الخردل.

[2457] Âyette "Amel defterleri sahiplerinin önüne serildiğinde" yani "ayrı ayrı taksim edildiğinde" anlamının kastedilmesi de caizdir. Mersed b. Vedâ'a'dan rivayet edildiğine göre, kıyamet günü defterler Arş'ın altından sağa sola uçuşup duracakmış. Nihayet mümin kişinin defteri yüksek bir cennette eline konulurken, kâfir kişinin defteri de iliklere işleyen bir ateş ve kaynar su içinde eline konulacakmış. Yani bu o defterde yazılı imiş. Bunlar amel defterleri değil, başka defterlerdir.

11. Gökyüzü, üzerindekilerden soyutlandığında...

[2458] "Soyutlandığında" yani kesilen hayvanın taze derisi ve herhangi bir şeyin örtüsünün soyulduğu gibi açılıp giderildiğinde... [كُشِطَتْ ifadesini] İbn Mes'ûd قُشِطَتْ şeklinde okumuş olup ك ve ق harflerinin birbirinin yerini aldığı çoktur. Meselâ *lebektu's-serîde* (tiridi karıştırdım) dendiği gibi *lebaktu's-serîde* de denir. Yine, (kâfur) hem كَافُور hem de قَافُور diye söylenir.

12. Cayır cayır yanan ateş iyice kızdırıldığında…

[2459] "Kızdırıldığında;" yani yoğun bir şekilde tutuşturulduğunda... Anlamda mübalağa gözetmek için şeddeli olarak سُعِّرَتْ şeklinde de okunmuştur.[1]

[2460] Cehennem ateşini Allah Teâlâ'nın gazabının ve âdemoğullarının hatalarının kızdırdığı da söylenmiştir.

13. Cennet yaklaştırıldığında…

[2461] Yani müminlere yakın kılındığında. Tıpkı "Cennet müttakilere yaklaştırılmıştır; uzakta değildir artık..." [Kâf 50/31] âyetindeki gibi. Denilmiştir ki (kıyamet sahneleriyle ilgili) bu on iki hasletin altısı[2] dünyaya, diğer altısı[3] da âhirete dairdir.

14. (İşte o zaman) ne getirdiğini bilir herkes.

[2462] علمت fiili, اذا الشمس كورت (zarf tümleci) ve buna atfedilenleri nasbeden âmildir. **Şayet** "Tek bir nefis değil; 'Herkes, yaptığı bütün hayırları ve işlediği bütün kötülükleri önünde hazır bulacağı gün bunlarla kendisi arasında uzak bir mesafe olmasını isteyecek.' [Âl-i İmrân 3/30] âyetinde anlatıldığı gibi, her nefis [كلُّ نفسٍ] ne getirdiğini bilecekken, 'herhangi bir nefis' (نفسٌ) demenin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, Arapların, tersi söylenen bir ifadede abartı kastettikleri 'ters konuşma' örneklerindendir.

---

1 Müfessirin şeddesiz okuyuşu tercih ettiği anlaşılmaktadır. / ed.
2 Yani güneşin dürülmesinden denizlerin kaynatılmasına kadarki olaylar. / çev.
3 Kişilerin eşleştirilmesinden cennetin yaklaştırılmasına kadarki olaylar. / çev.

[٢٤٥٧]ويجوز أن يراد: نشرت بين أصحابها، أي فرقت بينهم. وعن مرثد بن وداعة: إذا كان يوم القيامة تطايرت الصحف من تحت العرش، فتقع صحيفة المؤمن في يده في جنة عالية، وتقع صحيفة الكافر في يده في سموم وحميم أي مكتوب فيها ذلك، وهي صحف غير صحف الأعمال.

٥ ١١-﴿وَإِذَا السَّمَاءُ كُشِطَتْ﴾

[٢٤٥٨] {كُشِطَتْ} كشفت وأزيلت، كما يكشط الإهاب عن الذبيحة، والغطاء عن الشيء. وقرأ ابن مسعود «قشطت»؛ واعتقاب الكاف والقاف كثير. يقال: لبكت الثريد ولبقته، والكافور والقافور.

١٢-﴿وَإِذَا الْجَحِيمُ سُعِّرَتْ﴾

١٠ [٢٤٥٩] {سُعِّرَتْ} أوقدت إيقادًا شديدًا. وقرئ «سعرت»، بالشديد للمبالغة.

[٢٤٦٠]قيل: سعرها غضب الله تعالى وخطايا بني آدم.

١٣-﴿وَإِذَا الْجَنَّةُ أُزْلِفَتْ﴾

[٢٤٦١] {أُزْلِفَتْ} أدنيت من المتقين، كقوله تعالى {وَأُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ غَيْرَ بَعِيدٍ} [ق: ٣١]. قيل: هذه اثنتا عشرة خصلة. ست منها في الدنيا، وست في الآخرة.

١٥ ١٤-﴿عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا أَحْضَرَتْ﴾

[٢٤٦٢]و{عَلِمَتْ} هو عامل النصب في {إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ} [١]، وفيما عطف عليه. فإن قلت: كل نفس تعلم ما أحضرت، كقوله {يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا} [آل عمران: ٣٠]، لا نفس واحدة، فما معنى قوله {عَلِمَتْ نَفْسٌ}؟ قلت: هو من عكس كلامهم الذي يقصدون به الإفراط فيما يعكس عنه.

"Nankörce inkâr edenler, zaman gelecek; 'Keşke Müslüman olsaydık!' diyecekler." [Hicr 15/2] âyeti bunun örneklerinden olup ('muhtemelen' anlamındaki rubbe) burada "(Bilsen) ne kadar!..." ile aynı anlamdadır. Şairin şöyle demesi ise bundan daha etkilidir:

> Şecaatte bana benzeyen birini 'parmaklarının ucu sapsarı olmuş (ölmüş)' hâlde bıraktığım (çok) olmuştur.

Bir müfreze komutanına, "Yanında kaç atlı var?" diye sorarsın da sana, "Herhâlde yanımda bir atlı vardır." veya "Yanımda tek atlı göremezsin!" der. Oysa yanında kırk küsur atlı vardır. Bu sözüyle, atlılarını mütemadiyen çoğalttığını kastetmektedir; ama asıl kastettiği; -görünüşte- çoğalmadan uzak olduğu ve bırakın çoğalmayı, yanındaki 'çoğu' bile az gören kimselerden olduğudur; bu yüzden 'az görme'ye delâlet eden bir ifade kullanmaktadır. Böylece, ifadeden, doğru ve kesin olarak çokluk mânası anlaşılır.

[2463] İbn Mes'ûd'dan gelen bir rivayete göre, bir kārî onun yanında bu sûreyi okuyunca, "(İşte o zaman) ne getirdiğini bilir herkes..." âyetine geldiğinde, İbn Mes'ûd, "Vah arkamın / neslimin kesikliğine (sahipsizliğime)!" demiş.

15-16. (Arz'ın hareketlerine bağlı olarak, gündüzün) kaybolan, (geceleyin ise) ortaya çıkıp aheste aheste giden (yıldız)lar hakkı için!

[2464] *el-Hunnes* yıldız, burcun sonunda gözüktüğünde başladığı yere tekrar dönen yıldızlar demektir. *el-Cevârî* seyreden, *el-künnes* de kaybolan yıldızlardır. Bu, *kenese'l-vahşiyy*[u] (Yabani hayvan inine girdi.) sözünden alınmadır. Bu yıldızların (Güneş ve Ay'ın dışında kalan) Merih (Mars), Zuhal (Satürn), Utarit (Merkür), Zühre (Venüs) ve Müşteri (Jüpiter) olduğu söylenmiştir. Bunlar Güneş ve Ay'la birlikte yürürler ve güneşin ışığında gizlenecek şekilde tekrar (yörüngenin başına) dönerler. Buna göre; 'kaybolmaları' tekrar dönmeleri, 'gözükmemeleri' ise güneşin ışığı altında gizlenmeleri demektir. Bunların bütün yıldızlar olduğu da söylenmiştir; çünkü gündüzün sinip, gözden kaybolmakta; gece ise inlerindeki vahşi hayvanlar misali ortaya çıkmakta, yani yerlerinde doğmaktadırlar.

17. Kararmak üzere iken gece hakkı için!

[2465] *'As'ase'l-leyl*[u] da, (kalb ü 'aks üzere) *sa'se'a'l-leyl*[u] da denir ki ikisi de "Gece çekip gitti." demektir. Accâc (v. 716) şöyle demiştir:

> Nihayet o çöl sabahı nefeslenip
> Aydınlanınca ve gecesi açılıp gidince...

عسعس'nin "Gece kararmaya yüz tuttu." anlamına geldiği de söylenmiştir.

ومنه قوله عز وجل {رُبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ} [الحجر: ٢] ومعناه: معنى كم. وأبلغ منه قول القائل:

قَدْ أَتْرُكُ الْقِرْنَ مُصْفَرًّا أَنامِلُهُ ❁

وتقول لبعض قوّاد العساكر: كم عندك من الفرسان؟ فيقول ''رُب فارس عندي''، أو ''لا تعدم عندي فارسًا''، وعنده المقانب. وقصده بذلك التمادي في تكثير فرسانه، ولكنه أراد إظهار براءته من التزيد، وأنه ممن يقلل كثير ما عنده، فضلا أن يتزيد؛ فجاء بلفظ التقليل، ففهم منه معنى الكثرة على الصحة واليقين.

[٢٤٦٣]وعن ابن مسعود ﵁ أنّ قارئًا قرأها عنده، فلما بلغ {عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا أَحْضَرَتْ} قال: وانقطاع ظهرياه.

١٥-﴿فَلا أُقْسِمُ بِالْخُنَّسِ﴾

١٦-﴿الْجَوَارِ الْكُنَّسِ﴾

[٢٤٦٤]الخنَّس الرواجع، بينا ترى النجم في آخر البرج إذ كرّ راجعًا إلى أوّله. و{الجَوَارِ} السيارة. و{الكُنَّسُ} الغيب من كنس الوحشى، إذا دخل كناسه. قيل: هي الدراري الخمسة؛ بهرام وزحل وعطارد والزهرة والمشتري تجري مع الشمس والقمر، وترجع حتى تخفى تحت ضوء الشمس؛ فخنوسها رجوعها، وكنوسها اختفاؤها تحت ضوء الشمس. وقيل: هي جميع الكواكب، تخنس بالنهار فتغيب عن العيون، وتكنس بالليل: أي تطلع في أماكنها، كالوحش في كنسها.

١٧-﴿وَاللَّيْلِ إِذَا عَسْعَسَ﴾

[٢٤٦٥]عسعس الليل وسعسع، إذا أدبر. قال العجاج:

حَتّى إِذَا الصُّبْحُ لَهَا تَنَفَّسَا ❁ وَانْجَابَ عَنْهَا لَيْلُهَا وَعَسْعَسَا

وقيل عسعس: إذا أقبل ظلامه.

19. Nefeslendiğinde sabah hakkı için!

[2466] Şayet "Sabahın nefeslenmesi ne demektir?" dersen şöyle derim: Sabah yönelip geldiği vakit, beraberinde bir rahatlık ve hoş bir esinti de gelir. İşte sabah için bu mecazi anlamda bir nefes kılınmış; teneffese's-subhu denmiştir.

19. Gerçekten, değerli bir elçinin sözüdür bu;
20. Kuvvetli, Arş Sahibi'nin katında itibarlı,
21. Orada sözü dinlenen, güvenilir (bir elçinin).

[2467] "Şüphesiz ***o***" -zamir Kur'ân'a aittir- "değerli bir elçinin" Cebrâil aleyhisselâmın "sözüdür." "Kuvvetli" ifadesi "'Kuvveleri son derece sağlam olan (Cebrâil)' öğretmiştir ona; deha sahibi..." [Necm 53/5-6] âyetlerindeki gibidir. Mekânın durumu mekân tutanın durumuna göre anlam kazandığı için, Cebrâil'in konumunun ve değerinin azametine delâlet etsin diye; "Arş Sahibi'nin katında" buyrulmuştur. "Orada" tabiri, bahsi geçen mekâna, yani "Arş Sahibi'nin katına" işaret etmekte olup bu da Cebrâil'in Allah'ın nezdinde bulunduğunu ve mukarreb meleklerin saygı gördüğünü, meleklerin onun emriyle iş tutup onun görüşüne başvurduklarını ortaya koymaktadır. ["Orada" anlamındaki ثَمَّ] Cebrâil'in güvenilirliğine tazim ve bu güvenilirliğin onun sayılan sıfatlarının en üstünü olduğunu açıklamak için ("ayrıca / üstelik" anlamında) *sümme* şeklinde de okunmuştur.

22. Arkadaşınız da cinli değildir.

[2468] "Arkadaşınız" yani Muhammed (s.a.) inkârcıların ithamda bulundukları gibi "cinli de değildir." Bu ifadeler, ikisinin arasında irtibat kurulup, iki bahis konusu arasında ölçümleme yaptığında ve "Gerçekten, değerli bir elçinin sözüdür bu; kuvvetli, Arş Sahibi'nin katında itibarlı, orada sözü dinlenen, güvenilir (bir elçinin)..." âyetleriyle "Arkadaşınız da cinli değildir." âyetini kıyasladığında bu [karşılaştırma], Cebrâil'in (a.s.) yücelik ve üstünlük itibariyle meleklerin fevkinde olduğuna ve konumunun, insanların en üstünü olan Muhammed'in (s.a.) konumundan farklı (daha üst konumda) olduğuna delil olarak sana yeter.

23. Gerçek şu ki onu apaçık ufukta görmüştür.

[2469] "Gerçek şu ki" Peygamber (s.a.) "onu" Cebrail'i "apaçık ufukta" güneşin en yüksek doğuş noktasında "görmüştür."

24. Ve işte, gaybı sizden kıskanmamaktadır o.

١٨-﴿وَالصُّبْحِ إِذَا تَنَفَّسَ﴾

[٢٤٦٦]فإن قلت: ما معنى تنفس الصبح؟ قلت: إذا أقبل الصبح أقبل بإقباله روح ونسيم، فجعل ذلك نفَسًا له على المجاز، وقيل: تنفس الصبح.

١٩-﴿إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ﴾

٥ ### ٢٠-﴿ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ﴾

٢١-﴿مُطَاعٍ ثَمَّ أَمِينٍ﴾

[٢٤٦٧] {إِنَّهُ} الضمير للقرآن {لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ} هو جبريل صلوات الله عليه. {ذِى قُوَّةٍ} كقوله تعالى {شَدِيدُ الْقُوَى ذُو مِرَّةٍ} [النجم:٥-٦]. لما كانت حال المكانة على حسب حال الممكن، قال: {عِندَ ذِى الْعَرْشِ} ليدل على عظم منزلته ومكانته.
١٠ {ثَمَّ} إشارة إلى الظرف المذكور، أعني: عند ذي العرش، على أنه عند الله. {مُطَاعٍ} في ملائكته المقرَّبين يصدرون عن أمره ويرجعون إلى رأيه. وقرئ «ثم» تعظيمًا للأمانة وبيانًا لأنها أفضل صفاته المعدودة.

٢٢-﴿وَمَا صَاحِبُكُمْ بِمَجْنُونٍ﴾

[٢٤٦٨] {وَمَا صَاحِبُكُم} يعني محمدًا ﷺ {بِمَجْنُونٍ} كما تبهَته الكفرة. وناهيك
١٥ بهذا دليًلا على جلالة مكان جبريل عليه السلام وفضله على الملائكة، ومباينة منزلته لمنزلة أفضل الإنس محمد ﷺ، إذا وازنت بين الذكرين حين قرن بينهما، وقايست بين قوله {إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ ذِى قُوَّةٍ عِندَ ذِى الْعَرْشِ مَكِينٍ مُطَاعٍ ثَمَّ أَمِينٍ} وبين قوله {وَمَا صَاحِبُكُم بِمَجْنُونٍ}.

٢٣-﴿وَلَقَدْ رَآهُ بِالأُفُقِ الْمُبِينِ﴾

٢٠ [٢٤٦٩] {وَلَقَدْ رَءَاهُ} ولقد رأى رسول الله ﷺ جبريل {بِالأُفُقِ الْمُبِينِ} بمطلع الشمس الأعلى.

٢٤-﴿وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ﴾

[2470] "Ve işte" Cebrail'i görme, kendisine vahiy gelmesi vb. hususlarla ilgili olarak gaipten haber verdiği şeylere dair *maznûn*[1] değildir o, yani Muhammed. Bu (ظنين), "töhmet" anlamındaki *zunnet*ten gelmektedir. Kelime بضنين şeklinde de okunmuş olup bu da cimrilik anlamındaki *dann*dan gelmektedir; yani o, bir kısmını yanında tutup tebliğ etmeyerek yahut kendisinden öğretilmesi istendiğinde öğretmeyerek vahiy konusunda cimrilik yapmaz. Kelime, İbn Mes'ûd'un mushafında ظ, Übeyy b. Kâ'b'ın mushafında ise ض ile kayıtlıdır. Peygamber (s.a.) her ikisiyle de okumuştur.

[2471] ض ve ظ harfleri arasındaki farkı sağlam ve güzel bir şekilde ortaya koymak gerekir ve bu ikisinin mahreçlerini bilmek, okuyucu için olmazsa olmazlardandır. Arap olmayanların çoğu bu iki harfi birbirinden ayıramaz, ayırsalar bile bu doğru bir ayırım da olmayabilir. Oysa ikisi arasında uzak bir ayrım vardır; zira Dāt'ın mahreci dil kenarının köküyle bunu takip eden, dilin sağ veya sol tarafındaki azı dişleridir. Ömer (r.a.) sağlam ve kurallı bir kimseydi, her iki eliyle de iş görürdü (ihmalkâr değildi). O, Dāt'ı dilinin iki kenarından çıkarırdı. Bu harf iki çene arasından çıkan, açık mahreçli (*şecrî*) harflerden olup Cîm ve Şîn harflerine kardeştir. Zā'nın mahreci ise dil ucu ve üst ön dişlerin köküdür. Bu harf keskin mahreçli (*zevlakî*) harflerden biri olup peltek Zel'e ve Peltek Se'ye kardeştir. Bu iki harf aynı olsaydı, bu kelimede iki kıraat olmaz; ilim ve kıraat dağlarından ikisi[2] arasında fark bulunmaz; mâna, iştikak ve terkip farklılığı oluşmazdı.

[2472] "Peki, namaz kılan, bu iki harften birini diğerinin yerine koysa..?" **dersen şöyle derim:** O kişi peltek Zel'i Cîm'in, peltek Se'yi de Şın'ın yerine koyan gibi olur; çünkü Dāt ile Zā arasındaki farklılık bunlara kardeş olan harflerin arasındaki farklılık gibidir (yani namazı bâtıl olur)!

25. Kovulmuş bir şeytanın sözü değildir o!..

[2473] "O" Kur'ân, "kovulmuş bir şeytanın" yani [göğe tırmanıp] kulak hırsızlığı yapmaya çalışan bir [*cin*]in "sözü" ve onların kâhin dostlarına ilettikleri fısıldamalar "değildir."[3]

26. Hâl böyle iken, nereye gidiyorsunuz siz?!

---

1 Müfessir Zā ile ظنين şeklindeki okuyuşu tercih etmektedir. Buna göre âyet; "Muhammed vahiy konusunda *maznûn*/ sanık değildir." şeklinde olurken, Dād ile ضنين okunduğunda ("vahyi sizden kıskanmamakta/esirgemememektedir) anlamına gelmektedir. / ed.

2 Ashab-ı Kiram'ın Hz. Ali ile birlikte, Kur'ân kıraatini ve dinî ilimleri en iyi bilen iki 'dağ'ı; İbn Mes'ûd ile Übeyy b. Kâ'b'ın ظ'lı ve ض'lı kıraatleri arasında… / ed.

3 رَجيم kelimesi genelde, "Allah'ın rahmetinden *kovulmuş lânetli*" şeklinde anlaşılmakta ise de müfessirin; "gökten bilgi çalmaya çalışırken semavî şihaplarla vurulan, engellenip kovulan" şeklindeki tefsiri bağlama daha uygundur. / ed.

[٢٤٧٠] {وَمَا هُوَ} وما محمد على ما يخبر به من الغيب من رؤية جبريل والوحي إليه وغير ذلك {بِضَنِينٍ} بمتَّهم من الظِّنَّة -وهي التهمة-؛ وقرئ «بضنين»، من الضنّ -وهو البخل-، أي لا يبخل بالوحي فيزوي بعضه غير مبلغه؛ أو يسأل تعليمه فلا يعلمه. وهو في مصحف عبد الله بالظاء، وفي مصحف أبيّ بالضاد، وكان رسول الله ﷺ يقرأ بهما.

[٢٤٧١] وإتقان الفصل بين الضاد والظاء واجب، ومعرفة مخرجيهما مما لا بد منه للقارئ؛ فإنّ أكثر العجم لا يفرّقون بين الحرفين وإن فرقوا ففرقا غير صواب، وبينهما بون بعيد؛ فإن مخرج الضاد من أصل حافة اللسان، وما يليها من الأضراس من يمين اللسان أو يساره. وكان عمر بن الخطاب رضي الله عنه أضبط يعمل بكلتا يديه، وكان يخرج الضاد من جانبي لسانه، وهي أحد الأحرف الشجرية أخت الجيم والشين. وأما الظاء فمخرجها من طرف اللسان وأصول الثنايا العليا، وهي أحد الأحرف الذّولَقية أخت الذال والثاء. ولو استوى الحرفان لما ثبتت في هذه الكلمة قراءتان اثنتان، واختلاف بين جبلين من جبال العلم والقراءة، ولما اختلف المعنى والاشتقاق والتركيب.

[٢٤٧٢] فإن قلت: فإن وضع المصلي أحد الحرفين مكان صاحبه؟ قلت: هو كواضع الذال مكان الجيم، والثاء مكان الشين؛ لأن التفاوت بين الضاد والظاء كالتفاوت بين أخواتهما.

٢٥-﴿وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ﴾

[٢٤٧٣] {وَمَا هُوَ} وما القرآن {بِقَوْلِ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ}، أي بقول بعض المسترقة للسمع وبوحيهم إلى أوليائهم من الكهنة.

٢٦-﴿فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ﴾

[2474] Bu ifade onlar için bir sapkınlık tespitidir. Tıpkı anayolu terk edip, zor yürüyeceği patika yollara sapan kimseye “Nereye gidiyorsun!” denmesi gibi. Böylece onların hakkı terk edip, bundan bâtıla dönmeleri hususundaki durumları (anayoldan patika yola sapan kimsenin durumuyla) örneklendirilmiştir.

27. Âlemlere (herkese) açık bir öğüttür o!..
28. Özellikle, içinizden istikamet üzere yaşamayı dileyenlere.

[2475] “İçinizden (istikamet üzere yaşamayı) dileyenlere...” ifadesi, “âlemlere” ifadesinden bedel kılınmıştır. Bunun âlemlerden bedel kılınmasının sebebi, İslâm’a girerek istikamet dileyenlerin, öğütten faydalananların sadece bunlar olmasıdır. Böylece her ne kadar hepsine birden nasihat edilmiş olsa da, onlardan başkasına nasihat edilmemiş gibi olmaktadır.

29. Siz ise dilemiyorsunuz! -Âlemlerin Rabbi Allah dilerse başka...-

[2476] “Siz” istikameti “dilemiyorsunuz” ey onu dileyenler! Ancak Allah’ın tevfik ve keremiyle (dileyebilirsiniz). Yahut “Siz ey istikameti dile*me*yenler! Siz onu ancak Allah’ın mecbur kılması ve zorlamasıyla dileyebilirsiniz.”[1]

[2477] Peygamber’den (s.a.) nakledilmiştir ki: “Kim *ize’ş-şems*[u] *kuvvirat* sûresini okursa, Allah onu amel defterleri ortaya saçıldığı vakit rüsva olmaktan korur.”

---

1 وما تشاءون إلا أن يشاء الله cümlesini anlarken, öncelikle; وما تشاءون ifadesinin “fiil-i muzarî nefy-i hâl” olduğuna dikkat edilmelidir; ما ينصر kalıbı “yardım etmiyor” demektir. “Yardım etmez” şeklinde genel zamanlı bir anlam kastedebilmek için, لا ينصر denmesi gerekir; yani وما تشاءون cümlesi, “dileyemezsiniz” demek değil, “Şu an itibarı ile dilemiyorsunuz!” demektir. İkinci olarak; cümlenin devamındaki إلا أَنْ يَشَاءَ kalıbının Kur’ân’daki kullanımına dikkat edilmelidir. “Ancak, Allah dileyecek olursa başka.” mealindeki bu kalıp, Allah’ın geleceğe dönük edimlerinde daima ‘şu ankinden farklı başka bir şey dileyebileceği’ ihtimalinin bulunduğunu gösterir. Buna göre; bu âyette [ayrıca bkz. Müddessir 74/56; İnsân 76/30’da] Mekke Müşriklerine hitaben önce; “*Bu Kur’ân herkese açık bir öğüttür.*” buyrulmakta; “*Siz ise dilemiyorsunuz…*” dendikten sonra da şu istisna yapılmaktadır: “*Ancak, âlemlerin Rabbi Allah dilerse başka.*” Âyette söylenen şudur: Şu an realite o ki hemen hiçbiriniz Kur’ân’dan öğüt almak niyetinde değil! Ama ileride neler olacağını hiçbirimiz bilemeyiz; çünkü ‘gelecek’ her tür ihtimale gebedir; âlemlerin -bu arada, insan iradesini etkileyen her tür âmil ve sâikin de- Rabbi bulunan Allah her an başka bir şey dileyebilir ve imana gelebilirsiniz. Gerçekten de bu ifadelerin muhatabı olan hemen bütün müşrikler daha sonra iman etmişlerdir; zira *şartlar* değişmiştir: İlkin iman edememişlerdi; çünkü müminler genelde zayıftı; güç, itibar vs. tamamen müşriklerin elindeydi. Bu şekilde devam etseydi, yine asla iman etmezlerdi. Ancak ilâhî *meşîet* müminleri Medine’ye göç ettirerek orada güç ve itibar sahibi kıldı. Güçler karşılıklı olarak birkaç kez sınandı. Bu arada, insanların genelinin imana gelmesinin önündeki engeller yani yaklaşık 200 müşrik büyüğü savaşlarda bertaraf edildi; ayrıca İslâm’ın oluşturduğu güvenli, barış dolu huzur ve refah ortamı ve müntesiplerine kattığı değer, sağladığı imkân, güç ve itibar herkes tarafından net bir şekilde görüldü. Ve Mekke’nin ele geçirilmesi ile birlikte müşriklerin yelkenleri suya indi. Mekke’de bir tane bile müşrik kalmadı. / ed.

[٢٤٧٤] {فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ} استضلال لهم كما يقال لتارك الجادّة اعتسافًا أو ذهابًا في بنيات الطريق: أين تذهب؛ مثلت حالهم بحاله في تركهم الحق وعدولهم عنه إلى الباطل.

٢٧-﴿ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ﴾

٥ ٢٨-﴿لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ﴾

[٢٤٧٥] {لِمَن شَاءَ مِنكُمْ} بدل من {الْعَالَمِينَ}. وإنما أبدلوا منهم، لأنّ الذين شاءوا الاستقامة بالدخول في الإسلام هم المنتفعون بالذكر؛ فكأنه لم يوعظ به غيرهم وإن كانوا موعَظِين جميعًا.

٢٩-﴿وَمَا تَشَاءُونَ إِلا أَنْ يَشَاءَ اللهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾

١٠ [٢٤٧٦] {وَمَا تَشَاءُونَ} الاستقامة -يا من يشاؤها- إلا بتوفيق الله ولطفه. أو: وما تشاؤنها أنتم -يا من لا يشاؤها- إلا بقسر الله وإلجائه.

[٢٤٧٧]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة إذا الشمس كوّرت أعاذه الله أن يفضحه حين تنشر صحيفته.

İNFİTÂR SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 19 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Gök parçalandığında,
2. Yıldızlar saçıldığında,
2. (acı-tatlı bütün) denizler birbirine karıştığında…

[2478] "Parçalandığında" şak şak olduğunda [yani yarıldığında].

[2479] فُجِّرَتْ yani birbirine açılıp, tatlı sular tuzlu sulara karıştığında ve iki su arasındaki engel yok olup denizler tek bir denize dönüştüğünde. Rivayete göre, yeryüzü denizlerin dolmasının ardından suyu çekip kurutarak, dümdüz hâle gelecektir. Hasan-ı Basrî'ye göre [Tekvîr 81/6'daki سُجِّرَتْ'deki] *tescîr*in anlamı da budur. İfade, şeddesiz olarak *fucirat* şeklinde de okunmuştur. Mücâhid (v. 103/721), ma'lûm sîgasıyla ve şeddesiz olarak *fecerat* okumuş olup "Aradaki engelin yok olması sebebiyle (denizler) sınırlarını aştığında" anlamına gelir ki bu da *"(Fakat aralarında engel vardır;) karışmazlar birbirlerine."* [Rahmân 55/20] âyetine uymaktadır; çünkü *bağy* ve *fücur* (anlam itibariyle) kardeştirler.

4. Kabirler deşilip içindekiler çıkarıldığında…
5. (İşte o zaman) bilir herkes; önden ne göndermiş, geriye ne bırakmışsa...

[2480] بُعْثِرَ ve *buhsira* aynı anlamda olup bu ikisi kendilerine Râ eklenmiş hâliyle *el-ba'su* ve *el-bahsu* kökünden oluşmuşlardır. Anlam, "Kabirler yoklanıp, içindeki ölüler çıkarıldığında" şeklindedir. Nitekim münafıkların gizliliklerini ortaya döktüğü için *Berâe* sûresine de *Muba'sira* (deşip çıkaran) denmiştir.

6. Ey insan! Seni aldatan ne, o Kerîm Rabbine karşı?

[2481] **Şayet** "Seni aldatan ne, o Kerîm Rabbine karşı?' âyetinin anlamı nedir? Rabbin *kerem* vasfıyla nitelenmesi, O'nun keremine aldanmanın yadırganmasına nasıl mutabık düşebilmiş; insan zaten kerime karşı aldanır (değil mi?) Nitekim rivayete göre, Hz. Ali (r.a.) bir kölesine defalarca seslendiği hâlde köle dönüp de "Buyurun!" dememiş. Nihayet Hz. Ali bakmış ki adam kapıda duruyor. Ona, "Neyin var; bana cevap vermeyişinin sebebi ne?" deyince köle, "Senin hoşgörüne olan itimadım ve cezalandırmayacağından emin oluşum." demiş. Bunun üzerine Hz. Ali onun cevabını beğenip, kendisini azat etmiş. Hem 'Bir kişinin kölelerinin edepsizliği onun keremindendir.' derler…" **dersen**

سورة الانفطار

مكية؛ وآياتها ١٩

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ﴾

٢-﴿وإِذَا الكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ﴾ ٥

٣-﴿وَإِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ﴾

[٢٤٧٨] {انْفَطَرَتْ} انشقت.

[٢٤٧٩] {فُجِّرَتْ} فتح بعضها إلى بعض، فاختلط العذب بالمالح، وزال البرزخ الذي بينهما، وصارت البحار بحرًا واحدًا. وروي أنّ الأرض تُنشِف الماء بعد امتلاء البحار، فتصير مستوية، وهو معنى التسجير عند الحسن. وقرئ «فُجرت» بالتخفيف. ١٠ وقرأ مجاهد «فَجرت»، على البناء للفاعل والتخفيف. بمعنى: بغت لزوال البرزخ نظرًا إلى قوله تعالى {لَا يَبْغِيَانِ} [الرحمن: ٢٠] لأنّ البغي والفجور أخوان.

٤-﴿وَإِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ﴾

٥-﴿عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ وَأَخَّرَتْ﴾

[٢٤٨٠] {بُعثِرَ} وبحثر بمعنى، وهما مركبان من البعث والبحث مع راء مضمومة ١٥ إليهما. والمعنى: بُحِثت وأخرج موتاها. وقيل لبراءة المبعثِرة، لأنها بعثرت أسرار المنافقين.

٦-﴿يَا أَيُّهَا الإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ﴾

[٢٤٨١] فإن قلت: ما معنى قوله: {مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ}، وكيف طابق الوصف بالكرم إنكار الاغترار به، وإنما يغتر بالكريم، كما يروى عن عليّ رضي الله عنه أنه صاح ٢٠ بغلام له كرّاتٍ فلم يُلبّه، فنظر فإذا هو بالباب، فقال له: ما لك لم تجبني؟ قال: لثقتي بحلمك وأمني من عقوبتك، فاستحسن جوابه وأعتقه. وقالوا: من كرم الرجل سوء أدب غلمانه.

şöyle derim: Bunun anlamı şudur: İnsana düşen, Allah'ın onu hayat sahibi olarak yaratıp yaşatarak kendisine cömertçe davranmasına, ona nice ihsanlarda bulunmasına aldanmamaktır. Öyle ki Allah'ın ona imkânlar bahşedip sorumlu tutmasının ardından, isyan edip üstün kılındığı nimeti inkâr etmekte ve ilk üstün kılınmanın verdiği aldanışla, Allah'ın sevapla ve cezanın terkiyle [yeniden] kendisine lutuf ve keremde bulunacağını ummaktadır. İşte bu, hikmet sınırının dışına taşan, yadırganacak bir şeydir. Bu yüzden Peygamber (s.a.) bu âyeti okuyunca; "Onu cahilliği aldattı!" buyurmuştur. Ömer (r.a.) de "Onu ahmaklığı ve cahilliği aldattı!" derken, Hasan-ı Basrî; "Vallahi! Onu pis şeytanı aldattı!" demiştir; yani şeytan günahları ona cazip göstermiş ve "Dilediğini yap; zira ilk ihsanıyla sana ihsanda bulunan Rabbin, sana elbette sonunda da ihsanda bulunur [merak etme]!" diyerek onu tehlikenin kucağına atmıştır. Fudayl b. Iyâz'a (v. 803), "Allah seni kıyamet günü kaldırıp sana '*Seni aldatan neydi, o cömert Rabbine karşı?'* dese ne diyeceksin?" diye sorulmuş, o da 'Senin o tâ aşağılara sarkan (geniş, uzun merhamet) perdelerin beni aldattı!' diyeceğim." demiş. [Yalnız] bu, günahların örtülmesine aldanarak hata ettiğini itiraf etme kabilinden olup tamahkârların[1] ve *Haşvî*[2] hikâyecilerin zannettiği gibi bir bahane üretme değildir. Onların, kendi imamlarından rivayet ettiklerine göre ise, Allah'ın diğer sıfatlarını değil de "senin o Kerîm Rabbin" buyurarak, *Rab* ve *Kerîm* sıfatlarını zikretmesi, kuluna "Beni Kerîm'in keremi aldattı." şeklinde cevap vermesini telkin etmek içinmiş!..

[2482] Sa'îd b. Cubeyr (v. 713) [ما غَرَّكَ ifadesini] *mâ eğarrake* şeklinde okumuş olup ya taaccüp ya da soru sormaya dayanmaktadır.[3] Bu, senin *beyyetehumu'l-'aduvv^{u} ve hum ğârrûne* (Hiçbir şeyden haberleri yokken düşman onları geceleyin bastı!) sözünden olarak kişi gafil bulunduğunda kullanılan *ğarra'r-racul^{u} fe-huve ğârr^{un}* ifadesinden gelmektedir. Yine *eğarrahû ğayruhû* denir ki "Başkası onu aldatılmış kıldı." demektir.

7. Ki seni O yarattı; seni O 'düzen'ledi; seni O dengeledi.

[2483] "Seni O düzenledi;" yani organları kusursuz, sapasağlam kıldı. "Seni O dengeledi;"[4] hiçbir uyumsuzluk barındırmayacak biçimde hilkati ahenkli, dengeli hâle getirdi de (meselâ) iki kolun birisini daha uzun, iki gözün birisini daha geniş, organların bazısını beyaz, bazısını siyah ve saçın bir kısmını siyah, bir kısmını alaca yapmadı.

1 *Beyne'l-havfi ve'r-recâ* (korkuyla umut arası ihtiyatlı bir iyimserlik) içinde olmak gerekirken Allah'ın merhametine bel bağlayan… / ed..

2 Nasların zâhirî yorumuna yoğunlaşan ve *Müşebbihe*'ye yaklaşacak derecede aşırılığa kaçan müfrit bir ekol. / çev.

3 (i) Soruya göre; *"Ey insan! O cömert Rabbine karşı seni ne aldattı?!"* (ii) Ta'accüba göre; *"Ey insan! O cömert Rabbine karşı amma da aldanmışsın!"* anlamındadır. / çev.

4 Müfessir tef'îlden *fe-'addelek* kıraatini esas almaktadır ki şeddesiz kıraate göre daha vurguludur. / ed.

قلت: معناه أنّ حق الإنسان أن لا يغترّ بتكرم الله عليه، حيث خلقه حيًا لينفعه، وبتفضله عليه بذلك حتى يطمع بعدما مكّنه وكلّفه فعصى وكفر النعمة المتفضَّل بها أن يتفضل عليه بالثواب وطرح العقاب، اغترارًا بالتفضل الأوّل؛ فإنه منكر خارج من حد الحكمة. ولهذا قال رسول الله ﷺ لما تلاها: غرّه جهله! وقال ٥ عمر رضي الله عنه: غرّه حمقه وجهله! وقال الحسن: غره والله شيطانه الخبيث! أي زين له المعاصي وقال له: افعل ما شئت، فربك الكريم الذي تفضل عليك بما تفضل به أوّلا وهو متفضل عليك آخرًا، حتى ورطه. وقيل للفضيل ابن عياض: إن أقامك الله يوم القيامة وقال لك: {مَا غَرَّكَ بِرَبّكَ الْكَرِيمِ} ماذا تقول؟ قال أقول: غرّتني ستورك المرخاة. وهذا على سبيل الاعتراف بالخطأ في الاغترار بالستر، وليس ١٠ باعتذار كما يظنه الطماع، ويظّن به قصاص الحشوية ويروون عن أئمتهم: إنما قال {بِرَبّكَ الْكَرِيمِ} دون سائر صفاته، ليلقن عبده الجواب حتى يقول: غرّني كرم الكريم.

[٢٤٨٢]وقرأ سعيد بن جبير «ما أغرّك»، إما على التعجب، وإما على الاستفهام؛ من قولك: غرّ الرجل فهو غارّ، إذا غفل، من قولك: بيّتهم العدوّ وهم ١٥ غارّون. وأغرّه غيره، جعله غارًّا.

٧-﴿الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ﴾

[٢٤٨٣]{فَسَوَّاكَ} فجعلك سويًّا سالم الأعضاء، «فَعَدَّلَكَ» فصيّرك معتدلًا متناسب الخلق من غير تفاوت فيه؛ فلم يجعل إحدى اليدين أطول، ولا إحدى العينين أوسع، ولا بعض الأعضاء أبيض وبعضها أسود، ولا بعض الشعر فاحمًا وبعضه أشقر.

Yahut seni, diğer dört ayaklılar gibi değil de dimdik yürüyecek biçimde, mutedil yapılı kıldı. Şeddesiz olarak فَعَدَلَكَ şeklinde de okunmuş olup bu iki şekilde değerlendirilir. 1) "Sapasağlam kıldı; yani senin uzuvlarının bir kısmını bir kısmıyla dengeleyip ölçülü kıldı." anlamına gelmesi. 2) "Seni (özel bir yaratılışa) çevirip yönlendirdi." anlamına gelmesi. Meselâ *'adelehû 'ani't-tarîk* (Onu yoldan çevirdi.) denir; yani "Senin yaratılışını başkalarının yaratılışından çevirip ayırdı ve seni diğer yaratılışlarla farklılık arz eden; güzel bir hilkatte yarattı." yahut "Seni şekil ve suretlerden birine çevirip yönlendirdi." anlamında.

8. Seni dilediği bir şekilde terkip edip şu (şahsî) hâle O soktu.

[2484] ما شاء cümlesindeki ما fazlalık olup mâna, "Seni güzellik, çirkinlik, uzunluk, kısalık, erkeklik, dişilik, bazı akrabalara benzeyip benzememe gibi değişik şekiller noktasında muradının ve hikmetinin gerektirdiği türden bir surette O terkip etti." şeklindedir.

[2485] **Şayet** "Öncesin[deki cümleler]in atfedildiği gibi bu cümlenin de [atıf harfiyle] atfedilmesi gerekmez miydi?" **dersen şöyle derim:** [Gerekmezdi;] çünkü bu cümle, عَدَلَكَ cümlesinin beyanıdır (beyan sadedinde de *vasıl* değil, *fasıl* uygun düşer). **Şayet** "Harf-i cer (فى) neye taalluk etmektedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun; "O, seni şekillerden birine yerleştirip, konumunu sabitleştirdi." anlamına gelecek şekilde رَكَّبَكَ cümlesine taalluk etmesi caiz olduğu gibi, "O, şekillerden biri dâhilinde husule gelecek şekilde seni terkip etti." anlamına binaen, hazfedilmiş bir kelimeye (*hâsıl*[en]) taalluk etmesi de caizdir. Harf-i cerin, hazfedilmiş kelimeye taalluk etmesi durumunda cümle *hâl* olmak üzere *nasb* konumundadır. Harf-i cerin عدلك cümlesine taalluku da caiz olup buna göre اَىّ kelimesinde taaccüp üslûbuyla "O, seni şaşılacak bir surette dengeledi!" anlamına gelip, bunun ardından ما شاء رَكَّبَكَ buyurmuş olur ki bu da "Seni terkipler içerisinden (beğenip) dilediği güzel bir terkibe soktu." anlamındadır.

9. Hayır! (O'nun bu keremine hiçbir sebeple değil) aksine, sırf hesabı yalanlıyorsunuz (da o yüzden, nankörlük ve isyanla karşılık veriyorsunuz)!

[2486] "Hayır!" Allah'ın o şükür ve itaat gerektiren cömertliğine aldanıp, şükür ve itaati bunun zıddı olan inkâr ve isyana çevirmekten uzak durun!

أو جعلك معتدل الخلق تمشي قائمًا لا كالبهائم. وقرئ «فعدلك» بالتخفيف وفيه وجهان؛ أحدهما أن يكون بمعنى المشدّد، أي عدل بعض أعضائك ببعض حتى اعتدلت. والثاني {فَعَدَلَكَ} فصرفك. يقال: عدله عن الطريق يعني فعدلك عن خلقة غيرك وخلقك خلقة حسنة مفارقة لسائر الخلق. أو فعدلك إلى بعض الأشكال ٥ والهيآت.

٨-﴿فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ﴾

[٢٤٨٤]{مَا} في {مَا شَاءَ} مزيدة، أي ركّبك في أيّ صورة اقتضتها مشيئته وحكمته من الصور المختلفة في الحسن والقبح والطول والقصر والذكورة والأنوثة، والشبه ببعض الأقارب وخلاف الشبه.

١٠ [٢٤٨٥]فإن قلت: هلا عطفت هذه الجملة كما عطف ما قبلها؟ قلت: لأنها بيان لـ{عَدلَكَ}. فإن قلت: بم يتعلق الجار؟ قلت: يجوز أن يتعلق بـ{ركَّبك}. على معنى: وضعك في بعض الصور ومكنك فيه، وبمحذوف أي ركبك حاصلًا في بعض الصور؛ ومحله النصب على الحال إن علق بمحذوف. ويجوز أن يتعلق بـ{عَدلَكَ}، ويكون في {أيّ} معنى التعجب، أي فعدلك في صورة عجيبة، ثم قال: ١٥ ما شاء ركبك! أي ركبك ما شاء من التراكيب، يعني تركيبًا حسنًا.

٩-﴿كَلَّا بَلْ تُكَذِّبُونَ بِالدِّينِ﴾

[٢٤٨٦]{كَلاَّ} ارتدعوا عن الاغترار بكرم الله والتسلق به -وهو موجب الشكر والطاعة- إلى عكسهما الذي هو الكفر والمعصية.

[2487] Sonra Allah Teâlâ, "Siz" aslında "hesabı" veya İslâm dinini "yalanlıyorsunuz" da hiçbir sevap ve cezayı tasdik etmiyorsunuz, buyurmaktadır ki bu (yalanlama), yadırganan beklenti aşırılığından da beterdir.

10. Oysa şüphesiz üzerinizde bekçiler var;
11. Değerli yazıcılar (kirâmen kâtibîn)
12. Yaptıklarınızı biliyorlar!

[2488] Burada ceza gününü yalanlamalarının içyüzü ortaya konmaktadır, "Siz ceza gününü yalanlayıp dururken, kâtipler sizin aleyhinize olacak şekilde karşılık göreceğiniz amellerinizi yazıyorlar" demektir.

[2489] Yazıcı meleklere övgüyle tazimde bulunulmasıyla *hesab*ın da önemi anlatılmış olmakta; Allah katında *hesab*ın, en muazzam işlerden sayıldığı belirtilmektedir. Böyle olmasaydı, Allah hesaba çekilecek, karşılığı verilecek hususları kayda alsınlar diye o değerli, *koruyucu*,[1] yazıcı meleklerini görevlendirmezdi. Bunda günahkârlar için bir uyarı, korkutma ve utandırma; müminler içinse bir lutuf vardır. Rivayete göre Fudayl (b. Iyâz) bu âyeti okuduğu vakit, "Gafillere ne çetin bir âyettir bu böyle!" dermiş.

13. Cennettedir şüphesiz, 'iyi'ler.
14. Günahkârlar ise cayır cayır yanan ateştedirler.
15. Oraya, yargılanma günü girerler.
16. Bir daha da oradan uzaklaşamazlar!..

[2490] *"Bir daha da oradan uzaklaşamazlar"* ifadesi, "(Ateşten çıkmak isterler) ama oradan çıkacak değillerdir!" [Mâide 5/37] âyetine benzemektedir. "Gerçi ceza günü ateşe girecekler; ama bundan önce -yani kabirlerinde- de o ateşten uzak tutulmazlar" şeklinde bir anlam kastedilmiş olması da caizdir.

[2491] Söylendiğine göre; Allah bu sûrede âdemoğlu için üç hâl söz konusu olduğunu haber vermiştir; amelinin kayıt altına alındığı hayatın hâli, karşılık göreceği âhiret hayatının hâli ve *berzah* âleminin hâli ki *berzah* وما هم عنها بغائبين âyetinin anlattığıdır.[2]

17. Nereden bileceksin ki nedir yargılanma günü?
18. Evet, nereden bileceksin ki nedir yargılanma günü?

1 "Koruyucu" akla ilk gelen anlamında değildir; amelleri tespit eden, yapılan bütün iyilik ve kötülükleri bir bir kaydeden; hiçbir şeyi eksik bırakmayan demektir. / ed.

2 Ancak o zaman 16. âyetin meali; "O ateşten uzak da değillerdir." şeklinde takdir edilir. / ed.

[٢٤٨٧]ثم قال: {بَلْ تُكَذِّبُونَ بِالدِّينِ} أصلا وهو الجزاء، أو دين الإسلام. فلا تصدّقون ثوابًا ولا عقابًا؛ وهو شرّ من الطمع المنكر.

١٠-﴿وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ﴾

١١-﴿ كِرَامًا كَاتِبِينَ﴾

١٢-﴿ يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ﴾

[٢٤٨٨] {وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ} تحقيق لما يكذبون به من الجزاء، يعني أنكم تكذبون بالجزاء والكاتبون يكتبون عليكم أعمالكم لتُجازوا بها.

[٢٤٨٩]وفي تعظيم الكتَبة بالثناء عليهم تعظيم لأمر الجزاء، وأنه عند الله من جلائل الأمور؛ ولولا ذلك لما وكل بضبط ما يحاسب عليه، ويجازي به الملائكة الكرام الحفظة الكتبة. وفيه إنذار وتهويل وتشوير للعصاة ولطف للمؤمنين. وعن الفضيل أنه كان إذا قرأها قال: ما أشدّها من آية على الغافلين!

١٣-﴿ إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ﴾

١٤-﴿ وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ﴾

١٥-﴿يَصْلَوْنَهَا يَوْمَ الدِّينِ﴾

١٦-﴿وَمَا هُمْ عَنْهَا بِغَائِبِينَ﴾

[٢٤٩٠] {وَمَا هُمَ عَنْهَا بِغَائِبِينَ} كقوله {وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا} [المائدة: ٣٧]. ويجوز أن يراد: يصلَون النار يوم الدين وما يغيبون عنها قبل ذلك، يعني في قبورهم.

[٢٤٩١]وقيل: أخبر الله في هذه السورة أنّ لابن آدم ثلاث حالات؛ حال الحياة التي يحفظ فيها عمله، وحال الآخرة التي يجازى فيها، وحال البرزخ وهو قوله {وَمَا هُمَ عَنْهَا بِغَائِبِينَ}.

١٧-﴿وَمَا أَدْرَاكَ مَا يَوْمُ الدِّينِ﴾

١٨-﴿ثُمَّ مَا أَدْرَاكَ مَا يَوْمُ الدِّينِ﴾

[2492] Yani ceza gününün durumu hiçbir dirayet sahibinin onun korku ve şiddet boyutunu kavrayamayacağı bir özellik arz etmektedir. Sen onu nasıl tasavvur edebilirsin ki o bunun kat kat fevkindedir! Âyetin tekrarlanması daha fazla korkutmak içindir. Sonra Allah Teâlâ bu korkutmanın vasfına dair sözü özlü biçimde ifade etmek üzere şöyle buyurdu:

19. Kimsenin kimse için (iyilik namına) hiçbir şeye sahip olmadığı gün... ki o gün, buyruk tamamen Allah'a aittir.

[2493] Yani hiç kimse hiçbir şekilde ne bir başkası adına bir şeyi bertaraf edebilir ne de ona fayda sağlayabilir. Buyruk tek başına Allah'a aittir.

[2494] [İfadeyi يَوْمُ لا... şeklinde] *merfû'* okuyana göre bu ya يَوْمُ الدين'den bedel ya da *hüve yev**mu** lâ temliku* (O; hiç kimsenin hiç kimse için... bir gündür.) [şeklinde gizli bir mübtedâ takdir etmek] üzere gerçekleşir. *Mansūb* okuyana göre ise, *ed-dîn*[u] lafzının delâleti doğrultusunda ya gizli bir *yudânûne* (karşılık göreceklerdir) fiilinin ya da "Yâd et!" fiilinin takdir edilmesiyle (*zarf; mef'ûlün fîh* olmak üzere) gerçekleşir. Yine, bunun, i'râbı açık olmayana (cümleye) muzāf olması sebebiyle, *ref'* konumunda olmakla birlikte *fetha* üzere mebni olması da caizdir.

[2495] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim *İze's-semâu'nfetarat* sûresini okursa, Allah gökten düşen her bir yağmur damlası ve her bir kabir adedince ona sevap yazar."

[٢٤٩٢]يعني أن أمر يوم الدين بحيث لا تدرك دراية دار كنهه في الهول والشدّة. وكيفما تصورّته فهو فوق ذلك وعلى أضعافه. والتكرير لزيادة التهويل.

١٩-﴿يَوْمَ لا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا وَالأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ﴾

[٢٤٩٣]ثم أجمل القول في وصفه فقال: {يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا}، أي لا تستطيع دفعًا عنها ولا نفعًا لها بوجه ولا أمر إلا لله وحده.

[٢٤٩٤]من رفع فعلى البدل من {يَوْمُ الدِّينِ}، أو على: هو يوم لا تملك. ومن نصب فبإضمار يدانون؛ لأنّ الدين يدل عليه. أو بإضمار اذكر. ويجوز أن يفتح لإضافته إلى غير متمكن وهو في محل الرفع.

[٢٤٩٥]عن رسول الله ﷺ: من قرأ إذا السماء انفطرت كتب الله له بعدد كل قطرة من السماء حسنة وبعدد كل قبر حسنة».

MUTAFFİFÎN SÛRESİ

Nerede nâzil olduğu ihtilaflıdır, 36 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Yazıklar olsun o ticarî hilecilere ki

2. İnsanlara kendileri için ölçtürür [veya tarttırırlar]ken eksiksiz olsun isterler;

3. Ama onlara ölçerlerken veya onlara tartarlarken eksiltirler!..

[2496] التطفيف ölçme ve tartmayı eksik yapmak demektir; zira eksiltilen, az ve değersiz bir şeydir. Rivayete göre, Peygamber (s.a.) Medine'ye geldiğinde Medineliler ölçmede insanların en berbatları imişler. Nihayet bu sûre inince ölçmeyi güzel yapmaya başlamışlar [*İbn Mâce*, "Ticârât", 35]. Söylendiğine göre, Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde Ebû Cuheyne diye bilinen bir kişi vardı. Bu adamın [takriben 1040 dirhemlik] iki [farklı] ölçeği vardı; birini ölçüp verirken, diğerini ise kendisi alırken kullanırdı. Yine söylendiğine göre, Medineliler ölçü ve tartıda hile yapan tüccar kimselerdi. Onların [Cahiliye dönemi] alışverişleri *münâbeze,*[1] *mülâmese*[2] ve *muhâtara*dan[3] ibaretti. Nihayet bu sûre inince Peygamber (s.a.) dışarı çıkıp, kendilerine bu sûreyi okudu ve "Beş şey beş şeye karşılıktır." buyurdu. "Bu beş şeye karşılık olan beş şey nedir ya Resûlallah?" diye sorulunca, şöyle buyurdu: "Bir kavim yaptığı antlaşmayı bozarsa Allah onlara mutlaka düşmanlarını musallat eder. Allah'ın indirdiklerinden başkasıyla yönetir, *hüküm* verirlerse mutlaka içlerinde fakirlik yaygınlaşır. Aralarında *o çirkin cinsel suçlar* zuhur ederse muhakkak aralarında ölüm yaygınlaşır. Ölçmede [ve tartmada] hile yaparlarsa toprağın bitirdiklerinden mahrum kılınırlar ve yıllarca sürecek bir kıtlığa yakalanırlar. Arınmak için [muhtaçlara] vermezlerse yağmurdan mahrum kalırlar."

[2497] Rivayete göre Ali (r.a.), zağferan tartarken fazlaca veren bir adama uğramış ve kendisine "(Öncelikle) tartıyı doğru tut, daha sonra dilediğin kadar fazla ver." demiştir ki böylece Hz. Ali, bunu alışkanlık edinsin ve vacip olanı vacip olmayandan ayırsın diye adama ilk önce eşit tartmasını emretmiş olmaktadır.

---

1 Tarafların, mal değeri taşıyan bir eşyayı, incelemeye fırsat vermeden birbirlerine karşılıklı olarak atmalarıyla gerçekleşen bir alışveriş şekli. / çev.

2 Tarafların yine incelemeksizin, karşılıklı olarak mala dokunmak suretiyle gerçekleştirdikleri bir alışveriş şekli. / çev.

3 (Sudaki balık misali) ele geçmeyen, belirsiz ve bilinmez malın alım satımı. / çev.

سورة المطففين

مختلف فيها؛ وآياتها ٣٦

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ﴾

٢-﴿الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ﴾

٣-﴿وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ﴾

[٢٤٩٦]التطفيف البخس في الكيل والوزن؛ لأنّ ما يبخس شيء طفيف حقير. وروى: أن رسول الله ﷺ قدم المدينة وكانوا من أخبث الناس كيلا، فنزلت فأحسنوا الكيل. وقيل: قدمها وبها رجل يعرف بأبي جهينة ومعه صاعان؛ يكيل بأحدهما ويكتال بالآخر. وقيل: كان أهل المدينة تجارًا يطففون، وكانت بِياعاتُهم المنابذة والملامسة والمخاطرةَ، فنزلت فخرج رسول الله ﷺ فقرأها عليهم، وقال: خمس بخمس. قيل: يا رسول الله، وما خمس بخمس؟ قال: ما نقض قوم العهد إلا سلط الله عليهم عدوّهم، وما حكموا بغير ما أنزل الله إلا فشا فيهم الفقر، وما ظهرت فيهم الفاحشة إلا فشا فيهم الموت، ولا طففوا الكيل إلا منعوا النبات وأخذوا بالسنين، ولا منعوا الزكاة إلا حبس عنهم القطر .

[٢٤٩٧]وعن علي رضي الله عنه: أنه مر برجل يزن الزعفران وقد أرجح، فقال له: أقم الوزن بالقسط، ثم أرجح بعد ذلك ما شئت. كأنه أمره بالتسوية أولا ليعتادها ويفصل الواجب من النفل.

[2498] İbn Abbas'ın "Siz ey Acem toplumu! Size iki sorumluluk verilmiştir ki sizden öncekiler sırf bu ikisi yüzünden helâke uğramışlardır: ölçü ve tartı" dediği rivayet edilmiştir. İbn Abbas'ın bilhassa Acemleri zikretmesi onların ölçme ve tartmayı birlikte yapmaları sebebiyledir. Oysa bu ikisi Mekkelilere ve Medinelilere ayrı ayrı verilmiş özelliklerdi; Mekkeliler tartar, Medineliler ise ölçerlerdi. Rivayete göre İbn Ömer, satıcının yanından geçerken ona şöyle dermiş: "Allah'tan kork ve eksiksiz ölç! Zira ölçüde ve tartıda hile yapanlar Rahmân'ın azameti karşısında öyle bekletilecekler ki ter kendilerini gemleyecektir!" Rivayete göre İkrime, "Şahitlik ederim ki ölçen ve tartan herkes ateştedir!" demiş. Kendisine, "Senin oğlun da ölçen -veya tartan- biridir." denince "Şahitlik ederim ki o da ateştedir!" demiş. Yine rivayete göre Übeyy (r.a.), "İhtiyaçlar, rızıkları ölçeklerin başlarına ve terazilerin dillerine bağlı olan kimselerden talep edilmemelidir." demiş.

[2499] [Ticarî hilecilerin] insanlardan ölçüp almaları onlara zarar verip zahmet yükleyen bir ölçme türü olduğu için, bu anlama delâlet etsin diye, [على الناس ifadesinde] Min yerine (yük ve sıkıntı ifade eden) 'Alâ harf-i ceri getirilmiştir. 'Alâ'nın يستوفون fiiline taalluk etmesi de caiz olup hususiyet ifade etmesi için mef'ûl, fiilin önüne alınmıştır;[1] yani sadece insanların aleyhine olarak ölçü ve tartının tam olmasını isterler; kendilerine gelince, bunun kendi lehlerine olmasını isterler. Ferrâ (v. 822) bu konumda aleyhte bir hak söz konusu olması sebebiyle Min ve 'Alâ'nın birbirlerinin yerini alabileceğini söylemiştir. Binaenaleyh, bir kimse *ikteltu 'aleyke* dediğinde, sanki "Senin aleyhine olanı aldım." demiş gibidir. *İkteltu minke* dediğinde ise, "Senden tamı tamına aldım." demiş olmaktadır.

[2500] وإذا كالوهم (*Onlara* tarttıklarında…) ifadesindeki zamir *mansūb* olup insanlara aittir. Bu zamir iki şekilde açıklanabilir: 1) *Kâlû le-hum ev vezenû le-hum* (Onlar [yani insanlar] adına ölçüp tarttıklarında) şeklinde bir takdir kastedilmiş olabilir ki buna göre *harf-i cer* hazfedilmiş olup [*hazf ü îsâl* kuralınca] fiilin ameli doğrudan mecrûrla buluşturulmuştur. Tıpkı şairin [muhtemelen devesine veya atına hitap ettiği] şu şiirinde

> Yemin ederim; seni(n için) iyi cins kırmızı ve beyaz mantarlar topladım
> Deve yünü renginde; yaramaz küçük mantarları tamamen yasakladım sana

1 Buna göre cümlenin aslı الذين إذا اكتالوا يستوفون على الناس şeklinde olup *"İnsanlara sırf kendileri için bir şey ölçtürüp tarttırırken tam olmasını isterler"* şeklinde hususiyet mânası ifade etmesi amacıyla mef'ûl öne alınmıştır. / çev.

[٢٤٩٨]وعن ابن عباس: إنكم معشر الأعاجم وليتم أمرين بهما هلك من كان قبلكم؛ المكيال والميزان. وخص الأعاجم لأنهم يجمعون الكيل والوزن جميعًا وكانا مفرّقين في الحرمين؛ كان أهل مكة يزنون وأهل المدينة يكيلون. وعن ابن عمر أنه كان يمر بالبائع فيقول له: اتق الله وأوف الكيل، فإنّ المطففين يوقفون يوم القيامة ٥ لعظمة الرحمن حتى إن العرق ليلجمهم. وعن عكرمة: أشهد أنّ كل كيّال ووزّان في النار. فقيل له: إنّ ابنك كيال أو وزان؛ فقال: أشهد أنه في النار. وعن أبيّ رضي الله عنه: لا تلتمس الحوائج ممن رزقُه في رؤوس المكاييل وألسنِ الموازين. لما كان اكتيالهم من الناس اكتيالًا يضرهم ويتحامل فيه عليهم.

[٢٤٩٩]أبدل {عَلَى} مكان مِن للدلالة على ذلك. ويجوز أن يتعلق {عَلَى} ١٠ بيستوفون، ويقدم المفعول على الفعل لإفادة الخصوصية، أي يستوفون على الناس خاصة؛ فأما أنفسهم فيستوفون لها؛ وقال الفراء «من» و«على» يعتقبان في هذا الموضع، لأنه حق عليه؛ فإذا قال اكتلت عليك، فكأنه قال: أخذت ما عليك؛ وإذا قال: اكتلت منك، فكقوله: استوفيت منك.

[٢٥٠٠]والضمير في {كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ} ضمير منصوب راجع إلى الناس. ١٥ وفيه وجهان؛ أن يراد: كالوا لهم أو وزنوا لهم؛ فحذف الجار وأوصل الفعل، كما قال:

وَلَقَدْ جَنَيْتُكَ أَكْمُؤًا وَعَسَاقِلًا ❁ وَلَقَدْ نَهَيْتُكَ عَنْ نَبَاتِ الأَوْبَرِ

ve *el-harîsu yasîduke le'l-cevâdu* (Senin için avlayan, haris kişidir; soylu, yürük olan değil.)[1] darbımeselinde olduğu gibi. Bu iki ifadenin aslı *ceneytu le-ke* ve *yasîdu le-ke* şeklindedir. 2) *Muzāf* hazfedilip, yerine *muzāfun ileyh* konulmuş da olabilir ki buna göre muzāf "ölçülen" veya "tartılan" nesnedir (yani insanların ölçülecek şeylerini ölçtüklerinde veya onların tartılacak şeylerini tarttıklarında). Zamirin "ticarî hileciler"e ait bir fâ'il zamiri olması (yani "*kendileri* tarttığında…") sağlıklı olmaz; zira o takdirde söz bu tür bir zamirle fasit bir nazma dönüşmüş olur; çünkü âyetin anlamı "Onlar insanlardan (ölçek veya tartı ile) aldıkları vakit eksiksiz almaya çalışırken, onlara verdiklerinde eksiltirler." şeklindedir. Zamiri ticarî hilecilere (المطففين) râci kılarsan, bu sefer anlam senin, "İnsanlardan alırken eksiksiz almaya çalışırlar; ölçmeyi veya tartmayı bizzat üstlendiklerinde ise *bilhassa kendileri* eksiltirler." demene dönüşür ki bu da uyumsuz bir ifade olur; zira söz, işi gerçekleştiren hakkında değil, fiil hakkındadır. Bunu[2] iptale çalışırken, Mushaf yazısına tutunmak ve çoğul Vav'ından sonra yazılan Elif'in *hatt*a sabit olmayışını[3] gerekçe göstermek zayıf kalır; çünkü Mushaf hattıyla ilgili pek çok hususta, hat ilminin uzlaşılan [kaide ve] sınırlarına riayet edilmemiştir. Kaldı ki ben, işini sağlam yapan imamların elleriyle yazılmış kitaplarda bu Elif'in, hem lafız hem mânada sabit olmaması sebebiyle, terk edildiğini görmüşümdür; çünkü Vav tek başına çoğul anlamı sağlayabilmektedir. Bu Elif senin هُمْ لَمْ يَدْعُوا (Onlar çağırmadılar.) ve هُوَ يَدْعُو (O çağırıyor.) demendeki gibi sadece çoğul Vav'ını diğer Vav'lardan ayırmak için yazılmıştır. Bu Vav'a yazıda yer vermeyen kimse; "Her iki Vav'ın farkını ortaya koymak için anlam kâfidir." demiştir. Îsâ b. Ömer (v. 149/766) ve Hamza'nın (v. 156/773) bu hatayı irtikâp ettikleri, yani her iki zamiri de ticarî hilecilere ait kıldıkları; iki Vav üzerinde de hafifçe durarak, bununla ne kastettiklerini açıklamak istedikleri rivayet edilmiştir.

---

1 İşler sırf güç ve kabiliyetle değil; hırs ve gayretle başarılır. / çev.

2 Yani her iki هم'un da, hilekârlara ait merfû' zamirler olma ihtimalini. / ed.

3 Yani müfessirin sağlıksız bulduğu anlam doğru olsaydı, o zaman Mushaf hattında (*resm-i 'osmânî*de) her iki fiil de كالوا هم أو وزنوا هم şeklinde -Elif'li- olurdu; oysa bu fiillerin sonunda Elif yoktur; demek ki her iki هم da mef'ûldür. "Ama insanlar için ölçerlerken veya insanlar için tartarlarken eksiltirler!.." anlamında. / **İşte**, o "sağlıksız anlamı" bu şekilde iptal etmeye çalışmak zayıf bir yaklaşımdır; çünkü çoğul fiillerde Vav, Elif olmasa da çoğul fâ'il anlamını verebilir. **Ancak** kanımca müfessirin, anlamı; "İnsanlardan alırken eksiksiz almaya çalışırlar; ölçmeyi veya tartmayı bizzat üstlendiklerinde ise *bilhassa kendileri* eksiltirler." şeklinde takdir edişi de zayıftır. Zira burada "bilhassa kendilerinin *eksiltmesi*"nden söz edilmemekte; "bilhassa kendilerinin ölçmesinden / tartmasından" bahsedilmektedir; yani "insanlara kendileri için ölçtürürken veya tarttırırken eksiksiz olsun isterler; ama *kendileri* ölçerken, *kendileri* tartarken eksiltirler!.." Bu durumda, -ilk şıktaki- Lâm'ın hazfi çerçevesindeki izahatına da gerek kalmayacaktır. / ed.

والحريص يصيدك لا الجواد، بمعنى: جنيت لك، ويصيد لك، وأن يكون على حذف المضاف وإقامة المضاف إليه مقامه، والمضاف هو المكيل أو الموزون. ولا يصح أن يكون ضميرًا مرفوعًا للمطففين، لأنّ الكلام يخرج به إلى نظم فاسد؛ وذلك أنّ المعنى: إذا أخذوا من الناس استوفوا، وإذا أعطوهم أخسروا؛ ٥ وإن جعلت الضمير للمطففين انقلب إلى قولك: إذا أخذوا من الناس استوفوا، وإذا تولوا الكيل أو الوزن هم على الخصوص أخسروا، وهو كلام متنافر؛ لأنّ الحديث واقع في الفعل لا في المباشر. والتعلق في إبطاله بخط المصحف، وأنّ الألف التي تكتب بعد واو الجمع غير ثابتة فيه ركيكٌ؛ لأنّ خط المصحف لم يراع في كثير منه حدّ المصطلح عليه في علم الخط. على أني رأيت في الكتب ١٠ المخطوطة بأيدي الأئمة المتقنين هذه الألف مرفوضة، لكونها غير ثابتة في اللفظ والمعنى جميعًا؛ لأن الواو وحدها معطية معنى الجمع، وإنما كتبت هذه الألف تفرقة بين واو الجمع وغيرها في نحو قولك: هم لم يدعوا، وهو يدعو؛ فمن لم يثبتها قال: المعنى كاف في التفرقة بينهما. وعن عيسى بن عمر وحمزة: أنهما كانا يرتكبان ذلك، أي يجعلان الضميرين للمطففين، ويقفان عند الواوين وُقَيفة ١٥ يبينان بها ما أرادا.

[2501] **Şayet** "(3. âyette) اَوْ وَزَنُوهُمْ dendiği gibi, (3. âyette) أَوِ اتَّزَنُوا *da* denmesi[1] gerekmez miydi?" **dersen şöyle derim:** Sanki ölçü ve tartıda hile yapanlar ölçme sayesinde tamı tamına alma ve çalma imkânına sahip olmak için, ölçülen ve tartılan her ne alıyor idiyseler bunu terazilerle değil de sadece ölçeklerle yapıyorlardı; çünkü doldurma işinde (ölçeği) silkeleyip, hile yapıyorlardı. Fakat verdikleri zaman her iki cinste (hem ölçüde hem tartıda) eksiltme imkânı bulabilmek için ölçekle veya tartıyla veriyorlardı.

[2502] "Eksiltirler;" noksan tutarlar. *Hasira'l-mîzân*[e] ve *ahsera'l-mîzân*[e] denir (ki her ikisi de "eksik tarttı" demektir).

4-5. Bunlar, diriltileceklerine kani olsalar ya vahim bir gün için!.. 6. Bütün insanların, Âlemlerin Rabbi'nin huzuruna çıkacağı gün...

[2503] "(Diriltileceklerine) kani olsalar ya" ifadesi, ölçü ve tartıda hileye cür'et etme hususundaki tutumlarına ilişkin büyük bir yadırgama ve hayrete düşürmedir; "diriltilip" hardal tanesi kadar ve zerre ağırlığınca bir şeyden bile hesaba çekileceklerini akıllarından geçirmiyor ve herhangi bir şekilde tahmin etmiyorlarmış gibi!..

[2504] Katâde'nin, "Ey âdemoğlu! Sana tamı tamına verilmesini istediğin gibi sen de tamı tamına ver! Sana âdil davranılmasını istediğin gibi sen de âdil davran!" dediği; yine Fudayl'ın da, "Teraziyi eksik tutmak kıyamet günü yüz karası olacaktır!" dediği rivayet edilmiştir. [Emevî sultanlarından] Abdülmelik b. Mervan hakkında rivayet edildiğine göre, bir bedevî kendisine, "Allah'ın [ticarî] hileciler hakkında ne dediğini mutlaka işitmişsindir." demiş. "-İşittiğin o büyük tehdit, ölçerken - tartarken hile yapana yöneltilmiş bulunuyor.- Peki, sen Müslümanların malını herhangi bir ölçme tartma söz konusu olmaksızın alıyorsun ya; senin durumun ne olacak, düşündün mü hiç!?"

[2505] Bu yadırgama ve hayrete düşürme, *zann* tabirinin kullanılması, kıyamet gününün "büyük bir vahamet"le nitelenmesi, insanların o gün boyun eğmiş vaziyette Allah'ın huzuruna çıkacak olması, Allah'ın, "Âlemlerin Rabbi" diye nitelenmesi, bütün bunlar; ticarette hile yapmanın, bu hileciler gibi haksızlık etmenin, her tür alma - vermede, hatta bütün söz ve amellerde doğruluğu, eşitliği, adaleti terk etmenin, ne kadar ağır, vahim bir günah olduğunu ifade etmektedir.

[2506] *Zann*ın "kesin inanış" anlamına geldiği de söylenmişse de doğrusu, [yukarıda] verilen anlamdır.

---

1 Yani اذا اكتالوا على الناس او اتزنوا عليهم يستوفون (insanlara kendileri için ölçtürür *veya tarttırırken* eksiksiz olsun isterler) denmesi. / çev.

[٢٠٠١]فإن قلت: هلا قيل: أو اتَّزنوا، كما قيل {أَوْ وَزَنُوهُمْ}؟ قلت: كأن المطففين كانوا لا يأخذون ما يكال ويوزن إلا بالمكاييل دون الموازين، لتمكنهم بالاكتيال من الاستيفاء والسرقة، لأنهم يدعدِعون ويحتالون في الملء، وإذا أعطوا كالوا أو وزنوا لتمكنهم من البخس في النوعين جميعًا.

٥ [٢٠٠٢] {يُخْسِرُونَ} ينقصون. يقال: خسر الميزان وأخسره.

٤-﴿أَلَا يَظُنُّ أُولَئِكَ أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ﴾

٥-﴿لِيَوْمٍ عَظِيمٍ﴾

٦-﴿يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[٢٠٠٣] {أَلَا يَظُنُّ} إنكار وتعجيب عظيم من حالهم في الاجتراء على التطفيف.
١٠ كأنهم لا يخطرون ببالهم ولا يخمنون تخمينًا {أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ} ومحاسبون على مقدار الذرّة والخردلة.

[٢٠٠٤]وعن قتادة: أوف يا ابن آدم كما تحب أن يوفى لك، واعدل كما تحب أن يعدل لك. وعن الفضيل: بخس الميزان سواد الوجه يوم القيامة. وعن عبد الملك بن مروان: أن أعرابيًا قال له: "قد سمعت ما قال الله في المطففين -أراد بذلك أن
١٥ المطفِّف قد توجه عليه الوعيد العظيم الذي سمعت به- فما ظنك بنفسك وأنت تأخذ أموال المسلمين بلا كيل ولا وزن؟!"

[٢٠٠٥]وفي هذا الإنكار والتعجيب وكلمة الظن، ووصف اليوم بالعِظم، وقيام الناس فيه لله خاضعين، ووصفه ذاته برب العالمين بيانٌ بليغ لعظم الذنب وتفاقم الإثم في التطفيف، وفيما كان في مثل حاله من الحيف وترك القيام بالقسط، والعمل على
٢٠ السوية والعدل في كل أخذ وإعطاء، بل في كل قول وعمل.

[٢٠٠٦]وقيل: الظنّ بمعنى اليقين، والوجه ما ذكر.

[2507] يوم يقوم (*mef'ûlün fîhi*) مبعوثون ile nasbedilmiştir. لِيَوْمٍ عَظِيمٍ'den bedel olarak *yevmi yekumu* şeklinde de okunmuştur.

[2508] Rivayete göre İbn Ömer bu sûreyi okurken "Bütün insanların, Âlemlerin Rabbi'nin huzuruna çıkacağı gün..." âyetine ulaşınca feryat ederek ağlamaya başlamış ve âyetin devamını okuyamamış.

7. Hayır!.. Doğrusu; rahatça günah işleyenlerin amel defteri, Siccîn'dedir.
8. Nereden bileceksin ki Siccîn nedir?
9. Yazısı gayet açık - net bir kitap...

[2509] "Hayır!.. Doğrusu…" [ifadesiyle] ölçü ve tartıda hile yapıp durmaktan ve dirilme ve hesap gününü hatırlamaktan gafil olmaktan menetmiş; bunların mutlaka tövbe edilip pişman olunması gereken şeyler olduğuna dikkat çektikten sonra, rahatça günah işleyen herkesi genel anlamda tehdit etmiştir.

[2510] Günahkârların *kitâb*ı, yazıya geçirilen amelleridir. **Şayet** "Günahkârların amel defterlerinin Siccîn'de olduğunu haber verip, Siccîn'i de 'Yazısı gayet açık - net bir kitap' olarak açıklamakla, sanki 'Onların *kitâbı* yazısı gayet açık - net bir *kitabın* içindedir.' buyrulmuş gibi olmaktadır. Peki, bu ne anlama geliyor?" **dersen şöyle derim:** *Siccîn* kapsamlı bir kitap olup içerisine, Allah'ın hem şeytanların hem de cinlerle insanlardan oluşan inkârcı ve fâsıkların amellerini dercettiği, büyük bir şer mecmuasıdır ki yazılışı gayet açık - net, satırlara dökülmüş bir kitaptır. Yahut onu görenin, içerisinde hayır namına hiçbir şeyin bulunmadığını bileceği bir bilgi kaynağıdır. Dolayısıyla anlam, "Rahatça günah işleyenlerin amelleriyle ilgili yazılmış olanlar bu büyük mecmuada tespit edilmiş vaziyettedir!" şeklindedir. *Siccîn* diye isimlendirilen bu kelime *fi"îl* vezninde olup "hapsetme" ve "sıkıştırma" anlamındaki *sicn* kökünden gelmektedir; zira o, cehennemde hapsedilme ve sıkıştırılmanın sebebidir. Veya onun bu ismi almasının sebebi, rivayet edildiği gibi yedi kat yerin dibine atılmış olmasıdır ki burası ıssız ve karanlık bir mekân olup kendisi için bir horlanma ve aşağılanma olacak şekilde İblis ve zürriyetinin meskenidir. Bu ismi almasının bir nedeni de *mukarreb* meleklerin [müminlerin amellerinin yazılı bulunduğu] hayır divanına şahit olduğu gibi, kovulmuş şeytanların da o divana şahit olmasıdır.

[2511] "**Peki,** *Siccîn* nedir; sıfat mı, isim mi?" **dersen şöyle derim:** Bilakis, حاتم gibi, sıfattan nakledilmiş özel bir isimdir; [gayr-ı munsariflik sebeplerinden] sadece ma'rifeliği barındırdığı için de munsariftir.

[٢٠٠٧]ونصب {يَوْمَ يَقُومُ} بـ{مَبْعَوثُونَ}. وقرئ بالجر بدلًا من {يَوْمٍ عَظِيمٍ}

[٢٠٠٨]وعن ابن عمر أنه قرأ هذه السورة فلما بلغ قوله {يَوْمَ يَقُومُ الناسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ} بكى نحيبًا، وامتنع من قراءة ما بعده.

٧-﴿كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْفُجَّارِ لَفِي سِجِّينٍ﴾

٨-﴿وَمَا أَدْرَاكَ مَا سِجِّينٌ﴾ ٥

٩-﴿كِتَابٌ مَرْقُومٌ﴾

[٢٠٠٩]{كَلاَّ} ردعهم عما كانوا عليه من التطفيف والغفلة عن ذكر البعث والحساب، ونبههم على أنه مما يجب أن يتاب عنه ويندم عليه، ثم أتبعه وعيد الفجار على العموم.

١٠ [٢٠١٠]و{كِتَاب الْفُجَّارِ} ما يكتب من أعمالهم. فإن قلت: قد أخبر الله عن كتاب الفجار بأنه في سجين، وفسر سجينًا بكتاب مرقوم؛ فكأنه قيل: إن كتابهم في كتاب مرقوم. فما معناه؟ قلت: سِجِّين كتاب جامع هو ديوان الشر؛ دوّن الله فيه أعمال الشياطين وأعمال الكفرة والفسقة من الجن والإنس، وهو كتاب مرقوم مسطور بيّن الكتابة، أو معلم يعلم من رآه أنه لا خير فيه. فالمعنى أن ما كتب من أعمال الفجار ١٥ مثبت في ذلك الديوان. وسمى سجينًا -فِعِّيلًا من السجن، وهو الحبس والتضييق-، لأنه سبب الحبس والتضييق في جهنم، أو لأنه مطروح كما روي تحت الأرض السابعة في مكان وحش مظلم، وهو مسكن إبليس وذرّيته استهانة به وإذالة، وليشهده الشياطين المدحورون، كما يشهد ديوان الخير الملائكة المقرّبون.

[٢٠١١]فإن قلت: فما سجين، أصفة هو أم اسم؟ قلت: بل هو اسم علم منقول ٢٠ من وصف كحاتم. وهو منصرف لأنه ليس فيه إلا سبب واحد وهو التعريف.

10. Yalanlayanların hâli haraptır o gün!
11. Yargılanma gününü yalanlayanların.

[2512] "Yargılanma gününü yalanlayanların..." ifadesi, açıklamak için değil, yermek için getirilen sıfatlardandır. Tıpkı *fe'ale zâlike fulânun el-fâsiku'l-habîsu* (Bunu falanca; o pislik fâsık yapmıştır!) demen gibi.

12. Oysa onu, saldırgan bir günahkârdan başkası yalanlamaz.
13. Âyetlerimiz kendisine okunduğunda; "Öncekilerin masalları!" diyenden...
14. Hayır!.. Asıl, kendi yaptıkları paslandırmıştır kalplerini.

[2513] "Hayır!.." Bu ifade saldırgan günahkâr için; ["Öncekilerin masalları" şeklindeki] sözünden dolayı bir terslemedir. "Paslandırmıştır kalplerini." Madenî pas gibi kalplere çöreklenip tahakkümü altına almıştır ki bu da kişinin büyük günahlarda ısrar etmesi ve tövbeyi yarınlara ertelemesi sebebiyle kalbinin (yavaş yavaş) mühürlenmesi[1] sonucu, kalbin hayra meyledip kabul etmeyeceği bir hâle gelmesidir. Hasan-ı Basrî'nin; *ez-zenbu ba'de'z-zenb hattâ yesvedde'l-kalbu* (Günah üstüne günah! Sonunda kalp simsiyah!) dediği rivayet edilmiştir. *Râne 'aleyhi'z-zenbu raynen* (Günah kalbi bütünüyle paslandırdı!) ve *ğâne 'aleyhi ğaynen* (Günah kalbi bulutlandırdı!) denir. *el-Ğaynu, el-ğaymu* demektir [ki, ikisi de bulut anlamına gelir]. Yine *râne fîhi'n-nevmu* (Uyku onda kökleşti.) ve *rânet bi-hi'l-hamru* (İçki aklını örtüp, yok etti.) denir. Lâm'ın Râ'ya idgam edilmesiyle [بَرَّانَ şeklinde] okunduğu gibi, *izhar* edilerek [Hafs'ın kıraatinde olduğu gibi *sekte* ile] de okunmuştur; fakat idgam veçhi daha sağlamdır. رَانَ'nin Elif'i, imâleyle de kalınlaştırılarak da okunmuştur.

[2514] "Hayır!.." ifadesi onların kalplerini paslandıran günah kazanımından yana bir terslemedir.

15. Hayır!.. O gün, şüphesiz Rablerinden perdeli (mahrum) kalacaklar.
16. Sonra da cayır cayır yanan ateşi boylayacaklar!
17. Sonra, "İşte yalanlayıp durduğunuz gün!" denilecek.

[2515] Onların Allah'tan perdeli kalmaları hiç yerine konmaları ve aşağılanmaları adına bir darbımeseldir; çünkü kralların huzuruna ancak onların nezdinde değerli ve itibarlı olan kişilerin girmesine izin verilir ve onlardan ancak yanlarında önemsenmeyen, düşük seviyeli kimseler engellenip uzak tutulur. Nitekim şair [kendi kavmini methederek] şöyle demiştir:

1 'Kalplerin mühürlenmesi'nin müfessir tarafından enfes tahlili için Bakara 2/7'nin tefsirine bakınız. / ed.

١٠-﴿وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ﴾

١١-﴿الَّذِينَ يُكَذِّبُونَ بِيَوْمِ الدِّينِ﴾

[٢٠١٢] {الَّذِينَ يُكَذِّبُونَ} مما وصف به للذم لا للبيان، كقولك فعل ذلك فلان الفاسق الخبيث.

٥ ١٢-﴿وَمَا يُكَذِّبُ بِهِ إِلَّا كُلُّ مُعْتَدٍ أَثِيمٍ﴾

١٣-﴿إِذَا تُتْلَى عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ﴾

١٤-﴿كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

[٢٠١٣] {كَلاَّ} ردع للمعتدي الأثيم عن قوله {رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ}، ركبها كما يركب الصدأ وغلب عليها. وهو أن يصر على الكبائر ويسوّف التوبة حتى يُطبَع ١٠ على قلبه، فلا يَقبل الخير ولا يميل إليه. وعن الحسن: الذنب بعد الذنب حتى يسودّ القلب. يقال: ران عليه الذنب، وغان عليه رينا وغينا. والغين: الغيم، ويقال: ران فيه النوم، رسخ فيه، ورانت به الخمر، ذهبت به. وقرئ بإدغام اللام في الراء وبالإظهار، والإدغام أجود. وأميلت الألف وفخمت.

[٢٠١٤] {كَلاَّ} ردع عن الكسب الرائن على قلوبهم.

١٥ ١٥-﴿كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ﴾

١٦-﴿ثُمَّ إِنَّهُمْ لَصَالُو الْجَحِيمِ﴾

١٧-﴿ثُمَّ يُقَالُ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ﴾

[٢٠١٥]وكونهم محجوبين عنه تمثيل للاستخفاف بهم وإهانتهم، لأنه لا يؤذن على الملوك إلا للوجهاء المكرمين لديهم، ولا يحجب عنهم إلا الأدنياء المهانون ٢٠ عندهم. قال:

> Onlar tekebbür sahibi kimsenin kapısına gelip konduklarında tazim görürler.
> Zaten insanlar ya tazime ya da önemsenmeyip uzak tutulmaya namzettirler

İbn Abbas, Katâde ve İbn Ebû Muleyke'nin (v. 117/735) bu âyeti "Allah'ın rahmetinden mahrum kalacaklar"; İbn Keysân'ın (v. 320/932) ise "O'nun kerem ve ihsanından mahrum kalacaklar" şeklinde yorumladıkları rivayet edilmiştir.

18. Hayır!.. Doğrusu; 'iyi'lerin amel defteri de İlliyyîn'dedir.
19. Nereden bileceksin ki İlliyyîn nedir?
20. Yazılışı gayet açık - net bir kitap...
21. Ki gözde kullar onu seyrederler...

[2516] *"Hayır; doğrusu..."* ifadesi yalanlamanın terslenmesidir. İyilerin *kitâb*ı, yazıya geçirilen amelleridir.

[2517] *'İlliyyûn* meleklerle beraber cin ve insanlardan iyi kulların işlediği her amelin yazılıp dercedildiği, büyük hayır defterinin özel ismidir. Bu kelime tıpkı *siccîn*in *sicn*den gelişi gibi, *fi"îl* vezninde olmak üzere *'uluvv*den gelen *'illiyy* lâfzının çoğul sîgasından nakledilmiştir. Buna '*İlliyyûn* denilmesi, kendisi için bir hürmet ve tazim olmak üzere ya cennetteki derecelerin en yücelerine yükselme yahut eşrâf-ı melâikenin barındığı yedinci kat semaya yükseltilmesi sebebiyledir. Rivayete göre, melekler kulun amelini yükseklere taşır; ama bu ameli azımsarlar. Nihayet ameli Allah'ın dilediğince ilâhî saltanat makamına ulaştırdıklarında onlara şöyle vahyeder: "Sizler kulumun amelini yazıp kayda geçenlersiniz. Ben ise onun kalbinde olanı gözetleyenim. O [sizin azımsadığınız] amelini ihlâslı yapmıştır. Bu yüzden siz o ameli 'İlliyyûn'a kaydedin! Ben onu bağışlamışımdır." Yine o melekler bu sefer [başka bir] kulun amelini yükseklere taşır da o ameli methedip temize çıkarırlar. Nihayet o ameli Allah'ın dilediği noktaya ulaştırdıklarında onlara şöyle vahiyde bulunur: "Sizler benim kulumun amelini yazıp kayda geçirenlersiniz. Ben ise onun kalbindekini gözetlemekteyim. O [sizin tezkiye ettiğiniz] amelini ihlâslı yapmamıştır. Bu yüzden, siz o ameli Siccîn'e kaydedin!"

22. Şüphesiz, nimet dolu cennettedir 'iyi'ler.
23. Tahtlar üzerinde etrafı temaşa ederler.

[2518] أرائك "gelin odası misali döşenip tezyin edilmiş evde bulunan tahtlar"dır.

إِذَا اعْتَرَوْا بَابَ ذِي عُبْيَةٍ رُجِبُوا ۞
وَالنَّاسُ مِنْ بَيْنِ مَرْجُوبٍ وَمَحْجُوبِ

عن ابن عباس وقتادة وابن أبي مليكة: محجوبين عن رحمته. وعن ابن كيسان: عن كرامته.

٥ ١٨-﴿كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عِلِّيِّينَ﴾

١٩-﴿وَمَا أَدْرَاكَ مَا عِلِّيُّونَ﴾

٢٠-﴿كِتَابٌ مَرْقُومٌ﴾

٢١-﴿يَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ﴾

[٢٠١٦] {كَلَا} ردع عن التكذيب. وكتاب الأبرار ما كتب من أعمالهم.

١٠ [٢٠١٧]وعليون علم لديوان الخير الذي دوّن فيه كل ما عملته الملائكة وصلحاء الثقلين، منقول من جمع عليّ -فِعِّيل من العلو، كسجين من السجن-، سمى بذلك إمّا لأنه سبب الارتفاع إلى أعالي الدرجات في الجنة، وإمّا لأنه مرفوع في السماء السابعة حيث يسكن الكروبيون، تكريمًا له وتعظيمًا. وروي أن الملائكة لتصعد بعمل العبد فيستقلونه، فإذا انتهوا به إلى ما شاء الله من سلطانة أوحى إليهم: إنكم الحفظة على ١٥ عبدي، وأنا الرقيب على ما في قلبه، وأنه أخلص عمله فاجعلوه في عليين، فقد غفرت له؛ وإنها لتصعد بعمل العبد فيزكونه، فإذا انتهوا به إلى ما شاء الله أوحي إليهم: أنتم الحفظة على عبدي، وأنا الرقيب على ما في قلبه، وإنه لم يخلص لي عمله فاجعلوه في سجين!

٢٢-﴿إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ﴾

٢٠ ٢٣-﴿عَلَى الْأَرَائِكِ يَنْظُرُونَ﴾

[٢٠١٨]الأرائك الأسِرَّة في الحجال.

[2519] Gözlerinin görebileceği kadar cennet manzaralarından diledik-lerine ve Allah'ın kendilerini sahip kıldığı nimet ve ihsanları; yine cehen-nem ateşinde azap çeken düşmanlarını "temaşa ederler" ve tezyin edilmiş odaları onların gözlerinin bakış açısını engellemez.

24. Yüzlerinden anlarsın o nimetin güzelliğini.
25. Mühürlü (mis gibi), öyle saf bir içecek içirilir ki kendilerine…
26. Sonunda misk kokusu bırakır. -Ancak böyle bir şey için yarışsın yarışacaklar da!-

[2520] Zenginlerin ve refah düzeyi yüksek olanların yüzlerinde gördü-ğüne benzer şekilde "nimetin parlaklığını" nimete gark olmanın güzelliğini, suyunu ve terütazeliğini [tanırsın]. Mef'ûl çatısı üzere merfû' olarak *tu'rafu fî vucûhihim nadratu'n- ne'îm* (Yüzlerinden anlaşılır o nimetin güzelliği.) şeklinde de okunmuştur.

[2521] الرحيق hiçbir karışım içermeyen saf şarap demektir. مختوم (mühür-lü) yani kulpsuz ve kulplu kadehlerden oluşan kapları balçık yerine miskle mühürlüdür.

[2522] Denmiştir ki "sonunda misk kokusu bırakır" ifadesi, içildiğinde bitiş noktasında misk kokusu bırakır anlamındadır. "Kâfur karışımlı olup katkısı misk ile son bulur" anlamına geldiği de söylenmiştir. [خِتَامه kelimesi] Tâ'nın fethası ve kesresiyle *hâtemuhû* ve *hâtimuhû*[1] şeklinde de okunmuş olup "Kendisiyle mühürlenen, kesilen şey" demektir.

[2523] "Ancak böyle bir şey için yarışsın yarışacaklar da!.." Yani (sadece bunun gibisine) rağbet etsin bir şeye rağbet edecekler de!..

27. İçindeki karışım, (en şerefli cennet içeceği olan) Tesnîm'dendir,
28. Yani gözde kulların içeceği bir pınardan.

[2524] *Tesnîm*, muayyen bir pınarın özel ismi olup bunun "onu kal-dırıp yükseltti" anlamındaki *sennemehû* cümlesinin mastarı olarak Tesnîm diye adlandırılması; ya cennetteki en kaliteli şarap oluşu ya da cennetliklere yukarıdan gelmesi sebebiyledir. Nitekim rivayete göre; bu şarap havadan yüksekçe akıp, cennetliklerin kaplarına dökülecekmiş.

---

1 İsm-i fâ'il sîgası (*hâtim*) sonlandırma / mühürleme işini yapan kişiyi, *hâtem* ise sonlandırma işinin kendisiyle yapıldığı şeyi yani mührü ifade etmektedir. [Tıpkı *'âlim - âlem* gibi. *'Âlem* Hak Teâlâ'nın kendisi sayesinde bilindiği şey demektir; bilen (*'âlim*) ise insanoğludur.] Nitekim Hz. Peygamber de peygamberlerin -yaygın kıraate göre- "*hâtem*idir;" ancak bir başka kıraatte *hâtim*idir [Ahzâb 33/40]; ilkinde Allah, peygamberleri onunla mühürlemiş / sonlandırmıştır; diğerinde ise mühürleyen bizzat Hz. Peygamber'dir. / ed.

[٢٠١٩] {يَنظُرُونَ} إلى ما شاؤا مدّ أعينهم إليه من مناظر الجنة، وإلى ما أولاهم الله من النعمة والكرامة، وإلى أعدائهم يعذبون في النار، وما تحجب الحجال أبصارهم عن الإدراك.

٢٤-﴿تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ﴾

٢٥-﴿يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ﴾ ٥

٢٦-﴿خِتَامُهُ مِسْكٌ وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ﴾

[٢٠٢٠] {نَضْرَةَ النَّعِيمِ} بهجة التنعم وماءه ورونقه، كما ترى في وجوه الأغنياء وأهل الترفه. وقرئ «تعرف»، على البناء للمفعول، و«نضرةُ النعيم»، بالرفع.

[٢٠٢١] الرحيق الشراب الخالص الذي لا غش فيه. {مَخْتُومٍ} تختم أوانيه من الأكواب والأباريق بمسك مكان الطينة. ١٠

[٢٠٢٢] وقيل: {خِتَامُهُ مِسْكٌ} مقطعُه رائحة مسك إذا شرب. وقيل: يمزج بالكافور، ويختم مزاجه بالمسك. وقرئ «خاتمه»، بفتح التاء وكسرها، أي ما يختم به ويقطع.

[٢٠٢٣] {فَلْيَتَنَافَسِ الْمتَنَافِسُونَ} فليرتغب المرتغبون.

٢٧-﴿وَمِزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ﴾ ١٥

٢٨-﴿عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ﴾

[٢٠٢٤] {تَسْنِيم} علم لعين بعينها؛ سميت بالتسنيم -الذي هو مصدر سنمه، إذا رفعه- إمّا لأنها أرفع شراب في الجنة وإمّا لأنها تأتيهم من فوق، على ما روي أنها تجري في الهواء متسنمة فتنصبّ في أوانيهم.

[2525] عَيْنًا lafzı methe binaen mansūb kılınmıştır. Zeccâc (v. 311/923) ise bunun hâl tümleci olmak üzere mansūb kılındığını söylemiştir. Söylendiğine göre bu, gözde kullara özel olup onlar bunu katkısız içerlerken, diğer cennetliklere katkılı olarak verilecekmiş.

29. Bu müminlere güler dururlardı mücrimler!

30. Yanlarından geçerken birbirlerine kaş-göz eder (eğlenir)lerdi.

31. Ve tanıdıklarının yanına döndüklerinde, keyiflenmiş olarak dönerlerdi.

[2526] Bunlar; Mekke müşriklerinden Ebû Cehl, Velîd b. Muğîre, Âs b. Vâil ve taraftarları olup Ammâr, Suheyb, Habbâb ve Bilal gibi fakir müminlere güler ve onlarla alay ederlerdi.

[2527] Şu da söylenmiştir: Ali b. Ebû Tâlib (r.a.) bir grup Müslümanın içerisinde olduğu hâlde gelmiş, münafıklar da bunları alaya alıp, gülmüş ve birbirlerine kaş göz etmişlerdi. Daha sonra arkadaşlarının yanına dönüp, [Hz. Ali'yi kastederek] "Dazlağı gördük bugün!" demiş ve gülüşmüşlerdi. Nihayet bu âyet Hz. Ali Peygamber'e (s.a.) ulaşmadan önce inmiş oldu.

[2528] "Kaş-göz eder;" yani bir kısmı bir kısmına ağız ve göz hareketinde bulunurlardı.

[2529] *"Keyiflenmiş olarak"* yani onları dillerine dolayarak ve onlarla alay ederek haz duyarlardı.

32. Onları gördüklerinde; "Bunlar gerçekten yoldan çıkmış!" derlerdi.

[2530] Yani Müslümanları dalâlette bulur [yoldan çıkmış sayar]lardı.

33. Oysa onların başına bekçi tayin edilmiş değillerdi!

[2531] "Oysa onların" Müslümanların "başına bekçi" görevli "tayin edilmiş değillerdi" ki onların durumunu gözetip, işlerini denetlesinler ve onların hidayette mi dalâlette mi olduğuna tanıklık etsinler! Bu ifade onlar için bir dokundurma, istihzadır. Yahut bu, inkârcıların sözlerinin bir parçası olup onlar Müslümanları gördükleri vakit, "Bunlar gerçekten yoldan çıkmışlar!" derler; Müslümanların, başlarına bekçi tayin edilmiş olmadığını söylerlerdi ki bunu Müslümanların bunları şirkten menetmesini ve kendilerini İslâm'a çağırıp, bu uğurda çaba sarf etmesini yadırgadıkları için söylüyorlardı.

[٢٥٢٥]و{عَيْنًا} نصب على المدح. وقال الزجاج: نصب على الحال. وقيل: هي للمقربين، يشربونها صرفًا، وتمزج لسائر أهل الجنة.

٢٩-﴿إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا يَضْحَكُونَ﴾

٣٠-﴿وَإِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَزُونَ﴾

٥ ٣١-﴿وَإِذَا انْقَلَبُوا إِلَى أَهْلِهِمُ انْقَلَبُوا فَكِهِينَ﴾

[٢٥٢٦]هم مشركو مكة؛ أبو جهل والوليد بن المغيرة والعاص بن وائل وأشياعهم. كانوا يضحكون من عمّار وصهيب وخبّاب وبلال وغيرهم من فقراء المؤمنين، ويستهزئون بهم.

[٢٥٢٧]وقيل: جاء علي ابن أبي طالب ﵁ في نفر من المسلمين فسخِر منهم ١٠ المنافقون وضحكوا وتغامزوا، ثم رجعوا إلى أصحابهم فقالوا: رأينا اليوم الأصلع فضحكوا منه، فنزلت قبل أن يصل عليّ إلى رسول الله ﷺ.

[٢٥٢٨] {يَتَغَامَزُونَ} يغمز بعضهم بعضًا، ويشيرون بأعينهم.

[٢٥٢٩] {فَكِهِينَ} ملتذين بذكرهم والسخرية منهم.

٣٢-﴿وَإِذَا رَأَوْهُمْ قَالُوا إِنَّ هَؤُلَاءِ لَضَالُّونَ﴾

١٥ [٢٥٣٠]أي ينسبون المسلمين إلى الضلال.

٣٣-﴿وَمَا أُرْسِلُوا عَلَيْهِمْ حَافِظِينَ﴾

[٢٥٣١] {وَمَا أُرْسِلُوا} على المسلمين {حَافِظِينَ} موكَّلين بهم يحفظون عليهم أحوالهم، ويهيمنون على أعمالهم، ويشهدون برشدهم وضلالهم! وهذا تهكم بهم. أو هو من جملة قول الكفار، وإنهم إذا رأوا المسلين قالوا: "إنّ هؤلاء لضالون؛ وإنهم ٢٠ لم يرسَلوا عليهم حافظين!" إنكارًا لصدّهم إياهم عن الشرك، ودعائهم إلى الإسلام وجدّهم في ذلك.

34. İşte bu gün de iman edenler gülecek bu inkârcı nankörlere:
35. Koltuklarının üzerinde, etrafı temaşa ederek…

[2532] "Koltuklarının üzerinde, etrafı temaşa ederek…" cümlesi, "gülecekler" cümlesinin *hâl*idir; yani kendilerine ve onların izzet ve kibrin ardından uğradıkları zillet ve küçüklüğe ve de onca nimet ve refahın ardından envâ-i çeşit azaba uğramalarına bakarak, güven içerisinde koltuklar üzerine kuruldukları hâlde güleceklerdir onlara.

[2533] Denilmiştir ki inkârcılar için cennete giden bir kapı açılıp, kendilerine "cennete çıkın" denir. Nihayet onlar cennete varacak yerde, kapı, önleri sıra kapatılır. İşte bu onlara defalarca yapılıp durdukça müminler de onlara gülecektir.

36. "Acaba inkârcı nankörler işlediklerinin sevabını (!) aldılar mı?" diye.

[2534] *Sevvebehû ve esâbehû* her ikisi de "Ona amelinin karşılığını verdi." anlamına gelir. Evs [b. Hacer (v. 620), sevgilisine hitaben] şöyle demiştir:

> Seni ya ben mükâfatlandıracağım yahut benim adıma bir başka mükâfatçı!
> Senden sitayişle bahsedilip, minnetle yâd edilmek yetecek sana.

[2535] (هل ثُوِّب) Lâm'ın Sâ'ya idgam edilmesiyle (*hes'suvvibe*) de okunmuştur.

[2536] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim Mutaffifîn sûresini okursa, kıyamet gününde Allah ona mühürlü [mis gibi] hâlis cennet şarabından içirir."

٣٤-﴿فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ﴾

٣٥-﴿عَلَى الْأَرَائِكِ يَنْظُرُونَ﴾

[٢٠٣٢]حال من {يَضْحَكُونَ} أي يضحكون منهم ناظرين إليهم وإلى ما هم فيه من الهوان والصَّغار بعد العزة والكبر ومن ألوان العذاب بعد النعيم والترفُّه وهم على الأرائك آمنون.

[٢٠٣٣]وقيل: يفتح للكفار باب إلى الجنة فيقال لهم: اخرجوا إليها؛ فإذا وصلوا إليها أغلق دونهم؛ يفعل ذلك بهم مرارًا، فيضحك المؤمنون منهم.

٣٦-﴿هَلْ ثُوِّبَ الْكُفَّارُ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ﴾

[٢٠٣٤]ثوَّبه وأثابه بمعنى، إذا جازاه. قال أوس:

سَأَجزِيكَ أَوْ يَجْزِيكَ عَنِّي مُثَوِّب ❁ وَحَسْبُكِ أَنْ يُثْنَى عَلَيْكِ وَتُحْمَدِى

[٢٠٣٥]وقرئ بإدغام اللام في الثاء.

[٢٠٣٦]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة المطففين سقاه الله من الرحيق المختوم يوم القيامة.

İNŞİKÂK SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 25 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1-2. Gök, Rabbini dinleyerek ikiye ayrıldığında... -ki (Rabbinin azameti karşısında) ona yakışan budur.-

[2537] اذا'nın cevabının hazfedilmesi, [bu cevabı] takdir edecek olanın her bakımdan rahatça fikir yürütebilmesi veya bunun benzerinin Tekvîr ve İnfitar sûrelerinde yer aldığına dair bilginin yeterli oluşu sebebiyledir. Bunun cevabının [6. âyette gelecek] فملاقيه ifadesinin delâleti olduğu da söylenmiştir; yani gök ikiye ayrıldığında insan uğrunda didindiği ameline kavuşacaktır. Bunun anlamı; "Gök bulutlarla ikiye ayrıldığında" şeklinde olup benzeri "Göğün, beyaz bulutlar hâlinde paramparça olacağı ve meleklerin bölük bölük indirilecekleri gün..." [Furkān 25/25] âyetidir. Ali'nin (r.a.) "Gök *hacılaryolu*ndan (Samanyolu) kopup ayrılacaktır." dediği rivayet edilmiştir.

[2538] *Ezine le-hû* "Ona kulak verdi." demek olup Peygamber'in (s.a.), *mâ ezine'llâhu li-şey'in ke-iznihî li-nebiyy^in^ yeteğannâ bi'l-kur'ân^i^* (Allah, aşikâr ve makamlı bir şekilde *Kur'ân*[1] okuyan bir peygamberi dinlediği gibi hiçbir şeyi dinlememiştir.) [*Buhârî*, "Tevhîd", 32; "Fedâilu'l-Kur'ân", 19; *Müslim,* "Musâfirîn", 232-234]) hadisi ve Cuhâf b. Hakîm'in şiiri bu kabildendir;

> Sızlanıp çağırdığınızı işittiğim vakit size kulak verip icabet ettim.
> [Siz de bana yaramaz ve çirkin şeyler işittirdiniz!]

Âyetin anlamı da şudur: Gök, Allah yarılmasını murat ettiğinde, O'nun emrine ram olma hususunda, itaat edilen kişi tarafından kendisine emir geldiği vakit pürdikkat kesilip itaat eden ve geri durmayıp kaçınmayan itaatkârın davranışı gibi davrandı. Tıpkı *"(Sonra, duman hâlindeki göğe yönelmiş; ona ve Arz'a; 'Gönüllü ya da gönülsüz ikiniz de gelin." demiştir...) İkisi de (Allah'ın bu yaratma iradesine boyun eğerek lisan-ı hâlleriyle) 'Gönüllü geldik.' demişlerdir"* [Fussilet 41/11] âyetinde olduğu gibi.

[2539] وَحُقَّتْ (ki ona yaraşan da budur) ifadesi; ["Böyle bir şeye lâyıktır o." anlamına gelen] *hüve hakıyk^un^ bi-kezâ* ve *hüve mahkuk^un^ bi-kezâ* tabirlerinden alınma olup "Göğe [Allah'ın emrine] ram olup imtina etmemesi yaraşır." anlamındadır. Bu, kudret dâhilinde bulunan her şeyin, zâtıyla kādir olan [Allah'] ın emrine muntazır olması ve bunu kabullenmesi gerektiğinin bildirilmesi anlamına gelmektedir.

---

1 Burada muayyen değil, herhangi bir nebî söz konusu olduğundan, *kur'ân* kelimesi "okunan ilahî vahiy/ler" anlamında cins isim olarak kullanılmıştır; yani Kur'ân-ı Kerim'i de diğer kutsal kitapları da içerir. / ed.

سورة الانشقاق

مكية؛ وآياتها ٢٥

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-٢-﴿إِذَا السَّمَاءُ انْشَقَّتْ وَأَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ﴾

٥ [٢٥٣٧]حذف جواب {إِذَا} ليذهب المقدر كل مذهب، أو اكتفاء بما علم في مثلها من سورتي التكوير والانفطار. وقيل: جوابها ما دلّ عليه {فَمُلَاقِيهِ}، أي إذا السماء انشقت لاقى الإنسان كدحَه. ومعناه: إذا انشقت بالغمام، كقوله تعالى {وَيَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَاءُ بِالْغَمَامِ} [الفرقان: ٢٥]، وعن علي رضي الله عنه: تنشق من المجرّة.

[٢٥٣٨]أذن له، استمع له. ومنه قوله عليه السلام: ما أذن الله لشيء كأذنه لنبيّ

١٠ يتغنى بالقرآن»، وقولُ حجاف بن حكيم:

أَذِنْتُ لَكُمْ لَمَّا سَمِعْتُ هَرِيرَكُمْ ۞

والمعنى: أنها فعلت في انقيادها لله حين أراد انشقاقها فعل المطواع الذي إذا ورد عليه الأمر من جهة المطاع أنصت له وأذعن، ولم يأب ولم يمتنع، كقوله {أَتَيْنَا طَائِعِينَ} [فصلت: ١١].

١٥ [٢٥٣٩]{وَحُقَّتْ} من قولك: هو محقوق بكذا، وحقيق به؛ يعني وهي حقيقة بأن تنقاد ولا تمتنع. ومعناه الإيذان بأنّ القادر بالذات يجب أن يتأتى له كل مقدور ويحق ذلك.

3. Arz dümdüz edildiğinde

4-5. ve Rabbini dinleyerek içindekileri fırlatıp tamamen boşaldığında... -ki ona yakışan da budur.-

[2540] مُدَّتْ (Arz dümdüz edildiğinde) ifadesi *medde'ş-şey'e fe'mtedde* (O nesneyi uzattı; nesne de uzayıverdi.) tabirinden alınma olup yeryüzünün; dağların, dorukların ve üzerinde bulunan her bir tepeciğin yok olması sonucu uzayıp yayılması ve sırtının dümdüz olması anlamındadır. Tıpkı "Arz'ı dümdüz, kuru bir toprağa dönüştürecek; ne bir girinti göreceksin orada ne de bir çıkıntı..." [TâHâ 20/106-107] âyetlerinde olduğu gibi. İbn Abbas'ın bu âyeti "Arz, *Ukâz*[1] *sahtiyanı misali* dümdüz edildiğinde." şeklinde açıkladığı rivayet edilmiştir; çünkü tabaklanmış deri yayıldığında, üzerinde bulunan bütün girinti ve çıkıntılar zail olup dümdüz olur. Yahut [مُدَّتْ] "onu uzatıp genişletti" anlamındaki *meddehû* tabirinden alınma olup "Arzın genişliği ve yayılması arttığında" anlamına gelir.

[2541] "Ve Arz" içinde gömülü bulunan ölüleri ve hazineleri "fırlatıp" içinde hiçbir şey kalmayacak şekilde "tamamen boşaldığında." Sanki Arz (تَخَلَّتْ fiilinin *tefe"ul* vezninde oluşunun delâletiyle, peyderpey) boşalma hususunda bütün gücüyle zahmet çekmiş gibidir. Nitekim birisi cömertlikte, diğeri acımada alabildiğine cehdedip, tabiatlarının fevkinde zorlandıkları vakit; *tekerrame'l-kerîm*ᵘ (Cömert, yorulurcasına cömertlik sergiledi.) ve *terahhame'r-rahîm*ᵘ (Merhametli, aşırı merhamet gösterdi.) denir.

[2542] "Ve [Arz]" içinde bulunanları dışarı atıp boşalma hususunda "Rabbini dinleyerek…"

6. Ey insan! Gerçek şu ki sen Rabbine varıncaya kadar didinip duracak ve sonunda O'nunla karşı karşıya geleceksin!

[2543] كدح iş görmede nefsin etkilenecek derecede cehdetmesi ve zahmet çekmesi demektir ki *kedeha cildehû* (cildini tırmaladı) sözünden gelir. "Rabbine varıncaya kadar didinip duracaksın" ifadesi "Rabbinle buluşuncaya dek cehdedeceksin" anlamına gelir ki bu da *temsilen* "buluşma" tabir edilen ölüm ve ölüm sonrası durum demektir. "Ve sonunda" şüphesiz, senin için O'ndan kaçmanın asla söz konusu olamayacağı şekilde "O'nunla karşı karşıya geleceksin!" ملاقيه'deki zamirin الكدح sözcüğüne ait olduğu da söylenmiştir.[2]

7. İşte o vakit, amel defteri sağ eline verilen,

8. kolay bir şekilde hesaba çekilecek

9. ve tanıdıklarının yanına sevinçle dönecektir.

1 Cahiliye döneminde Mekke panayırlarından biri. / çev.

2 Bu yoruma göre anlam; *"... ve sonunda o didinip durduğun şeye kavuşacaksın"* şeklinde takdir edilebilir. / çev.

٣-﴿وَإِذَا الْأَرْضُ مُدَّتْ﴾

٤-٥-﴿وَأَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ وَأَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ﴾

[٢٥٤٠] {مُدَّتْ} من مدّ الشيء فامتدّ، وهو أن تزال جبالها وآكامها وكل أمْت فيها، حتى تمتدّ وتنبسط ويستوي ظهرها، كما قال تعالى: {قَاعًا صَفْصَفًا لَّا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا} [طه:١٠٦-١٠٧]. وعن ابن عباس ﵄: مدّت مدّ الأديم العكاظي؛ لأن الأديم إذا مدّ زال كل انثناء فيه وأمت واستوى أو من مدّه، بمعنى أمدّه، أي زيدت سعة وبسطة.

[٢٥٤١] {وَأَلْقَتْ مَا فِيهَا} ورمت بما في جوفها مما دفن فيها من الموتى والكنوز، {وَتَخَلَّتْ} وخلَت غاية الخلوّ حتى لم يبق شيء في باطنها، كأنها تكلفت أقصى جهدها في الخلو. كما يقال: تكرم الكريم، وترحم الرحيم، إذا بلغا جهدهما في الكرم والرحمة، وتكلفا فوق ما في طبعهما.

[٢٥٤٢] {وَأَذِنَتْ لِرَبِّهَا} في إلقاء ما في بطنها وتخليها.

٦-﴿يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَى رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ﴾

[٢٥٤٣] الكدح جهد النفس في العمل والكدّ فيه حتى يؤثر فيها، من كدح جلده، إذا خدشه. ومعنى {كَادِحٌ إِلَى رَبِّكَ}: جاهد إلى لقاء ربك، وهو الموت وما بعده من الحال الممثلة باللقاء. {فَمُلَاقِيهِ} فملاق له لا محالة لا مفرّ لك منه، وقيل: الضمير في ملاقيه للكدح.

٧-﴿فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ﴾

٨-﴿فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَسِيرًا﴾

٩-﴿وَيَنْقَلِبُ إِلَى أَهْلِهِ مَسْرُورًا﴾

[2544] "Kolay bir şekilde (hesaba çekilecek);" yani amel defteri solundan verilen hayırsız ve meymenetsizlerle[1] münakaşa edildiği gibi, kendisini zorlayacak, ağırına gidecek bir münakaşa ve sataşmaya konu olmayacak basit ve hafif bir şekilde... Bu âyeti, Âişe'nin (r.a.), "Yani kişinin günahları kendisine bildirilecek, sonra da bağışlanacaktır." şeklinde tefsir ettiği rivayet edilmiştir. Rivayete göre Peygamber (s.a.), "Kim hesaba çekilirse azaba uğrar!" buyurmuş, kendisine "Peki, ey Allah'ın Elçisi *'kolay bir şekilde hesaba çekilecek'* âyeti var?" denilince, "Bu dediğiniz, amellerin Allah'a arz olunmasıdır. Hesaba çekilirken kiminle münakaşa edilirse azaba uğramış olur." buyurmuştur [Buhārî, "İlim", 35; Müslim, "Cennet", 79-80].

[2545] Müminseler "tanıdıklarının" aşiretlerinin yanına -veya müminler grubunun yahut cennetteki hûrilerden oluşan ailesinin- "yanına (sevinçle dönecektir)."

10. Amel defteri arkasından verilen ise
11. yok oluvermek için yalvaracaktır!
12. Ama çılgın bir ateşi boylayacaktır.

[2546] Denilmiştir ki (bunun) sağ eli boynuna bağlanıp, sol eli arkasına konur ve amel defteri arka tarafından sol eline verilir. Sol elinin, arka tarafından söküleceği de söylenmiştir.

[2547] "Yok oluvermek için yalvaracaktır!" *Yâ subûrâh!* (Ey helâk! Gel beni al; tam senin vaktin!..) diyecektir. *Subûr* helâk anlamına gelir.

[2548] (Tef'îlden) *ve yusallâ se'îr*^{an} ve (if'âlden) Yâ'nın zammesiyle ve şeddesiz olarak *ve yuslâ se'îr*^{an} şeklinde de okunmuş olup ilkinin şahidi وَتَصْلِيَةُ جَحِيمٍ ("Ve boylamaktır cayır cayır yanan ateşin dibini!.." [Vâkı'a 56/94]), ikincinin şahidi ise وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ ("Ve cehenneme sokarız onu!" [Nisâ 4/115]) âyetleridir.

13. Çünkü (dünyada) tanıdıklarının arasında pek mutlu idi.

[2549] "Tanıdıklarının" içinde, onların "arasında" iken veya onlarla beraber, hep birlikte iken mutluydular; yani dünyada iken âhireti önemsemeyen ve âkıbetlerini düşünmeyen fâcirlerin âdetinde olduğu gibi sefahete dalıp azmıştı, şımarık ve şen şakrak idi; "Derler ki: Bundan önce, kendi insanlarımızın arasında iken (Rabbimizin azabından) kaygılanırdık." [Tûr 52/26] âyetinde anlatıldığı şekliyle sâlih ve müttaki kulların âdetinde olduğu gibi melül, mahzun ve düşünceli biri değildi.

---

1 *Ashâbu'ş-şimâl, Ashâbu'l-meş'eme* vd. tabirlerin anlamı için bkz. Vâkı'a 56/8-9 hk. / ed.

[٢٥٤٤] {يَسِيرًا} سهلًا هينا لا يناقش فيه ولا يعترض بما يسوءه ويشق عليه، كما يناقَش أصحاب الشمال. وعن عائشة رضي الله عنها: هو أن يعرّف ذنوبه، ثم يتجاوز عنه. وعن النبي ﷺ أنه قال: من يحاسب يعذَّب. فقيل يا رسول الله: فسوف يحاسب حسابًا يسيرًا؟ قال: ذلكم العرض؛ من نوقش في الحساب عذِّب.

٥ [٢٥٤٥] {إلى أَهْلِهِ} إلى عشيرته إن كانوا مؤمنين، أو إلى فريق المؤمنين، أو إلى أهله في الجنة من الحور العين.

١٠-﴿وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ وَرَاءَ ظَهْرِهِ﴾

١١-﴿فَسَوْفَ يَدْعُو ثُبُورًا﴾

١٢-﴿وَيَصْلَى سَعِيرًا﴾

١٠ [٢٥٤٦] {وَرَاءَ ظَهْرِهِ} قيل: تغلّ يمناه إلى عنقه، وتجعل شماله وراء ظهره، فيؤتَى كتابَه بشماله من وراء ظهره. وقيل تخلع يده اليسرى من وراء ظهره.

[٢٥٤٧] {يَدْعُو ثُبُورًا} يقول: يا ثبوراه! والثبور الهلاك.

[٢٥٤٨] وقرئ «ويصَلّى سعيرًا» كقوله {وَتَصْلِيَةُ جَحِيمٍ} [الواقعة: ٩٤]، و«يُصْلى»، بضم الياء والتخفيف، كقوله: {وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ} [النساء: ١١٥].

١٥ ١٣-﴿إِنَّهُ كَانَ فِي أَهْلِهِ مَسْرُورًا﴾

[٢٥٤٩] {فِي أَهْلِهِ} فيما بين ظهرانيهم، أو معهم، على أنهم كانوا جميعًا مسرورين، يعني أنه كان في الدنيا مُترَفا بطِرا مستبشرًا كعادة الفجار الذين لا يهمهم أمر الآخرة ولا يفكرون في العواقب، ولم يكن كئيبًا حزينًا متفكرًا كعادةِ الصلحاء والمتقين، وحكايةِ الله عنهم: {إِنَّا كُنَّا قَبْلُ فِي أَهْلِنَا مُشْفِقِينَ} [الطور: ٢٦].

14. (Rabbine) hiç dönmeyeceği kanaatinde idi.
15. Elbette (dönecekti)!.. Onu görmekteydi çünkü Rabbi.

[2550] Âhireti yalanlıyor; Allah'a hiç dönmeyeceğini sanıyordu. *Lâ yehûru ve lâ yehûlu* denir ki "Ne döner ne de değişir." demektir. Lebîd (v. 660),

İnsan tamamen bir alev ve aydınlığı gibidir;
küle döner bir süre parıldadıktan sonra!

demiştir. İbn Abbas'ın "Ben bir bedevî kadının, küçük kızına: حُورِى -yani 'Dön!'- dediğini duyuncaya kadar يَحُورُ fiilinin ne anlama geldiğini bilmezdim" dediği rivayet edilmiştir.

[2551] بَلَى (elbette) kelimesi "hiç dönmeyecek" ifadesinde yer alan olumsuzluğun sonrasını olumluya çevirmektir; yani "Ne demek; elbette ve mutlaka dönecek!" demektir.

[2552] "Onu" ve amellerini "görmekteydi çünkü Rabbi." O, onun amellerini ne unutur ne de o ameller O'na kapalı kalır. Dolayısıyla onu mutlaka (hayata) tekrar döndürüp, o amellerin karşılığını kendisine verecektir.

[2553] Bu iki âyetin Ebû Seleme b. Abdu'l-Eşedd ve kardeşi Esved b. Abdu'l-Eşedd hakkında indiği de söylenmiştir.

16. Evet, akşamın alacakaranlığına,
17. geceye ve örttüklerine...
18. ve dolunay hâlini alan Ay'a yemin ederim ki...
19. aşama üstüne aşama geçirecek (uhrevî bir hayatla yeniden diriltilecek)siniz!

[2554] *Şafak* güneşin ufukta kaybolmasından sonra batış noktasında görülen kırmızılıktır ki ulemanın geneline göre bunun kaybolmasıyla akşam vakti çıkıp, yatsı namazının vakti girmiş olur. Ancak, Ebû Hanîfe'den gelen iki rivayetten birine göre bu beyaz şafaktır, ancak [öğrencilerinden Kâdî] Esed b. Amr (v. 190/806), Ebû Hanîfe'nin bu görüşten döndüğünü rivayet etmiştir. Şafağın *şafak* diye isimlendirilişi inceliğinden ötürüdür. İnsana gösterilen *şefkat*in (gerçekte) o insana karşı sergilenen kalp inceliğinden ibaret oluşu da bundandır.

[2555] "Ve örttüklerine" yani toplayıp içine aldıklarına. *Vesakahû fe'tteseka ve istevseka* (Onu muntazaman topladı; o da muntazaman toplandı.) denir. Nitekim şair şöyle demiştir:

[Bizim, dört yaşına yeni girmiş genç, dişi develerimiz var]
toplanmaya amadedirler, bir çoban bulduklarında

١٤-﴿إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ﴾

١٥-﴿بَلَى إِنَّ رَبَّهُ كَانَ بِهِ بَصِيرًا﴾

[٢٥٥٠] {ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ} لن يرجع إلى الله تعالى تكذيبًا بالمعاد. يقال: لا يحور ولا يحول، أي لا يرجع ولا يتغير. قال لبيد:

٥ يَحُورُ رَمَادًا بَعْدَ إِذْ هُوَ سَاطِعُ ۞

وعن ابن عباس: ما كنت أدري ما معنى يحور، حتى سمعت أعرابية تقول لبنية لها: حوري، أي ارجعي.

[٢٥٥١] {بَلَى} إيجاب لما بعد النفي في {لَنْ يَحُورَ}، أي بلى ليحورنّ.

[٢٥٥٢] {إِنَّ رَبَّهُ كَانَ بِهِ بَصِيرًا} وبأعماله لا ينساها ولا تخفى عليه، فلا بدّ أن ١٠ يرجعه ويجازيه عليها.

[٢٥٥٣]وقيل: نزلت الآيتان في أبي سلمة بن عبد الأشدّ وأخيه الأسود بن عبد الأشد.

١٦-﴿فَلا أُقْسِمُ بِالشَّفَقِ﴾

١٧-﴿وَاللَّيْلِ وَمَا وَسَقَ﴾

١٥ ١٨-﴿وَالْقَمَرِ إِذَا اتَّسَقَ﴾

١٩-﴿لَتَرْكَبُنَّ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ﴾

[٢٥٥٤]الشفق الحمرة التي ترى في المغرب بعد سقوط الشمس؛ وبسقوطه يخرج وقت المغرب ويدخل وقت العَتَمة عند عامة العلماء، إلا ما يروى عن أبي حنيفة رضي الله عنه في إحدى الروايتين أنه البياض. وروى أسد بن عمرو أنه رجع عنه. سمي ٢٠ لرقته؛ ومنه الشفقة على الإنسان رقة القلب عليه.

[٢٥٥٥] {وَمَا وَسَقَ} وما جمع وضم، يقال: وسقه فاتسق واستوسق. قال:

مُسْتَوْسِقَاتٌ لَوْ يَجِدْنَ سَائِقَا ۞

*Veseka*nın *ifte'ale* ve *istef'ale* kalıplarının ikisinde de "edilgenlik" anlamında kullanılmasının benzeri [vesi'adan "genişledi" anlamında kullanılan] *ittese'a* ve *istevse'a* kalıplarıdır. Âyetin anlamı; "(geceye) ve toplayıp örttüğü ve bağrına bastığı canlılar ve diğerleri adına!" şeklinde takdir edilir.

[2556] إِذَا اتَّسَقَ (toplandığında) yani toplanıp, ayın ön dördüncü gecesindeki dolunay hâlini aldığında.

[2557] [لَتَرْكَبُنَّ fiili] "Ey insan!..." âyetinde [6] insana hitap edilmesi esasına binaen (müfret sîgayla) *le-terke**be**nne* ve insan türüne seslenilmesi sebebiyle cinse hitaben zamme ile لَتَرْكَبُنَّ şeklinde okunmuştur. Yine nefse hitaben, kesre ile *le-terke**bi**nne* ve "İnsan mutlaka aşama üstüne aşama geçirecektir" anlamı paralelinde (gaip sîgayla) *le-**y**erkebenne* şeklinde de okunmuştur.

[2558] الطبق "başka bir şeyin üzerine gelip örtüşen şey" demektir. Sözgelimi *mâ hâzâ bi-tabak*^{ın} *li-zâ* denir ki "Onunla örtüşmüyor" anlamına gelir. Yine perdeye *tabak* denmesi de bu cümledendir. *Atbâku's-serâ* tabiri toprağın katmanları anlamına gelir. Daha sonra kendi dışındakine *mutabık* düşen duruma da *tabak* denmiştir. İşte, Yüce Allah'ın طَبَقًا عن طَبَقٍ (aşama üstüne aşama) buyurması da bu anlamla ilgili olup âyet, "Şiddet ve dehşette her biri bir benzerine uygunluk arz edecek şekilde hâlden hâle uğrayacaksınız." anlamındadır. Bunun "derece" anlamındaki *tabakat*^{un} lafzının çoğulu olması da caizdir ki bu da Arapların *huve 'alâ tabakāt*^{in} (Onun dereceleri vardır.) sözünden alınmadır. Arapların sırttaki omurgalar için *tabaku'z-zahr*^{i} (sırtın tabakaları) sözü de bu cümleden olup tekili *tabakat*^{un}dur. Buna göre âyet, "Zorluk itibariyle birbirinin çok fevkindeki derecelerden ibaret olacak şekilde hâlden hâle uğrayacaksınız!" anlamında olup bu da ölüm ve ölüm sonrası kıyamet durakları ve korkularıdır.

[2559] **Şayet** "عن طبق'ın i'râb konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** طَبَقًا'ın sıfatı olmak üzere mansūbdur; *tabak*^{an} *mucâviz*^{en} *li-tabak*^{in} (bir aşamayı geçen bir başka aşamaya...) demektir. Yahut لَتَرْكَبُنَّ (Mutlaka uğrayacaksınız!) fiilindeki zamirden hâl tümleci düşer ki buna göre mâna "Birinden diğerine geçeceğiniz şekilde mutlaka aşama üstüne aşama geçireceksiniz" şeklinde olur. Veyahut [*le-terkebenne* ve *le-terke**bi**nne* şeklindeki] kıraatlere göre *mucâviz*^{en} ve *mucâvize**t***^{en} şeklinde hâl tümleci takdir etmek üzere âyetin anlamı, "Ey insan (veya nefs)! Sen birinden diğerine geçecek şekilde mutlaka aşama üstüne aşama geçireceksin!" şeklinde olur. Mekhûl'ün (v. 730) bu âyeti; "Her yirmi yılda bir, daha önce hiç yaşamadığınız şeyleri yaşayacaksınız." şeklinde yorumladığı rivayet edilmiştir.

ونظيره في وقوع افتعل واستفعل مطاوعين اتسع واستوسع. ومعناه: وما جمعه وستره وآوى إليه من الدواب وغيرها.

[٢٥٥٦] {إِذَا اتَّسَقَ} إذا اجتمع واستوى ليلة أربع عشرة.

[٢٥٥٧]قرئ «لتركبَنَّ» على خطاب الإنسان في {يَا أَيُّهَا الإِنْسَانُ}، و«لتركبُنَّ»، ٥ بالضم على خطاب الجنس، لأن النداء للجنس؛ و«لتركبِنَ»، بالكسر على خطاب النفس، و«ليركبَنّ»، بالياء على: ليركبن الإنسان.

[٢٥٥٨]والطبق ما طابق غيره. يقال: ما هذا بطبق لذا، أي لا يطابقه. ومنه قيل للغطاء الطبق. وأطباق الثرى ما تطابق منه، ثم قيل للحال المطابقة لغيرها طبق. ومنه قوله عز وعلا {طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ} أي حالًا بعد حال كل واحدة مطابقة لأختها في الشدّة ١٠ والهول. ويجوز أن يكون جمع طبقة -وهي المرتبة- من قولهم: هو على طبقات. ومنه: طبق الظهر لفقاره، الواحدة طبقة، على معنى: لتركبنّ أحوالا بعد أحوال هي طبقات في الشدّة بعضها أرفع من بعض، وهي الموت وما بعده من مواطن القيامة وأهوالها.

[٢٥٥٩]فإن قلت: ما محل {عَنْ طَبَقٍ}؟ قلت: النصب على أنه صفة لطبقًا، أي ١٥ طبقا مجاوزًا لطبق. أو حال من الضمير في {لَتَرْكَبُنّ}، أي لتركبن طبقًا مجاوزين لطبق، أو مجاوزًا، أو مجاوزة -على حسب القراءة-. وعن مكحول: كل عشرين عامًا تجدون أمرًا لم تكونوا عليه.

20. Öyleyse, 'ne'leri var ki iman etmiyorlar?!
21. Kendilerine Kur'ân okunduğunda saygıyla eğilmiyorlar!

[2560] "Saygıyla eğilmiyorlar" yani tevazu sergileyip eğilmiyorlar. Söylendiğine göre, Peygamber (s.a.) günün birinde "Secde et ve (Rabbine) yaklaş!" [Alâk 96/19] âyetini okumuş ve hemen akabinde o ve beraberindeki müminler secde etmişlerdi. Kureyş ise bu esnada başlarının üzerinde ellerini şaklatıp ıslık çalıyorlardı. İşte bu âyet buna binaen inmiştir. Ebû Hanîfe bu âyeti secdenin vacip oluşuna delil getirmiştir. İbn Abbas'ın ise "Kısa sûrelerde secde yoktur." dediği rivayet edilir. Yine rivayete göre; Ebû Hureyre bu âyete gelince secde etmiş ve "Vallahi! Ben ancak Peygamber'in (s.a.) bu âyette secde ettiğini gördükten sonra aynı âyette secde etmişimdir." demiş. Hz. Enes'in de "Ben; Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın arkasında namaz kılmıştım; (bu âyette) secde etmişlerdi." dediği rivayet edilmiştir. Hasan-ı Basrî'den rivayet olunduğuna göre bu âyette secde etmek vacip değildir.

22. Aksine, yalanlıyorlar inkârcı nankörler!..
23. Oysa Allah, içlerinden neler geçirdiklerini biliyor.
24. Can yakıcı bir azapla müjdele bunları!
25. İman edip sâlih amel işleyenler müstesna… Çünkü bitmez-tükenmez bir ecir vardır onlara (dünyada ve âhirette).

[2561] "İnkârcı nankörler" ifadesiyle bahsi geçenlere işaret edilmektedir.

[2562] "Neler geçirdiklerini" kalplerinde biriktirip gizledikleri inkâr, haset, azgınlık ve kini yahut amel defterlerine yığdıkları kötü amelleri ve kendileri için biriktirdikleri envâ-i çeşit azabı [biliyor].

[2563] [İman edip sâlih amel işleyenler müstesna…] ifadesi *munkatı'* [yani bireyleri, istisna edildiği kategoriye ait olmayan] bir istisnadır.

[2564] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim *İnşakkat* sûresini okursa, amel defterinin arka tarafından verilmesinden Allah onu korur."

٢٠-﴿فَمَا لَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾

٢١-﴿وَإِذَا قُرِئَ عَلَيْهِمُ الْقُرْءَانُ لا يَسْجُدُونَ﴾

[٢٥٦٠] {لَا يَسْجُدُونَ} لا يستكينون ولا يخضعون. وقيل: قرأ رسول الله ﷺ ذات يوم {وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ} [العلق: ١٩] فسجد هو ومن معه من المؤمنين وقريش تصفق فوق رؤسهم وتصفر، فنزلت. وبه احتج أبو حنيفة رضي الله عنه على وجوب السجدة، وعن ابن عباس: ليس في المفصَّل سجدة. وعن أبي هريرة رضي الله عنه أنه سجد فيها، وقال: والله ما سجدت فيها إلا بعد أن رأيت رسول الله ﷺ يسجد فيها. وعن أنس: صليت خلف أبي بكر وعمر وعثمان فسجدوا. وعن الحسن: هي غير واجبة.

٢٢-﴿بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُكَذِّبُونَ﴾

٢٣-﴿وَاللهُ أَعْلَمُ بِمَا يُوعُونَ﴾

٢٤-﴿ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾

٢٥-﴿إِلا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ﴾

[٢٥٦١] {الذين كَفَرُوا} إشارة إلى المذكورين.

[٢٥٦٢] {بِمَا يُوعُونَ} بما يجمعون في صدورهم ويضمرون من الكفر والحسد والبغي والبغضاء. أو بما يجمعون في صحفهم من أعمال السوء ويدخرون لأنفسهم من أنواع العذاب.

[٢٥٦٣] {إِلَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا} استثناء منقطع.

[٢٥٦٤]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة انشقت أعاذه الله أن يعطيه كتابه وراء ظهره.

BURÛC SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 22 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Yemin ederim burçlarla dolu gökyüzüne.

[2565] Bunlar on iki burç olup teşbih tarzı üzere göğün köşkleri [gibi] dirler. Bu burçların ayın menzilleri olan yıldızlar olduğu, 'açıkça görülmeleri' sebebiyle *burç* denilen büyük yıldızlar olduğu, göğün kapıları olduğu da söylenmiştir.

2. Vaat edilen güne

[2566] Vaat edilen gün kıyamet günüdür.

3. Seyredene ve seyredilene ki

[2567] Yani bugünü seyreden ve bugünde seyredilen her şeye. "Seyreden" ile amaçlanan, o güne tanık olan bütün yaratılmışlar; "seyredilen" ile amaçlanansa söz konusu günde mevcut, hayrete düşüren şeylerdir. Bu ikisinin (yani seyreden ve seyredilenin) nekire kılınmasının metodu, ya [daha önce] "(İşte o zaman) ne getirdiğini bilir herkes." [Tekvîr 81/14] âyetinde belirttiğim gibi, sanki "Seyreden ve seyredilenlerin aşırı derecedeki çokluğuna yemin olsun ki…" yahut belirsiz sıfat bağlamında "Anlatılamayacak olan seyredene ve seyredilene yemin olsun ki" denmesi gibidir.

[2568] Bu ikisi (yani şahit/seyreden ve *şahitlik/seyr* edilen) hakkında müfessirlerin görüşleri çok çalkantılı olup şunlar söylenmiştir: (i) "Şahit" Muhammed (s.a.), "şahitlik edilen" ise kıyamet günüdür. (ii) Yine "Aralarında bulunduğum sürece üzerlerine ben şahittim…" [Mâide 5/117] âyeti gereğince bu ikisinin Hz. Îsâ ve ümmeti ve (iii) Muhammed ümmetiyle diğer ümmetler olduğu da söylenmiştir. (iv) Yine, terviye ve arefe günleri; (v) arefe ve cuma günleri; (vi) Hacer-i Esved ve hacılar (vii) veya günler ve gecelerle âdemoğulları da denmiştir. Nitekim Hasan-ı Basrî'den şöyle bir rivayet gelmiştir: "Hiçbir gün yoktur ki şöyle seslenmesin: (Ey insan!) Ben yepyeni bir günüm ve ben benim içimde işlenenlere şahidim. O hâlde gel beni ganimet bil! Eğer güneşim batıp giderse, kıyamet gününe kadar beni bir daha yakalayamazsın!" (viii) Bu ikisinin yazıcı meleklerle âdemoğulları (ix) veya peygamberlerle Muhammed (s.a.) olduğu da söylenmiştir.

4. Kahrolmuştur o hendeği kazanlar!

سورة البروج

مكية؛ وآياتها ٢٢

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ﴾

[٢٠٦٥]هي الْبُرُوج الإثنا عشر، وهي قصور السماء على التشبيه. وقيل: الْبُرُوج النجوم التي هي منازل القمر. وقيل: عظام الكواكب. سميت بروجًا لظهورها. وقيل: أبواب السماء.

٢-﴿وَالْيَوْمِ الْمَوْعُودِ﴾

[٢٠٦٦]واليوم الموعود يوم القيامة.

٣-﴿وَشَاهِدٍ وَمَشْهُودٍ﴾

[٢٠٦٧] يعني وشاهد في ذلك اليوم ومشهود فيه. والمراد بالشاهد من يشهد فيه من الخلائق كلهم؛ وبالمشهود ما في ذلك اليوم من عجائبه. وطريق تنكيرهما إما ما ذكرته في قوله {عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا أَحْضَرَتْ} [التكوير: ١٤]، كأنه قيل: وما أفرطت كثرته من شاهد ومشهود، وإما الإبهام في الوصف، كأنه قيل: وشاهد ومشهود لا يكتنه وصفهما.

[٢٠٦٨]وقد اضطربت أقاويل المفسرين فيهما؛ فقيل: الشاهد والمشهود محمد ﷺ، ويوم القيامة. وقيل: عيسى وأمّته، لقوله {وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ} [المائدة: ١١٧]. وقيل: أمّة محمد، وسائر الأمم. وقيل: يوم التروية، ويوم عرفة. وقيل: يوم عرفة، ويوم الجمعة. وقيل: الحجر الأسود والحجيج. وقيل: الأيام والليالي وبنو آدم. وعن الحسن: ما من يوم إلا وينادى "إني يوم جديد، وإني على ما يعمل فيّ شهيدٌ، فاغتنمني، فلو غابت شمس لم تدركني إلى يوم القيامة!" وقيل: الحفظة وبنو آدم. وقيل: الأنبياء ومحمد ﷺ.

٤-﴿قُتِلَ أَصْحَابُ الأُخْدُودِ﴾

[2569] **Şayet** "Bu yeminlerin cevabı nerede?" dersen; şöyle derim: Cevap, "Kahrolmuştur o hendeği kazanlar" âyetinin delâletiyle hazfedilmiş olup âdeta; "Bu nesnelere yemin ederim ki onlar -yani Kureyş kâfirleri- tıpkı o hendek sahipleri gibi lânete uğramışlardır!" denmektedir. Çünkü bu sûre Mekkelilerin eziyetlerine karşı müminlerin ayağını / duruşunu sağlamlaştırıp sabretmelerini sağlamak ve kendilerinden öncekilerin *iman* sebebiyle uğradıkları azapları, envâ-i çeşit eza ve cefayı, gösterdikleri sabır ve sebatı hatırlatıp, onlar sayesinde ünsiyet kesp etmelerini ve kavimlerinden gördükleri [nahoş] şeylere karşı sabretmelerini ve kendi inkârcılarının Allah katında, 'bu, ateşle yakıp azap edenlerin' konumunda olduklarını ve haklarında tıpkı; "Kahrolsun o hendeği kazanlar!" dendiği gibi "Kahrolsun Kureyş!" denmeyi hak eden, melun kimseler olduklarını bilmelerini sağlamak için gelmiştir.

[2570] قُتِلَ fiili tıpkı; "Kahrolası insan! Ne nankördür o!" [Abese 80/17] âyetinde olduğu gibi onlar hakkında bir bedduadır. Şeddeli olarak قُتِّلَ (Birer birer kahrolsunlar!) şeklinde de okunmuştur.

[2571] الاخدود *el-hadd*[u] yani yeri yarıp kazmak demektir ki yapı ve anlam itibariyle bu ikisinin benzeri خَقٌّ ve أُخْقُوقٌ kelimeleridir. Nitekim şu söz de bu cümledendir:

[Sürâka'nın atının] dört ayağı da köstebeklerin açtığı yarıklara battı!

[2572] Hz. Peygamber'in (s.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: Krallardan birinin bir sihirbazı vardı. Bu adam yaşlanınca, kendisine sihir öğretmek için bir genci yanına aldı. Gencin yolu üzerinde bir rahip vardı; genç bu rahipten (ilim adına bir şeyler) dinlemişti. Derken, genç bir gün yolu üzerinde insanları alıkoyan bir hayvan gördü ve bir taş alarak, "Allah'ım! Eğer sana göre rahip sihirbazdan daha sevimli ise bu hayvanı öldür!" deyip hayvanı öldürdü. Ve o günden itibaren anadan doğma körleri ve abraşları iyileştirmeye, dertlere derman olmaya başladı. Kralın bir meclis arkadaşı kör olmuş; onu da iyileştirmişti. Kral onu görünce "Seni tekrar görür hâle kim getirdi?" diye sormuş, adam da "Rabbim." diye cevap vermiş. Bunun üzerine kral öfkelenip, adama işkence yapmış. Nihayet genci de bulunca ona da işkence etmiş. Derken, rahibi de bulmuş; fakat rahip dininden dönmemiş, kral da rahibi testere ile doğramış. Genç krala yanaşmayınca, kral genci tepesinden atmak için bir dağa götürmüş. Genç, Allah'a yakarınca kavim zelzeleye yakalanıp helâk olmuş, genç de böylece kurtulmuş. Kral bu sefer genci büyük bir gemiye götürüp, boğmak için denizin en derin yerine götürmüş.

[٢٥٦٩]فإن قلت: أين جواب القسم؟ قلت: محذوف يدل عليه قوله {قُتِلَ أَصْحَابُ الأُخْدُودِ}؛ كأنه قيل: أقسم بهذه الأشياء أنهم ملعونون، يعني كفار قريش كما لعن أصحاب الأخدود. وذلك أن السورة وردت في تثبيت المؤمنين وتصبيرهم على أذى أهل مكة، وتذكيرهم بما جرى على من تقدّمهم من التعذيب على الإيمان، وإلحاق أنواع الأذى، وصبرهم وثباتهم، حتى يأنسوا بهم ويصبروا على ما كانوا يلقَون من قومهم، ويعلموا أن كفارهم عند الله بمنزلة أولئك المعذِّبين المحرِّقين بالنار، ملعونون أحقاء بأن يقال فيهم: قتلت قريش! كما قيل: قتل أصحاب الأخدود!

[٢٥٧٠]و{قُتِلَ} دعاء عليهم، كقوله {قُتِلَ الإِنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ} [عبس: ١٧]. وقرئ «قتّل»، بالتشديد.

[٢٥٧١]والأخدود: الخدّ في الأرض، وهو الشق، ونحوهما بناء ومعنى: الخق والأخقوق. ومنه:

فساخت قوائمه في أخاقيق جرذان

[٢٥٧٢]روي عن النبي ﷺ أنه قال: كان لبعض الملوك ساحر، فلما كبر ضمّ إليه غلامًا ليعلمه السحر، وكان في طريق الغلام راهب، فسمع منه، فرأى في طريقه ذات يوم دابة قد حبست الناس. فأخذ حجرًا فقال: "اللهم إن كان الراهب أحبّ إليك من الساحر فاقتلها!" فقتلها؛ وكان الغلام بعد ذلك يبرئ الأكمه والأبرص، ويشفي من الأدواء؛ وعمِيَ جليس للملك فأبرأه، فأبصره الملك فسأله، فقال: من ردّ عليك بصرك؟ فقال: ربي، فغضب فعذبه. فدل على الغلام فعذبه، فدل على الراهب، فلم يرجع الراهب عن دينه، فقدّ بالمنشار، وأبي الغلام فذهب به إلى جبل ليطرح من ذروته، فدعا فرجف بالقوم، فطاحوا ونجا، فذهب به إلى قرقور فلججوا به ليغرقوه،

Genç yine dua edince gemi içindekilerle birlikte alabora olmuş ve hepsi boğulup genç kurtulmuş. Nihayet genç krala; “Sen beni öldüremezsin; ancak şöyle yapacaksın: İnsanları bir araziye toplayacaksın ve beni bir ağaca asıp, sadağımdan bir ok çekeceksin ve ‘Şu gencin Rabbinin adıyla!’ deyip o okla beni vuracaksın.” demiş. Kral genci vurmuş; ok gencin şakağına isabet etmiş ve genç elini şakağına koyup, ölmüş. Bunun üzerine insanlar; “Gencin Rabbine iman ettik!” demişler. Krala, “İşte, korktuğun başına geldi.” denilmiş. Bunun üzerine kral dar ve derin kuyuların ağızlarına hendekler kazılmasını ve içlerinde ateş yakılmasını emretmiş. Kim dinden dönmemişse onu o hendeklere atmış. Nihayet bir kadın küçük yavrusuyla beraber gelmiş. Kadıncağız irkilip ateşe düşmekten geri durunca çocuk kendisine, “Anneciğim sabret; sen gerçekten hak üzeresin!” demiş. Bunun üzerine kadın tereddüt göstermeden kendini ateşe atmış. Söylendiğine göre çocuk annesine; “Ateşe düş de münafık olma!” demiş imiş. -Çocuğun, annesine “O ateş göz açıp kapayacak kadar bir zamandan başka bir şey değil!” dediği de söylenmiştir.- Kadın da buna katlanmış. [*Müslim,* “Zühd”, 73].

[2573] Hz. Ali’nin, -Mecûsîlerin ahkâmına dair[1] ihtilâfa düştüklerinde- şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Onlar Ehl-i Kitap’tırlar. Aslında bunlar, kendi kitaplarına sıkı sıkıya bağlıydılar; [ama] içki onlara helâl kılınmıştı. Derken, krallarından biri içip sarhoş olmuş ve kızkardeşiyle ilişkiye girmişti. Nihayet sarhoşluğu gidip, kendine gelince pişman olmuş ve bir çıkış yolu aramıştı. Kız kardeşi ona, ‘Çıkış yolu, insanlara hitaben ‘Ey nas! Allah kız kardeşleri nikâhlamayı helâl kıldı’ deyip, bunun ardından da tekrar onlara hitaben ‘Allah bu nikâhı haram kıldı!’ demendir.’ demişti. O da bu konuşmayı yapmış; fakat insanlar onun bu konuşmasını kabul etmemişlerdi. Bunun üzerine kız kardeşi ona ‘Onlara kırbacı şaklat!’ demiş; fakat insanlar yine bunu kabul etmemişlerdi. Kız kardeşi bu kez, ‘Onları kılıçtan geçir!’ demiş, halk yine kabullenmemişti. Nihayet kız kardeşi ona, hendekler kazıp içlerinde ateşler yakmasını ve kaçınanları bu hendeklere atmasını emretti. İşte Allah’ın ‘Kahrolsun o hendeği kazanlar!’ sözüyle kastettiği kimseler bunlardır.”

[2574] Şu da söylenmiştir: Îsâ *aleyhisselâm*ın dini üzere yaşayanlardan bir kişinin yolu Necrân’a düşmüş ve onları dine davet etmiş, onlar da bu daveti kabul etmişlerdi. Derken, Yahudi Zûnüvâs bir orduyla Himyer’den (Yemen) onların üzerine bir sefer düzenleyip, onları ateşle Yahudilik arasında seçim yapmaya icbar etmiş, onlar buna yanaşmayınca içlerinden on iki bin kişiyi -bir söylentiye göreyse yetmiş bin kişiyi- hendeklerde yakmıştı.

1 Yani Mecûsîlere putperest olarak mı yoksa Ehl-i kitap olarak mı muamele edileceğine dair. / ed.

فدعا فانكفأت بهم السفينة، فغرقوا ونجا، فقال للملك: لست بقاتلي حتى تجمع الناس في صعيد وتصلبني على جذع وتأخذ سهمًا من كنانتي، وتقول ''بسم الله رب الغلام!'' ثم ترميني به؛ فرماه فرقع في صدغه فوضع يده عليه ومات؛ فقال الناس: آمنا برب الغلام. فقيل للملك: نزل بك ما كنت تحذر؛ فأمر بأخاديد في ٥ أفواه السكك وأوقدت فيها النيران، فمن لم يرجع منهم طرحه فيها حتى جاءت امرأة معها صبي فتقاعست أن تقع فيها، فقال الصبي: يا أماه، اصبري فإنك على الحق؛ فاقتحمت. وقيل: قال لها قعى ولا تنافقي. وقيل: قال لها ما هي إلا غميضة فصبرت.

[٢٥٧٣]وعن علي رضي الله عنه -أنهم حين اختلفوا في أحكام المجوس- قال: هم ١٠ أهل كتاب وكانوا متمسكين بكتابهم، وكانت الخمر قد أحلت لهم، فتناولها بعض ملوكهم فسكِر، فوقع على أخته؛ فلما صحا ندم وطلب المخرج، فقالت له: المخرج أن تخطب الناس فتقول: يا أيها الناس! إنّ الله قد أحل نكاح الأخوات، ثم تخطبهم بعد ذلك، فتقول: إن الله حرّمه؛ فخطب فلم يقبلوا منه. فقالت له: ابسط فيهم السوط، فلم يقبلوا؛ فقالت له: ابسط فيهم السيف، فلم يقبلوا؛ فأمرته ١٥ بالأخاديد وإيقاد النيران وطرح من أبى فيها؛ فهم الذين أرادهم الله بقوله {قُتِلَ أَصْحَابُ الأُخْدُودِ}.

[٢٥٧٤]وقيل: وقع إلى نجران رجل ممن كان على دين عيسى عليه السلام، فدعاهم فأجابوه فسار إليهم ذو نواس اليهودي بجنود من حمير، فخيرهم بين النار واليهودية فأبوا، فأحرق منهم اثني عشر ألفًا في الأخاديد؛ وقيل: سبعين ألفًا.

[2575] Bahsedildiğine göre hendeğin boyu kırk, eni ise on iki arşınmış.

[2576] Rivayete göre Hz. Peygamber "hendek sahipleri"nden bahsedilince, imtihana maruz kalmanın şiddetinden çokça Allah'a sığınırmış.

5. O yakıt dolu ateşi!..

[2577] "Ateş" lafzı "hendek"ten *bedel-i iştimal*dir. "Yakıt dolu" (tutuşturulmuş) ifadesi ise fazla odundan ve insan bedenlerinden tutuşup, alevlenen ve yükseklere tırmanan çok büyük bir ateş olması itibariyle söz konusu ateşin bir sıfatıdır. Zamme ile الوُقُودِ şeklinde de okunmuştur.

6-7. Hani, onun etrafında oturup da müminlere yaptıklarını seyredenler!..

[2578] "Hani," sözcüğü "kahrolmuştur" fiilinin zarf tümleci olup "O hendeklerin çevresinde oturarak ateşi seyre daldıklarında lânete uğramışlardır." demektir. عليها (üzerine) ifadesi "hendeğin etrafından o ateşe yakın olarak" anlamına gelir. Tıpkı [A'şâ'nın],

> [sınacakları bir ateş yakılıyor üşümüş iki şeye (yani Muhallık'a ve cömertliğine)]
> İşte böyle gecelemiştir cömertlikle Muhallık, ateşin *etrafında*.

demesi ve senin *merartu 'aleyhi* (Ona yüksekçe bir yerden yaklaştım.) demen gibi.

[2579] Onların müminlerin yanmalarına şahit olmaları ise, onların bununla görevlendirilip, kralın yanında birbirlerine tanık kılınmaları ve hiçbirinin, emredildiği şeyi ve kendisine tevdi edilen işkence etme işini eksik bırakmaması anlamına gelmektedir. "Müminlere yaptıkları şeylere şahit olmaları", bu şahitliklerini kıyamet günü ifa edecekleri anlamında da olabilir. Nitekim *"Kendi dillerinin, el ve ayaklarının, yaptıklarına şahitlik edeceği gün, (onlar için muazzam bir azap vardır)."* [Nûr 24/24] âyeti bunun delilidir.

8. Onları bu ağır işkenceye çarptırmalarının sebebi; onların, 'bizatihi hamde lâyık' 'mutlak izzet sahibi'ne (Azîz, Hamîd) iman etmelerinden başka bir şey değildi.

9. Ki göklerin ve yerin mülkü tamamen O'na aittir... Allah her şeye şahittir!

[2580] "Onları bu ağır işkenceye çarptırmalarının sebebi;" yani onları ayıplamalarının ve yadırgamalarının sebebi iman etmekten başka bir şey değildi, demektir. Tıpkı [Nâbiğa ez-Zubyânî'nin] dediği gibi:

> Kusur namına hiçbir şey yoktur benim kavmimde!
> [Müfrezelerle vuruşmaktan ötürü kılıçlarında açılan çentikler dışında!]

[٢٥٧٥]وذكر أنّ طول الأخدود: أربعون ذراعًا وعرضه اثنا عشر ذراعًا.

[٢٥٧٦]وعن النبي ﷺ: أنه كان إذا ذكر أصحاب الأخدود تعوّذ من جهد البلاء.

٥-﴿النَّارِ ذَاتِ الْوَقُودِ﴾

[٢٥٧٧] {النَّارِ} بدل اشتمال من {الأخدُودِ}. {ذَاتِ الوَقُودِ} وصف لها بأنها نار
٥ عظيمة لها ما يرتفع به لهبها من الحطب الكثير وأبدان الناس. وقرئ «الوقود»، بالضم.

٦-﴿إِذْ هُمْ عَلَيْهَا قُعُودٌ﴾

٧-﴿وَهُمْ عَلَى مَا يَفْعَلُونَ بِالْمُؤْمِنِينَ شُهُودٌ﴾

[٢٥٧٨] {إِذْ} ظرف لـ{قُتِلَ}، أي لعنوا حين أحدقوا بالنار قاعدين حولها. ومعنى {عَلَيْهَا} على ما يدنو منها من حافات الأخدود، كقوله:

١٠ وَبَاتَ عَلَى النَّارِ النَّدَى وَالْمُحَلِّقُ ❁

وكما تقول: مررت عليه، تريد: مستعليا لمكان يدنو منه.

[٢٥٧٩]ومعنى شهادتهم على إحراق المؤمنين أنهم وكلوا بذلك وجعلوا شهودًا يشهد بعضهم لبعض عند الملك أنّ أحدًا منهم لم يفرط فيما أمر به وفوض إليه من التعذيب. ويجوز أن يراد: إنهم شهود على ما يفعلون بالمؤمنين، يؤدّون شهادتهم يوم
١٥ القيامة؛ {يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} [النور: ٢٤].

٨-﴿وَمَا نَقَمُوا مِنْهُمْ إِلا أَنْ يُؤْمِنُوا بِاللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ﴾

٩-﴿الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾

[٢٥٨٠] {وَمَا نَقَمُوا مِنْهُمْ} وما عابوا منهم، وما أنكروا إلا الإيمان، كقوله:

وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ أَنَّ سُيُوفَهُمْ ❁

İbnu'r-Rukayyât (v. 75/694) da şöyle demiştir:

> Ümeyye oğullarından intikam almalarının tek sebebi
> öfkelenseler de ağırbaşlı davranmalarıdır onların![1]

[2581] Ebû Hayve (v. 203/818) kesre ile *na**kı**mû* okumuştur; fakat fasih olan fetha ile okumaktır.

[2582] [Daha sonra] Allah Teâlâ, sayesinde iman ve kulluğa lâyık olduğu vasıflarını zikretmiştir ki o da, cezalandırmasından endişe duyulan son derece güçlü, galip ve kudretli oluşu; övgüye değer olması ve nimetine karşılık kendisine hamdedilmesi gereken ve sevabı beklenen bir nimet verici olmasıdır.

[2583] "Göklerin ve yerin mülkü tamamen O'na aittir." Dolayısıyla, göklerde ve yerde bulunan herkesin O'na kulluk etme ve O'na karşı tevazu ve saygı gösterme mecburiyeti vardır. Bu ilâhî vasıfları *anlatmıştır*; çünkü onları kendisi yüzünden ağır işkenceye çarptırdıkları şey gerçeğin ta kendisi olup 'gerçek[e bağlanma]' sebebiyle de insana ancak azgınlığa saplanmış bâtıl taraftarları işkence eder! [*Anlatmıştır*;] çünkü bu işkenceciler, Allah'ın hiçbir azabın denk olamayacağı bir azapla kendilerini cezalandırmasına aday kimselerdir.

[2584] "Allah her şeye şahittir!" Bu ifade onlar için bir tehdittir; yani Allah onların yaptıklarını bilmekte olup onları bu yaptıklarına göre cezalandıracaktır.

10. Mümin kadın ve erkeklere işkence edip, sonra da tövbe etmeyenler için cehennem azabı var! Yangın azabı var onlara!..

11. İman edip sâlih amel işleyenler için ise altından ırmakların aktığı cennetler var... ki büyük başarı budur.

[2585] "İşkence edenler"le hendek sahiplerinin; "iman edenler"le de hendeğe atılanların -özel olarak- kastedilmiş olması caizdir. "Müminleri *fitne* ile sınamaları", onlara işkence edip yakmaları anlamındadır.

[2586] İnkâr etmeleri sebebiyle "Onlar için" âhirette "Cehennem azabı var! Yangın azabı var onlara!.." ki bu da müminleri yakmaları sebebiyle yangın gibi yayılacak olan bambaşka büyük bir ateştir. Yahut onlar için âhirette cehennem azabı, dünyada da bir yangın azabı var, demektir; zira rivayete göre o ateş üzerlerine dönüp kendilerini yakmıştı. Yine "Mümin kadın ve erkeklere işkence edip..." ifadesiyle onların halkın genelini işkence sınavına tâbi tutmalarının kastedilmesi de caiz olup buna göre "iman edenler" ifadesi "işkenceye maruz bırakılanlar" anlamına gelmektedir ki *işkenceyi yapanlar için de (biri) inkârları ve (diğeri de) işkence etmeleri sebebiyle âhirette iki azap var*, demektir.

1 Emevî aleyhtarlığıyla tanınan şair; kızsalar bile sabredip ağırdan almayı bilen kimseler olarak Emevîleri övüyor. Bu şiiri, muhtemelen, Emevî idaresiyle arasını düzelttiği o kısa zaman diliminde söylemiştir. / ed.

قال ابن الرقيات:

مَا نَقَمُوا مِنْ بَنِى أُمَيَّةَ إِلْـ ❊ ـلا انَّهُمْ يَحْلُمُونَ إِنْ غَضِبُوا

[٢٠٨١]وقرأ أبو حيوة «نقِموا»، بالكسر، والفصيح هو الفتح.

[٢٠٨٢]وذكر الأوصاف التي يستحِق بها أن يؤمَن به ويعبَد، وهو كونه عزيزًا غالبًا
٥ قادرًا يخشى عقابه حميدًا منعمًا، يجب له الحمد على نعمته ويرجى ثوابه.

[٢٠٨٣]{لَهُ مُلْكُ السَّموَاتِ وَالْأَرْضِ} فكل من فيهما تحق عليه عبادته والخشوع له تقريرًا، لأن {مَا نَقَمُوا مِنْهُمْ} هو الحق الذي لا ينقمه إلا مبطل منهمك في الغيّ، وأن الناقمين أهل لانتقام الله منهم بعذاب لا يعدله عذاب!

[٢٠٨٤]{وَاللّٰهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ} وعيد لهم؛ يعني أنه علم ما فعلوا، وهو
١٠ مجازيهم عليه.

١٠-﴿إِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا فَلَهُمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ وَلَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيقِ﴾

١١-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْكَبِيرُ﴾

١٥ [٢٠٨٥]ويجوز أن يريد بـ{الَّذِينَ فَتَنُوا} أصحاب الأخدود خاصة، وبـ{الَّذِينَ آمَنُوا} المطروحين في الأخدود. ومعنى "فتنوهم" عذبوهم بالنار وأحرقوهم.

[٢٠٨٦]{فَلَهُمْ} في الآخرة {عَذَابُ جَهَنَّمَ} بكفرهم، {وَلَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيقِ} وهي نار أخرى عظيمة تتسع كما يتسع الحريق بإحراقهم المؤمنين. أو لهم عذاب جهنم في الآخرة، ولهم عذاب الحريق في الدنيا، لما روي أن النار انقلبت عليهم
٢٠ فأحرقتهم. ويجوز أن يريد الذين فتنوا المؤمنين، أي بلوهم بالأذى على العموم؛ والمؤمنين المفتونين؛ وأن للفاتنين عذابين في الآخرة لكفرهم، ولفتنتهم.

12. Senin Rabbinin yakalayışı, gerçekten serttir!

[2587] بَطْش zaten "sertçe yakalamak" demektir; ayrıca bir daha "sertlik"le (لَشَدِيدٌ) sıfatlanınca katmerlenmiş ve azameti artmıştır ki bu da zorba ve zalimleri Allah çok sert bir şekilde yakalayıp, azaba ve intikama uğratacak demektir.

13. Başlatan da O'dur, tekrarlayacak olan da...

[2588] Yani sertçe yakalamayı ilk yapacak olan da, tekrarlayacak olan da O'dur; yani onları hem dünyada hem âhirette çok sert biçimde yakalayacaktır. Yahut Allah, ilk yapmaya ve tekrarlamaya muktedir olmasını, yakalamasının çetin oluşuna delil getirmiştir. Yahut ilk kez yaratma nimetine şükretmedikleri ve bu yaratmanın tekrarlanacağını yalanladıkları vakit, ilk yarattığı gibi -sertçe yakalamak için- tekrar yaratacağı hususunda inkârcıları tehdit etmiştir.

[2589] (يُبْدِئُ) *yebdeu* şeklinde de okunmuştur.[1]

14. Bağışlayıcıdır, sevgi doludur (Gafûr, Vedûd).

15. Mutlak hükümranlık tahtının sahibidir; şanlıdır-şereflidir (Mecîd).

[2590] "Sevgi doludur." Kendisine itaat edenlere, seven birinin yaptığını yapan; yani istediklerini kendilerine verendir.

[2591] رَبِّكَ'nin [12] sıfatı olmak üzere ***zi'l-'arş*** şeklinde [mecrur] da okunmuştur. Yine العرش'ın sıfatı olmak üzere kesre ile *el-mecîdi* şeklinde de okunmuştur.[2] Allah'ın şerefli oluşu O'nun azametliliği; Arş'ın şerefli oluşu ise yüceliği ve azametliliği anlamına gelir.

16. Murad ettiğini mutlaka yapar.

[2592] [فَعَّالٌ sözcüğü; "O, murad ettiğini mutlaka yapar." şeklinde bir cümle takdiriyle] hazfedilmiş bir mübtedânın haberidir. [Allah hakkında mübalağa sîgasıyla] فَعَّالٌ denmesi, dileyip yaptıklarının son derece çok olmasındandır.

17. Gelmedi mi sana o ordulara dair haber?

18. Firavun ve Semûd'a...

[2593] "Firavun ve Semûd'a..." ifadesi, "ordulara dair"den bedeldir. "Firavun" derken, kendisi ve hanedanı kastedilmektedir. Tıpkı "Firavun ve *hanedanının*..."[3] [Yûnus 10/83] âyetinde olduğu gibi. Buna göre mâna, "Sen şu orduların, peygamberleri yalanlamalarını ve bu tekzipleri yüzünden başlarına gelenleri artık öğrenmiş bulunuyorsun." şeklindedir.

1 "(Yaratmayı) başlatır." - "(Yaratmaya) başlar. / ed.
2 *"Şerefli Arş'ın sahibidir."* anlamında. İlk kıraatte ise "Arş sahibidir; Mecîd'dir [şanlı-şereflidir]." / ed.
3 Âyetin tamamı: "Ama sonuçta Firavun ve hanedanının kendilerine işkence edeceği korkusuyla, kavminden genç bir kuşak dışında hiç kimse Mûsâ'ya iman etmedi." / ed.

١٢-﴿إِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌ﴾

[٢٥٨٧]البطش الأخذ بالعنف؛ فإذا وصف بالشدة فقد تضاعف وتفاقم. وهو بطشه بالجبابرة والظلَمة، وأخذهم بالعذاب والانتقام.

١٣-﴿إِنَّهُ هُوَ يُبْدِئُ وَيُعِيدُ﴾

٥ [٢٥٨٨]أي يبدئ البطش ويعيده؛ يعني يبطش بهم في الدنيا وفي الآخرة. أو دل باقتداره على الإبداء والإِعادة على شدة بطشه وأوعد الكفرة بأنه يعيدهم كما أبدأهم ليبطش بهم إذ لم يشكروا نعمة الإبداء وكذبوا بالإعادة.

[٢٥٨٩]وقرئ «يبدأ».

١٤-﴿وَهُوَ الْغَفُورُ الْوَدُودُ﴾

١٠ ١٥-﴿ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ﴾

[٢٥٩٠]{الْوَدُودُ} الفاعل بأهل طاعته ما يفعله الودود من إعطائهم ما أرادوا.

[٢٥٩١]وقرئ «ذي العرش»، صفةً لـ{رَبِّكَ} [١٢]. وقرئ «المجيد»، بالجر صفة لـ{لعَرْشِ}. ومجد الله عظمته، ومجد العرش علوه وعظمته.

١٦-﴿فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُ﴾

١٥ [٢٥٩٢]{فَعَّالٌ} خبر مبتدأ محذوف. وإنما قيل فعال؛ لأنّ ما يريد ويفعل في غاية الكثرة.

١٧-﴿هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْجُنُودِ﴾

١٨-﴿فِرْعَوْنَ وَثَمُودَ﴾

[٢٥٩٣]{فِرْعَوْنَ وَثَمُودَ} بدل من {الجنود}، وأراد بفرعون إياه وآله، كما في

٢٠ قوله {مِنْ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِمْ} [يونس: ٨٣]. والمعنى: قد عرفت تكذيب تلك الجنود الرسل وما نزل بهم لتكذيبهم.

19. Aksine, hâlâ yalanlamaktalar nankörce inkâr edenler.
20. Oysa Allah onları çepeçevre kuşatmış!

[2594] "Aksine," senin kavminin "nankörce inkâr edenler"i "hâlâ yalanlamaktalar" yani yalanlamakta ve azaba müstehak durumdadırlar![1]

[2595] "Oysa Allah onları"n hâllerini bilmektedir; onlara gücü yeter! O'nu âciz bırakamazlar. "Allah'ın onları çepeçevre kuşatması" bir *darbımesel*dir; çünkü onlar, birinin çepeçevre kuşattığı şeyi kaçırmayacak olmasına benzer şekilde Allah'ı atlatamayacaklardır. Burada *ıdrâb*[2] sanatının anlamı, müşriklerin durumunun, anlatılan kimselerin durumundan daha şaşırtıcı olmasıdır; çünkü onların hayat hikâyelerini ve başlarına gelenleri işitip, onların mahvoluşlarının izlerini görmüş olmalarına rağmen ibret almamakta; onlarınkinden daha yoğun biçimde yalanlamaktadırlar!

21. Aksine!.. Bu, şanlı-şerefli bir Kur'ân'dır.
22. Levh-i Mahfûz'dadır.

[2596] "Aksine!.. Bu," yani şu yalanladıkları [kitap], "şanlı-şerefli," yani kitaplar içerisinde, nazmında ve mu'cizeliğinde makamı yüksek "bir Kur'ân'dır." İfade; izâfetle *kur'ânu mecî**d**ⁱⁿ* şeklinde de okunmuş olup "Bu, Şan ve Şeref Sahibi'nin [yani Allah'ın] Kur'ân'ıdır" anlamına gelir.

[2597] [في لَوْحٍ ifadesini] Yahya b. Ya'mer (v. 89/708) *fî lûh*ⁱⁿ şeklinde okumuştur ki *el-lûh* hava anlamındadır; yani Levh-i Mahfûz'un bulunduğu, yedinci semanın üzerindeki boşluk. ["Levh-i Mahfûz'dadır." yani] şeytanların, kendisine ulaşmasından "korunmuş bir *levha*dadır."

[2598] مَحْفُوظٍ kelimesi, [merfû'] قُرْآنٌ kelimesinin sıfatı olarak *mahfûz*ᵘⁿ şeklinde de okunmuştur.[3]

[2599] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim Burûc sûresini okursa, Allah kendisine dünyada bulunan her bir Cuma ve arefe günü adedince onar sevap verir."

---

1 Çeviri *fî tekzibin ey tekzîbin ve's-tîcâbin li'l-'azâb* şeklinde okunuşuna göre yapılmıştır; yani kâfir zaten yalanlar, dolayısıyla, bir kâfir için "hâlâ yalanlamakta" denmesi, 'onun kendisini azaba müstehak hâle getiren berbat bir durumda oluşu' ile tefsir edilmiş olmaktadır. Ancak … ***eyyi** tekzibin…* şeklinde düşünülürse, "hâlâ yalanlamaktalar" *-hem ne yalanlama-* ve azaba müstehak durumdadırlar! Anlamına gelmiş olur. / ed.

2 Sözün akışını değiştirip, başka bir konuya intikal etme. / çev.

3 "O; bir *levha*daki korunmuş [şanlı-şerefli] bir Kur'ân'dır." anlamında. / ed.

١٩-﴿بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي تَكْذِيبٍ﴾

٢٠-﴿وَاللَّهُ مِنْ وَرَائِهِمْ مُحِيطٌ﴾

[٢٥٩٤]{بَلِ الذين كَفَرُوا} من قومك {فِى تَكْذِيبٍ} أي تكذيب واستيجاب للعذاب.

٥ [٢٥٩٥]والله عالم بأحوالهم وقادر عليهم وهم لا يعجزونه. والإحاطة بهم من ورائهم مثلٌ لأنهم لا يفوتونه، كما لا يفوت فائت الشيءَ المحيط به. ومعنى الإضراب أن أمرهم أعجب من أمر أولئك؛ لأنهم سمعوا بقصصهم وبما جرى عليهم، ورأوا آثار هلاكهم ولم يعتبروا، وكذبوا أشد من تكذيبهم.

٢١-﴿بَلْ هُوَ قُرْءَانٌ مَجِيدٌ﴾

١٠ ٢٢-﴿فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ﴾

[٢٥٩٦]{بَلْ هُوَ} أي بل هذا الذي كذبوا به {قُرْءَانٌ مَجِيدٌ} شريف عالي الطبقة في الكتب وفي نظمه وإعجازه. وقرئ «قرآنُ مجيدٍ»، بالإضافة، أي قرآن رب مجيد.

[٢٥٩٧]وقرأ يحيى بن يعمر «في لُوح» -واللوح الهواء-، يعني اللوح فوق السماء السابعة الذي فيه اللوح. {مَحْفُوظٍ} من وصول الشياطين إليه.

١٥ [٢٥٩٨]وقرئ «محفوظٌ»، بالرفع صفة القرآن.

[٢٥٩٩]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة البروج أعطاه الله بعدد كل يوم جمعة وكل يوم عرفة يكون في الدنيا عشر حسنات.

TĀRIK SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 17 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Gökyüzüne ve 'gece ortaya çıkan'a yemin ederim ki…
2. -Nereden bileceksin ki nedir 'gece ortaya çıkan'?
3. (Karanlığı) delip geçen yıldız...-
4. Herkesin başında mutlaka bir bekçi var.

[2600] "(Karanlığı) delip geçen" yani aydınlatan "yıldız..." Âdeta ışığıyla karanlığı delip içine nüfuz etmektedir. Tıpkı (parlak yıldıza) karanlığı *der'* -yani bertaraf- etmesi sebebiyle *durrî*^{un} (inci gibi) denmesi gibi. Bu yıldızın *tārık* (gece ortaya çıkan) sıfatını alması gece ortaya çıkması sebebiyledir. Nitekim geceleyin gelene de *tārık* denir. Yahut cin cinsini[1] dövdüğü -yani vurduğu- için bu sıfatı almıştır. *Tārık* ile kastedilen yıldızlar veya (şeytanların) taşlandığı yakıcı ışıklar türüdür.

[2601] **Şayet** "Bir kelimenin bir diğeriyle tercüme edilmesi dışında "Nereden bileceksin ki nedir 'gece ortaya çıkan'? âyetinin "(Karanlığı) delip geçen yıldız..." âyetine benzerliği söz konusu değilken, bunun altında yatan espriyi bana açıklar mısın?" **dersen şöyle derim:** Cenab-ı Hak Teâlâ ve Tekaddes, sahip olduğu kudretin şaşırtıcılığının ve hikmetin inceliğinin bilinmesi sebebiyle tazim amaçlı olarak karanlığı delen yıldıza yemin etmesini ve buna dikkat çekmesini istemiş ve bu sebeple, bu yıldızla onun dışındakiler arasında ortaklık arz eden bir sıfat getirmiştir ki o da tārık ifadesidir. Daha sonra, "Nereden bileceksin ki nedir 'gece ortaya çıkan?'" buyurup, ardından bunu "(Karanlığı) delip geçen yıldız..." diye açıklamıştır. Bütün bunlar o yıldızın durumunun yüceliğini göstermek içindir. Tıpkı "Yoo!.. 'Yıldız'ların iniş yerlerine yemin ederim ki!.. Bir bilseniz, gerçekten büyük bir yemindir bu." [Vâkı'a 56/75-76] buyurduğu gibi.

[2602] Rivayete göre, Ebû Tâlib Peygamber'in (s.a.) yanında bulunuyorken bir yıldız kaymış ve [gökyüzü] su ve ışıkla dolmuştu. Ebû Tâlib çok telaşlanmış ve "Bu da neyin nesi!?" diye sormuştu. Peygamber (s.a.) de "Bu şeytanların vurulduğu bir yıldızdır; Allah'ın âyetlerinden bir âyettir!" deyince, Ebû Tâlib taaccüp etmiş ve nihayet bu âyet inmiştir.

---

1 Mele-i Âlâ'yı dinleyerek gayba dair bilgiler (ç)almak isteyen cin ve şeytanlar. / ed.

سورة الطارق

مكية وآياتها ١٧

بسم الله الرحمن الرحيم

١-﴿وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ﴾

٢-﴿وَمَا أَدْرَاكَ مَا الطَّارِقُ﴾

٣-﴿النَّجْمُ الثَّاقِبُ﴾

٤-﴿إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ﴾

[٢٦٠٠] {النَّجْمُ الثَّاقِبُ} المضيء، كأنه يثقب الظلام بضوئه فينفذ فيه. كما قيل: درّيء، لأنه يدرؤه، أي يدفعه. ووصف بالطارق؛ لأنه يبدو بالليل، كما يقال للآتي ليلا: طارق، أو لأنه يطرق الجني، أي يصكه. والمراد: جنس النجوم، أو جنس الشهب التي يرجم بها.

[٢٦٠١]فإن قلت: ما يشبه قوله {وَمَا أَدْرَاكَ مَا الطَّارِقُ اَلنَّجْمُ الثَّاقِبُ} إلا ترجمة كلمة بأخرى، فبين لي أي فائدة تحته؟ قلت: أراد الله عزّ من قائل: أن يقسم بالنجم الثاقب تعظيمًا له، لما عرف فيه من عجيب القدرة ولطيف الحكمة، وأن ينبه على ذلك فجاء بما هو صفة مشتركة بينه وبين غيره، وهو الطارق، ثم قال: { وَمَا أَدْرَاكَ مَا الطَّارِقُ}، ثم فسره بقوله {اَلنَّجْمُ الثَّاقِبُ}؛ كل هذا إظهار لفخامة شأنه، كما قال {فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ} [الواقعة: ٧٥ - ٧٦]

[٢٦٠٢]روي أنّ أبا طالب كان عند رسول الله ﷺ، فانحط نجم، فامتلأ ماءً، ثم نورًا، فجزع أبو طالب. وقال: أي شيء هذا؟ فقال عليه السلام: هذا نجم رمي به، وهو آية من آيات الله؛ فعجب أبو طالب، فنزلت.

[2603] **Şayet** “Yeminin cevabı nedir?” **dersen şöyle derim:** إنْ كلُّ نفسٍ لَما عليها حافظٌ (Herkesin başında mutlaka bir bekçi var.) âyetidir; çünkü انْ şu iki şeyin dışında kalmaz: Ya -لَمّا’yı *İllâ* anlamında- şeddeli okuyana göre olumsuzluk edatıdır ya da ما *sıla* olarak şeddesiz (*le-mâ*) okuyana göre *inne*nin şeddesizi olan انْ’dir; hangisi olursa olsun, yemini karşılayabilecek türdendir.

[2604] حافظ (bekçi); kişiyi gözetleyen, kontrol altında tutan demektir ki o da Allah’tır. Tıpkı “Allah her şey üzerinde *gözcü* bulunuyor!” [Ahzâb 33/52] ve “Allah her şeyi koruyup hakkını vermektedir.” [Nisâ 4/85] âyetlerindeki gibi. حافظ’ın herkesin amelini kayıt altına alan ve kazandıkları hayır ve şerri zapta geçiren melek olduğu da söylenmiştir. Peygamber’den (s.a.) rivayet edilmiştir ki mümine yüz altmış melek görevlendirilmiştir; bunlar (kötülükleri ve belâları) sineğin bal çanağından uzaklaştırılması gibi o müminden bertaraf ederler. Eğer kul göz açıp kapayacak kadar kendi nefsinin eline bırakılsaydı, muhakkak şeytanlar onu kapıverirlerdi!

5. O hâlde, ‘ne’den yaratıldığına baksın, insan.
6. Yaratıldı, fışkıran bir sudan.

[2605] **Şayet** “‘O hâlde… baksın’ ifadesinin, öncesiyle bağlantısı nasıl açıklanabilir?” **dersen şöyle derim:** Bu bağlantının esprisi şudur: Allah Teâlâ herkesin başında bir bekçi bulunduğuna yer verince, hemen ardından insana kendi durumunun başlangıcına ve ilk yaratılışına bakması tavsiyesini getirmiştir. Tâ ki bu sayede, onu ilk yaratanın onu tekrar yaratmaya ve yaptıklarının karşılığını vermeye kādir olduğunu bilsin de yaratılışın tekrarlanacağı ve amellerin karşılık bulacağı bir gün için amel işlesin ve [amellerinin yazıcısı ve] koruyucusuna, âkıbeti itibariyle kendisini sevindirecek amellerden başkasını yazdırtmasın.

[2606] “Neden yaratıldı[ğına]” ifadesi soru cümlesi olup cevabı “Yaratıldı, fışkıran bir sudan” âyetidir. *Defk* kendisinde itilmenin mevcut olduğu bir “dökme”dir. دافق (ism-i fâ‘ili), *defeka*nın mastarı olan *defk*e nispeti olan [atımlı] anlamına gelmekte olup *lâbin* (sütlü) ve (hurmalı) kelimelerine benzer. Veya isnad-ı mecazidir (yani atılma işini suyun kendisi yapıyormuş gibi mecazi bir kullanım söz konusudur); zira “atmak” gerçekte o suyun sahibine aittir.

[2607] Âyette (“bir sudan” denmiş olup) “iki sudan” denmemiş olması, yaratılmaya başlanması esnasında her iki suyun rahimde karışıp birleşmesi [ve tek bir su hâlini alması] sebebiyledir.

7. (Erkeğin) belkemiği ile (kadının) kaburga kemikleri arasından çıkan…

[٢٦٠٣]فإن قلت: ما جواب القسم؟ قلت {إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ}، لأنّ {إنْ} لا تخلو -فيمن قرأ «لَمَّا» مشددة، بمعنى إلا- أن تكون نافية؛ وفيمن قرأها مخففة على أن ما صلة تكون مخففة من الثقيلة. وأيتهما كانت فهي مما يتلقى به القسم.

٥ [٢٦٠٤] {حَافِظٌ} مهيمن عليها رقيب، وهو الله عز وجل {وَكَانَ اللهُ عَلَى كُلِّ شَيْء رَقِيبًا} [الأحزاب: ٥٢]، {وَكَانَ اللهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُقِيتًا} [النساء: ٨٥]. وقيل: ملك يحفظ عملها ويحصى عليها ما تكسب من خير وشر. وروي عن النبي ﷺ: وكِّل بالمؤمن مائة وستون ملكًا يذبّون عنه كما يذب عن قصعة العسل الذباب. ولو وكل العبد إلى نفسه طرفة عين لاختطفته الشياطين!

١٠ ٥-﴿فَلْيَنْظُرِ الإنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ﴾

٦-﴿خُلِقَ مِنْ مَاءٍ دَافِقٍ﴾

[٢٦٠٥]فإن قلت: ما وجه اتصال قوله {فَلْيَنظُرُ} بما قبله؟ قلت: وجه اتصاله به أنه لما ذكر أن على كل نفس حافظًا، أتبعه توصية الإنسان بالنظر في أوّل أمره ونشأته الأولى، حتى يعلم أنّ من أنشأه قادر على إعادته وجزائه، فيعملَ ليوم الإعادة والجزاء، ١٥ ولا يملي على حافظه إلا ما يسره في عاقبته.

[٢٦٠٦]و{مِمَّ خُلِقَ} استفهام جوابه: خُلِقَ مِنْ مَاءٍ دَافِقٍ؛ والدفق صبّ فيه دفعٌ. ومعنى {دَافِق} النسبة إلى الدفق الذي هو مصدر دفق، كاللابن والتامر؛ أو الإسناد المجازي. والدفق في الحقيقة لصاحبه.

[٢٦٠٧]ولم يقل ماءين لامتزاجهما في الرحم، واتحادهما حين ابتدئ في خلقه.

٢٠ ٧-﴿يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ﴾

[2608] مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ ifadesi "adamın beli ile kadının göğsü arasından" demek olup *terâib* gerdanlık bölgesi olan göğüs kemikleridir. İki fetha ile *es-saleb*[i] ve iki ötre ile *es-sulub*[i] şeklinde de okunmuş olup bu kelimenin *sulb*[un], *saleb*[un] *sulub*[un], *sālib*[un] olmak üzere dört söylenişi vardır. Nitekim Accâc (v. 97/716) şöyle demiştir:

Tabaklanmış deriden yapılmış yular misali (ince) böğürlü,
Yumuşak kemikli; halhallı ayakları iri (bir kadın)

[2609] Kemik ve sinirin adam; et ve kanınsa kadın tarafından geldiği de söylenmiştir.

8. Şüphesiz, onu döndürmeye de kādirdir O,
9. bütün sırların yoklanacağı (yani ortaya çıktığı) gün...
10. Ki ne gücü vardır insanın ne de yardımcısı...

[2610] لَقادِرٌ (Kādirdir.) "O" zamiri, خُلِقَ (yaratıldı) fiilinin delâletiyle Yaratıcı'ya ait olup anlam şöyledir: İnsanı ilk kez bir nutfeden yaratan Allah "onu döndürmeye" -yani özel olarak tekrar diriltmeye- "de kādirdir;" kudreti apaçıktır; bu ona karışık gelmez ve ondan âciz kalmaz. [لَقادِرٌ'un nekire oluşu,] tıpkı [Küseyyir'in (v. 105/723)] demesi gibidir.[1]

Ben (ondan da) fakirim!

[2611] يَوْمَ تبلى ([Sırların] yoklanacağı gün) zarf cümlesi, على رجعه ('o'nu döndürmeye) ifadesiyle nasbolunmuştur. رجعه'deki zamiri "su"ya ait kılıp, onu çıktığı yere *-yani belkemiğine, göğüs kemiklerine veya zeker deliğine-* yahut ilk durumuna döndürme diye tefsir eden kimse ise zarf tümlecini gizli bir fiil [hatırla] ile nasbetmiş olur.

[2612] "Sırlar" kalplerde bulunan inanç, niyet vb. şeylerin yanı sıra gizlenen fiiller demektir. Sırların yoklanması ise içyüzünün araştırılıp ortaya çıkarılması ve sırların temizinin pisinden seçilmesidir. Rivayete göre Hasan-ı Basrî, birini şu şiiri okurken işitince;

Kalbin en ücra derinliklerinde sevgili için,
gizli bir aşk yatıyor olacak *sırların yoklanacağı gün*

Ve's-semâi ve't-tārık'tan[2] da ne gafilmiş!" demiştir.

[2613] "Onun" yani insanın, sayesinde savunma yapacağı "ne" içsel bir engelleyici "gücü vardır ne de" kendisini müdafaa edecek bir savunmacı "yardımcısı."

1 Yani Allah Teâlâ'nın kemâl-i kudretine delâlet eder. Şiirin tamamı için bkz. YâSîn 36/61'in tefsiri. / çev.

2 Yani hesap gününün dehşetinden dolayı, kimsenin kimse ile ilgilenemeyeceği yakıcı gerçeğinden. / ed.

[٢٦٠٨] {مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ} من بين صلب الرجل وترائب المرأة، وهي عظام الصدر حيث تكون القلادة. وقرئ «الصَّلَب»، بفتحتين، و«الصُّلُب»، بضمتين. وفيه أربع لغات: صَلْب وصُلْب وصَلَب وصالِب. قال العجاج:

[رَيَّا العِظَامِ فَخْمَةُ المُخَدَّمِ] فِي صُلُبٍ مِثْلِ العِنَانِ المُؤْدَمِ

٥ [٢٦٠٩] وقيل: العظم والعصب من الرجل، واللحم والدم من المرأة.

٨-﴿إِنَّهُ عَلَى رَجْعِهِ لَقَادِرٌ﴾

٩-﴿يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ﴾

١٠-﴿فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلا نَاصِرٍ﴾

[٢٦١٠] {إِنَّهُ} الضمير للخالق، لدلالة {خُلِقَ} [٦] عليه. ومعناه: إنّ ذلك الذي

١٠ خلَق الإنسان ابتداء من نطفة {على رَجْعِهِ} على إعادته خصوصًا {لَقَادِرٌ} لبيّن القدرة، لا يلتاث عليه ولا يعجز عنه. كقوله:

إنني لفقير

[٢٦١١] {يَوْمَ تُبْلَى} منصوب بـ{رَجْعِهِ}؛ ومن جعل الضمير في {رَجْعِهِ} وفسره برجعه إلى مخرجه من الصلب والترائب أو الإحليل، أو إلى الحالة الأولى نصب

١٥ الظرف بمضمر.

[٢٦١٢] {اَلسَّرَائِر} ما أسرّ في القلوب من العقائد والنيات وغيرها، وما أخفى من الأعمال وبلاؤها. تعرّفها وتصفحها، والتمييز بين ما طاب منها وما خبث وعن الحسن أنه سمع رجلًا ينشد:

سَيَبْقَى لَهَا في مُضْمَرِ الْقَلْبِ وَالْحَشَا ۞ سَرِيرَةُ وُدٍّ يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ

٢٠ فقال: ما أغفله عما في {وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ}.

[٢٦١٣] {فَمَا لَهُ}، فما للإنسان {مِن قُوَّةٍ}، من منعة في نفسه يمتنع بها {وَلَا نَاصِرٍ}، ولا مانع يمنعه.

11. (Suyu yeryüzüne) geri getiren gök hakkı için!
12. Bitki dolu toprak hakkı için!

[2614] Yağmur *rec'* (dönüşümlü) diye isimlendirilmiştir. Tıpkı şairin:

> (Gözetleme yapmak için) kale burcunun yükseklerine tırmanmış
> bulunuyor. (Öylesine yüksek ki), onun o dağ misali zirvesinde;
> Buluttan başkası, yağmurdan başkası ve buluttan çıkıp henüz yere
> ulaşmamış olan yağmurdan başkası barınamaz

şiirinde yağmurun *evb* diye isimlendirilmesi gibi ki (her ikisi de "dönüp tekrarladı" anlamındaki) *race'a* ve *âbe* fiillerinin mastarlarıyla yapılmış bir isimlendirmedir. Şöyle ki Araplar bulutların suyu (buharı) yeryüzünün denizlerinden yüklenip sonra onu tekrar yeryüzüne döndürdüğünü iddia ederlerdi. Yahut onlar [yağmurun tekrar etmesiyle] hayra yormayı kastedip, dönüp dönüp tekrarladığı için *rec'* diye isimlendirmişlerdir. Bu yağmurun, *rec'* ismini, Allah yağmuru vakit vakit döndürüp yağdırdığı için aldığı da söylenmiştir. Nitekim Hansâ (r.a.) (v. 24/645) şöyle demiştir:

> [Vedalaşma günü akan gözyaşları görürsün]
> Geceleri yağdıran karanlık buluttaki yağmur misali...

الصدع da yerden yarılıp çıkan bitkilerdir.

13. Bu, (hakkı bâtıldan) ayıran bir sözdür!

[2615] إنه'daki zamir Kur'ân'a aittir. فَصْلٌ (ayırma/ayrım) kelimesi "hak ile bâtılı birbirinden *ayıran*" anlamındadır. Tıpkı Kur'ân'a [*ayıran* anlamında] *furkān* dendiği gibi.[1]

14. Şaka değildir o...

[2616] Yani Kur'ân bütünüyle ciddi olup onda gevşeklik namına hiçbir şey yoktur. Onun hakkı, Allah'ın vasfettiği şekilde gönüllerde heybetli ve kalplerde azametli olmasıdır. Öyle bir şekilde ki okuyucusu ve dinleyicisi onun sayesinde lâtife ile hemhâl olmaktan ve şakadan zevk almaktan uzak duracak; göklerin azametli, kudretli hâkiminin kendisini muhatap alıp, emir ve yasaklar uyguladığı, cennet vaat edip, cehennemle korkuttuğu düşüncesini zihnine yerleştirecektir. Hatta korku ve endişe sarmalına düşmese dahi ona en yaraşan durum ciddi olup şaka etmemesidir. Nitekim; "Ağlayacağınıza gülüyorsunuz!.. Bir de kafa tutuyorsunuz!" [Necm 53/60-61] ve "Yaygara koparın!"[2] [Fussilet 41/26] sözleriyle Allah, müşrikleri kınamaktadır.

---

1 Yani Kur'ân'ın söz konusu özelliği bir ism-i fâ'il kalıbıyla değil, daha mübalağalı olarak masdar ile ifade edilmiştir. / ed.

2 Âyetin tamamı şöyledir: "Nankörce inkâr edenler; 'Şu Kur'ân'ı dinlemeyin! Okunurken yaygara kopa-

١١-﴿وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ﴾

١٢-﴿وَالأَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِ﴾

[٢٦١٤]سمي المطر رجعًا، كما سمي أوبًا؛ قال:

رَبَّاءُ شَمَّاءُ لَا يَأْوِي لِقُلتِهَا ۞ إلَّا السَّحَابُ وَإلَّا الأوْبُ والسَّبلُ

تسمية بمصدري رجع، وآب. وذلك أنّ العرب كانوا يزعمون أنّ السحاب يحمل الماء من بحار الأرض، ثم يرجعه إلى الأرض، أو أرادوا التفاؤل فسموه رجعًا. وأوبا، ليرجع ويؤب. وقيل: لأنّ الله يرجعه وقتًا فوقتًا. قالت الخنساء:

[يَوْمَ الودَاعِ تَرَى دُمُوعًا جَارِيَهْ] كَالرَّجْعِ فِى المُدْجِنَة السَّارِيَهْ

والصدع ما يتصدّع عنه الأرض من النبات.

١٣-﴿إِنَّهُ لَقَوْلٌ فَصْلٌ﴾

[٢٦١٥] {إِنَّهُ} الضمير للقرآن. {فَصْلٌ} فاصل بين الحق والباطل، كما قيل له فرقان.

١٤-﴿وَمَا هُوَ بِالْهَزْلِ﴾

[٢٦١٦]يعني أنه جدّ كله لا هوادة فيه؛ ومن حقه -وقد وصفه الله بذلك- أن يكون مهيبًا في الصدور، معظمًا في القلوب، يترفع به قارئه وسامعه وأن يلم بهزل أو يتفكه بمزاح، وأن يلقى ذهنه إلى أنّ جبار السموات يخاطبه فيأمره وينهاه، ويعده ويوعده، حتى إن لم يستفزه الخوف ولم تتبالغ فيه الخشية، فأدنى أمره أن يكون جادّا غير هازل، فقد نعى الله ذلك على المشركين في قوله: {وَتَضْحَكُونَ وَلَا تَبْكُونَ وَأَنتُمْ سَامِدُونَ} [النجم:٦٠-٦١]، {وَالْغَوْا فِيهِ} [فصلت: ٢٦].

15. Sağlam tuzaklar kuruyorlar!..
16. Ama Ben de 'tuzak' kuruyorum!

[2617] إنهم yani Mekkeliler, Allah'ın dinini hükümsüz kılma ve hakkın ışığını söndürme hususunda hilebazlıklar yapıyorlar! Ama ben de -onları yavaş yavaş felakete sürükleyerek ve onları cezalandırmak için belirlediğim günü bekleyerek- onlara tuzağımla karşılık veriyorum!..

17. Dolayısıyla, mühlet ver sen bu inkârcı nankörlere, biraz kendi hâllerine bırak onları.

[2618] "Dolayısıyla, mühlet ver sen bu inkârcı nankörlere;" yani helâk olmaları için dua etme; bu konuda acele etme, azıcık bir mühlet tanı; "kendi hâllerine bırak onları!"

[2619] Allah Teâlâ burada, Peygamber'i fazlasıyla teskin etmek ve güzelce sabretmesini sağlamak için [aynı anlamda] iki farklı lafız[1] getirmiş olmaktadır.

[2620] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim Tārık sûresini okursa Allah ona gökteki her bir yıldız adedince onar sevap verir."

---

rın, belki bastırırsınız [onu]!..' demekteler!" / ed.

1 Yani م ه ل kökünü bir tef'îlden, bir if'âlden getirerek. / ed.

١٥-﴿إِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْدًا﴾

١٦-﴿وَأَكِيدُ كَيْدًا﴾

[٢٦١٧] {إِنَّهُمْ} يعني أهل مكة يعملون المكايد في إبطال أمر الله وإطفاء نور الحق؛ وأنا أقابلهم بكيدي من استدراجي لهم وانتظاري بهم الميقات الذي وقته للانتصار منهم.

١٧-﴿فَمَهِّلِ الْكَافِرِينَ أَمْهِلْهُمْ رُوَيْدًا﴾

[٢٦١٨] {فَمَهِّلِ الْكَافِرِينَ} يعني لا تدعُ بهلاكهم ولا تستعجل به؛ {أَمْهِلْهُمْ رُوَيْدًا} أي إمهالا يسيرًا.

[٢٦١٩] وكرّر وخالف بين اللفظين لزيادة التسكين منه والتصبير.

[٢٦٢٠] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الطارق أعطاه الله بعدد كل نجم في السماء عشر حسنات.

A'LÂ SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 19 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Yüceler yücesi Rabbinin adını tesbîh et.

5 [2621] Yüce Allah'ın 'ad'ını *tesbîh* etmek; (i) O'nu, isimlerinde *ilhâd*[1] anlamına gelen *cebir,*[2] *teşbih*[3] gibi birtakım [sağlıksız] anlamlardan tenzih etmektir; sözgelimi *A'lâ* (Yüce) ism-i şerifinin, mekân itibariyle bir yükseklik ve Arş'a *hakikaten* kurulma anlamında değil de "boyun eğdiren güç" ve "muktedirlik" anlamındaki "yücelik"le tefsir edilmesidir. (ii) Ayrıca, O'nun isminin; huşû' ve 10 tazimle değil, itibarsız, müptezel bir şekilde anılmaktan korunmasıdır.

[2622] الاعلى lafzı, رب kelimesinin de اسم kelimesinin de sıfatı olabilir.[4]

[2623] Ali (r.a.) سُبْحَانَ رَبِّىَ الاعْلَى (Yüceler yücesi Rabbimin adını *tesbîh* ederim!) şeklinde okumuştur.[5] Hadiste yer aldığına göre, "*O hâlde, tenzih ve takdis et ulu Rabbinin ismini!..*" [Vâkı'a 56/96] âyeti nâzil olunca Peygam- 15 ber (s.a.), "Bunu rükûlarınıza yerleştirin"; "Yüceler yücesi Rabbinin adını *tesbîh* et." âyeti inince de "Bunu secdelerinize yerleştirin" buyurmuştur [*Ebû Dâvûd*, "Kitâbü's-Salât", 5]. Daha evvel, rükûda "Allah'ım! Sadece sana rükû ederim.", secdede ise "Allah'ım! Sadece sana secde ederim." diyorlardı.

2. Çünkü O'dur, yaratıp 'düzen'leyen,
20 **3. programlayan, yol gösteren,**
4. otlağı (yemyeşil) çıkarıp
5. sonra da siyahî bir kusmuğa çeviren…

[2624] "Yaratıp 'düzen'leyen" yani her şeyi yaratıp, yaratılışını tamı tamına düzenleyen ve derli toplu olmaksızın uyumsuz biçimde ortaya koy- 25 mayan… Aksine, sağlamlık ve insicam üzere; bir bilen tarafından sadır olduğuna ve bir hikmet sahibinin yapıtı olduğuna delâlet edecek şekilde ortaya koyan.

---

1 Yani gerçeği yamultma, saptırma. / ed.

2 Kulların bütün fiillerinin kendi iradeleri dışında tamamen ilâhî bir zorunluluk ve yönlendirme dâhilinde cereyan ettiğini ve böylece kulun sorumluluğunun göz ardı edildiği *Cebriye* anlayışı. / çev.

3 Allah ile yaratılmışlar arasında; bilhassa ilâhî sıfatlar açısından bazı benzer ve ortak yönlerin mevcut olduğunu kabul eden *Müşebbihe* anlayışı. / çev.

4 İlkine göre anlam; "Yüceler yücesi Rabbinin…"; ikincisine göre de; "Rabbinin yüce ismini…" şeklinde olur. / çev.

5 Yani âyetteki emre imtisal etmiş; emredileni yapmıştır. قل أعوذ برب الناس (De ki: Sığınırım insanların Rabbine.) âyetinin, قل olmaksızın doğrudan emre imtisalle ("Sığınırım insanların Rabbine." şeklinde) okunması, buna benzer bir uygulamadır. Buna "âyetin *teevvul*" edilmesi denmektedir. / ed.

سورة الأعلى

مكية؛ وآياتها ١٩

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الأَعْلَى﴾

٥ [٢٦٢١]تسبيح اسمه عز وعلا تنزيهه عما لا يصح فيه من المعاني التي هي إلحاد في أسمائه، كالجبر والتشبيه ونحو ذلك؛ مثل أن يفسر الأعلى بمعنى العلو الذي هو القهر والاقتدار، لا بمعنى العلوّ في المكان والاستواء على العرش حقيقةً؛ وأن يصان عن الابتذال والذكر لا على وجه الخشوع والتعظيم.

[٢٦٢٢]ويجوز أن يكون {الأعْلَى} صفة للرب، والاسم.

١٠ [٢٦٢٣]وقرأ علي رضي الله عنه «سبحان ربِّيَ الأعلى». وفي الحديث لما نزلت {فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ} [الواقعة: ٩٦] قال رسول الله ﷺ: اجعلوها في ركوعكم. فلما نزل {سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الأَعْلَى} قال: اجعلوها في سجودكم. وكانوا يقولون في الركوع: اللهم لك ركعت، وفي السجود: اللهم لك سجدت.

٢-﴿الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى﴾

١٥ ٣-﴿وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى﴾

٤-﴿وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَى﴾

٥-﴿فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَى﴾

[٢٦٢٤]{خَلَقَ فَسَوَّى}، أي خلق كل شيء فسوّى خلقه تسوية، ولم يأت به متفاوتا غير ملتئم، ولكن على إحكام واتساق، ودلالة على أنه صادر عن عالم، وأنه

٢٠ صنعة حكيم.

[2625] "Programlayıp yol gösteren" yani her canlı için kendisine elverişli olanı programlayıp, onu buna yönelten ve kendisine bundan yararlanma yöntemini belleten. Anlatıldığına göre; engerek bin yaşına geldiğinde kör olurmuş. Allah ona gözünü taze rezene otunun yaprağına sürmesi hâlinde tekrar eski görür hâle geleceğini ilham etmiş[1] imiş. Bazen öyle olurmuş ki yeşil alana günlerce yürüme mesafesindeki çorak bir yerde bulunuyorken, mesafenin uzunluğuna ve körlüğüne rağmen kat eder ve nihayet bahçelerden birine dalıp, hiç ıskalamadan rezene bitkisini bulup gözlerini buna sürerek, Allah'ın izniyle eski görür hâline dönermiş. Allah'ın insanları besin, araç-gereç, dinî ve dünyevî hususlara ilişkin sınırsız maslahatlara ve hesapsız ihtiyaçlara yönlendirmesi, hayvanları, kuşları ve yerin haşerelerini güdülemesi hiçbir tasvircinin tasvirine sığmayacak geniş bir konu ve pek büyük bir esastır. ***Ne kadar da münezzeh ve mukaddestir benim yüceler yücesi Rabbim!***

[2626] Şeddesiz olarak *kadera*[2] şeklinde de okunmuştur.

[2627] أحوى (ism-i tafdîli) غثاءً'nin sıfatıdır; yani "otlağı" bitirip "çıkaran, sonra da onu" yeşillik ve parlaklığının ardından "siyahî bir kusmuğa" siyah; çürümüş bir ot yığınına "çeviren..." أحوى'nın المرعى (otlak)tan hâl düşmesi de caizdir; yani otlağı koyu yeşillikten ve suya kanmaktan ötürü simsiyah çıkarıp, bu [güzelim] kararışın ardından çer çöpe çeviren.

6. (Resûlüm!) Sana okutacağız ve unutmayacaksın.
7. Allah'ın diledikleri müstesna; çünkü O, açığı da bilir, gizli kalanı da...
8. Kolayca ulaştıracağız seni, en kolaya...

[2628] Allah Hz. Peygamber'i kendisine apaçık bir mu‘cize vermekle müjdelemiş olup o da Cebrâil'in kendisine vahiy namına okumakta olduğu şeylerdir. Peygamber; okuma-yazması olmayan bir ümmî olup vahyi belliyor ve *"Allah'ın diledikleri müstesna"* unutmuyordu. Allah o dilediklerinin hükmünü ve tilâvetini kaldırmak suretiyle onun hafızasından siliyordu. Tıpkı; *"... ya da unutturursak..."* [Bakara 2/106] âyetindeki gibi.

[2629] Söylendiğine göre; Hz. Peygamber, Cebrâil vahyi kendisine telkin ettiğinde [unutabilirim endişesiyle] alelacele kıraat edermiş. Bunun üzerine kendisine "Acele etme! Zira Cebrâil, onu ezberleyip, unutmanın ardından tekrar hatırlayacağın şekilde Allah'ın diledikleri dışında hiç unutmayacağın ana dek, vahyi sana tekrar tekrar okumakla memurdur." denmiş. Yahut burada "Ancak Allah'ın çok az ve nadir bir kısmını unutturmayı diledikleri müstesna" buyrulmuş olmaktadır. Nitekim rivayete göre;

1 Sevk-i tabî‘î (içgüdü) hâlinde doğasına yerleştirmiş. / ed.
2 İlk kıraatte "programlayan" anlamında, bunda ise "kādir olan" anlamındadır. / ed.

[٢٦٢٥] {قَدَّرَ فَهَدَى} قدّر لكل حيوان ما يصلحه، فهداه إليه وعرفه وجه الانتفاع به. يحكى أنّ الأفعى إذا أتت عليها ألف سنة عميت، وقد ألهمها الله أنّ مسح العين بورق الرازيانج الغض يرد إليها بصرها. فربما كانت في برية بينها وبين الريف مسيرة أيام فتطوي تلك المسافة على طولها وعلى عماها حتى تهجم في بعض البساتين على ٥ شجرة الرازيانج لا تخطئها؛ فتحك بها عينيها وترجع باصرة بإذن الله. وهدايات الله للإنسان إلى ما لا يحدّ من مصالحه وما لا يحصر من حوائجه في أغذيته وأدويته، وفي أبواب دنياه ودينه، وإلهامات البهائم والطيور وهوامّ الأرض بابٌ واسع، وشوط بطين، لا يحيط به وصف واصف؛ فسبحان ربي الأعلى!

[٢٦٢٦] وقرئ «قدر»، بالتخفيف.

١٠ [٢٦٢٧] {أَحْوَى} صفة لـ{غُثَاءً}، أي {أَخْرَجَ الْمَرْعَى} أنبته {فَجَعَلَهُ} بعد خضرته ورفيفه. {غُثَاءً أَحْوَى} دربنا أسود. ويجوز أن يكون {أَحْوَى} حالا من {الْمَرْعَى}، أي أخرجه أحوى أسود من شدّة الخضرة والري، فجعله غثاء بعد حوّيه.

٦-﴿سَنُقْرِئُكَ فَلا تَنْسَى﴾

٧-﴿إِلا مَا شَاءَ اللهُ إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَا يَخْفَى﴾

١٥ ٨-﴿وَنُيَسِّرُكَ لِلْيُسْرَى﴾

[٢٦٢٨] بشره الله بإعطاء آية بينة، وهي: أن يقرأ عليه جبريل ما يقرأ عليه من الوحي وهو أمي لا يكتب ولا يقرأ، فيحفظه ولا ينساه {إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ} فذهب به عن حفظه برفع حكمه وتلاوته، كقوله {أَوْ نُنسِهَا} [البقرة: ١٠٦].

[٢٦٢٩] وقيل: كان يعجل بالقراءة إذا لقنه جبريل، فقيل: لا تعجل، فإنّ جبريل ٢٠ مأمور بأن يقرأه عليك قراءة مكررة إلى أن تحفظه؛ ثم لا تنساه إلا ما شاء الله، ثم تذكره بعد النسيان. أو قال {إلا مَا شَاءَ اللهُ}، يعني القلة والندرة، كما روي

Hz. Peygamber namazda iken bir âyeti okumayı unutmuştu da, Übeyy b. Kâ'b o âyetin neshedildiğini sanmış ve bunu kendisine sorunca "[Hayır, sadece] unuttum." cevabını almıştı [*Nesâî*, "Menâkıb", 29]. Ya da Allah Teâlâ; "Allah dilemedikçe" buyurmuştur ki maksat doğrudan unutma diye bir şeyin olmayacağıdır. Tıpkı bir kişinin, arkadaşına "Sen benim sahip olduğum şeylerde hissedarımsın; ancak Allah dilemezse başka!" demesi gibi ki [bu sözle gerçekte] herhangi bir şeyi istisna etmeyi kastetmez. İşte bu, azlığın olumsuzluk anlamında kullanımıdır.

[2630] Yine denilmiştir ki فلا تنسى ifadesi yasaklama[1] anlamına gelmekte olup kelimenin sonundaki Elif fâsıla uyumu için getirilmiş bir fazlalıktır. Tıpkı ... فأضَلُّونا السبيلا ("... [Önderlerimize ve büyüklerimize itaat ettik;] onlar da bizi yoldan saptırdılar." [Ahzâb 33/67]) âyetinde [السبيلا'nın sonundaki Elif'te] olduğu gibi; yani "Vahyi okumaktan ve tekrarlamaktan gafil kalma ki unutmayasın! Ancak Allah'ın, maslahat gereği tilâvetini kaldırmakla sana unutturmayı diledikleri müstesna..."

[2631] "Çünkü O, açığı da bilir..." Yani senin, hafızadan silinip gideceği endişesiyle Cebrâil'in okumasıyla birlikte açıktan okumanı bilir. Allah senin Cebrâil ile birlikte açıktan okumanı da, seni bu açıktan okumaya motive eden şeyle ilgili içinde olanı da biliyor. O hâlde bunu yapma! Zira endişe duyduğun şeye karşı ben sana yeterim. Yahut söz ve fiillerinizden gizlediklerinizi de açığa vurduklarınızı da; açık hâllerinizi de gizli hâllerinizi de; dininiz konusunda maslahatınıza olanları da, fesat kaynağı olanları da bilir ve böylece dilediği vahyi unutturur, dilediğini koruma altına alır.

[2632] "Kolayca ulaştıracağız seni, en kolaya..." ifadesi "Sana okutacağız"a atfedilmiş olup "Çünkü O, açığı da bilir, gizli kalanı da" kısmı ara cümledir. Buna göre mâna; "Biz seni en kolay, en sühuletli yola -yani vahyi ezberlemeye- muvaffak kılacağız" şeklindedir. Bunun; "Seni kaynak itibariyle şeriatların en kolay ve en sühuletlisi olan müsamahakâr bir şeriata muvaffak kılacağız." veya "Seni cennetlik amellere muvaffak kılacağız." anlamlarında olduğu da söylenmiştir.

9. Öyleyse öğüt ver... Öğüdün faydası olacaksa!

[2633] **Şayet** "Fayda versin vermesin, Peygamber 'öğüt' ile memurken, faydanın şart koşulmasının anlamı ne?" **dersen şöyle derim:** Bunun iki açıklaması vardır. 1) Peygamber (s.a.) var gücünü onlara öğüt vermeye yoğunlaştırmışken, onlar öğüdün artırılmasına karşılık taşkınlık ve azgınlıktan başka bir şey artırmıyorlardı. Peygamber ise

1 "[Sana okutacağız;] sen de unutma!" ([سنقرؤك] فلا تنسَ) / ed.

أنه أسقط آية في قراءته في الصلاة، فحسب أبيٌّ أنها نسخت، فسأله فقال: نسيتها. أو قال {إلا مَا شَاءَ اللَّهُ} والغرض نفى النسيان رأسًا، كما يقول الرجل لصاحبه: أنت سهيمي فيما أملك إلا فيما شاء الله، ولا يقصد استثناء شيء وهو استعمال القلة في معنى النفي.

٥ [٢٦٣٠]وقيل: قوله {فَلَا تَنْسَى} على النهي، والألف مزيدة للفاصلة، كقوله: {السَّبِيلا} [الأحزاب: ٦٧]، يعني فلا تغفل قراءته وتكريره فتنساه، إلا ما شاء الله أن ينسيكه برفع تلاوته للمصلحة.

[٢٦٣١] {إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ} يعني أنك تجهر بالقراءة مع قراءة جبريل عليه السلام مخافة التفلت، والله يعلم جهرك معه وما في نفسك مما يدعوك إلى الجهر، فلا تفعل، ١٠ فأنا أكفيك ما تخافه. أو يعلم ما أسررتم وما أعلنتم من أقوالكم وأفعالكم، وما ظهر وبطن من أحوالكم، وما هو مصلحة لكم في دينكم ومفسدة فيه، فينسى من الوحي ما يشاء؛ ويترك محفوظًا ما يشاء.

[٢٦٣٢] {وَنُيَسِّرُكَ لِلْيُسْرَى} معطوف على {سَنُقْرِئُكَ}، وقوله {إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَا يَخْفَى} اعتراض؛ ومعناه: ونوفقك للطريقة التي هي أيسر وأسهل، يعني حفظ ١٥ الوحي. وقيل للشريعة السمحة التي هي أيسر الشرائع وأسهلها مأخذًا. وقيل: نوفقك لعمل الجنة.

٩-﴿فَذَكِّرْ إِنْ نَفَعَتِ الذِّكْرَى﴾

[٢٦٣٣]فإن قلت: كان الرسول ﷺ مأمورًا بالذكرى نفعت أو لم تنفع، فما معنى اشتراط النفع؟ قلت: هو على وجهين؛ أحدهما أنّ رسول الله ﷺ قد استفرغ مجهوده ٢٠ في تذكيرهم، وما كانوا يزيدون على زيادة الذكرى إلا عتوًّا وطغيانًا. وكان النبي ﷺ

yakınma ve hayıflanma ateşiyle yanıp tutuşuyor ve onlara öğüt verme uğraşını büyük bir tutkuyla, artırarak devam ettiriyordu. İşte bunun üzerine kendisine; “Sen, onların başına dikilmiş bir zorba değilsin; Benim tehdidimden korkanlara bu Kur'ân'la öğüt ver (yeter)!” [Kāf 50/45]; “Dolayısıyla, (şimdilik) onlardan yüz çevir ve “Selâmetle!” de... Yakında öğrenecekler!..” [Zuhruf 43/89] ve (nihayet bu sûrede) “Öyleyse öğüt ver; öğüdün faydası olacaksa!” buyruldu. [Ancak] bu, tekrar tekrar öğüt vererek aleyhlerinde hüccet bağlayıcılık kazandıktan sonra idi. 2) Âyetin görünen kısmı şart olup; bahsi geçenler için bir yergi, durumlarıyla ilgili bir ihbar/ihtar olup öğütün onlara tesiri uzak görülmekte ve kalplerinin mühürlenmiş olduğu tescil edilmektedir. Tıpkı vaaz eden birine; “Haraççılara nasihat et; tabiî seni dinlerlerse!” demen gibidir ki bu şart koşma ile bunun uzak görüldüğünü ve asla olmayacağını kastetmektesindir.

10. Korkan, düşünüp ders çıkaracaktır.

[2634] Allah'tan ve kötü âkıbetten “korkan, düşünüp ders çıkaracaktır;” öğüdü kabul edecek ve öğütle menfaat elde edecek de bakıp düşünecek ve nihayet bu derin bakış onu hakka tâbi olmaya sevk edecektir. Fakat şunlara gelince bunlar endişe duymayan ve derin bakış sahibi olmayanlardır. Bunların senin öğüdünü kabul edeceklerini bekleme!

11. En bedbaht olanları ise ondan uzak duracaktır.
12. Ki en büyük ateşi boylayacak odur;
13. sonra, orada ne ölecek ne de diri kalacak olan!..

[2635] “*Daha* bedbaht” yani kâfir “olanları ise ondan” o öğütten “uzak duracak” ve sakınacaktır; çünkü kâfir fâsıktan daha bedbahttır. Yahut bu kişi Peygamber'e (s.a.) düşmanlıkta çok derine dalması sebebiyle inkârcıların en bedbahtıdır. Söylendiğine göre, âyet Velîd b. Muğîre ve Utbe b. Rebî'a hakkında inmiştir.

[2636] “En büyük” ateş katmanlarının en alt tabakası olan “ateşi...” Denilmiştir ki büyük ateş cehennem ateşi, küçük ateş de dünya ateşidir.

[2637] “Sonra...” diye başlanması, hayat ile ölüm arasında tereddüt sergilemenin ateşe girmekten daha feci olmasındandır. Dolayısıyla, bu (“sonra” ve devamındaki ifade) şiddet mertebeleri hususunda ateşe girmekten sonraya bırakılmıştır. Âyetin anlamı; “O (o ateşte) ne ölür -ki rahata kavuşsun- ne de kendisine fayda sağlayacak bir hayat yaşar” şeklindedir.

يتلظى حسرة وتلهفًا، ويزداد جدًا في تذكيرهم وحرصًا عليه، فقيل له: {وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِم بِجَبَّارٍ فَذَكِّرْ بِالْقُرْءَانِ مَنْ يَخَافُ وَعِيدِ} [ق: ٤٥]، {فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَقُلْ سَلامٌ} [الزخرف: ٨٩]، {فَذَكِّرْ إِنْ نَفَعَتِ الذِّكْرَى} وذلك بعد إلزام الحجة بتكرير التذكير. والثاني: أن يكون ظاهره شرطًا، ومعناه ذمّا للمذكَّرين، وإخبارًا عن حالهم، واستبعادًا ٥ لتأثير الذكرى فيهم، وتسجيلًا عليهم بالطبع على قلوبهم، كما تقول للواعظ: عظ المكَّاسين إن سمعوا منك! قاصدًا بهذا الشرط استبعاد ذلك، وأنه لن يكون.

١٠-﴿سَيَذَّكَّرُ مَنْ يَخْشَى﴾

[٢٦٣٤] {سَيَذَّكَّرُ} فيقبل التذكرة وينتفع بها {مَنْ يَخْشَى} الله وسوء العاقبة، فينظر ويفكر حتى يقوده النظر إلى اتباع الحق: فأمّا هؤلاء فغير خاشين ولا ناظرين، فلا ١٠ تأمل أن يقبلوا منك.

١١-﴿وَيَتَجَنَّبُهَا الأَشْقَى﴾

١٢-﴿الَّذِي يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرَى﴾

١٣-﴿ثُمَّ لا يَمُوتُ فِيهَا وَلا يَحْيَا﴾

[٢٦٣٥] {وَيَتَجَنَّبُهَا} ويتجنب الذكرى ويتحاماها {الأَشْقَى} الكافر؛ لأنه أشقى ١٥ من الفاسق؛ أو الذي هو أشقى الكفرةِ لتوغله في عداوة رسول الله ﷺ. وقيل: نزلت في الوليد بن المغيرة وعتبة بن ربيعة.

[٢٦٣٦] {النَّارَ الْكُبْرَى} السفلى من أطباق النار. وقيل: الْكُبْرَى نار جهنم. والصغرى نار الدنيا.

[٢٦٣٧] وقيل {ثُمَّ}، لأنّ الترجح بين الحياة والموت أفظع من الصلي، فهو متراخ ٢٠ عنه في مراتب الشدّة. والمعنى: لا يموت فيستريح، ولا يحيى حياة تنفعه.

14. Gerçek şu ki ancak arınan felâha erer
15. ve Rabbinin adını zikrederek namaz kılan (gerçek bir dindar olan).

[2638] *"Kendisini arındıran"* şirk ve günahlardan temizlenen veya namaz için [abdest alıp] temizlenen… Yahut -"artma" anlamındaki *ez-zekâu* kökünden- takvâyı çoğaltan ya da *-sadaka* kökünden- *tesaddaka* (sadaka verdi) ifadesine benzer şekilde zekât verme faaliyetinde bulunan (felâha erer).

[2639] "Namaz kılan;" yani beş vakit namazı kılan. Tıpkı "namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren…" [Bakara 2/177] âyetindeki gibi. İbn Mes‘ûd'un; "Tasaddukta bulunup, namaz kılan kişiye Allah rahmet etsin!" dediği rivayet edilmiştir. Ali'nin (r.a.) [فَصَلَّى ifadesini] "*fıtır* sadakasının verilmesi" olarak yorumladığı ve şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Kitabımda [fıtır hakkında] başka bir âyet bulamamış olsam da aldırış etmem; çünkü Allah Teâlâ; *'Arınan ve Rabbinin adını zikrederek namaz kılan kimse mutlaka kurtuluşa ermiştir.'* demektedir; yani arınmak için fıtır sadakasını veren, müteakiben namazgâha yönelip bayram namazını kılan, Rabbinin adını anarak iftitah tekbirini alan (felâha erer)." Bu, iftitah tekbiri almanın vacip oluşuna, (âyette "Rabbinin adını anıp, namaz kılan" buyrulmak suretiyle) namazın tekbir üzerine atfedilmiş olması sebebiyle[1] bu tekbirin namazdan sayılmadığına ve başlangıç tekbirinin Yüce Allah'ın isimlerinden herhangi biriyle alınabileceğine delil getirilmiştir. İbn Abbas'ın (r.a.) bu âyeti; "Dönüş yerini (âhiretini) ve Rabbinin huzurunda mahkemeye duracağını hatırlayıp, O'nun için namaz kılan kimse..." şeklinde tefsir ettiği rivayet edilmiştir. Dahhâk'in de bu âyeti, "Namazgâh yolunda Rabbinin adını anıp, bayram namazını kılan kimse..." şeklinde tefsir ettiği rivayet edilmiştir.

16. Siz ise aksine, dünya hayatını tercih ediyorsunuz!
17. Oysa âhiret daha iyi ve daha kalıcıdır.

[2640] "Aksine, siz dünya hayatını tercih ediyor" da, kurtuluşa ereceğiniz şeyleri yapmıyor"sunuz." Gaip sîgasıyla; *yu'sirûne* ([Dünya hayatını] tercih ediyorlar!) şeklinde de okunmuştur. Fakat İbn Mes‘ûd'un *bel* ***entum*** *tu‘sirûne* (Aksine, *siz* tercih ediyorsunuz!) şeklindeki kıraati ilk kıraati desteklemektedir.

[2641] "[Oysa âhiret] daha iyi ve daha kalıcıdır." Bizatihi daha değerli, nimeti daha çok ve daha devamlıdır. Ömer'in (r.a.), "Âhirete nispetle dünya sadece bir tavşan sıçramasından ibarettir." dediği rivayet edilmiştir.

1 Çünkü ma‘tūf, ma‘tūfun aleyhin gayri olmak durumundadır. / çev.

١٤-﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى﴾

١٥-﴿وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى﴾

[٢٦٣٨] {تَزَكَّى} تطهر من الشرك والمعاصي، أو تطهر للصلاة، أو تكثر من التقوى، من الزكاة وهو النماء؛ أو تفعل من الزكاة، كتصدق من الصدقة.

٥ [٢٦٣٩] {فَصَلَّى} أي الصلوات الخمس، نحو قوله: {وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ} [البقرة: ١٧٧]. وعن ابن مسعود: رحم الله امرأ تصدق وصلى. وعن علي رضي الله عنه أنه التصدق بصدقة الفطر؛ وقال: "لا أبالي أن لا أجد في كتابي غيرها، لقوله {قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى}، أي أعطى زكاة الفطر، فتوجه إلى المصلى، فصلى صلاة العيد، وذكر اسم ربه فكبر تكبيرة الافتتاح." وبه يحتج على وجوب تكبيرة

١٠ الافتتاح، وعلى أنها ليست من الصلاة، لأن الصلاة معطوفة عليها، وعلى أن الافتتاح جائز بكل اسم من أسمائه عز وجل. وعن ابن عباس رضي الله عنه: ذكر معاده وموقفه بين يدي ربه فصلى له. وعن الضحاك: وذكر اسم ربه في طريق المصلى فصلى صلاة العيد.

١٦-﴿بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا﴾

١٥ ١٧-﴿وَالآخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقَى﴾

[٢٦٤٠] {بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا} فلا تفعلون ما تفلحون به. وقرئ «يؤثرون»، على الغيبة. ويعضد الأولى قراءة ابن مسعود «بل أنتم تؤثرون».

[٢٦٤١] {خَيْرٌ وَأَبْقَى} أفضل في نفسها وأنعم وأدوم. وعن عمر رضي الله عنه: ما الدنيا في الآخرة إلا كنفجة أرنب.

18. Şüphesiz bu, ilk sahifelerde de geçmektedir;
19. yani, İbrâhim'in ve Mûsâ'nın sahifelerinde...

[2642] "Bu" işaret zamiri, قد أفلح...'dan أبقى'ya kadarki kısma (yani 14-17. âyetlere) işaret etmektedir; yani bu sözlerin anlamı şu sahifelerde mevcuttur. -İşaretin bütün sûrenin muhtevasına ait olduğu da söylenmiştir.-

[2643] Rivayete göre Ebû Zer (r.a.) "Allah kaç kitap indirdi?" diye sorunca Hz. Peygamber, "Yüz dört kitap [indirdi]; Âdem'e on sayfa; Şît'e elli sayfa; Hanûk'a -yani İdrîs'e- otuz sayfa; İbrâhim'e on sayfa; (ilâveten) Tevrat, İncil, Zebur ve Furkān." buyurmuştur.

[2644] Söylendiğine göre; şu söz İbrâhim'in sayfalarında mevcutmuş: "Akıllı kimseye yaraşan; diline sahip olması, yaşadığı çağı tanıması ve kendi işine bakmasıdır."

[2645] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki "Her kim *A'lâ* sûresini okursa, Allah ona İbrâhim, Mûsâ ve Muhammed'e indirdiği her bir harf adedince on sevap verir." Hz. Peygamber bu sûreyi okuyunca; *subhâne rabbiye'l-a'lâ* (Yüceler yücesi Rabbimi tenzih ve takdis ederim!) dermiş. Yine, Hz. Ali ve İbn Abbas da bu sözü söylerlermiş ve Hz. Peygamber bu sûreyi çok severmiş. Yine Hz. Peygamber, "İlk defa *subhâne rabbiye'l-a'lâ* diyen Mikâîl'dir." buyurmuştur.

١٨-﴿إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الأُولَى﴾

١٩-﴿صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى﴾

[٢٦٤٢] {هذَا} إشارة إلى قوله {قَدْ أَفْلَحَ} إلى {أَبْقَى} [١٤-١٧]، يعني أنّ معنى هذا الكلام وارد في تلك الصحف؛ وقيل: إلى ما في السورة كلها.

٥ [٢٦٤٣]وروي: عن أبي ذر ﷺ أنه سأل رسول الله ﷺ: كم أنزل الله من كتاب؟ فقال: «مائة وأربعة كتب، منها على آدم عشر صحف، وعلى شيث خمسون صحيفة، وعلى أخنوخ -وهو إدريس- ثلاثون صحيفة، وعلى إبراهيم عشر صحائف والتوراة، والإنجيل، والزبور، والفرقان.»

[٢٦٤٤]وقيل: إنّ في صحف إبراهيم ينبغي للعاقل أن يكون حافظًا للسانه عارفًا ١٠ بزمانه مقبلًا على شأنه.

[٢٦٤٥]عن رسول الله ﷺ: «من قرأ سورة الأعلى أعطاه الله عشر حسنات بعدد كل حرف أنزله الله تعالى على إبراهيم وموسى ومحمد.» وكان إذا قرأها قال: سبحان ربي الأعلى. وكان علي وابن عباس يقولان ذلك. وكان يحبها وقال: أول من قال "سبحان ربّيَ الأعلى" مكيائيل.

GĀŞİYE SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 26 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. (Dehşeti tüm insanları kaplayacak) o kaplayıcının haberi gelmiş miydi sana?

[2646] *Gāşiye,* "(Oysa üzerlerinden ve ayaklarının altından) azabın kendilerini kapladığı...gün..." [Ankebût 29/55] âyetinin delâletiyle, dehşetleriyle insanları *bürüyen belâ* yani kıyamet demektir. Bunun, "...yüzlerini ise Ateş kaplamış!" [İbrâhîm 14/50], "... üstlerinde de (Ateş'ten) örtüler vardır." [A'râf 7/41] ve "o gün" -yani bürüdüğü gün- âyetlerinin delâletiyle cehennem *ateş*i olduğu da söylenmiştir.

2. O gün birtakım yüzler (zilletten) yere çakılır.
3. Çalışıp didinmiş; (ama boşuna) yorulmuştur.

[2647] "O" kapladığı "gün" (birtakım yüzler) "yere çakılır"; zelildir. "Çalışıp didinmiş (ama boşuna) yorulmuştur." Cehennem ateşinde, yorulacağı işler işlemiştir ki bu işler; yüzlerin, bağlandıkları zincir ve bukağıları sürüklemeleri, deve balçığa dalıp battığı gibi ateşe dalmaları ve birbirini takip edecek şekilde ateşten çıkmak için yukarılara tırmanmaları ve (tekrar) ateşin aşağılarına düşmeleridir. Şu da söylenmiştir: Mâna; "Dünyada pis işler yapıp, bunlardan zevk almış, nasiplenmiş ve artık âhirette bunların yorgunluğuna duçar olmuşlardır!" şeklindedir. Yine mânanın; "Âhirette faydasını göremeyeceği birtakım amellerle uğraşıp, yorulmuştur." şeklinde olduğu da söylenmiştir ki delili şu âyetlerdir:

* "Çünkü (iyi olduğu zannıyla) yaptıkları her bir amelin üzerine yürüyüp onu toz-duman etmişizdir." [Furkān 25/23];

* "Güzel bir iş yaptıklarını zannederken, dünya hayatındaki bütün çalışmaları boşa gidenlerdir." [Kehf 18/104] ve

* "Bunların amelleri hem dünyada hem de âhirette boşa gitmiştir;..." [Âl-i İmrân 3/22]

[2648] Bunların manastırlarda yaşayanlar (keşişler) olduğu da söylenmiştir; buna göre âyetin anlamı; "Onlar Allah'a huşu içinde ibadet etmiş, aralıksız oruç ve daimi gece ibadetiyle uğraşıp, [boşuna] yorulmuşlardır." şeklindedir.

سورة الغاشية

مكية؛ وآياتها ٢٦

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْغَاشِيَةِ﴾

[٢٦٤٦]الغاشية الداهية التي تغشى الناس بشدائدها وتلبسهم أهوالها؛ يعني القيامة، من قوله {يَوْمَ يَغْشَاهُمُ الْعَذَابُ} [العنكبوت: ٥٥]. وقيل: النار، من قوله {وَتَغْشَى وُجُوهَهُمُ النَّارُ} [إبراهيم: ٥٠]، {وَمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ} [الأعراف: ٤١].

٢-﴿وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ خَاشِعَةٌ﴾

٣-﴿عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ﴾

[٢٦٤٧]{يَوْمَئِذٍ} يوم إذ غشيت. {خاشعة} ذليلة؛ {عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ} تعمل في النار عملًا تتعب فيه، وهو جرها السلاسل والأغلال، وخوضها في النار كما تخوض الإبل في الوحل، وارتقاؤها دائبة في صعود من نار، وهبوطها في حدور منها. وقيل: عملت في الدنيا أعمال السوء والتذّت بها وتنعمت، فهي في نصب منها في الآخرة. وقيل: عملت ونصبت في أعمال لا تجدي عليها في الآخرة. من قوله

* {وَقَدِمْنَا إِلَى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ} [الفرقان: ٢٣]،
* {وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا} [الكهف: ١٠٤]،
* {أُولَئِكَ الَّذِينَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ} [آل عمران: ٢٢].

[٢٦٤٨]وقيل: هم أصحاب الصوامع، ومعناه: أنها خشعت لله وعملت ونصبت في أعمالها من الصوم الدائب، والتهجد الواصب.

[2649] İfade, sövgü anlamında; عَامِلَةً نَاصِبَةً (O canına yandığımın boşa çalışıp yorulanları!..) şeklinde fetha ile de okunmuştur.

4. Kızgın bir Ateş'i boylayacaktır.
5. Bir kaynar su pınarından suvarılacaktır.

5 [2650] Tâ'nın fethasıyla *taslâ*; zammesiyle (şeddesiz olarak) *tuslâ* ve şeddeli olarak *tusallâ* şeklinde okunmuştur.[1] Söylendiğine göre; *el-maslâ*, Arapların kazıp da içerisine çokça köz biriktirdikleri ve sonra bir koyunu hazırlayıp, tam ortasına gömdükleri çukur demekmiş. Fakat közün üzerinde veya tavada yahut tandırda kızartılana *masliyy*[un] (közlenmiş)
10 denmez.

[2651] آنِيَة "sıcaklıkta nihaî dereceye ulaşmış" demektir. Tıpkı وبين حميم آن ("[Bununla] kızgın bir kaynar su arasında [gider gelirler biteviye]." [Rahmân 55/44]) âyetindeki gibi.

6. Yiyecekleri yoktur!.. İğrenç, sert, dikenli bir bitkiden başka...
15 **7. Ki ne besler ne de açlık giderir...**

[2652] الضريع devedikeninin kurumuşu olup öyle bir diken türüdür ki deve bunu yaş ve taze olduğu sürece otlar. Fakat kuruyunca ondan sakınır; zira öldürücü bir zehirdir artık. (Nitekim bu anlamda) Ebû Züeyb (r.a.) (v. 28/649) şöyle demiştir:

20 Hâmile eşekler sulu (taze) devedikenini otlarlar
Ama uzak dururlar ondan kuruyup solunca

Yine, demiştir ki:

Kurumuş devedikenlerine hapsedilmiş [hayvancık]lar;
zayıflıktan uyluk kemikleri gözüküyor hepsinin;
25 ayakları kanıyor, süt vermiyorlar!

[2653] Şayet "Hâkka sûresinde "... ne de -bedenî ifrazat dışında- bir yiyecek..." [Hâkka 69/36] âyeti varken, nasıl (burada) "Yiyecekleri yoktur; iğrenç, sert dikenli bir bitkiden başka!" denebilmiş?" **dersen şöyle derim:** Azabın elvan elvan türleri vardır; azap görenler de tabaka tabakadır. Binae-
30 naleyh, kimi zakkum, kimi bedenî ifrazat, kimi de devedikeni yiyicileridir. "Onlardan her bir gruba ayrı bir kapı tahsis edilmiştir." [Hicr 15/44]

---

1 Tuslâ "kendisine ateşin dibi boylatılacak"; tusallâ "her birine ateşin dibi boylatılacak" anlamındadır. / ed.

[٢٦٤٩]وقرئ «عاملة ناصبةً»، على الشتم.

٤-﴿تَصْلَى نَارًا حَامِيَةً﴾

٥-﴿تُسْقَى مِنْ عَيْنٍ آنِيَةٍ﴾

[٢٦٥٠]قرئ «تصلى»، بفتح التاء. و«تصلى»، بضمها، و«تصلى» بالتشديد.

٥ وقيل: المصلَى عند العرب أن يحفروا حفيرًا فيجمعوا فيه جمرًا كثيرًا، ثم يعمدوا إلى شاة فيدسوها وسطه، فأما ما يشوى فوق الجمر أو على المقلى أو في التنور، فلا يسمى مصليًا.

[٢٦٥١]{آنِيَةٍ} متناهية في الحرّ، كقوله {وَبَيْنَ حَمِيمٍ آنٍ} [الرحمن: ٤٤].

٦-﴿لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلا مِنْ ضَرِيعٍ﴾

١٠ ٧-﴿لا يُسْمِنُ وَلا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ﴾

[٢٦٥٢]الضريع يبيس الشبرق، وهو جنس من الشوك ترعاه الإبل ما دام رطبًا، فإذا يبس تحامته الإبل وهو سم قاتل. قال أبو ذؤيب:

رَعَى الشِّبْرِقَ الرَّيَّانَ حَتَّى إذَا ذَوَى ۞ وَعَادَ ضَرِيعًا بَانَ عَنْهُ النَّحَائِصُ

وقال:

١٥ وَحُبِسْنَ فِي هَزْمِ الضَّرِيعِ فَكُلُّهَا ۞ حَدْباءُ دَامِيَةُ اليَدَيْنِ حَرُودُ

[٢٦٥٣]فإن قلت: كيف قيل {لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيعٍ} وفي الحاقة {وَلا طَعَامٌ إِلَّا مِنْ غِسْلِينٍ} [الحاقة: ٣٦]؟ قلت: العذاب ألوان، والمعذبون طبقات؛ فمنهم أكلة الزقوم ومنهم أكلة الغسلين، ومنهم أكلة الضريع؛ {لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ} [الحجر: ٤٤].

[2654] لا يسمن (ne besler) fiili ya طَعَامٌ'un sıfatı olmasına binaen mahallen merfû' ya da ضَرِيعٍ'in sıfatı olarak mahallen mecrûrdur. Bu demektir ki onların yiyecekleri insan yiyeceği türünden bir şey değil; ancak bir tür dikendir. O diken de devenin bile ihtiyatla otladığı türdendir; yani devenin bile kaçıp, yaklaşmadığı bir tür! Gıdanın iki faydası vardır ki bu dikende ikisi de yoktur: Açlığı giderme ve bedene kuvvet ve semizlik kazandırma. Yahut âyette kastedilen, onlar için asla herhangi bir yiyeceğin olmamasıdır; çünkü kurumuş devedikeni insan şöyle dursun, hayvanlar için bile 'yiyecek' değildir; çünkü yiyecek doyuran veya besleyen şeydir ki o, bu ikisinden çok uzaktır. Bu tıpkı senin "Falanca için güneşten başka gölge yok." demen gibidir ki bununla vurgulu bir şekilde hiç gölge olmadığını kastedersin.

[2655] Söylendiğine göre; Kureyşli inkârcılar; "ضَرِيع bizim develerimizin otlayıp beslendiği bir şeydir [fena sayılmaz hani]!" demişler; bunun üzerine "Ki ne besler [ne de açlık giderir]!" âyeti inmiştir. Dolayısıyla, [bu ifade] şu iki durumun dışında değildir: Ya onların bununla yalanlama ve karşı tarafı küçük düşürme çabası gütmelerine binaen [mezkûr cehennem yiyeceğinde] besleme ve doyurma vasfı bulunmadığı belirtilerek, sözleri reddedilmektedir [ki açık olan budur] ya da durumu doğrulayıp, kabullenmiş olmaktadırlar; buna göre de mâna; "Onların yiyeceği sizin bildiğiniz türden bir devedikeni değildir: beslemeyen ve açlığı gidermeyen bir devedikeni türüdür!" şeklinde olur.

8. Birtakım yüzler de neş'e ile parlamaktadır o gün.
9. Çabası(na karşılık aldıkları)ndan dolayı memnundur:
10. Yüksek bir cennettedir.
11. Orada hiçbir boş söz işitmezler.

[2656] "Parlamaktadır;" sevinçlidir, güzeldir. Tıpkı "Yüzlerinden anlarsın o nimetin güzelliğini." [Mutaffifîn) 83/24] âyetindeki gibi. Yahut "nimetlere gark olmuştur" anlamında.

[2657] Kendilerine sağladığı şeref ve sevabı gördüklerinde [dünyada işledikleri] amellerinden ötürü memnun olmuşlardır.

[2658] عالية (yüksek) yani mekân veya kıymet itibariyle yüksek.

[٢٦٥٤]{لَا يُسْمِنُ} مرفوع المحل أو مجروره على وصف {طَعَامٌ}، أو {ضَرِيعٍ}، يعني أنّ طعامهم من شيء ليس من مطاعم الإنس، وإنما هو شوك؛ والشوك مما ترعاه الإبل وتتولع به. وهذا نوع منه تنفر عنه ولا تقربه. ومنفعتا الغذاء منتفيتان عنه، وهما إماطة الجوع، وإفادة القوّة والسمن في البدن. أو أريد أن لا ٥ طعام لهم أصلًا؛ لأن الضريع ليس بطعام للبهائم فضلًا عن الإنس؛ لأن الطعام ما أشبع أو أسمن، وهو منهما بمعزل، كما تقول: ليس لفلان ظل إلا الشمس، تريد: نفي الظل على التوكيد.

[٢٦٥٥]وقيل: قالت كفار قريش: إن الضريع لتسمن عليه إبلنا، فنزلت {لَا يُسْمِنُ}. فلا يخلوا إما أن يتكذبوا ويتعنتوا بذلك، وهو الظاهر، فيردّ قولهم بنفي ١٠ السمن والشبع. وإما أن يصدقوا، فيكون المعنى: أن طعامهم من ضريع ليس من جنس ضريعكم، إنما هو من ضريع غير مسمن ولا مغن من جوع.

٨-﴿وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاعِمَةٌ﴾

٩-﴿لِسَعْيِهَا رَاضِيَةٌ﴾

١٠-﴿فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ﴾

١٥ **١١-﴿لا تَسْمَعُ فِيهَا لاغِيَةً﴾**

[٢٦٥٦]{نَاعِمَةٌ} ذات بهجة وحسن، كقوله {تَعْرِفُ فِى وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ} [المطففين: ٢٤]، أو متنعمة.

[٢٦٥٧]{لِسَعْيِهَا رَاضِيَةٌ} رضيت بعملها لما رأت ما أدّاهم إليه من الكرامة والثواب.

٢٠ [٢٦٥٨]{عَالِيَةٍ} من علو المكان أو المقدار.

[2659] لا تَسْمَعُ "Ey muhatap! İşitmezsin" veya "O yüzler[in sahipleri] işitmezler."[1] "Boş söz…" yani lakırdı veya lakırdı barındıran söz yahut boş boş konuşan bir *nefs* (kişi).[2] Zira cennettekiler hikmet dışında ve kendilerini daimî nimetlerle rızıklandırması sebebiyle Allah'a hamdetme dışında hiçbir şey konuşmazlar. Meçhul sîgayla, Tâ'lı ve Yâ'lı olarak [*lâ tusme'u - lâ yusme'u*] da okunmuştur.[3]

12. Sürekli akan bir pınar vardır, orada.

[2660] [Müfret عَيْنٌ kelimesiyle] son derece fazla sayıda pınarları kastetmektedir ki benzeri عَلِمَتْ نَفْسٌ... ("...[işte o zaman] ne getirdiğini bilir **her**kes..."[4] [Tekvîr 81/14] âyetidir.

13. Yüksek kanepeler vardır orada,

[2661] Burada, kıymet -veya semavî yükseklik- açısından bir yükseklik söz konusu olup bu da mümin; Rabbinin kendisini malik kıldığı tüm saltanat ve nimetleri oturduğu kanepeden görsün diyedir. Bunun "kendileri için yükseltilmiş olan..." anlamına geldiği de söylenmiştir ki bu da herhangi bir şeyle ilgili olarak "Onu yükseltti" anlamındaki *habeehu* kullanımından gelmektedir.

14. Önlerine konulmuş kadehler,

[2662] Bu kadehleri ne zaman isteseler, hazır vaziyette önlerine konulmuş bulurlar; istemeye bile ihtiyaç duymazlar. Yahut içmek için hazırlanmış olarak pınarların kenarlarına *konulmuş* demektir. موضوعة kelimesiyle; küçük ve büyük arasında orta ölçekli olacak şekilde büyük ölçülerden arınmış kadehler anlamının kastedilmesi de caizdir. Tıpkı *"Gümüşî kristallerle... ki onu türlü biçimlere sokarlar (ihtiyaca göre ölçüp düzenlerler)"* [İnsan 76/16] âyetindeki gibi.

15. Sıra sıra dizilmiş yastıklar,

[2663] Bazısı bazısının yanına konmuş; (bazısı) yaslanacak ve (bazısı da) üzerine uzanıp yatılacak yastıklardır ki kişi ne zaman oturmak isterse bir mindere oturup, diğerine yaslanır.

16. Serilmiş nefis döşemeler...

[2664] "Döşemeler" yani geniş ve çok kaliteli halılar. Bunun, ince saçaklı kaliçeler olduğu da söylenmiştir ki [her iki durumda da kelime] *zirbiyyet*[un] kelimesinin çoğuludur.

---

1 Tâ, ilkinde muhatap, ikincisinde müennes gâip Tâ'sıdır. / ed.

2 لاغية müennes olduğu için müennes bir kelime takdir etmiş. / ed.

3 Buna bağlı olarak, لاغِيَةٌ de **merfû'** olur; yani "Orada hiçbir boş söz işitilmez." / ed.

4 Müfret *nefsun kelimesi de "kişi" anlamına gelmekle birlikte,* bütün fertler kastedilmiştir. / ed.

[٢٦٥٩] {لَا تَسْمَعُ} يا مخاطب، أو الوجوه {لاغِيَةً} أي لغوا، أو كلمة ذات لغو، أو نفسًا تلغو. لا يتكلم أهل الجنة إلا بالحكمة وحمد الله على ما رزقهم من النعيم الدائم. وقرئ «لا تُسمع» على البناء للمفعول، بالتاء والياء.

١٢-﴿فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ﴾

٥ [٢٦٦٠] {فِيهَا عَيْنٌ جارِيَةٌ} يريد عيونًا في غاية الكثرة، كقوله {عَلِمَتْ نَفْسٌ} [التكوير: ١٤].

١٣-﴿فِيهَا سُرُرٌ مَرْفُوعَةٌ﴾

[٢٦٦١] {مَرْفُوعَةٌ} من رفعة المقدار. أو السمْك، ليرى المؤمن بجلوسه عليه جميع ما خوّله ربه من الملك والنعيم. وقيل: مخبوءة لهم، من رفع الشيءَ، إذا خبأه.

١٠ ١٤-﴿وَأَكْوَابٌ مَوْضُوعَةٌ﴾

[٢٦٦٢] {مَوْضُوعَةٌ} كلما أرادوها وجدوها موضوعة بين أيديهم عتيدة حاضرة، لا يحتاجون إلى أن يدعوا بها. أو موضوعة على حافات العيون معدّة للشرب. ويجوز أن يراد: موضوعة عن حد الكبار، أوساط بين الصغر والكبر، كقوله: {قَدَّرُوهَا تَقْدِيرًا} [الإنسان: ١٦].

١٥ ١٥-﴿وَنَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ﴾

[٢٦٦٣] {مَصْفُوفَةٌ} بعضها إلى جنب بعض. مساند ومطارح، أينما أراد أن يجلس على مسورة واستند إلى أخرى.

١٦-﴿وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌ﴾

[٢٦٦٤] {وَزَرَابِيُّ} وبسط عراض فاخرة. وقيل: هي الطنافس التي لها خمل

٢٠ رقيق. جمع زِرْبيّة.

[2665] “Serilmiş” yani döşenmiş veya oturulacak yerlere dağıtılmış.

17. Peki, hiç bakmazlar mı deveye, ki nasıl yaratılmış?!

[2666] “Peki, hiç” ibret nazarıyla “bakmazlar mı deveye, ki” bir takdir edenin takdiri olduğuna delâlet eden ve hikmetle iş yürüten birinin tedbiri bulunduğuna şahitlik eden, tuhaf bir yaratılışla “nasıl yaratılmış?!” Çünkü Allah deveyi ağırlıklarla birlikte doğrulup kalkabilecek ve bu ağırlıkları çok uzak beldelere taşıyabilecek şekilde yaratmış ve onu yere çöküp, yakından ve kolayca yüklenmeye ve yüklendiğiyle birlikte kalkıp doğrulmaya uygun kılmıştır. Hiçbir zayıfa zorluk vermeyecek ve hiçbir küçüğe engel çıkarmayacak vaziyette yularlarıyla onu yedecek herkese boyun eğdirip, hizmetine sunmuştur. Onu ağırlıkları taşıyabilmesi için uzun *boyun*lu yaratmıştır.

[2667] Rivayete göre; bilgelerden biri deveyi ve onun emsalsiz yaratılışını bahis konusu yapmıştı ki bu kişi hiç deve olmayan beldelerde yetişmiş biridir. Bu zât bilâhare iyice düşünüp şöyle demişti: Bunlar muhtemelen uzun boyunludurlar. Allah onların ‘kara gemisi’ olmalarını murat ettiği için, onları on gün ve daha fazlasını kaldırabilecek şekilde susuzluğa katlanacak hâlde dayanıklı kılmış, arazi ve sahralarda biten ve diğer hayvanların yiyemeyeceği türden olan her bitkiyi otlayacak şekilde yaratmıştır.

[2668] Sa‘îd b. Cübeyr’in (v. 94/713) şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Kadı Şüreyh’e (v. 80/699) rastladım; kendisine “Nereye böyle?” dedim. “Mezbeleye (veya Kûfe’de Künâse denen yere)” dedi. “Orada ne işiniz var?” dedim. “Devenin nasıl yaratıldığına bakacağım.” dedi.”

[2669] **Şayet** “Aralarında herhangi bir münasebet yokken devenin gök, dağlar ve yerle birlikte konu edilmesi nasıl güzel düşmüş olabilir?” **dersen şöyle derim:** Arapların bakışı açısından bu nesneler onların vadilerinde ve vahalarında bir intizam bulmuştur. Böylece onların nazarında intizam bulması hasebiyle Kur’ân da bunları intizamlı bulmuştur. “Deveden maksat buluttur.” iddiasında bulunan kişiyi bu söyleme iten; bu ikisi arasında münasebet kurma isteğinden başka bir şey değildir. Belki de bu kişi; *ğamâm, muzn, rabâb, ğaym, ğayn* vb. bulut isimlerinin içerisinde “deve” isminin de yer aldığını kastetmemiştir; sadece, kendi şiirlerinde çokça yer aldığı şekliyle bulutun deveye teşbih edildiği görüşündedir de böylece *teşbih* ve *mecaz* tariki üzere “deve” ile (gerçekte) bulutun kastedilmesini caiz görmüştür.

18. Gökyüzüne ki nasıl yükseltilmiş?

[2670] Herhangi bir tutma ve direk olmadan, “nasıl da” uzak mesafeli bir yükseltilişle “yükseltilmiş?”

[٢٦٦٥] {مَبْثُوثَةٌ} مبسوطة، أو مفرقة في المجالس.

١٧-﴿أَفَلا يَنْظُرُونَ إِلَى الإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ﴾

[٢٦٦٦] {أَفَلا يَنْظُرُونَ إِلَى الإِبِلِ} نظر اعتبارٍ {كَيْفَ خُلِقَتْ} خلقًا عجيبًا، دالًا على تقدير مقدِّر، شاهدًا بتدبير مدبر، حيث خلقها للنهوض بالأثقال وجرها إلى البلاد الشاحطة فجعلها تبرك حتى تحمل عن قرب ويسر، ثم تنهض بما حملت، وسخرها منقادة لكل من اقتادها بأزمتها، لا تعازّ ضعيفًا ولا تمانع صغيرًا، وبرأها طوال الأعناق لتنوء بالأوقار.

[٢٦٦٧]وعن بعض الحكماء أنه حدث عن البعير وبديع خلقه، وقد نشأ في بلاد لا إبل بها، ففكر ثم قال: يوشك أن تكون طوال الأعناق، وحين أراد بها أن تكون سفائن البر صبَّرها على احتمال العطش؛ حتى إن أظماءها لترتفع إلى العشر فصاعدًا، وجعلها ترعى كل شيء نابت في البراري والمفاوز مما لا يرعاه سائر البهائم.

[٢٦٦٨]وعن سعيد بن جبير قال: لقيت شريحًا القاضي فقلت: أين تريد؟ قال: أريد الكناسة: قلت: وما تصنع بها؟ قال: أنظر إلى الإبل كيف خلقت.

[٢٦٦٩]فإن قلت: كيف حسن ذكر الإبل مع السماء والجبال والأرض ولا مناسبة؟ قلت: قد انتظم هذه الأشياء نظر العرب في أوديتهم وبواديهم؛ فانتظمها الذكر على حسب ما انتظمها نظرهم؛ ولم يدعُ من زعم أن الإبل السحاب إلى قوله [هذا] إلا طلب المناسبة، ولعله لم يرد أن الإبل من أسماء السحاب، كالغمام والمُزن والرباب والغيم والغين وغير ذلك، وإنما رأى السحاب مشبها بالإبل كثيرًا في أشعارهم، فجوز أن يراد بها السحاب على طريق التشبيه والمجاز.

١٨-﴿وَإِلَى السَّمَاءِ كَيْفَ رُفِعَتْ﴾

[٢٦٧٠] {كَيْفَ رُفِعَتْ} رفعًا بعيد المدى بلا مساك وبغير عمد.

19. Dağlara ki nasıl dikilmiş?

[2671] "Nasıl" sabit bir dikilişle "dikilmiş?" Öyle ki eğilmeden ve yerinden oynamadan dimdik duruyorlar.

20. Arz'a ki (yuvarlak olduğu hâlde) nasıl dümdüz yayılmış?

[2672] "Nasıl" yayılıp döşetilerek, üzerinde gezip dolaşan için bir döşek olacak şekilde "dümdüz yayılmış?"

[2673] Ali b. Ebû Tâlib (r.a.) [her dört fiili de] fâʿil sîgasıyla ve zamir Tâ'sı ile *setahtu, nasabtu, rafaʿtu, halâktu* şeklinde okumuştur ki buna göre cümleler *feʿaltuhâ* (Onu [nasıl] yaptım!) şeklinde takdir edilmiş ve mefʿûl zamirleri hazfedilmiş demektir. Rivayete göre; Harun er-Reşid (v. 193/809) de şeddeli olarak *suttıhat* okumuştur.

[2674] Mâna şudur: Yaratıcı'nın kudretine tanıklık eden şu mahlûkata bakmıyorlar mı ki bu sayede O'nun yeniden diriltmeye muktedir oluşunu inkâr etmeseler ve Peygamber'in uyarmasına kulak verseler ve Allah'a iman edip, O'nun karşısına çıkmak için hazırlık yapsalar? Demek ki (bunlara) bakmıyorlar!

21. Sen öğüt vermene bak... Sadece öğüt vericisin sen.

[2675] Sen onlara öğüt ver; ama ısrarcı olma. Onların ibret nazarıyla bakmaması ve öğüt almaması asla seni mahzun etmesin! "Sen sadece bir öğüt vericisin." Nitekim "Sana düşen, sadece iletmektir." [Şûra 42/48] âyetinde de böyledir.

22. Bunların başına dikilmiş bir zorba değilsin.

[2676] "Sen onların başına dikilmiş bir zorba" bir diktatör "değilsin." Tıpkı "Sen, onların başına dikilmiş bir ceberut değilsin!" [Kāf 50/45] âyetindeki gibi.

[2677] Denilmiştir ki الْمُصَيْطِرُ kelimesi Temîm kabilesinin lugatında fethalı ط ile الْمُسَيْطَرُ şeklinde imiş ki dayanağı da *seytara* fiilinin onlara göre ("havale etti; başına dikti" anlamında) geçişli bir fiil olması imiş.[1] Nitekim Arapların *teseytara* (üstlendi; başına dikildi) demeleri bunun delilidir.

23. Yalnız (özgür iradesi ile ders çıkarmayan, aksine) yüz çevirerek inkâr eden kimseler hariç.
24. Ki büyük azaba çarptıracaktır Allah bunları!..

1 Bu durumda, mefʿûl (başlarına dikilen) Peygamber, fâʿil (diken) ise Allah olmaktadır. [Ancak bunun olmadığı belirtiliyor.] / ed.

١٩-﴿وَإِلَى الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْ﴾

[٢٦٧١] {كَيْفَ نُصِبَتْ} نصبا ثابتًا، فهي راسخة لا تميل ولا تزول.

٢٠-﴿وَإِلَى الأَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ﴾

[٢٦٧٢]و{كَيْفَ سُطِحَتْ} سطحًا بتمهيد وتوطئة، فهي مهاد للمتقلب عليها.

٥ [٢٦٧٣]وقرأ علي بن أبي طالب رضي الله عنه «خلَقتُ»، و«رفعت»؛ و«نصبت»، و«سطحت»، على البناء للفاعل وتاء الضمير؛ والتقدير: فعلتها، فحذف المفعول. وعن هارون الرشيد أنه قرأ «سطّحت»، بالتشديد.

[٢٦٧٤]والمعنى: أفلا ينظرون إلى هذه المخلوقات الشاهدة على قدرة الخالق، حتى لا ينكروا اقتداره على البعث فيسمعوا إنذار الرسول ﷺ ويؤمنوا به ويستعدوا

١٠ للقائه؛ أي لا ينظرون!

٢١-﴿فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ﴾

[٢٦٧٥]فذكِّرهم ولا تلحّ عليهم، ولا يهمنك أنهم لا ينظرون ولا يذكرون؛ {إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ}، كقوله {إِنْ عَلَيْكَ إِلّا الْبَلاَغُ} [الشورى: ٤٨].

٢٢-﴿لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُسَيْطِرٍ﴾

١٥ [٢٦٧٦] {لَسْتَ عَلَيْهِم بِمُسَيْطِرٍ} بمتسلط، كقوله {وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ} [ق: ٤٥].

[٢٦٧٧]وقيل: هو في لغة تميم مفتوح الطاء؛ على أن سيطرَ متعدٍّ عندهم؛ وقولهم تسيطر يدل عليه.

٢٣-﴿إِلا مَنْ تَوَلَّى وَكَفَرَ﴾

٢٤-﴿فَيُعَذِّبُهُ اللهُ الْعَذَابَ الأَكْبَرَ﴾

[2678] "Yalnız; yüz çeviren..." cümlesi munkatı' (kopuk; istisna kılındığı kategorinin cinsinden olmayan) bir istisnadır; yani "Sen onların üzerinde bir müstevli değilsin; lâkin onlardan kim yüz çevirerek "inkâr ederse" (bilmelidir ki) velâyet ve kahredici güç Allah'a mahsustur. Dolayısıyla O, bu kimseyi cehennem azabı demek olan "en büyük azaba çarptıracaktır." "Yalnız" ifadesinin; [yukarıdaki] "Sen öğüt vermene bak." âyetinden istisna olduğu da söylenmiştir; yani "Sen öğüt vermene bak! Ancak iman etmesinden ümit kestiğin; yüz çevirip en büyük azaba müstahak hâle gelen kimse hariç (buna öğüt verme)!" demek olup bu ikisi arasında kalan kısım ara cümledir.

[2679] Tembih üzere [ve şaz kıraat olarak] *e-lâ men tevellâ…* (Dikkat edin! Kim yüz çevirir ve inkâr ederse, Allah onu en büyük azaba çarptıracaktır) şeklinde de okunmuştur.

[2680] İbn Mes'ûd kıraatinde *fe-innehû yu'azzibuhû* (O bunu kesinlikle azaba çarptıracaktır!) şeklindedir.

25. Nihaî dönüşleri Bizedir zira.

[2681] Medineli (kıraat imamı) Ebû Ca'fer (v. 130/748) şeddeli olarak *iyyâbehum* okumuş olup bu kıraat, *iyâb* kökünden *fey'ale* kalıbındaki *eyyebe*nin [*evyebe*] mastarı olan *fiy'âl*[en] vezninde olduğu şeklinde -yahut *evvebe*den gelecek şekilde aslı *fi''âl*[en] kalıbındaki *ivvâb*[en] şeklinde- açıklanabilir ki bu tıpkı aslı *divvân* olan *dîvân* gibi *îvâb*[en] iken daha sonra ona, (asılları *seyvid*[un] - *meyvit*[un] olan) *seyyid*[un] ve *meyyit*[un] kelimelerine yapılan (morfolojik) işlemin aynısı yapılmıştır.[1]

[2682] **Şayet** "Zarfın (إلينا / Bize) öne alınmasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı tehdidi şiddetlendirmektir; yani dönüşleri, istediğini zorla da olsa yaptırabilen, cezalandırmaya muktedir Zât'adır.

26. Onları hesaba çekmek de Bize düşer daha sonra!..

[2683] Bunların hesabını görmek de sadece O'na düşer! Ve O, iğneden ipliğe her şeyin hesabını sorar! Buradaki "gereklilik" hikmet itibariyle bir gerekliliktir.

[2684] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim Gâşiye sûresini okursa, Allah onu kolay bir hesaba çekecektir."

---

1 Sarf kaynaklarında bu işlem, *kad sebakat ihdâhumâ bi's-sukûni 'ale'l-uhrâ* (biri sâkin olarak diğerinin önüne geçti) şeklinde ifade edilmekte olup bu kurala göre birincisi sâkin, ikincisi harekeli olacak şekilde Vav ve Yâ peş peşe geldiklerinde Vav, Yâ'ya dönüşüp, şeddelenir. / çev.

[٢٦٧٨] {إِلا مَنْ تَوَلَّى} استثناء منقطع، أي لست بمستول عليهم، ولكن من تولى {وَكَفَرَ} منهم؛ فإن لله الولاية والقهر. فهو يعذبه {الْعَذَابَ الأَكْبَرَ} الذي هو عذاب جهنم. وقيل: هو استثناء من قوله {فَذَكِّرْ}، أي فذكر إلا من انقطع طمعك من إيمانه وتولى، فاستحق العذاب الأكبر؛ وما بينهما اعتراض.

٥ [٢٦٧٩] وقرئ «ألا مَنْ تَوَلَّى»، على التنبيه.

[٢٦٨٠] وفي قراءة ابن مسعود «فإنه يعذبه».

٢٥-﴿إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ﴾

[٢٦٨١] وقرأ أبو جعفر المدني «إيّابهم»، بالتشديد؛ ووجهه أن يكون فِيعالا مصدر أيّب فيعل من الإياب. أو أن يكون أصله أوّابًا، فَعّالًا من أوّب، ثم قيل: إيوابًا كديوان

١٠ في دِوّان، ثم فعل به ما فعل بأصل سيد وميت.

[٢٦٨٢] فإن قلت: ما معنى تقديم الظرف؟ قلت: معناه التشديد في الوعيد، وأن إيابهم ليس إلا إلى الجبار المقتدر على الانتقام.

٢٦-﴿ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ﴾

[٢٦٨٣] وأن حسابهم ليس بواجب إلا عليه، وهو الذي يحاسب على النقير

١٥ والقطمير. ومعنى الوجوب: الوجوب في الحكمة.

[٢٦٨٤] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الغاشية حاسبه الله حسابًا يسيرًا.

FECR SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 30 âyettir. 29 olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1.Yemin ederim tanyerine…

[2685] "Ağardığında sabaha yemin ederim ki…" [Müddessir 74/34] ve "Teneffüs ettiğinde sabah hakkı için!" [Tekvîr 81/18] âyetlerindeki gibi [burada da] sabaha yemin edilmiştir. Bununla sabah namazına yemin edildiği de söylenmiştir.

2. On geceye…

[2686] "On gece" ile Zilhicce ayının on gecesi kastedilmiştir. **Şayet** "Yemine konu olanlar arasında [sadece] 'on gece' (وليالٍ عشرٍ) lâfzının nekire kılınmasının durumu nedir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü o geceler (diğer) gece türleri arasından özel geceler olup "on gece" olarak o gecelerden bir cüzdür [dolayısıyla nekire gelmesi azlık ifade eder]. Yahut diğer gecelere ait olmayan bir faziletle özgünleşmiş gece olmalarıdır [ki, bu durumda da nekire gelmesi azamet ifade eder]. **Şayet** "O hâlde bilinen, tanınan geceler olmaları sebebiyle, mâhutluk anlamı veren Lâm-ı ta'rifle ma'rife kılınması gerekmez miydi?" **dersen şöyle derim:** Eğer bu [dediğin] yapılsaydı, bu lafız nekirede yer alan üstünlük anlamını tek başına ortaya koyamazdı. Bir de sözün bilmece kabilinden ve kapalı olmaktan uzak kalması için, Lâm harflerinin bir cinsten olması daha güzeldir.

3. Çifte ve teke...

[2687] "Çift" ve "tek" ile ya bütün bir nesneler dünyasının yahut bu on gecenin çift ve tek olanları kastedilmektedir. Bu on gecenin çiftinin kurban kesme günü, tekininse dokuzuncu gün olması sebebiyle arefe günü olması da caizdir. Çift olansa onuncu gündür. Nitekim Peygamber'in (s.a.) 'çift'i ve 'tek'i bu şekilde tefsir ettiği rivayet edilmiştir [*Ahmed b. Hanbel,* III, 327].

[2688] "Çift ve tek"in ne olduğu hususunda insanlar pek çok şey söylemiş; hatta bu ikisine yakışacak türden her şeyi kapsama dâhil etmişlerdir ki uzak durulması gereken faydasız bir şeydir!

4. Geçeceği sıra geceye ki… [Siz de şunlar gibi azaba çarptırılacaksınız böyle giderse:]

سورة الفجر

مكية؛ وآياتها ٣٠. وقيل: ٢٩

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿وَالْفَجْرِ﴾

٥ [٢٦٨٥]أقسم بالفجر كما أقسم بالصبح في قوله {وَالصُّبْحِ إِذَا أَسْفَرَ} [المدثر: ٣٤]، {وَالصُّبْحِ إِذَا تَنَفَّسَ} [التكوير: ١٨]، وقيل: بصلاة الفجر.

٢-﴿وَلَيَالٍ عَشْرٍ﴾

[٢٦٨٦]أراد بالليالي العشر عشر ذي الحجة. فإن قلت: فما بالها منكرة من بين ما أقسم به؟ قلت: لأنها ليال مخصوصة من بين جنس الليالي العشر بعض منها، أو ١٠ مخصوصة بفضيلة ليست لغيرها. فإن قلت: فهلا عرفت بلام العهد، لأنها ليال معلومة معهودة؟ قلت: لو فعل ذلك لم تستقل بمعنى الفضيلة الذي في التنكير؛ ولأن الأحسن أن تكون اللامات متجانسة، ليكون الكلام أبعد من الألغاز والتعمية.

٣-﴿وَالشَّفْعِ وَالْوَتْرِ﴾

[٢٦٨٧]وبالشفع والوتر إما الأشياء كلها شفعها ووترها، وإما شفع هذه الليالي ١٥ ووترها. ويجوز أن يكون شفعها يوم النحر، ووترها يوم عرفة، لأنه تاسع أيامها وذاك عاشرها. وقد روي عن النبي ﷺ أنه فسرهما بذلك.

[٢٦٨٨]وقد أكثروا في الشفع والوتر حتى كادوا يستوعبون أجناس ما يقعان فيه، وذلك قليل الطائل، جدير بالتلهي عنه.

٤-﴿وَاللَّيْلِ إِذَا يَسْرِ﴾

[2689] Özel gecelere yemin edilmesinin ardından, bu sefer genel anlamda geceye yemin edilmiştir. “Geçip gideceği sıra” ifadesi, “*Dönüp geldiğinde*[1] geceye yemin olsun ki…” [Müddessir 74/33] ve “Kararmak üzere iken gece hakkı için!” [Tekvîr 81/17] âyetlerine benzemektedir.

[2690] (الوتر) Vav’ın fethasıyla والوَتْرِ şeklinde de okunmuş olup[2] bu ikisi sayı bildirme hususunda iki lugat olup الحَبْرُ ve الحِبْرُ (mütebahhir âlim) lafızlarına benzerler. Fakat “eksiltmek” anlamında sadece kesreli (*vitr*) kullanılır. Vav’ın fethası ve Tâ’nın kesresiyle *ve’l-vetir*ⁱ şeklinde de okunmuştur ki bu kıraati Yûnus b. Habîb (v. 798), Ebû Amr’dan (v. 771) rivayet etmiştir. *Ve’l-fecr*ⁱⁿ *ve’l-vetr*ⁱⁿ ve *yesr*ⁱⁿ şeklinde tenvinli de okunmuştur ki bu tenvîn, “lafzı serbest kılma” (terennüm) harfinden (Vav, Yâ ve Elif’ten) bedel getirilmiştir. İbn Abbas’ın izâfet ile *ve leyâ**li** ‘aşr*ⁱⁿ okuduğu rivayet edilmiştir ki *ve leyâ**li** **ey**yâm*ⁱⁿ *‘aşr*ⁱⁿ (Ve on *günün* gecelerine yemin olsun!) anlamını kastetmiş olmaktadır. يَسْرِى fiilinin Yâ’sı, geçiş esnasında onun yerine kesre ile yetinilerek hazfedilirken, vakfetme esnasında bu Yâ kesre ile birlikte hazfedilir. يَسْرِي’nin “Kendisinde yürüneceği sıra geceye...” anlamına geldiği de söylenmiştir.

5. Aklı başında biri için yemine değer bir şey vardır değil mi bunlarda!?

[2691] “Aklı başında biri için yemine” yani yemin edilmeye “değer bir şey vardır, değil mi bunlarda?!” Yani kendisine yemin ettiğim şeylerde?! Allah Teâlâ bununla; “Akıl sahibinin, bu şeylere yemin edilmesine tazim göstermesi yaraşık almaz mı?” veya “Benim bu şeylere yemin etmemde, akıl sahibi için bir yemin değeri yok mu?” yani “Bu, hakkında yemin edilen şeyin, bunun gibisiyle pekiştirileceği büyük bir yemin değil mi?” demek istemektedir.

[2692] الحِجْرُ “akıl demektir”; çünkü akıl insanı koruyup, onun gereksiz şeylerin tuzağına düşmesini engeller. Nitekim aklın *‘akl* (fren) ve *nühyet* (yasakçı) diye isimlendirilmesi de (sahibini) zaptedip engellemesi sebebiyledir. Akıl “zapt etme” anlamına gelen احصاء kökünden الحَصَاةُ diye de isimlendirilmiştir. Ferrâ (v. 207/822) demiştir ki “Kişi nefsini ezip, kontrol altına aldığında onun için *innehû le-zû hicr*ⁱⁿ (Gerçekten akıl sahibi.) denir.”

[2693] Yemine konu olan şey hazfedilmiş olup “Rabbinin nasıl yaptığını bilmiyor musun Âd’ı;” âyetinden “Senin Rabbin de şaklattıkça şaklatmıştı üzerlerinde azap kamçısını!..” [Fecr 89/6-13] âyetine kadarki kısmın delâletiyle “Mutlaka azaba uğrayacaklardır!” ifadesidir.

1 Müfessir; إِذْ أَدْبَرَ (geceye, hani dönüp gelir ya) kıraatini değil, إِذَا دَبَرَ (dönüp geldiğinde geceye…) şeklindeki kıraati esas almaktadır. / ed.

2 Bu cumhurun kıraati olup müfessirin Hamza, Kisâî ve Halef’in kesreli kıraatini tercih ettiği anlaşılmaktadır. / çev.

[٢٦٨٩]وبعد ما أقسم بالليالي المخصوصة أقسم بالليل على العموم. {إِذَا يَسْرِ} إذا يمضي؛ كقوله {وَاللَّيْلِ إِذَا دَبَرَ} [المدثر: ٣٣]، {وَاللَّيْلِ إِذَا عَسْعَسَ} [التكوير: ١٧].

[٢٦٩٠]وقرئ «والوَتر»، بفتح الواو، وهما لغتان -كالحبر والحبر- في العدد وفي التِّرة الكسر وحده. وقرئ «الوَتِر»، بفتح الواو وكسر التاء؛ رواها يونس عن أبي عمرو. وقرئ «والفجر»، «والوتر»، و«يسر»، بالتنوين، وهو التنوين الذي يقع بدلًا من حرف الإطلاق. وعن ابن عباس «وليالِ عشر»، بالإضافة، يريد: وليال أيام عشر. وياء يَسْرِي تحذف في الدرج اكتفاء عنها بالكسرة، وأما في الوقف فتحذف مع الكسرة، وقيل: معنى يسري يسري فيه.

٥-﴿هَلْ فِي ذَلِكَ قَسَمٌ لِذِي حِجْرٍ﴾

[٢٦٩١]{هَلْ فِى ذَلِكَ} أي فيما أقسمت به من هذه الأشياء {قَسَمٌ} أي مقسم به {لِذِى حِجْرٍ}. يريد هل يحق عنده أن تعظم بالإقسام بها. أو هل في إقسامي بها إقسام لذي حجر، أي هل هو قسم عظيم يؤكد بمثله المقسم عليه.

[٢٦٩٢]والحجر العقل؛ لأنه يحجر عن التهافت فيما لا ينبغي، كما سمي عقلا ونُهية -لأنه يعقل وينهى- وحصاة، من الإحصاء وهو الضبط، وقال الفراء: يقال: إنه لذو حجر، إذا كان قاهرًا لنفسه ضابطًا لها.

[٢٦٩٣]والمقسم عليه محذوف وهو «ليعذِّبُن». يدل عليه قوله {أَلَمْ تَرَ} إلى قوله {فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ} [٦-١٣].

6. Rabbinin nasıl yaptığını bilmiyor musun Âd'ı;
7. o sütunlu İrem (bahçelerin)i...

[2694] Âd b. Avs b. İrem b. Sâm b. Nûh'un zürriyetine [kısaca] Âd denmektedir; tıpkı Hâşim oğullarına Hâşim dendiği gibi. Sonraları bunların en öncekilerine, atalarının adıyla isimlendirilmek üzere Âd-ı Ûlâ (İlk Âd)[1] ve İrem denmiştir. Bunlardan sonra gelenlere de Âd-i Ahîre (Sonraki Âd) denmiştir. İbnu'r-Rukayyât şöyle demiştir:

> [Öyle bir adam ki] ilk atalarının kurduğu kadim bir şerefi devralmış,
> Âd'ı, Âd'dan önce de İrem'i yakalamış [şerefte]!

Buna göre, بعاد إرم ifadesindeki *İrem*, *Âd*'ın atf-ı beyanı olup bunların eski -İlk Âd kavmi- olduğu bildirilmektedir.

[2695] *İrem*'in onların beldesi ve bulundukları topraklar olduğu da söylenmiştir ki İbn Zübeyr'in (v. 73/692) izāfet üzere *bi-ʿâdi iram*^{e} (İrem'li Âd'a...) şeklindeki kıraati buna delildir. Buna göre cümle "İrem halkının Âd'ına..." şeklinde takdir edilir ki benzeri "Bulunduğumuz *kente* [yani *halkına*] sor!" [Yûsuf 12/82] âyetidir.

[2696] *İrem* lafzının ister kabile ister yer ismi olsun; gayr-i munsarif olması, maʿrifelik ve müenneslik sebebiyledir. Hasan-ı Basrî ... بِعَادَ ارَمَ... şeklinde; ikisini de fetha ile okumuştur. Râ'nın sükûnu ve Hemze'nin fethası ile ارْمَ şeklinde de okunmuştur. Tıpkı [Kehf 18/19'daki] بِوَرِقِكُمْ kelimesinin, Râ'nın sükûnu ile بِوَرْقِكُمْ okunduğu gibi. ارم'in, ذات العماد'a muzâf kılınma esasına göre ... بِعَادٍ ارَمِ ذاتِ العِمادِ şeklinde de okunmuş olup İrem lafzı "alâmet" anlamına gelir; "sütunlu alâmetler halkı olan Âd'ı" demektir ki buna göre, ذات العماد (sütunlu) lâfzı şehrin ismi olmaktadır. Yine, *bi-ʿâdin eramme zâte'l-ʿimâd*^{i} şeklinde de okunmuş olup "Allah o sütunlu şehri çürümüş; un ufak olmuş hâle getirdi!" demek olur ki bu durumda [*eramme* fiili, öncesindeki] فعل ربك [fiil cümlesin]den "bedel" düşer.[2] ذات العماد (sütunlu) ifadesi bir kabilenin sıfatı olduğunda ise bu, onların sütunlu bedevi halklar veya boylarının sütunlara benzetilmesine binaen uzun cüsseli kimseler oldukları anlamına gelir. Arapların, uzun boylu adam için *racul*^{un} *muʿammed*^{un} ve *racul*^{un} *ʿumuddân*^{un} demeleri de bundandır. İfadenin, yüksek bina sahipleri anlamına geldiği de söylenmiştir. "Sütunlu" kelimesi bir beldenin ismi olduğunda ise bu, o beldenin sütunlar diyarı olduğu anlamına gelir.

---

1 Bkz. Necm 53/50-51. / çev.

2 "Rabbinin Âd'ı nasıl yaptığını, o sütunlu şehri nasıl un ufak ettiğini görmedin mi?" şeklinde. / çev.

٦-﴿أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ﴾

٧-﴿إِرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِ﴾

[٢٦٩٤]قيل لعقب عاد بن عوص بن إرم بن سام بن نوح: عادٌ. كما يقال لبني هاشم هاشم. ثم قيل للأوّلين منهم عاد الأولى وإرم، تسمية لهم باسم جدّهم، ولمن بعدهم عاد الأخيرة. قال ابن الرقيات:

مَجْدًا تَلِيدًا بَنَاهُ أَوَّلُهُ ❁ أَدْرَكَ عَادًا وَقَبْلَهَا إِرَمَا

فإرم في قوله {بعاد إِرَمَ} عطف بيان لعاد، وإيذان بأنهم عاد الأولى القديمة.

[٢٦٩٥]وقيل: {إِرَمَ} بلدتهم وأرضهم التي كانوا فيها ويدل عليه قراءة ابن الزبير «بعاد إرم » على الإضافة وتقديره: بعاد أهل إرم، كقوله: {وَاسْئَلِ الْقَرْيَةَ} [يوسف: ٨٢].

[٢٦٩٦]ولم تنصرف قبيلة كانت أو أرضًا، للتعريف والتأنيث. وقرأ الحسن: «بعادَ أرمَ»، مفتوحتين. وقرئ «بعاد إرم»، بسكون الراء على التخفيف، كما قرئ «بِوَرْقكم»؛ وقرئ «بعاد إرمِ ذات العماد»، بإضافة إرم إلى ذات العماد. والإرم العلم، يعني بعاد أهل أعلام ذات العماد؛ وذَاتُ العماد اسم المدينة. وقرئ «بعادٍ أَرَمَّ ذاتَ العماد»، أي جعل الله ذات العماد رميمًا، بدلًا من {فَعَلَ رَبُّكَ}. وذات العماد إذا كانت صفة للقبيلة، فالمعنى: أنهم كانوا بدويين أهل عمد، أو طوال الأجسام على تشبيه قدودهم بالأعمدة. ومنه قولهم: رجل معمَّد وعُمُدّان، إذا كان طويلًا. وقيل: ذات البناء الرفيع، وإن كانت صفة للبلدة فالمعنى: أنها ذات أساطين.

[2697] Rivayete göre; Âd'ın Şeddâd ve Şedîd isimli iki oğlu varmış. Bunlar saltanat sürüp, ezici güç sahibi olmuşlar. Daha sonra Şedîd ölünce saltanat işi tek başına Şeddâd'a kalmış. Şeddâd dünyaya hâkim olmuş; dünya kralları onun buyruğuna girmiş. Derken, Şeddâd cennetten bahsedildiğini duyunca "Ben de onun bir benzerini yaparım!" demiş ve dokuz yüz yıllık ömrünün üç yüz senesinde İrem (bağlarını) Aden çöllerinin birinde inşa etmiş. Bu, köşkleri altın ve gümüşten, sütunları ise zebercet ve yakuttan mamul büyük bir şehir olup içinde envâ-i çeşit ağaç ve devamlı akan ırmaklar varmış. Nihayet şehrin inşası tamamlanınca, memleketinin halkıyla birlikte orayı gezmeye gitmiş. Şehre bir gün, bir gecelik yürüme mesafesi kalınca Allah üzerlerine gökten uğultulu bir ses göndermiş ve helâk olmuşlar. Rivayete göre Abdullah b. Kılâbe [kaçan] devesini aramaya çıkmış. Derken, o beldeye tesadüf etmiş ve oracıkta gücünün yettiği ne varsa taşımış. Onun bu haberi Mu'âviye'ye ulaşınca onu yanına çağırtmış, o da durumu kendisine anlatmış. Mu'âviye (v. 60/680) Kâ'b[u'l-ahbâr]'a (v. 32/653) haber salıp çağırmış ve bunu kendisine sormuş. O da "O belde sütunlu İrem şehridir. Senin devrinde[1] Müslümanlardan mavi gözlü, kısa boylu; kaşında ve ökçesinde ben bulunan kızıl bir adam devesini aramak üzere çıkıp oraya girecek!" dedikten sonra, İbn Kılâbe'yi görünce; "Vallahi, işte bu o adam!.." demiş.

8. Ki şehirler içinde benzeri yaratılmamıştı.

[2698] "Ki şehirler içinde" cüsse ve kuvvet büyüklüğü itibariyle Âd'ın "benzeri yaratılmamıştı." İçlerinde dört yüz arşın[2] uzunluğunda adamlar varmış! (Bu iri cüsseli adamlar) bir kaya parçasına varıp, onu yüklenir ve getirip bir kabilenin üzerine bırakmak suretiyle onları helâk ederlermiş. Yahut mâna; "Şeddâd'ın şehrinin bir benzeri bütün dünya şehirleri içerisinde yaratılmamıştı." şeklindedir.

[2699] İbn Zübeyr (v. 73/692) "Allah o şehrin bir benzerini daha yaratmamıştır." anlamında *lem yahlûk mislehâ* okumuştur.

9. Vadideki kayaları oyan Semûd(lular)ı,

[2700] "Kayaları oyan" dağların kayalarını kesip, oralarda birtakım evler edinen (Semûdluları…) Bunun benzeri "Dağlara ustaca evler oyuyorsunuz!" [Şu'arâ 26/149] âyetidir. Söylendiğine göre [inşaat için] dağları, kayaları ve mermerleri ilk yontanlar Semûdlular imiş; tamamı taştan bin yedi yüz şehir yapmışlar.

1 Muhtemelen, Mu'âviye'nin valiliği döneminde. / ed.
2 1 arşın 45 - 50 cm ise, 400 arşın yaklaşık 200 m. olmaktadır! / ed.

[٢٦٩٧]وروي أنه كان لعاد ابنان؛ شداد وشديد، فملكا وقهرا، ثم مات شديد وخلص الأمر لشداد، فملك الدنيا ودانت له ملوكها، فسمع بذكر الجنة فقال أبني مثلها، فبنى إرم في بعض صحاري عدن في ثلاثمائة سنة -وكان عمره تسعمائة سنة-. وهي مدينة عظيمة قصورها من الذهب والفضة، وأساطينها من الزبرجد والياقوت؛ ٥ وفيها أصناف الأشجار والأنهار المطردة. ولما تم بناؤها سار إليها بأهل مملكته؛ فلما كان منها على مسيرة يوم وليلة بعث الله عليهم صيحة من السماء فهلكوا. وعن عبد الله بن قلابة: أنه خرج في طلب إبل له، فوقع عليها، فحمل ما قدر عليه مما ثم، وبلغ خبره معاوية فاستحضره، فقص عليه، فبعث إلى كعب فسأله فقال: هي إرم ذات العماد، وسيدخلها رجل من المسلمين في زمانك أحمر أشقر قصير على حاجبه خال ١٠ وعلى عقبه خال، يخرج في طلب إبل له؛ ثم التفت فأبصر ابن قلابة فقال: هذا والله ذلك الرجل!

٨-﴿الَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِي الْبِلادِ﴾

[٢٦٩٨] {لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا} مثل عاد {فِى الْبِلَادِ} عظم أجرام وقوّة. كان طول الرجل منهم أربعمائة ذراع، وكان يأتي الصخرة العظيمة فيحملها فيلقيها على الحي ١٥ فيهلكهم. أو لم يخلق مثل مدينة شدّاد في جميع بلاد الدنيا.

[٢٦٩٩]وقرأ ابن الزبير «لم يخلق ملثها»، أي لم يخلق الله مثلها.

٩-﴿وَثَمُودَ الَّذِينَ جَابُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ﴾

[٢٧٠٠] {جَابُوا الصَّخْرَ} قطعوا صخر الجبال واتخذوا فيها بيوتًا، كقوله {وَتَنْحِتُونَ مِنَ الجبال بُيُوتًا} [الشعراء: ١٤٩]. قيل: أول من نحت الجبال والصخور والرخام ثمودُ، ٢٠ وبنوا ألفًا وسبعمائة مدينة كلها من الحجارة.

10. Kazıklı firavun(lar)ı...

[2701] Firavun'a "kazıklı" denmesi, ordularının ve kondukları vakit kurdukları çadırların çokluğu sebebiyledir. Yahut -kızının kuaförüne (*mâşi-ta*) ve (Hz.) Asiye'ye yaptığı gibi- kazıklarla işkence ettiği içindir.[1]

11. Ki ülkelerinde iyice azmışlardı.
12. Ve fesadı çoğaltmışlardı!

[2702] الذين طغوا... cümlesi hakkındaki i'râb vecihlerinin en yaraşır olanı, bunun yergi ifade edecek şekilde mahallen mansūb olmasıdır;[2] ancak هُمُ الَّذِينَ طَغَوْا (Onlardı ülkelerinde iyice azanlar!) şeklinde bir isim cümlesi takdir etmek üzere merfû' olması da, mezkûr Âd, Semûd ve Firavun kavimlerinin sıfatı olmak üzere mecrûr olması da caizdir.

13. Senin Rabbin de şaklattıkça şaklatmıştı üzerlerinde azap kamçısını!..

[2703] [Mecazi olarak] "Kamçıyı peş peşe üzerine indiriverdi; örtüverdi; bürüyüverdi!" denir. "Kamçı" diye zikredilmesi, Allah'ın âhirette onlar için hazırladığına kıyasla, dünyada başlarına getirdiği büyük azabın, diğer azaplara kıyasla kamçı mesabesinde kalacağına işarettir. Amr b. Ubeyd *Rahimehu'llāh*'ın (v. 144/761) şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Hasan-ı Basrî bu âyete geldiğinde: 'Allah katında nice kamçılar vardır; işte Allah onları bu kamçılardan biriyle yakalayıvermiş!..' demiştir."

14. Çünkü gözetleme [kulesin]dedir senin Rabbin.

[2704] مرصاد gözetleme yapmaya müsait yüksek mekân olup *rasadehû* (Onu gözetledi.) fiilinin *mif'âl* veznidir. Tıpkı *vakatehû* (Ona vakit belirledi.) fiilinden *mîkāt* dendiği gibi. Bu ifade Allah'ın asileri cezalandırmak için beklemesi ve onların Allah'ı atlatamayacakları hususunda temsilî bir anlatımdır.

[2705] Rivayete göre Araplardan birine, "Rabbin nerede?" diye sorulmuş da "Gözetleme kulesinde!" demiş.

[2706] Yine rivayete göre; Amr b. Ubeyd *Rahimehu'llah* bu sûreyi zalimlerden birinin yanında okuyup, sonunda bu âyete gelince; "Beyefendi! Rabbiniz gerçekten gözetleme kulesinde bekliyor!" demiş. Amr, ona böyle seslenmekle bu zâtın da âyette tehdit edilen zorbalardan biri olduğunu ima etmekte idi… Bravo vallahi!.. Emdiği süt helâl olsun!.. İçinde nasıl bir yırtıcı aslan yatıyormuş ki karşı çıkışıyla zalimleri hırpalayabilmiş, hüccetleriyle *tutku ve bid'at adamları*nı pıstırmış!..

1 Bu "kazık"ların Mısır medeniyetinin başat unsuru olan piramitlerle ve dikilitaşlarla alâkası aşikârdır. / ed.
2 Arap övgü ve yergide mübalağa kastederken fetha i'râb kullanır. / çev.

١٠-﴿وَفِرْعَوْنَ ذِي الأَوْتَادِ﴾

[٢٧٠١]قيل له ذو الأوتاد، لكثرة جنوده ومضاربهم التي كانوا يضربونها إذا نزلوا، أو لتعذيبه بالأوتاد، كما فعل بماشطةِ بنته وبآسيةَ.

١١-﴿الَّذِينَ طَغَوْا فِي الْبِلادِ﴾

١٢-﴿فَأَكْثَرُوا فِيهَا الفَسَادَ﴾

[٢٧٠٢] {الَّذِينَ طَغَوا} أحسن الوجوه فيه أن يكون في محل النصب على الذم. ويجوز أن يكون مرفوعًا على: هم الذين طغوا، أو مجرورًا على وصف المذكورين عاد وثمود وفرعون.

١٣-﴿فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ﴾

[٢٧٠٣]يقال: صب عليه السوط وغشاه وقنعه. وذكر السوط إشارة إلى أن ما أحله بهم في الدنيا من العذاب العظيم بالقياس إلى ما أعدّ لهم في الآخرة، كالسوط إذا قيس إلى سائر ما يعذب به. وعن عمرو بن عبيد: كان الحسن إذا أتى على هذه الآية قال: إن عند الله أسواطًا كثيرة، فأخذهم بسوط منها.

١٤-﴿إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ﴾

[٢٧٠٤]المرصاد المكان الذي يترتب فيه الرصد؛ مفعال من رصده، كالميقات من وقَته. وهذا مثل لإرصاده العصاة بالعقاب، وأنهم لا يفوتونه.

[٢٧٠٥]وعن بعض العرب أنه قيل له: أين ربك؟ فقال: بالمرصاد.

[٢٧٠٦]وعن عمرو بن عبيد رحمه الله أنه قرأ هذه السورة عند بعض الظلمة حتى بلغ هذه الآية فقال: إنّ ربك لبالمرصاد يا فلان، عرّض له في هذا النداء بأنه بعض من توعد بذلك من الجبابرة. فالله درّه! أيُّ أسد فرّاس كان بين ثوبيه، يدق الظلمة بإنكاره، ويقصع أهل الأهواء والبدع باحتجاجه.

15. Gelelim şu insana... Rabbi -sırf denemek maksadıyla- ona değer verip rahat bir yaşam sunduğunda; "Bana Rabbim değer vermiş!" diyor.

16. Ama O, yine denemek maksadıyla ölçüp biçerek verdiğinde, bu sefer de; "Rabbim beni hiç önemsememiş!" diyor.

[2707] **Şayet** "'Gelelim şu insana...' âyeti ne ile irtibatlıdır?" **dersen şöyle derim:** "Çünkü senin Rabbin gözetlemektedir." âyetiyle irtibatlıdır. Âdeta şöyle buyrulmaktadır: Allah insandan sadece itaat ve âkıbeti için koşturma istiyor ve isyankârı cezalandırmak için [pusuda] bekliyor! Ama gelgelelim şu insan bunu istemiyor ve gelip geçici dünya hayatından ve onun zevk ve nimetlerinden başka bir şeyi önemsemiyor.

[2708] **Şayet** "فأما الإنسان إذا ما ابتلاه ربه... âyetiyle وأما إذا ما ابتلاه... âyeti nasıl birbirine denk olabilmiş? Zira denkleştirmenin gereği, iki امّا (ama / gelelim) lafzından sonra gelen iki şeyin mütekabiliyet arz etmesidir. Meselâ; '*İmdi*, insan çok nankördür; melek *ise*, onun tabiatında teşekkür etmek vardır. *Gelelim* Zeyd'e, ona iyilik edersen, o da sana iyilik eder; *ama* kötülük edersen o da sana kötülük eder.' dersin." **dersen şöyle derim:** [İkincisi][1] *ve emmâ hüve izâ me'btelâhu Rabbuhû* (Onun, Rabbinin onu sınaması durumundaki hâli ise) şeklinde farz edilmesi itibariyle denk olmaktadırlar. Şöyle ki فيقول ربى أكْرَمَن ('Bana Rabbim değer vermiş!' diyor.") ifadesi, mübtedâ olan الانسانُ'ın haberidir. (فيقول'nun başına) Fâ gelmesi de أمّا'da şart anlamı olması sebebiyledir. Mübtedâ ile haber arasına girmiş olan zarf ise sonraya bırakılma hükmünde olup "İmdi, insanoğlu [nimetlerle] sınanırken 'Rabbim bana değer vermiş.' der." buyrulmuş gibidir. Buna göre ikinci فيقول'nun da, var kabul edilen mübtedânın haberi olması gerekir.

[2709] **Şayet** "Nasıl oluyor da, rızkın bol ve ölçülü verilmesiyle ilgili her iki durum da 'deneme' diye adlandırılabilmiş?" **dersen şöyle derim:** Çünkü her ikisi de kul için birer imtihandır. Şöyle ki rızık ona bol bol verilince şükür mü yoksa nankörlük mü edeceği; rızkı ölçüle biçile verildiğinde ise sabır mı sabırsızlık mı göstereceği sınanmış olur. Böylece her iki durumdaki hikmet de aynıdır. Tıpkı "Sınamak için, şer ile de hayır ile de sizleri deniyoruz." [Enbiyâ 21/35] âyetindeki gibi.

[2710] **Şayet** "(Bir önceki âyetin nazmına uygun olarak) 'ona *değer verip* rahat bir yaşam sunduğunda' buyurduğu gibi '...onu *önemsemeyip*, rızkını ölçüp biçerek verdiğinde' buyurması gerekmez miydi?" **dersen**

---

1 Yani وأمّا إذا ما ابتلاه... âyeti Çünkü bunda الإنسان -veya ona râci bir zamir- yoktur; müfessir bu zamiri takdir etmektedir. Âyette; iki insan değil, 'insan' denilerek aynı insanların -yani Mekkelilerin- iki çelişik durumu karşılaştırılmaktadır. / ed.

١٥-﴿فَأَمَّا الإِنْسَانُ إِذَا مَا ابْتَلاهُ رَبُّهُ فَأَكْرَمَهُ وَنَعَّمَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَكْرَمَنِ﴾

١٦-﴿وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتَلاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانَنِ﴾

[٢٧٠٧]فإن قلت: بم اتصل قوله {فَأَمَّا الإنْسَانُ}؟ قلت: بقوله {إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ} كأنه قيل: إن الله لا يريد من الإنسان إلا الطاعة والسعي للعاقبة، وهو مرصد بالعقوبة للعاصي؛ فأما الإنسان فلا يريد ذلك ولا يهمه إلا العاجلة وما يلذه وينعمه فيها.

[٢٧٠٨]فإن قلت: فكيف توازن قوله، {فَأَمَّا الْإِنْسَانُ إِذَا مَا ابْتَلاهُ رَبُّهُ} وقوله {وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتَلاهُ}، وحق التوازن أن يتقابل الواقعان بعد أما وأما. تقول: أما الإنسان فكفور، وأما الملك فشكور؛ أما إذا أحسنت إلى زيد فهو محسن إليك، وأما إذا أسأت إليه فهو مسيء إليك؟ قلت: هما متوازنان من حيث إنّ التقدير: وأما هو إذا ما ابتلاه ربه؛ وذلك أن قوله {فَيَقُولُ رَبِّى أَكْرَمَنِ} خبر المبتدأ الذي هو الإنسان، ودخول الفاء لما في {أما} من معنى الشرط، والظرف المتوسط بين المبتدأ والخبر في تقدير التأخير. كأنه قيل: فأما الإنسان فقائل ربي أكرمن وقت الابتلاء، فوجب أن يكون {فَيَقُولُ} الثاني خبر لمبتدأ واجب تقديره.

[٢٧٠٩]فإن قلت: كيف سمي كلا الأمرين من بسط الرزق وتقديره ابتلاء؟ قلت: لأنّ كل واحد منهما اختبار للعبد؛ فإذا بسط له فقد اختبر حاله أيشكر أم يكفر؛ وإذا قدر عليه فقد اختبر حاله أيصبر أم يجزع؟ فالحكمة فيهما واحدة. ونحوه قوله تعالى {وَنَبْلُوكُم بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً} [الأنبياء: ٣٥].

[٢٧١٠]فإن قلت: هلا قال: فأهانه وقدر عليه رزقه، كما قال {فَأَكْرَمَهُ وَنَعَّمَهُ}؟

şöyle derim: [Gerekmezdi;] çünkü nimetin bol bol verilmesi, Allah'ın, karşılıksız olarak fazladan nimet bahşetmesi sebebiyle kuluna bir ikramıdır; rızkın ölçüle biçile verilmesi ise o kul için bir önemsemeyiş değildir; çünkü fazladan vermenin ihlâl edilişi bir önemsememe değil, aksine değer vermenin terk edilişidir. Efendinin kölesine değer verdiği de onu önemsemediği de olur. Ama bazen; ona ne 'değer vermesi' ne de 'önemse*me*mesi' ikisi de söz konusu olmaz. Meselâ Zeyd sana bir hediye verdiğinde "O hediye vermekle bana değer verdi." dersin. Fakat sana hediye vermediğinde "O beni önemsemedi, bana değer vermedi." diyemezsin.

[2711] **Şayet** "Âyette '... ona değer verip...' buyrularak, o insanın değerli olduğu doğrulanıp ispatlandıktan sonra, onun 'Bana Rabbim değer vermiş' demesi yadırganmakta ve kişi bu sebeple yerilmektedir. Tıpkı 'Rabbim beni hiç önemsememiş!' demesi yadırganıp, bu yüzden yerildiği gibi…" **dersen şöyle derim:** Bunun iki cevabı vardır: 1) Allah'ın onun; "Bana Rabbim değer vermiş" sözünü yadırgayıp buna binaen onu yermesinin sebebi, o kişinin bu sözü Allah'ın doğrulayıp, sabit kılmasının aksini kastederek söylemiş olmasıdır. O, şunu kastetmektedir: Allah kendisine ne verdiyse, ona değer verdiği ve kendi âdetlerince övünmeleri ve kendilerine göre üstün değerli oluşları sebebiyle hak ettiği ve şartlarını oluşturduğu için vermiştir. Tıpkı "(Peki bu çağrıya Kārun ne cevap verdi?) 'Bu (zenginlik) bana tamamen bendeki bir bilgiden ötürü verildi!..' dedi..." [Kasas 28/78] âyetindeki gibi. Oysa Allah bunu ona tamamen bir lutuf olarak (fazladan); onun o verileni gerektirecek hiçbir şeyi olmaması ve övündükleri; değerliliğin o sayede kazanıldığı görüşünde oldukları soy sopun ötesinde, Allah'ın sırf kendisine değer verdiği takvâ gibi herhangi bir geçmişi bulunmamasına rağmen vermiştir. 2) Yadırgama ve yergi o kişinin, *"Rabbim beni hiç önemsememiş!"* sözünün siyakına uygun biçimde sevk edilmiştir; yani Allah ona fazladan -lutuf olarak- bir hayır bahşedip değer verdiğinde, Allah'ın bu fazladan verişini ve ikramını itiraf eder. Fazladan vermediğinde ise, bu fazladan -lutfen- bağış yapmanın terk edilişini, bir değersizlik olmamasına rağmen "değersizlik" diye isimlendirir. *"... ona değer verip..."* derken "değer verme"nin zikredilmesi de bu yorumu desteklemektedir.

[2712] فقدر (fiili) hem şeddesiz hem de şeddeli okunmuştur. أَكْرَمَنِ ve أَهَانَنِ fiillerinin [sonundaki mütekellim] Nûn'u da, geçişte ى'yı terk edip, kesre ile yetinen kimseler tarafından, duruşta sükûn ile okunmuştur.[1]

1 Sırf geçiş hâlinde Nâfi' ve Ebû Ca'fer; keza ikinci okuyuşta Ebû Amr ى'yı sabit kılarak; Bezzî ve Ya'kub ise hem duruşta hem geçişte ى'yı sabit kılarak okurlarken, cumhur her iki durumda da ى'yı sakin okumuşlardır. / çev.

قلت: لأن البسط إكرام من الله لعبده بإنعامه عليه متفضلًا من غير سابقة، وأما التقدير فليس بإهانة له؛ لأنّ الإخلال بالتفضل لا يكون إهانة، ولكن تركا للكرامة. وقد يكون المولى مكرمًا لعبده ومهينًا له، وغير مكرم ولا مهين. وإذا أهدى لك زيد هدية قلت: أكرمني بالهدية، ولا تقول: أهانني ولا أكرمني، إذا ٥ لم يهد لك.

[٢٧١١]فإن قلت: فقد قال: {فَأَكْرَمَهُ} فصحح إكرامه وأثبته، ثم أنكر قوله: {رَبّى أَكْرَمَنِ} وذمّه عليه، كما أنكر قوله {أَهَانَنِ} وذمّه عليه. قلت: فيه جوابان؛ أحدهما أنه إنما أنكر قوله "ربي أكرمن" وذمّه عليه، لأنه قال على قصد خلاف ما صححه الله عليه وأثبته، وهو قصده إلى أنّ الله أعطاه ما أعطاه إكرامًا له مستحقًا ١٠ مستوجبًا على عادة افتخارهم وجلالة أقدارهم عندهم، كقوله: {إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلَى عِلْمٍ عِنْدِي} [القصص: ٧٨]. وإنما أعطاه الله على وجه التفضل من غير استيجاب منه له ولا سابقة ما لا يعتدّ الله إلا به، وهو التقّوى دون الأنساب والأحساب التي كانوا يفتخرون بها ويرون استحقاق الكرامة من أجلها. والثاني: أن ينساق الإنكار والذمّ إلى قوله {رَبِّى أَهَانَنِ} يعني أنه إذا تفضل عليه بالخير وأكرم به اعترف ١٥ بتفضل الله وإكرامه، وإذا لم يتفضل عليه سمى ترك التفضل هوانًا وليس بهوان. ويعضد هذا الوجه ذكر الإكرام في قوله {فَأَكْرَمَهُ}.

[٢٧١٢]وقرئ «فقدر»، بالتخفيف والتشديد؛ و«أكرمن»، و«أهانن»، بسكون النون في الوقف، فيمن ترك الياء في الدرج مكتفيًا منها بالكسرة.

17. Yoo!.. Asıl, siz yetime değer vermiyorsunuz!

[2713] كَلا (Yoo!..) ifadesiyle, insanoğlunun bu [tür bir] sözü söylemesi menedilmekte ve ardından şöyle buyurmuş gibi olmaktadır: Bilakis burada o (insanın söylediği) sözden daha şeriri yatmaktadır ki o da Allah'ın onlara çokça mal ikram etmesine karşılık, araştırarak ve iyilikle yetime ikramda bulunma ve ailesini yoksulu yedirmeye teşvik etme adına, o mal hususunda kendilerine lâzım geleni ödemeyip, o malı davarlar gibi yemeleri ve mala tutkuyla bağlanıp, cimrilik etmeleridir!

[2714] تكرمون ve sonrasında gelenler Yâ ile de Tâ ile de okunmuştur.[1]

18. Birbirinizi, düşkünü doyurmaya teşvik etmiyorsunuz!

[2715] (Tefâ'ul bâbından) ولا تَحاضُّون şeklinde de okunmuştur;[2] yani birbirinizi teşvik etmiyorsunuz! İbn Mes'ûd kıraatinde ise (müfâ'ale) *el-muhâdda* kökünden gelecek şekilde Tâ'nın zammesiyle *ve lâ tuhâddûne* şeklindedir.

19. Hak-hukuk gözetmeden miras yiyorsunuz!

[2716] "Hak-hukuk gözetmeyen bir yiyişle" yani biriktirici bir yiyişle ki o da helâl ve haramı bir araya toplamaktır. Nitekim Hutay'e (v. 678) şöyle demiştir:

> Kınamanın, sahibinin peşini bırakmayacağı bir *lemm*[3] olacaksa [yiyişim]
> (Lokmaları) öğüten şu azı dişlerini kutsamasın Rahmân (Allah)!..

Yani "Kendi nasipleriyle başkalarının nasiplerinden oluşan mirası birbirine katıp yiyorlar!" Söylendiğine göre kadınları da, çocukları da mirasçı saymıyor; onların mirasını kendi miraslarına katarak yiyorlarmış! Âyetin "Onlar bilerek, ölen zalimlerin (dünya malı olarak) biriktirdiklerini yerler de böylece yeme konusunda helâli, haramı bir tutarlar!" anlamına geldiği de söylenmiştir. Malı alınteri dökmeden kolayca elde edip, onu ölçüsüz ve arsızca harcayan ve tembel vârislerin yaptığı gibi, canının çektiği rengârenk yiyecek, içecek ve meyveleri löpür löpür yiyen mirasçının yeriliyor olması da caizdir.

20. Mala karşı aşırı bir sevgi besliyorsunuz!..

---

1 Gâip sîga ibarenin akışına daha uygundur; muhataba geçişte ise iltifat sanatı uygulanmıştır:
17. Yoo!.. Asıl, kendileri yetime değer vermiyorlar! / Yoo!.. Asıl, siz yetime değer vermiyorsunuz!
18. Birbirlerini, düşkünü doyurmaya teşvik etmiyorlar! / Birbirinizi, düşkünü doyurmaya teşvik etmiyorsunuz!
19. Hak-hukuk gözetmeden miras yiyorlar! / Hak-hukuk gözetmeden miras yiyorsunuz!
20. Mala karşı aşırı bir sevgi besliyorlar! / Mala karşı aşırı bir sevgi besliyorsunuz! / ed.

2 Müfessirin sülâsî kıraati (ولا تحضُّون) tercih ettiği anlaşılmaktadır. / ed.

3 Helâl - haram ayırmayan bir yiyiş. / çev.

١٧-﴿كَلَّا بَل لَا تُكْرِمُونَ الْيَتِيمَ﴾

[٢٧١٣] {كَلاَّ} ردع للإنسان عن قوله. ثم قال: بل هناك شرّ من القول، وهو أنّ الله يكرمهم بكثرة المال، فلا يؤدّون ما يلزمهم فيه من إكرام اليتيم بالتفقد والمبرّة، وحض أهله على طعام المسكين ويأكلونه أكل الأنعام، ويحبونه فيشحون به.

٥ [٢٧١٤] وقرئ «يكرمون»، وما بعده بالياء والتاء.

١٨-﴿وَلَا تَحَاضُّونَ عَلَى طَعَامِ الْمِسْكِينِ﴾

[٢٧١٥] وقرئ «تحاضون»، أي يحض بعضكم بعضًا. وفي قراءة ابن مسعود «ولا تحاضون»، بضم التاء، من المحاضّة.

١٩-﴿وَتَأْكُلُونَ التُّرَاثَ أَكْلًا لَّمًّا﴾

١٠ [٢٧١٦] {أَكْلًا لَمًّا} ذا لمّ، وهو الجمع بين الحلال والحرام. قال الحطيئة:

إِذَا كَانَ لَمًّا يَتْبَعُ الذَّمُّ رَبَّهُ ❁ فَلَا قَدَّسَ الرحمن تِلْكَ الطَّوَاحِنَا

يعني أنهم يجمعون في أكلهم بين نصيبهم من الميراث ونصيب غيرهم. وقيل: كانوا لا يورّثون النساء ولا الصبيان، ويأكلون تراثهم مع تراثهم. وقيل: يأكلون ما جمعه الميت من الظلمة، وهو عالم بذلك فيلمّ في الأكل بين حلاله وحرامه. ويجوز ١٥ أن يذمّ الوارث الذي ظفر بالمال سهلا مهلا، من غير أن يعرق فيه جبينه، فيسرف في إنفاقه، ويأكله أكلا واسعًا جامعًا بين ألوان المشتهيات من الأطعمة والأشربة والفواكه، كما يفعل الورّاث البطالون.

٢٠-﴿وَتُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا﴾

[2717] "(Mala karşı)" hukuku (malın zekâtını, öşrünü vs) esirgeyerek, aşırı bir hırsla ve çok şiddetli "aşırı bir sevgi (besliyorsunuz)!"

21. Ama!.. Arz peş peşe sarsılıp paramparça olduğunda,

22. Melekler sıra sıra dizilip senin Rabbin (tek hâkim olarak) geldiğinde...

23. Ki o gün, cehennem de getirilmiş olur... İşte o gün, düşünür/ders alır insanoğlu; ama ne fayda sağlar ki bu ders ona?!

[2718] كَلَّا (Ama) ifadesiyle bunlar, yaptıkları işten menedilmekte ve fiilleri yadırganmaktadır. Daha sonra, Allah Teâlâ tehdidi getirip, pişmanlığın fayda vermeyeceği bir vakitte onların gerekeni yapmadıklarından ötürü yakınmalarını konu etmektedir.

[2719] "İşte o gün" ifadesi "Arz paramparça olduğunda" ifadesinden bedeldir. Bu ikisini (اذا ve يومئذ) nasbeden âmil يتذكر (bir bir hatırlar) fiilidir. دكا دكا "Peş peşe parçalandığında" demektir ki bunun örneği Arapların; "Onu konu konu, tek tek, ayrıntılı olarak hesap ettim." demeleridir; yani yeryüzünün parçalanması tekrarlanmış ve nihayet toza dumana dönmüştür.

[2720] **Şayet** "Gelme eyleminin Allah'a isnat edilmesinin anlamı nedir? Zira hareket ve intikal ancak, bir cihette bulunan hakkında caiz olabilir?" **dersen şöyle derim:** Bu, Allah'ın iktidar alâmetlerinin ve ezici güç ve saltanat belirtilerinin iyice ortaya çıkışının temsilî bir anlatımıdır. Allah'ın bu husustaki durumu, (teftişe) hazırladığı ordudaki bütün askerlerin, vezirlerin ve maiyetindeki özel adamlar geldiğinde ortaya çıkmayan heybet ve yönetim alâmetleri, bizzat kendisi geldiği zaman ortaya çıkan bir kralın durumuyla örneklendirilmektedir.

[2721] صفًا صفًا (sıra sıra) yani her bir göğün melekleri inip de cinleri ve insanları ortaya alacak şekilde art arda dizilip, saf tuttukları vakit.

[2722] "Ki o gün, cehennem de getirilmiş olur..." âyeti "Cehennem de azgınlara gösterilir" [Şu'arâ 26/91], "ki (o gün) cehennem de açıkça gösterilmektedir görebilen herkese..." [Nâzi'ât 79/36] âyetlerine benzemektedir. Rivayete göre, bu âyet inince Peygamber'in (s.a.) renginin kaçtığı çehresinden anlaşılmış; öyle ki bu durum ashabına çok çetin gelmiş ve Ali'ye (r.a.) haber vermişler. Ali derhal gelerek, onu arkasından tutup, kucağına almış ve boynunun iki tarafından öpüp sonra; "Anam babam sana feda olsun ya Nebiyyallāh! Bu olanlar nedir? Renginiz neden attı?" diye sormuş. Hz. Peygamber âyeti Ali'ye okuyunca Ali "Cehennem nasıl getirilecek?" diye sormuş. Hz. Peygamber; "Onu yetmiş bin melek yetmiş bin dizginle birlikte sevk ederek getirecek; bu arada cehennem öyle hücum edecek ki bırakılsa bütün mahşer halkını yakar!.." diye cevap vermiş.

[٢٧١٧] {حُبًّا جَمًّا} كثيرًا شديدًا مع الحرص والشره ومنع الحقوق.

٢١-﴿كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الأَرْضُ دَكًّا دَكًّا﴾

٢٢-﴿وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا﴾

٢٣-﴿وَجِيءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الإِنْسَانُ وَأَنَّى لَهُ الذِّكْرَى﴾

٥ [٢٧١٨] {كَلاَّ} ردع لهم عن ذلك وإنكار لفعلهم. ثم أتى بالوعيد وذكر تحسرهم على ما فرّطوا فيه حين لا تنفع الحسرة؛ و{يَوْمَئِذٍ} بدل من {إِذَا دُكَّتِ الأَرْضُ} وعامل النصب فيهما {يَتَذَكَّرُ}.

[٢٧١٩] {دَكًّا دَكًّا} دكا بعد دك، كقوله: حسبته بابا بابا، أي كرّر عليها الدك حتى عادت هباء منبثا.

١٠ [٢٧٢٠]فإن قلت: ما معنى إسناد المجيء إلى الله، والحركة والانتقال إنما يجوزان على من كان في جهة؟ قلت: هو تمثيل لظهور آيات اقتداره وتبين آثار قهره وسلطانه؛ مثلت حاله في ذلك بحال الملك إذا حضر بنفسه ظهر بحضوره من آثار الهيبة والسياسة ما لا يظهر بحضور عساكره كلها ووزرائه وخواصه عن بكرة أبيهم.

[٢٧٢١] {صَفًّا صَفًّا} ينزل ملائكة كل سماء فيصطفون صفًا بعد صف محدقين ١٥ بالجن والإنس.

[٢٧٢٢] {وجِيءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ} كقوله {وَبُرِّزَتِ الْجَحِيمُ} [النازعات: ٣٦] وروي: أنها لما نزلت تغير وجه رسول الله ﷺ وعرف في وجهه حتى اشتدّ على أصحابه، فأخبروا عليًا رضي الله عنه، فجاء فاحتضنه ومن خلفه وقبله بين عاتقيه؛ ثم قال: يا نبيّ الله، بأبي أنت وأمي ما الذي حدث اليوم، ما الذي غيَّرك؟ فتلا عليه الآية. فقال علي: كيف ٢٠ يجاء بها؟ قال: يجيء بها سبعون ألف ملك يقودونها بسبعين ألف زمام، فتشرد شردة لو تركت لأحرقت أهل الجمع.

[2723] [İşte o gün düşünür/ders alır insanoğlu.] Yani yapmayıp eksik bıraktıklarını bir bir hatırlar veya öğüt alır. [(Mot-a-mot) "Ama öğütle ne alâkası var onun!" anlamına gelen] أنى له الذكرى ifadesi "Ama ne fayda sağlar ki bu ders ona?!" anlamındadır; (mutlaka مَنْفَعَةُ الذِّكْرَى [öğüdün sağlayacağı fayda] şeklinde) bir muzâf hazfedildiğini kurgulamak gerekir. Aksi takdirde "İşte o gün insanoğlu, düşünüp ders çıkartır o gün" ifadesiyle وأنَّى له الذِّكرى (Ama öğütle ne alâkası var onun!) ifadesi arasında zıtlık ve çelişki olacaktır.

24. "Âh! Keşke (gerçek) hayatım için önden bir şey gönderseydim!" der.

[2724] لحياتي ifadesi, şu "[gerçek] hayatım -yani âhiret hayatı- için" demektir. Ya da [keşke] dünyada yaşarken... Tıpkı *ci'tuhû **li**-'aşri leyâlin halevne min receb* (Ben ona Receb ayının bitmesine on gece varken gelmiştim.) demen gibi.

[2725] Bu âyet, hür seçimin kulların kendi elinde olup kendi kasıt ve iradelerine bağlı olduğuna; hevâî bid'atçilerin dediği gibi taatte bulunmalarının engellenmediğine ve günahların kendilerine zorla işletilmediğine en açık delildir. Aksi takdirde ("Ah! Keşke!..." diye) yakınmalarının ne anlamı olurdu?!

25. O gün O'nun cezalandırdığı gibi cezalandıramaz hiç kimse!
26. O'nun bağladığı gibi bağlayamaz hiç kimse!

[2726] [يعذَّبُ ve يُوثَقُ ifadeleri] fetha ile okunmuş olup[1] bu aynı zamanda Peygamber'in (s.a.) kıraatidir ki Ebû Amr (b. Alâ)'nın da âhir ömründe bu kıraate döndüğü rivayet edilir. [Bu kıraate göre عذابه ve وثاقه izâfet terkiplerindeki] zamir, vasıfları zikredilen insana aittir. Bunun Übeyy b. Halef olduğu da söylenmiştir ki "inkâr ve inatta son kerteye ulaştığı için hiç kimse onun gibi azaba uğratılmayacak, onun gibi zincirlere ve bukağılara vurulmayacak!" demektir. Yahut "Bunun azabını [başka] hiç kimse yüklenemez." anlamındadır ki benzeri; "Üzerinde yük bulunan hiç kimse başkasının yükünü çekemez." [En'âm 6/164; İsrâ 17/15; Fâtır 35/18; Zumer 39/7] âyetidir. [يعذِّبُ ve يُوثِقُ ifadeleri] kesre ile de okunmuştur ki bu kıraate göre zamirler Allah'a râcidir; yani Allah'ın edeceği azabı hiç kimse edemez; çünkü o gün buyruk tamamen Allah'a aittir. Yahut zamir insana ait olup mâna; "Zebânilerden hiçbiri o insana yaptıkları azabın benzerini bir başkasına reva görmeyecektir!" şeklindedir.

27. Sen, ey itminan içindeki kimse!

[2727] Bu söz, "der ki" anlamı kastedilerek (hikâye yollu) söylenmiştir; yani Allah, mümine "Sen, ey... kimse!" diyecektir. Ve Allah müminle, ya Mûsâ (a.s.) ile konuştuğu gibi onun için bir ikram olmak üzere [bizzat] yahut meleğin diliyle konuşacaktır.

---

1 Bu kıraate göre; *"O gün hiç kimse onun gibi azap çekmiş olamaz; hiç kimse de onun gibi bağlanmış olamaz!"* anlamında olur. / ed.

[٢٧٢٣]أي يتذكر ما فرّط فيه، أو يتعظ {وأنى لَهُ الذكرى} ومن أين له منفعة الذكرى؟ لا بد من تقدير حذف المضاف، وإلا فبين: يوم يتذكر، وبين {وأنى لَهُ الذكرى} تناف وتناقض.

٢٤-﴿يَقُولُ يَا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِي﴾

٥ [٢٧٢٤]{قَدَّمْتُ لِحَيَاتِى} هذه، وهي حياة الآخرة، أو وقت حياتي في الدنيا، كقولك: جئته لعشر ليال خلون من رجب.

[٢٧٢٥]وهذا أبين دليل على أن الاختيار كان في أيديهم ومعلقًا بقصدهم وإرادتهم، وأنهم لم يكونوا محجوبين عن الطاعات مُجبَرين على المعاصي، كمذهب أهل الأهواء والبدع؛ وإلا فما معنى التحسر؟

١٠ ## ٢٥-﴿فَيَوْمَئِذٍ لَا يُعَذِّبُ عَذَابَهُ أَحَدٌ﴾

٢٦-﴿وَلا يُوثِقُ وَثَاقَهُ أَحَدٌ﴾

[٢٧٢٦]قرئ بالفتح «يعذب» و«يوثق»، وهي قراءة رسول الله ﷺ. وعن أبي عمرو أنه رجع إليها في آخر عمره. والضمير للإنسان الموصوف. وقيل: هو أبيّ بن خلف، أي لا يعذب أحد مثل عذابه، ولا يوثق بالسلاسل والأغلال مثل وثاقه؛ ١٥ لتناهيه في كفره وعناده، أو لا يحمل عذاب الإنسان أحد، كقوله: {وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى} [الإسراء: ١٥]. وقرئ بالكسر، والضمير لله تعالى، أي لا يتولى عذاب الله أحد؛ لأنّ الأمر لله وحده في ذلك اليوم. أو للإنسان، أي لا يعذب أحد من الزبانية مثل ما يعذبونه.

٢٧-﴿يَأَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ﴾

٢٠ [٢٧٢٧]{يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ} على إرادة القول، أي يقول الله للمؤمن: {يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ}؛ إمّا أن يكلمه إكرامًا له كما كلم موسى صلوات الله عليه، أو على لسان ملك.

[2728] "İtminan içindeki kimse!" Hiçbir korku ve hüznün kendisini tedirgin etmeyeceği emin kişi demektir ki o da imanlı kişidir. Yahut şaibesiz imanın verdiği rahatlıkla sükûnete ermiş, şüphenin mustarip kılmadığı; [bulduğu] gerçekle yatışmış olan kişidir. Übeyy b. Kâ'b'ın *yâ eyyetuhe'n-nefsu'l-âminetu'l-mutmainnetu* (Ey güven içindeki mutmain nefis!) şeklindeki kıraati önceki yorumun şahididir.[1]

[2729] **Şayet** "Bu söz ona ne zaman söylenecek?" **dersen şöyle derim:** Bu ona ya ölüm ya dirilme yahut cennete girme esnasında söylenecektir.

28. (Titre ve) Rabbine dön!.. Sen O'ndan, O da senden razı olacak şekilde.

[2730] Yani sana verilenlere "razı olmuş," Allah katında da O'nun rızasına ermiş olarak "Rabbin*in sana vaat ettiği yer*e dön!"

29. 'Benim' kullarımın arasına gir de
30. Sen de gir 'Benim' cennetime.

[2731] "Benim" sâlih "kullarımın" grubuna "katıl" ve onların düzenine gir! "Ve" onlarla birlikte "gir benim cennetime!"

[2732] النفس'ten maksadın "ruh" olduğu da söylenmiştir ki buna göre mâna, "[Ey ruh!] Kullarımın bedenlerine gir!" şeklinde olur. Nitekim İbn Abbas *fe'dhulî fî 'abdî* (Gir kuluma!) okurken, İbn Mes'ûd *fe'dhulî fî cesedi 'abdî* (Gir kulumun bedenine!) okumuştur. Übeyy b. Kâ'b ise *i'tî rabbeke râdıyeten mardıyyeten udhulî fî 'abdî* (Sen O'ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine gel! Gir kulumun bünyesine!) okumuştur.

[2733] Bu âyetlerin Abdulmuttalib'in oğlu Hz. Hamza hakkında indiği de Hubeyb b. Adiyy (r.a.) (v. 4/625) hakkında indiği de söylenmiştir ki Mekkeliler Hubeyb'i asıp, yüzünü Medine'ye doğru çevirdiklerinde o, "Allah'ım! Eğer nezdinde bir değerim varsa yüzümü senin kıblene doğru çevir!" diye dua etmiş, Allah da onun yüzünü kıbleye doğru çevirmiştir. Öyle ki hiç kimsenin onu [başka yöne] çevirmeye gücü yetmemiştir. Fakat açık olan genel anlamdır.

[2734] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim o bilinen on gece zarfında Fecir sûresini okursa günahları bağışlanır. Kim de bu sûreyi sair günlerde okursa, kıyamet günü sûre kendisi için bir ışık olur."

---

1 Sûrenin son âyetleri hakkında tarihsel zemini ve bağlamı dikkate alan farklı bir yaklaşım için bkz. Murat Sülün, "Nefs-i Mutma'inne Âyetine Yeni Bir Yaklaşım", *Ankâra Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 50:1 (2009), s. 1-24.

[٢٧٢٨]و{الْمُطْمَئِنَّةُ} الآمنة التي لا يستفزّها خوف ولا حزن، وهي النفس المؤمنة أو المطمئنة إلى الحق التي سكنها ثلج اليقين فلا يخالجها شك، ويشهد للتفسير الأوّل، قراءة أبيّ بن كعب «يا أيتها النفس الآمنة المطمئنة».

[٢٧٢٩]فإن قلت: متى يقال لها ذلك؟ قلت: إمّا عند الموت. وإمّا عند البعث، ٥ وإمّا عند دخول الجنة.

٢٨-﴿ارْجِعِي إِلَى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً﴾

[٢٧٣٠]على معنى: ارجعي إلى موعد ربك {رَاضِيَةً} بما أوتيت {مَرْضِيَّةً} عند الله.

٢٩-﴿فَادْخُلِي فِي عِبَادِي﴾

١٠ **٣٠-﴿وَادْخُلِي جَنَّتِي﴾**

[٢٧٣١] {فَادْخُلِي فِي عِبَادِي} في جملة عبادي الصالحين، وانتظمي في سلكهم. {وَادْخُلِي جَنَّتِي} معهم.

[٢٧٣٢]وقيل: النفس الروح. ومعناه: فادخلي في أجساد عبادي. وقرأ ابن عباس «فادخلي في عبدي»، وقرأ ابن مسعود «في جسد عبدي». وقرأ أبيّ «ائتي ربك راضية ١٥ مرضية، ادخلي في عبدي».

[٢٧٣٣]وقيل: نزلت في حمزة بن عبد المطلب. وقيل: في خبيب بن عدي الذي صلبه أهل مكة وجعلوا وجهه إلى المدينة، فقال: اللهم إن كان لي عندك خير فحوّل وجهي نحو قبلتك، فحوّل الله وجهه نحوها فلم يستطع أحد أن يحوّله؛ والظاهر العموم.

٢٠ [٢٧٣٤]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الفجر في الليالي العشر غفر له ومن قرأها في سائر الأيام كانت له نورًا يوم القيامة.

BELED SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 20 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Şu (güvenli) şehre yemin ederim ki...
5 **2. -Gerçi sen orada her türlü saldırıya açıksın!-**

[2735] Yüce Allah, saygın beldeye ve sonrasında, insanın meşakkat ve musibetlerin zahmete düşürmesi dâhilinde yaratıldığı perişan hâline yemin etmektedir. Yemin ile yeminin konusu ("Biz insanoğlunu gerçekten zorluklar içinde[n geçirerek] yarattık" âyeti) arasında bir ara cümle olarak "Gerçi sen
10 orada her türlü saldırıya açıksın!" âyeti yer almıştır; yani büyük saygınlığına rağmen senin gibi birinin, -avlanmanın Harem dışında helâl addedilmesi gibi- şu saygın beldede [canına kastedilmesinin] helâl addedilmesi de söz konusu zahmete maruz kalmanın bir parçasıdır. Şurahbîl'in (r.a.) (v. 18/639) bu âyeti; "Mekkeliler, orada herhangi bir avı öldürmeyi ve ağacı kesmeyi
15 haram kılarlarken, senin [Mekke'den] çıkarılmanı ve öldürülmeni helâl görüyorlar!" şeklinde yorumladığı rivayet edilmiştir. Burada Hz. Peygamber'in konumu pekiştirilmekte, gelecekte Mekkeliler tarafından reva görülecek muhtemel zahmetlere karşı motive edilmekte ve onların Peygamber'e karşı düşmanlık sergileme hâlleri tuhaf karşılanmaktadır.

20 [2736] Yahut memleketine yemin ederek, insanoğlunun çetinliklerin zahmetinden yakasını kurtaramayacağına dair Peygamber'i teselli etmekte; onu kâmil mânada teselli edip, sevindirmek için de parantez içi cümle olarak kendisine Mekke'nin fethini vaat ederek, "Sen ileride bu beldede yasak-dışı[1] *bulunacakken*" buyurmaktadır; yani gelecekte bu beldede rahat olacak,
25 [müşrikleri] öldürme ve esir alma adına istediğini yapabileceksin! Nitekim Allah ona Mekke'nin fethini nasip etmiş ve kendisi için o beldede geçerli yasakları kaldırmıştır. Oysa Mekke'nin fethi ondan önce hiç kimseye nasip olmamış ve onun için yasaklığı kaldırılmamıştı. Böylece, Peygamber dilediği yasağı kaldırmış, dilediği yasağı koymuştur; Kâbe'nin örtüsüne yapıştığı
30 hâlde İbn Hatal'ı, Mikyes b. Dabâbe vb.lerini öldürtürken, Ebû Süfyan'ın evine dokunulmazlık vermiş, sonra da şöyle demişti: "Allah gökleri ve yeri yarattığı gün Mekke'yi dokunulmaz kılmıştır. Dolayısıyla, o kıyamet kopacağı ana dek dokunulmazdır. Benden önce hiç kimseye yasaksız kılınmadığı gibi benden sonra da hiç kimseye yasaksız kılınmayacaktır. Benim için
35 ancak gündüzün bir kısmında yasaksız kılınmıştır. Onun ağacı kesilemez,

---

1 Harem yasalarına bağlı olmaksızın… Hatta gerektiğinde bunları değiştirebilecek şekilde. / ed.

سورة البلد

مكية؛ وآياتها ٢٠

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿لا أُقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ﴾

٢-﴿وَأَنْتَ حِلٌّ بِهَذَا الْبَلَدِ﴾

[٢٧٣٥]أقسم الله سبحانه بالبلد الحرام وما بعده على أن الإنسان خلق مغمورًا في مكابدة المشاق والشدائد؛ واعترض بين القسم والمقسم عليه بقوله {وَأَنتَ حِلٌّ بِهَذَا الْبَلَدِ}، يعني ومن المكابدة أن مثلك على عظم حرمتك يستحل بهذا البلد الحرام كما يستحل الصيد في غير الحرم. عن شرحبيل: يحرّمون أن يقتلوا بها صيدًا ويعضدوا بها شجرة، ويستحلون إخراجك وقتلك. وفيه تثبيت من رسول الله ﷺ، وبعث على احتمال ما كان يكابد من أهل مكة، وتعجيب من حالهم في عداوته.

[٢٧٣٦]أو سلى رسول الله صلى الله تعالى عليه وآله وسلم بالقسم ببلده، على أنّ الإنسان لا يخلو من مقاساة الشدائد؛ واعترض بأن وعده فتح مكة تتميمًا للتسلية والتنفيس عنه. فقال: وأنت حلّ بهذا البلد، يعني وأنت حلّ به في المستقبل تصنع فيه ما تريد من القتل والأسر. وذلك أنّ الله فتح عليه مكة وأحلّها له، وما فتحت على أحد قبله ولا أحلّت له فأحلّ ما شاء وحرّم ما شاء. قتَل ابن خطل وهو متعلق بأستار الكعبة، ومقيسَ بن ضبابةَ وغيرهما، وحرّم دار أبي سفيان، ثم قال: "إنّ الله حرم مكة يوم خلق السّموَات والأرض فهي حرام إلى أن تقوم الساعة، لم تحل لأحد قبلي ولن تحل لأحد بعدي، ولم تحل لي إلاّ ساعة من نهار؛ فلا يعضد شجرها،

taze otu biçilemez, av hayvanı ürkütülemez ve ilân edicinin dışında hiç kimseye yitik eşyasını almak helâl olmaz." Bunun üzerine Hz. Abbas (v. 32/653); "*İzhir* (otu) müstesna değil mi ya Resûlallah? Zira o bizim demircilerimiz, kabirlerimiz ve evlerimiz için gereklidir?" deyince, "İzhir müstesna!" buyurmuştu [Benzer rivayet için bkz. *Buhārî*, "Hac" 43; "Büyû', 28].

[2737] **Şayet** "وأنت حِلٌّ بهذا البلد âyetinin *gelecek*[1] zaman anlamına gelmesinin benzeri Kur'ân'ın neresinde?" **dersen şöyle derim:** (Bunun örneği) "*Şüphesiz, sen de ölüsün [yani öleceksin], onlar da ölü...*" [Zumer 39/30] âyetidir. İnsanların konuşmasında da bunun örneği oldukça çoktur. (Sözgelimi) ikram ve bahşiş hazırlığı yaptığın kişiye; *ente mukrem*^{un} *mahbuvv*^{un} (Sen ikram olunansın; bahşedilensin) dersin. Bu, Allah kelâmında daha da yaygındır; çünkü gelecek zamanın durumları O'nun nezdinde şu anki mevcut durum gibidir. Bu ifadenin (وأنت حِلٌّ بهذا البلد) gelecek zamana ait olduğu hususunda, 'âyetin şimdiki zamanla yorumlanmasının imkânsızlığı'[2] kesin delil olarak sana yeter. Çünkü sûre ittifakla Mekkîdir. Sûrenin iniş vaktiyle hicret arasında o kadar uzun bir zaman aralığı varken, bir de Mekke'nin fethini [yani fetihle sûre arasındaki zamanı] düşün!

3. [Bir] babaya ve çocuğuna yemin ederim ki…

[2738] **Şayet** "*[Bir] baba ve çocuğu* ile kastedilen nedir?" **dersen şöyle derim:** Peygamber (s.a.) ve atalarıdır; zira onun dünyaya geldiği yer, atası İbrâhim'in saygın beldesi ve ceddi İsmail'in büyüdüğü mahal olan kendi beldesine, atalarına ve kendisine yemin edilmektedir. **Şayet** "Neden nekire kılınmıştır?" **dersen şöyle derim:** Övme ve taaccüp konusunda müstakil bir belirsizlik oluşturmak için. **Şayet** "[Akıl sahibinden bahsedilmesi hasebiyle وما ولد yerine] *ve men velede* denmesi gerekmez miydi?" **dersen şöyle derim:** Bunda والله اعلم بما وضعت (*Allah onun **ne** doğurduğunu çok iyi bildiği... hâlde*) âyetinin [Âl-i İmrân 3/36] anlamı mevcuttur ki "Allah onun hangi şeyi doğurduğunu -yani şaşılacak konumda doğmuş olan [Îsâ'y]ı- çok iyi bildiği hâlde" demektir.

[2739] "Baba ve çocuğu" ile Âdem ve çocuklarının kastedildiği; ayrıca, bütün baba ve çocuklarının kastedildiği de söylenmiştir.

---

1 "Üstelik sen Mekke'yi fethettiğinde bu beldede yasak-dışı *bulunacakken…*" tefsirine göre. / ed.

2 Müfessir, وأنت حِلٌّ بهذا البلد âyetinde, Peygamber'e "yasak-dışılık" imtiyazı verildiği iddiasında. Ona göre; bu Mekkî sûre mu'cizevî bir şekilde, Peygamber'in 15-20 sene sonra bu kenti alıp, Harem'de istediği gibi davranabilecek güce erişeceğini müjdelemekte. Yani fetihten sonra değil, sûrenin nüzulü esnasında. Oysa yukarıda Şurahbîl'den naklettiği gibi anlaşılmaya daha müsait. "Şu 'güvenli' kente, Harem'e yemin ediyorum! Ama sen burada her tür saldırıya açıksın (حِلٌّ) şu anda!.." / ed.

ولا يختلى خلاها، ولا ينفر صيدها ولا تحل لقطتها إلاّ لمنشد''، فقال العباس: يا رسول الله، إلا الإذخر، فإنه لقيوننا وقبورنا وبيوتنا؛ فقال ﷺ: ''إلاّ الإذخر''.

[٢٧٣٧]فإن قلت: أين نظير قوله: {وَأَنتَ حِلٌّ} في معنى الاستقبال؟ قلت: قوله عزّ وجل {إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ} [الزمر: ٣٠] ومثله واسع في كلام العباد، ٥ تقول لمن تعده الإكرام والحباء: أنت مكرم محبو، وهو في كلام الله أوسع؛ لأن الأحوال المستقبلة عنده كالحاضرة المشاهدة. وكفاك دليلًا قاطعًا على أنه للاستقبال، وأن تفسيره بالحال محالٌ أن السورة بالاتفاق مكية، وأين الهجرة عن وقت نزولها، فما بال الفتح؟

٣-﴿وَوَالِدٍ وَمَا وَلَدَ﴾

١٠ [٢٧٣٨]فإن قلت: ما المراد بـ{وَالِدٍ وَمَا وَلَدَ}؟ قلت: رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم ومن ولده. أقسم ببلده الذي هو مسقط رأسه وحرم أبيه إبراهيم ومنشأ أبيه إسماعيل، وبمن ولده وبه. فإن قلت: لم نكر؟ قلت: للإبهام المستقل بالمدح والتعجب. فإن قلت: هلا قيل ومن ولد؟ قلت: فيه ما في قوله {وَاللهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ} [آل عمران: ٣٦]، أي بأي شيء وضعت، يعني موضوعًا ١٥ عجيب الشأن.

[٢٧٣٩]وقيل: هما آدم وولده. وقيل: كل والد وولد.

4. Biz insanoğlunu gerçekten zorluklar içinde(n geçirerek) yarattık.

[2740] *Kebed*in aslı, "adamın karaciğeri ağrıyıp şiştiğinde" söylenen *kebide'r-raculu kebed*[en] *fe-huve ekbed*[u] sözüdür. Nihayet bu ifade mecaza konu olup her tür yorgunluk ve meşakkatte kullanım alanı bulmuştur. *Mukâbede* (zahmet verme) tabiri de *kebed*den türemedir. Nitekim "onu helâk etti" anlamında *kebetehû* denir ki bunun da aslı *kebedehû* (karaciğeri hasar gördü) ifadesidir. Lebîd (v. 660) şöyle demiştir:

> Ey göz(üm)! (Kardeşim) Erbed'e ağlasaydın ya!
> (Savaşa) durduğumuzda ve savaşın sızısı ciğere işlediğinde.

Yani durum şiddetlendiğinde ve talep zorlaştığında.

5. O; hiç kimsenin, kendisine güç yetiremeyeceğini mi zannediyor?
6. "Onca mal tükettim!" diyor!..
7. Hiç kimsenin kendisini görmediğini mi sanıyor?!

[2741] "...mi zannediyor?" fiilinin zamiri, Peygamber'in (s.a.) kendilerinden ne zahmetler çektiği Kureyş eşrafından birine racidir ve "Kavminin içinde güçlü olan ve müminleri ezen şu kerli ferli herif kıyametin kopmayacağını, kendisinden intikam alınmasına ve müstahakkını bulmasına asla güç yetirilemeyeceğini mi sanıyor?!" anlamındadır. Daha sonra Allah Teâlâ onun o söz konusu günde ne söyleyeceğini konu etmektedir ki dediği şudur: "Onca mal tükettim!" Bununla, Cahiliye insanının "değer manzumeleri" diye isimlendirip, yücelik ve övünç konuları olarak lânse ettiği şeylere çokça harcama yaptığını kastetmektedir.

[2742] İnsanlara gösteriş yapmak ve onlar arasında övünmek için harcayacağını harcarken "Hiç kimsenin kendisini görmediğini mi zannediyor?!" Yani Allah onu görüyor ve kontrol ediyordu.

[2743] ["...mi zannediyor?"daki] zamir insana da râci olabilir; buna göre mâna; "Şu şerefli beldeye yemin ederim ki onun şerefli oluşunun bir açılımı da [ey Muhammed] senin o beldede bulunman ve bu belde halkının işledikleri günahlardan sakınıp uzak durmandır. Dolayısıyla böyle birisi kendisine yemin ederek yüceltmeme lâyıktır!" şeklindedir. [Zamirin insana ait olması hâlinde 4. âyet] "Şüphesiz biz insanı bir zahmet" yani hastalık "içerisinde yarattık" anlamında olur ki bu hastalık da 'kalp' hastalığı ve iç dünya bozukluğudur. Bununla Allah, kendilerini yarattığı zaman iman etmeyeceklerini ve yararlı işler yapmayacaklarını bildiği kimseleri kastetmektedir.

٤-﴿لَقَدْ خَلَقْنَا الإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ﴾

[٢٧٤٠]والكبد أصله من قولك: كبد الرجل كبدًا فهو أكبد، إذا وجعت كبده وانتفخت؛ فاتسع فيه حتى استعمل في كل تعب ومشقة. ومنه اشتقت المكابدة، كما قيل: كبته -بمعى أهلكه- وأصله كبده، إذا أصاب كبده. قال لبيد:

٥ يَا عَيْنُ هَلَّا بكيتِ أَرْبَدَ إذْ ❁ قُمْنَا وَقَامَ الْخُصُومُ فِي كَبَدِ

أي في شدة الأمر وصعوبة الخطب.

٥-﴿أَيَحْسَبُ أَنْ لَنْ يَقْدِرَ عَلَيْهِ أَحَدٌ﴾

٦-﴿يَقُولُ أَهْلَكْتُ مَالا لُبَدًا﴾

٧-﴿أَيَحْسَبُ أَنْ لَمْ يَرَهُ أَحَدٌ﴾

١٠ [٢٧٤١]والضمير في {أَيَحْسَبُ} لبعض صناديد قريش الذي كان رسول الله ﷺ يكابد منهم ما يكابد. والمعنى: أيظن هذا الصنديد القوي في قومه المتضعف للمؤمنين أن لن تقوم قيامةٌ، ولن يقدر على الانتقام منه وعلى مكافأته بما هو عليه. ثم ذكر ما يقوله في ذلك اليوم وأنه يقول: {أَهْلَكْتُ مَالًا لُبَدًا}؛ يريد كثرة ما أنفقه فيما كان أهل الجاهلية يسمونها مكارم، ويدعونها معالي ومفاخر.

١٥ [٢٧٤٢]{أَيَحْسَبُ أَنْ لَمْ يَرَهُ أَحَدٌ} حين كان ينفق ما ينفق رئاء الناس وافتخارًا بينهم، يعني أن الله كان يراه وكان عليه رقيبًا.

[٢٧٤٣]ويجوز أن يكون الضمير للإنسان، على أن يكون المعنى: أقسم بهذا البلد الشريف، ومن شرفه أنك حلّ به مما يقترفه أهله من المآثم متحرج بريء، فهو حقيق بأن أعظِّمه بقسمي به {لَقَدْ خَلَقْنَا الإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ} [٤]، أي في مرض، وهو ٢٠ مرض القلب وفساد الباطن. يريد: الذين علم الله منهم حين خلقهم أنهم لا يؤمنون ولا يعملون الصالحات.

[2744] Hiç kimsenin kendisine güç yetiremeyeceğini sanan kişinin Ebu'l-Eşed olduğu da söylenmiştir. Bu, çok güçlü biriymiş; altına Ukâz malı bir deri serilir, kendisi de bunun üstünde dikilip; "Kim bunu benden çekip ayırırsa ona şu kadar [ödül] var!" dermiş. Nihayet deri ancak paramparça hâlde çekilirmiş de geriye sadece onun ayaklarının bastığı kısım kalırmış. Bu kişinin Velîd b. Muğîre olduğu da söylenmiştir.

[2745] (لُبَدًا) zamme ile *lubed*^{en} ve kesre ile *libed*^{en} okunmuş olup *lubdet*^{un} ve *libdet*^{un} lafzının çoğuludur; bu da onun çoğaltma kastıyla yığıp biriktirdikleridir. Yine *lebûd*^{un} (üstüne yatmak; yapışmak) lâfzının çoğulu olarak iki zamme ile *lubud*^{en} şeklinde de okunmuştur. *Lâbid*^{un} lafzının çoğulu olarak şedde ile *lubbed*^{en} şeklinde de okunmuştur.

8. Biz yaratmadık mı onun için iki göz,
9. bir dil ve iki dudak?!
10. İki de yol göstermedik mi ona?

[2746] "Biz yaratmadık mı onun için" görülecek şeyleri göreceği "iki göz," kalbindeki gizli saklı şeyleri ifadeye döken "bir dil" ve ağzını kapayacağı, konuşmaya, yemeye, içmeye, üflemeye vb. şeylere yardımcı kılacağı "iki dudak?"

[2747] "İki de yol" yani hayır ve şer yolunu; bir görüşe göre de [çocuk için; annesinin] iki meme[sinin yolunu] "göstermedik mi ona?"

11. Fakat o zorlu geçidi aşamadı kendisi!..
12. Nereden bileceksin ki nedir, 'zorlu geçit'?
13. Bir tutsağı azat etmektir
14. ya da -kendisi aç olduğu hâlde- doyurmaktır,
15. akrabası olan yetimi
16. yahut sürünen bir düşkünü...

[2748] Yani tutsak azat etme, yetimi ve yoksulu doyurma gibi sâlih amelleri ve bütün itaatlerin kökü, bütün hayırların temeli olan *iman*ı gerçekleştirerek bu kuvve ve nimetlere şükretmeyip aksine, nimetleri horlayıp nimet vereni de inkâr etti!

[2749] Mâna şudur: Bu minval üzere infakta bulunmak, Allah katında fayda verecek, hoşnut kalınan infakın tâ kendisidir; yoksa riya ve övünme uğrunda onca mal tüketmek değil! Zira böylesinin durumu; "Onların şu dünya hayatı uğrunda sarf ettikleri şeylerin durumu; kendi kendine zulmeden bir kavmin ekinine isabet ederek onu mahveden kavurucu bir rüzgârın durumuna benzer." [Âl-i İmrân 3/117] âyetindeki gibidir.

[٢٧٤٤]وقيل: الذي يحسب أن لن يقدر عليه أحد: هو أبو الأشد، وكان قويًا يبسط له الأديم العكاظي فيقوم عليه ويقول: من أزالني عنه فله كذا! فلا ينزع إلاّ قطعًا ويبقى موضع قدميه. وقيل: الوليد بن المغيرة.

[٢٧٤٥] {لبدا} قرئ بالضم والكسر جمع لُبدة ولِبدة، وهو ما تلبد. يريد الكثرة. وقرئ «لبدًا»، بضمتين جمع لبود. و«لبدا»، بالتشديد جمع لا بد.

٨-﴿أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ﴾

٩-﴿وَلِسَانًا وَشَفَتَيْنِ﴾

١٠-﴿وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ﴾

[٢٧٤٦] {أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ} يبصر بهما المرئيات، {وَلِسَانًا} يترجم به عن ضمائره، {وَشَفَتَيْنِ} يطبقهما على فيه ويستعين بهما على النطق والأكل والشرب والنفخ وغير ذلك.

[٢٧٤٧] {وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ} أي طريقي الخير والشر. وقيل: الثديين.

١١-﴿فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ﴾

١٢-﴿وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ﴾

١٣-﴿فَكُّ رَقَبَةٍ﴾

١٤-﴿أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ﴾

١٥-﴿يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ﴾

١٦-﴿أَوْ مِسْكِينًا ذَا مَتْرَبَةٍ﴾

[٢٧٤٨] {فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ} يعني فلم يشكر تلك الأيادي والنعم بالأعمال الصالحة من فك الرقاب وإطعام اليتامى والمساكين، ثم بالإيمان الذي هو أصل كل طاعة، وأساس كل خير؛ بل غمط النعم وكفر بالمنعم.

[٢٧٤٩]والمعنى: أن الإنفاق على هذا الوجه هو الإنفاق المرضي النافع عند الله، لا أن يهلك مالًا لبدًا في الرياء والفخار، فيكون مثله {كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ أَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ...} [آل عمران: ١١٧] الآية.

[2750] [فلا اقتحم العقبةَ] **Şayet** “Mazi fiilin başına gelen لا’nın, tekerrür etme hâli dışında[1] vuku bulması pek nadirdir. Meselâ (şairin),

Bu, hangi kötülüğü işlememiş ki!.

şeklindeki sözünün benzeri hemen hiç vuku bulmaz. Bu لا’nın ne özelliği var ki kelâmların en fasihinde (yani Kur’ân’da) tekrarlanmamış?” **dersen şöyle derim:** O harf (lafızda olmasa da) mâna itibariyle tekrarlanmıştır; çünkü فلا اقتحم العقبة (Fakat ne zorlu geçidi aşabildi)’nin mânası فلا فَكَّ رَقَبَةً ولا اطْعَمَ مِسْكِينًا (Ne bir tutsağı azat etti, ne de bir yoksulu doyurdu!) şeklindedir. Dikkat edersen, Allah zorlu geçidin aşılmasını bunlarla açıklamıştır. Zeccâc (v. 311/923), *“Ayrıca, iman ed[ip birbirlerine sabrı tavsiye edenlerden, birbirlerine merhameti tavsiye ed]enlerden olmaktır.”* âyetinin (17. âyet); “Fakat o ne zorlu geçidi aşabildi ne de iman edebildi!” anlamına delâlet ettiğini söylemiştir.

[2751] *İktihâm,* zor ve meşakkatli bir şekilde girip öteye geçmek demektir. [Bunun kökü olan] *el-kuhmet[u]* şiddet anlamına gelir. Sâlih amel “zorlu geçit”, sâlih amel işlemek de bu zorlu geçidi aşmak olarak değerlendirilmiştir; çünkü bunda meşakkatin zahmetini çekme ve nefisle savaşma vardır. Rivayete göre Hasan-ı Basrî, “Vallahi! Zorlu geçit çok zordur; o, insanın kendi nefsiyle, arzularıyla ve düşmanı olan şeytanla savaşmasıdır.” demiştir.

[2752] وَما أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ (Nereden bileceksin ki nedir, ‘zorlu geçit’?) âyeti bir ara cümle olup mâna şöyledir: Sen bunun nefse ne kadar ağır geldiğini ve Allah katında ne kadar sevap olduğunu bilmezsin; bunun künhüne varamazsın.

[2753] فكُّ رقبةٍ ise kölelik vb. şeylerden boynu halâs etmektir. Hadiste şöyle geçer: Adamın biri Peygamber’e (s.a.), “Bana, beni cennete sokacak bir amel göster!” demiş. Hz. Peygamber, “Bir canı azat edecek ve bir boynu (esaretten) çözeceksin.” buyurmuş. Bunun üzerine adam, “Bu ikisi aynı şey değil mi?” diye sorunca, Hz. Peygamber, “Hayır! Azat etmek, onu sadece senin kölelikten kurtarmandır; çözmek ise ona kısas [diyeti] ve borç gibi şeylerden kurtarılmasında yardımcı olmandır.” buyurmuştur.

[2754] Köle azat etme ve sadaka verme en faziletli amellerdendir. Ebû Hanîfe’nin, “Azat etme sadakadan daha faziletlidir.” dediği rivayet edilmiştir. Onun iki arkadaşına[2] göre ise sadaka daha faziletlidir. Âyet, azat etmenin sadakadan önce zikrine yer verilmiş olması sebebiyle Ebû Hanîfe’nin görüşüne daha çok delâlet etmektedir. Rivayete göre; yanında fazlalık olarak infak edilecek bir şeyler bulunan bir kişi hakkında; “Onu bir yakınına mı versin yoksa bir köle mi azat etsin?” [diye sorulması üzerine] Şa‘bî (v. 104/722),

1 Örneği: فلا صدق ولا صلى (Kıyamet 75/31) / çev.

2 Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî. / çev.

[٢٧٥٠]فإن قلت: قلما تقع لا الداخلةُ على الماضي إلاّ مكرره، ونحو قوله:

فَأَيُّ أَمْرٍ سَيِّىءٍ لَا فَعَلَه ❁

لا يكاد يقع، فما لها لمْ تكرر في الكلام الأفصح؟ قلت: هي متكرّرة في المعنى؛ لأن معنى {فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ}: فلا فكَّ رقبةً ولا أطعَمَ مسكينًا. ألا ترى أنه فسر اقتحام العقبة بذلك. وقال الزجاج: قوله {ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا} [١٧] يدل على معنى: فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَة ولا آمنَ.

[٢٧٥١]والاقتحام الدخول والمجاوزة بشدّة ومشقة؛ والقحمةُ الشدة. وجعل الصالحة عقبة، وعملها اقتحامًا لها، لما في ذلك من معاناة المشقة ومجاهدة النفس. وعن الحسن: عقبة؛ والله شديدة! مجاهدة الإنسان نفسه وهواه وعدّوه الشيطان.

[٢٧٥٢]وقوله {وَمَآ أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ} اعتراض، ومعناه: أنك لم تدرِ كُنهَ صعوبتها على النفس وكنه ثوابها عند الله.

[٢٧٥٣]وفكّ الرقبة تخليصها من رق أو غيره. وفي الحديث: أن رجلًا قال لرسول الله ﷺ: دلني على عمل يدخلني الجنة. فقال: تعتق النسمة وتفك الرقبة. قال: أو ليسا سواء؟ قال: لا، إعتاقها أن تنفرد بعتقها، وفكها أن تعين في تخليصها من قود أو غرم.

[٢٧٥٤]والعتق والصدقة من أفاضل الأعمال. وعن أبي حنيفة رضي الله عنه: أن العتق أفضل من الصدقة. وعند صاحبيه الصدقة أفضل. والآية أدل على قول أبي حنيفة، لتقديم العتق الصدقة. وعن الشعبي في رجل عنده فضل نفقة: أيضعه في ذي قرابة، أو يعتق رقبة؟

[2755] “Köle azat etmek daha faziletlidir; çünkü Peygamber (s.a.) ‘Kim bir köle azat ederse, Allah da o kölenin her bir uzvuna karşılık o kişinin bir uzvunu cehennem ateşinden azat eder.’ buyurdu.” diye cevap vermiştir [Bkz. *Buhârî*, “‘Itk”, 1; Keffârât, 6; *Müslim* “‘Itk”, 22-25].

[2756] Âyet فَكُّ رَقَبَةٍ او اطْعَامٌ... şeklinde okunmuş olup açılımı ...فَكُّ رَقَبَةٍ او اطْعَامٌ هِيَ (Zorlu geçit tutsak azat etmektir ya da -kendisi aç olduğu hâlde- ... doyurmaktır.) şeklindedir. [فَكُّ رَقَبَةٍ او اطْعَامٌ... ifadesi] اقتحم العقبة’den *bedel* kılarak, *fekke rakabeten ev et‘ame…* (-Zorlu geçidi aşamadı;- ne tutsak azat etti ne de… doyurdu!) şeklinde de okunmuştur.

[2757] *Mesğabet*^{un}, *makrabet*^{un} ve *metrabet*^{un} kelimeleri *mef‘alet*^{un} vezninde [Mim’li mastar] kalıplarıdırlar. İlki “acıktı ve nesep itibariyle yakın oldu” anlamındaki *seğibe* kökünden alınmadır. Yine, *fulân*^{un} *zû karâbetî ve zû makrabetî* (Falanca benim yakınımdır.) denir. Kişi fakirleştiğinde de *teribe* denir ki “toprağa belendi” anlamındadır. (İf‘âlden) *etrabe*ye gelince bu ise, “müstağni oldu; yani toprak gibi çokça mal sahibi oldu” anlamındadır. Nitekim *esrâ* denir.[1] Hz. Peygamber’in, “topraklarda sürünen” ifadesini “yuvası mezbelelik olan [viranelerde yatan] kişi” diye açıkladığı rivayet edilir. [فى يوم ذى مسغبة âyetinde] “gün” lâfzının “şiddetli açlık barındıran” ifadesiyle nitelenmesinin örneği, Nahiv âlimlerinin *hemm*^{un} *nâsıb*^{un} (yorgun kasıt) ifadesi, [*hemm*^{un}] *zû-nesab*^{in} (yorucu kasıt) anlamındadır, demeleridir. Hasan-ı Basrî إطعام [mastarı] ile naspederek *zâ mesğabet*^{in} şeklinde okumuştur ki buna göre, “aşırı açlık çekeni günlerden herhangi bir gün doyurmaktır” anlamında olur.

17. Ayrıca, iman edip birbirlerine sabrı tavsiye edenlerden, birbirlerine merhameti tavsiye edenlerden olmaktır.
18. Bunlardır işte, uğur ve bereket sahipleri...

[2758] Cümlenin (“ıraklık” ifade eden) ثُمَّ ile gelmiş olması, imanın vakit itibariyle olmayıp, rütbe ve fazilet noktasında köle azat etme ve sadaka vermeden ayrı ve uzak tutulması (özgünlük ve farklılık) içindir; çünkü *iman*ın kendi dışındakilere kıdemi vardır; o bunlardan önce gelmekte olup hiçbir sâlih amel onsuz varlık gösteremez.

[2759] *Merhamet* “rahmet” demektir; yani imanda ısrar edip sebat göstermeyi yahut günahlardan uzak durma, itaatlere devamlılık ve müminin sınandığı belâlara karşı sabırlı olmayı ve kendi aralarında merhametli ve şefkatli olmayı veya Allah’ın rahmetine ulaştıracak şeyleri birbirlerine tavsiye ederler.

---

1 Yani yine “toprak” anlamına gelen ثرى’nın if‘âl kalıbıyla ve aynı anlamda. / ed.

[٢٧٥٥]قال: الرقبة أفضل، لأن النبي ﷺ قال: من فك رقبة فك الله بكل عضو منها عضوًا منه من النار.

[٢٧٥٦]قرئ «فك رقبة أو إطعام» على: هي فك رقبة، أو إطعام. وقرئ «فكَّ رقبةً أو أطعمَ»، على الإبدال من {اِقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ}.

٥ [٢٧٥٧]والمسغبة، والمقربة، والمتربة مفعلات من سغَب، إذا جاع، وقرُب في النسب -يقال: فلان ذو قرابتي، وذو مقرَبَتي-، وترِب، إذا افتقر. ومعناه. التصق بالتراب. وأما أترب فاستغنى، أي صار ذا مال، كالتراب في الكثرة، كما قيل: أثرى. وعن النبي ﷺ في قوله {ذَا مَتْرَبَةٍ} الذي مأواه المزابل. ووصف اليوم بـ{ذِي مَسْغَبَةٍ} نحو ما يقول النحويون في قولهم: همٌّ ناصب، ذو نصب.
١٠ وقرأ الحسن «ذا مسغبة»، نصبه بـ{إطْعَامٌ}. ومعناه: أو إطعام في يوم من الأيام ذا مسغبة.

١٧-﴿ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ وَتَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِ﴾

١٨-﴿أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ﴾

[٢٧٥٨] {ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ ءَامَنُوا} جاء بثم لتراخي الإيمان وتباعده في الرتبة
١٥ والفضيلة عن العتق والصدقة، لا في الوقت؛ لأن الإيمان هو السابق المقدّم على غيره، ولا يثبت عمل صالح إلاّ به.

[٢٧٥٩]والمرحمة الرحمة، أي أوصى بعضهم بعضًا بالصبر على الإيمان والثبات عليه، أو بالصبر عن المعاصي وعلى الطاعات والمحن التي يبتلَى بها المؤمن، وبأن يكونوا متراحمين متعاطفين؛ أو بما يؤدي إلى رحمة الله.

19. Bizim âyetlerimizi nankörce inkâr edenler ise uğursuzlar ve meymenetsizler de bunlardır işte...

20. Üzerlerini tamamen kaplayan bir Ateş'in içinde!..

[2760] *Meymenet* ve *meş'emet* Mim'li mastarları, *yemîn* (sağ) ve *şimâl* (sol) yahut *yumn* (bereket, uğur) ve *şu'm* (uğursuzluk) köklerinden alınmadır; yani [imanlılar] kendilerine karşı meymenetli, [inkârcılarsa] kendilerine karşı uğursuz, meymenetsiz kimselerdir.

[2761] [مُؤْصَدَةٌ] Vav ile *mûsadet*[un] ve Hemze ile مُؤْصَدَةٌ şeklinde okunmuştur. [Vav'lı kıraat] *vasadtu'l-bâb*[e]; Hemze'li kıraat ise *âsadtu'l-bâb*[e] kullanımından gelmekte olup "kapıyı kapattım, kilitledim" anlamındadırlar. [İmam Âsım'ın ikinci râvîsi] Ebû Bekr (Şu'be) b. 'Ayyâş'ın (v. 193/809), "Bizim *mûsadet*[un] kelimesini Hemze'li okuyan bir imamımız[1] var; onu dinlerken kulağımı tıkamak istiyorum!" dediği rivayet edilir.

[2762] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim *Lâ uksimu bi-hâze'l-beled* sûresini okursa Allah ona kıyamet günü gazabından aman verecektir."

---

1 Ebû Bekir, İmam Âsım'ın râvisi olup imamın diğer râvisini (Hafs) kastetmektedir. / çev.

١٩-﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا هُمْ أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ﴾

٢٠-﴿عَلَيْهِمْ نَارٌ مُؤْصَدَةٌ﴾

[٢٧٦٠]الميمنة والمشأمة اليمين والشمال، أو اليمن والشؤم، أي الميامين على أنفسهم والمشائيم عليهنّ.

[٢٧٦١] قرئ «مؤصدة»، بالواو والهمزة، من وصدت الباب، وآصدته، إذا أطبقته وأغلقته. وعن أبي بكر بن عياش: لنا إمام يهمز «مؤصدة»؛ فأشتهي أن أسدّ أذني إذا سمعته!

[٢٧٦٢]عن رسول الله ﷺ: من قرأ لا أقسم بهذا البلد أعطاه الله الأمان من غضبه يوم القيامة.

ŞEMS SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 15 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Yemin ederim Güneş'e ve en parlak hâline.

[2763] Güneşin en parlak hâli; doğup da parladığı ve baskın bir hâl aldığı zamanki ışığıdır. Bu yüzden (kuşluk vakti için) *duhâ* vakti denmiş olup sanki o vaktin görünümü kuşluk güneşiymiş gibidir. Söylendiğine göre gündüzün yükselmesine الضَّحْوَةُ, bunun fevkine الضُّحَى, gündüz uzayıp da ortalanmaya yaklaştığında ise fetha ve Elif-i memdûde ile الضَّحاءُ denirmiş.

2. Onu izlediğinde Ay'a,

[2764] "Onu izlediğinde" yani "onun batışı esnasında doğarken ve onun ışığından alırken (Ay'a)…" ki bu ayın ilk yarısında olur. Âyetin; "Ay bedir hâlini alıp, ziya ve ışık noktasında güneşi izlediğinde" anlamına geldiği de söylenmiştir.

3. Onu açığa çıkardığında gündüze.

[2765] Gündüzün kabarıp da yayılması esnasında "o güneşi açığa çıkardığında." Çünkü güneş tam anlamıyla bu vakitte açılmaktadır.

[2766] ها zamirinin, hiç bahisleri geçmemiş olsa bile, karanlığa veya dünyaya yahut yeryüzüne ait olduğu da söylenmiştir. Tıpkı Arapların; *asbahat bâridet[en]* ([Hava] soğudu!) derken, bununla havanın sabahleyin soğuduğunu ve yine *erselet* ([Gök yağmur] gönderdi.) derken, bununla gökyüzünü kastetmeleri gibi.

4. Onu bürüyüp kapladığında geceye.

[2767] "Onu bürüyüp kaplayıp" yani güneş kaybolup ufuklar karardığında.

[2768] **Şayet** "(Her üç kasemin ardından gelen) اذا'nın *nasb*edilmesi müşkül bir durumdur; çünkü burada mutlaka şu iki durumdan biri vardır: Ya Vav'ları atıf edatı yapıp, bunlarla hem *nasb* hem de *cer* edeceksin ki bu durumda ("Dün Zeyd'e, bugün de Amr'a uğradım." anlamında) *merartu emsi bi-Zeyd[in] ve'l-yevme 'Amr[in]* demende olduğu gibi atıf konusunda iki âmil ikilemine düşeceksin; yahut Vav'ları kaseme tahsis edeceksin ki bu durumda da Halil [b. Ahmed] (v. 175/791) ve Sîbeveyhi'nin (v. 180/796) kerih addetmekte birleştikleri duruma düşeceksin?" **dersen şöyle derim:** Bunun cevabı şudur: Kasem Vav'ı ile birlikte fiilin açık açık zikredilmesi bütünüyle hükümsüzdür.

سورة الشمس

مكية؛ وآياتها ١٥

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿وَالشَّمْسِ وَضُحَاهَا﴾

٥ [٢٧٦٣]ضحاها ضؤوها إذا أشرقت وقام سلطانها. ولذلك قيل: وقت الضحى، كأن وجهه شمس الضحى. وقيل: الضحوة ارتفاع النهار، والضحى فوق ذلك. والضحاء -بالفتح والمد- إذا امتد النهار وقرب أن ينتصف.

٢-﴿وَالْقَمَرِ إِذَا تَلاهَا﴾

[٢٧٦٤] {إِذَا تَلاهَا} طالعًا عند غروبها آخذًا من نورها؛ وذلك في النصف الأوّل ١٠ من الشهر. وقيل: إذا استدار فتلاها في الضياء والنور.

٣-﴿وَالنَّهَارِ إِذَا جَلَّاهَا﴾

[٢٧٦٥] {إِذَا جَلاهَا} عند انتفاخ النهار وانبساطه؛ لأن الشمس تنجلي في ذلك الوقت تمام الانجلاء.

[٢٧٦٦]وقيل: الضمير للظلمة، أو للدنيا، أو للأرض، وإن لم يجر لها ذكر، ١٥ كقولهم: أصبحت باردة؛ يريدون الغداة، وأرسلت، يريدون السماء.

٤-﴿وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَاهَا﴾

[٢٧٦٧] {إِذَا يَغْشَاهَا}، فتغيب وتظلم الآفاق.

[٢٧٦٨]فإن قلت: الأمر في نصب {إذا} معضل؛ لأنك لا تخلو إما أن تجعل الواوات عاطفة فتنصب بها وتجر، فتقع في العطف على عاملين في نحو قولك: مررت ٢٠ أمس بزيد واليومَ عمرٍو، وإما أن تجعلهن للقسم، فتقع فيما اتفق الخليل وسيبويه على استكراهه. قلت: الجواب فيه أن واو القسم مطرح معها إبراز الفعل إطراحًا كليًا،

Binaenaleyh, Vav'ın durumu Bâ'nın durumunun tersidir; zira Bâ ile birlikte fiil hem açıkça hem gizlice takdir edilir. Böylece Vav fiilin yerini tutarken, Bâ her ikisinin (hem Vav hem de fiilin) birlikte yerini almaktadır. Atıf (bağlaç) Vav'ları bu (kasem için olan) Vav'ın yerini tutarlar. Böylece bu Vav'ların hem fiil hem de harf-i cer üzere birlikte âmil olmaları yaraşır. Tıpkı; ("Zeyd Amr'ı, Bekir de Halit'i dövdü." anlamında) *darabe Zeyd^un^ 'Amr^an^ ve Bekr^un^ Hālid^en^* demen gibi ki böylece Vav ile hem *ref'* (edip fâ'il) hem de *nasb* (edip mef'ûl) kılmış olursun; çünkü bu Vav ikisinini (fâ'il ve mef'ûlün) âmili olan *darabe*nin yerine geçmektedir.

5. Göğe ve onu inşa eden güce,
6. Arz'a ve onu yuvarlağımsı bir şekilde yayan güce,
7. nefse ve onu 'düzen'leyip de
8-10. günahkârlığını da takvasını da ona ilham eden [güc]e -ki nefsini arıtıp parlatan felâha erer; onu gömüp karartan da ziyana uğrar- (yemin ederim ki böyle giderse kesinlikle yerle bir edileceksiniz!)

[2769] [Bir yorumda;] وما بناها - وما طحاها - وما سوّاها âyetlerindeki ما'lar mastar edatı kılınmışsa da bu, فألْهَمَها... âyetinden dolayı ve (gramatik açıdan) söz tanziminde fesada yol açacağı için yorum değeri taşımamaktadır.[1] Yorum değeri taşıyan, bu ما'ların ism-i mevsûl olmasıdır ki مَنْ yerine ما edatının tercih edilişi de sırf "sıfat" belirtme anlamının kastedilmesi sebebiyledir. Buna göre âdeta; "Göğe ve onu inşa eden o azamet ve güç sahibine, nefse ve onu düzenleyen o hikmeti açık olan hikmet sahibine yemin ederim ki..." denmiş olmaktadır. Arapların sözünde (kadınlara hitaben): *Sübhâne **mâ** sehharakünne le-nâ* (Sizi bizim hizmetimize sunan gücü tespih ederiz!) şeklinde yer almaktadır.

[2770] **Şayet** "نفس neden nekire kılınmış?" **dersen şöyle derim:** Bunun iki açıklaması vardır: 1) Allah Teâlâ'nın nefisler içerisinden özel bir nefsi kastetmiş olmasıdır ki o da Hz. Âdem'in nefsidir. Böylece âdeta; "Nefislerden birine yemin ederim ki..." buyrulmaktadır. 2) Bütün nefisleri kastetmiş olmasıdır ki nefsin nekire kılınması, علمت نفسٌ... ("[İşte o zaman] ne getirdiğini bilir *kişi* [yani *herkes*]." [Tekvîr 81/14]) âyetinde konu edilen tarz üzere çokluk ifade etmek içindir.

1 Bu ما'ların mastar anlamı taşıması hâlinde ilgili âyetler; *"Göğe ve inşasına; yere ve yayılışına; nefse ve düzenlenişine yemin ederim"* şeklinde tercüme edilecektir ki, bu durumda فألهمها... *"günahkârlığını da takvasını da ona ilham eden güce..."* âyetinde أَلْهَمَ fiilinin zamirinin Allah Teâlâ'ya ait olması ve fiilin takip edatı olan Fâ ile sevkedilmesi, öncesiyle uyuşmayacağı için nazımda kargaşaya yol açacaktır. / çev.

فكان لها شأنٌ خلاف شأن الباء، حيث أبرز معها الفعل وأضمر، فكانت الواو قائمة مقام الفعل والباء سادّة مسدهما معًا. والواوات العواطف نوائب عن هذه الواو، فحققن أن يكن عوامل على الفعل والجار جميعًا. كما تقول: ضرب زيد عمرًا، وبكر خالدًا؛ فترفع بالواو وتنصب لقيامها مقام ضرب الذي هو عاملها.

٥ ٥-﴿وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنَاهَا﴾

٦-﴿وَالأَرْضِ وَمَا طَحَاهَا﴾

٧-﴿وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا﴾

٨-١٠-﴿فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا﴾

١٠ [٢٧٦٩]جعلت ما مصدرية في قوله {وَمَا بَنَاهَا}، {وَمَا طَحَاهَا}، {وَمَا سَوَّاهَا}، وليس بالوجه، لقوله {فَأَلْهَمَهَا} وما يؤدي إليه من فساد النظم؛ والوجه أن تكون موصولة. وإنما أوثرت على من لإرادة معنى الوصفية، كأنه قيل: والسماء، والقادر العظيم الذي بناها، ونفس، والحكيم الباهر الحكمة الذي سواها. وفي كلامهم: سبحان ما سخركن لنا.

١٥ [٢٧٧٠]فإن قلت: لم نكرت النفس؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن يريد نفسًا خاصة من بين النفوس -وهي نفس آدم-، كأنه قال: وواحدة من النفوس. والثاني أن يريد كل نفس وينكر للتكثير على الطريقة المذكورة في قوله: {عَلِمَتْ نَفْسٌ} [التكوير: ١٤].

[2771] (Nefse) günahkârlık ve takvanın *ilham* edilmesinin anlamı; bu ikisinin ona bildirilmesi ve akılla idrakinin sağlanması; birinin güzel, diğerinin ise çirkin olduğu ve “Gerçekten felâha ermiştir, nefsini arıtıp parlatan; ziyana uğramıştır şüphesiz, onu gömüp karartan...” âyetlerinin delâletiyle, nefis sahibinin bu ikisinden dilediğini seçme imkânının tanınmış olmasıdır ki böylece Allah nefis sahibini, nefsin arındırılması ve günaha gömülüp karartılması fiilinin fâ‘ili ve üstlenicisi kılmaktadır.

[2772] *Tezkiye* nefsi takvayla nemalandırma ve yüceltme, *tedsiye* (nefsi günaha beleme) ise nefsi günah işleyerek nakıs hâle getirip, belirsizleştirmek demektir. دَسَّى fiilinin aslı *dessese*dir. Nitekim تَقَضَّضَ (kuş dalışa geçti; yere doğru süzüldü) fiili için de (aynı mânaya gelecek şekilde) تَقَضَّى denir.[1] İbn Abbas’a bu (nefsini arıtan veya günahla karartanın durumu) sorulduğunda: “Gerçek şu ki arınan felâha erer.’ [A‘lâ 87/14] ve ‘Bir zulüm yükü taşıyanlar gerçekten kaybetmiştir!’ [TāHâ 20/111] âyetlerini okur musun?” demiş.

[2773] زكى (arıtıp parlattı) ve دسى (gömüp kararttı) fiillerindeki zamirin Allah’a ait olduğunu söyleyen ve مَنْ’e râci ها zamirinin müennes kılınışını ([من’in] müennes) *nefis* anlamı taşımasına bağlayanın görüşüne gelince bu, Yüce Allah’ın berî ve münezzeh olduğu bir *kader* türünü O’na yamamaya çalışan ve gecelerini son derece çirkin bir şeyi Allah’a nispet etme hilekârlığı içerisinde ihya eden kadercilerin çarpıtmalarındandır![2]

[2774] **Şayet** “Kasemin cevabı nerede peki?” **dersen şöyle derim:** Cevap hazfedilmiş olup; “Allah onları -yani Mekkelileri- Peygamber’i (s.a.) yalanlamaları yüzünden hâk ile yeksan edecek! Tıpkı Hz. Sâlih’i yalanlamaları yüzünden Semûd’u yerle bir ettiği gibi...” şeklinde takdir edilir. “Gerçekten felâha ermiştir, nefsini arıtıp parlatan” âyetine gelince bu, “günahkârlığını da takvasını da ona ilham eden güce ki;” âyetine tâbi, *istitrâd* kabilinden bir söz olup kesinlikle kasemin cevabı değildir.

11. (Meselâ) Semûd, azdığı için yalanlamıştı!..

12. Hani en şaki/bedbaht olanları harekete geçmişti de…

13. Allah resûlü (Sâlih Peygamber) onlara; “Aman, Allah’ın devesine ve onun su hakkına dikkat (edelim)!” demişti...

---

1 Sülâsî kökünün orta ve son harfi aynı cinsten olan (*mudā‘af*) fiillerin son harfi, çokça kullanım sebebiyle, telâffuzda kolaylık olsun diye ى’ya çevrilir. Nitekim “imla etti” anlamındaki أَمْلَى fiilinin aslı da أَمْلَلَ’dir. / çev.

2 Yani *“gerçekten felâha ermiştir, nefsini arıtıp parlatan; ziyana uğramıştır şüphesiz, onu gömüp karartan.”* buyrulduğu hâlde, arıtma ve karartma fiilleri Yüce Allah’a isnat edilerek âyet tahrif edilmekte; müfessirin İbn Abbas’tan naklettiği türden âyetlere ters düşülmektedir. / ed.

[٢٧٧١]ومعنى إلهام الفجور والتقوى إفهامُهما وإعقالهما، وأنّ أحدهما حسن والآخر قبيح، وتمكينه من اختيار ما شاء منهما، بدليل قوله: {قَدْ أَفْلَحَ مَن زكاها وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا}؛ فجعله فاعل التزكية، والتدسية ومتوليهما.

[٢٧٧٢]والتزكية الإنماء والإعلاء بالتقوى. والتدسية النقص والإخفاء ٥ بالفجور. وأصل دسى دسس، كما قيل في تقضض تقضى. وسئل ابن عباس عنه فقال: أتقرأ {قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى} [الأعلى: ١٤]، {وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا} [طه: ١١١].

[٢٧٧٣]وأما قول من زعم أنّ الضمير في زكّى ودسى لله تعالى، وأنّ تأنيث الراجع إلى {مَنْ} لأنه في معنى النفس فمن تعكيس القدرية الذين يورّكون على ١٠ الله قدرًا هو بريء منه ومتعالٍ عنه، ويحيون لياليهم في تمحل فاحشة ينسبونها إليه!

[٢٧٧٤]فإن قلت: فأين جواب القسم؟ قلت: هو محذوف تقديره: ليدمْدِمنّ الله عليهم، أي على أهل مكة لتكذيبهم رسول الله ﷺ، كما دمدم على ثمود لأنهم كذبوا صالحًا. وأما {قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا} فكلام تابع لقوله: {فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا ١٥ وَتَقْوَاهَا} على سبيل الاستطراد، وليس من جواب القسم في شيء.

١١-﴿كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِطَغْوَاهَا﴾

١٢-﴿إِذِ انْبَعَثَ أَشْقَاهَا﴾

١٣-﴿فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللهِ نَاقَةَ اللهِ وَسُقْيَاهَا﴾

[2775] بطغواها terkibindeki Bâ'nın örneği, *ketebtu bi'l-kalem* (kalemle [yani onun sebebiyle/sayesinde] yazdım) ifadesindeki Bâ'dır. الطَّغْوَى kelimesi, *tuğyân* mastarından alınmadır. Araplar (sonu) Yâ'lı olan *fa'lâ* kalıbındaki kelimelerle ilgili olarak, isimde Yâ'yı Vav'a çevirerek, sıfatta ise bu çevirmeyi terkederek isimle sıfatı birbirinden ayırmışlar ve -sözgelimi- *imraetun hazyâ ve sadyâ* (utangaç ve susuz kadın) demişlerdir. Yani "Semûd, yalanlama işini tuğyanları sebebiyle yapmıştır!" Tıpkı senin; *zalemenî bi-cur'etihî 'alâ'llâh^i^* (Allah'a karşı cüretkârlığı sebebiyle bana zulmetti!) demen gibi. Âyetin; "Semûd, tehdit edildiği; kendisi azılı azabını yalanlamıştı!" anlamına geldiği de söylenmiştir ki bunun örneği; "Ama Semûd haddini aşmış (o müthiş) sarsıntıyla helâk edildi" [Hâkka 69/5] âyetidir. Hasan-ı Basrî Tâ'nın zammesiyle *bi-tuğvâhâ* okumuş olup mastarlarda *husnâ* ve *ruc'â* kalıbı gibidir.

[2776] ["Hani" anlamındaki] اذْ (zarf tümleci olduğu için) كذبت (yalanlamıştı) fiiliyle yahut طغوى ile *nasb*edilmiştir. "En şaki/bedbaht olanları" Kıdâr b. Sâlif'tir. Bunun birkaç kişi olması da caizdir; çünkü ism-i tafdîlin [أشقى] müfret kılınması, izāfetli getirdiğin vakit ism-i tafdîl vezni olan *ef'alu*da tekille çoğulu, müzekkerle müennesi bir tutman içindir. (Çoğul sîgayla) *eşkavhâ* da denilebilirdi. Tıpkı ("onların en erdemlisi" anlamında *efdaluhum* demek yerine, çoğul sîgayla) *efâdıluhum* (en erdemli*ler*i) diyebileceğin gibi. Nitekim لهم (*onlar*a)'daki zamir 'en şaki olanlar'a râci olabilir. Bedbahtlığın ism-i tafdîl formunda getirilişi, deveyi hunharca kesme işini üstlenen ve bu işi gerçekleştiren kişinin bedbahtlığının daha açık ve mübalağalı olması sebebiyledir.

[2777] نَاقَةَ اللهِ (Allah'ın devesine aman dikkat!) ifadesinin mansūb kılınması, "Onu hunharca kesmeyi bırakın!" veya "Onu hunharca kesmekten sakının!" cümlesinin gizlenmesiyle *tahzîr* (sakındırma) tarzı üzere gerçekleşmiştir. Tıpkı senin; *el-esed^e^ el-esed^e^!* ([Amanın, aslan… aslan!) ve *es-sabiyy^e^ es-sabiyy^e^!* (Aman dikkat! Çocuk! Çocuk!) demen gibidir. "Ve aman onun su hakkına dikkat!" Binaenaleyh, o deveyi su hakkından geri edip de onu sırf kendinize tahsis etmeyin!

14. Ama onu yalanlamışlar ve deveyi hunharca katletmişlerdi!.. Rableri de günahları yüzünden onları kırıp geçirdi ve herkesi eşitledi bu katmerli azapta!..

15. Orayı cezalandırırken de (kimseden) korkmuyordu!..

[٢٧٧٥]الباء في {بِطَغْوَاهَا} مثلها في كتبت بالقلم. والطغوى من الطغيان؛ فصلوا بين الاسم والصفة في فعلى من بنات الياء، بأن قلبوا الياء واوًا في الاسم، وتركوا القلب في الصفة، فقالوا: امرأة خزيا وصديا. يعني فعلت التكذيب بطغيانها، كما تقول: ظلمني بجرءته على الله. وقيل: كذبت بما أوعدت به من عذابها ذي الطغوى، كقوله {فَأُهْلِكُوا بِالطَّاغِيَةِ} [الحاقة: ٥]. وقرأ الحسن: «بطُغواها»، بضم الطاء كالحسنى والرجعى في المصادر.

[٢٧٧٦]{إِذِ انْبَعَثَ} منصوب بـ{كَذَّبَتْ}، أو بالطغوى. و{أَشْقَاهَا} قدارُ بن سالف. ويجوز أن يكونوا جماعة، والتوحيد لتسويتك في أفعل التفضيل -إذا أضفته- بين الواحد والجمع والمذكر والمؤنث. وكان يجوز أن يقال: أشقَوْها، كما تقول: أفاضلهم؛ والضمير في {لَهُمْ} يجوز أن يكون للأشقين. والتفضيل في الشقاوة، لأنّ من تولى العقر وباشره كانت شقاوته أظهر وأبلغ.

[٢٧٧٧]و{نَاقَةَ اللهِ} نصب على التحذير، كقولك الأسدَ الأسدَ! والصبي الصبيَّ! بإضمار ذروا أو احذروا عقرها {وَسُقْيَاهَا} فلا تزوُوها عنها، ولا تستأثروا بها عليها.

١٤-﴿فَكَذَّبُوهُ فَعَقَرُوهَا فَدَمْدَمَ عَلَيْهِمْ رَبُّهُمْ بِذَنْبِهِمْ فَسَوَّاهَا﴾

١٥-﴿وَلَا يَخَافُ عُقْبَاهَا﴾

[2778] "Ama onu" bunu yaptıkları takdirde azabın ineceğine dair kendilerini sakındırdığı şey hakkında "yalanlamışlardı… Rableri de günahlarıyla" günahları sebebiyle "onları kırıp geçirdi"; azabı üzerlerine katmanlaştırdı. Bu ("demdeme" tabiri) Arapların, deveyi yağ kapladığı vakit kullandıkları *nâkat*[un] *medmûmet*[un] (yağ katmanlı deve) sözlerinin tekrarlı (*aliterasyon*) yapılanmasından alıntıdır. "Günahları yüzünden" ifadesinde günahın akıbetine dair büyük bir uyarı vardır. O hâlde bütün günahkârkarın ibret alıp sakınması gerekir.

[2779] فسواها cümlesinin zamiri ("katmerli azap" demek olan) *demdeme*-ye aittir; yani Allah o katmerli azabı onların arasında öyle bir eşitledi ki o azaptan ne küçükleri kurtulabildi ne de büyükleri!.. "*Demdeme* ederken de korkmuyordu!.." Yani [düşmanın] bir kısmını hayatta bırakan bütün cezalandırıcı kralların korktuğu gibi, ettiği katmerli azabın sonucundan ve bu azabın kendisini izleyeceğinden (korkmuyordu)!

[2780] عقباها'daki zamirin "Semûd"a ait olması da caizdir ki, buna göre mâna; "Allah Semûd'u yerle bir etti veya helâk konusunda eşitledi; helâklerinin sonucundan da korkmuyordu!" şeklindedir. Medinelilerin ve Şamlıların mushaflarında فَلا يَخَافُ şeklinde kayıtlıdır. Peygamber'in (s.a.) kıraatinde ise وَلَمْ يَخَفْ (ve korkmamıştır da) şeklindedir.

[2781] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim Şems sûresini okursa, sanki güneşin ve ayın üzerine doğup battığı her şeyi tasadduk etmiş gibidir.

[٢٧٧٨] {فَكَذَّبُوهُ} فيما حذرهم منه من نزول العذاب إن فعلوا، {فَدَمْدمَ عَلَيْهِمْ} فأطلق عليهم العذاب. وهو من تكرير قولهم ناقة مدمومة، إذا ألبسها الشحم. {بِذَنْبِهِمْ} بسبب ذنبهم. وفيه إنذار عظيم بعاقبه الذنب، فعلى كل مذنب أن يعتبر ويحذر.

[٢٧٧٩] {فَسَوَّاهَا} الضمير للدمدمة، أي فسوّاها بينهم لم يفلت منها صغيرهم ولا كبيرهم؛ {وَلا يَخَافُ عُقْبَاهَا} أي عاقبتها وتبعتها؛ كما يخاف كل معاقب من الملوك فيبقى بعض الإبقاء.

[٢٧٨٠]ويجوز أن يكون الضمير لثمود على معنى: فسواها بالأرض، أو في الهلاك، ولا يخاف عقبى هلاكها. وفي مصاحف أهل المدينة والشام «فلا يخاف». وفي قراءة النبي صلى الله عليه وآله وسلم «ولم يخف».

[٢٧٨١]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الشمس، فكأنما تصدّق بكل شيء طلعت عليه الشمس والقمر.

LEYL SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 21 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Yemin ederim bürüyüp kaplıyorken, geceye.
5 **2. İyice açıldığında gündüze.**
3. Erkeği ve dişiyi yaratan güce ki
4. çabanız gerçekten farklı farklı...

[2782] Bürünüp kaplanan şey ya "onu (güneşi) bürüyüp kapladığında geceye" [Şems 91/4] âyetinden ötürü güneştir veya "Geceyi, süratle kendisini 10 izleyen gündüze O bürür" [A'râf 7/54] âyetinden ötürü gündüzdür yahut "karanlığı bastırdığı sıra, gecenin şerrinden" [Felâk 113/3] âyetinden ötürü, gecenin, o karanlığıyla gizlediği herhangi bir şeydir.

[2783] Gece karanlığının zeval bulmasıyla açığa çıktı[ğında] yahut güneşin doğmasıyla iyice meydana çıkıp "açıldı[ğında gündüze]…"

15 [2784] "Erkek ve dişiyi" aynı sudan yaratmaya gücü yeten; o muazzam kudret sahibine (yemin ederim)! Bu erkek ve dişinin Hz. Âdem ve Havva olduğu söylenmiştir. Peygamber'in (s.a.) kıraatinde *ve'z-zekeri ve'l-unsâ* (Erkeğe ve dişiye yemin ederim ki) şeklindedir. İbn Mes'ûd ise *ve'llezî haleka'z-zekera ve'l-unsâ* (Erkeği ve dişiyi yaratan Zât'a) şeklinde okumuştur. 20 Kisâî'nin: *ve mâ haleka'z-zeke**ri** ve'l-unsâ* şeklinde okuduğu rivayet edilmiş olup bu (الذَّكَرِ kelimesinin) ما خلق cümlesinin mahallî i'râbından *bedel* düşmesine göredir. Buna göre mâna: "Allah'ın yarattığına; yani Allah'ın erkek ve dişi mahlûkuna yemin ederim" şeklinde olur. Allah'ın isminin "zamir" olarak takdir edilmesi caizdir; çünkü bu, O'nun yaratmada tek olmasından 25 ötürü bilinmektedir; zira O'ndan başka yaratıcı yoktur.

[2785] Denilmiştir ki; Allah ruh sahiplerinden 'erkek ve dişi olmayan' mahlûk yaratmamıştır. *Hünsâ*nın (erkek mi yoksa dişi mi olduğuyla alâkalı) durumu her ne kadar bizce problemli ise de bu, Allah katında problemli olmayıp, onun erkekliği veya dişiliği O'nca malûmdur. Binaenaleyh, bir kim- 30 se o gün bir erkek veya dişiye rastlamadığına dair *talâk* yemini[1] etse, ama bir *hünsâ-i müşkile*[2] rastlamış olsa, yemininde *hânis* olur;[3] çünkü o rastladığı, bize göre durumu karışık bir *hünsâ* olsa da gerçekte ya erkek ya da dişidir.

---

1 Yani "… rastlamışsam karım boş olsun!" diyerek… / ed.

2 *Hünsâ-i müşkil*, aynı anda hem erkek hem kadın özelliklerini eşit biçimde sergileyen ve bu yüzden cinsiyetine kesin olarak hükmedilemeyen çift cinsiyetli birey demektir. / çev.

3 Yeminini gerçekleştirmiş sayılmaz. / ed.

سورة الليل

مكية؛ وآياتها ٢١

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَى﴾

٢-﴿وَالنَّهَارِ إِذَا تَجَلَّى﴾ ٥

٣-﴿وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالأُنْثَى﴾

٤-﴿إِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتَّى﴾

[٢٧٨٢]المَغشيّ إما الشمس من قوله {وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَاهَا} [الشمس: ٤]، وإما النهار من قوله {يُغْشَي الَّليْلَ النَّهَارَ} [الرعد: ٣]، وإما كلّ شيء يواريه بظلامه من قوله ١٠ {وَاللَّيْلِ إِذَا وَقَبَ} [الفلق: ٣].

[٢٧٨٣] {تَجَلَّى} ظهر بزوال ظلمة الليل، أو تبين وتكشَّف بطلوع الشمس.

[٢٧٨٤] {وَمَا خَلَقَ} والقادر العظيم القدرة الذي قدر على خلق الذكر والأنثى من ماء واحد. وقيل: هما آدم عليه السلام وحواء. وفي قراءة النبي ﷺ: «والذكرِ والأنثى». وقرأ ابن مسعود «والذي خلق الذكر والأنثى». وعن الكسائي «وما خلق ١٥ الذكر والأنثى»، بالجرّ على أنه بدل من محل {مَا خَلَقَ} بمعنى: وما خلقه الله، أي ومخلوقِ الله الذكر والأنثى. وجاز إضمار اسم الله لأنه معلوم لانفراده بالخلق، إذ لا خالق سواه.

[٢٧٨٥]وقيل: إنّ الله لم يخلق خلقًا من ذوي الأرواح ليس بذكر ولا أنثى. والخنثى، وإن أشكل أمره عندنا فهو عند الله غير مشكل، معلوم بالذكورة أو الأنوثة؛ ٢٠ فلو حلف بالطلاق أنه لم يلق يومه ذكرًا ولا أنثى، وقد لقي خنثى مشكلًا، كان حانثًا؛ لأنه في الحقيقة إمّا ذكرًا أو أنثى، وإن كان مشكلًا عندنا.

[2786] شَتَّى *şetît*[un] (dağınık; perakende) lâfzının çoğuludur; yani "Sizin çabalarınız değişik çeşitlerden oluşmakta" olup bu çabaların değişik oluşu, Allah Teâlâ'nın bunun peşi sıra verdiği şu detayda açıklanmaktadır:

5-6. İmdi, kim sakınarak ve 'en güzel'i tasdik ederek verirse,

7. en kolay olanı kolaylaştırırız kendisine.

[2787] ("İmdi kim") Allah'tan "sakınarak" O'na karşı günah işlemeksizin "ve en güzeli" en güzel hasleti -yani imanı- veya İslâm milleti demek olan en güzel milleti (yani dini) yahut cennet demek olan en güzel sevabı tasdik ederek malının haklarını "verirse, en kolay olanı kolaylaştırırız" hazırlarız "kendisine." نُيَسِّرُ fiili, *yessera'l-feras*[e] *li'r-rukûb*[i] ifadesinden olup kişi atını eyerleyip ona gem vurduğunda söylenir. Peygamber'in (s.a.); كُلٌّ مُيَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَهُ *(Herkese kendisi için yaratılmış olduğu şey kolay gelir.)* [*Buhârî,* "Tefsîr", 92; "Kader", 4; *Müslim,* "Kader", 6-8] sözü de bu kabildendir. Âyetin anlamı: "Biz onu kendisine lütfedip ona muvaffak kılarız da nihayet itaat ona göre işlerin en kolayı ve basiti olur." şeklinde olup bunun gerekçesi de *"Allah kimi hidayete erdirmek istiyorsa, onun göğsünü (yani zihnini) İslâm'a açıyor."* [En'âm 6/125] âyetidir.

8-9. Kim de 'en güzel'i yalanlayarak ve kendisini müstağni görerek cimrilik ederse,

10. ona da 'en zor olan'ı kolaylaştırırız!

[2788] Allah'ın nezdinde olana değer vermeyip, sanki ondan müstağniymiş gibi Allah'tan sakınmaz ve böylece "kendisini müstağni görürse" yahut (5. âyette yer alan) "ve sakınırsa" ifadesine karşılık olması sebebiyle cennet nimetlerine bedel olarak dünyanın şehevî arzularıyla yetinirse "ona da 'en zor olan'ı kolaylaştırırız!" Onu yardımsız bırakır ve lütuflarımızı ondan esirgeriz de nihayet itaat ona göre en zor ve en çetin şey olur ki bunun gerekçesi de; *"Kimi saptırmak istiyorsa, onun da göğsünü, göğe doğru yükseliyormuşçasına daraltıyor, sıkıyor."* [En'âm 6/125] âyetidir. Yahut Allah Teâlâ sonucu kolay olması sebebiyle hayır yolunu "en kolay olan", sonucu zor olması sebebiyle şer yolunu da "en zor olan" diye isimlendirmiştir. Veya bu ikisiyle cennet ve cehennem yolunu kastetmiştir; "Bu iki tip insanı âhirette iki (farklı) yola ileteceğiz." anlamında.

[2789] Bu iki (grup) âyetin Ebû Bekr (r.a.) ve Ebû Süfyan b. Harb hakkında indiği söylenir.

11. Ama (buraya) yuvarlandığında, malı ona ne fayda verecek!

12. Şüphesiz Bize düşen, hangi yolun hangisine çıktığını göstermekten ibarettir.

13. Kuşkusuz sonu da Bizimdir, önü de...

[٢٧٨٦] {شَتَّى} جمع شتيت، أي إنّ مساعيكم أشتات مختلفة، وبيان اختلافها فيما فصل على أثره:

٥-٦-﴿فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَاتَّقَى وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى﴾

٧-﴿فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى﴾

[٢٧٨٧] {أعْطَى} يعني حقوق ماله، {وَاتَّقَى} الله فلم يعصه؛ {وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى} بالخصلة الحسنى، وهي الإيمان، أو بالملة الحسنى، وهي ملة الإسلام، أو بالمثوبة الحسنى، وهي الجنة، {فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى} فسنهيؤه لها؛ من يسر الفرس للركوب إذا أسرجها وألجمها. ومنه قوله عليه السلام: كلٌّ ميسر لما خلق له. والمعنى: فسنلطف به ونوفقه حتى تكون الطاعة أيسر الأمور عليه وأهونها، من قوله {فَمَنْ يُرِدِ اللهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلإِسْلَامِ} [الأنعام: ١٢٥].

٨-٩-﴿وَأَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنَى﴾

١٠-﴿فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرَى﴾

[٢٧٨٨] {وَاسْتَغْنَى} وزهد فيما عند الله كأنه مستغن عنه فلم يتقه، أو استغنى بشهوات الدنيا عن نعيم الجنة؛ لأنه في مقابلة {وَاتَّقَى}، {فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرَى} فسنخذله ونمنعه الألطاف، حتى تكون الطاعة أعسر شيء عليه وأشدّه، من قوله {يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ} [الأنعام: ١٢٥]. أو سمى طريقة الخير باليسرى، لأنّ عاقبتها اليسر؛ وطريقة الشرّ العسرى، لأن عاقبتها العسر. أو أراد بهما طريقي الجنة والنار، أي فسنهديهما في الآخرة للطريقين.

[٢٧٨٩]وقيل: نزلتا في أبي بكر رضي الله عنه، وفي أبي سفيان بن حرب.

١١-﴿وَمَا يُغْنِي عَنْهُ مَالُهُ إِذَا تَرَدَّى﴾

١٢-﴿إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَى﴾

١٣-﴿وَإِنَّ لَنَا لَلآخِرَةَ وَالأُولَى﴾

[2790] (ما edatı, ya) yadırgama anlamına gelen bir sorudur veya olumsuzluk[1] ifade eder. تَرَدَّى ("yuvarlandı" fiili) *helâk* anlamındaki *redâ*nın *tefa"ale* kalıbı olup ölüm kastedilmektedir. Yahut "kabre konduğu vakit çukura yuvarlandığında" veya "cehennemin dibini boyladığında" demektir.

[2791] "Şüphesiz Bize düşen, hangi yolun hangisine çıktığını göstermekten ibarettir" ortaya delil koyup, yasaları açıklayarak hakkın yolunu göstermek bize düşer.

[2792] "Kuşkusuz sonu da Bizimdir, önü de." Yani hidayet üzere ollan kişi için iki cihanın sevabı da (bizimdir). Bu, "Ona daha dünyada iken mükâfatını verdik; ama o âhirette de sâlih kimselerdendir." [Ankebût 29/27] âyetine benzemektedir.

14. İşte sizi, alev saçan öyle bir Ateş'e karşı uyarmış oldum ki;
15-16. yalanlayıp yüz çeviren en bedbahttan başkası girmez oraya!
17. En müttakî olan ise uzaklaştırılır oradan...
18. Ki o; malını arınmak için verir;
19. Birinden, karşılığını ödemesi gereken bir iyilik gördüğü için değil,
20. sırf yüce Rabbinin rızasını kazanmak için...

[2793] Ebu'z-Zubeyr (v. 126/744) [aslına binaen] *tetelazzā* şeklinde okumuştur.

[2794] **Şayet** "Bütün bedbahtların o ateşe gireceği ve bütün müttakîlerin o ateşten uzaklaştırılacağı; ateşe girmenin sırf bedbahtların en bedbahtına, kurtuluşun da müttakîlerin en müttakîsine özgü kılınmayacağı bilindiği hâlde nasıl, *'Yalanlayıp yüz çeviren en bedbahttan başkası girmez oraya!'* ve *'En müttakî olan ise uzaklaştırılır oradan.'* buyrulmuş? [Buna cevaben] Allah Teâlâ'nın 'ateş'i نَارًا şeklinde nekire kılmak suretiyle, o ateşin bizzat kendisiyle 'en bedbaht' olana özgü bir ateşi kastettiğini iddia edersen, o zaman '*En müttakî olan ise uzaklaştırılır oradan...*' âyetini ne yapacaksın? Zira Müslümanların sadece en müttakî olanının değil, en fâsığının bile o özel ateşten uzaklaştırılacağı malûmdur?" **dersen şöyle derim:** Âyet biri müşriklerden, diğeri müminlerden olmak üzere hatırı sayılır iki kişinin durumunu kıyaslamak için gelmiş olup bu ikisinin birbiriyle çelişen sıfatlarında mübalağa yapılması istenmiş ve "en bedbahtı" denilerek, ateş sırf onun için yaratılmış gibi ateşe girmeye ve "en müttakîsi" denilerek de cennet sırf onun için yaratılmış gibi kurtuluşa özgü kılınmıştır. -Bu iki kişinin de Ebû Cehl veya Ümeyye b. Halef ile Ebû Bekr (r.a.) olduğu söylenir.-

1 Yani "(Cehenneme yahut kabre) yuvarlandığında malının ona bir faydası olmuyor!" / ed.

[٢٧٩٠] {وَمَا يُغْنِى عَنْهُ} استفهام في معنى الإنكار، أو نفي. {تَرَدَّى} تفعل من الردى، وهو الهلاك، يريد الموت. أو تردّى في الحفرة إذا قبر، أو تردّى في قعر جهنم.

[٢٧٩١] {إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَى} إن الإرشاد إلى الحق واجب علينا بنصب الدلائل وبيان الشرائع.

٥ [٢٧٩٢] {وَإِنَّ لَنَا لَلآخِرَةَ وَالْأُولَى} أي ثواب الدّارين للمهتدي، كقوله {وَآتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فَي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ} [العنكبوت: ٢٧].

١٤-﴿فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى﴾

١٥-﴿لا يَصْلاهَا إِلا الأَشْقَى﴾

١٦-﴿الَّذِي كَذَّبَ وَتَوَلَّى﴾

١٠ **١٧-﴿وَسَيُجَنَّبُهَا الأَتْقَى﴾**

١٨-﴿الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّى﴾

١٩-﴿وَمَا لِأَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزَى﴾

٢٠-﴿إِلا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الأَعْلَى﴾

[٢٧٩٣] وقرأ أبو الزبير «تتلظى».

١٥ [٢٧٩٤] فإن قلت: كيف قال {لَا يصلاها إِلَّا الاشقى... وَسَيُجَنَّبُهَا الأَتْقَى}، وقد علم أنّ كل شقيّ يصلاها، وكل تقي يجنَّبها، لا يختص بالصلي أشقى الأشقياء، ولا بالنجاة أتقى الأتقياء؟ وإن زعمت أنه نكر النار فأراد نارًا بعينها مخصوصة بالأشقى، فما تصنع بقوله {وَسَيُجَنَّبُهَا الأَتْقَى}، فقد علم أن أفسق المسلمين يجنب تلك النار المخصوصة، لا الأتقى منهم خاصة؟ قلت: الآية واردة في الموازنة بين حالتي عظيم من ٢٠ المشركين وعظيم من المؤمنين، فأريد أن يبالغ في صفتيهما المتناقضتين، فقيل الأشقى، وجعل مختصًا بالصلي، كأن النار لم تخلق إلاّ له، وقيل الأتقى، وجعل مختصًا بالنجاة، كأن الجنة لم تخلق إلاّ له. وقيل: هما أبو جهل أو أمية بن خلف، وأبو بكر رضي الله عنه.

[2795] يتزكى fiili الزَّكَاءُ (temizlik, akıllılık) kökünden türemedir; yani "Mal konusunda herhangi bir gösteriş ve beğenilme amaçlamaksızın, sırf Allah katında sâlih olmayı isteyerek (verir)" demektir. Yahut bu fiil الزَّكَاةُ (temizlik, artmak) kökünden türeme bir *tefa"ul* kalıbıdır. "Peki, يتزكى fiilinin iʿrâb konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir: Eğer sen onu (öncesindeki) يؤتى fiilinden *bedel* kılarsan, sıla cümlesi hükmünde olacağı için iʿrâbdan mahalli olmaz; zira sıla cümlelerinin iʿrâbdan mahalli yoktur. Ama يؤتى'deki zamirden hâl kılarsan, o takdirde mahallen mansūb olur.

[2796] الا ابتغاء وجه ربه (Sırf yüce Rabbinin rızasını kazanmak için...) ifadesi, kendi kategorisi dışında kalandan istisna kılınmış olup o da "nimet"tir; yani Rabbinin rızasını kazanmanın dışında hiç kimsenin onun nezdinde (karşılık bekleyen) bir nimeti yoktur, demektir ki bu senin (bir şeyin kendi türü dışında kalan bir cinsten istisna kılınmasıyla ilgili olarak); *mâ fi'd-dâri ahad*[un] *illâ himâr*[an] (Evde eşekten başka kimse yok.) demene benzer. Yahya b. Vessâb *merfû'* olarak الا ابتغاءُ وجه ربه şeklinde okumuştur ki bu da senin: *mâ fi'd-dâri ahad*[un] *illâ himâr*[un] (Evde eşekten başka kimse yok.) demene benzer. Her iki lügate dair şiir terennüm edilmiştir: (i) Bişr b. Ebû Hâzim demiştir ki;

> Hiçbir aşinanın bulunmadığı ıssız çöllerde kuşluk vakti çömeliverdi (devem).
> (O çöllerde ki) çekişen yavru yaban sığırlarından ve erkek devekuşlarından gayrısı yok!

(ii) Bir başkası [Âmir b. Hars] da şöyle demiştir:

> Nice beldeler var ki bir aşina yok oralarda
> yavru geyiklerden ve ak develerden gayrı!..

ابتغاء وجه ربه kısmının *mef'ûlün leh* olması da caizdir ki bunun da bir anlam dayanağı vardır ki buna göre; "O, malını herhangi bir nimet karşılığı değil, tamamen Rabbinin rızası için verir." anlamında olur.

21. Ki kendisi de razı olacaktır ileride.

[2797] (Bu ifade) o kişiyi hoşnut edecek ve gözünü aydınlatacak olan sevaba ilişkin bir randevulaşmadır.

[2798] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim *Ve'l-Leyl*[i] sûresini okursa, Allah ona razı oluncaya kadar verir ve onu zorluktan muaf tutup, ona kolaylığı müyesser kılar."

[٢٧٩٥] {يَتَزَكَّى} من الزكاء، أي يطلب أن يكون عند الله زاكيًا، لا يريد به رياء ولا سمعة، أو يتفعل من الزكاة. فإن قلت: ما محل يتزكى؟ قلت: هو على وجهين؛ إن جعلته بدلًا من {يُؤْتِي} فلا محل له؛ لأنه داخل في حكم الصلة، والصلات لا محل لها وإن جعلته حالًا من الضمير من {يُؤْتِي} فمحله النصب.

٥ [٢٧٩٦] {اِبْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ} مستثنى من غير جنسه -وهو النعمة- أي ما لأحد عنده نعمة إلاّ ابتغاء وجه ربه، كقولك: ما في الدار أحد إلاّ حمارًا. وقرأ يحيى بن وثاب: «إلا ابتغاءُ وجه ربه»، بالرفع على لغة من يقول: ما في الدار أحد ألا حمارٌ؛ وأنشد في اللغتين قول بشر بن أبي حازم:

أَضْحَتْ خَلاءً قِفَارًا لَا أَنِيسَ بِهَا ❁ إلاّ الْجَآذِرُ وَالظّلْمَانُ تَخْتَلِفُ

١٠ وقول القائل:

وَبَلْدَةٍ لَيْسَ بِهَا أَنِيسُ ❁ إلَّا الْيَعَافِيرُ وَإلَّا الْعِيسُ

ويجوز أن يكون {اِبْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ} مفعولًا له على المعنى، لأنّ معنى الكلام: لا يؤتي ماله إلاّ ابتغاء وجه ربه، لا لمكافأة نعمة.

٢١-﴿وَلَسَوْفَ يَرْضَى﴾

١٥ [٢٧٩٧] {وَلَسَوْفَ يَرْضَى} موعد بالثواب الذي يرضيه ويقرّ عينه.

[٢٧٩٨]وعن رسول ﷺ: من قرأ سورة والليل، أعطاه الله حتى يرضى، وعافاه من العسر ويسر له اليسر.

DUHĀ SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 11 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Yemin ederim kuşluk vaktine!

5 [2799] 'Kuşluk'tan maksat kuşluk vaktidir ki, güneşin yükselip de ışınlarını saldığı âna varıncaya dek gündüzün başlangıcıdır. Söylendiğine göre yeminin kuşluk vaktine tahsis edilmesinin sebebi, Mûsâ'nın (a.s.) ilâhî kelâma o saatte muhatap olması ve "(Randevunuz; ziynet(lerin takıldığı bayram) günüdür;) insanlar kuşluk vakti bir araya getirilecek..." [TāHâ 20/59]
10 âyetince sihirbazların secdeye kapanmaları imiş. الضحى ile (bütün bir) gündüzün kastedildiği de söylenmiş olup bunun açıklaması; [A'râf 7/97-98'de[1]] "geceleyin uyurlarken" ifadesine karşılık "kuşluk vakti çatmayacağından emin miydiler?" âyetidir.

2. Ve 'zifiri karanlık' hâlindeki geceye ki…

15 [2800] Sakinleşip, karanlığı dinginleştiği vakit (geceye ki…). *Leyletun sâciyet*^{un} tabirinin, rüzgârı dinmiş gece anlamına geldiği de insanların ve seslerin sükûn bulduğu gece anlamına geldiği de söylenmiştir. Nitekim *secâ el-bahr*^{u} "denizin dalgaları dindi"; *tarfun sâci*^{n} tabiri de; "durgun, zayıf bakış" anlamına gelir.

20 **3. Rabbin seni ne terk etti ne de darıldı.**

[2801] "Rabbin seni terk etmedi" cümlesi yeminin cevabı olup; "O, bırakıp gidenin kesip attığı gibi seni kesip atmadı" anlamındadır. *Mâ vede'ake* şeklinde şeddesiz de okunmuştur; "Seni bırakmadı" demektir. Şiir:

> Biz oracıkta Amr ve Âmir sülalelerini(n maktullerini), düzeltilip
> 25 sağlamlaştırılmış, esmer kargıların (sivri) uçlarının parçaladığı birer
> ceset olarak bıraktık!

[2802] *Tevdî'* terk etmenin mübalağalısıdır; çünkü ayrılıp gidecek şekilde seni terkeden biri, seni terk etmede mübalağa etmiş demektir. Rivayete göre Peygamber'e (s.a.) vahyin gelmesi birkaç gün gecikince müşrikler,
30 "Rabbi Muhammed'i terkedip, ona darılmış!" demişlerdi. Yine söylendiğine göre Ebû Leheb'in karısı Ümmü Cemîl'in Hz. Peygamber'e: "Muhammed! Görüyorum ki 'şeytan'ın seni terk etmiş!" demesi üzerine bu sûre inmiştir [*Buhārî*, "Tefsir", 93; "Fedāilu'l-Kur'ân", 1].

---

1 "Peki, bu şehirlerin halkı; azabımızın onlara *geceleyin uyurlarken* (ansızın) gelip çatmayacağından emin miydiler?" [A'râf 7/97] âyetine karşıt olarak (sevk edilen); "Peki, bu şehirlerin halkı; azabımızın onlara *kuşluk vakti (güpegündüz) oyunda-oynaşta iken gelip çatmayacağından emin miydiler*?" [A'râf 7/98] âyetidir. / ed.

سورة الضحى

مكية؛ وآياتها ١١

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿وَالضُّحَى﴾

٥ [٢٧٩٩]المراد بالضحى وقت الضحى، وهو صدر النهار حتى ترتفع الشمس وتلقي شعاعها. وقيل: إنما خصّ وقت الضحى بالقسم، لأنها الساعة التي كلم فيها موسى عليه السلام، وألقي فيها السحرة سجدًا، لقوله {وَأَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ ضُحًى} [طه: ٥٩]. وقيل: أريد بالضحى النهار، بيانه قوله {أَن يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا ضُحًى} في مقابلة {بياتاً} [الأعراف: ٩٧-٩٨].

١٠ ٢-﴿وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَى﴾

[٢٨٠٠] {سَجَى} سكن وركد ظلامه. وقيل: ليلة ساجية، ساكنة الريح. وقيل: معناه سكن الناس والأصوات فيه. وسجا البحر، سكنت أمواجه. وطرف ساج، ساكن، فاتر.

٣-﴿مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى﴾

١٥ [٢٨٠١] {مَا وَدَّعَكَ} جواب القسم. ومعناه: ما قطعك قطع المودع. وقرئ بالتخفيف، يعني ما تركك. قال:

وَثَمَّ وَدَعْنَا آلَ عَمْرٍو وَعَامِرٍ ❁ فَرَائِسَ أَطْرَافِ الْمُثَقَّفَةِ السُّمْرِ

[٢٨٠٢]والتوديع مبالغة في الودع؛ لأنّ من ودّعك مفارقًا فقد بالغ في تركك. روى: أنّ الوحي قد تأخر عن رسول الله ﷺ أيامًا، فقال المشركون: إنّ محمدًا ودعه ٢٠ ربه وقلاه. وقيل: إنّ أم جميل امرأة أبي لهب قالت له: يا محمد، ما أرى شيطانك إلاّ قد تركك، فنزلت.

[2803] قَلَى fiilin(in aslı وما قلاك olup) zamir hazfedilmiştir. Tıpkı والذاكرين الله كثيرًا والذاكرات ("Ve Allah'ı çokça zikreden erkekler ve zikreden kadınlar..." [Ahzâb 33/35]) âyetindeki الذاكرات (zikreden kadınlar) kelimesi gibi ki والذَّكِرَاتِهِ (*O'nu* zikreden kadınlar) demek istemektedir. [6-8. âyetlerdeki] فآوى، فهدى، فأغنى fâsılaları da bunun gibidir; bu, hazfedilenin belli olmasından ötürü bir lâfız kısaltmasıdır.

4. Senin için; işin sonu, önünden kesinlikle daha iyi olacak!..

[2804] **Şayet** "*Senin için; işin sonu önünden kesinlikle daha iyi olacak!..' âyet*inin, öncesiyle irtibatı nedir?" **dersen şöyle derim:** Terk etme ve darılma yok demek, zımnen; "Allah seni vahiyle buluşturacak; sen Allah'ın sevgili kulusun; sen bu vahiyden daha büyük bir şeref ve daha ulvi bir nimet görmemişsindir" anlamını içerince Allah; Peygamber'e, onun âhiretteki durumunun bundan da büyük ve ulvi olacağını haber vermiş olmaktadır ki bu da Allah'ın bütün nebi ve resullerinin önüne geçmesi, (rütbe itibariyle) onlardan kıdemli olması, ümmetinin diğer ümmetlere şahitlik etmesi, şefaati sayesinde müminlerin derece ve mertebelerinin yüceltilmesi vd. yüce şereflerdir.

5. İleride Rabbin sana [verdikçe] verecek ve sen razı olacaksın.

[2805] Bu, Bedir ve Mekke fethi günlerinde düşmanlarını yenip üstün gelmesi; insanların bölük bölük dine girmesi; Kurayza ve Nadîr (Yahudi) kabilelerine galip gelinip bunların sürgün edilmesi; ordu ve müfrezelerinin Arap beldelerinde çoğalıp yayılması; onun râşit halifelerine memleket boylarında şehirlerin fethini nasip etmesi; onların elleriyle zorba yöneticilerin memleketlerini yıkıp kisrâların hazinelerini yağmalatması; şarklıların ve garplıların kalplerine korku salması; İslâm'ın heybet kespedip davetin yayılması ve Müslümanların istilası adına Allah'ın ona dünyada verdiklerini ve künhünü Allah'tan başkasının bilemeyeceği sevap adına onun için biriktirdiklerini kapsayan bir vaat müjdesidir. İbn Abbas demiştir ki; "Onun için cennette beyaz inciden mamul; toprağı misk olan bin tane köşk vardır."

[2806] **Şayet** "(ولسوف şeklinde) سوف'nin başına gelen bu Lâm da ne?" **dersen şöyle derim:** O, cümlenin mefhumunu pekiştiren başlangıç Lâm'ıdır. Mübtedâ ise hazfedilmiş olup cümle *ve le-ente sevfe yu'tıyke* (Elbette sen var ya, sana Rabbin [verdikçe] verecek.) şeklinde kurgulanır. Nitekim *le-uksimu* (Gerçekten kıyamet gününe yemin ederim!) âyetinde,[1] bunun *le-ene uksimu* (Elbette ben... yemin ederim ki!) anlamına geldiğini zikretmiştik. Şöyle ki bu Lâm ya kasem Lâm'ı ya da başlangıç Lâm'ı olabilir.

1 Yani Kıyamet (75) sûresinin ilk âyetindeki لا أقسم ifadesinin İbn Kesîr tarafından *le-uksimu* okunmasında. / çev.

[٢٨٠٣]حذف الضمير من قلى كحذفه من الذاكرات في قوله {وَالذَّاكِرِينَ اللّٰهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ} [الأحزاب: ٣٥]، يريد: والذاكراتِهِ. ونحوه {فَآوَى} [٦]، {فَهَدَى} [٧]، {فَأَغْنَى} [٨]؛ وهو اختصار لفظي لظهور المحذوف.

٤-﴿وَلَلآخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الأُولَى﴾

[٢٨٠٤]فإن قلت: كيف اتصل قوله {وَلَلأَخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الأُولَى} بما قبله؟ قلت: لما كان في ضمن نفي التوديع والقلى أنّ الله مواصلك بالوحي إليك، وأنك حبيب الله، ولا ترى كرامة أعظم من ذلك ولا نعمة أجلّ منه، أخبره أن حاله في الآخرة أعظم من ذلك وأجل، وهو السبق والتقدّم على جميع أنبياء الله ورسله، وشهادة أمته على سائر الأمم، ورفع درجات المؤمنين وإعلاء مراتبهم بشفاعته، وغير ذلك من الكرامات السَّنية.

٥-﴿وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى﴾

[٢٨٠٥] {وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى} موعد شامل لما أعطاه الله في الدنيا من الفلج والظفر بأعدائه يوم بدر ويوم فتح مكة، ودخول الناس في الدين أفواجًا، والغلبة على قريظة والنضير وإجلائهم، وبثّ عساكره وسراياه في بلاد العرب، وما فتح على خلفائه الراشدين في أقطار الأرض من المدائن، وهدم بأيديهم من ممالك الجبابرة وأنهبهم من كنوز الأكاسرة، وما قذف في قلوب أهل الشرق والغرب من الرعب وتهيب الإسلام، وفشوّ الدعوة واستيلاء المسلمين، ولما ادّخر له من الثواب الذي لا يعلم كنهه إلاّ الله؛ قال ابن عباس رضي لله عنهما: له في الجنة ألف قصر من لؤلؤ أبيض ترابه المسك.

[٢٨٠٦]فإن قلت: ما هذه اللام الداخلة على سوف؟ قلت: هي لام الابتداء المؤكدة لمضمون الجملة، والمبتدأ محذوف؛ تقديره: ولأنت سوف يعطيك، كما ذكرنا في «لَأُقْسِمُ»، أن المعنى لأنا أقسم؛ وذلك أنها لا تخلو من أن تكون لام قسم أو ابتداء،

Kasem Lâm'ı ise sadece tekit Nûn'uyla birlikte muzâri fiilin başına gelebilir. Geriye onun sadece başlangıç Lâm'ı olma ihtimali kalır ki başlangıç Lâm'ı da ancak mübtedâ - haber cümlesinin başına gelir. Dolayısıyla, mutlaka bir *mübtedâ* ve *haber* takdir etmek ve böylece onun aslının; *ve le-ente sevfe yu'tıyke* şeklinde olması gerekir. "Peki, tekit harfi (olan Lâm) ile tehir harfi (olan سوف)'nin birlikteliği ne anlama geliyor?" **dersen şöyle derim:** (Allah katından gerçekleşecek olan) vermenin, bir maslahattan ötürü gecikmiş olsa da mutlaka vuku bulacağı anlamına geliyor.

6. O seni yetim bulup da barındırmadı mı?
7. Ne yapacağını bilemez hâlde bulup da seni, yol göstermedi mi?
8. Seni 'başkasının eline bakar' bulup da zengin etmedi mi?

[2807] Yüce Allah, Peygamber'i üzerindeki nimet ve yardımlarını sayıp büyümesinin ve yetişmesinin başlangıcından bu yana onu bu nimetlerden mahrum kılmadığını zikretmektedir ki bu, (Peygamber'in) 'en güzel'den, hayır ve şerefin artmasından başka beklentisi olmaması, iç sıkıntısı yaşamaması ve sabrının azalmaması için Allah'ın ona (gelecekteki) ihsanı adına gözlenen şeyi geçmişine kıyas etsin diye, amaçlananın *terşîhî* bir anlatımdır.[1]

[2808] "O seni... bulmadı mı?" Bu, "bilmek" anlamındaki *vucûd* (bulmak) kökünden alınmadır.[2] (ك ve يتيمًا lâfızlarından ibaret) iki *mansūb* kelime وَجَدَ'nin iki mef'ûlüdür. Buna göre mâna: "Sen yetim değil miydin?" şeklindedir. Şöyle ki Hz. Peygamber anne karnında altı aylıkken babası, sekiz yaşındayken de annesi vefat etmişti. Derken, bakımını amcası Ebû Tâlib üstlenmişti. Allah onu esirgeyip, güzelce yetiştirdi. يتيم tabirinin, Arapların *durrat*[un] *yetîmet*[un] (eşsiz inci) ifadesinden olduğu şeklindeki yorum bid'at tefsir grubundandır ki, buna göre mâna; "O seni Kureyş'in içinde tek; benzersiz bulup da barındırmadı mı?" şeklinde [yanlış!] olur.

[2809] (فآوى medsiz) *fe-evâ* şeklinde de okunmuş olup iki şekilde açıklanabilir: Ya (medli) *âvâhu* (onu barındırdı) anlamındaki *evâhu*dan gelmektedir -ki bazı çobanların *eyne âvî hâzihi'l-mûkaset*[e] (Şu uyuz deveyi nerede barındırayım?) dediği işitilmiştir- yahut "ona acıdı" anlamındaki *evâ le-hû*dan alınmadır.

[2810] Bu, şeriatların ve (bilgisine ulaşma) yönteminin "işitme" (nakil/rivayet)ten ibaret olduğu şeylerden uzak kalmak anlamına gelir. Tıpkı *"Yoksa, sen daha önce kitap nedir, iman nedir bilmiyordun."* [Şûra 42/52] âyetinde olduğu gibi. [Hz. Peygamber'in] çocukluğunda Mekke vadilerinin birinde kaybolduğu

1 Yani bu anlatımda "benzetilen"in (*müşebbehün bih*) vasfını öne çıkaran bir teşbih mevcut olup *isti'âre-i muraşşaha* içeren bu âyetlerde Allah çok merhametli bir ebeveyne, Peygamber ise yetiştirilip korunan bir çocuğa benzetilmektedir. / çev.

2 Yani "O seni yetim bilip de barındırmadı mı?" / çev.

فلام القسم لا تدخل على المضارع إلا مع نون التأكيد، فبقي أن تكون لام ابتداء، ولام الابتداء لا تدخل إلاّ على الجملة من المبتدأ والخبر، فلا بد من تقدير مبتدإ وخبر، وأن يكون أصله: ولأنت سوف يعطيك. فإن قلت: ما معنى الجمع بين حرفي التوكيد والتأخير؟ قلت: معناه أن العطاء كائن لا محالة وإن تأخّر، لما في التأخير من ٥ المصلحة.

٦-﴿أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى﴾

٧-﴿وَوَجَدَكَ ضَالا فَهَدَى﴾

٨-﴿وَوَجَدَكَ عَائِلا فَأَغْنَى﴾

[٢٨٠٧]عدّد عليه نعمه وأياديه، وأنه لم يخله منها من أوّل تربيه وابتداء نشئه، ١٠ ترشيحًا لما أراد به؛ ليقيس المترقب من فضل الله على ما سلف منه، لئلا يتوقع إلاّ الحسنى وزيادة الخير والكرامة، ولا يضيق صدره ولا يقل صبره.

[٢٨٠٨]و{أَلَمْ يَجِدْكَ} من الوجود الذي بمعنى العلم. والمنصوبان مفعولًا وجد. والمعنى: ألم تكن يتيمًا، وذلك أنّ أباه مات وهو جنين قد أتت عليه ستة أشهر وماتت أمّه، وهو ابن ثمان سنين، فكفله عمه أبو طالب، وعطّفه الله عليه فأحسن تربيته. ومن ١٥ بدع التفاسير: أنه من قولهم: درّة يتيمة، وأن المعنى: ألم يجدك واحدًا في قريش عديم النظير فآواك.

[٢٨٠٩]وقرئ «فأوى» وهو على معنيين؛ إما من أواه، بمعنى آواه. سمع بعض الرعاة يقول: أين آوي هذه الموقسة؛ وإما من أوى له، إذا رحمه.

[٢٨١٠]{ضالًّا} معناه الضلال عن علم الشرائع وما طريقُه السمع، كقوله {مَا ٢٠ كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ} [الشورى: ٥٢]. وقيل: ضل في صباه في بعض شعاب مكة،

ve Ebû Cehl'in onu (bulup) Abdulmuttalib'e geri getirdiği de söylenmiştir. (Sütannesi) Halime'nin onu sütten kesip Abdulmuttalib'e teslim etmek için getirdiğinde Mekke kapısında onu kaybettiği; yine Ebû Tâlib'in (ticaret yolculuğuna) çıktığı vakit onun Şam yolunda kaybolduğu da söylenmiştir.

5 [2811] Ve sana "yol gösterdi;" yani Kur'ân'ı ve şeriatları sana bildirdi. Yahut senin, dedenin ve amcanın yanından kaybolup uzak düşmeni izale etti.

[2812] "[Hz. Muhammed] kırk yıl kavminin konumu üzereydi!" diyen kişi, şayet bununla Hz. Peygamber'in kavmi gibi naklî bilgilerden (vahiy kültüründen) uzak bulunduğunu kastettiyse ne âlâ! Yok, şayet onların (Cahiliye) 10 dini ve inkârları üzere olduğunu kastettiyse, *ma'âzallah*!.. Zira peygamberlerin peygamberlikten önce de sonra da ayıp kaçacak büyük ve küçük (her tür) günahtan korunmuş olması gerekir: "(Biz peygamberler) herhangi bir şeyi Allah'a ortak koşmamız bize yakışmaz (Bu, Allah'ın bize ve insanlara lütfundandır..." [Yûsuf 12/38] buyrulmuşken, onun, kâinatın) mimarını inkâr ve bil- 15 mezlik etmesi mümkün mü!? Hem, inkârcıların yanında herhangi bir inkâr sabıkası bulunması bir peygambere noksanlık olarak yeter!

[2813] "Başkasının eline bakar" yani fakir. (عائلًا Tahrîm 66/5'teki سائِحَاتٍ'ın) *seyyihât*[in] okunuşu gibi *'ayyil*[en] şeklinde ve *'adîm*[en] (*yok*sul) şeklinde de okunmuştur.

20 [2814] "(Seni) Hadîce'nin malıyla yahut sana kazandırdığı ganimetlerle "zengin etmedi mi?" Peygamber (s.a.): "Rızkım kargımın gölgesinde yaratılmıştır (rızkımı savaş ganimetlerinden tedarik ederim)!" buyurmuştur [*Buhārî*, "Cihâd", 88]. "Seni kanaat sahibi kılıp, gönül zengini etmedi mi?" şeklinde de tefsir edilmiştir.

25 **9. Öyleyse, sen de ezme yetimi.**

[2815] "Ezme" yani zayıflığından ötürü malı ve hakkı aleyhine galebe çalma ona!.. İbn Mes'ûd kıraatinde فَلا تَكْهَرْ şeklindedir ki bu, kişinin yüzünü ekşitmesidir. *Fulân*[un] *zû-kuhrûrat*[in] denir ki "Falanca asık suratlıdır." demektir. [Enes'in] فَبِابِى وَامِّى هُوَ مَا كَهَرَنِى ("Babam ve anam ona feda olsun! Bana hiç surat 30 asmadı.") sözü de bu kabildendir. [*Müslim*, "Kitâbü'l-Mesâcid", 33 benzer lafızlarla]

10. Azarlama, isteyeni.

[2816] *Nehr* ve *nehm* kelimeleri "menetmek" anlamına gelir. Hz. Peygamber'in (s.a.): "Dilenciyi üç kez reddettiğin hâlde dönüp gitmezse, onu menetmen hususunda sana bir vebal yoktur." buyurduğu rivayet edilmiştir. 35 Denilmiştir ki; şayet o kişi verilecek bir şey isteyen değil de ilim talep eden biriyse, sana geldiğinde onu azarlama!

فردّه أبو جهل إلى عبد المطلب. وقيل: أضلته حليمة عند باب مكة حين فطمته وجاءت به لتردّه على عبد المطلب. وقيل: ضلّ في طريق الشام حين خرج به أبو طالب.

[٢٨١١]فهداك، فعرّفك القرآن والشرائع. أو فأزال ضلالك عن جدك وعمك.

٥ [٢٨١٢]ومن قال: كان على أمر قومه أربعين سنة، فإن أراد أنه كان على خلوّهم عن العلوم السمعية، فنعم؛ وإن أراد أنه كان على دينهم وكفرهم، فمعاذ الله! والأنبياء يجب أن يكونوا معصومين قبل النبوّة وبعدها من الكبائر والصغائر الشائنة، فما بال الكفر والجهل بالصانع: {مَا كَانَ لَنَا أَن نُّشْرِكَ باللهِ مِنْ شَيْء} [يوسف: ٣٨] وكفى بالنبي نقيصة عند الكفار أن يسبق له كفر.

١٠ [٢٨١٣] {عَائِلًا} فقيرًا. وقرئ «عيلًا»، كما قرئ «سيّحات» [التحريم: ٥]. و«عديمًا».

[٢٨١٤] {فَأَغْنَى} فأغناك بمال خديجة، أو بما أفاء عليك من الغنائم. قال عليه الصلاة السلام: جعل رزقي تحت ظلّ رمحي. وقيل: قنعك وأغنى قلبك.

٩-﴿فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلا تَقْهَرْ﴾

[٢٨١٥] {فَلَا تَقْهَرْ} فلا تغلبه على ماله وحقه لضعفه. وفي قراءة ابن مسعود «فلا ١٥ تكهر»، وهو أن يعبس في وجهه. وفلان ذو كهرورة، عابس الوجه. ومنه الحديث: فبأبي وأمي هو، ما كهرني.

١٠-﴿وَأَمَّا السَّائِلَ فَلا تَنْهَرْ﴾

[٢٨١٦]النهر، والنهم الزجر. عن النبي ﷺ: إذا رددت السائل ثلاثًا فلم يرجع، فلا عليك أن تزجره. وقيل: أما إنه ليس بالسائل المستجدي، ولكن طالب العلم، إذا ٢٠ جاء فلا تنهره.

11. Anlat(maya devam et) Rabbinin nimetini...

[2817] Allah'ın nimetinin anlatılması o nimetlere şükredilmesi ve onun yayılıp tanıtılmasıdır. Âyette barındırma, yol gösterme, zengin kılma ve bundan öte şeyler adına zikrettiği nimetler kastedilmektedir.

5 [2818] Mücâhid'in (v. 103/721) bu nimeti "Kur'ân" ile yorumladığı rivayet edilmiş olup buna göre "Anlat!" emri: "Kur'ân'ı okut ve gönderildiğin şeyi tebliğ et!" anlamına gelir.

[2819] Rivayete göre Abdullah b. Gâlib sabahladığında: "Allah dün gece beni pek çok hayırla rızıklandırdı; şu kadar Kur'ân okudum, şu kadar namaz 10 kıldım!" dermiş. Kendisine: "Ey Ebû Firâs! Senin gibi biri böyle şeyler söyler mi hiç?" dendiğinde; "Allah 'Rabbinin nimetine gelince; işte onu anlat!' diyor; siz ise 'Allah'ın nimetini anlatma!' diyorsunuz" dermiş. Gayet tabiî böyle bir şey, ancak kişi bununla ilahî nimeti ve başkalarının da kendisine uymasını amaçlayıp, kendi nefsine karşı fitneden de emin olduğunda caiz olsa bile, 15 kendisini gizlemesi daha faziletlidir. Şayet bunda riya ve şöhret erbabına benzemekten başka bir amaç yoksa o kişi zaten belâsını bulmuş demektir.

[2820] [فحَدِّثْ] Hz. Ali'nin kıraatinde *fe-habbir* (bir bir haber ver) şeklindedir.

[2821] Mâna şudur: "Şüphesiz sen bir yetimken, ne yapacağını bilemez- 20 ken, ihtiyaç sahibiyken Allah seni barındırdı, sana yol gösterdi ve seni zengin kıldı. O hâlde, ne olursa olsun, ne durumda olursan ol şu üç hususta Allah'ın sana olan nimetini unutma; Allah'ı rehber edin! Yetime karşı şefkatli ol ve onu barındır! Zira sen yetimliği ve onun ezikliğini tatmış bulunuyorsun. Allah'ın sana nasıl muamele ettiğini gördün. Rabbin sana merhamet edip fakirken 25 seni zengin kıldığı gibi sen de *isteyen*lere karşı merhametli ol; (verecek bir şey yoksa) onu güzel bir şekilde geri çevir, kapından kovma! Ve Allah'ın tüm nimetlerini yad et!.. Hz Peygamber'in, kendisini dalâletten hidayete kavuşturan Yüce Allah'a uyarak, dalâlettekilere doğru yolu gösterip, ilahî yasaları ve Kur'ân'ı öğretmesi de yadetme kapsamına dâhildir.

30 [2822] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim Duhâ sûresini okursa Allah onu, Muhammed'in, şefaat etmesine rıza göstereceği kimseler arasına katar ve bütün yetim ve dilenciler sayısınca ona on sevap yazar."

١١-﴿وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ﴾

[٢٨١٧]التحديث بنعمة الله شكرها وإشاعتها؛ يريد: ما ذكره من نعمة الإيواء والهداية والإغناء وما عدا ذلك.

[٢٨١٨]وعن مجاهد: بالقرآن فحدِّث، أقرئه وبلِّغ ما أرسلت به.

[٢٨١٩]وعن عبد الله بن غالب أنه كان إذا أصبح يقول: رزقني الله البارحة خيرًا؛ قرأت كذا وصليت كذا، فإذا قيل له: يا أبا فراس مثلك يقول مثل هذا؟ قال: يقول الله تعالى: {وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ}، وأنتم تقولون: لا تحدث بنعمة الله. وإنما يجوز مثل هذا إذا قصد به اللطف، وأن يقتدي به غيره، وأمن على نفسه الفتنة؛ والستر أفضل. ولو لم يكن فيه إلاّ التشبه بأهل الرياء والسمعة لكفي به.

[٢٨٢٠]وفي قراءة علي رضي الله عنه «فخبِّر».

[٢٨٢١]والمعنى: إنك كنت يتيمًا، وضالًا وعائلًا، فآواك الله، وهداك، وأغناك؛ فمهما يكن من شيء وعلى ما خيلت فلا تنس نعمة الله عليك في هذه الثلاث، واقتد بالله، فتعطف على اليتيم وآوه، فقد ذقت اليتم وهوانه، ورأيت كيف فعل الله بك؛ وترحَّم على السائل وتفقَّده بمعروفك ولا تزجره عن بابك، كما رحمك ربك فأغناك بعد الفقر؛ وحدّث بنعمة الله كلها، ويدخل تحته هدايته الضلال، وتعليمه الشرائع والقرآن، مقتديًا بالله في أن هداه من الضلال.

[٢٨٢٢]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الضحى جعله الله فيمن يرضى لمحمد أن يشفع له وعشر حسنات يكتبها الله له بعدد كل يتيم وسائل.

İNŞİRAH SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 8 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Biz açmadık mı senin göğsünü?
2-3. Biz indirdik senin üzerinden, o belini büken yükünü.
4. Ve Biz yükselttik senin şanını.

[2823] "Açma" işinin yokluğu yadırgama yollu sorulup, "açma"nın mevcut ve sabit olduğu ifade edilmiş ve böylece bir bakıma "Senin göğsünü açtık" denmiştir. Mâna gözetilerek, "Biz indirdik." fiilinin onun üzerine atfedilmiş olması da bu sebepledir.

[2824] "Senin göğsünü[1] açtık" ifadesi, peygamberliğin ve hem insan hem de cin sınıfının (hakka) davet edilmesinin hüzün yüklerini birlikte istiap edecek veya kavminin ve başkalarının o nübüvvet yüzünden senin başına sardıkları zorluklara katlanacak derecede zihnini genişlettik yahut zihnini, içerisine yerleştirdiğimiz ilim ve hikmetlerle genişletip, körlük ve cehalet eşliğindeki darlık ve zorluğu ondan giderdik, anlamına gelmektedir. Hasan-ı Basrî'den; "(O zihin) hikmet ve ilimle dopdolu oldu." şeklinde rivayet edilmiştir. Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (v. 158/775), Hâ'nın fethasıyla الَمْ نَشْرَحَ لَكَ… okuduğu rivayet edilmiş olup (âlimler); "Belki de o, Hâ'yı iyice belli edip, mahrecini doygun kıldı da, işiten onun Hâ'ya fetha verdiğini sandı" demişlerdir.

---

1 *Sadr* göğüsten ziyade başı/zihni ifade etmektedir; zira insanın biliş, görüş, inanış, frenleme, korku, algı vd. tüm idrak mekanizmalarını -yani *kalb- sadr*ın içerisindedir [Bkz. Hac 22/46]. [i] *Sadr*, müste'âr olarak "herhangi bir şeyin başı, önü, evveli" demek olup *sadru'l-kanâti* "mızrağın ucu", *sadru'l-kitâbi* "kitabın başı", *sadru'n-nehâri* "gündüzün ilk vakitleri" anlamındadır. Türkçedeki *sadr, sadr-ı a'zam, sadaret* kelimeleri bu anlam çerçevesinde değerlendirilebilir. *Şerh-i sadr* ise zihnin imanî hakikatleri ya da -peygamberde- Allah katındaki kutsal gaybî gerçekleri alabilecek genişliğe getirilmesi; zihnin açılması yani "Miladî 610 Mekke'sinin mevcut sosyokültürel şartlarında kabulü zor olan gaybî gerçekleri rahatça alabilecek şekilde genişletilmesi" demektir. Peygamberlik öncesi Mûsâ'nın (a.s.) da sadrının şerhedilmesi için dua ettiği bilinmektedir. Ve bu, esasen her iman sahibi için söz konusudur: "Allah kimi hidayete erdirmek istiyorsa, onun göğsünü (yani zihnini) İslâm'a açıyor; kimi saptırmak istiyorsa, onun da göğsünü (yani zihnini) göğe doğru yükseliyormuşçasına daraltıyor, sıkıyor. İşte, iman etmeyenlerin üzerine Allah murdarlığı böyle boca ediyor!" (En'âm 6/125) [ii] *Kalb* dendiği zaman, genelde, göğüs boşluğumuzda yer alan o kozalakvarî kalp anlaşılmaktadır, yani vücudumuza kan pompalayarak canlı kalmamızı sağlayan temel organ. Ancak kalb Seyyid Şerif Cürcanî'nin tabiriyle "rabbanî bir latife"dir. Kur'ān'da sözgelimi Hac 22/46, 47; A'râf 7/179; Zümer 39/45; Muhammed 47/24'te [ve hadislerde; [*Buhārî,* "İman" 39; *Müslim,* "Müsâkāt" 107] *kalb*e yüklenen fonksiyonlara baktığımız zaman, dinî terminolojideki *kalb*in vücuda kan pompalayan kalp olmadığı görülmektedir. Zira Kur'ān'a göre *kalb*; her şeyi sayesinde anladığımız, kavradığımız… organımızdır; *tasdîk, zan, yakīn, küfr, şekk, cahd, tekzîb, tefekkür, tezekkür, i'tibâr, tasavvur, tahayyül, tecrîd* gibi eylem ve yeteneklerimiz hep *kalb*in fonksiyonlarıdır; yani *kalb* göğüs boşluğumuzdaki malum organ değil, akıl başta olmak üzere beynimizin değişik kapasitelerini ifade etmektedir. Ve işbu *kalb* insanın *sadr*ında yer almaktadır. / ed.

سورة الشرح

مكية؛ وآياتها ٨

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ﴾

٢-٣-﴿وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ الَّذِي أَنْقَضَ ظَهْرَكَ﴾

٤-﴿وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ﴾

[٢٨٢٣]استفهم عن انتفاء الشرح على وجه الإنكار، فأفاد إثبات الشرح وإيجابه، فكأنه قيل: شرحنا لك صدرك. ولذلك عطف عليه {وَوَضَعْنَا} اعتبارًا للمعنى.

[٢٨٢٤]ومعنى شرحنا صدرك فسحناه حتى وسع هموم النبوّة ودعوة الثقلين جميعًا. أو حتى احتمل المكاره التي يتعرض لك بها كفار قومك وغيرهم. أو فسحناه بما أودعناه من العلوم والحكم، وأزلنا عنه الضيق والحرج الذي يكون مع العمى والجهل. وعن الحسن: ملئ حكمة وعلمًا. وعن أبي جعفر المنصور أنه قرأ: «ألم نشرحَ لك»، بفتح الحاء. وقالوا: لعله بين الحاء وأشبعها في مخرجها، فظنّ السامع أنه فتحها.

[2825] Muhammed'in (s.a.) belini *inkād* eden -yani ağırlığı sebebiyle, bozulma ve çözülme sesi demek olan نَقِيض'a benzer şekilde beli zorlayan [çatırdatan, büken]- yükü taşıması demektir ki bu, Peygamber'e (s.a.) ağır gelen ve onu kederlendiren: peygamberlik öncesi kusurları veya hüküm ve şeriatları bilmemesi yahut kavminin inatçılarının Müslüman olması uğruna kendini tüketmesi ve yanıp yakılması vb. şeylerin temsilî bir anlatımıdır.

[2826] Peygamber'in üzerinden yükün kaldırılması, onun bağışlanması veya şeriatların ona öğretilmesi yahut tebliğ vazifesini yerine getirip, bunda da mübalağa etmesinin ardından mazeretinin kabul edilmesidir.

[2827] Enes b. Mâlik (v. 93/712) وحَلَلْنَا... (Biz çözdük.) -yani aşağıya indirdik- şeklinde okurken, İbn Mes'ûd وحَلَلْنَا عَنْكَ وِقْرَكَ (Ağırlığını çözüp, üzerinden aldık.) şeklinde okumuştur.

[2828] Şanının yüceltilmesi ise kelime-i şehadette, ezan ve kāmette, teşehhüt ve hutbelerde; "(Sizi razı etmek için Allah adına and içiyorlar.) Oysa müminseler, asıl Allah ve Resulünü razı etmeleri gerekirdi..." [Tevbe 9/62]; "...Kim Allah ve Resulüne itaat ederse..." [Nisâ 4/13]; "Allah'a da itaat edin, Resulüne de itaat edin..." [Mâide 5/92] vb. âyetlerde olduğu gibi Kur'ân'ın pek çok yerinde, adının Allah'ın adıyla birlikte zikredilmesi ve "Allah Resulü"; "Allah'ın Nebisi" şeklinde isimlendirilmesidir. Yine öncekilerin [kutsal] kitaplarında ondan bahsedilmesi, peygamberler ve onların ümmetlerinden ona iman etmeleri hususunda [Âl-i İmrân 3/81] söz alınması da bu cümledendir.

[2829] **Şayet** "Mâna ondan bağımsızken (yani onsuz tamamlanıyorken), fazladan لك (senin için) ifadesinin eklenmesinde ne fayda var?" **dersen şöyle derim:** لك'nin ilave edilmesinde; önce müphem kılma, sonra da izah etme tarzıyla ilgili bir husus mevcut olup sanki "Senin için açmadık mı?" denmiş ve hemen oracıkta şerh edilecek bir şeylerin bulunduğu anlaşılmış, sonra da "Senin gönlünü - zihnini" buyrularak, müphem bilinen şey izah edilmiş olmaktadır. لك ذكرك (senin için şanını) ve عنك وزرك (senden, yükünü) ifadelerinde de aynı durum söz konusudur.

5. Çünkü güçlükle beraber elbet bir kolaylık vardır.
6. Evet, güçlükle beraber elbet bir kolaylık vardır.

[٢٨٢٥]والوزر الذي أنقض ظهره -أي حمله على النقيض، وهو صوت الانتقاض والانفكاك لثقله- مثل لما كان يثقل على رسول الله ﷺ ويغمّه من فرطاته قبل النبوّة، أو من جهله بالأحكام والشرائع، أو من تهالُكه على إسلام أولي العناد من قومه وتلهفه.

٥ [٢٨٢٦]ووضعُه عنه أن غفر له، أو علّم الشرائع، أو مهد عذره بعد ما بلغ وبلغ.

[٢٨٢٧]وقرأ أنس «وحللنا»، حططنا. وقرأ ابن مسعود «وحللنا عنك وقرك».

[٢٨٢٨]ورفع ذكره أن قرن بذكر الله في كلمة الشهادة والأذان والإقامة والتشهد والخطب، وفي غير موضع من القرآن: {وَاللهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضُوهُ}
١٠ [التوبة: ٦٢]، {وَمَنْ يُطِعِ اللهَ وَرَسُولَهُ} [النساء: ١٣]، {وَأَطِيعُوا اللهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ} [المائدة: ٩٢]؛ وفي تسميته رسول الله ونبيّ الله؛ ومنه ذكره في كتب الأولين، والأخذ على الأنبياء وأممهم أن يؤمنوا به.

[٢٨٢٩]فإن قلت: أيّ فائدة في زيادة {لَكَ}، والمعنى مستقل بدونه؟ قلت: في زيادة {لَكَ} ما في طريقة الإبهام والإيضاح، كأنه قيل: {أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ}،
١٥ ففهم أن ثم مشروحًا، ثم قيل: {صَدْرَكَ}، فأوضح ما علم مبهما. وكذلك {لَكَ ذِكْرَكَ} و{عَنكَ وِزْرَكَ}.

٥-﴿فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا﴾

٦-﴿إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا﴾

[2830] **Şayet** "'Çünkü güçlükle beraber elbet bir kolaylık vardır.' âyeti, öncesiyle nasıl bir ilgi bağı oluşturmuştur?" **dersen şöyle derim:** Müşrikler Peygamber'i (s.a.) ve müminleri fakirlik ve imkânsızlıkla ayıplıyorlardı. Öyle ki bu, Hz. Peygamber'de onların İslâm'dan kendi tâbilerinin fakirliği ve düşüklüğü yüzünden yüz çevirdikleri vehmini uyandırmıştı. Bunun üzerine Allah, kendisine ihsan ettiği yüce nimetleri hatırlattıktan sonra; "Çünkü güçlükle beraber elbet bir kolaylık vardır." buyurmakla sanki "Seni varlık sahibi kıldık da kıldık! Artık gel; Allah'ın lütfundan ümit kesme! Çünkü içinde bulunduğunuz zorlukla beraber elbet bir kolaylık vardır." demiş oldu.

[2831] **Şayet** "مَعَ edatı (uyum ve) beraberliği ifade eder. O hâlde, kolaylık ve zorluğun *birlikte* oluşunun anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Kastedilen, Allah'ın Müslümanları içinde bulundukları zorluğun ardından, yakın bir zamana kadar *bir tür kolaylıkla* nasiplendirecek olmasıdır. Böylece daha fazla teselli vermek ve kalplerini daha da takviye etmek için Allah, o gözlenen kolaylığı zorluğun yakını kılacak derecede yakına getirmiştir.

[2832] "Peki, İbn Mes'ûd ve İbn 'Abbas'ın (r.anhumâ); 'Bir zorluk asla *iki* kolaylıkla baş edemez!' demelerinin anlamı nedir? Zira doğrudan kendisine dayandırılan bir rivayete göre Peygamber (s.a.) bir gün gülerek dışarı çıkmış ve 'Bir zorluk asla iki kolaylıkla baş edemez!' buyurmuş." **dersen şöyle derim:** Bu zâhire göre davranmak, beklentideki güçlülüğü esas almak ve Allah'ın vaadinin lâfzın muhtemel en doygun ve yetkin anlamına hamledilmesidir. Burada söylenecek söz, ikinci cümlenin birinci cümleyi tekrarlamasının muhtemel oluşudur. Tıpkı (Murselât sûresinde 10 kez tekrarlanan) *"Yalanlayanların hâli haraptır o gün!"* âyetinin ve senin *câenî Zeyd*^{un} *Zeyd* (Bana Zeyd geldi; Zeyd!) demendeki tekil lâfzın tekrarlanması gibi ki, bunda amaç birinci cümlenin anlamını ruhlara ve kalplere iyice ve sağlamca yerleştirmektir. Şu da söylenebilir; birinci cümle, zorluğu şüphesiz bir kolaylığın takip edeceğini vaat ederken, ikinci cümle müstakil olarak (aynı) zorluğun ardından (başka) bir kolaylığın geleceğini vaat etmektedir ki, bu "başlangıç yapma" değerlendirmesine göre bunlar iki kolaylık olurken, sadece bir tek zorluk söz konusu olur; çünkü العسر (zorluk) lâfzının ma'rifeliği (şu iki şeyin) dışında kalmaz: Ya (sırf konuşanın bilebileceği şekilde) zihnen belirlemeye mahsustur ki Müslümanların içinde bulundukları zorluktur; dolayısıyla bu (ikinci) zorluk o (birinci) zorluğun aynısıdır; çünkü bunun hükmü, senin "*inne ma'a Zeyd*^{in} *mâlen; inne ma'a Zeyd*^{in} *mâlen* (Muhakkak Zeyd'in maiyetinde bir miktar mal var; gerçekten Zeyd'in maiyetinde bir miktar mal var!)" demende yer alan *Zeyd* isminin hükmü gibidir.

[٢٨٣٠]فإن قلت: كيف تعلق قوله: {فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا} بما قبله؟ قلت: كان المشركون يعيرون رسول الله ﷺ والمؤمنين بالفقر والضيقة، حتى سبق إلى وهمه أنهم رغبوا عن الإسلام لافتقار أهله واحتقارهم، فذكره ما أنعم به عليه من جلائل النعم، ثم قال: {فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا}، كأنه قال: خوّلناك ما خولناك، فلا تيأس من ٥ فضل الله، فإن مع العسر الذي أنتم فيه يسرًا.

[٢٨٣١]فإن قلت: {إِنَّ مَعَ} للصحبة، فما معنى اصطحاب اليسر والعسر؟ قلت: أراد أن الله يصيبهم بيسر بعد العسر الذي كانوا فيه بزمان قريب، فقرّب اليسر المترقب حتى جعله كالمقارن للعسر، زيادة في التسلية وتقوية القلوب.

[٢٨٣٢]فإن قلت: ما معنى قول ابن عباس وابن مسعود رضي الله عنهم: لن يغلب عسر ١٠ يسرين، وقد روي مرفوعًا أنه خرج ﷺ ذات يوم وهو يضحك ويقول: لن يغلب عسر يسرين. قلت: هذا عمل على الظاهر، وبناء على قوّة الرجاء، وأن موعد الله لا يحمل إلا على أوفى ما يحتمله اللفظ وأبلغه. والقول في أنه يحتمل أن تكون الجملة الثانية تكريرًا للأولى كما كرر قوله: {وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ} [الطور: ١١] لتقرير معناها في النفوس وتمكينها في القلوب، وكما تكرر المفرد في قولك: ١٥ جاءني زيد زيد! وأن تكون الأولى عدّة بأنّ العسر مردوف بيسر لا محالة، والثانية عدة مستأنفة بأنّ العسر متبوع بيسر، فهما يسران على تقدير الاستئناف، وإنما كان العسر واحدًا لأنه لا يخلو، إما أن يكون تعريفه للعهد، وهو العسر الذي كانوا فيه، فهو هو؛ لأنّ حكمه حكم زيد في قولك: إن مع زيد مالًا، إن مع زيد مالًا.

Yahut bu ma'rifelik herkesin bilebileceği "cins" kavramına (bilinen zorluk türüne) mahsustur ki bu durumda da aynı şekilde bu zorluk o zorluğun kendisidir. يُسْرًا lâfzına gelince; bu nekire kılınmış olup "cins"in (tamamını değil) bir kısmını içerir. Buna göre ikinci söz, tekrarlanmamış bir başlangıç olunca, hiçbir kapalılık söz konusu olmaksızın, birinci kısmiliğin dışında başka bir kısmilik içermiştir.[1]

[2833] **Şayet** "İki kolaylıkla kastedilen nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu ikisiyle, Müslümanlara Peygamber'in (s.a.) devrinde müyesser kılınan fetihlerle, Halifeler devrinde müyesser kılınan fetihlerin kastedilmesi caiz olabileceği gibi dünya ve âhiret kolaylığının kastedilmesi de caizdir. Tıpkı *"De ki: (Ey Münafıklar!) Siz bizim için bekleye bekleye o iki güzelden (yani şehitlik veya zaferden) birini bekliyorsunuz..."* [Tevbe 9/52] âyetinde zafer ve sevap güzelliğinin kastedilmesi gibi.

[2834] "Peki, (يسرًا şeklinde) nekire kılmanın anlamı ne?" **dersen şöyle derim:** Burada tazim söz konusu olup sanki "Elbette güçlükle beraber *muazzam* bir kolaylık vardır; ne tür bir kolaylık olursa olsun!" denmiş gibidir. Bu (âyet) İbn Mes'ûd Mushaf'ında tek bir kere yer almaktadır. **Şayet** "Mademki onun Mushaf'ında tekrarsız yer almaktadır; o zaman neden 'Canım kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, eğer zorluk bir haşerat deliğinde olsa bile, mutlaka kolaylık onun ardına düşüp, eninde sonunda üstün gelir; zira bir zorluk asla iki kolaylıkla baş edemez!' demiştir?" **dersen şöyle derim:** "İki kolaylık" derken, bununla bir bakıma يسرًا'daki tazim anlamını kastetmekte; böylece onu iki cihanın kolaylığıyla tevil etmektedir. Bu da hakiki anlamda 'iki' kolaylıktır.

7. Öyleyse, hemen bir başka işe giriş boş kaldığında!

[2835] **Şayet** "Öyleyse, boş kaldın mı bir başka işe giriş" âyeti, öncesiyle nasıl bir ilgi bağı oluşturmaktadır?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ Hz. Peygamber'e olan geçmiş nimetlerini ve yakın gelecekteki vaatlerini bir bir sayınca, onu şükretmeye, ibadet konusunda gayretkeşliğe ve yorulmaya, o ibadetleri birbirine ekleyip bitiştirmeye ve ibadet vakitlerinden hiçbir vakti boş geçirmeme noktasında tutkulu olmaya motive etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber bir ibadeti bitirince, hemen arkasından bir diğerini eklermiş. İbn 'Abbas'ın bu âyeti: "Namazı bitirince duaya yoğunlaş!"; Hasan-ı Basrî'nin: "Savaşı bitirince ibadete yoğunlaş!" ve Mücahid'inse:

---

1 Yani Nahiv ve Mantık kaidesince; العسر lâfzı ma'rife olarak aynen tekrarlandığı için ikincisi birincisinin aynı; يسرًا lâfzı ise nekire olarak tekrarlanması sebebiyle ikincisi birincisinin gayrı olmakta ve böylece bir zorluğa karşılık iki kolaylık söz konusu olmaktadır. / çev.

وإما أن يكون للجنس الذي يعلمه لك كل أحد فهو هو أيضًا. وأما اليسر فمنكر متناول لبعض الجنس. فإذا كان الكلام الثاني مستأنفًا غير مكرّر فقد تناول بعضًا غير البعض الأوّل بغير إشكال.

[٢٨٣٣]فإن قلت: فما المراد باليسرين؟ قلت: يجوز أن يراد بهما ما تيسر لهم من الفتوح في أيام رسول الله ﷺ وما تيسر لهم في أيام الخلفاء، وأن يراد يسر الدنيا ويسر الآخرة، كقوله تعالى {قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَا إِلا إِحْدَى الْحُسْنَيَيْنِ} [التوبة: ٥٢] وهما حسنى الظفر وحسنى الثواب.

[٢٨٣٤]فإن قلت: فما معنى هذا التنكير؟ قلت: التفخيم، كأنه قيل: إن مع العسر يسرًا عظيمًا وأيّ يسر! وهو في مصحف ابن مسعود مرة واحدة. فإن قلت: فإذا ثبت في قراءته غير مكرر، فلم قال: والذي نفسي بيده، لو كان العسر في جحر لطلبه اليسر حتى يدخل عليه، إنه لن يغلب عسر يسرين؟ قلت: كأنه قصد باليسرين: ما في قوله: {يُسْرًا} من معنى التفخيم، فتأوله بيسر الدارين، وذلك يسران في الحقيقة.

٧-﴿فَإِذَا فَرَغْتَ فَانْصَبْ﴾

[٢٨٣٥]فإن قلت: فكيف تعلق قوله: {فَإِذَا فَرَغْتَ فَانْصَبْ} بما قبله؟ قلت: لما عدد عليه نعمه السالفة ووعده الآنفة، بعثه على الشكر والاجتهاد في العبادة والنصب فيها، وأن يواصل بين بعضها وبعض، ويتابع ويحرص على أن لا يخلي وقتًا من أوقاته منها، فإذا فرغ من عبادة ذنَبها بأخرى. وعن ابن عباس: فإذا فرغت من صلاتك فاجتهد في الدعاء. وعن الحسن: فإذا فرغت من الغزو فاجتهد في العبادة. وعن مجاهد:

"Dünyevi işleri bitirince namaza dur!" şeklinde yorumladıkları rivayet edilmiştir. Rivayete göre; Şa'bî havaya taş atan bir adamı görmüş de ona: "Bu, iş bitiren kişinin emredildiği bir şey değil (iş gören kişinin bu tür boş işlerle uğraşması yakışık almaz!)" Kişinin herhangi bir uğraş vermeksizin boş boş oturması veya dini ve dünyası konusunda kendisine gerekli olmayan mâlâyânî şeylerle meşgul olması, onun sığ görüşlü, zayıf akıllı ve gaflet içinde oluşundandır!" dediği rivayet edilmiştir. Ömer (r.a.) kesin bir dille şöyle demiştir: "Ben gerçekten sizden birinizin ne herhangi bir dünya ne de bir âhiret işinde yer almaksızın; işsiz güçsüz, aylak aylak, boş boş dolaşmasını hoş görmem!"

[2836] Ebu's-Simâl Râ'nın kesresiyle (فاذا فَرِغْتَ) okumuştur ki fasih bir kıraat değildir.

[2837] Bazı Râfızîlerin, *Sād*'ın kesresiyle; "Devlet reisliğine Ali'yi tayin et!" anlamında *fa'nsıb* (nasb et) şeklinde okumuş olması bid'atler cümlesindendir. Şayet bu, Râfızî için sağlıklı oluyorsa, o takdirde bir *nâsıbî*nin[1] bu şekilde okuyarak, bunu "Ali'ye kin tutma ve düşmanlık" anlamındaki *nasb*a dair bir emirmiş gibi telakki etmesi de sağlıklı olacaktır!..

8. Ve sadece Rabbine bel bağla.

[2838] Rağbetini sırf O'na özgü kıl ve O'na tevekkül ederek, O'nun lütfundan başka bir şey isteme! *Fe-rağğib* şeklinde de okunmuş olup; "İnsanları O'nun nezdindeki şeyleri istemeye teşvik et!" anlamına gelir.

[2839] Hz. Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki: "Her kim *E-lem Neşrah* sûresini okursa sanki o, bana kederli olduğum bir hâlde gelip kederimi gidermiş gibi olur."

1 Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e karşı düşmanlık sancağını *nasb* edenler (çekenler). Hāricîlerden farklı olarak, tekfir etmezler. / ed.

فإذا فرغت من دنياك فانصب في صلاتك. وعن الشعبي: أنه رأى رجلًا يشيل حجرًا، فقال: ليس بهذا أمر الفارغ، وقعود الرجل فارغًا من غير شغل أو اشتغاله بما لا يعينه في دينه أو دنياه من سفه الرأي وسخافة العقل واستيلاء الغفلة. ولقد قال عمر رضي الله عنه: إني لأكره أن أرى أحدكم فارغًا سهللًا لا في عمل دنيا ولا في عمل آخرة.

[٢٨٣٦]وقرأ أبو السّمال «فرغت»، بكسر الراء، وليست بفصيحة.

[٢٨٣٧]ومن البدع ما روى عن بعض الرافضة أنه قرأ «فانصب»، بكسر الصاد، أي فانصب عليًا للإمامة؛ ولو صحّ هذا للرافضي لصحّ للناصبي أن يقرأ هكذا، ويجعله أمرًا بالنصب الذي هو بغض عليّ وعداوته.

٨-﴿وَإِلَى رَبِّكَ فَارْغَبْ﴾

[٢٨٣٨]{وإلى رَبِّكَ فَارْغَبْ} واجعل رغبتك إليه خصوصًا، ولا تسأل إلا فضله متوكلًا عليه. وقرئ «فرغِّب» أي رغب الناس إلى طلب ما عنده.

[٢٨٣٩]عن النبي ﷺ: من قرأ ألم نشرح، فكأنما جاءني وأنا مغتمّ ففرج عني.

TÎN SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 8 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Yemin ederim incire, zeytine,
2. Sina dağına
3. ve şu güvenli şehre ki…

[2840] İncir ve zeytine yemin edilmesi, bunların meyveli ağaçlar kategorisine dâhil; iki ilginç ağaç olması sebebiyledir. Rivayete göre Peygamber'e (s.a.) bir tabak incir hediye edilmiş, o da bundan yiyip ashabına: "Yiyin! Şayet ben cennetten inmiş bir meyve söyleseydim, herhâlde budur, derdim; zira cennet meyvesi çekirdeksizdir. Haydi, yiyin ondan! Çünkü o, basuru keser ve gut hastalığına iyi gelir." buyurmuştur. Mu'âz b. Cebel bir zeytin ağacının yanından geçerken, ondan bir dal alıp misvak yapmış ve; "Peygamber'in (s.a.): 'Mübarek zeytin ağacının misvakı ne güzeldir! Ağzı temizler ve diş çürüğünü yok eder.' yine: 'O benim ve benden önceki peygamberlerin misvakıdır" dediğini işittim" demiştir. Yine rivayete göre İbn Abbas (r.a.) da "Âyette bahsedilenler, şu sizin (bilinen) incir ve zeytininizdir." demiştir. Bunların Kudüs civarında bulunup; incir ve zeytin bitirmeleri sebebiyle, Süryanice *Tûr-i Tînâ* (İncir Dağı) ve *Tûr-i Zeytâ* (Zeytin Dağı) diye isimlendirilen iki dağ oldukları da söylenmiştir. Bu "incir"in Hulvân ve Hemedan arasında kalan dağ silsilesi, "zeytin"inse Şam dağları olduğu, zira bu meyveleri bu iki dağın bitirdiği de söylenmiştir. Böylece sanki "İncir ve zeytinin bittiği yerlere yemin ederim." denmiş olmaktadır.

[2841] (والطور) "dağ" demek olan *tûr*, mıntıka adı olan سينين (Sina) ismine muzâf kılınmıştır. سِينُونَ kelimesinin (ref' hâlinde) Vav, (nasb ve cer hâlinde de) Yâ ile i'râb giyme, Yâ üzerinde karar yapma ve i'râb harekeleriyle Nûn'a hareke verme hususunda benzeri (bir yer ismi olmak üzere) يَبْرُونَ kelimesidir.

[2842] Şehirden maksat Mekke'dir. Allah Mekke'yi korusun! الامِينُ emune'r-racul^u emânet^en fe-huve emîn^un (Adam tam anlamıyla güven verdi; o, güven veren biridir.) şeklindeki kullanımdan alınmadır. Kerîm için kürrâm denildiği gibi emîn için de ümmân (güvenilir, sağlam) denmiştir. Bu beldenin güven verişi ise kendisine gelenleri korumasıdır. Tıpkı güvenilir biri, kendisine emanet edilen şeyi koruduğu gibi. الامِينُ kelimesinin eminehû (ona güvendi) kullanımından gelmek üzere mef'ûl anlamında fe'îl sîgası olması da caizdir; çünkü bu şehir, gailelerden emin kılınmıştır.

سورة التين

مكية؛ وآياتها ٨

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿وَالتِّينِ وَالزَّيْتُونِ﴾

٥ ٢-﴿وَطُورِ سِينِينَ﴾

٣-﴿وَهَذَا الْبَلَدِ الأَمِينِ﴾

[٢٨٤٠]أقسم بهما لأنهما عجيبان من بين أصناف الأشجار المثمرة. وروي أنه أهدي لرسول الله ﷺ طبق من تين فأكل منه، وقال لأصحابه: كلوا، فلو قلت إنّ فاكهة نزلت من الجنة لقلت هذه؛ لأنّ فاكهة الجنة بلا عجم، فكلوها، فإنها تقطع ١٠ البواسير وتنفع من النقرس. ومرّ معاذ بن جبل بشجرة الزيتون فأخذ منها قضيبًا واستاك به، وقال: سمعت رسول الله ﷺ يقول: نعم السواك الزيتون من الشجرة المباركة يطيب الفم ويذهب بالحفرة. وسمعته يقول: هي سواكي وسواك الأنبياء قبلي. وعن ابن عباس رضي الله عنه: هو تينكم هذا وزيتونكم. وقيل: جبلان من الأرض المقدّسة يقال لهما بالسريانيّة: طورتينا وطورزيتا، لأنهما منبتا التينِ والزيتون. وقيل: ١٥ التين جبال ما بين حلوان وهمذان، والزيتون جبال الشام، لأنها منابتهما، كأنه قيل: ومنابت التين والزيتون.

[٢٨٤١]وأضيف الطور وهو الجبل، إلى سنين وهي البقعة. ونحو سينون يبرون، في جواز الإعراب بالواو والياء، والإقرار على الياء، وتحريك النون بحركات الإعراب.

[٢٨٤٢]والبلد: مكة حماها الله. والأمين من أمن الرجل أمانة فهو أمين. وقيل: ٢٠ أمان، كما قيل: كرام في كريم. وأمانته: أن يحفظ من دخله كما يحفظ الأمين ما يؤتمن عليه. ويجوز أن يكون فعيلًا بمعنى مفعول، من أمنه، لأنه مأمون الغوائل،

[Mekke] حرمًا آمِنًا... ("Katımızdan bir nasip olarak her şeyin mahsulünün (yanı sıra, çeşitli ticarî metaların) toplandığı güvenilir bir hareme onları Biz yerleştirmedik mi?.." [Kasas 28/57]) âyetinde de eminlikle sıfatlanmış olup آمِنًا "emniyetli" anlamındadır.

5 [2843] Bu (sayılan) nesnelere yemin edilmesinin anlamı, (ilgili âyetlerde işaret edilen) mübarek coğrafi mıntıkaların şerefini ve peygamberlerin ve sâlih kimselerin mesken tutmaları sayesinde buralarda zuhur eden hayır ve bereketi ortaya koymaktır. Dolayısıyla, incir ve zeytinin yetiştiği yer Hz. İbrâhim'in hicret ettiği ve Hz. Îsâ'nın doğup büyüdüğü bölgedir. Tûr, Hz. 10 Mûsâ'ya (Allah tarafından) seslenilen mekân, Mekke ise âlemler için hidayet kaynağının ta kendisi olan mekân ve Peygamber'in (s.a.) doğduğu ve peygamber gönderildiği yerdir.

4. Biz; insanı gerçekten en güzel biçimde yarattık.
5. Sonra onu tekrar aşağıdakilerin en aşağısına indirdik.

15 [2844] Yani (i) şeklini ve formunu en güzel biçimde dengeledik; azalarını en güzel şekilde düzenledik. Sonra şu güzel, kıvamlı ve düzgün hilkat nimetine şükretmediğinde akıbeti; kendisini, yaratılış ve terkip itibariyle düşük düzeyde kalan kimseden daha da düşük bir düzeye; yani suret itibariyle çirkinleşenden daha çirkin ve hilkat itibariyle ondan daha sırıtkan bir 20 hâle -yani cehennemliklere- döndürmemizden ibaret oldu. Yahut kendisini, cehennemin en alt tabaka halklarının düzeyinden daha düşük bir düzeye döndürdük. (ii) Veya (fizikî açıdan) şu kıvam verme ve güzelleştirmenin ardından, form ve şekil güzelliği hususunda onu düşük olanların en düşük düzeyine döndürdük; öyle ki artık onun yaratılışını tersine çevirmişizdir ve 25 böylece, sırtı düzgünken bükülmüş, saçı siyahken ağarmış, cildi nazikken kuruyup buruşmuş, kulağı ve gözü keskinken ağırlaşmıştır; hâsılı, her bir şeyi değişmiştir; artık yürümesi yavaş, sesi kısık, gücü zayıf, aklî melekesi de dumura uğramış vaziyettedir.

[2845] İbn Mes'ûd *esfele's-sâfilîn* (***o*** aşağıdakilerin en aşağısına) şeklinde 30 okumuştur.

6. İman edip sâlih amel işleyenler müstesna... Çünkü bitmez tükenmez bir mükâfat var onlara.

[2846] Şayet "İki (farklı) görüşe göre bu istisnanın [öncesiyle uyuşması açısından] keyfiyeti nedir?" dersen şöyle derim: Birinci görüşe göre bu çok açık bi- 35 çimde, istisna edildiği kategoriye dâhildir. İkinci görüşe göre ise istisna edildiği kategoriye dâhil değildir; yani "Fakat aşırı yaşlılardan sâlih kimseler var ya;

كما وصف بالأمن في قوله تعالى {حرمًا ءَامِنًا} [القصص: ٥٧] بمعنى ذي أمن.

[٢٨٤٣]ومعنى القسم بهذه الأشياء الإبانة عن شرف البقاع المباركة وما ظهر فيها من الخير والبركة بسكنى الأنبياء والصالحين. فمنبت التين والزيتون مهاجر إبراهيم ومولد عيسى ومنشؤه، والطور المكان الذي نودي منه موسى، ومكة مكان البيت الذي هو هدى للعالمين، ومولد رسول الله ﷺ ومبعثه.

٤-﴿لَقَدْ خَلَقْنَا الإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ﴾

٥-﴿ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ﴾

[٢٨٤٤] {فِى أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ} في أحسن تعديل لشكله وصورته وتسوية لأعضائه. ثم كان عاقبة أمره حين لم يشكر نعمة تلك الخلقة الحسنة القويمة السوية أن رددناه أسفل من سفل خلقًا وتركيبًا، يعني أقبح من قبح صورة وأشوهه خلقة، وهم أصحاب النار. أو أسفل من سفل من أهل الدركات. أو ثم رددناه بعد ذلك التقويم والتحسين أسفل من سفل في حسن الصورة والشكل حيث نكّسناه في خلقه، فقوس ظهره بعد اعتداله، وأبيض شعره بعد سواده، وتشنن جلده وكان بضًا، وكلَّ سمعه وبصره وكانا حديدين، وتغير كل شيء منه؛ فمشيه دليف، وصوته خفات، وقوته ضعف، وشهامته خرف.

[٢٨٤٥]وقرأ عبد الله: «أسفل السافلين».

٦-﴿إِلا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ﴾

[٢٨٤٦]فإن قلت: فكيف الاستثناء على المذهبين؟ قلت: هو على الأول متصل ظاهر الاتصال، وعلى الثاني منقطع. يعني: ولكن الذين كانوا صالحين من الهرمى

işte onlar için itaatlerine, Allah'ın yaşlılıkla ve aşırı ihtiyarlıkla imtihan etmesine sabretmelerine, meşakkatlerin ağırlığına ve kıyamda durmanın utandıracak bir dereceye gelmesine rağmen ibadeti yerine getirmeye karşılık, kesintiye uğramayacak; daimî bir sevap vardır" demektir.

7. Yargılanma yüzünden seni yalancı kılan ne öyleyse?!

[2847] **Şayet** "فَمَا يُكَذِّبُكَ hitabında muhatap kimdir?" **dersen şöyle derim:** Burada, *iltifat* üzere[1] insan türüne hitap edilmekte olup "O hâlde, şu delilin ardından, yargılanmayı ve bu cezayı inkâr etmen sebebiyle seni yalancı kılan nedir?" anlamındadır; yani "Sen ceza gününü yalanladığında yalan söylemiş oluyorsun; çünkü gerçeği yalanlayan herkes yalancıdır. Şu hâlde hangi şey seni ceza gününü yalanlaman sebebiyle yalancı olmaya itiyor?" (بالدين'deki) Bâ'nın benzeri, إِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ وَالَّذِينَ هُم بِهِ مُشْرِكُونَ [Nahl 16/100] âyetindeki Bâ'dır.[2] Mâna şöyledir: İnsanın bir spermden yaratılıp, düzgün bir insan kıvamını bulması ve hilkatin gelişim aşamalarını bir bir geçip kemale ermesi ve dosdoğru bir şekil almasının ardından, bu sefer tersyüz olup ömrünün bunaklık devresine varması var ya, işte sen, Yaratıcının kudretine ve insanla ilgili tüm bu şeylere kādir olanın onu tekrar diriltmekten âciz olamayacağına bundan daha açık bir delil göremezsin! O hâlde ey insan! Bu kesin delilin ardından senin ceza gününü yalanlamanın sebebi nedir?

[2848] Hitabın Peygamber'e (s.a.) yönelik olduğu da söylenmiştir.

8. Allah hâkimlerin hâkimi değil mi?! (Âdil-i Mutlak'a güvenmiyor musun?!)

[2849] Bu, inkârcılar için bir azap tehdidi ve Allah'ın onları tamamen kendi hak ettikleri şekilde yargılayıp mahkûm edeceği hususudur.

[2850] Rivayete göre Hz. Peygamber bu âyeti okuduğu vakit: "بلى وأنا على ذلك من الشاهدين (Elbette! Ben de buna şahit olanlardanım!) demiş [*Tirmizî*, "Tefsîr, 84].

[2851] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim *Ve't-Tîni* sûresini okursa, Allah ona iki haslet bağışlar: Dünya yurdunda kaldığı sürece ona afiyet ve kesin iman; ölünce de bu sûreyi okuyanların sayısınca ona ecir verir."

---

1 Yani normal akışa göre, "Yargılanmayı yalanlatan ne öyleyse **o**na?!" denmesi gerekirken, "… sana" buyrulmuştur. / ed.

2 Âyetin meali şu şekildedir: "Şeytanın nüfuzu sadece, onu velî edinenler ve *onun yüzünden [Allah'a] ortak koşanlar* üzerindedir." Yani "on*a* ortak koşanlar" değil… Âyette de; "yargılanmayı sana yalanlatan" değil, "yargılanma yüzünden seni yalancı kılan ne…" anlamındadır. Yani neden korkuyorsun?! Kendine ve amellerine, ahlâkına mı güvenmiyorsun?.. Yoksa Allah'a mı güvenmiyorsun?! / ed.

فلهم ثواب دائم غير منقطع على طاعتهم وصبرهم على ابتلاء الله بالشيخوخة والهرم، وعلى مقاساة المشاق والقيام بالعبادة على تخاذل نهوضهم.

٧-﴿فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدُ بِالدِّينِ﴾

[٢٨٤٧]فإن قلت: {فَمَا يُكَذِّبُكَ} من المخاطب به؟ قلت: هو خطاب للإنسان على طريقة الالتفات، أي فما يجعلك كاذبًا بسبب الدين وإنكاره بعد هذا الدليل. يعني أنك تكْذب إذا كذّبت بالجزاء، لأنّ كل مكذب بالحق فهو كاذب، فأيّ شيء يضطرّك إلى أن تكون كاذبًا بسبب تكذيب الجزاء؟ والباء مثلها في قوله تعالى {إِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى اَلَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ وَالَّذِينَ هُم بِهِ مُشْرِكُونَ} [النحل: ١٠٠] والمعنى: أنّ خلق الإنسان من نطفة، وتقويمه بشرًا سويًا وتدريجه في مراتب الزيادة إلى أن يكمل ويستوي، ثم تنكيسه إلى أن يبلغ أرذل العمر لا ترى دليلًا أوضح منه على قدرة الخالق؛ وأن من قدر من الإنسان على هذا كله لم يعجز عن إعادته، فما سبب تكذيبك أيها الإنسان بالجزاء بعد هذا الدليل القاطع؟

[٢٨٤٨]وقيل: الخطاب لرسول الله ﷺ.

٨-﴿أَلَيْسَ اللهُ بِأَحْكَمِ الْحَاكِمِينَ﴾

[٢٨٤٩]{أَلَيْسَ اللهُ بِأَحْكَمِ الْحَاكِمِينَ} وعيد للكفار، وأنه يحكم عليهم بما هم أهله.

[٢٨٥٠]وعن النبي ﷺ أنه كان إذا قرأها قال: بلى وأنا على ذلك من الشاهدين.

[٢٨٥١]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة التين أعطاه الله خصلتين" العافية واليقين ما دام في دار الدنيا. وإذا مات أعطاه الله من الأجر بعدد من قرأ هذه السورة.

ALAK SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 19 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Yaratan Rabbinin adıyla oku.
2. İnsanı yapışkan bir maddeden yarattı O.

[2852] İbn Abbas ve Mücâhid'den (v. 103/721) rivayet edildiğine göre ilk inen sûre budur. Müfessirlerin çoğu ise ilk inen sûrenin Fâtiha, sonrasında da Kalem sûresi olduğu görüşündedir.[1]

[2853] باسم ربك'nin i'râb konumu hâl olmak üzere mansūbluktur; yani "Rabbinin adıyla başlarak oku! *Bismillâh*! de sonra oku!"

[2854] **Şayet** "(Önce) *'yarattı'* buyurup, bunun için herhangi bir mef'ûl belirtmezken, sonrasında *'İnsanı... yarattı'* buyurmasının keyfiyeti nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir; ya herhangi bir mef'ûl takdir edilmeyerek, yaratmanın husule geliş kaynağının Allah olduğu kastedilmiş ve bununla O'ndan başka yaratıcı olmadığı özgünlük kazanmıştır. Yahut bir mef'ûl takdir edilerek, her bir şeyin yaratılması ve bu yaratmanın her bir mahluku içermesi kastedilmiştir; çünkü bu mutlak bir ifade olup bu sebeple bazı yaratılmışların bu mef'ûl takdirine bazılarından daha yaraşır olması söz konusu değildir. *"İnsanı... yarattı"* ifadesi ise yaratmanın içerdikleri arasından sırf insanın zikre tahsis edilmesidir; çünkü vahiy ona indirilmiş olup o, yeryüzündekilerin en şereflisidir. ("Yarattı" ifadesiyle) "Rahmân! Öğretti Kur'ân'ı... Yaratıp da insanı... " [Rahmân 55/1-4] buyurduğu gibi, "İnsanı yaratan..." ifadesinin kastedilmesi de caizdir.

---

1 Bu görüş nüzul devri realitesi ile uyuşmamaktadır; zira Fâtiha sûresi, o sırada mevcut dinlerden hiçbirinin *Sırat-ı Müstakim*i temsil etmediğini ifade etmekte; *islâmiyet*in peygamberlerin, sıddık, şehit ve sâlihlerin yolu olduğunu açıklamaktadır. Yani sûrede; o sırada iki büyük din olarak algılanan Ehl-i kitap dinlerinin -Yahudilik ve Hıristiyanlığın- *Sırât-ı Müstakim* (الصراط المستقيم) olmadığı, 'tek doğru yol olduğu' belirtilmektedir. Oysa Mekkî sûrelerde 'o anki yakın tehlike' ve 'gerçek düşman' olan Müşriklere karşı -uzaktaki- Ehl-i Kitap dinleri; daha ziyade de Musevîlik, 'doğru *bir* yol' kabul edilmekte ve İsrâil oğulları övüldükçe övülmekte idi. Âdeta Muhammed'in (s.a.) getirdiği din de tıpkı Yahudilik - Hıristiyanlık gibi doğru *bir* din idi [Nekire sîgalarına dikkat ediniz: إنك على صراط مستقيم (YâSîn 36/1-4); وإنك لتهدي إلى صراط مستقيم (Şûrâ 43/51-52)]; ibadetlerde Yahudilerle aynı kıbleye dönülüyordu. Yahudilerle ilişkilerin iyice gerildiği, yıkıcı düşmanlıkların başgösterdiği muahhar dönemin bir sûresi olması gereken Fâtiha'da ise, -artık- 'gerçek, tek doğru yol' olduğu belirtildi: Mûsâ ve Îsâ Aleyhimesselâm gibi peygamberlerin gittiği yol; gerçekten onların izinden gidenlerin yolu; yani Muhammed'in (s.a.) getirdiği ve temsil ettiği *islâmiyet*. Hâsılı; Fâtiha'ya göre; *İslâmiyet*i ve *Sırat-ı Müstakim*i temsil ettiği iddiasındaki Yahudiler "Allah'ın gazabına uğramış"lardır, Hıristiyanlar ise "yoldan çıkmışlar"dır. Oysa mekkî dönem boyunca, Müşrik Araplarla yaşanan anlaşmazlıklarda 'bir üst otorite ve bilirkişi' olarak olarak baş tacı ediliyorlardı. / ed.

سورة العلق

مكية؛ وآياتها ١٩

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ﴾

٢-﴿خَلَقَ الإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ﴾

[٢٨٥٢]عن ابن عباس ومجاهد: هي أول سورة نزلت، وأكثر المفسرين على أن الفاتحة أول ما نزل ثم سورة القلم.

[٢٨٥٣]محل {بِاسْمِ رَبّكَ} النصب على الحال، أي اقرأ مفتتحًا باسم ربك، قل: بسم الله، ثم اقرأ.

[٢٨٥٤]فإن قلت: كيف قال {خَلَقَ} فلم يذكر له مفعولًا، ثم قال: {خَلَقَ الْإِنْسَانَ}؟ قلت: هو على وجهين؛ إما أن لا يقدّر له مفعول، وأن يراد أنه الذي حصل منه الخلق واستأثر به لا خالق سواه. وإما أن يقدّر ويراد خلق كل شيء، فيتناول كل مخلوق، لأنه مطلق، فليس بعض المخلوقات أولى بتقديره من بعض. وقوله {خَلَقَ الْإِنْسَانَ} تخصيص للإنسان بالذكر من بين ما يتناوله الخلق؛ لأن التنزيل إليه، وهو أشرف ما على الأرض. ويجوز أن يراد: الذي خلق الإنسان، كما قال: {اَلرَّحْمنُ عَلَّمَ الْقُرْءَانَ خَلَقَ الْإِنْسَانَ} [الرحمن:١-٣]

Böylece (önce) müphem olarak *"Yaratan..."* buyrulup bu, daha sonra insanın yaratılışına tazim ve onun fıtratının tuhaflığına delâlet için: "İnsanı yaratan..." sözüyle açıklanmıştır.

[2855] **Şayet** "'(Sizi topraktan,) sonra nutfeden, sonra yapışkan bir maddeden (yani, döllenmiş yumurtadan) yaratan...' [Gâfir 40/67] âyetinde belirtildiği gibi insan, 'alekadan (yani yapışkan bir maddeden) yaratılmışken, neden çoğul olarak من علق (yapışkan maddelerden) buyrulmuştur?" **dersen şöyle derim:** Çünkü "insan" lâfzı, إنَّ الإنسانَ لفى خُسْرٍ ("Gerçekten hüsrandadır insanoğlu!" ['Asr 103/2]) âyetinde yer aldığı gibi çoğul anlamı taşımaktadır.

3. Oku! Senin Rabbindir gerçek/yegâne cömert.
4. O'dur öğreten kalemle (yazmayı).
5. O öğretti insana, bilmediklerini...

[2856] Öylesine *"cömert"* ki O'nun cömertliğinin her bir cömertlikten fazla oluş bakımından mükemmelliği vardır. O, kullarına hesaba sığmayacak nimetler ihsan etmekte; inkârlarına, nimetlerini yok saymalarına, yasakları irtikâp edip emirleri bir kenara bırakmalarına rağmen onlara karşı teenni gösterip, onları cezalandırmada acele etmemekte; tövbelerini kabul etmektedir. Nice büyük günahlar işlemenin ardından onları affetmektedir! Dolayısıyla O'nun kereminin ne sınırı ne de sonu vardır; "Gerçek/yegâne cömert! O'dur öğreten kalemle (yazmayı). O öğretti insana, bilmediklerini..." buyrularak âdeta ilmî yarar sağlamanın ötesinde bir değer olmadığı anlatılıyor gibidir. Allah Teâlâ'nın; kullarına, bilmedikleri şeyleri öğretmiş olması ve onları cehlin karanlığından ilmin ışığına nakletmesi hususundaki mükemmel keremini göstermiş ve kendisinden başkasının ihata edemeyeceği büyük menfaatleri barındıran "yazı" ilminin üstünlüğüne dikkat çekmiştir; zira ilimlerin tedvini, hikmetli sözlerin kayıt altına alınması, öncekilerin haberlerinin, ilmî yazılarının ve Allah'ın indirilmiş kitaplarının kayıt altına alınması tamamen "yazı" sayesinde gerçekleşmiştir. "Yazı" olmasaydı din ve dünya işleri yolunda gitmezdi. Allah'ın dakik hikmetine ve her tür inceliğe nüfuz eden plânlamasına 'kalem ve yazı'dan başka hiçbir delil bulunmasaydı, bu dahi kâfi gelirdi! Birinin, kalemin vasfına dair şöyle bir şiiri vardır:

> Adımlarını sık atan, en uzak mesafelere ulaşabilen alaca yılanlar gibi,
> siyah ayaklı (sivri ve uzun yapılı) nice desenli yazı yazan kalem var!
> Onların (satır aralarında) gezinmesi, ancak bembeyaz kalemtraşların
> (yontmak için) kendileriyle oynamaları hâlinde güzel olabilmektedir.

فقيل {اَلَّذِي خَلَقَ} مبهمًا، ثم فسره بقوله {خَلَقَ الْإِنْسَانَ} تفخيمًا لخلق الإنسان، ودلالة على عجيب فطرته.

[٢٨٥٥] فإن قلت: لم قال {مِنْ عَلَقٍ} على الجمع، وإنما خلق من علقة، كقوله: {مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ}؟ [غافر: ٦٧]. قلت: لأن الإنسان في معنى الجمع، كقوله {إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِى خُسْرٍ} [العصر: ٢].

٣-﴿اقْرَأْ وَرَبُّكَ الأَكْرَمُ﴾

٤-﴿الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ﴾

٥-﴿عَلَّمَ الإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾

[٢٨٥٦] {الأَكْرَمُ} الذي له الكمال في زيادة كرمه على كل كرم، ينعم على عباده النعم التي لا تحصى، ويحلم عنهم فلا يعاجلهم بالعقوبة مع كفرهم وجحودهم لنعمه وركوبهم المناهي وإطراحهم الأوامر، ويقبل توبتهم ويتجاوز عنهم بعد اقتراف العظائم؛ فما لكرمه غاية ولا أمد، وكأنه ليس وراء التكرم بإفادة الفوائد العلمية تكرم، حيث قال: {الأَكْرَمُ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ}، فدلّ على كمال كرمه بأنه علم عباده ما لم يعلموا، ونقلهم من ظلمة الجهل إلى نور العلم، ونبه على فضل علم الكتابة لما فيه من المنافع العظيمة التي لا يحيط بها إلاّ هو، وما دوّنت العلوم، ولا قيدت الحكَم، ولا ضبطت أخبار الأولين ومقالاتهم، ولا كتب الله المنزلة إلاّ بالكتابة؛ ولولا هي لما استقامت أمور الدين والدنيا؛ ولو لم يكن على دقيق حكمة الله ولطيف تدبيره ودليل إلاّ أمر القلم والخط، لكفى به. ولبعضهم في صفة القلم:

وَرَوَاقِمُ رُقْشٍ كَمِثْلِ أَرَاقِمٍ ❁ قُطْفِ الْخُطَا نَيَّالَةٍ أَقْصَى المُدَى

سُودِ الْقَوَائِمِ مَا يَجِدُّ مَسِيرُهَا ❁ إِلَّا إِذَا لَعِبَتْ بِهَا بِيضُ المُدَى

[2857] İbn Zübeyr (v. 73/692) *'alleme'l-hatta bi'l-kalem* (*Kalemle yazma*yı öğretti.) şeklinde okumuştur.

6. Ama!.. İnsan gerçekten azgınlık ediyor.
7. Kendini müstağni gördüğü için...

[2858] كلا (Ama!) tabiri, zikredilmemiş olsa bile, sözün ona delâleti sebebiyle, azgınlığından ötürü Allah'ın, kendisine olan nimetine nankörlük edenin menedilişidir.

[2859] أن رآه "kendisini (müstağni) gördüğü için..." demektir. *Ef'âl-i kulûb*da[1] *raeytunî* (kendimi gördüm -sandım-) ve *'alimtunî* (kendimi bildim) denebilir; bu,[2] mezkûr fiillerin özelliklerinden biridir. Âyetteki "görme" de "bilme" anlamındadır; "gözle görmek" anlamında olsaydı, fiilinde iki zamirin (fâ'il ve mef'ûl zamirlerinin) bir araya gelmesi imkânsız olurdu. اسْتَغْنَى (ihtiyaçsız olduğ*unu*) ifadesi ikinci mef'ûldür.

8. Nihaî dönüş senin Rabbinedir şüphesiz!

[2860] İfade; insan için bir tehdit ve azgınlığın akıbetinden sakındırmak için *iltifat* tarzı üzere gerçekleşmiştir. الرُّجْعَى *büşrâ* gibi mastar olup "rücû" anlamındadır.

[2861] Bu -ve aşağıdaki- âyetlerin Ebû Cehl hakkında indiği söylenmiştir.

9. Bak şu yasak koyana,
10. namaz kıldığı sıra bir kula!..
11. Ne dersin? Ya o doğru yoldaysa?
12. Ya da takvayı emrediyorsa?
13. Ne dersin? Ya kendisi (hakkı) yalanlayıp yüz çeviriyorsa?!
14. Bilmiyor mu ki, Allah (her şeyi) görüyor!

[2862] Rivayete göre Ebû Cehl, Peygamber'e (s.a.): "Sen, müstağni olanın azdığını mı iddia ediyorsun!? Peki, öyleyse bizim için Mekke'nin dağlarını gümüşe ve altına çevir! Belki ondan alıp azarız da, dinimizi bırakıp senin dinine gireriz!" demişti. Bunun üzerine Cebrâil inip (Hz. Peygamber'e): "İstersen bunu yaparız. Sonrasında da inanmadıkları takdirde Sofra Ashabı'na[3] yaptığımızı bunlara da yaparız!" deyince,

1 Merkezi kalp [akıl] olan; zan ve bilgi ifade eden fiiller kategorisi. / çev.
2 Yani *nefsehû* kelimesi zikredilmeden "*kendisini* görme" anlamı verilebilmesi. / ed.
3 Yani Hz. Îsâ'dan kendilerine gökten sofra indirmesini isteyen havarilere. (Bkz. Mâide 5/112-115) / çev.

[٢٨٥٧]وقرأ ابن الزبير «علم الخط بالقلم».

٦-﴿كَلَّا إِنَّ الإِنْسَانَ لَيَطْغَى﴾

٧-﴿أَنْ رَآهُ اسْتَغْنَى﴾

[٢٨٥٨] {كَلاَّ} ردع لمن كفر بنعمة الله عليه بطغيانه، وإن لم يذكر لدلالة الكلام عليه.

٥ [٢٨٥٩] {أَنْ رَءَاهُ} أن رأى نفسه. يقال في أفعال القلوب: رأيتني وعلمتني، وذلك بعض خصائصها. ومعنى الرؤية العلم، ولو كانت بمعنى الإبصار لامتنع في فعلها الجمع بين الضميرين. و{اسْتَغْنَى} هو المفعول الثاني.

٨-﴿إِنَّ إِلَى رَبِّكَ الرُّجْعَى﴾

[٢٨٦٠] {إِنَّ إلى رَبّكَ الرُّجْعَى} واقع على طريقة الالتفات إلى الإنسان، تهديدًا ١٠ له وتحذيرًا من عاقبة الطغيان. والرجعى مصدر كالبشرى، بمعنى الرجوع.

[٢٨٦١]وقيل: نزلت في أبي جهل، وكذلك:

٩-﴿أَرَأَيْتَ الَّذِي يَنْهَى﴾

١٠-﴿عَبْدًا إِذَا صَلَّى﴾

١١-﴿أَرَأَيْتَ إِنْ كَانَ عَلَى الْهُدَى﴾

١٥ ١٢-﴿أَوْ أَمَرَ بِالتَّقْوَى﴾

١٣-﴿أَرَأَيْتَ إِنْ كَذَّبَ وَتَوَلَّى﴾

١٤-﴿أَلَمْ يَعْلَمْ بِأَنَّ اللهَ يَرَى﴾

[٢٨٦٢]وروي أنه قال لرسول الله ﷺ: أتزعم أن من استغنى طغى، فاجعل لنا جبال مكة فضة وذهبًا، لعلنا نأخذ منها فنطغى فندع ديننا ونتبع دينك! فنزل جبريل ٢٠ فقال: إن شئت فعلنا ذلك، ثم إن لم يؤمنوا فعلنا بهم ما فعلنا بأصحاب المائدة،

Peygamber (s.a.), hayatta kalmaları için aleyhlerine beddua etmekten kaçınmıştı. Yine rivayete göre; bu Allah'ın belâsı (Ebû Cehl): "Muhammed sizin aranızda yüzünü topraklara beliyor (secde ediyor) mu?" diye sormuş; onlar da "Evet!" deyince, Ebû Cehl: "Kendisine yemin edilene yemin olsun ki onu (secdede) görürsem mutlaka boynuna basacağım!" demişti. Derken, Ebû Cehl gelmiş; sonra da gerisingeri dönmüştü. Kendisine: "Neyin var ey Ebu'l-Hikem?" dediklerinde: "Benimle onun arasında ateşten bir hendek, korkunç şeyler ve birtakım kanatlar vardı!" demişti [*Buhârî*, "Tefsîr", 96; *Müslim,* "Münâfıkîn", 38; *Ahmed b. Hanbel*, II, 370].

[2863] "Bak şu yasak koyana!" ifadesinin anlamı şudur: Allah'ın kullarından birinin namazını niyazını engelleyeni bana haber ver hele! Bu yasakçı, Allah'a ibadeti yasaklarken doğru bir yol üzerindeyse… yahut putlara ibadeti emrederken -itikadınca- iyiyi emretmekte ise [iyi… Ama] ya bir de Bizim dediğimiz gibi hakkı yalanlamakta ve sahih dinden dönmekte ise..!?[1] "Bilmiyor mu ki Allah [her şeyi] görüyor?!" Ve onun ahvâline yani hidayetine ve sapkınlığına muttali olup buna göre onun karşılığını verecek! -Bu bir tehdittir.-

[2864] **Şayet** "أرأيتَ (Gördün mü / Ne dersin?) ifadesinin müteallakı nedir?" **dersen şöyle derim:** Müteallâk, şart cümlesiyle birlikte الذى ينهى (yasak koyan) cümlesi olup bunlar iki mef'ûl konumundadırlar. "Peki, şartın cevabı nerede?" **dersen şöyle derim:** Hazfedilmiş olup; "Ya o doğru yoldaysa ya da takvayı emrediyorsa; bilmiyor mu ki, Allah gerçekten görmektedir!" şeklinde takdir edilir. Cevabın hazfi, onun ikinci şartın cevabında zikredilmesinin delâleti sebebiyledir. "Peki, 'Bilmiyor mu?' sorusunun şarta cevap olması nasıl sağlıklı olabilmiş?" **dersen şöyle derim:** Bu tıpkı senin; "Ben sana ikramda bulunsam, sen de bana ikramda bulunur musun?" ve "Zeyd sana iyilik etse, sen de ona iyilik eder misin?" sözünün sağlıklı olması gibidir. **Şayet** "Peki, ikinci أرأيتَ ? Bu nasıl [ilk] أرأيتَ'nin iki mef'ûlü arasında yer alabilmiş?" **dersen şöyle derim:** Bu, pekiştirme için tekrarlanmış zait bir ifadedir.

[2865] Hasan-ı Basrî'den rivayet edildiğine göre, bu adam Selmân-ı Farsî'nin (v. 36/656) namazını niyazını engelleyen Ümeyye b. Halef imiş.

15. Hayır!.. Vazgeçmezse, onu mutlaka perçeminden tutup sürükleyeceğiz!..

---

1 Burada, gâib zamiri Ebû Cehl'e ait kabul edilerek, herhangi bir muhataba sorulmaktadır ki bunda Ebû Cehl gibilere ince bir dokundurma yatmaktadır. / çev.

فكفّ رسول الله ﷺ عن الدعاء إبقاءً عليهم. وروي عنه لعنه الله أنه قال: هل يعفِّر محمد وجهه بين أظهركم؟ قالوا: نعم. قال: فوالذي يحلف به، لئن رأيته لوطأت عنقه! فجاءه ثم نكص على عقبيه، فقالوا له: مالك يا أبا الحكَم؟! فقال: إن بيني وبينه لخندقًا من نار وهَولًا وأجنحة.

٥ [٢٨٦٣] {أَرَءَيْتَ الَّذِي يَنْهَى} ومعناه: أخبرني عمن ينهى بعض عباد الله عن صلاته. إن كان ذلك الناهي على طريقة سديدة فيما ينهى عنه من عبادة الله أو كان آمرًا بالمعروف والتقوى فيما يأمر به من عبادة الأوثان كما يعتقد. وكذلك إن كان على التكذيب للحق والتولي عن الدين الصحيح، كما نقول نحن. {أَلَمْ يَعْلَمْ بِأَنَّ اللهَ يَرَى} ويطلع على أحواله من هداه وضلاله فيجازيه على حسب ذلك. -وهذا ١٠ وعيد-.

[٢٨٦٤] فإن قلت: ما متعلق {أَرَأَيْتَ}؟ قلت: {اَلَّذِي يَنْهَى} مع الجملة الشرطية، وهما في موضع المفعولين. فإن قلت: فأين جواب الشرط؟ قلت: هو محذوف، تقديره: {إِنْ كَانَ عَلَى الْهُدَى أَوْ أَمَرَ بِالتَّقْوَى أَلَمْ يَعْلَمْ بِأَنَّ اللهَ يَرَى}؟ وإنما حذف لدلالة ذكره في جواب الشرط الثاني. فإن قلت: فكيف صحّ أن يكون {أَلَمْ يَعْلَمْ} ١٥ جوابًا للشرط؟ قلت: كما صحّ في قولك: إن أكرمتك أتكرمني؟ وإن أحسن إليك زيد هل تحسن إليه؟ فإن قلت: فما {أَرَأَيْتَ} الثانية وتوسطها بين مفعول {أَرَأَيْتَ}؟ قلت: هي زائدة مكرّرة للتوكيد.

[٢٨٦٥] وعن الحسن أنه أمية بن خلف كان ينهى سلمان عن الصلاة.

١٥-﴿كَلَّا لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ﴾

[2866] كَلَّا (Hayır!) kelimesi, Allah'a ibadetten alıkoyması ve Lât'a ibadeti emretmesinden ötürü Ebû Cehl için bir men ve uzaklaştırmadır. Ardından şöyle buyurmuştur: "Eğer" bulunduğu durumdan "vazgeçmezse, mutlaka perçeminden kavrayıp sürükleyeceğiz!" Perçeminden yakalayıp, onu ateşe çekeceğiz! *es-Sef'* bir şeyi kavrayıp şiddetlice çekmektir. Amr b. Ma'dîkerib (v. 21/642) şöyle demiştir:

> Öyle bir kavimdir ki bunlar, 'İmdât!' denildi mi, sen onları ya atın tayına gem vurmuş ya da onu perçeminden çekerken (savaşa koşarken) görürsün!

[2867] Şeddeli Nûn ile *le-nesfa'anne* şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd ise *le-esfa'an* (Mutlaka... yakalayacağım!) okumuştur. Bu kelimenin Mushaf'ta Elif'li olarak yer alması *vakıf* hükmünde olmasına göredir.

[2868] بالناصية kelimesinde, bunun adı geçen kişinin perçemi olduğu bilindiği için *Ahit Lâm'ı* ile yetinilip, izāfete gerek duyulmamıştır.[1]

16. O yalancı, günahkâr perçemden!..

[2869] ناصية (perçem) kelimesi, الناصية'den bedeldir; nekire olduğu hâlde ma'rifeden bedel kılınması, sıfat giyerek müstakil bir anlam ifade etmiş olması sebebiyle caizdir (dolayısıyla ma'rife hükmündedir). (Mahzuf mübtedânın haberi olacak şekilde) *hiye nâsıyet^{un}* (O; yalancı, günahkâr bir perçemdir.) takdiri üzere *nâsıyet^{un}*; mansūb olarak da *nâsıyet^{en}* şeklinde de okunmuştur ki her ikisi de sövgü anlamı ifade eder. O perçemin yalancılık ve günahkârlıkla betimlenmesi mecâzî isnat[2] olup bu iki sıfat gerçekte perçemin sahibine aittir. Bu kullanımda; *nâsıyeti kâzibⁱⁿ hātıⁱⁿ* (yalancı, günahkâr birinin perçeminden) demende olmayan bir güzellik ve akıcılık vardır.

17. Çağırsın bakalım kulübün(deki adamlar)ı!
18. Biz de zebânileri çağırırız!..

[2870] النَّادِى kavmin toplanıp bir araya geldiği meclis demek olup kastedilen meclis erbabıdır. Tıpkı Cerîr'in (v. 110/728) (düşmanlarını betimlerken) şöyle dediği gibi:

> Onların bıyık uçları kızıla çalan (heybetli… ve kendi aralarında) alçak gönüllü meclisleri (meclis adamları) vardır.

1 Yani kimin perçemi olduğu belli olduğundan, "*onun perçem*inden" değil, "*o perçem*den" buyrulmuştur. / ed.
2 Mecazî anlamın kastedildiğinin aklen bilinmesidir. / çev.

[٢٨٦٦] {كَلاَّ} ردع لأبي جهل وخسوء له عن نهيه عن عبادة الله تعالى، وأمره بعبادة اللات، ثم قال: {لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ} عما هو فيه {لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ}، لنأخذن بناصيته ولنسحبنه بها إلى النار! والسفع القبض على الشيء وجذبه بشدّة. قال عمرو بن معديكرب:

٥ قَوْمٌ إذَا يَقَعُ الصَّرِيخُ رَأَيْتَهُمْ ❁ مِنْ بَيْنِ مُلْجِمِ مُهْرِهِ أَوْ سَافِعِ

[٢٨٦٧] وقرئ «لنسفعنَّ»، بالنون المشدّدة. وقرأ ابن مسعود «لأسفعًا». وكتبتها في المصحف بالألف على حكم الوقف.

[٢٨٦٨] ولما علم أنها ناصية المذكور، اكتفى بلام العهد عن الإضافة.

١٦- ﴿نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ﴾

١٠ [٢٨٦٩] {نَاصِيَةٍ} بدل من الناصية؛ وجاز بدلها عن المعرفة، وهي نكرة؛ لأنها وصفت فاستقلت بفائدة. وقرئ «ناصيةٌ»، على: هي ناصية، و«ناصية» بالنصب. وكلاهما على الشتم. ووصفها بالكذب والخطإ على الإسناد المجازي؛ وهما في الحقيقة لصاحبها. وفيه من الحسن والجزالة ما ليس في قولك: ناصيةِ كاذبٍ خاطئٍ.

١٧- ﴿فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ﴾

١٥ ١٨- ﴿سَنَدْعُ الزَّبَانِيَةَ﴾

[٢٨٧٠] والنادي المجلس الذي ينتدى فيه القوم، أي يجتمعون. والمراد أهل النادي. كما قال جرير:

لَهُمْ مَجْلِسٌ صُهْبُ السِّبَالِ أَذِلَّةٌ ❁

Züheyr [b. Ebû Sülmâ] (v. 609) da şöyle demiştir:

İçlerinde, yüzü güzel meclisler (meclis adamları) vardır.

الْمَقَامَةُ "meclis" demektir.

[2871] Rivayete göre; Ebû Cehl, namaz-niyaz hâlindeki Peygamber'in (s.a.) yanına gelmiş ve "Ben seni yasaklamamış mıydım?!" demişti. Peygamber, Ebû Cehl'e ağır konuşunca onun; "Ben bu vadi (Mekke) halkının, meclis arkadaşı en çok olanı iken, sen beni tehdit mi ediyorsun?!" demesi üzerine de bu âyet inmişti [*Tirmizî*, "Tefsîr", 85; *Ahmed b. Hanbel*, I, 329].

[2872] İbn Ebû 'Able (v. 151/768) mef'ûl çatılı olarak (edilgen sîga ile) *se-yud'a'z-zebâniyet*[u] (zebâniler çağrılacaktır) şeklinde okumuştur. *Zebânî* Arapların konuşmasında "inzibat memurları" anlamına gelip, bunun tekili "defetme" anlamındaki *ez-zebn* kökünden gelmek üzere, *'ifriyet*[un] veznine benzer olarak *zibniyet*[un] kelimesidir. Müfredinin *zibniyy*[un] olduğu da söylenmiştir; anlaşıldığı kadarıyla, *ez-zebn* lâfzına nispet edilmiş, sonra da mensubiyet için sîgası değiştirilmiştir. Tıpkı Arapların (***emsi*** [dün] lâfzından) ***imsiyy***[un] (düne dair) demeleri gibi. Kelimenin aslı *zebâniyy*[u] olup bedel üzere[1] زَبَانِيَةٌ denilmiştir. Kastedilen azap melekleridir.

[2873] Hadiste şöyle geçmektedir: Hz. Peygamber (Ebû Cehl için): "Taraftarlarını çağırsaydı, zebâniler onu ulu orta yakalarlardı!" buyurmuştur [*Buhārî*, "Tefsîr", 96; *Tirmizî*, "Tefsîr", 85; *Ahmed b. Hanbel*, I, 329].

19. Hayır! Ona boyun eğme; (sadece Bize) secde et ve yakınlaş...

[2874] كَلَّا (Hayır!) kelimesi Ebû Cehl için bir men'dir. "Ona boyun eğme!" Yani ona karşı isyan konumunu sürdür. Tıpkı "Öyleyse, yalanlayanlara itaat etme!" [Kalem 68/8] âyetinde olduğu gibi.

[2875] "Secde et!" Yani secdeye devam et! -'Namaz kılmaya...' demek istiyor.- "Ve Rabbine "yaklaş!" Hadiste şöyle geçmektedir: "Kulun, Rabbine en yakın olduğu an secde ettiği andır." [*Müslim,* "Salât", 215]

[2876] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim 'Alâk sûresini okursa sanki bütün kısa sûreleri okumuş gibi ona sevap verilir."

---

1 Yani Yâ'lardan birinin yerine Tâ getirilerek. / ed.

وقال زهير:

وَفِيهِمْ مَقَامَاتٌ حِسَانٌ وُجُوهُهُمْ ❁

والمقامة المجلس.

[٢٨٧١]روي أن أبا جهل مرّ برسول الله ﷺ وهو يصلي، فقال: ألم أنهك؟ فأغلظ له رسول الله ﷺ؛ فقال: أتهدّدني وأنا أكثر أهل الوادي ناديًا؟! فنزلت.

[٢٨٧٢]وقرأ ابن أبي عبلة «سيُدعى الزبانيةُ»، على البناء للمفعول. والزبانية في كلام العرب الشُّرَط؛ الواحدة زبنية، كعفرية من الزبن وهو الدفع. وقيل: زبني، وكأنه نسب إلى الزبن، ثم غير للنسب، كقولهم إمسي؛ وأصله: زباني، فقيل: زبانية على التعويض؛ والمراد: ملائكة العذاب.

[٢٨٧٣]وعن النبي ﷺ: لو دعا ناديه لأخذته الزبانية عيانًا!

١٩-﴿كَلَّا لا تُطِعْهُ وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ﴾

[٢٨٧٤]{كَلاَّ} ردع لأبي جهل. {لَا تُطِعْهُ} أي اثبت على ما أنت عليه من عصيانه، كقوله {فَلَا تُطِعِ الْمُكَذِّبِينَ} [القلم: ٨].

[٢٨٧٥]{وَاسْجُدْ} ودم على سجودك، يريد الصلاة. {وَاقْتَرِبَ} وتقرَّب إلى ربك. وفي الحديث: أقرب ما يكون العبد إلى ربه إذا سجد.

[٢٨٧٦]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة العلق أعطي من الأجر كأنما قرأ المفصّل كله.

KADİR SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, Medenî olduğu da söylenmiştir. 5 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Biz onu, şüphesiz Kadir gecesi indirdik.

5 [2877] Kur'ân'ın azametini Allah üç yönden ortaya koymaktadır: (i) Kur'ân'ın indirilmesini yine Kur'ân'a dayandırmış ve bu "indirme" işine başkasını değil, sırf onu özgü kılmıştır. (ii) Kur'ân'ın şan ve şöhretine ve ona dikkat çekmenin gereksizliğine tanıklık etmek için onu açık ismiyle değil de "o" zamiriyle getirmiştir. (iii) Onun indirildiği zaman diliminin kadrini yüceltmiştir.

10 [2878] Rivayete göre Kur'ân, Kadir gecesi topyekûn Levh-i Mahfûz'dan dünya semasına indirilmiş, Cebrâil onu vahiy yazan meleklere imlâ ettirmiş, sonra da onu 23 senede Peygamber'e (s.a.) parça parça indirmiştir. Şa'bî'den rivayet edildiğine göre âyetin anlamı: "Biz onu indirmeye kadir gecesi başladık." şeklindedir.

15 [2879] Kadir gecesinin vakti hususunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Çoğu bunun Ramazan ayının son on gününün tek rakamlı olanlarında yer aldığı görüşündedir ki ekseri görüş de bunun (son) yedinci (yirmi yedinci) gece olduğudur. Muhtemelen, bu gecenin gizli tutulmasının sâiki, o geceyi amaçlayanın onu denk getirebilme isteğiyle gecelerin çoğunu ihya edip, 20 böylece ibadetinin çoğalması, sevabının katlanması ve bunun açıklanması hâlinde insanların bundaki fazileti yakalamaya odaklanıp, diğer gecelerde ibadeti eksik tutmamaları hususudur.

[2880] *Kadir* gecesi, "işlerin takdir edilip, hükme bağlandığı gece" anlamına gelir ki bunun gerekçesi, "Hükme bağlanacak her iş o gece ayrılır..." 25 [Duhān 44/4] âyetidir. Gecenin bu ismi almasının, diğer gecelere kıyasla yüce ve şerefli olması sebebiyle olduğu da söylenmiştir.

2. Nereden bileceksin ki nedir Kadir gecesi?
3. Bin aydan daha hayırlıdır Kadir gecesi.

[2881] Yani senin kavrayışın o gecenin fazilet ve kıymetinin yüceliğinin 30 nihai sınırına henüz ulaşabilmiş değildir. Daha sonra Allah Teâlâ bunu Peygamber'e (s.a.); onun bin aydan daha hayırlı olduğu şeklinde açıklamıştır. O gecenin faziletinin bu nihai sınıra varıp dayanmasının sebebi, (4. âyette belirtildiği şekliyle) meleklerin ve Rûh'un inip durması ve her bir hüküm giyecek işin karara bağlanması adına Allah Teâlâ'nın zikretmiş olduğu dinî 35 maslahatların bu gecede vücut bulmasıdır.

سورة القدر

مكية؛ وقيل: مدنية. وآياتها ٥

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾

٥ [٢٨٧٧]عظم القرآن من ثلاثة أوجه؛ أحدها أن أسند إنزاله إليه، وجعله مختصًا به دون غيره. والثاني أنه جاء بضميره دون اسمه الظاهر شهادة له بالنباهة والاستغناء عن التنبيه عليه. والثالث الرفع من مقدار الوقت الذي أنزل فيه.

[٢٨٧٨]روي أنه أنزل جملة واحدة في ليلة القدر من اللوح المحفوظ إلى السماء الدنيا. وأملاه جبريل على السّفَرة، ثم كان ينزله على رسول الله ﷺ نجومًا في ثلاث ١٠ وعشرين سنة. وعن الشعبي: المعنى إنا ابتدأنا إنزاله في ليلة القدر.

[٢٨٧٩]واختلفوا في وقتها، فأكثرهم على أنها في شهر رمضان في العشر الأواخر في أوتارها. وأكثر القول أنها السابعة منها. ولعل الداعي إلى إخفائها أن يحيي من يريدها الليالي الكثيرة طلبًا لموافقتها، فتكثر عبادته، ويتضاعف ثوابه، وأن لا يتَّكل الناس عند إظهارها على إصابة الفضل فيها فيفرّطوا في غيرها.

١٥ [٢٨٨٠]ومعنى ليلة القدر ليلةُ تقدير الأمور وقضائها، من قوله تعالى {فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ} [الدخان: ٤]. وقيل: سميت بذلك لخطرها وشرفها على سائر الليالي.

٢-﴿وَمَا أَدْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ﴾

٣-﴿لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ﴾

[٢٨٨١] {وَمَا أَدْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ} يعني ولم تبلغ درايتك غاية فضلها ومنتهى ٢٠ علوّ قدرها. ثم بين ذلك بأنها خير من ألف شهر. وسبب ارتقاء فضلها إلى هذه الغاية ما يوجد فيها من المصالح الدينية التي ذكرها من تنزل الملائكة والروح، وفصل كل أمر حكيم.

[2882] Özel olarak bu müddetin [yani *tam* 1000 yılın] belirlenmesiyle ilgili olarak da şu zikredilir: Peygamber (s.a.), İsrâiloğullarından bir adamın Allah yolunda bin ay silah kuşanıp savaştığından bahsedince, müminler buna taaccüp etmiş ve amelleri kendilerine değersiz gözükmüştü. İşte buna binaen kendilerine o savaşçının süresinden daha hayırlı olan bir gece bahşedilmiş oldu. Yine söylendiğine göre; eski zamanlarda bir kişi Allah'a bin ay ibadet etmedikçe ona *âbid* (ibadet eden) denmezmiş. İşte böylece, (Müslümanlara da) ihya etmeleri hâlinde o âbidler kategorisine ait âbid ismiyle anılmaya hak kazanacakları bir gece bahşedilmiş olmuş.

4. O gece, melekler ve Ruh her işle ilgili olarak Rablerinin izniyle iner dururlar.

[2883] "(Melekler) ve Ruh" -yani Cebrâil- dünya semasına, bir görüşe göre de yeryüzüne "her işle ilgili olarak" yani Allah'ın bu seneden itibaren gelecek seneye kadar hükme bağladığı her işten ötürü "iner dururlar." Ruh'un, meleklerin ancak o gece görebildikleri bir melek türü olduğu da söylenmiştir. [مِنْ كُلِّ أمْرٍ (her işle ilgili olarak) ifadesi] "her insandan ötürü" anlamında *min külli'mrii*^{n} şeklinde de okunmuştur. Söylendiğine göre melekler, bu gece karşılaştıkları her mümin erkek ve kadına mutlaka selâm verirlermiş.

5. Tanyeri ağarıncaya kadar da tam bir esenliktir o gece.

[2884] O tamamen selâmettir; yani Allah diğer gecelerde hem belâ hem selâmet hükmederken, bu gece zarfında selâmet ve hayırdan başka bir şey takdir etmez. Yahut o gece, meleklerin Müslümanlara çokça selâm vermesi sebebiyle selâmdan başka bir şey değildir.

[2885] [مَطْلِع] Lâm'ın fethasıyla ve kesresiyle okunmuştur (*matlâ'* - *matli'*).

[2886] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim Kadir sûresini okursa, ona Ramazan orucunu tutan ve Kadir gecesini ihya eden kişinin sevabı gibi sevap verilir."

[٢٨٨٢]وذكر في تخصيص هذه المدّة أنّ رسول الله ﷺ ذكر رجلًا من بني إسرائيل لبس السلاح في سبيل الله ألف شهر، فعجب المؤمنون من ذلك، وتقاصرت إليهم أعمالهم، فأعطوا ليلة هي خير من مدّة ذلك الغازي. وقيل: إنّ الرجل فيما مضى ما كان يقال له عابد حتى يعبد الله ألف شهر، فأعطوا ليلة إن أحيوها كانوا أحقّ بأن ٥ يسموا عابدين من أولئك العبّاد.

٤-﴿تَنَزَّلُ الْمَلائِكَةُ وَالرُّوحُ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ﴾

[٢٨٨٣] {تَنَزَّلُ} إلى السماء الدنيا، وقيل: إلى الأرض. {وَالرُّوحُ} جبريل. وقيل: خلق من الملائكة لا تراهم الملائكة إلاّ تلك الليلة {مِنْ كُلِّ أَمْرٍ} أي تتنزل من أجل كل أمر قضاه الله لتلك السنة إلى قابلَ. وقرئ «من كل امرِئٍ»، أي من أجل كل إنسان. ١٠ وقيل: لا يلقون مؤمنًا ولا مؤمنة إلاّ سلموا عليه في تلك الليلة.

٥-﴿سَلامٌ هِيَ حَتَّى مَطْلَعِ الْفَجْرِ﴾

[٢٨٨٤] {سَلامٌ هِيَ} ما هي إلاّ سلامة، أي لا يقدر الله فيها إلاّ السلامة والخير، ويقضي في غيرها بلاء وسلامة. أو ما هي إلاّ سلام، لكثرة ما يسلمون على المؤمنين.

[٢٨٨٥]وقرئ «مطلع» بفتح اللام وكسرها.

١٥ [٢٨٨٦]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة القدر أعطي من الأجر كمن صام رمضان وأحيا ليلة القدر.

BEYYİNE SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, Medenî olduğu da söylenmiştir. 8 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1-3. Nankörce inkâr eden Ehl-i Kitap ve müşriklerin tamamı, kendilerine apaçık kanıt -yani dosdoğru mesajlar içeren birtakım kutsal sahîfeler okuyan bir resûl- gelinceye kadar (güya ittifak ettikleri inkârcılıktan) ayrılacak değillerdi!"

4. Oysa kendilerine kitap verilenler, ancak kendilerine böyle bir kanıt geldikten sonra parçalanmışlardı!..

[2887] Nankörce inkâr eden iki fırka -yani Ehl-i Kitap ve Müşrikler- Muhammed'in (s.a.) peygamber gönderilmesinden önce; "Tevrat ve İncil'de yazılı olan, vaat edilmiş 'o peygamber' -yani Muhammed- gönderilinceye kadar, üzerinde bulunduğumuz dinimizden ayrılmayacağız." diyorlardı. Allah onların bu sözünü nakledip, sonrasında: "Oysa kendilerine kitap verilenler ancak kendilerine böyle bir kanıt geldikten sonra parçalanmışlardı." buyurdu; yani 'o peygamber' kendilerine geldiğinde hak üzerinde sözbirliği ve ittifak oluşturma vaadinde bulunmuşlardı; ama sonra; onları haktan kopartan ve inkârda ısrar ettiren tamamen o peygamberin gelişi oldu! Bunun konuşmadaki benzeri şudur: Günahkâr bir fakir, kendisine nasihatte bulunan birine; "Allah bana zenginlik nasip etmedikçe içinde bulunduğum durumdan ayrılmayacağım!" der. Müteakiben Allah ona zenginlik nasip edince günahı iyice artırır. Bu sefer ona nasihatte bulunan kişi kınama ve ilzam amaçlı olarak daha önce söylediklerini kendisine hatırlatmak üzere "Sen zenginleşinceye kadar günahkârlıktan ayrılacak değildin; ama zengin olduktan sonra daldın günaha!" der.

[2888] Bir şeyin bir şeyden *infikâk* etmesi, -bir kemiğin eklem yerinden ayrılması gibi- bitişik oluşunun ardından ayrılmasıdır. Anlam: "Dinlerine iyice yapışmakta oldukları ve onu ancak bir بَيِّنَة'nin gelmesi hâlinde terkedecekleri" şeklindedir ki بَيِّنَه "açık hüccet" demektir ve رسولٌ de بَيِّنَه'den bedeldir. İbn Mes'ûd kıraatinde ise بَيِّنَة'den hâl olmak üzere *rasûl*^en^ şeklindedir.[1]

[2889] İçerisinde; gerçeği ve adâleti dillendiren dosdoğru "birtakım *kitâb*ların" yani yazılı belgelerin yer aldığı; bâtıldan arınmış "birtakım *sayfa*ları yani yazı malzemesini (okuyan bir peygamber)."

1 (i) "Bir kanıt- yani peygamber…" - (ii) "peygamber olmak üzere bir kanıt…" / ed.

سورة البينة

مكية؛ وقيل: مدنية. وأياتها ٨

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-٣-﴿لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ مُنْفَكِّينَ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ الْبَيِّنَةُ رَسُولٌ مِنَ اللهِ يَتْلُو صُحُفًا مُطَهَّرَةً فِيهَا كُتُبٌ قَيِّمَةٌ﴾ ٥

٤-﴿وَمَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَةُ﴾

[٢٨٨٧]كان الكفار من الفريقين أهل الكتاب وعبدة الأصنام يقولون قبل مبعث النبي ﷺ: لا ننفك مما نحن عليه من ديننا ولا نتركه حتى يبعث النبي الموعود الذي هو مكتوب في التوراة والإنجيل -وهو محمد ﷺ-، فحكى الله تعالى ما كانوا ١٠ يقولونه، ثم قال: {وَمَا تَفَرَّقَ الذين أُوتُوا الْكِتَابَ}، يعني أنهم كانوا يَعِدون اجتماع الكلمة والاتفاق على الحق إذا جاءهم الرسول، ثم ما فرقهم عن الحق ولا أقرّهم على الكفر إلاّ مجيء الرسول ﷺ. ونظيره في الكلام أن يقول الفقير الفاسق لمن يعظه: لست بمنفكٍّ مما أنا فيه حتى يرزقني الله الغنى، فيرزقه الله الغنى فيزداد فسقًا، فيقول واعظه: لم تكن منفكًا عن الفسق حتى توسر، وما غمست رأسك في الفسق إلاّ ١٥ بعد اليسار! يذكره ما كان يقوله توبيخًا وإلزامًا.

[٢٨٨٨]وانفكاك الشيء من الشيء أن يزايله بعد التحامه به، كالعظم إذا انفك من مفصله؛ والمعنى: أنهم متشبثون بدينهم لا يتركونه إلاّ عند مجيء البينة، والبينة الحجة الواضحة؛ و{رَسُولٌ} بدل من {الْبَيِّنَة}. وفي قراءة عبد الله: «رسولا»، حالًا من البينة.

٢٠ [٢٨٨٩]{صُحُفًا} قراطيس {مُطَهَّرَةً} من الباطل؛ {فِيهَا كُتُبٌ} مكتوبات {قَيِّمَةٌ} مستقيمة ناطقة بالحق والعدل.

[2890] Ayrılmalarından maksat; haktan ayrılıp sıyrılmalarıdır. Yahut bazısı inanan, bazısı ise inkâr ederek "Muhammed, 'o [beklenen] peygamber' değil!" diyen; yine bazısı (onu) tanıyıp, bazısı inatla direten kimseler olmak üzere fırka fırka gruplaşmaları demektir.

[2891] **Şayet** "Neden Ehl-i Kitap ve Müşrikler önce birlikte zikredilmişken, sonra 'Oysa kendilerine kitap verilenler ancak kendilerine böyle bir kanıt geldikten sonra parçalanmışlardı.' âyetinde sadece Ehl-i Kitap zikredilmiştir?" **dersen şöyle derim:** Çünkü onlar kitaplarında mevcut olması sebebiyle Muhammed (s.a.) hakkında bir bilgiye sahiptiler. Binaenaleyh, onlar 'o peygamber'den ayrı düşme ile sıfatlanınca, hiçbir kitabı olmayan (müşrik), bu sıfata elbette çok daha dâhil olacaktır.[1]

5. Oysa onlara emredilen; samimi birer muvahhit olarak dini yalnızca Allah'a özgü kılıp (sadece) O'na kulluk etmek; namazı dosdoğru kılmak ve zekâtı vermekten ibaretti... ki dosdoğru (ümmetin) din(i) budur;

[2892] Yani Tevrat ve İncil'de hanîf dinden başkasıyla memur değillerdi; ama (bu dini) tahrif ve tebdil ettiler.

[2893] "İşte dosdoğru din budur." Yani dosdoğru ümmetin dini budur. [وذلك دِينُ القيِّمَةِ ifadesi] دين millet olarak[2] yorumlanarak ve zâlike'd-dînu'l-kayyimet[u] şeklinde de okunmuştur.

[2894] **Şayet** "Oysa onlara emredilen yalnızca Allah'a kulluk etmekten ibaretti." âyetinin yorumu nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, "Her iki kitapta mevcut olanla, Allah'a ancak bu sıfat üzere[3] kulluk etmek için memur kılınmışlardı." anlamındadır.

[2895] İbn Mes'ûd … illâ en ya'budû… şeklinde okumuştur ki; "Allah'a kulluk etmekle memur kılınmışlardı." anlamındadır.

6. Nankörce inkâr eden Ehl-i Kitap ve müşrikler; şüphesiz kalıcı olarak cehennem ateşindedirler! Bunlardır işte yaratıkların en kötüleri!..

---

1 Aslında, Müşrikler Ehl-i Kitap'tan farklıdır; burada, kutsal kitaba inanan Yahudilerle, sonradan verilen İncil'lere bağlanan Hıristiyanlar arasında yaşanan *tefarruk* [ayrışma] söz konusu edilmektedir. Normalde, yeni gelen kutsal kitaba yani İncil'e de inanmaları gerekirdi; ama inanmadılar ve Ehl-i Kitap; "Yahudi - Hıristiyan" diye iki ana gruba ayrıldı. / ed.

2 Yani müzekker olmak hasebiyle, القيِّمَةِ kelimesinin mevsufu olamasa da, müennes bir kelime olan مِلَّة şeklinde tefsir edilerek sıfat - mevsuf oluşturacak şekilde okunmuştur. İlkinde; "…ki dosdoğru ümmetin dini budur" anlamında, bu kıraatte ise "ki dosdoğru din budur." anlamındadır. / ed.

3 Yani şirksiz, riyasız tam bir ihlâsla… / ed.

[٢٨٩٠]والمراد بتفرقهم تفرقهم عن الحق وانقشاعهم عنه، أو تفرقهم فرقًا؛ فمنهم من آمن، ومنهم من أنكر وقال: ليس به؛ ومنهم من عرف وعاند.

[٢٨٩١]فإن قلت: لم جمع بين أهل الكتاب والمشركين أوّلًا ثم أفرد أهل الكتاب في قوله {وَمَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ}؟ قلت: لأنهم كانوا على علم ٥ به لوجوده في كتبهم، فإذا وُصفوا بالتفرق عنه كان من لا كتاب له أدخلَ في هذا الوصف.

٥-﴿وَمَا أُمِرُوا إِلا لِيَعْبُدُوا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ وَذَلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِ﴾

[٢٨٩٢]{وَمَا أُمِرُوا} يعني في التوراة والإنجيل إلاّ بالدين الحنيفي، ولكنهم ١٠ حرفوا وبدلوا.

[٢٨٩٣]{وَذَلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِ}، أي دين الملة القيمة. وقرئ «وذلك الدينُ القيمةُ»، على تأويل الدين بالملة.

[٢٨٩٤]فإن قلت: ما وجه قوله: {وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللّٰهَ}؟ قلت: معناه وما أمروا بما في الكتابين إلاّ لأجل أن يعبدوا الله على هذه الصفة.

١٥ [٢٨٩٥]وقرأ ابن مسعود «إلا أن يعبدوا»، بمعنى: بأن يعبدوا.

٦-﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أُولَئِكَ هُمْ شَرُّ الْبَرِيَّةِ﴾

7. İman edip sâlih amel işleyenler; yaratıkların en hayırlıları da bunlardır işte.

8. Onların, Rableri katında alacakları karşılık; altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları Adn Cennetleridir. Allah onlardan razı, onlar da O'ndan razıdır. Rabbine karşı saygılı (yaşamış) olan kimselere mahsustur bu...

[2896] Nâfi' (v. 169/785) Hemze ile *el-ber**î**et*[u] şeklinde okurken, diğerleri Hemze'siz olarak; lâfzın hafifletilmiş şekliyle البريّة şeklinde okumuştur; zira النَّبِىُّ ve البَرِيَّةُ lâfızları çokça tekrarlanan kullanımlardan olup bu yüzden hafifletilip aslı terkedilerek (Hemze'siz) okunurlar. [خيّر] *hayyir*in çoğulu olarak *hıyâru'l-beriyyet*[i] şeklinde okunmuş olup bunun örneği, *ceyyid* ve *tayyib* lâfızlarının çoğulu olan *ciyâd*[un] *ve tıyâb*[un] kelimeleridir.

[2897] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim *Lem Yekun* sûresini okursa, kıyamet günü akşam sabah yaratıkların en hayırlısıyla beraber olur."

٧-﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ﴾

٨-﴿جَزَاؤُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ﴾

[٢٨٩٦]قرأ نافع «البريئة»، بالهمز؛ والقرّاء على التخفيف. والنبيّ، والبرية مما استمر الاستعمال على تخفيفه ورفض الأصل. وقرئ «خيار البرية»، جمع خيِّر، كجياد وطياب في جمع جيد وطيب.

[٢٨٩٧]عن رسول الله ﷺ: من قرأ لم يكن كان يوم القيامة مع خير البرية مساء ومقيلًا.

ZİLZÂL SÛRESİ

Medîne'de nâzil olmuştur. Mekke'de olduğu da söylenmiştir, 8 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Arz kendine özgü (müthiş) bir sarsılışla sarsıldığında,
5 **2. Ağırlıklarını dışarı çıkardığında…**

[2898] زِلْزَالَهَا ifadesi Zâ'nın kesresiyle de fethasıyla da okunmuştur. Kesreli olanı mastar, fethalı olanı ise isimdir. Şeddeli kelime dışında, isim çatılarında fethalı *fa'lâl*^un^ sîgası yoktur.

[2899] **Şayet** "İzâfetli olarak زِلْزَالَهَا şeklinde gelmesinin anlamı nedir?"
10 **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı "*Allah'ın dilemesi* demek olan hikmeti dâhilinde Arz için gerekli olan sarsıntı demektir; o da daha ötesi olmayan son derece şiddetli bir sarsıntıdır." şeklindedir. Bunun örneği; *ekrimi't-takıyye ikrâmehû ve ehini'l-fâsika ihânetehû* (Müttakîye hak ettiği ikramı yap; fâsığı da hak ettiği şekilde alçalt!) demendir ki bununla o ikisinin gerektir-
15 diği değer verme ve alçaltmayı kastedersin. Yahut "Alabildiğine, mümkün olabilecek bütün *zelzele* kapasitesiyle" demektir.

[2900] الأَثْقَالُ (ağırlıklar) lâfzı, *sıkl*^un^ lâfzının çoğulu olup "([O hayvanlar] kendinizi zorlamadan ulaşamayacağınız bir beldeye) yüklerinizi taşırlar" [Nahl 16/7] âyetindeki gibi "ev eşyası" demektir. [2. âyette] Arz'ın karnında
20 gömülü bulunan şeyler 'onun ağırlıkları' kılınmıştır.

3. İnsanoğlu; "Buna ne oluyor böyle?!" dediğinde.
4. İşte o gün, anlatacaktır o, haberlerini.
5. Senin Rabbinin kendisine vahyetmesiyle...

[2901] "İnsanoğlu; "*Buna ne oluyor," bu denli şiddetlice sarsılıp, içindeki-*
25 *leri dışarı atmış!* dediğinde." Bu, Sur'a ikinci kez üfürüldüğünde Arz'ın, içindeki ölüleri birer diri olarak dışarı attığı[1] vakit olacaktır. İşte insanlar bu sözü, aşırı şiddetli durumun kendilerine galebe çalması sebebiyle söyleyeceklerdir. Tıpkı: "Vay başımıza gelenleeer!.. Kim kaldırdı bizi yatağımızdan?!" [YâSîn 36/52] diyecekleri gibi. Bunun, dirilmeye inanmamış olması sebebiyle inkâr-
30 cının sözü olduğu da söylenmiştir. Mümine gelince, o; "Rahmân'ın vaat ettiği ve peygamberlerin de doğru söylediği, buymuş işte!.." [YâSîn 36/52] diyecektir.

[2902] **Şayet** "Arz'ın anlatması ve ona vahyedilmesi ne anlama geliyor?" **dersen şöyle derim:** Bu, Allah'ın dil ile anlatma yerine geçecek şekilde onda oluşturacağı hâllerin mecazlı bir anlatımıdır. Öyle ki

1 Bkz. Neml 27/82 vd.

سورة الزلزلة

مدنية؛ وقيل: مكية. وآياتها ٨

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿إِذَا زُلْزِلَتِ الأَرْضُ زِلْزَالَهَا﴾

٥ ٢-﴿وَأَخْرَجَتِ الأَرْضُ أَثْقَالَهَا﴾

[٢٨٩٨]{زِلْزَالَهَا} قرئ بكسر الزاي وفتحها؛ فالمكسور مصدر، والمفتوح اسم؛ وليس في الأبنية فَعلال -بالفتح- إلاّ في المضاعف.

[٢٨٩٩]فإن قلت: ما معنى {زِلْزَالَهَا} بالإضافة؟ قلت: معناه زلزالها الذي تستوجبه في الحكمة وهو مشيئة الله، وهو الزلزال الشديد الذي ليس بعده. ونحوه ١٠ قولك: أكرم التقيّ إكرامه، وأهِن الفاسق إهانته؛ تريد: ما يستوجبانه من الإكرام والإهانة. أو زلزالها كله، وجميع ما هو ممكن منه.

[٢٩٠٠]الأثقال جمع ثقل، وهو متاع البيت: {وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ} [النحل: ٧]. جعل ما في جوفها من الدفائن أثقالًا لها.

٣-﴿وَقَالَ الإِنْسَانُ مَا لَهَا﴾

١٥ ٤-﴿يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا﴾

٥-﴿بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَى لَهَا﴾

[٢٩٠١]{وَقَالَ الإِنْسَانُ مَا لَهَا} زلزلت هذه الزلزلة الشديدة ولفظت ما في بطنها؟! وذلك عند النفخة الثانية حين تزلزل وتلفظ أمواتها أحياء، فيقولون ذلك لما يبهرهم من الأمر الفظيع، كما يقولون: {مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا} [يس: ٥٢]. وقيل: هذا ٢٠ قول الكافر؛ لأنه كان لا يؤمن بالبعث؛ فأما المؤمن فيقول: {هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ} [يس: ٥٢].

[٢٩٠٢]فإن قلت: ما معنى تحديث الأرض والإيحاء لها؟ قلت: هو مجاز عن إحداث الله تعالى فيها من الأحوال ما يقوم مقام التحديث باللسان، حتى

"Buna da ne oluyor böyle!?" diyecek birinin bu hâllere bakıp da Arz'ın neden sarsıldığını ve niçin ölüleri dışarı attığını ve bunun nebilerin (dünyada iken) kendisine karşı uyarıp sakındırdıkları şey olduğunu bileceği şekilde gerçekleşecektir.

[2903] Allah'ın Arz'ı gerçek mânada konuşturacağı ve onun da hayır ve şer namına üzerinde işlenenleri haber vereceği de söylenmiştir. (Nitekim:) "Arz, herkesin, üzerinde işlemiş olduğu şeylere şahitlik edecektir." şeklinde Peygamber'den (s.a.) rivayet edilmiştir [*Tirmizî*, "Kıyamet", 7].

[2904] **Şayet** "اذا ve يومئذ (zarflarını) nasb eden âmiller nedir?" **dersen şöyle derim:** يومئذ kelimesi اذا'dan bedel olup ikisini nasb eden âmil تحدث fiilidir. اذا'nın gizli bir fiille, يومئذ'in ise تحدث ile mansūb kılınması da caizdir. "Peki, تحدث'nun iki mef'ûlü nerede?" **dersen şöyle derim:** Birincisi hazfedilmiştir; ikincisi ise أخبارها'dır. İbarenin aslı *tuhaddisu'l-halka ahbârahâ* (Arz kendi haberlerini halka anlatacaktır.) şeklindedir. Şu var ki burada amaçlanan, halkın zikredilmesi değil; -o günün azametini vurgulamak için- Arz'ın, haberlerini anlatacağının dile getirilmesidir.

[2905] **Şayet** "بأن ربَّك'nin Bâ'sı neye taalluk etmektedir?" **dersen şöyle derim:** تحدث fiiline taalluk etmekte olup mâna: "Arz, senin Rabbinin ona vahyetmesi ve ona anlatmasını emretmesi sayesinde haberlerini anlatacaktır." şeklindedir. Mânanın: "Yer o gün *'Senin Rabbin Arz'a haberlerini vahyetti.'* şeklindeki anlatımı anlatacaktır." şeklinde olması da caizdir ki bu da; "Senin Rabbinin Arz'a vahyetmesi sayesinde Arz'ın anlatması kendi haberlerini anlatması demektir" anlamına dayanır. Tıpkı; "Sen, din konusunda bana nasihat etmekle bana eksiksiz bir nasihatte bulundun." demen gibi. بأن ربَّك'nin, أخبارها'dan *bedel* düşmesi de caiz olup buna göre sanki: "O gün yer; *'Senin Rabbin ona vahyetti'* (sözünden ibaret olan) haberlerini bir bir anlatacaktır." denmiş gibi olur; çünkü sen (her ikisi de "Ona şöyle şöyle anlattım" anlamına gelecek şekilde; harf-i cerli ve harf-i cersiz olmak üzere), *haddestuhû kezâ* ve *haddestuhû bi-kezâ* diyebilirsin.

[2906] اوحى لها ifadesi *evhâ ileyhâ* anlamında kullanılmıştır. Bu ("Rabbinin Arz'a vahyetmesiyle" ifadesi), tıpkı *"Bizim bir şey dilediğimiz zamanki sözümüz, ona 'Ol' demekten ibarettir; anında olmaya başlar."* [Nahl 16/40] âyetindeki gibi bir mecazdır. ('Accâc şöyle) demiştir:

> (Allah) Arz'a yerleşmesini vahyetti; o da yerleşti
> [Ve onu sabit, yüce dağlarla bağlayıp pekiştirdi.]

[2907] İbn Mes'ûd *tunebbiu ahbârahâ*; Sa'îd b. Cübeyr (v. 94/713) ise şeddesiz olarak *tunbiu ahbârahâ* şeklinde okumuştur.

ينظر من يقول {مَا لَهَا} إلى تلك الأحوال، فيعلم لم زلزلت، ولم لفظت الأموات؛ وأنّ هذا ما كانت الأنبياء ينذرونه ويحذرون منه.

[٢٩٠٣]وقيل: ينطقها الله على الحقيقة. وتخبر بما عمل عليها من خير وشرّ. وروي عن رسول الله ﷺ: تشهد على كل أحد بما عمل على ظهرها.

٥ [٢٩٠٤]فإن قلت: {إِذَا}، و{يَوْمَئِذٍ} ما ناصبهما؟ قلت: {يَوْمَئِذٍ} بدل من {إِذَا}، وناصبهما {تُحَدِّثُ}. ويجوز أن ينتصب {إِذَا} بمضمر، و{يَوْمَئِذٍ} بـ{تُحَدِّثُ}. فإن قلت: أين مفعولا {تحَدِّثُ}؟ قلت: قد حذف أوّلهما، والثاني: {أَخْبَارَهَا}، وأصله تحدث الخلق أخبارها؛ إلاّ أن المقصود ذكر تحديثها الأخبار لا ذكر الخلق، تعظيمًا لليوم.

١٠ [٢٩٠٥]فإن قلت: بم تعلقت الباء في قوله {بِأَنَّ رَبَّكَ}؟ قلت: بـ{تُحَدِّثُ}، معناه: تحدّث أخبارها بسبب إيحاء ربك لها، وأمره إياها بالتحديث. ويجوز أن يكون المعنى: يومئذ تحدث بتحديث أنّ ربك أوحى لها أخبارها، على أن تحديثها بأن ربك أوحى لها تحديث بأخبارها، كما تقول: نصحتني كل نصيحة، بأن نصحتني في الدين. ويجوز أن يكون {بِأَنَّ رَبَّكَ} بدلًا من {أَخْبَارَهَا}، كأنه قيل: يومئذ تحدث بأخبارها

١٥ بأن ربك أوحى لها؛ لأنك تقول: حدثته كذا وحدثته بكذا.

[٢٩٠٦]و{أَوْحَى لَهَا} بمعنى أوحى إليها، وهو مجاز كقوله {أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ} [النحل: ٤٠] قال:

اوْحَى لَهَا القَرَارَ فاسْتَقَرَّتِ ❁ [وشَدَّهَا بالرَّاسِيَاتِ الثُّبَّتِ]

[٢٩٠٧]وقرأ ابن مسعود «تنبئ أخبارها »، وسعيد بن جبير «تنبئ»، بالتخفيف.

6. Yaptıkları kendilerine gösterilsin diye insanların (kabirlerden) bölük bölük çıkacağı gün...

[2908] *Yaptıkları*nın karşılığı *kendilerine gösterilsin diye* çıkış yerlerinden, yani kabirlerinden, "bölük bölük" bazısı bembeyaz bir yüzle ve güven içinde, bazısı ise korku dolu, kapkara bir yüzle "çıkacakları" yani duruşma yerine gelecekleri "gün!.." Yahut duruşma yerinden bölük bölük çıkıp, cennet ve cehennem yollarına ayrılacakları gün… Peygamber'in (s.a.) kıraatinde fetha ile *li-yerav* (görsünler diye) şeklinde yer almıştır.

7. Zerre kadar hayır işleyenin de onu göreceği;
8. Zerre kadar şer işleyenin de onu göreceği… (gün)

[2909] İbn Abbas ve Zeyd b. Ali (v. 122/740) zamme ile (edilgen sîgayla) *yurahû* (kendisine gösterileceği) şeklinde okumuştur. Nakledildiğine göre bir bedevi, (8. âyeti önce okuyup) خيرًا يره (ile biten âyeti) sonraya bırakmış. Kendisine "Takdim - tehir yaptın!" denince de şu beyti inşat etmiş:

(Arkadaşlar!) Herşâ yokuşunun ister vadisini tutun ister sarp tarafını!
Çünkü Herşâ'nın her iki tarafı da develer için aynı yoldur.[1]

[2910] *Zerre* küçük karınca demektir. *Zerr*in, güneş ışığında görülen toz olduğu da söylenmiştir.

[2911] **Şayet** "Kâfirin iyilikleri inkâr sebebiyle boşa çıkmış; müminin kötülükleri ise büyük günahlardan kaçınma sayesinde affedilmişken, zerre kadar hayır ve şerre 'mutlaka karşılık verilecek'[2] olmasının anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Âyetin anlamı: "Bahtiyar kullar grubundan kim zerre kadar bir hayır; bahtsız kullar grubundan da kim zerre kadar bir şer işlerse..." şeklindedir; çünkü bu âyet, *"insanların bölük bölük öne çıkacağı gün..."* âyetinin ardından gelmiştir.

[2912] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim *İzâ zulzilet* sûresini dört kez okursa, Kur'ân'ın tümünü okuyan kimse gibi olur."[3]

---

1 Bedevi bununla, sûrenin son iki âyetinin takdim-tehirle okunabileceğine hüccet getirmek istemiştir. Muhtemel ki bedevi, Kur'ân'ın öncelikle hayrı zikretmekle hayrın asıl, şerrinse rölatif olduğuna gönderi yaptığı hususunu idrak edememişti. / çev.

2 Âyette; "zerre kadar hayır ve şerre karşılık verilmesi" değil, "bunların -daha ziyade *mücrim-* sahipleri tarafından görülmesi, idrak edilmesi" söz konusu edilmektedir. Tıpkı şu âyetteki gibi: "Kitap konulmuştur... Mücrimlerin, orada yazılı olanlardan dolayı tir tir titrediklerini görürsün. Çünkü bütün yaptıklarını orada görmekte; *'Eyvahlar olsun!.. Bu kitap nasıl olmuş da küçük - büyük hiçbir şey bırakmamış; hepsini saymış?!'* demektedirler. Senin Rabbin kimseye zulmetmez." (Kehf 18/49) / ed.

3 Bu gibi rivayet ve söylemler "ilgili sûrenin Kur'ân'ın o konudaki özeti olduğu" anlamında söylenmiştir. Sözgelimi sahih hadislerde belirtildiği üzere, "İhlâs sûresi Kur'ân'ın 1/3'ine denk" ise, bu Yüce Allah ile ilgili âyetlerin Kur'ân'ın yaklaşık 1/3'ine tekabül etmesi ile ilgilidir; yani bu sûreyi okuyan kişi, Kur'ân'ın Yüce Allah'la ilgili içeriğini *özetle* okumuş olur. Ama İhlâs sûresini yüz bin kere de okusa yine aynı içeriği okumuş olur; Kur'ân'ın tamamını değil… Kur'ân'da Allah'ın "birliği ve eşsizliği" dışında nice konu vardır. / ed.

٦-﴿يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ﴾

[٢٩٠٨]يصدرون عن مخارجهم من القبور إلى الموقف {أَشْتَاتًا} بيض الوجوه آمنين، وسود الوجوه فزعين. أو يصدرون عن الموقف أشتاتًا يتفرق بهم طريقا الجنة والنار، ليروا جزاء أعمالهم. وفي قراءة النبيّ ﷺ: «ليَروا»، بالفتح.

٧-﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ﴾

٨-﴿وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ﴾

[٢٩٠٩]وقرأ ابن عباس وزيد بن علي «يره»، بالضم. ويحكى أنّ أعرابيًا أخر {خَيْرًا يَرَهُ} فقيل له: قدّمت وأخّرت؛ فقال:

خُذَا بَطْنَ هَرْشَى أَوْ قَفَاهَا فَإن ❊ كِلَا جَانِبَيْ هَرْشَى لَهُنَّ طَرِيقُ

[٢٩١٠]والذرّة النملة الصغيرة، وقيل: الذرّ ما يرى في شعاع الشمس من الهباء.

[٢٩١١]فإن قلت: حسنات الكافر محبطة بالكفر، وسيئات المؤمن معفوّة باجتناب الكبائر، فما معنى الجزاء بمثاقيل الذرّ من الخير والشرّ؟ قلت: المعنى {فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا} من فريق السعداء؛ {وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا} من فريق الأشقياء؛ لأنه جاء بعد قوله {يَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتَاتاً}.

[٢٩١٢]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة إذا زلزلت أربع مرات كان كمن قرأ القرآن كله.

ÂDİYÂT SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur. Medîne'de olduğu da söylenmiştir, 11 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Harıl harıl koşanlara.
2. Kıvılcım saçanlara.

[2913] Koşarken harıl harıl ses çıkaran savaş atlarına yemin etmektedir. ضبح atların koşarken çıkardıkları soluklarının sesidir. İbn Abbas'ın bunu: *Hehh! Hehh!* diye taklit ettiği rivayet edilir. 'Antere (v. 614 m.) demiştir ki:

> Ölüm havuzlarında soluk soluğa iken atlar, uğraş verirler kalkıp koşmak için!

[2914] ضَبْحًا kelimesi; (i) ya *yadbahne dabh*^{an} (alabildiğine harıldayan) şeklinde, (ii) yahut harıldama koşmakla birlikte olduğu için sanki *ve'd-dābihâti dabh*^{an} (Yemin olsun harıl harıl koşanlara!) denmiş gibi والعاديات (koşanlara) ifadesiyle, (iii) veya *dābihât*^{in} (harıl harıl koşarlarken) takdirinde hâl olması sebebiyle mansūb kılınmıştır.

[2915] Toynaklarıyla taşa vurup kıvılcım çıkartırken Hubâhib (adlı cimrinin yaktığı ateş misali zayıf bir) "kıvılcım saçanlara…" Yani *ateş,* atların (nallı) toynaklarının çıkardığı kıvılcımdır. *Kadh* "*çak*mak", *îrâ* da "ateş çıkarmak" demektir; [sözgelimi] *kadeha fe-evrâ* (Çaktı ve ateş çıkardı.) ve *kadeha fe-aslede"* (Çakmağı çakıp kıvılcım sesi çıkardı.) dersin. قدحًا kelimesinin mansūb oluşu ضبحًا'ınki ile aynıdır.

3. Sabahleyin baskın verenlere,
4. Tozu dumana katanlara,
5. Bir topluluğun ortasına korkusuzca dalanlara (yani savaş atlarına) yemin ederim ki;

[2916] Sabah vakti düşmana "baskın verenlere!"

[2917] "Tozu dumana katanlara." O vakitte toz koparanlara ve yine o vakitte yahut o tozla beraber; yani tozu grubun ortasına salacak şekilde veya o toza belenmiş vaziyette "bir topluluğun"; düşman gruplarının "ortasına korkusuzca dalanlara yemin ederim ki…" وَسَطَهُ ifadesi *tevassatahû* (ortaladı; tam ortasına daldı) anlamına gelir. (بِهِ'deki) zamirin baskın yerine veya والعاديات yemininin delâlet ettiği düşmana ait olduğu söylenmiştir.

سورة العاديات

مكية؛ وقيل: مدنية. وآياتها ١١

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا﴾

٥ ٢-﴿فَالْمُورِيَاتِ قَدْحًا﴾

[٢٩١٣] أقسم بخيل الغزاة تعدو فتضبح. والضبح صوت أنفاسها إذا عدون. وعن ابن عباس أنه حكاه فقال: أح أح. قال عنترة:

وَالْخَيْلُ تَكْدَحُ حِينَ تَضْـ * ـبَحُ فِي حِيَاضِ الْمَوْتِ ضَبْحَا

[٢٩١٤] وانتصاب {ضَبْحًا} على يضبحن ضبحا، أو بـ{الْعَادِيَاتِ}، كأنه قيل:
١٠ والضابحات؛ لأن الضبح يكون مع العدْو، أو على الحال، أي ضابحات.

[٢٩١٥] {فَالْمُورِيَاتِ} توري نار الحباحب، وهي ما ينقدح من حوافرها، {قَدْحًا} قادحات صاكّات بحوافرها الحجارة. والقدح الصك. والإيراء إخراج النار. تقول: قدح فأورى، وقدح فأصلد. وانتصب {قَدْحًا} بما انتصب به {ضَبْحًا}.

٣-﴿فَالْمُغِيرَاتِ صُبْحًا﴾

١٥ ٤-﴿فَأَثَرْنَ بِهِ نَقْعًا﴾

٥-﴿فَوَسَطْنَ بِهِ جَمْعًا﴾

[٢٩١٦] {فَالْمُغِيرَاتِ} تغير على العدوّ {صُبْحًا} في وقت الصبح.

[٢٩١٧] {فَأَثَرْنَ بِهِ نَقْعًا} فهيجن بذلك الوقت غبارًا. {فَوَسَطْنَ بِهِ} بذلك الوقت، أو بالنقع، أي وسطن النقع الجمع. أو فوسطن ملتبسات به. {جَمْعًا} من جموع الأعداء. ووسطه
٢٠ بمعنى توسطه. وقيل: الضمير لمكان الغارة. وقيل: للعدوّ الذي دلّ عليه {والعاديات}

Peygamber'in (s.a.); مَا لَمْ يَكُنْ نَقْعٌ وَلا لَقْلَقَةٌ... ("Yüksek ses veya feryat söz konusu olmadığı müddetçe (bırak o kadınları ağlasınlar Ebû Süleyman'a!)" [*Buhārî*, "Cenâiz", 34] hadisinden[1] ve Lebîd'in (v. 41/661) şu şiirinden istifade edilerek, نقع ile "feryat" anlamının kastedilmesi de caizdir:

(Savaş için) her ne zaman sahici bir feryat kopsa
[O sese seğirtir zayıf ve güçlü seslere sahip atlılar!]

yani "Atlar, düşmana baskın yaparken, nâralar ve sesler eşliğinde toz kopardıklarında" demektir.

[2918] Ebû Hayve (v. 203/818) şeddeli olarak *fe-esserne* okumuştur ki bu, "O vakitte ortaya toz çıkaranlara" anlamına gelir; çünkü (*essera*nın masdarı olan) *te'sîr*de "ortaya çıkarma" anlamı vardır. Yahut (Ebu Hayve'nin kıraati) *sevverne* fiilinin, *vesserne* formuna dönüşmüş (anagram) şekli olup sonuçta Vav Hemze'ye dönmüştür. Fiili geçişli kılmak için, şeddeli olarak *fe-vessatne bi-hî* şeklinde de okunmuş olup Bâ tekit için eklenmiştir. Tıpkı واتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا ("Bu bize daha evvel ikram edilmişti.' derler; oysa onlara onun bir benzeri verilmiştir." [Bakara 2/25]) âyetindeki gibi; yani Bâ *vessatne* kıraatine mübalağa katmaktadır.

[2919] İbn Abbas'tan şöyle bir rivayet bulunmaktadır: "Kâbe'nin Hicr mahallinde oturuyordum. Bir zât gelip, bana والعاديات ضبحًا âyetini sordu. Ben de "harıl harıl koşanlar"ı 'atlar' diye tefsir ettim. O zât, Zemzem su dağıtımının altında oturmakta olan Ali'ye gidip aynı soruyu ona da sordu ve benim kendisine söylediklerimi ona anlattı. Ali: "Onu bana çağır!" dedi. Nihayet ben varıp, onun başucunda dikildiğimde, bana dedi ki; "Hakkında bilgin olmayan şeylerle insanlara fetva veriyorsun! Vallahi, İslâm'ın ilk savaşı Bedir olmuştur. Bizim beraberimizde iki attan başka da at yoktu; bir Zübeyr'in atı, bir de Mıkdâd'ın atı. Bu والعاديات ضبحًا âyetinin anlattığı, Arafat'tan Müzdelife'ye; Müzdelife'den de Mina'ya [harıl harıl sesler çıkartarak] giden develerdir." Rivayet sahihse o takdirde, insan için *meşâfir* (deve dudağı) ve *hâfir* (toynak); tay için *şefetân* (insan dudağı) ve inek için *sefr* (dişi aslanın üreme organı) vb. şeylerin isti'âre kılınması gibi ضبح (harıldama) tabiri de develer için isti'âre kılınmış demektir. *Dabh*ın sadece at, köpek ve tilki türüne has olduğu da söylenmiştir. Yine *dabh*ın ضبع (yani dişi davarın cinsel arzuyla çıkardığı ses; kösnüme) anlamına geldiği de söylenmiştir;

---

1 *Buhārî*'nin ilgili babında hadis Hz. Peygamber'e değil, Hz. Ömer'e isnat edilmekte olup oradaki kısmî izahatta النقع tabiri "başa toprak saçmak" anlamına hamledilmektedir. / çev.

ويجوز أن يراد بالنقع: الصياح، من قوله عليه الصلاة والسلام: " ما لم يكن نقع ولا لقلقة "، وقول لبيد:

فَمَتَى يَنْقَعْ صُرَاخٌ صَادِقٌ [يُحْلِبُوهُ ذَاتَ جَرْسٍ وَ زَجَلْ]

أي فهيجن في المغاز عليهم صياحًا وجلبة.

٥ [٢٩١٨]وقرأ أبو حيوة «فأثّرن»، بالتشديد، بمعنى: فأظهرن به غبارًا؛ لأنّ التأثير فيه معنى الإظهار. أو قلب ثوّرن إلى وثّرن، وقلب الواو همزة. وقرئ «فوسّطن»، بالتشديد للتعدية. والباء مزيدة للتوكيد، كقوله: {وَأُتُوا بِهِ} [البقرة: ٢٥]، وهي مبالغة في وسَطن.

[٢٩١٩]وعن ابن عباس: كنت جالسًا في الحجر فجاء رجل فسألني عن ١٠ {والعاديات ضَبْحًا} ففسرتها بالخيل، فذهب إلى عليّ وهو تحت سقاية زمزم، فسأله وذكر له ما قلت، فقال: ادعه لي؛ فلما وقفت على رأسه قال: تفتي الناس بما لا علم لك به، والله إن كانت لأوّل غزوة في الإسلام بدر، وما كان معنا إلاّ فرسان؛ فرس الزبير وفرس المقداد؛ العاديات ضَبْحًا الإبل من عرفة إلى المزدلفة، ومن المزدلفة إلى منى. فإن صحّت الرواية فقد استعير الضبح للإبل، كما استعير ١٥ المشافر والحافر للإنسان، والشفتان للمهر، والثغر للثورة وما أشبه ذلك. وقيل: الضبح لا يكون إلاّ للفرس والكلب والثعلب. وقيل: الضبح بمعنى الضبع،

"seyir esnasında develer kösnümelerini uzun süre devam ettirdiklerinde" *dabahati'l-ibil*[u] de *daba'ati'l-ibil*[u] de denir. -Ama bu [görüş] sağlam değildir.- Ve bu durumda, جَمْعًا Müzdelife olmaktadır.[1]

[2920] **Şayet** "فأثرن fiili ne üzerine atfedilmiştir?" **dersen şöyle derim:** İsm-i fâ'ilin, onun yerine konduğu bir fiil üzerine atfedilmiştir; çünkü mâna *ve'l-lâtî 'adevne fe-evrayne* (Koşan, kıvılcım çakan, baskın veren ve tozu dumana katanlara) şeklindedir.

6. Rabbine karşı gerçekten nankördür insanoğlu!

[2921] كَنُودٌ "alabildiğine nankör" anlamında olup *kenede'n-ni'mete künûd*[en] (Nimete tam anlamıyla nankörlük etti!) denir. Nitekim (o kabilenin) Kinde ismini alması, (kurucusunun) atasını inkâr edip ondan ayrılması sebebiyledir. Kelbî'den rivayet edildiğine göre *kenûd,* Kinde lisanında "isyancı", Benî Mâlik lisanında "cimri", Mudar ve Rebî'a lisanında ise "nankör" anlamında imiş.

[2922] Demek istiyor ki; insanın, özellikle Rabbinin nimetlerine karşı nankörlüğü çok şiddetlidir; çünkü onun Allah'tan başkalarının nimetine teşekkür etme hususundaki eksikliği, sonuçta o [beşerî] nimetin kadrine yakın vasat bir eksikliktir; insana bir insan tarafından bahşedilen en yüce nimet ana-babasının sağladığı nimettir; ama beşerî nimetlerin en büyüğü bile, Allah'ın en düşük nimetinin yanında çok küçük ve zayıf kalır.

7. Kendisi de buna şahittir aslında.

[2923] "Kendisi de" yani o insan "buna"; nankörlüğüne "şahittir aslında." Kendi aleyhine şahitlik eder de durumu ortada olduğu için [bunu] inkâra gücü yetmez. Âyetin: "Allah onun nankörlüğüne şahittir!" anlamında bir tehdit olduğu da söylenmiştir.

8. Ama mala-mülke karşı aşırı bir zaafı vardır.

[2924] الخير ifadesi انْ تَرَكَ خَيْرًا... ("...Şayet geride bir mal bırakmışsa..." [Bakara 2/180]) âyetinden de anlaşıldığı üzere, "mal-mülk" anlamındadır. شَدِيدٌ ise "aşırı tutucu, cimri" demektir. *Fulân*[un] *şedîd*[un] *ve muteşeddid*[un] (Falanca çok cimridir; eli sıkıdır!) denir. Tarafe demiştir ki;

> Görüyorum ki, değerli kimseleri tercih ediyor ölüm!
> En değerli mallarını seçiyor pintilerin!..

---

1 Buna göre âyet; "Ve (hac mevsiminde) Müzdelife'yi ortalayan develere..." şeklinde tercüme edilebilir. / çev.

يقال: ضبحت الإبل وضبعت، إذا مدّت أضباعها في السير، وليس بثبت. و{جمعًا} هو المزدلفة.

[٢٩٢٠]فإن قلت: علام عطف {فَأَثَرْنَ}؟ قلت: على الفعل الذي وضع اسم الفاعل موضعه؛ لأنّ المعنى: واللاتي عدون فأورين، فأغرن، فأثرن.

٥ ٦-﴿إِنَّ الإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ﴾

[٢٩٢١]الكنود الكفور. وكند النعمة كنودًا. ومنه سمي كندة؛ لأنه كند أباه ففارقه. وعن الكلبي: الكنود بلسان كندة العاصي، وبلسان بني مالك البخيل، وبلسان مضر وربيعة الكفور.

[٢٩٢٢]يعني: إنه لنعمة ربه خصوصًا لشديدُ الكفران؛ لأن تفريطه في شكر نعمة
١٠ غير الله تفريط قريب لمقاربة النعمة؛ لأن أجلّ ما أنعم به على الإنسان من مثله نعمة أبويه، ثم إن عُظماها في جنب أدنى نعمة الله قليلة ضئيلة.

٧-﴿وَإِنَّهُ عَلَى ذَلِكَ لَشَهِيدٌ﴾

[٢٩٢٣] {وإِنَّهُ} وإن الإنسان {عَلَى ذَلِكَ} على كنوده {لَشَهِيدٌ} يشهد على نفسه، ولا يقدر أن يجحده، لظهور أمره. وقيل: وإنّ الله على كنوده لشاهد؛ على سبيل
١٥ الوعيد.

٨-﴿وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ﴾

[٢٩٢٤] {اَلْخَيْر} المال، من قوله تعالى {إِنْ تَرَكَ خَيْرًا} [البقرة: ١٨٠]. والشديد البخيل الممسك. يقال: فلان شديد ومتشدّد. قال طرفة:

أَرَى الْمَوْتَ يَعْتَامُ الْكِرَامَ وَيَصْطَفِي ❁ عَقِيلَةَ مَالِ الْفَاحِشِ المَتَشَدِّدِ

Yani insan; mal sevgisinden ve harcamanın kendisine ağır gelmesinden ötürü çok cimri ve tutucudur.

[2925] Yahut *şedîd* ile "kuvvetli" anlamını kastetmiştir; yani "O insan mal sevgisine, dünyayı tercih ve talep etmeye karşı çok güçlü ve kuvvetli iken; Allah'a kulluk ve nimetine şükretme hususunda zayıf ve geridir! Nitekim "kişi bir işe güç yetirip onu zaptettiği"nde; *huve şedîd*^{un} *li-hâze'l-emr*^{i} *ve kaviyy*un *le-hû* dersin. Allah "O insan hayırlı amelleri sevme hususunda atılgan ve ferah değildir; aksine katı ve tutuktur" demek istemiş de olabilir.

9. Peki bilmiyor mu ki; kabirler deşilip içindekiler çıkarıldığında;

10. zihinlerdeki (inanç, duygu ve düşünce)ler tahsil edil(ip ortaya seril)diğinde...

[2926] بُعْثِرَ fiili *bu'ise* (diriltildi) anlamında olup بُحْثِرَ ve بُحِثَ ve etken sîga ile بَحْثَرَ şeklinde okunmuştur; [حصل] ma'lûm sîga ile *hassale* ve *hasale*, ayrıca şeddesiz *husıle* okunmuştur. حُصِّلَ "sahifelerde toplandığında"; yani "ele geçirilmiş, bir araya getirilmiş hâlde ortaya konduğunda" anlamındadır. حُصِّلَ'nin, "hayrı ve şerri birbirinden seçilip ayrıldığında" anlamına geldiği de söylenmiştir ki eleğe bu cümleden olmak üzere *muhassıl* denir.

11. O gün Rableri, onların durumundan gerçekten haberdardır!

[2927] Allah'ın kıyamet günü[1] onları bilmesi, amellerinin değerlerine göre onlara karşılık vermesi demektir; çünkü bu O'nun onlardan haberdar olmasının eseridir.

[2928] Ebu's-Simâl (Lâm'sız) إن ربهم بهم يومئذ خبير şeklinde okumuştur.

[2929] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim *Ve'l-Âdiyât*^{i} sûresini okursa, ona, sevap olarak Müzdelife'de geceleyenler ve namazın birleştirilerek kılınmasına şahit olanlar sayısınca on sevap verilir."

1 "O gün" ifadesini müfessir; insanların kabirlerinden çıkacağı kıyamet günü olarak anlamakta ve buna göre tevil etmektedir. Oysa âyetin "Allah *o gün* -yani şu amel deftelerine kaydedilenlerin işlendiği dünyada- bütün yaptıklarından haberdarmış meğer!" anlamında olması durumunda tevile ihtiyaç olmayacaktır. / ed.

يعني وإنه لأجل حب المال وإن إنفاقه يثقل عليه لبخيل ممسك.

[٢٩٢٥]أو أراد بالشديد القوي؛ وإنه لحب المال وإيثار الدنيا وطلبها قوي مطيق، وهو لحب عبادة الله وشكر نعمته ضعيف متقاعس. تقول: هو شديد لهذا الأمر، وقويٌّ له، إذا كان مطيقًا له ضابطًا. أو أراد: إنه لحب الخيرات غيرُ هشّ منبسط، ولكنه شديد منقبض.

٩-﴿أَفَلا يَعْلَمُ إِذَا بُعْثِرَ مَا فِي الْقُبُورِ﴾

١٠-﴿وَحُصِّلَ مَا فِي الصُّدُورِ﴾

[٢٩٢٦]{بُعْثِرَ} بعث. وقرئ «بحثر»، و«بحث»، و«بحثر». «وحصَلَ»، «وحصَّلَ»، على بنائهما للفاعل، و«حصل»، بالتخفيف. ومعنى {حصِّل} جمع في الصحف، أي أظهر محصلًا مجموعًا. وقيل: ميز بين خيره وشره. ومنه قيل للمنخل المحصِّل.

١١-﴿إِنَّ رَبَّهُمْ بِهِمْ يَوْمَئِذٍ لَخَبِيرٌ﴾

[٢٩٢٧]ومعنى علمه بهم يوم القيامة: مجازاته لهم على مقادير أعمالهم؛ لأنّ ذلك أثر خبره بهم.

[٢٩٢٨]وقرأ أبو السمال «إن ربهم بهم يومئذ خبيرٌ».

[٢٩٢٩]عن رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: من قرأ سورة والعاديات أعطي من الأجر عشر حسنات بعدد من بات بالمزدلفة وشهد جمعًا.

KĀRİ'A SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 11 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Ansızın gelip çatacak!

2. Nedir 'ansızın gelip çatacak'?

3. Nereden bileceksin ki nedir, 'ansızın gelip çatacak'?

4-5. İnsanların etrafa dağılmış kelebekleri, dağların ise savrulmuş renkli yünleri andıracağı gün...

[2930] يوم zarfı, القارعة ("ansızın gelip çatan" ism-i fâʿili)nin delâlet ettiği gizli bir fiille; yani *tekraʿu* (gelip çatacak) fiiliyle mansūbdur.

[2931] "İnsanların etrafa dağılmış kelebekleri andıracağı…" Allah Teâlâ, tıpkı pervaneler ateşe doğru üşüştüğü gibi çokluk, yayılma, zayıflık, zillet ve davetçiye (motive eden güce) doğru üşüşme hususunda insanları kelebeklere benzetmektedir. Nitekim [Ferezdak ile atışmaları meşhur olan] Cerîr (v. 110/728) şöyle demiştir:

> Kendimi bildim bileli şu Ferezdak'la kavmi,
> ateşe üşüşen küçük kelebeklere benzerler [yani akılsız, aşağılık ve muhtaçtırlar]!

Pervaneler hakkındaki temsillerden biri de "pervaneden daha zayıf, daha düşük ve daha cahil" ifadesidir. Bunun *ferâş* diye isimlendirilmesi döşenip yayılması sebebiyledir.

[2932] Dağları da "rengârenk boyanmış yün" anlamındaki عهن'e benzetmektedir; çünkü dağlar da rengârenktir. Allah Teâlâ'nın dağları "didilmiş yün"e benzetmesi de dağların parçalara ayrılacak olmaları sebebiyledir. İbn Mesʿûd *keʾs-sûf* (yün gibi) şeklinde okumuştur.

6-7. İşte o gün, tartıya giren (sâlih amel)leri ağır basan kişi, (sahibini) razı eden bir hayata başlayacak.

[2933] مَوَازِينُ (tartılanlar/ağırlıklar) kelimesi *mevzûn* (tartılan)ın çoğulu olup "Allah katında bir ağırlığı ve değeri bulunan amel" demektir. Yahut *mîzân* (tartı / terazi)nin çoğulu olup 'ağır gelme' ve o amelin [Allah katında] beğenilmesi anlamındadır. Ebû Bekr'in (r.a.) Ömer'e (r.a.) vasiyet ederken söylediği şu söz de bu kabildendir: "Kıyamet günü tartıları ağır gelecek olanların tartıları tamamen hakka tâbi olmaları ve tartılan amellerinin dünyadaki (manevî) ağırlığı sayesindedir.

سورة القارعة

مكية؛ وآياتها ١١

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿الْقَارِعَةُ﴾

٢-﴿ مَا الْقَارِعَةُ﴾

٣-﴿ وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْقَارِعَةُ﴾

٤-﴿يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ﴾

٥-﴿وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ﴾

[٢٩٣٠]الظرف نصب بمضمر دلّت عليه القارعة، أي تقرع.

[٢٩٣١]{ يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ} شبههم بالفراش في الكثرة والانتشار والضعف والذلة والتطاير إلى الداعي من كل جانب، كما يتطاير الفراش إلى النار. قال جرير:

إنَّ الْفَرَزْدَقَ مَا عَلِمْتُ وَقَوْمَهُ ۞ مِثْلُ الْفَرَاشِ غَشِينَ نَارَ الْمُصْطَلِي

وفي أمثالهم: أضعف من فراشة، وأذل وأجهل. وسمى فراشا لتفرّشه وانتشاره.

[٢٩٣٢]وشبه الجبال بالعهن -وهو الصوف المصبغ ألوانًا- لأنها ألوان، وبالمنفوش منه، لتفرّق أجزائها. وقرأ ابن مسعود «كالصوف».

٦-﴿فَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ﴾

٧-﴿فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ﴾

[٢٩٣٣]الموازين جمع موزون، وهو العمل الذي له وزن وخطر عند الله، أو جمع ميزان؛ وثقلها رجحانها. ومنه حديث أبي بكر لعمر رضي الله عنهما في وصيته له: وإنما ثقلت موازين من ثقلت موازينهم يوم القيامة باتباعهم الحق، وثقلِها في الدنيا؛

İçerisine iyiliklerden başkasının konmayacağı bir terazi elbete ağır gelecektir. Tartıları hafif gelecek olanların tartıları da tamamen bâtıla tâbi olmaları ve tartılan amellerinin dünyadaki hafifliği yüzündendir. İçine kötülüklerden başkasının konmayacağı bir terazi elbette hafif gelecektir!"

8-9. Tartıya giren (sâlih amel)leri hafif basan kişi ise işte onun anası hâviyedir (baş aşağı bir uçuruma yuvarlanacaktır)!..
10. Nereden bileceksin ki ne uçurumudur o?
11. Kızgın Ateş!..

[2934] "İşte onun anası da Hâviye'dir." sözü Arapların, birisine belâ okuduklarında söylemiş oldukları *hevet ummuhû* (Hay anası ağlayasıca!..) sözünden alınmadır; çünkü kişi *hevâ*ya uğradığında -yani düşüp helâk olduğunda- anası onu kaybetmeye üzülerek çökmüş olacaktır. Şair [Kâ‘b b. Sa‘d, kardeşi için yaktığı ağıtta] şöyle demiştir:

> Vay anasını be!..[1] Ne müthişmiş; (yağmaya) giderken sabahın uyandırdığı,
> (eli dolu) dönerken de gecenin geri getirdiği kişi!..

[2935] Buna göre âdeta "*Tartıya girenleri* hafif basan kişi de mahvolmuştur!" denmiş olmaktadır. *Hâviye*nin cehennemin isimlerinden olduğu da söylenmiştir; cehennemliklerin orada derin bir çukura düşecek olması hasebiyle *hâviye* derin bir ateş olmaktadır. Nitekim "Kişi *hâviye*nin dibine yetmiş yılda varır." [*Tirmizî*, "Cehennem, 2] şeklinde bir rivayet bulunmaktadır. Yani sığınağı ateştir. Böylece barınağa mecazen "ana" denmiştir; çünkü "ana" çocuğun sığınağı ve melceidir. Katâde'den rivayet edildiğine göre "Onun da anası *hâviye*dir" âyeti "Onun da başının anası cehennemin dibindeki *hâviye*dir; zira baş aşağı oraya atılacaktır!" anlamındadır.

[2936] هِيَهْ -ilk tefsire göre- فأمّه هاوية (Onun da anası *hâviyedir*!) âyetinin delâlet ettiği büyük belânın[2] -yahut bizzat هاوية'nin- zamiridir; Hâ ise "sekte" harfidir; okuyucu geçiş yaptığında onu hazfeder. Denilmiştir ki; aslında bunun hakkı, geçiş onu düşürmesin diye geçiş yapılmamasıdır; çünkü Mushaf'ta sabittir. Nitekim geçişle birlikte düşürülmemesi [yani okunması] da caiz görülmüştür.

[2937] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim Kāri‘a sûresini okursa, Allah kıyamet günü o sûreye bedel o kişinin sevap terazisini ağır kılar."

---

1 İlgili ifade şiirde medih anlamında kullanılmakta olduğu için, bu şekilde çevirdik. / ed.
2 Belâyı müennes *dâhiye* kelimesiyle tefsir ediyor ki müennes هيه zamirinin mercii olabilsin. / ed.

وحقٌّ لميزان لا توضع فيه إلاّ الحسنات أن يثقل. وإنما خفت موازين من خفت موازينه لاتباعهم الباطل، وخفتِها في الدنيا؛ وحقٌّ لميزان لا توضع فيه إلاّ السيئات أن يخف.

٨-﴿وَأَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ﴾

٩-﴿فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ﴾ ٥

١٠-﴿وَمَا أَدْرَاكَ مَا هِيَهْ﴾

١١-﴿نَارٌ حامِيَةٌ﴾

[٢٩٣٤] {فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ} من قولهم إذا دعوا على الرجل بالهلكة: هوت أمّه! لأنه إذا هوى -أي سقط وهلك- فقد هوت أمّه ثكلًا وحزنًا، قال:

١٠ هَوَتْ أُمُّهُ مَا يَبْعَثُ الصُّبْحُ غَادِيًا ❁ وَمَاذَا يَرُدُّ اللَّيْلُ حِينَ يَئُوبُ

[٢٩٣٥] فكأنه قيل: وأما من خفت موازينه فقد هلك. وقيل: {هَاوِيَةٌ} من أسماء النار، وكأنها النار العميقة لهوي أهل النار فيها مهوى بعيدًا، كما روي: يهوي فيها سبعين خريفًا؛ أي فمأواه النار. وقيل للمأوى: أمّ، على التشبيه؛ لأنّ الأمّ مأوى الولد ومفزعه. وعن قتادة: {فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ}، أي فأمّ رأسه هاوية في قعر جهنم؛ لأنه يطرح ١٥ فيها منكوسًا.

[٢٩٣٦] {هِيَهْ} ضمير الداهية التي دلّ عليها قوله {فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ} في التفسير الأوّل؛ أو ضمير {هَاوِيَةٌ}، والهاء للسكت، وإذا وصل القارئ حذفها. وقيل: حقه أن لا يدرج لئلا يسقطها الإدراج؛ لأنّها ثابتة في المصحف. وقد أجيز إثباتها مع الوصل.

[٢٩٣٧] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة القارعة ثقل الله بها ميزانه يوم القيامة.

TEKÂSÜR SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 8 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Sizi oyalamakta bu çoğaltma yarışı!
2. Tâ mezarlığa gidinceye (yani kabrin dibini boylayıncaya) kadar!..

[2938] (Bir şey) birini meşgul ettiğinde *elhâhu 'an kezâ ve akhâhu* denir. *Tekâsür* çoklukta çekişip, bunu övünme konusu yapma ve birilerinin "Biz daha fazlayız!", diğerlerinin de "(Hayır!) Biz daha fazlayız!" demesidir. Rivayete göre Abdimenâfoğulları ile Sehmoğulları sayıca hangisinin daha fazla olduğu hususunda birbirlerine karşı övünmüşlerdi. Abdimenâf'ın diğerlerinden fazla çıkması üzerine Sehmoğulları; "Cahiliye döneminde aşırılıklar bizi mahvetti; gelin hem dirilerimizi hem de ölülerimizi sayalım (var mısınız?)" demiş ve bu sefer de Sehmoğulları onlara karşı fazla çıkmıştı. Mâna: "Sizler dirileri çokluk yarışına soktunuz. Nihayet onların tamamını sayınca, bu sefer kabirlere varıp ölüleri çokluk yarışına katıverdiniz!" şeklindedir. Onların, işi ölüleri konu etmeye vardırmalarının "kabirleri ziyaret etme" olarak ifade edilmesi kendileriyle alay etmek içindir. Denilmiştir ki; onlar karşılıklı övünmeleri esnasında kabirleri ziyaret eder ve "Şu falancanın kabri, şu da falancanın..." derlermiş. (Buna göre) mâna: "Bu iş sizi meşgul etti. Oysa bu size yaramaz; dünyanız ve âhiretiniz hususunda size hiçbir katkısı olmaz; size yarayacak olan, her önemli işten daha önemli ve daha amaçlı olan din işlerinizle alâkalı olarak" şeklindedir. Yahut Allah Teâlâ: "Mal ve evlâtlarla çokluk yarışına girmeniz, ömrünüzü dünya talebine, dünyalık yarışına ve ölüm size gelinceye kadar şu dünya uğruna birbirinizi tüketmeye harcamış olarak ölüp de kabre konuncaya kadar sizi meşgul etti! Öyle ki akıbetiniz için çabalama ve âhiretiniz için amel etme adına size daha fazla yaraşacak şeylerden hiçbiri bu dünya kadar ilginizi çekmedi!" anlamını kastetmiştir.

[2939] "Mezarlığa gitmek" ölümden ibarettir. Nitekim şair şöyle demiştir:

> [Kocası dışında bir başka] dostu olan hiçbir 'dost' on gün bile kalamaz kocasıyla tüm yıl boyunca… Ya da kabrin dibini boylar [bu namusuzluğuyla]!..

سورة التكاثر

مكية؛ وآياتها ٨

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿أَلْهَاكُمُ التَّكَاثُرُ﴾

٢-﴿حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ﴾

[٢٩٣٨]ألهاه عن كذا وأقهاه، إذا شغله. و{التَّكَاثُرُ} التباري في الكثرة والتباهي بها، وأن يقول هؤلاء: نحن أكثر، وهؤلاء: نحن أكثر. روي أن بني عبد مناف وبني سهم تفاخروا أيهم أكثر عددًا؛ فكثرهم بنو عبد مناف، فقالت بنو سهم: إن البغي أهلكنا في الجاهلية، فعادّونا بالأحياء والأموات، فكثرتهم بنو سهم. والمعنى: أنكم تكاثرتم بالأحياء حتى إذا استوعبتم عددهم صرتم إلى المقابر فتكاثرتم بالأموات، عبر عن بلوغهم ذكر الموتى بزيارة المقابر تهكمًا بهم. وقيل: كانوا يزورون المقابر فيقولون: هذا قبر فلان، وهذا قبر فلان عند تفاخرهم. والمعنى: ألهاكم ذلك -وهو مما لا يعينكم ولا يجدي عليكم في دنياكم وآخرتكم- عما يعينكم من أمر الدين الذي هو أهم وأعنى من كل مهم. أو أراد ألهاكم التكاثر بالأموال والأولاد إلى أن متم وقبرتم، منفقين أعماركم في طلب الدنيا، والاستباق إليها، والتهالك عليها، إلى أن أتاكم الموت، لا همّ لكم غيرها، عما هو أولى بكم من السعي لعاقبتكم، والعمل لآخرتكم.

[٢٩٣٩]وزيارة القبور: عبارة عن الموت. قال:

لَنْ يُخْلِصَ الْعَامَ خَلِيلٌ عِشْرًا ۞ ذَاقَ الضِّمَادَ أَوْ يَزُورَ الْقَبْرَا

Bir başkası da şöyle demiştir:

> Ebû Mâlik kabrin dibini boyladı da (yaşayanların en âdisi olduğu gibi) kabri boylayanların da en âdisi oluverdi!

[2940] İbn Abbas soru sorma tarzı üzere *e-elhâküm* (Sizi oyalıyor hâ bu çoğaltma yarışı!?) şeklinde okumuş olup bu da takrir anlamı ifade eder.

3. Ama! İleride öğreneceksiniz.
4. Evet! (Böyle gitmeyeceğini) ileride öğreneceksiniz...

[2941] كَلَّا (ama) kelimesi kendini bilen kimsenin dinini ihmal edip, dünyayı yegâne gaye edinmesi hususunda bir tersleme ve uyarıdır. "İleride öğreneceksiniz!" Bu da onların korkup gafletlerinden uyanmaları için bir uyarıdır. Bu tekrarlanarak menedilme ve uyarılmaları pekiştirilmektedir. ثُمَّ (Evet!) ifadesi ise ikinci uyarının birincisinden daha mübalağalı ve şiddetli olduğuna delâlet eder. Tıpkı nasihat edilen birine: "Sana söylüyorum!.. Bak bir daha söylüyorum sana, Yapma!" demen gibi. Mâna şöyledir: İleride (mutlaka gerçekleşecek olan) 'Allah'la karşılaşma'nın dehşetini ayan beyan gördüğünüz vakit, içinde bulunduğunuz şeyin yanlışlığını öğreneceksiniz! Bu uyarı sizin için bir nasihat ve acımadır.

5. Hayır hayır! Kesin bir bilgi ile bilseydiniz (diyorum)!..
6. Çaresi yok! Cayır cayır yanan Ateş'i mutlaka göreceksiniz!

[2942] Daha sonra bu uyarıyı yine tekrarlayıp; "(Kesin bir bilgi ile) bilseydiniz (diyorum)..." buyurmuştur. Bu, cevabı hazfedilmiş (bir şart cümlesi)dir; yani eğer siz önünüzde olanı; kesin bir bilgiye dayanarak -yani vargücünüzle öğrenmeye çalıştığınız şeyleri kesin bilgiyle bildiğiniz gibi- bilseydiniz, elbette vasfa gelmez, künhüne varılamaz şeyler yapardınız; fakat siz şaşkın ve cahil kimselersiniz!..

[2943] Sonra da "Çaresi yok! Cayır cayır yanan Ateş'i mutlaka göreceksiniz!" buyurarak, onlara kendilerini uyardığı ve tehdit ettiği şeyi açıklamıştır. Bir şeyi (önce) müphem kılıp, sonra açıkça söyleme üslubunun heybet ve tazim içeridiği daha önce[1] geçmişti. Bu, hazfedilmiş bir yeminin cevabı olup o yemin de tehdidin pekiştirilmesine ve tehdit edildikleri şeyde şüpheye mahal olmadığına dairdir.[2]

---

1 Örnek olarak bkz. İnşirâh 94/1'in tefsiri. / çev.

2 والله لترون الجحيم "Vallahi o cayır cayır yanan ateşi kesinlikle göreceksiniz!" / çev.

وقال:

زَارَ الْقُبُورَ أَبُو مَالِكٍ ۞ فَأَصْبَحَ أَلأَمَ زُوَّارِهَا

[٢٩٤٠]وقرأ ابن عباس «أألهاكم»؟ على الاستفهام الذي معناه التقرير.

٣-﴿كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾

٤-﴿ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾

[٢٩٤١]{كَلا} ردع وتنبيه على أنه لا ينبغي للناظر لنفسه أن تكون الدنيا جميع همه، ولا يهتم بدينه. {سَوْفَ تَعْلَمُونَ} إنذار ليخافوا فيتنبهوا من غفلتهم. والتكرير تأكيد للردع والإنذار عليهم. و{ثم} دلالة على أن الإنذار الثاني أبلغ من الأوّل وأشد، كما تقول للمنصوح: أقول لك، ثم أقول لك: لا تفعل! والمعنى: {سَوْفَ تَعْلَمُونَ} الخطأ فيما أنتم عليه إذا عاينتم ما قدّامكم من هول لقاء الله، وإنّ هذا التنبيه نصيحة لكم، ورحمة عليكم.

٥-﴿كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ﴾

٦-﴿لَتَرَوُنَّ الْجَحِيمَ﴾

[٢٩٤٢]ثم كرّر التنبيه أيضًا وقال: {لَوْ تَعْلَمُونَ} محذوف الجواب، يعني لو تعلمون ما بين أيديكم علم الأمر اليقين -أي كعلمكم ما تستيقنونه من الأمور التي وَكَّلتم بعلمها هِممَكم- لفعلتم ما لا يوصف ولا يكتنه؛ ولكنكم ضلال جهلة.

[٢٩٤٣]ثم قال: {لَتَرَوُنَّ الجَحِيمَ} فبين لهم ما أنذرهم منه وأوعدهم به؛ وقد مرّ ما في إيضاح الشيء بعد إبهامه من تفخيمه وتعظيمه، وهو جواب قسم محذوف، والقسم لتوكيد الوعيد، وأن ما أوعِدوا به ما لا مدخل فيه للريب.

7. Evet çaresi yok! Onu kesin bir şekilde göreceksiniz!

[2944] Allah Teâlâ'nın bunu ثُمَّ (Evet!) edatıyla atıflı olarak tekrarlaması tehdidi yoğunlaştırmak ve korkutmayı arttırmak içindir.

[2945] Hemze ile *le-tera**u**nne* şeklinde de okunmuş; ama bu çirkin görülmüştür. **Şayet** "Zammeli Vav'ın Hemze'ye kalp edilmesi sık rastlanan normal bir şey iken bu kıraat neden çirkin olsun ki?" **dersen şöyle derim:** O dediğin, zammesi değişmez olan Vav için geçerlidir. Bu ise iki sakinin bir araya gelmesi sebebiyle arızî bir zammedir.

[2946] İfade; edilgen sîga ile *le-turavunne* (Size kesin bir şekilde gösterilecek!) ve *le-turavunnehâ* (O size kesin bir şekilde gösterilecek!) şeklinde de okunmuştur.

[2947] *'Ayne'l-yakîn* yani kesinliğin ta kendisi olan katışıksız bir görmeyle. Bu "görme" ile 'bilme'nin ve normal görmenin kastedilmesi de caizdir.

8. Sonra, nimetler sorulacak size o gün.

[2948] "Nimetler" yani kendilerinden zevk almanın sizi dinden ve dinî sorumluluklardan alıkoyduğu eğlence ve nimetler (sorulacak size…). **Şayet** "İnsanın hesaba çekileceği ve bu yüzden azarlanacağı nimetler nelerdir? Zira hiç kimse yoktur ki onun nimeti olmasın!" **dersen şöyle derim:** Bu, bütün bir amacını lezzetleri doyasıya yaşamaya bağlayan, sadece nefis şeyler yiyip kaliteli elbiseler giymek için yaşayan, vakitlerini sırf eğlence ve şenliğe tahsis eden; bilgi ve ameli önemsemeyip bunların zorluklarına katlanmayan kimselerin sahip olduğu nimetlerdir. Fakat Allah'ın nimetlerinden; O'nun tamamen kulları için yarattığı rızıklardan yararlanan ve bunlar sayesinde ilim öğrenip, bununla amel etmeye muktedir olan ve bunun şükrünü yerine getiren kimseye gelince, o bundan uzaktır. Nitekim Peygamber'in (s.a.); kendisi ve ashabı bir miktar hurma yiyip, üzerine su içmelerini müteakip; "Bizi yedirip içiren ve Müslüman kılan Allah'a hamdolsun!" [*Ebû Dâvûd*; "Et'ıme", 53; *Tirmizî*; "De'avât", 16] dediğine dair rivayet de buna işaret eder.

[2949] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim *Elhâkumu't-Tekâsur*'u okursa, Allah onu dünyada kendisine ihsan ettiği nimetlerden hesaba çekmeyecek ve ona bin âyet okumuş gibi sevap verilecektir."

٧-﴿ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ﴾

[٢٩٤٤]وكرره معطوفًا بثم تغليظًا في التهديد وزيادة في التهويل.

[٢٩٤٥]وقرئ «لترؤن»، بالهمز، وهي مستكرهة. فإن قلت: لم استكرهت والواو المضمومة قَلبها همزة قياس مطرد؟ قلت: ذاك في الواو التي ضمتها لازمة، وهذه ٥ عارضة لالتقاء الساكنين.

[٢٩٤٦]وقرئ «لتُرَون»، و«لتُرَونها» على البناء للمفعول.

[٢٩٤٧]{عَيْنَ الْيَقِينِ} أي الرؤية التي هي نفس اليقين وخالصته. ويجوز أن يراد بالرؤية العلم والإبصار.

٨-﴿ثُمَّ لَتُسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ﴾

١٠ [٢٩٤٨]{عَنِ النَّعِيمِ} عن اللهو والتنعم الذي شغلكم الالتذاذ به عن الدين وتكاليفه. فإن قلت: ما النعيم الذي يسأل عنه الإنسان ويعاتَب عليه؛ فما من أحد إلاّ وله نعيم؟ قلت: هو نعيمُ مَن عكف همته على استيفاء اللذات، ولم يعش إلاّ ليأكل الطيب، ويلبس اللين، ويقطع أوقاته باللهو والطرب لا يعبأ بالعلم والعمل، ولا يحمّل نفسه مشاقهما. فأما من تمتع بنعمة الله وأرزاقه التي لم يخلقها إلاّ لعباده، وتقوّى بها ١٥ على دراسة العلم والقيام بالعمل، وكان ناهضًا بالشكر، فهو من ذاك بمعزل. وإليه أشار رسول الله ﷺ فيما يروى أنه أكل هو وأصحابه تمرًا وشربوا عليه ماء، فقال: الحمد لله الذي أطعمنا وسقانا وجعلنا مسلمين.

[٢٩٤٩]عن رسول الله ﷺ: من قرأ ألهاكم التكاثر لم يحاسبه الله بالنعيم الذي أنعم به عليه في دار الدنيا، وأعطي من الأجر كأنما قرأ ألف آية.

ASR SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 3 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Geçip giden zamana yemin ederim ki;
5 **2. Gerçekten hüsrandadır insanoğlu.**

[2950] [Bakara 2/238'deki] "…özellikle de *tam aradaki* namaz"ın, Hafsa mushafında "yani ikindi namazını" şeklinde tefsir edilmesi ve Peygamber'in (s.a.): "Kim ikindi namazını kaçırırsa, ailesi ve malı eksilmiş demektir!" [*Buhārî*, "Mevâkît", 14; *Müslim,* "Mesâcid", 200-201] hadisinin delâletiyle; bir de 10 insanların gündüzün sonuna doğru ticaret ve kazançlarının derdine düşmeleri [sebebiyle koşuşturmaları] ve geçimleriyle meşgul olmalarından ötürü, edasındaki sorumluluk ağır olduğundan fazileti sebebiyle, Allah ikindi namazına yemin etmektedir. Yahut her ikisinde de (ilâhî) kudret delillerinin yekûnu bulunduğu için, tıpkı [Duhâ 93/1'de] kuşluğa yemin ettiği gibi akşam 15 vaktine yemin etmiştir. Ya da akıp gitmesinde türlü türlü acayipliklerin sınıf tuhaflıkların yer alması sebebiyle zamana yemin etmiştir.

[2951] "İnsan" *cins* ifade etmektedir [yani insanoğlu]. *Husr* kelimesi de "hüsran" anlamındadır. Tıpkı *küfr* için *küfrân* dendiği gibi. Âyetin anlamı şöyledir: Muhakkak ki insanlar (manevî) ticaretleri açısından büyük bir 20 ziyandadırlar! Ancak, sadece ve sadece sâlih kullar (yararlı işler yapanlar) müstesna! Zira onlar dünyaya karşılık âhireti satın almışlar ve (bu sayede) kâr edip bahtiyar olmuşlardır. Diğerleri[1] ise bunlarınkinden farklı (aksi) bir ticaret yapmış ve ziyan etmiş, bedbaht olmuşlardır.

3. İman edip sâlih amel işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye edenler, 25 **birbirlerine sabrı tavsiye edenler müstesna…**

[2952] "Birbirlerine hakkı tavsiye edenler." İnkâra sığmayacak olan köklü işi (tavsiye edenler) ki o da Allah'ı birlemek, O'na itaat etmek, O'nun kitaplarına ve elçilerine uymak ve dünyaya ilgisiz kalıp, âhirete yönelmek adına hayırların tamamıdır.

30 [2953] "Birbirlerine sabrı tavsiye edenler." Günahlardan (uzak durma), ibadetlere (sarılma) ve Allah'ın, kullarını imtihan ettiği şeylere karşı sabırlı olmaya karşı (birbirlerine tavsiyede bulunanlar müstesna)…

[2954] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Kim *Ve'l-ʿAsr* sûresini okursa, Allah onu bağışlar ve o kişi, birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye eden-35 lerden olur."

---

1 Yani "imanı ve sâlih amelleri olmayan…" kâfir ve münafıklar ile "sâlih amelleri olmayan…" imanlılar. / ed.

سورة العصر

مكية؛ وآياتها ٣

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿وَالْعَصْرِ﴾

٢-﴿إِنَّ الإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ﴾ ٥

[٢٩٥٠]أقسم بصلاة العصر لفضلها، بدليل قوله تعالى «وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى صلاةِ العصر» في مصحف حفصة. وقوله عليه الصلاة والسلام: من فاتته العصر فكأنما وتر أهله وماله! ولأنّ التكليف في أدائها أشقّ لتهافت الناس في تجاراتهم ومكاسبهم آخر النهار، واشتغالهم بمعايشهم. أو أقسم بالعشي كما أقسم بالضحى لما فيهما جميعًا ١٠ من دلائل القدرة. أو أقسم بالزمان لما في مروره من أصناف العجائب.

[٢٩٥١]و{الإنْسَان} للجنس. والخسر الخسران، كما قيل الكفر في الكفران. والمعنى: إن الناس في خسران من تجارتهم إلا الصالحين وحدهم؛ لأنهم اشتروا الآخرة بالدنيا، فربحوا وسُعدوا، ومن عداهم تجروا خلاف تجارتهم، فوقعوا في الخسارة والشقاوة.

٣-﴿إِلا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ﴾ ١٥

[٢٩٥٢] {وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ} بالأمر الثابت الذي لا يسوغ إنكاره، وهو الخير كله من توحيد الله وطاعته، واتباع كتبه ورسله، والزهد في الدنيا، والرغبة في الآخرة.

[٢٩٥٣] {وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرَ} عن المعاصي وعلى الطاعات، على ما يبلو الله به عباده.

[٢٩٥٤]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة والعصر غفر الله له، وكان ممن تواصى ٢٠ بالحق وتواصى بالصبر.

HÜMEZE SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 9 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Yazıklar olsun; insanı arkasından çekiştirene de yüzüne karşı eğlenene de...

[2955] هَمْز tıpkı هَزْم gibi (anagram olgusu çerçevesinde) kırmak; *lemz* ise yermek; ayıplamak anlamına gelir. *Lemezehû ve lehezehû* denir ki, "onu ayıpladı" demektir. Âyette kastedilen, insanların haysiyetlerini paralamak, onları hakir görmek ve onları arkadan çekiştirip yermektir. (هُمَزَةٌ ve لُمَزَةٌ şeklindeki) *fu'alet^{un}* kalıbı bunun o kişinin, âdet hâline getirdiği bir alışkanlık olduğunu göstermektedir. Bu ikisinin örneği; *lu'anet^{un}* (çok lânet okuyan) ve *duhaket^{un}* (aşırı güleğen) lâfızlarıdır. [Ziyâd el- A'cem] şöyle demiştir:

> [Yüz yüze iken gülücükler atıyorsun!]
> Ama gözden kayboldum mu, çekiştirip alay eden sensin benimle!..

[2956] Âyet; وَيْلٌ لِلْهُمَزَةِ اللُّمَزَةِ şeklinde okunduğu gibi Mîm'in sükûnuyla وَيْلٌ لِكُلِّ هُمْزَةٍ لُمْزَةٍ şeklinde de okunmuştur ki bu da tuhaflıklar ve komiklikler sergileyen ve bu yüzden kendisine gülünüp sövülen maskara kimse demektir.

[2957] Âyetin Ahnes b. Şerıyk hakkında indiği söylenir. Bunun âdeti gıybet ve dedikodu idi. Âyetin Ümeyye b. Halef; keza Velîd b. Muğîre ve onun Hz. Peygamber'i arkasından çekiştirip küçümsemesi hakkında indiği de söylenmiştir. [İnsanın şahsiyetini zedeleme amaçlı] böylesine çirkin bir işe kalkışan herkesi içermesi ve bu işe yeltenen hakkında tariz yerine geçmesi için sebebin özel, tehdidin genel olması da caizdir ki şüphesiz o kişi için daha caydırıcı ve onun hakkında daha yaralayıcı olacaktır.

2. O ki, servet yığar ve durmadan sayar!..

[2958] الذى ("O ki" ifadesi, ويل لكل'nin) كُلِّ lâfzından bedel yahut yergi üzere mansūbtur. Şeddeli olarak *cemma'a* (yığdı da yığdı) şeklinde de okunmuştur ki bu kıraat (sonrasında gelen) عَدَّدَهُ (durmadan sayar) ifadesine de uygundur. *"Durmadan sayar!"* ifadesinin; "Onu, zamanın sıkıntılı hâdiseleri için bir hazırlık (tedarik) kılar." anlamına geldiği de söylenmiştir. Yine (şeddesiz) *ve 'a**de**dehû* şeklinde de okunmuş olup bu da "Malı yığıp, *sayısını zaptetti* ve saydı." yahut "Malını ve kendisine yardım eden kavmini bir araya topladı." anlamına gelir ki bu,

سورة الهمزة

مكية، وآياتها ٩

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ﴾

[٢٩٥٥]الهمز الكسر كالهزم، واللمز الطعن. يقال: لمزه لهزه، طعنه. والمراد: الكسر من أعراض الناس والغض منهم، واغتيابهم، والطعن فيهم. وبناء فُعَلَة يدلّ على أنّ ذلك عادة منه قد ضرى بها. ونحوهما اللعنة والضُّحكة. قال:

[إذَا لَقِيتُكَ تُبْدِى لِى مُكَاشَرَةً] وَانْ أغَيَّبْ فَانْتَ الهَامِزُ اللُّمَزَهْ

[٢٩٥٦]وقرئ «ويل للهمزة اللمزة»، وقرئ «ويل لكل همزة لمزة»، بسكون الميم، وهو المسخرة الذي يأتي بالأوابد والأضاحيك فيضحك منه، ويشتم.

[٢٩٥٧]وقيل: نزلت في الأخنس بن شريق، وكانت عادته الغيبة والوقيعة. وقيل: في أمية بن خلف. وقيل: في الوليد بن المغيرة واغتيابه لرسول الله ﷺ وغضه منه. ويجوز أن يكون السبب خاصًا والوعيد عامًا، ليتناول كل من باشر ذلك القبيح، وليكون جاريًا مجرى التعريض بالوارد فيه، فإنّ ذلك أزجر له وأنكى فيه.

٢-﴿الَّذِي جَمَعَ مَالا وَعَدَّدَهُ﴾

[٢٩٥٨]{الَّذِي} بدل من {كُلِّ}، أو نصب على الذم. وقرئ «جمّع»، بالتشديد، وهو مطابق لـ{عَدَّدَهُ}. وقيل: {عَدَّده} جعله عدة لحوادث الدهر. وقرئ «وعدَدَه»، أي جمع المال وضبط عدده وأحصاه. أو جمع ماله وقومه الذين ينصرونه،

birinin fazla miktarda yardımcıları ve onların işine yarayan şeyleri olduğunda söylediğin, *fulânun zû 'aded*[in] *ve 'uded*[in] sözünden alınmadır. *Ve 'a**de**dehû* kıraatinin, idğâmın çözülmesi (yani şeddeli harfin aslı üzere açıktan telâffuz edilmesi) ile *ve 'a**dd**ehû* (ve onu saydı) anlamına geldiği de söylenmiştir ki
5 bunun örneği, ("cimrilik ettiler" anlamında) (ضَنُّوا yerine) ضَنِنُوا denmesidir.

3. Zanneder ki serveti kendisini ölümsüzleştirecek.

[2959] *Ahledehû* ve *halledehû*; ikisi de aynı mânaya gelir ki; "Malı kendisinin emelini uzun ömürlü kılıp âtîye dönük arzularını besledi; nihayet aşırı gafleti ve uzun emelli oluşu sebebiyle malın kendisini dünyada ebedî hâle
10 getirip, ölmeyeceğini zanneder hâle geliverdi" anlamına gelir. Yahut "Taş ve kiremitlerle sağlamlaştırılmış muhkem binalar yapma, ağaç dikme ve dünyayı mamur etme adına malının kendisini (daim) yaşatacağını zanneden kimse gibi hareket etti." demektir. Yahut da bu, asıl sâlih amelin sahibini nimetler içerisinde ebedî kılacak olduğunu; mala gelince, onun hiç kimseyi o nimetler
15 içerisinde ebedî kılmayacağını anlatan bir tarizdir. Rivayete göre Ahnes'in (b. Şerıyk) dört bin -bir söylentiye göre de on bin- dinarı varmış. Rivayete göre Hasan-ı Basrî, zenginin birine hasta ziyaretinde bulunmuştu. Adam: "Herhangi bir alçağa fidye vermediğim ve herhangi bir değerli insana da ikram etmediğim binlerce altın hakkında ne buyurursunuz?" demiş. Hasan: "Peki
20 niçin (biriktirdin)?" diye sorunca, adam: "Devrin musibetleri, sultanın cefası, zamanın afetleri ve fakirlik korkusu yüzünden!.." demiş. Bunun üzerine Hasan şöyle demiş: "Demek ki; bu malı seni övmeyecek olana [vârislerine] bırakıyor; seni mâzur görmeyecek olana [Allah'a] varıyorsun!"

4. Ne münasebet!.. Kırıp Geçirene atılacak kesinlikle!..
25 **5. Nereden bileceksin ki nedir, Kırıp Geçiren?**
6. Allah'ın alev alev yanan öyle bir ateşi ki,
7. Gönüllerinin içine nüfuz etmekte.

[2960] كلا (Ne münasebet!) ifadesi zannından ötürü o kişi için bir terslemedir.

30 [2961] (Tesniye sîgasıyla) *le-yunbezânni* yani "O ve malı (cehenneme) atılacak!"; Zâl'ın zammesiyle *le-yunbezunne* yani "O ve yardımcıları (cehenneme) atılacak!" ve *le-yenbizennehû* şeklinde de okunmuştur, yani [O mal onu] içerisine atılan her şeyi yeme alışkanlığı olan bir ateşe, "Kırıp Geçirene" [atacak!]. Çok fazla yiyen (obur) kişi için *in-*
35 *nehû le-hutamet*[un] (Kırıp geçiriyor [önüne geleni süpürüyor]!) denir. İfade *fi'l-hâtımeti* şeklinde de okunmuştur; yani ateş onların içine işleyip,

من قولك: فلان ذو عدد وعدد، إذا كان له عدد وافر من الأنصار وما يصلحهم.
وقيل: {وَعَدَدَهُ} معناه وعدّه على فك الإدغام، نحو: ضننوا.

٣-﴿يَحْسَبُ أَنَّ مَالَهُ أَخْلَدَهُ﴾

[٢٩٥٩] {أَخْلَدَهُ} وخلده بمعنى، أي طوّل المال أمله، ومنّاه الأماني البعيدة،
٥ حتى أصبح لفرط غفلته وطول أمله يحسب أنّ المال تركه خالدًا في الدنيا لا
يموت. أو يعمل من تشييد البنيان الموثق بالصخر والآجر وغرس الأشجار وعمارة
الأرض عمل من يظن أن ماله أبقاه حيًا. أو هو تعريض بالعمل الصالح، وأنه
هو الذي أخلد صاحبه في النعيم؛ فأما المال فما أخلد أحدًا فيه. وروي أنه كان
للأخنس أربعة آلاف دينار. وقيل: عشرة آلاف. وعن الحسن: أنه عاد موسرًا، فقال:
١٠ ما تقول في ألوف لم أفتد بها من لئيم، ولا تفضلت بها على كريم؟ قال: ولكن
لماذا؟ قال: لنَبْوة الزمان، وجفوة السلطان، ونوائب الدهر، ومخافة الفقر. قال: إذن
تدعه لمن لا يحمدك، وترد على من لا يعذرك!

٤-﴿كَلَّا لَيُنْبَذَنَّ فِي الْحُطَمَةِ﴾

٥-﴿وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْحُطَمَةُ﴾

١٥ ٦-﴿نَارُ اللهِ الْمُوقَدَةُ﴾

٧-﴿الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الأَفْئِدَةِ﴾

[٢٩٦٠] {كَلاَّ} ردع له عن حسبانه.

[٢٩٦١] وقرئ «لينبذان» أي هو وماله. و«لينبذُن»، بضم الذال، أي هو وأنصاره.
و«لينبذنه» {فِي الحُطَمَة} في النار التي من شأنها أن تحطم كل ما يلقى فيها. ويقال
٢٠ للرجل الأكول: إنه لحطمة. وقرئ «في الحاطمة»، يعني أنها تدخل في أجوافهم

ta sinelerine var[makla kalmay]acak, tâ gönüllerine işleyecektir. Gönüller kalplerin merkezî bölgeleridir. İnsan bedeninde gönülden daha şeffaf ve kendisine dokunacak en ufak incitme sebebiyle ondan daha şiddetli acı duyan hiçbir şey yoktur. Durum buysa, cehennem ateşi ona nüfuz edip kapladığında hâl nice olur! (Âyette Allah Teâlâ'nın) gönülleri, inkârın, bozuk inançların ve habis niyetlerin mekânları olmaları sebebiyle zikretmiş olması da caizdir. O zaman, "ateşin gönüllere nüfuz etmesi", onların üzerine tırmanması, onlara galebe çalıp bütünüyle kaplaması yahut mecazen, kendisini gerekli kılan kaynakları (iman-amel) yoklayıp incelemesi anlamına gelir.[1]

8. Ve üzerlerini tamamen kaplamaktadır
9. Uzatılmış devâsa sütunlarda (bağlı bulunan bu kişilerin)!..

[2962] "Kaplamaktadır" tabaka oluşturmaktadır. Şair şöyle demiştir:

> Devem (uzak düştüğü) Mekke dağlarına doğru inleyip iştiyak arz ediyor!
> San'a'nın (kasabası) kapılarıysa onun önünü kapatmış (geçit vermiyor)!

[2963] İki zamme ile *fî 'umud*[in]; Mîm'in sükûnuyla *fî 'umd*[in] ve iki fetha ile فِى عَمَدٍ şeklinde okunmuştur. Âyetin anlamı şudur: Onların (cehennemden) çıkmaya ilişkin ümitsizlikleri ve ebedî alıkonmaya dair kesin inançları pekiştirilmiş olup kapılar üzerlerine kapatılmış ve devâsa sütunlar son derece sağlam bir şekilde kapıların üzerine uzatılıp bağlanmıştır. Anlam: "Hırsızlara takılan kelepçeler misali uzun direklere sağlamca bağlanmış oldukları hâlde ateş onların üzerini kaplayacaktır!" şeklinde de olabilir. ***Allah'ım! Ey kendisinden aman dilenilenlerin en hayırlısı! Bize ateşten aman ver!***

[2964] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim *Humeze* sûresini okursa, Allah ona Muhammed ve ashabıyla alay edenler sayısınca onar sevap verir."

---

1 Bu yoruma göre mecazî bir anlatım söz konusudur; sanki cehennem ateşi azap çeken gönülleri teftiş edip, bu sonucu doğuran bozuk akide ve amelleri o gönüllerde aramaktadır. / çev.

حتى تصل إلى صدورهم وتطلع على أفئدتهم، وهي أوساط القلوب، ولا شيء في بدن الإنسان ألطف من الفؤاد، ولا أشدّ تألمًا منه بأدنى أذى يمسه؛ فكيف إذا أطلعت عليه نار جهنم واستولت عليه؟ ويجوز أن يخصّ الأفئدة؛ لأنها مواطن الكفر والعقائد الفاسدة والنيات الخبيثة. ومعنى اطلاع النار عليها أنها تعلوها وتغلبها وتشتمل عليها، أو تطالع -على سبيل المجاز- معادنَ موجبها.

٨-﴿إِنَّهَا عَلَيْهِم مُّؤْصَدَةٌ﴾

٩-﴿فِي عَمَدٍ مُّمَدَّدَةٍ﴾

[٢٩٦٢] {مُؤْصَدَةٌ} مطبقة. قال:

تَحِنُّ إِلَى أَجْبَالِ مَكَّةَ نَاقَتِي ❁ وَمِنْ دُونِهَا أَبْوَابُ صَنْعَاءَ مُوصَدَهْ

[٢٩٦٣] وقرئ «في عُمُد»، بضمتين. و«عُمْد»، بسكون الميم، و«عَمَد» بفتحتين. والمعنى: أنه يؤكد يأسهم من الخروج وتيقنهم بحبس الأبد، فتؤصد عليهم الأبواب، وتمدد على الأبواب العمد، استيثاقًا في استيثاق. ويجوز أن يكون المعنى: إنها عليهم مؤصدة، موثقين في عمد ممدّدة، مثل المقاطر التي تقطر فيها اللصوص. **اللهم أجرنا من النار يا خير مستجار.**

[٢٩٦٤] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الهمزة أعطاه الله عشر حسنات بعدد من استهزأ بمحمد وأصحابه.

FİL SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 5 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Görmedin mi, Rabbinin fil sahiplerini nasıl yaptığını?

[2965] Rivayete göre; (Habeşistan kralı) necaşî Ashame tarafından görevlendirilen Yemen hükümdarı -dudağı / burnu yarık- Ebrehe b. Sabâh, San'â'da bir kilise inşa etmiş ve buna *kalîs* / *kulleys* (katedral) adını vermişti. Amacı (Mekke'ye giden) hacıları bu katedrale yönlendirmekti. Derken, Kinâne kabilesinden bir adam çıkıp, geceleyin katedralde abdest bozmuş; bu da Ebrehe'yi kızdırmıştı. Bir söylentiye göre de yolculuk yapan bir grup Arap bir ateş yakmış ve rüzgârın bu ateşi taşımasıyla ateş kiliseyi yakmıştı. Bunun üzerine Ebrehe Kâbe'yi mutlaka yıkacağına yemin etti. *Mahmud* adlı; güçlü ve cüsseli tek bir fil ve bundan başka on iki filin -bir söylentiye göre sekiz; bir söylentiye göre de bin filin- beraber bulunduğu ordusunu yola çıkarmıştı. Nihayet (Mekke'ye yakın) Mugammes'e[1] varınca Abdulmuttalib onu karşılamaya çıkmış ve geri dönmesi için kendisine Tihâme (bölgesi) mallarının üçte birini sunmuştu. O ise buna yanaşmayıp ordusunu tabiye etti ve fili öne aldı. Ne zaman onu Harem'e doğru yönlendirseler çöküyor; yerinden ayrılmıyordu. Yemen'e veya başka yönlere çevirdiklerinde ise seğirtiyordu. Derken, Allah siyah -bir söylentiye göre yeşil, bir söylentiye göre ise beyaz- bir kuş sürüsü gönderdi. Her kuşla birlikte; biri gagasında, ikisi ayaklarında olmak üzere mercimekten büyük, nohuttan küçük (üçer) taş bulunuyordu. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre, kendisi Ümmü Hânî'nin yanında kırmızı çizgili oniks taşına benzer şekilde bu taşlardan bir ölçek kadar görmüş. Bu taş adamın başına düşüyor ve anüsünden çıkıyormuş. Her taşın üstünde, üzerine düşeceği kişinin ismi yazılıymış. Derken, ordu firar edip bütün yol ve sulaklarda helâk olmuşlar. Ebrehe hastalanıp, parmakları ve uzuvları birer birer dökülmüş. Göğsü kalbine dek yarılmadıkça ölmemiş. Veziri Ebû Yeksûm, başının üzerinde bir kuş daireler çizer vaziyette yola koyulmuş, nihayetinde necâşîye ulaşıp, olanı biteni anlatmış ve hikâyeyi bitirir bitirmez, başına taş düşmüş ve necâşînin önünde yere düşüp ölmüş!..

---

1 Arafat'tan Seylülkebîr'e giderken sınır tabelalarını geçtikten sonra Tāif yoluna doğru beşinci kilometrede; Yeşil Vadi. / ed.

سورة الفيل

مكية؛ آياتها ٥

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ﴾

٥ [٢٩٦٥]روي أنّ أبرهة بن الصباح الأشرم ملك اليمن من قبل أصحمة النجاشي بنى كنيسة بصنعاء وسماها القُليس، وأراد أن يصرف إليها الحاج، فخرج رجل من كنانة فقعد فيها ليلًا، فأغضبه ذلك. -وقيل: أججت رفقة من العرب نارا فحملتها الريح فأحرقتها.- فحلف ليهدمنّ الكعبة، فخرج بالحبشة ومعه فيل له اسمه محمود، وكان قويًا عظيمًا، واثنا عشر فيلًا غيره. -وقيل: ١٠ ثمانية، وقيل: كان معه ألف فيل، وقيل: كان وحده-؛ فلما بلغ المغمس خرج إليه عبد المطلب وعرض عليه ثلث أموال تهامة ليرجع، فأبى وعبأ جيشه وقدّم الفيل. فكانوا كلما وجّهوه إلى الحرم برك ولم يبرح، وإذا وجهوه إلى اليمن أو إلى غيرها من الجهات هرول؛ فأرسل الله طيرًا سودًا، -وقيل: خضرًا، وقيل: بيضًا- مع كل طائر حجر في منقاره، وحجران في رجليه أكبر من العدسة، وأصغر ١٥ من الحمصة. وعن ابن عباس رضي الله عنهما أنه رأى منها عند أم هانئ نحو قفيز مخططة بحمرة كالجزع الظفارى؛ فكان الحجر يقع على رأس الرجل فيخرج من دبره، وعلى كل حجر اسم من يقع عليه، ففروا فهلكوا في كل طريق ومنهل؛ ودوى أبرهة فتساقطت أنامله وآرابه، وما مات حتى انصدع صدره عن قلبه. وانفلت وزيره أبو يكسوم وطائره يحلق فوقه، حتى بلغ النجاشي فقص عليه القصة، فلما ٢٠ أتمّها وقع عليه الحجر فخرّ ميتًا بين يديه.

[2966] Bir söylentiye göre Ebrehe, Peygamber'in (s.a.) zamanında; nübüvvetten kırk yıl -bir rivayette ise yirmi üç yıl- önce yaşamış olan necâşînin dedesi imiş. Hz. Âişe'nin de; "O filin sürücüsü ve bakıcısı olan iki kişiyi kör, kötürüm ve yiyecek dilenir vaziyette gördüm." dediği rivayet edilmiştir.

5 [2967] Yine rivayete göre Ebrehe, Abdulmuttalib'e ait iki yüz deveyi de ele geçirmiş ve Abdulmuttalib bu develer için Ebrehe'nin huzuruna varmıştı. Ebrehe, onu çok heybetli buldu; zira o boylu poslu, yakışıklı biriydi. Kendisine: "Bu zât, Kureyş'in ulusudur; vadide insanları, dağbaşlarında da vahşileri doyuran Mekke kafilesinin sahibidir." denildi. Ama Abdulmuttalib ihtiyacını 10 dile getirince, Ebrehe; "Gözümden düştün!.. Ben, senin ve atalarının kadim çağlardan beri dininiz, ismetiniz ve şerefiniz olan Kâbe'yi yıkmaya gelmişim; az sayıda deveden oluşan bir sürünün alınması seni Kâbe ile ilgilenmekten meşgul ediyor öyle mi?!" dedi. Abdulmuttalib: "Ben develerin sahibiyim. Kâbe'nin de bir sahibi var; O, onu savunacaktır!" dedi ve sonra dönüp, 15 Kâbe'nin kapısına geldi. Kapının halkasına yapışıp, şunları söyledi:

Allah'ım! Şüphesiz kişi ehlini himaye eder!
Sen de Harem'inin sakinlerini himaye et!
Sakın onların haçları ve güçleri
Galip gelmesin senin gücüne!
20 Kâbe'mizle baş başa bırakacaksan onları!
Artık sen neyi öngörüyorsan onu emret!
…
Ya Rab! Benim onlara karşı senden gayrı ümidim yok!
Ya Rab! Yasak bölgeni (Harem'ini) onlardan koru!
25 [Şüphesiz senin Ev'inin düşmanı sana düşman olanlardır!
Onların senin avlunu (Harem'ini) yıkmalarına mani ol!]

Abdulmuttalib dua ederek dönmüştü ki bir de ne görsün! Yemen tarafından bir kuş sürüsü gelmiyor mu... "Vallahi bunlar tuhaf kuşlar! Ne deniz tarafında ne de Tihâme'de görülmüştür böylesi!" dedi.

30 [2968] Rivayete göre Mekkeliler, onların (helâkten artakalan) mallarını toplamışlardı; Abdulmuttalib de onların mücevherlerinden ve altınlarından büyük bir birikim yaptı ki zenginliğinin kaynağı buydu. Yine Ebû Sa'îd el-Hudrî'den (v. 74/694) rivayet edildiğine göre kendisine bu kuşlar sorulmuş, o da: "Mekke'nin güvercinleri o kuşlardandır." demiştir.

35 [2969] Söylendiğine göre kuşlar akşamleyin gelip, daha sonra sabahleyin onları helâk etmişler.

[٢٩٦٦]وقيل: كان أبرهة جدّ النجاشي الذي كان في زمن رسول الله ﷺ بأربعين سنة، -وقيل: بثلاث وعشرين سنة-. وعن عائشة رضي الله عنها: رأيت قائد الفيل وسائسه أعميين مقعدين يستطعمان.

[٢٩٦٧]وفيه أن أبرهة أخذ لعبد المطلب مائتي بعير، فخرج إليه فيها، فجهره وكان رجلًا جسيمًا وسيمًا. وقيل: هذا سيد قريش وصاحب عير مكة الذي يطعم الناس في السهل والوحوش في رؤوس الجبال، فلما ذكر حاجته قال: سقطت من عيني، جئت لأهدم البيت الذي هو دينك ودين آبائك وعصمتكم وشرفكم في قديم الدهر، فألهاك عنه ذود أخذ لك؛ فقال: أنا رب الإبل، وللبيت رب سيمنعه، ثم رجع وأتى باب البيت فأخذ بحلقته وهو يقول:

لاَهُمَّ إنَّ المَرْءَ يَمْـ ۞ ـنَعُ رحله فَامنَعْ حَلاَلَكْ
لَا يغْلِبَنَّ صَلِيبُهُم ۞ وَمُحَالُهُمْ عَدْوًا مْحَالَكْ
إنْ كُنْتَ تَارِكَهُمْ وَكَع ۞ بَتَنَا فَأَمْرٌ مَا بَدَا لَكْ

...

يَا رَبِّ لَا أَرْجُو لَهُمْ سِوَاكَا ۞ يَا رَبِّ فَامْنَعْ مِنْهُمُ حِمَاكَا

فالتفت وهو يدعو فإذا هو بطير من نحو اليمن فقال: والله إنها لطير غريبة ما هي ببحرية ولا تهامية.

[٢٩٦٨]وفيه أنّ أهل مكة قد احتووا على أموالهم، وجمع عبد المطلب من جواهرهم وذهبهم الجِوَرّ، وكان سبب يساره. وعن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه أنه سئل عن الطير فقال: حمام مكة منها.

[٢٩٦٩]وقيل: جاءت عشية ثم صبحتهم.

[2970] İkrime'den gelen rivayete göre taş kime isabet ettiyse onu çiçek hastalığına uğratmıştır ki ilk ortaya çıkan çiçek hastalığı budur.

[2971] ألم تر cezmeden âmilin etkisini iyice sergilemek için Râ'nın sükûnuyla e-lem ***ter*** şeklinde de okunmuştur. Anlam şöyledir: Sen, Allah'ın Habeşlilere yaptığını*n izlerini* görüp buna dair haberleri tevatür yoluyla işittin ya; işte bu senin için (olayı) doğrudan izleme yerine geçmiş oldu.[1]

[2972] كَيْفَ edatı kendisinde soru sorma anlamı bulunduğu için الم تر ("Görmedin mi?" cümlesi) ile değil de; فعل ربك ("Rabbin yaptı" cümlesi) ile nasb mahallindedir.

2. Boşa çıkarmamış mıydı, bunların plânını?
3-4. -Üzerlerine topraksı taşlar atan- sürü sürü 'kuş'lar göndermişti…

[2973] في تضليل yani zayi kılmamış boşa çıkarmamış mıydı? *Dallele keydehû"* denir ki "Onu kayıp ve zayi kıldı." demektir. *"Oysa inkârcı nankörlerin stratejileri mutlaka hedefinden şaşar!"* (Ğâfir 40/25) âyeti de bu cümledendir. İmru'u'l-Kays'a *el-meliku'd-dıllîlu* (tahtını kaybetmiş kral) denir; çünkü o, babasının mülkünü kayba uğratmış; yani zayi etmişti. Yani onlar katedrali inşa etmekle Kâbe'ye tuzak kurmuşlar ve hacıların teveccühünü katedrale çevirmek suretiyle Kâbe'yi hükümsüz kılmak istemişlerdi. Allah da katedralde yangın çıkartarak tuzaklarını boşa çıkardı. İkinci kez de Kâbe'yi yıkmak isteyerek ona tuzak kurdular; bu sefer de üzerlerine kuşları salıvererek tuzaklarını boşa çıkarttı.

[2974] ابَابِيلَ (sürü sürü) kelimesi grup grup demek olup müfredi *ibbâlet*^un^dur. Arapların *dığsun 'alâ ibbâlet*^in^ (Bir odun yığını üzerinde bir tutam ot: Yük üstüne yük; belâ üstüne belâ) şeklinde bir darbımeselleri vardır. Bu *ibbâlet*^un^lâfzı, "büyük odun yığını" demek olup yığın oluşturmaları hususunda kuş grupları odun yığınına benzetilmiştir. *Ebâbîl* lâfzının tıpkı عَبَادِيدُ (farklı yönlere giden insan grupları) ve شَمَاطِيطُ (dağınık bölükler) lâfızları gibi müfredinin bulunmadığı da söylenmiştir.

[2975] Ebû Hanîfe *Rahimehu'llâh* "Onları Allah vuruyordu." yahut "onları kuşlar vuruyordu" anlamında يَرْمِيهِمْ okumuştur. Çünkü[2] طَيْرٌ lâfzı müzekker bir cem'in ismidir. [Genel kıraatte ترميهم şeklinde] müennes kılınması ise mâna itibariyledir.

---

1 Müfessir, bu açıklamayı sûrede -sadece- Peygamber'e hitap edildiği kanaatiyle yapmaktadır; yani sen o yıl doğmuş olduğun için fil olayını görmüş olamazsın, ama olayı yaşayanların anlattıklarından ve vak'anın bıraktığı etkilerden bunu kesin olarak biliyorsun… Buna göre görme (ru'yet) fiili *gerçek* olmayıp, bilme ('ilm) anlamında kullanılmış olmaktadır ki Kur'ân'da bu iki fiilin birbirinin yerine kullanıldığı çok sayıda âyet vardır. Tabiî burada, olayı bizzat görenlere hitap ediliyor olması da mümkündür. / ed.

2 Fâ'ili "kuşlar" olduğu hâlde, ترميهم ifadesi müzekker olabilmiştir; çünkü… / ed.

[٢٩٧٠]وعن عكرمة: من أصابته جدّرته وهو أوّل جدري ظهر.

[٢٩٧١]وقرئ «ألم ترْ» بسكون الراء للجد في إظهار أثر الجازم. والمعنى: أنك رأيت آثار فعل الله بالحبشة، وسمعت الأخبار به متواترة، فقامت لك مقام المشاهدة.

٥ [٢٩٧٢]و{كَيْفَ} في موضع نصب بـ{فَعَلَ رَبُّكَ}، لا بـ{أَلَمْ تَرَ}؛ لما في {كَيْفَ} من معنى الاستفهام.

٢-﴿أَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فِي تَضْلِيلٍ﴾

٣-﴿وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ﴾

٤-﴿تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجِّيلٍ﴾

١٠ [٢٩٧٣]{فِى تَضْلِيلٍ} في تضييع وإبطال. يقال: ضلل كيده، إذا جعله ضالًا ضائعًا. ومنه قوله تعالى {وَمَا كَيْدُ الْكَافِرِينَ إِلّا فِى ضَلَالٍ} [غافر: ٢٥] وقيل: لامرئ القيس الملك الضليل؛ لأنه ضلل ملك أبيه، أي ضيعه، يعني أنهم كادوا البيت أوّلًا ببناء القليس، وأرادوا أن ينسخوا أمره بصرف وجوه الحاج إليه، فضلل كيدهم بإيقاع الحريق فيه؛ وكادوه ثانيًا بإرادة هدمه، فضلل بإرسال الطير عليهم.

١٥ [٢٩٧٤]{أَبَابِيلَ} حزائق، الواحدة إبالة. وفي أمثالهم: ضغث على إبالة، وهي الحزمة الكبيرة، شبهت الحزقة من الطير في تضامّها بالإبالة. وقيل: أبابيل مثل عباديد، وشماطيط، لا واحد لها.

[٢٩٧٥]وقرأ أبو حنيفة رحمه الله «يرميهم»، أي الله تعالى أو الطير؛ لأنه اسم جمع مذكر؛ وإنما يؤنث على المعنى.

[2976] سجيل âdeta inkârcıların azabının yazılı bulunduğu divan defterinin özel ismidir; tıpkı *siccîn*in, inkârcıların amellerinin (yazılı bulunduğu) divan defterinin özel ismi olduğu gibi. Bu durumda "Yazılıp, deftere kaydedilmiş azap silsilesine dâhil bir taş türüyle (onları vuruyordu)" denmiş gibi olmaktadır. Bunun "gönderme" anlamındaki *el-iscâl* kökünden türemiş olması, *"Üzerlerine sürü sürü kuşlar göndermişti."* [Fîl 105/3] ve "*Bunun üzerine, Biz de ayrı ayrı mu'cizeler olarak üzerlerine; tufan, çekirge, haşerat, kurbağa ve kan gönderdik."* [A'râf 7/133] âyetlerinde olduğu gibi, azabın (Kur'ân'da) "gönderme" vasfıyla betimlenmesi sebebiyledir. İbn Abbas'ın bu âyeti, "Kiremit gibi pişirilmiş bir çamurdan mamûl (bir taşla)" şeklinde yorumladığı rivayet edilmiştir. Bu kelimenin (Farsça) سنگگل *(seng-i gil;* balçık taşı) tabirinin Arapçaya dönüşmüş şekli olduğu da söylenmiştir. من سجيل ifadesinin; "azabı şiddetli olan türden" anlamına geldiği de söylenmiştir. Bun[u savunan] lar İbn Mukbil'in (v. 70/689'dan sonra) şu beytini rivayet etmişlerdir:

> (Nice 'er'ler vardır ki dört bir yandan) sert kılıç darbeleri (indirirler!)
> bahadırların tavsiye ettiği türden!..

ama şiir (سِجِّيلا değil) سِجِّينًا şeklindedir. Kaside de onun divanındaki meşhur *Nûn*'lu kasidedir (Kasîde-i Nûniyye).[1]

5. [göndermişti] de onları çiğnenmiş bir ekine çeviriverm̧işti!..

[2977] (Fil sahipleri) yenildiği demdeki ekin yaprağına benzetilmişlerdir; yani yeniğin düştüğü, kurdun yediği ekin... Yahut haşeratın yiyip de dışkıladığı bir samana benzetilmişlerdir. Ne var ki bu ifade Kur'ân adabının benimsediği tarz üzere gelmiştir. Tıpkı; *"... (Îsâ-Mesih ve annesi Meryem nasıl ilâh olabilirler ki) her ikisi de yemek yiyorlardı... "* (Mâide 5/75) âyetinde olduğu gibi.[2] Veyahut "Tanesi yenilip, geriye hiçbir şey kalmayan..." anlamı kastedilmiştir.

[2978] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki "Her kim Fil sûresini okursa, Allah onu hayatı boyunca yerin dibine geçirilme ve başka surete tebdil olma cezasından muaf tutar."

---

1 Yani şiirin sonundaki kelime سِجِّيلا olamaz; çünkü şiirde mısra sonları Nun ile bitmektedir. / ed.

2 Bazı müfessirlere göre âyette "sebebin zikredilip sonucun kastedilmesi" türünden bir mecaza yer verilmiş olup "İkisi de helâya çıkarlardı!" anlamı kastedilmiştir. / çev.

[٢٩٧٦] وسجيل كأنه علم للديوان الذي كتب فيه عذاب الكفار، كما أن سجينًا علم لديوان أعمالهم، كأنه قيل: بحجارة من جملة العذاب المكتوب المدوّن، واشتقاقه من الإسجال وهو الإرسال؛ لأنّ العذاب موصوف بذلك: و{أَرْسَلَ عَلَيْهِمَ طَيْرًا}، {فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ} [الأعراف: ١٣٣]. وعن ابن عباس ٥ رضي الله عنهما: من طين مطبوخ كما يطبخ الآجر. وقيل: هو معرب من سنككل. وقيل: من شديدٍ عذابُه؛ ورووا بيت ابن مقبل:

[ورَجْلَةٍ يضربون البيضَ عن عُرُضٍ] ❁ ضَرْبًا تَوَاصَتْ بِهِ الأَبْطَالُ سِجِّيلَا

وإنما هو "سجينا"، والقصيدة نونية مشهورة في ديوانه.

٥-﴿فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ﴾

١٠ [٢٩٧٧]وشبهوا بورق الزرع إذا أكل، أي وقع فيه الأكال وهو أن يأكله الدود؛ أو بتبن أكلته الدواب وراثته، ولكنه جاء على ما عليه آداب القرآن، كقوله: {كَانَا يَأْكُلاَنِ الطَّعَامَ} [المائدة: ٧٥] أو أريد: أكل حبه فبقي صفرًا منه.

[٢٩٧٨]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الفيل أعفاه الله أيام حياته من الخسف والمسخ.

KUREYŞ SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 4 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1.(O yağmacılık ortamında, diğer kabileler nezdinde) Kureyş'e ülfet sağlandığı için;

2. yani yaz ve kış yolculuklarını (güvenlik ve esenlik içinde) rahatça gerçekleştirebildikleri için…

[2979] لايلاف قريش (*Kureyş'e ülfet sağlandığı için*) ifadesi فليعبدوا (*kulluk etsinler*) âyetine bağlıdır; Allah onlara iki (ticaret) yolculuğunda sağlanan ülfetten ötürü kendisine kulluk etmelerini emretmektedir.

[2980] "Peki, neden (فليعبدوا cümlesinin başına) Fâ gelmiş?" **dersen şöyle derim:** Çünkü cümlede şart anlamı mevcut olup buna göre mâna; "Başka bir şey için etmeseler bile sadece kendilerine ülfet sağlandığı için O'na kulluk etsinler!" şeklindedir; bunun mâna açılımı da şöyledir: Allah'ın onların üzerlerindeki nimetlerinin haddi hesabı yoktur. Şimdi onlar Allah'ın diğer nimetleri için olmasa da bari çok açık bir nimet olan şu bir tek nimet için O'na kulluk etsinler! Mânanın; "Kureyş'e ülfet sağlandığı için *şaşırınız*!" şeklinde olduğu da söylenmiştir. (*Kureyş'e ülfet sağlandığı için*) âyetinin, öncesindeki (yani Fil sûresinin sonundaki) فجعلهم كعصف ماكول (Böylece onları çiğnenmiş bir ekine çevirivermişti!..) âyetine bağlı olduğu da söylenmiştir; yani "Kureyş'e ülfet sağlamak için onları[1] çiğnenmiş bir ekine çevirivermişti!" demektir. Bu, şiirde yer alan *tazmin* sanatı konumundadır ki bu da beytin anlamının, ancak kendisi sayesinde sağlıklı olabileceği şekilde öncesiyle irtibatlı olmasıdır. Nitekim bu iki sûre Übeyy b. Kâ'b'ın mushafında, aralıksız şekilde bir tek sûre olarak mevcuttur. Rivayete göre Hz. Ömer bu ikisini akşam namazının ikinci rekâtında okur; ilk rekâtta da *Ve't-Tîni* sûresini okurmuş. Buna göre mâna; "Allah, onlara kasteden Habeşlileri helâk etti ki insanlar bunu işitip tanık olsunla; böylece Kureyş, o insanlara fazlaca heybetli gözüksün ve onlar da kendilerine çok saygılı davransınlar. Tâ ki yolculukları esnasında onlar için güvenlik nizamı kurulsun da böylece hiç kimse onlara karşı cüretkârlık sergileyemesin.

[2981] Kureyş'in iki yolculuğu vardı; kışın (sıcak olan) Yemen'e, yazın da (serin olan) Şam'a yolculuk yapıp, uzaklardan gıda temin eder ve ticaret yaparlardı. Her iki yolculuklarında da güvendeydiler; çünkü onlar Allah'ın Harem'inin halkı ve Ev'inin bakıcısıydılar. Bu yüzden onların dışındaki insanlar yağmalanıp, baskına uğrarlarken, onlara ilişilmezdi.

---

1 Yani Kureyş'in düşmanları olan Ebrehe ve ordusunu. / ed.

سورة قريش

مكية؛ وآياتها ٥

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿لِإِيلافِ قُرَيْشٍ﴾

٢-﴿إِيلافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ﴾ ٥

[٢٩٧٩] {لِإِيلَافِ قُرَيْشٍ} متعلق بقوله {فَلْيَعْبُدُوا} [٣]؛ أمرهم أن يعبدوه لأجل إيلافهم الرحلتين.

[٢٩٨٠]فإن قلت: فلم دخلت الفاء؟ قلت: لما في الكلام من معنى الشرط؛ لأن المعنى: إما لا، فليعبدوه لإيلافهم، على معنى: أنّ نعم الله عليهم لا تحصى، فإن ١٠ لم يعبدوه لسائر نعمه، فليعبدوه لهذه الواحدة التي هي نعمة ظاهرة. وقيل: المعنى عجبوا لإيلاف قريش. وقيل: هو متعلق بما قبله، أي فجعلهم كعصف مأكول لإيلاف قريش، وهذا بمنزلة التضمين في الشعر؛ وهو أن يتعلق معنى البيت بالذي قبله تعلقًا لا يصحّ إلاّ به. وهما في مصحف أبيّ سورة واحدة، بلا فصل. وعن عمر أنه قرأهما في الثانية من صلاة المغرب، وقرأ في الأولى «والتين». والمعنى أنه أهلك الحبشة الذين ١٥ قصدوهم ليتسامع الناس بذلك، فيتهيبوهم زيادة تهيب، ويحترموهم فضل احترام، حتى ينتظم لهم الأمن في رحلتهم، فلا يجترئ أحد عليهم.

[٢٩٨١]وكانت لقريش رحلتان؛ يرحلون في الشتاء إلى اليمن، وفي الصيف إلى الشام، فيمتارون ويتّجرون، وكانوا في رحلتيهم آمنين؛ لأنهم أهل حرم الله وولاة بيته، فلا يتعرّض لهم، والناس غيرهم يُتخطّفون ويغار عليهم.

[2982] إيلاف tabiri; senin, ülfet ettiğin mekân için *âleftu'l-mekâne ûlifuhû - îlâfen - fe-ene mu'lifun*[1] demenden alınmadır. Nitekim şair şöyle demiştir:

(Sana gelmek üzere yükümü yürük bir devenin sırtına bağladım.)
Acı otlara değil, taze otlara aşina develerden birinin sırtına...

5 (ي olmaksızın) *li-ilâfi* şeklinde de okunmuştur ki (müfâ'aleden) *li-muâlefeti…* (Kureyş'in -karşılıklı- ülfet peyda etmesi için) anlamındadır; ancak (sülâsîden) *eliftuhû ilfen / ilâfen*[2] sözünden alınma olduğu da söylenmiştir. (Nitekim) Ebû Ca'fer *li-ilfi Kureyş*^in^ şeklinde okumuştur. (İbn Hind, Benî Esed kabilesine hitaben) şu şiirinde her iki mastarı bir arada zikretmiştir:

10 Kardeşlerinizin Kureyş Kabilesi olduğunu iddia ettiniz, etmesine de...
onların ülfeti var; fakat size yok ülfet mülfet!

İkrime de *li-ye'lefe Kureyşün ilfehum…* (Kureyş kış ve yaz yolculuklarına ısınsın diye) şeklinde okumuştur.

[2983] *Kureyş*, "Nadr b. Kinâne'nin oğulları" olup *karş* lâfzının ism-i
15 tasğîri ile isimlendirilmişlerdir. (Efsaneye göre) *kureyş*; denizdeki gemilerle oynayan büyük bir hayvan olup hakkından ancak ateşle gelinebiliyormuş. Rivayete göre Mu'âviye, İbn Abbas'a Kureyş kabilesinin adının nereden geldiğini sormuş, o da; "Denizde yaşayan; yiyen fakat yenmeyen, üstün gelen, fakat üstün gelinemeyen bir hayvanın adından…" diye cevap vermiş ve şu
20 şiiri okumuş:

"Kureyş", denizde yaşayan malum hayvan olup
İşbu "Kureyş"in adı verilmiştir Kureyş kabilesine.

Bunun ism-i tasğîr sîgası alması tazim sebebiyledir. Bu ismin "çalışıp kazanmak" anlamındaki *el-karş*^u^ kelimesinden alınma olduğu da söylenmiştir;
25 çünkü kazançlarını beldeleri dolaşıp ticaret yaparak sağlıyorlardı.

[2984] (İlk âyette) ülfet sağlanmasının önce mutlak zikredilip, daha sonra (ikinci âyette kış ve yaz yolculuğu şeklinde) iki yolculukla mukayyet kılınmış şekliyle bedel yapılması, söz konusu ülfet sağlama işinin çok önemsenmesi ve bundaki nimetin büyüklüğünün hatırlatılması içindir.

1 Bu Arapça ifade; "Buraya tamamen alıştım; ısınıyorum; ısınmış durumdayım" anlamında ise de anlam önemli olmayıp fiil ve türevlerinin kullanımı gösterilmektedir. / ed.

2 Burada da mâna önemli değildir; sülâsî fiilin masdarının *ilfen* ve *ilâfen* şeklinde gelebildiği gösterilmektedir. / ed.

[٢٩٨٢]والإيلاف من قولك: آلفت المكان أولفه إيلافًا، إذا ألفته، فأنا مؤلف. قال:

مِنَ الْمُؤْلِفَاتِ الرَّهْوِ غَيْرِ الأَوَارِكِ ❁

وقرئ «لئلاف قريش»، أي لمؤالفة قريش. وقيل: يقال: ألفته إلفًا وإلافًا. وقرأ أبو
٥ جعفر «لإلف قريش»، وقد جمعهما من قال:

زَعَمْتُمْ أَنْ إِخْوَتَكُمْ قُرَيْشٌ ❁ لَهُمْ إِلْفٌ وَلَيْسَ لَكُمْ إِلاَفُ

وقرأ عكرمة «ليألف قريش إلفهم رحلة الشتاء والصيف».

[٢٩٨٣]وقريش ولد النضر بن كنانة؛ سموا بتصغير القرش وهو دابة عظيمة في البحر تعبث بالسفن، ولا تطاق إلاّ بالنار. وعن معاوية أنه سأل ابن عباس
١٠ رضي الله عنهما بم سميت قريش؟ قال: بدابة في البحر تأكل ولا تؤكل، وتعلو ولا تعلى. وأنشد:

وَقُرَيْشٌ هِيَ الَّتِي تَسْكُنُ البحـ ❁ ـرَ بِهَا سُمِّيَتْ قُرَيْشٌ قُرَيْشاً

والتصغير للتعظيم. وقيل: من القرش -وهو الكسب- لأنهم كانوا كسابين بتجاراتهم وضربهم في البلاد.

١٥ [٢٩٨٤]أطلق الإيلاف ثم أبدل عنه المقيد بالرحلتين، تفخيمًا لأمر الإيلاف، وتذكيرًا بعظم النعمة فيه.

[2985] رِحْلَةَ... lâfzı, mef'ûlün bih olarak ايلافهم mastarı ile mansūb kılınmıştır. Tıpkı (Beled 90/15'deki) يَتِيمًا lâfzının, (Beled 90/14'deki) اطْعَامٌ masdariyla mansūb kılınması gibi. Burada *rıhleteyi'ş-şitâi ve's-sayf* (kış ve yaz yolculuklarına) anlamı kastedilmiş olup anlam kargaşasından emin olunması sebebiyle lâfız müfret kılınmıştır. Tıpkı şairin şu şiirinde olduğu gibi:

> Karnınızın bir kısmına (çok az) yiyin [ki (haramdan) korunasınız.
> Zira zamanınız (haram korkusuyla az yenmesi gereken) 'karnı fit' bir devirdir.]

[2986] Zamme ile رُحْلَةَ şeklinde de okunmuştur ki yolculuk yapılan cihet demektir.[1]

3. Bu Ev'in Rabbine kulluk etsinler...
4. O ki; kendilerini açken doyurmuş, korkudan emin kılmıştır...

[2987] جُوعٍ ve خَوْفٍ kelimelerinin nekire kılınması bunların şiddetli olması sebebiyledir; yani Allah o iki yolculuk sayesinde onların bu yolculuklardan önceki şiddetli açlık hâllerini gidermiş ve *fil* sahiplerinin korkusu yahut beldelerinde ve yaşam alanlarında yağmalanma korkusu anlamına gelen büyük bir korkudan onları emin kılmıştır. Söylendiğine göre onlara (daha önce) kıtlık isabet etmiş; leş ve yanık kemik yemek zorunda kalmışlardı. Allah onları cüzam korkusundan da emin kılmıştı; beldelerinde bu hastalığa tutulmazlardı.

[2988] Bütün bunların İbrâhim'in (a.s.) duası sayesinde olduğu da söylenmiştir.

[2989] (Son kısmın) "Ve onları hilâfetin başkalarında bulunması korkusundan da emin kılmıştır." şeklinde yorumlanması bid'at tefsirlerden biridir!

[2990] من خوف'de Nûn *ihfâ* ile de okunmuştur.[2]

[2991] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim *Li-îlâfi Kureyş* sûresini okursa Allah ona, Kâbe'yi tavaf eden ve orada itikâfa giren kimseler sayısınca onar hasenat verir."

---

1 Yani yazın ve kışın yolculuk ettikleri istikametlere [rahatça gidebildikleri için…] / ed.

2 Ebû Ca'fer'in kıraatidir; zira o, cumhurdan farklı olarak, sakin Nûn ve Tenvîn'den sonra gelen خ ve غ harflerinde *izhâr* yerine *ihfâ* veçhi uygular. / çev.

[٢٩٨٥]ونصب الرحلة بإيلافهم مفعولًا به، كما نصب {يَتِيمًا} بـ{إِطْعَامٌ} [البلد: ١٥-١٤-]، وأراد رحلتي الشتاء والصيف، فأفرد لأمن الإلباس، كقوله:

كُلُوا فِى بَعْضِ بَطْنِكُمُو [تَعفوا ❁ فَانَّ زَمَانَكُمْ زَمَنٌ خَمِيصُ]

[٢٩٨٦]وقرئ «رحلةُ»، بالضم، وهي الجهة التي يرحل إليها.

٣-﴿فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ﴾

٤-﴿الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَآمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ﴾

[٢٩٨٧]والتنكير في {جُوعٍ} و{خوْفٍ} لشدتهما، يعني أطعمهم بالرحلتين من جوع شديد كانوا فيه قبلهما، وآمنهم من خوف عظيم، وهو خوف أصحاب الفيل، أو خوف التخطف في بلدهم ومسايرهم. وقيل: كانوا قد أصابتهم شدّة حتى أكلوا الجيف والعظام المحرقة، وآمنهم من خوف الجذام فلا يصيبهم ببلدهم.

[٢٩٨٨]وقيل: ذلك كله بدعاء إبراهيم صلوات الله عليه.

[٢٩٨٩]ومن بدع التفاسير: {وَآمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ}، من أن تكون الخلافة في غيرهم.

[٢٩٩٠]وقرئ {مِنْ خَوْفٍ}، بإخفاء النون.

[٢٩٩١]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة لإيلاف قريش أعطاه الله عشر حسنات بعدد من طاف بالكعبة واعتكف بها.

MÂ‘ÛN SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur. Medenî olduğu da söylenmiştir, 7 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1.Bak şu yargı gününü yalanlayana?!

5 **2. Yetimi itip kakandır o!..**

[2992] أرأيتَ Hemze'nin hazfiyle *erayte* şeklinde de okunmuştur; ama bu, Hemze'nin hazfedilmesinin sırf muzâri' fiile özgü olması sebebiyle, tercih gören bir kıraat değildir; üstelik Araplardan [Hemze olmaksızın] *rayte* şeklinde sahih bir okuyuş da nakledilmemiştir. Bu Hemzenin (hazif) durumunu 10 kolaylaştıran sadece, sözün öncesinde soru harfinin yer almış olmasıdır.[1] Bunun örneği, şairin şu şiiridir:

> Arkadaş! Sen hiç, (sağıp) süt küleğine biriktirdiği sütü tekrar memeye döndürebilmiş bir çoban gördün mü ya da duydun mu?!

İbn Mes'ûd, hitap harfi ekleyerek *eraeyteke* şeklinde okumuştur ki benzeri أرأيتَكَ 15 هذا الذى كَرَّمْتَ علىَّ ("Benden değerli kıldığın şeye bak!..." [İsrâ 17/62]) âyetidir.

[2993] Mâna şöyledir: "Sen, yargı gününü yalanlayanın kim olduğunu biliyor musun? Şayet bilmiyorsan (şimdi beni dinle): Yargı gününü yalanlayan var ya; "odur işte yetimi itip kakan" yani kabaca ve eziyet ederek sertçe kovan ve ezmeye çalışarak, haşin bir tavırla çirkin bir şekilde geri çeviren! 20 يَدُعُّ *yede'u* şeklinde de okunmuştur; yani (yetimi) terkedip ona acı çektiren!..

3. Ve düşkünü doyurmaya (insanları) teşvik etmeyen...

[2994] *Ehl*ini "teşvik etmeyen..." [yani âilesini, adamlarını, dost ve ahbâbını] düşkünü doyurmak için harcama yapmaya motive etmeyen…

[2995] Allah Teâlâ, ma'rûfu (aklın ve dinin benimsediği şeyi) engelle- 25 meyi ve zayıfı incitmeye kalkışmayı, yargı gününü yalanlamanın bir nişanesi kılmıştır. Bu demektir ki şayet o kişi yargı gününe inanıp, tehdide konu olan azaba katıksız bir inanç besleseydi, Allah'dan ve cezalandırmasından mutlaka korkar ve bu işe kalkışmazdı. Bu işe kalkıştığına göre onun bir yalanlayıcı olduğu bilinmiş olur. Şu hâlde, bu ne şiddetli bir söz, 30 ne kötü bir durum e günahtan ne yaman bir sakındırmadır! O günah da iman zayıflığına ve katıksız iman bağının gevşekliğine delil kılınmaya pek yaraşmaktadır!

1 Yani aynı fiilde iki Hemze bulunmasının yol açtığı ağırlık sebebiyle Hemze hazfedilebilmiştir. / çev.

سورة الماعون

مكية؛ وقيل: مدنية. وآياتها ٧

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالدِّينِ﴾

٢-﴿فَذَلِكَ الَّذِي يَدُعُّ الْيَتِيمَ﴾ ٥

[٢٩٩٢]قرئ «أريت»، بحذف الهمزة، وليس بالاختيار؛ لأنّ حذفها مختص بالمضارع، ولم يصحّ عن العرب ريت، ولكن الذي سهل من أمرها وقوع حرف الاستفهام في أوّل الكلام. ونحوه:

صَاحِ هَلْ رَيْتَ أَوْ سَمِعْتَ بِرَاعٍ ❁ رَدَّ فِي الضَّرْعِ مَا قَرَى فِي الْحِلَابِ

١٠ وقرأ ابن مسعود «أرأيتك»، بزيادة حرف الخطاب، كقوله {أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذَي كَرَّمْتَ عَلَيَّ} [الإسراء: ٦٢].

[٢٩٩٣]والمعنى: هل عرفت الذي يكذب بالجزاء من هو؟ إن لم تعرفه {فَذَلِكَ الَّذِي} يكذب بالجزاء، هو الذي {يَدُعُّ الْيَتِيمَ}، أي يدفعه دفعًا عنيفًا بجفوة وأذى، ويردّه ردًّا قبيحًا بزجر وخشونة. وقرئ «يدَع» أي يترك ويجفو.

١٥ ٣-﴿وَلا يَحُضُّ عَلَى طَعَامِ الْمِسْكِينِ﴾

[٢٩٩٤]{وَلَا يَحُضُّ} ولا يبعث أهله على بذل طعام المسكين.

[٢٩٩٥] جعل علم التكذيب بالجزاء منع المعروف والإقدام على إيذاء الضعيف، يعني أنه لو آمن بالجزاء وأيقن بالوعيد لخشي الله تعالى وعقابه ولم يُقدِم على ذلك، فحين أقدم عليه علم أنه مكذب؛ فما أشدّه من كلام، وأما أخوفه من مقام، وما أبلغه

٢٠ في التحذير من المعصية! وأنها جديرة بأن يستدلّ بها على ضعف الإيمان، ورخاوة عقد اليقين.

[2996] Sonra Allah Teâlâ sözünü şununla irtibatlandırmıştır:

4. Yazıklar olsun o namaz niyaz sahiplerine ki,
5. namazlarını, niyazlarını ciddiye almazlar.
6. Onlar ki gösteriş yap(arak saçıp savur)urlar;
7. ama (gerektiğinde) en basit bir şeyi bile esirgerler!

[2997] Burada âdeta şöyle buyrulmaktadır: “Durum böyle olunca, artık namazı kaçıracak yahut namazın vakti çıkacak derecede ona çok az ilgi göstererek namazın anlamından bîhaber olanlara yazıklar olsun!” Veya “Onlar ki namazı Peygamber (s.a.) ve selefin kıldığı gibi kılmazlar; fakat huşû ve tevazu söz konusu olmaksızın, sakalla, elbiseyle oynamak, esneyip durmak, sağa sola dönmek gibi namazda hoş karşılanmayan şeylerden kaçınmaksızın; kaç rekât kıldığını ve hangi sûreyi okuduğunu bilemeyecek şekilde *kuşun yem topladığı gibi* alelacele kılarlar.” Yahut amellerinde gösteriş yapma ve mallarının hakkını vermeme alışkanlıkları olan; gördüğün çoğu insanın namazı gibi (namaz kılanlara yazıklar olsun) demektir. Âyetin anlamı: “Bu kimseler, dinin direği olan ve iman ile inkârın ve -şirkin bir kolu demek olan- riyanın farkını ortaya koyan namazı - niyazı ciddiye almamalarının ve namazın ayrılmaz ikizi ve “İslâm’ın köprüsü” olan zekâtı vermemelerinin, onların *yargı gününü yalanlayanlar* olduklarının bir nişanesi olmasını pek de hak etmektedirler!” şeklindedir. ***İslâm kisvesine bürünmüş olanlardan; hatta ulemadan gördüğün niceleri vardır ki bu sıfatı taşımaktadır! Vay başımıza gelenlere!..***

[2998] Bir başka yorum tarzı da فذلك...’nin الذی یکذب... [1] üzerine atfedilmiş olmasıdır ki bu ya zâtın zâta[1] ya da sıfatın sıfata atfedilmesidir. Buna göre ارایت (“Gördün mü?” [1]) fiilinin cevabı, sonrasının kendisine delâleti sebebiyle hazfedilmiştir. Sanki: “Söyle bakalım! Yargı gününü yalanlayan, yetimi inciten ve yoksulu yedirmeyen kimse hakkında ne dersin? Onun bu yaptıkları hoş mu?” denmiştir. Bunun ardından; “Yazıklar olsun o namaz niyaz sahiplerine ki...” buyurmuştur; yani onun kötülük işleyen biri olduğu bilindi ya, artık bu *namaz niyaz* sahiplerine yazıklar olsun, demektir; yani “Böylelerine yazıklar olsun!”. Şu var ki onların zamirlerinin yerine sıfatları konmuştur; çünkü onlar yalanlamanın yanı sıra kendilerine nispet edilen “namazı niyazı ciddiye almayanlar”, “mürailer”, “mallarının zekâtını vermeyenler” şeklindeki sıfatları beraberlerinde taşımaktadırlar.

1 Örneği: Velîd b. Muğîre vb. / çev.

[٢٩٩٦]ثم وصل به قوله:

٤-﴿فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ﴾

٥-﴿الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلاتِهِمْ سَاهُونَ﴾

٦-﴿الَّذِينَ هُمْ يُرَاءُونَ﴾

٧-﴿وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ﴾

[٢٩٩٧]كأنه قال: فإذا كان الأمر كذلك، فويل للمصلين الذين يسهون عن الصلاة قلة مبالاة بها، حتى تفوتهم أو يخرج وقتها، أو لا يصلونها كما صلاها رسول الله ﷺ والسلف، ولكن ينقرونها نقرًا من غير خشوع وإخبات، ولا اجتناب لما يكره فيها من العبث باللحية، والثياب، وكثرة التثاؤب، والالتفات، لا يدري الواحد منهم عن كم انصرف، ولا ما قرأ من السور، وكما ترى صلاة أكثر من ترى الذين عادتهم الرياء بأعمالهم، ومنع حقوق أموالهم. والمعنى: أن هؤلاء أحق بأن يكون سهوهم عن الصلاة التي هي عماد الدين، والفارق بين الإيمان والكفر والرياء الذي هو شعبة من الشرك، ومنع الزكاة التي هي شقيقة الصلاة وقنطرة الإسلام علمًا على أنهم مكذبون بالدين. وكم ترى من المتسمين بالإسلام، بل من العلماء منهم من هو على هذه الصفة، فيا مصيبتاه!

[٢٩٩٨]وطريقة أخرى أن يكون {فَذَلِكَ} عطفًا على {الَّذِي يُكَذِّبُ} [١] إمّا عطف ذات على ذات، أو صفة على صفة، ويكون جواب {أَرَأَيْتَ} [١] محذوفًا لدلالة ما بعده عليه. كأنه قيل: أخبرني، وما تقول فيمن يكذب بالجزاء، وفيمن يؤذي اليتيم ولا يطعم المسكين؛ أنِعم ما يصنع؟ ثم قال: {فَوَيْلٌ لِّلْمُصَلِّينَ} أي إذا علم أنه مسيء، فويل للمصلين، على معنى: فويل لهم، إلا أنه وضع صفتهم موضع ضميرهم؛ لأنهم مع التكذيب وما أضيف إليهم ساهين عن الصلاة مرائين، غير مزكين أموالهم.

Şayet "İkisi de aynı olduğu hâlde, nasıl 'namaz niyaz sahipleri' kelimesini 'yalanlayan'a râci zamirin yerine ikame ettin?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı birlikteliktir; çünkü bununla cins kastedilmektedir.[1]

[2999] **Şayet** "عن صلاتهم (namazlarında*n*, niyazlarında*n*) buyurulmuş olmasıyla, senin فى صلاتهم (namazların*da,* niyazların*da*) demen arasında ne fark vardır?" **dersen şöyle derim:** عن (*…dan*) getirilmesi, onların namazı niyazı terkedecek türden namazı ciddiye almamaları ve namaza pek az iltifat etmeleri anlamına gelir ki münafıkların yahut müslümanlardan hilebaz fâsıkların fiilidir. فى harf-i ceri ise şeytanın vesvesesiyle yahut içten konuşma sebebiyle namazda, niyazda insanlara ârız olan yanılgı anlamına gelir ki bu da herhangi bir Müslümanın neredeyse hiç uzak kalamayacağı bir husustur. Nitekim başkaları şöyle dursun, Peygamber'in (s.a.) bile namazında yanıldığı olmuştur. [*Ebû Dâvûd*, "Salât", 197 benzer lafızlarla] Bundan dolayı fıkıhçılar kitaplarında "Sehiv Secdesi" isimli bir konu başlığına yer vermişlerdir. Enes'in (r.a.); "فى صلاتهم ساهون (namazların*da,* niyazların*da*) demediği için Allah'a hamdolsun!" dediği rivayet edilmiştir. İbn Mes'ûd (ساهون yerine) لاهُونَ okumuştur.[2]

[3000] **Şayet** "*Murâât* (*riyâ' / riâ'*) ne anlama geliyor?" **dersen şöyle derim:** Bu, *irâe* (göstermek) mastarının mufâ'ale kalıbıdır; çünkü mürâî yaptıklarını insanlara gösterir, insanlar da bu işe binaen ona övgü ve beğeni gösterirler (böylece karşılıklı bir "gösteriş" söz konusu olur). Kişi, *-fariza* niteliğindeki- yararlı bir işi ortaya koyup sergilemekle mürâî olmaz; zira farizaların hakkı aleni yapılıp sergilenmeleridir; çünkü Peygamber (s.a.): "Allah'ın farz kıldıklarında asla gizlilik olmaz!" demiştir. Nitekim bunlar İslâm'ın işaretleri ve dinin nişaneleridir; bunları terkeden yerilmeyi ve öfkeyi hak etmiş olur. Dolayısıyla (bu vecibeleri) açıktan yaparak töhmeti bertaraf etmek gerekir. Şayet (o ibadet) nafile ise bunun hakkı da gizli tutulmasıdır; çünkü bu, terkinden dolayı kişinin kınanmayacağı ve töhmet barındırmayan türdendir. Şayet [kişi] takip edilme amacıyla bu nafileyi açıktan yaparsa bu da güzel olur. Riya ancak kişinin, başkaları kendisini görsün de iyi insan olmakla övülsün diye ibadeti açıktan yapmayı amaçlamasıdır. Rivayete göre birisi, bir adamın mescitte şükür secdesi yaptığını ve bunu uzun tuttuğunu görünce: "Bu, evinde olsaydı ne güzel olurdu!" demiş ki bunu, adamda riya ve elâleme beğendirme amacı sezdiği için söylemiştir.

---

1 Yani aynı hakikatin iki farklı özelliği birleştirilmiş olmaktadır ki bu da mantıktaki "Hakikatleri farklı olanlara sorulan 'Bu nedir?' sorusunun müşterek cevabı demek olan "cins" kavramını betimlemektedir. / çev.

2 Yani "Onlar ki namazlarında boş işlerle oyalanırlar!" / ed.

فإن قلت: كيف جعلتَ المصلين قائمًا مقام ضمير الذي يكذب، وهو واحد؟ قلت: معناه الجمع؛ لأنّ المراد به الجنس.

[٢٩٩٩]فإن قلت: أيّ فرق بين قوله: {عَن صَلَاتِهِمْ} وبين قولك «في صلاتهم»؟ قلت: معنى "عن" أنهم ساهون عنها سهوَ ترك لها، وقلة التفات إليها؛ وذلك فعل
٥ المنافقين أو الفسقة الشُّطّار من المسلمين. ومعنى "في" أنّ السهو يعتريهم فيها بوسوسة شيطان أو حديث نفس، وذلك لا يكاد يخلو منه مسلم. وكان رسول الله ﷺ يقع له السهو في صلاته فضلًا عن غيره؛ ومن ثم أثبت الفقهاء باب سجود السهو في كتبهم. وعن أنس رضي الله عنه: الحمد لله على أن لم يقل في صلاتهم. وقرأ ابن مسعود: «لاهون».

١٠ [٣٠٠٠]فإن قلت: ما معنى المراآة؟ قلت: هي مفاعلة من الإراءة؛ لأنّ المرائي يُري الناس عمله، وهم يُرُونه الثناء عليه والإعجاب به، ولا يكون الرجل مرائيًا بإظهار العمل الصالح إن كان فريضة، فمن حقّ الفرائض الإعلان بها وتشهيرها، لقوله عليه الصلاة السلام "ولا غمة في فرائض الله"؛ لأنها أعلام الإسلام وشعائر الدين؛ ولأن تاركها يستحق الذمّ والمقت، فوجب إماطة التهمة بالإظهار؛ وإن كان
١٥ تطوعًا، فحقه أن يخفى، لأنه مما لا يلام بتركه ولا تهمة فيه؛ فإن أظهره قاصدًا للاقتداء به كان جميلًا، وإنما الرياء أن يقصد بالإظهار أن تراه الأعين، فيثنى عليه بالصلاح. وعن بعضهم: أنه رأى رجلًا في المسجد قد سجد سجدة الشكر وأطالها، فقال: ما أحسن هذا لو كان في بيتك؛ وإنما قال هذا لأنه توسم فيه الرياء والسمعة؛

Şu da var ki riyadan kaçınmak, ihlâsın dışında kalan şeylere karşı perhiz-kâr olandan başkasına çok zordur. Bundan dolayı Peygamber (s.a.): "Riya, siyah karıncanın karanlık gecede siyah kilim üzerinde yürümesinden daha gizlidir." buyurmuştur.

5 [3001] *Mâʻûn* zekât demektir. Râî (v. 97/716[?]) şöyle demiştir:

> [Mürted Araplar] zekâtı ve tehlîli[1] reddederlerken
> İslâm üzerinde sebat gösterebilmiş bir kavimdir bunlar!

İbn Mesʻûd'un ise *mâʻûn*u; iş görme geleneği dâhilinde insanların birbirinden rahatlıkla ödünç aldıkları balta, tencere, kova, çakmak vb. şeyler
10 olarak yorumladığı rivayet edilmiştir. Hz. Âişe'nin de bunu; su, ateş ve tuz olarak yorumladığı rivayet edilmiştir. Çaresizlikten dolayı ödünç istenmesi hâlinde bu nesnelerin esirgenmesi şerʻan sakıncalı olurken, zaruret hâli dışında esirgenmesi ise insaniyet yönünden çirkin olacaktır.[2]

[3002] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki "Her kim *Era'eyte* [Mâʻûn]
15 sûresini okursa, zekâtı hakkıyla veren biri olması hâlinde Allah onu bağışlar."

---

1 'Allah'tan başka ilâh yok!' demeyi. / ed.

2 Mâʻûn sûresinde, *din*i reddedenlerin "dindarlık" algısı kınanmakta; kendilerinden başka dindar tanımayan putperestler hedef alınmaktadır. Sûrede yetimlerin, düşkünlerin hayatî sorunlarına karşı vurdumduymazlık içinde olan "dindar" Müşrikler kınanmakta ise de 'dindar müşrik' kavramı kulakları tırmaladığı için Mâʻûn sûresi, asıl muhatabı Müslümanlar imiş gibi yorumlanagelmiştir. -Yani sûrenin mefhumî anlamı esas anlamını bastırmıştır.- Oysa dindarlık (*salât*) Müslümanlara has bir şey değildir; bütün din mensupları hakkında genel bir olgudur; *Salât* hiç kimsenin reddetmediği makbul bir şey ise de onun hakkıyla *ifası*nda sorun yaşanmaktadır. Kur'ân'ın onayladığı dindarlık itikat ve ritüellerle yetinmeyen, maşerî sorunlara cevap üretmeye çalışan, -sözgelimi- etrafındaki muhtaçlara ilgi alâka gösteren küllî bir hassasiyettir. Nitekim Kur'ân'da "*salât*ın ikāme edilmesi" yani dosdoğru, tastamam ve eksiksiz yerine getirilmesi istenmekte; *salât*a aykırı tutum ve davranışlar içinde bulunan kişiler yerilmektedir. Sözgelimi Meryem 19/59'da vahyin kaynağından uzaklaşan Ehl-i Kitab'ın "*salât*ı "zāyî ettikleri" belirtilirken Mâʻûn sûresinde de Müşriklerin *namazın, niyazın, dindarlığın* anlamından bî-haber oldukları; herkes gördüğü esnada gösteriş için nice ameller sergiledikleri, ama hiç kimse yokken esirgenmesi düşünülemeyecek balta, tuz gibi en basit şeyleri bile ver-e-medikleri ifade edilmektedir. / ed.

على أن اجتناب الرياء صعب إلاّ على المرتاضين بالإخلاص. ومن ثم قال رسول الله ﷺ: الرياء أخفى من دبيب النملة السوداء في الليلة المظلمة على المسح الأسود.

[٣٠٠١] {الماعون} الزكاة، قال الراعي:

٥ قَوْمٌ عَلَى الإِسْلاَمِ لما يَمْنَعُوا * مَاعُونَهُمْ وِيُضَيِّعُوا التَّهْلِيلاَ

وعن ابن مسعود: ما يتعاور في العادة من الفأس والقدر والدلو والمقدحة ونحوها. وعن عائشة: الماء والنار والملح؛ وقد يكون منع هذه الأشياء محظورًا في الشريعة إذا استعيرت عن اضطرار، وقبيحًا في المروءة في غير حال الضرورة.

[٣٠٠٢]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة أرأيت غفر الله له إن كان للزكاة

١٠ مؤديا.

KEVSER SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 3 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. [Mademki] Biz verdik sana bunca hayrı…

[3003] Peygamber'in (s.a.) kıraatinde ('Ayn yerine) Nûn ile إنا أنْطَيْنَاكَ şeklinde yer almıştır. Nitekim hadiste; وَأنْطُوا الثَّبَجَةَ (Zekâtlık mallarınızın orta kalitede olanını veriniz!) şeklinde geçmektedir.

[3004] *Kevser; kesret*ten alınma olarak *fev'al* vezninde olup "çokluğu aşırı olan" demektir. Oğlu seferden dönen bir bedevi hanıma: "Oğlun ne ile dönüp geldi?" dendiğinde; "*Kevser* (pek çok şey) ile dönüp geldi" demişti. (Kümeyt ise şöyle) demiştir:

> Ey Mervan'ın oğlu! Sen hayrı çok olan, temiz-hoş birisin!
> Zaten baban da hayrı çok daha fazla olan biriydi;
> en seçkin kadınların soyundandı!

Kevser'in cennette bir nehir olduğu da söylenmiştir. Rivayete göre Hz. Peygamber kendisine indirildiğinde bu sûreyi okumuş ve şöyle demiştir: "Kevser nedir bilir misiniz? O, cennette bir nehirdir ki Rabbim onu bana vaat etmiştir. Onda pek çok hayır vardır!" [*Müslim,* "Salât", 53] Vasfıyla ilgili rivayete göre bu ırmak; baldan daha tatlı, sütten daha beyaz, kardan daha soğuk ve kaymaktan daha yumuşakmış; kenarları zebercetten, sayısı gökteki yıldızlar kadar olan kapları gümüştenmiş. Yine rivayete göre ondan içen ebediyen susamazmış. Onun başına ilk varacak olanlar elbiseleri pejmürde, saçı başı toza belenmiş, varlıklı kadınlarla evlenemeyen, uluların kapısı kendilerine açılmayan, *hevesi kursağında kalmış* hâlde (muradına eremeden) ölen; Allah'a yemin edecek olsalar, Allah'ın, yeminlerini gerçekleştireceği fakir muhacirler olacakmış [*Tirmizî*, "Kıyamet", 15; *İbn Mâce*, "Zühd", 36]. İbn Abbas'ın; *kevser*i "çok hayır" diye tefsir ettiği, bunun üzerine Sa'îd b. Cübeyr'in (v. 94/713); "Bazı insanlar bunun cennette bir nehir olduğunu söylüyorlar." demesi üzerine, "O da çok hayır kabilindendir." dediği rivayet edilmiştir.

2. O hâlde sen de sadece Rabbine yakar ve (O'na) kes 'kurban'ı…

سورة الكوثر

مكية؛ وآياتها ٣

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ﴾

٥ [٣٠٠٣]في قراءة رسول الله ﷺ «إنا أنطيناك»، بالنون. وفي حديثه ﷺ: وانطوا الثبجة.

[٣٠٠٤]والكوثر فوعل من الكثرة، وهو المفرط الكثرة. وقيل لأعرابية رجع ابنها من السفر: بم آب ابنك؟ قالت: آب بكوثر. وقال:

وَأَنْتَ كَثِيرٌ يَا ابْنَ مَرْوَانَ طَيِّبٌ ۞ وَكَانَ أَبُوكَ ابْنَ الْعَقَائِلِ كَوْثَرَا

١٠ وقيل: الكوثر نهر في الجنة. وعن النبي ﷺ: أنه قرأها حين أنزلت عليه فقال: أتدرون ما الكوثر؟ إنه نهر في الجنة وعدنيه ربي، فيه خير كثير. وروي في صفته: أحلى من العسل، وأشدّ بياضًا من اللبن، وأبرد من الثلج، وألين من الزبد؛ حافتاه الزبرجد، وأوانيه من فضة عدد نجوم السماء. وروي: لا يظمأ من شرب منه أبدًا، أول وارديه فقراء المهاجرين؛ الدنِسُو الثياب، الشعث الرؤوس، الذين لا ١٥ يزوجون المنعمات، ولا تفتح لهم أبواب السدد، يموت أحدهم وحاجته تتلجلج في صدره، لو أقسم على الله لأبرّه. وعن ابن عباس أنه فسر الكوثر بالخير الكثير، فقال له سعيد بن جبير: إن ناسًا يقولون: هو نهر في الجنة ! فقال: هو من الخير الكثير.

٢-﴿فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ﴾

[3005] نحر deve kesme tarzıdır. ‘Atıyye’ye (v. 111/730) göre [*salât* ve *nahr*], Mina’da sabah namazını cemaatle kılıp kurban kesmektir. Bunların bayram namazı ve kurban kesme olduğu; keza mutlak anlamda “namaz” olup *nahr*ın ise sağ eli (göğüs hizasında) sol elin üzerine koymak anlamına geldiği de söylenmiştir.

[3006] Mâna şöyledir: Sana, senden başkasına verilmeyen; iki cihanın hayrı adına çokluğunun nihayeti olmayan şeyler verilmiştir. Bütün bunları veren de -âlemlerin ilâhı olan- Ben’im. Böylece sana gıpta ile bakılacak olduğun iki yüce şey bir arada verilmiş olmaktadır ki onlar vericilerin en cömerdi ve nimet bahşedenlerin en büyüğü tarafından verilmiş olan; ihsanın en şereflisine ve en fazlasına nâil olmaktır. O hâlde, Allah’tan başkasına kulluk eden kavmine rağmen, ihsanıyla sana izzet verip şereflendiren ve seni insanların başa kakmalarından koruyan Rabbine kulluk et ve kurban kestiğinde, onların putlara kurban kesmelerine aykırı davranarak, sırf O’nun rızası için ve O’nun adıyla “kurban kes!”

3. Şüphesiz sana kin güdendir, asıl nasipsiz...

[3007] “Şüphesiz” kendilerine aykırı davrandığın için kavminden sana hınç besleyen var ya “işte asıl nasipsiz” sen değil “odur.” Çünkü kıyamet gününe dek müminlerden doğacak olan herkes (manen) senin evlâdın ve ahfâdındır. Sonsuza dek minber ve minarelerde, her âlim ve zâkirin dilinde senin nâmın yükselecek; ilk sırada Allah’ın, ikinci sırada senin adın anılacaktır. Ahirette ise senin için vasfa gelmez şeyler vardır. Dolayısıyla, senin gibisine *ebter* (soysuz) denemez. Asıl soysuz, sana kin güden; dünyada da âhirette de unutulmuş olandır. O anılsa da lânetle anılacaktır. Onlar: “Şüphesiz Muhammed *sanbûr* (yapayalnız, zürriyetsiz) biridir. Öldüğünde adı sanı da ölecektir!” diyorlardı.

[3008] Sûrenin, Hz. Peygamber’i *ebter* diye isimlendiren Âs b. Vâil hakkında indiği de söylenmiştir. *Ebter* arkası (çocuğu ve torunu) olmayan kimse demektir. Bu anlamda kuyruksuz eşeğe *el-hımâru’l-ebter* denir.

[3009] Peygamber’den (s.a.) nakledilmiştir ki; “Her kim *Kevser* sûresini okursa, Allah ona cennetteki her bir nehirden içirir ve kurban günlerinde kulların sundukları -yahut [makbul bulunarak] Allah’a yaklaştıkları- tüm kurbanlar sayısınca kendisine on sevap yazılır.”

[٣٠٠٥]والنحر نحر البُدن؛ وعن عطية: هي صلاة الفجر بجمع، والنحر بمنى. وقيل: صلاة العيد والتضحية. وقيل: هي جنس الصلاة، والنحر وضع اليمين على الشمال.

[٣٠٠٦]والمعنى: أعطيت ما لا غاية لكثرته من خير الدارين الذي لم يعطَه أحد غيرك، ومعطي ذلك كله أنا -إله العالمين-، فاجتمعت لك الغبطتان السنيتان؛ إصابة أشرف عطاء، وأوفره، من أكرم معط وأعظم منعم؛ فاعبد ربك الذي أعزّك بإعطائه، وشرفك وصانك من منن الخلق، مراغمًا لقومك الذين يعبدون غير الله، {وَانْحَرْ} لوجهه وباسمه إذا نحرت، مخالفًا لهم في النحر للأوثان.

٣-﴿إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الأَبْتَرُ﴾

[٣٠٠٧]{إِنَّ} من أبغضك من قومك لمخالفتك لهم {هُوَ الأَبْتَرُ} لا أنت؛ لأنّ كل من يولد إلى يوم القيامة من المؤمنين فهم أولادك وأعقابك، وذكرك مرفوع على المنابر والمنار، وعلى لسان كل عالم وذاكر إلى آخر الدهر، يبدأ بذكر الله، ويثني بذكرك، ولك في الآخرة ما لا يدخل تحت الوصف؛ فمثلك لا يقال له أبتر، وإنما الأبتر هو شانئك المنسي في الدنيا والآخرة، وإن ذكر ذكر باللعن. وكانوا يقولون: إنّ محمدًا صُنبور؛ إذا مات مات ذكره.

[٣٠٠٨]وقيل: نزلت في العاص بن وائل، وقد سماه الأبتر، والأبتر: الذي لا عقب له. ومنه الحمار الأبتر الذي لا ذنب له.

[٣٠٠٩]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الكوثر سقاه الله من كل نهر في الجنة، ويكتب له عشر حسنات بعدد كل قربان قربه العباد في يوم النحر أو يقربونه.

KÂFİRÛN SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 6 âyettir.

Kâfirûn ve İhlâs sûrelerine "Kışkışlayan ikiler" yani nifaktan uzak tutan iki sûre denmektedir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. De ki: Ey inkârcı nankörler!

[3010] Bu hitaba muhatap olanlar, Allah'ın bunların iman etmeyeceklerini bildiği belli inkârcılardır.[1] Rivayete göre bir grup Kureyşlinin, "Muhammed! Gel, sen bizim dinimize tâbi ol; biz de senin dinine tâbi olalım! Bir sene sen bizim ilâhlarımıza tap; bir sene de biz senin İlâh'ına tapalım, ne dersin?" demesi üzerine Hz. Peygamber: "Allah'a başkalarını ortak koşmaktan Allah'a sığınırım!" buyurmuştu. Bunun üzerine onlar; "Bari ilâhlarımızdan bazısına yüz sür ki seni tasdik edip, İlâh'ına kulluk edelim!" demişlerdi. İşte sûre bunun üzerine inmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber sabahleyin Mescid-i Harâm'a varıp, orada Kureyş'in elebaşları bulunduğu hâlde onların başına dikilmiş ve bu sûreyi kendilerine okumuştu da ümitlerini kesmişlerdi.

2. Ben sizin taptıklarınıza tapmam!
3. Siz de benim taptığıma tapıyor değilsiniz.
4. Ben sizin taptıklarınıza tapmam, hiç tapmamışımdır!
5. siz de benim tapmakta olduğuma tapmış ve tapmakta değilsiniz!

[3011] "Tapmam" derken, bununla gelecekteki tapma kastedilmiştir; çünkü - ما, sadece şimdiki zaman anlamındaki muzâri' fiilin başına geldiği gibi- لا edatı da ancak gelecek zaman anlamındaki muzâri' fiilin başına gelir. Dikkat edersen, لَنْ edatı da لا'nın verdiği olumsuzluğu pekiştirmektedir. Halil (b. Ahmed) (v. 175/791) لَنْ hakkında; "Bunun aslı لا انْ'dir" demiştir. Anlam; "Sizin ilâhlarınıza tapma adına benden talep ettiğiniz şeyi gelecekte yapacak değilim! Siz de benim İlâh'ıma tapma adına sizden talep ettiğim şeyi yapacak değilsiniz [anlaşıldı]!" şeklindedir.

---

1 Yani o günkü inkârcı nankörlerin -yani kâfirlerin- tamamını kapsamaz; zira bunların tamamına yakını daha sonraki süreçte imana gelmiştir. Oysa âyette "iman etmeyeceksiniz" buyrulmaktadır. *el-Kâfirûn* isim sîgası olduğundan azılı, halis kâfirleri ifade eder. Bunlar Peygamber ile giriştikleri silahlı mücadelede katledilen -ve kendilerine iman nasip olmayan- yaklaşık yüz kişidir. Bunlar 'inkârcı'dan öte inkârının felsefesini yapan, şirke dayalı siyasî statükonun bekçisi niteliğindeki *gâvur*lardır! Aynı şey *el-mu'minûn* tabiri için de geçerlidir; o da iman imtihanlarında sürekli başarılı çıkan, 'iman ağaçları' çok tatlı ve faydalı meyveler veren, halis - muhlis, daimî müminleri ifade eder. / ed.

سورة الكافرون

مكية؛ وهي ٦ آيات.

ويقال لها ولسورة الإخلاص المقشقشتان، أي المبرئتان من النفاق

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

٥ ١-﴿قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ﴾

[٣٠١٠]المخاطبون كفرة مخصوصون، قد علم الله منهم أنهم لا يؤمنون. روي أنّ رهطًا من قريش قالوا: يا محمد، هلم فاتبع ديننا ونتبع دينك؛ تعبد آلهتنا سنة ونعبد إلهك سنة، فقال: معاذ الله أن أشرك بالله غيره! فقالوا: فاستلم بعض آلهتنا نصدقك ونعبد إلهك، فنزلت؛ فغدا إلى المسجد الحرام وفيه الملأ من قريش، فقام على ١٠ رؤوسهم فقرأها عليهم، فأيسوا.

٢-﴿لا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾

٣-﴿وَلا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ﴾

٤-﴿وَلا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ﴾

٥-﴿وَلا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ﴾

١٥ [٣٠١١]{لَا أَعْبُدُ} أريدت به العبادة فيما يستقبل؛ لأنّ لا لا تدخل إلاّ على مضارع في معنى الاستقبال، كما أن ما لا تدخل إلاّ على مضارع في معنى الحال. ألا ترى أن لن تأكيد فيما تنفيه لا. وقال الخليل في لن: إنّ أصله لا أن. والمعنى: لا أفعل في المستقبل ما تطلبونه مني من عبادة آلهتكم، ولا أنتم فاعلون فيه ما أطلب منكم من عبادة إلهي.

[3012] "Ben sizin taptıklarınıza tapmam, hiç tapmamışımdır!" Yani ben geçmişte de sizin taptıklarınıza tapan biri olmadım; yani Cahiliye devrinde bile benden herhangi bir puta tapma alışkanlığı sâdır olmamışken, İslâm döneminde böyle bir şey benden nasıl beklenebilir? "Siz de benim tapmakta olduğuma tapmış ve tapmakta değilsiniz!" Yani siz de hiçbir vakit benim tapmakta olduğuma tapmış değilsiniz.

[3013] **Şayet** "(Karşı tarafa) ما عبدتم dendiği gibi (Peygamber tarafından da مَا عَبَدْتُ (*taptığıma*) denmesi gerekmez miydi?" **dersen şöyle derim:** [Gerekmez;] çünkü onlar peygamberlikten önce putlara tapmaktaydılar; Hz. Peygamber ise henüz o vakitte (bilinen *İslâmî* anlamda) Allah'a kulluk etmiyordu.

[3014] "Peki, neden (akıl sahiplerini betimleyen) مَنْ değil de (akılsız varlıkları betimleyen) مَا şeklinde gelmiştir?"[1] **dersen şöyle derim:** Çünkü burada kastedilen, sıfat olup buna göre âdeta; "Ne ben bâtıla taparım ne de siz hakka taparsınız." buyrulmuştur.

[3015] مَا'nın mastar edatı olduğu da söylenmiştir; yani ben sizin ibadetinizi yapmam, siz de benim ibadetimi yapmazsınız!

6. Sizin dininiz size, benim dinim bana!..

[3016] Sizin şirkiniz size, benim tevhidim de bana! Mâna şöyledir: Ben sizi hakka ve kurtuluşa davet etmek için size gönderilmiş bir nebîyim. Şimdi, mademki beni kabullenmediniz ve bana uymadınız, bari yakamdan düşün de ödeşmiş olalım; beni şirke çağırmayın artık!..

[3017] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim *Kâfirûn* sûresini okursa, Kur'ân'ın dörtte birini okumuş gibi olur; idmanlı şeytanlar ondan uzak durur, şirkten kurtulur ve (kıyamet günü) o büyük korkudan muaf tutulur."

1 Yani Allah Teâlâ'dan neden "kişi" olarak değil de "şey" olarak bahsedilmiştir. / ed.

[٣٠١٢] {وَلا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ} أي وما كنت قطّ عابدًا فيما سلف ما عبدتم فيه. يعني لم تعهد مني عبادة صنم في الجاهلية، فكيف ترجى مني في الإسلام!؟ {وَلَا أَنتُمْ عابدون مَا أَعْبُدُ} أي وما عبدتم في وقت ما أنا على عبادته.

[٣٠١٣]فإن قلت: فهلا قيل: ما عبدت، كما قيل {مَا عَبَدْتُمْ}؟ قلت: لأنهم كانوا يعبدون الأصنام قبل المبعث، وهو لم يكن يعبد اللهَ تعالى في ذلك الوقت. ٥

[٣٠١٤]فإن قلت: فلم جاء على ما دون مَن؟ قلت: لأن المراد الصفة، كأنه قال: لا أعبد الباطل، ولا تعبدون الحق.

[٣٠١٥]وقيل: إن ما مصدرية، أي لا أعبد عبادتكم، ولا تعبدون عبادتي.

٦-﴿لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ﴾ ١٠

[٣٠١٦] {لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ} لكم شرككم، ولي توحيدي. والمعنى أني نبيّ مبعوث إليكم لأدعوكم إلى الحق والنجاة، فإذا لم تقبلوا مني ولم تتبعوني، فدعونى كفافًا، ولا تدعوني إلى الشرك.

[٣٠١٧]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الكافرون فكأنما قرأ ربع القرآن، وتباعدت منه مَرَدة الشياطين، وبرئ من الشرك، ويعافى من الفزع الأكبر.

NASR SÛRESİ

Vedâ haccında Mina'da nâzil olduğundan, Medenî sayılmaktadır. Son nazil olan sûredir; 3 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

5 **1. (Resûlüm!) Allah'ın yardımı ve fetih gel(ip de önün tamamen açıl)dığında…**

[3018] اذا (ileride gelecek olan) سَبِّحْ ("Tespih et!") emir fiiliyle mansūb olup ileride gelecek olana mahsustur. -Bunun, vukuundan önce bildirilmesi de nübüvvet alâmetlerindendir.- [Ancak] rivayete göre; bu sûre Mina'da 10 veda haccı esnasında ve teşrik günlerinde inmiştir.

[3019] **Şayet** "Yardımla fetih arasında ne fark var ki fetih yardımın üzerine atfedilmiş?" **dersen şöyle derim:** Yardım, düşmana karşı (birilerine) medet ve galibiyet kazandırmaktır. Bu anlamda *nasara'llāhu'l-ard*[a] (Allah yere yardım etti.) denir ki "Allah yeryüzüne yağmur yağdırdı." demektir. 15 *Fetih* ise memleketlerin fethedilmesidir. İfade; "Araplara yahut Kureyş'e karşı Peygamber'e (s.a.) yardım ve Mekke'nin fethi vakti geldiğinde…" anlamındadır. Âyette (herhangi bir belirleme söz konusu olmaksızın) Allah'ın müminlere olan her tür yardımının ve şirk memleketlerinin onlara her türden fethettirilmesinin kastedildiği de söylenmiştir.

20 [3020] Mekke'nin fethi sekizinci yıl, Ramazan ayının 'on'unda gerçekleşmiş olup Peygamber'in (s.a.) maiyetinde Muhacirlerden, Ensarîlerden ve Arap kabilelerinden oluşan on bin kişi bulunuyordu. Hz. Peygamber Mekke'de on beş gün kaldıktan sonra Hevâzin'e çekildi. Mekke'ye girdiğinde Kâbe'nin kapısında dikilip şöyle dedi: لا اله الا الله وحده لا شريك له صدق وعده ونصر 25 عبده وهزم الاحزاب وحده (Allah'tan başka ilâh yoktur! O tektir, ortağı yoktur! Sözünü tutmuştur! Kuluna yardım etmiştir! Tek başına düşman birliklerini dağıtmıştır O!) Daha sonra: "Ey Mekkeliler! Benim size ne muamelede bulunacağımı öngörüyorsunuz?" diye seslendi. Onlar: "Hayır (muamele bekliyoruz)! Cömert bir kardeşin oğlu, cömert bir kardeş(sin sen)!" dediler. Hz. 30 Peygamber: "Gidin! Hepiniz özgürsünüz (*tulekā*)!" dedi ve onları serbest bıraktı. Oysa Allah Teâlâ, Peygamber'e (s.a.) onlara galebe çalıp, kendilerini köle etme gücünü bahşetmişti ve onlar onun için bir ganimet malıydı. İşte bu yüzden Mekkelilere "Özgürler" ismi verilmiştir. Daha sonra onlar İslâm üzere Hz. Peygambere biat etmişlerdir.

سورة النصر

نزلت بمنى في حجة الوداع، فتعد مدنية؛ وهي آخر ما نزل من السور

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللهِ وَالْفَتْحُ﴾

٥ [٣٠١٨]{إِذَا جَاءَ} منصوب بـ{سَبِّحْ} [٣]، وهو لما يستقبل. والإعلام بذلك قبل كونه من أعلام النبوّة. روي أنها نزلت في أيام التشريق بمنى في حجة الوداع.

[٣٠١٩]فإن قلت: ما الفرق بين النصر والفتح حتى عطف عليه؟ قلت: النصر الإغاثة والإظهار على العدوّ. ومنه: نصر الله الأرض، غاثها. والفتح فتح البلاد.
١٠ والمعنى نصر رسول الله ﷺ على العرب أو على قريش وفتح مكة. وقيل: جنس نصر الله للمؤمنين وفتح بلاد الشرك عليهم.

[٣٠٢٠]وكان فتح مكة لعشر مضين من شهر رمضان سنة ثمان، ومع رسول الله ﷺ عشرة آلاف من المهاجرين والأنصار وطوائف العرب، وأقام بها خمس عشرة ليلة، ثم خرج إلى هوازن، وحين دخلها وقف على باب الكعبة، ثم قال: لا
١٥ إله إلاّ الله وحده لا شريك له، صدق وعده، ونصر عبده، وهزم الأحزاب وحده!، ثم قال: يا أهل مكة، ما ترون أني فاعل بكم؟ قالوا: خيرًا؛ أخ كريم، وابن أخ كريم. قال: اذهبوا فأنتم الطلقاء! فأعتقهم رسول الله ﷺ، وقد كان الله تعالى أمكنه من رقابهم عَنوة، وكانوا له فيئًا، فلذلك سمي أهل مكة الطلقاء، ثم بايعوه على الإسلام.

2. İnsanların dalga dalga Allah'ın dinine girdiklerini gördüğünde…

[3021] "Allah'ın dinine..." (Yani) Allah'ın, O'na kendisinden başka nispet edilecek hiçbir dinin bulunmadığı İslâm milletine... (demektir ki, bunun delili de:) "Kim bu teslimiyetten (yani, İslâm'dan) başka din ararsa, ondan asla kabul olunmaz..." [Âl-i İmrân 3/85] âyetidir.

[3022] "Dalga dalga..." (Yani) yoğun gruplar hâlinde, demektir. Onlar (önceden) İslâm'a birerli ve ikişerli giriyorlarken, sonradan bütün bir kabile İslâm'a giriyordu. Rivayete göre Câbir b. Abdullah (r.a.) bir gün ağlamış; kendisine bunun sebebi sorulunca da "Peygamber'in (s.a.) 'İnsanlar dalga dalga Allah'ın dinine girdiler; gelecekte de dalga dalga o dinden çıkacaklar' dediğini işittim" demiş. [*Ahmed b. Hanbel*, XXIII, 47]

[3023] "İnsanlar" derken, Yemenlilerin kastedildiği de söylenmiştir. Ebû Hureyre'nin dediğine göre bu sûre inince Peygamber (s.a.): "Allāhu Ekber! Allah'ın yardımı ve fethi geldi! Kalpleri rikkatli bir kavim olan Yemenliler geldi! İman Yemenlidir, dinî kavrayış Yemenlidir, hikmet Yemenlidir!" demiştir [Hadisin son kısmı için bk. *Buhārî*, "Megâzî", 74; *Müslim,* "Îmân", 82-84]. Yine Hz. Peygamber: "Rabbinizin nefesini Yemen tarafından hissediyorum" demiştir.

[3024] Hasan-ı Basrî'den gelen rivayete göre Peygamber (s.a.) Mekke'yi fethedince bazı Araplar birbirine dönüp şöyle demişti: "O, Harem halkına galip geldi ya; artık bizim ona gücümüz yetmez! Zira Allah onları fil ordularından ve onlara her kastedenden kurtarıp, emin kılmıştır." Böylece onlar hiçbir çarpışma söz konusu olmaksızın bölük bölük İslâm'a girmişlerdir.

[3025] İbn Abbas: فَتْحُ اللهِ والنَّصْرُ... (Allah'ın fethi ve yardımı geldiğinde) şeklinde okumuştur. Yine mef'ûl çatısı üzere (edilgen sîgayla) ... يُدْخَلُونَ... (Allah'ın dinine girdirildiklerini gördüğünde) şeklinde de okunmuştur.

[3026] **Şayet** "يدخلون'nin i'râb konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu ya رايت'nin: "gördüğünde" veya "anladığında" anlamına gelmesine binaen hâl tümleci olduğu ya da "bildiğinde" anlamına gelmesine binaen ikinci mef'ûl olduğu için mansūb kılınmadır.

٢-﴿وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللهِ أَفْوَاجًا﴾

[٣٠٢١] {فِى دِينِ اللهِ} في ملة الإسلام التي لا دين له يضاف إليه غيرها {وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ} [آل عمران: ٨٥].

[٣٠٢٢] {أَفْوَاجًا} جماعات كثيفة كانت تدخل فيه القبيلة بأسرها، بعد ما كانوا يدخلون فيه واحدًا واحدًا، واثنين اثنين. وعن جابر بن عبد الله ﵁: أنه بكى ذات يوم، فقيل له، فقال: سمعت رسول الله ﷺ يقول: دخل الناس في دين الله أفواجا، وسيخرجون منه أفواجا.

[٣٠٢٣] وقيل: أراد بالناس أهل اليمن. وقال أبو هريرة: لما نزلت قال رسول الله ﷺ: الله أكبر، جاء نصر الله والفتح، وجاء أهل اليمن؛ قوم رقيقة قلوبهم، الإيمان يمانٍ، والفقه يمان، والحكمة يمانية. وقال: أجد نفير ربكم من قبل اليمن.

[٣٠٢٤] وعن الحسن: لما فتح رسول الله ﷺ مكة أقبلت العرب بعضها على بعض، فقالوا: أما إذ ظفر بأهل الحرم فليس به يدان، وقد كان الله أجارهم من أصحاب الفيل، وعن كل من أرادهم، فكانوا يدخلون في الإسلام أفواجًا من غير قتال.

[٣٠٢٥] وقرأ ابن عباس «فتح الله والنصر». وقرئ «يدخَلون»، على البناء للمفعول.

[٣٠٢٦] فإن قلت: ما محل {يَدخُلون}؟ قلت: النصب إما على الحال، على أن {رَأَيْتَ} بمعنى أبصرت أو عرفت؛ أو هو مفعول ثانٍ على أنه بمعنى علمت.

3. Rabbine hamd ederek O'nu tenzih ve takdis et; seni bağışlaması için O'na dua et. Şüphesiz O, tövbeleri kabul etmiştir hep (Tevvâb).

[3027] "Rabbine hamdederek O'nu tenzih ve takdis et!" O'na *hamd*ederek *sübhânallāh* de; yani birinin çıkıp Harem halkına galip gelebileceğine dair ne senin ne de hiç kimsenin hatırına gelmeyecek şeyleri Allah sana müyesser kıldığı için şaşır (da, *fe-sübhânallāh* de) ve bunu gerçekleştirdiği için O'na hamdet! Yahut sana nice nimetler bahşettiği için O'na kulluğu ve övgüyü artırmak üzere tespih ederek ve hamdederek O'nu an!

[3028] Veya O'nun için namaz kıl! Ümmü Hânî'nin rivayetine göre Hz. Peygamber Kâbe'nin kapısı açıldığında sekiz rekât kuşluk namazı kılmıştı. Âişe'den gelen rivayete göre ise Peygamber (s.a.) vefatından önce sürekli سُبْحَانَكَ اللهُمَّ وَبِحَمْدِكَ اسْتَغْفِرُكَ واتُوبُ الَيَك (Allah'ım! Sen her tür eksik ve kusurdan uzaksın! Sana hamdederim; senden bağışlanma diler, sana yönelirim!) dermiş [*Müslim,* "Salât", 218].

[3029] *Tesbih*in yanı sıra *istiğfar*ın da emredilmesiyle, din işinin kıvama erdiği ʻitaat etmekle günahtan sakınma'yı *bir*leştirilmiş ve buyruk kâmilen verilmiş olmaktadır. Yine, Peygamber'in günahsız olmasına rağmen ona bu emrin verilişi ümmeti adına bir lütuftur. Nitekim istiğfar Allah için tevazu ve (kulluğu) nefse iyice hazmettirme adınadır ve böylece bizatihi ibadettir. Rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.): "Ben bir gün ve bir gecede yüz kere istiğfarda bulunurum." demiştir [*Müslim,* "Zikir", 41].

[3030] Yine rivayete göre Peygamber (s.a.), bu sûreyi ashabına okuduğu vakit onlar sevinmişler; fakat Abbas ağlamıştı. (s.a.): "Seni ağlatan ne amca?" diye sorunca, "Sana kendi ölümün haber veriliyor!" demiş; Hz. Peygamber de: "Aynen dediğin gibi!" buyurmuştu. Nitekim Hz. Peygamber bu sûreden sonra iki sene yaşamış ve bu iki sene zarfında güldüğü de sevindiği de görülmemiştir. Bu sözü söyleyenin İbn Abbas olduğu da söylenmiştir ki, Peygamber (s.a.) (onun için): "Bu delikanlıya çok ilim verildi." buyurmuştur. Yine rivayete göre bu sûre inince Peygamber (s.a.), hutbe irat etmiş ve: "Allah bir kulu dünya ile kendisine kavuşma arasında muhayyer kıldı. O kul da Allah'a kavuşmayı seçti." buyurmuş, bunun üzerine Ebû Bekr (r.a.) işi anlayıp: "Canlarımız, mallarımız, babalarımız ve evlâtlarımız sana feda olsun!" demişti [*Buhârî,* "Menâkıbu'l-Ensâr", 45; *Müslim,* "Fedâilu's-Sahâbe", 2]. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre Ömer (r.a.) kendisini öne alır, Bedir'e iştirak edenlerle birlikte olmasına izin verirmiş.

٣-﴿فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا﴾

[٣٠٢٧] {فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ} فقل سبحان الله حامدًا له، أي فتعجب لتيسير الله ما لم يخطر ببالك وبالِ أحد من أن يغلب أحد على أهل الحرم؛ واحمده على صنعه. أو فاذكره مسبحًا حامدًا، زيادة في عبادته والثناء عليه، لزيادة إنعامه ٥ عليك.

[٣٠٢٨] أو فصل له. روت أمّ هانئ أنه لما فتح باب الكعبة صلى صلاة الضحى ثماني ركعات. وعن عائشة: كان عليه الصلاة والسلام يكثر قبل موته أن يقول: سبحانك اللهم وبحمدك، أستغفرك وأتوب إليك.

[٣٠٢٩] والأمر بالاستغفار مع التسبيح تكميل للأمر بما هو قوام أمر الدين من ١٠ الجمع بين الطاعة والاحتراس من المعصية، ليكون أمره بذلك مع عصمته لطفًا لأمته، ولأنّ الاستغفار من التواضع لله وهضم النفس، فهو عبادة في نفسه. وعن النبي ﷺ: إني لأستغفر في اليوم والليلة مائة مرة.

[٣٠٣٠] وروي أنه لما قرأها رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم على أصحابه استبشروا، وبكى العباس، فقال رسول الله ﷺ: ما يبكيك يا عم؟ قال: نعيت إليك ١٥ نفسك. قال: إنها لكَما تقول؛ فعاش بعدها سنتين لم يُر فيهما ضاحكًا مستبشرًا. وقيل: إن ابن عباس هو الذي قال ذلك؛ فقال رسول الله ﷺ: لقد أوتي هذا الغلام علمًا كثيرًا. وروي: أنها لما نزلت خطب رسول الله ﷺ فقال: إن عبدًا خيره الله بين الدنيا وبين لقائه، فاختار لقاء الله. فعلم أبو بكر رضي الله عنه، فقال: فديناك بأنفسنا وأموالنا وآبائنا وأولادنا! وعن ابن عباس أن عمر رضي الله عنهم كان يدنيه، ويأذن له مع أهل بدر،

[3031] Abdurrahman (b. Avf): “Oğullarımız içerisinde bunun dengi varken sen bu gencin bizimle beraber olmasına izin mi veriyorsun?!” deyince, Ömer: “O, sizin iyi bildiğiniz kimselerdendir!”[1] demişti. İbn Abbas (devamla) şöyle demiştir: “Derken, bir gün Ömer Bedir ashabını huzuruna kabul etmiş ve benim onlarla beraber olmama da müsaade etmişti. Onlara *izâ câe nasru'lllâhi* sûresini sormuştu ki -bence- bunu onlara sırf benimle ilgili olarak sormuştu. Bunun üzerine bazıları: “Allah Peygamber'ine, kendisine fetih nasip ettiği için (şükür olmak üzere) kendisinden bağışlanma dilemesini ve kendisine yönelmesini emretmiştir.” diye cevap verdi. Bense: “Öyle değil; aksine, Peygamber'e kendi ölümü haber verilmiştir.” dedim. Bunun üzerine Ömer: “Bu sûreyle ilgili ben de tamamen senin bildiğini biliyorum.” deyip, sonra da; “Bu gördüklerinizden sonra artık beni nasıl eleştireceksiniz?” dedi [*Buhârî*, “Tefsir”, 110].

[3032] Rivayete göre Hz. Peygamber, Fâtıma'yı (r.a.) çağırıp: “Kızcağızım! Bana kendi ölümüm haber verildi.” deyince Fâtıma ağlamıştı. Bunun üzerine: “Ağlama! Bana ailemden ilk kavuşan sen olacaksın.” buyurdu [*Dârimî*, “Mukaddime; Vefâtu'n-Nebî”, 14].

[3033] İbn Mes'ûd'dan gelen rivayete göre bu sûreye “Uğurlama / *Allah'a ısmarladık!* sûresi” de denir.

[3034] “O, tövbeleri kabul etmiştir hep.” Yani geçmiş zamanlarda mükellefleri yarattığından beri istiğfar ettiklerinde onların tövbelerini hep kabul etmiştir. Binaenaleyh, istiğfar edecek herkesin bunun aynısını umması lâzım gelir.

[3035] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; “Her kim *İzâ câe nasru'llâh* sûresini okursa kendisine, Muhammed'le birlikte Mekke'nin fethinde hazır bulunan kimseninki gibi ecir verilir.”

---

1 Yani Peygamber sülâlesi olan Hâşimîlerden… / ed.

[٣٠٣١]فقال عبد الرحمن: أتأذن لهذا الفتى معنا وفي آبنائنا من هو مثله؟ فقال: إنه ممن قد علمتم. قال ابن عباس: فأذن لهم ذات يوم، وأذن لي معهم، فسألهم عن قول الله تعالى {إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللهِ} -ولا أراه سألهم إلاّ من أجلي- فقال بعضهم: أمر الله نبيه إذا فتح عليه أن يستغفره ويتوب إليه؛ فقلت: ليس كذلك، ولكن نعيت إليه نفسه. فقال عمر: ما أعلم منها إلاّ مثل ما تعلم، ثم قال: كيف تلومونني عليه بعد ما ترون؟ ٥

[٣٠٣٢]وعن النبي ﷺ: أنه دعا فاطمة رضي الله عنها فقال: يا بنتاه، إنه نعيت إليّ نفسي، فبكت، فقال: لا تبكي، فإنك أوّل أهلي لحوقًا بي.

[٣٠٣٣]وعن ابن مسعود أنّ هذه السورة تسمى سورة التوديع.

١٠ [٣٠٣٤]{كَانَ تَوَّابًا} أي كان في الأزمنة الماضية منذ خلق المكلفين توابًا عليهم إذا استغفروا، فعلى كل مستغفر أن يتوقع مثل ذلك.

[٣٠٣٥]عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة إذا جاء نصر الله أعطي من الأجر كمن شهد مع محمد يوم فتح مكة.

MESED SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 5 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. Her iki kolu da kurusun Ebû Leheb'in!.. Kendisi de kurudu ya zaten.

[3036] *Tebâb* helâk anlamındadır. Arapların *e-şâbbet*[un] *em tâbbet*[un] (Kadın genç mi yoksa işi bitik mi?) sözü de bu anlamda olup "… yoksa aşırı ihtiyarlık ve yaşlılık yüzünden helâke mi uğradı?" demektir. Âyetin anlamı: "İki kolu da helâk olsun!" şeklindedir; çünkü rivayete göre, Peygamber'e (s.a.) atmak için bir taş almıştı.

[3037] "Kendisi de kurudu ya zaten..." (Yani) bütünüyle helâk olup gitti. Yahut "İki kolu helâk oldu." demektir ki, maksat bedenin tamamının helâk olduğudur. Tıpkı; ذلك بما قدمت يداك... (Bu, senin ellerinle -yani bizzat kendi- yapıp ettiklerinden ötürüdür!" [Hac 22/10]) âyetindeki gibi. *"Kurudu da"* demek; "Bu zaten oldu; husûle geldi" anlamındadır. Tıpkı (Nâbiğa'ya ait) şu şiirdeki gibi:

> O beni cezalandırdı ya… Allah da onu, en sert şekilde cezalandırsın
> kendisine saldırgan bir köpek musallat ederek… Nitekim öyle de yaptı!..

Nitekim İbn Mes'ûd'un *ve kad tebbe* (Kurudu da!) şeklindeki kıraati de buna delâlet etmektedir.

[3038] Rivayete göre, *"Sen en yakınlarını, aşiretini uyarmaya bak!"* [Şu'arâ 26/214] âyeti inince Hz Peygamber, Safâ tepesine çıkıp; "Ey erkenciler! (Yetişin! Ciddi bir durumla karşı karşıyasınız)!" demişti. Bunun üzerine, her bucaktan insanlar toplanıp onun yanına vardılar. Hz. Peygamber: "Ey Abdulmuttalib Oğulları!.. Ey Fihr Oğulları!.. Size şu dağın eteğinde (düşman) atlılarının bulunduğunu haber verseydim, beni tasdik eder miydiniz?" diye sordu. Onlar "Evet" deyince Hz. Peygamber: "O hâlde [şunu da tasdik edin ki] ben sizin için kıyametin önü sıra bir uyarıcıyım!" buyurdu. Bunun üzerine Ebû Leheb: "Helâk olasıca! Bizi bunun için mi çağırdın?!" dedi de bu sûre nâzil oldu. [*Müslim*, "Kitâbü'l-Îmân", 355]

[3039] **Şayet** "Neden Allah onu (Ebû Leheb diye) künyelemiş; oysa künyeleme bir tür değer vermedir?" **dersen şöyle derim:** Bu üç farklı şekilde değerlendirilebilir: 1) Onun isimle değil, künye ile daha çok tanınıyor olması.

سورة المسد

مكية؛ وآياتها ٥

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ﴾

٥ [٣٠٣٦]التباب الهلاك. ومنه قولهم: أشابة أم تابة؟ أي هالكة من الهرم والتعجيز. والمعنى: هلكت يداه؛ لأنه فيما يروى أخذ حجرًا ليرمي به رسول الله ﷺ.

[٣٠٣٧]{وَتَبَّ} وهلك كله، أو جعلت يداه هالكتين، والمراد هلاك جملته، كقوله تعالى {بِمَا قَدَّمَتْ يَدَاكَ} [الحج: ١٠]. ومعنى {وَتَبَّ}: وكان ذلك وحصل،
١٠ كقوله:

جَزَانِي جَزَاهُ اللهُ شَرَّ جَزَائِهِ ۞ جَزَاءَ الْكِلاَبِ الْعَاوِيَاتِ وَقَدْ فَعَلْ

ويدلّ عليه قراءة ابن مسعود «وقد تب».

[٣٠٣٨]وروي أنه لما نزل {وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ} [الشعراء: ٢١٤] رقى الصفا وقال: يا صباحاه! فاستجمع إليه الناس من كل أوب. فقال: يا بني عبد
١٥ المطلب، يا بني فهر، إن أخبرتكم أنّ بسفح هذا الجبل خيلًا أكنتم مصدقيَّ؟ قالوا: نعم؛ قال: فإني نذير لكم بين يدي الساعة؛ فقال أبو لهب: تبًّا لك! ألهذا دعوتنا؟ فنزلت.

[٣٠٣٩]فإن قلت: لم كناه، والتكنية تكرمة؟ قلت: فيه ثلاثة أوجه؛ أحدها أن يكون مشتهرًا بالكنية دون الاسم، فقد يكون الرجل معروفًا بأحدهما،

Zaten kişi, bu ikisinden biriyle tanınmış olur. Bu sebeple atf-ı beyân (ekstra izah) olmak üzere ya isim yerine künye ya da künye yerine isim cari olur. Şimdi, onun kötü bir isimle şöhret bulması ve bunun onun için bir alâmet olarak kalması amaçlanınca, kendisinden iki özel isminden en tanınanıyla bahsedilmiştir. (İ'râbsız olarak, ismi hikâye etme tarzıyla) يدا ابُو لَهَبٍ şeklinde okuyanın kıraati de bunu desteklemektedir. Tıpkı *'Aliyyu'bnu Ebû Tālib* ve *Mu'âviyetu'bnu Ebû Süfyân* dendiği gibi ki bunun sebebi onun herhangi bir şeyinin değişime uğrayıp, işitene kapalılık oluşturmamasıdır. Mekke emiri Felîte b. Kāsım'ın iki oğlu vardır ki bunlardan biri kesre ile *'Ab**di**llâh*, diğeri ise fetha ile *'Ab**da**llāh*'tır. Yine Mekke'de Dal'ın kesresiyle *'Ab**di**llâh* denen bir adam vardır ki ancak bu şekilde tanınır. 2) Onun ismi Abdu'l-'Uzzâ olup bu isimden onun künyesine dönülmüştür. 3) O cehennemlik olup sonunda alevli bir ateşe varacağı için, onun bu durumu künyesine uygun düşmüş ve böylece bu künye ile anılmaya lâyık olmuştur. Ona *Ebû Leheb* (Alevli; hemen tutuşan!) denmesi, tıpkı şirret birine "Şer Babası"; hayırlı kimseye de "Hayır Babası" denmesi gibidir. Nitekim Peygamber (s.a.) de Ebu'l-Mühelleb'i, yüzündeki sarılık sebebiyle Ebû Sufre (Sarı Baba) diye künyelemiştir. Ebu Leheb'in; yanaklarının [sağlık ve güzellikten] ateş gibi parlaması ve ışıldaması sebebiyle bu şekilde künyelendiği de söylenmiştir ki ona bir dokundurma ve onun bununla övünmesine binaen bu şekilde anılmış olması da caizdir. Hâ'nın sükûnuyla *ebî lehb^{in}* şeklinde de okunmuştur; bu, Arapların ("Şems b. Mâlik" yerine) zamme ile "Şums b. Mâlik" demeleri gibi, özel isimlerin değiştirilmesi kabilindendir.

2. Malı ve kazandıkları fayda verdi mi hiç kendisine!?

[3040] ما اغنى ifadesi yadırgama anlamında bir soru olup i'râb konumu mansūb kılınmaktır. Yahut olumsuzlaştırmadır.[1] وما كسب cümlesi merfû' olup ما ya bağlaç ya da mastar edatıdır. (Birincisine göre) mâna; "Ne de kazandıkları."; (ikincisine göre ise) "Ne de kazancı." şeklinde olup ifade "Ne malı fayda verdi kendisine ne de *malı -yani sermayesi ve kârları- sayesinde* kazandıkları..." anlamındadır. Yahut "Onun sürüleriyle bunların neslinden ve yararlarından elde ettikleri (kendisine bir fayda sağlamadı)." demektir; zira onun çok miktarda davarı vardı. Veya "Babasından miras aldığı malı ve kendi kazandıkları..." ya da "Onun eski ve yeni (kazandığı) malları..." İbn Abbas'ın ("ne de kazandıkları" kısmını): "Çocuklarının kazandıkları" şeklinde yorumladığı rivayet edilmiştir. Anlatıldığına göre; Ebû Leheb'in oğulları bir konuda kendisinin hakemliğine müracaat edip sonra da aralarında kavgaya tutuşmuşlardı. Ebû Leheb de kalkıp onlara engel olmuş; fakat bu esnada içlerinden biri kendisini iterek yere düşürmüştü. Buna çok kızan Ebû Leheb:

1 "Ne malı fayda verdi kendisine ne de kazandıkları!.." / ed.

ولذلك تجري الكنية على الاسم، أو الاسم على الكنية عطف بيان. فلما أريد تشهيره بدعوة السوء، وأن تبقى سِمة له، ذكر الأشهر من علميه. ويؤيد ذلك قراءة من قرأ «يدا أبو لهب»، كما قيل: علي بن أبو طالب، ومعاوية بن أبو سفيان؛ لئلا يغير منه شيء فيشكل على السامع. ولفليتة بن قاسم أمير مكة ابنان؛ أحدهما عبدِ الله بالجرّ، والآخر عبدَ الله بالنصب. كان بمكة رجل يقال له: عبدِ الله، بجرّ الدال، لا يعرف إلاّ هكذا. والثاني أنه كان اسمه عبد العزّى، فعدل عنه إلى كنيته. والثالث: أنه لما كان من أهل النار، ومآله إلى نار ذات لهب، وافقت حاله كنيته؛ فكان جديرًا بأن يذكر بها. ويقال: أبو لهب، كما يقال: أبو الشر للشرير، وأبو الخير للخير، وكما كَنّى رسول الله ﷺ أبا المهلب أبا صفرة، بصفرة في وجهه. وقيل: كني بذلك لتهلب وجنتيه وإشراقهما، فيجوز أن يذكر بذلك تهكمًا به، وبافتخاره بذلك. وقرئ «أبي لهْب»، بالسكون. وهو من تغيير الأعلام، كقولهم: شُمس بن مالك، بالضم.

٢-﴿مَا أَغْنَى عَنْهُ مَالُهُ وَمَا كَسَبَ﴾

[٣٠٤٠] {مَا أَغْنَى} استفهام في معنى الإنكار، ومحله النصب أو نفي. {وَمَا كَسَبَ} مرفوع، وما موصولة أو مصدرية بمعنى: ومكسوبُه، أو وكسبُه. والمعنى: لم ينفعه ماله وما كسب بماله، يعني رأس المال والأرباح. أو ماشيته وما كسب من نسلها ومنافعها، وكان ذا سابياء. أو ماله الذي ورثه من أبيه، والذي كسبه بنفسه. أو ماله التالد والطارف. وعن ابن عباس: ما كسب ولده. وحكي أن بني أبي لهب احتكموا إليه، فاقتتلوا، فقام يحجز بينهم، فدفعه بعضهم فوقع فغضب،

"Çıkarın şu *pis kazancı* huzurumdan!" demişti. Hz. Peygamber'in (s.a.); "Kişinin yediği en temiz şey kendi kazancından olanıdır; çocuğu da onun kazancından sayılır." [*Ebû Dâvûd*, "Büyû'", 77] buyurması bu kabildendir. Dahhâk'den: "Ne malı fayda verdi kendisine ne de pis işi -yani Peygamber'e (s.a.) düşmanlık namına yaptığı planlar.-" şeklinde bir yorum rivayet edilmiştir. Katâde'nin ise, "Kendisine dayanak olduğunu (bir şey sağladığını) sandığı malı..." şeklinde yorumladığı rivayet edilmiştir. Tıpkı "*Çünkü (iyi olduğu zannıyla) yaptıkları her bir amelin üzerine yürüyüp onu toz-duman etmişizdir*" (Furkān 25/23) âyetindeki gibi. Rivayete göre (Ebû Leheb), "Eğer yeğenimin dediği hak ise, ben malımı ve çocuklarımı fidye verip, canımı o şeyden kurtarırım!" dermiş…

3. Parıl parıl yanan bir ateşi yakında boylayacak; hem kendisi
4. Hem de (kendi ateşine) odun taşıyan hanımefendisi;
5. O narin boynunda sert bir urgan olduğu hâlde!..

[3041] سيصلى fiili, hem Yâ'nın fethası ve zammesi ile hem de şeddesiz ve şeddeli olarak (*se-yaslâ, se-yuslâ, se-yusallâ*) okunmuştur. ('Yakında' anlamına gelen) *se-* ise tehdit içindir; 'Gecikse bile mutlaka olacak!' demektir.

[3042] "Ve hanımefendisi!..." yani Ebû Süfyan'ın kızkardeşi ve Harb'in kızı Ümmü Cemîl. O, diken, pıtrak ve hurma dikeni demetlerini taşıyıp geceleyin bunları Peygamber'in (s.a.) geçeceği yollara saçardı. [Bununla birlikte] ("Odun taşıyıcı" ifadesinin) kadının "koğuculuk yapıyor olduğu" anlamına geldiği de söylenmiştir. İnsanların arasını bozacak sözleri ha bire taşıyıp duran kimse için "İnsanların arasında odun taşıyor." denir ki bu da; "Onların arasında (fitne) ateşini tutuşturup, şer oluşturuyor!" demektir. Şair şöyle demiştir:

> Öyle billur-meşrep bir kadın ki, ne bir kınanacak huy üzerinde yakalanabilmiş
> ne de kabile arasında yaş odun (misali tütüp duran; bitmeyen bir lâf) dolaştırmıştır!

Şair, "yaş odun" demiştir ki fazlaca kötülük anlamına gelen duman vermeye delâlet etsin.

[3043] İfadenin حمالةُ şeklinde merfû' kılınması, سيصلى'daki zamire atfedildiği içindir; "O da ateşi boylayacak yakında, karısı da!" anlamında olup فى جيدها (narin boynunda…) ifadesi ya hâl konumundadır ya da (حمالةُ) mübtedâ olmak üzere merfû' olup فى جيدها haberdir.[1]

1 "Odun hamalı; narin boynunda urgan bulunan kişidir!" anlamında. / ed.

فقال: أخرجوا عني الكسب الخبيث! ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: إن أطيب ما يأكل الرجل من كسبه، وإن ولده من كسبه. وعن الضحاك: ما ينفعه ماله وعمله الخبيث؛ يعني كيده في عداوة رسول الله ﷺ. وعن قتادة: عمله الذي ظنّ أنه منه على شيء، كقوله: {وَقَدِمْنَا إلى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ} [الفرقان: ٢٣]. وروي ٥ أنه كان يقول: إن كان ما يقول ابن أخي حقًّا فأنا أفتدي منه نفسي بمالي وولدي.

٣-﴿سَيَصْلَى نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ﴾

٤-﴿وَامْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ﴾

٥-﴿فِي جِيدِهَا حَبْلٌ مِنْ مَسَدٍ﴾

[٣٠٤١]«سيصلى»، قرئ بفتح الياء وبضمها مخففًا ومشددًا، والسين للوعيد، ١٠ أي هو كائن لا محالة وإن تراخَى وقته.

[٣٠٤٢]{وَامْرَأَتُهُ} هي أم جميل بنت حرب أخت أبي سفيان. وكانت تحمل حزمة من الشوك والحسك والسعدان فتنثرها بالليل في طريق رسول الله ﷺ. وقيل: كانت تمشى بالنميمة؛ ويقال للمشاء بالنمائم المفسد بين الناس "يحمل الحطب بينهم"، أي يوقد بينهم النائرة ويورث الشرّ. قال:

١٥ مِنَ البِيضِ لَمْ تُصْطَدْ عَلَى ظَهْرِ لَامَةٍ ❁
وَلَمْ تَمْشِ بَيْنَ الحَيّ بِالْحَطَبِ الرَّطْبِ ❁

جعله رطبًا ليدل على التدخين الذي هو زيادة في الشرّ.

[٣٠٤٣]ورفعت عطفًا على الضمير في {سَيَصْلَى} أي سيصلى هو وامرأته و{فِي جِيدِهَا} في موضع الحال، أو على الابتداء، و{فِي جِيدِهَا} الخبر.

Sövgü ifade etmek üzere mansūb olarak حمالةَ الحطب şeklinde de okunmuştur.[1] Ben bu kıraati tercih ediyorum; zira Ümmü *Cemîl'e* çatılmasını seven biri, (böyle okumakla) Peygamber'e (s.a.) *güzel* bir tevessülde bulunmuş olacaktır. İfade; tenvinli ve hem merfû' hem de mansūb olarak *hammâlet*[un] *li'l-hatab* ve *hammâlet*[en] *li'l-hatab* şeklinde; (وامرأتُه kelimesi de) ism-i tasğîr sîgasıyla *ve murayyetuhû* (ve karıcığı da) şeklinde okunmuştur.

[3044] *Mesed* ister lif, ister deri vb. türden olsun, iplerden pekçe bükülüp elde edilen fitilli ip (urgan) demektir. Nitekim şair [Umâre b. Târık]şöyle demiştir:

[Ne çok yaşlı ne de çok genç olan]
dişi develerin yününden bükülmüş bir urgan!..

[3045] Yine, *racul*[un] *memsûdu'l-halk* denir ki, "(fitilli ip gibi) hilkati sağlam adam" demektir. Âyetin anlamı: "Kadın; o narin boynunda iplerden bükülmüş olan türden bir ip olduğu hâlde, tıpkı oduncuların yaptığı gibi o diken demetlerini boynuna bağlayıp taşımakta!.." şeklinde olup bu da [*hanımefendi* sayılan bir] kadının durumunu bayağılaştırma, kendisini tahkir ve hademelerden bazı oduncu kadınların şekliyle tasvir etmek içindir. Tâ ki, ikisi de izzet ve şeref evinde (Kâbe'de) olmalarına ve onca servet ve zenginlik mevkiinde bulunmalarına rağmen, hem kendisi hem de kocası bundan ötürü aşırı derecede gocunsunlar. Nitekim birileri *hammâlete'l-hatab* ifadesini hatırlatarak, Ebû Leheb'in oğlu 'Utbe'nin oğlunu Hz. Abbas'ın oğlu Fazl'a ayıplayınca, Fazl şöyle demiştir:

Bu meylin nedir, bana[2] küfretmeye, beni ayıplamaya?!
"Odun hamalı"[3] yüzünden olmasın bu ayıplayışın?
O odun hamalı ki; [*hesapta*] çok parlak, şerefli biridir;
asaletli bir beyefendinin neslinden gelen!..

[3046] Âyetin, bu kadının cehennemdeki durumunun (dünyada) diken demetleri taşıdığı forma uygun düşecek şekilde (âhirette de) devamlı olarak sırtında zakkum ağacı veya devedikeni türünden cehennem odunu demetlerini taşıyacağı, boynunda da cehennem zincirlerinden bükülmüş bir ip bulunacağı anlamına gelmesi de muhtemeldir. Nitekim her suçlu kendi suç konumuyla uyumlu bir şeyle azap görecektir.

[3047] Peygamber'den (s.a.) şöyle nakledilmiştir: "*Tebbet* sûresini okuyan hakkında umudum odur ki Allah, onunla Ebû Leheb'i aynı ortamda bir araya getirmeyecektir."

---

1 Âsım'ın kıraati olup "Canına tükürdüğümün odun hamalı!" şeklinde tercüme edilebilir. / çev.
2 Yani biz Hâşimîlere… Çünkü Ebu Lehep ve torunu -sonuçta- Hâşimî idi. / ed.
3 Yani Emevî Harb'in kızı -EbuSüfyan'ın da kızkardeşi- olan Ümmü Cemil *yüzünden mi?! / ed.*

وقرئ {حَمَّالَةَ الْحَطَبِ} بالنصب على الشتم؛ وأنا أستحب هذه القراءة، وقد توسل إلى رسول الله ﷺ بجميل من أحب شتم أم جميل. وقرئ «حمالةٌ للحطب»، و«حمالةً للحطب»، بالتنوين، بالرفع والنصب. وقرئ «ومريَّته»، بالتصغير.

[٣٠٤٤]المسد الذي فتل من الحبال فتلًا شديدًا، من ليف كان أو جلد، أو غيرهما. قال:

وَمَسَدٍ أُمِرَّ مِنْ أَيَانِقِ ۞

[٣٠٤٥]ورجل ممسود الخلق، مجدوله. والمعنى: في جيدها حبل مما مسد من الحبال، وأنها تحمل تلك الحزمة من الشوك وتربطها في جيدها كما يفعل الحطابون؛ تخسيسًا لحالها، وتحقيرًا لها، وتصويرًا لها بصورة بعض الحطابات من المواهن، لتمتعض من ذلك ويمتعض بعلها؛ وهما في بيت العزّ والشرف، وفي منصب الثروة والجدة. ولقد عيّر بعض الناس الفضلَ بن العباس ابنَ عتبة ابن أبي لهب بحمالة الحطب، فقال:

مَاذَا أَرَدْتَ إِلَى شَتْمِي وَمَنْقَصَتِي ۞ أَمْ مَا تَعَيَّرُ مِنْ حَمَّالَةِ الْحَطَبِ
غَرَّاءَ شَادِخَةٍ فِي الْمَجْدِ غُرَّتُهَا ۞ كَانَتْ سَلِيلَةَ شَيْخٍ نَاقِبِ الْحَسَبِ

[٣٠٤٦]ويحتمل أن يكون المعنى: أنّ حالها تكون في نار جهنم على الصورة التي كانت عليها حين كانت تحمل حزمة الشوك؛ فلا تزال على ظهرها حزمة من حطب النار من شجرة الزقوم، أو من الضريع، وفي جيدها حبل من مسد من سلاسل النار؛ كما يعذب كل مجرم بما يجانس حاله في جرمه.

[٣٠٤٧]وعن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة تبت رجوت أن لا يجمع الله بينه وبين أبي لهب في دار واحدة.

İHLÂS SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur. -Medine'de nâzil olduğu da söylenmiştir.-
4 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. De ki: Şu; Allah, tektir.
2. 'Allah'tır; mutlak bir yetkinliğe sahiptir (Samed).

[3048] هو durum (*şan*) zamiridir; durum ise "Allah'ın tek" olduğudur. Tıpkı *hüve Zeyd*[ün] *muntalık*[un] (Durum şu ki, Zeyd yola koyulmuştur.) demen gibi. Buna göre; "Durum şu ki, Allah tektir; asla bir ikincisi yoktur!" denmiş olmaktadır.

[3049] **Şayet** "هُوَ'nin i'râb konumu nedir?" **dersen şöyle derim:** Mübtedâ olmak üzere merfû' olup الله احد cümlesi de haberdir. **Şayet** "Haber olarak yer alan cümlede mutlaka mübtedâya ait bir zamir bulunması gerektiğine göre, bu zamir nerede o zaman?" **dersen şöyle derim:** Bu cümlenin hükmü, mânaca mübtedâ olmak hususunda senin *Zeyd*[ün] *ğulâmuke* (Zeyd senin delikanlındır.) sözündeki müfredin hükmüdür ki bu da الله احد'in 'o'nun anlattığı durumun ta kendisi olmasıdır. *Zeyd*[ün] *ebûhu muntalık*[un] (Zeyd, babası yola koyulan kişidir.) cümlesi ise böyle değildir; zira burada Zeyd ve *ebûhu muntalık*[un] cümlesi iki farklı anlama delâlet etmektedir ve bu yüzden, mutlaka ikisini birbirine bağlayan bir şey [zamir] olması gerekir.

[3050] İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre sûre; Kureyş'in: "Ey Muhammed! Bizi davet ettiğin Rabbini bize anlat!" demesi üzerine inmiştir; yani bana vasfını sorduğunuz zât var ya, işte o, "Allah"tır. احدٌ (yani *"tektir"*) kelimesi ise الله lâfzından bedeldir. Veya هو احدٌ (O, tektir) takdiri üzere (hazfedilmiş bir mübtedânın haberi)dir. احدٌ kelimesinin aslı *vahad*[ün] olup *vâhid*[ün] (bir) anlamına gelir.

[3051] İbn Mes'ûd ve Übeyy b. Kâ'b قُلْ (de ki) olmaksızın, هو الله احدٌ şeklinde okumuşlardır. Hz. Peygamber'in kıraatinde ise قل هو (kısmı) olmaksızın الله احدٌ şeklindedir. Nitekim o; "Kim *Allāhu Ehad*'i okursa, Kur'ân'a denk düşer." buyurmuştur. A'meş ise قُلْ هُوَ اللهُ الوَاحِدُ (De ki; o yegâne ilâhtır.) şeklinde okumuştur. (Sonrasıyla birlikte) tenvînsiz olarak (اللهُ) أَحَدُ اللهُ (الصمدُ) şeklinde de okunmuş olup tenvin Lâm-ı ta'rif ile buluştuğu için düşürülmüştür. Bunun örneği (Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin inşat ettiği) şu şiirdir:

> [Onu azarlarıma karşılık veremez hâlde buldum]
> Ve Allah'ı çok az zikreder hâlde…[1]

---

1 İkinci mısradaki ifadenin aslı ولا ذاكرٍ الله şeklinde tenvînlidir. / çev.

سورة الإخلاص

مكية؛ وقيل: مدنية. وآياتها ٤

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ﴾

٥ ٢-﴿اللهُ الصَّمَدُ﴾

[٣٠٤٨] {هُوَ} ضمير الشأن، و{اللهُ أَحَدٌ} هو الشأن، كقولك: هو زيد منطلق، كأنه قيل: الشأن هذا، وهو أن الله واحد لا ثاني له.

[٣٠٤٩] فإن قلت: ما محل {هُوَ}؟ قلت: الرفع على الابتداء، والخبر الجملة. فإن قلت: فالجملة الواقعة خبرًا لا بد فيها من راجع إلى المبتدأ، فأين الراجع؟
١٠ قلت: حكم هذه الجملة حكم المفرد في قولك: زيد غلامك، في أنه هو المبتدأ في المعنى، وذلك أن قوله {اللهُ أَحَدٌ} هو الشأن الذي هو عبارة عنه. وليس كذلك زيد أبوه منطلق؛ فإن زيدًا والجملة يدلان على معنيين مختلفين، فلا بد مما يصل بينهما.

[٣٠٥٠] وعن ابن عباس: قالت قريش: يا محمد، صف لنا ربك الذي تدعونا إليه، فنزلت: يعني الذي سألتموني وصفه {هُوَ اللهُ}، و{أَحَدٌ} بدل من قوله، {اللهُ}. أو
١٥ على: هو أحد، وهو بمعنى واحد، وأصله وحد.

[٣٠٥١] وقرأ عبد الله وأبيّ «هو الله أحد»، بغير {قُلْ}. وفي قراءة النبي ﷺ «الله أحد». بغير {قُلْ هُوَ}. وقال من قرأ الله أحد، كان بعدل القرآن. وقرأ الأعمش «قل هو الله الواحد». وقرئ «أحدُ اللهُ»، بغير تنوين أسقط لملاقاته لام التعريف، ونحوه:

وَلَا ذَاكِرِ اللهِ إلاّ قَلِيلًا *

Fakat sağlam olan tenvîndir. (اَحَدُنِ اللّٰهُ... şeklinde geçiş yapılırken tenvînin) kesre hareke alması ise iki sakinin buluşması sebebiyledir.

[3052] *Samed* kelimesi *fe'al*[un] vezninde olup mef'ûl anlamı taşımaktadır ki bu da *samede ileyh* (Amaçları için ona yöneldi.) kullanımından alınmadır. Dolayısıyla *samed*; "ihtiyaçlar hususunda kendisine yönelinen ulu" demektir.

[3053] Mâna şöyledir: O, tanıyıp bildiğiniz; göklerin, yerin ve sizin yaratıcınız olduğunu ikrar ettiğiniz Allah'tır, birdir; ulûhiyeti ortaklık kabul etmeyecek şekilde tek başına yürütendir. Her mahlûkun, dileğini kendisine havale ettiği, O'ndan müstağni kalamadığı, kendisi hiçbir şeye muhtaç olmayan Zât O'dur.

3. Ne doğurmuş ne de doğurulmuştur.
4. Hiç kimse O'na denk olmamıştır, olamaz...

[3054] "Ne doğurmuştur..." Çünkü O, "cins" kategorisine dâhil değildir ki kendi cinsinden bir hayat arkadaşı olsun da böylece ikisi de döl sahibi olsunlar. "Bir hayat arkadaşı yokken, O'nun nasıl çocuğu olabilir?!" (En'âm 6/101) âyeti de buna delâlet etmektedir. "Ne de doğurulmuştur." Çünkü her doğan sonradan olmadır ve cisimdir. Oysa O *kadîm*dir; varlığının öncesi yoktur. Herhangi bir cisim de değildir.

[3055] "Hiç kimse O'na eşit / denk olmamıştır; yani ne O'na mümasil olabilir ne de O'nunla benzeşebilir. Bunun, (Allah hakkında) hayat arkadaşının olumsuzlaştırılması için nikâhtaki o bilinen "denklik"[1] anlamına gelmesi de caizdir.

[3056] Onlar Hz. Peygamber'den (sırf) Allah Teâlâ'yı kendilerine nitelemesini istemişlerdi; ama Hz. Peygamber'e, O'nun (Zât'ının) sıfatlarını kapsamına alan şeyler vahyedilmiş oldu. Dolayısıyla Allah'ın, "O (kendisinden sual ettiğiniz zât) Allah'tır." sözü, varlıkların yaratıcısı ve var edicisi olan Zât'ı onlara işaret etmektedir. Bunun (yani varlıkların yaratıcısı oluşunun) ibareden çıkarılmasında Allah'ın kādir ve âlim olmakla sıfatlanması yatmaktadır; çünkü "yaratma", nihai derecede bir sağlamlık, insicam ve intizam üzere vuku bulması sebebiyle güç ve bilgiyi gerektirir ki bunda da Allah'ın diri, işiten ve gören olmakla sıfatlanması yatmaktadır. احدٌ (tektir) ifadesi vahdaniyet ve ortaksızlığının; الصمد (*Samed*dir) ifadesi ise O'nun tek "kendisine muhtaç olunan" yegâne varlık[2] oluşunun betimlenmesidir.

1 Güzel bir evliliğin sürdürülebilmesi adına Fıkıh'ta tavsiye edilen "eşler arası denklik (*kefâet*)" kavramı. / ed.

2 Yani bütün 'var'ların 'varlık'larını borçlu oldukları 'varlığı zarurî olan varlık' (*vâcibu'l-vücûd*). / ed.

والجيد هو التنوين، وكسره لالتقاء الساكنين.

[٣٠٥٢]والصمد فَعَل بمعنى مفعول، من صمد إليه، إذا قصده؛ وهو السيد المصمود إليه في الحوائج.

[٣٠٥٣]والمعنى: هو الله الذي تعرفونه وتقرّون بأنه خالق السَّموَات والأرض وخالقكم، وهو واحد متوحد بالإلهية لا يشارك فيها، وهو الذي يصمد إليه كل مخلوق، ولا يستغنون عنه، وهو الغني عنهم.

٣-﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ﴾

٤-﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾

[٣٠٥٤]{لَمْ يَلِدْ} لأنه لا يجانس، حتى يكون له من جنسه صاحبه فيتوالدا. وقد دلّ على هذا المعنى بقوله {أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ} [الأنعام: ١٠١]. {وَلَمْ يُولَدْ}؛ لأنّ كل مولود محدثٌ وجسم، وهو قديم، لا أوّلَ لوجوده، وليس بجسم.

[٣٠٥٥]ولم يكافئه أحد، أي لم يماثله ولم يشاكله. ويجوز أن يكون من الكفاءة في النكاح، نفيًا للصاحبة.

[٣٠٥٦]سألوه أن يصفه لهم، فأوحى إليه ما يحتوي على صفاته، فقوله {هُوَ اللَّهُ} إشارة لهم إلى من هو خالق الأشياء وفاطرها، وفي طيّ ذلك وصفه بأنه قادر عالم؛ لأنّ الخلق يستدعي القدرة والعلم، لكونه واقعًا على غاية إحكام واتساق وانتظام. وفي ذلك وصفه بأنه حيّ سميع بصير. وقوله {أَحَدٌ} وصف بالوحدانية ونفي الشركاء. وقوله {الصَّمَدُ} وصف بأنه ليس إلا محتاجًا إليه،

Allah mutlak olarak “kendisine yegâne muhtaç olunan” olunca [olduğu açıklanınca] bu da O’nun Gani (hiçbir şeye muhtaç olmayan) olduğu anlamına gelir. Allah’ın Âlim olmasının yanı sıra Gani olmasında ise, çirkinin çirkinliğini ve kendisinin buna ihtiyacı olmadığını (çirkinliği yaratmaktan münezzeh olduğunu) bildiği için, O’nun çirkinliklerin fâ‘ili olmayan bir Âdil-i Mutlak oluşu yatmaktadır. Allah’ın “... O doğurulmamıştır da” sözü kıdem ve önceliğin betimlenmesi iken; “O, doğurmamıştır...” sözü de (yaratılmışlara) benzeme ve “cins” ortaklığı oluşturmanın nefyedilmesidir. “Hiç kimse O’na denk de olmamış ve olamaz da…” sözü ise bütün bunların kararlaştırılıp, kesin bir hükme bağlanmasıdır.

[3057] **Şayet** “Fasih Arapça(da makul olan) söz, mekân tutmayı ifade etmeyen hükümsüz zarfın sona bırakılıp, öne alınmaması şeklindedir. Nitekim Sîbeveyhi (v. 180/796) *el-Kitâb*’ında buna değinmektedir. Peki, en fasih ve en düzgün Arapça olan bir sözde (yani Kur’ân’da) zarfın[1] öne alınması da ne demek oluyor?” **dersen şöyle derim:** Bu söz ancak her tür noksandan münezzeh olan Zât-ı Bârî tarafından denkliğin *nefy*edilmesi için sevk edilmiştir. İşbu mânanın odağı ve merkezi ise zarftır. Dolayısıyla zarf en mühim, amaca en uygun, öne alınmaya en lâyık ve en münasip bir şey olmuştur.

[3058] Kâf ve Fâ harflerinin zammesi ile (Vav yerine Hemze ile) *küfuen*; Kâf’ın zammesi ve Fâ’nın sükûnuyla (*küf’en)* ve Kâf’ın kesresi ve Fâ’nın sükûnuyla (*kif’en* şeklinde) de okunmuştur.

[3059] **Şayet** “Bu sûre, metninin kısalığına ve iki ucunun (baş ve sonunun) birbirine yakınlığına rağmen neden “bütün bir Kur’ân”a[2] denk olmuştur?” **dersen şöyle derim:**

> [Sabaha kadar kalmaya karar verdim ben!]
> Kavmin efendisi olacak kimsenin efendi kılınacağı büyük bir iş için!...

Bu (mecazî) efendilik de ancak İhlâs sûresinin, Allah’ın sıfatlarını, [bilhassa] *adalet ve tevhid*i içermesi sebebiyledir. İşte, sûrenin faziletini ikrar eden ve Peygamber’in (s.a.) onun hakkındaki sözlerini[3] tasdik eden kimseye, *Tevhid* (Kelâm) ilminin Allah nezdinde büyük bir itibarı olduğuna dair delil olarak bu yeter! Nasıl yetmesin ki, bilgi bilinene bağlıdır; (ve bu sebeple) ilim, ilme konu olanın şerefi sayesinde şeref bulur;

---

1 Yani له’nun ولم يكن له كفوًا احد şeklinde Kâne’nin haberinden önce getirilmesi. İbarenin normal akışı ولم يكن احدٌ كفوًا له şeklindedir. / ed.

2 Bütün Kur’ân’a değil, Kur’ân’ın 1/3’ine… Yani Allah’ın birliğinin ve eşsizliğinin konu alındığı ulûhiyyet âyetlerine. / ed.

3 Sûrenin bitiminde rivayet edeceği hadisi kastediyor. / çev.

وإذا لم يكن إلا محتاجًا إليه فهو غني، وفي كونه غنيًا مع كونه عالمًا أنه عدل غير فاعل للقبائح، لعلمه بقبح القبيح، وعلمه بغناه عنه. وقوله {لَمْ يُولَدْ} وصف بالقدم والأوّلية. وقوله {لَمْ يَلِدْ} نفي للشبه والمجانسة. وقوله {وَلَمْ يَكُنْ لَّهُ كُفُوًا أَحَدٌ} تقرير لذلك، وبت للحكم به.

٥ [٣٠٥٧]فإن قلت: الكلام العربي الفصيح أن يؤخر الظرف الذي هو لغو غير مستقر ولا يقدم، وقد نصّ سيبويه على ذلك في كتابه، فما باله مقدّمًا في أفصح كلام وأعربه؟ قلت: هذا الكلام إنما سيق لنفي المكافأة عن ذات الباري سبحانه؛ وهذا المعنى مصبه ومركزه هو هذا الظرف، فكان لذلك أهم شيء وأعناه، وأحقه بالتقدم وأحراه.

١٠ [٣٠٥٨]وقرئ «كفؤًا»، بضم الكاف والفاء، وبضم الكاف وكسرها مع سكون الفاء.

[٣٠٥٩]فإن قلت: لم كانت هذه السورة عدل القرآن كله على قصر متنها، وتقارب طرفيها؟ قلت:

[عَزَمْتُ عَلَى اقَامَةِ ذِى صَبَاحٍ] ❁ لِامْرٍ مَا يُسَوَّدُ مَنْ يَسُودُ

١٥ وما ذاك إلا لاحتوائها على صفات الله تعالى وعدله وتوحيده. وكفى دليلًا من اعترف بفضلها وصدق بقول رسول الله ﷺ فيها، أنّ علم التوحيد من الله تعالى بمكان، وكيف لا يكون كذلك والعلم تابع للمعلوم؛ يشرف بشرفه،

onun düşüşüyle de düşüş kaydeder. Bu (Tevhid) ilmi(ni)n bilinme konusu ise bizzat Allah Teâlâ ile O'nun sıfatları ve O'nun hakkında caiz olan ve olmayan şeylerdir. O hâlde sen var, bu ilmin şeref ve yüceliğini, bütün ilimlerden üstün olduğunu ve önüne geçilemeyecek oluşunu takdir et. Kim bu ilmi hakir görürse bu ilmin konusuna dair bilgisinin zayıflığı, o ilmin konusuna olan taziminin azlığı, O'ndan korkmayışı ve kendi akıbetini düşünmekten uzak kalışı sebebiyle (böyle yapmış demek)dir. ***Allah'ım! Seni bilenlerin, senin için iş görenlerin, senin*** *adalet ve tevhidini*[1] ***benimseyenlerin ve senin tehdidinden korkanların zümresi içerisinde haşreyle bizleri!***

[3060] Bu sûre, dinin esaslarını kapsaması sebebiyle "Temel Sûre" diye de isimlendirilir. Übeyy b. Kâ'b ve Enes, Hz. Peygamber'in: "Yedi kat göklerin ve yedi kat yerlerin temeli قل هو الله احد üzerine kurulmuştur." hadisini rivayet etmişlerdir; yani (gökler ve yer) ancak, bu sûrenin dile getirdiği; Allah'ın birliğine ve O'nun sıfatlarının tanınmasına delil olsunlar diye yaratılmıştır, demektir.

[3061] Rivayete göre Peygamber (s.a.), bir kişinin قل هو الله احد sûresini okuduğunu işitince: "Vacip oldu!" buyurmuş. "Ey Allah'ın Elçisi; ne vacip oldu?" diye sorulunca; "Cennet ona vacip oldu!" buyurmuş [*Tirmizî*, "Fedâilu'l-Kur'ân", 11].

1 Müfessir, Kelâm ilmini yüceltirken bir yandan da İslâmiyet dışı odaklara karşı Kur'ân'ı, Peygamber'i ve din-i celîl-i İslâm'ı savunarak,(savunan Mutezile mi? O hâlde "İslâm'ı savunan," savunan müellif ise "İslâm'ı savunmakta") Kelâm ilminin temellerini atan ve geliştiren, gerçek adı *Ehl-i Adl ve't-Tevhid* olan Mu'tezile'yi methetmektedir. / ed.

ويتضع بضعته. ومعلومُ هذا العلم هو الله تعالى وصفاته، وما يجوز عليه وما لا يجوز، فما ظنك بشرف منزلته، وجلالة محله، وإنافته على كل علم، واستيلائه على قصب السبق دونه. ومن ازدراه فلضعف علمه بمعلومه، وقلة تعظيمه له، وخلوه من خشيته، وبعده من النظر لعاقبته. اللهم احشرنا في زمرة العالمين بك، العاملين لك، القائلين ٥ بعدلك وتوحيدك، الخائفين من وعيدك.

[٣٠٦٠]وتسمى سورة الأساس لاشتمالها على أصول الدين، وروى أبيّ وأنس عن النبي ﷺ: أسست السَّموَات السبع والأرضون السبع على {قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ}؛ يعني ما خلقت إلا لتكون دلائل على توحيد الله، ومعرفة صفاته التي نطقت بها هذه السورة.

١٠ [٣٠٦١]عن رسول الله ﷺ: أنه سمع رجلًا يقرأ قل هو الله أحد فقال: وجبت. قيل: يا رسول الله، وما وجبت؟ قال: وجبت له الجنة.

FELAK SÛRESİ

Mekke'de mi Medine'de mi indiği ihtilaflıdır, 5 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. De ki: Sabah aydınlığının Rabbine sığınırım!

[3062] *el-Felak* ve *el-ferak* fecir vakti demektir; çünkü (fecir) geceden yarılıp ayrılmakta ve fark edilmektedir; *fe'al* (yarmak) vezni mef'ûl (ayrılmış) anlamındadır. Darbımesel olarak: *Huve ebyenu min felakı's-subh*^{i} (Tanyerinin ağarmasından daha net!) ve *Huve ebyenu min ferakı's-subh*^{i} (Tanyerinin fark edilir olmasından daha net!) denir. Yine Arapların, "tanyeri ağardı"ğında *seta'a'l-furkān*^{u} demeleri de bu kabildendir. Bunun, yerden bitkinin, dağlardan pınarların, buluttan yağmurun, rahimlerden çocukların, tane ve çekirdek vb.lerinin toprağı yarıp çıkması gibi, "Allah'ın yarıp ortaya çıkardığı her şey" demek olduğu da söylenmiştir. Yine, cehennemde bir vadi veya kuyu olduğu da söylenmiştir ki bu da Arapların, toprakta iyice sükûnet bulan şeyler için *felak* demelerinden alınmadır. Bunun çoğulu ise *filkān*dır. Rivayete göre sahabilerden biri Suriye topraklarına gelip, zimmilerin evlerini ve konforlu yaşamlarını, dünyalık adına kendilerine tanınan geniş imkânları görünce: "Hiç aldırmıyorum! Önlerinde (kendilerini bekleyen bir) *felak* yok mu?" demiş. "*Felak* nedir!?" diye sorulunca; "Cehennemde bulunan öyle bir evdir ki kapısı açıldığı vakit bütün cehennemlikler sıcaklığının şiddetinden feryat ederler." demiş.

2. Yarattıklarının şerrinden;

3. Karanlığı bastırdığı sıra, gecenin şerrinden.

[3063] مِن شَرِّ مَا خَلَقَ yani "yarattıklarının şerrinden…" Onların şerri de (insan ve cin türünün oluşturduğu) mükellef canlıların isyanları, günahları, haksızlık ve azgınlıkla birbirlerine zarar vermeleri, cinayet, darp, sövme vb. yaptıklarıyla; mükellef olmayan yırtıcılar ve haşereler gibi canlıların (parçalayıp) yeme, kapma, sokma ve ısırma gibi fiilleri ve bir de Allah'ın cansızların bünyesine yerleştirdiği; (tabiatta) ateşin çıkardığı yangın ve zehirlerin öldürmesi gibi zarar türleridir.

سورة الفلق

مختلف فيها؛ وآياتها ٥

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ﴾

٥ [٣٠٦٢]الفلق والفرق الصبح؛ لأنّ الليل يفلق عنه ويفرق؛ فَعَل بمعنى مفعول. يقال في المثل: هو أبين من فلق الصبح، ومن فرق الصبح. ومنه قولهم: سطع الفرقان، إذا طلع الفجر. وقيل: هو كل ما يفلقه الله، كالأرض عن النبات، والجبال عن العيون، والسحاب عن المطر، والأرحام عن الأولاد، والحب والنوى وغير ذلك. وقيل: هو واد في جهنم أو جبٌّ فيها؛ من قولهم لما اطمأن من الأرض: الفلق؛ والجمع فلقان.

١٠ وعن بعض الصحابة أنه قدم الشام فرأى دور أهل الذمّة، وما هم فيه من خفض العيش، وما وسع عليهم من دنياهم، فقال: لا أبالي، أليس من ورائهم الفلق؟ فقيل: وما الفلق؟ قال: بيت في جهنم، إذا فتح صاح جميع أهل النار من شدّة حرّه.

٢-﴿مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ﴾

٣-﴿وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ﴾

١٥ [٣٠٦٣] {مِن شَرّ مَا خَلَقَ} من شر خلقه. وشرّهم ما يفعله المكلفون من الحيوان من المعاصي والمآثم، ومُضارة بعضهم بعضًا من ظلم وبغي، وقتل وضرب وشتم وغير ذلك، وما يفعله غير المكلفين منه من الأكل والنهش والدلع والعضّ كالسباع والحشرات، وما وضعه الله في الموات من أنواع الضرر كالإحراق في النار، والقتل في السم.

[3064] *Ğâsık* "karanlığı çöktüğünde gece'ye denir ki; الى غسق الليل *([Güneşin batıya yönelmesinden] gecenin kararmasına kadar [namaz kıl].*" [İsrâ 17/78] âyetinden iktibas edilmiştir. Yine bu cümleden olmak üzere *ğasekati'l-'ayn*[u] (Göz yaşla doldu.) ve *ğasekati'l-cerâhat*[u] (Yara kanla doldu.) denir. Gecenin *vukûbu* ise karanlığının her şeye sirayet etmesidir. Nitekim batıp kaybolduğu vakit güneş için *vakabeti'ş-şems*[u] (Güneş tamamen battı.) denir. Hadiste de; "Hz. Peygamber güneşin batıp tamamen kaybolduğunu görünce, akşam namazını kastederek: *'İşte, namazın giriş vakti budur.'* demiştir." şeklinde yer almaktadır. Bunun dolunay olduğu vakitteki ay anlamına geldiği de söylenmiştir. Hz. Âişe'den şu rivayet gelmiştir: "Peygamber (s.a.) elimden tuttu ve Ay'ı göstererek: 'Bunun şerrinden Allah'a sığın! Zira (âyette bahsedilen) karanlığı bastıran şey budur.' buyurdu [*Tirmizî*, "Tefsir", 94; *Ahmed,* VI, 206]. Buna göre 'ayın *vukûbu*' tutulma sürecine girip kararmasıdır. Yine غاسق ile yılanlardan siyah olanların kastedilmesi de caizdir ki, onun *vukûbu* da (sokarken) çarpıp delmesidir ki burada *vakab* (yılanın şişip saldırmasının ardından gelen) "delmek"tir ki, *vakbatu's-serîdi* (tiridin kabarması) da bu kabildendir.

[3065] Gecenin şerrinden Allah'a sığınmak şu sebepledir: Şerrin yaygınlaşması en çok geceleyin olur ve bundan korunmak da çok zordur. Nitekim Arapların; *el-leyl ahfâ li'l-veyl* (Gece belâ için en uygun kamuflâjdır); keza *ağdera'l-leylu* (gecenin gaddarlığı yakındır) şeklindeki sözleri de bu kabildendir; zira gece kararınca gaddarlık daha çok olur. Şerrin geceye isnat edilmesi, geceleyin ortaya çıkması sebebiyle şerle içli dışlı olmasındandır.

4. Düğümlere okuyup üfleyen (üfürükçü) kadınların şerrinden.

[3066] *"Üfürükçüler"* kadınlar, nefisler veya iplere düğümler atıp bu düğümlere üfüren ve yumuşak şekilde tüküren sihirbaz kadınlar topluluğudur. النَّفَثُ tükürük beraberindeki üfürme demektir. Zararlı bir şey yemek, içmek veya koklamak yahut efsunlanmış olanla bir şekilde temasta bulunmak ayrı; ama normalde bu üfürmenin hiçbir etkisi yoktur. Fakat Allah bu esnada, hakta sebat edenlerin *Haşviyye* ve cahil avam tabakasından ayrılmasını sağlayacak bir imtihan olmak üzere bir tür fiil vücuda getirebilir de *Haşviyye* grubu ve bayağı kimseler bunu o (efsuncu) kadınlara ve onların üfürmelerine nispet ederler. Sabit sözde (hakta) sebat gösterenler ise bu tür şeylere ne iltifat ederler ne de bunları önemserler!

[٣٠٦٤]والغاسق الليل إذا اعتكر ظلامه من قوله تعالى {إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ} [الإسراء: ٧٨]. ومنه: غسقت العين -امتلأت دمعًا-، وغسقت الجراحة -امتلأت دمًا-. ووقوبه دخول ظلامه في كل شيء، ويقال: وقبت الشمس إذا غابت. وفي الحديث: لما رأى الشمس قد وقبت قال: هذا حين حلها، يعني صلاة المغرب، وقيل: هو القمر إذا امتلأ. وعن عائشة رضي الله عنها: أخذ رسول الله ﷺ بيدي فأشار إلى القمر فقال: تعوّذي بالله من شرّ هذا، فإنه الغاسق إذا وقب. ووقوبه دخوله في الكسوف واسوداده. ويجوز أن يراد بالغاسق الأسودُ من الحيّات، ووقوبه ضربه ونقبه؛ والوقب النقب. ومنه وقبة الثريد.

[٣٠٦٥]والتعوّذ من شرّ الليل؛ لأن انبثاثه فيه أكثر، والتحرّز منه أصعب. ومنه قولهم: الليل أخفى للويل. وقولهم: أغدر الليل؛ لأنه إذا أظلم كثر فيه الغدر. وأسند الشرّ إليه لملابسته له من حدوثه فيه.

٤-﴿وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ﴾

[٣٠٦٦] {النَّفَّاثَات} النساء، أو النفوس، أو الجماعات السواحر اللاتي يعقدن عُقدًا في خيوط، وينفثن عليها، ويرقين. -والنفث النفخ من ريق-. ولا تأثير لذلك اللهم إلاّ إذا كان ثم إطعام شيء ضار، أو سقيه، أو إشمامه، أو مباشرة المسحور به على بعض الوجوه؛ ولكن الله عزّ وجلّ قد يفعل عند ذلك فعلًا على سبيل الامتحان الذي يتميز به الثبت على الحقّ من الحشوية والجهلة من العوام، فينسبه الحشوية والرعاع إليهنّ وإلى نفثهن، والثابتون بالقول الثابت لا يلتفتون إلى ذلك، ولا يعبئون به.

[3067] **Şayet** “Üfürükçü kadınların şerrinden sığınma talebinde bulunmanın anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu hususta üç görüş vardır: 1) Onların, sihir yapmaktan ibaret olan amellerinden ve bu husustaki günahlarına karşı sığınma talebinde bulunmak. 2) Onların, sihirleriyle insanları ayartmalarına ve o bâtıl şeyleriyle onları aldatmalarına karşı sığınma talebinde bulunmak. 3) Allah’ın, onların nefes etmeleri esnanında isabet ettirebileceği şerre karşı sığınma talebinde bulunmak.

[3068] Bu “üfürükçü kadınlar” ile, tuzaklarının sihre ve düğümlere üfürmeye benzetilmesi itibariyle tuzakçı (şantajcı) kadınların kastedilmesi de caizdir ki bu da; “(Bu, siz kadınların bir tuzağıdır;) gerçekten müthiştir siz kadınların fendi!” [Yusuf 12/28] âyetinden iktibastır. Yahut bu kadınlarla; erkeklere sataşmaları ve güzelliklerini sergilemeleri sayesinde onları ayartan kadınlar kastedilmiştir ki bunlar sanki erkekleri bununla efsunlamış olmaktadırlar.

5. Ve bir hasetçinin, haset ettiği zamanki şerrinden...

[3069] “Haset ettiğinde” yani hasedi ortaya çıktığında, hasede uğrayan kişinin başına bu hased gereği sıkıntılar geldiğinde… Çünkü o, (haset adına) içinde gizlediklerinin izini belli etmedikçe, ondan yana hiçbir zarar haset ettiği kimseye dönmez; hatta o, başkasının sevincinden ötürü kedere gark olduğu için kendi kendine zarar verir. Ömer b. Abdülaziz’in: “Mazluma, hasetçiden daha çok benzeyen bir zalim görmedim!” dediği rivayet edilmiştir. “Hasetçinin şerri” derken, bununla onun günahı ve haset ettiği ve hasedinin belirtisini açığa vurduğu vakitteki durumunun çirkinliğinin kastedilmesi de caizdir.

[3070] **Şayet** “Yarattıklarının şerrinden” âyeti, kendisinden sığınılacak her şeyi genel olarak zaten ifade etmekte iken sonrasındaki; bastıran karanlıktan, üfürükçü kadınlardan ve hasetçiden (tek tek) sığınma talebinde bulunulmasının anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Tüm şerler içerisinden bunların şerrine özel yer verilmesi, bu şerrin konumunun gizliliği ve insanı, kendisine ansızın musallat olacakmışçasına bilemediği bir yerden gelip bulması sebebiyledir. Demişlerdir ki: Sinsi düşmanın en kötüsü seni fark edemeyeceğin yerden faka bastırandır.

[٣٠٦٧] فإن قلت: فما معنى الاستعاذة من شرّهن؟ قلت: فيها ثلاثة أوجه؛ أحدها أن يستعاذ من عملهن الذي هو صنعة السحر ومن إثمهنّ في ذلك. والثاني أن يستعاذ من فتنتهنّ الناس بسحرهن وما يخدعنهم به من باطلهن. والثالث: أن يستعاذ مما يصيب الله به من الشر عند نفثهن.

٥ [٣٠٦٨] ويجوز أن يراد بهنّ النساء الكيادات، من قوله {إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ} [يوسف: ٢٨] تشبيهًا لكيدهن بالسحر والنفث في العقد؛ أو اللاتي يفتنّ الرجال بتعرضهنّ لهم ومحاسنهنّ، كأنهنّ يسحرنهم بذلك.

٥-﴿وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ﴾

[٣٠٦٩] {إِذَا حَسَدَ} إذا ظهر حسده، وعمل بمقتضاه من بغي الغوائل للمحسود؛

١٠ لأنه إذا لم يظهر أثر ما أضمره فلا ضرر يعود منه على من حسده؛ بل هو الضارّ لنفسه لاغتمامه بسرور غيره. وعن عمر بن عبد العزيز: لم أر ظالمًا أشبه بالمظلوم من حاسد. ويجوز أن يراد بشرّ الحاسد إثمه وسماجة حاله في وقت حسده، وإظهاره أثره.

[٣٠٧٠] فإن قلت: قوله {مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ} تعميم في كل ما يستعاذ منه، فما معنى

١٥ الاستعاذة بعده من الغاسق والنفاثات والحاسد؟ قلت: قد خص شرّ هؤلاء من كلّ شر لخفاء أمره، وأنه يلحق الإنسان من حيث لا يعلم، كأنما يغتال به. وقالوا: شر العداة المداجي الذي يكيدك من حيث لا تشعر.

[3071] "Peki, neden kendisinden sığınma talebinde bulunulanların bir kısmı ma'rife, bir kısmı da nekire kılınmıştır?" **dersen şöyle derim:** Üfürükçü kadınların ma'rife kılınması, her bir üfürükçü kadının birer şirret olması; karanlığın nekire kılınması da, şerrin tüm karanlıklarda değil bazı karanlıklarda bulunması sebebiyledir. Aynı şekilde her hasetçinin de zararı dokunmaz. Nitekim nice övgün haset vardır ki o da hayırlara ilişkin olanıdır! Peygamber'in (s.a.); "Ancak iki şey haset etmeye değer..." [*Buhārî*, "Temenni", 5; *İbn Mâce*, "Zühd", 24] buyurması da bu kabildendir. Ebû Temmâm (v. 231/846) demiştir ki:

> [Kıskanılacak biriyim gerçekten. Ve beni kıskananları mazur görüyorum.]
> Zira hasetçi sayılmaz (benim gibi) değerli şeyleri kıskanan!

Yine şöyle demiştir:

> [Temayüz ettiğin hususlarda sana haset edenleri mâzur gör!]
> Zira şu yüce hasletler var ya! Gerçekten güzeldir bu gibi hususlarda haset edilmek!

[3072] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Her kim iki sığındırıcıyı (Felâk ve Nâs sûrelerini) okursa, Allah Teâlâ'nın indirdiği kitapların tamamını okumuş gibidir."

[٣٠٧١]فإن قلت: فلم عرّف بعض المستعاذ منه، ونكر بعضه؟ قلت: عرفت {النفاثات}؛ لأن كل نفاثة شريرة، ونكر {غاسق}؛ لأنّ كل غاسق لا يكون فيه الشر، إنما يكون في بعض دون بعض، وكذلك كل حاسد لا يضرّ؛ ورب حسد محمود، وهو الحسد في الخيرات. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام: لا حسد إلا في اثنتين.

٥ وقال أبو تمام:

[وَإِنِى لَمَحْسُودٌ وَاعْذَرُ حَاسِدِى] ❁ وَمَا حَاسِدٌ فِى المَكْرُمَاتِ بِحَاسِدِ

وقال:

[وَاعْذِرْ حَسُودَكَ فِى مَا قَدْ خُصِصْتَ بِهِ] ❁ إِنَّ الْعُلا حَسَنٌ فِى مِثْلِهَا الْحَسَدُ

[٣٠٧٢]عن رسول الله ﷺ: من قرأ المعوّذتين فكأنما قرأ الكتب التي أنزلها الله

١٠ تعالى كلها.

NÂS SÛRESİ

Mekke'de mi Medine'de mi indiği ihtilaflıdır, 6 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın adıyla…

1. De ki: Sığınırım insanların Rabbine;
5 **2. İnsanların mutlak hükümdarına;**
3. İnsanların tanrısına.

[3073] [قل أعوذ ifadesi] Hemze hazfedilip, harekesi Lâm'a nakledilerek ***kule****'ûzü* şeklinde de okunmuştur; tıpkı [Bakara 2/260'taki فَخُذْ اَرْبَعَةً ifadesinin] *fe-huzer'ba'at^{en}* okunması gibi.

10 [3074] **Şayet** "Neden özellikle insanlara izāfeten 'insanların Rabbine' denildi?" **dersen şöyle derim:** Çünkü sığınma talebi, insanların gönüllerine vesvese verenin şerrinden ötürü vuku bulmuş olup böylece sanki: "İnsanlara vesvese verenin şerrinden, onların işlerini elinde bulunduran, onların İlâh'ı ve Mabudu olan Rablerine sığınırım." denmiş olmaktadır. Tıpkı başlarına 15 mühim bir iş geldiğinde bazı azatlıların kendi efendilerine, gözdelerine ve işlerini yürütenlere başvurup, (tedricen) yardım talep etmeleri gibi.

[3075] **Şayet** "'İnsanların mutlak hükümdarı' ve 'insanların ilâhı' ifadelerinin, 'insanların rabbi' ifadesiyle ilişkisi nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu ikisi tıpkı senin "Ebu Hafs Ömer Fârûk'un sîreti" demene benzer bir *atf-ı* 20 *beyan*dır. 'İnsanların rabbi' [önce] "insanların mutlak hükümdarı" olarak açıklanmış; sonra bu açıklama "insanların ilâhı" ifadesiyle daha da artırılmıştır. Çünkü bazen Allah'tan başkaları için de "insanların *rabb*i / efendisi"[1] denebilmektedir ki bunun örneği, "Allah'tan başka haham ve rahiplerini de 'rab' edinmekteler…" [Tevbe 9/31] âyetidir. [Başkaları için] "insanların hüküm-25 darı" dendiği de olmaktadır. "İnsanların ilâhına" ifadesine gelince bu, tamamen Allah'a özgü olup ortaklık kabul etmez; bu sebeple de açıklamanın nihaî noktası kılınmıştır.

[3076] **Şayet** "'İnsanlar' *muzāfun ileyh*ini bir kere söylemekle yetinilmesi gerekmez miydi?" **dersen şöyle derim:** [Gerekmez;] çünkü *atf-ı beyan* 30 açıklama için getirilir ve *atf-ı beyan*ın olduğu yerde gizleme değil, açığa çıkarma olduğu kabul edilir.

1 Zira *rab*; sahip, efendi, öğretmen, eğitici, terbiye edici vb. anlamlara gelmektedir. / çev.

سورة الناس

مختلف فيها؛ وهي ٦ آيات

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

١-﴿قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ﴾

٢-﴿مَلِكِ النَّاسِ﴾

٣-﴿إِلَٰهِ النَّاسِ﴾

[٣٠٧٣]قرئ «قُل اعُوذ»، بحذف الهمزة ونقل حركتها إلى اللام. ونحوه: {فخذ اربعة} [البقرة: ٢٦٠].

[٣٠٧٤]فإن قلت: لم قيل {بِرَبِّ النَّاسِ} مضافًا إليهم خاصة؟ قلت: لأنّ الاستعاذة وقعت من شرّ الموسوس في صدور الناس، فكأنه قيل: أعوذ من شرّ الموسوس إلى الناس بربهم الذي يملك عليهم أمورهم، وهو إلههم ومعبودهم، كما يستغيث بعض الموالي إذا اعتراهم خطب بسيدهم ومخدومهم ووالي أمرهم.

[٣٠٧٥]فإن قلت: {مَلِكِ النَّاسِ إِلَهِ النَّاسِ} ما هما من {رَبِّ النَّاسِ}؟ قلت: هما عطف بيان، كقولك: سيرة أبي حفص عمرَ الفاروق. بين بـ{مَلِكِ النَّاسِ}، ثم زيد بيانًا بـ{إِلَهِ النَّاسِ}؛ لأنه قد يقال لغيره رب الناس، كقوله {اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللهِ} [التوبة: ٣١] وقد يقال: ملك الناس. وأمّا {إِلَه النَّاسِ} فخاص لا شركة فيه، فجعل غاية للبيان.

[٣٠٧٦]فإن قلت: فهلا اكتفى بإظهار المضاف إليه الذي هو الناس مرّة واحدة؟ قلت: لأنّ عطف البيان للبيان، فكان مظنة للإظهار دون الإضمار.

4. Sinsi sinsi gelen vesvesenin şerrinden.

[3077] الوَسْوَاسِ vesvese anlamında bir isimdir; tıpkı zelzele anlamına gelen *zelzâl* gibi. Bunun mastarı *zilzâl*[un] gibi kesreli olarak *visvâs*[en] olup kastedilen şeytandır. Onun mastarla isimlendirilmiş olması, *âdeta* vesvesenin ta kendisi olmasındandır; çünkü vesvese onun sanatı ve müdavimi olduğu meşgalesidir. Yahut (الوسواس denirken, bununla) vesvese*li* anlamı kastedilmiştir. *Vesvese* "gizli ses" demek olup *vesvâsu'l-huliyyi* (ziynet eşyasının çekici hışırtısı) tabiri de bu kabildendir.

[3078] الخناس âdeti pusuya yatmaktan ibaret olandır ki bu da "geri durma" demek olan *el-hunûsu* (kaçınmak) anlamındadır. Tıpkı *el-'avvâc*[u] (fildişi satan) ve *el-bettât*[u] (kilim satan) kelimeleri gibi. (Şeytana bu ismin verilişi) Sa'îd b. Cübeyr'den (v. 94/713) gelen "İnsan, Rabbini zikredince şeytan sinip döner gider; fakat gaflete dalınca, ona vesvese yağdırır." rivayeti sebebiyledir.

5. Ki, insanların içine vesvese sokar...
6. Gerek cinlerden, gerekse insanlardan...

[3079] (الذى'nin) mahallî i'râbına dair üç hareke de caizdir; yani *sıfat* olarak cer, sövgü olarak da ref' ve nasb. Okuyucunun bu iki vecihten (sıfat veya sövgüden) birine istinaden الخناس'da vakfedip, الذى يوسوس'den başlaması güzel düşer.

[3080] من الجنة والناس (Gerek cinlerden, gerekse insanlardan...) ifadesi, (i) şeytanların cin ve insan türü olmak üzere iki kısma ayrılması esasına göre "ki, insanların içine vesvese sokar" kısmının açıklamasıdır. Nitekim "İşte (senin için bu düşmanları var ettiğimiz gibi), bütün peygamberlere insanların ve cinlerin 'şeytan'larını düşman ettik." [En'âm 6/112] buyrulmuştur. Rivayete göre Ebû Zer (r.a.) bir zâta: "Sen hiç *insan şeytan*larından Allah'a sığındın mı?" demiş. (ii) (من الجنة والناس âyetinin başındaki) مِنْ'in يوسوس fiiline müteallik olması caiz olup "O, cinlerden ve insanlar*dan yana*[1] insanların gönlüne vesvese sokar." anlamında nihaî başlangıç anlamı ifade eder.

1 Yani cinlerin zarar ve fayda verebileceği, insanların -müneccim ve kâhin olanlarının- da gaybı bilebileceği yönünde. / ed.

٤-﴿مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ﴾

[٣٠٧٧] {الْوَسْوَاس} اسم بمعنى الوسوسة، كالزَّلزال بمعنى الزلزلة. وأمّا المصدر فِوسواس، بالكسر كزلزال. والمراد به الشيطان، سمي بالمصدر كأنه وسوسة في نفسه؛ لأنها صنعته وشغله الذي هو عاكف عليه. أو أريد ذو الوسواس. والوسوسة ٥ الصوت الخفي. ومنه: وسواس الحلي.

[٣٠٧٨] و{الْخَنَّاس} الذي عادته أن يخنس، منسوب إلى الخنوس، وهو التأخر، كالعواج والبتات. لما روي عن سعيد بن جبير: إذا ذكر الإنسان ربه خنس الشيطان وولى، فإذا غفل وسوس إليه.

٥-﴿الَّذِي يُوَسْوِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ﴾

١٠ ## ٦-﴿مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ﴾

[٣٠٧٩] {اَلَّذِي يُوَسْوِسُ} يجوز في محله الحركات الثلاث؛ فالجر على الصفة، والرفع والنصب على الشتم، ويحسن أن يقف القارئ على {الخَنَّاس}، ويبتدئ {اَلَّذِي يُوَسْوِسُ} على أحد هذين الوجهين.

[٣٠٨٠] {مِنَ الجِنَّةِ وَالنَّاسِ} بيان للذي يوسوس، على أن الشيطان ضربان؛ ١٥ جني وإنسي، كما قال {شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ} [الأنعام: ١١٢]. وعن أبي ذر رضي الله عنه قال لرجل: هل تعوذت بالله من شيطان الإنس؟ ويجوز أن يكون {مِنْ} متعلقًا بـ{يُوَسْوِسُ}. ومعناه: ابتداء الغاية، أي يوسوس في صدروهم من جهة الجنّ ومن جهة الناس.

[3081] "Gerek cinlerden, gerekse insanlardan" kısmının, (önceki âyetteki) "insanların (içine...)" kısmının açıklaması olması ve *nâs* lâfzının cinler için de kullanılması da caizdir. (Bunu savunanlar) Cin sûresinde geçen *nefer* (grup) ve *rical* (kişiler) ifadelerini delil getirmişlerdir.[1] Fakat ben bunu gerçekçi bulmuyorum; çünkü cinler saklı olup gözükmedikleri için *cinn*;insanlar ise -"görmek" anlamındaki *înâs* kökünden türemiş olmak hasebiyle- gözüktükleri için *nâs* diye adlandırılmışlardır; nitekim *beşer*[2] diye de isimlendirilmişlerdir. *Nâs* kelimesi her iki gruba da verilseydi ve bu da sahih ve sabit olsaydı bile Kur'ân'ın fesahatine ve yapmacıklıktan uzak oluşuna yine uygun düşmezdi. Daha güzeli; *nâs* lâfzıyla النَّاسِى (unutan) anlamının kastedilmiş olmasıdır. Tıpkı يوم يَدْعُ الدَّاعِ... *("Görülmemiş bir şeye çağırdığı gün o çağıran..."* [Kamer 54/6]) ve ثم أفيضوا من حيث أفاض النَّاسِ (*"Sonra siz de insanların dağıldıkları yerden dağılın..."* [Bakara 2/199]) âyetlerinde (الداعِ'nin aslının الداعى; الناسُ kelimesinin ise şaz bir kıraate göre) الناسِ okunması[3] gibi ki sonrasında da 'unutan' lâfzı "cinler" ve "insanlar" diye açıklanmaktadır; çünkü cin ve insan âlemi, Yüce Allah'ın hakkını unutma sıfatıyla muttasıf iki türdür.

[3082] Peygamber'den (s.a.) nakledilmiştir ki; "Şüphesiz bana, daha önce benzeri indirilmemiş iki sûre indirilmiştir. Gerçekten, Allah katında bu ikisinden daha sevimli ve daha hoşnut edici iki sûre okuyamazsın." [*Müslim*, "Kitâbü's-Salât", 264] Peygamber bu iki sûre ile *Mu'avvizeteyn*'i (yani Allah'a sığındıran Felâk ve Nas'ı) kastetmektedir ki bu ikisine *mukaşkışetân* (*[Şirki, şeytanı vs.] kışkışlayıcı* ikiler) de denmiştir.

[3083] Allah'ın -kendisine muhtaç olan- kulu der ki: ***Ben de*** dini yaralayan, yakîni zedeleyen yahut sonuçta pişmanlığa dönüşen veya insanın iliklerine işlemiş durumdaki *iman*a sataşan her şeyden ***bu iki sûre ve Allah'ın kâmil ve tam olan bütün kelimeleri ile*** O'na sığınıyor; O'nun her şeyi içine alan kapsamlı rahmetinin sığınağına iltica ediyorum! O'nun o büyük celâl ve azameti karşısında boyun bükerek, toprağa yüz sürerek süklüm püklüm dileniyorum! Ve bunu; İslâm'ın aklığı olan 'nur'unu (Kitâbullah'ı), katında şefaatçim kıl(masını um)arak, günahları eriten tövbeyi *vesile* edinerek; gücümün iyice tükenmesine ve adımlarımın yavaşlamasına rağmen *kendisine* hicret edip komşu olmam, yani Mekke'ye gönül bağlayıp [sıkıntılara] katlanmamı *vesile* edinerek yapıyorum.

1 Bkz. Cin 72/1, 6. / çev.

2 İnsanın "narin derili bir yaratık" anlamında *beşer* diye adlandırması da onun görülebilir olmasıyla ilişkilidir. / ed.

3 Ve bunun aslının النَّاسِى (unutan) olup bununla da Hz. Âdem'in kastedildiği. / çev.

[٣٠٨١]وقيل: {مِنَ الجِنَّةِ وَالنَّاسِ} بيان للناس، وأن اسم الناس ينطلق على الجِنة، واستدلّوا بنفر ورجال في سورة الجن [١، ٦]. وما أحقه؛ لأن الجن سموا جنا لاجتنانهم، والناس ناسًا لظهورهم، من الإيناس وهو الإبصار، كما سموا بشرًا. ولو كان يقع على الناس على القبيلين، وصحّ ذلك وثبت لم يكن مناسبًا ٥ لفصاحة القرآن وبعدِه من التصنع. وأجود منه أن يراد بالناس الناسي، كقوله: {يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ} [القمر: ٦] كما قرئ {مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسِ} [البقرة: ١٩٩]، ثم يبين بالجنة والناس؛ لأنّ الثقلين هما النوعان الموصوفان بنسيان حق الله عزّ وجلّ.

[٣٠٨٢]وعن رسول الله ﷺ: "لقد أنزلت عليّ سورتان ما أنزل مثلهما. ١٠ وإنك لن تقرأ سورتين أحب ولا أرضى عند الله منهما"؛ يعني المعوذتين. ويقال للمعوذتين المقشقشتان.

[٣٠٨٣]قال عبد الله الفقير إليه: وأنا أعوذ بهما وبجميع كلمات الله الكاملة التامّة، وألوذ بكنف رحمته الشاملة العامّة من كل ما يكلم الدين، ويثلم اليقين، أو يعود في العاقبة بالندم، أو يقدح في الإيمان المسوط باللحم والدم. وأسأله بخضوع العنق ١٥ وخشوع البصر، ووضع الخدّ لجلاله الأعظم الأكبر، مستشفعا إليه بنوره الذي هو الشيبة في الإسلام، متوسلا بالتوبة الممحصة للآثام، وبما عنيت به من مهاجرتى إليه ومجاورتي، ومرابطتى بمكة ومصابرتى، على تواكل من القوى، وتخاذل من الخطا.

Evet, O'nun *sırât-ı müstakim*inin, şerefli Kur'ân'ının hakkı için O'ndan dileniyorum… *Kur'ân'ın hakikatlerini açtıkça açan, onun kritik ifadelerini çözüp insanı rahatlatan, [okuyanı] onun müphem noktalarına muttali kılan, kaygan zeminlerinde ayakları sabit tutan, Kur'ân'ın nüktelerini ve nazım inceliklerini özlü biçimde sunan, derinliklerini ve ilminin cevherlerini ortaya koyan, başka bir kitapta bulunamayacak meftun edici verilerini depolayan, -gereksiz lâflara yer vermeyen veciz yapısı ve usanç verici nâhoş şeylerden uzak duruşuyla- onun künhüne erilemeyen emsalsiz lâfız ve mânalarını kuşatan* ***Keşşâf*** *uğruna döktüğüm alınteri ve el-emeği hakkı için O'ndan dileniyorum! Keşşaf ki; içeriğini kendi sistemi doğrultusunda ortaya koymaktan başka bir şeyi olmasaydı [yani bunca istisnaî özellikten yoksun normal bir tefsir olsaydı] bile, araştırmacı âlimlerin peşinde olduğu bir 'hikmet yitiği' olarak, dalgıçların bulmaya çalıştığı bir mücevher olarak sırf bu özelliği onu kıymetli yapmaya yeterdi. Müjde ve uyarılarının nâzil olduğu; âyet ve sûrelerinin peyderpey indiği o saygın Ev'inin dibinde, güvenli beldede [kitabının] benim elimle yükselmesi ve beni; onunla yükseltip şereflendirmesi, onun kerametiyle özel ve seçkin kılması sayesinde, bu tefsir çalışmasının, Kur'ân'ın indirildiği bölgede gerçekleşmiş olması hürmetine O'ndan dileniyorum ki;* bana *hüsn-i hâtime* nasip etsin; beni felaketlerden korusun; o çığrışma gününde kusurlarımı görmezden gelsin, beni eksik ve kusurlarım yüzünden şahitlerin gözü önünde rüsva etmesin; lütfuyla, eksiksiz nimeti ve tam ihsanıyla beni ebediyet yurduna yerleştirsin! Şüphesiz O'dur gerçek cömert… O'dur asıl şefkatli, asıl merhametli…

ثم أسأله بحق صراطه المستقيم، وقرآنه المجيد الكريم، وبما لقيت من كدح اليمين، وعرق الجبين، في عمل الكشاف عن حقائقه، المخلص عن مضايقه، المطلع على غوامضه، المثبت في مداحضه، الملخص لنكته ولطائف نظمه، المنقر عن فقره وجواهر علمه، المكتنز بالفوائد المفتنة التي لا توجد إلا فيه، ٥ المحيط بما لا يكتنه من بدع ألفاظه ومعانيه، مع الإيجاز الحاذف للفضول، وتجنب المستكره المملول، ولو لم يكن في مضمونه إلا إيراد كل شيء على قانونه، لكفى به ضالة ينشدها محققة الأحبار، وجوهرة يتمنى العثور عليها غاصة البحار. وبما شرفني به ومجدنى، واختصني بكرامته وتوحدني من ارتفاعه على يدي في مهبط بشاراته ونذره، ومتنزل آياته وسوره، من البلد الأمين بين ظهراني ١٠ الحرم، وبين يدي البيت المحرم، حتى وقع التأويل، حيث وجد التنزيل أن يهب لي خاتمة الخير، ويقينى مصارع السوء، ويتجاوز عن فرطاتى يوم التناد، ولا يفضحني بها على رؤس الأشهاد، ويحلني دار المقامة من فضله، بواسع طوله وسابغ نوله؛ إنه الجواد الكريم، الرؤوف الرحيم.

DİZİN

I

K

L

M

N

O

R

S

Y

Z